वाचस्पत्यम्

(बृहत् संस्कृताभिधानम्)

चतुर्थो भागः

चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी-१

|| श्रीः ||

चौखम्बा संस्कृत ग्रन्थमाला

ग्रन्थ संख्या ९४

|| श्रीः ||

वाचस्पत्यम्

(बृहत् संस्कृताभिधानम्)

गवर्नमेंटसंस्कृतमहाविद्यालय-दर्शन-व्याकरणाध्यापक-

श्रीतारानाथ-तर्कवाचस्पति-भट्टाचार्येण

सङ्कलितम्

तैनैव संस्कृतम्

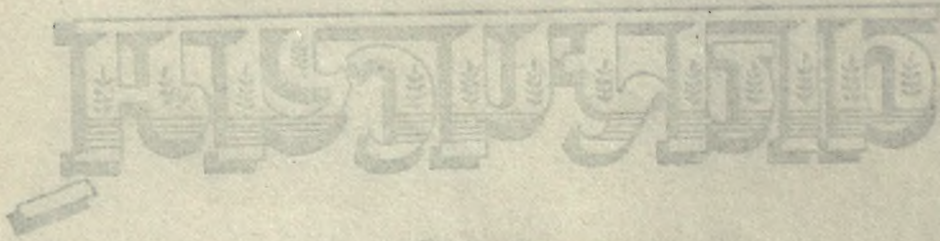
चतुर्थो भागः

चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी-१

विक्रम सं० २०१८] [ई० १९६२

प्रकाशक : चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी-१

मुद्रक : विद्याविलास प्रेस, वाराणसी-१

The

Chowkhamba Sanskrit Series Office,

P. O. Box 8, Varanasi-1

(INDIA)

1962

Phone : 3145

THE

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES

WORK NO. 94

VACHASPATYAM

(A Comprehensive Sanskrit Dictionary)

COMPILED BY

SRI TARANATHA TARKAVACHASPATI

Professor of Grammar and Philosophy

Govt. Sanskrit College, Calcutta.

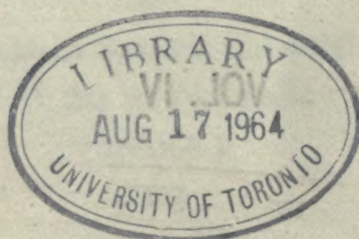
VOL. IV

THE

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE

POST BOX 8, VARANASI-1 (India) Phone : 3145

1962

LIBRARY
AUG 17 1964
UNIVERSITY OF TORONTO

गगनाङ्गना स्त्री गगनगताङ्गना । अप्सरःसु ।

गगनाध्वग पु॰ गगनाध्वना आकाशमार्गेण गच्छति गम–ड । सूर्य्ये हेम॰ ।

गगनाम्बु न॰ ६त॰ । दिव्योदके तडागादावपतिते पात्रादौ धृते मेघनिःसृतजले ।"गगनाम्बु त्रिदोषघ्नं गृहीतं यत् सुभाजने । बल्यं रसायनं मेध्यं पात्रापेक्षि ततःपरम् रक्षोघ्नं शीतलं ह्लादि अडदाहविषापहम्" सुश्रुतः ।

गगनेचर पु॰ गगने चरति चर–ट अलुक् स॰ । १देवे २ग्रहादिपदे ३राशिचक्रे च । ४विहगादौ त्रि॰ स्त्रियां टाप् । "तस्मिंस्तु वर्षिते जाता कारणे गगनेचरः" भा॰ आ॰ २७ अ॰

गगनोल्मुक पु॰गगने उल्मुक इव । १मङ्गलग्रहे हारा॰ । तस्य गगनगत्वात् लोहिताकृतित्वाच्च तथात्वम् । [अनन्त ।

गगध हासे भ्वा॰ पर॰ अक॰ सेट् । गगधति अगगधीत्

गग्गु स्त्री नाभि निघण्टौ "वग्गु इत्यन्य पाठान्तरम् ।

गङ्गा स्त्री गम–गन् । विष्णुपाद नदीभेदे २हिमवत् कन्याभेदे च । "इमं मे गङ्गे ! यमुने ! सरस्वति ! शुतुद्रि ! स्तोमं सचता परुष्ण्या । असिक्न्या मरुद्वृधे ! वितस्तयार्जीकीये, शृणुह्या सुषोमया" ऋ॰ १०,७५,५ । इत्यादिमन्त्रस्थितानां दशप्रधाननदीनां निरुक्तियास्केन ९, २६ दर्शितम् यथा "गङ्गादिपदनिरुक्तिम् गङ्गा १गमनात् । यमुना २प्रयुवती गच्छतीति वा विप्रयुतं गच्छतीति वा । सरस्वती ३सर इत्युदकनाम सर्त्तेः तद्वती । शुतुद्री ४शुद्राविणी क्षिप्रद्राविणी आशुतुन्नेव द्रवतीति वा । इरावतीं परुष्णीत्याहुः पर्ववती भास्वती कुटिलगामिनी । असिक्नी ६अशुक्ला ऽसिता सितमिति वर्णनाम तत्प्रतिषेधो- ऽसितम् । मरुद्वृधा ७सर्वा नद्यः, मरुत एना वर्द्धयन्ति । वितस्ता ८अविदग्धा विवृद्धा महाकूला । आर्जीकीया ९विपाडित्याहुः ऋजुकप्रभवा वा ऋजुगामिनी । विपाट् विपाटनाद्वा विपाशनाद्वा विप्रापणाद् वा पाशा अस्यां व्यपाश्यन्त वशिष्ठस्य मुमूर्षतस्तस्माद्विपाडुच्यते पूर्वमासीदुरुञ्जिरा । सुषोमा १०सिन्धुर्यदेनामभिप्रसुवन्ति सिन्धुः स्यन्दनात्" । "अष्टाविंशति (हयान्) भरतो दौष्मन्तिर्यमुनामनु । गङ्गायां वृत्रघ्नेऽबध्नात् पञ्चपञ्चाशतं हयान्" शत॰ ब्रा॰१३,५,४,११ । "न वै गार्गीमन्दीरस्य गङ्गाया उदकं पपुः" कात्या॰श्रौ॰१२,३,२०। "तेन चेदविवादस्ते मा गङ्गां मा कुरून् गमः" मनुः । "गङ्गाया हिमवत्कन्यात्वोपाख्ये- ऽपि नदीरूपतया पृथिव्यवतरणकथा रामा॰आदि॰ यथा "भगीरथस्तु राजर्षिर्धार्म्मिको रघुनन्दन ! । अनपत्यो महाराजः प्रजाकामः स च प्रजाः । मन्त्रिष्वाधाय तद्राज्यं गङ्गावतरणे रतः । तपो दीर्घं समातिष्ठद्गोकर्णे रघुनन्दन ! । ऊर्द्ध्वबाहुः पञ्चतपा मासाहारो जितेन्द्रियः ! । तस्य वर्षसहस्राणि घोरे तपसि तिष्ठतः । अतीतानि महाबाहो ! तस्य राज्ञो महात्मनः । सुप्रीतो भगवान् ब्रह्मा प्रजानां प्रभुरीश्वरः । ततः सुरगणैः सार्द्धमुपागम्य पितामहः । भगीरथं महात्मानं तप- स्यन्तमथाब्रवीत् । भगीरथ ! महाराज ! प्रीतस्तेऽहं जनाधिप ! । तपसा च सुतप्तेन, वरं वरय सुव्रत ! । तमुवाच महातेजाः सर्व्वलोकपितामहम् । भगीरथो महाबाहुः कृताञ्जलिपुटः स्थितः । यदि मे भगवान् प्रीतो यद्यस्ति तपसः फलम् । सगरस्यात्मजाः सर्वे मत्तः सलिलमाप्नुयुः । गङ्गायाः सलिलक्लिन्ने भस्म- न्येषां महात्मनाम् ! स्वर्गं गच्छेयुरत्यन्तं सर्वे च प्रपितामहाः । देव ! याचे ह सन्तत्यै नावसीदेत् कुलञ्च नः । इक्ष्वाकूणां कुले देव ! एष मेऽस्तु वरः परः । उक्तवाक्यं तु राजानं सर्वलोकपितामहः । प्रत्युवाच शुभां वाणीं मधुरां मधुराक्षराम् । भगीरथो महातेज भगीरथ ! महारथ ! । एवमस्तु तदन्ते इक्ष्वाकुकुलवर्द्धन ! । इयं हैमवती ज्येष्ठा गङ्गा हिमवतः सुता । तां वै धारयितुं राजन् ! हरस्तत्र नियुज्यताम् । गङ्गायाः पतनं राजन् ! पृथिवी न सहिष्यते । तां वै धारयितुं राजन्नान्यं पश्यामि शूलिनः । तमेव- मुक्त्वा राजानं गङ्गां चाभाष्य लोककृत् । जगाम त्रिदिवं देवैः सर्व्वैः सह मरुद्गणैः ।" ४२ स॰ ।

"देवदेवे गते तस्मिन् सोऽङ्गुष्ठाग्रनिपीडिताम् । कृत्वा वसुमतीं राम ! वत्सरं समुपासत । अथ संवत्सरे पूर्णे सर्व- लोकनमस्कृतः । उमापतिः पशुपती राजानमिदमब्रवी- त् । प्रीतस्तेऽहं नरश्रेष्ठ ! करिष्यामि तव प्रियम् । शि- रसा धारयिष्यामि शैलराजसुतामहम् । ततो हैमवती ज्येष्ठा सर्वलोकनमस्कृता । तदा सातिमहद्रूपं कृत्वा वेगञ्च दुःसहम् । आकाशादपतद्राम ! शिवे शिवशिर- स्युत । अचिन्तयच्च सा देवी गङ्गा परमदुर्द्धरा । विशाम्यहं हि पातालं स्रोतसा गृह्य शङ्करम् । तस्या- वलेपनं ज्ञात्वा क्रुद्धस्तु भगवान् हरः । तिरोभावयितुं बुद्धिञ्चक्रे त्रिनयनस्तदा । सा तस्मिन् पतिता पुण्या पुण्ये रुद्रस्य मूर्द्धनि । हिमवत्प्रतिमे राम ! जटाम-

मण्डलगह्वरे। सा कथञ्चिन्महीं गन्तुं नाशक्नोद्यत्नमास्थिता। नैव सा निर्गमं लेभे जटामण्डलमध्यतः। तत्रैवाबभ्रमद्देवी संवत्सरगणान् बहून्। तामपश्यन् पुनस्तत्र तपः परममास्थितः। स तेन तोषितश्चासीदत्यन्तं रघुनन्दन!। विससर्ज ततो गङ्गां हरो बिन्दुसरः प्रति। तस्यां विसृज्यमानायां सप्त स्रोतांसि जज्ञिरे ह्लादिनी पावनी चैव नलिनी च तथैव च। तिस्रः प्राचीं दिशं जग्मुर्गङ्गाः शिवजलाः शुभाः। सुचक्षुश्चैव सीता च सिन्धुश्चैव महानदी। तिस्रश्चैता दिशं जग्मुः प्रतीचीन्तु शुभोदकाः। सप्तमी चान्वगात्तासां भगीरथरथं तदा। भगीरथोऽपि राजर्षिर्दिव्यस्यन्दनमास्थितः. प्रायादग्रे महातेजा गङ्गा तं चाप्यनुव्रजत्।" ४३ स०।

"स गत्वा सागरं राजा गङ्गयानुगतस्तदा। प्रविवेश तलं भूमेर्यत्र ते भस्मसात्कृताः। भस्मन्यथाप्लुते राम! गङ्गायाः सलिलेन वै। सर्वलोकप्रभुर्ब्रह्मा राजानमिदमब्रवीत्। तारिता नरशार्दूल! दिवं याताश्च देववत्। षष्टिः पुत्रा. सहस्राणि सगरस्य महात्मनः। सागरस्य जलं लोके यावत् स्थास्यति पार्थिव!। सगरस्यात्मजाः सर्वे दिवि स्थास्यन्ति देववत्। इयञ्च दुहिता ज्येष्ठा तव गङ्गा भविष्यति। त्वत्कृतेन च नाम्नाथ लोके स्थास्यति विश्रुता। गङ्गा त्रिपथगा नाम दिव्या भागीरथीति च। त्रीन् पथो भावयन्तीति तस्मात्त्रिपथगा स्मृता।" ४४ स०।

पुराणसर्वस्वे तु तस्या अवतरणप्रकारोऽन्यथा उक्तः कल्पभेदादविरोधः। यथा

महाभारते "महापुण्या भगवतः पत्नी वै महेश्वरः! दधार शिरसा गङ्गां तामेव दिवि सेवते"। ब्रह्माण्डे "महादेवस्य या गर्भोत्तमाङ्गोत्तमाद्गात्। विनिर्गता महानद्या दक्षिणेशानतः शुभा" स्कान्दे "त्रिविक्रमपदोद्भिन्नब्रह्माण्डशिरोऽब्रजा। यदा विष्णुपदीगङ्गा समुद्रापूर्त्तिकारिणी।" वैष्णवे "ततः प्रभवति ब्रह्मन्! सर्वपापहरा सरित्। गङ्गा देवाङ्गनाङ्गाना मनुलेपनपिञ्जरा। विष्णुपादविनिष्क्रान्ता प्लावयित्वेन्दुमण्डलम्। समन्ताद्ब्रह्मणः पुर्यां गङ्गा पतति वै दिवः। सा तत्र पतिता दिक्षु चतुर्द्धा प्रत्यपद्यत। सीता चालकनन्दा च चक्षुर्भद्रा च वै क्रमात्।" पाद्मे "क्षितौ तारयते मर्त्यान्नागांस्तारयतेऽप्यधः। दिवि तारयते देवां-स्तेन त्रिपथगा स्मृता।" भविष्ये "महेश्वरस्य या मौलौ मूर्ध्नि रेषा सनातनी। त्रैलोक्यपावनार्थाय दयया धरणीकृता।" तत्स्वभावप्रकरणं ब्रह्माण्डे "पापिनां पापहन्त्री स्वर्गमोक्षाभिदेहना। स्वभाव एव गङ्गायाः शैत्यं शीतरुचो यथा" भविष्ये "पापपुञ्जमयीना हि यद्योगङ्गा स्वभावतः। उपपातकराशीनां सा हि हन्त्री यतः स्मृता" स्कान्दनारदयोः "क्रोधलोभैक हन्तीनां विपरीतक्रियावताम्। काचिन्नाह तपोज्ञान तपोवशादि निष्फलम्। गङ्गायान्तु कृतं सर्वं सफलं स्यान्न संशयः। परब्रह्मस्वरूपाया गङ्गायास्तु स्वभावतः"। सर्वदेवादिमयप्रकरणम् भविष्ये "त्रिभ-वाक्यं"त्रैलोक्ये यानि तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च। पर्वतादीनि रम्याणि पुण्यक्षेत्राणि यानि च। धर्माश्च सर्वदेवाश्च सर्वयज्ञतपांसि च। यत्र गङ्गा च विष्णुश्च सर्वशक्तिसमन्वितः। अष्टाविंशतिलोकस्थदेवता याश्च वै सदा। गङ्गायां सर्व एवैते स्वस्वरूपेण संस्थिताः। तिस्रः कोट्यर्द्धकोटी च तीर्थानां वायुरब्रवीत्। सर्वदा कलिकाले च गङ्गायां नात्र संशयः" भविष्ये "सर्वदेवमयी गङ्गा सर्ववेदस्वरूपिणी" भगवद्गीतायां "स्रोतसामस्मि जाह्नवीति" अथ तस्या विशिष्टताप्रकरणम् "देवानान्तु महादेवो यथा श्रेष्ठतमः स्मृतः। सर्वेषामेव तीर्थानां तथा गङ्गा विशिष्यते" महाभारते "सर्वतीर्थमयी गङ्गा सर्वधर्ममयो मनुः। सर्वशास्त्रमयी गीता सर्वदेवमयो हरिः" स्कान्दे "भूतेश्वरादिव परोऽस्ति न पूजनीयो नैवाश्वमेधसदृशः क्रतुरस्ति लोके। गङ्गासमं त्रिभुवने न हि तीर्थमस्ति नान्यद्व्रतं च शिवरात्रिसमं तथास्ति" महाभारते "न गङ्गासदृशं तीर्थं न देवः केशवात् परः। ब्राह्मणेभ्यः परं नास्ति एवमाह पितामहः" ब्रह्माण्डे "यतो वै सर्वतीर्थानि स्वमहात्म्यप्रभावतः। गङ्गामभिमुखं यान्ति सा तु देवी न कुत्रचित्" नारदीये "कोटिव्रताद्दशगुणं तीर्थानां यत् फलं भवेत्। तत्सवनाभिषेकेन गङ्गायां लभते नरः" भविष्ये "अभिभूति प्रयाणेन भक्तिभाजा महेश्वरी। मायानुरूपफलदा गङ्गा सर्वजगद्धिता" ब्रह्माण्डे "प्रभाते मोक्षदश्चैव राहुग्रस्ते दिवाकरे। यत्फलं पाण्डवश्रेष्ठ! गङ्गायां तद्दिने दिने। महापुण्या महावेगा सद्यः शुद्धिकरी परा। महापुण्यप्रदा सद्यः स्वर्गमोक्षप्रदैव सा" दानधर्मे "स्नानमूलं यथा स्नानं सर्वोत्तमं स्मृतम्। तीर्थानां

सरितां श्रेष्ठा तथा गङ्गा प्रकीर्त्यते" मात्स्ये "तीर्थानां परमं तीर्थं नदीनामुत्तमा नदी। मोक्षदा सर्वभूतानां मह्यं प्राह दिवानिशिः" भविष्ये "ध्यानं कृते मोक्षहेतुस्त्रेतायां तच्च वै तपः। द्वापरे यज्ञमेवाहुः कलौ गङ्गैव केवलम्। विनाभक्तिमण्याद्यापि गङ्गाया-स्तोयविस्तव। विशिष्टा यत् प्रयच्छन्ति भक्तेभ्यश्चिन्तितं फलम्" शैवे "नास्ति गङ्गासमं तीर्थं नास्ति वेद समा गतिः। नास्ति ब्रह्मसमः शास्ता नास्ति भूति समं तपः" कौर्ममात्स्ययोः "कृते च सर्वतीर्थानि त्रेतायां पुष्करं परम्। द्वापरे तु कुरुक्षेत्रं कलौ गङ्गैव केवलम्" दानधर्मे "ते देशास्ते जनपदास्ते शैलास्तेऽपि चाश्रमाः। येषां भागीरथी गङ्गा मध्ये याति सरिद्वरा" स्मरणप्रकरणम् हरिवंशे "दिव्या त्रिधारा इष्टा वैः सुपत्रा त्रिपथगा नदी। स्मरणादेव सर्वेषामंहसां या विभेदिनी" ब्रह्माण्डे "अथवा संस्मरेद्यस्तु गङ्गां दूर-स्थितो नरः। चान्द्रायणसहस्रन्तु लभते नात्र संशयः" भविष्ये "स्मरणादेव गङ्गायाः पापसंघातपञ्जरम्। भेदं सहस्रधा याति गिरिर्वज्रहतो यथा" ब्रह्माण्डे "यत्र तत्र स्थितोवापि मरणे समुपस्थिते। भक्त्या गङ्गां स्मरन् याति नरः शिवपुरं परम्" भविष्ये "गच्छन् तिष्ठन् स्वपन् ध्यायन् जाग्रद्भुञ्जन् श्वसन् वदन्। यः स्मरेत् सततं गङ्गां स च मुच्येत संकटात्" कीर्त्तनप्रकरणम् वैष्णवे "गङ्गा गङ्गेति यैर्नाम योजनानां शतैरपि। स्थितैरुच्चारितं हन्ति पापं जन्मत्रयार्जितम्"। "गङ्गा गङ्गेति यो ब्रूयात् योजनानां शतैरपि। मुच्यते सर्वपापेभ्यो विष्णुलोकं स गच्छति" यात्राप्रकरणम् ब्रह्माण्डे "येषां बुद्धिं शुभां देवाः प्रयच्छन्ति महात्मनाम्। तेऽपि गच्छन्ति नियता गङ्गा-मभिगतां हरेः" तत्रैव "स्नानस्य भक्त्या गङ्गायां कर्त्तु-कामस्य गच्छतः। पदेपदेऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति मानवः"। भविष्ये "वृथा कुलं वृथा विद्या वृथा यज्ञा वृथा तपः। वृथा दानानि तस्येह कलौ गङ्गां न याति यः"। वाराहब्रह्माण्डयोः "अस्मादिनं प्रहृष्टा तु सेन्द्रा देवाः सनातने। आगच्छन्ति सदा मर्त्यगङ्गामभि-गता नराः"। भविष्ये "अनुषङ्गेण शाठ्येन बालिश्येनापि सेवया। कामासक्तोऽपि च नरो गङ्गां प्राप्य दिवं व्रजेत्"। दानधर्मे "गङ्गाङ्गता ये त्रिदिवं गतास्ते" अथ क्षेत्रप्रकरणम् "सार्द्धहस्तशतं यावत् गर्भतीर-मुच्यते। न मन्त्रो न विधिः कार्यो न मलो न च गोमयम्"। अत्र ऋषयः पठन्ति "अत्र न प्रतिगृह्णीयात् प्राणैः कण्ठगतैरपि"। स्कान्दे "तीराद्गव्यूतिमात्रन्तु परितः क्षेत्रमुच्यते। अत्र दानं जपो होमो गङ्गायां नात्र संशयः"। दानधर्मे "भाद्रकृष्णचतुर्दश्यां यावदाक्रमते जलम्। तावद्गर्भं विजानीयात् तदूर्द्ध्वं तीरमुच्यते" ब्रह्माण्डे "प्रवाहमवधिं कृत्वा यावद्धस्तचतुष्टयम्। अत्र नारायणः स्वामी नान्यः स्वामी कदाचन"। स्तुत्यादि-प्रकरणम् वैष्णवे "स्तुताभिलषिता दृष्टा स्पृष्टा पीताऽ-वगाहिता। या पावयति भूतानि कीर्त्तिता च दिनेदिने"

भक्तिप्रकरणम् भविष्ये "परदारपरद्रव्यवाञ्छा प्रोक्तः परस्य च। भक्तिमन्विष्यमाणस्य गङ्गैव परमा गतिः। स्तवनप्रकरणम्" महाभारते "गङ्गोर्मिभिरथो दिग्धः पुरुषः पवनो यथा। स्पृशते सोऽस्य पाप्मानं सद्य एवापकर्षति" दर्शनप्रकरणम् दानधर्मे। "जात्यन्धै-रिह तुल्यास्ते मृतैः पङ्गुभिरेव वा। समर्था ये न पश्यन्ति गङ्गां पुण्यजलां शुभाम्" ब्रह्माण्डे "ध्यानमै-श्वर्यमायुश्च प्रतिष्ठा सर्वमान्यता। शुभानामान्ययत्नश्च गङ्गादर्शनजं फलम्" अथ नमस्कारप्रकरणम् भविष्ये "सर्वतीर्थमयीं गङ्गां परमात्मस्वरूपिणीम्। त्रैलो-क्यपावनायैव गङ्गां तां प्रणमेत् सदा"। स्पर्शनप्रकरणम् ब्रह्माण्डे "अभक्त्या हि महापापी गङ्गां स्पृष्ट्वा शुचि-र्भवेत्। अनिच्छयापि संस्पृष्टो दहनोऽपि हि पावकः" नारदीये "तथैव गङ्गां संस्पृश्य ब्रह्मरूपां शुभप्रदाम्। मुक्ता भवन्तीह सर्वे सत्यं सत्यं न संशयः" वाराहे "ब्रह्महा गुरुहा गोघ्नः स्पृष्टो वा सर्वपातकैः। गङ्गा-तोयं नरः स्पृष्ट्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते"। अवगाहन-प्रकरणम् वनपर्वणि "यदन्यकार्यशतं कृत्वा कृतं गङ्गा-वगाहनम्। सर्वं दहति गङ्गाम्भस्तूलराशिमिवानलः" स्नानप्रकरणम् वैष्णवे "स्नातस्य सलिले यस्याः सद्यः पापं प्रणश्यति। अपूर्वपुण्यप्राप्तिश्च सदा मैत्रेय! जायते" भविष्ये "मलस्य पण्डितस्यापि गुणिनः सत्यवादिनः। गङ्गास्नानविहीनस्य तस्य जन्म निरर्थकम्" तत्रैव "पितरो योगिनश्चैव गाथां गायन्ति सादराः। अपि नः स्वकुले कश्चित् गङ्गास्नायी भविष्यति। देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च दास्यते सलिलाञ्जलिम्। गङ्गास्नानरतं मर्त्यं दृष्ट्वैव यम-किङ्कराः। दिशो दश पलायन्ते सिंहं दृष्ट्वा यथा मृगाः। यमो भीतश्च तं दृष्ट्वा प्रत्युत्थानं प्रपूज्य च। न शक्नोति

तथा स्नातं तस्यापि पुण्यकर्मणः । मेरुमन्दरमात्रोऽपि राशिः पापस्य कर्मणः । गङ्गास्नानेन दग्धः स्यात्तूलराशिरिवानलैः" ब्रह्माण्डे "कृत्वा स्वर्गमवाप्नोति मौसलं स्नानमप्यनुयात् । गङ्गास्नाने तु भक्त्या वै प्राप्नोति परमं पदम्" ब्रह्मवैवर्त्ते "गङ्गायां मौसलं स्नानं महापातकनाशनम् । अज्ञानात् स्वर्गसंप्राप्तिर्ज्ञानान्मुक्तिर्न संशयः"। पुण्यकालविशेषस्नानप्रकरणम् भविष्ये "द्वादश्यां श्रवणर्क्षे च अष्टम्यां पुष्ययोगतः । आर्द्रायाञ्च चतुर्दश्यां गङ्गास्नानं विशेषतः । वैशाखे पूर्णिमा वा स्यात् आषाढे वै कार्त्तिके तथा । तथा माघी त्वमावास्या गङ्गास्नाने सुदुर्लभा । कृष्णाष्टम्यां सकृत्तु शतं स्नात् वर्षपर्वसु । अमावास्यादिने चैव सकृत्तु दिनक्षये । चन्द्रसूर्यग्रहे चैव व्यतीपाते त्वनन्तकम्" ब्राह्मे "चन्द्रसूर्यग्रहे चैव योऽवगाहति जाह्नवीम् । स स्नातः सर्वतीर्थेषु किमर्थमटते महीम्" स्मृतिः "इन्दोर्लक्षगुणं प्रोक्तं रवेर्दशगुणं तथा । गङ्गातोये तु संप्राप्ते इन्दोः कोटी रवेर्दश" (नन्दाभद्राख्यवारुणीदशहरार्द्धोदयस्नानफलं तत्तत्पदे द्रष्टव्यम्) । मृद्धारणप्रकरणम् दानधर्मब्रह्माण्डान्येषु ।
"जाह्नवीतीरसंभूतां मृदं मूर्द्ध्ना बिभर्त्ति यः । बिभर्त्ति रूपं सोऽर्कस्य तमोनाशाय केवलम्" तर्पणप्रकरणम् ब्रह्माण्डाद्यदानधर्मेषु "य इच्छेत् सफलं जन्म जीवनं श्रुतमेव च । स पितॄंस्तर्पयेद्गङ्गामभिगम्य सुरांस्तथा" अथ दानप्रकरणम् भविष्ये "वासो हिरण्यरत्नानि मणिमुक्ताफलानि च । अन्नदानादिकञ्चापि आत्मनो यदभीप्सितम् । तत्तु भक्त्या तु गङ्गायां यः प्रयच्छति मानवः । तत्तत्फलमनन्तञ्च संप्राप्य चेह जन्मनि । प्रेत्य चाप्नोति निर्वाणं परमं यन्निरञ्जनम् । यज्ञो दानं तपो ध्यानं जपश्च सुरपूजनम् । गङ्गायान्तु कृतं सर्वं कोटिकोटिगुणं भवेत्" व्रतप्रकरणम् ब्रह्माण्डे "मासि-[illegible]न हिमस्वपयसा तथा । पायसं पाचयित्वा तु मधुयुक्तं घृतं तथा । प्रत्येकं पलमानन्तु तत्र निक्षिप्य भक्तितः । तत् पायसमपूपांश्च लड्डुकान् यावकानपि । तथा गुञ्जार्द्धमानन्तु सुवर्णं रूप्यमेव च । चन्दनागुरुकर्पूरकुङ्कुमानि च गुग्गुलुम् । बिल्वपत्राणि दूर्वाञ्च रोचनां सितसर्षपम् । नीलोत्पलस्य पत्राणि पत्राभावे फलानि च । यथा भक्त्या महाभक्त्या गङ्गायां यो विनिक्षिपेत् । मासि मासि पौर्णमास्यां दर्शे वा प्रहरद्वये । अनुध्यानेन मन्त्रेण यावत् संवत्सरं तथा । (ओं गङ्गायै नारायण्यै ते नमो नमः) । इति मन्त्रेण सततं शतमष्टोत्तरं जपेत् । गङ्गाजलान्नभुक्ता तु तन्मनास्त्यक्तसंशयः । हविष्याशी मिताहारी व्रती तेषु दिनेषु च । संवत्सरान्ते तस्यैषा गङ्गा दिव्यवपुर्धरा । दिव्यमाल्याम्बरधरा दिव्यगन्धानुलेपना । चारुरूपधरा देवी दिव्यरत्नविभूषिता । प्रत्यक्षरूपा पुरतस्तिष्ठत्येव वरप्रदा । एवं प्रत्यक्षतः साक्षात् गङ्गां दिव्यवपुर्धराम् । दृष्ट्वा स चक्षुषा मर्त्त्यो वरदानकृतोद्यताम् । यान् यान् कामयते कामांस्तांस्तान् सर्वानवाप्नुयात् । निष्कामस्तु परं मोक्षं लभते नात्र संशयः" श्राद्धप्रकरणम् भविष्ये "गयाश्राद्धं कृतं तेन उत्सृष्टश्च वृषस्तथा । येन गङ्गाम्भसा सिक्ते तीरे श्राद्धमकारि च । पितॄनुद्दिश्य यो भक्त्या पायसं मधुसंयुतम् । गुडसर्पिःसमायुक्तं गङ्गाम्भसि विनिक्षिपेत् । तृप्ताः भवन्ति पितरस्तस्य वर्षशतत्रयम्" देवीपुराणे "अकालेऽप्यथ वा काले तीरे श्राद्धं तथा नरैः । प्राप्तैरेव सदा कार्यं कर्त्तव्यं पितृतर्पणम्" अथ पिण्डप्रकरणम् देवीपुराणे "सकृद्गङ्गाभिगमनं कृत्वा पिण्डं ददाति यः । तारिताः पितरस्तेन भवाम्भोधेस्तिलोदकैः ।" तत्रैव "गङ्गायाञ्च गयायाञ्च पिण्डदानं समं स्मृतम् । विशेषतः कलियुगे गङ्गापिण्डं प्रशस्यते । गङ्गायां पिण्डदानेन पितरस्तु तिलोदकैः । नरकस्था दिवं यान्ति स्वर्गस्था मोक्षमाप्नुयुः । माहेन्द्रे विरजे चैव गयायां जाह्नवीतटे । अत्र पिण्डप्रदो याति ब्रह्मलोकमनामयम्" जलप्रकरणम् ब्राह्मे "योऽसौ निरञ्जनो देवश्चित्स्वरूपी जनार्द्दनः । स एव द्रवरूपेण गङ्गाम्भो नात्र संशयः" । [illegible] "ब्रह्मघ्नो गुरुहा गोघ्नः स्तेयी च गुरुतल्पगः । गङ्गाम्भसा च पूयन्ते नात्र कार्या विचारणा"। ब्राह्मे "तिष्ठेद्युगसहस्रन्तु पादेनैकेन यः पुमान् । मासमेकन्तु गङ्गाम्भः सेवते स विशिष्यते । मेरोः सहस्रस्य च रत्नराशेः संख्योपमानादुदकस्य वाचा । शक्यं वक्तुं नेह गङ्गाजलानां गुणाख्यानं परिमाणं तथैव" तोयदानप्रकरणम् भविष्ये "अन्नदानैश्च गोदानैश्च स्वर्णदानादिभिस्तथा । रथाश्वगजदानैश्च यत्फलं परिकीर्त्तितम् । ततः शतगुणं गङ्गातोयदानादवाप्नुयात्" महाभारते "चान्द्रायणसहस्रैश्च यश्चरेत् कायशोधनम् । यः पिबेद्यथेष्टञ्च गङ्गाम्भः स विशिष्यते गङ्गा-

तीरे वसेन्नित्यं गङ्गातोयं पिबेत् सदा । दीक्षितः सर्व्वयज्ञेषु सोमपानं दिने दिने । गङ्गातोयाभिसंसिक्तां भिक्षामश्नाति यो नरः । सर्पवत् कञ्चुकं त्यक्त्वा पापानीह नरोत्तमः । स्वर्गापवर्गिकीं सिद्धिं प्राप्नोत्येव न संशयः" स्कान्दे "गण्डूषमात्रपानेन अश्वमेधफलं लभेत् । स्वच्छन्दं यः पिबेदप्सु तस्य मुक्तिः करे स्थिता" पाद्मे "त्रिभिः सारस्वतं तोयं सप्तभिश्चैव यामुनम् । नार्मदं दशभिर्मासैर्गाङ्गं वर्षेण जीर्य्यति" अथ वासरूपसेवाप्रकरणम् । ब्राह्मे "तपसा ब्रह्मचर्य्येण यज्ञैस्त्यागेन वा गतिम् । न तां संलभते जन्तुर्गङ्गां संसेव्य यां लभेत्" नारदीये "किमष्टाङ्गेन योगेन किं तपोभिः किमध्वरैः । वास एव हि गङ्गायां ब्रह्मज्ञानस्य कारणम्" महाभारते "पूर्व्वे वयसि कर्म्माणि कृत्वा पापानि ये नराः । पश्चाद्गङ्गां समाश्रित्य तेऽपि यान्ति परां गतिम्" ब्रह्माण्डे "महापातकिनो ये च सेवन्ते यदि जाह्नवीम् । पातकेभ्योऽपि पञ्चभ्यः का कथाऽन्यस्य पाप्मनः" भविष्ये "त्रिरात्रं सप्तरात्रं वा स्थितिमात्रेण भक्तितः । गङ्गातीरे नरो यस्तु नरकं स न पश्यति" । विघ्नप्रकरणम् भविष्ये "षष्टिर्विघ्नसहस्राणि गङ्गां रक्षन्ति यत्नतः । निरासयन्त्यभक्तांश्च पापकर्म्मरतांस्तथा । कामक्रोधमदोन्मादलोभादिनिचितैः नरैः । प्रहरन्ति मनस्तेषां स्थितिं वै नाशयन्ति च" प्रतिग्रहप्रकरणम् मात्स्ये "यस्तत्र प्रतिगृह्णाति तीर्थेष्वायतनेषु च । हिरण्यं रजतं ताम्रं यच्चान्यद्वस्तु किञ्चन । निःफलं तस्य तत् तीर्थं यावत्तद्वस्तु चाश्नुते । वरं विक्रयणं मातुर्वरं विक्रयणं पितुः । अपि गङ्गाजलस्यन्तु न क्रीणीयात् कदाचन" स्मृतिः । "गङ्गाविक्रयणाद्राजन् विष्णोर्विक्रयणं भवेत् । जनार्द्दने तु विक्रीते विक्रीतं स्याज्जगत्त्रयम्" अभक्तिप्रकरणम् भविष्ये "गङ्गां प्राप्याथ ये मर्त्त्याः श्रद्धां भक्तिं न कुर्वते । तीर्थान्तरे रतिं कुर्य्युस्ते वै निरयगामिनः" । तत्कालप्रकरणम् ब्रह्माण्डे "गङ्गां संश्रित्य यस्तिष्ठेत्तस्याकार्य्यं न विद्यते । तत्क्षणः स वै मुक्तो जीवन्मुक्तो भवेन्नरः" । मृत्युफलप्रकरणम् ब्राह्मे "ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि कामतोऽकामतोऽपि वा । गङ्गायान्तु मृतो मर्त्त्यो मोक्षं स्वर्गञ्च विन्दति" भविष्ये "कृमिकीटपतङ्गाद्या ये मृता जाह्नवीजले । कूलान्निष्पतिता वृक्षास्तेऽपि यान्ति परां गतिम्" तथा "अपि योजनपर्य्यन्ते गङ्गां स्मृत्वा तनुं त्यजेत् । वैवस्वतोऽपि तस्यार्घ्यं दत्त्वा स्वर्गं प्रयच्छति" स्कान्दे "अर्द्धोदके तु जाह्नव्या म्रियतेऽनशनेन यः । स याति न पुनर्जन्म ब्रह्मसायुज्यमेव च" अस्थिप्रक्षेपप्रकरणम् वनपर्व्वणि कौर्म्मे च "यावन्त्यस्थीनि गङ्गायां तिष्ठन्ति पुरुषस्य च । तावद्वर्षसहस्राणि ब्रह्मलोके महीयते । यावदस्थि मनुष्यस्य गङ्गायाः स्पृशते जलम् । तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते" ब्रह्माण्डे "गङ्गातोये तु यस्यास्थि नीत्वा संक्षिप्यते नरैः । तत्कालमादृतः कृत्वा स्वर्गे तस्य भवेत् स्थितिः । गङ्गातोयेषु यस्यास्थि प्लाव्यते पुण्यकर्म्मणः । न तस्य पुनरावृत्तिर्ब्रह्मलोकात् कदाचन" केशादिप्रकरणम् ब्रह्माण्डे "केशलोमनखादीनि येषां पुंसान्तु वायुना । निक्षिप्यन्ते च गङ्गायां तेषां स्वाहियति स्थितिः" अथ प्रकीर्णकम् ब्रह्माण्डे "दृष्ट्वा शतकृतं पापं स्पृष्ट्वा जन्मशतानि च । स्नात्वा जन्मसहस्राणि हन्ति गङ्गा कलौ युगे" । गङ्गाद्वारवाराणसीप्रयागादिप्रकरणम् मात्स्ये "सर्व्वत्र सुलभा गङ्गा त्रिषु स्थानेषु दुर्लभा । गङ्गाद्वारे प्रयागे च गङ्गासागरसङ्गमे" वनपर्व्वणि "स्वर्गद्वारेण तत्तुल्यं गङ्गाद्वारं न संशयः । तत्राभिषेकं यः कुर्य्यात् सोऽश्वमेधमवाप्नुयात्" ब्रह्माण्डे "वाराणस्यां विशेषेण गङ्गा नित्यं विमुक्तिदा । अनन्तकोटिकल्पोत्थं पापं पुंसां प्रणाशयेत् । वाराणस्यां विशेषेण सद्यः पापविनाशिनी । गङ्गायान्तु जले मोक्षो वाराणस्यां जले स्थले । जले स्थले चान्तरीक्षे गङ्गासागरसङ्गमे" । मोक्षप्रकरणम् स्कान्दे "ब्रह्मादिदेवलोकानां मुक्तेश्च प्राप्तये नृणाम् । गङ्गा च परमो हेतुः कलिकाले विशेषतः" ।

गङ्गामाहात्म्यं काशीख॰ विष्णुं प्रति शिवेनोक्तम् यथा

"ममैव सा परा मूर्त्तिस्तोयरूपा शिवात्मिका । ब्रह्माण्डानामनेकेषामाधारः प्रकृतिः परा । शुद्धविद्यास्वरूपा च त्रिशक्तिः करुणात्मिका । आनन्दामृतरूपा च शुद्धधर्म्मस्वरूपिणी, तामेनां जगतां धात्रीं धारयामि स्वलीलया । विश्वस्य रक्षणार्थाय परब्रह्मस्वरूपिणीम् । त्रैलोक्ये यानि तीर्थानि पुण्यक्षेत्राणि यानि च । सर्व्वत्र सर्व्वे ये धर्म्माः सर्व्वे यज्ञाः सदक्षिणाः । तपांसि विष्णो ! सर्व्वाणि श्रुतिः साङ्गा चतुर्म्मिता । अहञ्च त्वञ्च ब्रह्मा च देवतानां गणाश्च ये । पुरुषार्थाश्च सर्व्वे वै शक्तयो विविधाश्च याः । गङ्गायां सर्व्व एवैते सूक्ष्मरूपेण संस्थिताः । स स्नातः सर्व-

तीर्थेषु सर्वक्रतुषु दीक्षितः । चीर्णसर्वव्रतः सोऽपि यस्तु गङ्गां निषेवते । तपांसि तेन तप्तानि सर्वदान-प्रदः स च । स प्राप्तयोगनियमो यस्तु गङ्गां निषेवते । सर्ववर्णाश्रमिभ्यश्च वेदविद्भ्यश्च वै तथा, शास्त्रार्थ-पारगेभ्यश्च गङ्गास्नायी विशिष्यते । मनोवाक्कायजै-र्दोषैर्दुष्टो बहुविधैरपि । वीक्ष्य गङ्गां भवेत् पूतः पुरुषो नात्र संशयः । कृते सर्वाणि तीर्थानि त्रेतायां पुष्करं परम् । द्वापरे तु कुरुक्षेत्रं कलौ गङ्गैव केवलम् । ध्यानं कृते मोक्षहेतुस्त्रेतायां तच्च वै तपः । द्वापरे तद्द्वयं यज्ञः कलौ गङ्गैव केवलम् । पूर्वजन्मा-न्तराभ्यासवासनावशतो हरे ! । गङ्गातीरे निवासः स्यात् सत्तपःफलतः परम् । यो देहपातनाद्यावद्गङ्गा-तीरं न मुञ्चति । स हि वेदान्तविद्योगी ब्रह्मचर्यव्रती सदा । कलौ कलुषचित्तानां पापद्रव्यरतात्मनाम् । विधिहीनक्रियाणाञ्च गतिर्गङ्गां विना नहि । अलक्ष्मीः कालकर्णी च दुःस्वप्नो दुर्विचिन्तितम् । गङ्गागङ्गेति जपनात्तानि नोपविशन्ति हि । गङ्गा हि सर्वभूताना-मिहामुत्र फलप्रदा । भावानुरूपतो विष्णो ! सदा सर्व-जगद्धिता । यज्ञदानतपोयोगजपाः सनियमा यमाः । गङ्गासेवासहस्रांशं न लभन्ते कलौ हरे ! । किमष्टाङ्गेन योगेन किं तपोभिः किमध्वरैः । वास एव हि गङ्गायां ब्रह्मज्ञानस्य कारणम् । अपि दूरस्थितस्यापि गङ्गा-माहात्म्यवेदिनः । अयोग्यस्यापि गोविन्द ! । भक्त्या गङ्गा प्रसीदति । श्रद्धा धर्मः परः सूक्ष्मः श्रद्धा ज्ञानं पर-न्तपः । श्रद्धा स्वर्गश्च मोक्षश्च श्रद्धया सा प्रसीदति । अज्ञानरागलोभाद्यैः पुंसां संमूढचेतसाम् । श्रद्धा न जायते धर्मे गङ्गायाञ्च विशेषतः । बहिःस्थितं जलं यद्वन्नारिकेलान्तरस्थितम् । तथा ब्रह्माण्डबाह्यस्थं परं ब्रह्माम्बु जाह्नवम् । गङ्गालाभात् परो लाभः कश्चिदन्यो न विद्यते । तस्माद्गङ्गामुपासीत गङ्गैव परमः पुमान् । मन्त्रस्य पठितस्यापि शुचिनो दानशालिनः । गङ्गास्नान-विहीनस्य हरे ! जन्मनिरर्थकम् । वृथा कुलं वृथा विद्या वृथा यज्ञो वृथा तपः । वृथा दानानि तस्येह गङ्गाभक्तो न यो भवेत् । गुणवत्पात्रपूजायां न स्यादेतादृशं फलम् । यथा गङ्गाम्बुनि स्नातः पूजने विधिना फलम् । मम तेजो-ऽग्निगर्भेयं मम वीर्यातिसम्भृता । दाहिका सर्वदोषाणां सर्वपापविनाशिनी । स्मरणादेव गङ्गायाः पापसङ्घात-पञ्जरम् । शतधा भेदमायाति गिरिर्वज्रहतो यथा ।

गङ्गां गच्छति यस्त्वेको यश्च तं भक्त्यानुमोदयेत् । तयो-स्तुल्यं फलं प्राहुर्भक्तिरेवात्र कारणम् । गच्छंस्तिष्ठन् स्वपन् भुञ्जन् ध्यायन् जाग्रत् श्वसन् वदन् । यः स्मरेत् सततं गङ्गां स हि मुच्येत बन्धनात् । पितॄनुद्दिश्य यो भक्त्या पायसं मधुसंयुतम् । गुडसर्पिस्तिलैः सार्द्धं गङ्गाम्भसि विनिःक्षिपेत् । तृप्ता भवन्ति पितरस्तस्य वर्षशतं हरे ! । यच्छन्ति विविधान् कामान् परितुष्टाः पितामहाः । लिङ्गे वै पूजिते सर्वमर्चितं स्याज्जग-द्यथा । गङ्गास्नानेन लभते सर्वतीर्थफलं तथा । गङ्गा-यान्तु नरः स्नात्वा यो लिङ्गं नित्यमर्च्चति । एकेन जन्मना मुक्तिं परां प्राप्नोति स ध्रुवम् । अग्निहो-त्राणि यज्ञाश्च तथा दानतपांसि च । गङ्गायां लिङ्गपूजायाः कोट्यंशेनापि नो समाः । गङ्गां गन्तुं विनिश्चित्य कृत्वा श्राद्धादिकं व्रजेत् । पितरस्तस्य सहर्षात् नृत्यन्ति पूर्वजाः । पापानि च वद-न्त्यार्त्ता क्व यास्याम इति स्फुटम् । लोभमोहादिभिः सार्द्धं मन्त्रयन्ति पुनः पुनः । यथा गङ्गां न आलोक्य तथा विघ्नं प्रकुर्महे । गङ्गां गतो यदा ह्येष न किञ्चिद्विधा-स्यति । अङ्गाद्ङ्गावगाहार्थं गच्छतस्तु पदे पदे । निरायान्ति व्रजन्त्येव पापान्यस्य शरीरतः । पूर्वजन्मकृतैः पुण्यैः श्रद्धा लोभादिकं हरे ! । व्युदस्य सर्वविघ्नान् गङ्गां प्राप्नोति पुण्यवान् । अनुषङ्गेण मूल्येन वाणि-ज्येनापि सेवया । कामासक्तोऽपि वा मर्त्यो गङ्गास्नायी दिवं व्रजेत् । अनिच्छयापि संस्पृष्टो दहनोऽपि यथा दहेत् । अनिच्छयापि संस्नाता गङ्गा पापं तथा दहेत् । तावद्भ्रमति संसारे यावद्गङ्गां न सेवते । संसेव्य गङ्गां नो जन्तुर्भवक्लेशं प्रपश्यति । यो गङ्गाम्भसि संस्नातो भक्त्या संत्यक्तसंशयः । मनुष्यचर्मणा नद्धः स देवो नात्र संशयः । गङ्गास्नानार्थमुद्युक्तो मध्येमार्गं मृतो यदि । गङ्गास्नानफलं सोऽपि तदाप्नोति न संशयः । माहात्म्यं ये च गङ्गायाः शृण्वन्ति च पठन्ति च । तेऽप्यशेषैर्महापापैर्मुच्यते नात्र संशयः । दुर्बुद्धयो दुराचारा हैतुका बहुसंशयाः । पश्यन्ति मोहिता विष्णो ! गङ्गामन्यां नदीमिव । जन्मान्तरकृतैर्दानैस्तपो-भिर्नियमैर्व्रतैः । इह जन्मनि गङ्गायां नृणां भक्तिः प्रजायते । गङ्गाभक्तिमतामर्थे महेन्द्रादिपुरेषु च । हर्म्याणि रत्नभोगानि निर्मितानि स्वयम्भुवा । शिवस्य लिङ्गलिङ्गानि स्वर्णलिङ्गान्यनेकशः । प्रासादा रत्न-

र्दर्शितास्तन्नामश्रवणात् अपि । गङ्गाजले न तिष्ठन्ति कलिपापानि भीतितः । अतएव हि संसेव्या सदा गङ्गेष्टसिद्धिदा । सूर्य्योदये तमांसीव वज्रिवज्रभयान्नगाः । तार्क्ष्यश्रवणाद्यथा सर्पाः मेघा वाताहता यथा । तत्त्वज्ञानाद्यथा मोहाः सिंहं दृष्ट्वा यथा मृगाः । तथा सर्व्वाणि पापानि यान्ति गङ्गेक्षणात् क्षयम् । दिव्यौषधैर्यथा रोगा लोभेन च यथा गुणाः । यथा ग्रीष्मोष्मसन्ततिरगाधह्रदमज्जनात् । तूलराशिः स्फुलिङ्गेन यथा नश्यन्ति तत्क्षणात् । तथा दोषाः प्रणश्यन्ति गङ्गाम्भःस्पर्शनाद्ध्रुवम् । क्रोधेन च तपो यद्वत् कामेन च यथा मतिः । अनयेन यथा लक्ष्मीर्विद्या मानेन वै यथा । दम्भकौटिल्यमायाभिर्यथा धर्म्मो विनश्यति । तथा नश्यन्ति पापानि गङ्गाया दर्शनेन तु । मानुष्यं दुर्लभं प्राप्य विद्युत्सम्पातचञ्चलम् । गङ्गां यः सेवते सोऽत्र बुद्धैः पारं परं गतः । विधूतपापास्ते मर्त्त्याः परज्योतिःस्वरूपिणीम् । सहस्रसूर्य्यप्रतिमां गङ्गां पश्यन्ति ते भुवि । साधारणाम्बुना पूर्णां साधारणनदीमिव । पश्यन्ति नास्तिका गङ्गां पापोपहतलोचनाः । संसारमोचनार्थं जनानामनुकम्पया । गङ्गातरङ्गरूपेण सोपानं निर्म्ममे शिवः । सर्व्व एव शुभः कालः सर्व्वो देशस्तथा शुभः । सर्व्वो जना दानपात्रं श्रीमति जाह्नवीतटे । यथाश्वमेधो यज्ञानां नगानां हिमवान् यथा । व्रतानान्तु यथा सत्यं दानानामभयं यथा । प्राणायामश्च तपसां मन्त्राणां प्रणवो यथा । धर्म्माणामप्यहिंसा च काम्यानां श्रीर्यथा वरा । यथात्मविद्या विद्यानां स्त्रीणां गौरी यथोत्तमा । सर्व्वदेवगणानाञ्च यथाहं परमेश्वरः । सर्व्वेषामेव भक्तानां शिवभक्तो यथा वरः । तथा सर्व्वेषु तीर्थेषु गङ्गातीर्थं विशिष्यते । हरे ! यस्तावयोर्भेदं न करोति महामतिः । शिवभक्तः स विज्ञेयो महापाशुपतश्च सः । पापपांशुमहावात्या पापद्रुमकुठारिका । पापेन्धनदवाग्निश्च गङ्गेयं पुण्यवाहिनी । गाथाश्चात्र पितरो गाथां गायन्ति सर्व्वदा । अपि कश्चित् कुलेऽस्माकं गङ्गास्नायी भविष्यति । देवर्षीन् परितर्प्यापि दीनानाथांश्च दुःखितान् । श्रद्धया विधिना स्नात्वा दास्यते सलिलाञ्जलिम् । अपि नः स कुले भूयाच्छिवे विष्णौ च साम्यदृक् । तदालयकरो भक्त्या तत्र सम्मार्ज्जनादिकृत् । अकामो वा सकामो वा तिर्य्यग्योनिगतोऽपि वा । गङ्गायां यो मृतो मर्त्त्यो नरकं स न पश्यति ।

तीर्थमन्यत् प्रशंसन्ति गङ्गातीरे स्थिताश्च ये । गङ्गां न बहु मन्यन्ते ते स्युर्निरयगामिनः । माञ्च त्वाञ्चैव गङ्गाञ्च यो द्वेष्टि पुरुषाधमः । स्वकीयैः पितृभिः सार्द्धं स घोरं नरकं व्रजेत् । षष्टिर्गणसहस्राणि गङ्गां रक्षन्ति सर्व्वदा । अभक्तानाञ्च पापानां वासे विघ्नं प्रकुर्व्वते । कामक्रोधमहामोहलोभादिनिशितैः शरैः । घ्नन्ति तेषां मनस्तत्र स्थितिञ्चापनयन्ति च । गङ्गां समाश्रयेद् यस्तु स मुनिः स च पण्डितः । कृतकृत्यः स विज्ञेयः पुरुषार्थचतुष्टये । गङ्गायाञ्च सकृत्स्नातो हयमेधफलं लभेत् । तर्पयंश्च पितॄंस्तत्र तारयेन्नरकार्णवात् । नैरन्तर्य्येण गङ्गायां मासं यः स्नाति पुण्यभाक् । स शक्रलोके वसति यावच्छक्रः सपूर्व्वजः । अब्दं स्नाति च गङ्गायां नैरन्तर्य्येण पुण्यवान् । विष्णुलोकं समागत्य सुखं संवसेन्नरः ! । गङ्गायां स्नाति यो मर्त्त्यो यावज्जीवं दिने दिने । जीवन्मुक्तः स विज्ञेयो देहान्ते मुक्त एव सः । तिथिनक्षत्रपर्व्वादि नापेक्ष्यं जाह्नवीजले । स्नानमात्रेण गङ्गायां सञ्चिताघं विनश्यति । पण्डितोऽपि स मूर्खः स्याच्छास्त्रयुक्तोऽप्यर्थशङ्कितः । यस्तु भागीरथीतीरं सुखसेव्यं न संश्रयेत् । किमायुषाप्यरोगेण विकाशिन्या च किं श्रिया । किं वा बुद्ध्या विमलया यदि गङ्गां न सेवते । यः कारयेदायतनं गङ्गाप्रतिकृतेर्नरः । भुक्त्वा स भोगान् प्रेत्यापि याति गङ्गासलोकताम् । स्पृशन्ति प्रतिमानं ये गङ्गाया नित्यमादरात् । गङ्गास्नानफलं तेषां [illegible] । पितॄनुद्दिश्य यो लिङ्गं स्नापयेद्गाङ्गवारिणा । तृप्ताः स्युस्तस्य पितरो महानिरयगा अपि । षट्कृत्वो मन्त्रजप्तैर्वस्त्रपूतैः सुगन्धिभिः । गोशृङ्गैर्गाङ्गजलैः स्नानं शतस्नानादिकं बुधाः । आपः क्षीरं कुशाग्राणि घृतं दधि गवां मधु । रक्तानि करवीराणि रक्तचन्दनमित्यपि । अष्टद्रव्यविमिश्रेण गङ्गातोयेन यः सकृत् । माधव ! प्रस्थमात्रेण ताम्रपात्रस्थितेन च । भानवेऽर्घ्यं प्रदद्याच्च स्वकीयपितृभिः सह । सोऽतितेजोविमानेन सूर्य्यलोके महीयते । अष्टाङ्गोऽर्घोऽयमुद्दिष्टस्त्वतीव रवितोषणः । गाङ्गैर्वारिभिः कोटिगुणो ज्ञेयो विष्णोऽन्यवारितः । गङ्गातीरेषु भक्त्या यः कुर्य्याद्देवालयं सुधीः । अन्यतीर्थप्रतिष्ठातो लभेत् कोटिगुणं फलम् । कूपवापीतडागादिप्रपादानादिभिस्तथा । अन्यत्र यद्भवेत् पुण्यं तद्गङ्गा-

दर्शनाद्भवेत् । अश्वत्थवटवृक्षादिवृक्षारोपेण यत् फलम् । पुष्पशाखादिभिश्चापि गङ्गास्पर्शस्ततोऽधिकः । कन्यादानेन यत् पुण्यं यत् पुण्यं गोप्रदानतः । तत् पुण्यं स्याच्छतगुणं गङ्गागण्डूषपानतः । चान्द्रायणसहस्रेण यत् फलं स्याज्जनार्दन ! । ततोऽधिकं फलं गङ्गाऽमृतपानादवाप्नुयात् । भक्त्या गङ्गावगाहस्य किमन्यत् फलमुच्यते । अक्षयः स्वर्गवासोऽपि निर्वाणमथ वा हरे ! । गङ्गायाः पादुकायुग्मं नित्यमर्चति यो नरः । आयुः पुण्यं धनं पुत्रान् स्वर्गमोक्षौ च विन्दति । नास्ति गङ्गासमं तीर्थं कलिकल्मषनाशनम् । नास्ति मुक्तिप्रदं क्षेत्रमविमुक्तसमं हरे ! । गङ्गास्नानरतं मर्त्यं दृष्ट्वैव यमकिङ्कराः । दिशो दश पलायन्ते सिंहं दृष्ट्वा यथा मृगाः । गङ्गाप्रजननीवस्य गङ्गातटनिवासिनः । अर्च्चां कृत्वा यथान्यायमश्वमेधफलं लभेत् । गोभूहिरण्यदानेन भक्त्या गङ्गातटे शुभे । नरो न जायते भूयः संसारे दुःखसङ्कटे । दीर्घायुष्यं वासोभिर्ज्ञानं पुस्तकदानतः । अन्नदानेन सम्पत्तिः कीर्त्तिः कन्याप्रदानतः । अन्यत्र यत् कृतं कर्म व्रतं दानं जपस्तपः । गङ्गातटे तु तत् सर्वं हरे ! कोटिगुणं भवेत् । धेनुं पयस्विनीं दद्यात् गङ्गातीरे विधानतः । गोरोमसंख्यया विष्णोर्युगान् सर्वं सन्निदान् । गोलोके च लोके वा कामधेनुप्रजाहतः। भुञ्जानः सर्वकामांस्तु दिव्यान् नानाविधान् बहून् । देवानामप्यलभ्यांश्च भुक्त्वा तु सह बान्धवैः । पितृभिश्च सुहृद्भिश्च सर्वरत्नविभूषितः । जायते सुकुले प्रशस्तधनधान्यसमाकुले । रत्नकाञ्चनसम्पूर्णे शीलविद्यासमन्विते । भुक्त्वा च विपुलान् भोगान् पुत्रपौत्रसमन्वितः । पुनर्गङ्गां समासाद्य काश्यामुत्तरवाहिनीम् । विश्वेश्वरं समाराध्य प्रागज्ञानविनाशनात् । कालादेहान्तमासाद्य ब्रह्म सम्पद्यते ततः । निर्वर्त्तनशतमपि भूमेर्भागीरथीतटे । नरो ददाति योभक्त्या तस्य पुण्यफलं शृणु । तद्भूमिलसरेणूनां संख्यया युगमानया । महेन्द्रचन्द्रलोकेषु भुक्त्वा भोगान् मनःप्रियान् । सप्तद्वीपपतिर्भूत्वा महाधर्मपरायणः । नरकस्थानपि पितॄन् । प्रापय्य त्रिदिवं व्रजेत् । स्वर्गस्थांश्च पितॄन् सर्वान् मोक्षयित्वा महाद्युतिः । अन्ते ज्ञानासिना छित्त्वा हृदविद्यां पाञ्चभौतिकीम् । परं वैराग्यमापन्नो युञ्जानो योगमुत्तमम् । प्राप्याथ सोऽपि मुक्तश्च परं ब्रह्माधिगच्छति । सुवर्णमात्रमपि यः सुवर्णं वा प्रयच्छति । सुवर्णस्य तु विमाय हरे ! भागीरथीतटे । स हेमरत्नखचिते विमाने सर्वगे शुभे । सर्वैश्वर्यसमायुक्तः सर्वलोकेषु पूजितः । ब्रह्माण्डान्तरसंस्थेषु भुक्त्वा भोगान् मनोरमान् । देवैः संपूजितो विष्णो ! त्वाभूताहूतसंप्लवम् । एकराट् च ततोभूत्वा जम्बुद्वीपे प्रतापवान् । ततोऽविमुक्तमासाद्य परं निर्वाणमृच्छति । जन्मर्क्षे तु कृते स्नाने गङ्गायां भक्तिपूर्वकम् । जन्मप्रभृतिपापौघात् संचितात् मुच्यते क्षणात् । वैशाखे कार्त्तिके माघे गङ्गास्नानं सुदुर्लभम् । दर्शे शतगुणं पुण्यं संक्रान्तौ च सहस्रकम् । चन्द्रसूर्यग्रहे लक्षं व्यतीपाते त्वनन्तकम् । अयुतं विषुवे चैव नियुतमयनद्वये । सोमग्रहः सोमदिने, रविवारे रवेर्ग्रहः । तच्चूडामणिपूर्वाख्यं तत्र स्नानमसंख्यकम् । स्नानं दानं जपोहोमो यच्च चूडामणौ कृतम् । तदक्षयमिदं सर्वं विष्णो ! भागीरथीतटे । श्रद्धया भक्तियुक्तस्तु गङ्गां स्नात्वा विधानतः । ब्रह्महापि विशुध्येत किं पुनस्त्वन्यपातकी । कृमिकीटपतङ्गाद्या ये मृता जाह्नवीजले । कूलात् पतन्ति ये वृक्षा तेऽपि यान्ति परां गतिम्" । अन्यान्यपि तत्रत्य फलानि प्रा॰ त॰ उक्तानि तत्र दृश्यानि । ब्रह्माण्डे "गङ्गां पुण्यजलां प्राप्य त्रयोदश विवर्जयेत् । शौचमाचमनं केशं निर्माल्यं मलघर्षणम् । गात्रसंवाहनं क्रीडां प्रतिग्रहमथोऽरतिम् । अन्यतीर्थरतिञ्चैव अन्यतीर्थप्रशंसनम् । विण्मूत्रादिसमोत्सर्गं सन्तारञ्च विशेषतः" । तस्याश्च वैशाखशुक्लतृतीयायां ब्रह्मलोकात् हिमवति पतनं ततो भूमौ पतनञ्च दशहरायां यथा "वैशाखशुक्लपक्षे तु तृतीयायां जनार्दनः । यवानुत्पादयामास युगं चारब्धवान् कृतम् । ब्रह्मलोकात्त्रिपथगां पृथिव्यामवतारयत्" ब्रह्मपुराणम् । "ज्येष्ठे मासि क्षितिसुतदिने शुक्लपक्षे दशम्यां हस्ते शैलादिरगमदियं जाह्नवी मर्त्यलोकम्" ति॰त॰ धृतवाक्यम् । एतयोरविरोधाय तथा व्यवस्था । ३ तन्नामाधिष्ठातृदेवीभेदे । गङ्गाया इदम् नदीपरत्वे बाहुल्यात् अण् । गाङ्ग तत्सम्बन्धिनि । "गाङ्गमम्बुसितमम्बुयामुनम्" काव्यप्र॰। "गाङ्गं जलं निर्मलम्" गङ्गास्तोत्रम् । "गाङ्गं वर्षैश्च कीर्त्यते" पद्मपु॰। नदीपरत्वाभावे गङ्गाया अपत्यं ढक् । गाङ्गेय गङ्गादेव्यपत्ये भीष्मे कार्त्तिकेये च । "गङ्गाप्रवाहोक्षितदेवदारु" कुमा॰ "गङ्गास्रोतोऽन्तरेषु वः" रघुः । ४नदीमात्रे च । सप्तगङ्गम् सि॰कौ॰ ।

गङ्गाचिल न० ६त०। "तीराद्गव्यूतिमात्रन्तु परितः क्षेत्रमुच्यते" इत्युक्ते गङ्गातीरादुभयपार्श्वस्थक्रोशद्वयमितस्थाने। [(गाँगचिल) ख्याता०।

गङ्गाचिल्ली स्त्री गङ्गाख्या नदीस्था चिल्ली। चिल्लभेदे

गङ्गाज पु० गङ्गातो जायते जन—ड। १भीष्मे २कार्त्तिकेये च तत्र भीष्मस्य गङ्गातो जन्मकथा।

"स राजा शान्तनुर्धीमान् देवराजसमद्युतिः। बभूव मृगयाशीलः सततं वनगोचरः। स मृगान् महिषांश्चैव विनिघ्नन् राजसत्तमः। गङ्गामनुचचारैकः सिद्धचारणसेविताम्। स कदाचिन्महाराज! ददर्श परमां स्त्रियम्। जाज्वल्यमानां वपुषा साक्षाच्छ्रियमिवापराम्। सर्वानवद्यां सुदतीं दिव्याभरणभूषिताम्। सूक्ष्माम्बरधरामेकां पद्मोदरसमप्रभाम्। तां दृष्ट्वा हृष्टरोमाऽभूद्विस्मितो रूपसम्पदा। पिबन्निव च नेत्राभ्यां नातृप्यत नराधिपः। सा च दृष्ट्वैव राजानं विचरन्तं महाद्युतिम्। स्नेहादागतसौहार्द्दा नातृप्यत विलासिनी। तामुवाच ततो राजा सान्त्वयन् श्लक्ष्णया गिरा। देवी वा दानवी वा त्वं गन्धर्वी वाथ वाप्सराः। यक्षी वा पन्नगी वापि मानुषी वा सुमध्यमे!। याचे त्वां सुरगर्भाभे! भार्य्या मे भव शोभने।" भा० आ० ९७अ०।

"एतत् श्रुत्वा वचो राज्ञः सस्मितं मृदु वल्गु च। वसूनां समयं स्मृत्वाऽथाभ्यागच्छदनिन्दिता। उवाच चैवं राज्ञः सा ह्लादयन्ती मनो गिरा। भविष्यामि महीपाल! महिषी ते वशानुगा। यत्तु कुर्य्यामहं राजन्! शुभं वा यदि वाऽशुभम्। न तद्वारयितव्याऽस्मि न वक्तव्या तथाऽप्रियम्। एवं हि वर्त्तमानेऽहं त्वयि वत्स्यामि पार्थिव!। वारिता विप्रियञ्चोक्ता त्यजेयं त्वामसंशयम्। तथेति राज्ञा सा तूक्ता तदा भरतसत्तम!। प्रहर्षमतुलं लेभे प्राप्य तं पार्थिवोत्तमम्। आसाद्य शान्तनुस्ताञ्च बुभुजे कामतो वशी। न प्रष्टव्येति मन्वानो न स तां किञ्चिदूचिवान्। स तस्याः शीलवृत्तेन रूपौदार्य्यगुणेन च। उपचारेण च रहस्तुतोष जगतीपतिः। दिव्यरूपा हि सा देवी गङ्गा त्रिपथगामिनी। मानुषं विग्रहं कृत्वा श्रीमन्तं वरवर्णिनी। भाग्योपनतकामस्य भार्य्येवोपस्थिताऽभवत्। शान्तनोराजसिंहस्य देवराजसमद्युतेः। सम्भोगस्नेहचातुर्य्यैर्हावलास्यमनोहरैः। राजानं रमयामास तथा रेमे तथैव सः। स राजा रतिसक्तत्वादुत्तमस्त्रीगुणैर्हृतः। संवत्सरानृतून् मासान् बुबुधे न बहून् गतान्। रममाणस्तया सार्द्धं यथाकामं नरेश्वरः। अष्टावजनयत् पुत्रांस्तस्याममरसन्निभान्। जातं जातं च सा पुत्रं क्षिपत्यम्भसि भारत!। प्रीणामि च त्वामित्युक्त्वा गङ्गास्रोतस्यमज्जयत्। तस्य तन्न प्रियं राज्ञः शान्तनोरभवत्तदा। न च तां किञ्चनोवाच त्यागाद्भीतो महीपतिः। अथैनामष्टमे पुत्रे जाते प्रहसतीमिव। उवाच राजा दुःखार्त्तः परीप्सन् सुतमात्मनः। मा वधीः कासि कस्यासि किन्नु हंसि सुतानिति। पुत्रघ्नि! सुमहत् पापं संप्राप्तं ते विगर्हिते!। स्त्र्युवाच। पुत्रकाम! न ते हन्मि पुत्रं पुत्रवतां वर!। जीर्णोऽस्तु मम वासोऽयं यथा स समयः कृतः। अहं गङ्गा जह्नुसुता महर्षिगणसेविता। देवकार्य्यार्थसिद्ध्यर्थमुषिताहं त्वया सह। इमेऽष्टौ वसवो देवा महाभागा महौजसः। वशिष्ठशापदोषेण मानुषत्वमुपागताः। तेषां जनयिता नान्यस्त्वदृते भुवि विद्यते। मद्विधा मानुषी धात्री लोके नास्तीह काचन। तेषाञ्च जननीहेतोर्मानुषत्वमुपागता। जनयित्वा वसूनष्टौ जिता लोकास्त्वयाऽक्षयाः। देवानां समयस्त्वेष वसूनां संश्रुतो मया। जातं जातं मोक्षयिष्ये जन्मतो मानुषादिति। तत्ते शापाद्विनिर्मुक्ता आपवस्य महात्मनः। स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि पुत्रं पाहि महाव्रतम्। एष पर्य्यायवासो मे वसूनां सन्निधौ कृतः। मत्प्रसूतं विजानीहि गङ्गादत्तमिमं सुतम्" ९८अ०।

"स कदाचिन्मृगं विद्ध्वा गङ्गामनुसरन्नदीम्। भागीरथीमल्पजलां शान्तनुर्दृष्टवान्नृपः। तां दृष्ट्वा चिन्तयामास शान्तनुः पुरुषर्षभः। स्यन्दते किं न्वियं नाद्य सरिच्छ्रेष्ठा यथा पुरा। ततो निमित्तमन्विच्छन्ददर्श स महामनाः। कुमारं रूपसम्पन्नं बृहन्तं चारुदर्शनम्। दिव्यमस्त्रं विकुर्वाणं यथा देवं पुरन्दरम्। कृत्स्नां गङ्गां समावृत्य शरैस्तीक्ष्णैरवस्थितम्। तां शरैरावृतां दृष्ट्वा नदीं गङ्गां तदन्तिके। अभवद्विस्मितो राजा दृष्ट्वा कर्मातिमानुषम्। जातमात्रं पुरा दृष्ट्वा तं पुत्रं शान्तनुस्तदा। नोपलेभे स्मृतिं धीमानभिज्ञातुं तमात्मजम्। स तु तं पितरं दृष्ट्वा मोहयामास मायया। संमोह्य तु ततः क्षिप्रं तत्रैवान्तर-

पीयत । मदङ्गुतं ततो दृष्ट्वा तत्र राजा स शान्तनुः । गङ्गामानः स्तुतं गङ्गामगमीदृशर्वेति च । दर्शयामास तं गङ्गा बिभ्रती रूपमुत्तमम् । गृहीत्वा दक्षिणे पाणौ तं कुमारमलङ्कृतम् । अलङ्कृतामाभरणैर्विरजोऽम्बरधारिणीम् । दृष्टपूर्वामपि स तां नाभ्यजानात् स शान्तनुः । गङ्गोवाच । यं पुत्रमष्टमं राजंस्त्वं पुरा मय्यविन्दथाः । स चायं पुरुषव्याघ्र ! सर्वास्त्रविदुत्तमः । गृहाणेमं महाराज ! मया संवर्द्धितं सुतम् । आदाय पुरुषव्याघ्र ! नयस्वैनं गृहं विभो !" भा०आ० १००अ० "गङ्गाज । गङ्गेयवनारिकेतः" भा०वि० २६अ० । गङ्गाजेत्यत्र मुद्रितपुस्तके नदीजेति पाठः ।

कार्त्तिकेयस्य गङ्गातो जन्मकथा अग्निगर्भशब्दे ५५पृ० उक्ता । गङ्गाजातगङ्गातनयादयोऽप्युभयत्र ।

गङ्गाटेय पु० गङ्गाया मध्याकटे याति या—क पृषो० तलोपः अलुक् स० । (चिङ्कुड़ी) मत्स्यभेदे त्रिका० ।

गङ्गादत्त पु० गङ्गया दत्तः । भीष्मे गङ्गाजशब्दे दृश्यम् ।

गङ्गादित्य पु० काशीस्थे विश्वेशाद्दक्षिणस्थिते आदित्यभेदे "गङ्गादित्योऽस्ति तत्रान्यो विश्वेशाद्दक्षिणेन वै । तस्य दर्शनमात्रेण नरः शुद्धिमियाद्दिह । यदा गङ्गा समायाता भगीरथपुरस्कृता । तदा गङ्गां परिष्टोतुं रविस्तत्रैव संस्थितः । तत्राप्यहर्निशं गङ्गां संस्तवीत्य-भास्करः । परिष्टौति प्रयत्नात्मा गङ्गाभक्तवरप्रदः । गङ्गादित्यं समाराध्य वाराणस्यां नरोत्तमः । न जातु दुर्गतिं कापि लभते च न रोगभाक्" काशीख०५१अ० ।

गङ्गाद्वार न० गङ्गाया भूम्यवतरणद्वारम् । मायापुर्यां हरिद्वारे "ततो मायापुरीं प्राप्तः दुष्प्रापां पापकारिभिः । यत्र सा वैष्णवी माया अन्नं नु पानैर्न पाययेत् । केचिद्धरिद्वारं मोक्षद्वारं जगुः परे । गङ्गाद्वारञ्च केऽप्याहुः केचिन्मायापुरीं पुनः । यतोविनिर्गता गङ्गा ख्याता भागीरथी भुवि । यन्नामोच्चारणात् पुंसां पापं याति सहस्रधा । वैकुण्ठस्यैकसोपानं हरिद्वारं जगुर्जनाः । तत्राप्लुता नरा यान्ति तद्विष्णोः परमं पदम्" काशीख०७अ० ।

गङ्गाधर पु० गङ्गां धरति मूर्ध्नि धृ—अच् ६त० । १महादेवे अमरः । गङ्गाशब्दे तत्सम्बन्धकथा दृश्या गङ्गाभृदादयोऽप्यत्र । २समुद्रे त्रिका० । लोलम्बराजोक्ते जीर्णातिसारनाशके चूर्णभेदे यथा "धातकामलकीपयोधरदलीकट्वङ्गशुण्ठीमधुस्रोतोऽम्बुधान्यफलास्थिनागरबिल्वाम्बुवेरलोध्रेन्द्रवैः । तत्त्वांशं विहितं ससङ्गुडमयं गङ्गाधराख्यं महाचूर्णं तद्धपपाकरोति सकलं जीर्णातिसारं परम्" ।

गङ्गाधररस पु० वैद्यकप्रसिद्धे औषधभेदे ।

गङ्गापत्री स्त्री गङ्गेव शुभ्रं पत्रमस्याः ङीप् । वनतिक्तिकायां वृक्षभेदे राजनि० ।

गङ्गापुत्र पु० ६त० । गङ्गातनये १भीष्मे २कार्त्तिकेये च "लेटात् तीवरकन्यायां गङ्गापुत्र इति स्मृतः" ब्रह्मवै०पु० उक्ते सङ्कीर्णजातिभेदे (मुरदाफराश) ।

गङ्गायात्रा स्त्री० गङ्गामुद्दिश्य यात्रा । गङ्गा:मरणार्थं यात्रायाम्

गङ्गालहरी स्त्री ६त० । १गङ्गायास्तरङ्गसन्ततौ २जगन्नाथपण्डितरचिते गङ्गास्तोत्रभेदे च ।

गङ्गावतार पु० गङ्गाया अवतारः ब्रह्मलोकात् भूमौ पतनमत्र । गङ्गाद्वाररूपे तीर्थभेदे ६त० । तस्या भूमौ २अवतरणे च । "भगीरथ इव दृष्टगङ्गावतारः" काद० ।

गङ्गावाक्यावली गङ्गामाहात्म्यादिप्रतिपादकानां वाक्यानामावली । स्मृतिनिबन्धभेदे ।

गङ्गासागर पु० गङ्गया सङ्गतः सागरः शा० त० । गङ्गासागरयोः सङ्गमरूपे तीर्थभेदे ।

गङ्गासुत पु० ६त० । १भीष्मे, २कार्त्तिकेये च शब्द० ।

गङ्गाह्रद पु० गङ्गाया ह्रद इव । भारतप्रसिद्धे हस्तिपुरस्थे १कूपरूपे तीर्थभेदे । "ततः हस्तिपुरं गच्छेत्" इत्युपक्रमे "गङ्गाह्रदश्च तत्रैव कूपश्च भरतर्षभ ! । तिस्रः कोट्यस्तु तीर्थानां तत्र कूपे महीपते ! । तत्र स्नात्वा नरो राजन् ! स्वर्गलोकं प्रपद्यते" भा०व० ८४अ० । २कोटितीर्थस्थे तीर्थभेदे च "कोटितीर्थं रुपस्पृश्य लभेदिह सुवर्णकम् । गङ्गाह्रदश्च तत्रैव तीर्थं भरतसत्तम ! । तत्र स्नायीत धर्मज्ञ ! ब्रह्मचारी समाहितः । राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलं विन्दति मानवः" । तत्राध्याये "६त० । ३गङ्गायाह्रदे च ।

गङ्गुक पु० कङ्गुक+पृषो० । कङ्गुके धान्यभेदे (काङ्गनी) सुश्रु० । "रक्तशालिषष्टिकगङ्गुकमुकुन्दकपाण्डुकपीतकप्रमोदककालकाशनकपुष्पककर्दमकशकुनाहृतसुगन्धककलमनीवारकोद्रवोद्दालकश्यामाकगोधूमवेणुयवादयः" ।

गङ्गोद्भेद पु० गङ्गायाः उद्भेदः प्रथमप्रकाशो यत्र । तीर्थभेदे । "गङ्गोद्भेदं समासाद्य तर्पयेत् पितृदेवताः । वाजपेयमवाप्नोति ब्रह्मभूतो भवेत् सदा" भा०वन०८४अ० ।

गङ्गोदक न० गङ्गया उदक्यते उदक—कर्मणि घञ् । गङ्गास्रोतःस्थे जलादौ ।

गङ्गोल पु० गोमेदकनामके मणिभेदे हारावली।

गच्छ पु० गम–सम्प०क्विप् मलोपे तुक् च गतं गतिं छ्यति छो–क। १दले त्रिका०। लीलावत्युक्ते श्रेढीव्यवहारे प्रवृत्तगत्यादिक्रियाविरतिकारके २पदसंज्ञे स्थाने पु०। गच्छानयनार्थं तत्राह “श्रेढीफलादुत्तरलोचनघ्नाच्चयार्द्ध-युक्तात्तरवर्गयुक्तात्। मूलं सखोनं चयखण्डयुक्तं चयोद्धृतं गच्छमुदाहरन्ति। उदाहरणम्। द्रम्मत्रयं यः प्रथमेऽह्नि दत्त्वा दातुं प्रवृत्तोऽद्विचयेन तेन। शतत्रयं षट्यधिकं द्विजेभ्यो दत्तं कियद्भिर्दिवसैर्वदाशु। न्यासः आदिः। ३। चयः। २। गच्छः।०। सर्वधनं ३६०। लब्धो गच्छः १८। अथ द्विगुणोत्तरादिफलानयने करणसूत्रं सार्द्धवृत्तम्। विषमे गच्छे व्येके गुणकः स्थाप्यः समेऽर्द्धिते वर्गः। गच्छक्षयान्त्यमन्त्याद्व्यस्तं गुणवर्गजं फलं यत्तत्। व्येकं व्येकगुणोद्धृतमादिगुणं स्याद्गुणोत्तरे गणितम्। उदाहरणम्। पूर्वं वराटकयुगं येन द्विगुणोत्तरं प्रतिज्ञातम्। प्रत्यहमर्थिजनाय स माघे निष्कान् ददाति कति। न्यासः आदिः। २। चयो द्विगुणः २। गच्छः। ३०। लब्धावराटकाः। २१४७४८-३६४६। निष्काराटिकाभिर्भक्ता जाता निष्काः। १०४८-५७। द्रम्माः। ८। पणाः। ८। काकिण्यौ। २। वराटकाः। ६। उदाहरणम्। आदिर्द्विकं सखे! दिनैः प्रत्यहं त्रिगुणोत्तरा। गच्छः सप्तदिनं यत्र गणितं तत्र किं वद। न्यासः। आदिः। २। चयोगुणः ३। गच्छः। ७। लब्धं गणितम्। २१८६”

शब्दकल्पद्रुमे निर्विसर्गगच्छेत्यस्य विभक्त्यन्तस्य शब्दस्य कल्पनेनार्थकथनमतीव हास्यास्पदम् गच्छेत्यस्य विभक्त्यन्ततया पदत्वेन शब्दत्वाभावात् अन्यथा नाना-विभक्तियोगेन नानाशब्दार्थकथनापत्तेः।

गज मदे खने च भ्वा० पर० अक० सेट्। गजति अगाजीत् अगजीत्। जगाज। गजः।

गज खने भ्वा० इदित् पर० अक० सेट्। गञ्जति अगञ्जीत्। जगञ्ज। गञ्ज्यते। गञ्जा। [अत् त।

गज खने चुरा० उभ० अक० सेट्। गजयति ते अजगज

गज पुंस्त्री० गज–मदे अच्। १हस्तिनि “नगजा न गजा दयिता दयिताः” भट्टिः। इभशब्दे विवृतिः। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। २अष्टसंख्यायाम् गजानामैरावतादीनामष्टत्वात् तथात्वम्। “तत्त्वा त्रिघ्नं गजैर्हृत्वा” ज्यो० त० “गजभुक्तशेषम्” तन्त्रसा०। “अरत्नीनां शतान्यष्टावेकषष्ट्यान्वितानि च। गजप्रमाणमाख्यातं मुनिभिर्मान-वेदिभिः” शब्दार्थचि० उक्ते ३मानभेदे। “साधारणनराङ्गुल्या त्रिंशदङ्गुलको गजः” इत्युक्ते ४मानभेदे। ५मानमात्रे ६वास्तुमानभेदे च मेदि०। स च ज्यो०त०उक्तः यथा “प्रस्तारदैर्घ्यमानं तु स्वहस्तेन तथा नरैः। तत्त्वा त्रिघ्नं गजैर्हृत्वा वास्तुमाननिरूपणम्। ध्वजो धूमश्च सिंहश्च श्वा वृषः खर एव च। गजः काकपदं चैव मानान्यष्टौ च वास्तुनः” ज्यो०त०। “पुष्टिर्गजे काकपदे विनाशः” तत्फलम् ७औषधपाकार्थे गर्त्तभेदे वैद्यकम् गजपुटशब्दे दृश्यम्। गजानां समूहः तल्। गजता तत्समूहे स्त्री। ततः ऊर्द्धमाने दघ्नच्, गजदघ्न, द्वयसच्, गजद्वयस, गज-तुल्योर्द्धपरिमाणे त्रि०। स्त्रियां ङीप्। “द्वितीयश्च तृतीयश्च ऊर्द्धमाने मतौ मम” व्या०का०उक्तेः ऊर्द्धमान एव तयोः प्रयोगः। परिमाणमात्रे तु मात्रच्। गजमात्र इत्येव त्रि०। [हस्तिकन्दे इक्षे राजनि

गजकन्द पु० गजो गजदन्त इव कन्दोऽस्य। (हातिकाँदा)

गजकर्ण पु० गजस्य कर्ण इव कर्णोऽस्य। १यक्षभेदे “कुस्तुम्बुरुः पिशाचश्च गजकर्णो विशालकः” भा०स०१०अ०। यक्षवचने। २औषधिभेदे स्त्री ङीप्। “गजकर्णी तु तिक्तोष्णा तथा वातकफान् जयेत्। शीतज्वरहरा स्वादुः पाके तस्यास्तु कन्दकः। पाण्डुरोगकृमिप्लीहागुल्मानाहोदरापहः। ग्रहण्यर्शोविकारघ्नो वनशूरणकन्दवत्” भावप्र०।

गजकूर्माशिन् पु० गजश्च कूर्मश्च तौ अश्नाति अश–भोजने णिनि। १गरुडे शब्दरत्ना० गजकच्छपभोजोत्यादयोऽप्यत्र। तौ च विभावसुप्रतीकमुनी अन्योन्यशापाद् गजकूर्मतां प्राप्तौ गरुडेन भक्षितौ यथाह भा० आ० २९ अ०

“आसीद्विभावसुर्नाम महर्षिः कोपनो भृशम्। भ्राता तस्यानुजश्चासीत् सुप्रतीको महातपाः। स नेच्छति धनं भ्राता सहैकस्थं महामुनिः। विभागं कीर्त्तयत्येव सुप्रतीको हि नित्यशः। अथाब्रवीच्च तं भ्राता सुप्रतीकं विभावसुः। विभागं बहवो मोहात् कर्त्तुमिच्छन्ति नित्यशः। ततो विभक्तास्त्वन्योऽन्यं विरुध्यन्तेऽर्थमोहिताः। ततः स्वार्थपरान् मूढान् पृथग्भूतान् स्वकैर्धनैः। विदित्वा भेदयन्त्येतानमित्रा मित्ररूपिणः। विदित्वा चापरे भिन्नानन्तरेषु पतन्त्यथ। भिन्नानामतुलो नाशः क्षिप्रमेव प्रवर्त्तते। तस्माद्विभाग

भ्रातॄणां न प्रशंसन्ति साधवः। गुरुशास्त्रेऽनिबद्धानामन्योऽन्येनाभिशङ्किनाम्। नियन्तुं नहि शक्यस्त्वं भेदतो धनमिच्छसि। यस्मात्तस्मात् सुप्रतीक! हस्तित्वं समवाप्स्यसि। शप्तस्त्वेवं सुप्रतीको विभावसुमथाब्रवीत्। त्वमप्यन्तर्जलचरः कच्छपः सम्भविष्यसि। एवमन्योऽन्यशापात्तौ सुप्रतीकविभावसू। गजकच्छपतां प्राप्तावर्थार्थं मूढचेतसौ। रोषदोषानुषङ्गेण तिर्य्यग्योनिगतावुभौ। परस्परद्वेषरतौ प्रमाणबलदर्पितौ। सरस्यस्मिन् महाकायौ पूर्ववैरानुसारिणौ। तयोरन्यतरः श्रीमान् समुपैति महागजः। यस्य बृंहितशब्देन कूर्मोऽप्यन्तर्जलेशयः। उत्थितोऽसौ महाकायः कृत्स्नं विक्षोभयन् सरः। यं दृष्ट्वा वेष्टितकरः पतत्येष गजो जलम्। दन्तहस्ताग्रलाङ्गूलपादवेगेन वीर्य्यवान्। विक्षोभयंस्ततो नागः सरो बहुझषाकुलम्। कूर्मोऽप्यभ्युद्यतशिरा युद्धायाभ्येति वीर्य्यवान्। षडुच्छ्रितो योजनानि गजस्तद्द्विगुणायतः। कूर्मस्त्रियोजनोत्सेधो दशयोजनमण्डलः। तावुभौ युद्धसम्मत्तौ परस्परवधैषिणौ। उपयुज्याशु कर्मेदं साधयेप्सितमात्मनः। महाभ्रघनसङ्काशौ तौ भुक्त्वाऽमृतमानय"।

इत्येवं पित्रानुशिष्टो गरुड़स्तावभक्षयत् यथाह तत्रैव ३०अ०। "भक्षयामास गरुड़स्तावुभौ गजकच्छपौ"।

गजकृष्णा स्त्री गज इव कृष्णा। गजपिप्पल्याम् भावप्र० गजपिप्पलीशब्दे दृश्यम्।

गजचिर्भ(र्भि)टा स्त्री गजप्रिया चिर्भ(र्भि)टा शा०त०। इन्द्रवारुण्याम् (राखालशशा) रत्नमा०।

गजचिर्भिट पु० गजचिर्भिटाया इव आकारो ऽस्यस्य अच्। गोडुम्बायाम् त्रिका०। [राजनि०।

गजचिर्भिटी स्त्री गजप्रिया चिर्भिटी। १माहेन्द्रवारुण्याम्

गजच्छाया स्त्री "यदेन्दुः पितृ(१०)दैवत्ये सूर्य्यश्चैव करे(१३)स्थितः याम्या १तिथिर्भवेत् सा हि गजच्छायेति कीर्त्तिता" इत्युक्ते, "कृष्णपक्षे त्रयोदश्यां मघास्विन्दुः करे रविः। यदा तदा गजच्छाया" २इत्युक्ते च योगभेदे "द्विगुणा ह्यात्मनश्छाया दर्शे स्यादापराह्णिकी। गजच्छायेति सा प्रोक्ता" इत्युक्ते ३दर्शापराह्णे च। "सैंहि यो यदा भानुं ग्रसते पर्वसन्धिषु। गजच्छाया तु सा प्रोक्ता श्राद्धं तत्र प्रकल्पयेत्" वराहोक्ते ४सूर्य्यग्रहणकाले च कुञ्जरच्छायशब्दे २०६८पृ०वि०। [ब्द्यायां गजोपरिस्थढक्कायाम् हारा०।

गजढक्का स्त्री गजोपरिस्था ढक्का। हस्तिनदस्थ्यमार्थकतय-

गजता स्त्री गजानां समूहः तल्। हस्तिसमूहे अमरः।

गजदन्त पु० गजस्य दन्ताविव दन्तावस्य। १गणेशे। २हस्तिदन्ततुल्यदन्तवति त्रि०। ६त०। ३करिदन्ते पु०। गणेशस्य तथात्वं च गजाननत्वेन तत्तुल्यदन्तत्वात्। गजदन्ताकृतित्वात् भित्तौ द्रव्यादिस्थापनार्थं गजदन्तद्वयाकारे ४नागदन्ते (दाण्डा) ५दन्तोपरिजातदन्ते तस्याकारेण गजदन्ततुल्यत्वात्तथात्वम्। [बाम् राजनि०।

गजदन्तफला स्त्री गजदन्त इव फलमस्याः। १कर्कटीलता-

गजदान न० ६त०। १हस्तिमदे। तस्य प्रस्रवणस्थानञ्च "करात् कटाभ्यां मेढ्राच्च नेत्राभ्याञ्च मदस्रुतिः" पालकाप्ये उक्तम्। ६त०। २हस्तिनो विसर्गे च। "गां पुच्छे करिणं करे" इत्युक्तेः तस्य करावच्छेदेन पाशबेष्टनेन तस्य दानं विहितम्।

गजनासा स्त्री ६त०। गजस्य शुण्डे। सा इव चक्षुर्यस्याः गजनासोरु(रू) करिशुण्डतुल्यजानुकायां स्त्रियाम्। उपमानपूर्वकत्वात् वा ऊङ्। "धर्मस्तु गजनासोरु! सद्भिराचरितः पुरा" रामा० २,३०,३०।

गजपति पु० ६त०। १श्रेष्ठगजे २उत्तुङ्गगजे च "गजपति द्वयसीरपि हैमनः" माघः। [स्यातीरुणो भावप्र०।

गजपादप पु० गजप्रियः पादपः शा०त०। (सुकवृक्ष) ख्याते

गजपिप्पली स्त्री गजोपपदा पिप्पली शाक०त०। स्वनामख्यातायां पिप्पल्याम्। "चविकायाः फलं प्राज्ञैः कथिता गजपिप्पली। गजकृष्णा कटुर्वातश्लेष्महृत् वह्निवर्द्धिनी। उष्णा निहन्त्यतीसारश्वासकण्ठामयक्रिमीन्" भावप्र० हरतीति शेषः। "दूर्वा निर्दहनी पाठा तत्पूर्णं गजपिप्पली" सुश्रुतः।

गजपुट पु० "हस्तप्रमाणो गर्त्तो यः पुटः स तु गजाह्वयः" इत्युक्ते औषधपाकार्थं हस्तमित खाते गर्त्तभेदे वैद्यकम्।

गजपुर न० गजस्य हस्तिनामकस्य पुरम्। "युधिष्ठिर राजधान्याम् (दिल्ली) "स निर्ययौ गजपुराद्याजकैः परिवारितः" भा०आनु० १६७ अ०।

गजपुष्पी स्त्री गजस्कन्द इव गन्धयुतं पुष्पमस्याः। नागपुष्पायां लतायां शब्दार्थचि०। "गजपुष्पीमिमां फुल्लामुत्पाट्य शुभलक्षणम्" रामा० कि० ११२।३९।

गजप्रिया स्त्री ६त०। शल्लकीवृक्षे शेषच०।

गजबन्धनी स्त्री गजा बध्यन्तेऽत्र ल्युट् ङीप्। हस्तिबन्धनशालायां (हातिशाला) अमरः। [शाखायां जटा०।

गजबन्धिनी स्त्री गजस्य बन्धोऽस्त्यत्र इनि ङीप्। गज-

गजभक्षक पु० गजो भक्ष्योऽस्य । अश्वत्थवृक्षे राजनि० ।

गजभक्ष्या स्त्री गजेन भक्ष्या । शल्लकीवृक्षे अमरः। गजेन भक्ष्यते कर्मणि यत् । गजभक्षा तदर्थे स्त्री शब्दरत्ना०।

गजमण्डली स्त्री गजानां सन्निवेशनभेदेन मण्डली परिवेशः वेष्टनाकारपरिधिः । गजानां सन्निवेशनविशेषेण परिधिरूपे वेष्टने । स्वार्थे क. ह्रस्वः । तत्रार्थे । "मन्द्रा-क्रतीनि गजमण्डलिकाभिरुच्चैः" माघः। ६त० । २गज-समूहे च ।

गजमाचल पुंस्त्री मच—कल्कने अच् माचः गजस्य माचं मानं लुनाति लू-बा० ड । १सिंहे त्रिका० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

गजमुक्ता स्त्री गजे तत्कुम्भे जाता मुक्ता । हस्तिकुम्भजाते मुक्ताभेदे "मुक्ताफलैः केसरिणां किराता" कुमा०व्या० मल्लिनाथधृतवाक्यम् "करीन्द्रजीमूतवराहशङ्खमत्स्याहिशुक्त्युद्भववेणुजानि । मुक्ताफलानि प्रथितानि लोके तेषां तु शुक्त्युद्भवमेव भूरि" मुक्तैव स्वार्थे क ठञ् । गजमौक्तिकमप्यत्र ।"गजमौक्तिकावलियुतेन वपुषा" किरा० मल्लिनाथधृता० परिगणिता मुक्तायोनिस्तु समाचाराद्यागमः "जीमूतकरिमत्स्याहिवंशशङ्खवराहजाः । शुक्त्युद्भवाश्च विज्ञेया अष्टौ मौक्तिकयोनयः" ।

गजमुख पु० गजस्य मुखं मुखमस्य । १गणेशे यथा च तस्य तन्मुखता तथा इभाननशब्दे ९८१ पृ० उक्ता । "प्रमथाधिपो गजमुखः" कु०स०५८श्लो० । गजवदनादयोऽप्यत्र ।

गजमोटन पुंस्त्री० गजं मोटयति चु० मुट—चूर्णे ल्यु । १सिंहे शब्दमा० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

गजवल्लभा स्त्री ६त० । १जलपीठायां गिरिकदल्यां, २शल्लक्याश्च राजनि० ।

गजवीथी स्त्री उत्तरमार्गस्थे "रोहिण्यार्द्रामृगशिरो गजवीथ्यभिधीयते" इत्युक्ते १नक्षत्रत्रये । खगोलशब्दे २४६१ पृ० विवृतिः । ६त० । २गजानां पङ्क्तौ च ।

गजशिक्षा स्त्री गजानां शिक्षा । गजशास्त्राभ्यासे "तथैव गजशिक्षायां नीतिशास्त्रेषु पारगः" भा०आ०१०९ अ० ।

गजशिरस् पु० गजस्य शिर इव शिरोऽस्य । १दैत्यभेदे "गजोदरो गजशिरा गजस्कन्धो गजेक्षणः" हरिवं०२४० अ०। गजस्य तदाख्यासुरस्य वा शिरः शिरोऽस्य । २गणेशे च । इभाननशब्दे ९८१ पृ० गजाननशब्दे च दृश्यम् ।

गजसाह्वय पु० गजेन हस्तिनामकरूपेण सहित आह्वये यस्य । हस्तिनापुरे (दिल्ली) । "निर्ययुर्गजसाह्वयात्" भा० व० १अ० । गजाह्वयमप्यत्र न० ।

गजस्कन्ध पु० गजस्य स्कन्ध इव स्कन्धोऽस्य । दैत्यभेदे गजशिरःशब्दे उदा० दृश्यम् । गजवत् संश्लिष्टस्कन्धे उत्तमपुरुषलक्षणयुते च ।

गजाख्य पु०गजं गजकर्णमाख्याति पत्रेण आ+ख्या—क । १चक्रमर्दवृक्षे राजनि० । तस्य पत्रस्य गजकर्णतुल्याकारत्वात् तथात्वम् । २गजतुल्यनामनि हस्तिनापुरे न० ।

गजाग्रणी पु० ६त० । ऐरावते हस्तिनि शब्दर० ।

गजाजीव पु० गजैस्तत्पालनादिभिराजीव्यते जीव—घञ् । १हस्तिपालके हेमच० ।

गजाण्ड न०गजस्याण्डमिव मूलं यस्य ।१पिण्डमूले राजनि०

गजादिनामन्(मा) स्त्री गज इति शब्द आदौ यस्य तादृशं नामास्य वा डाप् । गजपिप्पल्याम् "काका-दताशिरपुनर्नवार्कगजादिनामाकरहाटकुष्ठैः" सुश्रुतः ।

गजानन पु० गजस्याननमाननं यस्य । १गणेशे अमरः । इभाननशब्दे ९८१पृ०दृश्यम् । स्कन्दपु०गणेशख०११अ० त-द्वर्णा तस्य गजाननता वर्णिता तत्र गणेशस्य मस्तक-शून्यतयोत्पत्तौ पुरा शिवच्छिन्नेन कैलासे स्थापितेन गजासुरमस्तकेन मुखयोजनं तेन कृतमित्युक्तं यथा "गुरुरुवाच अवतारो यदि कृतः साधुत्वाच्चाय भो विभो ! । प्रकाश्य वदनं कीदृशं शोकनाशनम् । नवस्य सर्वदेवानामानन्दं हृदयं प्रभो ! । शिव उवाच । प्रत्युवाच गुरुं पुत्रः पार्वत्या हीनमस्तकः । शिवरुवाच । नष्टेयाच्चेन राज्ञा ते प्रणतौ चरणौ यदा । तदायीयां त्वया दत्तं राज्ञे गुरो ! मुदा । गजयोनौ जनिरुक्तिः शिव-कृपादुदीरिता । तथैवमभवत् तस्य विद्युते चारुम-स्तकः । पूज्यमानं शिवेनासौ गुरुणादरतः शुभोभनः । अवतारकरोऽप्यौ मे गुरोऽसि कथिता शुभम् । शिव उवाच आश्चर्यपूर्णहृदयो गुरुरूचे पुनः शिवम् । गुरुरुवाच । भगवन् ! विश्वरूपोऽसि त्रिकालज्ञोऽखिलेश्वरः। मया य-दुदितं तच्च त्वया ज्ञातं ततः प्रभो ! । अङ्गीयस्तरू-पस्ते परिच्छेत्तुं न च क्षमः । इत्युक्ते मत्राणः पुत्रो नारदस्तत्र चाब्रवीत् । नारद उवाच ।
"एवमेवाप्यतीर्थोऽसि हीनमूर्द्धा कथं प्रभो ! । अथवा गजरूपस्य शिरसो केन तत्कृतः । एतन्मे संशयं छिन्धि कृपया परमेश्वर ! । शिव उवाच । निपीय नारदीं वाणीमुवाच शिवशङ्करः। शिव उवाच । सिन्दूरः कोऽपि

दैत्यो मे वायुरूपधरोऽविशत्। ततस्ते काशि सम्पूर्णे प्रविष्टोमोदरं शिरः। तमिदानीं हनिष्येऽहं गजास्यं शाश्वतं द्विज!। शिव उवाच। श्रुत्वैवं नारदः प्राह शिरश्छेदनमीश्वरम्। नारद उवाच। अकिञ्चित्कर्त्ता नयं देव! योजनेऽस्य सुतस्य ते। त्वमेव च स्वभावेन सुख- मेतन्नियोजय। शिव उवाच। वदतोऽस्य मुनि शीघ्रं तावत् स दृष्टोऽखिलैः। सर्वावयवसम्पूर्णो गजाननउमासुतः। कौरीटकुण्डलधरो युगबाहुः सुलोचनः। वामदक्षिण- भागे च सिद्धिबुद्धिविराजितः। दृष्ट्वा विनायकं स्कन्द! तथाभूतं निजेच्छया। हर्षोत्फुल्लनयना देवाः सर्वे तदाऽस्तुवन्। गजानन इति ख्यातो भवितायं जगत्त्रये" "एवं भाद्रचतुर्थ्यां स अवतीर्णो गजाननः" इति च तत्राध्याये। ६त०। हस्तिमुखे न०।

गजारि पु० ६त०। १सिंहे। २वृक्षभेदे शब्दचन्द्रः। ३शिवे च गजासुरद्वेषिशब्दे दृश्यम्। [(साङ्गत) ख्यातः

गजारोह पु० गजमारोहति आ+रुह–अण्। १हस्तिपके

गजा(शा)शन पु० गजैरश(श्य)ते कर्मणि ल्युट्। १अश्वत्थ- द्रुमे। २शल्लक्यां स्त्री ङीप्। ३गजभक्ष्यायाम् (भांग शब्दच० ४पद्ममूले न० रत्ना०।

गजासुर पु० गजाकारोऽसुरः। असुरभेदे। तस्योत्पत्तिकथा च स्कन्दपु० गणेशख० १०अ० यथा "श्रूयतां कथयिष्यामि गजासुरकथानकम्। पुरा युगे तु राजाऽऽसीत् ख्यातो लोकपालकः। लक्ष्मीवान् रूपसम्पन्नो वेदशास्त्रार्थकोविदः। देवद्विजार्चनरत आत्मविद्याविशा- रदः"। "महेश इति नाम्ना च विख्यातो भुवनत्रये" इत्युपक्रम्य "उत्पत्तिमाप्स्यते राजन् त्वया योनौ गजस्य हेति" गुरुवाक्यमुपन्यस्य "कदाचिद्भ्रमता तेन वीक्षितो नारदः पथि। अवमन्य ययौ तं तु सक्रोधोऽसौ मुनिना तथा। इभास्यो भवितासि त्वं नो चाद्यान्यजन्मनि। गजासुर इति ख्यातिं यास्यसि त्वं नराधिप!। कैलासे प्राप्स्यसे स्वाननं तस्यैव जन्मनि। अवमन्य यतो यातो मामिदानीं नराधम!। इत्युक्त्वान्तर्हितो भूत्वा स ययौ नारदो मुनिः। गुरुनारदवाक्याभ्यां महेशो वि- स्मयं गतः। गते कियति काले राजा पञ्चत्वमाप सः। पश्चाल्लोकानने स्कन्द! करिण्यां जनिमाप सः। इभास्यो बलवान् वीरः सर्वत्रासी नराकृतिः"

गजासुरद्वेषिन् पु० गजासुरं द्वेष्टि द्विष–णिनि ६त०। महादेवे कृत्तिवासःशब्दे विवृतिः।

स्कन्दपु०गणेशख० १०अ० तु तं हत्वा तस्य चर्मशिरसानयन तच्चर्मधारणं तच्छिरसः कैलासे स्थापनञ्च दर्शितं यथा "जघान तं त्रिशूलेन स्कन्द! कोपात् गजासुरम्" इत्युपक्रम्य "तव हस्तादभून्मृत्युरन्ते ते दर्शनं यतः। उक्तञ्च गुरुणा पूर्वं भविष्यं नारदेन च। कैलासन्तु गते तस्मिन् गृहीत्वास्य चर्म चाननम्। चर्मणः परिधानञ्च मुख- स्यापि प्रपूजनम्। भक्तवात्सल्यभावेन क्रियतेऽद्यापि षण्मुख!"। अस्यैव शिरसा विनायकस्य गजाननतेति गजाननशब्दे दर्शितम्।

गजास्य पु० गजस्यास्यमास्यमस्य। १गणेशे हेम०। ६त०। २हस्तिवदने न०। गजस्यास्यमिवास्यं यस्य। ३गजासुरे पु० गजासुरशब्दे दृश्यम्।

गजाह्व न० गजसङ्गिता आह्वा यस्य शाक० त०। १हस्ति- नापुरे मेदि०। गजाह्वनगरम्। "युधिष्ठिरस्यानुमते ययावाशु गजाह्वयम्" भा० व० १अ०। २तत्पुरयुक्ते देशभेदे तद्वासिषु तन्नृपेषु च पु० बहुव०, स च देशः बृहत्सं० १४अ० कूर्मविभागे मध्यस्थतयोक्तः। "गजा- ह्वयाश्चेति मध्यमिदम्"। [मेदि०। २हस्तिनापुर्यां स्त्री।

गजाह्वा स्त्री गजोपपदा आह्वा यस्याः। १गजपिप्पल्याम्

गजेन्द्र पु० गज इन्द्र इव व्याघ्रा० उपमितस०, ६त० वा। १श्रेष्ठ- गजे। २गजयूथपतौ च। "नैतच्चित्रं विकसतो विदधुर्ग- जेन्द्राः" माघः। अगस्त्यशापेन गजेन्द्रतां प्राप्ते ३इन्द्रद्युम्न- नृपे च तस्य तच्छापादिकथा भाग०८स्क०४अ०उक्ता यथा "स वै पूर्वमभूद्राजा पाण्ड्यो द्रविडसत्तमः। इन्द्र- द्युम्न इति ख्यातो विष्णुव्रतपरायणः। स एकदा- ऽऽराधनकाल आत्मवान् गृहीतमौनव्रत ईश्वरं हरिम्। जटाधरस्तापस आप्लुतोऽच्युतं समर्चयामास कुलाचला- श्रमः। यदृच्छया तत्र महायशा मुनिः समागमच्छिष्य- गणैः परिश्रितः। तं वीक्ष्य तूष्णीमकृतार्हणादिकं रहस्युपासीनमृषिश्चुकोप ह। तस्मा इमं शापमदाद- साधुरयं दुरात्माऽकृतबुद्धिरद्य। विप्रावमन्ता विशतां तमिस्रं यथा गजः स्तब्धमतिः स एव। श्रीशुक उवाच। एवं शप्त्वा गतोऽगस्त्यो भगवान् नृप! सानुगः। इन्द्र- द्युम्नोऽपि राजर्षिर्दिष्टं तदुपधारयन्। आपन्नः कौ- ञ्जरीं योनिमात्मस्मृतिविनाशिनीम्। हर्य्यर्चनानु- भावेन यद्गजत्वेऽप्यनुस्मृतिः"।

ततः तच्छापेन गजेन्द्रतां प्राप्तस्य कदाचित् त्रिकूटप- र्वते वरुणोद्यानस्थसरसि निमग्नस्य ग्राहेण ग्रहणं

पूर्वजन्मार्जित तद्धरिसेवाशावशात् हरिस्मरणमेव तदुपायतया संचिन्त्य तस्य स्तवने कृते हरिणा तस्य तस्मो विमोचनं कृतं तेनैव च दिव्यगतिलाभश्च तस्य जात इत्येषा कथा तत्रैव १० अ० स्थिता दिङ्मात्रं ततः उदाह्रियते ।

"स वै करेणु करशीकर दुर्मदो नाथ तज्जं सपषोऽव्य-माव्या । तं तत्र कश्चिन्नृप! दैवचोदितो ग्राहो बलीयान् चरणे रुषाऽग्रहीत्। यदृच्छयैवं व्यसनं गतो गजो यथा-बलं सोऽतिबलो विचक्रमे । तथातुरं यूथपतिं करेणवो विकृष्यमाणं तरसा बलीयसा । विचुक्रुशुर्दीनधियो-ऽपरे गजाः पार्ष्णिग्रहास्तारयितुं न चाशकन् । नियु-ध्यतोरेवमिभेन्द्रनक्रयोर्विकर्षतोरन्तरतो बहिर्मिथः । समाः सहस्रं व्यगमन् महीपते! सप्राणयोश्चित्रममंसतामराः । ततो गजेन्द्रस्य मनोबलौजसां कालेन दीर्घेण महानभूद्व्ययः । विकृष्यमाणस्य जलेऽवसीदतो विपर्ययोऽभूत् सकलं जलौकसः । इत्थं गजेन्द्रः स यदाप सङ्कटं प्राणस्य देही विवशो यदृच्छया । अपा-यत्नात्मविमोक्षणे चिरं दध्याविमां बुद्धिमथाभ्यपद्यत । न मामिमे ज्ञातय आतुरं गजाः कुतः करिण्यः प्रभवन्ति मोचितुम् । ग्राहेण पाशेन विधातुरावृतो-ऽप्यहं च तं यामि परं परायणम् । यः कश्चनेशो बलिनोऽन्तकोरगात् प्रचण्डवेगादभिधावतो भृशम् । भीतं प्रपन्नं परिपाति, यद्भयान्मृत्युः प्रधावत्यरणं तमीमहि"। भा० ८।२ अ० ।

ततः तत्कृतस्तुतिस्तत्रत्य ३ अ० उक्ते, हरिणा ततो गजेन्द्रस्य मोचनमुक्तं यथा

एवं गजेन्द्रमुपवर्णितनिर्विशेषं ब्रह्मादयो विविध-लिङ्गभिदाभिमानाः । नैते यदोपससृपुर्निखिलात्मक-त्वात्तत्राखिलामरमयो हरिराविरासीत् । तं तद्वदार्त-मुपलभ्य जगन्निवासः स्तोत्रं निशम्य दिविजैः सह संस्तुवद्भिः। छन्दोमयेन गरुडेन समुह्यमानश्चक्रायुधोऽभ्यग-मदाशु यतो गजेन्द्रः । सोऽन्तःसरस्युरुबलेन गृहीत आर्तो दृष्ट्वा गरुत्मति हरिं ख उपात्तचक्रम् । उत्क्षिप्य साम्बुजकरं गिरमाह कृच्छ्रान्नारायणाखिल-गुरो! भगवन्नमस्ते । तं वीक्ष्य पीडितमजः सहसा-ऽवतीर्य स ग्राहमाशु सरसः कृपयोज्जहार । ग्राहा-द्विपाटितमुखादरिणा गजेन्द्रं सम्पश्यतां हरिरमूमुच-दुच्छ्रियाणाम्" ।

गजेन्द्रमोक्षणरूपस्य हरिचरितस्य श्रवणे फलमाह "एतन्महाराज! तवेरितो मया कृष्णानुभावो गजराज-मोक्षणम् । स्वर्ग्यं यशस्यं कलिकल्मषापहं दुःस्वप्ननाशं कुरुवर्य! शृण्वताम् । यथानुकीर्त्तयन्त्येतच्छ्रेयस्कामा द्वि-जातयः । शुचयः प्रातरुत्थाय दुःस्वप्नाद्युपशान्तये" । तद्गजेन्द्रकृतस्तवमाहात्म्यमपि तत्रैवोक्तं यथा "ये मां स्तुवन्त्यनेनाङ्ग प्रतिबुध्य निशात्यये । तेषां प्राणात्यये चाहं ददामि विमलां मतिम्" तं प्रति हरेर्वरदानम् ।

गजेष्टा स्त्री गजानामिष्टा । विदार्य्याम् भूमिकुष्माण्डे राजनि० ।

गजोदर पु० गजस्योदरमिवोदरमस्य । दैत्यभेदे हरिवं० गजाशिरःसकृद् हयम् । [राजनि० ।

गजोषणा स्त्री गजोपपदा उषणा । गजपिप्पल्याम् ।

गञ्ज पु० गजि-घञ् । १अवज्ञायाम् हेमच० । आधारे घञ् । २गोष्ठागारे हारा०। ३भाण्डागारे ४खनौ मेदि० । ५पामरगृहे, ६हट्टस्थाने, ७मद्यभाण्डे, शब्दरत्ना० स्त्री टाप् अमरः ।

गञ्जन त्रि० गजि-स्तने णिच्-ल्यु । तिरस्कारके "नेत्र-खञ्जनगञ्जने सरसिजप्रसक्ति पाणिद्वयम्" सा० द० । "कुसुमलते खञ्जनगञ्जनाक्षि! मिरीमदीयं यदि ज्ञाति यातु" उद्भटः । "अलिकुलगञ्जनमञ्जनकम्" गीतगो० ।

गञ्जिका स्त्री गञ्ज + स्वार्थे क । मदिरागृहे शब्दर० ।

गड सेके भ्वा० पर० सक० सेट् । गडति अगाडीत्-अगडीत् । जगाड घटा० । गडयति-ते ।

गड वदनैकदेशे (गण्डव्यापारे) इदित् भ्वा० पर० अक०सेट् । गण्डति अगण्डीत् । जगण्ड: गण्ड्यः । गण्ड्यते ।

गड पु० गड-सेके अच् । (गडुइ) गरघ्नीनामके मत्स्यभेदे । "गरघ्नी मधुरा तिक्ता तुवरा वातपित्तहृत् । कफघ्नी रुचिकृद्बल्या दीपनी बलवीर्य्यकृत्" भावप्र० । तस्य पाकविशेषे गुणा उक्ता वैद्यके "पुच्छ-शीर्षेण रहिताः त्वाचमर्द्दविमर्द्दिताः । हिङ्गुतैले च संतप्ता गडमत्स्यस्य खण्डकाः । गडो वातहरो बल्यो हृद्यः पथ्योऽग्निवर्द्धनः । सरुच्यः शुक्रदोऽत्यर्थं किञ्चित् कफकरः सरः" २अन्तराये मेदि० । ३परिखायां ४व्य-वधाने शब्दर० । ५देशभेदे शाम्बरे राजनि० । गड-संज्ञायां कन् । गडक (गडुइ) मत्स्यभेदे अमरः ।

गडदेशज न० गडदेशे शाम्बरदेशे जायते जन-ड । शाम्ब-रदेशजातलवणे राजनि० ।

गड़यन्त पु॰ घटा॰ गड–णिच्–झच् हुस्वः। १मेघे सि॰कौ॰

गड़लवण न॰ गडदेशजं लवणम्। शाम्भरदेशजे लवणभेदे राजनि॰ "गडोत्थं कटुवातघ्नमत्युष्णं भेदि पित्तलम्। तीक्ष्णं व्यवायि सूक्ष्माभिष्यन्दि कटुपाकि च" भावप्र॰

गड़ि पु॰ गड–इन्। १वत्सतरे राजनि॰। २भारवहनादिसकार्ये अलसे गवादौ (गड़िया) "गुणानामेव दौरात्म्याद्धुरि धुर्यो नियुज्यते। असञ्जातकिणस्कन्धः सुखं स्वपिति गौर्गडिः" काव्यप्र॰।

गडु पु॰ गड–उन्। १गलगण्डे वाटामस्तकयोर्मध्ये मांसवृद्धिकारके रोगभेदे भरतः। २कुब्जे मेदि॰। ३शल्याकृते शब्दर॰। ४किञ्चुलके (केंचो) त्रिका॰। गलस्थलरक्तवृद्धिरवंके ५पदार्थे च "काष्ठान्तर्गडुभूतत्वात् नालकारः प्रहेलिका" सा॰ द॰। "किमन्तर्गडुना" सर्वद॰ स॰। अस्य कण्ठशब्देन समासे आहिता॰ वा पूर्वनि॰। गडुकण्ठः, कण्ठगडुः।

गडुक पु॰ गडुर्गलगण्ड इव कायति मध्ये कै–क। (गाड़ु) ख्याते भृङ्गारे पात्रभेदे तन्मध्यस्य गलगण्डाकृतित्वात् तथात्वम्। "घटाङ्गगडुककुम्भादिस्नानोपस्करभाजनैः" काशी॰ ३अ॰। २तदाकृतौ ऋषिभेदे पु॰ तस्य गोत्रापत्यम् इञ्। गाडुकि तदपत्ये पुंस्त्री अन्यशब्देन तस्य द्वन्द्वे अद्वन्द्वे च बहुषु इञोलुक्। गडुकाश्चदवेगौत्रापत्येषु।

गडुर(ल) त्रि॰ गडुः कुब्जरोगोऽस्त्यस्य सिध्मा॰ लच् वा॰ र वा। १कुब्जे शब्दर॰। स्त्रियां गौरा॰ ङीष्। गलगण्डपदाकृतिमत्त्वात् तस्य तथात्वम्। ततः ब्राह्मणा॰ भावे ष्यञ्। गाडुल्य तद्भावे न॰ कडा॰ कर्म्मधा॰ अस्य पूर्वनि॰। भ्रष्टगडुलः गडुलभ्रष्टः।

गडेर पुंस्त्री॰ गड–एरक्। १मेषे (गाडोल)। त्रिका॰। जातित्वात् स्त्रियां ङीष्।

गड़ोत्थ न॰ गड़ात् देशभेदात् उत्तिष्ठति उद्+स्था–क। शाम्भरदेशजे लवणभेदे राजनि॰। [२धासि हेम॰।

गडोल पु॰ गड–ओलच्। १गुड़के (गुली) खाद्यभेदे उज्ज्व॰।

गड्डर(ल) पु॰ गड–बा॰ डर डल वा डस्य नेत्वम्। १मेषे।

गड्डरि(लि)का स्त्री गड्डरं(लं) मेषमनुधावति ठन्। मेषानुगन्त्र्यां १मेषपङ्क्तौ। तस्मादस्मादविच्छिन्नगतौ अज्ञातप्रवाहागमभूते २धारावाहिनि च शब्दचि॰।

गड्डुक पु॰ गडुक+पृषो॰। १भृङ्गारे जलपात्रभेदे शब्दर॰ पृषो॰ दीर्घमध्योऽपि तत्रार्थे।

गण भक्ष्याने चद॰ चु॰ उभ॰ सक॰ सेट्। गणयति ते अजीगणत् त अजगणत् त। गणयाम्–बभूव आस–चकार चक्रे। गणयितव्यः। गण्यः। गणयिता गणयन्। गणितम् गणनम् गणना। गणयित्वा। विगणय्य। गणः, "गणयति विहितक्षतारयिकल्पम्" गीतगो॰ "तां भक्तिरेवागणयत् पुरस्तात्" रघुः। "पदानि गणयन् गच्छ स्वानि नैषध। कानिचित्" भा॰व॰२६१८। नलं प्रति कर्कोटकनागोक्तिः "यदि त्रिलोकी गणनापरा स्यात् तस्याः समाप्तिर्यदि नायुषः स्यात्। पारेपरार्द्धं गणितं यदि स्यात् गणेयनिःशेषगुणोऽपि स स्यात्" नैष॰। "लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती" कुमा॰। "ऋतीगणद्वारयं न लोकम्" भट्टिः। "वार्ष्णी काञ्चनमणिमयीं गणदवासासीत् वैयासिकीम्" माघटी॰ मल्लिनाथः "इह ऋतिभ भगवानादित्येष्वेव गण्यते" भा॰ आ॰ २६॰२ श्लो॰

अव+अवज्ञायाम्। "नार्द्दनैनैवगणयैरकालभिरसाधनैः" भा॰ व॰ ८३अ॰।

वि+विशेषेण संख्याने "अदूरवर्त्तिनीं सिद्धिं राजन्! विगणयात्मनः" रघुः।

गण पु॰ गण–कर्मणि अच कर्त्तरि अच् वा। १समूहे। "गणानां त्वां गणपतिम्" यजु॰२३,१९। "गणपतिं गणानां समूहानां पालकम्" वेददी॰। २प्रमथे "सकलङ्कगणं शुचि मानसम् शिवमगात्मजया च कृतेर्ष्यया सकलङ्कं सगणं शुचिमानसम्" "गणानमेरुप्रसवावतंसाः" कुमा॰। सैनाविशेषाख्यां ३संख्याविशेषे अमरः। स च अनीकिनीशब्दे १६९८पृ॰दर्शितेन "त्रयोगुल्मा गणो नाम" इत्यादिवाक्येन उक्तः तेन (रथाः २७गजाः२७। अश्वाः ८१पदातिकाः १३५सर्वसमष्टिः२७०, इति संख्याविशेषः)। ४चोरनामगन्धद्रव्ये मेदि॰। गणः प्रमथादिः अस्त्यस्य सत्त्वादिगुणगणः अस्त्यस्येन वा गणः गणदेवः नामत्वेन वाऽस्त्यस्य अच्। ५गणेशे "गणदीक्षाप्रवर्त्तकः" महानि॰। प्रमथाधिपत्वात् तस्य गणेशत्वम्। विवाहे वरकन्ययोर्मेलनज्ञानोपयोगिनि ६देवराक्षसमानुषरूपके ताराभेदवर्गे उपयमशब्दे १२५०पृ॰विवृतिः। "गणमैत्री भकूटं च नाड़ी चैते गुणाधिकाः" शब्दर्थचि॰। "नो गणानां च दोषः" ज्यो॰त॰। ७भुवादिसंज्ञके नक्षत्रविशेषसमूहे "उषः पूर्वमघान्तका भुवगणः इत्यादि" ज्यो॰त॰। सम्भूय एककृत्यतापादनेन व्यापिव्यकारिवणिकसमूहे च "श्रेणिनैगमपाषण्डिगणानामप्ययं विधिः" "गणद्रव्यं हरेद्यस्तु संविदं यस्तु लङ्घयेत्" याज्ञ॰।

"भ्वाद्यदादी जुहोत्यादिर्दिवादिः स्वादिरेव च। तुदादिश्च रुधादिश्च तनक्र्यादिचुरादयः" इत्युक्तेषु शबादिविकरणविशेषनिमित्तेषु दशसु धातुसमुदायेषु तद्युक्तत्वात् १०गणपाठग्रन्थेऽपि। पाणिनिरचिते ११स्वरादिस्वरूपप्रतिपादकग्रन्थे १२दैत्यभेदे स च दैत्यः अभिजिदपरनाम्नो गुणवतः गुणवत्यां जातः यथाह स्कन्दपु० गणेशख० २अ० "अथ सोप्यऽभिजित् पत्न्या समुद्रस्नानमाययौ। पर्वणि श्रद्धया युक्तश्चक्रे स्नानं तया सह। तर्पिता सा गुणवती पपौ चाञ्जलिना जलम्। यद्वीर्य्यं ब्रह्मणात्यक्तं दैवात्तदुदरे गतम्"। "भार्य्या गुणवती तस्य नवमासादनन्तरम्। पुत्रं प्रासूताऽह्नि शुभे दिव्यरूपं गुणाढ्यतम्। ज्योतिर्विद्भिरनुज्ञातो गण इत्यभिधां पिता। कृत्वाभ्युदयिकं चक्रे व्यतीते दशमेऽहनि" स च महादेवमाराध्य लब्धवरस्त्रैलोक्यं निर्जित्य कपिलमुनेश्चिन्तामणिं हृतवान् तेन जातमन्युना तेन गणेशस्य सेवने कृते गणेशेन तद्गृहे अवतीर्य्य तं गणदैत्यं नाशितवान् इत्येषा कथा तत्रैव विस्तीर्णा दिङ्मात्रमुच्यते यथा "कथं नाशितवाञ्छम्भो! गणदैत्यं विनायकः। तत्सर्वं कृपया देव! कथयस्व ममाग्रतः। शिव उवाच। यथा नाशितवान् दैत्यं गणं दुष्टमतिं विभुः। तथाहं कथयामि त्वां शृणुष्व षडानन" ६अ० इत्युपक्रम्य

"प्राप्तसंज्ञो परशुना हन्ति स्म तं यथा विभुः। दृष्टवान् परशुं वीरस्तत्रः सूर्य्यमिवाऽपरम्। सुतीक्ष्णं ज्वालया व्याप्तं कालचक्रनिभं शुभम्। दहन्तं दशदिग्भागान् प्रलयानलसन्निभम्। यदा तत्सादरं द्रष्टुमुपचक्राम दैत्यराट्। तदैवापातयच्छित्त्वा परशुस्तस्य मस्तकम्। सपर्वतवना पृथ्वी चालयत् सागरैः सह। अभिजित्प्रमुखाः सर्वे रुरुदुः पतिते गणे" ७अ०। शस् गणशस्, कृत्वस् गणकृत्वस्, वीप्सार्थे कारकार्थवृत्तौ गणशब्दार्थे अव्य०। १३स्वपक्षे "सगणाय सपरिवाराय सायुधाय सशक्तिकाय इन्द्राय नमः" इति विधानपारिजा०। १४वाक्ये निघण्टुः।

गणक त्रि० गण—ण्वुल्। १संख्याकारके २सांवत्सरिके पु०। तस्य लक्षणगुणदोषादिकमुक्तं वृ०सं० २अ० यथा

"ज्योतिःशास्त्रमनेकभेदविषयं स्कन्धत्रयाधिष्ठितम् तत्कार्त्स्न्योपनयस्य नाम मुनिभिः सङ्कीर्त्यते संहिता। स्कन्धेऽस्मिन् गणितेन या ग्रहगतिस्तन्त्राभिधानस्त्वसौ होरान्योऽङ्गविनिश्चयश्च कथितः स्कन्धस्तृतीयोऽपरः।

"अथातः सांवत्सरसूत्रं व्याख्यास्यामः। तत्र सांवत्सरोऽभिजातः प्रियदर्शनो विनीतवेषः सत्यवागनसूयकः समसुसंहतोपचितगात्रसन्धिरविकलश्चारुकरचरणनखनयनचिबुकदशनश्रवणललाटभ्रूत्तमाङ्गो वपुष्मान् गम्भीरोदात्तघोषः। प्रायः शरीराकारानुवर्त्तिनो हि गुणाश्च दोषाश्च भवन्ति। तत्र गुणाः। शुचिर्दक्षः प्रगल्भो वाग्मी प्रतिभानवान् देशकालवित् सात्त्विको न पर्षद्भीरुः सहाध्यायिभिरनभिभवनीयः कुशलोऽव्यसनी शान्तिपौष्टिकाभिचारस्नानविद्याभिज्ञो विबुधार्चनव्रतोपवासनिरतः स्वतन्त्राश्चर्योत्पादितप्रभावः पृष्टाभिधाय्यन्यत्र दैवात्ययाद्ग्रहगणितसंहिताहोराग्रन्थार्थवेत्ता। तत्र ग्रहगणिते पौलिशरोमकवासिष्ठसौरपैतामहेषु पञ्चस्वेतेषु सिद्धान्तेषु युगवर्षायनर्तुमासपक्षाहोरात्रयाममुहूर्त्तनाडीविनाडीप्राणत्रुटित्रुट्यवयवाद्यस्य कालस्य क्षेत्रस्य च वेत्ता। चतुर्णां च मानानां सौरसावननाक्षत्रचान्द्राणामधिमासकावमसम्भवस्य च कारणाभिज्ञः। षष्ट्यब्दयुगवर्षमासदिनहोराधिपतीनां प्रतिपत्तिविच्छेदवित्। सौरादीनाञ्च मानानां सदृशासदृशयोग्यायोग्यत्वप्रतिपादनपटुः। सिद्धान्तभेदेऽप्ययननिवृत्तौ प्रत्यक्षं सममण्डललेखासम्प्रयोगाभ्युदितांशकानाञ्च छायाजलयन्त्रदृग्गणितसाम्येन प्रतिपादनकुशलः। सूर्य्यादीनाञ्च ग्रहाणां शीघ्रमन्दयाम्योत्तरनीचोच्चगतिकारणाभिज्ञः। सूर्य्यचन्द्रमसोश्च ग्रहणे ग्रहणादिमोक्षकालदिक्प्रमाणस्थितिविमर्दवर्णदेशानामनागतग्रहसमागमयुद्धानामादेष्टा। प्रत्येकग्रहभ्रमणयोजनकक्षाप्रमाणप्रतिविषययोजनपरिच्छेदकुशलो भूभगणभ्रमणसंस्थानाद्यक्षावलम्बकाहर्व्यासचरदलकालराश्युदयच्छायानाडीकरणप्रभृतिषु क्षेत्रकालकरणेष्वभिज्ञो नानाचोद्यप्रश्नभेदोपलब्धिजनितवाक्सारो निकषसन्तापाभिनिवेशैर्विशुद्धस्य कनकस्येवाधिकतरममलीकृतस्य शास्त्रस्य वक्ता तन्त्रज्ञो भवति। उक्तञ्च न प्रतिबद्धं गमयति वक्ति न च प्रश्नमेकमपि पृष्टः। निगदति न च शिष्येभ्यः स कथं शास्त्रार्थविज्ञेयः। ग्रन्थोऽन्यथान्यथार्थः करणं यश्चान्यथा करोत्यबुधः। स पितामहमुपगम्य स्तौति नरो वैशिकेनार्य्याम्। तन्त्रे सुपरिज्ञाते लग्ने छायाम्बुयन्त्रसंविदिते। होरार्थे च सुरूढे नादेष्टुर्भारती वन्ध्या। उक्तञ्च विष्णुगुप्तेन। अप्यर्णवस्य पुरुषः प्रतरन् कदाचिदासादयेदनिलवेगवशेन पारम्। न त्वस्य कालपुरुषाख्यमहा-

र्थेवस्य गच्छेत् कदाचिदनभिमितेनसापि ... म्। होराशास्त्रेऽपि राशिहोराद्रेक्काणनवांशकद्वादशभागत्रिंशद्भागबलाबलपरिग्रहो ग्रहाणां दिक्स्थानकालचेष्टाभिरनेकप्रकारबलनिर्धारणं प्रकृतिधातुद्रव्यजातिचेष्टादिपरिग्रहो निषेकजन्मकालविस्मापनप्रत्ययादेशसद्योमरणायुर्दायदशान्तर्दशाष्टवर्गराजयोगचन्द्रयोगद्विग्रहादियोगानां नाभसादीनाञ्च योगानां फलान्याश्रयभावावलोकननिर्याणगत्यनूकानि तात्कालिकप्रश्नशुभाशुभनिमित्तानि विवाहादीनाञ्च कर्मणां करणम्। यात्रायाञ्च तिथिदिवसकरणनक्षत्रमुहूर्त्तविलग्नयोगदेहस्पन्दनस्वप्नविजयस्नानग्रहयज्ञगणयागाग्निलिङ्गहस्त्यश्वेङ्गितसेनाप्रवादचेष्टादिग्रहषाड्गुण्योपायमङ्गलामङ्गलशकुनसैन्यनिवेशभूमयोऽग्निवर्णा मन्त्रिचरदूताटविकानां यथाकालं प्रयोगाः परदुर्गलम्भोपायाश्चेत्युक्तं चाचार्य्यैः। जगति प्रसारितमिवालिखितमिव मतौ निषिक्तमिव हृदये। शास्त्रं यस्य सभगणं नादेशा निष्फलास्तस्य। संहितापारगश्च दैवचिन्तको भवति। यत्रैते संहितापदार्थाः। दिनकरादीनां ग्रहाणां चारास्तेषु च तेषां प्रकृतिविकृतिप्रमाणवर्णकिरणद्युतिसंस्थानास्तमनोदयमार्गमार्गान्तरवक्रानुवक्रर्क्षग्रहसमागमचारादिभिः फलानि नक्षत्रकूर्मविभागेन देशेष्वगस्त्यचारः सप्तर्षिचारो ग्रहभक्तयो नक्षत्रव्यूहग्रहशृङ्गाटकग्रहयुद्धग्रहसमागमग्रहवर्षफलगर्भलक्षणरोहिणीस्वात्याषाढीयोगाः सद्योवर्षकुसुमलतापरिधिपरिवेषपरिघपवनोल्कादिग्दाहक्षितिचलनसन्ध्यारागगन्धर्वनगररजोनिर्घातार्घकाण्डसस्यजन्मेन्द्रध्वजेन्द्रचापवास्तुविद्याङ्गविद्यावायसविद्यान्तरचक्रमृगचक्राश्वचक्रवातचक्रप्रासादलक्षणप्रतिमालक्षणप्रतिष्ठापनवृक्षायुर्वेददकार्गलनीराजनखञ्जनोत्पातशान्तिमयूरचित्रकघृतकम्बलखड्गपट्टकृकवाकुकूर्मगोऽजाश्वेभपुरुषस्त्रीलक्षणान्यन्तःपुरचिन्तापिटकलक्षणोपानच्छेदवस्त्रच्छेदचामरदण्डशय्यासनलक्षणरत्नपरीक्षादीपलक्षणदन्तकाष्ठाद्याश्रितानि शुभाशुभानि निमित्तानि सामान्यानि च जगतः प्रतिपुरुषं पार्थिवे च प्रतिक्षणमनन्यकर्माभियुक्तेन दैवज्ञेन चिन्तयितव्यानि। न चैकाकिना शक्यन्तेऽहर्निशमवधारयितुं निमित्तानि। तस्मात् सुभृतेनैव दैवज्ञेनान्ये तद्विदश्चत्वारो भर्त्तव्याः। तत्रैकेनैन्द्री चाग्नेयी च दिगवलोकयितव्या। याम्या नैर्ऋती चान्येनैवं वारुणी वायव्या, चोत्तरा चैशानी चेति। यस्मादुल्कापातादीनि निमित्तानि शीघ्रमुपगच्छन्तीति। तेषां चाकारवर्णस्नेहप्रमाणादिग्रहर्क्षाभिघातादिभिः फलानि भवन्ति। उक्तञ्च गर्गेण महर्षिणा “कृत्स्नाङ्गोपाङ्गकुशलं होरागणितनैष्ठिकम्। यो न पूजयते राजा स नाशमुपगच्छति। वनं समाश्रिता येऽपि निर्ममा निःपरिग्रहाः। अपि ते परिपृच्छन्ति ज्योतिषां गतिकोविदम्। अप्रदीपा यथा रात्रिरनादित्यं यथा नभः। तथाऽसांवत्सरो राजा भ्रमत्यन्ध इवाध्वनि। मुहूर्त्तं तिथिनक्षत्रमृतवश्चायने तथा। सर्वाण्येवाकुलानि स्युर्न स्यात् सांवत्सरो यदि। तस्माद्राज्ञाभिगन्तव्यो विद्वान् सांवत्सरोऽग्रणीः। जयं यशः श्रियं भोगान् श्रेयश्च समभीप्सता। नासांवत्सरिके देशे वस्तव्यं भूतिमिच्छता। चक्षुर्भूतो हि यत्रैष पापं तत्र न विद्यते। न सांवत्सरपाठी च नरकेषूपपद्यते। ब्रह्मलोकप्रतिष्ठाञ्च लभते दैवचिन्तकः। ग्रन्थतश्चार्थतश्चैतत् कृत्स्नं जानाति यो द्विजः। अग्रभुक् स भवेच्छ्राद्धे पूजितः पङ्क्तिपावनः। म्लेच्छा हि यवनास्तेषु सम्यक् शास्त्रमिदं स्थितम्। ऋषिवत्तेऽपि पूज्यन्ते किं पुनर्दैवविद्द्विजः। कुहकावेशपिहितैः कर्णोपश्रुतिहेतुभिः। कृतादेशो न सर्वत्र प्रष्टव्यो न स दैववित्। अविदित्वैव यः शास्त्रं दैवज्ञत्वं प्रपद्यते। स पङ्क्तिदूषकः पापो ज्ञेयो नक्षत्रसूचकः। नक्षत्रसूचकोद्दिष्टमुपहासं करोति यः। स व्रजत्यन्धतामिस्रं सार्द्धं नक्षत्रविडम्बिना। नगरद्वारलोष्टस्य यद्वत् स्यादुपयाचितम्। आदेशस्तद्वदज्ञानां यः सत्यः स विभाव्यते। सम्पत्त्या योजितादेशस्तद्विच्छिन्नकथाप्रियः। मत्तः शास्त्रैकदेशेन त्याज्यस्तादृङ्महीक्षिता। यस्तु सम्यग्विजानाति होरागणितसंहिताः। अभ्यर्च्यः स नरेन्द्रेण स्वीकर्त्तव्यो जयैषिणा। न तत् सहस्रं करिणां वाजिनां वा चतुर्गुणम्। करोति देशकालज्ञो यदेको दैवचिन्तकः। दुःस्वप्नदुर्विचिन्तितदुःप्रेक्षितदुःकृतानि कर्माणि। क्षिप्रं प्रयान्ति नाशं शशिनः श्रुत्वा भसंवादम्। न तथेच्छति भूपतेः पिता जननी वा स्वजनोऽथवा सुहृत्। स्वयशोऽभिविवृद्धये यथा हितमाप्तः सबलस्य दैववित्”।

शि॰शि॰ ज्योतिःशास्त्रस्य वेदनेत्ररूपाङ्गत्वप्रतिपादनेन तदध्ययने द्विजातिमात्रस्यैवाधिकारं प्रतिपाद्य तद्वेत्तुर्गणकस्य प्रशंसा दर्शिता यथा

“तुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमाच्चारश्च

द्युसदां द्विधा च गणितं प्रश्नास्तथा सोत्तराः । भूधिष्ण्य ग्रहसंस्थितेश्च कथनं यन्त्रादि यत्रोच्यते सिद्धान्तः स उदाहृतोऽत्र गणितस्कन्धप्रबन्धे बुधैः ॥ जानन् जातकसंहिताः सगणितस्कन्धैकदेशा अपि ज्योतिःशास्त्रविचारसारचतुरः प्रश्नेष्वकिञ्चित्करः । यः सिद्धान्तमनन्तयुक्तिविततं नो वेत्ति भित्तौ यथा राजा चित्रमयोऽथवा सुघटितः काष्ठस्य कण्ठीरवः ॥ गर्जत्कुञ्जरवर्जिता न्वपचमूरथ्वर्जिताऽश्वादिकैरुद्यानं च्युतचूतवृक्षमथवा पाथोविहीनं सरः । योषित् प्रोषितनूतनप्रियतमा यद्वच्च भात्युच्चकैर्ज्योतिःशास्त्रमिदं तथैव विबुधाः सिद्धान्तहीनं जगुः" ॥ "इदानीं ज्योतिःशास्त्रस्य वेदाङ्गत्वं निरूप्य वेदाङ्गत्वादवश्यमध्येतव्यं तद्द्विजैरेव नान्यैः शूद्रादिभिरित्येतत्प्रतिपादनार्थं श्लोकचतुष्टयमाह" प्रमि० "वेदास्तावद्यज्ञकर्मप्रवृत्ता यज्ञाः प्रोक्तास्ते तु कालाश्रयेण । शास्त्रादस्मात् कालबोधो यतः स्याद्वेदाङ्गत्वं ज्योतिषस्योक्तमस्मात् ॥ शब्दशास्त्रं मुखं ज्योतिषं चक्षुषी श्रोत्रमुक्तं निरुक्तं च कल्पः करौ । या तु शिक्षास्य वेदस्य सा नासिका पादपद्मद्वयं छन्द आद्यैर्बुधैः । वेदचक्षुः किलेदं स्मृतं ज्योतिषं मुख्यता चाङ्गमध्येऽस्य तेनोच्यते । संयुतोऽपीतरैः कर्णनासादिभिश्चक्षुषाङ्गेन हीनो न किञ्चित्करः । तस्माद्द्विजैरध्ययनीयमेतत् पुण्यं रहस्यं परमं च तत्त्वम् । यो ज्योतिषं वेत्ति नरः स सम्यग् धर्मार्थकामान् लभते यशश्च" सि०शि० । एवं गणकस्य प्रशंसायां स्थितायाम् सिद्धान्तानभिज्ञस्य नक्षत्रसूचिनो निन्दाश्रवणात् "वरं चाण्डालसंस्पर्शं कुर्य्यात्तु साधकोत्तमः । तथाप्यस्पृश्यगणकं सर्वदा तु परित्यजेत्" सहिषगर्हितान्यवाक्यस् नक्षत्रसूचिविषयम् "चमकारस्य द्वौ पुत्रौ गणको वाद्यपूरकः," इत्युक्त सङ्कीर्णवर्णरूपगणकपरत्वे सङ्कोचाभावाच्च तस्याधमसूत्रतया वेदाङ्गज्योतिषेऽनधिकारात् अनधिकृतशास्त्राध्यायिनो निन्दौचित्यात् । "द्विजातेऽस्तु यथोक्तस्कन्धादित्रयवेत्तृरूपगणकस्य प्रशंस्यत्वात् । न तथा । यथाह पी०धा० "सिद्धान्तसंहिताहोरारूपस्कन्धत्रयात्मकम् । वेदस्य निर्मलं चक्षुर्ज्योतिःशास्त्रमकल्मषम् । विनैतदखिलं श्रौतं स्मार्त्तकर्म न सिध्यति । तस्माज्जगद्धितायेदं ब्रह्मणा निर्मितं पुरा । अतएव द्विजैरेतदध्येतव्यं प्रयत्नतः" इति । तत्रैव ज्योतिःशास्त्राध्येतॄर्माहात्म्यमाह माण्डव्यः "एवंविधस्य श्रुतिनेत्रशास्त्रस्वरूपवेत्तुः खलु दर्शनं वै । निहन्त्यशेषं कलुषं जनानां षड्वदनं धर्मसुखास्पदं स्यात्" अत स्थानविशेषेण ज्योतिर्विदः पूज्यतातारतम्यं जीर्णैरभ्यधायि "दशदिनकृतपापं हन्ति सिद्धान्तवेत्ता त्रिदिनजनितदोषं तन्त्रवेत्ता स एव । करणभगणवेत्ता हन्त्यहोरात्रदोषं जनयति धनमंहश्चात्र नक्षत्रसूची" । नक्षत्रसूची दैवज्ञो धनं बहु अंहः पापं जनयति । तल्लक्षणं वराहसंहितायां "अविदित्वैव यः शास्त्रं दैवज्ञत्वं प्रपद्यते । स पङ्क्तिदूषकः पापो ज्ञेयो नक्षत्रसूचकः" अन्यत्र "तिथ्युत्पत्तिं न जानन्ति ग्रहाणां नैव साधनम् । परवाक्येन वर्त्तन्ते ते वै नक्षत्रसूचकाः" व्युत्पत्तिस्तु हट्टे हट्टे गत्वाऽपृष्ट एव नक्षत्राण्यश्विन्यादीनि शुभाशुभफलसूचकानि सूचयतीति नक्षत्रसूची । वराहः "नक्षत्रसूचकोद्दिष्टमुपवासं करोति यः । स व्रजत्यन्धतामिस्रं सार्द्धमृक्षविडम्बिना नक्षत्रसूचकं पापं भिषजं शुल्कजीविनम् । तादृक् पौराणिकादींश्च वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत्" अतएव वशिष्ठः "त्रिस्कन्धपारङ्गम एव पूज्यः श्राद्धे सदा भूसुरवृन्दमध्ये । नक्षत्रसूची खलु पापरूपो हेयः सदा सर्वसुधर्मकृत्ये" । वराहोऽपि "अन्यतश्चाऽर्थतश्चैव ग्रन्थं जानाति यो द्विजः । अग्रभुक् स भवेच्छ्राद्धे पूजितः पङ्क्तिपावनः । नासांवत्सरिके देशे वस्तव्यं भूतिमिच्छता । चक्षुर्भूतोऽपि यत्रैव पापं तत्र न विद्यते । मुहूर्त्तं तिथिनक्षत्रमृतवश्चायनानि च । सर्वाण्येवाकुलानि स्युर्न स्यात् सांवत्सरो यदि" । अत एव यद्धर्मशास्त्रे सुमन्तुः "तस्करकितवेत्यादिना महता गद्येन यत् "सांवत्सरिकोऽपाङ्क्तेयः" इत्याह यच्च महाभारतेऽपि "कितवो भ्रूणहा यक्ष्मीत्यादिपद्यषट्कमध्ये कुशीलवो देवलको नक्षत्रैर्यश्च जीवति । एतानिह विजानीयाद्ब्राह्मणान् पङ्क्तिदूषकानित्युक्तं तन्नक्षत्रसूचकज्योतिर्विद्विषयं यदाह कश्यपः "दारत्विंगभ्रूणहन्तॄंश्च व्यङ्गान्नक्षत्रसूचकान् । वर्ज्जयेत् ब्राह्मणानेतान् सर्वकर्मसु यत्नतः" इति "नक्षत्रसूचकश्चैव पर्वकारश्च गर्हितः" इति ब्रह्मपुराणेऽप्युक्तम् मनुः "तिथिं पक्षस्य न ब्रूयान्न नक्षत्राणि निर्दिशेत्" इत्याह स अपृष्ट इति शेषः । यमोऽपि "नक्षत्रतिथिपुण्याहान्युत्तरीन् मङ्गलानि च । न निर्दिशन्ति ये विप्रास्तैर्भुक्तं श्राद्धं भवेदिति" वसिष्ठवाक्यन्तु "प्रागभिहितम् महाप्रयोजनं त्वेतच्छास्त्रस्य सम्यग्ज्ञानाद्ब्रह्म सायुज्यमिति" तदुक्तं गर्गेण "ज्योतिश्चक्र तु लोकस्य सर्वस्योक्तं शुभाऽशुभम् । ज्योतिर्ज्ञानं च यो

वेद स याति परमां गतिम्" । गतिं ब्रह्मसायुज्यमिति सूर्य्यसिद्धान्तेऽपि "दिव्यमत्त्र्यपितॄणां दर्शितं ज्ञानमुत्तमम् । विज्ञायार्कादिलोकेषु स्थानं प्राप्नोति शाश्वतम्" वराहसंहितायामपि "न साम्वत्सरपाठी च नरके परिपच्यते । ब्रह्मलोके प्रतिष्ठाञ्च लभते दैवचिन्तक" इति गणकस्य पत्नी ङीप् गणकी तत्पत्न्यां जटा० । "तस्मिन् मग्ने गणक ! कथय क्षिप्रमस्याः प्रमाणम्" "गणक ! पत्रवेगादेकदेशे स भग्नः" लीला० । "गणकचक्रचूडामणिः" सि० शि० । "चर्म्मकारस्य द्वौ पुत्रौ गणको वाद्यपूरकः" इत्युक्ते २सङ्कीर्णजातिभेदे प्रजापतिपुत्रे ताराप्रञ्जात्मके अष्टसंख्यके ४केतुभेदे "तारापुञ्जनिकाशा गणका नाम प्रजापतेरष्टौ" वृह० सं० ११ अ० ।

गणकर्णिका स्त्री गणस्य गणेशस्य कर्ण इव पत्रमस्याः कप् अत इत्त्वम् । इन्द्रवारुण्याम् राजनि० ।

गणकार पु० गणं धात्वादिगणपाठं करोति कृ—अण् । धात्वादिगणार्थप्रतिपादके १ग्रन्थकर्त्तरि २भीमसेने शब्दच० ।

गणकारि पु० गणं धात्वादिगणं करोति कृ वा० इञ् । धात्वर्थप्रतिपादकग्रन्थकर्त्तरि । ६त० गणकस्यारौ च । तस्यापत्यं कुर्वा० ण्य । गाणकार्य्य तदपत्ये पुंस्त्री ।

गणकूट पुंन० गणरूपं कूटम् । वरकन्ययोर्नक्षत्रभेदेन जातयोः विवाहे मेलनोपयोगिनि सुरराक्षसमानुषरूपे कूटे । उपयमशब्दे १२५० पृ० विवृतिः ।

गणचक्रक न० गणानां धार्म्मिकगणानां चक्रमत्र कप् । धार्म्मिकानां सम्भूय भोजने त्रिका० ।

गणता गणस्य भावः तल् । गणसमूहे ।

गणतिथ त्रि० गण+असंख्यावाचकत्वेऽपि पूरणे डट् तिथुगागमश्च । गणानां पूरणे ।

गणदीक्षिन् पु० गणान् दीक्षयति दीक्ष—णिनि । १बहुयाजके । "वेणाभिशस्तवार्द्धुषि गणिका गणदीक्षिणाम्" अभक्ष्यान्नकथने याज्ञ० । "गणदीक्षिणो बहुयाजकाः" मिता० २गणेशदीक्षकाविति त्रि०स्त्रियां ङीप् ।

गणदेवता स्त्री गणभूता सङ्घभूता देवता । सङ्घभूते देवभेदे "आदित्याविश्वे वसवस्तुषिता भास्वरानिलाः । महाराजिकसाध्याश्च रुद्राश्च गणदेवताः । आदित्या द्वादश प्रोक्ता विश्वे देवा दश स्मृताः । वसवश्चाष्टसंख्याताः षट्त्रिंशत् तुषिता मताः । आभास्वराश्चतुःषष्टिर्वाताः पञ्चाशदूनकाः । महाराजिकनामानो द्वे शते चापि विंशतिः । साध्या द्वादशविख्याता रुद्राश्चैकादश स्मृताः । एते च संहता देवास्तथाऽऽदित्याः स्वनामतः" जटाधरकोषः ।

गणद्रव्य ६त० । गणसाधिके द्रव्ये । गणं गणीभूतं द्रव्यं द्रव्याणां गणे च ।

गणद्वीप पुंन० गणानां सप्तानां राज्यत्वात् द्वीपः । सप्तानां राज्यरूपे द्वीपभेदे "यत्नवन्तो गणद्वीपं सप्तराज्योपशोभितम्" रामा० कि० ४०२०अ० । यवद्वीपमिति पाठान्तरम् ।

गणन न० गण—भावे ल्युट् । सङ्ख्याकरणे सङ्ख्याने (गोणा) "येनैव लिखितं कुर्य्यात् तेनैव गणनं भवेत्" विश्वसारत० । युच् । गणनाप्यत्र स्त्री । "यदि त्रिलोकी गणनापरा स्यात्" नैष० "व्याजपर्वगणनाभियोद्वहन्" रघुः

गणनाथ पु० गणानां प्रमथादीनां नाथः । १गणेशे २शिवे च गणनायकादयोऽप्यत्र । ३बहूनां स्वामिनि त्रि० । गणनायिका स्त्री ४दुर्गायाम् त्रिका० ।

गणनीय त्रि० गणयितुमर्हति गण—अनीयर् । गणनार्हे अमरः । यत्, गण्य, तव्य गणितव्य तदर्थे त्रि० ।

गणपति पु० ६त० । गणेशे तस्याविर्भावकथा इभाननशब्दे ९८१पृ० गजाननशब्दे २४९५पृ०च उक्ता तस्य गणाधिपतित्वं याज्ञवल्क्येनोक्तं तच्च वाक्यं गणपतिकल्पशब्दे दृश्यम् २शिवे ३समूहपतौ च "गणानां त्वा गणपतिम्" यजु० १६।१८ ।

गणपतिकल्प पु० गणपत्युद्देशेन कल्पः विधानभेदः । गणेशोद्देशेन विघ्नविघाताय तत्स्नपनादिरूप, विधानभेदे । स च कल्पः याज्ञ० उक्तो यथा ।

"विनायकः कर्म्मविघ्नसिद्ध्यर्थं विनियोजितः । गणानामाधिपत्ये च रुद्रेण ब्रह्मणा तथा । तेनोपसृष्टो यस्तस्य लक्षणानि निबोधत । स्वप्नेऽवगाहतेऽत्यर्थं जलं मुण्डांश्च पश्यति । काषायवाससश्चैव क्रव्यादांश्चाधिरोहति । अन्त्यजैर्गर्द्दभैरुष्ट्रैः सहैकत्रावतिष्ठते । व्रजन्नपि तथात्मानं मन्यतेऽनुगतं परैः । विमना विफलारम्भः संसीदत्यनिमित्ततः । तेनोपसृष्टो लभते न राज्यं राजनन्दनः । कुमारी न च भर्त्तारमपत्यं न च गर्भिणी । आचार्य्यत्वं श्रोत्रियश्च न शिष्योऽध्ययनं तथा । वणिग्लाभं न चाप्नोति कृषिञ्चैव कृषी बलः । स्नपनं तस्य कर्त्तव्यं पुण्येऽह्नि विधिपूर्व्वकम् । गौरसर्षपकल्केन साज्येनोत्सादितस्य च । सर्व्वौषधैः सर्व्वगन्धैः प्रलिप्तशिरसस्तथा । भद्रासनोपविष्टस्य स्वस्ति वाच्या द्विजाः शुभाः । अश्वस्थानाद्गजस्थानाद्वल्मी-

कात् सङ्गमात् ह्रदात् । मृत्तिकां रोचनां गन्धान् गुग्गुलुञ्चाप्सु निःक्षिपेत् ॥ या आहृता एकवर्णैश्चतुर्भिः कलशैर्ह्रदात् । चर्म्मण्यानडुहे रक्ते स्थाप्यं भद्रासनं तथा ॥ सहस्राक्षं शतधारमृषिभिः पावनं कृतम् । तेन त्वामभिषिञ्चामि पावमान्यः पुनन्तु ते ॥ भगन्ते वरुणो राजा भगं सूर्य्यो वृहस्पतिः । भगमिन्द्रश्च वायुश्च भगं सप्तर्षयो ददुः ॥ यत्ते केशेषु दौर्भाग्यं सीमन्ते यच्च मूर्द्धनि । ललाटे कर्णयोरक्ष्णोरापस्तद्घ्नन्तु सर्वदा ॥ स्नातस्य सार्षपं तैलं स्रुवेणोदुम्बरेण च । जुहुयान्मूर्द्धनि कुशान् सव्येन परिगृह्य च ॥ मितश्च संमितश्चैव तथा शालकटङ्कटौ । कुष्माण्डो राजपुत्रश्चेत्यन्ते स्वाहासमन्वितैः ॥ नामभिर्बलिमन्त्रैश्च नमस्कारसमन्वितैः । दद्याच्चतुष्पथे शूर्पे कुशानास्तीर्य्य सर्वतः ॥ कृताकृतांस्तण्डुलांश्च पललौदनमेव च । मत्स्यान् पक्कांस्तथैवामान् मांसमेतावदेव तु ॥ पुष्पं चित्रं सुगन्धञ्च सुराञ्च त्रिविधामपि । मूलकं पूरिकापूपांस्तथैवैरण्डकाः स्रजः ॥ दध्यन्नं पायसञ्चैव गुड़पिष्टं समोदकम् । एतान् सर्व्वानुपाहृत्य भूमौ कृत्वा ततः शिरः ॥ विनायकस्य जननीमुपतिष्ठेत्ततोऽम्बिकाम् । दूर्व्वासर्षपपुष्पाणां दत्त्वार्घ्यं पूर्णमञ्जलिम् ॥ रूपं देहि यशो देहि भाग्यं भगवति ! देहि मे । पुत्रान् देहि धनं देहि सर्वान् कामांश्च देहि मे ॥ ततः शुक्लाम्बरधरः शुक्लगन्धानुलेपनः । ब्राह्मणान् भोजयेद्दद्याद्वस्त्रयुग्मं गुरोरपि ॥ एवं विनायकं पूज्य ग्रहांश्चैव विधानतः । कर्म्मणां फलमाप्नोति श्रियञ्चाप्नोत्यनुत्तमाम् ॥ आदित्यस्य सदा पूजां तिलकं स्वामिनस्तथा । महागणपतेश्चैव कुर्वन् सिद्धिमवाप्नुयात्" ।

गणपर्व्वत पु० गणभूयिष्ठः पर्वतः । कैलासाचले त्रिका० ।

गणपाठ पु० गणानां स्वरादिगणानां पाठोऽत्र । पाणिन्यादिरचिते स्वरादिगणानां स्वरूपकथने ग्रन्थभेदे ।

गणपाद पु० गणस्येव पादोऽस्य । प्रमथतुल्यपादयुक्ते युक्तारोह्यादित्वादाद्युदात्ततास्य । [गन्ध्य० ।

गणपीठक न० गणस्य पीठ इव कायति कै—क । १वक्षसि

गणपुङ्गव पु० गणः पुङ्गव इव उपमि०स० ।१गणश्रेष्ठे २देशभेदे च ।३तद्वासिषु ४तद्देशनृपेषु च बहुव० "कौलिङ्गान् गणपुङ्गवांश्च त्रिगर्त्ताधिपान् पार्थिवान्" वृह० स० ४अ० ।

गणपूज्य पु० गणो गणेषः प्रमथो वा पूज्योऽस्य । १देशभेदे २तद्देशवासिजनेषु ३तन्नृपेषु च बहुव० । "गणपूज्यस्खलितव्रतधवरपुलिन्दार्थपरिहीनाः" वृह० सं० १६अ० ।

गणपूर्व्व पु० गणानां ग्रामादिस्थलोकानां पूर्व्वः प्रधानम् । ग्रामण्याम् "अपरिज्ञातपूर्व्वाश्च गणपूर्व्वाश्च भारत !" भा० आ० २२अ० आह्वानरूपकथने । "गणपूर्व्वा ग्रामण्यः" नीलक० । गणमुख्यादयोऽप्यत्र । "रविजेन सिते विजिते गणमुख्याः शस्त्रजीविनः चलस्" वृह०स० १७अ० ।

गणभर्त्तृ पु० गणानां प्रमथादीनां भर्त्ता । १महादेवे । "स्कन्दाग्र्यमूर्त्त भजते गणभर्त्तुरथा" किरा० । गणस्वामिप्रभृतयोऽप्यत्र । २गणेशे ३समूहस्वामिनि त्रि० ।

गणयज्ञ पु० गणस्य भ्रातृणां सखीनां वा समूहस्य कर्त्तव्यः यज्ञः । मरुत्स्तोमाख्ये भ्रातृसखिवर्गकर्त्तव्ये यज्ञभेदे । "वैश्यस्तोमदक्षिणालिङ्गो मरुत्स्तोमे गणयज्ञो भ्रातृणां सखीनां वा" कात्या० श्रौ० २२।११।१२ । "सत्रगणयज्ञे सहत्वयज्ञात्" कात्या०२५।१३।२८ । "एतच्च सत्रे भवति गणयज्ञे च "तेन सह यजेरन्निति" सहत्वश्रवणात्" कर्कः। "तयोरनेकयजमानसद्भावाच्चान्यत्र" सं०व्या० ।

गणयाग पु० गणोद्देशेन यागस्त्वर्थः यागः । गणेशोद्देशेन कर्त्तव्ये गणपतिकल्पोक्ते कतुप्रकरणपदादौ "विजयस्नानमहायज्ञगणयागाग्निसिद्धेत्यादि" वृह०सं०२अ० ।

गणरत्न न०गणाः स्वरादयः रत्नानीव यत्र । पाणिन्युक्तस्वरादिगणानाम् श्लोकैर्निर्बन्धनपूर्वकं तदर्थकथनरूपे ग्रन्थभेदे । तस्य व्याख्या गणरत्नमहोदधिः ।

गणराज्य न० वृ० स० १४ उक्ते दक्षिणस्यामुक्ते देशभेदे "गणराज्यकण्टकेभ्यू रेत्यादि तद्वाक्यं कूर्म्मविभागशब्दे २४६८ पृ० उक्तम् ।

गणरात्र न० गणानां रात्रीणां समाहारः गणशब्दस्य संख्यावत्त्वात् द्विगुस० अच्समा० । रात्रिवृन्दे ।

गणरूप पु० गणा बहूनि रूपाण्यत्रास्य । १अर्कवृक्षे अमरः । संज्ञायां कन् । गणरूपक राजार्के राजनि० ।

गणरूपिन् पु० गणा बहूनि रूपाणि सन्त्यस्य इनि । श्वेतार्के रत्नमा० ।

गणवत् त्रि० गणोऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः । १गणयुते "गणवती याज्यानुवाक्ये भवतः" तैत्ति० २।१।२।५ । स्त्रियां ङीप् । सा च २दिवोदासमातरि त्रिका० ।

गणशस् अव्य० गण+वीप्सायां कारकार्थे शस् । गणान् गणान् कृत्वा इत्याद्यर्थे । "स विशमसृजत यान्येतानि देवजातानि गणश आख्यायन्ते वसवो रुद्रा आदित्याः

विश्वेदेवा मरुतः”शत०ब्रा०१२।४।२।२४। “अजगणनन् गणशः प्रियमन्नतः”माघः।

गणश्रि पु० गणं गणरूपं श्रयति श्रि—क्विप् नि० न गभावः। गणरूपेणावस्थिते मरुदादौ संहतदेवे। “रोदसी आ वदता गणश्रियः” ऋ० १।६४।८। हे गणश्रियः! (मरुतः) गणं श्रयमाणाः सप्त गणरूपेणावस्थिता इत्यर्थः” भा०। “पिब मन्दमाने गणश्रिभिः” ऋ० ५।६१।८। “गणश्रिभिः गणभावमाश्रयद्भिः” भा० “गणश्रिये स्वाहा गणपतये स्वाहा”यजु०२२।२।

गणहासक पु०गणान् हासयति हस-णिच्—ण्वुल्। १चोरनामगन्धे अमरः। २समूहहासके त्रि०। अण् उपपि० स०। गणहास तत्रार्थे राजनि०।

गणाग्रणी पु० ६त०। १गणेशे त्रिका०।२बहुमानप्रगण्ये त्रि०

गणाचल पु० गणभूयिष्ठोऽचलः। कैलासपर्वते जटा०।

गणाधिप पु० ६त०। १गणेशे अमरः २शिवे हला०। गणाधिपत्यादयोऽप्यत्र। “गजन गणाधिपतिमूर्त्तिरिति”माघः। जैनशास्त्रप्रसिद्धेषु “गणा नवास्यर्षिसंघा एकादश गणाधिपाः”। हेमचन्द्रोक्तेषु एकादशजैनचैत्यभेदेषु।

गणान्न न०गणायोत्सृष्टं, गणानां वाऽन्नम्। मठादौ १बहुजनोद्देशेनोत्सृष्टान्ने, २बहुस्वामिकेऽन्ने च “गणान्नं गणिकान्नञ्चेति” मनुना निषिद्धान्नमध्ये गणितम्। “गणान्नं गणिकान्नञ्च लोकेभ्यः परिकृन्तति” मनुना। तद्भक्षणे पापविशेष उक्तः।

गणाभ्यन्तर त्रि०गणायोत्सृष्टमठादौ अभ्यन्तरः तदुपजीवनासक्तः। “गणायोत्सृष्टमठधनाद्युपजीविनि” कुल्लू०। “ब्रह्मद्विट् परिवित्तिश्च गणाभ्यन्तर एव च” मनुः।

गणि स्त्री गण—इन्। गणने।

गणिका स्त्री गणः समूहोऽस्त्यस्याः भर्तृत्वेन ठन्। १वेश्यायाम्, तद्दर्शनमात्रकर्षकत्वात् २यूथिकायाम्(युँइ)अमरः। ३गणिकारिकावृक्षे शब्दर०। गण—ण्वुल्। ४हस्तिन्यां जटा०। “अनुरागवन्तमपि लोचनयोर्दधतं वपुः सुखमतापकरम्। निरकासयद्रविमपेतवसुं वियदालयादपरदिग्गणिका”माघः। वेश्यायाः साधारणस्त्रीत्वं तल्लक्षणादिकं च सा० द० उक्तं यथा।

“धीरा कलाप्रगल्भा स्याद्वेश्या सामान्यनायिका। निर्गुणानपि न द्वेष्टि न रज्यति गुणिष्वपि। वित्तमात्रं समालोक्य सा रागं दर्शयेद्बहिः। काममङ्गीकृतमपि परिक्षीणधनं नरम्। मात्रा निष्काशयेदेषा पुनः सन्धानकाङ्क्षया। तस्कराः पण्डका मूर्खाः सुखप्राप्तधनास्तथा। लिङ्गिनश्छन्नकामाद्या आसां प्रायेण वल्लभाः। एषापि मदनायत्ता क्वापि सत्यानुरागिणी। रक्तायां वा विरक्तायां रतमस्यां सुदुर्लभम्”। प्रसङ्गात् तस्याः पञ्चमजातित्वं तद्गमनादौ दण्ड दण्डाभावादिकं मिताक्षरोक्तम् प्रदर्श्यते।

“साधारणस्त्रीगमने दण्डमाह “अवरुद्धासु दासीषु भुजिष्यासु तथैव च। गम्यास्वपि पुमान्दाप्यः पञ्चाशत्पणिकन्दमम्”या०। गम्यास्वित्यनुवर्त्तते। उक्तलक्षणापञ्चस्त्रियोदास्यस्ता एव स्वामिना शुश्रूषाहानिव्युदासार्थं गृहे एव स्थातव्यमित्येवं पुरुषान्तरोपभोगतो निरुद्धाः, अवरुद्धाः पुरुषनियतपरिग्रहा भुजिष्याः। यदा दास्योऽवरुद्धा भुजिष्या वा भवेयुस्तदा तासु तथा पञ्चम्यहे स्वास्वैरिणीनामपि साधारणस्त्रीणां भुजिष्याणां पञ्चमजातासु च सर्वपुरुषसाधारणतया गम्यास्वपि गच्छन् पञ्चाशत् पणान्दण्डन्दापनीयः परपरिग्रहीतत्वेन तासाम्परदारतुल्यत्वात्। एतत्र स्वह्ननारदेन “स्वैरिण्यब्राह्मणी वेश्या दासी निष्कासिनी तथा। गम्याः स्युरानुलोम्येन स्त्रियो न प्रतिलोमतः। आस्वेव तु भुजिष्यासु दोषः स्यात् परदारवत्। गम्यास्वपि हि नोपेयाद्यत्ताः परपरिग्रहाः” इति। निष्कासिनी स्वाम्यनवरुद्धा दासी। ननु स्वैरिण्यादीनां साधारणतया गम्यत्वाभिधानमयुक्तम् न हि जातितः शास्त्रतो वा काश्चन लोके साधारणाः स्त्रिय उपलभ्यन्ते। तथाहि स्वैरिण्योदाहृत तावद्वर्णस्त्रियएव “स्वैरिणी या पतिं हित्वा सवर्णं कामतः श्रयेत्। वर्णानामानुलोम्येन दास्यं न प्रतिलोमतः” इति स्मरणात्। न च वर्णस्त्रीणाम्पत्यौ जीवति मृते वा पुरुषान्तरोपभोगो घटते “दुःशीलः कामवृत्तो वा गुणैर्वा परिवर्जितः। परिचार्य्यः स्त्रिया साध्व्या सततन्देववत् पतिः। कामन्तु क्षपयेद्देहं पुष्पमूलफलैः शुभैः। न तु नामापि गृह्णीयात् पत्यौ प्रेते परस्य त्विति” निषेध(मनु)स्मरणात्। नापि कन्यावस्थायां साधारणत्वं पित्रादिपरिरक्षितायाः कन्याया एव दानोपदेशाद्दातृभावेऽपि तथाविधाया एव स्वयं वरोपदेशात्। न च दासीभावात् स्वधर्माधिकारच्युतिः। पारतन्त्र्यं हि दास्यं न स्वधर्मपरित्यागः। नापि वेश्या साधारणी वर्णानुलोमजव्यतिरेकेण तस्य

जात्यन्तरासम्भवात् । तदन्तःपातित्वे च पूर्ववदेवागम्यत्वं प्रतिलोमजत्वे तु तातान्नितरामगम्यत्वम् । अतः पुरुषान्तरोपभोगे तासान्निन्दितकर्माभ्यासेन पतितत्वात् पतितसंसर्गस्य च निषिद्धत्वान्न सकलपुरुषोपभोगयोग्यत्वम् । सत्यमेवम् । किन्त्वत्र स्वैरिण्याद्युपभोगे पित्रादिरक्षकराजदण्डभयादिदृष्टदोषाभावादगम्यत्ववाचोयुक्तिः । दण्डाभावश्चावरुद्धासु दासीष्विति नियतपुरुषपरिग्रहोपाधितो दण्डविधानात्तदुपाधिरहितास्वर्थाद्गम्यते । स्वैरिण्याद्यानां पुंदण्डाभावो विधानाभावात् "कन्यां भजन्तीमुत्कृष्टं न किञ्चिदपि दापयेदिति" लिङ्गदर्शनाच्चावगम्यते । प्रायश्चित्तन्तु स्वधर्मस्खलननिमित्तकृष्णानामन्येषां वाऽविशेषाद्भवत्येव । यत् पुनर्वेश्यानाञ्जात्यन्तरासम्भवेन वर्णान्तःपातित्वमनुमानादुक्तम् वेश्यावर्णानुलोमाद्यन्तःपातिन्यो मनुष्यजात्याश्रयत्वात् ब्राह्मण्यादिवदिति । तन्न कुण्डगोलकादिभिरनैकान्तिकत्वात् । अतो वेश्याख्या काचिज्जातिरमादिर्वैश्यायामुत्कृष्टजातेः समानजातेर्वा पुरुषादुत्पन्ना पुरुषसंयोगवृत्तिर्वेश्येति ब्राह्मण्यादिवल्लोकप्रसिद्धिबलादभ्युपगमनीयम् । न च निर्मूलेयम्प्रसिद्धिः । स्मर्यते हि स्कान्दपुराणे "पञ्चचूडा नाम काचनाप्सरास्तत्सन्ततिर्वेश्याख्या पञ्चमी जातिरिति । अतस्तासान्नियतपुरुषपरिणयनविधिविधुरतया समानोत्कृष्टजातिपुरुषाभिगमने न दृष्टदोषो नापि दण्डस्तासु चानवरुद्धासु गच्छतां पुरुषाणां यद्यपि न दण्डस्तथाप्यदृष्टदोषोऽस्त्येव "स्वदारनिरतः सदेति" नियमात् । "पशुवेश्याभिगमने प्राजापत्यं विधीयते" इति प्रायश्चित्तस्मरणाच्चेति निरवद्यम् । अवरुद्धासु दासीष्वित्यनेन दासीस्वैरिण्यादिभुजिष्याभिगमने दण्डं विदधता तासु भुजिष्यासु दण्डो नास्तीत्यर्थादुक्तम् । तस्यापवादमाह "प्रसह्य दास्यभिगमे दण्डो दशपणः स्मृतः । बहूनां यद्यकामासौ चतुर्विंशतिकः पृथक्" या० । पुरुषसम्भोगजीविकासु दासीषु स्वैरिण्यादिषु शुल्कदानविरहेण प्रसह्य बलात्कारेणाभिगच्छतो दशपणो दण्डः । यदि बहवः अकामामनिच्छन्तीमपि बलात्कारेणाभिगच्छन्ति तर्हि प्रत्येकञ्चतुर्विंशतिपणपरिमितं दण्डं दण्डनीयाः । यदा पुनस्तदिच्छया भाटिन्दत्त्वा पश्चादनिच्छन्तीमपि बलात् व्रजन्ति तदा तेषामदोषः यदि व्याध्याद्यभिभवस्तस्या न स्यात् "व्याधिता सश्रमा व्यग्रा राजकर्मपरायणा । आमन्त्रिता चेन्नागच्छेद्दण्ड्या वडवा स्मृतेति" नारदवचनात् । किञ्च । "गृहीतवेतना वेश्या नेच्छन्ती द्विगुणं वहेत् । अगृहीते समं दाप्यः पुमानप्येवमेव च" या० । यदा तु शुल्कं गृहीत्वा स्वस्थापि तं नेच्छति तदा शुल्कं द्विगुणं दद्यात् तथा शुल्कं दत्त्वा स्वयमनिच्छतः स्वस्थस्य पुंसः शुल्कहानिरेव "शुल्कं गृहीत्वा पण्यस्त्री नेच्छन्ती द्विगुणं वहेत् । अनिच्छन् दत्तशुल्कोऽपि शुल्कहानिमवाप्नुयादिति तेनैवोक्तत्वात् । तथान्योऽपि विशेषस्तेनैव दर्शितः "अप्रयच्छंस्तथा शुल्कमनुभूय पुमान् स्त्रियम् । आक्रमेण च सङ्गच्छन् तथा दन्तनखादिभिः । अयोनौ चाभिगच्छेद्यो बहुभिर्वाभिवासयेत् । शुल्कमष्टगुणं दाप्यो विनयन्तावदेव तु । "वेश्या प्रधाना यास्तत्र कामुकास्तद्गृहोषिताः । तत्समुत्थेषु कार्य्येषु निर्णयं संशये विदुरिति" । "गणान्नं गणिकान्नञ्च" अभक्ष्यासकथने मनुना तदन्नं निषिद्धम् ।

गणिकारिका स्त्री गणनं गणिः गण-इन् तं करोति अण् गौरा० ङीष् गणिकारी स्वार्थे के ह्रस्वः, कृ-ण्वुल् वा टापि अत इत्वम् । १(गणियारी) द्रुमे अमरः । "अग्निमन्थो जयः स स्याच्छ्रीपर्णी गणिकारिका । जया जयन्ती तर्कारी नादेयी वैजयन्तिका । अग्निमन्थः श्वयथुघ्नो वीर्योष्णः कफवातहृत् । पाण्डुनुत् कटुकस्तिक्तस्तुवरो मधुरोऽग्निदः" भावप्र० ।

गणिकारी स्त्री गणिं गणनं करोति कृ-अण् उप० स० गौरा० ङीष् । क्षुद्रगणिकारिकायाम् राजनि० ।

गणित न० गण-भावे क्त । १गणने "पारेपरार्द्धं गणितं यदि स्यात्" नैष० । पद्दार्थ २गतिस्थित्यादिगणने यथा गणिताध्यायः । करणे क्त । ३व्यक्ताव्यक्तरूपे अङ्कशास्त्रे "द्विविधगणितमुक्तं व्यक्तमव्यक्तयुक्तं तदवगमननिष्ठः शब्दशास्त्रे पटिष्ठः । यदि भवति तदेदं ज्यौतिषं भूरिभेदं प्रपठितुमधिकारी सोऽन्यथा नामधारी" सि०शि० । कर्मणि क्त । ४कृतगणने संख्याते त्रि० अमरः "विद्यां प्रमादगणितामपि चिन्तयामि" चौरप० । गणनया आगते ५क्षेत्रफलादौ (कालि) "क्षेत्रस्य पञ्चकृतितुल्यचतुर्भुजस्य कर्णौ ततश्च गणितं गणक ! प्रचक्ष्व" । "सूर्योन्मितश्च गणितं वद तस्य किं स्यात्" लीला० ।

गणिताध्याय पु० गणितम् ग्रहगतिस्थित्यादिगणनमधीयतेऽत्र । अधि+इ-आधारे घञ् । सि०शि०ग्रन्थान्तर्गते अध्या-

ग्रभेदे तत्र च प्रतिपाद्यविषयाश्च प्रथमं ग्रहाणां मध्यमगत्यादिकम्। ततः कालमानम् ततो भगणाः। मध्यग्रहस्पष्टीकरणम् ग्रहकक्षामानम्। प्रत्यब्दशुद्धिः। अधिमासादिनिर्णयः। स्पष्टग्रहानयनम्। त्रिप्रश्नाधिकारः। पर्वसम्भवः। चन्द्रग्रहणम् सूर्य्यग्रहणम् ग्रहच्छाया। ग्रहोदयास्तमनादि। ग्रहशृङ्गोन्नतिः। ग्रहयुतिः। भग्रहयुतिः पाताधिकारश्चेति। [गणनाकर्त्तरि।

गणितिन् त्रि॰ गणितमनेन गणित+इष्टा॰ कर्त्तरि इनि।

गणिपिटका स्त्री हेमचन्द्रोक्ते आचाराङ्गादिषु द्वादशसु जिनागमाङ्गेषु। यथा "आचाराङ्गं सूत्रकृतं२ स्थानाङ्गं३ समवाययुक्४। पञ्चमं भगवत्यङ्गं५ ज्ञाताधर्मकथा६ऽपि च। उपासकाऽन्तकृत्७ अनुत्तरोपपातिका८ दशाः९। प्रश्नव्याकरणं१०चैव विपाकश्रुत११मेव च। इत्येकादश सोपाङ्गान्यङ्गानि द्वादश पुनः। दृष्टिवादो द्वादशाङ्गी स्याद्गणिपिटकाह्वया"

गणेय त्रि॰गण–यत्। गणनीये संख्येये अक्षरः। "गणेयगिःशेषगुणोऽपि च स्यात्" नैष॰।

गणेरु पु॰ गण–बा॰ एरु। १कर्णिकारवृक्षे, २वेश्यायां २हस्तिन्याञ्च स्त्री मेदि॰। [त्रिका॰।

गणेरुका स्त्री गणेरुः वेश्येव कायति कै–क। १कुट्टन्याम्

गणेश पु॰गणानामीशः। १स्वनामख्याते देवे २शिवे च। गणेशोत्पत्तिः इभाननशब्दे ९८१पृ॰उक्ता तस्य वक्रतुण्डकपिलचिन्तामणिविनायकादिरूपेण प्रादुर्भावकथा स्कान्दपु॰ गणेशख॰ उक्ता। तत्र सर्वावशेषा विस्तरभयान्नोक्ता। गणेशस्य परब्रह्मरूपत्वं नामभेदात् तद्भेदाश्च गणपति तन्त्रादौ विस्तरेणोक्ता दिङ्मात्रमुदाह्रियते। "एष सर्वेश्वरः एष सर्वज्ञः एष भूतपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरणः प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गणेशः इति" श्रुतिभिःसिद्धसर्वेश्वरादिपदवद्गणेशपदस्य नित्यसिद्धेश्वरपरत्वम् इष्यते इत्युक्त्वा "तस्मात् प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गणेशः" इति श्रुतेः "गुणत्रयस्येश्वरोऽसि न मायया त्वं गणेश्वरः" इति विनायकसंहितावचनाच्च गणशब्दाभिहितस्य सत्वादिगुणसंघातस्य पतिर्गणेश इति सिद्धमित्युक्तम्"। अन्ते च गणः स्कन्दमानादेत्याद्यनुवाकैस्तस्य सर्वेषां नाम्नां सङ्कलनेन एकोनशत्यधिकशतद्वयम् इत्युक्तम्। गणपतिभेदाश्च आगमसमस्तैर्देवैस्तैराराधनीया इत्यप्युक्तम्। तन्त्रे तु अन्यथा संख्योक्ता यथा शारदातिलकराघवटीकायाम् "विघ्नेशो विघ्नराजश्च विनायकशिवोत्तमौ। विघ्नकृत् विघ्नहर्त्ता च गणैकदन्तदन्तकाः। गजवक्त्रनिरञ्जनौ कपर्दी दीर्घजिह्वकः। शङ्कुकर्णश्च वृषभध्वजश्च गणनायकः। गजेन्द्रः सूर्पकर्णश्च त्रिलोचनसंज्ञकः। लम्बोदरमहानन्दौ चतुर्मूर्त्तिसदाशिवौ। आमोददुर्मुखौ चैव सुमुखश्च प्रमोदकः। एकपादो द्विजिह्वश्च शूरवीरः षण्मुखः। वरदो वामदेवश्च वक्रतुण्डो द्विरण्डकः। सेनानीर्ग्रामणीर्मत्तो विमत्तो मत्तवाहनः। जटी मुण्डी तथा खड्गी वरेण्यो वृषकेतनः। भक्ष्यप्रियो गणेशश्च मेघनादकसंज्ञकः। व्यापी गणेश्वरः प्रोक्ताः पञ्चाशद्गणपा इमे। तरुणारुणसङ्काशा गजवक्त्रास्त्रिलोचनाः। पाशाङ्कुशवराभीतिहस्ताः शक्तिसमन्विताः"। तेषाञ्च पञ्चाशच्छक्तयस्तत्रोक्ता यथा "ह्रीः श्रीश्च पुष्टिः शान्तिश्च स्वस्तिश्चैव सरस्वती। स्वाहा मेधा कान्तिकामिन्यौ मोहिन्यपि वै नटी। पार्वती ज्वालिनी नन्दा सुयशाः कामरूपिणी। उमा तेजोवती सत्या विघ्नेशानी सुरूपिणी। कामदा मदजिह्वा च भूतिः स्याद्भौतिकासिता। रमा च महिषी प्रोक्ता मञ्जुला च विकर्णपा। भ्रुकुटिः स्यात्तथा लज्जा दीर्घघोषा धनुर्धरा। यामिनी रात्रिसंज्ञा च कामान्धा च शशिप्रभा। लोलाक्षी चञ्चला दीप्तिः सुभगा दुर्भगा शिवा। भर्गा च भगिनी चैव भोगिनी शुभदा मता। कालरात्रिः कालिका च पञ्चाशच्छक्तयः स्मृताः। सर्वाङ्गसुन्दरोद्दीप्ताः प्रियाङ्कस्थाः सुशोभनाः। रक्तांशु्कधरा ध्येया रक्तमाल्याम्बरावृताः"।

गणेशकुण्ड न॰ नर्म्मदास्थकुण्डभेदे। तत्कुण्डाविर्भावकथा स्कन्दपु॰ गणेशख॰११अ॰ यथा "पार्वती सिन्दूरेणाथ दृष्टा सा पर्य्यशोचत। प्रसुप्तां गिरिजां वीक्ष्य प्रसुप्तं मां (शिवम्) च षण्मुख!। प्रविवेशोदरं दैत्य उमाया वायुरूपधृक्। छित्त्वा नखैः करे धृत्वा गर्भस्थमस्तकं बहिः। निर्गत्य तच्छिरश्छिन्नं विन्ध्याचलसमीपतः। यत्रासौ नर्म्मदाख्या सा नर्मदा दुरितापहा। मुक्तिदा सर्वजन्तूनाम् तपसां सिद्धिदायिनी। गणेशकुण्डं तत्राभूत् पतद्यत्र तच्छिरः। तदादि नर्मदान्तःस्था कुण्डान्तःस्थास्तथोपलाः। आसन् वै रक्तवर्णाभा गणेशास्तेऽभवन् भुवि"। [शब्दार्थचि॰।

गणेशकुसुम न॰ गणेश इव रक्तत्वात् कुसुमम्। रक्तकुसुमे

गणेशखण्ड न॰ स्कन्दपुराणान्तर्गते गणेशाविर्भावादिवेदके खण्डभेदे।

गणेशजननी स्त्री त० । १दुर्गायां "गणेशजननी दुर्गा राधा लक्ष्मीः सरस्वती" तन्त्र० गणेशमातादयोऽप्यत्र ।

गणेशभूषण न० गणेशं भूषयति भूषि–ल्यु । सिन्दूरे राजनि० तस्य ध्याने "सिन्दूरशोभाकरम्" इत्युक्तेः सिन्दूरस्य तथात्वम् सिन्दूरेण शोभाकरमिति तदर्थः ।

गणेशान पु० गणानामीशानः । गणेशे "गणेशानं करिगणेशा नगनानयत्" काशीख० । "ततः षडाननज्येष्ठः व्यासः सत्यवतीसुतः । ऋतमालो गणेशानो भक्तचिन्तितपूरकः" भा० शा० १२ अ० । २शिवे च ।

गणेश्वर पु० गणानामीश्वरः । १गणेशे २शिवे च । गणात्मक ईश्वरः ।३रुद्रादिषु त्रयस्त्रिंशत्संख्यदेवेषु च । ते च रुद्रादयः ११ आदित्याः १२ वसवः ८ अश्विनौ२ । एते त्रयस्त्रिंशत् । रुद्रादीन् एतान् अभिप्राय "एते देवास्त्रयस्त्रिंशत् सर्वभूते गणेश्वराः" भा० आनु० १५०अ० ।

गणोत्साह पुंस्त्री गणे गणभावे सम्भूयकरणे उत्साहोऽस्य । गण्डके त्रिका० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

गण्ड पु० गडि+वदनैकदेशे अच् । १कपोले(गाल)२हस्तिकपोले च अमरः ।३गण्डके पुंस्त्री०४ग्रीवायां५पिटके६चिह्ने७वीरे ८हयभूषणे ९बुद्बुदे च मेदि० ।१०स्फोटके ११पन्थौ रमानाथः । विष्कुम्भादिषु १२दशमे योगे ।१३अश्विन्यादिनक्षत्राणां दण्डभेदे । गण्डमाह ज्यो०त० "अश्विनी मघमूलानां तिस्रो गण्डाद्यनाड़िकाः । अन्त्याः पौष्णोरगेन्द्राणां पञ्चैव अवना जगुः । मूलेन्द्रयोर्दिवा गण्डो निशायां पितृसर्पयोः । सन्ध्याह्वये तथा ज्ञेयो रेवतीतुरगर्क्षयोः । तत्र जातस्य दोषा यथा । सन्ध्यारात्रिदिवाभागे गण्डयोगोद्भवः शिशुः । आत्मानं मातरं तातं विनिहन्ति यथाक्रमम्" "मूलस्य प्रथमे पादे पितुर्वपुर्विनश्यति । द्वितीये नियतां पीड़ां मातुः कुर्यात् पितुस्तथा । तृतीये धननाशश्च चतुर्थे सर्वसम्पदः । व्यत्ययेन फलं ज्ञेयमश्लेषास्वपि पूर्ववत् ।" "दिवा जाता तु या कन्या निशि जातस्तु यः पुमान् । नोभयोर्गण्डदोषः स्यात् नाचलो हन्ति पार्वतीम् ।" विस्तरस्तु मुहूर्त्तचिन्तामणौ पीयूषधारायामुक्तो यथा । "अभुक्तमूलं घटिकाचतुष्टयं ज्येष्ठान्त्यमूलादिभवं हि नारदः । वसिष्ठ एकद्विघटीमितं जगौ बृहस्पतिस्त्वेकघटीप्रमाणकम् । अथोचुरन्ये प्रथमाष्टकोमूलस्य शाक्रान्तिमपञ्चनाड्यः । जातं शिशुं तत्र परित्यजेद्वा मुखं पिताऽस्याष्टसमा न पश्येत्" । "आद्ये पिता नाशमुपैति मूलपादे, द्वितीये जननी तृतीये । धनं चतुर्थोऽस्य शुभोऽथ शान्त्या सर्वत्र सत् स्यादहिभे विलोमम् । स्वर्गे शुचिप्रोष्ठपदेषमाघे भूमौ नभःकार्त्तिकचैत्रपौषे । मूलं ह्यधस्तात्तु तपस्यमार्गवैशाखशुक्रेष्वशुभं च तत्र । गण्डान्तेन्द्रभजन्मूलपातपरिघव्याघातगण्डावमे संक्रान्तिव्यतिपातवैधृतिसिनीवालीकुहूदर्शके । यमे कृष्णचतुर्दशीषु यमघण्टे दग्धयोगे कृतौ विष्टौ सोदरभे जनिर्न पितृभे शस्ता शुभा शान्तितः" मु०चि० । एतद्व्याख्या पी०धा० "अत्राभुक्तमूलस्यानेके भेदाः तत्रैकस्तावदयं भेदः ज्येष्ठानक्षत्रान्तेभवं ज्येष्ठान्त्यं मूलादौ भवं मूलादिभवं ज्येष्ठान्त्यजातं घटीचतुष्टयं मूलादिजातं घटीचतुष्टयं मिलित्वाष्टौ घटिकाः प्रहर इति यावत्तावान् कालो ऽभुक्तमूलाख्यः (गण्डाख्यः) इति नारद आह (उपलक्षणत्वादश्लेषान्तिमघटीचतुष्टयं मघादिमघटीचतुष्टयं चाभुक्तमूलाख्यः कालः) यदाह नारदः "यो ज्येष्ठामूलयोरन्तरालप्रहरजः शिशुः । अभुक्तमूलजः सार्पमघामध्ययोरपीति" । तत्रापरोभेदः एकेति ज्येष्ठान्ते एकघटीमितं मूलादौ घटीद्वयमितमेवं मिलित्वा त्रिघटिकमभुक्तमूलं स्यादिति वसिष्ठमुनिर्जगौ यदाह वसिष्ठः "ज्येष्ठान्त्यपादघटिकामितमेव केचित् मूलं ह्यभुक्तमपरे पुनरामनन्ति । मूलाद्यपादघटिकाद्वितयेन सार्द्धमष्टौ समाःपरिहरेदिह जन्मभाजमिति" समा वर्षाणि । अथान्योभेदः एकेति ज्येष्ठान्त्यार्द्धघटिका मूलाद्यार्द्धघटिका मिलित्वा एकघटी प्रमाणमस्य तदेकघटीप्रमाणकं "शेषाद्विभाषा" इति पा०कप् तावन्मभुक्तमूलं स्यादिति बृहस्पतिर्जगौ तदाह गुरुः "ज्येष्ठान्त्यघटिकार्द्धश्च मूलादौ घटिकार्द्धकम् । तयोरन्तर्गता नाड़ी ह्यभुक्तमूलमुच्यत" इति अथेतरो भेदः अथेति अथशब्दः पादपूरणे मूलनक्षत्रस्य प्रथमा आदिमा अष्ट घटिकाः शाक्रस्य ज्येष्ठायाः अन्तिमाः पञ्च नाड्यः पञ्च घटिकाः । एवमुभयोर्ज्येष्ठा मूलयोरन्तरालवर्त्तिन्यस्त्रयोदशघटिका अभुक्तमूलमिति लोका जगुः । "ज्येष्ठान्त्यघटिकाः पञ्च मूलाद्या वसुनाड़िकाः । अभुक्तमूलमित्युक्तं तत्र जातं शिशुं त्यजेदिति" स्मरणात् । एवमभुक्तमूलस्यानेकभेदसम्भवे कः साधीयान् पक्ष इति चेत् उच्यते नारदोक्तः पक्ष एव साधीयान् किमत्र प्रमाणमिति चेत् शृणु बहुमुनिसंवाद एवात्र प्रमाणं यदाह कश्यपः ज्येष्ठान्त्यमूलयोरन्तरालयामोद्भवः शिशुः । अभुक्तमूलजः सोऽप्यश्लेषापितृभयोरपीति" । वसिष्ठोऽपि "भुजङ्गपौर-

न्दरमौम्यभानां तदपभानाञ्च यदन्तरालं अभुक्त-मूलं प्रहरप्रमाणं त्यजेत् सुतं तत्र भवां सुताञ्चेति"। अतएव पूर्वमुक्ते वशिष्ठवाक्ये केचिदित्यन्यमताभिप्रायेण यमसहायवाक्ये केचिदिति अपरे इति चेत्तु क्तिरस्ति यद्येवं घटीन्यूनाधिकभावाभिधायिनां प्रागुक्तवाक्यानां का गतिरिति चेत्। उच्यते दोषस्याधिक्याल्पत्वसूचनमेव गतिः। अथाभुक्तमूलसंज्ञाकथनस्य प्रयोजनमाह जात-मिति। तत्राभुक्तमूलाख्ये काले जातं शिशुं बालकम् उपलक्षणत्वात्तत्र जातां कन्यां वा पिता परित्यजेद्वि-वासयेत् "त्यजेत् सुतं तत्रभवां सुताञ्चेति" वशिष्ठोक्तेः। यद्यशक्यं निर्वासनं स्यात्तदा किं कार्यमित्यत आह-वेति वा अथ वा पूर्वपक्षकर्त्तृत्वताशक्तौ पिताऽस्य शिशोः कन्याया वा शुभमष्ट समाः अष्टौ वर्षाणि "संवत्सरो वत्सरोऽब्दो हायनोऽस्त्री शरत्समा" इत्यमरः तावत् कालं न पश्येत् यदाह नारदः "अभुक्तमूलजं पुत्रं पुत्री-मपि परित्यजेत्। अथवाब्दाष्टकं तातस्तन्मुखं न विलोकयेदिति"। अन्योऽपि "अभुक्तमूलभेभवं परि-त्यजेच्च बालकम्। समाष्टकं पिताऽथ वा न तन्मुखं विलोकयेत्" इति गण्डान्तदोषस्तु विवाहप्रकरणे वक्ष्यत इति कल्याणमोक्तः (तद्वोपयमशब्दे १२५८ पृ० दर्शितम्)। अथ प्रसङ्गात् मूलाश्लेषाजातस्य बालस्य चरणवशेन शुभा-शुभफलमुपजात्याह आद्ये इति मूलनक्षत्रस्याद्ये पादे प्रथमे चरणे चतुर्थांशे इति यावत् तत्र जातस्य शिशोः कन्याया वा पिता नाशं मरणमुपैति प्राप्नोति तथा मूल-द्वितीयपादे जननी माता नाशमुपैति। तथा तृतीयमूल-पादे धनं द्रव्यं नाशमुपैति चतुर्थो मूलपादोऽस्य शिशोः शुभः शुभफलदः। तदुक्तं ब्रह्मपुराणे "मूलाद्येऽंशे पितु-र्नाशो द्वितीये मातुरेव च। तृतीये धनधान्यादिनाश-स्तुर्ये धनागमः" इति। तुर्ये चतुर्थे रत्नमालायाम् "तदाद्यपादके पिता विपद्यते जनन्यथ। तृतीयके धनक्षयश्चतुर्थकः शुभावहः" इति। अत्र पितृवंश स्त्रीकत्वेऽपि समातुरेव नाशो वाच्यो न सापत्नमातुः यदाह कश्यपः "मूलाद्यपादजो हन्ति पितरन्तु द्वितीयजः। मातरं स्वां तृतीयोऽर्थान् सुहृदश्च तुरीयजः" इति। ततो मातृशब्दः सापत्नमातुरपि वाचकः। यदाह गौतमः "पितृपत्न्यः सर्वा मातरस्तद्भ्रातरो मातुलास्तदपत्यानि मातुलेयानीति। अतः स्पष्टार्थमेव कश्यपवाक्ये स्वामिति पदोपादानम्। अत्र विशेषो

वशिष्ठसंहितायां "मूलाद्यपादो दिवसे यदि स्यात्तज्जः पितुर्नाशनकारणं स्यात्। द्वितीयपादो यदि रात्रि-भागे तदुद्भवो मातृविनाशकः स्यात्। मूलाद्यपादो यदि रात्रिभागे तदात्मजो नास्ति पितुर्विनाशः। द्वितीयपादो दिनजो यदि स्यान्न मातुरल्पोऽपि तदास्ति दोषः" इति। नारदसंहितायाञ्च "दिवाजातस्तु पितरं रात्रौ तु जननीं तथा। आत्मानं सन्ध्ययोर्हन्ति तस्माद्गण्डं विवर्जयेदिति"। एतदेव मातापितृगण्डमिति जोषा व्यवहरन्ति। अथ दोषसत्त्वे किं कार्यमत आह अथेति। अथानन्तरं शान्त्या मूलाश्लेषाशान्त्या-नुष्ठितया सर्वत्र चरणचतुष्टयेऽपि शुभमनिष्टफल-नाशकं कल्याणं स्यात् उक्तञ्च वशिष्ठेन "नैर्ऋत्यभौज-ङ्गमगण्डदोषनिवारणायाभ्युदयाय नूनम्। पितामहोक्तां रुचिरां च शान्तिं प्रवच्मि लोकस्य हिताय सम्यक्। शा-स्त्रोक्तरीत्या खलु सूतकान्ते मासे तृतीयेऽप्यथ वत्सरान्ते" इति। नैर्ऋत्यं मूलं तद्दोषः। भौजङ्गमश्लेषा तद्दोषः गण्डो वक्ष्यमाणस्तद्दोषश्च द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणं पदं प्रत्येक-मभिसम्बध्यत इति न्यायात् अतस्तद्दोषाणां निवारणं तदर्थम् अतएव कश्यपेन "तद्दोषशमनार्थं हि शान्तिं कुर्यात् प्रयत्नतः" इति सामान्यत उक्तम्। अत्र वशिष्ठवाक्ये कालत्रयकथनं सामर्थ्यासामर्थ्यकृतं ध्येयं तथा हि यदि मातुः शीतोदकस्नाने सामर्थ्यं स्यात् तदा सूतकान्त एव शान्तिस्तदसामर्थ्ये तृतीये मासि शान्तिः दीर्घरोगा-दिना तदाप्यशक्तिश्चेत्तर्हि वर्षसमाप्तिदिवसे शान्तिः। मा-तृगण्डे तु विशेषस्तेनैवोक्तः "मातृगण्डे सुते जाते सू-तकान्ते विचक्षणः। कुर्याच्छान्तिं तदर्थे वा तद्दोषस्या-पनुत्तये इति" शिष्टास्तु सर्वत्र यन्नक्षत्रे जन्म तन्नक्षत्र एव शान्तिरिति व्यवहरन्ति। ननु मूलपादचतुष्टयेऽपि शान्तिः कर्त्तव्येत्युक्तं तत्र चतुर्थचरणस्य शुभफलत्वात् शान्तिरयुक्तेति प्रतिभाति "अनिमित्तकृता शान्तिर्निमि-त्तायोपजायते" स्मरणात्। उच्यते यद्यपि चतुर्थचरणे धनागमरूपं शुभफलमभिहितं तथापि कश्यपेन "सु-हृदश्च तुरीयजः" इति सुहृन्नाशरूपस्य फलस्यानिष्टस्योक्तेः तदपाकरणार्थमवश्यं कर्त्तव्या शान्तिः। न हि कस्य-चिद्वैरिणामवश्यमातुलाद्यनेकसुहृन्नाश इष्टः मूलतृतीय-पादे पुत्रकन्ययोरशुभफलकथनाच्च। मूलदृष्टस्तु समन-न्तरमेव यथा पश्यते यदि मूलाश्लेषादिदोषसम्भवे शान्ति-र्न क्रियते तदानिष्टं भवति सर्वेत्याह नारदः "नक्ष-

रात् पितरं हन्ति मातरं तु त्रिवर्षतः। इत्युक्तं वर्षद्वयेनैव श्वशुरं नववर्षतः। ज्ञातं षाण्मासत्सरेण वर्षैः पञ्चभिरग्रजम्। मातुलं चाष्टभिर्वर्षैरनुजातान् हन्ति सप्तभिः। तस्माच्छान्तिं प्रकुर्वीत प्रयत्नाद्विधिपूर्वकमिति" इत्युक्तत्वं तस्मादवश्यं चरणचतुष्टयेऽपि शान्तिर्विधेयेति। अहिभे विलोममिति। अहिभे अश्लेषायामुक्तं फलं विलोमं विपरीतं ज्ञेयं तद्यथा मूलस्य प्रथमे पादे पितृनाश इति फलमुक्तं तत्फलमश्लेषाचतुर्थपादोत्पन्नस्य स्यात् मूलस्य द्वितीयपादे मातृनाश इत्युक्तं फलं तदश्लेषातृतीयचरणोत्पन्नस्य स्यात् अर्थनाशस्तृतीयचरणे इत्युक्तं तदश्लेषाद्वितीयपादजातस्य स्यात् मूलस्य चतुर्थपादः शुभ इत्युक्तं तदश्लेषाप्रथमचरणोत्पन्नस्य स्यादित्यर्थः। तदाह कश्यपः "फलं तदेव सार्पर्क्षे प्रतीपं त्वन्त्यपादतः" इति। वशिष्ठोऽपि "मूलाद्यपादजनितः पितरं निहन्ति द्वैतीयकः स्वजननीं त्रिपदेऽर्थहन्त्रम्। तौरीयजः शुभकरः फलमेतदेव वैलोमतो भुजगधिष्ण्यभवस्य सर्वमिति"। द्वितीय एव द्वैतीयः प्रज्ञादेराकृतिगणत्वात् स्वार्थेऽण् एवं तौरीयवैलोमशब्दौ साध्यौ। अयमर्थः एतदुक्तो भास्करव्यवहारे "सार्पांशे प्रथमे राज्यं द्वितीये तु धनक्षयः। तृतीये जननीनाशश्चतुर्थे मरणं पितुरिति"। अंशचरणः अत्र लग्नादिदौष्ट्ये सति दुष्टफलमधिकं भवतीत्याह बादरायणः "मूलसार्पेन्द्रजं दोषं स्यात् सम्यक् पन्तु लग्नपे। क्रूरेऽब्जे च विबले शुभदृष्टिविवर्जिते" इति। अतः यथा अश्लेषादौष्ट्येऽपि शान्तिकं विधेयं तथाश्लेषान्त्यपादस्थान्तराकप्रहरात्मका भुक्तमूलाख्यकालयोऽभिविहितस्तत्रोत्पन्नस्यापि शान्तिकं विधेयम्। अत्र वसिष्ठवाक्यं प्रागभिहितं तत्र मूलशान्तिरश्लेषाशान्तिश्च गण्डान्तेन्द्रभेति पद्यव्याख्यानानन्तरं लिखिष्यते"। "अथात्र प्रसङ्गान्मूलवृक्षविचारोऽभिधीयते जयार्णवे मूलस्तम्भस्त्वचा शाखा पत्रं पुष्पं फलं शिखा। मुनयोऽष्टौ दिशो रुद्राः सूर्याः पञ्चाङ्गयोऽग्नयः। मूले तु मूलनाशः स्यात् स्तम्भे वंशविनाशनम्। त्वचि१० मातुर्भवेत् क्लेशः शाखायां११ मातुलस्य च। पत्रे१२ राज्यं विजानीयात् पुष्पे५ मन्त्रिपदं स्मृतम्। फले ४च श्री-युता सम्यक् शिखायां३ अल्पजीवितमिति" अस्य मूलाख्यस्य पुरुषस्याङ्गेषु घटीविन्यासस्तत्रैव। "मूलस्य घटिकान्यासो मूर्ध्नि पञ्च५ नृपो भवेत्। मुखे सप्त७ मृतिः पित्रोः स्कन्धे वेदा४ महाबलः। बाह्वोरष्टौ बली पाण्योस्त्रिंशो२ हन्तान्वितो भवेत्। हृदि खेटाः९ भूपमन्त्री नाभौ द्वौ२ ब्रह्मविद्भवेत्। गुह्ये दश१० ऽतिकामी स्याज्जान्वोः षट्६ महामतिः। पादयोः षट्६ मतिस्तस्येत्युक्तवान् कमलासनः" इति। अथ मूलोत्पन्नायाः कन्यायाः फलार्थं मूलाङ्गविभागस्तत्रैव। "चतस्रो४ नाडिकाः शीर्षे कुर्वन्ति पशुनाशनम्। मुखे षट्६ धनहानिश्च कण्ठे पञ्च धनागमः। कौटिल्यं हृदये पञ्च बाह्वोर्वित्तागमं च तत्। वेदाः४ पाण्योर्दयाधर्म्मं वेदा ४ गुह्येऽतिकामिनी। ज्येष्ठमातुलनाशश्च जङ्घयोर्युग४ नाडिकाः। ज्येष्ठभ्रातृविनाशश्च चतस्रो जानुयुग्मके। पादयोर्दश१० नाशश्च तत्र वैधव्यमादिशेत्। इति मूलप्रसूतायाः फलमीरितमीदृशमिति" अस्यार्थः शीर्षे चतस्रो ४ घटिकाः मुखे षट्६ कण्ठे पञ्च५ हृदये पञ्च५ बाह्वोर्बाहुद्वये पञ्चपञ्चेति५ वीप्सा। पाण्योर्मणिबन्धादधो भागयोश्चतस्र इत्यत्रापि वीप्सा। गुह्ये चतस्रः ४ जङ्घयोर्जङ्घाद्वये द्वे द्वे २।२ एवञ्चतस्रः जानुद्वये द्वे द्वे एवं चतस्रः पादयोः पादद्वये पञ्चपञ्चेत्येवं दश१० एवं मिलित्वा षष्टि६०घटिका भवन्ति। अथाश्लेषाजातयोः पुत्रकन्ययोरङ्गविभागेन फलं तत्रैवोक्तम् "मूर्ध्नि पञ्च५ मुखाग्निर्मुखे सप्त७ पितृक्षयः। नेत्रे द्वे२ जननीनाशो ग्रीवायां स्त्रीषु लम्पटः। स्कन्धे वेदा ४ गुरौ भक्तिर्हस्तेऽष्टौ८ च बली भवेत्। हृदयेकादशभिः११ आत्मघाती संजायते नरः। द्वाभ्यां नाभौ भ्रमः, षड्भिर्गुह्ये नन्दैः९ तपोधनः। पादे पञ्च५ धनं हन्ति सार्पोद्भवफलं क्रमादिति"। अथाश्लेषाद्भवोऽपि तत्रैवोक्तः "फलं पुष्पं दलं शाखा त्वग्लता कन्द एव च। सार्पवल्ल्या दश१० चा५ ङ्क९ स्वर७ विश्वा१२ र्क१२ सागराः ४। नाडिकास्तद्भवे बाले फलं ज्ञेयं यथाक्रमम्। श्रीः श्रीराजभयं हानिर्मातृपित्रात्मसंक्षयः" इति। अयञ्च विभागो नक्षत्रस्य षष्टि६०घटिकात्मकत्वे ज्ञेयः न्यूनाधिकत्वे तु त्रैराशिकस्तत्त्वम्"।

वसिष्ठेनान्येष्वपि कियत्सु नक्षत्रेषु जातस्यारिष्टमुक्तं "चित्राद्यर्द्धे पुष्यमध्ये द्विपादे पूर्वाषाढाधिष्ण्यपादे तृतीये। जातः पुत्रश्चोत्तराद्ये विधत्ते मातापित्रोर्भ्रातरं चात्मनाशम्। द्विमासस्तूत्तरादोषः पुष्ये चैव त्रिमासकः। पूर्वाषाढाष्टमे मासि चित्रा षाण्मासिकं फलमिति" अत्रोत्तराशब्देनोत्तराषाढा गृह्यते पूर्वाषाढासाहचर्यात्। अत एष्वपि नक्षत्रेषु यथाशक्तिमूलक-

शान्तिकं दोषपरिहारार्थं विधेयम् परन्त्वत्र देवताभेद एव केवलं श्रेयः। स च तत्तत्स्वामिकृतः तत्तन्मन्त्राश्च वेदादेवावगन्तव्यास्तच्छान्तिकस्य तिथिगण्डान्तशान्तावद्धा-भिर्वक्ष्यत इत्यलमतिप्रसङ्गेन” पी०धा०। अथ मूलनिवासं शकलमिन्द्रवज्राख्यान्द्रसाह स्वर्गे इति शुचिराषाढ़ः प्रौष्ठपदो भाद्रपदः इष आश्विनः माघः प्रसिद्धः एषु मासेषु मूलं मूलनक्षत्रं स्वर्गेऽस्ति स्वर्गे निवासस्तस्य। नभाः श्रावणः अन्ये प्रसिद्धाः श्रावणकार्त्तिकचैत्रपौषेषु भूमौ मूलं तिष्ठति। तपस्यः फाल्गुनः शुक्रो ज्येष्ठः अन्यौ प्रसिद्धौ फाल्गुनमार्गशीर्षवैशाखज्येष्ठेष्वधस्तात्पाताले मूलं तिष्ठति एष मूलनिवास उक्तः एतत्फलस्तु मूलनक्षत्रं यदा यस्मिन्मासे यत्र वसति तत्रैव स्वर्गभूमिपातालेष्वेवोक्त-शुभाशुभफलं ददाति अयमत्र तात्पर्य्यार्थः द्रव्याद्य-भावेन शान्तिकं कर्त्तुमशक्नुवतः पुंसः स्वर्गपातालनि-वासित्वेन मूलस्यारिष्टदोषस्तथा न प्रभवेत् यदा तु भूमावेव निवासस्तदा दोषनिवारणं नैव स्यादित्यश-क्तेनापि शान्तिकं विधेयं नैतावता प्रागुक्ते विषये शा-न्त्यभाव एव किन्तु अशक्तावपि तत्रापि शान्तिकं विधेयं शक्तेन तु सर्व्वत्रैव विधेयम् तदुक्तं ज्योतिषार्णवे “मार्गफाल्गुनवैशाखज्यैष्ठे मूलं रसातले। माघाश्विन-नभस्येषु शुचौ मूलं सुरालये। पौषश्रावणचैत्रेषु कार्त्तिके भुविसंस्थितम्। भूमिष्ठं दोषबहुलं स्वल्पमन्यत्र कीर्त्तितम्” क्वचित् सौरमासपरत्वेन मूलनिवासोऽभि-हितः “वृषालिसिंहेषु घटे च मूलं दिविस्थितं युग्म-तुलाङ्गनान्त्ये। पातालगं मेषधनुःकुलीरनक्रेषु भूमा-विति संचरन्ति। स्वर्गे मूले भवेद्राज्यं पाताले च धनागमः। मर्त्त्यलोके यदा मूलं तदा शून्यं समादिशेदिति” ज्यो-तिषरत्नेऽभिहितत्वात्” पी०धा०। अथ मूलप्रसङ्गाद्दु-ष्टेषु गण्डान्तादिनिमित्तेषु जातस्यारिष्टं सपरि-हारं शार्दूलविक्रीडितेनाह गण्डान्तेति एतेषु पदार्थेषु सत्सु जनिः शिशोरुत्पत्तिर्न शस्ता दुष्टफलदा गण्डान्तः सन्धिविशेषः स त्रिविधो नक्षत्रतिथिलग्नभेदेन तल्लक्षणं ज्येष्ठा पौष्णभेत्यादिना वक्ष्यति इन्द्रभं ज्येष्ठानक्षत्रं मूलः मूलाख्यो दुष्टयोगः पातो महापातो गणित-साध्यो, व्यतीपाताख्यो वैधृताख्यश्च परिघव्याघातगण्डा अपि दुष्टयोगाः अवमस्तिथिक्षयः संक्रान्तिः सूर्य्यस्य राश्यन्तरसंक्रमणप्रकारः व्यतीपातवैधृतौ सम्प्रदायप्रसि-द्धतिथौ दुष्टयोगौ सिनीवाली दृष्टेन्दुरमावास्या। कुहू-र्नष्टेन्दुरमावस्या “सा दृष्टेन्दुः सिनीवाली सा नष्टेन्दुक-ला कुहूः” इत्यभिधानात् दर्शश्चन्द्रदर्शनरहितामावास्या ए-तद्व्याप्ये सम्यक् प्रतिपादयिष्यते वज्रे दुष्टयोगे लग्ने कृष्णपक्षे चतुर्दशी बहुवचनमाद्यत्रयभिप्रायं यमघण्टे मघाविशाखे-त्युक्ते दुष्टयोगे दग्धयोगे सूर्य्यग्रहणाग्निरसाष्टनन्दा इत्युक्ते दुष्टयोगे केचित्तु चापान्त्यगे गोघटगे पतङ्गे” इति वक्ष्यमाणो दुष्टयोग इति व्याचख्युः नतौ दीषा-तोयादित्यादिनोक्ते मृत्युयोगे विष्टौ भद्रायां सोदरस्य भ्रातुर्भगिन्या वा भे नक्षत्रे पितृभे माता च पिता च पितरौ तयोर्भे मातृभे पितृभे च एषु निमित्तेषु सतस्सुताया जन्म चेत् स्यात्तदनिष्टकृत् स्यादित्यर्थः। दुष्ट-निमित्तस्योपलक्षणत्वात् सूर्य्यचन्द्रग्रहणजन्मत्रीतरजन्मा-प्यनिष्टं सजातीयापत्यत्रयप्रसवानन्तरं विजातीयाप-त्यप्रसवस्त्रीतरः तथा पुत्रत्रयप्रसवानन्तरं कन्याया जननं कन्यात्रयप्रसवानन्तरं पुत्रस्य जननम् अतएव त्रिभ्यः सजातीयेभ्यः इतरो विजातीयस्त्रीतरः स्त्री च त्रीत-रेति व्युत्पत्तिश्च त्रीतरश्च त्रीतरा च त्रीतरौ पुमान् स्त्रियेत्येकशेषः अथ परिहारोऽप्युच्यते सा जनिः शान्तितो वसिष्ठाद्यृषिप्रोक्तायाः शान्त्याः शुभा परिणा-मे सुखदायिनी शारीरक्लेशानुभवपूर्वकनीरोगदीर्घायुष्टं शिशोः स्यादित्यर्थः। अत्र मूलवाक्यानि लिख्यन्ते। तत्र प्राक्पद्यप्रतिपादितसकलशान्तिसामान्यकर्मोपयिकी च मूलशान्तिस्तावदुच्यते। शौनक उवाच। अथातः सम्प्रवक्ष्यामि मूलजातहिताय च। मातापित्रोर्धन-स्यापि कुले शान्तिहिताय च। त्यागो वा मूलजातस्य स्यादष्टाब्दात् प्रदर्शनम्। अभुक्तमूलजातानां परित्यागो विधीयते। अदर्शने वापि पिता स तु तिष्ठेत् समा-ष्टकम्। एवं च दुहितुश्चैव मूलजातफलं बुधैः। सुखकार्यं प्रवक्ष्यामि शान्तिहोमस्य यत्नतः। जातस्य जननाहे तु जन्मर्क्षे वा शुभे दिने। द्वादशाहे वा मति-मान् कुर्य्यात् शान्तिमादरात्। यदेव शान्तिकं कुर्य्यात् कर्म तत् प्रवच्महे” अधिकं तत्र द्रष्टव्यम्।

“गण्डेषु स्फुटरचनाजपत्रवल्ली” “गण्डोज्ज्वलामु-ज्ज्वलनाभिचक्रया” इति च माघः।

गण्डक पुंस्त्री गण्ड+स्वार्थे क। (गाण्डार) १पशुभेदे स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। २गण्डशब्दार्थे तस्य कर्णभूषणपरत्वेऽपि क्वचित् भूषणमात्रपरत्वाभिप्रायेण “आम्रनखपङ्क्ति-सङ्गता गण्डकाभरणा (वारस्त्रीया) च” काद०। ३[illegible]

"गोरोचनाविलिखितभूर्ज्जपत्तगर्भान् मन्त्रगण्डकान्" काद०
स्फोटकरोगे "अनेकवेल्लावातनिर्मितबहुगात्रगण्डकम्" काद०। गण्डकी नदी सन्निकृष्टतयाऽस्त्यस्य अण्। गण्डकप्राचीस्थदेशभेदे तन्निवासिषु तन्नृपेषु च बहुव० "ततः स गण्डकान् शूरो विदेहान् भरतर्षभः। विजित्याल्पेन कालेन" भा०स०२८अ० भीमप्राचीजयोक्तौ।

गण्डकी स्त्री गण्ड+जातौ ङीष्। १गण्डकी गण्डकजातिस्त्रियाम्। २नदीभेदे ३तदधिष्ठातृदेवीभेदे च सा च विष्णुसेवया शालग्रामशिलाधारत्वं लेभे तत्कथा। वराहपु०

"गण्डक्यापि पुरा तप्तं वर्षाणामयुतं विधे!। शीर्णपर्णाशनं कृत्वा वायुभक्षाप्यनन्तरम्। दिव्यं वर्षशतं तेपे विष्णुं चिन्तयती सदा। ततः साक्षात्समायातो हरिर्भक्तजनप्रियः। उवाच मधुरं वाक्यं प्रीतः प्रणतवत्सलः। गण्डकि! त्वं प्रसन्नोऽस्मि तपसा विधिनोऽनघे!। अनवच्छिन्नया भक्त्या वरं वरय सुव्रते!। किं देयं तद्वदस्वाशु प्रीतोऽस्मि वरवर्णिनि!। गण्डक्यपि पुरो दृष्ट्वा शङ्खचक्रगदाधरम्। दण्डवत् प्रणता भूत्वा ततः स्तोतुं प्रचक्रमे।" "ततो हिमांशो! सा देवी गण्डकी लोकतारिणी। प्राञ्जलिः प्रणता भूत्वा मधुरं वाक्यमब्रवीत्। यदि देव! प्रसन्नोऽसि देयो मे वाञ्छितो वरः। मम गर्भगतो भूत्वा विष्णो! मत्पुत्रतां व्रज। ततः प्रसन्नो भगवान् चिन्तयामास गोपते!। किं याचितं निम्नगया नित्यं मत्सङ्गलुब्धया। दास्यामि याचितं येन लोकानां भवमोचनम्। इत्येवं तपसा देवो निश्चित्य मनसा स्वयम्। गण्डकीमवदत् प्रीतः शृणु देवि! वचो मम। शालग्रामशिलारूपी तव गर्भगतः सदा। तिष्ठामि तव पुत्रत्वे भक्तानुग्रहकारणात्। मत्सान्निध्यात् नदीनां त्वमतिश्रेष्ठा भविष्यसि। दर्शनात् स्पर्शनात् स्नानात् पानाच्चैवावगाहनात्। हरिष्यसि महापापं वाङ्मनःकायसम्भवम्। यः स्नास्यति विधानेन देवर्षिपितृतर्पकः। तर्पयेत् स्वपितॄंश्चापि तारयित्वा दिवं नयेत्। स्वयम् मम प्रियो भूत्वा ब्रह्मलोकं गमिष्यति। यदि त्वय्युत्सृजेत् प्राणान् मम कर्मपरायणः। सोऽपि याति परं स्थानं यत्र गत्वा न शोचति। एवं दत्त्वा वरान् देव्यै तत्रैवान्तरधीयत। ततः प्रभृति तिष्ठामि [illegible]!"। "गण्डक्यास्त्वेकदेशे च शालग्रामस्थलं स्मृतम्। पाषाणं तद्भवं यत्तत् शालग्राममिति स्मृतम्" स्मृतिः। सा च शोणनदसन्निकृष्टस्थाने गङ्गायां सङ्गता हरिहरक्षेत्रतया च तत्सङ्गमस्थानं प्रसिद्धम्। "गण्डकीञ्च महाशोणं सदानीरां(करतोयाम्)तथैव च। एकपर्वतके नद्यः क्रमेणैत्याव्रजन्त ते" भा०स०१९अ० "गण्डकीन्तु समासाद्य सर्वतीर्थजलोद्भवाम्। वाजपेयमवाप्नोति सूर्य्यलोकञ्च गच्छति" भा०व० ८४। "गण्डक्या उत्तरे तीरे गिरिराजस्य दक्षिणे। सिंहस्थं मकरस्थञ्च गुरुं यत्नेन वर्ज्जयेत्" मलमा० त०।

गण्डकारी स्त्री गण्डं ग्रन्थिं भग्नसंयोजनरूपं करोति कृ—अण् गौ० ङीष्। (हाडजोड़ा) १वराहक्रान्तायामोषधौ रत्नमा०। २खदिरवृक्षे शब्दच०।

गण्डकाली स्त्री गण्डेषु ग्रन्थिषु काली। १खदिरीवृक्षे २समङ्गायाम् अमरः। [शब्दे तस्य तत्पुत्रत्वकथा दृश्या

गण्डकीपुत्र पु० ६त०। १शालग्रामे शिलाभेदे। गण्डकी-

गण्डकीशिला स्त्री गण्डक्यामुत्पन्ना शिला। शालग्रामशिलायाम्। [मदे हारा०।

गण्डकुसुम न० गण्डस्य हस्तिकपोलस्य कुसुममिव। १हस्ति-

गण्डकूप पु० गण्डे गण्डवदुच्चपर्वतभागे कूपः। पर्वतोच्चदेशस्थे कूपे हारा०। [फलप्रधाने वृक्षे शब्दचि०।

गण्डगात्र न० गण्ड इव उच्चावचं गात्रमस्य। (आता)

गण्डदूर्वा स्त्री गण्डयुक्ता ग्रन्थिमती दूर्वा। (गाँटदूर्वा) दूर्वाभेदे राजनि०। "गण्डदूर्वा स्मृता लौहद्राविणी ग्राहिणी लघुः। तिक्ता कषाया मधुरा वातकृत् कटुपाकिनी। दाहतृष्णाबलासास्रकुष्ठपित्तज्वरापहा" भावप्र०। [लोपः। गण्डतुल्यचरणे।

गण्डपाद त्रि० गण्डस्य पाद इव पादोऽस्य हस्त्या० नान्त्य-

गण्डफलक न० गण्डः फलकमिव प्रशस्तत्वात् उपमितस०। १विस्तीर्णगण्डे। बहु०स०। २तद्युक्ते त्रि०। "धृतमुग्धगण्डफलकैर्विबभुर्विकसद्भिरास्यकमलैः प्रमदाः" माघः। गण्ड भित्तिरिव। गण्डभित्त्यादयोऽपि तत्रार्थे "निधौतदानामलगण्डभित्तिः" "अनुगतमलिवृन्दैर्गण्डभित्तीर्विहाय" रघुः।

गण्डमाला स्त्री ६त०। १रोगभेदे। तल्लक्षणभेदाद्युक्तं भावप्र० यथा

"कर्कन्धुकोलामलकप्रमाणैः कक्षांसमन्यागलवङ्क्षणेषु। मेदःकफाभ्यां चिरमन्दपाकैः स्याद्गण्डमाला बहुभिस्तु गण्डैः।" "गण्डमालाया एकावस्थाविशेषमपचीमाह 'ते ग्रन्थयः केचिदवाप्तपाकाः

स्रवन्ति नश्यन्ति भवन्ति चान्ये । कालानुबन्धं चिर-
मादधाति सैवापचीति प्रवदन्ति केचित् । ते ग्रन्थयः
गण्डमालाया एव गण्डाः केचिदपक्वपाकाः सन्तः
स्रवन्ति, केचित् नश्यन्ति पुनः प्ररोहन्ति । अन्ये भवन्ति
च । कालानुबन्धाच्चिरमादधाति या गण्डमाला चिरं
तिष्ठति सैवापची इति केचिद्वदन्ति । अपच्याः साध्यत्वा-
दिकमाह । साध्याः स्मृताः पीनसपार्श्वशूलकास-
ज्वरच्छर्दियुता त्वसाध्या । अन्येऽर्बुदलक्षणमाह । वा-
तादयो मांसमसृक् च दुष्टाः संदूष्य मेदश्च तथा सि-
राश्च । वृत्तोन्नतं विग्रथितं तु शोथं कुर्वन्त्यतो
ग्रन्थिरिति प्रदिष्टः । विग्रथितं ग्रन्थिरूपम्" ।
गण्डमालाऽस्त्यस्य इनि । गण्डमालिन् तद्रोगवति त्रि० ।
तस्य श्राद्धे वर्ज्यतामाह मनुः "भ्रामरी गण्ड-
माली च श्वित्र्यथो पिशुनस्तथा" ।

गण्डमालिका स्त्री गण्डानां ग्रन्थीनां माला यत्र कप्
कापि अत इत्त्वम् । १लज्जालुलतायाम् रत्नमा० ।

गण्डयन्त पु० गडि-झच् । १मेघे उज्ज्वलदत्तः ।

गण्डली पु० गण्ड इव भूमेरुच्चनप्रदेशः क्षुद्रशैलस्तत्र शी-
यते वा-क्विप् । १महादेवे "गण्डली मेरुधामा च
देवाधिपतिरेव च" भा० आनु० १७अ० । "शिवसहस्र-
नामोक्तौ "सुलोपः पार्श्वः" नीलकण्ठः ।

गण्डलेखा स्त्री लिख्यतेऽत्र लेखा स्थली गण्डः स्थलीव ।
१प्रशस्तगण्डस्थल्याम् ।

गण्डशिला स्त्री गण्डः भूमेरुच्चनप्रदेश इव शिला ।
भूमेरुच्चप्रदेशवत् १स्थूलपाषाणे । "दृष्टोऽङ्गुष्ठशिरो
मात्रः क्षणाद्गण्डशिलासमः" भाग०३।१३।२१ ।

गण्डशैल पु० गण्ड इव भूमेरुच्चनप्रदेशः शैलः स्थूलो-
पलः, शैलस्य गण्ड इव वा राजद० पूर्वनि० । भू-
कम्पादिना पर्वतात् पतिते स्थूलपाषाणे अमरः ।
"कीलां दधौ राजतगण्डशैलः" "यस्मिन् भवन्ति कन-
कोपलगण्डशैलाः" । "चोपाचालदभिहरोजगण्डशैलैः"
इति च माघः ।

गण्डसाह्वया स्त्री गण्डेन सहित आह्वयो यस्याः ।
१गण्डक्यां नद्याम् "गङ्गा च शतकुम्भा च सरयूर्गण्डका-
ह्वया" भा०व०२१२अ० । [शब्दच० स्त्रियां ङीप् ।

गण्डाङ्ग पुंस्त्री गण्ड इव उच्चनमङ्गं यस्य । १गण्डके

गण्डान्त न० "नक्षत्रतिथिलग्नानां गण्डान्तं त्रिविधं स्मृतम् ।
नवपञ्चचतुर्थीनां हरे चार्द्धघटिकामितम्" ज्योति-
षोक्ते तिथिनक्षत्रादीनां सन्धिसमयभेदे उपचयमत्र
१२५८ पृ० विवृतिः । [वृक्षे भावप्र० ।

गण्डारि पु० गण्डरोगस्याऽरिः नाशकत्वात् । १कोविदार-

गण्डाली स्त्री गण्डेन ग्रन्थिनाऽल्यते भूष्यते अल-अच्
गौरा० ङीष् । १श्वेतदूर्वायां अमरः । गण्डमलति-अल-
अच् गौरा० ङीष् । २सर्पाक्षीवृक्षे भावप्र० । [हेम० ।

गण्डि पु० गडि-इन् । वृक्षस्य मूलात्शाखावधिभागे (गुँडि)

गण्डिक त्रि०गण्डः बुद्बुद इवाकारेणास्त्यस्य ठन् । बुद्बुदो-
पमे १क्षुद्रपाषाणादौ "गन्धमादनपार्श्वे तु परे त्वपर-
गण्डिकाः" भा०भी०६अ० । "अपरे अस्य गन्धमादनस्यै-
वावयवभूताः बुद्बुदोपमाः क्षुद्रशैलाः" नील० । अल्पार्थे
ङीप् स्वार्थे क ह्रस्वः । २गण्डिका क्षुद्रगण्डपाषाणे स्त्री
"तथा माल्यवतः शृङ्गे पूर्वपूर्वानुगण्डिका" भा०भी०७अ० ।
अत्र "नगं डिकाकारयोगं करेऽणुमिति" भा० आनु०
८श्लोकं कश्चिदुदाजहार तच्चिन्त्यं तस्य श्लोकस्य नग-
मितिच्छेदः तदर्थस्तु नीलकण्ठेनोक्तः यथा नगं पर्वतं,
डीयते विहायसा गच्छति डीः पक्षी ततः अल्पार्थे कन्
डिका मशकादि तस्याकारेण योगोऽस्य तथाभूतं करे
कुर्वे तथा च पर्वतमपि मशकीकर्त्तुं शक्नोमीति" ।

गण्डीर पु० गडि-बा० ईरन् । १समष्ठिलायां (शशा) ख्याते
वृक्षे जटा० (गुमिया) ख्याते २शाकभेदे भरतः । ३सेहुण्ड-
वृक्षे (सिजु) स्त्री राजनि० गौरा० ङीष् ।

गण्डु (ण्डू) पुंस्त्री गण्ड्यते गडि-आघाते उन् स्त्रीत्वे
अप्राणिजातिवाचकत्वात् ऊङ् । १उपधाने (बालिश)
जटा० तत्र कपोलरूपवदनैकदेशव्यापारसत्त्वात्तथा-
त्वम् । २ग्रन्थौ पु० शब्दार्थचि० गण्डूपदः । गण्डुः
ग्रन्थिरस्त्यस्य पिच्छा०वा इलच् । ३गण्डुल ग्रन्थियुते त्रि० ।
पक्षे मतुप् । गण्डुमत् तत्रार्थे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

गण्डूपद पुंस्त्री०गण्डुः ग्रन्थयः तद्युतानि पदानि यस्य ।
(केँचो) १किञ्चुलुके अमरः । स्त्रियां ङीष् । अल्पार्थे
ङीष् । गण्डूपदी २क्षुद्रकिञ्चुलके अमरः । [हेमच० ।

गण्डूपदभव न० गण्डूपद इव भवति भू-अच् । १सीसके

गण्डूष पु० गडि-ऊषन् । १मुखपूरणे २मुखान्तर्गतजलादौ
च "गण्डूषमुज्झितवता पयसः सरोषम्" माघः । "सु-
खोष्णः स्नेहगण्डूषो नस्यं स्नैहिकमेव च" सुश्रु० ।
"अपां द्वादशगण्डूषैर्मलशुद्धिर्विधीयते" आ० त० ।
"तस्य जह्नुः सुतो, गङ्गां गण्डूषीकृत्य योऽपिबत्" भाग०
८।१५।१ "गजाय गण्डूषजलं करेणुः" कुमा० । ४हस्ति

गुण्डाख्ये ४प्रसृतिपरिमाणे च मेदि० "गण्डूषजलमात्रेण शफरी फर्फरायते" उद्भटः। ५उन्नतनाभौ च स्त्री टाप् अमरोक्तं स्त्रीत्वमेतदर्थपरमिति शब्दार्थचि० ।

गण्डूषकवलधारणादौ विधिश्च भावप्र० दर्शितो यथा "स्नेहक्षीरकषायादिद्रवैः संपूर्णमाननम् । आपूर्य स्थीयते तावद्भिर्गण्डूषधारणे । कफपूर्णास्यता यावच्छ्रेदो दोषस्य वा भवेत् । नेत्रघ्राणस्रुतिर्यावत्तावद्गण्डूषधारणम् । गण्डूषान् सुस्थितः कुर्यात् खिन्नभालगलादिकः । मनुष्यस्तीक्ष्णया पञ्च सप्त वा दोषनाशनात् । गलादिक इत्यादि शब्देन गण्डकपोलौ गृह्येते सुश्रुतोक्तत्वात् । चतुर्विधः स्याद्गण्डूषः स्नेहनः शमनस्तथा । शोधनो रोपणश्चैव कवलश्चापि तादृशः । स्निग्धोष्णैः स्नैहिको वाते, स्वादुशीतैः प्रसादनः। पित्ते कट्वम्ललवणैरुष्णैः संशोधनः कफे । कषायतिक्तमधुरैः कटूष्णो रोपणो व्रणे । दद्यादेषु चैतस्य गण्डूषे कोलमात्रकम् । कर्षप्रमाणः कल्कश्च कवले दीयते बुधैः । धार्यन्ते पञ्चशाद्दर्शाद्गण्डूषाः कवलादयः । व्याधेरपचयस्तुष्टिर्वैशद्यं वक्त्रलाघवम् । इन्द्रियाणां प्रसादश्च गण्डूषे विहिते भवेत् । हरेदास्यस्य वैरस्यं शोषपाकं व्रणं तृषाम् । दन्तचालं च गण्डूषो वैशद्यं तु करोति हि । अथ कवलः वातपित्तकफघ्नस्य द्रव्यस्य कवलं सुखे । अर्द्धं निःक्षिप्य संचर्व्य निष्ठीवेत्कवले विधिः । कवलः कुरुते काङ्क्षामास्येषु हरते कफम् । तृष्णां शोफस्य वैरस्यं दन्तचालस्य नाशयेत् ।"

गण्डोपधान न० गण्ड उपधीयतेऽत्र उप+धा–आधारे ल्युट् ६त० । (गालबालिश) गण्डस्थापनार्हे १उपधाने ।"मृदुगण्डोपधानानि शयनानि सुखानि च"सुश्रु०।

गण्डोल पु०गडि–ओलच् ।१गुड़के २ग्रासे च हेमच० । गुड़कस्य वर्त्तुलाकारः(गोला)पदार्थभेदः। गुड़कशब्दे दृश्यम् ।

गण्डोलपाद पु० गण्डोल इव पादोऽस्य उपमानपूर्वत्वेऽपि हस्त्या० नान्त्यलोपः । १गण्डोलतुल्यवर्त्तुलपादे त्रि० स्त्रियां स्वाङ्गत्वात् वा ङीप् ।

गण्य त्रि०गणं लब्धा गण+यत्,गण–कर्मणि यत् वा । गणं लब्ध्वा १लब्धरि,२गणनीये च । अपगण्यः । गणेभवः दिगा०यत् । गण्य ३गणभवे त्रि०। अस्य केनचित् समासे उत्तरपदस्थत्वे धर्म्यादि०अकर्म धारये उत्तरपदस्याद्युदात्तता धार्मिकगण्य इति ।

गत त्रि० गम–कर्त्तरि क्त । १अतीते "जगाद तस्य स्वयमग्रिमीगतम्" किरा०। "गता बहुतरा कान्ते ! स्वल्पा तिष्ठति यामिनी" "गताः समाः पादयुताः"नी०ता० "आयुषोऽर्द्धं गतं तस्य"सू०सि० धातूनामनेकार्थत्वात् २इत्यं भावं प्राप्ते च । "तथागतायां परिहासपूर्व्वम्" रघुः "तथागतायां तथाभूतायाम्" मल्लिना० । तथारूपमाप्तायामिति तु न्याय्यम् ।३समाप्ते ४पतिते । कर्म्मणि क्त ।५ज्ञाते ६प्राप्ते ७ज्ञातगतिके च। भावे क्त ।८गमने न० "गतं तिरश्चीनमनूरुसारथेः"माघः। "गतेषु लीलाञ्चितविक्रमेषु"कुमा०। "गतं गतं पक्षिसमागतं गतम्"भट्टिः ।

गतत्रप त्रि० गता त्रपा लज्जा यस्य ।१निर्लज्जे । [अमरः।

गतनासिक त्रि० गता नासिकाऽस्य । (खाँदा)नासिकाशून्ये

गतप्रत्यागत त्रि० पूर्वं विरागात् स्वस्थानात् गतः पश्चादागतः स्वसेवायां विरक्ततया पूर्वं गते पश्चादागते १भृत्यादौ "शत्रुसेविनि मित्रे च गूढे युक्ततरो भवेत् । गत प्रत्यागते चैव स हि कष्टतरो रिपुः"मनुः । "सा चेदक्षतयोनिः स्याद्गतप्रत्यागताऽपि वा" मनुः । भावे क्त । २गमनप्रत्यागमनयोश्च न० द्वित्व० । गदाशब्दे दृश्यम् ।

गतबुद्धि त्रि० गता बुद्धिरस्य । १ज्ञानशून्ये ।

गतरस त्रि०गतो रसोऽस्य । १नष्टरसे "यातयामं गतरसम् । अभक्ष्यकथने" स्मृतिः ।

गतभर्त्तृका स्त्री गतो नष्टः प्रोषितो वा भर्त्ता यस्याः कप् । १विधवायां २प्रोषितभर्त्तृकायाञ्च । "किमु युक्तमुद्धतगतभर्त्तृकाः" माघः ।

गतव्यथ त्रि० गता नष्टा व्यथा यस्य । १व्यथाशून्ये ।

गतसङ्ग त्रि०गतः सङ्गोऽस्य ।१फलकामनाशून्ये २फलासक्ते ।

गतसत्त्वक पु० गतं सत्त्वमवसादहेतुर्भेदोऽस्य कप् । निर्मदे १हस्तिनि शब्दच०। [स्पृहोऽभ्यागमनप्रयोजनम्"माघः ।

गतस्पृह त्रि० गता स्पृहा यस्य । १निष्पृहे । "गत-

गतस्मय त्रि० गतः स्मयो गर्व्वो, विस्मयो वा यस्य । १अहङ्कारशून्ये २विस्मयशून्ये च । [ङित्वात् ङीप् ।

गताक्ष त्रि०गतमक्षि यस्य षच् समा०। १अन्धे हेमच०स्त्रियां

गतागत न०गतं गमनमागतमागमनं द्वयोः,समाहारः।१गमागमनयोः। "एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्ते"गीता । जीवस्य गतागतं च संसारे मरणोत्तरं पुनर्जन्माप्रत्यक्षरूपम् निष्क्रियस्य तस्य अन्यथा तदसम्भवात् । "गतागतकुतूहलं नयनयोरपाङ्गावधि" रसमञ्जरी । "मध्येन भानां गतागतं लोहितः करोति ततः" वृह०सं० ६अ० । गतागतेन निर्वृत्तम् अस्य-

द्यूताᳲठक् । गातागतिक यातायातनिष्पादिते त्रि० । पूर्वं गतं पश्चादागतम् । २पक्षिगतिभेदे जटाधरः । गम— कर्त्तरि क्त । कर्म्म० । पूर्वं गते पश्चादागते त्रि० । आग-गतशब्दे विवृतिः । आ+गम—क्तिन् गतोत्तरमागतिः । गतागतिरप्यत्र स्त्री । "जाबालिरपि जानीते लोकस्यास्य गतागतिम्" रामा० अयो० ११० ।

गताध्वन् त्रि० गतः अध्वा येन । १गतमार्गे २ज्ञाततत्त्वे च "गताध्वा छिन्नसंशयः" भा० शा० २२२ अ० । स्त्रियां "डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम्" पा० वा डाप् । सा च २चतुर्दशीयुक्तामावास्यायां अर्वितादशब्दे २४६८ पृ० कर्म्मप्रदीपवाक्यं दृश्यम् । "अमावास्यां कुर्व्वीत चन्द्रे दृश्यमानेऽप्येकदा गताध्वा भवतीति" गोपथब्रा० १।५।१० ।

गतानुगत त्रि० गतस्य गमनस्यानुगतम् अनुगमनम् । १गमनानुरूपगमने । तेन निर्वृत्तं अक्षद्यूतादि०ठक् । गातानुगतिक गमनानुगमननिष्पन्ने त्रि० । गतानुगतमस्त्यस्य ठन् । गतानुगतिक तद्युक्ते त्रि० "गतानुगतिको लोको न लोकः पारमार्थिकः" पञ्चत० ।

गतान्त त्रि० गत उपस्थितः अन्तः अन्तकालोऽस्य । १उपस्थितान्तकाले, मुमूर्षौ "मम दृष्टस्य कैकेयि ! गतान्तस्य तपस्विनः" रामा० अ० १२।२० । गतः प्राप्तः अन्तो येन । २प्राप्तचरमसीमनि च ।

गतायुस् त्रि० गतं गतप्रायमायुर्जीवनकालोऽस्य । १प्रासन्नमरणकाले, गतायुर्लक्षणं सुश्रुतेनोक्तं यथा "शरीरशीलयोर्यस्य प्रकृतेर्विकृतिर्भवेत् । तत्त्वारिष्टं समासेन व्यासतस्तु निबोध मे । शृणोति विविधान् शब्दान् यो दिव्यानामभावतः । समुद्रपुरमेघानामसम्पत्तौ च निःस्वनान् । तान् स्वनानावगृह्णाति मन्यते चान्यशब्दवत् । ग्राम्यारण्यस्वनांश्चापि विपरीतान् शृणोति यः । द्विषच्छब्देषु रमते सुहृच्छब्देषु कुप्यति । न शृणोति च योऽकस्मात्तं ब्रुवन्ति गतायुषम् । यस्तूष्णमिव गृह्णाति शीतमुष्णञ्च शीतवत् । सञ्जातशीतपिड़को यश्च दाहेन पीड्यते । उष्णगात्रोऽतिमात्रञ्च यः शीतेन प्रवेपते । प्रहाराद्भाभिजानाति योऽङ्गच्छेदमथापि वा । पांशुनेवावकीर्णानि यश्च गात्राणि मन्यते । वर्णान्यभावराज्यो वा यस्य गात्रे भवन्ति हि । स्नातानुलिप्तं यञ्चापि भजन्ते नीलमक्षिकाः । सुगन्धिर्वाति योऽकस्मात्तं ब्रुवन्ति गतायुषम् । विपरीतेन गृह्णाति रसान् यश्चोपयोजितान् । उपयुक्ताः क्रमाद्यस्य रसा दोषाभिवृद्धये । यस्य दोषाग्निसाम्यस्य कुर्य्युर्मिथ्योपयोजिताः । यो वा रसान्न संवेत्ति गतासुं तं प्रचक्षते । सुगन्धिं वेत्ति दुर्गन्धं दुर्गन्धस्य सुगन्धिताम् । गृह्णीते योऽन्यथा गन्धं शान्ते दीपे च नीरुजः । यो वा गन्धान्न जानाति गतासुं तं विनिर्दिशेत् । द्वन्द्वान्युष्णहिमादीनि कालावस्था दिशस्तथा । विपरीतेन गृह्णाति भावानन्यांश्च यो नरः । दिवा ज्योतींषि यश्चापि ज्वलितानीव पश्यति । रात्रौ सूर्य्यं ज्वलन्तं वा दिवा वा चन्द्रवर्चसम् । अमेघोपप्लवे यश्च शक्रचापतडिद्गुणान् । तडित्वतोऽसितान् यो वा निर्मले गगने घनान् । विमानयानप्रासादैर्यश्च सङ्कुलमम्बरम् । यश्चानिलं मूर्त्तिमन्तमन्तरीक्षञ्च पश्यति । धूमनीहारवासोभिरावृतामिव मेदिनीम् । प्रदीप्तमिव लोकञ्च यो वा प्लुतमिवाम्भसा । भूमिमष्टापदाकारां लेखाभिर्यश्च पश्यति । न पश्यति सनक्षत्रां यश्च देवीमरुन्धतीम् । ध्रुवमाकाशगङ्गां वा तं वदन्ति गतायुषम् । ज्योत्स्नादर्शोष्णतोयेषु छायां यश्च न पश्यति । पश्यत्येकाङ्गहीनां वा विकृतां वाऽन्यसत्त्वजाम् । श्वकाककङ्कगृध्राणां प्रेतानां यक्षरक्षसाम् । पिशाचोरगनागानां भूतानां विकृतामपि । यो वा मयूरकण्ठाभं विधूमं वह्निमीक्षते । आतुरस्य भवेन्मृत्युः स्वस्थो व्याधिमवाप्नुयात् ।" अधिकं कालचिह्नशब्दे १९९६ पृ० उक्तम् ।

गतार्त्तवा स्त्री गतमार्त्तवं यस्याः । गतपञ्चाशद्वर्षवयस्कायां स्त्रियाम् । "द्वादशाद्वत्सरादूर्द्ध्वमापञ्चाशत्समं स्त्रियः । मासि मासि भगद्वारा प्रकृत्यैवार्त्तवं स्रवेत्" भावप्र० तद्गतिकाल उक्तः । रोगादिना तन्मध्ये गतरजस्कायामपि जातवन्ध्यायां २स्त्रियाञ्च राजनि० ।

गतार्थ त्रि० गतो ज्ञातोऽर्थो यस्य । ज्ञातार्थके पदार्थे "तदपि लक्षणकथनेनैव गतार्थम्" सा० द० ।

गतासु त्रि० गताः असवोऽस्य । १मृते २शवे "गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः" गीता । ३गतप्रायप्राणे च सुश्रुतः गतायुःशब्दे दृश्यम् ।

गति स्त्री गम—भावे क्तिन् । १गमने । "स्तम्भितेवाभवत्ते गतिः" रघुः । "प्रथयातिभूमिमगमयत् गतिभिः" माघः । "उपागमे दुश्चरिता इवापदां गतिं न निश्चेतुमलं शिलोच्चयाः" किरा० । २परिणामे च "दुरधिगमा हि गतिः प्रयोजनानाम्" किरा० । "गतिः परिणामः" मल्लि० । ३ज्ञाने । करणे क्तिन् । ४प्रमाणे च । "अनेन

मूर्खं न भवेति का गतिः" किरा० "का गतिः किं प्रमाणम्" भट्टि०। आधारे क्तिन्। ५सरणौ पथि "भिन्नगतिर्हि लोकः" रघुः। ६स्थाने च। "कां गतिं कृष्ण! गच्छति" गीता "गतिं प्रतापस्य जगत्प्रमाथिनः" किरा० "गतिं स्थानम्" मल्लि०। गम्यते कर्मणि क्तिन्। ७स्वरूपे "न तथ्यं निरूपयितुमस्य गतिम्" किरा० "गतिं स्वरूपम्" मल्लि०। ८विषये च "मनोरथानामगतिर्न विद्यते" कुमा० "अगतिरविषयः" मल्लि०। भावे क्तिन्। ९यात्रायाम्। करणे क्तिन् १०अभ्युपाये "कलौ नास्त्येव नास्त्येव नास्त्येव गतिरन्यथा" पुरा०। ११नाडीव्रणे मेदि०। पशुपक्ष्यादिगतिभेदाश्च खगगतिशब्दे २४१५पृ० उक्ताः। वृह० सं० ७अ० नक्षत्रभेदेन बुधस्य गतिभेदास्तत्फलभेदाश्चोक्ता यथा

"प्राकृतविमिश्रसंक्षिप्ततीक्ष्णयोगान्तघोरपापाख्याः। सप्त पराशरतन्त्रे नक्षत्रैः कीर्तिता गतयः। प्राकृतसञ्ज्ञा१ वायव्या१५याम्य२पैतामहानि४ बहुलाश्च३। मिश्रा गतिः२ प्रदिष्टा शशि५शिव६पितृ१०भुजग८दैवानि। संक्षिप्तायां३ पुष्यः पुनर्वसुः फल्गुनीद्वयं चेति। तीक्ष्णायां४भाद्रपदाद्वयं सभाक्रान्ताश्वयुक्१८।१। पौष्णम्२७। योगान्तिकेति५ मूलं द्वे चाषाढे गतिः सुतस्येन्दोः। घोरा६ श्रवणस्त्वाष्ट्रं१४ वासवं२३ वारुणं२४ चैव, पापाख्या७। सावित्रं१३ मैत्रं१७ शक्राग्निदैवतं१६ चेति। उदयप्रवासदिवसैः स एव गतिलक्षणं प्राह। चत्वारिंशत्त्रिंशद्द्विसमेता विंशतिः२२ द्विनवकं च१८। नव मासार्धं दश चैकसंयुताः११ प्राकृताद्यानाम्। प्राकृतगत्यामारोग्यवृष्टिसस्यप्रवृद्धयः क्षेमम्। संक्षिप्तमिश्रयोर्मिश्रमेतदन्यासु विपरीतम्। ऋज्वीतिवक्रा वक्रा विकला च मतेन देवलस्यैताः। पञ्चचतुर्द्व्येकाहा ऋज्व्यादीनां षडभ्यस्ताः। ऋज्वी हिता प्रजानामतिवक्रार्थं गतिर्विनाशयति। शस्त्रभयदा च वक्रा विकला भयरोगसञ्जननी।"

शाब्दिकोक्तेषु प्रादिषु१२शब्दविशेषेषु पु० ते च "प्रादयः" "उपसर्गाः क्रियायोगे" "गतिश्च" "ऊर्यादिच्विडाचश्च" "अनुकरणं चानितिपरम्" "आदरानादरयोः सदसती" "भूषणेऽलम्" "अन्तरपरिग्रहे" "कणेमनसी श्रद्धाप्रतीघाते" "पुरोऽव्ययम्" "अस्तं च" "अच्छ गत्यर्थवदेषु" "अदोऽनुपदेशे" "तिरोऽन्तर्धौ" "विभाषा कृञि" "उपाजेऽन्वाजे" "साक्षात्प्रभृतीनि च" "अनत्याधाने उरसिमनसी" "मध्ये पदे निवचने च" "नित्यं हस्ते पाणावुपयमने" "प्राध्वं बन्धने" "जीविकोपनिषदावौपम्ये।" पा० उक्ताः धातुविशेषयोग एव तत्संज्ञां भजन्ते धातुविशेषाश्च सि०कौ० त०म०प्र० द्रष्टव्याः। तेषाञ्च गतिसंज्ञकानां "गतिर्गतौ" पा० अनुदात्तता। "सगतिरपि तिङ्" पा०। क्वचित् प्रपचतीत्यादौ अनुदात्तता। "गतिरनन्तरः" पा० "कर्मार्थे क्तान्ते परेऽव्यवहितो गतिः प्रकृत्या"। पुरोहितम्। "गतिकारकोपपदानां कृद्भिः समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तेः" वार्त्ति०। "गतिबुद्ध्यादि" पा० णिचि प्रयोज्यकर्त्तुः कर्मत्वम् ग्रामं गमयति देवदत्तम् चैत्रः। "गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि" पा०। ग्रामं ग्रामाय वा गच्छति अध्वनि तु मार्गं गच्छति। अचेष्टायां मनसा गच्छति "गत्यर्थाकर्मकेत्यादि" पा० कर्त्तरि च क्तः। ग्रामं गतः चैत्रः चकारात् भावे कर्मणि च गतं चैत्रेण, गतो ग्रामश्चैत्रेण। "क्तोऽधिकरणे च" "ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानेत्यादि" पा० आधारे क्तः। "इदं यातं रमापतेः" सि० कौ०। सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्थाः प्राप्त्यर्थाश्चेत्युक्तेः "मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च" पा० वर्त्तमानेऽपि क्तः। शास्त्रमधिगतम् विप्रेण वर्त्तते, तेन ज्ञायमानमित्यर्थः। गत्यर्थकधातवश्च गणपाठे पठिता एव ज्ञेयाः। वैदिकप्रयोगे तु केचित्ततोऽन्येऽपि धातवः समष्ट्या निघण्टौ पठिता यथा

"वर्त्तते। अयते। लोटते। लोठते। स्यन्दते। कसति। सर्पति। स्यमति। स्रवति। स्रंसते। अवति। श्चोतति। ध्वंसति। वेनति। मार्ष्टि। भुरण्यति। शवति। कालयति। पेलयति। कण्टति। पिस्यति। विस्यति। मिस्यति। प्रवते। प्लवते। च्यवते। कवते। गवते। नवते। चोदति। नक्षति। सश्चति। स्पश्चति। साचति। आच्छति। तुरीयति। यतति। अतति। गाति। इयर्ति। सस्रति। त्सरति। रंहति। यतते। भ्रमति। ध्रजति। रजति। लजति। क्षियति। धमति। मिनाति। ऋण्वति। ऋणोति। स्वरति। सिसर्ति। वेविष्टि। योषिष्टि। रिणाति। रीयते। रेजति। दध्यति। दभ्नोति। ऋध्यति। धन्वति। अरुषति। आर्यति। डीयते। तकति। दीयति। ईषति। फणति। हर्नति। अर्दति। मर्दति। सस्वर्त्ते। नसते। हर्यति। इयर्ति। ईर्ते। ईङ्खते। ज्रयति। आलति। गन्ति। आ गनीगन्ति। जङ्घन्ति।

जिन्वति । जषति । गमति । म्रति । म्राति । म्रयति । पश्यते । अथर्यति । अेहते । पःक्षति । सुस्यति । पस्त्याति । वाति । याति । द्रवति । द्राति । दूडति । एजति । जमति । जयति । मज्जति । अनिति । पवते । हन्ति । सेधति । अगन् । अजगन् । जिगाति । पतति । इन्वति । हर्मति । द्रवति । वेति । इयक्षात् । एति । अगायात् । अवुधुरिति । द्वाविंशशतं गतिकर्माणः ।" एतेषां भ्वाद्यादिगणीयत्वं विकरणादेवावसेयम् ।

गतितालिन् पु॰ स्कन्दसैन्यभेदे "शृणु नामानि चाप्येषां येऽन्ये स्कन्दस्य सैनिकाः" इत्युपक्रमे "वैताली गतिताली च तथा कथकवाचिकौ" भा॰ शल्य॰ ४६अ॰ ।

गतिला स्त्री गम–इलच् मित्त्वात्॰ नि तान्तादेशः । १वेलवतायाम् उज्ज्वल॰ । २नद्यां ३परम्परायाञ्च उणादिको॰ ।

गतिसत्तम पु॰ गतिर्बोधः, प्राप्यं स्थानं वा सैषो सत्तमश्च । १परमेश्वरे । "आदित्यो ज्योतिरात्मा च सहिष्णुर्गतिसत्तमः" विष्णुस॰ ।

गत्वन् त्रि॰ गम–क्वनिप् मलोपे तुक् । गन्तरि । स्त्रियां ङीप् रश्चान्तादेशः । गत्वरी ।

गत्वर त्रि॰ गम–क्वरप् मलोपे, तुक् । गमनशीले स्त्रियां ङीप् । "अभिमानधनस्य गत्वरैः" किरा॰ ।

गत्वा अव्य॰ गम–क्त्वा । गतिं कृत्वेत्यर्थे "सद्यः पुरीपरिसरे च शिरीषमृद्वी गत्वा जवात् त्रिचतुराणि पदानि सीता" उत्तरच॰ । वेदे तु "क्त्वापि च" पा॰ यक् । गत्वाय तदर्थे अव्य॰ "दिवं सुपर्णो गत्वाय सोमं वज्रिण आभरत्" ऋ॰ ८,१००,८ । "गत्वाय गत्वा" भा॰ । स्नात्व्यादि॰ नि॰ आतःस्थाने ईत् । गत्वी तदर्थे अव्य॰ । "सा मोदुषी वदावसेव गत्वी" ऋ॰ ४।४१।५।

गद मेघध्वनौ अद॰ चुरा॰ उभ॰ अक॰ सेट् । गदयति ते अजगदत् त । गदयां बभूव आस चकार चक्रे ।

गद व्यक्तभाषणे भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट् । गदति अगादीत्-अगदीत् जगाद । गदितं गदः । गद्यं निगाद्यम् । प्रणिगदति+प्रत्यगदत् । "जगादाग्रे गदाग्रजम्" माघः । "वय माद्यं वदा चैवं शोकमेक जगाद ह" भा॰ व॰ ६७अ॰ । "अथ जगदुरनीचैराशिषस्तस्य विप्राः" भट्टिः । "मुद्रान्तरज्ञा जगदे कुमारी" रघु । "अलवीष्वभरोऽग्नोषि गदितम्" मनु॰ । "विस्तरात् गदतः मम" देवीमा॰ ।

नि+नितरां कथने । "निगदामि यथा युक्तं पुराणाश्रयसंयुतम्" भा॰ आ॰ ५अ॰ । "पौरा निवर्तध्वमिति न्यगादीत्" भट्टिः । "मद्वाक्यभावां प्रथमो मनीषिभिस्त्वमेव देवेन्द्र ! यदा निगद्यसे" रघुः । "न नैषध कार्यमिदं निगाद्यम्" नैष॰ । भावे वा यप् । निगादः निगदः । चतुर्थ्यन्तस्योच्चारणे च । "प्रतिनिगद्य होमः" कात्या॰श्रौ॰ ६,१०२६ । "देवतां प्रति निगद्य देवतापदं चतुर्थ्यन्तमुच्चार्य स्वाहाकारेण होमः" कर्कः ।

प्रति+प्रत्युत्तरकथने । "आभिगोष्ठाभिरव्यग्रः प्रश्नं प्रतिजगाद ह" भा॰ आनु॰ १२४अ॰ ।

वि+विरुद्धोक्तौ । "न हि मिथ्यात् स्रवेत् क्रोधं लोके विगदितं वचः" रामा॰ अयो॰ २५अ॰ ।

गद पु॰ गद–अच् । १रोगे अमरः । "प्रयोगानाञ्च विधानं तद्गदप्रतिषेधनम् । प्रतिश्यायनिषेधस्य शिरोगदविवेचनम् । चिकित्सा तद्गदानाञ्च" सुश्रुतः । "येषां गदानां ते योगाः प्रवक्ष्यन्तेऽगदङ्कराः ।" सुश्रु॰ । "असाध्यं कुरुते कोपं प्राप्ते काले गदो यथा" माघः । गद–अव्यक्तध्वनौ भावे अच् । २मेघध्वनौ । मुग्ध॰ भाषणार्थकतोक्तिचिन्त्या चुरान्तत्वात् ततो भावे अच् एवानुशासनात् नावेवोपगदेऽपोविधानात् । ३रोहिणीगर्भजाते वसुदेवपुत्रभेदे पु॰ । "बलं गदं सारणञ्च दुर्मदं विपुलम् ध्रुवम् । वसुदेवस्तु रोहिण्यां कृतादीनुदपादयत्" भाग॰ ८,१४अ॰ । "हृदीकः सहितोऽक्रूरो जयन्तगदसारणाः । आसते कृपकं कश्चित्" भा॰ १।१२४,२८ । "वनिताककुन्द्भिः पुरः सबलं सह सारणेन तम् । ऽमितो र॰वाङुपागतः गदः सव्यतिपन्नुपर्हसि" माघः "जगादाग्रे गदाग्रजम्" माघः । कु(कु) ४कुष्ठे विषभेदे न॰ राजनि॰ । गदाख्यगदाग्रजादयोऽप्यत्र ।५असुरभेदे पु॰ । गदायुद्धे दृश्यम् ।

गदगद न॰ गद्गद+पृषो॰ । गद्गदभाषणे "बल्लवेषु कस्याऽठताङ्गनामन्यतमे गदगदवाक्यता" सुश्रु॰ । गद्गदेत्येव पाठः सम्यक् ।

गदयित्नु पु॰ गदि–इत्नुच् णेरयादेशः । १कामे, २कामुके ३वावदूके च त्रि॰मेदि॰ ४शब्दे उज्ज्वलदत्तः ।

गदा स्त्री गद–अच् टाप् । १स्वनामख्याते लौहादिकीलिते, २लौहमये शस्त्रभेदे, तद्युद्धक्रियाभेदो वह्नि पु॰ धनुर्वेदे दर्शितो यथा "आहतं विहृतं चैव गोमूत्रकमनावनम् ! तयोर्द्गावेनोक्तं वामदाक्षमेव

च । आप्लुतञ्च पराहत्तम् पादोद्धूतमवप्लुतम् । हंसमार्गं विमार्गञ्च गदाकर्म्म प्रकीर्त्तितम्” । तत्रैवानतिदूरे च “सव्यासव्यवटक्षुरञ्च वराहोद्धूतकं तथा । हस्तावहस्तमालीढमेकहस्तावहस्तके । द्विहस्तबाहुपाशे च कटिरेचितकोद्गते । मध्ये ललाटघाते च भुजाविधमनं तथा । करोद्धूतं विमानञ्च पादाहतविपादकम् । गात्रसंश्रयणं क्रान्तं तथा गात्रविपर्य्ययम् । अर्द्धप्रहारं घातञ्च गोमूत्रं सव्यदक्षिणे । पादसन्ताडनं सव्यं ककुदं विघ्नमाकुलम् । तिर्य्यग्भ्रमणघातं भीमवेगमदर्शनम् । सिंहाक्रान्तं गजाक्रान्तं गर्द्दभाक्रान्तमेव च । गदाकर्म्माणि जानीयात्” । भा० शल्य० गदापर्व्वणि ५७अ० तु अन्यथैव प्रकारो दर्शितः यथा “चरन्तौ मण्डलैस्तु मार्गान् बहुविधांस्तथा । मण्डलानि विचित्राणि गतप्रत्यागतानि च । अस्त्रयन्त्राणि चित्राणि स्थानानि विविधानि च । परिमोक्षं प्रहाराणां वर्जनं परिधावनम् । अभिद्रवणमाक्षेपमवस्थानं सविग्रहम् । परिवर्त्तनसंवर्त्तमवप्लुतमुपप्लुतम् । उपन्यस्तमपन्यस्तं गदायुद्धविशारदौ । एवन्तौ विचरन्तौ तु न्यघ्नतां वै परस्परम्” । “मण्डलानि शत्रोः परिवेष्टनानि परितो भ्रमणानि । गतं शत्रोः सम्मुखगमनं प्रत्यागतम् आभिमुख्येन तट एवापसरणम् । अस्त्रयन्त्राणि कठिनमर्म्मदेशमाश्रित्य येन शत्रोरुत्क्षेपणमपक्षेपणं च क्रियते तदस्त्रयन्त्रम् अस्यते क्षिप्यतेऽनेनेत्यस्त्रं तच्च तद्यन्त्रं नियन्त्रणम् चास्त्रयन्त्रमिति समासः । स्थानानि तेषामेवोपयोगीनि मर्म्मदेशादीनि परिधावनं वेगेन वधापसव्यकरणम् । अभिद्रवणं वेगेनाभ्यागमनम् आक्षेपं परमल्लस्य तत्पातनहेतुतासम्पादनम् । अवस्थानमचाञ्चल्यं सविग्रहं शत्रावुत्थिते पुनस्तेन बाहुयुद्धकरणं परिवर्त्तनं शत्रुं प्रहर्त्तुं परितः प्रसरणं, संवर्त्तं शत्रुप्रहरणस्यावरोधनम् अवप्लुतं प्रहारवञ्चनार्थं नम्रीभावेन निःसरणम् उपप्लुतं तदेवार्वाग्गमनयुक्तम् । उपन्यस्तं उपेत्यायुधप्रक्षेपः अपन्यस्तं पराङ्मुखं पृष्ठतः स्थितेन हस्तेन शत्रोस्ताडनम्” नी०क० ।

गदालक्षणन्तु हेमा० परि०ख० लक्षणसमुच्चये “गदा पञ्चाशदङ्गुलायामा ज्येष्ठा, चत्वारिंशदङ्गुलायामा मध्या, त्रिंशदङ्गुलायामा कनिष्ठेत्यादि” अधिकं तत्रैव दृश्यम् । असुरभेदस्य गदस्यास्थिजातत्वात् विष्णुगदायास्तथात्वम् । यथा वायुपु० गयामा०५अ० “गदो नामासुरो ह्यासीत् वज्राद्वज्रतरो दृढः । प्रार्थितो ब्रह्मणे प्रादात् स्वशरीरास्थि दुस्त्यजम् । ब्रह्मोक्तो विश्वकर्म्मापि गदां चक्रेऽद्भुतां तदा । तत्स्था वज्रनिर्घोषैः शब्दैः स्वर्गेऽप्यधारयत्” तस्याश्च विष्णवे दानकथा गदाधरशब्दे वक्ष्यते अस्य गदानां तदाकृतित्वात्तथात्वम् । “मनस्तत्त्वात्मकं चक्रं बुद्धितत्त्वात्मिकां गदाम्” विष्णु पु०भा०धृतवाक्यात् २बुद्धितत्त्वे च । गदाधरः गदाभृत् । ३पाटलावृक्षे शब्दच० ।

गदागद पु० द्वि० व० गदमागच्छति आ+गम–ड गदागं यज्ञं दायतः शोधयतः दैप्–शोधने क । अश्विनीकुमारयोः त्रिका० ।

गदाग्रज पु० गदस्याग्रजः । १बलरामे गदशब्दे बलरामस्य तथात्वं दृश्यम् २श्रीकृष्णे त्रिका० तस्य वासुदेवभ्रातृत्वेऽपि एकपितृकत्वेन तस्य गदतोऽग्रजत्वात् तथात्वम् “तस्याहतस्यानुजवज्जगदाग्रजे गदाग्रजम्” माघः ।

गदाग्रणी पु० ६त० । १क्षयरोगे राजनि० तस्य सर्वरोगश्रेष्ठत्वात्तथात्वम् ।

गदाधर पु० गदां धारयति धृ–अन्तर्भूतण्यर्थे अच् । १विष्णौ तस्य तद्धारणकथा वायुपु० गयामा० ५अ० गदाशब्ददर्शिवाक्ये गदानिर्म्माणमुक्त्वा “अथ कालेन महता मनो स्वायम्भुवेऽन्तरे । हेतिरक्षो ब्रह्मपुत्रस्तपस्तेपे सुदारुणम् । दिव्यवर्षसहस्राणां शतं वायुमभक्षयत् । ऊर्द्ध्वबाहुरूर्द्ध्वपादाङ्गुष्ठभरेण हि । एकेनातिष्ठदव्यग्रः शीर्षपर्णानिलाशनः । ब्रह्मादींस्तपसा तुष्टान् वरं वव्रे वरप्रदान् । देवैर्दैत्यैश्च शस्त्रास्त्रैर्विविधैर्मनुजादिभिः । कृष्णेशानस्य चक्राद्यैरवध्यः स्यां महाबलः । तथेत्युक्त्वान्तर्हितास्ते हेतिर्देवानथाजयत् । इन्द्रत्वमकरोद्धेतिर्भीता ब्रह्महरादयः । हरिन्ते शरणं जग्मुरूचुर्हेतिं जहीति तान् । अवध्ये हरिरवध्योऽयं हेतिर्देवासुरैः सुराः ! । महास्त्रं मे प्रयच्छध्वम् हेतिं हन्मि हि येन तम् । इत्युक्तास्ते ततो देवा गदान्तां हरये ददुः । दधार तां गदामादौ दैवैरुक्तो गदाधरः । गदया हेतिमाहत्य देवेभ्यस्त्रिदिवं ददौ” वायुपु० गया० ५अ० । “मनस्तत्त्वात्मकं चक्रं बुद्धितत्त्वात्मिकां गदाम् ! धारयन् लोकरक्षार्थमुक्तश्चक्रगदाधरः” विष्णुपु० भाष्यधृतवाक्यात् लोकमर्य्यादारक्षार्थं बुद्धितत्त्वस्य प्रेरकत्वेन धारयितृत्वाद्वा तस्य तथात्वम् । “गदाधरं अपगतकालकल्मषम्” वायुपु० विष्णुस्तवः । “शङ्खभृन्नन्दकी चक्री शार्ङ्गधन्वा गदाधरः” विष्णुस० । “बुद्धितत्त्वा-

क्षिप्तां गदाम् वहन् गदाधरः" भा० । विष्णोर्मूर्त्तिभेदे गदाया हस्तविशेषेण धारणं ध्यानशब्दे विष्णुचतुर्विंशतिमूर्त्तिध्यानकथने वक्ष्यते ।

गदाभृत् पु० गदां बिभर्त्ति भृ-क्विप् तुक् । विष्णौ हेमच० "शार्ङ्गस्यास्य गदाभृतः" भाग० १० रासपञ्चाध्याये ।

गदामुद्रा स्त्री "अन्योन्याभिमुखौ हस्तौ कृत्वा तु ग्रथिताङ्गुली । अङ्गुष्ठौ मध्यमे भूयः सुलग्ने सम्प्रसारिते । गदामुद्रेयमुदिता विष्णुसन्तोषवर्द्धिनी" तन्त्रसारोक्ते विष्णुपूजाङ्गे मुद्राभेदे ।

गदाम्बर पु०गदोऽभ्रध्वनियुक्तमम्बरमत्रात् । १मेघे त्रिका० ।

गदाराति पु० ६त० । १औषधे राजनि० ।

गदालोल न० गयातीर्थस्थे हेतिदैत्यनाशोत्तरं गदाक्षालनाख्याते तीर्थभेदे "क्षालनार्थं गदा यत्र विष्णुना लोलिताऽभवत् । बभूव तद्गदालोलं तीर्थं परमपावनम्" वायुपु० गया० ५ अ० ।

गदावसान न० गदाया जरासन्धत्यक्तगदागतेरवसानमत्र । मथुरासमीपस्थे जरासन्धत्यक्तगदापतनस्थाने । "निहते वासुदेवेन तदा कंसे महीपतौ । जातो वै वैरनिर्बन्धः कृष्णेन सह तस्य (जरासन्धस्य कंसश्वशुरस्य) वै । भ्रामयित्वा शतगुणमेकोनं तेन भारत ! । गदा क्षिप्ता बलवता मागधेन गिरिव्रजात् । तिष्ठतो मथुरायां वै कृष्णस्याद्भुतकर्मणः । एकोनयोजनशते सा पपात गदा शुभा । दृष्ट्वा पौरैस्तदा सम्यग्गदा चैव निवेदिता । गदावसानं तत् ख्यातं मथुरायाः समीपतः । तस्यास्तौ हंसडिम्भकावशस्त्रनिधनावुभौ" भा० सभा० १८अ० ।

गदासन न० "गदासनमथो वक्ष्ये गदाकृति वसेत् भुवि । यत्र वाहुर्भवेत् तेन तत्र साधनहेतुना" तन्त्रसारोक्ते आसनभेदे ।

गदित त्रि० गद-क्त । कथिते स्त्रियां टाप् "ननभर सहिता गदितोज्ज्वला इ०र० । अत्र 'गदितोज्ज्वला' इति छन्दो नाम इत्यन्ये । उज्ज्वलेत्येव नामेति बहवः ।

गदिन् पु० गदाऽस्त्यस्य इनि । १विष्णौ "किरीटिनं गदिनं चक्रिणञ्च" गीता । २गदाधारिमात्रे त्रि० । "पिनाकिनं वज्रिणं दीप्तशूलम् परश्वधिनं गदिनं आयतासिम्" भा० द्रो० २०१ अ० । गद+इनि । ३रोगयुक्ते त्रि०स्त्रियां ङीप् ।

गद्गद वाक्स्खलने कण्ड्वा० पर०अक०सेट् । गद्गद्यति अगद्गदीत् अगद्गदीत् गद्गद्या(दाम्)बभूव आस चकार ।

गद्गद पु० गद्गद-कण्ड्वा० भावे घञ् कर्त्तरि अच् वा । लोपः १अव्यक्तास्फुटशब्दे । २तद्वति त्रि० अमरः । तच्चिह्नमाह "आहत्य वायुः सकफो धमनीः शब्दवाहिनीः । नरान् करोत्यक्रियकान् मूकमिन्मिनगद्गदान्" माधवकरः । सा०द० तु सात्त्विकभावोक्तौ स्वरभङ्गरूपता तस्योक्ता यथा "स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः" इत्याद्यष्टसात्त्विकभावानुक्त्वा "मदसंमोदपीडाद्यैर्वैस्वर्यं गद्गदं विदुः" इत्युक्तम् "तत् किं रोदिषि गद्गदेन वचसा कस्याग्रतो रुद्यते नन्वेतन्मम, का तवास्मि दयिता, नास्मीत्यतो रुद्यते" अमरुश० । "विलपाप स बाष्पगद्गदम्" रघुः । "हर्षस्त्विष्टावाप्तेर्मनःप्रसादोऽश्रुगद्गदादिकरः" सा०द० । "सगद्गदस्वरं किञ्चित् प्रियं प्रायेण भाषते" सा०द० सम्भ्रमानुरागोक्तौ । तस्य कृशा० आकर्षा० कन् । गद्गदक गद्गदकृशगे त्रि० । सुश्रुते गद्गदत्वकारणमुक्तम् "तमतिस्थूलं क्षुद्रश्वासपिपासाक्षुत्स्वप्नस्वेदगात्रदौर्गन्ध्यक्रथनगात्रसादगद्गदत्वानि क्षिप्रमेवाविशन्ति" ।

गद्गदध्वनि पु० गद्गदः कफादिनाऽव्यक्तः ध्वनिः । हर्षशोकादिना सकफेन वायुना यथास्थानानुच्चारणात् सं जाते अव्यक्तध्वनौ । वङ्ग०प० । २तद्वति त्रि० ।

गद्य त्रि०गद-यत् । १कथनीये "राक्षः कथं वियोगस्य गद्यमेतत्त्वया मम" भट्टिः । सा० द० उक्ते २पादरहिते काव्यभेदे न० । "श्रव्यं श्रोतव्यमात्रं तत् पद्यगद्यमयं द्विधा" इति श्रव्यकाव्यं विभज्य "वृत्तगन्धोज्झितं गद्यं मुक्तकं वृत्तगन्धि च । भवेदुत्कलिकाप्रायं चूर्णकञ्च चतुर्विधम् । आद्यं समासरहितं वृत्तभागयुतं परम् । अन्यद्दीर्घसमासाढ्यं तुर्य्यं चाल्पसमासकम् । मुक्तकं यथा "गुरुर्वचसि पृथुरुरसीत्यादि । वृत्तगन्धि यथा समरकण्डूलनिविडभुजदण्डकुण्डलीकृतकोदण्डशिञ्जिनीटङ्कारोज्जागरितवैरिनगरः । अत्र कुण्डलीकृतकोदण्डेत्यनुष्टुब्वृत्तस्य पादः । उत्कलिकाप्रायं यथा अणिसविसुमरणिसिदुदरसरविसरविदालदसमरपरिगदपवरपरवलेत्यादि (प्राकृतम्) । चूर्णकं यथा गुणरत्नसागर ! जगदेकनागर ! कामिनीमदन ! जनरञ्जनेत्यादि" । छन्दोभङ्गर्यानन्यथाभेदसंहितं तद्यथादिकयुक्तं यथा "गद्यं पद्यमिति प्राहुर्वाङ्मयं द्विविधं बुधाः । प्रागुक्तलक्षणं पद्यं गद्यं सम्प्रति गद्यते । अपादं पदसन्तानं गद्यं तत् त्रिधा मतम् । वृत्तकोत्कलिका

प्रायवृत्तगन्धिप्रभेदतः । अकठोराक्षरं स्वल्पसमासं चूर्णकं मतम् । तत्तु वैदर्भरीतिस्थं गद्यं हृद्यतरं भवेत् । भवेदुत्कलिकाप्रायं २ समासाढ्यं दृढाक्षरम् । वृत्तैकदेशसम्बन्धात् वृत्तगन्धि३ पुनः स्मृतम् ।"

"कथायां सरसं वस्तु गद्यैरेव विनिर्म्मितम् । क्वचिदत्र भवेदार्य्या क्वचिद्वक्त्रापवक्त्रके । आदौ पद्यैर्नमस्कारः खलादेर्वृत्तकीर्त्तनम्" यथा कादम्बर्य्यादि" ।

"गद्यपद्यमयं काव्यं चम्पूरित्यभिधीयते" । यथा देशराजचरितम् ।"गद्यपद्यमयी राजस्तुतिर्व्विरुदमुच्यते । यथा विरुदमणिमाला" सा॰द॰ ।

"यजुषामृचां च साम्नाञ्च गद्यानाञ्चैव सर्व्वशः । आसीदुच्चार्य्यमाणानां निस्वनो हृदयङ्गमः" भा॰ व॰२६अ॰। भाग॰ ५स्क॰, विष्णु पु॰ च तत्प्रपञ्चो दृश्यः ।

गद्याण पु॰ भावप्र॰ कालिङ्गमानोक्तौ "यवद्वयेन गुञ्जा स्यात् त्रिगुञ्जो वल्ल उच्यते । माषो गुञ्जाभिरष्टाभिः सप्तभिर्वा भवेत् क्वचित् । चतुर्भिर्म्माषकैः शाणः स निष्कष्टङ्क एव च । गद्याणो माषकैः षड्भिः कर्षः स्याद्दशमाषिकः" इत्युक्ते अष्टचत्वारिंशद्गुञ्जामिते मानभेदे । स्वार्थे क । तत्रार्थे । "तस्या यवाभ्यां कथिताऽत्र गुञ्जा वल्लस्त्रिगुञ्जो धरणञ्च तेऽष्टौ । गद्याणकस्तद्द्वयमिन्द्र१४तुल्यैर्वल्लैस्तथैको घटकः प्रदिष्टः" लीला॰उक्ते परिमाणभेदे । तेन अष्टगुञ्जात्मकमाषषड्गुणतया तस्याष्टाचत्वारिंशद्गुञ्जामानम् । क्वचिदस्य दन्त्यनमध्यतापि नमध्यता च । शब्दकल्पद्रुमे क्लीवोक्तिश्चिन्त्या भावप्र॰ गद्याणशब्दस्य पुंस्त्वोक्तेः स्वार्थिकप्रत्ययस्योत्सर्गतः प्रकृतिलिङ्गत्वौचित्यात् ।

गध्य त्रि॰ गध–यत् मुग्धो॰ नि॰ । १ग्राह्ये । "कदा वाजं न गध्यम्" ऋ॰४।१६।११ । "गध्यं ग्राह्यम्" "गध्य" स्तुत्यातेः निगमः" भा॰ "गद्यो वाजस्य गध्यस्य सातौ" ऋ॰६।२६।२ 'गध्यस्य ग्राह्यस्य' भा॰ ।

गध मिश्रीभावे निघण्टुः दिवा॰ पर॰ सेट् । गध्यति अगधीत् अगाधीत् । जगाध गधिता "वाजस्य गध्यस्य सातौ" ऋ॰ ६।१०।६ गध्यस्य गध्यतिर्म्मिश्रीभावकर्म्मा मिश्रणीयस्य ग्राह्यस्य वाजस्य सातौ संभजने" भा॰ ।

गन्तव्य त्रि॰गम–तव्य ।१गम्ये "गन्तव्यमस्ति कियदित्यसकृत् ब्रुवाणा रामाम्बुजः कतवती प्रथमावतारम्" उत्तर॰ । "राजा कर्णेन गन्तव्यो मुक्तकेशेन धावता" मनुः ।

गन्तु त्रि॰ गम–तुन् । १पथिके आगन्तुरभ्यागतः उज्ज्वलदत्तः २गन्तरि च । क्वचिन्नान्तेऽपि तुन् । "मध्वा-वीरिषतायुर्गन्तोः" ऋ॰ १,८९।९ , "आयुर्गन्तोः कृत्स्नस्यायोर्गमनात् पूर्व्वम्" भा॰ । अत्र गन्तोः भावलक्षणे "स्थेणकृञ्वदिचरिहुतमिजनिभ्यस्तोसुन्" पा॰ ३।४।१६ । विहिततोसुनन्ततया माधवोक्तिश्चिन्त्या तत्र सूत्रे गमेरपाठात् । सितनिगमीत्यादिसूत्रेण तुनप्रत्ययान्तस्यैव तद्रूपस्यौचित्यात् । "युयोत नो अनपत्यानि गन्तोः" ऋ॰ ३।५४।१८ इत्यस्याः व्याख्यायां च तेन तुनन्ततयैव साधितत्वात् तथैवौचित्यात् । वस्तुतः तोसुन्नन्तस्याव्ययतया तत्स्वरार्थमेव तथासाधनं तेन वा॰ तोसुन् इत्येव न्यायः।

गन्तृ त्रि॰ गम–शीलार्थे तृन् । १गमनशीले २प्राप्तिशीले "तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च" गीता शीलार्थतृन्नन्तत्वात् न कर्म्मणि षष्ठी । कर्त्तरि तृच् । ३गमनकर्त्तरि त्रि॰। अत्र कर्म्मणि षष्ठीति भेदः । उभयत्र स्त्रियां ङीप् ।"गन्त्री वसुमती नाशम्" या॰ ।

गन्त्री स्त्री गम्यतेऽनया ष्ट्रन् ङीप् । १वृषवहनीये, शकटे अमरः। २गमनकारिकायां ३गमनशीलायां स्त्रियाञ्च ।

गन्त्रीरथ पु॰ गन्त्री रथ इव अभीष्टस्थानप्रापकत्वात् । शकटे अमरः । [न्त्रिक-पित्रादिक्रमेण तत्रवासिनि ।

गन्त्रिका स्त्री पुरीभेदे साऽभिजनोऽस्य सिन्ध्वा॰ अण् । गा-

गन्ध अर्द्दने (हिंसायाम्)गत्यां भूषणे च चुरा॰आ॰सक॰सेट् । गन्धयते अजिगन्धत । गन्धनम् "गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु कृञः" पा॰ "गन्धनं हिंसनम्, गन्धनाङ्गं उपयमे तु" इति च सि॰कौ॰ । "गन्धनाङ्गं सूचनार्थे इत्यर्थः । तेन सूचनार्थेऽपि ।

गन्ध पु॰ गन्ध–पचाद्यच् । घ्राणेन्द्रियग्राह्ये पृथिवीवृत्तौ विशेषगुणभेदे अमरः । २प्रतिवेशिनि त्रि॰३लेशे ४सम्बन्धे ५गन्धके च मेदि॰६गर्वे हेमच॰।७शोभाञ्जने शब्दरत्ना॰ । "इष्टो मलयजो गन्धः"इति स्मृत्युक्ते ८घृष्टचन्दने च । गन्धश्च पृथिवीमात्रस्य गुणः । "रूपगन्धरसस्पर्शवती पृथिवी" कणा॰ सू॰ । न च पाषाणादौ गन्धरसयोरनुपलम्भात् तत्राव्यापकमिति वाच्यम् । तत्रापाततो गन्धरसयोरनुपलम्भेऽपि तदीयभस्मनि तदुपलम्भस्य सत्त्वात् ये एवावयवाः पाषाणारम्भकास्त एव तद्भस्मारम्भका अपि "यत् द्रव्यं तद्द्रव्यध्वंसजन्यं तत्तदुपादानोपादेयमिति" व्याप्तेरतो नाव्याप्तिः । गन्धवत्त्वञ्च तदुत्पत्तिकाले घटादावव्याप्तमतो गन्धसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं पृथिवीत्वलक्षणम् । इत्यादयश्चान्य

"तत्र क्षितिर्गन्धहेतुरिति"का०व्याख्यायाम् तथैवोक्तं यथा "गन्धहेतुरिति गन्धसमवायिकारणमित्यर्थः। यद्यपि गन्धवत्त्वमात्रं लक्षणमुचितं तथापि पृथिवीत्वजातौ प्रमाणोपन्यासाय कारणत्वमुपन्यस्तम्। तथाहि पृथिवीत्वं हि गन्धसमवायिकारणतावच्छेदकतया सिध्यति अन्यथा गन्धत्वावच्छिन्नस्याकस्मिकत्वापत्तेः। न च पाषाणादौ गन्धाभावाद्गन्धवत्त्वमव्याप्तमिति वाच्यं तत्रापि गन्धसत्त्वात् अनुपलब्धिस्तु अनुद्भूतत्वेनाप्युपपद्यते कथमन्यथा तद्भस्मनि गन्ध उपलभ्यते? भस्मनो हि पाषाणध्वंसजन्यत्वात् पाषाणोपादानोपादेयत्वं सिध्यति, "यद् द्रव्यं यद्द्रव्यध्वंसजन्यं तत्तदुपादानोपादेयमिति व्याप्तेः दृष्टञ्चैतत् खण्डपटे महापटध्वंसजन्ये। इत्यञ्च पाषाणपरमाणोः पृथिवीत्वात् तज्जन्यस्य पाषाणस्यापि पृथिवीत्वं तथा च तत्रापि गन्धवत्त्वे बाधकाभावः"। गुणपदार्थे च तस्य घ्राणग्राह्यत्वं द्वैविध्यञ्चोक्तं यथा "घ्राणग्राह्यो भवेद्गन्धो घ्राणस्योपकारकः। सौरभश्चासौरभश्च स द्विधा परिकीर्त्तितः" गन्धस्य पृथिव्यां स्वाभाविकत्वमौपाधिकत्वं वेति सन्दिह्य स्वाभाविकस्यैव तल्लक्षणत्वं कणा०सू०तद्वृत्त्योः समर्थितं यथा "पुष्पवस्त्रयोः सति सन्निकर्षे गुणान्तराप्रादुर्भावो वस्त्रे गन्धाभावलिङ्गम्। व्यवस्थितः पृथिव्यां गन्धः।" सू० "इदानीं भूतानां लक्षणानि गन्धादीनि परीक्षिषुर्गन्धादीनां स्वाभाविकत्वमौपाधिकत्वञ्च व्यवस्थापयन्नाह। रूपरसगन्धस्पर्शा यत्र कारणगुणप्रक्रमेणोत्पद्यन्ते तत्र स्वाभाविकाः सन्तो लक्षणतामुपयन्ति नान्यथा नहि समीरणे उपलभ्यमानं सौरभं निदाघे उपलभ्यमानं शैत्यं जले उपलभ्यमानमौष्ण्यं वा लक्षणं भवति तदेतदाह पुष्पवस्त्रयोरिति नहि चम्पककेतकीकुसुमसन्निकृष्टे वाससि चम्पककेतकीसौरभमुपलभ्यमानं वाससः। नहि वाससः कारणगुणप्रक्रमेण तदुत्पन्नम्, किन्तर्हि चम्पककेतकीसन्निधानादौपाधिकं नहि वस्त्रे गन्धाभावे केतकीगन्धाभावो लिङ्गम्। किं लिङ्गमत उक्तं गुणान्तराप्रादुर्भाव इति गुणान्तरात् कारणगुणात् अप्रादुर्भावोऽनुत्पत्तिः यदि हि वस्त्रे यो गन्ध उपलभ्यते स तस्य स्वाभाविकः स्यात्तदा तदवयवेषु तन्तुषु केतकीसन्निकर्षात् पूर्वं तत्र वस्त्रे चोपलभ्येत न चैवमित्यर्थः। तथा च विवादाध्यासितो गन्धो न वस्त्रसमवेतः तदवयवगुणाजन्यविशेषगुणत्वात् शीतोष्णस्पर्शवत्। स्वाभाविकं गन्धं पृथिव्या लक्षणमाह पृथिव्यां व्यवस्थितोऽयोगान्ययोगाभ्यां परिच्छिन्नः समानासमानजातीयव्यावर्त्तकतया गन्धो लक्षणमित्यर्थः भवति हि पृथिवी गन्धवत्येव, पृथिव्येव गन्धवतीति, तदेवं समानजातीयेभ्यो जलादिभ्योऽसमानजातीयेभ्यो गुणादिभ्यश्च व्यावर्त्तकः स्वाभाविकः पृथिव्यां गन्ध इति व्यवस्थितम्" वृत्तिः। तत्र पृथिव्या उक्तार्थकगन्धवत्त्वलक्षणं यदुक्तं तस्य कथङ्कारं लक्षणता स्यादित्याशङ्कापूर्वकं कणादसू० उप० वृत्तौ समर्थितं यथा

"ननु लक्षणमिदं व्यतिरेकिलिङ्गमितरभेदसाधकं व्यवहारसाधकं वा तत्र पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते गन्धवत्त्वात् यन्नेतरभिन्नं तन्न गन्धवत् यथा जलादि इतरभेदाभावव्यापकाभावप्रतियोगिगन्धवती चेयं तस्मादितरभिन्ना। तत्रेतरभेदस्य साध्यस्य प्रसिद्धौ ततो हेतोर्व्यतिरेके सपक्षविपक्षव्यावृत्ततयाऽसाधारण्यम्। अव्यतिरेके चान्वयित्वम्। अप्रसिद्धौ चाप्रसिद्धविशेषणः पक्षः। तथाच तत्र न पक्षो न वा विपक्षविधा न वा तद्विशिष्टज्ञानरूपाऽनुमितिः। किञ्च हेतुसाध्यव्यतिरेकयोर्व्याप्तिग्रहाय च व्याप्तस्य पक्षधर्मत्वं पक्षधर्मस्य न व्याप्तत्वमिति वैयधिकरण्यम्, अत एवोपनयवैयर्थ्यमपि व्याख्यायते तत्सम्बन्धितव्याप्तिकमिति तदुक्तम्, "साध्याप्रसिद्धिर्वैयर्थ्यं व्यर्थतोपनयस्य च। अन्वयेनैव सिद्धिश्च व्यतिरेकिणि दूषणम्" इति। एवं व्यवहारसाध्यकेऽपि, तत्र यद्यपि व्यवहारः पृथिवीपदवाच्यत्वं तच्च पृथिवीत्वजातावप्यस्ति तत्र च पृथिवीत्वं हेतुर्नास्तीत्यसाधारण्यं तथापि पृथिवीत्वप्रवृत्तिनिमित्तकपृथिवीपदवाच्यत्वं साध्यमिति नासाधारण्यं यद्वा पृथिवीत्वं कार्य्यत्वपदप्रवृत्तिनिमित्तं जातित्वात् घटत्ववदिति सामान्यतः सिद्धौ पृथिवीपदं पृथिवीत्वप्रवृत्तिनिमित्तकम् इतराप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे सति सप्रवृत्तिनिमित्तकत्वात् यन्नैवं तन्नैवमिति साध्यम्। तथा चात्रापि साध्याप्रसिद्धिरेवेति चेन्नैवम्, इतरेषां जलादीनाम् भेदस्य घट एव प्रसिद्धेः। गन्धादेरतीन्द्रियस्यापि भेदस्य अन्योन्याभावस्य घटादौ प्रत्यक्ष एव सिद्धत्वात् अन्योन्याभावग्रहे अधिकरणयोग्यतामात्रस्य तन्त्रत्वात् स्तम्भः पिशाचो न भवतीत्यादौ तथादर्शनात्, नचैवं घट एव तर्हि दृष्टान्तोऽस्तु किं व्यतिरेकिणा "ऋजुमार्गेण सिद्ध्यन्तं कोहि वक्रेण साधयेत्" इति वाच्यम् अव्यतिरेकिलिङ्ग भेदमात्रे, तदाऽयमपि मार्गो वक्रइति प्रत्यवतिष्ठत एव साध्याप्रसिद्धेर्निरासे तत्कृ-

न्तदोषाणां निरस्तत्वात्। व्यतिरेकसहचारेण अन्वयव्याप्तेरेव ग्रहात् व्यतिरेकव्याप्त्याऽन्वयव्याप्तेरनुमानाद्वा न वैफल्यम्। नचोपनयवैयर्थ्यम्, गृहीतव्याप्तेरेव हेतोः पक्षे उपसंहारात् तदुक्तम्, "नियम्यत्वनियन्तृत्वे भावयोर्यादृशी मते। ते एव विपरीते तु विज्ञेये तदभावयोः"। इति व्यवहारस्तु गन्धवती पृथिवीत्युपदेशादेव यथा कम्बुग्रीवादिमान् घटपदवाच्य इति। तथा कुत्रचिदेव घृतादौ मृदादौ च गन्धवत्त्वेनोपलक्षणेन पृथिवीत्वे पृथिवीपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वं वेनोपदेशाद्गृहीतम्, गन्धवत् सर्वं पृथिवीत्वेन प्रवृत्तिनिमित्तेन पृथिवीपदवाच्यं गन्धवत्त्वात् यन्नैवं तन्नैवमिति व्यतिरेकी तत्रावतरत्येव। ननु भेदसाधकव्यतिरेकिणि भेदो वैधर्म्यं स्वरूपभेदो वा अन्योन्याभावो वा न तावदाद्यौ प्रत्यक्ष एव तदवगमात् न तृतीयः अभावभेदस्यापि साध्यत्वेन तदन्योन्याभावस्य तत्राभावात् तेन सह स्वरूपभेदे साध्ये साध्याननुगमादितिचेन्न अभावप्रतियोगिकान्योन्याभावस्यापि साध्यत्वात् न च व्यतिरिक्तस्तदाऽप्येव न चेत् स्वरूपमादाय तत्पर्यवसानात् वस्तुतोभिन्नएव तद्वैधर्म्यस्य तदन्योन्याभावव्याप्यत्वात्, नचानवस्था यावन्तो वाऽनुभवस्तावत्स्वेऽपि विश्रामात् अन्यत्र त्वननुभवेनैव विश्रामात् यत्तु त्रयोदशान्योन्याभावास्त्रयोदशसु प्रसिद्धाः मिलिताः पृथिव्यां साध्यन्ते इति तन्न प्रत्येकं प्रसिद्धेरतन्त्रत्वात् मिलितप्रसिद्धेरभावात् किन्तु निर्गन्धत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावः साध्येत प्रतियोगितावच्छेदकभेदेनाभावभेदस्यावश्यकत्वात् स च घटादावेव प्रत्यक्षसिद्ध इत्युक्तत्वात्"। (जलादात्त्रयोदशद्रव्याणि गुणादिभावपञ्चकञ्चेति त्रयोदश) तस्य चाश्रयनाशादेव नाशादनित्यत्वं यथाह कणादसू०।

"पृथिव्यादिरूपरसगन्धस्पर्शा द्रव्यानित्यत्वादनित्याश्च" सू० "पृथिव्यादीनां चतुर्णामवयविनां रूपादयश्चत्वारोगुणा अनित्याः। यद्यप्यन्येऽपि गुणा अवयविषु वर्त्तमाना अनित्या एव, तथापि तेषामन्यतोऽपि विनाशः, रूपादयश्चत्वारोगुणा आश्रयनाशादेव नश्यन्ति न तु विरोधिगुणान्तरात्, द्रव्यानित्यत्वादिति द्रव्यस्याश्रयभूतस्यानित्यत्वादाश्रितानामनित्यत्वमित्यर्थः।" उप० वृ० ''रूपादीनामनित्यत्वे यद्याश्रयानित्यत्वं तन्त्रं तदा नित्याश्रयवृत्तीनां नित्यत्वमित्याक्षेपबललभ्यमित्याह"। "एतेन नित्येषु नित्यत्वमुक्तम्।" सू० "रूपादीनामेव चतुर्णां नित्येष्वाश्रयेषु वर्त्तमानानां नित्यत्वमुक्तम् एतेनेति एतेनेति आश्रयानित्यत्वेनानित्यत्वाभिधानेनेत्यर्थः" उप० वृ०। एतेन मुक्तावल्यां सर्वगन्धोऽनित्य इत्युक्तिश्चिन्त्या। तस्य पाकजत्वमपि कणादसू० वृत्तौ उक्तं यथा

"कारणगुणपूर्वकाः पृथिव्यां पाकजाः" सू० "पाकजा रूपरसगन्धस्पर्शा इत्यर्थः कारणगुणपूर्वका इति रूपाश्रयस्य घटादेर्यत् समवायिकारणं कपालादि तद्गुणपूर्वकाः तथा च कपालरूपकारणैकार्थसमवायप्रत्यासत्त्या घटरूपाद्यसमवायिकारणम्, एवं रसादावपि"।

रूपादीनां पाकप्रकारः पाकजशब्दे वक्ष्यते। गुणगुणिनोरभेद इति वेदान्तिनो मन्यन्ते कणादसूत्रवृत्तौ तन्निराकृतं यथा।

"ननु नीलपीतादयोगुणा द्रव्याभिन्ना एव धर्मधर्मिणोरभेदादितिचेन्न रूपं पटः स्पर्शोपट इत्यादिव्यवहारप्रसङ्गात्, ननु नेदमनिष्टं यतो भवत्येव शुक्लः पटो नीलः पट इत्यादिप्रतीतिरितिचेन्न मतुब्लोपादभेदोपचाराद्वा प्रतीत्युपपत्तेः। भेदे प्रमाणे सति कल्पनेयं यथाकथञ्चिदुपपद्यते इति चेन्न चन्दनस्य रूपं चन्दनस्य गन्ध इत्यादिव्यपदेशबलाद्भेदसिद्धेः पटस्य रूपाभेदे पटवद्रूपमपि त्वगिन्द्रियेण गृह्येत पटमानयेत्युक्ते यत्किञ्चिद्रूपमानयेत् रूपमानयेत्युक्ते यत्किञ्चिद्द्रव्यमानयेत्। अस्तु तर्हि भेदाभेदः अत्यन्तभेदेऽत्यन्ताभेदे च सामानाधिकरण्यानुपपत्तेरितिचेन्न अवच्छेदभेदं विना विरुद्धयोर्भेदाभेदयोरेकत्रासम्भवात्, अन्योन्याभावत्वमव्याप्यवृत्तिवृत्ति नित्याभाववृत्तिधर्मत्वादत्यन्ताभावत्ववदितिचेन्न एकत्र संयोगतदत्यन्ताभावयोः प्रतीतिबलादत्यन्ताभावस्याव्याप्यवृत्तित्वाभ्युपगमात् अन्योन्याभावे तु तथाप्रतीतेरभावात्।"

वेदान्तिमते तु तत्सत्त्वनियतसत्ताकत्वरूपतादात्म्यस्यैवाभेदस्य स्वीकारात् न तद्दोषावतारः। अतएवोक्तं "सत्त्वैक्ये मिथोभेदस्तादात्म्यमिति"। ऐक्ये तत्सत्त्वनियतसत्ताकत्वे सति मिथः परस्परं भेदः इति तैरभ्युपगमात् किञ्चिद्दूषणमवतरतीति।

"रूपरसगन्धस्पर्शाः रूपत्वादिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमन्तः।" इत्युपक्रम्य भाष०वृत्तौ तल्लक्षणमुक्तं यथा "घ्राणमात्रग्राह्यो गुणो गन्धः घ्राणमात्रग्राह्यगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं गन्धत्वं स च सुरभिरसुरभिश्चेति द्विविधः, यद्वा पृथिवीवृत्तिमात्रवृत्तिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं गन्धत्वम्।

स चायं गन्धः द्विविधः सुरभिरसुरभिश्च। भा० आश्व० ९०अ० अस्य दशविधतोक्ता यथा,।
गन्धः स्पर्शस्तथा रूपं रसो गन्धश्च पञ्चमः। एते पञ्चगुणा भूमेर्विज्ञेया द्विजसत्तमाः!। पार्थिवश्च सदा गन्धो गन्धश्च बहुधा स्मृतः। तस्य गन्धस्य वक्ष्यामि विस्तरेण बहून् गुणान् (भेदान्)। इष्टश्चानिष्टगन्धश्च मधुरोऽम्लः कटुस्तथा। निर्हारी संहतः स्निग्धो रूक्षो विशद एव च।
दशविधो ज्ञेयः पार्थिवो गन्ध इत्युत"। तत्र इष्टः १कस्तूरिकादौ, अनिष्टः २विष्ठादौ, मधुरः ३मधुपुष्पादौ, कटुः ४मरिचादौ, निर्हारी ५हिङ्ग्वादौ। संहतश्चित्रगन्धः ६अनेककल्कद्रव्यादौ, स्निग्धः ७सद्योघृतादौ। रूक्षः ८सार्षपतैलादौ। विशदः ९शाल्यादौ, अम्लः १०तिन्तिड्यादौ। तस्योत्कटानुत्कटत्वादिकः अवान्तरधर्मः उद्भूतशब्दे ११८१ पृ० विवृतः।
तत्र सुरभिगन्धः पञ्चविधः पूजाङ्गम् यथाह कालि०पु०। "गन्धश्च वक्ष्ये यद्युक्तं पुत्रौ! वेतालभैरवौ!। चूर्णीकृतो १वा घृष्टो २वा दाहकर्षित ३एव वा। रसः सम्मर्दजो ४वापि प्राण्यङ्गोद्भव ५एव वा। गन्धः पञ्चविधः प्रोक्तो देवानां प्रीतिदायकः। गन्धचूर्णं गन्धपत्रचूर्णं सुमनसां तथा। प्रशस्तगन्धयुक्तानां पत्रचूर्णानि यानि च। तानि गन्धाङ्गानि स्युः स गन्धः प्रथमः स्मृतः। घृष्टो मलयजो गन्धः सरलश्च नमेरुणा। अगरुप्रभृतिश्चापि यस्य पङ्कः प्रदीयते। सदा, स घृष्टो गन्धोऽयं द्वितीयः परिकीर्त्तितः २। देवदार्वगुरुमहासालसारान्तचन्दनाः। पियालादीनाञ्च यो दग्ध्वा गृह्यते दाहजो रसः। स दाहाकर्षितो गन्धस्तृतीयः परिकीर्त्तितः३। स गन्धः करवीरबिल्वगन्धिनीतिलकं तथा। प्रभृतीनां रसो योऽसौ निष्पीड्य परिगृह्यते। स सम्मर्दाद्भवो गन्धः सम्मर्द्दज इतीर्य्यते ४। मृगनाभिसमुद्भूतस्तदात्कोषोद्भव एव वा। गन्धः प्राण्यङ्गजः प्रोक्तो मोददः स्वर्गवासिनाम् ५। कर्पूरगन्धसाराद्याः चोदे घृष्टे च संस्थिताः। चन्द्रभागादयश्चापि रसे पङ्के च सङ्गताः। गन्धसारस्तु सर्वत्र सर्वगन्धे प्रयुज्यते। मृगनाभिर्भवेद्घृष्टचूर्णोऽप्यन्यस्य योगतः। एवं सर्वेषु सर्वत्र गन्धो भवति पञ्चधा। इष्टादिभावादन्योन्यं गन्धः प्रीतिकरः परः। गन्धस्य विस्तरो भेदः प्रोक्तः कालीयकादयः। सर्वः पञ्चविधेनैव प्रविष्टो भवति स्फुटात्। गन्धो मलयजो यस्तु देवे पैत्रे च सम्मतः। तत्पङ्को वा रसो वापि चूर्णो वा विष्णुतुष्टिदः। सर्वेषु गन्धजातेषु प्रशस्तो मलयोद्भवः। तस्मात् सर्वप्रयत्नेन दद्यान्मलयजं सदा। कृष्णागुरुः सकर्पूरः सहितो मलयोद्भवैः। वैष्णवीप्रीतिदो गन्धः कामाख्यायाश्च भैरवौ!। कुङ्कुमागुरुकस्तूरीचन्द्रभागैः समीकृतैः। त्रिपुराप्रीतिदो गन्धस्तथा चण्डिकाय शम्भुना। देवतोद्देशपूर्वेण गन्धान् सम्भृत्य साधकः। देवाग्रेऽस्थाय वितरेत् सर्वसाध्येषु पूजकः। गन्धेन लभते कामं गन्धो धर्मप्रदः सदा। अर्थानां साधको गन्धो गन्धे मोक्षः प्रतिष्ठितः। अयं वै कथितो गन्धः पुत्रौ वेतालभैरवौ" कालि० पु० ६८अ०।
२कृष्णागुरुणि न० शब्दार्थचि० "नवपरिमलगन्धः केन शक्योवरीतुम्" सा०द०। "गन्धश्च विरन्ध्रगोपिता" रघुः। "वर्णवेशानुभावं च गन्धं माल्यं रसान् स्त्रियः" मनुः। ३गन्धवति त्रि०। उद्+पूति+सु+सुरभि+शब्दात् परस्य गन्धस्य बहु० इच् समा०। उत्कटो गन्धोऽस्य उद्गन्धिः एवं पूतिगन्धिः सुगन्धिः सुरभिगन्धिः। "गन्धस्येत्त्वं तदेकान्तग्रहणम्" वार्त्ति० "एकान्त एकदेश इवाविभागेन लक्ष्यमाण इत्यर्थः यथा सुगन्धि पुष्पम् सलिलं वा सुगन्धिर्वायुरिति" च सि०कौ०। अत्र औपाधिकगन्धवत्त्वात् तथात्वम् शोभना गन्धा गन्धयुक्ताः पदार्था यस्यास्य सुगन्ध आपण इत्यादौ न" सि०कौ०। "कण्डूयतः कटभुवं करिणो मदेन स्कन्धं सुगन्धिमनुलीनवता नभस्य" "सुगन्धितामप्रतियत्नपूर्वाम्" माघः। "आघ्राति यान् गन्धवहः सुगन्धस्तेनारविन्दव्यतिषङ्गवांश्च" भट्टिः। "अरविन्दव्यतिषङ्गवत्त्वात् गन्धस्येत्वं न भवति विभागेन लक्ष्यत्वादिति जयम०। एवं उपमानपूर्वकस्य तस्येत् समा० पद्मगन्धिः। "प्रस्थं हिमाद्रेर्मृगनाभिगन्धि" कुमा० वेजवाचकत्वेऽपि इत् समा०। "सूपगन्धि घृतगन्धि भोजनम्" सि० कौ०। देवादौ गन्धदानेऽङ्गुलिविशेषनियमः तन्त्रसारे उक्तो यथा "मध्यमानामिकाङ्गुष्ठैरङ्गुल्यग्रे च पार्वति!। दद्यात् विमलं गन्धं मन्त्रमन्त्रेण साधकः"। तत्र देयगन्धस्तु चन्दनकर्पूरकालागुर्वात्मकः यथाह तन्त्रसा० निबन्धे "गन्धचन्दनकर्पूरकालागुरुभिरीरितः" तद्योजनप्रकारो गन्धयुक्तिशब्दे दृश्यः।

गन्धक पुं० गन्धोऽस्त्यस्य अर्श० अच् स्वार्थे क। १शिशुकाये (सजना) शब्दर०। २स्वनामख्याते उपधातुभेदे तस्योत्पत्तिगुणभेदशोधनादिकं भावप्र० उक्तं यथा

"श्वेतद्वीपे पुरा देव्याः क्रीडन्त्या रजसाप्लुतम् । दुकूलं तेन वस्त्रेण स्नातायाः क्षीरनीरधौ । प्रसृतं यद्रजस्तस्माद्गन्धकः समजायत" । तस्य भेदाः "चतुर्धा गन्धकः प्रोक्तो रक्तः पीतः सितोऽसितः । रक्तो हेमक्रियासूक्तः पीतश्चैव रसायने । व्रणादिलेपने श्वेतः कृष्णः श्रेष्ठः स दुर्लभः । श्रेष्ठो हेमक्रियादिषु सर्वत्र-प्रशस्ततर इत्यर्थः । अस्य गुणाः । गन्धकः कटुकस्तिक्तो वीर्योष्णस्तुवरः सरः । पित्तलः कटुकः पाके कण्डूविसर्पजन्तुजित् । हन्ति कुष्ठक्षयप्लीहकफवातान् रसायनः । अशोधितो गन्धक एव कुष्ठं करोति तापं विषमं शरीरे । सौख्यञ्च रूपञ्च बलं तथौजः शुक्रं निहन्त्येव करोति चार्त्तिम् । शोधितो यस्तु गन्धः स्यात् जराकृत्युज्वरापहः । अग्निसन्दीपनः श्रेष्ठो वीर्यवृद्धिकरोऽस्थिकृत् । शोधनविधिस्तु । लौहपात्रे विनिःक्षिप्य घृतमग्नौ प्रतापयेत् । तप्ते घृते तत् समानं क्षिपेद्गन्धकजं रजः । विद्रुतं गन्धकं दृष्ट्वा तनुवस्त्रे विनिःक्षिपेत् । तथा वस्त्रादिनिःसार्य्य दुग्धमध्येऽखिलं क्षिपेत् । एवं स गन्धकः शुध्येत् सर्वकर्मोचितो भवेत् ।" गन्धेन कायति कै—क । इति व्युत्पत्तिरित्यन्ये ।

गन्धकचूर्ण पु॰ गन्धकप्रधानश्चूर्णः । (बारुद) इति ख्याते पदार्थे शब्दार्थचि॰ ।

गन्धकन्द पु॰ गन्धप्रधानः कन्दोऽस्य । कसेरुवृक्षे वैद्य॰ ।

गन्धकारिका स्त्री गन्धं गन्धप्रधानं वेशादिकं करोति कृ—ण्वुल् कापि अत इत्वम् । परवेश्मस्थायां स्ववशायां वेशादिकारिकायाम् १सैरन्ध्र्यां हला॰ ।

गन्धकाली स्त्री प्रशस्तः गन्धस्तेन अलति पर्य्याप्नोति अल—अच् गौरा॰ ङीष् । सत्यवत्यां व्यासमातरि । "भीष्मः खलु पितुः प्रियचिकीर्षया सत्यवतीं मातरमुदवाहयत् यामाहुर्गन्धकालीमिति तस्यां पूर्वं कानीनो गर्भः पराशरात् द्वैपायनोऽभवत् । तस्यामेव शान्तनोरन्यौ द्वौ पुत्रौ बभूवतुः विचित्रवीर्य्य-चित्राङ्गदश्च" भा॰ आ॰ ८१५ अ॰ । "अद्य त्वं जननीं भीष्म ! गन्धकालीं यशस्विनीम्" भा॰ हरि॰ २० अ॰ । गन्धवतीत्यन्ये इत्यम् । स्वार्थे क । गन्धकालिकाऽप्यत्र हेमच॰ । [२शम्बरचन्दने राजनि॰ ।

गन्धकाष्ठ न॰ गन्धयुक्तं काष्ठमस्य । १अगुरुचन्दने त्रिका॰ ।

गन्धकुटी स्त्री गन्धस्य कुटीवाधारः । १मुरानामगन्धद्रव्ये । अमरः ।

गन्धकुसुमा स्त्री गन्धयुक्तं कुसुमं यस्याः । (गणियारी) गणिकारीवृक्षे राजनि॰ ।

गन्धकेलिका स्त्री गन्धं केलति गच्छति केल—ण्वुल् कापि अत इत्वम् । १कस्तूर्यां मृगमदे राजनि॰ । गन्धप्रधानत्वात्तस्यास्तथात्वम् ।

गन्धकोकिला स्त्री गन्धप्रधाना कोकिलेव कृष्णत्वात् । "तीक्ष्णोष्णा कफहृत् तिक्ता सुगन्धा गन्धकोकिला" भावप्र॰ उक्तगुणके लतौषधिभेदे ।

गन्धखेड़(ल)(क) न॰ गन्धस्य खेला यत्र वा कप् डलयोरेकत्वात् । (गेधा)गन्धवति १भूतृणे रत्नमा॰ । कबन्तः तत्रार्थे न॰ शब्दरत्नावली ।

गन्धचेलिका स्त्री गन्धं चेलति गच्छति चेल—ण्वुल् कापि अत इत्वम् । १कस्तूर्यां मृगमदे त्रिका॰ ।

गन्धजटिला स्त्री गन्धेन जटिला । १वचायां(वच)रत्नमा॰ ।

गन्धजल न॰ गन्धाढ्यद्रव्यवासितं जलं शा॰ त॰ । गन्धाढ्यकुसुमादिपुष्पवासितजले "सिक्तां गन्धजलैरप्तां फलपुष्पाक्षताङ्कुरैः" भाग॰ १।११।१२ ।

गन्धजात न॰ गन्धो व्यञ्जनादौ जातो यस्मात् निष्ठान्तत्वात् परनि॰ । (तेजपात) १तेजपत्रे शब्दरत्ना॰ । ६त॰ । २गन्धद्रव्यसंघे न॰ ।

गन्धज्ञा स्त्री गन्धं जानाति रसज्ञेत्यत्रेव करणस्य कर्तृत्वोपचारात् ज्ञा—कर्त्तरि क । १नासिकायाम् हेमच॰ ।

गन्धतण्डुल पु॰ गन्धप्रधानं तण्डुलमस्य । (वासमति) १शालिभेदे राजनि॰ ।

गन्धतन्मात्र न॰ सांख्यमतप्रसिद्धे शान्तघोरादिविशेषशून्यगन्धमात्रगुणके स्थूलपृथिव्यारम्भके सूक्ष्मपार्थिवांशे यथाह "स्थूलात् पञ्चतन्मात्रस्य" सा॰ प्र॰ सूत्रभाष्ये "तन्मात्राणि च यज्जातीयेषु शान्तादिविशेषत्रयं न तिष्ठति तज्जातीयानां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानामाधारभूतानि सूक्ष्मद्रव्याणि स्थूलानां हेतवोऽविशेषाः "तस्मिंस्तस्मिंस्तु तन्मात्रास्तेन तन्मात्रता स्मृता । न शान्ता नापि घोरास्ते न मूढाश्चाविशेषिणः" इति विष्णुपुरादिभ्यः । अस्यायमर्थः तेषु तेषु भूतेषु तन्मात्रास्तिष्ठन्तीति कृत्वा धर्मधर्म्यभेदाद्द्रव्याणामपि तन्मात्रता स्मृता । ते च पदार्थाः शान्तघोरमूढाख्यैः स्थूलशब्दादिगतविशेषैः शून्या एकरूपत्वात् । तथा च शान्तादिविशेषशून्यशब्दादिमत्त्वमेव भूतानां शब्दादितन्मात्रत्वमित्याशयः । अतोऽविशेषिणोऽविशेषसंज्ञिता इति शान्तं सुखात्मकं

घोरं दुःखात्मकं मूढं मोहात्मकम्। तन्मात्राणि च देवादिमात्रभोग्यानि केवलं सुखाधिक्यादिति” शब्दर०।

गन्धतूर्य्य न० गन्धे हिंसास्थाने रणे तूर्य्यम्। १रणवाद्यभेदे

गन्धतृण न० गन्धप्रधानं तृणं शा०त०। सुगन्धयुक्ते भूतृणे सुरसे सुखरागे तृणभेदे (वेणा) राजनि०। “ईषत्तिक्तं गन्धतृणं स्निग्धं चैव रसायनम्। सुगन्धि मधुरं शीतं कफपित्तश्रमापहम्” इति तत्र तद्गुणा उक्ताः।

गन्धतैल न० गन्धयुक्तस्य चन्दनस्याग्निसंयोगेन जनितं तैलम् शा० त०। यन्त्रपाकेण जनिते तैलभेदे। (चन्दनीआतर) १प्रभृतौ। “प्रदीपैः काञ्चनैस्तत्र गन्धतैलावसेचितैः” भा०भी० ८८अ०। सुश्रुतोक्ते २पक्वतैलभेदे च तत्पाकप्रकारस्तत्रोक्तो यथा

“रात्रौ रात्रौ तिलान् कृष्णान् वासयेदस्थिरे जले। दिवा दिवा शोषयित्वा मर्दां क्षीरेण भावयेत्। त्रिरात्रं सप्तरात्रं वा भावयेन्मधुकाम्बुना। ततः क्षीरे पुनः पीतान् सुशुष्कांश्चूर्णयेद्भिषक्। काकल्यादिं सयष्ट्याह्वं मञ्जिष्ठां सारिवां तथा। कुष्ठं सर्ज्जरसं मांसीं सुरदारु सचन्दनम्। शतपुष्पाञ्च सञ्चूर्ण्य तिलचूर्णेन योजयेत्। पीडनार्थञ्च कर्त्तव्यं सर्वगन्धश्रृतं पयः। चतुर्गुणेन पयसा तत्तैलं विपचेद्भिषक्। एलामंशुमतीं पत्रं जीवकं तगरं । लोध्रं प्रपौण्डरीकञ्च तथा कालानुसारिवम्। शैरेयकं क्षीरशुक्लामनन्तां समधूलिकाम्। पिष्ट्वा शृङ्गाटकञ्चैव पूर्व्वोक्तान्यौषधानि च। एभिस्तद्विपचेत्तैलं शास्त्रविन्मृदुनाग्निना। एतत्तैलं सदा पथ्यं भग्नानां सर्व्वकर्म्मसु। आक्षेपके पक्षघाते तालुशोषे तथाऽर्द्दिते। मन्यास्तम्भे शिरोरोगे कर्णशूले हनुग्रहे। बाधिर्य्ये तिमिरे चैव ये च स्त्रीषु क्षयं गताः। पथ्यं पाने तथाभ्यङ्गे नस्ये वस्तिषु भोजने। ग्रीवास्कन्धोरसां वृद्धिरस्तुनैवोपजायते। मुखञ्च पद्मप्रतिमं सुसुगन्धिसमीरणम्। गन्धतैलमिदं नाम्ना सर्ववातविकारनुत्। राजार्हमेतत्कर्त्तव्यं राज्ञामेव विचक्षणैः।”

गन्धत्वच् न० गन्धप्रधाना त्वक् यस्य। १एलवालुके राजनि०

गन्धदला स्त्री गन्धयुक्तं दलं यस्याः। १अजमोदायाम् राजनि०

गन्धदारु न० गन्धप्रधानं दारु। चन्दने मलयजे हेमच०। तस्य दारुत्वेव गन्धवत्त्वात्तथात्वम्। [स्वाढ्यद्रव्यमात्रे च

गन्धद्रव्य न० गन्धप्रधानं द्रव्यम् १नागकेशरे त्रिका०। २ग-

गन्धद्विप पु० गन्धप्रधानो मदगन्धाढ्यः द्विपः। मदगन्धाढ्ये हस्तिनि “गन्धद्विपे मत्त इव द्विरेफाः” “गन्धो गन्धद्विपस्येव गन्धभिन्नान्यदन्तिनः” रघु०। “गन्धद्विपस्येव मतङ्गजौघः” किरा०। गन्धगजादयोऽप्यत्र।

गन्धधारिन् त्रि० गन्धं गन्धयुक्तं द्रव्यं धारयति धारि–णिनि। १गन्धद्रव्यधारिणि स्त्रियां ङीप्। २महादेवे पु०। “अजय पञ्चरूपश्च गन्धधारी कपर्द्यपि” भा० अनु०१७अ०। शिवनामोक्तौ।

गन्धधूमज पु० गन्धस्य गन्धाश्मस्य धूमात् जायते जन–ड। स्वादुनामगन्धद्रव्ये राजनि०।

गन्धधूलि स्त्री गन्धाय धूलिश्चूर्णोऽस्याः। कस्तूर्य्यां हेमच०।

गन्धन न० गन्ध–अर्द्दने भावकरणादौ ल्युट्। १उत्साहे २प्रकाशने ३हिंसायाम् ४सूचने च मेदि०। ५तृणभेदे (गन्धतृणे) शब्दार्थचि०। “गन्धनावक्षेपणेत्यादि” पा०। “धा गतिगन्धनयोरिति धातुः”। वातपदव्युत्पत्तौ सुश्रुतः “गन्धनाङ्गे” सि० कौ०।

गन्धनकुल पु० गन्धेन लेशेन नकुलतुल्याकृतित्वात्, दुर्गन्धप्रधानो वा नकुलः। (छुचो) छुछुन्दर्य्यां जन्तुभेदे हारा०।

गन्धनाकुली स्त्री गन्धान्विता नाकुली रास्ना। रास्नाभेदे अमरः। “नाकुली सुरसा रास्ना सुगन्धा गन्धनाकुली। नकुलेष्टा भुजङ्गाक्षी सर्पाङ्गी विषनाशिनी। नाकुली तुवरा तिक्ता कटुकोष्णा विनाशयेत्। भोगिलूताहश्चिकाखुविषज्वरक्रिमिव्रणान्” भावप्र०।

गन्धनामन् पु० गन्धेति पदयुक्तं नामास्य। १रक्ततुलस्याम् रत्नमा०२रोगभेदे स्त्री ङीप्। तल्लक्षणञ्च भावप्र० यथा “बाहुकक्षांसपार्श्वेषु कृष्णस्फोटां सवेदनाम्। पित्तप्रकोपसम्भूतां कक्षामिति विनिर्द्दिशेत्। एतान्तु तादृशीं दृष्ट्वा पिडकां स्फोटसन्निभाम्। त्वग्जातां पित्तकोपेन गन्धनाम्नीं प्रचक्षते। तादृशीं बाह्वादिषु कृष्णां सवेदनाम्”

गन्धनाली स्त्री गन्धस्य गन्धज्ञानस्य नालीव। नासिकायाम् त्रिका०। स्वार्थे क ह्रस्वः। गन्धनालिका तत्रार्थे।

गन्धनिलया स्त्री गन्धस्य निलयो वासो यत्र। नवमालिकायाम् शब्दच०। [शटीभेदे राजनि०।

गन्धनिशा स्त्री० गन्धेन निशा हरिद्रेव। गन्धपलाशां

गन्धप पु० गन्धं पिबति गन्धेनैव तृप्यति पा–क। १देवभेदे “आभास्वरा गन्धपा दृष्टिपाश्च वाचा विरजाश्च मनोविकाः” भा० अनु०१८अ० नानादेवानां शिवरूपतोक्तौ।

गन्धपत्र पु०गन्धयुक्तं पत्रमस्य। १श्वेततुलस्यां रत्नमा०। २मरुबके ३बर्बरे ४नागरङ्गे ५बिल्वे च राजनि०। ६शटीभेदे स्त्री टाप् “गन्धपत्रा कटुः स्वादुस्तीक्ष्णोष्णा कफ-

पातहृत्। कासच्छर्दिज्वरान् हन्ति पित्तकोपकरी तथा" राजनि०। गौरा० ङीष्। ६अश्वगन्धायाम् ७अम्बष्ठायाम् ८अजमोदायाञ्च राजनि०। ततः स्वार्थे क। गन्धपत्त्रिका अश्वगन्धादिषु राजनि०।

गन्धपलाशिका स्त्री गन्धयुतं पलाशमस्याः कप् अत इत्त्वम्। हरिद्रायां हारा०। [भावप्र०।

गन्धपलाशी स्त्री गन्धयुक्तं पलाशं यस्या ङीप्। शठ्याम्

गन्धपाषाण पु० गन्धयुक्तः पाषाण इव कठिनत्वात्। गन्धके उपधातुभेदे जटाधरः। [धूपे हेमच०।

गन्धपिशाचिका स्त्री गन्धेन पिशाच इव ऊर्द्ध्वगतित्वात्।

गन्धपीता स्त्री गन्धयुक्तं पीतं पत्रं यस्याः। १शटीभेदे गन्धपत्रायाम् राजनि०।

गन्धपुष्प पु० गन्धयुक्तं पुष्पमस्य। १वेतसवृक्षे शब्दच०। २अङ्कोटवृक्षे जटाध० ३वकुलवारवृक्षे राजनि०। ४नील्यां ५केतकीवृक्षे ६गणिकारीवृक्षे च स्त्री टाप् राजनि०। ७पुष्पवति गन्धयुक्तवृक्षमात्रे त्रि०। गन्धसहितं पुष्पम् शा०त०। ८गन्धसहितपुष्पे न० "गन्धपुष्पैरलङ्कृतम्" रामा०२१अ०। द्वन्द्वः। ९गन्धपुष्पयोः द्विव०। "अभावे गन्धपुष्पाभ्यां केवलेन जलेन वा" शा०त०। [वृक्षे रत्नमा०।

गन्धफणिज्झक पु० गन्धप्रधानः फणिज्झकः। रक्ततुलसी

गन्धफल पु० गन्धयुक्तं फलं यस्य। १कपित्थे २विल्वे ३तेजःफलवृक्षे राजनि०। ४प्रियङ्गुवृक्षे स्त्री टाप् शब्दरत्ना०। ५मेथिकायां ६विदार्य्यां ७शल्लक्याञ्च स्त्री टाप् राजनि०। ८चम्पककलिकायां ९प्रियङ्गुवृक्षे च स्त्री अमरः गौरा० ङीष्। १०आमोदयुक्तफलवति वृक्षमात्रे त्रि०।

गन्धवणिज् पु० गन्धस्य आमोदिद्रव्यस्य वणिक्। (गन्धवेणे) सङ्कीर्णजातिभेदे "अम्बष्ठात् राजपुत्राञ्च जातो गन्धवणिक् स्मृतः" ब्रह्मवै०। गन्धासवशब्दे विवृतिः। णिक्शब्दस्य वर्ण्यादित्वात् शब्दकल्पद्रुमे तत्पूर्व्वधा वृक्षोने च अयथास्थाने लिखनं प्रामादिकम्।

गन्धबन्धु पु० गन्धं बध्नाति बन्ध–उण्। आम्रवृक्षे शब्दर०

गन्धबहुला स्त्री गन्धोबहुलोऽत्र। १गोरक्षीवृक्षे राजनि०।

गन्धभद्रा स्त्री गन्धेन घ्राणमात्रसेवनेन भद्रं यस्याः ५ब०। (गन्धभादाल) लताभेदे शब्दच०। [शब्दर०।

गन्धभाण्ड पु० गन्धस्य भाण्ड इव। (गन्धभादाल) लताभेदे

गन्धमांसी स्त्री गन्धप्रधाना मांसी। जटामांसीभेदे राजनि०

गन्धमातृ स्त्री गन्धस्य मातेव उत्पादकत्वात्। क्षितौ हेमच० "तत्र क्षितिर्गन्धहेतुः" इत्युक्तेः तस्याः तद्धेतुत्वम्।

गन्धमाद पु० १रामसैन्यस्थवानरभेदे। "सुग्रीवलक्ष्मणमरुत्सुतगन्धमादनीलाङ्गदर्क्षपनसादिभिरन्वितोऽगात्" भाग० ६।१०।१६। "गान्दिन्यास्तु श्वफल्कतः" अक्रूरप्रमुखा आसन्" इत्युपक्रमे "शत्रुघ्नो गन्धमादश्चेति" भाग० ९।२४।१०। उक्ते २अक्रूरभ्रातरि च।

गन्धमादन पुं न० गन्धेन मादयति मादि–ल्यु। १पर्वतभेदे स च पर्वतः रोमकपत्तनात् उदक् नीलनिषधपर्य्यन्तदीर्घः तस्य जलधेश्च मध्ये केतुमालं वर्षम्। एवं निषधनीलमाल्यवद्गन्धमादनैरावृतमिलावृतं नवमं वर्षम् मूलवाक्यमिलावृतशब्दे ९८५ पृ० दृश्यम्। "गन्धमादनशृङ्गेषु पृथक् सह राक्षसैः"। "गन्धमादनपार्श्वे तु परेत्वपरगण्डिकाः" भा० भी० ६अ०। "ततः किंपुरुषावासं सिद्धचारणसेवितम्। ददृशुर्हृष्टरोमाणः पर्वतं गन्धमादनम्" भा० व० १५८ अ०। "तथैवापरेण पूर्वेण च माल्यवद्गन्धमादनौ नीलनिषधायतौ" भाग०५।१६।१०२। एवं सर्वत्र पुंस्त्वम् क्वचित् क्लीवत्वमपि। "यस्य चोपवनं बाह्यं गन्धवत् गन्धमादनम्" कुमा०। "अत्र गन्धवत्गन्धमादनम्" इति आगन्तुकः पाठः। प्राचीनपाठस्तु "सुगन्धिर्गन्धमादनः" इति पुंलिङ्गान्तः। अतएव क्षीरस्वामिना "गन्धमादनमन्ये चेयत्र गन्धेन मादयतीति गन्धमादनः" इति व्याख्याय प्रयोगे च पुंलिङ्गता दृश्यत इत्याशयेनोक्तं "सुगन्धिर्गन्धमादन इति" कालिदासः इति" मल्लिना०। स च मेरोर्दक्षिणस्थविष्कम्भरूपः यथाह विष्णुपु० "इलावृतमनुक्रम्य "चत्वार उपपर्वताः"। "विष्कम्भा रचिता मेरोर्योजनायुतमुच्छ्रिताः। पूर्वेण मन्दरो नाम दक्षिणे गन्धमादनः। विपुलः पश्चिमे भागे सुपार्श्वश्चोत्तरे स्मृतः"। तत्र च केतुवृक्षो जम्बुः। यथाह तत्रैव "कदम्बस्तेषु जम्बूश्च पिप्पलो वट एव च" तत्र वनं नन्दनं, चैत्ररथं, गन्धमादनाख्यं, वा कल्पभेदात् व्यवस्थितं तत्र विष्णु पु०० "वनं चैत्ररथं पूर्वं दक्षिणे गन्धमादनम्। वैभ्राजं पश्चिमे तद्वदुत्तरे नन्दनं स्मृतम्" इत्युक्तेः गन्धमादनाख्यवनवत्त्वं तस्य। "तान् विष्कम्भान् गिरीनुपक्रम्य" भाग० ५।१६। देवोद्यानानि च भवन्ति चत्वारि नन्दनं चैत्ररथं वैभ्राजकं सर्वतोभद्रमिति"। चैत्ररथवनमुक्तम्। सि०शि० "वनं तथा चैत्ररथं विचित्रं तेष्वप्सरोनन्दननन्दनञ्च। धृत्याह्वयं यत्र तिष्ठत् सुराणां भ्राजत् वैभ्राजमिति प्रसिद्धम्" इत्युक्तं नन्दनवनवत्त्वम्।

"अरुणोदं महाभद्रं असितोदं समानसम्। सरांस्येतानि चत्वारि देवभोग्यानि सर्वदा" विष्णु पु० उक्ते-ऽत्र महाभद्रं सरः। "सरांस्यथैतेष्वरुणञ्च मानसम् महाह्रदं श्वेतजलं यथाक्रममिति" सि०शि० उक्तेऽत्र मानसं सरः। सरसां कल्पभेदान्नामभेदः। ३तद्वासिनि रामसैन्यस्थवानरभेदे च "गन्धमादनवासी च प्रथितो गन्धमादनः। कोटीशतसहस्राणि हरीणां समकर्षत" भा० व० २८४अ०। तत्पर्वतस्थे ४वनभेदे न० उदाहृतविष्णु पु० वाक्ये दृश्यम्।

गन्धमादनी स्त्री गन्धेन माद्यतेऽनया मादि+करणे ल्युट् ङीप्। १मदिरायां त्रिका० २वन्दाकौ ३चोड़ानामद्रव्ये च राजनि०। [१लाक्षायां २मुरानामगन्धद्रव्ये च राजनि०।

गन्धमादिनी स्त्री गन्धेन मादयति मादि–णिनि ङीप्।

गन्धमार्ज्जार पु० गन्धप्रधानः मार्ज्जारः। खट्टाशजन्तौ जटाधरः। [णायां लतायाम् भावप्र०।

गन्धमालती स्त्री गन्धेन मालतीव। गन्धकोकिलातुल्यगु-

गन्धमालिनी स्त्री गन्धमालाऽस्त्यस्या इनि ङीप् मत्वर्थीये णिनि वा ह्रस्व०। १मुरानामगन्धद्रव्ये जटाधरः।

गन्धमुखा स्त्री गन्धो मुखेऽस्याः। १छुछुन्दर्य्याम् (छुँचा)। शब्दार्थचि०। २आमोदियुक्तवति त्रि०। स्त्रियां स्वाङ्गत्वात् ङीष्। [अच्। (गन्धभादाल) लताभेदे वैद्यकम्।

गन्धमुण्ड पु० गन्धं मुण्डयति मुण्ड+तत्करोति णिच्–

गन्धमूल पु० गन्धप्रधानं मूलं यस्य। १कुलञ्जनवृक्षे २शल्लक्यां ३यवन्यां स्त्री टाप् राजनि०। ४शट्यां स्त्री अमरः जातित्वात् ङीष्। वा कप् कापि अत इत्त्वम्। गन्धमूलिका १माकन्द्यां २यवान्याञ्च राजनि०। [राजनि०।

गन्धमूषिक पुंस्त्री० गन्धप्रधानः मूषिकः। छुछुन्दर्य्याम्

गन्धमूषी स्त्री अल्पः मूषः मूषी गन्धप्रधाना मूषी। छुछुन्दर्य्यां हेमच०। [२खट्टाशे च शब्दमा०।

गन्धमृग पु० गन्धप्रधानो मृगः। १गन्धयोनौ कस्तूरीमृगे।

गन्धमैथुन पु० गन्धेन गन्धघ्राणेन मैथुनं मैथुनारम्भो यस्य। वृषे जटाधरः। [राजनि०।

गन्धमोदन पु० गन्धेन मोदयति मुद–णिच्–ल्यु। गन्धके

गन्धमोहिनी स्त्री गन्धेन मोहयति मुह–णिच्–णिनि ङीप्। चम्पककलिकायां राजनि०।

गन्धयुक्ति स्त्री गन्धानां गन्धद्रव्याणां युक्तिर्योजनविशेषः। वृ०सं० उक्ते गन्धद्रव्ययोजनप्रकारभेदे। गन्धयुक्तिश्च सप्रयोजनभेदसहिता तत्र ७७अ०दर्शिता यथा

"स्रग्गन्धधूपाम्बरभूषणाद्यं न शोभते शुक्लशिरोरुहस्य। यस्मादतो मूर्द्धजरागसेवां कुर्य्यात्तथैवाञ्जनभूषणानाम्। लौहे पात्रे तण्डुलान् कोद्रवाणां शुक्ते पक्त्वा लोहचूर्णेन साकम्। पिष्टान् सूक्ष्मं मूर्द्धि शुक्लान्तकेशे दत्त्वा तिष्ठेद्वेष्टयित्वार्कपत्रैः। याते द्वितीये प्रहरे विहाय दद्याच्छिरस्यामलकप्रलेपम्। सम्छाद्य पत्रैः प्रहरद्वयेन प्रक्षालितं कार्ष्ण्यमुपैति शीर्षम्। पश्चाच्छिरःस्नानसुगन्धितैलैर्लौहाम्लगन्धं शिरसोऽपनीय। हृद्यैश्च गन्धैर्विविधैश्च धूपैरन्तःपुरे राजसुखं निषेवेत्। त्वक्कुष्ठरेणुनलिकास्पृक्कारसतगरवालकैस्तुल्यैः। केशरपत्रविमिश्रैर्नरपतियोग्यं शिरःस्नानम्। मञ्जिष्ठया व्याघ्रनखेन शुक्त्या त्वचा सकुष्ठेन रसेन चूर्णः। तैलेन युक्तोऽर्कमयूखतप्तः करोति तच्चम्पकगन्धि तैलम्। तुल्यैः पत्रतुरुष्कवालतगरैर्गन्धः स्मरोद्दीपनः सव्यामो बकुलोऽयमेव कटुकाहिङ्गुप्रधूपान्वितः। कुष्ठेनोत्पलगन्धिकः समलयो भूर्वा भवेच्चम्पको जातीत्वक्सहितोऽतिमुक्तकरतिश्रेयः स कुस्तुम्बुरः। शतपुष्पाकुन्दुरुकौ पादेनार्धेन नखतुरुष्कौ च। मलयप्रियङ्गुभागौ गन्धो धूप्यो गुडनखेन। गुग्गुलुवालकलाक्षामुस्तानखशर्कराः क्रमाद्धूपः। अन्यो मांसीवालकतुरुष्कनखचन्दनैः पिण्डः। हरीतकीशङ्खघनद्रवाम्बुभिर्गुडोत्पलैः शैलककुस्तकान्वितैः। नवान्तपादादिविवर्धितैः क्रमाद्भवन्ति धूपा बहवो मनोहराः। भागैश्चतुर्भिः सितशैलमुस्ताः श्रीसर्जभागौ नखगुग्गुलू च। कर्पूरबोधो मधुपिण्डितोऽयं कोपच्छदो नाम नरेन्द्रधूपः। त्वगुशीरपत्रभागैः सूक्ष्मैलार्धेन संयुतैश्चूर्णः। पटवासः प्रवरोऽयं मृगकर्पूरप्रबोधेन। घनवालकशैलेयककर्पूरोशीरनागपुष्पाणि। व्याघ्रनखस्पृक्कागुरुदमनकनखतगरधान्यानि। कर्पूरचोरमलयैः स्वेच्छापरिवर्तितैश्चतुर्भिरतः। एकद्वित्रिचतुर्भिर्भागैर्गन्धार्णवो भवति। अत्युल्बणगन्धत्वादेकांशो नित्यमेव धान्यानाम्। कर्पूरस्य तद्वन्नैतौ द्वित्र्यादिभिर्देयौ। श्रीसर्जगुडनखैस्ते धूपयितव्याः क्रमाच्च पिण्डस्थैः। बोधः कस्तूरिकया देयः कर्पूरसंयुतया। अत्र सहस्रचतुष्टयमन्यानि च सप्तविंशत्याणि। लक्षं शतानि सप्त विंशतियुक्तानि गन्धानाम्। एकैकमेकभागं द्वित्रिचतुर्भागिकैर्युतं द्रव्यैः। षड्गन्धकरं तद्वद् द्वित्रिचतुर्भागिकं कुरुते। द्रव्यचतुष्टययोगाद् गन्धचतुर्विंशतिर्यथैकस्य। एवं शेषाणामपि षण्णवतिः सर्वपिण्डोऽत्र। षोडशके

द्रव्यगणे चतुर्विकल्पेन भिद्यमानानाम् । अष्टादश जायन्ते शतानि सहितानि विंशत्या । पञ्चशतिभेदभिन्न-चतुर्विकल्पो गणो यतस्तस्मात् । पञ्चशतिगुणः कार्यः सा सङ्ख्या भवति गन्धानाम् । पूर्वेण पूर्वेण गतेन युक्तं स्थानं विनान्त्यं प्रवदन्ति सङ्ख्याम् । इच्छाविकल्पैः क्रमशोऽभिनीय नीते निवृत्तिः पुनरन्यनीतिः । द्वितीन्द्रियाष्टभागैरगुरुः पत्रं तुरुष्कशैलेयौ । विषयाष्टपक्षदहनाः प्रियङ्गुमुस्तारसाः केशः । स्पृक्कात्वक्तगराणां मांस्याश्च कृतैकसप्तषड्भागाः । सप्तर्तुवेदचन्द्रैर्मलयनख-श्रीककुन्दुरुकाः । षोडशके कच्छपुटे यथा तथा मिश्रिते-चतुर्द्रव्यैः । येऽत्राष्टादशभागास्तेऽस्मिन् गन्धादयो योगाः । नखतगरतुरुष्कयुता जातीकर्पूरमृगकृतो-द्बोधाः । गुडनखधूप्या गन्धाः कर्तव्याः सर्वतोभद्राः । जातीफलमृगकर्पूरबोधितैः सहकारमधुसिक्तैः । बहवोऽत्र परिजाताश्चतुर्भिरिच्छापरिग्रहीतैः । सर्जरसश्रीवा-सकसमन्विता येऽत्र धूपयोगास्तैः । श्रीसर्जरसवियुक्तैः स्नानानि सबालकत्वग्भिः । लोध्रोशीरनतागुरुमुस्ताप्रिय-ङ्गुवनपथ्याः । नवकोष्ठात्कच्छपुटाद् द्रव्यत्रितयं समुद्धृत्य । चन्दनतुरुष्कभागौ शुक्त्यर्धं पादिका तु शतपुष्पा । कटु हिङ्गुलगुडधूप्याः केसरगन्धाश्चतुरशीतिः। सप्ताहं गोमूत्रे हरीतकीचूर्णसंयुते क्षिप्त्वा । गन्धोदके च भूयो विनिःक्षिपेद्दन्तकाष्ठानि । एलात्वक्पत्राञ्जनमधुमरिचैर्नाग-पुष्पकुष्ठैश्च । गन्धाम्भः कर्तव्य कञ्चित्कालं स्थितान्य-स्मिन् । जातीफलपत्रैलाकर्पूरैः कृतयमैकशिखिभागैः । अवचूर्णितानि भानोर्मरीचिभिः शोषणीयानि । वर्ण-प्रसादं वदनस्य कान्तिं वैशद्यमास्यस्य सुगन्धितां च । संसेवितुः श्रोत्रसुखां च वाचं कुर्वन्ति काष्ठान्यसकृद्धुवा-नाम् । कामं प्रदीपयति रूपमभिव्यनक्ति सौभाग्यमाव-हति वक्त्रसुगन्धितां च । ऊर्जं करोति कफजांश्च निहन्ति रोगांस्ताम्बूलमेवमपरांश्च गुणान् करोति । युक्तेन चूर्णेन करोति रागं रागक्षयं पूगफलातिरिक्तम् । चूर्णा-धिकं वक्त्रविगन्धकारि पत्राधिकं साधु करोति गन्धम् । पत्राधिकं निशि हितं सफलं दिवा च प्रोक्तान्यथाकर-णमस्य विडम्बनैव । कक्कोलपूगलवलीफलपारिजातैरा-मोदितं मदमुदामुदितं करोति” “लेख्यमर्थिरागगन्ध-युक्तिविदः” ह०स० ।

गन्धरस पु० गन्धयुक्तो रसोऽस्य । १बोले । (फुलमक्) ख्याते उपधातुभेदे । गन्धश्च रसश्च द्व० । २आमोदरसयोः द्वि०। “मृष्टापूतं गन्धरसोपपन्नम् (अन्नम्)” भा०उ० २६अ० “शीतस्यामृतकल्पस्य दिव्यगन्धरसस्य च” भा०भी०१२२अ० ।

गन्धरसाङ्गक पु० गन्धरसो अङ्गे यस्य कप् । श्रीवेष्टनाख्य-गन्धद्रव्ये राजनि०।

गन्धराज पु०गन्धानां गन्धयुक्तानां राजा टच् समा०। १स्व-नामख्याते पुष्पप्रधाने वृक्षे २मुद्गरवृक्षे ३कणगुग्गुलौ च राजनि० । गन्धेन राजते राज—अच् । ४जवादिनाम-गन्धद्रव्ये पु० ५गन्धद्रव्यश्रेष्ठे त्रि०६चन्दने न०राजनि० । ७नखीनामगन्धद्रव्ये स्त्री ङीप् शब्दचन्द्रिका ।

गन्धर्व्व पु० गन्धमामोदमर्वति अर्व—अच् ६त० शक०, गाः स्तुतिरूपा गीतिरूपा वा वाचः रश्मीन् वा धार-यति धृ—व गोर्गभादेशो वा ।१घोटके २मृगभेदे कस्तूरी-मृगे ३अन्तराभवसत्त्वे च अमरः। अन्तराभवसत्त्वस्तु जन्ममरणयोर्मध्यभवः यातनाशरीरवान्, शुभप्राणी वा ।“गन्धर्वाः पतयो मम” भा०वि०१०अ० । सैरिन्ध्रीरूपद्रौ-पदीवाक्यम् । अन्तराभवसत्त्वः सत्त्वान्तरमध्ये आवेश-कारी सत्त्वभेद इत्येव युक्तम् । स च सुश्रुते दर्शितो यथा “अथातोऽमानुषप्रतिषेधीयं व्याख्यास्यामः” इत्युपक्रमे “देवास्तथा शत्रुगणाश्च तेषां,गन्धर्वयक्षाः पितरो भुजङ्गाः। रक्षांसि या चापि पिशाचजातिरेषोऽष्टधा देवगणो ग्रहाख्यः” इत्यष्टधा विभज्य ।“हृष्टात्मा पुलिनवनान्तरो-पसेवी स्वाचारः प्रियपरिगीतगन्धमाल्यः । नृत्यन् वा प्रहसति चारु चाल्पशब्दं गन्धर्वग्रहपरिपीड़ितो मनुष्यः” इति तदुपद्रवाविष्टलक्षणमुक्तम् । “ते पतञ्चलस्य काप्यस्य गृहानैम तस्यासीद्दुहिता गन्धर्वगृहीता” शत०ब्रा० १४।६।३।१ । “गन्धर्वेणामानुषेण गृहीता आविष्टा” भा०।४एरण्डे भावप्र०“गन्धर्वतैलसिद्धां हरितकीं गोऽ-म्बुना पिबेत्” अस्य व्याख्यायां “गन्धर्वतैलमेरण्डतैलम्” तद्वृक्षः तस्य च गन्धर्वरूपमृगभेदपादतुल्यपत्रकत्वात्त-थात्वम् । ५गायनमात्रे त्रि०मेदि०।६देवगायने देवयोनि-भेदे पु० अमरः । तत्रार्थे “रथं संयोजयामासुर्गन्धर्वैर्हेम-मालिभिः” भा०व०१६१अ०। “गावः रश्मयः उदकानि वा धारयति गवि उपपदे धृ—व गोर्गभादेशः इति ता० ब्रा० भाष्ये माधवोक्तेः ७रश्मिधारके सोमा-दित्यादौ । “गन्धर्वोऽस्य रशनामगृभ्णात्” ऋ० १,१६३,२, “गन्धर्वः सोमः” भा०। “ऊर्ध्वो गन्धर्वो अधिनाके अस्थात्” ऋ० ९,८५,१२ । “गन्धर्वो रश्मीनां धारकः” भा० । “गन्धर्व इत्था पदमस्य रक्षति” ९,८३,४।“गन्धर्वः उदकानां

स्तुतीनां वा धारक आदित्यः" भा० "गतश्चतरत्नगरत गन्धर्वेणस्तुतम्" ऋ० ८,१,११ । "गन्धर्वः गवां रश्मीनां भर्त्तारं सूर्य्यम्" भा० "दिव्यो गन्धर्वः केतपूः" यजु०११, ७,"गां वाचं स्तुतिरूपाम् धारयतीति गन्धर्वः सविता" वेददी० । गायने । "विश्वावसुरभि तन्नोगृणातु दिव्यो गन्धर्वः" ऋ० १०,१३९,५ दिव्य इति विशेषणात् गायन मात्रपरत्वम् । अत एव शब्दार्थचि० "अस्मिन् कल्पे मनुष्यः सन् पुण्यपाकविशेषतः । गन्धर्वत्वं समापन्नो मर्त्यगन्धर्व उच्यते । पूर्वकल्पकृतात् पुण्यात् कल्पादावेव चेद्भवेत् । गन्धर्वत्वं, तादृशोऽत्र दिव्यगन्धर्व उच्यते" इति गायनरूपगन्धर्वाभिप्रायेण द्वैविध्यमुक्तम् देवयोनि गन्धर्वाश्च वह्निपुराणे एकादशविधा उक्ता यथा
"अभ्राजोऽङ्घारिवम्भारी सूर्य्यवर्चास्तथा कृधुः । हस्तः सुहस्तः स्वान्श्चैव मूर्द्धवांश्च महामनाः । विश्वावसुः कृशानुश्च गन्धर्वैकादशोगणः" ।
जटाधरेण तन्नामान्यन्यथोक्तानि यथा "हाहा हूहूश्चित्ररथो हंसो विश्वावसुस्तथा । गोमायुस्तुम्बुरुर्नन्दिरेवमाद्याश्च ते स्मृताः" । देवगन्धर्वाश्च द्विविधाः केचित् मौनेयाः केचित् प्राधेयाश्च तत्र मौनेयाः कश्यपपत्न्यां दक्षसुतायां मुनिनामिकायां जाताः षोडश,प्राधेयाश्च प्राधायां तत्पत्न्यां जाता दश इत्येवं भा०आ०६५अ० उक्ता यथा "भीमसेनोग्रसेनौ च सुपर्णो वरुणस्तथा । गोपतिर्धृतराष्ट्रश्च सूर्य्यवर्चाश्च सप्तमः । सत्यवागर्कपर्णश्च प्रयुतश्चापि विश्रुतः । भीमश्चित्ररथश्चैव विख्यातः सर्वविद्वशी । तथा शालिशिरा राजन् पर्जन्यश्च चतुर्दशः । कलिः पञ्चदशस्तेषां नारदश्चैव षोडशः । इत्येते देवगन्धर्वा मौनेयाः परिकीर्त्तिताः । अथ प्रभूतान्यन्यानि कीर्त्तयिष्यामि भारत ! । अनवद्यां मनुं वंशामसुरां मार्गणप्रियाम् । अरूपां सुभगां भासीमिति प्राधा व्यजायत । सिद्धः पूर्णश्च बर्हीं च पूर्णायुश्च महायशाः । ब्रह्मचारी रतिगुणः सुपर्णश्चैव सप्तमः । विश्वावसुश्च भानुश्च सुचन्द्रो दशमस्तथा । इत्येते देवगन्धर्वाः प्राधेयाः परिकीर्त्तिताः" स्वारोचिषमन्वन्तरे तु गन्धर्वा अरिष्टायाः पुत्राः यथा हरिवं०२अ० । "अरिष्टा तु महासत्त्वान् गन्धर्वानमितौजसः" इत्युक्त्वा "एष मन्वन्तरे तात ! सर्गः स्वारोचिषे स्मृतः" । जातिपरत्वे स्त्रियां ङीप् । "नैव देवी न गन्धर्वी न दक्षी न च किन्नरी" रामा०आर०८९अ० । पत्न्यामपि ङीष् "गन्धर्वी गुह्यका

यथा विबुधानुचराश्च ये । सर्वैरप्सरसः सर्वा राक्षसेभूतथा गतिः" । "दैत्यदानवयक्षाणां गन्धर्वोरगरक्षसाम्" मनुः । द्वीपभेदे पु० "भारतस्यास्य वर्षस्य नव भेदान्निशामय । इन्द्रद्वीपकशेरुमान्ताम्रवर्णो गभस्तिमान् । नागद्वीपस्तथा सौम्यः गन्धर्वस्त्वथ वारुणः । अयन्तु नवमस्तेषां द्वीपः सागरसंवृतः" । गन्धर्वो देवताऽस्य अण् । गान्धर्व अस्त्रभेदे "संमोहनं नाम सखे ! ममास्त्रं प्रयोगसंहारविभक्तमन्त्रम् । गान्धर्वमादत्स्व यतः प्रयोक्तुर्न चारिहिंसा विजयश्च हस्ते" रघुः । विवाहभेदे च "गान्धर्वः समयान्मिथः" मनुः ।

गन्धर्वनगर न० अनिष्टसूचके आकाशोत्थिते ह० सं० उक्ते १खपुरे खपुरशब्दे विवृतिः तस्य कालभेदे विपाकः ह०सं०३७अ० उक्तो यथा । "गन्धर्वपुरं भासात् रत्नवैकल्यं हिरण्यविकृतिश्च" ।६त० , २गन्धर्वाणां नगरे च । "सरोमानसमासाद्य हाटकानभितः प्रभुः । गन्धर्वरक्षितं देशमजयत् पाण्डवस्ततः । तत्र तित्तिरिकल्माषान् मण्डूकाख्यान् । हयोत्तमान् लेभे स करमत्यन्तं गन्धर्वनगरात्तदा" भा० स० १७ अ० । अर्जुनोत्तरदिग्विजयोक्तौ । गन्धर्वपुरादयोऽप्यत्र ।

गन्धर्ववधू स्त्री गन्धर्वस्य वधूरिव प्रियत्वात् ।१यमां २चीडानामगन्धद्रव्ये च राजनि० ।

गन्धर्वलोक पु० ६त० । गुह्यकलोकोपरिस्थे विद्याधरलोकस्याधोनिविष्टे स्थाने । तत्रस्थजनकथा तत्प्राप्तिपुण्यानि च गुह्यकलोकोऽप्यनन्तरं काशीख०दर्शितानि यथा ।

"गान्धर्वश्चैव लोकोऽसौ गन्धर्वाश्च शुभप्रदाः । देवानां गायकाह्येते चारणाः स्तुतिपाठकाः । गीतज्ञा अभिगीतेन तोषयन्ति नराधिपान् । स्तुवन्ति च धनाढ्यांश्च धनलोभेन कांक्षिताः । राज्ञां प्रसादजान्यानि सुवासांसि धनान्यपि । द्रव्याण्यपि सुगन्धीनि कर्पूरादीन्यनेकशः । ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छन्ति गीतिं गायन्त्यहर्निशम् । स्तुतावेव मनस्तेषां नाट्यशास्त्रे कृतश्रमाः । तेन पुण्येन गन्धर्वलोकस्तेषां विशिष्यते । ब्राह्मणास्तोषिता यद्वै गीतिविद्यार्जितैर्धनैः । गीत विद्याप्रभावेन देवर्षिर्नारदो महान् । मान्यो वैष्णव लोके वै श्रीपत्योश्चातिवल्लभः । तुम्बुरुनारदयोर्भाग्यं देवानामपि दुर्लभः । नादरूपी शिवः साक्षान्नादविद्याविदां हितः । यदि गीतं क्वचिद्गीतं श्रीमद्धरिहरात्मकम् । मोक्षन्तु तत्फलं प्राहुः सान्निध्यमथ वा तयोः ।

गीतज्ञो यदि गीतेन नाप्नोति परमं पदम् । रुद्रस्यानुच-
रोभूत्वा तेनैव सह मोदते । अभिज्ञो वै सदा कालं सङ्ग-
तिरेव प्रगीयते । तद्गीतमालया पूज्यौ देवौ हरिहरौ
सदा । इति शृण्वन् यथात् प्राप पुरमन्यन्मनोहरम् ।
शिवशर्माथ पप्रच्छ किंसंज्ञं नगरन्त्विदम् । गणावूचतुः ।
अत्रै विद्याधरो लोको नानाविद्याविशारदाः ।"

गन्धर्वविद्या स्त्री ६त०। सङ्गीतविद्यायाम् । [वेदशब्दे दृश्यः।

गन्धर्ववेद पु०६त०। सामवेदस्योपवेदे सङ्गीतमूलग्रन्थे उप-

गन्धर्वहस्त पु० गन्धर्वस्य तुरगभेदस्य हस्तः पाद इव पत्रमस्य । एरण्डवृक्षे हारा० । कप् । तत्रार्थे अमरः । सुश्रुतेन तत्पत्रालवणात्पत्तिरभिहिता यथा "गन्धर्वहस्तकतर्क-कनकमालाटरूषकपूतीकारगजपिप्पलीपटोलानां पत्राण्या-र्द्राणि लवणेन सहोदूखलेऽवक्षुद्य स्नेहघटे प्रक्षिप्यावलिप्य गोमयाग्निहोत्रेऽह्वेदेतत्पत्रलवणमुपदिशन्ति वातरोगेषु" ।

गन्धलता स्त्री गन्धान्विता लता । प्रियङ्गौ शब्दार्थचि० ।

गन्धलोलुप त्रि०७त० । गन्धलोभातिशयवत्यां मधुमक्षिकायां शब्दर० ।

गन्धवत् त्रि० गन्धो विद्यतेऽस्य मतुप् मस्य वः । १गन्धयुक्ते "गन्धवद्रुधिरचन्दनोक्षिता" रघुः । स्त्रियां ङीप् । सा च २पृथिव्याम् मत्स्यगन्धायां सत्यवत्याम् ३व्यासमातरि तस्यास्तन्नामत्वप्राप्तिः भा० भी०६२अ० उक्ता यथा

"एवमुक्ता वरं वव्रे गात्रसौगन्ध्यमुत्तमम् । स चास्यै भगवान् प्रादात् मनसः काङ्क्षितं भुवि । ततोलब्धवरा प्रीता स्त्रीभावगुणभूषिता । जगाम सह संसर्गमृषिणाऽद्भुतकर्मणा । तेन गन्धवतीत्येवं नामास्याः प्रथितं भुवि । तस्यास्तु योजनाद्गन्धमाजिघ्रन्त नरा भुवि । तस्या योजनगन्धेति ततो नामापरं स्मृतम् । इति सत्यवती हृष्टा लब्ध्वा वरमनुत्तमम् । पराशरेण संयुक्ता सद्यो गर्भं सुषाव सा । जज्ञे च यमुनाद्वीपे पाराशर्यः स वीर्यवान् ।"

४सुरायां मेदि० ५नवमल्लिकायां रत्नमा०६सुरानाम-गन्धद्रव्ये जटा०।७वायुपुर्याञ्च यथाह खगेन्द्रसंहिता यथा "वायोर्गन्धवतीं तद्वन्नं तपीतध्वजां शृणु । अथवद् भूतसंजुष्टां सर्वरत्नविनिर्मिताम्"। काशीख०१२अ०।"इमां गन्धवतीं रम्यां पुरीं वायोर्विलोकय । वारुण्या उत्तरे भागे महाभाग्यनिधे ! द्विज !" इति गन्धवतीपुर्याः स्वरूपं ते निरूपितम्। तस्याः प्राच्यां कुबेरस्य अलकाख्या पुरी" । तदुत्तराध्याये । मेदिनिकोषे "अथ गन्धवती पृथ्वी पुरीभिद्व्यासमातरीति" पुरीभेदार्थकता-मालोक्य शब्दकल्पद्रुमे तन्मूलकशब्दस्तोमे च वरुण-पुरीपरत्वकथनं प्रामादिकमेव । वरुणपुर्यास्तु निम्लो-चनीति नाम यथोक्तं भाग० ५ । २०।१० । यथा "तस्यैन्द्रीं पूर्वस्मान्मेरोर्देवधानीं नाम दक्षिणतो याम्यां संयमनीं नाम पश्चाद्वारुणीं निम्लोचनीं नाम उत्तरतः सौम्यां विभावरीं नाम"

गन्धवल्कल न० गन्धो वल्कलेऽस्य । (दारचिनि) त्वचे । राजनि०। [गन्धवल्लीत्यप्यत्र राजनि० ।

गन्धवल्लरी स्त्री गन्धान्विता वल्लरी । सहदेवीलतायाम्

गन्धवह पु० गन्धं वहति वह–अच् ६त० । १वायौ अमरः "आघ्रायि वान् गन्धवहः सुगन्धः" भट्टिः "दिग्-दक्षिणा गन्धवहं मुखेन" कुमा० । २गन्धयुक्ते नाय-कभेदे पु० । "नवागता गन्धवहेन चुम्बिता" नैष० । अत्र नायिकापक्षे गन्धवहशब्दस्य नायकभेदपरत्वम् । ३गन्धधारिमात्रे त्रि० । "आकाशात्तु विकुर्वाणात् सर्वगन्धवहः शुचिः । बलवान् जायते वायुः स वै स्पर्शगुणो मतः" मनुः । "वायुर्गन्धवहः" भाग० २।१०।२० ।४नासिकायां स्त्री अमरः ।

गन्धवहल गन्धं वहति वह–बा०अलच् गन्धो वहलोऽस्य वा ।१सितार्जकवृक्षे २श्वेततुलस्याञ्च राजनि०। [जले ।

गन्धवारि न० गन्धद्रव्यवासितं वारि । सुगन्धिद्रव्यवासिते

गन्धवाह पु० गन्धं वहति वह–अण् उप०स० । १वायौ । अमरः । "प्रसरदसमबाणप्राणवद्गन्धवाहः" गीतगो० । २कस्तूरीमृगे हेमच० । ३नासिकायां स्त्री ङीप् हेमच०

गन्धविह्वलपु० गन्धेन विह्वलयति वि+ह्वल–णिच्–अच् । गोधूमे शब्दच० । [राजनि०

गन्धबीजा स्त्री स्त्री गन्धो बीजे यस्याः । मेथिकायाम्

गन्धवृक्षक पु० गन्धप्रधानो वृक्षः संज्ञायां कन् । १शालवृक्षे राजनि० । [अच् । १कक्कोले । शब्दच०

गन्धव्याकुल पुंन० गन्धेन व्याकुलयति वि+आ+कुल–णिच्

गन्धशटी स्त्री गन्धप्रधाना शटी शा० त०। शठ्याम् शब्दच०

गन्धशाक न० गन्धप्रधानं शाकम् शा०त० । गौरसुवर्णशाके राजनि० ।

गन्धशालि पु० गन्धप्रधानः शालिः । आमोदवति धान्यभेदे (वासमती) प्रसिद्धे सुगन्धके शालौ । "गन्धशालिः सुमधुरो हृद्यः पित्तश्रमप्रणुत् । आयुर्विदाहशमनं काव्यगर्भस्थिरत्वकृत् । ईषद्वातप्रशमनः श्लक्ष्णकफव-

मदः" राजनिघण्टौ तद्गुणाः सभावेन दर्शिताः ।

गन्धशुण्डिनी स्त्री गन्धयुक्ताः शुण्डो शुण्डमस्त्यस्याः इनि ङीप् । छुछुन्दर्यां राजनि० ।

गन्धशेखर पु० गन्धः शेखरेऽस्य । कस्तूर्यां मृगमदे हारा० । [गन्धसर्पे वदा० ।

गन्धसार पु० गन्धयुक्तः सारो यस्य । चन्दनवृक्षे अमरः ।

गन्धसारण पु० गन्धं सारयति सृ–णिच्–ल्यु । १वृहत्त-चोनामगन्धद्रव्ये रत्नमा० । २तगरवृक्षे राजनि० ।

गन्धसोम न० गन्धार्थं सोमो विधुर्यस्य । १कुमुदे हारा० चन्द्रोदये हि तस्य गन्धः ।

गन्धहारिका स्त्री गन्धं हरति हृ–ण्वुल् टाप् कापि अत इत्वम् । परगृहस्थायां गन्धाद्यनेपथ्यकारिकायां स्त्रियाम् शब्दमाला ।

गन्धा स्त्री गन्ध–णिच् अच्, गन्ध+अस्त्यर्थे अच् वा । आमोदहेतौ चम्पककलिकायाम् शब्दरत्ना० । २शठ्याम् राजनि० ३शालपर्ण्यां भरतः । ४आमोदयुक्तायां स्त्रियाम् । [हारा० ।

गन्धाखु स्त्री गन्धयुक्त आखुः । छुछुन्दर्याम् (छु चा) ।

गन्धाजीव पु० गन्धेन गन्धद्रव्येणाजीवति आ+जीव–अच् । (गन्धवेणे) गन्धवणिजि जटाधरः ।

गन्धाढ्य न० गन्धेनाढ्यः । १जवादिनामगन्धद्रव्ये २चन्दने च राजनि० ३नारङ्गवृक्षे पु० राजनि० । ४गन्धपत्रायां (गन्धभादाल) ५स्वर्णयूथ्यां ६तरुण्याम् ७आरामशीतलायाञ्च स्त्री राजनि० ८गन्धोत्थाञ्च स्त्री शब्दच० । ९गन्धयुक्ते त्रि० । "वनस्पतिरसो दिव्यो गन्धाढ्यः सुमनोहरः" धूपदानमन्त्रः ।

गन्धाधिक न० गन्धोऽधिकोऽत्र । तृणकुङ्कुमे राजनि० [राजनि०

गन्धाम्ला स्त्री गन्धयुक्तः अम्लो रसो यस्याः । वनबीजपूरके

गन्धार पु० ब० व० गन्धमृच्छति ऋ–अण् उप० स० १देशभेदे "कश्मीराः सिन्धुसौवीरा गन्धारादर्शकास्तथा" भा० भी० ९अ० नानाजनपदोक्तौ । "पण्डितो मेधावी गन्धारानेवोपसम्पद्येत" छा० उप० । "गन्धारराजपुत्रोऽभूच्छकुनिः सौबलस्तथा" भा० आ० ६१० । २तन्नृपेषु ब० व० । ततो भवार्थादौ कच्छादि० अण् । गान्धार तद्देशभवे त्रि० स्त्रियां ङीप् । गान्धारी सा च शकुनिदुर्य्योधनमातरि । गन्धाराः अभिजनोऽस्य सिन्ध्वा० गन्धार–अण् । गान्धार-पित्रादिक्रमेण गन्धारदेशवासिनि त्रि० ।

गन्धारि पु० गन्धम् ऋच्छति ऋ–इन् ६त० । गन्धारदेशे । "सर्वाहमस्मि रोमशा गान्धारीणामिवाविका" ऋ० १।१२६ । गन्धं लेशरूपं गर्भमृच्छति अण् गौरा० ङीष् । १गन्धारी गर्भवत्याञ्च उक्तमन्त्रभाष्ये माधव आह च "रोमशत्वे दृष्टान्तः गन्धारीणामविकेव । गन्धारा देशाः तेषां सम्बन्धिन्य विजातिरिव तद्देशस्था अवयो मेषा यथा रोमशाः तथाहमस्मि । यद्वा गन्धारीणां गर्भधारिणीनां स्त्रीणामविकात्वर्थं तर्पयन्ती योनिरिव । तासामाप्रसवं रोमादिविकर्त्तनस्य शास्त्रे निषिद्धत्वाद्योनी रोमशा भवति अतः सोपमीयते" [लतायां शब्दच० ।

गन्धाला स्त्री गन्धायालति पर्य्याप्नोति अल–अच् । (त्रिवृति)

गन्धाली स्त्री गन्धमलति पर्य्याप्नोति अल–अच् गौरा० ङीष् । (गन्धभादाल) लताभेदे अमरः । ६त० । गन्धश्रेणौ च ।

गन्धालीगर्भ स्त्री गन्धाली गन्धश्रेणी गर्भे यस्याः । सूक्ष्मैलायाम् राजनि० ।

गन्धाश्मन् पु० गन्धयुक्तोऽश्मा शा० त० । गन्धके अमरः ।

गन्धाष्टक न० गन्धानां गन्धद्रव्याणामष्टकम् । चन्दनाद्यष्टसु आमोदाढ्यद्रव्येषु ।

देवताभेदेन देयाष्टप्रकारगन्धद्रव्यभेदा यथा "चन्दनागुरुकर्पूरचोरकुङ्कुमरोचनाः । जटामांसी कपियुता शक्तेर्गन्धाष्टकं विदुः । चन्दनागुरुह्रीवेरकुष्ठकुङ्कुमसेव्यकाः । जटामांसीमुरमिति विष्णोर्गन्धाष्टकं विदुः । चन्दनागुरुकर्पूरतमालदलकुङ्कुमम् । कुसीदं कुष्ठसंयुक्तं शैवं गन्धाष्टकं शुभम् । सकृपं चन्दनं चोररोचनागुरुरेव च । मदं मृगदयोद्भूतं कस्तूरीचन्द्रसंयुतम् । गन्धाष्टकं विनिर्दिष्टं गणेशस्य महेशितुः" शारदा० ति० । "चन्दनागुरुकर्पूररोचनाकुङ्कुमं मदम् । रक्तचन्दनह्रीवेरं गाणपत्यमुदाहृतम् । अवकाशीरकुष्ठैस्तु रक्तचन्दनचन्द्रकैः । अघोरागुरुकर्पूरैः सौरं गन्धाष्टकं विदुः" मेरुतन्त्रम् ।

गन्धाह्वा स्त्री गन्धेनाह्वयति आ+ह्वे–क । रक्तवचायाम् । "मालती कटुतुम्बी गन्धाह्वा मूलकं तथा" सुश्रुतः ।

गन्धि न० गन्ध–इन् । तृणकुङ्कुमे राजनि० ।

गन्धिक पु० गन्धोऽस्त्यस्य ठन् । १गन्धके गन्धो गन्धद्रव्यं पण्यत्वेनास्त्यस्य ठन् । २गन्धवणिजि ।

गन्धिन् त्रि० प्रशस्तः गन्धोऽस्त्यस्य इनि । प्रशस्तामोदयुक्ते "अनोकहाकम्पितपुष्पगन्धी" "हविः शमीलाजगन्धि" "शालनिर्यासगन्धिभिः" धूमैराहुतिगन्धिभिः" रघुः । "यश्चैव गन्धि नो रस्यो नो रूपि न च शब्दवत् । मन्यन्ते मुनयो बुद्ध्या तत् प्रधानं प्रचक्षते" भा० आश्व० ५२अ० ।

स्त्रियां ङीप् । "गावः सुरभिगन्धिन्यस्तथा गुग्गुलुगन्धयः" भा० आनु० ७८अ० । सा च २मुरानामगन्धद्रव्ये अमरः । [गन्धिफलादयोऽप्यत्र ।

गन्धिपर्ण पु० गन्धि गन्धयुक्तं पर्णं यस्य । सप्तच्छदे राजनि० ।

गन्धेन्द्रिय न० गन्धग्राहकमिन्द्रियम् शा० त० । घ्राणेन्द्रिये तच्च पृथिव्यंशोत्पन्नम् "पार्थिवो गन्धो गन्धेन्द्रियं सर्वमूर्त्तिसमूहो गुरुता चेति" सुश्रुतः । तस्य यथा पार्थिवता तथा मुक्तावल्यां समर्थितं यथा

"घ्राणेन्द्रियं पार्थिवं रूपादिषु मध्ये गन्धस्यैव व्यञ्जकत्वात् कुङ्कुमगन्धव्यञ्जकघृतवत् न च दृष्टान्ते स्वकीयरूपादिव्यञ्जकत्वादसिद्धिरिति वाच्यं परकीयरूपाद्यव्यञ्जकत्वस्य तदर्थत्वात् न च नवशरावगन्धव्यञ्जकजलेनानैकान्तमिति वाच्यं तत्र वायुरेवाभिव्यञ्जकत्वात् यद्वा परकीयेति न देयं वायूपनीतसुरभिभागस्य दृष्टान्तसम्भवात् नच घ्राणेन्द्रियसन्निकर्षस्य गन्धमात्रव्यञ्जकत्वात् तत्र व्यभिचार इति वाच्यं द्रव्यत्वे सति इति विशेषणात् ।" अधिकमिन्द्रियशब्दे वक्ष्यते । [अम्लवेतसे त्रिका० ।

गन्धो(न्धौ)तु पु० गन्धप्रधान ओतुः वा वृद्धिः । गन्धमार्जारे

गन्धोत्कटा स्त्री गन्धेन उत्कटा उग्रा । दमनकवृक्षे राजनि०

गन्धोत्तमा स्त्री गन्धेन उत्तमा उत्कृष्टा । मदिरायाम् अमरः

गन्धोद न० गन्धवासितमुदकं शा० त० वा उदादेशः । गन्धद्रव्यवासितजले "आसिक्तमार्गं गन्धोदैः" भाग० ८।११।१८ । उदादेशाभावे गन्धोदकमप्यत्र गन्धयुक्तिशब्दे दृश्यम् ।

गन्धोपजीविन् पु० गन्धं गन्धद्रव्यमुपजीवति उप+जीव–णिनि । गन्धवणिजि । "दन्तकाराः सुपकारा ये च गन्धोपजीविनः" रामा० अयो० ८३।१ श्लो० ।

गन्धोलि(ली) स्त्री गन्ध–ओलि–वा ङीप् । गन्धाम् । ङोबनः । २भद्रमुस्तायाम् मेदि० ।

गन्धोली स्त्री गन्ध–अर्द्दने वा० ओलच् गौरा० ङीष् । वरटायां (बोलता) अमरः ।

गभ न० भग+पृषो० वर्णविपर्य्ययः । भगे । "आहन्ति गभे पसो निगल्गलीति धाका" यजु० २३।२२ "गभे भगे वर्णविपर्ययः" वेददी० "गभे मुष्टिमतंसयत्" २३।४।२४ "आहन्ति गभे पसो निगल्गलीति धाके" शत० ब्रा० १३।२।८।६ ।

गभस्ति पु० गम्यते ज्ञायते गम–ड गः विषयस्तं गभस्ति भासयति भस–क्तिच् । १किरणे, २सूर्य्ये च । ३स्वाहायां वह्निपत्न्यां स्त्री मेदि० वा ङीप् । "यथा राजन् ! प्रजाः सर्वाः सूर्य्यः पाति गभस्तिभिः" भा० व० १२१अ० । "निजवदनसलिलनयनगभस्तिभिः सुधयति" भाग० ५।८।२७ । "गभस्तिधाराभिरिव द्रुतानि तेजांसि भानोः" भट्टिः । ४पञ्चकुलीषु व० प० ५बाहौ द्वि० निघण्टुः । "पृथू करस्ना बहुला गभस्ती" ऋ० ६।१८।२ । "भगस्ती बाहू" भा० । "आ रश्मयोः गभस्त्योः स्थूरयोः" २८।२ । "गभस्त्योः बाह्वोः" भा० ६पाणौ च "पाणी वै गभस्ती पाणिभ्यां ह्येनं पावयति" गभस्तिपूतनिरुक्तौ शत० ब्रा० ४।१।१।६ । "कण्वोऽंशुभ्यां गभस्तिपूतः" यजु० ७।१ । "गभस्तिभ्यां पाणिभ्यां पूतः" वेददी० ।

गभस्तिनेमि पु० गभस्तय एव चक्रं तस्य नेमिरिव । गभस्तिरूपचक्रमध्यस्थस्य सूर्य्यात्मनो नेमितुल्ये परमेश्वरे । "गभस्तिनेमिः सत्त्वस्थः" विष्णुस० । "गभस्तिनेमिः श्रीपतः" भा० शा० १२अ० विष्णुस्तुतिः ।

गभस्तिपाणि पु० गभस्तिः पाणिरिवास्य रसाकर्षणाय । सूर्य्ये हेमच० । गभस्तिकरादयोऽप्यत्र । गभस्तिहस्तशब्दे दृश्यम् ।

गभस्तिमत् पु० गभस्तयोभूम्ना सन्त्यस्य मतुप् । सूर्य्ये शब्दरत्ना० । तस्य सहस्रकिरणत्वात्तथात्वम् । "घनव्यपायेन गभस्तिमानिव" रघुः गभस्तयोनित्यं सन्त्यत्र नित्ययोगे मतुप् । २पातालभेदे न० शब्दर० । "आह्लादकारिणः शुभ्राः मणयो यत्र सुप्रभाः । दिवाकरस्मयो यत्र प्रभां तन्वन्ति नातपम् । शशिनश्च न शीताय निशि द्योताय केवलम्" विष्णुपुराणोक्तेः तस्य सर्वदा मण्यादिदीप्तिमत्त्वात् तथात्वम् ३द्वीपभेदे पु० गन्धर्वशब्दे दृश्यम् ।

गभस्तिहस्त पु० गभस्तयो हस्ता इव जलाकर्षणाय यस्य । सूर्य्ये त्रिका० । "सूर्य्यः किरणजालेन वायुयुक्तेन सर्वतः । जगतो जलमादत्ते कृत्स्नस्य द्विजसत्तम !" विष्णुपु० उक्तेस्तस्य किरणद्वारा जलाकर्षकत्वात् तत्किरणानां तस्य हस्ततुल्यत्वम् । [सेतद्दिव्यमहःप्रदम्" काशीख० ।

गभस्तीश पु० काशीस्थे लिङ्गभेदे "गभस्तीशो महालिङ्ग-

गभि लि० गच्छति नीरमत्र गम–आधारे इन् भश्चान्तादेशः । गभीरे । "गभौ सज्जते सनुज–क्विप् गभिषक् गभीरस्थायिनि । "तेषां हि धाम गभिषक् समुद्रियम्" ऋच० ७।७।१।

गभीका स्त्री गभीरे कायति कै–क पृषो० रलोपः । (गाम्भार) वृक्षभेदे तस्याः फलम् अण् हरितक्या० तस्य लुप् तद्धित लुपि प्रकृतिलिङ्गता । गभीका तत्फले स्त्री ।

गभीर त्रि॰ गच्छति जलमत्र गम–ईरन् भान्तादेशश्च । १निम्नस्थाने, २अतलस्पर्शे, ३मन्द्रे ध्वनौ च अमरः । ४गहने, ५दुष्प्रवेशे, ६दुर्बोधे च उणादिकोषः । "ओघाद्‌ तरिः सरिदतीव गभीरनीरा" उद्भटः । "न त्वां गभीरं पुरु-हूतः ! शिष्णुः" ऋ॰ १।२२।१६ । "न तं गूहन्ति स्रवतो गभीराः" ऋ॰ १०।१०८।४ ॥ ७स्राचि स्त्री निघण्टुः । ८द्यावापृथिव्योः रोदस्योः स्त्री द्वि॰ निघण्टुः ।

गभीरात्मन् पु॰ गभीरः दुर्लक्ष्य आत्मा स्वरूपमस्य । परमेश्वरे । "चतुरस्रो गभीरात्मा" विष्णु स॰ । "आत्मा-स्वरूपं चित्तं वा गभीरं परिच्छेत्तुमशक्यमस्य गभी-रात्मा" भा॰ । [हड्डकायाम् शब्दरत्ना॰ ।

गभीरिका स्त्री गभीरा मन्द्रध्वनियुक्ता संज्ञायां कन् ।

गभोलिक पु॰ अव्युत्पन्नप्रातिपदिकम् । मसूरे हारा॰ ।

गम गतौ भ्वा॰ पर॰ अनिट् । गच्छति लृदित् अगमत् जगाम जग्मतुः । गन्ता गम्यात् गमिष्यति । गन्ता गमी गम्यः गन्तव्यः गमनीयः गच्छन् गतं गतः गतिः गन्तुम् गत्वा आगम्य । हृदयङ्गमः । जग्मिवान् । कर्मणि गम्यते अगामि गम्यमानः । णिच् । गमयति ते अजीगमत् ते । सन् जिगमिषति संजिगांसते । यङ् जङ्गम्यते । यङ्‌लुक् जङ्गमीति-जङ्गन्ति । जङ्गमम् । "बोदीयानपि गच्छति" माघः "गच्छति पुरः शरीरम्" शकु॰ "तेन गच्छन् न रिष्यति" मनुः । "न गेयस्यापतो गच्छेत्" तिथौ॰ । "जगाम गहनं वनम्" देवीमा॰ । "तत्र निश्चित्य कन्दर्पमगमत् पाकशासनः" कुमा॰ । "गतं तिरश्चीनमनूरुसारथेः" माघः । "क्रोशार्द्धं प्रकृतिपुरःसरेण गत्वा" रघुः । "अगम्यां च स्त्रियं गत्वा" स्मृतिः ।

अच्छ+आभिमुख्ये गच्छगत्य अभिमुखं गत्वा ।

अति+अतिक्रम्य उत्क्रम्य वा गमने । "ततो दशाहेऽति-गते कृतशौचो नृपात्मजः" रामा॰ अयो॰ ७७।१ । "चिन्तामतिजगाम ह" भा॰ शल्य॰४७ अ॰ । अति-क्रमार्थे गाम्य गतिवत् अतिगत्वा ।

वि+अति+विशेषेणातिक्रम्य गतौ "कथमर्ज्जुन ! कालोऽयम् स्वर्गे व्यतिगमस्तव" भा॰ व॰ १६७ अ॰ ।

अधि+प्राप्तौ । "अधिगत्य जगत्यधीश्वरात्" नैष॰ । यथा "धनम् अनिशेन नरो नाथंधिगच्छति" मनुः । "विशेषं नाधिगच्छामि निर्मलस्यावरस्य च" भा॰ शा॰ २२६ श्लो॰ । "वेदार्थानधिगच्छेच्च शास्त्राणि विवि-धानि च" याज्ञ॰ ।

सम्+अधि+सम्यक् प्राप्तौ । "यत्ते समधिगच्छन्ति यस्यैते तस्य तद्धनम्" मनुः ।

अनु+प्राप्तौ पश्चाद्गमने अनुकरणे च । "तत् पापं शतधा भूत्वा तद्दातॄननुगच्छति" स्मृतिः "श्रुतेरिवार्थं स्मृतिरन्व-गच्छत्" रघुः । "अनुगतनयमार्गामर्गलां दुर्नयस्य" माघः ।

अन्तर्+व्यवधाने गतौ मध्यगतौ च । "भानो यस्मादन्तर्गतः" शत॰ब्रा॰ १।६।१।१ । "अन्तर्गता मदनवह्निशिखावली या" उद्भट॰ ।

अप+अपाये विश्लेषजनकक्रियायाम् । "सा कन्यापजगामाथ समीपात्तस्य धीमतः" भा॰ द्रो॰ ५४अ॰ ।

अपि+स्वकारणादौ प्रवेशे "अस्तं वामपिगच्छतु" अथ॰२।१२।८।

अभि+आभिमुख्येन गतौ । "अनुरागाद्वने रामं दिष्ट्या त्वम-भिगच्छसि" रामा॰ अयो॰ २ अ॰ । सम्यग्गतौ च "अभिगन्तास्मि भगिनीं मातरं च तवेति च" याज्ञ॰ ।

अव+बोधे, "यदावगच्छेदायत्यामनिष्टं प्रभुवकात्मनः" मनुः । प्राप्तौ च "कुतो सुखं जातु नरोऽवगच्छेत्" भा॰ उ॰ ७४०श्लो॰ ।

आ+पश्चाद्देशविभागपूर्वकगतौ । "आगच्छ विल्वशाखायां चण्डिके ! कुरु सन्निधिम्" दुर्गावाहनमन्त्रः । "धनुषोऽभ्या-समागत्य" भा॰ आ॰१८७अ॰ । "आगता यत जरेव हि-मानी सेव्यतां सुरतरङ्गिणी" उद्भटः । बोधे "आगमो निष्फलस्तस्य भुक्तिस्तोकापि यत्र नो" । आ+गम–णिच् । क्षमायां प्रतीक्षायाञ्च आत्म॰ "यावदागम-यतेऽथ नरेन्द्रान्" नैष॰ । आगमयते कालम् । "कर्मा-दिषु सर्वेषु अध्वर्युः संप्रेषमागमयेत" कात्या॰श्रौ॰४।६।८।

अधि+आ+प्राप्तौ "नाध्यागमन् भगवंस्तां गां मुनि-रुदारधीः" भा॰ आ॰६६अ॰ ।

अनु+आ+अनुगतौ सम्यग्गतौ पश्चाद्गतौ प्रत्यागतौ च "अन्वागतो यज्ञपतिर्वो अध्वमत" यजु॰१८।५९ । "अन्वागतो कर्म समाप्तौ भवतः प्रत्यागमिष्यति" वेददी॰ । सम्बन्धे च । "किञ्चित् पश्यत्यनन्वागतः" शत॰ ब्रा॰ १४।६।१।१७ । "अनन्वागतः असम्बद्धः" भा॰ ।

अभि+आ+आभिमुख्येनागतौ "सर्वस्याभ्यागतो गुरुः" मनुः सम्यगागतौ "क्रमादभ्यागतं द्रव्यम्" या॰ स्मृ॰ । प्राप्तौ च

उप+आ+समीपागतौ "वनादाराडुपागतः" रामा॰ । "तपोनिधिं वेत्सि न मामुपागतम्" शकु॰ । उपस्थितौ शकु॰ । "कथमापदुपागता" भा॰ व॰२६०अ॰ ।

प्रति+आ+परावृत्यागमने (यतो गतिस्तत्र पुनरागतौ) "र-

णात् प्रत्यागतं न्यूरं भार्य्याञ्च गतयौवनाम्” काण० । “प्रत्यागतश्चेव पुनस्तथैव” प्रा०त० ।

उद्+ऊर्द्ध गतौ उत्थाने अक० । “इत्युद्गताः पौरवधूमुखेभ्यः शृण्वन् कथाः” रघु० । उद्गमः । उत्क्रम्य गतौ च “ऊर्द्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आयति” मनुः ।

अभि+आ+आभिमुख्येनागमने । “अभ्युद्गतास्त्वा वयमद्य सर्वे” भा०आ० ८८अ० ।

प्रति+उद्+प्रतिकूलीभूय उत्थाने अक० “तमागतमभिप्रेक्ष्य प्रत्युद्गम्य परन्तपाः” भा०आ० १६८अ० । (आगवाड़ा) गतिभेदे सक० । “प्रत्युज्जगामातिथिमातिथेयः” । “प्रत्युद्गतमिवानुष्णैः” “प्रत्युद्गता पार्थिवधर्मपत्न्या” रघुः “प्रत्युज्जगामागमनप्रतीतः” कुमा० ।

उप+समीपगमने । “यहास्तमुपगच्छन्ति सारमेया इवामिषम्” “मदनमुपगतोऽहं पूर्वमम्भोजयोनेः” प्रबोधच० । “सुप्तां मत्तां प्रमत्तां वा रहो यत्रोपगच्छति” मनुः । प्रतिज्ञायाम् उपगमः ।

अभि+उप+प्रतिज्ञायाम् स्वीकारे च । “वयमभ्युपगच्छाम कन्येव त्वां प्रधर्षितम्” हरिवं०२अ० । अभ्युपगमः । आभिमुख्येन समीपगतौ च “गन्धमभ्युपगच्छन्ति यमसेऽर्थाय भामिनि !” भा०१२४अ० ।

नि+नियमेन प्राप्तौ । “क्षिते मित्रे निगतान् हन्ति वीरान्” ऋ०१०।१२२।५ । “निगतान् हननाय नियमेन प्राप्तान्” भा० । णिच् । नियमेन बोधने च निगमो वेदः । निगमकल्पतरोर्गलितं फलम्” भाग० १।१।३ । उक्तस्यार्थस्योपसंहारे च निगमनशब्दे विवृतिः ।

निर्+निष्क्रमणे । “अधिविन्ना तु या नारी निर्गच्छेद्रुषिता गृहात्” मनुः । विशेषेण प्राप्तौ च । “पुरुषाः प्रेष्यतामेके निर्गच्छन्ति धनार्थिनः” भा० व० २५८अ० ।

परा+परावृत्य गमने परिगतौ च । “यद् वै मनः परागतं यद्बद्धमिह वेह वा” अथ०७।१२।४ । “विद्यया तदारोहन्ति यत्र कामाः परागताः” शत०ब्रा० १०।५।४।१६ । व्याप्तौ च । “स्फुटपरागपरागतपङ्कजम्” माघ० ।

परि+परितो गतौ “यथा हि मेरुर्भगन्ता(सूर्य्येण)नित्यशः परिगम्यते” भा०व० २०४ अ० । वेष्टने च “अथ स वल्कदुकूलकुथादिभिः परिगतोज्ज्वलदुद्धतवालधिः” भट्टिः ।

प्रति+वैपरीत्येन गतौ (यत आगतिस्तत्रैव गमने) “भवतु प्रतिगमिष्यामस्तावत्” शकु० “अधीतां योगहीनस्य विद्यां प्रतिगतामिव” रामा०सुन्द०१८अ० ।

वि+विशेषेण गतौ विच्छेदे विगमे च । “अवनितलविगतैश्च भूतसंघैः” भा० द्रो० १७अ० । “ततो निशा साव्यगमन्महात्मनाम्” भा० आश्व० ६४अ० । “श्रद्धा च नो माविगमत्” मनुः । “दयितमन्तुरसह्यविरहाधिगमार्दित मन्ययापि सपदि व्यगमि” माघः ।

सम्+सङ्गे अक० आ० । “यत्र देवाः समगच्छन्त विश्वे” ऋ० १०।८२।६ । “सङ्गच्छस्व मया सार्द्धमेकैनैकनराधिप !” भा० अयो०१५२अ० । “अत्रे स्वते चान्तरीक्षे गङ्गासागरसङ्गमे” प्रा०त० । “परमं भगवन्नेवं संगमिष्ये त्वया सह” भा० व० २०६ अ० । “दिष्ट्या मे सङ्गतं यथा” भा० सम्यग्गतौ पर०सक० । “सङ्गच्छ योषित ! कौषं माम्” भट्टिः । गमेः कर्मविशेषे उपपदे कर्त्तरि खच् । तुरङ्गमः हृदयङ्गमः भुजङ्गमः इत्यादि । उरआदिषु उपपदेषु ड । उरगः भुजगः तुरगः हृद्गः अन्तग इत्यादि ।

गम पु० गम–यथायथं भावादौ अप् । १जिगीषोर्यात्रायाम्, २पथि, अमरः ३द्यूतभेदे, ४गमने, च । ५अपर्य्यालोचिते अध्वनि मेदि० । ६सदृशपाठे हेम० । गम्यते कर्मणि अप् न वृद्धिः । ७गन्तव्यमार्गे मार्गादौ । “अक्षस्तैकाङ्गगमः” पा० तत्र गमने “दुर्विज्ञेयविषमवटैर्विहि त्याग गमागमौ गताः” षट्पञ्चाशिका ।

गमक त्रि० गमयति गम–णिच्–ण्वुल् । १गमयितरि २बोधके च “सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः” महा०भा० “वत् प्रौढत्वमुदारता च वचसां यत्रार्थतोगौरवम् तच्चेदस्ति ततस्तदेव गमकं पाण्डित्यवैदग्ध्ययोः” भाष्मतीमा० । ३स्वरभेदे । “गमकः स्वश्रुतिस्थानस्थायां श्रुत्यन्तराश्रयात् । स्वरो यो मूर्च्छनामेति गमकः स इहोच्यते । कम्पितः स्फुरितो लीनो भिन्नः स्थविर एव च । आहतान्दोलितौ चेति गमकाः सप्त कीर्त्तिताः ! माघपौषनिशायान्तु शेषप्रहरमात्रके । साधकः सलिले स्थित्वा गमकान् सप्त साधयेत् । दाक्षिणात्या हरिप्रीत्यै गायन्ति गमकानिमान्” सङ्गी०दा० ।

गमथ पु० गम–अथच् । पथिके उज्ज्वद० ।

गमन न० गम–भावे ल्युट् । स्वाश्रयसंयोगविभागासमवायिकारणे १क्रियाभेदे “प्रसारणञ्च गमनं कर्म्माण्येतानि पञ्च च” “भ्रमणं रेचनं स्यन्दनोर्द्ध्वज्वलनमेव च । तिर्य्यग्गमनमप्यत्र गमनादेव लभ्यते” भाषा० । उत्क्षेपणशब्दे १०८६पृ०विवृतिः । २जिगीषोः प्रयाणे च अमरः ।

गमिन् त्रि० “भविष्यति गम्यादयः” पा० गम–भव्ये इनि ।

भाविगमनार्थे स्त्रियां ङीप्। "गम्यादीनामुपसंख्यानम्" वार्त्तिकोक्तेः ग्रामगमीत्यादौ द्वितीयात०समा०। तदन्तत्वेऽपि तद्योगे कर्म्मणि न षष्ठी ग्रामं गमी।

गमिष्ठ त्रि०अतिशयेन गन्ता—गन्तृ—अतिशायने इष्ठन्। गन्तृतमे। "किमङ्ग वा मत्यरक्षि गमिष्ठः" ऋ० १।११८।२।

गम्ब(न्व) गतौ भ्वा० पर० सक० सेट्। गम्बति अगम्बीत् जगम्ब। ओपधत्वे क्विपि गमौ गमः। ओपधत्वे गमौ गम इति भेदः।

गम्भन् त्रि० गम—बा० कन् भुगागमश्च। गम्भीरे "अपा गम्भनत्सीद मध्यस्या" यजु० १३।३०। "गभान् गम्भनि गभीरे" वेददी०। वेदे सप्तमीलोपः।

गम्भर न० गम—विच् गमं निम्नगतिं बिभर्त्ति भृ—अच् ६त०। उदके निघण्टुः। "इडन्ते गम्भरेषु प्रतिष्ठाम्" ऋ०१०।१०६।८। "गम्भरेषु गहनेषु जलेषु" भा०।

गम्भारिका स्त्री गम—विच् गमं निम्नगतिं बिभर्त्ति—भृ—ण्वुल् कापि अत इत्वम्।(गाम्भार) वृक्षभेदे राजनि०।

गम्भारी स्त्री गमं गतिभेदं बिभर्त्ति अण्, कं जलं बिभर्त्ति पृषो० कस्य ग इत्यन्ये उप०स० गौरा० ङीष्। (गाम्भार) वृक्षभेदे अमरः। गम्भार्य्याः फलं पुष्पं वा अण् तस्य लुपि प्रकृतिवल्लिङ्गता। गम्भारी-तत्फले पुष्पे च स्त्री। "गम्भारी भद्रपर्णी च श्रीपर्णी मधुपर्णिका। काश्मीरी काश्मरी हीरा काश्मर्य्यः पीतरोहिणी। कृष्णवृन्ता मधुरसा महाकुसुमिकापि च। काश्मरी तुवरा तिक्ता वीर्य्योष्णा मधुरा गुरुः। दीपनी पाचनी मेध्या भेदनी भ्रमशोषजित्। दोषतृष्णामशूलार्शोविषदाहज्वरापहा। तत्फलं बृंहणं वृष्यं गुरु केश्यं रसायनम्। वातपित्ततृषारक्तक्षयमूत्रविबन्धहृत्। स्वादु पाके हिमं स्निग्धं तुवराम्लं विबन्धकृत्। हन्याद्दाहतृषावातरक्तपित्तक्षतक्षयान्" भावप्र०

गम्भिष्ठ त्रि० गम्भन्+अतिशायने इष्ठन् टिलोपः। गम्भीरतमे। "अपा गम्भन्त्सीदेति एतद्वापां गम्भिष्ठं यत्रैष एतत्तपति" शत०ब्रा० ७।५।१।८।

गम्भीर त्रि० गच्छति जलमत्र गम—ईरन् नि० भुगागमः। १निम्नस्थाने अगाधे, अमरः। "हतगम्भीरखनीखनीनिभ" नैष०। २मन्द्रे शब्दे "स्निग्धगम्भीरनिर्घोषमेकस्यन्दनमास्थितौ" रघुः। ३गभीरार्थे च शब्दादि०। ४जम्बीरे, ५पद्मे, ६आगमन्त्रभेदे च पु०। "स्वरे सत्त्वे च नाभौ च त्रिषु गम्भीरता शुभा।

गम्भीरवेदिन् पु०गम्भीरं गहनं यथातथा वेत्ति विद—णिनि। "चिरकालेन यो वेत्ति शिक्षां परिचितामपि। गम्भीरवेदी विज्ञेयः स गजो गजवेदिभिः" राजपुत्रीयोक्तचिह्ने, १गजे। "अङ्कुशं द्विरदस्येव यन्ता गम्भीरवेदिनः" रघुः। गम्भीरवेदिनः इरः कवलं करीन्द्रे" माघः। त्व्। गम्भीरवेत्तृ "त्वग्भेदाच्च शोणितस्रावात् मांसस्य क्रथनादपि। आत्मानं यो न जानाति स स्यात् गम्भीरवेदिता" इत्यक्तलक्षणचिह्ने गजे।

गम्भीरिका स्त्री गम्भीर—स्वार्थे क संज्ञायां कन् वा कापि अत इत्वम्। १गम्भीरायां नद्यां २नदीभेदे च। "लौहित्यः सिन्धुनदः सरयूर्गम्भीरिका रथाह्वा च। गङ्गाकौशिक्याद्याः सरितो विदेहकाम्बोजाः" वृह०सं०१६अ०। ३नाडीभेदे "नाड्यो गम्भीरिका याश्च सद्यश्चिन्नदाकयैव च" सुश्रुतः। ४दृष्टिरोगभेदे "हताधिमन्थो निमिषो दृष्टिर्गम्भीरिका च या" सुश्रुतः। तल्लक्षणं तत्रैव उक्तं यथा "दृष्टिर्विरूपा श्वसनोपसृष्टा सङ्कुच्यतेऽभ्यन्तरतश्च याति। रुजावगाढा च तमक्षिरोगं गम्भीरिकेति प्रवदन्ति तज्ज्ञाः"।

गम्य त्रि०गम—पवर्गान्तत्वात् कर्म्मादौ यत्। १गमनीये २प्राप्ये च। अर्हार्थे यत्। गमनयोग्ये। "गम्यान्यपि तीर्थानि कीर्त्तितान्यगमानि च" भा०व० ८५। "अभिकामां स्त्रियं यश्च गम्यां रहसि याचितः" भा० आ० ८३ अ०। "गम्यं त्वभावे दातॄणां कन्या कुर्यात् स्वयं वरम्" याज्ञ०। "समानश्च खेदविगमो गम्यायामगम्यायाञ्च तत्र नियमः क्रियते इयं गम्या इयमगम्येति" महाभाष्यम्। "खेदयतीति खेदो रोगः इन्द्रियनियमासामर्थ्यं वा" इति कैयटः तथा च अगम्यानिषेधस्य इतराभ्यनुज्ञाफलकतया स्वदारगमने दोषाभावः" विवरणम्।

गम्यमान त्रि० गम—कर्म्मणि शानच्। १वर्त्तमानगतिकर्म्मणि। २बुध्यमाने च "गम्यमानाऽपि क्रिया विभक्तौ प्रयोजिका" व्या०न्यायः। "गम्यमानेऽर्थे" सि० कौ० भूरिप्रयोगः।

गम्यादि न० "भविष्यति गम्यादयः" पा० उक्ते भविष्यदर्थे इनिप्रत्ययान्तशब्दसमूहे ते च "गमी आगमी भावी प्रस्थायी प्रतिरोधी प्रतियोधी प्रतिबोधी प्रतियायी प्रतिषेधी इत्येते" पा०ग०। "गम्यादीनामुपसंख्यानम्" वार्त्ति० तद्योगे द्वितीयातत्पुरुषः। ग्रामगमी।

गय पु० रामायणप्रसिद्धे १वानरभेदे। "कोटीशतवृतो वापि गयो गवय एव च। वानरेन्द्र कौशमीर्षौ पृथक्

"पृथगश्नुताम्" भा० व० २८२अ०। २हविर्धानराजपुत्र-
भेदे, तत्कथा "हविर्धानाद्धविर्धानी विदुराद्युत षट्
सुतान्। बर्हिषदं गयं शुक्लं कृष्णं सत्यजितं व्रतम्"
भाग० ४।२४अ०। प्रियव्रतवंशोद्भवे ३राजभेदे तत्कथा यथा
"नक्ताद्द्युतिपुत्रो गयो राजर्षिप्रवर उदारश्रवा अजा-
यत। साक्षाद्भगवतो विष्णोर्जगद्रिरक्षिषया गृहीतसत्त्वस्य
कला आत्मवत्त्वादिलक्षणेन महापुरुषतां प्राप्तः। स वै
स्वधर्मेण प्रजापालनपोषणप्रीणनोपलालनानुशासन-
लक्षणेनेज्यादिना च भगवति महापुरुषे परावरे
ब्रह्मणि सर्वात्मनार्पितपरमार्थलक्षणेन ब्रह्मविच्चरणानु-
सेवयापादितभगवद्भक्तियोगेन चाभीक्ष्णशः परिभावित-
विशुद्धमतिरुपरतानात्म्य आत्मनि स्वयमुपलभ्यमान-
ब्रह्मात्मानुभवोऽपि निरभिमान एवावनिमजूगुपत्।
तस्येमां गाथां पाण्डवेय! पुराविद उपगायन्ति।
गयं नृपः कः प्रतियाति कर्मभिर्यज्वाभिमानी बहुवि-
द्धर्मगोप्ता। समागतश्रीः सदसस्पतिः सतां सत्सेवकोऽन्यो
भगवत्कलामृते। यमभ्यषिञ्चन् परया मुदा सतीः(सत्यः)
सत्याशिषो दक्षकन्याः सरिद्भिः। यस्य प्रजानां दुदुहे
धराऽऽशिषो निराशिषो गुणवत्सस्नुतोधाः। छन्दांस्य-
कामस्य च यस्य कामान् दुदूहुराजह्रुरथो बलिं
नृपाः। प्रत्यञ्चिता युधि धर्मेण विप्रा यदाशिषां षष्ठ-
मंशं परेत्य। यस्याध्वरे भगवानध्वरात्मा मघोनि माद्य-
त्युरुसोमपीथे। श्रद्धाविशुद्धाचलभक्तियोगसमर्पितेज्या-
फलमाजहार। यत्प्रीणनाद्बर्हिषि देवतिर्यङ्-
मनुष्यवीरुत्तृणमाविरिञ्चात्। प्रीयेत सद्यः स ह विश्व-
जीवः प्रीतः स्वयं प्रीतिमगाद्गयस्य। गयाद्गयन्त्यां चित्र-
रथः सुगतिरवरोधन इति त्रयः पुत्रा बभूवुः" भाग० ५।१५।
अमूर्त्तरयसः पुत्रे प्रधानषोडशराजान्तर्गते ४राजर्षिभेदे
तत्कथा।

"गयस्यामूर्त्तरयसं मृतं सृञ्जय! शुश्रुम। यो वै
वर्षशतं राजा हुतशिष्टाशनोऽभवत्। तस्मै ह्यग्निर्वरं
प्रादात्ततो वव्रे वरं गयः। तपसा ब्रह्मचर्येण व्रतेन
नियमेन च। गुरूणाञ्च प्रसादेन वेदानिच्छामि वेदि-
तुम्। स्वधर्मेणाविहिंसान्यान् धनमिच्छामि चाक्षयम्।
विप्रेषु ददतश्चैव श्रद्धा भवतु नित्यशः। अनन्यासु
सवर्णासु पुत्रजन्म च मे भवेत्। अन्नं मे ददतः श्रद्धा
धर्मे मे रमतां मनः। अविघ्नं चास्तु मे नित्यं धर्म-
कार्येषु पावक!। तथा भविष्यतीत्युक्त्वा तत्रैवान्तर-
धीयत। गयो ह्यवाप्य तत्सर्वं धर्मेणारीनजीजयत्।
स दर्शपौर्णमासाभ्यां कालेष्वाग्रयणेषु च। चातुर्मास्यैश्च
विविधैर्यज्ञैश्चावाप्तदक्षिणैः। अयजच्छ्रद्धया राजा परि-
संवत्सरान् शतम्। गवां शतसहस्राणि शतमश्वशतानि
च। शतं निष्कसहस्राणि गवाञ्चाप्ययुतानि षट्।
उत्थायोत्थाय स प्रादात् परिसंवत्सरान् शतम्। नक्षत्रेषु
च सर्वेषु ददन्नक्षत्रदक्षिणाः। ईजे च विविधैर्यज्ञै-
र्यथा सोमोऽङ्गिरास्तथा। सौवर्णीं पृथिवीं कृत्वा य
इमां मणिशर्कराम्। विप्रेभ्यः प्राददद्राजा सोऽश्वमेधे
महामखे। जाम्बूनदमया यूपाः सर्वे रत्नपरिच्छदाः।
गयस्यासन् समृद्धास्तु सर्वभूतमनोहराः। सर्वकामसमृद्धञ्च
प्रादादन्नं गयस्तथा। ब्राह्मणेभ्यः प्रहृष्टेभ्यः सर्वभूतेभ्य
एव च। ससमुद्रवनद्वीपनदीनदवनेषु च। नगरेषु च
राष्ट्रेषु दिवि व्योम्नि च येऽवसन्। भूतग्रामाश्च
विविधाः संतृप्ता यज्ञसम्पदा। गयस्य सदृशो यज्ञो
नास्त्यन्य इति तेऽब्रुवन्। षट्त्रिंशद्योजनायामा
त्रिंशद्योजनमायता। पश्चात् पुरश्चतुर्विंशद्वेदी ह्यासी-
द्धिरण्मयी। गयस्य यजमानस्य मुक्तावज्रमणिस्तृता।
प्रादात् स ब्राह्मणेभ्योऽथ वासांस्याभरणानि च। यथोक्ता
दक्षिणाश्चान्या विप्रेभ्यो भूरिदक्षिणाः। यत्र भोजन-
शिष्टस्य पर्वताः पञ्चविंशतिः। कुल्याः सुस्रुतवाहिन्यो
रसानामभवंस्तदा। वस्त्राभरणगन्धानां राशयश्च
पृथग्विधाः। यस्य प्रभावाच्च गयस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः।
वटश्चाक्षय्यकरणः पुण्यं ब्रह्मसरश्च तत्। स
चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया। पुत्रात् पुण्यतर-
स्तुभ्यं मा पुत्रमनुतप्यथाः" भा० द्रो० ६६अ०। ५धने
६अपत्ये ७गृहे च निघण्टुः। "इन्द्रो वसुभिः परि-
पातु नो गयम्" ऋ० १०।६६।२। "गयं गृहनामैतत्।
प्राप्तव्यं गीयते शब्द्यतेऽस्मिन्निति वा गयं गृहम्" भा०।
"अरक्षहासुवे गयम्" ऋ० १।७४।२। "गयं धनम्"
भा०। "परि पाहि नो गयम्" ऋ० ६।७१।३।
"गयं गृहं धनं वा" भा०। ८अन्तरीक्षे च। "गयस-
फानं प्रमे मनवत्सखावसुः" ऋ०१।४४।७। "गयं
गृहमन्तरिक्षं वा" भा०। ९गृहगते प्राणिनि च।
"या नो गयमाविवेश" ऋ० ६।७४।२। "गयं गृह
गतं प्राणिजातम्" भा०। १०स्वस्थाने। "हित्वी गयमारे
अवद्य आगात्" ऋ०१०।८८।५। "गयं स्वस्थानम्" भा०।
११प्राणेषु बृह०उ०, "सा हैषा गयांस्तत्रे प्राणा वै गयास्तत्

प्रार्थांसत्ते तद्यद्गयांसत्त तस्माद्गायत्री नाम” शत० ब्रा० १४।८।१५।७। गयाऽस्त्यत्र अच्। १२गयाप्रदेशे बहुव०। “गयस्य यजमानस्य गयेष्वेव महाक्रतुम्। आजुह्वा सरितां श्रेष्ठे गययज्ञे सरस्वती” भा० शल्य०३८ अ० “गयेन यजमानेन गयेष्वेव पितॄन् प्रति” रामा० अयो०१०७।१। तेन तद्यागस्थानत्वेन च गयेति प्रसिद्धिः १३असुरभेदे। तत्कथा वायुपु०गयामाहात्म्ये २अ०यथा।

“गयासुरोऽसुराणाञ्च महाबलपराक्रमः। योजनानां सपादञ्च शतं तस्योच्छ्रयः स्मृतः। स्थूलः षष्टियोजनानां श्रेष्ठोऽसौ वैष्णवः स्मृतः। कोलाहले गिरिवरे तपस्तेपे सुदारुणम्। बहुवर्षसहस्राणि निरुच्छ्वासं स्थितोऽभवत्। तत्तपस्तापिता देवाः संक्षोभं परमं ययुः। ब्रह्मलोकं गता देवाः प्रोचुस्ते प्रपितामहम्।”

ततस्तत्कृतनमस्कारादिकमुपवर्ण्य तद्वरकथा तत्रैव यथा “यदि तुष्टास्तु मे देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः। सर्वदेव द्विजातिभ्यो यज्ञतीर्थशिलोच्चयात्। देवेभ्योऽतिपवित्रोऽहं ऋषिभ्योऽपि शिवाव्ययात्। मन्त्रेभ्यो देवदेवीभ्यो योगिभ्यश्चापि सर्वशः। न्यासिभ्यश्चापि धर्मिभ्यो धर्मिभ्यश्च तथा पुनः। शान्तिभ्योऽतिपवित्रोऽहं पवित्रः स्यां सदा सुराः!। पवित्रितास्तु तं देवाः सत्यमुक्त्वा दिवं ययुः। दृष्ट्वा दैत्यं, तथा स्पृष्ट्वा सर्वे हरिपुरं ययुः। शून्ये लोकत्रये जाते शून्या यमपुरी ह्यभूत्। यम इन्द्रादिभिः सार्द्धं ब्रह्मलोकं ततोऽगमत्। ब्रह्माणमूचिरे देवा गयासुरविलोपिताः। त्वया दत्ताधिकारांश्च तान् गृहाण पितामह!। ब्रह्माब्रवीत्ततो देवान् व्रजामो विष्णुमव्ययम्। ब्रह्मादयोऽब्रुवन् विष्णुं त्वया दत्तवरोऽसुरः। तद्दर्शनाद्ययुः स्वर्गं शून्यं लोकत्रयं ह्यभूत्। देवैरुक्तो वासुदेवो ब्रह्माणं च सकोऽब्रवीत्। गयासुरं प्रार्थयस्व यज्ञार्थं देहि देहकम्। विष्णूक्तः ससुरो ब्रह्मा गत्वाऽपश्यद्गयासुरम्। गयासुरोऽब्रवीद्दृष्ट्वा ब्रह्माणं त्रिदशैः सह। संपूज्योत्थाय विधिवत् प्रणतः श्रद्धयान्वितः। गयासुर उवाच। अद्य मे सफलं जन्म अद्य मे सफलं तपः। यदागतोऽतिथिर्ब्रह्मा सर्वं प्राप्तं मयाद्य वै। योगिन्! योगाङ्गवित् सर्वलोकस्वामिन्! पितर्गुरो!। यदर्थमागतो ब्रह्मन् तत्कार्यं करवाण्यहम्। ब्रह्मोवाच। पृथिव्यां यानि तीर्थानि दृष्टानि भ्रमता मया। यज्ञार्थं न तु ते तानि पवित्राणि शरीरतः। त्वया देहे पवित्रत्वं प्राप्तं विष्णुप्रसादतः। अतः पवित्रं देहं त्वं यज्ञार्थं देहि मेऽसुर!।

गयासुर उवाच। धन्योऽहं देवदेवेश! यद्देहं प्रार्थ्यते त्वया। पितृवंशे कृतार्थोऽहं मातृवंशे तथैव च। त्वयैवोत्पादितो देहः पवित्रस्तु त्वया कृतः। सर्वेषामुपकाराय यागोऽयं भविष्यति। इत्युक्त्वा सोऽपतद्भूमौ श्वेतकल्पे गयासुरः। नैरृत्यं दिशमाश्रित्य तदा कोलाहले गिरौ। शिरः कृत्वोत्तरे दैत्यः पादौ कृत्वा तु दक्षिणे ब्रह्मा संभृतसम्भारो मानसानृत्विजोऽसृजत्” इत्युपक्रम्य कतिचित्तत्कल्पितर्षीनुक्त्वा “एतानन्यांश्च विप्रेन्द्रान् वेधा लोकपितामहः। परिकल्प्याकरोद्यागं गयासुरशरीरके। अग्निष्टोमादि यज्ञान्वै सुसाद्धिनानवाकल्पयत्। दक्षिणाग्निं गार्हपत्याहवनीयौ तपोऽव्ययः। यज्ञान्ते देवर्षिषु यज्ञाः प्रतिष्ठिताः। यज्ञस्य च प्रतिष्ठार्थं विप्रेभ्यो दक्षिणां ददौ। कृत्वा पूर्णाहुतिं ब्रह्मा स्नात्वा चावभृथे सुरैः। यज्ञयूपं सुरैः सार्द्धं समानीय व्यरोपयत्। ब्रह्मणः प्रस्थां श्रेष्ठे सरस्वतीप्लुतं शुभम्। यज्ञवाटे सुरैः सार्द्धं गयासुरमपश्यत। चलितं चलितो ब्रह्मा धर्मराजमभाषत। या त्वद्गेहे शिला ह्यानीयाशिलाचारयत्। दैत्यस्य शीर्षे शिरसि तां धारय ममाज्ञया। विचलार्थं, यमः श्रुत्वाऽधारयत्तत्र वै शिलाम्। शिलायां धारितायान्तु सशिलस्त्वासुरोऽचलत्। देवानूचेऽथ रुद्रादीन् शिलायां निश्चलाः स्थिताः। तिष्ठध्वं देवाः सकलास्तथेत्युक्त्वा च ते स्थिताः। देवाः पादैश्चायित्वा तथापि चलितोऽसुरः। ब्रह्मा च व्याकुलो विष्णुं गतः क्षीराब्धिशायिनम्। तुष्टाव प्रणतो भूत्वा गत्वा चाहत्य तं प्रभुम्। ब्रह्माण्डस्य पते! नाथ! नमामि जगतां पतिम्। गतिं कीर्त्तिमतां नृणां भुक्तिमुक्तिप्रदायकम्। विष्वक्सेनोऽब्रवीद्विष्णुं देव! त्वां स्तौति पद्मजः। हरिराह्वानयस्व त्वं विष्णूक्तः स तमानयत्। प्रणम्योचे हरिः कस्मादागतोऽसि वदस्व तत्। ब्रह्मोवाच। देवदेव! कृते यागे प्रचचाल गयासुरः। शिलायां देवरूपिण्यां न्यस्तायां तस्य मस्तके। रुद्रादिषु च देवेषु संस्थितेष्वसुरोऽचलत्। इदानीं निश्चलार्थं हि प्रसादं कुरु माधव!। ब्रह्मणो वचनं श्रुत्वा ह्याकृष्य स्वशरीरतः। मूर्त्तिं ददौ निश्चलार्थं ब्रह्मणे भगवान् हरिः। आनीय मूर्त्तिं ब्रह्मापि शिलायां समधारयत्। तथापि चलितं वीक्ष्य पुनर्देवमथागमत्। आगत्य विष्णुः क्षीराब्धेः शिलायां संस्थितोऽभवत्। जनार्द्दनाभिधानेन पुण्डरीकेति नामतः।

शिलायां निश्चलार्थं हि स्वयमादिगदाधरः । निश्चलार्थं पञ्चधासीत् शिलायां प्रपितामहः । पितामहोऽथ फल्गवीशः केदारः कनकेश्वरः । ब्रह्मा स्थितः स्वयं तत्र गजरूपी विनायकः । गयादित्यस्तोत्तरार्को दक्षिणार्कस्त्रिधा रविः । लक्ष्मीः सीताभिधानेन, गौरी वै मङ्गलाह्वया । गायत्री चैव सावित्री त्रिसन्ध्येयं सरस्वती । इन्द्रो बृहस्पतिः पूषा वसवोऽष्टौ महाबलाः । विश्वे देवाश्चाश्विनेयौ मरुतो विघ्ननायकाः । यक्षोरगगन्धर्वास्तस्थुर्देवाः स्वसन्निधिः । आदितो गदया चासौ यस्माद्दैत्यः स्थिरीकृतः । स्थित रूपेण हरिणा तस्मादादिगदाधरः । अथो गयासुरो देवान् किमर्थं वञ्चितोह्यहम् । यज्ञार्थं ब्रह्मणे दत्तं शरीरममलं मया । विष्णोर्वचनमात्रेण किं न स्यां निश्चलोह्यहम् । यत्सुरैः पीड़ितोऽत्यर्थं गदया हरिणा तथा । पीड़ितो यद्यहं देवाः प्रसन्नाः सन्तु सर्वदा । गदाधरादयस्तुष्टाः प्रोचुर्दैत्यं गयासुरम् । वरं ब्रूहि प्रसन्नाः स्मो देवानूचे गयासुरः । यावत् पृथ्वी पर्वताश्च यावच्चन्द्रार्कतारकाः । तावच्छिलायां तिष्ठन्तु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः । अन्याश्च सकला देवा मन्नाम्ना क्षेत्रमस्तु वै । पञ्चक्रोशं गयाक्षेत्रं क्रोशमेकं गयाशिरः । तन्मध्ये सर्वतीर्थानि प्रयच्छन्तु हितं नृणाम् । स्नानादितर्पणं कृत्वा पिण्डदानात् फलाधिकम् । सहात्मनि सहस्य कुलानामोद्धरेश्वरः । व्यक्ताव्यक्तस्वरूपेण यूयं तिष्ठन्तु सर्वदा । गदाधराद्यस्य लोकात् भूयात् सर्वाघनाशनात् । श्राद्धं सपिण्डकं येषां ब्रह्मलोकं प्रयान्तु ते । ब्रह्महत्यादिकं पापं विनश्यतु च सेविनाम् । नैमिषं पुष्करं गङ्गा प्रयागं चाविमुक्तकम् । एतान्यन्यानि तीर्थानि दिवि भुव्यन्तरीक्षतः । समायान्तु सदा नृणां प्रयच्छन्तु हितं सुराः! । ते देवास्तानि तीर्थानि प्रयच्छन्तु हितं नृणाम् । पितॄणां ब्रह्मलोकस्य भुक्तिमुक्तिफलं तथा । एको विष्णुस्त्रिधामूर्त्तिर्यावत् संकीर्त्त्यते बुधैः । तावद्गयासुरक्षेत्रं ख्यातिमेतु सदा भुवि । ब्रह्महत्यादिकं पापं विनाशयतु सेविनाम् । किं बहूक्त्या सुरेशाना ! शुभास्तेचापि देवता । येन तिष्ठेदहं चापि, समयः प्रतिपाल्यताम् । गयासुरवचः श्रुत्वा प्रोचुर्विष्ण्वादयः सुराः त्वया यत् प्रार्थितं सर्वं तद्भविष्यत्यसंशयम् । पितॄणां वै कुलशतमात्मानं पिण्डदानतः । श्राद्धादिना नयिष्यन्ति ब्रह्मलोकमनामयम् । अस्मत्पादानर्चयित्वा यास्यन्ति परमां गतिम् । सनत्कुमार उवाच । दैवैर्दत्तवरो दैत्यो हर्षितो निश्चलोऽभवत् ।” ४अङ्गिरसे मुनिभेदे गर्गशब्दे दृश्यम् अस्य हृषा०आद्युदात्तता ।

गयस्फान पु० स्फायी–णिच् अन्तर्भूतण्यर्थात् ल्युट् नि० यलोपः गयस्य धनस्य स्फानः । धनवर्द्धके । “गयस्फानो अमीवहा वसुवित् पुष्टिवर्द्धनः” ऋ० १। ९१।१२ । “गयस्फानः धनस्य वर्द्धयिता” भा० । “एधि गयस्फानो गोभिरश्वेभिरिन्द्र !” ऋ० ७।५४।२ ।

गया स्त्री गयो गयासुरः गयरूपो वा कारणत्वेनास्त्यस्य अच् । तीर्थभेदे गयशब्दे तत्कथा उक्ता ।

वायुपु० गयामा० १अ० तन्माहात्म्यं यथा

“वक्ष्ये तीर्थवरं पुण्यं श्राद्धादौ सर्वतारकम् । गयातीर्थं सर्वदेशतीर्थेभ्योऽप्यधिकं शृणु । गयासुरस्तपस्तेपे ब्रह्मणा क्रतवेऽर्थितः । प्राप्तस्य तस्य शिरसि शिलां धर्मोह्यधारयत् । तत्र ब्रह्माकरोद्यागं स्थितश्चादिगदाधरः । फल्गुतीर्थादिरूपेण निश्चलार्थमहर्निशम् । गयासुरस्य विप्रेन्द्र ! ब्रह्माद्यैर्दैवतैः सह । कृतयज्ञो ददौ ब्रह्मा ब्राह्मणेभ्यो गृहादिकम् । श्वेतकल्पे तु वाराहे गयो यागमकारयत् । गयनाम्ना गयाख्याता क्षेत्रं ब्रह्माभिकाङ्क्षितम् । काङ्क्षन्ति पितरः पुत्रान्नरकाद्भयभीरवः । गयां यास्यति यः पुत्रः स नस्त्राता भविष्यति । गयाप्राप्तं सुतं दृष्ट्वा पितॄणामुत्सवो भवेत् । पद्भ्यामपि जलं स्पृष्ट्वा सोऽस्मभ्यं किं न दास्यति ? । गयां गत्वान्नदाता यः पितरस्तेन पुत्रिणः । पक्षत्रयनिवासी च पुनात्यासप्तमं कुलम् । न चेत् पञ्चदशाहं वा सप्तरात्रं त्रिरात्रकम् । महाकल्पकृतं पापं गयां प्राप्य विनश्यति । पिण्डं दत्त्वा च पित्रादेरात्मनोऽपि तिलैर्विना । ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः । पापं तत्सङ्गजं सर्वं गयाश्राद्धाद्विनश्यति । आत्मजोऽप्यन्यजोवापि गयाभूमौ यदा तदा । यन्नाम्ना पातयेत् पिण्डं तन्नयेत् ब्रह्म शाश्वतम् । नामगोत्रे समुच्चार्य पिण्डपातनमीष्यते । येन केनापि कस्यचित् स याति परमां गतिम् । ब्रह्मज्ञानं गयाश्राद्धं गोगृहे मरणं तथा । वासः पुंसां कुरुक्षेत्रे मुक्तिरेषा चतुर्विधा । ब्रह्मज्ञानेन किं साध्यं गोगृहे मरणेन किम् । वासेन किं कुरुक्षेत्रे यदि पुत्रोगयां व्रजेत् । गयायां सर्वकालेषु पिण्डं दद्याद्विचक्षणः । अधिमासे जन्मदिने चास्तेऽपि गुरुशुक्रयोः । न त्यक्तव्यं गयाश्राद्धं

सिंहस्थेऽपि वृहस्पतौ । तथा दैवप्रमादेन प्रवसत्सु ग्रहेषु च । पूतः कर्म्माधिकारी च श्राद्धकृद्ब्रह्मलोकभाक् । प्रीत्या श्राद्धन्तु कर्त्तव्यं सर्व्वेषां वर्णलिङ्गिनाम् । एवं कुर्व्वन् नरः सम्यक् महतीं श्रियमाप्नुयात् । सकृद्गयाभिगमनं सकृत्पिण्डस्य पातनम् । दुर्लभं किं पुनर्नित्यमस्मिन्नेव व्यवस्थितः । प्रमादान्म्रियते क्षेत्रे ब्रह्माद्ये मुक्तिदायके । ब्रह्मज्ञानाद्यथा मुक्तिर्लभ्यते नात्र संशयः । कीकटादिमृतानाञ्च पितॄणां तारणाय च । तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन वक्तव्यं सुविचक्षणैः । ब्रह्मप्रकल्पितान् विप्रान् हव्यकव्यादिनार्च्चयेत् । तैस्तुष्टैस्तोषिताः सर्व्वाः पितृभिः सहदेवताः । मुण्डनञ्चोपवासश्च सर्व्वतीर्थेष्वयं विधिः । वर्ज्जयित्वा कुरुक्षेत्रं विशालां विरजां गयाम् । दण्डं प्रदर्शयेद्भिक्षुर्गयां गत्वा न पिण्डदः । दण्डं न्यस्य विष्णुपदे पितृभिः सह मुच्यते । न दण्डी किल्बिषं धत्ते पुण्यं वा परमार्थतः । अतः सर्व्वक्रियां त्यक्त्वा विष्णुं ध्यायति भावुकः । संन्यसेत् सर्व्वकर्म्माणि वेदमेकं न संन्यसेत् । मुण्डपृष्ठाच्च पूर्व्वस्मिन् पश्चिमे दक्षिणोत्तरे । सार्द्धं क्रोशद्वयं मानं गयेति ब्रह्मणेरितम् । पञ्चक्रोशं गयाक्षेत्रं क्रोशमेकं गयाशिरः । तन्मध्ये सर्व्वतीर्थानि त्रैलोक्ये यानि सन्ति वै । श्राद्धकृद् यो गयाचले पितॄणामनृणो हि सः । शिरसि श्राद्धकृद् यस्तु कुलानां शतमुद्धरेत् । गृहाच्चलितमात्रेण गयाया गमनं प्रति । स्वर्गारोहणसोपानं पितॄणाञ्च पदे पदे । पदेपदेऽश्वमेधस्य यत्फलं गच्छतो गयाम् । तत्फलञ्च भवेन्नृणां समग्रं नात्र संशयः । पायसेनाथ चरुणा सक्तुना पिष्टकेन वा । तण्डुलैः फलमूलाद्यैर्गयायां पिण्डपातनम् । तिलाज्यदधिमध्वादिपिण्डद्रव्येषु योजयेत् । मुष्टिमात्रप्रमाणेन आर्द्रामलकमात्रतः । शमीपत्रप्रमाणेन पिण्डं दद्याद्गयाशिरे । उद्धरेत् सप्त गोत्राणि कुलमेकोत्तरं शतम् । तिलकल्केन खण्डेन गुड़ेन घृतेन वा । केवलेनैव दध्ना वा दुग्धेन मधुनाथ वा । पिण्याकं सक्तुं शाकं पितृभ्योऽक्षयमित्युत । इष्यतेऽर्थाप्तितो भोज्यं हविष्यं मनुरब्रवीत् । एकतः सर्व्ववस्तूनि रसवन्ति मधूनि हि । कृत्वा गदाधराज्ञां फल्गुतीर्थाम्बु चैकतः । पिण्डानां पिण्डदानं पुनः प्रत्यवनेजनम् । दक्षिणा चान्नसंकल्पस्तीर्थश्राद्धेष्वयं विधिः । नावाहनं न दिग्बन्धो न दोषो दृष्टिसम्भवः । सकारुण्येन कर्त्तव्यं तीर्थश्राद्धं विचक्षणैः । अन्यत्रावाहिताः काले पितरो यान्त्यमुं प्रति । तीर्थे सदा वसन्त्येते तस्मादावाहनं न हि । तीर्थश्राद्धं प्रयच्छद्भिः पुरुषैः फलकाङ्क्षिभिः । कामं क्रोधं तथा लोभं त्यक्त्वा कार्य्या क्रिया ऽनिशम् । ब्रह्मचार्य्येकभोजी च भूशायी सत्यवाक् शुचिः । सर्व्वभूतहिते रक्तः स तीर्थफलमश्नुते । तीर्थान्यनुसरन् धीरः पाषण्डं दूरतस्त्यजेत् । पाषण्डं तच्च विज्ञेयं वर्त्तेत् कामकारतः । तीर्थेषु ये नरा धीराः कर्म कुर्वन्ति संयताः । यथा ब्रह्मविदो वेद्यं वस्तु ध्यानन्यचेतसः । प्रविशन्ति परं धाम ब्रह्म ब्रह्मपरायणाः । याऽऽस्ते वैतरणी नाम नदी त्रैलोक्यविश्रुता । सावतीर्णा गयाक्षेत्रे पितॄणां तारणाय वै । स्नातो गोदो वैतरण्यां त्रिःसप्त कुलमुद्धरेत् । गयाक्षयवटं गत्वा विप्रान् सन्तोषयिष्यति । ब्रह्मप्रकल्पितान् विप्रान् हव्यकव्यादिनार्च्चयेत् । तैस्तुष्टैस्तोषिताः सर्व्वाः पितृभिः सहदेवताः । गयायां नहि तत्स्थानं यत्र तीर्थं न विद्यते । सान्निध्यं सर्व्वतीर्थानां गयातीर्थं ततो वरम् । मीनमेषस्थिते सूर्य्ये कन्यायां कार्मुके घटे । दुर्लभं त्रिषु लोकेषु गयायां पिण्डपातनम् । मकरे वर्त्तमानेऽर्के ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः । दुर्लभं त्रिषु लोकेषु गयाश्राद्धं सुदुर्लभम् । गयायां पिण्डदानेन यत् फलं लभते नरः । न तच्छक्यं मया वक्तुं कल्पकोटिशतैरपि" ।

तद्यात्राविधिश्च तत्रैव ६ अ० । "सनत्कुमार उवाच । गयायात्रां प्रवक्ष्यामि शृणु नारद ! मुक्तिदाम् । निष्कृतिः पिण्डकर्त्तॄणां ब्रह्मणा गीयते पुरा । उद्यतश्चेद्गयां गन्तुं श्राद्धं कृत्वा विधानतः । विधाय कर्पटीवेशं कृत्वा ग्रामं प्रदक्षिणम् । ततो ग्रामान्तरं गत्वा श्राद्धशेषस्य भोजनम् । ततः प्रतिदिनं गच्छेत् प्रतिग्रहविवर्ज्जितः । प्रतिग्रहादपावृत्तः सन्तुष्टो नियतः शुचिः । अहङ्कारविमुक्तो यः स तीर्थफलमश्नुते । यस्य हस्तौ च पादौ च मनश्चापि सुसंयतः । विद्या तपश्च कीर्त्तिश्च स तीर्थफलमश्नुते । ततो गयाप्रवेशे च पूर्व्वतोऽस्ति महानदी । तत्र तोयं समुत्पाद्य स्नातव्यं निर्म्मले जले । देवादींस्तर्पयित्वाथ श्राद्धं कृत्वा यथाविधि । स्ववेदशाखोदितमर्घ्यावाहनवर्जितम् । अपरेद्युः शुचिर्भूत्वा गच्छेद्वै प्रेतपर्व्वते । ब्रह्मकुण्डे ततः स्नात्वा देवादींस्तर्पयेत् सुधीः । कुर्य्याच्च श्राद्धं

वामं जान्वाच्य प्रयतः प्रेतपर्वते । प्राचीनावीतिनाऽव्यग्र दक्षिणाभिमुखः स्मरन् । "कव्यवालोऽनलः सोमो यमश्चैवार्यमा तथा । अग्निष्वात्ता बर्हिषदः सोमपाः पितृदेवताः । आगच्छन्तु महाभागा युष्माभी रक्षितास्त्विह"। "मदीयाः पितरो ये च कुले जाताः सनाभयः । तेषां पिण्डप्रदानार्थमागतोऽस्मि गयामिमाम् । ते सर्वे तृप्तिमायान्तु श्राद्धेनानेन शाश्वतीम्" । आचम्योक्त्वा च मन्त्रं प्राणायामं प्रयत्नतः । पुनराहविरञ्चितः ब्रह्मलोकाप्तिहेतवे । एवञ्च विधिवत् श्राद्धं कृत्वा पूर्वं यथाक्रमम् । पितृनावाह्य चाव्यग्र मन्त्रैः पिण्डप्रदो भवेत् । तीर्थे प्रेतशिलादौ च चरुणा सक्तुनैव वा । प्रक्षाल्य पूर्वं तत्स्थानं पञ्चगव्यैः पृथक् पृथक् । मन्त्रैरेव संपूज्य पञ्चगव्यैश्च देवताम् । यावन्तिका मनुष्यैश्च गृहीताः पितृकर्म्मसु । गच्छन्ति तावदसुराः सिंहत्रस्ता यथा मृगाः । अष्टकासु च वृद्धौ च गयायां चाब्दिकेऽहनि । मातुः श्राद्धं पृथक् कुर्यादन्यत्र पतिना सह । वृद्धिश्राद्धे तु मात्रादि गयायां पितृपूर्वकम् । गृहीत्वाञ्जलिना तेभ्यः पितृतीर्थेन तत्त्वतः । शक्तुना मुष्टिमात्रेण दद्यादक्षय्यपिण्डकम् । आब्रह्मस्तम्बपर्य्यन्तं देवर्षिपितृमानवाः । तृप्यन्तु पितरः सर्वे मातृमातामहादयः । अतीतकुलकोटीनां सप्तद्वीपनिवासिनाम् । आ ब्रह्मभुवनात् लोकादिदमस्तु तिलोदकम् । पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः । माता पितामही चैव तथैव प्रपितामही । मातामहस्तत्पिता च प्रमातामहकादयः । तेषां पिण्डो मया दत्तो ह्यक्षय्यमुपतिष्ठताम् । मुष्टिमात्रप्रमाणन्तु आर्द्रामलकमात्रकम् । शमीपत्रप्रमाणं वा पिण्डं दद्याद्गयाशिरे । उद्धरेत् सप्तगोत्राणां कुलानि शतमुद्धरेत् । पितुर्मातुश्च भार्याया भगिन्या दुहितुस्तथा । पितृमातृष्वसुः सप्त गोत्राः प्रकीर्त्तिताः । विंशतिर्विंशतिरिन्द्राः१८ षोडश द्वादशैव हि । रुद्राश्च११ अष्ट चैव कुलान्येकोत्तरं शतम् । नावाहनं न दिग्बन्धो न दोषो दृष्टिसम्भवः । सकारुण्येन कर्त्तव्यं तीर्थश्राद्धं विचक्षणैः । पिण्डासनं पिण्डदानं पुनः प्रत्यवनेजनम् । दक्षिणा चान्नसंकल्पस्तीर्थश्राद्धेष्वयं विधिः" ।

अधिकं मदीयगयाश्राद्धादिपद्धतौ द्रष्टव्यम् । गयाश्राद्धस्य फलादेराधारादिकं गयाश्राद्धादिपद्धतौ अस्माभिर्यद्यपि तथा "गयाश्राद्धफलं किंचिदिति, विविच्यते । "[illegible] पातयेत् पिण्डम्" इत्यादिवचनजातात् पुत्रादिकृतश्राद्धात् तदुद्देश्यपित्रादिगतं नरकनिवृत्तिब्रह्मलोकावाप्त्यादिफलमवगम्यते तन्न नोपपद्यते । तथा हि सर्वो हि लोकः स्वेष्टसाधने कर्म्मणि प्रवर्त्तते तत्प्रवृत्त्या च तत्तदिष्टसाधनं वस्तु साधयति इत्येवं नियमे स्थिते वैदिककर्म्मण्यपि तथैव स्वाभीष्टफलवत्त्वेन प्रवृत्तिरुचिता न्याय्यमापद्यते । एवं शास्त्रदेशितं फलमनुष्ठातर्य्येव कल्पिष्यति "शास्त्रीयं फलं प्रयोक्तरि तल्लक्षणत्वादिति" जैमिनीयन्यायात् । अन्यकर्त्तृकक्रियया अन्यदीयफलस्य जननेऽतिप्रसङ्गः स्यात् । ततश्च पुत्रादिकृतश्राद्धात् कथं पित्रादेरुद्धारादिसम्बन्धः तस्य श्राद्धाद्यकर्त्तृत्वात् इत्येवं प्राप्ते उच्यते "यस्मिन् जाते एतामिष्टिं निर्वपति पूत एव सः" इत्यादिवेदवचनात् जैमिनीयन्यायस्य जातेष्ट्यादिभिन्नविषयत्वं कल्प्यते । तथा च पित्रादिकृतजातेष्ट्यादिद्वारा अन्नप्राशनादिसंस्कारद्वारा च यथा तत्राऽकर्त्तर्य्यपि पुत्रे फलमुत्पद्यते एवं गयादिश्राद्धकर्त्तुरुद्देश्यस्याकर्त्तुरपि उद्धारादिफलसम्बन्धः नानापुराणवचनबलादपि सम्भवति "फलसंयोगस्त्वचोदिते न स्यादशेषभूतत्वादिति" जैमिनीयन्यायान्तरेण विधिविशेषेणैव फलविशेषसम्बन्धस्य इत्युक्तत्वात् । तथा च शास्त्रातिप्रसङ्गस्य शास्त्रातिरिक्तविषयत्वमिति कल्प्यते "नास्ति वचनस्यातिभारः" इति न्यायात् "वाचनिके ह्यर्थे न्यायानवतारात्" इति न्यायाच्च । तत्र वचनाद्धोभयगतफलसाधनताऽवगता जातेष्ट्यादिवत् । तत्र फलं पुण्यविशेषस्तज्जन्यनरकाद्युद्धारो वेत्यन्यदेतत् । मीमांसादावेवैतद्विवेचितमित्युपरम्यते । काम्यादिकृतपितृकृतगयाश्राद्धस्य तु कर्त्तर्य्येवाकरणनिबन्धनप्रत्यवायपरिहारमात्रं, सति कामे विशिष्टफलानन्त्यञ्च फलम् "गयायां पिण्डदानेन पितृणामनृणो भवेत्" इत्यादिवचने पितृणामकरणस्यावश्यकतया तदकरणे प्रत्यवायबोधनात् "गयाभिगमनं कर्त्तुं यः शक्तो नाभिगच्छति । शोचन्ति पितरस्तस्य वृथा तस्य परिश्रमः" इति कूर्मपुराणीयेन समर्थस्य गयाश्राद्धाऽकरणे प्रत्यवायजनकतोक्तेः "जीवतो वाक्यकरणात् प्रत्यब्दं भूरिभोजनात् । गयायां पिण्डदानाच्च त्रिभिः पुत्रस्य पुत्रता" इत्यादिवचने गयाश्राद्धकरणेनैव पुत्रकार्य्यकारितया पुत्रत्वसिद्ध्युक्तेश्च । तेन गयाश्राद्धं नित्यमत एव यथाशक्ति अनुष्ठेयं "नित्ये यथा शक्त्यादिति" न्यायात् । तथापि सकलकरणमेव

नित्यं तावतैव शास्त्रार्थसिद्धेः "सकृत्कृते कृतः शास्त्रार्थ इति" न्यायात् आवृत्तिबोधकशोपस्याद्यभावाच्च जन्मतिथ्यादिश्राद्धवत् पुनःपुनः करणावश्यकता। पुनःकरणे तु फलाधिक्यम् "यो भूय आरभते तस्य फले विशेषः" इति न्यायात् "सकृद्गयाभिगमनं सकृत्पिण्डप्रपातनम्" इत्यादिवाक्यमप्याद्यस्यैवावश्यकत्वार्थं न तु द्वितीयादेर्निरासार्थमपि, परिसंख्यापत्तेः। तत्रापि प्रथमयात्रायां येषां प्रेतत्वनिवारणार्थं प्रेतशिलायां पिण्डदानभाण्डस्फोटने कृते तत्र द्वितीययात्रायां तेषां ते न कार्य्ये इत्येव विशेषः। प्रथमयात्रानन्तरमृतानान्तु द्वितीययात्रायां ते अपि कार्य्ये। अन्यत् सर्व्वं सर्व्वास्वपि यात्रासु समानम्। तथादत्तं पित्रादौ नरकोद्धारादि यथायथं फलं उक्तं तु तस्मिन् पुत्रादेः प्रत्यवायाभावः सत्यान्तु कामनायां विशिष्टसन्तानादि पुत्रादिगतं फलं भवतीति सिद्धम्। अथेदं विविच्यते प्रागुक्तपुराणादिवचनेषु गयाश्राद्धस्य पित्राद्युद्धारः प्रत्यवायपरिहारः पुत्रादाभिश्च फलत्वेन श्रूयते तत्र गयाश्राद्धप्रवृत्तौ किं प्रयोजकं किमेकैकमुभयं वा मिलितं वेति सन्देहे मिलितस्यैव प्रयोजकता तत्र कामनाभेदादेकस्य मुख्यफलताऽपरयोरानुषङ्गिकता वा तथा च यदा पित्राद्युद्धारार्थिना गयाश्राद्धं क्रियते तदा तदेव मुख्यं फलं तत्प्रवृत्तौ प्रयोजकं, प्रत्यवायपरिहारः पुत्रोत्पत्तिश्च तत्र प्रासङ्गिकौ अन्यार्थदीपस्यान्यप्रकाशनवत्। यदा तु पुत्रार्थिना तदनुष्ठीयते तदा पुत्रोत्पत्तिरेव मुख्यं फलं पित्राद्युद्धारस्तु तत्र द्वारमित्येव सिद्धान्तः। एवं पित्राद्युद्धारस्य फलत्वे स्थितेऽधुना तदेदं विचार्य्यते। उद्धारो नाम सापेक्षयोत्कृष्टस्थानादिनयनं तच्च प्रकृते नारकीयदेहविगमानन्तरं देवादिदेहप्रापणरूपं तच्च न सम्भवति नारकीयादिदेहादेः स्वस्वकर्म्मारब्धतया कारणसत्त्वे विगमासम्भवात् तत्कर्म्मणां च भोगेनैव नाश्यत्वात् "नाभुक्तं क्षीयते कर्म्म कल्पकोटिशतैरपीति" आगमात्। ततश्च तद्देहनाशः आरम्भककर्म्मनाश एव नान्यथा। तथा च गयाश्राद्धादिना कथमुद्धारसम्भवः। प्रारब्धकर्म्मणाञ्च भोगादेव क्षये सति गयाश्राद्धेनोद्धारो जननीय इति कल्पनापि न युक्ता भोगादेव कर्म्मक्षये कल्पेत्र गयाश्राद्धवैफल्यापत्तेः। इत्येवं स्थिते उच्यते कर्म्मविपाकोक्तदानादिना प्रारब्धकर्म्मक्षयद्वारा यथा रोगनाशकल्पना तथा प्रकृतेऽपि गयाश्राद्धादिना प्रारब्धक्षयनाशद्वारैव उद्धारकल्पना "नाभुक्तं क्षीयते" इत्यादिवाक्यस्य तु बलवद्वाक्यस्यैव प्रतिबन्धकस्य सत्त्वेनाप्रवृत्तेः "न हि वचनस्यातिभारः इति" न्यायात् तथा च गयाश्राद्धस्यैव प्रारब्धक्षयजनकपुण्यविशेषजनकता कर्म्मविपाकोक्तदानादिवदेव कल्प्यते इति न कश्चिद्विरोधः। किञ्च भोगादेव प्रारब्धकर्म्मक्षयादनन्तरमुद्धारकल्पनेऽपि न गयाश्राद्धवैफल्यं पापविशेषैरेकैकयोनिष्वनेकावृत्तिश्रवणात् फलोन्मुखानामितरेषामनारब्धफलानां कर्म्मणाञ्च गयाश्राद्धनाश्यता भविष्यतीति। असति च नारकीयाद्यारम्भके पापे उद्धारस्य प्रकृष्टलोकावाप्तिरूपतैव। स्वकर्म्मानुसारेण तल्लोकप्राप्तेरपि पूर्व्वं तत्त्वे तु पुत्रनिष्ठः प्रत्यवायपरिहार एव फलं मुक्तपित्रादौ तथाकल्पनस्य पूर्व्वमुक्तत्वात् तथैवात्र कल्पनौचित्यात्।

अथ गयाश्राद्धाधिकारिणः। तत्र पुत्रपौत्रप्रपौत्रा एव प्रधानाधिकारिणः। तद्भिन्नाः सर्व्वेऽपि गौणाधिकारिणः। तथा "पुत्रेषु विद्यमानेषु नान्यो वै कारयेत् स्वधाम्" इत्यादिवचनेन पुत्रसत्त्वेऽन्यकर्त्तृकश्राद्धस्य निषेधेऽपि गयायां तस्य प्रतिप्रसवः, "आत्मजो वाऽन्यजो वापि गयाकूपे यदा तदा। यन्नाम्ना पातयेत् पिण्डं तं नयेद् ब्रह्म शाश्वतम्" इति वायवीयवचनात् "सवर्णा ज्ञातयो मित्रबान्धवाः सुहृदस्तथा। तेऽपि भूयो गयां गत्वा पिण्डं दद्युर्विधानतः" इति च त्रिस्थलीधृतवाक्यात्। तथा चात्र सम्बन्धिमात्रस्याधिकारः। यो यदीयधनं यथा कथञ्चिद्गृह्णाति सोऽसवर्णोऽपि तदीयगयाश्राद्धेऽधिकारी, "प्रेतं किञ्चिदपत्यर्थम्" इत्यादिवायवीयवचनेऽसवर्णवणिग्दत्तपिण्डेन प्रेतोद्धारस्य कीर्त्तनात् पुत्रो वा भ्रातृपुत्रो वा मित्रं वा स्वजनोऽपि वा। अधिको वाथवा दद्यात् द्वयोः स्वयंस्तदा तयोरिति" वह्निपुराणीयाच्च। तथान्यत्र कर्त्तृविशेषविषयनिषेधोऽपि गयायां न प्रवर्त्तते "न पुत्रेभ्यः पिता दद्यान्नानुजेभ्यस्तदाग्रजः। न पत्न्यै तु पतिर्द्दद्यात् बुद्धिमान् सुसमाहितः" इति च सामान्यतो निषिध्य "तेऽपि यान्ति दिवं सर्व्वे पिण्डे दत्ते इति श्रुतिः। अतस्तेभ्योऽत्र यत्नेन पिण्डं दद्यात् समाहितः" इति च त्रिस्थल्यां गयायां प्रतिप्रसवात् बौधायनेनापि "पित्रा श्राद्धं न कर्त्तव्यं पुत्राणान्तु कदाचन। भ्रात्राग्रजेन वा कार्य्यं भ्रातॄणां न कनीयसाम्। अतिस्नेहेन कार्य्यं वा सपिण्डीकरणं विना। गयायामविशेषेण ज्यायानपि समा-

चरेदिति सामान्यतो निषिध्य गयायां प्रतिप्रसवाच्च । पृथ्वीवचने अत्रेति गयायामित्यर्थः ।

अथ गयाश्राद्धेऽनधिकारिणः। जीवत्पितृको जीवन्मातृकश्च गयाश्राद्धे सर्व्वथानधिकारी । जीवत्पितृको मृतमातृकस्तु यदि प्रसङ्गेन गयां प्राप्नोति तदा अन्वष्टकाश्राद्धमिव मातृपार्व्वणमेव कुर्य्यात् "अन्वष्टक्यं गयाप्राप्तौ सत्यां यच्च क्षयाहनि । मातुः श्राद्धं सुतः कुर्य्यात् पितर्य्यपि च जीवति" इति मैत्रायणीयपरिशिष्टवाक्यात् । अत्र प्राप्तावित्युक्त्या प्रासङ्गिकगमनं सूचितम् "गयां प्रसङ्गतो गत्वा मातृश्राद्धं समाचरेदिति त्रिस्थलीसेतुधृतवचने प्रसङ्गत इति पदस्य स्पष्टोपादानस्वरसात् । तेन जीवत्पितृकस्य गयामुद्दिश्य गमने न मातृश्राद्धकरणम् । मातृश्राद्धस्यान्वष्टकाश्राद्धसादृश्यात् पार्व्वणमेव कार्य्यमिति त्रिस्थलीसेतुप्रभृतयः । अन्ये तु जीवन्मातृको मृतमातृको वा जीवत्पितृकोऽपि पार्व्वणविधिना पितामहादीनां गयाश्राद्धं कुर्य्यात् जीवे पितरि वै पुत्रः श्राद्धकार्य्यं विवर्ज्जयेत् । येषां वापि पिता दद्यात्तेषामेके प्रचक्षते" इति हारीतवचनोत्तरार्द्धेन जीवत्पितृकपार्व्वणस्य विधानेन गयायामपि तत्प्रवृत्तेरित्याहुः । आचार एवात्रान्यतरपक्षग्रहणे शरणम् ।

संन्यासिनस्तु सर्व्वकर्म्मपरित्यागितया गयाश्राद्धेऽनधिकारिणः । तथापि तत्र विष्णुपदादिश्राद्धस्थानेषु दण्डभ्रामस्पर्शनं प्रणवोपासनादिवत् तैराचरणीयं न तु श्राद्धतर्पणादि "दण्डं प्रदर्शयेद्भिक्षुर्गयां गत्वा न पिण्डदः । दण्डं स्पृष्ट्वा विष्णुपदे पितृभिः सह मुच्यते" इति वायवीयात् स्पृष्ट्वा स्पर्शयित्वेत्यर्थः । पुत्त्रवत्याः स्त्रिया नाधिकार इति गौडैकदेशिनामाचारः स तु मूलाभावान्नादरणीयः ।

अथ गयाश्राद्धकालः । न तत्र कालशुद्ध्यपेक्षा "गयायां सर्व्वकालेषु पिण्डं दद्याद्विचक्षणः । अधिमासे जन्मदिने अस्ते च गुरुशुक्रयोः । न त्यक्तव्यं गयाश्राद्धं सिंहस्थे च वृहस्पताविति" वायवीयात् । अत्र सर्व्वकालेष्वित्युपक्रमात् अस्ते इत्याद्युक्तिस्तु सर्व्वसमयशुद्धिप्रयोजकनिमित्तमात्रोपलक्षणार्था न तु रात्र्यादिपर्य्युदस्तकालग्रहणार्थेति बोध्यं सर्व्वत्र तीर्थादौ रात्र्यादिकालस्य पर्य्युदस्ततया रघुनन्दनादिभिः स्वीकारात् । संक्रान्त्यादौ तु फलातिशयः "गयाश्राद्धं प्रकुर्व्वीत संक्रान्त्यादौ विशेषतः । काले वाऽपरपक्षे वा चतुर्थ्यादितिथिष्वपीति" वह्निपुराणीयात् "मकरे वर्त्तमानेऽर्के ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः । दुर्लभं त्रिषु लोकेषु गयायां पिण्डपातनमिति" वायुपुराणवाक्याच्च । तथान्येऽपि निषिद्धकाला गयायां प्रतिप्रसूताः । यथा "विवाहव्रतचूड़ासु वर्षमर्द्धं तदर्द्धकम् । पिण्डदानं मृदा स्नानं न कुर्य्यात्तिलतर्पणमिति" कार्ष्णाजिनिवचनेन, "वृद्धिमात्रे तथान्यत्र पिण्डदाननिराक्रिया । कृता गर्गादिभिर्मुख्यैर्मासमेकन्तु कर्म्मिणामिति" स्मृतिसंग्रहवाक्येन च विवाहादेरूर्द्ध्वं वर्षादिकालपर्य्यन्तं पिण्डदानस्य निषेधेऽपि "महालये गयाश्राद्धे मातापित्रोर्म्मृताहनि । कृतोद्वाहोऽपि कुर्व्वीत पिण्डनिर्व्वपणं सुतः" इति, "पित्रोः क्षयाहे वर्षे च पितृपक्षे महालये । गयायां पिण्डदानस्य न कदाचिन्निराक्रियेति" च त्रिस्थलीसेतुधृतस्मृतिसंग्रहवाक्याच्च तत्प्रतिप्रसवः । तथा तत्र तिलतर्पणनिषेधाभावोऽपि "उपरागे व्यतीपाते गयायामथ पर्व्वणि । आदित्यादिनिषेधेऽपि कर्त्तव्यं तिलतर्पणमिति" स्मृतिदर्पणधृतसंग्रहवाक्यात् ।

अथ गयाश्राद्धे निषिद्धकालः । "तीर्थश्राद्धं गयाश्राद्धं श्राद्धमन्यच्च पैतृकम् । अब्दमध्ये न कुर्व्वीत महागुरुनिपातने" इति गारुड़ात् प्रमीतमहागुरुकस्य वर्षमात्रं गयाश्राद्धं निषिद्धम् । तत्रायं विशेषः वृद्ध्यादिनिमित्तकसपिण्डीकरणे तु कर्त्तुं शक्यत एव "अस्थिक्षेपं गयाश्राद्धं श्राद्धञ्चापरपक्षिकम् । अब्दमध्ये न कुर्व्वीत सपिण्डीकरणं विना" इति गारुड़वाक्यान्तरात् । अत्राप्यपरो विशेषः यदि पितृभक्तिमान् तदाब्दमध्येऽपि गयाश्राद्धं कर्त्तुं शक्नोति "अस्थिक्षेपं गयाश्राद्धं श्राद्धं चापरपक्षिकम् । प्रथमाब्देऽपि कुर्व्वीत यदि स्याद्भक्तिमान् सुतः" इति त्रिस्थलीसेतुधृतवचनात् । अत्र भक्तिः प्रीतिरिति बहवः । अन्ये तु अब्दमध्ये प्रेतस्य देवतात्वयोग्यतासिद्धये देवतासंस्कारकमेकं पार्व्वणं कर्त्तव्यं तदेव भक्तिपदाभिधेयं तच्च कृत्वा गयाश्राद्धं कुर्य्यादित्याहुः । भक्त्या वर्षमध्ये गयाश्राद्धकरणे तु वृद्धाविव मासिकादीन्यपकृष्य कार्य्याणीति बोध्यम् । अत्रेयं सम्प्रदायानुसारिणी व्यवस्था अकृतसपिण्डनस्य प्रथमाब्दे गयाश्राद्धं नैव कार्य्यं कृतसपिण्डनस्यापि सति सम्भवे प्रथमाब्दे नैव कार्य्यमित्येव मुख्यः पक्षः प्रसङ्गतो गयाप्राप्तौ पुनरागमनाद्यसम्भावनायान्तु भक्त्या, मतान्तरीयं श्राद्धं कृत्वा वा । प्रथमाब्देऽपि तत् कार्य्यमित्य-

स्या’दिति। महापातकिनामपि वर्षमात्रं गयाश्राद्धं न कार्य्यम् “म्रियते पतितानां च गते संवत्सरे क्वचित्। देशधर्म्मप्रमाणत्वाद्गयाकूपे समुद्धरेदिति” प्रायात् कूपग्रहणं गयास्थतीर्थमात्रोपलक्षणम्। पतितानामिति यावद्दुर्मरणमृतानामुपलक्षणार्थं ते च विस्तरभया न्नात्र लिखिताः। शूलपाणेस्तु मिताक्षरायां तावद्दुर्निमित्तमृतानां संवत्सरादूर्द्ध्वमेव नारायणबलिविधानपूर्वकं श्राद्धकरणमुक्तत्वया गयाश्राद्धस्यापि तत्स्थानीयत्वेन तत्काले एव करणौचित्यम्। अतएव तत्र षट्त्रिंश- न्मतीयवाक्यम् “गोब्राह्मणहतानाञ्च पतितानां तथैव च। ऊर्द्ध्वं संवत्सरात् कुर्य्यात् सर्व्वमेवौर्द्ध्वदैहिकमिति”। अत्र सर्व्वमिति सर्वशब्दस्वरसात् नारायणबलेरिव गयाश्राद्धादेरपि वर्षोत्तरमेव कर्त्तव्यता नान्यदिति प्रतीयते। अतएव तद्वचनव्याख्यायां मिताक्षराकृता नारायणबलिं कृत्वौर्द्ध्वदैहिकं कार्य्यमित्युक्तम्। एवञ्चापघातिनाम् “नास्ति किञ्चिद्गयां विना” इत्युक्तिरपि वर्षोत्तरमेव तत्कर्त्तव्यतार्थेति बोध्यम्। अथ कर्तृविशेषे गयाश्राद्ध- विशेषः। तत्र “पितॄणां दत्तमक्षयमिति”, “पिण्डं दद्याच्च पित्रादेरिति” च वाक्यीयात् पित्रादित्रयाणामुद्देश्यता। “पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहादयः” इत्युक्तेः, गया- मुपक्रम्य “मातामहानामप्येवं तन्त्रेण सनातनीति” वायुपुराणवचनाच्च, मातामहादीनामप्युद्देश्यतेत्येवं षड्दैवतं श्राद्धमिति गौडीयाः। “अन्वष्टकायां वृद्धौ च गयायाञ्च मृताहनि। अत्र मातुः पृथक्श्राद्धमन्यत्र पतिना सह” इति वह्निपुराणोक्तेः “नान्दीमुखेऽन्वष्ट- कायां गयायाञ्च मृताहनि। पितामह्यादिभिः सार्द्धं मातुः श्राद्धं समाचरेत्” इति शातातपोक्तेश्च मात्रादी- नामप्युद्देश्यता तेन नवदैवत्यम्। तत्रायं विशेषः। नान्दीमुखे श्राद्धमेतेषामेव नवदैवतपार्वणस्य विधानेन तत्साहचर्य्यात् तद्दिनामेव नवदैवत्यमिति। “पित्रादि नवदैवं वा तथा द्वादशदैवतम्” वह्निपुराणीयात् मातामह्यादित्रिकवर्जितं नवदैवतमिति द्वादशदैवतं वा। तत्र वाक्यद्वयश्रवणात् विकल्प एव गम्यते स च देशभेदा- दिना व्यवस्थितः। पितृव्यादीनान्तु एकोद्दिष्टेनैव तद- न्ते पिण्डदानमात्रं कार्य्यम्। तत्पत्नीनामपि पृथगे- कैकोद्दिष्टादि कार्य्यम् “न योषिद्भ्यः पृथग्दद्यात्” इत्या- दिना पृथग्दाननिषेधेऽपि “स्वगोत्रे परगोत्रे वा दम्पत्योः पिण्डपातनम्। अपृथक् निष्फलं श्राद्धं पिण्डश्चोदक- तर्पणम्” इति वाक्यीये गयाद्युपक्रम्य पृथग्दाननिषेधेन तत्प्रतिप्रसवात्।”

गयाकूप गयास्थकूपभेदे पुं० गयाक्षेत्र न० गयाख्ये क्षेत्रभेदे गयातीर्थ तद्रूपे तीर्थे न०। गयादित्य पु० मतस्थादित्य- भेदे गयाशिरस् न० गयास्थे गयशिरसि। “सर्वै- र्मान्या भवतात्” इत्युक्तेः गयाशिरस्यपि न० “पिण्डं दद्यात् गयाशिरे” वायुपु०। गयाशीर्षगयाशिरःशब्दयो- ऽप्यत्र। १गन्धर्वे। “गयोऽसि गयोऽसि” ता० ब्रा०। “गयः फलाकाङ्क्षिभिर्गन्तव्यः” भा०।

गर त्रि० गीर्य्यते गॄ—कर्म्मादौ पचादि० अच्। तत्र गवे गरद् इति पाठात् टित्त्वात् स्त्रियां ङीप्। १गीर्यमाणे २उप- विषे ३रोगे ४विषे च पु० हेमच०। “गरो गिरः पल्लवनार्थ- लाघवे मितञ्च सारञ्च वचो हि वाग्मिता” नैष०। “स्निग्धोऽन्नपानं नखरोमनूत्रविड्रार्त्तवेषु क्रमशोऽनुदत्ताः। स्त्रीणां प्रयच्छन्त्यरयो गरांश्च” सुश्रुतः। “विषनिमित्तस्तु गरोपयोगाद्दुष्टतोयसेवनात्” सुश्रुतः विषभक्षण- जातव्यथकरणोक्तौ “अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्ध- नापहः” स्मृतिः। ५विषभेदे न० हेमच० “तस्याविदं गरं भुङ्क्ते” भाग० ८।७।२२श्लो०। ६वत्सनाभाख्ये विषे राजनि०। ववादिषु पञ्चमे तिथ्यर्द्धरूपे ७करणे न० मेदि०। करणशब्दे विवृतिः। “गरोदृश्य” पा० गणसूत्रोक्ते दृश्ये च तस्य उञ्छादि० अन्तोदात्तता। भावे अप्। ८निगरणे पु०। ततः तार० इतच्। गरित सञ्जातगरणे। गीर्य्यते कर्म्मणि अप्। ९०भक्ष्ये तृणभेदे “तृणेषु मन्दविषेषु” इत्युपक्रमे “योगैर्नानाविधैरेषां च- र्णानि गरणादिशेत्” सुश्रुतः।

करणशब्दे चतुष्टयात् प्रभृति करणाधीशाः तत्भेदे तेषां फलादिकं च मु०चि०८८प०उक्तं ५०अन्ते यथा।

“ववबालवकौलवतैतिलाख्यगरवणिग्विष्टिसञ्ज्ञा- नाम्। पतयः स्युरिन्द्रकमलजमित्रार्यमभूश्रियः सयमाः। कृष्णचतुर्दश्यर्धाद् ध्रुवाणि शकुनिश्चतुष्पदं नागम्। किन्तुघ्नमिति च तेषां कलिवृषफणिमारुताः पतयः। कुर्य्यात् शुभचरस्थिरपौष्टिकानि धर्म्मक्रिया द्विज- हितानि च बालवाख्ये। सम्प्रीतिमित्रकरणानि च कौलवे स्युः सौभाग्यसंश्रयगृहाणि च तैतिलाख्ये। कृषिबीजगृहाश्रयजानि गरे वणिजि ध्रुवकार्य्यवणि- ग्युतयः। नहि विष्टिकृतं विदधाति शुभं परघात विषादिषु सिद्धिकरम्। कार्य्यं पौष्टिकमौषधादि

शकुनी गूढानि मन्त्रास्तथा। गोकार्यादि पदव्यदे द्विज-पितृनुद्दिश्य राज्यानि च। नागे स्थावरदारुणानि हरणं दौर्भाग्यकर्माण्यतः। किन्त्वस्मे शुभमिष्टकृत्यकरणं मङ्गल्यसिद्धिक्रियाः।"

गरघ्न पु० गरं हन्ति हन–टक्। १कृष्णार्जके २बर्बरे च राजनि०। (गरुड़) ३मत्स्यभेदे स्त्री ङीप्। भावप्र० तद्गुणा उक्ता यथा "गरघ्नी मधुरा तिक्ता तुवरा वातपित्तनुत्। कफघ्नी रुचिकृद्ग्राही दीपनी बलवीर्य्यकृत्"।

गरण न० गॄ–सेचने गॄ–निगरणे वा भावे ल्युट्। १सेचने २भक्षणे च। "गरवान् गरणवान्" निरुक्तौ ६।१८। ३विषे शब्दचि०।

गरद न० गरेण सेचनेन दीयते खण्ड्यते दो–खण्डने कर्मणि घञर्थे क। १विषे हेम०। दा–क ६त०। २विषदातरि त्रि० "अग्निदो गरदश्चैव" स्मृतिः।

गरभ पु० गॄ–बा० अभच्। गर्भे हेमच०।

गरल न० गिरति जीवनम् गॄ–अलच् गरं सेचनं लाति प्रतीकाराय ला–क वा। १विषे अमरः। "स्मरगरलखण्डनं मम शिरसि मण्डनम्"। "गरलमिव कलयति मलयसमीरम्" गीतगो०। "संक्षादितं गरलमिवाशनेन" भा० व० ६७ अ०। २तृणपुञ्जे(घासेर आटि) ३सर्पविषे ४मानभेदे च हेमच०।

गरलारि पु० ६त०। मरकतमणौ राजनि०। [शब्दरत्ना०।

गरव्रत पुंस्त्री गरः विषवद्दुःसर्पभोजनं व्रतमस्य। मयूरे

गरस् न० गॄ–बा० असुन्। १भक्षणे। "सगरा अग्नि नुभ्रः" ताण्ड्यब्रा०। "गरसा नभ्रसेन सह वर्त्तमानः" भा०।

गरहन् पु० गरं हन्ति हन्–क्विप्। १कृष्णार्जके २बर्बरे च त्रिका०।

गरा स्त्री गॄ–गॄ–वा अच् अजादेराकृतिगणत्वात् टाप्। १देवताडीवृक्षे राजनि०। भावे–अ। २भक्षणे भरणी।

गरागरी स्त्री गरं भूयिकाविषमागिरति गॄ–अच् गौरा० ङीष्। देवताडीवृक्षे अमरः।

गरात्मक न० गरस्य विषस्येवात्मा यस्य। शिग्रुबीजे शब्दच०।

गराधिका स्त्री गरे गरप्रतीकारेऽधिका श्रेष्ठा। लाक्षायाम् रत्नमा०। गराविकेति पाठान्तरे गर इवाचरति क्यच्–ण्वुल्। तत्रार्थे। [उभ० सेट् गरयति अजगरत् त।

गरि (गुरुं करोतीत्यर्थे णिच् गुरोर्गरादेशः) गुरुकरणे अक०

गरिमन् पु० गुरोर्भावः इमनिच् गरादेशः। अधःपतनसाधने ऊर्द्ध्वस्थितिविरोधिनि गुरुत्वरूपे गुणे। "पादाहतं यत् महिमा गरिम्णः"। "इतराहृतवन्न यदिदं गरिमण्यपि-तावत्प्यनगमगतताम्" माघः। "मोदाद्राजफलो स्फीतगरिमा विस्मयतोभोगिभिः" सा०द०।

गरिष्ठ त्रि० अतिशयेन गुरुः गुरु+इष्ठन् गरादेशः। १अतिगुरौ। २राजभेदे पु० "हविर्धान गरिष्ठश्च हरिश्चन्द्रश्च पार्थिवः" भा० स० ७अ० यमसभ्योक्तौ। ३दैत्यभेदे पु०। "हविष्यश्च गरिष्ठश्च प्रथमो नरकः पृथुः" हरिवं० २६२ अ० दैत्योक्तौ।

गरी स्त्री गॄ–पचाद्यच् तत्र गणे गरट् इति पाठात् ङीप्। देवताडीवृक्षे अमरः गरागरीत्यत्र पदद्वयमित्यन्यमतात्।

गरीयस् त्रि० अतिशयेन गुरुः गुरु+ईयसुन् गरादेशः। अतिगुरौ "सखा गरीयान् शत्रुश्च" "वाक्यस्यार्थगरीयसः" माघः। स्त्रियां ङीप्। "तथापि शुश्रूषुरहं गरीयसीः" माघः।

गरुड़ पु० गरुद्भ्यां डयते डी–ड पृषो० तलोपः। कश्यपात्मजे विनतागर्भजाते १पक्षिराजे अमरः। "विनतापि सुषिद्धार्था बभूव मुदिता तदा। जनयामास पुत्रौ द्वावरुणं गरुड़ं तथा। विकलाङ्गोऽरुणस्तत्र भास्करस्य पुरःसरः। पतत्रिणान्तु गरुड़ इन्द्रत्वेनाभ्यषिच्यत" भा० आ० ३१अ०। विंशतिविधप्रासादमध्ये २प्रासादभेदे। "गरुड़ाकृतिश्च गरुड़ो नन्दीति षट्चतुष्कविस्तीर्णः। कार्य्यश्च सप्तभौमो विभूषितोऽण्डैश्च विंशत्या" वृ०स० ५६अ०। ३सैन्यनिवेशनभेदरूपे व्यूहभेदे। "दण्डव्यूहेन तन्मार्गं यायात्तु शकटेन वा। वराहमकराभ्यां वा सूच्या वा गरुड़ेन वा" मनुः। "सूच्याग्रवत्पश्चाद्भागः पृथुमध्यो वराहव्यूहः एष एव पृथुतरमध्यो गरुड़व्यूहः ताभ्यां पार्श्वयोर्भये सति व्रजेत्" कुल्लू०।

गरुड़ध्वज पु० गरुड़ो ध्वजोऽस्य। १विष्णौ अमरः। यथा च तस्य तत्केतनत्वं तथा अमावशयब्दे पृ०२४१६द्रष्टव्यम्। गरुड़केतनादयोऽप्यत्र। "पर्याप्ति भक्त्या गरुड़ध्वजस्य" माघः। "महाबलो गरुड़ध्वजः" विष्णुसं०।

गरुड़पुराण न० गरुड़ायोक्तं विष्णुना पुराणम्। अष्टादशमहापुराणान्तर्गते सप्तदशे महापुराणभेदे। गरुड़स्येदम् उद्देश्यतया अण् गारुड़मप्यत्र। तत्संख्याप्रतिपाद्यविषयाश्च उत्तरख० १०८अ० नारदीयपुराणोक्ता यथा,

"ब्रह्मोवाच। मरीचे! शृणु वक्ष्यामि पुराणं गारुड़ं शुभम्। गरुडायाब्रवीत् पृष्टो भगवान् गरुड़ा-

स्मृतः । एकोनविंशसाहस्रं तार्क्ष्यं कल्पकथाचितम्" । तत्र पूर्वखण्डे । "पुराणोपक्रमो यत्र सर्गः संक्षेपतस्ततः । सूर्य्यादिपूजनविधिर्दीक्षाविधिरतः परम् । श्राद्धपूजा ततः पश्चान्नवव्यूहार्च्चनं द्विज ! । पूजाविधानञ्च तथा वैष्णवं पञ्जरं ततः । योगाध्यायस्ततो विष्णोर्नामसाहस्रकीर्त्तनम् । ध्यानं विष्णोस्ततः सूर्य्यपूजा मृत्युञ्जयार्च्चनम् । मालामन्त्राः शिवार्च्चाऽथ गणपूजा ततः परम् । गोपालपूजा त्रैलोक्यमोहनं श्रीधरार्च्चनम् । विष्ण्वर्च्चा पञ्चतत्त्वार्च्चा चक्रार्च्चा देवपूजनम् । न्यासादिसन्ध्योपास्तिश्च दुर्गार्च्चाऽथ सुरार्च्चनम् । पूजा माहेश्वरी चातः पवित्रारोहणार्च्चनम् । मूर्त्तिध्यानं वास्तुमानं प्रासादानाञ्च लक्षणम् । प्रतिष्ठा सर्वदेवानां पृथक् पूजा विधानतः । योगोऽष्टाङ्गो दानधर्मः प्रायश्चित्तविधिक्रिया । द्वीपेशनरकाख्यानं सूर्य्यव्यूहश्च ज्योतिषम् । सामुद्रिकं स्वरज्ञानं नवरत्नपरीक्षणम् । माहात्म्यमथ तीर्थानां गयामाहात्म्यमुत्तमम् । ततो मन्वन्तराख्यानं पृथक् पृथग् विभागशः । पित्राख्यानं वर्णधर्मा द्रव्यशुद्धिः समर्पणम् । श्राद्धं विनायकस्यार्च्चा ग्रहयज्ञस्तथाऽऽश्रमाः । जननाख्यं प्रेताशौचं नीतिसारो व्रतोक्तयः । सूर्य्यवंशः सोमवंशोऽवतारकथनं हरेः । रामायणं हरिवंशो भारताख्यानकन्ततः । आयुर्वेदे निदानं प्राक् चिकित्सा द्रव्यजा गुणाः । रोगघ्नं कवचं विष्णोर्गारुडं त्रैपुरो मनुः । प्रश्नचूडामणिश्चान्ते हयायुर्वेदकीर्त्तनम् । ओषधीनामकथनं ततो व्याकरणोहनम् । छन्दःशास्त्रं सदाचारस्ततः स्नानविधिः स्मृतः । तर्पणं वैश्वदेवञ्च सन्ध्या पार्वणकर्म च । नित्यश्राद्धं सपिण्डाख्यं धर्मसारोऽथ निष्कृतिः । प्रतिसंक्रम उक्तोऽथ युगधर्माः कृतेः फलम् । योगशास्त्रं विष्णुभक्तिर्नमस्कृतिफलं हरेः । माहात्म्यं वैष्णवञ्चाथ नारसिंहस्तवोत्तमम् । ज्ञानामृतं गुह्याष्टकं स्तोत्रं विष्ण्वर्च्चनाह्वयम् । वेदान्तसांख्यसिद्धान्तं ब्रह्मज्ञानात्मकं तथा । गीतासारः फलोत्कीर्त्तिः पूर्वखण्डोऽयमीरितः" । उत्तरखण्डे प्रेतकल्पे । "अथास्यैवोत्तरे खण्डे प्रेतकल्पः पुरोदितः । यत्र तार्क्ष्येण संपृष्टो भगवानाह वाडव ! । धर्मप्रकटनं पूर्वं योनीनां गतिकारणम् । दानादिकं फलञ्चापि प्रोक्तमत्रौर्द्ध्वदैहिकम् । यमलोकस्य मार्गस्य वर्णनञ्च ततः परम् । षोडशश्राद्धफलकं वृत्तान्तञ्चात्र वर्णितम् । निष्कृतिर्यममार्गस्य धर्मराजस्य वैभवम् । प्रेतपीड़ाविनिर्देशः प्रेतचिह्ननिरूपणम् । प्रेतानां चरिताख्यानं कारणम् प्रेततां प्रति । प्रेतकृत्यविचारश्च सपिण्डीकरणोक्तयः । प्रेतत्वमोक्षणाख्यानं दानानि च विशुद्धये । आवश्यकोत्तमं दानं प्रेतसौख्यकरं हितम् । शारीरकविनिर्देशो यमलोकस्य वर्णनम् । प्रेतत्वोद्धारकथनं कर्मकर्त्तृविनिर्णयः । मृत्योः पूर्वक्रियाख्यानं पश्चात् कर्मनिरूपणम् । मध्यं षोडशकं श्राद्धं स्वर्गप्राप्तिक्रियोहनम् । सूतकस्याथ संख्यानं नारायणबलिक्रिया । वृषोत्सर्गस्य माहात्म्यं निषिद्धपरिवर्जनम् । अपमृत्युक्रियोक्तिश्च विपाकः कर्मणां नृणाम् । कृत्याकृत्यविचारश्च विष्णुध्यानं विमुक्तये । स्वर्गतौ विहिताख्यानम् स्वर्गसौख्यनिरूपणम् । भूर्लोकवर्णनञ्चैव सप्तधा लोकवर्णनम् । पञ्चोर्द्ध्वलोककथनं ब्रह्माण्डस्थितिकीर्त्तनम् । ब्रह्माण्डानेकचरितं ब्रह्मजीवनिरूपणम् । आत्यन्तिकलयाख्यानं फलस्तुतिनिरूपणम् । इत्येतद्गारुडं नाम पुराणं भुक्तिमुक्तिदम्" । तत्फलश्रुतिः । "कीर्त्तितं पापशमनं पठतां शृण्वतां नृणाम् । विलिख्यैतत्पुराणन्तु विषुवे यः प्रयच्छति । सौवर्णहंसयुग्माढ्यं विप्राय स दिवं व्रजेत्" ।

गरुड़मन्त्र पु० ६त० । "संवर्त्तको जैत्रयुतः पार्श्वस्थोऽग्निसुन्दरी । (क्षिप ॐ स्वाहा) । गारुड़ो मनुराख्यातो विषद्वयविनाशनः । स्मरन् गरुड़मात्मानं मन्त्रमेनं जपेन्नरः । विषमालोकनेनैव हन्यान्नागभयं कुतः" तन्त्रसारे शिवप्रोक्ते विषहारके मन्त्रभेदे ।

गरुड़मुद्रा स्त्री "हस्तौ तु विमुखौ कृत्वा ग्रथयित्वा कनिष्ठके । मिथस्तर्जनिके श्लिष्टे श्लिष्टावङ्गुष्ठकौ तथा । मध्यमानामिकाद्वे तु द्वौ पक्षाविव चालयेत् । एषा गरुड़मुद्रा स्याद्विष्णोः सन्तोषवर्द्धिनी" तन्त्रसारोक्ते विष्णुपूजाङ्गे मुद्राभेदे ।

गरुड़रुत न० "गरुड़रुतं नजौ भजतगा यदा सुपदा" छन्दो० उक्तलक्षणे षोड़शाक्षरपादके छन्दोभेदे ६त० । गरुड़स्य रुते च "अमरमयूरमानसहरे गरुड़रुतं मुरारिभुजगेन्द्रसन्त्रासने" छन्दोम० ।

गरुड़वेग स्त्री गरुड़स्य वेग इव वेगो गमने यस्याः । शीघ्रोत्पद्यमानलताभेदे । "वीरुधयो नाराची ज्योतिष्मती च गरुड़वेगा" सु०सं० ५४ अ० ।

गरुड़व्यूह पु० गरुड इवाकृतो व्यूहः । सैन्यविवेशन-

विशेषेण गरुडाकृतौ व्यूहभेदे गरुडशब्दे दृश्यम् ।

गरुडाग्रज पु० ६त० । विनतायाः ज्येष्ठपुत्रे सूर्य्यसारथौ १अरुणे । अमरः । तस्य गरुडाग्रजत्वकथा गरुडशब्दे दृश्या । "विभिन्नवर्णा गरुडाग्रजेन" माघः ।

गरुडाङ्कित न० गरुड इवाङ्कितं तुल्यवर्णत्वात् । १मरकतमणौ शब्दरत्ना० । गरुडाङ्कादयोऽप्यत्र ।

गरुडाश्मन् पु० गरुड इवाश्मा समानवर्णत्वात् । मरकतमणौ जटाधरः ।

गरुडासन न० "गरुडासनमाचक्षे येन ध्यानस्थिरो भुवि । सर्वदोषाद्विनिर्मुक्तो भवतीह महावशी । एकपादस्थितो भूत्वा एकपादे च दण्डवत् । जङ्घापादवन्धिदेशे जान्वोरप्यं व्यवस्थितम् । एतदासनमाकल्प्य ध्रुवं संहारमुद्रया । आधार्य्य योगनाथस्य स दास ईश्वरस्य च" रुद्रयामलोक्ते आसनभेदे ।

गरुडोत्तीर्ण पु० गरुडो वर्ण्णेनोत्तीर्णः अतिक्रान्तो येन । मरकतमणौ राजनि० । [उपनिषच्छब्दे दृश्यम् ।

गरुडोपनिषद् स्त्री अथर्ववेदान्तर्गते गारुडाख्योपनिषद्भेदे ।

गरुत् पु० गॄ—गृ—उति । खगानां नभोगतिहेतौ पक्षे (पाखा) अमरः । २गरणे गरुत्मच्छब्दे उदा० । ३भक्षणे च ।

गरुत्मत् पु० प्रशस्तौ गरुतौ स्तोऽस्य मतुप् यवादि० मस्य न वः । १गरुडे अमरः । "सुपर्णोऽसि गरुत्मान्" यजु० १२।४ । "अस्य पवितुर्गरुत्मान् पूर्व्वो जातः" ऋ० १०।१४६।२ । २हविर्भक्षणवति वह्नौ च । "सुपर्णोऽसि गरुत्मान् पृष्ठे" यजु० १७।७२ । "अग्ने ! त्वं सुपर्णोऽसि सुपर्णपक्षाकारो गरुड इवासि । गरुत्मान् गरुत् गरणं गिरणं भक्षणमस्यास्तीति गरुत्मान् अशनायावानित्यर्थः" वेददी० । ३पक्षिमात्रे च ।

गरुद्योधिन् पुंस्त्री गरुता युध्यति युध—णिनि ३त० । भारतीखगे (भारुइ) त्रिका० ।

गरुल पु० गरुड+डस्य वा लः । गरुडे हेमच० ।

गर्ग पु० गॄ—ग तस्य नेत्त्वम् । आङ्गिरसे मुनिभेदे । "बृहस्पतेराङ्गिरसः पुत्रो राजन् ! महामुनिः । संक्रामितो भरद्वाजः" इत्युपक्रमे "वितथस्याभिषिच्याथ भरद्वाजो वनं ययौ । स चापि वितथः पुत्रान् जनयामास पञ्च वै । सुहोत्रञ्च सुहोतारं गयं गर्गं तथैव च । कपिलञ्च महात्मानम्" हरिवं ३२ अध्या० । तस्य च शिवतोषात् चतुःषष्ट्यङ्गज्योतिषज्ञानं यथाह भा० आनु० १८अ० । "गर्ग उवाच चतुःषष्ट्यङ्गमददत् कालज्ञानं ममाद्भुतम् । सरस्वत्यास्तटे तुष्टो(शिवः)मनोयज्ञेन पाण्डव !" कालज्ञानविषयपाठः । तस्य च कालज्ञानप्रकारः भा० प० २८अ० उक्तः । तत्र वाक्यं गर्गस्रोतःशब्दे दृश्यम् । तत्कृता ज्योतिषसंहिता गर्गसंहितेति प्रसिद्धम् । "तन्त्राण्यपि सुनिर्मलानि विपुलानि तानि दृष्ट्वेदम् । क्रियते गर्गपराशरकाश्यपवात्स्यरचितानि" "गर्गादीनां मतं वीक्ष्य" इति च बृ०सं० २१ अ० । स च भरद्वाजगोत्रान्तर्गतः आर्षेयशब्दे ८१७पृ० दृश्यम् । तस्य गोत्रापत्यं गर्गा० यञ् । गार्ग्य तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री । यूनपत्ये फक् । गार्ग्यायण यूनि तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री । बहुषु यञो लुक् अस्त्रियाम् । "गर्गाः शतं भोजयन्ताम्" महाभा० "गर्गाणामाङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजशैन्यगार्ग्येति पञ्च" आश्व० श्रौ० १०।१२।१२ । स्त्रियान्तु ङीप् यलोपश्च गार्गी इत्येव "गार्गी वाचक्नवी" आश्व० गृ० ३।४।४ । गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च इत्येकशेषे "वृद्धो यूना" पा० एकशेषे गार्ग्यौ । कुष्ठरोगाक्रान्ते २मुनिभेदे । "कुष्ठिरासीत् महावीर्यः कुष्ठिर्गर्गो महायशाः" भा० व० ५२ अ० । तत्कथा वृद्धकन्याशब्दे दृश्या । गयाक्षेत्रे यज्ञार्थं सृष्टे ब्रह्मणो ३मानसपुत्रभेदे । "ब्रह्मा कृत्वा तत्सम्भारो मानसानसृजत्" इत्युपक्रमे "गर्गं कौशिकवासिष्ठौ" वायु० गयामा० २अ० । ४वृषे ५किञ्चुलुके शब्दार्थचि० । "चतुर्द्रुतविरामान्तस्तालोऽयं गर्गसंज्ञितः" संगीतदामोदरोक्ते ६तालभेदे पु० ।

गर्गत्रिरात्र पु० त्रिभिः रात्रिभिः साध्यः अण् द्विगोर्लुक् लुकि [illegible] गर्गकृतस्त्रिरात्रः । त्रिरात्रके त्रिदिनसाध्ये यागभेदे । "त्र्यहाः पञ्च गर्गवैदछन्दोमान्तर्वसुपराकाः" कात्या० श्रौ० २२।८ । "त्र्यहाः (त्र्यहसाध्याः") पञ्च अहीनाः । "द्विगौ क्रतौ" पा० पूर्वपदमन्तोदात्तम् । कुमारीोद्या० आद्युदात्तश्च

गर्गर पुंस्त्री गर्गेति शब्दं राति रा—क अच्—आ० गरन् वा । "यः पीतवर्णोऽपि च पिच्छिलाङ्गः पृष्ठेषु रेखाबहुलः सपक्षः । स गर्गरो घर्घरनादकृच्च लघुश्च शीतः कफवातकारी" राजनि० उक्ताकारगुणे मत्स्यभेदे स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । २दधिमन्थनभाण्डे च शब्दार्थचि० "गर्गरीदुग्धारनिस्वनम्" हरिवं० ६१ अ० । "नैषां गृहस्य च गोत्रगुप्ता न गर्गरो मथ्यते नो दजन्ते" भा० शा० ७० अ० । "न द्रुमाः संपक्वैरस्तमयेरंश्च गर्गराः" भा० शा० ६८ अ० ।

४कलसे स्वार्थे ङीप्। ५सन्नपदे स्त्री "मेघाद्रौ गर्गरो देया वारिपूर्णा तु गर्गरी"ति त॰। गर्गरस्येदम् कुर्वा॰ यञ्। गार्गर्य्य तत्सम्बन्धिनि त्रि॰।

गर्गशिरस् पु॰ दैत्यभेदे। "हरो गर्गशिरा यत्र" हरिवं॰२३६अ॰।

गर्गसंहिता स्त्री गर्गेण कृता कालज्ञानस्य संहिता। गर्गकृते ज्योतिषग्रन्थभेदे।

गर्गस्रोतस् न॰ भा॰ श॰ प्रसिद्धे सरस्वतीस्थे तीर्थभेदे "तस्माद्गाच्छद्बलतीर्थांश्च महाबाहुररिन्दमः। गर्गस्रोतो महातीर्थमाजगामैककुण्डली (बलभद्रः)। तत्र गर्गेण वृद्धेन तपसा भावितात्मना। कालज्ञानगतिश्चैव ज्योतिषाञ्च व्यतिक्रमः। उत्पाता दारुणाश्चैव शुभाश्च जनमेजय!। सरस्वत्याः शुभे तीर्थे विहिता वै महात्मना। तस्य नाम्ना च तत्तीर्थं गर्गस्रोत इति स्मृतम्। तत्र गर्गं महाभागमृषयः सुव्रता नृप!। उपासाञ्चक्रिरे नित्यं कालज्ञानं प्रति प्रभो!" भा॰ श॰ ३८अ॰।

गर्गाट पुंस्त्री गर्गेति शब्दायाटति अट-अच्। मत्स्यभेदे हारा॰।

गर्गादि पु॰ गोत्रे यञ्प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च गणः गर्ग वत्स (राजा वे) संकृति अज व्याघ्रपात् विदभृत् प्राचीनयोग अगस्ति पुलस्ति चमस रेभ अग्निवेश शङ्ख शट शक एक धूम अवट मनस् धनञ्जय वृक्ष विश्वावसु जरमाण लोहित संशित बभ्रु वल्गु मण्डु गण्डु शङ्कु लिगु गुहलु मन्तु मङ्कु अलिगु जिगीषु मनु तन्तु मनायी सूनु कथक कन्थक ऋक्ष वृक्ष तनु तरुक्ष तलुक्ष तण्ड वतण्ड कपि कत कुरुकत अनडुह् कण्व शकल गोकक्ष अगस्त्य कुण्डिनी यज्ञवल्क पर्णवल्क अभयजात विरोहित वृषगण रहूगण शण्डिल चणक चुलुक मुद्गल मुसल जमदग्नि पराशर जातूकर्ण्य महित मन्त्रित अश्मरथ शर्कराक्ष पूतिमाष स्थूरा अररक एलाक पिङ्गल कृष्ण गोलन्द उलूक तितिक्ष भिषज् भिष्णज भडित भण्डित दल्भ चेकित चिकित्सित देवहू इन्द्रहू एकलू पिप्पलू बृहदग्नि सुलोहिन् सुलाभिन् उक्थ कुटीगु।

गर्ज्ज अव्यक्तशब्दे भ्वा॰ पर॰ अक॰ सेट्। गर्ज्जति। अगर्ज्जीत् जगर्ज्ज। गर्जितम्। गर्जनं गर्जः। गर्जन्। गर्ज्जा। "गर्जा गर्जन्तमं भूदेति" देवीमाहात्म्यम्। "शरदि गर्जति, न वर्षति, वर्षति वर्षासु निःस्वनो मेघः" उद्भटः। "कुम्भकर्णस्ततोऽगर्जीत्" "गर्ज्जन् हरिः साम्भसि शैलकुञ्जे" भट्टिः। "योधानां चैव गर्जताम्" भा॰ भी॰ ६७८ श्लो॰। "नाम संश्रावयामास जगर्ज च ननाद च" रामा॰ सु॰ ८६। शानचि तु गर्जमानः। "तथाम्र गर्जमाने तु मेघवृन्दैरभिनिस्वनम्" भा॰ व॰ २०अ॰। "सन्ध्यायां गर्जिते मेघे शास्त्रचिन्तां करोति यः। चत्वारि तस्य नश्यन्ति आयुर्विद्यायशोबलम्" स्मृतिः। "मातादिपितरौ भ्रातॄन् गर्जमानं विवर्जयेत्" स्मृतिः।

अनु+गर्जनप्रतिरूपगर्जने। "अनुगर्जितसन्दिग्धाः करणैर्मुरजस्वनाः" कुमा॰। अनुरूपगर्जने च। "सोऽनुगर्जन् धनुष्पाणिः" भा॰द्रो॰ ३० अ॰।

अभि+अभिमुख गर्जने सक॰। "दुःशासनस्तामभिगर्जमानः" भा॰स॰६५अ॰। ताच्छील्ये चानश्। "शार्दूलाविव चान्योन्यमभिगर्जन्तावभ्यगर्जताम्" भा॰द्रो॰१२२अ॰। सम्यग्गर्जने अक॰। "शूराणाञ्चाभिगर्जताम्" भा॰क॰२१अ॰।

प्रति+प्रतिरूपगर्जने अक॰। "बलवच्चापि संक्रुद्धावन्योन्यं प्रतिगर्जताम्" भा॰ वि॰ २२अ॰। आर्षः पदव्यत्ययः। "प्रतीपं पततो मत्तान् कुञ्जरान् प्रतिगर्जतः" भा॰ उ॰ ५०अ॰ "सुहृदयोर्हृदयः प्रतिगर्जताम्" रघुः। प्रतिपक्षीकृत्य गर्जने सक॰। "कपीनां कदनं कृत्वा नाम्नापि प्रतिगर्जति" हरिवं ४८५॰।

गर्ज्ज रवे चुरा॰ उभ॰ अक॰ सेट्। गर्ज्जयति ते अजगर्जत्-त। गर्जयां बभूव आस-चकार चक्रे। गर्जयन् गर्जयमानः।

गर्ज्ज पु॰ गर्ज-भावे घञ्। १हस्तिशब्दे २मेघादिशब्दे च कुत्वमस्मात् सेट्त्वाच्च भावे च स्त्रियाम्। गर्जा। ३मेघादिध्वनौ स्त्री "गरुड़वगर्जगागरभुजकोलज्वालवत्सकस्त्रीड़ाः। उत्कण्ठसठवराटकरभवाः स्त्रीत्वे तु टाबन्ताः" त्रिका॰।

गर्ज्जक पु॰ गर्ज-ण्वुल्। (बाड)मत्स्यभेदे शब्दर॰। [मेदि॰।

गर्ज्जन न॰ गर्ज-भावे ल्युट्। १शब्दे करणे ल्युट्। २कोपे

गर्ज्जर न॰गर्ज-बा॰ अरन्। १स्वञ्जने (गाजर)ख्याते मूलप्रधाने वृक्षे भावप्र॰। "गर्जरं स्वञ्जनं प्रोक्तं तथा नारङ्गवर्णकम्। गर्जरं मधुरं तीक्ष्णं तिक्तोष्णं दीपनं लघु। संग्राहि रक्तपित्तार्शोग्रहणीकफवातजित्"।

गर्जाफल पु॰ गर्जया फलति फल-अच् ३त॰। विकङ्कतवृक्षे राजनि॰।

गर्जि पु॰ गर्ज-भावे इन्। १मेघशब्दे हेम॰।

गर्जित न॰ गर्ज-भावे क्त। १मेघादिध्वनौ कर्त्तरि क्तः।

२मत्तगजे अमरः। ३गर्जनकर्त्तरि मेघादौ त्रि० “सन्ध्यायां गर्जिते मेघे शास्त्रचिन्तां करोति यः” स्मृतिः। गर्जो जातोऽस्य तार०—इतच्। ४जातगर्जने त्रि०।

गर्ज्य न० गर्ज—ण्यत् “न कादेः” पा० न कुत्वम्। गर्जनीये।

गर्त्त पु० गृ—तन्। १भूमिच्छिद्रे २निम्नदेशे ३क्षीणितम्बस्य कटुन्दरे च विश्वः। ४रोगभेदे शब्दर०। ५गृहे मेदि०। ६रथे ७सभास्थाणौ च मेद०। “अभ्रातेव पुंस एति प्रतीची गर्त्तारुगिव सनये धनानाम्” ऋचो निरुक्तौ गर्त्तः सभास्थाणुर्गृणातेः सत्यसङ्गरो भवति रथोऽपि गर्त्त उच्यते गृणातेः स्तुतिकर्म्मणः स्तुततमं यानम्” इति ३।५। “वरुण! मित्र! गर्त्तमारोहथः” ऋ० ५।६२।८। ‘गर्त्तं रथम्’ भा०। “नमस्वन्ता धृतदक्षाधि गर्त्ते” ५।६२।५। “गर्त्ते रथे” भा०। श्मशानभेदे “धनुःशतचतुष्टं च गतिर्यासां न विद्यते। न ता नदीशब्दवहा गर्त्तास्ताः परिकीर्त्तिताः” ति० त०। “स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्त्तप्रस्रवणेषु च” मनुः। ८खाते न्यूनजलमात्रदेशे च “अशुचिस्थानम् उच्छिष्टलेपयुक्तस्थानं गर्त्तादिकम्” मिता०। “न ससत्त्वेषु गर्त्तेषु न गच्छन्नपि च स्थितः”(मूत्रं कुर्य्यात्) मनुः। “गर्त्तेऽव-कायोपायमित्यवधापयेत्” आश्व० गृ० २।८।१४। “सर्वासां स्नुषाणां गर्त्ते तु” वारा० “वर्षाभ्यस्तात गर्त्तेऽवदध्युः” ४।५।५। “स्थाणुं वर्च्छत् गर्त्ते वा पात्यते” छा०भा०श्रुतिः। गर्त्तस्यादूरभवो देशः सुवास्त्वा० अण्। गार्त्त गर्त्तसन्निकृष्टदेशादौ त्रि०। ततः चातुरर्थ्याम् प्रेक्षा० इनि। गर्त्तिन् गर्त्तसन्निकृष्टादौ त्रि० स्त्रियां ङीप्। गर्त्ते भवः धूमा० वुञ्। गार्त्तक गर्त्तभवे त्रि०। उत्करा० चातुरर्थ्यां छ। गर्त्तीय गर्त्तयुक्तदेशादौ त्रि०। कुमुदा० चातुरर्थ्यां ठक्। गर्त्तिक गर्त्तसन्निकृष्टदेशादौ। गर्त्तं तत्पतनमर्हति “छन्दसि च” पा० यत्। गर्त्त्य गर्त्तपतनमर्हति त्रि० छन्दसीत्युक्तेः वेद एवास्य प्रयोगः।

गर्त्तिका स्त्री गर्त्तोऽस्त्यस्याः ठन्। १तन्तुवयनशालायां (तांतघर)। हेमच०। २गर्त्तवति त्रि०।

गर्द रवे वा चुरा० उभ० पक्षे भ्वा० पर० अक० सेट्। गर्दयति-ते गर्दति अजगर्दत्-त अगर्दीत्। गर्दयाम् बभूव आस चकार चक्रे जगर्द।

गर्दभ पुंस्त्री० गर्द—अभच् (गाधा) १जन्तुभेदे। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। “दशैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी” ‘अविश्रामं वहेद्भारं शीतोष्णञ्च न विन्दति। सन्तोषस्तथा नित्यं त्रीणि शिक्षेत गर्दभात्” चाणक्य०। “दीपनं गार्दभं मूत्रं कृमि-वातकफापहम्। शोफकुष्ठोदरोन्मादमारुतक्रिमिनाशनम्” सुश्रु० तत्र पुंसामेव मूत्रं ग्राह्यं यथाह भावप्र० “करोष्ट्रगजराश्वानां पुंसां मूत्रं हितं स्मृतम्”। तदुत्पत्तिः “अथ यावां पांसवः पर्य्यशिष्यन्त ततो गर्दभः समभवत् तस्माद्यत्र पांसुलं भवति गर्दभस्थानमिव तत्त्वाहुः” शत०ब्रा० ४।५।१।९। तस्य पांसुभ्य उत्पन्नत्वात् पांसुलस्थानप्रियता। “चण्डालश्वपचानान्तु बहिर्ग्रामात् प्रतिश्रयः। अपपात्राश्च कर्त्तव्या धनमेषां श्वगर्दभम्” मनुना तस्य श्वपचादिधनत्वमुक्तम्। २गन्धे हेमच०। ३श्वेतकुमुदे ४विडङ्गे च न० रत्नमा०।

गर्दभगद पु० जालगर्दभाख्ये रोगभेदे राजनि०। जालगर्दभशब्दे दृश्यम्।

गर्दभयाग पु० गर्दभेन यागः। अवकीर्णिनः पापक्षयार्थे नैरृतदेवताककाणगर्दभपश्वालम्भनेन कर्त्तव्ये यागभेदे। तद्विधिर्मनुनोक्तो यथा

“अवकीर्णी तु काणेन गर्दभेन चतुष्पथे। पाकयज्ञविधानेन यजेत निरृतिं निशि। कृत्वाग्नौ विधिवद्धोमानन्ततश्च समेत्यृचा। वातेन्द्रगुरुवह्नीनां जुहुयात् सर्पिषाऽऽहुतीः। कामतो रेतसः सेकं व्रतस्थस्य द्विजन्मनः। अतिक्रमं व्रतस्याहुर्धर्मज्ञा ब्रह्मवादिनः। मारुतं पुरुहूतञ्च गुरुं पावकमेव च। चतुरो व्रतिनोऽभ्येति ब्राह्मं तेजोऽवकीर्णिनः”।

गर्दभयज्ञ गर्दभेज्यादयोऽप्यत्र। तत्र विशेषः कात्या०श्रौ० सूत्रे उक्तो यथा।

“योऽवकीर्णिनो गर्दभेज्या” सू०१।१।१३ “यो ब्रह्मचारी सन् स्त्रियं गच्छति सोऽवकीर्णी तस्यावकीर्णिनः स्खलितब्रह्मचर्य्यस्य गर्दभेज्या गर्दभेनेज्या यागो गर्दभेज्या प्रायश्चित्तार्था भवति। वाशब्दो विकल्पार्थः तेन अन्यदपि प्रायश्चित्तान्तरमाज्याहुतिद्वयरूपं विकल्पेन भवति “अथापरमाज्याहुती जुहोति कामावकीर्णोऽस्मीत्यादिना”(पारस्कर)। शाखान्तरे उभयस्य विकल्पेन श्रुतत्वात् अत्रैतद्विचार्य्यते किं स्वपतेरवकीर्णिप्रायश्चित्तयुग तदुभयसाधनसंस्कृतेष्वाहवनीयादिषु भवति उत लौकिके इति। तत्र प्रकृतिवत् आहवनीयादिप्राप्तेराहवनीयादीनां चाधाननिष्पाद्यत्वात् स्वपतेरवकीर्णिनश्चाधानविध्यभावेऽपि दृष्टिवत् आधानं प्रयोक्तव्यः अत एतदर्थमेवाधानेनाऽऽ-

हवनीयादीनुत्पाद्य तेष्वेतदुभयं कर्त्तव्यमिति प्राप्ते आह" कर्कः। "लौकिके" १४सू०। 'एतौ स्वपतीष्ट्यवकीर्णिपशू लौकिकेऽग्नौ भवतः न होमाविष्टिपशू आधानं प्रयोजयतः आभ्यां हि तदेव स्पृश्यते यद्दर्शपूर्णमासाङ्गं भवति। न चाधानं दर्शपूर्णमासाङ्गम् स्वकाले हि पुरुषसंस्कारकत्वेन तद्विहितमिति। अतो लौकिकाग्नावेवैतावनुष्ठेयौ लौकिकमेव गार्हपत्यस्थाने स्थापयित्वा तत आहवनीयादिस्थानेषु विहृत्य स्वपतीष्ट्यवकीर्णिपशू दर्शपूर्णमासपशुवत् कर्त्तव्यौ। अत्र विशेषविधानार्थमाह" कर्कः। "भूमौ पशुपुरोडाशश्रपणम्" १५सू०। "अवकीर्णिनो गर्दभपशुयागे पशुपुरोडाशस्य श्रपणं भूमावेव कर्त्तव्यम् न तु कपालेषु" कर्कः। "अप्स्ववदानहोमः" १६सू०। "अवदानानां हृदयजिह्वाक्रोडादीनां होमोऽप्सु उदकेषु भवति नाग्नौ वचनात्। अवदानपक्षेऽप्याघाराज्यभागहोमादिकमग्नावेव कार्य्यम्" कर्कः। "शिश्नात् प्राशित्रावदानम्" १७सू०। "गर्दभस्य शिश्नात् प्राशित्रावदानं कार्य्यम् वचनात्" कर्कः।

गर्दभशाक पु० गर्दभोगन्धो शाकोऽस्य। ब्रह्मयष्टिकायाम् (वामनहाटि) जटा०। २तत्रैवार्थे स्त्री गौरा० ङीष् रत्नमा०।

गर्दभशाखी स्त्री गर्दभो गन्धः शाखायां यस्याः गौरा० ङीष्। १भार्ग्याम् राजनि०।

गर्दभाण्ड पु० गर्दभं गन्धमनति अन–गतौ ड। पत्रकाण्डफलादिभिरश्वत्थाकारे १प्लक्षवृक्षे (पाकुड) अमरः। (पिप्पली) ख्याते २वृक्षे शारसुन्दरी।

गर्दभाह्वय न० गर्दभेति आह्वयो यस्य। १कुमुदे हेमच०।

गर्दभिका स्त्री "मण्डलं वृत्तमुत्सन्नं सरक्तं पिडकावृतम्। रुजाकरीं गर्दभिकाम् तां विद्यात् वातपित्तजाम्" भावप्रकाशोक्ते रोगभेदे।

गर्दभी स्त्री गर्द–अभच् गौरा० ङीष्। अग्निप्रकृतिके १कीटभेदे सुश्रु० कीटशब्दे २०४८पृ० विवृतिः। स्वार्थे क। २गर्दभिकारोगे संज्ञायां कन्। ३अपराजितायाम् ४श्वेतकण्टकार्य्याम् ५कटभ्याञ्च राजनि०। गर्दभ+जातौ स्त्रियां ङीष्। ६गर्दभजातिस्त्रियाञ्च तत्क्षीरादिगुणाः "बल्यं वातहरं मधुराम्लं च गार्दभम्। पयो रूक्षं दीपनञ्च सुपथ्यं परिकीर्त्तितम्। गार्दभं दधि रूक्षोष्णं लघु दीपनमुच्यते। पाचनं मधुराम्लञ्च रुचिकृत् वातदोषहृत्। गार्दभं नवनीतं च कषायं कफवातहृत्। नव्यञ्च दीपनं पाके कटूष्णं मूत्रदोषकृत्" राजनि०।

गर्द्ध लिप्सायां चुरा० उभ० सक० सेट्। गर्द्धयति ते अजगर्द्धत् त। गर्द्धयाम् बभूव आस चकार चक्रे। गर्द्धः गर्द्धी। गर्द्धनः। [२गर्द्धभाण्डद्रुमे च शब्दच०।

गर्द्ध पु० गृध–घञ् अच् वा। १अतिशयस्पृहायां, हेमच०।

गर्द्धन त्रि० गृध–युच्। लुब्धे अमरः।

गर्ब गतौ भ्वा० पर० सक० सेट्। गर्बति अगर्बीत् जगर्ब।

गर्व दर्पे अद० चुरा० आत्म० अक० सेट्। गर्वयते अजगर्वत। गर्वः। गर्वितः। "तदम्बसारगर्वितलक्ष्मणवारम्" रघुः।

गर्व पु० गर्व–दर्पे भावे अच्। अहङ्कारे अमरः।

गर्भ(र्भ) पु० गॄ–भन् वा हिंस्ये भस्य वः। भ्रूणे देहजन्मकारके शुक्रशोणितानुबन्धजन्ये १मांसपिण्डे, २शिशौ, ३कुक्षौ, ४नाटकसन्धिभेदे, ५पनसकण्टके मेदि० ६अपवरके, हेमच० "आग्रहायणचतुर्दश्यां यावदाप्लवते जलम्। तावत् गर्भं विजानीयात्" प्रा०त० उक्ते आग्रहायणचतुर्दश्यां, गङ्गाजलाप्लावनस्थाने, ७अन्ने, ८अग्नौ, ९पुत्रे च शब्दार्थचि०। गर्भस्य देहहेतुता आयुर्वेदे १८०८पृ० दर्शिता कश्चिदत्र विशेषोऽभिधीयते। तत्र भावप्र०

"कामान्मिथुनसंयोगे शुद्धशोणितशुक्रजः। गर्भः सञ्जायते नार्य्याः स जातो बाल उच्यते। गर्भः शुद्धोऽशुद्धश्च अशुद्धस्तु गर्भोऽशुद्धशुक्रशोणितयोरपि दम्पत्योर्भवति अत आह "दम्पत्योः कुष्ठबाहुल्यात् दुष्टशोणितशुक्रयोः। यदपत्यन्तयोर्जातं ज्ञेयं तदपि कुष्ठितमिति"। कुष्ठं सञ्जातं यस्य तत् कुष्ठितम्, अत्र तारकादित्वादितच् प्रत्ययः। यत्तु, "वातादिदुष्टरेतसः प्रजोत्पादने न समर्थाः" इति सुश्रुतः, तत्र शुद्धप्रजोत्पादने न समर्था इति बोद्धव्यम्। रोगादिनाऽशुद्धास्तु वातादिदुष्टशुक्रा अपि प्रजा जनयन्ति जन्मान्धबधिरपङ्ग्वादिसम्भवात्। अतो स्त्रीपुंसयोर्योगे मकरध्वजजन्मतः। मेढ्रयोन्यभिसङ्घर्षाच्छरीरोष्मानिलाहतः। पुंसः सर्वशरीरस्थं रेतो द्रावयतेऽथ तत्। वायुर्मेहनमार्गेण पातयत्यङ्गनाभगे। तत् संसृत्य आर्त्तवं याति गर्भाशयं प्रति। तत्र शुक्रवदायातेनार्त्तवेन युतं भवेत्। गर्भाशयस्य स्वरूपमाह शङ्खनाभ्याकृतिर्योनिस्त्र्यावर्त्ता सा च कीर्त्तिता। तस्यास्तृतीये त्वावर्त्ते गर्भशय्या प्रतिष्ठिता। यथा रोहितमत्स्यस्य मुखं भवति रूपतः। तत्संस्थानां तथारूपां गर्भशय्यां विदुर्बुधाः। अयमर्थः गर्भशय्याया मुखं रोहितमत्स्यस्येव भवति यथा च रोहितमत्स्यस्य स्थितिर्जले भवति तथा पित्ताशयपक्वाशयमध्ये गर्भशय्यायाः

स्थितिर्भवति स्वल्पमपि तस्यैव भवति यथा रोहितस्य ह्रस्वं स्वल्पमाशयस्तु महानित्यर्थः । शुक्रार्त्तवसमा-त्संयोगदेव खलु जायते । जीवस्तदैव विशति शुक्रा शुक्रार्त्तवान्तरः । सूर्यांशोः सूर्यमणितोऽनुभयथा-च्युताद्यथा । वह्निः सञ्जायते जीवस्तथा शुक्रार्त्तवाद्यु-तात् । आत्माऽनादिरनन्तश्चाऽव्यक्तो वक्तुं न शक्यते । चिदानन्दैकरूपोऽयं मनसापि न गम्यते । एवं भू-तोऽपि जगतो भाविन्या बलवत्तया । अविद्यया कृत कर्मवशो गर्भं विशत्यसौ । गर्भे चतुर्विंशतितत्त्व-मयम् । स एव वेत्ता रसनो द्रष्टा घ्राता स्पृशत्यसौ । श्रोता वक्ता च कर्त्ता च गन्ता रन्तोत्सृजत्यपि । दिने व्यतीते नियतं सङ्कुचत्यम्बुजं यथा । ऋतौ व्यतीते नार्य्यास्तु योनिः संव्रियते तथा । ऋतौ रजोदर्शनात् षोड़शनिशात्मके काले योनिरत्र भगद्वारम् ।

"बीजेऽन्तर्वायुना भिन्ने द्वौ जीवौ कुक्षिमागतौ । यमावित्यभिधीयेते धर्मेतरपुरःसरौ । धर्मस्तदितरो-ऽधर्मस्तौ पुरःसरौ ययोः तेन यमौ धर्माधर्माभ्यां भवत इत्यर्थः । आधिक्ये रेतसः पुत्रः कन्या स्यादा-र्त्तवेऽधिके । नपुंसकं तयोः साम्ये यथेच्छा पारमे-श्वरी । नन्वेवं सति कथं पुत्रोत्पत्तिः सदैवार्त्तवस्यैव बाहुल्यात् यत उक्तम् "आर्त्तवं चतुरञ्जलिप्रमाणं शुक्रं प्रसृतिमात्रमिति" वाग्भटेऽप्युक्तमात्रेयादिभिः "मज्जा मेदोवसा मूत्रपित्तश्लेष्मशकृदसृक् । रसो जलं च देहेऽस्मिन्नेकैकाञ्जलिवर्द्धितम् । पृथक् च प्रसृतं प्रोक्तमोजोमस्तिष्करेतसाम् । द्वावञ्जली तु स्तन्यस्य चत्वारो रजसस्तु ते । समधातोरिदं मानं विद्यात् वृद्धिक्षयावतः" इति । नैवं, यतो गर्भाशयस्थमेव शुक्रमार्त्तवं च गर्भोत्पत्तिहेतुः शुक्रं कदाचिदत्यन्त-हर्षवशाद्दुग्धादिशुक्रलद्रव्यसेवनात् शुक्रबाहुल्यात् गर्भाशये बहु स्रवति कदाचिद्वमनस्रावादिना शुक्राल्प-त्वादल्पमिति एवमार्त्तवमपीति न दोषः । प्रस्तुतः पुनराह "वैलक्षण्याच्छरीराणामस्थायित्वात् तथैव च । दोषधातुमलानां तु परिमाणं न विद्यते" । वैलक्षण्यात् दीर्घह्रस्वकृशादिभेदेन सादृश्याभावात् अस्थायित्वात् वयोऽहर्निशभुक्तेष्वेकमात्रानवस्थानात् । एवं तामभि-सङ्कल्प्य पुनर्मासाद् भजेदसौ" मासादूर्द्ध्वमिति शेषः । अर्वा-गगमनेन गर्भद्वारविघट्टनात् गर्भच्युतिप्रसङ्गः स्यात् । केचित्तु, पुनः पुष्पदर्शनेन गर्भाभावनिश्चये मासात् पूर्वं गच्छेत् लब्धगर्भां तु नोपगच्छेदिति वदन्ति । तत्र परि-हार्य्यपरिहारार्थं सद्योगृहीतगर्भाया लक्षण-माह शुक्रशोणितयोर्योनेरास्रावोऽत्र गर्भोद्भवः । सक्थि सादः पिपासा च ग्लानिः स्फूर्त्तिर्भगे भवेत् । अथ तस्या एतोत्तरकालीनं लक्षणमाह स्तनयोर्मुखकार्ष्ण्यं स्याद्रोमराज्युद्गमस्तथा । अक्षिपक्ष्माणि चाप्यस्याः संमील्यन्ते विशेषतः" ।

"छर्द्दयेत् पथ्यभुक् चापि गन्धादुद्विजते शुभात् । प्रसेकः सदनं चैव गर्भिण्या लिङ्गमुच्यते । तत्र पुत्रगर्भवत्या लक्षणमाह पुत्रगर्भयुतायास्तु नार्य्या मासि द्वितीयके । गर्भो गर्भाशये लग्नः पिण्डाकारोऽपरं स्मृत । पिण्डो वर्त्तुलाकृतिः मासि द्वितीयक इत्यस्य गर्भः पिण्डाकारो लग्नः इत्यनेनैवान्वयो न त्वग्रिमश्लोकेऽपि । दक्षिणाक्षिमहत्त्वं स्यात् प्राक्क्षीरं दक्षिणे स्तने । दक्षिणोरुः सुपुष्टः स्यात् प्रसन्नमुखवर्णता । पुन्नामधेय द्रव्येषु स्वप्नेष्वपि मनोरथः । आम्रादिफलमाप्नोति स्व-प्नेषु कमलादि च । कन्यागर्भवतीगर्भः पेशी मासि द्वितीयके । पुत्रगर्भस्य लिङ्गानि विपरीतानि चेक्षते । पेशी दीर्घाकृतिः । नपुंसकं यदा गर्भे भवेद्गर्भोऽर्बुदा कृतिः । उन्नते भवतः पार्श्वे पुरस्तादुदरं महत् । अ-र्बुदं वर्त्तुलं फलार्द्धतुल्यम् ।

"अपरा अपि गर्भप्रकृतीराह यदा नार्य्यावुपे-यातां वृषस्यन्त्यौ कथञ्चन । मुञ्चन्त्यौ शुक्रमन्योन्यमनस्थि तत्र जायते । अनस्थिः अत्रेषदर्थे नञ् तेनाल्पको-मलास्थिरित्यर्थः । ऋतुस्नाता तु या नारी स्वप्ने मैथुन माचरेत् । आर्त्तवं वायुरादाय कुक्षौ गर्भं करोति हि । मासि मासि प्रवर्द्धेत च गर्भो गर्भलक्षणः । कललं जायते तस्य वर्जितं पैतृकैर्गुणैः । गर्भलक्षणः प्रकृतगर्भलक्षणः । पैतृकैर्गुणैः केशश्मश्रुलोमनख-दन्तशिरास्नायुधमनीरेतःप्रभृतिभिः । सर्पवृश्चिककूष्माण्डा-कृतयो विकृताश्च ये । गर्भास्ते योषितश्चैव ज्ञेयाः पापकृतो भृशम् । गर्भो वातप्रकोपेण दोहदे वापमानिते । भवेत् कुब्जः कुणिः पङ्गुर्मूको मिन्मिन एव च । पुत्रादा-वाहारव्यवहारचेष्टाभेदस्य हेतुमाह आहाराचारचेष्टाभि-र्यादृशीभिः समन्वितौ । स्त्रीपुंसौ समुपेयातां तयोः पुत्रोऽपि तादृशः । समुपेयातां संयोगं गच्छेताम् । अथ गर्भलक्षणमाह । गर्भाशयगतं शुक्रमार्त्तवं जीव-संश्रयम् । प्रकृतिः सविकारा च तत्सर्वं गर्भसंज्ञितम् ।

कालेन वर्द्धितो गर्भो यदाङ्गोपाङ्गसंयुतः । भवेत्तदा स मुनिभिः शरीरीति निगद्यते । अङ्गोपाङ्गसंयुतः सा-ङ्गोपाङ्गः । तस्य तत्राङ्गान्युपाङ्गानि ज्ञात्वा सुश्रुत-शासनः । मस्तकादभिधीयन्ते शिष्याः शृणुत यत्नतः । आद्यमङ्गं शिरः प्रोक्तं तदुपाङ्गानि कुन्तलाः । तस्यान्त-र्मस्तुलुङ्गं च ललाटं भ्रूयुगन्तथा । नेत्रद्वयं तयो-रन्तर्वर्त्तिते द्वे कनीनिके । दृष्टिद्वयं कृष्णगोलौ श्वेतभागौ च वर्त्मनी । पश्चादस्योपाङ्गौ शङ्खौ च कर्णौ तच्छष्कुली-द्वयम् । गण्डद्वयं कपोलौ च नासिका च प्रकीर्त्तिता । ओष्ठाधरौ च सृक्किण्यौ मुखं तालु हनुद्वयम् । दन्ताश्च दन्तवेष्टाश्च रसना चिवुकं गलः । द्वितीयमङ्गं ग्रीवा तु तस्या मन्या विधार्य्यते । तृतीयं बाहुयुगलं तदुपाङ्गा-न्यथ ब्रुवे । तत्रोपरिगतौ स्कन्धौ प्रगण्डौ कक्षतस्त्वधः । कफोणियुगं तदधः प्रकोष्ठयुगलन्तथा । मणिबन्धौ ततो हस्तौ तयोरङ्गुलयो दश । नखाश्च दश ते ख्याता दश चैव प्रकीर्त्तिताः । चतुर्थमङ्गं वक्षस्तु तदु-पाङ्गान्यथ ब्रुवे । स्तनौ पुंसस्तथा नार्य्या विशेष उ-भयोरयम् । यौवनागमने नार्य्याः पीवरौ भवतः स्तनौ । गर्भवत्याः प्रसूतायास्तावेव क्षीरपूरितौ । हृदयं पुण्ड-रीकेण सदृशं स्यादधोमुखम् । जाग्रतस्तद्विकसति स्वप-तस्तु निमीलति । आशयस्तत्तु जीवस्य चेतनास्थान-मुत्तमम् । अतस्तस्मिंस्तमोव्याप्ते प्राणिनः प्रस्वपन्ति हि । चेतनास्थानमुत्तममिति अयमभिप्रायः। चेतनाधिष्ठानं मनो देहश्च सेन्द्रियः । केशलोमनखाग्रं च मलं द्रव्य-गुणं विना" इत्युक्तवता चरकेण सकलं शरीरं चेतना-स्थानमुक्तम् । तदपेक्षया हृदयं विशेषतश्चेतनास्थान-मिति । कक्षयोर्वक्षसः सन्धी जत्रुणी समुदाहृते । कक्षे उभे समाख्याते तयोः स्यातां च वङ्क्षणौ । उदरं पञ्चमञ्चाङ्गं षष्ठं पार्श्वद्वयं मतम् । पृष्ठवंशं पृष्ठं तु समस्तं सप्तमं स्मृतम् । उपाङ्गानि च कथ्यन्ते तानि जानीहि यत्नतः । शोणिताज्जायते प्लीहा वामतो हृदयादधः । रक्तवाहिशिराणां स मूलं ख्यातो महर्षिभिः । हृदयाद्वामतोऽधश्च फुस्फुसो रक्तफेनजः । अधो दक्षिणतश्चापि हृदयात् यकृतः स्थितिः । तत्तु-रञ्जकपित्तस्य स्थानं शोणितजं मतम् । अधस्तु दक्षिणे भागे हृदयात् क्लोम तिष्ठति । जलवाहिशिरामूलं तृष्णाच्छादनकृन्मतम् । क्लोम तिलकम् । एतत्तु वातरक्त-जम् । अत्र वृद्धवागभटः ‟रक्तादनिलसंयुक्तात्कालेय-कमुत्तुङ्ग इति । मेदः शोणितयोः साराद् वृक्कौ तु गर्भे भवेत् । तौ तु पुष्टिकरौ प्रोक्तौ जठरस्थस्य मेदसः । शुक्राः सारास्त्रयो ख्याताः पुंसामन्त्राणि सूरिभिः । सार्द्धव्यामेन हीनानि योषितोऽन्त्राणि निर्द्दिशेत् । उ-ण्डुकश्च कटी चापि लिङ्गं वस्तिश्च वङ्क्षणौ । कण्डराणां प्ररोहः स्यात् स्थानं तद् वीर्य्यमूत्रयोः । स एव गर्भस्याधानं कुर्य्याद्गर्भाशये स्त्रियाः । शङ्खनाभ्या-कृतिर्योनिस्त्र्यावर्त्ता सा च कीर्त्तिता । तस्यास्तृतीये त्वावर्त्ते गर्भशय्या प्रतिष्ठिता । वृषणौ भवतः साराद्-कफासृङ्मांसमेदसाम् । वीर्य्यवाहिशिराधारौ तौ मतौ पौरुषावहौ । गुदस्य मानं सर्वस्य सार्द्धं चा-तुरङ्गुलम् । तत्र स्युर्वलयास्तिस्रः शङ्खावर्त्तनिभास्तु ताः प्रवाहिणी भवेत्पूर्वा सार्द्धाङ्गुलमिता मता । उत्स-र्जनी तु तदधः सा सार्द्धाङ्गुलसम्मिता । तस्याधः सं-वरणी स्यादेकाङ्गुलसमा मता । अर्द्धाङ्गुलप्रमाणं तु बुधै-र्गुदमुखं मतम् । मलोत्सर्गस्य मार्गोऽयं पायुर्देहे विनिर्मितः । पुंसः प्रोक्तौ स्तनौ यौ तु तौ मितस्तौ च योषितः । तयोः सक्थ्यन्तरे स्यातां सक्थिनी त्वङ्गमष्टमम् । तदुपाङ्गानि च ब्रूमो जानुनी पिण्डिकाद्वयम् । जङ्घे द्वे घुटिके पार्ष्णी तले च प्रपदे तथा । पादावङ्गुलय-स्तत्र दश तासां नखा दश" । अथेदं शरीरमपरेणापि येन येन समवायिकारणेनोत्पद्यते तानि सर्वाण्याह अथ दोषाः प्रवक्ष्यन्ते धातवस्तदनन्तरम् । आहारादेर्मलि-नस्य परिणामश्च कथ्यते । आर्त्तवं चाथ धातूनां मला-स्तदुपधातवः । आशयाश्च कलाश्चापि मर्माण्यथ च सन्धयः । शिराश्च स्नायवश्चापि धमन्यः कण्डरास्तथा । रज्जवश्च भूरिस्रोतांसि जालैः कूर्चाश्च रज्जवः । सेव-न्यश्चाथ सङ्घाताः सीमन्ताश्च तथा त्वचः । लोमानि लोमकूपाश्च देह एतन्मयो मतः" ।

१०मेघस्य जलवर्षणयोग्यतासम्पादके निमित्तभेदे स च बृ०सं० २१ अ० उक्तो यथा

‟दैवविदवहितचित्तो द्युनिशं यो गर्भलक्षणे भवति । तस्य मुनेरिव वाणी न भवति मिथ्याम्बुनिर्देशे । किं वाऽतः परमन्यच्छास्त्रं ज्यायोऽस्ति यद्विदित्वैव । प्रध्वं-सिन्यपि काले त्रिकालदर्शी कलौ भवति । केचिद्वदन्ति कार्त्तिकशुक्लान्तमतीत्य गर्भदिवसाः स्युः । न तु तन्मतं बहूनां, गर्गादीनां मतं वक्ष्ये । मार्गशिरःशुक्लपक्षप्रति-पत्प्रभृति क्षपाकरेऽषाढाम् । पूर्वां वा समुपगते गर्भाणां

लक्षणं ज्ञेयम्। यच्चन्द्रवशमुपगते गर्भश्चन्द्रे भवेत् स चन्द्रवशात्। पञ्चनवते दिवसशते १९५ तत्रैव प्रसवमायाति। सितपक्षभवाः कृष्णे, शुक्ले कृष्णोद्भवा रात्रौ। नक्तंप्रभवाश्चाहनि सन्ध्याजाताश्च सन्ध्यायाम्। मृगशीर्षाद्या गर्भा मन्दफलाः पौषशुक्लजाताश्च। पौषस्य कृष्णपक्षेण निर्दिशेच्छ्रावणस्य सितम्। माघसितोत्था गर्भाः श्रावणकृष्णे प्रसूतिमायान्ति। माघस्य कृष्णपक्षेण निर्दिशेद्भाद्रपदशुक्लम्। फाल्गुनशुक्लसमुत्था भाद्रपदस्यासिते विनिर्देश्याः। तस्यैव कृष्णपक्षोद्भवास्तु ये तेऽश्वयुक्शुक्ले। चैत्रसितपक्षजाताः कृष्णेऽश्वयुजस्य वारिदागर्भाः। चैत्रासितपक्षभूताः कार्त्तिकशुक्लेऽभिवर्षन्ति। पूर्वोद्भूताः पश्चादपरोत्थाः प्राग्भवन्ति जीमूताः। शेषास्वपि दिक्ष्वेवं विपर्ययो भवति वायोश्च। ह्लादिमृदूदक्शिवशक्रदिग्भवो मारुतो वियद्विमलम्। स्निग्धसितबहुलपरिवेषपरिवृतो हिममयूखार्कौ। पृथुबहुलस्निग्धघनं घनसूचीक्षुरकलोहिताभ्रयुतम्। काकाण्डमेचकाभं वियद्विशुद्धेन्दुनक्षत्रम्। सुरचापमन्द्रगर्जितविद्युत्प्रतिसूर्यका शुभा सन्ध्या। शशिशिवशक्राशास्थाः शान्तरवाः पक्षिमृगसङ्घाः। विपुलाः प्रदक्षिणचराः स्निग्धमयूखा ग्रहा निरुपसर्गाः। तरवश्च निरुपसृष्टाङ्कुरा नरचतुष्पदा हृष्टाः। गर्भाणां पुष्टिकराः सर्वेषामेव योऽत्र तु विशेषः। स्वर्तुस्वभावजनितो गर्भविवृद्ध्यै तमभिधास्ये। पौषे समार्गशीर्षे सन्ध्यारागोऽम्बुदाः सपरिवेषाः। नात्यर्थं मृगशीर्षे शीतं पौषेऽतिहिमपातः। माघे प्रबलो वायुस्तुषारकलुषद्युती रविशशाङ्कौ। अतिशीतं सघनस्य च भानोरस्तोदयौ धन्यौ। फाल्गुनमासे रूक्षश्चण्डः पवनोऽभ्रसम्प्लवाः स्निग्धाः। परिवेषाश्चासकलाः कपिलस्ताम्रो रविश्च शुभः। पवनघनवृष्टियुक्ताश्चैत्रे गर्भाः शुभाः सपरिवेषाः। घनपवनसलिलविद्युत्स्तनितैश्च हिताय वैशाखे। मुक्ताफलरजतनिकाशास्तमालनीलोत्पलाञ्जनाभासः। जलचरसत्त्वाकारा गर्भेषु घनाः प्रभूतजलाः। तीव्रदिवाकरकिरणाभितापिता मन्दमारुता जलदाः। रुषिता इव धाराभिर्विसृजन्त्यम्भः प्रसवकाले। गर्भोपघातलिङ्गान्युल्काशनिपांशुपातदिग्दाहाः। क्षितिकम्पखपुरकीलककेतुग्रहयुद्धनिर्घाताः। रुधिरादिवृष्टिवैकृतपरिघेन्द्रधनूंषि दर्शनं राहोः। इत्युत्पातैरेभिस्त्रिविधैश्चान्यैर्हतो गर्भः। स्वर्तुस्वभावजनितैः सामान्यैर्यैश्च वृद्धिः। गर्भाणां विपरीतैस्तैरेव विपर्ययो भवति। भाद्रपदाद्वयविश्वाम्बुदेवपैतामहेष्वथर्क्षेषु। सर्वेष्वृतुषु विवृद्धो गर्भो बहुतोयदो भवति। शतभिषगाश्लेषार्द्रास्वातिमघासंयुतः शुभो गर्भः। पुष्णाति बहून्दिवसान् हन्त्युत्पातैर्हतस्त्रिविधैः। मृगमासादिष्वष्टौ षट् षोडश विंशतिश्चतुर्युक्ता। विंशतिरथ दिवसत्रयमेकतमर्क्षेण पञ्चभ्यः। क्रूरग्रहसंयुक्ते करकाशनिमत्स्यवर्षदा गर्भाः। शशिनि रवौ वा शुभसंयुतेक्षिते भूरिवृष्टिकराः। गर्भसमयेऽतिवृष्टिर्गर्भाभावाय निर्निमित्तकृता। द्रोणाष्टांशेऽभ्यधिके वृष्टे गर्भः स्रुतो भवति। गर्भः पुष्टः प्रसवे ग्रहोपघातादिभिर्यदि न वृष्टः। आत्मीयगर्भसमये करकामिश्रं ददात्यम्भः। काठिन्यं याति यथा चिरकालधृतं पयः पयस्विन्याः। कालातीतं तद्वत् सलिलं काठिन्यमुपयाति। पञ्चनिमित्तैः शतयोजनं तदर्धार्धमेकहान्यातः। वर्षति पञ्च समन्तादूपेणैकेन यो गर्भः। द्रोणः पञ्चनिमित्ते गर्भे त्रीण्याढकानि पवनेन। षड् विद्युता नवाभ्रैः स्तनितेन द्वादश प्रसवे। पवनसलिलविद्युद्गर्जिताभ्रान्वितो यः स भवति बहुतोयः पञ्चरूपाभ्युपेतः। विसृजति यदि तोयं गर्भकालेऽतिभूरि प्रसवसमयमित्वा शीकराम्भः करोति"।

"गर्भोऽभवद् भूधरराजपत्न्याः" कुमा०। "नरपतिकुलभूत्यै गर्भमाधत्त राज्ञी" रघुः। "गर्भो जरायुणावृत उल्वं जहाति जन्मना" यजु० १९।७६। "यथोल्बेनावृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम्" गीता। कुक्षिस्थ गर्भशयस्थानम्। तत्र "गर्भे यदि विपत्तिः स्यात् दशाहं सूतकी भवेत्" शु०त०। "कुन्त्या गर्भेण धारितः" भा०व० १२७अ०। "देहादुत्क्रमणं चास्मात् पुनर्गर्भे च सम्भवम्" मनुः। आधारे अमरः। ११गर्भारम्भकाले "गर्भाष्टमेऽष्टमे वाब्दे ब्राह्मणस्योपनायनम्" मनुः। "तस्मात् गर्भान्विते शुक्ले पतिसौभाग्यवर्द्धिनी" ज्यो०त०। १२अभ्यन्तरे "तासां मुखैरासवगन्धगर्भैः" रघुः "सु ते निर्गलिताम्बुगर्भं शरद्घनं नार्दति चातकोऽपि" "आविर्भूतकुशगर्भमुखं मृगाणाम्" "निधानगर्भामिव सागराम्बराम्" रघुः। "भर्त्सनाश्च मधुरस्मितगर्भाः" सा०द०। "अहो न दृश्यते यत्र शमीगर्भो हुताशनः" भा० अ० ४८ अ०। जलोत्पादकगर्भे "अष्टमासधृतं गर्भं भास्करस्य गभस्तिभिः। रसं सर्वं समुद्राणां द्यौः प्रसूते रसायनम्" रामा० कि० २७ अ०। तस्मादष्टमासधृतत्वञ्च मनुनोक्त

यथा "अष्टौ मासान् यथादित्यस्तोयं हरति रश्मिभिः" मनुः। गर्भोत्पत्तौ पुमे "यस्यास्त्वमष्टमो गर्भो हन्ता, यां वहसेऽबुध !" भाग०१०।१।२४। "देवक्या जठरे गर्भं शेषाख्यं धाम मामकम्" भाग० १०।२।७। नाटकसन्धिभेदश्च सा०द०उक्तो यथा "अन्तरैकार्थसम्बन्धः सन्धिरेकान्वये सति" सन्धिं लक्षयित्वा "मुखं प्रतिमुखं गर्भो विमर्श उपसंहृतिः। इति पञ्चास्य भेदाः स्युः" इति तं पञ्चधा विभज्य "फलप्रधानोपायस्य प्रागुद्भिन्नस्य किञ्चन। गर्भो यत्र समुद्भेदो ह्रासान्वेषणवान् मुहुः" तल्लक्षणमुक्त्वा तस्य गर्भसन्ध्यर्थत्वे युक्तिप्रदर्शनपूर्वकेन उदाहृतं यथा

"फलस्य गर्भीकरणाद्गर्भः। यथा रत्नावल्यां द्वितीयेऽङ्के "सुसङ्गता सहि अदक्खिणा दाणिं सि तुमं, जा एवं भट्टिणा हत्थेण गहिदावि कोवं ण मुञ्चसि" इत्यादौ समुद्भेदः। पुनर्वासवदत्ताप्रवेशे ह्रासः। तृतीयेऽङ्के "तद्वार्त्तान्वेषणाय गतः कथञ्चिरयति वसन्तकः" इत्यन्वेषणम्। "विदू। ही ही भो भो कोसम्बीरज्जलम्भेणावि ण तारिसो पिअवअस्सस्स परितोसो जादिसो मम सआसादो पिअवअणं सुणिअ भविस्सदि" इत्यादौ उद्भेदः। पुनरपि वासवदत्ताप्रत्यभिज्ञानात् ह्रासः। पुनः सागरिकायाः सङ्केतस्थानगमने अन्वेषणम्। पुनर्लतापाशकरणे उद्भेदः"

"तत्र सुखस्य लोपाय उद्भिन्नोऽगर्भतोऽधिकः" सा० द०। गर्भो जातोऽस्य तारका० इतच्। गर्भित जातगर्भे काव्यदोषभेदे च। दोषशब्दे दृश्यम्। सगर्भ्यः।

गर्भक पु० गर्भे केशमध्ये कायति कै–क। १केशमध्यस्थे माल्ये अमरः। गर्भ+संज्ञायां कन्। २रात्रिद्वये न० हेमच०।

गर्भंकार पु० गर्भं करोति निष्पादयति सेवनेन कृ–ट। १पुत्रजीवकवृक्षे भावप्र०। २गर्भकारके त्रि०।

गर्भकार पु० गर्भं करोति कृ–अण्। १गर्भाधानकारके पत्यादौ। गर्भे मध्ये कारः स्तवनकर्म्म वैराजस्य यत्र। रथन्तरस्तोमयोर्मध्ये वैराजपाठरूपे २स्तोमभेदे न०। "गर्भकारश्चेत् स्तुवीरंस्तथैव स्तोत्रियानुरूपान्" आश्व० श्रौ० ८।५। "शंसेदिति शेषः। रथन्तरेणाग्रे ततो वैराजेन ततो रथन्तरेण। अनेन गर्भकारस्वरूपमुच्यते" नारा० वृ०। "वृहद्वैराजाभ्यां चैवम्" सूत्र०। "एवमेव गर्भकारमेवेत्यर्थः" नारा०वृ०।

गर्भकोष पु० गर्भस्य कोष आधार इव। गर्भाशये। "गर्भकोषसमासङ्गोमक्कल्लो योनिसंवृतिः। इत्यात् क्षिप्रं मूढगर्भे यथोक्ताश्चाप्युपद्रवाः" सुश्रुतः।

गर्भगृह न० गर्भ इव मध्यस्थं गृहम्। गृहमध्यभागे। "वातायनविमानेषु तथा गर्भगृहेषु च" भा०व०११७अ०। "कान्ता गर्भगृहे गवाक्षविवरव्यापारिताक्ष्या बहिः सख्या" सा० द०। गर्भभवनादयोऽप्यत्र। "निर्गत्य गर्भभवनात्" मालतीमा०। [इत्ये रत्नमा०।

गर्भघातिनी स्त्री गर्भं हन्ति हन–णिनि। लाङ्गलिका०

गर्भच्युति स्त्री ६त०। गर्भस्रावे तत्कारणादि सुश्रुते उक्तं यथा

"ग्राम्यधर्म्मयानवाहनाध्वगमनप्रस्खलनप्रपतनप्रपीडनधावनाभिघातविषमशयनासनोपवासवेगाभिघातातिरूक्षकटुतिक्तभोजनशोकातिक्षारसेवनातिसारवमनविरेचनप्रेङ्खोलनाजीर्णगर्भपातनप्रभृतिभिर्विशेषैर्बन्धनान्मुच्यते गर्भः फलमिव वृन्तबन्धनादभिघातविशेषैः। स विमुक्तबन्धनो गर्भाशयमतिक्रम्य यकृत्प्लीहान्त्रविवरैरवस्रंसमानः कोष्ठसङ्क्षोभमापादयति तस्या जठरसङ्क्षोभाद्वायुरपानो मूढः पार्श्ववस्तिशीर्षोदरयोनिशूलानाहमूत्रसङ्गानामन्यतममापाद्य गर्भं व्यापादयति तरुणं शोणितस्रावेण, तमेव कदाचिद्विवृद्धमसम्यगागतमपत्यपथमनुप्राप्तमनिरस्यमानमपानवैगुण्यात् संमोहितं गर्भं मूढगर्भमित्याचक्षते। ततः स कीलः प्रतिखुरो बीजकः परिघ इति। तत्र ऊर्द्ध्वबाहुशिरःपादो यो योनिमुखं निरुणद्धि कील इव स कीलः। निःसृतहस्तपादशिराः कायसङ्गी प्रतिखुरः। यस्तु निर्गच्छत्येकशिरोभुजः स बीजकः। परिघ इव योनिमुखमावृत्य तिष्ठेत् स परिघ इति चतुर्विधो भवतीत्येके भाषन्ते तत्तु न सम्यक् कस्मात् स यदा विगुणानिलप्रपीडितोऽपत्यपथमनेकधा प्रतिपद्यते तदा सङ्ख्या हीयते। तत्र कश्चित् द्वाभ्यां सक्थिभ्यां योनिमुखं प्रतिपद्यते कश्चिदाभुग्नैकसक्थिरेकेन, कश्चिदाभुग्नसक्थिशरीरः स्फिग्देशेन तिर्य्यगागतः। कश्चिदुरःपार्श्वपृष्ठानामन्यतमेन योनिद्वारं पिधायावतिष्ठते। अन्तःपार्श्वापवृत्तशिराः कश्चिदेकेन बाहुना। कश्चिदाभुग्नशिरा बाहुद्वयेन। कश्चिदाभुग्नमध्यो हस्तपादशिरोभिः। कश्चिदेकेन सक्थ्ना योनिमुखमभिप्रतिपद्यतेऽपरेण पायुमित्यष्टविधा मूढगर्भगतिरुद्दिष्टाः समासेन। तत्र द्वावन्त्यावसाध्यौ मूढगर्भौ शेषानपि विपरीतेन्द्रियार्थाक्षेपकयोनिभ्रंशसंवरणमक्कल्ल-

व्यायामाभिघातनिपीडितान् परिहरेत्। भवन्ति चात्र। कालस्य परिणामेन मुक्तं तृणाद्यथा फलम्। प्रवर्त्तते स्वभावेन नान्यथा पतितं फलम्। एवं कालप्रकर्षेण मुक्तो नाडीनिबन्धनात्। गर्भाशयस्थो यो गर्भो जननाय प्रपद्यते। कृमिवाताभिघातैस्तु तदेवोपद्रुतं फलम्। पतत्यकालेऽपि यथा तथा स्याद्गर्भविच्युतिः। आ चतुर्थीत्ततो मासात् प्रस्रवेद्गर्भविच्युतिः। ततः स्थिरशरीरस्य पातः पञ्चमषष्ठयोः। प्रविध्यति शिरो या तु शीताङ्गी निरपत्रपा। नीलोद्धतशिरा हन्ति सा गर्भं स च तां तथा। गर्भास्पन्दनमावीनां (गर्भवतीनाम्) प्रणाशः श्यावपाण्डुता। भवत्युच्छ्वासपूतित्वं शूलं चान्तर्मृते शिशौ। मानसागन्तुभिर्मातुरुपतापैः प्रपीडितः। गर्भो व्यापद्यते कुक्षौ व्याधिभिश्च प्रपीडितः। यस्या मारविपन्नायाः कुक्षिः प्रस्पन्दते यदि। तत्क्षणाज्जन्मकाले तं पाटयित्वोद्धरेद्भिषक्।"

गर्भविच्युति गर्भपतनादयोऽप्यत्र। [गाछ] त्रिका०।

गर्भण्ड पु० गर्भस्याण्ड इव यक०। नाभिकुण्डके (नाभिर-

गर्भद पु० गर्भं ददाति सेवनेन दा–क। १पुत्रजीवद्रुमे राजनि०। २गर्भप्रदातृके औषधभेदे च।

गर्भदात्री स्त्री गर्भं ददाति दा–तृच् ङीप्। तापसद्रुमसमानपत्रायामपत्यदाख्यायामोषधिभेदे राजनि०। "अपत्यदा तु मधुरा शीतला पित्तदाहनुत्। नारीपुष्पादिदोषघ्नी वश्यगामिनी। गर्भसम्पद्दात्री च सेवनात् परिकीर्त्तिता" राजनि०।

गर्भदास पु० गर्भात् गर्भमारभ्य दासः। गृहजातदासात्मजे दासभेदे। "शूद्रस्य दानं वा दर्शनाविरोधाभ्याम्" कात्या०श्रौ०२२।१।११। कर्क० व्याख्यायां "शूद्रस्य दानं भवति इष्यते हि दानं पुरुषमेधे। "सपुरुषं प्राचीदिग् होतुः" शत०ब्रा० १३।६।२।११। "न च विरोधो गर्भदासस्य" कर्कः।

गर्भध न० गर्भं दधाति धा–क। रेतसि। "आऽहमजानि गर्भधमा त्वमजासि गर्भधम्" यजु० २३।१९। "गर्भधं गर्भधारकं रेतः" वेददी०।

गर्भधारण न० ६त०। अपत्योत्पादनार्थं शुक्रशोणितानुबन्धरूपगर्भग्रहणे। तद्धारणोपायश्च मिताक्षरायां दर्शितं यथा "गर्भधारणस्य अमादिभिर्लिङ्गैरवगन्तव्यं तथाच स्मृतिः "सद्योगृहीतगर्भायाः श्रमो ग्लानिः पिपासा सक्थिसदनं शुक्रशोणितयोरवबन्धः स्फुरणञ्च योनेः" गर्भधारणदर्शिते भावप्र० वाक्ये विस्तृतिः तद्धारणाय विधिः आ० त० दर्शितो यथा

"पुत्रानुत्पत्तौ पारस्करः"सा यदि गर्भं नादधीत सिंहिकायाः शिफाः श्वेतपुष्प्याः उपोष्य पुष्येण मूलमुत्पाट्य चतुर्थेऽहनि स्नातायां निशायामुदकेन पिष्ट्वा दक्षिणस्यां नासिकायामासिञ्चतीति "इयमोषधी त्रायमाणा सहमाना सरस्वती। अस्या अहं बृहत्याः पुत्रः पितुरिव नाम जग्रभमिति इति" "सा परिणीता ऋतुकाले कृताभिगमना यदि गर्भं न धारयति तदा उपोष्य पुष्ये नक्षत्रे श्वेतकण्टकारिकाया मूलमुत्पाट्य चतुर्थेऽहनि ऋतुस्नातायाः पत्न्या रात्रावुदकेन दक्षिणनासापुटे पतिरियमोषधी त्रायमाणा, इति मन्त्रेण सिञ्चति नस्यं ददाति दक्षिणहस्तानामिकाङ्गुष्ठाभ्यां गृहीत्वा प्राक्शिरःसंविष्टायाः इति। आयुर्वेदोक्तेऽपि। "पिप्पल्यां शृङ्गवेरञ्च मरिचं नागकेशरम्। आज्येन सह भुञ्जीत अपि वन्ध्या प्रसूयते"। "गर्भधारणजं चापि न चेदं समवाप्स्यसि" भा० व० १२६ अ०।

गर्भनुद् पु० गर्भं नुदति नुद–क्विप्। कलिकार्यां वृक्षे (विषलाङ्गला) भावप्र०।

गर्भपाकिन् पु० गर्भस्य पाको पुष्टिः साध्यत्वेनास्त्यस्य इनि। षष्टिधान्ये (षेटेरा धान) हेमच०। यथा च तस्य गर्भपोषकत्वम् तथा गर्भपोषणशब्दे वक्ष्यते।

गर्भपात पु० ६त०। गर्भस्रावे स तु पञ्चमादिमासस्यैव कठिनशरीरस्य भवति तत्प्रमाणं गर्भच्युतिशब्दे दृश्यम्।

गर्भपातक पु० गर्भं पातयति सेवनात् पत–णिच्–ण्वुल्। रक्तशोभाञ्जने जटा०।

गर्भपातन पु० गर्भं पातयति पाति–ल्यु। १रीठाकरञ्जे भावप्र० गौरा० ङीष्। २कलिकारीवृक्षे स्त्री राजनि०।

गर्भपातिनी स्त्री गर्भं पातयति–पत–णिच्–णिनि ङीप्। विशल्यावृक्षे जटाधरः।

गर्भपोषण न० ६त०। गर्भस्य पुष्टिसम्पादके विधौ स च सुश्रुते दर्शितः यथा"गर्भिणी प्रथमदिवसात् प्रभृति नित्यं प्रहृष्टा शुच्यलङ्कृता शुक्लवसना शान्तिमङ्गलदेवताब्राह्मणगुरुपरा च भवेन्मलिनविकृतहीनगात्राणि न स्पृशेद्दुर्गन्धदुर्दर्शनानि परिहरेदुद्वेजनीयाश्च कथाः शुष्कं पर्युषितं कुथितं क्लिन्नं चान्नं नोपभुञ्जीत बहिर्निष्क्रमणं शून्यागारचैत्यश्मशानवृक्षाश्रयान् क्रोधभयसङ्करांश्च भारोच्चैर्भाष्यादिकं परिहरेद्यानि च गर्भं व्यापादयन्ति

चाभीक्ष्णं तैलाभ्यङ्गोत्सादनादीनि निषेवेत मन्दाचार-
मेव शरीरं पूर्वोक्तानि च परिहरेत्। शयनासनं मृद्वा-
स्तरणं नात्युच्चमपाश्रयोपेतमसम्बाधं विदध्यात्। हृद्यं
द्रवं मधुरप्रायं स्निग्धं दीपनीयसंस्कृतञ्च भोजनं भोजयेत्
सामान्यमेतदा प्रसवात्। विशेषतस्तु गर्भिणी प्रथम-
द्वितीयतृतीयमासेषु मधुरशीतद्रवप्रायमाहारमुपसेवेत।
विशेषतस्तु तृतीये षष्टिकौदनं पयसा भोजयेच्चतुर्थे दध्ना
पञ्चमे पयसा षष्ठे सर्पिषा चेत्येके। चतुर्थे पयोनवनी-
तसंसृष्टमाहारयेज्जाङ्गलमांससहितं हृद्यमन्नं भोज-
येत्। पञ्चमे क्षीरसर्पिःसंसृष्टं षष्ठे श्वदंष्ट्रासिद्धस्य
सर्पिषो मात्रां पाययेद्यवागूं वा। सप्तमे सर्पिः पृथक्पर्ण्या-
दिसिद्धम् एवमाप्याय्यते गर्भः। अष्टमे बदरोदकेन बला-
तिबलाशतपुष्पपललपयोदधिमस्तुतैललवणमदनफलमधु-
घृतमिश्रेणास्थापयेत् पुराणपुरीषशुद्ध्यर्थमनुलोमनार्थञ्च
वायोः। ततः पयोमधुरकषायसिद्धेन तैलेनानुवासयेद-
नुलोमे हि वायौ सुखं प्रसूयते निरुपद्रवा च भवति।
अत ऊर्द्ध्वं स्निग्धाभिर्यवागूभिर्जाङ्गलरसैश्चोपक्रमेदाप्रसव-
कालादेवमुपक्रान्ता स्निग्धा बलवती सुखमनुपद्रवा प्रसू-
यते" विधानपारि० तत्पोषणविधिर्मन्त्रभेदपूर्वको द-
र्शितो विस्तरभयान्नोक्तस्तत्रैवानुसन्धेयः।

गर्भप्रसव पु० ६त०। गर्भस्य तत्स्वामिनोः प्रथमप्रका-
शनरूपे दर्शनयोग्यतापादनरूपकर्मभेदे तत्र कालश्च
"नवमे दशमे मासि प्रबलैः सूतिमारुतैः। निःसार्य्यते
बाण इव जन्तुश्छिद्रेण सज्वरः" याज्ञ० उक्तः। तद्वि-
धानं सुश्रुते दर्शितं यथा।

"नवमे मासि सूतिकागारमेनां प्रवेशयेत् प्रशस्त-
तिथ्यादौ तत्रारिष्टं ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां श्वेत-
रक्तपीतकृष्णेषु भूमिप्रदेशेषु विल्वन्यग्रोधतिन्दुकभल्ला-
तकनिर्म्मितं सर्वागारं यथासङ्ख्यं तन्मयपर्य्यङ्कमुपलिप्त-
भित्ति सुविभक्तपरिच्छदं प्रागद्वारं दक्षिणद्वारं वाष्ट-
हस्तायतं चतुर्हस्तविस्तृतं रक्षामङ्गलसम्पन्नं विधेयम्।
जाते हि शिथिले कुक्षौ मुक्ते हृदयबन्धने। सशूले
जघने नारी ज्ञेया सा तु प्रजायिनी"। ततोपस्थित-
प्रसवायाः कटीपृष्ठं प्रति समन्तादेदना भवत्यभीक्ष्णं
पुरीषप्रवृत्तिर्मूत्रं प्रसिच्यते योनिमुखात् श्लेष्मा च।
प्रजनयिष्यमाणां कृतमङ्गलस्वस्त्युष्णोदकपरिषिक्तामथैनां कु-
मारपरिवृतां पुन्नामफलहस्तां स्वभ्यक्तामुष्णोदकपरिषि-
क्तामथैनां सम्भृतां यवागूमाकण्ठात् पाययेत्। ततः
कृतोपधाने मृदुविस्तीर्णे शयने स्थितामाभुग्नसक्थीमुत्ताना-
मशङ्कनीयाश्चतस्रः स्त्रियः परिणतवयसः प्रजननकुशलाः
कर्त्तितनखाः परिचरेयुरिति अथास्या विशिखान्तर-
मनुलोममनुसुखमभ्यज्याद्ब्रूयाच्चैनामेका सुभगे!"
प्रवाहयस्वेति न चाप्राप्तावीं (अप्राप्तप्रसववेदनाम्) प्रवा-
हयस्व ततो विमुक्ते गर्भनाडीप्रबन्धे सशूलेषु श्रोणि-
वङ्क्षणवस्तिशिरःसु प्रवाहयेथाः शनैः शनैः। ततो
गर्भनिर्गमे प्रगाढं, ततो गर्भे योनिमुखं प्रपन्ने
गाढतरमा विशल्यभावात्। अकालप्रवाहणाद्बधिरं मूकं
व्यस्तहनुं मूर्द्धाभिघातिनं कासश्वासशोषोपद्रुतं कुब्जं
विकटं वा जनयति। तत्र प्रतिलोममनुलोमयेत्।
गर्भसङ्गे तु योनिं धूपयेत् कृष्णसर्पनिर्मोकेण पिण्डी-
तकेन वा। बध्नीयाद्धिरण्यपुष्पीमूलं हस्तपादयो-
र्धारयेत् सुवर्च्चलां विशल्यां वा। अथ जातस्योल्वं
मुखञ्च सैन्धवसर्पिषा विशोध्य घृताक्तं मूर्द्ध्नि पिचुं
दद्यात्ततो नाभिनाडीमष्टाङ्गुलमायामात् सूत्रेण बद्ध्वा छेदयेत्
तत्सूत्रैकदेशञ्च कुमारस्य ग्रीवायां सम्यग्बध्नीयात्
अथ कुमारं शीताभिरद्भिराश्वास्य जातकर्म्माणि कृते
मधुसर्पिरनन्ताब्राह्मीरसेन सुवर्णचूर्णमङ्गुल्यानामिकया
लेहयेत्ततो बलातैलेनाभ्यज्य क्षीरवृक्षकषायेण सर्वगन्धो-
दकेन वा रूप्यहेमप्रतप्तेन वा वारिणा स्नापयेदेनं कपि-
त्थपत्रकषायेण वा कोष्णेन यथाकालं यथादोषं यथा-
विभवञ्च। धमनीनां हृदिस्थानां विवृतत्वादनन्तरम्।
चतूरात्रात्त्रिरात्राद्वा स्त्रीणां स्तन्यं प्रवर्त्तते। तस्मात्प्र-
थमेऽह्नि मधुसर्पिरनन्तामिश्रं मन्त्रपूतं त्रिकालं पाययेद्
द्वितीये लक्ष्मणासिद्धं सर्पिस्तृतीये च। ततः प्राङ्निवारित-
स्तन्यं मधुसर्पिः स्वपाणितलसम्मितं द्विकालं पाययेत्"।

गर्भभर्मन् न० गर्भस्य शिशोः भर्म्म भरणं भृ—भावे मनिन्।
कुमारभृत्याकर्मणि तद्विधानादि सुश्रुतोक्तं कुमारभृत्या-
शब्दे दर्शितम्। "कुमारभृत्याकुशलैरनुष्ठिते भिषग्भि-
राप्तैरथ गर्भभर्मणि" रघुः।

गर्भमास पु० गर्भस्य तदारम्भस्य मासः तत्सहितो मासः।
१गर्भारम्भमासे २गर्भसहिते मासे च "यदि नाधीयात्
तृतीये गर्भमासे" आप० श्र० १।१।२। "गर्भसहितो
मासः गर्भमास" इति नारा०। ३गर्भमाससंख्यमासे च गर्भ-
कालशब्दे दृश्यम्।

गर्भयोषा स्त्री गर्भार्था योषा। गर्भस्थानीयायां स्त्रियाम्
"इयं गर्भेति 'भवतं प्रतिष्ठा' पुत्रका इत्यस्य च गर्भ

योषा” भारते आनुशासनिकपर्वणि २अध्याये ।

गर्भलक्षण न० गर्भो लक्ष्यतेऽनेन लक्ष–करणे ल्युट् । गर्भ-लक्षकचिह्नभेदे भावप्रकाशोक्तं गर्भशब्दे तल्लक्षणमुक्तम्

गर्भलम्भन न० गर्भोऽमोघवीर्य्यतया लभ्यतेऽनेन लभ–ल्युट् मुम् च । निषिक्तवीर्य्यस्यामोघतासम्पादनार्थे क्रियाभेदे “उप-निषदि गर्भलम्भनं पुंसवनमनवलोभनञ्च” आश्व० गृ० १। १३।१ । “आम्नातमिति शेषः गर्भो लभ्यते येन कर्म्मणा निषिक्तं वीर्य्यममोघं भवति” नारा० ।

गर्भवती स्त्री गर्भो विद्यतेऽस्याः मतुप् मस्य वः । आपन्न-गर्भायां स्त्रियाम् शब्दरत्ना० तस्या लक्षणं तत्परि-चार्य्यञ्च कायमन्त्रोक्तसुश्रुतवाक्ये १८२१पृ० दर्शितम् । तस्यागर्भाया गर्भस्थैर्य्यकारिविधिभेदः सुश्रुते उक्तो यथा

“लब्धगर्भायाश्चैतेष्वहःसु लक्ष्मणावटशुङ्गासहदेवा-विश्वदेवानामन्यतमं क्षीरेणाभिषुत्य त्रींश्चतुरो वा बिन्दून् दद्याद्दक्षिणे नासापुटे पुत्रकामायै न च तान्निष्ठीवेत् । भुवञ्चतुर्णां चाविच्छाद्भवनं । यथाविधिपूर्व्वकः । ऋतु-कालाम्बुबीजानां सामग्र्यादङ्कुरो यथा । एवं जाता रूपवन्तो महासत्त्वाश्चिरायुषः । भवन्त्यृणस्य मोक्षारः सत्पुत्राः पुत्त्रिणे हिताः” । पित्रो वर्णभेदहेतुरपि तत्रोक्तः तत्र तेजोधातुः सर्व्ववर्णानां प्रभवः स यदा गर्भोत्पत्तावब्धातुप्रायो भवति तदा गर्भं गौरं करोति पृथिवीधातुप्रायः कृष्णं पृथिव्याकाश-प्रायः कृष्णश्यामं, तोयाकाशधातुप्रायो गौरश्यामम् । यादृग्वर्णमाहारमुपसेवते गर्भिणी तादृग्वर्णप्रसवा भवती-त्येके भाषन्ते । तत्र दृष्टिभागमप्रतिपन्नं तेजो जात्य-न्धं करोति । तदेव रक्तानुगतं रक्ताक्षं, पित्तानुगतं पिङ्गाक्षं,श्लेष्मानुगतं शुक्लाक्षं,वातानुगतं विकृताक्षमिति” “इत्येव भावान् बिभ्रति गर्भवत्यः” भा० व० १२४अ० ।

गर्भवसति स्त्री गर्भः कुक्षिरेव वसतिः। कुक्षिरूपे स्थाने “स तत्र गर्भवसतौ वसन्नात्मेच्छया हरिः” हरिवं० ६०अ०।

गर्भवास पु० वसत्यस्मिन् वासः वासस्थानं गर्भ एव वासः। १कुक्षिरूपस्थाने “अधमतू गर्भवासेषु वासं जन्म च दा-रुणम्” मनुः । वस–भावे घञ् ७त०। २कुक्षौ वासे च ।

गर्भव्यूह पु० गर्भ इव गूढो व्यूहः । व्यूहभेदे युद्धार्थ-सैन्यनिवेशनभेदे । “पश्चार्द्धे तस्य पद्मस्तु गर्भव्यूहः सु-दुर्भिदः । सूचीपद्मस्य गर्भस्थो गूढो व्यूहः ततः पुनः” भा० द्रो० ८७ अ० । स च पद्माकारः ।

गर्भशय्या स्त्री गर्भस्य शय्येव स्थानम् । “पद्मनाभाकृति-योनिस्त्र्यावर्त्ता सा च कीर्त्तिता । तस्यास्तृतीये त्वावर्त्ते गर्भशय्या प्रतिष्ठिता” भावप्र०उक्ते गर्भोत्पत्तिस्थाने । “शिशुरधिकवया गर्भशय्यां गतो वा” इति वेणीसंहारः ।

गर्भसंक्रमण न० गर्भे संक्रमणं अन्यदेहपरित्यागेन देहा-न्तरोपादनार्थं प्रवेशनम् । देहाद्देहान्तरग्रहणाय कुक्षि-प्रवेशनरूपे जन्मनि । “गर्भसंक्रमणे चापि कर्म्मणाम-भिवर्त्तने । तादृशीमेव लभते वेदनां मानवः पुनः” भा० आश्व० १७ अ०

गर्भसमय पु० ६त० । गर्भकाले स च ऋतुस्नानोत्तरशु-क्रोत्सर्गकालः षट्त्रुवाद मेघगर्भकालश्च। स च गर्भशब्दे इ०सं० वाक्येन दर्शितः “गर्भसमयेऽतिवृष्टिर्गर्भाभावाय-दुर्निमित्तकृता” इ० सं० ।

गर्भस्राव पु० स्रु–घञ् ६त० । प्रसूतिकालात् पूर्वं रोगा-दिना गर्भस्य पतने । गर्भच्युतिशब्दे विवृतिः। तत्राशौ-चनिर्णयः “रात्रिभिर्मासतुल्याभिर्गर्भस्रावे विशुध्यति” मनुः । कूर्म्मपुराणम् “अर्वाक् षण्मासतः स्त्रीणां यदि स्याद् गर्भसंस्रवः । तदा माससमैस्तासां दिवसैः शुद्धि-रिष्यते । अत ऊर्द्ध्वन्तु पतने स्त्रीणां स्याद्दशरात्रकम् । सद्यःशौचं सपिण्डानां गर्भस्रावाच्च वा ततः । गर्भ-च्युतावहोरात्रं सपिण्डेऽत्यन्तनिर्गुणे । यथेष्टाचरणे ज्ञातौ त्रिरात्रमिति निश्चयः” । दशरात्रकमिति स्व-जात्युक्ताशौचकालपरम् । तथा चादित्यपुराणम् “षण्मासाभ्यन्तरं यावत् गर्भस्रावो भवेद् यदि । तदा माससमैस्तासां दिवसैः शुद्धिरिष्यते । अत ऊर्द्ध्वं स्व-जात्युक्तमशौचं तासु विद्यते” । गर्भस्रावाच्च वा तत इति तच्छब्देन सन्निधानादत ऊर्द्ध्वमित्युक्तषण्मासोत्तर-कालः परामृश्यते । षण्मासोपरि सगुणानां सद्यः, निर्गुणानामेकाहः, अत्यन्तनिर्गुणयथेष्टाचरणज्ञातीनां त्रिरात्रम्” शु०त०। अशौचव्यवस्था अशौचशब्दे४८६पृ० उक्ता

गर्भस्राविन् पु० गर्भं स्रावयति स्रु–णिच्–णिनि । हि-न्तालवृक्षे । राजनि० ।

गर्भागार न० गर्भ इवागारम् । १गृहमध्यभागे वासगृहे । गर्भे यद्गागारम् ।२गर्भस्थाने अमरः। ३गर्भाशये राजनि०।

गर्भाधान न० गर्भ आधीयतेऽनेन कर्म्मणा आ+धा–करणे ल्युट् । गर्भरूपफलकसंस्कारकर्म्मणि तत्र विहित-कालादिकालभेदास्तद्विधानानि च सं०त०उक्तानि यथा “अथ गर्भाधानम् । गोभिलः ‘यदा ऋतुमती भवति उपरतशोणिता तदा सम्भवकालः” ऋतुः प्रजाजनन-

योग्यभावः तन्निमित्तेन नैमित्तिकं गमनं कार्य्यम् अकुर्वतः प्रत्यवायाच्च नियमः "ऋतुमतीन्तु यो भार्य्यां सन्निधौ नोपसर्पति। प्राप्नोति स मन्दात्मा भ्रूणहत्यामृतावृतौ" इति श्रुतेः। ज्योतिषे "ज्येष्ठा मूला मघाश्लेषा रेवती कृत्तिकाश्विनी। उत्तरात्रितयं त्यक्त्वा पर्ववर्ज्जं व्रजेदृतौ" विष्णु पु० "चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्याथ पूर्णिमा। पर्वाण्येतानि राजेन्द्र! रविसंक्रान्तिरेव च। स्त्रीतैलमांससंभोगी विण्मूत्रनरकं व्रजेत्"। याज्ञ० "षोडशर्त्तुनिशास्त्रीणां तासु युग्मासु संविशेत्। अत्र षोडशाहोरात्रात्मककालस्य सावनत्वात् पुंसवननामकरणयोरपि सावनगणनाया युक्तत्वाच्च संस्कारमात्रे सावनगणना। तथा व्यवहारश्च तथा च आश्वलायनः "गर्भाधानमृतौ पुंसः सवनं स्पन्दनात् पुरा। षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तः प्रसवे जातकर्म च। अहन्येकादशे नाम चतुर्थे मासि निष्क्रमः। षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि चूड़ा कार्य्या यथाकुलम्। एवमेनः शमं याति बीजगर्भसमुद्भवम्"। चतुर्थे मास्यते ततः" इति वचनात् स्पन्दनात् पूर्वकालत्वं पुंसवनकालः। अत्र चतुर्थमासस्य सौरत्वे चान्द्रत्वे वा निषेकमासस्यापि तथात्वे तदाद्यन्तदिननिषेके सति अधिकन्यूनकालयोर्गर्भस्पन्दनमनियततामापद्येत सावने तु नियतं तेनात्र सावनगणना युक्ता योषिद्व्यवहारप्रसिद्धा च। "अहन्येकादशे नाम" इत्यत्रापि "अशौचव्यपगमे नामधेयमिति" विष्णुसूत्रात् सूतकोत्तरदिनपरमेकादशदिनपदम् सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा। मध्यमग्रहभुक्तिश्च सावनेन प्रकीर्त्तिता" सूर्य्यसिद्धान्तवचनेन सूतकस्य सावनदिनघटितत्वात् तदुत्तरदिनस्यापि तथात्वम्। अतो दिनमासवर्षगणना सावनेनेति। शुभाशुभविवेचनन्तु सौरेण ज्योतिःशास्त्रात्। अतएव पितामहः "विवाहादौ स्मृतः सौरो यज्ञादौ सावनो मतः"। अत्र द्वितीयादिशब्दात् संस्कारपरिग्रहः। "गर्भाधाने सदा शस्ताः वारा भौमरवीज्यकाः" इति। गोभिलः "दक्षिणेन पाणिना उपस्थमभिमृशेत्" विष्णुर्योनिं कल्पयत्वेतयर्चा "गर्भं धेहि सिनीवालीति च" समाप्यर्चौ सम्भवतः"। कुत्सितदेशस्य सव्येन पाणिना शौचदर्शनात् तद्वारणाय दक्षिणेनेति। उपस्थं योनिं स्पृशेत् विष्णुरिति मन्त्रेण प्रथमं, ततो 'गर्भं धेहि सिनीवालीत्यादि" मन्त्रेण च। "मन्त्रान्ते कर्मादिसन्निपातः" इति न्यायात् पाठानन्तरं स्पर्शः न तु भवदेवभट्टोक्तं स्पृशन् जपतीति। अथौ

समाप्यैव संयोगं कुरुतः न मध्ये वामदेव्यजपः। देवलः "सकृत् संस्कृता नारी सर्वगर्भेषु संस्कृता"। तेन गर्भाधानपुंसवनसीमन्तोन्नयनानि सकृदेव कर्त्तव्यानि। छन्दोगपरिशिष्टम् "विवाहादिःकर्मगणो य उक्तो गर्भाधानं शुश्रुम यस्य चान्ते। विवाहादावेकमेवात्र कुर्य्यात् श्राद्धं नादौ कर्मणः कर्मणः स्यात्"। विवाहादिगर्भाधानान्तकर्मसु एकमेव श्राद्धं न तु प्रतिकर्मादौ, एकेनैव श्राद्धेन कृतेन सर्वाणि श्राद्धवन्तीति। अन्तशब्दोऽत्रावयवार्थः दृष्टान्तः पटे इति यत्तु समीपार्थे उपलक्षणं स्यात्। ततश्च विशेषणोपलक्षणसन्देहे विशेषणत्वेन ग्रहणं कार्य्यमितिन्यायात्। यत्तु "निषेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा। ज्ञेयं पुंसवने चैव श्राद्धं कर्माङ्गमेव च" इत्यनेन भविष्यपुराणे श्राद्धं कर्माङ्गत्वेन विहितं तच्छन्दोगेतरपरम्। अत एव भवदेवभट्टेनापि तथा लिखितम्। अत्र श्राद्धोत्तरगमनेऽपि न दोषः उक्तभविष्यपुराणात् "निशि नान्दीमुखश्राद्धे कृते दानादिवर्जनम्" इति वचनान्तराच्च"।

मु० चि० पीयू० धा० विस्तरेण विहितनिषिद्धकालादिकमुक्तं यथा "गण्डान्तं त्रिविधं त्यजेन्निधनजन्मर्क्षे च मूलान्तकं दास्रं पौष्णमथोपरागदिवसं पातं तथा वैधृतिम्। पित्रोः श्राद्धदिनं दिवा च परिघाद्यार्द्धं स्वपत्नीगमे भान्युत्पातहतानि मृत्युभवनं जन्मर्क्षतः पापभम्" मु० चि० "गण्डान्तमिति। अत्र यदि दुष्टकालतिथ्यादिषु रजोदर्शनमभूत् तत्र चतुर्थदिनानन्तरं शान्तिकं विधेयं तदाह वशिष्ठः "प्रभूतदोषं यदि दृश्यते तत्पुष्पं ततः शान्तिककर्म कार्य्यम्" विवर्ज्जयेदेव तदेकशय्यां यावद्रजो दर्शनमन्यपर्व्व। ईशानतो गोमयमण्डलेन परिस्तृतेऽग्नौ जुहुयात्सदूर्वाम्। जुह्वा शताष्टाश्च समित्प्रमाणां गायत्रिकां साष्टसहस्रसंख्याम्। शतप्रमाणामथवाथ शान्त्यै शुभैर्यवैर्व्याहृतिभिस्तिलैश्च। ततः सुरान् भूमिसुरान् पितॄंश्च सन्तर्पयेदन्नसुवर्णवस्त्रैरिति"। शान्तिकप्रकारस्तु शान्तिपद्धत्यादौ द्रष्टव्यः। एवं शान्तिकं विधाय गर्भाधानं विधेयम्। तत्र स्वपत्नीगमे स्वपत्नीगमने एतान् दोषान् त्यजेदिति सर्वत्र सम्बन्धः। एतान् कान्? त्रिविधं गण्डान्तं गण्डान्तलक्षणं रत्नमालायाम् "नक्षत्रतिथिलग्नानां गण्डान्तं त्रिविधं स्मृतम्। नवपञ्चचतुर्णां द्वे प्रकार्द्धघटिकामितमिति" निधनं जन्मर्क्षात् सप्तम नक्षत्रं, जन्मभ

मूलम् अन्तकं भरणीं दास्रमश्विनीम्। पौष्णं रेवतीं मघाम् उपरागदिवसं ग्रहणदिनं, पातं व्यतीपातम् महापातं च, वैधृतिं योगं, पित्रोर्मातापित्रोः श्राद्धदिनं, दिवा सूर्यावच्छिन्नकालं परिघयोगस्य पूर्वार्द्धम्। तथोत्पातैर्दिव्यान्तरिक्षभौमैस्त्रिविधैरुत्पातैर्हतं दूषितं, जन्मर्क्षतः जन्मलग्नाज्जन्मराशेर्वा मृत्युभवनमष्टमं लग्नं पापभं पापग्रहयुक्तं भं नक्षत्रं लग्नं वा इति" पी॰धा॰ "भद्राषष्ठीपर्वरिक्ताश्च सन्ध्यां भौमार्कार्कीनाद्यरात्रीश्च तस्रः। गर्भाधानं त्र्युत्तरेन्द्वर्कमैत्रब्राह्मस्वातीविष्णुवस्वम्बुपे सत्" मु॰ चि॰। "भद्रेति भद्रा प्रसिद्धा षष्ठी तिथिश्च पर्वाणि चतुर्दश्यष्टम्यमावास्या पूर्णिमा सङ्क्रमणानि उक्तञ्च विष्णुपुराणे "चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्या च पूर्णिमा। पर्वाण्येतानि राजेन्द्र! रविसङ्क्रान्तिरेव चेति" रिक्ताश्चतुर्थीनवमीचतुर्दश्यः, सन्ध्यां प्रातःसन्ध्यां सायम् सन्ध्यां च। भौमं मङ्गलवारम् अर्कम् आदित्यवारम् आर्किं शनैश्चरवारं, चतस्रः आद्यरात्रीः रजोदर्शनदिनमारभ्य दिनचतुष्टयं त्यजेदित्यर्थः, तदनन्तरमपि पुत्रार्थी रजोदर्शनात् विषमदिवसं त्यजेत्। उक्तञ्चाधानाध्याये वसिष्ठेन निषेधजातं "पौष्णद्वये पितृभयाम्यसार्पविष्णुद्वये नैधनजन्मभेषु। उत्पातपापग्रहदूषितेषु न कार्यमाधानमनिष्टलग्ने। उपप्लवे वैधृतपातयोश्च विष्ट्यां दिवा पारिघपूर्वभागे। सन्ध्यासु पर्वस्वपि मातृपित्रोर्मृतेऽह्नि पत्नीगमनं विवर्ज्यम्। दिनेषु युग्मेषु च वक्ष्यमाणयोगैः सुतार्थी स्ववधूमुपेयात्। दिनेष्वयुग्मेषु च कन्यकार्थी हित्वा च गण्डां तिथिलग्नभानामिति" वक्ष्यमाणयोगैः पुंयोगैः स्त्रीयोगैश्च। अत्र पञ्चलता श्रवणधनिष्ठयोर्न निषेधः कृतः। बार्हस्पत्यसंहितायां तयोर्विशेषतो विहितत्वात्। तद्वचनमधुनैव वक्ष्यते। ननु षोडशिग्रहणाग्रहणवत् विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पः कथन्न भवति? सत्यम् बहूनामनुरोधो न्याय्य इति त्रिधिरेवोचितः। अतएवोक्तं नारदेन "शुचिर्भूत्वा युग्मतिथावनर्क्षां कामयेत् स्त्रियम्। पुत्रार्थी पुरुषस्त्यक्त्वा पौष्णमूलाहिपित्र्यभमिति" "त्यक्त्वा पर्वतिथिं मूलमश्लेषां पैत्र्यभन्त्विति" काश्यपोक्तेः। तिथ्यादयः कश्यपेन आधानविधाने उक्ताः। "षष्ठ्यष्टमीं पञ्चदशीं चतुर्थीं चतुर्दशीमप्युभयत्र हित्वा। शेषाः शुभाः स्युस्तिथयो निषेके वाराः शशाङ्कार्यसितेन्दुजानामिति" अत्र वाक्ये चन्द्रबुधगुरुशुक्रवारा निषेककार्ये शुभा उक्ताः। अर्थादन्ये सूर्यभौमशनिवारा निषिद्धाः। उक्तञ्च कालनिर्णये "रिक्ता पर्वाष्टमी षष्ठी दिवा जन्मत्रयं तथा। पापग्रहाणां वाराश्च त्याज्याश्चैवाष्टतो गतिरिति"। अतएव बृहस्पतिसंहितायाम् "शेषाग्यृक्षाणि दुष्टानि स्युर्निषेकाख्यकर्मणीत्युक्तं "सोमज्ञगुरुशुक्राणां वारा वर्गोदयाः शुभाः। तेषाञ्च दृष्टयश्चैव नेतरेषां कदाचनेति" अत्र केचिद्विशेषे पुंवारा उत्तमाः स्त्रीवारौ मध्यमौ नपुंसकवारौ निषिद्धौ उक्तञ्च व्यासेन "पुरुषग्रहवाराः स्युः शुभाः सीमन्तकर्मणि। मध्यौ स्त्रीग्रहवारौ तु वर्ज्यौ तु नपुंसकाविति" अत्र सीमन्तग्रहणमुपलक्षणं गर्भाधानस्येत्याहुः। युक्तञ्चैतत् पुंस्त्रीवारेषु स्त्रीगमने पुरुषाः स्त्रियो वोत्पद्यन्ते इति तावदिष्टम्। नपुंसकवारगमने तु नपुंसकस्योत्पत्तिः सा च हि सा कस्यचिदिष्टा भवेदिति नपुंसकबुधवारनिषेध एवोचितः। शनिनिषेधस्तूभयवादिसिद्ध एव दाक्षिणात्यशिष्टाचाराच्चानो बुधशन्योरेव निषेधोऽन्ये चाग्रहणमिति प्रतीमः। प्राच्यास्तु नैतन्मन्यन्ते तन्मते तु सूर्यभौमशनीनामेव निषेधः। नारदः "रजोदर्शनतोऽस्पृश्या नार्यो दिनचतुष्टयम्। ततः शुद्धाः क्रिया स्वेताः सवर्णेष्वयं विधिः"। अत्रार्थवादमाह भरद्वाजः "प्रथमेऽहनि चाण्डाली द्वितीये ब्रह्मघातिनी। तृतीये रजकी प्रोक्ता चतुर्थेऽहनि शुध्यति"। धर्मशास्त्रेऽपि "भर्तुः स्पृश्या चतुर्थेऽह्नि स्नानेन स्त्री रजस्वला। पञ्चमेऽहनि योग्या स्याद्दैवे पित्र्ये च कर्मणि"। तस्मादेतावतो दोषांस्त्यक्त्वा स्त्रीगमनं हितमिति। ऋतुकालावधिमाह याज्ञवल्क्यः "षोडशर्तुर्निशाः स्त्रीणां तस्मिन् युग्मासु संविशेत्। युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु" अतः षोडशदिनमध्ये गर्भाधानं विधेयम् तत्रैव गर्भसम्भवात्तत्र वाराः समीचीनाः प्रागुक्ता इदानीं नक्षत्राण्याह गर्भाधानमिति। उत्तरात्रयमृगहस्तानुराधारोहिणीस्वातिश्रवणाधनिष्ठाशततारकासु गर्भाधानं सत् शुभदम् उक्तञ्च बार्हस्पत्यसंहितायाम "हरिहस्तानुराधासु स्वातीवारुणवासवम् उत्तरात्रितयं सौम्यं रोहिणी च शुभाः स्मृताः। आधाने मूलपाण्यस्यरभं समनन्यभमिति" एवं विहितनक्षत्रे चन्द्रबले गर्भाधानार्थं दशइव पत्नीगमनं कार्यमित्याह याज्ञवल्क्यः। "एवं गच्छेत् स्त्रियं

स्यामां सर्वां भूतं च वर्जयेत् । शुक्लरेण्वी सजत् पुत्रं सलग्नं जनयेत् पुत्रान्" पञ्चाराद्रे मतीम् । भीमपराक्रमोऽपि "पित्र्यं पौष्णं नैर्ऋतं चापि भिष्ण्यं त्यक्त्वा नारीं सम्प्रयायः मनसाम् । पुष्टः स्यामां पुत्रका मोऽभिगच्छन् सद्वृत्तलं पुत्रमाप्नोति पुनर्भिति" । तत्र गमनं मन्त्रपूर्वकम् । तदुक्तं विष्णुपुराणे "ऋतावुपगमः शस्तः स्वपत्न्यां मन्त्रतो द्विजोत्तमैः" इदन्त्वैवर्णिकविषयं प्रतीयते । मन्त्रास्तु "विष्णुर्योनिं कल्पयत्वित्येवमादयः । "एतैर्मन्त्रैर्दक्षिणेन पाणिना मत्यमभिमृशेदिति गोभिलोक्तेः" पी० धा० । "केन्द्रत्रिकोणेषु शुभैश्च पापैस्त्र्यायारिगैः पुंग्रहदृष्टलग्ने । ओजांशगेऽब्जेऽपि च युग्मराशौ चित्रादितीज्यार्क्षेषु मध्यमं स्यात्" मु० चि० । अथ गर्भाधाने लग्नबलमिन्द्र बलञ्चाह । केन्द्रेति अथ सामान्यतः शुभलग्नानि वशिष्ठोक्तानि वृषमिथुनकर्कसिंहकन्यातुलाधरचापझषाः शुभा भवन्ति । यदि शुभग्रहयाशिलोऽनुकूला निरवविशुद्धियुता निषेककाले" इति । तत्र केन्द्रत्रिकोणेषु लग्नचतुर्थसप्तमदशमपञ्चमनवमस्थानेषु स्थितैः शुभग्रहैस्तथा त्र्यायारिगैस्तृतीयैकादशषष्ठस्थानस्थितैः पापग्रहैरुपलक्षिते पुंग्रहैः सूर्यभौमगुरुभिर्दृष्टे लग्ने तथौजांशगेऽब्जे विषमराशिमेषमिथुनादिरंशोऽजादिरेव तत्र स्थिते चन्द्रे सति युग्मराशौ समराशौ गर्भाधानं कार्यम् यदाह जगन्मोहने वशिष्ठः "केन्द्रत्रिकोणेषु शुभाश्रितेषु लग्ने शशाङ्के च शुभैः समेते । पापैस्त्रिलाभारिगतैश्च यायात् पुंजन्मयोगेषु च संप्रयोगम्" नारदः "ओजराश्यंशगे चन्द्रे लग्ने पुंग्रहवीक्षिते । शुचिभूत्वा युग्मतिथौ ह्यलग्नां कामयेत् स्त्रियमिति । पुंग्रहादीनाह नारदः "पुंग्रहाः सूर्यजीवाराः स्त्रीग्रहौ शशिभार्गवौ । नपुंसकौ सौम्यसौरी शिरोमात्रं विधुन्तुदः" इति । अत्र पुंनपुंसकादियोगावशिष्ठेनोक्ताः "आधानलग्ने विषमांशराशौ सौरेन्दुलग्नार्यां सुतवीक्षिते वा । लग्ने सुपुत्रस्तु पापखेटैः प्राप्ते च मिश्रैर्बलिभिश्च मिश्राः । ओजर्क्षांशे लग्ने सौरयुक्ते सौम्येनार्कैरोजराश्यंशसंस्थैः । पुंजन्म स्यादन्यथा कन्यका स्यात् मिश्रैः पक्षोऽनङ्गगैर्द्विजन्म । षष्ठो नपुंसकः "ओजांशकस्थाद्विषमर्क्षसंस्थः पुंजन्मकारी रविसूनुरेकः । विचार्य वीर्यं पुरुषस्त्रियोर्वा वाच्योऽत्र पुत्रस्तु पुत्रिका वा । यावेव योगे सविचिन्त्य वाच्यमिति" । एवमोऽपि पुंजन्मादियोगा जातके द्रष्टव्याः । एषु वशिष्ठ कश्चित् पुंजन्मयोगे पुत्रार्थी युग्मतौ पत्नीं गच्छेत् । कन्याजन्मयोगे तु कन्यार्थी विषमराशौ पत्नीं गच्छेत् इति फलितोऽर्थः । अथ गर्भाधाने विहितनक्षत्राप्राप्तौ मध्यमनक्षत्राण्याह । चित्रेति चित्रापुनर्वसुध्यानिनीषु तद्गर्भाधानं मध्यमं मध्यमफलदमित्यर्थः । यदाह बृहस्पतिः "चित्रादित्ये तथा तिष्यतुरगौ चेति मध्यमाः । शेषाण्यन्यानि दुष्टानि तु निषेकाख्यकर्मणीति" अत्र केचित् दैवात्मानुष्ठा प्रतिबन्धात् कुर्वरभिधाने अनेकेषु ऋतुषु व्यतीतेषु यदि गर्भाधानाख्यः संस्कारो नाभूत्तदाग्नौ दैवात्मध्ये भर्ता समागतश्चेत्तदा दक्षिणायने शुक्रास्तगुर्वस्तमलमासादिमहादोषसद्भावेऽपि कदा गर्भाधानं नैव भवतीत्याहुः अतीतकालत्वात् यथा कालातीतेषु जातकर्मनामकर्मान्नप्राशनचौलादिसंस्काराः पूर्वोक्तदोषसद्भावे नैव भवन्ति । उक्तञ्च वशिष्ठेन "अतीतकालान्यखिलानि यानि कार्याणि सौम्यायनगे दिनेशे । गुरौ भृगौ वाप्युदयप्रभाते तदुक्तपक्षाङ्कदिनेऽथवाद्ये" इति तन्न्यम् । यद्यपि नृपातिक्रमे निमित्तानन्तरमेव नैमित्तिकमिति" न्यायेन "षोडशर्तुनिशाः स्त्रीणां तस्मिन् युग्मासु संविशेत्" इति याज्ञवल्क्यवचसा षोडशदिनातिक्रमे त्वनन्तरमपेक्ष्य प्राशुक्तदिषा कालशुद्धिं विचार्य कार्यमेव । तदा बहुकालव्यापिनी कालशुद्धिरपेक्ष्यैव यतो विज्ञानेश्वरेण "तस्मिन् युग्मासु संविशेदिति" व्याख्यावसरे किमयं विधिर्नियमः परिसंख्या वेति सयः पक्षा उपन्यस्तास्तत्र स्त्रीगमने रागत एव प्रवृत्तेर्नियम एवायमिति सिद्धान्तितमतो गच्छेदेवेति नियमकरणात् ऋतावुपेयात् सर्वत्र वा प्रतिषेधवर्जमिति" गौतमस्मरणात् ऋतुगमने प्रत्यवायोऽपि स्मर्यते "ऋतुस्नातां तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति । घोरायां भ्रूणहत्यायां युज्यते नात्र संशयः" इति शातातपोक्तेः ।

"अथ गर्भाधानं विधाय पुंसामिष्टाशयमये किं कार्यमित्याह विष्णुः । "गृहाश्रमसमासाद्य ताम्बूलं वेदनात् त्यजेत् । पश्चात् प्रमदां भार्यां पुत्रपुण्याणि प्रजानात्" इति" । पी० धा० । निषेकोत्तरं कार्यमाह आ० त० । "अत्र सव्यगाधानहेतुतया उत्तानकरचरणामेव कुर्वीत नातिर्यगाकृतकरचरणां स्त्रियं च तत्रभिगमनानन्तरं दक्षिणपार्श्वेन स्थापयेत् । पुरुष जिते तु गर्भोत्तुर्यनिर्वृतिरिति विशेषः । गर्भाधानञ्च गर्भस्य-

बालस्य तदाधारपात्रस्य च सीमन्तोन्नयनवत् संस्कारः "सीमन्तोन्नयनसंस्कारो गार्भपात्रसंस्कारः" इति स्मृतेः गर्भपात्रयोरयं संस्कार इति गार्भपात्रः गर्भस्य उदरस्थस्य, पात्रस्य तदाधारस्त्रियश्च । सीमन्तोन्नयनपदमुपलक्षणार्थम् । यदि दैवात् गर्भाधानादिसंस्कारा यथाकाले न कृतास्तदा प्रसवकालोत्तरं जातकर्माद्युत्तरसंस्कारकाले "अङ्के बालकं निधाय संस्कारः कार्य्यः यथाह राजमार्त्तण्डे "यं नार्य्यकृतसीमन्ता सूयते च कथञ्चन । अङ्के निधाय तं बालं पुनः संस्कारमर्हति" । तेन संस्कारेण च तदाधारे उत्पन्नानामपि संस्कारसिद्धिः "सकृच्च कृतसंस्काराः सीमन्ते न कुलस्त्रियः । यं यं गर्भं प्रसूयन्ते स गर्भः संस्कृतो भवेत्" राजमार्त्तण्डात् ।

लग्नभेदेन गर्भाधाने शुभाशुभं ज्यो॰तत्त्वे निषेकाध्याये विस्तरेणोक्तं जातकपद्धतौ तु किञ्चित् संक्षिप्योक्तं यथा "आधानाङ्गात् सप्तमभे याद्यशं कुरुते रतम् । करोति तादृक् पुरुषस्तदुत्पत्तिं बलान्विताम् । रवीन्दुशुक्रभौमाश्चेत् स्वांशे वाथ गुरौ तनौ । नवमे पञ्चमे वा स्यादपत्यं पुंस्त्रयाख्यि तत् । बलिनौ स्वर्क्षांशेऽर्कगुरू तावुपचयर्क्षगौ । पुंसां,स्त्रीणां कुजेन्दू चेत् तदा गर्भस्य सम्भवः । भौमार्कौ सप्तमेऽर्कात् स्तो रुजे पुंसः, स्त्रिया विधोः । भौमार्किमध्ये स्वर्क्षेन्दू पुंस्त्रियोर्मृत्यवे क्रमात् । भौमार्कान्यतरेणार्कचन्द्रौ युक्तौ चितौ क्रमात् । पुंस्त्रियोर्मृत्युदौ प्रोक्तौ प्राग् स्वतेः शास्त्रनैपुणैः । लग्ने वेन्दौ पापमध्ये शुभदृष्टिविवर्जिते । सगर्भस्त्रीमृतिः स्याद्वा यथा यवनभाषितम् । दिवा सूर्य्यशुक्रौ, शनीन्दू च रात्रौ, उक्ते मातृपितृपदौ स्यातस्तौ । तयोः सोदरस्वस्वसंस्थौ क्रमात्तु तयोरोजयुग्मर्क्षगौ सौख्यहेतू । कललं कठिनं हस्ताद्यस्थित्वग्लोमचेतनाः । अशनोद्वेगसूतिश्च मासेष्वीशाः क्रमादमी । भव्यारेज्यार्कचन्द्रार्किशास्त्रशार्ज्जदिवाकराः । मासेशे पीड़िते गर्भरोगः पुष्टिश्च सद्बले । (प्रथममासि कललं शुक्रशोणितमिश्रणरूपं तत्र शुक्रोऽधिपः । द्वितीये काठिन्यं तदीशः कुजः। तृतीयमासि हस्ताद्युत्पत्तिः गुरुस्तदीशः । चतुर्थेऽस्थ्युत्पत्तिः सूर्य्यस्तदीशः । पञ्चममासे चर्म्मोत्पत्तिश्चन्द्रोऽधिपः । षष्ठे रोमोत्पत्तिः शनिरधीशः । सप्तमे चैतन्यं बुधोऽधिपः । अष्टमे मातृभुक्ताहारनाड़ीद्वारेणाशनम्, तत्र गर्भाधानलग्नेशः स्वामी । नवमे उद्वेगः चन्द्रोऽधीशः । दशमे प्रसवः, सूर्य्यस्तदीशः आधानकाले उक्तपक्षे पीड़िते तत्तन्मासे गर्भपातादि बलयुक्ते तत्तन्मासे पुष्टिः) । विषमर्क्षनवांशेषु गुरुचन्द्राङ्गभानुषु । पुंजन्म समभांशेषु, स्त्रियस्तेषु समादिशेत् । सूर्य्येज्यौ विषमेऽंशे चेत् सबलौ पुंजनिप्रदौ । स्त्रियाः समांशे शुक्रेन्दू, कुजाद्युदयलग्नांशके यमम् । भानुमन्दमदृष्टाङ्गेत् पुंस्त्रीयुग्मं नवांशकात् । विषमर्क्षे शनिलग्नात्समं त्यक्ता मलमदः । इन्दुर्द्व्ये भषन्विस्थैरशुभैर्मूकजन्मदः । भवेऽर्केन्दू दृग्भागनेत्रनाशकरौ मतौ । शनिभांशे तनौ, मन्दे सप्तमेऽब्दत्रयात् भवः । स्वांशे कर्कतनौ चन्द्रे द्यूने द्वादशवर्षतः । चतुःसंस्थे द्वादशांशे स्याच्चन्द्रः प्रश्ने ततःपरम् । तत्तुल्यराशिसंस्थिते चन्द्रे सूतिं वदेत् सुधीः" आधानाध्यायः ।

गर्भावक्रान्ति स्त्री अव+क्रम–भावे क्तिन् ६त॰ । शारीरजीवस्य गर्भाशयप्रवेशनरूपे गर्भावतारे तच्च सुश्रुते शारीरस्थाने ३अ॰ "अथातो गर्भावक्रान्ति शारीरं व्याख्यास्यामः" इत्युपक्रम्य दर्शितं तच्च वाक्यं कायशब्दे १८२१पृ॰दर्शितम् ।

गर्भाशय पु॰ आशेतेऽत्र आ+शी–आधारे अच् ६त॰ । गर्भाधारस्थाने गर्भशय्यायाम् "पुरुषेभ्योऽधिकाश्चान्ये नारीणामाशयास्त्रयः । एको गर्भाशयः प्रोक्तः पित्तपक्वाशयान्तरे" इति भावप्र॰ तस्य पित्तपक्वाशययोर्मध्यस्थत्वमुक्तम् "स्त्रीणां गर्भाशयोऽष्टमः" । "ततोऽग्निसोमसंयोगात् संसृज्यमानो गर्भो गर्भाशयमनुप्रतिपद्यते" "दैवसंयोगादक्षयोऽचिन्त्यः (आत्मा) भूतात्मना सहान्वक्षं सत्वरजस्तमोभिर्दैवासुरैरपरैश्च भावैर्वायुनाऽभिप्रेर्य्यमाणो गर्भाशयमनुप्रविश्यावतिष्ठते" इति च सुश्रुतः । तदाधारावरकत्वात् २जरायौ अमरः।

गर्भाष्टम पु॰ गर्भात् गर्भकालात् अष्टमः । गर्भादिविके अष्टमे मासवर्षादौ । "गर्भाष्टमो ह्येयमासः" त्रिका॰ । "गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम् । गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भात्तु द्वादशे विशः" मनुः "उत्तरत् गर्भादिति निर्देशेन गर्भाष्टमे इत्यत्रापि अपथ्यर्थकपञ्चम्या "अङ्ग सुपेति" पा॰समा॰।

गर्भास्यन्दन न॰ गर्भस्यास्यन्दनम् । "गर्भक्षये गर्भास्यन्दनमुन्नतकुक्षिता च" सुश्रुतोक्ते गर्भक्षयचिह्ने । "गर्भास्यन्दनमावीनां(गर्भिणीनां) प्रणाशः स्रावपाकयुता" सुश्रु॰।

गर्भास्राव पु॰ गर्भस्यास्रावः । गर्भस्रावे शब्दार्थे उदा॰ ।

गर्भिणी स्त्री गर्भोऽस्त्यस्याः इनि ङीप् । गर्भवत्यां सगर्भायां

स्त्रियाम् अमरः । गर्भिणीलिङ्गं गर्भवतीशब्दे उक्तम् । गर्भिणीतत्पतिकर्त्तव्याकर्त्तव्यादि नि॰सि॰उक्तं यथा "गर्भिणी कुञ्जराश्वादिशैलहर्म्यादिरोहणम् । व्यायामं शीघ्रगमनं शकटारोहणं त्यजेत् । शोकं रक्तविमोक्षं च साध्वसं कुक्कुटासनम् । व्यवायं च दिवास्वप्नं रात्रौ जागरणं त्यजेत्" कश्य॰ । मदनरत्ने स्कान्दे "हारिद्रां कुङ्कुमं चैव सिन्दूरं कज्जलं तथा । कूर्पासकञ्च ताम्बूलं माङ्गल्याभरणं शुभम् । केशसंस्कारकबरीकरकर्णविभूषणम् । भर्त्तुरायुष्यमिच्छन्ती वर्जयेद्गर्भिणी न हि" बृहस्पतिः "चतुर्थे मासि षष्ठे वाप्यष्टमे गर्भिणी यदा । यात्रा तदा विवर्ज्या स्यादाषाढे तु विशेषतः" याज्ञवल्क्यः "दौहृदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात् । वैरूप्यं मरणं वापि तस्मात् कार्य्यं प्रियं स्त्रियाः" दौहृदं गर्भिणीप्रियम् । तत्रैवाश्वलायनः "वपनं मैथुनं तीर्थं वर्जयेद्गर्भिणीपतिः । श्राद्धञ्च सप्तमान्मासादूर्द्ध्वं चान्यत्र वेदवित् । श्राद्धं तद्भोजनमिति प्रयोगपारिजातः । कालविधाने मुहूर्त्तदीपिकायाञ्च "क्षौरं शवानुगमनं नखकृन्तनं च युद्धादि वास्तुकरणं त्वतिदूरयानम् । उद्वाहमौपनयनं जलधेश्च गाहमायुःक्षयार्थमिति गर्भिणिकापतीनाम्" रत्नसंग्रहे गालवः "दहनं वपनञ्चैव चौलं वै गिरिरोहणम् । नाव आरोहणं चैव वर्जयेद्गर्भिणीपतिः" अन्यत्रापि "प्रव्यक्तगर्भापतिरब्धियानं मृतस्य वाहं क्षुरकर्मसङ्गम् । तस्यानुयत्नेन गयादितीर्थयागादिकं वास्तुविधिं न कुर्यात्" । प्रव्यक्तगर्भा वनिता भवेन्मासत्रयात् परम् ।(मासत्रयादूर्द्धम्)षण्मासात् परतः स्वर्त्तनवमे रिष्टशालिनी" अथ सूतिकागृहप्रवेशः "रोहिण्यैन्द्वपौष्णेषु स्वातीहस्तयोरपि । पुनर्वसौ पुष्यहस्तधनिष्ठास्तूत्तरासु च । मैत्रे त्वाष्ट्रे तथाश्विन्यां सूतिकागारवेशनम्" एतच्च सम्भवे "प्रसूतिसमये काले सद्य एव प्रवेशयेदिति" वसिष्ठोक्तेः तद्गृहस्य नैर्ऋत्यां कार्य्यम् "वारुण्यां भोजनगृहं नैर्ऋत्यामथ रिष्टकमिति" वसिष्ठोक्तेः विष्णुधर्मे "दद्यात् सूतिकागारजायुधैश्च विशेषतः । वह्निना तिन्दुकालातैः पूर्णकुम्भैः प्रदीपकैः । सुयत्नेन तथा वारिवर्णकैर्विलितेन चेति" ।

"गर्भिणी तु द्विमासादिस्तथा प्रव्रजितो मुनिः । ब्राह्मणा लिङ्गिनश्चैव न दाप्यास्तारिकं (तरम्) तरे:" अतुना द्विमासोर्द्धं तस्या नौशुल्कापहरणमुक्तम् ।

अतिथिभ्य एव तस्या भोजनं मनुनोक्तं यथा "सुवासिनीः कुमारीश्च रोगिणीगर्भिणीस्तथा । अतिथिभ्योऽग्र एवैतान् भोजयेदविचारयन्" । "बालं सुवासिनीवृद्धगर्भिण्यातुरकांस्तथा । संभोज्यातिथिभृत्यांश्च दम्पत्योः शेषभोजनम्" याज्ञ॰ । आत्वा गृह कर्म॰ अस्य परनिपातः । गोगर्भिणी ।

गर्भिणीदोहद न॰ ६त॰ । गर्भिण्याकाङ्क्षिते द्रव्यभेदे तस्य दानावश्यकता सुश्रुते उक्ता तत्र चतुर्थे गर्भिप्रायमिन्द्रियार्थेषु करोतीत्यादि वाक्यं २११६ पृ॰ उक्तं "इन्द्रियार्थांस्तु यान् यान् सा भोक्तुमिच्छति गर्भिणी" सुश्रुतः । [त्रिका॰ ।

गर्भिण्यवेक्षण न॰६त॰। कुमारभृत्यायां गर्भिणीपरिचर्य्यायाम्

गर्भित त्रि॰ गर्भो जातोऽस्य तार॰ इतच् । १जातगर्भे २काव्यदोषभेदे न॰ । दोषशब्दे विवृतिः ।

ग(र्भे)र्भाङ्क पु॰ गर्भे अङ्कमध्येऽङ्कः वा अलुक्स॰ । "अङ्कोदरप्रविष्टो यो रङ्गद्वारा मुखादिमान् । अङ्कोऽपरः स गर्भे(र्भा)ङ्कः सबीजः फलवानपि" सा॰द॰ उक्ते नाटकाङ्काङ्कमध्यप्रविष्टाङ्के । यथा बालरामायणे सीतास्वयंवरनामा ग(र्भे)र्भाङ्कः ।

गर्भेतृप्त त्रि॰ गर्भे शिशौ अन्ने वा तृप्तः अलुक् स॰ । १शिशौ २अन्ने च तृप्ते । युक्तारोह्या॰ आद्युदात्तताऽस्य ।

गर्भोपघात पु॰ गर्भस्य उपघातः । १जातगर्भस्य नाशे मेघस्य २जलोत्पादनशक्तिनाशे च तल्लिङ्गानि "गर्भोपघातलिङ्गान्युल्काशनिपांशुपातदिग्दाहाः" इत्यादि वृ॰सं॰ २१अ॰ उक्तं तच्च गर्भशब्दे दर्शितम् ।

गर्भोपघातिनी स्त्री गर्भमुपहन्ति उप+हन+णिनि । गर्भघातिन्यां स्त्रीगव्यादौ अमरः ।

गर्भोपनिषद् स्त्री गर्भस्वरूपावेदिका उपनिषद् । उपनिषदन्तर्गते गर्भस्वरूपाद्यावेदके उपनिषद्भेदे उपनिषच्छब्दे विवृतिः । तत्स्वरूपादि ऐतरेयोपनिषद्यपि संक्षेपेणोक्तं तच्च कायशब्दे १९२५ पृ॰ "पुरुषे ह वा आदितो गर्भः इत्याद्युक्तम् । [धान्यभेदे रत्नमाला ।

गर्मुच्छद पु॰गर्मुतो नडस्य छद इव छदोऽस्य । (मेडुया)

गर्मुटिका स्त्री गर्मुत इव उटं पर्णमस्य शक॰ टेः पररूपैकादेशः टापि अत इत्त्वम् । (मेडुया) इति ख्याते धान्यभेदे रत्नमाला ।

गर्मुत् स्त्री गॄ—बा॰उति ७८ च ।(मेडुया)१धान्यभेदे अमरः। २नडे तृणभेदे ३स्वर्णे च मेदि॰।

गर्व मदे भ्वा० पर० सक० सेट्। गर्वति अगर्वीत्। जगर्व। गर्वितः। गर्वः। "खर्व! गर्वसमूहपूरिततनो!" ताराख्तवः।

गर्व पु० गर्व–घञ्। अभिमाने, "ऐश्वर्य्यरूपतारुण्यकुलविद्याबलैरपि। इष्टलाभादिनान्येषामवज्ञा गर्वः ईरितः" इत्युक्ते २ऽवज्ञाभेदे "गर्वो मदः प्रभावश्रीविद्यासत्कुलतादिजः। "अवज्ञासविलासाङ्गदर्शनाऽविनयादिकृत्" सा० द० उक्ते ३व्यभिचारिभावभेदे। अमरे अहङ्कारपर्य्यायतोक्तिः ईषद्भेदमनादृत्यैव।

गर्वाट पु० गर्वेणाटति अट–अच् ३त०। द्वारपाले त्रिका०।

गर्वित त्रि० गर्व–कर्त्तरि क्त गर्वो जातोऽस्य तार० इतच् वा। १मत्ते २जातगर्वे "यूयं तत्प्रसरगर्वि(र्वि)तलक्षणसारम्" "प्रेमगर्वितविपक्षमत्सरात्" रघुः।

गर्ह निन्दायां वा चुरा० पक्षे भ्वा० आत्म०सक०सेट्। गर्हयते गर्हते अजगर्हत अगर्हिष्ट। गर्हयाञ्चक्रे जगर्हे। गर्हणा "न गर्हयेयुरस्मान् वै पाण्डुरार्याय कर्हिचित्" भा० आ० ५७२० श्लो०। "गर्हयन्तोऽस्य साहसम्" भा० व० १८१ अ० परस्मैपदम् आर्षम्। उपसर्गपूर्वकस्तु तद्द्योत्यार्थयुक्ते निन्दने। "विगर्हितं धर्म्मधनैर्निबर्हणम्" नैष०।

गर्ह कुत्सायां भ्वा० आ० सक० सेट्। गर्हते अगर्हिष्ट जगर्हे गर्हणम् गर्हितः गर्हा। "स एव धर्म्मो राज्ञां तु तदितं किन्तु गर्हणम्" भा० आ० ११८ अ०। "केचिन्नीचं जगर्हिरे" भा० स० ४१ अ०। "न कुत्सयाम्यहं किञ्चिन्न गर्हे बलवत्तरम्" २० २०६ अ०। "विषमां च दशां प्राप्तो देवान् गर्हति वै भृशम्" २०८ अ०। आर्षः पदव्यत्ययः। "गर्हितान्नस्य जग्धिः" मनुः।

गर्हा स्त्री गर्ह–अ। १निन्दायाम् "येन येनाचरेद्धर्मं तस्मिन् गर्हा न विद्यते" भा० अ० ९०५६ श्लो०। चुरा० गर्ह–भावे युच्। गर्हणाऽप्यत्र स्त्री।

गर्ह्य त्रि० गर्ह–ण्यत्। १निन्द्ये २अधमे अमरः।

गर्ह्यवादिन् त्रि० गर्ह्यं वदति वद–णिनि। कुत्सितवादिनि कद्वदे अमरः स्त्रियां ङीप्।

गल अदने सक० स्राव (गला) अक० भ्वा० पर० सेट्। गलति अगालीत्। "निर्गलिताम्बुगर्भम्" रघुः। "गलितं स्वराविरहिताशनयाः" माघः "प्राक्शोकनिर्गलितनेत्रपयःप्रवाहान्" नैष०। "विपक्षे गलितादरौ" "पर्य्यागलद्रक्तबिन्दुः" "मघवाद्यगलत्ततः" भट्टिः। "प्रच्छदान्तगलिताश्रुबिन्दुभिः"। "शिलाशयानो गलिताङ्गरागैः" रघुः।

गल स्रावणे (गालान) चुरा० आत्म० सक० सेट्। गालयते अजीगलत गालयाञ्चक्रे। गालः। गालितः। "पक्वं गोमूत्रगालितम्" चक्रदत्तः।

गल पु० गल–भक्षे वा० करणे अच्। १कण्ठे (गला) अस्य कर्त्तरि अच्। २सर्ज्जरसे (धुना) ३वाद्यभेदे, ४गडक मत्स्ये च शब्दरत्ना०। "गले गृहीत्वा क्षिप्तोऽस्मि" भा० आनु० १५४ अ०। अस्य स्वाङ्गत्वेऽपि क्रोडा० न ङीष्। छिन्नगला। बहु० स्त्रियां ङीष्। गली इत्यपि तत्रैव स्त्री।

गलक पु० गल–वा० वुन्। (गड़ुइ) १मत्स्ये शब्दार्थचि०।

गलकम्बल पु० गले कम्बल इव। भाषायां गवां गलस्थिते रोमशे मांसपिण्डे अमरः।

गलगण्ड पु० ७त०। (गरगण्ड)। रोगभेदे। तल्लक्षणादि यथा "निबद्धः श्वयथुर्यस्य मुष्कवल्लम्बते गले। महान् वा यदि वा ह्रस्वो गलगण्डं तमादिशेत्। निबद्धो दृढः अचलो वा। मुष्कवत् अण्डवत्। गले इति हनुमन्ययोरुपलक्षणम्। तथा च भोजः "महान्तं शोथमल्पं वा हनुमन्यागलाश्रयम्। मुष्कवल्लम्बमानं तु गलगण्डं विनिर्दिशेत्" संप्राप्तिमाह वातः कफश्चापि गले प्रदुष्टो मन्ये तु संसृत्य तथैव मेदः। कुर्वन्ति गण्डं क्रमशः स्वलिङ्गैः समन्वितं तं गलगण्डमाहुः। क्रमशः शनैः शनैः स्वलिङ्गैः वातकफमेदोलक्षणैः। तत्र वातिकमाह। तोदान्वितः कृष्णशिरावनद्धः श्यावारुणो वा पवनात्मकस्तु। पारुष्ययुक्तश्चिरवृद्ध्यपाको यदृच्छया पाकमियात् कदाचित्। वैरस्यमास्यस्य च तस्य जन्तोर्भवेत्तथा तालुगलप्रशोषः। चिरवृद्ध्यपाकः चिरेण वृद्धिरपाकश्च यस्य सः। श्लैष्मिकमाह स्थिरः सवर्णो गुरुरुग्रकण्डुः शीतो महांश्चापि कफात्मकस्तु। चिराच्च वृद्धिं भजतेऽचिराद्वा प्रपच्यते मन्दरुजः कदाचित्। माधुर्य्यमास्यस्य च तस्य जन्तोर्भवेत्तथा तालुगले प्रलेपः। कदाचित् प्रपच्यते वा पाकोऽपि चिराद्भवति। प्रलेपः श्लेष्मणा। मेदोजमाह स्निग्धो मृदुः पाण्डुरनिष्टगन्धो मेदोऽन्वितः कण्डुयुतोऽरुजश्च प्रलम्बतेऽलाबुवदल्पमूलो देहानुरूपक्षयवृद्धियुक्तः। स्निग्धास्यता तस्य भवेच्च जन्तोर्गलेन शब्दं कुरुते च नित्यम्। देहक्षये क्षीणं क्षयं, देहवृद्धौ वृद्धिं यातीत्यर्थः। असाध्यमाह "कृच्छ्राच्छ्वसन्तं मृदुसर्वगात्रं संवत्सरातीतमरोचकार्त्तम्।

क्षीणस्य वैद्यो गलगण्डयुक्तं भिषग्वरं नैव नरं चिकित्सेत्" भावप्र०। "यवमुद्गपटोलानि कटुरूक्षञ्च भोजनम्। छर्द्दिं संरक्तमोक्षं च गलगण्डे प्रयोजयेत्" चक्रद०।

गलग्रह पु० "आरम्भानन्तरं यत्र प्रत्यारम्भो न दृश्यते। गर्गादिमुनयः सर्वे तमेवाहुर्गलग्रहम्" १नारदोक्ते आरम्भदिनात् परं स्मृत्युक्तानध्यायदिनपातेन प्रत्यारम्भाभाववति, पदार्थे, "कृष्णपक्षे चतुर्थी च सप्तम्यादिदिनत्रयम्। त्रयोदशीचतुष्कञ्च अष्टावेते गलग्रहाः" राजमार्त्तण्डोक्ते २तिथ्यष्टके च। ३व्यञ्जनभेदे ४मत्स्यकण्टके शब्दार्थचि०।

गलत्कुष्ठ न० कर्म्म०। स्रवद्रुधिरादौ कुष्ठभेदे। "भ्रातृभार्य्याभिगमनात् गलत्कुष्ठं प्रजायते," शातातपेन तस्य भ्रातृभार्य्यागमनकर्मविपाकतोक्ता।

गलन न० गल+भावे ल्युट्। १क्षरणे (गला) "गलदा धमनयो भवन्ति गलनमासु धीयते" निरु० ६।२८। २स्वयं पतने च कर्त्तरि ल्यु। ३स्राविणि त्रि० "गलनच्यानफलानि च दन्तस्य समानि भङ्गेन" बृह० ८४अ०।

गलन्तिका स्त्री गल–शतृ ङीप् स्वार्थे कन्। अल्पवारिधारायुतायां (झारा) कर्कर्य्याम् "प्रपा कार्य्या च वैशाखे देवे देया गलन्तिका" क०खी०५अ०।

गलमेखला स्त्री गलस्य मेखलेव। कण्ठाभरणभेदे हारा०।

गलवार्त्त त्रि० गले गलव्यापारे यथेष्टभोजनादौ वार्त्तः निरामयः। यथेष्टभोजनयोग्ये निरामये। "इत्यन्येचैव तीर्थेषु गलवार्त्तोरूपासतः" पञ्चतन्त्रम्।

गलविद्रधि पु० "सर्वं गलं व्याप्य समुत्थितोयः शोफोरुजो यत्र भवन्ति सर्वाः। स सर्वदोषो गलविद्रधिस्तु" सुश्रुतोक्ते कण्ठगते रोगभेदे "अमर्मस्थं सुपक्वञ्च भेदयेद्गलविद्रधिम्" सुश्रु०।

गलव्रत स्त्री गरो गरणं सर्पभक्षणं व्रतमस्य रस्य लः। मयूरे त्रिका० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

गलशुण्डिका स्त्री गले शुण्डा इव शुण्डिका गले शुण्डिकेव। (आलजिव) उपजिह्वायाम् हेमच०। "तालूदरं वस्तिशीर्षं चिवुके गलशुण्डिके" याज्ञ०। तालुगते कण्ठशुण्डीख्याते २रोगभेदे कण्ठशुण्डीशब्दे १६६५ पृ० लक्षणादुक्तम्। "तालुगतास्तु गलशुण्डिकेत्यादि" सुश्रु०। "शल्यं कतमोमांससंघातो गलशुण्डिका सुश्रु० अधिमांसार्बुदाष्ठीलाधिजिह्वोपजिह्वोपकुशगलशुण्डिका" इत्युपक्रमे गण्डमाला प्रभृतयोमांसदोषजाः" सुश्रुतेन तस्याः मांसदोषजत्वमुक्तम्।

गलस्तन पु० गले स्तन इव। छागगलस्थे स्तनाकारे मांसपिण्डभेदे। स च दुग्धक्षरणहीनत्वात् निष्फलः यथोक्तं दृष्टान्तविधया वसिष्ठसिद्धान्ते "चलसंक्रमयुङ्मासे संक्रमोयः स संक्रमः। अजागलस्तन इव राशिसंक्रान्तिरुच्यते"। [छाग्याम्। हेमच०।

गल(ले)स्तनी स्त्री गले स्तनौ यस्याः वा अलुक्स०।

गलहस्त पु० गले न्यस्तो हस्तः। १अपसारणार्थं गलेऽर्पिते हस्ते (गलाटिपि)। "देवलवदन गलहस्तः" दायभाग "अनिच्छन् गलहस्तेन ताभिर्निर्वासितस्तदा" कथास०। स जातोऽस्य तार० इतच्। गलहस्तित जातगलहस्ते। "अर्द्धेन्दुमौलेर्गलहस्तितेव" नैष०। तदाकृतित्वात् २अर्द्धचन्द्राख्ये बाणभेदे पु०। ३कण्ठनिर्हृति स्त्री मेदि०।

गला स्त्री गलति गल–अच्। कव्यालुलताभेदे, शब्दार्थचि

गलाङ्कुर पु० "गलेऽनिलः पित्तकफौ च मूर्च्छितौ प्रदूष्य मांसं च तथैव शोणितम्। गलोपसंरोधकरैस्तथाङ्कुरैर्निहन्त्यसून् व्याधिरयं तु रोहिणी" माधवकरोक्ते रोहिणीरूपकण्ठजातरोगाङ्के अङ्कुराकारे पदार्थे। "गलेऽनिलः पित्तकफौ च मूर्च्छितौ पृथक् समस्ताश्च तथैव शोणितम्। प्रदूष्य मांसं गलरोधिनोऽङ्कुरान् सृजन्ति यान् साऽसुहरा तु रोहिणी' इति सुश्रुते रोहिणीरोगस्य गलजाताङ्कुरसर्जनकारित्वमुक्तम्।

गलानिल पु० गलेऽनिलः प्राणवायुरस्य। (गल्ता चिङ्गिट) मत्स्यभेदे। त्रिका०। गलाविल इति पाठः।

गलि पु० गडि–डस्य लः। (गडियागरु) सामर्थ्येऽपि भारावाहके १वृषे हेमच०। गल इन्। २लतायां स्त्री उज्ज्वल०।

गलित त्रि० गल–क्त। १पतिते च्युते, च्युते, स्थानादितो भ्रष्टे अमरः। गलधातौ उदा०२परिणते च। "गलितवयसामिक्ष्वाकूणामिदं हि कुलव्रतम्" रघुः।

गलितक पु० गलित इव कायति कै–क। पतितवन्नाट्यभेदे नाट्यशब्दे विवृतिः। "गलितकः" विक्रमो०५अ०।

गलितकुष्ठ न० कर्म्म०। गलत्कुष्ठे। [त्रिका०।

गलेगण्ड पु० गलेगण्ड इव यस्य। पक्षिभेदे (छाड़गिला)

गलेचोपक त्रि० गले चुप्यतेऽसौ चुप–णि० कर्म्मणि ण्वुल् अलुक्स०। कण्ठे कर्त्तनीये। "गलेचोपकपादहारकौ" दश०।

गलोड्य न० गलेन ओड्यः पृषो० अलोपः। धान्यभेदे "शालि-षष्टिकमसूरमुद्गशतालीमसूरशृङ्गाटकगलोड्यगौरीगिरिकार्यव-यवक्षारपत्रप्रभृतिभिर्धान्याक्षपिष्टैः प्रदेहो व्रतसिद्धः" सुश्रु०। [अवे निगाले अमरः।

गलोद्देश पु० गलस्य उद्देशः समीपम्। गलसमीपस्थेऽव-

गलोद्भव पु० गले अश्वगलदेशे उद्भवति उद्+भू—अच्। अश्वगलजाते रोमवालाख्ये रोमावर्त्तभेदे त्रिका०।

गलौघ पु० गले ओघ इव। "गलेव (गलविद्रधेः) तथ्यः खलु सर्वजस्य। शोफो महानन्नजलावरोधी तीव्रज्वरो वातगतेर्निहन्ता। कफेन जातो रुधिरान्वितेन गले गलौघः परिकीर्त्यतेऽसौ" सुश्रुतोक्ते कण्ठगतरोगभेदे।

गल्द् स्त्री गल—क्विप् गल+पृषो० वा तेन गला गलेन वा दीयते दा—कर्मणि घञर्थे क। १वाचि निघ०। गद्गद इति पाठान्तरम्। गलितं गल् धीयते अत्र धा—घञर्थे क पृषो० धस्य दः। धमनीभेदे "या त्वा विषग्विमुञ्च त्वा ग-ल्दा धमनीनाम्"। इत्याद्यमधिकृत्य गल्दा धमनयो भवन्ति गलनमासु धीयते" निरु० ६।२४।

गल्भ धार्ष्ट्ये (प्रागल्भ्ये) भ्वा० आ० अक० सेट्। गल्भते अगल्भिष्ट जगल्भे। "या कथञ्चन सखीवचनेन प्राग-भि प्रियतमं प्रजगल्भे" माघः। गल्भ+धार्ष्ट्ये क्यङ् गल्भायते अगल्भायिष्ट।

गल्या स्त्री गलानां कण्ठानां समूहः पाशा० यत्। १कण्ठ-समुदाये। गलो इव तत्कार्यकारिणां २समूहे शब्दार्थचि०।

गल्ल पु० गल—ल तस्य नेत्त्वम्। (गाल) गण्डे। हेमच०।

गल्लक पु० गलति क्विप् गल् तं लाति लल्लाति ला—क ततः स्वार्थे क। १चषके मद्यपानपात्रे हेमच०। २इन्द्रनीलमणौ त्रिका०। पृषो० अल्पता इत्येके।

गल्लचातुरी स्त्री गल्ले चातुरी यस्य संज्ञात्वात् न कप् न वा ह्रस्वः। (गालबालिश) ख्याते उपधानभेदे जटा०।

गल्वर्क पु० गलति गल—उन् गलुरर्कः दीप्तिरस्य। स्फटिके १मणिभेदे त्रिका०। तत्र "गल्वर्कस्तु स्फटिकवत्। पद्मरागस्त्विन्द्रनीलः" इत्युक्तौ क्रमसारमल्पोत्तरं स्फटिकस्य गल्वर्कशब्दस्य न इन्द्रनीलार्थता मन्यमानजले तदर्थ तोक्तः प्रामादिकी। २पद्मरागे मणौ च। "स्फटिकरगल्वर्क सुवर्णकर्य्यैः" भा० द्रो० १६अ०। "स्फार इन्द्रनीलः(असारत्वात्) गल्वर्कः पद्मरागः" (अर्कदीप्तिकत्वात्) नील०। ३चषकपात्रे हेमच०। रक्तवर्णसुरापेय सर्वपात्र-ह्रस्वर्णत्वात्तस्य तथात्वम्।

गल्ह कुत्सने भ्वा० आ० सक० सेट्। गल्हते अगल्हिष्ट जगल्हे।

गवची स्त्री गां भूमिमञ्चति अन्च—क्विप् अवङादेशः ङीप् अचोऽल्लोपः पृषो० न दीर्घः। इन्द्रवारुण्याम् (राखालशशा) रत्नमाला।

गवय पुंस्त्री गुङ् शब्दे भावे अप् गवं शब्दभेदं याति या—क, गां तदवयवं सादृश्येनायते अय—अच् वा। गलकम्बल-शून्ये गोसदृशे मृगभेदे अमरः "ग्रामीणस्य प्रथमतः पश्यतो गवयादिकम्। सादृश्यधीर्गवादीनां या स्यात् सा करणं मतम्। गवयादिपदानां तु शक्तिधीरुपमाफ-लम्" भाषा०। "इतः कथञ्चिद् गवयैर्विविक्तैः" कुमा०। स्त्रियां योपधत्वेऽपि योपधप्रतिषेधे गवयहयाहीनाम-प्रतिषेधात् ङीष्। अस्य मांसपाकविधिर्यथा। "तैले संपा-चिते तप्ते हिङ्गुसैन्धवसंयुतम्। मांसं गवयसम्भूतं सुसिद्धं भूरिवारिणा"। भावप्र० तद्गुणा उक्ता यथा "गवयो मधुरो हृद्यः स्निग्धोष्णः कफपित्तलः। विदा-ही गुरुविष्टम्भी विपाके विरसः सदा"। २वैवस्वतपुत्रे वानरभेदे। "पुत्रा वैवस्वतस्यासन् पञ्च कालान्तकोपमाः। गदो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः" रामा० उत्त०।

गवराज पु० गवेन शब्देन राजते राज—अच्। वृषे शब्दच०।

गवल पुंस्त्री गुङ् शब्दे भावे अप् गवं शब्दभेदं लाति ला—क। महिषे हेमच०। "गवलाजवलस्तथा" ति०त०। "गवलासितकुल्याञ्छिनिभाविवञ्जन्ति पयः पयोवाहाः" ह० सं० २१अ०। "असौ तरङ्गैर्गवलासितद्युतिः" माघः। स्त्रियां ङीष्।

गवल्गण पु० सञ्जयपितरि सूतभेदे। "सञ्जयो मुनि-कल्पस्तु जज्ञे सूतो गवल्गणात्" भा० आ० ६३अ०।

गवाक्ष पु० गवामक्षीव अक्षि—अच् समा० नित्यमवङ्, गाव रश्मयः किरणा अक्षाणि वा अश्नुवन्ति व्याप्नुवन्ति एतमनेन वा अश—व्याप्तौ अकर्त्तरि घञ्। वातायने (जानेला) अमरः। "गवाक्षजालैरभिनिष्पतन्त्यः" भट्टिः "उद्भट-लीलाञ्चितया गवाक्षात्" "विलोलनेत्रभ्रमरैर्गवाक्षाः" कुमा०। "कुवलयितगवाक्षां लोचनैरङ्गनानाम्" रघुः। २वैवस्वतपुत्रे वानरभेदे रामा० गवयशब्दे दृश्यम्। गां भूमिमश्नुते व्याप्नोति अच् गौरा० ङीष्। स्त्रि० कौ० सुख० ... १गोडुम्बायां (गोमुक)। अमरः। २जीवन्त्याः ३इन्द्रवारुण्याम् (राखालशशा) ४शाखोटे (सेओड़ा) राजनि०। ५अपराजितायाम् रत्नमा०।

गवाची स्त्री गवचीवत् किन्तु पूर्वाणो दीर्घः।(पाँकाल)मत्स्य-भेदे"गवाच्यजीर्णकारी च गुर्वी च श्लेष्मकोपिनी" राजव०

गवादन न० गोभिरद्यते अद्–कर्मणि ल्युट् अनङ् । १घासे अमरः। स्त्रुशब्दत्वात् स्त्री ङीप् शब्दच०। २नीलापराजिताया स्त्री राजनि०। आधारे ल्युट् ङीप् । ३गवां भक्षणाधारे पात्रे (डाबा)स्त्री मेदि०।

गवादि पु० पा० गणसूत्रोक्ते हिताद्यर्थे यत्प्रत्ययप्रकृतिरूपे शब्दगणे स च"गो हविस् अक्षर विष बर्हिस् अष्टका स्वदा युग मेधा स्रुच् (नाभि नभञ्च) (शुनः संप्रसारणं वा च दीर्घत्वं तत्सन्नियोगेन चान्तोदात्तत्वम्) ।(अधसोऽनङ् च) कूप खद दर खर असुर अध्वन् क्षर वेद बीज दीप्त। "गवादिभ्यो यत्" पा० हितादौ गव्यम्

गवाधिका स्त्री गवा किरणेनाधिकायति अधि–कै क । लाक्षायां त्रिका० । अत्र गवाधिकेति पाठः प्रामादिकः

गवानृत न० गवि गोविषयेऽनृतम् अलुक्समासः । गोविषये मिथ्यावचने । "गवानृते पञ्चशतं सहस्रं पुरुषानृते" स्मृतिः ।

गवामयन न०दशमाससाध्ये द्वादशमाससाध्ये च सत्रभेदे तद्विवृतिः ता० ब्रा० ४अध्यायादौ ।

तत्र ताण्ड्य०ब्रा० ४अ० भाष्ये तस्य वैविध्यमुक्त्वा तदङ्गानि यथा कर्त्तव्यानि तदुक्तम् तन्नामप्रवृत्तिनिमित्तज्ञानाय श्रुतिमवतारयन् व्याचख्यौ यथा

"सोमानां दशरात्रस्य प्रोक्ता विष्टुतयः क्रमात् । गवामयनिकानां च ता एवेत्यवगम्यते। सत्राणि लोके यदिच विष्टुतीय चक्षते। प्रोक्तानि गव्ययनस्य श्रुताङ्गानि क्रमादिह । तानि संदृष्य वक्ष्यन्ते शुतिव्युत्पत्तिसिद्धये ।

द्विविधं गवामयनं दशमाससाध्यं द्वादशमाससाध्यञ्च तत्र द्वादशमासनिर्वर्त्यस्य प्रायणीयोऽतिरात्रः प्रथममहः चतुर्विंश· उक्थ्य आरम्भणीयः ते उभे अहनी चतुष्टाव ज्योतिर्गौरायुर्गौरायुर्ज्योतिरित्याभिप्लविकः षडहः स चतुर्वारमावर्त्तनीयः ततस्त्रिवृदादिस्तोमयुक्तयवाख्यः पृष्ठ्यः षडहः एवं पञ्चभिः षडहैरेको मासः पूर्यते एतस्यैवावर्त्तनेन पञ्च मासाः पञ्चमाद्याः तत्र षष्ठे मासादौ त्रयोऽभिप्लवाः षडहाः कार्याः ततः एकः पृष्ठ्यः षडहः ततोभिजिदेकमहः त्रयः स्वरसामान इत्येवमष्टाविंशत्यहानि आद्याभ्यां प्रायणीयचतुर्विंशाभ्यां षष्ठमासपूरणम् । इत्थं पूर्वपक्षे चत्वारिंशदुत्तरशतसंख्यान्यहानि सम्पन्नानि । ततो विषुवमेकमहः सोऽस्य सत्रस्य मध्यमभूतः । सप्तमे मासादौ त्रयः स्वरसामानः प्रतिलोमाः कार्याः । ततो विश्वजिदाख्यः पृष्ठ्यः षडहस्त्रयस्त्रिंशदारम्भस्त्रिवृदुत्तमः ततस्त्रयोऽभिप्लवाः षडहाः आवृत्ताः एवमष्टाविंशत्यहानि भवन्ति अस्य च मासस्य महाव्रतातिरात्रौ च ततोभिधास्यमानौ पूरकौ स सप्तमो मासः। ततः पृष्ठ्यः षडहःपूर्वोक्तैश्चतुर्भिराभिप्लविकैः प्रतिलोमक्रमेणानुष्ठितैरष्टमोमासः अनयावृत्त्या नवमदशमैकादशा अपि कल्प्याः द्वादशमासस्यादौ त्रयोभिप्लवाः, षडहः ततो गोरायुषी द्वे अहनी द्वादशाहस्य दशाहानि चेति त्रिंशदहानि स द्वादशो मासः ततो महाव्रतमुपान्त्यमहः तेन उदयनीयातिरात्रौ इत्यपि सप्तममासस्य पूरकाविति तदेतद्गवामयनसत्रं विधास्यन् तन्नामनिर्वचनप्रदर्शनाय दावाख्यायिकामाह" भा०

"गावो वा एतत् सत्रमासत तासां दशसु मासु शृङ्गाण्यजायन्त ता अब्रुवन्नरात्स्मोत्तिष्ठामोपमा नोऽस्तीति ता उदतिष्ठन्" ता०ब्रा०४।१।१। "पुरा खलु गावः एतत्संवत्सरसत्रमासत यत्तिष्ठन् आसचोदना अपरचोदना च तत्र लिङ्गमिति मीमांसकाः । अत्रायमपूर्वतिथे चानुष्ठाने ये यत्नेन तदन्यैरनुष्ठितम् अत इदं गवामयनमित्याचक्षते तासां सत्रस्थितानां मध्ये कासाञ्चिद्गवां दशसु मासु मासेषु षड्मासोत्यादिना मासशस्त्रस्य व्याप्तावः तेष्वनुष्ठितेषु शृङ्गाण्यजायन्त ता जातशृङ्गा अब्रुवन् परस्परमुक्तवत्यः किमिति अरात्स्म समृद्धा अभूम यतोवयमुत्तिष्ठामसत्रं समापयाम अराप्स्मेति तदुक्तं तद्दर्शयति । श्रोपमाः वा आभतः शिरः प्रदेशमुपेत्य शेरन्ते इत्योपमाः शृङ्गाणि अयत जाताग्यभूवन्निति अत्यर्थः अस्तेति जनी प्रादुर्भावे इत्यस्मात् लुङि बहुवचने "सन्ते अस्तीत्यादिना र्दि गमहनजनेत्युपधालोपे रूपम्। एवमुक्त्वा ता गावः सत्रादुदतिष्ठन्। ताभिरेवं दशभिर्मासैः फलस्य प्राप्तेर्दशमासनिर्वर्त्यमपि गवामयनमस्तीत्युक्तं भवति"भा०। द्वादशमासनिर्वर्त्यमप्यस्तीति दर्शयति ।"तासान्त्वेवाब्रुवन्नासामहा एवेमौ द्वादशो मासौ सं संवत्सरमापयामेति तासान्दशसु मासु शृङ्गाणि प्रावर्त्तन्त ताः सर्वस्माद्यमाप्नुवंस्ता एतास्तूपरास्ताः सर्वेमाद्यम मासः प्रेरते सर्वं हि ता अन्नाद्यमाप्नुवन्" ता०ब्रा० ।"तमध्ये वैलक्षण्यद्योतनार्थः तासामेव गवां मध्ये काश्चिदब्रुवन् किमि त्युच्यते, वो द्वादशौ द्वादशसंख्यापूरकावेव त्रिंशदेका

दशद्वादशौ मासौ इमौ आसामस्ति एवं अवगत्यैव अनुष्ठाय प्रारब्धं सत्रसंवत्सरं समापयामेति व्यवस्थिता इति सत्रियस्य व्यवस्थितेन सम्बन्धः। तासां गवां जातानि शृङ्गाणि द्वादशसु मासेषु पूर्णेषु प्रावर्त्तन्त प्रापयन् इत्यभिप्रायः शृङ्गप्राप्तिलक्षणफले सिद्धेऽपि पुनरन्यद्वर्षा यतो मासद्वयमन्वतिष्ठन् अतो जातानामपि शृङ्गाणां पुनःपतनमित्यभिप्रायः तथा चैतरेयकम् "अथ समापयिष्यामः संवत्सरमित्यासत तासामश्रद्धया शृङ्गाणि प्रावर्त्तन्तेति" एतास्तूपरा इति ताः पतितशृङ्गाः गावः सर्वेषु भवनशाद्यमदर्शीयमथ प्राप्नुवन् ता गावस्तूपराः शृङ्गहीनाः दृश्यन्ते तस्मात्ताः सर्वान् द्वादश मासो मासान् प्रेरते गमयन्ति ईर गतौ शीतवातातपेषु सर्वदा पुष्टाङ्गा एव यथावयं गच्छन्ति शृङ्गिणो महिष्यादयस्तु तथा भवन्ति तस्मादित्युक्तं कस्मादित्याह चि यस्मात्ता गावः सर्वमन्नाद्यमाप्नुवन् तस्मात्सर्वर्त्तुषु पुष्टाङ्गा भवन्ति तथा चैतरेयकम् "ऊर्जं त्वसस्वन्त तस्मादु ताः सर्वानृतून्प्रतितिष्ठन्तीति"। उक्तार्थं जानतः फलमाह" भा०।

"सर्वमन्नाद्यमाप्नोति य एवं वेद" ता०ब्रा०२। स्पष्टोऽर्थः। तदेवं दशमासनिर्वर्त्यं द्वादशमासनिर्वर्त्यं चेति द्विविधं गवामयनं प्रतिपादितं तयोर्ज्योतिष्टोमदर्शपूर्णमासादिवदेतत्काम तत्कुर्य्यादिति कामफलसम्बन्धफलविशेषाश्रवणाद्विश्वजिन्न्यायेनाम्नानात्स्वर्गस्य कल्पनाया अन्याय्यत्वाद्रात्रिसत्रन्यायेनार्थवादिकस्य सम्वृद्धिफलस्य वाक्यशेषे श्रुतत्वाद्रुतावृह्णीय इति सम्वृद्धिकामा एतत्सत्रमासीरन्निति विधिरुन्नेतव्यः। तैत्तिरीयके सम्वृद्धिफलत्वं समाम्नातम् "य एवं विद्वान् संवत्सरमुपयन्त्यृध्नुवन्त्येवेति" भा०तत्त० ४।१। ४कण्डिकामारभ्य।५अ०८क० ८अ०पर्यन्ते तद्विधानमुक्तं तत्र च दीक्षाकालविधानार्थमेकाष्टकारम्भपक्षं निरस्य चैत्रशुक्लैकादश्यां दीक्षामाह तत्रैव ५।८।१० कण्डिकादिषु

"चित्रापूर्णमासे दीक्षेरन्" ता०ब्रा०५।८।१०।"चित्रायुक्तः पौर्णमासः चित्रापूर्णमासः तस्मिन् दीक्षेरन्" तदेतत् स्तौति" भा०।"चक्षुर्वा एतत् संवत्सरस्य यच्चित्रापूर्णमासो मुखतो वै चक्षुर्मुखत एव तत् संवत्सरस्य दीक्षन्ते तस्य न निर्यास्ति" ता०ब्रा०११।"चित्रापूर्णमास इति यत् एतत संवत्सरस्य चक्षुर्वै जायमानस्य हि प्रथमं चक्षुर्जायते तस्मादपि चक्षुरेव प्रथममाविर्भवति अतश्चक्षुरादित्वादस्य चक्षुः उक्तमनेन मुखतो मुखप्रदेश-
एव इत्युः, अतो मुख एव तत् संवत्सरमारभ्य एतद्दीक्षा दीक्षन्ते। यः फाल्गुन उक्तः सोऽयमत्र विद्यत इत्युक्तं भवति तस्य न निर्यास्ति क्वचिदपि दोषो न विद्यते" इत्थं चित्रापौर्णमास्यां दीक्षितव्यमित्युक्तम् अथ तस्मिन्नेव मासे शुक्लैकादश्यां दीक्षितव्यमित्याह" भा०"चतुरहे पुरस्तात् पौर्णमास्या दीक्षेरन्" ता० ब्रा०१२।"चैत्र्याः पौर्णमास्याः पुरस्ताच्चतुरहे चतुर्थीसङ्ख्या यमाकारचतुरहस्तस्मिन्विद्यमाने गवामयनस्य दीक्षा कार्या एवं दीक्षणस्य गुणमाह" भा०"तेषामेकाष्टकायां क्रयः सम्पद्यते तेनैकाष्टकां न छंवट् कुर्वन्ति" ता० ब्रा०१३। "सर्वेषां सत्राणां द्वादश दीक्षा भवन्ति तत्र एकादशीप्रभृति द्वादशसु गतासु रात्रिषु त्रयोदशी रात्रिरष्टमी स्यात् एकाष्टका च बहुकाष्टमीति अस्यामेकाष्टकेत्युपचारः तस्याः क्रयः सम्पद्यते प्रथमे ह्युपसर्जने राजक्रयवत्सुरिन् दिने प्रातःकाले प्रायणीयाद्या यथाश्रयशाः प्रक्रम्यन्ते तेन प्रक्रमेण एकाष्टकां न छंवट् कुर्वन्ति क्रियानुपयोगेन व्यर्थं न कुर्वन्ति अतएव एकाष्टकाप्रारब्धसत्रतो मुख्याभिन् पक्षेऽन्तर्भवति इत्यर्थः। अन्योऽपि गुणा अस्मिन् पक्ष सन्तीत्याह" भा० "तेषां पूर्वपक्षे सुत्या सम्पद्यते पूर्वपक्षे मासाः सन्तिष्ठमाना यन्ति पूर्वपक्ष उत्तिष्ठन्ति तानुत्तिष्ठतः पशव ओषधयोऽनूत्तिष्ठन्ति तान्कल्याणी वागभिवदत्यरात्सुरिमे सत्रिण इति ते राध्नुवन्ति" ता०ब्रा० १४। "तेषामेकादश्यां दीक्षमाणानां सुत्या सोमयागः पूर्वपक्ष सम्पद्यते सत्राणां सर्वेषां द्वादशोपसदः तस्मादेकादशीप्रभृति द्वादशसु गतासु त्रयोदशी शुक्लपक्षपञ्चमी तस्यां प्रथमोऽतिरात्र इति पूर्वपक्षे सुत्या प्रारभ्यत इत्यर्थः। त्रिंशता त्रिंशताऽहोभिर्मासेषु पूर्वपक्षे एव सर्वे मासाः सन्तिष्ठमाना यन्ति वर्त्तन्ते एवं द्वादशसु मासेषु गतेषु पूर्वपक्ष एव सत्रादुत्तिष्ठन्ति तानुत्तिष्ठतः सत्रादुत्थानं कुर्वतो यजमानाननु पश्चात् पशव ओषधयश्चोत्तिष्ठन्ति ऊर्ध्वं रोहन्ति तान् यजमानान् कल्याणी शोभना वाक् यशस्करी वाक् वदति किमिति इमे सत्रिणो यजमानाः अरात्सुः समृद्धा अभवन्निति तदनन्तरं सत्रिणो राध्नुवन्ति समृद्धा भवन्ति"।५अध्यायसमाप्तिपर्यन्ते तस्यैव विधानभेदा उक्ताः।
"गवामयनेनेयुः" कात्या०श्रौ०२४।५।२।"गवामयनं वाऽभिगरम्भुतेः" २४।४।४८। इदस्य एकपदं तेन गावामयनिकमित्यादौ ठक् पूर्वाचोद्दिः। "गावामयनिके प्रथमकाण्डे प्रबन्धं द्वयम्" जैमिनीयन्यायमाला।

गवामृत न० गोरमृतमिव क्षीरम् अवङादेशः। गोक्षीरे "अतिथिः सर्वभूतानामग्निः सोमो गवामृतम्" भा० व० ३१२ अ०। गोक्षीरस्य सोमवत् हूयमानत्वात् चन्द्रहेतुकत्वाद्वा सोमत्वेति "अमायां च यदा सोम ओषधीः प्रतिपद्यते। तमोषधिगतं गावः पिबन्त्यम्बुगतञ्च यत्। तत् क्षीरममृतं भूत्वा मन्त्रपूतं द्विजातिभिः। हुतमग्निषु यज्ञेषु पुनराप्यायते शशी" कालमा० सोमोत्पत्तिवाक्यात् सोमस्यैव गोक्षीरहेतुत्वम्। एवञ्च गोक्षीरस्य सोमप्रकृतत्वेन पुनर्यज्ञे मन्त्रैश्च होमात् चन्द्राप्यायनात् तद्धोमस्य सनातनत्वम्। तेन "किं स्वित् धर्म्मः सनातन" इति यक्षप्रश्नस्योत्तरमिदं सङ्गच्छते।

गवाम्पति पु० ६त० अलुक् स०। १वृषभे "सिंहेनेव गवाम्पतिम्" भा० व० १६० अ०। २गोपालके "तथा दृष्ट्वा यवीयांसं सहदेवं गवाम्पतिम्" भा० वि० वि० १९ अ०। ३गोस्वामिनि ४वह्नौ ५किरणपतौ सूर्य्यचन्द्रादौ। "प्रयान्तोऽग्निर्महाभाग! परिश्रान्तो गवाम्पतिः" भा० वि० २२० अ०। "अहस्करश्चिरादित्यस्तपनश्च गवाम्पतिः स्मृतः" भा० व० ३अ० सूर्य्यस्तवः। खगोलशब्ददर्शितदिशा सूर्य्यस्य चन्द्रादिग्रहदीप्तिकारित्वात् तथात्वम् चन्द्रस्य तथात्वं गोपतिशब्दे वक्ष्यते। पदद्वयमित्येके। [जलभेदे गवये त्रिका०।

गवालूक पु० गवाय यज्ञाय अलति अल–बा ऊकञ्।

गवाविक न० गौश्च अविश्च द्वयोः समाहारः गवाश्वा० नि० नित्यकृतकादेशः अच। गोमेषयोः समाहारे।

गवाश्व न० समाहारद्व० अवङ्। गोऽश्वयोः समुच्चये।

गवाश्वप्रभृति न० पा० कथनबोध्ये समाहारद्वन्द्वनिमित्ते शब्दसमूहे स च गणः "गवाश्वम् गवाविकम् गवैडकम् अजाविकम् अजैडकम् कुब्जवामनम् कुब्जकिरातम् पुत्रपौत्रम् श्वचण्डालम् स्त्रीकुमारम् दासीमाणवकम् शाटीपटीरम् शाटीप्रच्छदम् शाटीपट्टिकम् उष्ट्रखरम् उष्ट्रशशम् मूत्रपुरीषम् यकृन्मेदः, मांसशोणितम् दर्भशरम् दर्भपूतीकम् अर्जुनशिरीषम् अर्जुनपुरुषम् तृणोलपम् दासीदासम् कुटीकुटम् भागवतीभागवतम्" "गवाश्वादीनि यथोच्चारितानि साधूनि" सि० कौ०।

गवाह्निक न० अह्नि भवं दिनभक्ष्याय पर्य्याप्तम् अहन्+ठञ् आह्निकम् ६त०। गोर्दिनभक्षणपर्य्याप्तग्रासादौ "निरुद्धे गस्तु यो दद्यात् मासमेकं गवाह्निकम्। एकभक्तं तथाश्नीयात् च्यवतां तस्य यत् पापम्। इमा यास्ते महाभागाः पवित्रं परमं स्मृताः। त्रीन् लोकान् धारयन्ति स्म सदेवासुरमानुषान्। तासु चैव महापुण्यं शुश्रूषा च महाफला। अहन्यहनि धर्म्मेण युज्यते वै गवाह्निके" भा० आनु० १२२ अ०। "गवाह्निकं देवपूजा वेदाभ्यासः सरित्प्लवः। नाशयन्त्याशु पापानि महापातकजान्यपि" ब्रा० त० यमः। "गवाह्निकं गोर्दिनभक्ष्यम्" ब्रा० त० रघुनन्दनः।

गविजात पु० गवि, गोसंज्ञायाम् पुलस्त्यकार्य्यायां वा जातः अलुक् स०। १ऋषिभेदे स च नहुषाय च्यवनमूल्यतया गां कल्पितवान् तत्कथा भा० आनु० ५१ अ० "तत्र त्वन्यो वनचरः कश्चिन्मूलफलाशनः। नहुषस्य समीपस्थो गविजातोऽभवन्मुनिः" इत्युपक्रमे "नहुषस्य वचः श्रुत्वा गविजातः प्रतापवान्। उवाच हर्षयन् सर्वानमात्यान् पार्थिवञ्च तम्। अनर्घा वै महाराज! द्विजा वर्णेषु चोत्तमाः। गावश्च, पुरुषव्याघ्र! गौर्मूल्यं परिकल्प्यताम्" पुलस्त्यस्य गोसंज्ञायां भार्य्यायां जाते २वैश्रवणे च "पुलस्त्यो नाम तस्यासीन्मानसो दयितः सुतः। तस्य वैश्रवणो नाम गवि पुत्रोऽभवत् प्रभुः" भा० व० २७ अ०। "गवि गोसंज्ञायां भार्य्यायाम् नील०। गवीत्यस्याभवदित्यनेन सम्बन्धात् तस्यैतस्य पुत्रं चान्वयाच्च तथात्वम् एतन्मूलकं गविपुत्रशब्दकल्पनं प्रामादिकमेव।

गविनी स्त्री गवां समूहः खला० इनि। गोसमूहे।

गविष् त्रि० "गां स्तुतिवाचमिच्छति इष–क्विप्। सोमादिकाम्ये च्छायति। "निरस्य रसं गविषः" ऋ० १०।७६।७। "अगोरुधाय गविषे" ८।२४।२०।

गविष त्रि० गामिच्छति इष–क। स्तोत्रेच्छावति "अश्वेदुरुपं दविध्वद्गविषो सत्वा" ऋ० ४।१२।२। "सत्वा भरिषो गविषः" ४।४०।२। "गविषो गवां प्रेप्सुः" भा०।

गविष्टि पु० इष–अन्वेषे क्तिन् ६त०। गवामन्वेष्टरि। "आप्रयस्व गविष्टये" ८।६१।१५। "गविष्टये गवामन्वेष्ट्रे" भा०।

गविष्ठ पु० दैत्यभेदे "गविष्ठश्च वनायुश्च दीर्घजिह्वश्च दानवः" भा० आ० ६५ अ०। स च द्वापरे द्रुमसेनतयाऽऽविर्भूतः यथाह भा० आ० ६७ अ० "गविष्ठस्तु महातेजा यः प्रख्यातो महासुरः। द्रुमसेन इति ख्यातो पृथिव्यां समजायत"।

गविष्ठिर पु० गवि वाचि स्थिरः षत्वम् अलुक् स०। गोत्रप्रवर्त्तके १ऋषिभेदे। तस्यापत्यम् अण्। गाविष्ठिर तद्गोत्रापत्ये पुं स्त्री० बहुषु तस्य लुक्। "गविष्ठिराश्चामात्रेयगाविष्ठिरपौतिमाष्येति" आश्व० श्रौ० १२।१४।१। "गविष्ठिरो नमसा

सोमसन्नौ" ऋ०५।१।१२। २कवौ सुनौ च "अग्निरतिं भरद्वाजं गविष्ठिरम्" ऋ०१०।१५०।५। "गविष्ठिरं कवयम्" भा०।

गवीधुका स्त्री गवेधुका+पृषो०। धान्यभेदे। "यथाकृति वै अर्त्तिं वाय गवीधुकाय" तैत्ति० ५।४।३।२।

गवी(वे)श्वर ६त० वा अलुक्। गोस्वामिनि अमरः।

गवेङ्गित न०गवामिङ्गितम् अलुक्। शुभाशुभसूचके गवां चेष्टाभेदे तच्च वृ० स० ९२ अ० उक्तं यथा।

'गावो दीनाः पार्थिवस्याशिवाय पादैर्भूमिं कुट्टयन्त्यश्च रोगान्। मृत्युं कुर्वन्त्यश्रुपूर्णायताक्ष्यः पत्युर्भीतास्तस्करानारुवन्त्यः। अकारणे क्रोशति चेदनर्थं भयाय रात्रौ वृषभः शिवाय। भृशं निरुद्धो यदि मक्षिकाभिस्तदाशु वृष्टिं सरमात्मजैर्वा। आगच्छन्त्यो गोष्ठमुद्वेलसम्भारवेण संसेवन्त्यो गोष्ठवृद्ध्यै गवां गाः। आर्द्राङ्ग्यो वा हृष्टरोमाण्यः प्रहृष्टा धन्या गावः स्युर्महिष्योऽपि चैवम्'। [पु०। (गड्गडे) धान्यभेदे अमरः।

गवेडु स्त्री गवे दीयते दीङ् रक्षणे कु पृषो० दस्य डः अलुक्

गवेधु पु०गवे धीयते धाञ्-धारणे कु अलुक्स०। (गड्गडे) १धान्यभेदे तस्य गवे धारणात्तथात्वं यथोक्तम्

"अथ रुद्राय पशुपतये। रौद्रं गावेधुकं चरुं निर्वपति तदेनं रुद्र एव पशुपतिः पशुभ्यः सुवत्यथ यद् गावेधुको भवति वास्तव्यो वा एष देवो वास्तव्या गवेधुका तस्माद्गावेधुको भवति" शत० ब्रा० ५।३।३।७।

"गवेधुका तु विद्वद्भिर्गवेधुः कथिता स्त्रियाम्। गवेधुः कटुका स्वाद्वी कार्श्यकृत् कफनाशिनी" भावप्र०। तेन शब्दक०गवेधुशब्दस्य पुंस्त्वोक्तिः प्रामादिकी। गवेधुश्च सुश्रुते कुधान्यवर्गे उक्ता यथा

"कोरदूषकश्यामाकनीवारशान्तनुतुवरकोद्दालकप्रियङ्गुमधूलिकानान्दीमुखीकुरुविन्दगवेधुकावरुकतोदपर्णीमुकुन्दकवेणुयवप्रभृतयः कुधान्यविशेषाः"

गवेन्द्र पु० गौरिन्द्र इव नित्यमलुक्। श्रेष्ठे गवि।

गवेरुक न० गां गोरोभामीरयति ईर-वा० उकञ् अलुक्। गैरिके त्रिका०। गैरिकेण गोर्भूत्वात्तस्य तथात्वम्।

गवेश पु० ६त० अलुक्। १गोस्वामिनि गोरक्षके तेन निर्वृत्तादि० संकाशा० पाठान्तरे ततोऽण्। गावेश तन्निर्वृत्तादौ त्रि०। २रुद्रे च गोपतिशब्दे दृश्यम्। पक्षेऽत्र। गवीश उक्तार्थेषु।

गवेशकी स्त्री। गवामीशः गौरक्षः तथाभूत इव कायति कै-क गौरा० ङीष्। (गोरक्षचाकुलिया) लताभेदे शब्दच०। गवेशकेति केचित्तिदं टाबन्तमाहुः।

गवेष अन्वेषणे, अद० चुरा० आत्म० सेट्। गवेषयते अजगवेषत। गवेषयाञ्चक्रे। गवेषितः गवेषणं गवेषणा। "तीर्थेष्वितस्ततस्तस्याभिचचार गवेषयन्" भा०व०२६१अ०। आर्षः परस्मैपदम्। तस्य ण्यादित्वं तङ्भवत्वं च क्वचित् प्रयोगे दृश्यते "गवेषमाणं महिषीकुलं जलम्" रता०।

गवेष त्रि० गवेष+अच्। १अन्वेष्टरि भावे अच्। २अन्वेषणे पु०। तेन निर्वृत्तादि संकाशा० अण्। गावेष तन्निर्वृत्तादौ त्रि०।

गवेषणा स्त्री गवेष-भावे युच्। १अन्वेषणे अमरः। गोरुदकस्य वा एषणा। गोरुदकस्य वा २अन्वेषणे। इष-ल्यु ६त०। ३गोरन्वेषके त्रि०। गवेष-ल्यु। ४अन्वेष्टरि त्रि० "अग्निन्द्रो गवेषणो मन्युश्चिन्द्रो गवेषणः" ऋ० १। १२१।२। "असीनः सत्वा गवेषणः" ऋ० ७।२०।५। "गवेषणः गवामन्वेष्टा उदकान्वेष्टा। यजमानफलस्य मार्गयिता वा" भा०। भाष्ये गवेष मार्गणे पूर्ववत् ल्यु इत्येव पाठः मुद्रितपुस्तके ल्युट् इति पाठः प्रामादिकस्तस्याकर्त्तर्येव विधानात् क्लीवत्वाच्च।

गवेषित त्रि० गवेष-क्त। १अन्वेषिते मार्गिते अमरः।

गवेष्ठिन् न० दैत्यभेदे "शङ्कुकर्णो विरोधश्च गवेष्ठी दुन्दुभिस्तथा" हरिवं० २४अ०। [क्वोः समाहारे।

गवैडक न०गौश्च एडकश्च गवाश्वा० नि० क्लीवता च। गोमे-

गवोद्र पु०प्रशस्तः प्रशस्ता वा गौः "प्रशंसावचनैश्च" पा०जातेः कर्म०परनि०अलुक्। १प्रशस्ते गवि।२प्रशस्तायां गोजातिस्त्रियाञ्च अस्य नियतलिङ्गत्वात् स्त्रियामपि तथात्वम्।

गव्य (आत्मनो गामिच्छति क्यच् "वान्तो यि प्रत्यये" पा० अव्) आत्मसम्बन्धित्वेन गोरिच्छायाम् अक०भ्वा० पर० सेट्। गव्यति अगव्यीत्-अगवीत् गव्या (वा)ञ्चकार" "गौरसि वीर! गव्यते" ऋ० ६।४५।८।२६।

गव्य त्रि०गोर्विकारः गवि भवं,गोर्हितं,गोरिदं, वा यथा यत् यादौ यत्।१गोसम्बन्धिनि, 'गव्यसक्ते' लौ० चाधिकार० भा०। २शरत्प्रमर्घ्यं मधुमच्च गव्यम्" कुमा० "संवत्सरं तु गव्येन पयसा पायसेन वा।"धेनुं गव्यस्य मेधूमं प्रयत्नेन विधर्जयेत्"मनुः।२गोर्हितादौ च। गवि दत्ते मेते वा साधु यत्। ३ज्यायां ४रागद्रव्ये च न० मेदि०। ज्यायाः शरक्षेपणसाधनत्वात् रागद्रव्यस्य च नेत्ररागजनकत्वात्तथात्वम्। गोर्विकारे ५गोरोचनाद्रव्ये स्त्री राजनि०। तस्य गोर्विकारत्वात्तथात्वम् तत्र ज्यायाम्

"अरण्योपान्तिकनीयमानगव्यम्" माघः। समूहे पाशा॰ यत्। ६गोसमूहे, ७गव्यूतौ क्रोशयुगे च स्त्री हेमच॰।

गव्ययी स्त्री गोरिदम् वा॰ मयट् गुडागमश्च यादौ वष् ङीप्। गोरचर्मे त्वगादौ। "गव्ययी त्वगभवत्" ऋ॰ ८।७०।७। "गव्ययी गोमयी त्वक्" भा॰।

गव्ययु त्रि॰ गामिच्छति गो+क्यच्—उन् यादौ वेदे दीर्घयलोपाभावौ। गोरिच्छावति "या दिशस्तू ...गव्ययुः" ऋ॰८।२६।६। "गव्ययुर्गामिच्छन्" भा॰।

गव्यु त्रि॰गामिच्छति क्यच् उन् यादौ अत्र दीर्घयलोपाभावौ। गामिच्छति।"अश्वयुर्गव्यू रथयुर्वसूयुः" ऋ॰ १।५१।१४।

गव्यूत न॰ गव्यूति+पृषो॰ अदन्तादेशः। १क्रोशे २क्रोशयुगे च हेमच॰।

गव्यूति स्त्री गोर्यूतिः "गोर्यूतौ" पा॰ अव्। द्विसहस्रधनुर्मिते १क्रोशे हेमच॰। २क्रोशद्वये अमरः। "गव्या गव्यूतगव्यूती इति दीर्घपाठदर्शनात् शब्दकल्प॰ दीर्घान्तगव्यूतिशब्दकल्पनं प्रामादिकम् तत्र गव्यूतगव्यूती इत्यस्य द्विवचनान्ततया दीर्घान्तशब्दत्वाभावात् किन्तु यूतिरित्यस्य क्तिन्नन्तया निपातनात् "कृदिकारादक्तिनः" पा॰अक्तिन्नन्तस्यैव ङीषो विधानेन ततो ङीषोऽप्रसक्तिः।

गह गहने अद॰ चुरा॰ उभ॰ सक॰ सेट्। गहयति ते अजगहत् त। गहनं दुर्बोधः दुष्प्रवेशो दुर्गमश्च।

गहन न॰ गाह—ल्युट्—"ग्रहणगहनयोरिति" पा॰ निर्देशात्, पृषो॰वा ह्रस्वः गह—गहने ल्युट् वा।१वने अमरः। तस्य दुर्गमत्वात् तथात्वम्।२निविडे त्रि॰"अगाम गहनं वनम्" देवीमा॰ ३गह्वरे ४दुःखे च न॰मेदि॰। ५दुर्गमे ६दुर्बोधे ७दुष्प्रवेशे त्रि॰। ८परमेश्वरे पु॰। "करणं कारणं कर्त्ता विकर्त्ता गहनो गुहः" विष्णुस॰। "स्वरूपं सामर्थ्यं चेष्टितं वा तस्य ज्ञातुं न शक्यते इति गहनः" भा॰ "गभीरो गहनो गुप्तः" विष्णुस॰ "दुष्प्रवेशत्वात् गहनः अवस्थात्रयसाक्षित्वाद्वा गहनः" भा॰। "गहना कर्मणो गतिः" गीता। ९उदके निघ॰ गाहनात्तस्य तथात्वम्। १०अलङ्कारे स्त्री शब्दार्थचि॰।

गहादि न॰ चतुरर्थ्यां छप्रत्ययनिमित्ते पा॰ ग॰ उक्ते शब्दगणे स च गणः

"गह अन्तस्थ सम विषम (मध्य मध्यं दिनं चरणे) उत्तम अङ्ग वङ्ग मगध पूर्वपक्ष अपरपक्ष अधमशाख उत्तमशाख एकशाख समानशाख समानग्राम एकग्राम एकवृक्ष एकपलाश इष्वग्र इष्वनीक अवस्यन्दन कामप्रस्थ खाडायन काठेरणि लावेरणि सौमित्रि शैशिरि आसुत् दैवशर्मि श्रौति आहिंसि आमित्रि व्याडि वैजि आध्यश्वि आनृशंसि शौङ्गि आग्निशर्मि भौजि वाराटकि वाल्मीकि क्षैमवृद्धि आश्वत्थि औद्गाहमानि ऐकबिन्दवि दन्ताग्र हंस तन्त्वग्र उत्तर अनन्तर (मुखपार्श्वतसोर्लोपः) (जनपरयोः कुक् च) (सस्य च) (देवस्य) (वेण्वादिभ्यश्छण्। गहादिराकृतिगणः"। "गहादिभ्यश्छः" पा॰। गहीयः।

गह्व न॰ गह—कर्मणि भावे वा वा॰व।१गाम्भीर्ये २दुष्प्रवेशे च ततः अश्मादि॰ चतुरर्थ्यां र। गह्वर तद्युक्तादौ त्रि॰।

गह्वर न॰ गुह—वरच् पृषो॰ नि॰। १दम्भे अमरः। २वने, ३निकुञ्जे पु॰ मेदि॰। ४रोदने, हेमच॰। ५विषमस्थाने, ६अनेकार्थसङ्कुले च न॰ शब्दार्थचि॰। "अथान्धकारं गिरिगह्वरस्थम्" रघुः। ७गुहायां न॰स्त्री स्त्रीत्वपक्षे ङीप्। "गौरीगुरोर्गह्वरमाविवेश" रघु। "गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम्" कठो॰ अत्र ठा॰॰ मतम्। "काट्याय च गह्वरेष्ठाय च" यजु॰१६।४।

गा गतौ सक॰ भ्वा॰ आ॰ अनिट्। गाते अगास्त जगे।

गा स्तुतौ सक॰जन्मनि अक॰जुहो॰वैदिकोऽयं धातुः सार्वधातुके अभ्यासस्येत्वञ्च। जिगाति अगासीत्। जगौ। "सोमो जिगाति गातुवित्" ऋ॰ ३।६२।१३। "जरितः सचा यज्ञो जिगाति चेतनः" ३।१२।२। "खेषु क्षेत्रेषु प्रथमो जिगाति" १०।८।२। इङादेशस्य इणादेशस्य च गाते रूपं तत्तद्धातौ उक्तम्।

गाङ्ग पु॰ गङ्गाया अपत्यम् शिवा॰ अण्। गङ्गापुत्रे १भीष्मे २कार्त्तिकेये च गङ्गापुत्रशब्दे दृश्यम्। गङ्गाया इदम् अण्।३गङ्गासम्बन्धिनि जलादौ "गाङ्गमम्बु सितमम्बु यामुनम्" काव्यप्र॰ "गाङ्गं जलं निर्मलम्" गङ्गास्तोत्रम्।"गाङ्गं वर्षेण कीर्त्यते"प्रा॰त॰। ४मेघनिःसृते दृष्टतोय जलभेदे तल्लक्षणादि अम्बुशब्दे ३२५पृ॰ उक्तम्। ५स्वर्णे "यं गर्भं सुषुवे गङ्गा पावकाद्दीप्ततेजसम्। तदुल्वं पर्वते न्यस्तं हिरण्यं समपद्यत" भा॰ व॰ उक्तेस्तस्य तज्जातत्वात् तथात्वम्। आग्नेरेतःशब्दे विस्तृतिः। ६[illegible] भूसुरे अमरः ७कसेरुणि शब्दार्थचि॰। ८नदीसम्बन्धिनि तटादौ त्रि॰।

गाङ्गट पु॰ गाङ्गं नदीतटमटति अट—अच् शक॰। (चिङ्गिड़ि) १मत्स्यभेदे शब्दरत्ना॰। स्वार्थे क। तत्रैवार्थे शब्दर॰। [illegible]। (चिङ्गिड़ि) मत्स्यभेदे शब्दर॰।

गाङ्गटेय पु॰ गाङ्गे नदीतटे अटति अट–अच् पृषो॰

गाङ्गायनि पु॰ गङ्गाया अपत्यम् तिका॰ फिञ्। १भीष्मे २कार्त्तिकेये च। प्रवरप्रवर्त्तके ३ऋषिभेदे च प्रव-राध्यायः।

गाङ्गेय पु॰ गङ्गा+अपत्ये ढक्। १भीष्मे, २कार्त्तिकेये च। "यं गर्भं सुषुवे गङ्गा पावकाद्दीप्ततेजसम्। तदुल्वं पर्वते न्यस्तं हिरण्यं समपद्यत" इत्युक्तेः ३स्वर्णे, ४तद्वाच-नामके मुस्तके, ५कशेरुणि च शब्दार्थचि॰। ६दर्भ-भवतृणे पु॰ त्रिका॰। ७भद्रमुस्तके राजनि॰।

गाङ्गेरुका स्त्री गाङ्गं जलमीरयति क्षिपति ईर–उ स्वार्थे क गौरा॰ ङीष्। नागबलायाम् अमर॰ गोरक्ष-तण्डुलायाम् शब्दार्थचि॰

गाङ्गेष्ठी स्त्री गाङ्गे नदीतटे तिष्ठति स्था–क अम्ब॰ ष-त्वम् अलुक् स॰ गौरा॰ ङीष्। (गठा) काकशर्करा-लतायाम् हारा॰।

गाङ्ग्य त्रि॰ गाङ्गे गङ्गाकूले भवः यत्। गाङ्गसम्ब-न्धिनि। "उदः कच्छो न गाङ्ग्यः" ऋ॰६।४५।३१। "गा-ङ्ग्यः गाङ्गे कूले भवः" भा॰।

गाजर न॰ गज–मदे घञ् "न क्वादेः" पा॰ न कुत्वम् गाजं मदं राति रा–क। १मूलके २गर्ज्जरे (गाजोर)। मूलभेदे गर्ज्जरमित्यत्र भावप्र॰ पाठान्तरम् गर्जं शब्दे गुणाद्युक्तम्।

गाडव पु॰ गडुराकारेणास्त्यस्य प्रज्ञा॰ अण् गडोर्भावो वा अण्। १गवेडुधान्ये त्रिका॰ २गडुभावे न॰।

गाडिक त्रि॰ गडिक+चतुरर्थ्यां सुतङ्ग॰ इञ्। गडिक-निर्वृत्तादौ।

गाडुल्य न॰ गडुलस्य भावः ब्राह्म॰ष्यञ्। गडुलभावे।

गाढ न॰ गाह–क्त। १अतिशये दृढे। २तद्युते, ३अवगाढे, ४वीविते च त्रि॰। "तमसि गाढां तमसां प्रापेति" रघुः। "गाढकान्तदशनक्षतव्यथाम्" माघः। "सद्यःकण्ठ-च्युतभुजलताग्रन्थिगाढोपगूढे" मेघ॰।

गाढमुष्टि पु॰ गाढो मुष्टिरस्य। खड्गे मेदि॰।

गाढ़ावटी स्त्री चतुरङ्गक्रीडाङ्गे क्रीड़ाभेदे "नौकैका घटिका-यत्र स्थाने खेलने यदि। गाढ़ावटीति विख्याता पदं यस्य न दुष्यति" ति॰त॰। [कारिभवादौ।

गाणकार्य त्रि॰ गाणकारौ भवः कुर्वादि॰ ण्य। गण-

गाणगारि पु॰ गणगारस्यापत्यम् इञ्। ऋषिभेदे। "सर्वे समानगोत्राः स्युः गाणगारिः" पिङ्गाल॰धृतवाक्यम्। "पुनर्होतस्तु गाणगारिः" आश्व॰श्रौ॰ १।१७।१८। स्मृ

गाणपत त्रि॰ गणपतेरिदम् अश्वपत्या॰ अण् मतोऽश्वादः। १गणपतिसम्बन्धिनि। "सारस्वतो गाणपतः सौरश्च वैष्णवः क्रमात्" ति॰ त॰।

गाणपत्य त्रि॰ गणपतेर्भावः पत्यन्तात् यक् गणपतिभावे "महादेवप्रसादेन गाणपत्यञ्च विन्दति" भा॰ अ॰ ८२ अ॰। "उपोष्य रजनीमेकां गाणपत्यमवाप्नुयात्" तत्राध्याये।

गाणिक त्रि॰ गणं वेत्त्यधीते वा उक्था॰ठक्। १गणसूत्रादि पाठके २तद्वेत्तरि च। गणे गणपाठे साधुः कथा॰ठक्। ३गणपाठकुशले त्रि॰। [यञ्। वेश्यासमूहे हेम॰।

गाणिक्य न॰ गणिकानां समूहः गणिकाया यञ् वार्त्ति॰

गाणिन पुंस्त्री गणिनोऽपत्यादि "इन्यऽनपत्ये" पा॰ अपत्यार्थकेऽनो निषेधेऽपि गाथिविदथीत्यादिना इनो-लोपः। १गणिनोऽपत्ये २तच्छात्रे च स्त्रियां ङीप्।

गाण्डव्य पु॰ गण्डोरपत्यादि गर्गा॰ यञ्। गण्डोरपत्ये। यूनि यञन्तत्वात् फक्। गाण्डव्यायन यूनि तदपत्ये लोहिता॰ स्त्रियां युवत्यामयुवत्याञ्च ष्फ षित्वात् ङीष्। गाण्डव्यायनी तदपत्यस्त्रीमात्रे।

गाण्डि(ण्डी) स्त्री गडि–इन् "गाण्डग्रजगात् संज्ञायाम्" पा॰ दीर्घनिर्द्देशात् नि॰ वृद्धिः। ग्रन्थौ, कृदिकारान्त-त्वात् वा ङीप्। तत्रार्थे। "एष गाण्डीमयःपाशः" भा॰ उ॰ ९७अ॰।

गाण्डि(ण्डी)व पुंन॰ गाण्डिरस्त्यस्य संज्ञायाम् व। १अर्जु-नस्य धनुषि। तच्च धनुर्ब्रह्मणा निर्माय सोमाय दत्तं सोमेन च वरुणाय, अग्निप्रार्थितेन च वरुणेनार्जुनाय दत्तम् तत्कथा भा॰आ॰२२५अ॰।

"तमब्रवीद्धूमकेतुः प्रतिपूज्य जलेश्वरम्। चतुर्थं लोक-पालानां देवदेवं सनातनम्। सोमेन राज्ञा यद्दत्तं धनुश्चैवेषुधी च ते। तत् प्रयच्छोभयं शीघ्रं रथञ्च कपि-लक्षणम्। कार्य्यं हि सुमहत् पार्थो गाण्डीवेन करिष्यति। चक्रेण वासुदेवश्च तन्ममाद्य प्रदीयताम्। ददानीत्येव व-रुणः पावकं प्रत्यभाषत। तदद्भुतं महावीर्य्यं यशःकीर्त्ति-विवर्द्धनम्। सर्वशस्त्रैरनाधृष्यं सर्वशस्त्रप्रमाथि च। सर्वायुधमहामात्रं परसैन्यप्रधर्षणम्। एकं शतसहस्रेण संमितं राष्ट्रवर्द्धनम्। चित्रमुच्चावचैर्वर्णैः शोभितं श्लक्ष्ण-मव्रणम्। देवदानवगन्धर्वैः पूजितं शाश्वतीः समाः। प्रादा-च्चैव धनूरत्नमक्षय्यौ च महेषुधी"। "एतद्धि धनु

यो ऽयं ब्रह्मणा निर्मितं पुरा"। "एतद्धर्ममहञ्च तु ब्रह्मा पूर्वमधारयत्। ततोऽनन्तरमेवाथ प्रजापतिरधारयत्। त्रीणि पद्मशतं चैव शक्रोऽशीतिं च पञ्च च। सोमः पद्मशतं राजा तथैव वरुणः शतम्। पार्थः पञ्च च षष्टिश्च वर्षाणि श्वेतवाहनः" भा॰ वि॰४२ अ॰। २अर्जुने मेदि॰। [र्जुने। "यत्र गाण्डीवधन्वा"वेण॰।

गाण्डीवधन्वन् पु॰ गाण्डीवं धनुरस्य अनङ् समा॰। अ-

गाण्डीविन् पु॰ गाण्डीवमस्त्यस्य इनि। १अर्जुने मध्यमपाण्डवे त्रिका॰। "हतवान् योऽर्जुनः कोपाद् रिगाण्डीविविषहम्" भा॰ आ॰१४८अ॰। २अर्जुनवृक्षे राजनि॰। [२गन्तव्ये च।

गातव्य त्रि॰गै–गाने गा गतौ वा कर्मणि तव्य। १गेये

गातागतिक त्रि॰ गतागतेन निर्वृत्तम् अध्यात्मा॰ ठक्। गतागतनिष्पन्ने। [ठक्। गतानुगतनिष्पन्ने।

गातानुगतिक त्रि॰ गतानुगतेन निर्वृत्तम् अध्या॰

गातु पु॰गै–गाने गाङ्–गतौ गा–स्तुतौ वा कर्तृभावादौ तुन्। १कोकिले २भ्रमरे ३गन्धर्वे च मेदिनिः। ४रोषणे त्रि॰ मेदि॰। ५गायने त्रि॰ उणादि॰। ६गाने "गातु कण्वन्तु पश्यो जनाय" ऋ॰४।५।१२। "गातुं गानम्" भा॰। ७गन्तव्ये मार्गादौ "उरुं नो गातुं कृणु सोममीढ्वः" ८।८५।४। "गातुं नहुषे च विन्दः" १०।१०४।८।"गातुं गन्तव्यमार्गम्"भा॰ दत्तपाये "कथाय गातुं वनते" ५।६५।४। "गातुमुपायम्" भा॰। गच्छत्यत्र गा–गतौ आधारे तुन्। ८पृथिव्यां निघ॰। "नाकं हुर्यं कृणवत गातुमर्विनम्" ३।३१।१५। "गातुं पृथिवीम्" भा॰। "गोभ्यो न तुं निरेतवे" ८।४४।३०। "गातुं भूमिम्"भा॰। १०स्तवे। "यदद्य ते ब्रह्मणे गातुमैरत्"४।४।६। "गातुं स्तवम्" भा॰। गातुमिच्छति क्यच् गातूयति। "ये स्मा पुरा गातूयन्तीव देवाः" १।१६९।५। गातुं वेत्ति विद–क्विप्। गातुविद् मार्गादिवेत्तरि। "सोमो जिगाति गातुविद्देवानाम्"९।६२।१२।

गातृ त्रि॰ गै–गाने तृच्। गायके। "गाता चतुर्णां वेदानां उद्गाता प्रथमर्त्विजाम्। स नारदोऽत्र विप्रर्षिः" हरिवं॰५ अ॰।"तस्मात्त्वोद्गातैतस्य हि गाता"छा॰उ॰

गात्र शैथिल्ये अद॰ चु॰ आत्म॰ सक॰ सेट्। गात्रयते अजगात्रत। गात्रयाम्–बभूव आस चक्रे।

गात्र न॰ गै–ष्ट्रन् गात्रादिदम् वा अच्। १अङ्गे देहे "स गङ्गयाम्नानभिषुत्वगात्री" अमरः "दुःखदुःखेन गात्रम्" वेण॰। "अस्थिभ्रमणात्रमल्लिकाद्"रघुः।२गात्रस्यवक्षिणि त्रि॰ "प्रभुर्गात्राणि पर्येषि" ता॰ब्रा॰ ३हस्तिपृष्ठजङ्घादौ मेदि॰। "आपस्कारात् गात्रस्य भूमिम्" माघः। "स्नगात्रस्य हितकाङ्क्ष" भट्टि॰।

गात्रगुप्त पु॰ कृष्णस्य महिषीषु लक्ष्मणायामुत्पन्ने पुत्रभेदे "लक्ष्मणायाः सुताः शृणु। गात्रवान् गात्रगुप्तश्च गात्रविन्दश्च वीर्यवान्। अग्रजो गात्रवक्राथ भगिन्याहु-अथा सह" हरिवं॰ १६२ अ॰।

गात्रभङ्गा स्त्री भञ्ज–घञ् गात्रस्य भङ्गोऽस्मादौ यस्याः। १कपिकच्छ्वाम्। शब्दच॰।६त॰।२अङ्गभङ्गे (गामोडा)पु॰।

गात्रमार्जनी स्त्री गात्रं मृज्यते अनया मृज–करणे ल्युट् ङीप्। (गामछा) क्षुद्रपटाम्।

गात्ररुह न॰गात्रे रोहति रुह–क ७त॰।१तनूरुहे लोमनि। "गात्ररुहेषु च हर्षः" मात्र॰ २२।२ अ॰।

गात्रवत् पु॰ १लक्ष्मणागर्भजाते कृष्णपुत्रभेदे २तदनुजभगिन्यां स्त्री ङीप्। गात्रगुप्तशब्दे दृश्यम्। २प्रशस्तगात्रे त्रि॰। स्त्रियां ङीप्। [दृश्यम्।

गात्रविन्द पु॰ लक्ष्मणागर्भजाते कृष्णपुत्रभेदे गात्रगुप्तशब्दे

गात्रसङ्कोचिन् पु॰गात्रं सङ्कोचयति सम्+कुच–णिच्–णिनि ६त॰। आकृकलासौ राजनि॰। [गे हेमच॰।

गात्रसम्प्लव पु॰गात्रेण संप्लवते सम्+प्लु–अच् ३त॰। प्लव-

गात्रानुलेपनी स्त्री गात्रमनुलिप्यतेऽनया लिप–करणे ल्युट्। अनुलेपनवर्त्तिकायाम् अमरः।

गात्रावरण न॰ गात्रमावृणोति आ+वृ–ल्यु। गात्रावरणे चर्माणि "तथांश्च पृष्ठान् मध्यतः शराणामायता गात्रावरणानि चैव" भा॰द्रो॰ २अ॰।

गात्रसम्मित त्रि॰ गात्रं सम्मितं सम्पूर्णं यस्य। सम्पूर्णगात्रे त्रिमासोर्द्ध्वगर्भस्थे प्राणिनि। "पाद उत्पद्यमाने तु तौ पादौ गात्रसम्मिते। षाढोनं प्रत-मासके कृत्वा गर्भमचेतनम्" गा॰ त॰धृतवाक्यम्।

गाथ त्रि॰ गा–थन्। १स्तोत्रादौ। "गायद्गाथं सुतसोमो दुवस्यन्" ऋ॰ १।१६७।६। "गाथं गातव्यं स्तोत्रम्" भा॰। २श्लोके "पादे द्वादश विषमे मात्रा अष्टादश द्वितीये हि। पञ्चदश चेत् तृतीये कथिता गाथा तथैवार्या"छन्दोम॰उक्तलक्षणे ३मात्रावृत्तभेदे,४गानमात्रे च ५प्राकृतभाषायां मेदि॰। गाथां करोति णिच्। गाथः कोशादावपि न ठ। गाथाकार तत्कारके "अत्रानुहारकर्मोक्त गाथा नित्यं प्रजापताम्"भा॰अ॰२अ॰।

यज्ञगाथादयः । "इतिहासश्च पुराणञ्च गाथाश्च नाराशंसीश्च" अथ० १५।६।४ । ६वाक्यमाले निघ०।

गाथक त्रि० गै–थकन् । गायके "कथकैरतिगायकैः" भट्टिः।

गाथपति पु० ६त० ङ्यापोरिति ह्रस्व० । वाक्पतौ रुद्रे । "गाथपतिं मेधपतिं रुद्रम्" ऋ० १।४३।४ ।

गाथिन् त्रि० गाथा स्तोत्रादि अस्त्यस्य इनि । गाथायुक्ते गीयमानसामयुक्ते "इन्द्रमिद्गाथिनः" १।७।१ । तस्यापत्यमण् गाथिविदथीत्यादिना अपत्येऽपि न टिलोपः गाथिन तदपत्ये तच्छात्रे च । स्त्रियां ङीप् ।

गादि पुंस्त्री गदस्यापत्यं बाह्वा० इञ् । गदरूपयादवस्यापत्ये । [निर्वृत्ते ।

गादित्य त्रि० गदितेन निर्वृत्तादि सङ्काशा० ण्य । गदितेन

गाध प्रतिष्ठायां अक०ग्रन्थने लिप्सायाञ्च सक० भ्वा० आत्म० सेट् । गाधते अगाधिष्ट । जगाधे । ऋदित् चङि अजगाधत्-त । गाधः । "अगाधत ततो व्योम" "गाधितासे नभो भूयः" भट्टिः ।

गाध पु० गाध–भावादौ घञ् । १स्थाने, २लिप्सायां, च कर्मणि घञ् । ३तलस्पर्शे हेमच०।४तद्वति त्रि०। "सरितः कुर्वती गाधाः" रघुः । "अगाधमिह गाधस्तल प्रतिष्ठाम्" ऋ०५।४७।७ । "अनासादितगाधं च पातालतलमव्ययम्" भा०आ०२१अ०।

गाधि पु० गाध–इन् । चन्द्रवंश्ये कान्यकुब्जाधिपे, विश्वामित्रपितरि नृपभेदे । "कस्य चित्त्वथ कालस्य कुशनाभस्य धीमतः । जज्ञे परमधर्म्मिष्ठो गाधिरित्येव नामतः स पिता मम काकुत्स्थ ! गाधिः परमधार्मिकः" रामा० बा०१।३४अ०। रामं प्रति विश्वामित्रोक्तौ । "ऐलपुत्रानहं वक्ष्ये" इत्युपक्रमे "कुशपुत्रा बभूवुर्हि चत्वारो देववर्चसः"। कुशिकः कुशनाभश्च कुशाम्बो मूर्त्तिमांस्तथा" "कुशिकस्तु तपस्तेपे पुत्रमिन्द्रसमं विभुः । लभेयमिति "तं शक्रस्त्रासादभ्येत्य जज्ञिवान्" "पूर्णे वर्षसहस्रे वै तन्तु शक्रो ह्यपश्यत । अत्युग्रतपसं दृष्ट्वा सहस्राक्षः पुरन्दरः । समर्थः पुत्रजनने स्वमेवांशमवासयत् । पुत्रत्वे कल्पयामास स देवेन्द्रः सुरोत्तमः । स गाधिरभवद्राजा मघवान् कौशिकः स्वयम् । पौरकुत्स्यऽभवद्भार्य्या गाधिस्तस्यामजायत" हरिवं० २७अ० ।

गाधिज पु०गाधेर्जायते जन–ड। विश्वामित्रे ब्रह्मर्षौ तत्कथा हरिवं० २७ अ० । "विश्वामित्रस्तु दायादं गाधिः कुशिकनन्दनः । जनयामास पुत्रन्तु तपोविद्याशमात्मकम् । प्राप्य ब्रह्मर्षिसमतां योऽयं सप्तर्षितां गतः । ऋचीकशब्दे १४१४पृ० तदुत्पत्तिकथा । गाधिसुतादयोऽप्यत्र "ततोऽभ्यगात् गाधिसुतः क्षितीन्द्रम्" भट्टिः । "प्रजापतिसुतादासीत् कुशो नाम महीपतिः । कुशस्य पुत्रो बलवान् कुशनाभः सुधार्म्मिकः । कुशनाभसुतोह्यासीत् गाधिरित्येव विश्रुतः" "गाधेः पुत्रो महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः"रामा०बा०११अ०।२विश्वरथादौ च ।

गाधिन् पु०गाधिनामके नृपे।"सौम्यमाख्याति मां प्राप्तं कौशिकं गाधिनः सुतम्"रामा०बा०१८अ० ।

गाधिपुर न० ६त० । कान्यकुब्जे महोदयाख्ये पुरे हेमच० । कान्यकुब्जशब्दे १८८६ पृ० कुशनाभशब्दे च दृश्यम्। गाधिनगरादयोऽप्यत्र ।

गाधेय पु० गाधेरपत्यम् द्व्यचः इत्यनुवृत्तौ "इतोऽनिञः" पा० ढक् । गाधिपुत्रे विश्वामित्रादौ । "विश्वामित्रस्तु गाधेयो राजा विश्वरथस्तथा । विश्वकृत् विश्वजिच्चैव तथा सत्यवती नृप !" हरिवं० ३२ अ० । "गाधेयदिष्टं विरसं रटन्तम्" भट्टिः । तस्य कन्यायां २सत्यवत्यामृचीकपत्न्याम् स्त्री ङीप् । "उवाच भार्य्या गाधेयी भर्त्तारं भार्गवर्षभम्" भा० आनु० ४अ०।

गान न०गै–भावे–ल्युट् । १गीतौ । गानं हि द्विविधं लौकिकं वैदिकञ्च । तत्र लौकिकगानस्य लक्षणादि गीतशब्दे वक्ष्यते वैदिकस्य लक्षणादि जै०९।२।२९ सूत्रभाष्यादौ उक्तं यथा

"अर्थैकत्वात् विकल्पः स्यात्" २९सू० । "सामवेदे सहस्रं गीत्युपायाः । आह, के इमे गीत्युपायाः नाम ?" । उच्यते,—गीतिर्नाम क्रिया, सा आभ्यन्तरप्रयत्नजनितस्वरविशेषाणामभिव्यञ्जिका, सा सामशब्दाभिलप्या, सा च नियतपरिमाणायामृचि गीयते, तत्सम्पादनार्थः ऋक्षु अक्षरविकारो विश्लेषो विकर्षणमभ्यासो विरामः स्तोभ इत्येवमादयः सर्वे समधिगताः समाम्नायन्ते । तेषु संशयः,—किं समुच्चीयन्ते उत विकल्प्यन्ते ?—इति । किं तावन्नः प्रतिभाति, सर्वेषां समाम्नानात् सर्वाङ्गोपसंहारित्वाच्च प्रयोगवचनस्य समुच्चीयेरन्निति एवं प्राप्ते ब्रूमः, "अर्थैकत्वाद्विकल्पः स्यात्" इति । एकार्था हि गीत्युपायाः,—गीतिः कथं निर्वर्त्त्येतेति प्रयुज्यन्ते, तत्रान्यतरेण गीतौ निर्वृत्तायां नेतरे प्रयोगमर्हन्ति । तस्माद्विकल्प इति" । तत्र स्वराः उत्क्रुष्टादयः षडन्ताः सप्त सामविधानब्रा०१।१। उक्ताः

यथा "तद्योऽसौ क्रुष्टतमइव साम्नः स्वरस्तं देवा उपजीवन्ति गेऽपरेषां प्रथमस्तं मनुष्या यो द्वितीयस्तं गन्धर्वाप्सरसो, यस्तृतीयस्तं पशवो, यश्चतुर्थस्तं पितरो ये चाण्डेषु शेरते, यः पञ्चमस्तमसुररक्षांसि, योऽन्त्यस्तमोषधयोऽन्यच्च-जगद्यशान्यज्जगत्, तस्मादाहुः सामैवार्क्यमिति साम ह्येषामुपजीवनं प्रायच्छत् । उपजीवनीयो भवति यएवं वेद तस्य ह वा एतस्य साम्नः स्वमेवास्तीति स्वरोत्र्याणि स्तोभा स्तोभानि । योह वै साम्नः स्वं यः सुवर्णं वेद स्वं च ह वै साम्नः सुवर्णं च भवति स्वरो वाव साम्नः स्वं तदेव सुवर्णम्" ।

छान्दोग्ये च "का साम्नो गतिरिति स्वर इति होवाच" "स्वर इति स्वरात्मकत्वात् साम्नः, यो यदात्मकः स तद्गतिस्तदाश्रयश्च भवतीति मृदाश्रय इव घटादिः" भा० । सामसंहिताभाष्येऽपि तथैवोक्तं यथा

"साम-शब्द-वाच्यस्य गानस्य स्वरूपमृगक्षरेषु क्रुष्टादिभिः सप्तभिः स्वरैः,अक्षरविकारादिभिश्च निष्पाद्यते । क्रुष्टः प्रथमः द्वितीयस्तृतीयश्चतुर्थः पञ्चमः षष्ठ इत्येते सप्त स्वराः ते चावान्तरभेदैर्बहुधा भिन्नाः । स्वरस्य साम-निष्पादकत्वं छान्दोग्योपनिषदः प्रथमे प्रपाठके प्रश्नोत्तराभ्यामामनन्ति" ।

तत्राक्षरविकारविषये पूर्वोत्तरपक्षौ जै० ८।२।१२। सूत्रादिभाष्ययोर्दर्शितौ यथा

"सामप्रदेशे विकारस्तदपेक्षः स्याच्छास्त्रकृतत्वात्" सू०१२। "इदमाम्नायते,—'रथन्तरमुत्तरयोर्गायति, यद्योन्यां तदुत्तरयोर्गायति कवतीषु रथन्तरं गायति, विराट्सु वामदेव्यम्" इति । तत्र सन्देहः,—किमुत्तरावर्णवशेन गातव्यं, किं योनिवर्णवशेन ? । कथमुत्तरावर्णवशेन गीतं भवति ? कथं वा योनिवर्णवशेन ? इति । उच्यते, किञ्चिदुदाहरणं गृहीत्वा व्याख्यास्यामः,—यदा तावत् इडन्ताइव्यमाई भवति इति योनौ यस्मिन् भागे आईभावः क्रियते, ततो योनिवर्णवशेन गीतं भवति, अथ भागान्तरे इडन्ताइव्यं इडा आईभावः क्रियते, तत उत्तरावर्णवशेन गीतं भवति । किं पुनरत्र कर्त्तव्यम् ?—योनिवर्णवशेनेति । कथम् ? । यावति भागे एकारस्य योनौ ईभावः कृतस्तं विचारयामः,—किं तत्र कृतमिति ?—एकारो नोच्चारितः, ईकाराकारौ आगमिताविति, एवञ्चेदुत्तरास्वपि तावत्येव भागे यो वर्णः, स न उच्चारयितव्यः, ईकाराकारौ आगमयितव्यौ इति । एवं, यद्योन्यां तदुत्तरयोर्गीतं भवति । तस्माद्योनिवर्णवशेन गातव्यमिति । अपि चैवं गीतिर्न नङ्क्ष्यति, इतरथा क्वचित् प्रणश्येत् यत्र प्रकृतौ गीतिः अन्येषु अक्षरेषु गीयते, तत्र व्यक्तं प्रणश्यति यद्युत्तराक्षरवशेन क्रियते, तस्माद्योन्यक्षरवशेन कर्त्तव्यमिति । अपिच क्वचित् क्रम उपरुध्यते यत्रक्रमे आईभावभागवर्णः, आर्षेच कश्चिदुपरुध्यते, यत्र प्रकृत आगमो नैव क्रियते, तत्र स्वाध्यायकाले गानेन च कर्मकाले गानमविरुद्धं कर्त्तव्यं, तस्मात् योन्यक्षरवशेन कर्त्तव्यमिति "सामप्रदेशे विकारः" आईभावादिः, "तदपेक्षः" योन्यपेक्षः, एतत् शास्त्रेण कृतः,—'यद्योन्यां तदुत्तरयोः' इति, यावति सामभागे योनौ आईभावः कृतः, तावत्येवोत्तरासु कर्त्तव्यः" भा० । "वर्णे तु बादरिर्यथाद्रव्यं द्रव्यव्यतिरेकात्"१३सू० । "उत्तरावर्णवशेन कर्त्तव्यं बादरिर्मन्यते स्म, न योनिभागवशेन । कुतः ? । योऽसौ प्रकृतौ आईभावः कृतः, नासौ आगमः, न च तत्र एकारलोपः, किन्तर्हि ? एकारो नाम अवर्णम् ईवर्णञ्च आवर्णं संहतम्, ईवर्णं विहतम्, उभे अपि च दीर्घे, ताभ्यामणाणुभ्यां सन्ध्यक्षरं वायु जन्यते । तत्र प्रकृतौ आकारेकारौ विश्लेषितौ, नापूर्वावागमितौ, गुणस्तु तयोः कश्चिदपूर्वः कृतः । सर्वत्रात्र प्रकृतं गातव्यं नद्यत्, तावति भागेऽन्यो वर्णो भवति, न सन्ध्यक्षरं, तत् संश्लेषाभावे विश्लेषो न शक्यः कर्त्तुम्, यस्मिन् भागे यत् सन्ध्यक्षरं भवति, तत् तद्यथाविश्लेषः क्रियते एवं, यद्योन्यास्तदुत्तरयोः कृतं भवति, योन्यां हि संश्लिष्टयोर्विश्लेषः कृतः, इहापि संश्लिष्टयोर्विश्लेषः, इतरथा अतिरिक्तं कल्पितं स्यात् अथ यदुक्तं,—गीतिः प्रनङ्क्ष्यतीति, न प्रणङ्क्ष्यतीति, विनाशं कृत्वा अनक्षरं गायिष्यते । संश्लेषभावाभावयोर्विश्लेषः, आर्षक्रमौ नोपरोत्स्येते" भा० ।

स्तोभविषये च तथैव तौ पक्षौ तत्रैव८।२।२४।२८सूत्रादौ दर्शितौ यथा

"स्तोभस्यैवे द्रव्यान्तरे निवृत्तिरुक्तवत्"२४सू० । "कवतीषु रथन्तरं गायति, रथन्तरमुत्तरयोर्गायति यद्योन्यां तदुत्तरयोर्गायति' इति । तत्रोत्तरावर्णवशेन गातव्यमित्येतत् समधिगतम् । अथेदानीम् इह सन्दिह्यते,—किं स्तोभाः प्रदिश्यन्ते न वा ? इति । किं प्राप्तम् ?—न प्रदिश्यन्ते इति । कुतः । गीतिर्हि

स्यात, न स्तोभाः, या गीतिः, सा प्रदिश्यते, "यद्योन्यां तदुत्तरयोर्गायति" इति गायतिशब्दसम्बन्धात्। अपि च ऋक्शब्दार्थैरसंबध्यमानः स्तोभोऽनर्थकः स्यात्, तस्मादपि न प्रदिश्येत। अपि च कश्चिद्भवति वचनम्,— "ऐन्द्र्यामच्छावाकसाम गायति" इति, तत्रानुपपत्तिर्भवेत् गीतकर्मा चैन्द्री वाक्यशेषेभ्योऽवगम्यते। तस्य "तपति" इत्यनेन सम्बन्धो न स्यात्। तस्मात् स्तोभस्य ऋगन्तरे निवृत्तिः, यथा ऋगक्षराणामगीतित्वात् निवृत्तिरेवं स्तोभाक्षराणामपीति" भा०। "सर्वातिदेशस्तु सामान्याल्लोकवद्विकारः स्यात्"२५सू०। "नैतदस्ति,-स्तोभानां निवृत्तिरिति, सर्वातिदेशो हि भवति, ऋक्—स्तोभ-स्वर-कालाभ्यासविशिष्टायाः गीतेः सामशब्दो वाचकः। कथमवगम्यते ?। तत्र प्रयोगात्, यदि स्तोभा निवर्त्तेरन्, तत्कृतो विशेषो नोपसंहितः स्यात् तत्र शब्दो बाध्येत! तस्मात् स्तोभाः प्रदिश्येरन्. यदुक्तम्,- ऋक्शब्दार्थैः असम्बध्यमानाः स्तोभा अनर्थका भवेयुः, अत्र ब्रूमः,—"लोकवत्" न अनर्थका भविष्यन्ति। तद्यथा, लोके गायनैरक्षरव्यञ्जकानि यानि नाम पठ्यन्ते, तानि गीतिकालगमनार्थानि, नार्थसम्बन्धाय उच्चार्यन्ते, एवं स्वरैः गीतिकालः परिच्छिद्यते, तद्वदिहापि कालपरिच्छेदार्थानि स्तोभाक्षराणि अनुवर्त्तेरन्निति" भा०। "अन्वयतश्चापि दर्शयति"२६सू०।"अन्वयतश्चापि स्तोभान् दर्शयति, यत्राधिकानि पदानि निवर्त्तन्ते, "स्तोभा नेष्ठायामनुयन्ति" इति, "स्तोभाः" स्तोभा एव "नेष्ठाः" स्वराः। तस्मादपि स्तोभाः प्रदिश्यन्ते" भा०। "निवृत्तिर्वाऽर्थलोपात्"२७सू०।"नाशब्दात्पक्षो विनिवर्त्त्यते। 'निवृत्तिः' 'कामिष्टपति' इत्येवञ्जातीयकाः, गीतकर्मा चैन्द्री वाक्यशेषे उपलभ्यते,न तेनैवंजातीयकाः स्तोभाः सम्बध्येरन्निति। अन्यथाऽसम्बध्यन्ते लोकवदिति यदुक्तं, तत्परिहर्त्तव्यम्" भा०. "अन्वयो वार्थवादः स्यात्" २८सू०। "कस्मीयुर्वा एवञ्जातीयकाः स्तोभाः, नहि वयमिन्द्ररूपं प्रत्यक्षमुपलभामहे, यत्र वाक्यशेषवचनं, सोऽर्थवादः" भा०।"अधिकञ्च विवर्णञ्च जैमिनिः स्तोभशब्दत्वात्" २९सू०। "अथ कः स्तोभो नाम, ? तस्य लक्षणं कर्त्तव्यम्, उच्यते,—य ऋगक्षरेभ्योऽधिको न च तैः सवर्णः स स्तोभो नाम, ईदृशे हि लौकिकाः स्तोभशब्दमुपचरन्तीति,—तद्यथा देवदत्तेन सभायां परं प्रकृता वाक्स्तोभं कथितमिति, तदर्थवचनेभ्योऽधिकं विवर्णञ्च, तत् आलोच्य एवंप्रकारो भवन्ति। लक्षणप्रयोजनं न वक्तव्यं, लक्षणकर्मणो हि तदेव प्रयोजनं, यल्लक्षितो भविष्यतीति। किमर्थमुभयं सूत्रितं ? नन्वन्यतरत् पर्याप्तम् अधिकमिति वा' इति। नेत्याह,— भवति हि किञ्चित् अधिकं न सवर्णं,—यथा अभ्यासः,- "तोयाई, तोयाई" इति, तथा किञ्चित् विवर्णं,नाधिकं,- यथा विकारः,—"ओग्नाइ" इति। तस्मादुभयं सूत्रयितव्यमिति" भा०।

विवृतञ्चैतत् सामसंहिताभाष्ये यथा
"सप्तज्ञेया विकल्प्या वा विभिन्ना गीति-हेतवः। आद्यः प्रयोगवचनादर्थैकत्वाद् विकल्पनम्। छान्दोग्ये तवल्कारादि-शाखा-भेदेषु विलक्षणा गीति-हेतवोऽक्षर-विकारादय आम्नायन्ते, ते सर्वे कर्मानुष्ठाने समुच्चेतव्याः, कुतः ? प्रयोगवचने सर्वेषां परिगृहीतत्वात्— नैवम्, एकैक-शाखोक्तैरेवाक्षर-विकारादिभिरध्ययन-काल एव गीति-स्वरूपनिष्पत्तेः अभिव्यक्ति-लक्षणस्य प्रयोजनस्यैकत्वात्, प्रयोग-वचन-परिगृहीता अपि व्रीहि-यव-वद् हस्त्यश्वान्तरवच्च विकल्प्यन्ते" इति। गीतिहेतुषु स्तोभस्यात्यन्तप्रसिद्धत्वात्तल्लक्षणं तस्मिन्नेव पादे एकादशाधिकरणे चिन्तितम्—"स्तोभस्य लक्षणं नास्ति किं वास्ति न विवर्णता। आधिक्यमप्यतिव्याप्तं विशिष्टं लक्षणं भवेत्। न तावद् विवर्णत्वं लक्षणम्, वर्णविकारस्य विपरीत-वर्णत्वेन स्तोभत्व-प्रसङ्गात्, "अग्न आयाहि" (ऋ,१म,१२,१) इत्यस्यामृचि अकारस्य स्थाने ओकारं कृत्वा गायन्ति "ओग्नाइ" इति (गे०ग्र१खा१)। अधिको वर्णः स्तोभ इत्युक्ते सति, अभ्यासेऽतिव्याप्तिः, "पिबासोममिन्द्रमन्दतुत्वा" इत्येतस्यामृचि दतुत्वेत्यक्षर-त्रयं गानकाले त्रिरभ्यस्तम्। अतोविकाराभ्यासयोरतिव्याप्तेर्नास्तिलक्षणम्-इति चेद्—नैवम्, अधिकत्वे सत्यृग्विलक्षण-वर्णः स्तोभः" इति विशिष्टस्य तल्लक्षणत्वात्। लोकेऽपि सभायां विप्रलम्भकेनोच्यमानं प्रकृतार्थानन्वितं काल-क्षेप-मात्र-हेतुं शब्दराशिं स्तोभ इत्याचक्षते, तस्मादस्ति लक्षणम्" इति। अक्षर-विकार-स्तोभादिवत् वर्ण-लोपोऽपि कश्चिद् गीति-हेतुर्भवति, तल्लोपविषयश्च विचारो नवमाध्याये प्रथमपादस्याष्टादशाधिकरणेऽभिहितः—१०"इरा गिरा विकल्पः स्यादुतेरैवाविशेषतः। आद्यमेरं नाम-पूर्वमिरायाविहितत्वतः। ज्योतिष्टोमे श्रूयते "यज्ञायज्ञीयेन स्तुवीत"-इति।

'यज्ञायज्ञा'-इत्यनेन शब्देन युक्तायामृच्युत्पन्नं साम यज्ञायज्ञीयम्, तस्यामृचि गिराशब्दः पठ्यते 'यज्ञा यज्ञा वो अग्नये गिरा गिरा च दक्षसे'-इति, तत्र सामगा योनिगानमधीयानाः सहैव गकारेण गायन्ति 'गायिरा गिरा'-इति, ब्राह्मणे तु गकार-लोप-पूर्वक-माकार-यकारादिकगानं विधीयते 'ऐरं कृत्वोद्गेयम्'-इति; गिरा-शब्दे गकार-लोपात् इराशब्दो भवति, इरायाः सम्बन्धि गानम् ऐरम्, तादृशं कृत्वा प्रयोग-काले तद्गानं कर्त्तव्यमित्यर्थः। तत्र योनिगान-ब्राह्मणयोः समान-बलत्वेन विशेषाभावात् विकल्पेन प्रयोक्तव्यम्-इति प्राप्ते, ब्रूमः—"न गिरा गिरेति ब्रूयाद्, यद् गिरा-गिरेति ब्रूयाद् आत्मानमेव तदुद्गाता गिरेत्" इति गकार-सहित-गाने बाधकश्रुत्या गकार-रहित-इरा-पदं गेयत्वेन विधीयते, तत्पदादेरिकारस्य गानार्थमाकारो यकारइकारश्चेति त्रीन् वर्णान् प्रयुञ्जते, ततः 'आयिरा'-इत्येव गातव्यम्" इति। तत्रैवोपरितनाधिकरणे कश्चिद् विशेषश्चिन्तितः—॥"इरापदं न गेयं स्याद् गेयं वा गीत्यनुक्तितः। न गेयं गीयमानस्य स्थाने पाठात् प्रगीयते। ब्राह्मणेन विहित-इराशब्दो न गातव्यः, कुतः? ऐरमिति शब्देन गीतेरनुक्तत्वात्, पाणिनीयेन 'विमुक्तादिभ्योऽण् [५,२,६१] इति सूत्रेणेराशब्दादण्-प्रत्ययोमत्वर्थीयो विहितः, तथासतीरापदोपेतं कृत्वेत्येतावानेवार्थो भवति, यदि प्रगीतेरापद-सम्बन्धः तद्धितेन विवक्ष्येत, तदानीमाकारो यकारइकारोरेफआकारश्चैतैः पञ्चभिर्वर्णैर्निष्पन्नमायिरा-रूपं गीयमानेरा-शब्द-प्रातिपदिकं भवति, तादृशात् प्रातिपदिकात् पाणिनीयेन 'वृद्धाच्छः [४,२,११४]'-इति सूत्रेण छप्रत्ययान्तरे सति, आयिरीयं कृत्वेति ब्राह्मणपाठो भवेत्, तस्मान्न गेयम्-इति प्राप्ते, ब्रूमः—गीयमानस्य गिरा-पदस्य स्थाने इरापदं विधीयते-इतिपदमात्रस्य बाधः, गानन्तु न बाध्यते, किञ्च विमुक्तादिसूत्रे साण्-प्रत्ययेऽपि, पूर्वस्मात् 'मतौ छः सूक्त-साम्नोः [५,२,५९]-इति सूत्रात् सामानुवृत्तेरैरं सामेत्यर्थो भवति, सामत्वं च गीति साध्यम्, यदा तु 'तस्य विकारः [४,३,१३४]'-इत्यर्थे अण्प्रत्ययः, तदानीमिराया विकार इति विवक्षेयप्रोक्तं नाम लभ्यते, तस्माद् गातव्यम्" इति। तत्रैव त्वगक्षराणां संस्कारकार्यं गानात्मकसाम्नो व्यवस्थाप्योक्तं यथा

यथोक्तमक्षराणां संस्कारकं गीत्यात्मकं यत् साम तदेतदेकैकं छन्दोगा एकैकस्यामृचि 'वेदगान-नामके ग्रन्थेऽधीयन्त, ऊहनामके तु ग्रन्थे एकैकं साम त्र्यचेऽधीयते सोऽयमूहग्रन्थः तस्मिन्नेव पादे प्रथमाधिकरणस्य द्वितीयवर्णके विचारितः—"ऊहग्रन्थोऽपौरुषेयः पौरुषेयोऽथवाग्रिमः। वेदगान-समानत्वाद् विधि-सार्थत्वतोऽन्तिमः। यस्मिन् ग्रन्थे सामगास्त्र्यचे सामैकैकं गायन्ति सोऽयमूहग्रन्थोनित्यो न तु पुरुषेण निर्मितः, कुतः? सम्प्रदायवर्जनेन कर्त्तुरस्मरणेनाध्यापकानां वेदत्वप्रसिद्ध्या च वेदगान-नामक-योनि-ग्रन्थ-सदृशत्वात्, इति चेत्—मैवम्, अपौरुषेयत्वं विधि-वैयर्थ्य-प्रसङ्गात् —'यद्योन्यां तदुत्तरयोर्गायति'-इति विधीयते। अयमर्थः—अपौरुषेयत्वेन सम्प्रतिपन्ने वेदगान-नामके ग्रन्थे 'कया नश्चित्र आ भुवत्' इत्येतस्यां योन्यामेकस्यामृचि यद्-वामदेव्य-नामकं सामोपदिष्टं तदेवोत्तरयोर्ऋचोः 'कस्त्वा सत्यो मदानाम्' "अभी षु णः सखीनाम्" इत्येतयोः द्वितीयतृतीययोर्गातव्यम्-इत्ययं विधिरूहग्रन्थस्य वेदत्वे व्यर्थः स्यात्, वेदगान-वदध्ययनादेव तत् प्रसिद्धेः। उपरितनमृग्द्वये सामोहस्य पौरुषेयत्वेऽपि सामस्वरूपस्य तदाधारभूतानां त्रिसृणामृचां च वेदत्वादनध्याये वर्जनीयाः कर्त्तुरस्मरणं जीर्णकूपारामादिष्विव चिरकाल-व्यवधानादुपपन्नम्, अ-स्मरण-मूलिकैवाध्यापकानां वेदत्वप्रसिद्धिः यथाद्यतनानामध्यापकानामग्निहोत्र-प्रयोग-प्रतिपादकशास्त्र-श्वायन-निर्मितं कल्पसूत्रमारण्यकेऽधीयमानाः पञ्चमारण्यकमिति वेदत्वेन व्यवहरन्ति तद्वत्। न च तस्यापि वेदत्वमस्त्विति वाच्यम्, प्रथमारण्यकेन पुनरुक्तत्वात्, अर्थवाद-राहित्येन ब्राह्मणलक्षणाभावाच्च। तस्मात् पञ्चमारण्यकवदूहः पौरुषेयः, पौरुषेयस्य च न्याय-मूलत्वात् यत्र वक्ष्यमाणन्याय-विरोधस्तदप्रमाणम्"। अत्रेदं दिग्मात्रमुदाह्रियते। "अग्न आयाहि वीतये गृणानो हव्यदातये। निहोता सत्सि बर्हिषि" सा प्रथमा ऋक्। तस्या अक्षरविकारादिभिरेवं गानम् यथा "ओग्नाइ आयाही३ वोइ(यि) तोयाइ तोया२ इणानो ह, व्यदा तोयाइ तोयाइ नाइ होता सा ३ साइ वा औ हो वा र्हीषि"। तत्र अग्न इत्यत्र अक्षरे वर्णविकारे अकारस्य स्थाने ओकारो विकारः। ए स इत्येकारस्थाने आइ इति विश्लेषणम्। आया

इत्यत्र दीर्घता इति वर्णविकारः । वौ इत्यत्र वोइ (यि) विश्लेषणम् । त इत्यस्य तो इति विकारः । गे इत्यत्र एकारस्य आई, इति विश्लेषे ताई इति । तोयाई तोयाई इत्यभ्यासः । ज्टयानोइ, इति हव्यदातय इत्यस्यैकदेशे विरामः । व्यदातये इत्यत्र त इत्यत्र अकारस्य ओ इति विकारे ये इत्यत्र आई इति विश्लेषे च तोयाई इति तस्य चाभ्यासः। गि इत्यत्र गायि इति वर्णविकारः । हो इत्यत्र विरामः । ता इति यथास्थितम् सत्सीत्यस्य स इत्यत्र विरामः दीर्घश्चाक्षरागमः वर्णविकारः । त्सि इत्यस्य स्थाने तुषाय इति तलोप-विकारौ । बर्हिषि इत्यस्य ष इत्यत्र विरामो दीर्घश्च । औहो वा इति स्तोभः छगकाराधिकत्वात् । र्हिषि इत्यत्र दीर्घरलोपौ अक्षरविकारश्च । एवमन्यत्राप्यूह्यम् । एवंक्रमेण अक्षरविकारादि तु नारदशिक्षाद्यनुसारेणो ह्यम् । सामभेदाश्च रथन्तराद्यः गानविशेषा एव यथाह सामसं० भाष्ये

"यदुक्तं "गीतिषु सामाख्येति" जै० सू० तदेव विशदी-कर्त्तुं सप्तमाध्यायस्य द्वितीयपादे रथन्तरशब्दो निरूपितः "अतिदेशोऽत्र विनिश्चेतुं कवतीषु रथन्तरम् । गायती-त्यृग् गानयुक्ता शब्दार्थोगानमेव वा ।। इति चिन्ता गानयुक्ता त्वभित्वेत्यृक् प्रसिद्धितः । लाघवादतिदेशस्य योग्यत्वाद्भ्रान्तिमोभवेत् । इदमाम्नायते—"कवतीषु रथन्तरं गायति"-इति, "कया नश्चित्र आभुवदित्याद्यास्तिस्र ऋचः कवत्यः, तासु वामदेव्यं सामाध्ययनतः प्राप्तम् तस्मादिदं रथन्तरं साम तास्वतिदिश्यते, तत्रातिदेशस्य स्वरूपं निश्चेतुं रथन्तर-शब्दार्थश्चिन्त्यते । गानविशेषयुक्ता "अभि त्वा शूर नोनुम" इतीयमृक् रथन्तरमित्युच्यते, कुतः ? अध्येतृ-प्रसिद्धितः रथन्तरं गीयतामिति केनचिदुक्ताः अध्येतारः स्वर-स्तोभविशेषयुक्ताम् अभित्वेत्यृचं पठन्ति, न तु स्वरस्तोभमात्रम् तस्माद् गान-विशिष्टायामृचोरथन्तर-शब्दार्थत्वमिति प्राप्ते, ब्रूमः स्वरादिविशेषानुपूर्वीमात्रस्वरूपकगकार-व्यतिरिक्तं यद् गानं तदेव रथन्तरशब्दार्थः, कुतः ? लाघवात्, किञ्च कवतीष्वृक्षु गानमतिदेष्टुं योग्यम् । नत्वृचस्तद्यो-ग्यतास्ति, कयानोऽभित्वेत्यनयोर्ऋचोर्युगपदाधारा-धेयभावेन पठितुमशक्यत्वात्, तस्माद् गानविशेषएव रथ-न्तरशब्दार्थः इति । पुनरपि नवमाध्यायस्य द्वितीय-पादे प्रथमाधिकरणस्य प्रथमवर्णके सामशब्दस्य गान-मात्र-वाचित्वं विचारितम्—"सामोक्ति-रूढ्याद्युक्तौ गीतायामृचि केवले । गाने वा गानएवेति स्मार्यते सप्तमोदितम् । सामान्यवाची सामशब्दो विशेषवाचिनो बृहद्रथन्तरादि-शब्दाश्च गानमात्रे वर्त्तन्ते, न तु गान-विशिष्टायामृचि-इत्ययं नियमः सप्तमस्य द्वितीयपादे सिद्धः" । वेदगानग्रन्थे ऊहगानग्रन्थे चास्य विस्तरः। तद्भेदाश्च सामशब्दे वक्ष्यन्ते ।

गा-गतौ ल्युट् । २गमने । गा स्तुतौ ल्युट् । ३स्तवने ।

गानिन् त्रि० गानमस्त्यस्य इनि । १गतियुक्ते । २गीतियुक्ते ३स्तुतियुक्ते च स्त्रियां ङीप् ।४वचायाम् स्त्री शब्दच०।

गान्तु त्रि० गम-तुन् इडिच । १गन्तरि २पथिके उज्ज्वल० ३गाथके संक्षिप्तसा० वस्तुतः तत्रापि पथिक इत्येव पाठः लिपिकरप्रमादात् गायक इति ।

गान्त्री स्त्री गन्त्र्येव गन्त्री+स्वार्थे अण् ङीप् । वृषवाह्ये शकटे रायमुकुटः । "भ्रस्जिगमिनमीत्यादिना" सूत्रेण ष्ट्रन् इडिच गान्त्रं शकटमित्युज्ज्वलदत्तोक्तेः क्लीबत्व-मपि । [नदीभवे ।

गान्दिक त्रि० गन्दिकायां भवः सिन्ध्वा० अण् । गन्दिका-

गान्दिनी स्त्री काशिराजदुहितरि श्वफल्कभार्यायामक्रूरादि-मातरि त्रिका० तस्या नामनिरुक्तिः हरिवं०३५अ० उक्ता यथा "श्वफल्कः काशिराजस्य सुतां भार्यामविन्दत । गान्दिनी नाम सा गां तु ददौ विप्रेषु नित्यशः । सा मातुरुदरस्था तु बहून् वर्षगणान् किल । निव-सन्ती न वै जज्ञे गर्भस्थां तां पिताऽब्रवीत् । जायस्व शीघ्रं भद्रन्ते किमर्थमिह तिष्ठसि । प्रोवाच चैनं गर्भस्था कन्या गाञ्च दिने दिने । यदि दद्यां ततो जाये पितरं प्रत्युवाच ह । तथेत्युक्ता च तां चास्याः पिता काममपूरयत् । दाता यज्वा च वीरश्च श्रुतवानतिथिप्रियः । अक्रूरः सुषुवे तस्यां श्वफल्काद्भूरिदक्षिणः । उपमद्गुस्तथा मद्गुर्मुदरश्चारि-मेजयः । अविक्षिपस्तथोपेक्षः शत्रुघ्नोऽथारिमर्द्दनः । धर्मभृत् यतिधर्मा च गृध्रभोजान्धकस्तथा । आवाह प्रतिवाहौ च सुन्दरी च वराङ्गना" । गान्धिनीति त्रिका० पाठान्तरम् । दर्शितनिरुक्तेर्दकारयुक्तैव युक्ता । गां भूमिं दायति शोधयति दै-णिनि पृषो० । २गङ्गायां त्रिका० ।

गान्दि(न्धि)नीसुत पु० ६त० । १भीष्मे २कार्त्तिकेये त्रिका० ३अक्रूरे च । गान्दिनीशब्दे तत्कथा ।

दश्यम्। "रिपोर्गिरा शुरुमपि गान्दिनीसुतम्" माघः। "गान्दि(न्दि)न्यास्तु श्वफल्कतः। अक्रूरप्रमुखा आसन् पुत्रा द्वादश विश्रुताः" भाग० "आसङ्गः सारमेयश्च मृदुरो मृदुविद्गिरिः। धर्म्मवृद्धः सुकर्म्मा च क्षेत्रोपेक्षोऽरिमर्द्दनः। शत्रुघ्नो गन्धमादश्च प्रतिबाहुश्च द्वादशः। तेषां स्वसा सुचार्व्वाख्या" भाग० ९।२४।१६। अत्र अक्रूरप्रमुखा इत्यत्रातद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा अक्रूरं त्यक्त्वा द्वादश तेन सह त्रयोदशेत्यर्थः। तत्सुतायां ४चार्व्वां स्त्री। गान्दिनी शब्दोक्ते हरिवं० वाक्ये तत्पुत्राणां नामान्तरमुक्तं तच्च कल्पभेदादविरुद्धम्।

गान्दी स्त्री अक्रूरमातरि गान्दिन्याम्। "श्वफल्कतः प्राप्तो गान्दीपुत्रो महायशाः" हरिवं ४०अ०।

गान्धपिङ्गलेय पुंस्त्री गन्धपिङ्गलाया अपत्यम् शुभ्रा० ढक्। गन्धपिङ्गलायाः अपत्ये स्त्रियां ङीप्।

गान्धर्व त्रि० गन्धर्वस्येदम् अण्। १गन्धर्वसम्बन्धिनि गान्धर्वलोकः। "इच्छयान्योन्यसंयोगः कन्यायाश्च वरस्य च। गान्धर्वः स तु विज्ञेयः" इत्युक्ते २विवाहभेदे, गान्धर्वविवाहेऽधिकारिभेदादि नि० सि० उक्तं यथा।

"मनुः "षडानुपूर्व्या विप्रस्य क्षत्रस्य चतुरो वरान्। विट्शूद्रयोस्तु तानेव विद्याद्धर्म्यानराक्षसान्"। चतुरः आसुरगान्धर्वराक्षसपैशाचान्, तान् राक्षसवर्ज्यान् वैश्यशूद्रयोः। स एव "आद्यौ वैश्यशूद्रयोः" हेमाद्रौ पैठीनसिः "राक्षसो वैश्यस्य, पैशाचः शूद्रस्य" प्रचेताः "पैशाचोऽसंस्कृतप्रसूतानां प्रतिलोमजानाञ्च" मनुः "राक्षसश्चासुरो वैश्ये शूद्रे चान्त्यस्तु गर्हितः" छलिवादेः संकटे पैशाचमाह माधवीये वत्सः "सर्व्वोपायैरसाध्या स्यात् सुकन्या पुरुषस्य या। चौर्य्येणापि विवाहेन सा विवाह्या रहःस्थिता" गान्धर्वादिविवाहेष्वप्युदकपूर्वकं दानमाह तत्रैव यमः "नोदकेन न वा वाचा कन्यायाः पतिरुच्यते। पाणिग्रहणसंस्कारात् पतित्वं सप्तमे पदे" पराशरमाधवीये देवलोऽपि "गान्धर्वादिविवाहेषु पुनर्वैवाहिको विधिः। कर्त्तव्यश्च त्रिभिर्वर्णैः समर्थेनाग्निसाक्षिकः" त्रैवर्णोक्तेः गान्धर्वादौ विप्रवर्जमधिकार इत्युक्तः। तत्रैव परिशिष्टे "गान्धर्वासुरपैशाचा विवाहा राक्षसश्च यः। पूर्वं परिणयस्तेषु पश्चाद्धोमो विधीयते" अतो होमादावकृते भार्य्यात्वाभावाद्दारान्तराय देया तथा च तत्रैव वशिष्ठबौधायनौ "बलादपहृता कन्या मन्त्रैर्यदि न संस्कृता। अन्यस्मै विधिवद्देया यथा कन्या तथैव सेति" अत्र मन्त्रसंस्काराभावेऽन्यस्मै दानस्य सर्वविवाहेषु साम्यादुक्तादपहारे राक्षसपैशाचयोर्विशेषवचनं व्यर्थम्। तेन तयोर्यदि न संस्कृता संस्कृता नेत्याहृत्य कन्यात्वसत्वभावेऽन्यस्मै देयेति व्याख्येयम्" "द्वयोः सकामयोर्मातापितृरहितो योगो गान्धर्वः" विष्णुः। ३भारतवर्षीयोपद्वीपभेदे "भारतस्यास्य वर्षस्य नव भेदान्निशामय। इन्द्रद्वीपः कशेरुमांस्ताम्रवर्णो गभस्तिमान्। नागद्वीपस्तथा सौम्यो गा(ग)न्धर्वस्त्वथ वारुणः। अयन्तु नवमस्तेषां द्वीपः सागरसंवृतः" पुराणस० विष्णुपु०। तस्य द्वीपस्य गन्धर्वप्रधानत्वात् गा(ग)न्धर्वसंज्ञा। ४सामवेदस्योपवेदे उपवेदशब्दे १२२०पृ० निरुक्तिः। "पदस्थस्वरसंघातस्तालेन सङ्गतस्तथा। प्रयुक्तश्चावधानेन गान्धर्वमभिधीयते" इत्युक्ते ५सङ्गीतभेदे, न० हेमच०। गान्धर्वचित्तता च सुश्रुते वातप्रकृतिनिमित्ततयोक्ता। सप्तप्रकृतयो भवन्तीत्युपक्रमे "वातप्रकृतिलक्षणोक्तौ "तत्र जागरूकः शीतद्वेषी दुर्भगः स्तेनो मत्सर्य्यनार्य्यो गान्धर्वचित्तः स्फुटितचरणः" इत्यादि। गान्धर्वशाला सङ्गीतशालायाम् गान्धर्वविद्या सङ्गीतविद्यायाम्। गान्धर्वविद् सङ्गीतवेत्तरि। गन्धर्वो देवताऽस्य अण्। ६तद्देवताकेऽस्त्रे। "गान्धर्वमादत्स्व यतः! प्रयोक्तुम्" रघुः। स्वार्थे अण्। ७अश्वे अमरः। "नानाविधाविष्कृतसामजस्वरः सहस्रवर्त्मा चपलैर्दुरध्ययः। गान्धर्वभूयिष्ठतया समानतां स सामवेदस्य दधौ बलोदधिः" माघः। सामवेदपक्षे गानम् बलपक्षे अश्वाः। गान्धर्वं गानं प्रियत्वेनास्त्यस्याः प्रज्ञा०अण् ङीप्। ८दुर्गायाम् स्त्री "ह्रीं श्रीं मार्गीश्च गान्धर्वी योगिनी योगदा सदा" हरिवं १७८ अ० दुर्गास्तुतौ। ९वाचि स्त्री निघण्टुः। "अग्निर्गान्धर्वीं पथ्यामृतस्याग्नेर्गव्यूतिर्घृत" ऋ० १०।८०।६।

गान्धर्विक त्रि० गान्धर्वं शिल्पमस्य ठक्। सङ्गीतकुशले। "चाक्रे वाणकुलत्याभोज्य' गान्धर्विके योगः" बृ० सं० ९९अ०। काकपक्षने उक्तम्।

गान्धार पु० गन्ध एव स्वार्थे अण् तमृच्छति ऋ—अण् उप०स०। १सिन्दूरे २देशभेदे च (कान्दार) मेदि० स च देशः वृ०स० कूर्मविभागे१५अ० उत्तरस्यामुक्तः "उत्तरतः कैलासः" इत्युपक्रमे "गान्धारयशोमतहेमताभराज-

न्यासचराय"गन्धारोऽभिजनोऽस्य सिन्ध्वा॰ अण्। पिता-दिक्रमेण २गान्धारदेशवासिनि। ३तद्रूपे च बहुषु तस्य लुक्। गन्धाराः तद्वासिषु तद्रूपेषु च ब॰व॰। "क्रमेण व्यचरत् स्फीतस्ततः पञ्चनदं ययौ""तस्मादपि च कौरव्य! गन्धारविषयं ययौ" "ततो गन्धारराजेन युद्धमासीत् किरीटिनः" भा॰ आनु॰ ८३ अ॰। "शकुनेस्तनयो वीरो गन्धाराणां महारथः। निरुध्यमानस्तैश्चापि गन्धारैः पाण्डुनन्दनः"। "वध्यमानेषु तेष्वाजौ ग-गन्धारेषु समन्ततः" ८४ अ॰। गन्धारे भवः तस्य राजा वा कच्छा॰ अण्। ५गन्धारदेशभवे मनुष्यतत्स्थभिन्ने मनुष्यतत्स्थयोस्तु वुञ्। गान्धारक गान्धारदेशस्थे मनुष्ये तदीयहसितादौ च। "शकुनिस्तु सहानीको माद्रीपुत्रमवारयत्। गान्धारकैः सप्तशतैश्चापशक्त्यसि पाणिभिः" भा॰ द्रो॰ ८५ अ॰। "वायुः समुद्गतो नाभेः कण्ठशीर्षसमाहतः। नानागन्धवहः पुण्यो गान्धारस्तेन हेतुना" भरतोक्ते "नाभेः समुद्गतो वायुर्गन्धश्चैव च धावयन्। यस्मात्तेन निर्याति गान्धारस्तेन कथ्यते" संगी॰ दा॰ उक्ते च तन्त्रीकण्ठोत्थितसप्तस्वरान्तर्गते ५तृतीयस्वरे। "अजाविकं च गान्धारम्" इत्युक्तेः तस्याजाविकस्वरतुल्यता। "चतस्रः पञ्चमे षड्जे मध्यमे श्रुतयो मताः। ऋषभे धैवते तिस्रो द्वे गान्धारनिषादयोः" संगी॰ दा॰। ७गन्धरसे न॰ त्रिका॰। गान्धारेरपत्यम् "साल्वेयगान्धारिभ्याश्च" पा॰ अण्। ८गान्धारेरपत्ये पुंस्त्री स्त्रियां ङीप्।

गान्धारि पु॰ गन्धमेव गान्धं सौरभमृच्छति ऋ–इन्। १गान्धारदेशे गान्धारस्य तद्देशनृपस्यापत्यम् इञ्। २तद्देशनृपापत्ये। "गान्धारिभिरसंभ्रान्तैः पार्वतीयैश्च दुर्जयैः" भा॰ कर्ण॰ ४६ अ॰। "अलं द्यूतेन गान्धारे! विदुरो न प्रशंसति" भा॰ स॰ ४८ अ॰। गान्धारिः शकुनिः सुबलनृपपुत्रः। "अनुज्ञातस्तु गान्धारिः कर्णेन सहितस्तदा भा॰ व॰ २२८।

गान्धारी स्त्री गान्धारस्यापत्यम् स्त्री इञ् ततो ङीप्। गान्धारदेशनृपकन्यायाम् १सा च अजमीढभार्याभेदः यथाह भा॰ आ॰ ९५ अ॰। "अजमीढस्य चतुर्विंशं पुत्रशतं बभूव कैकय्यां गान्धार्यां विशालायामृक्षायां चेति"। धृतराष्ट्रभार्या सुबलात्मजा दुर्योधनादिमाता च यथाह भा॰ आ॰ ११० अ॰। "अथ शुश्राव विप्रेभ्यो गान्धारीं सुबलात्मजाम्। आराध्य वरदं देवं भगनेत्रहरं हरम्। गान्धारी किल पुत्राणां शतं लेभे वरं शुभा। इति शुश्राव तत्त्वेन भीष्मः कुरुपितामहः। ततो गन्धारराजस्य प्रेषयामास भारत!। अचक्षुरिति तत्रासीत् सुबलस्य विचारणा। कुलं ख्यातिश्च वृत्तञ्च बुद्ध्या तु प्रसमीक्ष्य सः। ददौ तां धृतराष्ट्राय गान्धारीं धर्मचारिणीम्। गान्धारी त्वथ शुश्राव धृतराष्ट्रमचक्षुषम्। आत्मानं दित्सितं चास्मै पित्रा मात्रा च भारत!। ततः सा पटमादाय कृत्वा बहुगुणं तदा। बबन्ध नेत्रे स्वे राजन्! पतिव्रतपरायणा। नाभ्यसूयां पतिमहमित्येवं कृतनिश्चया। ततो गान्धारराजस्य पुत्रः शकुनिरभ्यगात्"। "इडापृष्ठे तु गान्धारी मयूरगलसन्निभा। सव्यपादादिनेत्रान्तव्यापिनी परिकीर्त्तिता" तन्त्रोक्तलक्षणे २नाडीभेदे। ४जिनानां शासनदेवताभेदे हेमच॰। ५यवासे राजनि॰। ६दुरालभायां भावप्र॰। ७पार्व्वतीसहचरीभेदे "गौरी विद्याऽथ गान्धारी केशिनी मित्रमाह्वया" भा॰ व॰ २२०अ॰।

गान्धारीतनय पु॰ ६त॰। १दुर्य्योधनादौ तद्भगिन्यां २दुःशलायां स्त्री। तस्यां तदुत्पत्तिकथा "क्षुच्छ्रमाभिपरिग्लानं द्वैपायनमुपस्थितम्। तोषयामास गान्धारी व्यासस्तस्यै वरं ददौ। सा वव्रे सदृशं भर्त्तुः पुत्राणां शतमात्मनः। ततः कालेन सा गर्भं धृतराष्ट्रादथाग्रहीत्। संवत्सरद्वयं तन्तु गान्धारी गर्भमाहितम्। अप्रजा धारयामास ततस्तां दुःखमाविशत्। श्रुत्वा कुन्तीसुतं जातं बालार्कसमतेजसम्। उदरस्यात्मनः स्थैर्य्यमुपलभ्यान्वचिन्तयत्। अज्ञातं धृतराष्ट्रस्य यत्नेन महता ततः। सोदरं घातयामास गान्धारी दुःखमूर्च्छिता। ततो जज्ञे मांसपेशी लोहाष्ठीलेव संहता। द्विवर्षसम्भृतां कुक्षौ तामुत्स्रष्टुं प्रचक्रमे। अथ द्वैपायनो ज्ञात्वा त्वरितः समुपागमत्। तां स मांसमयीं पेशीं ददर्श जपतां वरः। ततोऽब्रवीत् सौवलेयीं किमिदं ते चिकीर्षितम्। सा चात्मनो मतं सत्यं शशंस परमर्षये। गान्धार्य्युवाच। ज्येष्ठं कुन्तीसुतं जातं श्रुत्वा रविसमप्रभम्। दुःखेन परमेणेदमुदरं घातितं मया। शतञ्च किल पुत्राणां वितीर्णं मे त्वया पुरा। इयञ्च मे मांसपेशी जाता पुत्रशताय वै। व्यास उवाच। एवमेतत् सौवलेयि! नैतज्जात्वन्यथा भवेत्। वितथं नोक्तपूर्वं मे स्वैरेष्वपि कुतोऽन्यदा। घृतपूर्णं कुण्डशतं क्षिप्रमेव विधीयताम्। सुगुप्तेषु

देशेषु रक्षा चैव विधीयताम्। शीताभिरद्भिरष्ठीलामिमाञ्च परिषेचय। वैशम्पायन उवाच। सा सिच्यमाना त्वष्ठीला बभूव शतधा तदा। अङ्गुष्ठपर्व्वमात्राणां गर्भाणां पृथगेव तु। एकाधिकशतं पूर्णं यथायोगं विशाम्पते!। मांसपेश्यास्तदा राजन्! क्रमशः कालपर्य्ययात्। ततस्तांस्तेषु कुम्भेषु गर्भानवदधे तदा। स्वनुगुप्तेषु देशेषु रक्षाञ्चैवादधात्ततः। शशंस चैव भगवान् कालेनैतावता पुनः। उद्घाटनीयान्येतानि कुम्भानीति स सौबलीम्। इत्युक्त्वा भगवान् व्यासस्तथा प्रतिविधाय च। जगाम तपसे धीमान् हिमवन्तं शिलोच्चयम्। जज्ञे क्रमेण चैतेन तेषां दुर्य्योधनो नृपः। जन्मतस्तु प्रमाणेन ज्येष्ठो राजा युधिष्ठिरः"। भा० आ० ११५ अ०।

तेषां नामानि ज्येष्ठानुज्येष्ठानि च तत्रैव ११७ अ० पाठक्रमेणोक्तानि यथा

"दुर्य्योधनो युयुत्सुश्च राजन्! दुःशासनस्तथा। दुःसहो दुःशलश्चैव जलसन्धः समः सहः। विन्दानुविन्दौ दुर्द्धर्षः सुबाहुर्दुष्प्रधर्षणः। दुर्मर्षणो दुर्मुखश्च दुष्कर्णः कर्ण एव च। विविंशतिर्विकर्णश्च शलः सत्त्वः सुलोचनः। चित्रोपचित्रौ चित्राक्षश्चारुचित्रः शरासनः। दुर्मदो दुर्विगाहश्च विवित्सुर्विकटाननः। ऊर्णनाभः सुनाभश्च तथा नन्दोपनन्दकौ। चित्रबाणश्चित्रवर्म्मा सुवर्म्मा दुर्विमोचनः। अयोबाहुर्महाबाहुश्चित्राङ्गश्चित्रकुण्डलः। भीमवेगो भीमबलो बलाकी बलवर्द्धनः। उग्रायुधो भीमकर्म्मा कनकायुर्दृढायुधः। दृढवर्म्मा दृढक्षत्रः सोमकीर्त्तिरनूदरः। दृढसन्धो जरासन्धः सत्यसन्धः सदः सुवाक्। उग्रश्रवा उग्रसेनः सेनानीर्दुष्पराजयः। अपराजितः कुण्डशायी विशालाक्षो दुराधरः। दृढहस्तः सुहस्तश्च वातवेगसुवर्च्चसौ। आदित्यकेतुर्बह्वाशी नागदत्तोऽप्रयाय्यपि। कवची निषङ्गी कुण्डी च कुण्डधारो धनुर्द्धरः। उग्रभीमरथौ वीरौ वीरबाहुरलोलुपः। अभयो रौद्रकर्म्मा च तथा दृढरथाश्रयः। अनाधृष्यः कुण्डभेदी विरावी दीर्घलोचनः। प्रमथश्च प्रमाथी च दीर्घरोमश्च वीर्य्यवान्। दीर्घबाहुर्महाबाहुर्व्यूढोरुः कनकध्वजः। कुण्डाशी विरजाश्चैव दुःशला च शताधिका"। [भगिन्यां स्त्री ङीप्।

गान्धारेय पु० गान्धार्य्या अपत्यम् ढक्। १दुर्य्योधनादौ २तद्-

गान्धिक पु० गन्धो गन्धद्रव्यं पण्यमस्य ठक्। १सुगन्धिद्रव्यव्यवहारिणि (गन्धवेणे) अम्बष्ठात् राजपुत्र्यां जाते सङ्कीर्णजातिभेदे। "शृङ्गारस्य सहाया विटचेटविदूषकाद्याः स्युः। आद्यशब्दात् मालाकाररजकगान्धिकादयः" सा० द०। स्वार्थे ठक्। गन्धद्रव्यमात्रे च "पण्यानां गान्धिकं पण्यं किमन्यैः काञ्चनादिकैः। एकेन च यत् क्रीतं तच्छतेन प्रदीयते" पञ्चत०। गन्धी+स्वार्थे क। २गान्धिका कीटविशेषे स्त्री (गँधोपोका) शब्दर०। कपिशब्दे २२०० पृ० दृश्यम्।

गान्धी स्त्री गन्ध एव स्वार्थे प्रज्ञा० अण् सोऽस्या अस्ति अच् गौरा० ङीष्। कीटभेदे (गँधोपोका) कपिशब्दे २२०० पृ० दृश्यम्।

गामिन् त्रि० गम+भविष्यति णिनि। भाविगमनकारके "आगामी" "यद्यागामिक्रियातस्य कालस्याप्यनन्तरालवत्" छन्दोम०। एतद्योगे कर्म्मणि न षष्ठी २त०। "द्वितीयगामी न हि शब्द एष नः" रघुः। कर्त्तर्य्युपमाने उपपदे गम-णिनि। तत्तुल्यगन्तरि। "हंसवारणगामिनी" मनुः। "सममेव समाक्रान्तं द्वयं द्विरदगामिना" रघुः।

गामुक त्रि० गम-उकञ्। गमनशीले।

गाम्भीर्य्य न० गम्भीरस्य भावः ष्यञ्। १अगाधत्वे तलस्पर्शनायोग्यत्वे २अविकारित्वे च। "निरस्तगाम्भीर्य्यमपास्तपुष्पकम्" माघः। "गाम्भीर्य्यमविकारित्वम् अगाधत्वञ्च" मल्लि०। सा० द० उक्ते ३पौरुषसात्त्विकगुणभेदे यथा "शोभा विलासो माधुर्य्यं गाम्भीर्य्यं धैर्य्यतेजसी। ललितौदार्य्यमित्यष्टौ सत्त्वजाः पौरुषा गुणाः" इति पुरुषगुणानष्टधा विभज्य "भीशोकक्रोधहर्षाद्यैर्गाम्भीर्य्यं निर्विकारता" इति लक्षितम्। "विकाराः सहजा यस्य हर्षक्रोधभयादिषु। भावेषु नोपलक्ष्यन्ते तत् गाम्भीर्य्यमिति स्मृतम्" शाकु०। यथा "आहूतस्याभिषेकाय विसृष्टस्य वनाय च। न मया लक्षितस्तस्य स्वल्पोऽप्याकारविभ्रमः"। ४अचापल्ये च "गाम्भीर्य्यमनोहरं वपुः" रघुः "गाम्भीर्य्येण अचापल्येन" मल्लि०।

गाय पु० गै-भावे घञ्। १गाने। "यथाविधानेन पठन् सामगायमविच्युतम्" याज्ञ०। कर्मण्युपपदे गै-कर्त्तरि अण्। तत्तत्पदार्थगायके त्रि०। "विज्ञाय तावुत्तमगायकिङ्करौ" भाग० ४।१२।१८। स्त्रियां टाप् सि० कौ०। मुग्धमते अण् ईप्।

गायक त्रि० गै-ण्वुल्। १गानकर्त्तरि गानोपजीविनि २नटे। "पठन्ति पाणिस्वनिकास्तथा गायन्ति गायकाः" भा० शा०

५२ अ० । "नर्त्तकैश्चापि गन्धर्वैर्गायकाभाश्च निःस्वनैः" भा० आद० ७० अ० ।

गाय(त्री)त्रो स्त्री गायन्तं त्रायते त्रै–क, गीयतेऽनेन गै–घञ् यच् नि० ततः गयः प्राणस्तं त्रायते त्रै–क वा । षडक्षरपादके छन्दोभेदे "उक्ताऽत्युक्ता तथा मध्या प्रतिष्ठाऽन्या सुपूर्विका । गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती पङ्क्तिरेव च" इ०र० । अक्षरः पादे लघुगुरुभेदविवेचनभेदात् चतुःषष्टिर्भेदाः । तेषां मध्ये भेदत्रयस्य विशेषनामानि तनुमध्या शशिवदना वसुमतीति तत्रोक्तानि । इतरभेदानां तु विशेषनामाभावेऽपि ऋग्वेदादौ बाहुल्येनोदाहरणात् तेषां गायत्रीछन्दस्त्वम् । इयांस्तु भेदः लौकिकच्छन्दसि षडक्षरपादेन चतुश्चरणता वेदे अष्टाक्षरपादत्वेन त्रिपादतया समष्ट्या चतुर्विंशाक्षरता । यथा "अग्निमीळे पुरोहितम् यज्ञस्य देवमृत्विजम् । होतारं रत्नधातमम्" इत्यादौ अतएव कात्या० सर्वानुक्रमणिकायां ५ ख० "अथ छन्दांसि गायत्र्युष्णिगनुष्टुब् बृहतीत्यादिना छन्दोनामान्यभिधाय चतुर्विंशत्यक्षरादीनि चतुरुत्तराणीति गायत्र्यादीनां समष्ट्यक्षरसंख्यामुक्त्वा "प्रथमं छन्दस्त्रिपदा गायत्री" इति सा कथिता । तेनाष्टाक्षरपादतया त्रिपादत्वे चतुर्विंशाक्षरता इति । अनादेशे च सर्वासां गायत्रीच्छन्दस्कानामृचामग्निर्देवता "अथास्य च्छन्दोदेवता गायत्र्या अग्निः" इति तत्रोक्तेः गायत्रीच्छन्दसश्च यथाऽष्टाक्षरपादता तथा ता० ब्रा० भाष्ययोर्दर्शितम् ।

"साध्या वै नाम देवा आसंस्ते सर्वे यज्ञेन सह स्वर्गलोकमायंस्ते देवाश्छन्दांस्यब्रुवन् सोममाहरतेति ते जगतीं प्राहिण्वन् सा त्रीण्यक्षराणि हित्वैकाक्षरा भूत्वाऽऽगच्छत्, त्रिष्टुभं प्राहिण्वन् सैकमक्षरं हित्वा त्र्यक्षरा भूत्वागच्छद् गायत्रीं प्राहिण्वंश्चतुरक्षराणि वै तर्हि छन्दांस्यासन् सा तानि चाक्षराणि हरन्त्यागच्छदष्टाक्षरा भूत्वा" ता० ब्रा० "पूर्वं साध्याख्या देवा आसन् ते सर्वे यज्ञेन सोपकरणेन सोमादिसाधनमादायैव स्वर्गं लोकमायन्नगमन् ते प्रसिद्धा वस्वादयो देवाः आदौ स्वर्गसाधनयज्ञार्थसोमहरणाय छन्दांसि गायत्र्यादीनि "यूयं सोमं द्युलोकात् आहरत" इत्यब्रुवन्नः तान्यपि तथैवाङ्गीचक्रुरिति शेषः तथोक्तास्ते जगतीं प्राहिण्वन् अप्रेरयन् सा तत्रत्यैः सोमपालैः सह युद्धा त्रीण्यक्षराणि हित्वा एकाक्षरा भूत्वा पुनर्देवानागच्छत् चतुरक्षराणि वै तर्हि छन्दांसि अभवन् तदभिप्रायकमिदं पुनस्ते त्रिष्टुभं प्राहिण्वन् सापि पूर्ववत् सोमपालेभ्य एकमक्षरं हित्वा त्र्यक्षरा भूत्वा पुनरागच्छत् ते पुनर्गायत्रीं प्राहिण्वन् छन्दांसि सर्वाणि चतुरक्षराण्यासन् अतः सा गायत्री द्युलोके सोमरक्षकैः कृशानुप्रभृतिभिर्जितानि जगतीत्रिष्टुभोश्चत्वार्यक्षराणि हरन्ती अष्टाक्षरा भूत्वा आगच्छत्" भा० ।

२गायत्रीछन्दस्के उपनयनाङ्गे मन्त्रभेदे च ।

छन्दःशास्त्रे षडक्षरपादं हि छन्दो गायत्रीशब्देनोच्यते । सर्ववेदेऽपि षडक्षरयुक्तपादकास्तादृशा मन्त्राः सन्ति । सर्वेऽपि ते गायत्रीरूपतया वक्तुं शक्यन्ते । किन्तु यथा, "पङ्काज्जायते" इति व्युत्पत्त्या पङ्कजशब्दः पङ्कजनिकर्तृत्वयुक्तस्य पद्मस्यैव बोधकः पङ्कजातानामन्येषां कुमुदादीनामबोधकः, एवं गायत्रीशब्दोऽपि योगरूढ्या मन्त्रभेदस्यैव बोधकः । वस्तुतोऽन्वर्थव्युत्पत्तिमपेक्ष्य गायत्र्या मन्त्रभेदबोधकत्वम् । यथाह, व्यासः "गायन्तं त्रायते यस्मात् गायत्रीयं ततः स्मृता" ।

स्वोपासकत्राणकर्तृब्रह्मप्रतिपादकतयाऽपि उक्तमन्त्रविशेष एव गायत्रीरूपतयोच्यते । यद्यपि गायत्र्याः षडक्षरपादतया चतुर्षु चरणेषु २४ चतुर्विंशत्यक्षराण्यवश्यम्, किन्तु, अस्य गायत्रीच्छन्दस्कानां मन्त्राणामियाणान् २४ चतुर्विंशत्यक्षराभावस्तथापि द्यौरित्यत्रैव वरेण्यपदे वर्णविश्लेषेण २४ चतुर्विंशतिसंख्या परिपूर्या । शतपथबृहदारण्यकमाधवभाष्ये च "द्यौरित्यत्र दिऔरिति वर्णविश्लेषे सति वरेण्यमित्यत्र वरेणीअमिति वर्णविश्लेषेण व्यक्तमुक्तम् । अस्याश्च अष्टाक्षरपादतया एकैकचरणस्य भूम्यादिरूपता, गयनामप्राणत्राणतया गायत्रीशब्दनिरुक्तिश्च बृहदारण्यकब्राह्मणे दर्शिता यथा, "भूमिरन्तरिक्षं द्यौरित्यष्टावक्षराण्यष्टाक्षरं ह वा एकं गायत्र्यै पदमेतदु हैवास्या एतत् स यावदेषु लोकेषु तावद्ध जयति योऽस्या एतदेवं पदं वेद । ऋचो यजूंषि सामानीत्यष्टावक्षराण्यष्टाक्षरं ह वा एकं गायत्र्यै पदमेतदु हैवास्या एतत् स यावतीयं त्रयी विद्या तावद्ध जयति योऽस्या एतदेवं पदं वेद । प्राणोऽपानो व्यानः (त्रिप्राणः) इत्यष्टावक्षराण्यष्टाक्षरं ह वा एकं गायत्र्यै पदमेतदु हैवास्या एतत् स यावदिदं प्राणि तावद्ध जयति योऽस्या एतदेवं पदं वेद । अथास्या

एतदेव तुरीयं दर्शतं पदं परोरजा य एष तपति यद्वै चतुर्थं तत्तुरीयं दर्शतं पदमिति ददृशे इव ह्येष परोरजा इति सर्वमु ह्येवैष रज उपर्युपरि तपति एवं हैव श्रिया यशसा तपति योऽस्या एतदेवं पदं वेद। सैषा गायत्र्येतस्मिंस्तुरीये दर्शते पदे परोरजसि प्रतिष्ठितेत्यादि। तद्वै तत् सत्यं बले प्रतिष्ठितं प्राणो वै बलं तत् प्राणे प्रतिष्ठितमित्यादि। सा हैषा गयांस्तत्रे प्राणा वै गयास्तत् प्राणांस्तत्रे तद्यद् गयांस्तत्रे तस्माद् गायत्री नाम। स यामेवामूमन्वाहैषैव सा, स यस्मा अन्वाह तस्य प्राणांस्त्रायते"। "ब्रह्मणो हृदयाद्यनेकोपाधिविशिष्टस्योपासनमुक्तमथेदानीं गायत्र्युपाधिविशिष्टस्योपासनं वक्तव्यमित्यारभ्यते सर्वच्छन्दसां हि गायत्रीच्छन्दः प्रधानभूतं तत्प्रयोक्तृगयत्राणात् न वक्तीति वक्ष्यति। न चान्येषां छन्दसां प्रयोक्तृप्राणत्राणसामर्थ्यं प्राणात्मभूता सा, सर्वच्छन्दसां चात्मा प्राणः, "प्राणश्च क्षतः त्राणात् क्षत्रम्" इत्युक्तं प्राणश्च गायत्री तस्मात् तदुपासनमेव विधित्स्यते द्विजोत्तमत्वहेतुत्वाच्च "गायत्र्या ब्राह्मणमसृजत, त्रिष्टुभा राजन्यं जगत्या वैश्यमिति" द्विजोत्तमस्य द्वितीयं जन्म गायत्रीनिमित्तं तस्मात् प्रधाना गायत्री ब्राह्मव्याद्यर्था। "यो ब्राह्मणान् अभिवदन्ति स ब्राह्मणः विपापो विरजो विचिकित्सो ब्राह्मणो भवति" इत्युक्तेन परमपुरुषार्थसम्बन्धं ब्राह्मणस्य दर्शयति तच्च ब्राह्मणत्वं गायत्रीजन्ममूलमतो वक्तव्यं गायत्र्याः सतत्त्वं, गायत्र्या हि यः सृष्टो द्विजोत्तमो निरङ्कुश एवोत्तमपुरुषार्थसाधनेऽधिक्रियते ततस्तन्मूलः परमपुरुषार्थसम्बन्धस्तस्मादेतदुपासनविधानायाह भूमिः अन्तरीक्षं द्यौः (दिवौः) इत्येतानि अष्टौ अक्षराणि, अष्टाक्षरम् अष्टावक्षराणि यस्य तदिदम् अष्टाक्षरं ह वै प्रसिद्धावद्योतनौ। एकं प्रथमं गायत्र्यै, गायत्र्याः पदं पादः प्रथमो भूम्यादिलक्षणः त्रैलोक्यात्माष्टाक्षरत्वसाम्यात् एवक् एतत् त्रैलोक्यात्मकं गायत्र्याः प्रथमं पदं यो वेद तस्यैतत् फलम् स विद्वान् यावत् किञ्चिदेषु त्रिषु जेतव्यं तावत् सर्वं ह जयति योऽस्या एतदेवं पदं वेद। तथा ऋचः, यजूंषि, सामानि, इति त्रयीनामाक्षराणि एतान्यष्टावेव तदेवाष्टाक्षरं ह वा एकं गायत्र्याः द्वितीयम् पदं एतदुहैवास्या एतद् ऋग्यजुःसामलक्षणम् अष्टाक्षरत्वसाम्यात् एवं स यावती इयं त्रयी विद्या त्रय्या विद्यया यावत् फलजातमाप्यते तावद् जयति योऽस्या एतत् गायत्र्यास्त्रैविद्यलक्षणं पदं वेद। तथा प्राणः, अपानः (विद्यानः) व्यानः एतान्यपि प्राणाद्यभिधानाक्षराणि अष्टौ तच्च गायत्र्यास्तृतीयं पदं यावदिदं प्राणिजातं तावद्ध जयति योऽस्या एतदेवं गायत्र्यास्तृतीयं पदं वेद। अथानन्तरं गायत्र्यास्त्रिपदायाः शब्दात्मिकायास्तुरीयं पदमुच्यते अभिधेयभूतम्। अस्याः प्रकृतायाः गायत्र्याः एतदेव वक्ष्यमाणं तुरीयं दर्शतं पदम् परोरजा य एष तपति तुरीयमित्यादि वाक्यपदार्थं स्वयमेव व्याचष्टे श्रुतिः। यद् वै चतुर्थं प्रसिद्धं लोके तदिह तुरीयशब्देनाभिधीयते। दर्शतं पदमित्यस्य कोऽर्थः? इत्युच्यते ददृश इव ददृश इव हि मण्डलान्तर्गतः पुरुषः अतो दर्शतं पदमुच्यते। परोरजाः इत्यस्य पदस्य कोऽर्थः? इत्युच्यते सर्वम् समस्तम् उ हि एष मण्डलान्तर्गतः पुरुषः, रजः रजोजातं समस्तं लोकविस्तारं उपर्युपरीति वीप्सा सर्वलोकाधिपत्यख्यापनार्था। ननु सर्वशब्देनैव सिद्धत्वात् वीप्सानर्थिका, नैष दोषः येषामुपरिष्टात् सविता दृश्यते तद्विषय एव सर्वशब्दः आदित्यागत्यानिवृत्त्यर्था वीप्सा "ये चामुष्मात् पराञ्चो लोकास्तेषाञ्चेष्टे देवकामानाञ्चेति" श्रुत्यन्तरात् तस्मात् सर्वावबोधार्था वीप्सा। यथासौ सविता सर्वाधिपत्यलक्षणया श्रिया यशसा च ख्यात्या तपति एवं हैव श्रिया यशसा च तपति योऽस्या एतदेवं तुरीयं दर्शतं पदं वेद। सैषा त्रिपादा उक्ता या त्रैलोक्यत्रैविद्यप्राणाद्यात्मिका गायत्री, एतस्मिन् चतुर्थे तुरीये दर्शते पदे परोरजसि प्रतिष्ठिता, मूर्त्तामूर्त्तरसत्वादादित्यस्य, रसापाये हि वस्तु नीरसमप्रतिष्ठितं भवति यथा काष्ठादि दग्धसारं तद्वत्। तथा मूर्त्तामूर्त्तात्मकं जगत्। त्रिपदा गायत्री च आदित्यप्रतिष्ठिता तद्रूपत्वात्। सह त्रिभिः पदैः तद्धि तुरीयं पदं सत्ये प्रतिष्ठितम् इत्यादि। तद्धि तुरीयपदाश्रयं सत्यं बले प्रतिष्ठितं किं? पुनस्तद्बलमित्याह प्राणो वै बलम् तस्मिन् प्राणे बले, प्रतिष्ठितं सत्यं तथाचोक्तं सूत्रे, "तदोतञ्च प्रोतञ्चेति" तस्मात् बले सत्यं प्रतिष्ठितमित्यादि। सैषा गायत्री प्राणः अतः गायत्र्यां जगत् प्रतिष्ठितम् यस्मिन् सर्वे देवाः एकीभवन्ति सर्वे-

वेदाः, कर्माणि फलानि च सैषा गायत्री प्राणरूपा सती जगत आत्मा सा हैषा गयांस्तत्रे त्रातवती, के ? पुनर्गयाः, एते प्राणा वागादयो वै गयाः शब्दकरणात् तान् तत्रे, सैषा गायत्री तत् यस्मात् गयांस्तत्रे तस्माद्गायत्री नाम गयत्राणात् गायत्रीति प्रथिता । स आचार्य्य उपनीय माणवकमष्टवर्षं यामेव अमूं सावित्रीं सवितृदेवताकाम् अन्वाह पच्छः अर्द्धर्चशः समस्तां च एषैव सा साक्षात् प्राणो जगत आत्मा माणवकाय समर्पिता इहेदानीं नान्या सः आचार्य्यः यस्मै माणवकाय अन्वाह अनुवक्ति तस्य माणवकस्य गयान् प्राणान् त्रायते नरकादिपतनात्" भा०

छान्दोग्योपनिषदि गायत्र्या अन्यथा निर्वचनपूर्वकं षडक्षरपादत्वेन चतुष्पदत्वं वागादिरूपेण ख्यातत्वम् स्वप्रतिपाद्यब्रह्मात्मद्वारा सर्वात्मकत्वञ्च दर्शितम् ।

"गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किञ्च । वाग्वै गायत्री वाग्वा इदं सर्वं भूतं गायति च त्रायते च । या वै सा गायत्रीयं वाव सा येयं पृथिवी अस्यां हीदं सर्वं भूतं प्रतिष्ठितम् एतामेव नातिशीयते । या वै सा पृथिवीयं वाव सा यदिदमस्मिन् पुरुषे शरीरम् अस्मिन् हीमे प्राणाः प्रतिष्ठिता एतदेव नातिशीयन्ते । यद्वै तत् पुरुषे शरीरमिदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तः-पुरुषे हृदयम् अस्मिन् हीमे प्राणाः प्रतिष्ठिताः एतदेव नातिशीयन्ते । सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री तदेतदृचाभ्यनूक्तम् । तावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पूरुषः। पादोऽस्य सर्वाभूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवीति ।" छा०उप० । "यत एवमतिशयफलैषा ब्रह्मविद्या अतः सा प्रकारान्तरेणापि वक्तव्येति गायत्री वा इत्यारभ्यते । गायत्रीद्वारेण चोच्यते ब्रह्म, सर्वविशेषरहितस्य नेति नेतीत्यादिविशेषप्रतिषेधगम्यस्य दुर्बोधत्वात् सत्स्वनेकेषु छन्दःसु गायत्र्या एव ब्रह्मज्ञानद्वारतयोपादानं प्राधान्यात् ।" (इत्युपक्रम्य किञ्चिदुक्त्वोक्तम्) "गायत्रीसारत्वाच्च ब्राह्मणस्य मातरमिव हित्वा गुरुतरां गायत्रीं ततोऽन्यद् गुरुतरं न प्रतिपद्यते यथोक्तं ब्रह्मापीति तस्यामत्यन्तगौरवस्य प्रसिद्धत्वात् अतो गायत्रीमुखेनैव ब्रह्मोच्यते । गायत्री वै इत्यवधारणार्थो वैशब्दः । इदं सर्वं भूतं प्राणिजातं यत् किञ्च स्थावरं जङ्गमं वा तत्सर्वं गायत्र्येव तस्याश्छन्दोमात्रायाः सर्वभूतात्मत्वमनुपपन्नमिति गायत्री-कारणं वाचं शब्दरूपामापादयति गायत्रीं, वाग्वै गायत्रीति वाग्वा इदं सर्वं भूतम् गायति च शब्दायते (असौ गौरयमश्वः) इति त्रायते च रक्षति "अमुष्मात् मा भैषीः किं ? ते भयमुत्थितमित्यादि" सर्वतो भयात् निवर्त्त्यमानो वाचा त्रातः स्यात् । यत् वाक्, भूतं गायति च त्रायते च गायत्र्येव तद् गायति च त्रायते च वाचोऽनन्यत्वात् गायत्र्याः, गानात् त्राणाच्च गायत्रीत्वम् । या वै सैवंलक्षणा सर्वभूतरूपा गायत्री इयं वाव सा येयं पृथिवी, कथं ? पुनरियं पृथिवी गायत्रीत्युच्यते ? सर्वभूतसम्बन्धात् कथं सर्वभूतसम्बन्धः ? अस्यां पृथिव्यां हि यस्मात् सर्वं स्थावरं जङ्गमञ्च भूतं प्रतिष्ठितम् एतामेव पृथिवीं नातिशीयते, नातिवर्त्तते इत्येतत् । यथा गानत्राणाभ्यां भूतसम्बन्धो गायत्र्या एवं भूतप्रतिष्ठानात् भूतसम्बन्धाद्धि पृथिवी अतो गायत्री पृथिवी । या वै सा पृथिवी गायत्रीयं वाव सा इदमेव, तत् किम् ? यदिदमस्मिन् पुरुषे कार्य्यकारणसङ्घाते जीवति शरीरं, पार्थिवत्वाच्छरीरस्य गायत्रीत्वमुच्यते ? अस्मिन् हीमे प्राणाः भूतशब्दवाच्याः प्रतिष्ठिताः । अतः पृथिवीवत् भूतशब्दवाच्य-प्राणप्रतिष्ठानात् शरीरं गायत्री एतदेव यस्माच्छरीरं नातिशीयन्ते प्राणाः । यद्वै तत् पुरुषे शरीरं गायत्री वाव तत् यदिदमस्मिन् अन्तर्मध्ये पुरुषे हृदयं पुण्डरीकाख्यमेतत् गायत्री कथम् ? इत्याह अस्मिन् हीमे प्राणाः प्रतिष्ठिताः अतः शरीरवत् गायत्री हृदयम् एतदेव नातिशीयन्ते "प्राणो ह पिता प्राणो माता" "अहिंसन् सर्वभूतानीति" श्रुतेः भूतशब्दवाच्याः प्राणाः । सैषा चतुष्पदा षडक्षरपादच्छन्दोरूपा सती भवति गायत्री षड्विधा वाग्भूतपृथिवीशरीरहृदयप्राणरूपा सती षड्विधा भवति । (किञ्चिदतीत्योक्तम्) तदेतस्मिन्नर्थे एतद्गायत्र्याख्यं ब्रह्म गायत्र्यनुगतं गायत्रीमुखेनोक्तम् ऋचापि मन्त्रेण अभ्यनूक्तं प्रकाशितम् । तावान् अस्य गायत्र्याख्यस्य ब्रह्मणः समस्तस्य महिमा विभूतिविस्तारः यावान् चतुष्पाद् षड्विधश्च ब्रह्मणो विकारः, पादः गायत्रीति व्याख्यातः । अतस्तस्माद्विकारलक्षणात् गायत्र्याख्यात् ततो ज्यायान् महत्तरश्च परमार्थसत्यरूपोऽविकारः पुरुषः सर्वपूरणात् पुरिशयनाच्च । तस्यास्य पादः सर्वा सर्वाणि भूतानि तेजोऽबन्नादीनि सस्थावर-

जप्यमानि । त्रिपाद् त्रयः पादा अस्य सोऽयं त्रिपाद् अमृतं पुरुषाख्यं समस्तस्य गायत्र्यात्मनो दिवि द्योतनवति स्वात्मन्यवस्थितमित्यर्थः" शा॰भा॰ । जायतोऽजन्मवतामपि सावित्र्या द्वितीयजन्मलाभात् द्विजानां द्विजत्वम् । यज्जन्मैव हि ब्रह्मपुरुषार्थहेतुरिति मन्वादिशास्त्रे प्रसिद्धम् । यथा, मनुः "आचार्य्यस्त्वस्य यां जातिं विधिवद्वेदपारगः । उत्पादयति सावित्र्या सा सत्या साऽजराऽमरा । तत्र यद् ब्रह्मजन्मास्य मौञ्जीबन्धनचिह्नितम् । तत्रास्य माता सावित्री पिता त्वाचार्य्य उच्यते" । यद्यपि परमेश्वरः सर्व्वान्तर्य्यामिरूपतया सर्व्व-ज्ञानस्थापि सदुपासने एव विशिष्टफलप्रदः, नान्यथा इदमपि दृष्टान्ततया योगियाज्ञवल्क्येन कथितम् "गवां सर्पिः शरीरस्थं न करोत्यङ्गपोषणम् । निःसृतं कर्म्मसंयुक्तं पुनस्तासां तदौषधम् । एवं स हि शरीरस्थः सर्पिर्वत् परमेश्वरः । विना चोपासनादेव न करोति हितं नृषु" । गायत्र्याश्च सर्व्वान्तर्य्यामिब्रह्मणा सहाभेदात् प्राधान्यमाह व्यासः "न भिन्नां प्रतिपद्येत गायत्रीं ब्रह्मणा सह । सोऽहमस्मीत्युपासीत विधिना येन केनचित्" । "गायत्र्याख्यभर्गपदप्रतिपाद्य ईश्वरः अहं जीवरूपोऽस्मि भवामीति जीवेश्वरयोरहङ्कारप्रतिबिम्बितत्वोपाधिरहितेन चिद्रूपेणैक्यं भावयन् उपासीत" इति रघुनन्दनः । तत्र यद्यपि परमात्मन उपासनाया बहूपायेषु गायत्र्येव तदुपासनायाः प्रधानोपायः इति प्रागुदर्शितेषु शास्त्रेषु प्रसिद्धम् । विशेषतः, गायत्र्यर्थः परं ब्रह्म एतदर्थमपि अनेन मन्त्रेणैव उपासना श्रेयस्करी "प्रणवव्याहृतिभ्याञ्च गायत्र्या त्रितयेन च । उपास्यं परमं ब्रह्म आत्मा यत्र प्रतिष्ठितः । वाच्यः स ईश्वरः प्रोक्तो वाचकः प्रणवः स्मृतः । वाचकेऽपि च विज्ञाते वाच्य एव प्रसीदति" योगीश्वरवाक्येन तथाभिधानात् ।

"गायत्र्याः २४ चतुर्व्विंशत्यक्षराणां यथा भावना कार्य्या, तथा ब्राह्मणसर्व्वस्वे विष्णुधर्म्मोत्तरे दर्शितं यथा "कर्म्मेन्द्रियाणि पञ्चैव पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि च । पञ्च बुद्धीन्द्रियार्थाश्च भूतानां चैव पञ्चकम् । मनोबुद्धिस्तथैवात्मा अव्यक्तञ्च यदुत्तमम् । चतुर्व्विंशतिरेतानि गायत्र्या अक्षराणि च । प्रणवं पुरुषं विद्धि सर्व्वगं पञ्चविंशकम् ।" अनेन पञ्चविंशतितत्त्वरूपतया समस्तगायत्र्यक्षराणां ध्येयतोक्ता । तत्र प्रत्यक्षरं देवताभेदमाह योगियाज्ञवल्क्यः । "अक्षराणान्तु दैवत्यं सम्प्रवक्ष्याम्यतः परम् । आग्नेयं (तत्) प्रथमं ज्ञेयं वायव्यञ्च (स) द्वितीयकम् । तृतीयं (वि) सूर्य्यदैवत्यं चतुर्थं (तुः) वैद्युतं तथा । पञ्चमं (व) यमदैवत्यं वारुणं (रे) षष्ठमुच्यते । बार्हस्पत्यं सप्तमन्तु (ण्) पार्ज्जन्यमष्टमं (यम्) विदुः । ऐन्द्रं तु नवमं (भ) ज्ञेयं गान्धर्व्वं दशमं (र्गः) तथा । पौष्णमेकादशं (दे) प्रोक्तं मैत्रावरुणं द्वादशम् (व) । त्वाष्ट्रं त्रयोदशं (स्य) ज्ञेयं वासवन्तु चतुर्द्दशम् (धी) । मारुतं पञ्चदशकं (म) सौम्यं षोड़शकं (हि) स्मृतम् । सप्तदशं (धि) त्वाङ्गिरसं वैश्वदेवमतः परम् । (यः) । आश्विनञ्चैकोनविंशं (यः) प्राजापत्यन्तु विंशकम् (नः) । सर्व्वदेवमयं प्रोक्तमेकविंशं (प्र) अतः परम् । रौद्रं द्वाविंशकं (चो) प्रोक्तम् त्रयोविंशन्तु (द) ब्राह्मकम् । वैष्णवन्तु (यात्) चतुर्व्विंशमेता अक्षरदेवताः । जपकाले तु संस्मृत्य तासां सायुज्यतां व्रजेत्" ।

"तथाच वेदसारता-नानाशास्त्रे दर्शिता यथा

"अष्टादशसु विद्यासु मीमांसाऽतिगरीयसी । ततोऽपि तर्कशास्त्राणि पुराणं तेभ्य एव च । ततोऽपि धर्म्मशास्त्राणि तेभ्यो गुर्व्वी श्रुतिर्द्विज । ततोऽप्युपनिषच्छ्रेष्ठा गायत्री च ततोऽधिका । दुर्लभा सर्व्वमन्त्रेषु गायत्री प्रणवान्विता । न गायत्र्यधिकं किञ्चित्त्रयीषु परिविद्यते । न गायत्रीसमो मन्त्रो न काशीसदृशी पुरी । न विश्वेशसमं लिङ्गं सत्यं सत्यं पुनः पुनः । गायत्री वेदजननी गायत्री ब्राह्मणप्रसूः । गायन्तं त्रायते यस्माद्गायत्रीति प्रगीयते । वाच्यवाचकसम्बन्धो गायत्र्याः सवितुर्द्वयोः । वाच्योऽसौ सविता साक्षाद्गायत्री वाचिका परा । प्रभावेनैव गायत्र्याः क्षत्रियः कौशिको वशी । राजर्षित्वं परित्यज्य ब्रह्मर्षिपदमीयिवान् । सामर्थ्यं प्राप चात्युच्चैरन्यद्भुवनसर्ज्जने । किं किं न दद्याद्गायत्री सम्यगेवमुपासिता । न ब्राह्मणो वेदपाठान्न शास्त्रपठनादपि । देव्यास्त्रिकालमभ्यासात् ब्राह्मणः स्याद् द्विजोऽन्यथा । गायत्र्येव परो विष्णुर्गायत्र्येव परः शिवः । गायत्र्येव परो ब्रह्मा गायत्र्येव त्रयी यतः" काशी॰ ।

इत्थं बहुविधशास्त्रे गायत्री सर्व्वेषां वेदानां सारतया सर्व्वाभीष्टदेवतया च प्रसिद्धा । तदज्ञाने ब्राह्मणहानिर्भवति । सैवं वेदत्रयेऽपि समानरूपा" ।

मनुः "अकारञ्चाप्युकारञ्च मकारञ्च प्रजापतिः। वेदत्रयान्निरदुहत् भूर्भुवः स्वरितीति च ॥ त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः पादं पादमदूदुहत्"। मन्वर्थतत्त्वविदः "ओङ्कारपूर्विकास्तिस्रो महाव्याहृतयस्तथा। त्रिपदा चैव गायत्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम्।" जपे दित्यतुलस्य छन्दोगपरिशिष्टम् "सर्वेषां वेदानां गुह्योपनिषत्सारभूतां ततो गायत्रीम्।" योगियाज्ञवल्क्यः "गायत्रीञ्चैव वेदांश्च तुलया समतोलयत्। वेदा एकत्र साङ्गास्तु गायत्री चैकतः स्थिता।" स एव "सारभूतास्तु वेदानां गुह्योपनिषदो मताः। ताभ्यः सारस्तु गायत्री तिस्रो व्याहृतयस्तथा।" स एव "ओङ्कारपूर्विकास्तिस्रो गायत्रीं यश्च विन्दति। चरितब्रह्मचर्य्यश्च स वै श्रोत्रिय उच्यते।" स एव "एतया ज्ञातया सर्वं वाङ्मयं विदितं भवेत्। उपासितं भवेत्तेन विश्वं भुवनसप्तकम्।" स एव "एवं यस्तु विजानाति गायत्रीं ब्राह्मणस्तु सः। अन्यथा शूद्रधर्मा स्याद् वेदानामपि पारगः।" स एव "अज्ञात्वा चैव गायत्रीं ब्राह्मण्यादेव हीयते। अपवादेन संयुक्तो भवेत् श्रुतिनिदर्शनात्।" कौर्मम् "क्रियाहीनस्य मूर्खस्य महारोगिण एव च। यथेष्टाचरणस्याहुर्मरणान्तमशौचकम्।" मूर्खस्य सार्थगायत्रीरहितस्येति शुद्धितत्त्वे रघुनन्दनः। गायत्रीरहितस्येत्यर्थः। तस्याः सन्ध्यारूपतया उपास्यतापि यथाह, योगियाज्ञवल्क्यः "या सन्ध्या सैव गायत्री द्विधा भूता व्यवस्थिता। सन्ध्या उपासिता येन विष्णुस्तेन उपासितः।" व्यासः "गायत्री नाम पूर्वाह्णे सावित्री मध्यमे दिने। सरस्वती च सायाह्ने सैव सन्ध्या त्रिषु स्मृता। प्रतिग्रहादन्नदोषात् पातकादुपपातकात्। गायत्री प्रोच्यते तस्मात् गायन्तं त्रायते यतः। सवितृद्योतनात् सैव सावित्री परिकीर्त्तिता। जगतः प्रसवितृत्वात् वाग्रूपत्वात् सरस्वती"। ऋष्यशृङ्गः "सर्वात्मना हि या देवी सर्वभूतेषु संस्थिता। गायत्री मोक्षहेतुर्वै मोक्षस्थानमलक्षणम्" कूर्मपुराणम् "गायत्री वेदजननी गायत्री लोकपावनी। न गायत्र्याः परं जप्यमेतद्विज्ञानमुच्यते।" योगियाज्ञवल्क्यः "गायत्री वेदजननी गायत्री पापनाशिनी। गायत्र्यास्तु परं नास्ति दिवि चेह च पावनम्। हस्तत्राणप्रदा देवी पततां नरकार्णवे। तस्मात्तामभ्यसेन्नित्यं ब्राह्मणोऽहृदये शुचिः। गायत्रीं निरतं हव्यकव्येषु विनियोजयेत्। तस्मिन् तिष्ठति पापमबिन्दुरिव पुष्करे।" स एव "गायत्र्याः पदमर्द्धन्तु जपोऽहं स्वच एव वा। ब्रह्महत्यासुरापानं गुरुदाराभिमर्षणम्। यञ्चान्यत् दुष्कृतं सर्वं पुनातीत्याह वै मनुः।" स एव "यज्ञदानरतो विद्वान् साङ्गवेदस्य पाठकः। गायत्र्यध्यानपूतस्य कलां नार्हति षोड़शीम्।" बृहद्विष्णुः "एतदक्षरविसंयुक्ता काले च क्रियया स्वया। विप्रक्षत्रियविड्योनिर्गर्हणीया तु साधुषु।" अग्निपुराणम् "गायत्रीं जपते यस्तु द्वौ कालौ ब्राह्मणः सदा। असत्प्रतिग्रहीतापि स याति परमां गतिम्।"

गायत्र्याश्च सर्वछन्दसां प्रधानत्वात् "गायत्री छन्दसामपि" गीतायां भगवद्विभूतित्वमुक्तम्। ३खदिरवृक्षे अमरः। खदिरस्य च "या गायत्री सोममाहरत्" इत्युपक्रमे "खदिरेण सोममाच्छाद" तस्मात् खदिर इति" शत० ब्रा० ६।२।९ गायत्र्या सोमहरणेन तत्पाने साधनत्वाद् गायत्रीत्वम्। गायत् गायत्रीसम्बन्धि सोमहरणमस्त्यस्य पानसाधनत्वेन गायत्+इनि। गायत्रिन् इत्यपि तत्रार्थे वैद्यकम् "उभे हरिद्रे सुरदारुमुस्तौ गायत्रिसारं च पिबेत् समानम्" सुश्रुतः। "दक्षिगायत्रिणां तथेति" वैद्यकात् इन्नन्तोऽपि तदर्थे पुंभानुदीक्षितः। पुंस्त्वाभावाच्चात् अमरव्याख्या पुंलिङ्गपरतोपितात् तथात्वम्। "गायत्री खदिरे स्त्री स्यात्" इति रभसोक्तेः "गायत्री तु महादेवी छन्दोभिद् खदिरेषु च" कोषान्तराच्च स्त्रीत्वम् स्त्रीयलता च। ४गायत्र्या जपोपास्यायां ४देवतायाम्। सा च एकापि प्रातरादिकालभेदेन गायत्री-सावित्री सरस्वतीति-नामत्रयवती तत्र प्रातरुपास्या गायत्रीति संज्ञाऽनुपदमुक्तम्। ५दुर्गायां च "गायनाद्गमनाद्वापि गायत्री त्वं प्रकीर्त्तिता" देवीपु० देवीनामनिरुक्तौ। गायत्र्या इदम् अण्। ६गायत्र गायत्रछन्दसि न० "गायत्रच्छन्दाग्निः" श०ब्रा०८।८।६। गायत्रछन्दोऽभिमानी अग्निः" भा०। "आददे गायत्रेण छन्दसा" यजु० ११।९। गायत्र्याकृतः अण्। गायत्र्या हृते ७सोमभेदे पु० तद्वर्णस्य कथाऽपि उक्तैव "गायत्रस्त्रैष्टुभः पाङ्क्तो जागतः शाङ्करस्तथा" सुश्रुते सोमभेदकथने। तत्स्थानञ्च तत्रैवोक्तं "काश्मीरेषु सरो दिव्यं नाम्ना क्षुद्रकमानसम्। गायत्रस्त्रैष्टुभः पाङ्क्तो जागतः शाङ्करस्तथा। न तान् पश्यन्त्यधार्मिकाः कृतघ्नाश्चापि मानवाः। भेषज-

हे विषयापि ब्राह्मणहे विषस्तथा"। गायत्र्या इदम् अण्। गायत्र गायत्रीसम्बन्धिनि त्रि०। ३गायत्री-छन्दस्के स्तोत्रादौ न०। गायत्रीं तच्छन्दस्कामृच-मधिकृत्य गीतं साम अण्। गायत्र्यामार्चिकेडे १०साम-भेदे। "स्वादिष्ठया मदिष्ठया" इत्येकं सूक्तं तस्मिन् गायत्र्याश्रितत्व ऋचः तत्र गायत्रं संहितं चेति द्वे सा-मनी" सा० स० भाष्यम्। "ऋचा स्तोमं समर्द्धय गाय-त्रेण रथन्तरम् बृहद्गायत्रवर्त्तनि! स्वाहा" यजु०११।८। गायत्रेण साम्ना, गायत्रं सामं वर्त्तनिर्मार्गो यस्याः वेददी० "इमां गायत्रवर्त्तनिं जुषेथां सुष्टुतिं मम" ऋ० ८।३८। ६।"गायत्रवर्त्तनिं गायत्रसाममार्गां सुष्टुतिं शोभनां स्तु-तिम्" भा०।"स्वाहा गायत्रवेपसे"ऋ०१।१४२।१२।गायत्रं साम वेपो रूपं यस्याः"भा०। गायत्रछन्दस्त्वात् ११प्राण-रूपे च "कुवे गायत्रवेपसम्" ८।१।१०। "गायत्रवेप-सम् प्राणरूपवेगाम्"भा०। गायत्रसाम्न उपासना प्रकारादि छा० उ० दर्शितम् यथा

"मनो हिङ्कारो वाक् प्रस्तावश्चक्षुरुद्गीथः श्रोत्रं प्रतिहारः प्राणो निधनमेतद्गायत्रं प्राणेषु प्रोतम्। स य एवमेत-द्गायत्रं प्राणेषु प्रोतं वेद प्राणी भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान् प्रजया पशुभिर्भवति महान् कीर्त्त्या, महामनाः स्यात्तद्व्रतम्" छा०उ०। "मनो हिङ्कारो मनसः सर्वकरणप्रवृत्तीनां प्राथम्यात्। तदानन्तर्य्याद्वाक् प्रस्तारः, चक्षुरुद्गीथः श्रैष्ठ्यात्। श्रोत्रं प्रतिहारः प्रतिहार्य्यत्वात्, प्राणो निधनं यथोक्तानां प्राणे निधानात्स्वापकाले। एतद्गायत्रं साम प्राणेषु प्रोतम् गायत्र्याः प्राणसंस्तुत-त्वात्। स य एवमेतद्गायत्रं प्राणेषु प्रोतं वेद प्राणी भवति अविकलकरणो भवतीत्येतत्। सर्वमायुरेति "शतं वर्षाणि सर्वमायुः पुरुषस्येति" श्रुतेः। ज्योगुज्ज्वलं जीवति। महान् भवति प्रजादिभिर्महांश्च कीर्त्त्या। गायत्रोपासकस्यैतद्व्रतं,भवति यन्महामनास्त्वक्षुद्रचित्तः स्यादित्यर्थः" शा०भा०।

गायत्रिन् पु०गायत्रं स्तोत्रमस्यास्ति इनि। १उद्गातरि सामगायके "गायन्ति त्वा गायत्रिणः" ऋ० १।१०।१ २खदिरवृक्षे च गायत्रीशब्दे दृश्यम्।

गायन त्रि० गै-शिल्पिनि ल्युट्। गानोपजीविनि त्रिका०। "स्त्रीगानयनयोरन्नम्" मनुना तदन्नभक्षणं निषिद्धम् "वध्यं किलैतत् स्म प्राह दैत्यस्तामपि गायनः" भा० आ० ७८ अ०। स्त्रियां ङीप्।

गारित्र न०गीर्यते गॄ-कर्मणि णित्रन्। धान्ये उज्ज्वल०।

गारुड़ न० गरुड़ायोक्तं भगवता, गरुड़स्येदम् वा अण्। १गरुड़पुराणे २विषहरमन्त्रभेदे जटाधरः। गरुडा-कृतित्वात् ३व्यूहभेदे। "गारुड़ं च महाव्यूहं चक्रे शान्त-नवस्तदा" भा० भी० ५६ अ०। तत्र च गरुड़ाकृतित्वं तदुत्तरश्लोकानां पर्य्यालोचनयाऽवसेयम्। ४मरकतमणौ राजनि० तस्य च नीलवर्णतया गरुड़वर्णता तत्र गारुत्मतशब्दे वक्ष्यते। "सोऽयं वटः श्याम इति प्रतीतो राशिर्मणीनामिव गारुड़ानाम्" रघुः। ५स्वर्णे हेम० तस्योज्ज्वलवर्णत्वात्तथा। ६पातालगरुड़लतायाम् स्त्री राजनि० ङीप्। गरुड़ो देवताऽस्य अण्। ७अस्त्रभेदे। "अस्त्रं किमादेन अर्जुनेन प्रयुक्तं गारुड़म-स्त्रम्। पश्य पश्य। पक्षाघातनिपातमारुतभरोत्प्रो-त्क्षिप्तपृथ्वीधरः संस्रूट्टविषालभोगभुजगाः सर्व्वोपकण्ठ-स्पृशः। सन्तोषं जनयन्त्यमी कुलगुरोस्तीक्ष्णाक्षया वा-रयेमन्नो वैरिग्रहग्रासविवशद्विजान्वयः पक्षिणः"। धनञ्जयवि० तत्प्रयोगकल्पसूत्रम्। [वैद्ये मस्करक०।

गारुड़िक पु० गारुड़ेन विषमन्त्रेण जीवति ठक्। विष-

गारुत्मत न० गरुत्मान् देवतास्य अण्, गरुत्मान् तद्वर्णः अस्त्यस्य साहश्येन प्रज्ञा० अण् वा। १गरुड़-देवताके अस्त्रभेदे। "गारुत्मतं तीरगतस्तरस्वी भुज-ङ्गनाशाय समाददेऽस्त्रम्" रघुः।२मरकतमणौ अमरः गरुत्मा इव श्यामवर्णत्वात्तथात्वम्। "तस्योल्लसत्काञ्चन-कुण्डलाग्रप्रत्युप्तगारुत्मतरत्नभासा" माघः। "शुक-पक्षपत्रकदलीशिरीषकुसुमाभं गुणोपेतम्। सुरपितृकार्य्ये मरकतमतीव शुभदं नृणां विधत्ते" वृ०स० ८१अ०। तल्ल-क्षणवर्णादिकमुक्तम्।

गारुत्मतपत्रिका स्त्री गारुत्मतमिव वर्णेन पत्रमस्याः कप् कापि अत इत्वम्। पाठालतायाम् राजनि०।

गार्ग पुंस्त्री गार्ग्याः कुत्सितमपत्यम् "गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च" पा० ण पक्षे ठक्। गार्ग्याः कुत्सितेऽपत्ये पक्षे ठकि गार्गिकोऽप्यत्र। उभयत्र स्त्रियां टाप्; गार्ग्यस्य छात्रः संघः अचकं वा यञन्तत्वात् अण् यलोपः। गार्ग्य संघे ३तदङ्के च पु०। ४तल्लक्षणे न०। परम्परासम्बन्धोऽङ्कः साक्षात् लक्षणमिति भेदः सि० कौ०। गार्ग्याद्रागतः "गोत्रादङ्कवत्" पा० अण् यलोपः। गार्ग्याद्रागते त्रि० वा पुंसि गार्गकोऽपि तदर्थे त्रि०।

गार्गिका स्त्री "गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारतदवेतेषु" पा०

गर्ग+वुञ् वैरमैथुनिकादिभ्यः स्त्रीत्वम्। गार्ग्यत्वेन १श्लाघायां २तथात्वाकारे ३तद्भेदे च।

गार्गी स्त्री गर्गस्य गोत्रापत्यं स्त्री यञ् ङीपि यलोपः। ग-र्गगोत्रापत्ये १स्त्रीमात्रे तत्र वचक्नोर्दुहिता गार्गी ब्रह्म-विदुषी तत्र बृ० उ० गार्गीब्राह्मणे स्पष्टम् तत्र ब्रा-ह्मणम् "अथैनं गार्गी वाचक्नवी पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाचेत्यादि "ततोह गार्गी वाचक्नव्युपरराम" इत्यन्तम् तत्र ब्राह्मणम्। तेन च अष्टमब्राह्मणे इतरप्रश्नकृद्वचनेन याज्ञवल्क्यात्तदुत्तरप्राप्त्या याज्ञवल्क्यस्य श्रेष्ठत्वमन्येषां निश्चित्य तस्य ब्रह्मज्ञत्वं व्यवस्थापित यथा तत्रै-वोक्तं ८म ब्राह्मणे "साहोवाच ब्राह्मणा भगव-न्तस्तदेव बहु मन्येध्वम् यदस्मान्नमस्कारेण मुच्येध्वम् न वै जातु युष्माकमिमं कश्चिद् ब्रह्मोद्यं जेतेति" "ततोह वाचक्नव्युपरराम"। २दुर्गायां गन्धर्वीशब्दे उदा०। तस्या अपत्यम् ढक्।। गार्गेय तदपत्ये पुंस्त्री।

गार्गीपुत्र पु० ६त०। गार्ग्याः पुत्रे शुक्लयजुर्वेदवंशान्तर्गते मुनि-भेदे "गार्गीपुत्रात् गार्गीपुत्रः" शत०ब्रा०१४।८।४।२०। ततः अपत्ये "पुत्रान्तादन्यतरस्याम्" वा फिञ् वा कुक्च पक्षे इञ्। गार्गीपुत्रकायणि गार्गीपुत्रायणि गार्गी-पुत्रि गार्गीपुत्रस्यापत्ये पुंस्त्री।

गार्गीभू अगार्ग्यो गार्ग्यो भवति अभूततद्भावे च्वि। "क्यच्व्योश्च" पा० च्वौ अपत्यार्थयलोपश्च। अगा-र्ग्यस्य गार्ग्यभवने भ्वा० प० अक० सेट्। गार्गीभवति गार्गीभूतः।

गार्गीय आत्मनो गार्ग्यमिच्छति क्यचि यलोपे गार्ग्य-स्यायात् पर०अक०सेट्। गार्गीयति अगार्गीयीत्।

गार्गीय त्रि० गार्ग्यस्येदम्, "इद्धाच्छः" पा० छ यलोपश्च। १गार्ग्यसम्बन्धिनि २तत्प्रोक्ते च। "गार्गीयं शिखिचारं पाराशरमसितदेवलकृतञ्च" बृ०सं०।

गार्ग्य पुंस्त्री गर्गस्यापत्यं गर्गा० यञ्। गर्गगोत्रापत्ये स्त्रियां ङीप् यलोपे गार्गी। विशेषोऽत्र गर्गशब्दे दृश्यः

गार्त्तक त्रि० गर्त्तदेशे भवः धूमा० वुञ्। गर्त्तदेशभवे।

गार्त्समद पु० गृत्समदस्यापत्यम् शिवा० अण्। गृत्समदा-पत्ये स च शुनकानां त्रिप्रवरान्तर्गत ऋषिभेदः। यथाह आश्व० श्रौ० १२।१०।१२ सू० "शुनकानां गृ-त्समदेति, त्रिप्रवरं वा भार्गवशौनहोत्रगार्त्समदेति"।

गार्दभ त्रि० गर्दभस्येदम् अण्। गर्दभमूत्रादौ २५४७पृ० गर्दभशब्दे विवृतिः।

गार्दभरथिक त्रि० गर्दभयुक्तं रथमर्हति ठञ्। गर्दभ-युक्तरथगमनयोग्ये।

गार्द्ध्य न० गृध--गर्द्ध--वा भावे घञ् गर्द्ध एव चतु-र्वर्णा० स्वार्थे ष्यञ्। लोभे। "पीत्वा जलानां निधिनातिगार्द्ध्यात्" माघः। "अर्थे गार्द्ध्यमुक् पवन संभक्तौ" कविक०।

गार्ध्रपक्ष पु० गृध्रस्येदम्--अण् गार्ध्रः पक्षः पक्षो यस्य। गृध्रपक्षयुक्ते बाणे हेमच०। गार्ध्रपत्रादयोऽप्यत्रार्थे। "विपाठाः पृषतः कङ्का गार्ध्रपत्राः शिलाशिताः" भा०वि० ४२ अ०। "न हि गाण्डीवनिर्मुक्ता गार्ध्रपत्राः सुते-जनाः" भा०वि०५२अ०। गार्ध्रवासोऽप्यत्र। गार्ध्रवाजः जातः गार्ध्रवाज+करोत्यर्थे णिच् कर्मणि क्त। गा-र्ध्रवाजित जातगृध्रपक्षे बाणे। "इतश्चेतश्च निर्मुक्तैः काञ्चनैर्गार्ध्रवाजितैः" भा० वि० ४८अ०। "तानहं निशितैर्बाणैर्व्यधमं गार्ध्रवाजितैः" भा० व० १७२अ० मुद्रित पु० वाजितैरित्यत्र राजितैरित्यपपाठः।

गार्ध्रवासस् पु० गार्ध्रः पक्षः वास इव यस्य। गृध्रपक्षयुक्ते बाणे "नहि गाण्डीवसृष्टानां नराणां गार्ध्रवाससाम्" भा० व० १०अ०।

गार्भ त्रि० गर्भे गर्भदशायां भवः अण्। गर्भदशायां कर्त्तव्ये १गर्भाधानकर्म्मणि। "गार्भैर्होमैर्जातकर्म्मचौडमौञ्जीनि-बन्धनैः," मनुः। "होमैरित्युपलक्षणं गर्भाधानादेर-होमरूपत्वात्" कुल्लू०। गर्भस्येदम् अण्। २गर्भ-सम्बन्धिनि त्रि०। "संस्कारैर्विधिवत्तत् गार्भमेनो व्यपोहति" स्मृतिः। तत्रार्थे ठक्। गार्भिकमप्यत्र। "बैजिकं गार्भिकं चैनो द्विजानामपमृज्यते" मनुः। तत्र "एनः अ-शुचिमातृगर्भवासजम्" कुल्लू०।

गार्भिण न० गर्भिणीनां समूहः भिक्षा० अण्। गर्भिणी-समूहे अमरः। भिक्षादिगणे गर्भिणीशब्दपाठात् अण् अत्र विधानेन अत्रार्थे गार्भिणशब्दकल्पनं प्रामादिकमेव

गार्मुत त्रि० गर्मुत इदम् अण्। गर्मुत्धान्यविशेषसम्बन्धिनि "प्राजापत्यं गार्मुतं चरुं निर्वपेत्" तैत्ति० २।४।४।७।

गार्ष्टेय पुंस्त्री गृष्टेरपत्यम् शुभ्रा० ढक्। गृष्टेरपत्ये। "गार्ष्टेयो वृषभो गोभिरानट्" ऋ०१०।१११।२। "सकृत्प्र-सूता गौः गृष्टिः तस्यां अपत्यम्" भा०।

गार्हपत त्रि०गृहपतेरिदम् तस्य भावो वा अश्वपत्या०अण्। १गृहपतिसम्बन्धिनि त्रि०। २गृहपतिभावे न०। "वैश्वरा-जस्ययोः गार्हपते" आश्व०श्रौ०१।६।१६। "नेत्युपस्पर्शते

वैश्यराजन्ययोर्गृहपतित्वेऽपि नाधिकारः” कर्कः। “अपेतप्रजननाः स्थविरास्तदाम्नातेषां यो व्यर्णंसतमः स्यादृष्ट्यवत्तमो वाऽनूचानतमो वा तस्य मार्हपते दीक्षेरन्” कात्या॰ श्रौ॰ २२।४।७। “स गृहपतिः कर्त्तव्यः” कर्कः। चतुर्थमाह्ये स्तोमे इति शेष.

गार्हपत्य पु॰ गृहपतिना नित्यं संयुक्तः संज्ञायां ञ्य। यजमानरूपगृहपतिसंयुक्तेऽग्निभेदे स च कृतविवाहाग्निपरिग्रहस्याग्निहोत्रादिसाधनाधानाङ्गतया प्राक् आधेयः यथाह कात्या॰ श्रौ॰ २।२।१।

“उत्सर्गेऽपराह्णे गार्हपत्यं प्रज्वाल्य दक्षिणाग्निमानीय विट्कुलाद्वित्तवतो वैश्यस्य गृहाद्वा भ्रियमाणं वा प्रज्वाल्यारणिमन्तं वा मथित्वा गार्हपत्यादाहवनीयं ज्वलन्तमुद्धरेत्” १सू॰ “अस्तापराह्णशब्देन अह्नश्चतुर्थभागो गृह्यते। विहरणकाले गार्हपत्यं प्राङ्मुखः प्रज्वाल्य च दक्षिणाग्निं वैश्यगृहादानयेत्। चतुर्णां वर्णानामन्यतमस्य द्रव्यवतो वा गृहात्, गार्हपत्याद्वा चाप्यदेत् प्रज्वालयेत्। काले काले यदि निर्मन्थ्यः तदा मन्थेत् एवं प्रकाराणामुत्पत्तिवैयेत्याद्व्यवस्था। तेषामन्यतमप्रकारेण दक्षिणाग्निं साधयित्वा ततो गार्हपत्यात् ज्वलन्तमग्निमाहवनीयार्थमुद्धरेत्। पात्रान्तरेण पृथक् कुर्यादित्यर्थः” नारा॰ “गार्हपत्ये संस्काराः” कात्या॰ श्रौ॰१।८।२४ ‘अधिश्रयणपर्य्यग्निकरणपात्रप्रतपनादयः संस्काराः यथाभावे गार्हपत्याग्नौ भवन्ति तद्यथा शूर्पाग्निहोत्रहवण्योः प्रतपनम् स्रुक्स्रुवादीनाम् वरुणप्रघासे करम्भपात्रयवानां दक्षिणाग्नौ श्रपणेऽपि पर्य्यग्निकरणं गार्हपत्यादेव, विहयते च धानानाम् पर्णकषायोदकस्य तु दक्षिणाग्नावेव पाकः दृष्टकार्यार्थत्वात् तत्पाकस्य दक्षिणाग्निना विधानात्” कर्कः

“श्रपणं वाहवनीये” १५ सू॰ हविषां श्रपणमाहवनीये वा स्यात् गार्हपत्ये वा उभयथा श्रुतत्वात् “तदाहुराहवनीये हवींषि श्रपयेयुरिति अतो गार्हपत्य एव श्रपयन्तीति च”। वाविकल्पोऽयम् नेच्छाविकल्पः तच्छ्रपिच इति तच्छ्रपितस्य नियतत्वेनानुवादात्। तदुक्तम्। “रूपं कालेऽनुनिर्वाप्यः श्रपणं देवतास्तथा। आदौ ये विहिताः पश्चात्त इमे सर्व्वदा कृताः” इति रूपं कर्मस्वरूपम् दार्शपौर्णमासादिकम् कालः उदितानुदितादिः अनुनिर्वाप्यो वैश्वधादित्यो, श्रपणं हविःश्रपणम् गार्हपत्ये वाहवनीये वेति। देवता ऐन्द्रं भवति माहेन्द्रं वेति एतेषां विकल्पानां मध्ये यः प्रथमं स्वीकृतः स एव यावज्जीवं कर्त्तव्यः न पश्चादन्यत्। एवमेवैते पश्वादिविकल्पा अन्ये सर्वेऽपीच्छाविकल्पाः” कर्कः।

तस्य प्रतिपत्तिविधानञ्च शत॰ब्रा॰२।६।१।२८।यथा “तस्मादेनानुत्सवने सवने एव प्रतिसमिन्धते” “इमान् गार्हपत्यादीन्”। त्रेताग्नेश्च च षोडशसंस्कारान्तर्गतत्वं आश्वलायने यथा “गर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तोन्नयनं च। नामक्रिया निष्क्रमो ऽन्नप्राशनं वपनक्रिया। कर्णवेधो व्रतादेशो वेदारम्भक्रियाविधिः। केशान्तस्नानमुद्वाहो विवाहाग्निपरिग्रहः। त्रेताग्निसंग्रहश्चैव संस्काराः षोडश स्मृताः” “गार्हपत्यागारे वा देवान् वा एष उपावर्त्तते” शत॰ब्रा॰१।१।१।१। तत्करणप्रकारः कात्या॰श्रौ॰४।७।८। सूत्रादौ उक्तो यथा “अग्न्यगारे कुर्वन्ति” “पूर्वं गार्हपत्यगृहं पश्चादाहवनीयगृहम् कुर्वन्ति” कर्कः। “उदग्वंशं वाऽपरम्” ६सू॰ “अपरं गार्हपत्यागारं उदग्वंशं वा प्राग्वंशम् आहवनीयागारं तु प्राग्वंशमेव” कर्कः। “दक्षिणपूर्वे द्वारे” १०सू॰ “उत्पत्तिक्रमेण गार्हपत्यागारस्य दक्षिणद्वारमाहवनीयागारस्य प्राच्याम्। अर्थात् गार्हपत्यागारे पूर्वद्वारम् आहवनीयागारे अपरद्वारम्” कर्कः “गार्हपत्यागारे निर्मथ्याभ्यादधाति” तत्रैव १५ सूत्रम्।

गार्हमेध पु॰ गृहमेधं अण् कर्म॰। गृहस्थाश्रमयज्ञे गृहस्थकर्त्तव्ये पञ्चयज्ञरूपे कर्मणि। “तथैव राजसुर गार्हमेधवितानविद्योरुविजृम्भितेषु” भाग॰५।११।२।

गार्हस्थ्य न॰ गृहस्थस्य भावः कर्म वा। गृहस्थकर्त्तव्ये पञ्चयज्ञादौ कर्मणि। “गार्हस्थ्यश्चैव याज्याय सर्वा गृह्याश्च देवताः” भा॰आनु॰७अ॰। “गार्हस्थ्यं धर्मं माश्रित्य स्थितो देवलः पुरा” भा॰शल्य॰५१अ॰।

गालन न॰ चु॰ गल—क्षारणे भावे ल्युट्। निःस्रावणे (गालान) “मा पुत्रं त्वां सोमस्य गालनेन” निरु॰ ६।२४। “तथा पचेत् यथा द्रवकाठिन्याभ्यां विशिष्टमधुगालनरहितोऽलक्तकप्रकाशश्चभवति” भावदेवः।

गालव पु॰ गल—सञ्ज् तं वाति वा—क। १लोध्रवृक्षे मेदि॰ २तिन्दुकवृक्षे शब्दच॰ ३मुनिभेदे, स च विश्वामित्रपुत्रभेदः। यथाह हरिवं २७अ॰। “विश्वामित्रस्य च सुता देवरातादयः स्मृताः” इत्युपक्रमे

"गाङ्गतिर्गौतमश्चेति मुद्गलश्चेति विश्रुताः"। तस्य चित्र-भेदश्च यथाह भा० उ० १०५ अ०। "विश्वामित्रस्तु विव्यस्य गालवस्य तपस्विनः। शुश्रूषया च भक्त्या च प्रीतिमानित्युवाच ह" इत्युपक्रमे तस्यातिनिर्बन्धेन दक्षिणार्थं विश्वामित्राद्दिष्टगुरुदक्षिणात्वेन एकतः श्यामकर्णाश्व-शताष्टकस्य दानकथा भा० उ० १०६अ० ११८ अ०पर्यन्ते उक्ता। तत्रेयमाख्यायिका गुरुणा तथाऽनुशिष्टस्य तस्य उपासनादितः प्रसन्नेन गरुड़ेन सह तथाभूताश्वा-प्रार्थं ययातिनृपसमीपे गतिः। तत्प्रार्थनया तेन च तथाभूताश्वलाभाहारभूतां माधवीनामकन्यां ददे। तस्यां कन्यायाञ्चैकैकपुत्रजनने तथाभूताश्वशतद्वयं शुल्कत्वेन च कल्पितं, तत्रादौ हर्य्यश्वनृपेण हि तथाविधाश्वशते शुल्कत्वेन दत्त्वा एकपुत्रस्तस्यामुत्पादितः। ततो दिवो-दासेनैव तथैव द्विशते शुल्कं दत्त्वा एकः पुत्र उदपादि। तत उशीनरेण तथैव द्वे शते शुल्कं दत्त्वा एकः पुत्र उदपादि। एवं षट् तथाभूताश्वशतानि द्विशताश्वशुल्क-दानेनैकपुत्रोत्पादनयोग्यां तां च कन्यां गुरवे विश्वामित्राय गुरुदक्षिणात्वेन ददौ तेन च तस्यामेकः पुत्रः उदपादीति।

गालवि पु० गालवस्यापत्यम् इञ्। गालवर्षेः पुत्रे प्राक्शृङ्ग-वदाख्ये मुनिभेदे। स हि कुणिगर्गस्यातिवृद्धां कन्यामुपयेमे तत्कथा च वृद्धकन्योपयमने "गार्ग्येण च राजेन्द्र! तपसा चैव कर्षिता। सा नायकस्तदा गन्तुं पदात् पदमपि स्वयम्। चकार गमने बुद्धिं परलोकाय वै तदा। मोक्तुकामान्तु तां दृष्ट्वा शरीरं नारदोऽब्रवीत्। असंस्कृतायाः कन्यायाः कुतो लोकास्तवानघे!। एवन्तु श्रुतमस्माभिर्देवलोके महाव्रते!। तपः परमकं प्राप्तं न तु लोकास्त्वया जिताः। तन्नारदवचः श्रुत्वा साऽब्रवीदृषिसंसदि। तपसोऽर्द्धं प्रयच्छामि पाणिग्राहस्य सत्तम!। इत्युक्तेऽस्याश्च जग्राह पाणिं गालवसम्भवः। ऋषिः प्राक्शृङ्गवान्नाम समयञ्चेदमब्रवीत्। समयेन तवाद्याहं पाणिं स्प्रक्ष्यामि शोभने!। यद्येकरात्रं वस्तव्यं त्वया सह मयेति ह। तथेति सा प्रतिश्रुत्य तस्मै पाणिं ददौ तदा। यथादृष्टेन विधिना हुत्वा चाग्निं विधानतः। चक्रे च पाणिग्रहणं तस्योद्वाहञ्च गालविः" भा० शल्य० ५२ अ०।

गालि पु० गल-णिच् भावे इन्। आक्रोशे शापे सिद्धा०। "ददतु ददतु गालिं गालिमन्तो भवन्तो वयमिह तदभावाद्गालिदानेऽप्यसक्ताः" उद्भटः।

गालित त्रि० गु० गल-णिच् (गालन) कर्मणि क्त। स्तनद्रवे "गालितस्य सुवर्णस्य षोडशांशेन सीसकम्" वैद्य। "तथा पचेत् यथाऽगालितमपूर्वाद्भवति" कालेसी पद्धतिः।

गालिनी स्त्री "कनिष्ठाङ्गुष्ठकौ सक्तौ करयोरितरेतरम्। तर्जनीमध्यमानामाः संहताः भुग्नवर्ज्जिताः। मुद्रैषा गालिनी प्रोक्ता शङ्खस्योपरि चालिता" तन्त्रसा० उक्ते मुद्राभेदे।

गालोडि गालोडितशब्दे किम् इतलोपः सञ्ज्ञा० उत्कासादाख्याने वक्र० उभ० सेट्। गालोड्यति ते।

गालोडित त्रि० "उन्मादमोहौ रोगार्त्तौ मूर्खौ गालोडितः स्मृतः" कलापवृत्त्यावुक्ते १उन्मत्ते २रोगार्त्ते ३मूर्खे च गोलोडित इति वा पाठस्तत्रार्थेषु। [बीजे राजनि०।

गालोद्य न० गलोद्य+स्वार्थे प्रज्ञा० अण्। १धान्यभेदे २पद्म-

गावलगणि पु० गवल्गणस्यापत्यम् इञ्। गवल्गणेरपत्ये सञ्जये गवल्गणपुत्रे इस्यम्। "गावल्गणिरिदं धीमान्" भा० आ० १० अ०। "सञ्जयश्च महाप्राज्ञो विद्वान् गावल्गणिर्वशी" २अ०।

गाविष्ठिर पुंस्त्री गविष्ठिरस्यापत्यम् विदा० अञ्। गविष्ठिरर्षेरपत्ये। ततः हरिता०युवापत्ये फक्। गाविष्ठिरायण तदीययुवापत्ये पुंस्त्री।

गावेधुक त्रि० गवेधुकाया विकारः बिल्वा० अण्। गवेधुकावयवे चर्वादौ। गवेधुमयं उदा०।

गाह विलोड़ने भ्वा० आत्म० सक० अनिट् वेट्। गाहते अगाहिष्ट-अगाढ जगाहे। "मनस्तु मे संशयमेव गाहते" कुमा०। "अगाहतारादथतो जिगीषया" नैष०। "जगाहिरेऽम्बुधिं नागाः"। "मन्मनगाहिष्ट चाम्बुधिम्" "जगाहे द्यां निशाचरः" "जगाहे च दिशो दश" भट्टिः। "ब्रह्मावर्त्तं जनपदमथच्छायया गाहमानः" मेघ०। "पूर्वापरौ तोयनिधी वगाह्य" कुमा० अवाऽल्लोपः। पक्षे अवगाह्य। "तपस्विगाढां तमसाम्" (प्राप) रघुः। अव+विलोडने च। "पक्षे साध्यावगाहि ज्ञानम्" गदा०

गाह पु० गाह-गहने भावे कर्मणि वा घञ्। १गहने। "गाहादिव वा निरधुलत" ऋ० ८।११०।८। "गाहात् गहनात्" भा०। गाह-कर्त्तरि अच्। २गाहकर्त्तरि त्रि०

गिद पु० रथपालके देवभेदे "गिदैव ते रथ एव वामचिना" ता० ब्रा० ११७।७। "गिदा नाम रथपालकः कश्चि-

हेतः" भा०। [गिरिधारके।

गिध्र त्रि० गिरिं धारयति धृ–मूलविभ० क नि० रिलोपः।

गिन्दुक पु० गेन्दुक+पृषो०। गेन्दुके (गेन्द) हेमच०।

गि(र्)रा स्त्री गॄ–क्विप् वा टाप्। वाक्ये।

"रवेः कवेः किं समरस्य सारं इति" प्रश्ने "भागीरथी-तीरसमाश्रितानाम्" विदग्धमु० उत्तरम्। "गिरा सुधाम्भोजमिव युयोज" "गरीगिरः पल्लवनार्थ-कायते" नैषधम् "भवद्गिरामवसरप्रदानाय वचांसि नः" "गिरमुत्तरपक्षताम्" माघः। "गीर्भिश्च वर्यं वर्यं यामो वचोविदः" ऋ० १।८१।८। अस्य पत्यादौ परे समासे अहरा०रूपत्वयम् गीष्पतिः गीर्पतिः गीःपतिः। २स्तुतौ च "पवमानो गिराहवम्" ऋ०८।२६।६। "गिरः स्तुया वद्मागस्" भा०।

गिरि पु० गॄ–इ किच्च। १पर्वते। "कुचरो गिरिष्ठा इत्युक्ते निरुक्ते १।२०। "गिरिः पर्वतः समुद्गीर्णो भवति" इत्युक्तम्। "यदीर्ह बाहुर्योवीरो कलकैयो दिगम्बरः। सर्वत्र समभावेन भावयेद्यो नरोत्तमः। "इष्टदेवीचिवा नार्यौ च गिरिः परिकीर्त्तितः" इत्युक्तलक्षणे २शालिन्-कर्षनार्यभेदे,३परिव्राजकोपाधिभेदे च। यथा आनन्द-गिरिः। गि(र)तति लोकम् गॄ–अच्। ४वालमू-षिकायां स्त्री वा ङीप् रमानाथः। ५नेत्ररोगे मेदि०। गिरिकाचः श०. प्रकृतिसारः। ६गेन्दुके त्रिकः। ७पूज्ये त्रि० मेदि०। ८गिरिकरे स्त्री अमरः। "अथान्धकारं गिरिगह्वराणाम्" रघुः। "गिरेस्तडित्वा-निव तावदुच्चकैः" माघः। ९मेघे निघ०। "गिरयो नाप उग्रा अस्पृध्रन्" ऋ० ६।६७।११। "गिरयो मेघाः" भा०। "गिरिभ्रजो नोर्मयो मदन्तः" ऋ० १०।६८।१। "गिरिभ्यो मेघेभ्यो अधि निर्गताः" भा०। "मेघोऽपि गिरिरेतस्मादेव जलादेः संगरणं भवति" निरु० १२०। १०पारददोषभेदे "मलं विषं वह्निगिरी च चापलञ्चैषणिकं दोषगणन्तु पारदे। उपाधिजौ द्वौ त्रपुनागयोगजौ दोषौ रसेन्द्रे कथितौ मुनीश्वरैः। मलेन मूर्च्छा, मरणं विषेण, दाहोऽग्निना कष्टतरः शरीरे। देहस्य जाड्यं गिरिणा सदा स्यात्, चाञ्चल्यतो वीर्यहृतिश्च पुंसाम्। वङ्गेन कुष्ठं भुजगेन पण्डो भवेदतोऽसौ परिशोधनीयः। वह्निर्विषं मलश्चेति मुख्या दोषास्त्रयो रसे। एते कुर्वन्ति सन्तापं मृतिं मूर्च्छां नृणां क्रमात्। अन्येऽपि कथिता दोषा

भिषग्भिः पारदे यदि। तथाप्येते त्रयो दोषाः शोधनीया विशेषतः" भावप्र०। ततःपरस्य नदीनखादीनां गिरि-नद्यादि० पूर्वपदस्थनिमित्तत्वात् वा णत्वम्। गिरिण(न)दी गिरिण(न)खः गिरिण(न)द्धः गिरिणि(नि)तम्बः।

गिरिक पु० गिरौ कैलासे कायति कै–क। १शिवे। "गिरिको गिरिधुम्नो इत्यो ओवः पुङ्गल एव च" भा० आ० १६८ अ० "दशोत्सृगिवनामसु। नीलकण्ठमिताया-व्यतृपणितव्या। गिरिं गिरिवदचेतनं देहादिकं कायति प्रकृति अन्तर्भूतण्यर्थे कै–क। अचेतनमपि देहादि चेतनं करोतीत्यर्थः"। गिरि+स्वार्थे क। २वालमूषि-कायाम् स्त्री अमरः। गिरौ भवः कन्। ३पर्वतजाते त्रि०। ४उपरिचरवसुनृपमहिष्यां स्त्री तस्या गिरितो जन्मकथा भा० आ० ६३ अ० यथा

"राजोपरिचरेत्येवं नाम तस्याथ विश्रुतम्। पुरोपवाहिनीं तस्य नदीं शुक्तिमतीं गिरिः। अरौत्सीत् चेतनायुक्तः कामात् कोलाहलः किल, गिरिं कोला-हलं तन्तु पदा वसुरताडयत्। निश्चक्राम ततस्तेन प्रहारविवरेण सा। तस्यां नद्यामजनयत् मिथुनं पर्वतः स्वयम्। तस्मात् विमोक्षणात् प्रीता नदी राज्ञे न्यवेद-यत्। यः पुमानभवत् तत्र तं स राजर्षिसत्तमः। व-सुर्वसुप्रदश्चक्रे सेनापतिमरिन्दमः। चकार पत्नीं कन्यान्तु तथा तां गिरिकां नृपः। वसोः पत्नी च गिरिका कामकालं न्यवेदयत्। ऋतुकालमनुप्राप्ता स्नाता पुंसवने शुचिः। तदहः पितरश्चैनमूचुर्जहि मृगानिति। तं राजसत्तमं प्रीतास्तदा मतिमतां वर!। स पितॄणां नियोगमनतिक्रम्य पार्थिवः। चचार मृगयां कामी गिरिकामेव संस्मरन्। अतीव रूपसम्पन्नां साक्षाच्छ्रियमिवापराम्" "चैद्योपरिचरं वीरं वसुं नामान्तरिक्षगम्। चैद्योपरिचराज्जज्ञे गिरिका पत्न्यमानवान्। महारथो मगधराट् विश्रुतो यो बृहद्रथः। प्रत्यग्रहः कुशश्चैव यमाहुर्मणिवाहनम्। मा-वेल्लश्च यदुश्चैव मत्स्यकाली च सत्तम!" हरिवं१२ अ०।

गिरिकच्छप गिरौ पर्वतस्यदर्यां कच्छपः। पर्वतदरीस्थ-वासिनि स्वल्पकच्छपे। स च प्रथमयात्रोपद्रवराहित्याय स्कन्धे च्छत्रस्येव स्थापनीयः यथाह भा०आनु० १२१ अ० "गोरक्षमा यमालम्भी यथाऽरस्य यो भवेत्। हताश्वतं च यो दद्यात् मस्तके तत्परायणः। ये च मांसं न खादन्ति तान् यक्षन्न किंचितम्। यस्य चालिङ्ग्य निषं दिवा

रात्रौ च दीप्यते। तत्रोत्तर्षं दंष्ट्रा च तथैव गिरिकच्छपः। आखुधूम्रोबिडालश्च ताम्रः कृष्णोऽथ पिङ्गलः। वेश्मा-न्तेतानि तिष्ठन्ति गृहेषु गृहमेधिनाम्। ताम्रधूम्रा-रुणाराणि पिशिताशैः सुदारुणैः" पिशाचोक्तौ।

गिरिकण्टक पु॰ गिरेः कण्टक इव भेदकत्वात्। वज्रे त्रिका॰

गिरिकदम्ब पु॰ गिरौ भवः कदम्बः। धाराकदम्बे राजनि॰ स्वार्थे क। तत्रार्थे "देवदारुश्चाक्षिकुक्कुट' गिरिकद-म्बकः" सुश्रुतः।

गिरिकदली स्त्री ७त॰। बहुबीजायाम् वनरम्भायाम् राजनि॰ "गिरिरम्भा तु मधुरा हिमा बल्या च दुर्जरा। तृष्णापित्तदाहशोषशमनी बीजबहुगुरुः" राजनि॰।

गिरिकर्णिका स्त्री गिरेः कर्ण इव अस्याः कप् कापि अत इत्वम्। १पृथिव्यां त्रिका॰। गिरेर्बालमूषिकायाः कर्णः अस्त्यस्याः तदाकारपत्रत्वात् ठन्। २अपराजिता लतायां ३श्वेतकिणिहीवृक्षे च राजनि॰।

गिरिकर्णी स्त्री गिरेर्बालमूषिकायाः कर्ण इव कर्णः पत्रमस्याः ङीप्। १अपराजितालतायाम् अमरः। "त्रिफला गिरिकर्णी च हंसपादी च चित्रकम्" भावप्र॰। २यवासे शब्दच॰। [गिरिशब्दे गिरिकशब्दे च दृश्यम्।

गिरिका स्त्री गिरिरिव स्वार्थे क। बालमूषिकायाम् अमरः।

गिरिकाण त्रि॰ गिरिणा नेत्ररोगभेदेन काणः। नेत्ररोगभेदेन एकनेत्रहीने। अस्य ३त॰ प्रकृतिस्वरता।

गिरिक्षित् पु॰ गिरि वाचि क्षियति क्षि–वासे क्विप् अलुक्स॰। स्तुतिरूपवाक्यस्थे परमेश्वरे "प्र विष्णवे शूषमेतु मन्म गिरिक्षित उरुगायाय वृष्णे" ऋ॰१।१५४।३। "गिरिक्षिते गिरि वाचि, गिरिवदुन्नतप्रदेशे वा तिष्ठते" भा॰।

गिरिक्षिप त्रि॰ गिरिं क्षिपति क्षिप–क। १गिरेरुत्क्षेपस्य सामर्थ्यवति २अक्रूरभ्रातरि पु॰ गान्दिनीजशब्दे दृश्यम्

गिरिगुड पु॰ गिरौ गुड इव। गेन्दके (गेन्द) हेमच॰।

गिरिचर त्रि॰ गिरौ चरति चर–ट॰।१पर्वतचारिणि। "गिरि-चर इव नागः प्राणसारं बिभर्त्ति" शकु॰ स्त्रियां ङीप्। २चौरे तदीशे ३रुद्रभेदे पु॰ "नम उष्णीषिणे गिरि-चराय" यजु॰ १६।२१। गिरिचरचौरः अरण्यानां वस्त्राद्यपहर्त्तुं पर्वतादिविषमस्थानचरत्वात् तदधिपत्वाद् रुद्रोपि गिरिचरः इत्युपचारः।

गिरिज न॰ गिरौ जायते जन–ड। १शैलजे शिलाजतुनि २लोहे ३अभ्रके च मेदि॰। ४गैरिके राजनि॰ ५मधुक वृक्षे ६गौरशाके पु॰ रत्नमा॰।७हिमाद्रिजातायां पार्वत्यां स्त्री "आगतं शिवपक्षेभ्यो गतञ्च गिरिजाननं" यामलम्। "यदा यदा च गिरिजाम्बुदनामाचरागतम्" काशी॰६६अ॰ ८मातुलाङ्ग्यां स्त्री मेदि॰ ९श्वेतबुह्नायां रत्नमा॰। १०क्षुद्रपाषाणभेदलतायां ११त्रायमाणलतायां १२कारवे वृक्षे १३मल्लिकायां १४गिरिकदल्यां च स्त्री राजनि॰। १५पर्वतजातमात्रे त्रि॰। गिरि वाचि जायते जन–ड अलुक्स॰। १६स्तुतिरूपवाक्यनिष्पन्ने च "महत्वते गिरिजा एवया मरुत्" ऋ॰५।८७।२। गिरिजा वाचिनिष्पन्नाः" भा॰। पार्वत्याः हिमालयरूपगिरेर्जन्मकथा शिवपुराणे १२अ॰ हिमालयस्य मेनकानाम्नी पत्नी बभूवेत्युक्त्वा "प्रकृतिरभव-त्तस्याः मेनायाः कन्यका शुभा" इत्युपक्रमे "तां पार्वती-त्याभिजनाश्च नामतो जुहाव बन्धुजनः स्वभावतः। मात्रा निषिद्धा तपसे यदा तु सा उमाख्यां भवभक्ति भाविनी"। कालिकापुराणे तु तस्याः कालीतिनाम तत्-कथा ४१।४२अ॰दृश्या। १७गङ्गायाञ्च स्त्री तस्या अपि तत्र उत्पत्तिकथा कालिकापु॰ ४७ अ॰ दृश्या।

गिरिजातनय पु॰ ६त॰। कार्त्तिकेये तस्य च यथोत्पत्ति-स्तथा कार्त्तिकेयप्रशब्दे १९५६पृ॰ उक्तप्राया कालिकापु॰ ४७अ॰ विस्तरेण दृश्या। गिरिजानन्दनादयोऽप्यत्र।

गिरिजापति पु॰ ६त॰। १शिवे. गिरिजेशादयोऽप्यत्र।

गिरिजामल न॰ गिरौ पर्वते तेषे चमरवे या जायते जन–ड, तेषु अमलम्, सर्वोभूतस्य तदमलस्य, गिरिजायाः पार्वत्या बीजरूपं मलं वा। १अभ्रके तस्य कथा च पार्वतीबीजजातत्वं तथा चाभ्रकशब्दे ३१५ पृ॰ उक्तम् भावप्र॰ तस्याभ्रकोत्पत्तिभेदादिकमुक्तं यथा

"पुरा वधाय वृत्रस्य वज्रिणा वज्रमुद्धृतम्। विस्फु-लिङ्गास्ततस्तस्य गगने परिसर्पिताः। ते निपेतुर्घन-ध्वानाच्छिखरेषु महीभृताम्। तेभ्य एव समुत्पन्नं तत्तद्गिरिषु चाभ्रकम्। तद्वज्रं वज्रजातत्वादभ्रम-भ्ररवोद्भवात्। गगनात् स्खलितं यस्माद् गगनञ्च ततो मतम्। विप्रक्षत्रियविट्शूद्रभेदात्तत् स्याच्चतु-र्विधम्। क्रमेणैव सितं रक्तं पीतं कृष्णञ्च वर्णतः। प्रशस्यते सितन्तारे रक्तं तत्तु रसायने। पीतं हेमनि. कृष्णन्तु गदेषु द्रुतयेऽपि च। पिनाकं दर्दुरं नागं वज्रञ्चेति चतुर्विधम्। मुञ्चत्यग्नौ विनिक्षिप्तं पिना-कन्दलसञ्चयम्। अज्ञानाद्भक्षणं तस्य महाकुष्ठ प्रदायकम्। दर्दुरं त्वग्निनिःक्षिप्तं कुरुते दर्दुर-ध्वनिम्। गोलकान् बहुशः कृत्वा स स्यान्मृत्यु

प्रदायकः। नागन्तु नागवद् बल्ली कुष्ठार्त्तं परिमुञ्चति। सर्ज्जरसमयश्चान्तु विदधाति भगन्दरम्। वङ्गन्तु वङ्ग-वल्लिवत्तस्माक्‌ो विनाशं व्रजेत्। सर्वाभ्रेषु परं वज्रं व्याधिवार्द्धक्यमृत्युहृत्। अभ्रमुत्तरशैलोत्थं बहुसत्वं गुणाधिकम्। दक्षिणाद्रिभवं स्वल्पसत्वमल्पगुणप्रदम्। अभ्रं कषायं मधुरं सुशीतमायुष्करं धातु-विवर्द्धनञ्च। हन्यात् त्रिदोषं व्रणमेहकुष्ठप्लीहो-दरग्रन्थिविषक्रमींश्च। रोगान् हन्ति द्रढयति वपु-र्वीर्य्यवृद्धिं विधत्ते तारुण्याद्यं रमयति शतं योषितां नित्यमेव। दीर्घायुष्कान् जनयति सुतान् विक्रमैः सिंहतुल्यान् मृत्योर्भीतिं हरति सततं सेव्यमानं मृताभ्रम्”। अभ्रशब्दे चतुष्प्रकारत्वगुणादिभेदा दर्शिताः।

गिरिज्वर पु० गिरिं ज्वरयति ज्वर-णिच्-अच्। वज्रे शब्दर०।

गिरि(लि)त त्रि० गिल-क्त वा रः। भक्षिते रायमुकु०।

गिरित्र पु० गिरौ कैलासे स्थितस्त्रायते त्रै-क। रुद्रे। “शिवां गिरित्र तां कुरु” यजु० १६।३।

गिरिदुर्ग न० गिरिरेव दुर्गम् राज्ञां शत्रुभ्यो निःशङ्क-तया वासस्थानम्। पर्वतरूपे तादृशे स्थाने (गड़)। “धन्वदुर्गं महीदुर्गमब्दुर्गं वार्क्षमेव वा। नृदुर्गं गिरि-दुर्गं वा समाश्रित्य वसेत् पुरम्। सर्वेण तु प्रयत्नेन गिरिदुर्गं समाश्रयेत्। एषां हि बहुगुण्येन गिरि-दुर्गं विशिष्यते”। त्रीण्याद्यान्याश्रितास्त्वेषां मृगगर्त्ता-श्रयाप्चराः”। त्रीण्युत्तराणि क्रमशः प्लवङ्गमनरा-मराः”मनुः। एषां मध्ये गिरिदुर्गं बहुगुणत्वात् विशिष्टं तस्य गुणाश्च सुदुरारोहत्वं महाप्रदेशादल्पप्राणप्रे-रितशिलादिना बहुबलसैन्यविनाशनमित्यादयः” कुल्लू० “वसन्तो गिरिदुर्गेषु वनदुर्गेषु धन्विनः” भा०वि० ५ अ०।

गिरिधातु पु० ६त०। गैरिके उपधातुभेदे राजनि०।

गिरिनगर न० ह०सं० कूर्मविभागे १४अ० दक्षिणस्यामुक्ते स्थाने दक्षिणेन लङ्केत्युपक्रमे “कालाजिनसौरिकीर्णताल-िकटाः गिरिनगरमलयदर्दुरमहेन्द्रमालिन्द्यभरुकच्छाः” इत्युक्ते देशभेदे। अस्य च संज्ञात्वेऽपि पूर्वपदस्थनिमि-त्तात् क्षुभ्नादित्वात् न णत्वम्।

गिरिनद्यादि पु० वार्त्ति०उ० उक्ते पूर्वपदस्थनिमित्तात् णत्वनिमित्ते शब्दगणे स च गणः “गिरिनदी गिरिनख गिरिनद्ध गिरिनितम्ब चक्रनदी चक्रनितम्ब तूर्यमाण माषोण आर्गयण” आकृतिगणः। “गिरिनद्यादीनां वा” वार्त्ति०।

गिरिनन्दिनी स्त्री ६त०। हिमालयसुतायां १पार्वत्यां २गङ्गायाञ्च, गिरेर्नन्दिनीव। ३नदीमात्रे तासां गिरि-प्रभवत्वात्तथात्वम् “अन्याश्च सरितो बह्व्यः” इत्युपक्रमे “शुभाश्च गिरिनन्दिन्यः” हरिवं० १२६अ०। “कलिन्द-गिरिनन्दिनीतटसुरद्रुमालम्बिनी” रसगङ्गाधरः।

गिरिनिम्ब पु० ७त०। महानिम्बवृक्षे राजनि०।

गिरिपीलु पु० ६त०। (फालसा) इति वृक्षभेदे राजनि०।

गिरिपुर न० आनर्त्तदेशान्तर्गते पुरभेदे आनर्त्तशब्दे ७२७ पृ० उदा०। [जतुनि राजनि०।

गिरिपुष्पक न० गिरेः पुष्पमिव कायति कै-क। शिला-

गिरिप्रिया स्त्री गिरिः प्रियोऽस्याः। चमर्यां मृगभेदे राजनि०। [उमाचापः” शत०ब्रा० ७।४।२।१८।

गिरिबुध्न स्त्री गिरिर्बुध्न इव यस्याः। आप्सु। गिरिबुध्ना

गिरिभिद् पु० गिरिं भिनत्ति भिद-क्विप्। १पाषाणभेदके वृक्षे भावप्र०। २इन्द्रे च। ३नद्यन्तरे। ४नदीभेदके “नद्य-न्तरेऽसंभवो गिरिभिच्चेत्”कात्या० श्रौ०२५।१४।२३। “गिरिं भित्त्वा या नद्यागता तदनन्तरे संभवो न भवति”कर्कः।

गिरिभू त्रि० गिरौ भवति भू-क्विप्। १पर्वतप्रभवे क्षुद्र-पाषाणभेदे २पार्वत्यां ३गङ्गायां च स्त्री ६त०। ४पर्वत-भूमौ स्त्री।

गिरिमल्लिका स्त्री गिरौ मल्लीव इवार्थे कन्। कुटजवृक्षे। अमरः। [उच्चत्वात्तथात्वम्।

गिरिमान पु० गिरिरिव मानमस्य। गजे शब्दरत्ना०। तस्य

गिरिमाल पु० गिरौ मालः हलन्तोऽस्य। बाधके स्नानस्थाने बर्हिर्यज्ञयूपकाष्ठसाधने वृक्षभेदे “तैल्वको बाधको वा” कात्या० श्रौ० २१।३।८। “यूपो भवति तैल्वकस्तिषिणाः बाधको गिरिमालः” कर्कः।

गिरिमृद् स्त्री ६त०। १गैरिके (गेरिमाटि) त्रिका०। २पर्व-तमृत्तिकायाञ्च।

गिरिमृद्भव न०गिरेर्मृदो भवति भू-अच्। गैरिके राजनि०

गिरिमेद पु० गिरिर्मेद इव सारोऽस्य विट्खदिरे रत्नमा०

गिरियक पु० गिरिं याति या-क संज्ञायां कन्। गेन्दुके (केन्द) वृक्षे हेमच०। [केन्दुके शब्दरत्ना०।

गिरियाक पु०गिरिं याति-या क्विप् संज्ञायां कन् न ह्रस्वः।

गिरिराज् पु० गिरिषु राजते राज-क्विप् ७त०।१पर्वतश्रेष्ठे “स तयाभिहतो राजन् नावलत् गिरिराडिव”भा०भी०

७८अ० । "गिरिराट्पाददारीव" भाग० ३।१२।२५ । २हिमाचले च ।

गिरिराज पु० ६त० । हिमालये । यथा च तस्य नगराजत्वं तथा अचलराजशब्दे ८२ पृ० उक्तम् । "सोऽपि कार्पटिकस्तस्य गिरिराजस्य भाषितम्" । "गिरिराजाङ्गजासखः" काशी० । "गिरिराजराजसुतान्वितवामतनुम्" शिवस्तवः ।

गिरिवासिन् त्रि० गिरिं वासयति सुरभीकरोति वासि-णिनि, गिरौ वसति वस-णिनि वा । हस्तिकन्दे वृक्षे राजनि० ।

गिरिव्रज न० गिरीणां पञ्चानां व्रजो यत्र । मगधदेशान्तर्गते जरासन्धपुरे "सोऽभिजनोऽस्य" अण् । गैरिव्रज तद्देशवासिनि त्रि० बहुषु तस्य लुक् । "गिरिव्रजाः मगधसुयज्ञ मिथिलाश्च" बृ०स०१०अ० ।
गिरिव्रजवर्णनं भा०स०२१अ० । यथा,
"एष पार्थ ! महान् भाति पशुमान्नित्यमम्बुमान् । निरामयः सुवेश्माढ्यो निवेशो मागधः शुभः । वैहारो १ विपुलः शैलो वराहः २ वृषभ ३ स्तथा । तथा ऋषिगिरिस्तात ! शुभाश्चैत्यकपञ्चमाः । एते पञ्च महाशृङ्गाः पर्वताः शीतलद्रुमाः । रक्षन्तीवाभिसंहत्य संहताङ्गा गिरिव्रजम्" इत्युपक्रमे ।
"अङ्गवङ्गादयश्चैव राजानः सुमहाबलाः । गौतमक्षयमभ्येत्य रमन्ते स्म पुरार्जुन ! । वनराजीस्तु पश्येमाः पिप्पलानां मनोरमाः । लोध्राणाञ्च शुभाः पार्थ ! गौतमौकःसमीपजाः । अर्बुदः शक्रवापी च पन्नगौ शत्रुतापनौ । स्वस्तिकस्यालयश्चात्र मणिनागस्य चोत्तमः । अपरिहार्या मेघाना मागधा मनुना कृताः । कौशिको मणिमांश्चैव चक्राते चाप्यनुग्रहम् । एवं प्राप्य पुरं रम्यं दुराधर्षं समन्ततः । अर्थसिद्धिं त्वनुपमां जरासन्धोऽभिमन्यते" ।

गिरिश पु० गिरौ शेते शी-वा० डोकेऽपि ड, गिरिरस्त्यस्य लोमा० श वा । शिवे अमरः । "गिरिशमुपचचार प्रत्यहं सा सुकेशी" कुमा० । "गिरिशरमणी कालि ! सततम्" कालीस्तवः । "शिवेन वचसा त्वा गिरिशाच्छा वदामसि" यजु० १६।४ ।

गिरिशन्त पु० महादेवे । "गिरिशन्ताभिचाकशीहि" यजु० १६।२ । "गिरौ कैलासे स्थितः शं सुखं प्राणिनां तनोति विस्तारयति, गिरि वाचि स्थितः शं तनोतीति वा गिरौ-मेघे स्थितो वृष्टिद्वारेण शं तनोतीति वा वेददी० । पर्वत तन-बा० ड । गिरि वाचीति पक्षे अलुक्स० ।

गिरिशय पु० गिरौ कैलासे शेते शी-अच् । महादेवे । "नमो गिरिशयाय च गिरिशाय च" यजु० १६।८ ।

गिरिशाल पु० गिरिं शलति आश्रयत्वेन गच्छति शल-गतौ अण् उप० स० । सुश्रुतोक्ते प्रतुदे पक्षिभेदे । कपोतपारावतेत्युपक्रमे "गिरिशालकाकनूपकेत्यादयः प्रतुदाः" सुश्रुतः ।

गिरिशालिनी स्त्री गिरिं वालमूषिकाकर्णं शलते छादयते स्वपत्रेण शल-छादायां णिनि ङीप् । गिरिकर्णिकायामपराजितायाम् "पारिभद्रं पाटला च बकुलं गिरिशालिनी" वामनपु० । तत्तुल्यपत्रत्वेन गिरेः छादनात् तस्यास्तथात्वम् ।

गिरिशृङ्ग पु० गिरेः शृङ्गमाकारेणास्त्यस्य अच् । १गणेशे मन्त्रमहो० शुण्डादण्डस्योन्नतत्वे गिरिशृङ्गाकारत्वात् तस्य तथात्वम् । ६त० । २पर्वतशिखरे न० ।

गिरिषद् पु० गिरौ सीदति सद-क्विप् षत्वम् । महादेवे ।

गिरिष्ठा स्त्री गिरौ तिष्ठति स्था क्विप् अम्ब० षत्वम् । १महादेवे २पर्वतस्थायिमात्रे त्रि० । "मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः" ऋ०१।१५४।२ । "गिरिष्ठा गिरिस्थायी" निरु० ।

गिरिसर्प पु० नित्य० ७त० । दर्वीकरसर्पभेदे सुश्रुतः । अहिशब्दे ५८१ पृ० विवृतिः ।

गिरिसार पु० ६त० । १लौहे २रङ्गे धातुभेदे च "द्रोणाय प्रेषयामास गिरिसारमयीं गदाम्" भा० भी० ५३अ० गिरिषु सारः चन्दनादिसुरभिद्रव्यवत्त्वात् अस्य । ३मलयपर्वते मेदिनिः ।

गिरिसुत पु० ६त० । १मैनाकपर्वते २पार्वत्यां स्त्री । "अवतु वो गिरिसुता शशिभृतः प्रियतमा" उद्भटः । "शम्भोः शिरसीन्दुकला हव्यभुजोऽपि च तृतीयमप्यूर्ध्वम् । नूनं धनुः पिनाकं वामार्धे वा गिरिसुतार्धम्" बृ०सं० ५८अ० ।

गिरिस्रवा स्त्री गिरेः स्रवति स्रु-अच् ५त० । पर्वतनद्याम् "गिरिस्रवाभिः सर्वाभिः पृष्ठतोऽनुगता शुभा" भा० आनु०१४अ० ।

गिरिह्वा स्त्री गिरिं वालमूषिकाकर्णं ह्वयति स्पर्धते तदाकारेण ह्वे-क । गिरिकर्णिकायाम् अपराजितायाम् तत्कर्णतुल्यपत्रत्वात्तस्यास्तथात्वम् । "श्वेता गिरिह्वा किणिही सिता च" सुश्रु० । आ+ह्वे-क । गिर्याह्वा·

ध्यत। "गिरीशः शिषीहिः भेवः निर्धाङ्गा रजनी-दयम्" सुश्रु०।

गिरीन्द्र पु० गिरिरिन्द्र इव श्रेष्ठत्वात् इन्त० वा। १हिमालये पर्वते शब्दराजान्द्रे ८१पृ० विवृतिः। २महादेवे च कैलासेश्वरत्वतस्य तथात्वम्। "आधत्त गिरीन्द्रोऽसौ उन्मादयति चेतसि" काशी० ६६ अ०।

गिरीश पु० गिरेः कैलासस्य ईशः। १महादेवे अमरः। "सुतां गिरीशप्रतिसक्तमानसाम्" कुमा०। गिरीणामीशः। २हिमालये। गिरां वाचामीशः। ३वाचस्पतौ च मेदि०।

गिर्वणस् पु० गिरा स्तुत्या वन्यते वन–कर्मणि असुन् सं-ज्ञात्वात् णत्वं पृषो० नोपपददीर्घः। १स्तवनीये देवभेदे। "गिर्वणा देवो भवति गीर्भिरेनं वनयन्ति" निरु० ६।१४। "सोमास इन्द्र! गिर्वणः" ऋ० १।५।७। "गीर्भिः स्तुतिभिः संभजनीयो देवविशेषः" भा०। कर्त्तरि असुन्। २स्तोतरि च। "धीरो गिर्वणस्यु विदानः" ऋ० १०।११।११। "गीर्भिर्वनन्ति भजन्ते इति गिर्वणसः स्तोतारः वनतेरसुनि रूपम् उपपददीर्घाभावश्छान्दसः। तदन्तात् क्यच्। "क्याच्छन्दसि" पा० उप्रत्ययः स्तो-तृन् कामयमानः" भा०। "परि त्वा गिर्वणो! गिर इमा भवन्तु विश्वतः" शत० ब्रा० २।६।१।२४।

गिर्वन् पु० गिरा वन्यते वन–विच् नि० उपपददीर्घाभावः। इन्द्रादौ देवे "इन्द्रो वै गिर्वा" शत० ब्रा० २।६।१।२४।

गिर्वाहस् पु० गिरा स्तुतिवाचा उह्यते नि० उपपददीर्घा-भावः। "स्तुतिवाक्यवाहनीये इन्द्रादौ देवे।" "न ह्यन्यं गिर्वाहो! अवाः" ऋ० ६।२४।६।

गिल गिल गिलने भक्ष० तु० पर० सेट्। गिलति गिलन् सार्वधातुकविषयोऽयम्। गिरतेः रस्य लः इत्येके। किन्तु गिलन इति निर्द्देशात् सौत्रोऽयं धातुरित्येव न्यायः।

गिल त्रि० गिल–क। १भक्षके। "गिलेऽगिलस्य" वार्त्ति० एतत्परे पूर्वस्य मुम्। तिमिङ्गिलः। "तिमिङ्गिलगि-लोऽप्यस्ति तद्गिलोऽप्यस्ति राघव!" गिलता तु न गिलगिलः "नेलगिले च" वा०। तिमिङ्गिलगिलः इत्यादौ मुम्। २कुम्भीरे पु० शब्दच०। तस्य सर्वपदा-र्थस्य चर्व्वणाभावेन गिलनात् तथात्वम्। कर्म्मणि मूल० क। ३जम्बीरे शब्दच० तस्य दन्तशठत्वेन चर्वणा-नर्हत्त्व गिलनात्तथात्वम्।

गिलगिल पु० गिलं कुम्भीरं गिलति गिल–क। अगिलस्ये-त्युक्तेः न मुम्। निक्राह्वे नक्रे (हाँगर)।

गिलग्राह पु० गिलं कुम्भीरं गृह्णाति ग्रह–अण् उप०स०। नक्रे राजनि०।

गिलन न० सौ० गिल–ल्युट्। गिलन इति निर्द्देशात् न गुणः। चर्वणमन्तरेण भक्षणे(गेला) अमरः।

गिलायु "यन्त्रिगले त्वामलकास्थिमात्रः स्थिरोऽल्परुक् स्यात् कफरक्तमूर्त्तिः। संलक्ष्यते सक्तमिवाशनञ्च स शस्त्र-साध्यस्तु गिलायुसंज्ञः" सुश्रुतोक्ते कण्ठरोगभेदे।

गिलि स्त्री गिल–भावे इन्। गिलने अमरटी०।

गिलित त्रि० गिल–क्त। भक्षिते अमरः।

गिलोड्य पु० मधुरफले वृक्षभेदे। "शतकाशिगलोपियालका-द्युपक्रमे "समासेन मधुरो वर्गः" सुश्रुतः।

गि(गे)ष्णु त्रि० "गे–गादाञ्चाभिष्णुच्" उणा० इष्णुच् आदुपः। इष्णुगिति केचित् पठन्ति तन्मते आतो लोपः। १गायने २सामादिगायके पु०। उज्ज्वलदत्तीये तु इष्णुजित्येव पाठः मतान्तरे एष्णुक् इति पाठान्तरसत्त्वात् आतो लोपे रूपसामान्येऽपि चित्स्वराभावात् स्वरे भेद इत्युक्तं तेन शब्दकल्पद्रुमे गिष्ण इत्यादिना शब्दकल्पनं प्रामादिकम्। तथा च गिष्णुरिति, गेष्णुरिति वा शब्दरूपद्वयम्।

गीत न० गै–गाने भावे क्त। गाने स्वरविशेषनिष्पाद्ये शब्दभेदे। तच्च द्विविधं लौकिकं वैदिकञ्च तत्र गान-शब्दे वैदिकगानकथनादिकमुक्तं लौकिकमुच्यते।

"धातुमात्रासमायुक्तं गीतमित्युच्यते बुधैः। तत्र नादात्मको धातुर्मात्रा त्वक्षरसञ्चयः"। तद्द्विविधं यथा "गीतञ्च द्विविधं प्रोक्तं यन्त्रगात्रविभागतः। यन्त्रं स्याद्वेणुवीणादि गात्रन्तु मुखजं मतम्। निबद्ध-मनिबद्धञ्च गीतं द्विविधमुच्यते। अनिबद्धं भवे-द्गीतं वर्णादिनियमं विना। तच्च गमकधात्वाद्यै रनिबद्धं विनाकृतम्। निबद्धञ्च भवेद्गीतं तालमान-रसाश्रितम्। छन्दोगमकधात्वाद्यैर्वर्णादिनियमैः कृ-तम्। ऋग्भ्यः पाठ्यमभूद्गीतं सामभ्यः समपद्यत। यजुर्भ्योऽभिनया जाता रसाश्चाथर्वणः स्मृताः। कृष सङ्गीतदर्पणम् "तालवाद्यानुगं गीतं नटीभिर्यत्र गीयते नृत्यस्यानुगतं रङ्गे तत्सङ्गीतकमुच्यते। सङ्गीतकेन रम्येण सुखं यस्य न चेतसि। मनुष्य-वृषभो लोके विधिनैव स वञ्चितः। संसारदुःख-दग्धानामस्माकमनुकम्पया। प्रभुणा शङ्करेणात्र गीतवाद्यं प्रकाशितम्। गीतं वाद्यं तथा नृत्यं तौर्य-त्रिकमिदं मतम्। तद्यं शब्दोऽप्यक्ते स्यात् तत्र-

केऽपि न दृश्यते। गीतज्ञो यदि गीतेन नाप्नोति परमं पदम्। रुद्रस्यानुचरो भूत्वा तेनैव सह मोदते। गीतेन हरिणा रक्ष प्राप्नुवन्त्यपि पक्षिणः। वनादाय्यान्ति फणिनः शिशवो न रुदन्ति च। हृदि चमत्कृतये नियतः परं कश्चिदपरोऽस्ति वत पञ्चमः। अपि च सता यदुनाथ मदावहा मधुरगीतवधीकृतचक्षुषः। परमानन्दविवर्द्धनमभिमतफल वशीकरणम्। सकल-जनचित्तहरणं विलासिनीनां परं गीतम्"। "शुद्धशाल-गसङ्कीर्णभेदाद्गीतं त्रिधा मतम्। एका चाद्यभवा यथा-क्षरं तत् पञ्चतानेश्वरः कैराते स्वरचक्रपालविकया मतं निरूपितं मया। ठेङ्कारवर्णवरःस्फुटौ द्विपदिका छन्दा-गवीषाखवाचस्मोदयतककवर्त्तनीति कथिताः शुद्धास्तु ते विंशतिः" सङ्गीतदा०। एकादीनामेतेषां विंशति संख्य-कानां प्रबन्धगीतानामङ्गानि षट् भवन्ति यथा "पदं तानो विरुदश्च तालः पाठः स्वरस्तथा। एकादीनां षडङ्गानि कथितानि विरिञ्चिना। पौनरुक्त्यं न देयीवे गीते दोषोऽभिजायते। शीघ्रोच्चारेण वर्णानां तथः चैव प्रका-रणे। विज्ञान्यत्वे विसन्धौ च संयुक्ताक्षरमोक्षणे। परिवर्त्तेऽक्षराणाञ्च ह्रस्वदीर्घव्यतिक्रमे"। शालगत्वं यथा "ध्रुवकोमण्ठकश्चैव प्रतिमण्ठोनिसारुकः। वासकः प्रतिवाभश्च तथान्या चैकतालिका। यतिश्च झुम्परि चेति शालगं सप्तमीरितम्"। सङ्कीर्णत्वं यथा "चैत्रोगङ्गकस्तथा न गणिका चर्चरीतिनाटोक्ती दोहा स्याद्धवलाधरागुणवत्ती गोता च गोविन्तथा। छेन्नो-कोष्यथ चारिका त्रिपदिकेत्येतानि कामद्विषा संक्षे-पेण चतुर्दश प्रकटितान्यत्नाक्रमाणि क्रमात्" सङ्गीतदा०। अधिकम् उद्बोधगब्दे १२७१ पृ० दृश्यम्। स्वार्थे क तत्रार्थे "काव्यालापाश्च ये केचित् गीतकान्यखिलानि च। शब्दमूर्त्तिधरस्यैते विष्णोरंशा महात्मनः" अग्निपु०। कर्मणि क्त। २शब्दिते मेदि०। ३स्तुते ४गान-कर्मणि कृतगाने त्रि०। "गीता सुगीता कर्त्तव्या" गानशब्दे उदा०।

गीतगोविन्द पु० गीतोगोविन्दोऽत्र। जयदेवकृते श्रीकृष्ण-चरितख्यापके द्वादशसर्गात्मके ग्रन्थभेदे। "यच्छृङ्गार विवेकतत्त्वमपि यत्काव्येषु लीलायितम् तत्सर्वं जय-देवपण्डितकवेः कृष्णैकतानात्मनः। सानन्दाः परि-शोधयन्तु सुधियः श्रीगीतगोविन्दितः" गीतगो०।

गीतप्रिय त्रि० गीतं प्रियमस्य। १गानरते २महादेवे पु० ३कुमारानुचरमातृकाभेदे स्त्री। "गीतप्रिया च कल्याणी कद्रुरोमाऽमिताशना" भा० शल्य० ४६ अ० मातृगणोक्तौ।

गीतमोदिन् त्रि० गीतेन मोदते मुद–णिनि। १गीतेना-मोदकर्त्तरि स्त्रियां ङीप्। २किन्नरे पु० शब्दर०।

गीता स्त्री गै–कर्मणि क्त। १गुरुशिष्यकल्पनया आत्मविद्योप-देशात्मके कथाविशेषे सा च भगवद्गीतारामगीतादिभेदात् बहुधा किन्तु भगवद्गीतायामेव प्रसिद्धिः। "गीता सुगीता कर्त्तव्या किमन्यैः शास्त्रविस्तरैः। या स्वयं पद्मनाभस्य मुखपद्मात् विनिःसृतेति" श्रीधरस्वामिधृतवचनम्। प्रसिद्ध गीतायास्तात्पर्य्यादि नीलकण्ठेन समर्थादि यथा "भारते सर्ववेदार्थो, भारतार्थश्च कृत्स्नशः। गीतायामस्ति, तेनेयं सर्वशास्त्रमयी मता। कर्मोपास्तिज्ञानभेदैः शास्त्रं काण्डत्रयात्मकम् भक्तिस्तूपासनाकाण्डात् तीयान्नातिरि-च्यते। तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते। इति श्रुत्यैव वेद्यस्य ह्युपास्यादन्यतेरिता। इयमष्टादशाध्यायी क्रमात् षट्कत्रिकेण हि। कर्मोपास्तिज्ञानकाण्डत्रितयात्मा निग-द्यते"। मधुसूदनसरस्वतीभिस्तु गीतागूढार्थदीपिकायां तत्प्रयोजनादिकं विस्तरेण दर्शितं यथा

सहेतुकस्य संसारस्यात्यन्तोपरमात्मकम्। परं निः-श्रेयसं गीताशास्त्रस्योक्तं प्रयोजनम्। सच्चिदानन्दरूप-त्वात् पूर्णं विष्णोः परं पदम्। यत्प्राप्तये समारब्धाः वेदाः काण्डत्रयात्मकाः। कर्मोपास्तिस्तथा ज्ञानमिति काण्डत्रयं क्रमात्। तद्रूपाष्टादशाध्यायी गीता काण्ड-त्रयात्मिका। एकत्रैकेन षट्केन काण्डमत्रोपलक्षयेत्। कर्मनिष्ठाज्ञाननिष्ठे कथिते प्रथमान्त्ययोः। यतः सम-च्चये नास्ति तयोरतिविरोधतः। भगवद्भक्तिनिष्ठा तु मध्यमे परिकीर्त्तिता। उभयानुगता सा हि सर्वविघ्ना-पनोदिनी। कर्ममिश्रा च शुद्धा च ज्ञानमिश्रा च सा त्रिधा। तत्र तु प्रथमे काण्डे कर्म तत्त्यागवर्त्मना। त्वंपदार्थो विशुद्धात्मा सोपपत्तिर्निरूप्यते। द्वितीये भगवद्भक्तिनिष्ठावर्णनया ततः। भगवान् परमानन्दस्तत्-पदार्थोऽवधार्य्यते। तृतीये तु तयोरैक्यं वाक्यार्थो वर्ण्यते स्फुटम्। एवमप्यत्र काण्डानां संबन्धोऽस्ति परस्परम्। प्रत्यध्यायं विशेषन्तु तत्रतत्रैव वक्ष्यते। मुक्तिसाधनपर्वेदं शास्त्रार्थत्वेन कथ्यते। निष्कामकर्मानुष्ठानं त्यागात् काम्यनिषिद्धयोः। तत्रापि परमोधर्मो जपस्तुत्यादिकं हरेः। क्षीणपापस्य चित्तस्य विवेके योग्यता यदा। नित्यानित्यविवेकस्तु जायते सुदृढस्तदा। इहामुत्रार्थ

वैराग्यं वशीकाराभिधं क्रमात्। ततः शमादिसंपत्त्या संन्यासनिष्ठता भवेत्। एवं सर्वपरित्यागान्मुमुक्षा जायते दृढा। ततो गुरूपसदनमुपदेशग्रहस्ततः। ततः सन्देहनाशाय वेदान्तश्रवणादिकम्। सर्वमुत्तरमीमांसाशास्त्रमत्रोपयुज्यते। ततस्तत्परिपाकेण निदिध्यासननिष्ठता। योगशास्त्रं तु संपूर्णमुपक्षीणं भवेदिह। क्षीणदोषे ततश्चित्ते वाक्यात्तत्त्वमतिर्भवेत्। साक्षात्कारो निर्विकल्पः शब्दादेवोपजायते। अविद्याविनिवृत्तिस्तु तत्त्वज्ञानोदये भवेत्। तत आवरणे क्षीणे क्षीयेते भ्रमसंशयौ। अनारब्धानि कर्माणि नश्यन्त्येव समन्ततः। न चागामीनि जायन्ते तत्त्वज्ञानप्रभावतः। प्रारब्धकर्मविक्षेपाद्वासना तु न नश्यति। सा सर्वतो बलवती संयमेनोपशाम्यति। संयमो धारणा ध्यानं समाधिरिति यत् त्रिकम्। यमादिपञ्चकं पूर्वं तदर्थमुपयुज्यते। ईश्वरप्रणिधानात्तु समाधिः सिध्यति द्रुतम्। ततोभवेन्मनोनाशवासनाक्षय एव च। तत्त्वज्ञानं मनोनाशो वासनाक्षय इत्यपि। युगपत्त्रितयाभ्यासाज्जीवन्मुक्तिर्दृढा भवेत्। विद्वत्संन्यासकथनमेतदर्थं श्रुतौ कृतम्। प्रागसिद्धो य एवांशो यत्नः स्यात्तस्य साधने। निरुद्धे चेतसि पुरा सविकल्पसमाधिना। निर्विकल्पसमाधिस्तु भवेदत्र त्रिभूमिकः। व्युत्तिष्ठते स्वतस्त्वाद्ये द्वितीये परबोधितः। अन्त्ये त्वुत्तिष्ठते नैव सदा भवति तन्मयः। एवम्भूतो ब्राह्मणः स्याद्वरिष्ठो ब्रह्मवादिनाम्। गुणातीतः स्थितप्रज्ञो विष्णुभक्तश्च कथ्यते। अतिवर्णाश्रमी जीवन्मुक्त आत्मरतिस्तदा। एतस्य कृतकृत्यत्वाच्छास्त्रमस्मान्निवर्त्तते। यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ। तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः। इत्यादिश्रुतिमानेन कायेन मनसा गिरा। सर्वावस्थासु भगवद्भक्तिरत्रोपयुज्यते। पूर्वभूमौ कृता भक्तिरुत्तरां भूमिमानयेत्। अन्यथा विघ्नबाहुल्यात् फलसिद्धिः सुदुर्लभा। पूर्वाभ्यासेन तेनैव क्रियते ह्यवशोऽपि सः। अनेकजन्मसंसिद्ध इत्यादि च वचो हरेः। यद्वा प्रागभवसंस्कारैरचिन्त्यत्वात्तु वस्तुनः। प्रागेव कृतकृत्यः स्यादाकाशात् फलपातवत्। न तं प्रतिकृतार्थत्वाच्छास्त्रमारब्धुमिष्यते। प्राक्सिद्धसाधनाभ्यासाद्दुर्ज्ञेया भगवत्कृपा। एवं प्राग्भूमिसिद्धावप्युत्तरोत्तरभूमये। विधेया भगवद्भक्तिस्तां विना सा न सिध्यति। जीवन्मुक्तदशायां तु न भक्तेः फलकल्पना। अद्वेष्टृत्वादिवत्तेषां स्वभावो भजनं हरेः। आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था अप्युरु-क्रमे। कुर्वन्त्यहैतुकीं भक्तिमित्थंभूतगुणो हरिः। तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते। इत्यादिवचनात् प्रेमभक्तोऽयं मुख्य उच्यते। एतत् सर्वं भगवता गीताशास्त्रे प्रकाशितम्। अतो व्याख्यातुमेतन्मम उत्सहते मनः। निष्कामकर्मानुष्ठानं मूलं मोक्षस्य कीर्त्तितम्। शोकादिरासुरः पाप्मा तस्य च प्रतिबन्धकः। यतः स्वधर्मविभ्रंशः प्रतिषिद्धस्य सेवनात्। फलाभिसन्धिपूर्वा वा साहङ्कारा क्रिया भवेत्। आविष्टः पुरुषो नित्यमेवमासुरपाप्मभिः। पुमर्थलाभायोग्यः सन् लभते दुःखसन्ततिम्। दुःखं स्वभावतो द्वेष्यं सर्वेषां प्राणिनामिह। अतस्तत्साधनं त्याज्यं शोकमोहादिकं सदा। अनादिभवसन्ताननिरूढं दुःखकारणम्। दुस्त्यजं शोकमोहादि केनोपायेन हीयताम्। एवमाकाङ्क्षयाविष्टं पुरुषार्थोन्मुखं नरम्। बुबोधयिषुराहेदं भगवान् शास्त्रमुत्तमम्"। व्यासप्रणीताध्यात्मरामायणान्तर्गता रामगीता भारताश्वमेधिकोक्ते ब्राह्मणगीतानुगीते देवीभागवतोक्ता देवीगीता वैष्णवभागवतोक्ता गोपीगीता नन्दोक्ता शिवगीता इत्यादयो बह्व्यो गीताः सन्ति। ताश्च सर्वा एव अध्यात्मविद्याप्रकाशिकाः। अपराधभञ्जे २२२ पृ० उक्तवाक्ये प्रत्यहं गीताध्यायपाठफलमुक्तम्।

गीतायन न० ६त०। गानसाधने वेणुरुद्रादौ "गीतायनैः दुन्दुभिशङ्खवेणुभिः" भाग० ४।७।६।

गीतासार पु० गीताया भगवद्गीतायाः सारः संक्षेपेणार्थकथनमत्र। गरुडपुराणान्तर्गते २३५ अध्यायादिरूपे भगवद्गीतार्थोक्तिसंक्षेपरूपग्रन्थे।

गीति स्त्री गै—भावे क्तिन्। १गाने। "तवास्मि गीतिरागेण हारिणा प्रसभं हृतः"। "कठोरारागपरिवाहिणी गीतिः" शकु०। "श्रुताप्सरोगीतिरपि क्षणेऽस्मिन्" कुमा०। "आर्याप्रथमदलोक्तं कथमपि लक्षणं भवेदुभयोः। दलयोः कृतयतिशोभां तां गीतिं गीतवान् भुजङ्गेशः" वृ० र० उक्ते २मात्रावृत्तभेदे।

गीतिका स्त्री गीतिरिव कायति कै—क। १गीतिरूपगाथायां "गायत्रीं पठते यस्तु वर्णसङ्करजस्तथा। गाथा च गीतिका चापि तस्य सम्पद्यते नृप!" भा० व० ८५ अ०। "गाथा स्वरनियमहीना गद्यवत्सु ऋषिभिः स्मृता। सा चैव पाठ्यगीतिवत् स्वरवर्णयुक्ता गीतिका" नीलक०। "सगणौ जयुग्मभरैः लघुगैः कथिता बुधैरिह गीतिका" वृ० र० टी० उक्ते २विंशत्यक्षरपादके समवृत्तछन्दोभे-

भेदे च। स्वार्थे क। गीतिका १गीतौ गाने।

गीथा स्त्री गै-थक्। वाचि। "एष उ वा उद्गीथः प्राणो वा उत् प्राणेन हीदं सर्वमुत्तब्धं, वागेव गीथा उत् गीथा चेति स उद्गीथः" शत०ब्रा० १४।४।१।२५। "वागेव गीथा उद्गीथाभिव्यक्तिरूपा गायतेः शब्दार्थत्वात्" भा०

गीरथ पु० गीः रथ इवास्य। १गीष्पतौ त्रिका०। २जीवा-त्मनि शब्दार्थचि०।

गीर्ण त्रि० गॄ-निगरणे शब्दे कर्म्मणि क्त। १वर्णिते २स्तुते ३गिलिते च अमरः। [अमरः।

गीर्त्ति स्त्री गॄ-भावे क्तिन्। १स्तुतौ २वर्णने ३गिलने च

गीर्देवी स्त्री गिरोऽधिष्ठात्री देवी। १सरस्वत्याम् शब्दरत्ना०।

गीर्पति पु० ६त० अहरा० वा रः। १वृहस्पतौ। २पण्डिते च पक्षे षत्वे गीष्पतिः गीःपतिरप्यत्र अमरः।

गीर्वा(र्वा)ण पु०गीरेव बाणः कार्य्यसाधनत्वादस्य। १देवे सुरे। बाणःस्वरूपार्थे गिरं स्तुतिरूपां वनुते वन—याचने अण् "पूर्वपदात् संज्ञायामगः" पा० णत्वम् उप०स०। देवानां स्तुतिप्रियत्वात् तथात्वमिति भेदः।

गीर्वा(र्वा)णकुसुम न० गीर्वा(र्वा)णप्रियं कुसुमम्। देवकुसुमे लवङ्गे राजनि० गीर्वाणपुष्पादयोऽप्यत्र।

गीर्लता स्त्री गीरिव विस्तीर्णा लता। महाज्योतिष्मतीलतायाम् राजनि०।

गीर्वत् त्रि० गीरस्त्यस्य मतुप् "छन्दसीरः" पा० मस्य वः। वाक्ययुक्ते छन्दस्येव। लोके न वः। गीर्मत् इति।

गु ध्वनौ अव्यक्तशब्दे भ्वा० आत्म० अक० अनिट्। गवते अगोष्ट। जुगुवे। "उपो वेनस्य जोगुवानः" ऋ० १।६१। १४। गुङ् अव्यक्ते शब्दे यङन्तात् यङ्लुकि पदव्यत्ययेन शानच्" भा०। "विश्वाहशक्रास जोगुवे" ऋ० ५।६४।२। "जोगुवे शब्दयामीति" भा० पूर्ववत् पदव्यत्ययः।

गु विष्ठोत्सर्गे तुदा० कुटा० पर० अक० अनिट्। गुवति अगुत जुगोद्। गूनः "ल्वादिभ्यः" पा० दीर्घः गूनः।

गुग्गु(ल्ग)लु पु० गुज-क्विप् गुक् व्याधिः ततो गुडति रक्षति गुड-कु वा डलयोरेकत्वम्। स्वनामख्याते वृक्षभेदे, अमरः। भरतस्तु इममदन्तमप्याह स्म। २रक्तशोभाञ्जनवृक्षे शब्दच०।

"श्रीवासकरसगुग्गुलुभल्लातककुन्दुरुकसर्जरसैः" वाकाकुन्दुरुगुग्गुलुम्लेच्छधूपककपित्थविल्वमध्यानि" वृ० स० ५७अ०। तस्य पर्य्यायभेदगुणादि भावप्र०उक्तं यथा

"गुग्गुलुर्देवधूपश्च जटायुः कौशिकः पुरः। कुम्भा-लु खलकं क्लीबे महिषाक्षः पलङ्कषः। महिषाक्षः महानीलः२ कुमुदः३ पद्म४ इत्यपि। हिरण्यः ५पञ्चमो ज्ञेयो गुग्गुलोः पञ्च जातयः। भृङ्गाञ्जनसवर्णस्तु महिषाक्ष इति स्मृतः। महानीलस्तु विज्ञेयः स्वनामसमलक्षणः। कुमुदः कुमुदाभः स्यात् पद्मो माणिक्यसन्निभः। हिरण्याख्यस्तु हेमाभः पञ्चानां लिङ्गमीरितम्। महिषाक्षो महानीलो गजेन्द्राणां हितावुभौ। हयानां कुमुदः पद्मः स्वस्त्यारोग्यकरौ परौ। विशेषेण मनुष्याणां कनकः परिकीर्त्तितः। कदाचिन्महिषाक्षश्च मतः कैश्चिन्नृणामपि। गुग्गुलुर्विशदस्तिक्तो वीर्य्योष्णः पित्तलः सरः। कषायः कटुकः पाके कटू रूक्षो लघुः परः। भग्नसन्धानकृद् वृष्यः सूक्ष्मः स्वर्य्यो रसायनः। दीपनः पिच्छिलो बल्यः कफवातव्रणापचीः। मेदोमेहाश्मवातांश्च क्लेदकुष्ठाममारुतान्। पिडकाग्रन्थिशोफार्शोगण्डमालाकृमीन् जयेत्। माधुर्य्याच्छमयेद्वातं कषायत्वाच्च पित्तहा। तिक्तत्वात् कफजित्तेन गुग्गुलुः सर्व्वदोषहा। स नवो वृंहणो वृष्यः पुराणस्त्वतिलेखनः। स्निग्धः काञ्चनसङ्काशः पक्वजम्बूफलोपमः। नूतनो गुग्गुलुः प्रोक्तः सुगन्धिर्यस्तु पिच्छिलः। शुष्को दुर्गन्धकश्चैव त्यक्तप्रकृतिवर्णकः। पुराणः स तु विज्ञेयः गुग्गुलुर्वीर्य्यवर्जितः। अम्लं तीक्ष्णमजीर्णञ्च व्यवायं श्रममातपम्। मद्यं रोषं त्यजेत् सम्यग्गुणार्थी पुरसेवकः" पुरः गुग्गुलुः।

अस्य स्थानविशेषे जन्मादिकथनं यथा "जायन्ते पुरपादपा मरुभुवि ग्रीष्मेऽर्कसन्तापिताः शीतर्त्तौ शिशिरेऽपि गुग्गुलुरसं मुञ्चन्ति ते पञ्चधा। हेमाभं महिषाक्षिलक्षमपरं स्यात् पद्मरागोपमं भृङ्गाभं कुमुदद्युतिं विधिना ग्राह्या परीक्षा ततः। वह्नौ ज्वलन्ति तपने विलयं प्रयान्ति क्षिप्यन्ति कोष्णसलिले पयसः समानाः। ग्राह्याः शुभाः परिहरेच्चिरकालजातान् कङ्कारवर्णसमपूतिविगन्धवर्णानिति" प्रयोगामृतम्। अस्य वह्निपु० उत्पत्तिस्थानकथनम् यथा

"गोरचना या सञ्जाता संजाता सर्व्वकामिका। गुग्गुलुस्तु ततो जातो गोमूत्राच्छुभदर्शनः"।

गुग्गुलुक त्रि० गुग्गुलुः पण्यमस्य किसरा० ष्ठन्। गुग्गुलुविक्रेतरि स्त्रियां षित्वात् ङीष्।

गुग्गुलुगन्धि पुंस्त्री गुग्गुलुर्गन्धो वेगोऽस्य स्वार्थे ग-

स्यात् समा०। नवि"गावो गुग्गुलुगन्धयः" प्रा०त०धृतः गुग्गुलोर्गोमूत्रभवत्वात् गोसम्बन्धत्वम् गुग्गुलुशब्दे तत्कथा। गुग्गुलोर्गन्ध इव गन्धोऽस्य वा इत् समा०। २गुग्गुलुगन्धयुक्ते लि०।

गुङ्गू स्त्री कुङ्+पृषो०। कुहूतिथौ। "या गुङ्गूर्या सिनीवाली या राका या सरस्वती" ऋ० २।३२।८। "अत्र गुङ्गूशब्देन राकासिनीवाल्योः साहचर्य्यात् कुहूरुच्यते" भा०।

गुच्छ(त्स) पु०गु—सम्प०क्विप् गुतं छ्यति स्यति वा छो —सो—पा क। कलिकाकुसुमादिसमूहयति १स्तबके, काण्डशून्ये मूलत एव शाखाप्रधानसंघातके धान्यमल्लिकादेः २स्तम्बे, द्वात्रिंशद्यष्टिके ३हारभेदे, ४मयूरपुच्छे च मेदि०। ५मल्लिकादौ च "गुच्छगुल्मं तु विविधं तथैव तृणजातयः। बीजकाण्डरुहाण्येव प्रताना वल्ल्य एव च। तमसा बहुरूपेण वेष्टिताः कर्म्महेतुना। अन्तःसंज्ञा भवन्त्येते सुखदुःखसमन्विताः" मनुना तेषां कर्म्महेतुतोक्ता। "मूलतएव यत्र लतासमूहो भवति न प्रकाण्डानि ते गुच्छा मल्लिकादयः, गुल्मा एकमूलाः संघातजाताः शरेक्षुप्रभृतयः" कुल्लू०। ६गुच्छकरञ्जे मेदि०। स्तबके पु० स्त्री राजनि० स्त्रियां ङीप्। "मधुरगुच्छदगुच्छगन्धयः" माघः। स्वार्थे क। गुच्छक उक्तार्थेषु। संज्ञायां कन्। रीठाकरञ्जे पत्निपर्णे न० भाव०।

गुच्छ(त्स)कणिश पु०गुच्छः कणिशोऽस्य। धान्यभेदे राजनि०

गुच्छ(त्स)करञ्ज पु० गुच्छाकारः करञ्जः। करञ्जभेदे राजनि०। "कटुर्गुच्छकरञ्जस्तु तिक्तोष्णो विषवातहृत्। कण्डूविचर्चिकाकुष्ठत्वग्दोषनाशनः" राजनि०।

गुच्छ(त्स)दन्तिका स्त्री गुच्छीभूता दन्ताः पुष्परूपाः सन्त्यस्याः ठन्। कदल्याम् राजनि०। तस्या हि मोचकरूपे पुष्पे गुच्छाकृतदन्तरूपत्वात्तथात्वम्।

गुच्छ(त्स)पत्र पु० गुच्छाकृतीनि पत्राण्यस्य। तालवृक्षे राजनि०। तस्य हि प्रत्येकपत्रस्य गुच्छात्मकत्वात्तथात्वम्।

गुच्छ(त्स)पुष्प पु०गु(त्सा)च्छाकृतीनि पुष्पाण्यस्य। सप्तच्छदवृक्षे २रीठाकरञ्जे ३धातक्यां स्त्री राजनि० ङीप्।

गुच्छ(त्स)फल पु० गु(त्सा)च्छाकृतीनि फलान्यस्य। १रीठाकरञ्जे, २राजादन्यां, ३कतके च। ४अग्निदमन्यां, ५काकमाच्यां, ६द्राक्षायां ७कदल्याञ्च स्त्री राजनि० टाप्।

गुच्छ(त्स)बध्ना स्त्री गुच्छेन बध्यते बन्ध—बा० रक्। गुण्डालाहृते राजनि०। [गुण्डालमोहृते राजनि०।

गुच्छ(त्स)मूलिका गुच्छाकृति मूलमस्या कप् अतइत्वम्।

गुच्छा(त्सा)र्द्ध पु० गु(त्सा)च्छ इव ऋध्नोति ऋध—अच्। चतुर्विंशतियष्टिके हारभेदे। ६त०। गुच्छ(त्स)स्यार्द्धे पु०न०। अमर०। [आ+ला—क वा०। मूलके राजनि०।

गुच्छा(त्सा)ल पु०गुच्छाय अलति अल—अच् गुच्छमालाति

गुच्छा(त्सा)हृकन्द पु० गुच्छमाह्वयति आ+ह्वे—क गुच्छाह्वः कन्दोऽस्य। गुलञ्चकन्दे राजनि०।

गुज ध्वनौ तुदा० कुटा० पर० अक० सेट्। गुजति अगुजीत् जुगोज। प्रनिगुजति। [जुगोज।

गुज कूजने भ्वा० पर० अक० सेट्। गोजति अगोजीत्।

गुञ्ज कूजने भ्वा०पर०सक०सेट् इदित्। गुञ्जति अगुञ्जीत् जुगुञ्ज गुञ्जितम् गुञ्जः गुञ्जन्। (गुनगुन) इति ध्वनितमिह कूजनम्। "न जुगुञ्ज यः कलमिति"। "न गुञ्जितं तच्च जहार यन्मनः"। "रेणून् प्रपूरिरे गुञ्जा जुगुञ्जुः भ्रमरपङ्क्तयः" भट्टिः। "लताकुञ्जं गुञ्जन्मदवदलिपुञ्जं चपलयन्" "गुञ्जन् मत्तमधुव्रतः" सा० द०।

गुञ्ज(ञ्जं)री स्त्री १रागिणीभेदे। तत्स्वरूपं सङ्गीतदा० उक्तं यथा "श्यामा सुकेशी मलयद्रुमाणां मृदूल्लसत्पल्लव-तल्पयाता। श्रुतेः स्वराणां दधती विभागं तन्त्रीमुखात् दक्षिणगुञ्ज(ञ्जं)रीयम्" कालभेदे तस्या गानं निषिद्धं तत्रैव "नाटी गौडी वराटी च गुञ्ज(ञ्जं)री दैशिरेव च। पूर्वाह्णे गानमेतेषां निषिद्धमिति तद्विदः" २रागभेदे च "गुञ्ज(ञ्जं)रीरागेकतालीतालेन गीयते" गीतगो०।

गुञ्ज पु० गुञ्ज—अच्। १पुष्पस्तबके शब्दर०। भावे घञ्। गुञ्जने (गुनगुन) इति २ध्वनौ च। भावे ल्युट्। गुञ्जनमप्यत्र ध्वनौ। [शब्दच०।

गुञ्जकृत् पु० गुञ्जं ध्वनिभेदं करोति कृ—क्विप्। १भ्रमरे

गुञ्जा स्त्री गुञ्ज—अच्। १लताभेदे (कुँच) तत्फलेऽपि हरीतक्यादिरित्यादणो लुक्। "तुल्या यवाभ्यां कथितात्र गुञ्जेति" लीलावती। २गोधूमद्वयमाने, राजनि० ३चतुर्धान्यमाने, वैद्यकम् "श्वेता रक्तोच्चटा प्रोक्ता कृष्णला चापि सा स्मृता। रक्ता सा काकचिञ्ची स्यात् काकणन्ती च रक्तिका। काकादनी काकपीलुः सा स्मृता काकवल्लरी" "श्वेतरक्तप्रभेदेन ज्ञेयं गुञ्जाद्वयं बुधैः। गुञ्जाद्वयं तु केश्यं स्यात् वातपित्त-

ज्वरापहम् । श्लेष्मपित्तश्वासास्यामदविनाशनम् । नेत्रामयहरं हृद्यं बल्यं कण्डूव्रणं हरेत् । कृमीन्द्रलुप्तकुष्ठानि रक्ता च धवलाऽपि च" भावप्र० तद्गुणा उक्ताः । सितगुञ्जा चाभिचारकर्मभेदे विहिता । "अर्पिता सितगुञ्जानां कुड़वं कुलिकोदये" शा० ति० नवदुर्गामन्त्राभिचारे । तत्र चार्त्तवैदिकपौराणिककर्म्मेषु नियमिता गुञ्जा वैद्यके तु रक्तवर्णमितेति भेदः । कर्षशब्दे १७७४पृ०दृश्यम् । "सहसि प्रवणैरुपाचितं न हि गुञ्जाफलमेति सोष्मताम्" माघः । "अन्तर्विषमया ह्येता बहिश्चैव मनोरमाः गुञ्जाफलसमाकाराः स्वभावादेव योषितः" पञ्चत० । "तेनेयं मधुगन्धलुब्धमनसा गुञ्जालता सेव्यते" भ्रमरा० । कर्त्तरि अच् । ४पटहे । भावे घञ् । ५कलध्वनौ मेदि० ६चञ्चार्यां त्रिका० । आधारे घञ् । ७मदिरागृहे शब्दरत्ना० । तत्र सुरासवगन्धेन भ्रमरगुञ्जावाकुलत्वात् तथात्वम् ।

गुञ्जिका स्त्री गुञ्जा+संज्ञायां कन् । नियमपरिमाणे शब्दच० ।

गुटिका स्त्री गुडिव स्वार्थे क पृषो० । वटिकायाम् वर्त्तुलाकारे पदार्थे । "समन्ने गुटिकापातः" ज्यो० । "गुटिकापातादिना व्यञ्जनं वा विभागः" दायभागः । "निर्धौतहारगुटिकाविशदं हिमाम्भः" रघुः । कवभावे ङीप् गुटीत्यपि तत्रार्थे ।

गुटिकाञ्जन न० "गैरिकं सैन्धवं कृष्णा नागरञ्च यथोत्तरम् । द्विगुणं पिष्टमद्भिस्तु गुटिकाञ्जनमिष्यते" सुश्रुतोक्ते १अञ्जनभेदे । गुटिका वटिका तथाभूतमञ्जनमित्यर्थः । "अञ्जनं क्रियते येन तद्द्रव्यमञ्जनं मतम् । रसो वटी तथा चूर्णमिति त्रिविधमञ्जनम्" भावप्र० । सुश्रुतेऽपि "वटिकारसचूर्णानि त्रिविधान्यञ्जनानि च" ।

गुठ वेष्टने चुरा० उभ० इदित् सक० सेट् । गुण्ठयति-ते अजुगुण्ठत्-त । गुण्ठितः गुण्ठनम् । "प्रतिपद्य यदा स्ततुर्धरणीरेणुगुण्ठितः" भा०आ० ७४ अ० । "अग्निहोत्रं त्रयोवेदास्त्रिदण्डं भस्मगुण्ठनम् । बुद्धिपौरुषहीनानां जीविकेति बृहस्पतिः" सर्वद० । अव+समन्तात्-वेष्टने । "रजनीतिमिरावगुण्ठिते पुरमार्गे" कुमा० ।

गुड़ वेष्टने रक्षणे चूर्णने च चुरा० उभ० इदित् सक० सेट् । गुण्डयति-ते अजुगुण्डत्-त । गुण्डः गुण्डिता । गुण्डनं गुण्डा । [अगुडीत् जुगोड ।

गुड़ रक्षणे आघाते च तुदा० कुटा० पर०सक०सेट् । गुडति ।

गुड़ पु० गु-ड कित् । १इक्षुविकारे इक्षुशब्दे ८०६ पृ० विवृतिः । "ऐक्षवं गुडवर्जितम्" ति०त० । गुडेन निर्वृत्तादि गुड+अण्०र । गुडर गुडनिर्वृत्ते त्रि० । गुडाय साधु गुडा० ठञ् । गौडिक गुडसाधने इक्षौ । भक्ष्येण मिश्रणे अ० गुडधाना गुडौदन गुडमिश्रितधानादौ । "सिता चतुर्गुणा देया वटीषु द्विगुणो गुडः" वैद्यकम् । २गोले वर्त्तुलाकारपदार्थे "माहुरायसन् महीपाल ! कार्ष्णायसमया गुडाः" भा० द्रो० २०० अ० ३हस्तिसन्नाहे मेदि० । ४ग्रासे हेमच० । ५कार्पासी स्त्री राजनि० । ६स्नुहीवृक्षे स्त्री गुडाप्रायाः केशा यस्य । गुडाकेशः अर्जुनः । उज्ज्वलद० ।

गुडक त्रि० गुडेन पक्वः या० कन् । १गुडपक्वे औषधादौ गुड+स्वार्थे क । २गोलाकारे पदार्थे । "सभुशुण्डिप्रासगुडकाः" भा०व० १५अ० । "प्रासगुडकाः सर्वलौहाः प्रासाभाः" नील० । "नीतौ च तद्युक्तात्" पा० परम्परया अनुकम्पायाम् कन् । अनुकम्प्यपुत्रादौ दीयमाने ३गुडद्रव्ये च । इन्त ते धानकाः गुडका एकम्" सि०कौ० ।

गुडकरी स्त्री रागिणीभेदे हलायु० ।

गुडकुष्माण्डक न० चक्रदत्तोक्ते औषधभेदे यथा ।

"कुष्माण्डकं पलशतं सुस्विन्नं निष्कुलीकृतम् । प्रस्थं घृतस्य तैलस्य तस्मिंस्तप्ते प्रदापयेत् । त्वक्पत्रधन्याकव्योषजीरकैलाद्वयानलम् । ग्रन्थिकं चव्यमातङ्गपिप्पलीविश्वभेषजम् । शृङ्गाटकं कसेरुञ्च प्रलम्बं तालमस्तकम् । चूर्णीकृतं पलांशञ्च गुडस्य च तुलां पचेत् । शीतीभूते प्रदाप्यन्तौ मधुनः संप्रदापयेत् । कफपित्तानिलहरं मन्दाग्नीनाञ्च शस्यते । कृशानां बृंहणं श्रेष्ठं वाजीकरणमुत्तमम् । प्रमदासु प्रसक्तानां ये च स्युः क्षीणरेतसः । क्षयेण च गृहीतानां परमेतद् भिषग्जितम् । कासं श्वासं ज्वरं हिक्कां हन्ति छर्दिमरोचकम् । गुडकुष्माण्डकं ख्यातमश्विभ्यां समुदाहृतम् । खण्डकुष्माण्डवत् पाकं स्निग्धकुष्माण्डकद्रवः ।"

गुडची स्त्री गुडेन चीयते ची-ड गौ०ङीष् । गुडूच्याम् भरतः ।

गुडतृण न० गुडसाधनं तृणप्रधानं या तृणम् शा०त० । १इक्षौ राजनि० पृषो० । गुडतिक्तमप्यत्र शब्दरत्ना० ।

गुडत्वच् स्त्री गुड इव मधुरा त्वग् यस्याः । (दारचिनि) ख्याते पदार्थे शब्दरत्ना० । "त्वक् स्वाद्वी तु गुडत्वक् स्यात् तथा दारुसिता मता । उक्ता दारुसितं स्वाद्वी तिक्ता

वातिलपित्तहृत् । सुरभिः शुक्रदा बल्या सुखशोषतृ-षापहा" भावप्र० ।

गुडत्वचा स्त्री गुड इव मधुरा त्वचा यस्याः । गुडत्वचि (दारचिनि) ख्याते पदार्थे शराजभोज्ये (जयन्ती) न० शब्दच० ।

गुडदारु न० गुडप्रधानं दारु शाक०त० । इक्षौ त्रिका० ।

गुडधेनु स्त्री दानार्थं गुडनिर्मिते धेनुभेदे । तद्विधिश्च हेमा०दा० यथा "प्रथमा गुडधेनुः स्यात् घृतधेनुस्तथाऽपरा । तिलधेनुस्तृतीया तु चतुर्थी जलसंज्ञिता । क्षीरधेनुश्च विख्याता मधुधेनुस्तथाऽपरा । सप्तमी शर्कराधेनुर्दधिधेनुस्तथाऽष्टमी । रसधेनुर्नवमी स्याद्दशमी स्यात् स्वरूपतः" इत्युपक्रमे "एतासां तु विधानस्य समाचक्ष्व जनार्दन ! । किंरूपं केन मन्त्रेण दातव्या तदिहोच्यताम् । मत्स्य उवाच । गुडधेनुविधानस्य यद्रूपमिह यत्फलम् । तदिदानीं प्रवक्ष्यामि सर्वपापविनाशनम् । कृष्णाजिनं चतुर्हस्तं प्रागग्रीवं विन्यसेद्भुवि । गोमयेनोपलिप्तायां दर्भानास्तीर्य सर्वतः । लघ्वेणकाजिनं तद्वत्तस्य परिकल्पयेत् । प्राङ्मुखीं कल्पयेद्धेनुमुदक्पादां सवत्सकाम्" । एणकाजिनं कृष्णाजिनं प्राङ्मुखीं प्राक्शिरसमित्यर्थः । "तदुत्तरेण वत्सोऽपि तथैव परिकल्पनीयः । "उत्तमा गुडधेनुः स्यात्सदा भारचतुष्टयम् । वत्सस्तु भारेण कृतेत भाराभ्यां मध्यमा स्मृता । अर्द्धभारेण वत्सः ! स्यात् निजवित्तानुसारतः" । निजवित्तानुसारत इति इयमुत्तममध्यमादिकल्पना निजवित्तानुसारतः कर्त्तव्येत्यर्थः । "धेनुवत्सौ घृतास्यौ तौ सितसूक्ष्माम्बरावृतौ । शुक्तिकर्णाविक्षुपादौ शुचिमुक्ताफलेक्षणौ । सितसूत्रशिरालौ तौ सितकम्बलकम्बलौ । ताम्रककुत्पृष्ठौ तौ सितचामररोमकौ" । कक्कूकं ककुत्प्रदेशः । "विद्रुमभ्रूयुगोपेतौ नवनीतस्तनान्वितौ । क्षौमपुच्छौ कांस्यदोहाविन्द्रनीलकतारकौ । सुवर्णशृङ्गाभरणौ राजतखुरसंयुतौ । नानाफलमयैर्दन्तैर्घ्राणगन्धकरण्डकौ" । अत्र च भारतः परिमाणतश्च फलविशेष इति यथाशक्ति सुवर्णशृङ्गादित्वमवधेयम् । "इत्येवं रचयित्वा तु धूपदीपैरथार्चयेत्" । "विधानमेतद्धेनूनां सर्वासामिह पठ्यते" । सर्वासामत्रघृतधेनुव्यतिरिक्तानामित्यवगन्तव्यम् । तथा "एतदेव विधानं स्यात् त एवोपस्कराः स्मृताः । मन्त्रावाहनसंयुक्ताः सदा पर्वणि पर्वणि । यथाश्रद्धं प्रदातव्या भुक्तिमुक्तिफलप्रदाः । गुडधेनुप्रसङ्गेन सर्वासामपि कीर्त्तितम् । अयने विषुवे पुण्ये व्यतीपातेऽथ वा पुनः । गुडधेन्वादयो देया उपरागादिपर्वसु" मत्स्यपु० । अत्र घृतादिधेनुद्रव्यपरिमाणमपि गुडधेनूक्तमेव । "विधानमेतद्धेनूनां सर्वासामपि पठ्यते" इत्यतिदेशात् "कुम्भाः स्युर्द्रवधेनूनामितरासान्तु राशयः" इति तु भारचतुष्टयादिपरिमितस्य द्रवद्रव्यस्य कुम्भाधारतयावस्थापनम्" हेमाद्रिदानखण्डम् ।

अन्यत् क्षीरधेनुशब्दे २२७२ पृ० दर्शितरीत्या कार्यम्" "धेनुवत्सौ तदा तौ तु सितसूक्ष्माम्बरावृतौ । शुक्तिकर्णाविक्षुपादौ शुचिमुक्ताफलेक्षणौ । सितसूत्रशिरालौ तु सितकम्बलकम्बलौ । ताम्रककुत्पृष्ठौ तु सितचामररोमकौ । विद्रुमभ्रूयुगयुतौ नवनीतस्तनान्वितौ । क्षौमपुच्छौ कांस्यदोहाविन्द्रनीलकतारकौ । इत्येवं रचयित्वा तु धूपदीपैः समर्चयेत्" पद्मपु० ।

गुडपाक पु० ६त० । गुडस्य पाके वैद्यकोक्ते औषधपाकभेदे तत्पाकप्रकारः चक्रदत्तेनोक्तो यथा "नोयपूर्वे यदा पात्रे क्षिप्तो न प्लवते गुडः । क्षिप्तश्च निस्तलिकेषु परितस्तु न शीर्य्यते । यदा दर्वीविलेपः स्यादाम्रवत्तन्तुलीभवेत् । एष पाको गुडादीनां सर्वेषां परिकीर्त्तितः" । "सुखनद्धः सुखस्पर्शो गुडः पाकमुपागतः । पीडितो भजते तन्तु गन्धवर्णरसान्वितम्" ।

गुडपिप्पलीघृत न० चक्रदत्तोक्ते औषधभेदे ।

"सपिप्पलीगुडं सर्पिः पचेत् क्षीरचतुर्गुणे । विनिहन्त्यम्लपित्तञ्च शूलञ्च परिणामजम्" ।

गुड़पुष्प पु० गुड इव मधुरं पुष्पमस्य । मधूकवृक्षे (मौल) (महुया) अमरः ।

गुड़फल पु० गुड इव मधुरं फलमस्य । पीलुवृक्षे अमरः ।

गुड़भल्लातक पु० गुडेन पक्वः भल्लातकः । पाकविशेषेण गुड़पक्वे भल्लातकादिरूपे औषधभेदे चक्र० तत्पाको यथा "भल्लातकसहस्रे द्वे जलद्रोणे विपाचयेत् । पादशेषे रसे तस्मिन् पचेद्गुडतुलां भिषक् । भल्लातकसहस्रार्द्धं छित्त्वा तत्रैव दापयेत् । सिद्धेऽस्मिन् त्रिफलाव्योषयमानीमुस्तसैन्धवम् । कर्षांशं तत्र दद्यात् त्वगेलापत्रकेशरम् । खादेदग्निबलापेक्षी प्रातरुत्थाय मानवः ! । कुष्ठार्शःकामलामेहप्लीहगुल्मपाण्डुताः । हन्यात् प्लीहोदरं कासक्रिमिरोगभगन्दरान् । गुडभल्लातकोह्येष सर्वार्शोविकारिणाम्" । प्रकारान्तरं यथा "इन्द्रभूरुहता भार्गी शटङ्गा चित्रकं शटी । भल्लातकसहस्रस्य पलार्धं क्वाथयेद् बुधः । पादशेषे जलद्रोणे रसे तस्मिन्

विपाचयेत् । दत्त्वा गुडतुलामेकां लेहीभूतं समुद्धरेत् । शीतिभूते पिप्पलीतैलं भावयेच्च दापयेत् । कुडवं कुडव-मात्रं तमेकामरिचन्तथा । अर्शःकासमुदावर्त्तं पाण्डुत्वं शोथमेव च । नाशयेदग्निसादञ्च गुडभल्लातकः स्मृतः” ।

गुड़भा स्त्री गुड इव भाति भा—क । यावनालशर्करायाम् । राजनि० । [(वनुकामटे । शब्दच० ।

गुड़मूल पु० गुड इव मधुरं मूलमस्य । क्षुद्रमारिषशाके

गुड़ल न० गुडं कारणतया लाति ला—क । १गौड्यां मदिरायां शब्दच० । २गुडोत्पन्ने त्रि० ।

गुड़वीज पु० गुड इव मधुरं बीजमस्य ।।मसूरे राजनि० ।

गुड़शर्करा स्त्री गुडजाता शर्करा । गुडजातशर्करायाम् त्रिका० ।

गुड़शिग्रु पु०गुड इव मधुरः शिग्रुः । रक्तशोभाञ्जने शब्दच०

गुड़ा स्त्री गु—ड किच् । १स्नुहीवृक्षे २वटिकायां गुटिकायां मेदि० । ३कार्पास्यां राजनि० ।

गुड़ाका स्त्री गुडि वेष्टने वा० आकन् उपधालोपश्च । १आलस्ये २निद्रायाञ्च ।

गुड़ाकेश पु० गुडा स्नुहीव केशा यस्य उज्ज्व० गुडाकाया निद्राया आलस्यस्य वा ईशः । २गुडाकृत्केशयुक्ते अर्ज्जुने । “गुडाकेशः फाल्गुनः” उज्ज्व० । ३जिता-लस्ये “एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परन्तपः” गीता । “गुडाकेशो जितालस्यः” मधुसूदनः ३शिवे जटा० ।

गुड़ाचल पु० दानार्थं कल्पिते गुडनिर्मिते मेरुरूपे पर्वते “प्रथमो धान्यशैलः स्यात् द्वितीयो लवणाचलः । गुडाचलस्तृतीयस्तु” पद्मपु० दश मेरूक्तौ । गुड-पर्वतादयोऽप्यत्र । तद्विधिः हेमा० दा० मत्स्यपु० ।

“ईश्वर उवाच । ‘अथातः संप्रवक्ष्यामि गुडपर्वतमु-त्तमम् । यत्प्रदानान्नरः स्वर्गमाप्नोति सुरपूजितम् । उत्तमो दशभिर्भारैर्मध्यमः पञ्चभिर्मतः । त्रिभिर्भारैः कनिष्ठः स्यात्तदर्द्धेनाल्पवित्तवान्” । भारः, परिमाणशब्दे व्याख्यातः । “तद्वदामन्त्रणं पूजा हैमवृक्षसुरार्चनम् । विष्कम्भपर्वतांस्तद्वत् सरांसि वनदेवताः । होमं जागरणं तद्वल्लोकपालाधिवासनम् । धान्यपर्वतवत् कुर्य्यादिमं म-न्त्रमुदीरयेत् । यथा देवेषु विश्वात्मा प्रवरोऽयं जनार्दनः । सामवेदस्तु वेदानां महादेवस्तु योगिनाम् । प्रणवः स-र्वमन्त्राणां नारीणां पार्वती यथा । तथा रसानां प्रवरः सदैवेक्षुरसो मतः । मम तस्मात् परां लक्ष्मीं

ददस्व गुडपर्वत ! । यस्मात् सौभाग्यदायिन्या भ्राता त्वं गुडपर्वत ! । निवासश्चापि पार्वत्यास्तस्मात् शान्तिं प्रयच्छ मे । अनेन विधिना यस्तु दद्यात् गुडमयं गिरिम् । पूज्यमानः स गन्धर्वैर्गौरीलोके महीयते । पुनः कल्प-शतान्ते तु सप्तद्वीपाधिपो भवेत् । आयुरारोग्यसम्पन्नः शत्रुभिश्चापराजितः” इति पद्मपुराणोक्तो गुडपर्वत दान-विधिः । “श्रीभगवानुवाच । अतः परं प्रवक्ष्यामि गुडपर्वतमुत्तमम् । सर्वपापहरं पुण्यं सौभाग्यजननं परम् । पुष्टिदं शान्तिदञ्चैव सुखदं दिव्यभोगदम् । भा-रैकं दशभिः कुर्य्यात्पञ्चभिस्त्रिभिरपि वा भवेत् । पूर्ववत् मण्डपं कृत्वा सर्वोपकरणानि च”। पूर्ववदिति, ब्रह्माण्ड-पुराणोक्तधान्यपर्वतवदित्यर्थः । लोकपालसमोपेतं तथा काञ्चनशृङ्गिणम् । शुक्लाम्बरविचित्राङ्गं वस्त्रालङ्कृतविग्र-हम् । प्रवालकलशोपेतं इक्षुदण्डोपशोभितम् । वितानं राजतन्तस्य मेखलाकारसंवृतम् । कुर्य्यात्ताम्रमयं चार्घ्यं नानाधातुविभूषितम् । कृत्वा तथोत्तरं चैवं सर्वधान्यस-मावृतम् । सर्वौषधिसमोपेतं सस्यं समन्ताद्भवम् । कल्पयित्वा विधानेन अर्पितानं विचक्षणैः । कुण्डमेकं ततः कृत्वा चतुःकोणं स्वलङ्कृतम् । नियोज्यास्तत्र वि-द्वांसो ब्राह्मणाः संशितव्रताः । मध्यमो गुरुरत्नोक्तमान् सर्वान् पूजयेत्ततः । पूजितास्ते यथान्यायं होमं कुर्यु-रतन्द्रिताः । लोकपालान् ग्रहांश्चैव ब्रह्मादींश्च विधा-नतः । स्वलिङ्गोक्तैश्च मन्त्रैश्च होमयेयुर्द्विजोत्तमाः । महाव्याहृतिभिश्चैव अयुतं तत्र होमयेत् । आचार्य्यः-श्च विप्रैस्तैर्मौनेन सुसमाहितः । ब्रह्मघोषरतश्चापि कारयित्वा महोत्सवम् । एवं विधिं तदा कृत्वा पूर्वेद्युः श्रद्धयान्वितः । दद्यात्तं माघमासस्य तृतीयायां विशेषतः । चैत्रस्य वा विधानेन तृतीयायां प्रदापयेत् । अन्येष्वपि च कालेषु ग्रहणादिषु कारयेत् । त्वं रसानां वरो नित्यं देवानाञ्च सदा प्रियः । सुखं प्रयच्छ मे नित्यं नमस्ते पर्वतोत्तम ! । यावद्भूः सागरा नद्यो यावच्चन्द्रार्कतारकाः । तावन्मे त्वं सुखं यच्छ सौभाग्यमतुलं तथा । एवं सं-पूजयित्वा तं ब्राह्मणानां निवेदयेत् । आचार्यं पूजयेत्-पश्चाद्धीनान्यकृपणानपि । विसृज्य ब्राह्मणांश्च कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् । तस्मिन् दिने च भोक्तव्यं मधुर क्षारवर्ज्जितम् । अनभ्यालेपनञ्चैव कर्त्तव्यो जयकरः । तस्मादेवमिदं दानं फलसुसमभिप्सता । गतिश्च शाश्वतीं लोके सौभाग्यं रूपमेव च । अनेन विधिना चैव दत्त्वा

गुडपर्वतः। विप्रद्वारस्तु कर्त्तव्यः शेषं पूर्ववदाचरेत्। दानमेतत् प्रशस्तं स्यात् स्त्रीणां राजन् विशेषतः। सौभाग्यराज्यकामस्य सर्वस्यापि विधीयते। पूर्वोक्तञ्च फलं प्राप्य ततश्चन्द्रो हि जायते” इति ब्रह्माण्डपुराणोक्तो गुडपर्वतदानविधिः”।

गुडादि पु० पा० गण० उक्ते साध्वर्थे ठञ्निमित्ते शब्दगणे स च गणः “गुड कुल्माष सक्तु अपूप मांसौदन इक्षु वेणु संग्राम सङ्घात संक्राम संवाह प्रवास निवास उपवास” “गुडादिभ्यष्ठञ्” पा० गुडाय साधु गौडिक इक्षुः।

गुडापूप पु० गुडेन मिश्रितः अपूपः। गुडमिश्रिते पिष्टके “तदस्मिन्नन्नं प्रायेण संज्ञायाम्” पा० कन् टाप्। गुडापूपिका पौर्णमासी सि०कौ०।

गुडाशय पु० गुड इव मधुररसआशेतेऽस्मिन् आ+शी आधारे अच् इत०। आक्षोटवृक्षे (आखरोट) राजनि०।

गुडगुडायन न० “वक्षसि मारुतं रोद्धा कुक्षिपार्श्वव्यवस्थितः। संनिरुद्धः करोत्याशु ध्वानं गुडगुडायनम्” सुश्रुतोक्ते रोधनवायुजनिते शब्दभेदे।

गुडु(डू)ची स्त्री गुड–रक्षणे बा० ऊ(ऊ)चट् ङीप्। स्वनामख्यातायां लतायाम्। तस्या उत्पत्तिगुणादिकं भावप्र० उक्तं यथा

“हते तस्मिन् सुराराती रावणे बलगर्विते। देवराजः सहस्राक्षः परितुष्टोऽतिराघवे। तत्र ये वानराः केचिद्राक्षसैर्निहता रणे। तानिन्द्रो जीवयामास संसिच्यामृतवृष्टिभिः। ततो येषु प्रदेशेषु कपिगात्रात् परिच्युताः। पीयूषबिन्दवः पेतुस्तेभ्यो जाता गुडूचिका। गुडूची मधुपर्णी स्यादमृताऽमृतवल्लरी। छिन्ना छिन्नरुहा छिन्नोद्भवा वत्सादनीति च। जीवन्ती तन्त्रिका सोमा सोमवल्ली च कुण्डली। चक्रलक्षणिका धीरा विशल्या च रसायनी। चन्द्रहासा वयस्था च मण्डली देवनिर्मिता। गुडूची कटुका तिक्ता स्वादुपाका रसायनी। संग्राहिणी कषायोष्णा लघ्वी बल्याऽग्निदीपनी। दोषत्रयामतृड्दाहमेहकासांश्च पाण्डुताम्। कामलाकुष्ठवातास्रज्वरक्रिमिवमीन् हरेत्। प्रमेहश्वासकासार्शःकृच्छ्रहृद्रोगवातनुत्।” तत्काण्डगुणाः

“अमृतायाः शतं चूर्णं वासया परिशोधितम्। पृथक् षोडश भागा स्युर्गुडमाक्षिकसर्पिषाम्। यथाग्नि भक्षयेदेतज्जरां पलितनाशनः। नास्य कश्चिद्भवेद्व्याधिर्न जरा पलितं न च। न ज्वरा विषमा नैव मेहोनाशिरक्तकम्। न च नेत्रगता रोगाः परमेतद्रसायनम्। मेधाकरं त्रिदोषघ्नं प्रयोगादस्य बुद्धिमान्। जीवेद्वर्षशतं साग्रं यथैवादितिजा तथेति”। तत् पत्रगुणाः

“गुडूचीपत्रमाग्नेयं सर्वज्वरहरं लघु। कषायं कटुतिक्तञ्च स्वादुपाकं रसायनम्। बल्यमुष्णञ्च सङ्ग्राहि हन्यात् दोषत्रयं तृषाम्। दाहप्रमेहवातासृक्कामलाकुष्ठपाण्डुताः”।

“गुडूची कटुका लघ्वी स्वादुपाका रसायनी। संग्राहिणी कषायोष्णा बल्या तिक्ताऽग्निदीपिनी। कामलाकुष्ठवातास्रज्वरपित्तक्रिमीन् जयेत्। घृतेन वातं सगुडा विबन्धं पित्तं सिताढ्या मधुना कफञ्च। वातास्रमेरण्डकतैलमिश्रा शुण्ठ्यामवातं शमयेद्गुडूची” वैद्यकम्।

गुडूच्यादि पु० “गुडूची निम्बधन्याकं पद्मकं चन्दनानि च। एष सर्वज्वरान् हन्ति गुडूच्यादिस्तु दीपनः। हृल्लासारोचकच्छर्दिपिपासादाहनाशनः” इति चक्रद०त्तोक्ते गुडूच्यादिद्रव्यगणे। “आरग्वधादिगुडूच्यादिरित्यादिना सुश्रुतेऽसौ तिक्तवर्गे उक्तः तिक्तशब्दे विवृतिः।

गुडूच्यादिकषाय पु० “गुडूच्यतिविषाधान्यशुण्ठीविल्वाब्दवालकैः। पाठाभूनिम्बकुटजचन्दनोशीरपद्मकैः। कषायः शीतलः पेयो ज्वरातीसारशान्तये। हृल्लासारोचकच्छर्दिपिपासादाहनाशनः” चक्रदत्तोक्ते पाचनभेदे।

गुडूच्यादिघृत न० “गुडूच्याः क्वाथकल्काभ्यां त्रिफलाया वृषस्य च। मृद्वीकाया बलायाश्च सिद्धाः स्नेहा ज्वरान्तिकाः” चक्रदत्तोक्ते घृतभेदे।

गुडूच्यादितैल न० “गुडूचीक्वाथदुग्धाभ्यां तैलं लाक्षारसेन च। सिद्धमभ्यङ्गकाभ्यञ्च रक्तैर्वा वातरक्तनुत्” चक्रदत्तोक्ते तैलभेदे।

गुडेर पु० गुडि–एरक् नलोपश्च। १गुडके(गुली)वर्त्तुलाकारे पदार्थे उज्ज्व०। २ग्रासे हेमच०। स्वार्थे क। तत्रार्थे।

गुडोद्भवा स्त्री उद्भवत्यस्मात् उद्+भू–अपादाने अप्। गुड उद्भवोऽस्याः। १शर्करायाम् राजनि०। २गुडजातमात्रे त्रि०

गुण आमन्त्रणे आम्रेडने आवृत्तौ च अद० चु० उभ०सक० सेट्। गुणयति–ते अजुगुणत्–त। “गुणयेत् त्रिगुणेन हन्यात्”। “विषमे गच्छे व्येके गुणकः स्यात् समेऽर्द्धिते वर्गः” गुण्यः पृथग्वा गुणितः समेतः” लीला०। “वर्गेण वर्गं गुणयेत् भजेच्च” बीजग०

गुण पु० गुण–भावे कर्त्तरि वा अच्। १धनुर्मौर्व्याम् धनुराकर्षणशालिनि, २रज्जुमात्रे, "गुणवत्तोऽपि सी-दन्ति न गवयाहतो यदि। सगुणोऽपि पूर्णकुम्भो यथा कूपे निमज्जति" उद्भटः। ३मौर्व्यादिधर्मे, राज्ञां ४सन्धिविग्रहादिषु षट्सु साधनेषु, "षड्गुणाः शक्तयस्तिस्रः" अमरः "षाड्गुण्यमुपयुङ्क्ते" इति माघः। ५ज्ञानविद्यादिषु, "गुणा गुणानुबन्धित्वादिति" रघुः। सांख्यमते पुरुषभोगोपकरणभूतत्वात् तदपेक्षयो-पयोगित्वाच्च सत्त्वरजस्तमआदिषु ६पदार्थेषु। "प्रकृते-र्गुणसम्मूढाः सज्जन्ते गुणकर्मसु" गीता। ७अप्र-धाने, "ऊर्वीं कुर्वीतस्य गुणे" भर्तृहरिः। तद्-गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिः। न्यायमते रूपादिषु चतुर्विं-शतिपदार्थेषु "अत्र निश्रितेऽपि पृथग्जातिषु दृश्यते। आधेयत्वाक्रियाजत्व सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः" भाष्योक्ते द्रव्यमात्राश्रिते द्रव्यभिन्ने उत्पाद्यानुत्पाद्यता-समानाधिकरणे सिद्धत्वे ८वस्तुधर्मे, "अदेङ्गुणः" पा० परिभाषिते १०अकारे ११एकारे १२ओकारे च "दुवधा-तोरिशाखाकं दोषसम्पत्तये गुणः" उद्भटः। अलङ्कारोक्तेषु १३माधुर्यादिषु, "तद्दोषौ शब्दार्थौ सगुणावनल-ङ्कृती पुनः क्वापि" काव्यप्र०। "निर्दोषं गुण-वत् काव्यमलङ्कारैरलङ्कृतम्" सा० द०। १४आवृत्तौ, "विधियज्ञाज्जपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः" मनुः। १५उ-त्कर्षे। १६विशेषणे "समासतद्धितकृतां यत्किञ्चिदुप-दर्शकम्। प्रधानगुणभावे च तत्र दृष्टो विपर्ययः" सा-काङ्क्षावयवं भेदे, पराणाकाङ्क्षशब्दकम्। क्रियाप्रधानमे-कार्थं सगुणं वाक्यमुच्यते" भर्तृहरिः। सगुणं सविशेषणं क्रियान्वयिकरणादिविशेषणसहितमित्यर्थः। १७अप्रधान-धर्मभेदे तेजोबलशौर्यैश्वर्यवैराग्यादिगतज्ञादौ च स्वि परा-श्रितत्वादप्रधानभूतः "उपैत्यन्यज्जहात्यन्यत् दृष्टो द्रव्यान्त-रेष्वपि। वाचकः सर्वलिङ्गानां द्रव्यादन्यो गुणः स्मृतः" इत्युक्तलक्षणे १८धर्मभेदे च देशकालज्ञतादिषु चतुर्दश १९धर्मभेदेषु ते च "देशकालज्ञता१ दार्ढ्यं२ सर्वक्लेशसहि-ष्णुता३। सर्वविज्ञानता४ दाक्ष्य५ मोजः६ संवृत-मन्त्रता७। अविसंवादिता८ शौर्यं९ भक्तिज्ञत्वं१० कृत-ज्ञता११। शरणागतवात्सल्य१२ममर्षित्व१३मचापलम्१४। एते चतुर्दश गुणाः प्रोक्ताः शास्त्रेषु सूरिभिः" इत्युक्ताः। "दया सर्वभूतेषु१, क्षान्तिः२ अनसूया३ शौचम्४ अना-यासः५ मङ्गलम्६ अकार्पण्यम्७ अस्पृहा८ इति"। २०गौतमोक्तधर्मभेदे। २१सूदे २२इन्द्रिये २३त्यागे २४शब्दादौ मेदि०। दोषाभावधर्मे २५विद्यादौ सुखसाधने २६विवे-कवैराग्यशुश्रूषादौ च। "प्रक्षोभदोषाय गुणान्विताय" वेदान्तसा०। प्रधाननिर्वाहके २७अङ्गे। "गुणानाञ्च प-रार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात् स्यात्" जैमि०। तिथिनक्षत्र-वारादिसाधनं पुण्यपापयोः प्रधानगुणभावेन स्वात-न्त्र्येण न ते क्षमाः" "यत्रास्तु तदपत्याभ्यसपादेशे गुणो भवेत्" मडुका०। २८शाठ्यादिवस्तुधर्मे च। "लक्ष्य-साधनगुणैर्योगात् इलोऽदृष्टा तु गौणता" काव्यप्र०। २९वस्तुधर्ममात्रे "गुणः प्रधानसंस्कारः प्रधानं प्रति-पद्यते" काव्यप्र०। "यतो गुणान्तराधानं प्रतियत्नः" सि०कौ०। "गन्धः स्पर्शो रसो रूपं शब्दश्चेति गुणाः स्मृताः। तेषां गन्धस्य वक्ष्यामि विस्तराभिहितान् गुणान्" भा० शा० १८४अ०। गन्धरूपगुणस्य "गु-णादिर्निर्गुणक्रियं" इत्युक्तेः प्रसिद्धगुणशून्यत्वात् धर्ममात्रपरता "निर्गुणं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्" इत्यादिश्रुतौ गुणशब्दस्य धर्ममात्रपर-त्वम्। "ब्रह्मन् ब्रह्मण्यनिर्देश्ये निर्गुणे गुणवृत्तयः। कथं चरन्ति श्रुतयः" भाग०१०।८७अ०।

३०दूर्वायाम् स्त्री राजनि०। तस्या बहुतन्तुमत्त्वात्तथा-त्वम्। वर्णोत्पत्त्यनन्तरभाविषु शिक्षोक्तेषु ३१विवारादिषु बाह्य-प्रयत्नेषु पु० "वर्णाभिव्यक्त्यनन्तरभाविनस्तु आन्तरतम्यपरी-क्षोपयुक्ताः कण्ठविवरविकाशादेरावबहिर्भागावच्छिन्नस्य कार्यस्य जनका यत्ना गुणशब्देनोच्यन्ते" शब्देन्दुशे-खरः। बाह्यप्रयत्नाश्च एकादशधा विवारसंवार-श्वासनादघोषाघोषाल्पप्राणमहाप्राणाः उदात्तादयश्च त्रयःस्वराः। "स्थानेऽन्तरतमः" पा०। "तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णमिति" पा०। "षाढशस्य स्थानतो वर्णतः गुणतः प्रमाणतश्च" तत्र गुणतः (बाह्यप्रयत्नात्) यथा। नादवतो घोषवतो महाप्राणस्य संवृतकण्ठस्य हकारस्य ता-दृशस्ताद्दश एव घकारः"। सुश्रुतोक्ते ३२अष्टविधवीर्ये च। "केचिदाहुरष्टविधं वीर्य्यम् उष्णं शीतं स्निग्धं रूक्षं विशदं पिच्छिलं मृदु तीक्ष्णञ्च" इत्युक्ते विभज्य "वीर्य-संज्ञा गुणा येऽष्टौ तेऽपि द्रव्याश्रयाः स्मृताः" इति तेषां गुणत्वमुक्तम्। गुण–कर्मणि घञ्। ३३गुणिते। "आहारो द्विगुणः स्त्रीणां बुद्धिस्तासां चतुर्गुणा। षड्गुणो व्यवसायश्च कामश्चाष्टगुणः स्मृतः" चाण०। वैद्योक्तद्रव्यगुणाश्च भावप्र० गुणदर्शे द्रष्टव्याः [illegible]

न ते प्रायेण उक्ता वक्ष्यन्ते च २४भोनवेने फेम० २५त्रित-संख्यायाश्च सत्त्वे निविशते इत्यस्यायमर्थः। सत्त्वं द्रव्यम्। तत्र एव निविशते इति सावधारणम्। तेन सत्ता व्यावर्त्त्यते। सत्ता हि न केवलं द्रव्ये वर्त्तते किन्तु द्रव्यगुणकर्मसु। ननु द्रव्य एव द्रव्यत्वं वर्त्तते इति तत्रातिव्याप्तिरतआह अपैतीति असम्बन्धो भवतीत्यर्थः अर्थात् द्रव्ये यथा पीततायां जातायां फलादेर्नीलतापैति नैवं द्रव्यत्वं द्रव्यादपैति। एव-मपि गोत्वं गोषु वर्त्तते अश्वादावसम्बद्धम् तत्राति-व्याप्तिरतआह पृथग्जातिषु दृश्यत इति। गोत्वं हि द्रव्यत्वावान्तरगोमात्रजातिषु न दृश्यते गुणस्तु दृश्यते यथा घटे नीलता दृष्टा पटादिष्वपि सा दृश्यते। तेन पूर्व्वोक्तेन सकलजातेर्व्यवच्छेदः। एवं तर्हि कर्म द्रव्ये वर्त्तते ततोऽपैति, पृथग्जातिषु दृश्यते चेति तत्राति-व्याप्तिरतआह आधेयत्वाक्रियाजश्चेति। उत्पाद्यानुत्-पाद्यमात्रसमानाधिकरणजातिमान् इत्यर्थः। तत्रोत्पाद्यो यथा घटादेः पाकजो रूपादिः। अक्रियाजः अनुत्पाद्यो यथा आकाशादेर्महत्त्वादिः। क्रिया तु सर्व्वोत्पाद्यैव न क्वापि नित्येति तस्या नित्यत्वसामानाधिकरण्या-भावात् गुणत्वाभावः। एवमपि द्रव्यस्य गुणत्वापत्तिः अवयविद्रव्यं हि अवयवद्रव्येषु निविशते, असमवा-यिकारणसंयोगनिवृत्तौ च स्वयं विनाशात्ततोऽपैति भि-न्नजातीयेषु च कपालादिषु दृश्यते। तच्च द्विविधं भ-वति नित्यानित्यभेदेन निरवयवस्यात्मपरमाण्वादेर्नित्य-त्वादवयविद्रव्यस्य तु घटादेरनित्यत्वादतआह असत्त्व-प्रकृतिरिति। अद्रव्यस्वभावः द्रव्यभिन्न इति यावत्।

वैशेषिकमतप्रसिद्धगुणभेदलक्षणादिकं कणादसूत्रतद्व्यो-श्च यथा

“रूपरसगन्धस्पर्शाः सङ्ख्याः परिमाणानि पृथक्त्वं संयोगविभागौ परत्वापरत्वे बुद्धयः सुखदुःखे इच्छाद्वेषौ प्रयत्नाश्च गुणाः” १।७सू०।

“गुणत्वेन रूपेण गुणानां सर्व्वद्रव्यान्वितत्वं द्रव्याभिव्य-ञ्जकत्वं द्रव्याभिव्यञ्जकत्वञ्चेति द्रव्यानन्तरं गुणानामुद्देशं विभागश्चाह रूपेत्यादि चकारेण गुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कार-धर्म्माधर्म्मशब्दान् समुच्चिनोति ते हि प्रसिद्धगुणभावा एवेति कण्ठतो नोक्ताः। गुणत्वञ्चामीषां यथास्थानं लक्षणतः व्युत्पादयिष्यति तत्र रूपरसगन्धस्पर्शानां समानकालीन रूपरसगन्धस्पर्शसामानाधिकरण्यं नास्तीति सूचनार्थं समासः। सङ्ख्यापरिमाणयोस्तु समानकालीनसङ्ख्या परिमाणसामानाधिकरण्यसूचनायासमासो बहुवचन-निर्द्देशश्च यद्यप्येकत्वसमाधिकरणं नैकत्वान्तरं न वा महत्त्वदीर्घत्वसमानाधिकरणं महत्त्वदीर्घत्वान्तरं तथापि द्वित्वादीनामन्योऽन्यं सामानाधिकरण्यं महत्त्वदीर्घत्वादी-नाञ्च विजातीयपरिमाणयोः सामानाधिकरण्यमस्त्येव। पृथक्त्वञ्च यद्यपि द्विपृथक्त्वादिसमानाधिकरणं, तेन सङ्ख्यावद्बहुत्वेनैव निर्द्देष्टुमर्हति तथाप्यवधिसापेक्षत्व-लक्षणं सङ्ख्यातो वैधर्म्यं सूचयितुमेकवचननिर्द्देशः। संयोगविभागयोर्द्वयोरप्येककर्म्मजन्यत्वसूचनाय द्विवचनं, परत्वापरत्वयोरन्योन्याश्रयनिरूप्यतया दिक्कालङ्गत्व-विशेषसूचनाय च द्विवचनं, बुद्धीनां विद्यादिभेदेन सांख्याभिमतैकत्वानुवृत्तिनिराकरणसूचनाय बहुवचनं, सुखदुःखयोर्द्वयोरपि भोगसाधकत्वेनैककार्य्यजनकत्वम् अविशेषेण चादृष्टोपायकत्वं सुखस्यापि दुःखत्वेन भाव-नञ्च ख्यापयितुं द्विवचनम्। इच्छाद्वेषयोर्द्वयोरपि प्रवृत्तिं प्रति कारणत्वसूचनाय द्विवचनं प्रयत्नानां विहितनिषि-द्धोपेक्षणीयानां त्रिविधानां सुखदुःखहेतुत्वं, त्रिविधानाञ्च पाप-हेतुत्वमभिसन्धाय बहुवचनमित्युन्नेयम्। यद्वा रूप-रसगन्धस्पर्शानां भौतिकेन्द्रियव्यवस्थाहेतुत्वख्यापनार्थं पाकजप्रक्रियाव्यवस्थापनार्थं वा ते समस्योक्ताः सङ्ख्यायां द्वित्वबहुत्वादौ विप्रतिपत्तिरिति तन्निराकरणसूचनार्थं बहुत्वेनाभिधानं पृथक्त्वे तु सङ्ख्यावद्बहुत्वेनैवास्यापि बहुत्वमिति सूचनायावधिसापेक्षणीयत्वं सङ्ख्यातो वैधर्म्यमिति सूचनाय च पृथगभिधानम्। परिमाणे तु दीर्घत्वह्रस्वत्वादिविप्रतिपत्तिनिरासाय बहुवचनम्। संयोग-विभागयोरन्योन्यविरोधख्यापनाय द्विवचनं, परत्वापरत्व-योर्द्दैशिककालिकभेदेन भिन्नजातीयत्वसम्भवेन चतुष्टापत्तौ गुणविभागो न्यूनः स्यात् इति तत्रापि द्विवचनमित्या-द्युन्नेयम्” उप० वृत्तिः।

“द्रव्याश्रय्यगुणवान् संयोगविभागेष्वकारणमनपेक्ष इति गुणलक्षणम्” १।८सू०

“द्रव्यमाश्रयितुं शीलमस्येति द्रव्याश्रयी एतच्च द्रव्येऽपि गतमत आह अगुणवानिति तथापि कर्म्मण्यतिव्याप्तिरि-त्यत आह संयोगविभागेष्वकारणं तथापि संयोगविभाग-धर्म्माधर्म्मेष्वरसानादीनामसङ्ग्रहः स्यादत उक्तमनपेक्ष इति अनपेक्ष इत्यनन्तरं गुण इति पूरणीयं संयोगविभा-गेष्वनपेक्षः सन् कारणं यो न भवति स गुण इत्यर्थः।

संयोगविभागादीनां संयोगविभागौ प्रति सामेक्षत्वात् नित्यवृत्तिनित्यवृत्तित्वसत्तासाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं गुणत्वं संयोगविभागौ भिन्नितौ प्रति समवायिकारणत्वासमवायिकारणत्वरहिते सामान्यवति यत् कारणत्वं तद्गुणत्वाभिव्यञ्जकं, संयोगविभागयोः प्रत्येकमेव संयोगविभागकारणत्वं न मिलितयोः, धर्माधर्मेश्वरज्ञानादीनां द्वयोर्निमित्तकारणत्वमात्रं न समवायिकारणत्वं नाप्यसमवायिकारणत्वमिति तेषां संग्रहः, यद्वा संयोगविभागसमवायित्वासमवायिकारणत्वशून्यत्वं सामान्यसमानाधिकरणं गुणत्वव्यञ्जकं सामान्यवत्त्वे सति कर्मान्यत्वे च सत्यगुणवत्त्वमेव वा गुणलक्षणम् ॥" उप० वृत्तिः

"नित्यवृत्तिनित्यवृत्तित्वसत्तासाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं गुणत्वं समवायिकारणावृत्तिनित्यवृत्तित्वसत्तासाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं वा रूपसमवायिकारणवृत्तिनित्यवृत्तित्वसत्तासाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं वा कार्य्यसमानाधिकरणकर्मावृत्तिजातिमत्त्वं वा" तत्त्वदीपिका । कर्मत्वजातेः सत्तासाक्षाद्व्याप्यत्वेऽपि नित्यवृत्तित्वाभावात् द्रव्यत्वजातेस्तथात्वेऽपि नित्यवृत्तिनित्यवृत्तित्वाभावान्नातिव्याप्तिः गुणत्वजातेस्तु नित्यज्ञानादिषु वर्त्तमाने नित्ये गगनादौ वृत्तेः तामादाय लक्षणसमन्वयः। व्याप्तिश्च भेदगर्भा बोध्या । तेन सत्ताव्याप्यत्वस्य क्वचिदपि सत्त्वेन तामादाय न द्रव्यकर्मणोरतिव्याप्तिः।

"तेषां मूर्त्तामूर्त्तगुणत्वादिभेदः भाषापरिच्छेदे यथा ।

"रूपं रसः स्पर्शगन्धौ परत्वमपरत्वकम् । द्रवो गुरुत्वं स्नेहश्च वेगो मूर्त्तगुणा अमी । धर्माधर्मौ भावना च शब्दो बुद्ध्यादयोऽपि च । एतेऽमूर्त्तगुणाः सर्वे विद्वद्भिः परिकीर्त्तिताः । संख्यादिश्च विभागान्त उभयेषां गुणो मतः । संयोगश्च विभागश्च संख्या द्वित्वादिकास्तथा । द्विपृथक्त्वादयस्तद्वदेतेऽनेकाश्रिता गुणाः । अतः शेषा गुणाः सर्वे मता एकैकवृत्तयः । बुद्ध्यादिषट्कं स्पर्शान्ताः स्नेहः सांसिद्धिको द्रवः । अदृष्टभावनाशब्दा अमी वैशेषिका गुणाः । संख्यादिरपरत्वान्तो द्रवोऽसांसिद्धिकस्तथा । गुरुत्ववेगौ सामान्यगुणा एते प्रकीर्त्तिताः । संख्यादिरपरत्वान्तो द्रवत्वं स्नेह एव च । एते तु द्वीन्द्रियग्राह्या अथ स्पर्शान्तशब्दकाः । बाह्यैकैकेन्द्रियग्राह्या, गुरुत्वादृष्टभावनाः । अतीन्द्रिया, विभूनान्तु ये स्युर्वैशेषिका गुणाः । अकारणगुणोत्पन्ना एते तु परिकीर्त्तिताः । अपाकजास्तु स्पर्शान्ता द्रवत्वञ्च तथाविधम् । स्नेहवेगगुरुत्वैकपृथक्त्वपरिमाणकम् । स्थितिस्थापक इत्येते स्युः कारणगुणोद्भवाः । संयोगश्च विभागश्च वेगश्चैते तु कर्मजाः । स्पर्शान्तपरिमाणैकपृथक्त्वस्नेहशब्दके । भवेदसमवायित्वमथ वैशेषिके गुणे । आत्मनः स्यान्निमित्तत्वमुष्णस्पर्शगुरुत्वयोः । वेगेऽपि च द्रवत्वे च संयोगादिद्वये तथा । द्विधैव कारणत्वं, स्यादथ प्रादेशिको भवेत् । वैशेषिको विभुगुणः संयोगादिद्वयं तथा" ।

एते च गुणाः द्रव्यभिन्ना गन्धशब्दे २५२४पृ०दर्शिते उपस्कारवृत्तिवाक्ये स्पष्टमुक्ताः। तद्भिन्ना अपि ते द्रव्याधीना इति वैशेषिकादय आहुः। वेदान्तिकादयस्तु द्रव्याभिन्ना एव गुणा इति मन्यन्ते यथाह शा॰भा॰ "वैशेषिकास्तन्त्रार्थभूतान् षट् पदार्थान् द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाख्यानत्यन्तभिन्नान् भिन्नलक्षणानभ्युपगच्छन्ति यथा मनुष्योऽश्वः शश इति। तथात्वमभ्युपगम्य तद्विरुद्धं द्रव्याधीनत्वं शेषाणामभ्युपगच्छन्ति । तन्नोपपद्यते कथं यथाहि लोके शशकुशपलाशप्रभृतीनामत्यन्तभिन्नानां सतां नैवेतरेतराधीनत्वं भवति एवं द्रव्यादीनामप्यत्यन्तभिन्नानां नैव द्रव्याधीनत्वं गुणादीनां भवितुमर्हति । अथ च भवति द्रव्याधीनत्वं गुणादीनाम् । ततो द्रव्यभावे भावात् द्रव्याभावे चाभावात् द्रव्यमेव संस्थानादिभेदादनेकशब्दप्रत्ययभाग् भवति । यथा देवदत्त एकएव सन्नवस्थान्तरयोगादनेकशब्दप्रत्ययभाग् भवति तद्वत् । तथा सति सांख्यसिद्धान्तप्रसङ्गः स्वसिद्धान्तविरोधश्चापद्येयाताम् । नन्वग्नेरन्यस्यापि सतो धूमस्याग्न्यधीनत्वं दृश्यते, सत्यं दृश्यते भेदप्रतीतेस्तु तत्राग्निधूमयोरन्यत्वं निश्चीयते इह तु शुक्लः कम्बलो रोहिणी धेनुर्नीलमुत्पलमिति द्रव्यस्यैव तस्य तस्य तेन विशेषेण प्रतीयमानत्वान्नैव द्रव्यगुणयोरग्निधूमयोरिव भेदप्रतीतिरस्ति ।" इतःपरं भाष्यम् अयुतसिद्धशब्दे ३४१ पृ० दर्शितम् । तत्र च द्रव्याभिन्नत्वं गुणादीनामुक्तम् ।

सां॰प्रव॰ भा॰ समवायनिराकरणेनैव गुणादीनां द्रव्याभिन्नत्वमुक्तं यथा

"कादाचित्कविभागे सत्येव सम्बन्धः सिध्यति अन्यथा यावद्द्रव्यभावितया स्वरूपेणैवोपपत्तौ सम्बन्धकल्पनानवकाशात् । स च कादाचित्को विभागो न सम्बन्धनित्यत्वे सम्भवति । अतः सम्बन्धग्राहकप्रमाणे-

नैव बाधान्न नित्यः सम्बन्धः । नन्वेवं नित्ययोर्गुणगुणिनोर्नित्यः समवायो नोपपद्येत तत्राह” सा० भा० “न समवायोऽस्ति प्रमाणाभावात्” सा० सू०।” ननु वैशिष्ट्यप्रत्यक्षं विशिष्टबुद्ध्यन्यथानुपपत्तिश्च प्रमाणं तत्राह” भा०। “उभयत्राप्यन्यथासिद्धेर्न प्रत्यक्षमनुमानं वा” सू०। “उभयत्रापि वैशिष्ट्यप्रत्यक्षे तदनुमाने च स्वरूपेणैवान्यथासिद्धेर्न तदुभयं समवाये प्रमाणमित्यर्थः। अयं भावः। यथा समवायवैशिष्ट्यबुद्धिः तत्स्वरूपेणैवेष्यतेऽनवस्थाभयादिति तत्र प्रत्यक्षानुमाने अन्यथासिद्धे। एवं गुणगुणिप्रभृतीनां विशिष्टबुद्धिरपि गुणादिस्वरूपेणैवेष्यताम्। अतस्तत्रापि प्रत्यक्षानुमाने अन्यथासिद्धे इति। नन्वेवं संयोगोऽपि न सिद्ध्यति भूतलादौ घटादिप्रत्ययस्यापि स्वरूपेणैवान्यथासिद्धेरिति चेन्न वियोगकालेऽपि भूतलघटयोः स्वरूपतादवस्थ्येन विशिष्टबुद्धिप्रसङ्गात्। समवायस्थले च समवेतस्य कदापि स्वाश्रयवियोगो नास्तीति नायं दोषः। कश्चित्तु तादात्म्यसम्बन्धेनात्र समवायस्यान्यथासिद्धिमाह तच्च शब्दमात्रभेदात्। तादात्म्यं ह्यत्र नानन्यत्वं वक्तव्यम् गुणवियोगेऽपि गुणिसत्त्वात् वैशिष्ट्याप्रत्ययाच्च। किन्तु भेदाभेदबुद्धिनियामकः सम्बन्धविशेष एवागत्या वक्तव्यः। तथाच तस्य समवाय इति वा तादात्म्यमिति वा नाममात्रं भिद्यताम् सम्बन्धिद्वयातिरिक्तः सम्बन्धस्तु सिद्ध एवेति। यदि च तादात्म्यं स्वरूपमेवोच्यते तदास्माभिरपि तदेवोक्तमिति शब्दमात्रभेद इति”।

“सङ्केतो गृह्यते जातौ गुणद्रव्यक्रियासु च” इत्युक्तेः शुक्लादिशब्दानां शुक्लादयो गुणा प्रवृत्तिनिमित्तावच्छेदका भवन्ति शुक्लादयो हि सिद्धवस्तुधर्मा गवादिकं सजातीयेभ्यो व्यवच्छिन्दन्ति इति तेषां तत्पदप्रवृत्तिनिमित्तत्वम्। साङ्ख्यमते सत्त्वादयो गुणाद्रव्यात्मकाः कार्य्यभूतोपादानत्वात् तेषाञ्च पुरुषभोगसाधनत्वेनाङ्गत्वात् तथात्वं यथाह सा०प्र०भा०।

“सत्त्वादीनि द्रव्याणि न वैशेषिकादिमतसिद्धा गुणाः संयोगविभागवत्त्वात् लघुत्वचलत्वगुरुत्वादिधर्मकत्वाच्च। तेष्वत्र शास्त्रे श्रुत्यादौ च गुणशब्दः पुरुषोपकरणत्वात् पुरुषपशुबन्धकत्रिगुणात्मकमहदादिरज्जुनिर्मातृत्वाच्च प्रयुज्यते”।

दाक्षा नीलानि पद्मादयश्च घट यथा

“सन्धिविग्रहयानानि स्थानमासनमेव च। द्वैधीभावश्च संश्रयाः षड्गुणा नीतिवेदिनामिति”। रसाङ्गगुणाश्च “ये रसस्याङ्गिनो धर्माः शौर्यादय इवात्मनः। उत्कर्षहेतवस्ते स्युरचलस्थितयो गुणाः इत्युपक्रमे “श्लेषः१ प्रसादः२ समता३माधुर्य्यं४ सुकुमारता५। अर्थव्यक्ति६ रुदारत्व७मोजः८कान्ति९ समाधयः१०। इति वैदर्भीमार्गस्य प्राणा दश गुणाः स्मृताः” अन्यमतप्रसिद्धान् दश गुणानुक्त्वा तेषां त्रिष्वेवान्तर्भावात् गुणत्रैविध्यमाह स्म काव्यप्र० “माधुर्य्यौजःप्रसादाख्यास्त्रयस्ते न पुनर्दश। केचिदन्तर्भवन्त्येषु दोषत्यागात् परे श्रिताः। अन्ये भजन्ति दोषत्वं कुत्रचिन्न ततो दश”। काव्यप्र०।

गुणक त्रि० गुणयति आवर्त्तयति गुण–ण्वुल्। गुणनकारके। “गुण्यान्त्यमङ्कं गुणकेन हन्यात्”। “विषमे गच्छे व्येके गुणकः स्यात्पः समेऽर्द्धिते वर्गः” लीला०।

गुणकथन न० कृत०। १गुणवर्णने “मम त्वेतौ वार्षौ गुणकथनपुण्येन भवतः” शिवस्तवः। २कामकृते नायकदशाभेदे। “अभिलाषश्चिन्ता स्मृतिगुणकथनोद्वेगसंप्रलापाश्च। उन्मादोऽथ व्याधिर्जड़ता मृतिरिति दशात्र कामदशा” सा०द०। रसमञ्जर्यान्तु गुणकथनस्थाने गुणकीर्त्तनमिति पठित्वा “विरहकालीनकान्ताविषयकप्रशंसाकथनं गुणकीर्त्तनमिति लक्षयित्वा “संसर्गः स्तनसंस्पर्शो वीक्षणम् रसवीक्षणम्। तस्याः कौतुकवाक्यापसमयः समयः सखे!” इत्युदाहृतं तेन गुणकीर्त्तनमप्यत्र।

गुणकर्मन् न० कर्म०। १अप्रधाने कर्मणि कर्मणोऽप्रधानत्वञ्च द्विकर्मकधात्वर्थघटकाप्रधानक्रियान्वितत्वम्। “कर्त्तृकर्मणोः कृति” पा० “गुणकर्मणि वेष्यते” वार्त्ति०। “नेताश्वस्य स्रुघ्नं स्रुघ्नस्य वा” अत्र गमनानुकूलव्यापारो नयत्यर्थस्तद्विशेषणीभूतगतौ स्रुघ्नस्यान्वितत्वेन गुणकर्मत्वम्। “गुणानां सत्त्वादिद्रव्यरूपाणाम् कर्म”। सत्त्वादिद्रव्यरूपजन्ये २कर्मभेदे च तानि च कर्माणि सा० का०उक्तानि यथा।

“सत्त्वं लघु प्रकाशकमिष्टमुपष्टम्भकं चलञ्च रजः। गुरु वरणकमेव तमः प्रदीपवच्चार्थतो वृत्तिः।” सत्त्वमेव लघु प्रकाशकमिष्टं सांख्याचार्य्यैः, तत्र कार्य्योद्गमने हेतुर्धर्मो लाघवं गौरवप्रतिद्वन्द्वि यतोऽग्नेरूर्द्ध्वज्वलनं भवति तदेव लाघवं कस्यचित्तिर्य्यग्गमने हेतुर्यथा वायोः। एवं करणानां वृत्तिपटुत्वहेतु-

जीवनं गुरुत्वे हि मन्दानि स्युरिति सत्त्वस्य प्रकाशकत्वमुक्तम्। सत्त्वतमसी स्वयमक्रियतया स्वस्वकार्य्यप्रवृत्तिं प्रत्यवसीदन्ती रजसोपष्टभ्येते अवसादात् प्रच्याव्य स्वकार्य्ये ते उत्साह्य प्रयत्नं कार्य्येते तदिदमुक्तमुपष्टम्भकं रजइति। कस्मादित्यत उक्तं चलमिति। तदनेन रजसः प्रवृत्त्यर्थत्वं दर्शितम्। रजस्तु चलतया परितस्त्रैगुण्यं चालयद्गुरुणावृण्वता च तमसा तत्र प्रवृत्तिप्रतिबन्धकेन क्वचिदेव प्रवर्त्तते इति ततस्ततो व्यावर्त्य तमोनियामकमुक्तं गुरु वरणकमेव तमइति। एवकारः प्रत्येकं भिन्नक्रमः सम्बध्यते सत्त्वमेव रजएव तमएव। ननु परस्परविरोधशीला गुणाः सुन्दोपसुन्दवत्परस्परं ध्वंसयन्त इत्येव युक्तं प्रागेव तेषामेकक्रियाकर्त्तृतायाः, इत्यत आह "प्रदीपवच्चार्थतो वृत्तिः", दृष्टमेतत् यथा वर्त्तितैले अनलविरोधिनी अथच मिलिते सहानलेन रूपप्रकाशलक्षणं कार्य्यं कुरुतः यथा च वातपित्तश्लेष्माणः परस्परविरोधिनः शरीरधारणलक्षणकार्य्यकारिणः एवं सत्त्वरजस्तमांसि मिथोविरुद्धान्यपि अनुवर्त्स्यन्ति च स्वस्वकार्य्यं करिष्यन्ति च अर्थतः पुरुषार्थत इति यावत्। वक्ष्यति च "पुरुषार्थ एव हेतुर्न केनचित्कार्य्यते करणम्" इति। अत्र च सुखदुःखमोहाः परस्परविरोधिनः स्वस्वानुरूपाणि सुखदुःखमोहात्मकान्येव निमित्तानि कल्पयन्ति। तेषाञ्च परस्परमभिभाव्याभिभावकभावान्नानात्वम्। तद्यथा एकैव स्त्री रूपयौवनकुलशीलसम्पन्ना स्वामिनं सुखाकरोति तत्कस्य हेतोः? स्वामिनं प्रति तस्याः सुखरूपसमुद्भवात्। सैव स्त्री सपत्नीः दुःखाकरोति तत्कस्य हेतोः? ताः प्रति तस्या दुःखरूपसमुद्भवात्। एवं पुरुषान्तरं तामविन्दत् सैव मोहयति तत्कस्य हेतोः? तत् प्रति तस्या मोहरूपसमुद्भवात्। अनया च स्त्रिया सर्वे भावा व्याख्याताः। तत्र यत्सुखहेतुस्तत्सुखात्मकं सत्त्वं, यत् दुःखहेतुस्तद्दुःखात्मकं रजः, यन्मोहहेतुस्तन्मोहात्मकं तमः, सुखप्रकाशलाघवानां त्वेकस्मिन् युगपदुद्भूतावविरोधः सहदर्शनात्! तस्मात् सुखदुःखमोहैरिव विरोधिभिरेकैकगुणवृत्तिभिः सुखप्रकाशलाघवैर्न निमित्तभेदा उन्नीयन्ते एवं दुःखोपष्टम्भकत्वप्रवर्त्तकत्वैरेव मोहगुरुत्वावरणैरिति सिद्धं त्रैगुण्यमिति।"

विस्तरेण गुणकर्म्मविभागश्च गीतायां दर्शितो यथा।

"सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः। निबध्नन्ति महाबाहो! देहे देहिनमव्ययम्। तत्र सत्त्वं निर्म्मलत्वात् प्रकाशकमनामयम्। सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ!। रजोरागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम्। तन्निबध्नाति कौन्तेय! कर्मसङ्गेन देहिनम्। तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्व्वदेहिनाम्। प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत!। सत्त्वं सुखे सञ्जयति रजः कर्म्मणि भारत!। ज्ञानमावृत्य तु तु तमः प्रमादे सञ्जयत्युत। रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत!। रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा। सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन् प्रकाश उपजायते। ज्ञानं यदा तदा विद्याद्विवृद्धं सत्त्वमित्युत। लोभः प्रवृत्तिरारम्भः कर्मणामशमः स्पृहा। रजस्येतानि जायन्ते विवृद्धे भरतर्षभ!। अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादोमोहएव च। तमस्येतानि जायन्ते विवृद्धे कुरुनन्दन!। यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत्। तदोत्तमविदां लोकानमलान् प्रतिपद्यते। रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसङ्गिषु जायते। तथा प्रलीनस्तमसि,मूढयोनिषु जायते। कर्मणः सुकृतस्याहुः सात्त्विकं निर्म्मलं फलम्। रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम्। सत्त्वात् संजायते ज्ञानं रजसोलोभएव च। प्रमादमोहौ तमसोभवतोऽज्ञानमेव च। ऊर्द्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः। जघन्यगुणवृत्तिस्थाअधोगच्छन्ति तामसाः।"

गुणकार त्रि॰ गुणं पाकभेदेनान्नरसरूपं गुणं करोति कृ-अण्। १सूपकारे २भीमसेने पु॰ निरु॰। स हि विराटनगरे छद्मवेशेन सूपकारितां जग्राहेति तस्य तथात्वं तत्कथा भा॰ वि॰ २अ॰

"पौरोगवो ब्रुवाणोऽहं बल्लवो नाम नामतः। उपस्थास्यामि राजानं विराटमिति मे मतिः। सूपानस्य करिष्यामि कुशलोऽस्मि महानसे। कृतपूर्वाणि यैरस्य व्यञ्जनानि सुशिक्षितैः। तानप्यभिभविष्यामि प्रीतिं संजनयन्नहम्। आहरिष्यामि दारूणां निचयान् महतोऽपि च। तत्प्रेक्ष्य विपुलं कर्म राजा प्रीतो भविष्यति। अमानुषाणि कुर्वाणं तानि कर्माणि भारत!। राज्ञस्तस्य परिप्रेष्या मंस्यन्ते मां यथा नृपम्। भक्ष्यान्नरसपानानां भविष्यामि तथेश्वरः"। तस्य पाकशास्त्रकर्त्तृत्वेन रसकारकारित्वात् तथात्वमिति तु न्यायः।

गुणकेशी स्त्री मातलिकन्यायाम् "मातलिर्देवराजस्य मातलिर्नाम सारथिः। तस्य चैका कुले कन्या रूपतो लोकविश्रुता। गुणकेशीति विख्याता नाम्ना सा देवरूपिणी" भा० उ० ९६ अ०। तस्याश्चार्य्यकनागपौत्रेण सुमुखनाम्ना विवाहकथा च १०२ अ० उक्ता तत्र यथावसेया।

गुणगृह्य त्रि० ग्रह—पक्षार्थे क्यप् ६त०। गुणपक्षपातिनि।

गुणगौरी स्त्री गुणेन गौरी शुभ्रा गौरीव वा। १गुणैः शुभ्रायां २गुणैः पार्वतीतुल्यायां च। "अस्तगिरं गुणगौरि! मा त्वया माम्" माघः।

गुणग्राहिन् त्रि० गुणं गृह्णाति ग्रह—णिनि। गुणपक्षपातिनि स्त्रियां ङीप्। ण्वुल् गुणग्राहकोऽप्यत्र। "गुणवन्तोऽपि सीदन्ति न गुणग्राहको यदि" उद्भटः।

गुणज्ञ त्रि० गुणं जानाति ज्ञा—क ६त०। गुणज्ञातरि "गुणिनि गुणज्ञो रमते" हितो०।

गुणधर्म्म पु० "यो गुणेन प्रवर्त्तेत गुणधर्मः स उच्यते" इत्युक्ते मूर्द्धाभिषिक्तस्य प्रजापालनादिधर्मे।

गुणनिका स्त्री गुण—आम्रेडने भावे युच् स्वार्थे क। १अभ्यासे निश्चयार्थं पाठ्यग्रन्थस्य पुनःपुनरनुशीलने, "हेतुः परिचयस्थैर्य्ये वक्तुर्गुणनिकैव सा" माघः। २शून्ये, ३मल्ले, मेदि०। ४मालायाम् "दरिद्राणां चिन्तामणिगुणनिका" आनन्दलहरी।

गुणनिधि पु० गुणा निधीयन्ते अस्मिन् नि+धा—आधारे कि ६त०। १गुणाधारे २काम्पिल्लनगरवासियज्ञदत्तदीक्षितस्य पुत्रे "आसीत् काम्पिल्लनगरे सोमयाजिकुलोद्भवः। दीक्षितो यज्ञदत्ताख्यो यज्ञविद्याविशारदः। तस्य पुत्रो गुणनिधिश्चन्द्रबिम्बसमाकृतिः" काशी० १२अ०। स च द्यूताद्यासक्तेन दुर्वृत्ततया पित्रा त्यक्तः इतस्ततोऽटन् अन्नाभावेन शिवचतुर्दश्यामुपोष्य रात्रौ शैवकर्त्तृशिवकिञ्चा-र्चनादिकं दृष्ट्वा सुप्तेषु तदर्चकेषु शिवनिर्माल्यहरणायोपचक्राम तत्र काले च शिवदन्ते पूर्वप्रज्वलितप्रदीपे निर्वाणप्रायतां प्राप्ते अपहर्त्तव्यद्रव्यसम्यग्दर्शनार्थं स्ववस्त्राञ्चलेन तत्र दीपस्योद्दीपनं कृत्वा शिवनैवेद्यादिकं हर्त्तुं आरेभे अचिरेणैव काले शिवोपासकानां निद्रापगमे तैश्चावरुद्धो गुणनिधिर्हतः तत्र प्रसङ्गेन शिवरात्रिदिनोपवासजेन शिवार्चादर्शनजेन शिवप्रदीपोद्दीपनजेन च पुण्येन कैलासं जगाम भोगावसाने कलिङ्गदेशाधिपत्यं लेभे पूर्वसंस्कारवशात् शिवभक्तेः प्रादुर्भावे शिवाराधनेन कुबेरपदवीं प्राप इति तत्कथासंक्षेपः। विस्तरस्तु तत्र दृश्यः। [कायामनुशीलने त्रिका०।

गुणनी स्त्री गुण्यतेऽनया गुण—ल्युट् ङीप्। गुणनि-

गुणनीय पु० गुण—करणे अनीयर्। १अभ्यासे हारा०। कर्म्मणि अनीयर्। २गुणितव्ये त्रि०।

गुणपदी स्त्री गुणौ गुणितौ पादावस्याः कुम्भपद्या० अन्त्यलोपो ङीप् च। गुणितपादायां स्त्रियाम्।

गुणप्रवृद्ध पु० गुणैः सत्त्वादिभिः प्रवृद्धः। संसाररूपवृक्ष-शाखादौ "अधश्चोर्द्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखा गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः" गीता।

गुणभृत् त्रि० गुणं बिभर्त्ति, अधिष्ठातृत्वेन वा बिभर्त्ति धारयति भृ—क्विप्। १गुणधारिणि २गुणाधिष्ठातरि परमेश्वरे पु०। "गुणभृन्निर्गुणो महान्" विष्णुस०। "सृष्टिस्थितिप्रलयकर्म्माधिष्ठातृत्वात् गुणभृत्" भा०।

गुणभ्रंश पु० ६त०। गुणनाशे हारा०।

गुणमय त्रि० गुणात्मकः गुणप्रचुरो वा गुण+तादात्म्ये प्राचुर्य्ये वा मयट्। १गुणात्मके "तथा यज्ञमनसश्च पापैर्गुणमयैस्तदा" भा० आ० १७१अ०। "एतैर्गुणमयैर्भावैः" गीता। स्त्रियां ङीप् "दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया" गीता। २गुणाढ्ये च।

गुणलयनी स्त्री गुणा गुणनिर्म्मिताः पटा लीयन्तेऽस्याम् ली—आधारे ल्युट् ङीप्। १पटमण्डपे (तांबु) इत्यायुधः। स्वार्थे क। अत इत्त्वम्। गुणलयनिका। तत्रार्थे हेम०।

गुणवचन पु० गुणमुक्तवान् वच—कर्त्तरि भूते ल्यु। गुणवद्द्रव्यवाचके शुक्लादौ शब्दे। "वोतो गुणवचनात्" पा०। अत्र विशेष्यतया गुणवचनानामेव तथात्वं तेन गुणिवाचकत्वे सति गुणवाचकत्वं गुणवचनत्वम्। ततो शुक्लादिपदानामेव तथात्वम् रूपादिपदानान्तु केवलगुणवाचकत्वात् न गुणवचनत्वमिति बोध्यम्। गुणमुक्तवान् इति भूत एव ल्युट् तेन यदा कदाचिद्गुणवाचकत्वे सति इदानीं गुणवचनत्वमिति ज्ञेयं "तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन" पा०। "गुणशब्दात्र धर्म्ममात्रं तेन शङ्कुलाखण्ड इत्यादावुदाहृतौ सम्बन्धस्य क्रियाकृतत्वेऽपि नानुवृत्तिः" "गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः ष्यञ्" पा०। अत्र विशेषणमात्रपरम् गुणवचनं ग्राह्यम् तेन जडस्य भावः जाड्यम् इति वैशिष्ट्यमित्यादिसिद्धिः "अजादी गुणवचनादेव" पा० अत्रापि विशेष्यतयैव गुणवाचिनां द्रव्यपरत्वे इष्ठनीयसुनौ न गुणपरत्वे इत्याकरे स्थितम् "प्रकारे गुणवचनस्य" पा० द्वित्वम्। पटुप्रकारः पटुपटुः इत्यादि।

गुणवचनशब्दे परे विस्पष्टादीनामाद्युदात्तता विस्पष्ट-कटुकम्” सि॰कौ॰ स्वुत्। गुणवाचकोऽप्यत्र।

गुणवत् त्रि॰ गुणोऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः। १गुणाढ्ये “गुणवन्तोऽपि सीदन्ति न गुणग्राहको यदि” उद्भटः। “सर्वत्र गुणवद्दानम्” स्मृतिः स्त्रियां ङीप्। यदुवंश्यवज्रनाभस्य २दौहित्रे पु॰ ३तत्कन्यायां स्त्री। “वज्रनाभस्य तनयः सुनाभो नाम विश्रुतः। दुहितृद्वयञ्च नृपते! तस्य रूप-गुणान्वितम्। एका चन्द्रवती नाम्ना गुणवत्यथ चापरा” हरिवं॰१५२अ॰। “गुणवत्यपि पुत्रञ्च गुणवन्तमजीजनत्” हरिवं॰१५५ अ॰ ४अप्सरोभेदे स्त्री। “अलम्बुषा गुणवती स्थूलकेशी कलावती” काशी॰ ८अ॰।

गुणवाद पु॰ गुणस्य अङ्गस्य वादः। अर्थवादभेदे तथाहि अर्थवादो विध्यसमभिव्याहृतवाक्यरूपः सोऽपि त्रिविधः “गुणवादो विरोधे स्यादनुवादोऽवधारिते। भूतार्थवादस्तद्धानादर्थवादस्त्रिधा मतः” इति भट्टका॰। अयमर्थः विरोधे विशेष्यविशेषणयोः सामानाधिकरण्येनान्वयविरोधे गुणवादः अङ्गकथनरूपत्वात् यथा यजमानः प्रस्तर इति अत्र हि प्रस्तरः कुशमुष्टिः तस्य यजमानेऽभेदान्वयबाधात् यजमानस्य कुशमुष्टिधारणरूपाङ्गवादरूपत्वात् गुणवादः। अवधारिते प्रमाणान्तरसिद्धेऽर्थे यो वादः सोऽनुवादः यथा “अन्तरीक्षे नाग्निश्चेतव्यः” “अग्निर्हिमस्य भेषजम्” इत्यादि च, अन्तरीक्षे अग्निचयनस्याशक्यत्वेन तदभावस्य, अग्नेर्हिमनाशकत्वस्य च लौकिकप्रमाणसिद्धत्वात् अनुवादः। तद्धानौ तयोर्विरोधावधारणयोरभावे भूतार्थवादः। “इन्द्रो वृत्रमहन्नित्यादि” सोऽपि द्विविधः स्तुत्यर्थवादो निन्दार्थवादश्च। “अन्त्रग्रासपासते ये तु सततं संशितव्रताः। विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकमनामयमित्यादौ” स्तुत्यर्थवादः। “तैल-क्षौमांसमम्भोगी पर्वस्वेतेषु वै पुमान्। विण्मूत्रभोजनं नाम प्रयाति नरकं ध्रुवम्” इत्यादौ निन्दार्थवाद इति।

गुणविधि पु॰ गुणस्याङ्गस्य द्रव्यादेर्विधिः। प्राप्तस्याऽप्राप्तस्य वा कर्मणोऽङ्गद्रव्यविधाने। यथा “अग्निहोत्रं जुहोति स्वर्ग-कामः” इति विधिना स्वर्गसाधनत्वेन प्राप्तस्याग्निहोत्रादेरङ्गं “दध्ना जुहोतीति” वाक्येन दधिद्रव्यं विदधत् गुण-विधिः। यत्र च कर्म अङ्गं च मानान्तरेणाप्राप्तं तत्रोभयविधानं यथाहि तत्र अङ्गरूपगुणविधानेन गुण-विधित्वं तथा कर्मस्वरूपप्रापकत्वेन उत्पत्तिविधित्वं चेत्युभयरूपत्वम् तदेतत् मीमांसान्यायप्रकाशे विवृतं यथा “अज्ञातार्थज्ञापको वेदभागो विधिः। स च प्रयोजनवदर्थविधानेनाऽर्थवान्। तादृशञ्चार्थं प्रमाणान्तरेणाप्राप्तं विधत्ते। यथा “अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः” इति विधिः प्रमाणान्तरेणाप्राप्तस्वर्गप्रयोजनवद्धोमं विधत्ते अग्निहोत्रेण स्वर्गं भावयेदिति वाक्यार्थबोधः। यत्र कर्म प्रमाणान्तरेण प्राप्तं तत्र तदुद्देशेन गुणमात्रं विधत्ते। यथा “दध्ना जुहोति” इत्यत्र होमस्य “अग्निहोत्रं जुहुयात्” इत्यनेन प्राप्तत्वाद्धोमोद्देशेन दधिमात्रविधानं दध्ना होमं भावयेदिति। यत्र तूभयमप्राप्तं, तत्र विशिष्टं विधत्ते। यथा “सोमेन यजेत” इत्यत्र सोमद्रव्ययागयोरप्राप्तत्वात् सोमविशिष्टयागविधानम्। सोमपदे मत्वर्थलक्षणया सोमवता यागेनेष्टं भावयेदिति वाक्यार्थबोधः। न चोभयविधाने वाक्यभेदः, प्रत्येकमुभयस्याविधानात् किन्तु विशिष्टस्यैकस्यैव विधानात्। न च “ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति” प्राप्तयागोद्देशेन सोमरूपगुणविधानमेवास्तु सोमेन यागं भावयेदिति, किं मत्वर्थलक्षणयेति वाच्यम्। तस्याधिकारविधित्वेनोत्पत्तिविधित्वासम्भवात्। ननु “उद्भिदा यजेत पशुकाम” इत्यस्येव ज्योतिष्टोमेन इत्यस्याप्युत्पत्त्यधिकारविधित्वमस्त्विति चेन्न दृष्टान्ते उत्पत्तिवाक्यान्तराभावेनान्यथानुपपत्त्या तथात्वाश्रयणात्। किञ्च ज्योतिष्टोमेनेत्यत्रोभयविधित्वे तेनैव यागस्य फलसम्बन्धश्च बोधनीय इति स्फुटो वाक्यभेदस्तस्मात् सोमपदे मत्वर्थलक्षणया विशिष्टविधानम्”। अधिकं विधिशब्दे वक्ष्यते। उभयविधाने अन्यदुदाहरणं तत्त्वबोधिन्यां दर्शितं यथा

“प्रथमस्य चतुर्थे “वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेतेति” तत्र वाजपेयशब्देन वाजमन्नं पेयं सुरादीति। तत्र तत्त्यागमनूद्य वाजपेयद्रव्यरूपो गुणो विधीयते, किं वा वाजपेयनामा यागविशेषोऽनेन विधीयत इति संशयः तत्र विशिष्टयागान्तरकल्पने गौरवादन्नसुरात्मकं द्रव्यद्वयं गुणो विधीयते अथ गुणविधित्वे वाजपेयकरणक यागेन स्वाराज्यं कुर्यादिति यागे वाजपेयकरणत्वेन वाजपेयसाध्यत्वस्वाराज्यसाधनत्वयोर्विरुद्धयोरेकज्ञानविषयत्वानभ्युपगमात् वाजपेयगुणवता यागेन स्वाराज्यं भावयेदिति मत्वर्थलक्षणा प्रसज्येतेति वाच्यं तत्तदुच्चरितस्य यजेतेत्यस्य तन्त्रेणोभयत्रान्वयाङ्गीकारात् वाजपेयेन द्रव्येण स्वाराज्याय यागं कुर्यादित्यर्थलाभान्न मत्वर्थलक्षणा। तथाच सूत्रं “नामधेये गुणश्रुतेः स्याद्विधानमिति चेदिति” (जैमि॰ १।४।८।) प्राप्ते ब्रूमः यजेः

फले द्रव्ये च उभयत्र सम्बन्धाङ्गीकारे विरुद्धं त्रिकद्वयमापद्येत। तथा हि उपादेयत्वं गुणत्वं विधेयत्वञ्चेत्येकं त्रिकम् उद्देश्यत्वमनुवाद्यत्वं मुख्यत्वञ्चेत्यपरं त्रिकं तत्रोद्देश्यत्वादयस्त्रयः स्वाराज्यफलनिष्ठा धर्माः। उपादेयत्वादयस्त्रयः साधनीभूतयागनिष्ठा धर्माः फलमुद्दिश्य यागस्योपादानात् फलमनूद्य यागस्य विधानात् फलस्य च साध्यतया मुख्यत्वात् यागस्य साधनत्वेनोपसर्ज्जनत्वात् तदेव च गुणत्वम्। अत्र चोपादेयत्वोद्देश्यत्वयोः, गुणत्वमुख्यत्वयोरनुवाद्यत्वविधेयत्वयोर्विरोध इति त्रिकद्वयं विरुद्धम्। तथाचैकेनैकदा तादृशविरुद्धोभययोर्वैशिष्ट्यं नाङ्गीक्रियत इति भावः। अथ मा भूत्तन्त्रेण सम्बन्धः यजेतेत्यनुषङ्गेण पृथक् फले द्रव्ये चान्वयः स्वीक्रियतामिति चेन्न अनुषङ्गकल्पने वाजपेयद्रव्येण यजेत यागं कुर्यात् स्वाराज्याय यजेत यागेन स्वाराज्यं भावयेदिति वाक्यभेदापत्तेः तस्माद्वाजपेयशब्दो न द्रव्यवाचकः अपि तु यागनामधेयमिति। इत्यञ्चानुषङ्गकल्पने वाक्यभेदरूपगौरवं दोष इत्यनुषङ्गाधिकरणसिद्धान्तः। यत्र चानुषङ्गकल्पने विशेषप्रमाणमस्ति तत्र प्रामाणिकत्वात् तत्कल्पने गौरवं न दोषायेति ध्येयम्"।

उभयत्र च द्रव्यमात्रगुणविधाननिराकरणम् प्रयोजनम्। क्वचित्तु गुणमात्रविधानं जै० १।४।९ सूत्रभाष्ययोर्दर्शितं यथा

"तद्गुणास्तु विधीयेरन्नविभागाद्विधानार्थे न चेदन्येन शिष्टाः" इसू०। "यथा "आग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति' इत्येवमादयः श्रूयन्ते तत्र सन्देहः, किम् 'आग्नेयोऽग्नीषोमीयः' इत्येवमादयो गुणविधयः, कर्मनामधेयानि वा? इति। किं तावत् प्राप्तम्? गुणविधौ सत्यनेको गुणो विधीयेत, अग्निः पुरोडाशोऽष्टाकपालाः इति, तस्मान्न गुणविधयः इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः, तत्र कर्म, गुणास्तस्य विधीयेरन्, अविभक्ता हि ते कर्मणो विधानार्थे तद्धितान्ते शब्दे, तत्र हि अष्टाकपालस्याग्नेयता विधीयते, स एष एवमाग्नेयो भवति, यद्यग्नये संकल्प्य दीयते, तेनायम् अनेन प्रकारेण यागो विहितो भवति, स एवं विधीयमानो न शक्यते सम्बन्धिनावविधाय विहित इति वक्तुम्। तस्मात् गुणविधयः, अष्टसु कपालेषु संस्क्रियमाणो व्रीहिमयो वा पुरोडाश एव भवति, सोऽनुवादः सिद्धस्याष्टाकपाल उच्यते, 'कपालेषु श्रपयति' इति वचनात् नान्येन श्रपितं गृह्णन्ति, तेनाश्रित्यपक्षे वाक्यभेदो भवति, 'न चेदन्येन शिष्टाः' यत्र पुनरन्येन वचनेन शिष्टा गुणा भवन्ति तत्र नामधेयं, यथ 'अग्निहोत्रं जुहोति।'"

गुणवृक्ष पु० गुणानां नौकाकर्षणरज्जूनां बन्धनाधारः वृक्ष इव। नौकाकर्षकदामाद्याधारे काष्ठे। (मास्तुल)। स्वार्थे क, स इव कायति कै—क वा। तत्रार्थे अमरः।

गुणवृत्ति स्त्री गुणेन वृत्तिः। १लक्ष्यमाणगाम्भीर्यादिगुणावलम्बनेन शब्दस्य अर्थप्रकाशनरूपशक्तौ लक्षणावृत्तौ, "यस्याचिरसमीपे पौरस्त्राचि स गुणवृत्त्या चतुरस्रः" कात्या०श्रौ० २०।१।२८ सूत्रे कर्कः। गुणे वृत्तिर्यस्य। २गुणसामर्थ्यवति त्रि० "श्रुतान् यज्ञाख्यनिर्द्दिश्यो निर्गुणे गुणवृत्तयः। कथं चरन्ति? श्रुतयः साक्षात् सदसतः परे" भाग०१०।८७ अ०। गुणानां सत्त्वादीनां वृत्तिः। सत्त्वादीनां ३परिणामभेदेषु स्त्री "परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिनः" पात०सू०। तासाञ्च यथाऽन्योन्यविरोधस्तथा तत्सूत्रभाष्यादिषु दर्शितम्।

"प्रख्याप्रवृत्तिस्थितिरूपा बुद्धिगुणाः परस्परानुग्रहतन्त्रीभूत्वा शान्तं घोरं मूढं वा प्रत्ययं त्रिगुणमेवारभन्ते चलञ्च गुणवृत्तमिति क्षिप्रपरिणामि चित्तमुक्तं रूपातिशया वृत्त्यतिशयाश्च परस्परेण विरुध्यन्ते सामान्यानि त्वतिशयैः सह प्रवर्त्तन्ते एवमेते गुणा इतरेतराश्रयेणोपार्ज्जितसुखदुःखमोहप्रत्यया इति सर्वे सर्वरूपा भवन्ति गुणप्रधानभावकृतस्त्वेषु विशेष इति तस्मात् दुःखमेव सर्वं विवेकिन" व्यासभा०।

"प्रख्याप्रवृत्तिस्थितिरूपबुद्धिरूपेण परिणता गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि परस्परानुग्रहतन्त्राः शान्तं सुखात्मकं, घोरं दुःखात्मकं, मूढं विषादात्मकमेव प्रत्ययं सुखोपभोगरूपमपि त्रिगुणं प्रारभन्ते नच सोऽपि तादृशरूपोऽस्य परिणामः स्थिरः इत्याह चलञ्च गुणवृत्तमिति क्षिप्रपरिणामि चित्तमुक्तं नान्यैकप्रत्ययः कथं परस्परविरुद्धशान्तघोरमूढत्वान्येकदा प्रतिपद्यते? इत्यत आह रूपातिशया वृत्त्यतिशयाश्च परस्परेण विरुध्यन्ते सहरूपास्त्वष्टौ भावा धर्म्मादयो वृत्तयः सुखाद्यास्तदिह धर्म्मेण विपच्यमानेनाधर्मकार्यादयो विरुध्यते एवं ज्ञानवैराग्यैश्वर्यैः सुखादिभिश्च तादृशान्येव

तद्विपरीतानि विरुध्यन्ते, सामान्येन स्वस्वकार्य्यकरणाय मिथः संहतैः प्रदीपवदुपकार्य्योपकारकभावेन प्रवर्त्तन्ते इति । ननु भवत्वेवं तथापि विषयसुखस्य कुतः स्वाभाविकी दुःखतेत्यत आह एवमेव इति उपादानाभेदादुपादानात्मकत्वाच्चोपादेयस्याप्यभेद इत्यर्थः । तत्किमिदानीमात्यन्तिकमेव तादात्म्यं तथा च बुद्धिव्यपदेशभेदो न स्यादित्यत आह गुणप्रधानेति सामान्यात्मना गुणभावोऽतिशयात्मना च प्राधान्यं तस्मादुपाधितः स्वभावतश्च दुःखमेव सर्व्वं विवेकिन इति” वाच० विवरणम्

गुणसङ्ग पु० गुणेषु गुणकार्य्येषु सुखदुःखादिषु सङ्गः। सुखाद्यासक्तौ “कारणं गुणसङ्गोऽस्य” गीता ।

गुणसंख्यान न० गुणाः संख्यायन्तेऽनेन सम्–ख्या करणे ल्युट् ६त० । सांख्यप्रातञ्जलशास्त्रे ।

गुणसम्मूढ़ त्रि० गुणैः सम्मूढः । गुणकार्य्यदेहादिष्वात्माभिमानवति । “प्रकृतेर्गुणसंमूढाः सज्जन्ते गुणकर्म्मसु” गीता ।

गुणसागर पु०गुणानां सागर इवाधारः । चतुर्मुखे १ब्रह्मणि शब्दच० । २बुद्धभेदे त्रिका० ३गुणाधारे च । शब्दच० अस्य अनार्थे त्रिलिङ्गतोक्तिः प्रामादिकी सागरशब्दस्य नियतलिङ्गत्वात् “द्वन्द्वतत्पुरुषयोः” पा० सूत्रेण विशेष्यलिङ्गं विना उत्तरपदलिङ्गस्य नियमनात् ।

गुणा स्त्री गुणोऽस्त्यस्याः अच् । १दूर्व्वायां २मांसरोहिण्याञ्च राजनि० । तयोर्बहुतन्तुमत्त्वात्तथात्वम् ।

गुणाकर पु० ६त० । १बुद्धभेदे शब्दर० २गुणयुक्ते च “तपस्विभिरतस्तस्य तस्य पुत्रो गुणाकरः । सत्यवान् नाम देवर्षे !” भा०व० सावित्र्युपाख्याने । गुणसागरशब्दोक्तहेतुना शब्दर० अस्य त्रिलिङ्गतोक्तिः प्रामादिकी ।

गुणाढ्य त्रि० गुणैराढ्यः । बहुगुणयुक्ते ।

गुणातीत पु० गुणान् सत्त्वादिगुणधर्म्मान् सुखदुःखादीनतीतः । १परमेश्वरे स्थितप्रज्ञे २आत्मज्ञे च । गुणातीतताकारणसहितं तल्लक्षणमुक्तं गीतायां यथा

“गुणानेतानतीत्य त्रीन् देही देहसमुद्भवान् । जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते । अर्ज्जुन उवाच । कैर्लिङ्गैस्त्रीन् गुणानेतानतीतो भवति प्रभो ! । किमाचारः कथं चैतांस्त्रीन् गुणानतिवर्त्तते । श्रीभगवानुवाच । प्रकाशञ्च प्रवृत्तिञ्च मोहमेव च पाण्डव ! । न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि निवृत्तानि न काङ्क्षति । उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते । गुणा वर्त्तन्त इत्येवं योऽवतिष्ठति नेङ्गते । समदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाश्मकाञ्चनः । तुल्यप्रियाऽप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः । मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः । सर्व्वारम्भपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते । माञ्च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते । स गुणान् समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते” ।

गुणादि “गुणादयोऽवयवाः” । (“अवयववाचिनः परे गुणादयोऽन्तोदात्ताः”) पा० सूत्रविहितान्तोदात्तत्वनिषेधनिमित्ते १शब्दगणे । स च गुण “गुण अक्षर, अध्याय सूक्तच्छन्दस् मान” । २गुणकर्म्मजातिसमवायविशेषाभावेषु “गुणादिर्निर्गुणक्रियः” भाषा० ।

गुणान्वित त्रि० ३त० । १विवेकवैराग्योपरमादिभिर्मोक्षोपायैरन्विते” “प्रक्षीणदोषाय गुणान्विताय” वेदा०सा० २गुणयुक्ते च । [स्वार्थे

गुणिका स्त्री गुण इन् स्वार्थे क । शूनाङ्गे उच्छूनदेहे

गुणित त्रि० गुण–आमन्त्रणे कर्म्मणि क्त । १आहते ताड़िते पूरिते अमरः । “दृष्टतिरष्टगुणिता व्येका दलिता विभाजितेष्टेन” लीला० ।

गुणिन् त्रि० गुण+अस्त्यर्थे इनि । गुणयुक्ते “गुणिगणगणनारम्भे न पतति कठिनी ससम्भ्रमा यस्य” हितो० ।

गुणीभूत त्रि०अगुणः गुणः भूतः गुण+च्वि+भू–क्त । अप्रधानीभूते “गुणीभूता गुणाः सर्व्वे तिष्ठन्ति हि पराक्रमे” भा०स०११अ० । च्व्यर्थे कृतादित्वात् समासे उक्तार्थत्वात् ततो न च्विः । तेन गुणभूतोऽप्यत्र । “गुणभूतैरवयवैः समूहः क्रमजन्मनाम् । बुद्ध्या प्रकल्पिताऽभेदः क्रियेति व्यपदिश्यते” हरिः ।

गुणीभूतव्यङ्ग्य न० गुणीभूतं व्यङ्ग्यं यत्र । काव्यभेदे तल्लक्षणाभेदादि सा०द० उक्तं यथा

“अपरन्तु गुणीभूतव्यङ्ग्यं वाच्यादनुत्तमे व्यङ्ग्ये । अपरं काव्यं अनुत्तमत्वम् न्यूनतया साम्येन च संभवति । तत्र स्यादितराङ्गं१ काक्वाक्षिप्तं२ञ्च वाच्यसिद्ध्यङ्गम्३ संदिग्धप्राधान्यं४तुल्यप्राधान्य५मस्फुट६मगूढम्७ । व्यङ्ग्यमसुन्दरमेवं भेदास्तस्योदिता अष्टौ । इतरस्य रसादेरङ्गं रसादि व्यङ्ग्यं१ यथा । “अयं स रसनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्द्दनः । नाभ्यूरुजघनस्पर्शी नीवीविस्रंसनः करः” । अत्र शृङ्गारः करुणस्याङ्गम् । “मानोन्नतां प्रणयिनीमनुनेतुकामस्त्वत्सैन्यसागररवोद्गतकर्णतापः । हा हा कथं नु भवतो रिपुराजधानीप्रासादसन्ततिषु तिष्ठति

कामिलोकः" । अत्रौत्सुक्यत्रासलन्धिसंकीर्णस्य करुणस्य राजविषयरतावङ्गभावः । "जनस्थाने भ्रान्तं कनकमृगतृष्णान्धितधिया वचो वैदेहीति प्रतिपदमुदश्रु प्रलपितम् । कृतालङ्काभर्तुर्वदनपरिपाटीषु घटना मयाप्तं रामत्वं कुशलवसुता न त्वधिगता" । अत्र रामत्वं प्राप्तमित्यवचनेऽपि शब्दशक्तेरेव रामतुल्यतावगम्यते वचनेन तु सादृश्यहेतुकतादात्म्यारोपणमाविष्कुर्वत् तद्गोपनमपाकृतं तेन व्यङ्ग्यं वाच्यस्य वाक्यार्थान्वयोपपादकतयाऽङ्गतां नीतम् । काकाक्षिप्तं २यथा । "मथ्नामि कौरवशतं समरे न कोपाद् दुःशासनस्य रुधिरं न पिबाम्युरस्तः । संचूर्णयामि गदया न सुयोधनोरू सन्धिं करोतु भवतां नृपतिः पणेन" । अत्र मथ्नाम्येवेत्यादि व्यङ्ग्यं वाच्यस्य निषेधस्य सहभावेनैव स्थितम् । "दीपयन् रोदसीरन्ध्रमेष ज्वलति सर्वतः । प्रतापस्तव राजेन्द्र ! वैरिवंशदवानलः" । अत्राम्यस्य वेणुत्वारोपरूपोव्यङ्ग्यः प्रतापस्य दवानलत्वारोपसिद्ध्यङ्गम् ३ । "हरस्तु किञ्चित्परिवृत्तधैर्यः" इत्यादौ विलोचनव्यापारचुम्बनाभिलाषयोः प्राधान्ये सन्देहः ४ । "ब्राह्मणातिक्रमत्यागो भवतामेव भूतये । जामदग्न्यस्य वो मित्रमन्यथा दुर्मनायते" । अत्र वाच्यस्य परशुरामोरक्षःकुलक्षयं करिष्यतीति व्यङ्ग्यस्य च समं प्राधान्यम् ५ । "सन्ध्यौ सर्वस्वहरणं विग्रहे प्राणनिग्रहः । अलावदीननृपतौ न सन्धिर्न च विग्रहः" । अत्रालावदीनाख्ये नृपतौ दानसामादिमन्तरेण नान्यः प्रशमोपाय इति व्यङ्ग्यं व्युत्पन्नानामपि झटित्यस्फुटम् ६ । "अनेन लोकगुरुणा सतां धर्मोपदेशिना । अहं व्रतवती स्वैरमुक्तेन किमतः परम्" । अत्र प्रतीयमानोऽपि शाक्यमुनेस्तिर्यक्योषिति बलात्कारोपभोगः स्फुटतया वाच्यायमानत्वेनागूढम् ७ । "वाणीरकुडङ्गुड्डीणसउणिकोलाहलं सुणन्तीए । घरकम्मवावडाए वहूए सीअन्ति अङ्गाइम्" । अत्र दत्तसंकेतः कश्चिल्लतागहनं प्रविष्ट इति व्यङ्ग्यात् शृण्वन्त्याः सीदन्त्यङ्गानि इति वाच्यस्य चमत्कारः सहृदयसंवेद्य इत्यसुन्दरम् ८ । किञ्च योदीपकतुल्ययोगितादिषु उपमाद्यलङ्कारोव्यङ्ग्यः स गुणीभूतव्यङ्ग्य एव काव्यस्य दीपकादिमुखेनैव चमत्कारविधायित्वात् तदुक्तं ध्वनिकृता "अलङ्कारान्तरस्यापि प्रतीतौ यत्र भासते । तत्परत्वं न काव्यस्य नासौ मार्गो ध्वनेर्मतः" । अत्र च शब्दान्तरादिना गोपनकृतचारुत्वस्य विपर्यासः यथा "दृष्ट्या केशवगोपरागहृतया किञ्चिन्न दृष्टं मया तेनात्र स्खलितास्मि नाथ ! पतितां किं नाम नालम्बसे । एकस्त्वं विषमेषु खिन्नमनसां सर्वाबलानां गतिर्गोप्यैवं गदितः सलेशमवताद्गोष्ठे हरिर्वश्चिरम्" । अत्र गोपरागादिशब्दानां गोपे रागइत्यादिव्यङ्ग्यार्थानां सलेशमिति पदेन स्फुटतयाऽवभासः । सलेशमिति पदस्य परित्यागे ध्वनिरेव । किञ्च यत्र वस्त्वलङ्काररसादिरूपव्यङ्ग्यानां रसान्तरे गुणीभावः तत्र प्रधानकृतएव काव्यव्यवहारः तदुक्तं तेनैव "प्रकारोऽयं गुणीभूतव्यङ्ग्योऽपि ध्वनिरूपताम् । धत्ते रसादितात्पर्यपर्यालोचनया पुनः" यत्र च "यत्नोन्मीलितसान्द्रचन्द्रिकमुखी ..." इत्यादौ रसादीनां नगरीवृत्तान्तादिवस्तुमात्रेऽङ्गत्वं तत्र तेषामतात्पर्यविषयत्वेऽपि तैरेव गुणीभूतैः काव्यव्यवहारः" । अस्य भेदसंख्याविस्तरभयात् नात्रोक्ता एताआसेयाः ।

गुणीश्वर पु० ६त० । १चित्रकूटपर्वते २सत्त्वादिगुणानां नियामके परमेश्वरे शब्दरत्ना० । गुणेशोऽपि परमेश्वरे ।

गुणोत्कर्ष पु० ६त० । गुणातिशये हेमच० । "भूयश्च गुणोत्कर्षमेते विद्ये करिष्यतः" रामा०बाल० २६अ० ।

गुण्ठित त्रि० गुठि–क्त । १आवृते । २गुण्डिते १लतधूलिधूसरे च रमानाथः ।

गुण्ड पु० गुडि–वेष्टने अच् । १अविषवे तृणभेदे राजनि० यस्य कन्दः कसेरु । कसेरुशब्दे विवृतिः । भावे घञ् । २चूर्णने पेषणे (गुँड़ाकरा) पु० । कर्मणि घञ् । ३चूर्णीकृते त्रि० । [४कोकपाले च पु० मेदि० ।

गुण्डक त्रि० गुडि–ण्वुल् । १मलिने । २धूलौ ३कलोक्तौ

गुण्डकन्द पु० ६त० । कसेरुणि (केशुर) । राजनि० ।

गुण्डारोचनिका स्त्री गुण्डा सती रोचना हरिद्रेव इवार्थे कन् (कमलागुंडि) वृक्षभेदे रत्नमा० ।

गुण्डाला स्त्री गुण्डं चूर्णमालाति आ+ला–क्विप् । कल्लोञ्जायां तृणभेदे राजनि० । [लतायाम् राजनि० ।

गुण्डासिनी गुण्डा सती आस्ते आस–णिनि । चिपिटा-

गुण्डिक पु० गुण्ड+अस्त्यर्थे ठन् । चूर्णीकृते तण्डुलादौ । (गुँड़ि) "गुण्डिकैः घृतपीतैश्च मण्डकैस्तु महाङ्कनम्" अनन्तव्रतकथा ।

गुण्डिचा स्त्री जगन्नाथक्षेत्रस्थे तस्य रथयात्रानन्तरं सप्ताहं वासार्थे मण्डपभेदे "मण्डपे वासयेत् देवान् गुण्डिचाख्ये मनोहरे" इत्युपक्रमे "सिन्धुतीर्थतटे तस्मिन्

सप्ताहानि जनार्द्दनः। तिष्ठेत् पुरा स्वयं राजन् वरमेतत् समादिशत्। मत्तीर्थतीरे राजेन्द्र ! स्नास्यन्ति मनुजा नराः। सर्वतीर्थानि तत्रापि स्नास्यन्ति यदि तिष्ठति। तत्र स्नात्वा विधानेन तीर्थे तीर्थोपपावने। सप्ताहं ये प्रपश्यन्ति गुण्डिचामण्डपे स्थितम्। मासं रामं तमभ्यर्च्य मम सायुज्यमाप्नुयुः"। तन्नामनिरुक्तिरपि तत्रोक्ता यथा "सर्वपापनियन्तृत्वात् पूज्यत्वात् सर्वदैवतैः। गुण्डिचाख्यापि सा प्रोक्ता भक्ततेजोऽवगुण्ठनात्" स्क० पु० उत्क०।

गुण्ठित त्रि० गुठि–वेष्टने क्त। रजसाकीर्णे, चूर्णिते अमरः

गुण्य त्रि० गुण–कर्म्मणि यत्। १गुणनीये पूर्व्वे। "गुण्यस्त्वधोऽधो गुणखण्डतुल्यः"। "गुण्यान्त्यमङ्कं गुणकेन हन्यात्" लीला०। अथवा गुणोऽस्यास्ति "अन्येभ्योऽपि दृश्यते" वार्त्ति० यत्। २प्रशस्तगुणयुक्ते च। "गुण्याः ब्राह्मणाः" सि० कौ०।

गुत्थ पु० गुध+पृषो०। गवेधुकाधान्ये (गडगडे) रत्नमा०

गुत्थक न० गुत्थेन कायति कै–क पृषो०। पर्ण्णिपर्ण्यां इत्ये रत्नमा०। [गुत्थशब्दे २५८६पृ० विवृतिः।

गुत्स पु० गुध–स किच्च नि० दत्वम्। पर्ण्णिपर्णके मेदि०।

गुत्सक पु०गुत्स+स्वार्थे क। १स्तवके शब्दरत्ना०। गुच्छकशब्दे दृश्यम्। २ग्रन्थपरिच्छेदे त्रिका०। "अथ वाङ्मयभेदाः स्युः खण्डकथा कथा। आख्यायिका परिकथा कथापदविशेषकौ। अभ्यागमनिरुक्तं च प्रश्नोत्तरं गुत्सकादि च। सर्गोच्छ्वासपरिच्छेदोद्घाताध्यायाङ्कसंग्रहाः। उच्छ्वासः परिवर्त्तश्च पटलं काण्डमाह्निकम्। स्थानं प्रकरणं पर्वाह्निकञ्च ग्रन्थसन्धयः" त्रिका०। अत्र गुत्सकादीनामादिपदात् स्तवकोल्लासादीनां ग्रहणम्। तत्र कुसुमाञ्जलौ स्तवकः, काव्यप्रकाशे उल्लासः। एवमन्यत्रापि यथायथं ग्रन्थनामानुसारेण तदवयवबोधकशब्दविशेषेण ग्रन्थसन्धिकरणम् दृश्यते तेषां सर्गेणापादिमदर्थाश्वासा।

गुद खेले भ्वा० आत्म० अक० सेट्। गोदते अगोदिष्ट। जुगुदे। गुदम्।

गुद न० गुद–क। मलत्यागद्वारे अपानवायुनिःसारद्वारे "तत्र स्थूलान्त्रप्रतिबद्धमर्द्धपञ्चाङ्गुलं गुदमाहुस्तस्मिन् वलयस्त्रयोऽध्यर्द्धाङ्गुलान्तरभूताः प्रवाहणी १विसर्ज्जनी २संवरणी चेति। "चतुरङ्गुलायताः सर्वास्तिर्य्यगेकाङ्गुलोच्छ्रिताः। शङ्खावर्त्तनिभाश्चापि उपर्य्युपरि संस्थिताः। गजतालुनिभाश्चापि वर्णतः सम्प्रकीर्त्तिताः। रोमान्तेभ्यो यवाध्यर्द्धो गुदौष्ठः परिकीर्त्तितः" सुश्रु०। तस्य स्वरूपादिकमुक्तम्।

अस्य प्राणायतनता याज्ञ० उक्ता यथा "नाभिरोजो गुदं शुक्रं शोणितं शङ्खकौ तथा। मूर्द्धांसकण्ठहृदयं प्राणस्यायतनानि च"। अस्य उपसर्ज्जनत्वे क्रोडादौ पठितत्वात् गुद इति पाठान्तरं तेन स्त्रियां ङीष्। अल्पगुदा इत्येव। २नाडीभेदे स्त्री बह्वादि०वा ङीषटापौ। "आन्त्रेभ्यस्ते गुदाभ्यः" ऋ० १०।१६३।३। "गुदाभ्यः याभिर्नाडीभिरन्नरसः समानवायुना धातुषु नीयते ताभ्यो नाडीभ्यः" भा०। ३मलधाराधारे गुदस्थाने पु०। "उदरं च गुदौ कोष्ठ्यौ विस्तारोऽयमतो मतः" याज्ञ० "स्थानाद्गुदस्थवात् अन्तरे गुदस्थे द्वे, तौ च गुदौ कोष्ठ्ये कोष्ठौ नाभेरधोदेशे भवौ" मिता०। वस्तुतः गुदस्य अर्श० अच्। गुदाधारस्थानपरतायामेव लिङ्गकृत्यम्। अतएव "गुदाः पात्राणि सुदुघानधेनुः" यजु० १८।८६। आम्नायाम् वेददी०। "गुदाः गुदस्थानानि" इत्युक्तम् "स्थूलगुदया सर्पान् गुदाभिः" यजु० २५।७ अन्यथाख्यायां च तेन गुदपरत्वे क्लीवत्वं छान्दसमित्युक्तम् अङ्गुष्ठाते "विश्वतो गुदाः" शत० ब्रा० ६।४। ततः आज्ञा० अस्त्यर्थे र। गुदर तद्युक्ते त्रि०।

गुदकील पु० गुदे कील इव। अर्शोरोगे राजनि०। अर्शःशब्दे विवृतिः। "स्थूलकन्दस्तु नाट्यध्वः स्फुरणो गुदकीलहा" सुश्रु० "आनाहभेदो गुदकीलहिक्काश्वासापहो वन्यकुलत्थ एषः" सुश्रु०। स्वार्थे क। तत्रार्थे हारा०।

गुदग्रह पु० गुदं तद्व्यापारं गृह्णाति ग्रह–अच् ६त०। उदावर्त्तरोगे हेम०। उदावर्त्तशब्दे ११६२ पृ० दृश्यम्।

गुदपरिणद्ध पु० कृमिभेदे तस्यापत्यम् इञ्। गौदपरिणद्धि तदपत्ये तस्य बहुत्वेन द्वन्द्वे इञो लुक् बहुत्वे। बकनखगुदपरिणद्धाः।

गुदपाक पु० ६त०। अतिसारादिजनिते गुदस्थानस्य मूत्रादिनिःसारहेतौ पाके। "अश्वंहतगुदं क्षीणोदराध्मानादुपद्रुतम्। गुदे पक्वे गतोष्माणमतीसारिणं त्यजेत्" सुश्रु०। "मांसपाकेन वध्यन्ते गुदपाके च दारुणे" "गुदपाके तु बालानां पित्तघ्नीं कारयेत् क्रियाम्" "गुदपाकस्तु पित्तेन यस्य स्यादहिताशिनः" सुश्रु०।

गुदभ्रंश पु० "प्रवाहणातिसाराभ्यां निर्गच्छति गुदं बहिः। रूक्षदुर्बलदेहस्य गुदभ्रंशं तमादिशेत्" गुदभ्रंशमिमं स्वस्थं पायाभ्यङ्गात् प्रवादयेत्" इत्युक्ते रोगभेदे।

गुदरोग पु० ६त० । गुदस्थानभवे भगन्दरार्शोभिन्ने रोगे तत्र च शातातपेन "सुरापाने रतो यश्च शूद्रान्नं करोति यः। गुदरोगो भवेत्तस्य पापरूपः सुदारुणः" इति कर्म्मविपाकविशेषमुक्त्वा "भार्य्यं सुरार्चनेनैव गोदानसहितेन च । प्राजापत्येन चैकेन शाम्यन्ति गुदजा रुजा"भगन्दरार्शसोः पृथगुक्तत्वात्तद्भिन्नता ज्ञेया

गुदवर्त्मन् न० गुदरूपं वर्त्म । गुदरूपे मलद्वारे जटा०।

गुदस्तम्भ पु० ६त०। गुदव्यापारस्य मलनिःसारणस्य प्रतिरोधे रोगभेदे । "अयोनौ च गमनाद् गुदस्तम्भः प्रजायते । षड्रसकमलैः स्नानं मासं कुर्य्यात् शिवस्य च" शातातपः ।

गुदाङ्कुर पु० गुदेऽङ्कुर इव । अर्शोरोगे हेमच० ।

गुदौष्ठ पु० गुदस्य ओष्ठ इव । गुदावयवभेदे गुदशब्दे दर्शिते सुश्रुतवाक्ये तत्स्वरूपादि ।

गुद्र मिथ्याकथने चुरा० उभ० सक० सेट् इदित् । गुन्द्रयति अजुगुन्द्रत्-त । गुन्द्रयां—बभूव आस चक्रे । गुन्द्रा ।

गुध रोषणे क्र्या० पर० सक० सेट् । गुध्नाति अगोधीत् । जुगोध । सेट्त्वेऽपि न गुणः गुधित्वा । गुधः ।

गुध क्रीडे भ्वा०आत्म०अक०सेट् । गोधते अगोधिष्ट । जुगुधे

गुध वेष्टने दिवा० पर० सक० सेट् । गुध्यति अगोधीत् । जुगोध गुधित्वा ।

गुधेर त्रि० गुध वेष्टने एरक् । गोप्तरि उज्ज्वलदत्तः ।

गुन्दल पु० गुमित्यव्यक्तशब्देन दल्यतेऽसौ दल—णिच्—कर्म्मणि अच् । मर्दलशब्दे हेमच० ।

गुन्द्र पु० गुदि—कर्म्मणि रक् । १शरतृणे (गोपटेर) ख्याते अमरः। "गुन्द्रः कषायो मधुरः शिशिरः पित्तरक्तजित् । स्तन्यशुक्ररजोमूत्रशोधनो मूत्रकृच्छ्रजित्" भावप्र० । २भद्रमुस्तके ३प्रियङ्गुवृक्षे च स्त्री अमरः । ४गवेधुकायां स्त्री रत्नमाला ५एरकायां स्त्री भावप्र० । [भावप्र० ।

गुन्द्रमूला स्त्री गुन्द्रस्य मूलमिव मूलमस्याः । एरकाख्ये

गुन्द्रला स्त्री गुन्द्रं मिथ्याकथनं लाति ला—क । चीवञ्जीवभागे चकोरके हेमच० ।

गुम्फ ग्रन्थे तु०प०सक० सेट् । गुम्फति अगुम्फीत् । जुगुम्फ । गुम्फन् गुम्फितः गुम्फित्वा—गुफित्वा । गोपथस्थाद् क्विपि गुन् गुनौ इत्यादि ।

गुप गोपने सक० आत्म० सेट् कुत्सने स्वार्थे सन् अनिट् कुत्सनभिन्न कुत्सापूर्वकनिन्दार्थिकत्वम् अक० निन्दकस्य तत्र सक० । पापात् जुगुप्सते अजुगुप्सिष्ट । जुगुप्सां बभूव आस चक्रे जुगुप्सितः । गोपने गोपते अगोपिष्ट जुगुपे । "आहिधानैर्गुपितो मार्गतैः मोचरापितः भा० १०।८५।११ । "तथा राज्ञं गुपितं क्षत्रियस्य १०।१०६।२ । तत्र निन्दार्थत्वे "जुगुप्सेरन्न चाप्येनम् संवसेयुश्च सर्व्वशः" मनुः "यदा बुध्यति लोकस्य लोकदत्तं जुगुप्सते" भा०व०२११ष० ।

गुप रक्षणे भ्वा० सक० पर० सेट् स्वार्थे सार्वधातुके नित्यमायः आर्द्धधातुके वा । गोपायति अगोपायीत् अगोपीत् अगौप्सीत् । गोपायाम्—बभूव आस चकार जुगोप । गोपायितः गुप्तः । गुप्तिः गोपायनम् गोपनम् । "जुगोपात्मानमत्रस्तः" रघुः । "आत्मानं सततं गोपायीत" श्रुतिः "जुगोप गोरूपधरामिवोर्व्वीम्" रघुः। "नैनं गोपस्यति इर्विषद्य नापहृतं मया" भा० भी० १८६१श्लो० "अगोपिष्टां पुरोडाशमगौप्तां रक्षसां भयम्" भट्टिः । "यस्य वाङ्मनसी शुद्धे सम्यग्गुप्ते च सर्व्वदा" मनुः ।

गुप व्याकुलत्वे दिवा० अक० पर० सेट् इरित् । गुप्यति अगुपत् अगोपीत् जुगोप । गुपितः ।

गुप भासने चुरा० उभ० अक० सेट् । गोपयति ते अजूगुपत् त । गोपयाम् बभूव आस चकार चक्रे । चतुर्थ्यां गुपधातुनाख्युदाहरणम् कविरहस्ये यथा "गोपायति क्षितिमिमां चतुरब्धिसीमां पापाज्जुगुप्सत उदारमतिः सदैव । मित्रं न गोपयति यस्तु वचोयकेभ्यो धीरो न गुप्यति महत्यपि कार्य्यजाते" ।

गुपिल पु०गुप इलच् किच्च । १नृपे उज्ज्वल० २रक्षके त्रि०।

गुप्त त्रि० गुप—कर्म्मणि क्त । १त्राते रक्षिते २गूढे संवृते च अमरः । "स गुप्तमूलप्रत्यन्तः" रघुः । ३लङ्गरे पु० शब्दरत्ना० । "गुप्तदासात्मकं नाम प्रशस्तं वैश्यशूद्रयोः" उद्वा० त० उक्ते ४वैश्योपनामभेदे पु० ।५कपिकच्छ्वां स्त्री राजनि०। ६परकीयायां नायिकायां स्त्री । "गुप्ताविदग्धा लक्षिताकुलटानुशयानामुदिताप्रभृतीनां परकीयायामेवान्तर्भावः तत्र गुप्ता त्रिविधा वृत्तसुरतगोपना वर्त्तिष्यमाणसुरतगोपना वर्त्तमानसुरतगोपना चेति विभज्य रसमञ्जर्यां तिसृणामेकत्र पद्ये उदाहृतिः यथा "शत्रूः क्रुध्यतु गिर्दहन्तु सुहृदो निन्दन्तु वा यातरस्तथापि न मन्दिरे सखि ! पुनः स्वापो विधेयो मया" । काचो रामभयात कोषकुहराद्वनाकमाक्रन्ती मार्ज्जारी नखरैः खरैः क्षतवती कां कां न मे दुर्द्दशाम्"।७रक्षितायां स्त्रियाम् (राखनी) स्त्री "ब्राह्मणीं यद्यगुप्तां तु सेवेत

वेश्यपार्थिवौ” मनुः ८परमेश्वरे पु० “गुप्तचक्रगदाधरः” विष्णुस० “वाङ्मनसयोरगोचरत्वात् गुप्तः “एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते” इति श्रुतेः”भा० ।

गुप्तक पु० जयद्रथसेनानीभेदे । “अङ्गारकः कुञ्जरो गुप्तकश्च शत्रुञ्जयः सञ्जयसंमदशौ” भा० वा० २६४अ० । स्वार्थे क । २गुप्तार्थे त्रि० । [२गूढगमने त्रि०।

गुप्तगति पु० गुप्ता गतिर्यस्य । अपसर्पे १गुप्तचरे शब्दार्थचि०।

गुप्तचर त्रि० गुप्तश्चरो यस्य । १गूढभावेन चरणे रते । २बलभद्राख्ये यदुवंश्ये पु० त्रिका०। कर्म० । ३गूढे दूतभेदे पु०

गुप्तस्नेह पु० गुप्तः स्नेहोऽस्य । १अङ्कोटवृक्षे राजनि० । कर्म० । २गूढे स्नेहे “गुप्तस्नेहकरी(हस्तिः)हस्तोयभवने” नीलकण्ठताजकम् ।

गुप्ति स्त्री गुप–भावे क्तिन् । १गोपने “भयगौरवसम्भ्रादेहर्षाद्याकारगुप्तिरवहित्था” सा० द० । २संवरणे “इङ्गन्माणिमिवावास्तं गुप्तावपि मनोरमम्” कुमा० । “अशिथाराश्च कोषगुप्तिः” काद० । “स्वानं वसुदयं गुप्तिं सम्यग्भमनादिकम्”मनुः। ३रक्षणे “सर्वस्यास्य तु सर्गस्य गुप्त्यर्थं स महाद्युतिः” (ईश्वरः)मनुः।४मन्त्रसंस्कारभेदे तन्त्रसा० ‘गौतमीये “जननं जीवनं पश्चात् ताडनं बोधनं तथा । तथाभिषेको विमलीकरणाप्यायने पुनः । तर्पणं दीपनं गुप्तिर्दशैता मन्त्रसंस्क्रियाः” इति विभज्य “जप्यमानस्य मन्त्रस्य गोपनं त्वप्रकाशनम्” इति कथितम् । आधारे क्तिन् । ५अवस्करस्थाने ६कारागारस्थाने मेदि० । “चिरमतिरसलौल्यात् बन्धनं लम्भितानां पुनरयमुदयाय प्राप्य धाम स्वमेव । दलितदलकपाटः षट्पदानां सरोजे सरभस इव गुप्तिस्फोटमर्कः करोति” माघः ७भूगर्त्ते । करणे क्तिन् । ८अहिंसादौ योगाङ्गे यमे च हेमच० । ९गर्त्तीयं खनितृखनने १०नौकाछिद्रे भरतः ।

गुफ ग्रन्थे तुदा० पर० सक० सेट् दृषा० । गुफति अगोफीत् जुगोफ ।

गुफित त्रि०गुफ–गुम्फ–वा कर्म्मणि क्त । ग्रथिते अमरः।

गुम्फ ग्रन्थने तुदा० पर० सक० सेट् । गुम्फति अगुम्फीत् । जुगुम्फ गुम्फितः। नोपधत्वात् गुम्फित्वा किति गुन्गुफो गुम इति । [च शब्दरत्ना० ।

गुम्फ पु०गुम्फ–घञ् ।१ग्रन्थने, २बाहोर्भूषणे मेदि०३श्मश्रुणि

गुम्फना स्त्री गुम्फ–युच् । “वाच्ये शब्दार्थयोः सम्यग्रचना गुम्फना स्मृता” इत्युक्तायां १वाक्यस्य चारुरचनायाम्।२ग्रन्थने च (गाँथा) भावे ल्युट्।२ग्रन्थने न० ।

गुम्फित त्रि० गुम्फ–क्त । पुष्पादिना ग्रथिते, अमरः ।

गुर वधे गत्याञ्च दिवा० आत्म० सक० सेट् । गूर्य्यते अगोरिष्ट । जुगोरे । ईदित् गूर्णः । गोरणम् ।

गुर उद्यमे तुदा० कुटा० आत्म० अक० सेट् । गुरते अगुरिष्ट जुगोरे गुरणम् ईदित् गूर्णः। वेदे तु नि०गूर्त्त इत्येव । “इमो इमो गूर्त्ततमाः” ऋ० १।१६७।१ । “गूर्वी इषवः भरदव गूर्त्ताः” ऋ० ४।१६।८ ।“अवगूर्य्य चरेत् कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने” स्मृतिः । “यो ब्राह्मणायावगुरेत् तं शतेन यातयात्” श्रुतिः छान्दसः पदव्यत्ययः । एवं “न कदाचिद् द्विजे तस्माद्विद्वानवगुरेदपि” मनुः ।

गुरण न० कुटा०गुर–भावे ल्युट् । हननाद्यर्थमुद्यमे अमरः। टेवादिकस्य गोरणमित्येव । तच्च वधे गत्याञ्च । अव+गोरणं हननार्थमुद्यमे इति भेदः ।

गुरु पु० गिरत्यज्ञानं शब्दात्युपदिशति धर्मं गृ–गिरणे गृ–शब्दे कर्त्तरि, गीर्य्यते स्तूयते वा कर्म्मणि वा कु उच्च १बृहस्पतौ देवाचार्य्ये अमरः। “गुरुकाव्यानुगां बिभ्रत्” माघः । “गुरोर्न्न गोरवावाप्ते”नीचस्थे सिंहगे गुरौ” ज्यो०त०।२प्रभाकराख्ये मीमांसकभेदे तस्य तन्नामता यथा “अत्र तु नोक्तम् तत्रापिनोक्तम् अतः पौनरुक्त्यम्”इत्यत्र स्वगुरोः संशये जाते प्रभाकरेण तदर्थविभागे तत्पुस्तके तुना, अपिना, इति पदच्छेदः कृतः उत्तरकाले गुरुणा तद्दृष्ट्वा केनेदृशः पदच्छेदः कृतः इति पृष्टे अन्यशिष्यद्वारा प्रभाकरकृतत्वं निश्चित्य तस्य संशयापनोदकत्वात् गुरुरिति संज्ञा कृतेति आख्यायिका “गुरोर्गिरः पञ्च दिनान्यधीत्य”सा०द० । “अर्थापत्तिर्गुरूणाम्” शब्द०प्र० । “निषेकादीनि कर्म्माणि यः करोति यथाविधि । सम्भावयति चान्नेन स विप्रो गुरुरुच्यते”मनूक्ते “स गुर्वर्यः क्रियां कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति” याज्ञ० उक्ते च निषेकादिक्रियाकर्त्तरि ३पितरि प्रायश्चित्तविवे०। “न केवलं तद्गुरुरेकपार्थिवः”रघुः गुरुतल्पगशब्दे विवृतिः। “अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः । तमपीह गुरुं विद्यात् श्रुतोपक्रियया तया”मनूक्ते शास्त्रोपदेशके४आचार्य्यादौ तद्विषये“ पिता वै गार्हपत्योऽग्निर्माताग्निर्दक्षिणः स्मृतः । गुरुराहवनीयस्तु साग्नित्रेता गरीयसी” इमं लोकं मातृभक्त्या पितृभक्त्या तु मध्यमम् । गुरुशुश्रूषया त्वेवं ब्रह्मलोकं समश्नुते” मनुः । “तं गुरुर्गुरुमती च” रघुः । “आचार्य्यश्च पिता ज्येष्ठो भ्राता चैव महीपतिः । मातुलः श्वशुरस्त्राता मातामहपितामहौ ।

वर्णज्येष्ठः पितृव्यश्च पुंस्येते गुरवो मताः" देवलोक्तेषु ११एकादशसु आचार्य्यादिषु "अनेनैकादशगुरवः सङ्कीर्त्तिताः" प्रा॰ वि॰। गुरुतल्पगशब्दे विवृतिः।

"उपाध्यायः पिता ज्येष्ठभ्राता चैव महीपतिः। मातुलः श्वशुरस्त्राता मातामहपितामहौ। वर्णज्येष्ठः पितृव्यश्च पुंस्येते गुरवः स्मृताः। मातामही मातुलानी माता मातुश्च सोदराः। श्वश्रूः पितामही ज्येष्ठा धात्री च गुरवः स्त्रीषु। इत्युक्तो गुरुवर्गोऽयं मातृतः पितृतो द्विजाः!। अनुवर्त्तनमेतेषां मनोवाक्कायकर्मभिः। गुरुं दृष्ट्वा समुत्तिष्ठेदभिवाद्य कृताञ्जलिः। नैतैरुपविशेत् सार्द्धं विवदेन्नात्मकारणात्। जीवितार्थमपि द्वेषाद्गुरुभिर्नैव भाषणम्। उदितोऽपि गुणैरन्यैर्गुरुद्वेषी पतत्यधः। गुरूणामपि सर्वेषां पूज्याः पञ्च विशेषतः। तेषामाद्यास्त्रयः श्रेष्ठास्तेषां माता सुपूजिता। यो भावयति या सूते येन विद्योपदिश्यते। ज्येष्ठभ्राता च भर्त्ता च पञ्चैते गुरवः स्मृताः। आत्मनः सर्व्वयत्नेन प्राणत्यागेन वा पुनः। पूजनीया विशेषेण पञ्चैते भूतिमिच्छता कूर्म॰ पु॰११अ॰। अत्र पुंस्त्रीभेदेन १६उपाध्यायादौ यथायथं पुंस्त्री॰।

"तथापि तत्कर्यापि ते गुरुरित्यस्ति गौरवम्" माघः। कृष्णं प्रति तत्पितृव्योद्धवोक्तिः "गुरुद्वयाय गुरुणोरुभयोरथ कार्य्ययोः" माघे ज्येष्ठभ्रातृपितृव्यपरता। ७सम्प्रदायप्रवर्त्तके ८धर्मोपदेशके ९कपिकच्छूवृक्षे राजनि॰। "सानुस्वारो विसर्गान्तो दीर्घोयुक्तपरश्च यः। वा पादान्ते त्वसौ" वृ॰र॰ उक्ते १०दीर्घवर्णादौ। "अगुरुचतुष्कं भवति गुरू द्वौ घनकुचयुग्मे शशिवदनासौ" श्रुतबोध॰ "गुरुमतोऽनृच्छ इत्यादि" "गुरोश्च हलः" पा॰ ११महति त्रि॰ "गात्रे गुरुणि गुरूणि" प्रा॰त॰। १२दुर्ज्जरे १३दुष्पाके त्रि॰ "तत्फलं (प्रियङ्गुफलम्) मधुरं रूक्षं कषायं शीतलं गुरु" भावप्र॰। १४अलघनि गुरुत्ववति त्रि॰ मेदि॰। "कार्य्ये गुरुण्यात्मसमं नियोक्ष्ये" कुमा॰। "नारदस्तु जगतो गुरुरुर्वीमीक्षमाय गगनं विजगाहे" नैष॰ "गुरुणी द्वे रसवती" भाषा॰ स्त्रियां ङीप्। "अलाबूर्भेदिका गुर्वी" वैद्यकम्। "स्वयमतिजरठा प्रकाम गुर्वी" माघः। गुरुत्वं च गुरुत्वशब्दे उक्तम्। १५तान्त्रिकमन्त्रोपदेष्टरि पु॰ तल्लक्षणादि शा॰ति॰ "मातृतः पितृतः शुद्धः शुद्धभावो जितेन्द्रियः। सर्व्वागमानां तत्त्वज्ञः सर्व्वशास्त्रार्थतत्त्ववित्। परोपकारनिरतो जपपूजादितत्परः। अमोघवचनः शान्तो वेदवेदार्थपारगः। योगमार्गानुसन्धाता देवताहृदयङ्गमः। इत्यादिगुणसम्पन्नो गुरुरागमसम्मतः" वर्ज्यागुरवो-रावभ्रकृततवचनैरुक्ताः यथा

"नातिबालोन हरश्च न कृशो न तथवसा। नाधिकाङ्गोन हीनाङ्गो न खल्वाटोन दन्तुरः"। वीरमित्रोदयधृतकल्पचिन्तामणौ "क्षयरोगी च दुश्चर्मा कुनखी श्यावदन्तकः। काणोऽन्धः कुष्ठभावश्च खल्वाटः कृशरीटकः"

"अङ्गहीनोऽतिरिक्ताङ्गः पिङ्गाक्षः पूतिनासिकः। ह्रस्वाङ्गोवामनः कुब्जः श्वित्री चैव नपुंसकः"। पूतिनासिकोदुर्गन्धिनासिकः। "संस्काररहितोमूर्खो वेदशास्त्रविवर्ज्जितः। श्रौतस्मार्त्तक्रियाशून्यः शुष्कभाषः सुकुत्सितः। पुरस्यान्नजीवी च नरो वैद्यश्च कामुकः। क्रूरो दम्भी मत्सरी च व्यसनी कृपणः खलः। कुसङ्गी नास्तिको भीतो महापातकचिह्नितः। देवाग्निगुरुविद्यादिपूजाविधिपराङ्मुखः। सन्ध्यातर्पणपूजादिजपध्यानविवर्ज्जितः। आलस्योपहतो भोगी धर्म हीन उपप्लुतः। इत्याद्यैर्बहुभिर्दोषैरागमोक्तैश्च युतः। वर्जनीयोगुरुः शास्त्रैर्दीक्षाश्च स्थापनादिषु" मत्स्यसूक्ते त्रयोदशपटले "अपुत्त्रश्चाल्पलोकः शक्तिहीनंऽथ वामनः। कुब्जः कुष्ठः शुक्रावदन्तो दन्तीयपतितेव च' तन्त्रसारे रामार्च॰च॰ सद्गुरुलक्षणे यथा

"शान्तो दान्तः कुलीनश्च विनीतः शुद्धवेशवान्। शुद्धाचारः सुप्रतिष्ठः शुचिर्दक्षः सुबुद्धिमान्। आश्रामी ध्याननिष्ठश्च मन्त्रतन्त्रविशारदः। निग्रहानुग्रहे शक्तो गुरुरित्यभिधीयते। आगमसंहितायाम् "उद्धर्त्तुं चैव संहर्त्तुं समर्थो ब्राह्मणोत्तमः। तपस्वी सत्यवादी च गृहस्थो गुरुरुच्यते" इति।

गुरुरपि गृहस्थ एव यथाह ज्ञानार्णवे। "सर्वशास्त्रार्थवेत्ता च गृहस्थो गुरुरुच्यते" गृहस्थेषु पुत्त्रवतामेवाधिकारः यथा यामले "कलत्रपुत्त्रवान् विप्रो दयालुः सर्वसम्मतः। दैवे पित्र्येऽतिथौ च गृहस्थो दैशिको भवेदिति" गुप्तमालायाम् "मध्यमो वैष्णवः प्रोक्तो अधमश्चैवदीक्षितः। परमादीक्षितो यो वै स एव परमो गुरुः"

आगमसारे "गकारः सिद्धिदः प्रोक्तो रेफः पापस्य दाहकः। उकारः शम्भुरित्युक्तस्त्रितयात्मा गुरुः स्मृतः। गकारो ज्ञानसम्पत्त्यै रेफस्तत्त्वप्रकाशकः। उकाराच्छिवतादात्म्यं दद्यादिति गुरुः स्मृतः"। निन्द्यगुरुमाह क्रियासारसमुच्चये "श्वित्री चैव गलत्-

कुष्ठी नेत्ररोगी च वामनः । कुनखी श्यावदन्तश्च स्त्रीजितश्चाधिकाङ्गकः । हीनाङ्गः कपटी रोगी बह्वाशी बहुजल्पकः । एतैर्दोषैर्विहीनो यः स गुरुः शिष्यसम्मतः” यामले “अभिशस्तमपुत्रञ्च कदर्यं कितवं तथा । क्रियाहीनं शठञ्चापि वामनं गुरुनिन्दकम् । अत्यन्तविकारं च वर्जयेन्मतिमान् सदा । सदा मत्सरसंयुक्तं गुरुं मन्त्रेषु वर्जयेत्” । वैशम्पायनसंहितायाम् “अपुत्रो मृतपुत्रश्च कुष्ठश्च रोषणस्तथा” । सम्बन्धभेदाद्वर्ज्यतामाह योगिनीतन्त्रे “पितुर्मन्त्रं न गृह्णीयात् तथा मातामहस्य च । सोदरस्य कनिष्ठस्य वैरिपक्षाश्रितस्य च” तथा गणेशविमर्षिण्याम् “यतेर्दीक्षा पितुर्दीक्षा दीक्षा च वनवासिनः । विविक्ताश्रमिणो दीक्षा न सा कल्याणदायिका” अस्यापवादः शक्तियामले “तीर्थाचारव्रतो मन्त्री ज्ञानवान् सुसमाहितः । नित्यनिष्ठो यतिः ख्यातो गुरुः स्याद्गौतिकोऽपि च” रुद्रयामले “न पत्नीं दीक्षयेद्भर्त्ता न पिता दीक्षयेत् सुताम् । न पुत्रञ्च तथा भ्राता भ्रातरं न च दीक्षयेत् । सिद्धमन्त्रो यदि पतिस्तदा पत्नीं स दीक्षयेत् । शक्तित्वेन वरारोहे ! न च सा पुत्रिका भवेत्” । इत्यादिनिषेधवचनात् एभ्यो मन्त्रं न गृह्णीयात् । इदन्तु सिद्धमन्त्रेतरविषयं “सिद्धमन्त्रो न दुष्यतीति” वचनात् तथा च सिद्धयामले “यदि भाग्यवशेनैव सिद्धविद्यां लभेत् प्रिये ! । तदैव तान्तु दीक्षेत त्यक्त्वा गुरुविचारणाम्” गणेशविमर्षिण्याम् “प्रमादाच्च तथाऽज्ञानात् पितुर्दीक्षां समाचरन् । प्रायश्चित्तं ततः कृत्वा पुनर्दीक्षां समाचरेत्” । पितुरित्युपलक्षणं मातामहादीनामपि । प्रायश्चित्तन्तु अयुतसावित्रीजपः सर्वत्र तथा दर्शनात् तथा च मनुः “दशसाहस्रजप्येन सर्वकल्मषनाशिनी” । मत्स्यसूक्ते “निर्वीर्यस्य पितुर्मन्त्रं शैवे शाक्ते न दुष्यति” इति वचनं कौलिकमन्त्रदीक्षापरम् योगिनीतन्त्रे “शक्तिविद्यामधिकृत्य ततो दीक्षानिषेधात् । यद्वा शाक्ते तारादिविद्यायां न दोषः मत्स्यसूक्ते “निजकुलतिलकाय ज्येष्ठपुत्राय दद्यात्” इति तारामधिकृत्य तथा प्रतिपादनात् । श्रीक्रमेऽपि “सन्तुष्टेन च दातव्यो ज्येष्ठपुत्राय धीमते” उत्तरषट्के च “अयोग्याय न दातव्यमित्याज्ञा परमेश्वरि ! । सुशीलाय विनीताय ज्येष्ठपुत्राय धीमते । अनन्तदायिशिष्याय देया मन्त्रं प्रदीयते” । तदुक्तं “कथमपि मनुमेनं प्राप्य शिष्याय तस्मै निजकुलतिलकाय ज्येष्ठपुत्राय दद्यादिति” ताराविषयं मत्स्यसूक्ते ताराप्रकरणे तथा दृष्टेः

महातीर्थे उपरागे पति सर्वत्र न दोषभाक् तथा च विष्णुमन्त्रमधिकृत्य “साधु पृष्टं त्वया ब्रह्मन् वक्ष्यामि शृणुष्व । ब्रह्मणा कथितं पूर्वं वशिष्ठाय महात्मने । वशिष्ठोऽपि स्वपौत्राय मत्पित्रे दत्तवान् स्वयम् । प्रसन्नहृदयः साक्षः पिता मे करुणानिधिः । कुरुक्षेत्रे महातीर्थे सूर्यपर्वणि दत्तवान्” इत्यादि वैशम्पायनसंहितायां शौनकं प्रति व्यासवाक्यम् । योगिनीतन्त्रे “निर्वीर्यस्य पितुर्मन्त्रं तथा मातामहस्य च । स्वप्नलब्धं स्त्रिया दत्तं संस्कारेणैव शुध्यति” । यत्तु “साध्वी चैव सदाचारा गुरुभक्ता जितेन्द्रिया । सर्वतन्त्रार्थतत्त्वज्ञा सुशीला पूजने रता । गुरुयोग्या भवेत् सा हि विधवा परिवर्जिता । स्त्रियोदीक्षा शुभा प्रोक्ता मातुश्चाष्टगुणा स्मृता” । तत्तु गुरोरुपासितमन्त्रपरम् । तथा च भैरवीतन्त्रे “स्त्रीयमन्त्रोपदेशे तु न कुर्य्यात् गुरुचिन्तनम्” । मातुरिति उपासितेऽष्टगुणं अनुपासिते शुभफलदमित्यर्थः । सिद्धमन्त्रविषयं वेति केचित् । वस्तुतस्तु योगिनीतन्त्रे स्त्रीपदं विधवापरं एकवाक्यतावशात् । अत्र विधवापदम् अवीरापरम् । “विधवायाः सुतादेशात् कन्यायाः पितुराज्ञया । नाधिकारोऽयतो नार्य्यां भार्य्याया भर्तुराज्ञया” इत्यूर्ध्वाम्नायवचनात् नाधिकार इति स्वातन्त्र्येण नाधिकारः । योगिनीतन्त्रे “स्वप्नलब्धे तु कलसे गुरोर्मूर्त्तिं निवेशयेत् । वटपत्रे कुङ्कुमेन लिखित्वा ग्रहणं शुभम् । ततः शुद्धिमवाप्नोति अन्यथा विफलं भवेत्” । इदन्तु सद्गुरोरभावे तत्सम्भवे तस्मादेव गृह्णीयात् “स्वप्ने तु नियमो नास्तीति” नारदवचनात् । तथा विद्याधराचार्य्यधृतवचनम् “मध्यदेशे कुरुक्षेत्रनाटकोङ्कणसम्भवाः । अन्तर्वेदिप्रतिष्ठानाः आवन्त्याश्च गुरूत्तमाः । मध्यदेश आर्य्यावर्त्तः । “गौडाः शाल्वोद्भवाः सौराः मागधाः केरलास्तथा । कोशलाश्च दशार्णाश्च गुरवः सप्त मध्यमाः । कर्णाटनर्म्मदारोहकच्छतीरोद्भवास्तथा । कालिङ्गाश्च कलिङ्गाश्च काम्बोजाश्चाधमा मताः । वैष्णवे वैष्णवो ग्राह्यः शैवे शैवश्च शाक्तिके । शैवः शाक्तोऽपि सर्वत्र दीक्षास्वामी न संशयः” नित्यातन्त्रे “गुरुं न मर्त्यं ध्यायेत यदि बुध्येत तस्य तु । न कदाचिद्भवेत् सिद्धिर्न मन्त्रैर्देवपूजनैः” १६परमेश्वरे पु० । “गुरुर्गुरुतमोधाम” विष्णुस० सर्वविद्यानामुपदेष्टृत्वात् सर्वेषां जनकत्वाद्वा गुरुः” भा० । “पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात्” पात० सू० १७गन्धोराद्यै १८बृहस्पति १९पूज्ये च त्रि० २०द्रोणाचार्य्ये

पु॰ शब्दार्थचि॰ २।पुष्यनक्षत्रे तस्य गुरुर्धिष्ठातृकत्वात् "प्रुव-गुरुकरमूलापौष्णभान्यर्कवारे" ज्यो॰त॰। स्वार्थे क। भा-रानियमयुक्ताद्यर्थे। "ततो युधिष्ठिरस्तस्य गुरुकः सम-पद्यत। स तु भाराभिभूतात्मा न तथायोद्धगोऽभवत्" भा॰ व॰ १५ ७अ॰। "अतिमात्रं लघूनि गुर्गाणि गुरुकाणि च"। "गुरुकावस्थिराजूरू न स्वापिव च मन्यते" सुश्रुतः।

गुरोर्भावः इमनिच् गरादेशः गरिमन् पु॰ष्यञ् गौरव न॰ तल् गुरुता स्त्री त्व गुरुत्व न॰। गुरुभावे पतनासम-वायिकारणतावति गुणभेदे। अतिशयेन गुरु इष्ठन्, ईयसुन् गरादेशः। गरिष्ठ गरीयस् अतिगुरौ त्रि॰ ईयसुनि स्त्रियां ङीप्। गुरुं करोति णिच् गरादेशः गरयति।

गुरुकुण्डली स्त्री गुरुर्जीवः प्रधानमत्र तादृशी कुण्डली चक्रभेदः। जन्मनक्षत्रभेदेन जन्मावध्येकैकवर्षाधिप-ज्ञापके चक्रभेदे तत्र हि चक्रे गुरोर्मध्यस्थित्वा रवि॰ रेणामष्टानां ग्रहाणामष्टदिक्षु स्थित्या च गुरुप्रधानत्वं तत्स्वरूपफलाद्युक्तं पञ्चस्वरायां यथा

"रविश्चन्द्रकुजः सौम्यो गुरुः शुक्रः शनैश्चरः। राहुः केतुश्च विज्ञेया सर्वथा गुरुकुण्डली। कृत्तिकादीनि ऋक्षाणि लिखेत्ति क्रमाद्भवेत्। जन्मर्क्षं खेचरे यत्र जन्माद्यब्दाधतः क्रमात्"। कुण्डलीद्वयस्य फलमाह। शुभं विधौ बुधे च स्यात् मरणं राहुमन्दयोः। गुरुद्वये महासौख्यं दुःखं स्याद्भौमसूर्ययोः"। "पताकी कुण्डली केतोः कुण्डली च बृहस्पतेः। सर्वत्र पापसंयोगे सं-शयो जायते महान्"।

गुरुक्रम पु॰ गुरुरेव क्रमो यत्र। पारम्पर्योपदेशे रत्ना॰

गुरुगीता स्त्री गुरुस्तवनभूता गीता। गीताभेदे।

गुरुघ्न पु॰ गुरु गुरुतां हन्ति हन–टक्। १गौरसर्षपे राजनि॰ २गुरुहन्तरि त्रि॰ स्त्रियां ङीप्। [पुलो॰ तिलमयूरे त्रि॰।

गुरुचण्डक पु॰ गुरु गुरुतां दुजरतां चण्टति चडि–ण्वुल्

गुरुतम त्रि॰ तमयेन गुरुः। अतिगुरौ "त्रयः पुरु-षस्यातिगुरवो भवन्ति माता पिता चार्य्यश्चेति" विष्णूक्तेः १मातादौ २अतिमहत्त्ववति च। ३परमेश्वरे पु॰। "गुरु-गुरुतमो धाम सत्यः सत्यपराक्रमः" विष्णुस॰। "विरि-ञ्च्यादीनामपि ब्रह्मविद्याप्रवर्त्तकत्वात् गुरुतमः। "यो वै ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यश्चास्मै प्रहिणोति वेदम्" इति श्रुतेः भा॰। "पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात्" पात॰ सू॰। तस्य सर्वेषां गुरूणामप्यहेतुत्वात् गुरुतमत्वमुक्तम्।

गुरुतल्प पु॰ गुरोः पितुस्तल्पं तस्य भार्य्या यस्य। १विमातृ-गन्तरि। स च महापातकी तत्प्रायश्चित्तम्.ह च मनुः। "गुरुतल्पोऽभिभाष्यैनस्तप्ते स्वप्यादयोमये। सूर्मीं ज्वलन्तीं वाश्लिष्येत् मृत्युना स विशुध्यति" "मा-तृगमनं दुहितृगमनं स्नुषागमनमित्यतिपातकानीति विष्णुहारीताभ्यां स्वमातृगमनस्यातिपातकत्वेनाभिधा-नात् परिशेषात् गुरुतल्पपदं विमातृपरम् यथा च गुरु-शब्दस्यात्र पितृमात्रपरता तथा गुरुतल्पशब्दे वक्ष्यते। इत॰। २गुरुभार्य्यायाम् "गत्वैतदेव कुर्वीत गुरुतल्पमकामतः" प्रा॰वि॰व्यासः। "ब्रह्महत्या सुरापानं गुरुतल्पगमनं ब्राह्म-णस्वर्णहरणं द्विजातीनां महापातकम्" स्मृतिः।

गुरुतल्पग पु॰ गुरोः पितुस्तल्पं भार्य्यां गच्छति गम–ड। विमातृगन्तरि स च महापातकी। महापातकमध्ये गुरुतल्पगमनस्योक्तं तत्र गुरुतल्पशब्दार्थनिर्णये बहूनि मतानि सन्ति तानि च पूर्वपक्षीकृत्य निरस्य विमा-तृगमनपरत्वं प्रा॰ विवेके निर्णीतं यथा

"तत्र को गुरुः का चाङ्गना। तत्र कश्चित् पितैव गुरुः तथा च मनुः "निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि। सम्भावयति चान्नेन स विप्रो गुरुरुच्यते। याज्ञवल्क्यः "स गुरुर्यः क्रियाः कृत्वा वेदमस्मै प्रय-च्छति। उपनीय ददद्वेदमाचार्य्यः स उदाहृतः"। क्रि-या निषेकादिकाः। आभ्यां गर्भाधानादिक्रियाकर्त्तरि गुरुशब्दस्य सङ्केतितत्वात् पिता गुरुस्तस्याङ्गना स्त्री माता तत्सपत्नी च सा च सवर्णा चोत्तमवर्णा च न हीनवर्णा तद्गमने गुरुतल्पगमनसमानत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् तद्गमनं न महापातकमिति। तदसङ्गतम् आचार्य्यादेरपि गुरुत्व-श्रवणात् एतयोर्वचनयोरन्यनिषेधार्थत्वाभावात्। तथा च मनुरेवान्यं गुरुमाह "पिता वै गार्हपत्योऽग्नि-र्माताग्निर्दक्षिणः स्मृतः। गुरुराहवनीयस्तु साग्नि-त्रेता गरीयसी। इमं लोकं मातृभक्त्या पितृभक्त्या तु मध्यमम्। गुरुशुश्रूषया त्वेवं ब्रह्मलोकं समश्नुते। अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः। तमपीह गुरुं विद्यात् श्रुतोपक्रियया तया"। तथा गौतमः "आचार्य्यः श्रेष्ठो गुरूणां मतः" इत्युक्ते। पितरि सङ्केतितत्वादाचार्य्ये गौणं गुरुपदमिति चेन्न आचार्य्यादा-वपि सङ्केतदर्शनात् तथा विष्णुः "त्रयः पुरुषस्याति-गुरवो भवन्ति माता पिता आचार्य्यश्चेति"। तथा

देवलः "आचार्य्यश्च पिता ज्येष्ठो भ्राता चैव महीपतिः। मातुलः श्वशुरस्त्राता मातामहपितामहौ। वर्णज्येष्ठः पितृव्यश्च पुंस्येते गुरवो मताः"। त्राता भयरक्षकः वर्णज्येष्ठः क्षत्रियादीनां ब्राह्मणः। अनेनैकादश गुरवः सङ्कीर्त्तिताः। कथमनेकेषामेकगुरुशब्दवाच्यत्वमेकस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्याभावादिति "चेन्न गुरवस्तुगन्तव्यः" इत्यादि श्रुत्या सदापरितोषणीयत्वादिधर्मस्यैकस्योपाधित्वात् यद्यप्याचार्य्यस्यैव परितोषणीयत्वं श्रूयते तथाप्यन्येष्वति दिश्यते ततोऽतिदिष्टधर्मोऽप्येकपदप्रवृत्त्युपाधिर्भवति कृष्टिपदप्रवृत्ताविव तद्धर्मसम्बन्धः। शास्त्रीयगुरुशब्दप्रवृत्तिविषयत्वं वोपाधिः। भवतु वा विशेषाग्रहात् कृष्णादिशब्दवदनेकार्थत्वे को दोषः। अथाचार्य्यपरत्वे गुरुशब्दस्य कथमाचार्य्यपत्न्यभिगमने गुरुतल्पातिदेशः तथा च गौतमः "आचार्य्यपुत्रशिष्यभार्य्यासु चैवमिति" तथा याज्ञवल्क्यः "मातुःसपत्नीं भगिनीमाचार्य्यतनयां तथा। आचार्य्याणीं सुतां स्वाञ्च गच्छंस्तु गुरुतल्पगः" इति, न एतस्य हीनजातीयपत्न्यभिप्रायेणाप्युपपत्तेः अतिदेशस्योपदेशसापेक्षत्वात् प्रथमावगतोपजीव्यगुरुशब्दसङ्कोचे हेत्वभावात्। न च "पितृभार्य्यां समारुह्य मातृवर्ज्जं नराधमः। भगिनीञ्च निजां गत्वा निष्कृतिर्न विधीयते" इति संवर्त्तवचने पितृशब्ददर्शनात् सामान्यवाचिगुरुशब्दे सङ्कोचोऽस्त्विति वाच्यम् एतस्य प्रायश्चित्तविधिपरत्वेनाचार्य्यादिव्यासपरत्वाभावात् अन्यथोभयपरत्वे वाक्यभेदापत्तेः। पितृपदस्य गुरोर्विशेषकरूपत्वाभावात् न सामान्यवचनसङ्कोचकत्वम्-किञ्च याज्ञवल्क्यस्मरणात् निषेकादिवेददानान्तकर्मकर्त्तुरेवाङ्गना गुर्व्वङ्गना तद्गमने महापातकं क्षत्रियादीनां न भवतेषां वेदाध्यापकत्वाभावात् किन्त्वैवमवेददातुर्ब्राह्मणस्य पितुर्गुरुत्वाभावात् तदङ्गनागमनं महापातकं न स्यात्। किञ्चैवं मातृगमनस्य महापातकत्वे "मातृगमनं दुहितृगमनं स्नुषागमनमित्यतिपातकानीति" विष्णुहारीतवचनविरोधश्च स्यात् तस्मान्मातृव्यतिरिक्तैकादशगुर्व्वङ्गनागमनमेव महापातकमिति युज्यते देवलवचनादिति। अत्र भवदेवेनोक्तं नात्र गुरोरङ्गना गुर्व्वङ्गनेति" षष्ठीसमासः षष्ठीतत्पुरुषसमासस्याश्रयत्वे निषादस्थपतिवत् लक्ष्यार्थलक्षणापत्तेः। अतो गुरुश्चासावङ्गना चेति कर्म्मधारयः। गुरुत्वञ्च मातुरेव न मातुः सपत्न्याः शरीरोत्पादकत्वेनोपाधिना मातापित्रोरेव गुरुशब्दाभिधेयत्वात्। अतएवाचार्य्यादिषु गुरुशब्दो गौणत्वादस्मत्प्रतिपत्त्यर्थः। न गच्छेदित्यत्रापि गत्या षष्ठीसमासः पत्नीशब्दस्य आपरिणीतावचनत्वात्। गुरुश्चासौ पत्नी चेति यदपेक्षया गुरुत्वं तदपेक्षया पत्नीत्वायोगात् न कर्म्मधारयः। इह त्वङ्गनाशब्दस्य स्त्रीमात्रवचनत्वात् युज्यत एवेति। अतोऽत्र गुरुशब्दस्य मातृपरत्वे गुरुपत्नीं न गच्छेदित्यत्रापि मातृपरत्वमेव सामानाधिकरण्याभावात्। "गुरुतल्पोऽभिभाष्यैनः" इत्यत्र गुरुः तल्पं तल्पं कलत्रं यस्येति मातुरेव ग्रहः। अतएव मातुः सपत्नीमिति याज्ञवल्क्यवचने मातुः सपत्न्यामाचार्य्यपत्न्याञ्च गुरुतल्पातिदेशो घटते एवेति, तदसङ्गतम् "मातृगमनं दुहितृगमनं स्नुषागमनमित्यतिपातकानीति" विष्णुहारीताभ्यां मातृगमनस्यातिपातकत्वाभिधानात्। न चात्र मातृसपत्नीपरत्वं मातृशब्दस्य मुख्यार्थत्यागापत्तेः जननीवचनत्वात्। न च षष्ठीसमासे लक्षणायामपि मुख्यार्थत्यागः किन्तु कर्म्मधारयसमासे अङ्गनापदवैयर्थ्यापत्तिः गुरुगमनमित्येतावतैवार्थसिद्धेः। दुहितुश्च पितृगमनमतिपातकमेव यथा पितुर्दुहितृगमनेऽतिपातकं पितृनिष्ठं, तथा दुहितुरपि पितृगमनेऽतिपातकं दुहितृनिष्ठम् एवं सर्वत्र उभयनिष्ठमेव। किञ्च गुरुपत्नीं न गच्छेदित्यादिषु बहुषु वचनेषु गुरुपत्नी गुरुतल्पगुरुभार्य्यादिपदस्यपत्न्यादिपदानामनर्थकता स्यात् गुरुपदेनैव मातुः प्राप्तेः किञ्च निःसन्दिग्धार्थम् मातृपदमेव प्रयोक्तुमुचितं मुनीनां न तु गुरुपत्न्यादिपदं सन्दिग्धार्थम्। एवं गौरवातिशयोऽपि बाध्यते। अतएव "सहस्रेण पितुर्माता गौरवेणातिरिच्यते" इति। किन्तु आचार्य्यपितृमहीपतीनामत्र गुरुशब्देनोपादानम् यथा देवलः "उपाध्यायराजपितृभार्य्यागमनानि गुरुतल्पगमने कल्पतमानि"। पापातिशययुक्तानीत्यर्थः। उपाध्यायोऽत्राचार्य्यः यथा बौधायनः "पितुर्गुरोर्नरेन्द्रस्य भार्य्यां गत्वा प्रमादतः। गुरुतल्पी भवेत्तेन पूर्व्वोक्ता तत्र निष्कृतिः" पूर्व्वोक्ता निष्कृतिः तप्तलोहशय्याशयनादिः। गुरुरत्राचार्य्यः "नरेन्द्रपदपाद्राजाऽत्राभिषिक्तक्षत्रियः। अतएव "राज्ञी प्रव्रजिता धात्री" इत्यादिषु राज्ञीपदं वैश्यन्त्यपतिपत्नीपरम् "आचार्य्याणीं सुताञ्च स्वाम्" इत्याचार्य्याणीपदं हीनवर्णतत्पत्नीपरमिति तच्चिन्त्यम्। उच्यते यद्यपि देवलवचनेनैकादश गुरवो दर्शिताः तथाप्यत्र पितैव गुरुपदार्थो नाचार्य्यादिः तत्पत्नीगमनस्य गुरुतल्पगमनसमत्वानुपपत्तेः अनुपा-

तकत्वश्रुतेश्च । तथा च विष्णुः "पितृपितृव्यमातामहमा-
तुलश्वशुरनृपपत्न्यभिगमनं गुरुदारगमनसमं पितृष्वसृमा-
तृष्वसृश्रोत्रियर्त्विगुपाध्यायमित्रपत्न्यभिगमनञ्चेत्यभिधाय
"अनुपातकिनस्त्वेते महापातकिनो यथा । अश्वमेधेन
शुद्ध्यन्ति तीर्थानुसरणेन वा" । न चात्राचार्य्यादिपत्नी-
नां हीनवर्णानां ग्रहणं नृपस्य क्षत्रियेतरस्य पत्न्या
इति युज्यते आचार्य्यभार्य्यादेर्विशेषत्वात् गुर्वङ्गनाग-
मनस्य सामान्यत्वात् सामान्यविशेषन्यायेन गुर्वङ्गनागमन-
एव सङ्कोचस्य युक्तत्वात् पितृपत्न्यास्तु हीनवर्णाया
युक्तमेव मातृगमनस्यातिपातकत्वात् सपत्नीमातृगमनस्य
गुर्वङ्गनागमनत्वेन महापातकत्वात् अर्थादनुपातके अ-
भुनि हीनवर्णायाः पितृपत्न्या ग्रहणं तथा च याज्ञ-
वल्क्यः "मातुः सपत्नीं भगिनीमाचार्य्यतनयां तथा ।
आचार्य्याणीं सुतां स्वाञ्च गच्छंस्तु गुरुतल्पगः" । गुरु-
तल्पगो गुरुतल्पगवदित्यर्थः । भगिन्यादिषु गुरुतल्प-
गत्वानुपपत्तेः । अत्र सुताऽसवर्णा ग्राह्या सवर्णासु-
तागमनस्यातिपातकत्वात् संवर्त्तः "पितृव्यदारगमने
भ्रातृभार्य्यागमे तथा । गुरुतल्पव्रतं कुर्य्यान्नान्या नि-
ष्कृतिरुच्यते" । अत्र गुरुतल्पव्रतातिदेशात् पितृव्या-
दिभार्य्यागमनं न गुरुतल्पगमनमित्यवगम्यते अतएव
विष्णुवचने अपाचार्य्यपत्नीगमनस्यानुपातकत्वश्रुतेः
पितुर्गुरोर्नरेन्द्रस्य" इति बौधायनवचनेऽपि गुरुतल्पपदं
गौणम् । अत्रापि पितृभार्य्या हीनवर्णा ग्राह्या विष्णु-
वचनैकवाक्यत्वात् अतः पितैव गुरुरित्यनुवचनात् तत्पत्न्येव
गुर्वङ्गना सा तु न माता किन्तु सपत्नीमाता सा
च सवर्णोत्तमवर्णा च न तु हीनवर्णा विष्णुव-
चनेऽनुपातकत्वश्रुतेः एतेनैकादशानामेव गुरूणां मुख्य-
पत्नीगमनं महापातकं विष्णुवचने तु पत्नीपद-
ममुख्यपत्नीपरमिति कल्पतरूक्तं निरस्तमेव । यद्यपि
पञ्चानां पितृत्वं श्रूयते यथा "जनकश्चोपनेता च यश्च वि-
द्यां (कन्यां) प्रयच्छति । अन्नदाता भयत्राता पञ्चैते
पितरः स्मृताः" इति तथापि जनकव्यतिरिक्ते त-
ह्रौणं लोके जनकपदाभिधानात् एकस्य प्रवृ-
त्तिनिमित्तस्याभावात् ननु जनकस्यापि संस्कारकर्त्तुरेव
मनुना गुरुत्वमुक्तं याज्ञवल्क्येन च "वेददातृत्वेनेति
कथं संस्कारकर्त्तुः पितुरवेददातृणां क्षत्रियादीनाञ्च
गुरुत्वमिति न देवलवचनेन पितृमात्रस्य गुरुत्वाव-
गतेः संस्कारकर्तृत्वं वेददातृत्वञ्चातिशयार्थमिति" प्रा०वि०

गुरुतल्पिन् पु० गुरोस्तल्पं गम्यत्वेनास्त्यस्य इनि । विमातृ-
गन्तरि गुरुतल्पगशब्दे उदा० ।

गुरुताल पु० "एकएव गुरुर्यत्र गुरुतालः स कथ्यते" संगी०दा०
उक्ते अन्यवर्णरहिते गुरुतालवति तालभेदे ।

गुरुत्व न० गुरोर्भावः त्व । वैशेषिकादिमतसिद्धे पतनहेतौ
द्रव्यनिष्ठे गुणभेदे "अतीन्द्रियं गुरुत्वं स्यात् पृथिव्यादि
द्वये तु तत् । अनित्ये तदनित्यं स्यान्नित्ये नित्यमुदाहृ-
तम् । तदेवासमवायि स्यात् पतनाख्ये तु कर्मणि" भाषा०
"पतने आद्यपतने" सिद्धा० । तस्याप्रत्यक्षत्वे कारणं
कणा० सू०वृत्त्योर्दर्शितं यथा

नतु गुरुत्वमप्यनेकद्रव्यसमवेतं रूपमहत्त्वसमा-
नाधिकरणञ्चेति कथं न प्रत्यक्षमत आह" उप०वृ०
"तस्य भावादव्यभिचारः" सू० ।

"तस्य रूपत्वादेः सामान्यस्य उद्भवस्य च गुरुत्वेऽभावाच्च
गुरुत्वं प्रत्यक्षम् । ननु मा भूत् तत्र रूपत्वादिकं
तथापि तत्प्रत्यक्षं स्यादत आह अव्यभिचार इति
एकैकेन्द्रियग्राह्यत्वं प्रति रूपत्वादीनां पञ्चानां जाती-
नाम् अव्यभिचारो नियम एव यत्रैव रूपत्वादिपञ्च-
कान्यतमत् तत्रैव बाह्यैकैकेन्द्रियग्राह्यत्वं तद्व्यति-
रेकादित्यर्थः, अत एव तु गुरुत्वाधिकारस्थास्य टत्वात्
प्रशस्तदेवैरतीन्द्रियेषु मध्ये परिगणितमपि पञ्चभाषाचार्य्यैः
स्पार्शनमुक्तं गुरुत्वे ।" उप० वृ० ।

गुरुत्वञ्च प्रतिबन्धकाभावे एव यथा पतनेऽसमवायि-
कारणं तथा "संयोगाभावे गुरुत्वात् पतनमित्यादि-
"संस्काराभावे गुरुत्वात् पतनमित्यन्तं कणादसूत्रवृत्ति-
वाक्यं ५४२पृ०दर्शितम् । तच्च गुरुत्वं पृथ्वीसलिलयो
र्धर्मः इति नैयायिकादयः सांख्यास्तु "गुरु वरणकमेव तमः
इत्युक्तेः तमोगुणस्यैव धर्म इत्याहुः तच्च वाक्यं गुणत्र-
यशब्दे २६०८पृ० दर्शितम् "स्वदिग्गुरुत्वाद्वपुषो नरेन्द्रः"
"मेने पराध्यमात्मानं गुरुत्वेन जगद्गुरोः" रघुः ।
तल् । गुरुताप्यत्र स्त्री "नाकृतिगुरुता गुरुता विक्रम
गुरुता गरीयसी ख्याता" उद्भटः । "अवधार्य्य कार्य्यगुरु-
ताम्" माघः । "गुरुता महत्त्वेन" त्वमृतोल०ता उक्ते
महत्त्वैश्वर्ये च । [शब्दे ४८८पृ० दृश्यम् ।

गुरुदैवत पु० गुरुर्दैवतमस्य । पुष्यनक्षत्रे हेमच० अश्लेषा-

गुरुपत्नी स्त्री ६त० । गुरुः आचार्य्यः पतिर्यस्या वा नुक् ङीप् ।
गुरोः सवर्णायामसवर्णायाञ्च स्त्रियाम् । तयोर्वि-
भेदो मनुनोक्तो यथा

"गुरुवत् प्रतिपूज्याः स्युः सवर्णा गुरुयोषितः। असवर्णास्तु संपूज्याः प्रत्युत्थानाभिवादनैः। अभ्यञ्जनं स्नापनञ्च गात्रोत्सादनमेव च। गुरुपत्न्या न कार्य्याणि केशानाञ्च प्रसाधनम्। गुरुपत्नी तु युवतिर्नाभिवाद्येह पादयोः। पूर्णविंशतिवर्षेण गुणदोषौ विजानता" "कामन्तु गुरुपत्नीनां युवतीनां युवा भुवि। विधिवद्वन्दनं कुर्य्यादसावहमिति ब्रुवन्। विप्रोष्य पादग्रहणमन्वहं चाभिवादनम्"। "गुरुदारेषु कुर्वीत सतां धर्ममनुस्मरन्" मनुः। गुरोः पितुः स्त्री। २मातरि ३विमातरि च। [शब्दरत्ना० ४वङ्गे धातौ न० हेम०।

गुरुपत्रा स्त्री गुरु पाके दुर्ज्जरं पत्रमस्याः। १तिन्तिडीवृक्षे

गुरुपुत्र पु० ६त०। आचार्य्यादिगुरूणां पुत्रे। तत्र वृत्तिभेदो मनुना दर्शितो यथा

"श्रेयःसु गुरुवद्वृत्तिं नित्यमेव समाचरेत्। गुरुपुत्रेषु चार्य्येषु गुरोश्चैव स्वबन्धुषु" मनुः "गुरुपुत्रश्चात्राऽशिष्योऽधिकवयाश्च बोद्धव्यः शिष्यबालसमवयसामनन्तरं विशेषस्य वक्ष्यमाणत्वात्" कुल्लू०। "बालः समानजन्मा वा शिष्यो वा यज्ञकर्म्मणि। अध्यापयन् गुरुसुतो गुरुवन्मानमर्हति। उत्सादनञ्च गात्राणां स्नापनोच्छिष्टभोजने। न कुर्य्यात् गुरुपुत्रस्य पादयोश्चावनेजनम्" मनुः

गुरुभ न० ६त०। १पुष्यनक्षत्रे "गुरुभं श्रवणस्तथाश्विनीकृतम्।" वृ०सं० ५५अ०। २धनुषि ३मीने च राशौ।

गुरुमर्द्दल पु० नित्यकर्म्म०। डिण्डिमवाद्ये शब्दर०।

गुरुरत्न न० गुरोः प्रियं रत्नम्। १पुष्परागे मणौ राजनि०। २गोमेदे च तस्य तत्प्रियत्वं नवरत्नशब्दे दृश्यम् गुरुमण्यादयोऽप्यत्र।

गुरुराहु पु० गुरुणा सह राहुर्यत्र। कालाशुद्धिहेतौ राहुजीवयोर्योगे "व्रतदीक्षां न कुर्वीत तमोयुक्ते बृहस्पतौ" व्रतदीक्षे इति नित्येतरकर्म्मोपलक्षणपरम् "एकराशौ स्थितौ स्यातां यदि राहुबृहस्पती। विवाहव्रतयज्ञादि सर्वं तत्र विवर्ज्जयेत्" ज्योतिषारे ज्यो० वचनात्। "अंशभेदेऽप्येकराशौ सम्पर्कौ यदि चाऽनयोः। गुरुराह्वोरपि तदा त्यजेद्दिष्टान्न संशयः" भविष्यपु०। अत्र गुरोर्लुप्तत्वं हेतुः। "यत्र यत्र स्थितो जीवस्तमोयोगेन लुप्यते। उपहासाय किन्तु स्यादसत्कृत्यो मनीषिणाम्"। गुरुचण्डालादयोऽप्यत्र।

गुरुवर्च्चोघ्न पु० गुरुवर्च्चो विष्ठाविबन्धकं हन्ति हन–टक्। (पातिलेबु) निम्बूके शब्दच०।

गुरुवर्त्तिन् पु० गुरौ गुरुकुले वर्त्तते वृत–णिनि। १गुरुकुलवासिनि ब्रह्मचारिणि गुरुवासिन्प्रभृतयोऽप्यत्र। "अष्टाशीतिसहस्राणां यतीनामूर्द्ध्वरेतसाम्। स्मृतं स्थानं तु यत्तेषां तदेव गुरुवासिनाम्" शब्दार्थचि० धृतवाक्यम्। गुरौ वर्त्तते णिनि। २गुरुशुश्रूषके च।

गुरुवर्ष न०पु० ६त० ज्योतिषोक्ते गुरोर्मध्यगत्या राशिभोगकालात्मके वर्षभेदे वृ०सं० ८अ० बृहस्पतिचाराध्याये तद्वर्षमध्ये गुरोरस्तोदयात् तन्नामभेद उक्तो यथा "नक्षत्रेण सहोदयमुपगच्छति येन देवपतिमन्त्री। तत्संज्ञं वक्तव्यं वर्षं मासक्रमेणैव। वर्षाणि कार्त्तिकादीन्याग्नेयाद्भद्वयानुयोगीनि। क्रमशस्त्रिभं तु पञ्चममुपान्त्यमन्त्यञ्च तद्वर्षम्"। "सहोदयमस्तं वा येन यातीति" पाठं प्रकल्प्य

"नक्षत्रेण गुरुभुज्यमाननक्षत्रेण आग्नेयं कृत्तिका। पञ्चमं फाल्गुनम् अन्त्यमाश्विनं उपान्त्यं भाद्रपदम्। "अन्त्योपान्त्यौ त्रिभौ ज्ञेयौ फाल्गुनश्च त्रिभो मतः। शेषामासा द्विभाज्ञेयाः कृत्तिकादिव्यवस्थया, इति वचनात्। "द्वे द्वे चित्रादिताराणां पूर्णपर्वेन्दुसङ्गते। मासाश्चैत्रादयोज्ञेयास्त्रिकैः षष्ठान्त्यसप्तमाः इति वृद्धगर्गवाक्यात् पर्वेन्दुसङ्गते पौर्णमासीसंयुते। तदेकवाक्यतया पूर्ववचने पौर्णमासीलाभः। तथा च यथा मासानां पौर्णमास्यां कृत्तिकादिसम्बन्धात् कार्त्तिकादित्वं तथा वर्षाणां बृहस्पतेरस्तोदयसम्बन्धात् कार्त्तिकादित्वं तेन कृत्तिकारोहिण्योरेकतरस्मिन् बृहस्पतेरस्तोदयैकतरलाभे कार्त्तिकवर्षम् एवं मार्गशीर्षादि। यत्र वर्षद्वयघटकयोर्नक्षत्रयोरेकतरस्मिन्नस्तं गतो गुरुरन्यस्मिन्नुदेति तत्र का गतिरिति चेत् कार्त्तिकोत्तरं मार्गशीर्षं तदुत्तरं पौषमित्यादिक्रमाद्गतिः" भट्टो० त० व्याख्यातम्। "नक्षत्रनाम्ना मासास्तु ज्ञेयाः पर्वान्तयोगतः। कार्त्तिक्यादिषु संयोगे कृत्तिकादिद्वयं द्वयम्। अन्त्योपान्त्यौ पञ्चमश्च त्रिधा मासत्रयं स्मृतम्। वैशाखादिषु कृष्णे च योगः पञ्चदशे तिथौ। कार्त्तिकादीनि वर्षाणि गुरोरस्तोदयात् तथा" ज्यो० ति० तस्य रघु० व्याख्या च वृद्धयङ्के २७१ पृ० दर्शितापि स्मरणार्थं किञ्चिदत्रोच्यते "बृहस्पतेः सूर्य्यसान्निध्यदूरत्वाभ्यामस्तादुदयाद्वा वैशाखादिषु द्वादशसु मासेषु कृष्णपक्षे पञ्चदशे तिथौ अमायामित्यर्थः चकारः पौर्णमासीसम्बन्धसमुच्चयार्थकः। योगो दिननक्षत्रसम्बन्धः। कार्त्तिकादीनि द्वादश वर्षाणि। वैशाखकृष्णपञ्चदश्यां गुरोरस्ते तस्य (पौर्णमास्यां वा)

उदये जाते सति तदादि गुरुवर्षं कृत्तिकादिनक्षत्र-
सम्बन्धात् कार्त्तिकसंज्ञं भवति। अमेत्यस्युपलक्षणम् तेन
यद्दिने गुरोरस्तोदयौ तद्दिने यच्चन्द्राधिष्ठितनक्षत्रं तत्-
संज्ञं वार्हस्पत्यं वर्षं भवतीति तात्पर्य्यम्” संक्षेपः।
अत्र चन्द्राक्रान्तनक्षत्रवशेन गुरुवर्षसंज्ञायाः कार्त्तिकादि
शब्दस्य योगरूढ़त्वमाश्रित्य रघुनाथेनोक्तिः। तथाहि
‘नक्षत्रेण युक्तः कालः” पा० सूत्रे नक्षत्रपदस्य चन्द्रा-
धिष्ठिततत्समीपस्थनक्षत्रपरत्वमन्यथा राशिचक्रान्तर्गततत्त-
न्नक्षत्राणां कालभेदेनोदयात्तद्योगस्य प्रतिदिनं सत्त्वेन
नक्षत्रयोगकालस्याव्यावर्त्तकत्वम्। तस्य च “लुबविशेषे”
पा० लुप् लुप्ताऽणा प्रत्ययेन च चन्द्राधिष्ठितकृत्तिकादिनक्ष-
त्रयुक्तस्य तत्समीपस्थरोहिण्यादियुक्तस्य च कालस्य
बोधनम् न तु गुरुभुज्यमाननक्षत्रयुक्तकालस्य बोधनम्।
स च कालः यत्रास्ति सर्व०अपि कार्त्तिकादेर्वर्षस्य बोधः।
रघु मते तु कार्त्तिकशब्दे १९४९पृ०दर्शितज्योतिर्व्या-
ख्यानुसारेण “साऽस्मिन् पौर्णमासीति संज्ञायामिति”
पा०सूत्रे अस्मिन्निति पदस्यार्द्धमासमासवर्षपरत्वेऽपि
वर्षपरत्वपक्षे अनेकपूर्णिमायां वर्षघटकत्वेन तद्योगेन
संज्ञाविशेषानाधायकत्वेन योगार्थाभावात् केवलरूढ़त्वं
पारिभाषिकत्वं चाश्रित्य गुरुभुज्यमाननक्षत्रे गुरोर-
स्तोदयवशात् तत्संज्ञोक्तिरिति मतभेदः। उभयमते-
ऽपि उदयशब्दस्य सूर्य्यसान्निध्यविशेषोत्तरमुदयपरता
न तु प्रत्यहं कालभेदेन जायमानोदयगिरिसम्बन्धमात्र-
परता तस्य सदातनत्वेनाविशेषात्। तत्राप्ययं विशेषः
यद्दिने गुरोरस्तोदयौ तद्दिने यच्चन्द्राधिष्ठितनक्षत्रं
तत्संज्ञं वार्हस्पत्यं वर्षमिति रघुनाथोक्तिः अमायाम-
स्तोदययोरेव बोध्या। अमायां हि सूर्य्यचन्द्रयोरेकराशि-
स्थत्वेन गुरोरपि तत्रस्थितत्वेनास्तत्वात्। पूर्णिमायान्तु
नैतत्सम्भवः तदा चन्द्रस्य सूर्य्यात् सप्तमराशिस्थत्वेन
गुरोश्चन्द्राधिष्ठितनक्षत्रस्थत्वेऽस्तत्वासम्भवात्। अत
पूर्णिमायां गुरोरस्तोदययोश्चन्द्राधिष्ठितनक्षत्रं विनाऽपि
सम्भवात् तत्र जीवभुज्यमाननक्षत्रनाम्नैव वर्षसंज्ञा तद-
भिप्रायेणैव “ज्यैष्ठामूलोपगे जीवे” इति वक्ष्यमाणवचनं
द्रष्टव्यम् नक्षत्रेण सहोदयमित्यस्य “नक्षत्रेण गुरु-
भुज्यमाननक्षत्रेणेति” रघु०व्याख्या च बोध्या। रघु-
नाथमते तु नक्षत्रेण चन्द्राक्रान्तनक्षत्रेण सह चन्द्रा-
र्काभ्यां समभित्येव व्याख्या अमायान्तु तयोरेकराशिस्थत्वात्
तथोक्तिः अस्मिन् पक्षे च सह शब्दस्य सार्थक्यं रघु०
मते तु सहशब्दस्यैयर्थ्यं बोध्यम्। वस्तुतः चान्द्रमाससं-
ज्ञाभेदे चन्द्राक्रान्तनक्षत्रस्य प्रयोजकत्ववत् गुरुवर्षसंज्ञाभेदे
गुरुभुज्यमाननक्षत्रस्यैव प्रयोजकत्वं युक्तमन्यथा तत्संज्ञा-
भेदेऽन्याक्रान्तनक्षत्रस्य प्रयोजकत्वानौचित्यात्। अत्रेदं
बोध्यम् “द्वासप्ततिर्भ इत्यस्ते द्वयुक्तेः” ७२द्वासप्ततिवा-
सरादिनैर्वार्हस्पत्यास्तत्वव्यसम्भवेन वार्हस्पत्यकाल-
परित्यागेन अस्तकालस्य तिथ्यात्मकत्वेनामायामस्तत्वे
पूर्णिमायामुदयः पूर्णिमायामस्तत्वेऽमायामुदयः। अमाया
अपि द्वादशभागात्मकत्वेन सूर्य्याक्रान्तांशात् “एकाद-
शासरेऽजस्य” ज्यो०ति० उक्तैकादशांशातिक्रमे गुरोरुद-
यसम्भवः। रघुनाथेन “संहतावप्यर्कोऽस्तोदयसम्बन्धात्
वर्षोक्तिः परन्त्विदानीमुदयादवर्षव्यवहारो गणकैर्गृह्यते
इत्युक्तत्वात् गुरोरुदयवशादेव तद्वर्षगणना कार्य्या।
अतएव “अस्तोदयात्तथा” ज्यो०ति० वाक्यस्य अस्तोत्तरं
सूर्य्यसान्निध्यविशेषाधीनास्तकालादुत्तरम् उदय इति
व्याख्या अतएवैकवचनप्रयोगः अतएव च ह०च०“नक्ष-
त्रेण सहोदयमुपगच्छति येनेति” उदयमात्रस्य वर्षनाम-
प्रयोजकतोक्तिः। तत्र “नक्षत्रेण सहोदयमस्तं वा येन
यातीति रघुनन्दनधृतपाठश्छन्दोभङ्गदोषादनादेयः।
अत्रेदं बोध्यं चरुगतव्यूनाधिकसम्भावनया ततो-
ऽर्वाक् पश्चाद्वा उदयः सम्भाव्यते इत्यतोऽमेत्युपलक्ष-
णमित्युक्तम्। चन्द्राधिष्ठितनक्षत्रद्योतनायैव ज्यो०ति०“वैशा-
खादिषु कृष्णे च योगे पञ्चदशे तिथावित्युक्तं “या वैशा-
खस्यामावास्या सा रोहिण्या संवध्यते”इत्युक्तेः प्रायेण
तस्याः रोहिणीसम्बन्धः सम्भाव्यते रोहिणीसम्बन्धे च
वर्षस्य कार्त्तिकत्वं रोहिण्याश्चन्द्राधिष्ठितकृत्तिकासमी-
पस्थत्वात् अतएव नक्षत्रद्वयसम्बन्धेन कार्त्तिकत्वादित्य-
कथनम्। तथा चायमर्थः। ३।४। नक्षत्रयोः कार्त्ति-
कम्। ५।६। मार्गशीर्षम्। ७।८। पौषम्। ९।१०।
माघम्।११।१२। १३। फाल्गुनम्। १४।१५। चैत्रम्।
१६।१७। वैशाखम्। १८।१९। ज्यैष्ठम्।२०।२१। आषाढ़म्
२२।२३। श्रावणम्। २४।२५।२६। भाद्रम्। २७।१।२।
नक्षत्रेषु आश्विनं वर्षम्। एवं द्वादश वर्षाणि भवन्ति। तेन
चन्द्राधिष्ठितशब्दस्य तदाक्रान्ततत्समीपर्क्षपरत्वम् ‘नक्ष-
त्रेण युक्तः कालः”पा०नक्षत्रशब्दस्य तादृशार्थकत्वेन तत्-
प्रत्ययार्थरूपयोगेन तदर्थत्वौचित्यात् अतः कार्त्तिक-
वर्षस्य रोहिणीनक्षत्रसम्बन्धेऽपि सम्भवः। अतएव
“ज्यैष्ठे संवत्सरे चैव ज्यैष्ठमासस्य पूर्वतः”इति “ज्यैष्ठा

कूर्मोपगे जीवे वर्षं स्यात् शक्रदैवतम्” इत्युक्तिर्दृश्या । एवं कार्त्तिकादिगुरुवर्षनिमित्तेऽवधारिते इदानीं चिन्त्यते यथा चान्द्रमासस्य तत्तन्नक्षत्रयुक्तपौर्णमासीयुक्तत्वेऽपि तद्घटितत्वेन शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तस्य “साऽस्मिन् पौर्णमासीति संज्ञायाम्” पा॰ इत्यण्प्रत्ययान्तार्थतया प्राप्तता तथा “वैशाखादिष्वित्यादिना गुरोरस्तोदयसम्बन्धात् गुरुवर्षत्वेऽपि तस्य कतम आद्यन्तकाल इति सन्देहे अविशेषात् चान्द्रवर्षस्य सौरवर्षस्य वा आद्यन्तकाल एव तस्याद्यन्तकाल इति केचित् । तन्न नक्षत्रसम्बन्धेन चान्द्रमासस्य ग्रहणे “साऽस्मिन् पौर्णमासीति” पा॰ विहितायाः तत्तन्नक्षत्रयुक्तपौर्णमासीघटितकालस्य बोधनात् तदादित्वौचित्यात् । गुरुवर्षग्रहणे तु तथाभूतपौर्णमासीमात्रस्याप्रयोजकत्वात् न चान्द्रादिवर्षादित्वकल्पनं किन्तु गुरोर्मध्यगत्या राशिभोगारम्भान्तकाल एव कार्त्तिकादिगुरुवर्षाद्यन्तकालः वक्ष्यमाणवचनजातेभ्यः। रघु॰ना॰मते तदादीत्युक्तेः श्रावणादिवत् गुरोरस्तोदयादिकालाद्यन्तकाल एव आश्विनादेर्गुरुवर्षतया तदाद्यन्तकालो युक्त इतरस्यासम्बन्धित्वात् इति भेदः । तत्र वर्षं तदीयोदयादियुक्ततदीयमध्यमराशिभोगावच्छिन्नकालः, अयद्ग्रन्थे २७१पृष्ठे दर्शितायाः “बृहस्पतेरस्त उदये वा जाते सति तदादि बृहस्पतिवर्षमिति” सूर्यसिद्धान्तटीकायां रङ्गनाथेन तदादीत्युक्तेः तदादिवेति भेदः । तन्मते मध्यमराशिपदं च राशिचक्रान्तर्गतत्रिंशांशपरं तेन यत्तमांशे उदयः पुनः राश्यन्तरे तत्तमेंऽशे उदयकालपर्य्यन्तः राशिशब्दार्थः । अन्यमते तु राशिपदं मेषादिराशिपरं तेन तदीयराशिभोगारम्भकालावधि तदवसानपर्य्यन्त एवाश्विनादिवर्षाणामाद्यन्तकालः । इदमेव न्याय्यः “बृहस्पतेर्मध्यमराशिभोगात् संवत्सरं सांहितिका वदन्ति” सि॰ शि॰ उक्तेः “कल्पादितो मध्यमजीवभुक्ता ये राशयः षष्टिहृतावशेषाः । संवत्सरास्ते विजयाश्विनाद्या इतीष्यमाने किल संहितोक्तमिति” तत्त्वपाठान्तरात् “कल्पाद्यभुक्ता गुरुराशयो ये संवत्सराः स्युर्विजयादयस्ते । तथापि ये सांहितिका हि पूर्वे वर्षाणि तस्याश्विनपूर्वकाणि” श्रीपतिसमुच्चयोक्तेश्च । तेन मध्यमराशिभोगकालस्य गुरोरस्तोदयादाश्विनादिवर्षसंज्ञा । तथा च गुरोरेकैकमध्यमराशिभोगकालावच्छिन्नं गुरुवर्षमिति स्थिते यस्मिन् वर्षे गुरोरुदयास्तकाले अश्विन्यादियोगस्तस्य वर्षस्याश्विनादिसंज्ञा एवं गुरुवर्षस्यैव चान्द्रवर्षसौरवर्षयोरप्रवेशबहिष्प्रवेशाभ्यां तदीयाधिमासलुप्तवर्षोत्कीर्त्तनञ्च सङ्गच्छते यथाह मुहूर्त्तकल्पद्रुमे “चेत् स्पष्टया वाप्यथ मध्यगत्या राश्यन्तरं यत्र च चान्द्रवर्षे । गुरुर्न यायादधिवत्सरोऽधिमासेन तुल्यः स शुभेषु वर्ज्यः”। यशोधरतन्त्रे“एकस्मिन् रविवर्षे गौरववर्षद्वयावसानं चेत्। तद्वद्दृगेनमेधं विलुप्तसंवत्सरं प्राहुः” । ज्योतिर्विदाभरणे “गुरुसंक्रमयुग्मवत्सरा गदिता सा नतु शुभसंश्रिता । न बुधैर्गदिता शुभेहिताऽधिसमा गीष्पति संक्रमोज्झिता” । अतः सौरचान्द्रवर्षातिरिक्त एव आश्विनादिगुरुवर्षः गुरोः उदयकालावधिः पुनरुदयकालपर्य्यन्तः, तदीयैकैकमध्यमराशिभोगकालावच्छिन्नो वा स्वीकार्य्यः इति तदादित्वमेव तस्येत्येवमवसीयते । एवञ्च महाज्यैष्ठ्यादियोगेऽपि तदाद्यन्त एव ज्यैष्ठोपाद्यः ।

कार्त्तिकादिगुरुवर्षफलं तद्वर्षचैव विष्ण्वादिद्वादशवर्षस्व-पयुगानि प्रत्येकतदन्तर्गतसंवत्सरादिवर्षपञ्चकस्य विशेष संज्ञा इत्येवं षष्टिवर्षाणां तत्फलञ्च बृ॰ सं॰ उक्तं यथा “शकटानलोपजीवकगोपीड़ाव्याधिशस्त्रकोपश्च । वृद्धिस्तु रक्तपीतककुसुमानां कार्त्तिके१ वर्षे । सौम्ये२ (मार्गे) ऽब्देऽनावृष्टिर्मृगाखुशलभाण्डजैश्च शस्यवधः । व्याधिभयं मित्रैरपि भूपानां जायते वैरम् । शुभकृज्जगतः पौषे३ निवृत्तवैराः परस्परं क्षितिपाः । द्वित्रिगुणो धान्यार्घः पौष्टिककर्मप्रसिद्धिश्च । पितृपूजापरिवृद्धिर्माघे४ सर्वभूतानाम् । आरोग्यवृष्टिधान्यार्घसम्पदो मित्रलाभश्च । फाल्गुनवर्षे५ विद्यात् क्वचित् क्वचित् क्षेमवृष्टिसस्यानि । दौर्भाग्यं प्रमदानां प्रबलाश्चौरा नृपाश्चोग्राः । चैत्रे६ मन्दा वृष्टिः प्रियमन्नं क्षेममवनिपा मृदवः । वृद्धिस्तु कोशधान्यस्य भवति पीड़ा च रूपवताम् । वैशाखे७ धर्मपरा विगतभयाः प्रमुदिताः प्रजाः सनृपाः । यज्ञक्रियाप्रवृत्तिर्निष्पत्तिः सर्वसस्यानाम् । ज्यैष्ठे८ जातिकुलधनश्रेणीश्रेष्ठा नृपाः सधर्मज्ञाः । पीड्यन्ते धान्यानि च हित्वा कङ्गु शमीजातिम् । आषाढ़े९ जायन्ते सस्यानि क्वचिदवृष्टिरन्यत्र । योगक्षेमं मध्यं व्यग्राश्च भवन्ति भूपालाः । श्रावणवर्षे१० क्षेमं सम्यक् सस्यानि पाकमुपयान्ति । क्षुद्रा ये पाषण्डाः पीड्यन्ते ये च तद्भक्ताः । भाद्रपदे११ वल्लीजं निष्पत्तिं याति पूर्वसस्यं च । न भवत्यपरं सस्यं क्वचित् सुभिक्षं क्वचिच्च भयम् । आश्वयुजे१२ऽब्देऽजस्रं पतति जलं प्रमुदिताः प्रजाः क्षेमम् । प्राणचयः

प्राग्भक्तां सर्वेषामस्याङ्गत्वम् । उदगारोग्यसुभिक्ष-
क्षेमकरो वाक्पतिश्चरन् भानाम् । याम्ये तद्विपरीतो
मध्येन तु मध्यफलदायी । विचरन् भद्वयमिष्टस्तत्सार्धं
वक्रेण मध्यफलः । सस्यानां विध्वंसी विचरेदधिकं
यदि कदाचित् । अनलभयमनलवर्णे व्याधिः पीते
रणागमः श्यामे । हरिते च तस्करेभ्यः पीड़ा रक्ते
तु शस्त्रभयम् । धूमाभेऽनावृष्टिस्त्रिदशगुरौ नृपवधो
दिवा दृष्टे । विपुलेऽमले सुतारे रात्रौ दृष्टे प्रजाः
स्वस्थाः । रोहिण्योऽनलभं१ च वत्सरतनुर्नाभिस्त्वाषाढा-
द्वयं सार्पं८ हृत् पितृदैवतं१० च कुसुमं ज्ञेयैः शुभं तैः
फलम् । देहे क्रूरनिपीड़ितेऽग्न्यनिलजं नाभ्यां भयं
क्षुत्कृतम्, पुष्पे मूलफलक्षयोऽथ हृदये सस्यस्य नाशो
ध्रुवम् । शतानि वर्षाणि शकेन्द्रकालाद्गतानि रुद्रै११र्गु-
णयेच्चतुर्भिः । नवाष्टपञ्चाष्टयुतानि कृत्वा विभाजयेच्छून्य-
शरागरामैः३७५० । फलेन युक्तं शकभूपकालं संशोध्य
षष्ट्या विषयै५र्विभज्य । युगानि नारायणपूर्वकाणि ल-
ब्धानि शेषाः क्रमशः समाः स्युः । एकैकमब्देषु नवा-
हतेषु दत्त्वा पृथग्द्वादशकं क्रमेण । हृत्वा चतुर्भि-
र्वसुदेवताद्यान्युडूनि शेषांशकपूर्वमब्दम् । विष्णुः१
सुरेज्यो२ बलभिद्३ हुताश४स्त्वष्टो५त्तरप्रोष्ठपदाधि-
पश्च६ । क्रमाद्युगेशाः पितृ७ विश्व८ सोमाः९
शक्राऽनलाख्या१० ऽश्वि११ भगाः१२ प्रदिष्टाः । संवत्सरो-
ऽग्निः परिवत्सरोऽर्क इदादिकः शीतमयूखमाली ।
प्रजापतिश्चाप्यनुवत्सरः स्यादिद्वत्सरः शैलसुतापतिश्च ।
वृष्टिः समाद्ये प्रचुरा द्वितीये प्रभूततोया कथिता तृतीये ।
पश्चाज्जलं मुञ्चति यच्चतुर्थं स्वल्पोदकं पञ्चममब्दमुक्तम् ।
चत्वारि मुख्यानि युगान्यथैषां विष्णिन्द्रजीवानलदैव-
तानि । चत्वारि मध्यानि च मध्यमानि चत्वारि चा-
न्त्यान्यधमानि विद्यात् । आद्यं धनिष्ठांशमभिप्रपन्नो
माघे यदा यात्युदयं सुरेज्यः । षष्ट्यब्दपूर्वः प्रभवः स
नाम्ना प्रवर्त्तते भूतहितस्तदाब्दः । क्वचित्त्ववृष्टिः पव-
नाग्निकोपः सन्तीतयः श्लेष्मकृताश्च रोगाः । संवत्स-
रेऽस्मिन् प्रभवे प्रवृत्ते न दुःखमाप्नोति जनस्तथापि ।
तस्माद्द्वितीयो विभवः२ प्रदिष्टः शुक्ल३स्तृतीयः परतः
प्रमोदः४ । प्रजापतिश्चेति५ यथोत्तराणि शस्तानि वर्षाणि
फलानि चैषाम् । निष्पन्नशालीक्षुयवादिसस्यां भयैर्विमुक्ता-
मुपशान्तवैराम् । संहृष्टलोकां कलिदोषमुक्तां क्षत्रं तदा
शास्ति च भूतधात्रीम् । आद्योऽङ्गिराः १श्रीमुख२भाव-

बाह्रौ३ युवाथ४ धातेति५ युगे द्वितीये । वर्षाणि पञ्चैव
यथाक्रमेण त्रीण्यत्र शस्तानि समे परे द्वे । त्रिदशाङ्गि-
राद्येषु निकामवर्षी देवो निरातङ्कभयाश्च लोकाः । अ-
ब्दद्वयेऽन्त्येऽपि समा सुवृष्टिः किन्त्वत्र रोगाः समराग-
मश्च । शाक्रे युगे पूर्वमथेश्वराख्यं१ वर्षं द्वितीयं बहुधा-
न्य२माहुः । प्रमाथिनं३ विक्रम४मप्यतोऽन्यद्वृषं५ च
विद्याद्गुरुचारयोगात् । आद्यं द्वितीयं च शुभे तु वर्षे
कृतानुकारं कुरुतः प्रजानाम् । पापः प्रमाथी वृषवि-
क्रमौ तु सुभिक्षदौ रोगभयप्रदौ च । आग्नेयं चतुर्थस्य
युगस्य पूर्वं यच्चित्रभानुं१ कथयन्ति वर्षम् । मध्यं द्वितीयं
तु सुभानु२संज्ञं रोगप्रदं बहु वरं न तत्र । तारणं३ त-
दनु भूरिवारिदं सस्यवृद्धिमुदितं च पार्थिवम् । पञ्चमं
व्ययमुशन्ति शोभनं५ मन्मथप्रबलमुत्सवाकुलम्४ । त्वाष्ट्रे
युगे सर्वजि१दाद्य उक्तः संवत्सरोऽन्यः खलु सर्वधारी२ ।
तस्माद्विरोधी३ विकृतः४ खरश्च५ शस्तो द्वितीयोऽत्र भयाय
शेषाः । नन्दनो१ऽथ विजयो२ जयस्तथा३ मन्मथो४ऽस्य
परतश्च दुर्मुखः५ । कान्तमत्र युग आदितस्त्रयं मन्मथः
समफलोऽधमोऽपरः । हेमलम्ब१ इति सप्तमे युगे स्या-
द्विलम्बि२ परतो विकारि३ च । शर्वरीति४ तदनु प्लवः५
स्मृतो वत्सरो गुरुवशेन पञ्चमः । ईतिप्रायः प्रचुरपवनो
वृष्टिरब्दे तु पूर्वे मन्दं सस्यं न बहुसलिलं वत्सरेऽतो
द्वितीये । अत्युद्वेगः प्रचुरसलिलः स्यात्तृतीयश्चतुर्थो
दुर्भिक्षाय प्लव इति ततः शोभनो भूरितोयः । ऐन्द्रे युगे
शोभन१ इत्यथाद्यः संवत्सरोऽतः शुभकृद्२द्वितीयः । क्रोधी३
तृतीयः परतः क्रमेण विश्वावसु४श्चेति पराभव५श्च । पूर्वा-
परौ प्रीतिकरौ प्रजानामेषां तृतीयो बहुदोषदोऽब्दः ।
अन्त्यौ समौ किन्तु पराभवेऽग्निः शस्त्रानयार्त्तिर्द्विजगो-
भयं च । आद्यः प्लवङ्गो१ नवमे युगेऽब्दः स्यात्कीलको२
ऽन्यः परतश्च सौम्यः३ । साधारणो४ रोधकृ५दित्यथाब्दः
शुभप्रदौ कीलकसौम्यसंज्ञौ । कष्टः प्लवङ्गो बहुशः प्रजा-
नां साधारणेऽल्पं जलमीतयश्च । यः पञ्चमो रोधकृदि-
त्यथाब्दश्चित्रं जलं तत्र च सस्यसम्पत् । इन्द्राग्निदैवं
दशमं युगं यत् तत्राद्यमब्दं परिधावि१संज्ञम् । प्रमाद्य२-
थानन्द३मतः परं यत् स्याद्राक्षसं४ चानल५संज्ञितं च ।
परिधाविनि मध्यदेशनाशो नृपहानिर्जलमल्पमग्निकोपः ।
अलसस्तु जनः प्रमादिसंज्ञे डमरं रक्तकपुष्पबीजनाशः ।
तत्परः सकललोकनन्दनो राक्षसः क्षयकरोऽनलस्तथा ।
शोषधान्यजननोऽत्र राक्षसो वह्निकोपमरकप्रदोऽनलः ।

इत्याद्यौ पिङ्गलः१कालयुक्तः२सिद्धार्थ३रौद्रा४ः खलु दुर्मतिश्च५। आद्ये तु दृष्टिर्महती सचौरा श्वासो हनूकम्पयुतश्च कासः। यत्कालयुक्तं तदनेकदोषं सिद्धार्थसंज्ञे बहुशो गुणाश्च। रौद्रोऽतिरौद्रः खलवत् प्रदिष्टो यो दुर्मतिर्मध्यमवृष्टिकृत् सः। भाद्रे युगे दुन्दुभि१संज्ञमाद्यं सस्यस्य वृद्धिं महतीं करोति। उद्गारि२संज्ञं तदनु क्षयाय नरेश्वराणां, विषमा च वृष्टिः। रक्ताक्ष३मब्दं कथितं तृतीयं यस्मिन् भयं दंष्ट्रिकृतं गदाश्च। क्रोधं४ बहुक्रोधकरं चतुर्थं राष्ट्राणि शून्यीकुरुते विरोधैः। क्षयमिति५ युगस्यान्त्यस्यान्त्यं बहुक्षयकारकं जनयति भयं तद्विप्राणां कृषीबलवृद्धिदम्। उपचयकरं विट्शूद्राणां परस्वहृतां तथा कथितमखिलं षष्ट्यब्दे यत्तदत्र समासतः। चककुधांशुजटिलः पृथुमूर्त्तिः कुमुदकुन्दकुसुमस्फटिकाभः। यच्छतो न यदि सत्पथवर्त्ती क्षतिकरोऽमरगुरुर्मनुजानाम्"। "बार्हस्पत्येन षष्ट्यब्दम्" सू॰सि॰।

गुरुवृत्ति स्त्री गुरौ वृत्तिः। आचार्य्यादिगुरौ शिष्येण कर्त्तव्ये आचारभेदे सा च मनुनोक्ता यथा

"चोदितो गुरुणा नित्यमप्रचोदित एव वा। कुर्य्यादध्ययने यत्नमाचार्य्यस्य हितेषु च। शरीरञ्चैव वाचं च बुद्धीन्द्रियमनांसि च। नियम्य प्राञ्जलिस्तिष्ठेद्वीक्षमाणो गुरोर्मुखम्। नित्यमुद्धृतपाणिः स्यात् साध्वाचारः सुसंयतः। आस्यतामिति चोक्तः सन्नासीताभिमुखं गुरोः। हीनान्नवस्त्रवेशः स्यात् सर्वदा गुरुसन्निधौ। उत्तिष्ठेत् प्रथमञ्चास्य चरमञ्चैव संविशेत्। प्रतिश्रवणसम्भाषे शयानो न समाचरेत्। नासीनो न च भुञ्जानो न तिष्ठन्न पराङ्मुखः। आसीनस्य स्थितः कुर्य्यादभिगच्छंस्तु तिष्ठतः। प्रत्युद्गम्य त्वाव्रजतः पश्चाद्धावंस्तु धावतः। पराङ्मुखस्याभिमुखो दूरस्थस्येत्य चान्तिकम्। प्रणम्य तु शयानस्य निदेशे चैव तिष्ठतः। नीचं शय्यासनञ्चास्य सर्वदा गुरुसन्निधौ। गुरोस्तु चक्षुर्विषये न यथेष्टासनो भवेत्। नोदाहरेदस्य नाम परोक्षमपि केवलम् (अश्रीपूर्व्वम्)। न चैवास्यानुकुर्व्वीत गतिभाषितचेष्टितम्। गुरोर्यत्र परीवादो निन्दा वापि प्रवर्त्तते। कर्णौ तत्र पिधातव्यौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः। परीवादात् खरो भवति श्वा वै भवति निन्दकः। परिभोक्ता कृमिर्भवति कीटो भवति मत्सरी। दूरस्थो नार्च्चयेदेनं न क्रुद्धो नान्तिके स्त्रियाः। यानासने न चैवैनमवरुह्याभिवादयेत्। प्रतिवातेऽनुवाते च नासीत गुरुणा सह। असंश्रवे चैव गुरोर्न किञ्चिदपि कीर्त्तयेत्। गोऽश्वोष्ट्रयानप्रासादप्रस्तरेषु कटेषु च। आसीत गुरुणा सार्द्धं शिलाफलकनौषु च। गुरोर्गुरौ सन्निहिते गुरुवद्वृत्तिमाचरेत्। न चानिसृष्टो गुरुणा स्वान् गुरूनभिवादयेत्। विद्यागुरुष्वेतदेव नित्या वृत्तिः स्वयोनिषु। प्रतिषेधत्सु चाधर्म्मात् हितञ्चोपदिशत्स्वपि।"

तान्त्रिकगुरौ वृत्तिभेदः तन्त्रसारे उक्तो यथा "गुरौ सन्निहिते यस्तु पूजयेदन्यतो न तम्। स दुर्गतिमवाप्नोति पूजा च विफला भवेत्" क्रियासारे। "एकग्रामे स्थितः शिष्यस्त्रिसन्ध्यं प्रणमेद्गुरुम्। क्रोशमात्रस्थितो भक्त्या गुरुं प्रतिदिनं नमेत्। अर्द्धयोजनतः शिष्यः प्रणमेत् पञ्चपर्व्वसु। एकयोजनमारभ्य योजनद्वादशावधि। दूरदेशस्थितः शिष्यो भक्त्या तत्सन्निधिं गतः। तत्र योजनसंख्योक्तमासेन प्रणमेद्गुरुम्"। ज्ञानार्णवे "गुरौ मनुष्यबुद्धिन्तु मन्त्रे चाक्षरभावनाम्। प्रतिमासु शिलाबुद्धिं कुर्व्वाणो नरकं व्रजेत्। जन्महेतू हि पितरौ पूजनीयौ प्रयत्नतः। गुरुर्विशेषतः पूज्यो धर्म्माधर्म्मप्रदर्शकः। गुरुः पिता गुरुर्माता गुरुर्देवो गुरुर्गतिः। शिवे रुष्टे गुरुस्त्राता गुरौ रुष्टे न कश्चन। गुरोर्हितं प्रकर्त्तव्यं वाङ्मनःकायकर्म्मभिः। अहिताचरणाद्देवि! विष्ठायां जायते कृमिः। मन्त्रत्यागाद्भवेन्मृत्युर्गुरुत्यागाद्दरिद्रता। गुरुमन्त्रपरित्यागाद्रौरवं नरकं व्रजेत्। गुरौ सन्निहिते यस्तु पूजयेदन्यदेवताम्। स याति नरकं घोरं पूजा च विफला भवेत्। एकत्र गुरुणा सार्द्धं गच्छेद्वोपविशेत्तु यः। स याति नरकं घोरं यावदिन्द्राश्चतुर्दश। गुरुवाक्यं हतं कृत्वा आत्मवाक्यं प्रयोजयेत्। गुरूक्तं लङ्घयेद्यस्तु पतेत् स नरकाय वै"। श्रीक्रमे "उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गरीयान् ब्रह्मदः पिता। तस्मान्मन्येत सततं पितुरप्यधिकं गुरुम्। गुरुवद्गुरुपुत्रेषु गुरुवत्तत्सुतादिषु। अविद्यो वा सविद्यो वा गुरुरेव च दैवतम्। अमार्गस्थोऽपि मार्गस्थो गुरुरेव सदा गतिः। आयान्तमग्रतो गच्छेद् गच्छन्तं तमनुव्रजेत्। आसने शयने वापि न तिष्ठेदग्रतो गुरोः। चतुर्णां प्राप्य तिष्ठेत्तु नैवं पापमवाप्नुयात्"। क्रियासारे "गुरुर्माता पिता स्वामी बान्धवः सुहृदः शिवः। इत्याधाय मनो नित्यं भजेत् सर्वात्मना गुरुम्"

गुरुशिंशपा स्त्री नित्यकर्म॰। शिंशपाभेदे शब्दार्थचि॰।

गुरुसारा स्त्री गुरुः गुरुत्ववान् सारो यस्याः। (शिशु)

१शिंशपायाम् । शब्दार्थचि० । २महाकारे वस्तुमात्रे त्रि०

गुरुस्कन्ध पु० गुरुः स्कन्धोऽस्य ।१पर्वतभेदे । "गुरुस्कन्धो महेन्द्रश्च माल्यवान् पर्वतस्तथा । एते पर्वतराजानः" भा० आनु० ४२ अ० । २श्लेष्मातकवृक्षे शब्दार्थचि० ।

गुरुहन् पु० गुरुं गुरुपाकं हन्ति हन–क्विप् । १दुर्जरघ्ने गौरसर्षपे हेमच० २गुरुहन्तरि त्रि० ।

गुरूत्तम त्रि०गुरुषु गुरूणां वा उत्तमः ।१पूज्यतमे २परमेश्वरे पु० । "तस्मै पूर्वगुरूत्तमाय जगतामीशाय पित्रे नमः" आत्म० वि० । अत्र "न निर्द्धारणे" पा० षष्ठीसमासनिषेधात् सप्तमीतत्पुरुष इति बहवः । कैयटस्तु "यस्मान्निर्द्धार्य्यते यच्च निर्द्धार्य्यते यच्च निर्द्धारणहेतुरेतत्त्रितयसन्निधाने सत्येवायं निषेधः इति "द्विवचने विभज्योपपदे" पा० सूत्रे भाष्यकार आह च । पुरुषोत्तम इत्यादौ त्रितयसन्निधानाभावात् न निर्द्धारणविभक्तिः किन्तु सम्बन्धसामान्ये षष्ठीति तया समासः । अतएव "कृत्वादिः शेषः" पा० सूत्रे "कृत्वामादिरिति षष्ठीसमास" इत्युक्तं भाष्ये इत्युवाच "न निर्द्धारणे इति"सूत्रस्थो नृणां द्विजः श्रेष्ठः इत्युदाहरता च कौमुदीकारेण त्रितयसन्निधान एव समासाभावः सूचितः । यत्तु गदाधरेण एतदनालोच्य, षष्ठीसप्तमीसमासयोः स्वरकृतवैलक्षण्यस्थानालोच्य "न निर्द्धारणे" इत्यस्य षष्ठीसमासप्रकरणस्थानत्वेऽपि निर्द्धारणषष्ठ्या समासनिषेधे तदर्थकसप्तमीसमासोऽपि निषिद्धः अन्यथा प्रयोगसामर्थ्यात् सूत्रवैयर्थ्यमतो गुरूत्तम इत्यत्र पञ्चमीतत्पुरुषोऽङ्गीकृतः, तत्तु शाब्दिकमात्रम् तथा हि "पञ्चमी विभक्ते" पा०सूत्रे निर्द्धार्य्यमाणस्य भेद एव पञ्चमीविधानात् तयोः सामान्यधर्माक्रान्तत्वाभावे एव तस्याः प्रवृत्तेः । यथा माथुराः पाटलिपुत्रेभ्य आढ्यतमाः अत्र पाटलिपुत्रस्थलोकानां माथुराणां च केनापि रूपेण सामान्यधर्मत्वाभावेन उभयोर्भेद एव इति तत्र पञ्चमीप्रवृत्तिः । गुरूत्तम इत्यादौ तु ईशस्यान्यगुरुनिष्ठगुरुत्वरूपसामान्यधर्माक्रान्तत्वात्तदप्रवृत्तेर्न पञ्चमीसमासः "अक्षरादपि चोत्तमः" (गीता) इत्यादौ तु अक्षराचेतनत्वात् तदपेक्षेति व्याख्या न्यायमते जीवेश्वरयोर्भेदेऽपि चेतनत्वसामान्यधर्माक्रान्तत्वेन तयोर्भेदाभावात् न पञ्चमीप्रसक्तिः । वेदान्तिमते अक्षरशब्दस्य मायापरत्वात् ईशमाययोर्भेदसत्त्वात् पञ्चमीप्रसक्तिसम्भावनायामपि तथा पञ्चम्या न समासप्रसक्तिः पञ्चमीतत्पुरुषस्य वक्ष्यमाणसूत्रेभ्यो विषयविशेषनियतत्वेनात्र तदप्रसक्तेः । अक्षरशब्दस्य मायापरत्वञ्च गीताव्याख्यायां मधुसूदनेन दर्शितं यथा

"द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च । क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते" गीता । "द्वौ इमौ पृथग्राशीभूतौ पुरुषोपाधित्वेन पुरुषशब्दव्यपदेश्यौ लोके संसारे, कौ तावित्याह क्षरश्चाक्षर एव च । क्षरतीति क्षरो विनाशी कार्य्यराशिरेकः पुरुषः, न क्षरतीत्यक्षरो विनाशरहितः । क्षरस्य पुरुषस्योत्पत्तिबीजं भगवतो मायाशक्तिर्द्वितीयः पुरुषः । तौ पुरुषौ, व्याचष्टे स्वयमेव भगवान्, क्षरः सर्वाणि भूतानि समस्तं कार्य्यजातमित्यर्थः कूटस्थः कूटो यथार्थवस्त्वाच्छादनेनायथार्थवस्तुप्रकाशनं वञ्चनं मायेत्यनर्थान्तरं तेनावरणविक्षेपशक्तिद्वयरूपेण स्थितः कूटस्थः भगवन्मायाशक्तिरूपः कारणोपाधिः संसारबीजत्वेनानन्त्यादक्षर उच्यते । केचित्तु क्षरशब्देनाचेतनवर्गमुक्त्वा कूटस्थोक्षर उच्यत इत्यनेन जीवमाहुः तन्न सम्यक्, जीवस्यैवेह पुरुषोत्तमत्वेन प्रतिपाद्यत्वात् तस्मात् क्षराक्षरशब्दाभ्यां कार्य्यकारणोपाधी उभावपि जडावेवोच्येते इत्येव युक्तम् । आभ्यां क्षराक्षराभ्यां विलक्षणः क्षराक्षरोपाधिद्वयदोषेणास्पृष्टो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः "उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः । यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्त्यव्यय ईश्वरः" (गीता) । उत्तम उत्कृष्टतमः पुरुषस्त्वन्यः अन्य एव अत्यन्तविलक्षणः आभ्यां जडराशिभ्याम्, उभयभासकस्तुरीयचेतनराशिरित्यर्थः । परमात्मेत्युदाहृतः अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमयेभ्यः पञ्चभ्योऽविद्याकल्पितात्मभ्यः परमः प्रकृष्टोऽकल्पितः "ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा" इत्युक्त आत्मा च सर्वभूतानां प्रत्यक्चेतन इत्यतः परमात्मेत्युक्तो वेदान्तेषु यः परमात्मा लोकत्रयं भूर्भुवःस्वराख्यं सर्वं जगदिति यावत् आविश्य स्वकीयया मायया शक्त्याधिष्ठाय बिभर्त्ति सत्तास्फूर्त्तिप्रदानेन धारयति पोषयति च कीदृशः अव्ययः सर्वविकारशून्यः ईश्वरः सर्वस्य नियन्ता नारायणः स उत्तमः पुरुषः परमात्मेत्युदाहृत इत्यन्वयः" । अतः "यस्मात् क्षरमतीतोऽक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः" गीतावाक्ये अक्षरादित्यत्र ल्यब्लोपे पञ्चमी मध्यपदलोपः अक्षरमतीत्य उत्तम इत्यर्थः । पुरुषोत्तम इत्यत्र पुरुषपदार्थानां पुरुषोपाधिद्वयतद्विलक्षणरूपपुरुषाणां मध्ये उत्तम

इत्यर्थः द्वाविमाविति क्षराक्षरपुरुषयोः “उत्तमः पुरुष स्त्वन्य” इति त्रयाणामेव पूर्वं प्रक्रान्तत्वात्तेषां मध्ये एव परमात्मन उत्तमत्वेन निर्द्धार्य्यमाणत्वात् अतो न तत्रापि पञ्चमीसमासः । तथाहि “पञ्चमी भयेन” पा० “अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तैरल्पशः” “स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन” पा० सूत्रैः पञ्चमीतत्पुरुषस्य विधानात् तन्मध्ये च एतत्पञ्चम्याः पाठाभावात् नात्र पञ्चमीतत्पुरुषः किन्तु सप्तमीसमासः षष्ठीसमासो वेत्यवेति ज्यायः ।

गु(गू)र्जर पु० दक्षिणदेशस्थे देशभेदे सोऽभिजनोऽस्य अण् । गौर्ज्जर तद्देशवासिनि बहुषु लुक् । महाराष्ट्राश्च तैलिङ्गाद्रविडा गु(गू)र्ज्जराश्च या” इत्यविधब्राह्मणकथने ।

गु(गू)र्द कूर्दने भ्वा० आत्म० अक० सेट् । गूर्दते अगूर्दिष्ट । जुगूर्दे । अद्युक्तस्य क्विपि गूः गुरौ गुरः । दीर्घान्वितस्य गूः गूरौ गूर इति भेदः ।

गु(गू)र्द निवासे कूर्दने च चुरा० उभ० अक० सेट् । गु-(गू)र्दयति ते अजुगु(गू)र्दत्-त ।

गुर्व उद्यमे भ्वा० पर० अक० सेट् । गूर्वति अगूर्वीत् । जुगूर्व ईदित् गूर्णः ।

गुर्विणी स्त्री गुरुर्गर्भोऽस्त्यस्याः ब्रीह्यादित्वात् इनि नि० गुणाभावः, गर्व—गतौ “सर्वेरत उन्नेति” उणा० इनन् गौरा० ङीष् वा । गर्भिण्याम् । “उत्तरां त्वमवेक्षस्व गुर्विणीं मा शुचः शुभे !” भा० आश्व० ६१अ० । “गुर्विणी नानुगच्छन्ति न स्पृशन्ति रजस्वलाम्” आनायुष्योक्तौ ।

गुर्व्वादित्य पु० गुरुणा सह आदित्यो यत्र । ज्योतिषोक्ते कालाशुद्धिहेतौ एकराश्येकनक्षत्रस्थयोर्जीवादित्ययोर्योगभेदे “गुर्वादित्ये दशाहिकम्” ज्यो०त० । “एकराशौ गतौ स्यातामेकर्क्षविषये यदि । गुर्वादित्यौ, तदा त्याज्या यज्ञोद्वाहादिकाक्रियाः” राजमा० । “गुर्वादित्ये दशाहे स्यात्” नक्षत्रभेदविषयम् । अत्यन्तावश्यकत्वे भुजबलभीमः “जीवोऽर्केण युतः करोति मरणं, बालांशुको भार्गवः नचात्र कवतो वदन्ति मरणं, पादस्थितो देवलः” तथा च एकराशिस्थत्वेऽकालः अत्यन्तावश्यकत्वे एकनक्षत्रपादस्थितौ दशाहं त्यक्त्वा यज्ञादि कर्त्तुं शक्यते इति व्यवस्था ।

गुर्व्वी स्त्री गुरु—ङीष् । १गर्भवत्याम् “न हि वन्ध्या विजानाति गुर्वीप्रसववेदनाम्” हितो० २गौरवयुक्तस्त्रीलिङ्गार्थकपदार्थे च “गुर्वीरजस्रं द्रषदः समन्तात्” माघः ।

यत्तु “अनन्यगुर्वास्तव केन केवलम् पुराणमूर्त्तेः” च पदो अन्यगुर्व्या इति पाठं कल्पयित्वा शब्दक० उदाजहार तत् प्रामादिकं “न विद्यतेऽन्या गुर्व्यस्यास्तस्या अनन्यगुर्व्या इत्यनीकारान्तः पाठः एव साधुः समासात् प्राक् ङीपि “नद्यृतश्चेति” पा० कप्प्रत्ययः स्यात् पश्चात्तु उपसर्जनाधिकारात् “गोतो गुणवचनादिति” न प्राप्नोतीति । तद्रूपसिद्धिस्तु “ङिति ह्रस्वश्चेति” पा० वा नदीसंज्ञत्वाभावयाम् “आण्नद्याः” पा० इत्याडागमात्” मल्लि० । समासान्तस्य विधेरनित्यत्वकल्पनेन कबभावकल्पनस्यागतिकविषयत्व स्वीकारात् अत्र तथाऽकल्पनेऽपि छन्दोदोषाप्रसङ्गात्” इति विभाव्यम् । ३गुरुस्त्रियाञ्च । [टाप् मेदि० ।

गुल पु० गुड+डस्य लः । १ऐक्षवे गुडे २गुडिकायां स्त्री

गुलञ्चकन्द पु० गुलं गुडरसमञ्चति अन्च—अण् शक० । गुलञ्चः कन्दोऽस्य । (कुली) भाषाप्रसिद्धे कन्दभेदे राजनि० ।

गुलिका स्त्री गुडः गोलाकारः अस्त्यस्य ठन् । १गुटिकायां गोलाकारायां वटिकायां (वसन्त) २रोगभेदे च मेदि० । “हतेन गुडयुक्तेन गोलकुष्माण्डखण्डकान् । रञ्जितान् क्षीरमरिचैरिमांस्तु गुलिकां विदुः” इत्युक्ते ३पक्वकुष्माण्डभेदे च । [याम् (वसन्त) २रोगे च मेदि० ।

गुली स्त्री गुडाकारोऽस्त्यस्याः अच् गौरा० ङीष् । १गुटिका-

गुलगुधा अव्य० । सहार्थे । ऊर्य्यादि० पा० ग० सू० ।

गुलुच्छ गुच्छ+पृषो० । गुच्छे स्तवके त्रिका० । “कोषातकीपुष्पगुलुच्छ(ञ्छ)कान्तिभिः” माघः ।

गुलुञ्छ पु० गुड—क्विप् गुलं गोलाकारमुञ्छति बध्नाति उञ्छि—बन्धने अण् उप० समा० डस्य लः । स्तवके हेमच० स्वुन् । गुलुञ्छक तत्रार्थे शब्दरत्ना० । गुलुञ्च इति हारा० पाठः तत्रार्थे । तत्र गुलु—अञ्च—अच् पृषो० साधु

गुल्फ पु० गुल—फक् नि० अलोपः । पादग्रन्थौ । “अङ्गुलीनां द्वे पार्ष्ण्योर्गुल्फेषु च द्वन्दवम्” याज्ञ० । “आगुल्फकीर्णापणमार्गपुष्पम्” कुमा० । “गुल्फैरतितनुभिरतिसङ्गिभिर्वा” दृ०स० ६१अ० । गुल्फस्य मूलं कर्णा० आहच् । गुल्फजाह गुल्फमूले न० ।

गुल्म पु० गुड—रक्षणे वेष्टने वा मक् डलयोरैक्यात् डस्य लः । १प्रधानपुरुषाधिष्ठिते रक्षके पुरुषसंघे, (गजाः६, रथाः६, अश्वाः २७, पदातयः ४५) एतत्संख्यान्विते २सैन्यसमुदाये, स्वनामख्याते ३रोगभेदे, अमरः । चक्रदेशे रक्षणार्थं स्थापिते ४सैन्ये, ५अप्रकाण्डे लतादौ मेदि० एकमूलेषु सङ्घातजातेषु शरेक्षुप्रभृतिषु ६तृणभेदेषु, कुल्लू० ।

गुच्छगुल्मन्तित्यादि मनुवचनस्य गुच्छशब्दे दर्शितस्य कुल्लूकभट्टव्याख्या २५८६पृ० दृश्या। ७प्लीहरोगे अमरः। "वीचि सेनासमाख्यो यो गुल्म इत्यभिधीयते १६०पृ०अक्षौहिणीशब्दे दर्शितम् भा०आ०वाक्यम्।" "गच्छद्भिरवनस्पतैः स गुल्मजालैः" किरा०। "गुल्मगुच्छमुपलतेत्यादि" यास्क०। "स्थावराणां तु भूतानां जातयः षट् प्रकीर्त्तिताः। गुच्छगुल्मलतावल्लीत्वक्सारास्तृणजातयः भा० आनु०५८अ०। रक्षार्थं गुल्मनिवेशनप्रकारो मनुनोक्तो यथा "द्वयोस्त्रयाणां पञ्चानां मध्ये गुल्ममधिष्ठितम्। तथा ग्रामशतानां च कुर्य्याद्राष्ट्रस्य संग्रहम्"। "द्वयोर्ग्रामयोर्मध्ये त्रयाणां वा ग्रामाणां पञ्चानां वा ग्रामशतानां गुल्मं रक्षितृपुरुषसमूहं सत्यप्रधानपुरुषाधिष्ठितं राष्ट्रस्य संग्रहं रक्षास्थानं कुर्य्यात् अस्य लाघवगौरवापेक्षयोक्तविकल्पः" कुल्लू०। "गुल्मांश्च स्थापयेदाप्तान् कृतसंस्थान् समन्ततः। स्थाने युद्धे च कुशलानभीरूनविकारिणः" मनुः गुल्मरोगलक्षणादि सुश्रुतोक्तं यथा "अथातो गुल्मप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः। प्रयोगैः कोपनैर्दोषाः कुपिताः कोष्ठमागताः। जनयन्ति नृणां गुल्मं स पञ्चविध उच्यते। हृद्वस्त्योरन्तरे ग्रन्थिः सञ्चारी यदि वाचलः। चयापचयवान् वृत्तः स गुल्म इति कीर्त्तितः। स व्यस्तैर्जायते दोषैः समस्तैरपि चोच्छ्रितैः। पुरुषाणां, तथा स्त्रीणां ज्ञेयो रक्तेन चापरः। यस्य गुल्माश्रया नृणां पार्श्वे कुक्षिहृद्वस्तयः। कुपितानिलमूलत्वाद्गूढमूलोदयादपि। गुल्मवद्वा विशालत्वात् गुल्म इत्यभिधीयते। स यस्मादात्मनि चयं गच्छत्यप्स्विव बुद्बुदः। अन्तःसरति यस्माच्च न पाकमुपयात्यतः। स व्यस्तैर्जायते दोषैः समस्तैरपि चोच्छ्रितैः। पुरुषाणां, तथा स्त्रीणां ज्ञेयो रक्तेन चापरः। अरुचिर्मन्दता वह्नेराटोपोऽन्त्रविकूजनम्। विण्मूत्रानिलसङ्गश्च सौहित्यासहता तथा। द्वेषोऽन्ने वायुरूर्द्ध्वञ्च पूर्वरूपेषु गुल्मिनाम्। हृत्कुक्षिशूलं मुखकण्ठशोषो वायोर्निरोधो विषमाग्निता च। ते ते विकाराः पवनात्मकाश्च भवन्ति गुल्मेऽनिलसम्भवे तु। स्वेदज्वराहारविकारदाहास्तृष्णाङ्गरागः कटुवक्त्रता च। पित्तस्य लिङ्गान्यखिलानि यानि पित्तात्मके तानि भवन्ति गुल्मे। स्तैमित्यमन्नेऽरुचिरङ्गसादच्छर्दिः प्रसेको मधुरास्यता च। कफस्य लिङ्गानि च यानि तानि भवन्ति गुल्मे कफसम्भवे तु। सर्वात्मकः सर्वविकारयुक्तः सोऽसाध्य उक्तः घातजश्च वर्ज्ज्यः। नवप्रसूताऽहितभोजना या या चामगर्भं विसृजेदृतौ वा। वायुर्हि तस्याः परिगृह्य रक्तं करोति गुल्मं सरुजं सदाहम्। पैत्तस्य लिङ्गेन समानलिङ्गं विशेषणं चाप्यपरं निबोध। न स्पन्दते नोदरमेति वृद्धिं भवन्ति लिङ्गानि च गर्भिणीनाम्। तं गर्भकालातिगमे चिकित्स्यमसृग्भवं गुल्ममुशन्ति तज्ज्ञाः"।

गुल्मकेतु पु० गुल्मः केतुरस्य। अम्लवेतसे राजनि०।

गुल्ममूल न० गुल्म इव मूलमस्य। आर्द्रके (आदा) शब्दर०।

गुल्मवल्ली स्त्री गुल्मप्रधाना वल्ली। सोमलतायाम् राजनि०।

गुल्मशूल न० शूलरोगभेदे शूलशब्दे विवृतिः।

गुल्मिन् त्रि० गुल्म+अस्त्यर्थे इनि। १गुल्मरोगयुक्ते। गुल्मशब्दे सुश्रुतः। स्त्रियां ङीप् सा च विस्तृतलतायां २प्रतानवत्याम् ओषधौ अमरः।

गुल्मी स्त्री गुल्मसदाकारफलत्वात् गुल्मरोगहन्तृत्वाद्वा अस्त्यर्थे अच् गौ०ङीष्। १आमलक्याम्, २एलायाम्, ३वस्त्रनिर्म्मितगृहे, मेदि०४वनव्याम् शब्दार्थचि०५स्वर्णक्षीर्याम्, (गुड़काचोली) शब्दच०। [आर्द्र हेम०।

गुल्य त्रि० गुडं तद्रसमर्हति यत् डस्य लः। मधुरे

गु(गू)वाक पु० गु-पिनाकादित्वात् आक नि० दीर्घः। (सुपारी) क्रमुके अमरः "घोरण्टः पूगी पूगश्च गु(गू)वाकः क्रमुकोऽस्य तु। फलं पूगीफलं प्रोक्तमुद्वेगञ्च तदीरितम्। पूगङ्गुरु हिमं रूक्षं कषायं कफपित्तजित्। मोहनं दीपनं रुच्यमास्यवैरस्यनाशनम्। आर्द्रं तद्गुर्वभिष्यन्दि वह्निदृष्टिहरं स्मृतम्। स्विन्नं दोषत्रयच्छेदि दृढमध्यं तदुत्तमम्" भावप्र०। "प्रभाते पूगमधिकं मध्याह्ने खादिरं तथा। निशायां चूर्णमधिकं ताम्बूले भक्षयेत् सदा" भावप्र०।

गुम्फित न० गुम्फ भावे-क्त वेदे नि०। गुम्फने वृक्षादेः शाखानिर्गमरूपे ग्रन्थने "व्रततेरिव गुम्फितमोजो दासस्य वृषभः" ऋ० ८।४०।६। "गुम्फितं निर्गता शाखा" भा०।

गुह संवरणे भ्वा० उभ० सक० वेट्। गूहति ते अगूहीत् अघुक्षत्। अगूहिष्ट अगूढ़ अघुक्षत अगूहिषत अघुक्षन्त। अगूहिथि अघुक्षि। अगूहिष्वहि अगुह्वहि अघुक्षावहि। जुगूह जुगुहे "गूहिता गोढ़ा। गुह्यात्। गूहिषीष्ट घुक्षीष्ट गूहिष्यति-ते-घोक्ष्यति-ते, गुह्यम् गोह्यम्। गूहनं गुहः गुहा। सन् जुघुक्षति "जुगूह तस्याः पथि लक्ष्मणो यत्" रघुः। "अगूहीच्छायकैर्दिशः" गूहिष्यामि चितिं तत्तैः" भट्टिः "गूहेत् कूर्म इवाङ्गानि"

मनुः । "जुगूहे दक्षिणे पार्श्वे" भा०वि० २३५ श्लो० ।
"गूहन्ति मेघा इव रश्मिवन्तम्" भा० भी० ७८२ श्लो०।
"आकारो गूहितः यत्नः" भा० द्रो० ४४७ श्लो० ।
"अगूहयद्भावमितीङ्गितज्ञया" कुमा० । णिच् गूह-
यति ते अजूगुहत् त । "न देवानपि जुगुतः सुमति न
जुगुक्षतः" ऋ० ८।३१।७ । क्विप् गुह् गुहौ गुहः ।
"विश्वायुरग्ने गुहा गुहं गाः" ऋ० १।६७।२ ।
अप+अपनयने "अपागूहन्नमृतां मर्त्येभ्यः" ऋ० १०।१७।
२ । "अपागूहन् अपनीतवन्तः" भा० । संवरणे च ।
"आत्मानमप गूहथाः" अथ० ४।२०।५ ।
अव+अवगूहने । "यूपमवगूहति" शत० ब्रा० ३।
७।१।२२ । "स्रुचमीषं संगृह्य पुरस्तादवगूहति" ५।२।
५।२१। [५।२।१।१५।
उद्+उद्गमन संवरणे । "नौमिवोद्गूहते" शत० ब्रा०
उप+आलिङ्गने "नाहं त्वोपगूहेयम्" भट्टिः "छाया-
पटेनोपजुगूह वल्लीः" रघुः । "उपगूढानि सवेपथूनि
च" कुमा० । "तरङ्गहस्तैरुपगूहतीव" रघुः आच्छादने
च । "क्वचित् कराभ्यामुपगूढनालम्" रघुः ।
नि+अतिगूढसंवरणे । "देवालयेषु सन्निगूहताम्"
श्वेता०उप० गतादिपूर्वस्य तत्तदुपसर्गद्योत्यार्थसंयुतसंवरणे
गुह पु० गूहति देवसेनाम् गुह–क । १ कार्त्तिकेये
"सैनापत्येन देवानामभिषिक्तो गुहस्तदा" भा०व०
१८ अ० । "अथैनमब्रुवः सर्वे देवसेनाः षडाननः ।
अस्माकं त्वं पतिरिति गुहवाचाः सर्वतो दिशः" भा०व०
२२८ अ० । "गुहोऽपि येषां प्रथमाप्तजन्मनाम्" कुमा०
तस्य देवसेनारक्षकत्वेन सेनापतित्वात् तथात्वम् ।
भा०आनु० ८५ अ० गुहनामनिरुक्तिरुक्ता यथा
"आहत्वात् स्कन्दनामासं गुहावासाद्गुहोऽभवत्" । अस्मिन्
पक्षे गुहा आवासत्वेनास्त्यस्य अच् । २ अश्वे पुंस्त्री गन्ध-
रत्ना० एतदाशयेन "मतङ्गा विषयोनयः" कुमा० उक्तम् ।
देवत्वात्तद्रूपविक्रीतृपक्षत्वात्तथात्वम् । ३ शरभेदे । "शरणं
कारणं कर्त्ता निर्मिता गहनो गुहः" विष्णु०स०।
"गूहति संवृणोति स्वरूपं मायेति गुहः" भा० "नाहं
प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः" इति गीतोक्तेरस्य
स्वमायया स्वात्मस्वरूपसंवरणात्तथात्वम् । गुहा हृदयगुहा-
हृदयाद्याश्रयत्वात् वा तथात्वम् । गुहाशयशब्दे दृश्यम् ।
रामायणप्रसिद्धे शृङ्गवेरपुराधीशे चण्डालजातीये
४रामसित्रे च पु० । "आसाद्य महावीरः शृङ्गवेरपुरं
प्रति" इत्युपक्रमे "तत्र राजा गुहो नाम रामस्यात्म-
समः सखा । निषादजात्यो बलवान् स्थपतिश्चेति
विश्रुतः" इत्यादिना "अहं सौमित्रिणा सार्धं समागमत्
गुहेन स" इत्यन्तेन रामा० अयोध्याकाण्डे तद्वृत्तान्-
तम् । ५ सिंहपुच्छीलतायाम् (चाकुलया) ६ पर्वतादिग-
ह्वरे स्त्री मेदि० । तस्य सर्वजनसंवारकत्वात् तथात्वम् ।
"गुहानिबद्धप्रतिशब्ददीर्घम्" "प्रतिस्वनेनास्य गुहागतेन"
रघुः ७ शालपर्णीवृक्षे (शालपानि) राजनि० ८ अतिवि-
द्वेषकाते,१०हृदये च स्त्री शब्दार्थचि०। हृदयस्य गुहा-
सदृशत्वात् तथात्वम् यथाह शत० ब्रा० ११।२।६।५ ।
"तस्मादिदं गुहा हृदयम्" । "गुहां प्रविष्टौ सुकृतस्य
लोके" श्रुतिः ११मायायां च । "योग वेद निहितं
गुहायां परमे व्योमन्" श्रुतिः गुहाहितं गह्वरेष्ठं
पुराणम्" "आत्मा गुहायां निहितः" श्रुतिः ।
इत्या०भाष्यादृतः । १२गुहाविशेषदेवताकायाम् स्त्री ।
"गुहाभ्यः किरातम्" यजु० ३०।१७ । १३पृश्निपर्ण्याम् ।
१४गुप्तौ । गुह–भावे भिदा० अङ् । १५संवरणे स्त्री ।
गुह+अस्त्या० अर्थे र । गुहर तद्युक्ते त्रि० । [उक्तम् ।
गुहराज पु० ह०सं० ५५।अ० कथिते प्रासादभेदे प्रासादशब्दे
गुहलु पु० गोत्रप्रवर्त्तके ऋषिभेदे ततो गर्गा० अपत्ये
यञ् । गौहलव्य तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री ।
गुहषष्ठी स्त्री गुहप्रिया षष्ठी तज्जन्मदिनत्वात् शाक०
त० । "नेयं मार्गशिरे मासि षष्ठी भरतसत्तम ! ।
इत्थं पापहरा धन्या शिवा शान्ता गुहप्रिया" ति०
त० भविष्योक्ते मार्गशुक्लषष्ठीतिथौ । इयं बार्हस्पत्यादि-
योगेन चम्पेति कीर्त्त्यते यथाह ति० त० ब्रह्मा० पु०
"मार्गे मासि सिते पक्षे षष्ठी वैधृतिसंयुता । रविवारेण
संयुक्ता सा चम्पेति कीर्त्तिता" "विशाखाभौम-
योगेन सा चम्पेत्यभि कीर्त्त्यते" इति मदनरत्ने पाठः ।
गुहस्य षष्ठ्यां जातत्वोक्ता भा०व०२२४अ० "तस्मिन्
कृष्णे प्रतिपदि कालिका आहृता तदा । तत्स्कन्दं तेज-
सा तत्र संवृतं जनयत् सुतम्" इत्युपक्रमे "द्वितीया-
यामिति व्यक्तस्तृतीयायां शिशुर्बभौ । अङ्गप्रत्यङ्गसम्भूत-
श्चतुर्थ्यामभवद्गुहः" इत्युक्त्वा २२८अ० "तदा तदाश्रया-
लक्ष्मीः स्वयं देवी शरीरिणाम् । श्रीजुष्टं पञ्चमीं
स्कन्दस्तस्मात् श्रीपञ्चमी स्मृता । षष्ठीं कृतार्थोऽभूद्य-
स्मात् तस्मात् षष्ठी महातिथिः" उक्तम् । इयमेव स्कन्द
षष्ठीति ति० त० उक्तम् । ति० त० तु चैत्रशुक्लपक्ष्या

एव ब्रान्दग्योक्तं व्यवस्थापितं तत्र छान्दग्योग्रब्दे वक्ष्यते । देशभेदाद्व्यवस्था

गुहाचर न० गुहान्ते प्राह्रुते यत्रागपदार्थो यस्नात् गुह-यत्रर्थे क गुहा बुद्धिस्तत्र चरति विषयतया चर-ट । १ब्रह्मणि ।

"मनसैवानुद्रष्टव्यम्" इति श्रुतौ तस्य मनोवृत्तिमात्रवेद्यत्वात्तथात्वम् । "आविः सन्निहितं गुहाचरं नाम महत् पदमत्रैतत् समर्पितम्" माण्डू० उ० ।

"आविः प्रकाशं सन्निहितं रागाद्युपाधिभिश्चरति भ्राजतीति श्रुत्यन्तराच्छब्दादीनुपलभमानवदवभासते । दर्शनश्रवणमननविज्ञानाद्युपाधिधर्मैराविर्भूतं सल्लक्ष्यते हृदि सर्वप्राणिनाम् । यदेतदाविर्भूतं ब्रह्म सन्निहितं सम्यक् स्थितं हृदि तद् गुहाचरं नाम गुहायाञ्चरतीति दर्शनश्रवणादिप्रकारैर्गुहाचरमिति प्रख्यातम्" भा०

गुहातदरी स्त्री गुहा गुह्या वदरीव । (मालपाण) ख्याते वैद्यकम् ।

गुहाशय पु०स्त्री–गुहायां गर्त्ते शेते शी–अच् । १मूषिके शब्दार्थचि० २सिंहादिषु जन्तुषु शाब्दप्र० यथा "सिंहव्याघ्रक्का अजगरश्छीपिनस्तथा । वभ्रुजम्बुकमार्जार इत्याद्याः स्युर्गुहाशयाः" । तन्मांसगुणा भाव०प्र० उक्ता यथा "गुहाशया वातहरा गुरूष्णा मधुराश्च ते । स्निग्धा बल्या हिता नित्यं नेत्रगुह्यविकारिणाम्" । स्त्रियामुभयत्र जातित्वेऽपि योपधत्वात् टाप् । गुहायां हृदि शेते । ३परमात्मनि । "एवं हि यो वेद गुहाशयं प्रभुम्" भा०आनु०४०अ० । "सर्वभूतगुहाशयः" श्वेता०उ० । "गुहायां बुद्धौ शेते इति सर्वभूतगुहाशयः" भा० स्वापकाले हृदयेषु शायिनि ४प्राणे "सप्त इमे लोकायेषु चरन्ति प्राणा गुहाशयानिहिताः सप्त सप्त" मुण्ड०उ०

गुहाहित पु० गुहायां बुद्धौ हृदये वा आहितः । हृदिस्थे बुद्धग्राह्ये परमात्मनि । "गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम्" कठ०उ०

गुहिन न० गुह–बा० इनन् । वने शब्दरत्ना०

गुहिल न० गुह–गुणा० इलच् किच्च । १धने उज्ज्व०द० । गुहा+काशा०चतुरर्थ्याम् इलः । २गुहासन्निकृष्टदेशादौ त्रि०

गुहेर त्रि० गुह–एरक् । १गोप्तरि २लोहकारे सि०कौ० ।

गुह्य त्रि० गुह–भावादौ–क्यप् काशिका । १गोपने २गोप्ये अमरः "गुह्याद्विगुह्यगोप्ता त्वम्" जपसमापनमन्त्रः । ३उपस्थे स्त्रीपुंसचिह्ने न० । गुहामर्हति दण्डादि०यत् । ४कमठे पु०स्त्री स्त्रियां योपधत्वात् टाप् । ५दम्भे पु० मेदि० । "गुह्यो गभीरो गहनः" विष्णुस० उक्ते ६विष्णौ पु० "गूहितुं योग्यं गुह्यं वेदरहस्यं तद्वेद्यत्वात् तथाऽयवा गुह्यो विष्णुः गुहायां हृदाकाशे निहित इति वा गुह्यः" भा० ।

गुह्यक पु०गूहन्ति रक्षन्ति निधिं गुह–ण्वुल् पृषो०यगागमः । "निधिं गूहन्ति ये यक्षास्ते स्युर्गुह्यकसंज्ञकाः इति व्याडिः । गुह्यं कुत्सितं कायति कै-शब्दे कः गुह्यं गोपनीयं कं सुखं येषामिति वा अनयोः पक्षयोः "शंसिदुहिगुहिभ्योवेति" काशिकावचनात् गुहेः क्यप् । १देवयोनिभेदे तल्लोकप्राप्तिकर्मभेदाः काशी० ख० उक्ता यथा "गुह्यकानामयं लोकस्ते वै गुह्यकाः स्मृताः" "न्यायेनोपार्ज्य वित्तानि गूहयन्ति च ये भुवि । स्वमार्गगा धनाढ्याश्च शूद्रप्रायाः कुटुम्बिनः । संविभज्य च भोक्तारः क्रोधालस्यविवर्जिताः । न तिथिं नैव वारञ्च संक्रान्त्यादि न पर्व च । नाधर्मञ्च न धर्मञ्च विदन्त्येते वदान्यकाः । एकमेव हि जानन्ति कुलपूज्योहि यो द्विजः । तस्मै गाः संप्रयच्छन्ति मन्यन्ते तद्वचः स्फुटम् । सन्नतिभाजोऽह्यपि तेन पुण्येन गुह्यकाः । भुञ्जते स्वर्गसौख्यानि देववत्सकुतोभयाः" । २पक्वान्नभेदे तत्पाकप्रकारो यथा "समितां सर्पिषा भृष्टां सिताद्राक्षादिसंयुताम् । एलालवङ्गकर्पूरमरीचपरिवासिताम् । पिष्टिकाञ्च समिताखण्डे वेष्ट्य घृते पचेत् । ततः खण्डे न्यसेत् पक्वे गुह्यकोऽयमुदाहृतः । गुह्यको वृंहणो हृद्यो रुच्यः पित्तानिलापहः मधुरोऽतिगुरुः पाके स्निग्धः सन्धानकृत् परः" पाकशा०

गुह्यकाली स्त्री नित्यकर्म० विश्वसारतन्त्रोक्ते देवीमूर्त्तिकाली भेदे तन्मन्त्राद्युक्तं तत्र यथा "अथ वक्ष्ये महेशानि ! विद्यां सर्वफलप्रदाम् । चतुर्वर्गप्रदां साक्षात् महापातकनाशिनीम् । सर्वसिद्धिप्रदां नित्यां भक्तिमुक्तिप्रदायिनीम् । गुह्यकालीं महाविद्यां त्रैलोक्ये चातिदुर्लभाम् । दन्त्यादि(र)सहं वामाक्षं रतिबिन्दुविभूषितम् (क्रीं) । त्रिगुणञ्च ततः कृत्वा वैयासञ्च समुद्धरेत् । चक्रधरसमायुक्तं बिन्दुनादकलान्वितम् (हूं) । द्विगुणञ्च ततः कृत्वा दैवमर्थं समुद्धरेत् । मायाक्षिपत्रिसंयुक्तं नादबिन्दुकलायुतम् (ह्रीं) । तद्गुणञ्च कालिके चाद्याः चापवा दक्षिणे वदेत् । वह्निजायां ततः पश्चात् त्रैलोक्यमोहिनी

त्मिवम्”। अथ मेति गुह्ये कार्त्तिके। इत्थिके कार्त्तिके” भा

गुह्यकेश्वर पु० ६त०। कुवेरे।

गुह्यगुरु पु० कर्म०। शिवे महादेवे त्रिका०

गुह्यदीपक पु० स्वयं गुह्यः सन् दीपयति दीपि–ण्वुल्। गुह्यप्रदीप इव कायति कै–क वा। खद्योते (जोनाकी-पोका) शब्दमा०। [अच्। मूले राजनि०

गुह्यनिष्यन्द पु० गुह्यात् उपस्थात् निष्यन्दते नि+स्यन्द

गुह्यपुष्प पु० गुह्यं पुष्पमस्य। अश्वत्थवृक्षे राजनि०

गुह्यभाषित न० गुह्यं गुप्तं भाषितम्। १मन्त्रे जटाध० २गुप्तवाक्ये च।

गुह्यमय पु० गुह्यप्रचुरः प्राचुर्य्ये मयट्। कार्त्तिकेये “आग्नेयः कृत्तिकापुत्रो रौद्रो माङ्गेय इत्यपि। श्रूयते भगवान् देवो सर्वगुह्यमयो गुहः” भा०आ०१२७अ०

गुह्यबीज पु० गुह्यं बीजमस्य। भूतृणे राजनि०

गुह्याष्टक न० भारभूत्यादितीर्थाष्टके। तत्र यथा “भारभूत्याषाढिडिण्डिकाकुरुजनरपुष्कराः। प्रभासनैमिषौ चेति गुह्याष्टकमिदं जपे” इति खगेन्द्र० सं०।

गू विष्ठात्यागे तुदा० कुटा०पर०सक०सेट्। गुवति अगुवीत् जुगाव। ओदित् गूनः। गूयम्।

गू स्त्री गच्छत्यपानेन देहात् गम–कू डिलोपश्च। १विष्ठायां, २मले च। गूधातोः क्विप्प्रत्ययान्तताकथनं पुंलिङ्गताकथनञ्च प्रामादिकम्।

गूढ त्रि० गुह–क्त। १गुप्ते २संवृते च अमरमेदिन्यौ। “कामिनीकुचकलशवत् गूढं चमत्करोति” सा०द० “गूढाकारेङ्गितस्य च” रघुः।

गूढचारिन् त्रि०गूढः सन् चरति चर–ड। १गुप्तीभूयचारिणि गुप्तचरणस्य चौर्य्यमहाहेतुः यथोक्तं याज्ञवल्क्येन “अन्येऽपि शङ्कया ग्राह्या जातिनामादिनिह्नवैः। द्यूतस्त्रीपानसक्ताश्च शुष्कभिन्नमुखस्वराः। परद्रव्यगृहाणाञ्च प्रच्छका गूढचारिणः। निराया व्ययवन्तश्च विनष्टद्रव्यविक्रयाः। गृहीतः शङ्कया चौर्य्ये नात्मानं चेद्विशोधयेत्। दापयित्वा हृतं द्रव्यं चौरदण्डेन दण्डयेत्”।

गूढज पु० गूढ–गुप्तः सन् जायते जन–ड। पुत्रभेदे “गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो गूढजस्तु सुतो मतः” याज्ञ०। गूढोत्पन्नशब्दे विवृतिः।

गूढनीड पुंस्त्री गूढं नीडं वासस्थानं यस्य। खञ्जनखगे तद्वृक्षतले खञ्जनस्य नीडं न केनापि दृश्यते इति ग्रन्थकारे जाति-त्वात् ङीष्। [राजनि०।

गूढपत्र पु० गूढं पत्रमस्य। १अङ्कोठे, २करीरे च रा-

गूढपथ पु० गूढः पन्थाः यस्य अच् समा०। १अन्तःकरणे शब्दार्थचि०कर्म०। २गुप्ते मार्गे च

गूढपाद पुंस्त्री गूढः पादोऽस्य पृषो०। १सर्पे अमरः

गूढपाद पुंस्त्री गूढः पादोऽस्य। १सर्पे शब्दरत्ना० “महीधरमिव चेतं गूढपादैर्विषोल्बणैः” भा० कर्ण० १२१ अ०। स्त्रियां जातित्वात् ङीषि पादः पदादेशः गूढपदी। २गुप्तपादयुक्ते त्रि०“उपानद्गूढपादश्च”हितो०।

गूढपुरुष पु०कर्म०। गुप्तचरे, प्रणिधौ अमरः। [राजनि०।

गूढपुष्पक पु० गूढानि संवृतानि पुष्पाण्यस्य। अश्वत्थवृक्षे।

गूढफल पु०गूढं यथा तथा फलति अच्। बदरे शब्दार्थचि०

गूढमार्ग पु०नि०कर्म०। भूमेरन्तर्गते सुरङ्गाख्ये पथि हेमच०

गूढमैथुन पुंस्त्री गूढं केनाप्यदृष्टं मैथुनं यस्य। काके। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

गूढवर्चस् पुंस्त्री गूढवर्चोऽस्य। भेके त्रिका०।

गूढवल्लिका स्त्री कर्म०। अङ्कोठवृक्षे राजनि०।

गूढव्यङ्ग्या स्त्री गूढं काव्यार्थभावनापरिपक्वबुद्धिमात्रवेद्यम् व्यङ्ग्यं यत्र। लक्षणाभेदे “व्यङ्ग्यस्य गूढागूढत्वात् द्विधा स्यात् फललक्षणा” सा०द०। यथा “उपकृतं बहु तत्र किमुच्यते सुजनता प्रथिता भवता परम्। विदधदीदृशमेव सदा सखे। सुखितमास्स्व ततः शरदां शतम्”

गूढसाक्षिन् पु० कर्म०। ‘अर्थिना स्वार्थसिद्ध्यर्थं प्रत्यर्थिवचनं स्फुटम्। यः श्राव्यते तदा गूढं गूढसाक्षी स उच्यते” नारदोक्ते साक्षिभेदे।

गूढाङ्ग पुंस्त्री गूढान्यङ्गान्यस्य। कच्छपे राजनि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् २गुप्तदेहमात्रे त्रि० तत्र स्त्रियां स्वाङ्गत्वात् वा ङीष्। [मिदन्तत्वात् वा ङीष्।

गूढाङ्घ्रि पुंस्त्री गूढः अङ्घ्रिरस्य। सर्पे राजनि० स्त्रियां

गूढोत्पन्न पु० गूढं यथा तथोत्पन्नः। “उत्पद्यते गृहे यस्य न च ज्ञायेत कस्य सः। स गृहे गूढ उत्पन्नस्तस्य स्याद्यस्य तल्पजः” इति मनूक्ते पुत्रभेदे। “यस्य गृहे अवस्थितायां भार्य्यायां यः पुत्र उत्पद्यते सजातीयोऽयं भवतीति ज्ञातोऽपि कस्मात् पुरुषविशेषाज्जातोऽभाविति न ज्ञायते स गृहे अप्रकाशमुत्पन्नस्तस्य पुत्रः स्याद्यदीयायां भार्य्यायां जातः” कुल्लू०। “सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः” याज्ञ०उक्तेः

सजातीयसन्निधाने एव तस्य गुप्तता। स च पूर्वपुत्र-घातित्वात् तस्य दायहरः यथाह मनुः "कौरवः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च। गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायादबान्धवाश्च षट्"।

गूढात्मन् पु॰ गूढ आत्मा यस्य। परमात्मनि। "भवेद्वर्णागमात् हंसः सिंहो वर्णविपर्ययात्। गूढोत्मा वर्णविकृतेर्वर्णनाशे पृषोदरः" व्या॰ का॰। "एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते" श्रुतिः तस्य सर्वान्तर्यामित्वेन स्थितावपि अविद्यावशगत्वात् गूढत्वम्।

गूथ पु॰न॰। गू-थक् कर्त्तरि। विष्ठायाम् अमरः।

गूथलता पुंस्त्री गूथे रता आसक्ता रस कः। (गुयेशालिक) प्रसिद्धे खगे शब्दच॰। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

गून त्रि॰ गू-क्त तस्य नः। कृतपुरीषोत्सर्गे अमरः। [गूरयत

गूर उद्यमे चुरा॰ आत्म॰ सक॰ सेट्। गूरयते अजुगूरत।

गूर वधे गतौ च दिवा॰ आत्म॰ सक॰ सेट्। गूर्यते अगूरिष्ट। जुगूरे ईदित् गूर्णः

गूर्त्त(र्ण) त्रि॰ गूरी उद्यमे क्त ईदित्वात् नेट् वेदे निष्ठानत्वाभावः। उद्युक्ते "अवोता गूर्त्तमना पराचाः" ऋ॰६:६१४ "इदमित्था रौद्रं गूर्त्तवचाः" ऋ॰ १०। ६१।१।२।२प्रशस्ते च "इरां गूर्त्तश्रवसं दधाथाम्" ऋ॰ १।६१।९ "गूर्त्तश्रवसम् प्रशस्तयशसम्" भा॰। लोके त्रिष्ठानत्वे गूर्ण इत्येव।

गूर्त्ति स्त्री॰ उद्यमि स्तुतिश्च उद्-कर्त्तरि क्तिन् "यद्गूर्त्तं प्र-स्तुति" भा॰ उद्यमम्। १स्तोतरि "गूर्त्तयो नेमानिषः" ऋ॰।।१६।२ "गूर्त्तयः स्तोतारः" भा॰। भावे क्तिन्। २स्तुतौ स्त्री "धियं न वाजैः सादयन्त गूर्त्तिभिः" ऋ॰८।१५।१ "गूर्त्तिभिः स्तुतिभिः" भा॰ लोके तु गोर्त्तिरित्येव।

गूर्द्द स्तुतौ सक॰चु॰उभ॰ सेट्। गूर्द्दयति ते अजुगूर्द्दत्। "गूर्द्दयतिः स्तुतिकर्मा" निघ॰ "तं गूर्द्दय स्वर्णरम्" ऋ॰ ७।१८।१ "गूर्द्दय स्तुहि" भा॰ क्रीडार्थे गुर्द्दवत्।

गूवाक पु॰ गुवाक+पृषो॰। गुवाकशब्दार्थे पूगवृक्षे राजनि॰

गूषणा स्त्री मयूरपिच्छचन्द्रे शब्दच॰।

गृ सेके भ्वा॰ पर॰सक॰अनिट्। गरति अगार्षीत्। जगार।

गृज ध्वनौ भ्वा॰ पर॰ अक॰ सेट् गर्जति। अगर्जीत् जगर्ज "गर्ज गर्ज क्षणं मूढ!" देवीमा॰ "गर्जन् हरिः साम्भसि शैलकुञ्जे" भट्टिः। भावे गृज्यते। अगर्जि

गृञ्ज ध्वनौ भ्वा॰पर॰अक॰ सेट् इदित्। गृञ्जति अगृञ्जीत्। जगृञ्ज गृञ्जनम्। भावे गृञ्ज्यते अगृञ्जि

गृञ्जन पु॰ गृञ्जति रोगभेदनाशाय ध्वनति गृञ्ज-कर्त्तरि ल्यु। १मूलभेदे मेदि॰ २शालञ्चने राजनि॰। "गृञ्जनः पित्तलः ग्राही तीक्ष्णोष्णो रोगनाशनः। गन्धाकृति गुणैस्तुल्यः शुक्लनामः पलाण्डुना" इत्युक्तलक्षणे (गाजर) प्रसिद्धे ३ मूलभेदे पु॰। "कटुकं कफवातघ्नं गृञ्जनं गुल्मनाशनम्। रुचिकृत् दीपनं हृद्यं दुर्गन्धि परिकीर्त्तितम् इत्युक्तगुणे (सलगम) ख्याते ४मूलभेदे न॰ "लशुनं गृञ्जनं चैव पलाण्डुं कवकानि च" अभक्ष्ये मनुः। (गाजर) इति ख्याते ५मूलभेदे च विषदिग्धपशुमांसे न॰ मेदि॰ स्वार्थे क। तत्रार्थे। "शोभाञ्जनः कोविदारस्तथा गृञ्जनकादयः" भा॰आनु॰८१ अ॰ अभक्ष्यीयोक्तौ।

गृञ्जिम पु॰ यदुवंश्ये शूरस्य पुत्रे वसुदेवभ्रातृभेदे। "मरिषग्रां जज्ञिरे शूरात् भोज्यायां पुरुषाः दश। वसुदेवो महाबाहुः" इत्युपक्रमे "श्यामाहृहिः कनकको वत्सवानथ गृञ्जिमः" हरिवं॰ ३५अ॰।

गृणीषन् पु॰ गृ-णिच् गर्णिः स्तोत्रं तस्येच्छा इष-भावे बा॰कनिन् ह्रस्व॰। स्तोत्रेच्छायाम् "देवं देवं वोऽवस इन्द्रमिन्द्रं गृणीषणि" ऋ॰८।१२।१९ "गृणीषणि स्तोत्रेच्छायाम्" भा॰। [ङीष्।

गृण्डीव पुंस्त्री शृगालभेदे हेम॰ स्त्रियां जातित्वात्

गृत्स पु॰ गृध्यति कमेन गृध-स। १कामदेवे उज्ज्वलद॰ २मेधाविनि ३स्तुत्ये च त्रि॰ माधवः "गृत्सं कविं विश्वविदममूरम्" ऋ॰ ३।१८।१ "गृत्सं गृणन्तम्" भा॰ "गृत्सो राजा वरुणश्च यतम्" ऋ॰ ७।८७।५ "गृत्सः स्तुत्यः" भा॰। ४मेधाविनि त्रि॰ निघ॰। "अभिस्वर्वाविदस्तु" ऋ॰७।४।२ "गृत्सो मेधावी" भा॰। ५विषयाभिलाषुके त्रि॰६रुद्रभेदे पु॰ "गृत्सेभ्यो गृत्सपतिभ्यश्च वो नमो नमः" यजु॰१६।२५ [उदा॰हृतम्।

गृत्सपति पु॰ ६त॰। रुद्रभेदे गृत्सशब्दे यजुर्वाक्यम्

गृत्समति पु॰ सुहोत्रपतिवंश्ये सुहोत्रराजभेदे नृपे "सुहोत्रस्य सुतद्वयम्" "काशकश्च महासत्वस्तथा गृत्समतिर्नृपः" हरिवं॰ ३२ अ॰।

गृत्समद पु॰ शौनकगोत्रप्रवरे शुनहोत्रस्य १पुत्रभेदे शुनहोत्रस्य दायादाः त्रयः परमधार्मिकाः। काशः शालस्तथा द्वावेतौ तथा गृत्समदः प्रभुः" हरिवं॰२८ अ॰ "शुनकानां गृत्समदेति त्रिप्रवरं वा भार्गवशौनहोत्रगार्त्समदेति" आश्व॰श्रौ॰ १२।१०।१२ "अशिर्ज्जनः

दोनाम शक्रस्य दयितः सखा" भा० आनु० १८ अ०। स च ऋग्वेदिनां तर्पणीयर्षिभेदः "अथर्चिनः शतर्चिनो माध्यमा गृत्समदो विश्वामित्रो वामदेवोऽत्रिर्भरद्वाजो वसिष्ठः" इति आश्व०गृ०सू०३।४।२ "वीतहव्यो महाराज! ब्रह्मवादित्वमेव च। तस्य गृत्समदः पुत्रो रूपेणेन्द्र इवापरः। शक्रस्त्वमिति यो दैत्यैर्निगृहीतः किलाभवत्। ऋग्वेदे वर्त्तते चाग्र्या श्रुतिर्यस्य महात्मनः। यत्र गृत्समदो ब्रह्मन् ब्राह्मणैः स महीयते। स ब्रह्मचारी विप्रर्षिः श्रीमान् गृत्समदोऽभवत्" अनु० ३० अ०उक्ते २वीतहव्यपुत्रे ऋषिभेदे च।

गृध विप्सायां दिवा०पर०सक०सेट्। गृध्यति अगृधत्—अगर्द्धीत्। जगर्द्ध। गर्द्धित्वा-गृद्ध्वा गृध्नुः।

गृधु त्रि० गृध–कु। १अभिलाषुके २कामे पु० उणादि०।

गृधू स्त्री गृध–कू १गुदे २कुत्सिते ३अपाने च संक्षिप्तसा०

गृध्नु त्रि०गृध–क्नु। लुब्धे अमरः "अगृध्नुराददे सोऽर्थान्" रघुः "चातकस्तोयगृध्नुः" मेघदू० "मा ते गृध्नुरविशस्तातिहाय च्छिद्रा गात्राणि" अथ० १।१६।२०

गृध्य त्रि० गृध–कर्मणि क्यप्। १अभिकाङ्क्षिते "गृध्यमर्थमपापश्यसि" भट्टिः। भावे क्यप्। २लिप्सायां न०। ततो ऽस्त्यर्थे इनि। गृध्यिन् लिप्सावति त्रि०। "नेमां हिंस्युर्वने वाचां ब्रह्मदा मांसगृध्यिनः" भा० आनु० ७१ अ०। स्त्रियां ङीप्।

गृध्र पुंस्त्री गृध–क्रन्। (शकुनि) पक्षिभेदे राजनि०। "आयुष्मन्तोऽनिलं चरन्ति गृध्रादयो भूमि गृहोर्ध्वभागे" मनुव्याख्या। "कौशिकगृध्रवल्लभिरनिलश्चिह्नैः परितप्ते" ह०भा० ४८ अ०। गृध्रस्येदम् मार्गे गृध्रसम्बन्धिनि त्रि० मार्गपञ्चपद्दे २५८१पृ०उदा० "गृध्रपार्श्वे वर्त्तिनी" २पक्षिमात्रे च "तौ सीतान्वेषिणौ गृध्रं (जटायुषम्) लूनपक्षमपश्यताम्" रघुः। ३लुब्धे त्रि० "ग्रामप्रतिनिधितैः शक्रैश्च गृध्राः प्रसरिपः" भा०द्रो०७ अ०। गृध्रप्रजातिस्तु श्येनीजाता यथाह "श्येनी श्येनांश्च गृध्रांश्च ततोऽजनयत सा भासान्" रामा० गृध्रीशब्दे दृश्यम्। स्त्रियां ङीष्।

गृध्रकूट पु० गृध्रप्रधानं कूटमस्य। मगधदेशस्थपर्वतभेदे। "गोलाङ्गूलैर्महाभागो गृध्रकूटेऽभिरक्षितः (इन्द्रप्रस्थः)" भा०सा० ४६ अ०। "चरणाद्रिं समारभ्य गृध्रकूटान्तकं शिवे। तावत् कीकटदेशः स्यात्तदन्तर्मगधो भवेत्" शक्ति० सङ्ग० ७ पट०

गृध्रनखी स्त्री गृध्रस्य नखसदृशाकारोऽस्त्यस्याः अच् गौरा० ङीष्। (कुकियाखाडा) १कुचिकवृक्षे रत्नमा०। २कोलिवृक्षे वदर्य्याम् त्रिका० "करमर्द्दत्रिकण्टकसौवीरकशतावरी-गृध्रनख्य इति कण्टकसंज्ञः। रक्तपित्तहरो ह्येतौ वक्षी कुष्ठसंज्ञकौ। सर्वमेहहरौ चैव शुक्रदोषविनाशनौ" सुश्रुते तस्याः कण्टकसंज्ञत्वमुक्त्वा गुणा उक्ताः।

गृध्रपत्रा स्त्री गृध्र इव सूक्ष्मं पत्रं यस्याः। सूक्ष्मपत्राख्ये राजनि०। गृध्रस्य पत्रं पत्रं पक्षोऽत्र। गृध्रपक्षयुतपक्षे २वाणभेदे। गृध्रवाजादयोऽप्यत्र "शतेन गृध्रवाजानां शराणां नतपर्वणाम्" भा० द्रोण० १७ अ०। "तेऽन्ये स्कन्दस्य सैनिका" इत्युपक्रमे "उद्धारकः कोकनदो गृध्रपत्रश्च जम्बुकः" भा०श०४६ अ०। उक्ते ३क्षत्रियभेदे।

गृध्रयातु पु० गृध्ररूपेण याति या–तुन्। गृध्ररूपे राक्षसभेदे। "सुपर्णयातुमुत गृध्रयातुम्" ऋ०७।१०४।२२।

गृध्रराज पु० ६त०गृध्रो राजेवेति वा उपमितस०। गरुडात्मजे जटायुपक्षिणि। "निर्बिभेद सुतीक्ष्णाग्रैर्गृध्रराजं शिलाशितैः" रामा०आर०। गृध्रपत्यादयोऽप्यत्र।

गृध्रवट पु० गृध्रोपलक्षितो वटोऽत्र स्थाने। तीर्थभेदे "ततो गृध्रवटं गच्छेत् स्थानं देवस्य धीमतः। स्नायीत भस्मना तत्र अभिगम्य वृषध्वजम्। ब्राह्मणेन भवेच्चीर्णं व्रतं द्वादशवार्षिकम्। इतरेषां तु वर्णानां सर्वपापं प्रणश्यति" भा०व०८४ अ०

गृध्रसी स्त्री गृध्रमपि स्यति सो–क गौरा०ङीष् ६त०। वातरोगभेदे तल्लक्षणमुक्तं सुश्रुते "पार्ष्णिप्रत्यङ्गुलीनां तु कण्डरा यानिलार्दिता। सक्थ्नः क्षेपं निगृह्णीयाद् गृध्रसीति हि सा स्मृता"। माधवकरोऽप्याह। "स्फिक्पूर्वा कटिपृष्ठोरुजानुजङ्घापदं क्रमात्। गृध्रसी स्तम्भरुक्तोदैर्गृह्णाति स्पन्दते मुहुः। वाताद्वातकफात्तन्द्रा गौरवारोचकान्विता"। भावप्रकाशे विशेषोक्तम् यथाह "स्फिक्पूर्व्वा कटिपृष्ठोरुजानुजङ्घापदं क्रमात्। गृध्रसी स्तम्भरुक्तोदैर्गृह्णाति स्पन्दते मुहुः। वाताद्वातकफाभ्यां सा विज्ञेया द्विविधा पुनः। वातजायां भवेत्तोदो देहस्यातीव वक्रता। जानुजङ्घोरुसन्धीनां स्फुरणं स्तब्धता भृशम्। वातश्लेष्मभवायान्तु गौरवं वह्निमार्दवम्। तन्द्रा मुखप्रसेकश्च भक्तद्वेषस्तथैव च। गृध्रसी वातात् केवलात् स्फिगादिपर्य्यन्तं स्तम्भरुक्तोदैर्गृह्णाति। क्रमात् इति क्रमात् तेन यथा यथा

वर्त्तते तथा तथा स्फिगादीन्याक्रामति । मात्र पश्यन्ते निर्द्दे शक्रमनियमः । तथा शुक्रः चन्द्रते स्फिगादिषु शिराकम्पं करोतीत्यर्थः" ।

गृध्राणी पु॰ गृध्र इवाणिति अन–अच् गौरा॰ ङीष् संज्ञायां णत्वम् । शूक्ष्मपत्रा इक्षं वैद्यकम् ।

गृध्री स्त्री कश्यपपत्न्याः सुताभेदे । "षट् सुताश्च महासत्त्वास्ताम्रायाः परिकीर्त्तिताः । काकी श्येनी च भासी च सुग्रीवी शुचिगृध्रिका । श्येनी श्येनांस्तथा भासी भासान् गृध्रांश्च गृध्र्यपि" हरिवं॰ ३ अ॰ ।

गृभ न॰ गृह+वेदे हस्य भः । स्वहे "स्तु भियन्तं वयसो गृभादा" ऋ॰ ७।२२।२ गृभात् स्वहात्" भा॰

गृभि पु॰ ग्रह–कि वल्य॰ वेदे हस्य भः । ग्रहणे । "वनस्पतीनां गृभिरोषधीनाम्" यजु॰ १२।१।५७

गृभीत त्रि॰ग्रह–क्त वेदे हस्य भः । गृहीते "रात्रिं गृभीतां शुचतो नयन्ति" ऋ॰१।१६२।२ "गृभीतां गृहीताम्" भा॰ २गृहीतवत्से च "यदि गृभीततातये" ऋ॰ ५।७४।४ "गृभीततातये स्वहीतवत्सस्तानाय" भा॰ क्वचित् आर्षेऽपि प्रयोगे लोके भः । "जयजय जह्यजामजितदोषगृभीतगुणाम्" भाग॰१०।८७। ११ श्लो॰ ।

गृष्टि स्त्री गृह्णाति सकृत् गर्भम् ग्रह–कर्त्तरि क्तिच् पृषो॰ । १सकृत्प्रसूतायां गवि । "गृष्टिः ससूव स्थविरं तवागाम्" ऋ॰४।१८।१० "आपीनभारोद्वहनप्रयत्नात् गृष्टिर्गुरुत्वाद्वपुषो नरेन्द्रः" रघुः । "अजगानव चपलो गृष्टेः स प्रचचार ह" हरि॰व॰७अ॰। आख्या महाक्षं कर्म॰। विशेषणत्वेऽपि परनिपातः गोष्टिः । इदन्तत्वात् वा ङीप् । "पृष्ठोष्टीनां पीवराणाञ्च ताव-दप्ग्राः गृष्टोधेनवः सुव्रताश्च" भा॰ आनु॰ ६१ अ॰ । २सकृत्प्रसूतस्त्रीमात्रे अतएव गृष्टिर्नीया-प्रमत्वे "पष्ठ्यादेः गार्भिण्याः" पा॰ सूत्रान्तरमारवं गङ्गार्थविधि॰ गृष्टेरपत्यम् गृष्ट्यादि ढक् । गार्ष्टेय तदपत्ये पुंस्त्री। कर्मणि क्तिन्। ३वराहक्रान्तायाम् अमरः । ४बदरकृक्षे मेदि॰। ५काश्मर्यां राजनि॰। स्वार्थे क तत्रार्थे । सप्तपर्वाङ्गवधेत्याद्युपक्रमे "मधुकमूलिक स्वष्टिका इति सप्तभागाः क्वाथः" सुश्रुतः ।

गृष्ट्यादि अपत्यार्थे ढक्प्रत्ययनिमित्ते पा॰ग॰सूत्रोक्ते शब्द-गणे स च गणः "गृष्टि हृष्टि बलि हलि विश्रि कुद्रि अजवस्ति मित्रयु" । [स्वहवासुः ।

गृह ग्रहणे भद॰जु॰ आत्म॰सक॰सेट् । गृहयते अजगृहत

गृह न॰ गृह्यते धर्मोचरणाय ग्रह–गेहार्थे क । इष्टका-मृत्तिकादिरचिते १गेहे । अर्द्धर्चादित्वादयमुभयलिङ्गः तत्र एकगृहे न॰ पुंलिङ्गस्तु बहुवचनान्त एव "तत्रा-गारं धनपतिगृहानुत्तरेणास्मदीयम्" मेघदू॰ । "आका-शगताश्चोऽध्रिगृहं गृहिणः" "गृहाणि नीत्रैरिव तत्र रेजुः" "शिप्रेषु भाषा गृहदेहलीनाम्" गृहैर्विमानैरपि भूरिभासैः" माघः । पु॰गृह–ग्रहणे कर्मणि अच् । २कलत्रे "न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते" इति स्मृतिः । ३नामनि शब्दर॰४मेषादिभवने राशौ च । गेहनिर्माणप्रयोजनमाह मत्स्यः "वास्तुशास्त्रं प्रवक्ष्यामि यदुक्तं ब्रह्मणा पुरा । ग्रामसद्मपुरादीनां निर्माणं कथ्यते यथा" । भवि॰पु॰ "गृहस्थस्य क्रियाः सर्वाः न सिध्यन्ति गृहं विना । यतस्तस्माद् गृहारम्भप्रवेश समयं ब्रुवे । परगेहे कृताः सर्वाः श्रौतस्मार्त्तक्रियाः क्रियाः । निष्फलाः स्युर्यतस्तासामधीशः फलमश्नुते" तत्र ग्रामादिभेदे पुरुषभेदस्य शुभाशुभं राशिभेदेन द्वार-निवेशनञ्चोक्तम् "यत्र ह्यत्रस्तैर्वृक्तितमभौ ग्रामः शुभोनामभाक्सं वर्णं द्विपुषं विप्रावधरपनोऽत्र मतैः शोभितम् । काकिण्यस्तनयोश्च तद्विवरतो यत्राधिकाः सोऽर्थदोऽथ द्वारं द्विजवैश्यशूद्रनृपराशीनां हितं पूर्वतः" मु॰ चि॰ । "अथ द्वारप्रविष्टं यथाम (नीलकण्ठः) इत्या-दिकं तस्यायकडकचक्रानुसारेण यद्दशराश्यादिकं नक्षत्रं ततो वृद्धिकादिराशिः ख्यातनामभेव कश्चित् ग्रामे नगरे वा वस्तुमिच्छते तस्य (पराशरः)इत्यादिकं यथाम तस्माज्जातो यो राशिर्मीनादिस्तद्ग्रामसम् एवं नाम-सदृशं ख्याता नामभात् पुरुषनामराशेः सकाशात् यद्यस्य ग्रामस्य भं राशिः यदा द्वितीयो नवमः पञ्चमः एका-दशश्चतुर्थोदशमश्च स्यात्तदासौ ग्रामः तस्य शुभो फलदाता स्यात् अन्यथा न भवतीत्यर्थः । यथा नीलकण्ठस्य द्विकराशितः पञ्चमो मीनराशिरतश्चराशिर्नीलकण्ठस्य वासयोग्यः तत् शुभफलदो न नारायणादिः । उक्तञ्च मुहूर्त्तमार्त्तण्डे "नामभाद् द्विसुताङ्कदिग्भवगतो ग्रामः शुभोनाऽन्यथेति" । अत्र काकिण्यादौ नामराशिरेव ग्राह्यः । उक्तञ्च "काकिण्यां वर्गशुद्धौ च वादे द्यूते-स्वरोदये । मन्त्रे पुनर्भूवरणे नामराशेः प्रधानतेति" अथ ग्रामाक्सनोरुत्तमर्णत्वमधमर्णत्वं चाह स्वं वर्ग-मिति । यमोक्तम् "अकचटतपयशाः वर्गेशमार्जार सिंहश्वनाम् । सर्पाखुमृगावीनां निजपञ्चमवैरिणामष्टौ"

इत्युक्तलक्षण यस्य पुंसः नामाद्यक्षरोत्थवर्गो गरुडादिः स्वात्मवर्गसंख्यां द्विगुणां विधाय कृत्वा परस्य ग्रामस्य वर्गसंख्यया आयां च कृत्वा गजैरष्टभिः शेषितमवशिष्टाः काकिण्योऽस्य याः पुंसः । एवं ग्रामस्यापि स्ववर्गसंख्यां द्विगुणां कृत्वा परस्य पुंसः वर्गसंख्यया युक्तां च कृत्वा गजभक्तावशिष्टाः ग्रामस्य काकिण्यो भवन्ति एवमनयोः पुरुषग्रामयोः काकिण्यः स्युः । तत्र तद्विवरतः पुरुषकाकिणीनां ग्रामकाकिणीनां विवरमन्तरमस्मिन् क्रियमाणे यस्य ग्रामस्य दातृत्वात् पुंसः काकिण्याविशेषे पुंसोऽर्थहानिः । ग्रामस्य प्रतिपत्तीत्वादित्यर्थः । यथा । नीलकण्ठस्य वर्गः कपः तत्संख्या ५ द्विगुणा १० चरवाट्टेर्वर्गः सिंहस्तत्संख्यया २ युक्ता १२ गजभक्तशेषं ४ नीलकण्ठस्य काकिण्यः । एवं ग्रामवर्गसङ्ख्या ३ द्विगुणा ६ नीलकण्ठवर्ग ५ सङ्ख्यया युक्ता ११ अष्टभक्तावशेषं ३ ग्रामस्य काकिण्यः द्वयोरन्तरे शेषं १ नीलकण्ठस्य दातृत्वात् स्वाद्व्ययहानिरित्यर्थः । उक्तञ्च "स्ववर्गं द्विगुणं कृत्वा परवर्गेण योजयेत् । अष्टभिस्तु हरेद्भागं योऽधिकः स ऋणी भवेत्" इति । इतोऽन्यथाहुः पद्मप्रभसूरिनारदद्याः "अकारादिषु वर्गेषु दिक्षु प्रागादिषु क्रमात् । गृध्रमार्जारसिंहाश्वसर्पाखुगजमेषकाः । दिक्पतीनां स्वयं योनिः स्ववर्गात्पञ्चमो रिपुः । रिपुवर्गं परित्यज्य शेषवर्गाः शुभप्रदाः । साध्यवर्गं पुरः स्थाप्य पृष्ठतः साधकं न्यसेत् । विभजेदष्टभिः शेषं साधकस्य धनं स्मृतम् । व्यत्ययेनागतं शेषं साधकस्य ऋणं स्मृतम् । धनाधिकं सुलक्षणं सर्वसम्पत्प्रदं स्मृतम्" इति । गृध्रोऽत्र गरुडः गरुडसर्पयोर्महावैरत्वात् वाच्य इत्यर्थः । साध्यो वासयोग्यो ग्रामादिस्तस्य वर्गे वर्गसंख्यां पुरः संस्थाप्य साधकस्य नीलकण्ठादेः वर्गसंख्यां पृष्ठतो न्यसेत् । एवं विशिष्टोऽङ्कोऽष्टभिर्भक्तः शेषं साधकस्य धनं स्यात् । यथा साध्यवर्गसंख्या १पुरःस्थापिता साधकस्य ५वर्गसंख्या च पृष्ठतः स्थापिता ५१ एतामेकपञ्चाशत् अष्टभक्तावशिष्टं साध्यस्य ३धनं साधकस्य साध्यस्य च संख्या विपरीतस्थापित१५ अष्टभक्तं शेषं साधकस्य ७ऋणं स्यात् । अथ द्वारनिवेशनमाह । सर्वेति । द्विजादिराशिमतां पुंसां क्रमेण पूर्वतः प्राच्यादिदिक्चतुष्टये द्वारं हितं यथा द्विजराशयः कर्कवृश्चिकमीनास्तेषां पूर्वदिशि । वैश्यराशयो वृषकन्यामकरास्तेषां दक्षिणदिशि । शूद्रराशयो मिथुनतुलाकुम्भास्तेषां पश्चिमदिशि नृपराशयो मेषसिंहधनूंषि राशयस्तेषामुत्तरदिशि द्वारनिवेश इत्यर्थः" पी० धा०

अत्रेदं बोध्यम् "शेषाङ्केन फलं बोध्यं शेषाभावे तु द्वारकात् । अद्वारेण फलं बोध्यमिति तत्त्वविदां मतम्" ज्यो० त० वचनादङ्काभावे द्वारकाङ्कात् फलनिर्णयः । राशिविशेषस्य ग्रामादिस्थानविशेषे निवासनिषेधमाह । "गोसिंहनक्रमिथुनं निवसेन्न मध्ये ग्रामस्य पूर्वककुभोऽलिझषाङ्गनाश्च । कर्कौ धनुस्तुलभमेषघटाश्च तद्वद्वर्गाः स्वपञ्चमपरा बलिनः सुरेन्द्राः" ज्यो० पि० "वस्तुमिष्टस्य ग्रामस्य वस्त्रविभागवन्नवधा विभागं कृत्वा मध्ये मध्यमविभागे गोसिंहनक्रमिथुनं यथाक्रमेणः न निवसेत् वृषसिंहमकरमिथुनराशिमन्तः पुरुषा न वसेयुः । अथ पूर्वककुभः पूर्वदिग्भागोऽष्टदिक्षु अलिझषाङ्गनाः तदादिराशिमन्तः पुरुषाः न वसेयुः । यथा । पूर्वस्यां वृश्चिकः आग्नेय्यां झषो मीनः, दक्षिणस्यां कन्या, नैरृत्यां कर्कः पश्चिमायां धनुः । वायव्यां तुला उत्तरस्यां मेषः ऐशान्यां कुम्भः न वसेदित्यर्थः । अथ वर्गाः । अकचटतपयशवर्गाः अष्टौ ऐन्द्राद्याः पूर्वदिगमारभ्य अष्टदिक्षु बलिनः । यथा अवर्गः पूर्वस्याम् । कवर्ग आग्नेय्याम् । चवर्गो दक्षिणस्याम् टवर्गो नैरृत्याम् । तवर्गः पश्चिमायाम् पवर्गो वायव्याम् । यवर्गः उत्तरस्याम् । शवर्ग ऐशान्यां बलीत्यर्थः । कीदृशाः वर्गाः स्वपञ्चमपराः स्वस्मात् पञ्चमः परः शत्रुर्येषां ते । तस्य अवर्गः पूर्वस्यां बली तेन स्वपञ्चमपश्चिमायां द्वारं निवासो वा न विधेयः एवं कवर्गादीनामाग्नेय्यादिस्वप्रदिक्षु बलित्वं तत् पञ्चमस्य रिपुत्वञ्च ज्ञेयम्" । पी० धा०

तत्र गृहयोग्यभूमिपरीक्षा विश्वकर्मणोक्ता यथा "अथातः संप्रवक्ष्यामि लोकानां हितकाम्यया । श्वेता रक्ता तथा पीता कृष्णा वर्णानुपूर्वशः । सुगन्धा ब्राह्मणी भूमी रक्तगन्धा तु क्षत्रिणी । मधुगन्धा भवेद्वैश्या मद्यगन्धा च शूद्रिणी । मधुरा ब्राह्मणी भूमिः कषाया क्षत्रियान्विता । अम्ला वैश्या भवेद्भूमिस्तिक्ता शूद्रा प्रकीर्त्तिता । चतुरस्रा द्विपाकारा सिंहा हयभद्ररूपिणी । वृत्तं च भद्रपीठं च त्रिशूलं लिङ्गसन्निभम् । प्रासादध्वजकुम्भार्द्धदेवानामपि दुर्लभम् । त्रिकोणां शकटाकारां शूर्पव्यजनसन्निभाम् । सरजाकारसदृशीं सर्पमण्डूकरूपिणीम् । खराजगरसंकाशां वक्रां चिपिटरूपिणीम् । मुद्गराभां तथा उलूककाकपर्णनिभां तथा ।

शूकरोष्ट्राजसदृशीं धनुःशरशूर्परूपभाम् । कङ्कालशवसाकारां दुर्गन्धां च विवर्जयेत् । मनोरमाऽत्र या भूमिः परीक्ष्येत्तां प्रयत्नतः । द्वितीया दृढभूमिश्च निम्ना चोत्तरपूर्वके । गम्भीरा ब्राह्मणी भूमिर्नृपाणां तत्समान्विता । वैश्यानां समभूमिश्च शूद्राणां विकटा स्मृता । सर्वेषां चैव वर्णानां समभूमिः शुभावहा । शुक्लवर्णा च सर्वेषां शुभा भूमिरुदाहृता । कुशकाशयुता ब्राह्मी दूर्वा क्षत्रियवल्लभा । फलपुष्पयुता वैश्या शूद्राणां तृणसंयुता । नदीपाताश्रितां तद्वत् महापाषाणसंयुताम् । शूलकाभां महाघोरां वायुना चापि पीडिताम् । गहभल्लूकसंयुक्तां मध्ये विकटरूपिणीम् । मत्स्यगात्रनिभां रूक्षां दन्तिकैः परिवारिताम् । चैत्यश्मशानवल्मीकधूर्त्तालिकेषु वर्त्तिनीम् । चतुष्पथमहावृक्षदेवमन्त्रिनिवासतः । अदूरस्थां श्वभ्रगर्त्तयुक्तां चैव विवर्जयेत्” भूमिभेदे फलानि तत्रैव “सुवर्णगन्धा ध्रुवा धनधान्य शुभावहा । अन्त्यजे अन्त्यजफला ततः कार्यं परीक्षणम् । चतुरस्रा महाधन्या द्विपाभा धनदायिनी । सिंहाभा सद्गुणान्पुत्रान् वृषाभा पशुवृद्धिदा । वृत्ता बहुसुता भूमिर्भद्रपीठनिभा तथा । त्रिशूलरूपा वीराणां सद्वृत्तिमं यशोऽस्पदा । लिङ्गाभा लिङ्गिता चैव प्रासादध्वजसन्निभा । पदोन्नतिं प्रकुरुते कुम्भाभा धनवर्द्धिनी । त्रिकोणशकटाकारा शूर्पव्यजनसन्निभा । क्रमेण सुतपौत्रार्थधर्महानिकरी स्मृता । मुरजा वंशहा सर्पमण्डूकाभा भयावहा । नैःस्व्यं खरानुकारा च मृत्युदाऽजगरान्विता । चिपिटा पौरुषैर्हीना धनुराकारा तथैव च । काकोलूकनिभा नित्यं दुःखशोकभयप्रदा । सर्पाभा पुत्रपौत्रघ्नी वंशाभा वंशहानिदा । शूकरोष्ट्राजसदृशी धनुःपरशुरूपिणी । कुचेलाकिनान् मूर्खान् महापापान् जनयेत् सुतान् । कङ्कालशवसाकारा मृतपुत्रा धनार्त्तिदा । दुर्गन्धां पापिनीं दुष्टप्रजां भूमिं परित्यजेत् । मनोरमा सुतप्रदा दृढा धनप्रदा मता । सुतार्थदा तथाप्युदकवरेण्यादिकप्रदा मही । गम्भीरशब्दा जनयेत् पुत्रान् गम्भीरनिःस्वनान् । तद्वत् पदान्वितान् कुर्यात् सदा सौभाग्यदायिनी । विकटा शूद्रजातीनां तथा दुर्गमवासिनाम् । शुभदा न परेषां च तस्कराणां शुभावहा । सुवर्णवर्णा चाशु वर्णान् वर्णानामाधिपं सदा । शुक्लवर्णा च सर्वेषां पुत्रपौत्रप्रवर्द्धिनी । कुशकाशान्विता ब्रह्मवर्चसान् कुरुते सुतान् । दूर्वान्विता वीरसुतान् कारयेत् धनपुत्रदा । नदीपाताश्रिता शूरान् सुतवन्तांस्तथैव च । दरिद्रान्ध्रमध्यस्था गर्त्ताभस्था सुधासुतान् । विवरा पशुपुत्रार्त्तिदायिनी सौख्यहारिणी । वल्मीकवती जनयेत् पुत्रान् विद्याविहीनकान् । शूर्पमार्जारलगुडनिभा भीतिसुतार्त्तिदा । शूलका शूलकान् पुत्रान् जनयेद्दंशपातकान् । घोराघोरप्रदा वायुपीडिता वायुभीतिदा । भल्लूकसंयुक्ता पशुहानिप्रदा सदा । विकटा विकटान् पुत्रान् मत्स्यगात्रनिभा तथा । ददाति रूक्षा परुषा दुर्भगान् जनयेत् सुतान् । गृहस्वामिभयं चैव वल्मीके विपदः स्मृताः । धूर्त्तालयसमीपे तु पुत्रस्य मरणं ध्रुवम् । चतुःपथे त्वकीर्त्तिः स्यादुद्वेगो देवसद्मनि । सचिवे सचिवे सर्व्वे विपद उत्कटाः । गर्तायां तु पिपासा स्यात् कूर्माभं धननाशदम् । दृढस्थानादिपर्यन्तं पीड्यन्ते पुरवासिनः । चैत्यश्मशानदेवानां गृहाणि परिवर्जयेत् । निखनेद्धस्तमात्रं च पुनस्तेनैव पूरयेत् । पांशुनाधिकमध्योनाः श्रेष्ठमध्याधमाः क्रमात् । जलेनापूरयेत् श्वभ्रं शीघ्रं गत्वा शतं पदम् । तत्रैवागत्य वीक्षेत न हीनं सलिलं शुभा । चरतिप्राप्ते शुभे वा शत्रुविषे च सर्वतः । हस्तमात्रशरावस्थं कृत्वा वर्त्तिचतुष्टयम् । ज्वालवेदुभूपरीक्षार्थं सम्पूर्णं सर्वदिङ्मुखम् । दीप्ता पूर्वादि गृह्णीयाद्वर्णानामनुपूर्वशः । फालकृष्टे तथोद्देशे सर्व्वबीजानि वापयेत् । त्रिपक्षसप्तरात्रेण संप्ररोहन्ति तान्यपि । उत्तमा त्रिरात्रेण शाङ्कुरा शोभना मही । मध्यमा पञ्चरात्रेण सप्तरात्रेण निन्दिता । तिलान्वा वापयेत्तत्र सर्षपाणि च सर्षपान् । अथ वा सर्वधान्यानि वापयेत् समन्ततः । यत्र नैव प्ररोहन्ति तां प्रयत्नेन वर्जयेत् । व्रीहयः शालयो मुद्गाः गोधूमाः सर्षपास्तिलाः । यवाश्चौषधयः सप्त सर्वबीजानि चैव हि । सुवर्णताम्रपुष्पाणि शुभ्रमध्यं गतानि च । यस्य नाशं समायान्ति स भूमिस्तस्य शोभना । पांशवो रेणुतां नीता निरीक्ष्याश्चान्तरिक्षगाः । अधोमध्योर्द्ध्वगा यस्यां गतिस्तुल्यफलप्रदाः” ।

भूमेः पूर्वादिदिक्प्लवफलं तत्रैवोक्तम् ‘चतुरस्रां समां शुद्धां भूमिं कृत्वा प्रयत्नतः । तस्मिन् दिक्साधनं कार्यं हस्तमध्ये गते दिवि । पूर्वप्लवे भवेल्लक्ष्मीराग्नेय्यां शोकमादिशेत् । याम्यां याति यमद्वारं नैर्ऋते च महाभयम् । पश्चिमे कलहं कुर्याद्वायव्यां मृत्युमादिशेत् । उत्तरे वंशवृद्धिः स्यादीशाने रत्नसञ्चयम् । दिङ्मूढे कुलनाशः स्यात्कर्मे दारिद्र्यमादिशेत्’ ।

गृहे आयामविस्तारभेदेन ध्वजाद्यायास्तत्फलं वर्णदिग्भेदेन ध्वजादीनां विधिनिषेधौ चाह तत्रैव "विस्तारेण हतं दैर्घ्यं विभजेदष्टभिस्ततः। यच्छेषं स भवेदायो ध्वजाद्यास्ते सुरेश्वर। ध्वजो धूमो हरिः श्वा गौः खरेभौ वायसोऽष्टमः। पूर्वादिदिक्षु चाष्टानां ध्वजादीनामवस्थितिः। स्वस्थानात् पञ्चमे स्थाने वैरत्वं च प्रकुर्वेत्। विषमायः शुभः प्रोक्तः समायः शोकदुःखदः। स्वस्थानगा बलिष्ठाः स्युर्नचान्यस्थानगाः शुभाः। ध्वजः सिंहे तौ च गजे ह्येते गवि शुभप्रदाः। वृषो न पूजितोऽन्यत्र ध्वजः सर्वत्र पूजितः। वृषसिंहगजाश्चैव कुण्डे कर्कटकोटयोः। द्विपः पुनः प्रयोक्तव्यो वापीकूपसरःसु च। मृगेन्द्रमासने दद्याच्छयनेषु गजं पुनः। वृषं भोजनपात्रेषु छत्रादिषु पुनर्ध्वजम्। अग्निवेश्मसु सर्वेषु गृहे वह्न्युपजीविनाम्। धूमं नियोजयेत् केचित् श्वानं म्लेच्छादिजातिषु। खरो वैश्यगृहे शस्तो ध्वाङ्क्षः शेषकुटीषु च। वृषसिंहगजाश्चापि प्रासादपुरवेश्मसु। गजाये वा ध्वजाये वा गजानां सदनं शुभम्। वाजिनां ध्वजाये च खराये वृषभेऽपि वा। उष्ट्राणां मन्दिरं कार्यं गजाये वा वृषध्वजे। पशूनां वृषाये च ध्वजाये वा शुभप्रदम्। शय्यासु वृषभः शस्तः पीठे सिंहः शुभप्रदः। अमत्रच्छत्रवस्त्राणां वृषाये वा ध्वजेऽपि वा। पादुकोपानहौ कार्यौ सिंहायेऽथवा ध्वजे। स्वर्णरौप्यादिपात्र भाजनेषां तु ध्वजः स्मृतः। ब्राह्मणे तु ध्वजः श्रेष्ठः प्रतीच्यां कारयेन्मुखम्। सिंहस्य भूभुजां शस्त उदीच्यां च मुखं शुभम्। विशां वृषः प्राग्वदनः शूद्राणां दक्षिणे गजः। सर्वेषामेव चायानां ध्वजः श्रेष्ठतमो मतः। ध्वजायः क्षत्रियविशोः प्रशस्तो गुरुरब्रवीत्। सिंहायः सर्वथा त्याज्यो ब्राह्मणेन वृषस्तथा। सिंहाये मुनि चाले च अल्पायासं प्रजायते। ध्वजाये पूर्णसिद्धिः स्याद्वृषायः पशुवृद्धिदः। गजाये सम्पदां वृद्धिः शेषायाः शोकदुःखदाः"। तथा च ध्वजाद्या आया यत्र युक्तदिङ्मुखद्वाराणि स्युरिति कथितास्ते. "प्रत्यग्ध्वज द्वारमथाग्नि पूर्वे करावुदक् स्यात् द्विरदे च याम्यम्" इति श्रीपत्युक्तेः "सर्वद्वार इह ध्वजो वरुणदिग्द्वारं च हित्वा हरिः प्राग्द्वारो वृषभो गजो यमसुरेशाशामुखे स्याच्छुभः" महेश्वरोक्तेश्च। "पश्चादुदक्पूर्वयमे द्विजादितः" मु० चि० ब्राह्मणादिवर्णभेदेन द्वारनिवेशनमुक्तम् द्विजादितः ब्राह्मणादिवर्णभेदेन पश्चादादि दिक्षु गृहद्वारं स्यात्। यथा ब्राह्मणस्य पश्चान्मुखं गृहद्वारं क्षत्रियस्योदग्दिशि वैश्यस्य पूर्वस्यां, शूद्रस्य यमे दक्षिणस्याम् इत्यर्थः। उक्तञ्च श्रीपतिना "ध्वजे प्रतीच्यां मुखमग्रजानामुदङ्मुखं भूमिभृतां च सिंहे। विशो वृषे प्राग्वदनं गजे तु शूद्रस्य याम्याननमामनन्तीति"। टोडरानन्दे च्यवनः "ध्वजे पराख्यं विप्राणां राज्ञां सिंहेऽप्युदङ्मुखम्। गजे शूद्रस्य याम्यास्यं विशः पूर्वमुखं वृषे इति॥" पी० धा० गृहाणामायवारांशादिकं तत्फलञ्च विश्व० उक्तं यथा "पिण्डे नवाङ्कगजैरग्निनागाष्टसागरैः। नागैश्च गुणिते भक्ते क्रमादेते पदार्थकाः। नागाग्निनक्षत्रर्या दर्शतिथ्यृक्षभानुभिः। आयो वारोऽंशको द्रव्यमृणनक्षत्रतिथिर्युतिः। आयुश्चाथ गृहेशर्क्षगृहभैक्यं मृतिप्रदम्। संपूर्णाः शुभदा ह्येते चासंपूर्णास्त्वनिष्टदाः"। अस्यार्थः। इष्टगृहदैर्घ्यः २९हस्ताः विस्तारः ७हस्ताः। "तथायते तद्भुजकोटिघातः" लीला० उक्तदिशा क्षेत्रफलम् २०३ इदं पिण्डं नवधा स्थापितम् यथाक्रमम् नवाद्यैर्गुणिते नागाद्यैर्हृते आयादयः स्युः। यथा २०३ पिण्डे ९ गुणिते १८२७। ८भक्ते शेषाङ्कात् ३ आयः सिंहाख्यः। ९हतः १८२७। ७भक्तः शेषः७ तेन वारः शनिः। ६गुणः १२१८। ९भक्तः ३शेषः अंशकः (नवांशकः)। ८गुणः १६२४। १२भक्तः ४धनम्। ३गुणः ६०९। ८भक्तः शेषः १ऋणम्। ८गुणः १६२४। २७भक्तः शेषः ४नक्षत्रं रोहिणी। ८गुणः १६२४। १५भक्तः। शेषः ४चतुर्थी तिथिः। ४गुणः ८१२। २७भक्तः शेषः २प्रीतिर्योगः। ८गुणः १६२४। १२०भक्तः शेषः६४ वर्षाण्यायुः। आयादीनां प्रयोजनं पी० धा० दर्शितं यथा अथैषामायादीनां प्रयोजनमुच्यते। आयस्य तावत् "विषमायः शुभायैव समायः शोकदुःखदः" इति वशिष्ठोक्तम्। "वाराणां च सूर्यारवारराश्यंशाः सदा वह्निभयप्रदाः। शेषग्रहाणां वारांशाः कर्तुरिष्टार्थसिद्धिदाः" इति यथा गणितेनागतो भौमवारः सोऽपि निन्द्यः तद्राशी मेषवृश्चिकौ निन्द्यौ एवमन्येष्वपि राशिषु तत्स्वांशा निन्द्याः "गृहस्यागतभं यत्तु तद्द्विराश्यात्मकं यदि। तत्स्वांशवशात्तत्र ज्ञातव्यं सर्वदा न हमिति" तथा च कृत्तिका द्विराश्यात्मिका तत्रैकांशवशे मेषः। अन्येऽपि त्र्यादिके शेषे मिथुनमन्यथा वृषः। पुनर्वस्वन्त्यांशकस्य चावशिष्टमन्यथा कर्कः। एवमुत्तराफाल्गुन्यादिषु द्विराश्यात्मकेषूहनीय वि

वृद्धिः। न तु निःसन्दिग्धे ष्वेकराश्यात्मकेषु चाश्विन्यादिषु। धनर्णयोश्च फलम् "धनाधिकं गृहं हन्ति निर्द्धनाय ऋणाधिकमिति"। नक्षत्रस्य फलम् "विपत्प्रदा विपत्तारा प्रत्यरिः प्रतिकूलदः। निधनाख्या तारका तु सर्वथा निधनप्रदा। विवर्ज्यं तारकास्वेतत्त्रिमीषणमशुभप्रदम्। कुर्वन्न जानतो मोहाद्दुःखभाग्व्याधिभाग्भवेत्। अत्र गृहनक्षत्राद्दिनभं यत्सख्यं तन्नवभक्तमवशिष्टतारका विपत्तारादिकाः स्युश्चेत्तदानिष्टास्तद्दिने गृहारम्भं न कुर्यादन्यस्मिन दिने शुभताराख गृहारम्भं कुर्यादित्यर्थः इति केचित्। अपरे तु गृहकर्त्तुर्नामनक्षत्राद्गृहभं गणयं नवभक्तमवशिष्टं विपत्तारादिकं स्यात्तद्गृहमनिष्टमन्यथा शुभमिति यदाह कश्यपः "दत्ते दुःखं तृतीयर्क्षं पञ्चमर्क्षं यशःक्षयम्। आयुःक्षयं सप्तमर्क्षं कर्त्तुर्भाद्यदि सप्तमिति" वास्तुशास्त्रेऽपि "गृहभात् स्वामिभं गण्यं भक्तं च नवभिः पुनः। शेषे या भवेत्तारा सम्पत्प्रत्यरिकाऽधमेति" प्राहुः। यदा तु गृहकर्त्तुर्गृहस्य चैकं नक्षत्रं स्यात्तदा तच्छुभमशुभं वेति निर्णयमाह। वशिष्ठः "गृहस्य तत्पतेस्त्वेकं धिष्ण्यं चेन्निधनप्रदमिति" निधनं मरणम्। राश्यैक्येऽयं दोषः न तु भिन्नराशित्वे तदाक्यस्य विवाहप्रकरणोक्तत्वात्। केचिदत्रापि प्रयोजनमुक्तं तदुक्तं व्यवहारसमुच्चये "त्रिभिस्त्रिभिर्वैश्वानि कृत्तिकाद्यैरुक्षलेदपुत्राग्निधनानि शोकम्। शत्रोर्भयं राजभयं च मृत्युः सुखं प्रवासश्च नव प्रभेदाः" इति। गृहभवशाद्राशिज्ञानेऽपि प्रयोजनमाह स एव। (विश्वकर्मा) राशिकूटादिकमित्यादि (तद्वाक्यमनुपदं दृश्यम्) वास्तुशास्त्रे कृत्तिकादिषु द्विराशिषु भेषु राशिनिर्णयो यथा "अश्विन्यादित्रयं मेषे सिंहे मोक्तं मघात्रयम्। मूलादित्रितयं चापे शेषेषु नव राशय" इति। शेषेषु भेषु रोहिण्यादिषु नव राशयो ज्ञेयाः। यथा रोहिणीमृगयोर्वृषः। आर्द्रापुनर्वस्वोर्मिथुनम्। पुष्याश्लेषयोः कर्कः। एवं हस्तादिके चित्रादिद्विके च कन्यामकरादारादाशयः स्युरित्यर्थः अयं च पन्थो वास्तुशास्त्रे नवांशानुक्ते हस्तः। अत्र राशिकूटे नाडीवेधो न दोषाय। उक्तं च ज्योतिर्विग्रामणी "दम्पत्योरिव गृहतत्स्वामिनोरपि। परस्परं मित्रयोश्चैकनाड्यो प्रशस्यते" इति। तिथिप्रयोजनं तिथ्यानयनप्रकारान्तरं च वास्तुशास्त्रे "गृहाहतं क्षेत्रफलं त्रिंशद्भक्तावशेषकम्। तिथ्यः प्रतिपदाद्याःस्युर्दर्शं रिक्तां च वर्जयेदिति"। तत्रान्यासम्यग्शुभाशुभप्रकरणोक्तं नेष्टयोगवर्जनं च योगानां, प्रयोजनं स्पष्टमेव आयुषः प्रयोजनं तावत्कालं गृहस्थितिरिति" पी०धा० आयादिफलं विश्व०वास्तुशास्त्रे "धिष्ण्ये च वसुभिर्भक्ते व्ययः स्यात्क्षेपकाहृते। धनाधिकं गृहं हन्ति निर्द्धनाय ऋणाधिकम्। व्ययान्विते क्षेत्रफले ध्रुवाद्यक्षरसंयुते। त्रिभिः शेषे क्रमादिन्द्रयमभूमिपांशकाः। इन्द्रांशे पद्मोदर्शिर्भकृतौ एवं प्रजायते। यमांशे मरणं नूनं रोगशोकमनेकधा। राजांशे धनधान्यानि पुत्रवृद्धिश्च जायते। राशिकूटादिकं सर्वं दम्पत्योरिव चिन्तयेत्। मैःस्वं द्विद्वादशे नूनं त्रिकोणे त्वनपत्यता। षट्काष्टके नैधनं स्याद्रात्यर्वे मध्यमं स्मृतम्। (अत्रवे द्वादशद्विती यादौ) शून्यस्थिते पुत्रलाभः स्त्रीलाभश्च तथैव च। जन्मतृतीये च तथा धनधान्यागमो भवेत्। दशमैकादशे चन्द्रे धनायुर्वृद्धिप्रदः। चतुर्थाष्टमरिष्फस्थो मातृपुत्रविनाशदः। त्रिकोणेऽत्वनपत्यं स्यात् केचिद्गृहे शुभम्। वदन्ति चन्द्रे गृहयोर्नैतन्मम मतं स्मृतम्। अश्विन्यादित्रयम् इत्यादिकम् (अनुपदउक्तम्)। सूर्यारवारराशंशाः सदा वह्निभयप्रदाः। शेष ग्रहाणां वारांशाः कर्त्तुरिष्टार्थसिद्धिदाः। गृहस्यागतभं यत्तु तद्धि राश्यात्मकं यदि। तच्चांशवशात्स्यात् तद्गृहं सर्वदा गृहम्। विपत्प्रदा विपत्तारा प्रत्यरिः प्रतिकूलदः। निधनाख्या तु या तारा सर्वथा निधनप्रदा। विवर्ज्यं तारकास्वेतद्विशीर्षणमशुभप्रदम्। प्रत्यरितारा भयदा निरंशत्वे तु मृत्युभीः। निधनाख्या तु या तारा स्त्रीसुतार्त्तिप्रदायिनी। कुर्वन्नज्ञानतो मोहाद्दुःखभाग्व्याधिभाग्भवेत्। तिथौ रिक्ते दरिद्रत्वं दर्शे गर्भनिपातनम्। कुयोगे धनधान्यादिनाशः पातश्च मृत्युदः। वैधृतौ सर्वनाशाय नक्षत्रैक्ये तथैव च। आयुर्विहीने गेहे तु दुर्भगत्वं प्रजायते। नाडीवेधो न शुभदस्तारा रोगभयप्रदा। गणवैरे पुत्रहानिर्धनहानिस्तथैव च। योनौ कलिर्महादुःखं यमांशे मरणं ध्रुवम्। नक्षत्रैक्ये स्वामिमृत्युर्वर्गे वंशविनाशनम्। पापवारे दरिद्रत्वं शिशूनां मरणं तथा। केचिच्चाग्निं प्रशंसन्ति चौरभीतिस्तु जायते"। आयादिकचिन्तायां मर्यादां दिग्भेदेन गृहभेदनिर्णयमाह विश्वकर्मा "एकादशकराद्दूर्द्ध्वं यावद्द्वात्रिंशहस्तकम्। तावदायादिकं चिन्त्यं तदूर्द्ध्वं नैव चिन्तयेत्। आय-

ययौ शालगुणिने जीर्णे चिन्तयेद् गृहे । शिवाख्यांश्च प्रकुर्वीत मध्ये तस्य विधानतः । ऐशान्यां देवतागेहं पूर्वस्यां स्नानमन्दिरम् । आग्नेय्यां पाकसदनं शयनं दक्षिणे न्यसेत् । शस्त्रगेहं च नैर्ऋत्यां पश्चिमे भोजनासनम् । वायव्यां धान्यसदनं भाण्डारागारमुत्तरे । आग्नेयीपूर्वयोर्मध्ये दधिमन्थनमन्दिरम् । अग्निप्रेतेशयोर्मध्ये आज्यगेहं प्रशस्यते । याम्यनैर्ऋतयोर्मध्ये पुरीषत्यागमन्दिरम् । नैर्ऋत्याम्बुपयोर्मध्ये विद्याभ्यासस्य मन्दिरम् । पश्चिमानिलयोर्मध्ये रोदनार्थं गृहं स्मृतम् । वायव्योत्तरयोर्मध्ये रतिगेहं प्रशस्यते । उत्तरेशानयोर्मध्ये औषधार्थं च कारयेत् । ईशानपूर्वयोर्मध्ये शेषं सर्वगृहं स्मृतम् । नैर्ऋत्यां सूतिकागेहं नृपाणां गेहमिष्यते । आसन्नप्रसवे मासि कुर्याच्चैव विशेषतः । तद्वत् प्रसवकाले स्यादिति शास्त्रेषु निश्चितम् । मासे तु नवमे प्राप्ते पूर्वपक्षे शुभे दिने । प्रसूतिसमये काले गृहारम्भमथेष्यते" ।

अलिन्दभेदेन गृहनामभेदास्तत्फलमलिन्दशब्दार्थश्चात्र तत्रैव "गुरोरधो लघुः स्थाप्यः पुरस्तादूर्द्धगं न्यसेत् । गुरुभिः पश्चिमे पूर्णं सर्वलघ्वभिर्विधिः । स्यादलिन्दं लघुस्थाने नालिन्दं गुरुसाश्रितम् । प्रदक्षिणैर्गृहद्वारादलिन्दैर्द्व्यष्टधाविधैः १६ । ध्रुवसंज्ञं १ गृहं स्याद्यं धनधान्यसुखप्रदम् । धन्यं २ धान्यप्रदं नृणां जयं ३ शत्रुविजयप्रदम् । नन्दं ४ स्त्रीहानिदं नूनं खरं ५ सम्पद्विनाशनम् । पुत्रपौत्रप्रदं कान्तं ६ श्रीप्रदं स्यान्मनोरमम् ७ । सुवक्त्रं ८ भोगदं नूनं दुर्मुखं ९ विमुखप्रदम् । सर्वदुःखप्रदं क्रूरं १० विपक्षं ११ शत्रुभीतिदम् । धनदं १२ धनदं गेहं क्षयं १३ सर्वक्षयावहम् । आक्रन्दं १४ शोकजननं विपुलश्रीयशःप्रदम् । विपुलं १५ नामसदृशं धनदं विजयाभिधम् १६ । प्रदक्षिणं शङ्खसुखादलिन्दं विद्यात् लघुस्थानसमाश्रितं च । गृहस्य पूर्वादिगतेष्वलिन्देष्वेवं भवेयुर्दश षट्‌कभेदाः १६ । भवेत् पुनः शुभालिन्दयुतं कायासंज्ञकम् । विस्तारात् द्विगुणं गेहं गृहस्वामिविनाशनम् । निरर्थकं तद्गृहं स्यात् ह्रस्वं वा राजसम्भवम् । केचिदलिन्दं द्वारं तु प्रवदन्ति मनीषिणः । केचिदलिन्दं शालास्तु केचिच्चालिन्दकं च तत् । गृहाद्बहिश्च ये कोष्ठा गृहस्यान्तर्गताश्च ये । तेषां कोष्ठीकृतं तिर्यग्गेहं चालिन्दसंज्ञकम् । स्तम्भहीनं गृहाद्बाह्यमग्रनिर्गतं कोष्ठनिर्मितम् । मध्यादूर्द्धं तत्र गेहं शालालिन्दसंज्ञकम् । यत्रालिन्दं च तत्रैव द्वारमार्गः प्रशस्यते । अलिन्दद्वारहीनं च गृहं कोटीसमं स्मृतम् । यत्रालिन्दं तत्र शाला तत्र द्वारं च शोभनम् । शालालिन्दद्वारहीनं न गृहं कारयेद्बुधः" अयमर्थः । "प्रस्तारे तु लघुं न्यस्य प्रथमस्य गुरोरधः । यथोपरि तथा शेषं भूयः कुर्यादमुं विधिम् । ऊने दद्याद्गुरूनेव यावत् सर्वलघुर्भवेत्" इ०र०उक्तरीत्या चतुर्द्वाररूपचतुर्गुरु प्रकल्पनेन प्रस्तारे लघुं द्वारं प्रकल्प्य षोडश भेदाः स्वरूपतो दर्श्यन्ते यथा

१ | SSSS अहर्मुखम् ध्रुवं शुभदम् ।
२ | ISSS प्राङ्मुखं धान्यं शुभम् ।
३ | SISS दक्षिणद्वारम् जयं शुभदम् ।
४ | IISS प्राग्दक्षिणद्वारम् नन्दमशुभदम् ।
५ | SSIS पश्चिमद्वारं खरमशुभदम् ।
६ | ISIS प्राक्पश्चिममुखम् कान्तं शुभदम् ।
७ | SIIS दक्षिणपश्चिमास्यम् मनोरमं शुभदम् ।
८ | IIIS प्राग्दक्षिणपश्चिमास्यं सुमुखं शुभदम् ।
९ | SSSI उत्तरास्यम्—दुर्मुखमशुभदम् ।
१० | ISSI पूर्वोत्तरद्वारम्—उग्रमशुभदम् ।
११ | SISI दक्षिणोत्तरास्यम् विपक्षमशुभदम् ।
१२ | IISI प्राग्दक्षिणादिगास्यम् धनदं शुभदम् ।
१३ | ISII पश्चिमोत्तरास्यम् क्षयमशुभदम् ।
१४ | ISII पूर्वपश्चिमोत्तरास्यम् आक्रन्दमशुभदम् ।
१५ | SIII दक्षिणपश्चिमोत्तरद्वारम् विपुलं शुभदम् ।
१६ | IIII चतुर्दिग्द्वारम् विजयं सर्वत्र शुभदम् ।

दिग्भेदेनैकशालादिनिर्माणप्रकारं तत्राह

"गृहास्तुनि च विस्तारः दैर्घ्यादः शुभः स्मृतः । एकशालो गृहः कार्यो विस्ताराद्द्विगुणोच्छ्रयः । चतुःशालगृहस्यैवमुच्छ्रायो व्यासवर्जितः । विस्ताराद्द्विगुणं दैर्घ्यमेकशालेषु शस्यते । विस्तीर्णं यद्भवेद्गेहं तद्दैर्घ्यं त्वेकशालके । द्विशाले द्विगुणं प्रोक्तं त्रिशाले त्रिगुणं तथा । चतुःशाले पञ्चगुणं तद्दैर्घ्यं नैव कारयेत् । त्रिशाला चैव त्रिभागे तु गृहं चोत्तमसंज्ञकम् । एकं नागेन्द्रसंयुक्तौ द्वे च दक्षिणपश्चिमे । त्रिशालं पूर्वतोहीनं कार्यं वा सौख्यवर्जितम् । अर्द्धभागत्रयं त्यक्त्वा अधोभागद्वयं तथा । मध्ये नाभिं विजानीयादिति प्राह पराशरः । पूर्वादिषु चतुर्दिक्षु शालमेकाद्योध्रुवाः । विस्तारस्यापि दैर्घ्यस्य तथैवैकैकसंयुताः । शालं शतादिकोणेषु ध्रुवं

विस्तारदैर्घ्ययोः । एकाद्याः षोडशान्ताः सर्वे कार्या वेदसमन्विताः । अनेनैव प्रकारेण क्रियमाणे च वास्तुनि । आयव्ययादिसंशुद्धिं न चिन्तयति पूर्वतः” अस्यार्थः यदि वास्तु न एकमेव गृहं क्रियते तदा गणेन्द्रसंयुतत्राशैलवर्जितं उत्तरशालाहीनं गृहं कार्यं यदि द्विशालकं गृहं क्रियते तदा दक्षिणपश्चिमे शाले कार्ये त्रिशाले पूर्वतोहीनं कार्यम् उत्तरशालया वा हीनं कार्यम् । शालाविभागस्तु अनेनैव विधानेन कार्यः पूर्वतः अर्द्धभागत्रयं त्यक्त्वा पश्चिमे भागद्वयं त्यक्त्वा यो मध्यगतो भागः स नाभिः तत्र शाला न विधेया अनेनैव प्रकारेण पूर्वादिदिक्षु एकद्वयो विस्तारस्य दैर्घ्यस्य एकैकभागं संयोज्य वातादिकोणेषु उत्तरशाला हीनत्वाच्च देयं सर्वे एकाद्याश्चतुःशालान्ता वेदसमन्विताः कार्याः अनेनैव प्रकारेण शालायुते गृहवास्तुनि आयव्ययादिशुद्धिर्न चिन्तनीया । एकशाले आयव्ययादिविचारः कर्त्तव्यः द्विशालादिगृहे आयव्ययादिशुद्धिर्न विचारणीया अतः निर्गमालिन्दनिर्व्यूहादीनि यानि चतुर्दिशं वेश्मनां तानि न धाम्नापि इति । वर्णभेदेनैकशालादिविशेषभेदादिकमाह तत्रैव “ब्राह्मणानां चतुःशालं क्षत्रियाणां त्रिशालकम् । द्विशालकं च वैश्यानां शूद्राणामेकशालकम् । सर्वेषामेव वर्णानामेकशालं प्रशस्यते । एकशालं द्विशालं वा त्रिशालं तुर्यशालकम् । सालिन्दगृहं कुर्वीत एकशाला प्रशस्यते । शालाभेदो न कर्त्तव्यो न कुर्यात्तु द्रुमनिम्नकम् । समां शालां ततः कुर्य्यात्सम प्राकारमेव च । कुवेरो दक्षिणमीन उत्तरद्वारसंस्थिताः । मेषसिंहधनुर्द्धारी पूर्वद्वारेषु संस्थिताः । वृषभो मकरः कन्या याम्यद्वारसमाश्रिताः । मिथुनं तुलकुम्भौ च पश्चिमद्वारमाश्रिता । ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैव यथाक्रमम् । यदीया राशयः प्रोक्तास्तस्मिन् शाला प्रवर्त्तते । अथ पूर्वविभागे तु ब्राह्मणा उत्तरे नृपाः । वैश्याश्च दक्षिणे भागे पश्चिमे शूद्रकास्तथा । आग्नेयादिक्रमेणैवापभ्रंशास्तथा संकराः । ज्ञातिभ्रष्टाश्च चौराश्च विदिक्स्थाः शोभनाः स्मृताः । ब्राह्मणाः क्षत्रियावैश्याः शूद्राः प्रागादिषु स्मृताः” । नृपादीनां गृहमान भेदमाह तत्रैव । “अष्टोत्तरं हस्तशतं विस्तारे नृपमन्दिरम् । कार्यं प्रधानमन्यानि तथाष्टाष्टोनितानि तु । विस्तारपादसंयुक्तं तेषां दैर्घ्यं प्रकल्पयेत् । एवं नृपाणां पञ्चैव गृहाणि शुभदानि च । सेनानीनां च पञ्चैव गृहाणि शुभदानि च । षड्भिः षड्भिर्विहीनानि चतुःषष्टिमितानि च । पञ्चैव, तस्य विस्तारे दैर्घ्यं षड्भागसंयुतम् । षष्टिश्चतुर्विहीनानि वेश्मानि सचिवस्य च । पञ्चस्वष्टांशसंयुक्तं दैर्घ्यं तस्यार्द्धमेव च । नृपाणां महिषीणाञ्च प्रशस्तं पञ्च चैव हि । षड्भिः षड्भिश्च वर्ज्यानि अशीत्याश्च तथैव च । त्रिंशद्युतस्य दैर्घ्यं च युवराजगृहाणि च । पञ्च अर्द्धं च तस्यैव भ्रातृणां प्रभवन्ति हि । नृपमन्त्रिगृहाणाञ्च अन्तरे यत्प्रमाणकम् । सामन्तराजभृत्यानां प्रवराणां गृहं स्मृतम् । नृपाणां युवराजस्य गृहाणामन्तरेण यत् । तत् गृहं कञ्चुकीनाम् कलाज्ञानां तथैव च । युवराजमन्त्रिगृहेष्वन्तरं यद्भवेदिह । अध्यक्षस्य तु तद्गेहं तत्कर्मकुशलाय वै । अध्यक्षाधिकृतानां च रतिकोषप्रमाणकम् । चत्वारिंशच्चतुर्हीना पञ्च गेहा भवन्ति हि । षड्भागसंयुतं दैर्घ्यं दैवज्ञभिषजां तथा । पुरोहितानां शुभदं सर्वेषां तथवाप्यतः । हस्तात् द्वात्रिंशता युक्तं विस्तारस्य हैकाणकम् । विस्तारं षड्भागं तु दैर्घ्यं तस्य प्रकल्पयेत् । नृपाणां कर्त्तयादीनामावयं पूर्वचोदितम् । नृपसेनापतिगेहस्यान्तरं यद्भवेदिह । तत्कोशगेहं भवति रतिगेहं तथैव च । सेनापतिनृपगेहानामन्तरं यत्प्रमाणकम् । चातुर्वर्ण्यस्य यद्गेहं तद्राजपूज्यमतम् । अथ पारशवादीनां मातापित्रोर्यदन्तरम् । ब्राह्मणस्य च यन्मानं शूद्रेण सह तद्भवेत् । शतहस्तोच्छ्रितं कार्यं चतुःशालं गृहं भवेत् । प्रमितञ्चैकशालं तु शुभदं तत्प्रकीर्त्तितम् । सेनापतिनृपादीनां सप्तत्या सहिते शते । व्यासे चतुर्दश हृते शालामानं विनिर्दिशेत् । पञ्चत्रिंशत्कृतेऽप्यलालिन्दमान भवेच्च तत् । शाला त्रिभागतुल्या च कर्त्तव्या वीथिका बहिः । भवनात् पूर्वं सोष्णीषं पश्चात्सायाश्रयं भवेत् सावष्टम्भं पार्श्वयोस्तु सर्वतः सुस्थिरं भवेत् । विस्तारषोडशांशस्तु चतुर्हस्तयुतोच्छ्रयः । तदन्तरस्योत्तरं प्रमाणं प्रवदेद्बुधः । द्वादशभागेनोनं च समस्तानां प्रकल्पयेत् । यजन्ते राजसूयाद्यैः क्रतुभिर्येऽवनीश्वराः । नवैरष्टमैस्तेषां कारयेद्भवनोत्तमम् । तथा च सप्तभिरेव विप्राणां कारयेद्गृहम् । सार्द्धषड्भिः क्षत्रियाणां वैश्यानां सार्द्धपञ्चभिः । त्रिभिः सार्द्धैश्च शूद्राणां भवनं शुभदं स्मृतम् । खगृहाणां विभागेन प्रमाणमिह वर्णयेत्

विस्तारायामगुणितं भवैः षोडशभिः कृतम्। स्वगृहाणां त्रिभागेन प्रमाणमिह कल्पयेत्। व्यासाच्च षोडशो भागः सर्वेषां भित्तयः कृताः। पक्वेष्टकाकृतानां च न दारूणां कदाचन। नृपवेश्मापतिश्रेष्ठेष्वष्टाशीतिं शतैर्युताम्। अङ्गुलानि द्वारमानं प्रवदन्ति मनीषिणः। विप्रादीनां विंशतिस्तु अङ्गुलानि च सप्त च। द्वारस्य मानं तत्प्रोक्तं द्विगुणोच्छ्राय उच्यते। उच्छ्रायहस्तसंख्यायाः परिमाणाङ्गुलानि च। शाखाद्वयेऽपि बाहुल्यं कार्यं सार्द्धांशसंयुतम्। उच्छ्रायात् सप्तगुणिताद्शीतिः पृथुता मता। भागः पुनर्नवगुणाशीत्यंशस्तम्भमानकम्। दशांशहीनं तस्याग्र्यं स्तम्भानां परिमाणकम्। वेदास्रो रुचकः१ स्तम्भो वज्रोऽष्टास्रियुतो मतः। द्विवज्रः३ षोडशास्रस्तु द्विगुणास्रः प्रलीनकः४। समन्तवृत्तो वृत्ताख्यः५ स्तम्भाः प्रोक्ता द्विजोत्तमैः। विभज्य नवधा स्तम्भं कुर्यादुद्वहनं घटम्। पद्मं तु वोत्तरोष्ठञ्च कुर्याद्भागेन भागतः। स्तम्भसमं बाहुल्यं भारतुलानामुपर्युपर्यासाम्। भवति तुलोपतुलानामूनं पादेन पादेन। अप्रतिषिद्धालिन्दं समन्ततो वास्तु सर्वतोभद्रम्। नृपविबुधसमूहानां कार्यं द्वारैश्चतुर्भिरपि"।

अथ द्विशालानि गृहाणि दक्षिणे दुर्मुखं कृत्वा पूर्वे च खरसंज्ञकम्। तद्धाताख्यं१ भवेद्गेहं वातरोगप्रदं स्मृतम्। दक्षिणे दुर्मुखं गेहं पश्चिमे धान्यसंज्ञकम्। यमसूर्यं२ द्विशालं तन्मृत्युदं नाशदं स्मृतम्। पूर्वे तु खरनामानमुत्तरे धान्यसंज्ञकम्। दण्डाख्यं३ तद्द्विशालं स्याद्दण्डं कुर्यात् पुनः पुनः। दुर्मुखं दक्षिणे कुर्यादुत्तरे जयसंज्ञकम्। वीत्याख्यं४ तद्द्विशालन्तु बन्धुनाशं धनक्षयम्। खरञ्च पूर्वदिग्भागे पश्चिमे धान्यसंज्ञकम्। गृहं चुल्ल्या५ द्विशालं तद्धनधान्यविनाशनम्। आक्रन्दं दक्षिणे भागे पश्चिमे धनदं तथा। द्विशालं छेतुसंज्ञं६ तद्गृहञ्च धनप्रदम्। विपक्षं दक्षिणे भागे पश्चिमे क्रूरसंज्ञकम्। शोभनाख्यं७ द्विशालं तद्धनधान्यकरं परम्। विजयं दक्षिणे भागे विजयं चैव पश्चिमे। द्विशालं चैव कुम्भाख्यं८ पुत्रदारादिसंयुतम्। धान्यञ्च पूर्वदिग्भागे धान्यं चैव तु पश्चिमे। नन्दाख्यं९ तद्द्विशालञ्च धनदं शोभनं स्मृतम्। विजयं सर्वदिग्भागे द्विशालाख्यं तदेव१०हि। चक्राद्यं११ नाम तद्गेहं सुभटं द्वारतो भवेत्। विपुलं सर्वदिग्भागे द्विशालं तत्प्रजायते। तानि सम्पूर्णानि१२ धनधान्यप्रदानि च। धनदं सर्वदिग्भागे सुमुखं वा मनोरमम्। कान्तनामा१३ तु तद्गेहं सर्वांशे शोभनं स्मृतम्। द्विशालानां सप्तानां च भेदाश्चैव त्रयोदश। फलपाकार्थमेतेषां मया प्रोक्तं सुविस्तरात्। पूर्वयाम्यमथ याम्यपश्चिमं पश्चिमोत्तरमुदीचिपूर्वकम्। प्राक्प्रतीचीमथ दक्षिणोत्तरं वास्तु षड्विधमिदं द्विशालकम्"। अथ त्रिशालानि "उत्तरद्वारहीनं यत् त्रिशालं धनधान्यदम्। हिरण्यनाभनामानं१ राज्ञां सौख्यविवर्द्धनम्। प्राग्द्वारशालाहीनन्तु सुक्षेत्रं२ नाम तद्गृहम्। इदमिदं पुत्रपौत्राणां धनधान्यसमृद्धिदम्। याम्यशालाविहीनं तत् त्रिशालं चुल्लीसंज्ञकम्३। विनाशनं धनस्यापि पुत्रपौत्रादिनाशनम्। प्रत्यक्शालाविहीनन्तु पक्षघ्नं४ नाम तद्गृहम्। पुत्राणां दोषदं चैव परस्य पुरवासिनाम्। चत्वारोऽमी मया प्रोक्ता भेदाश्चैव चतुर्विधाः। तस्माद्विचार्य कुर्वीत गृहकर्मणि कोविदैः"। अथ चतुःशालानि "याम्यशालां न्यसेदादौ द्वितीयां पश्चिमे ततः। तृतीया चोत्तरे स्थाप्या चतुर्थी पूर्वपश्चिमा। गृहाणां क्रमयोगेन चतुःषष्टिः समासतः। अनेकयोगभेदाच्च शतं विंशोत्तर स्मृतम्। अलिन्दानां व्यवच्छेदो नास्ति यत्र समन्ततः तद्वास्तु सर्वतोभद्रं१ चतुर्द्वारसमन्वितम्। एकशाले चतुःशाले दुर्भिक्षे राजविप्लवे। स्वामिनः शोचनार्थां पातशुक्रो न दुष्यति। नृपाणां विबुधानाञ्च गृहं सौख्यप्रदायकम्। प्रदक्षिणं ततः सर्वैः शालाभित्तैरलिन्दकैः। विनापरेण द्वारेण नन्द्यावर्त्तमिदं२ स्मृतम्। श्रेष्ठं सुतारोग्यकरं सर्वेषां शुभलक्षणम्। द्वारलिन्दोगतस्त्वेको नेत्रयोर्दक्षिणाङ्गतः। विज्ञाय दक्षिणद्वारं वर्द्धमानमिति३ स्मृतम्। शुभदं सर्ववर्णानां द्विविधं पुत्रपौत्रदम्। पश्चिमोत्तरतोऽलिन्दं प्रागन्तौ चैतदुच्छ्रितौ। अन्यस्तन्मध्यविधृतः प्राग्द्वारं स्वस्तिक४ शुभम्। प्राकारेण नावलिन्दौ यावन्तौ तद्भवौ परौ सौम्य दिशा यत् स्याद्रुचकाख्यं५ सु तत् स्मृतम्। अन्यच्च पञ्चान्तरं टीकेत्यभियुक्तोक्तेः अत्रास्पष्टार्थानामर्थः ह०ध० वाक्येन मत्स्यपुराणवाक्येन च स्पष्टीक्रियते यथा ह०ध० "उत्तममष्टाभ्यधिकं हस्तशतं नृपगृहं पृथुत्वेन। अष्टाष्टोनान्येवं पञ्च सपादानि दैर्घ्यं च षड्भिः षड्भिर्हीना सेनापतिसद्मनां चतुःषष्टिः। पञ्चैव विस्तारात् षड्भागसमन्विता दैर्घ्यं। अष्टचतुर्विहीना वेश्मानि भवन्ति पञ्च सचिवस्य। स्वाष्टांशयुता दैर्घ्यं तदर्धतो राज-

महिषीणाम्। षड्भिः षड्भिश्चैवं युवराजस्यापवर्जिताऽशीतिः। त्र्यंशान्विता च दैर्घ्यं पञ्च तदर्धैस्तदनुजानाम्। नृपसचिवान्तरतुल्यं सामन्तप्रवरराजपुरुषाणाम्। नृपयुवराजविशेषः कञ्चुकिवेश्याकलाज्ञानाम्। अध्यक्षाधिकृतानां सर्वेषामेव कोषरतितुल्यम्। युवराजमन्त्रिविवरं कर्म्मान्ताध्यक्षदूतानाम्। चत्वारिंशद्धीना चतुश्चतुर्भिस्तु पञ्च यावदिति। षड्भागयुता दैर्घ्यं दैवज्ञपुरोधसोर्भिषजः। वास्तुनि यो विस्तारः स एव चोच्छ्रायनिश्चयः शुभदः। शालैकेषु गृहेष्वपि विस्ताराद्द्विगुणितं दैर्घ्यम्। चातुर्वर्ण्यव्यासो द्वात्रिंशत् सा चतुश्चतुर्हीना। आ षोडशादिति परं न्यूनतरमतीव हीनानाम्। सदशांशं विप्राणां क्षत्रस्याष्टांशसंयुतं दैर्घ्यम्। षड्भागयुतं वैश्यस्य भवति शूद्रस्य पादयुतम्। नृपसेनापतिगृहयोरन्तरमानेन कोषरतिभवने। सेनापतिचातुर्वर्ण्यविवरतो राजपुरुषाणाम्। अथ पारशवादीनां स्वमानसंयोगदलसमं भवनम्। हीनाधिकं स्वमानादशुभकरं वास्तु सर्वेषाम्। पश्वाश्रमिणां मितं धान्यायुधवह्निरतिगृहाणां च। नेष्टानि शास्त्रकारा हस्तशतादुच्छ्रितं परतः। सेनापतिनृपतीनां सप्ततिसहिते द्विधाकृते व्यासे। शाला चतुर्दशहृते पञ्चत्रिंशद्धृतेऽलिन्दः। हस्तद्वात्रिंशादिषु चतुश्चतुस्त्रिकत्रिकाः शालाः। सप्तदशत्रितयतिथित्रयोदशकृताङ्गुलाभ्यधिकाः। त्रित्रिद्विद्विद्विसमाः चयः क्रमादङ्गुलानि चैतेषाम्। त्र्येका विंशतिरष्टौ विंशतिरष्टादश त्रितयम्। शालात्रिभागतुल्या कर्त्तव्या वीथिका बहिर्भवनात्। यद्यग्रतो भवति सा सोष्णीषं१ नाम तद्वास्तु। पायाश्रयमिति२ पश्चात् सावष्टम्भं३ तु पार्श्वसंस्थितया। सुस्थितमिति४ च समन्तात् शास्त्रज्ञैः पूजिताः सर्वाः। विस्तारषोडशांशः सचतुर्हस्तो भवेद्गृहोच्छ्रायः। द्वादशभागेनोनो भूमौ भूमौ समस्तानाम्। व्यासात् षोडशभागः सर्वेषां सद्मनां भवति भित्तिः। पक्वेष्टकाकृतानां दारुकृतानां तु न विकल्पः। एकादशभागयुतः सप्ततिसम्पञ्चवेशयोर्व्यासः। उच्छ्रायोऽङ्गुलतुल्यो द्वारस्यार्द्धेन विष्कम्भः। विप्रादीनां व्यासात् पञ्चांशोऽष्टादशाङ्गुलसमेतः। साष्टांशो विष्कम्भो द्वारस्य द्विगुण उच्छ्रायः। उच्छ्रायहस्तसङ्ख्यापरिमाणान्यङ्गुलानि बाहुल्यम्। शाखाद्वयेऽपि कार्यं सार्द्धं तत्प्राड्दुम्बरयोः। उच्छ्रायात् सप्तगुणादशीतिभागः पृथुत्वमेतेषाम्। नवगुणितेऽशीत्यंशः स्तम्भस्य दशांशहीनोऽग्रे। समचतुरस्रो रुचको१ वज्रोऽष्टाश्रिर्द्विवज्रकोर द्विगुणः। द्वात्रिंशता तु मध्ये प्रलीनको४ वृत्त इति वृत्तः५। स्तम्भं विभज्य नवधा वहनं१ भागो घटोर ऽस्य भागोऽन्यः। पद्मं३ तथोत्तरोष्ठं४ कुर्याद्भागेन भागेन। स्तम्भसमं बाहुल्यं भारतुलानामुपर्युपर्यासाम्। भवति तुलोपतुलानामूनं पादेन पादेन। अप्रतिषिद्धालिन्दं समन्ततो वास्तु सर्वतोभद्रम्१। नृपविबुधसमूहानां कार्यं द्वारैश्चतुर्भिरपि। नन्द्यावर्त्तं२मलिन्दैः शालाकुड्यात् प्रदक्षिणान्तगतैः। द्वारं पश्चिममस्मिन् विहाय शेषाणि कार्याणि। द्वारालिन्दोऽन्तगतः प्रदक्षिणोऽन्यः शुभस्ततश्चान्यः। तद्वच्च वर्द्धमाने३ द्वारं तु न दक्षिणं कार्यम्। अपरोऽन्तगतोऽलिन्दः प्रागन्तगतौ तदुत्थितौ चान्यौ। तदवधिविधृतश्चान्यः प्राग्द्वारं स्वस्तिके४ऽशुभदम्। प्राक्पश्चिमावलिन्दावन्तगतौ तदवधिस्थितौ शेषौ। रुचके५ द्वारं न शुभदमुत्तरतोऽन्यानि शस्तानि। श्रेष्ठं नन्द्यावर्त्तं सर्वेषां वर्द्धमानसञ्ज्ञं च। स्वस्तिकरुचके मध्ये शेषं शुभदं नृपादीनाम्। उत्तरशालाहीनं हिरण्यनाभं त्रिशालकं धन्यम्। प्राक्शालया वियुक्तं सुक्षेत्रं वृद्धिदं वास्तु। याम्याहीनं चुल्ली त्रिशालकं वित्तनाशकरमेतत्। पक्षघ्नमपरया वर्जितं सुतध्वंसवैरकरम्। सिद्धार्थमपरयाम्ये यमसूर्यं पश्चिमोत्तरे शाले। दण्डाख्यमुदक्पूर्वे वाताख्यं प्राग्युता याम्या। पूर्वापरे तु शाले गृहचुल्ली दक्षिणोत्तरे काचम्। सिद्धार्थेऽर्थावाप्तिर्यमसूर्ये गृहपतेर्मृत्युः। दण्डवधो दण्डाख्ये कलहोद्वेगः सदैव वाताख्ये। वित्तविनाशश्चुल्ल्यां ज्ञातिविरोधः स्मृतः काचे"।

तत्र एकाशीतिपदं चतुःषष्टिपदञ्च द्विधा वास्तुनरविभागमुक्तोक्तम् "सम्पाता वंशानां मध्यानि समानि यानि च पदानाम्। मर्माणि तानि विद्यान्न परिपीडयेत् प्राज्ञः। तान्यशुचिभाण्डकीलस्तम्भाद्यैः पीडितानि शल्यैश्च। गृहभर्तुस्तत्तुल्ये पीडामङ्गे प्रयच्छन्ति। कण्डूयते यदङ्गं गृहपतिना यत्र वाऽमराङ्गस्थाम्। अशुभं भवेन्निमित्तं विकृतिर्वाग्नेः सशल्यं तत्। धनहानिर्दारुमये पशुपीडारुग्भयानि चास्थिकृते। (लोहमये शस्त्रभयं कपालकेशेषु मृत्युः स्यात्। अङ्गारे स्तेनभयं भस्मनि च विनिर्दिशेत्सदाग्निभयम्। शल्यं हि मर्म-

कांस्यं सुवर्णरजताहतेऽन्यदशुभम्। मर्मण्यमर्म यो वा
द्रुणग्रन्थिगमं तुषसमूहः) (उपकरणं) अपि नागदन्तको
मर्मसंस्थितो दोषकृद्भवति। रोगाद्वायुं पित्ततो हुताशनं
शोकक्षतमपि वितथात्। सूत्राङ्कुशं जयन्ताद्
भयमदितेश्च सुग्रीवात्। तत्सम्पाता नव ये तान्यति
मर्माणि समादिष्टानि। यच्च पदस्याष्टांशस्तत्प्रोक्तं मर्म-
परिमाणम्। पदहस्तसंख्यया सम्मितानि वंशोऽङ्गु-
लानि विस्तीर्णः। वंशव्यासोऽध्यर्द्धः शिराप्रमाणं वि-
निर्दिष्टम्। इष्टमिच्छन् ब्राह्मं यत्नाद्रक्षेद्गृही
गृहान्तःस्थम्। उच्छिष्टाद्युपघातात् गृहपतिरुपतप्यते
नितराम्। दक्षिणभुजेन हीने वास्तुनरेऽर्थक्षयोऽङ्गना-
दोषाः। वामेऽर्थधान्यहानिः शिरसि गुणैर्हीयते सर्वैः।
स्त्रीदोषाः सुतमरणं प्रैष्यत्वं चापि चरणवैकल्ये। अ-
विकलपुरुषे वसतां मानार्थयुतानि सौख्यानि। गृह-
नगरग्रामेषु च सर्वत्रैवं प्रतिष्ठिता देवाः। तेषु च
यथानुरूपं वर्णा विप्रादयो वास्याः। वासगृहाणि
च विद्यात् विप्रादीनामुदग्दिगाद्यानि। विशतां
च तथा भवनं भवन्ति तान्येव दक्षिणतः। नवगुणसूत्र-
विभक्तान्यष्टगुणेनाथवा चतुःषष्टेः। द्वाराणि यानि तेषा-
मनलादीनां फलोपनयः। अनलभयं स्त्रीजन्मप्रभूत-
धनता नरेन्द्रवाल्लभ्यम्। क्रोधपरताऽनृतत्वं क्रौर्यं च
पूर्वेण। अल्पसुतत्वं प्रैष्यं नीचत्वं भक्ष्यपानसुतवृद्धिः।
रौद्रं कृतघ्नमधनं सुतवीर्यघ्नं च याम्येन। सुतपीडा
रिपुवृद्धिर्न धनसुताप्तिः सुतार्थबलसम्पत्। धनसम्पन्नृ-
पतिभयं धनक्षयो रोग इत्यपरे। वधबन्धौ रिपुवृद्धि-
र्धनसुतलाभः समस्तगुणसम्पत्। पुत्रधनाप्तिर्वैरं सुतेन
दोषाः स्त्रिया नैःस्व्यम्। मार्गतरुकोणकूपस्तम्भभ्रमवि-
द्धमशुभदं द्वारम्। उच्छ्रायाद्द्विगुणमितां त्यक्त्वा भूमिं
न दोषाय। रथ्याविद्धं द्वारं नाशाय कुमारदोषदं त-
रुणा। पङ्कद्वारे शोको व्ययोऽम्बुनि स्राविणि प्रोक्तः।
कूपेनापस्मारो भवति विनाशश्च देवताविद्धे। स्तम्भेन
स्त्रीदोषाः कुलनाशो ब्रह्मणोऽभिमुखे। उन्मादः स्वय-
मुद्घाटितेऽथ पिहिते स्वयं कुलविनाशः। मानाधिके
नृपभयं दस्युभयं व्यसनदं नीचम्। द्वारं द्वारस्यो-
परि यत्तच्च शिवाय सङ्कटं यच्च। व्यात्तं क्षुद्भयदं
कुब्जं कुलनाशनं भवति। पीडाकरमतिपीडितमन्तर्वि-
नतं भवेदभावाय। बाह्यविनते प्रवासो दिग्भ्रान्ते
दस्युभिः पीडा। मूलद्वारं नान्यैर्द्वारैरतिसन्दधीत रू-

पद्ध्या। घटफलपत्रप्रमथादिभिश्च तन्मङ्गलैश्चिनुयात्।
ऐशान्यादिषु कोणेषु संस्थिता बाह्यतो गृहस्यैताः।
चरकी विदारिनामाथ पूतना राक्षसी चेति। पुरभवन-
ग्रामाणां ये कोणास्तेषु निवसतां दोषाः। श्वपचादयो
ऽन्त्यजातास्तेष्वेव विवृद्धिमायान्ति। याम्यादिष्वशुभ-
फला जातास्तरवः प्रदक्षिणेनैते। उदगादिषु प्र-
शस्ताः प्लक्षवटोदुम्बराश्वत्थाः। आसन्नाः कण्टकिनो
रिपुभयदाः क्षीरिणोऽर्थनाशाय। फलिनः प्रजाक्षय-
करा दारूण्यपि वर्जयेदेषाम्। न छिन्द्याद्यदि तरूं-
स्तान् तदन्तरे पूजितान् वपेदन्यान्। पुन्नागाशोकारिष्ट-
बकुलपनसान् शमीशालौ। शस्तौषधिद्रुमलतामधुरा
सुगन्धा स्निग्धा समा न सुषिरा च मही नराणाम्।
अप्यध्वनि श्रमविनोदमुपागतानां धत्ते श्रियं किमुत
शाश्वतमन्दिरेषु। सचिवालयेऽर्थनाशो धूर्तगृहे सुतवधः
समीपस्थे। उद्वेगो देवकुले चतुष्पथे भवति चाऽ-
कीर्तिः। चैत्ये भयं ग्रहकृतं वल्मीकश्वभ्रसङ्कुले वि-
पदः। गर्तायां तु पिपासा कूर्माकारे धनविनाशः।
उदगादिप्लवमिष्टं विप्रादीनां प्रदक्षिणेनैव। विप्रः स-
र्वत्र वसेदनुवर्णमथेष्टमन्येषाम्। गृहमध्ये हस्तमितं
खात्वा परिपूरितं पुनः श्वभ्रम्। यद्यूनमनिष्टं तत्
समे समं धन्यमधिकं यत्। श्वभ्रमथ वाम्बुपूर्णं पदश-
तमित्वागतस्य यदि नोनम्। तद्धन्यं यच्च भवेत् पलान्य-
पामाढकं चतुःषष्टिः। आमे वा मृत्पात्रे श्वभ्रस्थे दी-
पवर्त्तिरभ्यधिकम्। ज्वलति दिशि यस्य शस्ता सा
भूमिस्तस्य वर्णस्य। श्वभ्रोषितं न कुसुमं यस्मिन् प्रम्ला-
यतेऽनुवर्णसमम्। तत्तस्य भवति शुभदं यस्य च यस्मि-
न्मनो रमते। सितरक्तपीतकृष्णा विप्रादीनां प्रशस्यते
भूमिः। गन्धश्च भवति यस्या घृतरुधिरान्नाद्यमद्यसमः।
कुशयुक्ता शरबहुला दूर्वाकाशावृता क्रमेण मही।
अनुवर्णं वृद्धिकरी मधुरकषायाम्लकटुका च। कृष्टां
प्ररूढबीजां गोऽध्युषितां ब्राह्मणैः प्रशस्तां च। गत्वा
महीं गृहपतिः काले सांवत्सरोद्दिष्टे। भक्ष्यैर्नाना-
कारैर्दध्यक्षतसुरभिकुसुमधूपैश्च। दैवतपूजां कृत्वा स्थप-
तीनभ्यर्च्य विप्रांश्च। विप्रः स्पृष्ट्वा शीर्षं, वक्षश्च क्षत्रियो
विशश्चोरू। शूद्रः पादौ स्पृष्ट्वा कुर्याद्रेखां गृहारम्भे।
अङ्गुष्ठकेन कुर्यान्मध्याङ्गुल्याथवा प्रदेशिन्या। कनक-
मणिरजतमुक्तादधिफलकुसुमाक्षतैश्च शुभम्। शस्त्रेण
शस्त्रकृन्मृत्युर्बन्धो लोहेन भस्मनाग्निभयम्। तस्करभय

त्वचेन च काष्ठोल्लिखिता च राजभयम्। नक्षा पादालिखिता शस्त्रभयकृद्यदा विरूपा च। चर्माङ्गाराखिलक्षता दन्तेन च कर्तुरभिशाय। वैरमपसव्यलिखिता प्रदक्षिणं सम्पदो विनिर्देश्याः। वाचः परुषा निष्ठीवितं क्षुतं चाशुभं कथितम्। अर्धनिचितं कृतं वा प्रविशन् स्थपतिर्गृहे निमित्तानि। अवलोकयेदुत्सङ्गतिः क्व संस्थितः स्पृशति किं चाङ्गम्। रविदीप्तो यदि शकुनिस्तस्मिन् काले विरौति परुषरवः। संस्पृष्टाङ्गसमानं तस्मिन्देशेऽस्थि निर्देश्यम्। शकुनसमये ऽथवाश्वे हस्त्यश्वश्वादयोऽनुवाशन्ते। तत्प्रभवमस्थि तस्मिंस्तदङ्गसम्भूतमेवेति। सूत्रे प्रसार्यमाणे गर्दभरावोऽस्थिशल्यमाचष्टे। श्वसृगालविलङ्घिते वा सूत्रे शल्यं विनिर्देश्यम्। दिशि शान्तायां शकुनिर्मधुरविरावी यदा तदा वाच्यः। अर्थस्तस्मिन् स्थाने गृहेश्वराधिष्ठितेऽङ्गे वा। सूत्रच्छेदे मृत्युः कीले चावाङ्मुखे महान् रोगः। गृहनाथस्थपतीनां स्मृतिलोपे मृत्युरादेश्यः। स्कन्धाच्च्युते शिरोरुक् कुलोपसर्गोऽपवर्जिते कुम्भे। भग्नेऽपि च कर्मिवधश्च्युते कराद्गृहपतेर्मृत्युः। दक्षिणपूर्वे कोणे कृत्वा पूजां शिलां न्यसेत्प्रथमम्। शेषाः प्रदक्षिणेन स्तम्भाश्चैवं समुत्थाप्याः। छत्रस्रगम्बरयुतः कृतधूपविलेपनः समुत्थाप्यः। स्तम्भस्तथैव कार्यो द्वारोच्छ्रायः प्रयत्नेन। विहगादिभिरवलीनैराकम्पितपतितदुःस्थितैश्च फलम्। शक्रध्वजफलसदृशं तस्मिंश्च शुभं विनिर्दिष्टम्। प्रागुत्तरोन्नते धनसुतक्षयः सुतवधश्च दुर्गन्धे। वक्रे बन्धुविनाशो न सन्ति गर्भाश्च दिग्मूढे। दृष्टैर्यदि गृहवृद्धिं ततः समन्ताद्विवर्धयेत्तुल्यम्। एकोद्देशे दोषः प्रागथवाप्युत्तरे कुर्यात्। प्राग्भवति मित्रवैरं मृत्युर्दक्षिणेन यदि वृद्धिः। अर्थविनाशः पश्चादुदग्विवृद्धौ मनस्तापः। ऐशान्यां देवगृहं महानसं चापि कार्यमाग्नेय्याम्। नैरृत्यां भाण्डोपस्करोऽर्थधान्यानि मारुत्याम्। प्रागादिस्थे सलिले सुतहानिः शिखिभयं रिपुभयं च। स्त्रीकलहः स्त्रीदौष्ट्यं नैःस्वं वित्तात्मजविवृद्धिः। खगनिलयभग्नसंशुष्कदग्धदेवालयश्मशानस्थान्। क्षीरतरुधवविभीतकनिम्बारणिवर्जितांश्छिन्द्यात्। रात्रौ कृतबलिपूजं प्रदक्षिणं छेदयेद्दिवा वृक्षम्। धन्यमुदक्प्राक्पतनं न ग्राह्योऽन्यथा पतितः। छेदो यद्यविकारी ततः शुभं दारु नेष्टमन्यथा पयिकम्। पीते तु मण्डलके निर्दिशेत् तरोर्मध्यगं गोधाम्। मञ्जिष्ठाभे भेकं नीले सर्पं तथारुणे सरटः। मुद्गाभेऽश्मा कपिले तु मूषकोऽम्भश्च खड्गाभे। धान्यगोगुरुहुताशसुराणां न स्वपेदुपरि नाप्यनुवंशम्। नोत्तरापरशिरा न च नग्नो नैव चार्द्रचरणः श्रियमिच्छन्। भूरिपुष्पनिकरं सतोरणं तोयपूर्णकलशोपशोभितम्। धूपगन्धबलिपूजितामरं ब्राह्मणध्वनियुतं विशेद्गृहम्" मत्स्यपुराणे वास्तुप्रकरणे चोक्तं यथा "पूर्वं भूमिं परीक्षेत पश्चाद्वास्तुं प्रकल्पयेत्। श्वेता रक्ता तथा पीता कृष्णा चैवानुपूर्वशः। विप्रादेः शस्यते भूमिरतः कार्यं परीक्षणम्। विप्राणां मधुरास्वादा कटुका क्षत्रियस्य तु। तिक्ता कषाया च तथा वैश्यशूद्रेषु शस्यते। अरत्निमात्रे वै गर्त्ते स्वनुलिप्ते च सर्वशः। घृतमामशरावस्थं कृत्वा वर्त्तिचतुष्टयम्। ज्वालयेद्भूपरीक्षार्थं तत्पूर्णं सर्वदिङ्मुखम्। दीप्तौ पूर्वादिगृह्णीयाद्वर्णानामनुपूर्वशः। वास्तुः समस्तिकोनाम दीप्यते सर्वतस्तु यः। शुभदः सर्ववर्णानां प्रासादेषु गृहेषु च। अरत्निमात्राधोगर्त्ते परीक्ष्यं खातपूरणे। अधिके श्रियमाप्नोति न्यूने हानिं समे समम्। फालकृष्टेऽथवा देशे सर्ववीजानि वापयेत्। त्रिपक्षसप्तरात्रेण यत्र रोहन्ति तान्यपि। ज्येष्ठा समा कनिष्ठा भूर्वर्जनीयेतरा सदा। पञ्चगव्यौषधिजलैः परीक्षित्य च सेचयेत्। एकाशीतिपदं कृत्वा रेखाभिः कनकेन च। पश्चात्पिष्टेन चालिप्य सूत्रेणालेख्य सर्वतः। दश पूर्वायता रेखा दश चैवोत्तरायताः। सर्ववास्तुविभागेषु विज्ञेया नवका नव। एकाशीतिपदं कृत्वा वास्तुवित्सर्ववास्तुषु। पदस्थान् पूजयेद्देवांस्त्रिंशत्पञ्चदशैव तु ४५। द्वात्रिंशद्बाह्यतः पूज्याः पूज्याश्चान्तस्त्रयोदश। नामतस्तान् प्रवक्ष्यामि स्थानानि च निबोधत। ईशानकोणादिषु तान् पूजयेद्धविषा नरः। शिखी चैवाथ पर्जन्यो जयन्तः कुलिशायुधः। सूर्यः सत्यो भृगश्चैव आकाशो वायुरेव च। पूषा च वितथश्चैव गृहक्षतयमावुभौ। गन्धर्वो भृङ्गराजश्च मृगः पितृगणस्तथा। दौवारिकोऽथ सुग्रीवः पुष्पदन्तो जलाधिपः। असुरः शोषपापौ च रोगोऽहिर्मुख्य एव च। भल्लाटः सोमसर्पौ च अदितिश्च दितिस्तथा। बहिर्द्वात्रिंशदेते तु तदन्तस्तु ततः शृणु। ईशानादिचतुष्कोणसंस्थितान् पूजयेद्बुधः। आपश्चैवाथ सावित्रो जयो रुद्रस्तथैव च मध्ये नवपदे ब्रह्मा तस्याष्टौ च समीपगान्।

शाध्यानेकान्तरान् विद्यात् पूर्वाद्यानामतः शृणु । अर्यमा सविता चैव विवस्वान् विबुधाधिपः । मित्रोऽथ राजयक्ष्मा च तथा पृथ्वीधरः स्मृतः । अष्टमश्चापवत्सस्तु परितो ब्रह्मणः स्मृताः । आपश्चैवापवत्सश्च पर्जन्योऽग्निर्दितिस्तथा । पदिकानान्तु वर्गोऽयमेवं कोणेष्वशेषतः । तन्मध्ये तु बहिर्विंशत् द्विपदास्ते तु सर्वशः । अर्यमा च विवस्वांश्च मित्रः पृथ्वीधरस्तथा । ब्रह्मणः परितोदिक्षु त्रिपदास्ते तु सर्वशः । वंशानिदानीं वक्ष्यामि ऋजूनपि पृथक् पृथक् । वायुं यावत्तथा रोगात् पितृभ्यः शिखिनं पुनः । मुख्यात् भृशं तथा शोषाद्वितथं यावदेव तु । सुग्रीवाददितिं यावत् मृगात् पर्जन्यमेव च । एते वंशाः समाख्याताः क्वचिच्च जयमेव तु । एतेषां यस्तु सम्पातः पदं मध्यं समं तथा । मर्म चैतत् समाख्यातं त्रिशूलं कोणगञ्च यत् । स्तम्भन्यासेषु वर्ज्जानि तुलाविधिषु सर्वदा । कीलोच्छिष्टोपघातादि वर्जयेद् यत्नतो जनः । सर्वत्र वास्तुर्निर्दिष्टो पितृवैश्वानरायतः । मूर्द्ध्न्यग्निः समादिष्टो मुखे चापः समाश्रितः । पृथ्वीधरोऽर्यमा चैव स्तनयोस्तावधिष्ठितौ । वक्षःस्थले चापवत्सः पूजनीयः सदा बुधैः । नेत्रयोर्दितिपर्जन्यौ श्रोत्रेऽदितिजयन्तकौ । सर्पेन्द्रावंसयोस्तौ तु पूजनीयौ प्रयत्नतः । सूर्यसत्यादयस्तद्वत् बाह्वोः पञ्च च पञ्च च । रुद्रश्च राजयक्ष्मा च वामहस्ते समास्थितौ । सावित्रः सविता तद्वद्धस्तं दक्षिणमाश्रितौ । विवस्वानथ मित्रश्च जठरे संव्यवस्थितौ । पूषा च पापयक्ष्मा च हस्तयोर्मणिबन्धने । तथैवासुरशोषौ च वामपार्श्वं समाश्रितौ । पार्श्वे तु दक्षिणे तद्वत् वितथः सगृहक्षतः । ऊर्वोर्यमाम्बुपौ ज्ञेयौ जान्वोर्गन्धर्वपुष्पकौ । जङ्घयोर्भृङ्गसुग्रीवौ स्फिक्स्थौ दौवारिको मृगः । जयशक्रौ तथा मेढ्रे पादयोः पितरस्तथा । मध्ये नवपदे ब्रह्मा हृदये स तु पूज्यते । चतुःषष्टिपदो वास्तुः प्रासादे ब्रह्मणा स्मृतः । ब्रह्मा चतुष्पदस्तत्र कोणेष्वर्द्धपदास्तथा । बहिः कोणेषु वास्तौ तु सार्द्धाश्चोभयसंस्थिताः । विंशतिर्द्विपदाश्चैव चतुःषष्टिपदे स्मृताः । गृहारम्भेषु कण्डूतिः स्वाम्यङ्गे यत्र जायते । शल्यं त्वपनयेत्तत्र प्रासादे भवने तथा । सशल्यं भयदं यस्मादशल्यं शुभदायकम् । हीनाधिकाङ्गतां वास्तोः सर्वथा तु विवर्जयेत् । नगरग्रामदेशेषु सर्वत्रैवं विवर्जयेत् । चतुःशालं त्रिशालञ्च द्विशालं चैकशालकम् । नामतस्तान् प्रवक्ष्यामि स्वरूपेण द्विजोत्तम ! । चतुःशालं प्रवक्ष्यामि स्वरूपान्नामतस्तथा । चतुःशालञ्चतुर्द्वारैरलिन्दैः सर्वतोमुखम् । नाम्ना तत् सर्वतोभद्रं१ शुभं देवनृपालयम् । पश्चिमद्वारहीनञ्च नन्द्यावर्त्तं२ प्रचक्षते । दक्षिणद्वारहीनन्तु वर्द्धमानं३ प्रचक्षते । पूर्वद्वारविहीनं तत् स्वस्तिकं४ नाम विश्रुतम् । रुचकं५ चोत्तरद्वारविहीनं तत् प्रचक्षते । सौम्यशालाविहीनं यत्त्रिशालं धान्यकं६ तु तत् । क्षेमवृद्धिकरं नृणां बहुपुत्रफलप्रदम् । शालया पूर्वया हीनं सुक्षेत्रमिति७ विश्रुतम् । धन्यं यशस्यमायुष्यं शोकमोहविनाशनम् । शालया याम्यया हीनं यत्त्रिशालं तु शालया । कुलक्षयकरं८ नृणां सर्वव्याधिविनाशनम् । हीनं पश्चिमया यत्तु पक्षघ्नं९ नाम तत् पुनः । मित्रबन्धून् सुतान् हन्ति तथा सर्वभयावहम् । याम्यापराभ्यां शालाभ्यां धन्यं१०धान्यफलप्रदम् । क्षेमवृद्धिकरं नृणां तथा पुत्रफलप्रदम् । यमसूर्य्यं च११ विज्ञेयं पश्चिमोत्तरशालिकम् । राजाग्निभयदं नृणां कुलक्षयकरं च तत् । उदक्पूर्वे तु शाले द्वे दण्डाख्यं१२ यत्र तद्भवेत् । अकालमृत्युभयदं परचक्रभयावहम् । घनाख्यं१३ पूर्वयाम्याभ्यां शालाभ्यां यद्द्विशालकम् । तच्छस्त्रभयदं नृणां पराभवभयावहम् । चुल्ली१४पूर्वापराभ्यां तु सा भवेन्मृत्युसूचिनी । वैधव्यदायकं स्त्रीणामनेकभयकारकम् । कार्य्यमुत्तरयाम्याभ्यां शालाभ्यां भयदं नृणाम् । सिद्धार्थसंज्ञं१५ वर्ज्यानि द्विशालानि सदा बुधैः । अथातः संप्रवक्ष्यामि भवनं पृथिवीपतेः । पञ्चप्रकारं तत्प्रोक्तमुत्तमादिविभेदतः । अष्टोत्तरं हस्तशतं विस्तरश्चोत्तमो मतः । चतुर्ष्वन्येषु विस्तारो हीयते चाष्टभिः करैः । चतुर्थांशाधिकं दैर्घ्यं पञ्चस्वपि निगद्यते । युवराजस्य वक्ष्यामि तथा भवनपञ्चकम् । षड्भिः षड्भिस्तथाशीतिर्हीयते तत्र विस्तरात् । त्र्यंशेन चाधिकं दैर्घ्यं पञ्चस्वपि निगद्यते । सेनापतेः प्रवक्ष्यामि तथा भवनपञ्चकम् । चतुःषष्टिस्तु विस्तारात् षड्भिः षड्भिस्तु हीयते । पञ्चस्वेतेषु दैर्घ्यं च षड्भागेनाधिकं भवेत् । मन्त्रिणामथ वक्ष्यामि तथा भवनपञ्चकम् । चतुश्चतुर्भिर्हीना स्यात् करषष्टिः प्रविस्तरे । अष्टांशेनाधिकं दैर्घ्यं पञ्चस्वपि निगद्यते । सामन्तामात्यलोकानां वक्ष्ये भवनपञ्चकम् । चत्वारिंशत्तथाष्टौ च चतुर्भिर्हीयते क्रमात् । चतुर्थांशाधिकं दैर्घ्यं पञ्चस्वेतेषु शस्यते । शिल्पिकञ्चुकिनाञ्चैव

वैश्यानां गृहपञ्चकम् । अष्टाविंशत् कराणान्तु त्रिहीनं विस्तरे क्रमात् । द्विगुणं दैर्घ्यमेवोक्तं मध्यमेष्वेवमेव तत् । तृतीकमाधिकतानां वक्ष्ये भवनपञ्चकम् । चतुर्थांशाधिकं दैर्घ्यं विस्तारोद्वादशैव तु । अर्धार्द्धकरहानिःस्याद्विस्तारात्पञ्चशः क्रमात् । दैवज्ञगुरुवैद्यानां सभास्तारपुरोधसाम् । तेषामपि प्रवक्ष्यामि तथा भवनपञ्चकम् । चत्वारिंशत्तु विस्ताराच्चतुर्भिर्हीयते क्रमात् । पञ्चस्वेतेषु दैर्घ्यं स्यात् षड्भागेनाधिकं भवेत् । चातुर्वर्ण्यस्य वक्ष्यामि सामान्यं गृहपञ्चकम् । द्वात्रिंशतिः कराणान्तु चतुर्भिर्हीयते क्रमात् । आ षोडशादिति परं नूनमन्त्याववायिनाम् । दशांशेनाष्टभागेन त्रिभागेनाथ पादिकम् । अधिकं दैर्घ्यमित्याहुर्ब्राह्मणादेः प्रशस्यते । सेनापतेर्नृपस्यापि गृहयोरन्तरेण तु । नृपवासगृहं कार्यं भाण्डागारन्तथैव च । सेनापतेर्गृहस्यापि चातुर्वर्ण्यस्य चान्तरे । वासाय च गृहं कार्यं राजपूज्येषु सर्वदा । अन्तरप्रभवानाञ्च स्वपितुर्गृहमिष्यते । तथा हस्तशतार्द्धं तु गदितं वनवासिनाम् । सेनापतेर्नृपस्यापि सप्तत्या सहिते कृते । चतुर्दशहृते व्यासे शालाव्यासः प्रकीर्तितः । पञ्चत्रिंशान्विते तस्मिन्नलिन्दः समुदाहृतः । तथा षट्त्रिंशहस्ता तु सप्ताङ्गुलसमन्विता । विप्रस्य महती शाला न दैर्घ्यं परतो भवेत् । दशाङ्गुलाधिका तद्वत् क्षत्रियस्य निगद्यते । पञ्चत्रिंशत्करा वैश्ये अङ्गुलानि त्रयोदश । तावत्करैव शूद्रस्य युता पञ्चदशाङ्गुलैः । शालायास्तु त्रिभागेन यस्याग्रे वीथिका भवेत् । सोष्णीषं नाम तद्वास्तु, पश्चात् सायाश्रयं भवेत् । पार्श्वयोर्वीथिका यत्र सावष्टम्भन्तदुच्यते । समन्ताद्वीथिका यत्र सुस्थितं तदिहोच्यते । शुभदं सर्वमेतत्तु ब्राह्मणादेश्चतुर्विधम् । विस्तारात् षोडशो भागस्तथा हस्तचतुष्टयम् । प्रथमो भूमिकोच्छ्राय उपरिष्टात् प्रहीयते । द्वादशांशेन सर्वासु भूमिकासु तथोच्छ्रयः । पक्वेष्टकाभवा भित्तिः षोडशांशेन विस्तरात् । दारवैरपि कल्प्या स्यात्तथा मृण्मयभित्तिका । गर्भमानेन मानन्तु सर्ववास्तुषु शस्यते । गृहव्यासस्य पञ्चाशदष्टादशभिरङ्गुलैः । संयुतो द्वारविष्कम्भो द्विगुणश्चोच्छ्रयो भवेत् । द्वारशाखासु बाहुल्यमुच्छ्रायाः करसम्मितैः । अङ्गुलैः सर्ववास्तूनां पृथुत्वं शस्यते बुधैः । उदुम्बरोत्तरायामस्तदर्धं प्रविस्तरात्” २५३अ० ।

“अथातः संप्रवक्ष्यामि स्तम्भमानविनिर्णयम् । कृत्वा स्वभवनोच्छ्रायं सदा सप्तगुणं बुधैः । अशीत्यंशः पृथुत्वं स्यादग्रे चाष्टगुणैः सह । स वक्रचतुरस्रः स्याद्वृत्ताकारो य उच्यते । द्विवज्रः षोडशास्रस्तु द्वात्रिंशास्रः प्रलीनकः । मध्यप्रदेशे यस्तम्भो वृत्तो वृत्त इति स्मृतः । एते पञ्च महास्तम्भाः प्रशस्ताः सर्ववास्तुषु । पद्मवल्लीलताकुम्भपत्रदर्पणकल्पिताः । स्तम्भस्य नवमांशेन पद्मकुम्भान्तराणि तु । स्तम्भतुल्या तुला प्रोक्ता हीना चोपतुला ततः । त्रिभागेणेह सर्वत्र चतुर्भागेन वा पुनः । हीनं हीनं चतुर्थांशात् तथा सर्वासु भूमिषु । वासगेहेषु सर्वेषां प्रवेशो दक्षिणेन तु । द्वाराणि तु प्रवक्ष्यामि प्रशस्तानीह यानि तु । पूर्वेणेन्द्रं जयन्तञ्च द्वारं सर्वत्र शस्यते । याम्यञ्च वितथञ्चैव दक्षिणेन विदुर्बुधाः । पश्चिमे पुष्पदन्तं च वारुणञ्च प्रशस्यते । उत्तरेण तु भल्लाटं सौम्यं तु शुभदं भवेत् । तथा वास्तुषु सर्वत्र वेधं द्वारस्य वर्जयेत् । द्वारे तु रथ्यया विद्धे भवेत् सर्वकुलक्षयः । तरुणा द्वेषबाहुल्यं शोकः पङ्केन जायते । अपस्मारो भवेन्नूनं कूपवेधेन सर्वदा । व्यथा प्रस्रवणेन स्यात्कीलेनाग्निभयं भवेत् । विनाशो देवताविद्धे स्तम्भेन स्त्रीकृतो भवेत् । गृहभर्तुर्विनाशः स्यात् गृहेण च गृहे कृते । अमेध्यावस्करैर्विद्धे गृहिणी बन्धकी भवेत् । तथा शस्त्रभयं विद्यादन्त्यजस्य गृहेण तु । उच्छ्रायाद्द्विगुणां भूमिं त्यक्त्वा वेधो न जायते । स्वयमुद्घाटिते द्वारे उन्मादो गृहवासिनाम् । स्वयं वा पिहिते विद्यात् कुलनाशं विचक्षणः । मानाधिके राजभयं न्यूने तस्करतो भवेत् । द्वारोपरि च यद्द्वारं तदन्तकमुखं स्मृतम् । अध्वनो मध्यदेशे तु अधिको यस्य विस्तरः । वज्रन्तु सङ्कटं मध्ये सद्योभर्तृविनाशनम् । तथान्यपीडितं द्वारं बहुदोषकरं भवेत् । मूलद्वारात्तथान्यत्तु नाधिकं शोभनं भवेत् । कुम्भश्रीपर्णिवल्लीभिर्मूलद्वारन्तु शोभयेत् । पूजयेच्चापि तन्नित्यं बलिना चाक्षतोदकैः । भवनस्य वटः पूर्वे दिग्भागे सार्वकामिकः । उदुम्बरस्तथा याम्ये वारुण्यां पिप्पलः शुभः । प्लक्षश्चोत्तरतो धन्यो विपरीतास्त्वसिद्धये । कण्टकी क्षीरवृक्षश्च आसनः सफलो द्रुमः । भार्याहान्यै प्रजाहान्यै भवन्ति क्रमशस्तदा । न च्छिन्द्याद्यदि तानन्यानन्तरे स्थापयेच्छुभान् । पुन्नागाशोकबकुलशमीतिलकचम्पकान् । दाडिमीपिप्पलद्राक्षा तथा कुसुममण्डपान् । जम्बीरपूगपनसद्रुमकेतकीभिर्जातीसरोजशतपत्रिकमल्लिकाभिः । यन्नारिकेलकदलीदलपाटलाभिर्युक्तं तदत्र भवनं श्रियमातनोति” २५४अ० । द्वारवेधे वराहवाक्यं पी०धा०व्याख्यातं यथा

"मार्गतरुकोणकूपस्तम्भभ्रमविद्धमशुभदं द्वारम्। उच्छ्रा-
याद्द्विगुणितां भूमिं त्यक्त्वा न दोषायेति" इ०ह०भ्रमो जलनि-
र्गमप्रदेशः प्रणालिकेत्यर्थः। विद्धं सम्मुखावस्थितम्।
अलोच्छ्रायो द्वारस्य गृह्यते। तथा च वर्गः "द्वारो-
च्छ्रायाद्द्विगुणितां भूमिं त्यक्त्वा बहिःस्थिताः। न दो-
षाय भवन्त्येव" इति। रथ्याविद्धं द्वारं नाशाय कुमार-
दोषदं तरुणा। पङ्कद्वारे शोको व्ययोऽम्बुनि स्राविणि
प्रोक्तः। कूपेनापस्मारो भवति विनाशश्च देवताविद्धे।
स्तम्भेन स्त्रीदोषः कुलनाशो ब्रह्मणोऽभिमुखे भवति" इ०स०
पङ्कविद्धं द्वारं पङ्कद्वारं यस्य द्वारस्याग्रतः निरन्तरं
पङ्कस्तिष्ठति। देवता सुरप्रतिमा। नाशः स्वामिन
एव। ब्रह्मवेध एकाशीतिपदचक्रस्थितब्रह्मवेधो गृ-
ह्यते। यदाह विश्वकर्मा "गृहमध्ये कृतं द्वारं द्रव्य
धान्यविनाशनमिति" विशेषमाह भरद्वाजः "शिरो
मर्माणि वंशस्य नाशं मध्यं च सर्वशः। विहाय वास्तु-
मध्यं च द्वाराणि विनिवेशयेदिति" वास्तुमध्यं ब्रह्म-
स्थानम्। "तत्र द्वारं चेन्निधनप्रदमिति" वशिष्ठोक्तेश्च
अस्यापवादमाह विश्वकर्मा "देवागारे विहारे च
प्रपायां मण्डपेषु च। प्रतोल्यां च मठे वास्तुमध्ये द्वारं
निवेशयेदिति" वास्तुमध्यं ब्रह्मस्थानं देवालयादिस्था-
नेषु कृतस्य गृहान्तर्गतद्वारस्य ब्रह्मणो न वेध इति
निष्कृष्टोऽर्थः"।

गृहकर्मणि वर्ज्यकाष्ठमाह ज्यो० त० "क्षीरिद्रुमो-
द्भवं दारु गृहेषु न निवेशयेत्। कृताधिवासं विहगै-
रनिलानलपीडितम्। गजैर्विभग्नञ्च तथा विद्युन्निर्घात
पीडितम्। चैत्यदेवालयोत्पन्नं वज्रभग्नं श्मशानजम्।
देवाद्यधिष्ठितं दारु नीपनिम्बविभीतकान्। कण्टकि-
नोऽसारतरून् वर्जयेत् गृहकर्मणि। वटाश्वत्थौ च
निर्गुण्डीं कोविदारांस्तथैव च। शुष्कं शाल्मलीञ्चैव
पलाशञ्च विवर्जयेत्"।

गृहजातरक्तपुष्पवृक्षादिफलमुक्तं तत्रैव
"रक्तपुष्पाद्भयं प्राहुः क्षीरिणा च पयोर्भयम्। कण्ट-
कारिभयं कुर्यात् गृहभेदश्च शाल्मलिः" वास्तुमध्य-
दिग्भेदात् कूपफलमुक्तम् मु०चि०"कूपे वास्तोर्मध्यदेशेऽर्थ-
नाशस्त्वैशान्यादौ पुष्टिरैश्वर्यवृद्धिः। सूनोर्नाशः स्त्रीवि-
नाशो मृतिश्च सम्पत्पीडा शत्रुतः स्याच्च सौख्यम्" पी०"वा-
स्तोर्गृहस्य मध्यदेशे मध्यभागे कूपे जलकूपे कृते सति
स्वामिनोऽर्थनाशः स्यात्। अथैशान्यादिषु पुष्टिरित्या-
दिफलम्। यथा ऐशान्यां कूपे पुष्टिः। पूर्वस्यां कूपे
ऐश्वर्यवृद्धिः। आग्नेय्यां कूपे पुत्रनाशः। दक्षिणस्यां
कूपे स्त्रीविनाशः। नैर्ऋत्यां कूपे गृहकर्त्तुर्मृतिः।
पश्चिमायां कूपे सम्पत्। वायव्यां कूपे शत्रुतः
पीडा। उत्तरस्यां कूपे सुखम्। गृहस्वामिन
एव" पी०धा० एवं गृहनिवेशप्रकारेऽवधारितेऽधुना
गृहारम्भकालः प्रदर्श्यते। तत्रादौ सौरमासभेदेन वास्तु
नरमुखादिप्रदर्शनेन पूर्वादिमुखगृहारम्भकालमाह
चिन्ता० वा०शा० "वास्तुनागं जगत्प्राणं पूर्व्वस्यां प्रव
माश्रितम्। कुक्षिप्रदेशे निखनेद्वास्तुनागस्य मन्दिरः।
त्रिषु त्रिषु च मासेषु नभस्यादिषु च क्रमात्। वहि-
र्मुखो वास्तुनरस्तन्मुखं सदनं शुभम्। पश्चाद्-
गृहमुखगेहं तु दुःखशोकभयप्रदम्। [illegible]
मेषां सिंहादि गणयेद्गृहे। देवालये च मीनादि तडागे
मकरादिकम्। पूर्वादिषु शिरः कृत्वा नागः शेते त्रिभि-
स्त्रिभिः। भाद्राद्यैर्वामपार्श्वेन तस्य क्रोडे गृहं शुभम्"
व्यक्तमाह ज्यो०त० "वास्तुप्रमाणेन तु पालकेन वामेन
शेते सतु निजकालम्। त्रिभिस्त्रिमासैः परिवृत्य भूमौ
तं वास्तुनागं प्रवदन्ति दक्षाः भाद्रादिके वामदिक्
शिराः स्यात् मार्गादिकेषु त्रिषु याम्यमूर्द्धा। प्रत्यक्
शिराः स्यात् खलु फाल्गुनादौ ज्येष्ठादि कौवेर
शिराः समानः। मूर्ध्नि खाते भवेन्मृत्युः पृष्ठे स्यात्
पुत्रभार्य्ययोः। जघनेऽर्थचयं विद्यात् सर्वसम्पत्तथोदरे"
गृहारम्भाद्युपयोगिराहुमुखादिकमाह वा०शा०
"ईशानतः कालसर्पः संहारेण प्रसर्पति। विदिक्षु
शेषवास्तोश्च मुखं त्यक्त्वा चतुर्थकम्। खनेच्च सौर-
मानेन व्यत्यये चाशुभं भवेत्। चतुःस्थिरात्मका-
खातानेव दोषो न विद्यते। एवं नागेन्द्रसंयुक्ता
मन्दिरारम्भणं शुभम्। अधोमुखे च नक्षत्रे शुभेऽह्नि
शुभवासरे। चन्द्रताराबले च भवनारम्भणं शुभम्।
त्रिषु त्रिषु च मासेषु मार्गशीर्षादिषु क्रमात्। पूर्व-
दक्षिणतोयेशपौलस्त्यानां क्रमाद्गुः (राहुः) खाते धन
विनाशः स्यात् द्वारे वह्निभयं भवेत्। गमने कार्य-
हानिः स्यात् गृहारम्भे कुलक्षयः। रक्षःकुबेराग्नि
जलेशयाम्यावायव्यकाष्ठासु च सूर्यत्रयांशात्। वसेद्-
वासवस्तु दिनभचक्रे मुखे विवर्ज्यो गमने गृहे च।
शिरःखाते विनाशः स्यात्मातापित्रोश्च पृष्ठके। स्त्रीपुत्र
नाशः पुच्छे तु गोत्रपुत्रविनाशनम्। कुक्षौ सर्वसमृद्धिः

स्त्रीधनधान्यसुतागमः । सिंहादिषु त्रिमासेषु चाग्नेय्यां कुलिशान्वितः । वृश्चिकादिषु नैरृत्यां कुम्भादिषु च वायुदिक् । हयादित्रिषु नैर्ऋत्यां तदयुक्तं न शोभनम् । गृहारम्भविहितमासादि चिन्ता० ग्रा०धा०उक्तं यथा “चैत्रे व्याधिमवाप्नोति यो नवं कारयेद्गृहम् । वैशाखे धनरत्नानि ज्यैष्ठे मृत्युं तथैव च । आषाढे भृत्यरत्नानि पशुवर्गमवाप्नुयात् । श्रावणे मित्रलाभं च हानिं भाद्रपदे तथा । युद्धं चैवाश्विने मासि कार्त्तिके धनधान्यकम् । धनवृद्धिं मार्गशीर्षे पौषे तस्करतोभयम् । माघे चाग्निभयं विद्याल्लक्ष्मीवृद्धिश्च फाल्गुने । गृहसंस्थापनं सूर्ये मेषस्थे शुभदं भवेत् । वृषस्थे धनवृद्धिः स्यान्मिथुने मरणं भवेत् । कर्कटे शुभदं प्रोक्तं सिंहे भृत्यविवर्द्धनम् । कन्या रोगं तुला सौख्यं वृश्चिके धनधान्यकम् । कार्मुके च महाहानिर्मकरे स्याद्धनागमः । कुम्भेऽर्के रत्नलाभः स्यान्मीने सद्मभयावहम् । चापमीननृयुक्कन्या मासा दोषा महाः स्मृताः । ज्यैष्ठोर्जमाघसिंहाख्याः सौरमाने तु शोभनाः । माघे तपस्ये तपसि माधवे नभसि स्मृते । ऊर्जे च गृहनिर्माणं पुत्रपौत्रधनप्रदम् । निषिद्धेष्वपि कालेषु स्वानुकूले शुभे दिने । तृणदारुगृहारम्भे मासदोषो न विद्यते । पाषाणेष्टकगेहानि निन्द्यमासे न कारयेत् । निन्द्यमासेऽपि चन्द्रस्य मासेन शुभदं गृहम्” तत्र सौरचान्द्रमासविशेषस्य प्राशस्त्यं मासभेदेन पूर्वादिदिक्स्थगृहकरणञ्चाह ज्यो०त०

“कुम्भेऽर्के फाल्गुने प्रागपरमुखगृहं श्रावणे सिंहकर्कौः पौषे नक्रे च याम्योत्तरमुखसदनं गोऽजगेऽर्के च राधे । मार्गे जूकालिगे सत् ध्रुवमृदुवरुणस्वातिवस्वर्कपुष्यैः सूत्रोगेहं स्वदित्यां हरिभशिविभयोस्तत्र शस्तः प्रवेशः । केचिन्मेषगतौ मधौ, वृषभगे ज्यैष्ठे, शुचौ कर्कटे, भाद्रे सिंहगते, घटेऽश्वयुजि चोर्जेऽलौ मृगे पौषके । माघे नक्रघटे शुभं निगदितं गेहं तयोर्जे न सत्कन्यायां च तथा धनुष्यपि न सत् लष्यादिमामाद्रियेत्” मू०। “कुम्भे कुम्भस्थिते सूर्ये फाल्गुने च मासि प्रागपरमुखं गृहं प्राङ्मुखं पश्चिममुखं च गृहं सत् शुभफलदं स्यादित्यर्थः । श्रावणे मासि सिंहकर्कसंस्थार्के प्रागपरमुखं गृहं सत् । पौषे मासे नक्रे मकरसंस्थार्के च प्रागपरमुखं गृहं सत् । अथ गोऽजगे वृषमेषगे सूर्ये राधे वैशाखे मासे च तथा मार्गशीर्षे मासि जूकालिगे तुलावृश्चिकगते सूर्ये सति याम्योत्तरमुखं सदनम् दक्षिणमुखं उत्तरमुखं च सदनं सत् यदाह नारदः “गृहसंस्थापनं सूर्ये मेषस्थे शुभदं भवेत् । वृषस्थे धनवृद्धिः स्यान्मिथुने मरणं ध्रुवम् । कर्कटे शुभदं प्रोक्तं सिंहे भृत्यविवर्धनम् । कन्या रोगं तुला सौख्यं वृश्चिके धनवर्द्धनम् । कार्मुके तु महाहानिर्मकरे स्याद्धनागमः । कुम्भे तु रत्नलाभः स्यान्मीने सद्म भयावहमिति” चान्द्रमासपक्षमाश्रित्याह श्रीपतिः “शोकोधान्यं कलत्रपशुहतिरथ वास्तुवृद्धिर्विनाशोयुद्धं भृत्यक्षतिरथ धनं श्रीश्च वह्निभयञ्च । लक्ष्मीप्राप्तिर्भवति भवनारम्भकर्तुः क्रमेण चैत्राद्ये स्युरिति फलं वास्तुशास्त्रोपदिष्टम्” इति अन्यत्र “आषाढचैत्राश्वयुजोर्जमाघज्यैष्ठेषु च प्रौष्ठपदेषु नूनम् । निकेतनानां घटनं नृपाणां योगेश्वराचार्यमते न शस्तम्” इति । मते न इति पदच्छेदः । अत्र सौराणां चान्द्रमासानां महान् शुभाशुभफलदभेदेन विरोधः । अत्र चिकीर्षितगृहद्वारानुकूलरविसंक्रमसमीचीनविहितमासेष्वेव वैशाखादिषु गृहारम्भः कार्य इति विरोधाभावः इति पितृचरणाः । तत्र द्वारनियममाह श्रीपतिः “कर्किनक्रहरिकुम्भगतेऽर्के पूर्वपश्चिममुखानि गृहाणि । तौलिमेषवृषवृश्चिकयाते दक्षिणोत्तरमुखानि च कुर्यात् । अन्यथा यदि करोति दुर्मतिर्व्याधिशोकधननाशमश्नुते । मीनचापमिथुनाङ्गनागते कारयेन्न गृहमेव भास्करे” इति । कर्कार्कसहिते श्रावणे मासि तादृशमेव गृहम् उक्तहेतोः । एवं मकरार्कसहिते पौषे मासे अनेनैव हेतुना दक्षिणोत्तरमुखं गृहं मेषवृषार्कसहिते वैशाखे स्यात् । तुलावृश्चिकार्कसहिते मार्गशीर्षमासे तथैव गृहं स्यादित्यर्थः । अथात्र सौराणां चान्द्राणां च मासानां निषेधस्तृणादिनिर्मेयगृहादारम्भे नैव भवति । यदुक्तं व्यवहारसमुच्चये “निषिद्धेष्वपि कालेषु स्वानुकूले शुभे दिने । तृणदारुगृहारम्भे मासदोषो न विद्यते” इति । जगन्मोहनेऽपि “पाषाणेष्टादिगेहादि निन्द्यमासे न कारयेत् । तृणदारुगृहारम्भे मासदोषो न विद्यते” अत्र केचिदनियतदिग्गृहारम्भे सर्वदा कालदोषो न भवतीत्याहुः तन्न प्रमाणाभावात् । किं च “दिङ्मूढे कुलनाशः स्यादित्यनियतदिग्गृहस्य विचारकोटिप्रवेशाभावात् । अथ गृह

निर्माणमप्रमाणत्वात् । ध्रुवेति । ध्रुवाणि चत्वारि च प्रसिद्धानि वरुणः शतभं स्वाती प्रसिद्धा वसुः धनिष्ठा चर्वाहस्ता पुष्यश्च एषु भेषु गृहनिर्माणं सत् शुभफलदम् । यदाह गर्गः "उत्तरेऽपि च रोहिण्यां पुष्ये मैत्रे१७ करद्वये १३।१४। धनिष्ठाद्वितये पौष्णे २७ गृहारम्भः प्रशस्यते" अत्र वाक्ये स्वातानभिधानेऽपि तदुक्तिर्नहेश्वरवाक्यालोचनेन "प्रारम्भो भवनस्य वारुण२४मृदु१४।१७।५।२७ स्वात्यर्क१३ पुष्यध्रुवै४।१२।२१।२६। र्वस्वृक्षेश२२ युतैरिति" अत्र सूतिकागृहनिर्माणे विशेषमाह सूतीगेहमिति । अदित्यां पुनर्वसौ सूतिकागृहनिर्माणं शस्तम् । तत्रेति तत्र सूतिकागृहे हरिभविधिभयोः श्रवणाभिजितोर्नक्षत्रयोः प्रवेशः शस्तः । उक्तं च श्रीपतिना "पुनर्वसौ च सूतिकागृहस्य निर्मितिः शुभा । विरञ्चिविष्णुभान्तरे प्रवेशनं हितं भवेत्" इति । तदेतद्ब्राह्मणव्यतिरिक्तवर्णविषयम् यदाह वशिष्ठः "पुनर्वसौ शूद्रादीनां कर्त्तव्यं सूतिकागृहम् । श्रवणाभिजितोर्मध्ये प्रवेशं तत्र कारयेदिति" आवश्यकत्वे तु श्रवणाभिजितोर्मुहूर्त्ततदुदयौ वा ग्राह्यः इत्यर्थः । ब्राह्मणस्य तु प्रागुक्तनक्षत्रेष्वेव सूतिकागृहनिर्माणप्रवेशौ । तत्र सूतिकागृहं नैरृत्यां कार्यं यदाह हलायुधः "ऐन्द्र्यां तु विक्रयस्थानमाग्नेय्यां पचनालयः । वारुण्यां भोजनगृहं नैरृत्यां सूतिकागृहम् । याम्यायां शयनस्थानं वायव्यां पशुमन्दिरम् । कौवेर्यां तु धनस्थानमैशान्यां देवतालयः" इति । ज्योतिर्भास्करे गर्गः "वारेऽनुकूले रात्रौ तु दिने दोषविवर्जिते । चानुकूलदिशि प्रोक्तं सूतिकाभवनं बुधैरिति" कालनियम उक्तो रत्नकोषे "आसन्नप्रसवे मासि कुर्याच्चैव विशेषतः । तद्वत् प्रसवकाले स्यादिति शास्त्रेषु निश्चयः" इति । वराहेणात्रानेकनक्षत्राणामभिधानं कृतं यथा "हस्तादित्यशशाङ्कतिष्यपवनप्राजेशमित्रोत्तराचित्राश्विश्रवणेषु वृश्चिकघटौ हित्वा विरिक्ते तिथौ । शुक्राचार्यशशैश्वरप्रमथिनां वारेऽनुकूले विधौ वह्निर्वैशसनि सूतिकागृहविधिः क्षेमङ्करः कीर्त्यते" इति । वेश्मनि चतुर्थस्थाने वह्निः शुभग्रहैः । सूतिकागृहप्रवेशे कालविशेषमाह ज्योतिर्वसिष्ठः "अथातः संप्रवक्ष्यामि सूतिकागारवेशनम् । मासि तु नवमे प्राप्ते पूर्वपक्षे शुभे दिने । प्रसूतिसमये काले सद्य एव प्रवेशयेदिति" पूर्वपक्षे शुक्लपक्षे । प्रवेशे नक्षत्राद्याह गर्गः "रोहिण्यैन्द्रवपौष्णेषु स्वातीवारुणयोरपि । पुष्ये पुनर्वसौ हस्ताधनिष्ठास्तूत्तरासु च । "मैत्रत्वाष्ट्रे तथाश्विन्यां सूतिकागारवेशनम्" । "सर्वे शुभग्रहाः केन्द्रे पापाश्च त्रिषडायगाः । शुभांशे शुभसन्दृष्टे सूतिकागारवेशनमिति" । प्रागभिहितानां सौरचान्द्रमासानां प्रकारान्तरेणैकवाक्यतां शार्दूलविक्रीडितेनाह । केचिदिति पूर्वदिग्द्वारवश्यवैकवाक्यता उक्ता इदानीमेतावदुच्यते मेषसंस्थे रवौ मधौ चैत्रमासि गेहं प्रारब्धं शुभं स्यात् । तथा वृषस्थे सूर्ये ज्यैष्ठे मासि, कर्कस्थेऽर्के शुचावाषाढे, सिंहगतेऽर्के भाद्रपदे मासि, घटे तुलास्थे रवौ आश्वयुजि आश्विनमासि । अलौ वृश्चिकगेऽर्के ऊर्जे कार्त्तिके मासि । मृगे मकरस्थेऽर्के पौषे मासि, नक्रघटे मकरकुम्भस्थेऽर्के माघे मासि प्रारब्धं गृहं शुभं स्यात् इत्यर्थः इति केचिज्जगदितम् । अस्यायमाशयः । मीनचापेत्यादिना द्विस्वभावराशयो निषिद्धाः प्रोक्तो भान्यमित्यादिना च विधानचान्द्रा अपि मासा निषिद्धाः । अतोऽन्ये सौराश्चान्द्रा वा विहितास्तेषामयमेव एकवाक्यताप्रकारः । मेषस्थे रवौ चैत्रेऽपि गृहं शुभम् । यस्तु चैत्रो निषिद्धः स मीनार्कविषयः । वृषभस्थे रवौ ज्यैष्ठेऽपि शुभम् । वैशाखस्तु विहित एवास्ति ज्यैष्ठो निषिद्धः स मिथुनार्कविषयः । कर्कटस्थे सूर्ये आषाढेऽपि शुभं आषाढनिषेधस्तु मिथुनार्कविषयः । सिंहगते सूर्ये भाद्रपदेऽपि शुभम् । श्रावणश्चेत्तत्र स्यात् विहितत्वादेव शुभः । यस्तु भाद्रपदनिषेधः स कन्यार्कविषयः । तुलागते सूर्ये आश्विनेऽपि शुभम् । यस्तस्य निषेधः । स कन्यार्कपरः । वृश्चिकस्थे सूर्ये कार्त्तिकेऽपि शुभं स्यात् निषेधविषयं स्वयमेव वक्ष्यति । मार्गशीर्षो विहित एव । मकरस्थे सूर्ये पौषे शुभं धनुरर्कसाहित्ये सोऽप्यशुभः । मकरकुम्भस्थे सूर्ये माघेऽपि शुभं निषेधस्तु धनुरर्कविषयः । अत एव "पौषफाल्गुनवैशाखमाघश्रावणकार्त्तिकाः । मासाः स्युर्गृहनिर्माणे पुत्रारोग्यशुभप्रदाः" इति नारदवाक्यम् "माघे तपस्ये तपसि माधवे नभसि स्थिते । ऊर्जे च गृहनिर्माणं पुत्रपौत्रधनप्रदम्" इति वशिष्ठवाक्यं च आश्विनकार्त्तिकमाघमासानां शुभत्वप्रतिपादकं तुलावृश्चिकमकरकुम्भार्कविषयं मीनार्कराहित्यप्राशस्त्यपरं च वचनान्तरबोधितो निषेधः प्रागुक्तविषय एव । फाल्गुनस्य शुभत्वं

कुम्भार्कविषयं मीनार्कादिषये तु निषिद्धम्। ननु कार्त्तिकमाघमासौ चोपलितया निषिद्धौ तयोः को विषय इत्यत आह वर्जेति ऊर्जः कार्त्तिको मासः कन्यादौ कन्यागते रवौ न च न शुभः। च पुनः तथा माघमासो धनुषि धनुरर्के न च अपिः पादपूरणे। अन्योन्यद्वयं प्रतिभाति यतश्चान्द्रमासेषु चैत्रादिमाससंज्ञाः सन्ति तत्र कार्त्तिके मासि कन्यासंक्रान्तिः। माघे मासि धनुरर्कस्य कदापि न सम्भवेत्। यतः कार्त्तिकस्य माघमासस्य च शुक्लप्रतिपदादिर्मिंशत्तिथयः यावत् तावत् संज्ञेत्यत आह कृष्णादिमासादिति। अस्ति द्विविधो मासः शुक्लादिः कृष्णादिश्चेति। तत्र शुक्लप्रतिपदमारभ्यामावास्यापर्य्यन्तः शुक्लादिः। कृष्णपक्षप्रतिपदमारभ्य पूर्णिमान्तः कृष्णप्रतिपदादिः। यथा। चैत्रशुक्लपक्षे सत्यपि स एव चैत्रपूर्णिमासनन्तरं कृष्णपक्षः चैत्रमास एव एवं चान्द्रमासो भवति। स एव कृष्णपक्षो यदि वैशाखकृष्णपक्षत्वेन व्यवह्रियते। भाविशुक्लपक्षो वैशाखशुक्लः सर्व्वादिसिद्धः। तदा कृष्णादिर्वोधः सम्भवति उभयथा हि शास्त्रे व्यवहारः "कृष्णशुक्लकृष्णपक्षे तु श्राद्धं कुर्य्यात् दिने दिने इति" पी०धा०

तत्र विहितनिषिद्धतिथिनक्षत्रादिनिरूपणम् वा०शा० "अथातः संप्रवक्ष्यामि गृहकालविनिर्णयम्। यथाकालं शुभं ज्ञात्वा तदा भवनमारभेत्। वदुभ्रुवत्रासि पुष्यधनिष्ठाहितये इदौ (१२)। मूले पुनर्वसौ सौम्यवारेप्रारम्भणं शुभम्। आदित्यभौमवर्ज्जास्तु वाराः सर्वे शुभावहाः। द्वितीया च तृतीया च पञ्चमी षष्ठिका तथा। सप्तमी दशमी चैव द्वादश्येकादशी तथा। त्रयोदशी पञ्चदशी तिथयः स्युः शुभावहाः। दारिद्र्यं प्रतिपत् कुर्य्यात् चतुर्थी धनहारिणी। अष्टम्युच्चाटनं चैव नवमी शस्त्रघातिनी। दर्शे राजभयं चैव भूते दारक्षिप्रायनम्। धनिष्ठापञ्चके नैव कुर्यात् स्तम्भसमुच्छ्रयम्। तृणधाराग्रहाग्न्यादि प्राकारादि समारभेत्। त्रिविधं द्विविधं चैव वेधोपघातकर्त्तरी। एकार्गलं तथा वन्ता यतकचसंज्ञकाः। पातश्च द्विविधोवर्ज्यो व्यतीपातश्च वर्जितः। कुलिकं कण्टकं कालं यमघण्टकमेव च। कुयोगातिथिवारोत्थास्तिथिभोत्था भवारजा। विवाहादिषु ये वर्ज्यास्तेऽर्ज्या वास्तुकर्मणि"

वास्तुचक्रं तत्रैव "वास्तुचक्रं प्रवक्ष्यामि यत् व्यासेन भाषितम्। शीर्षऋक्षे स्थितो भानुस्तदादि त्रीणि मस्तके। चतुष्कमग्रपादे स्यात् चत्वारि पश्चिमे। पृष्ठे च त्रीणि ऋक्षाणि कुक्षौ चत्वारि वामतः। चत्वारि दक्षिणे कुक्षौ पुच्छे भत्रयमेव च। मुखे भत्रयमेवं स्यात् रुद्रात्रिंशतितारकाः। शिरस्तारात्रिदाहाय उद्वेगोऽग्रपादयोः। स्थैर्य्यं स्यात् पश्चिमे पादे पृष्ठे चैव धनागमः। कुक्षौ दक्षिणे लाभः पुच्छे च स्वामिनाशनम्। वामकुक्षौ च दारिद्र्यं मुखे पीडा निरन्तरम्"।

तत्र वर्ज्यकालमाह विश्व०वा०शा०। कृष्णपक्षे तिथौ रिक्ते नक्षत्रान्ते रविसंक्रमे। रविभौमदिने विष्टौ व्यतीपाते च वैधृतौ। मासदग्धं वारदग्धं तिथिदग्धं च वर्जयेत्। यत्नतोऽपि विश्वोऽत्र न कर्त्तव्यं कदाचन। क्रकचं चन्द्रदग्धं च योगानां वज्रसंज्ञकम्। उत्पातैर्दूषितकं त्रिसृजं दग्धसंज्ञकम्। वज्रव्याघातशूलेषु व्यतीपातातिगण्डयोः। विष्कम्भगण्डपरिघं वर्जयित्वा च कारयेत्"। विहितमुहूर्त्तमाह तत्रैव "स्वातौ मैत्रेऽथ माहेन्द्रे गान्धर्वे भमराहिवे। तथा वैराजसावित्रे मुहूर्त्ते गृहमारभेत्। चन्द्रादि बलं ज्ञात्वा शुभं लग्नं निरीक्ष्य च। स्तम्भोच्छ्रायादि कर्तव्यमन्यत्र परिवर्जयेत्"।

तिथिभेदेन पूर्व्वादिदिङ्मुखगृहारम्भनिषेधमाह मु०चि० 'पूर्णेन्दुतः प्राग्वदनं नवम्यादिषूत्तरास्यन्त्वथ पश्चिमास्यम्। दर्शादितः शुक्लदले नवम्यादौ दक्षिणास्यं न शुभं वदन्ति" पी० "पूर्णेन्दुतः पूर्णिमातः कृष्णाष्टमीपर्यन्तं प्राङ्मुखं गृहं शुभं न वदन्ति। कृष्णनवमीतश्चतुर्दशीपर्यन्तं क्रियमाणं गृहमुत्तरास्यं न शुभम्। अथ दर्शादितः शुक्लाष्टमीपर्यन्तं पश्चिमास्यं गृहं न शुभम्। शुक्लनवमीतश्चतुर्दशीपर्य्यन्तं दक्षिणास्यं गृहं न शुभं वदन्ति। तासु तिथिषु तत्तद्दिङ्मुखं गृहं न कर्त्तव्यम् इति वाक्यार्थः फलितः। यदुक्तं व्यवहारसमुच्चये 'पूर्णिमातोऽष्टमीं यावत् पूर्वास्यं वर्जयेद्गृहम्। उत्तरास्यं न कुर्वीत नवम्यादिचतुर्दशीम्। अमावास्याष्टमीं यावत्पश्चिमास्यं विवर्जयेत् नवम्यादौ दक्षिणास्यं यावत् शुक्लचतुर्दशीमिति"

दिग्भेदेन द्वारनक्षत्राण्याह "कृत्तिकाद्याः सप्त पूर्वे मघाद्याः सप्त दक्षिणे। मैत्राद्याः पश्चिमे सप्त धनिष्ठाद्यास्तथोत्तरे। सम्मुखे चन्द्रे स्वामिभयं कर्मकर्त्ता च पृष्ठके। दक्षिणे च धनं दद्याद्वामे स्त्रीसुखसम्पदः। स्तम्भोपलक्ष्यकार्येषु यत्र ऋक्षेषु चन्द्रमाः। मनाकारसप्तके देयं कृत्तिकादिकमेव

च। अतः चन्द्रस्य वास्तोश्च ग्रथमे पृष्ठे न शस्यते। लग्नादष्टाहिवार्योऽत्र चन्द्रः सद्यःफलप्रदः। गृहे चन्द्रे सम्मुखस्थे पृष्ठस्थे न शुभं गृहम्। वामदक्षिणतः चन्द्रः प्रशस्तो वास्तुकर्मणि"

तत्र विहितनिषिद्धलग्नादिकमाह तत्रैव "चरलग्नं चरांशञ्च सर्वथा परिवर्जयेत्। अष्टमांशोपचयमे लग्ने वर्गे तथैव च। प्रारम्भणं प्रकुर्वीत मेषणं परिवर्जयेत्। पापैस्त्रिषडायगतैः सौम्यैः केन्द्रत्रिकोणगैः। निर्माणं कारयेद्धीमानष्टमस्थैः खलैर्न तिः। मनुजलग्ने सौम्यानां दृग्योगे योगतस्तथा। कुर्य्यं विद्वान्यलग्ने सौम्यग्रहयुतेक्षिते। जलाशयादिवास्तूनां प्रारम्भः शुभदः स्मृतः" अत्र शुभयोगास्तत्रैव "गुरुर्लग्ने रविः षष्ठे द्यूने७ सौम्ये सुखे४ सिते। तृतीयस्थेऽर्कपुत्रेऽत्र तद्गृहं तु शतायुषम्। भृगुर्लग्नेऽम्बरे१०सौम्ये लाभस्थाने११ च भास्करे। गुरुः केन्द्रगतो यत्र शतवर्षाणि तिष्ठति। हिबुके४ऽज्येऽम्बरे१० चन्द्रे लाभे११ च कुजभास्करौ। प्रारम्भः क्रियते यस्य अशीत्यायुः क्रमात् भवेत्। लग्ने भृगौ शुक्रगेऽज्ये५ षष्ठे भौमे सिते रवौ। यस्य गृहस्य प्रारम्भः स च तिष्ठेच्छतं समाः। लग्नस्थौ गुरुशुक्रौ चेत् रिपुहृराशिगते कुजे। सूर्ये लाभगते११ यस्य द्विशताब्दानि तिष्ठति। स्वोच्चस्थो वा भृगुर्लग्ने स्वोच्चे जीवे सुख४स्थिते। स्वोच्चे लाभगते११ मन्दे सहस्राणि समाः स्थितिः। स्वोच्चे स्वभवने सौम्ये लग्नस्थे वापि केन्द्रगैः। प्रारम्भः क्रियते यस्य शतद्वयं स तिष्ठति। हस्तोत्तरात्रयार्द्रेन्दुविष्णुधाहजलोडुषु। ८।१२।२१।२६।८।५।२२।४।२०। गुरुणा सहितेष्वेषु कृतं गेहं श्रिया युतम्। द्विदैवत्वाष्ट्रवारीश वस्त्रादिति मघाऽउडुषु। १६।१४।२४।६।७।२१। शुक्रेण सहितेष्वेषु कृतं धान्यप्रदं गृहम्। हस्ताश्विनत्वाष्ट्रधनपतुराधेन्द्रभेषु च १३।१२।१४।२।४।१८। बुधेन सहितेष्वेषु धनपुत्रसुखप्रदम्"। कुयोगास्तत्रैव "शत्रुक्षेत्रगतैः खेटैर्नीचस्थैर्वा पराजितैः। प्रारब्धं यस्य भवनं शश्वत्तस्य विनश्यति। एकोऽपि परभागस्थो दशमे सप्तमेऽपि वा। वर्णाधिपे बलैर्हीने तद्गृहं परहस्तगम्। पापान्तरगते लग्ने चन्द्रे सौम्ययुतेक्षिते। अष्टमस्थेऽर्कपुत्रे च वर्षोऽत्वश्चा-द्विहन्यते। मन्दे लग्नगते चैव कुजे सप्तमसंस्थिते। शुभैरवीक्षिते वापि शतवर्षाद्विहन्यते। लग्नगे क्षीणिनि जीवे अष्टमस्थाने च भूसुते। प्रारम्भः क्रियते यस्य शीघ्रं तस्य विनश्यति। दशापती बलैर्हीने वर्णनाथे तथैव च। नीचितवर्गगते सूर्ये न विदध्यात्कदाचन। पितृमूलेज्यभाग्यार्कपौष्णभेषु च १०।१९।८।११।१३।२७ यत् कृतम्। कुजेन सहितेष्वेषु गृहं दह्यतेऽग्निना। मूलञ्च रेवती चैव कृत्तिकाषाढमेव च। पूर्वफाल्गुनी हस्तो च मघा चैव तु सप्तकम्। एषु भौमेन युक्तेषु वारे तस्यैव वेश्म यत्। अग्निना दह्यते तच्च प्रत्नगामः प्रजायते। अग्निसमर्क्षगते सूर्ये चन्द्रे वा तत्र संस्थिते। निर्मितं मन्दिरं नूनमग्निना परिदह्यते। ज्येष्ठानुराधके चैव भरण्योक्षातिपूर्वभे। धनिष्ठास्वपि कार्येषु शनिक्लिष्टे हितस्य च। लपयो नामतः प्रोक्तो धनधान्यादिके गृहे। पुत्रो जातेऽथवा तस्मिन् दृष्यते यम-राक्षसैः। प्रासादेष्वेवमेव स्याद्वापीकूपेषु चैव हि। तथाविचार्य कुर्वीत गृहारम्भं शुभे शुभम्। माघन्दिनन्ति मकरालिकुलीरलग्ने, मेषे घटे धनुषि कर्कस्थ दीर्घकालम्। कन्याभाजे मिथुनगे ध्रुवमर्थलाभं ज्योतिर्विदः कलशसिंहवृषेषु सिद्धिम्। वायाज्ञे तु कृतं वास्तु कर्तुर्वित्तविनाशदम्। मठानिवासमपि तथा धन्वत्रयोर्नैव कारयेत्"। भावस्थग्रहफलानि तत्रैव "लग्नेऽर्के विप्रपातः स्यात्कोषहानिश्च शीतगौ। कुजे विषम्बराप्राप्ते दारिद्र्यं रविनन्दने। जीवे धर्मार्थकामाः स्युः पुत्रोत्पत्तिश्च भार्गवे। चन्द्रजे कृपणा सच्छिद्यावदायुः प्रवर्तते। द्वितयस्थे रवौ हानिश्चन्द्रे शत्रुभयं भवेत्। भूमिजे बन्धनं प्रोक्तं नानाविघ्नानि भानुजे। बुधे द्रविणसम्पत्तिर्गुरौ धर्माभिवर्द्धनम्। यथाकार्यविनोदेन भृगौ कामं प्रजेत् फलम्। तृतीयस्थेषु पापेषु सौम्येष्वेषु विशेषतः। सिद्धिः स्यादचिरादेव यथाभिलषितं प्रति। चतुर्थस्थानगे जीवे पूजा सम्पद्यते नृपात्। चन्द्रजे चार्थलाभः स्यात्कृमिलाभश्च भार्गवे। वियोगः सुहृदां भानौ बन्धभेदो महीसुते। बुद्धिनाशो निशानाथे सर्वनाशोऽर्कनन्दने। पञ्चमे तु सुराचार्ये चित्तो बहुधनागमः। शुक्रे पुत्रसुखावाप्ती रत्नलाभस्तथेन्दुजे। सुतदुःखं सहस्रांशौ शशाङ्के कलहः स्मृतः। भौमे कार्यविरोधः स्यात्सौरौ बन्धुविमर्द्दनम्। षष्ठस्थानगते सूर्ये रोगनाशं विनिर्दिशेत्। चन्द्रे वृद्धिः कुजे प्राप्तिः सौरौ शत्रुक्षयः। गुरौ धर्मोदयः प्रोक्तो भृगौ विद्यागमो भवेत्। सर्वकामार्थकोषस्थं नक्षत्रपतिनन्दने। सप्तमस्थानगे जीवे

बुधे दैत्यपुरोहिते । गजवाजिधरित्रीणां क्रमाल्लाभं विनिर्दिशेत् । भास्करे कीर्त्तिभङ्गः स्यात् कुजे विपद्मादिशेत् । हिमगौ क्लेश आयासः सौरौ सर्व्व धनक्षयः । पतङ्गे पङ्कजातस्थे भौमे सौरौ च तन्-भयम् । चन्द्रे रोगविवृद्धिः स्यात् कुजे शोकागमो भवेत् । बुधे मानधनप्राप्तिर्जीवे च विजयो भवेत् । शुक्रे स्वजनभेदः स्याच्छ्रन्मत्तस्यापि देहिनः । पाताले नवमस्थाने विद्यालोभाभिनन्दनम् । बुधे विविध-भोगाप्तिर्जीवे विजयो भवेत् । चन्द्रे मातृभयः प्रोक्तो धर्म्महानिश्च भास्करे । कुजे चार्थभयं विद्या-द्रविजे धर्म्मदूषणम् । दशमस्थानगे शुक्रे शयनासन विक्षयः । सुराचार्य्ये मङ्गलौख्यं विजयः स्त्रीधनं बुधे । मार्त्तण्डे च सुहृद्वृद्धिस्तथा शोकविवर्द्धनम् । भौमे रत्नागमः प्रोक्तः शनौ कीर्त्तिविलोपनम् । लाभस्थानेषु सर्व्वेषु लाभस्थानं विनिर्दिशेत् । व्यय-स्थानेषु सर्व्वेषु विनिर्दिष्टो व्ययः सदा । लोके पूर्व्वफलः प्रोक्तः पादोनः सर्व्वगो ग्रहः । त्रिकोणेऽर्द्धफलदः पादं मित्रपदाश्रितः । समर्क्षे रिपुराशौ च समकष्टफलो ग्रहः । नीचस्थो विफलो ह्यस्तगोऽसत्फलदः शुभः" ।

गृहारम्भे रव्यादिगोचरादिशुद्धिफलादि बा॰ता॰

"गोचराष्टकवर्गाभ्यां लग्नेशं विचिन्तयेत् । दशा चा-न्तर्दशादिश्च विचार्य्य सत्ता कर्म्मणि । गुरुशुक्रबले विप्रात् सूर्य्यभूमिजयोस्तथा । शशिसौम्यबले सौरि-बले वर्णानुपूर्व्वशः । गृहारम्भं प्रकुर्व्वीत वर्णनाथबले सति । सर्व्वेषामपि वर्णानां सूर्य्यचन्द्रबलं स्मृतम् । निधनस्थे रवौ स्वामी पीड्यते गृहिणी विधौ । शुक्रेण पीड्यते लक्ष्मीर्जीवेन सुखसम्पदः । बुधेन पुत्रपौत्राश्च भौमेन भ्रातृबान्धवाः । सौरिणा दासवर्गाश्च पीड्यन्ते नात्र संशयः । विशेषेण तु सूर्य्यस्य बलं प्रोक्तं गृहे बुधैः । सर्व्वेषामेव वर्णानां रविशुद्धिर्वि-धीयते । दशापतौ हीनबले वर्णनाथे तथैव च । पी-डितर्क्षगते सूर्य्ये न विदध्यात् कदाचन । प्रथमकोष्ठगे रोगं द्वितीये चार्थनाशनम् । तृतीये धनलाभं च च-तुर्थे भयदो रविः । पञ्चमे पुत्रलाभं च षष्ठे नाशाय शत्रुते । कलिकष्टं सप्तमे सूर्य्ये मृत्युमष्टमगेहगे । नवमे धर्म्मनाशाय दशमे कर्म्मसंयुतिः । एकादशे भवे-ल्लाभो द्वादशे च धनक्षयः । पुत्रे५ द्वितीये द्यूने७ च ऽर्के मध्यफलो रविः । द्वितीयपुत्राद्यूनदशमतविदशाद्दात् परः शुभः । वक्रगा नीचराशिस्थाः वैरराशौ पराजिताः । हृस्वा बालाभावस्था वक्रगाश्चातिचारिणः । रिपुदृष्टि वशंगता उल्कापातेन दूषिताः । न फलन्ति ग्रहा गेहप्रारम्भे तान् प्रपूजयेत्" ।

गृहारम्भे खातारम्भोपयोगिनक्षत्राण्याह मायूखः ।

"अधोमुखैर्भैर्विदधीत खातं शिलास्तथा चोर्द्ध्वमुखैश्च पट्टम् । तिर्य्यङ्मुखैर्द्वारकपाटदानं गृहप्रवेशो मृदुभिर्ध्रुवैश्च"

अधोमुखादिनक्षत्राण्याह पी॰धा॰ गरुड़पु॰

"भरणी कृत्तिकाऽश्लेषा मघामूलविशाखिकाः । तिस्रः पूर्व्वास्तथा चैव अधोवक्त्राः प्रकीर्त्तिताः । वापीकूप-तडागादिखननं च तृणादिकम् । देवतागारखननं निधानखननं तथा । गणितं ज्योतिषारम्भं खनी विलप्रवेशनम् । कुर्य्यादधोगतान्येव कार्य्याणि वृषभध्वज ! । रोहिण्यार्द्रा तथा पुष्यो धनिष्ठा चोत्तरात्रयम् । वारुणं श्रवणं चैव नव चोर्द्धमुखाः स्मृताः । एषु रा-ज्याभिषेकं च पट्टबन्धं च कारयेत् । ऊर्द्धमुखासु चिह्न-तानि सर्व्वाण्येषु च कारयेत् । रेवती चाश्विनी चित्रा स्वाती हस्तः पुनर्व्वसुः । अनुराधा मृगः ज्येष्ठा एताः पार्श्वमुखाः स्मृताः । गजोष्ट्राश्वबलीवर्द्ददमनं महिषस्य च । बीजानां वपनं कुर्य्याद्गमनागमनादिकम् । चक्र-यन्त्र रथादीनां नावादीनां प्रवाहनम् । पार्श्वेषु यानि कर्म्माणि कुर्य्यादेतेषु तानि च"

गृहभेदे द्वारनिर्माणाय सफलं द्वारचक्रमाह मु॰चि॰

"सूर्य्यर्क्षाद्युगभैः शिरस्थ फलं लक्ष्मीस्ततः कोणभैर्नो-गेहहसनं ततो गजमितैः शाखासु सौख्यं भवेत् । देह-ल्यां गुणभैर्मृतिर्गृहपतेर्मध्यस्थितैर्वेदभैः सौख्यं चक्र-मिदं विलोक्य सुधिया द्वारं विधेयं शुभम्" मू॰

"द्वारस्य चत्वारः पाषाणा आवश्यकाः । द्वौ जङ्घाभो-भावेनावस्थितौ समावल्पपरिमाणौ । तत्र उत्तरङ्ग इत्यूर्द्ध्वस्थितस्य संज्ञा । अधोवस्थितस्य तु देहलीति सर्व्वसाधारणं नाम । द्वौ पार्श्वयोः स्थितौ महापरिमाणौ शाखासंज्ञौ (बाजू) इति भाषया द्वयोरपि संज्ञा एवं दीर्घचतुरस्रद्वारं भवति । पाषाणाभावे तु काष्ठादेरपि नियमः । तत्र द्वारे विलोकिते सूर्य्याधिष्ठितनक्षत्राद्युग-भैश्चतुर्भिर्नक्षत्रैः शिरस्थस्थितैः सद्भिः लक्ष्मीप्राप्तिरूपं फलं स्यात् । ततस्तदग्रिमैर्नागैः कोणभैर्द्वयोरव-स्थिता चतुःकोणेष्वस्थितैरष्टसंख्यकैर्नक्षत्रैरुद्वसनं तत् द्वारगृहं सर्व्वदा जनवासरहितं स्यात् । ततस्तदग्रिमे

मे चमितेरष्टाभिर्भैः शाखाह्व तत्रावस्थितैर्गृहस्वामिनः सौख्यरूपं फलं स्यात्। ततस्तदग्रिमैर्नक्षत्रैस्त्रिभिर्नक्षत्रैर्द्वारस्थैरवस्थितैर्गृहपतेर्मृतिः स्यात्। ततस्तदग्रिमैर्वेदभैश्चतुर्भिर्नक्षत्रैर्मध्यस्तम्भेऽवकाशे स्थितैः सौख्यं स्यात्। फलितार्थमाह। चक्रमिति। इदं द्वारचक्रं विलोक्य सुधिया शुभं शुभफलदं द्वारं विधेयं कर्त्तव्यम्। तदुक्तं ज्योतिर्निबन्धे "द्वारचक्रं प्रवक्ष्यामि भाषितं विश्वकर्म्मणा। सूर्य्यभाद्भचतुष्कं तु द्वारस्योपरि विन्यसेत्। द्वे द्वे कोणे च दातव्ये शाखायुग्मे द्वयं द्वयम्। अधश्च त्रीणि देयानि वेदा मध्ये प्रतिष्ठिताः। राज्यं स्यादूर्द्ध्वनक्षत्रे कोणेषूद्वसनं भवेत्। शाखायां लभते लक्ष्मीमधस्थैव मृतिं लभेत्। मध्यमेषु प्रभेष्वेषु सौख्यं चिन्तनीयं सदा बुधैरिति" अथ द्वारस्थापनम् "द्वारस्थापननक्षत्राण्युच्यन्तेऽश्विनी चोत्तरा। हस्तापुष्यश्रुतिमृगाः सुरैरेताः प्रकीर्त्तिताः। स्वाती पूर्णा च रोहिण्यां द्वारशाखावरोपणमिति" ज्योतिर्निबन्धेऽभिहितत्वात्तेऽपि ग्राह्याः। तिथयोऽपि तत्रैवाभिहिताः "पञ्चमी धनदा चैव मुनिनन्दवसौ शुभम्। प्रतिपत्सु न कर्त्तव्यं कृते दुःखमवाप्नुयात्। द्वितीयायां द्रव्यहानिः पशुपुत्रविनाशनम्। तृतीया रोगदा ज्ञेया चतुर्थी भङ्गकारिणी। कुलक्षयं तथा षष्ठी दशमी धननाशिनी। विरोधकृदमा पूर्णा न शाखाद्वारावरोपणमिति" एवं सति विहिततिथिं विहाय विहिततिथिषु विहितभेषु च तत्रापि चक्रशुद्धेषु भेषु द्वारं विहितं शुभफलदात् स्यादिति निष्कृष्टोऽर्थः" मी०धा०

तत्प्रवेशकालमाह मु०चि० "सौम्यायने ज्येष्ठतपोऽन्त्यमाधवे यात्रानिवृत्तौ नृपतेर्नवे गृहे। स्याद्वेशनं द्वाःस्थमृदुध्रुवोडुभिर्जन्मर्क्षलग्नोपचयोदये स्थिरे" (१) मू० "जीर्णे गृहेऽग्न्यादिभयान्नवेऽपि मार्गोर्जयोः श्रावणिकेऽपि सत् स्यात्। वेशोऽम्बुपेज्यानिलवासवेषु नावश्यमस्तादिविचारणात्र। (२) मृदुध्रुवक्षिप्रचरेषु मूलभे वास्त्वर्च्चनं भूतबलिञ्च कारयेत्। त्रिकोणकेन्द्रायधनत्रिगैः शुभैर्लग्ने त्रिषष्ठायगतैश्च पापकैः। (३) शुद्धाम्बुरन्ध्रे विजनुर्भमृत्यौ व्यर्कारिक्ताचरदर्शचैत्रे। अग्रेऽम्बुपूर्णं कलशं द्विजांश्च कृत्वा विशेद्वेश्म भकूटशुद्धम्। (४) वामो रविर्मृत्युसुतार्थलाभतोऽर्के पञ्चमे प्राग्वदनादिमन्दिरे। पूर्णातिथौ प्राग्वदने गृहे शुभो नन्दादिके याम्यजलोत्तरानने। (५) वह्न्यो भूरविभात् प्रवेशसमये कुम्भेऽग्निदाहः कृताः४ प्राच्यामुद्वसनं कृता४ याम्यगता लाभः कृताः४ पश्चिमे। श्रीर्वेदाः कलिरुत्तरे युगमिता गर्भे विनाशो गुदे रामाः३ स्थैर्यमतः स्थिरत्वमनलाः३ कण्ठे भवेत्सर्व्वदा" (६) मू०

"तत्रापूर्वप्रवेशसपूर्वप्रवेशयोः कालशुद्ध्यादिकमिन्द्रवंशाच्छन्दसाह सौम्यायने इति। एतेषु सौम्यायन इत्यादिकेषु पदार्थेषु सत्सु नृपतेर्यात्रानिवृत्तौ अथवा नवे नूतनोत्थापिते गृहे प्रवेशनं स्यात्। सौम्यायने उत्तरायणे। अत्र गुरुशुक्रास्तादिको दोषो याम्यारामतडागेत्यादिनोक्त इति न पुनरुक्तः। एवं नीचोपगास्वप्रतिष्ठेत्यादिना दक्षिणायननिषेधोऽपि। अतःपरिशेषात्सौम्यायनग्रहणे सिद्धे तदुक्तिर्मन्दबुद्धीनां शीघ्रप्रतिपत्त्यर्था। उक्तं च वशिष्ठेन "अथ प्रवेशो नवसद्मनस्तु सौम्यायने जीवसिते बलाढ्ये" इति बलाढ्येऽत्र उदिते। नारदेनापि "अथ सौम्यायने कार्य्यं नववेश्मप्रवेशनम्। राज्ञां यात्रानिवृत्तौ वेति" केवलायां भूमौ क्रीतायां प्राप्तायां वा स्वतःसिद्धायां चोत्थापितं गृहं नूतनमित्युच्यते। ज्येष्ठेति ज्येष्ठमाघफाल्गुनवैशाखमासेष्वेव सत्यप्युत्तरायणे प्रवेशनं शुभम्। यदाह नारदः "माघफाल्गुनवैशाखज्यैष्ठमासेषु शोभनः। प्रवेशो मध्यमो ज्ञेयः सौम्यकार्त्तिकमासयोरिति" सौम्यो मार्गशीर्षः। मध्यमोक्तिरापत्कालविषया। चान्द्रमासफलमाह वशिष्ठः "माघेऽर्थलाभः प्रथमप्रवेशे पुत्रार्थलाभः खलु फाल्गुने च। चैत्रेऽर्थहानिः धनधान्यलाभो वैशाखमासे, पशुपुत्रलाभः। ज्यैष्ठे, च मासेषु परेषु नूनं हानिप्रदः शत्रुभयप्रदश्च"। "शुक्ले च पक्षे सुतरां विवृद्ध्यै कृष्णे तु यावद्दशमी च तावत्" इत्याद्युक्तेरेव पक्षफला पक्षविशुद्धिर्नोक्ता तिथिवारशुद्धिवाम्ये वक्ष्यते। वशिष्ठेन तु गृहप्रवेशे मीनमासमप्युक्तं दूषितं यथा "मृगादिषड्राशिषु संस्थितेऽर्के नवप्रवेशः शुभदः सदैव। कुम्भं विनाशाय्यपि केचिदूचुर्न मीनमिष्टं खलु सन्निवेशे। इति तत्त्वार्थः। नूतनगृहप्रवेशो मकरादिषट्काभिसंस्थिते सूर्य्ये शुभफलदो भवति तत्रापि माघादिषु कुम्भरहितेषु चतुर्षु मासेषु शुभतरः ननु "अथ प्रवेशो नवसद्मनश्च सौम्यायने" इति स्वयं प्राक् सौम्यायन इत्युक्तत्वात् किमिति चेत् तत् पुनरुक्तमित्यत आह। कुम्भं विनेति। सत्यप्युत्तरायणे कुम्भसंक्रान्तौ नूतनगृहप्रवेशो न भवतीत्येतदर्थं पुनरुक्तमित्यर्थः। नन्विदं

पूर्वापरविरुद्धम् । तथाहि "माघेऽर्थलाभः प्रथमः प्रवेशः" इत्यादिना माघफाल्गुनयोश्चान्द्रमासयोः शुभफलाभिधानात्तत्रैव च कुम्भसंक्रान्तिसद्भावाद्वयोरन्यतरस्याशुभत्वं प्रतिपाद्यते । उभयमासनिर्मुक्तः कुम्भस्तु नास्त्येवेति चेत् । उच्यते । सन्ति हि द्विविधाश्चान्द्रामासाः शुक्लादयः कृष्णादयश्चेति । तत्र फाल्गुनपूर्णिमोत्तरमासस्य कृष्णादिमासगणनया चैत्रत्वात्तस्य च विरुद्धफलत्वात्तद्विषयकोऽयं कुम्भसंक्रान्तिनिषेधः । चान्द्रमासस्य शुक्लादित्वाद्यभिधायकानि वाक्यानि गृहारम्भप्रकरणेऽप्यभिहितानि अयमपि निषेधो मासस्य कृष्णादित्वे ज्ञापकः । अथ कर्कादिसंक्रान्तिषु मतान्तरमाहान्येष्वपीति केचिदाचार्या अन्येष्वपि कर्कादिषड्राशिस्थिते सूर्येऽपि नवगृहप्रवेशः कार्य इत्यूचुः । तदेतद्द्वन्द्वसौपूर्विकगृहप्रवेशविषयम् । तदुक्तं तत्रैव "नवप्रवेशे त्वथ कालशुद्धिर्न द्वन्द्वसौपूर्विकयोः कदाचिदिति" । नूतनस्यागारप्रवेशविषयं वा । तदुक्तं ज्योतिःप्रकाशे "गृहारम्भोदितैर्मासैर्धिष्ण्यैर्वारैर्विशेद्गृहम् । विशेत्सौम्यायने हर्म्यं तृणागारं तु सर्वदेति" अतएव "कुलीरकन्यकाकुम्भे दिनेशे न विशेद्गृहम् । ग्रामं वा नगरं वापि पत्तनं वा सुराधिपेति" गुरुवाक्यमप्येतेन व्याख्येयम् । ननु पौषचैत्रादिषु विरुद्धफलेषु चान्द्रमासेषु विहितसंक्रान्तिचेत्तदा नूतनगृहप्रवेशः कार्यो वा नवेत्यत आह न सौरमिति यत्तु निश्चये न सौरं मानं तत् प्रवेशे नेष्टं न शुभफलदम् । विरुद्धशुभफलयोश्चान्द्रसौरमासयोः साहित्ये विहितचान्द्रमासैरेव गृहप्रवेशः कार्य इत्यलमतिप्रसङ्गेन । द्वाःस्थेति । द्वाःस्थनक्षत्राणि स्वद्वारस्थे उक्तानि । मृदूनि ध्रुवाणि चोडूनि प्रसिद्धानि । द्वाःस्थानि च तानि मृदुध्रुवोडूनि चेति कर्मधारयः । तादृशैर्भैः प्रवेशनं हितं स्यात् । अयमर्थः यस्मिन् गृहे प्रवेशः कर्तुमिष्यते तस्य द्वारं यद्दिगभिमुखं तद्दिक्नक्षत्रैर्विहितैः प्रवेशः कार्यः । यदाह वशिष्ठः "यद्दिग्द्वारं मन्दिरं तद्दिगृक्षैः स्यात् संप्रवेशो न सर्वैरिति" तन्नक्षत्राण्याह स एव "चित्रोत्तराधातृशशाङ्कमित्रवस्वम्बुपाशीश्वरभेषु १४।१२।२१।१६।४ ५।११।७।२२।२३।२४ नूनम् । आयुर्धनारोग्यसुतप्रपौत्रसत्कीर्तिदः स्यात्त्रिविधः प्रवेशः" इति । नारदोऽपि "धनिष्ठार्क्षेषु २३।८।२७ वरुणत्वाष्ट्रमित्रस्थिरोडुषु २४।१४।१७।४।१२।२१।२६ । शुभः प्रवेशो देवेज्यशुक्रयोर्दृश्यमानयोरिति" । अत्र पुष्यधनिष्ठाशततारकाग्रहणं जीर्णगृहप्रवेशविषयम् । उक्तञ्च ज्योतिःप्रकाशे "प्रवेशो नूतने हर्म्ये ध्रुवैर्मैत्रैः सुखाप्तये । पुष्यस्वातीयुतैस्तैश्च जीर्णे स्याद्वासवद्वये" इति । एतदुपलक्षणमग्रिमपद्ये वक्ष्यति । कलशमेवाशयं मनसि निधायाह श्रीपतिः "शुभः प्रवेशो मृदुभिर्ध्रुवाख्यैः क्षिप्रैश्चरैः स्यात् पुनरेव यात्रा । उग्रैश्च मिश्रैर्दारुणभैः कुमारो राज्ञां विनाशाय विनाशमेति" "कृत्तिकासु भवनं कृशानुना दह्यते प्रविशतां न संशयः । तन्मुखं च सदनं हि तत्क्रमद्वारभेषु शुभकृत् प्रवेशनमिति" वशिष्ठोऽपि "अर्कादितोयानिलदस्रविष्णु १३।७।१५।२।२२ भगे प्रविष्टं नवमन्दिरं यत् । अब्दत्रयात्तत्परहस्तयातं शेषेषु (विहितभिन्नेषु) धिष्ण्येषु च वत्सरं स्यादिति" प्रवेशलग्नान्याह जन्मर्क्षेति । जन्मर्क्षं जन्मराशिः जन्मलग्नं च प्रसिद्धम् । ताभ्यामुपचये तृतीयषष्ठैकादशदशमस्थेष्वेषु तथा स्थिरराश्युभयराशिषु लग्नगतेषु सत्सु नवगृहप्रवेशनं शुभम् । यदाह वशिष्ठः "कर्तुर्विलग्नादथ जन्मराशेर्लग्नस्थितो राशिरिति प्रदिष्टः । निस्वोऽभिदारिद्र्ययशस्कराश्च सुहृत् सुखघ्नो रिपुनाशदश्च । कलत्रहन्ता निधनप्रदश्च रोगप्रदः सिद्धिकरोऽर्थदश्च । क्रमाच्च वैराग्यदः क्रमेण सदैव नूनं त्रिविधः प्रवेशः" इति । अतो निष्कृष्टमर्थमाह गृहप्रवेशे राजमार्तण्डः "कर्तुर्भोपचयगाश्च विलग्ने राशयः शुभफलाय भवन्तीति" नारदोऽपि "कर्तुर्जन्मभलग्ने वा ताभ्यामुपचयेऽपि वा । प्रवेशलग्ने स्याद्वृद्धिरन्यथे शोकनिःस्वनः" इति । पुनर्वशिष्ठः "सौम्ये स्थिरे भे शुभदृष्टयुक्ते लग्नेऽथ वा द्व्यङ्गगृहे विलग्ने" इति । सौम्ये सौम्यग्रहयुक्ते । द्व्यङ्गगृहे द्विस्वभावराशौ । अत्र विवाहप्रकरणोक्ता एकविंशतिविधा दोषा वर्ज्या इत्यपि ध्येयम् । एकविंशतिदोषानुपक्रम्य वशिष्ठेनोक्तम् "कर्तुर्नाशो गृहारम्भे प्रवेशे पतिनाशनम्" इति (१)। अथ जीर्णगृहादिविषयके प्रवेशे विशेषमिन्द्रवज्रयाह जीर्णे पुरातनेऽन्यनिर्मिते गृहेऽथवा सिद्धएव नवेऽग्न्यादिभयात् अग्निकृतं भयं दाहः । आदिशब्देन वज्रवृष्टिपातभयं राजकोपोऽपि । इत्याद्युपद्रवैः पतिते गृहे पुनरपि समाकृते उत्थापिते गृहेऽपि प्रागुक्ताः सर्वेऽपि मासकालादयो गृहप्रवेशे ज्ञेयाः । किन्तु । मार्गो

र्थयोः मार्गशीर्षकार्त्तिकयोश्च श्रावणेऽपि श्रावणे नास्ति दोषः प्रवेशः सन् शुभफलदः स्यात्। यदाह सनत्कुमारः "गृहारम्भोदितैर्मासैर्विशेद्धीरो विशेद्गृहमिति" अत्र सामान्यतो गृहारम्भोदिता मासा गृहप्रवेशेऽभिहिताः" ते चेमे। "सौम्यफाल्गुनवैशाखमाघश्रावणकार्त्तिकाः। मासाः स्युर्गृहनिर्माणे पुत्रारोग्यधनप्रदाः" इति नारदोक्तेः मार्गशीर्षफाल्गुनवैशाखमाघश्रावणकार्त्तिका विहिताः। तत्र उत्तरायणे एव गृहप्रवेशस्य वाक्यान्तरेण विहितत्वात् श्रावणकार्त्तिकमार्गशीर्षाणामुत्तरायणत्वाभावाद्विरोधेन नूतनजीर्णगृहप्रवेशाभ्यां व्यवस्था कथं? प्रागभिहितनारदवाक्येनोत्तरायणसाहचर्येण नूतनगृहप्रवेशस्तुपूर्वगृहप्रवेशयोर्विधानात् "गृहारम्भोदितैर्मासैः" इत्यनेन तु सामान्यतस्त्रिविधस्यापि गृहप्रवेशस्याभिधानादुत्तरायणीयामासास्त्रिविधगृहप्रवेशे शुभाः दक्षिणायनीया मासाः श्रावणादयस्तु जीर्णगृहप्रवेशविषयाः। अतएव नारदो मार्गशीर्षकार्त्तिकयोर्नूतनगृहप्रवेशे मध्यमत्वमाह अर्थादेव जीर्णगृहप्रवेशे उत्कृष्टत्वमध्यवसीयते। अम्बुपेति अम्बुपः शततारका ऐन्द्रः पुष्यः। अनिलः स्वाती वासवं धनिष्ठा एष्वपि भेषु जीर्णगृहेऽग्न्यादिभयान्नवेऽपि गृहे प्रवेशः शुभः प्राक्पद्योक्तेषु तु भेषु शुभ एवेति कैमुतिकन्यायादवगम्यते। यदुक्तं ज्योतिःप्रकाशे "प्रवेशो नूतने हर्म्ये ध्रुवमैत्रैः सुखाप्तये। पुष्ये स्वाति धनिष्ठैश्च जीर्णे स्याद्वासवद्वये" इति। नावश्यमिति अत्रैवंविधे जीर्णे गृहे अग्न्यादिभयान्नवेऽपि गृहेऽवश्यमस्तादिविचारणा शुक्रास्तगुर्वस्तबाल्यवार्द्धक्यसिंहस्थगुरुमकरस्थगुरुलुप्तसंवत्सरादीनां दोषाणां विचारणा विचारो नास्ति। अस्तादयः कालदोषाःसन्तु वा मा वा तथापि गृहप्रवेशः कार्यः। परन्तु सोऽपि यथाकथञ्चित्पञ्चाङ्गशुद्धिमात्रमङ्गीकृत्य विहितनक्षत्रेष्वेव कार्यः। वास्तुपूजा त्वेवंविधेऽपि गृहप्रवेशे भवतीत्यपि ध्येयम् यदुक्तं ज्योतिःप्रकाशे "नित्ययाने गृहे जीर्णे प्राशने परिधानके। वधूप्रवेशे माङ्गल्ये न मौढ्यं गुरुशुक्रयोरिति" वशिष्ठेनाप्युक्तम् "नवप्रवेशे त्वथ कालशुद्धिर्न द्वन्द्वसौपूर्विकयोः कदाचिदिति" अस्यार्थः। नूतनगृहप्रवेशे कालशुद्धिर्विचार्या। द्वन्द्वं द्वन्द्वाभयाख्यो गृहप्रवेशः सौपूर्विको राज्ञो यात्रासमाप्तौ गृहप्रवेशः। तादृशयोर्गृहप्रवेशयोः कालशुद्धिः कदाचिदपि नापेक्षिता।

सति यथात्वे सुखेनास्तु। किन्तु प्रवेशदिनीयपञ्चाङ्गशुद्धिसहिते शुभलग्ने गृहप्रवेशः कार्यः। पूर्वस्मिन्नाद्ये नूतने प्रवेशे यथा वास्तुपूजा तथा द्वन्द्वसौपूर्विकयोरपि कार्येत्यर्थः। नारदस्तु यात्रानिवृत्तिप्रवेशे कालशुद्धिरपेक्षितैवेत्याह तद्वाक्यं प्रागभिहितम्। तदेतयोर्वाक्ययोरावश्यकाऽनावश्यकविषयत्वेन व्यवस्था। त्रयाणां गृहप्रवेशानां लक्षणमुक्तं वशिष्ठेन "अपूर्वसंज्ञः प्रथमः प्रवेशो यात्रावसाने तु सपूर्वसंज्ञः। द्वन्द्वाभयस्त्वग्निभयादिजातः प्रवेश एवं त्रिविधः प्रदिष्टः" इति। एतद्व्याख्यानं यात्रानिवृत्ताविति पद्यव्याख्यातावसरे तत्रत्य एवावधार्यम्। अत्रेदं ध्येयम् त्रिविधेऽपि प्रवेशे प्रवेशदिनीयनक्षत्रं क्रूराक्रान्तं क्रूरविद्धं वा नक्षत्रं सर्वथा वर्ज्यमिति। उक्तञ्च वशिष्ठेन "क्रूरग्रहाधिष्ठितविद्धभं च विवर्जनीयं त्रिविधप्रवेशे" इति। (२) "अथ गृहप्रवेशदिनात् प्राक्तन्यां वास्तुपूजां विदध्यादित्युपजातिकापूर्वार्द्धेनाह मृदुध्रुवेति। मृदूनि ध्रुवाणि क्षिप्राणि चराणि नक्षत्राणि प्रसिद्धानि मूलभं च एषु षोडशसु भेषु नक्षत्रेषु वास्तोः वास्तुपुरुषस्यार्चनं भूतबलिं च कारयेत्। गृहपतिर्वास्तुपूजां कुर्यात्। पुरोहितो गृहपतिं वास्तुपूजादिकं कारयेत्। हृक्रोरन्यतरस्यामिति णौ कर्त्तुः कर्मत्वम्। यदाह काश्यपः "चित्राशतभिषास्वाती हस्तः पुष्यः पुनर्वसुः। रोहिणी रेवती मूलं श्रवणोत्तरफाल्गुनी। धनिष्ठा चोत्तराषाढा तथा भाद्रोत्तरान्विता। अश्विनी मृगशीर्षं च अनुराधा तथैव च। वास्तुपूजनमेतेषु नक्षत्रेषु करोति यः। स प्राप्नोति नरो लक्ष्मीमिति प्राह पराशरः" इति। वास्तुपूजाप्रकारमाह। वशिष्ठः "निर्माणे मन्दिराणां च प्रवेशे त्रिविधेऽपि वा। वास्तुपूजा तु कर्त्तव्या यथासौ कथयाम्यतः। गृहमध्ये हस्तमात्रं समन्तात्तण्डुलोपरि। एकाशीतिपदं कार्यं लिखेत्तुल्यं सुशोभनम्। एकद्वित्रिपदाः पञ्चचत्वारिंशत् सुरार्चिताः। द्वात्रिंशद्बाह्यतो वक्ष्यमाणाश्चान्तस्त्रयोदश। तेषां स्थानानि नामानि वक्ष्यामीश्वरकोणतः। तत्राग्निः प्रथमः कोणस्थस्त्वसौ चैकपदेश्वरः। तथा द्वितीयः पर्जन्यश्चासावेकपदेश्वरः। जयन्तेन्द्रार्कसत्याख्या भृशश्च द्विपदेश्वराः। आकाशवायू परतः क्रमादेकपदेश्वरौ। एवं प्राच्यां नव ख्याता स्त्वेवमेवान्यदिक्षु च। आद्यश्चान्त्यावेकपदौ द्विपदाः पञ्च मध्यमाः। पूषाद्याश्च यमान्ताः (पितृगणा-

ईशान्ताः) क्रूरराक्षसभावगाः । आद्यन्तावेकपदौ द्विपदाः पञ्च मध्यगाः । अन्तौ पितृगणाधीशात् रोगान्ताः पश्चिमेश्वराः । आद्यन्तौ द्वावेकपदौ द्विपदाः पञ्च मध्यगाः । रोगाद्दिगन्तसुराः षट् सौम्यादिषि क्रमात् । तत्राधस्त्वष्टकोणेष्वीशानादिषु च क्रमात् । आपः सावित्रजयरुद्राश्चैकपदेश्वराः । मध्ये नवपदो ब्रह्मा तत्रैशानादिकोणगाः । आपवत्सोऽथ सविता विबुधाधिपसंज्ञकः । राजयक्ष्मा च चत्वारः सुराश्चैकपदेश्वराः । ब्रह्मणः पूर्वतो दिक्षु त्रिपदाश्चार्यमा क्रमात् । सवित्रा च विवस्वांश्च मित्रः पृथ्वीधरः क्रमात् । अन्तस्थेषु देवेषु स्थापितेष्वीदृशं भवेत् । कोणेषु पञ्च पञ्चैव (२०) चतुष्कैकपदाः सुराः । प्रागादिदिक्षु द्विपदाः पञ्च पञ्च ४० यथाक्रमम् । ब्रह्मणः ६ पूर्वतो दिक्षु त्रिपदास्तु चतुर्गताः १२। हिरण्यरेताः पर्जन्यो जयन्तः पाकशासनः । सूर्यः सत्यो भृशाकाशौ वायुः पूषा च वैतथः । गृहक्षतः पितृपतिर्गन्धर्वौ भृङ्गराजकः । मृगः पितृगणाधीशस्तथा दौवारिकाह्वयः । सुग्रीवः पुष्पदन्तश्च जलाधीशो निशाचरः । शोषः पापश्च रोगोऽहिर्मुख्यो भल्लाट एव च । सोमसर्पौ दितिर्दितो द्वात्रिंशदमराः स्मृताः । आपश्चैवापवत्सश्च जयो रुद्रस्तथैव च । मध्ये नवपदो ब्रह्मा तस्मै तत्र समीपतः । प्राच्यां ह्यन्तरिता देवाः परितो ब्रह्मणः स्मृताः । अर्यमा सविता चैव विवस्वान् विबुधाधिपः । मित्रोऽथ राजयक्ष्मा च तथा पृथ्वीधरःक्रमात् । आपवत्सोऽष्टमः पञ्चचत्वारिंशत् सुरोत्तमाः । ज्ञात्वैवं स्थाननामानि ब्रह्मणा पहितावत्रयेत् । वास्तुतो वास्तुमन्त्रेण गन्धमाल्यादिभिः । सर्वेषामेवेहापि अथवा स्वस्वनामभिः । प्रणवाद्यं नमोऽन्तं च दद्याद्धूपदीपफलैः सह । अपूपैर्भूरिनैवेद्यैः पाद्यैः अर्घ्यं समर्पयेत् । ताम्बूलं च ततो दद्याद्देवेभ्यश्च पृथक् पृथक् । दत्त्वा पुष्पाञ्जलिं कर्त्ता प्रार्थयेद्वास्तुपूरुषम् ।" "एवं यः कुरुते सम्यग्वास्तुपूजां प्रयत्नतः । आरोग्यं पुत्रपौत्रादि धनधान्यं लभेन्नरः । वास्तुपूजामकृत्वा यः प्रविशेन्नवमन्दिरे । रोगान्नानाविधान् क्लेशानश्नुते सर्वसङ्कटम्"। (चतुःषष्टिपद वास्तुमण्डलम्) ह०प०५२ अ० यथा "अष्टाष्टकपदस्थ वा कृत्वा रेखाश्च कोणगामिनः । ब्रह्मा चतुःपदोऽस्याऽर्धपदा ब्रह्मकोणगाः । अष्टौ च बहिःकोणेष्वर्धपदास्तदुभयस्थिताः सार्धौ । उक्तेभ्यो ये शेषास्ते द्विपदा विंशतिस्तु च" ॥

सविस्तरं वास्तुयागतत्त्वे दृश्यम्)। केचित्तु पञ्चाङ्गशुद्धिमात्रयुक्ते पूर्वदिन एव वास्तुपूजामाहुः यदाह नारदः "विधाय पूर्वदिवसे वास्तुपूजां बलिक्रियामिति"। श्रीपतिरपि "अथ प्रवेशो नवमन्दिरस्य यात्रानिवृत्तस्य च भूपतीनाम्। सौम्यायने पूर्वदिने विधाय वास्त्वर्चनं भूतबलिं च सम्यगिति" अथ लग्नशुद्धिं तिथिशुद्धिं चोपजातिकोत्तरार्द्धेनेन्द्रवज्रया चाह। त्रिकोणे इति। शुभेति। नवमपञ्चमचतुर्थसप्तमदशमैकादशद्वितीयतृतीयस्थानानामन्यतमस्थानस्थैः शुभग्रहैः। पूर्णचन्द्रबुधगुरुशुक्रैरुपलक्षिते। अत्र चन्द्रस्य लग्नराहित्यं ध्येयं तथा तृतीयषष्ठैकादशस्थैः पापग्रहैरुपलक्षिते तथा अन्त्यं चतुर्थस्थानं रन्ध्रमष्टमस्थानं च। शुद्धे सर्वग्रहरहिते अन्त्यरन्ध्रे वर्जिताष्टमे लग्ने वेश्म गृहमाविशेत्। यदाह वशिष्ठः "केन्द्रत्रिकोणायधनत्रिधर्मैः शुभैस्त्रिषष्ठायगतैः खलैश्च। लग्नान्त्यषष्ठाष्टमवर्जितेन चन्द्रेण सद्मोऽभिनवः प्रवेशः" इति। अन्यत्र "प्रवेशलग्नाद्विधनस्थितो यः क्रूरग्रहः क्रूरगृहे यदि स्यात्। प्रवेशकर्त्तारमथ त्रिवर्षैरन्तर्द्धनैः शुभराशिगश्चेदिति" नारदः "स्थिरलग्ने स्थिरे राशौ नैधने शुद्धिसंयुते। त्रिकोणकेन्द्रखत्र्यायषड्गैः सत्रा पापैः शुभैः। लग्नान्त्याष्टमस्थानवर्जितेन हिमांशुनेति" प्रवेशः स्यादिति पूर्वेण सम्बन्धः। पुनः "अग्रतं शुक्रमरुते वामायामष्टमं तथा। दशमं च गृहारम्भे चतुर्थं च निवेशने" इति। यत्तु श्रीपतिना "केन्द्रत्रिकोणायगतैः शुभैः क्रूरैः षड्लाभगतैर्गृही। लग्नेऽब्जगो वा केन्द्रे वा स्थिरपाश्वोदये विशेदिति" केन्द्रस्य शुक्रत्वकतं तत्पापग्रहराहित्यकतं ध्येयम्। लग्नस्य शुद्धत्वोक्त्या स्वाभिप्रायस्याभिधानार्थम्। कीदृशे लग्ने विवाहे बृहस्पतौ भं राशिर्लग्नं च। अतुषि जन्मकाले भे लग्ने। नाथो लग्नराशेः जितो जन्मभृत्युर्वर्जितः। जन्मलग्नात् स्वजन्मराशेर्वा अष्टमो राशिः प्रवेशलग्नगो नाऽपेक्षित इत्यर्थः। पुनः कीदृशे अकीरे रिक्ताचरदर्शवर्जिते। अर्कारौ प्रसिद्धौ वारौ। रिक्ता ४।९।१४ उपलक्षणत्वात्प्रतिपदोऽपि। चरलग्नानि मेषकर्कतुलामकराः। उपलक्षणत्वात्तदंशा अपि। दर्शोऽमावास्या एतेषां भावः। उपलक्षणत्वाद्गण्डोऽपि। विगता अर्कादयो यस्मिन् अर्कादयः प्रवेशदिने निषिद्धा इत्यर्थः। यदाह वशिष्ठ "न नैधने भेऽपि न चाष्टमे

पञ्चेष्टकेऽप्यष्टमशुद्धियुक्ते । कार्यः प्रवेशो न चरांशलग्ने शुभेक्षिते वाप्यथ संयुते वा । रिक्ताममां दग्धतिथिं दिनेशभूसुतवर्जं चिनेन्दुदृष्टिम् । क्रूरग्रहाधिष्ठितविद्धभं च विवर्जनीयं भवनप्रवेशे" इति । सारफलमथाह च तत्र "इष्टाते प्रविशतां च मन्दिरं वह्निना नियतमेव वह्निभे । ब्रह्मभूमिसुतवासरे तथा भीतरक्षादिवसे हि शुद्धिदम् । चन्द्रशार्केसितवासरेषु च श्रीकरं सुखमहार्थलाभदम् । सूर्यसुतदिवसे स्थिरप्रदं किन्तु चौरभयमत्र विद्यते" इति । एषां विवर्जनमर्हमाह श्रीपतिः "रिक्ता तिथिर्भूसुतभानुवारौ मिश्राश्च योगाः परिवर्जनीयाः । मेषः कुलीरोमकरस्तुला च त्याज्याः प्रवेशे हि तथा तदंशाः" इति । निषिद्धलग्नफलान्यभिहितानि राजमार्तण्डे "भूयो यात्रा मेषलग्ने प्रवेशे नाशं कुर्य्यात् कर्कटस्योदये वा । व्याधिं तौलिन्याश्रिते लग्नवर्त्तिन्यालेखेरे चाशु वासान्यनाशम्" । आलेखेरे मकरे । "लग्नेऽन्यराशिकेऽप्यंशे तद्गुणफलप्रदाः । शुभान्यन्यानि लग्नानि प्रवेशे मुनयो विदुरिति" अन्यानि स्थिराणि द्विस्वभावानि च । उक्तं च वशिष्ठेन "पञ्चाङ्गसंशुद्धदिने निषेकतारादिके चाष्टकवर्गयुक्ते । सौम्ये स्थिरे भे शुभदृष्टियुक्ते लग्नेऽथ वा द्व्यङ्गगृहे विलग्ने" इति । विशेषो राजमार्त्तण्डे "निन्दिता अपि शुभांशसमेतास्तौलिमेषमकराः सकुलीराः । कर्तृभोपचयगाश्च विलग्ने राशयः शुभफलाय भवन्तीति" । एतल्लग्नान्तराणुक्तौ मङ्गलाचारकृत्यं वा द्रष्टव्यम् । शुभांशाः वृषमिथुनकन्याधनुर्मीनानामंशा इत्यर्थः कर्कटकांशयोः स्वरूपतो निषिद्धत्वात् । विशेषान्तरमाह वशिष्ठः "यः क्षीणचन्द्रोऽन्त्यषष्टसंस्थः पापेक्षितः पापयुतोऽथ वा स्यात् । कर्त्तुः स्त्रियं हन्ति स वत्सरेण त्रिवर्षतः सौम्यनिरीक्षितश्चेदिति" अथ राज्ञां यात्रानिवृत्तिप्रवेशेऽत्र विशेषो ध्येयः यत्र मासि यात्रा कृता तस्मान्नवमे मासि यात्रा दिनान्नवमे दिने वा प्रवेशोनिषिद्धः यदाह गुरुः । "निर्गमान्नवमे मासि प्रवेशो नैव शोभनः । नवमे दिवसे चैव प्रवेशं नैव कारयेदिति" । वामं रविमिति । गृहप्रवेशसमये रविं सूर्यं वामं तद्दिगभिमुखात् प्रवेश्यगृहद्वारमभागस्थं कृत्वा वेश्म गृहं विशेत् । तथा पुरोऽग्रे स्वस्थानं पूर्णघटं जलपूर्णं कलशमुपलक्षणत्वात् पूगीफलादिपूर्णं घटं वा कृत्वा । चकारस्याऽनुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्ब्राह्मणाञ्च मङ्गलकलशानपि ब्राह्मणांश्चाग्रे कृत्वा वेश्म विशेत् । अत्र शुक्रः पृष्ठगः कार्य्य इत्युक्तोऽपि विशेषो ध्येयः यदाह वशिष्ठः "कृत्वा शुक्रं पृष्ठतो वामतोऽर्कं विप्रान् पूज्यानग्रतः पूर्णकुम्भम् । हर्म्यं रम्यं तोरणस्रग्वितानैः स्त्रीभिः साध्वी गीतमाल्यैर्विशेत्तदिति" शुक्रस्तु वामगोऽप्यग्रगो वा शुक्रो निषिद्धः, किन्तु पृष्ठगतो दक्षिणगतो वा शुभ इत्याह "पृष्ठगं दक्षिणं वापि भृगुं कृत्वा विशेत्सदा । पुरोगं वामगं वापि शुक्रं कृत्वा विशेन्नेति" अत्र शुक्रस्य दिक्चतुष्टयस्यत्वज्ञानं चन्द्रवदेव ज्ञेयं विशेषानुक्तेः । तत्र गृहारम्भप्रकरणेऽत्राभिहितम् अयं च सर्ववर्णानां निविशेऽपि प्रवेशे विधिः राज्ञां तु यात्रानिवृत्तौ विशेषमप्याह श्रीपतिः "कृत्वा विप्रान् मङ्गलकलशांश्चाग्रतो वामतोऽर्कं ख्यातः प्राज्ञो विस्मयवतो मङ्गलैर्वेदघोषैः । व्यस्तैर्यात्राकथितशकुनैर्द्वारमार्गे च राजा हर्म्यं पुष्पप्रकरचिरतोरणाढ्यं विशेदिति" ईदृशं वेश्म मकुटयुतं मकुटं पताकाद्यादि तेन युतम् । उपलक्षणत्वाद्विवाहप्रकरणोक्तं "वर्णो वश्यं तथा तारा" इत्येवमादिकं च । तेनापि शुद्धं ध्येयम् यदाह वशिष्ठः "राशिकूटादिकं सर्वं दम्पत्योरिव चिन्तयेदिति" ॥ ४ । अथ वामगतार्कज्ञानं तिथिभेदेन पूर्वाद्यभिमुखगृहप्रवेशं चेन्द्रवंशाच्छन्देनाह वाम इति । अष्टमपञ्चमद्वितीयैकादशस्थानेभ्यः पञ्चसु स्थानेषु स्थिते रवौ सति प्राग्वदनादिमन्दिरे प्रवेष्टव्ये गृहप्रवेशकर्त्तुर्वामो रविर्ज्ञेयः तद्यथा । यस्मिन् लग्ने प्रवेशः कर्त्तुमिष्यते तस्मादष्टमं यत् स्थानं तस्मात् पञ्चसु स्थानेषु अर्के स्थिते पूर्वाभिमुखगृहप्रवेशकर्त्तुर्वामः सूर्यः स्यात् । तथा लग्नाद्यत् पञ्चमस्थानं ततः पञ्चसु स्थानेषु अर्के स्थिते दक्षिणाभिमुखगृहप्रवेशकर्त्तुर्वामः सूर्यः । एवं लग्नाद्यद्द्वितीयं स्थानं ततः पञ्चसु स्थानेषु सूर्ये पश्चिमाभिमुखगृहप्रवेशकर्त्तुर्वामः सूर्यः । तथैव लग्नाद्यदेकादशस्थानं ततः पञ्चसु स्थानेषु सूर्ये स्थिते उत्तराभिमुखगृहप्रवेशकर्त्तुर्वामः सूर्य इत्यर्थः । उक्तञ्च "रन्ध्रात् सुतात्तनतः आयात् पञ्चस्वर्के स्थिते क्रमात् । पूर्वाशादिमुखं गेहं विशेद्वामो भवेद्यतः" इति । विश्वकर्म्मापि "लग्नात् प्राच्यादितो दिक्षु द्वौ द्वौ राशी नियोजयेत् । एकमेकं न्यसेत्कोणे सूर्यं वामं विचिन्तयेत् । प्राच्यां लग्नात् द्वौ राशी स्थाप्यौ कोणे चैकः । तथा

पूर्णातिथावपीति। प्राग्वदने पूर्वाभिमुखे गृहे पूर्णातिथौ पञ्चम्यां दशम्यां पूर्णिमायां वा प्रवेशः शुभः। नन्दादिके तिथिगणे याम्यजलोत्तरानने गृहप्रवेशः शुभः। यथा दक्षिणाभिमुखे गृहे नन्दायां प्रतिपदि षष्ठ्यामेकादश्यां वा प्रवेशः शुभः। जलं पश्चिमादिक् तद्दिगभिमुखे भद्रायां द्वितीयायां सप्तम्यां द्वादश्यां वा प्रवेशः शुभः। उत्तराभिमुखे गृहे जयायां तृतीयायामष्टम्यां त्रयोदश्यां वा प्रवेशः शुभ इत्यर्थः। यदाह गुरुः “नन्दायां दक्षिणद्वारं भद्रायां पश्चिमामुखम्। जयायामुत्तरद्वारं पूर्णायां पूर्वतोविशेदिति” मूले नन्दादिके इति पदोपादानात् क्रमापहृत्यं यद्यप्यायाति तथापि विदिशु द्वारनिषेधाद्दिशां चतुष्टयेन चतुर्णां नारादीनां सम्भवात्तथाः च रूपतो निषेधाद रिक्तापहृत्यासम्भवोऽध्येयः। सोऽपि प्रकृतिवाक्ये स्पष्ट एव। ५। तत्र गृहप्रवेशे वास्तुकलशचक्रं प्रादुर्भविष्णोऽर्हतिनाह। वक्ते इति। कलशस्याऽष्टधा विभागाः परिकल्प्याः मुखं कण्ठो गर्भो मूलं चेति चत्वारो विभागाः पूर्वादिदिक्परत्वेन चत्वारो विभागा एवमष्टौ स्युः। तथाविभागपरत्वेन सूर्यभाच्चतुरन्यासे फलमुच्यते। वक्त्रे इति। गृहप्रवेशसमये इति सर्वत्रापि सम्बध्यते कुम्भे कलशाकृतौ वास्तुनि रविभात् सूर्याक्रान्तनक्षत्रादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी। रव्युषमारभ्य नक्षत्रन्यास इत्यर्थः। तत्र कलशस्य वक्त्रे मुखे भूरेकं सूर्याक्रान्तनक्षत्रमेव स्थाप्यं तत्फलं गृहस्याऽग्निदाहः। ततः पूर्वभात् तस्मात्तदग्रिमाणि चत्वारि भानि प्राच्यां स्थाप्यानि, फलमुद्वसनं जनशून्यत्वं गृहं स्यात्। ततः कृता यमगतास्तदग्रिमाणि चत्वारि भानि दक्षिणस्यां यमदिशि स्थाप्यानि, फलं गृहपतेर्लाभो द्रव्यप्राप्तिः। ततः कृताः तदग्रिमाणि चत्वारि भानि पश्चिमे पश्चिमायां स्थाप्यानि, फलं गृहपतेः श्रीप्राप्तिः। ततो वेदाः तदग्रिमाणि चत्वारि भानि उत्तरे उत्तरस्यां स्थाप्यानि। फलं कलिर्लोकैः सह गृहस्वामिनो निरर्थकः कलहः स्यात्। ततोगुणमिताः तदग्रिमाणि चत्वारि भानि गर्भे कलशमध्ये स्थाप्यानि, फलं विनाशः। कलशे लाकाङ्क्षायां गर्भोपादानाद्वाविना गर्भाणां विनाश इत्यर्थः। ततोरामास्तदग्रिमाणि त्रीणि भानि गुदे बुध्ने स्थाप्यानि। फलं स्थैर्यं गृहपतेर्बहुकालं तत्र गृहे निवासः। ततोऽनलास्तदग्रिमाणि त्रीणि भानि कण्ठे स्थाप्यानि, फलं स्थिरत्वं सर्वदा गृहपतेर्भवेत्। एवमभिजिद्रहितानि स्युः। तदुक्तं विश्वकर्मणा “घटाकारं लिखेच्चक्रं रविधिष्ण्यात् क्रमेण च। मुखैकं दिक्षु चत्वारि त्रीणि त्रीणि गुदकण्ठयोः। एवं चक्रं समालेख्यं प्रवेशार्थं सदा बुधैः” अत्र चत्वारि इति वीप्सा द्रष्टव्या। दिक्षु इत्यनेन गर्भोऽप्युपलक्ष्यते। तथा तत्फलनिर्देशस्तत्रैव “वक्त्रेऽग्नि मुखे प्रोक्त, उद्वासः पूर्वतो भवेत्। दक्षिणे चार्थलाभाय, पश्चिमे श्रीप्रदो भवेत्। उत्तरे कलहश्चैव, गर्भे गर्भविनाशनम्। स्थिरता च गुदे, कण्ठे कलशस्य प्रकीर्तितेति” ज्योतिःप्रकाशेऽपि “भूर्वेदपञ्चकं त्रि त्रिः। १।४।४।४।४।४।२।२ प्रवेशे कलशेऽर्कभात्। दहतिर्गतिधनं श्रीः स्याद्वैरं शून्यं स्थिरता शुभमिति” वेदपञ्चकं वेदाश्चत्वारस्तेषां पञ्चवारं चत्वारि भानि-वेश्यानीत्यर्थः। दहतिरित्यादीन्यष्टौ यथासङ्ख्यं फलानि। अत्र कलशचक्रे शुभफलदस्थाने याते सत्येव विहितनक्षत्राणां परिग्रहो मुख्यत्वादपि यद्दिङ्मुखगृहप्रवेशो विधित्सितः तद्दिङ्मुखविहितनक्षत्रपरिग्रहः। यथा पूर्वदिङ्मुखगृहप्रवेशे विधित्सिते रोहिणीमृगे ग्राह्ये। दक्षिणाभिमुखगृहप्रवेशे। उत्तरफाल्गुनीचित्रे। एवं पश्चिमाभिमुखे अनुराधोत्तराषाढे। एवमुत्तराभिमुखे उत्तरभाद्रपदारेवत्यौ ग्राह्ये इति निष्कृष्टोऽर्थः। अतएवोक्तं वसिष्ठेन “यद्दिग्मुखद्वारं मन्दिरं तद्दिग्भैरक्षैः स्यात्प्रवेशो न सर्वैरिति”। तद्दिग्भैरिति उक्तर्क्षैरिति चानयोः सामानाधिकरण्येनान्वयः। भिन्नवाक्यत्वे तु विवक्षिते चकारः कर्त्तव्यः। “सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदो हि दूषणमिति” न्यायात्। अतएव “अर्कादितेयानिलदस्रविष्णुवस्वर्क्षे प्रविष्टं नव मन्दिरं यत्। अब्दत्रयात्तत् परहस्तयातं शेषेषु धिष्ण्येषु च वत्सरं स्यादिति” “निषेधोऽप्युपपन्नो भवति” पी॰धा॰

गृहकच्छप पु॰ गृहे कच्छप इव। पेषणशिलायाम् शब्दर॰।

गृहकन्या स्त्री गृहे कन्येव। घृतकुमार्याम् राजनि॰

गृहकपोत पुंस्त्री गृहे स्थितः कपोतः। कपोतभेदे स्त्रियां जातित्वात् ङीष “निष्यायित गृहकपोतशतैर्यथा स्यात्” मा॰ द॰ “आशर्त्तिभिर्गृहकपोतशिरोधराभैः” माघः। कपोतशब्दे दृश्यम।

गृहकर्त्तृ त्रि॰ गृहं करोति कृ–तृच् ६त॰। १गृहकारके (घरामि) २धूसरेऽतिसूक्ष्मे चटकभेदे पुंस्त्री राजनि॰। स्त्रियामुभयत्र ङीप्।

गृहकारक पु॰ गृहं करोति कृ–ण्वुल् ६त॰। गृहनिर्माणकारके वर्णसङ्करभेदे। "प्रतिमाघटकादेव कन्यायां नापितस्य च। सूत्रकारस्य सम्भूतिः सोपान गृहकारकः" पराशरः २गृहकर्त्तरि (घरामि) त्रि॰। "मृद्दण्डचक्रसंयोगात् कुम्भकारो यथा घटम्। करोति तृणमृत्काष्ठैर्गृहं वा गृहकारकः" याज्ञ॰।

गृहकारिन् त्रि॰ गृहं करोति कृ–णिनि। (घरामि) १गृहकारके स्त्रियां ङीप् (कुमिरक्या) २कीटभेदे। सा च जातिः उपस्कराहरणपापजाता। यथाह "वकोभवति हृत्वाग्निं गृहकारी ह्युपस्करम्" मनुः।

गृहकुक्कुट पुंस्त्री गृहे स्थः कुक्कुटः। कुक्कुटभेदे "श्वेताय दद्याद्गृहकुक्कुटाय चतुर्थभक्ताय बुभुक्षिताय" सुश्रु॰।

गृहकूलक पु॰ गृहस्य कूले समीपे भवः कन्। चिचिण्डाख्ये शाके शब्दार्थचि॰।

गृहगोधा स्त्री गृहस्य गोधेव। (टिक्टिकी) ख्यातायाम् राजनि॰। स्वार्थे क। तत्रार्थे अमरः "श्वेता गृहगोधिकार्द्द नरे" बृ॰स॰५४अ॰। शुष्कार्द्द प्रमाणतोयप्रापिका श्वेता गृहगोधिकेत्यर्थः। पिङ्गलवर्णायास्तस्याः वामे स्थिताया गमने शुभत्वं यथाह बृ॰सं॰ ८६अ॰ "शिवा श्यामा रला छुच्छुः पिङ्गला गृहगोधिका। सूकरी परपुष्टा च पुन्नामानश्च वामतः" "गृहगोधिकेति संज्ञा विज्ञेया कुड्यमत्स्यस्य। दिङ्मण्डलेऽभ्यन्तरबाह्यभागे फलानि विद्याद् गृहगोधिकायाः" ८८अ॰ [(टिकटिकी) हेम॰।

गृहगोलिका स्त्री गृहे गोधिका शुभो॰। ख्यातायाम्

गृहचूल्ली स्त्री "पूर्वापरे तु शाले गृहचूल्ली दक्षिणोत्तरे कायम्" बृ॰स॰ ५२ अ॰ उक्ते द्विशाले गृहभेदे

गृहज पु॰गृहे दास्यां जायते जन–ड। दासभेदे "ध्वजाहृतोभक्तदासो गृहजः क्रीतदत्त्रिमौ। पैतृकोदण्डदासश्च सप्तैते दासयोनयः" मनुः। "दासास्तु गृहजादयः" नारदः १७२६ पु॰ इत्युक्तम्। [काशिके त्रिका॰।

गृहणी स्त्री गृहे नीयते नी–कर्म्मणि क्विप् संज्ञायां णत्वम्।

गृहतटी स्त्री गृहस्य तटीव। वीथिकायाम्(पिँडा दावोया) इति ख्याते पदार्थे हारा॰।

गृहदेवता स्त्री गृहे गृहे स्थिता देवता। वास्तुपुरुषदेहस्थेषु अन्यादिषु ब्रह्मान्तेषु ४५ संख्यकदेवताभेदेषु गृहशब्दे दृश्यम्। "गृहाय गृहदेवताभ्यो वास्तुदेवताभ्यः" आश्व॰गृ॰१।२।४ सू॰

गृहदेवी स्त्री गृहे तद्रक्षायै स्थितस्य पूज्या देवी। जरानाम राक्षसाम् तत्कथा भा॰ स॰ १७ अ॰ "जरा नामाऽस्मि भद्रं ते राक्षसी कामरूपिणी। तव वेश्मनि राजेन्द्र! पूजिता न्यवसं सुखम्। गृहे गृहे मनुष्याणां नित्यं तिष्ठामि राक्षसी। गृहदेवीति नाम्ना वै पुरा सृष्टा स्वयम्भुवा। दानवानां विनाशाय स्थापिता दिव्यरूपिणी। यो मां भक्त्या लिखेत् कुड्ये सपुत्रां यौवनान्विताम्। गृहे तस्य भवेद्वृद्धिरन्यथा क्षयमाप्नुयात्। त्वद्गृहे तिष्ठमाना तु पूजिताऽहं सदा विभो!। लिखिता चैव कुड्येऽहं पुत्रैर्बहुभिरावृता। गन्धपुष्पैस्तथा धूपैर्भक्ष्यैर्भोज्यैः सुपूजिता। साऽहं प्रत्युपकारार्थं चिन्तयाम्यनिशं तव। तवेमे पुत्रशकले दृष्टवत्यस्मि धार्म्मिक!। संश्लेषिते मया दैवात् कुमारः समपद्यत। तव भाग्यान्महाराज! हेतुमात्रमहं त्विह। मेरुं वा खादितुं शक्ता किं पुनस्तव बालकम्। गृहसंपूजनात्तुष्ट्या मया प्रत्यर्पितस्तव" [रत्नमा॰।

गृहद्रुम पु॰गृहमिव द्रुमः। मेषशृङ्गीवृक्षे (गाडरशिङा)

गृहधूप पु॰ गृहस्य धूप इव। धूपभेदे "मयूरपिच्छं निम्बस्य पत्राणि बृहतीफलम्। मरिचं हिङ्गु मांसी च बीजं कार्पाससम्भवम्। छागरोमाहिनिर्मोकौ विष्ठा वैडालिकी तथा। गजदन्तश्च तच्चूर्णं किञ्चिद्धूतविमिश्रितम्। गृहेषु धूपनं दत्तं सर्वान् बालग्रहान् जयेत्। पिशाचान् राक्षसान् हत्वा सर्वज्वरहरं भवेत्" शब्दार्थचि॰। गेहधूपोऽप्यत्र।

गृहधूम पु॰गृहजातो धूमः। (झुल) ख्याते पदार्थे। "सैन्धवं करवीरञ्च गृहधूमं विषं तथा" "ततो हरिद्रा गृहधूमरोध्रपतङ्गचूर्णैः समनःशिलालैः" सुश्रु॰।

गृहनमन न॰ गृहं नमयति नम–णिच्–ल्यु पूर्वपदात् संज्ञायां णत्वप्राप्तौ क्षुभ्ना॰ न णत्वम्। वायौ।

गृहनाशन पुंस्त्री गृहं नाशयति प्रवेशेन नश–णिच्–ल्यु। वनकपोते (घुघु) राजनि॰ कपोतशब्दे तस्य गृहनाशकता दृश्या स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। [ङीष्।

गृहनीड पुंस्त्री गृहे नीडमस्य। चटके हारा॰ स्त्रियां

गृहप पु॰ गृहं पाति पा–क। गृहपतौ

गृहपति पु॰ ६त॰। गृहस्वामिनि; १गृहस्थे, द्वितीयाश्रमिणि २मन्त्रिणि, ३धर्मे च मेदि॰ ४सत्रयागकर्त्तरि यजमाने "ब्रह्मणे गृहपतये" कात्या॰ श्रौ॰८।२।१ "गृहपतिर्यजमानप्रयुक्तत्वात्" १२।१।८। "याजमानं यत् कर्म्म तत् गृहपतिः करोति सत्रान्तरे तस्यायुक्तत्वात्

इतरेषां चाध्वर्य्यवादिषु योगात्" कर्कः "कस्मिंश्चित् सदस्येषु स वै गृहपतिस्तदा। उपविष्टेषूपविष्टः शौनकोऽथाब्रवीदिदम्" भा० आ० ४अ०। "वनौकसां गृहपतिनामनुत्तमम्" भा० शा० २४१ अ०। आर्षत्वात् न दीर्घः। ५यजमानमात्रे "गृहपतिना संयुक्ते ञ्यः" पा० "गृहपतिर्यजमानस्तेन संयुक्तः गार्हपत्योऽग्निः" सि० कौ०। गृहपतेरपत्यादि अश्वप० अण्। गार्हपत गृहपतिसम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां ङीप्। ६अग्निभेदे "अग्निर्गृहपतिर्नाम नित्यं यज्ञेषु पूज्यते" भा० २२१ अ०। गृहस्य पतिः। ७गृहस्वामिमात्रे स्त्रियां सपूर्वत्वात् वा नान्तादेशे गृहपत्नी गृहपतिरिति रूपद्वयमितिभेदः। "गृहान् गच्छ गृहपत्नी" ऋ० १०।८५। गृहपत्नी समगृहस्वामिनी" भा०

गृहपाल त्रि० गृहं पालयति पालि–अण्। गृहरक्षके "तमन्वं सुप्रमासीनं गृहपालमथाब्रवीत्" भा० व० २१७ अ०। २कुक्कुटे शब्दार्थचि०

गृहपोतक गृहं पोत इव यस्य कप्। वास्तुस्थाने शब्दरत्ना०

गृहप्रवेश पु० ७त०। गृहे विधानेन प्रवेशे गृहस्थे तद्विहितयात्रा [शब्दार्थचि०।

गृहबभ्रु पुंस्त्री गृहस्थितो बभ्रुः। गृहस्थिते नकुले।

गृहबलि पु० गृहे देयो बलिः। वैश्वदेवकर्म्मणि "ततो गृहबलिं कुर्य्यात्" मनुः।

गृहबलिप्रिय ६त०। बकपक्षिणि शब्दार्थचि०।

गृहबलिभुज् पुंस्त्री गृहे दत्तं बलिं भुङ्क्ते भुज–क्विप्। १काके २चटके च हेम०।

गृहभर्त्तृ त्रि० ६त०। गृहस्वामिनि "गृहभर्त्ता सत्सु त्वेऽध्वरे पीडामस्मै प्रयच्छन्ति" इ० स० ५२अ०। स्त्रियां ङीप्।

गृहभूमि स्त्री गृहयोग्या भूमिः। वास्तुभूमौ हलायु०

गृहमणि पु० गृहे मणिरिव। प्रदीपे हारा०।

गृहमाचिका स्त्री मच–ण्वुल् ६त० (चामचिका) अजिनपत्रायाम् त्रिका०। [जातित्वात् ङीष्।

गृहमृग पुंस्त्री गृहे मृग इव। कुक्कुरे हेम० स्त्रियां

गृहमेध पु० गृहैर्दारैः मेधते संगच्छते मेध–अच् ६त०। ततदारपरिग्रहे १गृहस्थे। मेध–हिंसायां भावे घञ् ७त०। ५पञ्चसूनात्मकहिंसायाम् मेधो हिंसाहेतुको यज्ञः पञ्चसूनात्मको यस्य। २पञ्चयज्ञकर्त्तरि गृहस्थे। गृहे कर्त्तव्य यज्ञो यज्ञ। ३मरुद्भेदे "गृहमेधास आगत मरुतो माप भूतन" ऋ० ७।५९।१०

गृहमेधिन् पु० गृहैर्दारैर्मेधते संगच्छते मेध–सङ्गमे णिनि। १गृहस्थे "पञ्च क्लृप्ता महायज्ञाः प्रत्यहं गृहमेधिनाम्। अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम्। होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम्। पञ्चैतान् यो महायज्ञान् न हापयति शक्तितः" मनुः। "प्रजायै गृहमेधिनाम्" रघुः। गृहे कर्त्तव्यो मेधो यज्ञोऽस्यास्ति इनि। २मरुद्भेदे "मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः सायं चरुः पयसि" कात्या० श्रौ० ५।६।६। गृहमेधः पञ्चसूनानिमित्तहिंसा अस्त्यस्य इनि। ३गृहस्थे "गृहमेधी व्रीहियवाभ्यां शरदवसन्तयोर्यजेत। यज्ञाशाकैर्वन्यैर्वर्षासु आपत्काले अन्येन, पुरातनैर्वेति" आ० श्रौ० स्मृतिः। "मेधृ मेधाहिंसयोः। यो मेधृ सङ्गमे चेत्यत्र चकारेण पूर्वगणस्थमेधाहिंसयोरनुवृत्तिः तेन मेधृ हिंसार्थः तथा च गृहनिमित्तेन जातायाः "पञ्चसूना गृहस्थस्य चुल्ली पेषण्युपस्करः। कण्डनी चोदकुम्भश्च बध्यते यास्तु वाहयन्" इति मनूक्तायाः पञ्चसूनारूपहिंसायाः कारी गृहमेधी गृहस्थ" इत्यर्थः रघु०। ४तत्पत्न्यां स्त्री ङीप्। पतिकृतयज्ञसम्बन्धात्तथात्वम्।

गृहमेधीय त्रि० गृहमेधस्येदं छ। १गृहस्थकर्त्तव्ये कर्मभेदे "सान्तपनीयवेद्यां गृहमेधीयं विदधत्" कात्या० श्रौ० ५।६।६ व्या० हरिस्वामी। गृहमेधी मरुद्भेदे देवताऽस्य छ। २गृहमेधिनामकमरुद्देवताके हविरादौ त्रि०। "सहस्रियं दम्यं भागमेतं गृहमेधीयं मरुतो जुषध्वम्" ऋ० ७।५६।१४

गृहमेध्य त्रि० गृहमेधो देवताऽस्य वा यत्। गृहमेधदेवताके हविरादौ। कर्म्म० अच् तत्कर्मयुक्तेऽपि त्रि० "गृहमेध्या भवेन्नित्यं भूतानि च पूजयेत्" शुन० [illegible]। "गृहमेध्या गृहकृत्यपरा" रघु०।

गृहयन्त्र क्ली० गृहे यन्त्रं वस्त्रधारणदारुविशेषः। गृहस्थितवस्त्राद्याधारे (आलना) प्रसिद्धे काष्ठनिर्मिते पदार्थे "गृहयन्त्रपताकाश्रीरपौरादरनिर्मिता" कुमा०

गृहयाय्य त्रि० चु० गृह— "श्रुदक्षिस्पृहिगृहिभ्य आय्यः" उ० सू० आय्य। गृहस्वामिनि इति सिद्धान्तकौमुदी। शब्दकल्पद्रुमे गृहयाय्यशब्दकल्पनमतीव प्रामादिकम् आय्यप्रत्ययस्य णयन्तत्वाभावात्

गृहयालु त्रि० चु० गृह–आलु। ग्रहीतरि।

गृहवाटिका स्त्री गृहसमीपे वाटिकेव आरामः] गृहसमीपस्थोपवने हारा०।

गृहवित्त त्रि० गृहं वित्तं यस्य। गृहस्वामिनि स्त्रियां टाप्।

गृहसंवेशक पु० गृहं गृहनिर्माणं संविशति उपजीवति सम्+विश–ण्वुल्। वास्तुविद्योपजीविनि। "गृहसंवेशको दूतो वृक्षारोपक एव च" मनुः।

गृहस्थ पु० गृहे दारेषु तिष्ठति अभिरमते स्था–क। गृहिणि गृहस्थाश्रमिणि द्वितीयाश्रमस्थे "गृहस्थस्तु यदा पश्येद्वलीपलितमात्मनः" मनुः।

गृहस्थधर्म पु० ६त०। गृहस्थकर्त्तव्ये धर्मभेदे स च धर्मः मन्वादिभिर्दर्शितः। तत्रादौ मनुनोक्तो यथा "गुरुणानुमतः स्नात्वा समावृत्तो यथाविधि। उद्वहेत द्विजो भार्य्यां सवर्णां लक्षणान्विताम्। असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः। सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्म्मणि मैथुने। महान्त्यपि समृद्धानि गोऽजाविधनधान्यतः। स्त्रीसम्बन्धे दशैतानि कुलानि परिवर्ज्जयेत्। हीनक्रियं निष्पुरुषं निश्छन्दो रोमशार्शसम्। क्षयामयाव्यपस्मारिश्वित्रिकुष्ठिकुलानि च। नोद्वहेत् कपिलां कन्यां नाधिकाङ्गीं न रोगिणीम्। नालोमिकां नातिलोमां न वाचाटां न पिङ्गलाम्। नर्क्षवृक्षनदीनाम्नीं नान्त्यपर्वतनामिकाम्। न पक्ष्यहिप्रेष्यनाम्नीं न च भीषणनामिकाम्। अव्यङ्गाङ्गीं सौम्यनाम्नीं हंसवारणगामिनीम्। तनुलोमकेशदशनां मृद्वङ्गीमुद्वहेत् स्त्रियम्। यस्यास्तु न भवेद्भ्राता न विज्ञायेत वा पिता। नोपयच्छेत तां प्राज्ञः पुत्रिकाधर्म्मशङ्कया। सवर्णाग्रे द्विजातीनां प्रशस्ता दारकर्म्मणि। कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशोऽवराः। शूद्रैव भार्य्या शूद्रस्य सा च स्वा च विशः स्मृते। ते च स्वा चैव राज्ञश्च ताश्च स्वा चाग्रजन्मनः। न ब्राह्मणक्षत्रिययोरापद्यपि हि तिष्ठतोः। कस्मिंश्चिदपि वृत्तान्ते शूद्रा भार्य्योपदिश्यते। हीनजातिस्त्रियं मोहादुद्वहन्तो द्विजातयः। कुलान्येव नयन्त्याशु ससन्तानानि शूद्रताम्। शूद्रावेदी पतत्यत्रेरुतथ्यतनयस्य च। शौनकस्य सुतोत्पत्त्या तदपत्यतया भृगोः। शूद्रां शयनमारोप्य ब्राह्मणो यात्यधोगतिम्। जनयित्वा सुतं तस्यां ब्राह्मण्यादेव हीयते। दैवपित्र्यातिथेयानि तत्प्रधानानि यस्य तु। नाश्नन्ति पितृदेवास्तन्न च स्वर्गं स गच्छति। वृषलीफेनपीतस्य निःश्वासोपहतस्य च। तस्याञ्चैव प्रसूतस्य निष्कृतिर्न विधीयते। चतुर्णामपि वर्णानां प्रेत्य चेह हिताहितान्। अष्टाविमान् समासेन स्त्रीविवाहान्निबोधत। ब्राह्मो दैवस्तथैवार्षः प्राजापत्यस्तथाऽऽसुरः। गान्धर्व्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमोऽधमः। यो यस्य धर्म्यो वर्णस्य गुणदोषौ च यस्य यौ। तद्वः सर्वं प्रवक्ष्यामि प्रसवे च गुणागुणान्। षडानुपूर्व्व्या विप्रस्य क्षत्रस्य चतुरोऽवरान्। विट्शूद्रयोस्तु तानेव विद्याद्धर्म्म्यानराक्षसान्। चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान् प्रशस्तान् कवयो विदुः। राक्षसं क्षत्रियस्यैकमासुरं वैश्यशूद्रयोः। पञ्चानान्तु त्रयो धर्म्म्या द्वावधर्म्म्यौ स्मृताविह। पैशाचश्चासुरश्चैव न कर्त्तव्यौ कदाचन। पृथक् पृथग्वा मिश्रौ वा विवाहौ पूर्व्वचोदितौ। गान्धर्व्वो राक्षसश्चैव धर्म्म्यौ क्षत्रस्य तौ स्मृतौ। आच्छाद्य चार्च्चयित्वा च श्रुतशीलवते स्वयम्। आहूय दानं कन्याया ब्राह्मो १धर्म्मः प्रकीर्त्तितः। यज्ञे तु वितते सम्यगृत्विजे कर्म्म कुर्व्वते। अलङ्कृत्य सुतादानं दैवं २धर्म्मं प्रचक्षते। एकं गोमिथुनं द्वे वा वरादादाय धर्म्मतः। कन्याप्रदानं विधिवदार्षो ३धर्म्मः स उच्यते। सहोभौ चरतां धर्म्ममिति वाचानुभाष्य च। कन्याप्रदानमभ्यर्च्य प्राजापत्यो ४ विधिः स्मृतः। ज्ञातिभ्यो द्रविणं दत्त्वा कन्यायै चैव शक्तितः। कन्याप्रदानं स्वाच्छन्द्यादासुरो ५धर्म उच्यते। इच्छयाऽन्योऽन्यसंयोगः कन्यायाश्च वरस्य च। गान्धर्व्वः ६ स तु विज्ञेयो मैथुन्यः कामसम्भवः। हत्वा छित्त्वा च भित्त्वा च क्रोशन्तीं रुदतीं गृहात्। प्रसह्य कन्याहरणं राक्षसो७ विधिरुच्यते। सुप्तां मत्तां प्रमत्तां वा रहो यत्रोपगच्छति। स पापिष्ठो विवाहानां पैशाचश्चाष्टमोऽधमः। अद्भिरेव द्विजाग्र्याणां कन्यादानं विशिष्यते। इतरेषान्तु वर्णानामितरेतरकाम्यया। यो यस्यैषां विवाहानां मनुना कीर्त्तितो गुणः। सर्वं शृणुत तं विप्राः सम्यक् कीर्त्तयतो मम। दश पूर्व्वान् परान् वंश्यानात्मानञ्चैकविंशकम्। ब्राह्मीपुत्रः सुकृतकृन्मोचयत्येनसः पितॄन्। दैवोढाजः सुतार्षींस्त्रीन् षट् षट् कायोढजः सुतः। ब्राह्म्यादिषु विवाहेषु चतुर्ष्वेवानुपूर्व्वशः। ब्रह्मवर्च्चस्विनः पुत्रा जायन्ते शिष्टसम्मताः। रूपसत्त्वगुणोपेता धनवन्तो यशस्विनः। पर्य्याप्तभोगा धर्म्मिष्ठा जीवन्ति च शतं समाः। इतरेषु तु शिष्टेषु नृशंसानृतवादिनः। जायन्ते दुर्विवाहेषु ब्रह्मधर्म्मद्विषः सुताः। अनिन्दितैः स्त्रीविवाहैरनिन्द्या भवति प्रजा। निन्दितैर्निन्दिता नृणां तस्मान्निन्द्यान् विवर्जयेत्।

पाणिग्रहणसंस्कारः सवर्णासूपदिश्यते । असवर्णास्वयं ज्ञेयो विधिरुद्वाहकर्म्मणि । शरः क्षत्रियया ग्राह्यः प्रतोदो वैश्यकन्यया । वसनस्य दशा ग्राह्या शूद्रयोत्कृष्टवेदने । ऋतुकालाभिगामी स्यात् स्वदारनिरतः सदा । पर्व्ववर्ज्जं व्रजेच्चैनां तद्व्रतो रतिकाम्यया । ऋतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः षोड़श स्मृताः । चतुर्भिरितरैः सार्द्धमहोभिः सद्विगर्हितैः । तासामाद्याश्चतस्रस्तु निन्दितैकादशी च या । त्रयोदशी च शेषास्तु प्रशस्ता दश रात्रयः । युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु । तस्माद्युग्मासु पुत्रार्थी संविशेदार्त्तवे स्त्रियम् । पुमान् पुंसोऽधिके शुक्रे स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः । समेऽपुमान् पुंस्त्रियौ वा क्षीणेऽल्पे च विपर्य्ययः । निन्द्यास्वष्टासु चान्यासु स्त्रियो रात्रिषु वर्ज्जयन् । ब्रह्मचार्य्येव भवति यत्र तत्राश्रमे वसन् । न कन्यायाः पिता विद्वान् गृह्णीयाच्छुल्कमण्वपि । गृह्णन् शुल्कं हि लोभेन स्यान्नरोऽपत्यविक्रयी । स्त्रीधनानि तु ये मोहादुपजीवन्ति बान्धवाः । नारीयानानि वस्त्रं वा ते पापा यान्त्यधोगतिम् । आर्षे गोमिथुनं शुल्कं केचिदाहुर्मृषैव तत् । अल्पोऽप्येवं महान् वापि विक्रयस्तावदेव सः । यासां नाददते शुल्कं ज्ञातयो न स विक्रयः । अर्हणं तत् कुमारीणामानृशंस्यञ्च केवलम् । पितृभिर्भ्रातृभिश्चैताः पतिभिर्द्देवरैस्तथा । पूज्याः भूषयितव्याश्च बहुकल्याणमीप्सुभिः । यत्र नार्य्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः । यत्रैतास्तु न पूज्यन्ते सर्व्वास्तत्राफलाः क्रियाः । शोचन्ति जामयो यत्र विनश्यत्याशु तत् कुलम् । न शोचन्ति तु यत्रैता वर्द्धते तद्धि सर्व्वदा । जामयो यानि गेहानि शपन्त्यप्रतिपूजिताः । तानि कृत्याहतानीव विनश्यन्ति समन्ततः । तस्मादेताः सदा पूज्या भूषणाच्छादनाशनैः । भूतिकामैर्नरैर्नित्यं सत्कारेषूत्सवेषु च । सन्तुष्टो भार्य्यया भर्त्ता भर्त्रा भार्य्या तथैव च । यस्मिन्नेव कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै ध्रुवम् । यदि हि स्त्री न रोचेत पुमांसं न प्रमोदयेत् । अप्रमोदात् पुनः पुंसः प्रजनं न प्रवर्त्तते । स्त्रियान्तु रोचमानायां सर्व्वं तद्रोचते कुलम् । तस्यान्त्वरोचमानायां सर्व्वमेव न रोचते । कुविवाहैः क्रियालोपैर्व्वेदानध्ययनेन च । कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण च । शिल्पेन व्यवहारेण शूद्रापत्यैश्च केवलैः । गोभिरश्वैश्च यानैश्च कृष्या राजोपसेवया । अयाज्ययाजनैश्चैव नास्तिक्येन च कर्म्मणा । कुलान्याशु विनश्यन्ति यानि हीनानि मन्त्रतः । मन्त्रतस्तु समृद्धानि कुलान्यल्पधनान्यपि । कुलसङ्ख्याञ्च गच्छन्ति कर्षन्ति च महद्यशः । वैवाहिकेऽग्नौ कुर्व्वीत गृह्यं कर्म्म यथाविधि । पञ्चयज्ञविधानञ्च पक्तिञ्चान्वाहिकीं गृही । पञ्च सूना गृहस्थस्य चुल्ली पेषण्युपस्करः । कण्डनी चोदकुम्भश्च बध्यते यास्तु वाहयन् । तासां क्रमेण सर्व्वासां निष्कृत्यर्थं महर्षिभिः । पञ्च क्लृप्ता महायज्ञाः प्रत्यहं गृहमेधिनाम् । अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् । होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् । पञ्चैतान् यो महायज्ञान् न हापयति शक्तितः । स गृहेऽपि वसन्नित्यं सूनादोषैर्न लिप्यते । देवतातिथिभृत्यानां पितॄणामात्मनश्च यः । न निर्व्वपति पञ्चानामुच्छ्वसन्न स जीवति । अहुतञ्च हुतञ्चैव तथा प्रहुतमेव च । ब्राह्म्यंहुतं प्राशितञ्च पञ्च यज्ञान् प्रचक्षते । जपोऽहुतो हुतो होमः प्रहुतो भौतिको बलिः । ब्राह्म्यं हुतं द्विजाग्र्यार्च्चा प्राशितं पितृतर्पणम् । स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्याद्दैवे चैवेह कर्म्मणि । दैवकर्म्मणि युक्तो हि बिभर्त्तीदं चराचरम् । अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः । यथा वायुं समाश्रित्य वर्त्तन्ते सर्व्वजन्तवः । तथा गृहस्थमाश्रित्य वर्त्तन्ते सर्व्व आश्रमाः । यस्मात्त्रयोऽप्याश्रमिणो ज्ञानेनान्नेन चान्वहम् । गृहस्थेनैव धार्य्यन्ते तस्माज्ज्येष्ठाश्रमो गृही । स सन्धार्य्यः प्रयत्नेन स्वर्गमक्षयमिच्छता । सुखञ्चेहेच्छता नित्यं योऽधार्य्यो दुर्ब्बलेन्द्रियैः । ऋषयः पितरो देवा भूतान्यतिथयस्तथा । आशासते कुटुम्बिभ्यस्तेभ्यः कार्य्यं विजानता । स्वाध्यायेनार्च्चयेतर्षीन् होमैर्द्देवान् यथाविधि । पितॄन् श्राद्धैश्च नॄनन्नैर्भूतानि बलिकर्म्मणा । कुर्य्यादहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा । पयोमूलफलैर्व्वापि पितृभ्यः प्रीतिमावहन् । एकमप्याशयेद्विप्रं पित्रर्थे पाञ्चयज्ञिके । न चैवात्राशयेत् कञ्चिद्वैश्वदेवं प्रति द्विजम् । वैश्वदेवस्य सिद्धस्य गृह्येऽग्नौ विधिपूर्व्वकम् । आभ्यः कुर्य्याद्देवताभ्यो ब्राह्मणो होममन्वहम् । अग्नेः सोमस्य चैवादौ तयोश्चैव समस्तयोः । विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो धन्वन्तरय एव च । कुह्वै चैवानुमत्यै च प्रजापतय एव च । सह द्यावापृथिव्योश्च तथा स्विष्टकृतेऽन्ततः । एवं सम्यग् हविर्हुत्वा सर्व्वदिक्षु प्रदक्षिणम् । इन्द्रान्तकाप्पतीन्दुभ्यः सानुगेभ्यो

बलिं हरेत् । धन्वन्तर इति तु द्वारि क्षिपेदप्स्वद्भ्य इत्यपि । वनस्पतिभ्य इत्येवं मुषलोलूखले हरेत् । उच्छीर्षके श्रियै कुर्य्याद्भद्रकाल्यै च पादतः । ब्रह्मवास्तोष्पतिभ्यान्तु वास्तुमध्ये बलिं हरेत् । विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो बलिमाकाश उत्क्षिपेत् । दिवाचरेभ्यो भूतेभ्यो नक्तञ्चारिभ्य एव च । पृष्ठवास्तुनि कुर्वीत बलिं सर्वात्मभूतये । पितृभ्यो बलिशेषन्तु सर्व्वं दक्षिणतो हरेत् । शुनाञ्च पतितानाञ्च श्वपचां पापरोगिणाम् । वायसानां कृमीणाञ्च शनकैर्निर्वपेद्भुवि । एवं यः सर्व्वभूतानि ब्राह्मणो नित्यमर्च्चति । स गच्छति परं स्थानं तेजोमूर्त्तिः पथर्जुना । कृत्वैतद्बलिकर्म्मैवमतिथिं पूर्व्वमाशयेत् । भिक्षाञ्च भिक्षवे दद्याद्विधिवद्ब्रह्मचारिणे । यत् पुण्यफलमाप्नोति गां दत्त्वा विधिवद्गुरोः । तत् पुण्यफलमाप्नोति भिक्षां दत्त्वा द्विजो गृही । भिक्षामप्युदपात्रं वा सत्कृत्य विधिपूर्व्वकम् । वेदतत्त्वार्थविदुषे ब्राह्मणायोपपादयेत् । नश्यन्ति हव्यकव्यानि नराणामविजानताम् । भस्मीभूतेषु विप्रेषु मोहाद्दत्तानि दातृभिः । विद्यातपःसमृद्धेषु हुतं विप्रमुखाग्निषु । निस्तारयति दुर्गाच्च महतश्चैव किल्बिषात् । संप्राप्ताय त्वतिथये प्रदद्यादासनोदके । अन्नञ्चैव यथाशक्ति सत्कृत्य विधिपूर्व्वकम् । शिलानप्युञ्छतो नित्यं पञ्चाग्नीनपि जुह्वतः । सर्व्वं सुकृतमादत्ते ब्राह्मणोऽनर्च्चितो वसन् । तृणानि भूमिरुदकं वाक् चतुर्थी च सूनृता । एतान्यपि सतां गेहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन । एकरात्रन्तु निवसन्नतिथिर्ब्राह्मणः स्मृतः । अनित्यं हि स्थितो यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते । नैकग्रामीणमतिथिं विप्रं साङ्गतिकं तथा । उपस्थितं गृहे विद्याद्भार्य्या यत्राग्नयोऽपि वा । उपासते ये गृहस्थाः परपाकमबुद्धयः । तेन ते प्रेत्य पशुतां व्रजन्त्यन्नादिदायिनाम् । अप्रणोद्योऽतिथिः सायं सूर्य्योढो गृहमेधिना । काले प्राप्तस्त्वकाले वा नास्यानश्नन् गृहे वसेत् । न वै स्वयं तदश्नीयादतिथिं यन्न भोजयेत् । धन्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यञ्चातिथिपूजनम् । आसनावसथौ शय्यामनुव्रज्यामुपासनम् । उत्तमेषूत्तमं कुर्य्याद्धीने हीनं समे समम् । वैश्वदेवे तु निर्वृत्ते यद्यन्योऽतिथिराव्रजेत् । तस्याप्यन्नं यथाशक्ति प्रदद्यान्न बलिं हरेत् । न भोजनार्थं स्वे विप्रः कुलगोत्रे निवेदयेत् । भोजनार्थं हि ते शंसन् वान्ताशीत्युच्यते बुधैः । न ब्राह्मणस्य त्वतिथिर्गृहे राजन्य उच्यते । वैश्यशूद्रौ सखा चैव ज्ञातयो गुरुरेव च । यदि त्वतिथिधर्म्मेण क्षत्रियो गृहमाव्रजेत् । भुक्तवत्सु च विप्रेषु कामन्तमपि भोजयेत् । वैश्यशूद्रावपि प्राप्तौ कुटुम्बेऽतिथिधर्म्मिणौ । भोजयेत् सह भृत्यैस्तावानृशंस्यं प्रयोजयन् । इतरानपि सख्यादीन् सम्प्रीत्या गृहमागतान् । सत्कृत्यान्नं यथाशक्ति भोजयेत् सह भार्य्यया । सुवासिनीः कुमारीश्च रोगिणो गर्भिणीस्तथा । अतिथिभ्योऽग्र एवैतान् भोजयेदविचारयन् । अदत्त्वा तु य एतेभ्यः पूर्व्वं भुङ्क्तेऽविचक्षणः । स भुञ्जानो न जानाति श्वगृध्रैर्जग्धिमात्मनः । भुक्तवत्स्वथ विप्रेषु स्वेषु भृत्येषु चैव हि । भुञ्जीयातां ततः पश्चादवशिष्टन्तु दम्पती । देवानृषीन्मनुष्यांश्च पितॄन् गृह्याश्च देवताः । पूजयित्वा ततः पश्चाद्गृहस्थः शेषभुग्भवेत् । अघं स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात् । यज्ञशिष्टाशनं ह्येतत् सतामन्नं विधीयते । राजर्त्विक्स्नातकगुरून् प्रियश्वशुरमातुलान् । अर्हयेन्मधुपर्क्केण परिसंवत्सरात् पुनः । राजा च श्रोत्रियश्चैव यज्ञकर्म्मण्युपस्थितौ । मधुपर्क्केण संपूज्यौ न त्वयज्ञ इति स्थितिः । सायन्त्वन्नस्य सिद्धस्य पत्न्यमन्त्रं बलिं हरेत् । वैश्वदेवं हि नामैतत् सायं प्रातर्व्विधीयते । पितृयज्ञन्तु निर्व्वर्त्त्य विप्रश्चन्द्रक्षयेऽग्निमान् । पिण्डान्वाहार्य्यकं श्राद्धं कुर्य्यान्मासानुमासिकम् । पितॄणां मासिकं श्राद्धमन्वाहार्य्यं विदुर्बुधाः । तच्चामिषेण कर्त्तव्यं प्रशस्तेन प्रयत्नतः । तत्र ये भोजनीयाः स्युर्ये च वर्ज्ज्या द्विजोत्तमाः । यावन्तश्चैव यैश्चान्नैस्तान् प्रवक्ष्याम्यशेषतः । द्वौ दैवे पितृकार्य्ये त्रीनेकैकमुभयत्र वा । भोजयेत् सुसमृद्धोऽपि न प्रसज्जेत विस्तरे । सत्क्रिया देशकालौ च शौचं ब्राह्मणसम्पदः । पञ्चैतान् विस्तरो हन्ति तस्मान्नेहेत विस्तरम् । प्रथिता प्रेतकृत्यैषा पित्र्यं नाम विधुक्षये । तस्मिन् युक्तस्यैति नित्यं प्रेतकृत्यैव लौकिकी । श्रोत्रियायैव देयानि हव्यकव्यानि दातृभिः । अर्हत्तमाय विप्राय तस्मै दत्तं महाफलम् । एकैकमपि विद्वांसं दैवे पित्र्ये च भोजयेत् । पुष्कलं फलमाप्नोति नामन्त्रज्ञान् बहूनपि । दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणं वेदपारगम् । तीर्थं तद्धव्यकव्यानां प्रदाने सोऽतिथिः स्मृतः । सहस्रं हि सहस्राणामनृचां यत्र भुञ्जते । एकस्तान् मन्त्रवित् प्रीतः सर्व्वानर्हति धर्म्मतः । ज्ञानोत्कृष्टाय देयानि कव्यानि च हवींषि च । न हि हस्ता-

यवान्नदधिको दधिरेखैव मुख्यतः । यावतो ग्रसते ग्रासान् हव्यकव्येष्वमन्त्रवित् । तावतो ग्रसते प्रेत्य दीप्तशूलर्ष्ट्ययोगुडान् । ज्ञाननिष्ठा द्विजाः केचित् तपोनिष्ठास्तथापरे । ज्ञाननिष्ठेषु कव्यानि प्रतिष्ठाप्यानि यत्नतः । हव्यानि तु यथान्यायं सर्वेष्वेव चतुर्ष्वपि । अश्रोत्रियः पिता यस्य पुत्रः स्याद्वेदपारगः । अश्रोत्रियो वा पुत्रः स्यात् पिता स्याद्वेदपारगः । ज्यायांसमनयोर्विद्यात् यस्य स्याच्छ्रोत्रियः पिता । मन्त्रवत्सु प्रमाणन्तु सत्कारमितरोऽर्हति । न श्राद्धे भोजयेन्मित्रं धनैः कार्य्योऽस्य संग्रहः । नारिं न मित्रं यं विद्यात् तं श्राद्धे भोजयेद्द्विजम् । यस्य मित्रप्रधानानि श्राद्धानि च हवींषि च । तस्य प्रेत्य फलं नास्ति श्राद्धेषु च हविःषु च । यः सङ्गतानि कुरुते मोहाच्छ्राद्धेन मानवः । स स्वर्गाच्च्यवते लोकाच्छ्राद्धमित्रो द्विजाधमः । सम्भोजनी साऽभिहिता पैशाची दक्षिणा द्विजैः । इहैवास्ते तु सा लोके गौरन्धेवैकवेश्मनि । यथेरिणे बीजमुप्त्वा न वप्ता लभते फलम् । तथाऽनृचे हविर्दत्त्वा न दाता लभते फलम् । दातॄन् प्रतिग्रहीतॄंश्च कुरुते फलभागिनः । विदुषे दक्षिणां दत्त्वा विधिवत् प्रेत्य चेह च । कामं श्राद्धेऽर्च्चयेन्मित्रं नाभिरूपमपि त्वरिम् । द्विषता हि हविर्भुक्तं भवति प्रेत्य निष्फलम् । यत्नेन भोजयेच्छ्राद्धे बह्वृचं वेदपारगम् । शाखान्तगमथाध्वर्य्युं छन्दोगन्तु समाप्तिकम् । एषामन्यतमो यस्य भुञ्जीत श्राद्धमर्च्चितः । पितॄणां तस्य तृप्तिः स्याच्छाश्वती साप्तपौरुषी । एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने हव्यकव्ययोः । अनुकल्पस्त्वयं ज्ञेयः सदा सद्भिरनुष्ठितः । मातामहं मातुलञ्च स्वस्रीयं श्वशुरं गुरुम् । दौहित्रं विट्पतिं बन्धुमृत्विग्याज्यौ च भोजयेत् । न ब्राह्मणं परीक्षेत दैवे कर्म्मणि धर्मवित् । पित्र्ये कर्म्मणि तु प्राप्ते परीक्षेत प्रयत्नतः । ये स्तेनपतितक्लीवा ये च नास्तिकवृत्तयः । तान् हव्यकव्ययोर्विप्राननर्हान्मनुरब्रवीत् । जटिलञ्चानधीयानं दुर्बलं कितवं तथा । याजयन्ति च ये पूगांस्तांश्च श्राद्धे न भोजयेत् । चिकित्सकान् देवलकान् मांसविक्रयिणस्तथा । विपणेन च जीवन्तो वर्ज्याः स्युर्हव्यकव्ययोः । प्रेष्यो ग्रामस्य राज्ञश्च कुनखी श्यावदन्तकः । प्रतिरोद्धा गुरोश्चैव त्यक्ताग्निर्वार्द्धुषिस्तथा । यक्ष्मी च पशुपालश्च परिवेत्ता निराकृतिः । ब्रह्मद्विट् परिवित्तिश्च गणाभ्यन्तर एव च । कुशीलवोऽवकीर्णी च वृषलीपतिरेव च । पौनर्भवश्च काणश्च यस्य चोपपतिर्गृहे । भृतकाध्यापको यश्च भृतकाध्यापितस्तथा । शूद्रशिष्यो गुरुश्चैव वाग्दुष्टः कुण्डगोलकौ । अकारणपरित्यक्ता मातापित्रोर्गुरोस्तथा । ब्राह्मैर्यौनैश्च सम्बन्धैः संयोगं पतितैर्गतः । अगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी । समुद्रयायी बन्दी च तैलिकः कूटकारकः । पित्रा विवदमानश्च कितवो मद्यपस्तथा । पापरोग्यभिशस्तश्च दाम्भिको रसविक्रयी । धनुःशराणां कर्त्ता च यश्चाग्रेदिधिषूपतिः । मित्रध्रुक् द्यूतवृत्तिश्च पुत्राचार्य्यस्तथैव च । भ्रामरी गण्डमाली च श्वित्र्यथो पिशुनस्तथा । उन्मत्तोऽन्धश्च वर्ज्याः स्युर्वेदनिन्दक एव च । हस्तिगोऽश्वोष्ट्रदमको नक्षत्रैर्यश्च जीवति । पक्षिणां पोषको यश्च युद्धाचार्य्यस्तथैव च । स्रोतसां भेदको यश्च तेषाञ्चावरणे रतः । गृहसंवेशको दूतो वृक्षारोपक एव च । श्वक्रीडी श्येनजीवी च कन्यादूषक एव च । हिंस्रो वृषलवृत्तिश्च गणानाञ्चैव याजकः । आचारहीनः क्लीवश्च नित्यं याचनकस्तथा । कृषिजीवी श्लीपदी च सद्भिर्निन्दित एव च । औरभ्रिको माहिषिकः परपूर्वापतिस्तथा । प्रेतनिर्हारकश्चैव वर्ज्जनीयाः प्रयत्नतः । एतान् विगर्हिताचारानपाङ्क्तेयान् द्विजाधमान् । द्विजातिप्रवरो विद्वानुभयत्र विवर्जयेत् । ब्राह्मणस्त्वनधीयानस्तृणाग्निरिव शाम्यति । तस्मै हव्यं न दातव्यं न हि भस्मनि हूयते । अपाङ्क्तदाने यो दातुर्भवत्यूर्द्ध्वं फलोदयः । दैवे हविषि पित्र्ये वा तं प्रवक्ष्याम्यशेषतः । अव्रतैर्यद्द्विजैर्भुक्तं परिवेत्रादिभिस्तथा । अपाङ्क्तेयैर्यदन्यैश्च तद्वै रक्षांसि भुञ्जते । दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थिते । परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः । परिवित्तिः परीवेत्ता यया च परिविद्यते । सर्वे ते नरकं यान्ति दातृयाजकपञ्चमाः । भ्रातुर्मृतस्य भार्य्यायां योऽनुरज्येत कामतः । धर्म्मेणापि नियुक्तायां स ज्ञेयो दिधिषूपतिः । परदारेषु जायेते द्वौ सुतौ कुण्डगोलकौ । पत्यौ जीवति कुण्डः स्यान्मृते भर्त्तरि गोलकः । तौ तु जातौ परक्षेत्रे प्राणिनौ प्रेत्य चेह च । दत्तानि हव्यकव्यानि नाशयेते प्रदायिनाम् । अपाङ्क्त्यो यावतः पाङ्क्त्यान् भुञ्जानाननुपश्यति । तावतां न फलं तत्र दाता प्राप्नोति बालिशः । वीक्ष्यान्धो नवतेः, काणः षष्टेः, श्वित्री शतस्य तु । पापरोगी सहस्रस्य दातुर्नाशयते फलम् । यावतः संस्पृशेदङ्गैर्ब्राह्मणान्

शूद्रयाजकः । तावतां न भवेद्दातुः फलं दानस्य पौर्त्तिकम् । वेदविद्यापि विप्रोऽस्य लोभात् कृत्वा प्रतिग्रहम् । विनाशं व्रजति क्षिप्रमामपात्रमिवाम्भसि । सोमविक्रयिणे विष्ठा भिषजे पूयशोणितम् । नष्टं देवलके दत्तमप्रतिष्ठन्तु वार्द्धुषौ । यत्तु वाणिजके दत्तं नेह नामुत्र तद्भवेत् । भस्मनीव हुतं हव्यं तथा पौनर्भवे द्विजे । इतरेषु त्वपाङ्क्त्येषु यथोद्दिष्टेष्वसाधुषु । मेदोऽसृङ्मांसमज्जास्थि वदन्त्यन्नं मनीषिणः । अपाङ्क्त्योपहता पङ्क्तिः पाव्यते यैर्द्विजोत्तमैः । तान्निबोधत कार्त्स्न्येन द्विजाग्र्यान् पङ्क्तिपावनान् । अग्र्याः सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च । श्रोत्रियान्वयजाश्चैव विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः । त्रिणाचिकेतः पञ्चाग्निस्त्रिसुपर्णः षडङ्गवित् । ब्राह्मदेयात्मसन्तानो ज्येष्ठसामग एव च । वेदार्थवित् प्रवक्ता च ब्रह्मचारी सहस्रदः । शतायुश्चैव विज्ञेया ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः । पूर्वेद्युरपरेद्युर्वा श्राद्धकर्मण्युपस्थिते । निमन्त्रयेत त्र्यवरान् सम्यग्विप्रान् यथोदितान् । निमन्त्रितो द्विजः पित्र्ये नियतात्मा भवेत् सदा । न च छन्दांस्यधीयीत यस्य श्राद्धं तद्भवेत् । निमन्त्रितान् हि पितर उपतिष्ठन्ति तान् द्विजान् । वायुवच्चानुगच्छन्ति तथासीनानुपासते । केतितस्तु यथान्यायं हव्यकव्ये द्विजोत्तमः । कथञ्चिदप्यतिक्रामन् पापः सूकरतां व्रजेत् । आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे दृष्ट्वा यत्र मोदते । दातुर्यद् दुष्कृतं किञ्चित्तत् सर्वं प्रतिपद्यते । अक्रोधनाः शौचपराः सततं ब्रह्मचारिणः । न्यस्तशस्त्रा महाभागाः पितरः पूर्वदेवताः । यस्मादुत्पत्तिरेतेषां सर्वेषामप्यशेषतः । ये च यैरुपचर्य्याः स्युर्नियमैस्तान्निबोधत । मनोर्हैरण्यगर्भस्य ये मरीच्यादयः सुताः । तेषामृषीणां सर्वेषां पुत्राः पितृगणाः स्मृताः । विराट्सुताः सोमसदः साध्यानां पितरः स्मृताः । अग्निष्वात्ताश्च देवानां मारीचा लोकविश्रुताः । दैत्यदानवयक्षाणां गन्धर्वोरगरक्षसाम् । सुपर्णकिन्नराणाञ्च स्मृता बर्हिषदोऽत्रिजाः । सोमपा नाम विप्राणां क्षत्रियाणां हविर्भुजः । वैश्यानामाज्यपा नाम शूद्राणान्तु सुकालिनः । सोमपास्तु कवेः पुत्रा हविष्मन्तोऽङ्गिरःसुताः । पुलस्त्यस्याज्यपाः पुत्रा वशिष्ठस्य सुकालिनः । अग्निदग्धानग्निदग्धान् काव्यान् बर्हिषदस्तथा । अग्निष्वात्तांश्च सौम्यांश्च विप्राणामेव निर्द्दिशेत् । य एते तु गणा मुख्याः पितृणां परिकीर्त्तिताः । तेषामपीह विज्ञेयं पुत्रपौत्रमनन्तकम् । ऋषिभ्यः पितरो जाताः पितृभ्यो देवदानवाः । देवेभ्यस्तु जगत् सर्वं चरं स्थाण्वनुपूर्वशः । राजतैर्भाजनैरेषामथ वा रजतान्वितैः । वार्य्यपि श्रद्धया दत्तमक्षयायोपकल्पते । देवकार्य्याद्द्विजातीनां पितृकार्य्यं विशिष्यते । दैवं हि पितृकार्य्यस्य पूर्वमाप्यायनं स्मृतम् । तेषामारक्षभूतन्तु पूर्वं दैवं नियोजयेत् । रक्षांसि हि विलुम्पन्ति श्राद्धमारक्षवर्जितम् । दैवाद्यन्तं तदीहेत पित्राद्यन्तं न तद्भवेत् । पित्राद्यन्तं त्वीहमानः क्षिप्रं नश्यति सान्वयः । शुचिं देशं विविक्तञ्च गोमयेनोपलेपयेत् । दक्षिणाप्रवणञ्चैव प्रयत्नेनोपपादयेत् । अवकाशेषु चोक्षेषु नदीतीरेषु चैव हि । विविक्तेषु च तुष्यन्ति दत्तेन पितरः सदा । आसनेषूपक्लृप्तेषु बर्हिष्मत्सु पृथक् पृथक् । उपस्पृष्टोदकान् सम्यग्विप्रांस्तानुपवेशयेत् । उपवेश्य तु तान् विप्रानासनेष्वजुगुप्सितान् । गन्धमाल्यैः सुरभिभिरर्च्चयेद्दैवपूर्वकम् । तेषामुदकमानीय सपवित्रांस्तिलानपि । अग्नौ कुर्य्यादनुज्ञातो ब्राह्मणो ब्राह्मणैः सह । अग्नेः सोमयमाभ्याञ्च कृत्वाप्यायनमादितः । हविर्दानेन विधिवत् पश्चात् सन्तर्पयेत् पितॄन् । अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणावेवोपपादयेत् । यो ह्यग्निः स द्विजो विप्रैर्मन्त्रदर्शिभिरुच्यते । अक्रोधनान् सुप्रसादान् वदन्त्येतान् पुरातनान् । लोकस्याप्यायने युक्तान् श्राद्धदेवान् द्विजोत्तमान् । अपसव्यमग्नौ कृत्वा सर्वमावृत् परिक्रमम् । अपसव्येन हस्तेन निर्वपेदुदकं भुवि । त्रींस्तु तस्माद्धविःशेषात् पिण्डान् कृत्वा समाहितः । औदकेनैव विधिना निर्वपेद्दक्षिणामुखः । न्युप्य पिण्डांस्ततस्तांस्तु प्रयतो विधिपूर्वकम् । तेषु दर्भेषु तं हस्तं निमृज्याल्लेपभागिनाम् । आचम्योदक् परावृत्य त्रिरायम्य शनैरसून् । षड् ऋतूंश्च नमस्कुर्य्यात् पितॄनेव च मन्त्रवित् । उदकं निनयेच्छेषं शनैः पिण्डान्तिके पुनः । अवजिघ्रेच्च तान् पिण्डान् यथा न्युप्तान् समाहितः । पिण्डेभ्यस्त्वल्पिकां मात्रां समादायानुपूर्वशः । तानेव विप्रानासीनान् विधिवत् पूर्वमाशयेत् । म्रियमाणे तु पितरि पूर्वेषामेव निर्वपेत् । विप्रवद्वापि तं श्राद्धे स्वकं पितरमाशयेत् । पिता यस्य तु वृत्तः स्याज्जीवेद्वापि पितामहः । पितुः स नाम संकीर्त्य कीर्त्तयेत् प्रपितामहम् । पितामहो वा तच्छ्राद्धं भुञ्जीतेत्यब्रवीन्मनुः । कामं वा समनुज्ञातः स्वयमेव समा-

चरेत् । तेषां दत्त्वा तु हस्तेषु सपवित्रं तिलोदकम् ।
तत्पिण्डाग्रं प्रयच्छेत स्वधैषामस्त्विति ब्रुवन् । पाणि-
भ्यान्तूपसंगृह्य स्वयमन्नस्य वर्द्धितम् । विप्रान्तिके पितॄन्
ध्यायन् शनकैरुपनिक्षिपेत् । उभयोर्हस्तयोर्मुक्तं यद-
न्नमुपनीयते । तद्विप्रलुम्पन्त्यसुराः सहसा दुष्टचेतसः ।
गुणांश्च सूपशाकाद्यान् पयो दधि घृतं मधु । विन्य-
सेत् प्रयतः सम्यक् भूमावेव समाहितः । भक्ष्यं भोज्यञ्च
विविधं मूलानि च फलानि च । हृद्यानि चैव मांसानि
पानानि सुरभीणि च । उपनीय तु तत् सर्वं शनकैः
सुसमाहितः । परिवेषयेत प्रयतो गुणान् सर्वान् प्रचो-
दयन् । नास्रमापातयेज्जातु न कुप्येन्नानृतं वदेत् ।
न पादेन स्पृशेदन्नं नचैतदवधूनयेत् । अस्रङ्गमयति
प्रेतान् कोपोऽरीननृतं शुनः । पादस्पर्शस्तु रक्षांसि
दुष्कृतीनवधूननम् । यद्यद्रोचेत विप्रेभ्यस्तत्तद्दद्यादमत्-
सरः । ब्रह्मोद्याश्च कथाः कुर्य्यात् पितॄणामेतदीप्सितम् ।
स्वाध्यायं श्रावयेत् पित्र्ये धर्म्मशास्त्राणि चैव हि ।
आख्यानानीतिहासांश्च पुराणानि खिलानि च । हर्ष-
येद्ब्राह्मणांस्तुष्टो भोजयेच्च शनैः शनैः । अन्नाद्येनास-
कृच्चैतान् गुणैश्च परिचोदयेत् । व्रतस्थमपि दौहित्रं
श्राद्धे यत्नेन भोजयेत् । कुतपञ्चासने दद्यात् तिलैश्च
विकिरेन्महीम् । त्रीणि श्राद्धे पवित्राणि दौहित्रः
कुतपस्तिलाः । त्रीणि चात्र प्रशंसन्ति शौचमक्रोधमत्व-
राम् । अत्युष्णं सर्व्वमन्नं स्याद्भुञ्जीरंस्ते च वाग्यताः ।
न च द्विजातयो ब्रूयुर्दात्रा पृष्टा हविर्गुणान् ।
यावदुष्णं भवत्यन्नं यावदश्नन्ति वाग्यताः । पित-
रस्तावदश्नन्ति यावन्नोक्ता हविर्गुणाः । यद्वेष्टित-
शिरा भुङ्क्ते यद्भुङ्क्ते दक्षिणामुखः । सोपानत्कश्च
यद्भुङ्क्ते तद्वै रक्षांसि भुञ्जते । चाण्डालश्च वराहश्च
कुक्कुटः श्वा तथैव च । रजस्वला च षण्डश्च नेक्षेरन्-
नश्नतो द्विजान् । होमे प्रदाने भोज्ये च यदेभिरभि-
वीक्षिते । दैवे कर्म्मणि पित्र्ये वा तद्गच्छत्ययथातथम् ।
घ्राणेन शूकरो हन्ति पक्षवातेन कुक्कुटः । श्वा तु दृष्टि-
निपातेन स्पर्शेनावरवर्णजः । खञ्जो वा यदि वा काणो
दातुः प्रेष्योऽपि वा भवेत् । हीनातिरिक्तगात्रो वा
तमप्यपनयेत्ततः । ब्राह्मणं भिक्षुकं वापि भोजनार्थ-
मुपस्थितम् । ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः शक्तितः प्रतिपूजयेत् ।
सार्व्ववर्णिकमन्नाद्यं सन्नीयाप्लाव्य वारिणा । समुत्सृजे-
द्भुक्तवतामग्रतो विकिरन् भुवि । असंस्कृतप्रमीतानां
त्यागिनां कुलयोषिताम् । उच्छिष्टं भागधेयं स्याद्दर्भेषु
विकिरश्च यः । उच्छेषणं भूमिगतमजिह्मस्याशठस्य च ।
दासवर्गस्य तत् पित्र्ये भागधेयं प्रचक्षते । आसपिण्ड-
क्रियाकर्म्म द्विजातेः संस्थितस्य तु । अदैवं भोजये-
च्छ्राद्धं पिण्डमेकन्तु निर्व्वपेत् । सहपिण्डक्रियायान्तु
कृतायामस्य धर्म्मतः । अनयैवावृता कार्य्यं पिण्ड-
निर्व्वपणं सुतैः । श्राद्धं भुक्त्वा य उच्छिष्टं वृषलाय
प्रयच्छति । स मूढो नरकं याति कालसूत्रमवाक्शिराः ।
श्राद्धभुग्वृषलीतल्पं तदहर्योऽधिगच्छति । तस्याः पुरीषे
तन्मासं पितरस्तस्य शेरते । पृष्ट्वा स्वदितमित्येवं तृप्ता-
नाचामयेत्ततः । आचान्तांश्चानुजानीयादभि भो ! रम्य-
तामिति । स्वधास्त्वित्येव तं ब्रूयुर्ब्राह्मणास्तदनन्तरम् ।
स्वधाकारः परा ह्याशीः सर्व्वेषु पितृकर्म्मसु । ततो भुक्त-
वतां तेषामन्नशेषं निवेदयेत् । यथा ब्रूयुस्तथा कुर्य्या-
दनुज्ञातस्ततो द्विजैः । पित्र्ये स्वदितमित्येव वाक्यं
गोष्ठे तु सूत्रितम् । सम्पन्नमित्यभ्युदये दैवे रुचित-
मित्यपि । अपराह्णस्तथा दर्भा वास्तुसम्पादनं तिलाः ।
सृष्टिर्मृष्टिर्द्विजाश्चाग्र्याः श्राद्धकर्म्मसु सम्पदः । दर्भाः
पवित्रं पूर्व्वाह्णो हविष्याणि च सर्व्वशः । पवित्रं यच्च
पूर्व्वोक्तं विज्ञेया हव्यसम्पदः । मुन्यन्नानि पयः सोमो
मांसं यच्चानुपस्कृतम् । अक्षारलवणञ्चैव प्रकृत्या
हविरुच्यते । विसृज्य ब्राह्मणांस्तांस्तु नियतो वाग्-
यतः शुचिः । दक्षिणां दिशमाकाङ्क्षन् याचेतेमान्
वरान् पितॄन् । दातारो नोऽभिवर्द्धन्तां वेदाः सन्तति-
रेव च । श्रद्धा च नो मा व्यगमद्बहु देयञ्च नोऽ-
स्त्विति । एवं निर्व्वपणं कृत्वा पिण्डांस्तांस्तदनन्तरम् ।
गां विप्रमजमग्निं वा प्राशयेदप्सु वा क्षिपेत् । पिण्ड-
निर्व्वपणं केचित् पुरस्तादेव कुर्व्वते । वयोभिः खाद-
यन्त्यन्ये प्रक्षिपन्त्यनलेऽप्सु वा । पतिव्रता धर्म्मपत्नी
पितृपूजनतत्परा । मध्यमन्तु ततः पिण्डमद्यात् सम्यक्
सुतार्थिनी । आयुष्मन्तं सुतं सूते यशोमेधासमन्वितम् ।
धनवन्तं प्रजावन्तं सात्त्विकं धार्म्मिकं तथा । प्रक्षाल्य
हस्तावाचम्य ज्ञातिप्रायं प्रकल्पयेत् । ज्ञातिभ्यः सत्कृतं
दत्त्वा बान्धवानपि भोजयेत् । उच्छेषणन्तु तत्तिष्ठेद्-
यावद्विप्रा विसर्जिताः । ततो गृहबलिं कुर्य्यादिति
धर्म्मो व्यवस्थितः । हविर्यच्चिररात्राय यच्चानन्त्याय
कल्पते । पितृभ्यो विधिवद्दत्तं तत् प्रवक्ष्याम्यशेषतः ।
तिलैर्व्रीहियवैर्माषैरद्भिर्मूलफलेन वा । दत्तेन मासं

प्रीयन्ते विधिवत् पितरो न संशयः । द्वौ मासौ मत्स्य-
मांसेन त्रीन्मासान् हारिणेन तु । औरभ्रेणाथ चतुरः
शाकुनेनाथ पञ्च वै । षण्मासान् छागमांसेन पार्षतेन
च सप्त वै । अष्टावेणस्य मांसेन रौरवेण नवैव तु ।
दश मासांस्तु तृप्यन्ति वराहमहिषामिषैः । शशकूर्म-
योस्तु मांसेन मासानेकादशैव तु । संवत्सरन्तु गव्येन
पयसा पायसेन च । वार्ध्रीणसस्य मांसेन तृप्तिर्द्वा-
दशवार्षिकी । कालशाकं महाशल्काः खड्गलोहा-
मिषं मधु । आनन्त्यायैव कल्पन्ते मुन्यन्नानि च सर्वशः ।
यत्किञ्चिन्मधुना मिश्रं प्रदद्यात्तु त्रयोदशीम् । तदप्य-
क्षयमेव स्याद्वर्षासु च मघासु च । अपि नः स कुले
जायाद्यो नो दद्यात्त्रयोदशीम् । पायसं मधुसर्पिर्भ्यां
प्राक्छाये कुञ्जरस्य च । यद्यद्ददाति विधिवत् सम्यक्
श्रद्धासमन्वितः । तत्तत् पितॄणां भवति परत्रानन्त्य-
मक्षयम् । कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्ज्जयित्वा चतुर्द्दशीम् ।
श्राद्धे प्रशस्तास्तिथयो यथैता न तथेतराः । युक्षु कुर्वन्
दिनर्क्षेषु सर्व्वान् कामान् समश्नुते । अयुक्षु तु पितॄन्
सर्वान् प्रजां प्राप्नोति पुष्कलाम् । यथा चैवापरः पक्षः
पूर्वपक्षाद्विशिष्यते । तथा श्राद्धस्य पूर्व्वाह्णादपराह्णो
विशिष्यते । प्राचीनावीतिना सम्यगपसव्यमतन्द्रिणा ।
पित्र्यमा निधनात् कार्य्यं विधिवद्दर्भपाणिना । रात्रौ
श्राद्धं न कुर्वीत राक्षसी कीर्त्तिता हि सा । सन्ध्ययो-
रुभयोश्चैव सूर्य्ये चैवाचिरोदिते । अनेन विधिना
श्राद्धं त्रिरब्दस्येह निर्वपेत् । हेमन्तग्रीष्मवर्षासु पाञ्च-
यज्ञिकमन्वहम् । न पैतृयज्ञियो होमो लौकिकेऽग्नौ
विधीयते । न दर्शेन विना श्राद्धमाहिताग्नेर्द्वि-
जन्मनः । यदेव तर्पयत्यद्भिः पितॄन् स्नात्वा द्विजो-
त्तमः । तेनैव कृत्स्नमाप्नोति पितृयज्ञक्रियाफलम् । वसून्
वदन्ति वै पितॄन् रुद्रांश्चैव पितामहान् । प्रपिताम-
हांस्तथादित्यान् श्रुतिरेषा सनातनी । विघसाशी भवेन्नित्यं
नित्यं वामृतभोजनः । विघसो भुक्तशेषन्तु यज्ञशेषं
तथाऽमृतम् । एतद्वोऽभिहितं सर्वं विधानं पाञ्चयज्ञि-
कम् । द्विजातिमुख्यवृत्तीनां विधानं श्रूयतामिति”
४अ० । “चतुर्थमायुषो भागमुषित्वाद्यं गुरौ द्विजः ।
द्वितीयमायुषो भागं कृतदारो गृहे वसेत् । अद्रोहेणैव
भूतानामल्पद्रोहेण वा पुनः । या वृत्तिस्तां समास्थाय
विप्रो जीवेदनापदि । यात्रामात्रप्रसिद्ध्यर्थं स्वैः कर्म-
भिरगर्हितैः । अक्लेशेन शरीरस्य कुर्वीत धनसञ्चयम् ।
ऋतामृताभ्यां जीवेत्तु मृतेन प्रमृतेन वा । सत्यानृता-
भ्यामपि वा न श्ववृत्त्या कदाचन । ऋतमुञ्छशिलं
ज्ञेयममृतं स्यादयाचितम् । मृतन्तु याचितं भैक्षं प्रमृतं
कर्षणं स्मृतम् । सत्यानृतन्तु वाणिज्यं तेन चैवापि
जीव्यते । सेवा श्ववृत्तिराख्याता तस्मात्तां परिवर्ज्जयेत् ।
कुशूलधान्यको वा स्यात् कुम्भीधान्यक एव वा । त्र्यहै-
हिको वापि भवेदश्वस्तनिक एव वा । चतुर्णामपि
चैतेषां द्विजानां गृहमेधिनाम् । ज्यायान् परः परो
ज्ञेयो धर्मतो लोकजित्तमः । षट्कर्मैको भवत्येषां त्रिभि-
रन्यः प्रवर्त्तते । द्वाभ्यामेकश्चतुर्थस्तु ब्रह्मसत्रेण जीवति ।
वर्त्तयंश्च शिलोञ्छाभ्यामग्निहोत्रपरायणः । इष्टीः
पार्वायणान्तीयाः केवला निर्वपेत् सदा । न लोकवृत्तं
वर्त्तेत वृत्तिहेतोः कथञ्चन । अजिह्मामशठां शुद्धां
जीवेद्ब्राह्मणजीविकाम् । सन्तोषं परमास्थाय सुखार्थी
संयतो भवेत् । सन्तोषमूलं हि सुखं दुःखमूलं विप-
र्य्ययः । अतोऽन्यतमया वृत्त्या जीवंस्तु स्नातको
द्विजः । स्वर्ग्यायुष्ययशस्यानि व्रतानीमानि धारयेत् ।
वेदोदितं स्वकं कर्म नित्यं कुर्य्यादतन्द्रितः । तद्धि कुर्वन्
यथाशक्ति प्राप्नोति परमां गतिम् । नेहेतार्थान् प्रस-
ङ्गेन न विरुद्धेन कर्मणा । न विद्यमानेष्वर्थेषु नार्त्या-
मपि यतस्ततः । इन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्येत का-
मतः । अतिप्रसक्तिञ्चैतेषां मनसा सन्निवर्त्तयेत् ।
सर्वान् परित्यजेदर्थान् स्वाध्यायस्य विरोधिनः । यथा-
तथाध्यापयंस्तु सा ह्यस्य कृतकृत्यता । वयसः कर्मणो-
ऽर्थस्य श्रुतस्याभिजनस्य च । वेशवाग्बुद्धिसारूप्यमाच-
रन् विचरेदिह । बुद्धिवृद्धिकराण्याशु धन्यानि च हि-
तानि च । नित्यं शास्त्राण्यवेक्षेत निगमांश्चैव वैदि-
कान् । यथा यथा हि पुरुषः शास्त्रं समधिगच्छति ।
तथा तथा विजानाति विज्ञानञ्चास्य रोचते । ऋषियज्ञं
देवयज्ञं भूतयज्ञञ्च सर्वदा । नृयज्ञं पितृयज्ञञ्च यथा-
शक्ति न हापयेत् । एतानेके महायज्ञान् यज्ञशास्त्र-
विदो जनाः । अनीहमानाः सततमिन्द्रियेष्वेव जुह्वति ।
वाच्येके जुह्वति प्राणं प्राणे वाचञ्च सर्वदा । वाचि
प्राणे च पश्यन्तो यज्ञनिर्वृत्तिमक्षयाम् । ज्ञानेनैवापरे
विप्रा यजन्त्येतैर्मखैः सदा । ज्ञानमूलां क्रियामेषां
पश्यन्तो ज्ञानचक्षुषा । अग्निहोत्रञ्च जुहुयादाद्यन्ते
द्युनिशोः सदा । दर्शेन चार्द्धमासान्ते पौर्णमासेन चैव
हि । सस्यान्ते नवसस्येष्ट्या तथर्त्वन्ते द्विजोऽध्वरैः ।

पशुना त्वयनस्यादौ समान्ते सौमिकैर्मखैः। नानिष्ट्वा नवसस्येष्ट्या पशुना चाग्निमान् द्विजः। नवान्नमद्यान्मांसं वा दीर्घमायुर्जिजीविषुः। नवेनानर्च्चिता ह्यस्य पशुहव्येन चाग्नयः। प्राणानेवात्तुमिच्छन्ति नवान्नामिषगर्द्धिनः। आसनाशनशय्याभिरद्भिर्मूलफलेन वा। नास्य कश्चिद्वसेद्गेहे शक्तितोऽनर्च्चितोऽतिथिः। पाषण्डिनो विकर्मस्थान् वैडालव्रतिकान् शठान्। हैतुकान् बकवृत्तींश्च वाङ्मात्रेणापि नार्च्चयेत्। वेदविद्याव्रतस्नातान् श्रोत्रियान् गृहमेधिनः। पूजयेद्धव्यकव्येन विपरीतांश्च वर्जयेत्। शक्तितोऽपचमानेभ्यो दातव्यं गृहमेधिना। संविभागश्च भूतेभ्यः कर्त्तव्योऽनुपरोधतः।" इत्येवं स्नातकगृहस्थधर्म्माः उक्ताः शेषं स्नातकशब्दे वक्ष्यते। कालीपु० १६ अ० गृहस्थधर्म्मा उक्ता यथा

"न क्षेत्रेण विना द्रव्यमर्थहीने कुतः क्रिया। क्रियाहीने कुतो धर्म्मो धर्म्महीने कुतः सुखम्। सुखं हि सर्वदा काङ्क्ष्यं तच्च धर्म्मसमुद्भवम्। तस्माद्धर्म्मोऽत्र कर्त्तव्यश्चातुर्वर्ण्येन यत्नतः। न्यायागतेन द्रव्येण कर्त्तव्यं पारलौकिकम्। दानञ्च विधिना देयं काले पात्रे च भावतः। विधिहीनन्तथाऽपात्रे यो ददाति प्रतिग्रहम्। न केवलं हि तद्याति शेषमप्यस्य नश्यति। व्यसनार्थे ऋत्वर्थे वस्त्रार्थे च दीयते। तदक्षयं भवेदत्र परत्र च न संशयः। मातापितृविहीनं यो चौलोपनयनादिभिः। संस्कारयेद्द्विजैरर्थैस्तस्य न्येयमनन्तकम्। अग्निहोत्रैर्न तत्पुण्यं नाग्निष्टोमादिभिर्मखैः। तत्पुण्यं प्राप्यते ह्यर्थैर्द्विजं कश्चित् प्रतिष्ठिते। पितृगेहे तु या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता। भ्रूणहा तत्पिता ज्ञेयो वृषली चापि कन्यका। यस्तां परिणयेन्मोहात् स भवेद्वृषलीपतिः। तेन सम्भाषणं न्यायं न्यासनाकृत्तेन सर्वदा। विवाहे दोषमुभयोः कन्यायाश्च वरस्य च। कन्यां दापयेत् पश्चादन्यथा दोषभाक् पिता। स्त्रियः पवित्राः सततं नैता दुष्यन्ति केनचित्। मासि मासि रजोह्यासां दुष्कृतान्यपकर्षति। पूर्वं स्त्रियः सुरैर्भुक्ताः सोमगन्धर्ववह्निभिः। भुञ्जते मानुषाः पश्चान्नैता दुष्यन्ति केनचित्। स्त्रीणां शौचं ददौ सोमः पावकः सर्वमेध्यताम्। कल्याणवाणीं गन्धर्वास्तेन मेध्याः सदा स्त्रियः। कन्यां भुङ्क्ते रजःकालेऽग्निः शशी लोमदर्शने। स्तनोद्भेदे च गन्धर्वास्तत्प्रागेव प्रदीयते। इत्यरोमां स्वपत्नीं कुलघ्नीं भूत

यौवना। पितृमन्त्रादिसङ्कटजातकाः परिवर्जयेत्। कन्यादानफलप्रेप्सुस्तस्मादद्यादनग्निकाम्। अन्यथा न फलं दातुः प्रतिग्राही पतेदधः। कन्यामभुक्तां सोमाद्यैर्ददद्दानफलं लभेत्। दैवभुक्तां ददद्दाता न स्वर्गमधिगच्छति। शयनासनयानानि कुतपं स्त्रीमुखं कुशम्। यज्ञपात्राणि सर्वाणि न दुष्यन्ति बुधाः क्वचित्। वत्सः प्रस्रवने मेध्यः, शकुनिः फलपातने। नार्य्यो रतिप्रयोगेषु श्वा मृगग्रहणे शुचिः। अजाश्वयोर्मुखं मेध्यं गावो मेध्याश्च पृष्ठतः। पादतो ब्राह्मणामेध्याः स्त्रियो मेध्यास्तु सर्वतः। बलात्कारोपभुक्ता वा चौरहस्तगतापि वा। न त्याज्या दूषिता नारी नास्यास्त्यागो विधीयते। कांस्येन ताम्रशुद्धिः स्यात् शुद्धिः कांस्यस्य भस्मना। संशुद्धा रजसा नारी त्वार्त्तिनी येन शुचिः। मनसापि हि या नेह चिन्तयेत् पुरुषान्तरम्। लोकया सह लोकानि भुङ्क्ते चात्रापि कीर्त्तिभाक्। पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथा। कन्याप्रदः पूर्वनाशे प्रकृतिस्थः परः परः। अप्रयच्छन् समाप्नोति भ्रूणहत्यामृतावृतौ। गम्यं त्वभावे दातॄणां कन्या कुर्यात् स्वयं वरम्। कृताधिकारां मलिनां पिण्डमात्रोपजीविनीम्। परिभूतामधःशय्यां वासयेद्व्यभिचारिणीम्। व्यभिचारादृतौ शुद्धिर्गर्भे त्यागो विधीयते। गर्भभर्त्तृवधादौ च महत्यपि च कल्मषे। शूद्रैव भार्य्या शूद्रस्य सा च स्वा च विशः स्मृते। ते च स्वा चैव राज्ञश्च ताश्च स्वा चाग्रजन्मनः। आरोप्य शूद्रां शयने विप्रो गच्छेदधोगतिम्। उत्पाद्य पुत्रं शूद्रायां ब्राह्मण्यादेव हीयते। दैवपित्र्यातिथेयानि तत्प्रधानानि यस्य तु। देवाद्यास्तानि नाश्नन्ति स च स्वर्गं न गच्छति। आकाशो यानि गेहानि स्वपन्त्यप्रतिपूजिताः। क्रव्याभिर्निहितानीव मन्ये युक्तान्यसंशयम्। नद्यश्चाः सुपाकिन्यो भूषणाच्छादनाशनैः। भूतिकामैर्नरैर्नित्यं सत्कृत्यैतृसवेषु च। यत्र नार्य्यः प्रमुदिता भूषणाच्छादनाशनैः। रमन्ते देवतास्तत्र सफलाः क्रियाः। यत्र तुष्यति भर्त्ता स्त्री स्त्रिया भर्त्ता च तुष्यति। तत्र वेश्मनि कल्याणं सम्पद्येत पदे पदे। जपोऽहुतो हुतो होमः प्रहुतो भौतिको बलिः। प्राशितं पितृतर्पणं ब्राह्मं द्विजार्चनम्। पञ्चयज्ञानिमान् कुर्वन् ब्राह्मणो नावसीदति। एतेषामननुष्ठानात् पञ्चसूनामवाप्नुयात्। ब्राह्मणं कुशलं पृच्छे-

हाऽज्ञातमनामयम् । मैत्रं शुभं समागम्य भूयः सन्तोषमेव च । ज्ञातमात्रः शिशुस्तावद्यावदष्टौ समाः स्मृताः । भक्ष्याभक्ष्येषु नो दुष्टो यावन्नैवोपनीयते । भरणं पोष्यवर्गस्य ह्यदृष्टफलोदयम् । प्रत्यवायोऽप्यभरणे भर्त्तव्यस्तत् प्रयत्नतः । माता पिता गुरुः पत्नी त्वपत्यानि समाश्रिताः । अभ्यागतोऽतिथिश्चाग्निः पोष्यवर्गा अमी नव । स जीवति पुमान् योऽत्र बहुभिश्चोपजीव्यते । जीवन्मृतोऽत्र विज्ञेयः पुरुषः स्वोदरम्भरिः । दीनानाथविशिष्टेभ्यो दातव्यं भूतिमिच्छता । अदत्तदाना जायन्ते परभाग्योपजीविनः । विभागशीलसंयुक्तो दयावांश्च क्षमारतः । देवतातिथिभक्तस्तु गृहस्थो धार्म्मिकः स्मृतः । सर्व्वरीमध्ययामौ द्वौ हुतशेषञ्च यद्धविः । तत्र स्वपंस्तदश्नंश्च ब्राह्मणो नावसीदति । नवैतानि गृहस्थेन कार्य्याण्यभ्यागते सदा । शुभामवानि यत् सौम्यं वाक्यञ्चक्षुर्मनोमुखम् । अभ्युत्थानमिहायाते स्वागतपूर्व्वभाषणम् । उपासनमनुव्रज्या गृहस्थोऽनुतिष्ठते । तथैवत्रययुक्तानि कार्य्याण्येतानि वै नव । आसनं पादशौचञ्च यथायत्नान्नं क्षितिः । शय्या तृणं जलाभ्यङ्गदीपा गार्हस्थ्यसिद्धिदाः । तथा नव विकर्म्माणि त्याज्यानि गृहमेधिना । पैशुन्यं परदाराश्च द्रोहः क्रोधानृताप्रियम् । द्वेषोद्दम्भश्च माया च स्वर्गमार्गार्गलानि हि । नवावश्यककर्म्माणि कार्य्याणि प्रतिवासरम् । स्नानं सन्ध्या जपो होमः स्वाध्यायो देवतार्च्चनम् । वैश्वदेवन्तथातिथ्यं नवमं पितृतर्पणम् । नव गोप्यानि यानीह शुभे ! तानि निशामय । अवस्था मैथुनं मन्त्रो गृहच्छिद्रञ्च पञ्चमम् । आयुर्धनापमानं स्त्री न प्रकाश्यानि सर्व्वथा । नवैतानि प्रकाश्यानि ऋणः पापमकुत्सितम् । प्रायोग्यमृणशुद्धिश्च स्वान्वयः क्रयविक्रयौ । कन्यादानं गुणोत्कर्षौ नाच्छत् केनापि कुत्रचित् । पात्रमित्रविनीतेषु दीनानाथोपकारिषु । मातापितृगुरुष्वेतन्नवकं दत्तमक्षयम् । निष्फलं नवकं स्मृतं चाटचारणतस्करे । कुवैद्ये कितवे धूर्त्ते शठे मल्ले च वन्दिनि । आपत्स्वपि न देयानि नव वस्तूनि सर्व्वदा । अन्वये सति सर्व्वस्वं दाराश्च शरणागतः । न्यासाधी कुलदत्तिश्च निक्षेपं स्त्रीधनं सुतम् । यो ददाति स मूढात्मा प्रायश्चित्तैर्विशुध्यति । एतद्धानौ नवकं ज्ञात्वा श्रियमवाप्नुयात् । अन्यच्च नवकं वर्ज्यं सर्व्वेषां स्वर्गमार्गदम् । सत्यं शौचमहिंसा च क्षान्तिर्दानं दया दमः । अस्तेयमिन्द्रियाक्षोभः सर्व्वेषां धर्म्मसाधनम् । अभ्यस्य नवतिश्चैतां स्वर्गमार्गप्रदीपिकाम् । सतामभिमतां पुण्यां गृहस्थो नावसीदति । जिह्वा भार्य्या सुतो भ्राता मित्रदाससमाश्रिताः । यस्यैते विनयाढ्याश्च तस्य सर्व्वत्र गौरवम् । पानं दुर्ज्जनसंसर्गः पत्या च विरहोऽटनम् । स्वप्नोऽन्यगेहवासश्च नारीणां दूषणानि षट् । समार्घं धान्यमुद्धृत्य महार्घं यः प्रयच्छति । स हि वार्द्धुषिको नाम तस्यान्नं नैव भक्षयेत् । समे वार्द्धुषिकं दृष्ट्वा मध्ये तु वृषलीपतिम् । अन्ते वार्द्धुषिकस्यैव निराशाः पितरो गताः । वृषलीत्युच्यते नारी या च स्याद्व्यभिचारिणी । तां प्रहृष्टां कामयते यः स वाहिजिकः स्मृतः । स्वधर्मं या परित्यज्य परधर्मे प्रधावते । वृषली सा हि विज्ञेया न शूद्रा वृषली भवेत् । यावदुष्णं भवत्यन्नं यावन्मौनेन भुज्यते । तावदश्नन्ति पितरो यावन्नोक्ता हविर्गुणाः । विद्याविनयसम्पन्ने श्रोत्रिये गृहमागते । क्रीडन्त्योषधयः सर्व्वा यास्यामः परमां गतिम् । भ्रष्टशौचव्रताचारे विप्रे वेदविवर्ज्जिते । रोदित्यन्नं दीयमानं किं मया दुष्कृतं कृतम् । यस्य कोष्ठगतञ्चान्नं वेदाभ्यासेन जीर्य्यति । स तारयति दातारं दश पूर्व्वान् दशापरान् । न स्त्रीणां वपनं कार्य्यं न च ताः वनमुद्व्रजेत् । न च रात्रौ वसेद्गोष्ठे न कुर्य्याद्वैदिकीं श्रुतिम् । सर्व्वान् केशान् समुद्धृत्य छेदयेदङ्गुलिद्वयम् । एवमेव तु नारीणां शिरसो मुण्डनं भवेत् । राजा वा राजपुत्रो वा ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः । अकारयित्वा वपनं प्रायश्चित्तं तु निर्द्दिशेत् । केशानां रक्षणार्थाय द्विगुणं व्रतमाचरेत् । द्विगुणा दक्षिणा देया ब्राह्मणे वेदपारगे । यो गृहीत्वा विवाहाग्निं गृहस्थ इव मन्यते । अन्नं तस्य न भोक्तव्यं वृथापाको हि स स्मृतः । दाराग्निहोत्रदीक्षाञ्च कुरुते योऽग्रजे स्थिते । परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्व्वजः । परिवेत्तिः परीवेत्ता या चैव परिविद्यते । सर्व्वे ते नरकं यान्ति दातृयाजकपञ्चमाः । क्लीबे देशान्तरस्थे च मूके प्रव्रजिते जडे । कुब्जे खर्व्वे च पतिते न दोषः परिवेदने । वेदाक्षराणि यावन्ति नियुञ्ज्यादर्थकारणात् । तावतीर्भ्रूणहत्या वै वेदविक्रयवान्भवेत् । यस्तु प्रव्रजितो भूत्वा सेवते मैथुनं पुनः । षष्टि वर्षसहस्राणि विष्ठायां जायते कृमिः । शूद्रान्नं शूद्रसम्पर्कः शूद्रेण च सहासनम् । शूद्राद्वि-

द्यागमः कश्चित् ज्वलन्तमपि पातयेत् । शूद्राहूताः निर्यान्ति ये पचन्त्यबुधा द्विजाः । ते यान्ति नरकं घोरं ब्रह्मतेजोविवर्जिताः । शूद्रदत्ताय ये च हव्यान्नं भक्षयन्ति च । दातारं नोपतिष्ठन्ति भोक्ता भुङ्क्ते तु किल्बिषम् । आयसेनैव पात्रेण यदन्नमुपनीयते । भोक्ता तद्विट्समं भुङ्क्ते दाता च नरकं व्रजेत् । अकृत्वा दन्तकाष्ठञ्च प्रत्यक्षलवणञ्च यत् । मृत्तिकाभक्षणं यच्च समं गोमांसभक्षणैः । पानीयं पायसं भैक्ष्यं घृतं लवणमेव च । हस्तदत्तं न गृह्णीयात् तुल्यं गोमांसभक्षणैः । अपतो निवसेन्मूर्खो दूरस्थश्च गुणान्वितः । गुणान्विताय दातव्यं नास्ति मूर्खे व्यतिक्रमः । ब्राह्मणातिक्रमो नास्ति विप्रे वेदविवर्जिते । ज्वलन्तमग्निमुत्सृज्य न हि भस्मनि हूयते । सन्निकृष्टमधीयानं ब्राह्मणं यो व्यतिक्रमेत् । भोजने चैव दाने च दहत्यासप्तमं कुलम् । गोरक्षकान् वाणिजकान् तथा कारुकुशीलवान् । प्रेष्यान् वार्धुषिकांश्चैव विप्रान् शूद्रवदाचरेत् । देवद्रव्यविभागेन ब्रह्मस्वहरणेन च । कुलान्याशु विनश्यन्ति ब्राह्मणातिक्रमेण च । या देवीति च यो ब्रूयाद्देवान्निब्राह्मणेषु च । तिर्यग्योनिशतं गत्वा चाण्डालेष्वभिजायते । यस्या यत्र प्रतिष्ठानं कर्मणा नोपपादितम् । अकर्मकर्मसंयुक्तमिह लोके परत्र च । विघसाशी भवेन्नित्यं नित्यञ्चामृतभोजनः । यज्ञशेषोऽमृतं भुक्तशेषन्तु विघसं विदुः । सत्याचारात् परिभ्रष्टे नाभिदेश्यव्यवस्थिते । यस्ते च एकवासास्तं दैवे पित्र्ये च वर्जयेत् । यदेव तर्पयत्यद्भिः पितॄन् स्नात्वा द्विजोत्तमः । तेनैव सर्वमाप्नोति पितृयज्ञक्रियाफलम् । हस्तं प्रक्षाल्य गण्डूषं यः पिबेद्भोजनान्तरे । दैवं पित्र्यं तथात्मानं त्रयं स उपघातयेत् । गणान्नं गणिकान्नञ्च यदन्नं ग्रामयाजके । स्त्रीणां प्रथमगर्भेषु भुक्त्वा चान्द्रायणञ्चरेत् । पक्षे वा यदि वा मासे यस्य गेहेऽश्नाति न द्विजः । भुक्त्वा दुरात्मनस्तस्य चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् । यतीनामृत्योचितायाश्च यतीनां व्रतचारिणाम् । एतेषां स्नानकाले च नार्तिसंज्ञं कर्म कुर्वताम् । अजीर्णेऽभ्युदिते वान्ते श्मश्रुकर्मणि मैथुने । दुःस्वप्ने दुर्जनस्पर्शे स्नानमेव विधीयते । चैत्यवृक्षं चितिं यूपं चण्डालं वेदविक्रयिणं स्पृष्ट्वा सचेलोजलमाविशेत् । शून्यागारे तथा गोष्ठे देवब्राह्मणसन्निधौ । स्वाध्याये भोजने पाने पादुके वै विवर्जयेत् । अचयेन गतं धान्यं कूपवापीषु यत् जलम् । अध्याद्यादपि तद्ग्राह्यं यच्च गोष्ठगतं पयः । यद्वेष्टितशिरा भुङ्क्ते यद्भुङ्क्ते दक्षिणामुखः । सोपानत्कश्च यो भुङ्क्ते तद्वै रक्षांसि भुञ्जते । यातुधानाः पिशाचाश्च राक्षसाः क्रूरकर्मिणः । हरन्ति रसमन्नस्य मण्डलेन विवर्जितम् । ब्रह्माद्याश्च सुराः सर्वे वसिष्ठाद्या महर्षयः । मण्डलं चोपजीवन्ति ततः कुर्वीत मण्डलम् । ब्राह्मणे चतुरस्रं स्यात् त्र्यस्रं वै बाहुजन्मनः । वर्तुलन्तु विशः प्रोक्तं शूद्रस्याभ्युक्षणं स्मृतम् । नोत्सङ्गे भाजनं कृत्वा नो पाणौ नैव कर्पटे । शयने न च शय्यायां भुञ्जीत न मलार्दितः । धर्मशास्त्ररथारूढा वेदखड्गधरा द्विजाः । क्रीडार्थमपि यद्ब्रूयुः स धर्मः परमः स्मृतः । रात्रौ दधियुतं दुग्धं धर्मकामो न भक्षयेत् । अन्यतो धर्महानिः स्यात् व्याधिभिश्चोपपीड्यते । फाणितं गोरसं तोयं लवणं मधु काञ्जिकम् । हस्तेन ब्राह्मणो दत्त्वा तप्तकृच्छ्रं चान्द्रायणं चरेत् । गन्धाभरणमाल्यानि यः प्रयच्छति धर्मवित् । स दुर्गन्धिः सदाऽग्रष्टो यत्र यत्रोपजायते । नीलीरक्तञ्च यद्वस्त्रं दूरतस्तद्विवर्जयेत् । स्त्रीणां क्रीडार्थसंयोगे शयनीये न दुष्यति । पालनाद्विक्रयाच्चैव तद्वृत्तेरुपजीवनात् । अपवित्रो भवेद्विप्रस्त्रिभिः कृच्छ्रैर्विशुध्यति । स्नानं दानं जपो होमः स्वाध्यायः पितृतर्पणम् । वृथा तस्य महायज्ञा नीलीवासो बिभर्ति यः । नीलीरक्तं यदा वस्त्रं द्विजः स्वाङ्गेषु धारयेत् । तन्तुसंघातसंख्याते नरके स वसेद्ध्रुवम् । अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति । अमृतं ब्राह्मणस्यान्नं क्षत्रियान्नं पयः स्मृतम् । वैश्यस्य चान्नमेवान्नं शूद्रान्नं रुधिरं स्मृतम् । वैश्वदेवेन होमेन देवताभ्यर्चनैर्जपैः । अमृतं तेन विप्रान्नं ऋग्यजुःसामसंस्कृतम् । व्यवहारानुरूपेण न्यायेन च यदर्जितम् । क्षत्रियस्य पयस्तेन प्रजापालनतो भवेत् । कृषिगोरक्षवाणिज्यादसत्याद्य यच्छति । शीतायज्ञविधानेन वैश्यान्नं तेन सम्मतम् । अज्ञानतिमिरान्धस्य मद्यपानरतस्य च । रुधिरं तेन शूद्रान्नं वेदमन्त्रविवर्जितम् । न वृथा शपथं कुर्यात् स्वल्पेऽप्यर्थे नरो बुधः । वृथा हि शपथं कुर्वन् प्रेत्येह च विनश्यति । कामिनीषु विवाहेषु गवां भुक्ते तथैव च । ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ च शपथे नास्ति पातकम् । सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः । गोबीजकाञ्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पा-

तकैः । अग्निं चाऽऽहारयेदेनमपह्नु चैनं निमज्जयेत् । स्पर्शयेत् पुत्रदाराणां शिरांस्येनच्च वा पृथक् ।" अधिकमाचारशब्दे ६२१ पृष्ठादौ द्रष्टव्यम् ।

स च धर्मो व्याससंहितायाम् ३अ० उक्तो यथा

"नित्यं नैमित्तिकं काम्यमिति कर्म त्रिधा मतम् । त्रिविधं तच्च वक्ष्यामि गृहस्थस्यावधार्यताम् । यामिन्याः पश्चिमे यामे त्यक्तनिद्रो हरिं स्मरेत् । आलोक्य मङ्गलद्रव्यं कर्मावश्यकमाचरेत् । कृतशौचो निषेव्याग्निं दन्तान् प्रक्षाल्य वारिणा । स्नात्वोपास्य द्विजः सन्ध्यां देवादींश्चैव तर्पयेत् । वेदवेदाङ्गशास्त्राणि इतिहासानि चाभ्यसेत् । अध्यापयेच्च सच्छिष्यान् सद्विप्रांश्च द्विजोत्तमः । अलब्धं प्रापयेल्लब्ध्वा क्षणमात्रं समापयेत् । समर्थो हि समर्थेन नाविज्ञातः क्वचिद्वसेत् । सरित्सरःसु वापीषु गर्तप्रस्रवणादिषु । स्नायीत यावदुद्धृत्य पञ्च पिण्डानि वारिणा । तीर्थाभावेऽप्यशक्त्या वा स्नायात्तोयैः समाहृतैः । गृहाङ्गणगतस्तत्र यावदम्बरपीडनम् । स्नानमन्त्रैस्ततः कुर्यात् पावनैश्चापि मार्जयेत् । मन्त्रैः प्राणांस्त्रिरायम्य सौरैश्चार्कं विलोकयेत् । तिष्ठन् स्थित्वा तु गायत्रीं ततः स्वाध्यायमारभेत् । ऋचाञ्च यजुषां साम्नामथर्वाङ्गिरसामपि । इतिहासपुराणानां वेदोपनिषदां द्विजः । शक्त्या सम्यक् पठेन्नित्यमल्पमप्यासमापनात् । स यज्ञदानतपसामखिलं फलमाप्नुयात् । तस्मादहरहर्वेदं द्विजोऽधीयीत वाग्यतः । धर्मशास्त्रेतिहासादि सर्वेषां शक्तितः पठेत् । कृतस्वाध्यायः प्रथमं तर्पयेच्चाथ देवताः । जान्वा च दक्षिणं दर्भैः प्रागग्रैः सयवैस्तिलैः । एकैकाञ्जलिदानेन प्रततिस्योपवीतकः । समजानुद्वयो मध्यस्त्वधार उदङ्मुखः । तिर्यग्दर्भैश्च वामाग्रैर्यवैस्तिलविमिश्रितैः । अम्भोभिरुत्तराग्रैः कनिष्ठामूलनिर्गतैः । ताभ्यां ताभ्यामञ्जलिभ्यां मनुष्यांस्तर्पयेत्ततः । दक्षिणाभिमुखः सव्यजानुश्च द्विगुणैः कुशैः । तिलैर्जलैश्च देशिन्या मूलदर्भैर्द्विभिःसृतैः । दक्षिणांसोपवीतः स्यात् क्रमेणाञ्जलिभिस्त्रिभिः । सन्तर्पयेद्दिव्यपितॄंस्तातं च पितॄन् स्वकान् । मातृमातामहांस्तद्वत्त्रीनेवं हि त्रिभिस्त्रिभिः । मातामहानां येऽप्यन्ये गोत्रिणो दाहवर्जिताः । तानेकाञ्जलिदानेन तर्पयेच्च पृथक् पृथक् । असंस्कृतप्रमीता ये प्रेतसंस्कारवर्जिताः । वस्त्रनिष्पीडनाम्भोभिस्तेषामाप्यायनं भवेत् । अतर्पितेषु पितृषु वस्त्रं निष्पीडयेच्च यः । निराशाः पितरस्तस्य भवन्ति सुरमानुषाः । पयोदर्भस्वधाकारगोत्रनामतिलैर्भवेत् । सुदत्तं तत्पुनस्तेषामेकेनापि वृथा विना । अन्यचित्तेन यद्दत्तं यद्दत्तं विधिवर्जितम् । अनासनस्थितेनापि तज्जलं रुधिरायते । एवं सन्तर्पिताः कामैस्तर्पकांस्तर्पयन्ति च । ब्रह्मविष्णुशिवादित्यमित्रवरुणनामभिः । पूजयेल्लक्षितैर्मन्त्रैर्वेदमन्त्रोक्तदेवताः । उपस्थाय रवेः काष्ठां पूजयित्वा च देवताः । ब्रह्माग्नीन्द्रौषधीजीवविष्णुमामहतांश्वरान् । अपां सत्येति सत्कार्य नमस्कारैः स्वनामभिः । कृत्वा मुखं समालभ्य स्नानमेवं समाचरेत् । ततः प्रविश्य भवनमावसथ्ये हुताशने । पाकयज्ञांश्च चतुरो विदध्याद्विधिवद्द्विजः । अनाहिताग्निस्त्वग्निरादावाद्यं एतत्तु तम् । शाकलेन विधानेन जुहुयाल्लौकिकेऽनले । व्यस्ताभिर्व्याहृतिभिश्च समस्ताभिस्ततः परम् । षड्भिर्देवकृतस्येति मन्त्रवद्भिर्यथाक्रमम् । प्राजापत्यं स्विष्टकृतं हुत्वैवं द्वादशाहुतीः । ओङ्कारपूर्वैः स्वाहान्तैस्त्यागः स्विष्टविधानतः । भुवि दर्भान् समास्तीर्य बलिकर्म समाचरेत् । विश्वेभ्यो देवेभ्य इति सर्वभूतेभ्य एव च । भूतानां पतये चेति नमस्कारेण शास्त्रवित् । दद्याद्बलित्रयञ्चाग्रे पितृभ्यश्च स्वधा नमः । पात्रनिर्णेजनं वारि वायव्यां दिशि निःक्षिपेत् । उद्धृत्य षोडशग्रासमात्रमन्नं द्विजोत्तमः । इदमन्नं मनुष्येभ्यो हन्तेत्युक्त्वा समुत्सृजेत् । गोत्रनामस्वधाकारैः पितृभ्यश्चापि शक्तितः । षड्भ्योऽन्नमन्वहं दद्यात् पितृयज्ञविधानतः । वेदादीनां पठेत् किञ्चिदल्पं ब्रह्ममखाप्तये । ततोऽन्यदन्नमादाय निर्गम्य भवनाद्बहिः । काकेभ्यः श्वपचेभ्यश्च प्रक्षिपेद्ग्रासमेव च । उपविश्य गृहद्वारि तिष्ठेद्यावन्मुहूर्त्तकम् । अप्रमत्तोऽतिथिं स्वपद्मभावयुतः प्रतीक्षकः । आगतं दूरतः श्रान्तं भोक्तुकाममकिञ्चनम् । दृष्ट्वा सम्मुखमभ्येत्य सत्कृत्य प्रश्रयार्चनैः । पादधावनसम्मानाभ्यञ्जनादिभिरर्चितः । त्रिदिवं प्रापयेत्सद्यो यज्ञस्याभ्यधिकोऽतिथिः । कालागतोऽतिथिर्दृष्टवेदपारो गृहागतः । द्वावेतौ पूजितौ स्वर्गं नयतोऽधस्त्वपूजितौ । विशाखाधातकश्याश्वदाचार्यसुहृत्स्विजः । अर्घ्या भवन्ति धर्मेण प्रतिवर्षं गृहागताः । गृहागतांश्च सत्कृत्य श्रोत्रियांश्च यथाविधि । भक्त्योपकल्पयेदेकं महाभागं विसर्जयेत् । विसर्जयेदनुव्रज्य सुतृप्तश्रोत्रियातिथीन् । मित्रमातुलसम्बन्धि-

वान्धवान् समुपागतान् । भोजयेत् त्वितरोभिर्वा सत्कृतां भिक्षुकोऽर्हति । आहवनप्रवाहं दद्युगच्छन्नधोगतिम् । गर्भिण्यातुरभृत्येषु बालवृद्धातुरादिषु । बुभुक्षितेषु भुञ्जानो गृहस्थोऽश्नाति किल्बिषम् । नाद्यात् गृहे स्त्र पारक्यं कदाचिदनिमन्त्रितः । निमन्त्रितोऽपि निन्द्येन प्रत्याख्यानं द्विजोऽर्हति । शूद्राभिशस्तवार्धुष्यगायद्दुष्टप्रतस्कराः । कुशीलवचिकित्सकोपवधवन्धनजीविनः । शैलूषतैलिककोलकोल्मकचक्राद्यजनच्युताः । नग्ननास्तिकनिर्लज्जपिशुनव्यसनान्विताः । कदर्यस्त्रीजितानार्यपरवादरता नराः । अनीशाः कीर्त्तिमन्तोऽपि राजदेवस्वहारकाः । शयनासनसंसर्गहुतकर्मादिदूषिताः । अश्रद्दधानाः पतिता भ्रष्टाचारादयश्च ये । अभोज्यान्नाः स्युरन्नादो यस्य यः स्यात् स तत्समः । नापिताम्बयमित्रार्द्धसीरिणो दासगोपकाः । शूद्राणामप्यमीषान्तु भुक्त्वान्नं नैव दुष्यति । धर्मेणान्योन्यभोज्यान्ना द्विजास्तु विदितान्वयाः । स्वेनैवोपार्जितं मेध्यमाकरस्थं समाक्षिकम् । अनग्नीढमवोज्ञातमस्पृष्टं शूद्रवायसैः । अनुच्छिष्टमसंदुष्टमपर्युषितमेव च । अभ्यातवान्यभक्ष्यमाद्यं नित्यं सुसंस्कृतम् । कृशराऽपूपसंयावपायसं भक्षयीति च । नाद्यादब्राह्मणोमांसमनियुक्तः कथञ्चन । क्रतौ श्राद्धे नियुक्तो वा अनश्नन् पतति द्विजः । मृगयोपार्जितं मांसमभ्यर्च्य पितृदेवताः । क्षत्रियो होमशेषं वा क्रीत्वा वैश्योऽपि धर्मतः । द्विजो जग्ध्वा वृथामांसं हत्वाप्यविधिना पशून् । निरयेष्वक्षयं वासमाप्नोत्याचन्द्रतारकम् । वर्जयेत् कामात् समासाद्य फलमश्वमेधस्य च । सुनिसाध्यमवाप्नोति गृहस्थो मांसवर्जनात् । द्विजैर्भोज्यानि गव्यानि माहिषाणि पयांसि च । पलाण्डुं लशुनं तद्वत् करकं मूलकमेव च । गृञ्जनारण्यकुक्कुटछत्रकगर्भफलानि च । शणकश्लेष्मातकादीनि द्विजो जग्ध्वा न्नदं चरेत् । वाग्दूषितमविज्ञातमप्यपीडितकार्थपि । भूतेभ्योऽन्नमदत्त्वा च तदन्नं न हि भोजयेत् । हैमराजतकांस्येषु पात्रेष्वद्यात् सदा गृही । तदभावे साधुमनोज्ञपत्रेषु च । पलाशपद्मपत्रेषु गृहस्थो भोक्तुमर्हति । अभ्युक्ष्यान्नं नमस्कारैर्भुवि दद्याद्बलित्रयम् । भूपतये भुवः पतये भूतानां पतये तथा । अपः प्राश्य ततः पश्चात् पञ्चप्राणाहुतिक्रमात् । स्वाहाकारेण जुहुयाच्छेषमद्याद्यथासुखम् । अनन्यचित्तो भुञ्जीत वाग्यतोऽन्नमकुत्सयन् । आ तृप्तेरन्नमश्नीयादक्षुण्णं पात्रमुत्सृजेत् । उच्छिष्टमन्नमुद्धृत्य सावशेषं भुवि क्षिपेत् । आचान्तः साधुसङ्गेन सद्विद्यापठनेन च । इतिहासपुराणाभ्यां शेषाहर्गतिवाहयेत् । सायं सन्ध्यामुपासीत हुत्वाग्निं भृत्यसंयुतः । आपोशानक्रियापूर्वमश्नीयादन्वहं द्विजः । सायमप्यतिथिः पूज्यो होमकालागतोऽनिशम् । श्रद्धया शक्तितो नित्यं श्रुतं हन्याद्पूजितः । नातितृप्त उपस्पृश्य प्रक्षाल्य चरणौ शुचिः । अप्रत्यगुत्तरशिराः शयीत शयने शुभे । शक्तिमानुदिते काले स्नानं सन्ध्यां न हापयेत् । ब्राह्मे मुहूर्त्ते चोत्थाय चिन्तयेद्धितमात्मनः । शक्तिमान् मतिमान् नित्यं वृत्तमेतत् समाचरेत्” ।

इत्युपराशरे तु तत्कालं विस्तरतोविधानतयोक्तं विस्तरभयात् नोक्तम् ।

द्वितीयमुहूर्त्तभेदे गृहस्थकर्त्तव्यधर्मभेदमाह दक्षः ।

“प्रातरुत्थाय कर्त्तव्यं यद्द्विजेन दिने दिने । तत् सर्वं संप्रवक्ष्यामि द्विजानामुपकारकम् । उदयास्तमयं यावन्न विप्रः क्षणिकोभवेत् । नित्यनैमित्तिकैर्युक्तः काम्यैश्चान्यैरगर्हितैः । यः स्वकर्म परित्यज्य यदन्यत् कुरुते द्विजः । अज्ञानाद्यदि वा मोहात् स तेन पतितो भवेत् । दिवसस्याद्यभागे तु कार्यं तस्योपदिश्यते । द्वितीये च तृतीये च चतुर्थे पञ्चमे तथा । षष्ठे च सप्तमे चैव अष्टमे च पृथक् पृथक् । विभागेष्वेषु यत्कर्म तत्प्रवक्ष्याम्यशेषतः । उषःकाले तु संप्राप्ते शौचं कृत्वा यथार्थवत् । ततः स्नानं प्रकुर्वीत दन्तधावनपूर्वकम् । अत्यन्तमलिनः कायो नवच्छिद्रसमन्वितः । स्रवत्येव दिवा रात्रौ प्रातःस्नानं विशोधनम् । क्लिद्यन्ति हि प्रसुप्तस्य इन्द्रियाणि स्रवन्ति च । अङ्गानि समतां यान्ति उत्तमान्यधमैः सह । नानास्वेदसमाकीर्णः शयनादुत्थितः पुमान् । अस्नात्वा नाचरेत् कर्म जपहोमादि किञ्चन । प्रातरुत्थाय यो विप्रः प्रातःस्नायी भवेत् सदा । समस्तजन्मजं पापं त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहति । उषस्युषसि यत् स्नानं सन्ध्यायामुदिते रवौ । प्राजापत्येन तत्तुल्यं महापातकनाशनम् । प्रातःस्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टकरं हि तत् । सर्वमर्हति पूतात्मा प्रातःस्नायी जपादिकम् । स्नानादनन्तरं तावदुपस्पर्शनमुच्यते । अनेन तु विधानेन आचान्तः शुचितामियात् । प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च त्रिः पिबेदम्बु वीक्षितम् ।

संहत्याङ्गुष्ठमूलेन द्विः प्रमृज्यात्ततो मुखम्। संहत्य तिसृभिः पूर्वमास्यमेवमुपस्पृशेत्। ततः पादौ समभ्युक्ष्य अङ्गानि समुपस्पृशेत्। अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या घ्राणं पश्चादनन्तरम्। अङ्गुष्ठानामिकाभ्याञ्च चक्षुःश्रोत्रे पुनः पुनः। कनिष्ठाङ्गुष्ठयोर्नाभिं हृदयञ्च तलेन वै। सर्वाभिस्तु शिरः पश्चाद्बाहू चाग्रेण संस्पृशेत्। सन्ध्यायाञ्च प्रभाते च मध्याह्ने च ततः पुनः। सन्ध्यां नोपासते यस्तु ब्राह्मणो हि विशेषतः। स जीवन्नेव शूद्रः स्यान्मृतः श्वा चैव जायते। सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु। यदन्यत् कुरुते कर्म न तस्य फलमश्नुते। सन्ध्याकर्मावसाने तु स्वयं होमो विधीयते। स्वयं होमे फलं यत्तु तदन्येन न जायते। ऋत्विक् पुत्रो गुरुर्भ्राता भागिनेयोऽथ विट्पतिः। एभिरेव हुतं यत्तु तद्धुतं स्वयमेव हि। देवकार्यं ततः कृत्वा गुरुमङ्गलवीक्षणम्। देवकार्याणि पूर्वाह्णे मनुष्याणाञ्च मध्यमे। पितॄणामपराह्णे च कार्याण्येतानि यत्नतः। पौर्वाह्णिकन्तु यत् कर्म यदि तत् सायमाचरेत्। न तस्य फलमाप्नोति वन्ध्यास्त्रीमैथुनं यथा। दिवसस्याद्यभागे तु सर्वमेतद्विधीयते। द्वितीये च तथा भागे वेदाभ्यासो विधीयते। वेदाभ्यासो हि विप्राणां परमं तप उच्यते। ब्रह्मयज्ञः स विज्ञेयः षडङ्गसहितस्तु यः। वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः। ततोदानञ्च शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा। समित्पुष्पकुशादीनां स कालः समुदाहृतः। तृतीये चैव भागे तु पोष्यवर्गार्थसाधनम्। पिता माता गुरुर्भार्य्या प्रजा दीनाः समाश्रिताः। अभ्यागतोऽतिथिश्चाग्निः पोष्यवर्ग उदाहृतः। ज्ञातिर्बन्धुजनः क्षीणस्तथाऽनाथः समाश्रितः। अन्योऽप्यधनयुक्तश्च पोष्यवर्ग उदाहृतः। भरणं पोष्यवर्गस्य प्रशस्तं स्वर्गसाधनम्। नरकं पीडने चास्य तस्माद्यत्नेन तं भरेत्। सार्वभौतिकमन्नाद्यं कर्त्तव्यन्तु विशेषतः। ज्ञानविद्भ्यः प्रदातव्यमन्यथा नरकं व्रजेत्। स जीवति य एवैको बहुभिश्चोपजीव्यते। जीवन्तो मृतकास्त्वन्ये आत्मम्भरयो नराः। बह्वर्थे जीव्यते कश्चित् कुटुम्बार्थे तथा परः। आत्मार्थेऽन्यो न शक्नोति स्वोदरेणापि दुःखितः। दीनानाथविशिष्टेभ्यो दातव्यं भूतिमिच्छता। अदत्तदाना जायन्ते परभाग्योपजीविनः। यद्ददाति विशिष्टेभ्यो यज्जुहोति दिने दिने। तत्तु वित्तमहं मन्ये शेषं कस्यापि रक्षति। चतुर्थे च तथा भागे स्नानार्थं मृदमाहरेत्। तिलपुष्पकुशादीनि स्नानञ्चाकृत्रिमे जले। नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमुच्यते। तेषां मध्ये तु यन्नित्यं तत्पुनर्भिद्यते त्रिधा। मलापकर्षणं पश्चान्मन्त्रवत्तु जले स्मृतम्। सन्ध्यास्नानमुभाभ्याञ्च स्नानभेदाः प्रकीर्त्तिताः। मार्जनं जलमध्ये तु प्राणायामो यतस्ततः। उपस्थानं ततः पश्चात् सावित्र्या जप उच्यते। सविता देवता यस्या मुखमग्निस्त्रिधा स्थितः। विश्वामित्र ऋषिश्छन्दो गायत्री सा विशिष्यते। पञ्चमे च तथाभागे संविभागो यथार्हतः। पितृदेवमनुष्याणां कीटानाञ्चोपदिश्यते। देवैश्चैव मनुष्यैश्च तिर्य्यग्भिश्चोपजीव्यते। गृहस्थः प्रत्यहं यस्मात्तस्माज्ज्येष्ठाश्रमी गृही। त्रयाणामाश्रमाणान्तु गृहस्थो योनिरुच्यते। तेनैव सीदमानेन सीदन्तीहेतरे त्रयः। मूलप्राणो भवेत् स्कन्धः स्कन्धाच्छाखाः सपल्लवाः। मूलेनैव विनष्टेन सर्वमेतद्विनश्यति। तस्मात् सर्वप्रयत्नेन रक्षितव्यो गृहाश्रमी। राज्ञा चान्यैस्त्रिभिः पूज्यो माननीयश्च सर्वदा। गृहस्थोऽपि क्रियायुक्तो न गृहेण गृहाश्रमी। न चैव पुत्रदारेण स्वकर्मपरिवर्जितः। अस्नात्वा चाप्यहुत्वा चाजप्त्वाऽदत्त्वा च मानवः। देवादीनामृणी भूत्वा नरकं प्रतिपद्यते। एक एव हि भुङ्क्तेऽन्नमपरोऽन्नेन भुज्यते। न भुज्यते सः एवैको यो भुङ्क्तेऽन्नं सभाजकम्। विभागशीलो यो नित्यं क्षमायुक्तो दयापरः। देवतातिथिभक्तश्च गृहस्थः स तु धार्म्मिकः। दया लज्जा क्षमा श्रद्धा प्रज्ञा योगः कृतज्ञता। एते यस्य गुणाः सन्ति स गृही मुख्य उच्यते। संविभागं ततः कृत्वा गृहस्थः शेषभुग्भवेत्। भुक्त्वा तु सुखमास्थाय तदन्नं परिणामयेत्। इतिहासपुराणाद्यैः षष्ठञ्च सप्तमं नयेत्। अष्टमे लोकयात्रा तु बहिः सन्ध्या ततः पुनः। होमो भोजनकञ्चैव यच्चान्यद्गृहकृत्यकम्। कृत्वा चैवं ततः पश्चात् स्वाध्यायं किञ्चिदाचरेत्। प्रदोषपश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन तौ नयेत्। यामद्वयं शयानो हि ब्रह्मभूयाय कल्पते। नैमित्तिकानि काम्यानि निपतन्ति यथा यथा। तथा तथैव कार्य्याणि न कालस्तु विधीयते। अस्मिन्नेव प्रयुञ्जानो ह्यस्मिन्नेव तु लीयते। तस्मात् सर्वप्रयत्नेन कर्त्तव्यं सुखमिच्छता। सर्वत्र मध्यमौ यामौ हुतशेषं हविश्च यत्। भुञ्जानश्च शयानश्च ब्राह्मणो नावसीदति।

"कलौ विशिष्टगृहस्थकर्त्तव्यगवाद्यादिकं बृहत्पराशरेणोक्तं तच्चिवह्वेऽनुक्तत्वात् प्रदर्शनार्थमिहोच्यते यथा ४अ०

"अतःपरं गृहस्थस्य कर्माचारं कलौ युगे । धर्मं साधारणं शक्त्या चातुर्वर्ण्ये क्रमागतम् । सुसाध्यं सम्प्रवक्ष्यामि पाराशरप्रचोदितम् । षट्कर्मसहितो विप्रः कृषिवृत्तिं समाश्रयेत् । क्षीणाङ्गं व्याधिसंयुक्तं प्राणक्षीणञ्च दुर्बलम् । क्षुद्युक्तं क्षुधितं श्रान्तमनड्वाहं न वाहयेत् । स्थिराङ्गं नीरुजं तृप्तं सानन्दं षण्डवर्जितम् । अदुष्टं सबलप्राणमनड्वाहं तु वाहयेत् । वाहयेद्दिवसस्यार्द्धं पश्चात् स्नानं समाचरेत् । जगतैर्न कृषिं कुर्यात्सर्वथा धेनुसंपदः । बन्धनं पालनं रक्षां द्विजः कुर्याद्गृही गवाम् । वत्साश्च यत्नतो रक्ष्या वर्द्धन्ते ते यथाक्रमम् । न दूरे तास्तु गोप्तव्या चरणाय कदाचन । दूरे गावश्चरन्त्यो वै न भवन्ति शुभावहाः । प्रातरेव हि दोग्धव्या दुग्धाः सायं तथा गृही । दोग्धुर्विपर्यये नैव वर्द्धन्ते ताः कदाचन । नानादेवगृहं गत्वा चतुर्दशदिनं पयः । हरिहरदेवतादीनां पूज्या गावः कथञ्च ताः । वक्त्रे शिरसि ब्रह्मास्ते स्कन्धदेशे शिवः स्मृतः । पृष्ठे विष्णुस्तथा तस्थौ श्रुतयश्चरणेषु तु । या अन्या देवताः काश्चित्तस्या लोमसु ताः स्थिताः । सर्वदेवमयी गौस्तु तुष्येत्तद्भक्तितो हरिः । हरन्ति पापमात्मीयं पयसा पोषयन्ति याः । प्रापयन्ति दिवं दत्ताः पूज्या गावः कथं न ताः । यत्पादाहतभूमेस्तु पतिताः पांशुसंस्पृशः । प्रीणयेत् पुरुषश्चैनो वन्द्या गावः कथं न ताः । यत्कूलं हि यस्यास्तु पीतं पुनाति पातकम् । विप्रपूज्यं हि तस्या गोरिति पाराशरोऽब्रवीत् । गौरवध्या न दोग्धव्या नैव गर्भवती तथा । प्रसूता च दशाहान्तर्न दोग्धा चेन्नरकं व्रजेत् । दुर्बला व्याधिसंयुक्ता क्षुधिता वा द्विवत्सभूः । या साधुभिर्न दोग्धव्या वर्णिभिः सुखमीप्सुभिः । कुशान्ते पुष्पिता गावः कुशान्ते बहवस्ततः । कुशान्ते चर्चिता लक्ष्मीः कुशान्ते बन्धुविग्रहः । एकतः पृथिवी सर्वा सशैलवनकानना । तथा गौर्ज्यायसी साक्षादेकतोभयतोमुखी । यथोक्तविधिना चैता वर्णैः पाल्यास्तु पूजिताः । पालयेत्पूजयेत्तास्तु स प्रेत्येह च मोदते । दक्षिणाभिमुखा गाव उत्तराभिमुखा अपि । बन्धनीयास्तथैतास्तु न च प्राक्पश्चिमामुखाः । गोहस्तवर्जितशालायां सुतीक्ष्णं लोष्ठदाहकम् । स्थाप्यं तु सर्वदा तस्यां गवि क्षुद्रविमोचनात् । गावो देयाः सदा रक्ष्याः पोष्याः पाल्याश्च सर्वदा । ताडयन्ति च ये पापा ये चाकर्षन्ति ता नराः । नरके पचन्तेऽङ्गानि पाशेन च प्रपीडिताः । दण्डयुक्तेन दण्डेन कुरु तासां निवर्त्तनम् । गच्छ गच्छेति तां ब्रूयात् मा मा भैरिति वारयेत् । संस्पृशन् गां नमस्कृत्य कुर्यात्तान्तु प्रदक्षिणम् । प्रदक्षिणीकृता तेन सप्तद्वीपा वसुन्धरा । तृणोदकादिसंयुक्तं यः प्रदद्याद्गवाह्निकम् । सोऽश्वमेधसमं पुण्यं लभते नात्र संशयः । पृथिव्यां यानि तीर्थानि समुद्राश्च सरांसि च । गवां शृङ्गोदकस्नाने कलां नार्हन्ति षोडशीम् । कृतस्नानं हि पापानि येषां गृहमलङ्कृतम् । संततं बालवत्साभिर्गोभिः स्त्रीभिरिव स्वयम् । ब्राह्मणाश्चैव गावश्च कुलमेकं द्विधा कृतम् । तिष्ठन्त्येकत्र मन्त्राणि हविरेकत्र तिष्ठति । गोभिर्यज्ञाः प्रवर्त्तन्ते गोभिर्देवाः प्रतिष्ठिताः । गोभिर्वेदाः समुद्गीर्णाः सषडङ्गपदक्रमाः । सौरभेयास्तु तस्याग्रे पृष्ठतोऽप्यस्य ताः स्थिताः । वसन्ति हृदये नित्यन्तासां मध्ये वसन्ति ये । ते पुण्यपुरुषाः क्षीणा नाकेऽपि दुर्लभाश्च ते । शृङ्गमूले स्थितो ब्रह्मा शृङ्गमध्ये तु केशवः । शृङ्गाग्रे शङ्करं विद्यात्त्रयो देवाः प्रतिष्ठिताः । शृङ्गाग्रे सर्वतीर्थानि स्थावराणि चराणि च । सर्वे देवाः स्थिता देहे सर्वदेवमयी हि गौः । ललाटाग्रे स्थिता देवी नासामध्ये तु षण्मुखः । कम्बलाश्वतरौ नागौ तत्कर्णौ तौ व्यवस्थितौ । स्थितौ तस्याश्च चक्षुषोः शशिभास्करौ । दन्तेषु वसवश्चाष्टौ जिह्वायां वरुणः स्थितः । सरस्वती च हुङ्कारे यमयक्षौ च गण्डयोः । ऋषयो रोमकूपेषु प्रस्रावे जाह्नवीजलम् । कालिन्दी गोमये तस्या अपरा देवता तथा । अष्टाविंशतिदेवानां कोट्यो लोमसु ताः स्थिताः । उदरे गार्हपत्योऽग्निर्हृद्देशे दक्षिणस्तथा । मुखे चाहवनीयस्तु सभ्यावसथ्यस्तु कुक्षिषु । एवं यो वर्त्तते गोषु ताडने क्रोधवर्जितः । महतीं श्रियमाप्नोति स्वर्गलोके महीयते । पुण्यं तस्या न लङ्घेत पूतिगन्धं न वर्जयेत् । यावत्स्पृशति तद्गन्धं तावत् पुण्यं प्रवर्द्धते । यो गां पयस्विनीं दद्यात्सवर्णां वत्ससंयुताम् । शिवस्यायतनं दत्तं दत्तेन तु विश्वकम् । उष्णा गौर्वैधसा सृष्टा तस्य ह्लादनाय च । तैरत्यादितवस्त्रेण सर्वमेतद्धि धार्यते । अथैतान् पालयेत्

यस्मादर्थेऽत्र च यत्नतः । जायन्ते तेन सर्वाणि धा-
न्यानि पार्जितानि च । यावद्गोपालने पुण्य-
मुक्तं पूर्वमनीषिभिः । तस्मादपि पालने तेषां फलं
दशगुणं भवेत् । जगदेतद्धृतं सर्वमनडुद्भिश्चराचरम् ।
इह ईदृशता रक्ष्यः पालनीयश्च सर्वदा । धर्मोऽयं भू-
तले साक्षादुमहात्मा हितकारिणा । त्रैलोक्यं भार-
धायायमनड्वानाश्च प्रस्तयते । धनादेयानि धान्यानि विध्वं-
सति प्रमादतः । भ्रमति भूतले दूरस्थायश्चो न
पूजयेत् । उत्पादयन्ति शस्यानि मर्दयन्ति वहन्ति च ।
धानयन्ति दवीयस्तस्तस्मादेवा कोऽधिको भुवि । स्वस्थेन
दूरान् वहन्ति भारं कृष्यादि किञ्चिच्च खादयन्ति ।
स्वीयेन जीवेन परस्य जीवं रक्षन्ति पुष्णन्ति विवर्द्ध-
यन्ति । पुष्पान्तु गावो वसुधातलेऽस्मिन् विभ्रान्तको-
पुण्यगर्भभारम् । आरः पृथिव्या इयतापिताया एकस्य
कोष्णो हरूपि साधुवाचः । एकेन दत्तेन इयेष
वेन दत्ता भवेयुर्द्विज सौरभेयाः । माहेश्वरीयं धरणी
समाना तस्माद्गवात् पूजितमस्ति नान्यत् । उत्पाद्य श-
स्यानि तृणञ्चरन्ति तदेव भूयः सकलं वहन्ति । न
भारखिन्नाः प्रवदन्ति किञ्चिदश्रीडवाहार्थमिति जीव-
लोकः । तृतीयेऽह्नि चतुर्थे वा यदेवोक्ताऽडठोऽभवेत् ।
तदा नष्टा तु भेसन्या नैव प्रागदुर्बलस्य च । शाखा-
वेधनकीलन्तु खादिरं वाथ शैंशपम् । द्वादशाङ्गुल-
कञ्चार्यन्तञ्चैर्कीलौघि समानि वा । शाखा द्विजानां इल-
गोरुयानां तां कास्यदिग्द्वारवतीं विदध्यात् । सौम्या
ककुब्द्वारवतीं तु योभान्तेषां प्रतिष्ठान् श्रुतभाषणश्च ।
गावो हयो वा ह्ययहस्तिनो वा अन्येऽपि सर्वे पशवो
द्विजेन्द्राः । शाखा सदा दिक्तलदक्षराादिक्तलादयाः-
से सदु वर्जनीयाः । शालाप्रवेशे हयगोपशूनां राजापि
यत्नाद्धयकुञ्जराणाम् । होमञ्च सम्यार्चियि शाखयुक्तं
कुर्याद्विधिज्ञो द्विजपूजनञ्च । शाकुनं संप्रवक्ष्यामि
यत्काष्ठं यत्प्रमाणतः । ईषायागश्वयामानं प्रतो-
दस्य युगस्य च । चत्वारिंशत्तथा चाष्टाविंशत्यङ्गुलानि मुष्टिः
स्मृतः । अथार्द्धमङ्गुलैर्भव्यं हलीयानेथतश्च यः ।
षोडशैव तु तस्याधः पञ्चविंशतिस्तथोपरि । वेधस्तथा
च कर्त्तव्यः प्रमाणेन षडङ्गुलः । षडाङ्गुलसुरसस्य
तेषादूर्द्धं प्रकल्पयेत् । षीवा दशाङ्गुला चोर्द्धं इल-
पाशे ततः स्मृतः । अङ्गुलैवाद्धिकात् स्थाने खात्
प्रतिहारकः । तस्मात्कालदद्यत्वारि च वेधस्तरङ्गुलः ।

सार्द्धत्रिंशः शुभः सार्द्धमातरे भस्यकृतो भवेत् । पञ्चा-
ङ्गुलसुरसस्याः सीरस्येति विभाजनम् । पृथुत्वं चिर-
कीवाद्धं हलतलप्रमाणकम् । अङ्गुलानि तथा चाष्टौ
शरसः पृथुता स्मृता । पञ्चाङ्गुलिः प्रतीहारी षट्-
त्रिंशदङ्गुला भवेत् । हलीषकोक्तपाशस्य हस्तादा-
मादिदारकात् । न सीरं सीरहस्तस्य न विक्षिप्पुनर्दृढोः ।
इत्यादीनां हि कुर्व्वाणो न नश्यति चिरं गृही । प्राशका
सप्तहस्ता तु हलोषा विदुषां मता । तस्या वेधः सपञ्चा-
याः कार्य्यो नवविततिभिः । प्राणासयोर्न तत्कुर्य्यात्
कीर्त्तिघ्नौ तौ प्रकीर्त्तितौ । प्रमादतस्तु ताः कुर्वन् सहसा
नश्यते गृही । नीचोच्चप्रमाणेन तत्कार्यां प्रवदन्ति
हि । चतुर्हस्तं युगं कार्य्यं सज्जस्थानेऽर्द्धचन्द्रवत् ।
मेयहस्ताग्राः कदम्बस्य शालासमलस्य च । ततस्तथा वेधा-
ङ्गुलिः कार्य्या दशाङ्गुलप्रमाणिका । तस्मात्ते च प्रणाली
च तदन्तरदशाङ्गुलम् । प्रतोदो वेणुपर्व्वैस्तस्य चतुः
करः । तदग्रे तु प्रकर्त्तव्यं यथाकारं तु कोडवत् ।
हीनातिरिक्तं कर्त्तव्यं नैव किञ्चित्प्रमाणतः । कुर्य्या-
दनडुहां दैन्यादवैन्यात् नरकं व्रजेत् । यथाभीष्टं यथा
योगं शाडकस्य प्रमाणतः । भूमेव कर्षणावातं तत्प्रमाः
सर्वं वदन्ति हि । योजनं तु हलस्याथ प्रवक्ष्यामि यथा
तथा । चोत्तमफलसंयुक्तं पुष्पेऽह्नि यद्विधीयते । यत्र
दिने तु कुष्येत तत्र कार्य्यं विजानता । यत्र सत्यं
दितं चापि पुष्पं वा श्रवणं धारयेत् । तत्र विद्वान्
द्विजश्रेष्ठः पुष्पेऽह्नि तदि कारयेत् । माध्याह्ने द्विजः
स्नात्वा पूर्वोक्तविधिना गृही । पूर्व्वकालानुसारेण कुर्वतो
धर्मकर्म वासिम् । मोहिश्वन् मण्डलं पुष्पधूपदीपैः समर्चयेत् ।
इन्द्राय च तथाश्विभ्यां मरुद्भ्यश्च यथा द्विजः । कुर्य्याद्बलिं
स्तुतिं विद्वान् उदकामाय्याय च । तथा कुमार्य्यै
सीतायै अनुमत्यै तथा बलिम् । नमः स्वाहेति मन्त्रं च
कामयमानः शुभम् । दधिगन्धाक्षतैः पुष्पैः मनोपत्यै
सितैस्तथा । संयुज्य सीरफालाग्रे हेम्ना वा रजतेन
वा । प्रक्षिप्य मधुसर्पिर्भ्यां कुर्य्याच्चैव प्रदक्षिणम् ।
अग्रीषणो मण्डलं कुर्य्यात् तथा सीरप्रवाहणम् ।
पुण्यं शाङ्गलकल्याणं कल्याणाय नमोऽस्त्विति । सीतायाः
स्थापनं कुर्य्यात् पाराशरकृषिं चरेत् । सीतां कुरुत
इत्याद्यै मन्त्रैः सीरं प्रवाहयेत् । दधिदूर्वाक्षतैः पुष्पैः
मनोपत्यै च पुष्पदैः । सीतां पूज्य ततो भक्तोरस्तवसत्रै-
र्विप्रापकैः । सप्त धान्यानि चादाय प्रोक्ष्य पूर्व्वमुखी

व्रती । तानि दत्त्वा यथायोग्यं चिरन्तु भुङ्क्ते तमेद्द्विजः ।
न यत्नेन तिलैर्हीनं द्विजः कुर्य्याद्धि तर्पणम् । तद्वि-
हीनन्तु कुर्व्वीत न प्रशंसन्ति देवताः । तिलसमन्वितं
तोयं दक्षिणेनाप्सुतेर्दिशि । तेन तृप्यन्ति पितरो यावच्च
तिलविस्तरः । न विक्रीय तिलान् यस्तु तर्पयेत्पितृदेवताः ।
विमुच्य पितरस्तस्य प्रयान्तीव तिलैः सह । तथाजलं
तर्पणस्याप्यमेध्यो भूतले पतत् । यथोदधिगतास्तेषु तर्प-
येत्पितृदेवताः । देवपर्ज्जन्यभूमीरन्योन्यात् कृषिः प्रजायते ।
व्यापारात् पुरुषस्यापि तथा कर्म्मोद्यतो भवेत् । यानीन्
भगवत्कार्य्यार्थं यातौ गृहस्थतोऽपि च । यापयेत्सर्व्ववीजानि
सर्व्वदापो न सीदति । चन्द्रक्षये पतिर्विप्रो यो गृह्णाति
धनान् कश्चित् । तत्पत्र दशवर्षाणि त्यजन्ति पितरो हि
तम् । चन्द्रक्षये द्विजो विद्वान् यो भुङ्क्ते स पराङ्गनम् ।
मोक्षमार्गार्ज्जितं पुण्यं भवेदन्नस्य तत् । चन्द्रार्कयोश्च
संयोगे कुर्य्याद्यः स्त्रीनिषेवणम् । रेतोभोजिनस्तस्य
षण्मासं पितरः स्थिताः । चन्द्रक्षये च यः कुर्य्याद्दर-
न्तधावनम् । तत्पर्य्युषितया तस्य भवन्ति स्नूपद-
पाः । चन्द्रक्षयगते योगे योऽध्यायं प्रजेश्वरः ।
प्रभावद्विजवर्णानां तं भजन्त्यपराद्ययः । यावांश्चेन्दुप-
याये यो रजश्चापतितः क्षिपेत् । पिबन्ति पितरस्तस्य
मासं वत्सजलन्तु तत् । सोमक्षये द्विजो याति तत्कामस्तु
कृतायनम् । तदेव पितृपापाग्निदग्धो नरकमाविशेत् ।
अष्टमी कामभोगेन षष्ठी तैलोपभोगतः । कुहूस्तु दन्त-
काष्ठेन हिनस्त्यासप्तमं कुलम् । चन्द्रागमीतो पुरुषस्तु
देवाद्व्याद्दत्ता यदि दन्तकाष्ठम् । सुराधिराजः शक्र-
स्तु तेन यातः कृतः स्वाधितदेवतानाम् । तस्माच्च
विनायानि नावशेष दशाक्षया । चरणांश्च निवृत्त्यन्ते
व्यागतान्निधि भोजयेत् । न भक्ष्याश्चैव भक्ष्याणि सर्व्वाणि
व्यवहारिणः । अन्तःसर्व्वं हतं येस्तु पूज्यन्ते किन्न ते
बुधाः । येनैकेन प्रदत्तेन दत्तं सोदयमप्यभेत् । यद्रूपेण
स्थितो धर्म्मः पूज्यन्ते किन्न ते बुधाः । पाल्याश्चि
यत्नतो वै पालनीया यथाविधि । स याति नरकं घोरं
यो पालयत्यपालनम् । नाधिकाङ्गो न हीनाङ्गः पुष्टि-
ताङ्गो न दूषितः । पालनीयो हि यद्रेण पालयन्
यशमाप्नुयात् । धर्म्मनीयाश्चदोषा गावो वै दोहने
नरैः । पाल्या वै यत्नतः सर्व्वं पालयन् शुभमाप्नुयात् ।
सस्यार्थमेतान् दयमान् सर्व्वं परमेश्वरः । सर्व्वे गावायते
सर्व्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् । अग्निरर्च्चति चाहार्यं

याति चाहाय भास्वतः । व्रजन्ति चापवी सूर्य्यो रस-
महाय रश्मिभिः । अन्नं गावो यजं चाप्यथ च ज्योति-
पितस्तृप्यते । अन्नं सर्व्वस्य चाधारः सर्व्वमन्ने प्रतिष्ठि-
तम् । सुरादीनां हि सर्व्वेषामन्नं वीजं परं स्थितम् ।
तस्मादन्नात्परं तत्त्वं न भूतं न भविष्यति । द्यौः पुमा-
न्वरवी नारी अन्नोवीजान्दिवस्यतम् । द्यौर्भूमीतोय-
संयोगाद्दशाद्दीनां हि सम्भवः । आपोमूलं हि सर्व्वस्य
सर्व्वमप्सु प्रतिष्ठितम् । आपोऽन्तरथो ह्यात आपः
शुक्रं यशं महः । सर्व्वस्य वीजमापो वै सर्व्वमद्भिः
समावृतम् । सद्य आप्यायना आपः आपो ह्येतरा-
हृतः । तिष्ठत्काले विनाऽन्नाद्यैर्जीवन्ति मनुजादयः ।
न जीवन्ति विनाप्यद्भिस्तस्मादापोऽमृतं स्मृतम् । दत्तानि
चाद्भिरेतस्यां किं न दत्तं क्षितौ भवेत् । तस्मात्तेन प्रय-
त्नेन सर्व्वं दत्तं भवेदिह । अतोऽप्यपार्थभावेन कर्त्तव्यं
कर्म्मणं द्विजैः । यथोक्तेन विधानेन वाप्यकादिप्रयो-
जनम् । सीते ! सौम्ये ! कुमारि ! त्वं देवि ! देवा-
र्च्चिते ! शिवे ! वसुमता च संस्थापिता तथा मे विविदा
भव । वसनुरूपोर्विना नाम्ना सीतायाः स्थापनं विना ।
विनाप्यक्षोरवचार्थं सर्व्वं हरति राक्षसः । वापने
वसने क्षेत्रे खले गन्धीप्रयाहने । एष एव विधिर्ज्ञेयो
धान्यानाञ्च प्रवेशने । देवतायतनोद्यानविपातस्थानगो
व्रजम् । श्मशानभूमिञ्च इत्यच्छायाश्रितिं तथा ।
भूमिं निरवातयूपाञ्च अयनस्थानमेव च । अन्यामपि
हि चानाश्चां न कर्षेत् कश्चित् धराम् । नोपरां
वाहयेद्भूमिं नवीनकर्करीकृताम् । वाहयेन्नावनतथ
न नदीपुलिनं तथा । यत्कृतो वाहयेन्नाभावृत्वाद्यापि
हि मानवः । जीवते सोऽपिरात्यापात् वपुस्तपयुधा-
न्वरः । नरकं घोरतापिश्चं पापीयान् याति चैव सः ।
योऽपहृत्य परकीयां कृषिमां वाहयेद्धराम् । स भूमिस्थेन
पापेन ह्यनन्तनरकं व्रजेत् । न दूरे वाहयेत् क्षेत्रं
नचैवात्यन्तिके तथा । वाहयेत्तु पथि क्षेत्रं वाहयन्दुःख-
भाग्भवेत् । क्षेत्रेष्वेव हतिं कुर्य्यात् यातुर्गो नाव-
लोकयेत् । न लङ्घयेत्पशुयाश्च नातीयाद्यायश शू-
करः । मन्यश यत्नतः कार्य्यो मृगादिवाहनाय च ।
अश्राप्युपद्रवं राजतस्करादिसमुद्भवम् । संरक्षेत्सर्व्वतो
यत्नाद्यत्नात् स्वच्छान्यथो करात् । कृषिकर्म्मागतस्त्वेवं
मत्वा धर्म्मं लभेद्ध्रुवम् । समयज्ञां शुभां स्निग्धां स्वाद-
ताद्यमयाम् । निम्नां हि वाहयेद्भूमिं यत्र विद्यते

लवम् । वाहयेत् जलाभ्यर्णे अपुष्टसेकसम्भवैः । शारदस्तस्यैःस्थाने वत्सरादि वर्षेद्वयी । अधीशु-माष कार्पासं तदन्यत्र तु हैमनम् । वसन्तग्रीष्मकालीय मपसु स्निग्धेषु तद्विदः । केदारेषु तथा शालीन् अनो-पान्तेषु चेक्षुकान् । कुमाकशाकमूलानि कन्दानि च जलान्तिके । हरिविश्रान्तपानीयक्षेत्रेषु च यवादिकान् । गोधूमांश्च मसूरांश्च खल्वान् चणकान्तथा । सम-स्निग्धेषु चोप्यानि भूमिजीवान् विजानता । तिला बहुविधाश्चोप्या अतसीसर्षपेव च । स्वदस्युतो सम-स्तं वापयेत्कृषिकृन्नरः । वक्ष्यन्ने शरतः सर्वान् गो-धूमादीन् सवकृती । चिन्तयेत्सर्वधान्यानं स्वयमेव कृषिं व्रजेत् । प्रथमं कृषिवाणिज्यं द्वितीयं योनिपोष-णम् । तृतीयं विक्रयं, पञ्चं चतुर्थं राजसेवनम् । गवैर्विविकने यथा त्रुटुर्दोषं [illegible] । तथाः वीरणविदारेण किल पापं क्षितेर्भवेत् । तृणैकच्छेदनान्ने च प्रोच्यते पाप आतुरः । अतश्चूतपन्नन्दनिपातादप्युक्तत्-अवेदयत् । यदयं मनुष्यधानां तथा बहुविधामपि । अंशः गुरुटिकानाञ्च तदेव कृषिजीविनाम् । अप-कानाञ्च यत्पापं यत्पापं कृगयोरपि । कर्षणाच यत्पापं तत्पापं कृषिजीविनाम् । मर्षणाञ्च मक्ष-स्थानां कृषिकृदुपजीविनाम् । तदेनसो विमुक्त्यर्थं माष कल्पतीयतिः । द्वादशो नवमो वापि सप्तमः षष्ठमोऽपि वा । भाग्यभागः प्रदातव्यो दैविकः [illegible] ध्रुवम् । [illegible] च विधा दैवोतभुग्भवेत् । एकैकांशाप-कर्षः स्याद्यावद्दशमषष्ठमौ । ग्रामेषु नयपस्यापि वर्षिभिः कृषिजीविभिः ॥ स च भागः प्रदातव्यो यतस्तौ कृषि-भागिनौ । प्रचौ च सर्वभागानां दैवोऽंशः स्यान्नप-र्हणः । एकैकांशापकर्षस्तु यावद्दशमषष्ठमौ । ब्राह्मणस्तु कृषिं कुर्वन्नादद्यात्दिक्षयायराम् । न किञ्चित्कस्यचिद्द्याच्च सर्वस्य प्रभुर्यतः । ब्रह्मा वै ब्राह्मणानां स्यात्प्रभुस्तस्य-जदादितः । तद्रक्षणाय बाहुभ्यामसृजत् क्षत्रियानपि । पद्भ्यामस्यायगोत्पत्त्यै चक्षुभ्यात तथा विशः । द्विज-दासाय पद्भ्याम शूद्रां भूरुपकल्पयत् । यत्किञ्चिज्ज-गती यत्र भूमेहाय गवादिकम् । स्वभावेनेह विप्राणां ब्रह्मा स्वयमकल्पयत् । ब्राह्मणश्चैव राजा च द्वाव-प्येतौ धृतव्रतौ । न तयोरन्तरं किञ्चित्प्रजा धर्मेण रक्ष-येत् । तस्माच्च ब्राह्मणो दद्यात् कुर्वाणो धर्मतः कृषिम् । ग्रामेषु नयपस्यापि किञ्चिन्निलतयो बलिम् । तथान्य-

स्त्वमवक्ष्यामि कृषिकर्तु विकांरणम् । संयुतः कर्षकोचेन स्वर्गलोकमवाप्नुयात् । सर्वसत्त्वोपकाराय सर्वत्र कृषि-कृन्नरः । कुर्यात् कृषिं प्रयत्नेन सर्वसत्त्वोपजीव्यकृत् । सर्वस्य जीवितकारणस्माद्देवपितृभिः पुनः । मनुष्याणान्तु पोषणाय कृषिं कुर्यात् कृषीवलः । यदपि धान्यसत्त्वानि चतुष्पादीकृतान् हिताम् । विमोच्य सर्वतामेभ्यः स्वर्ग-लोकमवाप्नुयात् नु । चतुर्दिक्षु खले कुर्यात् प्राक्कालतिथ-माहतिम् । देवद्वारविधानाद्य पिदध्याश्च सर्वतः । चरोद्गाशोरश्चाशाल विघ्नतस्तु निवारयेत् । मयूरकुक्कु-टमार्जारशूकाकोलूककपोतकान् । निरन्यं मोषणं कुर्यात् दासीदासमनुष्याभिः । रक्षा च यत्नेन कुर्वीज्जल-धाराभिरच्चयम् । निपत्यजर्जेत्सीतां पराशरऋषि-वरत् । प्रेतभूतादिनामानि न वदेत् तद्वतः । सूति-काद्यपवतत वर्त्तव्यं परिरक्षणम् । कुरुन्नवरोपितं यथात् रक्षापि सर्वदेव हि । प्रथमं दिनपूर्वाह्णे नाप-राह्णे न सन्ध्ययोः । धान्योच्छ्रयं सदा कुर्यात्सीतापूजन-पूर्वकम् । यतेन सकलधान्यानि सदैवोद्धिष्ण्यएव हि । भक्त्या सर्वं प्रदत्तं हि तत्पञ्चकृषिकाशयम् । [illegible] दक्षिणैषा ब्रह्मणा निर्मिता पुरा । भागधेयमयीं कृत्वा तां व्यञ्जनीय कालिकाम् । यतश्चास्मादयो देवाः पितरः सोमपादयः । सनकादिमनुष्याश्च ये चान्ये दक्षिणाशनाः । तानुद्दिश्य च विप्रेभ्यो दद्याच्च प्रथमं कृषी । विवाहे चाखयज्ञे च संक्रान्तौ पर्वसु च । पुत्रे जाते व्यती-पाते दत्तं भवति चाक्षयम् । अन्यपार्थिनां यथाल्पा-वकाशां पुनः पुनः । होनानामयशाजानां कुसितां कृषहीरिहाम् । [illegible] सर्वेषामाश दीयते । धर्माय पतितानाश्च क्षुद्रभूतानि तर्पयेत् । चाण्डालानाय [illegible] प्रीत्याश्च चाण्डालेदत् । ये केचिदागतास्तत्र पूज्यास्ते विधिवद्द्विजाः । [illegible] वीरिभिः सर्वे वर्षिभिर्द्धर्मधिभिः । दत्त्वा त्वन्नतया यथा क्रमेणाय विसर्जयेत् । तत् मात्वा स्वगृहं गत्वो-च्छाय मध्युदकं चरेत् । सरत्नैः [illegible] : स्यात्-चावरेत् । [illegible] ते । तथा-सन्नाद्य धान्यानि चाक्षयं समाप्य च । [illegible] पुत्र [illegible] सुखी भवेत् । कृषेरन्यतमो धर्मो न लभेत् कृषितोऽन्यतः । न सुखं कृषितोऽन्यत्र यदि धर्मेण कर्षति । अभ्यागतं निरन्नार्थं कृषितो नैव जायते । अनातिथ्यस्त दृष्टतं गोमतो न कदाचन । निर्धनस्य-

यथायस्तं विश्वासुरासस्य कर्हिचित् । अस्मानित्यमभाव्यत्वं न सुमीवस्य कर्हिचित् । यहन्ति मनवः केचित् अन्यादोषाः विश्वासे । आभवानां महानानु सर्वेषां सुखिनमुवेत् । प्रतिपक्षाख्यर्योयं आचिमन्नामृतीयकम् । यजितो विंशतिश्चैव ददतो नास्ति पातकम् । दानो दत्वा च षड्भागं देवतानां च विंशतिम् । अनचिन्यय विप्राणां कृषिकर्मा न लिप्यते । तथा समुत्पाद्य धनादिकानि धान्यानि भूयांसि धनानु विधाय । शूद्रो गृहस्थोऽपि परायत्तेन तथापि नो कश्चिदवाद्यि दोषः । देवा मनुष्याः पितरश्च सर्वे साध्यास्य यक्षाय वसिष्ठदास । गावो द्विजेन्द्राः सह सर्वसत्त्वैः सन्त्रा न तृप्ताः किल केऽत्र लोके । सर्वैतदालोच्य कृषिं विदध्यात् विप्रेण पापेन च स भवेन । धीरेण तस्मापि विदारितापि क्षात्र तथाली वरदानदानी । षट् कर्माणि कृषिं ये तु कुर्युर्मौनविधिं द्विजाः । ते सुरादिरसप्राप्ताः स्वर्गलोकमवाप्नुयुः । षट्कर्मभिः कृषिः प्रोक्तो द्विजानां गृहमेधिनाम् । गृहस्य गृहिणीमाहुर्नसर्वाहिराहोऽप्यघोच्यते" । २गृहस्थस्य भावः कर्म वा यत् । गार्हस्थ्य गृहस्थधर्मे नं० ।

गृहस्थाश्रम पु० न० गृहस्थरूपमाश्रमम् । गृहस्थवर्णाश्रमभेदे । [गृहाश्रमशब्दे अमरः ।

गृहस्थूणा न०गृहस्य गृहाश्रयना स्थूणा समासे क्लीवता ।

गृहाख्य पु० गृहस्थाश्रीव यत् समा० । समाधे पाताल्यने त्रिका० । [अतिथौ । २गृहागतमात्रे त्रि० ।

गृहागत पु० गृहमागतः आ+गम–क्त २त०। १आगन्तुके,

गृहाधिप पु० ६त०। १गृहस्थे रुचाद्यु० । २गृहस्वामिनि त्रि०२राशीश्वरे च गृहपत्यादयोऽप्यत्र ।

गृहाम्ल न० गृहस्थितमम्लम् । काञ्जिके (आमानि) त्रिका०

गृहावनिक पु० गृहरूपमवनं विद्यतेऽस्य ठन् । गृहस्थे मल्हर० । [उपवने अमरः ।

गृहाराम पु० गृहे गृहसमीपे आरामः । गृहसमीपस्थे

गृहार्थ पु०गृहे तस्य निमाद्योऽर्थः तस्मवसतम् । गृहकर्मे "पतिसेवा गुरौ वासो गृहार्थोऽग्निपरिक्रिया" मनुः । [भिक्षायां (टिकटिकि) ख्यात० ।

गृहालिका स्त्री गृहे आलिरिव कायति कै–क । गृहगो-

गृहावग्रहणी स्त्री गृहमवगृह्यते अनेन अव+ग्रह–करणे ल्युट् ङीप् । देहल्याम् अमरः (देहोयाव) ।

गृहाश्रया स्त्री गृहे इव लावानुकारस्थाने आश्रीयते आ+श्री–अच् । ताम्बूल्यां नागवल्ल्यां राजनि० । तस्या गृहाकार स्थाने (वरज) इति ख्याते उत्पन्नत्वात् तथात्वम् ।

गृहाश्मन् पु० गृहस्थितोऽश्मा । शैवट्टां (शिल) त्रिका० ।

गृहाश्रम पु०न० आश्रम्यतेऽत्र आ+श्रम–आधारे घञ् कर्मधा० गृहमेवाश्रमः । १गृहरूपे आश्रमे "एवं गृहाश्रमे स्थित्वा विधिवत्स्नातको द्विजः" मनुः "स उपाध्यायेनानुज्ञातः कृतदारपरिग्रहस्तु गृहाश्रमं समुपाद्यत" भा० आ०१अ० । २गृहस्थधर्मभेदे च गतोऽत्रार्थे इति । गृहाश्रमिन् गृहस्थे । [अमरः

गृहासक्त त्रि० गृहे आसक्तः । गृहस्थिते पक्षिमृगादौ ।

गृहिन् पु० गृहं भार्या विद्यतेऽस्य इनि । गृहस्थाश्रमिणि अमरः । "तस्मात् ज्येष्ठाश्रमी गृही" परा० "त्रिष्वपाश्रमेषु भीन् लोकान् विजयेतु गृही" मनुः । गृहं गृहस्थं साध्यतयाऽस्त्यस्य इनि ङीप् गृहिणी । २भार्यायाम् स्त्री हेमच०। गृहिणीकर्त्तव्यकर्माणि शुक्रनीतिशास्त्रे ४अ०उक्तानि यथा

"न विद्यते पृथक् स्त्रीणां त्रिवर्गविधिसाधनम् । पत्युः पूर्वं समुत्थाय देहशुद्धिं विधाय च । उत्थाप्य शयनी यानि कृत्वा वेश्मविशोधनम् । मार्जनैर्लेपनैः प्राप्य सानग्निं यज्ञशालां गताम् । शोधयेद्यज्ञकार्याणि स्निग्धान्युष्णेन वारिणा । प्रोक्षणीयैरिताभ्येव यथा स्थानं प्रकल्पयेत् । शोधयित्वा तु पात्राणि पूरयित्वा तु धारयेत् । महानसस्य पात्राणि बहिः प्रक्षाल्य सर्वदा । मृद्भिस्तु शोधयेत् चुल्लीं तत्राग्निं विन्यसं न्यसेत् । स्मृत्वा नियोग पात्राणि रसांश्चद्रव्याणि च । कृतपूर्वाह्णकार्यैवं श्वशुरावभिवादयेत् । ताभ्यां भर्त्रा पितृभ्यां वा भ्रातृमातुलबान्धवैः । वस्त्रालङ्काररत्नानि प्रदत्तान्येव धारयेत् । मनोवाक्कर्मभिः शुद्धा पतिदेशानुवर्त्तिनी । छायेवानुगता स्वच्छा सखीव हितकर्मसु । दासीव दिष्टकार्येषु भार्या भर्त्तुः सदा भवेत् । ततोऽन्नसाधनं कृत्वा पतये विनिवेद्य वा । वैश्वदेवोद्धृतैरन्नैर्भोजनीयांश्च भोजयेत् । पतिं च तदनुज्ञाता शिष्टमन्नाद्यमात्मना । भुक्त्वा नयेदहःशेषं सदसद्व्ययचिन्तया । पुनः सायं यथा प्रातर्गृहशुद्धिं विधाय च । कृतान्नसाधना साध्वी सभृत्यं भोजयेत् पतिम् । नातितृप्ता स्वयं भुक्त्वा गृहनीतिं विधाय वा । आस्तीर्य साधु शयनं ततः परिचरेत् पतिम् । सुप्ते पत्यौ तदभ्यासे स्वयं तद्गतमानसा । अनग्ना चाप्रमत्ता च निष्कामा च जितेन्द्रिया । नोच्चै-

र्वेदेश पदं न यच्च पतिसम्मियम्। न केनचिच्च विव-
देदप्रलापविवादिनी। न चार्थव्ययशीला स्यात् धर्मार्थं
विरोधिनी। प्रमादोन्मादरोषेर्ष्यावञ्चनात्यतिमानि-
ताम्। पैशुन्यहिंसाविद्वेषमोहाहङ्कारधूर्त्तताम्।
नास्तिक्यसाहसस्तेयदम्भान् साध्वी विवर्जयेत्। एवं
परिचरन्ती सा पतिं परमदैवतम्। यशः शिवमिहाप्नोति
स्वर्गञ्च सलोकताम्। योषितो नित्यकर्मोक्तं नैमि-
त्तिकमथोच्यते। रजसो दर्शनादेषा सर्वमेव परित्य-
जेत्। सर्वैरलक्षिता शीघ्रं लज्जितान्तर्गृहे वसेत्।
एकाम्बरा कृशा दीना स्नानालङ्कारवर्जिता। स्वपेद्भू-
मावप्रमत्ता क्षपेदेवमहस्त्रयम्। स्नायीत सा त्रिरा-
त्रान्ते सचेलाऽभ्युदिते रवौ। विलोक्य भर्तृवदनं
शुद्धा भवति धर्मतः। कृतशौचा पुनःकर्म पूर्ववच्च समा-
चरेत्। द्विजस्त्रीणामयं धर्मः प्रायोऽन्यासामपीष्यते।
कृषिपण्यादि पुंसां ये भवेयुस्ताः प्रचोदिताः। पञ्चभिर्न-
र्मधुराद्यैः स्थापयन्तु पतिर्यथा। भवेत्तथा चरेयुर्वै मायाभिः
कामवेदिभिः। मृते भर्त्तरि सहगच्छेत् भजेद्वा
पालयेद्व्रतम्।" भा०व०"द्रौपदीसत्यभामासंवादे"२२२अ०
रविहस्तपरकेन तस्याः पतिवशीकरणकर्मोक्तं यथा
"केन द्रौपदि! वृत्तेन पाण्डवानधितिष्ठसि?। लोक-
पालोपमान् वीरान् यूनः परमसंमतान्। कथञ्च
वशगास्तुभ्यं न कुप्यन्ति च ते शुभे!। तव वश्या हि
सततं पाण्डवाः प्रियदर्शने!। मुखप्रेक्षाश्च ते सर्वे तत्त्व-
मेतद्ब्रवीहि मे। व्रतचर्य्या तपो वापि स्नानमन्त्रौष-
धानि वा। विद्यावीर्य्यं मूलवीर्य्यं जपहोमागदास्तथा।
ममाद्याचक्ष्व पाञ्चालि! यशस्यं भगदैवतम्। येन कृष्णे!
भवेन्नित्यं मम कृष्णो वशानुगः?। एवमुक्त्वा सत्यभामा
विरराम यशस्विनी। पतिव्रता महाभागा द्रौपदी
प्रत्युवाच ताम्। असत्स्त्रीणां समाचारं सत्ये! माम-
नुपृच्छसि। असदाचरिते मार्गे कथं स्यादनुकीर्त्तनम्।
अनुप्रश्नः संशयो वा नैतत्त्वय्युपपद्यते। तथा ह्युपेता
बुद्ध्या त्वं कृष्णस्य महिषी प्रिया। यदैव भर्त्ता जानी-
यान्मन्त्रमूलपरां स्त्रियम्। उद्विजेत तदैवास्याः सर्पा-
द्वेश्मगतादिव। उद्विग्नस्य कुतः शान्तिरशान्तस्य कुतः
सुखम्। न जातु वशगो भर्त्ता स्त्रियाः स्यान्मन्त्रकर्मणा।
अमित्रप्रहितांश्चापि गदान् परमदारुणान्। मूलप्रवादै-
र्हि विषं प्रयच्छन्ति जिघांसवः। जिह्वया यानि
पुरुषस्त्वचा वाप्युपसेवते। तत्र चूर्णानि दत्तानि हन्युः

क्षिप्रमसंशयम्। जलोदरसमायुक्ताः श्वित्रिणः पलिता-
स्तथा। अपुमांसः कृताः स्त्रीभिर्जडान्धबधिरास्तथा।
पापानुगास्तु पापास्ताः पतीनुपसृजन्त्युत। न जातु
विप्रियं भर्त्तुः स्त्रिया कार्यं कथञ्चन। वर्त्ताम्यहन्तु
यां वृत्तिं पाण्डवेषु महात्मसु। तां सर्वां शृणु मे सत्यां
सत्यभामे! यशस्विनि!। अहङ्कारं विहायाहं कामक्रोधौ
च सर्वदा। सदारान् पाण्डवान्नित्यं प्रयतोपचराम्य-
हम्। प्रणयं प्रतिसंहृत्य निधायात्मानमात्मनि।
शुश्रूषुर्निरभीमाना पतीनां चित्तरक्षिणी। दुर्व्याहृता-
च्छङ्कमाना दुःस्थितादुरवेक्षितात्। दुरासिताद्दुर्व्रजि-
तादिङ्गिताध्यासितादपि। सूर्य्यवैश्वानरसमान् सोम-
कल्पान्महारथान्। सेवे चक्षुर्हणः पार्थानुग्रवीर्य्यप्रता-
पिनः। देवो मनुष्यो गन्धर्वो युवा चापि स्वलङ्कृतः।
द्रव्यवानभिरूपो वा न मेऽन्यः पुरुषो मतः। नाभुक्त-
वति नास्नाते नासंविष्टे च भर्त्तरि। न संविशामि
नाश्नामि सदा कर्मकरेष्वपि। क्षेत्राद्वनाद्वा ग्रामाद्वा
भर्त्तारं गृहमागतम्। प्रत्युत्थायाभिनन्दामि आसने-
नोदकेन च। प्रमृष्टभाण्डा मृष्टान्ना काले भोजनदा-
यिनी। संयता गुप्तधान्या च सुसंमृष्टनिवेशना। अति-
रस्कृतसम्भाषा दुःस्त्रियो नानुसेवती। अनुकूलवती
नित्यं भवाम्यनलसा सदा। अनर्मे चापि हसितं द्वारि
स्थानमभीक्ष्णशः। अवस्करे चिरं स्थानं निष्कुटेषु च
वर्जये। अतिहासातिरोषौ च क्रोधस्थानञ्च वर्जये।
निरताहं सदा सत्ये! भर्तॄणामुपसेवने। सर्वथा भर्त्तृ-
रहितं न ममेष्टं कथञ्चन। यदा प्रवसते भर्त्ता कुटु-
म्बार्थेन केनचित्। सुमनोवर्णकापेता भवामि व्रतचा-
रिणी। यच्च भर्त्ता न पिबति यच्च भर्त्ता न सेवते।
यच्च नाश्नाति मे भर्त्ता सर्वं तद्वर्जयाम्यहम्। यथोपदेशं
नियता वर्त्तमाना वराङ्गने!। स्वलङ्कृता सुप्रयता भर्त्तुः
प्रियहिते रता। ये च धर्माः कुटुम्बेषु श्वश्र्वा मे क-
थिताः पुरा। भिक्षा बलिः श्राद्धमिति स्थालीपाकाश्च
पर्वसु। मान्यानां मानसत्कारा ये चान्ये विदिता
मम। तान् सर्वाननुवर्त्तामि दिवारात्रमतन्द्रिता।
विनयान्नियमांश्चापि सदा सर्वात्मना श्रिता। मृदून् सतः
सत्यशीलान् सत्यधर्मानुपालिनः। आशीविषानिव क्रु-
द्धान् पतीन् परिचराम्यहम्। पत्याश्रयो हि मे धर्मो
मतः स्त्रीणां सनातनः। स देवः सा गतिर्नान्या तस्य
का विप्रियं चरेत्। अहं पतीन्नातिशये नात्यश्ने

नातिभूषये । नापि परिवदे श्वश्रूं सर्वदा परियन्त्रिता । अवधानेन सुभगे ! नित्योत्थिततयैव च । भर्त्तारो वशगा मह्यं गुरुशुश्रूषयैव च । नित्यमार्य्यामहं कुन्तीं वीरसूं सत्यवादिनीम् । स्वयं परिचराम्येतां पानाच्छादनभोजनैः । नैतामतिशये जातु वस्त्रभूषणभोजनैः । नाहं परिवदे चापि तां पृथां पृथिवीसमाम् । अष्टावग्रे ब्राह्मणानां सहस्राणि स्म नित्यदा । भुञ्जते रुक्मपात्रीषु युधिष्ठिरनिवेशने । अष्टाशीतिसहस्राणि स्नातका गृहमेधिनः । त्रिंशद्दासीक एकैको यान् बिभर्त्ति युधिष्ठिरः । दशान्यानि सहस्राणि येषामन्नं सुसंस्कृतम् । ह्रियते रुक्मपात्रीभिर्यतीनामूर्द्ध्वरेतसाम् । तान् सर्वानग्रहारेण ब्राह्मणान् ब्रह्मवादिनः । यथार्हं पूजयामि स्म पानाच्छादनभोजनैः । शतं दासीसहस्राणि कौन्तेयस्य महात्मनः । कम्बुकेयूरधारिण्यो निष्ककण्ठ्यः स्वलङ्कृताः । महार्हमाल्याभरणाः सुवर्णाश्चन्दनोक्षिताः । मणीन् हेम च बिभ्रत्यो नृत्यगीतविशारदाः । तासां नाम च रूपञ्च भोजनाच्छादनानि च । सर्व्वासामेव वेदाहं कर्म्म चैव कृताकृतम् । शतं दासीसहस्राणि कुन्तीपुत्रस्य धीमतः । पात्रीहस्ता दिवारात्रमतिथीन् भोजयन्त्युत । शतमश्वसहस्राणि दश नागायुतानि च । युधिष्ठिरस्यानुयात्रमिन्द्रप्रस्थनिवासिनः । एतदासीत्तदा राज्ञो यन्महीं पर्य्यपालयत् । येषां संख्यां विधिञ्चैव प्रदिशामि शृणोमि च । अन्तःपुराणां स र्वेषां भृत्यानाञ्चैव सर्वशः । आगोपालाविपालेभ्यः सर्वं वेद कृताकृतम् । सर्वं राज्ञः समुदयमायञ्च व्ययमेव च । एकाहं वेद्मि कल्याणि ! पाण्डवानां यशस्विनि ! । मयि सर्वं समासज्य कुटुम्बं भरतर्षभाः । उपासनरताः सर्वे घटन्ति स्म वरानने ! । तमहं भारमासक्तमनाधृष्यं दुरात्मभिः । सुखं सर्वं परित्यज्य रात्र्यहानि घटामि वै । अधृष्यं वरुणस्येव निधिपूर्णमिवोदधिम् । एकाहं वेद्मि कोषं वै पतीनां धर्म्मचारिणाम् । अनिशायां निशायाञ्च सहायाः क्षुत्पिपासयोः । आराधयन्त्याः कौरव्यांस्तुल्या रात्रिरहश्च मे । प्रथमं प्रतिबुध्यामि चरमं संविशामि च । नित्यकालमहं सत्ये ! एतत् संवननं मम । एतज्जानाम्यहं कर्त्तुं भर्त्तुः संवननं महत् । असत्स्त्रीणां समाचारं नाहं कुर्य्यां न कामये । तच्छ्रुत्वा धर्म्मसहितं व्याहृतं कृष्णया तदा । उवाच सत्या सत्कृत्य पाञ्चालीं धर्म्मचारिणीम् । अभिपद्यामि पाञ्चालि ! याज्ञसेनि ! क्षमस्व मे । कामकारः सखीनां हि सोपहासं प्रभाषितम्” २३२अ० ।

“द्रौपद्युवाच । इमन्तु ते मार्गमपेतदोषं वक्ष्यामि चित्तग्रहणाय भर्त्तुः । अस्मिन् यथावत् सखि ! वर्त्तमाना भर्त्तारमाच्छेत्स्यसि कामिनीभ्यः । नैतादृशं दैवतमस्ति सत्ये ! सर्वेषु लोकेषु सदेवकेषु । यथा पतिस्तस्य हि सर्वकामा लभ्याः प्रसादात् कुपितश्च हन्यात् । तस्मादपत्यं विविधाश्च भोगाः शय्यासनान्यद्भुतदर्शनानि । वस्त्राणि माल्यानि तथैव गन्धाः स्वर्गश्च लोको विपुला च कीर्त्तिः । सुखं सुखेनेह न जातु लभ्यं दुःखेन साध्वी लभते सुखानि । सा कृष्णमाराधय सौहृदेन प्रेम्णा च नित्यं प्रतिकर्म्मणा च । तथाऽऽसनैश्चारुभिरग्र्यमाल्यैर्दाक्षिण्ययोगैर्विविधैश्च गन्धैः । अस्याः प्रियोऽस्मीति यथा विदित्वा त्वामेव संश्लिष्यति तद्विधत्स्व । श्रुत्वा स्वरं द्वारगतस्य भर्त्तुः प्रत्युत्थिता तिष्ठ गृहस्य मध्ये । दृष्ट्वा प्रविष्टं त्वरितासनेन पाद्येन चैवं प्रतिपूजयस्व । संप्रेषितायामपि चैव दास्यामुत्थाय सर्वं स्वयमेव कार्य्यम् । जानातु कृष्णस्तव भावमेतं सर्वात्मना मां भजतीति सत्ये ! । त्वत्सन्निधौ यत् कथयेत् पतिस्ते यद्यप्यगुह्यं परिरक्षितव्यम् । काचित् सपत्नी तव वासुदेवं प्रत्यादिशेत्तेन भवेद्विरागः । प्रियाश्च रक्ताश्च हिताश्च भर्त्तुस्तान् भोजयेथा विविधैरुपायैः । द्वेष्यैरपक्षैरहितैश्च तस्य भिद्यस्व नित्यं कुहकोद्धतैश्च । मदं प्रमादं पुरुषेषु हित्वा संयच्छ भावं प्रतिगृह्य मौनम् । प्रद्युम्नसाम्बावपि ते कुमारौ नोपासितव्यौ रहिते कदाचित् । महाकुलीनाभिरपापिकाभिः स्त्रीभिः सतीभिस्तव सख्यमस्तु । चण्डाश्च शौण्डाश्च महाशनाश्च चौराश्च दुष्टाश्चपलाश्च वर्ज्याः । एतद्यशस्यं भगदैवतञ्च स्वर्ग्यं तथा शत्रुनिवर्हणञ्च । महार्हमाल्याभरणाङ्गरागा भर्त्तारमाराधय पुण्यगन्धा” २३३अ० ।

“गृहिणी सचिवो रहः सखी प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ” रघुः “न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते” उ०त० स्मृतिः “प्रायेण गृहिणीनेत्राः कन्यार्थेषु कुटुम्बिनः” कुमा० “शुश्रूषस्व गुरून् कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने भर्त्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मास्म प्रतीपं गमः । भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भोगेष्वनुत्सेकिनी यान्त्येवं गृहिणीपदं युवतयो वामाः कुलस्याधयः” शकु० “व्यायामताम्यो ऽधिगृहं गृहिण्यः” माघः ।

गृहीत त्रि० ग्रह–कर्मणि क्त । १स्वीकृते, २ज्ञाते, ३प्राप्ते ४धृते च । "गृहीतपत्युद्गमनीयवेषा" कुमा०। "गृहीत इव केशेषु मृत्युना धर्ममाचरेत्" नीतिशा०"पत्नी गृहीतव्रता" वेणी० भावे क्त । ५ग्रहणादौ न० ततः तत्त्वतमनेन इष्टादि० इनि । गृहीतिन् कृतग्रहणे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

गृहीतगर्भा स्त्री गृहीतो गर्भो यया । गर्भवत्यां तल्लक्षणादि गर्भवतीशब्दे २५५५पृ० उक्तम् । [च हेमच०।

गृहीतदिक् त्रि० गृहीता दिक् येन । १पलायिते २तिरोहिते

गृहु त्रि० ग्रह–कु । ग्रहीतरि "इदु गोओ यो गृहवे ददाशमकामाय चरते कृशाय" ऋ० १०।११७।२

गृहेरुह पु० गृहे रोहति रुह–क-अलुक् ७त० । गृहजातवृक्षे स च पापप्रदः यथाह भा० आनु० १२७अ० "भिन्नभाण्डञ्च खट्वाञ्च कुक्कुटं शुनकं तथा । अप्रशस्तानि सर्वाणि यश्च वृक्षो गृहेरुहः"

गृहेनर्दिन् पु० गृहे एव नर्दति न युद्धे नर्द–इनि पात्रेसमितादित्व०। कापुरुषे रणभीरौ गृहे आस्फालयितरि।

गृहेश पु० ६त०। १गृहस्वामिनि गृहेश्वरादयोऽप्यत्र "अर्थस्थिन् स्थाने गृहेश्वराधिष्ठितेऽङ्के वा" बृहत्सं० ५३अ०। २राशीश्वरे च ।

गृहोषिका स्त्री गृहे वसति वस–वासने क्वुन् वा०सम्प्र०। गेहण्यां गृहगोधिकायाम् हेमच०।

गृह्य पु० ग्रह–पदास्वैरीत्यादिना क्यप् । गृहायत्ते १मृगे २खगे च पञ्जरादिबन्धनेन परतन्त्रीकृतत्वात् तेषां तथात्वम् । ३पुरो नगद्वारे, न०४अस्वैरिणि ५आयत्ते, ६आपणीने पक्षे च त्रि०मेदि०। "गृहमृह्यावचने विपचितः" किरा० "अगृह्यां वीतकामत्वाद्वेवगृह्यामनिन्दिताम्" भट्टिः । गृहे भवः यत् ७गृहभवे, वस्तुनि त्रि०। ८गृहनिमित्तेऽग्नौ ९तत्साध्यकर्मणि च "उक्तानि वैतानिकानि गृह्याणि वक्ष्यामः" आश्व० गृ०१।१।१गृहनिमित्तोऽग्निः गृह्यः । तत्र भवानि कर्माण्यपि लक्षणया गृह्याणीत्युच्यन्ते । गृहशब्दो भार्यायां शालायाञ्च वर्त्तते । यथा "सगृहो गृहमागतः" इत्यत्र हि पूर्वो गृहशब्दो भार्यावचनः उत्तरस्तु शालावचनः येषाञ्च भार्यासंयोगादुत्पद्यमानौ इमानि कर्माणि प्रवर्त्तन्ते तेषामयं गृह्यशब्दो भार्यावचनः । येषान्तु दायविभागकालेऽग्निरुत् पद्यते तेषां शालावचनः । "भार्यादिरग्निर्दायादिर्वा तस्मिन् गृह्याणि" इति गौतमस्मृतेः" नारा० "तेऽस्य गृह्याणि कर्माणि कुर्युर्वैतानिकानि च ।" वैश्वदेवस्य सिद्धस्य गृह्येऽग्नौ विधिपूर्वकम् ! अग्निहोत्रं पञ्चाद्यं गृह्याग्निपरिच्छदम्" इति च मनुः । तद्वक्ष्य वाच्यतया अच् । १०वेदोदितकर्मप्रयोगज्ञापके गोभिलसूत्रादौ ग्रन्थभेदे च । गृह्यमग्निमधिकृत्य च शाखिभेदेन गृह्यकाराश्च गोभिलाश्वलायनकात्यायनादयोऽतिविख्याताः । ११नगरबाह्यस्थे ग्रामे स्त्री टाप् मेदिनिः स्वार्थे क । गृह्यक तत्रैवार्थे । संज्ञायां कन् । गृहायत्ते पक्षिमृगादौ अमरः ।

गॄ विज्ञापने चुरा० आत्म०सक० सेट् । गारयते अजीगरत ।

गॄ शब्दे क्र्यादि०पर०प्वादि० सक० सेट् । गृणाति अगारीत अगार अगरतुः । गीर्यते गीर्णः । गीः ।

अनु+शंसनविषयकपौनुष्ठयव्यापारकृत्प्रोत्साहने तद्योगे पूर्वव्यापारस्य कर्त्ता संप्रदानसंज्ञो भवति यथा अध्वर्यु होत्रे अनुगृणाति होता प्रथमं शंसति तमध्वर्यु प्रोत्साहयतीत्यर्थः सि०कौ०

प्रति+अनुगृणातिवत् अर्थादि प्रत्यावपूर्वप्रयोगो नास्ति इति "अधादुषः" पा० सूत्रे भाष्यकार आह च

गॄ निगरणे तु० पर० सक० सेट् । अस्य वा रस्य लत्वम् गिरति-गिलति अगारीत् अगालीत् जगार (ल) । जगरतुः । गीर्यते गीर्णः गीर्णिः गिरः गिरिः

अव+नीचैःकथने आत्म० अवगिरते नीचैः कथयतीत्यर्थः ।

उद्+वमने । "रोमन्थः उद्गीर्य चर्वणम्" सि०कौ०"अनुद्गीर्णसुरायुधम्" कुमा०।

सम्+प्रतिज्ञायाम् आत्म० । संगिरते प्रतिजानीते इत्यर्थः । "बहूनि देवांच निवर्त्तयिष्यन् रामं नृपः संगिरमाण एव" भट्टिः ।

गेद् गतौ भ्वा० आत्म०सक० सेट् । गेदते अगेदिष्ट अदित् । अजिगेदत । जिगेदे । उदित् । गेदित्वा गेत्त्वा ।

गेन्दु(ण्डु)क पु० गच्छतीति गम–डु गः इन्दुरिव इवार्थे कन् । कन्दुके वस्त्रनिर्मिते गोलाकारे क्रीडनके । पृषो० वा ङत्वे गेण्डुकश्च तत्रार्थे । पृषो० गेन्दू (ण्डू) कोऽपि दीर्घमध्यः । तत्रार्थे जटाधरः ।

गेय त्रि०गै–कर्त्तरि नि० यत् । १गायके "गेयो माणवकः साम्नाम्"सि०कौ० कर्मणि यत् । २गातव्ये त्रि० 'अत्र एव गेयं साम" भावे यत् । ३गीतौ न०"गेयं केन [illegible] वाम्" रघुः । "वर्षैः कतिपयैरेव ग्रथितस्य स्वरैरिव । अनन्ता वाङ्मयस्येह गेयस्येव विचित्रता" म भ.

गेव सेवने भ्वा०आ०सक०सेट्। गेवते अगेविष्ट। ऋदित् अजि-
गेवत्। जिगेवे। [जिगेषे ऋदित् अजिगेषत्। गेष्णः।
गेष अन्वेषणे भ्वा० आत्म० सक० सेट्। गेषते अगेषिष्ट।
गेष्ण पु० गेष—बा० न। १पर्व्वणि ग्रन्थौ (गाँठि) २सामगायकभेदे
"तस्यर्क् च साम च गेष्णौ" छा०उ० "तस्य ऋक् च साम
च गेष्णौ पृथिव्याद्युक्तलक्षणे पर्व्वणी" भा० "तस्य यद्रूप-
मस्य तद्रूपं यौ गेष्णौ तावस्य गेष्णौ" छा०उ०
गेष्णु त्रि० गै—इष्णुच्। गायने सि०कौ०
गेह न० गो गन्धर्व्वो वा ईहः ईप्सितो यत्र। गृहे।
"आमयोयानि गेहानि" "एतान्यपि सतां गेहे नोच्छि-
द्यन्ते कदाचन" मनुः। "ब्रह्मा गेहं झटिति वसुना
भङ्क्त्वा कृष्णं जगाम" पदाङ्कदू० "गेहदाहेऽग्नये" क्षामवते
पुरोडाशः" कात्या०श्रौ०२५।४।३६। "यजमानस्य निवास-
गृहदाहेऽग्निगृहदाहे वा क्षामवत्याख्याग्निसहिताय पुरो-
डाशः निर्वाप्य इत्यर्थः" कर्कः।

शालिभेदादिना गेहानां नामभेदा हेमचन्द्रेण
दर्शिता यथा

"प्रासादो देवभूपानां हर्म्यन्तु धनिनां गृहम्। मठाव
च्छात्रावसथाः स्युश्चालम्प्रतिवेश्मनि। पर्णशालोटजश्चै-
वं विहारो जिनसद्मनि। गर्भागारे ऽपवरको वासौकः
शयनास्पदम्। भाण्डागारं तु कोशः स्याच्चन्द्रशाला शिरो
गृहम्। कुप्यशाला तु सन्धानी कायमानो तृणौकसि।
होत्रीयन्तु हविर्गेहं प्राग्वंशः प्राग् हविर्गृहात्।
आस्थानं मण्डपस्थानम् इन्द्रकम्। तैलिशा-
ला यन्त्रगृहमरिष्टं सूतिकागृहम्। सूदशाला रसवती
पाकस्थानं महानसम्। हस्तिशाला तु चतुरं वाजि-
शाला तु मन्दुरा। मन्दाकिनी तु गोशाला चित्र-
शाला तु जालिनी। कुम्भशाला पाकपुटी तन्तुशाला
तु गर्त्तिका। नापितशाला वपनी शिल्पा खरकुटी-
च सा। आवेशनं शिल्पिशाला सत्रशाला प्रतिश्रयः।
आश्रमस्तु मुनिस्थानमुपघ्नस्त्वन्तिकाश्रयः। प्रपा पानीय-
शाला स्याद्गञ्जा तु मदिरागृहम्। चत्वरः स्थण्डिलो
घोषस्त्वाभीरपल्लिका। पक्वशाला निषद्यापि हट्टो विपणि
रापणः। वेश्माश्रयः पुरं वेशो मण्डपस्तु जनाश्रयः"।
ततोऽस्त्यर्थे इनि। गेहिन् गृहस्थे मत्व० ब्रह्म वः। गेहवत् गृ-
हस्थाश्रमि स्त्रियां ङीप्। गेहं गेहकार्यं साध्यतया-
ऽस्त्यस्याः इनि ङीप्। भार्य्यायाम् "गृहे हिन्याः प्रिय
इति सखे! चेतसा कातरेण" मेघ०।

गेहेक्ष्वेडिन् त्रि० गेहे एव क्ष्वेडति क्ष्विड—इनि पात्रे० स०।
अक्षमत्वे युक्तादावन्तस्ते कापुरुषे। युक्तारोह्यादित्वात्
अस्य आद्युदात्तता।
गेहेदाहिन् त्रि० गेहे दहति दह—इनि पात्रे०स०। कापुरुषे
एवं गेहेविजितिन् गेहेव्याड गेहेमेहिन् गेहेदृप्त
गेहेशूर इत्यादयोऽपि पात्रे०स०। कापुरुषे आद्युदात्तता च
गेहेशूर पु० गेह एव शूरः पात्रेसमितादि स०। कापुरुषे
युक्तारोह्या० आद्युदात्तता [अमरः।
गेहोपवन न० गेहसमीपस्थमुपवनम्। गृहसमीपस्थोपवने
गेह्य त्रि०गेहे भवः गेहाय हितं वा यत्। १गेहभवे २गेह
हिते च। "यस्मै धायुरदधा मर्त्यायाभक्तं चिद्भजते
गेह्यम्" ऋ० ३।२०।७
गै गाने भ्वा०पर०सक०अनिट्। गायति। अगासीत्। जगौ
जगतुः। गीयते गेयं गानं गीता गीतः गीतिः। गा-
यकः गायनः गाथा गात्रम्। गापयति अजीगपत्।
"यशोऽपि तावत् प्रभवामि गातुम्" नैष० "गेये केन वि-
नीतं वाम्" ? रघुः। "तत्र च गाथा गायन्ति याभिः
परमबन्धुना" भा०व० १७८१ "गीतज्ञो यदि गीतेन
नाप्नोति परमं पदम्" याज्ञ० "जयोदारश्च वाल्मीकिप-
वामाय चिक्षिरात्" रघुः।
अनु+पश्चाद्गाने। अनुगायति "आचिर्दीप्तपक्षमरालम्"
अभि+आभिमुख्येन समन्ताद्वा गाने "राजधानीषु राज्ञां च
सभासेव्वभ्यगायताम्" रामा० बा०
अव+निन्दने अवगीतम्।
उत्+उच्चैर्गाने। "उद्गास्यतामिच्छति किन्नराणाम्" कुमा०।
"उद्गीयमानं वनदेवताभिः" रघुः।
उप+समीपगाने। "विश्वप्रविश्रैरुपगीयमानमवेक्ष्य तत्र-
खण्डमिदधाच" यदुर्दिग्विजयः। आधिक्येन गाने
च "निहन्तवैरुपगीयमानात्" भाग० [प्रमेऽप्यपि" मनुः।
नि+निश्चयेन गाने। "तथा च श्रुतयो बह्व्योनिगीताश्च
परि+समन्ततो गाने। "तस्य कर्माण्युदाराणि परिगी-
तानि सूरिभिः" भाग०१।१।१७ "ऋषिभिः परिगीतानि
छन्दोभिर्व्व पृथक् पृथक्" गीता
प्र+प्रकर्षेण। "यावत् कीर्त्तिर्मनुष्यस्य पृथक् लोके
प्रगीयते" म उद्यो० ११८४
वि+निन्दने। प्रमदा न विगीयते नृपैः "विगीयसे(केतक!)
मन्मथदेहदग्धः" नैष० विविधगाने च। [गायकैः।
सम्+सम्यग्गाने "सङ्गीयमानत्रिपुरावदानः स्त्रीभिः सुर-

गैर त्रि॰ गिरौ भवः अण्। १पर्वतभवे स्त्रियां ङीप्। सा च (विषकाकुरा) २खाकुलीडचे रत्नमा॰ (गेरिमाटि) ३उपधातुभेदे न॰ शब्दार्थचि॰।

गैरकम्बूल न॰ नीलकण्ठताजकोक्ते वर्षलग्नकालिक षड्योगभेदे तल्लक्षणादि तत्रोक्तं यथा
"यस्याधिकारः स्वर्क्षादि शुभोऽवाऽप्यशुभोऽपि वा। केनापि दृग्युतिर्नास्य च शून्याध्वग इष्यते। चन्द्रका- र्य्येशयोरित्थशाले शून्याध्वगः शशी। स्वोच्चादिपदशून्यत्वा नेत्थशालोऽस्ति केनचित्। यद्यन्यर्क्षं प्रविश्यैषः स्वभो- च्चस्थेत्थशालकृत्। गैरकम्बूलमेतत्तु यदोगेनाशुभं स्मृतम्। उदा॰। त्रिपुरी सुखमिति प्रश्ने सिंहलग्नं रविः स्थिते। कर्काद्यैः, वृषभः कुम्भे भौमोंऽशैः रवि- मित्रयोः। इत्थशालोऽस्ति तन्नेन्दुः कन्यायां चरमेऽ- शके। स्वोच्चादिपदहीनस्य नेत्थशालोऽस्ति केनचित्। सर्वोक्षेण शशिनाऽन्यर्क्षस्थेनेत्थशालकृत्। गैरकम्बूल- मन्येन सर्वकार्यार्थलाभदायकम्"। शुभो॰ गैरकम्बूलमप्यल

गैरायण पुंस्त्री गिरेर्गोत्रापत्यम् अश्वा॰ फक्। गिरिगो- त्रापत्ये।

गैरिक न॰ गिरौ भवम् ठक्। (गेरिमाटि) उपधातुभेदे तद्गुणा- द्यादि भावप्र॰ उक्तं यथा। "गैरिकं रक्तधातुश्च गैरेयं गिरिजं तथा। सुवर्णगैरिकं त्वन्यत् ततो रक्ततरं हि तत्। गैरिकद्वितयं स्निग्धं मधुरं तुवरं हिमम्। चक्षुष्यं दाहपित्तास्रकफहिक्काविषापहम्" [राजनि॰।

गैरिकाक्ष पु॰ गैरिकमिवाक्षि यस्य। जलमधूके शब्दच॰।

गैरेय न॰ गिरौ भवम् ढक्। शिलाजतुनि अमरः। (गेरि- माटी) ख्याते उपधातुभेदे भावप्र॰।

गो पुंस्त्री गच्छत्यनेन गम–करणे डो। १स्वनामख्याते पशुभेदे तस्य यानसाधनत्वात् स्त्रीगव्याश्च दानद्वारा स्वर्गगति- साधनत्वाच्च तथात्वम्। गतिसाधनतया तस्य तथार्थत्व- योगेन यौगिकत्वेऽपि योगरूढत्वम्। एतेन दर्पणकृता "व्युत्पत्तिलभ्यस्य कृत्यार्थत्वे गौः शेते इत्यत्रापि बाधा स्यात् "गमेर्डोः" इति व्युत्पादितस्य गोशब्दस्य शयनकालेऽपि प्रयोगात्" इति यदुक्तं तत् ग्राम्यादिकमेव गमेर्डोः इत्यादिप्रत्ययस्य कर्तृवाचकत्वानियमात् "ताभ्यामन्यत्रोणादयः पा॰सूत्रे अपादानसंप्रदानभिन्नार्थत्वनियमात् अत्र करणार्थकडोप्रत्ययेन व्युत्पादितस्य गोशब्दस्य शयनकालेऽपि गतिसाधनस्व- रूपयोग्यतावाचकत्वात् फलोपधायकत्वनियमे याना- दिनशयनादीनामपि गतिशयनादिविगमकाले तच्छब्द- वाच्यतानुपपत्तेः। गम्यते ज्ञायते अनेन करणे, शीघ्रं गच्छति कर्त्तरि वा डो। २रश्मौ किरणे तस्य शीघ्र गामित्वात् चाक्षुषज्ञानहेतुत्वाच्च तथात्वम् सूर्य्यादिकिरण संपर्कं विना चाक्षुषज्ञानासम्भवात् रश्मेर्ज्ञानसाधनत्वात् तथात्वम्। ३वज्रे ४हीरके तस्यापि कठिनद्रव्येऽपि गतिमत्त्वात् तथात्वम्। कर्मणि डो। ५स्वर्गे कर्मिभि र्गम्यमानत्वात् तस्य तथात्वम् मेदि॰। ६चन्द्रे विप्रः कर्मिभिस्तल्लोकगमनात्तस्य तथात्वम् ७सूर्य्ये ८गोमेधयज्ञे भानुदीक्षितः। सूर्यस्य शीघ्रगतिकत्वात् अर्चिरादि- अधिष्ठातृतया आतिवाहिकत्वात् तथात्वम्। "संवत्स- रादादित्यमादित्याच्चन्द्रमसम्" छा॰उ॰। आतिवाहिकशब्दे ६५१पृ॰दृश्यम् ९ऋषभनामौषधे राजनि॰। तस्य गोना- मकत्वात् तथात्वम्। करणे डो। १०नेत्रे स्त्री तस्य चाक्षुषज्ञानसाधनत्वात् तथात्वम्। कर्त्तरि डो। ११बाणे स्त्री तस्य शीघ्रगतिकत्वात् तथात्वम्। कर्मणि डो। १२दिशि स्त्री दिशां पदार्थगमनकाले गम्यमान- त्वात्तथात्वम्। १३वाचि स्त्री तस्याः ज्ञानहेतुत्वात् तथात्वम्। आधारे डो। १४भुवि स्त्री तस्याः गमना- धारत्वात् तथात्वम् १५जले च स्त्रीन॰व॰ केचित् तस्य निम्नगतित्वात् १६पशुमात्रे अमरः १७मातरि १८लो- मनि भानुदीक्षितः। १९वृषराशौ २०नवसंख्यायाम् गोर्भूमेर्नवखण्डात्मकत्वात् आकाशे ग्रहाणां गतिमत्पदार्थानां नवत्वाद्वा तत्संख्यावाच्यात् तथात्वम्। २१पुरुषभा- र्य्यायां गविजातशब्दे २५६६ पृ॰दृश्यम्। ज्ञानहेतुत्वात् २२इन्द्रिये गोचरः। पदान्तस्थितस्योपसर्जनस्य समा॰ह्रस्वः शीतगुः चण्डगुः। अस्य उत्तरपदस्थत्वे तत्पुरुषे टच् समा॰। पुंसि परवत्त्वः स्त्रियां षित्त्वात् ङीप् दुग्धगवी गोः पुरीषं मयट्। गोमय (गोवर) ख्याते पदार्थे न॰ गौर्यद्यतेऽस्य इनि गोमिन्। मतुप्। गोमत् गोविशिष्टे गोस्वामिनि च त्रि॰ स्त्रियां ङीप्। गोःस्थाने गोष्ठच् गोगोष्ठ गोस्थाने न॰ गोमांसगुणा भावप्र॰उक्ता यथा "गोमांसं तु गुरु स्निग्धं पित्तश्लेष्मविवर्द्धनम्। बृंहणं वातहृत् बल्यमपथ्यं पीनसप्रणुत्। गोरिदं यत् "वान्तो यि प्रत्यये" पा॰ अवादेशः। गव्यं गोदुग्धादौ भावप्र॰ तद्गुणाद्युक्तं यथा
"गव्यं दुग्धं विशेषेण मधुरं रसपाकयोः। शीतलं स्तन्यकृत् स्निग्धं वातपित्तास्रनाशनम्। दोषधातुमल-

स्रोतःक्लिन्नमलक्लेदकरं गुरु। जराशमन्तरोगार्त्तानां शान्तिकृत् सेविनां सदा"। क्षीरवर्गशब्दे २२७० पृ० विवृतिः। गव्यदधिगुणाः भावप्र०उक्ता यथा

"गव्यं दधि विशेषेण स्वाद्वम्लञ्च रुचिप्रदम्। पवित्रं दीपनं हृद्यं पुष्टिकृत् पवनापहम्। उक्तं दध्नामशेषाणां मध्ये गव्यं गुणाधिकम्"

"तज्जनवनीतगुणाः" तत्रोक्ता यथा

"नवनीतं हितं गव्यं वृष्यं वर्णबलाग्निकृत्। संग्राहि वातपित्तासृक्क्षयार्शोऽर्द्दितकासहृत्। तद्धितं बालके वृद्धे विशेषादमृतं शिशोः"

तद्घृतगुणाः भावप्र० उक्ता यथा

"गव्यं घृतं विशेषेण चक्षुष्यं वृष्यमग्निकृत्। स्वादुपाककरं शीतं वातपित्तकफापहम्। मेधालावण्यकान्त्योजस्तेजोवृद्धिकरं परम्। अलक्ष्मीपापरक्षोघ्नं वयसः स्थापकं गुरु। बल्यं पवित्रमायुष्यं सुमङ्गल्यं रसायनम्। सुगन्धं रोचनं चारु सर्वाज्येषु गुणाधिकम्"।

तन्मूत्रगुणा भावप्र० उक्ता यथा

"गोमूत्रं कटु तीक्ष्णोष्णं क्षारं तिक्तं कषायकम्। लघ्वग्निदीपनं मेध्यं पित्तकृत्कफवातहृत्। शूलगुल्मोदरानाहकण्डूक्षिमुखरोगजित्। किलासगदवातामवस्तिरुक्कुष्ठनाशनम्। कासश्वासापहं शोथकामलापाण्डुरोगहृत्। कण्डूकिलासगदशूलमुखाक्षिरोगान् गुल्मातिसारमरुदामयमूत्ररोधान्। कासं सकुष्ठजठरक्रिमिपाण्डुरोगान् गोमूत्रमेकमपि पीतमपाकरोति। सर्वेष्वपि च मूत्रेषु गोमूत्रं गुणतोऽधिकम्। अतोऽविशेषात् कथने मूत्रं गोमूत्रमुच्यते। प्लीहोदरश्वासकासशोथवर्चोग्रहापहम्। शूलगुल्मरुजानाहकामलापाण्डुरोगहृत्। कषायं तिक्ततीक्ष्णञ्च पूरणात् कर्णशूलनुत्"।

तत्र दौरभ्ल्यम् "पङ्के गौरिव सीदति" भा०वि० १६१। "यथा गौर्गवि चाफला" मनुः "गोवत् पिहितः कल्पः" प्रा०त० विवा०। वाचि "पञ्चनवीगुल्फेषु चाञ्चागरीम्" भट्टि० "प्रेयोद्भूतपतत्रिपुङ्खनगरीहैमवतीम् रसात्" नैष० नेत्रादिषु "गोमध्यमध्ये! कृशगोचरे! हे चञ्चलगोभूरिविहरणशाम्। नादेन गोष्ठनिवहेषु यथा वसन्ति गोकर्णशरीरभक्ताः" चौरः। "गामात्तसारां रघुरप्यवेक्ष्य" रघुः "शिप्रावरोधाकुलमत्यथेन नाम्" माघः। किरातादौ यत्। गव्य गौरिकादौ भुवि पद्यानौ

गोशब्दस्य अतिपरे परपदे गोऽश्वं प्रकृतिवद्भावश्च गौ अश्वं अच्छिपरे वा अवङ गवाश्वम्। अश्वशब्दे परे गवाश्वादि० इन एकवद्भावः। गवाश्वम्। [वैद्यक०

गोकण्ट पु० गोः पृथिव्याः कण्ट इव। (गोखुरी) क्षुपभेदे

गोकण्टक पु०न० गोः भूमेः कण्टक इव। १विकङ्कतवृक्षे (वइचि) राजनि०। २गोः क्षुरे च मेदि०३तत्क्षतस्थपुटे ४विषमोन्नते हेमच०।

गोकर्ण पु० गोरिव कर्णौ यस्य। १सर्पे, "वसन्ति गोकर्णशरीरभक्ताः" इति चौरः। गोरिव कर्णावस्य। २अश्वतरे, ३मृगभेदे, ४गणदेवताभेदे, ५अनामिकायुतविस्तताङ्गुष्ठमाने, शैवे ६तीर्थभेदे च मेदि०। ७रुद्रभेदे। "गजेन्द्रकर्ण! गोकर्ण पाणिकर्ण! नमोऽस्तु ते" भा०शा० २८६ अ० "महाबलञ्च गोकर्णे" आगमः "गोकर्णे भद्रकर्णी स्यात्" देवीगीता "ततोऽभिगम्य भगवान् शेषः तांस्तु निगर्त्तकान्। गोकर्णाख्यं शिवक्षेत्रं सान्निध्यं यत्र धूर्जटेः"। भाग०। दक्षिणस्थे शिवलिङ्गभेदे च "गोकर्णभारभूतेशौ तत्पश्चौ परिकीर्त्तितौ" काशीख०१२अ०।

गोकर्णी स्त्री गोः कर्ण इव पत्रमस्याः गौरा०ङीष्। मूर्वालतायाम् अमरः। [अर्थोपधत्वात् न ह्रस्वः। गवादौ

गोका स्त्री गौरेव स्वार्थे क।"केऽणः"पा०सूत्रे पूर्वपक्षरेष

गोकामुख पु० भारतवर्षस्थे पर्वतभेदे "भारतेऽप्यस्मिन् वर्षे सरिच्छैलाः सन्ति बहवः। मलयमङ्गलप्रस्थ इत्युपक्रमे "मैनाको गोकामुख इन्द्रकीलः कामगिरिरिति चान्ये च शतसहस्रशः शैलाः" भाग० ५।१९।१५।१७श्लो०

गोकिराटिका स्त्री गां वाचं किरति कृ—क तथा सती अटति अट—ण्वुल्। सारिकायाम् खगभेदे हेमच०।

गोकिराटा स्त्री गोकिरा वाक्किरा सती अटति अट अच् गौरा० ङीष्। सारिकाखगे राजनि०।

गोकि(की)ल पु० गोः पृथिव्याः कील इव। १मूषले २हले च हारा०। पृषो० ह्रस्वमध्यः नलार्थे हेमच०।

गोकुल न० ६त०। १गोसमूहे। "धामानि वा पञ्चगोकुलानाम्" भा०व०१७१।७१। गवां कुलमत्र। २गोष्ठे "गोकुले बन्धुमालायां तेजयन्त्यां चुयन्त्ययोः। अमीभांस्यानि यौचानि कोषु वाजादरेषु च" ति०त०ध्याता०। मथुरापुर्याः पूर्वदक्षिणस्थे यमुनापारवर्त्तिनि प्रजापस्थे ३नन्दगोपवासस्थाने च "कालेन व्रजता तात! गोकुले रामकेशवौ जानुभ्यां सह पाणिभ्यां रिङ्गमाणौ विजह्रतुः" भाग० १०स्क०। गोऽभिजनोऽस्य अण् तस्य स्त्रित्वे लुक्। पित्रा-

दिक्रमेण महाविजनेषु आर्षे प्रयोगे क्वचित् एकार्थेऽपि वुन्। "बोधं विक्रष्टमुपनेष्यति गोकुलं च" भा० १।८।२१ "गोकुलं गोकुलवासिजनम्" श्रीधरः

गोकुलिक त्रि०गोर्गोकस्य कुलः संस्थानमत्र। १केकरे। गवि पङ्कमग्नायां कुलिकः उपेक्षक इव। २पङ्कमग्नगवुपेक्षके च मेदि०।

गोक्षत न०३त०। १गोक्षते २गवा क्षते त्रि०।

गोक्षोडक पुंस्त्री गवि क्षोड इव कायति कै—क। सुश्रुतोक्ते प्रतुदपक्षिभेदे कपोतादिगणे "कुलिङ्गगोक्षोडकोत्क्रोशाद्याः "प्रतुदाः" इत्युक्तं सुश्रुतेन।

गोक्षा स्त्री गां भूमिं क्षमतया क्षम—ड। शब्दे पाठान्तरे क्रोडादिषु पाठात् स्वाङ्गत्वेऽप्युपसर्जने न ङीष्

गोखु(क्षु)र पु०गोः पृथिव्याः खु(क्षु)र इव। स्वनामख्याते क्षुपभेदे। तत्पर्यायगुणाद्युक्तं भावप्र०

"गोक्षुरः क्षुरकोऽपि स्यात् त्रिकण्टः स्वादुकण्टकः। गोकण्टको गोक्षुरको वनशृङ्गाट इत्यपि। पलङ्कषा श्वदंष्ट्रा च तथा स्यादिक्षुगन्धिका। गोक्षुरः शीतलः स्वादुर्बलकृद्वस्तिशोधनः। मधुरो दीपनो वृष्यः पुष्टिदश्चाश्मरीहरः। प्रमेहश्वासकासार्शःकृच्छ्रहृद्रोगवातहृत्"।

स च लघुपञ्चमूलान्तर्गतो दशमूलान्तर्गतश्च यथाह तत्रैव "शालपर्णी पृश्निपर्णी वार्त्ताकी कण्टकारिका। गोक्षुरः पञ्चभिश्चैतैः कनिष्ठं पञ्चमूलकम्। पञ्चमूलं लघु स्वादु बल्यं पित्तानिलापहम्। नात्युष्णं बृंहणं ग्राहि ज्वरश्वासाश्मरीप्रणुत्" "उभाभ्यां पञ्चमूलाभ्यां दशमूलमुदाहृतम्। दशमूलं त्रिदोषघ्नं श्वासकासशिरोरुजः। तन्द्राशोथज्वरानाहपार्श्वपीडाऽरुचीर्हरेत्।"

गोक्षुरिः इकारान्तोऽपि तत्रार्थे शब्दर०पृषो०साधु।

गोगोयुग न०गवोर्द्वित्वम् गो+द्वित्वे गोयुगच्। गवोर्द्वित्वे।

गोगोष्ठ न० गोः स्थानम् गो+स्थाने गोष्ठच्। गवां स्थाने।

गोगृष्टि स्त्री गौर्गृष्टिः जात्या समासे परनिपातः। सकृत्प्रसूतायां गवि सि०कौ०।

गोग्रन्थि पु० गोजातो ग्रन्थिः। १करीषे। गोर्ग्रन्थिर्यत्र। २गोष्ठस्थाने। ३गोर्ग्रन्थिरिव। गोजिह्विकौषधौ मेदि०।

गोघ्न त्रि० गां हन्ति हन—क ६त०। गोहन्तरि। तद्व्रतं मनुना दर्शितं यथा

"उपपातकसंयुक्तो गोघ्नो मासं यवान् पिबेत्। कृतवापो वसेद्गोष्ठे चर्मणा तेन संवृतः। चतुर्थकालमश्नीयादक्षारलवणं मितम्। गोमूत्रेण चरेत् स्नानं द्वौ मासौ नियतेन्द्रियः। दिवानुगच्छेत्तागास्तु तिष्ठन्नूर्द्ध्वं रजः पिबेत्। शुश्रूषित्वा नमस्कृत्य रात्रौ वीरासनं वसेत्। तिष्ठन्तीष्वनुतिष्ठेत्तु व्रजन्तीष्वप्यनुव्रजेत्। आसीनासु तथासीनो नियतो वीतमत्सरः। आतुरामभिशस्तां वा चौरव्याघ्रादिभिर्भयैः। पतितां पङ्कमग्नां वा सर्वप्राणैर्विमोचयेत्। उष्णे वर्षति शीते वा मारुते वाति वा भृशम्। न कुर्वीतात्मनस्त्राणं गोरकृत्वा तु शक्तितः। आत्मनो यदि वान्येषां गृहे क्षेत्रेऽथवा खले। भक्षयन्तीं न कथयेत् पिबन्तं चैव वत्सकम्। अनेन विधिना यस्तु गोघ्नो गामनुगच्छति। स गोहत्याकृतं पापं त्रिभिर्मासैर्व्यपोहति। वृषभैकादशा गाश्च दद्यात् सुचरितव्रतः। अविद्यमाने सर्वस्वं वेदविद्भ्यो निवेदयेत्।" "गोघ्नवत् विहितः कल्पश्चान्द्रायणमथापि वा" प्रा०त० स्मृतिः। गौर्हन्यतेऽस्मै सम्प्रदाने क। २अतिथिभेदे तस्यागमने हि मधुपर्कार्थं गोहननं विहितम् "महोक्षं वा महाजं वा श्रोत्रियाय प्रकल्पयेत्" इति स्मृतेः कलौ तु तन्निषेधः "मधुपर्के पशोर्वधः" इत्यादिब्रह्मपुराणे कलिवर्ज्येषु तस्योक्तेः।

गोघृत न०गोः पृथिव्या घृतमिव यस्य पोषकत्वात्। १वृष्टिजले त्रिका०। ६त०। २गव्ये घृते च

गोचन्दन न०गोशीर्षाख्यं चन्दनम् शा०त०। गोशीर्षाख्ये चन्दने "गोचन्दनागोहनिकामधुकमाक्षिकं मधु। सुवर्णमिति संयोगः पेयः सौभाग्यमिच्छता" सुश्रुतः

गोचर पु० गावः इन्द्रियाणि चरन्त्यस्मिन् नि०घ। १इन्द्रियवेद्ये रूपरसादौ विषये। एकैकेन्द्रियविषयाश्च शब्दादयस्तत्र श्रोत्रस्य शब्दो विषयः, एवं त्वचः स्पर्शः, नेत्रस्य रूपम्, जिह्वाया रसः, घ्राणस्य गन्धः। २ज्ञानमात्रविषयेऽपि "सदसत्संशयगोचरोदरी" नैष० "अवाङ्मनसगोचरम्" वेदा०सा० गोचरत्वं ज्ञाननिरूपिता विषयता सा च स्वरूपसम्बन्धविशेषः। कर्त्तरि अच्। ३भूमिचरे त्रि०। गावश्चरन्त्यस्मिन् घ। ४गवां प्रचारस्थानादौ, "उपारताः पश्चिमरात्रगोचरात्" किरा० ५गन्तव्यदेशे "इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान्" कठोप० ६देशमात्रे, "ज्ञानमस्ति समस्तस्य जन्तोर्विषयगोचरे" देवीमा०। ७गतौ व्योमगतिमतां ग्रहाणां चरः भावे अप्। गतिभेदे च "गोचरे वा विलग्ने वा ये ग्रहारिष्टसूचकाः" ज्यो० सन्निभिन्नतया

ऽन्यस्य च । ज्योतिषोक्ते जन्मराश्यवधिकेषु तत्तत्स्थानेषु ष्टक्र्यादिग्रहगमननिमित्तशुभाशुभनिरूपणे । ज्योतिषोक्त गोचरशुद्धग्रहो वामवेध दक्षिणवेधादिकं च मु॰चि॰ पी॰धा॰ उक्तम् यथा

"सूर्यो रसान्त्ये त्रियुगेऽग्निनन्दे शिवाम्बयोः शौरिशनी तमश्च । रसाङ्गयोर्बाणशरे गुणान्त्ये, चन्द्रोऽम्बराब्धौ गुणनन्दयोश्च (१)। लाभाष्टमे चाद्यशरे रसान्त्ये नगद्वये, ज्ञोऽद्विशरेऽब्धिरामे । रसाङ्कयोर्नागविधौ खनागे लाभव्यये, देवगुरुः शराब्धौ (२)। द्व्यन्त्ये नवाशे द्विगुणे शिवाग्नौ, शुक्रः कुनागे द्विगवेऽब्धिरूपे। वेदाम्बरे पञ्चनिधौ गजेषौ नन्देषयोर्भानुरसे शिवाग्नौ (३)। क्रमाच्छुभो विद्ध इति ग्रहः स्यात्पितुः सुतस्यात्र न वेधमाहुः । दुष्टोऽपि खेटो विपरीतवेधाच्छुभो द्विकोणे शुभदः सितेऽब्जः (४)। स्वजन्मराशेरिह वेधमाहुरन्ये ग्रहाधिष्ठितराशितः च । हिमाद्रिविन्ध्यान्तर एव वेधो न सर्वदेशेष्विति काश्यपोक्तिः (५)। जन्मर्क्षे निधनं ग्रहे जनिभतो घातः, क्षितिः श्रीर्व्यथा चिन्ता सौख्यकलत्रदौस्थ्यमृतयः स्युर्माननाशः सुखम् । लाभोपाय इति क्रमात्तदशुभध्वस्त्यै जपः स्वर्णगोदानं शान्तिरथोग्रहं त्वशुभदं नो वीक्ष्यभाजः परे (६)। पापान्तःपापयुक् द्यूने पापाच्चन्द्रः शुभोऽप्यसत् । शुभांशे चाधिमित्रांशे गुरुदृष्टोऽशुभोऽपि सत् (७)। सितासितादौ सदृशे चन्द्रे पक्षौ शुभाशुभौ । व्यत्यासे चाशुभौ प्रोक्तौ सङ्कटेऽज्जवलं स्मृतम् (८)। वज्रं शुक्रेऽब्जे सुमुक्ता, प्रवालं भौमे,ऽगौ गोमेदमार्कौ सुनीलम् । केतौ वैदूर्यं, गुरौ पुष्पकं ज्ञे पाचिः, प्राङ्माणिक्यमर्के तु मध्ये (९)। माणिक्यमुक्ताफलविद्रुमाणि गारुत्मतं पुष्पकवज्रनीलम् । गोमेदवैदूर्यकमर्कतः स्यूरत्नान्यथोज्ज्ञा हरे सुवर्णम् (१०)। धार्यं राजावर्त्तकं राहुकेत्वोरौप्यं शुक्रेन्द्वोश्च, मुक्ता गुरोस्तु । लौहं मन्दस्यारभान्वोः प्रवालं ताराजन्मर्क्षाच्चिराहर्तितः स्यात्" (११)। मूह॰ चि॰ ।

"अथ गोचरप्रकरणं व्याख्यायते तत्र जन्मराशितः प्रोक्तनिविष्टस्थानस्थितेर्ग्रहाणीन्नमप्रत्ययेन शुभाशुभनिरूपणं गोचर इत्युच्यते तत्र ग्रहाणां गोचरफलं शुभाशुभरूपशुभकालिकाद्येनेन्द्रवज्रया चोपजातिका पूर्वार्द्धेन चाह सूर्यो रसान्त्ये इत्यादौ सर्वोऽप्योकविभापद्येकवद्भावतीति यथाकारश्च एकवचनान्तः। शिवाम्बयोरित्यादावितरेतरयोगद्वन्द्वः अम्बराब्धाविमादिषु सर्वत्रसमाहारद्वन्द्वः ... इति सुखभावोध्येयः एवं सर्वत्र व्याख्येयम् । अत्र चतुर्थश्लोकेनान्वयः स्वजन्मराशेरिति मन्त्रश्लोकस्य पदमत्राध्याहार्यम्। तत्र सूर्योग्रहः स्वजन्मराशेः रसान्त्ये क्रमाच्छुभो विद्धश्च स्यात् । सूर्यः स्वजन्मराशेः षष्ठस्थाने तदा शुभम् अतः जन्मराशेर्द्वादशस्थानस्थिताश्चेदन्ये ग्रहाः स्युस्तदा विद्धः शुभोऽप्यशुभफलदाता अत्र शनैश्चरस्य सूर्यपुत्रत्वात् पिताहोनाङ्गीकार्यः यतः पितुर्जनकस्य सुतसम्बन्धिनं वेधं नाहुः सुतस्यापि पितृसम्बन्धिवेधं नाहुः । तथा त्रियुगे जन्मराशेर्दशमे सूर्यः शुभश्चतुर्थस्थानस्थिताश्चेदन्ये ग्रहाः शनिवर्जिताश्च स्युःतदा विद्ध इत्येवं श्लोकत्रयं सम्यग्व्याख्येयम् । तथा अग्निनन्दे तृतीयनवमयोः शिवाम्बयोरेकादशपञ्चमयोः सूर्यः क्रमाच्छुभो विद्धश्च ज्ञेयः उक्तञ्च नारदेन "शुभोऽर्कोजन्मतस्त्र्यायदशषट्सु विध्यते। जन्मतो नवपञ्चाम्बुव्ययगैर्व्यर्किभिस्तदा" । अथ शौरीति । शौरिशनी तमो राहुश्चैते ग्रहाः स्वजन्मराशितः रसाङ्गयोः षष्ठव्ययस्थानयोः क्रमाच्छुभा विद्धाश्च ज्ञेयाः परन्तु शनेः सूर्यवेधो नास्तीत्युक्तमेवेति । तदाह वशिष्ठः "त्रिषडेकादशगाश्चनो धरासुतो रिष्फधर्मसुतसंस्थैः। दिनकरतनयोऽपि शुभो न विद्यते खेचरैर्विनोष्णकरमिति" । 'शनिवद्राहुकेतु' इति वचनाद्राहोरप्येवमेवैव विचारः । राहोरुपलक्षणत्वात्केतोरपि उक्तञ्च शार्ङ्गधरेण "राहुकेतुफलं सर्वं मन्दवत्कथितं बुधैः । वेधोऽपि तद्वदेवो ज्ञेयावमेधस्तथैव च ।" अथ चन्द्र इति जन्मराशितः अम्बराब्धौ दशमचतुर्थयोः, गुणनन्दयोस्तृतीयनवमयोः(१) लाभाष्टमे एकादशाष्टमयोः, आद्यशरे प्रथमपञ्चमयोः, रसान्त्ये षष्ठद्वादशस्थानयोः नगद्वये सप्तमद्वितीययोः स्थानयोश्चन्द्रः क्रमात्शुभः विद्धश्च ज्ञेयः चन्द्रस्य बुधवेधो नास्ति । उक्तञ्च नारदेन "विध्यते जन्मतोनेन्दुर्द्युनाद्याद्यारिगात्रिषु। खेष्टान्त्याम्बुधर्मस्थैर्विबुधैर्जन्मतः शुभः" इति । अथ ज्ञ इति जन्मराशेः द्विशरे द्विपञ्चमयोः अब्धिरामे चतुर्थतृतीययोः, रसाङ्कयोः षष्ठनवमयोः, नागविधौ अष्टमप्रथमयोः, खनागे दशमाष्टमयोः, लाभव्यये एकादशद्वादशयोः स्थानयोर्ज्ञो बुधः क्रमाच्छुभो विद्धश्च ज्ञेयः । परं त्वत्र चन्द्रवेधो नास्ति यदाह नारदः "ज्ञः स्वाद्यत्र्यष्टखायेषु जन्मतश्चेन्न विध्यते । सुतत्र्यङ्काद्यष्टमान्त्यसंस्थितैरिन्दुना शुभः" इति अथ देवगुरु-

रिति जन्मराशितः शराब्धौ पञ्चमचतुर्थयोः, (२) द्व्यन्त्ये द्वितीयद्वादशस्थानयोः, नवाशे नवमदशमयोः स्थानयोः द्विगुणे द्वितीयतृतीययोः शिवाग्नौ एकादशतृतीययोः । देवगुरुर्बृहस्पतिः क्रमाच्छुभो विद्ध ग्रहः उक्तञ्च नारदेन "जन्मतः स्वादगोऽव्य्द्रिद्व्यन्त्याष्टवजत्वर्नगैः जन्मराशेर्गुरुः शुभो यहैर्यदि न विध्यते" इति । अथ शुक्र इति जन्मराशेः कुनागे प्रथमाष्टमयोः, द्विनगे द्विसप्तमयोः, वह्निरूपे तृतीयप्रथमयोः, वेदाम्बरे चतुर्थदशमयोः, पञ्चनिधौ पञ्चमनवमयोः, गजेषौ अष्टमपञ्चमयोः, नन्देशयोर्नवमदशमयोः, भानुरसे द्वादशषष्ठयोः, शिवाग्नौ एकादशतृतीययोः स्थानयोः, (२) शुक्रः क्रमाच्छुभो विद्धश्च ग्रहः यदाह नारदः "जन्मभाद्भूताष्टाङ्कान्त्यायेष्विष्टो न विध्यते । भार्गवो मत्युस-प्राद्यस्थाङ्केशायारिगत्नगैरिति" आहुतेत्यभिविभायाङ्कः सङ्केतेनाक्त्राभिविधिरिति तेन प्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थपञ्चमानां ग्रहाणामित्यर्थः । इदमत्राकूतं यो यो ग्रहः रवान्द्रद्व्यादौ प्राक्पठितेषु स्थानेषु विद्यमानः स स ग्रहः शुभदः शुभस्थानव्यतिरिक्तस्थानेषु विद्यमानः स स ग्रहोऽशुभफलदाता अतएवाह श्रीपतिः "सर्वे लाभेऽष्टहस्थिताश्च अरिषुष्टकः कुजार्की त्रिगह । भानौ चाद्यसप्तस्थारिषु शशी चाद्यारिवर्जं भृगुः । धीधर्मास्वधनेषु वाक्पतिरिति स्वाष्टाम्बुगस्थो बुधः श्रेष्ठो जन्मदृक्यादि गोचरविधौ विद्धो न चेत् स्याद्ग्रहैरिति"। यथोक्तेषु स्थानेष्वशुभः स स ग्रहः । अत ग्रहाणां विद्धनिमित्त स्थानफलानि विधिरन्ते । तत्र

रवेः । "स्थानं जन्मनि नाशयेद्दिनकरः कुर्यात्, द्वितीये भयं, दुश्चिक्ये ३ श्रियमातनोति हिबुके ४ मानक्षयं यच्छति । दैन्यं पञ्चमगः करोति रिपुहा षष्ठेऽथवा सप्तमे पीडामष्टमगः करोति परुषां कान्तिक्षयं धर्मे ९ गः । कर्मसिद्धिजनकस्तु कर्म १० गोवित्तलाभकदायाय ११ संस्थितः । द्रव्यनाशजनितां महापदं यच्छति व्यय १२ गतो दिवाकरः"

चन्द्रस्य—जन्मग्यश्चन्द्रियति हिमगुर्वित्तनाशं द्वितीये दद्यात् द्रव्यं सहज ३ भवने कुक्षिरोगं चतुर्थे । कार्ये नाशं तनय ५ गृहगोवित्तलाभं च षष्ठे द्यूने ७ द्रव्यं युवतिसहितं मृत्यु ८ संस्थोऽपमृत्युम् । नृपभयं कुरुते नवमः शशी दशमधामगतस्तु महत् सुखम् । विविधमाय ११ गतः कुरुते धनं व्यय १२ गतस्तु रुजं धनसंक्षयम्"

कुजस्य—"प्रथमलग्नगः क्षोणीसूनुः करोत्यरिजं भयं जनयति धनं वित्त २ स्थाने तृतीयगतोऽर्थदः । अरिभयमतः पाताले ४ ऽर्थान् क्षिणोति हि पञ्चमो रिपु ६ गृहगतः कुर्याद्वृत्तं रुजं मदन ७ स्थितः । जननितो निधनदस्थः शस्त्रबाधां धराजो दिशति नवमसंस्थः कायपीडामतीव । शुभमपि दशमस्थो लाभ ११ गो भूरिलाभं १२ व्ययभवनगतोऽसौ व्याधनर्थादिनाशान्"

बुधस्य—"बुधः प्रथमगोऽमयं दिशति सम्पदर्थं धने २ धनं रिपुभयान्वितं सहज ३ चतुर्थेऽर्थदः । धनिर्वृतिकरो भवेत्तनय ५ गोऽरि ६ गः स्थानदः करोति मदन ७ स्थितो बहुविधां शरीरव्यथाम् । अष्टमे शशिसुते धनवृद्धिर्धर्म ९ गस्तु महतीं तनुपीडाम् । कर्म १० गः सुखमथाय ११ गतोऽर्थं द्वादशे भवति वित्तविनाशः ।

गुरोः—"भयं जन्मन्यायो जनयति धन २ स्थोऽर्थमतुलं तृतीयेऽङ्गक्लेशं दिशति च चतुर्थेऽर्थविलयम् । सुखं पुत्र ५ स्थाने रुजमपि च कुर्यादरि ६ गृहे गुरुर्द्यूने ७ पूजां धननिचयनाशं च निधने ८ । धर्म ९ गतो धनवृद्धिकरः स्नातृप्रीतिहरो दशमेऽमरपूज्यः । स्थानधनानि ददाति स लाभे ११ द्वादशमस्तनुमानसपीडाम्"

भृगोः । "जन्मन्यतिक्षयकरो भृगुजोऽर्थदोऽर्थे २ दुश्चिक्य ३ गः सुखकरो धनदश्चतुर्थे । स्यात् सुतदस्तनय ५ गोऽरि ६ गतोऽरिवृद्धिं शोकप्रदो मदन ७ गो निधनेऽर्थदायी । जनयति विविधाम्बराणि धर्मे ९ न सुखकरो दशमस्थितस्तु शुक्रः । धननिचयकरः स लाभ ११ संस्थो व्यय १२ भवनेऽपि धनागमं करोति"

शनेः । "वित्तभ्रंशं रुगाप्तिं दिनकरतनयो जन्मराशिं प्रपन्नो वित्तक्लेशं द्वितीये धनहरणकृतं वित्तलाभं तृतीये । पाताले ४ शत्रुवृद्धिं सुतभवन ५ गतः पुत्रभृत्यार्थनाशं षष्ठे स्थानेऽर्थलाभं जनयति मदने ७ दोषसंघातमार्गैः । शरीरपीडां निधने ८ च धर्मे ९ धनक्षयं कर्मणि १० दौर्मनस्यम् । उपान्त्य ११ गो वित्तमनर्थमन्त्ये १२ शनिर्ददातीत्यपदहस्तिः"

राहोः केतोश्च—"राहुर्जन्मगतो भयं च कलहं सौभाग्यमानक्षयं विरुद्धं शमहाहवं नृपभयं कार्यक्षयं यच्छति । सन्तापं कलहं च वित्तमधिकं शौर्यं विनाशं क्रमात् केतुस्तत्फलमेव राशिषु वदेच्छंसन्ति गर्गादयः" ।

एतच्छुभाशुभफलाध्यक्षा लग्नसन्धिगतास्तथा राशिसन्धिगता ग्रहराशेः फलं ददति वक्रितस्तु प्राग्राशेरित्याह कमलाकरः "लग्नसन्धिगताः

खेटाः राशिसन्धिगता ग्रहाः। पूर्वराशेः फलं दद्यु-र्वक्री तद्विपरीतगमिति" राशिग्रहणं नक्षत्रस्याप्युप-लक्षणम्। वशिष्ठोऽपि "भवनान्तगताधिष्ण्यान्त-गताश्च गगनचराः। दद्युः परभवनफलं प्राग्भवनफलं च वक्रिता वत्" इति। अस्यार्थः ऋक्षं नक्षत्रं तस्य सन्धिः एकस्मान्निर्गत्यापरत्र संक्रमणं सन्धिरेवं राशि-सन्धिश्च। तत्र सन्धिमानम्। "देवाग्निहुतवोऽष्टौ ना-ड्योऽङ्काः पञ्चपाः क्रमात्। वर्ज्याः संक्रमणेऽर्कादेः प्रायोऽर्कस्यातिनिन्दिताः" इति विवाहप्रकरणे वक्ष्यति ग्रन्थकृत्। संक्रमणकाल एव सन्धिकालः सर्वेषां ग्रहाणाम् "घटिकाविघ्नं ग्रहभुक्तिभक्त"मित्यादिना भास्करेणोक्तत्वात्। तदेतदस्माभिः संक्रान्तिप्रकरणे सप्रपञ्चं निरूपितं तत एवावधार्यम्। तत्र सूर्यादिग्रहाः देवगुरूक्तिपञ्चो-क्त घटिकोपलक्षिते नक्षत्रान्ते राश्यन्ते वा स्थिता जिगमिषितस्य नक्षत्रस्य राशेर्वा फलं प्रयच्छन्ति वक्रि-णस्तु पूर्वोक्तलक्षणोपलक्षिते नक्षत्रादौ राश्यादौ वा स्थिता भुक्तस्य नक्षत्रस्य राशेर्वा फलं ददति। तत्र भौ-माद्याः ग्रहाः वक्रातिचारयोः प्राप्यराशिफलं कियन्ति दिनानि प्रयच्छन्तीत्यत्र वशिष्ठः "दशदिनं पञ्चदिनं त्रिपक्षमतिचारवक्रयोर्दद्युः। भौमाद्याः पञ्चदिनं प्राप्यराशिफलं च पञ्च मासांश्चेति" भौमाद्याः स्वगत्या यावता कालेन राशिं जहति ततोऽल्पेन न्यूनाधिक-भावेन च चारः यदा चारगमने राशिं जहति सोऽति-चारः, वक्रं प्रसिद्धमेव। अथ वामवेधं शुक्लपक्षे चन्द्रबलं चोपलक्षणत्वाच्चाह। दुष्टोऽपि स्वजन्मराशेः सका-शादनिष्टस्थानस्थितोऽपि खेटो विपरीतवेधात् वाम-वेधाच्छुभः शुभफलदाता। अयमर्थः येषु षड्दशमतृती-यैकादशेषु स्थितः सूर्यः शुभफलदाता तद्भिन्नान्यष्टौ स्थानान्यशुभान्येव तत्र द्वादशचतुर्थनवमपञ्चमाख्येष्वनिष्ट-स्थानेषु स्थितः सूर्यस्तदैवानिष्टफलदः स्याद्यदा प्राक् पठितैः क्रमेण षष्ठादिस्थानस्थितैः शनिवर्जितैः ग्रहैर्न विद्धः यदा तु विद्धस्तदा शुभफलदोऽपि षष्ठादिस्थाने शुभदो नैव स्यात्। अन्येषु स्थानेषु प्रथमद्वितीयसप्ता-ष्टमेषु स्थितः सूर्योऽनिष्टफलद एव। एवं चन्द्रबुधयोः प्रत्येक विद्धस्थानानीति क्रमवेधवामवेधौ स्याताम्। भौमस्य तु सौरस्येव शुभानीतराण्यशुभान्येव तत्र नवपञ्चमद्वा-दशस्थानस्थितभौमस्याशुभस्य क्रमेण षष्ठैकादशतृतीय-स्थानस्थैर्ग्रहैर्वामवेधेन शुभत्वमेव। अन्येष्वशुभस्थान-स्थितेऽप्यशुभ एव भौमः। एवं शनिराहुकेतवोऽप्यूह्याः गुरोरप्येवमेव। तत्र तु प्रथमषष्ठस्थानस्थो गुरुरशुभ एव। शुक्रस्य तु नवस्थानानां शुभत्वात्तद्व्यतिरिक्तानि त्रीणि षष्ठसप्तमदशमस्थानान्यशुभानि तेषामेव क्रमेण द्वा-दशद्वितीयचतुर्थस्थानस्थग्रहजनितवामवेधेन शुभत्वमेव। अन्येषां तूक्तरपठितत्वात् स्थानानां शुभत्वादेव न वाम-वेधविचारार्हत्वमिति परिच्छिन्नोऽर्थः यदाह कश्यपः "अपि विद्धो ग्रहः कश्चित् ददाति शुभं फलम्। वामवे-धविधानेन त्वशुभोऽपि शुभप्रदः। अतस्तद्द्विविधं सूक्ष्मं विचार्यैव तु फलं वदेत्" इति। वशिष्ठोऽपि "वेधसमन्वित खचराणां नदिशन्त्यशुभफलं किञ्चित्। व्यत्ययवेधवि-धानादपि शुभास्ते शुभप्रदाः सततमिति" व्यत्ययवेधो वामवेधः। द्विकोण इति। सिते शुक्लपक्षेऽब्जश्चन्द्रो द्वि-कोणे द्वितीयनवमपञ्चमस्थानेषु स्थितः शुभदः अत्रापि क्रमेण षष्ठाष्टमचतुर्थस्थानस्थितैर्बुधवर्जितैर्ग्रहैर्न विद्धः इत्यपि ध्येयं उक्तं च नारदेन "शुक्लपक्षे शुभश्चन्द्रो द्वितीयनवपञ्चगः। रिपुरन्ध्राम्बुसंस्थैर्न विद्धो द्वि-गगनेचरैरिति" यदि विध्यते तदाऽशुभफलद एव (४) अथ द्विविधवेधे जनद्वयप्रसक्तावाह स्वजन्मेति। इह द्विविधवेधविधावन्ये नारदादयः। स्वजन्मराशेः सकाशाद्द्विविधं वेधं क्रमिकं वामिकं चाहुः। तथा चोभयमपि नारदेन जन्मत इत्युक्तम्। अथ कश्यपादि-मत उच्यते। स पुनर्द्विविधोऽपि वेधो ग्रहाक्रान्तराशितो-ज्ञेयः यथा सूर्यो जन्मराशेः सकाशात् षष्ठस्थितः शुभः स सूर्यःस्वाक्रान्तराशितो द्वादशस्थानस्थितैः शनिवर्जितै-र्ग्रहैर्न विद्धः तथा सूर्यो जन्मराशिद्वादशस्थोऽपि नेष्टः सः सूर्यःस्वाक्रान्तराशिषष्ठस्थितैः शनिवर्जितैर्ग्रहैर्विद्ध-श्चेत्तदा शुभफलद इत्यर्थः। अथैतस्यैव द्विविधवेधस्य देश-विशेषविषयत्वमुच्यते। हिमाद्रिविन्ध्यनामानौ पर्वतौ प्रदे-शविशेषावस्थितौ प्रसिद्धौ तयोरन्तरालवर्तिन्येव देशे च द्विविधोऽपि वेधोद्भेदः न सर्वदेशेषु हिमाद्रिविन्ध्यान्तराल बहिर्भूतसर्वदेशेषु द्विविधोऽपि वेधदोषो नास्तीति कश्य-पस्य मुनेर्निर्वचनम्। जन्मनक्षत्रादौ स्थानभेदे ग्रहण-फलमाह जन्मार्क्ष इत्यादि। "जन्मनक्षत्रगतौ राहुर्ग्रसते चन्द्रभास्करौ। तज्जातानां भवेत्पीडा ये नराः शान्तिव-र्जिताः।" भार्गवीये विशेषोऽपि "यस्य राज्ञस्तु नक्षत्रे स्वर्भानुरुपरज्यते। राज्यभङ्गं सुहृन्नाशं मरणं चात्र निर्दिशेदिति" राज्ञस्तु नक्षत्रे अभिषेकनक्षत्रे यदा

यदाचित्राङ्गभुज्यमाननक्षत्रमुपरागनक्षत्रं चैकमेव तदा-यं वक्ष्यमाणफलनिर्देशः यदा तु नक्षत्रभेदस्तदोपर-ज्यमाननक्षत्रेऽप्येव फलनिर्देशः एवं राशिभेदेऽप्युपरज्य-मानराशिभेदेऽप्येवम् । यतोऽवगम्यते राहोर्दिग्देश-कालावरणादिभेदात् ग्रहणत्वमेव नास्ति । तदुक्तं सिद्धान्तशिरोमणौ "दिग्देशकालावरणादिभेदान्न च्छा-दको राहुरिति ब्रुवन्ति"। एतदुपपत्तिर्भास्करेण स्वप-द्योरेव निरूपिता चिरन्तनैस्तु लोकरञ्जनार्थं राहुचार-विचारे प्रपञ्चितः परन्तु राहुसाहित्यं विना ग्रह-णानयनस्य शरसंक्रान्तिमाश्रित्य छन्नानयनविशिष्टत्वान्नु-करत्वादिति साहित्यविवक्षयैव राहोरुपरक्तत्वमुच्यते । अतएवोक्तं वराहेण "तस्मिन् काले सान्निध्यमस्य तेनोपचर्यते राहुः । याम्योत्तरा शशिगतिर्गणितेऽप्यु-पचर्यते तेनेति"। । अथ जन्मादिराशिफलमुच्यते जन्मि-न इति । यस्मिन्नास्य तु जन्मराशेरारभ्य द्वादशसु राशिषु ग्रहणे सति क्रमादनुक्रमेण घातादिफलं भवति यथा जन्मराशौ ग्रहणे सति घातः शरीरपीडा, द्वितीय-राशौ क्षतिः द्रव्यनाशः, तृतीयराशौ श्रीर्लक्ष्मीः, चतु-र्थराशौ शरीरपीडा, पञ्चमराशौ चिन्ता पुत्रादीनां, षष्ठे राशौ सौख्यं, सप्तमराशौ कलत्रदोषत्वं स्त्रीमरणं, अष्टम-राशौ मृत्युर्मरणं, नवमराशौ मानहानिः, दशमराशौ सुखम्, एकादशराशौ लाभः, द्वादशराशौ मृत्युः अपा-यम इति केचित् द्रव्यक्षयमपरे, इदं च फलं पक्षमासप-र्यन्तमनुक्रमपि ध्येयं तदुत्तरं हि ग्रहणान्तरसम्भवनात् यथोक्तं दैवज्ञमनोहरे "घातं हानिमथ श्रियं जननिमा-द्रुक्षं च चिन्तां क्रमात् सौख्यं दारवियोजनं च कुरुते व्याधिं च मानक्षयम् । सिद्धिं लाभमपायमर्कश-शिनोः संस्थानमध्ये ग्रहः इति" क्वचित्तु "स्थानान्न एवं शुभफलप्रदाः" इत्युक्तम् । दैवज्ञमनोहरे "त्र्या तृतीयोऽष्टमषष्ठदशमायसंस्थः शुभदः स्व-राशिः, सप्तमस्य विद्धिः पूज्यो द्विषट्को दशमाद्यसंस्थः" इति अत्र वाक्ये पापराशितोगणनोक्ता "त्रिषडायोपगतं नराणां शुभदं स्याद्ग्रहणं रवीन्द्वोः । द्विसप्तनवेषु च मध्यमं स्याच्छेषमनिष्टं सुनयो वदन्तीति" अनावश्यपेक्षायां स्वजन्मराशे-रित्याव्याहार्यमेव । अथाशुभफलग्रहणप्रतीकार-माह तदशुभेति तत्र सूर्यचन्द्रयोर्ग्रहणस्य सम्बन्धि यदशुभं दुष्फलं तस्य शान्त्यै नाशाय जपः स्वर्णगो-

दानं जपो गायत्र्यादीनां मन्त्राणां स्वर्णं प्रसिद्धं गौः-प्रसिद्धा भूमिर्वा उपलक्षणत्वादन्येषां कृष्णादीनां यथा शक्त्या दानं कार्यमिति शेषः उक्तं च दैवज्ञमनोहरे "सुवर्णनिर्मितं नागं सतिलं ताम्रभाजनम् । सदक्षिणं सवस्त्रं च श्रोत्रियाय निवेदयेत् । सौवर्णं राजतं वापि बिम्बं कृत्वा स्वशक्तितः । भवेदपगतक्लेशः छिद्रे विप्राय कल्पयेत् । दानमन्त्रः । तमोमय ! महाभीम ! सोमसूर्यविमर्दन ! । हेमनाग ! प्रदानेन मम शान्तिप्रदो भव" । स्कन्दपुराणे गोदानं भूमिदानं च स्वर्णदानं विशेषतः । ग्रहणे क्लेशनाशाय दैवज्ञाय निवेदयेत्" । किंचात्र देशविशेषः कालविशेषो द्रव्यविशेषश्च नापेक्ष्य इत्याह व्यासः "सर्वं गङ्गासमं तोयं सर्वे ब्रह्मसमा द्विजाः । सर्वभूमिः कुरुक्षेत्रं ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोरिति" । तत्र स्नानदानादिकं कस्मिन् काले कर्त्तव्यमित्याह "ग्रस्यमाने भवेत् स्नानं ग्रस्ते होमो विधीयते । मुच्यमाने भवेद्दानं मुक्ते स्नानं विधीयते" इति तस्मिन् काले जपादिकमपि विधेयम् "सूर्येन्दुग्रहणं या-वत्तावत् कुर्याज्जपादिकमिति" शिवरहस्योक्तेः आदिशब्दात् सुरार्चनमपि अत्र जन्मनक्षत्रजन्मराश्योर्ग्रहणशान्ति-माह वशिष्ठः "यस्यैव जन्मनक्षत्रे ग्रस्येते शशिभास्करौ तस्य व्याधिभयं घोरं जन्मराशौ धनक्षयः । द्रव्यमन्त्रवि-धानेन तस्य दोषापनुत्तये । उपरागस्नानविधिं सम्यक् वक्ष्ये समासतः । मण्डलं चतुरस्रं तु गोमयेन विलेपयेत् । ऐशान्ये मानदिग्भागे वर्णकैः समलङ्कृते । स्थापयेच्चतुरः कुम्भांस्तत्र तान् सागरात्मकान् । सर्ववेदात्मकान् कृत्वा सर्वतीर्थात्मकान् शुभान् । पञ्चवौषीरसायुक्तसर्वौषधि-समन्वितान् । मृत्तिकाहेमरत्नेन दध्यगुग्गुलुचन्दनैः । पञ्चगव्याक्षताब्जास्फटिकैः सर्वपावनैः" । इत्युपक्रमे "तिलहोमं व्याहृतिभिः सहस्रमष्टसंयुतम् । एवं कृत्वा प्रयत्नेन स्नानकर्म समाचरेत् । आमन्त्र्य नवभिर्मन्त्रैः कुम्भान् संकल्पपूर्वकान् । एतानेव ततो मन्त्रान् वर्णयेच्चैव संलिखेत् । कण्ठे शिरसि तं बद्ध्वा शान्तिकैर्वेदमन्त्रकैः । समन्वितैः कुम्भजलैः स्नाप्यं नीराजयेत्ततः । दध्याज्यमथ विप्रेभ्यः शुक्लमाल्याम्बरः शुचिः । ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां दद्याच्छिष्टेभ्यश्च स्वशक्तितः । योऽसौ वज्रधरो देव आदित्यानां प्रभुर्मतः । सहस्रनयनश्चन्द्रग्रहपीडां व्यपोहतु । यः कर्मसाक्षी लोकानां धर्मो महिषवाहनः । यमश्चन्द्रो-परागस्य ग्रहपीडां व्यपोहतु । रक्षोगणाधिपः

साक्षात् प्रलयानलसन्निभः । चन्द्रस्य पाशिकायस्य रक्षःपीडां व्यपोहतु ३ । नागपाशधरो देवः सदा मकरवाहनः । स जलोऽधिपतिश्चन्द्रग्रहपीडां व्यपोहतु ४ । प्राणरूपो हि लोकानां वायुः कृष्णमृगप्रियः । वायुश्चन्द्रोपरागस्य पीडनं मे व्यपोहतु ५ । योऽसौ निधिपतिर्देवः खड्गशूलगदाधरः । चन्द्रोपरागकलुषं पीडां चापि व्यपोहतु ६ । योऽसाविन्दुधरो रुद्रः पिनाकी वृषवाहनः । चन्द्रोपरागपीडां स नाशयेत् शङ्करं तथा । ७ त्रैलोक्ये यानि भूतानि चराणि स्थावराणि च । ब्रह्मविष्ण्वर्कयुक्तानि तानि पापं दहन्तु मे ८ । आसनस्थोक्तमन्त्रोक्तास्ते त एव च मन्त्रकाः । अर्चयित्वा पितॄन् देवान् गोभूस्वर्णाम्बरादिभिः । अनेन विधिना यस्तु ग्रहस्नानं समाचरेत् । तस्यास्तु ग्रहपीडा स्यादात्मबन्धुजनस्य वा । परमां सिद्धिमाप्नोति पुनरावृत्तिदुर्लभम् । सूर्यग्रहेऽप्येवमेव सूर्यनाम्ना विधीयते ।" अत्र यद्यपि जन्मराशौ ग्रहणे इत्युक्तं तत्र च दोषाधिक्यात् प्रतिपादनमात्रमुपलक्षणता प्रतीयते तथापि प्राग्लिखितवचनस्य विरुद्धफलाभिधानादेवाष्टमजन्मराशावपि ग्रहणे शान्तिर्विधेया । उभयाभिधानेन शान्त्यभिधानात् उक्तं च मत्स्यपुराणे "यस्य राशिं समासाद्य भवेद्ग्रहणसम्भवः । तस्य शान्तिं प्रवक्ष्यामि मन्त्रौषधिविधानतः" । इति अतो जन्मराश्यष्टमराशिव्यतिरिक्ते विरुद्धे ग्रहणे शान्तिर्न विधेया वचनाभावात् किन्तु स्वविभवरूपं दानादिरूपं विधेयमिति तात्पर्यार्थः । सूर्यग्रहेऽप्येवमेवेति योऽसौ वज्रधरो देव आदित्यानां प्रभुर्मतः । सहस्रनयनः सूर्यग्रहपीडां व्यपोहतु" इत्युक्तदिशा चन्द्रपदस्थाने सूर्यपदं पूर्वमन्त्रश्लोकेषु प्रयोज्यमित्यर्थः । अथेदं ग्रहणं स्थानविशेषेणारिष्टजनकमित्युक्तं तत्र ग्रहणं न द्रष्टव्यमित्याह नो वीक्ष्यमिति उक्तं च "जन्मसप्ताष्टरिष्फाङ्कदशमस्थे निशाकरे । दृष्टोऽरिष्टप्रदो राहुर्जन्मर्क्षे निधनेऽपि चेति" जन्मर्क्षं जन्मनक्षत्रं निधनं वधतारा सप्तमी । अत्र दृष्ट इति पदश्रवणात् दुष्टस्थानावस्थितो राहुर्दृष्टः पुंसोऽरिष्टजनकः यदा तु मेघाद्यावरणेन गृहमध्यावस्थित्या वा चक्षुष्मतोऽपि पुंसो राहुदर्शनाभावस्तदाऽरिष्टं नास्ति एवं चान्धस्य यत्र कुत्राप्यवस्थितस्य गृहाद्बहिर्गन्तुमशक्नुवतो दानान्तरादेः सर्वारिष्टं स्नानादि वा नास्ति इति तेषामाशयः । अत्रेदं चिन्त्यते किमिदं ग्रहणं दृष्टस्यैव स्नानाद्यधिकारसम्पादकम् ? उत मेघाद्यावरणे नादृष्टमपि ? कुतः सन्देहः ? उभयथा वचनोपलम्भात् तथा हि संवर्त्तः "सर्वेषामेव वर्णानां सूतकं राहुदर्शने । सचेलं तु भवेत् स्नानं सूतकान्नं विवर्जयेदिति" । षट्त्रिंशन्मते "सर्वेषामेव वर्णानां सूतकं राहुदर्शने । स्नात्वा कर्माणि कुर्वीत शृतमन्नं विवर्जयेदिति" । शृतं पक्वं "शृतं पाके" पा० इति निपातनात् यद्यपि तस्मात् सूत्रे "क्षीरहविषोरेवेति" महाभाष्यकृतोक्तं तथापि महाकविप्रयोगादन्यस्मिन्नपि द्रव्ये ओदनादौ पाकसामान्यादावृत्तिः । विष्णुः "राहुदर्शनदत्तं हि आब्रह्माचन्द्रतारकमिति" । शातातपः "स्नानं दानं तपः श्राद्धमनन्तं राहुदर्शने" इति एवमादीनि वचांसि दर्शनपदघटितान्युपलभ्यन्ते अन्यत्रापि वशिष्ठः "ग्रहणे संक्रमे चापि न स्नायाद्यदि मानवः । सप्तजन्मानि कुष्ठी स्यात् दुःखभागी च जायते" इति विष्णुपुराणेऽपि "चन्द्रसूर्यग्रहे स्नायात् सूतके मृतकेऽपि च । अस्नायी मृत्युमाप्नोति स्नायी पापं न विन्दतीति" एवमादीनि दर्शनपदानाक्रान्तानि वचांस्युपलभ्यन्ते । तत्र दर्शनवादिन आहुः दर्शनपदानाक्रान्तेषु वचःसु ग्रहणस्य निमित्तत्वं प्रतिपाद्यते । "ग्रहणे संक्रमे चापीति" निमित्तसप्तम्युपलम्भात् । ग्रहणमेव च ग्रहणं स्नानदानादिकं प्रति निमित्तं भवति तज्ज्ञानापेक्षायां च राहुदर्शनपदोपेतवचनालोचनेन चाक्षुषज्ञानस्यैव निमित्तत्वं गतत्वाच्च एव ज्ञाने दर्शनत्वं ज्योतिःशास्त्रीयज्ञाने तु लक्षणापत्तिः । एवं सति मेघाच्छन्नग्रहणदिवसजातचन्द्रग्रहणं रात्रिभवेषु सूर्यग्रहणेषु न स्नानदानाद्यधिकारः तस्माद्ग्रहणं दृष्ट्वा स्नानदानादिकं विधेयमित्यर्थः सम्पन्नो भवति, नैतत्सहृदयहृदयङ्गमं यतो वचनेषु राहुदर्शनग्रहणपदयोः समानार्थकता नास्ति यथा "षडशीत्याननाः कालस्य मूर्त्तयो भगवान्मताः । सौम्यसन्धोग्रपातास्ते ग्रहाणां गतिहेतवः ।" इति सूर्यसिद्धान्ते चन्द्रादिग्रहपातानामदृश्यतोक्ता पातो राहुश्च पर्यायः । उक्तञ्च तत्रैव "दक्षिणोत्तरयोरेव पातो राहुः स रंहसा । विक्षिपत्येष विक्षेपश्चन्द्रादीनामपक्रमादिति" केशवार्केणाप्युक्तम् "पर्वान्ते तु राहुपातयोर्गतिमती विद्युरेव तान्त्रिकाः इति । अतो राहुदर्शनमेव गगनकुसुमायमानम् । ननु ग्रहणे सूर्यचन्द्रयोश्छादको राहुर्ग्रस्त एव अतएव "राहुग्रस्ते निशाकरे" इत्यादि पुराणोक्तिः सार्थकेति चेत्

"भानोर्भार्द्धे महीच्छाया तत्तुल्येऽर्कसमेऽपि वा । शशाङ्कपाते ग्रहणं कियद्भागाधिकोनके" इत्युपक्रम्य "छादको भास्करस्येन्दुरधःस्थो घनवद्भवेत् । भूच्छायां प्राङ्मुखश्चन्द्रो विशत्यस्य भवेदसाविति" । अतो भूच्छायाऽस्य चन्द्रस्य छादको भवेदित्यर्थः इति सूर्यसिद्धान्ते स्पष्ट एव छाद्यच्छादकभावोऽभिहितः पुराणेन सह विरोधपरिहारस्तु "दिग्देशकालावरणादिभेदान्न छादको राहुरिति ब्रुवन्ति । यन्मानिनः केवलगोलविद्यां तत्संहितावेदपुराणवाक्यमिति" पूर्वपक्षं विधाय "राहुः कुभामण्डलगः शशाङ्कं शशाङ्कगश्छादयतीनबिम्बम् । तमोमयः शम्भुवरप्रदानात् सर्वागमानामविरुद्धमेतदिति" भास्कराचार्यैरेवोक्तः "तस्मिन् काले सान्निध्यमस्य तेनोपचर्यते राहुरिति" वराहेण चोक्तम् तस्माद्राहुदर्शनं तु नास्त्येव भवन्मते दर्शनं चाक्षुषमेवोच्यते नान्यत् एवं सति राहोर्दर्शनं राहुदर्शनमिति तत्पुरुषोऽनुपपन्नः । यदि तु समीपवाचकदर्शनशब्दमङ्गीकृत्य तदर्थः क्रियते । तदापि तस्य स्वरूपमेवानुपपन्नं तस्य समीपे तु सुतरामिति वाचैरर्थो लक्ष्यते । तस्माद्दर्शनशब्देनोपरागो लक्ष्यते राहुदर्शनं राहूपरागस्तस्मिन् राहुदर्शने इति । अयमर्थः । राहुर्नाम पातः तस्य सम्बन्धेन दर्शनमुपराग इति । न च राहुरेव चन्द्रसूर्ययोरुपरागपरतया दर्शनमिति पूर्वपक्षाभिमतार्थसिद्धिरिति वाच्यं तथा त्वर्थान्तरान्तरासम्भवे सति वक्तव्या । "अत्यन्तादर्शनं राहोस्तथा चात्यन्तदर्शने । प्रजापीड़ा विनिर्दिष्टा व्याधिदुर्भिक्षतस्करैरिति" विष्णुधर्मोत्तरादिवाक्येषु पदान्तरासन्निधानाद्राहुदर्शनेनोपरागो लक्ष्यते । इदं च राहोः पातनामकग्रहणं प्रति हेत्वर्थान्तरमस्तीत्यतो राहुदर्शनग्रहणयोः समानार्थकता नास्तीत्येवं सिद्धमिति । प्रागुक्तानां सर्ववचसां ग्रहणे स्नायादित्येव वाक्यार्थः फलितो भवति । किन्तु ग्रहणे चाक्षुषमेव दर्शनं निषिद्धं विवक्षितं चेत्तदा "नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यान्तं कदाचन । नोपसृष्टं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतम्" इत्युक्तोपसृष्टसूर्यदर्शननिषेधो नोपपद्येत नन्वयं निषेधः सूर्योपरागदर्शन एव न चन्द्रोपराग इति चेन्न "नाश्नुवी राहुतारकाम्" इत्यत्र राहुमात्रग्रहणात्सूर्यचन्द्रोपरागद्वयविषयकोपसंहारस्य युक्तत्वात् अग्रुचे रक्षक्कापतितादेर्ग्रहणं तु दोषाधिक्यसूचनार्थं यथा श्राद्धे कुलीनानां ब्राह्मणानामभावे उक्ते चण्डेर्षां निषिद्धत्वादेव कुण्डगोलकब्राह्मणा नामनामन्त्रणे सिद्धे पुनर्निषेधो दोषाधिक्यार्थमेव । "भास्करालोकनाश्लीलपरिवादादि वर्जयेदिति" स्मृतिवाक्यस्य तद्वदस्तगाम्यादित्यदर्शनपरतया व्याख्यानस्य युक्तत्वात् । केचित्तु दर्शनादर्शनविषयकयोर्विध्योस्तुल्यबलत्वात्षड्गा स्नायादिति व्याचख्युः तच्चिन्त्यं "नक्षत्रग्रहाद्युदित्यादिना सामान्यतो निषिद्धस्योपरक्तदर्शनस्य पुनर्निषेधात् प्रागुक्तदिशा राहुदर्शनपदस्य राहूपरागलक्षकत्वेन तुल्यबलत्वाभावाच्च तस्मादुपरक्तयोः सूर्यचन्द्रमसोर्यस्य कस्यापि दर्शननिषेधसत्त्वात् ग्रहणे स्नानदानाद्युक्तसकलस्नानं च ज्योतिःशास्त्रैकदेशगणितग्रन्थेभ्यो बुद्धा तस्मिन् काले स्नानदानादि विधेयमिति सिद्धान्तः । अतएव मेघाद्यावृतेऽप्युपरागे स्नानादिकं विधेयमेव नतु गणितग्रन्थाधीनमुपरागस्नानमेव चेत् स्नानादिप्रयोजकं तदा रात्रौ सूर्यग्रहणस्य जायमानत्वात्तदापि स्नानादिकं स्यात् । सत्यमेवैतत् वचनात्तथा न क्रियते । तदुक्तं निगमे "सूर्यग्रहो यदा रात्रौ दिवा चन्द्रग्रहो यदि । तत्र स्नानं न कुर्वीत दद्याद्दानं न च क्वचिदिति" । अतएव तादृशे ग्रहणे दृष्टेऽपि दौष्ट्यं नास्तीत्यपि स्मर्यते । न चैतद्भागे प्रतिषेधादित्यभिकरणेन पृथिव्यामग्निश्चेतव्यो नान्तरिक्षे न दिवीत्युदाहृतवाक्यवन्नित्यानुवाद इति वाच्यं विधिशेषत्वाभावात् यथा पृथिव्यामग्निश्चेतव्य इति न निषेधविधिरस्ति तत्र नान्तरिक्षे न दिवीति दृष्टान्तो निषेधविधेः शेषस्तथात्र सूर्यग्रहो यदा रात्राविति तद्वाक्यस्य विधेः शेष इति । किन्त्वेवं ब्रुवतस्तव मतेऽनर्थकमेव वाक्यं स्यात् चैतद्युक्तम् अतएवाह जाबालिः "संक्रान्तेः पुण्यकालस्तु षोडशोभयतः कलाः । चन्द्रसूर्योपरागे तु यावद्दर्शनगोचरः" इति । चक्षुषा ग्रहणपर्यन्तं दर्शनगोचरत्वात्तावान् कालः पुण्यकालो भवतीति माधवो व्याचख्यौ तदुक्तं निर्णयामृते "दिवा चन्द्रग्रहो रात्रौ सूर्यपर्व न पुण्यदम् । सन्धिस्थं पुण्यवत्प्रोक्तं यावद्दर्शनगोचरः" इति । अन्ये तु मेघावृते तदनावृते चोपरागे गणितागतस्थितिघटिकाः पुण्यकाल इत्याहुः । दर्शने त्वेवंविधे निर्णये भुजहस्तादुपरिस्थितत्वमेव विवक्षितं तदाह वशिष्ठः स्वसिद्धान्ते "सूर्यस्यादर्शनं रात्रिर्दिनं तद्दर्शनात्मकम् । भुजहस्तादुपरि च स्थितोऽर्को दर्शनं स्मृतमिति" अर्के इत्युपलक्षणं चन्द्रादिग्रहनक्षत्राणाम् । आकाशप्रदेशःसकलाद्भूखण्डन्न इव यत्र भाति स प्रदेशो भुजग्रह-

पाद्यः अतएव विष्णुधर्मोत्तरे "अहोरात्रं न भोक्तव्यं सूर्यचन्द्रग्रहो यदा। मुक्तिं दृष्ट्वा तु भोक्तव्यं स्नानं कृत्वा ततः परमिति।" ग्रस्तास्ते मनुः"ग्रस्तगौ यावमसं तु रवीन्दू प्राप्नुतो यदि। तयोः परेद्युरुदये स्नात्वाभ्यव-हरेन्नरः" इत्यनयोर्वाक्ययोर्दर्शनोदयशब्दौ भुक्तस्तोपरि-स्थितत्वोपलक्षकौ अन्यथा मेघाद्यावरणेन परदिवसेऽपि दर्शनाभावे उपवासः प्रसज्येत तथा यत्र स्पर्शकाले ग्रहणं दृष्टा स्नानं विहितं तत्रान्तरा मेघावरणात् सूर्यचन्द्रयोर्दर्शनाभावो दिवसद्वयं त्रयं वा स्नानताप्युप-वासप्रसङ्गः।न च सर्वे शिष्टास्तथाऽऽचरन्ति। तस्मादर्शना-र्थकम्पेत शास्त्रीयज्ञानपरतैव व्याख्या कर्त्तव्या। तस्मां च सत्यां पूर्वोक्तरीत्या च मेघाद्यावृतेष्युपरागे तत्र-हरैव प्रत्यक्षचक्षुषा अन्येन च मनुष्यमात्रदृष्टिर्व्यावृत्त-रैव स्नानदानादिकं विधेयमिति फलितोऽर्थः। अतएव भागवते रविग्रहे कुरुक्षेत्रे स्नानाद्यर्थं मिलितानां पाण्डवीयलोकानां मध्ये धृतराष्ट्रोऽपि परिगणित इति शिष्टाचारोऽप्यस्ति। एवं च सत्यरिष्टजनकत्वाभावेऽपि ग्रहणदर्शननिषेधः किं पुनररिष्टजनकत्वे। तथाप्यत्र मयाहेत्यादिपद्यं निर्मूलत्वाद्युक्तायत्वाद्येतत्प्रत्यक्षोपलभ्यमानवसिष्ठमत्स्यपुराणादिवाक्येषु दर्शनपदा भावाच्च। अतएव सूते परे इति पदं प्रयुक्तम्। शान्तिस्तु दर्शनाभावेऽपि विधातुमुचिता यतोऽरिष्टयोगानां स्वरूप-भूतामेवारिष्टजनकत्वमस्ति अन्यथा ग्रहणेधस्तोत्पा-तादिसूचितारिष्टनिवृत्तिहेतुः शान्तिर्दर्शनाभावे न विधीयेत इत्यलमतिप्रसङ्गानुप्रसङ्गेन (६)। पी॰ धा॰। अधिकन्तुपरागशब्दे १२८५ पृ॰ द्रष्टव्यम्। "अथ चन्द्रबले विशेषमनुदुभाह पापान्तः इति शुभोऽपि शुभफल-दोऽपि चन्द्रः पापान्तःपापयुग् द्यूने पापद्वयमध्यवर्ती पापग्रहयुक्तः पापद्यूने सप्तमस्थाने वर्त्तमानश्चेत् स्यात्तदा असन् अशुभ एव यदात्वशुभोऽप्यशुभफलदातापि चन्द्रः शुभांशे सौम्यग्रहनवांशे स्यादथवाऽधिमित्रस्य नवांशे स्यात्तथा गुरुणा बृहस्पतिना दृष्टः सन् शुभफलदाता भवेत् यदाह राजमार्त्तण्डः"पापग्रहेण संयुक्तः पापजामित्रसंस्थितः। पापद्वयमध्यगतः शुभोऽप्यशुभदः शशी। अनिष्टस्थानसंस्थोऽपि भवेच्छुभकरः शशी। सौ-म्यभागाधिमित्रांशे गुरुणा वापि वीक्षित"इति (७)। अथ चन्द्रबलस्य विधानान्तरमनुदुभाह। सितेति सितादौ शुक्लपक्षप्रतिपदि शुभीभीने चन्द्रे सति सम्पूर्णः शुक्ल-पक्षः शुभः असितादौ कृष्णपक्षप्रतिपदि दुष्टे चन्द्रे सति सम्पूर्णः कृष्णपक्षः शुभः अत्रापि च पूर्वोक्तादत्र वैपरीत्ये ज्ञेयपि पक्षावनिष्टौ यदा शुक्लपक्षप्रतिपदि चन्द्रोऽदुष्टश्चेत्तदा सकलशुक्लपक्षोऽनिष्टः। यदा कृष्ण-पक्षप्रतिपदि चन्द्रः शुभश्चेत्तदा सम्पूर्णः कृष्णपक्षोऽनिष्टः इति उक्तञ्च रत्नमालायां "सकलपक्षादिगते हिमांशौ शुभे शुभं पक्षमुदाहरन्ति। सितेतराद्यावशुभे च पक्षा-विन्द्रावनिष्टौ भवतोऽन्यथा तौ" कश्यपोऽपि शुक्लादीन्दुः शुभो यस्य तत्पक्षस्तस्य शोभनः। कृष्णादीन्दौ त्वशुभे शुभस्तद्वत्त्वन्येऽप्ययेति" इदमेतावद्गणगतं चन्द्रबलं तु सङ्कटे विवाहयात्रादावसत्कर्त्तव्ये तात्कालिकचन्द्रबलाभावे ग्राह्यत्र मान्यथेत्यर्थः (८)। अथ ग्रहाणां दौष्ट्यपरिहारपूर्वकं तुष्टिसम्पादनार्थं नवरत्नसमुदायधारणं शास्त्रिन्याह वज्रं शक्रे इति। अत्रैकां सुवर्णमुद्रिकां कृत्वा तत्र दण्डाभावे वर्द्धाकारे नवधा विभक्ते प्रागादिक्रमेण नवरत्नानि इठं निवेशानि तत्र प्रागिति पश्चात्मध्यं पश्चमी चेदं स्वरलोपे अतः प्रागादिदिक्षु इत्ययमर्थो जातः तत्र शुक्रप्रीतये पूर्वस्यां दिशि वज्रकं हीरकं निवेशम्। एवं चन्द्रप्रीत्यर्थं शोभनमुक्ताफलमाग्नेय्यां, भौमप्रीत्यर्थं प्रवालं दक्षिणस्याम् अथो राहुप्रीत्यर्थं गोमेदं नैर्ऋत्याम्। पश्चात् शनिप्रीतये शोभनमीलं पश्चिमायाम्। केतुप्रीतये वैदूर्यं वायव्याम्। गुरुप्रीतये पुष्पकं पुष्परागम् उत्तर-स्याम्। बुधप्रीतये पाचिः गारुत्मतम् ऐशान्यां सूर्यप्रीतये माणिक्यं मध्यमकोष्ठे इति (९)।

अथ सति द्रव्यसामर्थ्ये नवरत्नसमुदायधारणस्य सम-त्वात्तदुक्तेदानीमसति द्रव्यसामर्थ्ये यद्ग्रहकृतं दौःस्थ्यं तद्ग्रहरत्नधारणमिन्द्रवज्रयाह माणिक्येति। सूर्य-प्रीत्यर्थं माणिक्यं धार्यम्। एवं चन्द्रस्य मुक्ताफलम्। भौमस्य विद्रुमम्। बुधस्य गारुत्मतं गारुडं पाचिः। गुरोः पुष्पकं पुष्परागः। शुक्रस्य वज्रम्। शनेर्नीलं राहोर्गोमेदं (वहु निवा इति) काव्यकुशभाषयाकुः केतोर्वैदूर्यमित्येवमर्कतोऽर्कादीनां ग्रहाणां रत्नानि धार्याणि स्युः। तत्र यद्ग्रहकृतं दौःस्थ्यं तस्य ग्रहस्य तुष्ट्यै तद्रत्नं धार्यमित्यर्थः यदाह कश्यपः सूर्यादीनां च संतुष्ट्यै माणिक्यं मौक्तिकं तथा। सुविद्रुमं मरकतं पुष्परागं च वज्रकम्। नीलगोमेदवैदूर्यं धार्यं सम्यग्दरक्र-मात्"। अयोग्यस्य तदे सुवर्णमित्यग्रिमश्लोकेन सम्बन्धः(१०) अथ महामूल्यरत्नधारणे यस्य सामर्थ्याभावस्तदर्थमत्र-

मूलानि रत्नानि तारावलं च शाविन्याह धार्यमिति। अथो तत्र शुभस्य हृदे सन्तोषार्थं सुवर्णं यथाशक्ति धार्यम्। राहुकेत्वोः प्रीत्यै राजावर्त्तकं कश्चिद्विशेषोधार्यः एवं शुक्रचोस्तुष्ट्यै रौप्यं, गुरोस्तुष्ट्यै मुक्ता। मन्दस्य शनेस्तुष्ट्यै लोहम्। आरभान्वोर्मङ्गलसूर्ययोः प्रीत्यै-प्रवालं धार्यम्। उक्तं च श्रीपतिना "धार्यं तुष्ट्यै विद्रुमं भौमभान्वोरुक्तं शुक्रस्येव हेमेन्दुजस्य। मुक्ता-सूरेर्लौहमर्कात्मजस्य राजावर्त्तः कीर्त्तितः शेषयोश्चेति" सूरेः सुरगुरोः। शेषयोः राहुकेत्वोः। दीपिकाकारस्तु औषधीमूलानि धार्याण्युवाह "मूलं धार्यं त्रिमूलाः सवितरि विगुणे, चौरिकामूलमिन्दौ, जिह्वाहेर्भूमिपुत्रे, रजनिकरसुते वृद्धदारोश्च मूलम्। भार्गी जीवेऽथ शुक्रे भवति शुभकरं सिंहपुच्छस्य मूलं, पिप्पलोत्थं चार्कपुत्रे, तमसि मलयजं, केतुदोषेऽश्वगन्धमिति" त्रिमूली विल्वः चौरिका शिरिषी जिह्वाहिर्नागजिह्वा वृद्धदारविदारी। भार्गी प्रसिद्धा। सिंहपुच्छं (बाघोट चरिवारीति) मध्यदेशभाषया प्रसिद्धम्। मलयजं चन्दनम्। अश्वगन्धं प्रसिद्धम्। एतदोषधीमूलधारणं सर्वथा रत्नधारणाशक्तौ वेदितव्यम्" पी० धा० गोचरप्रसङ्गात् तारावलादिकमाह तत्रैव

तारेति। यद्दिने तारावलमस्ति वा नवेति विचारचिकीर्षितस्तद्दिने या तारा वा जन्मर्क्षात् जन्मनक्षत्रात् निराहृत्तिः पुनरावृत्तिक्रमेण गणनीया स्यात्। त्रिरिति "द्वित्रिचतुर्भ्यः सुजिति" पा० सुजन्तमव्ययम्। तज्जन्मनक्षत्राद्दिननक्षत्रे गणिते नवभिर्भक्ते तिथ्य पादत्रयोक्तवल्लब्धविष्टतारायाः शुभमशुभं वाच्यमिति फलितोऽर्थः ११।

"जन्माख्यसम्पद्विपदः क्षेमप्रत्यरिसाधकाः। वधमैत्रातिमैत्राःस्युस्तारा नामसदृक्फलाः १२॥ त्वत्यौ सर्पतिलान् विपद्यपि गुडं, शाकं त्रिजन्मस्वथो दद्यात्प्रत्यरितारकासु लवणं, सर्वो विपत्प्रत्यरिः। तत्त्वादिमपर्यये न शुभदोऽथैषां द्वितीये पका नादिमान्त्रतृतीयका अथ शुभाः सर्वे तृतीये स्मृताः १३॥ चटि ६० घ्नं गतभस्तु ताघटीयुक्तं युगा४हृतम्। शराब्धि ४५ हृलब्धतोऽर्क१२शेषेऽवस्थाः क्रियाद्विषोः १४॥ प्रवासनाशौ मरणञ्जयञ्च हास्यारतिक्रीडितसुप्तभुक्ताः। ज्वराख्यकम्पस्थिरता अवस्था मेषात् क्रमान्नामसदृक्फलाः स्युः १५। नाजाकुश्वलाप्रियकुञ्चनसिद्धार्थैर्निशादारुभिः शुद्धाम्भोप्रयुतैर्जलैर्निगदितं स्नानं घटोत्यापकृत्। प्रेतुः कल्परयो हयश्च कनकस्रोतास्वरस्फोटकः श्वेतो, गौरसिता, महासिरज इत्येता रवेर्दक्षिणाः १६। सूर्यारसौम्यास्फुजितोऽश्वनागसप्ताद्विषद्वान्विषरश्मिनाडीः। तमोयमेज्याश्विरसाद्रिमागान् गन्तव्यराशेः फलदाः पुरस्तात् १७। दुष्टे योगे हेम, चन्द्रे च शङ्खं, धान्यं तिथ्यर्धे, तिथौ तण्डुलांश्च। वारे रत्नं भे च गां, हेम नाड्यां, दद्यात्रिस्त्यस्य तारासु राजा १८। राश्यादिगौ रविकुजौ फलदौ, सितेज्यौ मध्ये, सदा शशिसुत, श्चरमेऽगमन्दौ। अञ्जान् वह्निभयसन्ततिवस्त्रसौख्यदुःखानि साधि जनिभे रविवासरादौ" १९ मु० चि०।

अथ शेषक्रमेण सकलास्ताराः संज्ञा चतुष्टभाह। जन्माख्येति। स्पष्टार्थमिदमद्यम्। यदाह नारदः "जन्मसम्पद्विपत् क्षेमं प्रत्यरिः साधको वधः। मित्रम्परममित्रन्तु जन्मभाच्च पुनः पुनरिति"। एवं तारा गणनीया इति शेषः। तत्र तृतीयापञ्चमीसप्तम्यस्तारा निषिद्धाः अनिष्टफलश्रवणात्। अर्थादन्याः समीचीनाः समीचीनफलश्रवणात्। उक्तञ्च "जन्मतारा द्वितीया च षष्ठी चैव चतुर्थिका। अष्टमी नवमी चैव षट् च ताराः शुभावहाः" इति। जन्मनक्षत्रन्तु कार्यविशेषे गृहीतं प्रतिषिद्धञ्च तत्रापि निर्णेष्यते। तदिदन्तारावलं कृष्णपक्षविषयं न तूभयपक्षसाधारणम्। तदाह नारदः "कृष्णे बलवती तारा शुक्लपक्षे बली शशीति"। युक्तञ्चैतत् यतोऽत्रार्थवादो रत्नमालायाम्"न खलु बहुलपक्षे शीतरश्मेः प्रभावः, कथितमिह हि तारावीर्यमार्यैः प्रधानम्। अतिविकलशरीरे प्रेयसि प्रोषिते वा प्रभवति खलु कर्तुं सर्वकार्याणि योषा। शुक्ले पक्षे शीतरश्मिर्बलीयान् प्राधान्यं तारकायास्तु तत्र। मत्तारा शुक्ले विद्यमानेऽपि कान्ते न स्वातन्त्र्यं योषितः क्वापि दृष्टमिति" १९

अथावश्यकृत्ये दुष्टताराणामकारद्वयेन परिहारं शार्दूलविक्रीडितेनाह "सृष्टौ सर्पतिलानिति। सृष्टौ शाल्यां वधतारायां सर्पतिलान् यथाशक्ति सुवर्णयुक्तान् तिलान् ब्राह्मणाय दद्यात्। विपद्यपि विपत्संज्ञायां तृतीयतारायाङ्गुडमिक्षुविकारन्दद्यात्। त्रिजन्मसु तिसृषु जन्मतारासु शाकमसिद्धं कन्दादि दद्यात्। अथो प्रत्यरितारकासु पञ्चम्यान्तारायां लवणन्दद्यात्। तदाह नारदः "जन्मत्रिपञ्चसप्ताख्या ताराऽनिष्टफलप्रदा। अनिष्टपरिहाराय दद्याद्द्विजातये। शाकं

शुक्लं च वर्णं सतिलं च काञ्चनं क्रमादिति” अत्र सतिलमिति विशेषणं काञ्चनपदस्य न लवणपदस्य तेन वधतारायां सतिलं काञ्चनन्देयम्। उक्तञ्च दीपिकायाम् “प्रत्यरौ लवणन्दद्यान्मृत्कालन्दद्यात्रिजन्मसु। विपत्तारे गुडन्दद्यान्निधने तिलकाञ्चनमिति” अथ द्वितीयः परिहार उच्यते। तत्रादिमपर्य्याये प्रथमादरभ्य विपत्प्रत्यरिवधत्रतु च तृतीयापञ्चमीसप्तम्यस्तारा: सर्वा अपि सामान्यतः षष्टिघटिकात्मिका अपि न शुभदाः स्युः अथ द्वितीये पर्य्याये द्वितीयादरभ्य विपत्प्रत्यरिवधत्रू ताद्यमान्यतृतीयको अंशा न शुभदाः विपत्तारायां प्रथमविंशतिघटिकास्त्याज्याः। इतरा चत्वारिंशच्छुभाः। प्रत्यरितारायां मध्यमा विंशतिघटिकास्त्याज्यास्तदुभयतो विंशतिर्विंशतिर्घटिकाः शुभाः। वधतारायामन्तिमा विंशतिर्घटिकास्त्याज्या आद्याश्चत्वारिंशच्छुभा इति नवीना व्याकुर्वते। शोपांस्त्रंशशब्देन नक्षत्रचतुर्थांशमाहुः। तथासति आदिमान्त्यतृतीयकावरणाः क्रमेण निषिद्धाः इतरे शुभाः। अथ तृतीये पर्य्याये तृतीयादरभ्य विपत्प्रत्यरिवधवर्त्तिते सर्वे षष्टिघटिकात्मका अपि शुभाः शोभनफलदाः कृताः। तथा च जगन्मोहने गुरुरिन्त्यत्रा पठितं “पर्य्याये प्रथमे वर्ज्याविपत्प्रत्यरिनैधनाः। द्वितीये त्वंशका वर्ज्यास्तृतीये सर्व्वशः शुभाः” द्वितीये पर्य्याये अंशकानाह स एव। “आद्यांशोविपदि त्याज्यः प्रत्यरौ चरमोऽशुभः। वधे त्याज्यस्तृतीयोंऽशः शेषा अंशास्तु शोभनाः” इति। अत्रांशो नक्षत्रचतुर्थांश उच्यते। किमत्र प्रमाणमितिचेत् उच्यते। “जन्मर्क्षाद्दशमर्क्षं सङ्घातर्क्षन्तु षोडशम्। अष्टादशं सामुदायं त्रयोविंशं विनाशनम्। मानसं पञ्चविंशर्क्षं नाचरेच्छुभमेषु तु” इति नारदोक्तवैनाशिकाख्यत्रयोविंशभस्य दुष्टत्वम्। तदपवादमाह व्यवनः “वैनाशिकाख्ये नक्षत्रे अष्टाशीत्यंशकं विना। शेषांशाः शुभदा ज्ञेयाजन्मनीन्दुगतांशकाः।” इति। अत्र वैनाशिकं प्रत्यरिसंज्ञकस्य चरमांशस्यानिष्टता प्राप्ता साष्टाशीत्यंशकं विनेत्यनेन बाध्यते इत्यत एकत्र दृष्टः शास्त्रार्थोऽपरत्रापि विनियुज्यत इति न्यायादत्रापि सैव व्यवस्थेति न नवीनमतस्याप्रामाण्यं प्रमाणकत्वात् १२। अथ चन्द्रावस्थामस्कृति तद्दुष्टनीयायमतुष्टमाह षष्टिघ्नमिति। अत्र चन्द्रस्य राशौ राशौ द्वादश अवस्थाः सन्ति यदाह नारदः “चन्द्रस्य द्वादशावस्था राशौ राशौ यथाक्रमात्। यात्रोद्वाहादिके कार्य्ये संज्ञा तुल्यफलप्रदा” तत्रास्विनीमारभ्य गतभानि षष्ट्या गुणितानि वर्त्तमाननक्षत्रभुक्तघटीयुक्तानि कार्य्याणि। तानि पुनर्युगैश्चतुर्भिराहतानि शराब्धि ४५ हृत् पञ्चचत्वारिंशता भक्तानि। यल्लब्धमागतं गतावस्थास्ताः शेषं वर्त्तमानावस्था तत्र लब्धाङ्कस्यापि द्वादशाधिक्ये द्वादशभिर्भागे प्रवासाद्यवस्था चन्द्रस्य गताः स्युः। ता अवस्था मेषराशेः पुंसः प्रवासादिसंज्ञा वृषराशिस्थे चन्द्रे नष्टादिसंज्ञाः स्युः। एवं मिथुनादिदशराशिषु मृतादिसंज्ञाद्यवस्थाः क्रमेण भवन्तीत्यर्थः। यदाह नारदः “षष्टिघ्नं चन्द्रनक्षत्रं तत्कालघटिकान्वितम्। वेदघ्नमिषु ४५ वेदाप्तमवस्था भानु१२विभाजिताः।” इति। अत्रोपपत्तिः एकैकस्मिन् राशौ द्वादशद्वादशावस्थाः सन्ति, सामान्यतो नक्षत्रभोगः षष्टिघटिकात्मक इत्येवं सति राशिभोगघटिकाः पञ्चत्रिंशदधिकशतं भवन्ति। तत्र नैराशिकं यद्येताभि१३५र्घटीभिर्द्वादशावस्था लभ्यन्ते तदेष्टघटीभिः किमिति तत्रैकः अङ्कः गुणभागौ विकारानापन्नो द्वादशानामयमङ्को १३५भाजको जाता१२ अत्रानयोर्गुणकभाजकयोस्त्रिभिरपवर्त्ते गुणकश्चत्वारः ४ भाजकः पञ्चचत्वारिंशत् ४५ तत्कालघटीयोगस्तु न्यायप्राप्त एव। तथा द्वादशभागोऽपि तदाधिक्यस्य निष्प्रयोजनत्वात् अत्रेदमवधार्य्यम् यद्यपि नक्षत्राणां घटीन्यूनाधिकभावः सम्भवति तथापि षष्टिघटिकात्मकत्वेन व्यवहारः कार्य्यः। विद्यमाननक्षत्र भुक्तं तु स्वभोगं प्राप्य षष्टिघटिकात्मकं कृत्वा तत्र योज्यम्। यथा यदि स्वभोगेन षष्टिघटिका लभ्यन्ते तदेष्टघटीभिः किमिति त्रैराशिकेनेष्टघटीनां षष्टिर्गुणको नक्षत्रभोगो भाजक इति १४। अथ द्वादशावस्थानामानि सफलान्युपजात्याह प्रवासनाशाविति। स्पष्टार्थमिदं पद्यम्। उक्तञ्च वसिष्ठेन “प्रवासनष्टा च मृता जया हास्या रतिर्मुदा। सुप्ता भुक्ता ज्वरा कम्पा सुस्थितिर्नामसन्निभा” इति। मुदा। “भिदुभिदादिभ्योऽङ्” पा० अङ् ततष्टाप् १५। अथ यात्रायां वैकृतपरिहारार्थं सौषधजलस्नानं दक्षिणाच शार्दूलविक्रीडितेनाह। कालाकुष्ठमिति। कालाकुष्ठ इति केचित् वस्तुतस्तु ओषधीविशेषस्याकस्मिकात्म्यत्वेन कज्जावती प्रसिद्धते। कुष्ठं प्रसिद्धम्। यथा “वरिनाग इति” भाष्यकृञ्जमाणायामाहुः। प्रियङ्गुः

राजः' वनो मुस्ता, सिद्धार्थाः सर्षपाः (सिरषा) इति मङ्गराज्ञाः (सरिषा) इति कान्यकुब्जाः । निशे हरिद्रा-द्वयं दारु देवदारुः पुङ्खा शरपुङ्खा । लोध्रं प्रसिद्ध एतैरौषधैर्युतानि गङ्गादिजलानि तैः स्नात्वा स्नानं दुष्टग्रहजनितारिष्टनाशकं स्यात् । उक्तञ्च दीपिकायाम् "सिद्धार्थलोध्ररजनीद्वयकुष्ठधान्यं वाम-लकं सफलिनी सवचा च मांसी । स्नानं कुरु ग्रह-गणप्रशमाय नित्यं सर्वे रविप्रभृतयः सुखदीभवन्ति ।" दैवज्ञमनोहरेऽपि "सप्रियङ्गुरजनीद्वयमांसी कुष्ठलाज-सितसर्षपसारुद्वैः । वारिभिः सह वचैः सहलोध्रैः स्नानमत्ति निखिलग्रहपीडामिति" वारिभिस्तीर्थोदकैः रत्नमालायां तु प्रत्येकं ग्रहाणामौषधभेदस्नानमुक्तं यथा ।

रवेः—"मनःशिलैलासुरदारुकुङ्कुमैरुशीरयष्टीमधुपद्मकान्वितैः । सताम्रपुष्पैर्विषमे स्थिते रवौ शुभावहं स्नान-मुदाहृतं बुधैः" ।

चन्द्रस्य—"पञ्चगव्यगजदानविमिश्रैः शङ्खशुक्तिकुमुदस्फटिकैश्च । शीतरश्मिजनवैकृतहन्तृ स्नानमेतदुदितं नय-तीनाम्" ।

कुजस्य—"बिल्वचन्दनबलारुणपुष्पैर्हिङ्गुकल्कफलिनीबकुलैश्च । स्नानमद्भिरिह मांसियुताभिर्भौमदोषविनिवा-रणमाहुः" ।

बुधस्य—"गोमयाक्षतफलैः सगरोचैः क्षौद्रशुक्तिनवमूल-हेमभिः । स्नानमुक्तमिदमत्र भूभृतां बोधनाशुभविना-शनं बुधैः" ।

गुरोः—"मालतीकुसुमयुक्तसर्षपैः पल्लवैश्च मदयन्तिकोद्भवैः । चिप्रमम्बु मधुकेन च स्फुटं वैकृतं गुरुकृतं विनिहन्ति" ।

शुक्रस्य—"एलया च शिलया समन्वितैर्वारिभिः सफलमूलकुङ्कुमैः । स्नानतो भृगुसुतोपपादितं दुःखमेति विलयं न संशयः" ।

शनेः—"असिततिलाञ्जनलोध्रबलाभिः शतकुसुमाघनलाजयुताभिः । रवितनये कथितं विषमस्थे दुरितहृदाप्लवनं मुनिसङ्घैः" ।

राहुकेत्वोः—"लोध्रगर्भतिलपत्रकमुस्ताहस्तिदानमृगनाभिपयोभिः । स्नानमार्ग्गमिह सन्तति राहोः शान्तमूलमिदमेव च केतोः" । राहुकथितद्रव्यमजमूत्रसहितं केत्वर्थं स्यात् । अतएवोक्तं दीपिकायाम् "प्रयोज्यमौषधस्नानं ग्रहविप्रगुरार्चनम् । ग्रहानुद्दिश्य होमो वा ग्रहाणां प्रीतिमिच्छता" तत्र ग्रहपूजाहोमौ वशिष्ठसंहितायां

महता प्रबन्धेनोक्तौ तौ तत एवावगन्तव्यौ इत्यलमति-विस्तरेण । अथ रवेरिति । रविमारभ्य दक्षिणा उ-च्यन्ते । तत्र सूर्य्यप्रीत्यर्थं धेनुर्गौः । चन्द्रप्रीत्यर्थं कम्बु शङ्खः । कम्बु इति नपुंसकलिङ्गम् पृथक्पदम् "शङ्खः स्यात्कम्बुरस्त्रियाम्" इत्यमरोक्तेः । मङ्गलप्रीत्यर्थमरुण भारक्तो वृषः । बुधप्रीत्यर्थं कनकं सुवर्णम् । गुरुप्रीत्यर्थं पीताम्बरं तच्च यथाविभवं कार्पासं कोषजं च । शुक्र-प्रीत्यर्थं श्वेतो घोटकः । शनिप्रीत्यर्थमसिता श्यामवर्णा गौः । राहुप्रीत्यर्थं महाऽसिकृष्णलौहखड्गः । केतु-प्रीत्यर्थमजः छागो दक्षिणेत्यर्थः । यदाह वशिष्ठः "धेनुं शङ्खं रक्तवृषं हेम पीताम्बरद्वयम् । श्वेताश्वं कृष्णधेनुञ्च कृष्णलौहमजं क्रमात् । स्वर्णेन वा समी-कृत्य दातव्या दक्षिणा ततः । आचार्य्याय जापकेभ्यो-ब्राह्मणेभ्योऽथ शक्तितः" इति । अत्र प्रत्येकं दान-मन्त्राणामेवोक्ताः ग्रन्थभूयस्त्वभयान्न लिख्यन्ते । "एवं यः कुरुते सम्यक् ग्रहयज्ञं नृपोत्तमः । सर्वान् कामा-नवाप्नोति शुभस्थानफलं लभेत्" नृपोत्तम इत्युप-लक्षणम् । तेन यः कश्चिदुपद्रुतोपि कुर्य्यात् तत्र च विभवानुरूपाणि ग्रहदानानि प्रोक्तानि कैश्चित् यथा ।

रवेः—"कौसुम्भवस्त्रं गुडहेमताम्रमाणिक्यगोधूमसुवर्ण-वत्सम् । सवत्सगोदानमतिप्रशस्तं दुष्टाय सूर्य्याय मसूरिकाञ्च" ।

चन्द्रस्य—"घृतकलसं सितवस्त्रं दधिशङ्खं चैव मौक्तिकसु-वर्णे । रजतञ्च सम्प्रदद्याच्चन्द्रारिष्टोपशमनाय" ।

कुजस्य—"प्रवालगोधूममसूरिकाश्च वृषश्च ताम्रः करवीर-पुष्पम् । आरक्तवस्त्रं गुडहेमताम्रं दुष्टाय भौमाय च चन्दनं हि" ।

बुधस्य—"नीलं वस्त्रं मुद्गदानं बुधाय रत्नं माषी दासिका हेमसर्पिः । कांस्यं दन्तः कुञ्जराय नेयो रौप्यं सर्वं पुष्पजात्यादिकञ्च ।

गुरोः—"अश्वः सुवर्णं शुकपीतवस्त्रं सपीतधान्यं लवणं सपुष्पम् । सशर्करं तद्रजनीप्रयुक्तं दुष्टाय शान्त्यै गुरवे प्रदेयम्" रजनी हरिद्रा ।

शुक्रस्य—"चित्रवस्त्रमपि दानवार्च्चिते दुष्टगे हनिवरैः परि-गीतम् । तण्डुलं घृतसुवर्णरूप्यकं वज्रकं परिमलो धवलोऽश्वः" ।

शनेः—"नीलकं महिषं कृष्णं वस्त्रं लौहं सदक्षिणम् । दद्याच्च दक्षिणायुक्तं शनिदौष्ट्यप्रशान्तये" ।

राहोः—"राहोर्दानं बुधैर्गोमेदं लौहकम्बलौ ।
सुवर्णं नागरूपञ्च सतिलं ताम्रभाजनम्"
केतोः—"केतौ वैदूर्यमकलं तैलं मृगमदस्तथा । कर्णातिकाच संयुक्ता दद्यात् क्रोधापनुत्तये" ।

अन्यच संहिताप्रदीपे "भानुस्ताम्रप्रदानादपहरति नृणां वैकृतं वासरोत्थं सोमः श्रीखण्डदानादवनिसुततरो भोजनात् पुष्पदानात् । सौम्यः शक्रस्य मन्त्री हरिहर नमनात् भार्गवः शुभ्रवस्त्रैस्तैलस्नानात् प्रभाते दिनकरतनयो ब्रह्मनत्या परौ चेति" । मन्त्रा ब्राह्मणः । परौ राहुकेतू १६। अथ सूर्यादयो ग्रहा गलव्यराशेः प्राक् कियद्भिर्दिनैः फलं दद्युरित्येतदुपजात्याह सूर्यारत्नावेति । सूर्यादयो ग्रहा गन्तव्यराशेर्निगमिष्यितराशेः पुरस्तात् पूर्वमेवैतत्संख्यकदिवसघटीमासान् यत "कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे" इति पा०द्वितीया ततो वैरन्तर्येण तावन्तं कालं फलदाः स्युः तद्यथा । सूर्यो गन्तव्यराशेः प्राक् अन्तरस्तान् पञ्च दिवसान् फलदः । एवमारो भौमोऽष्ट दिवसान् पूर्वं फलदः, बुधः सप्त दिवसान्, शुक्रोऽपि सप्त दिवसान्, विधुश्चन्द्रः त्रिंशन्नाडीर्घटिकात्रयमेव प्राक् फलदः, राहुर्गन्तव्यराशेः प्राक् त्रिमासं फलदः एवं शनिः षण्मासान् । गुरुर्द्विमासान् पूर्वं फलद इत्यर्थः । उक्तञ्च "सूर्यः पञ्चदिनं शशी त्रिघटिकं भौमोऽष्ट वै वासरान् सप्ताहानि भृगुः शशोभतनयो, मासद्वयं वै गुरुः । षण्मासान् पुरतोऽपि सूर्यतनयो राहुश्च मासत्रयं, केतुश्चैव ददाति भावि सकलं गन्तव्यराशेः फलमिति" । जगन्मोहने त्वेव मुक्तम् "आदित्यादिग्रहा दद्युर्लग्ने वा गोचरेऽपि वा । सप्तविंशति २७,भागेषु परराशिफलं खल्विति १७ । अथ प्रसङ्गादावश्यकमङ्गलयात्राकर्त्तव्येषु सत्सु तिथ्यादिविषयकदुष्टयोगसद्भावे तद्दोषनिवारणार्थं दानं शालिन्याह । दुष्टे इति । दुष्टे व्यतीपातादिरूपे योगे सति हेम सुवर्णं यथाशक्ति राजा दद्यात् । च पुनश्चन्द्रे दुष्टे विहितान्यस्थानस्थिते शङ्खं दद्यात् । तिथ्यर्द्धे करणे भद्राख्ये दुष्टे धान्यं दद्यात् । तिथौ दुष्टे चतुर्थ्यादिरूपे तण्डुलान् दद्यात् । वारे दुष्टेऽशुभफलरूपे रत्नं प्रवालमुक्तादि दद्यात् । भे राशौ दुष्टे क्रूरग्रहाधिष्ठितत्वादिदोषसहिते सति गां दद्यात् । नाड्यां घटिकायां दुर्मुहूर्त्तादिना दुष्टायां सत्यां हेम सुवर्णं दद्यात् च पुनस्ताराश्च दुष्टाश्च विपत्प्रत्यरिवधरूपाश्च तिस्रस्तु लवणं दद्यात् । पूर्वं दुष्टताराश्च प्रत्येकं विशिष्य दानमुक्तमिदानीं तदशक्तौ लवणमेव देयमिति पुनरुक्तिपरिहारः । उक्तञ्च दीपिकायाम् "योगस्य हेम, करणस्य च धान्यमिन्दोः शङ्खञ्च, तण्डुलमथो तिथिवारयोश्च । ताराबलाय लवणान्यथ गां च राशेर्दद्याद्धिनाय कनकं शुचि नाडिकायामिति" १८ अथात गोचरप्रसङ्गात् सूर्यादयो ग्रहाः राश्यन्तरगताः सन्तः यदा शुभाशुभफलदातारो भवन्ति तथा चान्द्रमासाधिकरणकरविवासरादौ स्वजन्मनक्षत्रप्रवेशे सति फलविशेषं च वसन्ततिलकाद्वयेनाह राश्यादिगाविति । रविकुजौ सूर्यमङ्गलौ राश्यादिगौ राशि प्रथमदशांशमध्यस्थितौ सन्तौ फलदौ निखिलफलदातारौ । अवशिष्टांशेष्वीषदीषत् फलदौ । एवं सितेज्यौ शुक्रबृहस्पती मध्ये मध्यगतांशदशके निखिलफलदातारावन्यत्रेषदीषत् । शशिसुतो बुधः सदा त्रिंशदंशेषु निखिलफलदाता । अब्जमन्दौ चन्द्रशनैश्चरौ चरमदशके निखिलफलदातारावन्यत्रेषदीषत् । उक्तञ्च वशिष्ठेन "भवनादिगतौ फलदौ रविभौमौ मध्यगौ च गुरुशुक्रौ । अन्त्यगतौ शशिरविजौ सदैव फलदः शशाङ्कसुतः" । वराहेणापि "दिनकररुधिरौ प्रवेशकाले गुरुभृगुजौ भवनस्य मध्ययातौ । रविसुतशशिनौ विनिर्गमस्थौ शशितनयः फलदस्तु सर्वकालमिति" रुधिरो भौमः । अथ्वेति । यस्मिन् मासे स्वीयजन्मनक्षत्रप्रवेशे सूर्यादिवाराश्चेत् स्युः तदा तस्मिन् मासेऽध्वादीनि फलानि वाच्यानि तद्यथा । रविवारे जन्मनक्षत्रप्रवेशे सति तस्मिन् मासे अध्वा मार्गोऽटनमिति यावत्, फलं तस्य पुंसो भवेत् । एवं चन्द्रवारे जन्मनक्षत्रप्रवेशे भक्ष्यं भक्ष्यं तत्प्राप्तिः स्यादित्यर्थः । एवं भौमवारे वह्निभयं भवेत् । बुधवारे सम्प्रीतिः । यतो समीचीना धर्मयुक्ता बुद्धिर्भवेत् । गुरुवारे वस्त्रप्राप्तिर्भवेत् । भृगुवारे सौख्यं भवेत् । शनिवारे दुःखप्राप्तिः स्यादित्यर्थः । उक्तञ्च ज्योतिषरत्नसंग्रहे वामनेन "अध्वा भोजनमग्निभीः सुमतिता वस्त्रं सुखं चासुखं मासे मासि फलं भवेज्जननभे सूर्यादिवारे स्थिते" इति अत्र "मासास्तथा च तिथयस्तुहिनांशुमानादिति" भास्कराचार्यवाक्याच्चान्द्रः शुक्लप्रतिपदादि दर्शान्तो मासो ग्राह्यत इति शिवम्" १६ पी०धा० । अष्टवर्गशुभाशुभ एव गोचरशुद्धेर्मौख्यता तद्यानम् अष्टवर्गशब्दे ५२२ पृ०उक्तम्

गोचर्म्मन् न० ६त०। १गवां चर्म्मणि, गोचर्म च स्तम्भने आसनतया विहितम् यथाह समयाचारतन्त्रे २पटले "जैवासनं तु वश्यार्थमाकृष्टौ व्याघ्रचर्म च। शान्तौ मृगाजिनं शस्तं मोक्षार्थे व्याघ्रचर्म च। गोचर्म स्तम्भने देवि! मोहने वाजिचर्म च"। "सप्तहस्तेन दण्डेन त्रिंशद्दण्डैर्निवर्त्तनम्। दश तान्येव गोचर्म ब्राह्मणेभ्यो ददाति यः" इति २वृहस्पत्युक्ते "दशहस्तेन वंशेन दशवंशान् समन्ततः। पञ्च चाभ्यधिकान् दद्यादेतद्गोचर्म चोच्यते" इति ३वशिष्ठोक्ते च भूमानभेदे "अपि गोचर्ममात्रेण भूमिदानेन पूयते" भा० आनु० ६२अ०।

गोचर्मवसन पु० गोचर्म वसनमस्य। महादेवे "गोपालिर्गोपतिर्ग्रामो गोचर्मवसनो हरः" भा० आनु० १७अ० शिवसहस्रनामोक्तौ

गोचारक त्रि० गां चारयति घासादौ चर–णिच्–ण्वुल्। गोरक्षके (राखाल)

गोचारिन् त्रि० गौरिव चरति चर–णिनि। तपस्विभेदे "गोचारिणोऽथाश्मकुट्टा दन्तोलूखलिकास्तथा। मरीचिपाः फेनपाश्च तथैव मृगचारिणः" भा० आनु० १४अ०

गोची स्त्री गामञ्चति अन्च–क्विप् ङीप् नलोपे अल्लोपः। गवाचीशब्दार्थे १मत्स्यभेदे। गाः प्रियस्तुतिरूपाः वाचः अञ्चति अन्च+क्विप् ङीप्। २हिंसायवपत्न्यां शब्दार्थचि०

गोच्छाल पु० गां भूमिमाच्छादयति छद–णिच्–अच् पृषो०। भूकदम्बे (चाकुलिया)। रत्नमाला

गोज पु० "नृपायां नृपसंसर्गात् प्रमादाद्गूढजातकः। सोऽपि क्षत्रिय एव स्यादभिषेके च वर्जितः। अभिषेकं विना चायं गोज इत्यभिधीयते। सर्वं च राजवत्तस्य शस्यते पदवन्दनम्" इत्युशनसोक्ते सङ्कीर्णजातिभेदे अस्य राजशब्देन समासे राजदन्तादित्वात् पूर्वनिपातः द्वन्द्वे एकवद्भावश्च। "गोदुग्धप्रभवं किं वा छागदुग्धसमुद्भवम्। भवेत् गोजं त्रिदोषघ्नं रोचनं बलवर्द्धनम्। वह्निदीप्तिकरं हृद्यं सद्यस्तृप्तिकरं लघु। अतीसारेऽग्निमान्द्ये च ज्वरे जीर्णे प्रशस्यते"। भावप्र० उक्ते नवनीते २गोछागदुग्धविकारभेदे न०। ३गोजातमात्रे त्रि०। ४गोलोमिकादले स्त्री राजनि०।

गोजर पु० गोषु मध्ये जरः जीर्णः। वृद्धवलीवर्द्दे "नाद्रियन्ते यथापूर्वं कीनाशा इव गोजरम्" भाग० ३।३०।१४। "गोजरं वृद्धवलीवर्द्दम्" श्रीधरः।

गोजल न० गवि जातं जलम्। गोमूत्रे राजनि०।

गोजा त्रि० गवि पृथिव्यां व्रीह्यादिरूपेण जायते विट् आत्त्वम्। व्रीह्यादिषु। ऋ० ४।४०।५।उद्दा०। २गोलोमिकादले राजनि०। ३सुरभ्यां जाते च

गोजागरिक न० गवि स्वर्गे जागरः अप्रमत्तताऽस्यास्य ठन्। १मङ्गले मङ्गलस्य स्वर्गसाधनाय सदोद्यततया तथात्वम्। गवि भूमौ जागरिकः प्रहरीव अस्वरूपकण्टकधारित्वात्। २कण्टकारक्षे। गोषु व्रीह्यादिषु जागरोऽस्यास्य ठन्। ३भक्ष्यकारके त्रि० शब्दार्थचि०

गोजात पु० गवि जातः। १गोनामकपुत्रस्यपत्नीजाते २सुरभीजाते वृषादौ ३स्वर्गजाते त्रि० "शृण्वन्तु नो दिव्याः पार्थिवासो गोजाता उत ये यज्ञियासः"। ऋ० ७।३५।१५

गोजापर्णी स्त्री गोजाः दुग्धफेन इव शुभ्रत्वात् पर्णमस्य गौरा० ङीष्। दुग्धफेनावृक्षे राजनि०।

गोजित् पु० गां भूमिं जयति जि–क्विप्। इन्द्रे तस्य पृथिवीजयित्वात्तस्य तथात्वम्। ऋ० १।१०६।१। ८।५८।१०

गोजिह्वा स्त्री गोर्जिह्वेव। (गोजिया) लताभेदे। स्वार्थे क। तत्रैवार्थे अमरः। "गोजिह्वा गोजिका गोजी दार्विका खरपर्णिनी। गोजिह्वा वातला शीता ग्राहिणी कफपित्तहृत्। हृद्या प्रमेहकासास्रव्रणज्वरहरी लघुः। कोमला तुवरी तिक्ता स्वादुपाकरसा स्मृता" भावप्र० तद्गुणा उक्ताः।

गोजि(जी) स्त्री गोजिह्वा पृषो०। गोजिह्वाख्ये लताभेदे भावप्र० वा ङीप्। "गोजी च पिटा यक्ष तालपत्री" "सक्तुकफेनशाकगोजीकाकौडुम्बरिकाः" इति च सुश्रुतः

गोजिरा स्त्री गौर्भूमिः तत्त्वायसादि जीर्यतेऽनया जॄ–क ६त०। शस्यादिजारिकायाम् "गोजिरया रंहमाणः पुरन्ध्या" ऋ० ८।११०।२

गोड पु० गोल+पृषो०। (गोँड) इति ख्याते नाभौ प्रह- [ज्जर्नीवगुडके भरतः

गोडिम्ब पु० गोर्भूमेर्डिम्ब इव। शृगालजम्ब्वां शब्दार्थचि०।

गोडुम्बा स्त्री गां भूमिं तुम्बति अर्द्दयति तुवि–क पृ०। (गोमुक) १गवादन्यां (तरमुज) २गोर्यहले पु० मेदि०। स्वार्थे क। गोडुम्बिका गवादन्याम् रत्नमाला

गोणी स्त्री गुण–घञ् नि० गुणः गोण+आवपनेऽर्थे ङीष्। धान्याधारे (गुण) ख्याते १आवपनपात्रे २छिन्नवस्त्रे, ३शाणवां, ४हिन्दूपोतके शाकभेदे, ५द्रोणीपरिमाणे च। "गोणी स्वावपनं चेत्" जानपदा० पा० सू० सि० कौ०। तत्र हिन्दूपोतकता भावप्र० उक्ता यथा

"शूर्पोऽध्याद् भवेद्द्रोणी वाहो गोणी च सा स्मृता। द्रोणीचतुष्टयं खारी कथिता सूक्ष्मबुद्धिभिः। चतुःसहस्रपलिका षण्णवत्यधिका च सा। पलानां द्विसहस्रञ्च भार एकः प्रकीर्त्तितः। तुला पलशतं ज्ञेयं सर्वत्रैवैष निश्चयः। माषटङ्कार्धबिल्वानि कुडवः प्रस्थमाढकम्। राशिर्गोणी खारिकेति यथोत्तरचतुर्गुणम्"। पञ्चभिः सप्तभिर्वा गोणीभिः क्रीतः तद्धितार्थे द्विगौ परिमाणात् ठञ्। "द्विगोर्लुगनपत्ये" पा० तस्य लुकि उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययस्य लुक्। ततः "इद्गोण्याः" पा० इत् पञ्चगोणि सप्तगोणि पञ्चगोण्यादिक्रीते पटादौ त्रि०। स्वल्पा गोणी टच् षित्वात् ङीष्। गोणीतरी ह्रस्वगोण्याम्। [च २तद्धति त्रि० मेदिनिः।

गोण्ड पु० गोरण्डं इव। १नीचजातिभेदे (गोंड) २वर्द्धनाभौ

गोण्डाकरी स्त्री रागभेदे "गोण्डाकरीरागेण रूपकतालेन गीयते" गीतगो०।

गोतम पु० गोभिस्तमो ध्वस्तं यस्य पृषो०। १मुनिभेदे तन्नामनिरुक्तिः भा० आनु० ९३ अ०यथा "गोतमोऽयं यतोऽधूमो-दमस्ते मम दर्शनात्। गोभिस्तमो मम ध्वस्तं जातमात्रस्य देहतः। विद्धि मां गोतमं तस्मात् यातुधानि! निबोध मे" इति। स च श्वेतवराहकल्पे ब्रह्मणो मानसः पुत्रः यथाह वायु०पु०२अ० "ब्रह्मा संभृतसंभारो मानसानृत्विजोऽसृजत्" इत्युपक्रमे "हुतपालं गोतमञ्च तथा वेदशिरोत्तमम्" इति। स च गोत्रप्रवर्त्तकः गोत्रशब्दे दृश्यम्। गोतमस्यापत्यम् ऋष्यण्। गौतम तद्वंश्ये प्रवरप्रवर्त्तके ऋषिभेदे बह्वर्थे तस्य लुक् गोतमाः। गौतमशब्देऽधिकं वक्ष्यते आर्षशब्दे ८२७पृ०उदा० दृश्यम्। गोतमवंशप्रवराङ्गिरसगोत्रोत्पन्ना इव तद्गोत्रा एव ऋषयः। अतिशयेन गौः जडत्वात् तमप्। २अतिजडे पुंस्त्री। "मुक्तये यः शिलात्वाय शास्त्रमूचे सचेतसाम्। गोतमं तमवेतैव यथा वेत्थ तथैव सः" नैष० चार्वाकोक्तिः। तस्य आन्वीक्षिकीविद्याप्रकाशकत्वमक्षपादशब्दे ४२पृ० दृश्यम् तच्छब्दे एव तच्छास्त्रप्रतिपाद्याद्युक्तम्। तस्य जायाः गौतम गोतमच्छात्रे गौरा० ङीष्। गोतमी तद्भार्यायां शतानन्दमातरि २अहल्यायाम् स्त्री

गोतमान्वय पु० गोतमोऽन्वयो वंशप्रवर्त्तको यस्य। शाक्य मुनौ मायादेवीसुते हेम०।

गोतमस्तोम पु० गोतमेन दृष्टः स्तोमः। १यज्ञभेदे अथ प्रातःसवनस्य चतुरुत्तरस्तोमो भवति तस्य चतस्रु बहिष्पवमानमष्टाखष्टासाम्ब्यानि, द्वादश माध्यन्दिनः पवमानः, षोडश पृष्ठानि, विंशत्यार्भवः पवमानः, चतुर्विंशत्यामग्निष्टोम साम" शत०ब्रा०१३।५।१।१ दानशीलप्रजाकामनया कर्त्तव्ये एकाहसाध्ये २यज्ञभेदे च "गोतमेन च यजेत् दानकामा मे प्रजा स्यादितिः" आश्व० श्रौ० ९।५।१४ तद्विधानं तत्रैवोक्तम् दृश्यम्।

गोतमीपुत्र पु० ६त०। गोतम्या अहल्यायाः पुत्रे शतानन्दे

गोतल्लज पु० प्रशस्तः गौः "प्रशंसावचनैश्च" पा०पूर्वनि०। प्रशस्ते गवि स्त्रियामपि पुंस्त्वमेव नियतलिङ्गत्वात् अमरः। गोषु मध्ये तल्लज इति शब्दक०व्युत्पत्तिकल्पनं प्रामादिकमेव पाणिनीयसूत्रे कर्मधारये तद्विधानात्

गोतीर्थ न० गवां कृतं तीर्थम्। १गोष्ठे "वर्त्तिर्निवेद्यो गोतीर्थे देवत्वै प्रयतात्मना" हरि०२तीर्थभेदे च। "तस्मिं स्तस्मो मनसोमनोश्च पृथोरथाम्नेरसितस्य वायोः। तीर्थं सुदासस्य गवां गुहस्य यच्छाद्धदेवस्य च आवसेत" भाग० ३।१।२२। सितादीनामेकादश तीर्थानि तत्तन्नाम्ना प्रसिद्धानि" श्रीधरः

गोतीर्थक पु० "पार्श्वोन्नतेन शस्त्रेण छेदो गोतीर्थको भवेत्" सुश्रुतोक्ते छेदभेदे "आधौ तत्र बद्धच्छिद्रे भिषजा वैविजानता। अर्द्धचन्द्रलिकम्भेदः कार्यो चान्द्रकिकोऽपि वा। सर्वतोभद्रको वापि कार्यो गोतीर्थकोऽपि च" सुश्रुते तत्प्रयोगे निमित्तमुक्तम्।

गोत्र पु० गां भूमिं त्रायते त्रैङ् पालने क। १पर्व्वते तस्य विष्कम्भरूपेण पृथिव्या धारकत्वात् तथात्वम् गोत्रभित्। गूयते शब्द्यतेऽनेन गुङ् शब्दे करणे ष्ट्रन् गूढपत्वादिना लो वा। २आख्यायां नामनि तया शब्द्यमानत्वात्तस्यास्तथात्वम् गोत्रस्खलनम्। ३सम्भावनीयबोधे ४कानने ५क्षेत्रे ६मार्गे च मेदि०। ७छत्रे हेमच०। ८संघे ९वृद्धौ शब्दच०। १०वित्ते धने विश्वः ११मुनिभेदस्यापत्यादिवंशे न०। गोत्रकाराश्चाष्टौ सुप्रसिद्धाः यथाह नि० सि० बौधायनः

"विश्वामित्रोजमदग्निर्भरद्वाजोऽथ गोतमः। अत्रिर्वसिष्ठः कश्यप इत्येते सप्त ऋषयः सप्तानामृषीणामगस्त्याष्टमानां यदपत्यं तद्गोत्रमिति" मनुस्तु सप्ताह यथा "जमदग्निर्भरद्वाजो विश्वामित्रात्रिगोतमाः। वसिष्ठकाश्यपागस्त्या मुनयो गोत्रकारिणः। एतेषां यान्यपत्यानि तानि गोत्राणि मन्यते" एतदुपलक्षणमन्येषामपि दर्शनात्। तथा च धर्म्मप्रदीपे गोत्राणि तु चतुर्विंशतिरित्याह तथा च

इत्यमतः "शाण्डिल्यः काश्यपश्चैव वात्स्यः सावर्णकस्तथा । भरद्वाजो गौतमश्च सौकालीनस्तथापरः । कल्मषश्चात्रिवेश्यश्च कृष्णात्रेयवशिष्ठकौ । विश्वामित्रः कुशिकश्च कौशिकश्च तथापरः । घृतकौशिकमौद्गल्यौ आलम्ब्यायनः पराशरः । सौपायनस्तथाऽत्रिश्च वासुकी रोहितस्तथा वैयाघ्रपद्यकश्चैव जामदग्न्यस्तथापरः । चतुर्विंशति गोत्राणां कथिता पूर्व्वपण्डितैः" । "सौकालीनकमौद्गल्यौ पराशरवृहस्पती । काश्यपो विष्णुकौशिक्यौ कात्यायनात्रेयकाण्वकाः । कृष्णात्रेयः साङ्कृतिश्च कौण्डिल्यो गर्गसंज्ञकः । आङ्गिरस इति ख्यातः धनञ्जयश्च संज्ञितः । नव्यजैमिनिवत्साख्याः शाण्डिल्यो वत्सएव च । सावर्ण्यालम्ब्यायनवैयाघ्रपद्या घृतकौशिकः । शक्तिः कात्यायनश्चैव वासुकिर्गौतमस्तथा । शुनकः सौपायनश्च मुनयो गोत्रकारिणः । एतेषां यान्यपत्यानि तानि गोत्राणि मन्यते" । सर्व्वे द्विचत्वारिंशद्गोत्रकाराः । "अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम्" पा० १२उक्ते पौत्रप्रभृतौ अपत्यत्वेन विवक्षिते वंशेऽत्र न०तस्यायमाशयः— प्रवराध्यायप्रसिद्धं लोके गोत्रमिह तु तदप्रसिद्धस्यापि संज्ञार्थमिदम् पौत्रादेरप्यपत्यत्वाव्यभिचारादपत्यपदस्याप्रत्यत्वेन विवक्षितमित्यर्थः तेन पौत्रादेस्तत्त्वेन विवक्षायामेव गोत्रत्वम् । पौत्रापत्यशब्दयोः सम्बन्धिशब्दतया यदीयपौत्रादि तं प्रत्येव तस्य गोत्रत्वम् इति । अस्य प्रयोजनं तु "एकोगोत्रे" पा० नियमार्थं तथाहि गोत्रे एक एवापत्यप्रत्ययः स्यात् । उपगोर्गोत्रापत्यम् औपगवः । गार्ग्यः । नाडायनः । "गोत्रे स्वैकोन संख्यानां प्रत्ययानामपरम्परा । यद्वा सद्यूनर्थस्यो ऽनिष्टोत्पत्तिः प्रसज्यते । अपत्यम्पितुरेव स्यात्ततः प्राचामपीति च । मतभेदेन तद्द्वयं सूत्रमेतत्तथोत्तरम्" सि०कौ० अयमर्थः पितुरेवापत्यमिति पक्षे हि उपगोस्तृतीये वाच्ये औपगवादि स्यात् । चतुर्थे त्वनीवच्छेदे कृतवंशेऽत्र औपगवेः फक् । इत्यमिञ्फकोः परम्परायां मूलाच्छततमे गोत्रे एकोनशतप्रत्ययाः स्युः । पितामहादीनामपीति तृतीयपक्षे तु तृतीये वाच्ये उपगोरपत्ये इष्टे सिद्धेऽपि अपत्यादिजपि स्यात् चतुर्थे फगिति ततः फगिञोः परम्परायां शततमे गोत्रेऽष्टनवतिरनिष्टप्रत्ययाः स्युः। अतो नियमार्थमिदं सूत्रम्"। इति गोत्रापत्ये अनेकप्रत्ययाः पा० विहिता विस्तरभयान्नोक्ताः । गोत्रान्तरे जातस्यापि दानादितो गोत्रान्तरत्वं स्मृतिविहितं यथा "गोत्ररिक्थे जनयितुर्न भजेत् दत्त्रिमः सुतः । गोत्ररिक्थानुगः पिण्डोव्यपैति ददतः स्वधा" मनुः । अयमाशयः दानात् जनयितुः स्वत्वे निवृत्ते द्वादशविधपुत्रान्तर्गतत्वेन दत्तादीनां पुत्रनिमित्वेन विधानात् विधानेन संस्कारादिना च ग्रहीतुः पुत्रत्वे तद्गोत्रत्वम् । दत्तकन्यायान्तु वचनादेव पितृगोत्रापहारेण पतिगोत्रप्राप्तिः तथा च उ०त०व्यवस्थापितं यथा

"तदानीं गोत्रापहारमाह लघुहारीतः । "स्वगोत्राद्भ्रश्यते नारी विवाहात् सप्तमे पदे । पतिगोत्रेण कर्त्तव्या तस्याः पिण्डोदकक्रिया" । पाणिग्रहणादपि पितृगोत्रापहारमाह श्राद्धविवेके वृहस्पतिः । "पाणिग्रहणिका मन्त्राः पितृगोत्रापहारकाः । भर्त्तुर्गोत्रेण नारीणां देयं पिण्डोदकं ततः" । यत्तु सपिण्डनस्य गोत्रापहारित्वप्रतिपादकवचनम् । "संस्थितायान्तु भार्य्यायां सपिण्डीकरणान्तिकम् । पैतृकं भजते गोत्रमूर्द्ध्वन्तु पतिपैतृकम्" इति कात्यायनीयं तत् शाखान्तरीयं शिष्टव्यवहाराभावात् । अतएव "अनुमन्त्रिता गुरुं गोत्रेणाभिवादयेत" इति गोभिलोक्तं सप्तपदीगमनानन्तरं पत्युरभिवादनं तत् पतिगोत्रेण कर्त्तव्यमिति भट्टनारायणैरुक्तम् एतेन पितृगोत्रेणेति सरलाभवदेवभट्टाभ्यामुक्तं हेयम् । श्राद्धे गोत्रोल्लेखे विशेषः श्रा०त०प्रचेताः "गोत्रसम्बन्धनामानि पितॄणां परिकल्पयन्" । सामगानां श्राद्धादिकर्मभेदे तस्य विभक्तिविशेषान्तरमाह तत्रैव गोभिलः "गोत्रं स्वरान्तं सर्व्वत्र गोत्रस्याक्षय्यकर्म्मणि । गोत्रस्तु तर्पणे प्रोक्तः एवं कर्त्ता न मुह्यति"—शाखिभेदेन प्रेततर्पणे तु विशेषः ब्रह्मपु० उक्तः । "अमुकामुकगोत्रस्तु प्रेतस्तृप्यत्विदं जलम्" । "स्नात्वा सचेलमाचम्य सिञ्चेदुदकं जले । गोत्रनामानुवादादि तर्पयामीति चोत्तरम्" छन्दोगविषयं गोभिलवाक्यम् "विपक्षगोत्रं दयितेन लम्भिता" किरा० "स्फुटमिन्द्रताद्य मयि गोत्रभिदा" माघ० । "गोत्रविस्खलितमूचुरङ्गनाः" रघुः । "स्मरसि स्मर ! मेखलागुणैरुत गोत्रस्खलितेषु बन्धनम्" कुमा० । "गोत्रभिदोऽप्यमर्षणः" रघुः । गोत्रं करोति कृ—णिनि । गोत्रकारिन् गोत्रप्रवर्त्तक ऋषिभेदे । "सप्तैते गोत्रकारिणः" बौधा० । तृच् गोत्रकर्त्तृ तत्रार्थे "तपस्विनो ब्रह्मविदो गोत्रकर्त्तार एव च" भा०आनु०४अ० । गां भूमिं त्रायते त्रै—क । १२मेघे निघ० । गोत्रभिच्छब्दे दृश्यम् ।

गोत्रकीला स्त्री गोत्रः पर्वतः कील इव विष्टम्भकत्वात् यस्याः। पृथिव्यां हेमच०

गोत्रज पुंस्त्री गोत्रे समाने वंशे जायते जन–ड। एकगोत्रोत्पन्ने "तत्सुतो गोत्रजो बन्धुः" याज्ञ०। यद्यपि गोत्रोत्पन्नमात्रेऽस्य प्रवृत्तिस्तथापि अशौचप्रकरणे "दशाहेन सपिण्डास्तु शुध्यन्ति प्रेतसूतके। त्रिरात्रेण सकुल्यास्तु स्नात्वा शुध्यन्ति गोत्रजाः" व्यासवाक्ये गोत्रजपदं पारिभाषिकं यथाह बृहस्पतिः "सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते। समानोदकभावस्तु निवर्त्तेताचतुर्दशात्। जन्मनाम्नोः स्मृतेरेके तत्परं गोत्रजा मताः" इति "गोत्रजा निवृत्तसमानोदकभावाः" शु०त०रघु०। वस्तुतः गोत्रजपदस्य गोत्रोत्पन्नमात्रार्थकत्वेऽपि सामान्यविशेषन्यायेन सपिण्डादेर्विशेषाशौचोक्तेस्तद्भिन्नपरत्वम् अत एव "तत्सुतो गोत्रजोबन्धु"रित्यत्र याज्ञ०वचने गोत्रजपदेन पितामह्यादेर्ग्रहणमिति तद्व्याख्याने च मिता० "गोत्रजाः सपिण्डाः पितामह्यादयः समानगोत्राः" इत्युक्तम्।

गोत्रभाग पु० गोत्राणामेकगोत्रजातानां भागः। गोत्रजातानां परस्परविभागे "गोत्रसाधारणं त्यक्त्वा योऽन्यदेशं समाश्रितः। तद्वंशस्यागतस्यांशः प्रदातव्यो न संशयः। तृतीयः पञ्चमश्चैव सप्तमोवापि यो भवेत्। जन्मनामपरिज्ञाने लभेतांशं क्रमागतम्। यं परम्परया मौलाः सामन्ताः स्वामिनं विदुः। तदन्वयस्यागतस्य दातव्या गोत्रजैर्मही। भुक्तिस्त्रैपुरुषी सिध्येदपरेषां न संशयः। अनिवृत्ते सपिण्डत्वे सकुल्यानां न सिध्यति। अस्वामिना तु यद्भुक्तं गृहक्षेत्रापणादिकम्। सुहृद्बन्धुसकुल्यस्य न तद्भोगेन हीयते। विवाह्यश्रोत्रियैर्भुक्तं राज्ञामात्यैस्तथैव च। सुदीर्घेणापि कालेन तेषां सिध्यति तत्तु न" बृहस्पतिः गोत्रसाधारणं द्रव्यमिति शेषः विवाह्यो जामाता

गोत्रभिद् पु० गोत्रं पर्वतं मेघं वा भिनत्ति भिद–क्विप्। इन्द्रे इन्द्रस्य वज्रेण मेघभेदनात् पर्वतपक्षपातनाच्च तथात्वम्। "पुरन्दरो गोत्रभिद् वाजबाहुः" यजु० १७।३८ "गोभूमिस्ताः दृष्ट्या मायन्तो गोत्रा मेघाः तान् हर्षन् भिनत्ति गोत्रान् गिरीन् वा भिनत्ति" वेददी०। तत्र गिरिपक्षभेदनकथा पौराणिकी अनुसन्धेया। यथा "ततोऽद्रयो जातपक्षा विष्णोरेव तु मायया। अखिलां मेदिनीं त्यक्त्वा यथापूर्वं निवेशिताः। तत्स्थानमसुराणान्तु भावादिष्टं जनार्द्दने। प्रतीच्यां पर्वताः सर्वे निमज्जुर्वेगगा गताः। ततासुरेभ्यः शंकन्ते आश्रिपत्यं सुराश्रयम्। तत्कृत्यैवासुराः सर्वं चक्रुरुद्योगमुत्तमम्" इत्युपक्रमे "धरवान्तु गिरीन् स्थाप्य स्वेषु स्थानेषु गोः पतिः। चिच्छेद पविना पक्षान् सर्वेषां भुवि चारिणाम्। एकः सपक्षो मैनाकः सुरैस्तत्र कृतः" वह्नि पु०। "पक्षच्छेदोद्यतं शक्रं शिलावर्षीव पर्वतः" इति तदन्तरेण रघौ वर्णितम्। गोत्रं नाम भिनत्ति। २नामभेदके एकनामोच्चारणकाले अन्यनामोच्चारके च। "तदयुक्तमस्य तव विश्वसृजा न कृतं यदीक्षणचतुष्टयम्। प्रकटीकृता जगति येन खलु स्फुटमिन्द्रताद्य मयि गोत्रभिदा" माघः। "गोत्रभिदा पर्वतभिदा नामभेदिना च" मल्लि०।

गोत्रवृक्ष पु० गोत्रभवो नगजातो वृक्षः। धन्वनवृक्षे भावप्र०।

गोत्रस्खलन न० गोत्रे नामनि स्खलनम्। अन्यस्य नामग्रहणावसरे अन्यस्य नामग्रहणरूपे रागहेतुके स्खलने। "अगाद् गोत्रस्खलने च का न तम्"(नवाम्) नैष०। "गोत्रस्खलने भ्रान्तिं मानिनि। जानीहि केवलां मेऽत्र। आख्यानतोऽविशेषप्रतिपत्तिः पार्थिवीव इव" उद्भटः। भावे क्त "गोत्रस्खलितमप्यत्र न०" "उत गोत्रस्खलितेषु बन्धनम्" कुमा० [स्वार्थिकेऽप्यनेन वै–क। २भूमौ अमरः।

गोत्रा स्त्री गवां समूहः त्र। १गोसमूहे गां त्रायते त्र-

गोत्रादि पु० "तिङोगोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोः" पा० तिङन्तात् परस्य अनुदात्ततानिमित्ते शब्दगणे तद्गणश्च पा०ग०सूत्रे उक्तो यथा "गोत्र ब्रुव प्रवचन प्रहसन प्रकथन प्रत्यायन प्रपञ्च प्राय न्याय प्रचक्षण विचक्षण अवचक्षण स्वाध्याय भूयिष्ठ वानाम"।

गोत्व न० गोर्भावः त्व। गोशब्दप्रवृत्तिनिमित्ते गवेतरावृत्तौ सकलगोव्यक्तिस्थे जातिभेदे। तल्लक्षणन्तु गवेतरावृत्तित्वे सति सकलगोव्यक्तिवृत्तित्वम्। सत्ताद्रव्यत्वादिजातेः सकलगोव्यक्तिवृत्तित्वात् तद्वारणाय सत्यन्तम् विशेषणं गगनादेर्गवेतरावृत्तित्वात् विशेष्यदलम्। वृत्तिताश्च समवायेन ग्राह्यं तेन गवेतरघटादौ कालिकसम्बन्धेन गोत्वस्य सत्त्वेऽपि नासम्भवः न वा गवेतरासमवेतस्य गगनादेः कालिकेन सकलगोव्यक्तिवृत्तित्वादतिव्याप्तिः। तस्याश्च जातेः गोपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वमुक्तं काव्य० प्र० वाक्यपदीये "गौः स्वरूपेण न गौर्नाप्यगौः गोत्वाभिसम्बन्धात्तु गौः" यतो गोत्वसम्बन्धादेव गोर्गोपद-

शक्यता अतो गोत्वञ्च गोपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वम् । तद्व्यञ्जकञ्च गलकम्बलादिमत्त्वरूपश्चाकारभेदः संस्थानविशेषश्चैव जातिव्यञ्जकत्वात् । तत्र गोपदं गोत्वे शक्तं व्यक्तेर्भानमनुमानात् तद्व्यक्तिवेद्यत्वाद्वेति मीमांसकामन्यन्ते अनुमानञ्च गामानयेत्यादौ गोत्वानयनमिति शाब्दबोधात् परम् गोत्वधर्मिकानयनं गोधर्मिकानयनं विनाऽनुपपन्नमिति व्यतिरेकव्याप्तिपक्षाधीनम् । गोत्वविशिष्टे शक्तमिति तु नैयायिकाः व्यक्तिमात्रस्य शक्यत्वे व्यक्तीनामानन्त्यात् व्यभिचारः । अतद्व्यावृत्तिरूपोऽपोहो वा गोपदशक्य इति तु बौद्धाः

गोद पु° गां नेत्रं दायति शोधयति दै—क । १मस्तकस्थे मस्तिष्के हेम° मस्तिष्कस्य नेत्रप्रकाशहेतुत्वात् तथात्वम् । गां ददाति दा—क । २गोदातरि त्रि° "अश्वदस्तु त्रियं पुष्टां गोदोब्रध्नस्य पिष्टपम्" मनुः । गोदावर्य्याः समीपस्थे देशभेदे पु° ततः चातुरर्थ्याम् अण् । गोदः तद्देशादूरभवादौ त्रि° जनपदे तु तस्या°तस्य लुप् । गोदो जनपदः "विशेषणानाञ्चाजातेः" पा° । लुबर्थस्य विशेषणानामपि तल्लिङ्गवचने न तु जातेः । गोदौ रमणीयौ" सि°कौ°

गोदत्र न° गोदं त्रायते त्रै—क । मस्तिष्कारक्षके छकुटादौ

गोदन्त न° गोर्दन्त इवावयवोऽस्य ६त° । हरिताले राजनि°

गोदा स्त्री गां स्वर्गं ददाति स्नानेन दा—क । गोदावरीनद्याम् हेम° । "नेदोऽस्य गोदोत्तरतश्च यावत्" ह°चि°

गोदान न° गावो केशा लोमानि वा दीयन्ते खण्ड्यन्तेऽत्र । आधारे ल्युट् । १केशान्ताख्ये द्विजातिसंस्कारभेदे केशान्त शब्दे २२५०पृ° दृश्यम् । "अथास्य गोदानविधेरनन्तरम्" रघुः । तत्र "एतेन गोदानम्" आश्व°गृ°१।१८।१ इत्यादिसूत्रजातेन निरूपितम् । "चूडोपनयनगोदानविवाहाः" आश्व°गृ° । गवि पृथिव्यां दीयते निधीयते वापकाले दा—कर्म्मणि ल्युट् । २दक्षिणकर्णसमीपस्थे शिरःप्रदेशे । "अपरेण दक्षिणाग्निम् दक्षिणं गोदानमुन्दति" कात्या° श्रौ° ५।२।१४। "दक्षिणं गोदानं वितार्य्योनत्सीमामापः" कात्या° श्रौ° ७।२।८। "अपद्भिर्गवि पृथिव्यां दीयते इति गोदानं शिरसोदक्षिणं प्रदेशं वितार्य्य कङ्कतादिना तत्स्थाने केशान् विजटान् कृत्वा उन्दति क्लेदयति अद्भिरार्द्रं करोति इमामापः इत्यादि मन्त्रेण" कर्कः । ६त° । गोः सुरभ्या वृषस्य वा ३दाने । गोप्रशंसापूर्व्वकं तद्दानप्रकारो हेमाद्रि°दा° उक्तो यथा

भविष्यत् पुराणे । ब्रह्मोवाच "आदित्यदुहिता गौर्हि पृथिव्यां परिकीर्त्तिता । श्रेयोऽर्थं सर्वलोकानामुत्पन्ना क्रतुसिद्धये । ब्राह्मणाश्चैव गावश्च कुलमेकं द्विधा कृतम् । एकत्र मन्त्रास्तिष्ठन्ति हविरेकत्र तिष्ठति । गोभ्यो यज्ञाः प्रवर्त्तन्ते गोभ्योदेवाः समुत्थिताः । गोभ्यो वेदाः समुत्कीर्णाः सषडङ्गपदक्रमाः । शृङ्गमूले गवां नित्यं ब्रह्मविष्णू समाश्रितौ । शृङ्गाग्रे सर्वतीर्थानि स्थावराणि चराणि च । शिरोमध्ये महादेवः सर्वभूतमयः स्थितः । ललाटाग्रे स्थिता देवी नासावंशे च षण्मुखः । कम्बलाश्वतरौ नागौ नासापुटसमाश्रितौ । कर्णयोरश्विनौ देवौ चक्षुषोः शशिभास्करौ । दन्तेषु वायवः सर्वे जिह्वायां वरुणः स्थितः । सरस्वती च हुङ्कारे यमयक्षौ च गण्डयोः । सन्ध्याद्वयं तथोष्ठाभ्यां ग्रीवायामिन्द्रः समाश्रितः । रक्षांसि ककुद्देशे तु साध्याश्चोरसि संस्थिताः । चतुष्पात् सकलो धर्मः स्वयं जङ्घासु संस्थितः । खुरमध्ये तु गन्धर्वाः खुराग्रेषु च पन्नगाः । खुराणां पश्चिमाग्रेषु गणाश्चाप्सरसां स्थिताः । रुद्रा एकादश पृष्ठे वसवः सर्वसन्धिषु । श्रोणीतटस्थाः पितरः सोमो लाङ्गूलमाश्रितः । आदित्यरश्मयो बाले पिण्डीभूता व्यवस्थिताः । साक्षाद्गङ्गा च गोमूत्रे गोमये यमुना स्थिता । क्षीरे सरस्वती देवी नर्मदा दध्निसंस्थिता । हुताशनः स्वयं सर्पिर्ब्राह्मणानां गुरुः परः । अष्टाविंशतिदेवानां कोट्यो रोमसु संस्थिताः । उदरे पृथिवी ज्ञेया सशैलवनकानना । चत्वारः सागराः पूर्णा गवाङ्गे तु पयोधराः । एतद्धि कथितं सर्वं यथा गोषु प्रतिष्ठितम् । जगद्धै देवशार्दूल ! स देवासुरमानवम्" । स्कन्दपुराणे "तृणानि खादन्ति वसन्त्यरण्ये पिबन्ति तोयान्यपरिग्रहाणि । दुह्यन्ति वाह्यन्ति पुनन्ति पापं गव्यैर्जीवति जीवलोकः । तुष्टास्तु गावः शमयन्ति पापं दत्तास्तु गावस्त्रिदिवं नयन्ति । संरक्षिताश्चोपनयन्ति वित्तं गोभिर्न तुल्यं धनमस्ति किञ्चित् । अन्नं समस्तानि ददाति नित्यं पापहर्त्तिं मित्रविवर्द्धनं च । ते एव चाज्यैः परिभुज्यते च गोभिर्न तुल्यं धनमस्ति किञ्चित् । तृणानि शुष्काणि वने चरित्वा पीत्वापि तोयान्यमृतं स्रवन्ति । बहुगोमयाद्याश्च पुनन्ति लोकान् गोभिर्न तुल्यं धनमस्ति किञ्चित्" । हारीतः "बहुक्षीरां च यो गां वै ब्राह्मणायोपपादयेत् । उत्तारयेत्स आत्मानं सप्त तान् जन्मानि च" ।

देवलः "सुशीलां लक्षणवतीं युवतीं वत्ससंयुताम्। बहुदुग्धवतीं स्निग्धां धेनुं दद्याद्विचक्षणः"। वेदव्यासः "यस्त्वात्मविक्रयं कृत्वा गाः क्रीत्वा संप्रयच्छति। आत्मविक्रयतुल्यास्ताः यावतीः कपिलाः स्मृताः"। तथा संग्रामेष्वर्जयित्वा तु यो वै गाः संप्रयच्छति। यावतीः स्पर्शयेद्गावः स तावत् फलमश्नुते"। तावदिति पूर्वोक्त तावद्गोरोमसम्मित संवत्सरं स्वर्गफलमित्यर्थः। "यो वै द्यूते धनं जित्वा क्रीत्वा गाः संप्रयच्छति। स दिव्यमयुतं शक्रवर्षाणां फलमश्नुते"। 'अन्तर्जाताः, सुक्रयज्ञानलब्धाः पणक्रीता निर्जिताश्चौकजाश्च। कष्टोत्सृष्टाः पोषणाभ्यागताश्च द्वारैरेतैर्गोविशेषाः प्रशस्ताः"। अन्तर्जाता गर्भिण्य इति भारतपदप्रकाशकारः। सुक्रयलब्धाः यथामूल्यक्रयप्राप्ताः ज्ञानलब्धाः प्रतिग्रहलब्धाः पणक्रीताः धनेन क्रीताः निर्जिता युद्धादिना, ओकजाः स्वगृहजाताः, कष्टोत्सृष्टाः पोषणाभ्यागता अतिव्याध्यादिकष्टाक्रान्ताः सत्यः स्वामिना यास्त्यक्ताः स्वयं च पोषणं कृत्वा लब्धाः। "वृद्धा दुष्टा दुर्बला व्याधिता च न दातव्या या च मूल्यैरदत्तैः। क्लेशैर्विप्रं या फलैः संयुनक्ति तस्यावीर्याश्चाफलाश्चापि लोकाः"। मूल्यैरदत्तैः स्वीकृतेति शेषः। तथा। "न कृशां पापवत्सां वा वन्ध्यां रोगान्वितां तथा। न व्यङ्गाममरिश्रान्तां दद्याद्गां ब्राह्मणाय वै। योदद्याद्दोषयुक्तानां जीर्णाश्चैतुश्च निष्फलाम्। तमः संप्रविशेद्दाता द्विजं क्लेशेन योजयन्"। ब्रह्मपुराणे "पीतोदकां जग्धतृणां दुग्धदोहां निरिन्द्रियाम्। अस्वस्थामङ्गहीनाश्च मृतवत्सां महाशनाम्। केशमूत्रपुरीषास्थिक्रव्यादां वन्ध्यिनीं खलाम्। पुटधेनुं वनवत्सुचिरां ग्रपयितत्तनीम्। न दद्याद्ब्राह्मणेभ्यश्च सदोषः स्यादन्यथा"। पीतोदकां जग्धतृणामिति, वृद्धत्वोपलक्षणपरम्। दुग्धदोहां, क्षीणस्तनपायिनीं, महाशनाम् बहुभक्षां, पुटधेनुं बाल्यावस्थैव या गर्भिणी। विश्वामित्रः "नैकशृङ्गाश्च निःशृङ्गां स्फुटिताक्षीं चलत्खुराम्। न दद्याद् लिङ्गिनीश्चैव गां शुभामेव दापयेत्"। महाभारते "अम्बरीषोगवां दत्त्वा ब्राह्मणेभ्यो प्रतापवान्। अर्बुदानि दशैकञ्च सराष्ट्रोऽभ्यपतद्दिवम्। दत्त्वा शतसहस्रन्तु गवां राजा प्रसेनजित्। सवत्सानां महातेजा गतोलोकाननुत्तमान्"। तथा। "प्रासादा यत्र सौवर्णाः शय्या रत्नोज्ज्वला-

स्तथा। वराश्चाप्सरसो यत्र तत्र गच्छन्ति गोप्रदाः। गोप्रदो नरकं नैति पयः पीत्वाम्बुजङ्गकम्। विमानेनार्कवर्णेन दिवि राजन् ! विराजते। तञ्चारुवेषाः सुश्रोण्यः शतशोऽवरयोषितः। रमयन्ति विमानस्थं दिव्याभरणभूषिताः। वेणूनां वल्लकीनाञ्च नूपुराणाञ्च निःस्वनैः। हासैश्च हरिणाक्षीणां सुप्तः सन् प्रतिबुध्यते। यावन्ति रोमाणि भवन्ति धेन्वास्तावन्ति वर्षाणि महीयते सः। स्वर्गाच्च्युतश्चापि ततस्तु लोके कुले समुत्पत्स्यति गोमतां सः"। विष्णुः "गोप्रदानेन स्वर्गमाप्नोति दशधेनुप्रदो गोलोकं शतप्रदश्च ब्रह्मलोकम्"। आपस्तम्बः "होमार्थमग्निहोत्रस्य योगाग्न्याद्यादनाचिताम्। निर्विसृष्टा पृथिवी तेन दत्ता न संशयः"। याज्ञवल्क्यः "यथाकथञ्चिद्दत्त्वा गां धेनुं वाऽधेनुमेव वा। अरोगामपरिक्लिष्टां दाता स्वर्गे महीयते"। अङ्गिराः "गौरेकस्यैव दातव्या श्रोत्रियस्य विशेषतः। सा हि तारयते पूर्वान् सप्त सप्त च सप्त च"। नन्दिपुराणे "समाने सा तु गौर्दत्ता दातारन्नरकं नयेत्। कुलैकविंशतिं युक्तं महीतारञ्च तारयेत्। विधिना च वशा दत्ता पात्रे धेनुः सदक्षिणा। तदा तारयते जन्तून् कुलानामयुतैः शतैः। पाल्यात्वध्यापिका ख्याः समुद्राग्निहोत्रिणः। देवताश्च तथा सुख्या गोदानं श्रोतदुत्तमम्"। महाभारते "दक्षिणायने सीदति चाग्निमालम् कन्यार्थं च होमहेतोः प्रगल्भाम्। गुर्वर्थे वा बालसंवृद्धये वा धेनुन्दद्यादेष कालो विशिष्टः"। प्रशस्तां सोमयागे। तथा "न वधार्थं प्रदातव्या न कीनाशे न नास्तिके। गोजीवे न च दातव्या तथा गोः पुरुषर्षभ!"। कीनाशो कृषकः। व्यासः "सीदते कुटुम्बाय श्रोत्रियायाऽहिताग्नये। अतिथिप्रियाय दान्ताय देया धेनुर्गुणान्विता। अकुलीनाय मूर्खाय लुब्धाय पिशुनाय च। हव्यकव्यव्यपेताय गौर्न देया कथञ्चन"। अथ दानविधिः। विश्वामित्रः "प्राङ्मुखीं गामवस्थाप्य सवत्सान्तां सुपूजिताम्। पुष्पदेशे तु दाता वै स्नातो वाग्यतो भवेत्। उदङ्मुखस्तु विप्रः स्यात्प्राङ्मुखस्त्वाचान्तः। आकारपात्रं करे कृत्वा जलेन समन्वितम्। निक्षिप्य पुष्पं तस्मिंस्तु शतादिगन्धं प्रलभ्य च। सतिलं विप्रपाणिन्तु प्रागप्यन्तु निधापयेत्। सतिलं संयुक्तानि स्पृहोत्वा दानमाचरेत्। अनेनैव तु मन्त्रेण पात्रहस्ते तथं वि-

धेनुं । यज्ञसाधनभूता या विश्वस्याघप्रणाशिनी । विश्वरूपः परो देवः प्रीयतामनया गवा । अनुमन्त्र्य तु तां धेनुं ब्राह्मणेन समन्विताम् । गोमतीन्तु ततो विद्यां जपेत प्रयतः शुचिः । उद्दिश्याथ वासुदेवं प्रीयतामिति चानघ ! । प्रार्थं मनसि संचिन्त्य तोयमप्सु विनिक्षिपेत् । अक्षयायी ब्रह्मपिता पद्मनाभः सनातनः । अनन्तभोगशयनः प्रीयतां परमः पिता" । गोमतीमाह यमः "गावः सुरभयो नित्यं गावो गुग्गुलगन्धिकाः । गावः प्रतिष्ठा भूतानां गावः स्वस्त्ययनं महत् । अन्नमेव परं गावो देवानां हविरुत्तमम् । पावनं सर्वभूतानां रक्षन्ति च वहन्ति च । हविषा मन्त्रपूतेन तर्पयन्त्यमरान्दिवि । ऋषीणामग्निहोत्रेषु गावो होमप्रतिष्ठिताः । सर्वेषामेव भूतानां गावः शरणमुत्तमम् । गावः पवित्रं परमं गावो मङ्गलमुत्तमम् । गावः स्वर्गस्य लोकस्य गावोधन्याः शुभावहाः । नमो गोभ्यः श्रीमतीभ्यः सौरभेयीभ्य एव च । नमो ब्रह्मसुताभ्यश्च पवित्राभ्यो नमो नमः । ब्राह्मणाश्चैव गावश्च कुलमेकं द्विधा कृतम् । एकत्र मन्त्रास्तिष्ठन्ति हविरेकत्र तिष्ठति" । अन्यापि गोमती, महाभारतोक्ता तिलधेनुदाने दर्शिता । "ततस्तानयोर्विकल्पात्तुष्ठानमिति । सर्वगोदानसाधारणं मन्त्रमाह वशिष्ठः । "घृतक्षीरप्रदा गावो घृतयोन्यो घृतोद्भवाः । घृतनद्यो घृतावर्त्तास्ता मे सन्तु सदा गृहे । घृतं मे हृदये नित्यं घृतं नाभ्यां प्रतिष्ठितम् । घृतं मे सर्वतश्चैव घृतं मे मनसि स्थितम् । गावो ममाग्रतो नित्यं गावः पृष्ठत एव च । गावो मे सर्वतश्चैव गवां मध्ये वसाम्यहम्" । "इत्याचम्य जपन् सायं प्रातश्च पुरुषः सदा । यदह्ना कुरुते पापं तस्मात् स परिमुच्यते"। दक्षिणा चात्र सुवर्णम् यदाह वशिष्ठः "सुवर्णं दक्षिणामाहुर्गोप्रदाने महाफले । सुवर्णं परमं ह्यायुर्दक्षिणार्थं न संशयः । गोप्रदानन्तारयते सप्त पूर्वान् नरांस्तथा । सुवर्णं दक्षिणां दत्त्वा तावद्द्विगुणमुच्यते । सुवर्णं परमं दानं सुवर्णं दक्षिणा परा । सुवर्णं पावनं प्राहुः परिमाणं परन्तथा" अत्र सुवर्णशब्दस्य हिरण्यपर्य्यायत्वे यथाशक्त्यनुष्ठानम् । अपरे त्वाहुः असङ्कुचितसुवर्णशब्दावगतपरिमाणार्थपरित्यागानुपपत्तेः सुवर्णशब्दस्य प्राहुरित्यादिक्रियाकर्मभूततया द्वितीयान्तत्वेन विभक्तिविपरिणामस्वीकारात् परिमाणार्थतैव न्याय्येति । एवं च वल्यनियतानुष्ठानप्रसङ्गभङ्गः तथा परिमाणपरत्वेऽप्येतदपि समञ्जसं स्यात्" । वर्णभेदेन गोदानफलादि तत्रोक्तं यथा

"कृष्णाङ्गान्ददते यस्तु पट्टवस्त्रां स्वलङ्कृताम् । घण्टामालाकुलां कृत्वा पुष्पैश्चैवाप्यलङ्कृताम् । विधिवच्च द्विजातिभ्यो यमलोकं न पश्यति । आयुरारोग्यमैश्वर्यं दाता चाप्नोति मानवान् । श्वेताङ्गान्ददते यस्तु दिव्यरत्नैरलङ्कृताम् । घण्टामालाकुलां कृत्वा पुष्पैश्चैवाप्यलङ्कृताम् । तस्यै धूपः प्रदातव्यो घृतेनाक्तश्च पूरयेत् । सुवर्णशृङ्गाभरणा तथा रौप्यखुरा शुभा । पट्टवस्त्रा शुभा चैव दातव्या ध्यानयोगिने । यस्तु दद्याच्च गां श्वेतां तस्य पुण्यफलं शृणु । जन्मप्रभृति यत् पापं मातृकं पैतृकं च यत् । कुलोद्भवस्य सूतस्य तत्पापं देव नश्यति । गान्ददानीह दत्त्वैव वाचा पूयेत सर्वशः । पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः । नरकस्थाः प्रमुच्यन्ते सोमलोकं व्रजन्ति ते । गौरीं चैव प्रयच्छेत्तु यस्तु गां वै नरः शुचिः । अहोरात्रोषितश्चैव कृतशौचो नरः सदा । स्वर्णशृङ्गीं रौप्यखुरां रत्नालङ्कारभूषिताम् । घण्टामालाकुलां चैव गन्धपुष्पैरलङ्कृताम् । कृतपश्चात्तरेत् प्राप्तो तस्यै धूपं प्रदापयेत् । भक्ष्यभोज्यान्नपानेन ब्राह्मणान् भोजयेत् प्रभुम् । गान्ददानीह दत्त्वैव वाचा पूयेत सर्व्वशः । मातृकं पैतृकं चैव यच्चान्यद्दुष्कृतं भवेत् । पापञ्च तस्य तत् सर्वं दहत्यग्निरिवेन्धनम् । वर्षकोटिसहस्रन्तु पुमान् स दिवि मोदते । दासीदासैरलङ्कारैः सेव्यते सर्व्वजन्तुभिः । अरोगश्चैव जायेत तेजस्वी च भवेन्नरः । नीलवर्णाञ्च गान्दद्याद्दोग्ध्रीं क्षीरगुणान्विताम् । स्वर्णशृङ्गीं रौप्यखुरां रत्नालङ्कारभूषिताम् । पट्टवस्त्रां शुभां सौम्यां घण्टादामैरलङ्कृताम् । मधुरस्य च दत्ते च गलवेष्टनशोभिताम् । रुद्रस्य प्रस्थये देवा विष्णोश्च ब्रह्मणस्य ह । गां ददानीह दत्त्वैव वाचा पूयेत सर्व्वशः । पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः । नरकस्थाः प्रमुच्यन्ते नीलां गां ददते तु यः । वर्षकोटिसहस्राणि लोके तिष्ठति वारुणे । दधिक्षीरवहा नद्यो वर्त्तन्ते सर्व्वतः सदा । घृतमेघाः प्रपद्यन्ते नवनीतस्य पर्व्वताः । ऋद्धिभागी भवधनो दुर्भिक्षञ्च न पश्यति" ।

सवर्णवत्ससहितायाः कपिलादिकायागोदानविधिस्तत्रैव महाभारते ।

"समानवत्सां कपिलां धेनुं दत्त्वा पयस्विनीम् ।

सुव्रतां वस्त्रसञ्छन्नां ब्रह्मलोके महीयते"। समानवत्सां समानवर्णवत्साम्। "रोहिणीं तुल्यवत्साञ्च धेनुं दद्यात्पयस्विनीम्। सुव्रतां वस्त्रसंवीतां इन्द्रलोके महीयते। समानवत्सां शवलां धेनुं दत्त्वा पयस्विनीम्। सुव्रतां वस्त्रसंवीतां सोमलोके महीयते"। शवलां कर्व्वुराम्। "समानवत्सां कृष्णान्तु धेनुं दत्त्वा पयस्विनीम्। सुव्रतां वस्त्रसंवीतामग्निलोके महीयते। वातरेणुसवर्णान्तु सवत्सां कामदोहनाम्। प्रदाय वस्त्रसंवीतां वायुलोके महीयते। समानवत्सां धूम्रान्तु धेनुं दत्त्वा पयस्विनीम्। सुव्रतां वस्त्रसंयुक्तां यमलोके महीयते। अघ्न्यां हेमसवर्णान्तु सवत्सां कामदोहनाम्। प्रदाय वस्त्रसंवीतां वारुणं लोकमश्नुते। अघ्न्या, गौः। कामदोहनां अनायासदोहाम्। "हिरण्यवर्णां पिङ्गाक्षीं सवत्सां कामदोहनाम्। प्रदाय वस्त्रसंवीतां कौवेरं लोकमाप्नुयात्"। पलालधूमवर्णान्तु सवत्सां कामदोहनाम्। प्रदाय वस्त्रसंवीतां पितृलोके महीयते। सवत्सां पीवरीन्दत्त्वा शितकण्ठीमलङ्कृताम्। वैश्वदेवमसम्बाधं स्थानं श्रेष्ठं प्रपद्यते। शितकण्ठीं कृष्णगलाम्। "समानवत्सां गौरीन्तु धेनुन्दत्त्वा पयस्विनीम्। सुव्रतां वस्त्रसंवीतां वसूनां लोकमश्नुते। सुव्रता सुखदोह्या। "पाण्डुकम्बलवर्णान्तु सवत्सां कामदोहनाम्। प्रदाय वस्त्रसंवीतां साध्यानां लोकमश्नुते। वत्सोपपन्नां नीलाङ्गीं सर्व्वरत्नसमन्विताम्। गन्धर्व्वाप्सरसां लोकान् दत्त्वा प्राप्नोति मानवः। गोप्रदानरतो याति भित्त्वा जलदसञ्चयान्। विमानेनार्कवर्णेन दिवि राजन्! विराजते। तञ्चारुवेशाः सुश्रोण्यः सहस्रं वरयोषितः। रमयन्ति नरश्रेष्ठं गोप्रदानरतं नरम्"।

देवतोद्देशेन गोदानविधिस्तत्रैव विष्णुपुराणे

"ऐशद्दक्षिणदिग्भागे धेनुः कार्य्या उदङ्मुखी। प्राङ्मुखं वत्सकं कृत्वा ब्राह्मणं च उदङ्मुखम्। प्राङ्मुखो यजमानस्तु पूजयेद्ब्राह्मणं ततः। कोऽदादिति च मन्त्रेण गृह्णीयाद्ब्राह्मणः स्वयम्"। देवोऽत्र महेश्वरः। "एवंविधानतो दत्त्वा याति दाता शिवालयम्। तत्र भुक्त्वाखिलान् भोगानन्ते ब्रह्मैति शाश्वतम्"। देवीपुराणे "नीलां वा यदि वा श्वेतां पाटलां कपिलामपि। बहुक्षीरां सवत्साञ्च सुखदोह्यां शुभां नृप"। "आदाय विधिवद्देवीं पूजयेच्छुभपङ्कजैः। धूपन्तु पञ्चनिर्य्यासन्तुरक्तञ्च चन्दनम्। दत्त्वा तु मन्त्रपूर्व्वन्तु नैवेद्यमुपकल्पयेत्। पायसं घृतसंयुक्तं भोजयेच्च तथा तु ताम्। द्विजाय शिवभक्ताय सवत्साञ्चां निवेदयेत्। सहेमवस्त्रकांस्याञ्च महापुण्यमवाप्नुयात्। यावत्तद्रोमसंख्यानं तावद्देव्याः पुरं वसेत्। इहैव गतपापोऽसौ जायते नृपसत्तम!॥" विष्णुधर्म्मे "मान्धाता उवाच। ब्राह्मण! प्रीणनार्थाय केशवस्य शिवस्य च। यानि दानानि देयानि तान्याचक्ष्व द्विजोत्तम!॥ येन चैव विधानेन दानं पुंसः सुखावहम्। ऐहिकामुष्मिकाभिख्य करोति न विहन्यते। वसिष्ठ उवाच। गोदानमादौ वक्ष्यामि मन्त्रकल्पप्रयोगतः। "येन चैव विधानेन धेनुं गाधिकविस्तरम्। पुण्यर्क्षन्तिथिमासाद्य स्नात्वाऽऽतर्प्य पितॄंस्तथा। कृतोपवासः संप्राश्य पञ्चगव्यं नरेश्वर!॥ घृतक्षीराभिषेकञ्च कृत्वा विष्णोः शिवस्य च। तमभ्यर्च्य यथान्यायं पुष्पादिभिरनुक्रमात्। उदङ्मुखीं प्राङ्मुखीं वा गृष्टिं कृत्वा पयस्विनीम्"। गृष्टिः सकृत्प्रसूतेत्यर्थः। "सपुत्रां वस्त्रसंवीतां सितयज्ञोपवीतिनीम्। स्वर्णशृङ्गीं रौप्यखुरीं सुवर्णोपरिसंस्थिताम्। शक्तितो दक्षिणायुक्तां ब्राह्मणाय निवेदयेत्। गावो ममाग्रतः सन्तु गावो मे सन्तु पृष्ठतः। गावो मे हृदये सन्तु गवां मध्ये वसाम्यहम्। प्रदक्षिणं ततः कृत्वा धेनुं द्विजवरस्य तम्। इमां नः प्रतिगृह्णीष्व धेनुर्दत्ता मया तव। स मे पापापनोदाय गोविन्दः प्रीयतामिति"। वह्निपुराणे तु अयमधिको मन्त्रः। "या धेनुः काश्यपस्यासीदत्रेर्वा गोतमस्य च। साभिकामफला देवी इह लोके परत्र चेति"। एवमुच्चार्य्य तं विप्रं गोविन्दं नृप! कल्पयेत्। अनुव्रजेत्तु गच्छन्तं पदान्यष्टौ नराधिप!॥ अनेन विधिना धेनुं यो विप्राय प्रयच्छति। सर्व्वकामसमृद्धात्मा विष्णुलोकं स गच्छति। सप्तावरान् सप्तपरानात्मानञ्चैव मानवः। सप्तजन्मकृतात् पापान्मोचयत्यवनीपते!॥ पदे पदेऽश्वमेधस्य गोप्रदस्य च मानवः। फलमाप्नोति राजेन्द्र दत्तायैवं जगौ हरिः। सर्व्वकामदुघा सम्यक् सर्व्वकालेषु पार्थिव!॥ भवत्यघो पापहरा यावदिन्द्राश्चतुर्दश। सर्व्वेषामेव पापानां कृतानामविजानता। प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तमनुतापोपबृंहितम्। सर्व्वेषामेव देवानामेकजन्मानुगं फलम्। हाटकक्षितिगौरीणां सप्तजन्मानुगं फलम्। ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैश्चान्यैश्च मानवैः। लोकाः कामदुघाः प्राप्ता दत्त्वैतद्विधिना नृप!॥ गोप्योऽ-

शिवं जगति नापरमस्ति किञ्चिद्दानम् पवित्रमिति शास्त्रविदो वदन्ति। ताः सम्पदः सरसदश्च मनोऽभिमानैर्देया सदैव विधिना द्विजपुङ्गवेभ्यः॥"

"अतः परन्तु गोदानं कीर्त्तयिष्यामि तेऽनघ!। गावोऽधिकास्तपस्विभ्यो यस्मात् सर्वेभ्य एव च। तस्मान्महेश्वरो देवस्तपस्ताभिः सहास्थितः। ब्रह्मलोके वसन्त्येताः सोमेन सह भारत!। यान्तीं ब्रह्मर्षयः सिद्धाः प्रार्थयन्ति परां गतिम्। पयसा हविषा दध्ना शकृता चाथ चर्मणा। अस्थिभिश्चोपकुर्वन्ति शृङ्गैर्बालैश्च भारत!। नासां शीतातपौ स्यातां सदैताः कर्म कुर्वते। न वर्षविषयं वापि दुःखमासां भवत्युत। ब्राह्मणैः सहिता यान्ति तस्मात् पारमकं पदम्। एकं गोब्राह्मणं तस्मात् प्रवदन्ति मनीषिणः। रन्तिदेवस्य यज्ञे ताः पशुत्वेनोपकल्पिताः। अतश्चर्मण्वती राजन्!। गोचर्मभ्यः प्रवर्त्तिता। पशुत्वाच्च विनिर्मुक्ताः प्रदानायोपकल्पिताः। ता इमा विप्रमुख्येभ्यो यो ददाति महीपते!। निस्तरेदापदं कृच्छ्रां विषमस्थोऽपि पार्थिव!। गवां सहस्रदः प्रेत्य नरकं न प्रपद्यते। सर्वत्र विजयञ्चापि लभते मनुजाधिप!। अमृतं वै गवां क्षीरमित्याह त्रिदशाधिपः। तस्माद्ददाति यो धेनुममृतं स प्रयच्छति। अग्नीनामव्ययं ह्येतद्धौम्यं वेदविदो विदुः। तस्माद्ददाति यो धेनुं स हौम्यं सम्प्रयच्छति। स्वर्गो वा मूर्त्तिमानेष, वृषभं यो गवां पतिम्। विप्रे गुणयुते दद्यात् स वै स्वर्गे महीयते। प्राणा वै प्राणिनामेते प्रोच्यन्ते भरतर्षभ!। तस्माद्ददाति यो धेनुं प्राणानेष प्रयच्छति। गावः शरण्या भूतानामिति वेदविदो विदुः। तस्माद्ददाति यो धेनुं शरणं स प्रयच्छति। न बधार्थं प्रदातव्या न कीनाशे न नास्तिके। गोजीविने न दातव्या तथा गौर्भरतर्षभ!। ददत् स तादृशानां वै नरो गां पापकर्मणाम्। अक्षयं नरकं यातीत्येवमाहुर्मनीषिणः। न कृशां पापवत्सां वा वन्ध्यां रोगान्वितां तथा। न व्यङ्गां न परिश्रान्तां दद्याद्गां ब्राह्मणाय च। दशगोसहस्रदो हि शक्रेण सह मोदते। अक्षयान् लभते लोकान्नरः शतसहस्रदः॥" भा॰आनु॰ ६६ अ॰

गोदारण न॰ गां भूमिं दारयति दृ-णिच्-ल्यु। १कुद्दाले अमरः। २हले हेमच॰।

गोदावरी स्त्री गां स्वर्गं ददाति स्नानात् दा-वनिप् ङीप् रश्चान्तादेशः। स्वनामख्याते नदीभेदे सा च नदी दक्षिणस्यां दण्डकारण्यसमीपस्था यथाह "ततस्त्वं शरभङ्गं च दण्डकारण्यमाश्रितः। नदीं गोदावरीं रम्यामाश्रित्य न्यवसत्तदा" भा॰व॰२७६अ॰। "ततो गोदावरीं प्राप्य नित्यं सिद्धनिषेविताम्। गवामयमवाप्नोति वासुकेर्लोकमुत्तमम्" भा॰व॰८५अ॰। "गङ्गे! च यमुने! चैव गोदावरि! सरस्वति!। नर्म्मदे! सिन्धु! कावेरि! जलेऽस्मिन् सन्निधिं कुरु"। इति तीर्थावाहनमन्त्रः।

गोदुग्ध न॰ ६त॰। गोः क्षीरे। भावप्र॰ तद्गुणा उक्तास्ते वाक्यं गोरसशब्दे दर्शितम्। वर्णभेदेन गोदुग्धस्य गुणास्तत्रैव "कृष्णाया गोर्भवं दुग्धं वातहारि गुणाधिकम्। पीताया हरते पित्तं तथा वातहरं भवेत्। श्लेष्मलं गुरु शुक्लाया रक्तायाश्चापि वातहृत्। बालवत्सविवत्सानां गवां दुग्धं त्रिदोषकृत्। वष्कयिण्यास्त्रिदोषघ्नं तर्पणं बलकृत् पयः। जाङ्गलानूपशैलेषु चरन्तीनां यथोत्तरम्। पयो गुरुतरं स्नेहो यथाहारं प्रवर्त्तते। अल्पतृणभक्षणाज्जातं क्षीरं गुरु कफप्रदम्। तत्तु बल्यं परं हृद्यं स्वस्थानां गुणदायकम्। पलालतृणकार्पासबीजजं रोगिणो हितम्" राजनि॰तु "गवां सद्यूति क्षीरं गुरु विष्टम्भि दुर्जरम्। तस्मादभ्युदिते सूर्ये यामं यामार्द्धमेव वा। समुत्तार्य पयोऽपाद्यं तत्पथ्यं दीपनं लघु। विवत्सावालवत्सानां पयो दोषसमीरितम्। यत्तु वत्सैकवर्णाया धवलीकृष्णयोरपि दृष्टादा माषपर्णादा जरच्छृङ्गी च या भवेत्। तासां गवां हितं क्षीरं शृतं वाऽशृतमेव वा। गवां सितानां वातघ्नं कृष्णानां पित्तनाशनम्। श्लेष्मघ्नं रक्तवर्णानां त्रीन् हन्ति कपिलापयः" राजनि॰।

गोदुग्धदा स्त्री गोदुग्धं ददाति सम्पादयति दा-क। चणिकाह्वये राजनि॰। तद्भोजनाद्गोदुग्धवृद्धेस्तस्यास्तथात्वम्।

गोदुह् त्रि॰ गां दोग्धि दुह-क्विप् ६त॰। १गोदोहके(दोयाल) "चिरं निदध्यौ दुहतः स गोदुहः" माघः। २गोपे च "चेतोऽन्यकं गुणवदगुणं गोदुहां देहमेतत्" उद्भट॰। दुह-क। गोदुहोऽप्यत्र पु॰।

गोदोह पु॰ भावे घञ्। ६त॰। "१गोदोहने।" "रुद्रायतने भूमौ गोदोहात् कोटिहोमात्" इ॰स्मृ॰ १६अ॰। कर्मणि घञ्। "अकर्मकधातुभिर्योगे देशः कालो भावो गन्तव्योऽध्वा च कर्मसंज्ञ इति वाच्यम्" वार्त्ति॰ अस्यार्थः

मासमास्ते गोदोहमास्ते इत्यादौ सर्वस्याकर्मकधातूनां व्याप्तिगर्भितसार्थपरतायां तात्पर्यग्राहकमिदं वार्त्तिकं यथाह हरिः

"कालभावाध्वदेशानामन्तर्भूतक्रियान्तरैः। सर्वैरकर्मकैर्योगे कर्मत्वमुपजायते। अतस्तैः कर्मभिर्युक्तो धातुर्व्यैरकर्मकः। यस्य कर्मणि भावे च निमित्तत्वाय कल्पते" इति। अस्यायं भावः मासमास्ते गोदोहमास्ते इत्यादौ धातोरेव सम्बन्धपूर्वकासनादौ आसनादिकरणक सम्बन्धे वा निरूढलक्षणायां ज्ञापकमेतद्वार्त्तिकम्। तत्र धातोराद्यार्थलक्षणायां प्रधानक्रियाया अकर्मकत्वात् दुहादिषु पाठाभावाच्च गौणकर्मणि लकारासम्भवेन भाव एव लकारस्तेन मासमास्यत इत्येव प्रयोगः। द्वितीयार्थलक्षणायान्तु प्रधानक्रियायाः सकर्मकतया मासादेस्तत्कर्मत्वेन मुख्यकर्मण्येव लकारस्तेन मास आस्यते गोदोह आस्यते इति प्रयोग इति विवेकः। अत्र सर्वेत्यभिधानात् तद्योगे न तेभ्यः प्रतीति द्योतितमिति मनोरमायां स्पष्टम्। २गोदुग्धे च "द्वौ गोदोहोद्भवं दतम्" अमरः। आधारे घञ्। ३गोदोहनकाले च तत्कालश्च मुहूर्त्ताष्टमभागात्मकः यथाह आ॰त॰ विष्णु पु॰ "ततो गोदोहमात्रं वै कालं तिष्ठेत् गृहाङ्गणे। अतिथिग्रहणार्थाय तदूर्द्ध्वं वा यथेच्छया" गोदोहनकालश्च मुहूर्त्ताष्टमभागात्मकः "आचम्य च ततः कुर्यात् प्राज्ञो द्वारावलोकनम्। मुहूर्त्तस्याष्टमं भागमुद्वीक्ष्यो ह्यतिथिर्भवेत्" मार्क॰ पु॰ एकवाक्यत्वात्" आ॰ त॰ रघु॰।

गोदोहन न॰ भावे ल्युट् ६त॰। १गोदोहने। आधारे ल्युट्। २गोदोहनकाले। "न ह्यस्यतेऽद्यावस्थानमपि गोदोहनं क्वचित्" भाग॰१।१९।३९। आधारे ल्युट् ङीप्। गोदोहनी गोदोहनाधारपात्रे गर्ग्याम् स्त्री जटाधरः।

गोद्रव पु॰ द्रवति द्रु—अच् ६त॰। गोमूत्रे राजनि॰।

गोधन न॰ गवां धनं समूहः। १गोसमूहे गौरेव धनमस्य। २गोरूपधनवति त्रि॰। गौरेव धनम्। ३गोरूपे धने न॰। "अद्यैव किं चिरेण वा व्रजामः सह गोधनैः" हरिवं॰ ६६अ॰ "गोधनेषु प्रतोलीषु वरद्वारमुखेषु च। अलंस्कारदोषेषु ध्वजलताक्त शोभनाः" भा॰वि॰४७अ॰ धन—रवे भावे अप् गोर्धनम् रव इव रवोऽस्य। ४स्थूलाग्रवाणे पु॰ शब्दक॰ हरिव॰ मूलं हग्यम्।

गोधर पु॰ गां पृथिवीं विष्टम्भकतया धरति धर—अच्। महीधरे पर्वते शब्दार्थचि॰

गोधर्म्म पु॰ गोरिव धर्मः। मैथुनेऽविचाररूपे गोसदृशे धर्मे "गोधर्मं सौरभेयाच्च सोऽधीत्य निखिलं मुनिः (दीर्घतमाः) भा॰आ॰१०४अ॰ उतथ्यशब्दे १०७५पृ॰ दृश्यम्।

गोधा कौटिल्ये कण्ड्वादेराकृतिगणः नामधातुः पर॰ सक॰ सेट्। गोधायति अगोधायीत्।

गोधा स्त्री गुध्यते वेष्ट्यते ज्याघातनया करणे घञ्। धनुर्ज्यावातवारणाय प्रकोष्ठे १बध्यमाने चर्मणि। "बद्धगोधाङ्गुलित्रवान्" भा॰ द॰ १७अ॰ "गोधाङ्गितभुजा यादैरभूद्भौमा रणाटवी" माघः। "ततघटघटाशब्दो गोधाघातादभूत्तयोः" भा॰ द्रो॰ १२९अ॰। कर्त्तरि अच्। (गोसाप) इति ख्याते २सर्पभेदे स्त्री अमरः "श्वाविधं शल्यकं गोधां खड्गकूर्मशशांस्तथा। भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वेतानमुष्ट्रांश्चैकतोदतः" मनुना तन्मांसं पञ्चनखेषु भक्ष्यतयाऽभिहितम्। तन्मांसपाकगुणादि भावप्र॰उक्तं यथा "गोधास्त्रोष्याजलैर्भूयः क्षालितां कज्जलाञ्चलात्। स्विन्नां च तक्रतोयाभ्यां क्षालितां खण्डखण्डिताम्। तत्र वेद् वेशवाराद्यैः भर्जितो वा विधानतः। विपाके मधुरा गोधा वातपित्तप्रणाशिनी। कषाया कटुका प्रोक्ता कफघ्नी बलवर्द्धिनी।" सा तु स्थलजलभेदाद्द्विधा। स्वार्थे क। अत्रैवार्थे। गोधायाः अपत्यम् वा ढ्रक्। गौधेर पक्षे शुभ्रा॰ ढक्। गौधेय उदीचा॰ मते आरक्। गौधार तदपत्ये पुंस्त्री ढकि स्त्रीत्वे ङीप् इति भेदः।

गोधापदी स्त्री गोधाया इव पादो मूलमस्याः आकृतत्वात् जातित्वाद्वा कुम्भपद्या॰ ङीपि पद्भावः। (गोयालिया) लताभेदे। स्वार्थे क। अत्रैवार्थे रत्नमाला।

गोधायस् त्रि॰ गां दधाति धा—बा॰ असुन् ६त॰। गोधारके "गोधायसं वि धनसैरदर्दः" ऋ॰१०।६८।७।

गोधावीणाका स्त्री गोधायाश्चर्मणा नद्धा वीणा स्वार्थे वा कन्। गोधाचर्मनद्धवीणायाम्। "गोधावीणाका काण्डवीणाश्च पत्न्यो वादयन्त्युपगायन्ति" कात्या॰श्रौ॰ १३।३।१९

गोधास्कन्ध पु॰ गोधेव स्कन्धोऽस्य। विट्खदिरे। राजनि॰

गोधि पु॰ गौर्नेत्रं धीयते यस्मिन् आधारे इन्। १ललाटे अमरः गुध—इन्। २गोधायां सर्पभेदे शब्दचि॰ गोधिस्वार्थे क, गोधेव क अत इत्त्वं वा। गोधिका (गोसाप) गोधायाम् अमरः।

गोधिकापुत्र पु॰६त॰। १गोधायावके सर्पात् गोधायामुत्पन्ने (सोना गोसाप) इति ख्याते २सर्पभेदे पुंस्त्री शब्दार्थचि॰।

गोधिनी स्त्री गुध–णिनि । वृहतीभेदे राजनि०।

गोधुम पु० गुध–बा० उम । गोधूमे शब्दच० ।

गोधूम त्रि० गुध–ऊम। १नागरङ्गे २व्रीहिभेदे च (गोधुम) च मेदिनिः तद्भेदादि भावप्र०उक्तं यथा "गोधूमः सुमनोऽपि स्यात् त्रिविधः स च कीर्त्तितः। महागोधूम इत्याख्यः पश्चाद्देशात् समागतः। मधूली तु ततः किञ्चिदल्पा सा मध्यदेशजा। निःशूको दीर्घगोधूमः क्वचिन्नन्दीमुखाभिधः। गोधूमो मधुरः शीतो वातपित्तहरो गुरुः। कफशुक्रप्रदो बल्यः स्निग्धः सन्धानकृत् सरः। जीवनो बृंहणो वर्ण्यो व्रण्यो रुच्यः स्थिरत्वकृत्। कफप्रदः नवीनो न च पुराणः पुराणयवगोधूमक्षौद्रजाङ्गलशूल्यभुगिति" वाग्भटेन पथ्ये उक्तोत्वात् । मधूली शीतला स्निग्धा पित्तघ्नी मधुरा लघुः। शुक्रला बृंहणी पथ्या तद्वन्नन्दीमुखी स्मृता" तस्य कृताद्यशब्दे २१८१पृ० पाकविशेषो दृश्यः।

गोधूमक पुंस्त्री गोधूम इव कं शिरोऽस्य। राजिमत् सर्पभेदे अहिशब्दे ५८१ पृ० सुश्रुतवाक्यं दृश्यम् ।

गोधूमचूर्ण ६त०। (मयदा) इति ख्याते पदार्थे "शुष्कगोधूमचूर्णेन किञ्चित् पुष्टां तु रोटिकाम्" भावप्र०। तत्रान्नशब्दे दृश्यम् ।

गोधूमसम्भव न० सम्भवत्यस्मात् सम्+भू–अपादाने अप् गोधूमः सम्भवोऽस्य । सौवीरे काञ्जिकभेदे राजनि०।

गोधूमसार पु०६त०। (गोहमेरपालो) इति ख्याते गोधूमस्य सारांशे तत्करणप्रकारः पाकराजेश्वरे "निस्तुषान् गोधूमानुदूखले कण्डयित्वा सायङ्काले मृत्तिकादिपात्रे जले मग्नं कृत्वा परदिने प्रभातसमये उपरिस्थं जलं क्रमेण दूरीकृत्याऽधःस्थं सारमातपे शुष्कं कृत्वा पात्रान्तरे स्थापयेदिति" । [गोजोभिकायां राजनि०।

गोधूमी स्त्री गां धूमयति धूम+णिच्–अण् गौरा० ङीष् ।

गोधूलि स्त्री गवां खुरोत्थितो धूलिरत्र काले। गवां प्रचारदेशात् गृहागमनकाले गोखुरोद्धूतधूलियुक्ते समयभेदे सन्ध्याकाले यथा "सन्ध्यातपारुणितपश्चिमदिग्विभागे व्योम्नि स्फुरद्विरलतारकरश्मिवेशे। यद्गवां खुरपुटोद्धुगलितैरजोभिर्धूलिरेव कथितो मधुलेन योगः" पी० धा० धृतवाक्योक्तः ज्योतिषशब्दे १२७५।७६पृ० अस्य विहितत्वं यथा "तिथ्यादिषु निषिद्धेषु चन्द्रताराविलोमतः। जपां गोधूलियोगं वा स्वीकृत्य गमनं चरेत्। प्राच्यामूर्ध्वं प्रतीच्यां गोधूलिं वर्जयेत् बुधः। दक्षिणे चाभिजिन्नैऋते च निशा तथा"। ज्यो० त० पराहः गोरजस्य शब्दोऽस्यत्र ज्योतिषशब्दे २५७५।७६पृ० उदा०

गोधेनु स्त्री गोर्धेनुः जात्या समासे परनिपातः। दुग्धवत्यां सवत्सायां गवि

गोधेर त्रि० गुध–एरच्। गोधूरि कष्टादित्रोषः

गोध्र पु० गां भूमिं धरति धृ–मूलवि० क। महीधरे पर्वते

गोनन्दी स्त्री गवि जले नन्दति नन्द–अच् गौरा०ङीष् । १सारसपक्षिणि हारा० स्त्रीन्दस २गणभेदे पु० "प्रियकश्चैव नन्दश्च गोनन्दश्च प्रतापवान्" भा०शल्य०४६अ०

गोनर्द पु० गवि जले नर्दति नर्द–अच्। १सारसपक्षे मेदि० गवा जलेन नर्दति । २कैवर्तीमुस्तके न० मेदि०। गवा वाचा नर्दते अच्। ३देशभेदे पु० स च कूर्मविभागे वृ०स० १४ अ०दक्षिणस्यामुक्तः "अथ दक्षिणेन लङ्का" इत्युपक्रमे "दशपुरगोनर्दकेरलाः"। सोऽभिजनोऽस्य अण्। गौनर्द तद्देशवासिनि बहुषु अणो लुक्। तद्देशवासिषु ब० व०। गोनर्दभीष्मपुत्रान् वैदेहानयः स्पृशति" वृ०स० ८अ०।

"तद्राजेऽपि अण्। गौनर्द तद्राजे "काश्मीरराजो गोनर्दादिराधिपतिर्नृपः" काश्मीर राजो गोनर्दः कल्याधिपतिस्तथा" हरि०८१अ० बहुषु तस्य लुक्। गवि इवे नर्दते नर्द–अच्। ४महादेवे पु० "गोनर्दो गोप्रभायश्च गोवृषेश्वरवाहनः" भा०शा०२८६अ०। दक्षकृत शिवस्तुतौ। गोनर्दे देशे भवः "एङ् प्राचां देशे" पा० वृद्धसंज्ञत्वात् छः। गोनर्दीय तद्देशभवे त्रि०प्राचोऽन्यमते अण्। गौनर्द तत्रार्थे त्रि० ।

गोनर्दीय पु० गोनर्दे देशे भवः एङादित्वेन वृद्धसंज्ञत्वात् छ। पतञ्जलिमुनौ हेमच०। तस्य गोनर्ददेशोद्भवकथा वृहत् कथायां दृष्टा सरस्वोपोद्घातेऽपाभि दिङ्मात्रमुक्ता ।

गोन(ना)स पुं०स्त्री०गोरिव नासा यस्य वा नसादेशः। महाहिसर्पभेदे (गोखुराचाप) अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। दीर्घमध्य इति हेमचन्द्रः। अहिशब्दे ५१८पृ०सुश्रुतवाक्यं दृश्यम्। गोनसस्तदाकारोऽस्त्यस्या अच् गौरा० ङीष्। २ओषधिभेदे स्त्री। सुश्रुते गण्डूपादि तत्र १५६१ पृ० उक्तम्। दीर्घमध्यञ्च ३वैक्रान्तमणौ हेमच०। [मिनि च ।

गोनाथ पु० ६त०। १वृषे राजनि०। २भूमिनाथे ३गोस्वा-

गोनाय पुं० गां नयति नी–अण्। १गोपे शब्दार्थचि०। "तद्यथा गोनायोऽश्वनायः पुरुषनायः" इति छा०उप०। "गोनायः गोपालकः" भा०।

गोनिष्यन्द पु० गोभिर्निस्यन्दते निस्यन्द—घञ् ५त०। गोमूत्रे राजनि०। तस्य गोतोनिष्यन्दमानत्वात्तथात्वम्।

गोप पु०स्त्री गां भूमिं वा पाति रक्षति पा—क। (गोयाला) १जातिभेदे स्त्रियां ङीष्। "आभीरांश्चाकुलिकांश्च गोपान्" मनुः। "क्षत्रियकन्यायां शूद्रात् गोपजातेश्च सम्भवः" पराशरः "वसुदेवो गोपनापितौ" इत्युक्तेः तस्य शूद्रत्वम् २ग्रामाधिकृते ३भूरक्षके, च पु०। ४गोष्ठाध्यक्षे च मेदि०। गोरक्षकमात्रे च। "गोपः क्षीरभृतो यस्तु स दुह्याद्दशतो वराम्। गोस्वाम्यनुमते भृत्यः सा स्यात्पालेऽभृते भृतिः" मनुः। "नन्दगोपकुले जाता यशोदा गर्भसम्भवा" देवी भा०। "गोपवधूटी दुकूलचौराय" भाषा० "तद्वनं तापसाकीर्णं गोपाश्च वनचारिणः" भा० व० १२ अ०।
गोपयति गुप—अच्। ६रक्षके। "सर्वे देवाभुवनस्यास्य गोपाः" भा०आनु० १० अ०। कर्मणि चिकर्म्म उपपदे गुप—अण्। भूगोपादि तत्तद्वस्तु पालके। "दिव्यास्त्रविज्ञाततेजाः कर्णो वैकर्त्तनो वृषः। सेनागोपश्च कथम्" भा० कर्ण० ८ अ०। "पृष्ठगोपे वृकोदरे" भा० आ० २०१अ०। स्त्रियां अजन्तत्वात् टाप्। गन्धर्वो० गौरा०ङीष् पा०। "शासि गोप्योजगुर्यशः" रघुः। ७ उपकारके त्रि० शब्दर०। गां जलं पिबति पा-क। ८ बोले शब्दार्थचि०।

गोपक त्रि०गोप वा स्वार्थे क गुप—ण्वुल्। १गोपे २बहुग्रामाध्यक्षे। ३रक्षके टाप् स्त्रियां ङीष्। ततः शिवा० अपत्ये अण्। गौपक गोपिकापत्ये पु०स्त्री।

गोपकन्या स्त्री गोपस्य कन्येव प्रियतया। १शारिवौषधौ राजनि०। ६त०। गोपजातिकन्यायां च "वल्लवीर्गोपकन्याश्च रात्रौ संकाल्य कालवित्" नाम दामोदरेत्येवं गोपकन्यास्तदाऽब्रुवन्" हरिव०७७ अ०

गोपकर्कटिका स्त्री गोपप्रिया कर्कटिका शाक० त०। (राखालशसा) ख्याते द्रव्ये राजनि०।

गोपघोण्टा स्त्री० गोपप्रिया घोण्टा शा० त०। "वदरीसदृशाकारो वृक्षः सूक्ष्मफलो भवेत्। घटव्यामेव वा घोण्टा गोपघोण्टेति कीर्त्तिता" शब्दर० उक्ते १वृक्षे। २हस्तिकोषी, रत्नमा०।३विकङ्कतवृक्षे (वैंची) राजनि०।

गोपति पु० ६त०। गवां पशूनां पत्यौ १शिवे, २वृषे, (षांड) "रक्षसां वधमापन्नं सिंहानामिव गोपतिम्" रामा०। भूमिपतौ ३नृपे ४श्रीकृष्णे, किरणपतौ ५सूर्ये, ६स्वर्गपतौ शक्रे, मेदिनिः। ७ऋषभनामौषधौ राजनि०। "गोपाधिर्गोपतिर्गोप्ता गोचर्म्मवसनो हरः" भा०आनु० १७अ०शिवसहस्रनामोक्तौ। "उत्तरो गोपतिर्गोप्ता" विष्णुस० "गवां पालनात् गोपवेशधारणात् गोभिर्हीनत्वात् पालनाद्वा गोपतिः" भा०"सिंहेन निहतं गोष्ठे गौः यथवृषभ गोपतिम्" कि०४।२२। गोस्वामिनि च हारा०। "शुचा पथिन् गोपतौ स्यात् बह्वीः" मनु०८।११ "गोपतौ गवां गव्यावधिन् यजमाने" वेददी०। सूर्यस्य किरणपतित्वात् तथात्वम् "मार्त्तण्डो गोपतिः श्रीमान् कृतज्ञश्च प्रतापवान्" आदित्यहृदयम् "तपसाराध्य वरदं देवं गोपतिमीश्वरम्" भा० आ० १७१ अ० सूर्यकन्यातपतीविवाहोक्तौ" ८असुरभेदे "गोपतिस्तालकेतुश्च निहतौ शार्ङ्गधन्वना" हरिव० १६१ अ०।
तस्य भावः त्व—गोपतित्व पत्यन्तत्वात् यक्। गौपत्य गोपतिभावे न० "येनांशेन हृता गावः कश्यपेन महात्मना। स तेनांशेन जगतीं गत्वा गोपत्वमेष्यति" हरिव० ५६ अ०।

गोपथ पु० अथर्ववेदीयब्राह्मणभेदे।

गोप(ष्प)पद न० गोः पदं पदस्थानयोग्यस्थानम्। "गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु" पा० उक्तार्थे सुट्त्वे। गवामसेविते वनादौ। १गोसेविते गोगतिगोचरे स्थाने २गोपदजातप्रमाणे क्षेत्रे न० तद्भिन्नार्थे न सुट्। ४गोचरणे।

गोपदल पु० गोपदं गोचरणन्यासयोग्यं स्थानं तदाकारं वा लाति ला—क। गुवाकवृक्षे तस्य गोचरणन्यासयोग्यस्थानस्थत्वात् तदाकार मूलकाण्डत्वाद्वा तथात्वम्।

गोपन न० गुप—गोपने रक्षणे भावे ल्युट्। १अपह्नवे ज्ञातस्य कर्म्मणोऽप्रकाशने २रक्षणे च "सैन्येन महता गुप्तं भरद्वाजस्य गोपने" भा० भी० ५२अ०। "शान्त्या महाधारणे गोपने च" भा० आनु० २६ अ०। चु०गुप—दीप्तौ भावे ल्युट्। ३दीप्तौ। गुप—ईर्ष्याकुत्सनयोः भावे ल्युट्। ४ईर्ष्यायाम् ५आकुलत्वे च। चु०गुप दीप्तौ भावे युच् गोपना ६दीप्तौ स्त्री।

गोपनीय त्रि० गुप—गोपने रक्षणे वा कर्मणि अनीयर्। १अप्रकाश्ये २रक्षणीये च। "गोपनीयमिदं दुःखमिति मे निश्चितो मतिः" भा० शान्ति० १८६ अ०। "गोपनीयं प्रयत्नेन न वाच्यं यस्य कस्यचित्" तन्त्रसा०

गोपव(व)धू स्त्री ६त० गोपस्य वधूरिव प्रियत्वात्।

१भारिवोषधौ भाव०प्र० २गोपजातिस्त्रियां "गोपवधूटी दुकूलचौराय" भाषा०। "प्रतिमगमन् त्रिय यस्य गोपवध्वः" भाग०१।८।१८। अत्र मुकुटः वधूशब्दस्य वध्वादित्वमाह च बध्नात्यविद्ययेति बन्धधातोरूप्रत्ययेन निष्पन्नत्वादिति। वस्तुतः अप्रत्ययस्याकित्त्वात्लोपाभावप्रसङ्गः। किन्तु "कड्डोधय" उणा० अप्रत्यये धकारान्तादेशेन निष्पत्तेन अन्तःस्थशादित्वमेव न्यायः।

गोपभद्र न० गोपे भद्रमिव। १शालूके शब्दर० गोपे भद्रा। २काश्मीरीवृक्षे स्त्री राजनि०। संज्ञायां कन्। २गम्भारीवृक्षे रक्तभावा शालूकादीनां गोपप्रियत्वात् तथात्वम्।

गोपरस पु० गां जलं पिबति पा—क गोपः रसोऽस्य। गोले शब्दरत्ना०।

गोपराष्ट्र पु० ब०व०गोपप्रधानाः राष्ट्राः शा०त०। भारतवर्षस्थे आभीरप्रधाने जनपदभेदे। "अत ऊर्द्ध्वं जनपदान्निबोध गदतो मम" इत्युपक्रमे "अश्मकाः पांशुराष्ट्राश्च गोपराष्ट्राः करीतयः" भा० भी० ९अ०।

गोपरिचर्य्या स्त्री ६त०। गोसेवायां तत् प्रकारो हेमा०दा० खण्डवाक्यादौ ब्रह्मपुराणे

"वन्दनीयाश्च पूज्याश्च गावः सेव्यास्तु नित्यशः। तथा। "गवाङ्गोष्ठे स्थितानान्तु यः करोति प्रदक्षिणम्। प्रदक्षिणीकृतं तेन जगत् सदसदात्मकम्।" विष्णुः "गावः पवित्रा माङ्गल्या गवि लोकाः प्रतिष्ठिताः। गावो वितन्वते यज्ञान् गावः सर्वाघसूदनाः। गोमूत्रं गोमयं सर्पिः क्षीरं दधि च रोचना। षडङ्गमेतत्परमं माङ्गल्यं सर्वदा गवाम्। शृङ्गोदकं गवां पुण्यं सर्वाघविनिसूदनम्। गवां कण्डूयनञ्चैव सर्वकल्मषनाशनम्। गवां ग्रासप्रदानेन स्वर्गलोके महीयते।" पद्मपुराणे "यदा गावः प्रचर्य्यास्तु मन्त्रेणानेन पार्थिव!। नमो गोभ्यः श्रीमतीभ्यः सौरभेयीभ्य एव च। नमो ब्रह्मसुताभ्यश्च भूयो भूयो नमो नमः। मन्त्रस्य स्मरणादेव गोदानफलमाप्नुयात्"। आदित्यपुराणे "लवणं च यथाशक्त्या गवां ये वै ददन्तु तु। तेषां पुण्यकृतां लोका, गवां लोकं व्रजन्ति ते। गोऽर्घ्यं भक्त्या विशिष्टमाह्य दद्याद्गोभ्यो नित्यं गोव्रती सत्यवादी। शान्तो वृद्धो गोसहस्रस्य पुण्यं संवत्सरेणाप्नुयात्सर्वशीलः"। देवीपुराणे "गोपालको गवां गोष्ठे यस्तु धूमं न कारयेत्। मक्षिकादंशमशकैर्मक्षिकाभिः स भक्ष्यते। वत्सस्वकाले गां यस्तु दुग्ध्वा पिबते नरः। नाहि-

ताऽग्नाविरं तिष्ठेत् क्षुधार्त्तो वै नराधमः"। महाभारते "गोकुलस्य तृषार्त्तस्य जलान्ते वसुधाधिप!। उत्पाद्यति यो विघ्नं तमाहुर्ब्रह्मघातकम्। कृत्वा गवार्थे शरणं शीत-वात-सहं महत्। आसप्तमन्तारयति कुलं भरतसत्तम!"। ब्रह्मपुराणे "स्वदेशे गौर्गृहे जाता परिपाल्या सदा स्वयम्। दुःशीलोऽपि द्विजः पूज्यो न तु शूद्रः सुसंयतः। अनाथानां गवां यत्नात्कार्यस्तु शिशिरे मठः। पुण्यार्थं यत्र दीयन्ते तृण-तोये-स्थनानि च"। हारीतः "द्वौ मासौ पाययेद्वत्सं तृतीये द्विस्तनं दुहेत्। चतुर्थे त्रिस्तनञ्चैव यथान्यायं यथा बलम्"। ब्रह्मपुराणे "आषाढ्यामाश्वयुज्यां च पौष्यां माघ्यां च सर्वदा। न दुह्यीयाद्गवां क्षीरं सर्वं वत्साय निःक्षिपेत्। न पदाभ्यां स्पृशेच्चैव न गां भारेण पीडयेत्। युगादिषु युगान्तेषु षडशीतिमुखेषु च। दक्षिणोत्तरगे सूर्ये तथा विषुवतोर्द्वयोः। संक्रान्तिषु च सर्वासु ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः। पञ्चदश्यां चतुर्दश्यां द्वादश्यामष्टमीषु च। उपचारो गवां कार्यो मासि मासि यथाक्रमम्। लवणस्य तु चत्वारि पलान्यष्टौ घृतस्य च। परकीयस्य दुग्धस्य तथा देयानि षोडश। द्वात्रिंशत् शीतलस्यापि जलस्य च पलानि च। आदौ विचार्य पयसः परिमाणं ततं दधि। आकस्मिकन्तु दातव्यं पुण्यार्थन्तु गवाह्निकम्। प्रभाते लवणं यत्र दीयते च ततो जलम्। ततश्चापि भोक्तव्यं गोरसं मांसवर्जितम्। निशि दीपः सतन्दीयो दिवा पौराणिकी कथा। एवं कृते मही पूर्णा रत्नैर्दत्ता भवेत् फलम्। गोप्रदानात्तु यत्पुण्यं गवां संरक्षणाद्भवेत्। मनुष्यैस्तृणतोयाद्यैर्गावः पाल्याः प्रयत्नतः। देयाः पूज्याश्च पोष्याश्च प्रतिपाल्याश्च सर्वदा"। तथा "तृणोदकाढ्येषु वनेषु मत्ताः क्रीडन्तु गावः सवृषाः सवत्साः। क्षीरं प्रयच्छन्तु सुखं स्वपन्तु शीतातपव्याधिभयैर्विमुक्ताः। इमं मन्त्रं स पुण्यात्मा जपेन्नित्यं समाहितः। गच्छन् तिष्ठन् स्वपन् जिघ्रन् भुञ्जन् क्रीडन् समुत्सृजन्। महाभयेषु सर्वेषु समेषु विषमेषु च। प्रयाणकाले च तथा श्रोतव्यमभयप्रदम्"। तथा "ग्रासग्रासादिकं देयं निशि दीपः शुभास्वरः। इतिहासपुराणानां व्याख्यानं सोपवीणकम्। कर्त्तव्यं श्रद्धया भक्त्या परिचर्या यथाक्रमम्। ताडनाक्रोशखेदाश्च स्वप्नेऽपि न कदाचन। तासां मूत्रपुरीषे तु नोद्वेगः

क्रियते क्वचित् । शोधनीयश्च गोवाटः शुष्कचारादिभिः सदा । ग्रीष्मे प्रवातकं वेश्म शीते तत्र विकर्दमम् । वर्षासु चाथ शिशिरे सुखोष्णं वातवर्जितम् । उच्छिष्टं मूत्रविट्श्लेष्मकं अशौचं तत्र च । रजस्वला न प्रवेश्या नान्त्यजातिर्न पुंश्चली । न कण्डूयेत्तत्तरीं न क्रीडेद्गोष्ठसन्निधौ । न गन्तव्यं गवां मध्ये सोपानत्कः सपादुकैः । हस्त्यश्वरथयानैश्च सवितानैः कदाचन । दण्डिचोत्तरगैः प्रह्वैर्गन्तव्यञ्च पदातिभिः । गावः कृशातुराः पाल्याः श्रद्धया पितृमातृवत् । गिरिप्रपातसिंहर्क्षशीतातपभयातुराः । महाकोलाहले घोरे दुर्दिने देशविप्लवे । गवां तृणानि देयानि शीतलं च तथा जलम्" । विष्णुधर्मोत्तरे "पुष्कर उवाच गवां हि पालनं राज्ञा कर्त्तव्यं भृगुनन्दन ! । गावः पवित्रा माङ्गल्या गोषु लोकाः प्रतिष्ठिताः । गावो वितन्वते यज्ञं गावो विश्वस्य मातरः । शकृन्मूत्रं परं तासामलक्ष्मीनाशनं परम् । तद्धि मेध्यं प्रयत्नेन तत्र लक्ष्मीः प्रतिष्ठिता । उद्वेगश्च न गन्तव्यः शकृन्मूत्रे विजानता । गवां मूत्रपुरीषे तु जीवनाद्यं न संत्यजेत् । गोरजः परमं पुण्यमलक्ष्मीविघ्ननाशनम् । गवां कण्डूयनञ्चैव सर्वकल्मषनाशनम् । गवां शृङ्गोदकं राम ! जाह्नवीजलसन्निभम् । गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् । पवित्रं परमं ज्ञेयं स्नाने पाने च भार्गव ! । रक्षोघ्नमेतन्माङ्गल्यं कलिदुःस्वप्ननाशनम् । रोचना च तथा धन्या रक्षोगदगरापहा । यस्तु कल्यं समुत्थाय घृतमाज्यं निरीक्षते । तस्याऽलक्ष्मीः क्षयं याति वर्द्धते न च किल्बिषम् । गवां ग्रासप्रदानेन पुण्यं सुमहदश्नुते । यावतीः शक्नुयाद्गास्तु सम्यग्धारयितुं गृहे । धारयेत्तावतीर्नित्यं क्षुधार्त्ता न धारयेत् । दुःखिता धेनवो यत्र वसन्ति द्विजमन्दिरे । नरकं समवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा । दत्त्वा परगवे ग्रासं पुण्यं सुमहदश्नुते । शिशिरं सकलं कालं ग्रासं परगवे तथा । दत्त्वा स्वर्गमवाप्नोति संवत्सरशतानि षट् । अग्रभक्तं नरो दत्त्वा नित्यमेव तथा गवाम् । समाष्टेन वसते नाकलोकं समाश्रुतम् । सायं प्रातर्मनुष्याणामशनं वेदनिर्मितम् । तथैकमशनं दत्त्वा गवां नित्यमतन्द्रितः । द्वितीयं यः समश्नाति तेन संवत्सरान्नरः । गवां लोकमवाप्नोति यावन्मन्वन्तरं द्विज ! । शीतत्राणं गवां कृत्वा गृहे पुण्यमवाप्नुयात् । गवां प्रपायै पानीयं कृत्वा पुण्यमवाप्नुयात् । वारुणं लोकमाप्नोति क्रीडत्यप्सरसां गणैः । गवां मानमकुर्वाणं यस्तु विघ्नं समाचरेत् । ब्रह्महत्या कृता तेन घोरा भवति भार्गव ! । परां तृप्तिं समाप्नोति यत्र तत्राभिजायते । गवां प्रचारभूमिन्तु वाहयित्वा हलादिना । नरकं महदाप्नोति यावदिन्द्राश्चतुर्दश । सिंहव्याघ्रभयत्रस्तां पङ्कमग्नां जले गताम् । गामुद्धृत्य नरः स्वर्गे कल्पमेकमुपाश्नुते । गवां लवणदानेन रूपवानभिजायते । सौभाग्यं महदाप्नोति लावण्यञ्च द्विजोत्तम ! । औषधञ्च तथा दत्त्वा विरोगस्त्वभिजायते । औषधं लवणं तोयमाहारञ्च प्रयच्छति । तासाञ्चैवकशानाहरन्तीनां निशो वने । व्याघ्रस्तु हतो कन्यान पालकस्य किल्बिषी । गोवधेन नरो याति नरकानेकविंशतिम् । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन कार्यं तासान्तु पालनम् । विक्रयाच्च गवां राम ! नरकं प्रतिपद्यते । तासान्तु कीर्त्तनादेव नरः पापात् प्रमुच्यते । तासां संस्पर्शनं धन्यं सर्वकल्मषनाशनम् । दानेन च तथा तासां दुःस्वप्नमपि सन्तरेत् । उदक्याकृतिकादोषो नैव तत्र गृहे भवेत् । भूमिदोषश्च तत्रान्योऽपि यत्रैका वसते च गौः । गवां निःश्वासवातेन परा शान्तिर्गृहे भवेत् । नीराजनं तत्परमं सर्वस्थानेषु कीर्त्यते । गवां संसर्गनाद्राम ! कल्मषं क्षीयते नृणाम् । गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् । एकरात्रोपवासश्च श्वपाकमपि शोधयेत् । पृथक् च प्रत्यहाभ्यस्तमिति सान्तपनं स्मृतम् । सर्वकामप्रदं राम ! सर्वाशुभविनाशनम् । कृच्छ्रातिकृच्छ्रं पयसा दिवसानेकविंशतिम् । निर्मलास्तेन चीर्णेन भवन्ति पुरुषोत्तमाः । त्र्यहमुष्णं पिबेन्मूत्रं त्र्यहमुष्णं घृतं पिबेत् । त्र्यहमुष्णं पयः पीत्वा वायुभक्षः परं त्र्यहम् । तप्तकृच्छ्रमिदं प्रोक्तं सर्वाशुभविनाशनम् । शीतकृच्छ्रं तथैवेह ब्रह्मख्यातैः प्रकीर्त्तितः । सर्वाशुभविनाशाय निर्मितो ब्रह्मणा स्वयम् । गोमूत्रेणाचरेत् स्नानं वृत्तिं कुर्य्याच्च गोरसैः । व्रजितासु व्रजेत् गच्छेदुपविष्टासु च स्थितः । अभुक्तवत्सु नाश्नीयादपीतासु च नो पिबेत् । ताश्चैवात्मना कार्यं यथाशक्ति समाचरेत् । त्राणमपि सन्त्यज्य गोव्रतं तत् प्रकीर्त्तितम् । सर्वपापप्रशमनं मासेनैकेन भार्गव ! । व्रतमानेन पूर्वेण गोलोकं सम्प्रव्रजेत् । अभीष्टमथवा राम ! यावदिन्द्राश्चतुर्दश । यथा

चाहारनिर्ह्रानमन्वम् प्रतिदिनं जपात् । चाप्नोति तत्-चाप्नोति यत्किञ्चिन्मनसेच्छति । गोमतीञ्च तथा विद्यां सायं प्रातस्तथा जपेत् । गोलोकमाप्नोति नरो नात्र कार्या विचारणा । उपर्युपरि सर्वेषां गवां लोकः प्रकीर्त्तितः । निवसन्ति सदा यत्र गावस्ताकामगा दिवि । विमानेषु विचित्रेषु हतेष्वप्सरसाङ्गणैः । किङ्किणीजालचित्रेषु वीणासु रचनादिषु । सदा कामफला नद्यः क्षीरपायसकर्दमाः । शीतलामलपानीयाः सुवर्णसिकतास्तथा । पुष्करिण्यः शुभास्तत्र वैदूर्यकमलोत्पलाः । मानसी च तथा सिद्धिस्तत्र लोके भृगूत्तम ! । तन्तु लोकं नरा यान्ति गवां भक्त्या न संशयः । गोमतीं कीर्त्तयिष्यामि सर्वपापप्रणाशिनीम् । तान्तु मे वदतो विप्र ! शृणुष्व सुसमाहितः । गावः सुरभयो नित्यं गावो गुग्गुलगन्धिकाः । गावः प्रतिष्ठा भूतानां गावः स्वस्त्ययनं परम् । अन्नमेव परं गावो देवानां हविरुत्तमम् । पावनं सर्वदेवानां रक्षन्ति च वहन्ति च । हविषा मन्त्रपूतेन तर्पयन्त्यमरान् दिवि । ऋषीणामग्निहोत्रेषु गावो होमनियोजिताः । सर्वेषामेव भूतानां गावः शरणमुत्तमम् । गावः पवित्रं परमं गावो मङ्गलमुत्तमम् । गावः स्वर्गस्य सोपानं गावो धन्याः सनातनाः । नमो गोभ्यः श्रीमतीभ्यः सौरभेयीभ्य एव च । नमो ब्रह्मसुताभ्यश्च पवित्राभ्यो नमो नमः । ब्राह्मणाश्चैव गावश्च कुलमेकं द्विधा कृतम् । एकत्र मन्त्रास्तिष्ठन्ति हविरेकत्र तिष्ठति । देवब्राह्मणगोसाधुसाध्वीभिः सकलं जगत् । धार्य्यते वै सदा तस्मात् सर्वे पूज्यतमा मताः । यत्र तीर्थे सदा गावः पिबन्ति तृषिता जलम् । उत्तरन्त्यथ वा येन, स्थिता तत्र सरस्वती । गवां हि तीर्थे वसतीह गङ्गा पुष्टिस्तथासां रजसि प्रवृद्धा । लक्ष्मीः करीषे प्रणतौ च धर्मस्तासां प्रणामं सततञ्च कुर्य्यात्" । भविष्यत्पुराणे "ब्रह्मोवाच गामालभ्य नमस्कृत्य कुर्य्याच्चैव प्रदक्षिणम् । प्रदक्षिणी कृता तेन सप्तद्वीपा वसुन्धरा । गवां हुङ्कारशब्देन दृष्टिपातेन सत्तम ! । पापं प्रणश्यते यस्मात्तस्मात्ताः शृणु ताः । कृतस्तस्य भवेत्पापं स्पृष्टं यस्य विभूषितम् । सततं पावनतृणाभिरङ्गुलीभिरलङ्कृतम् । यावन्तीर्षीणि मेदिन्यामासन्तरं सरांसि च । गवां शृङ्गोदकस्नानकलां नार्हन्ति षोडशीम् । गवामस्थि न लङ्घेत मतो मन्त्रं न वर्जयेत् । गावदाप्नोति तत्फलं तावत् पुण्येन युज्यते । गवां कण्डूयनं भक्त्या गोप्रदानफलप्रदम् । शस्यं गोग्रासदानस्य भयरोगादिपालनम् । तृणोदकादिसंयुक्तं यः प्रदद्याद्गवाह्निकम् । कपिलागतदानस्य फलं विद्यान्न संशयः । पञ्चभूते ! शिवे ! पुण्ये ! पवित्रे ! सर्वसम्भवे ! । प्रतीच्छेदं मया दत्तं सौरभेयि ! नमोऽस्तु ते । बहुना च किमुक्तेन गावः पाल्याः प्रयत्नतः । गावो देवास्तथा रक्ष्याः पूज्या धार्य्याश्च धर्मतः । गां वै ये ताडयन्तीह सर्वलोकस्य मातरम् । ते यान्ति रौरवं नाम नरकं नात्र संशयः । ताडयेद्यस्तु वै मोहात् यो वा क्षविक्षराधमः । स गच्छेन्नरकं घोरं यावदिन्द्राश्चतुर्दश ! । यावत्तीति कृतावनिः । घातयन्तीं कृत्तजाया यः सौरभेयीं विमोचयेत् । मम मातरिति ब्रूयात् स याति परमं पदम्" । वराहपुराणे "ब्रह्मोवाच गावः पवित्रं मङ्गल्या देवानामपि देवता । यस्ताः शुश्रूषते भक्त्या स पापेभ्यः प्रमुच्यते । यावज्जीवं कृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति । शङ्खेनोद्धृतं तोयं मूर्ध्नि गृह्णाति यो नरः । सरसश्च स पापेभ्यः प्रमुच्यते । प्रसवे यो गवां स्नायात् रोहिण्यां मानवो भुवि । सर्वपापकृतान् दोषान् दहत्याशु न संशयः । येनोत्तमाङ्गनिष्क्रान्तां धारां क्षीरस्य यो नरः । शिरसा प्रतिगृह्णीयात् स पापेभ्यः प्रमुच्यते" । आह्निकं तत्त्वे २२०१।२ पृ० दर्शिते हेमाद्रि-पराशरवाक्ये द्रष्टव्यम् ।

गोपवन न० गोपप्रधानं वनं शाक०त० । गोपभूयिष्ठे वने तत्र भवः विदा० अञ् । गौपवन तत्र भवे त्रि० "तक्षक्षेमक्षायेयमवालेयमकाद्रवेयमगौर्भ्येयमवामरथ्यमगौपवनम्" कात्या० १०।२।२१ योऽभिजनोऽस्य विदा० अञ् । गौपवन पित्रादिक्रमेण तत्र वासिजने तस्य गोत्रापत्यम् अनृष्यानन्तर्ये" विदा० अञ् । तद्गोत्रापत्ये बहुषु तस्य लुक् । गोपवनाः गोपवनस्यपुरुषापत्येषु ।

गोपवनादि बहुत्वे गोत्रप्रत्ययस्य लुग्निमित्ते शब्दगणे स च गणः पा० ग० उक्तो यथा ।

गोपवन शिग्रु बिन्दु भाजन अश्वावतान श्यामाक श्यापर्ण विदाद्यन्तर्गणोऽयम् । गोपवन शिग्रु बिन्दु भोगक भाजन शमिक अश्वावतान श्यामाक श्यामक श्यावलि श्यापर्ण हरितादिश्च ।

हरित किन्दास वह्यस्क अर्कलूष वध्योग विष्णु वृद्ध प्रतिबोध रथीतर रथन्तर । गविष्ठिर निषाद शबर

खलति मठर मृडाकु कुपाकु लड्डु पुनर्भू पुत्र दुहितृ ननान्दृ परस्त्री परशु च"।

गोपवल्ली स्त्री गां पाति पा—क कर्म०। १मूर्वालतायां राजनि०। २शारिवालतायां (श्यामालता)। शब्दर०।

गोपस् त्रि० गुप—असुन् आर्द्धधातुकत्वाद्वाऽऽयाभावः। १गोप्तरि २रक्षितरि। "स जगार भुवनस्य गोपाः अर्थेयं माभिपश्यन्ति" छा०उ० 'गोपाः रक्षिता' भाष्यम्। अस्य गोपायशब्दोदाहरणतया कस्यचिदुक्तिः प्रामादिकी। गोपूर्वकक्विबन्तपाधातुसिद्धगोपाशब्दस्य गोपालनकर्त्तृत्वेन तत्र भुवनस्येतिकर्म्मयोगान्वयापत्तेः आयपक्षे गोपायस् गोप्तरि त्रि०।

गोपा स्त्री गां पाति पा—क टाप्। १श्यामालतायाम् शब्दरत्ना०। गां पाति पा—क्विप्। २गोरक्षके च। "गोपा विश्वपावत्" ऋक्०

गोपाध्यक्ष पु० ६त०। गोरक्षकपतौ "गोपाध्यक्षो भयत्रस्तो रथमास्थाय सत्वरः" भा० वि० ३५ अ०।

गोपानसी स्त्री० गवां किरणानां पानं शोषणं गोपानं तत् स्यति सो—क गौरा० ङीष्। कुड्येषु छादनार्थं बद्धे १वक्रकाष्ठे (मुदनी) २वल्वनाधारे पटलाधारे वंशपञ्जरे च अमरः। "गोपानसीषु क्षणमास्थितानाम्" माघः। ["गोपायकानां भुवनत्रयस्य" किरा०।

गोपायक त्रि० गोपयति, गुप—आय+ण्वुल्। रक्षके

गोपायन न० गुप—आय—भावे ल्युट्। १गोपने "गोपायनं प्रकुरुते जगतः सार्वलौकिकम्" हरिवं० ४ अ०। कर्त्तरि ल्यु। २रक्षके। "गोपानां बहुसाहस्रैर्बलैर्गोपायनैर्वृतः" भा० श्री० ७अ०।

गोपायित त्रि० गुप—आय—कर्म्मणि क्त। १रक्षिते अमरः। भावे क्त। २अतीतगोपने न०।

गोपाल पु० गां भूमिं पशुभेदं वा पालयति पालि—अण् उप०स०। १नृपे २गोरक्षके च। "क्षत्रियात् शूद्रकन्यायां समुत्पन्नस्तु यः सुतः। स गोपाल इति ज्ञेयो भोज्यो विप्रैर्न संशयः" पराशरोक्ते ३सङ्कीर्णजातिभेदे। "आर्द्धिकः कुलमित्रञ्च गोपालोदासनापितौ। एते शूद्रेषु भोज्यान्ना यश्चात्मानं निवेदयेत्" मनुना तस्य भोज्यान्नतोक्ता। नन्दनन्दने ४विष्णोरवतारभेदे तद्रूपञ्च पद्मपु०पाताल ख० "त्वामहं द्रष्टुमिच्छामि चक्षुर्भ्यां मधुसूदन!"। श्रीकृष्णं प्रति व्यासप्रार्थने भगवदुक्तिर्व्यासवाक्ये यथा "पश्याद्य दर्शयिष्यामि स्वरूपं वेदगोपितम्। ततोऽपश्यमहं भूप! बालं बालाम्बुदप्रभम्। गोपकन्यावृतं गोपं हसन्तं गोपबालकैः। कदम्बमूलमासीनं पीतवाससमद्भुतम्। वनं वृन्दावनं नाम नवपल्लवमण्डितम्। कोकिलभ्रमरारावमनोभवमनोहरम्। नदीमपश्यं कालिन्दीमिन्दीवरदलप्रभाम्। गोवर्द्धनं तथाऽपश्यं कृष्णरामकरोद्धृतम्। महेन्द्रदर्पनाशाय गोगोपालसुखावहम्। दृष्ट्वा विहृष्टो ह्यभवं सर्वभूषणभूषणम्। गोपालमबलासङ्गमुदितं वेणुनादिनम्,।

तस्य ध्यानमन्त्रयन्त्रादिकं तन्त्रसारे दृश्यम्।

गोपालक पुं० गां पालयति पालि—ण्वुल् ६त०। १गोरक्षके २भूमिरक्षके च ३शिवे त्रिका०। गोपाल+स्वार्थे क। उक्तार्थे ४नन्दनन्दने।

गोपालकक्षा स्त्री गोपालप्रधाना कक्षा। भारतवर्षस्य प्राच्ये देशभेदे "अत ऊर्द्ध्वं जनपदान्निबोध गदतो मम" इत्युपक्रमे "कक्षा गोपालकक्षाश्च जाङ्गलाः कुरुवर्णकाः"। भा० भी० ९अ०। तस्य राजनि अण्। गौपालकक्षः तद्बहुत्वे तस्य लुक्। गोपालकक्षास्तन्नृपेषु "ततो गोपालकक्षांश्च सोत्तरानपि कोशलान्। मल्लानामधिपञ्चैव पार्थिवांश्चाजयत् प्रभुः" (भीमः) भा० स० २९अ०। भीमप्राचीविजयोक्तौ।

गोपालकर्कटी स्त्री। गोपालस्य गोरक्षकस्य प्रिया कर्कटी। राजनि०। क्षुद्रकर्कट्याम् (राखालशशा)।

गोपालतापनीय न० गोपालस्तापनीय सेव्यो यत्र। उपनिषद्भेदे उपनिषच्छब्दे १२२१ पृ० दृश्यम्। गोपालतापनमप्यत्र न०।

गोपालधानी त्रि० गोपालोधीयतेऽत्र धा—आधारे ल्युट् ङीप् ६त०। गोष्ठे। तस्य पूलासेन समासे राजद० पूर्वनि० समाहारैकत्वं च गोपालधानीपूलासम्।

गोपालव पु० गोपालं तद्धर्म्मं वाति वा—क उप० स०। गोपतिधर्म्मयुक्ते आयुधजीविनि राजन्यभेदे। तस्य ब्राह्मणत्वे आयुधजीवित्वेऽपि स्वार्थे न ञ्यट्। "अब्राह्मणेति किं गोपालवाः" सि० कौ०।

गोपालि पु० गां वृषभं पालयति पालि—इन्। "शिवे "गोपालिर्गोपतिर्ग्रामः" भा० आनु० १७ अ० शिवसहस्रनामोक्तौ २प्रवरभेदे प्रवराध्यायः।

गोपालिका स्त्री गोपालकस्य पत्नी पालकान्तत्वात् न ङीष् टापि अत इत्वम्। १आभीरपत्न्याम् २शारिवौषधौ च शब्दार्थचि०। गवां रक्षणात्तत्पालकत्वात् ३कीटभेदे हेमच०।

गोपाली स्त्री गोपालशब्दादस्त्यर्थे अच् गौरा० ङीष्। १गोपालकर्कट्याम् राजनि०। गोपालस्य पत्नी ङीष्। २गोपपत्न्याम्। गां पालयति पालि-अण् ईप् उपप०। ३गोपालयित्र्यां ४कुमारानुचरे मातृभेदे च "खञ्जजाता च गोपाली बृहदम्बालिका तथा" भा०।श० ४७ अ०।

गोपाष्टमी स्त्री गोपप्रियाष्टमी। कार्त्तिकस्य शुक्लाष्टम्याम्। "शुक्लाष्टमी कार्त्तिके तु स्मृता गोपाष्टमी बुधैः। तद्दिने वासुदेवोऽभूत् गोपः पूर्वं स वत्सपः। तत्र कुर्य्यात् गवां पूजां गोग्रासं गोप्रदक्षिणम्। गवानुगमनं कार्य्यं सर्वान् कामानभीप्सता" कूर्मपु०।

गोपिका स्त्री गोपायति गुप-ण्वुल्। १गोपालयित्र्याम् गोप्येव स्वार्थे क ह्रस्वः। २गोपपत्न्याम्। [त्रिका०।

गोपित्त न० गोः पित्तमिव। गोरोचनाख्ये गन्धद्रव्यभेदे

गोपिन् स्त्री गोपायति गुप-णिनि। १रक्षितरि स्त्रियां ङीप् वा च २यत्नाभावतायाम् शब्दच०। अतिशयेन गोपी इष्ठन् टिलोपः। गोपिष्ठ गोप्तृतमे त्रि०। "कामचारस्य वा कामग्याय गोपिष्ठो गोपायादिति वा" शत० ब्रा० १।२।१।२ "गोपिष्ठः गोपायितृतमः" भाष्यम्।

गोपिल त्रि० गुप-इलच्। गोप्तरि तत्पुरुषर्य्यां पक्ष। गोपशेय गुपिलनिर्द्देशादौ त्रि०।

गोपी स्त्री गोपजातिः स्त्री जातौ ङीष्। १गोपजातिस्त्रियाम्। वृन्दावनस्थगोप्यश्च श्रुतिदेवमुनिकन्यारूपा यथा पद्मपु० पाता० "गोप्यस्तु श्रुतयो ज्ञेयाः ऋषिजा गोपकन्यकाः। देवकन्याश्च राजेन्द्र ! न मानुष्यः कथञ्चन"। तत्र श्रेष्ठा राधाचन्द्रावलीविशाखाललितादयः। मूलम् उज्ज्वलमण्यौ द्रष्टव्यम्। "इत्येवं दर्शयन्त्यस्तास्तेवं गोप्योविचेतसः" भाग० १०।३।१२। स्क० प्रभा० ख० तु चन्द्ररूपकृष्णस्य कलारूपता तासामुक्ता यथा। "ततो गोप्यो महादेवि ! आद्यायाः षोडश स्मृताः। तासां नामानि ते वक्ष्ये तानि चैकमनाः शृणु। लम्पिनी चन्द्रिका कान्ता क्रूरा शान्ता महोदया। भीषणी नन्दनी शोका सुपर्णा विमलाऽक्षया। शुभदा शोभना पुण्या हंसस्यैताः कलाः क्रमात्। हंसएव मनः कृष्णः परमात्मा जनार्द्दनः। तस्यैताः शक्तयो देवि ! षोडशैव प्रकीर्त्तिताः चन्द्ररूपी ततः कृष्णः कलारूपास्तु ताः स्मृताः संपूर्णमण्डला तासां मालिनी षोडशी कला। प्रतिपत्तिथि मारभ्य विहरत्यासु चन्द्रमाः। षोडशैव कला यास्तु गोपीरूपा वरानने ! एकैकशस्ताः संभिन्नाः सहस्रेण

पृथक् पृथक्"। गोपायति गुप-अच् गौरा० ङीष्। २रक्षिकायां स्त्रियाम् "गीतानि गोप्याः कलमं जगद्व्रजः" माघः। स्वार्थे क। गोपिका तत्रार्थे "महासमालोकयति स्म गोपिका" माघः।

गोपीगीता स्त्री भाग० १०स्क० उक्तायां गोपीभिः कृष्णस्तुतौ सा च "जयति तेऽधिकं जन्मना व्रजः" इत्याद्येकत्रिंशत्तमाध्यायस्था।

गोपीजनवल्लभ पु० गोप्येव जनस्तस्य वल्लभः। श्रीकृष्णे "गोपीजनवल्लभाय स्वाहा" तन्त्रसारे मन्त्रः। गोपीभर्त्रादयोऽप्यत्र "गोपीभर्त्तुर्विरहविधुरा काचिदिन्दीवराक्षी" पदाङ्कदूतम्।

गोपीत पु० स्त्री गौर्गोरोचनेव पीतः। खञ्जनभेदे। वृ० सं० ४५ अ० "पीतो गोपीत इति क्लेशकरः खञ्जनोऽदृष्टः" तस्य दर्शने क्लेशकारितोक्ता।

गोपीथ न० पा-भावे थक्-"गोपीथेत्यादि" पा०नि० गोः सोमस्य पीथः। सोमपाने। "प्रति त्वं चारुमध्वरं गोपीथाय प्रहूयसे" ऋ०१।१९।१। "गोपीथाय सोमपानाय" भा०। गावः पिबन्त्यस्मिन् आधारे थक्। २तीर्थे गोर्जलावतरणे सोपाने तीर्थस्य जलावतरणसोपानत्वात्तथात्वम्। "गोपीथं तीर्थमाख्यातम्" उणादि ह०। गुप-भावे थक् नि०। ३रक्षणे पु० "गोपीथाय जगत्सृष्टेः काले स्वस्याध्यु ताल्मकः" भाग० ४।२२।५०। "जगत्सृष्टेर्गोपीथाय रक्षणाय" श्रीधरः। "अजातशत्रुः पृतनां गोपीथाय मधुद्विषः" भाग० १।१०।२६। "गोपीथाय रक्षणाय" श्रीधरः। गोपीथाय हितं यत्। गोपीथ्य तत्र हिते त्रि० "अश्विना हत्था गोपीथ्याय हि दधाथ तत् पुरुहणो यशोजः" ऋ० १०।८५।११।

गोपुच्छ पु० गोः पुच्छ इव पुच्छो यस्य। १गोलाङ्गूलाख्ये वानरे हेमच० "सर्वधानरगोपुच्छा यमृक्षाद्या भजन्ति वै" (यं सुग्रीवम्) भा०व० २८१अ०। "गोपुच्छैर्हरिभिर्मर्कटैर्नकुलैर्नीभिमिश्रितम्" (काननम्) भाग० ३।२१।४२। "गोपुच्छशालाहकमर्कटाश्च" भाग० ८।२।१७। गोपुच्छाकारत्वात् २हारभेदे अमरः। ६त०। ३गोर्लाङ्गूले न०। "गोपुच्छस्ये वल्मीकगेऽथ वा दर्शनं भुजङ्गस्य" वृ० सं० ८५ अ०। ततः शर्करा० स्वार्थे अण्। गौपुच्छ तत्रार्थे त्रि०।

गोपुटा स्त्री गोरिव पुटमस्याः। स्थूलैलायाम् राजनि०।

गोपर्पटिक न० गोः पिपतृषस्य पुटिकं पुटयुक्तं मस्तकम्। पिवद्वषस्य मस्तके त्रिका०।

गोपुर न० पुर–अग्रगमने क गवां पुरम्, गवा जलेन पूर्यते पृ–बाहुले क वा। १पुरद्वारे २द्वारमात्रे अमरः। तत्र गवामग्रगमनात्तथात्वम्। ३कैवर्त्तीमुस्तके मेदि०। तस्य जलेन पूरणात्तथात्वम् "गुप्तवप्रचयप्रख्यैर्गोपुरैर्नन्दनोपमैः" भा०आ०२०६०श्लो०। "गोपुराट्टालकोपेतं चतुर्द्वारं दुरासदम्" भा०व० १७२अ०। "पुरगोपुरं प्रति ससैन्यसागरम्" माघः। "पीडा पुरस्यैव च गोपुरस्थे" (गुनि) वृ० स० ८६ अ०।

गोपुरक पु० पुर–क ६त० गोपुर+स्वार्थे क। १गवां पूरके त्रिका० २गोपुरशब्दार्थे च गां भूमिं पिपर्त्ति पृ–क संज्ञायां कन्। ३कुन्दुरुकवृक्षे राजनि०।

गोपुरीष न० ६त०। गोमये राजनि०।

गोपेन्द्र पु० गोप इन्द्र इव। १श्रीकृष्णे हेमच०। "गोपेन्द्रस्यानुजे ज्येष्ठे नन्दगोपकुलोद्भवे" भा० भी० २३अ०। ६त०। २गोपेश्वरे नन्दे च गोपेश्वरादयोऽप्यत्र।

गोपेश पु० ६त०। १नन्दघोषे "गोपेशं परितः परे" इत्य० २शाक्यमुनौ त्रिका०।

गोप्तव्य त्रि० गुप–कर्मणि तव्य वा आयाभावः। १अप्रकाश्ये २रक्षणीये च "पौरजानपदाश्चैव गोप्तव्यास्ते यथा सुखम्" भा० क० ६१ अ०। इट्पक्षे गोपितव्य आयपक्षे गोपायितव्य तत्रार्थे त्रि०।

गोप्तृ पु०गुप–तृच्। रक्षके। "तस्याः खन्याःसभार्थाय गोप्तृगुप्ततमेन्द्रियाः" रघुः। "तस्मात् सर्वभूतानां गोप्तारं भक्तमात्मजम्"। "मुच्यते ब्रह्महत्यायाः गोप्ता गोब्राह्मणस्य च" मनुः २संवरके च। ३विष्णौ पु०"रक्षरो गोपतिर्गोप्ता" विष्णुस० "सकलभूतपालनात् गोप्ता" भा०। "गोहितो गोपतिर्गोप्ता" विष्णुस०। "स्वात्मानं स्वमायया गोपायति संवृणोति गोप्ता" भा०। स्त्रियां ङीप्। "गुह्यातिगुह्यगोप्त्री त्वम्" देवीजपसमापनमन्त्रः। इट्पक्षे गोपितृ आयपक्षे गोपायितृ तत्रार्थे त्रि० स्त्रियां ङीप्।

गोप्य त्रि० गुप–कर्मणि यत्। १रक्षणीये २गोपनीये अप्रकाशनीये च। "आयुर्वित्तं गृहच्छिद्रं मन्त्रमैथुनभेषजम्। तपोदानापमानं च नव गोप्यानि यत्नतः" चाणक्य०। २दासीपुत्रे पु० मेदि०।

गोप्यादित्य पु० प्रभासतीर्थस्थे गोपीस्थापितरविमूर्त्तिभेदे तत्कथा स्का० प्रभा० ख० यथा "अतो गच्छेन्महादेवि! गोप्यादित्यमनुत्तमम्। भूतेशाद्वायवे भागे धनुर्भिस्त्रिशतान्तरे। बलातिबलदैत्यघ्नी ईशानाग्नेयसंस्थितम्। धनुषां द्वयके देवि! संस्थितं पापनाशनम्। तस्योत्पत्तिं प्रवक्ष्यामि महापापहरां शुभाम्" इत्युपक्रमे "अथ तत्र कृतान् ज्ञात्वा प्रासादान् यादवैः पृथक्। तेनो गोप्योऽपि ताः सर्वाः सहस्राणि च षोडश। कृष्णमाराध्य भावेन स्थापयाञ्चक्रिरे रविम् ऋषिभिर्नारदाद्यैस्तु तथा वेदविचक्षणैः तत् प्रतिष्ठापयामासुः प्रतिष्ठाविधिना रविम्। प्रतिष्ठिते ततः सूर्ये ददुर्दानानि भूरिशः। ततः चैल निवासिभ्यस्तीर्थे देवरतेषु वै। ततस्ता यादवः सर्वे सन्तुष्टा हृष्टमानसाः। चक्रुर्नाम रवेस्तत्र गोप्यादित्येति विश्रुतम्"।

गोप्याधि पु० कर्म०। आधिभेदे आधिशब्दे ७११ पृ० दृश्यम्। "गोप्याधिभोगे नो वृद्धिः" याज्ञ०।

गोप्रकाण्ड न० प्रशस्तो गौः (जातिः) "प्रशंसावचनैश्च" पा० नित्यस० परनि०। श्रेष्ठे गवि अमरः। नियतलिङ्गत्वात् क्लीवत्वमेव "प्रकाण्डमुद्धतल्लजौ" अमरोक्तेः। मल्लि० पुंस्त्वोक्तिश्चिन्त्या। यदपि तत्र गोषु मध्ये प्रकाण्ड इत्युक्तं तदपि प्रामादिकं "प्रशंसावचनैश्चे"ति सूत्रस्य कर्मधारयसमासमात्रविषयत्वात्।

गोप्रचार पु० प्रचरत्यस्मिन् प्र+चर–आधारे घञ् ६त०। १गोचारणस्थाने। "ग्रामेच्छया गोप्रचारो भूमिराजवशेन वा" याज्ञ० "गवादीनां चारणाय कियानपि भूभागोऽकृष्टः कल्पनीयः" मिता०। स्कन्दपु० प्रभा० खण्डोक्ते २तीर्थभेदे। "गोप्रचारकथा पुण्या गोपीनां द्वारकागमः" इत्यध्या० तत्प्रतिपाद्योक्तौ।

गोप्रतार पु० गवां प्रतारः प्रतरणतुल्यः संमर्दोऽत्र। रामस्य वैकुण्ठगमनकाले तदनुगामिनां पुरवासिनां गोप्रतरणतुल्यसम्मर्दयुते सरयूस्थे १तीर्थभेदे। "गोप्रतारं ततो गच्छेत् सरय्वास्तीर्थमुत्तमम्। यत्र रामो गतः स्वर्गं सभृत्यबलवाहनः। देहं त्यक्त्वा महाराज! तस्य तीर्थस्य तेजसा। रामस्य च प्रसादेन व्यवसायाच्च भारत!। तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा गोप्रतारे नराधिप!। सर्वपापविशुद्धात्मा स्वर्गलोके महीयते" भा०व०८४अ०। "ऋदोरप्" पा०अप्। गोप्रतरोऽप्यत्र "यद्गोप्रतरकल्पोऽभूत् संमर्दस्तत्र मज्जताम्। अतस्तदाख्यया तीर्थं पावनं भुवि पप्रथे" रघुः। अत्रापि दीर्घमध्यता इत्यन्ये।

गश्च वृषभेन प्रतारो गमनमस्य । २शिवे पु० । "गोनर्द्दो गोप्रतारश्च गोवृषेश्वरवाहनः" भा० आनु० २८६ अ० । शिवसहस्रनामोक्तौ । अप् ६त० । ३गोःप्रतारे पु० अनु-पदम् उक्तं रघुवाक्यम् उदा० ।

गोप्रवेश पु० ६त० । १गोवनादितो गृहप्रवेशे "गोप्रवेशसमयेऽ-प्यतोऽधोयाति कृष्णपशुरेव या पुरः" वृ०स० २५ अ० । आधारे ल्युट् । २तत्काले । स च कालः सूर्य्या-स्तमयात् प्राक्कालः तथा च वर्णितम् रघौ "सञ्चार-पूतानि दिगन्तराणि कृत्वा दिनान्ते निलयाय गन्तुम् । प्रचक्रमे पल्लवरागताम्रा प्रभा पतङ्गस्य मुनेश्च धेनुः" ।

गोफणा स्त्री सुश्रुतोक्ते व्रणबन्धनभेदे तत्र कोषदामेत्या-द्युपक्रमे "वितानगोफणा पञ्चाङ्गी चेति चतुर्दश वन्धविशेषास्तेषां नामभिराकृतयः प्रायेण व्याख्याताः" सुश्रुतः "चिबुकनासौष्ठांसवस्तिषु गोफणाम्" । (निदध्यात्) सुश्रुत० ।

गोबाल पु० ६त० । १गोकेशे लोमनि च स च सीमा-ज्ञानाय भूमौ निधेयः यथाह मनुः "अश्मनोऽस्थीनि गोबालांस्तुषान् भस्म कपालिकाः । करीषमिष्टकाङ्गार शर्कराः बालुकास्तथा । यानि चैवं प्रकाराणि कालाद्भूमिर्न भक्षयेत् । तानि सर्वाणि सीमायामप्रकाशानि कारयेत्" । गोबाल इव बालोऽस्याः "पाककर्णेत्यादि" पा० ङीप् । ओषधिभेदे स्त्री शि० कौ० ।

गोभण्डीर पु०स्त्री भट–भाषणे वा० ईरन् गवि जले भण्डीरः । जलकुक्कुभखगे त्रिका० । स्त्रियां जाति-त्वात् ङीप् । [स्तस्य चात्मजः" हरिवं० ३२ अ० ।

गोभानु पु० तुर्वसुवंशप्रपौत्रे "तुर्वसोस्तु सुतो वह्निर्गोभानु-

गोभिल पु० छन्दोग्रगृह्यकारके ऋषिभेदे ।

गोभृत् पु० गां भूमिं बिभर्त्ति भृ-क्विप् ६त० । पर्वते "नादेन गोभृद्विवरेषु मत्ताः भ्रमन्ति गोकर्णशरीर भक्ष्याः" चौरः । तेन निर्वृत्तम् सङ्कला० अञ् । गौभृत पर्वतनिर्वृत्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् । [अनुगोमत् न ।

गोम लेपने अद० चुरा० उभ० सक० सेट । गोमयति-ते

गोमक्षिका स्त्री गोः क्षोभदायिका मक्षिका । (डाँश) ख्याते मक्षिकाभेदे शब्दर० ।

गोमघ त्रि०गां मंहति ददाति महि—अच् छन्दसि निःलोपः कस्य घत्व ६त० । गोदातरि । "कदा गोमघा हव-नानि गच्छाः, ऋ० ६।३५।२ "मंहतेर्दानार्थस्य रूपमुत्तर-पदम्" भा० "सं गोमघा जरिते" ६।३५।४ । "गोमघा

गोदातारौ" भा० "अश्वामघा गोमघा वा हुवेम" ऋ० ७।७१।१।

गोमण्डल न० ६त० । १गोसमूहे २भूमण्डले । "मग्नां च तोयापदि दुस्तरायां गोमण्डलस्योद्धरणं चकार" माघः । ३विरणसंघे च ।

गोमत् त्रि० गौरस्त्यस्य मतुप् । १गोस्वामिनि २गोयुक्ते च "इन्द्र ! गोमन्निहायाहि" यजु० २६।४ "गावः स्तुतिरूपा वाचः किरणा वा विद्यन्तेऽस्य गोमान्" वेददी० स्त्रियां ङीप् । सा च ३नदीभेदे स्त्री "गोमतीं भूतपापां च गण्डकीञ्च महानदीम्" भा० भी० ६अ० । स्कन्दपु० प्रभा० तन्माहात्म्यम् "गोमत्युत्पत्तिकथनं तस्यां स्नाना-दिजं फलम् । चक्रतीर्थस्य माहात्म्यं गोमत्युदधि-सङ्गमः" इत्यध्या० तत्खण्डप्रतिपाद्ये । अत्र उदधि सङ्गम इत्युक्तेः "गङ्गा सरस्वती पुण्या यमुना च महानदी । गोदावरी गोमती च नदी तापी च नर्म्मदा" इत्युपक्रमे "नद्यः समुद्रसंयोगात् सर्वाः पुण्याः शुभा-वहाः" प्रभा० खण्डोक्तेः सा समुद्रगा इत्या तु गोमती काशीतोऽनतिदूरे उत्तरस्यां गङ्गासङ्गता यथाह" भा० व० ८४ अ० यथा "गोमतीगङ्गयोश्चैव सङ्गमे लोक-विश्रुते । अग्निष्टोममवाप्नोति कुलञ्चैव समुद्धरेत्" गोमतीस्नान फलं तत्रैव "रामतीर्थे नरः स्नात्वा गोमत्यां कुरुनन्दन ! । अश्वमेधमवाप्नोति पुनाति च कुलं नरः । शतसाहस्रकं तीर्थं तत्रैव भरतर्षभ ! । तत्रोपस्पर्शनं कृत्वा नियतो नियताशनः । गोसहस्रफलं पुण्यं प्राप्नोति भरतर्षभ !" गौः गोपदस्याधिक्येन विद्यतेऽस्यां विद्यायां मतुप् ङीप् । ४विद्याभेदे सा च गोदानशब्दे २६९९पृ० दर्शिता अन्या तिलधेनुशब्दे वक्ष्यते "गोमत्या विद्यया धेनुं तिलानामभिमन्त्र्य च" भा०आनु०७८अ० । "पञ्चगव्येन गोघाती मासेनैकेन शुध्यति । गोमतीं च जपेद्विद्यां गवां गोष्ठे च संवसेत्" शाता० । गोमत्यां भवः पक्ष्या० अण् । गौमत तद्भवे त्रि० स्त्रियां ङीप् । गोमत्या अदूरभवो देशः अण् । गौमत तदुपनि-कट देशादौ त्रि० स्त्रियां ङीप् । बहुत्वे तस्य वरणा० लुप् । गोमत्यः । उक्तगोमच्छब्दस्य सर्वनामस्थाने नुम् गोमान् गोमन्तावित्यादि रूपम् । गोमानिवाचरति गोमत्+क्विप् गोमतीति ततः क्विप् गोमत् । ४गोस्वामि-तुल्ये अत्र सर्व्वनामस्थाने धातुत्वात् न नुम् । गोमत् गोमतौ इत्येव । अंशोतत्पुरुषे गोमतीशब्दस्य "वेरेकि पन्थोर्दयं विदुर्" इत्यत्र य "ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोः"

पा॰ स्वार्थे प्रयोगे वा सुप्तः । "सा व्रतेव महाबाहो पुण्यं गोमतितीरजम्" भा॰ वि॰ २७ अ॰ । न तु सुप्तान्त शब्दान्तरम् तेषाम्बितु तथा कल्पनं तु मामा-दिकम् । गौरस्त्यस्य अस्ति मतुप् ङीप् (भाषाङ्) ख्यातायां ५ भूमौ "भोजनं यत्र तत्रापि शयनं चण्ड-मन्दिरे । मरणं गोमतीतीरे" उद्भटः ।

गोमतल्लिका स्त्री प्रशस्ता गौः (जातिः) "प्रशंसाव-चनैश्च" पा॰ नित्यस॰ परनि॰ । प्रशस्ते गवि पुंस्यपि स्त्रीत्वमेव । "प्रशंसावचनैश्चेति" पा॰सूत्रे वचनग्रहणं रूढमात्रशब्दपरिग्रहार्थं तेन ये यौगिकाः प्रशस्तशोभना-दयः ये च विशेषवचनाः शुचिमाश्वादयः ये च गौण-वृत्त्या सिंहोभाषायक इत्यादौ प्रशंसां बोधयन्ति ते सर्वे व्युदस्यन्ते" मनो॰ । प्रशंसावचनरूढशब्दोदाहरणे पठिता यथा "मतल्लिका मचर्चिका प्रकाण्डमुद्धतल्लजौ । प्रशस्तवाचकान्यमूलानि शुभावहो विधिः" । गोम-चर्चिकाप्यत्रार्थे स्त्री ।

गोमत न॰ गवां मतम् । गव्यूतौ शब्दार्थ॰ ।

गोमत्स्य पु॰ गौरिव मत्स्यो गोमत्स्यः । समुद्रोत्थे नादेये मत्स्यभेदे । "तत्र नादेयाः रोहितपाठीनपाठला-राजीववर्मि गोमत्स्यकृष्णमत्स्यवागुञ्जारमुरलसहस्रदंष्ट्र-प्रभृतयः"

गोमय त्रि॰ गां दुग्धं मयति मय-क्विप् सु॰त॰ । गोदुहे गोपे । ततः चतुरर्थ्यां कुमुदा॰ ठक् । गौमयिक तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि॰ ।

गोमन्त पु॰ सह्याद्रिपर्वतशिखरस्थे पर्वतभेदे । "ततस्तु ताः गमिष्यामः सह्यस्य विवरं गिरिम् । गोमन्तमिति वि-ख्यातं नैकशृङ्गविभूषितम्" हरिवं॰ ९६ अ॰ । तद्वर्णनम् "एवं वयं जरासन्धाद् भीताः कालैषिणः । सामर्थ्य-वन्तः सम्बन्धाद् गोमन्तं समुपाश्रिताः । तिर्यगस्यायतं सप्तसम्बन्धं योजनादपि । बोजनानां शतद्वारं वीर विक्रमतोरणम्" भा॰ स॰ १४ अ॰ ।

"तद्गच्छ कृष्ण ! शैलेन्द्रं गोमन्तं तु नगोत्तमम्" तत्रैव । जरासन्धेन तत्र कृष्णयुद्धकथा तत्पर्वतदाहकथा च हरिवं॰९९अ॰ दृष्टव्या । "मथुरापुर्यौ हिमवद्गोमन्त-चित्रकूटस्थाः" बृ॰ स॰ १६ अ॰ ।

गोमन्द पु॰ पर्वतभेदे । "क्रौञ्चद्वीपे महाक्रौञ्चो गिरीरत्न-चयाकरः । क्रमुकात्रे महाराज ! चातुर्वर्ण्येन निषेवितः । गोमन्दः पर्वतो राजन् ! सुमहान् सर्वधातुकः । यत्र नित्यं निवसति श्रीमान् कमललोचनः" भा॰ भी॰ १२ अ॰ ।

गोमय पुंन॰ गोः पुरीषं गो+मयट् अर्द्धर्चा॰ । (गोवर) १गोः पुरीषे तद्गुणादि गोमल्शब्दे २६८४ पृ॰ उक्तम् । "चतुर्थं जीर्णदेहाया वन्ध्यायाश्च विशेषतः । रोगार्त्तायाः प्रसूताया न गोमयमाहरेत्" शब्दार्थचि॰ स्मृतिः । गोमयस्य श्रेष्ठताकारणम् ।

"शतं वर्षं सहस्राणां तपस्तप्तं सुदुष्करम् । गोभिः पूर्वं विसृष्टाभिर्गच्छेम श्रेष्ठतामिति । अस्मत्पुरीषस्नानेन जनः पूयेत सर्वदा । शकृता च पवित्रार्थं कुर्वीरन् देव मानुषाः । ताभ्यो वरं ददौ ब्रह्मा तपसोऽन्ते स्वयं प्रभुः । एवं भवत्विति विभुर्लोकांस्तारयतेति च" । तत्र लक्ष्म्याः वासो यथा गोलक्ष्मीसंवादे "अवश्यं मानना कार्या तवास्माभिर्यशस्विनि ! । शकृन्मूत्रे निव-स त्वं पुण्यमेतद्धि नः शुभे ! । श्रीरुवाच । दिष्ट्या प्रसादो युष्माभिः कृतो मेऽनुग्रहात्मकः । एवं भवतु भद्रं वः पूजितास्मि सुखप्रदाः !" इति भा॰ आ॰ दान-धर्मे उक्तम् । "गोमयं वरुणा साक्षात् गोमूत्रं च सरस्वती" काशीख॰ । "गोमयाच्च वृश्चिको जायते" शास्त्रकारप्रवादः "कुष्माण्डा गोमयगोमुखानि" माघः । "मृद्भिर्वा देयं विविक्तं च गोमयेनोपलेपयेत्" मनुः । २तदात्मके त्रि॰ स्त्रियां ङीप् ।

गोमयच्छत्र न॰ गोमये तदाधारस्थाने छत्रमिव । शिलीन्ध्रे (छातिया) । त्रि॰ स्वल्पार्थे ङीप् स्वार्थे क । गोमय-च्छत्रिकापि तत्रार्थे स्त्री रत्ना॰ ।

गोमयप्रिय न॰ गोमयं प्रियमस्य साधनत्वात् । भूतृणे शिलीन्ध्रे रत्नमाला ।

गोमयोत्था स्त्री गोमयादुत्तिष्ठति उद्+स्था-क टाप् । (गुवरियापोका) कीटभेदे हेमच॰ ।

गोमयोद्भव त्रि॰ गोमयादुद्भवति उद्+भू-अच् । १गोमयजाते २आरग्वधे (सोंदाल) रक्ते च पु॰ शब्दर॰ ।

गोमहिषदा स्त्री कुमारानुचरे मातृभेदे । "शृणु मातृ-गणान् राजन् ! कुमारानुचरानिमान्" इत्युपक्रमे "वसोक्ष गोमहिषदा गोविषाणी च भारत !" भा॰श॰४७अ॰ ।

गोमांस न॰ ६त॰ । गवां मांसे तद्गुणादि गोशब्दे २६८४पृ॰ उक्तं "गोमांसभक्षणे प्राजापत्यं चरेत्" इमनुः तच्चा-ज्ञानतः, ज्ञानतस्तद्भक्षणे चान्द्रायणं यथाह शातातपः "अगम्यागमने चैव मद्यगोमांसभक्षणे । शुद्धै चान्द्राः

यवं कुर्य्यान्नदीं गत्वा समुद्रगाम्" विष्णुना तु द्विजातीनां तत्र पुनरुपनयनमुक्तं यथा "विड्वराहग्रामकुक्कुटनरगोमांसभक्षणे सर्वेष्वेव द्विजातीनां प्रायश्चित्तान्ते भूयः संस्कारं कुर्य्यात् ।"

गोमातृ स्त्री ६त० । गवां मातरि सुरभौ कश्यपपत्नीभेदे । "गोमातरः सुशीलाद्यास्तत्र सन्ति शिवप्रियाः" काशीख० २अ० ।

गोमायु पु० स्त्री गां विकृतां वाचं मिनोति मा—उण् । १शृगाले, अमरः "अनु हुङ्कुरुते घनध्वनिं न हि गोमायुरुतानि केशरी" किरा० । "पांशुवर्षे दिशां दाहे गोमायुविरुते तथा" मनुः । तन्मूत्रादिभक्षणनिषेधमाह मनुः "विड्वराहखरोष्ट्राणां गोमायोः कपिकाकयोः । प्राश्य मूत्रपुरीषाणि द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ।"
तद्रुतादिशुभाशुभफलं वृ० स० उक्तं यथा
"श्वभिः शृगालाः सदृशाः फलेन विशेष एषां शिशिरे मदाप्तिः । हुहुरुतान्ते परतश्च टाटा पूर्णः स्वरोऽन्ये कथिताः प्रदीप्ताः । लोमाशिकायाः खलु कक्कशब्दः पूर्णः स्वभावप्रभवः स तस्याः । येऽन्ये स्वरास्ते प्रकृतेरपेताः सर्वे च दीप्ता इति सम्प्रदिष्टाः । पूर्वोदीच्योः शिवा शस्ता शान्ता सर्वत्र पूजिता । धूमिताभिमुखी हन्ति स्वरदीप्ता दिगीश्वरान् । सर्वदिक्ष्वशुभा दीप्ता विशेषेणाह्नि गोभवा । पुरे सैन्येऽपसव्या च कष्टा सूर्य्योन्मुखी शिवा । याहीत्यग्निभयं शास्ति टाटेति मृतवेदिका । धिग्धिग् दुष्कृतमाचष्टे सज्वाला देशनाशिनी । नैव दारुणतामेके ज्वालायाः प्रचक्षते । अर्कोद्यमनवत्तस्या वक्त्रं लालास्वभावतः । अन्यप्रतिरुता याम्या बोद्धव्या मृतशंसिनी । वारुण्यनुरुता सैवं शंसते सलिले मृतम् । अक्षोभः श्रवणं चेष्टं धनप्राप्तिः प्रियागमः । क्षोभः प्रधानभेदश्च वाहनानां च सम्पदाम् । फलमासप्तमादेतदपास्य परतो रुतम् । याम्यायां तद्विपर्य्यस्तं फलं षटपञ्चमादृते । या रोमाञ्चं मनुष्याणां शकृन्मूत्रं च वाजिनाम् । रावात् त्रासं च जनयेत्सा शिवा न शिवप्रदा । मौनं गता प्रतिरुते नरद्विरदवाजिनाम् । या शिवा सा शिवं सैन्ये पुरे वा सम्प्रयच्छति । भेभे इति शिवा भयकरी भो भो व्यापदमादिशेद्वा । मृतबन्धनिवेदनी फिफी हुहु चात्महिता शिवा स्वरे । शान्ता त्ववर्णात् परमं रुवन्ती टाटामुदीर्णामिति वाश्यमाना । टे टे च पूर्वं परतश्च थे थे तस्याः स्वतुष्टिप्रभवं रुतं तत् । उच्चैर्घोरं वर्णमुच्चार्य पूर्वं पश्चात् क्रोशेत् क्रोष्टुकस्यानुरूपम् । या सा क्षेमं प्राह वित्तस्य चाप्तिं संयोगं वा प्रोषितेन प्रियेण" । रुतादिफलं शृगाले वर्णमाख्यं तत्तुल्यफलमेतस्यातिदिष्टम् । २गन्धर्वभेदे जटाधरः । "बहुभिः सह गन्धर्वैः प्रागायन्त च तुम्बुरुः" इत्युपक्रमे "गोमायुः सूर्य्यवर्चाश्च सोमवर्चाश्च सप्तमः" हरिवं० २६ अ० ।

गोमायुभक्ष पु० गोमायुं भक्षयति भक्ष—अण् उप० स० । कोचजातिभेदे अर्कपुत्रस्यैवोपक्रमे "गोमायुभक्षशूलिककोङ्कणाख्यवनविकलाङ्गाः" वृ०स० १६ अ० तस्य शनिविभागे उक्तिः ।

गोमिन् त्रि० गौरस्त्यस्य मिनि । १गोस्वामिनि अमरः स्त्रियां ङीप् । "यदन्यगोषु वृषभो वत्सानां जनयेच्छतम् । गोमिनामेव ते वत्सा मोघं स्कन्दितमार्षभम्" मनुः । २उपासके ३शृगाले पु० मेदि० । ४बुद्धभिक्षुशिष्ये पु० त्रिका० । शालाशब्दे परे समासे छात्र्यादि० । "छात्र्यादयः शालायाम्" पा० अस्य उदात्तता ।

गोमीन पु० स्त्री गौरिव स्थूलो मीनः । गोमत्स्याख्ये मीनभेदे "न दद्यात् तिलकमठं पद्मवक्ष्मकमेव । गोमीनं चक्रपक्षं महाशराचलं तथा" मत्स्यसूक्तम् ।

गोमुख पु० गोर्मुखमिव मुखमस्य । १नक्रे २यक्षभेदे च हेमच० । ३मातलिपुत्रे "बहुगोमातलेः स्वस्य तत्र पुत्रश्च गोमुखः" भा०क०८६अ० । ४वाद्यभेदे ५कुटिलाकारे लेपने च न० मेदि० वाद्यभेदे पुंस्त्वमपि यथा "पाणवराण् गोमुखांश्च डिण्डिमांश्च महास्वनान्" भा०स०४७अ० । "शङ्खभेरीरवैर्घोषैः पणवानकगोमुखाः" भा० द्रो० ८२ अ० । "पणवानकगोमुखाः सहसैवाभ्यहन्यन्त" गीता । लेपनञ्च तदाकारेण भित्तौ लेपनम् "सुधाशुभ्रा गोमय-गोमुखानि" माघः । ६तदाकारे सन्धिभेदे (सुरङ्ग) तन्त्रोक्ते जपमालारक्षणाय पट्टवस्त्रादिनिर्मिते स्वनामख्याते ७पदार्थे च० । तस्य लक्षणं मुण्डमालात० उक्तं यथा ।
"चतुर्विंशाङ्गुलमितं पट्टवस्त्रादिसम्भवम् । निमीषाष्टाङ्गुलिमुखं ग्रीवायां षड्दशाङ्गुलम् । एवं गोमुखमन्त्रस्तु यत्नेन तु गोपितम् । तन्मुखे स्थापयेन्मालां ग्रीवामध्यगते करे । प्रजपेद्विधिना सुभ्रु वर्णमालाधिकं प्रिये ! निधाय गोमुखे मालां गोपयेन्मातृजारवत्" (गोखड़) ख्याते ८नदीभेदे स्त्री गोमु-

मुखाकारत्वात् ८हिमालयात् भूमौ गङ्गापतनगुहायां स्त्री ङीप् ।

गोमूत्र न० ६त० । (चोना) इति ख्याते गोर्मूत्रे गोशब्दे २६८१ पृ० तद्गुणाद्युक्तम् । "शुद्धिर्विजानता कार्य्या गोमूत्रेणोदकेन वा ।" "गोमूत्रमग्निवर्णं वा पिबेदुदकमेव वा" "गोमूत्रेण चरेत् स्नानं द्वौ मासौ नियतेन्द्रियः" मनुः ।

गोमूत्रिका स्त्री गोर्मूत्रस्येव गतिरस्त्यत्र ठन् । चित्रालङ्कारभेदे तल्लक्षणमलङ्कारशब्दे ३९२ पृ० उक्तम् । सा च पादार्द्धश्लोकविपरीतभेदाच्चतुर्विधा । दिङ्मात्रमुदाह्रियते"

म । द । मे । वि । क । सा । हा । नं । पा । प । ने । प्य । वि । पा । दि । भिः ।
व । द । चे । वि । का । स । हा । नं । सु । ध । मा । प्य । वि । पा । णि । भिः ।

माघे १९ स० ४६ श्लोके तल्लक्षणान्तरं मल्लिनाथोक्तं यथा "वर्णानामेकरूपत्वं यद्येकान्तरमर्द्धयोः । गोमूत्रिकेति तत् प्राहुर्दुष्करं तद्विदो विदुः" ।

षोडशकोष्ठद्वये पङ्क्तिद्वये द्वयं द्वयं क्रमेण विलिख्य एकान्तरविनिमयेन वाचने श्लोकनिष्पत्तिरिति तदुद्धारः । गोमूत्रप्रकारः प्रकारे स्थूला० कन् टापि अत इत्त्वम् । गोमूत्रतुल्ये वक्रसरणप्राये १प्रचारादौ । "गोमूत्रिकाप्रचारेषु" रघु० "गोमूत्रतुल्यवक्रसरणप्रचारेषु" (ताम्बुड) ख्याते ४तृणभेदे स्त्री राजनि० ।

गोमृग पुंस्त्री गवाकृतिर्मृगः । गवये तस्य गवाकृतित्वात् तथात्वम् । "अश्वस्तूपरो गोमृगस्ते प्राजापत्याः" यजु० २४।१। स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

गोमेद पुं० गौरिव मेद्यति मिद—अच् । १मणिभेदे २द्वीपभेदे तन्नामनिरुक्तिर्यथा "गोमेदे गोपतिर्नाम राजाभूद्गोसवोद्यतः । याज्योऽभूद्वह्निकल्पानामौतथ्यानां मनोः कुले । स तेषु चरिष्याय प्रदत्तेषु बहून् गुरून् । यज्ञे, तं गोतमः कोपादशपत् सोऽगमत् क्षयम् । अग्रपादेऽस्य नागाश्च दग्धाः कोपाग्निना मुनेः । तन्मेदसा महीच्छन्ना गोमेदः स ततोऽभवदिति" युक्तिकल्पतरुः । ३प्लक्षद्वीपस्थे वर्षाचलभेदे तद्वर्णोपक्रमे" मर्य्यादाकारकास्तेषां तथान्ये वर्षपर्वताः । सप्तैव तेषां नामानीत्यभिधाय "गोमेदश्चैव चन्द्रश्च नारदो दुन्दुभिस्तथा । सोमकः सुमनाः शैलो वैभ्राजश्चैव सप्तमः" विष्णु पु० । स्वार्थे क । मणिभेदे तस्य परीक्षादियुक्तिकल्पतरावुक्तं यथा "हिमालये वा सिन्धौ वा गोमेदमणिसम्भवः । स्वच्छकान्तिर्गुरुः स्निग्धो वर्णाढ्यो दीप्तिमानपि । अकशः पिञ्जरो धन्यो गोमेद इति कीर्त्तितः । चतुर्द्धा जातिभेदस्तु गोमेदेऽपि प्रकाश्यते । ब्राह्मणः शुक्लवर्णः स्यात् क्षत्रियो रक्त उच्यते । आपीतो वैश्यजातिस्तु शूद्रस्त्वानील उच्यते । छाया चतुर्विधा श्वेता रक्ता पीताऽसिता तथा । गुरुप्रभावः सितवर्णरूपः स्निग्धो मृदुर्वीतमहापरागः । स्वच्छस्तु गोमेदमणिः प्रतोऽयं करोति लक्ष्मीं धनधान्यवृद्धिम् । लघुर्विरूपोऽतिखरोऽश्यमानः स्वेदोपलिप्तो मलिनः खरोऽपि । करोति गोमेदमणिर्विनाशं सम्पत्तिभोगे बलवीर्य्यरागैः । ये दोषा हीरके प्रोक्तास्ते गोमेदमणावपि । परीक्षा वह्नितः कार्य्या शाणे वा रत्नकोविदैः ॥ स्फटिकैर्नैव कुर्वन्ति गोमेदप्रतिरूपकम् । शुद्धस्य गोमेदमणेस्तु मूल्यं सुवर्णतो द्विगुणमाहुरेके । अन्ये तथा विद्रुमतुल्यमूल्यं तथा परे चामरतुल्यमाहुः । चतुर्विधानामेषान्तु धारणं परिसम्मतम्" । अथ जलकालुष्यशोधकः यथाह सुश्रुतः "तत्र (जले) सप्त कालुष्यप्रसादनानि भवन्ति तद्यथा कतकगोमेदकविसग्रन्थिशैवालमूलवस्त्राणि मुक्तामणिश्चेति" । स्वार्थे क । द्वीपभेदे । "शाकं ततः शाल्मलमत्र कौशं क्रौञ्चं च गोमेदकपुष्करे च । द्वयोर्द्वयोरन्तरमेकमेकं समुद्रयोर्द्वीपमुदाहरन्ति" सि० शि० ।

गोमेदसन्निभ पु० गोमेदेन तुल्यः भिन्नस० । दुग्धपाषाणे राजनि० ।

गोमेध पु० मेध—वधे आधारे घञ् ६त० । गोसवाख्ये यज्ञभेदे गोसवशब्दे विवृतिः "गवां मेधमवाप्नोति अप्सरोभिश्च मोदते" भा० आनु० १०६ अ० ।

गोऽम्भस् न० ६त० । गोमूत्रे राजनि० ।

गोयज्ञ पु० गवा क्रतो यज्ञः । १गोसवयज्ञे तच्छब्दे विवृतिः । गा उद्दिश्य यज्ञः । श्रीकृष्णेन गोपानां हितार्थं वृन्दावने प्रवर्त्तिते गोवर्द्धनगिरियज्ञसहिते गवां महोत्सवकारके २व्यापारभेदे तत्कथा हरिवं० ७२ अ० । "शरद्येवं सुखस्पर्शो प्राप्तायां प्रायशः क्रमे । नीलचन्द्रार्कवर्णैश्च रचितं बहुभिर्द्विजैः । फलैः प्रवालेन वनमिन्द्रचापवनोपमम् । भवनाकारविटपं लतावरणभूषितम् । विशालमूलविततं घनमालोपधारितम् । अर्च्चयामो गिरिं देवं गाश्चैव सविशेषतः । चापतैर्विषाणैश्च बर्हापीडैश्च दंशितैः । घण्टाभिश्च प्रलम्बाभिः पुष्पैः शारदिकैस्तथा । शिवाय गावः पूज्यन्तां

गिरियज्ञः प्रवर्त्त्यताम्। पूज्यतां त्रिदशैः शक्रो गिरि-यज्ञाभिरिज्यताम्। गोयज्ञं कारयिष्यामि बलादेव न संशयः”। एवं श्रीकृष्णेनोक्ते गोपवाक्यं यथा “यत्त्वया ऽभिहितं वाक्यं गिरियज्ञं प्रति प्रभो। तल्लङ्घयितुं शक्तो वेलामिव महोदधेः। स्थितः शक्रमहस्तात! श्रीमान् गिरिमहस्त्वयम्। त्वत्प्रणीतोऽद्य गोपानां गवां हेतोः प्रवर्त्त्यताम्। भाजनान्युप कल्प्यन्तां पयसः पेशलानि च। कुम्भाश्च विनिवेश्यन्तां सुदपानेषु शोभनाः। पूर्य्यन्तां पयसा सद्यो द्रोण्यश्च विपुलायताः। भक्ष्यं भोज्यञ्च पेयञ्च तत्सर्व्वं सुपनीयताम्। भाजनानि च मांसस्य न्यस्यन्तामोदनस्य च। त्रिरात्रञ्चैव सन्दोहः सर्व्वघोषस्य गृह्यताम्। विशस्यन्ताञ्च पशवो भोज्या ये महिषादयः। प्रवर्त्त्यताञ्च यज्ञोऽयं सर्वगोपसुसङ्कुलः। आनन्दजननो घोषो महान् मुदितगोकुलः। तूर्य्यप्रणादघोषैश्च वृषभाणाञ्च गर्ज्जितैः। हम्भारवैश्च वत्सानां गोपानां हर्षवर्द्धनः। दधिह्रदः शरावर्त्तः [पयःकुल्यासमावृतः। मांसराशिप्रकृप्राग्रः प्रकाशौदनपर्वतः। संप्रावर्तत यज्ञः स गिरेर्गोभिः समाकुलः। तुष्टगोपगणाकीर्णो गोपनारीमनोहरः। अथाधिकृतपर्य्यन्ते पर्य्याप्ते यज्ञसंविधौ। यज्ञं गिरेस्तिथौ सौम्ये चक्रुर्गोपा द्विजैः सह। यजनान्ते तदन्नन्तु तत्पयो दधि चोत्तमम्। मांसञ्च मायया कृष्णो गिरिर्भूत्वा समश्नुते। तर्पिताश्चापि विप्राग्र्यास्तुष्टाः सम्पूर्णभोजनाः। उत्तस्थुः प्रीतमनसः स्वस्ति वाच्य यथासुखम्। भुक्त्वा चावभृथे कृष्णः पयः पीत्वा च कामतः। सन्तृप्तोऽस्मीति दिव्येन रूपेण प्रजहास वै। तं गोपाः पर्वताकारं दिव्यस्रगनुलेपनम्। गिरिमूर्द्ध्नि स्थितं दृष्ट्वा कृष्णं जग्मुः प्रधानतः। भगवानपि तेनैव रूपेणाच्छादितः प्रभुः। सह तैः प्रणतो गोपैर्ववन्दात्मानमात्मना। तमूचुर्विस्मिता गोपा देवं गिरिवरे स्थितम्। भगवंस्त्वद्वशे युक्ता दासाः किं कुर्म? किङ्कराः। स उवाच ततो गोपान् गिरिप्रभवया गिरा। अद्य प्रभृति यष्टव्योऽहं गोषु यद्यस्ति वो दया। अहं वः प्रथमो देवः सर्वकामकरः शुभः। मम प्रभावाच्च गवामयुतान्युपभोक्ष्यथ। शिवश्च वो भविष्यामि मद्भक्तानां वने वने। रंस्येऽहं सह युष्माभिर्यथा दिवि गतस्तथा। ये चेमे प्रथिता गोपा नन्दगोपपुरोगमाः। एषां प्रीतः प्रयच्छामि गोपानां विपुलं धनम्। पर्य्याप्नुवन्तु क्षिप्रं मां गावो वत्ससमाकुलाः। एवं मम परा प्रीतिर्भविष्यति न संशयः” ७४ अ०।

गोयान न० गवा कृष्टं यानम्। गवाकृष्टे याने (शगड) “गोयानेनागतस्तुष्टः पादाभ्यां शुभचेष्टितः” सुश्रुतः गोयाने मैथुननिषेधमाह मनुः “मैथुनन्तु समासेव्य पुंसि योषिति वा द्विजः। गोयानेऽप्सु दिवा चैव सवासाः स्नानमाचरेत्”।

गोयूति स्त्री “गोर्यूतौ छन्दसि” पा० अध्वपरिमाणे वार्त्ति० छन्दोऽध्वपरिमाणभिन्ने न वान्तादेशः। गोर्गतौ।

गोरक्ष पु० गां रक्षति सेवनात् रक्ष–अण् उप० स० (चाकुलिया) १लताभेदे २नागरङ्गे मेदि०। ३कृषभनामौषधौ हेम०। ४गोपालके त्रि०। भावे घञ्। ५गोः रक्षणे च। “कृषिगोरक्षमास्थाय जीवेद्वैश्यस्य जीविकाम्” मनुः।

गोरक्षक त्रि० गां रक्षति रक्ष–ण्वुल् ६त०। (राखाल) गोपालके “गोरक्षकान् वाणिजकान् तथा कारुकुशीलवान्। प्रेष्यान् वार्द्धुषिकांश्चैव विप्रान् शूद्रवदाचरेत्” मनुः।

गोरक्षकर्कटी स्त्री कर्म्म०। क्षुद्रकर्कट्याम् (राखालकाकुड) भावप्र०। [२गोधूमे च जटा०।

गोरक्षजम्बू स्त्री गोरक्षे गोपे जम्बूरिव। १घोण्टाफले

गोरक्षतण्डुली स्त्री गोरक्षः तण्डुलो बीजं यस्याः। (गोरक्षचाकुलिया) क्षुपभेदे रत्नमाला।

गोरक्षतुम्बी स्त्री गोरक्षी तुम्बी। कुम्भाकारतुम्ब्याम् राजनि०

गोरक्षदुग्धा स्त्री गोरक्षं गोपोषकं दुग्धं निर्यासोऽस्याः। मालवप्रसिद्धे क्षुपभेदे गोरक्षीक्षुपे राजनि०।

गोरक्षी स्त्री० गां रक्षति रक्ष–अच् ङीप् सुग्ध०। मालवप्रसिद्धे क्षुपभेदे राजनि०। [मेदि०।

गोरङ्कु पु०स्त्री गवा वाचा रङ्कुरिव। पक्षिभेदे नग्नके

गोरट पु० गवि रटति रट–अच्। दुष्खदिरे राजनि० तस्य गोः पोषणाय रटनात् तथात्वम्।

गोरण न० गुर–भावे ल्युट्। उत्तोलने उद्यमे अमरः।

गोरथ पु०मगधदेशस्थे पर्वतभेदे।“अतीत्य गङ्गां शोणञ्च त्रयस्ते प्राङ्मुखास्तदा। कुशचीरच्छदा जग्मुर्मागधं क्षेत्रमच्युताः। ते शश्वद्गोधनाकीर्णमम्बुमन्तं शुभद्रुमम्। गोरथं गिरिमासाद्य ददृशुर्मागधं (जरासन्धपुरम्) पुरम्”। भा० स० १९ अ०।

गोरस पु० ६त०। १गोदुग्धे २दध्नि ३तक्रे च हेम०। “आ-

यानां मांसपरमं मध्यानां गोरसोत्तरम्। तैलोत्तरं दरिद्राणां भोजनं भरतर्षभ!" भा॰उ॰३३अ॰। "शाकाः शालीषुगोरसैः" भा॰ आश्व॰ ८५ अ॰। "गोरसांश्च भुञ्जान उपभोगांश्च भारत!" भा॰ व॰ ११९ अ॰। "अन्नं पर्युषितं भोज्यं स्नेहाक्तं चिरसंस्थितम्। अस्नेहा अपि गोधूमयवगोरसविक्रियाः" याज्ञ॰ अस्नेहस्य चिरस्थितस्य तद्विकारस्य भोज्यतामाह। "हरिद्रा गोरसो धान्यं पुनः पाकेन शुध्यति" स्मृतिः। ४शाकमरके च "कोरसो गोरसं विना" उद्भटः।

गोरसज न॰ गोरसात् दध्नो जायते जन–ड ५त॰। तक्रे राजनि॰।

गोराज पु॰ ६त॰ टच् समा॰। श्रेष्ठवृषे शब्दर॰।

गोराटिका गोरिव रटति रट+ण्वुल्। शारिकापक्षिणि राजनि॰। अच् गौरा॰ ङीष्। गोराटीत्यपि तत्रैव हेमच॰।

गोरिका स्त्री गोराटिका पृषो॰। शारिकाखगे राजनि॰।

गोरुत न॰६त॰ १गवां शब्दे तद्रुतशुभाशुभफलं गवेङ्गितशब्दे २५६७ पृ॰ उक्तम्। गोरुतं तच्छब्दः श्रुतिगोचरत्वेन कालस्य यस्य अच्। गोरवश्रवणयोग्ये २क्रोशद्वयात्मके देशे हेमच॰।

गोरूप न॰ ६त॰। १गोः रूपे "जुगोप गोरूपधरामिवोर्वीम्" रघुः। गोः रूपमिव रूपमस्य। २महादेवे पु॰। "गोरूपश्च महादेवो वृषश्चाग्रहराकृतिः" भा॰ आनु॰ १४ अ॰। [राजनि॰।

गोरोच न॰ गवा किरणेन रोचते रोच–अच्। हरिताले

गोरोचना स्त्री गोभ्यो जाता रोचना हरिद्रा। स्वनामख्याते गन्धद्रव्ये भावप्र॰।

"गोरोचना हिमा तिक्ता वश्या मङ्गलकान्तिदा। विषाऽलक्ष्मीग्रहोन्मादगर्भस्रावक्षतास्रहृत्" भावप्र॰। "गोरोचनापत्रविभक्तरम्याः" "गोरोचनाक्षेपनितान्तगौरैः" कुमा॰। सा च गन्धलेखनद्रव्यं "गोरोचनाकुङ्कुमेन" तन्त्रसारोक्तेः। [अमरः।

गोर्द न॰ गुर्द। पृषोदरादित्वात् नि॰। मस्तिष्के मस्तकस्थे घृते

गोल पु॰ गुड–घञ् डस्य लः। १सर्ववर्त्तुले २मदनवृक्षे रत्नमा॰। ३जारात् जाते विधवायाः सुते चरणी। ४गोले जटाधरः। गोलः विषयत्वाऽस्त्यस्य अच्। खगोलभूगोलप्रतिपादके भास्करीये गोलाध्यायाख्ये ५ग्रन्थे च।

"ईं यां च प्रविचार्य गोलममलं बालावबोधं ब्रुवे। मध्याज्यं सुखदं यदत्र गणितं तस्योपपत्तिं विना प्रौढिं प्रौढसभासु नैति गणको निःसंशयो न स्वयम्। भोज्यं यथा सर्वरसं विनाज्यं राज्यं यथा राजविवर्जितं च। सभा न भातीव सुवक्तृहीना गोलानभिज्ञो गणकस्तथात्र"। "गोलः स्मृतः क्षेत्रविशेष एव प्राज्ञैरतः स्याद्गणितेन गम्यः" सि॰ शि॰ उक्ते ६क्षेत्रभेदे ७मण्डले न॰ मेदि॰ ८ज्योतिषोक्तयोगभेदे पु॰। "षड्ग्रहाणामेकस्मिन् यदि भवति यस्यां निवसतिस्तदा गोलयोगः, प्रबलपदमिन्द्रोऽपि लभते। भवेल्लोको रङ्कः, परिहरति पुत्रं जननी जनपदानां नाशः स्यात् ज्वलति वसुधा शुष्यति नदी" प्रश्नकौमुदी "सप्त षड्वा यदैकस्था गोलयोगस्तदा भवेत्। दुर्भिक्षं राष्ट्रपीडा च तस्मिन् काले नृपक्षयः" मयूरचित्रकम्। "एकादिसङ्ख्योपेतैर्ग्रहान् योगान् विहायसंख्याख्यान्। गोलयुगशूलकेदारपाशदामाख्यवीणाः स्युः। दुःखितदरिद्रघातकवधकर दुःशील पशुपनिपुणानाम्। जन्म क्रमेण दुःखिनः परभाग्यैः सर्व एवैते" दीपिका।

गोलक पु॰ गुड–ण्वुल् डस्य लः। १मणिके अलिञ्जरे (जाला) २गुडे च हेमच॰। ३गन्धरसे रत्नमाला ४कलाये (मटर) ख्याते शस्यच॰ तस्य गोलाकृतित्वात् तथात्वम्। गोल+स्वार्थे क। ४गोलशब्दार्थे ५पिण्डे च "तेजसां गोलकः सूर्यः ग्रहर्क्षाण्यम्बुगोलकाः। प्रभावन्तोहि दृश्यन्ते सूर्यरश्मिप्रदीपिताः" सू॰सि॰। ६गोलोके न॰ 'यद्रूपं गोलकं नाम तद्रूपं नास्ति मामके' तन्त्रसा॰। जारजगोलकस्य संस्काराऽर्हता कुण्डशब्दे २०८७ पृ॰ उक्ता। ७इन्द्रियाधिष्ठानभेदे न॰। चक्षुर्गोलकम्।

गोलक्षण न॰ ६त॰। गोः शुभाशुभलक्षणे चिह्नभेदे वृ॰ सं॰तल्लक्षणाद्युक्तं यथा

"पराशरः प्राह बृहद्रथाय गोलक्षणं यत् क्रियते ततोऽयम्। मया समासः शुभलक्षणास्ता सर्वास्तथाप्यागमतोऽभिधास्ये। साश्राविलरूक्षाक्ष्यो मूषकनयनाश्च न शुभदा गावः। प्रचलच्चिपिटविषाणाः करटाः खरसदृशवर्णाः। दशसप्तचतुर्दन्त्यः प्रलम्बमुण्डाननाः विनतपृष्ठाः। ह्रस्वस्थूलग्रीवा यवमध्या दारितखुराश्च। श्यावातिदीर्घजिह्वा गुल्फैरतितनुभिरतिबृहद्भिर्वा। अतिककुदाः कृशदेहा नेष्टा हीनाधिकाङ्ग्यश्च। वृषभोऽप्येवं स्थूलातिलम्ब-

वृषणः सिराततक्रोडः। स्थूलसिराचितगण्डस्थ-
स्थानं मेहते यश्च। मार्जाराक्षः कपिलः करटो
वा न शुभदो द्विजस्येष्टः। कृष्णोष्ठतालुजिह्वः श्वसनो
यूथस्य घातकरः। स्थूलशकृन्मणिशृङ्गः सितोदरः
कृष्णसारवर्णश्च। गृहजातोऽपि त्याज्यो यूथविना-
शावहो वृषभः। श्यामकपुष्पचिताङ्गो भस्मारुणसन्निभो
विडालाक्षः। विप्राणामपि न शुभं करोति वृषभः
परिग्रहीतः। ये चोद्धरन्ति पादान् पङ्कादिव योजिताः
कृशग्रीवाः। कातरनयना हीनाश्च पृष्ठतस्ते न भार-
सहाः। मृदुसंहतताम्रोष्ठास्तनुस्फिजस्ताम्रतालुजिह्वाश्च।
तनुहस्वोद्ग्रश्रवणाः सुकुक्षयः स्पष्टजङ्घाश्च। आताम्र
संहतखुरा व्यूढोरस्का वृहत्ककुदयुक्ताः। स्निग्ध
श्लक्ष्णतनुत्वग्रोमाणस्ताम्रतनुशृङ्गाः। तनुभूस्पृग्वालधयो
रक्तान्तविलोचना महोच्छ्वासाः। सिंहस्कन्धास्तन्वल्प
कम्बलाः पूजिताः सुगताः। वामावर्त्तैर्वामे दक्षिणपार्श्वे
च दक्षिणावर्त्तैः। शुभदा भवन्त्यनडुहो जङ्घाभिश्चै-
णकनिभाभिः। वैदूर्य्यमल्लिकाबुद्बुदेक्षणाः स्थूलनेत्र-
वर्त्माणः। पार्ष्णिभिरस्फुटिताभिः शस्ताः सर्वेऽपि भार-
सहाः। घ्राणोद्देशे शबलो मार्जारमुखः सितश्च
दक्षिणतः। कमलोत्पललाक्षाभः सुवालधिर्वाजितुल्य
जवः। लम्बैर्वृषणैर्मेषोदरश्च संक्षिप्तवङ्क्षणक्रोडः।
ज्ञेयो भाराध्वसहो जवेऽश्वतुल्यश्च शस्तफलः। सित-
वर्णः पिङ्गाक्षस्ताम्रविषाणेक्षणो महावक्त्रः। हंसो-
नाम शुभफलो यूथस्य विवर्द्धनः प्रोक्तः। भूस्पृग्वाल-
धिराताम्रवङ्क्षणो रक्तदृक् ककुद्मी च। कल्माषश्च
स्वामिनमचिरात् कुरुते पतिं लक्ष्म्याः। यो वा
सितैकचरणो यथेष्टवर्णश्च सोऽपि शस्तफलः। मिश्र-
फलोऽपि ग्राह्यो यदि नैकान्तप्रशस्तोऽस्ति" ६१अ०।

गोलत्तिका स्त्री गवि भूमौ लत्तिकेव। वनचरपशुस्त्रीभेदे
"रोहित् कण्डृणाची गोलत्तिका तेऽप्सरसाम्" यजु०
२४।३७। "रोहित् स्त्रग्रः, कुण्डृणाची, वनचरी होलास
काषि" वेददी०। [तदपत्ये पु० स्त्री।

गोलन्द पु० ऋषिभेदे तस्यापत्यं गर्गा० यञ्। गौलन्द्य

गोलयन्त्र न० सि० शि० उक्ते यन्त्रभेदे।

"अपवृत्तगरविचिह्नं क्षितिजे धृत्वा कुजेन संसक्ते।
नाडीवृत्ते बिन्दुं कृत्वा धृत्वाथ जलसमं क्षितिजम्।
रविचिह्नस्य च्छाया पतति कुमध्ये यथा तथा विभ्रमे।
वसुगोले कुजविन्द्वोर्मध्ये नाड्यो द्युजाताः स्युः"।
"यथोक्तविधिना खगोलान्तर्भगोलं बद्धा तत्र क्रान्तिवृत्ते
मेषादेरारभ्य रविभुक्तं राशिभागाद्यं दत्त्वा तदग्रे
रविचिह्नं तदपवृत्तग-रविचिह्नमुच्यते। भगोलं चालयित्वा-
रविचिह्नं क्षितिजे धार्य्यम्। तथा धृते सति क्षितिजं
प्राच्यां विषुवन्मण्डले यत्र लग्नं तत्र खटिकया
विन्दुः कार्य्यः। ततः क्षितिजवृत्तं जलसमं यथा भवति
तथा गोलयन्त्रं स्थिरं कृत्वा भगोलस्तथा चाल्यो यथा
रविचिह्नस्य च्छाया भूगर्भे पतति। तथा कृते सति
विषुवद्वृत्ते क्षितिजविन्द्वोर्मध्ये यावत्यो घटिका
स्तावत्यस्तस्मिन् काले दिनगता ज्ञेयाः। अपवृत्ते
मेषादेरारभ्य प्राक् क्षितिजपर्य्यन्तं यद्राशिभागाद्यं
तल्लग्नं ज्ञेयम्" प्रमिताक्षरा।

गोलवण न० गवे देयं परिमितं लवणम्। यावद्गवे लवणं
दीयते तावन्माते लवणे। "गोधलवणयोः" पा० प्रमाणे
गम्ये एतयोः परतः पूर्वं तत्पुरुषे प्रकृतिस्वरता।

गोला स्त्री गां वस्तुभूमिम् आधारत्वेन लाति ला—क।
१गोदावरीनद्याम्। गां वाचं लाति।२सख्याम्,३कुनट्याम्।
गां दीप्तिं जलं वा लाति। ४पत्राञ्जने, ५जलिके,
६मण्डले, ७बालक्रीडनके ८दुर्गायाश्च मेदि०।

गोलाक्ष पु० ऋषिभेदे तस्य गोत्रापत्यम् अश्वा० फञ्।
गौलाक्षायण तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री।

गोलाङ्गूल पु० स्त्री गोर्लाङ्गूलमिव लाङ्गूलमस्य। १वानर-
भेदे त्रिका० स च कश्यपपत्न्याः क्रोधायाः कन्यायां हरि-
नाम्न्यां जातः यथाह भा०आ० ६६अ० "नव क्रोधवशा
नारीः प्रजज्ञे क्रोधसम्भवा। मृगी च मृगमन्दा च
हरी भद्रमना अपि" इत्युपक्रमे "हर्य्याश्च हरयोऽपत्यं
वानराश्च तरस्विनः। गोलाङ्गुलांश्च भद्रं ते हर्य्याः
पुत्रान् प्रचक्षते"। २कृष्णवानरे राजनि०। तल्लक्षणञ्च
काशी ख० ३अ०। "गोलाङ्गूला रक्तमुखा नीलाङ्गा
यूथनायकाः।"

गोलाध्याय पु० गोलस्वरूपादिप्रतिपादके भास्करीये ग्रन्थभेदे।

गोलास पु० गां भूमिं लासयति प्रकाशयति लस—णिच् अण्
उप० स०। शिलीन्ध्रे हारा०।

गोलिह पु० गोभिर्लिह्यते लिह-घञर्थे क।१कलिकायां २घण्टा-
पाटलौ (घण्टापारुलि) च जटा०। [पारुलि) अमरः।

गोलीढ पु० गोभिर्लिह्यते लिह-क्त। घण्टापाटलौ (घण्टा-

गोलोक पु० वैकुण्ठोर्द्ध्वस्थे स्थानभेदे तत्स्थानमानादि ब्रह्मवै०
पु० उक्तं यथा

"निराधारश्च वैकुण्ठो ब्रह्माण्डानां परोवरः। तत्परश्चापि गोलोकः पञ्चाशत्कोटियोजनात्। ऊर्द्ध्वे निराश्रयश्चापि रत्नसारविनिर्म्मितः। सप्तद्वारः सप्तसारः परिखासप्तसंयुतः। लक्षप्राकारयुक्तश्च नद्या विरजया युतः। वेष्टितो रत्नशैलेन शतशृङ्गेण चारुणा। योजनायुतमानश्च यस्यैकं शृङ्गमुज्ज्वलम्। शतकोटियोजनश्च शैलउच्छ्रित एव च। दैर्घ्यं तस्य शतगुणं प्रस्थे च लक्षयोजनम्। योजनायुतविस्तीर्णस्तत्रैव रासमण्डलः। अमूल्यरत्ननिर्म्माणो वर्त्तुलश्चन्द्रबिम्बवत्। पारिजातवनेनैव पुष्पितेन च वेष्टितः। कल्पवृक्षसहस्रेण पुष्पोद्यानशतेन च। नानाविधैः पुष्पवृक्षैः पुष्पितेन च चारुणा। त्रिकोटिरत्नाभरणैर्गोपीलक्षैश्च रक्षितः। रत्नप्रदीपयुक्तश्च रत्नतल्पसमन्वितः। नानाभोगसमायुक्तो मधुवापीशतैर्वृतः। पीयूषवापीयुक्तश्च कामभोगसमन्वितः। गोलोकमण्डलसंख्यानं वर्णनं वा विशारदः। न कोपि वेद विद्वान् वा वेदविद्वान् व्रजेश्वर!"।

गोलोमिका स्त्री गोः लोमेव लोमास्य ङीप् ततः स्वार्थे के अणो ह्रस्वः। (पाचुरी) (गोधूमा) इति च ख्यातायां १मञ्जरिकायाम्। २क्रोष्टुकपुच्छायाञ्च। राजनि०।

गोलोमी स्त्री गोर्लोमेव लोम लोमसदृशं दलादिकमस्या ङीप्। १श्वेतदूर्वायाम्। गोलोमेव जाता अच् ङीप्। २वचायाम्। गवा वाचा लोमयति अनुकूलयति लोमन्+नामधातु–अच् गौरा० ङीष्। ३वेश्यायां हेमच०। ४गोलोमिकाशब्दे राजनि०।

गोवत्स पु० ६त०। गवां वत्से तन्नामद्वादशीव्रतम् व्रतशब्दे दृश्यम्। [(नेकड़ेवाघ) राजनि०।

गोवत्सादिन् पु० गोवत्समत्ति अद–णिनि ६त०। वृके

गोवन्दनी स्त्री गवि भूमौ वन्द्यते वन्द–कर्म्मणि ल्युट् ङीप्। १प्रियङ्गौ,अमरः २पीतदण्डोत्पले रत्नमाला।

गोवर न० गोषु व्रियते वृ–अप्‌०अ। "गोष्ठान्तर्गोखुरक्षुण्णशुष्कचूर्णितगोमयम्। गोवरं तत्समाख्यातं वरिष्ठं रससाधने" भावप्र० उक्ते शुष्कगोमयचूर्णे (गेटा)

गोवर्द्धन न० वृध–णिच् भावे ल्युट् ६त०। १गवां वर्द्धने। करणे ल्युट्। २निरियत्नभेदे तत्प्रकारो गोयत्नशब्दे दृश्यः वृधि–णिच्–कर्त्तरि ल्यु ६त०। ३वृन्दावनस्थे पर्व्वतभेदे पु० तस्य पूजाकालो हरिभक्तिविलासे १६वि० उक्तो

यथा "प्रातर्गोवर्द्धनं पूज्य द्यूतञ्चैव समाचरेत्। भूषणीयास्तथा गावः पूज्याश्च दोहवाहनाः। श्री०कृष्णदासवर्य्योऽयं श्रीगोवर्द्धनभूधरः। शुक्लप्रतिपदि प्रातः कार्त्तिकेऽर्च्योऽत्र वैष्णवैः"। "प्रातर्गोवर्द्धनं पूज्य रात्रौ जागरणं चरेत्" इति क्वचित् पाठः। तत्रा-त्रेदं कर्म गोवर्द्धनप्राधान्येन गोप्राधान्येन च ख्यातमप्येकमेव ज्ञेयम्। तत्र दिननिर्णयमाह देवलः "प्रतिपद्दर्शसंयोगे क्रीडनन्तु गवां मतम्। परविद्धासु यः कुर्य्यात् पुत्रदारधनक्षयः"। निर्णयामृतधृतं पुराणान्तरवचनम् "या शुक्लः प्रतिपन्मिश्रा तत्र गाः पूजयेन्नृप!। पूजमानेषु वर्द्धन्ते प्रजा गावो महीपते!।। ततः प्रातर्गोवर्द्धनं पूज्येति पूर्वोक्तत्वात्पर्व्वके द्वितीयासम्मर्दस्तु सर्वथा निषिद्धः तद्यथा "नन्दायां दर्शने रक्षाबलिदानदशासु च। भद्रायां गोकुलक्रीडा देशनाशाय जायते"। पुराणसमुच्चये तु सम्भावितचन्द्रोदयो द्वितीयासंयोग एव निषिध्यते "गवां क्रीडा दिने यत्र रात्रौ दृश्येत चन्द्रमाः। सोमोराजा पशून् हन्ति सुरभी पूजकांस्तथा"। तदुदयसम्भावनञ्च निर्णयामृते निर्णीतं यथा "प्रतिपद्यापराह्णकत्रिमूहूर्त्तव्यापिन्यां द्वितीयायां चन्द्रदर्शनं सम्भाव्यते तदुक्तमन्वाधानविषये ह्यग्नातातपेन" द्वितीया त्रिमुहूर्त्ता चेत् प्रतिपद्यापराह्णको। अन्वाधानञ्चतुर्द्दश्यां परतः सोमदर्शनादिति"। अपराह्णश्च पञ्चधा विभक्तस्याह्नश्चतुर्थोभागः ततश्च यत्र प्रतिपदि पराह्णत्रिमुहूर्त्तव्यापिनी द्वितीया तत्र चन्द्रदर्शनसम्भावनमिति। अन्यदा तूत्तरैव प्रतिपत्तत्र ग्रहीता तथैवोक्तं पुराणसमुच्चये "वर्द्धमानतिथौ नन्दा यदा सार्द्धत्रियामिका। द्वितीया वृद्धिगामित्वादुत्तरा तत्र चोच्यते"। किञ्च। यदा पूर्णप्रतिपत् परत्र निष्क्रामति तदाप्युत्तरैव कार्य्या यथोक्तं भविष्योत्तरे "यथा द्वादशभिर्मासैर्मासो वृद्धो मलिम्लुचः। तथैवाहोरात्रवृद्धा तिथिः प्रोक्तो मलिम्लुचः। यथा मलिम्लुचः पूर्वस्त्याज्योग्राह्य स्तथा परः। त्याज्या तिथिस्तथा पूर्वा ग्राह्या चैव तथोत्तरेति" निर्णयामृतमतम् किन्तु वङ्गतोन्यायेन पूर्वैव मन्तुं शक्यते। तद्वदत्रापि देवलादिवचनप्रामाण्यमस्तीति। अथ गोवर्द्धनपूजाविधिः। तत्रैव पाद्मे "मथुरावासाश्चान्यत्र कृत्वा गोवर्द्धनं गिरिम्। गोमयेन महास्थूलं तत्र पूज्यो गिरिर्यथा। मथुरायां तथा साक्षात् कृत्वा चैव प्रदक्षिणम्। वैष्णवं धाम संप्राप्य

मोदते हरिसन्निधौ"। पूजामन्त्रः। "गोवर्द्धन! धराधार! गोकुलत्राणकारक!। विष्णुबाहुकृतोच्छ्रायो गवां कोटिप्रदो भव" गोपूजामन्त्रः स्कान्दे तत्रैव "लक्ष्मीर्या लोकपालानां धेनुरूपेण संस्थिता। घृतं वहति यज्ञार्थं यमपाशं व्यपोहतु। अग्रतः सन्तु मे गावो गावो मे सन्तु पृष्ठतः। गावो मे पार्श्वतः सन्तु गवां मध्ये वसाम्यहम्"। अथ तत्र गोक्रीड़ा तत्रैव "क्रोधापयेद्वाचयेद्व गोमहिष्यादिकं ततः। वृषान् कर्षापयेद्गोपैरुक्तिप्रत्युक्तिवादनात्"। पाद्मे च तत्रैव "महिषादेस्तथा भूपा क्रीडनं कारयन्तथा"। तन्माहात्म्यञ्च तत्रैव "एवं गोवर्द्धनो गावः पूजनीया विधानतः। गोवर्द्धनमखोरम्यः कृष्णसन्तोषकारकः"। "गोवर्द्धनस्याकृतिरन्वकारि" माघः।

गोवर्द्धनधर पु० गोवर्द्धनं वृन्दावनस्थपर्वतभेदं धरति धर–अच् ६त०। श्रीकृष्णे नन्दनन्दने तस्य तद्धारणकथा हरि० ७५अ० यथा "गवां तत् कदनं दृष्ट्वा दुर्दिनागमजं महत्। गोपांश्च सन्निधनान् कृष्णः कोपं समादधे। स चिन्तयित्वा संरब्धो दृष्टोपायो मयेति च। आत्मानमात्मना वाक्यमिदमूचे प्रियंवदः। अथाहमिममुत्पाट्य सकाननवनं गिरिम्। कल्पयेयं गवां स्थानं वर्षत्राणाय दुर्द्धरम्। अयं धृतो मया शैलः पृथ्वीव्हगृहोपमः परम्। त्रास्यन्ते सव्रजा गावो मद्वश्याश्च भविष्यन्ति। एवं सञ्चिन्तयित्वा तु कृष्णः सत्यपराक्रमः। बाह्वोर्बलं दर्शयिष्यन् समीपे तं महीधरम्। दोर्भ्यामुत्पाटयामास कृष्णो गिरिरिवापरः। स धृतः सङ्गतो मेघैर्गिरिः सव्येन पाणिना। गृहभावकृतस्तत्र गृहाकारेण वर्ष्मणा"। "धृतं गोवर्द्धनं दृष्ट्वा परित्रातञ्च गोकुलम्। कृष्णस्य दर्शनं शक्रो रोचयामास विस्मितः" हरि० ७६ अ०।

गोवर्द्धनधारिन् पु० गोवर्द्धनं नगं धारयति धारि–णिनि। नन्दनन्दने श्रीकृष्णे। [वन्ध्यायां गवि।

गोवशा स्त्री वशा वन्ध्या गौः जात्या समासे परनि०।

गोवाट म० ६त०। गोशालायां गोष्ठे "सार्गलद्वारगोवाटं मध्ये गोस्थानसङ्कुलम्" हरिव० ६१। "गोवाटेषु च ये वृक्षाः परिहृत्मार्गलेषु च। सर्वे गोष्ठाग्निषु गताः पावकक्षयवर्चसः" हरिव० ६५ अ०।

गोवास पु० वस आधारे घञ्। ६त०। गवां वासस्थाने गोष्ठे "विवेशमथ कम्पुर्जरामग्रयञ्च धीमतः। गोवासमिव बीभत्सः सिंहा हैमवता यथा" भा० स० २० अ०।

गोवासदासन पु० प्राच्ये देशभेदे तत्र भवः "एङ् प्राचां देशे" पा० एङादेर्वृद्धसंज्ञत्वात् छ। गोवासदासनीय तत्र भवे त्रि० तद्राजे पु० "गोवासदासनीयानां वशातीनाञ्च भारत!। प्राच्यानां वाटधानानां भोजानाञ्चाभिमानिनाम्" भा० व० २२अ०।

गोवासन पु० गां वासयति वस–णिच्–ल्यु ६त०। गवां वासयितरि ब्राह्मणभेदे। "गोवासना ब्राह्मणाश्च दासनीयाश्च सर्वतः। प्रीत्यर्थं ते महाराज। धर्म्मराजो महात्मनः" भा० स० ५१अ०।

गोविकर्त्त पु० गां विकृन्तति वि+कृत–अण् उप० स०। १गोघातके २कर्षके हालिके च। "रौद्रीयजमानस्यावापगोविकर्त्तगृहेभ्यो गवेधुकाम्" कात्या० श्रौ० १५।३।१२। अप्रहतां गां भूमिं विकृन्तति गोविकर्त्तः कर्षुकः गोहिंसको व्याधो वा। "अक्षावापस्य गृहेभ्यो गोविकर्त्तस्य च गवेधुकां सम्भृत्य" शत० ब्रा० ५।३।१।१०। "गोविकर्त्तः कृतगवाक्षहायभूतो गोहिंसको व्याधः" भा०।

गोविकर्त्तृ पु० त्रि० गां विकृन्तति वि+कृत–तृच् ६त०। पाकाद्यर्थं गोघातके। "आरालिको गोविकर्त्ता सूपकर्त्ता नियोधकः। आसं युधिष्ठिरस्याहम्" भा० वि० २अ०। "नियोधकः बाहुयुद्धकारी।

गोवितत पु० गावो वितता यत्र। गोभूयिष्ठे अश्वमेधयज्ञे "याजयामास तं काण्वो विधिवद्भूरिदक्षिणम्। श्रीमान् गोवितत नाम वाजिमेधमवाप सः" भा० आ० ७४अ०। गोविनतोऽप्यत्र। "गोविनतेन शतानीकः" शत० ब्रा० १३।५।४।१९। "आदाय सत्वा दशमास्यमश्वं शतानीको गोविनतेन" शत०ब्रा० १३।५।४।२। "गोविनतो नाम वक्ष्यमाणस्तोमविशेषोऽश्वमेधः" भा०। तत्स्तोमभेदाः। "चतुर्विंशाः पवमानाः, त्रिवृदग्न्यावर्त्तं सप्तचत्वारिंशाः पवमाना एकविंशान्याज्यानि त्रिणवान्युक्थान्येकविंशानि पृष्ठानि षट्त्रिंशाः पवमानास्त्रयस्त्रिंशमभ्यावर्त्तमग्निष्टोमसामादेकविंशान्युक्थान्येकविंशः षोडशी पञ्चदशी रात्रिस्त्रिवृत्सन्धिः" ता० ब्रा० उक्ताः।

गोविदांपति पु० गां वेदवाणीं विदन्ति गोविदः वेदज्ञास्तेषां पतिः अलुक्स०। परमेश्वरे "अनिरुद्धः सुरानन्दो गोविन्दो गोविदांपतिः" विष्णुस०।

गोविन्द पु० गां वेदमयीं वाणीं गां भुवं धेनुं स्वर्गं वा विन्दति "गवादिषु संज्ञायाम्" पा० श, ६त०। विष्णौ वराहरूपेण भुव ऐश्वर्य्यप्राप्तेः इन्द्रेण स्वर्गस्य निवेदनात् मत्स्यरूपेण वेदस्योद्धारणात् गोभिर्वेदान्तवाक्यैः विद्यते इति वा तस्य तथात्वम् "गोभिरेव यतो वेद्यो गोविन्दः समुदाहृतः" विष्णु सह० भाष्यधृतवाक्यम्" "नष्टां तु धरणीं पूर्वमविन्दत् यत् गुहागताम्। गोविन्द इति तेनाहं देवैर्वाग्भिरभिष्टुतः" भा०शा०३४४अ०। "गौरेषा भवतो वाणी तां च वेदयते भवान्। गोविन्दस्तु ततोदेवमुनिभिः कथ्यते भवान्।" तद्भाष्यधृतहरिवं०वाक्यम्। "अहं किलेन्द्रो देवानां त्वं गवामिन्द्रतां गतः। गोविन्द इति लोकास्त्वां स्तोष्यन्ति भुवि शाश्वतम्" हरिवं०७६ अ०। गोभिश्च गोविन्दस्याभिषेककथा हरिवं० ७६ अ० यथा "ततः शक्रस्तु तान् दृष्ट्वा घटान् दिव्यपयोधरान्। अभिषेकेण गोविन्दं योजयामास योगवित्। दृष्ट्वाभिषेच्यमानं च गावस्तम् सह यूथपैः। स्तनैः प्रस्रवसंयुक्तैः सिषिचुः कृष्णमव्ययम्।" अभिषिक्तं तु तं गोभिः शक्रो गोविन्दमव्ययम्" इति च।

गोविन्दद्वादशी स्त्री गोविन्दप्रिया द्वादशी। फाल्गुनशुक्लद्वादश्याम् तत्स्वरूपविधानादि ब्रह्म पु० यथा "फाल्गुनामलपक्षे तु पुष्यर्क्षे द्वादशी यदि। गोविन्दद्वादशी नाम महापातकनाशिनी। तस्यामुपोष्य विधिवन्नरः संक्षीणकल्मषः। प्राप्नोत्यनुत्तमां सिद्धिं पुनरावृत्तिदुर्लभामिति"। "आमर्दकी द्वादशीति लोके ख्यातेयमेव हि। यत्र आमर्दकीपूजा व्रतमस्यां विशेषतः"। तदुक्तं ब्राह्मे पापनाशिनीमाहात्म्यप्रसङ्गे "फाल्गुने तु विशेषेण विशेषः कथितो नृप! आमर्दक्यामृतं पुण्यं विष्णुलोकप्रदं स्मृताम्"। प्रभासखण्डे च देवीमहेश संवादे "फाल्गुनस्य सिते पक्षे एकादश्यामुपोषितः। स्नात्वा नद्यां तडागे वा वाप्यां कूपे ह्रदेऽपि वा। गत्वा गिरौ वने वापि यत्र वा प्राप्यते शिवा। क्षीरोदे मथ्यमाने तु यदा वृक्षः समुत्थितः। आमर्द्दीति देवानां तेन साऽऽमर्दकी स्मृता। शिवा कण्ठ्योः स्मृतो वृक्षः सेव्यते सुरसत्तमैः। देवैर्ब्रह्मादिभिः सर्वैर्यतोऽसौ वैष्णवः स्मृतः। तेन गत्वा हरिः पूज्यो दत्वर्घ्येऽस्य यां शिवा। पूजया पुष्पैः शुभैरात्रौ कार्य्यं जागरणं हरेः। करकं जलपूर्णन्तु कर्त्तव्यं पात्रसंयुतम्। छविष्याशस्तु कर्त्तव्यं दीपः कार्य्यो विधानतः। एवं जागरणं कार्य्यं कथाश्रवणतत्परैः। मुच्यन्ते देहिनः पापैः कलिजैः कायसम्भवैः। देहान्ते च नराः सर्वे पूज्यन्ते हरिमन्दिरे"।

गोविष् स्त्री ६त०। गोमये अमरः।

गोविषाण न० ६त०। गोः शृङ्गे (सिंग्) "अनर्थकमनायुष्यं गोविषाणस्य भक्षणम्। दन्ताश्च परिमृज्यन्ते रसश्च न च लभ्यते" भा० शा० १४० अ०। "मेषाजं वा गोविषाणोद्भवं वा" सुश्रुतः। गोविषाणं वादनतयाऽस्त्यस्य ठन्। गोविषाणिक गोविषाणनिर्मिते वाद्यभेदे पु०। "पटहान् झर्झरांश्चैव क्रकचान् गोविषाणिकान्" भा० शल्य० ४७ अ०।

गोविष्ठा स्त्री ६त०। गोमये राजनि०।

गोवीथि स्त्री गगनस्थे नक्षत्रभेदत्रयरूपे मार्गभेदे। "नागगजैरावतवृषभगोजरद्गवमृगाजदहनाख्याः। अश्विन्याद्याः कैश्चित्त्रिभाः क्रमाद्वीथयः कथिताः"। "पैतामहाद् त्रिभात्त्रितो गोवीथ्यामश्विन्यः पौष्ण्यं द्वे चापि भद्रपदे" वृ०स० ६अ०।

गोवीर्य्य न० ६त०। गवां वीर्य्ये "अनावनिश्चितायां तु दशमं भागभाग्नु तुः। लाभगोवीर्य्यशस्यानां वर्षिण् गोपकवीवलाः" नारद स०।

गोवृन्द न० ६त०। गोसमूहे हला०।

गोवृन्दारक न० गौर्वृन्दारकमिव उपमितसमासे व्याघ्रादेराकृतिगणत्वेन सिद्धेऽपि "वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम्" पा० सामान्यप्रयोगेऽपि अस्य समासार्थं पुनर्वचनमिति सि० कौ०। श्रेष्ठे गवि।

गोवृष पु० गवि वर्षति रेतः वृष–क। श्रेष्ठे वृषे। "ऋषिः स्नात इव प्रोतो महोक्ष इव गोवृषः" भा० व० २०अ०। "गोवृषं पशुवत्सं वापि यथेच्छं विनिवेदयेत्" आ०त० भविष्यपु०। गोवृषं श्रेष्ठवृषम्" रत्नाकरः। "भगवान् गोवृषध्वजः" भा०अनु०८४अ०। "धाम्याणां गोवृषश्चापि गवां लोकप्रपूजितः" भा० आनु० ३४अ०। "अनाथमथ शार्द्दूलं गोवृषन्तु नवाभपि" हरिवं०४अ०। गौश्च वृषश्च तौ शाड्यैनाथस्य अच्। सामान्यविशेषद्योतके गोवलीवर्दन्यायेः, गोवलीवर्दन्यायोऽप्यत्र

गोव्याघ्र न० गौश्च व्याघ्रश्च पदाविरोधित्वात् द्वन्द्वा०। गोव्याघ्रसमाहारे।

गोव्याधिन पु० गोत्रप्रवर्त्तके ऋषिभेदे प्रवराध्याये मूलं दृश्यम्

गोव्रज पु० ६त०। १गोसमूहे। गावो व्रजन्त्यत्र व्रज–आधारे

न। १गोगतिस्थाने २गोष्ठे च पु० "न मूत्रं पथि कुर्व्वीत न भस्मनि न गोव्रजे" "नाधीयीत श्मशानान्ते ग्रामान्ते गोव्रजेऽपि वा"। "कृतवापनो निवसेद् ग्रामान्ते गोव्रजेऽपि वा" मनुः।

गोव्रत न० गोहत्यानिमित्तं गोषु व्रतम्। १गोहत्यानिमित्ते गोषु व्रतभेदे तत्र व्रतं विष्णुनोक्तं यथा।

"मासमेकं कृतवापनो गवानुगमनं कुर्य्यात् आसीनास्वासीत स्थितासु स्थितः स्यात् अवसन्नाश्चोद्धरेत् भयेभ्यश्च रक्षेत् तासां शीतादित्राणमकृत्वा नात्मनः कुर्य्यात् गोमूत्रेण स्नायात् गोरसैश्च वर्त्तेत एतद् गोव्रतं गोवधे कुर्य्यात्" पराशरस्तु सापवादं तत्र विशेषमाह "गवां संरक्षणार्थाय न दुष्येद्रोधबन्धयोः। तद्वधन्तु न तं विद्यात् कामाकामकृतन्तथा। अङ्गुष्ठमात्रस्थूलो यो बाहुमात्रः प्रमाणतः। आर्द्रस्तु सपलाशश्च दण्ड इत्यभिधीयते। दण्डादूर्द्ध्वं यदन्येन प्रहरेद्वा निपातयेत्। प्रायश्चित्तं चरेत् प्रोक्तं द्विगुणं गोव्रतञ्चरेत्। रोधबन्धनयोक्त्राणि घातश्च चतुर्व्विधम्। एकपादञ्चरेद्रोधे द्विपादं बन्धने चरेत्। योक्त्रेषु पादहीनं स्याच्चरेत् सर्व्वं निपातने। गोचारे च गृहे वापि दुर्गेष्वपि समेष्वपि। नदीष्वपि समुद्रेषु खातेऽप्यथ दरीमुखे। दग्धदेशे स्थिताः गावस्तत्रनाद्रोध उच्यते। योक्त्रदामकडोरैश्च घण्टाभरणभूषणैः। गृहे वापि वने वापि बद्धा स्याद्गौर्मृता यदि। तदेव बन्धनं विद्यात् कामाकामकृतञ्च तत्। हले वा शकटे पङ्क्तौ भारे वा पीडितोनरैः। गोपतिर्मृत्युमाप्नोति योक्त्रो भवति तद्वधः। मत्तः प्रमत्त उन्मत्तश्चेतनोवाप्यचेतनः। कामाकामकृतक्रोधाद्दण्डैर्हन्यादथोपलैः। प्रहता वा मृता वापि तद्धि हेतुर्निपातने। मूर्च्छितः पतितोवापि दण्डेनाभिहतः स तु। उत्थितस्तु यदा गच्छेत् पञ्च सप्त दशैव वा (पदानि)। ग्रासं वा यदि गृह्णीयात्तोयं वापि पिबेद् यदि। पूर्व्वव्याध्युपसृष्टश्चेत् प्रायश्चित्तं न विद्यते। पिण्डस्थे पादमेकन्तु द्वौ पादौ गर्भसम्मिते। पादोनं व्रतमुद्दिष्टं हत्वा गर्भमचेतनम्। पादेऽङ्गरोमवपनं द्विपादे श्मश्रुणोऽपि च। त्रिपादे तु शिखावर्ज्जं सशिखन्तु निपातने। पादे वस्त्रयुगञ्चैव द्विपादे कांस्यभाजनम्। पादोने गोद्वयं दद्याच्चतुर्थे गोचतुष्टयम्। निष्पन्नसर्व्वगात्रन्तु दृश्यते वा सचेतनम्। अङ्गप्रत्यङ्गसम्पन्ने द्विगुणं गोव्रतं चरेत्। पाषाणेनैव दण्डेन गावोयेनाभिघातिताः। शृङ्गभङ्गे चरेत् पादं द्वौ पादौ नेत्र घातने। लाङ्गूले कृच्छ्रपादन्तु द्वौ पादावस्थिभञ्जने। त्रिपादञ्चैव कर्णे तु चरेत् सर्व्वं निपातने। शृङ्गभङ्गेऽस्थिभङ्गे च कटिभङ्गे तथैव च। यदि जीवति षण्मासान् प्रायश्चित्तं न विद्यते। व्रणभङ्गे च कर्त्तव्यः स्नेहाभ्यङ्गस्तु पाणिना। यवसञ्चापहर्त्तव्योयावद्दृढबलोभवेत्। यावत्सम्पूर्णसर्व्वाङ्गस्तावत्तं पोषयेन्नरः। गोरूपं ब्राह्मणस्याग्रे नमस्कृत्य विसर्ज्जयेत्। यद्यसम्पूर्णसर्व्वाङ्गोहीनदेहोभवेत्तदा। गोघातकस्य तस्यार्द्धं प्रायश्चित्तं विनिर्द्दिशेत्। काष्ठलोष्ठकपाषाणैः शस्त्रेणोपहतो बलात्। व्यापादयति यो गान्तु तस्य शुद्धिं विनिर्द्दिशेत्। चरेत् सान्तपनं काष्ठे, प्राजापत्यन्तु लोष्टके। तप्तकृच्छ्रन्तु पाषाणे शस्त्रे चैवातिकृच्छ्रकम्। पञ्च सान्तपने गावः प्राजापत्ये तथा त्रयः। तप्तकृच्छ्रे भवन्त्यष्टावतिकृच्छ्रे त्रयोदश। प्रमापणे प्राणभृतां दद्यात्तत्प्रतिरूपकम्। तस्यानुरूपं मूल्यं वा दद्यादित्यब्रवीन्मनुः। अन्यत्राङ्कनलक्ष्मभ्यां वाहने दाहने तथा। सायं संयमनार्थन्तु न दुष्येद्रोधबन्धयोः। अतिदाहेऽतिवाहे च नासिकाभेदने तथा। नदीपर्व्वतसञ्चारे प्रायश्चित्तं विनिर्द्दिशेत्। अतिदाहे चरेत् पादं द्वौ पादौ वाहने चरेत्। नासिके पादहीनन्तु चरेत् सर्व्वं निपातने। दहनात्तु विपद्येत अनड्वान् योक्त्रयन्त्रितः। उक्तं पराशरेणैव ह्येकपादं यथाविधि। रोधबन्धनयोक्त्राणि भारः प्रहरणं तथा। दुर्गप्रेरणयोक्त्रञ्च निमित्तानि वधस्य षट्। बन्धपाशसुगुप्ताङ्गोम्रियते यदि गोपशुः। भवने तस्य पापस्य पापी कृच्छ्रार्द्धमर्हति। न नारिकेलैर्न च शाणबालैर्न चापि मौञ्जैर्न च बल्कशृङ्खलैः। एतैस्तु गावोन निबन्धनीयाबद्धा तु तिष्ठेत् परशुं गृहीत्वा। कुशैः काशैश्च बध्नीयाद्गोपशुं दक्षिणामुखम्। पाशलग्नाग्निदग्धेषु प्रायश्चित्तं न विद्यते। यदि तत्र भवेत् मृत्युः प्रायश्चित्तं कथं भवेत्?। जपित्वा पावनीं देवीं मुच्यते तत्र किल्विषात्। प्रेरयन् कूपवापीषु वृक्षच्छेदेषु पातयन्। गवाशनेषु विक्रीणंस्ततः प्राप्नोति गोवधम्। आराधितस्तु यः कश्चिद्भिन्नकक्षोयदा भवेत्। श्रवणं हृदयं भिन्नं मग्नोवा कूपसङ्कटे। कूपादुत्क्रमणे चैव भग्नोवा ग्रीवापादयोः। स एवं म्रियते, तत्र त्रीन् पादांस्तु समाचरेत्। कूपखाते तटीबन्धे नदीबन्धे प्रपासु च। पानीयेषु विपन्नानां प्राय-

श्चित्तं न विद्यते। कूपखाते तटीखाते दीर्घखाते तथैव च। अन्येषु धर्मखातेषु प्रायश्चित्तं न विद्यते। वेश्मद्वार निवासेषु योनरः खातमिच्छति। स्वकार्य्यं कूपखातेषु प्रायश्चित्तं विनिर्द्दिशेत्। निशि बन्धनिरुद्धेषु सर्पव्याघ्रहतेषु च। अग्निविद्युद्विपन्नानां प्रायश्चित्तं न विद्यते। ग्रामघाते शरौघेण वेश्मभङ्गनिपातने। अतिवृष्टिहतानाञ्च प्रायश्चित्तं न विद्यते। संग्रामे प्रहतानाञ्च ये दग्धा वेश्मकेषु च। दावाग्नौ ग्रामघाते वा प्रायश्चित्तं न विद्यते। यन्त्रिता गौश्चिकित्सार्थं मूढगर्भविमोचने। यत्ने कृते विपद्येत प्रायश्चित्तं न विद्यते। व्यापन्नानां बहूनाञ्च बन्धने रोधनेऽपि वा। भिषङ्मिथ्योपचारे च प्रायश्चित्तं विनिर्द्दिशेत्। गोवृषाणां विपत्तौ च यावन्तः प्रेक्षका जनाः। न वारयन्ति तां तेषां सर्वेषां पातकं भवेत्। एको हतो यैर्बहुभिः समस्तैर्न ज्ञायते कस्य हतोऽभिघातात्। दिव्येन तेषामुपलभ्य हन्ता निवर्त्तनीयो नृपसन्नियुक्तैः। एका चेद्बहुभिः कापि दैवाद्व्यापादिता भवेत्। पादं पादञ्च हत्यायाश्चरेयुस्ते पृथक् पृथक्। हतेषु रुधिरं दृश्यं व्याधिग्रस्तः कृशोभवेत्। लाला भवति दष्टेषु एवमन्वेषणं भवेत्। मनुना चैवमेकेन सर्वशास्त्राणि जानता। प्रायश्चित्तन्तु तेनोक्तं गोघ्नश्चान्द्रायणं चरेत्। केशानां रक्षणार्थाय द्विगुणं गोव्रतं चरेत्। द्विगुणे व्रत आदिष्टे दक्षिणा द्विगुणा भवेत्। राजा वा राजपुत्रो वा ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः। अकृत्वा वपनं तस्य प्रायश्चित्तं विनिर्द्दिशेत्। यस्य न द्विगुणं दानं केशश्च परिरक्षितः। तत्पापं तस्य तिष्ठेत वक्ता च नरकं व्रजेत्। यत्किञ्चित् क्रियते पापं सर्वं केशेषु तिष्ठति। सर्वान् केशान् समुद्धृत्य च्छेदयेदङ्गुलिद्वयम्। एवं नारीकुमारीणां शिरसो मुण्डनं स्मृतम्। न स्त्रियाः केशवपनं न दूरे शयनासनम्। न च गोष्ठे वसेद्रात्रौ न दिवा गा अनुव्रजेत्। नदीषु सङ्गमे चैव अरण्येषु विशेषतः। न स्त्रीणामजिनं वासो व्रतमेवं समाचरेत्। त्रिसन्ध्यं स्नानमित्युक्तं सुराणामर्चनं तथा। बन्धुमध्ये व्रतं तासां कृच्छ्रचान्द्रायणादिकम्। गृहेषु निवसेत् तिष्ठन् विधिं सम्यगाचरेत्। इह योगावधं कृत्वा प्रच्छादयितुमिच्छति। स याति नरकं घोरं कालसूत्रमसंशयम्। विमुक्तो नरकात्तस्मान्मर्त्यलोके प्रजायते। क्लीवो दुःखी च कुष्ठी च सप्त जन्मानि वै नरः। तस्मात् प्रकाशयेत् पापं स्वधर्मं सततं चरेत्। स्त्रीबालभृत्यगोविप्रेष्वतिकोपं विवर्जयेत्"। अधिकं गोवधशब्दे

इत्युक्तम्। गोहितं व्रतम्। ३गोमेधाख्ये यज्ञे गोसवे तत्परिचर्य्याप्रकारश्च उदा० तत्प्रकारश्च तत्र दृश्यः।

गोशकृत् न० ६त०। गोमये जटा०। "उदकुम्भं सुमनसो गोशकृन्मृत्तिकाः कुशान्। पयोदत्तं वाऽऽमरणाद्गोशकृत्समेव वा" मनुः।

गोशर्य्य त्रि० शॄ—कर्त्तरि वा० यत् गोः शर्य्या शीर्णा यस्य। शीर्णगो शर्य्यो" "आभिर्गोशर्य्यमावतम्" ऋ० ८।८।१०। "गोशर्य्यः शम्युः" भा०।

गोशाल(ला) स्त्री न०। गवां शाला "विभाषा सेनेत्यादिना" वा क्लीवता। गवां शालायाम्। तत्र जातः एकादित्वं प्राप्ते मते वृद्धसंज्ञत्वात् छ, अन्यमते अण्, तस्य स्थानान्तगोशालेत्यादि पा० लुक्। गोशाल तत्र जाते त्रि०। स्त्रीत्वपक्षे तु न लुक्। गोशालीय गौशाल वा तत्र जाते त्रि० इति भेदः।

गोशीर्ष पु० गोः शीर्षमिव शीर्षं यस्य। १ऋषभपर्व्वते तस्य गोशीर्षाकारशृङ्गत्वात् तथात्वम्। स आकरत्वेनास्त्यस्य अच्। २चन्दनभेदे। गोशीर्षोत्पत्तिकथा रामा० कि० का० ४१स० १९।४०श्लो०। "तत्र देशमतिक्रम्य महार्णवसंस्थितः। सर्वरत्नमयः श्रीमानृषभो नाम पर्वतः। गोशीर्षकं पद्मकं च हरिश्यामं च चन्दनम्। दिव्यमुत्पद्यते यत्र तच्चैवाग्निसमप्रभम्"। तदाकारे ३अस्त्रभेदे च "कार्य्यं गुडैर्भिन्दिपालैर्गोशीर्षैर्मुसलैरपि" भा० द्रो० १७९ अ०। ६त०। ४गोमस्तके न०।

गोशीर्षक पु० गोः शीर्षमिव कायति कै—क। १द्रोणपुष्पीवृक्षे रत्नमा० स्वार्थे क। २चन्दनभेदे गोशीर्षशब्दे उदा०।

गोशृङ्ग पु० गोः शृङ्गमिव शृङ्गमस्य। ऋषिभेदे "हिमवद्वनमध्यस्थो गोशृङ्गः ऋषिसत्तमः" "गोशृङ्गस्य ऋषेस्तत्र दृश्यते तपआश्रमः" स्क० पु० प्रभा० ख०। २दक्षिणदेशस्थे पर्व्वतभेदे च। "तथैव सहदेवोऽपि प्रययौ दक्षिणां दिशम्" इत्युपक्रमे "निषादभूमिं गोशृङ्गं पर्व्वतप्रवरं तथा। तरसैवाजयद्धीमान्" भा० स० ३०अ०। ६त०। ३गोर्विषाणे न०। तदाकारोऽस्त्यस्य अच्। ४वर्व्वरवृक्षे पु० राजनि०।

गोश्रुति पु० व्याघ्रपद्गोत्रापत्ये ऋषिभेदे "तद्धैतत् सत्यकामो जाबालो गोश्रुतये वैयाघ्रपद्यायोवाच" छा० उ०।

गोष्ट इ० दि० च०। इतरे० ष्टु० परस्मैपदम् "संघातप्रतीतिञ्च" पा० "यथोक्तानिताने तथैव साधूनि स्युः" ।व०

कौ० । पक्षे नैकवद्भावः न क्लीवता च । अपि अश्वे च । पक्षे एकवद्भावः अवङ् च । तन्नार्थे न० ।

गोष(स)ख पु० गौः सखाऽस्य वेदे वा षत्वम् । १गोसहायके “स्तोता मे गोषखा स्यात्” ऋ० ८।१४।१। “यस्मिन्निन्द्रः सोमं पिबति गोसखायम्” ऋ० ५।२७।४। इत० अच् समा० न षत्वम् । २गोः सहाये

गोषड्गव न० गवां षट्कम् गो+षड्गवच् । गोषट्के एवं छागषड्गवादयश्छागादिषट्के न० ।

गोषणि(सनि) त्रि० गां सनोति ददाति सन–दाने इन् सवनादिषु पाठात् न नित्यं षत्वम् किन्तु पूर्व्वपदात् वा षत्वम् । १गोदातरि “यस्ते अश्वसनिर्भक्षोयोगोसनिस्तस्य” यजु० ८।१२। पक्षे षत्वम् । “गोषणिं धियमश्वं वाजसासुत” ऋ० ६।५३।१०।

गोषद् त्रि० गवि वाचि सीदन्ति सद–क्विप् पूर्व्वपदात् षत्वम् । स्वल्पवाक्ये । गोषदितिशब्दोऽस्त्यत्राध्यायेऽनुवाके वा गोषदा० वुन् । गोषदक गोषच्छब्दयुक्ते अध्याये अनुवाके च पु० । षत् । गोषद तन्नार्थे त्रि० ।

गोषदादि पु० अध्यायानुवाकयोः “गोषदादिभ्यो वुन्” पा० मत्वर्थे वुन्प्रत्यय निमित्ते शब्दगणे । स च गणः पा०ग० सू० उक्तो यथा गोषद् इषेत्वा मातरिश्वन् देवस्यत्वा देवीरापः कृष्णोस्याखरेष्ठो देवीधियः रक्षोहण युञ्जान अञ्जन प्रभूत प्रतूर्त्त कृशानु गोषद” ।

गोषन् त्रि० गां सनोति सन–विच् इत० “सनोतेरनः” पा० नान्तस्य नित्यषत्वनिषेधेऽपि पूर्वपदात् वा षत्वम् । गोदातरि “शंसामि गोषणो नपात्” ऋ० ४।३२।२२ ।

गोषा त्रि० गां सनोति सन–विट् ङा । सनोतेरनः” पा० षत्वम् । गोदातरि “गोषा इन्द्रोनृषामसि” सि० कौ० धृता श्रुतिः “इत्था गृणन्तो महिनस्य शर्म्मन् दिविष्याम पार्य्ये गोषतमाः” ऋ० ६।३३।५। अत्र “घरूपेत्यादि” पा० सू० गोषाशब्दस्य तमपि परे ह्रस्वः ।

गोषा(सा)ति स्त्री षो–भावे–क्तिन् ऊतियूतीत्यादिना नि०, सन–भावे क्तिन् ङा वा इत० षत्वम् । १गोलाभे २गोदाने च “गोषाता यस्य ते गिरः” ऋ० ८।८४।७। “गोषातौ गवां लाभे” भा० सप्तम्या डाच् एव सुस्वरम् । गवां सातिर्लाभोऽस्य । ३लब्धगौ लब्धपशुके त्रि० “सम गोषाता ऋषितेषु खादिषु” ऋ० १०।२८।१। गोषातौ लब्धपशुके” भा० ।

गोषादी स्त्री गां सादयति सद–णिच्–अच् उ० स० गौरा० ङीष् । पक्षिभेदे । “गोषादी देवानां पत्नीभ्यः” यजु० २४।२४। ।

गोषेधा स्त्री गौरिव सेध उत्सेधोयस्याः पूर्वपदात् षत्वम् । दुर्लभायां स्त्रियाम् । “विश्वपदीं वृषदतीं गोषेधां विधमामुत” अथ० ११।१८।४। [जुगोष्ट ।

गोष्ट संघाते भ्वा० आत्म० अक० सेट् । गोष्टते अगोष्टिष्ट ।

गोष्टोम पु० गौसंज्ञः स्तोमोऽत्र । उक्थसंस्थे बहुमन्त्रात्मके १स्तोमभेदे । २तदुपलक्षिते एकाहसाध्ये यागभेदे च “स एतान् स्तोमानपश्यत् ज्योतिर्गौरायुरितीमे वै लोका एते स्तोमा अयमेव ज्योतिरयमाध्यमो गौरसावुत्तम आयुः” ता० ब्रा० ४।१।७।

“स पूर्व्वोक्तः प्रजापतिः एतान् स्तोमान् स्तोमशब्देन त्रिवृदादिस्तोमवन्त्यहानि कथ्यन्ते । तानि ज्योतिर्गौरायुरिति एतन्नामकान्यपश्यत् । तत्र ज्योतिरग्निष्टोमसंस्थः, गौरायुश्चैते उक्थसंस्थे० ज्योतिष इयं स्तोमकॢप्तिः । त्रिवृद्बहिष्पवमानं पञ्चदशान्याज्यानि पञ्चदशो माध्यन्दिनः पवमानः सप्तदशानि पृष्ठानि सप्तदश आर्भव एकविंशोग्निष्टोमसामेति । अथ गोष्टोमस्य, पञ्चदशोबहिष्पवमानः त्रिवृदाज्यानि सप्तदशमाध्यन्दिनं सवनमेकविंशं तृतीयसवनम् । अथायुष्टोमस्य त्रिवृद्बहिष्पवमानं पञ्चदशान्याज्यानि सप्तदशमाध्यन्दिनं सवनमेकविंशं तृतीयसवनमिति । एते उक्ताः स्तोमा इमे लोका वै भूरादिकाः खलु, कः कतमोलोक इति बुभुत्सायामाह अयमेव लोकोज्योतिः, अयमाध्यमोऽन्तरिक्षलोको वै असावुत्तमस्तृतीयः स्वर्लोक आयुः, स्तोमत्रयस्य लोकत्रयेण सह संख्यासाम्यात् तथ्यत्वता एतैः त्रिभिः स्तोमैः साधनैस्त्रीन् लोकान् प्राजनयदिति शेषःअथैतान् विधत्ते” भा० ।

“यदेते स्तोमा भवन्तीमानेव लोकान् प्रजनयन्त्येषु लोकेषु प्रतितिष्ठन्ति” ता० ब्रा० ८ । “यदेषोऽतिरात्रो भवतीति वाक्यवदेतत्सर्वं व्याख्येयम् । अभिप्लवषडहस्योत्तरं त्र्यहं विधातुमाह” भा० “स एतन्त्र्यहं पुनः प्रायुङ्क्त तेन षडहेन षट्क्रतून् प्राजनयत्” ता०ब्रा०८ ।“स प्रजापतिरेतं पूर्व्वोक्तं त्र्यहं पुनः प्रयुक्तवान् । गौरायुर्ज्योतिरिति क्रमोऽत्रावगन्तव्यः । तथा चापस्तम्बः “ज्योतिष्टोममग्निष्टोमं रथन्तरसामानमुक्थ्यं बृहत्सामानमायुषमुक्थं रथन्तरसामानं ज्योतिष्टोमं बृहत्सामानमिति । तेन षडहेन षट् क्रतून् वसन्ता-

दीन् प्राजनवत् सृष्टवान् । यथार्थवादानुगुण्याय पूर्व्व-विहितेन त्र्यहेन संयुज्य इममुत्तरं त्र्यहं विधत्ते" भा० । "तदेष षडहो भवति ऋतूनेव प्रजनयन्ति ऋतुषु प्रतितिष्ठन्ति" ता० ब्रा० १० ।

गोष्ठ न० गावस्तिष्ठन्त्यत्र घञर्थे क षत्वम् । गवां स्थाने अमरः । "गोष्ठेषु गोष्ठीकृतमण्डलासनाम्" माघः । गोष्ठी बहुजनाः कर्त्तृतयाऽस्त्यस्य अच् । २गोष्ठीकर्त्तव्ये श्राद्धभेदे न० "पित्र्ये स्वदितमित्येव वाच्यं गोष्ठे तु सुस्रुतम्" मनुः "गोष्ठे गोष्ठीश्राद्धे "गोष्ठ्यां शुद्ध्यर्थमष्टमम्" इति विश्वामित्रेण द्वादशविधश्राद्धगणनायां गोष्ठश्राद्धस्य विधानात्" कुल्लू० ।

गोष्ठपति पु० ६० । गोः स्थानाध्यक्षे अमरः ।

गोष्ठश्व पु० गोष्ठे श्वा अचतुरेत्यादि अच् समा० । १गोष्ठस्थे शुनि तत्तुल्ये परहिंसके स्वगृहे स्थित्वा २परद्वेष्टरि च सिद्धा० । षष्ठीसमासे तु न अच् समा० । गोष्ठश्वा इत्येव

गोष्ठागार न० ६त० । गोष्ठस्य सभाया बहुजनस्थानस्यागारम् । बहुजनागारे गृहे हारा० ।

गोष्ठाध्यक्ष पु० ६० । गोष्ठपतौ ।

गोष्ठान न० गोः स्थानं वेदे पूर्वपदात् षत्वम् । १गवां स्थाने गोष्ठे । "व्रजं गच्छ गोष्ठानम्" यजु० १।२५ । लोके तु गोस्थानमित्येव । "गोष्ठं गोस्थानकम्" अमरः ।

गोष्ठा(पा)ष्टमी स्त्री "कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु स्मृता गोष्ठा(पा)ष्टमी बुधैः । तद्दिने वासुदेवोऽभूत् गोपः पूर्वन्तु वत्सपः" इत्युक्तायामष्टम्याम् गोपाष्टमीशब्दे दृश्यम् ।

गोष्ठि स्त्री गावो वाग्विशेषास्तिष्ठन्त्यत्र स्था—बा० कि ६त० षत्वम् । १गोष्ठीशब्दार्थे २परस्परसंलापे च । "आलस्यं मदमोहौ च चापलं गोष्ठिरेव च । स्तब्धता चाभिमानित्वं तथाऽत्यागित्वमेव च । एते वै सप्त दोषाः स्युः सदा विद्यार्थिनां मताः" भा० उ० १५६२ श्लो० ।

गोष्ठी स्त्री गावोऽनेकावाचस्तिष्ठन्ति यत्र स्था—घञर्थे क । ६त० अम्बाम्बेति षत्वम्" गौरा० ङीष् । १सभायां परिषदि । "तत्र गोष्ठीषु रथ्यासु सिद्धप्रव्रजितेषु च । भा० वि० ६ । २परस्परालापे "गोष्ठीसुखमनुभवन्तस्तिष्ठन्ति" हितो० । ३पोष्यवर्गे च" । "विषं गोष्ठी दरिद्रस्य" चाणक्यः । ४समूहे गोष्ठशब्दे उदा० । सभायाम् अस्य पुंस्त्वमपि । "ससञ्चरान् पर्वतसन्निरोधान् गोष्ठान् हरीणां गिरिसेतुमालाः । भा० व० १७७ अ० ।

गोष्ठीपति पु० ६त० १गङ्गापोष्यवर्गपालके २सभापतौ च ।

गोष्ठेक्ष्वेडिन् पु० गोष्ठे क्ष्वेडते क्ष्विड—क्ष्वेडे णिनि पात्रे समि० नि० । प्रगल्भे । युक्तारोह्या० आद्युदात्ततास्य । एवं गोष्ठेगल्भ गोष्ठेपटु गोष्ठेपण्डितः गोष्ठेशूरः गोष्ठेविजित इत्येतेऽपि पात्रेसमिता नि० । सभाप्रगल्भे सभाशूरे । पूर्व्ववत् आद्युदात्ततैषाम् ।

गोष्ठेशय पु० गोष्ठे गोस्थाने शेते शी—अच् अलुक् स० । गोव्रतार्थं गोष्ठशयनकारके । "पञ्चगव्यं पिबेत् गोघ्नो मासमासीत संयतः । गोष्ठेशयो गोऽनुगामी गोप्रदानेन शुध्यति" याज्ञ० ।

गोष्ठ्य त्रि० गोष्ठे भवः यत् । १गोष्ठे भवे । २रुद्रभेदे पु० । "नमो व्रज्याय च गोष्ठ्याय च" यजु० १६।४४ ।

गोष्पद न० गोः पदम्, गावः पद्यते यस्मिन् देशे वा "गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु" पा० सेवितादौ सुट् । गोः पदजाते १गर्त्ते, २गोपदप्रमाणे च । ३गोभिः सेवितदेशे ४तदसेविते वनादौ च । "बाहुभ्यां सागरं तीर्त्वा लङ्घितुं गोष्पदं लघु" रामा०ल०६८स० । "भीष्मद्रोणार्णवं तीर्त्वा कर्णपातालं (वडवानल) सम्भवम् । मा निमज्जस्व सगणः शल्यमासाद्य गोष्पदम्" भा० श० ७अ० । ५प्रभासक्षेत्रस्थे तीर्थभेदे । तत्स्थानादि स्क०पु० प्रभा० "इयं सरस्वती पुण्या सर्वदैव हि विद्यते । पञ्चस्रोताः प्रभासे तु दुष्प्रापा त्रिदशैरपि । तस्या यत्पञ्चमं स्रोतो न्यङ्कुमत्यास्तटानि च । तस्य मध्ये स्थितं तीर्थं गोष्पदेति च विश्रुतम्" "पापिनां शुद्धिदं तीर्थमाद्या इह गया स्मृता । तदास्मिन् गोष्पदं नाम यत्तो ख्यातं धरातले । यदा क्षीरोदमथनात् प्रसूता लोकमातरः । तदा देवि ! समन्तात्तु ता गतास्तीर्थसन्निधौ । पदं तत्र निमग्नं च नन्दिन्यास्तु शिलातले । शिलां खुराङ्कितां दृष्ट्वा जानुदेशाङ्कितां तथा" इत्युपक्रमे देवान् प्रति नन्दिनीवाक्यम् । "इदं मम पदं देवाः ! शिलासंस्थं विराजते, गगनाङ्गणभूमिस्थं चन्द्रबिम्बमिवापरम् । अद्य प्रभृति भो देवा ! त्रैलोक्ये सचराचरे । गोष्पदं नाम विख्यातं लोके ख्यातिं गमिष्यति" ।

गोस पु० गां जलं स्यति सो—क । १बोले २उष्णकाले ३विभाते मेदि० ।

गोसङ्ख्य पु० गाः संचष्टे सम्+चक्ष—अच् । गोपे । अमरः "गोसङ्ख्य आसं कुरुपुङ्गवानाम्" । "तेषां गोसङ्ख्य आसं वै तन्तिपालेति मां विदुः" इति च भा० वि० १०अ० ।

गोसत्र पु॰ गोभिः कृतं सत्रम्। गवामयनाख्ये सत्रभेदे "गावो वा एतत् सत्रमासत" ता॰ब्रा॰ ४,१,१, गवामयन शब्दे विवृतिः।

गोसदृक्ष पुंस्त्री॰ गोः सदृक्षः। गोतुल्ये गवये हेम॰। २आकृत्यादिना गोतुल्ये त्रि॰। गोसदृशादयोऽपि तत्रार्थे।

गोसनि पु॰ गां सनोति सन–इण् इत॰ पूर्व्वपदात् वा षत्वे प्राप्ते सनना॰ न षत्वम्। गोदातरि गोषणिशब्दे उदा॰ दृश्यम्। "गोसनिं वाचमुदेयम्" अथ॰ ३।२०।१०।

गोसम्प्रदाय त्रि॰ गां सम्प्रददाति सम्+प्र+दा–"आतोऽनु-पसर्गे" पा॰ अनुपसर्गेत्युक्तेः न कः किन्तु अण्। गोसंप्रदातरि।

गोसम्भवा स्त्री॰ गोरिव सम्भवो लोमादिरूपाकारो यस्याः। १श्वेतदूर्वायां राजनि॰। २गोजाते त्रि॰।

गोसर्ग पु॰ गावः सृज्यन्तेऽत्र काले सृज–आधारे घञ्। गवां वनगमनाय मोचन काले सूर्य्यस्य किरणानां त्याग-काले १प्रातःकाले "गोसर्गे चार्द्धरात्रे च तथा मध्य-न्दिनेषु च" सुश्रु॰। [ख्याते गोधाख्ये जन्तौ।

गोसर्प पुंस्त्री॰ गोरिव चतुश्चरणवत्त्वात् सर्पः। (गोसाप)

गोसव पु॰ गौः सूयते हिंस्यतेऽत्र सू–हिंसायाम् आधारे अप् पूर्व्वपदात् वा न षत्वम्। गोसत्राख्ये यज्ञभेदे "स्वर्जिता गोसवेन वा" हेमा॰ दा॰ विष्णुपु॰। तत्कर्त्त-व्यता च कात्या॰ श्रौ॰ २२,११,१ सूत्रादौ उक्ता यथा "ऋषभगोसवौ" १सू॰ "ऋषभोगोसवश्च क्रतू भवतः" कर्कः "पूर्व्वो राज्ञः" २सू॰ "पूर्व्वः ऋषभसंज्ञको राज्ञः" कर्कः "दक्षिणा ऋषभसहस्रं द्वादशं वा शतम्" ४सू॰ "विकल्पेन ऋषभसंज्ञक ऋषभाणां सहस्रं, द्वादशाधिकं शतं वा" (दक्षिणा) कर्कः। "उक्थ्यो गोसवोऽयुत दक्षिणः" ६सू॰। गोसवसंज्ञः क्रतुरुक्थसंस्थो भवति अयुतदक्षिणश्च कर्कः। "वैश्यस्य इत्येके" ७सू॰ मन्यन्ते। "सर्व्वेषामित्यपरे" ८सू॰। स्वराजानो विशो यं पुरस्कुर्व्वीरन् स एतेन यजेत" ९सू॰। "राज्ञा रहिता विशः प्रजाः सर्व्वे पुरुषा यं पुरस्कुर्व्वीरन् मुख्यत्वे-नाङ्गीकुर्व्वीरन् स गोसवेन यजेत"। "आस्य-ण्डिलेऽभिषिच्यते" १०सू॰। "प्रतिदुराहवनीयस्य दक्षि-णतः" ११सू॰। "स्थितः आगान्तुकत्वादन्ते। आहवनीयात् दक्षिणस्यां स्थण्डिले उपविष्टो यजमानः प्रतिदुग्धा-धारोष्णेन दुग्धेनाभिषिच्यते "संस्थपतिरित्येनं ब्रूयुः "गोसवयाजिनं जनाः" कर्कः। "वैश्यस्तोम दक्षिणा-लिङ्गो भवतृस्तोमोगणयज्ञो भ्रातृव्यां सवीनां वा १२सू॰। वैश्यस्तोमदक्षिणायां यानि लिङ्गानि तान्यत्रापि भवन्ति" कर्कः। गां स्वर्गं सुनोति अच् षत्वम् "दातुः स्वर्गदातरि" "तिलोऽसि सोमदैवत्यो गोसवो देवनिर्म्मितः" तिलदानमन्त्रः।

गोश्वस् पु॰ गवि जले श्वसिति श्वस–बा॰ असुच् उत॰। वेले रायसकुटः।

गोसहस्र न॰ गवां सहस्रं दातव्यतया यत्र। तुलापुरु-षादिषोडशमहादानान्तर्गते पञ्चमे महादानभेदे "अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानानुकीर्त्तनम्"। "यत्तत् षोडशधा प्रोक्तं वासुदेवेन भूतले" इति चोपक्रम्य "कल्पपाद पदानञ्च गोसहस्रं च पञ्चमम्" इत्युक्ता तद्दान प्रकारः हेमा॰ दा॰ मत्स्य पु॰ उक्तो यथा

"मत्स्य उवाच। अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम्। गोसहस्रप्रदानाख्यं सर्वपापहरं परम्। पुण्यं तिथि-मथासाद्य युगमन्वन्तरादिकम्। पयोव्रतस्त्रिरात्रं स्यादे-करात्रमथापि वा। लोकेशावाहनं कुर्य्यात् तुलापुरुष-दानवत्। पुण्याहवाचनं कुर्य्याद्धोमः कार्य्यस्तथैव च। ऋत्विग्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम्। वृषं लक्षण संयुक्तं वेदिमध्येऽधिवासयेत्। गोसहस्राद्विनिष्क्रम्य गवां दशकमेव"। पयोव्रतस्त्रिरात्रमिति दानदिनात् पूर्व्वं त्रिरात्रं पयोव्रतः स्यादित्यर्थः, अन्नादिशब्देन देश-काल–इन्द्रिन्यास–शिवादिपूजा–गुरुर्त्विग्वरण–मधुपर्क-दान–कुण्डवेदिवितान–चक्रलेखनपताकादीनि मत्स्य-पुराणोक्ततुलापुरुषदाने विहितानि गृह्यन्ते। वृषं लक्षण संयुक्तं, वृषलक्षणानि, "उन्नतस्कन्धककुदम् ऋज्वलायत कम्बलम्" इत्यादीनि वृषोत्सर्गप्रकरणे मत्स्यपुराणोक्तान्येव वेदितव्यानि, गोसहस्राद्विनिष्क्रम्येति दशोत्तरगोसह-स्रादिति वेदितव्यम्, अग्रे दशाधिकगोसहस्रविनियोगदर्श-नात्। यद्यपि गवां दशकमित्यत्र गोमात्रप्रतीतिः तथापि उत्तरत्र "ऋत्विग्भ्यो धेनुमेकैकां दशकाद्विनिवेदयेदिति" धेनुसंशब्दनात्, पुराणान्तरे "गोसहस्राद्विनिष्क्रम्य वत्सं दशकं गवामिति" वचनाच्च धेनुदशकमेवाभिधावनीयम्। इतरत्र पुनर्गोमात्रं धेनुरूपत्वादरः। "गोसहस्रं वहिः कुर्य्याद्वस्त्रमाल्यविभूषितम्। सुवर्णशृङ्गाभरण रौप्यपाद-समन्वितम्। अतः प्रवेश्य दशकं वस्त्रमाल्यैस्तु पूजयेत्। सुवर्ण–घण्टिकायुक्तं ताम्रदोहनिकान्वितम्। सुवर्णति-लकोपेतं हेमपट्टैरलङ्कृतम्। कौशेयवस्त्रसंवीतं माल्यगन्ध-

समन्वितम् । हेमरत्नयुतैः शृङ्गैश्चामरैश्चापि शोभितम् । पादुकोपानच्छत्रभाजनासनसंयुतम् । "दशधौर्णिके शृङ्गे, खुराः, पञ्चपलास्तथा" । पञ्चाशत्पलमितो दोहनकः अन्यत्र तथाभिधानात् वशिष्टकादौ सुवर्णशब्दोऽत्र षोडश-माषपरिमितहिरण्यवचनः, सकृदुच्चरितसुवर्णशब्दस्यानेक-परिमाणपरित्यागानुपपत्तेः । पादुके काष्ठमय्यौ, चर्मकृते उपानहाविति भेदः । "गवां दशकमध्ये स्यात् काञ्चनो नन्दिकेश्वरः । कौशेयवस्त्रसंवीतो नानाभरणभूषितः । लवणद्रोणशिखरे-माल्येक्षुफलसंयुतः । कुर्यात् पञ्चशता-दूर्द्ध्वं सर्वमेतदशेषतः । शक्तितः फलसाहस्रितयं याव-देव तु । शोषते वै दशांशेन सर्वमेतत् प्रकल्पयेत्" । लव-णद्रोणशिखरे, लवणद्रोणोपरीत्यर्थः । नन्दिकेश्वरलक्षणं ललितविस्तरात् "अर्द्ध स्त्रिनेत्रो द्विभुजः सौम्यास्यो नन्दिकेश्वरः । वामे तु न्यस्तहस्तो चाक्षमालासमन्वितः" इति अर्द्ध इति, अर्धयानानुपविष्ट इत्यर्थः । पञ्चशतादूर्द्ध्वं पञ्च-सहस्रत्रितयं यावदिति, साभरणनन्दिकेश्वरविषयमेतत् अनन्यार्थात् । शोषते वै दशांशेनेति शोषते देवे नामैका-मेकञ्च वृषभं वेदिमध्येऽधिवासयेत् । पञ्चशतादूर्द्ध्वं पञ्च-शतत्रयं यावदिति साभरणनन्दिकेश्वररचनादिकं कुर्यादि-त्यर्थः ।"पुण्यं कालमथासाद्य गीतिमङ्गलनिःस्वनैः । सर्वौ-षध्युदकस्नानस्नापितो वेदिपुङ्गवैः । इममुच्चारयेन्मन्त्रं गृहीतकुसुमाञ्जलिः" । अत्रापि पूर्ववत् पूर्वेद्युरधि-वासनं विधाय द्वितीयदिवसे ब्राह्मणवाचनानन्तरमग्नि-कुण्डेषु ऋत्विगुपवेशनादिपूर्णाहुतिपर्यन्तं कर्मशेषं गुरुः समापयेत् । ततः पुण्यकालम् आत्मानुकूललग्नशुक्ल-त्वादिलक्षणमासाद्य कुण्डसमीपस्थितकलशोदकेन ब्रा-ह्मणैः स्नापितः शुक्लमाल्याम्बरधरो यजमानो वक्ष्यमाण-मन्त्रानुदीरयेत् । "नमो वो विश्वमूर्त्तिभ्यो विश्वमातृभ्य एव च । लोकाधिवासिनीभ्यश्च रोहिणीभ्यो नमो नमः । गवामङ्गेषु तिष्ठन्ति भुवनान्येकविंशतिः । ब्रह्मादयस्तथा देवा रोहिण्यः पान्तु मातरः । गावो मे अग्रतः सन्तु गावो मे सन्तु पृष्ठतः । गावः शिरसि मे नित्यं गवां मध्ये वसाम्यहम् । यस्मात् त्वं वृष-रूपेण धर्म एव सनातनः । अष्टमूर्त्तेरधिष्ठानमतः पाहि सनातन । इत्यामन्त्र्य तं यो दद्याद्गुरवे नन्दिकेश्वरम् । सर्वोपकरणोपेतं गोयुगञ्च विचक्षणः । ऋत्विग्भ्यो धेनुमेकैकां दशकादिनिवेदयेत् । गवां च शत-मेकैकं तदर्द्धं चाथ विंशतिम्" । दश पञ्चाथवा दद्यादन्ये-भ्यस्तदनुज्ञया" । दानवाक्यमत्र तुलापुरुषवद्द्रष्टव्यम्, एते च शतप्रभृति पञ्चपर्य्यन्ता विकल्पा ऋत्विग्विषया तदा-मन्त्रार्थात्. ततश्चायमर्थः सिद्धो भवति गोदशकमध्यात् न-न्दिकेश्वरयुतं गोयुगं गुरवे प्रतिपाद्य शेषाश्चाष्टानामृ-त्विजामेकैकामेकैकस्मै ऋत्विजे दद्यात्, तथा गोसहस्र-मध्यात् शतद्वयं गुरवे प्रदाय एकैकं शतमृत्विग्भ्यो दद्यात्, अथ वा शतं गुरवे पञ्चाशतं पञ्चाशतमृत्विग्भ्यः, अथ वा चत्वारिंशतं गुरवे विंशतिं विंशतिमृत्विग्भ्यः । विंशतिं, वा गुरवे दश दशर्त्विग्भ्यः, दश वा गुरवे पञ्च पञ्चर्त्विग्भ्यो दद्यात् शेषा गास्तदनुज्ञया अन्ये-भ्योऽपि दद्यात् । दक्षिणाञ्चात्र पूर्ववदेव दद्यात् अनुक्त-दक्षिणासु सुवर्णं दक्षिणेति वचनात् यथाशक्ति सुवर्णं वा । ततः पूर्ववदेव पुण्याहवाचन-देवतापूजन-विसर्जनादि कुर्यात् । "नैका बहुभ्यो दातव्या यतो दोषकरी भवेत् । बह्व्यश्चैकस्य दातव्या श्रीमदारोग्यवृद्धये । पयोव्रतः पुनस्तिष्ठेद्देकाहं गोसहस्रदः" । एतच्च पयोव्रतानुष्ठानं, शक्तापेक्षम् "अशक्तौ नक्तमिष्यते" इति वचनात् । "श्रावयेत् शृणुयाद्वापि महादानानुकीर्त्तनम् । तद्दिनं ब्रह्मचारी स्याद्यदीच्छेद्विपुलां श्रियम्" । आथर्वणगोपथ-ब्राह्मणे "अथातो गोसहस्रविधिर्गौड उदकान्ते शुचौ देशे प्राञ्चमिध्ममुपसमाधाय अन्वाधायाथ जुहुयात्, आ गावस्त्वेनाद्यं जुहुयात्, महाव्रीहीणामैन्द्रस्य सौम्यञ्च चरुं तस्याः पयसि श्रपयित्वा गाव इति, एतत्सूक्तेन जुहुयात् पश्चादन्यतीर्थोदकपूर्व-कलशमयस्थाप्याहिसंयोगोऽनेनेति दश गाः स्नापयेत् स्नर-माणोऽन्याः समभ्युक्ष्य षण्डम्, तस्याः स्नानोदकेनेम-मिन्द्रं वर्द्धय क्षत्रियं म इति, राजानमभिषिञ्चेमा आप इति, षड्भिर्यथोक्तमञ्जनाभ्यञ्जनानुलेपनं कृत्वा सहस्रतमीं प्रथमामलंकृत्य गावो मामुपतिष्ठत प्रजावती-स्त्वयवासादिति च पर्य्यवेत् प्रियमयनन्द्य्वा हिरण्य-गर्भ इति सहस्रतमीमाकम्य जपेत् यथा गावः पतिना सव्रमिति मन्त्रेणानेनार्घं दत्त्वा सहस्रतमीं पुनरव संस्कृता भूमिहा प्रतिच्छात्विति जपेत् सहस्रं, तस्याः पृष्ठतो व्रजन् सर्वाः प्रदक्षिणीकृत्य नमस्कृत्य स्वस्ति वाच्य ब्राह्मणेभ्यो निवेद्य दश गा दक्षिणाः कर्त्रे सहस्रं तमीं वत्सयुग्मञ्च तदपि । सप्तजन्मार्जितं पापं दुरवैः सप्तभिः कृतम् । स्पृशत्याद्विधिनानेन नाशयेत्सोऽमरो नरः । सर्वेषामिह दानानां यद्यत् परिकीर्त्तितम् ।

तदवाप्नोति विप्रेभ्यो गोसहस्रप्रदो नरः। अश्वमेधं वृषोत्सर्गं गोसहस्रन्तु यः। दद्याच्छोभाय युक्ताङ्गः पितरस्तर्पयन्ति हि। तस्मादनेन विधिना गोसहस्रन्तु यो नरः। प्रदद्यात् स विशुद्धात्मा याति तत् परमं पदमिति"। मत्स्यपुराणे "अनेन विधिना यस्तु गोसहस्रप्रदो भवेत्। सर्वपापविनिर्मुक्तः सिद्धचारणसेवितः, विमानेनार्कवर्णेन किङ्किणीजालमालिना। सर्वेषां लोकपालानां लोके संपूज्यते सुरैः। प्रतिमन्वन्तरं तिष्ठेद्राजराजो भवेत् पुनः। अश्वमेधशतं कुर्यात् शिवध्यानपरायणः। वैष्णवं लोकमास्थाय ततो मुच्येत बन्धनात्। पितरश्चाभिनन्दन्ति गोसहस्रप्रदं शुभम्। अपि स्यात् स कुलेऽस्माकं पुत्रो दौहित्र एव च। गोसहस्रप्रदो भूत्वा नरकादुद्धरिष्यति। स यस्तत्कर्मकरो वा स्यादपि द्रष्टा तथैव च। संसारसागरादस्मादस्मान् सन्तारयिष्यति। इति पठति य एतद्गो-सहस्रप्रदानं सुरभुवनमुपेयात् सोऽपि पश्येत्। अनुमवति शृणुं वा वाच्यमानो निकामम् प्रहतकलुषदेहः सोऽपि यातीन्द्रलोकम्"।

अन्यपुराणोक्तस्तद्विधिस्तत्रैव दृश्यः। ६त०। २गवां सहस्रे च। गोसहस्रं तद्दानफलं विद्यतेऽस्य अच्। गौरा० ङीष्। ३शोभनारयुतायाम् ४अकृष्णचारयुतायां वा। अमावास्यायाम् स्त्री। जाह्नवीस्नाने तत्सात्त्वपुण्यजनकत्वमुक्तं ति० त० व्यासेन "अमावास्यां भवेद्वारो यदि भूमिसुतस्य च। गोसहस्रफलं दद्यात् स्नानमात्रेण जाह्नवी। सिनीवाली कुहूर्वापि यदि सोमदिने भवेत्। गोसहस्रफलं दद्यात् स्नानं यन्मौनिना कृतम्"।

गोसाद त्रि० गां सादयति षद—णिच् अण् उप० स०। गोनाशके गोसारथौ "गोः सदसादिसारथिषु" पा० पूर्व्वपदप्रकृतिस्वरः।

गोसादिन् त्रि० गां सादयति सद—णिच्—णिनि ६त०। गोसारथौ। गोसादवत् पूर्व्वपदे प्रकृतिस्वरः।

गोसारथि पु० ६त०। गोनाशके सारथौ गोसादवत् पूर्व्वपदे प्रकृतिस्वरः।

गोस्तन पु० गोः स्तन इव गुच्छो यस्य। १चतुर्यष्टिकहारे अमरः। ६त०। २गोःस्तने च "करीरपनसाश्च गोस्तनाकाराणि" "सदसं गोस्तनाकारं सर्वभूतसुखोद्भवम्" सुश्रु०।

गोस्तना(नी) स्त्री गोः स्तन इव फलमस्याः स्वाङ्गत्वात् वा ङीष्। १कपिलद्राक्षायाममर टाबन्तः गोः स्तनाद्रव स्तना अस्याः ङीष्। २कुमारानुचरमातृभेदे। "शृणु मातृगणान् राजन्! कुमारानुचरानिमान्" इत्युपक्रमे" प्रभावती विशालाक्षी पालिता गोस्तनी तथा" भा० श० ४७अ०।

गोस्तोम पु० गोनामकः स्तोमः पूर्व्वपदात् वा णत्वाभावः। एकाहसाध्ये अग्निष्टोमाङ्गे यज्ञभेदे। "गोस्तोमभूमिस्तोमवतस्त्रतिवयागाम्" आश्व० श्रौ० ८।५।२। "गोस्तोमो भूमिस्तोमोवनस्पतिसव इति त्रयः एकाहाः कर्त्तव्याः" नारा० वृ०। गोष्टोमशब्दे विवृतिः।

गोस्थान न० ६त०। गोष्ठे अमरः "मध्ये गोस्थानसङ्कुलम्" हरिवं० ६१अ०। स्वार्थे क। तत्रार्थे।

गोस्वामिन् ६त०। गवां स्वामिनि। "तावत् भूयो वा गोस्वामिने दत्त्वा" कात्या० श्रौ०। १५।६।१२। "गोस्वाम्यनुमते भृत्यः सा स्यात् पालेऽभृते भृतिः" मनुः। "प्राजापत्यं चरेत् कृच्छ्रं गोस्वामी व्रतमुत्तमम्" पराशरः। गवामिन्द्रियाणां स्वामी। २जितेन्द्रिये यतीनामुपाधिभेदे। वोपदेवगोस्वामी रूपगोस्वामी।

गोह पु० गुह्यतेऽत्र गुह—घञ् बा० अत्वाभावः। गेहे "अग्निर्गोपिथस्य गोहे" ऋ० ४,२१,६। 'गुहा यदीमौशिजस्य गोहे" ७ "विदद् गौरस्य गवयस्य गोहे" ८ "गोहे गृहे" भाष्यम्। तस्यादूरभवोदेशः सुवास्त्वा० अण्। गौह गेहादूरभवे त्रि० स्त्रियां ङीप्।

गोहत्या स्त्री ६त०। गोहनने। प्राणवियोगफलकव्यापारो हननम् यथाह वह्निपु० "स्यात् प्राणवियोगफलकव्यापारो हननं स्मृतम्। रागात् द्वेषात् प्रमादाद्वा स्वतः परत एव वा"। हत्यायाः ज्ञानाज्ञानकृतत्वं च प्रा० त० व्यक्तपि यथा

"अथ ज्ञानकृताद्विनिरूपणम्। तत्र गोवधस्य बुद्धिपूर्वकत्वं तदा भवति, यदि गां ज्ञात्वा एतां हन्मीति इच्छया हन्ति, तदा कामकाहारैव ज्ञानस्य प्रवृत्त्यङ्गत्वात्, तदभावे त्वबुद्धिपूर्वकत्वम्। अतएव प्रवृत्त्यङ्गज्ञानस्य कामनाव्यभिचाराभावादेव 'कृच्छ्रांस्तु चतुरः कुर्यात् गोवधे बुद्धिपूर्वके। अमत्या च द्वयं कार्य्यम्, इति मिताक्षरावचने ज्ञानाज्ञानाभ्यां द्वैविध्यमुक्तम् अन्यत्र कामाकामाभ्यामित्युक्तम् यथा बृहस्पतिः "कामाकामकृतं लोके महापाप द्विधा मतम्। पुनराम्नायेऽपि चैव निष्कृतिर्द्विविधा स्मृता"। इत्यत्र गवयादिभ्रमेण गोगोवधस्तत्र वधस्य न ज्ञानकृतत्व गोत्वेनाज्ञानात्। गोत्वेन गां जानन्नप्यन्योद्देशेन प्रहारादिना यदि हन्ति

तदापि न प्राजापत्यं तद्विषयकहननेच्छाद्युपहाराभावात्"। तत्र साक्षात् परम्परागतव्यापारभेदः मिता० उक्तो यथा "साक्षात्कर्तृ निमित्तिनोश्च भेदस्तेनैव दर्शितः 'पाषाणैर्लगुडैर्वापि शस्त्रेणान्येन वा बलात्। निपातयन्ति ये गास्तु तत्कृतं कुर्युर्व्रतं हि ते। तथैव बालकाङ्गुष्ठयान्वीवादिमोदनैरिति'"। एतदुक्तं भवति। पाषाणलगुडादिभिर्यैर्बिदिमोटनादिना वा ये गां निपातयन्ति। तैं साक्षात्कारास्तेष्वेव तत्कृतं प्रायश्चित्तम्। ये तु व्यवहित रोधबन्धादिव्यापारयोगिनस्ते निमित्तिन स्तेषां न तत्कृतव्रतसम्बन्धः किन्तु तदपयथैरेव पादद्विपादादिभिरिति तन्मावरोधादीनां व्यवहितव्यापारत्वाविशेषेऽपि वचनात् कचित्पादः कचिद्द्विपादः पादोनं कचिदिति" युक्तम्।

तस्याः वोधकं प्रायश्चित्तं स्वामिभेदाच्च प्रा०त० उक्तं यथा तत्र ब्राह्मणस्वामिकस्य गोर्वधे मानवं प्रायश्चित्तं तत्र गोघ्नशब्दे दर्शितं तत्र चतुर्दश धेनवः तन्मूल्यं वा। क्षत्रियस्वामिकस्य गोर्वधे देवलोक्तं तत्र तत्रैवोक्तं यथा "गोघ्नः षण्मासान् तच्चर्मणा परिवृतो गोग्रासाहारो गोमती यवाशी गोभिरभिसञ्चरन् विमुच्यते"। गोग्रासाहारो गोग्रासाहर्ता "कर्मस्थम्" इति शाघुः। षण्मासयावकभक्षणं द्वादशप्राजापत्यतुल्यं दक्षिणा च विशेषानुपदेशात् यथाशक्ति देयेति। एतत्प्रागादग्यानास्तदर्द्धं स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्द्धम् एकस्योभयपरत्वे पादः। वैश्यसम्बन्धिनो गोर्वधे तु शातातपः "पञ्चगव्येन गोघाती मासेनैव विशुध्यति। गोमतीश्च जपेद्विद्वान् गवां गोष्ठे च संवसेत्"। पञ्चगव्यमाह शातातपः "गोशकृत् द्विगुणं, मूत्रं सर्पिर्विद्याच्चतुर्गुणम्। क्षीरमष्टगुणञ्चैव पञ्चगव्ये तथा दधि" तथाऽष्टगुणम्। यमः "आहृत्य प्रणवेनैव उत्थाप्य प्रणवेन च। प्रणवेन समालोड्य प्रणवेनैव तत्पिबेत्"। उत्थाप्य मिश्रीकृत्य। "मन्त्रज्ञाने मिताक्षरायां षट्त्रिंशन्मतम् 'अपहोमादि यत्किञ्चित् तत्कोरां प्रणवेन चेत्। एवं व्याहृतिभिः कुर्यात् गायत्र्या प्रणवेन च"। गवां गोष्ठ इति सप्तम्यन्तपदत्वात् तात्कालिकगोसत्त्वावबोधाय। गोमती जपसहितमासपञ्चगव्यपानं प्राजापत्यपञ्चकतुल्यम्। एतदज्ञानकृते ज्ञानकृते तु द्वैगुण्यम्। स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्द्धम् एकस्योभयधर्मपरत्वे पादः।

शूद्रस्वामिकगोर्वधे तु विष्णुभिः "तप्तकृच्छ्रास्तु चतुरः कुर्यात् गोवधे बुद्धिपूर्वके। अमत्या च द्वयं कार्यं तदर्द्धं बालवृद्धयोः। स्त्रीशूद्रयोरेवमेतद्वधे चैव न संशयः"। तप्तकृच्छ्राः प्राजापत्यानि। तत्तुल्यतापन्नो चतस्रो धेनवः द्वादश कार्षापणा वा। एतज्ज्ञानकृते अज्ञाने तदर्द्धं स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्द्धम्। एकस्योभयधर्मपरत्वे पादः। प्रा०त०र०। स्वामिकृतविशेषस्तु प्रायश्चित्तविवेकानुसारादुक्तः।

गर्भिण्यादौ तु विशेषमाह वृहस्पतिः "गर्भिणीं कपिलां दोग्ध्रीं होमधेनुञ्च सुव्रताम्। रोधादिना घातयित्वा द्विगुणं गोव्रतञ्चरेत्"। गर्भिणीवधे तु विशेषमाह वृद्धयमः "गवां निपतने चैव गर्भनाशो यदा भवेत्। एकैकशश्चरेत् कृच्छ्रं यथापूर्वं तथा परम्"। कृच्छ्रपदं व्रतपरम् द्विगुणं गोव्रतमित्येकवाक्यत्वात् "पादसुत्पन्नमात्रे तु द्वौ पादौ गात्रसञ्चिते। पादोनं व्रतमाचष्टे कृत्वा गर्भमचेतनम्। अङ्गप्रत्यङ्गसम्पन्ने गर्भे चेतःसमन्विते। द्विगुणं गोव्रतं कुर्यात् प्रायश्चित्तं विशुद्धये"। मध्यवचनं भवदेवेन व्याख्यातम् यथा "यदि लगुडाद्यभिघातेन गौर्जीवति गर्भमात्रपातो भवति तदोत्पन्नगर्भमात्रपाते यथोक्तप्रायश्चित्तपादाचरणम्। गात्रावयवोत्पत्तौ प्रायश्चित्तपादद्वयं सकलगात्रसम्पत्तौ चैतन्याभावे प्रायश्चित्तपादत्रयम्। चर्मौश्चैतन्ययुक्तगर्भपाते कृत्स्नमेव प्रायश्चित्तमूहनीयम्"। मिताक्षरायान्तु गर्भिणीवधे यदा गर्भोऽपि निहतोभवति तदा प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकमावर्त्तत इति न्यायादविशेषेण द्विगुणव्रतप्राप्तौ षट्त्रिंशन्मते विशेषोक्तः 'पादमुत्पन्नमात्रे तु द्वौ पादौ दृढतां गते। पादोनं व्रतमुद्दिष्टं कृत्वा गर्भमचेतनम्। अङ्गप्रत्यङ्गसम्पन्ने गर्भे चेतःसमन्विते। द्विगुणं गोव्रतं कुर्यादेषा गोघ्नस्य निष्कृतिः"। दोग्ध्रीं बहुक्षीराम्। वृहस्पतिः "अतिवृद्धामतिकृशामतिबालाञ्च रोगिणीम्। हत्वा पूर्वविधानेन चरेदर्द्धं व्रतं द्विजः"। पूर्वविधानेन मन्वाद्युक्तैर्भाविकादिना अतिवृद्धा दुग्धच्छेदनासमर्था अतिकृशा कृशत्वेन दोहनवाहनायोग्या अतिबाला वर्षपर्यन्तं बाला तदतिक्रान्ता द्विवर्षीया। तथा च वृद्धहारीतः 'वर्षमात्रा तु बाला स्यादतिबाला द्विवार्षिकी। अतःपरन्तु या गौः स्यात्तरुणी दन्तजन्मनि"। अतएव वक्ष्यते द्विपादस्तु द्विहायने' इति संवर्त्तः। 'आपन्नानां बहूनाञ्च बन्धने रोधनेऽपि वा। भिषङ्मिथ्योपचारे च द्विगुणं गोव्रतञ्चरेत्। एकप्रयत्ने निष्पन्ने बहूनां गवां वधे प्रायश्चित्तगौरवमुक्तं न तु तत्कृता पापभेदाभावात्

एकप्रयत्नजन्यत्वेनैकमेव गुरुतरं पापमिति प्रायश्चित्तमपि तथा। बहूनामित्येकाधिकपरम्। तदविवक्षायामपि गोद्वयवधे प्रयत्नाभेदेऽपि विशेषवचनाभावात् प्रायश्चित्तद्वैगुण्यं युक्तम्। अपिशब्दात् खड्गदाहादिना। कामकृते तु प्रायश्चित्तावृत्तिः। यथोपपातकानुवृत्तौ यमः "गोघ्नश्छिन्नः कृच्छ्रचान्द्रायणमथापि वा। अभ्यासे तु ततो भूयस्ततःशुद्धिमवाप्नुयात्"। तयोर्गोवधतदन्योपपातकयोः। अंगिराश्चाह "एका चेद्बहुभिः कापि दैवाद्व्यापादिता भवेत्। पादं पादं तु हत्यायाश्चरेयुस्ते पृथक् पृथक्"। हत्याया यत्र यद्विहितं व्रतं तत्र तस्यैव पादं प्रत्येकं कुर्युः। एकेन तु पञ्चवत्सम् अतो बहुभिर्द्वयोर्बहूनाञ्च हनने प्रतिपुरुषं पादद्वयं त्र्यं वा कल्पनीयमिति मिताक्षरा। वस्तुतस्तु एकाधिकानामेकैकपुरुषस्यैकप्रयत्नजन्यवधे "व्यापन्नानां बहूनामिति" पूर्वोक्तवचनात् एकैकपुरुषस्य द्विपादं प्रायश्चित्तम् प्रयत्नभेदे तु गोघ्नवदित्यनेन तन्त्रताया अभावात् प्रत्येकं प्रतिपुरुषं द्विपादाद्यावृत्तिरिति। एतच्चाकामतोवधे द्रष्टव्यम् दैवादिति विशेषोपादानात् कामकृते तु बहूनामपि प्रत्येकं कृत्स्नदोषसम्बन्धात् पूर्णप्रायश्चित्तं युक्तं ऋत्विजां फलमिव प्रतिपुरुषं कृत्स्नव्यापारसमवायात्। "एकं घ्नतां बहूनाञ्च यथोक्ताद्द्विगुणोदमः" इति प्रत्येकं दण्डद्वैगुण्यदर्शनाच्चेति मिताक्षरा। वस्तुतस्तु सर्वत्र पापे "स्यात्त्वकामकृते यत्तु द्विगुणं बुद्धिपूर्वके" इत्यङ्गिरोवचनेनाभ्यासाभावात् ज्ञाने द्वैगुण्यदर्शनादत्रापि ज्ञाने द्विपादएव युक्तः। सत्रे तु "सप्तदशावरा ऋत्विजकामाः सत्रमुपासीरन्निति" श्रवणात्तथेति। एकं घ्नतामिति परवचनन्तु गोवधातिरिक्तविषयम् गोवधे एका चेदित्युपदेशेन दण्डवत् प्रायश्चित्तानि भवन्तीत्यतिदेशानवसरात्। तदवसरत्वे प्रत्येकं पूर्णप्रायश्चित्तद्वैगुण्यं स्यात् न पूर्णप्रायश्चित्तमात्रम् अतएव प्रायश्चित्तविवेके "एकं घ्नतां बहूनामिति" मनुवचने उक्तम्। बहुभिरित्युपादानात् द्वाभ्यां हनने तु प्रत्येकं सम्पूर्णप्रायश्चित्तम्।

अथैकहायनादिगोवधप्रायश्चित्तम् हद्दुचेताः "एकवर्षे गवि हते कृच्छ्रपादो विधीयते। अबुद्धिपूर्वं पुंसः स्यात् द्विपादस्तु द्विहायने। त्रिहायणे त्रिपादः स्यात् प्राजापत्यमतःपरम्"। इदमपि प्रायश्चित्तलाघवेन अबुद्धिपूर्वकाधमशूद्रस्वामिकवधविषयमिति प्रायश्चित्तविवेकः। तेन यत् स्वामिकवधे यत् प्रायश्चित्तं तस्यैव तत्र पादादिकम्-

कनीयस्तरएकातिवालामित्यत तत्रैवोक्तम्। अतःपरं चतुर्हायणे इत्यर्थः। बुद्धिपूर्वे एतदेव द्विगुणमित्यर्थः" प्रा॰ त॰ रघुः।

अपालननिमित्तगोवधप्रायश्चित्तम् प्रा॰ त॰ उक्तं, यथा पराशरः "शीताभिहता चैव उद्वन्धनहतापि वा। शून्यागाराद्युपेक्षायां प्राजापत्यं विनिर्दिशेत्। अपालनात् प्रणश्येत्तु गौश्चरन्ती कथञ्चन। अतीवपङ्कले मग्ना नागविद्युद्धतापि वा। श्वभ्रे वा पतिताऽकस्मात् श्वापदेनापि भक्षिता। प्राजापत्यं चरेत् कृच्छ्रं गोस्वामी व्रतमुत्तमम्। शिखिकं वपनं कार्यं त्रिसन्ध्यमवगाहनम्। स्कन्धैर्वापि खुरैर्युक्तं वाक्यसम्भवणादिभिः। आर्द्रमेव हि तच्चर्म परिधाय स गां व्रजेत्। तासां मध्ये वसेद्रात्रौ दिवा ताभिः सह व्रजेत्। ब्राह्मणस्य विशेषेण तथा राजन्यवैश्ययोः। प्रायश्चित्ते ततश्चीर्णे कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम्। अनडुत्सहितां गाञ्च दद्याद्विप्राय दक्षिणाम्"। अत्र गोस्वामीत्यभिधानात् उत्सृष्टवृषवत्सतरीषु स्वत्वाभावादपालननिमित्तकतद्वधे तदुत्सृष्टुर्दोषोनास्तीति प्रतीयते। तत्स्वत्वाभावेनान्येषां च स्वाद्यमानमौपादानिकस्वत्वं निराकरोति कल्पतरुधृतब्रह्मपुराणम् "अथ दत्ते वृषोत्सर्गे दाता वक्रोक्तिभिः पदैः। ब्राह्मणानाह, यत् किञ्चित् मयोत्सृष्टन्तु निर्जने। तत् कश्चिदन्योन मयेद्विभाज्यञ्च यथाक्रमम्। न वाह्यं न च तत्क्षीरं पातव्यं केनचित् क्वचित्"। वक्रोक्तिभिः काकूक्तिभिः स्वाम्यभावेनोत्सृष्टपशोः पालननियमाभावाद्व्याध्यादिभक्षणे मोच्यत्वमप्याह याज्ञवल्क्यः "महोक्षोत्सृष्टपशवः सूतिकागन्तुकादयः। पालो येषाञ्च ते मोच्या दैवराजपरिप्लुताः"। महोक्षोऽनिर्वाह्यः महाबलीवर्दः। उत्सृष्टपशवः देवतोद्देशेन पित्रादिनिष्फलोद्देशेन वा चक्राद्यङ्कितात्यक्तपशवः। सूतिका अनिर्गतदशाहाः। आगन्तुका ग्रामान्तरादागताः। आदिशब्दात् उपनमोक्षाश्च यथा "अदण्ड्या हस्तिनोऽश्वाश्च प्रजापाला हि ते स्मृताः। अदण्ड्याः काणकुण्ठाश्च वृषभः कृतलक्षणः" कुण्ठः खञ्जः। अत्र काणकुण्ठशब्दाभ्यामत्यन्ताक्षम उच्यते। वृषभःकृतलक्षणः प्रागुक्तोत्सृष्टपशुः एते सपाला विपाला वा सर्वथैव मोच्याः तथा च मनुः "अनिर्दशाहां गां सूतां वृषान् देवपशूंस्तथा। सपालान् वा विपालान् वा अदण्ड्यान् मनुरब्रवीत्"। एतद्भिन्नानां येषाञ्च पालोऽस्ति

तेऽपि मोच्याः। अर्थात्तत्र पालो दण्डनीयः। दैवराजपरिप्लुताः गजादिद्रावणात् श्येनादिदर्शनाद्वा पलायिताः पशवो यदि क्षेत्रे चरन्ति तदा न दोष इत्यर्थः। पालकान्तरसत्त्वे तु मनुः "दिवा वक्तव्यता पाले रात्रौ स्वामिनि तद्गृहे। योगक्षेमेऽन्यथा चेत्तु पालो वक्तव्यतामियात्"। "दिवा पशूनां पालहस्तन्यस्तानां योगक्षेमविषये दोषे जाते पालकस्य गर्हणीयता रात्रौ पुनः पालप्रत्यर्पितानां स्वामिनां दोषः। अन्यथा यदि रात्रावपि पालहस्तगता भवन्ति तदा दोषे उत्पन्ने पाल एव गर्हणीयतां प्राप्नोति" इति कुल्लूकभट्टः। स्मृतिसागरे बृहदङ्गिराः "अनागतस्य चानेता आगतस्य च रक्षकः। रात्रावपि यदान्योऽस्ति तदा स्वामी न दोषभाक्"। ननु दण्डप्रकरणोक्तमनुवचनं प्रायश्चित्ते कथमिति चेन्न। "दण्डवत् प्रायश्चित्तानि भवन्तीति" श्रुतेः तथा व्यवहाराच्च। एवञ्च "यत्रापवर्त्तते युग्यं वैगुण्यात् प्राजकस्य च। तत्र स्वामी भवेद्दण्ड्यो हिंसायां द्विशतं दमः" इति मनुवचने "यत्र सारथेरकौशलात् यानमन्यथा गच्छति तत्र हिंसायामशिक्षितसारथिनियोगात् स्वामी द्विशतं दण्डं दाप्यः स्यादिति" कुल्लूकभट्टव्याख्यानदर्शनात् अयोग्यपालकसमर्पणे स्वामिनो दोषात्तस्यैव प्रायश्चित्तमुक्तम्। 'यावत् सस्यं विनश्येत्तु क्षेत्री तावत् फलं लभेत्। पालस्ताड्योऽथ गोस्वामी पूर्वोक्तं दण्डमर्हति" याज्ञवल्क्यवचने गवादिदोषेण यावत् सस्यं विनश्यति तावदेव पालकात् प्राप्तव्यं पालकाशक्तौ पालकस्ताड्यः स्वामी पूर्वोक्तं दण्डादिमर्हतीति दर्शनाच्च। गोवधप्रायश्चित्ते पालकद्रव्याभावे स्वामिना द्रव्यं दत्त्वा प्रायश्चित्तं कारयितव्यं कर्त्तव्यं वा। स्वेच्छापालके स्वयं कर्त्तव्यम्। सशिखवपनमित्यत्र नैमित्तिकेन सशिखवपनेन "सदा बद्धशिखेन तु" इत्यस्य "गायत्र्या तु शिखां बद्ध्वा नैर्ऋत्यां ब्रह्मरन्ध्रतः। कुटिकान्तु ततो बद्ध्वा ततः कर्म समाचरेत्" इति ब्रह्मपुराणोक्तस्य च नित्यस्य बाधेन दोषाय फलचमसेन सोमस्य बाधवत् गोदोहेन चमसस्य बाधवच्च। "उभयं वपनं कार्यमास्नानात् ब्रह्मचारिणा।" इति कात्यायनकृतच्छन्दोगपरिशिष्टेऽप्येवम्। एतदेकस्मृतिमूलकत्वात् तद्भूतपारस्करीये पर्युप्तशिरसमिति सूत्रेऽपि तथैवार्थः तद्भाष्यकृता हरिशर्मणापि परिवर्षणोभावेनोप्तशिरसं मुण्डितशिरसमिति व्याख्यातम्। न च "यते शूनशिखास्तस्य दशनैरचिरोद्गतैः। कृशाः काशा विराजन्ते बटवः श्रामणा इव" इति विष्णुपुराणीये श्रामणा इति विशेषणाद्भ्रान्त्येषां शूनशिखत्वमिति वाच्यं प्रागुक्तवचनात् सर्वेषां सशिखवपनप्राप्तेः विध्यन्तरकल्पनापत्तेश्च। तृणसागरयोरौपम्यन्तु हरिणशुक्लत्वेनाप्युक्तं तयोः शुक्लत्वञ्च भस्मत्वेन गात्रकान्त्येनेति शेषः। एवं प्राचीनावीतित्वादिना "सदोपवीतिना भाव्यम्" इत्यस्यापि बाध इति प्रसङ्गादुक्तम्। ब्राह्मणस्य विशेषेणेति ब्राह्मणस्य गवानुगमनं मुख्यम्। एतेनापालनकृतगोवधे प्राजापत्यं करणीयमिति कल्पेतिकर्त्तव्यतापि प्राजापत्यतुल्येति पण्डितसर्वस्वे हलायुधः। वृषभो गौश्च दक्षिणा। ब्राह्मणभोजनं विशेषयति अपरार्कः "गर्भाधानादिकृत्येषु ब्राह्मणान् भोजयेद्दश"। प्राजापत्यद्वयाशक्तौ धेनुद्वयं तदशक्तौ षट् कार्षापणाः। एवञ्च वृषमूल्यं सप्त कार्षापणाः गोमूल्यमेकः कार्षापणः। शूलपाणिप्रभृतिभिस्तु इतिकर्त्तव्यतायां विशेषो नादृतः। एतच्च शूद्रस्वामिकेतरवधविषयम् शूद्रस्वामिकस्याम्नानात् साक्षाद्वधे यत्किञ्चिद्विषयककृच्छ्रद्वयस्य निबन्धृभिर्व्यवस्थापितत्वेनापालनकृतवधे तदधिकस्यायुक्तत्वात् परं तत्तुल्यं कृच्छ्रद्वयं युक्तमुत्पश्यामः। अतएव एतद्विषय एव स्मृतिसागरसारे बृहदङ्गिराः 'अरक्षिते तु शृङ्गादौ हते व्याघ्रादिभक्षिते। व्रतार्द्धमाचरेत् स्वामी रक्षिते नास्ति दूषणम्"। व्रतार्द्धं यामकृतव्रतार्द्धं नास्ति दूषणमिति यदि प्रमत्ता गौर्निवारयन्तं पालमतिक्रम्य गर्त्तकान्तारादौ म्रियते तदा नेत्यर्थः। अन्यत्र सत्येव पालके सम्यक्पालनाभावेन श्वभ्रादौ पाताद्गोर्मरणे प्रायश्चित्तमाह विष्णुः 'पल्वलौघशकव्याघ्रश्वापदादिनिपातने। श्वभ्रोद्बन्धनपार्श्वादौ हते पादोनमाचरेत्। अपालने तु कृच्छ्रं स्यात् शून्यागाराद्युपप्लवे"। पादोनं प्राजापत्यमेव उत्तरवचने कृच्छ्रश्रवणात्। तथा "पादमाप्राप्तके दैवोपत्सु स्वामिन्यरक्षिते"। अप्राप्तके अप्राप्तदन्तावस्थे त्रिहायणपर्यन्ते इति यावत्। एवम्भूते पशौ अरक्षिते व्याघ्रपातादिना हते सति स्वामिना प्राजापत्यपादः करणीयः। अत्र पादमात्रप्रायश्चित्तत्वात् वालत्वादिना नानुषङ्गः। ततश्चाप्राप्तदन्तावस्थवत्सापालननिमित्तकवधजन्यपापक्षयकाम इति प्रयोक्तव्यम्"

आतिदेशिकी गोहत्या बहुविधा यथा "सावित्र्याश्च। विप्रहत्यायां गोहत्यां त्रिविधामातिदेशिकीम्। या

वा त्वणामगम्या वा यो वा सन्ध्याविहीनकः। एतेषां लक्षणं सर्वं वद वेदविदांवर!। यम उवाच, गामाहारं प्रकुर्वन्तं पिबन्तं यो निवारयेत्। याति गोविप्रयोर्मध्ये गोहत्यान्तु लभेत्तु सः। दण्डैर्गांस्ताडयन् मूढो यो विप्रो वृषवाहकः। दिने दिने गवां हत्यां लभते नात्र संशयः। ददाति गोभ्य उच्छिष्टं भोजयेद्वृषवाहकम्। भोजयेद्वृषवाहान्नं स गोहत्यां लभेद्ध्रुवम्। वृषलीपतिं याजयेद्योभुङ्क्तेऽन्नं तस्य यो नरः। गोहत्याशतकं सोऽपि लभते नात्र संशयः। पादं ददाति वह्नौ यो गाश्च पादेन ताड़येत्। गृहं विशेदधौताङ्घ्रिः स्नात्वा गोवधमाप्नुयात्। यो भुङ्क्ते स्निग्धपादेन शेते स्निग्धाङ्घ्रिरेव च। सूर्योदये च द्विर्भोजी स गोहत्यां लभेत् ध्रुवम्। अवीरान्नञ्च योभुङ्क्ते योनिजीवी च ब्राह्मणः। यस्त्रिसन्ध्याविहीनश्च स गोहत्यां लभेद्ध्रुवम्। पितॄंश्च पर्वकाले च तिथिकाले च देवताः। न सेवतेऽतिथिं योहि स गोहत्यां लभेद्ध्रुवम्। स्वभर्त्तरि च कृष्णे वा भेदबुद्धिं करोति या। कटूक्त्या ताड़येत् कान्तं सा गोहत्यां लभेद्ध्रुवम्। गोमार्गखननं कृत्वा ददाति शस्यमेव च। तड़ागे च तदूर्द्ध्वे वा स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम्। प्रायश्चित्तं गोवधस्य यः करोति व्यतिक्रमः। अर्थलोभादथाज्ञानं स गोहत्यां लभेद्ध्रुवम्। राजके दैवके यत्नात् गोस्वामी गां न पालयेत्। दुःखं ददाति यो मूढो गोहत्यां लभते ध्रुवम्। प्राणिनं लङ्घयेत् यो हि देवार्च्चामनलं जलम्। नैवेद्यं पुष्पमन्नञ्च स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम्। शश्वन्नास्तीति यो वादी मिथ्यावादी प्रतारकः। देवद्वेषी गुरुद्वेषी स गोहत्यां लभेद्ध्रुवम्। देवताप्रतिमां दृष्ट्वा गुरुं वा ब्राह्मणं सति!। न सम्भ्रमान्नमेद् यो हि स गोहत्यां लभेद्ध्रुवम्। न ददात्याशिषं कोपात् प्रणताय च यो द्विजः। विद्यार्थिने च विद्यान्न स गोहत्यां लभेद्ध्रुवम्" ब्रह्म वै० पु० प्रकृतिख०, २७अ०। "तृष्णामोषकरो विप्रो गोवधस्य व्रतं चरेत्" प्रा० त० उक्तेः तृष्णमोषोऽपि प्रादेशिकः गोवधः।

गोहन् त्रि० गां हन्ति हन–क्विप् ह्रन०। १गोहन्तरि मेघस्य जलभेदके २इन्द्रे पु०। "आ रे गोहा नृहा वधोवः" ऋ० ७।५६।१७। "गोहा गवां मेघस्थजलानां भेदकः" भा०।

गोहन त्रि० गुहू–संवरणे ल्यु ऊत्वाभावश्छान्दसः। सं- वरणे "समाने अहन् त्रिरवद्य गोहनाः" ऋ० १।३४।३ "गुह संवरणे नन्द्यादित्वात् ल्युः "ऊदुपधायाः गोहः" पा० प्राप्तस्य ऊत्वस्याभावश्छान्दसः" भा०।

गोहमुख पु० भारतवर्षस्थे पर्वतभेदे। भागवतोक्तगोकामुख पर्वतस्य विष्णु पु० गोहमुखेति नाम। गोकामुखशब्दे दृश्यम्। [हरो त्रिका०।

गोहरितकी स्त्री गोः हरितकीव हितकारित्वात्। विल्व-

गोहल न० हल–विलेखे क्विप् तं लाति ला–क गोर्हलः। गोमये हारा०।

गोहालिया स्त्री गवां हाले विलेखे साधु बा० य। (गोयालिया) ख्याते लताभेदे "पीतं गोयालियामूलं तिलदध्याज्यसंयुतम्। निवध्नमूलं कथितं प्रवर्त्तयति शङ्कर!" इति गारुड़े १९०अ०।

गोहित पु० गवां हितं यस्मात् ५ब०। १विल्वे, २घोषालतायाञ्च। ३गोहितकारके त्रि०। ४विष्णौ पु० "गोहितो गोपतिर्गोप्ता" विष्णुसह०। "गोभ्यो हितो गोहितः, गोर्भूमेर्भारावतारणेच्छया शरीरग्रहणं कुर्वन् गोहितोवा" भाष्यम्। [मूले हेमच०।

गोहिर न० गुह–बा०इरच् पृषो० ऊत्वाभावः। पाद-

गोह्य त्रि० गुह–वा ण्यत् ण्यत्येव ऊत्वस्य नियमनात् नोत्वम्। १गुह्ये २अप्रकाश्ये ३संवरणीये च।

गौकक्ष्य पुंस्त्री गोकक्षर्षेर्गोत्रापत्यं गर्गा० यञ्। गोकक्षर्षिगोत्रापत्ये। तस्य छात्रः कण्वा० अण् यलोपः। गौकक्ष तच्छात्रे गौकक्ष्यस्यापत्यं तिका० फिञ्। गौकक्ष्यायणि तदपत्ये पुंस्त्री। स्त्रियां क्रौड्यादि० ष्यङ्। गौकक्ष्या गोकक्षगोत्रस्त्रियाम्। बहुत्वे "यञञोश्च" पा० यञो लुक्। गोकक्षास्तद्गोत्रापत्येषु।

गौग्गुलव त्रि० गुग्गुलौ भवः अण्। गुग्गुलुभवे धूपादौ स्त्रियां शार्ङ्गरवा० ङीन्।

गौख्य पु० गोख्याः हिमालयपत्न्याः अपत्यम् ढकि प्राप्ते बा० यत्। हिमालयपुत्रे मैनाके शब्दार्थचि०।

गौञ्जिक पु० गुञ्जा तुलामानभेदः तद्ग्रहणं शीलमस्य ठक्। स्वर्णकारे त्रिका०।

गौड़ पु० "वङ्गदेशं समारभ्य भुवनेशान्तगं शिवे!। गौड़देशः समाख्यातः सर्वविद्याविशारदः" स्कन्दपु० उक्ते १देशे २तद्देशस्थे जने ब०व०। "सारस्वताः कान्यकुब्जा गौडमैथिलकोत्कलाः। पञ्च गौडा इति ख्याताविन्ध्यस्योत्तरवासिनः" स्कन्दपु०इत्युक्तेषु विन्ध्यप-

र्व्वतोत्तरभागवासिषु ३ब्राह्मणभेदेषु च । स्वार्थे अ तत्रार्थे । "अथ पूर्व्वस्याम्" इत्युपक्रमे "उदयगिरिभद्रगौडकपौण्ड्रोत्कलकाशिमेकलाम्बष्ठाः" वृ॰स॰१४अ॰ कूर्म्मविभागे पूर्व्वस्यदेशोक्तौ । "अस्ति गौडविषये कौशाम्बी नाम नगरी" हितो॰ । "गौडोराष्ट्रमनुत्तमं निरुपमा तत्रापि राढा पुरी" प्रबोधच॰ "सर्व्व सिंहगुर्व्ववंश्यैः कलिङ्गे गौडगुर्जरे" शब्द॰ चि॰ । गुडस्य विकारः अण् । ४गुडविकारे पानकासवादौ त्रि॰ "गुडस्य प्रामद्यस्य पीत्वा गौडं सुरासवम्" भा॰ व॰ ४४अ॰ । "नानास्वादरसानाञ्च खाद्यानां तथैव च । भोजनानि सुपूर्णानि गौडानि च सहस्रशः" रामा॰ बा॰ ५२ श्लो॰ । "गौडमच्छमनच्छं वा पानकं गुरु मूत्रलम्" सुश्रुतः । ५मदिराभेदे स्त्री "गौडी पैष्टी तथा माध्वी विज्ञेया त्रिविधा सुरा । यथैवैका तथा सर्व्वा न पातव्या द्विजोत्तमैः" मनुः । "गौडीं माध्वीं सुरां पैष्टीं पीत्वा विप्रः समाचरेत् । तप्तकृच्छ्रं पराकं च चान्द्रायणमनुक्रमात्" बृहस्पतिः । ६काव्यरीतिभेदे स्त्री "पदसंघटना रीतिरङ्गसंस्थाविशेषवत् । उपकर्त्री रसादीनां सा पुनः स्याच्चतुर्व्विधा । वैदर्भी चाथ गौडी च पाञ्चाली लाटिका तथा" विभज्य "ओजःप्रकाशकैर्वर्णैर्बन्ध आडम्बरः पुनः । समासबहुला गौडी" सा॰ द॰ तस्या उदाहरणं यथा "चञ्चद्भुजभ्रमितचण्डगदाभिघात-संचूर्णितोरुयुगलस्य सुयोधनस्य । स्त्यानावनद्धघनशोणितशोणपाणिरुत्तंसयिष्यति कचांस्तव देवि ! भीमः" वेणीसं॰ । यथा च गौडजनप्रियत्वात् गौडैः प्रयुज्यमानत्वाच्च गौडीसंज्ञां लभते । गौड+छ । गौडीया तत्रार्थे । "बहुतरसमासयुक्ता महाप्राणाक्षरा च गौडीया । रीतिरनुप्रासमहिमपरतन्त्रास्तोकवाक्या च" पुरुषोत्तमः । ७रागिणीभेदे स्त्री संगीतदा॰ । पुरशब्दे परे समासे अस्य "अरिष्टगौडपूर्व्वम्" पा॰ अन्तोदात्तता । गौड़पुरम् ।

गौड़पाद पु॰ माण्डूक्योपनिषदि तदर्थकश्लोककारके वेदान्तिपण्डितभेदे । ते च "बहिःप्रज्ञो विभुर्विश्वो ह्यन्तःप्रज्ञस्तु तैजसः" इत्यादयः "दुर्दर्शमतिगम्भीरमजं साम्यं विशारदम् । बुद्धा पदमनानात्वं नमस्कुर्म्मो यथाबलम्" इत्यन्ताः शतं श्लोकाः ।

गौड़वास्तुक पुंन॰ "तदेव च हस्वपत्रं रक्तं चेत् गौड़वास्तुकम्" इत्युक्तलक्षणे वास्तुकभेदे । (चिल्लीशाक) राजनि॰ ।

गौड़िक त्रि॰ गुडे साधु गुडा॰ ठक् । १इक्षौ । गौडः गुडविकारः साधनतयाऽस्त्यस्य ठन् । २गुडविकारसाध्ये मद्यभेदे । "हङ्ग्या गौड़िका मद्या गुरवोऽनिलनाशनाः" "मधुमांसोपदंशं वा पिबेद्याथ गौड़िकम्" इति च सुश्रु॰

गौण त्रि॰ गुणमधिकृत्य प्रवृत्ता गौणी तत आगतः अण् । १साध्यवसानलक्षणसम्बन्धरूपया गौण्या लक्षणया प्रवृत्ते शब्दे "गौणश्चेन्नात्मशब्दात्" शा॰ सू॰ । २अमुख्ये च । "यद्यास्माभिक्रियासक्त्य कालस्याप्यन्तरागमत् । गौणकालस्तमिच्छन्ति केचित् प्रातःस्नानकर्म्मणि" उद्वा॰त॰ हरिहरपद्धतिः । "एवमागामियागेषु मुख्यकालादवस्तनः । स्वकालादुत्तरो गौणः कालः सर्व्वस्य कर्म्मणः" छन्दोग॰ । "तस्य गौणमनन्तस्य नामानन्तेति विश्रुतम्" भा॰ शा॰ १८२ अ॰ । "बहूनि मम नामानि कीर्त्तितानि महर्षिभिः । गौणानि तत्र नामानि कर्म्मजानि च कानि चित्" ३४२ अ॰ । स्त्रियां ङीप् । "गौण्यश्रुतेः" शा॰ सू॰ । (गौणी-उत्पत्तिः) गुणं सादृश्यमधिकृत्य प्रवृत्ता अण् ङीप् । ३सादृश्यमूलकलक्षणाभेदे स्त्री । "सादृश्यात्तु मता गौण्यस्ताश्च षोडशभेदिताः" सा॰द॰ । "सादृश्येतरसम्बन्धेऽपि शुद्धे गौणत्वमिच्छन्ति । "अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणोच्यते । लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद् वृत्तेरिष्टा तु गौणता" काव्य प्र॰ ।

गुणोऽप्रधानमेव स्वार्थे प्रज्ञा॰ अण् । ४अप्रधाने कर्मादौ । "गौणे कर्म्मणि दुह्यादेः प्रधाने नीहृकृष्वहाम्" आ॰ का॰ । गौणस्य भावः ष्यञ् गौण्य न॰, त्व गौणत्व न॰, तल् गौणता स्त्री, अप्रधानत्वे "गणवादेः स्तोऽन्ये गौणत्वेऽतीयसः" मुग्ध॰ । "वृत्तेरिष्टा तु गौणता" काव्यप्र॰ गौणत्वञ्च प्रसिद्धवस्तुभेदस्यैव यथाह शा॰भा॰ "प्रसिद्धवस्तुभेदस्य गौणत्वस्याप्रसिद्धेः । यस्य हि प्रसिद्धो वस्तुभेदः यथा केसरादिमानाकृतिविशेषोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां सिंहशब्दप्रत्ययभाङ् मुख्योऽन्यः प्रसिद्धः । ततश्चान्यः पुरुषः प्रायिकैः क्रौर्य्यशौर्य्यादिभिः सिंहगुणैः सम्पन्नः प्रसिद्धः तस्य पुरुषे सिंहशब्दप्रत्ययौ गौणौ भवतः नाप्रसिद्धवस्तुभेदस्य" ।

गौणचान्द्र पु॰ । "चान्द्रोऽपि द्विविधः प्रोक्तो गौणमुख्यप्रभेदतः । गौणः कृष्णप्रतिपदः पौर्णमास्यन्तईरितः" मल्र॰ उक्ते कृष्णपदादिपौर्णमास्यान्ते चान्द्रे मासे अस्य व्यवस्था नि॰ सि॰ उक्ता यथा

तिथितत्त्वे रघुनन्दनः "चान्द्रोऽपि शुक्लपक्षादिः कृष्णादिरिति च द्विधा" इत्युक्त्वा देशभेदेन तद्व्यवस्थामाह "कृष्णपक्षादिकं मासं नाङ्गीकुर्वन्ति केचन। येऽपीच्छन्ति न तेषाञ्च देशे विन्ध्यस्य दक्षिणे" इति विन्ध्यस्य दक्षिणे कृष्णादिनिषेधात् उत्तरतो द्वयोरभ्यनुज्ञा गम्यते तत्रापि शुक्लादिर्मुख्यः कृष्णादिर्गौणः शास्त्रेषु चैत्रशुक्लप्रतिपद्येव चान्द्रस्य वत्सरारम्भोक्तेः तदुक्तं दीपिकायां "चान्द्रोऽब्दो मधुशुक्लप्रतिपदारब्धः" इति न हि ये कृष्णादिं मन्यन्ते तेषां वत्सरारम्भोऽभिद्यते अतः शुक्लादिर्मुख्यः कृष्णादिना मलमासावधारणाच्च चान्द्रस्य सर्वजनभोगेन नामस्वभावः। सावनादीनां व्यवस्थोक्ता हेमाद्रौ ब्रह्मसिद्धान्ते "अमावास्यापरिच्छिन्नो मासः स्याद् ब्राह्मणस्य तु। संक्रान्तिपौर्णमासीभ्यां तथैव नृपवैश्ययोः"। अत्र ब्राह्मणादीनां यत्र कर्मविशेषे वचनान्तरेण "वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत" इत्यादिवच्चाव उक्तमास दर्शान्तत्वमात्रं नियम्यते न तु सर्वकर्मसु दर्शान्तएवेति शङ्खाद्यर्थसौभरेयादिनिबन्धनियमबहिर्भिलाषवत् त्रैवर्णिकानां सर्वकर्मसु मासविशेषविधेः सावनादीनां शूद्रानुलोमादिपरत्वापत्तेश्चेति गुरुचरणाः। ज्योतिर्गर्गः "सौरमासो विवाहादौ यज्ञादौ सावनः स्मृतः। आब्दिके पितृकार्ये च चान्द्रोमासः प्रशस्यते"। ऋष्यशृङ्गः "विवाहव्रतयज्ञेषु सौरं मासमुपाददते। पार्वणे त्वष्टकाश्राद्धे चान्द्रमिष्टन्तथाब्दिके" स्मृत्यन्तरे "एकोद्दिष्टविवाहादौ व्रतादौ सौरसावनौ" ज्योतिर्गर्गः "आयुर्दायविभागश्च प्रायश्चित्तक्रिया तथा। सावनेनैव कर्त्तव्या शत्रूणां चाप्युपासना" विष्णुधर्मे "नक्षत्रसत्रायणानि चेन्दोर्मासेन कुर्य्याद्ग्रहणाद्येनेति" ब्राह्मे "तिथिकृत्ये च कृष्णादिं व्रते शुक्लादिमेव च। विवाहादौ च सौरादिं मासं कृत्ये विनिर्दिशेत्"

गौणिक त्रि० गुणे रूपादौ साधु कथा० ठक्। १गुणसाधने। गुणं वेत्ति तत्प्रतिपादकं ग्रन्थमधीते वा उक्था० ठक्। वसन्ता० ठक् वा। २गुणवेत्तरि ३तद्ग्रन्थपाठके च त्रि० गुणैः सत्त्वादिभिः निर्वृत्तः ठञ्। सत्त्वादिनिर्वृत्ते ४पदार्थे स्त्रियां ङीप्। तत्र गुणभेदेन गतिभेदो मनुना दर्शितो यथा

"येन यांस्तु गुणेनैषां संसारान् प्रतिपद्यते। तान् समासेन वक्ष्यामि सर्वस्यास्य यथाक्रमम्। देवत्वं सात्त्विका यान्ति मनुष्यत्वञ्च राजसाः। तिर्यक्त्वं तामसा नित्यमित्येषा त्रिविधा गतिः। त्रिविधा त्रिविधैषा तु विज्ञेया गौणिकी गतिः। अधमा मध्यमाऽग्र्या च कर्मविद्याविशेषतः। स्थावराः कृमिकीटाश्च मत्स्याः सर्पाः सकच्छपाः। पशवश्च मृगाश्चैव जघन्या तामसी गतिः। हस्तिनश्च तुरङ्गाश्च शूद्रा म्लेच्छाश्च गर्हिताः। सिंहा व्याघ्रा वराहाश्च मध्यमा तामसी गतिः। चारणाश्च सुपर्णाश्च पुरुषाश्चैव दाम्भिकाः। रक्षांसि च पिशाचाश्च तामसीषूत्तमा गतिः। झल्ला मल्ला नटाश्चैव पुरुषाः शस्त्रवृत्तयः। द्यूतपानप्रसक्ताश्च जघन्या राजसी गतिः। राजानः क्षत्रियाश्चैव राज्ञश्चैव पुरोहिताः। वादयुद्धप्रधानाश्च मध्यमा राजसी गतिः। गन्धर्वा गुह्यका यक्षा विबुधानुचराश्च ये। तथैवाप्सरसः सर्वा राजसीषूत्तमा गतिः। तापसा यतयो विप्रा ये च वैमानिका गणाः। नक्षत्राणि च दैत्याश्च प्रथमा सात्त्विकी गतिः। यज्वान ऋषयो देवा वेदा ज्योतींषि वत्सराः। पितरश्चैव साध्याश्च द्वितीया सात्त्विकी गतिः। ब्रह्मा विश्वसृजो धर्मो महानव्यक्तमेव च। उत्तमां सात्त्विकीमेतां गतिमाहुर्मनीषिणः। एष सर्वः समुद्दिष्टस्त्रिप्रकारस्य कर्मणः। त्रिविधस्त्रिविधः कृत्स्नः संसारः सार्वभौतिकः"। गुण एव अनुशत्या० स्वार्थे ठक्। ५गुणशब्दार्थे पु०

गौतम पु० गोतमस्यर्षेर्गोत्रापत्यम् ऋष्यण्। १गोतमर्षिगोत्रापत्ये २भरद्वाजसुतौ पुं० स च वैवस्वते मन्वन्तरे सप्तर्षिमध्यवर्त्ती यथाह हरिवं० ७अ० "अत्रिर्वसिष्ठो भगवान् कश्यपश्च महानृषिः। गौतमश्च भरद्वाजो विश्वामित्रस्तथैव च। तथैव पुत्रो भगवानृचीकस्य महात्मनः। सप्तमो जमदग्निश्च ऋषयः साम्प्रतं दिवि" शतानन्दपिता अहल्यापतिश्च गौतमस्ततोभिन्न एव। तत्कथा च" रा० बा० ४८।४९अ० "गौतमस्याश्रमे श्रेष्ठ पूर्वमासीन्महात्मनः इत्यादौ दृश्या ३अहल्यापुत्रे शतानन्दे "गौतमश्च शतानन्दः" वीरच०। गौतमगोत्रस्य शरद्वतोऽपत्ये ४कृपाचार्य्ये ५तस्य भगिन्यां द्रोणपत्न्यां कृप्यां स्त्री ङीप्। "कृपः स्मृतः स वै तस्मात् गौतमी च कृपी मता। एते शारद्वताः प्रोक्ता एते ते गौतमाः स्मृताः" हरिवं ३२अ०। कृपशब्दे २१८२पृ० विवृतिः। "तत्र आसाद्य तरसा दारुणं गौतमीसुतम्" (अश्वत्थामानम्) भाग० १।७।४७श्लो०। ६शाक्यदेवोद्भूते शाक्यमुनौ अमरः। एकतादीनां मुनीनां ७पितरि। "आसन् पूर्वयुगे राजन्! मुनयो भ्रातरस्त्रयः। एकतश्च द्वितश्चैव त्रितश्चादित्यसन्निभाः" इत्युपक्रमे "तेषाञ्च

तपसा प्रीतो नियमेन दमेन च । अभवद् गौतमोनित्यं पिता धर्म्मरतः सदा” भा० अ० १७अ० । ८दुर्गायां स्त्री मेदि० “गौतमीं कंसभयदां यशोदानन्दवर्द्धिनीम्” हरिवं०१७अ० । ९राक्षसीभेदे स्त्री शब्दर० । तस्येदमित्यण् ङीप् । १०गोदावरीनद्यां स्त्री गौरा०ङीप् । “गौतमस्याघनाशिनी” इति गोदावरीस्नानमन्त्रलिङ्गात् अघनाशाय तस्यास्तत्संबन्धित्वात्तथात्वम् “ताम्रारुणा वेत्रवती पर्णाशा गौतमी तु या । गोदावरी च वेणा च” भा० आ०१६५अ० । ११गोरोचनायाञ्च स्त्री राजनि० । १२शाक्यमुनिप्रणीतविद्यायाम् १३गौतमप्रणीतायां षोडशपदार्थविद्यायाञ्च स्त्री । “अधीत्य गौतमीं विद्यां शृगालत्वमवाप्नुयात् । पुराणान्तरे तद्विद्याध्ययननिषेधः ।

गौतमसम्भवा स्त्री गौतमाय तदवनाशाय सम्भवतीति अच् । गौतमगङ्गायां गोदावरीनद्याम् राजनि० । ब्रह्मपु०गौतमं प्रति त्र्यम्बकवाक्यम् । “इयन्तु गौतमी पुत्र ! यत्र क्वापि ममाज्ञया । सर्वेषां सर्वदा नृणां स्नानान्मुक्तिं प्रदास्यति । कचित् काले पुण्यतरं किञ्चित्तीर्थं सुसत्तमे । सर्वेषां सर्वदा तीर्थं गौतमी नात्र संशयः । इयं माहेश्वरी गङ्गा गौतमी वैष्णवीति च । ब्राह्मी गोदावरी नन्दा सुनन्दा कामदायिनी । ब्रह्मतेजःसमानीता सर्वपापप्रणाशिनी” “एवमेषाऽपि ते प्रोक्ता गङ्गाख्याता महामते ! । माहेश्वरी वैष्णवी च सैव ब्राह्मी च पावनी । भागीरथी देवनदी हिमवच्छिखराश्रया । महेश्वरजटाभारैरेव हि विश्रमागतम् । विन्ध्यस्य दक्षिणे गङ्गा गौतमी सा निगद्यते । उत्तरे सापि विन्ध्यस्य भागीरथ्यभिधीयते”

गौत्तम पु० गच्छतीति गं गात्रसत्तावति उद्+तम—अच् स्वार्थे अण् । स्थावरविषभेदे हेमच० । [सम्बन्धिनि ।

गौदन्तेय त्रि० गोदन्तस्येदम् शुभ्रा० ढक् । गोदन्तचन्दन

गौदानिक त्रि० गोदानं कर्म्मास्य ब्रह्मचर्य्यस्य महानाम्न्यादिभ्यः षष्ठ्यर्थे उपसंख्यानम्” वार्त्ति० ठक् । १गोदानाख्यब्रह्मचर्य्य सम्बन्धिनि । गोदाने उक्तं ठक् । २गोदानोक्ते कर्म्मणि । “उपरि सपिधं कृत्वा गामयञ्च ब्राह्मणेभ्यः प्रदाय गौदानिकं कर्म्मः कुर्वीत” आश्व० गृ० १।८।६। “ततो गोदानोक्तं कर्म्मेहापि कुर्य्यात्” नारा० वृत्तिः । [गौधेरोऽप्यत्र गोधाशब्दे दृश्यम् ।

गौधार पु०गोधायाः अपत्यम् आरक् । गोधापुत्रे । गौधेरः

गौधूम त्रि० गोधूमस्य विकारः बिल्वा० अण् । गोधूमविकारे रोटिकादौ स्त्रियां ङीप् । “गौधूमं चषालं भवति” श त० ब्रा० ५।२।१।६। “उलूखलं चषालो गोधूमचषालः” कात्या०श्रौ०१४।१।२२। “गोधूमपिष्टमयचषालो भवतीत्यर्थः । [भवनयोग्ये क्षेत्रे ।

गौधूमीन न०गोधूमस्य भवनं क्षेत्रम् गोधूम—खञ् । गोधूम

गौधेरकायणि पुंस्त्री गौधेरस्यापत्यं वाकिना० फिञ् कुक् च । गौधेरापत्ये । पक्षे अत इञ् न कुक् । गौधेरि तदपत्ये पुंस्त्री ।

गौनर्द त्रि० गोनर्द देशे भवः प्राचोभिन्नमते एङादित्वेऽपि वृद्धत्वाभावात् न छः किन्तु अण् । १गोनर्द देशभवे २पतञ्जलिमुनौ पु०

गौपत्य न० गोपतेर्भावः पत्यन्तत्वात् यक् । गोपतिभावे गोस्वामित्वे । “विश्वरूपां मा विश गौपत्येन” यजु० ३।२२। “रायस्पोषं गौपत्यम्” । ४१।५८।

गौपवन पु० गोपवनशब्दे व्युत्पत्तिः । ऋषिभेदे स च मधुकाण्डस्य वंशस्योक्तमिभेदः “अथ वंशः पौतिमाष्यात् गौपवनात् गौपवनः” वृ०उ० ४।६।१ ।

गौपिक पु० स्त्री गोपिकाया अपत्यम् ढकोऽबाधकः शिवा० अण् । गोपिकाऽपत्ये स्त्रियां ङीप् ।

गौपिलेय त्रि० गोपिल+चतुरर्थ्यां सख्या० ढक् गोपिल निर्वृत्तादौ । [सदृशे ।

गौपुच्छ त्रि०गोपुच्छमिव शर्करा० इवार्थे अण् । गोपुच्छ-

गौपुच्छिक त्रि० गोपुच्छेन क्रीतम् ठञ् । १गोपुच्छक्रीते । गोपुच्छेन तरति ठञ् । २गोपुच्छेन तारके च ।

गौप्तेय पु० स्त्री गुप्ता वैश्यजातिस्त्री तस्या अपत्यम् शुभ्रा० ढक् तन्नामिकायोऽपवादः । गुप्ताया अपत्ये ।

गौभृत त्रि गोभृता निर्वृत्तं सङ्कला०अण् । गोभृता निर्वृत्ते

गौमत त्रि० गोमत्यां भवः पलद्या० अण् । गोमतीनदीभवे मनुष्यादौ ।

गौमतायन पु० स्त्री गोमत्यां भवादि वा० फञ् । गोमती भवादौ । ततः अरीहणा०चतुरर्थ्यां वुञ् । गौमतायनक० तन्निर्वृत्तादौ त्रि० । [निर्वृत्तादौ ।

गौमयिक त्रि० गोमयेन निर्वृत्तादि कुमुदा० ठञ् । गोमय

गौमायन पु०स्त्री गोमिनोगोत्रापत्यम् अश्वा०फञ् टिलोपः । गोस्वामिगोत्रापत्ये ।

गौर पु० गुङ्—गतौ र नि० वृद्धिः गुर—घञ् प्रज्ञाद्यण् वा । १चन्द्रे २श्वेतसर्षपे मेदि० ३धवलवृक्षे राजनि० ४पीतवर्णे ५श्वेतवर्णे ६अरुणवर्णे च पु० ७तद्विशिष्टे त्रि०

स्त्रियां गौराङ्गीष्। ६श्रीचैतन्यदेवे महाप्रभौ “अनन्तसंहिता। ७पद्मकेशरे न० मेदि० १०स्वर्णे ११कुङ्कुमे च न० राजनि०। तत्र श्वेतवर्णयुक्ते “कैलासगौरं वृषमारुरुक्षोः” रघुः पीतवर्णार्थे “गोरोचनाक्षेपनितान्तगौरै” कुमा० अरुणवर्णार्थे “कीर्णैः पिष्टातकौघैः कृतदिवसमुखैः कुङ्कुमक्षोदगौरैः” रत्ना० “तरुणादित्यगौरैश्च शरगौरैश्च वानरैः” रामा० कि० ४० स०। “नितान्तगौर्यौ हृतकुङ्कुमेष्वलम्” किरा० १२परिमाणभेदे यथोक्तं याज्ञ० “जालसूर्य्यमरीचिस्थं त्रसरेणुरजः स्मृतम्। तेऽष्टौ लिक्षा च तास्तिस्रो राजसर्षप उच्यते। गौरस्तु ते त्रयः षट् च यवोमध्यस्तु ते त्रयः” इति। १३मृगभेदे पु० स्त्री “गौरजो महिषः कृष्णः सूकरो गवयो रुरुः। द्विशफाः पशवश्चेमे अविरुष्ट्रश्च सत्तम!। खरोऽश्वोऽश्वतरो गौरः शरभश्चमरी तथा। एते चैकशफाः क्षत्तः!” भाग० ३।१०।२२। श्लो०। “महोरगाश्च भयतो विद्रवन्ति सगौरकृष्णाः शरभाश्चमर्यः” भाग० ८।२।१६श्लो०। १४विशुद्धे त्रि० मेदि०। “कडारा०कर्मधारयेऽस्य वा पूर्वनिपातः गौरपटः पटगौरः।

गौरक्ष्य न० गोरक्षस्य भावः कर्म वा ष्यञ्। वैश्यकर्मभेदे गोपालने। “कृषिगौरक्ष्यवाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम्” गीता।

गौरग्रीव पु० गौरी ग्रीवास्य। १देशभेदे २तद्देशवासिनि च तस्यापत्यम् तस्येदं वा रैवतका०छ गौरग्रीवय। ३तदपत्ये पुंस्त्री ४तत्सम्बन्धिनि त्रि० गौरग्रीवदेशश्च वृ०स०१४अ० कूर्मविभागे मध्यभागे उक्तः। “गौरग्रीवोद्देहिकपाण्डुगुडाश्वत्थ पाञ्चालाः”।

गौरचन्द्र पु० चैतन्यदेवे महाप्रभौ “कृष्णचैतन्यो गौराङ्गो गौरचन्द्रः शचीसुतः। प्रभुर्गौरो गौरहरि नामानि भक्तिदानि मे” अनन्तसंहिता एतस्य दृढतरप्रमाणत्वं संप्रदायविदो न मन्यन्ते।

गौरजीरक पु० कर्म०। श्वेतजीरके। राजनि०।

गौरतित्तिरि पुंस्त्री श्वेततित्तिरिभेदे। “तित्तिरिः सर्वदोषघ्नो ग्राही वर्णप्रसादनः। हिक्काश्वासानिलहरो विशेषात् गौरतित्तिरिः” सुश्रुते तन्मांसगुणा उक्ताः [राजनि०।

गौरत्वच् पु० गौरी त्वक् यस्य। इङ्गुदीवृक्षे (जियापुति)

गौरपृष्ठ पु० अमरभावदनृपभेदे। “इन्द्रद्युम्नो भीमजानुर्गौरपृष्ठो नखोगजः” भा०स० ष्ठ० नयसभावर्णने।

गौरमुख पु० गौरं विशुद्धं मुखमस्य। शमीकर्षेः शिष्ये १मुनिभेदे तेन हि शिष्येण अपुत्रमहृङ्गिशापवृत्तान्तं शमीकर्षिः परिक्षिते न्यवेदयत् तत्कथा भा०आ०४२अ०। “एवमादिश्य शिष्यं स प्रेषयामास सुव्रतः। परिक्षिते नृपतये दयापन्नो महातपाः। संदिश्य कुशलप्रश्नं कार्य्यवृत्तान्तमेव च। शिष्यं गौरमुखं नाम शीलवन्तं समाहितम्। सोऽभिगम्य ततः शीघ्रं नरेन्द्रं कुरुवर्द्धनम्। विवेश भवनं राज्ञः पूर्वं द्वाःस्थैर्निवेदितः। पूजितस्तु नरेन्द्रेण द्विजो गौरमुखस्तदा। आचख्यौ च परिश्रान्तो राज्ञे सर्वमशेषतः। शमीकवचनं घोरं यथोक्तं मन्त्रिसन्निधौ। गौरमुख उवाच। शमीकोनाम राजेन्द्र! विषये वर्त्तते तव। ऋषिः परमधर्मात्मा दान्तः शान्तो महातपाः” “तस्य त्वया नरव्याघ्र! सर्पः प्राणैर्वियोजितः। अवसक्तो धनुष्कोट्या स्कन्धे मौनान्वितस्य च। क्षान्तवांस्तव तत्कर्म पुत्रस्तस्य न चक्षमे। तेन शप्तोऽसि राजेन्द्र! पितुरज्ञातमद्य वै। तक्षकः सप्तरात्रेण मृत्युस्तव भविष्यति। तत्र रक्षां कुरुष्वेति पुनः पुनरथाब्रवीत्। तदन्यथा न शक्यञ्च कर्त्तुं केनचिदप्युत। न हि शक्नोति तं यन्तुं पुत्रं कोपसमन्वितम्। ततोऽहं प्रेषितस्तेन तव राजन्! हितार्थिना”। गौरं शुक्लं मुखमस्य। श्वेतमुखाकृते त्रि० स्त्रियां स्वाङ्गत्वात् वा ङीष्।

गौरमृग पु० स्त्री नित्यकर्म०। गौरवर्णे मृगभेदे स्त्रियां ङीष्। “क्रोष्टा मायोरिन्द्रस्य गौरमृगः” यजु० २४।३।

गौरव न० गुरोर्भावः कर्म वा पृथ्वा० वा अण्। १गुरुत्वे २तत्कर्म्मणि च। “तथापि वक्ष्यपि ते गुर्वरित्यस्ति गौरवम्” माघः। “तामगौरवभेदेन” “प्राप्तवत्सु गौरवमाश्रितेषु” कुमा०। “सहस्रं तु पितॄन् माता गौरवेणातिरिच्यते” मनुः। गौरवं लाघवतयाऽत्रात्र अच्। ३गौरवहेतुके अभ्युत्थाने हेम०। गुरोरिदम् अण्। ४गुरुसम्बन्धिनि त्रि०। “मध्यमया भगोनेन गुरोर्गौरववत्सराः” वसिष्ठसिद्धान्तः।

गौरवाहन पु० श्वेतवाहने नृपभेदे। “कुन्तिभोजो महातेजाः पार्थिवो गौरवाहनः” भा० स० २२अ०।

गौरवित त्रि० गौरवं जातमस्य तार० इतच्। पूज्ये। “गौरवितक्रियाहेतुर्भक्तिः” सर्वद० मधुरामायः।

गौरशाक पु० गौरः शाकोऽस्य। मधुकभेदे जटा०।

गौरशिरस् त्रि० गौरं शिरोऽस्य जातिवृद्धत्वात्। १शुक्लवर्णकेशयुक्ते २मुनिभेदे पु०। “मङ्कश्च लिखितश्चैव तथा गौरशिरा मुनिः” भा० स० ७अ० इन्द्रसभ्योक्तौ। स च

राजनीतिशास्त्रप्रणेता यथाह” भा० शा० ५८अ० । “विशालाक्षश्च भगवान् काव्यश्चैव महातपाः । सह-स्राक्षो महेन्द्रश्च तथा प्राचेतसो मनुः । भारद्वाजश्च भगवांस्तथा गौरशिरा मुनिः । राजशास्त्रप्रणेतारो ब्रह्मण्या ब्रह्मवादिनः”

गौरसर्षप पु०कर्म० । १श्वेतसर्षपे (श्वितसरिषा) रत्नमाला । तद्गुणा भावप्र० उक्ता यथा “गौरस्तु सर्षपः प्राज्ञैः सिद्धार्थ इति कथ्यते । सर्षपस्तु रसे पाके कटुःस्निग्धः सतिक्तकः । तीक्ष्णोष्णः कफवातघ्नो रक्तपित्ताग्निवर्द्धनः । रक्षोहरो जयेत् कण्डू कुष्ठकोठकृमिग्रहान् । यथा रक्त-स्तथा गौरः किन्तु गौरोवरो मतः” । स च सौमग्रोधकः यथाह मनुः “श्रीफलैरंशुपट्टानां क्षौमाणां गौरसर्षपैः” द्रव्यशुद्धौ । “सगौरसर्षपैः क्षौमम्” “गौरसर्षप-कल्केन शाल्मलेन साधितस्य च” याज्ञ० । २राजसर्षपत्र-यमिते परिमाणे च । “त्रसरेणवोऽष्टौ विज्ञेया लिक्षैका परिमाणतः । ता राजसर्षपास्तिस्रस्ते त्रयो गौर-सर्षपः” मनुः ।

गौरसुवर्ण पु० गौरः श्वेतः सुवर्णोऽस्य । चित्रकूट-प्रसिद्धे पत्रशाकभेदे “गौरसुवर्णं शिशिरं कफपित्त-ज्वरप्रणुत् । दाहास्रविभ्रान्तिरक्तश्रमहृत् पथ्यमेव च” राजनि० तद्गुणा उक्ताः ।

गौरा स्त्री गौर+गौरादिगणे वर्णवाचिनएव गौरशब्दस्य पठनात् विशुद्धार्थपरत्वे टाप् । विशुद्धायाम् स्त्रियाम् हिरूपकोषः । तदर्थपरतायामेव टाबन्तता वर्णवत्त्वे तु ङीषिन्नतेत्याकारे स्थितम् ।

गौराङ्ग पु०गौरं श्वेतं पीतं वाऽङ्गमस्य । १विष्णौ “श्वेतोरक्त-स्तथा पीत इदानीं कृष्णतां गतः” भाग०१०स्क० तस्य युगावतारे श्वेताङ्गत्वात् पीताङ्गत्वाच्च तथात्वम् । गौरं विशुद्धमङ्गमस्य । विशुद्धकान्तियुक्ते नन्दनन्दने २श्री कृष्णे च “गौराङ्गं गौरदीप्ताङ्गं पठेत् स्तोत्रं कृता-ञ्जलिः । नन्दगोपसुतं चैव नमस्यामि गदाग्रजम्” ब्रह्म यामलम् । “गौराङ्गो नादगम्भीरः स्वनामामृतलालसः” कृष्णयामलम् । ३नवद्वीपस्थशचीपुत्रे इति वैष्णवाः । ते हि तत् परतयैव यामलवाक्यद्वयं व्याचक्षुः ४गौर-वर्णदेहके त्रि०स्त्रियां ङीप् । गौराङ्गतोहेतुरौषधभेदः गरु० पु० १६४ अ० यथा “कुष्माण्डनालक्षारस्तु ङ्गोधूमस्य तथैव च । कलपिष्टा हरिद्रा च सिद्धा मत्स्यनहेन हि । माहिषेण घृतेनैव वेष्टिता घृत-

भक्षणे ! । अस्या उद्वर्त्तनं कुर्य्यादङ्गगौरत्वसाधनम्” ।

गौराजाजी स्त्री कर्म० । श्वेतजीरके राजनि० ।

गौरादि पु० “षिद्गौरादिभ्यश्च” पा० उक्ते ङीषनिमित्ते शब्दगणभेदे स च गणः शा० ग० सू० उक्तो यथा “गौर मत्स्य मनुष्य शृङ्ग पिङ्गल हय गवय मुकय ऋष्य पुट द्रुण द्रोण हरिण काकण पटर उकण आमलक कुवल बिम्ब बदर कर्कर तर्कार शर्कार पुष्कर शिखण्ड सलद शष्कण्ड सनन्द सुषम सुषव अलिन्द गडुल पाण्डश आढक आनन्द आश्वत्थ सृपाट आपच्छिक शष्कुल सूर्म्म सूर्प सूच यूष यूथ सूप मेथ वल्लक धातक सल्लक मालक मालत साल्वक वेतस वृस अतस उभय भृङ्ग मह मठ छेद पेश मेद श्वन् तक्षन् अनडुही अनड्वाही एषण (करणे) देह देहल काकादन गवादन तेजन रजन लवण औड्गा-हमानि गौतम पारक अयस्थूण भौरिकि भौलिकि भौलिङ्गि यान मेय आलम्बि आलजि आलब्धि आलक्षि केवाल आपक आरट नट टोट नोट मूलाट शातन पोतन पातन पाठन आस्तरण अधिकरण अधिकार आग्र-हायणी प्रत्यवरोहिणी सेचन सुमङ्गल (संज्ञायाम्) अण्डर सुन्दर मण्डल मन्थर मङ्गल पट पिण्ड षण्ड ऊर्द गुर्द शम सूद आर्द्र हृद पाण्ड भाण्ड लोहाण्ड कदर कन्दर कदल तरुण तलुन कल्माष बृहत् महत् सोम सौधर्म रोहिणी (नक्षत्रे) रेवती (नक्षत्रे) विकल निष्कल पुष्कल कटी (श्रोणिवचने) । पिप्प-ल्यादयश्च । पिप्पली हरितकी कोशातकी शमी वरी शरी पृथिवी क्रोष्ट्री मातामही पितामही आकृतिगणः” । गौरशब्दस्य तोपधभिन्नवर्णवाचित्वेऽपि प्रातिपदिक-स्वरेणोत्सर्गतः अन्तोदात्ततया अन्यतो ङीषि-त्यस्याप्राप्तेर्गणे पाठः ।

“उपात् द्व्यजजिनमगौरादयः” पा० उपात् परस्य द्व्यज-न्तादेरन्तोदात्ततायां पर्युदस्ते शब्दगणे स च गणः पा० ग० उक्तो यथा “गौर तैष तैल लेट लोट जिह्वा कृष्ण कन्या गुध कल्पपाद ।” उपगौरः

गौरार्द्रक न० नित्यकर्म० । स्थावरविषभेदे हेमच० ।

गौरावस्कन्दिन् पु० गुरोरिदं गौरवं गुरुपत्नीरूपं कलत्रं तदास्कन्दति आ+स्कन्द–णिनि वेदे पृषो० वर्णविप-र्य्ययः । अहल्याजारे शक्रे इन्द्रागच्छेत्युपक्रमे “गौर-वास्कन्दिन्नहल्यायै जारेति” शत० ब्रा० ३।३।४।१८ ।

गौराश्व पु॰ गौरोऽश्वोऽस्य । १नृपभेदे । "अलर्कः काशिषेन्यश्च गयो गौराश्व एव च" भा॰स॰ ८ अ॰ । यमसख्योक्तौ २श्वेतवाहने श्वेताश्वे अर्जुने च ।

गौरास्य पुंस्त्री गौरमास्यं यस्य । गौरमुखे कृष्णदेहे वानरभेदे राजनि॰ । स्त्रियां जातित्वेऽपि योपधत्वात् न ङीष् किन्तु टाप् ।

गौराहिक पुंस्त्री गौरः शुभ्रः अहिः कर्म॰ संज्ञायां कन् । सुश्रुतोक्ते निर्विषे सर्पभेदे "गौराहिकवृक्षेशय" इति सुश्रु॰ अहिशब्दे दृश्यम् ।

गौरि पु॰ गौरस्यापत्यम् इञ् । आङ्गिरसे ऋषिभेदे "गौरेराङ्गिरसस्य साम" श्रुतिः ।

गौरिक त्रि॰ गौरवर्णोऽस्त्यस्य ठन् । १श्वेतवर्णयुक्ते २श्वेतसर्षपे पु॰ "यवाह्वगौरिकोन्मिश्रैः पादलेपः प्रशस्यते" सुश्रुतः ।

गौरिमत् त्रि॰ गौरीं मन्यते मन+क्विप् ६त॰ ङ्यापोरिति संज्ञायां ह्रस्वः । १गौरीनामयुक्ते गौरीतीर्थे तत्रस्थे २नदीभेदे स्त्री शार्ङ्ग॰र॰ङीन् । (भोगवत् गौरिमत्) संज्ञायाम्" तद्व्याख्यानोक्तेः संज्ञायामेव ङीन् अन्यत्र ङीप् ।

गौरिल पु॰ गौरवर्णोऽस्त्यस्य वा॰इलच् । १सिद्धार्थे श्वेतसर्षपे २लौहचूर्णे च मेदि॰ ।

गौरिवीति पु॰ गौर्य्या वेदवाचि वीतिः विधेयगतिरस्य "ङ्यापोरिति" संज्ञायां ह्रस्वः । शक्तिमुनिपुत्रे ऋषिभेदे । "गौरिवीतिः शाक्त्यः स्तम्भिमाह" शत॰ब्रा॰१२।८।३।७। "सोमसामा गौरिवीतेरवर्द्धनः" ऋ॰५।२९।११। गौरिवीते रेतन्नामकस्य मन्त्रद्रष्टुः" भा॰ । गौरिवीतिना दृष्टं साम अण् । गौरिवीत तद्दृष्टे सामभेदे "तृतीयसवनार्भिहिष्णोः विधिविदृष्टवतोषु गौरिवीतेन" कात्या॰श्रौ॰ २५।११।१६। "गौरिवीतं नाम सामभेदस्तेन स्तुवीरन्" कर्कः ।

गौरिसक्थ पु॰ गौर्य्या इव सक्थि यस्य षच् समा॰ ह्रस्वः सुषामा॰ षत्वम् । गौरीतुल्यसक्थियुक्ते ।

गौरी स्त्री गौर+गौरा॰ ङीष् । १गौरवर्णायां स्त्रियाम् "कपोलभित्तीरिव लोध्रगौरीः" माघः । २हिमालयसुतायां काली नाम्न्यां मेनकाकन्यायां तस्याः प्राक् कृष्णवर्णत्वेन जातत्वेऽपि पश्चात् पीताङ्गत्वात् तथात्वं कालिकापुराणशब्दे २०१५पृ॰ ४५पं॰ तत्कथं दृश्यम् । पुराणान्तरे "योगाग्निदग्धदेहा सा पुनर्जाता हिमालये । अर्द्धेन्दुकुन्दधवला ततो गौरीति सा स्मृता" इत्युक्तम् तत्र कल्पान्तरविषयम् । "अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा तु रोहिणी" इत्युक्तायां ३अष्टवर्षायां स्त्रियाम् । ४हरिद्रायां ५दारुहरिद्रायाम् ६गोरोचनायां ७वरुणपत्न्याञ्च । ८प्रियङ्गुवृक्षे ९पृथिव्यां १०नदीभेदे च मेदि॰ "लेभे प्रसेनजिज्जायां गौरीं नाम पतिव्रताम् । अभिशप्ता तु सा भर्त्रा नदी वै बाहुदाऽभवत्" हरिवं॰ १२ अ॰ ११उक्तायां सूर्य्यवंश्यप्रसेनजिज्जायायाम् तस्या एव बाहुदानदीरूपत्वोक्तेः नदीविशेषः बाहुदानदीपर इति बोध्यम् । १२बुद्धशक्तिभेदे हेम॰ । १३मञ्जिष्ठायां १४श्वेतदूर्वायां १५मल्लिकायां १६तुलस्यां १७सुवर्णकदल्याम् १८आकाशमांस्याञ्च राजनि॰ । सर्व्वासामासां शुभ्रपीतरक्तविशुद्धपत्रपुष्पादियुक्तत्वात्तथात्वम् १९रागिणीभेदे संगीतदामो॰ । २०वाचि निघण्टुः । "गौरीर्मिमाय सलिलानि तक्षत्येकपदी द्विपदी सा चतुष्पदी । अष्टापदी नवपदी बभूवुषी सहस्राक्षरा परमे व्योमन्" ऋ॰१।१६४।४१। "गौरी गौरवर्णा शब्दब्रह्मात्मिका च वाक् मिमाय । मिमातिः प्रतिष्ठार्थे धातुः । प्रतिष्ठितानि घटादिद्रव्याणि तक्षती तत्तद्वाचकत्वेन निष्पादयन्ती । एकपदी अव्याकृतत्वेनैकप्रतिष्ठानैकरूपावात्मना । द्विपदी सुप्तिङ् भेदेन पदद्वयवती । चतुष्पदी नामाख्यातोपसर्गनिपातभेदेन । अष्टापदी आमन्त्रितसहितसुब्विभक्तिभिरष्टभेदेनाष्टापदी । नवपदी नवसु पदेषु भवन्ती बभूवुषी यथाप्रकृतविधाभिव्यक्तिमुपेयुषी परमे व्योमन् उत्कृष्टे हृदयाकाशे मूलाधारे सहस्राक्षरानेकाकारेण व्याप्ताऽनेकध्वनिप्रकारा भवतीत्यर्थः" भा॰ । निरु॰११।४। व्याख्यानान्तरं दृश्यम् । गौरीर्मिमाय सुलोपाभावश्छान्दसः । "सोमो गौरी अधिश्रितः" ऋ॰९।१२।३। गौरी गौर्य्याम् मध्यमायां वाचि" भा॰ "सुपां सुलुक्" पा॰ सप्तम्या लुक् । "ईदूतौ च सप्तम्यर्थे" पा॰ तस्य प्रगृह्यसंज्ञत्वात् न यणादेशः, भा॰ २१दीप्तिमत्यां स्त्रियां निरु॰ । "गौरी रोचते ज्वलतिकर्म्मणः । अयं पीतोवा गौरो वर्णः एतस्मादेव प्रशस्तो भवति तस्मा यथा भवति" "गौरीर्मिमाय सलिलानि" श्रुतिमधिकृत्य उक्तनिरुक्तिः । पार्वतीरूपा गौरी च माघशुक्लचतुर्थ्यां पूज्या, यथाह ति॰ भविष्योत्त॰ पु॰ माघशुक्लमधिकृत्य "चतुर्थी वरदा नाम तस्यां गौरी सुपूजिता । सौभाग्यमतुलं कुर्यात्"

गौरीकान्त पु॰ ६त॰ महादेवे गौरीनाथादयोऽप्यत्र ।

गौरीगुरु पु॰ ६त॰ । पार्वतीपितरि हिमालये "गौरीगुरोर्ग-

"हरमाविवेश" रघुः "अखिलमिदममुष्य गौरीगुरोः" किरा० गौरीपितादयोऽप्यत्र ।

गौरीज न० गौर्य्या रजसो जायते जन–ड । १अभ्रके राजनि० अभ्रकशब्दे ३१५ पृ० दृश्यम् । २कार्त्तिकेये पु० ।

गौरीतक्रम् न० गौर्य्या निर्म्मितं तक्रम् । "लवणं मरिचं विश्वं जीरं नारङ्गजं त्वचम् । एलाचूर्णान्वितं तक्रं धूपयेत् शतहिङ्गुना । गौर्य्येदं विहितं तक्रं सर्वदोषनिबर्हणम्" शब्दार्थचि० उक्ते तक्रभेदे

गौरीपट्ट पु० गौर्य्याः पट्टमिव स्थानम् । शिवलिङ्गस्य गौर्य्याः पूजास्थाने शिवलिङ्गशब्दे विवृतिः

गौरीपुत्र पु० ६त०। कार्त्तिके गौरीतनयादयोऽप्यत्र [राजनि०

गौरीपुष्प पु० गौरी हरिद्रेव पीतं पुष्पमस्य । प्रियङ्गुवृक्षे

गौरीमन्त्र पु० तन्त्रसारोक्ते गौर्य्या मन्त्रभेदे तस्योद्धारश्च "ह्रीं गौरि! रुद्रदयिते! योगेश्वरि! कवचं (हुँ) फट् । द्विठान्तः षोडशवर्णोऽयं मन्त्रः सद्भिरुदीरितः"

गौरीललित न० गौरी हरिद्रेव ललितम् पीतवर्णत्वात् । हरिताले राजनि० ।

गौरीशिखर न० गौर्य्यास्तपःस्थानं शिखरम् । स्वनामख्याते पर्वतभेदशृङ्गरूपे तीर्थभेदे "प्रजासु पश्चात् प्रथितं तदाख्यया जगाम गौरी शिखरं शिखण्डिमत्" कुमा०

गौरीसुत पु० ६त० । १अष्टवर्षोढाजतनये शब्दार्थचि० । २कार्त्तिकेये च । [ठक् । गुरुपत्नीगामिनि ।

गौरुतल्पिक पु० गुरुतल्पं गुरुपत्नीं गच्छति परदारा०

गौलक्षणिक त्रि० गोर्लक्षणं वेत्ति तद्ग्रन्थमधीते वा "विद्यालक्षणकल्पान्ताच्च" वार्त्ति० ठक् । १गोलक्षणवेत्तरि २तद्ग्रन्थाध्येतरि च ।

गौलन्द्य पुंस्त्री गोलन्दस्य गोत्रापत्यं गर्गा० यञ् । गोलन्दर्षिगोत्रापत्ये स्त्रियां जातित्वात् ङीप् यलोपः । गोलन्दी तदपत्यस्त्रियाम् । गौलन्द्यस्य छात्राः कण्वा० अण् यलोपः । गौलन्दास्तच्छात्रेषु ।

गौलाङ्कायन पुंस्त्री गोलाङ्कस्य गोत्रापत्यम् अश्वा० फञ् । गोलाङ्कर्षेर्गोत्रापत्ये स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

गौलिक पु० गुडे साधु ठञ् डस्य लः । कुम्भकवृक्षे राजनि०

गौलोमन त्रि० गोलोमेव शर्करा० अण् । गोलोमसदृशे स्त्रियां ङीप् ।

गौल्मिक पु० गुल्मे रक्षणार्थस्थानभेदे नियुक्तः ठक् । गुल्मरक्षणार्थस्थाननियुक्ते सैनिके सेनाभेदे "तथैव गुल्मे संप्रेक्ष्य प्रयातान् कच्छगौल्मिकान्" "त्यक्त्वा दारांश्च ते द्रुतास्तत्र गुल्मानि गौल्मिकाः" भा०शा० ८अ० [राजनि० ।

गौल्य न० गुडस्य भावः ष्यञ् डस्य लः । माधुर्य्ये मधुररसे

गौशतिक त्रि० गोशतमस्यास्ति "एकगोपूर्वात्" पा० शतसहस्रान्तात् पक्षे ठञ् । गोशतस्वामिनि स्त्रियां ङीप् ।

गौष्ठ त्रि० गोष्ठ्यां भवः पलद्या० अण् । गोष्ठभवे स्त्रियां ङीप् । स्वार्थे अण् ङीप् गौष्ठीत्यपि गोष्ठ्याम् । तस्य-स्यैव पलद्यादिषु पाठ इत्यन्ये ।

गौष्ठीन न० पूर्वं भूतं गोष्ठं खञ् । भूतपूर्वगोष्ठे । "तांश्च वाचं स गौष्ठीने वने स्त्रीपुंसभीषणे" भट्टिः

गौसहस्रिक त्रि० गोसहस्रमस्यास्ति गौशतिकवत् ठञ् । गोसहस्रस्वामिनि ।

गौहलव्य पुंस्त्री गुहलोरृषेर्गोत्रापत्यम् गर्गा०यञ् । गुहलुगोत्रापत्ये स्त्रियां ङीप् लोहिता० स्वार्थे ष्फः गौहलव्यायनी ।

ग्धि स्त्री अद–क्तिन् वेदे घसादेशः उपधालोपश्च तस्य झल्विधौ न स्थानिवत्त्वम् । भक्षणे । "सग्धिश्च मे" सि० कौ० धृता श्रुतिः ।

ग्ना स्त्री गम–बा० ना टिलोपः । स्त्रीमात्रे "ग्नास्त्वा कृन्तन्नपसोऽतन्वत वयित्र्यो वयन्" ता०ब्रा० १।८।९। "गच्छन्ति पुंसा सहैना इति ग्नाः स्त्रियः" भा० "मेना ग्ना इति स्त्रीणां स्त्रियस्त्यायतेरपत्रपणकर्म्मणः । मेना मानयन्त्येनाः । ग्ना गच्छन्त्येनाः" निरु० । २देवपत्न्याम् । "आ ग्ना अग्न इहावसे होत्राम्" ऋ० १।२२।१०। ग्ना देवपत्नी भा० । ग्ना अस्त्यस्य मतुप् मस्य वः । ग्नावत् सप्तलोके । "अभि यज्ञं गृणीहि नो ग्नावो नेष्टः" ऋ० १।१५।३। "मतुवसोरुः" संबुद्धौ विसर्गः भा० । ३वाचि निघ० । "तव ग्नावो मित्रमहः सजात्यम्" ऋ० २।१।५। ग्ना स्तुतिवाचस्ताः सन्तीति मतुप् । "छन्दांसि वै ग्नाः" इति श्रुतेः ४वेदे च वेदस्य वाग्विशेषत्वात्तथात्वम् । "नराशंसो ग्नास्पतिर्नो अव्याः" ऋ० २।३८।१० ग्नास्पतिर्देवपत्नीनां पतिस्त्वष्टा पतिर्वा" भा० "ग्नास्पतिरित्यत्र वा० सुट् । सान्तं वा शब्दान्तरम् अतएव निघण्टौ ग्नाः इति विसर्गान्तं पठितम् ।

ग्मा स्त्री गम्यतेऽत्र गम–बा० क्मा । पृथिव्यां निघ० ।

ग्रथ कुटिलीकरणे भ्वा० आत्म० इदित् सक० सेट् । ग्रन्थते अग्रन्थिष्ट जग्रन्थे ।

ग्रथन न० ग्रन्थ–भा० ल्युट् नलोपः । (गाँथा) । ग्रन्थने

"दोषस्थिरत्वात् ग्रथनात्" सुश्रुतः। "ग्रथनञ्च विदर्भञ्च संपुटो रोधनं तथा। योगः पल्लव इत्येते विन्यासाः षट्सु कर्मसु"। "मन्त्रेणान्तरितान् कृत्वा साध्यवर्णान् यथाविधि। ग्रथनं तद्विजानीयात् प्रशस्तं शान्तिकर्मणि" २तन्त्रसारोक्ते "मन्त्रेणान्तरितसाध्यवर्णविन्यासभेदे च।

ग्रथित त्रि॰ ग्रन्थ–संदर्भे क्त नलोपः। सूत्रादिना कृतसन्दर्भे माल्यादौ "पर्य्यायग्रथिताक्षसूत्रवलयाः" प्रबो॰। "अथास्य रत्नग्रथितोत्तरीयम्" "कुसुमैर्ग्रथितामपार्थिवैः" (स्रजम्) रघुः। "तच्छ्लोकद्वयमद्यापि ग्रथितं सुहृदं मुने" भा॰ आ॰ १अ॰। "वर्णैः कतिपयैरेव ग्रथितस्य स्वरैरिव" माघः। २क्रान्ते ३हिंसिते च मेदि॰।

ग्रथिन् त्रि॰ग्रन्थ–बा॰ इनि किच्च नलोपः। जल्पके। "व्यक्तन् ग्रथिनो सम्प्रपाशः" ऋ॰ ७।६।३। "ग्रथिनो जल्पकान्" भा॰।

ग्रथ्न पु॰ ग्रन्थ–बा॰ नक्। स्तवके। "ग्रथ्नात्तु गोलमित्युक्तं ग्रथ्नः स्तवक उच्यते। कपुष्टिकाभिधः केशाः मूर्द्ध्नि ग्रथात् कपुष्टिका" भट्टनारायणधृतवाक्यम् "ग्रथ्नात् पविरवस्राय युग्मलमौदुम्बरं ग्रथ्नाट्पग्रथ्नावत्यानि" गोभिलसूत्रम्।

ग्रन्थ संदर्भे वा चु॰उभ॰पक्षे क्र्या॰ प॰सक॰सेट्। ग्रन्थयति–ते ग्रथ्नाति अजग्रन्थत् अग्रन्थीत्। ग्रन्थयामास बभूव चकार चक्रे। जग्रन्थ जग्रथतुः–जग्रन्थतुः। जग्रन्थिथ जग्रथिथ इत्येके। अस्य कविकल्पद्रुमे भ्वा॰ गणे च परस्मैपदिष्वेव क्र्यादिकस्य पाठः। णिचि तु उभयपदिता। भारद्वाजीयास्तु पठन्ति "णिश्रन्थिग्रन्थिब्रूञ्आत्मनेपदाकर्म्मकाणामात्मनेपदेषूपसंख्यानम्" श्रन्थिग्रन्थ्योराकृतीयत्वात् णिजभावपक्षे ग्रहणम्। ग्रन्थति ग्रन्थम्। ग्रन्थति मेखलान्देवदत्तः। ग्रन्थते ग्रन्थः। अग्रन्थिष्ट। ग्रन्थते। अग्रन्थिष्ट। इति भारद्वाजीयमते आत्म॰। तेनोभयपदता। सि॰कौ॰पक्षे भ्वा॰दित्वमपि तेन ग्रन्थति इत्यादि क्र्यादिकयोस्तु ग्रथ्नीते। ग्रथ्नीते सि॰कौ॰। एतच्च कर्म्मकर्त्तरि न तु कर्त्तरि इत्यन्ये

उद्+उत्तोल्य ग्रथने। "केशपक्षान् उदग्रथ्नीतरान्" आश्व॰श्रौ॰१०।८।८ "लताप्रतानोद्ग्रथितैः स केशैः" रघुः। "माल्यानि तस्योद्ग्रथितानि षड्भिः" भा॰ व॰ ११२ अ॰ "कर्माशयं ग्रथितमुद्ग्रथयन्ति सन्तः" भाग॰ ४।२२।२७।

ग्रन्थ पु॰ ग्रन्थ–सन्दर्भे भावे घञ्। १गुम्फने। कर्म्मणि घञ्। २शास्त्रे "ग्रन्थग्रन्थिरिह क्वचित् क्वचिदपि न्यासि प्रयत्नान्मया" नैष॰। "ग्रन्थग्रन्थिं तदा चक्रे मुनिर्गूढं कुतूहलात्" भा॰ आ॰ १अ॰। ३धने ४द्वात्रिंशद्वर्णमितानुष्टुप् छन्दस्के श्लोके हेम॰।

ग्रन्थकार त्रि॰ ग्रन्थं करोति कृ–अण् उप॰ स॰। ग्रन्थकारके (शाकल्यम्) "तस्माच्च भगवांस्तुष्टो ग्रन्थकारो भविष्यति" भा॰ अनु॰ २८४ अ॰। कृ–क्विप् ६त॰। ग्रन्थकृदप्यत्र। "ग्रन्थकृल्लोकविख्यातो भविताश्यजरामरः" भा॰ अनु॰ १४अ॰। "ग्रन्थारम्भे विघ्नविघाताय समुचितेष्टदेवतां ग्रन्थकृत् परामृशति" काव्यप्र॰। ट्च्। ग्रन्थकर्तृ ण्वुल् ग्रन्थकारक अत्रार्थे त्रि॰। टचि स्त्रियां ङीप्।

ग्रन्थकुटी स्त्री ग्रन्थस्य कुटीव। लेख्यस्थाने त्रिका॰।

ग्रन्थन न॰ ग्रन्थ–भावे ल्युट्। (गाँथा) सन्दर्भे गुम्फने हेमच॰। युच्। ग्रन्थनाऽप्यत्र स्त्री।

ग्रन्थसन्धि पु॰ ६त॰। ग्रन्थस्य सन्धौ। तन्नामानि च कतिचित् त्रिका॰पठितानि। "सर्गो वर्गः परिच्छेदोद्घाताध्यायाङ्कसंग्रहाः। उच्छ्वासः परिवर्त्तश्च पटलः काण्डमस्त्रियाम्। स्थानं प्रकरणं पर्व्वाह्निकञ्च ग्रन्थसन्धयः"। उपक्रमे गुत्सादीत्युक्तेः अन्यदपि ग्रन्थसन्धिनाम भवतीति सूचितम्। तेन कुसुमाञ्जलौ स्तवकः, काव्यप्र॰उल्लासः। वेदे प्रपाठकब्राह्मणानुवाकादय॰।

ग्रन्थि पु॰ ग्रन्थ–संदर्भे भावे करणादौ वा यथायथं सर्व्वधातुभ्य, इन् नित्स्वरः, "अनिकृष्य्यघ्रसीत्यादिना इर्वा स्वरे भेदः। १वंशादिपर्व्वणि (गाँठ) अमरः। २काण्डसन्धौ ३भद्रमुस्तायाम् ४हितावल्यां ५पिप्पल्यां राजनि॰। ६बन्धने ७रोगभेदे मेदि॰। ८मायापाशे "भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्व्वसंशयाः" तैत्ति॰ उप॰। ग्रथि–कौटिल्ये भावे इन्। ९कौटिल्ये। कर्त्तरि इन्। १०ग्रन्थिपर्णके मेदि॰। रोगभेद निदानादि सुश्रुते दर्शितं यथा "अथातो ग्रन्थ्यपच्यर्बुदगलगण्डानां निदानं व्याख्यास्यामः। वातादयो मांसमसृक्प्रदुष्टाः सन्दूष्य मेदश्च कफानुविद्धम्। वृत्तोन्नतं विग्रथितन्तु शोफं कुर्व्वन्त्यतो ग्रन्थिरिति प्रदिष्टः। आयम्यते व्यथ्यत एति तोदं प्रत्यस्यते कृत्यत एति भेदम्। कृष्णोऽमृदुर्व्वस्तिरिवाततश्च भिन्नः स्रवेच्चानिलजोऽसृगच्छम्। दन्दह्यते धूप्यति चातिमात्रं पापच्यते प्रज्वलतीव चापि। रक्तः सपीतोऽप्यथ वापि पित्ताद्भिन्नः स्रवेदुष्णमतीव चास्रम्। शीतो

पित्ताशोऽस्य्रदजोऽतिकण्डुः पाकाश्मवत्सु जनयोपपत्तः । सिराभिरङ्गिष कफप्रकोपात् ग्रन्थिः सवेच्छुक्लघनञ्च पूयम् । शरीरवृद्धिक्षयवृद्धिहासैः स्निग्धोमिदानल्पस्रजोऽतिकण्डुः । मेदःकृतो गच्छति चातिभिन्ने पिण्याकसर्पिः-प्रतिमन्तु मेदः । व्यायामजातैरबलस्य तैस्तैराक्षिप्य वायुर्हि सिराप्रतानम् । संपीड्य सङ्कोच्य विशोष्य चापि ग्रन्थिं करोत्युन्नतमाशु वृत्तम् । ग्रन्थिः सिराजः स तु कृच्छ्रसाध्यो भवेद्यदि स्यात् सरुजश्चलश्च । अरुक् स एवाप्यचलोमहांश्च मर्मोत्थितश्चापि विवर्जनीयः"

ग्रन्थिक न० ग्रन्थिरिव+प्रकाशते-कै-क ग्रन्थ+स्वार्थे ठन् वा । १पिप्पलीमूले २ग्रन्थिपर्णे ३गुग्गुलौ ४करीरे च ५दैवज्ञे ६सहदेवाख्ये पाण्डवे च पु० मेदि० ।

ग्रन्थित त्रि० ग्रथि-क्त । गुम्फिते अमरः ।

ग्रन्थिदला स्त्री ग्रन्थिर्दलेऽस्याः । मालाकन्दे राजनि० ।

ग्रन्थिदूर्वा स्त्री ग्रन्थिप्रधाना दूर्वा शा० त० । (गाँटदूर्वा) दूर्वाभेदे राजनि० ।

ग्रन्थिन् त्रि० ग्रन्थसदर्थो वा ज्ञेयतयाऽस्त्यस्य १ग्रन्थ-ज्ञानि वा ग्रन्थार्थवेत्तरि २ग्रन्थयुक्ते तद्विशिष्टे ३ग्रन्थनकर्त्तरि च । अज्ञेभ्योग्रन्थिनः श्रेष्ठा ग्रन्थिभ्यो धारिणोवराः मनुः । "ग्रन्थी भवति पण्डितः" सर्वत्र स्त्रियां ङीप् । "शम्भ आपिर्हृदे चतुर्न ग्रन्थिनी चरण्युः" ऋ०१।०।६५।६। ग्रन्थिनी ग्रन्थवती संदर्भवती" भा० । [राजनि० ।

ग्रन्थिपत्र पु० ग्रन्थिप्रधानं पत्रमस्य । चोरकनाम गन्धद्रव्ये

ग्रन्थिपर्ण न० ग्रन्थौ पर्णान्यस्य ग्रन्थीनि ग्रन्थयुतानि वा पर्णान्यस्य । (गाठियाला) १वृक्षभेदे अमरः । "ग्रन्थिपर्णं तिक्तनीक्ष्णं कटूष्णं दीपनं लघु । कफवातविषश्वासकण्डूदौर्गन्ध्यनाशनम्" भावप्र० । २चोरनामगन्धद्रव्ये राजनि० ३जतुकालतायां स्त्री राजनि० ४मर्कटदूर्वायां स्त्री राजनि० गौरा० ङीष् ।

ग्रन्थिफल पु० ग्रन्थि ग्रन्थियुक्तं फलमस्य । १कपित्थवृक्षे २मदनवृक्षे ३याकवृक्षवृक्षे च राजनि० ।

ग्रन्थिबन्धन न० ६त० । (गाटछाँधा) पुत्रकादौ १उद्वाहार्थे बन्धनभेदे २लक्ष्मीतिषौ गोरोचनायुतसूत्रबन्धने च । "शुक्लदूर्वात्रितानहारु जन्मग्रन्थेश्च बन्धनम् । गुग्गुलुनिर्म्मालिद्धार्थदूर्वागोरोचनायुतम्" तन्त्रचि० ।

ग्रन्थिब(व)र्हिन् पु० ग्रन्थिं बर्हति बर्ह-णिनि ग्रन्थिं वर्हति वर्ह-वधे णिनि । ग्रन्थिपर्णवृक्षे शब्दर०

ग्रन्थिभेद पु० ग्रन्थिं वस्त्रादिग्रन्थिं भिनत्ति भिद-अण् उप०स० । (गाँटकाटा) चौरभेदे "अङ्गुलीं ग्रन्थिभेदस्य छेदयेत् प्रथमे ग्रहे । द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये वध मर्हति" मनुः "उत्क्षेपकग्रन्थिभेदौ करसंदंशहीनकौ । कार्यौ द्वितीयापराधे करपादैकहीनकौ" याज्ञ० ।

ग्रन्थिमत् त्रि० ग्रन्थिरस्त्यस्य मतुप् । १ग्रन्थियुक्ते (गांटयुक्ते) स्त्रियां ङीप् "अव्यालचं ग्रन्थिमतीं दधाना" कुमा० (हाडयोडा) २अस्थिसंहारिवृक्षे पुंभावप्र०

ग्रन्थिमत्फल पु० ग्रन्थिमत् फलमस्य । लकुचवृक्षे (मान्दार) इति ख्याते वृक्षे राजनि० ।

ग्रन्थिमूल न० ग्रन्थि गुम्फनवत् मूलं यस्य । १गृञ्जने राजनि० २मालादूर्वायां स्त्री टाप् राजनि० ।

ग्रन्थिल त्रि० ग्रन्थिर्विद्यतेऽस्य सिध्मा० लच् । ग्रन्थियुक्ते मेदि० २पिप्पलीमूले न०राजनि० ३आर्द्रके न०शब्दच० ४विकङ्कतवृक्षे (बइचि) ५करीरवृक्षे च अमरः । ६तण्डुलीयशाके ७हिङ्गावल्यां ८पिण्डालौ ९चोरनामगन्धद्रव्ये १०विकङ्कतवृक्षे च राजनि० । भद्रमुस्तायां ११मालादूर्वायां १२गण्डदूर्वायाञ्च स्त्री राजनि० । [त्रिका०

ग्रन्थिहर पु० ग्रन्थिं हरति हृ-अच् । अमात्ये ग्रन्थिपि

ग्रन्थीक न० ग्रन्थिक+पृषो० । पिप्पलीमूले हेमच०

ग्र(ग्ल)प्स पु० ग्रन्थ+पृषो० हिंसाद्गुणम् । स्तवके, "यथासौ दुग्धेन शाकादुग्र(ग्ल)प्सेन, मीमलं न्यू इति" काय० श्रु० ११।४।४। ग्र(ग्ल)प्सः स्तवक उच्यते" नारा० ।

ग्रस भक्षणे भ्वा० आत्म० सक० सेट् । ग्रसते अग्रसिष्ट अग्रसि । ऋदित् ग्रसित्वा ग्रस्त्वा । ग्रस्तः । "हिमांशुमाशु ग्रसते तन्म्रदिम्नः स्फुटं फलम्" माघः "ग्रसमानमपि ग्रासं ग्रसे लब्धं यदृच्छया" भा० शा० १७८ अ० । "स इमां पृथिवीं कृत्स्नां संक्षिप्य ग्रसते पुनः" भा०व० २६ श्लो० । "राहुग्रस्ते निशाकरे" भा० व० २६६७ श्लो० । ग्रासः । ग्रसनम् । क्विप् धातुत्वात् दीर्घः ग्रास् ग्रासौ ग्रास इति ।

ग्रस भक्षणे वा चुरा०उभ०पक्षे भ्वा०पर०सक० सेट् । ग्रासयति-ते ग्रसति अजिग्रसत्-त अग्रासीत् अग्रसीत् । ग्रासयाम् बभूव आस चकार चक्रे । ग्रसितः । "न च प्राग्रसितमन्येन ग्रसेदर्थं कथञ्चन" मनुः ।

ग्रसन न० ग्रस-भावे ल्युट् । १भक्षणे "ग्रसनादजगरः शरीरमाघ्रतो न विषात्" सुश्रु० । २राहुणा चन्द्रसूर्ययोरुपरागे च ३ पु०स० ४ अ० इन्द्रे तरंगादि

३ग्रासे च । उपरागशब्दे विवृतिः । ४असुरभेदे पु० "इदं तदस्त्रमाहात्म्यं दिमानीर्यनोऽसुरः" । "तमप्रत्यक्षं जगतामजय्यं चक्रं पपात ग्रसनस्य कण्ठे" । "द्विधा तु कृत्वा ग्रसनस्य कण्ठं तद्रक्तधारारुणघोरनाभि" इति च मत्स्यपु० ।

ग्रसिष्ठ त्रि० अतिशयेन ग्रसिता ग्रसितृ+इष्ठन् तृणो लोपे इटोऽसिद्धिः । ग्रसितृतमे "भोगमानशादिद ग्रसिष्ठ यो यधीरजीगः" ऋ०१।१६२।७ । "ग्रसिष्ठः ग्रसितृतमः" भा० ।

ग्रसिष्णु त्रि० ग्रस–इष्णुच् । १ग्रसनशीले "यस्ता चराचर ग्रहणात्" शा० सू० न्यायात् २परब्रह्मणि च । "भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च" गीता ।

ग्रस्त त्रि० ग्रस–कर्मणि क्त उदित्त्वात् क्त्वोवेट्कत्वेन इडभावः । १भक्षिते लुप्तवर्णपदे २अर्धपूर्णोच्चारितशब्दे न० अमरः ।

ग्रस्तृ त्रि० ग्रस+तृच् आर्षे इडभावः । भक्षके । "सिंहिकासुतं राहुम्" "ग्रस्तारं चैव चन्द्रस्य सूर्यस्य च महाप्रभम्" हरिवं०२२६ अ० ।

ग्रस्तास्त पु० ग्रस्त एवास्तः । अदृष्टमोक्षे ग्रासोत्तरमस्तगते सूर्ये चन्द्रे च । उपरागशब्दे १२१५ पृ० विवृतिः ।

ग्रस्तोदय पु० ग्रस्तस्य उदयः । ग्रासोत्तरं रविचन्द्रयोरुदये "ग्रस्तास्तादौ विशेषमाह गुरुः "ग्रस्तास्ते त्रिदिनं पूर्वं पश्चात् ग्रस्तोदये तथा । खण्डग्रासे च त्रिदिनं निःशेषे सप्त सप्त चेति" । काश्यपस्तु "ग्रस्तोदये परे दोषो ग्रस्तास्तेऽर्वाक् शशीनयोः । चतुर्निशावैतुभयं तत् खण्डाखण्डव्यवस्थया" इत्याह ।

ग्रस्य त्रि० ग्रस–कर्मणि ना० यत् । अदनीये "यच्छक्यं ग्रसितुं ग्रस्यं ग्रस्तं परिणमेच्च यत्" भा०उ०३४अ० । ण्यत् । ग्रास्य तत्रार्थे त्रि० ।

ग्रह हस्तव्यापारभेदे स्वीकारे ज्ञाने च क्र्या० उभ०सक०सेट् । गृह्णाति गृह्णीते । गृह्णीयात् गृह्णीत । गृह्णातु गृहाण । अगृह्णात् अगृह्णीत । अग्रहीत् अलिटि इटो दीर्घः । अग्रहीष्टाम् । अग्रहीष्ट । जग्राह जगृहतुः जग्रहिथ जगृहिव । जगृहे जगृहिवे । ग्रहीता गृह्यात् ग्रहीषीष्ट ग्रहीष्यति ते । ग्रहीतव्यः ग्रहणीयम् ग्राह्यम् पदास्वैरिबाह्यापक्ष्येषु गृह्यम् । छन्दसि प्रतिगृह्यमपिगृह्यं लोके तु प्रतिग्राह्यम् अपिग्राह्यम् । जलचरे ग्राहः । ज्योतिषि अच् ग्रहः । गृहीतः गृहीतिः । ग्रहणम् अप् ग्रहः । उद्ग्राहः मुष्टौ संग्राहः यज्ञे संग्रहः । गृहीत्वा । गृहीत्वा प्रतिगृह्य । ज्ञाने "इदं तनौ सन्निहितं परत्वं सुनेर्जनोऽहमितिरिव स्थिरायाम् । गृहीतनामादरिणाशयेन" नैष० । "गृह्णाति चक्षुः सम्बन्धादालोकोद्भूतरूपयोः" भाषा० । हस्तव्यापारे "गृहाण शस्त्रं यदि सर्ग एष ते" "तौ जगृहतुः पादान् राजा राज्ञी च मागधी" रघुः । "दश गृहान् गृह्णाति" श्रुतिः स्वीकारश्च स्वत्वापादनव्यापारः सेवनादिना आयत्तीकरणञ्च तत्राद्ये "तस्य किञ्चिन्न गृह्णीयात् प्राणैः कण्ठगतैरपि" प्रा०त० मलमासा० द्वितीये "परद्रोहं न गृह्णीयात् गृह्णीयात् मार्गपोषयोः" नीतिः कर्मणि गृह्यते अग्राहि अग्राहिषाताम् अग्रहीषाताम् । अग्राहिष्यते अग्रहीष्यते । णिच् ग्राहयति ते अजीगृहत् त । सन् जिघृक्षति ते । यङ् जरीगृह्यते । यङ्लुक् जरी(रि)गृहीति जर्गृहीति जरी(रि)गर्ढि जर्गर्ढि इत्यादि" सि०कौ०जागृहीति जागर्ढि । ज्ञानसामान्यार्थत्वे णिचि प्रयोज्यस्य कर्मत्वं "शिष्यं वेदं ग्राहयतीति । गृहणमात्रार्थकत्वेऽपि कर्मत्वम् मुग्धबो० "अजीगृहत्तं जनको धनुस्तत्" भट्टिः । "यथाश्रितारं न हि देवदेयमद्रिः सुतां ग्राहयितुं शशाक" कुमा०अन्यमते भक्षणीयत्वेन विवाहत्वेन च बोधयामासेत्यर्थकत्वात् नानुपपत्तिः । मुग्धबो० द्विकर्मकमध्ये पाठात् "अग्राह वत्सनोभोज्यम्" उदा० शा०मते न द्विकर्मकतेति भेदः । वेदे हस्य भकारः । "इमामगृभ्णन् रशनामृतस्य" श्रुतिः । आर्षेऽपि क्वचित् हस्य भः गृभीतशब्दे उदा० ।

अति+अतिक्रम्य वर्त्तने "अतिग्रहाव्यथनक्षेपेष्वकर्त्तरि तृतीयायाः" पा० "अतिक्रम्य ग्रहोऽतिग्रहः चारित्र्येणातिगृह्यते चारित्र्येणान्यानतिक्रम्य वर्त्तते इत्यर्थः" सि० कौ० "तदेतानतिगृह्यान् देवास्तानत्यगृह्णत" शत०ब्रा० ४।५।४।२

अनु+आनुकूल्यकरणे "वयमप्यनुगृह्णीमो द्विधा कृत्वा वरूथिनीम्" भा० वि० ६६श्लो० ।

सम्+अनु+अभ्यनादिना आनुकूल्ये "अवतस्य किरीटं स वैधान् समनुगृह्य च । उदतिष्ठज्जराधस्यः" भा०स०८१श्लो० ।

अप+सन्ततधारातोविच्छिद्य पृथक्कृत्य ग्रहणे "अपगृह्य पुनरिन्द्राय" कात्या० श्रौ० ८।६।२ "अपगृह्य सन्ततधारातोविच्छिद्य पृथक्कृत्वा पुनस्तया एव धारया गृह्णाति" कर्कः अपसारणे च "अपेक्ष"

त्वममपगृह्णाति" शत॰ब्रा॰ १।८।१।१६। "उभौ हस्तौ अपगृह्योपासाते" २।५।२।४२. रोधने च। "स (च्यवनः) ते विप्रः सह पत्न्या बाहुमपगृह्णात्तपसा जातमन्युः" भा॰अनु॰ ८५अ॰

अपि+पिधाने "यत्रैतत् कर्णावपिगृह्य निनदमिव"छा॰उ॰ "अपिगृह्य पिधाय" भा॰ "तस्मात् कर्णं पित्रदैवत हि तदपिगृह्यम्" शत॰ब्रा॰२।८।१।१५। आच्छादने च "तस्मात् कल्याणस्यानपि गृह्णीत"शत॰ब्रा॰४।१।१।२८

अभि+आभिमुख्येन ग्रहणे "अम्बालिका च बलवदभिगृह्य चारुसर्वाङ्गी परिणेतुमात्मनोभवनमानीता" दशकु॰

अव+प्रतिरोधे नियमे च "मन्दोऽपि नाम न महानवगृह्य साध्यः" माघः "देवनीयं संवति पदावग्रहम्" तैत्ति॰ "वृष्टिर्वर्षं तद्विघातेऽवग्राहावग्रहौ समौ" अमरः "रावणावग्रहक्लान्तमिति वागमृतेन सः"। "वृष्टिर्भवति शस्यानामवग्रहविशोषिणाम्" रघुः।

वि+अव+अवगतौ अभ॰। "तस्यैव कपालम् व्यवगृहीतान्तमिव भवति व्यवगृहीतान्तेव हि द्यौः" शत॰ब्रा॰७।५।१।२ "व्यवगृहीतान्तं विविधमवगृहीतोऽवगतः अन्तो यस्य" भा॰

आ+आभिमुख्येनाकर्षणे "आ त एता वचोयुजा हरी गृभ्णे सुमद्रथा" ऋ॰ ८।४५।३९ "आगृभ्णे अस्मदभिमुखं आकर्षयाम्याचार्यैरेवमर्थः" भा॰। निर्बन्धे "अनेऽपि नाकस्य पदार्पणाग्रहः" नैष॰।

आ+सम्+आभिमुख्येन संग्रहे "आ तू न इन्द्र क्षुमन्तं चित्रं ग्राभं संगृभाय" ऋ॰ ८।८१।१ आसंगृभाय आभिमुख्येन संगृहाण" भा॰

उत्+अर्द्ध विच्छिद्य दाने "माऽनस्य मा प्रसव उद्ग्राभेणोदग्रभीत्"यजु॰१७।६३। अर्द्धं विच्छिद्य दानम् उद्ग्राहः" वेददी॰ "उद्गृह्णते वाचो गृहीताय स्वाहा" २२।२६। उद्धृत्य उत्तोल्य ग्रहणे "शक्तिं योऽप्यग्रादुदग्रहीत्" भट्टिः।

उत्+ग्रह+णिच्। उद्ग्राहि—उपन्यासे "उद्ग्राहितम्-पन्यस्तम्" वैजयन्ती "विशेषविदुषः शास्त्रं यत्तवोद्ग्राहते मया" माघः। "सोऽभ्युद्ग्राहः सुगीतानि" भट्टिः

उप+उत्+ग्रहे। "तस्य हि शततपोद्ग्रहच् याच" छा॰उ॰ "तुष्टं हारं विद्यायादाने दीर्घसुपोद्गृह्णन् आगमिष्यन्तः" भा॰

उप+सामीप्येन ग्रहणे "दशापवित्रेणोपगृह्य हिंकरोति" शत॰ ब्रा॰ ४।२।२।११ अवष्टम्भे च "तेजो वा अद्भ्यो-भूयस्तद्वा एतद्वायुमुपगृह्याकाशमभितपति" छा॰ उ॰ "तद्वा एतत्तेजो वायुमुपगृह्यावष्टभ्य स्वात्मना निश्चलीकृत्य वायुमाकाशमभिव्याप्नुवत्तपति" भा॰

नि+बलेन निरोधे प्रातिकूल्यकरणेन नियमने च। "स यैः प्रविशमानस्तु शैक्षेणास्येन रक्षिता। निगृहीतो बलाद्धारि सोऽस्मातिष्ठत पार्थिवः" भा॰व॰ १२६अ॰। "निगृहीतः कन्दरायां विष्णुना हलकृष्टिना" हरिव॰ २०अ॰। "तस्मात् यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः। इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता" गीता "अनिग्रहादिन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति" याज्ञ॰

प्रति+नि+प्रतिरूपतया ग्रहणे "आदित्यपात्रेण द्रोणकलशात् प्रतिनिगृह्णीते" शत॰ब्रा॰ ४।३।५।६

वि+नि+विशेषेण निग्रहे "शिरःसु विनिगृह्यैतान् योधयाम पाण्डवः" भा॰ आ॰ १२८ अ॰

निर्+निःशेषेण ग्रहणे निग्रहे च "शक्तस्त्वमिति यो देवैर्निगृहीतः शिवाभवत्" भा॰आनु॰१८८श्लो॰

परि+परितो ग्रहणे "पाण्डुनः परिगृह्य दक्षिणेन शिरोधराम्" भा॰आ॰६२२श्लो॰। "स्थानेऽपरिगृह्य तान्" मनुः। स्वीकारे च "कस्य गृह्मः परिग्रहः" भा॰ आ॰ गन्धर्वं प्रति अर्जुनोक्तिः

प्र+प्रकर्षेण ग्रहणे। "प्रगृहीतश्च योऽस्मात्योनिगृहीतश्च कारणैः" भा॰वि॰ १२श्लो॰। सन्धिकार्यनिषेधाय विविच्य ग्रहणे "प्रग्रहं पदम्" पा॰ प्रगृह्यशब्दे दृश्यम्।

प्रति+दत्तवस्तुनोपग्रहणे "सप्त वित्तागमाः धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः। विभागः संप्रयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च" स्मृतिः "बाह्मणाध्यापनप्रतिपच्छैर्ब्राह्मणो धनमर्जयेत्" स्मृतिः अदृष्टार्थत्यक्तद्रव्यस्वीकार एव प्रतिग्रहो मुख्यः अन्यत्र भाक्तः। "घोरे प्रतिग्रहस्याज्यस्त्याज्यो धर्मस्य विक्रयः" "तत्र न प्रतिगृह्णीयात् प्राणैः कण्ठगतैरपि" भा॰ त॰ गङ्गाभा॰। "प्रतिग्रहादपावृत्तः सन्तुष्टो येन केनचित्" भा॰त॰ "अभिपद्य च बाहुभ्यां प्रत्यगृह्णादमर्षित. भा॰ व॰ ४४१ श्लो॰। प्रतिरूपतया प्रत्यादिग्रहणे च "तथैव परावृत्तो भीष्मो दिव्यमस्त्रमुदीरयत्। प्रत्यगृह्णादमेयात्मा" भा॰ वि॰ ६० अ॰। स्वीकारमात्रे "प्रतिग्रहीतुं प्रणयिप्रियत्वात्" कुमा॰ "अनोषाः प्रतिगृह्णन्तावर्घ्यानुपदमाशिषः" रघुः।

वि+विरोधे रोधने। "सन्दधीत न चानार्यं विगृह्णीयान्न बन्धुभिः" भा॰ शा॰७०अ॰ "विगृह्य मातृन् कौन्तेय!

ज्ञेयः क्षितिपतिस्तदा” भा० आश्र० ६ अ० । विशेषेण ज्ञाने “न विगृह्णाति वैषम्यम्” भाग० ३।२२।२।४ श्लो०। “अविगृह्य गतादिस्था यथा ग्रामादिकर्मभिः” हरिः विशेषग्रहः अवयवीभावः । विग्रहो देहः । “रत्न-प्रसाधितभुवः शतविग्रहाश्च” वेणी पञ्चविधवृत्तिस्फु-टीकरणवचनभेदे “वृत्त्यर्थविवरणं विग्रहः” सि०कौ० “सप्तम्या विग्रहस्तया” शब्दश०प्र० ।

सम्+सञ्चये नानास्थानपठितस्य एकत्र समावेशार्थे संदर्भ-भेदे “संग्रहेऽस्तमुपागते” वाक्यपदीयम् । स्वीकरणे “संगृह्णती कौशिकमुत्तरीयम्” भा०व० १५६०२श्लो० एकत्रीकरणे “संगृह्य तत्समैरङ्गैर्निर्ममे श्रियमुत्तमाम्” ८।५।८ श्लो० सम्यग्ग्रहणे “औषधानि च सर्वाणि मूलानि च फलानि च । चतुर्विधांश्च वैद्यान् वै संगृह्णी-याद्विशेषतः” भा०शा० २६५४ श्लो०। घञ् संग्राहः सञ्चये द्रव्यसंग्रहः” सि०कौ०

ग्रह आदाने वा चुरा० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सक० वेट् । ग्राहयति ते ग्रहति । अजिग्रहत् त अग्रहीत् अ-ग्राहीत् ।

ग्रह पु० ग्रह–अच् । १नवसु सूर्य्यादिषु । २बालारिष्टकारेषु स्कन्दग्रहादिषु भावे अप् । ३अनुग्रहे, ४निर्बन्धे, “अ-स्मद्भ्येऽनवग्रहः” नैष० ५आदाने ग्रहणे, ६रणो-द्यमे, ७सङ्ग्रहे, ८चन्द्रसूर्ययोग्रासे च “तदा सम्भाव्यते ग्रहः इति ज्योतिषम् “एकराशं परित्यज्य कुर्यात् पार्थिवहं ग्रहे” ज्योति० सूर्यादयश्च

“सूर्यश्चन्द्रोमङ्गलश्च बुधश्चापि बृहस्पतिः । शुक्रः शनैश्चरो राहुः केतुश्चेति नव ग्रहाः”। एषां गतिभेदाः ग्रहगति-शब्दे २४१२पृ०दर्शिताः । राहुकेत्वोर्यथा ग्रहत्वं पौ०शा० व्यवस्थापितं तच्च केतुशब्दे २२२४ पृ०उक्तम् । शा०ति० १पटले “लोकानग्नीन् सुरान् धातून् मुनीन् द्वीपान् ग्र-हानपि । समिधः सप्तसंख्याताः सप्त जिह्वा हविर्भुजः” इत्यनेन ग्रहाणां यत् सप्तत्वमुक्तं तत् पराहमताभि-प्रायेण । तच्च १३११पृ० उपरागशब्दे असत्तास्वाद-विशेषादित्याद्युक्तम् । अन्यमताभिप्रायेण ग्रहाणां नवत्वं ६पटले शा०ति०उक्तं यथा “नव वर्गाः समुत्पन्ना नवरत्नेश्वरा ग्रहाः । अर्केन्दुरक्तशुक्रभृगुमन्दाहि-केतवः । माणिक्यं मौक्तिकं चारु विद्रुमं गारुड-त्मतः । पुष्परागं वज्रं नीलं गोमेदकं शुभम् । वैदूर्यं नव रत्नानि” ।

स्कन्दग्रहादीनां नवानां लक्षणविभागः सुश्रुते उक्तो यथा “अथातो नवग्रहाकृतिविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ बालग्रहाणां विज्ञानं साधनञ्चाप्यनन्तरम् । उत्पत्तिं का-रणञ्चैव सुश्रुतैकमनाः शृणु ॥ स्कन्दग्रहस्तु प्रथमः स्कन्दापस्मार२ एव च । शकुनी३ रेवती४ चैव पूतना५ चान्धपूतना६ ॥ पूतना शीतनामा७ च तथैव मुखमण्डि-का८ । नवमो नैगमेयश्च९ यः पितृग्रहसंज्ञितः ॥ धा-त्रीमात्रोः प्राक्प्रदिष्टापचाराच्छौचभ्रष्टान्मङ्गलाचारहीनान् । त्रस्तान् हृष्टांस्तर्जितान् ताडितान् वा पूजाहे-तोर्हिंस्युरेते कुमारान् ॥ ऐश्वर्यस्थास्ते न शक्या विशन्तो देहं द्रष्टुं मानुषैर्विश्वरूपाः । आप्तं वाक्यं तत्प्रती-क्ष्याभिधास्ये लिङ्गान्येषां यानि देहे भवन्ति ॥ शूनाक्षः क्षतजसगन्धिकः स्तनद्विड् वक्रास्यो हतचलितैकपक्ष्मनेत्रः । उद्विग्नः सुललितचक्षुरस्त्ररोदी स्कन्दार्त्तो भवति च गा-ढमुष्टिवर्च्चाः१ ॥ निःसंज्ञो भवति पुनर्भवेत्ससंज्ञः संरब्धः करचरणैश्च नृत्यतीव । विण्मूत्रे सृजति विनद्य जृम्भ-माणः फेनञ्च प्रसृजति तत्सखाभिपन्नः२ ॥ त्रस्ताङ्गो भयचकितो विहङ्गगन्धिः संस्राविव्रणपरिपीडितः सम-न्तात् । स्फोटैश्च प्रचिततनुः सदाहपाकैर्विज्ञेयो भवति शिशुः क्षतः शकुन्या३ ॥ रक्तास्यो हरितमलोऽतिपा-ण्डुदेहः श्यावो वा ज्वरमुखपाकवेदनार्त्तः । रेवत्या व्यथिततनुश्च कर्णनासं मृद्नाति ध्रुवमभिपीडितः कुमारः४॥ स्रस्ताङ्गः स्वपिति सुखं दिवा न रात्रौ विड्भिन्नं सृजति च काकतुल्यगन्धिः । छर्द्यार्त्तो हृषिततनूरुहः कुमार स्तृष्णालुर्भवति च पूतनागृहीतः५ ॥ यो द्वेष्टि स्तनम-तिसारकासहिक्काच्छर्दीभिर्ज्वरसहिताभिरर्द्यमानः । दुर्वर्णः सततमधःशयोऽम्लगन्धिस्तं ब्रूयुर्भिषजोऽन्ध-पूतनार्त्तम्६॥ उद्विग्नो भृशमतिवेपते प्ररुद्यात् संलीनः स्वपिति च यस्य चान्त्रकूजः । विस्राङ्गो भृशमतिसा-र्यते च यस्तं जानीयाद्भिषगिह शीतपूतनार्त्तम्७ ॥ म्लानाङ्गः सुरुचिरपाणिपादवक्त्रो बह्वाशी कलुषशिरा-वृतोदरो यः । सोद्वेगो भवति च मूत्रतुल्यगन्धिः स ज्ञेयः शिशुरिह वक्त्रमण्डिकार्त्तः८ ॥ यः फेनं वमति विनम्यते च मध्ये सोद्वेगं विलपति चोर्द्ध्वमीक्षमाणः । ज्वर्य्येत सततमथो वसासगन्धिर्निःसंज्ञो भवति हि नैगमेयजुष्टः९ ॥ प्रस्तब्धो यः स्तनद्वेषी मुह्यते चावि-शन्मुहुः । तं बालं नचिराद्धन्ति ग्रहः सम्पूर्णलक्षणः । विपरीतमतःसाध्यं चिकित्सेदचिरार्दितम् । गृहे पुरा-

चाहविनाश्यस्य यास्ते शुचौ शुचिः ॥ सर्षपान् प्रकिरेत्तेषां तैलैर्दीपञ्च धारयेत् । सदावच्छिद्रितञ्चापि कुर्य्यादावसथाङ्गनम् ॥ सर्वगन्धोपवीतैश्च माल्यैरलङ्कृतम् । अग्नये कृत्तिकाभ्यश्च स्वाहा स्वाहेति संचरन् ॥ नमः स्कन्दाय देवाय ग्रहाधिपतये नमः । शिरसा त्वाभिवन्देऽहं प्रतिगृह्णीष्व मे बलिम् ॥ निरुजो निर्विकारश्च शिशुर्मे जायतां ध्रुवम्"।

सोत्पत्तिकमन्यग्रहभेदा भा०व०२२९अ०उक्ताः यथा

"यावत् षोडश वर्षाणि भवन्ति तरुणाः प्रजाः । प्रबाधत मनुष्याणां तावद्रूपैः पृथग्विधैः । यच्च वः प्रदास्यामि रौद्रमाख्यानमव्ययम् । परमं तेन यष्टिताः सुखं वत्स्यथ पूजिताः । मार्कण्डेय उवाच । ततः शरीरात् स्कन्दस्य पुरुषः पावकप्रभः । भोक्तुं प्रजाः स मर्त्त्यानां निष्पपात महाबलः । अपतत् सहसा भूमौ विसञ्ज्ञोऽथ क्षुधान्वितः । स्कन्देन सोऽभ्यनुज्ञातो रौद्ररूपोऽभवद्ग्रहः । स्कन्दापस्मारमित्याहुर्ग्रहं तं द्विजसत्तमाः ।। विनता तु महारौद्रः कथ्यते शकुनीग्रहः । पूतनां राक्षसीं प्राहुस्तं विद्यात् पूतनाग्रहम् । कष्टा दारुणरूपेण घोररूपा निशाचरी । पिशाची दारुणाकारा कथ्यते शीतपूतना । गर्भान् सा मानुषीणान्तु हरते घोरदर्शना । अदितिं रेवतीं प्राहुर्ग्रहस्तस्यास्तु रैवतः । सोऽपि बालान् महाघोरो बाधते वै महाग्रहः । दैत्यानां या दितिर्माता तामाहुर्मुखमण्डिकाम् । अत्यर्थं शिशुमांसेन संप्रहृष्टा दुरासदा । कुमाराश्च कुमार्य्यश्च ये प्रोक्ताः स्कन्दसम्भवाः । तेऽपि गर्भभुजः सर्वे कौरव्य ! सुमहाग्रहाः । तासामेव तु पत्नीनां पतयस्ते प्रकीर्त्तिताः । अज्ञायमाना गृह्णन्ति बालकान् रौद्रकर्म्मिणः । गवां माता तु या प्राज्ञैः कथ्यते सुरभिर्नृप ।। शकुनिस्तामथारुह्य सह भुङ्क्ते शिशून् भुवि । सरमा नाम या माता शुनां देवी जनाधिप ! । सापि गर्भान् समादत्ते मानुषीणां सदैव हि । पादपानाञ्च या माता करञ्जनिलया हि सा । वरदा सा हि सौम्या च नित्यं भूतानुकम्पिनी । करञ्जे तां नमस्यन्ति तस्मात् पुत्त्रार्थिनो नराः । इमे त्वष्टादशान्ये वै ग्रहा मांसमधुप्रियाः । द्विपञ्चरात्रं(१०)तिष्ठन्ति सततं सूतिकागृहे । कद्रुः सूक्ष्मवपुर्भूत्वा गर्भिणीं प्रविशत्यथ । भुङ्क्ते सा तत्र तं गर्भं सा तु नागं प्रसूयते । गन्धर्व्वाणाञ्च या माता सा गर्भं गृह्य गच्छति । ततो विलीनगर्भा सा मानुषी भुवि दृश्यते । या जनित्री त्वप्सरसां गर्भमास्ते प्रगृह्य सा । उपविष्टं ततो गर्भं कथयन्ति मनीषिणः । लोहितस्योदधेः कन्या धात्री स्कन्दस्य सा स्मृता । लोहितायनिरित्येवं कदम्बे सा हि पूज्यते । पुरुषेषु यथा रुद्रस्तथार्य्या प्रमदास्वपि । आर्य्या माता कुमारस्य पृथक्कामार्थमिज्यते । एवमेते कुमाराणां मया प्रोक्ता महाग्रहाः । यावत् षोडश वर्षाणि अशिवास्ते शिवास्ततः । ये च मातृगणाः प्रोक्ताः पुरुषाश्चैव ये ग्रहाः । सर्वे स्कन्दग्रहा नाम ज्ञेया नित्यं शरीरिभिः । तेषां प्रशमनं कार्य्यं स्नानं धूपमथाञ्जनम् । बलिकर्म्मोपहारश्च स्कन्दस्येज्या विशेषतः । एवमभ्यर्चिताः सर्वे प्रयच्छन्ति शुभं नृणाम् । आयुर्वीर्य्यञ्च राजेन्द्र ! सम्यक्पूजानमस्कृताः । ऊर्द्धन्तु षोडशाद्वर्षाद्ये भवन्ति ग्रहा नृणाम् । तानहं संप्रवक्ष्यामि नमस्कृत्य महेश्वरम् । यः पश्यति नरो देवान् जाग्रद्वा शयितोऽपि वा । उन्मादयति स तु क्षिप्रं तन्तु देवग्रहं विदुः । आसीनश्च शयानश्च यः पश्यति नरः पितॄन् । उन्मादयति स तु क्षिप्रं स ज्ञेयस्तु पितृग्रहः । अवमन्यति यः सिद्धान् क्रुद्धाश्चापि शपन्ति यम् । उन्मादयति स तु क्षिप्रं ज्ञेयः सिद्धग्रहस्तु सः । उपाघ्राति च यो गन्धान् रसांश्चापि पृथग्विधान् । उन्मादयति स तु क्षिप्रं स ज्ञेयो राक्षसग्रहः । गन्धर्व्वाश्चापि यं दिव्याः संविशन्ति नरं भुवि । उन्मादयति स तु क्षिप्रं ग्रहो गान्धर्व्व एव सः । अधिरोहन्ति यं नित्यं पिशाचाः पुरुषं प्रति । उन्मादयति स तु क्षिप्रं ग्रहः पैशाच एव सः । आविशन्ति च यं यक्षाः पुरुषं कालपर्य्यये । उन्मादयति स तु क्षिप्रं ज्ञेयो यक्षग्रहस्तु सः । यस्य दोषैः प्रकुपितं चित्तं मुह्यति देहिनः । उन्मादयति स तु क्षिप्रं साधनं तस्य शास्त्रतः । वैक्लव्याच्च भयाच्चैव घोराणाञ्चापि दर्शनात् । उन्मादयति स तु क्षिप्रं सान्त्वं तस्य तु साधनम् । कश्चित् क्रीडितुकामो वै भोक्तुकामस्तथाऽपरः । अभिकामस्तथैवान्य इत्येष त्रिविधो ग्रहः । यावत् सप्ततिवर्षाणि भवन्त्येते ग्रहा नृणाम् । अतःपरं देहिनान्तु ग्रहतुल्यो भवेज्ज्वरः । अप्रकीर्णेन्द्रियं दान्तं शुचिं नित्यमतन्द्रितम् । आस्तिकं शुद्धचारञ्च वर्ज्जयन्ति सदा ग्रहाः । इत्येष ते ग्रहोद्देशो मानुषाणां प्रकीर्त्तितः । न स्पृशन्ति ग्रहा भक्तान्नरान्देवे महेश्वरे"।

ग्रहणाध्यानादिकं ग्रहयन्नशब्दे वक्ष्यते । ग्रहणादीनां तद्गणादिकञ्च तत्तद्ग्रहशब्दे उक्तं वक्ष्यमाणञ्च द्रष्टव्यम् । "उत्कस्य ग्रहपञ्चके" ति० त० श्रीरामजन्मदिने "ग्रहैस्ततः पञ्चभिरुच्चसंस्थितैः" रघुः । गृह्यतेऽनेन करणे अप् । इमोना दशग्रहणपात्रे "दश ग्रहान् गृह्णाति" "ग्रहं समार्ष्टि" श्रुतिः सोमादिग्रहणसाधनपात्रनामानि च यागभेदेन भिन्नानि तानि "दश सोमग्रहान् गृह्णाति" इत्यादौ शत० ब्रा० दर्शितानि । एवं यागभेदे ग्रहभेदाः तत्रोक्ता ह्रस्याः । गृह्यतेऽनेन करणेऽप् । १-प्राणाद्यष्टके प्राणादीनां ग्रहत्वम् वृ० उ० उक्तं यथा "याज्ञवल्क्येति होवाच कति ग्रहाः कत्यतिग्रहाः ? इति अष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहा इति ये तेऽष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाः कतमे ते ? इति । प्राणो१ वै ग्रहः सोऽपानेनातिग्राहेण गृहीतोऽपानेन हि गन्धं जिघ्रति । वाग्२ वै ग्रहः स नाम्नातिग्राहेण गृहीतो वाचा हि नामान्यभिवदति । जिह्वा३ वै ग्रहः स रसेनातिग्राहेण गृहीतो जिह्वया हि रसान्विजानाति । चक्षु४ र्वै ग्रहः स रूपेणातिग्राहेण गृहीतश्चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति । श्रोत्रं५ वै ग्रहः स शब्देनातिग्राहेण गृहीतः । श्रोत्रेण हि शब्दाञ्छृणोति । मनो६ वै ग्रहः स कामेनातिग्राहेण गृहीतो मनसा हि कामान् कामयते । हस्तौ७ वै ग्रहः स कर्मणातिग्राहेण गृहीतो हस्ताभ्यां हि कर्म करोति । त्वग्८ वै ग्रहः स स्पर्शेनातिग्राहेण गृहीतस्त्वचा हि स्पर्शान्वेदयत इत्येतेऽष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाः" वृ० उ० ।

"ये तेऽष्टौ ग्रहा अभिहिताः कतमे ते नियमेन ग्रहीतव्या इति तत्राह । प्राणो वै ग्रहः प्राण इति घ्राणमुच्यते । प्रकरणाद्वायुसहितः सोऽपानेनेति गन्धेनैवैतदपानसचिवत्वादपानो गन्ध उच्यते । अपानोपहृतं हि गन्धम् घ्राणेन सर्वोलोको जिघ्रति । तदेतदुच्यते अपानेन हि गन्धान् जिघ्रतीति । वाग्वै ग्रहो वाचा ह्यध्यात्मपरिच्छिन्नया आसङ्गविषयास्पदया सत्याऽनृताऽसभ्यबीभत्सादिवचनेषु व्यापृतया गृहीतो लोकोऽपहृतः तेन वाक् ग्रहः स नाम्नातिग्राहेण गृहीतः स वागाख्यो ग्रहो नाम्ना वक्तव्येन विषयेणातिग्राहेणातिग्राहेणेति दैर्घ्यं छान्दसं, नाम वक्तव्यार्था हि वाक् । तेन वक्तव्येनार्थेन प्रयुक्ता वाक् तेन वशीकृता तेन तत्कार्यमकृत्वा नैव तस्या मोक्षः । अतो नाम्नातिग्रहेण गृहीता वागित्युच्यते वक्तव्यासङ्गेन हि प्रवृत्ता सर्वानर्थैर्युज्यते । समानमन्यदग्रते त्वक्पर्यन्ता अष्टौ ग्रहाः स्पर्शपर्यन्ताश्च एतेऽष्टावतिग्रहा इति" भा० ।

ग्रहकल्लोल पु० ग्रहेषु कल्लोल इव । राहौ त्रिका० ।

ग्रहकुष्माण्ड पु० गृह्णाति ग्रह—अच् कुष्माण्डमाकारोऽस्त्यस्य अच् कर्म०। नराणामुपद्रावके कुष्माण्डाकारे रूपभेदे । "डाकिनी शाकिनी भूतप्रेता वेताल राक्षसाः । ग्रहकुष्माण्डखेटाद्या कालकर्णीशिशुग्रहाः । सर्वे प्रशममायान्ति शिवतीर्थजलोक्षणात्" का० ख० २२अ० । अत्र ग्रह इति भिन्नं पदमित्यन्ये

ग्रहगणित न० ग्रहाणां तद्गत्यादीनां गणितं गणनं यत्र । त्रिस्कन्धज्योतिषान्तर्गते तन्त्र नके शास्त्रभेदे "ज्योतिःशास्त्रमनेकभेदविषयं स्कन्धत्रयाधिष्ठितम्" इत्युपक्रमे "स्कन्धेऽस्मिन् गणितेन या ग्रहगतिस्तन्त्राभिधानं त्वसौ" मु० चि० १अ० । "ग्रहगणितहोरासंहिताहोराग्रन्थार्थवेत्ता । तत्र ग्रहगणिते पौलिशरोमकवासिष्ठसौरपैतामहेषु पञ्चस्वेतेषु सिद्धान्तेषु" इत्यनेन तत्रैव तद्भेदा उक्ताः । तत्प्रतिपाद्यविषयाश्च गणकशब्दे दर्शिततद्ग्रन्थे उक्तप्रायाः । सौरागमप्रतिपाद्यविषयाश्च सि० शि० सम्मता यथा । मध्यमाधिकारः कालमानम् भगोलः ग्रहस्फुटीकरणम् । ग्रहकक्षा प्रत्यब्दशुद्धः अधिमासादिस्फुटीकरणम् । त्रिप्रश्नाधिकारः । पर्वसम्भवः चन्द्रग्रहणम् सूर्यग्रहणम् ग्रहणच्छाया ग्रहोदयास्तनिर्णयः । शृङ्गोन्नतिः ग्रहयुतिः भग्रहयुतिः पाताधिकारः । एतेषां च विशेषस्तत्तच्छब्दे उक्तोवक्ष्यते च ।

ग्रहगोचर पु० ६त० । ग्रहाणां जन्मराशितःस्थानभेदेन शुभाशुभसूचके गतिभेदे । गोचरशब्दे उक्तप्रायोऽपि विशेषोऽत्राभिधीयते यथा ज्यो०सं०१०४अ० । तत्र ये श्लोकाश्छन्दस्कास्तन्नामापि तत्र भङ्ग्योक्तं द्रष्टव्यम्

"प्रायेण गोचरो व्यवहार्योऽतस्तत्फलानि वक्ष्यामि । नानाहर्मैस्तस्मो सुखचपलत्वं जनस्यार्याः । माण्डव्य गिरं श्रुत्वा न मदीया रोचतेऽथवा नैवम् । साध्वी तथा न पुंसां प्रिया यथा स्याज्जघनचपला ।

सूर्यः षट्त्रिदशास्थितस्त्रिदशषट्सप्ताद्यगश्चन्द्रमा जीवः सप्तनवद्विपञ्चमगतो वक्रार्कजौ षट्त्रिगौ । सौम्यः षड्द्विचतुर्दशाष्टमगतः सर्वेऽप्युपान्त्ये शुभाः शुक्रः सप्तमषड्दशर्क्षसहितः शार्दूलवत्त्रासकृत् ।

रवेः—जन्मन्यायासदोऽर्कः क्षपयति विभवान् कोष्ठरोगाध्वदाता वित्तभ्रंशं द्वितीये दिशति च न सुखं वञ्चनां दृग्रुजं च। स्थानप्राप्तिं तृतीये धननिचयसदाकल्पतारातिहन्ता रोगीत्पत्तिं चतुर्थे जनयति च हृद्रुक् स्रग्धराभोगविघ्नम्। पीडाः स्युः पञ्चमस्थे सवितरि बहुधा रोगारिजनिताः षष्ठेऽर्को हन्ति रोगान् क्षपयति च रिपूञ्छोकांश्च नुदति। अध्वानं सप्तमस्थो जठरगदभयं दैन्यं च कुरुते वक्रगो चाष्टमस्थो भवति पृथुरुजा न चापि वनिता। दशापदैन्य रुगार्तः नवमे चित्तचेष्टाविरोधो लब्धं प्राप्नोत्युदग्रं दशमगृहगते कर्मसिद्धिं क्रमेण। जयं स्थानं मानं विभवमपि चैकादशे रोगनाशं, सुद्दताश्चेष्टा भवति सफला द्वादशे नैतदेवाम्।

विधोः—जन्मन्यन्नप्रवरशयनाच्छादनकरो द्वितीये मानार्थौ ग्लापयति सविघ्नश्च भवति। तृतीये वस्त्रस्त्रीधननिचयसौख्यानि लभते चतुर्थेऽविश्वासः स्खलदरिविभङ्गेन सहसः। दैन्यं व्याधिं शुचमपि शशी पञ्चमे मार्गविघ्नं षष्ठे वित्तं जनयति सुखं शत्रुरोगक्षयं च। यानं मानं शयनमशनं सप्तमे वित्तलाभं मन्दाक्रान्ते फणिनि हिमगो चाष्टमे भीतिरस्य। नवमगृहगो बन्धोद्वेगश्रमोदररोगकृद्दशमभवने चाज्ञाकर्मसिद्धिकरः शशी। उपचयसुहृत्संयोगार्थे मोदमुपास्यगो व्ययमुपरिताश्चापमानं करोति निशि व्ययान्।

कुजस्य—कुजोऽशुभः प्रथमे, द्वितीये नरेन्द्रपीडा कलहारिदोषैः। भवेच्च पित्तानलरोगचौरैरपेन्द्रबलप्रतिभोऽपि यः स्यात्। तृतीयगश्चौरकुमारकेभ्यो लाभः सदाप्यात् फलमादधाति। मदाग्निनाशं धनभौमिकानि धात्वा कराल्लनि विलासरा च। भवति धरणिजे चतुर्थे ज्वरजठरगदविघ्नुतः। कुपुरुषजनताच्च सङ्गमात् प्रभवपि करोति चाशुभम्। रिपुमदकोपभयानि पञ्चमे तनयकृताच्च शुचो मदीकृते। द्युतिरपि नास्य चिरं भवेत् स्थिरा शिरसि कपेरिव मालती कृता। रिपुभयकलहैर्विवर्जितः स कनकविद्रुमताम्रकागमः। रिपुभवनगते महीसुते किमपरकुविकारमीक्षते। कलत्रकलहाक्षिरुग् जठररोगकृत् सप्तमे चरक्षतजकः सतः क्षतितवित्तमानोऽष्टमे। कुजो नवमसंस्थिते परिभवार्थनाशादिभिर्विलम्बितगतिर्भवत्यबलदेहधातुर्कुमैः। दशमगृहगते सदा महीजे विविधधनाप्तिरुपान्त्यगे जयश्च। जनकदुपरिस्थिताग भुङ्क्ते वनमिव षट्पदाः पुष्पितागम्। नानाव्ययैर्द्वादशगे महीसुते सन्तापतेऽनर्थयतैश्च मानवः। स्त्रीकोपपित्तैश्च स नेत्रवेदनैर्दोऽपीन्द्रवंशाभिजनेन गर्वितः।

बुधस्य—दुष्टवाक्यपिशुनाहितभेदैर्बन्धनैः पथकहैश्च पुवक्षः। जन्मगे शशिसुते पथि गच्छन् स्वःगतेऽपि कुशलं न शृणोति। परिभवो धनगते धनलब्धिः सहजगे शशिसुते सुहृदाप्तिः। नृपतिसत्भयशङ्कितचित्तो दुःखपदं प्रजाति दुश्चरितैः स्वैः। चतुर्थगे स्वजनकुटुम्बवृद्धौ धनागमो भवति च शीतरश्मिजे। सुतस्थिते तनयकलत्रदिगृहो निषेवते न च रुचिरामपि स्त्रियम्। सौभाग्यं विजयमथोन्नतं च षष्ठे वैवर्ण्यं कलहमतीव सप्तमे ज्ञः। मृत्युस्थे सुतजयवस्त्रवित्तलाभा नैपुण्यं भवति मतिप्रहर्षणीयम्। विघ्नकरो नवमः शशिजन्मः कर्मगतो रिपुहा धनदश्च। सौभाग्यं शयनं च विधत्ते तदृढदोऽथ कुमारवर्गं च। धनसुतसुतयोषितृमित्रवाहाप्तिवृद्धिस्तु हिनकिरणपुत्रे लाभगे मृष्टवाक्यः। रिपुपरिभवरोगैः पीडितो द्वादशस्थे न भजति परिभोगं मालिनीयोगसौख्यम्।

गुरोः—जीवे जन्मन्यपगतधनधीः स्थानभ्रष्टो बहुकलहयुतः। प्राप्यार्थोऽर्थान् व्यरिरपि कुरुते स्त्रीलाभाद्यं भ्रमरविलसितम्। स्थानभ्रंशात् कार्यश्वानाशं तृतीयेऽनेकैः क्लेशैर्बन्धुजनोत्थैश्च चतुर्थे। जीवे शान्तिं पीडितचित्तश्च विन्देत्रैव ग्रामे नापि वने मत्तमयूरे। जनयति च तनयभवनप्रयातः परिजनशुभसुतकरिवरगवपान्। सकनकपुरस्त्रीयुवतिवसनं मणिगुणनिकरकदपि विबुधगुरुः। न सुखीवदनं निजकोपदव न भवनं शिखिकोकिलनादितम्। हरिरिव प्रवराववियिचलित रिपुगते मनःक्षुब्धं गुरो। सितपगुरुः शयनं रतिभोगं धनमशनं कुसुमान्युपयाता। जनयति सप्तमराशिसमेतो ललितपदां च गिरं धिषणां च। बन्धं व्याधिं चाष्टमे शोकमुच्चं मार्गक्लेशं मृत्युतुल्यांश्च रोगान्। नैपुण्याप्तां पुत्रकर्मार्थसिद्धिं धर्मे जीवः शालिनीनां च लाभम्। स्थानकर्मधनहा दशमेगतः प्रदो भवति लाभगो गुरुः। दुःखेऽध्वनि विलोमदुःखमाप यातिं यद्यपि नरो रथोद्धतः।

भृगोः—प्रथमगृहोपगो भृगुसुतः स्मरोपकरणैः सुरभिमनोज्ञगन्धकुसुमाम्बरोपचयम्। शयनगृहासनाशनयुतस्य चानुकुरुते समदविलासिनीवदनसरोजषट्चरणीम्।

यात्रे द्वितीयगृहगे प्रसवार्थनाशभूपालसत्रिकुटुम्ब-रहितश्चिराय । स सेवते कुसुमरजोविभूषितश्च कामं वसन्ततिलकद्युतितनूभवोऽपि । आशाभ्रमात्सद्भूमिव धनलवाशयात् ईदृशस्तुतावे । अत्र चतुर्थस्य दहन-हमात्रं वह्निन्द्रजलात्मना च मांसम् । जनयति शुक्रः पञ्चमसंस्थो गुरुपरितोषं बन्धुजनाप्तिम् । सुतजनजनिं मित्रसहायान् अनवरतत्वं चारि-वजेषु । षष्ठो भृगुः परिभवरोगमान्द्यः स्त्रीहेतुकं जनयति स्वप्नोऽशुभम् । यातोऽष्टमं भवन परिच्छदप्रदो लक्ष्मीवतीमुपनयति स्त्रियं च सः । नवमे तु धर्मवनिताद्युपभोग भृगुजेऽर्थवस्त्रनिचयश्च भवेत् । दशमेऽवमानकलहान्नियमात् प्रमिताक्षरागमपि चदन् लभते । उपान्त्यगो भृगुः हृतः सुहृज्जनात्तग-ण्वदः । धनाम्बरागमोऽन्त्यगे स्थिरस्तु नाम्बरागमः । शनेः—प्रथमे रविजे विषवह्निहतः स्वजनैर्वियुतः कृतबन्ध-वधः । परदेशमुपैत्यहृष्टसुहृद्विमुखार्थसुतोऽटन-दीनमुखः । वारयमाद् द्वितीयगृहगे दिनकरतनये स्वरूपसापवर्जिततनुर्विगतमदबलः । अन्यगुणैः तनं च-सुखं तदपि खलु भवत्यिप पूर्वमपरान्तम न यस्तु न च चिरम् । सूर्यसुते तृतीयगृहगे धनानि लभते दासपरिच्छदोष्ट्रमहिषाश्वकुञ्जरखरान् । सद्मप्रभृति सौख्यमतं गृहव्युपरमं भोदरप प्रचात्स्यपि रिपुञ्च नीरजजितैः । चतुर्थं गृहे सूर्यजेऽभ्युपेते सुहृद्वि-त्तभार्यादिभिर्विप्रयुक्तः । भवत्यस्य सर्वत्र चासाधुदृष्टं भुजङ्गप्रयातानुकारं च चित्तम् । सुतधनपरिक्षीणः पञ्चमस्थे प्रचुरकलहयुक्तश्चार्कपुत्रे । विनिहतरिपुरोग-यत्याति पिबति च वनितासु पोपुटोवम् । नक्षत्र-ध्वानं सप्तमे चाष्टमे च हीनः स्त्रीपुत्रैः सर्वतो दीन-चेष्टः । तद्वन्नवमे वैरहृद्रोगबन्धैर्नमोऽस्य विद्योद्वेदेवी-क्रियाद्यः । कर्मप्राप्तिर्दशमेऽथवाऽर्थ विद्याकीर्त्योः परिहाणिश्च सौरेः । तैक्ष्ण्यं लाभे परयोषार्थलाभा-श्चान्त्ये प्राप्नोत्यपि शोकोर्मिमालाम् । अपि कालमवेक्ष्य च पात्रं शुभकृद् दृष्ट्वान्यकृत्स्नम् । न मध्ये वसु कं कुरुते च विद्वज्जन्यपि मेघविताम्नः । रक्तैः पुष्पै-र्गन्धेर्ताम्रैः कनकवृषालाभुमैर्दिवाकरभूमिती भक्त्या पूज्याविन्दुर्धेन्वा सितकुसुमरजतमधुरैः सितश्च मदनदैः । कृष्णद्रव्यैः सौरिः सौम्यो मणिरजतितलककमुकैर्गुरुः परिपीतकैः प्रीतैः पीडा न स्यादुष्णाद्रदि पतति वि-पति यदि वा भुजङ्गविजृम्भितम् । यमनेद्युमताराशु-भद ष्टमप विमुतर्विप्रपूजया । शान्तिजपनियमदान-दमैः सुजनाभिभाषणसमागमैस्तथा । रविभौमौ पू-र्वार्द्धे शशिसौरौ कथयतोऽन्त्यगो राशेः । सदसद्भवन भार्गवास्तु गोचरयथासंख्यम् । आदौ यादृक् सौम्यः पश्चादपि तादृशो भवति । उपगोचरभोक्तृणां गणवत्स-लस्मयोगो वा । आर्याणामपि कुरुते विनाशमन्त्यगुरुः विषमसंस्थः । गण इव षष्ठे दृष्टश्च सर्वलघुतां गतो नयति । अशुभनिरीक्षितः शुभफलो न सफलो बलवान् अशुभफलप्रदश्च शुभदृक्पथोपगतः । स्वगृहशुभावपि सफलावर्ज्जितः समतास् इदमपि गोचरं च खल्व-र्द्धटकं च यथा । नीचेऽरिभेऽस्ते चारितस्य च हि यथा यदुपरकीर्तितम् । पुरतोऽस्तस्य भास्वत्याः सविलासकटाक्षनिरीक्षणम् । सूर्यसुतोऽर्कमनसमचन्द्र-सुतमन्वन्दतः समनुयाति । गायकाचार्याभीतिरीता-वीर्य च मानवो मायार्थम् । सौरोऽकरप्रियरागात् सविकारो लब्धरिपुरविकलतरम् । चित्त-दायरति बुधौ मध्यकता न तु तथाऽशेषाम् । याहकेन गृहेषोन्दुर्नि-काऽङ्गमदेवोऽपि । मनोहरितमायोगारकार इव पञ्चस । पञ्चमं सर्वपादेषु सप्तमं द्विचतुर्थयोः । दहच्छ्लो-कावर्णं मदचपलां याति दुःस्थितैः । प्रकाशं च मधुर्यस्य कन्याद्यो व्ययस्थितः । याति शुभतां कोणे यदा स्युः सुस्थिता ग्रहाः । आरब्धमुक्तस्थितिः ग्रहेषु कर्मा-कारविरक्तेऽशुभैः । विनिहन्ति तदेव पार्थं तान् वैतालीय-मिवायथाकृतम् । कौस्थ्यमवेक्ष्य यो ग्रहेभ्यः काले प्रक्रमणं करोति राजा । अचिरादपि स भीषणोत्थ स्त-व्योपच्छन्दसिकस्य याति पारम्" । अत्र ग्रहगोचरप्र-सङ्गे राहुकेत्वोः फलानुत्कीर्त्तनं प्रकृतग्रहाभि-प्रायेणेति बोध्यम् । अत्र विशेषः ज्यो०त०उक्तो यथा "गोचरपीडायामपि राशिपतिभिः शुभग्रहैर्दृष्टः । पीडां न करोति तदा पापैरेवं विपर्यासः । गोचरापवादः । "दिनकररुधिरौ प्रवेशकाले गुरुभृगुजौ भवनस्य मध्ययातौ । रविसुतशशिनौ विनिर्गमस्थौ शशितनयः फलदस्तु सर्वकालम्" । राशिविभागफलम् । "सप्तमोपचयाद्यस्थश्चन्द्रः सर्वत्र शोभनः । शुक्लपक्षे द्वितीयस्तु पञ्चमो नवमस्तथा । चिरजीविभिः कृतार्थानाम् नराणां व्ययमुखनवमस्थोऽपीदानीं तेषाम् । स्वकृत-नियमनयेत् स्वल्पमार्थगोऽपि प्रचुरशुभफलः स्यात्

मानवेश्वेन शुद्धः" । वामवेधश्च दूरगजम्योति एवमत्वेति वक्ष्यमाणवचनाभ्यामेकार्थत्वाद्बोद्धव्यम् । "उपचयकरयुक्तः सव्यगः शुक्लपक्षे शुभमभिलषमाणः सौम्यमध्यस्थितो वा । अपि विषमिष्टदृयुक्तः कारकत्वेऽपि चेन्द्रजयधनसुखदाता तत्प्रवृत्तोऽन्यथा तु" । सव्यग उत्तरायणचारी । उपचयकरस्य पश्चाद्वर्त्ती वा अतएवोक्तम् । "भानां यथा सम्भवमुत्तरेण पश्चाद्ग्रहाणां यदि वा शशाङ्कः । शुभप्रदानां शुभदः प्रयाणे वाम्येन यातोन शुभः शशाङ्कः । योऽयस्य दशमगृहगः स तस्य वश्यो भवति नियमेन । कर्कतुङ्गमूलत्रिकोणगाः कण्टकेषु यावन्तोऽवस्थिताः । जन्मकालत्रयगास्ते तु कारकाः कर्मगस्तु तेषां विशेषतः । सितपक्षादौ चन्द्रे शुभे शुभं पक्षमशुभमशुभे च । कृष्णे गोचरशुभदोन शुभः पक्षः शुभोऽतोऽन्यः" । भीमपराक्रमे । "शुक्ले पक्षे प्रतिपदि चन्द्रे शिवे शिवं पक्षम् । कृष्णे प्रतिपदि ताराशुद्धौ शुभं विदुः पक्षम्" । सर्वोपशादस्तत्रैव

"मार्कण्डेय पुराणम् "द्रव्ये गोष्ठेषु भृत्येषु सुहृत्सु तनयेषु च । भार्य्यायाञ्च गृहे दुष्टे भयं पुण्यवतां न्वणाम् । फाल्गुन्यचास्तपुण्यानां सर्वत्रैवातिपापिनाम् । न कुत्रापि छायापानां नराणां जायते भयम्" ।

ग्रहगति स्त्री ६त० । ग्रहाणां प्रत्यहं भांशगमनभेदे । तत्र अगगति शब्दे २४१४ पृ० चक्रमतिभेदात्तत् कारणादिकं च दर्शितम् । तत्र ग्रहाणां सावनदिनगतिमानं सि०शि० उक्तं तत्र खगोलशब्दे २४१२पृ० उक्तं । तथापि विशेषोऽत्रोच्यते । तत्र ग्रहाणां दिनगतिसाधनं सि०शि० उक्तं यथा

"मह्वीमिताद्युगणात् फलानि यानि तत्कलाः । भवन्ति मध्यमाः क्रमाद्भासदां द्युभुक्तयः । समा गतिस्तु योजनैर्नभःसदां सदा भवेत् । कलादिकल्पनावशान्मृदुदृता च सा स्मृता" सि०शि० ।

"अत्रोपपत्तिस्तु गोलवेन । पूर्वं गतिर्योजनात्मिका ग्रहाणां तुल्यैवोक्ता । स्पष्टानोमतुल्या । सा कलादिकल्पनावशात् । इदानीमतुल्यत्वे कारणमाह" प्रमिता० "कक्षाः सर्वा अपि दिविषदां चक्रलिप्ताङ्कितास्ता वृत्ते लघ्व्यो लघुनि महति स्युर्महत्यश्च लिप्ताः । तस्मादेते शशिजभृगुजादित्यभौमेज्यमन्दा मन्दाक्रान्ता इव शशधराद्भान्ति यान्तः क्रमेण" सि०शि० ।

"यतः सर्वा अपि कक्षाचक्र२१६००) लिप्ताभिरेवाङ्किताः अतो महति वृत्ते महत्यो लिप्ताः स्युः । लघुनि लघ्व्यः । तद्यथा चन्द्रकक्षा सर्वाधःस्था लघुः । तस्यामेका कला पञ्चदशभिर्योजनैर्भवति । शनेः कक्षा सर्वोपरिस्था सा महती । तस्यामेका कला योजनानां षड्भिः सहस्रैरेकसप्तत्योनैः ५९२९ भवति । योजनं चतुःक्रोशमेव । अतश्चन्द्रात् सकाशादूर्ध्वोर्ध्वस्था बुधशुक्रादयः क्रमेण मन्दाक्रान्ता मन्दगतय इव भान्ति । मन्दाक्रान्ताच्छन्दोऽपि सूचितम्" प्रमिता० । स्फुटगतिमाह

"दिनान्तरस्पष्टखगान्तरं स्याद् गतिः स्फुटा तत्समयान्तराले । कोटी फलघ्नी मृदुकेन्द्रभुक्तिस्त्रिज्योद्धृता कर्किमृगादिकेन्द्रे । तया युतोना ग्रहमध्यभुक्तिस्तात्कालिकी केन्द्रपरिस्फुटा स्यात् । समीपतिथ्यन्तसमीपचालनं विधोस्तु तत्कालजयैव युज्यते । सुदूरसंचालनमाद्यया यतः प्रतिक्षणं सा न समा महत्त्वतः" सि०शि०

"अद्यतनश्वस्तनस्फुटग्रहयोरौदयिकयोर्दिनार्द्धजयोर्वा तात्कालिकयोर्वा यदन्तरं कलादिकं सा स्फुटा गतिः । अद्यतनात् श्वस्तने न्यूने वक्रा गतिर्ज्ञेया । तत्समयान्तराले इति । तस्य कालस्य मध्येऽनया गत्या ग्रहश्चालयितुं युज्यत इति । इयं किल स्थूला गतिः । अथ सूक्ष्मा तात्कालिकी कथ्यते । तद्भुगत्यूना चन्द्रगतिः । अन्येषां पश्चाद्गृहगतिरेव केन्द्रगतिः । मृदुकेन्द्रकोटिफलं कृत्वा तेन केन्द्रगतिर्गुण्या त्रिज्यया भाज्या लब्धेन कर्क्यादिकेन्द्रे ग्रहगतिर्युक्ता कार्या । मृगादौ तु रहिता कार्या । एवं तात्कालिकी मन्दपरिस्फुटा स्यात् । तात्कालिक्या भुक्त्या चन्द्रस्य विशिष्टं प्रयोजनम् तदाह । समीपतिथ्यन्तसमीपचालनमिति । यत्कालिकचन्द्रस्तस्मात् कालाद्गतो वा गम्यो वा यदासन्नस्तिथ्यन्तस्तदा तात्कालिक्या गत्या तिथिसाधनं कर्तुं युज्यते । तथा समीपचालनं च । यदा तु दूरतरस्तिथ्यन्तो दूरचालनं वा चन्द्रस्य तदाद्यया स्थूलया कर्तुं युज्यते स्थूलकालत्वात् । यतश्चन्द्रगतिर्महत्त्वात् प्रतिक्षणं समा न भवति । अतस्तदर्थमयं विशेषोऽभिहितः । अथ गतिफलवासना । अद्यतनश्वस्तनग्रहयोरन्तरं गतिः । अत एव ग्रहफलयोरन्तरं गतिफलं भवितुमर्हति । अथ तत्साधनम् । अद्यतनश्वस्तनकेन्द्रयोरन्तरं केन्द्रगतिः । भुजज्याकरणे यद्भोग्यखण्डं तेन सा गुण्या शरद्विदस्रैः२२५भाज्या । तत्र तावत् तात्कालिकभोग्यखण्ड-

करणायानुपातः। यदि त्रिज्यातुल्यया कोटिज्ययाद्यं भोग्यखण्डं शरद्विदस्रतुल्यं लभ्यते तदेष्टया किमित्यत्र कोटिज्यायाः शरद्विदस्रा २२५ गुणस्त्रिज्या हरः। फलं तात्कालिकं स्फुटभोग्यखण्डं तेन केन्द्रगतिर्गुणनीया शरद्विदस्रैर्भाज्या। अत्र शरद्विदस्रमितयोर्गुणकभाजकयोस्तुल्यत्वान्नाशे कृते केन्द्रगतेः कोटिज्या गुणस्त्रिज्या हरः स्यात्। फलमद्यतनकेन्द्रदोर्ज्ययोरन्तरं भवति। तत्फलकरणार्थं स्वपरिधिना गुण्यं भांशै ३६० र्भाज्यम्। पूर्वं किल गुणकः कोटिज्या सा यावत् परिधिना गुण्यते भांशै ३६० र्ह्रियते तावत् कोटिफलं जायत इत्युपपन्नं कोटी फलघ्नी स्फुटकेन्द्रभुक्तिरित्यादि। एवमद्यतनश्वस्तनग्रहफलयोरन्तरं तद्गतेः फलं कर्क्यादिकेन्द्रे ग्रहणफलस्यापचीयमानत्वात् तुलादौ धनफलस्योपचीयमानत्वाद्धनम्। मकरादौ तु धनफलस्यापचीयमानत्वाऋणादाद्दणफलस्योपचीयमानत्वादृणमित्युपपन्नम्” प्रमिता०।

ग्रहगर्भ पु० ६त०। ग्रहयग्रशब्दे वक्ष्यमाणे स्वर्यादुद्देशेन देये रक्तचन्दनादौ।

ग्रहचिन्तक पु० ग्रहान् शुभाशुभदायकतया चिन्तयति चिन्ति–ण्वुल् ६त०। दैवज्ञे सांवत्सरिके। “वक्तव्यमिष्टं जगतोऽशुभं वा शास्त्रोपदेशाद् ग्रहचिन्तकेन” बृ० स० २४अ०।

ग्रहण न० ग्रह–भावे ल्युट्। १स्वीकारे २ज्ञाने। ३आदरे ४उपरागे चन्द्रसूर्ययोः राहुणा ग्रसने करणे ल्युट्। ५करे मेदि०। ६इन्द्रिये राजनि०। ७शब्दे जटा०। तत्र करस्य ग्रहणसाधनत्वात् इन्द्रियाणां शब्दस्य च ज्ञानसाधनत्वात् तथात्वम्। उपरागस्य यथा राहुकृतत्वं तथा उपरागशब्दे १२११पृ० उक्तम्।

“चक्षुषा दर्शनं राहोर्यत्तद्ग्रहणमुच्यते” संवत्सर प्रदीपः। तत्रातुरस्यापि स्नानमाह “आदित्यकिरणैः पूतं पुनः पूतञ्च वह्निना। जलं, व्याध्यातुरः स्नायात् ग्रहणेऽप्युष्णवारिणा” व्यासः। तत्र सर्वजलस्य गङ्गातुल्यतामाह व्यासः “सर्वं भूमिसमं दानं सर्वे व्याससमा द्विजाः। सर्वं गङ्गासमं तोयं ग्रहणे नात्र संशयः”। तत्र श्राद्धस्यावश्यकतामाह शाता०। “सर्वस्वेनापि कर्त्तव्यं श्राद्धं वै राहुदर्शने। अकुर्वाणस्तु तत् श्राद्धं पङ्के गौरिव सीदति”। तत्रामान्नेन श्राद्धमाह प्रचेताः “आपद्यनग्नौ तीर्थे च चन्द्रसूर्यग्रहे तथा। आमश्राद्धं द्विजैः कार्यं शूद्रेण तु सदैव हि”। आमश्राद्धेऽपि विशेषो योगिनीतन्त्रे “निरग्नेरामश्राद्धे तु अन्नं न चालयेत् क्वचित्। इन्दौ तु चालयेदन्नं संक्रमे ग्रहणेषु च”। ग्रहणश्राद्धादिकं मलमासेऽपि कार्यं यथाह कालमा० स्मृतिः “चन्द्रसूर्यग्रहे स्नानं श्राद्धदानजपादिकम्। कार्याणि मलमासेऽपि नित्यं नैमित्तिकं तथा”। तत्र दीक्षायां नैव कालादिशुद्ध्यपेक्षा “सत्तीर्थेऽर्कविधुग्रासे तन्तुदामनपर्वणोः। मन्त्रदीक्षां प्रकुर्वाणो मासर्क्षादीन् न शोधयेत्” सारसंग्रहः। तत्र वारभेदे गुणाधिक्यम् “चन्द्रग्रहश्चन्द्रवारे रवौ सूर्यग्रहस्तथा। चूडामणिरयं योगस्तत्रानन्तफलं स्मृतम्। अन्यस्माद्ग्रहणात् कोटिगुणमत्र फलं लभेत्” गरु०पु०। अत्र पुरश्चरणप्रकारः “अथ वान्यप्रकारेण पुरश्चरणमिष्यते। ग्रहणेऽर्कस्य चेन्दोर्वा शुचिः पूर्वमुपोषितः। नद्यां समुद्रगामिन्यां नाभिमात्रोदके स्थितः। यद्वा पुण्योदके स्नात्वा शुचिः पूर्वमुपोषितः। ग्रहणादि विमोक्षान्तं जपेन्मन्त्रं समाहितः। अनन्तरं दशांशेन क्रमाद्धोमादिकं चरेत्। तदन्ते महतीं पूजां कुर्याद्ब्राह्मणतर्पणम्। ततो मन्त्रप्रसिद्ध्यर्थं गुरुं संपूज्य तोषयेत्। एवञ्च मन्त्रसिद्धिः स्याद्देवता च प्रसीदति”। ति०त० पुरश्चरणच०। तत्र स्नानस्यावश्यकतामाह वृहद्वसिष्ठः “संक्रमे ग्रहणे चैव न स्नायाद्यस्तु मानवः। सप्तजन्मसु कुष्ठी स्याद्दुःखभागी च सर्वदा” अत्राशौचेऽपि साङ्गस्नानमात्रं कार्यं यथाह स्मृतिः। “सूतके मृतके चैव न दोषो राहुदर्शने। स्नानमात्रन्तु कर्त्तव्यं दानश्राद्धविवर्जितम्”। अत्र मृताशौचं नास्ति यथोक्तम् “चन्द्रसूर्यग्रहे चैव मृतानां पिण्डकर्मणि। महातीर्थे तु संप्राप्ते मृतदोषो न विद्यते” भविष्यपु०।

तत्र ज्ञाने “भार्य्यात्वसंपादकं ग्रहणं विवाहः” उद्वा०त० रघु०। “स्वतएव सतां परार्थता ग्रहणानां हि यथा यथार्थता” नैष०। आदाने “पाणिग्रहणिकाः मन्त्रा नियतं दारलक्षणम्” उ० त० स्मृतिः। “आचारधूमग्रहणात् बभूव” रघुः। “स बाहुशतमुद्यम्य सर्व्वैश्च ग्रहणं रणे” हरिवं० ४८अ०। “अर्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्य” “अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति” व्या० परिभाषा।

ग्रहणक न०-गृह्यतेऽनेन ग्रह–करणे ल्युट् ततः स्वार्थे क। ग्राहके शास्त्रे। “हकरादीनामपि ग्रहणकशास्त्रत्वात्

ग्रहत्वं स्यात्” सि॰कौ॰। शब्देन्दुशेखरे तु ग्रहणकं-त्वत्र ग्राहकेति पाठः।

ग्रह(णि)णी स्त्री गृह्णाति रोगिणोदेहम् ग्रह—अनि वा ङीप्। १पित्तधराख्ये कलाभेदे २तदाश्रिते रोगभेदे ग्राहिकायां च तद्रोगस्थाननिदानाद्युक्तं सुश्रुते यथा

“दुष्यति ग्रहणी जन्तोरग्निसादनहेतुभिः। अतिसारे निवृत्तेऽपि मन्दाग्नेरहिताशिनः। भूयः सन्दूषितो वह्निर्ग्रहणीमभिदूषयेत्। तस्मात्कार्य्यः परीहारस्त्वतीसारे विरिक्तवत्। यावन्न प्रकृतिस्थः स्याद्दोषतः प्राणतस्तथा। षष्ठी पित्तधरा नाम या कला परिकीर्त्तिता। पक्वामाशयमध्यस्था ग्रहणी सा प्रकीर्त्तिता। ग्रहण्यां बलमग्निर्हि स चापि ग्रहणीश्रितः। तस्मात् संदूषिते वह्नौ ग्रहणी सम्प्रदुष्यति। एकशः सर्व्वशश्चैव दोषैरत्यर्थमूर्च्छितैः। सा दुष्टा बहुशो भुक्तमाममेव विमुञ्चति। पक्वं वा सरुजं पूति मुहुर्बद्धं मुहुर्द्रवम्। ग्रहणीरोगमाहुस्तमायुर्वेदविदो जनाः। तस्योत्पत्तौ विदाहाल-सदनालस्यरुटतृष्णाः। बलक्षयोऽरुचिः कासः कर्णक्ष्वेडान्त्रकूजनम्। अथ जाते भवेज्जन्तुः शूनपादकरः कृशः। पर्व्वरुग्लौल्यतृट्छर्द्दिज्वरारोचकदाहवान्। उद्गिरेच्छुक्ततिक्ताम्ललोहधूमामगन्धिकम्। प्रसेकमुखवैरस्यतमकारुचिपीडितः। वाताच्छूलाधिकैः पायुहृत्पार्श्वोदरमस्तकैः। पित्तात्सदाहैर्गुरुभिः कफात्त्रिभिस्त्रिलक्षणैः। दोषवर्णैर्नखैस्तद्वद्विण्मूत्रनयनाननैः। हृत्पाण्डूदरगुल्मार्शःप्लीहाशङ्की च मानवः”।

“नानाविधद्रव्यचौरो जायते ग्रहणीयुतः” शाता॰। तस्याः कर्म्मभेदविपाकतोक्ता। तस्या महारोगत्वमदाहशब्दे उक्तम् “ग्रहणीरोगो नाऽदहीत्वा निवर्त्तते” वैद्य॰।

ग्रहणीहर न॰ ग्रहणीं हरति हृ—अच्। १लवङ्गे शब्दच॰ २ग्रहणीहारके औषधादौ त्रि॰।

ग्रहदक्षिणा पु॰ ग्रहाणां ग्रहोद्देशेन देया दक्षिणा। ग्रहोद्देशेन ग्रहयज्ञे देयधेन्वादिदक्षिणायाम् ग्रहयज्ञशब्दे विवृतिः।

ग्रहदान पु॰ ६त॰। ग्रहोद्देशेन तदशुभशान्त्यै दानम्। ग्रहाशुभनिवारणार्थं देये द्रव्यभेदे गोचरशब्दे ग्रहगोचरशब्दे ग्रहविप्रशब्दे च तद्विवृतिः।

ग्रहदृष्टि स्त्री। ६त॰। ग्रहाणां स्वस्थानापेक्षया स्थानभेदेषु दर्शनभेदे सा च वृहज्जातके तट्टीकायां चोक्ता यथा “त्रिदशत्रिकोणचतुरस्रसप्तमान्यवलोकयन्ति चरणाभिवृद्धितः। रविजामरेज्यरुधिराः परे च ये क्रमशो भवन्ति किल वीक्षणेऽधिकाः” वृहज्जा॰। “यस्मिन् स्थाने खेटाः स्थितास्तस्मात्त्रिदशादीनि स्थानानि चरणाभिवृद्धितः पादवृद्ध्यावलोकयन्ति खेटो यस्मिन् राशौ व्यवस्थितः तस्मात्तृतीयम् खेटो दशमगतञ्च तौ तृतीयदशमराशौ च पादेन चतुर्भागदृष्ट्यावलोकयति एवं त्रिकोणस्थौ नवपञ्चमस्थानगतावर्द्धदृष्ट्या, चतुरस्रेऽष्टमचतुर्थे अष्टमचतुर्थस्थानस्थौ पादहीनदृष्ट्या सप्तमगे खेटं परिपूर्णदृष्ट्या। चरणाभिवृद्धित इत्यनेनाभिशब्दो वीप्सां द्योतयति चरणचरणवृद्ध्या पादपादवृद्ध्येत्यर्थः। यावत्पाददृष्ट्या पश्यन्ति तावत् फलं प्रयच्छन्ति तथा च स्वल्पजातके “दशमतृतीये नवमपञ्चमे चतुरष्टमे कलत्रं च। पश्यन्ति पादवृद्ध्या फलानि चैवं प्रयच्छन्ति”। सर्व्वएव खेटा उक्तस्थानानि पश्यन्तीति तथा च सारावल्याम् “सव्यं पश्यति सदा पाणिगृहचरितः सर्वे। त्रिदशत्रिकोणचतुरस्रसप्तमगतान् फलं क्रमेणैव। पूर्णं पश्यति रविजस्तृतीयदशमे त्रिकोणमपि जीवः। चतुरस्रं भूमिसुतः सितार्कबुधहिमकराः कलत्रं च”। तथा “यवनेश्वरः” हौ पश्चिमौ ११।१२। षष्ठञ्च द्वितीयं संस्थानराशेः परिहृत्य राशिम्। शेषान् ग्रहः पश्यति सर्व्वकालमिष्टेषु चैषां विहिता हगिष्टा। जामित्रमे दृष्टिफलं समस्तं सपादहीनं चतुरस्रयोश्च। त्रिकोणयोर्द्धिफलार्द्धमाहुर्विक्रमसंज्ञे दशमे च पादम्”। रविजामरेज्यरुधिरा इति। विशेषागमवचनं चरणाभिवृद्धित इत्यनुवर्त्तते एते रविजादयश्चरणाभिवृद्धितः श्लोकपठिताद्दीक्षणे दर्शने क्रमशोऽधिकफलप्रदा भवन्ति रविजः सौरिः स दर्शने पादफलप्रदः, अमरेज्यो वृहस्पतिरर्द्धफलप्रदः रुधिरोऽङ्गारकः स पादहीनफलप्रदः। अपरेऽर्कचन्द्रबुधशुक्राश्च ते वीक्षणे समस्तफलप्रदाः। एतन्नैसर्गिकं ग्रहाणां दृष्टिफलम्। स्थानवशादेतेषां यथास्वं दृष्टिफलमुक्तम् एवमेके व्याचक्षते। अपरे तु आहुः स्थानफलमेतत् तेन त्रिदशादिस्थानगतान् ग्रहराशीन् पश्यन्तो रविजादयो दर्शनेऽधिकफलप्रदा भवन्ति तद्यथा तृतीयदशमस्थान् ग्रहान् राशीन् वा शनैश्चरः पश्यन्नन्येभ्यो ग्रहेभ्योऽधिकफलप्रदो भवति परिपूर्णं पश्यतीत्यर्थः। एवं त्रिकोणस्थान् जीवः, चतुरस्रगान् भौमः, सप्तमस्थान् परे सूर्यचन्द्रबुधशुक्राः। एतच्च बहुतराचार्य्याणां मतम्। तथा च भगवान्

गर्गः "दुश्चिक्यदशमान् सौरिस्त्रिकोणस्थान् वृह-स्पतिः। चतुर्थाष्टमगान् भौमः शेषाः सप्तमसंस्थितान्। भवन्ति वीक्षणे नित्यमुक्ताधिकफलाः खगाः"। भट्टो० मताद्दमते राहोर्ग्रहत्वाभावेन न तस्य दृष्टिस्तेनोक्ता। ज्यो० त० अन्यखेटदृष्टेः तद्दृष्टिरुक्ता यथा।

"दशमे च तृतीये च पाददृष्टिरुदाहृता। अर्द्धदृष्टिश्च नवमे पञ्चमे परिकीर्त्तिता। चतुर्थे त्वष्टमे चैव पादोना परिकीर्त्तिता। सप्तमे परिपूर्णा च फलमेवं प्रकल्प्यते। तृतीयदशमार्कीः पश्यन् पूर्णफलप्रदः। त्रिकोणगान् गुरुश्चैव चतुर्थाष्टमगान् कुजः। सुतमदननवान्त्ये पूर्ण-दृष्टिः ६०तमोरेर्युगलदशमराशौ दृष्टिपादत्रयार्हः४५। सहजरिपुचतुर्थेष्वष्टमे चार्द्धदृष्टिः ३०स्थितिभवनमुपान्त्यं नैव दृश्यं हि राहोः"।

सर्वकर्मोपयोगिनैसर्गिकग्रहदृष्टिचक्रम्।

स्थान	र	च	म	बु	बृ	शु	श	रा
१	०	०	०	०	०	०	०	-
२	०	०	०	०	०	०	०	४५
३	१५	१५	१५	१५	१५	१५	६०	३०
४	४५	४५	६०	४५	४५	४५	४५	३०
५	३०	३०	३०	३०	६०	३०	३०	६०
६	०	०	०	०	०	०	-	३०
७	६०	६०	६०	६०	६०	६०	६०	६०
८	४५	४५	६०	४५	४५	४५	४५	३०
९	३०	३०	३०	३०	६०	३०	३०	६०
१०	१५	१५	१५	१५	१५	१५	६०	४५
११	०	०	०	०	०	०	०	०
१२	०	०	०	०	०	०	०	६०

तात्कालिकदृष्टिस्तु दृष्टदृश्यग्रहयोर्दृष्टखेटराश्यंशयोर्वा अनुपदं वक्ष्यमाणतोऽवगन्तव्या कल्पनीया

इयांस्तु विशेषः तत्र एकादिशेषे ये ध्रुवा उक्ता अत्र न तथा किन्तु दर्शितचक्रानुसारेण अंशभेदे ध्रुवाः कल्प-नीया इति। नैसर्गिकतात्कालिकमित्रादिकं तु वरिष्यते २११पृ० उक्तम्। तदनुसारेण मित्रादिदृष्टिरुक्ता नीलकण्ठताजके तु वर्षप्रवेशफलोपयोगिनी अन्यविधैव दृष्टिरुक्ता यथा "दृष्टिः स्यान्नवपञ्चमे स्ववती प्रत्यक्षतः स्नेहदा पादोना४५ऽखिलकार्यसाधनकरी नेत्रापकाख्यो-च्यते। गुप्तस्नेहकरी तृतीयभवने कार्यस्य संसिद्धिदा-त्र्यंशोना ४०कथिता तृतीयभवने षड्भाग१०दृष्टिर्भवे ११ दृष्टिः पादमिता१५ चतुर्थदशमे गुप्तारिभावा स्मृताऽ-न्योन्यं सप्तमभे तथैकभवने प्रत्यक्षवैराऽखिला६०। दृष्टं दृक्त्रितयं सुताद्वयमिदं कार्यस्य विध्वंसनं संग्रा-मादिकक्रिमदं हग दृग्वा सुहृद्दर्शयान्तरे।

वर्षप्रवेशोपयोगिग्रहदृष्टिचक्रम्।

स्थान	र	च	मं	बु	बृ	शु	श	
१	६०	६०	६०	६०	६०	६०	६०	प्रत्यक्षवैरा
२	०	०	०	०	०	०	०	
३	४०	४०	४०	४०	४०	४०	४०	गुप्तस्नेहा
४	१५	१५	१५	१५	१५	१५	१५	गुप्तारिः
५	४५	४५	४५	४५	४५	४५	४५	प्रत्यक्षमित्रा
६	०	०	०	०	०	०	०	०
७	६०	६०	६०	६०	६०	६०	६०	प्रत्यक्षवैरा
८	०	०	०	०	०	०	०	०
९	४५	४५	४५	४५	४५	४५	४५	प्रत्यक्षस्नेहा
१०	१५	१५	१५	१५	१५	१५	१५	गुप्तारिः
११	१०	१०	१०	१०	१०	१०	१०	गुप्तमित्रा
१२	०	०	०	०	०	०	०	

तात्कालिकस्फुटदृष्टिस्तु

"अपास्य पश्यं निजदृश्यखेटादेकादिशेषे ध्रुवलिप्तिकाः स्युः। शून्यं खवेदास्त्रिययोऽब्धवेदाः खं षष्टिरभ्रं शरवे-दसंख्या। तिथ्यश्चचन्द्राश्वियदभ्रतर्काः शेषांशयातैष्यविशेष-घातात्। खाग्नैः शराभैरधिकोनगतैष्ये स्वर्णं ध्रुवैताः स्फुटदृष्टिलिप्ताः" नी०ता०उक्तया दिशा ज्ञानेया।

ग्रहदेवता स्त्री ६त०। सूर्यादिग्रहाणामधिष्ठातृरुद्रादि-देवभेदे सा च ग्रहयज्ञशब्दे दृश्या ग्रहाधिदेवतादयो-ऽप्यत्र। [वक्ष्यमाणे गुग्गुलुप्रभृतौ धूपे।

ग्रहधूप पु० ग्रहाणां ग्रहोद्देशेन धूपः। ग्रहयज्ञशब्दे

ग्रहनायक पु०६त०। १सूर्ये २अर्कवृक्षे ३शनौ च शब्दरत्ना०

ग्रहनाश पु० ग्रहं मलवत्वं नाशयति नश–णिच्–अण् उप० स०। शाकवृक्षे (छातियान्) शब्दर०।

ग्रहनाशन पु० ग्रहं मलवत्वं नाशयति नश–णिच्–ल्यु शाकवृक्षे रत्नमा०।

ग्रहनेमि पु०ग्रहाणां ग्रहकक्षाणां नेमिरिव। चन्द्रे शब्दच० तस्य च ग्रहकक्षाधःस्थितत्वेन नेमितुल्यत्वात् तथात्वम्।

ग्रहपति पु० ६त०। १सूर्ये २अर्कवृक्षे अमरः। ३चन्द्रे च। "तस्य विस्तीर्यते राज्यं ज्योत्स्नाः ग्रहपतेरिव" भा० शा० १६८ अ०।

ग्रहपुष पु० ग्रहं पुष्णाति स्वकरैः पुष–क । सूर्य्ये हेम० तस्य च तथात्वं खगोलशब्दे पृ० दृश्यम् ।

ग्रहप्रत्यधिदैवत न० ६त० । ग्रहाणां देवतानां देवताश्च अग्न्यादिषु ग्रहयज्ञशब्दे २४२५पृ० दृश्यम् ।

ग्रहबल न० ६त० । ग्रहाणां बलभेदे तानि च वृहज्जातके तद्व्याख्याने भट्टोत्पलेन चोक्तानि यथा

"स्वोच्चसुहृत्स्वत्रिकोणनवांशैः स्थानबलं स्वगृहोपगते च । दिक्षु बुधाङ्गिरसौ रविभौमौ सूर्य्यसुतः सितशीतकरौ च । उदगयने रविशीतमयूखौ वक्रसमागमगाः परिशेषाः । विपुलकरा युधि चोत्तरसंस्थाश्चेष्टितवीर्य्ययुताः परिकल्प्याः । निशिशशिकुजसौराः सर्वदा ज्ञोऽह्नि चान्ये बहुलसितगताः स्युः क्रूरसौम्याः क्रमेण । द्व्ययनदिवसहोरामासपैः कालवीर्य्यं शकुबुगुसितराद्याद्यवृद्धितो वीर्य्यवन्तः" वृहज्जा०। "अत्र ग्रहाणां चतुर्विधं स्थानदिक्चेष्टाकालाख्यं बलम् । तत्र तावत् स्थानदिग्बलं श्लोकेनाह "स्वोच्चसुहृदिति स्वगृहशब्दं प्रत्येकमभिसंबध्यते तत्र स्वोच्चे स्थितो ग्रहो बलवान् भवति, तात्कालिकस्य सुहृदो मित्रस्य क्षेत्रे स्थितो बलवानेव स्वत्रिकोणे आत्मीयमूलत्रिकोणे स्थितः, स्वनवांशे स्थितः, स्वगृहे स्वराश्यनुपगतः प्राप्तो बलवानेव, एतेषामन्यतमे व्यवस्थितो ग्रहः स्थानबलयुक्तो भवति । तत्रार्कस्य सिंहः स्वत्रिकोणम् तदेव स्वगृहं क्षेत्रम् । चन्द्रस्य वृष उच्चः स एव त्रिकोणम्, भौमस्य मेषः त्रिकोणम् तदेव स्वक्षेत्रं, बुधस्य कन्या उच्चः सैव मूलत्रिकोणं स्वक्षेत्रं च । गुरोः धन्वी त्रिकोणं, तदेव स्वक्षेत्रम् शनेः कुम्भस्त्रिकोणम् तदेव स्वक्षेत्रम् । शुक्रस्य तुला त्रिकोणं तदेव स्वक्षेत्रम् एतेषामाचार्य्येण विशेषो नोक्तः यवनाभिरन्यहोराशास्त्रादानीय शिष्यः ज्ञातव्य इह लिख्यते तथा च सारावल्याम् "विंशतिरंशाः सिंहे त्रिकोणमपरे स्वभवनमर्कस्य । उच्चं भागत्रितयं वृष इन्दोः स्यात्त्रिकोणमपरेऽशाः । द्वादशभागा मेषे त्रिकोणमपरे स्वभन्तु भौमस्य । उच्चफलं कन्यायां बुधस्य तिथ्यंशकैः सदा चिन्त्यम् । परतस्त्रिकोणजातः पञ्चभिरंशैः स्वराशिजं परतः । दशभागा जीवस्य त्रिकोणफलं स्वभं परं चापे । शुक्रस्य तु तिथयोऽशास्त्रिकोणमपरे घटे स्वराशिश्च । कुम्भे त्रिकोणजनिते रविजस्य रवेर्यथा सिंहे" एतदार्य्याचतुष्टयम् । दिक्षु बुधाङ्गिरसावित्यादि । प्राच्याद्यासु चतसृषु दिक्षु क्रमाद्बुधादयो बलिनो भवन्ति तत्र पूर्वस्यां बुधाङ्गिरसौ बुधजीवौ बलिनौ भवतः लग्नस्थावित्यर्थः दक्षिणस्यां रविभौमौ सूर्य्याङ्गारकौ दशमस्थावित्यर्थः पश्चिमायां सूर्य्यसुतः शनिः सप्तमस्थ इत्यर्थः । उत्तरस्यां सितशीतकरौ शुक्रचन्द्रौ चतुर्थस्थावित्यर्थः । यो ग्रहो यत्र बली स तस्मात्सप्तमस्थानस्थो विबलो भवति मध्येऽनुपात उक्त इति सर्वत्रैयं परिभाषा ग्रहाणामुच्चनीचप्रविभागे राशीनां दिग्बलप्रविभागेऽपि, तथा च यवनेश्वरः "गुर्विन्दुजौ पूर्वविलग्नसंस्थौ नभस्तलस्थौ च दिवाकरारौ । सौरोऽस्तगः शुक्रनिशाकरौ तु तुर्य्ये स्थितौ तौ सबलौ भवेतामिति"। अन्तराले ग्रहाणाम् अन्तरेऽनुपात एव युक्तः । एतद् ग्रहाणां दिग्बलमुच्यते । अधुना चेष्टाबलं श्लोकेनाह उदगयने इति मकरादिराशिषट्कमुत्तरमयनं कर्कटादिराशिषट्कं दक्षिणमयनमिति उदगयने उत्तरायणे रविशीतमयूखौ सूर्य्यचन्द्रमसौ बलिनौ भवतः । परिशेषाः भौमबुधगुरुसितसौराः वक्रगाः विपरीतगतयो बलिनो भवन्ति तथा समागमगाश्चन्द्रेण सहिताः बलिन एव चन्द्रेण संयोगो ग्रहाणां समागमशब्दवाच्यः रविणा सहास्तमयो भौमादीनां परस्परं युद्धम् उक्तञ्चाचार्य्यविष्णुचन्द्रेण "दिवसकरेणास्तमयः समागमः शीतरश्मिसहितानाम् । कुसुतादीनां युद्धं निगद्यतेऽन्योन्ययुक्तानामिति" विपुलकरा इति विपुलाः करा येषां ते विपुलकराः विस्तीर्णरश्मयो बलिनो भवन्ति शीघ्रकेन्द्रे द्वितीयतृतीयपदस्थे ग्रहस्य विपुलकरत्वं प्रायः सम्भवति वक्रासन्नत्वात् युधि संग्रामे चोत्तरसंस्था बलिन एव कुसुतादीनां युद्धमित्युक्तम् । तत्र यः उत्तरदिग्भागसंस्थितो जयी स च बलवान् उत्तरसंस्थत्वमत्रोपलक्षणार्थम् । यतो यस्मी स एव बलवान् तत्रैतज्जयलक्षणम् "दक्षिणदिक्स्थः परुषो वेपथुरप्राप्य सन्निवृत्ततनुः । अधिरूढो विकृतो निःप्रभो विवर्णश्च यः । स जितः उक्तविपरीतलक्षणसम्पन्नो जयगतो विनिर्दिष्टः । विपुलः स्निग्धो द्युतिमान् दक्षिणदिक्स्थोऽपि जययुक्तः" इति एतच्चोक्तस्य प्रायः सम्भवति यस्मात्पुलिशाचार्य्यः "सर्वे जयिन उदक्स्था दक्षिणदिक्स्थो जयी शुक्रः" इति । एतच्चेष्टाबलम् एषामन्यतमेन संयुक्तश्चेष्टाबलसंयुक्तो भवति । अधुना ग्रहाणां कालबलं नैसर्गिकबलं च शालिन्याह निशीति शशिकुजसौराश्चन्द्रभौमशनयः निशि रात्रौ वीर्य्यवन्तो बलिनः । ज्ञो बुधः

सर्वदा सर्वस्मिन् काले निशि दिने च बली। अन्ये परे रविगुरुसिता अह्नि दिने बलिनः। क्रूराः पापाः पापग्रहाः बहुलपक्षे, अशुभपक्षेऽपि क्रूरो बलवान् भवति यवनेश्वरः "मासे तु शुक्ले प्रतिपत्प्रवृत्ते पूर्वे शशी मध्यबलो दशाहे। श्रेष्ठो द्वितीयेऽल्पबलस्तृतीये सौम्यैस्तु दृष्टो बलवान् सदैवेति" सितगताः शुक्लपक्षे स्थिताः सौम्याः बलिनः। द्व्ययनेति द्वे अयने समाहृतं यस्य द्व्ययनं तत्तु वर्षं स्ववर्षे आत्मीयवर्षे, यो ग्रहो यत्र वर्षेऽधिपतिः स तत्र बलवान् स्वदिवसे आत्मीयवासरे स्वहोरायां कालहोरायाम्। तथा स्वमासे यस्मिन् मासे योऽधिपतिः स तत्र बली द्व्ययनदिवसहोरामासानां ये अधिपतयस्तैर्ग्रहैः कालबलोपेतैरुपलक्षणीयम्। ते कालबलोपेता इत्यर्थः केचिद्द्व्ययनदिवसहोरामासपैरिति पठन्ति अन्ये स्वदिवसमहोरामासपैरिति पठन्ति स एवापरः पाठः एतेषु कालेषु सर्वे एव बलिनो भवन्ति एतद् ग्रहाणां कालवीर्यम्। एतेषामन्यतमेन संयुक्तः कालबलसम्पन्नो भवति। मकुबुगुशुचराद्या इति माद्यो वर्णः आद्यो येषाम् ते मकाराद्यः शनैश्चरः सर्वेभ्यो बलहीनः कुकाराद्यः कुजः भौमः शनैश्चराद्बलवान्। बुकाराद्यो बुधः स भौमाद्बलवान् गुकाराद्यो गुरुः स बुधाद्बली, शुकाराद्यः शुक्रः स जीवाद्बली चकाराद्यश्चन्द्रः स शुक्राद्बली रकाराद्यो रविः स चन्द्राद्बलीति। एतद् ग्रहाणां नैसर्गिकबलम्। यथाहैवानेन स्वल्पजातके उक्तम् "मन्दारसौम्यवाक्पतिसितचन्द्रार्का यथोत्तरं बलिनः। नैसर्गिकबलमेतद्बलसाम्ये स्यादधिकचिन्तेति"। यदा द्वयोर्ग्रहयोर्बलसाम्यं भवति तदा बलाधिक्यम् अधिकवीर्यवत्ता चिन्त्येति। बलाचार्यैश्च चतुःप्रकारस्य फलं नोक्तं तच्चान्यशास्त्राल्लिख्यते तथा च सारावल्याम् "स्थानबलेन समेतः परां विभूतिं खगः प्रसाधयति। स्थितिकोपबलः पुंसां साचिव्यं बलपतित्वं वा। स्वर्क्षबलेन च दक्षिणः प्रमुदितधनधान्यसंपदाक्रान्तम्। चेष्टाबलसंयुक्तो जनयति कीर्त्यान्वितं पुरुषम्। तेजस्विनमति ऊर्जितं सुस्थिरविभवं नृपाच्च लब्धधनम्। स्वनवांशकबलयुक्तः करोति पुरुषं प्रसिद्धं च"। स्वल्पजातकेप्युक्तम् "बलवान्विलग्नपहोऽस्य नवांशकेश्वोक्षितः शुभैश्चापि। चन्द्रश्चेत् क्षीणेऽस्मिन् पुरुषस्तोपगाः शेषाः" इति तत्र शुभदृष्ट्यादिफलं तावत् "शुभदर्शनबलसहितः पुरुषं कुर्याद्गुणान्वितं ख्यातम्। सुभगं प्रधानमखिलं सुरूपदेहं च सौम्यं च। पुंस्त्रीभवनबलेन च करोति जनपूजितं कलाकुशलम्। पुरुषं प्रसन्नचित्तं कल्यं परलोकभीतञ्च" आशाबलसमेतो नयति स्वदिशं नभश्चरः पुरुषम्। अन्या वस्त्रविभूषणवाहनसौख्यान्वितं कुरुते। कश्चिद्राज्यं कश्चित्पूजां कश्चिद्द्रव्यं कश्चिद्यशः। ददाति विहगश्चैव चेष्टावीर्यसमन्वितः। वक्रिणस्तु महावीर्याः शुभा राज्यप्रदाः खगाः। पापा व्यसनदाः पुंसां कुर्वन्ति च वृथाटनम्। स्वर्क्षं शरीरसमागमसुखमाहवजयबलेन विदधाति। शुभमतुलं विहगेन्द्रो राज्यं च विनिर्जितारातिम्। रात्रिदिवाबलपूर्णैर्मृगजकामेन शौर्यपरिवृद्ध्या। अभिनयति स्वल्पं भुङ्क्ते लक्ष्मीं नभश्चरैः पुरुषः। द्विगुणं द्विगुणं दद्युर्वर्षाधिपमासदिवसहोरेशाः। कुर्युर्द्रव्यं सौख्यं स्वदशासु धनं च कीर्तिं च। पक्षबलाद्रिपुनाशं वराम्बरहस्तिसम्पदं दद्युः। स्त्रीवाहनभूमिलाभं कीर्तिं च यशांसि शक्रतराम्। उच्चबलभारसहिता निर्मलकरजालभासुराः सततम्। राज्यं खगा विदध्युः सौख्यं च मनोरथातीतम्। आचारशीलशुभशीलयुताः सुकपात्रजस्विनः कृतविदो द्विजदेवभक्ताः। वस्त्रमाल्यजनभूषणसंप्रियाश्च सौम्यग्रहैर्बलयुतैः पुरुषा भवन्ति। क्षुद्राः कुकर्मनिरता निजकार्यनिष्ठाः पापान्विताः कलहाश्च तमोऽभिभूताः। क्रूराः शठा वधरता मलिनाः कृतघ्नाः पापग्रहैर्बलयुतैः पिशुनाः कुरूपाः। पुंराशिषु ग्रहेन्द्रैर्वीर्यैः संग्रामकाङ्क्षिणो बलिनः। निःस्नेहाः सुकठोराः क्रूरा मूर्खाश्च जायन्ते। युवतिभवनस्थितेषु च मृदवः संग्रामभीरवः पुरुषाः। जलकुसुमवस्त्रनिरताः सौम्याः कलाभिः सुसंयुक्ताः इति" "एतत्सर्वं सुगमम्" भट्टोत्पलः। ताजकोक्तबलबलं च पञ्चवर्गीगब्दे द्वादशद्वादशवर्गीगब्दे च वक्ष्यते। [होडेचक्रेन देवे गुणोदयादौ दृश्यम्।

ग्रहवलि पु० चतुर्थ्यर्थे ६त०। ग्रहयज्ञे वक्ष्यमाणे ग्रहभक्ति स्त्री ६त०। ग्रहाणां विभागरूपे देशपुरुषद्रव्यादिभेदे सा च बृ०सं० १६अ० उक्ता यथा

रवेः—"प्राङ्नर्मदार्धशोणोड्रवङ्गसुह्माः कलिङ्गवाह्लीकाः। शकयवनमगधशबरप्राग्ज्योतिषचीनकाम्बोजाः। मेकलकिराताटविका बहिरन्तःशैलजाः पुलिन्दाश्च। द्रविडानां प्रागर्धं दक्षिणकूलं च यमुनायाः। चम्पोदुम्बरकौशाम्बिचेदिविन्ध्याटवीकलिङ्गाश्च। पुण्ड्रा गोलाङ्गूलश्रीपर्वतवर्धमानाश्च। इक्षुमतीत्यथ तस्करपारतकान्तारगोपबीजानाम्। तुषधान्यकटुकतरुकनकदहनविषसमर-

रशूराणाम् । भेषजभिषक्चतुष्पदकृषिकरनृपहिंस्रयायिचौराणाम् । व्यालारण्ययशोयुततीक्ष्णानां भास्करः स्वामी" ।

शशिनः—"गिरिसलिलदुर्गकोशलभरुकच्छसमुद्ररोमकतुषाराः । वनवासितङ्गणहलस्त्रीराज्यमहार्णवद्वीपाः । मधुरसकुसुमफलसलिललवणमणिशङ्खमौक्तिकाब्जानाम् । शालियवौषधिगोधूमसोमपाक्रन्दविप्राणाम् । सितसुभगतुरगरतिकरयुवतिचमूनाथभोज्यवस्त्राणाम् । शृङ्गिनिशाचरकार्षकयज्ञविदां चाधिपश्चन्द्रः" ।

कुजस्य—"शोणस्य नर्मदाया भीमरथायाश्च पश्चिमार्द्धस्थाः । निर्विन्ध्या वेत्रवती शिप्रा गोदावरी वेणा । मन्दाकिनी पयोष्णी महानदी सिन्धुमालतीपाराः । उत्तरपाण्ड्यमहेन्द्राद्रिविन्ध्यमलयोपगाश्चोलाः । द्रविडविदेहान्ध्राश्मकभासापुरकौङ्कणाः समन्त्रिषिकाः । कुन्तलकेरलदण्डककान्तिपुरम्लेच्छसङ्करजाः । नासिक्यभोगवर्द्धनविराटविन्ध्याद्रिपार्श्वगा देशाः । ये च पिबन्ति सुतोयां तापीं ये चापि गोमतीसलिलम् । नागरकृषिकरपारतहुताशनाजीविशस्त्रवार्त्तानाम् । आटविकदुर्गकर्वटवधकनृशंसावलिप्तानाम् । नरपतिकुमारकुञ्जरदाम्भिकडिम्भाभिघातपशुपानाम् । रक्तफलकुसुमविद्रुमचमूपगुडमद्यतीक्ष्णानाम् । कोशभवनाग्निहोत्रिकधात्वाकरशाक्यभिक्षुचौराणाम् । शठदीर्घवैरबह्वाशिनां च वसुधासुतोऽधिपतिः" ।

बुधस्य—"लौहित्यः सिन्धुनदः सरयूर्गम्भीरिका रथाख्या च । गङ्गाकौशिक्याद्याः सरितो वैदेहकाम्बोजाः । मथुरायाः पूर्वार्द्धं हिमवद्गोमन्तचित्रकूटस्थाः । सौराष्ट्रसेतुजलमार्गपण्यबिलपर्वताश्रयिणः । उदपानयन्त्रगान्धर्वलेख्यमणिरागगन्धयुक्तिविदः । आलेख्यशब्दगणितप्रसाधकायुष्यशिल्पज्ञाः । चरपुरुषकुहकजीवकशिशुकविशठसूचकाभिचाररताः । दूतनपुंसकहास्यज्ञभूततन्त्रेन्द्रजालज्ञाः । आरक्षकनटनर्त्तकघृततैलस्नेहबीजतिक्तानि । व्रतचारिरसायनकुशलवेसराश्चन्द्रपुत्रस्य" ।

गुरोः—"सिन्धुनदपूर्वभागो मथुरापश्चार्द्धभरतसौवीराः । स्रुघ्नोदीच्यविपाशासरिच्छतद्रूरमठसाल्वाः । त्रैगर्त्तपौरवाम्बष्ठपारता वाटधानयौधेयाः । सारस्वतार्ज्जुनायनमत्स्यार्द्धग्रामराष्ट्राणि । हस्त्यश्वपुरोहितभूपमन्त्रिमाङ्गल्यपौष्टिकासक्ताः । कारुण्यसत्यशौचव्रतविद्यादानधर्मयुताः । पौरमहाधनशब्दार्थवेदविदुषोऽभिचारनीतिज्ञाः । मनुजेश्वरोपकरणं छत्रध्वजचामराद्यं च । शैलेयकमांसीतगरकुष्ठरसैन्धवानि वल्लीजम् । मधुररसमधूच्छिष्टानि चोरकश्चेति जीवस्य" ।

भृगोः—"तक्षशिलमार्त्तिकावतबहुगिरिगान्धारपुष्कलावतकाः । प्रस्थलमालवकैकयदाशार्णोशीनराः शिबयः । ये च पिबन्ति वितस्तामिरावतीं चन्द्रभागसरितं च । रथरजताकरकुञ्जरतुरगमहामात्रधनयुक्ताः । सुरभिकुसुमानुलेपनमणिवज्रविभूषणाम्बुरुहशय्याः । वरतरुणयुवतिकामोपकरणमृष्टान्नमधुरभुजः । उद्यानसलिलकामुकयशःसुखौदार्यरूपसम्पन्नाः । विद्वदमात्यवणिग्जनघटकृच्चित्राण्डजास्त्रिफलाः । कौशेयपट्टकम्बलपत्रौर्णिकरोध्रपत्रचोचानि । जातीफलागुरुवचापिप्पल्यश्चन्दनं च भृगोः" ।

शनेः—"आनर्त्तार्बुदपुष्करसौराष्ट्राभीरशूद्ररैवतकाः । नष्टा यस्मिन् देशे सरस्वती पश्चिमो देशः । कुरुभूमिजाः प्रभासं विदिशा वेदस्मृती महीतटजाः । खलमलिननीचतैलिकविहीनसत्त्वोपहतपुंस्त्वाः । बन्धनशाकुनिकाशुचिकैवर्त्तविरूपवृद्धसौकरिकाः । गणपूज्यस्खलितव्रतशबरपुलिन्दार्थपरिहीनाः । कटुतिक्तरसायनविधवयोषितो भुजगतस्करमहिष्यः । खरकरभचणकवातलनिष्पावाश्चार्कपुत्रस्य" ।

राहोः—"गिरिशिखरकन्दरदरीविनिविष्टा म्लेच्छजातयः शूद्राः । गोमायुभक्षशूलिकवोक्काणाश्वमुखविकलाङ्गाः । कुलपांसनहिंस्रकृतघ्नचौरनिःसत्यशौचदानाश्च । खरचरनियुद्धवित्तीव्ररोषगर्भाशया नीचाः । उपहतदाम्भिकराक्षसनिद्राबहुलाश्च जन्तवः सर्वे । धर्मेण च सन्त्यक्ता माषतिलाश्चार्कशशिशत्रोः" ।

केतोः—"गिरिदुर्गपह्लवश्वेतहूणचोलावगाणमरुचीनाः । प्रत्यन्तधनिमहेच्छव्यवसायपराक्रमोपेताः । परदारविवादरताः पररन्ध्रकुतूहला मदोत्सिक्ताः । मूर्खाधार्मिकविजिगीषवश्च केतोः समाख्याताः" ।

"उदयसमये यः स्निग्धांशुर्महान् प्रकृतिस्थितो यदि च न हतो निर्घातोल्काराजोग्रहमर्दनैः । स्वभवनगतः स्वोच्चप्राप्तः शुभग्रहवीक्षितः स भवति शिवस्तेषां येषां प्रभुः परिकीर्त्तितः । अभिहितविपरीतलक्षणैः क्षयमुपगच्छति तत्परिग्रहः । डमरभयगदातुरा जना नरपतयश्च भवन्ति दुःखिताः । यदि न रिपुकृतं भयं नृपाणां स्वसुतकृतं नियमात्तदास्य वा । भवति जनपदस्य चाप्यवृष्ट्या गमनमपूर्वपुराद्रिनिम्नगासु" ।

ग्रहभीतिजित् पु॰ ग्रहभीतिं जयति जि–क्विप् ६त॰। (चिड़ानाम) गन्धद्रव्ये राजनि॰।

ग्रहभोजन न॰ ६त॰। ग्रहाणां देये बलिरूपे गुड़ौदनादि द्रव्ये ग्रहयज्ञशब्दे विवृतिः।

ग्रहमण्डल न॰ ६त॰। ग्रहसमूहे। ग्रहोद्देशेन पूजा मण्डलम्। तत्पूजार्थे अष्टपत्राकारे स्थानभेदे च ग्रहयज्ञशब्दे विवृतिः।

ग्रहमैत्र न॰ ग्रहयोर्दम्पतिजन्मराशिपत्योर्मैत्रम्। विवाहे विचारणीये दम्पतिराशिपग्रहयोर्मैत्रे। उपयमशब्दे विवृतिः।

ग्रहयज्ञ पु॰ ग्रहाणां तदुद्देशेन यज्ञः। शान्तिपुष्ट्याद्यर्थं ग्रहोद्देशेन क्रियमाणे यज्ञभेदे तदारम्भकालादिकम् संस्का॰ त॰ उक्तं यथा

दीपिकायाम् "शुभग्रहार्कवारेषु मृदुक्षिप्रध्रुवेषु च। शुभराशिविलग्नेषु शुभं शान्तिकपौष्टिकम्"। मृदुगणः चित्रानुराधामृगशिरोरेवत्यः। क्षिप्रगणोऽश्विपुष्याभिजितः। ध्रुवगणोरोहिण्युत्तरात्रयम्। "गोचरे वा विलग्ने वा ये ग्रहारिष्टसूचकाः। पूजयेत्तान् प्रयत्नेन पूजिताः स्युः शुभावहाः" गोचरे सराश्यपेक्षया यदा कदापि, विलग्ने जन्मलग्ने सूचका न तु रिष्टकारकाः। तेन दुष्टग्रहसूचनीयदोषोपशमनं फलम्। मत्स्यपुराणे "उत्सवानन्दसन्तानयज्ञोद्वाहादिमङ्गले। मातरः प्रथमं पूज्याः पितरस्तदनन्तरम्। ततो मातामहाद्याश्च विश्वेदेवास्तथैव च"। नान्दीमुखे वारादिदोषोनास्ति। "नान्दीमुखे पितृश्राद्धे संक्रान्त्यां ग्रहणे"। अत्र शूद्रस्याप्यधिकारः "स्मार्त्तं शूद्रः समाचरेदिति" वचनात् अत्र स्मार्त्तत्वेन प्रतिनिधिनाप्यारम्भः कर्त्तव्यः "श्रौतं कर्म स्वयं कुर्य्यादन्योऽपि स्मार्त्तमाचरेत्। अशक्तौ श्रौतमप्यन्यः कुर्य्यादाचारमन्ततः" इति शातातपीयात्। अन्तत उपक्रमात् परतः। तत्प्रकारः मत्स्य पु॰ ९२ अ॰ उक्तो यथा

"श्रीकामः शान्तिकामोवा ग्रहयज्ञं समारभेत्। वृष्ट्यायुःपुष्टिकामो वा तथैवाभिचरन् पुनः। येन ब्रह्मन्! विधानेन तन्मे निगदतः शृणु। सर्व्वशास्त्राण्यनुक्रम्य संक्षिप्य ग्रन्थविस्तरम्। ग्रहशान्तिं प्रवक्ष्यामि पुराणश्रुतिनोदिताम्। पुण्येऽह्नि विप्रकथिते कृत्वा ब्राह्मणवाचनम्। ग्रहान् ग्रहादिदेवांश्च स्थाप्य होमं समारभेत्। ग्रहयज्ञस्त्रिधा प्रोक्तः पुराणश्रुतिकोविदैः। प्रथमोऽयुतहोमः स्याल्लक्षहोमस्ततः परम्। तृतीयः कोटिहोमस्तु सर्व्वकामफलप्रदः। अयुतेनाहुतीनाञ्च नवग्रहमखः स्मृतः। तस्य तावद्विधिं वक्ष्ये पुराणश्रुतिभाषितम्।

ग्रहवेदिः—"गर्त्तस्योत्तरपूर्व्वेण वितस्तिद्वयविस्तृताम्। वप्रद्वयावृतां वेदिं वितस्त्युच्छ्रयसम्मिताम्। संस्थापनाय देवानाञ्चतुरस्रामुदङ्मुखाम्। अग्निप्रणयनं कृत्वा तस्यामावाहयेत् सुरान्। देवतानां ततः स्थाप्या विंशतिर्द्वादशाधिका२२। सूर्य्यः सोमस्तथा भौमो बुधजीवसितार्कजाः। राहुः केतुरिति प्रोक्ता ग्रहा लोकहितावहाः"।

मण्डलेस्थानम्—"मध्ये तु भास्करं विद्याल्लोहितं दक्षिणेन तु। उत्तरेण गुरुं विद्याद्बुधं पूर्व्वोत्तरेण तु। पूर्व्वेण भार्गवं विद्यात् सोमं दक्षिणपूर्व्वके। पश्चिमेन शनिं विद्याद्राहुं पश्चिमदक्षिणे। पश्चिमोत्तरतः केतु" स्थापयेच्छुक्लतण्डुलैः"।

अधिदेवता—"भास्करस्येश्वरं विद्यादुमाञ्च शशिनस्तथा। स्कन्दमङ्गारकस्यापि बुधस्य च तथा हरिम्। ब्रह्माणञ्च गुरोर्विद्याच्छुक्रस्यापि शचीपतिम्। शनैश्चरस्य तु यमं राहोः कालं तथैव च। केतोर्वै चित्रगुप्तञ्च सर्व्वेषामधिदेवताः"।

प्रत्यधिदेवता—"अग्निरापः क्षितिर्विष्णुरिन्द्र ऐन्द्री च देवताः। प्रजापतिश्च सर्पाश्च ब्रह्मा प्रत्यधिदेवताः"।

पञ्चलोकपालाः—"विनायकं तथा दुर्गां वायुमाकाशमेव च। आवाहयेद्व्याहृतिभिस्तथैवाश्विकुमारकौ"।

ग्रहवर्णः—"संस्मरेद्रक्तमादित्यमङ्गारकसमन्वितम्। सोमशुक्रौ तथा श्वेतौ बुधजीवौ च पिङ्गलौ (पीतौ)। मन्दराहू तथा कृष्णौ धूम्रं (चित्रम्)केतुगणं विदुः"।

ग्रहवर्णानि देयानि वासांसि कुसुमानि च। धूपामोदोऽत्र सुरभिरुपरिष्टाद्वितानकम्। शोभनं स्थापयेत्प्राज्ञः फलपुष्पसमन्वितम्।

ग्रहबलिः—गुड़ौदनं रवेर्दद्यात्सोमाय घृतपायसम्। अङ्गारकाय संयावं बुधाय क्षीरषष्टिकम्। दध्योदनञ्च जीवाय, शुक्राय च घृतौदनम्। शनैश्चराय कृशरमाजमांसञ्च राहवे। चित्रौदनञ्च केतुभ्यः सर्व्वैर्भक्ष्यैरथार्च्चयेत्"। "प्रागुत्तरेण तस्माच्च दध्यक्षतविभूषितम्। चूतपल्लवसंछन्नं फलवस्त्रयुगान्वितम्। पञ्चरत्नसमायुक्तं पञ्चभङ्गसमन्वितम्। स्थापयेदव्रणं कुम्भं वरुणं तत्र विन्यसेत्। गङ्गाद्याः

सरितः सर्वाः समुद्राश्च सरांसि च । गजाश्वरथ्यावल्मीकसङ्गमाद्ध्रदगोकुलात् । मृदमानीय विप्रेन्द्र ! सर्वौषधिजलान्वितम् । स्नानार्थं विन्यसेत्तत्र यजमानस्य धर्मवित् । सर्वे समुद्राः सरितः सरांसि च नदास्तथा । आयान्तु यजमानस्य दुरितक्षयकारकाः । एवमावाहयेदेतानमरान् मुनिसत्तम ! । होमं समारभेत् सर्पिर्यवव्रीहितिलादिना" ।

ग्रहसमित्—"अर्कः पलाशखदिरावपामार्गोऽथ पिप्पलः । औडुम्बरः शमी दूर्वा कुशाश्च समिधः क्रमात्" ।

एकैकस्यात्राष्टशतमष्टाविंशतिरेव वा । होतव्या मधुसर्पिर्भ्यां दध्ना चैव समन्विताः । प्रादेशमात्रा अशिखाः सवल्काः सुपलाशिनीः । समिधः कल्पयेत् प्राज्ञः सर्वकर्मसु सर्वदा । देवानामपि सर्वेषामुपांशु परमार्थवित् । स्वेन स्वेनैव मन्त्रेण होतव्याः समिधः पृथक् । होतव्यं च घृताभ्यक्तं चरुभक्ष्यादिकं पुनः । मन्त्रैर्दशाहुतीर्हुत्वा होमं(मधुतम्)व्याहृतिभिस्ततः । उदङ्मुखाः प्राङ्मुखा वा कुर्युर्ब्राह्मणपुङ्गवाः । मन्त्रवन्तश्च कर्त्तव्याश्चरवः प्रतिदैवतम् । हुत्वा च तांश्चरून् सम्यक् ततो होमं समाचरेत्" ।

ग्रहादिमन्त्राः—"आ कृष्णेनेति सूर्याय होमः कार्यो द्विजन्मना । आप्यायस्वेति सोमाय मन्त्रेण जुहुयात् पुनः । अग्निर्मूर्द्धा दिवो मन्त्र इति भौमाय कीर्त्तयेत् । अग्ने ! विवस्वदुषस इति सोमसुताय वै । बृहस्पते ! परिदीया रथेनेति गुरोर्मतः । शुक्रन्ते अन्यदिति च शुक्रस्यापि निगद्यते । शनैश्चरायेति पुनः मन्त्रो देवीति होमयेत् । कया नश्चित्र आभुव इति राहोरुदाहृतः । केतुं कृण्वन्नपि ब्रूयात् केतूनामपि शान्तये" ।

अधिदेवतामन्त्राः—"आ वो राजेति रुद्रस्य बलिहोमं समाचरेत् । आपो हि ष्ठेत्युमायास्तु स्योनेति स्वामिनस्तथा । विष्णोरिदं विष्णुरिति तमीशेति स्वयम्भुवः । इन्द्रमिद्देवतातये इन्द्राय जुहुयात्ततः । तथा यमस्य चायं गौरिति होमः प्रकीर्त्तितः । कालस्य ब्रह्मजज्ञानमिति मन्त्रः प्रशस्यते । चित्रगुप्तस्य चाज्ञातमिति मन्त्रविदो विदुः" ।

प्रत्यधिदेवतामन्त्राः—"अग्निं दूतं वृणीमहे इति वह्नेरुदाहृतः । उदुत्तमं वरुणमित्यपां मन्त्रः प्रकीर्त्तितः । भूमेः पृथिव्यन्तरिक्षमिति वेदेषु पठ्यते । सहस्रशीर्षा पुरुष इति विष्णोरुदाहृतः । इन्द्रायेन्दो मरुत्वत इति शक्रस्य पठ्यते । उत्तानपर्णे सुभगे इति देव्याः समाचरेत् । प्रजापतेः पुनर्होमः प्रजापते इति स्मृतः । नमोऽस्तु सर्पेभ्य इति सर्पाणां मन्त्र उच्यते । एष ब्रह्मा य ऋत्विज इति ब्रह्मण्युदाहृतः" ।

लोकपालमन्त्राः—"विनायकस्य चानू न इति मन्त्रो बुधैः स्मृतः । जातवेदसे सुनवामेति दुर्गामन्त्र उच्यते । आदित्प्रत्नस्य रेतस आकाशस्य उदाहृतः । प्रा(क्रा)णाभिर्गर्भहीनास्तु वायोर्मन्त्रः प्रकीर्त्तितः । एषो उषा अपूर्व्येति अश्विनोर्मन्त्र उच्यते" ।

पूर्णाहुतिश्च मूर्द्धानं दिव इत्यभिपातयेत् । तथाभिषेकमन्त्रेण वाद्यमङ्गलगीतकैः । पूर्णकुम्भेन तेनैव होमान्ते प्रागुदङ्मुखम् । अव्यङ्गावयवैर्ब्रह्मन् ! हेमस्रग्दामभूषितैः । यजमानस्य कर्त्तव्यं चतुर्भिः स्नपनं द्विजैः ।

अभिषेकमन्त्रः—"सुरास्त्वामभिषिञ्चन्तु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः । वासुदेवो जगन्नाथस्तथा सङ्कर्षणो विभुः । प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च भवन्तु विजयाय ते । आखण्डलोऽग्निर्भगवान् यमो वै निर्ऋतिस्तथा । वरुणः पवनश्चैव धनाध्यक्षस्तथा शिवः । ब्रह्मणा सहितः शेषो दिक्पालास्त्वावन्तु ते । कीर्त्तिर्लक्ष्मीर्धृतिर्मेधा पुष्टिः श्रद्धा क्रिया मतिः । बुद्धिर्लज्जा वपुः शान्तिस्तुष्टिः कान्तिश्च मातरः । एतास्त्वामभिषिञ्चन्तु धर्मपत्न्यः समागताः । आदित्यश्चन्द्रमा भौमो बुधजीवौ सितोऽर्कजः । ग्रहास्त्वामभिषिञ्चन्तु राहुः केतुश्च तर्पिताः । देवदानवगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः । ऋषयो मनवो गावो देवमातर एव च । देवपत्न्यो द्रुमा नागा दैत्याश्चाप्सरसां गणाः । अस्त्राणि सर्वशस्त्राणि राजानो वाहनानि च । औषधानि च रत्नानि कालस्यावयवाश्च ये । सरितः सागराः शैलास्तीर्थानि जलदा नदाः । एते त्वामभिषिञ्चन्तु सर्वकामार्थसिद्धये" ।

ततः शुक्लाम्बरधरः शुक्लगन्धानुलेपनः । सर्वौषधैः सर्वगन्धैः स्नापितो द्विजपुङ्गवैः । यजमानः सपत्नीकः ऋत्विजः सुसमाहितान् । दक्षिणाभिः प्रयत्नेन पूजयेद्गतविस्मयः" ।

ग्रहदक्षिणाः—"सूर्याय कपिलां धेनुं शङ्खं दद्यात्तथेन्दवे । रक्तं धुरन्धरं दद्याद्भौमाय च ककुद्मिनम् । बुधाय जातरूपन्तु गुरवे पीतवाससी । श्वेताश्वं दैत्यगुरवे कृष्णाङ्गामर्कसूनवे । आयसं राहवे दद्यात् केतुभ्यश्छागमुत्तमम् । सुवर्णेन समा कार्या यजमानेन दक्षिणा । सर्वेषामथ वा गावो दातव्या हेमभूषिताः । सुवर्णमथ वा

दद्याद्गुरवे येन तुष्यति । स्वमन्त्रेणैव दातव्याः सर्वाः सर्वत्र दक्षिणाः" ।

द्रव्यदानमन्त्राः तत्र कपिलायाः—"कपिले ! सर्वभूतानां पूजनीयासि रोहिणी ! । सर्वदेवमयी यस्मादतः शान्तिं प्रयच्छ मे" ।

शङ्खस्य—"पुण्यस्त्वं शङ्ख ! पुण्यानां मङ्गलानाञ्च मङ्गलम् । विष्णुना विधृतश्चासि ततः शान्तिं प्रयच्छ मे ।

वृषस्य—"धर्म्मस्त्वं वृषरूपेण जगदानन्दकारक ! । अष्टमूर्त्तेरधिष्ठानमतः शान्तिं ,प्रयच्छ मे" ।

हेम्नः—"हिरण्यगर्भगर्भस्त्वं हेम ! वीजं विभावसोः । अनन्तपुण्यफलदमतः शान्तिं प्रयच्छ मे" ।

पीतवस्त्रस्य—"पीतवस्त्रयुगं यस्माद्वासुदेवस्य वल्लभम् । प्रदानात्तस्य मे विष्णो ! ह्यतः शान्तिं प्रयच्छ मे" ।

अश्वस्य—"विष्णुस्त्वमश्वरूपेण यस्मादमृतसम्भवः । चन्द्रार्कवाहनो नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे" ।

धेनोः—"यस्मात्त्वं पृथिवी सर्वा धेनुः केशवसन्निभा । सर्वपापहरा नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे" ।

आयसः—"यस्मादायसकर्म्माणि तवाधीनानि सर्वदा । लाङ्गलाद्यायुधादीनि तस्माच्छान्तिं प्रयच्छ मे" ।

छागस्य—"यस्मात्त्वं सर्वयज्ञानामङ्गत्वेन व्यवस्थितः । यानं विभावसोर्नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे" ।

गोः—गवामङ्गेषु तिष्ठन्ति भुवनानि चतुर्दश । यस्मात्तस्माच्छिवं मे स्यादिह लोके परत्र च" ।

शय्यायाः—"यस्मादशून्यं शयनं केशवस्य च सर्वदा । शय्या ममाप्यशून्याऽस्तु दत्ता जन्मनि जन्मनि" ।

रत्नानाम्—"यथा रत्नेषु सर्वेषु सर्वे देवाः प्रतिष्ठिताः । तथा रत्नानि यच्छन्तु रत्नदानेन मे सुराः" ।

भूमेः—"यथा भूमिप्रदानस्य कलां नार्हन्ति षोड़शीम् । दानान्यन्यानि मे शान्तिर्भूमिदानाद्भवत्विह" ।

"एवं संपूजयेद्भक्त्या वित्तशाठ्येन वर्जितः । रत्नकाञ्चनवस्त्रौघैर्धूपमाल्यानुलेपनैः । अनेन विधिना यस्तु ग्रहपूजां समाचरेत् । सर्वान् कामानवाप्नोति प्रेत्य स्वर्गे महीयते । यस्तु पीड़ाकरो नित्यमल्पवित्तस्य वा ग्रहः । तञ्च यत्नेन संपूज्य शेषानप्यर्चयेद् बुधः । ग्रहा गावो- नरेन्द्राश्च ब्राह्मणाश्च विशेषतः । पूजिताः पूजयन्त्येते निर्दहन्त्यवमानिताः । यथा वाणप्रहाराणां कवचं वारणं भवेत् । तद्वद्दैवोपघातानां शान्तिर्भवति वारणम् । तस्मान्न दक्षिणाहीनं कर्त्तव्यं भूतिमिच्छता । संपूर्णया दक्षिणया यस्माद्देवोऽपि तुष्यति । सदैवायुतहोमोऽयं नवग्रहमखे स्थितः । विवाहोत्सवयज्ञेषु प्रतिष्ठादिषु कर्म्मसु । निर्विघ्नार्थं मुनिश्रेष्ठ ! तथोद्वेगाद्भुतेषु च । कथितोऽयुतहोमोऽयं लक्षहोममतः शृणु" ।

लक्षहोमः—"सर्वकामाप्तये यस्माल्लक्षहोमं विदुर्बुधाः । पितृणां वल्लभं साक्षाद्भुक्तिमुक्तिफलप्रदम् । ग्रहताराबलं लब्ध्वा कृत्वा ब्राह्मणवाचनम्" ।

मण्डपः—"गृहस्योत्तरपूर्वेण मण्डपं कारयेद् बुधः । रुद्रायतनभूमौ वा चतुरस्रमुदक्प्लवम् । दशहस्तमथाष्टौ वा हस्तान् कुर्य्याद्विधानतः । प्रागुदक्प्लवनाभूमिं कारयेद् यत्नतो बुधः । प्रागुत्तरं समासाद्य प्रदेशं मण्डपस्य तु । शोभनं कारयेत् कुण्डं यथावल्लक्षणान्वितम् । चतुरस्रं समन्तात् तु योनिवक्त्रं समेखलम् । चतुरङ्गुलविस्तारा मेखला तद्वदुच्छ्रिता । प्रागुदक्प्लवना कार्य्या सर्वतः समवस्थिता । शान्त्यर्थं सर्वलोकानां नवग्रहमखः स्मृतः । मानहीनाधिकं कुण्डमनेकभयदायकम् । यस्मात्तस्मात् सुसम्पूर्णं शान्तिकुण्डं विधीयते" ।

विस्तरभयात् कोटिहोमोनोक्तः तत्रैवाध्यायशेषे दृश्यः ।

अत्र याज्ञवल्क्येन ग्रहाणां मन्त्रान्तरमुक्तं यथा "आ कृष्णेन, इमन्देवा, अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुत् । उद्बुध्यस्वेति च ऋचो यथासंख्यं प्रकीर्त्तिताः । बृहस्पते अतिदर्य,स्तथैवान्नात्परिस्रुतः । शन्नोदेवीस्तथा, काण्डात्केतुं कृण्वन्निमास्तथा" ।

विधानपा॰ विष्णुधर्म्मोत्तरवाक्यादन्ये मन्त्रा उक्ताः हेमाद्रिशान्तिकाण्डे विधानमालादौ चापरे मन्त्रा उक्ता एवं विप्रतिपत्तौ शाखिभेदाद्व्यवस्था । शाखिभेदान्मन्त्रभेदाश्च मत्कृतशब्दार्थ(?)दानादिपद्धतौ दृश्याः । तत्प्रतीकानि च विवरणपत्रे वक्तव्यानि तानि च तत्र दृश्यानि क्वचित् मत्स्यपुराणवाक्यान्मन्त्रभेदस्तु शाखिभेदात् व्यवस्थाप्यः ।

तत्र ग्रहयज्ञे ग्रहाणां पूजनाय स्फटिकादिमूर्त्तिकरणं तदभावे पटे लेखनं तदभावे मण्डले वर्त्तु लाद्याकारलेखनं वा कृत्वा पूजादिकं कार्यं यथाह याज्ञ॰ स्मृ॰

"सूर्य्यः सोमो महीपुत्रः सोमपुत्रो बृहस्पतिः । शुक्रः शनैश्चरो राहुः केतुश्चेति ग्रहाः स्मृताः" याज्ञ॰। "एते सूर्य्यादयो नव ग्रहाः पूज्या इत्युक्तं किं कृत्वेत्याह" मिता॰ "ताम्रकात् स्फाटिकाद्रक्तचन्दनात् स्वर्णकादुभौ ।

रजतादयश्च सौवर्णांशात् कार्य्या ग्रहाः क्रमात्। स्ववर्णैर्वा पटे लेख्या गन्धैर्मण्डलकेषु वा" याज्ञ०। "स्वर्णादीनां मूर्त्तिकरणाद्यादिभिर्यथाक्रममुक्तानां तदलाभे स्ववर्णकैः पटे लेख्या मण्डलेषु वा गन्धैरक्तचन्दनादिभिर्यथावर्णं लेख्या इत्यन्वयः। द्विभुजत्वादिविशेषस्तु मत्स्यपुराणोक्तो द्रष्टव्यः तद्यथा "पद्मासनः पद्मकरः पद्मगर्भसमद्युतिः। सप्ताश्वरथसंस्थोऽपि द्विभुजः स्यात् सदा रविः। श्वेतः श्वेताम्बरधरो दशाश्वः श्वेतभूषणः। गदापाणिर्द्विबाहुश्च कर्त्तव्यो वरदः शशी। रक्तमाल्याम्बरधरः शक्तिशूलगदाधरः। चतुर्भुजो मेषगमो वरदः स्याद्धरासुतः। पीतमाल्याम्बरधरः कर्णिकारसमद्युतिः। खड्गचर्मगदापाणिः सिंहस्थो वरदो बुधः। देवदैत्यगुरू तद्वत् पीतश्वेतौ चतुर्भुजौ। दण्डिनौ वरदौ कार्य्यौ साक्षसूत्रकमण्डलू। इन्द्रनीलद्युतिः शूली वरदो गृध्रवाहनः। बाणबाणासनधरः कर्त्तव्योऽर्कसुतः सदा। करालवदनः खड्गचर्मशूली वरप्रदः। नीलः सिंहासनस्थश्च राहुरत्र प्रशस्यते। धूम्रा द्विबाहवः सर्वे गदिनो विकृताननाः। गृध्रासनगता नित्यं केतवः स्युर्वरप्रदाः। सर्वे किरीटिनः कार्य्या ग्रहा लोकहितावहाः। स्वाङ्गुलेनोच्छ्रिताः सर्वे शतमष्टोत्तरं सदेति"।

"यथावर्णं प्रदेयानि वासांसि कुसुमानि च। गन्धाश्च बलयश्चैव धूपो देयश्च गुग्गुलुः। कर्त्तव्या मन्त्रवन्तश्च चरवः प्रतिदैवतम्" याज्ञ०। "यथावर्णं यस्य ग्रहस्य योवर्णस्तद्वर्णानि वस्त्रगन्धपुष्पाणि देयानि" मिता०।

मण्डले ग्रहलेखनाकारस्तु

"वर्त्तुलो भास्करः कार्य्योऽर्द्धचन्द्रो निशाकरः। अङ्गारकस्त्रिकोणस्तु बुधश्चापाकृतिस्तथा। पद्माकृतिः गुरुः कार्य्यश्चतुःकोणस्तु भार्गवः। सर्पाकृतिः शनिः कार्य्यो राहुस्तु मकराकृतिः। खड्गाकृतिस्तथा केतुः कार्य्यो मण्डलपूजने" शान्तिदीपिकोक्तः।

ग्रहध्यानं मत्स्यपुराणोक्तमपि ग्रहयागतत्त्वोक्तं मण्डले मानभेदगोत्रजन्मभूम्याद्यनुगुणं ध्यानं प्रदर्श्यते।

सूर्य्यस्य "क्षत्रियं काश्यपं रक्तं कालिङ्गं द्वादशाङ्गुलम्। पद्महस्तद्वयं पूर्व्वास्यं सप्ताश्ववाहनम्। शिवाधिदैवतं सूर्य्यं वह्निप्रत्यधिदैवतम्"।

सोमस्य "यामुनं वैश्यमात्रेयं हस्तमात्रं सिताम्बरम्। श्वेतं द्विबाहुं वरदं दक्षिणं सगदेतरम्। दशाश्वं श्वेतपद्मस्थं विचिन्त्योमाधिदैवतम्। जलप्रत्यधिदेवञ्च स्वर्याक्षमाह्वयेत् तथा"।

मङ्गलस्य "आवन्त्यं क्षत्रियं रक्तं मेषस्थं चतुरङ्गुलम्। आरक्तमाल्यवसनं भारद्वाजं चतुर्भुजम्। दक्षिणोर्द्ध्वक्रमाच्छक्तिवराभयगदाकरम्। आदित्याभिमुखं देवं तद्वदेव समाह्वयेत्। स्कन्दाधिदैवतं ध्यायेत् क्षितिप्रत्यधिदैवतम्"।

बुधस्य "मागधं द्व्यङ्गुलात्रेयं वैश्यं पीतं चतुर्भुजम्। वामोर्द्ध्वक्रमतश्चर्मगदावरदखड्गिनम्। स्वर्याक्षं सिंहगं सौम्यं पीतवस्त्रं तथाह्वयेत्। नारायणाधिदैवञ्च विष्णुप्रत्यधिदैवतम्"।

बृहस्पतेः "द्विजमाङ्गिरसं पीतं सैन्धवञ्च षडङ्गुलम्। ध्यात्वा पीताम्बरं जीवं सुपद्मस्थं चतुर्भुजम्। दण्डोर्द्धवरदकरकाक्षकमाह्वयेत्। ब्रह्माधिदैवं स्वर्याक्षमिन्द्रप्रत्यधिदैवतम्"।

शुक्रस्य "शुक्रं भोजकटं विप्रं भार्गवञ्च नवाङ्गुलम्। पद्मस्थमाह्वयेत् स्वर्णरुचं श्वेतं चतुर्भुजम्। गदाक्षवरकरकादण्डहस्तं सिताम्बरम्। शक्राधिदैवतं ध्यायेत् शचीप्रत्यधिदैवतम्"।

शनेः "सौराष्ट्रं काश्यपं शूद्रं स्वर्याक्षं चतुरङ्गुलम्। कृष्णं कृष्णाम्बरं गृध्रगतं सौरिं चतुर्भुजम्। तद्दक्षवरशूलधनुर्हस्तं समाह्वयेत्। यमाधिदैवतं प्रजापतिप्रत्यधिदैवतम्"।

राहोः "राहुं मलयजं शूद्रं पैठीनं द्वादशाङ्गुलम्। कृष्णं कृष्णाम्बरं सिंहासनं ध्यात्वा तथाह्वयेत्। चतुर्बाहुं खड्गवरशूलचर्मकरन्तथा। कालाधिदैवं स्वर्याक्षं सर्पप्रत्यधिदैवतम्"।

केतूनाम् "कौशद्वीपं केतुगणं जैमिनीयं षडङ्गुलम्। धूम्रं गृध्रगतं शूद्रमाह्वयेद्विकृताननम्। स्वर्याक्षं धूम्रवसनं वरदं गदिनं तथा। चित्रगुप्ताधिदैवञ्च ब्रह्मप्रत्यधिदैवतम्"।

अत्र चन्द्रस्य यामुनत्वं राहोर्मलयजत्वं केतोः कौशद्वीपत्वञ्च पुराणान्तरानुसारेण वक्ष्यमाणजन्मभूम्यादिबोधकवचनेन विरोधभिया विकल्प आश्रयणीयः स चाचारभेदात् "व्यवस्थित इति बोध्यम्। एवं वाहनेऽपि विकल्पः। मत्स्यमानुवादादादिपद्धतौ एतेषां मध्ये केषाञ्चिदन्यवाहनत्वस्य दर्शितत्वात्"।

अधिदेवादीनां ध्यानन्तु विष्णुधर्मोत्तरे।

शिवस्य "पञ्चवक्त्रो वृषारूढः प्रतिवक्त्रं त्रिलोचनः । कपाल-शूलखट्वाङ्गी चन्द्रमौलिः सदाशिवः" ।

उमायाः "अक्षसूत्रं च कमलं दर्पणं च कमण्डलुम् । उमा बिभर्त्ति हस्तेषु पूजिता त्रिदशैरपि" ।

स्कन्दस्य "कुमारः षण्मुखः कार्य्यः शिखण्डकविभूषणः । रक्तवस्त्राम्बरोदेवो मयूरवरवाहनः । कुक्कुटञ्च तथा घण्टां तस्य दक्षिणहस्तयोः । पताका वैजयन्त्याख्या शक्तिः कार्य्या च वामयोः" ।

विष्णोः "विष्णुः कौमोदकीपद्मशङ्खचक्रधरः क्रमात् । प्रदक्षिणं दक्षिणाधःकरादारभ्य निश्चयः" ।

ब्रह्मणः "पद्मासनस्थो जटिलो ब्रह्मा कार्य्यश्चतुर्भुजः । अक्षमालां स्रुवं बिभ्रत् पुस्तकं च कमण्डलुम् । वामः कृष्णाजिनं तस्य पार्श्वे हंसस्तथैव च" ।

इन्द्रस्य "चतुर्दन्तगजारूढो वज्री कुलिशधृक्करः । शचीपतिः प्रकर्त्तव्यो नानाभरणभूषितः" ।

यमस्य "दैत्यनीलोयमः कार्य्योदण्डहस्तोविजानता । रक्तदृक् पाशहस्तश्च महामहिषवाहनः" ।

कालस्य "कालः करालवदनो नीलाङ्गश्च विभीषणः । पाशहस्तोदण्डहस्तः कार्य्यो हविकरोमवान्" ।

चित्रगुप्तस्य "उदीच्यवेशः साकारः द्विभुजः सौम्यदर्शनः । दक्षिणे लेखनीं चित्रगुप्तो वामेऽस्य पत्रकम् । पिङ्गलश्मश्रुकेशान्तः पीनाङ्गजठरोऽरुणः" । "पिङ्गाक्षन्नितयोऽरुणः" इति वा पाठः ।

प्रत्यधिदेवानां तत्ताम्भे: "छागस्थः पावकस्तोऽग्निः सप्तार्चिः शक्तिधारकः । चिह्नितं चमरेणास्य करमन्यं प्रकल्पयेत्" ।

जलस्य "आपः स्त्रीरूपधारिण्यः श्वेता मकरवाहनाः । दधानाः पाशकलशौ रत्नाभरणभूषिताः" ।

क्षितेः "शुक्लवर्णा मही कार्य्या दिव्याभरणभूषिताः । चतुर्भुजा सौम्यवपुश्चन्द्रांशुसदृशाम्बरा । रत्नपात्रं शस्यपात्रं पात्रमोषधिसंयुतम् । पद्मं करे च कर्त्तव्यं भुवो यादवनन्दन ! । दिग्गजानां चतुर्णां सा कार्य्या पृष्ठगता तथा" । विष्णोरिन्द्रस्य च लक्षणमुक्तम् ।

शच्याः "वामे शच्याः करे कार्य्या सौम्यसन्तानमञ्जरी । वरदा मण्डिता कार्य्या द्विभुजा च तथा शची" ।

प्रजापतेः "यज्ञोपवीती हंसस्थ एकवक्त्रश्चतुर्भुजः । अक्षं स्रुचं स्रुवं बिभ्रत् कुण्डिकाञ्च प्रजापतिः" । अक्षं अक्षमालाम् । कुण्डिकां कमण्डलुम् ।

सर्पाणाम् "अक्षसूत्रधराः सर्पाः कुण्डिकापुष्पभूषणाः । एकभोगास्त्रिभोगा वा सर्वे कार्य्याश्च भीषणाः" ।

ब्रह्मलक्षणं प्रागुक्तम् ।

अथ विनायकादिपञ्चलोकपालकलक्षणानि विष्णुधर्म्मोत्तरे

विनायकस्य "चतुर्भुजस्त्रिनेत्रश्च कर्त्तव्योऽत्र गजाननः । नागयज्ञोपवीतश्च शशाङ्ककृतशेखरः । दण्डं दक्षकरे दद्यात् द्वितीये चाक्षसूत्रकम् । तृतीये परशुं दद्याच्चतुर्थे मोदकं तथा" ।

दुर्गायाः "शक्तिं चापं तथा शूलं खड्गं चक्रं च दक्षिणे । चन्द्रबिम्बमथो वामे खेटकं कपालकम् । शूलं टङ्कं च बिभ्राणा सिंहारूढोऽष्टदिग्भुजा । एषा देवी समुद्दिष्टा दुर्गा दुर्गार्त्तिहारिणी"

वायोः "धावद्धरिणपृष्ठस्थो ध्वजधारी समीरणः । वरदाङ्करो धूम्रवर्णः कार्य्यो विजानता" ।

आकाशस्य "नीलोत्पलाभं गगनं तद्वर्णाम्बरधारि च । चन्द्रार्कहस्तं कर्त्तव्यं द्विभुजं सौम्यलक्षणम्" ।

अश्विनोः "पीतपद्मसवर्णाभौ पद्मपत्रसमाम्बरौ । द्विभुजौ देवभिषजौ कर्त्तव्यौ रूपसंयुतौ । तयोरोषधयः कार्य्या दिव्या दक्षिणहस्तयोः । वामयोः पुस्तके कार्य्ये दर्शनीया कलाद्विजाः (खगाः) । एकस्य दक्षिणे पार्श्वे वामे चान्यस्य यादव ! । नारीयुगं प्रकर्त्तव्यं सुरूपं चारुदर्शनम्"

ग्रहाणां वर्णगोत्रादिलक्षणध्यानानि प्रागतस्थोक्तानि पूर्वदर्शितान्येव

विनायकादीनां मण्डले स्थापनस्थानमुक्तं रुद्रधरे विष्णुध०यथा

"राहुचन्द्रदिनेशानामुत्तरस्थौ यथाक्रमम् । गणेश-दुर्गा वायुश्च, राहुकेत्वोश्च दक्षिणे । आकाशमश्विनौ चेति पश्च तान् स्थापयेत् द्विजः" ।

धूपादौ विशेषः हेमाद्रौ स्क०पु० "रवेः कुन्दुरकं धूपं शशिनस्तु घृताक्षतम् । भौमे सर्जरसं चैव अगुरुञ्च बुधे तथा । सिन्धुजं गुरवे दद्यात् शुक्रे बिल्वागुरु स्मृतम् । गुग्गुलुर्मन्दवारे तु लाक्षा राहोश्च केतवे" । कुन्दुरकं शल्लकीनिर्यासः बिल्वागुरु बिल्वफलनिर्यासमिश्रितमगुरु ।

गन्धभेदस्तत्रैव "दिवाकरकुजाभ्यां तु दापयेद्रक्तचन्दनम् । चन्द्रे गन्धं भार्गवे च सितचूर्णं प्रदापयेत् । कुङ्कुमेन च संयुक्तं चन्दनं जीवसौम्ययोः । अगुरु चापि कस्तूरी राहुकेत्वर्कजेषु च" ।

विधानमालादौ अन्यविधा गन्धधूपाः पुष्पभेदाश्चोक्तास्ते

च विवरणपत्ने द्रष्टव्याः तत्र जीवस्य चतुःसमगन्धे धूपः स च "कस्तूरिकाया द्वौ भागौ चत्वारश्चन्दनस्य तु । कुङ्कुमस्य त्रयश्चैव शशिनश्च चतुःसमम्" इत्युक्तः गुरोर्दैवाङ्गधूपस्तत्रोक्तः स च "हेमाद्रौ व्रतखण्डे" षड्भागकुष्ठं द्विगुणो गुडश्च लाक्षात्रयं पञ्च नखस्य भागाः हरीतकी सर्जरसः समांशी मांसीकमेकं शिखयं शिवांशम् । घनस्य चत्वारि पुरस्य चैको धूपोदशाङ्गः कथितो मुनीन्द्रैः" रत्नानि तु चतुर्वर्गे शारदा° इष° उक्तानि द्रष्टव्यानि । "अभावे सितपुष्पाणि चन्दनं च विलेपनम् । एतेषां गुग्गुलुर्धूपो नैवेद्यं घृतपायसम्" ।

ग्रहमखवेदिकालेखनप्रकारः—उभयतो हस्तमिते ग्रहवेदिमध्यस्थले पूर्वपश्चिमाग्रास्तिस्रो दक्षिणोत्तराग्राश्च चतस्रो रेखाः कुर्यात् तथा करणे अष्टाङ्गुलदीर्घविस्ताराणि समान्तरालानि नव कोष्ठानि सम्पद्यन्ते तत्र विवरणपत्ने वक्ष्यमाणमानकं सूर्यादीनां वर्तुलाद्याकारं कुर्यात् । तत्तन्मण्डले च तत्तत्स्थापनम् अन्यपार्श्वेऽधिदेवानां तत्सदक्षिणे प्रत्यधिदेवानां सूर्याभिमुखतया सर्वेषां स्थापनम् विनायकादिस्थापनञ्च प्रागुक्तस्थानेष्विति विवेकः ।

होमे समिद्भेदलक्षणादिकं विधानपारि° स्कान्दपु° "प्रादेशमात्रा अर्कस्य समिधश्चार्कसम्भवाः । दधिमध्वाज्यसंयुक्ताः प्रतिदेवं होमयेत् । मार्कण्डेयेन सोमाय । खादिरीश्चोहिताय च । अपामार्गैर्बुधायेति आश्वत्थीश बृहस्पतेः । औदुम्बरीश शुक्राय मन्दाय च शमीमयीः । दौर्वी राहोः कुशान् केतोर्होमयेन्मन्त्रतस्ततः परम्" । समिल्लक्षणं चिन्तामणौ "समिधां लक्षणं वक्ष्ये संख्या तासां तथैव च । विशीर्णा विदला ह्रस्वा वक्राः सशुषिरा कृशाः । अतिस्थूलातिदीर्घाश्च समिधः कार्यनाशिकाः । विशीर्णाऽऽयुःक्षयकरी विदला पुत्रनाशिनी । सुषिरा व्याधिजननी कृशा च रिपुवर्द्धिनी । दीर्घा शिरोगमनी स्थूला धनविनाशिनी । वक्रया कृशाऽल्पका पाप्ती च तपनाशिनी । प्रादेशमात्राधिका न्यूना वर्जित् स्यात् सर्वकर्मसु"। अर्कादीनां फलं होमसंख्या च तत्रैव दर्शितं यथा "अर्को नाशयति व्याधिं पलाशः सर्वकामदः । खादिरश्चार्थलाभाय अपामार्गः सुदर्शनः । अश्वत्थः सर्वकामाय भाग्यायौदुम्बरस्तथा । शमी शमयते पापं दूर्वाऽऽयुष्यविवर्द्धिनी । कुशास्तु सर्वकामानां रक्षणं रक्षणं विदुः । अष्टोत्तरन्तु चाष्टाढ्यं शतमष्टाधिकं तु वा । अष्टाविंशतिरष्टौ वा एकैकस्य तु होमयेत् । देवानामपि सर्वेषामुपांशु परमार्थवित् । स्वेन स्वेनैव मन्त्रेण होतव्याः समिधः पृथक् । होतव्यं च घृताभ्यक्तं चरुभक्तादिकं पुनः । मन्त्रैर्दशाहुतीर्दद्याद्धोमो व्याहृतिभिस्ततः" अयुतादिहोम प्रक्रमात् व्याहृतिभिरयुतादिहोमः ।

ग्रहाणां जन्मभूम्यादिज्ञानावश्यकतामाह स्कान्दपु° "जन्मभूगोत्रमग्निञ्च वर्णस्थाने मुखानि च । योऽज्ञात्वा कुरुते शान्तिं ग्रहास्तेनावमानिताः" अतः शान्तिकाले तेषां जन्मभूम्यादिज्ञानमपेक्षितं तच्च विशेषेण ध्याने दर्शितमपि प्रपञ्चार्थमिहोच्यते । तत्र रव्यादीनां जन्मभूम्याद्यो यथा तत्रैव

जन्मभूः—"उत्पन्नोऽर्कः कलिङ्गेषु यमुनायाञ्च चन्द्रमाः । अङ्गारकस्त्ववन्त्यां वै मगधेषु हिमांशुजः । सैन्धवेषु गुरुर्जातः शुक्रो भोजकटे तथा । शनैश्चरश्च सौराष्ट्रे राहुर्बर्बरके पुरे । अन्तर्वेद्यां तथा केतुरित्येता ग्रहभूमयः । यस्य यस्य च यद्गोत्रं तत्ते वक्ष्याम्यतः परम्"।

ग्रहगोत्रम्—"आदित्यः काश्यपे गोत्रे आत्रेयश्चन्द्रमा भवेत् । भारद्वाजो भवेद्भौमस्तथात्रेयश्च सोमजः । शक्रपूज्योऽङ्गिरोगोत्रः शुक्रो वै भार्गवस्तथा । शनिः काश्यप एवायं राहुः पैठिनसिस्तथा । केतवो जैमिनीयाश्च ग्रहाग्निस्तदनन्तरम्" ।

ग्रहवह्निः—"आदित्ये कपिलो नाम पिङ्गलः सोम उच्यते । धूमकेतुस्तथा भौमे जाठरोऽग्निर्बुधे स्मृतः । गुरौ चैव शिखी नाम शुक्रे भवति हाटकः । शनैश्चरे महातेजा राहुकेत्वोर्हुताशनः" इति । इत्थमेव होमकाले तत्तदग्निनाम कृत्वा जुहुयात् ।

अथैषां वर्णः स च द्विधा विप्रादिजातिरूपभेदात् तत्र रूपे तत्रैव "भास्कराङ्गारकौ रक्तौ शुक्लौ शुक्रनिशाकरौ । सोमपुत्रो गुरुश्चैव तावुभौ पीतकौ स्मृतौ । कृष्णः शनैश्चरस्तद्वत् राहुश्चित्राश्च केतवः" । विप्रादिवर्णस्तु । "ब्राह्मणौ शुक्रवागीशौ क्षत्रियौ भौमभास्करौ । चन्द्रो वैश्यो बुधः, शूद्रा मन्दो राहुश्च केतवः" ।

स्थानं तत्रैव "मध्ये तु भास्करं विद्याच्छशिनं पूर्वदक्षिणे । दक्षिणे लोहितं विद्यात् बुधं पूर्वोत्तरेण तु । उत्तरे तु गुरुं विद्यात् पूर्वतो भार्गवं न्यसेत् । पश्चिमेन शनिं विद्याद्राहुं दक्षिणपश्चिमे । पश्चिमोत्तरतः केतुः स्थाप्या वै शुक्लतण्डुलैः इति" ।

एवं स्कान्दे "शुक्रार्कौ प्राङ्मुखौ ज्ञेयौ गुरुज्ञौ तावुदङ्मुखौ। प्रत्यङ्मुखः शनिः सोमः शेषा दक्षिणतोमुखाः"। अत्र प्राङ्मुखौ ऊर्द्धदृष्टी, उदङ्मुखौ वामदृष्टी, प्रत्यङ्मुखोऽधोदृष्टिः, दक्षिणतोमुखा दक्षिणदृष्टय इति व्याख्येयम् "आदित्याभिमुखाः सर्व्वे" इत्यनेन सर्व्वेषां सूर्य्याभिमुखत्वोक्तेः इति विधानपारिजातादयः। "वर्ण-रूपगुणैर्युक्तान् व्याहृत्यावाहयेत्तु तानिति" स्कान्दोक्तेरावाहनसमयेऽपि वर्णभूम्यादिकीर्त्तनपूर्व्वकमावाहनं कार्य्यमेवमग्रेऽपि होमकाले तथाचरणमिति बोध्यम् "चित्राञ्च "अजाक्षीरेण संसिक्ता यवाश्च तिलतण्डुलाः। अजाकर्णस्य रक्तेन रक्तासिक्ताश्च संस्थिताः" दीपिकोक्तम् प्रयोगो मत्कृततुलादानादिपद्धतौ दृश्यः।

सूर्य्यादिग्रहाणां जन्मभूम्यादिरूपकविवरणपत्रम्।

जन्मभूम्यादि	सूर्य्यस्य	चन्द्रस्य	भौमस्य	बुधस्य	जीवस्य	शुक्रस्य	शनेः	राहोः	केतोः
जन्मभूमिः	कलिङ्गः	यमुना	अवन्तिः	मगधः	सैन्धवः	भोजकटः	सौराष्ट्रः	बर्ब्बरकः	अन्तर्वेदी
गोत्रम्	काश्यपः	अत्रिः	भरद्वाजः	अत्रिः	आङ्गिराः	भृगुः	काश्यपः	पैठिनसिः	जैमिनिः
अग्निः	कपिलः	पिङ्गलः	धूमकेतुः	जाठरः	शिखी	हाटकः	महातेजाः	हुताशनः	हुताशनः
विप्रादिवर्णः	क्षत्रियः	वैश्यः	क्षत्रियः	वैश्यः	विप्रः	विप्रः	शूद्रः	शूद्रः	शूद्रः
रूपात्मकवर्णः	रक्तः	शुक्लः	रक्तः	पीतः	पीतः	शुक्लः	कृष्णः	कृष्णः	चित्रम्
मण्डले स्थानम्	मध्यम्	पूर्वदक्षिणः	दक्षिणः	पूर्वोत्तरः	उत्तरः	पूर्वः	पश्चिमः	दक्षिणपश्चिमः	पश्चिमोत्तरः
मुखम् (सर्वे सूर्याभिमुखाः)	ऊर्द्धदृष्टिः	अधोदृष्टिः	दक्षिणदृष्टिः	वामदृष्टिः	वामदृष्टिः	ऊर्द्धदृष्टिः	अधोदृष्टिः	दक्षिणदृष्टिः	दक्षिणदृष्टिः
मण्डले आकारः	वर्त्तुलः	अर्द्धचन्द्रः	त्रिकोणः	चापः	पद्मम्	चतुष्कोणः	सर्पः	मकरः	खड्गः
उभयतोऽष्टाङ्गुल नवकोष्ठेषु तत्स्थानम्	४।व्या० १२प०	८ व्या० २४प०	४।व्या० १२प०	२।व्या० ६प०	४व्या० १२प०	३व्या० ९प०	४व्या० १२प०	४व्या० १२प०	६व्या० १८प०
वाहनम्	सप्ताश्वरथः	दशाश्वरथः	मेषः	सिंहः	हस्ती	अश्वः	गृध्रः	सिंहः	गृध्रः
मूर्त्तिद्रव्यम्	ताम्रम्	स्फाटिकम्	श्वेतचन्दनम्	स्वर्णम्	स्वर्णम्	रजतम्	लौहम्	सीसम्	कांस्यम्
गन्धभेदा- द्विधा	रक्तचन्दनम्	श्वेतचन्दनम्	रक्तचन्दनम्	कुङ्कुमम्	कुङ्कुमम्	श्वेतचन्दनम्	कस्तूरी	कस्तूरी	कस्तूरी
मतान्तरे	तत्	तत्	तत्	तत्	चतुःसमम्	तत्	च	कृष्णागुरु	च
पुष्पभेदाः	करवीरम्	कुमुदम्	जवा	चम्पकम्	पद्मम्	जातिः	मल्लिका	कुन्दम्	मल्लिका
धूपभेदाः	गुग्गुलुः	घृताक्तयक्षधूपः	सर्जरसाक्तसल्लकम्	पीतागुरुसिल्हकम्	दशाङ्गम्	शाल्मलि-स्थागुरु	पद्मकाष्ठम्	यक्षधूपः	मधुमिश्रगुडत्वचम्
मतान्तरे	कुन्दरुकम्	घृताक्ततम्	सर्जरसः	पीतागुरु	सिन्धुजम्	बिल्वागुरु	गुग्गुलुः	लाक्षा	लाक्षा
फलम्	द्राक्षा	इक्षुः	पूगम्	नागरङ्गम्	जम्बीरम्	बीजपूरम्	जातिफलम्	नारिकेलम्	दाडिमम्
वस्त्रम्	रक्तम्	श्वेतम्	रक्तम्	पीतम्	पीतम्	श्वेतम्	कृष्णम्	कृष्णम्	चित्रम्
रत्नानि	माणिक्यम्	मुक्ता	प्रवालम्	गारुत्मतम्	पुष्परागम्	हीरकम्	नीलकम्	गोमेदकम्	वैदूर्य्यम्
बलिभेदाः	गुडौदनः	घृतपायसम्	यावकम्	क्षीरयष्टिकम्	दध्योदनः	घृतौदनः	कृसरम्	आजमांसम्	चित्रान्नम्
समिधः	अर्कः	पलाशः	खदिरः	अपामार्गः	अश्वत्थः	उडुम्बरः	शमी	दूर्वात्रयम्	कुशत्रयम्
दक्षिणा	कपिलाधेनुः	शङ्खः	रक्तवृषः	स्वर्णम्	पीतवस्त्रे	श्वेताश्वः	कृष्णाधेनुः	खड्गः	छागः
जपसंख्या	६०००	१००००	७०००	१७०००	१६०००	२००००	१९०००	१८०००	७०००
अधिदेवता	शिवः	उमा	स्कन्दः	नारायणः	ब्रह्मा	शक्रः	यमः	कालः	चित्रगुप्तः
प्रत्यधिदेवता	अग्निः	जलम्	क्षितिः	विष्णुः	इन्द्रः	शची	प्रजापतिः	सर्पः	ब्रह्मा

वेदभेदे ग्रहादीनां मन्त्रभेदा हेमाद्र्याद्युक्ताः प्रतीकतो दर्श्यन्ते

ग्रहादीनाम्	ऋग्वेदिनः	यजुर्वेदिनः	सामवेदिनः	अथर्ववेदिनः
रवेः	आ कृष्णेन रजसा	आ कृष्णेन रजसा	उदु त्यं जातवेदसम्	विषासहिं सहमानम्
चन्द्रस्य	आप्यायस्व समेतु	इमं देवा असपत्नम्	सन्ते पयांसि समुयन्तु	मकधूमं नक्षत्राणि
भौमस्य	अग्निर्मूर्द्धा दिवः	अग्निर्मूर्द्धा दिवः	अग्निर्मूर्द्धा दिवः	त्वया मन्यो ! सरथम्
बुधस्य	अग्ने ! विवस्वत्	उद्बुध्यस्वाग्ने !	अग्ने ! विवस्वत्	अश्वावतो विभक्तः
गुरोः	बृहस्पते ! परिदीया	बृहस्पते ! अतियदर्य्य	बृहस्पते ! परिदीया	बृहस्पतिर्नः परिपातु
शुक्रस्य	शुक्रं ते अन्यत्	अन्नात्परिस्रुतः	शुक्रं ते अन्यत्	हिरण्यवर्णाः शुचयः
शनेः	शमग्निरग्निभिः	शन्नोदेवीरभीष्टये	शन्नोदेवीरभीष्टये	सहस्रबाहुः पुरुषः
राहोः	कया नश्चित्रः	काण्डात् काण्डात्	कया नश्चित्रः	दिव्यं चित्रमृतुथाः
केतोः	केतुं कृण्वन्नकेतवे	केतुं कृण्वन्नकेतवे	केतुं कृण्वन्नकेतवे	यस्ते पृथुःस्तनयित्नुः
सूर्य्याधिदेववह्नेः	आ वो राजानम्	त्र्यम्बकम्	आ वो राजानम्	मा नो विदन् विव्याधिनः
चन्द्राधिदेवोमायाः	गौरीर्मिमाय	श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च	आपोहि ष्ठा	आपोहि ष्ठा
कुजाधिदेवस्कन्दस्य	कुमारं माता	यदक्रन्दः प्रथमम्	स्योना पृथिवि !	अग्निरिव मन्यो ! त्विषितः
बुधाधिदेवविष्णोः	इदं विष्णुर्विचक्रमे	विष्णोरराटमसि	इदं विष्णुर्विचक्रमे	प्र तद्विष्णुः स्तवते
जीवाधिदेवब्रह्मणः	त्वमित् सप्रथाः	आ ब्रह्मन् ब्राह्मणः	त्वमित् सप्रथाः	ब्रह्म जज्ञानम्
शुक्राधिदेवेन्द्रस्य	इन्द्रं वो विश्वतः	सजोषा इन्द्र !	इन्द्रमिद् देवतातये	इन्द्रेमं प्रतरम्
शन्यधिदेवयमस्य	यमाय सोमं सुनुत	यमाय त्वाङ्गिरस्वते	आयं गौः पृश्निः	यः प्रथमं प्रवतमाससाद
राह्वधिदेवकालस्य	ब्रह्म जज्ञानम्	कार्षिरसि समुद्रस्य	ब्रह्म जज्ञानम्	रोहितः कालो अभवत्
केत्वधिदेवचित्रगुप्तस्य	कणोवाजं हि	चित्रावसो ! स्वस्ति	चित्र इच्छिशोः	अज्ञातं यदनाज्ञातम्
सूर्य्यप्रत्यधिदेवाग्नेः	अग्निं दूतं वृणीमहे	अग्निं दूतं पुरोदधे	अग्निं दूतं वृणीमहे	समास्त्वाग्ने ! ऋतवः
चन्द्रप्रत्यधिदेवजलस्य	अप्सु मे सोमः	आपोहि ष्ठा	उदुत्तमं वरुण !	शन्नोदेवीरभीष्टये
भौमप्रत्यधिदेवक्षितेः	स्योना पृथिवि !	स्योना पृथिवि !	पृथिव्यन्तरिक्षम्	भूमे ! मातर्निधेहि
बुधप्रत्यधिदेवहरेः	सहस्रशीर्षा पुरुषः	इदं विष्णुर्विचक्रमे	सहस्रशीर्षा पुरुषः	इदं विष्णुर्विचक्रमे
जीवप्रत्यधिदेवेन्द्रस्य	इन्द्रायेन्दो ! मरुत्वते	इन्द्र आसां नेता	इन्द्रायेन्दो !	इन्द्र ! जुषस्व प्रवह
शुक्रप्रत्यधिदेवशच्याः	उत्तानपर्णे ! सुभगे !	अदित्यै रास्नासि	एकाष्टका तपसा	प्रेतं पादौ प्रस्फुरतम्
शनिप्रत्यधिदेवप्रजापतेः	प्रजापते ! न त्वद्	प्रजापते ! न त्वद्	प्रजापते ! न त्वद्	यन्नं जातास्त्वोषधे !
राहुप्रत्यधिदेवसर्पाणाम्	आयं गौःपृश्निः	नमोऽस्तु सर्पेभ्यः	तवेदिन्द्रा वयम्	ओरमक मेरक !
केतुप्रत्यधिदेवब्रह्मणः	ब्रह्म जज्ञानम्	ब्रह्म जज्ञानम्	एष ब्रह्मा य ऋत्विजः	ये दिशामन्तर्देशेभ्यः
विनायकस्य	आ तू न इन्द्र !	गणानां त्वा गणपतिम्	आ तू न इन्द्र !	विषाणां सहमानम्
दुर्गायाः	जातवेदसे सुनवाम	अम्बे ! अम्बिके !	इमं स्तोममर्हते	घृताजितं सहमानम्
वायोः	प्राणाशिशुर्महीनाम्	वायो ! ये ते सहस्रिण	प्राणा शिशुर्महीनाम्	अन्तरीक्षे वायवे
आकाशस्य	आदित् प्रत्नस्य	घृतं घृतपावानः	आदित् प्रत्नस्य	आम्यतः पचता त्रिवि
अश्विनोः	एषो उषा अपूर्व्या	या वां कशा	एषो उषा अपूर्व्या	सं चेतसा यो अश्विना
	एते च मन्त्रा ऋग्वेदस्य याज्ञस्थानस्यास्तन्निक्रमसहिता तुलादानादिपद्धतौ ७५—७८ पत्रेषु स्वरूपतो दर्शितास्तत एवावसेयाः ।	एते च मन्त्राः शुक्लयजुर्वेदे याज्ञस्थानस्यास्तन्निक्रमसहितं तुलादानादिपद्धतौ १०६—११० पत्रेषु स्वरूपतो दर्शिताः ।	एते च मन्त्राः सामवेदस्य याज्ञस्थानस्यास्तन्निक्रमसारेण तुलादानादि पद्धतौ १२७—१३५ पत्रेषु स्वरूपतो दर्शिताः ।	एते च मन्त्राः अथर्ववेदे याज्ञस्थानस्यास्तन्निक्रमसारेण तुलादानादिपद्धतौ १४८—१५४ पत्रेषु स्वरूपतो दर्शिताः ।

ग्रहयुति पु॰ ६त॰। ग्रहाणामेकराश्यादिस्थितिभेदेन भूतभव्यानं कल्पनीययोगभेदे तद्विशेषः सूर्य्यसि॰ उक्तो यथा "ताराग्रहाणामन्योन्यं स्यातां युद्धसमागमौ। समागमः शशाङ्केन सूर्य्येणास्तमनं सह" सू॰सि॰ "ताराग्रहाणां भौमादिपञ्चग्रहाणां परस्परं योगे युद्धसमागमौ वक्ष्यमाणलक्षणभिन्नौ स्तः। चन्द्रेण सह पञ्चताराग्रहान्यतमस्य योगः समागमसंज्ञः। सूर्य्येण सह पञ्चताराणामन्यतमस्य चन्द्रस्य वा योगस्तदस्तमनं पूर्वोक्तलक्षणम् न त्वस्तमात्रम् युत्यभावे प्रागपरकाले तस्य सत्त्वात्। अथ युतेर्गतैष्यत्वं सार्द्धश्लोकेनाह" रङ्गना॰ "शीघ्रे मन्दाधिकेऽतीतः संयोगो भवितान्यथा। द्वयोः प्राग्यायिनोरेवं वक्रिणोस्तु विपर्ययात्। प्राग्यायिन्यधिकेऽतीतो वक्रिण्येष्यः समागमः" सू॰सि॰।

"ययोर्ग्रहयोर्योगोऽभिमतस्तयोर्ग्रहयोर्मध्ये यः शीघ्रगतिर्ग्रहस्तस्मिन् मन्दाधिके मन्दगतिग्रहादधिके सति तयोः संयोगो युतिसम्बन्धोऽतीतः पूर्वं जात इत्यर्थः। अन्यथा मन्दगतिग्रहे शीघ्रगतिग्रहादधिके सतीत्यर्थः। तयोर्योगो भविता एष्यः। एतदुक्तं गतैष्यत्वम् द्वयोर्ग्रहयोः प्राग्यायिनोः पूर्वगतिकयोर्भवति। वक्रिणोर्वक्रगतिग्रहयोर्विपर्ययादुक्तवैपरीत्यात्। उक्ताराद्गतैष्यो योगो भवति। शीघ्रगतिग्रहे मन्दगतिग्रहादधिके एष्यः संयोगो, मन्दगतिग्रहे शीघ्रगतिग्रहादधिके गतः संयोग इत्यर्थः। अथैकस्य वक्रत्वे चाह। प्राग्यायिनीति। द्वयोर्मध्य एकतरस्मिन् वक्रिणि सति तदा वक्रगतिग्रहात् पूर्वगतिग्रहेऽधिके सति गतो जातः। यदा तु पूर्वगतिग्रहाद्वक्रगतिग्रहेऽधिके सति समागमो योगस्तदा एष्यः स्यात्। अत्रोपपत्तिः। पूर्वगयोर्ग्रहयोर्मध्ये शीघ्रगस्याधिकत्वेऽग्रे योगासम्भवात् पूर्वं योगो जातः। मन्दगस्याधिकत्वे शीघ्रगस्य न्यूनत्वादग्रे योगो भविष्यति। वक्रिणोस्तु शीघ्रगस्याधिकत्वेऽग्रे तन्न्यूनत्वेन योगसम्भवादेष्यो योगो मन्दगस्याधिकत्वे शीघ्रगस्योत्तरोत्तरं न्यूनत्वसम्भवेनाग्रे योगासम्भवाद्गतो योगः। अथ वक्रगतिग्रहात् पूर्वगतिग्रहेऽधिके उत्तरोत्तरं योगासम्भवाद्गतो योगः। पूर्वगतिग्रहाद्वक्रगतिग्रहेऽधिके वक्रगतिग्रहस्य न्यूनत्वेनाग्रे योगसम्भवादेष्यः संयोग इति। अथ युतिकाले तत्त्वग्रहयोरानयनं युतिकालस्य गतैष्यदिनाद्यानयनं च सार्द्धश्लोकद्वयेनाह" रङ्गना॰।

"ग्रहान्तरकलाः स्वस्वभुक्तिलिप्तासमाहताः। भुक्त्यन्तरेण विभजेदनुलोमविलोमयोः। द्वयोर्वक्रिण्यथैकस्मिन् भुक्तियोगेन भाजयेत्। लब्धं लिप्तादिकं शोध्यं गते, देयं भविष्यति। विपर्ययाद्वक्रगत्योरेकस्मिंस्तु धनव्ययौ। समलिप्तौ भवेतां तौ ग्रहौ भगणसंस्थितौ। विवरं तद्वदुद्धृत्य दिनादि फलमिष्यते" सू॰सि॰।

"युतिसम्बन्धिनोर्ग्रहयोरभीष्टैककालिकयोरन्तरस्य कलाः पृथक् स्वस्वगतिकलाभिर्गुणिताः (कर्मभूताः) द्वयोर्ग्रहयोरनुलोमविलोमयोर्मार्गगयोर्वक्रगयोर्वेत्यर्थः। स्फुटगत्यन्तरेण गणको भजेत्। विशेषमाह। वक्रिणीति अथानन्तरं द्वयोर्मध्य एकतरे वक्रिणि सति तयोर्गतियोगेन भजेत्। फलं कलादि स्वं स्वं गते योगे सति ग्रहयोर्मार्गगयोः शोध्यं, भविष्यति—एष्ये योगे सति तयोर्देयं योज्यम्। द्वयोर्वक्रगत्योः स्वं स्वं फलं विपर्ययादुक्तवैपरीत्येन कार्यम्। गते योगे योज्यम्। एष्ये योगे हीनमित्यर्थः। द्वयोर्मध्य एकतरे तु काराद्वक्रिणि सति ययोर्ग्रहयोर्वक्रमार्गगयोः स्वस्वकलात्मकफलाङ्कौ धनव्ययौ युतहीनौ कार्यौ। तथाहि। गतयोगे मार्गगग्रहे स्वफलं हीनं, वक्रिणि ग्रहे योज्यम्। एष्ये योगे वक्रग्रहे शोध्यम्। मार्गगग्रहे योज्यमिति। एवं कृते तौ युतिसम्बन्धिनौ ग्रहौ भगणसंस्थौ भगणे राश्यधिष्ठितचक्रे संस्थितिर्ययोस्तौ राश्याद्यात्मकौ समलिप्तौ समकलौ स्तः। लिप्तापदस्य भगणावयवोपलक्षणत्वेन समौ स्त इत्यर्थः। अथ युतिकालज्ञानमाह विवरमिति। अभीष्टकालिकयोर्युतिसम्बन्धिनोर्ग्रहयोरन्तरं कलात्मकं तद्वत् समकलोपयुक्तफलज्ञानार्थं यथा गतियुक्तिमन्तरं गतियोगेन गत्यन्तरेण भक्तं तथेत्यर्थः। तेन हरेण भक्त्वा फलं दिनादिकं गतैष्ययुतिवशादभीष्टकालाद्गतैष्यमुच्यते। तत्समये तद्युतिकाले तौ ग्रहौ समौ स्त इत्यर्थः। अत्रोपपत्तिः। यदि गत्यन्तरेण गतिकलास्तदा ग्रहान्तरकलाभिः काः? इति फले गतयुतौ ग्रहयोः शोध्ये। एष्ययुतौ योज्ये। द्वयोर्वक्रत्वे गत्यन्तरभक्तफले गतयुतौ ग्रहयोर्योज्ये। एष्ययुतौ शोध्ये वक्रग्रहस्योत्तरोत्तरं न्यूनत्वात्। अथैको वक्री तदा तयोरन्तरं प्रत्यहं गतियोगेनोपचितम्। अतो गतियोगहरेणागतं फलं गतयोगे मार्गगग्रहे हीनं, पूर्वं तस्य न्यूनत्वात्। वक्रग्रहे योज्यम् पूर्वं तस्याधिकत्वात्। एष्ययोगे मार्गगग्रहे योज्यम् उत्तरोत्तरमधिकत्वात्। वक्रग्रहे शोध्यम् तस्याग्रे न्यूनत्वात्। यदि गतियोगेन गत्यन्तरेण वा

दिनमेकं लभ्यते तदान्तरकलाभिः किम्? इत्यनुपातेन गतैष्यद्दिनाद्यागमः" रङ्गना०

ग्रहयुद्ध न० ६त०। ग्रहाणामुपर्युपरिस्थितानां किरणसंस्पर्शादिना युद्धभेदे तद्भेदादिकं सू० सि० उक्तं यथा

"उल्लेखं तारकास्पर्शाद्भेदे भेदः प्रकीर्त्यते। युद्धमंशुविमर्दाख्यमंशुयोगे परस्परम्। अंशादूनेऽपसव्याख्यं युद्धमेकोऽत्र चेदणुः। समागमोंऽशादधिके भवतश्चेद्बलान्वितौ" सू०सि०।

"भौमादिपञ्चताराणां मध्ये द्वयोर्युतौ तारकास्पर्शाद्बिम्बनेम्योः स्पर्शमात्रादुल्लेखसंज्ञं युद्धं वदन्ति युतिभेदज्ञाः। इदं न द्वयोर्मानैक्यखण्डतुल्ययाम्योत्तरान्तरे। भेदे मण्डलभेदे भेदो भेदसंज्ञो युद्धावान्तरभेदो युद्धभेदतत्त्वज्ञैः कथ्यते। अयं भेदो मानैक्यखण्डादूने द्वयोर्याम्योत्तरान्तरे। अत्र भास्कराचार्यैस्तु "मानैक्यार्धाद्द्युचरविवरेऽल्पे भवेद्भेदयोगः कार्यं स्पर्शग्रहवदखिलं लम्बनाद्यं स्फुटार्थम्। कल्प्योऽधःस्थः सुधांशुस्तदुपरिगइनो लम्बनादिप्रसिद्ध्यै किं त्वर्कादेव लम्बं ग्रहयुतिसमये कल्पितार्कात्तु साध्यम्। प्राग्वत् तल्लम्बनेन ग्रहयुतिसमयः संस्कृतः सुस्फुटः स्यात्। खेटौ तौ दृष्टियोग्यौ ग्रहयुतिसमये कार्यमेवं तदैव। याम्योदक्स्थद्युचरविवरं भेदयोगे च वाच्यो ज्ञेयः स्पर्शाद्भवति च यतः शीतगुः सा पराशा। मन्दाक्रान्तोऽप्यृजुरपि तदा प्राक्स्थितः स्यात् तदैन्द्र्यां स्पर्शो मोक्षोऽपरदिशि तदा पारिलेख्येऽवगम्यः" इति विशेषोऽभिहितः। भगवता तु सूक्ष्मबिम्बयोराकाशे दूरतो विविक्तदर्शनासम्भवाद्भेदप्रयासानुपेक्षितमिति ध्येयम्। युतावन्योऽन्यं किरणयोगे सति अंशुमर्दाख्यं किरणसङ्कुलनसंज्ञं युद्धं स्यात्। द्वयोर्याम्योत्तरान्तरेंऽशात् षष्टिकलात्मकैकभागादूनेऽनधिके च अपसव्यसंज्ञं युद्धं भवति। अत्र विशेषमाह। एक इति। अत्रापसव्ययुद्ध एको द्वयोरन्यतरोऽणुरल्पबिम्बश्चेत् तदापसव्यं युद्धं व्यक्तं स्यादन्यथा त्वव्यक्तं युद्धं स्यात्। एषां चतुर्णां फलम्। "अपसव्ये भयं ब्रूयात् संग्रामं रश्मिसङ्कुले। लेखनेऽमात्यपीडा स्याद्भेदने तु धनक्षयः" इति भार्गवीयोक्तं ज्ञेयम्। युद्धभेदानुक्त्वा समागममाह समागम इति। द्वयोर्याम्योत्तरान्तरे षष्टिकलात्मकैकभागादभ्यधिके सति समागमो योगो भवति। अत्रापि विशेषमाह भवत इति। युतिविषयकौ ग्रहौ बलान्वितौ बलेन—"स्थानादिबलविपलात् स्पर्शो केनापि न स्मृता। प्रथमपक्षेऽपराप्यस्मिन् स्थौल्यदीप्त्यादिबलं स्मृतम्" इति ब्रह्मसिद्धान्तवचनात् स्थूलमण्डलतयान्वितौ युक्तौ स्थूलबिम्बौ समावित्यर्थः। चेत् तदा समागमस्तयोर्व्यक्तः स्यात्। अन्यथा त्वव्यक्तः समागमः। "द्वावपि मयूखयुक्तौ विपुलौ स्निग्धौ समागमे भवतः। अत्रान्योऽन्यं प्रीतिर्विपरीतावात्मपक्षघ्नौ। युद्धं समागमो वा यद्यव्यक्तं तु लक्षणैर्भवतः। भुवि भूभृतामपि तथा फलमव्यक्तं विनिर्दिष्टम्" इत्युक्तेः। "भेदोल्लेखांशुसम्मर्दा अपसव्यस्तथापरः। ततो योगो भवेदेषामेकांशकसमापनात्" इति काश्यपोक्तेश्च सर्वं निरवद्यम्। अथ युद्धे पराजितस्य ग्रहस्य लक्षणमाह" रङ्गना०

"अपसव्ये जितो युद्धे पिहितोऽणुरदीप्तिमान्। रूक्षो विवर्णो विध्वस्तो विजितो दक्षिणाश्रितः" सू०सि०।

"द्वयोर्मध्ये यस्तदितरेण विध्वस्तो हतः स विजितः पराजितो ज्ञेयः। हतस्य लक्षणमाह अपसव्य इति। अपसव्ये युद्धे यो जितो जयलक्षणैर्विवर्जितः। एतेनोल्लेखादिभवे शङ्काफलं न पराजितस्य फलमिति सूचितम्। पिहित आच्छादितोऽव्यक्त इति यावत्। अणुरितरग्रहबिम्बादल्पबिम्बः। अदीप्तिमान् प्रभारहितः रूक्षोऽस्निग्धः विवर्णः वर्णेन स्वकीयेन स्वाभाविकेन रहित इत्यर्थः। दक्षिणाश्रित इतरग्रहापेक्षया दक्षिणदिशि स्थितः। "श्यामो वा व्यपगतरश्मिवान् रश्मिभग्नो वा रूक्षो वा व्यपगतरश्मिवान् कृशो वा। आक्रान्तो विनिपतितः कृतापसव्यो विज्ञेयो हत इति सग्रहो ग्रहेण" इति भार्गवीयोक्तेः। अथ श्लोकोत्तरार्धेन जयिनो ग्रहस्य लक्षणमाह" रङ्गना०

"उदक्स्थो दीप्तिमान् स्थूलो जयी याम्येऽपि यो बली" सू० सि० "इतरग्रहापेक्षयोत्तरदिक्स्थः दीप्तिमान् प्रभायुक्तः स्थूल इतरग्रहबिम्बापेक्षया पृथुबिम्बः। जयी जययुक्तः स्यात्। अथोत्तरदक्षिणदिक्स्थत्वक्रमेण जयपराजयौ न स्त इत्याह याम्य इति। दक्षिणदिशि यो ग्रहो बली दीप्तिमान् पृथुबिम्बो भवति स जयी। अपिशब्द उत्तरदिशासमुच्चायकः। तथा च जयपराजययोर्दिक्स्थानमनुपयुक्तमिति भावः। अथ युद्धे विशेषमाह रङ्ग०। "आसन्नावप्युभौ दीप्तौ भवतश्चेत् समागमः। स्वल्पौ द्वावपि विध्वस्तौ भवेतां कूटविग्रहौ" सू०सि०। "उभौ द्वौ आसन्नावेकभागान्तरगतान्तरितौ। अपिशब्दाद्युतस्थाक्रान्तौ। दीप्तौ प्रभायुक्तौ चेत् स्यातां तदा बलान्विता-

“इति समागमलक्षणैकदेशसद्भावात् समागमाख्यं युद्धम्। द्वावपि ग्रहौ स्थूलौ स्निग्धरश्मी विध्वस्तौ द्वावपि पराजयलक्षणाक्रान्तौ स्यातां तदा क्रमेण कूटविग्रहसञ्ज्ञकौ युद्धभेदौ स्याताम्। अथोत्सर्गतः शुक्रस्य जयलक्षणाक्रान्तत्वमस्तीति वदन् समागमः शशाङ्केनेति प्राक् प्रतिज्ञातसमागमे उक्तप्रकारमतिदिशति” रङ्ग०।

“उदक्स्थो दक्षिणस्थो वा भार्गवः प्रायशो जयी। शशाङ्केनैवमेतेषां कुर्यात् संयोगसाधनम्” सू०सि०

“इतरग्रहापेक्षयोदक्स्थो दक्षिणदिक्स्थो वोभयदिशीत्यर्थः। शुक्रः प्रायश उत्सर्गतो जयलक्षणाक्रान्तत्वेन जयी। कदाचित् पराजयलक्षणाक्रान्तो भवतीति तात्पर्यार्थः। एतेषां भौमादिपञ्चताराणां चन्द्रेण सह संयोगसाधनं युतिसाधनमेवमुक्तरीत्या गणकः कुर्यात्। अत्र विशेषार्थकम्। ‘अवनत्या स्फुटो ग्राह्यो विक्षेपः शीतगोर्युतौ’ इत्यर्थं कश्चित् पुस्तके इत्यग्रेनेन पठन्तीति क्षिप्तत्वात्तदुपेक्षितम् अधिकारस्थापत्यं लोकस्यापत्तेश्च। एतदुक्तग्रहयोगे नतिसंस्कारनिषेधस्य सिद्धत्वादयुक्तत्वाच्च तदुक्तौ स्वयं ग्रहयोक्तरीत्या साधारण्येन सर्वत्र तद्विशेषोक्तेरर्थसिद्धेरिति ध्येयम्। नन्वेषां ग्रहाणां दूरान्तरेण कक्षोर्ध्वाधरान्तरसद्भावात् परस्परं योगासम्भवेन कथं युतिः सङ्गतेत्यत आह” रङ्ग०।

“भावाभावाय लोकानां कल्पनेयं प्रदर्शिता। स्वमार्गगाः प्रयान्त्येते दूरमन्योन्यमाश्रिताः” सू०सि०।

“एते ग्रहाः स्वमार्गगाः स्वस्वकक्षास्था अन्योन्यमाश्रिता युतकालजद्रूर्ध्वाधरान्तराभावेन संयुक्ताः सन्तः प्रयान्ति गच्छन्ति इति दूरं दूरान्तरेण दर्शनादियं ग्रहयुतिकल्पना कल्पनात्मिकाऽवास्तवी प्रदर्शिता पूर्वोक्तग्रन्थेन कथिता। नन्ववस्तुभूता किमर्थमुक्तेत्यतः प्रयोजनमाह भावाभावायेति। लोकानां भूस्थप्राणिनां भावः शुभफलमभावोऽशुभफलं तस्मै शुभाशुभफलादेशायावस्तुभूतापि युतिरुक्तेति भावः” रङ्ग०।

युद्धभेदात्तत्फलविशेषाः समागमजयादिफलभेदाश्च वृ० सं० १७अ० उक्ता यथा

“युद्धं यथा यदा वा भविष्यदादिश्यते त्रिकालज्ञैः। तद्विज्ञाने करणं मया कृतं सूर्यसिद्धान्तात्। वियति चरतां ग्रहाणामुपर्युपर्यात्ममार्गसंस्थानाम्। अतिदूराद्दृग्विषये समतामिव सम्प्रयातानाम्। आसन्नक्रमयोगाद्भेदोल्लेखांशुमर्दनापसव्यैः। युद्धं चतुःप्रकारं पराशराद्यैर्मुनिभिरुक्तम्। भेदे वृष्टिविनाशो भेदः सुहृदां महाकुलानां च। उल्लेखे शस्त्रभयं मन्त्रिविरोधः प्रियान्नत्वम्। अंशुविरोधे युद्धानि भूभृतां शस्त्ररुक्क्षुदवमर्दाः। युद्धे चाप्यपसव्ये भवन्ति युद्धानि भूपानाम्। रविराक्रन्दो मध्ये पौरः पूर्वेऽपरे स्थितो यायी। पौरा बुधगुरुरविजा नित्यं शीतांशुराक्रन्दः। केतुकुजराहुशुक्रा यायिन एते हता ग्रहा हन्युः। आक्रन्दयायिपौरान् जयिनो जयदाः स्ववर्गस्य। पौरे पौरेण हते पौराः पौरान् नृपान् विनिघ्नन्ति। एवं याय्याक्रन्दौ नागरयायिग्रहाश्चैव। दक्षिणदिक्स्थः परुषो वेपथुरप्राप्य सन्निवृत्तोऽणुः। अधिरूढो विकृतो निष्प्रभो विवर्णश्च यः स जितः। उक्तविपरीतलक्षणसम्पन्नो जयगतो विनिर्दिष्टः। विपुलः स्निग्धो द्युतिमान् दक्षिणदिक्स्थोऽपि जययुक्तः। द्वावपि मयूखयुक्तौ विपुलौ स्निग्धौ समागमे भवतः। तत्रान्योऽन्यं प्रीतिर्विपरीतावात्मपक्षघ्नौ। युद्धं समागमो वा यद्यव्यक्तौ तु लक्षणैर्भवतः। भुवि भूभृतामपि तथा फलमव्यक्तं विनिर्देश्यम्”।

कुजजयस्य “गुरुणा जितेऽवनिसुते वाह्लीका यायिनोऽग्निवार्त्ताश्च। शशिजेन शूरसेनाः कलिङ्गशाल्वाश्च पीड्यन्ते। सौरेणारे विजिते जयन्ति पौराः प्रजाश्च सीदन्ति। कोष्ठागारम्लेच्छक्षत्रियतापाश्च शुक्रजिते”।

बुधजयस्य “भौमेन हते शशिजे वृक्षसरित्तापसाश्मकनरेन्द्राः। उत्तरदिक्स्थाः क्रतुदीक्षिताश्च सन्तापमायान्ति। गुरुणा बुधे तु विजिते म्लेच्छाशूद्रचौरार्थयुक्तपौरजनाः। त्रैगर्तपार्वतीयाः पीड्यन्ते कम्पते च मही। रविजेन बुधे ध्वस्ते नाविकयोधाब्जसधनगर्भिण्यः। भृगुणा जितेऽग्निकोपः सस्याम्बुदयायिविध्वंसः”।

जीवजयस्य “जीवे शुक्राभिहते कुलूतगान्धारकैकया मद्राः। शाल्वा वत्सा वङ्गा गावः सस्यानि नश्यन्ति। भौमेन हते जीवे मध्यो देशो नरेश्वरा गावः। सौरेण चार्जुनायनवसातियौधेयशिबिविप्राः। शशितनयेनापि जिते बृहस्पतौ म्लेच्छसत्यशस्त्रभृतः। उपयान्ति मध्यदेशश्च संक्षयं यच्च भक्तिफलम्”।

शुक्रजयस्य “शुक्रे बृहस्पतिहते यायी श्रेष्ठो विनाशमुपयाति। ब्रह्मक्षत्रविरोधः सलिलं च न वासवस्त्यजति। कोशलकलिङ्गवङ्गा वत्सा मत्स्याश्च मध्यदेशयुताः। महतीं प्राप्नुवन्ति पीडां षण्ढकाः शूरसे-

नाश्च। कुजविजिते भृगुतनये बलमुख्यवधो नरेन्द्रसंग्रामाः। सौम्येन पार्वतीयाः क्षीरविनाशोऽल्पवृष्टिश्च। रविजेन सिते विजिते गणमुख्याः शस्त्रजीविनः क्षत्रम्। जलजाश्च निपीड्यन्ते सामान्यं भक्तिफलमन्यत्"।

शनिजयस्य "असिते सितेन निहतेऽर्घवृद्धिरहिविहगमानिनां पीडा। क्षितिजेन टङ्कणान्ध्रोड्रकाशिबाह्लीकदेशानाम्। सौम्येन पराभूते मन्देऽङ्गवणिग्विहङ्गपशुनागाः। सन्तप्यन्ते गुरुणा स्त्रीबहुला महिषकशकाश्च"।

अयं विशेषोऽभिहितो हतानां कुजज्ञवागीशसितासितानाम्। फलं तु वाच्यं ग्रहभक्तितोऽन्यद् यथा तथा घ्नन्ति हताः स्वभक्तीः"।

"नीचास्तगतेऽरिष्टगृहेऽथ पराजिते वा जीवे भृगौ व्रतविधौ क्षतिकर्महीनः" ज्यो॰ त॰। उपयमप्रसङ्गे तत्कालस्य वर्ज्यतोक्तिर्यथा। पञ्चविधपञ्चविमर्दोदयोऽष्टम, तत्र च चन्द्रस्यान्यखेटैः समागमे वि[illegible]ः न शुभम् इत्युक्तं बृ॰ सं॰ १८ अ॰ यथा

"भानां यथासम्भवमुत्तरेण यातो ग्रहाणां यदि वा शशाङ्कः। प्रदक्षिणं तच्छुभकृन्नराणां याम्येन यातो न शिवः शशाङ्कः। चन्द्रमा यदि कुजात् प्रयात्युदक् पार्वतीयबलशालिनां जयः। क्षत्रियाः प्रमुदिताः सयायिनो भूरिधान्यमुदिता वसुन्धरा। उत्तरतः सङ्गतस्य शशाङ्कः पौरजयाय सुभिक्षकरश्च। सस्यचयं कुरुते जयदार्ढ्यं कोशचयं च नराधिपतीनाम्। बृहस्पतेरुत्तरगे शशाङ्के पौरद्विजक्षत्रियपण्डितानाम्। धर्मस्य देशस्य च मध्यमस्य वृद्धिः सुभिक्षं मुदिताः प्रजाश्च। भार्गवस्य यदि यात्युदक् शशी कोशयुक्तगजवाजिवृद्धिदः। यायिनां च विजयो धनुष्मतां सस्यसम्पदपि चोत्तमा तदा। रविजस्य शशी प्रदक्षिणं कुर्याच्चेत्पुरभूभृतां जयः। शककाम्बोजकसिन्धुपह्लवा मुदमाप्ताः सयवैः समन्विताः। येषामुदग्गच्छति भग्रहाणां प्रालेयरश्मिर्निरुपद्रवश्च। तद्भक्तिदेशान् पुष्णाति याम्येन निहन्ति तानि। शशिनि फलमुदक्स्थे यद्ग्रहस्योपदिष्टं भवति तदपसव्ये सर्वमेव प्रतीपम्। इति शशिसमवायाः कीर्तिता भग्रहाणां न खलु भवति युद्धं साकमिन्दोर्ग्रहैः"।

ग्रहयुतभ न॰ ग्रहद्वयेन युतं यत्र तादृशं भम्। ग्रहयुद्धाधिकरणे नक्षत्रे ऋक्षमयशब्दे उदा॰।

ग्रहवर्षादिफल न॰ ६त॰। १सूर्यादिग्रहस्वामिकवर्षमासफलभेदे। ७त॰। २तद्बोधकशास्त्रे च तच्च बृ॰ सं॰ २० अध्यायात्मकं यथा

रवेः—"सर्वत्र भूर्विरलशस्ययुता वनानि दैत्याधिपाध्युषितदंष्ट्रिसमाकुलानि। स्यन्दन्ति नैव च पयः प्रचुरं स्रवन्त्यो रुग्भेषजानि न तथातिबलान्वितानि। तीक्ष्णं तपत्यदितिजः शिशिरेऽपि काले नात्यम्बुदा जलमुचोऽचलसन्निकाशाः। नष्टप्रभर्क्षगणशीतकरं नभश्च सीदन्ति तापसकुलानि सगोकुलानि। हस्त्यश्वपत्तिमदसह्यबलैरुपेता धन्वायुधासिनिचिताश्चरन्ति। घ्नन्तो नृपा भुवि नृपाननुचरैश्च देशान् संवत्सरे दिनकरस्य दिनेऽथ मासे"।

विधोः—"व्याप्तं नभः प्रचलिताचलसन्निकाशैर्व्यालाञ्जनालिगवलच्छविभिः पयोदैः। गां पूरयद्भिरखिलामखिलाभिरद्भिः स्तोककेन गुरुणा ध्वनितेन चाशाः। तोयानि पद्मकुमुदोत्पलवन्त्यतीव फुल्लद्रुमाण्युपवनान्यलिनादितानि। गावः प्रभूतपयसो नयनाभिरामा रामा रतैरविरतं रमयन्ति रामान्। गोधूमशालियवधान्यवरेक्षुवाटा भूः पाल्यते नृपतिभिर्नगराकराढ्या। चित्यङ्किता क्रतुवरेष्टिविघुष्टनादा संवत्सरे शिशिरगोरभिसम्प्रवृत्ते"।

कुजस्य—"वातोद्धतश्चरति वह्निरतिप्रचण्डो ग्रामान् वनानि नगराणि च सन्दिधक्षुः। हाहेति दस्युगणपातहता रटन्ति निःस्वीकृता विपशवो भुवि मर्त्यसङ्घाः। अभ्युन्नता वियति संहतमूर्तयोऽपि मुञ्चन्ति न क्वचिदपः प्रचुरं पयोदाः। सीमान्तः प्रजातमपि शोषमुपैति सस्यं निष्पन्नमप्यविनयादपरे हरन्ति। भूपा न सम्यगभिपालनसक्तचित्ताः पित्तोत्थरुक्प्रचुरता भुजगप्रकोपः। एवंविधैरुपहता भवति प्रजेयं संवत्सरेऽवनिसुतस्य विपन्नसस्या"।

बुधस्य—"मायेन्द्रजालकुहकाकरनागराणां गान्धर्वलेख्यगणितास्त्रविदां च वृद्धिः। पिप्रीषया नृपतयोऽद्भुतदर्शनानि दित्सन्ति तुष्टिजननानि परस्परेभ्यः। वार्त्ता जगत्यवितथाऽविकला त्रयी च सम्यक् चरत्यपि मनोरिव दण्डनीतिः। अध्यात्मचिन्तनपराभिनिविष्टधियोऽत्र केचिदान्वीक्षिकीषु च परं पदमीहमानाः। हास्यज्ञदूतकविबालनपुंसकानां युक्तिज्ञसेतुजलपर्वतवासिनां च। हार्दिं करोति मृगलाञ्छनजः स्वकेऽब्दे मासेऽथ वा प्रचुरतां भुवि चौषधीनाम्"।

गुरोः—"ध्वनिरुच्चरितोऽध्वरे द्विजानां विपुलो यज्ञमुषां मनांसि भिन्दन्। विचरत्यनिशं द्विजोत्तमानां

हृदयानन्दकरो ऽध्वरांशभाजाम्। क्षितिसूनसमस्तवत्स-नेकद्विपपक्ष्यश्वगोमृगोकुलाथा। क्षितिपैरभिपाल्यमान-राष्ट्रा मुदिता वसुधा सदा विभाति। विविधैर्वियदुन्नतैः पयोदैर्हतभूमिं पयसाभितर्पयद्भिः। सुरराजगुरोः शुभे ऽब्द वर्षे बहुसस्या क्षितिरुत्तमर्द्धियुक्ता"।

भृगोः—"शालीक्षुमत्यपि धरा धरणीधराभधाराधरोज्झित-पयःपरिपूर्णवप्रा। श्रीमत्सरोरुहतताम्बुतडागकीर्णा योषेव भात्यभिनवाभरणोज्ज्वलाङ्गी। क्षत्रं क्षितौ क्षपितभूरिविपक्षम् उग्रम् एनैकजयघोषविराविताशम्। संहृष्टशिष्टजनदुष्टविनष्टवर्गां गां पालयन्त्यवनिपा नग-राकराढ्याम्। पेपीयते मधु मधौ सह कामिनीभिर्जे-गीयते श्रवणहारि सवेणुवीणम्। बोभुज्यतेऽतिथि-सुहृत्स्वजनैः सहान्नम् अब्दे सितस्य मदनस्य जयाव-घोषः"।

शनेः—"उन्मृदस्युगणभूरिरणाकुलानि राष्ट्राण्यनेकपशु-वित्तविनाशितानि। रोरूयमाणहतबन्धुजनैर्जनैश्च रो-गोत्तमाकुलकुलानि बुभुक्षया च। वातोद्धतान्बुधरव-र्जितमन्तरिक्षम् आरुग्णनैकविटपं च धरातलं, द्यौः। नष्टार्कचन्द्रकिरणातिरजोऽवनद्धा, तोयाशयाश्च विजलाः सरितोऽपि तन्व्यः। जातानि कुत्रचिदतोयतया विनाशम् ऋच्छन्ति वृष्टिमपराणि जलोक्षितानि। सस्यानि मन्द-मभिवर्षति वृत्रशत्रौ वर्षे दिवाकरसुतस्य सदा प्रवृत्ते"।

अधुरपटुमयूखो नीचगोऽर्यैर्जितो वा न सकलफल-दाता पुष्टिदोऽतोऽन्यथा यः। यदशुभमशुभेऽब्दे मासजं तस्य वृद्धिः शुभफलमपि चैवं चाप्यमन्योऽन्यतायाम्"।

ग्रहयज्ञ पु॰ ६त॰। ग्रहयज्ञे ग्रहोद्देशेन होमाऽधिकरणे वह्निभेदे स च ग्रहयज्ञशब्दे २७६२पृ॰ दर्शितः।

ग्रहविप्र पु॰ ६त॰। ग्रहोद्देश्यकदानग्रहणेन पतिते विप्रभेदे (देवल) "तस्य ग्रहदानोद्देश्यता च ग्रहयामले ६पटले उक्ता यथा "तुलादानन्तु यो दद्याद् ग्रहविप्राय सुन्दरि। आपन्मुक्तो भवेत् सोऽपि भुवि संमोदते सुखम्। सुवर्णस्य तुलां दद्याद् ग्रहविप्राय यः प्रिये!। तस्य तुष्टः सुरगुरुरा-युर्वृद्धिं करोति सः। यस्तु रौप्यतुलादानं दद्यात् ग्रह-द्विजाय च। सन्तुष्टस्तस्य शुक्रः सन् स लभेद्दीर्घजीवितम्। ग्रहद्विजाय यो दद्यात्तुलां ताम्रस्य पार्वति!। सन्तुष्टो मङ्गलस्तस्य दीर्घायुष्यं करोति हि। यो दद्याद् ग्रहविप्राय पित्तलस्य तुलां प्रिये!। तस्य तुष्टो बुधः कुर्यादायुः-पुष्टिं सुगौरवम्। ग्रहविप्राय लौहस्य तुलां यस्तु प्रयच्छति। प्रीतः शनैश्चरस्तस्य विपुलायुः प्रयच्छति। सीसकस्य तुलां दद्याद् ग्रहविप्राय यः प्रिये!। तस्या-यु राहुः सुप्रीतः सौभाग्यायुः प्रयच्छति। यः खर्पर-तुलां दद्याद् ग्रहविप्राय सुन्दरि!। सन्तुष्टो भगवान् केतु-स्तस्यायुर्वर्द्धयेत् सुखम्। तुलां ताम्रस्य यो दद्याद् ग्रहविप्राय सुन्दरि!। आदित्यस्तस्य सुप्रीतो दीर्घायुः परियच्छति। ग्रहविप्राय यो दद्यात् तुलां कांस्यस्य सुन्दरि!। सन्तुष्टस्तस्य रात्रीशो विभूत्यायुः प्रयच्छति"।

ग्रहशृङ्गाटक न॰ ६त॰ सं॰ २०अ॰ उक्ते ग्रहयोगभेदे यथा "यस्यां दिशि दृश्यन्ते विशन्ति ताराग्रहा रविं सर्वे। भवति भयं दिशि तस्यामायुधकोपप्रसूतं हि। चक्र-धनुःशृङ्गाटकदण्डपुरप्रासवज्रसंस्थानाः। क्षुदवृष्टिकरा लोके समराय च मानवेन्द्राणाम्। यस्मिन् खांशे दृश्या ग्रहमाला दिनकरे दिनान्तगते। तत्रान्यो भवति नृपः परचक्रोपद्रवश्च महान्। यस्मिन्नृक्षे कुर्युः समागमं तज्जनान् ग्रहा हन्युः। अविभेदनाः परस्परममयू-खाः शिवास्तेषाम्। ग्रहसंवर्त्तसमागमसम्मोहसमाज-सन्निपाताख्याः। कोशश्चेत्येतेषामभिधास्ये लक्षणं सफलम्। एकर्क्षे चत्वारः सह पौरैर्यायिनो ऽथ वा पञ्च। संवर्त्तो नाम भवेच्छिखिराहुयुतः स सम्मोहः। पौरः पौरसमेतो यायी सह यायिना समाजाख्यः। यमजीवसङ्गमे ऽन्यो यद्यागच्छेत्तदा कोशः। उदितः पश्चादेकः प्राक् चान्यो यदि स सन्निपाताख्यः। अवि-कृततनवः स्निग्धा विपुलाश्च समागमे धन्याः। संव-र्त्तसमागमाख्यौ सम्मोहकोशौ भयदौ प्रजानाम्। समाजसञ्ज्ञः सुसमः प्रदिष्टो वैरप्रकोपः खलु सन्निपाते"

ग्रहसमागम पु॰ ६त॰। चन्द्रेण सह भौमादिपञ्चग्रह-योगभेदे। ग्रहयुतिशब्दे ग्रहशृङ्गाटकशब्दे च विवृतिः

ग्रहादि पु॰ पा॰ उक्ते कर्त्तरि णिनिप्रत्ययनिमित्ते धातु-गणभेदे स च गणः णिन्यन्ततया पा॰ ग॰ सू॰ उक्तो यथा "ग्राही उत्साही उद्भासी उद्भासी स्थायी मन्त्री संमर्द्दी (रक्षश्रुवपशां नौ) निरक्षी निश्रावी निवापी निशायी (याचृव्याहृव्रजवदवसां प्रतिषिद्धानाम्) अयाची अव्या-हारी असंव्याहारी अव्राजी अवादी अवासी (अचः अचित्तकर्त्तृकानाम्) अकारी अहारी अविनायी विशायी विषायी (अभिभावी भूते) अपराधी उपरोधी परिभवी परिभावी इति ग्रहादिराकृतिगणः"

ग्रहाधार पु॰ ६त॰। ध्रुवनक्षत्रे। तस्य तथात्वञ्च खगोलशब्दे पृ॰ २४१८।२॰ दर्शितम् ग्रहाश्रयादयोऽप्यत्र।

ग्रहाधिकरण न॰ ग्रहस्य पात्रविशेषस्यैकत्वाविवक्षाज्ञापकमधिकरणम्। न्यायरूपे यज्ञाङ्गे अधिकरणभेदे तच्च जै॰ ३अ॰ १पादे दर्शितं संक्षेपतस्तत उद्धृत्य तत्त्वबोधिन्यामुक्तं यथा

"सोमयागे श्रूयते "दशापवित्रेण ग्रहं संमार्ष्टीति" दशापवित्रं वासःखण्डं ग्रहः सोमरसादिहविःपात्रविशेषः तत्र एकस्यैव मार्ज्जनमुत एकत्वाविवक्षया सर्व्वेषामिति संशये "पशुना रुद्रं यजेत" इत्यत्रेव एकवचनादेकत्वविवक्षया एकस्यैव मार्ज्जनं न सर्व्वेषां तथा च सू॰ "एकत्वं युक्तमेकस्य श्रुतिसंयोगादिति, प्राप्ते ब्रूमः। ग्रहाणां यागोपकरणतया प्राप्तानामनेन मार्जनसंस्कारो विधीयते तत्र ग्रहमिति द्वितीयया एकस्योद्देश्यत्वं कर्मत्वञ्च बोध्यते प्रधानं ग्रहं प्रति मार्ज्जनं गुणः "प्रतिप्रधानं गुण आवर्त्तनीयः" इति न्यायेन सर्वेषां मार्जनं प्राप्तम् उद्देश्यगतमेकत्वमविवक्षितं न च ग्रहत्वजातिमार्ज्जनेन संस्कार्या इति तदाश्रयैकमार्जनेन सर्वे संस्कृता भवन्ति, जातेः सर्वइत्तित्वादित्येकत्वविवक्षायामपि सर्वमार्ज्जनसिद्धिरिति वाच्यं जातेरमूर्त्तत्वात् अपूर्वासाधनत्वाच्च तदाश्रितानां द्रव्याणामपूर्व्वसाधनतया संमार्गात् तदुक्तम् "उद्देश्यलक्षणं जातिर्यद्द्रव्यं लक्ष्यते तया। तस्यानुक्रमेण संमार्गः सर्वस्येति विनिश्चयः"। नचैकत्वं नोद्देश्यगतम् अपि तु एकत्वं संमार्ज्जनञ्चोभयं विधेयमिति वाच्यं "ग्रहं संमृज्यात् स चैकः कार्य्य इति वाक्यभेदापत्तेः एकत्वस्य सर्वग्रहेषु विद्यमानत्वेन विधानासम्भवात् स्वसमानाधिकरणकर्म्मतानिरूपकमार्ज्जनसजातीयकर्म्मतासमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकैकत्वरूपविशिष्टमेकत्वं विधेयं तथा सति सर्वमार्जनासिद्धिः अतएव एकत्वविशिष्टग्रहस्य मार्जनं विधीयते एकत्वं ग्रहत्वञ्च सर्वेषु वर्त्तत इति एकत्वविवक्षायामपि सर्वमार्जनसिद्धिरित्यपि परास्तं तादृशैकत्वस्याव्यावर्त्तकत्वात् विशिष्टैकत्वविवक्षायाञ्च उक्तदोषादिति साम्प्रदायिकाः। अन्येत्वेवम् एकत्वविवक्षायामपि सर्वमार्जनसिद्धिः तथाहि एकत्वविवक्षायां प्रत्येकमेव मार्जनं न तु मिलितानामेकं मार्जनं तथात्वे साहित्यवचनं निर्द्दिश्येत। तस्मादेकवचननिर्द्देशात् प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिन्यायात् प्रत्येकं सर्वेषां मार्जनमिति। इत्थञ्च स्वसमानाधिकरणकर्मतानिरूपकमार्जननिरूपितकर्मतासमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकैकत्वरूपविशिष्टैकत्वमेव विवक्षितं स्यात्। अविवक्षितत्वसिद्धान्तस्तु एकस्यैव मार्जनं न सर्वेषामिति प्रापकस्य स्वसमानाधिकरणेत्यादिपूर्व्वपक्षोक्तस्य सामान्यतो मार्जनघटितैकत्वस्य विवक्षामादाय। न चैवं ग्रहं संमार्ष्टीति वाक्यात् कथं सर्वेषां मार्जनबोधः ग्रहत्वेनोपस्थितस्यैव ग्रहस्य मार्जनबोधनादिति वाच्यम् उद्देश्यविधेयभेदेन भिन्नानामेव वाक्यानां तन्त्रेणोच्चारणात् प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिन्यायात् सर्वमार्जनसिद्धौ वाक्यभेदकल्पनागौरवस्याप्रामाणिकत्वात् अतएव भावार्थदीपिकायां कपिलपोस्यंदरीयगृहाधारव्याख्याने "न चैवं वाक्यभेदः अनूद्यविधेयभेदेन विभिन्नानामेव वाक्यानां सहप्रयोगात् ग्रहं संमार्ष्टीतिवदिति" इत्यन्तोक्तं श्रीधरस्वामिचरणैः"।

ग्रहाधीश पु॰ ६त॰। सूर्य्ये ग्रहाध्यक्षादयोऽप्यत्र।

ग्रहामय पु॰ ग्रहकृत आमयः। ग्रहावेशे अन्दपस्मारे राजनि॰।

ग्रहावमर्द्दन पु॰ ग्रहौ चन्द्रसूर्य्यौ अवमृद्नाति अव+मृद—ल्यु। १राहौ। चन्द्रसूर्य्यावमर्द्दनमिति तद्व्याख्यानिकप्रसिद्धं तथात्वम्। भावे ल्युट् ६त॰। २ग्रहयोः परस्परयुद्धे च। "ग्रहावमर्द्दने चैव पुण्यस्नानं समाचरेत्" वृ॰ सं॰ ४८अ॰।

ग्रहाशिन् पु॰ ग्रहं स्कन्दग्रहदोषमश्नाति नाशयति अश+णिनि। ग्रहनाशकवृक्षे भल्लूर॰।

ग्रहाह्वय पु॰ ग्रहं ग्रहदोषमाह्वयति नाशाय आकारयति आ+ह्वे—श। भूताङ्कुशवृक्षे राजनि॰। तस्य ग्रहदोषनाशनेऽङ्कुशतुल्यत्वात्तथात्वम्।

ग्रहिल त्रि॰ ग्रहोऽस्त्यस्य काशा॰ इलच्। निर्बन्धयुक्ते। निर्बन्धश्च कोपादनुरागातिशयाच्च भवति तत्र "कोपमूलनिर्बन्धयुक्ते। "न निशाऽखिलयाऽपि वापिका प्रससाद ग्रहिलेव मानिनी" नैष॰। अनुरागाधीननिर्बन्धयुक्ते "प्रसाधनग्रहिलैरवाभिः रसादीनां व्यक्तुत्वमुक्तम्" सा॰द॰।

गृहीतृ त्रि॰ ग्रह—तृच् इटो दीर्घः। १ग्रहणकर्त्तरि २ज्ञापग्राहिणि च। "विषयाणां ग्रहीतृणि शनैः पञ्चेन्द्रियाणि च" मनुः। "ग्रहीता यदि नष्टः स्यात् कुटुम्बार्थे कृतोव्ययः" मनुः।

ग्रह्य पु० ग्रहः हविःपात्रभेदएव स्वार्थे यत्। हविःपात्ररूपे यज्ञिये पात्रभेदे। "आक्राकोऽसि शुक्रस्ते ग्रहो विचितस्त्वा" यजु० ४।२४। "ग्रहएव ग्रह्यः शुक्रपदमैन्द्रवायवाद्यग्रहाणामुपलक्षणम्" वेददी०।

ग्राभ पु० ग्रह–घ वेदे हस्य भः। ग्राहके। "आ तू न इन्द्र! क्षुमन्तं चित्रं ग्राभं संगृभाय" ऋ० ८।८१।१। "ग्राभं ग्राहकम्" भा०।

ग्राम पु० ग्रस–मन् आदन्तादेशः। "विप्राश्च विप्रभृत्याश्च यत्र चैव वसन्ति हि। स तु ग्राम इति प्रोक्तः शूद्राणां वास एव वा इति" "तथा शूद्रजनप्रायाः सुसमृद्धकृषीवलाः। क्षेत्रोपयोगभूमध्ये वसतिर्ग्रामसंज्ञिका" इति-चोक्तलक्षणे विप्रादीनां १वासस्थाने, "धनुः शतं परिणाहो ग्रामात् क्षेत्रान्तरं भवेत्" याज्ञ०। "ग्रामेष्वात्मविसृष्टेषु" रघुः। "त्यजेदेकं कुलस्यार्थे ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत्। ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत्" हितोप०। "यथा कुटुम्बिनः सर्वेऽप्येकीभूता भवन्ति हि। तथा स्वराणां सन्दोहो ग्राम इत्यभिधीयते" इत्युक्ते २स्वरसंघभेदे, "षड्जग्रामो भवेदादौ मध्यमग्रामएव च। गान्धारग्राम इत्येतत् ग्रामत्रयमुदाहृतम्" "मन्द्रावर्त्तोऽथ जीमूतः सुभद्रो ग्रामकास्त्रयः। षड्जमध्यमगान्धारास्त्रयाणां जन्महेतवः" मल्लिनाथधृतवाक्यम् तेषाञ्च सप्तस्वरविशेषयोगात् एकविंशतिमूर्च्छनाहेतुत्वं यथोक्तं तत्रैव "क्रमात् स्वराणां सप्तानामारोहश्चावरोहणम्। सा मूर्च्छनोच्यते ग्रामस्था एताः सप्त सप्त च"। "ग्रामत्रयेऽपि प्रत्येकं सप्त सप्त सम्भूय एकविंशतिमूर्च्छना भवन्तीति" मल्लि०। अधिकं संगीतदामोदरे दृश्यम्। "स्फुटीभवद्ग्रामविशेषमूर्च्छनाम्" माघः। किञ्चिच्छब्दपूर्वकः ३तदर्थसंघाते च यथा शब्दग्रामः अर्थग्राम इत्यादि। "शब्दाकरकरग्रामः" कविकल्पद्रुमः। ४जनपदे च "यस्याश्वाः प्रदिशि यस्य गावो यस्य ग्रामा यस्य विश्वे रथासः" ऋ० २।१२।७। "ग्रसन्तेऽत्र ग्रामाजनपदाः" भा०। स्वार्थे क तेषार्थे "दीयन्तां ग्रामकाः केचित्" भा० उद्यो० १४६६ श्लो०। स्वल्पार्थे टी ततः स्वार्थे क ग्रामटिका स्वल्पग्रामे स्त्री "स्वर्गग्रामटिकाविलुण्ठनपरैर्विष्णुनैः किमेभिर्गुणैः" सा० द०। ५ग्रामवासि समूहादिजने ६ग्रामस्थाने संहते ग्रामसे-टमय। ७तत्सम्बन्धिनि ग्राम्यधर्मे च।

ग्रामकाम त्रि० ग्रामं स्वाधीनत्वेन कामयते कम–णिङ् अण् उप० स०। ग्रामसम्बन्धितया ग्रामस्य कामुके। "एवाग्न्या ग्रामकामः" कात्या०श्रौ०४।१५।२२। "उपहव्यो ग्रामकामस्य" २२।८।७। "दीर्घव्याधिग्रामकामप्रजाकामपशुकामानां वा" २२।६।१७।

ग्रामकुक्कुट पुंस्त्री ७त०। ग्राम्ये कुक्कुटभेदे "कलविङ्कं प्लवं हंसं चक्राङ्गं ग्रामकुक्कुटम्" "छत्राकं विड्वराहं च लशुनं ग्रामकुक्कुटम्। पलाण्डुं गृञ्जनं चैव मत्या जग्ध्वा पतेत् द्विजः" इति मनुना तन्मांसभक्षणं निषिद्धम् स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

ग्रामकुमार त्रि० ग्रामेषु मध्ये कुमारः सुन्दरः। ग्रामसुन्दरे। तस्य भावः मनोज्ञा० वुञ्। ग्रामकुमारक तद्भावे न०।

ग्रामकुलाल पु० ग्रामे कुलालः। ग्राम्ये कुलाले कुम्भकारे "ग्रामः शिल्पिनि" पा० अस्य वा प्रकृतिस्वरता ग्राम शब्दस्य आद्युदात्तः। एवं ग्रामनापितादिषु वा आद्युदात्तता। ततः मनोज्ञा० भावे वुञ्। ग्रामकुलालक तद्भावे न० [शारा० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

ग्रामकूट पुंस्त्री ग्रामस्य कूट इव प्रधानत्वात्। शूद्रे

ग्रामक्रोड पुंस्त्री ग्रामे क्रोडः। ग्राम्यशूकरे स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। "न दोग्ध्रीं धेनुमत्सृज्य ग्रामक्रोडीं दुधुक्षति" काशीख०२६अ०। ग्रामशूकरादयोऽप्यत्र पुंस्त्री०।

ग्रामगृह्य त्रि० ग्रह–बाह्यार्थे क्यप् ५त०। १ग्रामबाह्ये स्त्रियां टाप् सा च २ग्रामबाह्यसेनायाम्। [तथात्वम्।

ग्रामगेय न० ग्रामे गेयम्। सामभेदे तस्य ग्रामे गेयत्वात्

ग्रामगोदुह् पु० ७त०। ग्राम्ये गोपे "ग्रामः शिल्पिनि" पा० वा अस्य प्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते कुक्कुटारोहणा० आद्युदात्तता।

ग्रामघात पु० ६त०। ग्रामस्य द्रव्यहरणेन हननप्राये व्यापारे। "ग्रामघाते हिताभङ्गे पथि मोषाभिदर्शने। शक्तितोनाभिधावन्तो निर्वास्याः सपरिच्छदाः" मनुः। "ग्रामघाते ग्रामलुण्ठने" कुल्लू०। २ग्रामस्थितजनहनने च। "स्मृगोऽभवद्ग्रामघातमाचरे" ह० सं० २०का०। "एकस्थाने स्वन्दीप्तः सप्ताहाद्ग्रामघातकृत" ८६ अ०।

ग्रामघातिन् पुंस्त्री ग्रामान् तत्रस्थलोकभक्षणार्थं हन्ति पशून् हन–णिनि। ग्रामस्थबहुलोकपोषणार्थं पशुघातके। "ग्रामघाती च कौन्तेय! मांसस्य परिविक्रयी" भा० शा० ३४ अ० प्रायश्चित्तीयोपाख्याने।

ग्रामघोषिन् पु० ग्रामे स्थिते घोषोऽस्यास्य इनि। संक्रन्दने

इन्द्रे । "संक्रन्दनः प्रमदो वृषभश्चर्षणीनामिन्द्रो ग्रामणीः" ऋग्० ५।२०।८। इन्द्रस्य इन्द्रत्वेन ग्रामणीत्वात्तस्य तथात्वम् ।

ग्रामचर्या स्त्री ६त० । ग्राम्यधर्मे स्त्रीसम्भोगे "सर्व्वतो वर्जयेद्ग्रामचर्याम्" आश्व०श्रौ० १२।८।२। सत्रिधर्म्मोक्तौ "ग्रामचर्या स्त्रीसम्भोगः" नारा०वृ० ।

ग्रामज त्रि० ग्रामे जायते जन–ड । ग्राम्ये धान्यादौ ।

ग्रामजनिष्पावी स्त्री कर्म० । मल्लनिष्पाव्यां धान्यभेदे राजनि० ।

ग्रामजात त्रि० ग्रामे जायते जन–कर्त्तरि क्त । ग्राम्ये धान्यादौ "न ग्रामजातान्यार्त्तोऽपि मूलानि च फलानि च" मनुः वानप्रस्थधर्म्मोक्तौ । "ग्रामजातानि अफाल-कृष्टभूभागे जातान्यपि फलादीनि न भक्षयेत्" कुल्लू० ।

ग्रामजाल न० । ग्रामसमूहे चक्रशब्दार्थे त्रिका० ।

ग्रामजित् त्रि० ग्रामं संहतं जयति विक्षेपणेन, जि–क्विप् । संहतस्य वस्तुनः विक्षेपयितरि । "विमुक्तो ग्रामजितो यथा नरः" ऋ० ५।५४।८।

ग्रामणी त्रि० ग्रामं समूहं नयति प्रेरयति स्वस्वकार्येषु णी–क्विप् णत्वम् । १प्रधाने २ग्रामाध्यक्षे ३नापिते पु० मेदि० । "ग्रामणीभ्योऽन्न्यं हरां हरामेभ्यः" कौषीत० ब्रा० । ग्रामं ग्रामधर्मं नयति । ४भोगिके हेम० ग्रामेण मैथुनव्यापारेण नयति कालम् । बहुजनभोग्यायां स्त्रियां ५वेश्यायां ६नीलिकायां च स्त्री हेमच० । ७विष्णौ पु० "अग्रणीर्ग्रामणीः श्रीमान्" विष्णुस० । "भूतग्रामस्य नेतृत्वात् ग्रामणीः भा० । ग्रामण्यः इदम् तस्येदम् अण् । ग्रामणसम्बन्धिनि त्रि० । ग्रामणीरिवाचरति क्यच् ग्रामणीयते । ततः कर्त्तरि क्यच् ग्रामणीय शतृ स्ले त्रि० "त्रिगुणधुक्ताश्रिताये च ग्रामणीयमहाबलाः" भा० व० २१अ० ।

ग्रामणीय न० ग्रामण्यः भावः त्व वेदे पृषो० । आधिपत्ये । "एषोऽहं स्त्रियै धारणाय राजन्यमा ग्रामणीयत्राय" शत० ब्रा० ८।६।२।१। [तक्षितरि ।

ग्रामतक्ष पु० ६त० टच् समा० । बहूनां साधारणे काष्ठ-

ग्रामता स्त्री ग्रामाणां समूहः तल् । ग्रामसमूहे "तस्मादेदं प्राच्यो ग्रामता बहुपिकाशाः" ऐत० ३।४४;

ग्रामधर्म्म पु० ग्रामे भवः अण् ग्रामो धर्म्मः । ग्राम्यधर्मे मैथुने शब्दार्थचि० तस्य स्त्रीपुंधर्म्मत्वात्तथात्वम् ।

ग्रामपाल पु० ग्रामं पालयति पालि–अण् उप० स० । ग्राम रक्षके १सैन्यभेदे २ग्रामाध्यक्षे च ।

ग्रामपुत्र पु० ग्रामस्य ग्रामस्थबहुजनस्य पुत्र इव पाल्यत्वात् । बहूनां पाल्यतया पुत्रतुल्ये । ततोऽस्नोज्ञा० भावे वुञ् । ग्रामपुत्रक तद्भावे न० ।

ग्रामप्रेष्य पु० ६त० । बहूनां प्रेष्ये । ततः मनोज्ञा० भावे वुञ् । ग्रामप्रैष्यक तद्भावे न० ग्रामप्रेष्यस्य चाश्राद्धपात्रतोक्ता यथा "हस्तीपतिः पिशुनोऽनर्त्तनश्च ग्रामप्रेष्यो यत्र भवेत् चिकित्सी" भा०या०६५अ० । "प्रेष्यो ग्रामस्य राज्ञश्च कुनखी श्यावदन्तकः" मनुः ।

ग्रामभृत पु०ग्रामेण तत्रस्थसमूहेन भृतः प्रेष्यः । बहुजनभरणीये । स च अब्राह्मणः यथाह शाता० "अब्राह्मणास्तु षट् प्रोक्ता ऋषिणा तत्त्वशादिना । आद्यो राजभृतस्तेषां द्वितीयः क्रयविक्रयी । तृतीयो बहुयाज्यः स्यात् चतुर्थो ग्रामयाजकः । पञ्चमस्तु भृतस्तेषां ग्रामस्य नगरस्य च । अनागतां तु यः पूर्वां सादित्यां चैव पश्चिमाम् । नोपासीत द्विजः सन्ध्यां स षष्ठोऽब्राह्मणः स्मृतः" ।

ग्राममद्गुरिका स्त्री ग्रामस्य प्रिया मद्गुरिका । ग्रामस्य मद्गुरिकेव वा (सिङ्गी) १मत्स्यभेदे २ग्रामयुद्धे च मेदि० ।

ग्राममुख पु० ग्रामो ग्रामस्थजनो मुखमिवास्य । हट्टे त्रिका० तस्य ग्रामजननिष्पाद्यत्वात्तन्मुखत्वम् ।

ग्राममृग पु० ६त० । कुक्कुरे शारा० । कुक्कुरस्य ग्रामे मृग-तुल्यत्वात्तथात्वम् स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

ग्रामयाजक पु० ६त० । ग्रामस्य नानावर्णानां याजके ब्राह्मणविप्रे । ग्रामभृतशब्दे दृश्यम् । "गुरौ चानृतके पापे कृतघ्ने ग्रामयाजके" भा० व० १९९अ० । अपाङ्क्तेयोक्तौ ।

ग्रामयाजिन् पु० ग्रामान् ग्रामस्थनानावर्णान् याजयति यज–णिच्–णिनि । ग्रामयाजके । "नाश्नोति यावतो ग्रासान् ग्रामयाजिकृते तथा" मनुः अभोज्यान्नोक्तौ ।

ग्राम(मे)वास पु० ७त० वा अलुक्स० । ग्रामे स्थितौ

ग्राम(मे)वासिन् त्रि० ग्रामे वसति वस–णिनि वा अलुक्स० । ग्रामे स्थायिनि स्त्रियां ङीप् ।

ग्रामषण्ढ पु० ग्रामे ग्रामधर्मे षण्ढः । ग्राम्यधर्मरहिते क्लीबे । ततः मनोज्ञा० भावे वुञ् । ग्रामषाण्ढक तद्भावे न० ।

ग्रामस्थ त्रि० ग्रामे तिष्ठति स्था–क । ग्रामवासिनि

ग्रामह्रासक पु० ग्रामं ह्रासयति ह्रस–णिच्–ण्वुल् । भगिनीपतौ शब्दच० ।

ग्रामाधान न० ग्रामस्य ग्रामपोषणार्थमाधीयते आ+धा ल्युट् । मृगयायाम् शब्दार्थचि० ।

ग्रामान्त न० ६त० । ग्रामसमीपे उपशल्ये "नाधीयीत श्मशानान्ते ग्रामान्ते गोव्रजेऽपि वा" "कृतवापनो निवसेत् ग्रामान्ते गोव्रजेऽपि वा" मनुः । ग्रामान्ते भवः छ । ग्रामान्तीय ग्रामसमीपभवे त्रि० "पथि क्षेत्रे परिवृते ग्रामान्तीयेऽथ वा पुनः" मनुः ।

ग्रामिक पु० ग्रामे तद्रक्षणे नियुक्तः ठञ् । ग्रामरक्षणाय नियुक्ते ग्रामाध्यक्षे "ग्रामे दोषान् समुत्पन्नान् ग्रामिकः शनकैः स्वयम् । शंसेत् ग्रामदशेशाय दशेशो विंशतीशिने" मनुः । "यानि राजप्रदेयानि प्रत्यहं ग्रामवासिभिः । अन्नपानेन्धनादीनि ग्रामिकस्तान्यवाप्नुयात्" मनुना तद्वृत्तिरुक्ता । "ग्रामेयान् गुणदोषांश्च ग्रामिकः प्रतिभावयेत्" "यानि ग्राम्याणि भोज्यानि ग्रामिकस्तान्युपाश्नीयात्" भा०शा० ८७अ० । तस्य भावः पुरोहि० यक् । ग्रामिक्य तद्भावे न० ।

ग्रामिन् त्रि० ग्रामः स्वामित्वेन आधारत्वेन वाऽस्त्यस्य इनि । १ग्रामस्वामिनि २ग्रामवासिनि च । ३ग्राम्यधर्मयुक्ते मैथुनयुक्ते च । "आसुरी मेढ्रमर्वाग्व्यवाये ग्रामिणां रतिः" भाग० ४।२९।१४। स्त्रियां ङीप् । सा च ४नीलीवृक्षे स्त्री जटा० ।

ग्रामीण पुंस्त्री ग्रामे भवः खञ् । १कुक्कुरे, २काके, मेदि० ३ग्राम्यशूकरे च राजनि० । ४ग्रामोद्भवे त्रि० । "ग्रामीणस्य प्रथमतः पश्यतोगपचादिकम्" माघ० । "ग्रामीणवध्वस्तमलक्षिता जनः" माघः । ५नीलिकौषधौ, मेदि० ६पालङ्क्यशाके च स्त्री राजनि० ।

ग्रामेय त्रि० ग्रामे भवः वा०ढक् । १ग्रामभवे "ग्रामेयान् गुणदोषांश्च" मनुः । २वेश्यायां स्त्री

ग्रामेयक त्रि० ग्रामे भवः कत्र्या० ढकञ् । ग्रामभवे । "ग्रामेयककुलानाञ्च समयं सीदति सार्थिनः" मनुः । अत्र नामयिकेति पाठः लिपिकरप्रमादात् ।

ग्रामेश पु० ६त० । ग्रामपतौ ग्रामाध्यक्षे ग्रामेश्वरादयोऽप्यत्र ।

ग्राम्य त्रि० ग्राम-भवार्थे-य यत् । १ग्रामभवे कृषकादौ "अनयैव सुन्दरि! ग्राम्यजनो मिष्टमश्नाति" उ०र० । २मूढे ३प्राकृते । ४मैथुने च "व्यवायो ग्राम्यधर्मश्च" अमरः । प्राकृते "ग्राम्यानशस्त्र कपिशं पिपासतः" माघः । मूढे "ग्राम्यभावमपहातुमिच्छवः" माघः । ५स्त्रीकारे ६रतबन्धे ७अपशब्दादिवचने अश्लीले हालिकादिप्रसिद्धार्थे च न० शब्दार्थचि० । दृश्यकाव्यदोषभेदे पु० । स च शब्दगतोऽर्थगतश्च तत्र शब्दगतः सा० द० । शब्ददोषविभागे "दुःश्रव्यत्रिविधाश्लीलानुचितार्थाप्रयुक्तताः । ग्राम्योऽप्रतीतसन्दिग्धनेयार्थनिहतार्थताः" इत्यादिना शब्ददोषान् विभज्य "कटिस्ते हरते मनः" इत्युदाहृतम् "अपुष्टदुष्क्रमग्राम्यव्याहताश्लीलकष्टताः" इत्यादिनाऽर्थदोषान् विभज्य च "स्वपिहि त्वं समीपे मे स्वपिम्येवाधुना प्रिय !" इत्यर्थस्य ग्राम्यत्वमुदाहृतम् । "ग्राम्या मिथुनतुलाख्यौ चापादिघटा निशासु मेषवृषौ च" ज्यो०उक्तेषु ८तदामिथुनादिराशिषु ९०राशौ मेषङ्गराश्रयोश्च पु० । ११पशुभेदे पुंस्त्री० । यथाह पैठीनसिः "ग्राम्यारण्याश्चतुर्दश गौरविरजोऽश्वोऽश्वतरो गर्द्दभो मनुष्यश्चेति सप्त ग्राम्याः पशवः, महिषवानरऋक्षसरीसृपरुरुपृषतमृगाश्चेति चारण्याः" । "अश्वाश्वतरगोखरोष्ट्रबस्तोरभ्रमेदःपुच्छक प्रभृतयो ग्राम्याः इति सुश्रुतोक्ते १२पशुभेदे पुंस्त्री० "ग्राम्या वातहराः सर्वे बृंहणाः कफपित्तलाः । मधुरा रसपाकाभ्यां दीपना बलवर्द्धनाः" सुश्रु० । १३ओषधिभेदे स्त्री । "तिलमाषव्रीहियवाः प्रियङ्गवो गोधूमाश्चेति सप्त ग्राम्या ओषधयः" तैत्ति० । ओषधि शब्दे १५६४ पृ० दृश्यम् ।

ग्राम्यकन्द पु० कर्म० । कन्दभेदे (गाछेर ओल) रत्नमा० ।

ग्राम्यकर्कटी स्त्री कर्म० । कुष्माण्डे त्रिका० ।

ग्राम्यकर्म्मन् न० ग्राम्यस्य प्राकृतस्य हालिकादेः कर्म । मैथुने व्यवाये । "ग्राम्यकर्म्मणैव विस्तृतशास्त्रावधिः" भाग० ५।१४।२।

ग्राम्यकुङ्कुम न० कर्म० । कुसुम्भे त्रिका० ।

ग्राम्यधर्म्म पु० ग्राम्यस्य प्राकृतस्य हालिकादेः धर्मः । व्यवाये मैथुने अमरः । "प्रमत्तो ग्राम्यधर्मेषु" भा०व० ३८ अ० । "प्रमत्तं ग्राम्यधर्मेषु" २८० अ० । स अस्त्यस्य इनि ग्राम्यधर्म्मिन् मैथुनरते त्रि० । "शूद्राद्यायोगवश्चापि वैश्यायां ग्राम्यधर्मिणः" भा०आनु०४८अ० । [दर्शिताः ।

ग्राम्यपशु पु० कर्म० । पशुभेदेषु ते च पशवः ग्राम्यशब्दे

ग्राम्यमद्गुरिका स्त्री कर्म० । मत्स्यभेदे हारा० ।

ग्राम्यमृग पुंस्त्री कुक्कुरे जटा० स्त्रियां ङीष् ।

ग्राम्यवल्लभा स्त्री ६त० । १पालङ्क्यशाके (पालङ्) राजनि० हालिकादिग्राम्यप्रियत्वात्तस्य तथात्वम् । २वेश्यायाञ्च

ग्राम्यवादिन् त्रि० ग्राम्यं वदति णिनि । ग्राम्यशब्दवादके हालिकादौ । "कः परस्तात् ग्राम्यवादी तस्य अश्नात् भोहीनाहरेत्" तैत्ति० २।३।१।३।

ग्राम्यशूकर पुंस्त्री कर्म०। विड्वराहे स्त्रियां ङीष्।

ग्राम्या स्त्री ग्रामे भवा यत्। १तत्रस्थायां शब्दार्थचि० २नी-लीवृक्षे ३निष्पावीवृक्षे च राजनि०।

ग्राम्यायणि पुंस्त्री० ग्राम्यस्यापत्यम् तिका० फिञ्। ग्राम्यस्य ग्रामतादेरपत्ये। स्त्रियां इदन्तत्वात् वा ङीप्।

ग्राम्याश्व पु० कर्म०। गर्दभे त्रिका० स्त्रियां जातित्वेऽपि अजा० टाप्।

ग्रावग्राभ पु० ग्रावाणमभिषवणपाषाणं स्तुत्या गृह्णाति ग्रह—अण् हस्य भः उप०स०। ग्रावस्तुति ऋत्विग्भेदे। "अग्निर्मन्द्रो ग्रावग्राभ उत शंस्ता सुविप्रः" ऋ० १।१६२।५। "ग्रावग्राभः ग्राव्णः स्तुत्या गृह्णातीति ग्रावस्तुत्" भा०।

ग्रावन् पु० गृणाति गॄ—ड गः आपनति वन—संभक्तौ विच् कर्म०। १प्रस्तरे, २पर्वते, अमरः ३मेघे निघ०। ४दृढे त्रि० शब्दर०। "श्रोता ग्रावाणोविदुषो न यज्ञम्" यजु० ६।२६। "मूर्द्धि ग्राव्णां जर्जरा निर्झरौघाः" माघः। "ग्रावसु संसृज्याभिनिदधाति क्षत्रं वै सोमोविशोग्रावाणः" शत० ब्रा० ३।८।३।३।

ग्रावरोहक पु० ग्रावणि रोहति रुह—ण्वुल् ७त०। अम-गन्धाहस्ते रत्नमा०।

ग्रावस्तुत् पु० ग्रावाणं स्तौति स्तु—क्विप् ६त०। होतुः सहाये ऋत्विग्भेदे अच्छावाकशब्दे ८१ पृ० विवृतिः। छण्। ग्रावस्तोत्रीयम्। तस्येदम् च ग्रावस्तोत्रिय अण् ग्राव-स्तोत्र तत्सम्बन्धिनि त्रि० ग्रावस्तोत्राय हितम् छ। ग्रावस्तोत्रीय तस्मै हिते त्रि० "प्रस्तोता ब्राह्मणाच्छंसि ग्रावस्तोत्रीये" कात्या० श्रौ० २४।१।४५।

ग्रावहस्त पु० ग्रावा अभिषवसाधनं पाषाणोहस्तेऽस्य। अभिषवसाधनपाषाणयुक्तहस्ते ग्रावस्तुति ऋत्विग्भेदे। "ग्रावहस्तासो अध्वरे" ऋ० १।१५।७।

ग्रावायण पु० प्रवरभेदे हेमा० व्र० ख० प्रवराध्याये दृश्यम्

ग्रास पु० ग्रस्यते ग्रस—कर्म्मणि घञ्। मुखपूरणयोग्यान्नादौ तत्प्रमाणञ्च "कुक्कुटाण्डप्रमाणन्तु यावान् वा प्रविशेन्मुखम्। एतं ग्रासं विजानीयात् शुद्ध्यर्थं कायशोधनम्" पराशरः। "यावतो ग्रसते ग्रासान् हव्यकव्येष्वमन्त्रवित्। तावतो ग्रसते प्रेत्य दीप्तशूलर्ष्ट्ययोगुडान्" "ग्रामादाहृत्य वाश्नीयादष्टौ ग्रासान् वने वसन्" "एकैकं ग्रासमश्नीयात् त्र्यहाणि त्रीणि पूर्ववत्" इति च मनुः। "सायं द्वाविंशतिर्ग्रासाः प्रातः षड्विंशतिः स्मृताः। अया-चिते चतुर्विंशः परश्चानशनं स्मृतम्" पराशरः। प्रायश्चित्ते ग्रासभोजनस्य परिसङ्ख्याकरूपत्वमुक्तं प्रा० त० "भोजनस्य रागप्राप्तत्वात् नाप्राप्तप्रापको विधिः। नचाष्टकः सन्ध्याग्रासपारायीति वाच्येव रूपः। नापि तद्भक्षणस्याभावदशायामप्राप्तत्वेन अन्ययोगव्यवच्छेदफलको नियमविधिः। न च तत्तिथौ तत्तद्ग्रासान् भुञ्जीते-त्येवं रूपः। तथा च "स्वरस्यां क्रियमाणे च सत्यावश्यं क्रिया क्वचित्। नोच्यते नियमः सोऽत्र ऋतावभिगमो यथा"। तथात्वे च पितृमरणादावपि भोजनं प्रसज्येत हविष्यान्नभोजनव्रतादावपि उपवासाभाव एव सम्प-द्येत तद्भक्षणसमकालमेवान्यभक्षणेऽपि न दोषः स्यात्। तस्मादगत्या "श्रुतार्थस्य परित्यागादश्रुतार्थस्य कल्पनात्। प्राप्तस्य बाधादित्येवं परिसंख्या त्रिदोषका" इत्युक्त-स्वार्थहान्यर्थान्तरकल्पनरागप्राप्तबाधरूपदोषत्रयदुष्टापि अ-न्ययोगव्यवच्छेदफलिका परिसंख्यैव युक्ता, सा च सति भोजने तत्तत्तिथौ तत्तद्ग्रासानेव भुञ्जीत नान्य-दित्येवं रूपा तथा तदतिरिक्तभोजनाभावपरत्वेन उप-वासेऽपि दोषाभावः। तदुक्तं भट्टपादैः "अन्यार्थं चूयमाणा च यान्यार्थप्रतिषेधिका। परिसंख्या तु सा ज्ञेया यथा प्रोक्षितभोजनम्"। अन्यथा प्राजापत्य व्रतेऽपि "त्र्यहमद्यादयाचितमिति" "अयाचितन्तु मध्याह्ने चतुर्विंशन्तु ग्रासके" इति ब्रह्मपुराणोक्तस्या-याचितस्यालाभे व्रतलोपापत्तिः स्यात्"॥ १ग्रहणे छाद्यच्छादकयोः २स्पर्शे। "छादकोभास्करस्ये-न्दुरधःस्थो घनवद्भवेत्। भूच्छायां प्राङ्मुखश्चन्द्रो विश-त्यस्य भवेदसौ" इत्युपक्रम्य "तद्ग्रासादधिके तस्मिन् सकलं न्यूनमन्यथा। योगार्द्धादधिके न स्याद्विक्षेपे ग्राससम्भवः" इति। "स्फुटतिथ्यवसाने तु मध्यग्रहणमादिशेत्। स्थित्यर्द्धनाडिकाहीने ग्रासोमोक्षस्तु संयुते" सू०सि०] "स्पष्टतिथ्यन्तकाले तुकारात् तत्पूर्वापरकालनिरासः। मध्यग्रहणं ग्रासोपलक्षणमाप्तिं कथयेत्। मध्यग्रहण-शब्देन मध्यसूर्यचन्द्रानीतमध्यतिथ्यन्ते तत्प्रमाण इति कश्चित् भ्रमस्तन्निरासार्थं स्फुटेति। स्थित्यर्द्ध-घटिकाभिर्हीने तिथ्यन्ते ग्रासः स्पर्शः। संयुते स्थित्यर्द्धघटीभिर्युते तिथ्यन्ते काले मोक्षः। तुकारः स्पर्शमोक्षस्थित्यर्द्धाभ्यां स्पर्शमोक्षकालाविति विपर्ययव्य-वच्छेदकः। अत्रोपपत्तिः। तिथ्यन्तकाले छाद्यच्छादकयोः पूर्वापरान्तराभावाद्योगे मण्डलस्पर्शो बाधात् ग्रसति

मतः पूर्वाभिमुखावयोर्ग्न पश्चातोऽस्य भध्यम्रृध्य-
कालः” रघुना० ।

ग्रासशल्य न० ग्रासे शल्यम् । ग्रासस्थिते मत्स्याद्विकण्टक-
रूपे शल्यं तदुद्धारोपायः सुश्रुते दर्शितो यथा
“ग्रासशल्ये तु कण्ठासक्ते निःशङ्कमनवबद्धस्कन्धे मुष्टि-
नाभिहन्यात् स्नेहं मद्यं पानीयं वा पाययेत्” ।

ग्राह पु० ग्रह—जलचरे च । (हाँगोर) ख्याते जलचरभेदे
अमरः “सलिलमज्जज्जगदिदं गम्भीरे कालसागरे । जरा-
मृत्युमहाग्राहे न कश्चिदवबुध्यते” भा० शा० २८ अ० ।
“अग्राहाजगरो ग्राहोभुजगोरभयोर्बलात्” भा० व०
१७८अ० “तस्माद् ग्राहाद्विमुच्यते” मनुः । भावे घञ् ।
२ज्ञाने ३आग्रहे निर्बन्धे च । “मूढग्राहेणात्मनो यत्
पीडया क्रियते तपः” गीता । “मूढग्राहेण अविवेककृतेन
दुराग्रहेण” श्रीधरः । ४आदाने हस्तव्यापारे ५स्वीकारे
जलचरभिन्नेऽपि कर्त्तरि वेदे च । ६गृहीतरि त्रि०
“अध्वर्युः यजमानं वा ग्राहो विन्दति” शत०ब्रा०
१।५।१।२५। क्वचित् कर्मणि उपपदे अण् । तत्तत्कर्म-
ग्राहके “पार्ष्णिग्राहस्तु पृष्ठतः” अमरः । “कटकच
ग्राह कटच दासः” वाच० ।

ग्राहक पु० ग्रह—ण्वुल् । १श्येनपक्षिणि २विषवैद्ये च ।
३ग्रहीतरि त्रि० । ग्रह—णिच्—ण्वुल् । ४ज्ञापके
चक्षुरिन्द्रियादौ “ग्राहकेभ्यो हृते चौरो लोभ्रेणाय पदेन
वा” याज्ञ० “यथास्य ग्राहकाण्येषां शब्दादीनामिन्द्रि-
याणि तु । इन्द्रियाणि सदा देही धारयन्निव तप्यते”
भा० वन० २१०अ० । ५शितावरशाके राजनि० ।

ग्राहिन् पु० ग्रह—णिनि । १कपित्थे शब्दच० । २मलबन्ध-
कारके, (धारक) त्रि० वैद्यकम् । “कषायामुरसं ग्राहि
स्निग्धं मेधाबलावहम्” भावप्र० दाडिमफलगुणोक्तौ ।
३ग्राहके, “व्याघ्रग्राही यथा व्याघ्रान् बलादुद्धरते बिलात्”
काशीख० । “पञ्चगग्राहि पाण्डित्यम्” उद्भटः । स्त्रियां
ङीप् । सा च ४प्रतिकूलायाम् । “मा च भूग्राहिणी
भीरु ! “भक्तिः ग्राहिणी प्रतिकूला” जयम० । ५गुड-
दुरालभायां स्त्री राजनि० । ६ताम्रमूलायां (चोरक)
रक्तमाता तयोर्मलबन्धकारित्वात्तथात्वम् । [राजनि० ।

ग्राहिफल पु० ग्राहि मलबन्धकं फलं यस्य । कपित्थवृक्षे ।

ग्राहुक त्रि० ग्रह—बा० उकञ् । ग्रहणशीले “दृढ़ावर्त्तः
सदा ग्राहुकः स्यात्” तैत्ति० ६।३।१।१।

ग्राह्य त्रि० ग्रह-ण्यत् । १गृहीतुमुचिते, २ग्रहणयोग्ये,
३उपादेये, ४स्वीकार्ये, ५ज्ञेये च । “शस्त्रं द्विजातिभि-
र्ग्राह्यं धर्मो यत्रोपरुध्यते” मनुः । “अस्मिंस्तु किम
संभ्रं ग्राह्यम् विविधमायुधम्” भा०द्रो०११२ अ० ।
“अयाचिताहृतं ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्मणः” स्मृतिः
“विप्राद्यप्रत्तं ग्राह्यम्” मनुः । “चक्षुर्ग्राह्यं भवे-
द्रूपम्” भाषा० । ६प्रतियोग्यवज्ञाने प्रकारीभूतधर्मे
यथा ह्रदोवह्न्यभाववानिति ज्ञानस्य प्रतिबध्यं ह्रदो
वह्निमानिति ज्ञानं तत्र प्रकारीभूतो वह्निः ।

ग्रीवा स्त्री गिरत्यनया गॄ—वनिप् नि० । कन्धरायाम्
“ग्रीवाभङ्गाभिरामं मुहुरनुपतति स्यन्दने दत्तदृष्टिः”
शकु० । तन्मानादिकमुक्तं सुश्रुते यथा
“चतुरङ्गुलानि मेढ्रवदनान्तरनासाकर्णललाटग्रीवो-
च्छ्रायदृष्ट्यन्तराणि । द्वादशाङ्गुलानि भगविस्तारमेढ्र-
नाभिहृदयग्रीवास्तनान्तरमुखायाममणिबन्धप्रकोष्ठस्थौ-
ल्यानि । चतुर्विंशतिविस्तारपरिणाहं मुखग्रीवम्”
सुश्रु० । “ग्रीवाग्रसंसक्तचतुर्गि खुराग्रैः” माघः । “पार्श्व-
योर्ह्रीडिकायाञ्च ग्रीवायां दक्षेषु च” मनुः । “प्राग्-
ग्रीवमुत्तरलोम” आश्व०गृ० १।१४।२। “इदमहं रक्षसां
ग्रीवा अपि कृन्तामि” यजु० ५।२२। दशग्रीवः कम्बु-
ग्रीवः इत्यादि । [गर्गादित्वात् पुंस्त्री स्त्रियां ङीप् ।

ग्रैवाक्ष पु० ऋषिभेदे तस्य गोत्रापत्यं शिवा०अण् । ग्रैवाक्ष

ग्रीवाघण्टा स्त्री ७त० । ग्रीवास्थितघण्टायां त्रिका० ।

ग्रीवाबिल न० ६त० । ग्रीवान्तर्गते गर्त्तभेदे त्रिका० ।

ग्रीविन् पुंस्त्री० दीर्घा ग्रीवाऽस्त्यस्य वा० इनि टिलोपः ।
१उष्ट्रे जटाधरः स्त्रियां ङीप् । २दीर्घग्रीवायुक्ते त्रि० ।

ग्रीष्म पु० ग्रसते रसान् ग्रस—मनिन् । ज्यैष्ठाषाढ़मास-
द्वयात्मके १ऋतुभेदे । “ग्रीष्मे तीव्रकरोभानुर्हेमन्ते
तथाविधः” सूर्य्यसि० । “विहर्त्तुमिच्छोर्वनिताखस्य
तस्याथ ग्रीष्मऋतुर्बभूव” रघुः । “अनेन विधिना
श्राद्धं त्रिरब्दस्येह निर्वपेत् । हेमन्तग्रीष्मवर्षासु
पाञ्चयज्ञिकमन्वहम्” “ग्रीष्मे पञ्चतपास्तु स्यात् वर्षास्व-
भ्रावकाशिकः” मनुः । स्वार्थे अण् । ग्रैष्म तत्रार्थे तस्ये-
दमण् । तत्सम्बन्धिनि त्रि० “शुक्रश्च शुचिश्च ग्रैष्मावृतू”
यजु०१।६। “ग्रैष्मौ ग्रैष्मसम्बन्धिनौ ऋतू ऋत्ववयवौ”
वेददी० । ऋतोश्च यथा चान्द्रमासात्मकता तदृतु-
शब्दे १४२७ पृ० दर्शिता । सौरत्वं तु ज्योतिषशा-
स्त्रमात्रोपयोगित्वेन ज्योतिषे आवश्यकते तदपि तत्रैव
शब्दे दर्शितम् । सुश्रुतोक्तग्रीष्मगुणादिकं ऋतुशब्दे दर्शितम् ।

ग्रीष्मे ऊर्द्ध्वकिरणस्य तीव्रत्वे कारणम् सू॰सि॰उक्तं यथा "मेषादौ देवभागस्थे देवानां याति दर्शनम् । असुराणां तुलादौ तु सूर्य्यस्तद्भागसञ्चरः" सू॰ ।

"जम्बुद्वीपलवणसमुद्रसन्धौ परिधिवृत्तं भूगोलमध्ये तन्मण्डले खाकाशे वृत्तं विषुवद्वृत्तं तत्र क्रान्तिवृत्तं षड्भान्तरेण स्थानद्वये लग्नं तत्प्रदेशस्थानं प्रवहवायुना विषुवद्वृत्तमार्गे भ्रमति मेषस्थानात् कर्कादिस्थानं विषुवद्वृत्ताच्चतुर्विंशत्यंशान्तरे उत्तरतः, मकरादिस्थानं विषुवद्वृत्ताच्चतुर्विंशत्यंशान्तरे दक्षिणतः, तत् स्वस्थाने प्रवहवायुना भ्रमति । एवं क्रान्तिवृत्तप्रदेशाः स्वस्वस्थाने प्रवहवायुना भ्रमन्ति । तत्र मेषादौ देवभागस्थः "जम्बुद्वीपं च देवानां देवासुरविभागकृदिति" पूर्वोक्तेः । तत्सम्बद्धा मेषादिकन्यान्ता राशय उत्तरगोलः । तत्रस्थः सूर्यो मेषादौ मेषादिप्रदेशे देवानां मेरोरुत्तराग्रवर्त्तिनां दर्शनं षण्मासान्तरं प्रथमदर्शनं याति गच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः विषुवद्वृत्तस्य तत्क्षितिजत्वात् । एवं दैत्यानां मेरोर्दक्षिणाग्रवर्त्तिनामसुराणामित्युक्तेनैवोक्तम् । तद्भागसञ्चरो दैत्यभागे सम्बद्धादिदक्षिणविभागस्थस्तुलादिमीनान्ता राशयो दक्षिणगोलस्तत्र सञ्चरो गमनं यस्येत्येतादृशः सूर्यस्तुलादिप्रदेशे तुलादौ दर्शनषण्मासान्तरं प्रथमदर्शनं प्राप्नोतीत्यर्थः तेषामपि विषुवद्वृत्तक्षितिजत्वात् । अत एतस्माद्ग्रीष्मे तीव्रकरः इत्याद्यर्थोक्तप्रश्नस्योत्तरमाह" रङ्गना॰ ।

"अत्यासन्नतया तेन ग्रीष्मे तीव्रकरा रवेः । देवभागेऽसुराणां तु हेमन्ते मन्दताऽन्यथा" सू॰ सि॰ ।

"तेन—उत्तरदक्षिणगोलयोः सूर्यस्योत्तरदक्षिणसञ्चाररूपकारणेनेत्यर्थः । देवभागे जम्बुद्वीपे अत्यासन्नतया सूर्यस्यात्यन्तनिकटस्थत्वेन ग्रीष्मे ग्रीष्मर्तौ सूर्यस्य तेजोगोलकस्य किरणास्तीव्रा अत्युष्णाः, असुराणां देवभाग इत्यस्यापन्नतया भाग इत्यस्य सम्बन्धाद्दैत्यानां भागे समुद्रादिदक्षिणप्रदेशे हेमन्ते हेमन्तर्तौ तुलाकारात् अन्यथा सूर्यस्य दूरस्थत्वेन मन्दता किरणानामत्युष्णताभावः । देवभागे हेमन्तर्तौ कराणां मन्दता । अतएव तत्र शीताधिक्यं च । तथाच देवभागे दक्षिणगोले सूर्यस्य दूरस्थत्वमुत्तरगोले निकटस्थत्वं मध्याह्ने नतांशानां कर्णस्याधिकाल्पत्वादिति भावः" र॰ ना॰ ।

२तत्कालभवे जम्बीरे पु॰ ३तद्वति त्रि॰ मेदि॰

ग्रीष्मजा स्त्री ग्रीष्मे जायते जन—ड । (तोषा चाला) १नवमल्लिकायाम् २नवमल्लिकायाञ्च शब्दच॰ । ३ग्रीष्मजातमात्रे त्रि॰

ग्रीष्मधान्य न॰ ग्रीष्मे जातं तत्कालभवं धान्यम् । धान्यभेदे (बोरो) "ग्रीष्मधान्यजननोऽत्र राघवः" इ॰ब॰टका॰ । वर्णभेदफलोक्तौ [राजनि॰ ।

ग्रीष्मपुष्पी स्त्री ग्रीष्मे पुष्पं यस्याः ङीप् । कदम्बपुष्पवृक्षे ।

ग्रीष्मभवा स्त्री ग्रीष्मे भवति भू—अच् । १नवमल्लिकायाम् रत्नमाला । २ग्रीष्मजातमात्रे त्रि॰ [स्वार्थे क तत्रार्थे ।

ग्रीष्मसुन्दर पु॰ ७त॰ । (गिमः) शाकभेदे । राजनि॰ ।

ग्रीष्महास न॰ ग्रीष्मे हासो विकाशोऽस्य । इन्द्रतूले । (बुड़िरसूता) तस्य विकाशः ग्रीष्मे उड्डीयमानत्वात् इन्द्रतूलतुल्यत्वात्तथात्वम् ।

ग्रीष्मी स्त्री ग्रीष्मः कालः कारणत्वेनास्त्यस्य अच् गौरा॰ ङीप् । नवमल्लिकायां राजनि॰ ।

ग्रीष्मोद्भवा स्त्री ग्रीष्मे काले उद्भवति उद्+भू—अच् । १नवमल्लिकायां राजनि॰ २ग्रीष्मजातमात्रे त्रि॰ ।

ग्रुच चौर्य्ये गतौ च भ्वा॰ पर॰सक॰ सेट् । ग्रोचति इरित् अग्रुचत् अग्रोचीत् । जुग्रोच । उदित् ग्रुचित्वा ग्रोचित्वा । क्त्वो वेट्कत्वात् निष्ठायां नेट् ग्रुक्तः ।

ग्रैव त्रि॰ ग्रीवायां भवः शरीरावयवत्वात् यति प्राप्ते "ग्रीवाभ्योऽण् च" पा॰ अण् । ग्रीवाभवे "नागस्य जरिणो ग्रैवं त्रिपदीच्छेदिनामपि" रघुः ।

ग्रैवेय त्रि॰ग्रीवायां भवः "ग्रीवाभ्योऽण् च" पा॰चात् ढञ् । ग्रीवाभवे "वरनाचक्षणातक्ष्ण्यैवेयस्फुरितत्विषाम्" रघुः ।

ग्रैवेयक न॰ ग्रीवायां बद्धः अलङ्कारः "कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलङ्कारेषु" पा॰ ढकञ् । ग्रीवाबद्धे अलङ्कारभेदे (कण्ठी) "यथायं दक्षि । बाहवो न रुचिरे ग्रैवेयकं नोज्ज्वलम्" सा॰ द॰ ।

ग्रैव्य त्रि॰ ग्रीवायां भवः वेदे ढ्यञ् । ग्रीवाभवे । "अप्रचयाः सप्ततिः संवदन्ति ग्रैव्या अभि" अथ॰ ६।२५।२।

ग्रैष्मी स्त्री ग्रीष्मे ऋतौ भवः पक्षे ऋत्वण् ङीप् । १नवमल्लिकायाम् त्रिका॰२ग्रीष्मर्त्तुसम्बन्धिनि त्रि॰ ग्रीष्म ऋतुः तस्येदम् ऋत्वा॰ अण् । ३तत्सम्बन्धिनि त्रि॰ उभयतः स्त्रियां ङीप् ।

ग्रैष्मक त्रि॰ ग्रीष्मे ऋतौ भवः "ग्रीष्मवसन्तादन्यतरस्याम्" पा॰ पक्षे वुञ् । ग्रीष्मर्तुभवे "ग्रैष्मकधान्यं कुरुते पयर्त्तुभयोपयोग्यस्य" इ॰स॰४ऋ॰ "कुरुते पुष्पाणि च ग्रैष्मकम्" इत्या॰ । उभयत्र ग्रैष्मिकमित्यपपाठः भवार्थे ठञोऽविधानात् तदधीते वेदेत्यधिकारे एव वुञन्ता॰ ठञो विधानात् भवार्थे वुञोविधानाच्च ।

ग्रैष्मिक त्रि० ग्रीष्मधर्म्मं वेद तत्प्रतिपादकग्रन्थमधीते वा वसन्ता० ठञ्। १ग्रीष्मधर्म्मवेत्तरि २तद्ग्रन्थाध्यायिनि च

ग्लपन न० ग्लै–णिच् पुक् ह्रस्वः भावे ल्युट्। १ग्लानिकरणे "तद्यद्यनायासग्लपनलक्षणविचारणकरम्" सुश्रुतः। कर्त्तरि ल्यु। २ग्लानिकारके त्रि०।

ग्लस भक्षणे भ्वा० आत्म० सक० सेट्। ग्लसते अग्लसिष्ट। जग्लसे। उदित् ग्लसित्वा-ग्लस्त्वा। ग्लस्तः।

ग्लस्त त्रि० ग्लस–क्त क्तोवेट्कत्वात् नेट्। भक्षिते अमरः

ग्लह आदाने वा चुरा० उभ० पक्षे भ्वा० सक० सेट्। ग्लहयति ते ग्लहति अजिग्लहत् त अग्लहीत् अग्लाहीत्। णिचोऽभावे ग्लाढा। ग्लाढः इत्यादि आदानं च द्यूतक्रीडार्थं पणादानम्। "तदेषां ग्लहमानानां ध्रुवौ जयपराजयौ" भा० क० ८७ अ०। "दुर्य्योधनो ग्लहते पाण्डवेन" भा० व० ६१अ० "शकुने! हन्त दीव्यामो ग्लहमानाः परस्परम्" भा० स० ५६ अ०। सर्व्वत्र आर्षम् आत्मनेपदम्। "इमान्वै पूर्व्वं कितवोऽग्लहीष्यत्" भा० स० ६८ अ०;

ग्लह पु० ग्रह–ग्लह–वा "अक्षेषु ग्लहः" पा० कर्म्मणि नि०। देवनविषये पणरूपे ग्राह्ये वस्तुनि (झुड़)(बाजि) ख्याते पदार्थे "व्याग्लुचीर्मभिसरणग्लहामदीव्यन्" माघः। "अयं ग्लहः सोऽभिभवेत् परं नः" भा० स० ५८अ०। "संज्ञाधनं ग्लहं त्वेकं शृणु मे भरतर्षभ!" ७४ अ०। सभिकस्य द्यूतविषये ग्लहविभागभेदः याज्ञ० दर्शितो यथा "ग्लहे शतिकवृद्धेस्तु सभिकः पञ्चकम् शतम्। गृह्णीयात् धूर्त्तकितवादितराद्दशकं शतम्"।

ग्लान त्रि० ग्लै–कर्त्तरि क्त। १रोगादिना क्षीणदेहादौ दीने अमरः। भावे क्त। २दैन्ये न०

ग्लानि स्त्री ग्लै–भावे नि। १दौर्बल्ये २स्वकार्य्याक्षमतायाम् हेम०। "सकर्म्मभ्योनिवर्त्तन्ते मनश्च ग्लानिमृच्छति" मनुः "रत्यायासमनस्तापक्षुत्पिपासादिसम्भवा। ग्लानिर्निष्प्राणता कम्पकार्श्यानुत्साहतादिकृत्" सा० द० उक्ते ३व्यभिचारिगुणभेदे यथा "किसलयमिव मुग्धं बन्धनाद्विप्रलूनं हृदयकुसुमशोषी दारुणो दीर्घशोकः। ग्लपयति परिपाण्डु क्षाममस्याः शरीरं शरदिज इव घर्म्मः केतकीपत्रगर्भम्" सा० द०।

ग्लाव पु० दल्भमित्रयोरपत्ये द्व्यामुष्यायणे ऋषिभेदे। "अथातः शौव उद्गीथ स्तत्र वकोदाल्भ्यो ग्लावो वा मैत्रेयः स्वाध्यायमुद्वव्राज" छा० उप०।

ग्लाविन् त्रि० ग्लै ग्ला०विनि। अहृष्टे "पचादोषाय ग्लाविनम्" यजु० ३०।१७। "ग्लाविनमहृष्टम्" वेददी०।

ग्लास्नु त्रि० ग्लै–स्नु। ग्लानियुक्ते अमरः। "वसन् माल्यवति ग्लास्नू रामोजिष्णुरधृष्णुवत्" भट्टिः।

ग्लुच चौर्य्ये गतौ च भ्वा० पर० सक० सेट्। ग्लोचति इरित् अग्लुचत्-अग्लोचीत्। जुग्लोच उदित् क्त्वा वेट्। ग्लुचित्वा ग्लुक्त्वा क्तो वेट्कत्वात् ग्लुक्तः। "बहूनामग्लुचत् प्राणानग्लोचीच्च रणे यशः" भट्टिः।

ग्लुचुक पु० ऋषिभेदे तस्य गोत्रापत्यम् "प्राचामवृद्धात् फिन् बहुलम्" पा० फिन्। ग्लुचुकायनि तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री० स्त्रियां वा ङीप्। ग्लुचुकायनिर्भक्तिः सैन्योऽस्य "गोत्रक्षत्रियाख्यो बहुलम्" पा० वुञ्। ग्लौचुकायनक तत्सेवके त्रि०।

ग्लुञ्च चौर्य्ये गतौ च भ्वा० पर० सक० सेट्। ग्लुञ्चति इरित् अग्लुचत् अग्लुञ्चीत् जुग्लुञ्च। जुग्लुञ्च(च)तुः। उदित् ग्लुञ्चित्वा ग्लुक्त्वा। क्तो वेट्कत्वात् ग्लुक्तः।

ग्लेप दैन्ये अक० गतौ चाले च सक० भ्वा० आ० सेट्। ग्लेपते अग्लेपिष्ट जिग्लेपे ऋदित् अजिग्लेपत् त।

ग्लेव सेवने भ्वा० आ० सक० सेट्। ग्लेवते अग्लेविष्ट। जिग्लेवे ऋदित् अजिग्लेवत् त।

ग्लेष अन्वेषणे भ्वा० आ० सक० सेट्। ग्लेषते अग्लेषिष्ट जिग्लेषे। ऋदित्। अजिग्लेषत्।

ग्लै हर्षे क्षये च भ्वा० पर० अक० अनिट्। ग्लायति अग्लासीत्। जग्लौ जग्लिथ–जग्लाथ। ग्लानिः ग्लास्नुः। ग्लानः। ग्लेयम्। णिचि ग्लपयति ते अजिग्लपत् त। ग्लानिशब्दे उदा०। "मनो ग्लपयते तीक्ष्णं विषं गन्धेन सर्व्वशः" भा० आनु० ४६९४ श्लो०। "ग्लपयति यथा शशाङ्कम् न तथा हि कुमुद्वतीं दिवसः" शकु०। "पतङ्गैर्ग्लपितावयम्" भट्टिः। "बालस्य लक्ष्मीं ग्लपयन्तमिन्दोः" कुमा०। "तस्य वैराणि कोपश्च सहृदण्डमजिग्लपः" भट्टिः।

ग्लौ पु० "ग्लानुद्भ्यां डौः" उणा० ग्लै–डौ। १चन्द्रे तस्य प्रतिमासं कृष्णपक्षे क्षीयमाणत्वात्तथात्वम् तन्नामनामके २कर्पूरे च अमरः। "कम्लेट् कविग्लौश्च रिपौ स्मृतौ ग्लौकम्लेट् सुराराव मदे च सर्व्वे" मुक्त० चि०। ३हृदयनाड्याञ्च "ग्लौभिर्गुल्मान् हिराभि स्रवन्तीः" यजु० २५।८। "ग्लायन्ति श्राम्यन्ति ग्लावो हृदयनाड्यः" वेददी०।

इति वाचस्पत्ये गकारादि शब्दार्थनिरूपणम्।

घ

घ घकारस्योच्चारणं स्थानं जिह्वामूलं "जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तः" शिक्षोक्तेः "अकुहविसर्जनीयानां कण्ठः" इत्युक्तिस्तु जिह्वामूलरूपकण्ठपरा। अस्योच्चारणे आभ्यन्तरः प्रयत्नः स्पर्शः जिह्वामूलस्पर्शनेन तदुच्चारणात् अतएवास्य स्पर्शवर्णत्वम्। बाह्यप्रयत्नास्तु घोषनादसंवार महाप्राणाः सि०कौ०मूलं द्रष्टव्यम्। तस्य तन्त्रे वाचकशब्दा उक्ता यथा "घः खड्गी घुर्घुरा भण्डी गुल्फोमस्त्रिपुरान्तकः। वायुः शिवोत्तमः सत्यजिह्वी घोरनादकः। मरीचिर्वरुणो मेधा कालरूपी च दाम्भिकः। लम्बोदरी व्यापकमाला नन्देशो हननं ध्वनिः। त्रैलोक्यविद्या संहर्त्ता कामाख्या ममता मघा" वर्णोद्धारतन्त्रम् अस्य ध्येयरूपं यथा "मालतीपुष्पवर्णाभां चतुर्भुजां रक्तलोचनाम्। शुक्लाम्बरपरीधानां शुक्लमाल्यविभूषिताम्। सदा घोररवां रम्यां लोचनत्रयराजिताम्। एवं ध्यात्वा घकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्"। अस्य मातृकान्यासे दक्षिणकराङ्गुलीषु न्यस्तता।

घ पु० घट—बा० ड। १घटायां २घर्घरशब्दे च मेदि०।

घकार पु० घ—स्वरूपे कार। घस्वरूपे वर्णे "एवं ध्यात्वा घकारन्तु" वर्णोद्धारत०। [जघग्ध।

घग्घ हसने भ्वा० पर० सक० सेट्। घग्घति अघग्घीत्।

घट चेष्टायां भ्वा० आत्म० अक० सेट्, घटादि। घटते अघटिष्ट जघटे घटमानः। मित् अङ् घटा। "घटस्व परया शक्त्या हन त्वमपि सायकान्" भा० व० १५८१ श्लो०। "कदाचित् तस्य दक्षस्य घटमानस्य यत्नतः" १०४७१श्लो०। "प्रागेव भरणात्तस्माद् राज्यायैव घटामहे" १२८१ श्लो०। "अङ्गदेन समं योद्धुमघटिष्ट नरान्तकः" भट्टिः। णिच् योजने सक० मित्त्वात् ह्रस्वः घटयति। अजीघटत् त "अनेन मैत्री घटयिष्यतो विधेः" नैष०। "अन्यथा घटयिष्यामि" शकु०। "इत्थं नारीर्घटयितुमलं कामिभिः काममासः" माघः।

उद्+घटि—आवरणनिवारणे निरावरणकरणे। "द्वारे पुरस्योद्घटितापिधाने" कुमा०।

प्र+प्रारम्भे "ततः प्रजघटे युद्धम्" भट्टिः।

वि+वियुक्तौ अक० "ततो विजघटे सैन्यैः" भट्टिः। "कार्यं उद्घाटितं क्वापि सर्वं विजघटे यतः" हितो०। "विघटिताक्षपाटतापन्नवः" प्रबो०। णिच्—वियोजने सक० विघटयति ते।

सम्+ सम्यक्क्षेपे संयोगे अक०। संघटते संयुज्यते इत्यर्थः। णिच् संयोजने सक० संघटयति—संयोजयतीत्यर्थः।

घट हिंसे सक० संघाते अक० चु० उभ० सेट्। घाटयति-ते अजीघटत्-त। घांटा।

उद्+निरावरणे उद्घाटयति द्वारम् "उद्घाटिनी कुञ्चिका" मृच्छक०। "उन्मादः स्वयमुद्घाटितेऽथ पिहिते स्वयं कुलविनाशः" हृ०स० ५१अ०।

घट दीप्तौ वा चु० उभ० पक्षे भ्वा० पर० अक० सेट्। घाटयति ते घटति। अजीघटत-त अघाटीत् अघटीत्।

घट शब्दकरणे चुरा० उभ० अक० सेट् इदित्। घण्टयति ते अजघण्टत् त। घण्टा निघण्टुः।

घट पु० घटते अच्। कम्बुग्रीवादिमति पृथुबुध्नोदराकारयुक्ते पदार्थे अमरः कुम्भतुल्यनिश्चलताहेतुत्वात् प्राणायामभेदे २कुम्भके। ३हस्तिकुम्भे च मेदि०। "कुम्भस्तु द्रोणविंशतिः" कात्यायनोक्ते द्रोणविंशतिपरिमाणे इति शब्दच०। तच्चिन्त्यम् कुम्भशब्दस्यैव तदर्थे परिभाषितत्वात् तदर्थकशब्दमात्रस्य तत्रापरिभाषितत्वात्। वैद्यकोक्तद्रोणपरिमाणार्थकतापि तत्रोक्ता चिन्त्या तत्र कुम्भशब्दस्यैव परिभाषितत्वात्। ४कुम्भराशौ "हरिः कीटघटेन च" ज्यो० त० यत्राकीर्णेषु

घटक त्रि० घटयति घट—णिच्—ण्वुल्। १योजके। तद्भेदाः "भावकोभावकश्चैव योजकश्चाग्रकस्तथा। दूषकः स्थापकश्चैव षड़ेते घटकाः स्मृताः" इत्युक्ताः। "घटकं ब्राह्मणं देवि! सर्वेषु यत्नतस्त्यजेत्" वह्निपुराण्हिमील०तन्त्राख्यवचोक्ता। योजकश्च वरकन्ययोर्विवाहे योजकः, वस्तुमात्रयोर्योजकश्चेति द्विधा।

२स्वविषयताव्यापकविषयताविशिष्टे "अः सार्वघटकार्थस्य सार्वान्वयिनि बोधने। घटकूलोमकाभीभिः मतञ्चोरशादिभिः" शब्द०प० "साध्याभावाधिकरणत्वं च साध्यवत्साम्प्रतिरोधितावच्छेदकसम्बन्धेनेति साध्याभावप्रतियोगित्वञ्च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन इति च नव्यमते०। तस्य भावः स्व घटकत्वम् स्वभिन्नत्वव्यापकत्वोभयसम्बन्धेन विषयताविशिष्टत्वे। भवति च तद्रूपभावे वक्ष्ये घटकत्वम् तद्रूपभावप्रत्यक्षीयविषयतायाः तद्विषयताव्याप्यत्वात्।

घटकर्पर पु० विक्रमादित्यसभ्ये नवरत्नान्तर्गते कविभेदे। "धन्वन्तरिःक्षपणकोऽमरसिंहशङ्कुर्वेतालभट्टघटकर्परकालिदासाः। ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य" ज्योतिर्विदाभरणम्। तत्कृतकाव्यञ्च नीतिसाराख्यं तन्नाम्ना प्रसिद्धमस्ति। तच्च "गिरौ कलापी गगने पयोदाः" इत्यादिकं "यथा करोतु नीतिज्ञो व्यवसायमितस्ततः। फलं पुनस्तदेव स्याद् यद्विधेर्मनसि स्थितम्" इत्यन्तम्। ६त०। २कम्बुघटावयवभेदे (खापरा) "तस्मै वहेयमुदकं घटकर्परेण" नीतिसारः "घटकर्परतीक्ष्णाग्रः" पञ्चत०।

घटकार त्रि० घटं करोति कृ–अण् उप० स०। कुम्भकारे (कुमार) शिल्पिभेदे "घटकारपुरोहितावदग्धाः" वृ०स० १६अ०। ण्वुल्। घटकारकोऽप्यत्र।

घटकृत् त्रि० घटं करोति कृ–क्विप्। कुम्भकारके "विहगालवणिग्जनघटकृच्छिल्पान्त्यजास्थिफलाः" वृ०स० १६अ०।

घटग्रह त्रि० घटं गृह्णाति कर्मण्युपपदेऽपि न अण् किन्तु "शक्तिलाङ्गलाङ्कुशतोमरयष्टिघटघटीधनुष्षु ग्रहेरुपसंख्यानम्" वार्त्ति० अनुद्यमने अच्। कुम्भग्राहके। उद्यमने तु अण्। घटग्राह तत्रार्थे त्रि०

घटज पु० घटात् जायते जन–ड। कुम्भसम्भवे अगस्त्ये मुनौ। कुम्भयोनिशब्दे २११७ पृ० दृश्यम्। "किं वक्ष्येन घटज! काशी प्राप्नाथ तेन वै" काशीख०२०अ०। घटजातादयोऽप्यत्र। [घप् स्तवः। कुट्टिन्यां त्रिका०।

घटदासी स्त्री घटयति नायकौ परस्परं योजयति घटि–

घटन न०घटि+ल्युट्। योजने संमेलने "अघटनघटना पटीयसी माया" वेदा०। "नग्नेन तप्तमयसा घटनाय योग्यम्" विभा०।

घटना स्त्री चु०घट–युच्। १संहतकरणे, २योजने ३मेलने, ४करिणां समूहे च अमरः। "वाच्यं सटनिजपराक्रघटनाभाकोक्य कालविद्भिः" वृ० स० ५१अ०। "प्रियजनघटनामाशु दुःशीलतां च" वृ० स० ५२अ०।

घटराज पु० घटेन योजनेन राजते राज–अच्। कुम्भकारा० कपालद्वययोजनात्तस्य जातत्वात्तथात्वम्।

घटपर्य्यसन न० ६त०। प्रायश्चित्ते पराङ्मुखस्य पतितस्य त्यागार्थं जीवतएव तस्य प्रेतकार्य्यार्थं च ज्ञातिभिः क्रियमाणे दास्याः पादेन कुम्भस्य निरुदककरणे तद्विधिः मनुना दर्शितो यथा

"पतितस्योदकं कार्य्यं सपिण्डैर्बान्धवैर्बहिः। निन्दितेऽहनि सायाह्ने ज्ञात्यृत्विग्गुरुसन्निधौ। दासी घटमपां पूर्णं पर्य्यस्येत् प्रेतवत् पदा। अहोरात्रमुपासीरन्नशौचं बान्धवैः सह। निवर्त्तेरंश्च तस्मात्तु सम्भाषणसहासने। दायाद्यस्य प्रदानञ्च यात्रा चैव हि लौकिकी। ज्येष्ठता च निवर्त्तेत ज्येष्ठावाप्यञ्च यद्धनम्। ज्येष्ठांशं प्राप्नुयाच्चास्य यवीयान् गुणतोऽधिकः" "पतितस्येति। महापातकिनो जीवतएव प्रेतस्योदकक्रिया वक्ष्यमाणरीत्या सपिण्डैः समानोदकैश्च ग्रामाद्बहिर्गत्वा ज्ञात्यृत्विग्गुरुसन्निधाने रिक्तायां नवम्यादौ तिथौ दिनान्ते कर्त्तव्या। दासीति। सपिण्डसमानोदकप्रयुक्ता दासी उदकपूर्णं घटं प्रेतवदिति दक्षिणाभिमुखीभूय पादेन क्षिपेत् यथा स निरुदको भवति तदनु ते सपिण्डाः समानोदकैः सहाहोरात्रमशौचमाचरेयुः। निवर्त्तेरन्निति। तस्मात् पतितात् सपिण्डादीनां सम्भाषणमेकासनोपवेशनं च तस्मै रिक्थदानं सांवत्सरिकादौ निमन्त्रणादिरूपो लोकव्यवहारः एतानि निवर्त्तेरन्। ज्येष्ठतेति। ज्येष्ठस्य यत् स्थुत्थानादिकं कार्य्यं तत्तस्य न कार्य्यं ज्येष्ठलभ्यं च तस्य विंशोद्धारादिकं धनं न देयं यद्यपि रिक्थप्रदानप्रतिषेधादेवाप्युद्धारप्रतिषेधः सिद्धः तथापि यवीयसस्तत्प्राप्त्यर्थमनूद्यते तस्यैव ज्येष्ठस्य सम्बन्धि धनं सोद्धारांशं तदनुजो गुणाधिको लभते" कुल्लू०।

विस्तरस्तु मिताक्षरायामुक्तो यथा

"यस्त्वेतत्प्रायश्चित्तं न चिकीर्षति तस्य किं कार्य्यमित्याह "दासीकुम्भं बहिर्ग्रामान्निनयेरन् स्वबान्धवाः। पतितस्य बहिः कुर्युः सर्वकार्य्येषु चैव तम्" या०। "जीवतएव पतितस्य स्वज्ञातयोबान्धवाः मातृपक्षाश्च ते सर्वे संभूयत्य दासी प्रेष्या तया सपिण्डादिप्रेषितयाऽऽनीतं कुम्भमपां पूर्णं ग्रामाद्बहिर्निनयेयुः। एतच्चतुर्थ्यादिरिक्तातिथिष्वह्नः पञ्चमे भागे गुर्वादिसन्निधौ कार्यम् "पतितस्योदकं कार्यं सपिण्डैर्बान्धवैःसह। निन्दितेऽहनि सायाह्ने ज्ञात्यृत्विग्गुरुसन्निधाविति" मनुस्मरणात्। अथ वा दास्येव सपिण्डादिप्रयुक्ता निनयेत् यथाह मनुः "दासी घटमपाम्पूर्णं पर्यस्येत् प्रेतवत्तदा। अहोरात्रमुपासीरन्नशौचं बान्धवैः सहेति"। प्रेतवदिति दक्षिणामुखापसव्यत्वयोः प्राप्त्यर्थम्। तच्च निनयनमुदकपिण्डदानादिप्रेतक्रियोत्तरकालं द्रष्टव्यम्। "तस्य विद्यागुरुयोनिसम्बन्धांश्च सन्निपात्य सर्वाण्युदकादीनि प्रेतकर्माणि कुर्युः पात्रञ्चास्य विपर्यस्येयुर्दासः कर्मकरोवावकरात्पात्रमानीय दासी घटं पूरयित्वा दक्षिणामुखी पदा विपर्य-

मेदमुदकमुदकङ्करोमीति नामग्राहान्तं सर्वे त्वालभेरन् प्राचीनावीतिनो मुक्तशिखा विद्यागुरवो योनिसम्बन्धाश्च वीक्षेरन्नप उपस्पृश्य ग्रामं प्रविशेयुरिति" गौतमस्मरणात्। अयन्तु त्यागो यदि बन्धुभिः प्रेर्य्यमाणोऽपि प्रायश्चित्तं न करोति तदा द्रष्टव्यः "तस्य गुरोर्बान्धवानां राज्ञश्च समक्षं दोषानभिख्याप्यानुभाष्य पुनः पुनराचारं लभस्वेति स यद्येवमप्यनवस्थितमतिः स्यात्ततोऽस्य पात्रं विपर्य्यस्येदिति" मनुस्मरणात्। ततस्तं कृतोदकम्पतितं सर्वकार्य्येषु सम्भाषणसहासनादिषु बहिःकुर्य्युर्वर्ज-येयुः। तथा च मनुः "निवर्त्तेरंस्ततस्तस्य सम्भाषण-सहासने। दायाद्यस्य प्रदानञ्च यात्रा चैव हि लौकिकी"। यदि मोहादिना सम्भाषणङ्करोति तदा प्रायश्चित्तं कार्य्यम्। "पतितेन सह सम्भाष्य तिष्ठेदेकरात्रं जपन् सावित्रीमज्ञानपूर्व्वं ज्ञानपूर्व्वं त्रिरात्रमिति"। घटनयनादयोऽप्यत्र।

घटप्रक्षेप न० ६त०। "कृतप्रायश्चित्तेन महापुण्यजलाशये स्नानोत्तरं सपिण्डसमीपे पुण्यजलपूर्णघटस्यापवर्जने तद्विधिः प्रा०त० दर्शितो यथा

"यदा तु बन्धुत्यागादन्यथा वा जातवैराग्यः प्रायश्चित्तं कुर्य्यात्तदा किं कार्य्यमित्याह "चरितव्रत आयाते निनयेरन्नवं घटम्। जुगुप्सेरन्न चाप्येनं संवसेयुश्च सर्वशः" या०। "कृतप्रायश्चित्ते बन्धुसमीपमुपयाते तत्सपिण्डाद्यास्तेन सहिता नवमुपहृतं घटमुदकपूर्णं निनयेयुः। एतच्च निनयनं पुण्यह्रदादिस्नानोत्तरकाल द्रष्टव्यम्। "प्रायश्चित्ते तु चरिते पूर्णकुम्भमपां नवम्। तेनैव सार्द्धं प्रास्येयुः स्नात्वा पुण्यजलाशये" इति मनुस्मरणात्। गौतमेन तु विशेष उक्तः "यस्तु प्रायश्चित्ते-न शुध्येत्तस्मिन्छुद्धे शातकुम्भमयं पात्रं पुण्यतमाद्ध्रदात् पूरयित्वा स्रवन्तीभ्यो वा त एनमप उपस्पर्शयेयुरथास्मै तत्पात्रन्दद्युस्तत्प्रतिगृह्य जपेत् शान्ता द्यौः शान्ता पृथिवी शान्तं शिवमन्तरिक्षं यो रोचनस्तमिह गृह्णा-मीत्येतैर्यजुर्भिः पावमानीभिस्तरत्समन्दीभिः कूष्माण्डै-श्चाज्यं जुहुयाद्धिरण्यं दद्याद्ब्राह्मणायाचार्य्याय यस्य तु प्राणान्तिकप्रायश्चित्तं स मृतः शुध्येदेतदेव शान्त्युदकं सर्वेषूपपातकेष्विति तत एनङ्कृतप्रायश्चित्तं नैव कुत्सयेयुस्तथा सर्वकार्य्येषु क्रयविक्रयादिषु तेन सह संव्यवहरेयुः"। "अकृतएव चरितव्रतविधौ विशेषमाह "घटेऽपवर्जिते ज्ञातिमध्यस्थो यवसं गवाम्। प्रदद्यात् प्रथमं गोभिः सत्कृतस्य हि सत्क्रिया" या० मिता०। अत्रेदं बोध्यम् घटेऽपवर्जिते इत्यादि याज्ञ० वचनस्य प्रायश्चित्ते तु चरिते इत्यादि मनुवचनस्य च प्रकरणात् घटप्रक्षेपस्य पतितविषयकत्वावधारणे "अङ्गिरसा यवस-मादाय गोभ्यो दद्यात्" इति हारीतवचनस्य गोग्रास-मात्रदानप्रतिपादकत्वेन तस्य सर्वप्रायश्चित्तशेषत्वेनावधा-रणेऽपि "एवं हारीतयाज्ञवल्क्यवचनैकवाक्यतया वक्ष्यमाणमनुवचनद्वयमपि सामान्यप्रायश्चित्तोत्तरकर्त्त-व्यतापरं न तु प्रकरणादसत्प्रतिग्रहमात्रपरं तस्या-सत्प्रतिग्रहमात्रपरतया यत् कुल्लूकभट्टव्याख्यानं तत्-प्रदर्शनमात्रम् एवं घटापवर्जनमपि न पतितमात्रविष-यम् यथाह मनुः "उपवासकृशं तं तु गोव्रजात् पुन-रागतम्। प्रणतं प्रतिपृच्छेयुः साम्यं सौम्येच्छसी-ति किम्। सत्यमुक्ते तु विप्रेषु विकिरेद् यवसं गवाम्"। इत्यन्तेन प्रा० त० यत्तु घटापवर्जनस्यापि सर्वप्रायश्चित्त-शेषतया व्यवस्थापितम् तच्चिन्त्यम् दर्शितहारीतवाक्ये "उपवासकृशमित्यादिमनुवाक्ये च घटापवर्जनस्यानुक्तेः पतितविषये च प्रागुक्तमनुयाज्ञवल्क्यवाक्ययोर्घटापवर्जन-श्रोक्तेः उभयस्यैकविषयत्वाभावात् ततश्च सर्वप्रायश्चित्ते शेषत्वं गोग्रासदानमात्रं शेषकर्त्तव्यं पतितप्रायश्चित्ते तु घटापवर्जनरूपविशेषकार्य्यसहितगोग्रासदानमिति विषय विवेकसम्भवे मनुयाज्ञवल्क्यवचनसङ्कोचस्यायुक्तत्वात् किञ्च हारीतवचनस्य गोग्रासदानविषयकत्वेन स्वरसे-ऽपि याज्ञवल्क्यवाक्ये "घटेऽपवर्जिते इत्यनेन प्राप्तपतित विषयकघटापवर्जनमनूद्य गोग्रासमात्रविधायकत्वात् न सामान्यपरत्वं यद्विषये घटापवर्जनं विहितं तद्विषयेऽपि गोग्रासदानाधिक्यविधानार्थं तस्य प्रवृत्तेः घटापवर्जनं तु पतितविषयकं प्रकरणादवगम्यते। किञ्च पतितविषये दासीपदा घटप्रक्षेपपूर्व्वकं निरुदक घटकरणं घटपर्य्यसनशब्दे मन्वादिवाक्येन दर्शितम् तदुत्तरमेव मनुयाज्ञवल्क्याभ्यां घटापवर्जनं विहितमिति तस्य तद्विषयकत्वौचित्यात् न तु तत्सङ्कोचः इति। वस्तुतस्तु घटपर्य्यसनशब्दे दर्शितगौतमवाक्ये "एतदेव शान्त्युदकं सर्व्वेषूपपातकेषु" इत्युक्तेः शान्त्युदकग्रहणस्य सर्वोपपातकप्रायश्चित्तशेषत्वावधारणात् शान्त्युदकग्रह-णस्य च पूर्णघटनिनयनपूर्वकत्वौचित्येन सर्व्वोपपातकप्राय-श्चित्ते शान्त्युदकग्रहणार्थं घटनिनयनं कार्य्यमिति सुधीभिर्भाव्यमिति। घटापवर्जनघटनिनयनादयोऽप्यत्र।

घटसम्भव पु० अगस्त्यमुनौ घट+सम्+भू—अपादाने अप् घटः सम्भवोऽस्य। कुम्भसम्भवे अगस्त्ये घटोद्भवादयोऽप्यत्र

घटस्तञ्जय पु०ब०व०। दक्षिणस्थे जनपदभेदे "अथापरे जनपदा दक्षिणा भरतर्षभ!" इत्युपक्रमे "भूषिकानामवालाश्च सनीपा घटसृञ्जयाः" जम्बुखण्डनिर्माणे भा०भी०९ अ०।

घटा स्त्री घट—भावे अङ्। १घाते "यदगारघटाट्टकुट्टिमस्रवदिन्दूपलतुन्दिलापया" नैष०। २घटनायां ३गोष्ठ्यां ४सभायाञ्च मेदि०। ५करिणां युद्धाद्यर्थेकत्र संघाते अमरः "आयामवद्भिः करिणां घटाशतैः" माघः। ६घटने योजने च अङ्। ७तदर्थे पु०।

घटाटोप पु० घटया आटोपः। आडम्बरे।

घटाभ पु० हिरण्यकशिपुसेनापतौ असुरभेदे। "तत्रातीव महाकायं हिरण्यकशिपुं प्रभुम्। उपासन्ति" इत्युपक्रमे "घटाभोऽविकटाभश्च संह्रादश्चेन्द्रतापनः" हरिवं० २२१ अ०। कुम्भाकारत्वात्तस्य तथात्वम्।

घटाल त्रि० घटा घटनाऽस्त्यस्य निन्दिता सिध्मा०। "जटाघटाकटाकाशाः क्षेपे"ग०सू० लच्। निन्दितघटनायुक्ते। [राजनि०।

घटालाबू स्त्री घटइवालाबूः। कुम्भतुम्ब्याम् (गोललाउ)

घटिक न० घटेन तरति तरतीत्यधिकारे "नौद्व्यचष्ठन्" पा० ठन्। घटेन नद्यादितारिणि।

घटिका स्त्री "गुर्वक्षराणाञ्चदितं च षष्ट्या पलं भवानां घटिका भवेका" इति ज्योतिर्विदाभरणोक्ते १षष्टिपलात्मके दण्डरूपे काले घटयति विहितकार्य्यकरणाय घट—णिच्—ण्वुल्। २दण्डद्वयरूपे मुहूर्त्तात्मके काले। अल्पो घटः ङीप् ततः स्वार्थे क। ३स्वल्पे घटे। इवार्थे कन्। ४नितम्बे न०शब्दच०। "स्नातो घटिकाः प्रातररुणोदय उच्यते। यतीनां स्नानकालोऽयं गङ्गाम्भःसदृशः स्मृतः। त्रियामां रजनीं प्राहुस्त्यक्त्वाद्यन्तचतुष्टयम्। नाडीनां तदुभे सन्ध्ये दिवसाद्यन्तसंज्ञिते" कालमा० ब्रह्मवै०। "प्रतोपवासस्नानादौ घटिकैका यदा भवेत्। उदये सा तिथिर्ग्राह्या श्राद्धादावस्तगामिनी" विष्णुधर्मो०। "अत्र घटिका मुहूर्त्तं श्राद्धयोग्यकालानुरोधादिति वक्ष्यते मत्स्यपु० घटिकाद्वयरूपा परवचने नाडीनामाद्यन्तचतुष्टयमित्यनुरोधात्" ति० त० रघु०। "त्रिंशत् कलार्चौ घटिका क्षणः स्यात् नाडीद्वयं ते खगुणैर्दिनश्च" सि० शि० "भाच्चाँ भचक्रभमस्य षष्टिभागः घटिका" प्रमिता०।

घटिघट पु० घट्या घटते घट—अच् संघातात् मुरुः। महादेवे तस्य कालरूपेण घटीवत् स्थितत्वात् तथात्वम्। "नमोऽघटाय घण्टाय नमो घटिघटाय च" हरिवं० २७८ अ० शिवस्तुतौ।

घटित त्रि० घट—णिच्—क्त। १योजिते रचिते २स्वविषयताव्याप्यविषयतावित्त्विषे भवति च वह्न्यभावः वह्निघटितः वह्न्यभावविषयताया वह्निविषयताव्याप्यत्वात्" "प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्यापकताया निवेशः" व्युत्पत्तिवादे गदाधरः। तस्य भावः त्व घटितत्व तद्भावे न०। विशिष्टान्तराघटितत्वं विशिष्टद्वयाघटितत्वम् इति च सामान्यनिरुक्तौ गदाधरः।

घटिन् पु०घट+अस्त्यर्थे इनि १कुम्भराशौ "मत्स्यौ घटी नृमिथुनं सगदं सवीणम्" ज्यो० त०। तस्य कुम्भाकारत्वात् शिरसि तद्युक्तत्वाच्च तथात्वम् २कुम्भयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप्।

घटिन्धम त्रि० घटीं धमति ध्मा—खश् मुम् ह्रस्वश्च। धमधातौ घटीवादके। [धावके।

घटिन्धय त्रि० घटीं धयति धेट—खश् मुम् ह्रस्वश्च। कुम्भ-

घटिल त्रि० घटोऽस्त्यस्य पिच्छा० इलच्। कुम्भयुक्ते।

घटी स्त्री घटः कालमानज्ञापकः सच्छिद्रः कुम्भः ज्ञापकतयाऽस्त्यस्याम् अच् गौरा० ङीप्। १दण्डात्मके काले। "गुर्व्वक्षरैः खेन्दुमितैरसुस्तैः। षड्भिः पलं तैर्घटिका खषड्भिः। स्याद्वा घटीषष्टिरहः खरामैः" सि० शि०। अल्पार्थे ङीप्। २क्षुद्रे कुम्भे।

घटीकार स्त्री घटीं करोति अण्। कुम्भकारे शिल्पिभेदे।

घटीग्रह त्रि० घटीं गृह्णाति ग्रह—अनुद्यमने घटग्रहवत् अच्। घटीग्राहके उद्यमेन तु अण्। घटीग्राह तदर्थे त्रि०।

घटीयन्त्र न० घट्याः दण्डरूपकालस्य ज्ञापकं यन्त्रम्। कालमानज्ञापके यन्त्रभेदे। (घडि) तच्च यन्त्रं नानाविधं सू० सि० रङ्गनाथधृतेर्दर्शितं तत्र दिवसे कालज्ञानस्य शङ्कुच्छायादियन्त्रैः साध्यत्वमुक्त्वा घटीयन्त्रादिकं तु रात्रौ तज्ज्ञानसाधनमिति घटीयन्त्रादिकमेवात्र तत्रोक्तं प्रदर्श्यते यथा

"अथ घटीयन्त्रादिभिश्चमत्कारियन्त्रैर्वा सर्वोपजीव्यं कालं स्फुटं साधयेदिति कालसाधनमुपसंहरति"

"तोययन्त्रकपालाद्यैर्मयूरनरवानरैः। सूत्ररेणुगर्भैश्च सम्यक् कालं प्रसाधयेत्" सू०सि०।

"तोययन्त्रं तत् कपालं च बेपालाख्यं जलयन्त्रं वक्ष्यमाणं

तदाद्य प्रथमं येषां तैर्यन्त्रैर्वालुकायन्त्रप्रभृतिभिः सापेक्षघटीयन्त्रैर्मयूरनरवानरैः। मयूराख्यं स्वयंवहयन्त्रं निरपेक्षं नरयन्त्रं शङ्क्वाख्यं छायायन्त्रं पूर्वोद्दिष्टं वानरयन्त्रं स्वयंवहं निरपेक्षमेतैः ससूत्ररेणुगर्भैः सूत्रकल्पिता रेणवो धूलयो गर्भे मध्ये येषां तैः सूत्रप्रोताः घटिसङ्ख्याका सद्वहिता मयूरोदरस्था क्रमाद् घटिकान्तरेण स्वत एव निःसरन्तीति लोकप्रसिद्धा तादृशैर्यन्त्रैरित्यर्थः। यद्वा सूत्राकारेण रेणवः सिकतांशा गर्भे उदरे यस्यैतादृशं यन्त्रं वालुकायन्त्रं प्रसिद्धम्। तेन सहितैर्मयूरादियन्त्रैर्मयूराद्युक्तयन्त्रैर्वालुकायन्त्रेण चेति सिद्धोऽर्थः। चकारस्तोययन्त्रकपालाद्यैरित्यनेन समुच्चयार्थकः। कालं दिनगतादिकं सम्यक् सूक्ष्मं प्रसाधयेत्। प्रकर्षेण सूक्ष्मत्वे नातिस्थूलत्वे नेत्यर्थः। आगीयादित्यर्थः। ननु मयूरादिस्वयंवहयन्त्राणि कथं साध्यानीत्यतस्तत्साधनप्रकारा बहवो दुर्गमाश्च सन्तीत्याह" र०ना० "पारदारामसूत्राणि शुल्वतैलजलानि च। बीजानि पांशवस्तेषु प्रयोगास्तेऽपि दुर्लभाः" सू०। "तेषु मयूरादियन्त्रेषु स्वयंवहार्थमेते प्रयोगाः प्रकर्षेण योज्याः। प्रकर्षस्तु यावदभिमतसिद्धेः। एते क इत्यत आह। पारदारामसूत्राणीति। पारदयुक्ता आराः। तथा च सिद्धान्तशिरोमणौ "लघुदारुजनेमिचक्रे समसुषिराराः समान्तरा नेम्याम्। किञ्चिद्वक्रा योज्याः सुषिरस्यार्धं पृथक् तासाम्। रसपूर्णं तच्चक्रं द्व्याधाराक्षस्थितं स्वयं भ्रमति"। (१) इति। अम्बु जलस्य प्रयोगः। सूत्राणि सूत्रसाधनप्रयोगः। शुल्वं ताम्रम्। तैलजलानि तैलयुक्तजलस्य प्रयोगः। चकारात् तयोः पृथक् प्रयोगोऽपि। तथा च सिद्धान्तशिरोमणौ "उत्कीर्य नेमि(२)मथवा परितो मदनेन संलग्नम्। तदुपरि तालदलाद्यं कृत्वा सुषिरे रसं क्षिपेत् तावत्। यावद्रसैकपार्श्वं चिप्रजलं नान्यतो याति। पिहितच्छिद्रं तदतश्चक्रं भ्रमति स्वयं जलाकृष्टम्।(३) ताम्रादिमयस्याङ्कुशरूपनलस्याम्बुपूर्णस्य। एकं कुण्डजलान्तर्द्वितीयमग्रं त्वधोमुखं च बहिः। युगपन्मुक्तं चेत् कं नलेन कुण्डाद्बहिः पतति। नेम्यां बद्धा घटिकाश्चक्रं जलयन्त्रवत् तथा धार्यम्। नलकप्रच्युतसलिलं पतति यथा तद्घटीमध्ये। भ्रमति ततस्तत् सततं पूर्णघटीभिः समाकृष्टम्। चक्रच्युतं तदुदकं कुण्डे याति प्रणालिकया" इति। बीजानि केवलं तद्बीजप्रयोगाः। पांशवो धूलिप्रयोगास्ते युक्ताः। अपिशब्दात् प्रयोगेषु सुगमतरा इत्यर्थः। दुर्लभाः साधारणत्वेन मनुष्यैः कर्तुमशक्या इत्यर्थः। अन्यथा प्रतिगृहं स्वयंवहानां प्राचुर्यापत्तेः। इयं स्वयंवहविद्या सम्प्रत्यन्तर्निवासिजनैः फिरङ्ग्याख्यैः सम्यगभ्यस्तेति। कुहकविद्यात्वादस्य विस्ताराद्द्योग इति संक्षेपः। अथ कपालाख्यं जलयन्त्रमाह" रङ्ग० "ताम्रपात्रमधश्छिद्रं न्यस्तं कुण्डेऽमलाम्भसि। षष्टिर्मज्जत्यहोरात्रे स्फुटं यन्त्रं कपालकम्" सू० "यत् ताम्रघटितं पात्रमधश्छिद्रमधोभागे छिद्रं यस्य तत्। अमलाम्भसि निर्मलं जलं विद्यते यस्मिन् तादृशे कुण्डे इष्टकागढ्डे न्यस्तं धारितं सदहोरात्रे नाक्षत्राहोरात्रे षष्टिः षष्टिवारमेव न न्यूनाधिकं मज्जति अधश्छिद्रमार्गेण जलागमनेन जलपूर्णं सदा निमग्नं भवति। तत् कपालकं कपालमेव कपालकं घटखण्डानां कपालपदवाच्यत्वात् घटाधस्तलाधोकारं यन्त्रं घटीयन्त्रं स्फुटं सूक्ष्मम् तद्घटनं तु। "शुल्वस्य दिग्भिर्विहितं पलैर्यत् षडङ्गुलोच्चं द्विगुणायतास्यम्। तदम्भसा षष्टिपलैः प्रपूर्यं पात्रं घटार्धप्रतिमं घटी स्यात्। सत्र्यंशमाषत्रयनिर्मिता या हेम्नः शलाका चतुरङ्गुला स्यात्। विद्धं तया प्राक्तनमत्र पात्रं प्रपूर्यते नाडिकयाम्बुभिस्तत्" इति व्यक्तम्। भगवता तु सूक्ष्मत्वमुक्तम्। अथ शङ्कुयन्त्रं दिवैव कालज्ञानार्थं नान्यदेत्याह" रङ्ग० "नरयन्त्रं तथा साधु दिवा च विमले रवौ। छायासंसाधनैः प्रोक्तं कालसाधनमुत्तमम्" सू०सि०।

रङ्गनाथ धृतसि०शि० वाक्यानि प्रमि० व्याख्यातानि यथा लघुदार्विति आदि (१) शल्यकीसरहिते लघुदारुमये भ्रमसिद्धे चक्रे आराः। किंविशिष्टाः। समप्रमाणाः समसुषिराः समतौल्याः समान्तरा नेम्यां योज्याः। तास्च नद्यावर्तवद्वक्रा एव सर्वाः किञ्चिद्वक्रा योज्याः। ततस्तासामाराणां सुषिरेषु पारदस्तथा क्षेप्यो यथा सुषिरार्धमेव पूर्णं भवति। ततो ऽर्द्धतारायं तच्चक्रमयस्कारशलाकावद्द्व्याधारस्थं स्वयं भ्रमति। अत्र युक्तिः। यन्त्रैकभागे रसो ऽराराम्लं प्रविशति। अन्यभागे त्वाराग्रं धावति। तेनाकृष्टं तत् स्वयं भ्रमतीति" प्रमि०।

उत्कीर्येत्यादि "(२)यन्त्रनेमिं भ्रमयन्त्रे च समन्तादुत्कीर्य द्व्यङ्गुलमात्रं सुषिरस्य वेधो विस्तारश्च यथा भवति तथा तस्य सुषिरस्योपरि तालपत्रादिकं मदनादिना संलग्नं कार्यम्। तदपि चक्रं द्व्याधाराक्षस्थितं कृत्वोपरि नेम्यां तावद्रसं सिद्धा सुषिरे रसस्तावत् क्षेप्यो यावत्

सुषिरस्याधोभागो रसेन मुद्रितः। पुनरेकपार्श्वे जलं प्रक्षिपेत्। तेन जलेन द्रुतोऽपि रसो गुरुत्वात् परतः धारयितुं न शक्यते। अतो मुद्रितच्छिद्रं तच्चक्रं जलेनाकृष्टं स्वयं भ्रमतीति” प्रमि०।

ताम्रादिमयस्येत्यादि (१) “ताम्रादिधातुमयस्याङ्कुशरूपस्य वक्रीकृतस्य नलस्य जलपूर्णस्यैकमग्रं जलभाण्डेऽन्यदग्रं बहिरधोमुखं चेत्तुल्यकालं यदि विमुच्यते तदा भाण्डजलं सकलमपि नलेन बहिः सरति। तद्यथा छिन्नकमलस्य कमलिनीनलस्य जलपूर्णभाण्डे क्षिप्तस्य जलपूर्णसुषिरस्यैकमग्रं भाण्डाद्बहिरधोमुखं द्रुतं यदि ध्रियते तदा भाण्डजलं सकलमपि नलेन बहिर्याति। इदं कुक्कुटनाडीयन्त्रमिति शिल्पिनां हरमेखलिनां च प्रसिद्धम्। अनेन बहवश्चमत्काराः सिध्यन्ति। अथ चक्रनेम्यां घटीर्बद्ध्वा जलयन्त्रवत् द्राधाराक्षसंस्थितं तथा निवेशयेद्यथा नलकप्रच्युतजलं तस्य घटीमुखे पतति। एवं पूर्णघटीभिराकृष्टं तद्भ्रमत् केन निवार्यते। अथ चक्रच्युतस्योदकस्याधःप्रणालिकया कुण्डगमने कृते कुण्डे पुनर्जलप्रक्षेपणैरपेक्षम्” प्रमि०।

विष्णुपु० अन्यथा तन्निर्माणप्रकार उक्तो यथा
“नाडिकातु प्रमाणेन कला दश च पञ्च च। उन्मानेनाम्भसः सा तु पलान्यर्द्धत्रयोदश। हेममाषैः कृतच्छिद्रा चतुर्भिश्चतुरङ्गुलैः। मागधेन प्रमाणेन जलप्रस्थस्तु संस्मृतः” विष्णु० पु०।

“अम्भस उन्मानेन उन्मीयतेऽनेनेत्युन्मानं पात्रम्। अर्द्धेन योगे त्रयोदश सार्द्धद्वादशेत्यर्थः। उन्मानस्यैव घटितानि सार्द्धद्वादशपलानि यस्य सा नाडिका सार्द्धद्वादशपलताम्रनिर्मितपात्रेण सा नाडिका ज्ञातव्येत्यर्थः। किं प्रमाणं तत्पात्रं कार्य्यं तदाह। सार्द्धद्वादशपलजलेन हि मागधदेशप्रस्थः पूर्य्यते तत्प्रमाणं पात्रं कार्य्यमित्यर्थात् सिद्धम्। ननु तथापि पात्रेण कथं नाडिकाज्ञानं क्रियापरिच्छेद्यत्वात् कालस्येत्याशङ्क्य क्रियासिद्धये प्रस्थादि विशिनष्टि हेमेति। माषः पञ्चगुञ्जः। हेम्नो माषैश्चतुर्भिश्चतुरङ्गुलेन शलाकारूपेण रचितैः कृतच्छिद्रा। एतदुक्तं भवति। सार्द्धद्वादशपलताम्रमयं मागधप्रस्थसम्मितमभ्यायतं पात्रं चतुर्माषचतुरङ्गुलहेमशलाकया कृताधश्छिद्रं जले स्थापितं तेन छिद्रेण यावता कालेन पूर्य्यते तावान् कालो नाडिकेति।

तथाच शुकः “द्वादशार्द्धपलोन्मानं चतुर्भिश्चतुरङ्गुलैः। स्वर्णमाषैः कृतच्छिद्रं यावत् प्रस्थजलप्लुतमिति”। श्रीधरव्याख्या। हृत०। ङ्यापोः संज्ञायां ह्रस्वः। घटियन्त्रमप्यत्र “ततः संसारचक्रेऽस्मिन् भ्राम्यते घटियन्त्रवत्” मार्क०पु०। बद्धा कूपात् उद्धारणार्थं यन्त्रम्। २कूपात् कुम्भोद्धारणार्थे यन्त्रभेदे। घटीयुक्तं यन्त्रं घटीयन्त्रं तच्च घटीयुक्तजलोद्धारणयन्त्रं पश्चिमदेशे प्रसिद्धम्। (अलतोलार कल)। “कमलपत्रपुटघटितघटीयन्त्राणि” काद०।

घटोत्कच पु० भीमेन हिडिम्बायामुत्पन्ने राक्षसभेदे तदुत्पत्तिकथा भा० आ० हिडिम्बवधप० १५५अ० यथा
“बिभ्रती परमं रूपं रमयामास पाण्डवम्। रमयन्ती तथा भीमं तत्र तत्र मनोजवा। प्रजज्ञे राक्षसी पुत्रं भीमसेनान्महाबलम्। विरूपाक्षं महावक्त्रं शङ्कुकर्णं विभीषणम्। भीमनादं सुताम्रोष्ठं तीक्ष्णदंष्ट्रं महारवम्। महेष्वासं महावीर्य्यं महासत्त्वं महाभुजम्। महाजवं महाकायं महामायमरिन्दमम्। दीर्घघोणं महोरस्कं विकटोद्बद्धपिण्डिकम्। अमानुषं मानुषजं भीमवेगं महाबलम्। यः पिशाचानतीवान्यान् बभूवातीव राक्षसान्। बालोऽपि यौवनं प्राप्तो मानुषेषु विशाम्पते!। सर्व्वास्त्रेषु परं वीरः प्रकर्षमगमद्बली। सद्यो हि गर्भान् राक्षस्यो लभन्ते प्रसवन्ति च। कामरूपधराश्चैव भवन्ति बहुरूपिकाः। प्रणम्य विकचः पादावगृह्णात् स पितुस्तदा। मातुश्च परमेष्वासस्तौ च नामास्य चक्रतुः। घटो हास्योत्कच इति माता तं प्रत्यभाषत। अब्रवीत्तेन नामास्य घटोत्कच इति स्म ह। अनुरक्तश्च तानासीत् पाण्डवान् स घटोत्कचः। तेषाञ्च दयितो नित्यमात्मभूतो बभूव ह। संवाससमयो जीर्ण इत्याभाष्य ततस्तु तान्। हिडिम्बा समयं कृत्वा स्वां गतिं प्रत्यपद्यत। कृत्यकाल उपस्थास्ये पितॄनिति घटोत्कचः। आमन्त्र्य राक्षसश्रेष्ठः प्रतस्थे चोत्तरां दिशम्। स हि सृष्टो मघवता शक्तिहेतोर्महात्मना। कर्णस्याप्रतिवीर्य्यस्य प्रतियोद्धा महारथः”।

स च द्रोणप० घटोत्कचवधप० इन्द्रदत्तशक्त्या कर्णेन निहतः। तत्कथा तत्र १८०अ० दृश्या यथा
“ततोऽब्रुवन् कुरवः सर्व एव कर्णं दृष्ट्वा घोररूपाञ्च मायाम्। शक्त्या रक्षो जहि कर्णाद्य तूर्णं नश्यन्त्येते कुरवो धार्त्तराष्ट्राः। करिष्यतः किञ्च नो भीमपार्थौ

तपन्तमेनं जहि पापं निशीथे। यो नः संग्रामाद्घोररूपाद्विमुच्येत् स नः पार्थान् सबलान् योधयेत। तथादेनं राक्षसं घोररूपं जहि शक्त्या वै दत्तया वासवेन। मा कौरवाः सर्व एवेन्द्रकल्प! रात्रियुद्धे कर्ण! नेशुः सयोधाः। स बध्यमानो रक्षसा वै निशीथे दृष्ट्वा राजंस्त्रासरूपं बलस्य। महच्च श्रुत्वा निनदं कौरवाणां मतिं दध्रे शक्तिमोक्षाय कर्णः। स वै क्रुद्धः सिंह इवात्यमर्षी नामर्षयत् प्रतिघातं रणे तम्। शक्तिं श्रेष्ठां वैजयन्तीमसह्यां समाददे तस्य वधं चिकीर्षन्। यासौ राजन्! निहिता वर्षपूगान् वधायाजौ सत्कृता फाल्गुनस्य। यां वै प्रादात् सूतपुत्राय शक्रः शक्तिं श्रेष्ठां कुण्डलाभ्यां निमाय। तां वै शक्तिं लेलिहानां प्रदीप्तां पाशैर्युक्तामन्तकस्येव रात्रिम्। मृत्योः स्वसारं ज्वलितामिवोल्कां वैकर्त्तनः प्राहिणोद्राक्षसाय। तामुत्तमां परकायापहन्त्रीं दृष्ट्वा सौतेर्बाहुसंस्थां ज्वलन्तीम्। भीतं रक्षो विप्रदुद्राव राजन्! कृत्वात्मानं विन्ध्यपादप्रमाणम्। दृष्ट्वा शक्तिं कर्णबाह्वन्तरस्थां नेदुर्भूतान्यन्तरीक्षे नरेन्द्र!॥ ववुर्वातास्तुमुलाश्चापि राजन्! सनिर्घाता चाशनिर्गां जगाम। सा तां मायां भस्म कृत्वा ज्वलन्ती भित्त्वा गाढं हृदयं राक्षसस्य। ऊर्द्ध्वं ययौ दीप्यमाना निशायां नक्षत्राणामन्तराण्याविशन्ती। युद्धा चित्रैर्विविधैः शस्त्रपूगैर्दिव्यैर्वीरो मानुषैराक्षसैश्च। नदन्नादान् विविधान् भैरवांश्च प्राणानिष्टांस्त्याजितः शक्रशक्त्या। इदं चान्यच्चित्रमाश्चर्यरूपं चकारासौ कर्म शत्रुक्षयाय। तस्मिन् काले शक्तिनिर्भिन्नमर्मा बभौ राजन्! शैलमेघप्रकाशः। ततोऽन्तरीक्षादपतद्गतासुः स राक्षसेन्द्रो भुवि भिन्नदेहः। अवाक्शिराः स्तब्धगात्रो विजिह्वो घटोत्कचो महदास्थाय रूपम्। स तद्रूपं भैरवं भीमकर्मा भीमं कृत्वा भैरवेभिः पपात। हतोऽप्येवं तव सैन्यैकदेशमपोथयत् स्वेन देहेन राजन्!"। [प्रभृतयोऽप्यत्र।

घटोत्कचान्तक पु० ६त०। कर्णे त्रिका०। घटोत्कचारि-

घटोदर पु० घट इव उदरमस्य। असुरभेदे। "घटोदरो महापार्श्वः प्रथमः पिठरस्तथा" हरिवं० २२२अ०। हिरण्यकशिपुसैनापत्युक्तौ। स च वरुणसभ्यः यथाह भा० स० ९अ०। घटोदर इत्यादि समानम्।

घट्ट चालने भ्वा० आत्म० सक० सेट्। घट्टते अघट्टिष्ट। जघट्टे। घट्टितः घट्टनम्।

घट्ट चालने चुरा० उभ० सक० सेट्। घट्टयति-ते अजघट्टत्-त। घट्टित "विघट्टितानां सरलद्रुमाणाम्" कुमा०। "नदीप्रमातङ्गघटाविघट्टितैः" "वहन्ती घनघर्घरीविघट्टितघट्टनाद्यः" माघः। "परिस्फुरन्मीनविघट्टितोरवः" किरा०। "रथाङ्गिराघट्टनया नभस्वतः माघः"।

घट्ट पु० घट्यतेऽत्र घञ्। १जलाद्यवतरणस्थाने (घाट) २शुल्कग्रहणस्थाने (घाटि) "घट्टादिदेये शुल्कोऽस्त्री" अमरः। भावे घञ्। ३चालने। अमरः।

घट्टकुटीप्रभात न० घट्टस्य कुटी तत्र प्रभातमिव। न्यायभेदे शुल्कदानभिया विपथेन रात्रौ पलायमानस्य चौरवणिजः घट्टस्यकुटीसमीपे प्रभाते यथा अभीष्टसिद्ध्यभावः एवं विपथेन धावमानस्य तद्दोषतादवस्थ्यरूपो हि न्यायभेदस्तथाभूतः "तदिदं घट्टकुटीप्रभातवृत्तान्तमनुहरति"। खण्डनखण्डखाद्यम्।

घट्टगा स्त्री नदीभेदे। राजनि०।

घट्टजीविन् पु० घट्टं तरिकशुल्कस्थानं नद्यवतरणस्थाने देयं शुल्कं वा जीवति जीव-णिनि। (पाटुनि) नौकातारके वर्णसङ्करजातिभेदे स च "वैश्यायां रजकाज्जातः" विवादभङ्गार्णवसेतुः

घट्टना स्त्री पु० घट्ट-युच्। १चालने "रथाङ्गिराघट्टनया नभस्वतः" माघः। २वृत्तौ च हेमच०। भा० घट्ट-ल्युट्। ३चालने न०। "इन्द्राश्वानिलानिर्घुरकरटघट्टनाद्" माघः। "कम्पयन्तौ महाशैलानूरुपादपघट्टनैः" हरिवं०२७०अ०। "तुप्तपदेव द्विपघट्टनात्" रघुः।

घट्टित त्रि० घट्ट-कर्मणि क्त १निर्मिते, २चालिते, चित्रपटादेरङ्कनार्थम् चन्द्रचूर्णलिप्ते वसनादौ (कलप दिया घोँटा)। शब्दार्थचि०।

घण दीप्तौ तना० उभ० अक० सेट्। घणोति घणुते। अघाणीत्-अघणीत् अघणिष्ट अघाणि जघणे। उदित् घणित्वा-घण्ट्वा। क्लोबेटकत्वात् निष्ठा त्वनिट् घण्टः।

घण्ट त्रि० घण-क्त उदित्त्वेन नेट्। १दीप्ते २स्वनामख्याते व्यञ्जनभेदे पु०।

घण्टक पु० घण्ट+संज्ञायां कन्। (घेटकोल) क्षुपभेदे राजनि०

घण्टकर्ण पु० घण्टादीप्तः कर्ण इव पत्रमस्य। (घेटकाण) क्षुपभेदे राजव०

घण्टा स्त्री चु० घटि-शब्दकरणे अच्। कांस्यनिर्मिते वाद्यभेदे। "घण्टां वा घरणं चापि वामतः सन्निवेशयेत्" दुर्गाध्यानम्। तन्निर्माणप्रकारस्तत्फलं च स्कान्दे ब्रह्मनारदसंवादे "स्नानार्चनक्रियाकाले घण्टानादं

करोति यः । पुरतो वासुदेवस्य तस्य पुण्यफलं शृणु । वर्षकोटिसहस्राणि वर्षकोटिशतानि च । वसते देवलोके तु अप्सरोगणसेवितः । सर्ववाद्यमयी घण्टा केशवस्य सदा प्रिया । वादनाल्लभते पुण्यं यज्ञकोटिसमुद्भवम् । वादित्रनिनदैस्तूर्य्यगीतमङ्गलनिस्वनैः । यः स्नापयति गोविन्दं जीवन्मुक्तो भवेद्धि सः । वादित्राणामभावे तु पूजाकाले हि॰सर्वदा । घण्टाशब्दो नरैः कार्य्यः सर्व॰वाद्यमयी यतः । सर्ववाद्यमयी घण्टा देवदेवस्य वल्लभा । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन घण्टानादन्तु कारयेत् । मन्वन्तरसहस्राणि मन्वन्तरशतानि च । घण्टानादेन देवेशः प्रीतो भवति केशवः" । विष्णुधर्म्मोत्तरे श्रीभगवत्प्रह्लादसंवादे "शृणु दैत्येन्द्र ! वक्ष्यामि घण्टामाहात्म्यमुत्तमम् । प्रह्लाद ! त्वत्समो नास्ति मद्भक्तो भुवनत्रये । मम नामाङ्किता घण्टा पुरतो मम तिष्ठति । अर्च्चिता वैष्णवगृहे तत्र मां विद्धि दैत्यज ! । वैनतेयाङ्कितां घण्टां सुदर्शनयुतां यदि । ममाग्रे स्थापयेद्यस्तु देहे तस्य वसाम्यहम् । यस्तु वादयते घण्टां वैनतेयेन चिह्निताम् । धूपे नीराजने स्नाने पूजाकाले विलेपने । ममाग्रे प्रत्यहं वत्स ! प्रत्येकं लभते फलम् । मखायुतं गोऽयुतञ्च चान्द्रायणशतोद्भवम् । विधिना चाकृता पूजा सफला जायते नृणाम् । घण्टानादेन तुष्टोऽहं प्रयच्छामि स्वकं पदम् । नागारिचिह्निता घण्टा रथाङ्गेन समन्विता । वादनात् कुरुते नाशं जन्ममृत्युभयस्य च । गरुडेनाङ्कितां घण्टां दृष्ट्वाहं प्रत्यहं सदा । प्रीतिं करोमि दैत्येन्द्र ! लक्ष्मीं प्राप्य यथाऽधनः । दृष्ट्वाऽमृतं यथा देवाः प्रीतिं कुर्व्वन्त्यहर्निशम् । सुपर्णे च तथा प्रीतिं घण्टाशिखरमास्थिते । अकरेण प्रकुर्व्वन्ति घण्टानादं सुभक्तितः । महोत्सवार्च्चनकाले तु फलं कोटीन्द्रवं कलौ" । अन्यत्र च "घण्टादण्डस्य शिखरे कृष्णं स्थापयेत्तु यः । गरुडं वै प्रियं विष्णोः स्थापितं भुवनत्रयम् । चक्रघण्टानादन्तु मृत्युकाले शृणोति यः । पापकोटियुतस्यापि नश्यन्ति यमकिङ्कराः । सर्व्वे दोषाः प्रलीयन्ते घण्टानादे कृते हरेः । देवतानां मुनीन्द्राणां पितॄणामुत्सवो भवेत् । अभावे वैनतेयस्य चक्रस्यापि न संशयः । घण्टानादेन भक्तानां प्रसादं कुरुते हरिः । गृहे यस्य भवेन्नित्यं घण्टा नागारिसंयुता । न सर्पाणां तत्र भयं नाग्निविद्युत्समुद्भवम् । यस्य घण्टा गृहे नास्ति प्रद्युम्न पुरतो हरेः । कथं भागवतं नाम गीयते तस्य देहिनः" "अतो भगवतः प्रीत्यै घण्टा श्रीगरुडान्विता । सं स्थाप्या वैष्णवैः यत्नाच्छङ्खेणोपरिमण्डिता । स्नाने चक्षुरादिवाद्यन्तु नामसंकीर्त्तनं हरेः । गीतं नृत्यं पुराणादिपठनञ्च प्रशस्यते" हरिभक्तिविलासः । सर्व्वदेवपूजने धूपदीपदानोत्तरं वामहस्तेन घण्टावादनं तन्त्रसारे उक्तं यथा

"धूपभाजनमस्त्रेण (फट्) प्रोक्ष्याभ्यर्च्च्य हृदाणुना (नमः) । अस्त्रेण पूजितां घण्टां वादयन् गुग्गुलुं दहेत्" । श्यामादौ तु तन्मन्त्रविशेषः तन्त्रसारे उक्तः "तथा जयध्वनिमन्त्रमातः स्वाहेत्युदीर्य्य च । अभ्यर्च्च्य वादयेद् घण्टामस्त्रेण धूपयेत्ततः" गौतमीये "उत्तोल्य हृदिपर्य्यन्तं घण्टां वामदिशि स्थिताम् । वादयन् वामहस्तेन दक्षहस्तेन चार्पयेत्" । एवं नीराजनेऽपि । २घण्टापाटलिवृक्षे शब्दर॰ । ३अति-बलायां ४नागबलायां च राजनि॰ । [दृक्षे शब्दर॰ ।

घण्टाक पु॰ घण्टेव कायति प्रकाशेन कै—क । घण्टापाटलि

घण्टाकर्ण पु॰ शिवानुचरभेदे (घेंटु) ख्याते "घण्टाकर्णो-गणः श्रीमान् शिवस्यातीव वल्लभः" शिवपु॰ । मीनसंक्रान्तौ तस्य पूज्यतामाह कृत्यचिन्तामणौ "चैत्रे मासि च संपूज्यो घण्टाकर्णो जटाधरः । आरोग्याय कुटीमूले संक्रान्त्यां तत्र कारयेत्" । पूजामन्त्रः । "घण्टाकर्ण ! महावीर ! सर्व्वव्याधिविनाशन ! । विस्फोटकभये प्राप्ते रक्ष रक्ष महाबल !" ति॰ त॰ । २काशीस्थे ह्रदभेदे । "दृष्ट्वा चित्रघण्टेशी घण्टाकर्णस्त्वयं ह्रदः" काशी॰ ३३अ॰ ।

घण्टाताड पु॰ घण्टां कालज्ञापकघण्टः ताडयति ताडि—अण् उप॰ स॰ । १कालसूचकघण्टावादके (घण्टापाँड़े) "मैत्रेयकन्तु वैदेहो माधुकं संप्रसूयते । नॄन् प्रशंसत्यजस्रं यो घण्टाताडोऽरुणोदये" मनूक्ते २सङ्कीर्णजातिभेदे च

घण्टानाद पु॰ ६त॰ । १घण्टाशब्दे । घण्टाया नाद इव नादोऽस्य । २कुवेरमन्त्रिभेदे शब्दार्थचि॰ ।

घण्टापथ पु॰ घण्टानां घण्टादिवाद्यानां घण्टायुक्तहस्त्यादीनां वा पन्थाः ६त॰ अच् समा॰ । महति १राजपथे "दशधन्वन्तरो राजमार्गो घण्टापथः स्मृतः" कौटिल्यः ।

घण्टापाटलि पु॰ हन्यते हन—कर्म्मणि ट टस्य नेत्वम् नि॰ घत्वं प्रट—गतौ घञ् पाटस्तं लाति ला—बा॰ कि कर्म॰ । (घण्टापारुलि) वृक्षभेदे अमरः ।

घण्टारवा स्त्री घण्टेवारौति आ+रु–अच्। (झनझण) क्षुपभेदे अमरः यस्य फलं पक्वं सत् घण्टेवारौति

घण्टाली स्त्री घण्टां तच्छब्दमलति अल–अण् ङीप्। १कोषातक्याम्। दुन्न०। २घण्टाकर्णे। राजनि०।

घण्टाबीज पु० घण्टेव बीजमस्य। जयपालवृक्षे। राजनि०

घण्टाशब्द पु० घण्टायाः शब्दइव शब्दोऽस्य। १कांस्ये हेमच०। दुन्न०। २तच्छब्दे

घण्टिका स्त्री क्षुद्रा घण्टा स्वल्पार्थे कन्। क्षुद्रघण्टायां तत्तुल्याकारत्वात् २तालुस्थजिह्वायाञ्च (आलजिब) हेमच०।

घण्टिनीबीज न० घण्टाऽस्त्यस्याःतदाकारफलत्वात् इनि ङीप् घण्टिन्याः घण्टायुक्ताया बीजम्। जयपाले राजनि०।

घण्टु पु०घटि–उन्। १गजघण्टायां २प्रतापे च उणादिकोषः

घण्टेश्वर पु० मङ्गलपुत्रे व्रणदातरि देवभेदे "मङ्गलस्य प्रिया मेधा तस्यां घण्टेश्वरोमहान्। व्रणदाता च तेजस्वी विष्णुतुल्यो बभूव ह" ब्रह्मवै०।

घण्ड पु० घण–वा० ड तस्य नेत्वम्। भ्रमरे संक्षिप्तसारः।

घतन त्रि० हन्ति हन–"हन्तेर्घुत्वाद्यन्तयोर्विकृतत्वे" उणा० युन्। भारते उज्ज्वलद० हन्त्रर्थे घातनेति पाठोऽयुक्तः

घन पु० हन–मूर्त्तौ अप् घनादेशश्च। १मेघे २मुस्तके ३समूहे ४दार्ढ्ये ५विस्तारे च ६लौहमुद्गरे मेदि० ७शरीरे ८कफे ९अभ्रके राजनि०। "समत्रिघातश्च घनः प्रदिष्टः" इति १०लीलावत्युक्ते समाङ्कत्रयवधे। ११निविडे सान्द्रे त्रि० अमरः १२दृढे त्रि० मेदि०। १३पूर्णे १४सम्पुटे त्रि० शब्दर०। १५करतालादिकांस्यवाद्यभेदे १६मध्यमनृत्ये च न० अमरः। १७लौहे न० हेमच० १८त्वचे न० राजनि०। तत्र मेघस्योत्पत्तिभेदादिकं पुराणसर्वस्वे ब्रह्माण्डपु० उक्तं यथा

"सूर्य्यः किरणजालेन वायुयुक्तेन सर्व्वतः। जगतो जलमादत्ते कृत्स्नस्य द्विजसत्तमाः!। आदित्यपीतं भूतेभ्यः सोमं संक्रमते जलम्। नाडीभिर्वायुयुक्ताभिर्लोकाधारः प्रवर्त्तते। यत् सोमाच्च्यवते सूक्ष्मं तदभ्रेष्ववतिष्ठते। मेघा वाय्वभिघातेन विसृजन्ति जलं भुवि। एवं प्रकरणेनैव पतते चासकृज्जलम्। न नाशमुदकस्यास्ति तदेव परिवर्त्तते। सन्धारणार्थं भूतानां मायैषा विष्णुनिर्मिता। अनया मायया व्याप्तं त्रैलोक्यं सचराचरम्। विश्वेशो लोककृद्देवः सहस्रांशुः प्रजापतिः। धाता कृत्स्नस्य लोकस्य प्रभविष्णुर्दिवाकरः। सार्व्वलौकिकमम्भो यत् तत् सोमो नभसो रसः। एवं भूतं जगत् सर्व्वमेतत्तथ्यं प्रकीर्त्तितम्। सूर्य्यादुष्णं निस्रवति सोमाच्छीतं प्रवर्त्तते। शीतोष्णवीर्य्यौ द्वावेतौ युक्त्या धारयतो जगत्। सोमाम्बुतोद्भवा गङ्गा पवित्रा विमलोदका। भद्रासोमपुरोगाश्च महानद्यो द्विजोत्तमाः!। सर्व्वभूतशरीरेषु यास्त्वापोऽप्यसृता भुवि। तेषु सन्दह्यमानेषु जङ्गमस्थावरेषु च। धूमभूताः सर्व्वभूतेभ्यो निष्क्रामन्तीह सर्व्वशः। तेन चाभ्राणि जायन्ते स्थानमभ्रमयं स्मृतम्। तेजोऽर्कः सर्व्वभूतेभ्य आदत्ते रश्मिभिर्जलम्। समुद्राद्वायुसंयोगाद्रश्मयः प्रवहन्त्यपः। ततस्त्वृतुवशात् काले परिवृत्तो दिवाकरः। नियच्छत्यपो मेघेभ्यः शुक्लकृष्णैर्गभस्तिभिः। अभ्रस्थाः प्रपतन्त्यापो वायुना समुदीरिताः। सर्व्वभूतहितार्थाय रस्यभूताः समन्ततः। ततो वर्षति षण्मासान् सर्व्वभूतविवृद्धये। वायव्यं स्तनितञ्चैव विद्युदग्निसमुद्भवा। मेहनाच्च मिहेर्धातोर्मेघत्वं व्यञ्जयन्त्युत। न भ्रश्यन्ति यतश्चापस्तदभ्रं कवयो विदुः। मेघानां पुनरुत्पत्तौ त्रिविधा योनिरुच्यते। आग्नेया ब्रह्मजा चैव पक्षजा च पृथग्विधाः। त्रिधा घनाः समाख्यातास्तेषां वक्ष्यामि सम्भवम्। आग्नेयाः खल्वजाः प्रोक्तास्तेषां धूमात् प्रवर्त्तनम्। शीतदुर्द्दिनवाता ये स्वगुणास्ते व्यवस्थिताः। महिषाश्च वराहाश्च मत्तमातङ्गरूपिणः। भूत्वा धरणिमभ्येत्य रमन्ति विचरन्ति च। जीमूता नाम ते मेघा ये तेभ्यो बीजसम्भवाः। विद्युद्गुणविहीनाश्च जलधारावलम्बिनः। मूका मेघा महाकाया आवहस्य वशानुगाः। क्रोशमात्राच्च वर्षन्ति क्रोशार्द्धादपि वा पुनः। पर्वतानां नितम्बेषु वर्षन्ति गह्वरेषु च। बलाकागर्भदाश्चैव बलाका गर्भधारिणः। ब्रह्मजाश्चैव ये मेघा ब्रह्मनिश्वाससम्भवाः। ते हि विद्युद्गणोपेताः स्तनयित्नुप्रियस्वनाः। तेषु शब्दप्रणादेन भूमिः स्वाङ्कुरकोद्भवैः। वायुवाताभिषिक्तेव वायुर्यौवनमश्नुते। तेष्वियं प्रावृडासक्ता भूतानां जीवितोद्भवा। जीमूता नाम ते मेघा ये तेभ्यो जीवसम्भवाः। द्वितीयं प्रवहं वायुं मेघास्ते तु समाश्रिताः। इतो योजनमात्राच्च साद्धार्द्धादपि वा च ते। वृष्टिसर्गो द्वधा तेषां धाराऽऽसारः प्रकीर्त्तितः। पुष्करावर्त्तका नाम ये मेघाः पक्षसम्भवाः। संयोगाद्वायुनोच्छिन्नाः पर्वतानां महौजसाम्। कामगानां च लोकानां सर्व्वेषां शिवमिच्छताम्। पुष्करा नाम ते मेघा बृहन्तः समन्-

धराः। पुष्करावर्त्तकास्तेन कारणेनेह शब्दिताः। नानारूपधरांश्चैव महाघोरस्वनाश्च ये। कल्पान्तदृष्टेः स्रष्टारः संवर्त्ताग्नेर्नियामकाः। वर्षन्ति ते युगान्तेषु तृतीयास्ते प्रकीर्त्तिताः। अनेकरूपसंस्थानाः पूरयन्तो महीतलम्। वायुं परिवहं ते स्युः श्रिताः कल्पान्तसाधकाः। योऽण्डस्य च विभिन्नस्य प्राकृतस्याभवत्तदा। यस्मात् ब्रह्मा समुत्पन्नश्चतुर्वक्त्रः स्वयम्भुवः। तस्यैवाण्डकपालानि सर्वे मेघाः प्रवर्त्तिताः। तेषामाप्यायनं धूमः सर्वेषामविशेषतः। तेषां श्रेष्ठस्तु पर्जन्यश्चत्वारश्चैव दिग्गजाः। गजानां पर्वतानाञ्च मेघानां भोगिभिः सह। कुलमेकं पृथक् भूतं योनिरेकं जलं स्मृतम्। पर्जन्यो दिग्गजाश्चैव हेमन्ते शीतसम्भवाः। तुषारवृष्टिं वर्षन्ति हिमं सस्यविवृद्धये"।

वायुविशेषकृतएव घनभेदो भा०शा०३२०अ० दर्शितो यथा "प्रेरयत्यभ्रसंघातान् धूमजांश्चोष्मजांश्च यः। प्रथमः प्रथमे मार्गे प्रवहो नाम सोऽनिलः। अम्बरे स्नेहसम्भ्येभ्यस्तडिद्भ्यश्चोत्तमद्युतिः। आवहो नाम संभाति द्वितीयः श्वसनो नदन्। उदयं ज्योतिषां शश्वत् सोमादीनां करोति यः। अन्तर्देहेषु चोदानं यं वदन्ति मनीषिणः। यश्चतुर्भ्यः समुद्रेभ्यो वायुर्धारयते जलम्। उद्धृत्याददते चापो जीमूतेभ्योऽम्बरेऽनिलः। योऽद्भिः संयोज्य जीमूतान् पर्जन्याय प्रयच्छति। उद्वहो नाम वंहिष्ठस्तृतीयः स सदागतिः। समुह्यमाना बहुधा येन नीताः पृथग्घनाः। वर्षमोक्षकृतारम्भास्ते भवन्ति घनाघनाः। संहता येन चाविद्धा भवन्ति नदता नदाः। रक्षणार्थाय सम्भूता मेघत्वमुपयान्ति च। योऽसौ वहति भूतानां विमानानि विहायसा। चतुर्थः संवहो नाम वायुः स गिरिमर्द्दनः। येन वेगवता रुग्णा रूक्षेणारुजता नगान्। वायुना सहिता मेघास्ते भवन्ति बलाहकाः। दारुणोत्पातसञ्चारो नभसः स्तनयित्नुमान्। पञ्चमः स महावेगो विवहो नाम मारुतः। यस्मिन् पारिप्लवा दिव्या वहन्त्यापो विहायसा। पुण्यञ्चाकाशगङ्गायास्तोयं विष्टभ्य तिष्ठति"।

घनविघातत्वादेरयघ्नः समसंख्यानां त्रयाणां घातः यद्यप्यत्र समयोर्द्वयोर्घातेन वर्गरूपेण तन्मूलस्य घनत्वं नास्ति तथापि घनशब्देन सदृशघातत्रिघातत्वेन घनत्वं बोध्यं यथा १घनः १। द्वाभ्यां द्वयोर्घने ४चत्वारः तेषां द्वाभ्यां गुणने ८। एवं त्रयाणां त्रिभिर्गुणने ९नव तेषां पुनस्त्रिभिर्गुणने २७। एवं क्रमेण वारद्वयं स्वस्वमहिघातरूपवर्गगुणनात् घनरूपत्वं जायते तत्रैकादीनां दशपर्य्यन्तानां घनसंख्याः सुबोधाय प्रदर्श्यन्ते यथा

१।२।३।४।५।६।७।८।९।१०

१।८।२७।६४।१२५।२१६।३४३।५१२।७२९।१०००

अस्य प्रकारान्तरं स्थाप्योघनोऽन्त्यस्येत्यादि लीलावत्यां दृश्यं विस्तरभयान्नोक्तम्।

"जटामूर्द्ध्नां विपर्य्यस्य घनमाहुर्मनीषिणः" इत्युक्ते १९वेदपाठभेदे ऋग्वेदशब्दे १४०९।१११२ पृ० विवृतिः तत्र सान्द्रे प्रचण्डघनगर्जितप्रतिरुतानुकारी (रथः) मुहुः" वेणी०। "जघनेन घनेन सा" "कीचकोद्धनघनस्कन्धाः" भट्टिः। लौहमुद्गरे "प्रतिजघान घनैरिव मुष्टिभिः" किरा०। मेघे "प्रावृषमिव घनकृष्णाकाशम्" काद०। "रजनीतिमिरावगुण्ठिते पुरमार्गे घनशब्दविक्लवाः" कुमा० "असम्भावद्घनरसा शताक्षोपरिसेविता" उद्भटः। घनश्यामः। मूर्त्तौ—काठिन्ये "द्वारं तमोघनध्वस्तम्" भट्टिः। "तमसोघनो मूर्त्तिः काठिन्यम् तेन मूर्त्तिमत्तमःसमस्तम्" जयम०। [त्रिका०।

घनकफ पु० घनस्य मेघस्य कफ इव। मेघोपले करके।

घनकाल पु० घनप्रधानः कालः। वर्षर्त्तौ शब्दच०।

घनगोलक पु० घनेन मूर्त्या गोल इव कायति कै—क। संश्लिष्टस्वर्णरजते हेमच०। [चि०।

घनच्छद पु० घना निविडाश्छदा यस्य। शिग्रौ। शब्दार्थ

घनजम्बाल पु० कर्म०। सान्द्रजम्बाले पुलुके (घनशैवालाः) त्रिका०। [दीप्तौ च शब्दर०।

घनज्वाला स्त्री घनस्य ज्वालेव। १वज्राग्नौ। हेम०। २मेघ-

घनताल पुंस्त्री० घनतायां निविडतायाम् अलति पर्य्याप्नोति अल—अच्। १सारङ्गखगे स्त्रियां जातित्वात् ङीष् कर्म०। २वाद्यादितालभेदे।

घनतोल पुंस्त्री० घनं मेघं तोलयति ऊर्द्ध्वं नयति आह्वानेन तोल—उन्नितौ अण् उप० स०। चातके खगे तद्रावेण हि मेघोत्थानमनुमीयते इति तस्य तथात्वम्। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

घनत्वच् पु० घना निविडा त्वक् यस्य। शिग्रौ शब्दार्थचि०।

घनद्रुम पु० कर्म०। विकण्टकवृक्षे राजनि०।

घननाभि पु० घनस्य मेघस्य नाभिरिव योनित्वात्। धूमे शब्दर० धूमस्य मेघयोनित्वात् तथात्वम् मेघस्य धूमयोनित्वं च घनशब्दे २७८६ पृ० दर्शितम्।

घनपत्र पु० घनानि पत्राण्यस्य । १पुनर्नवायाम् राजनि० । २घनच्छदे त्रिषु च ।

घनपदवी स्त्री ६त० । आकाशे शब्दार्थचि० । तस्य मेघाधारतया तत्सञ्चारस्थानतया च तथात्वम् । "ज्ञानशक्ति-र्घनपदवीमनेकसंख्यैः" किरा० ।

घनपल्लव पु० घना निबिडाः पल्लवा यस्य । शोभाञ्जने जटा० ।

घनपाषण्ड पु० स्त्री घनेन मेघध्वनिना पाषण्ड इव उन्मत्तत्वात् । मयूरे शब्दमा० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

घनफल पु० घनानि निबिडानि फलान्यस्य । विकङ्कतवृक्षे राजनि० तत्फलानां निबिडतया जायमानत्वात्तथात्वम् ।

घनमूल न० घनस्य घनात्मघातस्य मूलमाद्यम् । यस्य समाङ्कत्रयघातस्य घनरूपता तादृशे अङ्के । एकाद्यङ्कानां घनमूलादि प्रदर्श्यते

१।८।२७।६४।१२५।२१६।३४३।५१२।७२९।१०००

१।२।३।४।५।६।७।८।९।१०

तस्य मूलानयनं लीला० उक्तं यथा

"अथ घनमूले करणसूत्रं वृत्तद्वयम् । "आद्यं घनस्थानमथाघने द्वे पुनस्तथान्त्याद्घनतो विशोध्य । घनं पृथक्स्थं, पदमस्य कृत्या त्रिघ्न्या तदाद्यं विभजेत् फलन्तु । पंक्त्यां न्यसेत्, तत्कृतिमन्त्यनिघ्नीं त्रिघ्नीं त्यजेत्तत्-प्रथमात्, फलस्य । घनं तदाद्याद्घनमूलमेवं पङ्क्तिर्भवेदेवमतः पुनश्च"

अस्यार्थः यस्य घनमूलं मृग्यते तस्याद्यं स्थानं घनस्थानं स्यात् घनयोघनस्थानमित्यर्थः । अथ द्वे स्थाने अघने तद्व्यतिरिक्ते तथा पुनः घनस्थानम् अघने द्वे इति पुनःपुनरित्यर्थः। अन्त्यात्घनतः स्थानात्घनं विशोध्य तस्य घनस्य पदं पृथक्स्थं स्थाप्यं तस्य पदस्य कृत्या त्रिघ्न्या तदाद्यम् अघनस्थानं विभजेत् । फलं तु पूर्वमूलपङ्क्त्यां न्यसेत् । तस्य फलस्य कृतिम् अन्त्यनिघ्नीं पङ्क्तिस्थतद्व्यतिरिक्तपूर्वकृतिनिघ्नीमित्यर्थः । त्रिघ्नीञ्च तत्प्रथमादाद्यघनस्थानात् त्यजेत् । तदाद्यात्घनस्थानात्फलघनं त्यजेत् । एवं पुनः तद्यथा अस्य पङ्क्त्यात्मकपदस्य कृत्या त्रिघ्न्या तदाद्यं विभजेत् । फलन्तु पङ्क्त्यां न्यसेत् । तत्कृतिम् अन्त्यनिघ्नीं त्रिघ्नीं तत्प्रथमात् त्यजेत् । तदाद्यात् फलस्य घनं त्यजेदिति । एवंकृते या पङ्क्तिर्भवेत् तद् घनमूलं भवति" । "घनस्य वामागतिः" इत्युक्तेः वामस्थिताङ्कस्यान्त्यत्वं दक्षिणस्थस्य चाद्यत्वमिति सर्वत्र ज्ञेयम् । घनपदञ्चात्र । "घनपदञ्च ततोऽपि घनात् वदे । यदि घनेऽस्ति घना भवतोमतिः" लीला० । घनं मूलमस्य । २मोरटवृक्षे पु० राजनि० ।

घनरस पु० घनस्य मेघस्य शुक्लस्य वा रसो निष्यन्दः । १जले । २कर्पूरे च कर्म० । ३सान्द्ररसे । घनोरसोऽस्य । ४पीलुपर्ण्यां ५मोरटवृक्षे च मेदि० । ६निबिडरसके त्रि० । जले तु न० रत्नको० ।

घनवर्त्मन् न० ६त० । आकाशे "घनवर्त्म सहस्रधेव कुर्वन्" किरा० ।

घनवल्लिका स्त्री घना निबिडा वल्ली यस्याः कप् ह्रस्वः । १अमृतस्रवालतायाम् । घनस्य वल्लीव २विद्युति राजनि०

घनवल्ली स्त्री घनस्य मेघस्य वल्लीव । १विद्युति २अमृतस्रवालतायाम् राजनि० । ६त० । २मेघवाते ।

घनवात पु० घनो निबिडो वातोऽत्र । १नरकभेदे हेमच० ।

घनवास पु० घनोवासो मध्योऽस्य । कुष्माण्डे हारा० ।

घनवाहन पु० घन इव शुभ्रं वाहनमस्य । १शिवे । घनो मेघो वाहनमस्य । २इन्द्रे च हेमच० ।

घनवीथि स्त्री घनानां वीथिः । आकाशे । "घनवीथिवीथि मवतीर्णवतः" माघः ।

घनश्याम पु० घनः मेघइव श्यामः । निबिडश्यामवर्णे । "क्वासि राम घनश्याम ! चुम्बामि तव पङ्कजम् । यदि जीवामि शोकेन पुनर्द्रक्ष्यामि ते मुखम्" महानाटकम् । "श्रमानकर्णविश्रान्तस्फुरन्मकरकुण्डलम् । हेमाम्बरं घनश्यामं श्रीवत्सं श्रीनिकेतनम्" भाग०श्रीकृष्णकपोक्तौ ।

घनसार पु० घनस्य सारस्य सारः । १कर्पूरभेदे १७२१ पृ० विवृतिः । "शरदिन्दुकुन्दघनसारनीहारहारेत्यादि" दशकुमा० । घनोनिबिडः सारोऽस्य । २दक्षिणावर्त्तपारदे मेदि० । ३वृक्षभेदे ४जले च धरणी । ६त० । ५मेघे वारिदे ।

घनस्कन्ध पु० घनः स्कन्धो यस्य । कोशाम्रवृक्षे राजनि० ।

घनस्वन पु० ६त० । १मेघध्वनौ । घनेन तच्छब्देन सह स्वनिति स्वन—अच् ३त० । २तण्डुलीयशाके राजनि० ।

घनहस्त पु० घनः समत्रिघातमितोहस्तोऽत्र । दीर्घविस्तारोच्चेषु १हस्तमाने २मागधप्रस्थधारिकायां च "हस्तोन्मितैर्विस्तृतिदैर्घ्यपिण्डैर्यद्द्वादशास्रं घनहस्तसंज्ञम् । धान्यादिके तद्घनहस्तमानं शास्त्रोदिता मागधखारिका वा" लीला० ।

घना स्त्री घन+अस्त्यर्थे अच् । १मासपर्ण्यां २रुद्रजटायाम् राजनि० तयोर्निविडपत्रत्वात् तथात्वम् । ३निबिडायां स्त्रियाम् । "त्वदीयस्नेहमपि घनाम्" (वाचस्) आप्तः ।

घनाकर पु० ६त०। घनानामाकरः घनान् आकिरति आ+कॄ—अच वा। वर्षाकाले शब्दरत्ना०।

घनागम पु० आगम्यतेऽत्र आ+गम—आधारे घञ्। घनानां मेघानामागमः ६त०। वर्षाकाले "घनागमे राजपथे हि पिच्छिले" नैष०। भावे घञ् ६त०। २मेघागमने च।

घनाघन पु० हन—अच नि०। १इन्द्रे २वर्षुकमेघे मत्ते घातुके ३गजे, अमरः ४अन्योन्यघट्टने पु०। ५निरन्तरघातुके त्रि० हेमच०। "ततोऽर्ज्जुनं भिन्नकटेन दन्तिना घनाघनेनानिलतुल्यवर्च्चसा" भा० क० १८अ०। वर्षुकमेघश्च भा० शा० ३३०अ० दर्शितो यथा "बहुधाभागा बहुधा तेन नीताः पृथग्घनाः। वर्षमोक्षप्रतारस्थास्ते भवन्ति घनाघनाः" "अद्यञ्जहायुनाभिप्रे यथा यस्यो घनाघनः" हरि० ८७। ७काकमाच्यां स्त्री

घनात्यय पु० घनानामत्ययोऽत्र। शरत्काले हेमच०। "वातिकानां घनात्यये" सुश्रु०। ६त०। २घनातिक्रमे पु०। घनत्ययायोऽप्यत्र। "घनात्ययेन गर्भस्तिमानिव" रघुः

घनामय पु० घनो दृढ़ आमयो दशात् ५व०। खर्ज्जूरवृक्षे त्रिका०।

घनामल पु० घनोऽमलः विशेषणस०। वास्तूकशाके त्रिका०

घनाश्रय पु० ६त०। आकाशे हेमच०।

घनोदधि पु० घन उदधिरत्र। नरकभेदे हेमच०।

घनोपल पु० ६त०। करके (शिल) हेमच०।

घम्ब गतौ भ्वा० पर० सक० सेट्। घम्बति अघम्बीत्। जघम्ब

घर पु० हन्यते गम्यतेऽतिथिभिः हन— "हन्तेरन् घ च" उणा० नलोपश्च। गृहे दशपादीवृत्तिः।

घरट्ट पु० घृ—सेके णिच् घरं सेकमट्टते अट्ट—अतिक्रमे अण् उप० स०। (यांता) पेषिके यन्त्रभेदे पण्याम् "प्रतिघट्टपथे घरट्टजात्" नैष०। [मतृघट्टभेदे शब्दर०।

घर्घट पु०घ—णिच् घरे सेकाय घटते घट अच्। (आड़ारा)

घर्घर पु० घर्घेत्यनुकरणशब्दं राति रा—क। १घरट्टादिध्वनिभेदे। २उद्युक्ते त्रि० "बलाहास घनान् यदुत्थितादसुनाप्यञ्चति घर्घरस्वरः" नैष०। ३पर्व्वतद्वारे ४द्वारे ५उलूके ६नदभेदे च पु० मेदि०। ६ध्वनिमात्रे ७हासे हेमच०। घर्घरनदश्च अङ्गदेशान्तर्गतः विन्ध्याद्रेर्निर्गतः गङ्गायां सङ्गतः चम्पानगरीतोऽनतिदूरपूर्वस्थः। (घाघर) ओकपसिद्धः ८क्षुद्रघण्टिकायां स्त्री। "घर्घरा क्षुद्रघण्टी स्यात्" शब्दर० रत्नमाला। "प्रतापकूटाः कलघर्घरारवैः" माघः। घर्घरेति शब्दानुकरणम् तथा ध्वनिभेदः। तादृशध्वनिभेदएव घर्घरेति भाष्य०। ६वीणाभेदे मेदि०। घर्घर+अस्त्यर्थे अच्। घर्घर नदसङ्गतायां १०गङ्गायां स्त्री वा गौरा० ङीष्। घर्घरस्वनायत्न। "भृणावती भृणिनिभिर्घर्घरी भूकमादिनी। भृङ्गपापिञ्जरतनुर्घर्घरा घर्घरस्वना" काशीख० २९अ० गङ्गानामोक्तौ। स्वार्थे क नदभेदे पु०। "योजे घर्घरके जलं तु रुचिरं मनापयोषापहम्। पथ्यं वह्निकरम् तथा तु बलदं धीपाकुष्ठविप्रदम" राजनि०।

घर्घरिका स्त्री घर्घरोऽस्त्यस्याः ठन्। १क्षुद्रघण्टिकायां २नदीभेदे ३वादित्रभाण्डे ४भ्रष्टधान्ये हेमच०। ५वाद्यभेदे विश्वः।

घर्घरित न० घर्घरं करोति णिच्—भावे क्त। शूकरजातीय ध्वनिभेदे। "निशम्यते घर्घरितं स्वखेदं मायिष्णु माया मयशूकरस्य" भाग० ३।१३।२५।

घर्घरी स्त्री घ—णिच् घुर—ध्वनौ क्विप् तौ हन्ति हन—ड नि० हस्य घः। (गुरगुरिया) कीटभेदे यमकीटे रत्नमा०

घर्व गतौ भ्वा० पर० सक० सेट्। घर्वति अघर्वीत्। जघर्व

घर्म पु० घरति अङ्गात् घृ—सेके (झरणे) कर्त्तरि मक् नि० गुणः। १अङ्गनिष्यन्दे स्वेदे अमरधारिणि। घरत्यङ्गमनेन करणे मक्। २आतपे ३ग्रीष्मकाले तयोः अङ्गस्वेदसाधनत्वात्तथात्वम। ४आतपयुक्ते दिवसे निघ०। घर्मश्च आतपादिव स्वरविकारयत्नादपि भवति यथाह सा०द० "विकाराः सत्त्वसम्भूताः सात्त्विकाः परिकीर्त्तिताः। सत्त्वमात्रोद्भवत्वात्ते भिन्ना अप्यनुभावतः। स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः। वैवर्ण्यमश्रु प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विकाः स्मृताः" इति विभज्य "वपुर्जलोद्गमः स्वेदो रतिघर्म्मश्रमादिभिरिति" सकारणं स्वेदोलक्षितः ५यज्ञे निघ०। "पितृभिर्घर्मसद्भिः" ऋ० १०।१५।८। "धर्मसद्भिः यज्ञपादिभिः" भा०। वै० घृ—दीप्तौ मक्। वैदिकप्रयोगे ६दीप्ते त्रि० घर्मसारमशब्दे उदा०। ७रसे "मधुनः सारघस्य घर्मं पात वसवः" यजु० ३८।६। "घर्मं रसम्" वेददी० इगवादि निष्यन्दे दुग्धे पु० तस्य गोःघरणात्तथात्वम्। "घर्माय दीष्व" यजु० ३८।२। घे वतुच। घर्माय घर्मार्थं दीष्व देहि पयः शेषय मा घर्मं पातीत्यर्थः" वेददी०। "रज्जु संदानमादाय" कात्या० श्रौ० २६।७।११ "सन्दानम् घर्मधुगवबन्धनार्थाय पाशवती रज्जुः" कर्कः। "उपयमन्यामासिञ्चति घर्मम्"

कात्या०श्रौ० २३।६।१७। "घर्मं घर्मधुग्भ्यः तत्राध्वर्यवस्थितमाज्यमुपयमन्यां स्रुचि चासिञ्चति" कर्कः परीशाभ्यां घर्मं स्पृष्ट्वा स्रुकपुष्करस्योपर्य्यधोमुखं करोतीत्यर्थः" भं०व्या०घर्मस्याज्यं वृतस्रुपयमन्यामासिञ्चति पूर्वं स्रुकस्थम् भीतमधुना घर्मस्थं स्रुचि नयतीत्यर्थः" यजु० ३८।१६। वेददी० । तत्र निदाघकाले "निःश्वासहार्य्यं शुकमाजगाम घर्मः प्रियावेशमिवोपदेष्टुम्" रघुः । उष्मणि "स ययौ रयात् घनघर्मविगलदुरुगण्डमण्डलः" माघः ।

घर्मचर्चिका स्त्री घर्मकृता चर्चिकेव । (घामाचि) इति ख्याते घर्मविचर्चिकायाम् । "स्वेदयाक्तानि दुष्यन्ति क्रोधशोकश्रमैस्तथा । ततः स्वेदः प्रवर्त्तेत दौर्गन्ध्यं घर्मचर्चिका । राजिकाकृतिरुष्णोत्था यतो घर्मविचर्चिका" इति प्रयोगात्तत्तम् । घर्मविचर्चिकाप्यत्र ।

घर्मदीधिति पु० घर्मो दीधितौ यस्य । सूर्य्ये "दः सलोम इव घर्मदीधितिः" रघुः । घर्मद्युति घर्मभानु घर्मरश्मिप्रभृतयोऽप्यत्र "घर्मद्युतेरिह दुहः पटलेन भानाम्" किरा० । "या घर्मभानोस्तनयापि शीतलैः" माघः । "लोकालोकव्याहतो घर्मरश्मिः" माघः ।

घर्मदुह् स्त्री घर्मं दुग्धं दोग्धि दुह–क्विप् ६त० । दुग्धदुहायां धेन्वाम् "घर्मधुग्भ्यामे चादोहे च" कात्या० श्रौ० २६।६।२। घर्मदुघाप्यत्र । "घर्मदुघाया दोहनप्रदेशे" तत्सूत्रे कर्कः ।

घर्मपावन् घर्मभूम्याणं पिबति पा–वनिप् । उष्मपाख्ये पितृगणभेदे । "स्वाहा पितृभ्य ऊर्द्धवर्हिर्भ्यो घर्मपावभ्यः" यजु० ३८।१५।

घर्मसद् पु० घर्मे यज्ञे सीदति सद–क्विप् । यज्ञयादिषु पितृषु । पूर्व्वैः पितृभिर्घर्मसद्भिः" ऋ० १०।१५।८।१०। "घर्मसद्भिः यज्ञसादिभिः" भा० ।

घर्मस्तुभ् पु० घर्मं स्तुभ्नाति स्तुभ–क्विप् । वायौ । प्रचारेण घर्मनाशात्तस्य तथात्वम् । "घर्मस्तुभे (मारताय) दिव आ पृष्ठे यज्वने" ऋ० ५।५४।१।

घर्मस्वरस् पु० जिघर्त्ति घृ० ए–घरणं दीप्तौ मक् नि० । घर्माः दीप्ताः स्वृ–असुन् स्वरणेवेषाम् । दीप्तध्वनौ । "घर्मस्वरसो नद्यो अप व्रन्" ऋ० ४।५५।६ "घर्मस्वरसः दीप्तध्वनयः" भा० ।

घर्मस्वेद पु० घर्मो दीप्तः चरन् वा स्वेदो घर्मे यस्य स्वेदो नतिर्वाऽस्य । १दीप्तगमने २चरतृस्वेदजले ३यज्ञे तत्परि च "महाब्राह्मणतिष्ठेर्नेभिर्वराहैर्घर्मस्वेदेभिर्द्रविणं व्यानट्" ऋ० १०।६७।७। घर्मस्वेदेभिः दीप्तगमनैर्यद्वा चरदुदकैः अथवा घर्मो यज्ञः तं प्रति गन्तृभिः" भा० ।

घर्मान्त पु० घर्मस्य उष्मणोऽन्तोयत्र । वर्षाकाले राजनि० "घर्मान्ते तोयदोर्म्मिभिः" हरिवं० १७७अ० ।

घर्मान्तकामुकी स्त्री ७त० बलाकायाम् राजनि० । वर्षाकाले एव तस्याः कामयमानत्वात् तथात्वम् ।

घर्षण न० घृष–भावे ल्युट् । (घषा) व्यापारभेदे ।

घर्षणाल पु० घर्षणायालति अल+पर्य्याप्तौ अच् । शिलापुत्रे (नोटा) त्रिका० । [त्रिका० ।

घर्षणी स्त्री घृष्यतेऽसौ कर्मणि ल्युट् ङीप् । हरिद्रायां

घल न० घोल+पृषो० । तक्रे घोले शब्दच० ।

घस(स) चरणे भ्वा० आत्म० अक० सेट् दंदित् । घंस(स)ते अघंसि(सि)ष्ट । जघंसे(से)

घस भक्षणे भ्वा०पर० सक० अनिट् । घसति । लृदित् अघसत् । जघास जक्षतुः जघसिथ जघस्थ । घस्ता वेदे ग्विः लोके, घस्तिः ।

घसि पु० घस–भावे इन् । भक्षणे हेमच० ।

घस्मर त्रि० घस–क्मरच् । भक्षणशीले । "सुराश्चरे घस्मरजित्वरेण" भट्टिः । "घस्मरा नष्टशौचाश्च भाव इत्यनुशुश्रुमः" भा० क० ४० अ० । कौशिकपुत्राणां गर्गशिष्याणां गुरुगवीमांसभक्षणात् व्याधव्रजादियोनिप्राप्तानां सप्तानां मध्ये खगभेदे "शुभेन कर्मणा तेन जाता जातिस्मरा खगाः । तासातृत्पाद्य संविग्ना रक्ते काञ्चने गिरौ । घस्मरो निलवितस्तः काञ्चनयौ विलोचनः । पञ्चितो घस्मरो नादी नामतस्तेऽभवन् मृगाः" हरिवं० २१अ० ।

घस्त्र पु० घस्त्यन्धकारं घस–त्रन् । १दिवसे अमरः । २हिंस्रे त्रि० मेदि० ३कुङ्कुमे न त्रिका० ।

घा स्त्री हन–बा० ड स्वस्य घत्व । १काञ्च्यां २घाते च मेदि० ।

घाट पु० कुन्घट–घञ् । ग्रीवायाः पश्चाद्भागे घण्टौ (घाड्) शब्दर० । तत्रैवार्थे स्त्री टाप् अमरः । "दोर्णास्तु दृष्टास्तय एव भर्त्ता संपीड्य घाटां सुरूपाः सतीनाम्" सुश्रु० । २घट्टे ३गवादाद्वारस्थानभेदे "घाटाः किं बहुलोमातरभिद्याः सर्व्वतोङ्गजे" हरिवं० २२१अ० । घाटा अस्त्यस्य अर्श०अच् । ५घाटायुक्ते त्रि० ।

घाटाल पु० घाटा+सिध्मा० अस्त्यर्थे लच् । सुश्रुतोक्ते सान्निपातिकविद्रधिरोगलक्षणभेदे "नानावर्णरुजास्रावो घाटालोविषमोमहान् । विषमं पच्यते वापि विद्रधिः सान्निपातिकः" सुश्रुतः । घाटावस्य मद्यादावता-

रखानवत् गम्भीरतायुक्तत्वात् तद्वदुच्चतानतत्वेन च तथात्वम् ।

घाटिका स्त्री घाटा स्वार्थे क । घाटायाम् शब्दच० ।

घाण्टिक पु० घण्टया चरति ठक् । "राज्ञां प्रबोधसमये घण्टाशिल्पास्तु घाण्टिकाः" इत्युक्तलक्षणे राज्ञां प्रबोधनाय घण्टां वादयित्वा १स्तुतिपाठके २घण्टावादके त्रि०अमरः । अत्र घाटिकइत्यमरटीकायां भरतः पपाठ । घण्टा तदाकारं पुष्पमस्त्यस्य ठन् । ३धुस्तूरे शब्दरत्ना० तस्य तदाकारकुसुमत्वात्तथात्वम् "पुष्पे घाण्टिकघोषिकयवनवचिकल्कितवकुसुमानि" । "उपतापं वान्ति च घाण्टिका विभेदश्च भिक्षाचास्। इ०व०१०अ०। ग्रपथवचनेन ४व्यवहारिणि" शा० वि० । "राजपौरुषिके विप्रे घाण्टिके परिचारके" । दैवपैत्रयोः अपाङ्क्तेयौ तस्याभोज्यान्नतामाह यमः "राजान्नं हरते तेजः" इत्युपक्रमे "पापंना तथान्नं शौण्डस्य घाण्टिकस्य तथैव च । इतरे ते स्वभोज्यान्नास्तेषामन्नं विवर्जयेत् । अप्यन्नं वादपराख्यं वा तप्तकृच्छ्रमथापि वा" । "घाण्टिकोदिव्यवाचकः" शा० वि० ।

घात पु० हन–घञ् । १प्रहारे, २मारणे, ३ पूरणे, गुणने च । "चरेत् व्रतमहत्वाऽपि घातार्थञ्चेत् समागतः" याज्ञ० । "पतन्ति द्विरदा भूमौ वज्रघातादिवाचलाः" भा० श्रा० १४८अ० । "समद्विघातः क्षतिरुच्यतेऽत्र" लीला० । करणे घञ् । ४बाणे मेदि० । चतुरङ्गक्रीडायां वलादिवलानां स्थानविशेषेषु ५कल्पवाक्यनामागमे तदपसारणेन तत्स्थाने तदाक्रमे । चतुरङ्गशब्दे दृश्यम् । जन्मताराप्रेक्षया ६निधनाख्ये सप्तमपञ्चमचतुर्विंशतितमनक्षत्रे च ।

घातक त्रि० घातयति हन–ण्वुल् । हननकर्त्तरि । "अनुमन्ता विशसिता निहन्ता क्रयविक्रयी । संस्कर्त्ता चोपहर्त्ता च खादकश्चेति घातकाः" मनुः । अत्र खादकस्यापि घातकत्वमुक्तं मिताक्षरायां तु कर्त्तृप्रयोजकादीनां घातकत्वं समर्थितं यथा

"हन्तिरयं प्राणवियोगकरे व्यापारे रूढः । यद्व्यापारसमनन्तरङ्कालान्तरे वा कारणान्तरनिरपेक्षः प्राणवियोगो भवति स ब्राह्मणं हतवानिति अभ्यनुज्ञा" । 'तथाशब्दः प्रकारवचनोऽनुग्राहकप्रयोजकादिकर्त्तृसंग्रहार्थः । अनुग्राहकश्च यः पलायमानमभिहत्य परस्मात् परैरभ्य हन्तारं परिरचन् हन्तुरुद्दिमानमुपजनयत्युपकरोति स उच्यते । अतएव मनुना अनुग्राहकस्य हिंसाफलसम्बन्धो दर्शितः "बहूनामेककार्याणां सर्वेषाम् शस्त्रधारिणाम् । यद्येको घातयेत्तत्र सर्वे ते घातकाः स्मृताः" इति । तथा प्रयोजकादीनामप्यपराध्वेन फलसम्बन्ध उक्तः "प्रयोजयिताऽनुमन्ता कर्त्ता चेति स्वर्गनरकफलेषु कर्म्मसु योभूय आरभते तस्मिन् फलविशेषः" इति । तत्राप्रवृत्तस्य प्रवर्त्तकः प्रयोजकः स च त्रिप्रकारः । आज्ञापयिताऽभ्यर्थयमान उपदेष्टेति । तत्राज्ञापयिता नाम स्वयमशक्तः सन्नोचकृत्यादिकं यः प्रेषयति मदीयममित्रं जहीति स उच्यते । अभ्यर्थयमानस्तु यः स्वयमसमर्थः प्रार्थनादिना अस्मत्तु व्यापादयेति समर्थं प्रवर्त्तयति सोऽभिधीयते । अनयोश्च स्वार्थसिद्ध्यर्थमेव प्रयोक्तृत्वम् । उपदेष्टा पुनः त्वं मत्पुनित्यं व्यापादयेति मर्म्मोद्घाटनाद्युपदेशपुरःसरम्प्रेरयन् कथ्यते । तत्र च प्रयोज्यगतमेव फलमिति तेषाम्भेदः । अनुमन्ता तु प्रवृत्तस्य प्रवर्त्तकः स च द्विप्रकारः कश्चित् स्वार्थसिद्ध्यर्थमनुजानाति कश्चित्परार्थमिति । नन्वनुमननस्य कथं हिंसाहेतुत्वं न तावत् प्राणवियोगोत्पादनेन, तस्य साक्षात्कर्त्तृव्यापारजन्यत्वात् नापि प्रयोजकस्येव साक्षात् कर्त्तृप्रवृत्त्युत्पादनद्वारेण, प्रवृत्तस्य प्रवर्त्तकत्वात् । न च साधु त्वया व्यवसितमिति प्रवृत्तमेवानुमन्यत इति शङ्कनीयम् । ताडनस्यानुमननस्य हिंसाप्रत्यहेतुत्वाद्व्यर्थत्वाच्च । उच्यते यत्र हि राजादिपारतन्त्र्यात् स्वयं मनसा प्रवृत्तोऽपि प्रवृत्तिविच्छेदादागामिदण्डभयाद्वा शिथिलप्रयत्नो राजाद्यनुमतिमपेक्षते तत्रानुमतिर्हन्तुः प्रवृत्तिमुपोद्बलयन्ती हिंसाफलव्याप्ति हेतुतां प्रतिपद्यते । तथा योऽपि भर्त्सनेन ताडनधनापहारादिना परान् कोपयति सोऽपि मरणहेतुभूतमन्युत्पादनद्वारेण हिंसाहेतुर्भवत्येव । अतएव विष्णुनोक्तम् "आक्रुष्टस्ताडितोवापि धनैर्वापि वियोजितः । यमुद्दिश्य त्यजेत् प्राणांस्तमाहुर्ब्रह्मघातकम्" । तथा "ज्ञातिमित्रकलत्रार्थं सुहृत्क्षेत्रार्थमेव च । यमुद्दिश्य त्यजेत् प्राणांस्तमाहुर्ब्रह्मघातकमिति" । न च कृतेष्वप्याक्रोशनादिषु कस्यचिन्मन्युत्पत्त्यदर्शनादकारणतेति शङ्कनीयम् पुरुषस्वभाववैचित्र्यात् नेऽन्यतरेणापि निमित्तेन जातमन्यवोभवन्ति तेष्वव्यभिचार इति नाकारणता । एतेषाञ्चानुग्राहकप्रयोजकादीनां प्रत्यासत्तिव्यवधानापेक्षया व्यापारगतगुरुलाघवापेक्षया च फलगुरुलाघवात् प्रायश्चित्तगुरुलाघवम्बोद्-

णाम् "यो भूय आरभते तं विद्यात् फलविशेषः" इति वचनात्तथाच्चानुग्राहकस्य तावत् स्वयमेव हिंसायां प्रवृत्तत्वेन स्वतन्त्रकर्तृत्वे सत्यपि साक्षात्प्राणवियोगफलकखड्गप्रहारादिव्यापारयोगित्वाभावेन साक्षात्कर्तृवद्धयो हिंसारम्भकत्वाभावादल्पफलत्वमल्पप्रायश्चित्तं च, प्रयोजकस्य तु स्वतन्त्रकर्तृप्रवृत्तिजनकत्वेन व्यवहितत्वात्ततोऽल्पफलत्वं, प्रयोजकादीनां मध्ये परार्थं प्रवृत्तेरपदेष्टुरल्पफलत्वम्। ननु प्रयोजकस्य फलस्वानीयत्वात् प्रयोज्यस्य न फलसम्बन्धो युक्तः यदि परप्रयुक्त्या प्रवर्त्तमानस्यापि फलसम्बन्धस्तर्हि स्थपतितडागखनित्रप्रभृतीनामपि मूल्येन प्रवर्त्तमानानां स्वर्गादिफलप्राप्तिप्रसङ्गः। उच्यते। "शास्त्रफलम्प्रयोक्तरीति" न्यायेनाधिकारिकर्तृगतफलजनका देवकुलतडागनिर्माणादयः। न च स्थपतितडागखनित्रादयो देवकुलतडागादिकरणादिष्वधिकारिणोऽस्वर्गकामित्वात्। अत्र पुनः परप्रयुक्त्या प्रवर्त्तमानानामप्यहिंसायामधिकारित्वाद्भवत्येव तद्व्यतिक्रमनिबन्धनो दोषः। अनुमन्तुस्तु प्रयोजकाद्यल्पफलत्वमप्रयोजकव्यापाराद्बहिरङ्गत्वाद्युक्तमनुमन्तुः, निमित्तकर्त्तुः पुनराक्रोशकादेः प्रवृत्तिहेतुभूतमन्युजनकत्वेन व्यवहितत्वान्मरणानुसन्धानं विना प्रवृत्तत्वाच्चानुमन्तुः सकाशादल्पफलत्वम्। ननु यदि व्यवहितस्यापि कारणत्वं तर्हि मातापित्रोरपि हन्तृपुरुषोत्पादनद्वारेण हननकर्तृत्वप्रसङ्गः। उच्यते नहि पूर्वभावित्वमात्रेण कारणत्वम् अकारणस्यापि तथा भावित्वापत्तेः। यत् खलु स्वव्यापारातिरिक्तकार्योत्पत्त्यनुगुणव्यापारयोगि भवति तद्धि कारणं, "यदि रथन्तरसामा सोमः स्यादैन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान् गृह्णीयादिति" रथन्तरसामतैव क्रतोरैन्द्रवायवाग्रताकारणं; न हि तत्र सोमयागः स्वरूपेण कारणं व्यभिचारात्। न च पित्रोस्तादृग्विधकारणलक्षणयोगित्वमिति नातिप्रसङ्गः। अनेनैव न्यायेन धर्मार्थबुद्धिना निर्मितकूपवाप्यादौ प्रमादपतितब्राह्मणादिमरणे खानयितुर्दोषाभावः। न हि कूपोऽनेन खानितः अतोऽहमात्मानं व्यापादयामीत्येवं कूपखननंनिमित्तव्यापादनं प्रमाऽऽक्रोशादौ यतः कूपकर्तुरपि कारणत्वमेव न पुनर्हिंसाहेतुत्वमिति मातापितृतुल्यतैव। तथा कार्यान्यपि हिंसानिमित्ततायोगित्वे परोपकारार्थं प्रवृत्तो वचनाद्दोषाभावः यथाह संवर्त्तः "बन्धने गोचिकित्सार्थे मूढगर्भविमोचने। यत्ने कृते-विपत्तिश्चेत् प्रायश्चित्तं न विद्यते। औषधं स्नेहमाहारन्दद्गोब्राह्मणादिषु। दीयमाने विपत्तिः स्यान्न स पापेन लिप्यते। दाहच्छेदशिराभेदप्रयत्नैरुपकुर्वताम्। प्राणसन्त्राणसिद्ध्यर्थं, प्रायश्चित्तं न विद्यते" इति। एतच्च दानं निदाननिपुणभिषग्विषयम्। इतरत्र "भिषङ्मिथ्या चरन् दाप्यः" इत्यत्र दोषो दर्शितः। यत्र तु मन्युनिमित्ताक्रोशनादिकमकुर्वतोऽपि नाम गृहीत्वोन्मादादिनात्मानं व्यापादयति तत्रापि न दोषः। "अकारणं तु यः कश्चित् द्विजः प्राणान् परित्यजेत्। तस्यैव तत्र दोषः स्यान्न तु यम्परिकीर्त्तयेदिति" स्मरणात्। तथा यत्राप्याक्रोशकादिर्जनितमन्युरात्मानं खड्गादिना प्रहृत्य मरणादर्वागाक्रोशनादिकृता धनदानादिना सन्तोषितो यदि जनसमक्षमुच्चैः श्रावयति नात्राक्रोशकस्यापराध इति तत्रापि वचनान्न दोषः। यथाह विष्णुः "उद्दिश्य कुपितो हत्वा तोषितः श्रावयेत् पुनः। तस्मिन्मृते न दोषोऽस्ति द्वयोरुच्छ्रावणे कृते" इति। एतेषाञ्च प्रयोजकादीनां दोषगुरुलघुभावपर्यालोचनया प्रायश्चित्तविशेषं वक्ष्यामः" मिता०।

प्राय० वि० तस्य पञ्चविधत्वमुक्तं यथा

"प्राणवियोगफलकव्यापारो वधः तन्निष्पादकत्वञ्च साक्षात् परम्परोदासीनं स्वातिकारपरिणामितं वधित्वम् अतो नेषुकारादिष्वतिव्याप्तिः तच्च पञ्चविधं स्मृतिस्मरणात् कर्त्ता प्रयोजकोऽनुमन्ता अनुग्राहको निमित्ती चेति यथा आपस्तम्बः "प्रयोजयिता अनुमन्ता कर्त्ता चेति सर्वे स्वर्गनरकफलभोक्तारो योभूय आरभते तस्मिन्फलविशेषः"। अनुग्राहकमाह याज्ञवल्क्यः "चरेद्व्रतमहत्वापि घातार्थञ्चेत् समागतः" तथा मनुः "बहूनामेककार्य्याणां सर्व्वेषां शस्त्रधारिणाम्। यद्येको घातकस्तत्र सर्व्वे ते घातकाः स्मृताः"। भविष्ये "यद्येकं बहवो विप्रा घ्नन्ति विप्रमनागसम्। तदेषां निष्कृतिं वच्मि प्रयत्नेनामला गुह!। तेषां यस्य प्रहारेण स विप्रोनिधनं गतः। पराकतोपविक्तोतः सञ्चरेत् पापशुद्धये"। स च द्विविधः। एको वध्यप्रतिरोधकः अन्यः स्वल्पप्रहर्त्ता। निमित्तिनमाह विष्णुः "अन्यायेन गृहीतस्वो न्यायमर्थयते तु यः। यमुद्दिश्य त्यजेत् प्राणांस्तमाहुर्ब्रह्मघातकम्"। अत्र नरान्तरव्यापाराव्यवधानेन वधनिष्पादकः कर्त्ता. यः कर्त्तारं कारयति स प्रयोजकः सोऽपि द्विविधः। एकःस्वतोऽप्रवृत्तमेव प्रवर्त्तयति वेतनादिना वधार्थं प्रवर्त्तयति

अपरः स्वतःप्रवृत्तस्यैव मन्त्रोपायोपदेशादिना प्रोत्साहयति । अनुमतिदाता अनुमन्ता अनुमतिश्च द्विविधा । एका यद्विरोधाद्धननं न सम्भवति तस्य विरोधिनोमया निरोधः कर्त्तव्य इति बुद्धिरनुमतिः । अपरा एनं हन्मीतिवचने शक्तस्याप्रतिषेधः । अतएव कात्यायनः "स्वं द्रव्यं दीयमानन्तु यत् स्वामी न निवारयेत् । बह्वृषिभिर्वा परैर्वापि दत्तं तेनैव तद्विदुः" दत्तमिति दातुमनुमतमित्यर्थः । तथा "प्रार्थ्यमानोऽर्थिना यत्र योऽद्यार्थो न विघातितः । दानकालेऽथवा तूष्णीं स्थितः सोऽर्थोऽनुमोदितः" । अत्राप्रतिषेध एवानुमतिरुक्ता । अतएव "परवचनमप्रतिषिद्धमनुमतं भवतीति" न्यायविदः । वध्यस्य पलायनादिरोधकोऽनुग्राहकः । उद्देश्यत्वे सति हन्तुर्मन्यूत्पादके निमित्ती । तत्र प्रयोजकस्य कर्तृप्रयुक्तिद्वारेण वधकारणत्वम् अनुमन्तुश्च हन्तुर्निर्भयत्वेन दृढतरप्रहारोत्पत्तिद्वारेण, अनुग्राहकस्य पलायनाद्यभावेन हननीयस्थैर्यं कुर्वतः प्रहारस्वरूपोत्पत्तिद्वारेण कारणत्वं, निमित्तिनो हन्तृमन्यूत्पादनद्वारेणेति प्रयोजकादीनां च पञ्चानां व्यवहितहननकारणानाम् अवान्तरव्यापारप्रकारभेदाद्भेदः । अतः पञ्चविधं वधित्वम्" ॥

ततोऽजिकनमतं प्रदर्श्य दूषयित्वा स्वमतं तेन दर्शितं यथा "तस्माच्चेतनान्तरव्यापाराव्यवधानेन प्राणवियोगनिष्पादकश्चेतनः कर्त्ता, कर्म्मकरणादिकारकचक्रप्रयोक्ता वा कर्त्तेति सामान्येन कर्तृलक्षणः । यत्र पदातिद्वारा राजा घ्नन्ति तत्र न पदातेः करणत्वं हननकर्म्मकाले कर्तृव्यापारव्याप्यत्वाभावात् न वा तस्याव्यवधायकत्वं प्रमाणाभावात् खड्गस्य तु व्यवधायकत्वेऽपि न दोषः तस्य चेतनत्वाभावात् न वा तस्य व्यवधायकत्वं हन्तृव्यापारे हन्तुः साक्षादेव कारणत्वात् द्वैधीभावफलनिष्पत्तौ खड्गव्यापारस्य सहकारितामात्रम् अतएवाश्वेन पदातिना च राजा प्रहरतीति सत्यपि चेतनान्तरव्यापारे तस्य सहकारितामात्रं न तु व्यवधायकत्वं स्वव्यापारे राज्ञः साक्षात्कारणत्वात् एवञ्च यजमानस्य स्वव्यापारे यागे देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागलक्षणे साक्षात्कारणत्वमेव प्रक्षेपादौ च तदङ्गे ऋत्विगादिव्यापारः सत्रेऽपि साधारणद्रव्यत्यागात् सप्तदशानामेव कर्त्तृत्वम् एकस्य तदसम्भवात् यागव्यतिरिक्तकर्म्मणि प्रत्येकं सप्तदशानां कर्म्मव्यवस्था । अथ वा "स्वर्गकामोयजेत" "सप्तदशावरा ऋद्धिकामाः सत्रमुपासीरन्निति" वेदे कामिनां कर्तृत्वावगतेस्तदनुपपत्त्या ऋत्विग्व्यापारान्तर्भावो न व्यवधायकः आग्नेयादिकरणत्वानुपपत्तिकल्पितोत्पत्त्यपूर्व्वमिव । न चेह तथा, कर्तृत्वे प्रमाणाभावात् तस्मात् पूर्व्वोक्तकर्तृलक्षणानाक्रान्तत्वात्स्वतःप्रवृत्तपदातिप्रेरको न वधकर्त्ता किन्तु प्रयोजक एव । अनुग्राहकोऽपि न कर्त्ता कर्तृलक्षणाव्याप्यत्वात् सत्त्वे तु विशेष उक्त एव । पाक्षिकमरणानुमन्तृत्वान्निमित्तिनोऽनुमन्तृत्वमयुक्तम् एवं प्रयोजकस्यानुमन्तृत्वापत्तेः अतो मन्यूत्पादनद्वारा योनिमित्तवान् स निमित्तीत्यनुमन्तृतः प्रकारान्तरएवायं प्रयोजकादिवत् अतो यथा कथञ्चिन्निमित्ततामात्रेण यदि निमित्तवधः तदा मातापित्रोरिषुकारस्यापि निमित्तत्वं स्यादिति निरस्तं, ननु सत्यपि मन्यूत्पादने, न निमित्तत्वं यथा वध्यस्य वधकमन्यूत्पादकस्य, नह्युत्पादितमन्युः कश्चित् कमपि व्यापादयति; असत्यपि मन्यूत्पादे निमित्तत्वं यथा मरणाभिसन्धानेन पक्वे विषप्रक्षेप्तुर्नहि तस्य कर्त्तृत्वं सम्भवति नरान्तरविषभक्षणव्यापारव्यवधानात् अतस्तत्रापि कर्तृत्वमस्तीति भवदेवमतं निरस्तं सत्यं कर्त्रादिपञ्चकव्यतिरिक्तो शास्त्रनिषिद्धनिमित्तभावएव निमित्तीति निमित्तिलक्षणं नेषुकारस्य वध्यस्य वा निमित्तभावो निषिद्धः अभक्ष्यावदातृश्च निषिद्ध एव । अहितमाहारादिकं मरणफलकं हितनिश्चयेन क्रियमाणं न पापहेतुरिति वदता अहितं मरणफलकमहितबुद्ध्या क्रियमाणं पापहेतुरिति दर्शितं निमित्तवधापवादकवचनेन, एतच्च वक्ष्यते एवं यत्राभिसन्धानं नास्ति हेत्वन्तरव्यवस्थापितं विषं खादित्वा कश्चिन्म्रियते तत्र न वधित्वम् एवं व्याघ्रादिमारणार्थखातयन्त्रादावन्यस्य मरणे न वधित्वम् एवं कूपखातादावपि । मरणाभिसन्धाने तु तत्राप्येष । तथा यः कश्चित् संशयस्थाने प्रस्थाप्यते बलवती च मरणाशङ्का भवति तत्र प्रस्थापितोयदि म्रियते तत्र वधित्वं, पाक्षिकमरणाभिसन्धानात् अतएवेतरनिमित्तिनो विषक्षेप्तुर्जघन्यत्वम् तथा च याज्ञवल्क्यः "कृच्छ्रत्रयं गुरुः कुर्य्यात् म्रियेत प्रहितो यदि" । बौधायनः "गुरुः प्रयुक्तो म्रियते गुरुस्त्रीन् कृच्छ्रान् चरेत्" । उपकाराचरणेन मरणनिष्पत्तौ निमित्तवधापवादमाह संवर्त्तः "औषधं स्नेहमाहारं दददुगोब्राह्मणेषु च । प्राणिनां प्राणसंत्यर्थं प्रायश्चित्तं न विद्यते" । यन्त्रणे गोश्चिकित्सायां मूढगर्भविमोचने ।

यत्ने कृते विपत्तिः स्यात् प्रायश्चित्तं न विद्यते"। मूढगर्भोऽत्र मृतगर्भः। तथा "दाहच्छेदशिराभेदप्रयत्नैरुपकुर्व्वताम्। द्विजानां गोहितार्थेषु प्रायश्चित्तं न विद्यते"। याज्ञवल्क्यः "क्रियमाणोपकारे तु मृते विप्रे न पातकम्। विपाके गोवृषाणाञ्च भेषजाग्निक्रियासु च"। विशेष माङ्गिराः "औषधे तु न दोषोऽस्ति स्वेच्छया पिबते यदि। अन्यथा दीयमाने तु प्रायश्चित्तं न संशयः"। मन्यूत्पादने निमित्तवधमाह वृद्धशातातपः "गोभूहिरण्यहरणे स्त्रीसम्बन्धकृतेऽपि च। यमुद्दिश्य त्यजेत् प्राणांस्तमाहुर्ब्रह्मघातकम्" विष्णुः "अन्यायेन गृहीतस्वो न्यायमर्थयते तु यः। यमुद्दिश्य त्यजेत् प्राणांस्तमाहुर्ब्रह्मघातकम्"। तथा वृहस्पति नाम्ना पठितानि वचनानि "ज्ञातिमित्रकलत्रार्थं सुहृत्क्षेत्रार्थमेव च। यमुद्दिश्य त्यजेत् प्राणांस्तमाहुर्ब्रह्मघातकम्। गोभूहिरण्यहरणे स्त्रीणां क्षेत्रगृहस्य च। यमुद्दिश्य त्यजेत् प्राणांस्तमाहुर्ब्रह्मघातकम्। गुर्व्वर्थं पितृमात्रर्थमात्मार्थमथ वा पुनः। यमुद्दिश्य त्यजेत् प्राणांस्तमाहुर्ब्रह्मघातकम्" षट्त्रिंशन्मतमिति कृत्वा पठितम् "आक्रोशितस्ताडितो वा धनैर्वा परिपीडितः। यमुद्दिश्य त्यजेत् प्राणांस्तमाहुर्ब्रह्मघातकम्"। अत्रोद्दिश्येति सर्व्वत्र कीर्त्तनात् उद्देशाभावे निमित्ततामात्रेण वधित्वं नास्ति, धनादिहरणाक्रोशनताड़नादीनां मन्युकारणानामुपात्तत्वादेतेषामभावे धनाद्यर्थं वृक्षारोहणादिना ये म्रियन्ते तत्र कीर्त्तनमात्रेण निमित्तवधो नास्ति तथा च पठन्ति "असम्बन्धेन यः कश्चित् द्विजः प्राणान् परित्यजेत्। तस्यैव तद्भवेत् पापं न तु यं परिकीर्त्तयेत्"। असम्बन्धेनेति वाक्कृतादिकृतापराधसम्बन्धाभावपरम्। यत्र "सम्बन्धेन विना देव! शुष्कवादेन कोपितः"। इति भविष्यपुराणवचनं पार्थिकप्रायश्चित्तविधायकम् तत् वाक्कृतेतरापराधसम्बन्धाभावपरं "शुष्कवादेन कोपितः" इत्यभिधानात्। एवं यत्राक्रोशनादौ पश्चात्कृतेनापराधः तत्रापि न वधः। यथा वृहस्पतिः "आक्रुष्टस्तु यदाऽऽक्रोशं ताड़ितः प्रतिताड़यन्। हत्वाततायिनञ्चैव नापराधी भवेन्नरः" शास्त्रविहितताड़नादौ कृते यत्र शिष्यादिर्म्रियते तत्रापि वधो नास्त्येव यथा भविष्यपुराणे "पुत्रः शिष्यस्तथा भार्य्या शासितश्चेद्विनश्यति। न शास्ता तत्र दोषेण लिप्यते देवसत्तम!"। अशास्त्रीयताड़नादौ वधश्चैव यथा मनुः "पुत्रः शिष्यस्तथा भार्य्या दासी दासस्तु पञ्चमः। प्राप्तापराधास्ताड्याः स्यू रज्ज्वा वेणुदलेन वा॥ अधस्तात्तु प्रहर्त्तव्यं नोत्तमाङ्गे कदाचन। अतोऽन्यथा तु प्रहरंश्चौरस्याप्नोति किल्बिषम्"। एवञ्च विहितदण्डाचरणे शास्त्रीयकरग्रहणे क्रियमाणे यदि म्रियते तदापि वधो नास्त्येव दण्डादिशास्त्रविधिविरोधाद्विशेषाप्रवृत्तेः। सोमविक्रयणे तु रागादेव प्रवृत्तिसम्भवान्न विरोधः। आततायिवधापवादमाह वृहस्पतिः "आततायिवधे कृत्वा किल्बिषं प्राप्नुयात् क्वचित्। विनाशिनमथायान्तं घातयन्नापराध्नुयात्" किल्बिषाभावः प्रायश्चित्तनिषेधार्थः। अपराधाभावो दण्डनिषेधार्थः। अतः "सर्व्वत एवात्मानं गोपायीत इति श्रुतिमूलमिदम् अतः पलायनादिनापि आत्मरक्षणाभावे इदं बोद्धव्यम्। कात्यायनः "आततायिनमायान्तमपि वेदान्तपारगम्। जिघांसन्तं जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेत्"। जिघांसी सन् इयात् गच्छेदित्यर्थः। देवलः "उद्यम्य शस्त्रमायान्तं भ्रूणमप्याततायिनम्। निहत्य भ्रूणहा न स्यादहत्वा भ्रूणहा भवेत्"। भ्रूणो ब्राह्मणविशेषः दोषदर्शनं नियमार्थम्। मनुविष्णू "गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम्। आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन्"। एवकारो नियमार्थः "नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन। प्रकाशं वाऽप्रकाशं वा मन्युस्तन्मन्युमृच्छति" यथाहन्तुर्मन्युर्हन्यमानमन्युं नाशयति न पुनः पुरुषो हन्ति हन्यते वेति हननविधेरनुवादः। "आततायिनमाह वशिष्ठः" "अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः। क्षेत्रदारापहारी च षडेते आततायिनः" विष्णुकात्यायनौ "उद्यतासिर्विषाग्निश्च शापोद्यतकरं तथा। आथर्व्वणेन हन्तारं पिशुनञ्चैव राजसु। भार्य्यातिक्रमिणञ्चैव विद्यात् सप्ताततायिनः। यशोवित्तहरानन्यानाहुर्धर्म्मार्थहारकान्"। विशेषमाह कात्यायनः "अनाचारितपूर्व्वोऽयमपराधे प्रवर्त्तते। प्राणद्रव्यापहारे च प्रवृत्तस्याततायिता" अनाचारितोऽनपकृतः। एतेन पूर्व्वकृतापकारस्य मारणोद्यतस्य नाततायिता तेन तत्पकारिवधे दोष एव। ननु आततायिनोरपि गोब्राह्मणयोर्हनने दोषमाह सुमन्तुः "आततायिवधे न दोषोऽन्यत्र गोब्राह्मणात् यदा हन्यात् तदा प्रायश्चित्तं कुर्य्यात्"। तथा भविष्ये "विषवन्तमपि गोविप्रं न हन्याद्वै कदाचन" इति अतः पूर्व्ववचनविरोधः तत्र व्यव-

स्यामाह कात्यायनः "आततायिनि चोत्कृष्टे तपःस्वाध्यायजन्मतः। वधस्तत्र तु नैव स्यात् पापे हीने वधो भृगुः"। जन्मपदेन जातिः कुलञ्चोच्यते। तेन हन्त्रपेक्षया तपोविद्याजातिकुलैरुत्कृष्टेनाततायी वध्यएव। अतएव भगवद्गीतायामाह "पापमेवाश्रयेदस्मान् हत्वैतानाततायिनः" इति एतान् भीष्मादीन् अत्यन्तोत्कृष्टगुणानित्यर्थः। एवञ्च ताततायिनश्चाहनने फलमप्याह बृहस्पतिः "आततायिनमुत्कृष्टं वृत्तस्वाध्यायसंयुतम्। यो न हन्याद्वधप्राप्तं सोऽश्वमेधफलं लभेत्"। यद्यपि "गुरुं बहुश्रुतं हन्यात्" इति श्रूयते तथापि गुरोः सकाशात् कुलविद्यातपोभिः शिष्यस्याप्युत्कर्षसम्भवात् एवं बहुश्रुतादपि। एवमधमवर्णस्योत्तमवर्णो न वध्यः। पूर्वकृतापराधविषयं वा सुमन्तुवचनम्। गौराततायप्यपि न वध्यः "नखिनां शृङ्गिणां चैव दंष्ट्रिणामाततायिनाम्। हस्त्यश्वानां तथान्येषां वधे हन्ता न दोषभाग्" इति कात्यायनवचनं गोव्यतिरिक्तशृङ्गिविषयम् विशेषमाह कात्यायनः "उद्यतानान्तु पापानां हन्तुर्दोषो न विद्यते। निवृत्तास्तु यदारम्भादुपग्रहणं न बधः स्मृतः"। तन्त्रोक्ते साध्यमन्त्रसाधकयोः २शुभाशुभज्ञापके राशिचक्रस्थे साधकराश्यपेक्षया साध्यराशेर्द्वादशाष्टचतुःसंख्यान्विते कोष्ठेऽवस्थाने। चक्रशब्दे च राशिचक्रं वक्ष्यते तत्र विवृतिः "षडेकदशसप्तनवस्तु पोषका द्वादशाष्टचतुरस्तु घातकाः" एतच्च विष्णुविषयम् रामार्चनचन्द्रिकाधृतत्वात्" कृष्णानन्दः।

घातन न० हन-हन्त्यर्थत्वात् स्वार्थे णिच्-भावे ल्युट्। १मारणे हनने २यज्ञार्थपश्वालम्भने शब्दार्थ०। घातयति कर्त्तरि ल्यु। ३मारके त्रि० हन्तेरौणादिके युनि तु घतन इत्येव घतनशब्दे विवृतिः। शब्दकल्पद्रुमे घतनेत्यत्र लिपिकरप्रमादकृतघातनशब्ददर्शनात् सि० कौ० सम्मतत्वेन घातनशब्दकल्पनं प्रामादिकमेव "हन्तेर्युं चाद्यन्तयोर्घत्वतत्वे" उणा० ५।४२। घतनस्यैव सिद्धेः दीर्घत्वे निमित्ताभावात्। चुरा०हन्तेस्तथाप्रत्ययकल्पने घत्वतत्वविधानानर्थक्यप्रसङ्गात्। एवं मुद्रित पुस्तके "घातनो मारकः" इति दीर्घपाठोऽपि प्रमादकृतएव

घातवार पु० राशिविशेषजातस्याशुभसूचके वारभेदे यथा "नक्रे भौमो गोहरिस्त्रीषु मन्दश्चन्द्रोद्वन्द्वेऽर्कोऽजभे ज्ञश्च कर्के। शुक्रः कोदण्डालिमीनेषु, कुम्भे यूके जीवो घातवारा न शस्ताः" शब्दार्थचि० ज्यो० वाक्यम्।

घातस्थान न० ६त०। श्मशाने शब्दार्थचिन्तामणिः।

घाति पु० हन-इण्। पक्षिबन्धने संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः।

घातिन् त्रि० हन-ताच्छील्यार्थे णिनि। हननकरणशीले। स्त्रियां ङीप्।

घातिपक्षिन् पुंस्त्री०कर्म०। श्येनखगे हारा०स्त्रियां ङीप्।

घातुक त्रि० हन-उकञ्। १हिंस्रे २क्रूरे च अमरः।

घात्य त्रि० हन--ण्यत्। १वध्ये २वधार्हे ३गुणनीये च।

घार पु० घृ-सेके घञ्। सेचने।

घारि न० छन्दोविशेषे। "रं विधाय लं निधाय घारि नाम वृत्तमेहि"। यथा "राम राम राम राम। घारमेतदेव नाम" शब्दार्थ चि०।

घार्त्तिक त्रि० पु० घृतेन निर्वृत्तः ठञ्। घृतप्रचुरे छिद्रबहुले (घिओड़) पक्वान्नभेदे हेमच०। घृतपूरशब्दे दृश्यम्। "तृतीयस्य घार्त्तिकं ददाति स ह्याह "छिद्रेष्वनर्थाः बहुलीभवन्ति" पञ्चत०।

घार्त्तेय त्रि० घृताया अपत्यम् द्व्यच्कत्वात् ढक्। १दीप्तायाः अपत्ये ततः यौधेया० स्वार्थे अञ्। तदर्थे स्त्रियां शार्ङ्गरवा० ङीन्। २तद्राजे च तस्य च यौधेया० तद्राजस्य स्त्रितां न लुक्। घार्त्तेयी। तत्र घार्त्तेयी इति तत्र पाठान्तरम्।

घास पु० घस--कर्म्मणि घञ्। गवादीनां भक्ष्ये तृणभेदे अमरः। "घासमुष्टिं परगवे दद्यात् संवत्सरं तु यः भा० आनु० ६९अ०। "ग्रासं दद्यात् परगवे" प्रा०त० २भक्ष्यद्रव्यमात्रे च "अश्वावेव तिष्ठते घासमस्मै" यजु० ११।७५। "घासं समिद्रूपम्" वेददी०। "कर्षितं व्याधितं क्लिष्टपानीयसघासकम्। परिश्रान्तं च मन्दस्य प्रहर्त्तव्यमरेर्बलम्" भा० शा० १४४अ०।

घासकुन्द पु० घासार्थः कुन्दः। घासार्थकुन्दे तत्प्रचुरस्थाने ततः कुमुदा० चतुरर्थ्यां ठक्। घासकुन्दिक तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि०।

घासि पु० घस वा०-इण्। १अग्नौ त्रिका० कर्म्मणि इण्। २भक्ष्ये तृणादौ त्रि० उज्ज्वलदत्तः "यस्य पशौ यस्य घासिं जघान" ऋ०१।१६२।१४। "घासिमदनीयम्" भा०।

घिण ग्रहणे भ्वा०आ०सक० सेट् इदित्। घिण्णते अघिण्णिष्ट जिघिण्णे।

घु ध्वनौ भ्वा० आत्म० अक०अनिट्। घवते अघोष्ट। जुघुवे।

घु पु० घु-ध्वनौ बा० डु। १ध्वनौ जटाधरः। अत्र ध्वनिः वनकपोतस्य (घुघु) ख्यातस्य ध्वनिः। नैष० काव्ये व्यक्तं

भविष्यति "दाधाघ्वदाप् पा०उक्ते दाधारूपे पारिभाषिके २धातुद्वये च । "यास्त्वेताः स्वेच्छया संज्ञाः क्रियन्ते टिघुभादयः । कथं नु तासां साधुत्वं ? नैव ताः साधवोमताः" इत्याशङ्क्य "अनपभ्रंशरूपत्वं नाप्यासामपशब्दता । असाधूनां प्रयोगे वा प्रत्यवायोऽपि को नवा" इति हरिणा तासामनपभ्रंशत्वेन साधुत्वमुक्तं संज्ञाकरणफलं तु स्वशास्त्रे तया व्यवहारः यथा "उपसर्गात् घोः किः" पा० । "दाक्षीपुत्रस्य तन्त्रे ध्रुवमयमभवत् कोऽप्यधीती कपोतः (घुघु) कण्ठे यस्यौचसिद्धिग्रथितबहुकठिनोंशेषभूषानुयातः । यस्य विस्तृत्य दैवात् स्मृतिपथमपि गतां घोषयन् यो घुसंज्ञां प्राक् संस्कारेण सम्प्रत्यपि धुवति शिरः पङ्क्तिपाठेन" नैष० । "स्वर्गौ गुरू" इत्यादि परिभाषिते ३कघुवर्णे च ।

घुट आवर्त्तने (घाँटा) भ्वा० आत्म० सक० सेट् । घोटते लृदित् अघुटत् जुघुटे । [जुघोट ।

घुट प्रतिघाते तु० कुटा० पर० सक० सेट् । घुटति अघुटीत्

घुट पु० कु० घुट-अच् । चरणग्रन्थौ गुल्फे हेम० । ततः स्वार्थे क, घुट--ण्वुल् वा । घुटक अत्रैवार्थे पु० ।

घुटि (टी)स्त्री कुटा०घुट—इन् वा ङीप् । गुल्फे द्विरूपको० ।

घुटिका पु० घुट+स्वार्थे ठन् । गुल्फे हेमच० । तत्रार्थे स्त्री टाप् अमरः । [जुघोड ।

घुड व्याघाते तु० कु० पर० सक० सेट् । घुडति अघुडीत्

घुण भ्रमणे भ्वा० आ० अक० सेट् । घोणते अघोणिष्ट । जुघुणे ।

घुर्ण भ्रमणे तु० प०अक० सेट् । घुणति अघोणीत् जुघोण ।

घुण ग्रहणे भ्वा० आ० इदित् सक० सेट् । घुण्णते अघुण्णिष्ट जुघुण्णे ।

घुण पु० घुण-क । स्वनामख्याते काष्ठभक्षके कीटभेदे । "घुणोपहतकाष्ठवेणुनलनालीगुल्मालाबूनस्वेमेषप्रस्य" सुश्रुतः । "भग्नं ययौ भवनुघुणैरुपहतम्" महाना० ।

घुणप्रिया स्त्री ६त० । उदुम्बरपत्रहत्ये शब्दार्थचि० ।

घुणवल्लभा स्त्री ६त० । अतिविषायां भावप्र० ।

घुणाक्षर न० घुणकृतमक्षरम् । घुणाख्यकृमिणा काष्ठच्छेदनद्वारेण अयत्ननिष्पादिते १वर्णाकाररेखाभेदे । तत् तुल्यतयाऽस्त्यस्य अच् । तत्तुल्ये अतर्कितेनापि किञ्चिदभीष्टसिद्धिस्वरूपे २न्यायभेदे पु० "सकज्जयमरेर्नीराममन्ये हि घुणाक्षरम्" राजत० । "अवैद्यकीविनां सिद्धिः स्यात् घुणाक्षरवत् क्वचित्" रसाय० ।

घुणि त्रि० घुण—इन् । भ्रान्ते "सं वा परिष्यते घुणिवीभविष्यति" शत० ब्रा० ११।४।२।१४। [तत्रैवार्थे । हेमच० ।

घुण्ट पु०घुट—क नि० नुम् । १गुल्फे शब्दमाला । स्वार्थे क ।

घुण्टिक न० घुण्टस्तदाकारोऽस्त्यस्य ठन् । गुल्फाकारतुल्ये वनस्थे करीषे (कण्डा) शब्दच० ।

घुण्ड पुंस्त्री घुण—ड तस्य नेत्वम् । भ्रमरे उणादिको० ।

घुम् अ०घुम—बा०डुम् । अव्यक्तशब्दे घादावाकृतिगणत्वात्‌ः ।

घुर ध्वनौ भीमभवने च तु० पर० अक० सेट् । घुरति अघोरीत् । जुघोर । "अघोरीत् महाघोरम्" । "जुघुरे चातिभैरवम्" भट्टिः । भावे अच् । घोरम् ।

घुर त्रि० घुर—क । ध्वनिभेदकारके । प्रकारे तस्य द्वित्वम् । घुरघुर घुरप्रकारे घोषाशब्दे काद० टदा० ।

घु(रि)री स्त्री घुर—बा० कि वा ङीप् । शूकरतुण्डे "कः कः कुत्र न घुर्घुरायितघुरीघोरोतुहकः शूकरः" का०द० ।

घुर्घुर पु० घुरित्यव्यक्तं घुरति घुर—क । (घुरघुरिका) १यमकीटे त्रिका० । २शूकरशब्दे च । घुर्घुर इवाचरति क्यङ् । घुर्घुरायते । "कासश्वासकृतायासः कण्ठे घुर्घुरायते" वैद्यकम् । "कः कः कुत्र न घुर्घुरायितघुरीघोरोतुहकः शूकरः" का०द० ।

घुर्घुरक पु० घुर्घुर इव कायति कै—क । सुश्रुतोक्ते दर्वीकरविषोपद्रवभेदे । "दर्वीकरविषेण इत्युपक्रमे "स्वरावसादो घुर्घुरको जडतेत्यादि" सुश्रु० ।

घुर्घुरिका स्त्री घुर्घुरोवराहध्वनिरस्त्यस्याः ठन् । तमककासोपद्रवे रोगभेदे (गला घड्घडे) "तृट्स्वेदवमथुप्रायः कण्ठघुर्घुरिकान्वितः । विशेषाद्दुर्दिने तस्य कफावः स्यात् तमकोमतः" सुश्रु० ।

घुर्घुरी स्त्री घुर्घुरः शूकरशब्दोऽस्त्यस्य अच् गौरा० ङीष् । जलजन्तुभेदे "मत्तकिरायाम्" त्रिका० ।

घुलञ्च पु० घुर—क्विप् तमञ्चति अन्च—अच् उप० स० रस्य लः । (गडगडे) गवेधुकाधान्ये रत्नमाला ।

घुलघुलारव पुंस्त्री घुलघुलित्यव्यक्तमारौति आ+रु—अच् । पारावतभेदे राजनि० ।

घुष कान्तौ चक० गतौ स० भ्वा० आत्म० सेट् इदित् । घुंषते अघुंषिष्ट जुघुंषे कान्तोऽयमित्यन्ये घृषण ।

घुष वधे भ्वा० पर० सक० सेट् । घोषति इरित् अघुषत् अघोषीत् । जुघोष । घोषः । घुषितः ।

घुष स्तुतौ आविष्करणे च वा चु० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सक० सेट् । घोषयति ते घोषति अजूघुषत् त इरित्

अघुषत् अघोषीत्। जुघोषाम् बभूव आस चकार चक्रे। जुघोष णिजभावे घुषितः—घुष्टः। घोषः घोषणा। घोषणम्। "इति स द्रुपदो राजा स्वयंवरमघोषयत्" भा० आ० १८५ अ०। "सुहृदां प्रियमाख्यातु घोषयन्तु च ते जयम्" भा० वि० ३४ अ०। "जयमघोषयदस्य तु कौशलम्" रघुः। आविष्करणञ्च सर्वजनश्रुतियोग्यशब्दकरणम्। (टेडरापेटा)
आ+सम्यक् घोषणे। "आघोषयन् भूमिपतिः समस्तम्" भट्टिः। सततक्रन्दने इत्यन्ये। [ह० म० १८ अ०।
उद्+ऊर्द्ध्वमाविष्करणे। "उद्घुष्टजयशब्दविराविताशाः"

घु(ष्ट)षित त्रि० घुष—क्त वा इट्। शब्दिते इडभावे। घुष्ट इत्यपि तत्र उच्चशब्देन प्रकटिताभिप्राये २वाक्यादौ न०।

घुष्टान्न न० घुष्टं को भोक्तेत्युद्घुष्य देयमन्नम्। कोभोक्तेत्युद्घुष्य सत्रादौ दीयमानेऽन्ने तस्याभोज्यतामाह मनुः "गवा चान्नमुपघ्रातं घुष्टान्नञ्च विशेषतः। गणान्नं गणिकान्नञ्च विदुषा च जुगुप्सितम्"।

घुसृण न० घुषि(षि)—बा० ऋणक् पृषो० नलोपः घुषेःषस्य सः। कुङ्कुमे त्रिका०। "घुसृणैर्यत्र जलाशयोदरे" इति नैषधम्।

घुसृणापिञ्जरतनु स्त्री घुसृणमिव घुसृणेन वा आपिञ्जरा तनुरस्याः। गङ्गायां "घुसृणापिञ्जरतनुर्घर्घरी घर्घरस्वना" काशी० २९ अ० गङ्गानामोक्तौ

घूक पुंस्त्री० घू इत्यव्यक्तं कायति कै—क। उलूके पेचके। हेमच०। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

घूकनादिनी स्त्री घूक इव नदति नद—णिनि ङीप्। गङ्गायाम् "घर्घरा घूकनादिनी" काशी० २९ अ०। गङ्गानामोक्तौ।

घूकारि पुंस्त्री० ६त०। काके हेमच०। तस्य पेचकवैरित्वं लोकसिद्धम्। स्त्रियां जातित्वात् वा ङीष्।

घूकावास पु० ६त०। शाखोटवृक्षे राजनि०। तस्य निबिडत्वसशाखायुतत्वेन कोटरतुल्यत्वात् दिवाभीरोस्तस्य अन्धकाराहततया आवासस्थानत्वात्तथात्वम्।

घूर हिंसायां सक० जीर्णतायाम् अक० दि० आत्म० सेट्। घूर्यते अघूरिष्ट। जुघूरे ईदित्। घूर्णः। ध्वनौ च "जुघूरे चातिभैरवम्" भट्टौ दीर्घमध्यं पठित्वा तस्य ध्वन्यर्थकतां भरत आह।

घूर्ण भ्रमणे अक० तु० उभ० सेट्। घूर्णति ते। अघूर्णीत् अघूर्णिष्ट। जुघूर्ण जुघूर्णे। "गुरुभारसमाक्रान्तश्चचाल च जुघूर्ण च" रामा० कि०। "केचिदाश्चिच्छत खड्गा भयात् केचिदघूर्णिषुः" "अघूर्णिष्टां ततो व्याघ्रौ तावभिन्नियताशुभौ" इति च भट्टिः। घूर्णितः घूर्णितवान्। "ततोरथो घूर्णितवान् नरेन्द्र!" भा० क० ९० अ०। "कादम्बरीमदविघूर्णितलोचनस्य युक्तं हि लाङ्गलभृतः पतनं पृथिव्याम्" उद्भटः। "भो दृष्टाः पर्वतस्थाः बहुकुसुमयुता वायुना घूर्णमाना" महाना०। वायुनेति हेतौ तृतीया सकारपाठे यत्नात् कर्मणि शानच् कर्त्तरि तृतीयेति भेदः। णिचि घूर्णयति ते अजुघूर्णत् त। "नयनान्यरुणानि घूर्णयन्" कुमा०। "घूर्णयन् मदिरास्वादमदपाटलितद्युती" माघः। कर्मणि घूर्ण्यते अघूर्णि। घूर्ण्यमानः। "वायुना घूर्ण्यमानाः" महाना० पाठान्तरम्।

घूर्ण पु० घूर्णयति अच्। (गिमा) १शाकभेदे धीमसुन्दरके शब्दच०। २भ्रान्ते त्रि०। भावे घञ्। ३भ्रमणे। घूर्ण—णिच्—अच्। ४घूर्णकारके रोगभेदे

घूर्णन न० घूर्ण—भावे ल्युट्। १भ्रमणे चक्राकारावर्त्ते। हेमच०। युच्। घूर्णनाप्यत्र स्त्री "घूर्णनागात्रपतनभ्रमणादर्शनादिकृत्" सा० द०।

घूर्णायमान त्रि० घूर्णः भ्रान्त इवाचरति आचा० वा क्यङ् कर्त्तरि शानच्। भ्राम्यमाणे। "इन्द्राद्यैरखिलार्थसाधनपरैः संस्तूयमानं मुहुः पीतोन्मत्तफलाऽतुलासवतया घूर्णायमानेक्षणम्" इति कलापधातुव्याख्याकारः।

घूर्णि पु० घूर्ण—भावे इन्। भ्रमणे हेमच०।

घूर्णित त्रि० घूर्ण—णिच् कर्मणि क्त। १भ्रमिते। कर्त्तरि क्त। २भ्रान्ते प्रचलायिते अमरः। घूर्णधातौ उदा०।

घूर्णिका स्त्री शुक्राचार्य्यकन्यादेवयानीसखीभेदे। "गते तु नाहुषे तस्मिन् देवयान्यप्यनिन्दिता। उवाच शोकसन्तप्ता घूर्णिकामागतां पुरः। देवयान्युवाच। त्वरितं घूर्णिके! गच्छ शीघ्रमाचक्ष्व मे पितुः। नेदानीं सम्प्रवेक्ष्यामि नगरं वृषपर्व्वणः। वैशम्पायन उवाच। सा तत्र त्वरितं गत्वा घूर्णिकाऽसुरमन्दिरम्। दृष्ट्वा काव्यमुवाचेदं सम्भ्रमाविष्टचेतना" भा० आ० ७८ अ०।

घृ सेके भ्वा० पर० सक० अनिट्। घरति अघार्षीत्। जघार

घृ सेके क्षादने च चु० उभ० सक० सेट्। घारयति ते अजीघरत् त। घारयां बभूव आस चकार चक्रे। घारितः।
आ+समन्तात्सेके आघारः। तच्छब्दे ६२५ पृष्ठे दृश्यम्। "प्रणीत पृषदाज्याभिघारघोरा" वीरच०।

घृ भासे अक० सेके सक० जु० पर० अनिट् । जिघर्त्ति अघार्षीत् । अयं वैदिकः । घर्मः (दीप्तः) ।

घृङ् अव्य० अव्यक्तशब्दे । "घृङ्ङिति पपात" इत्युपक्रमे तद्वाहुर्घृङ्ङित्यपतत्तस्माद्घर्मः" शत० ब्रा० १४।१।१।१०।

घृण दीप्तौ तना० उभ० अक० सेट् । घर्णोति घृणोति घर्णुते घृणुते अघर्णीत् अघर्णिष्ट जघर्ण जघृणे घृणा । उदित् । घर्णित्वा घृष्ट्वा । क्त्रौ वेट्कत्वात् निष्ठा त्वनिट् । घृष्टः । वेदे गणव्यत्ययोऽपि "आ यो घृणे न ततृषाणो अजरः" ऋ० ६।१५।५। "आघृणे आदीप्यते" भा० ।

घृण ग्रहणे भ्वा० आत्म० सक० सेट् इदित् । घृण्यते अघृण्णिष्ट । जघृण्णे ।

घृण पु० घृण–दीप्तौ क । १दिवसे निघ० । २दीप्ते ३उष्णे च । "अक्षा यं भानुना यं हिमा यं घृणेन ऋ० १०।२७। १०। "घृणेन उष्णेन" भा० । "घृणाद्य भीमा अद्रिवः ऋ० १।१३३।६। "घृणात् दीप्तात्" भा० ।

घृणा स्त्री घृ–सेके नक् । १कारुण्ये–दयायां कारुण्येन हि हृदयं सिक्तमिवार्द्रं भवतीति तस्य तथात्वम् । "मन्द-मलक्ष्मिपुलतां घृणया मुनिरेव वः" किरा० । "इत्यङ्गते गतघृणः किमयं विधत्ताम्" रघु० २जुगुप्सायां निन्दायाम् अमरः "तां विलोक्य वनितावधे घृणाम्" "प्राग-जीयत घृणा ततो मही" इति च रघुः । "अधारि पद्मेषु तदङ्घ्रिणा घृणा" नैष० ।

घृणालु त्रि० घृणा+वा० आलुच् । कृपायुक्ते "मिथ्याभिशस्तं कार्तवीर्य्येण भगवद्भिर्घृणालुभिः" भाग० ४।२२।४१।

घृणावत् त्रि० घृणा+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः १कृपायुक्ते स्त्रियां ङीप् । सा च २गङ्गायाम् घृणिनिधिशब्दे उदा० ।

घृणावास पु० ६त० । १कुष्माण्डे त्रिका० । २कृपायुक्ते च

घृणि पु० घृ–नि नि० गुणाभावः । १किरणे, २ज्वालायाम्, अमरः । ३तरङ्गे, ४सूर्य्ये ५जले न० मेदि० ६दीप्ते त्रि० "तस्य तत्र सभास्थस्य घृणेर्भीमपराक्रमः" भाग० ७।२।६। घृणेर्दीप्तस्य

घृणिनिधि पु० निधीयते अस्मिन् नि+धा आधारे कि ६त० । १सूर्य्ये २गङ्गायाम् "घृणावती घृणिनिधिः" काशीख० गङ्गानामोक्तौ ।

घृणीवत् त्रि०घृणिरस्त्यस्य मतुप् बा०वेदे न मस्य वः दीर्घः । दीप्तिमति "घृणीवाँ चेतति त्मना" ऋ० १०।१७६।३। "घृणीवान् दीप्तिमान्" भा० ।

घृत पुंन० घृ–सेके क्त । आर्द्रे चीरे दुग्धभवे "सर्पिर्विलीनमाज्यं स्यात् घनीभूतं घृतं भवेत्" इत्युक्ते घनीभूते १आज्ये घृत गुणभेदादि भावप्र० उक्तं यथा "घृतमाज्यं हविः सर्पिः कथ्यन्ते तद्गुणा अथ । घृतं र-सायनं स्वादु चक्षुष्यं वह्निदीपनम् । शीतं वीर्य्ये विषालक्ष्मी पापपित्तानिलापहम् । अल्पाभिष्यन्दि कान्त्योजस्तेजो लावण्यबुद्धिकृत् । स्वरस्मृतिकरं मेध्यमायुष्यं बलकृद्गुरु । उदावर्त्तज्वरोन्मादशूलानाहव्रणान् हरेत् । स्निग्धं कफकरं रक्षःक्षयवीसर्परक्तनुत् ।

गव्यस्य घृतस्य गुणाः गव्यं घृतं विशेषेण त्यादि भावप्र० वाक्यम् २५८२ पृ० उक्तम् घृतभेदगुणा भावप्र०उक्ता यथा माहिषस्य गुणाः । "माहिषन्तु घृतं स्वादु पित्तरक्तानिला-पहम् । शीतलं श्लेष्मलं वृष्यं गुरु स्वादु विपच्यते" । छागस्य गुणाः "आजमाज्यङ्करोत्यग्निं चक्षुष्यं बलवर्द्ध-नम् । कासे श्वासे क्षये चापि हितं पाके भवेत्कटु" । अथ उष्ट्रीघृतम् "औष्ट्रं कटु घृतं पाके शोषक्रिमिविषा-पहम् । दीपनं कफवातघ्नं कुष्ठगुल्मोदरापहम्" । अथ आविकघृतम् "पाके लघ्वाविकं सर्पिः सर्वरोगविनाश-नम् । वृद्धिं करोति चास्थीनामश्मरीशर्करापहम् । चक्षुष्यमग्निव्युष्यं वातदोषनिवारणम्" । अथ नारीघृतम् । "कफेऽनिले योनिदोषे पित्ते रक्ते च तद्धितम् । चक्षुष्यमाज्यं स्त्रीणां वा सर्पिः स्यादमृतो-पमम्" । अथाश्वघृतम् "वृद्धिं करोति देहाग्न्योर्लघु पाके विषा-पहम् । तर्पणं नेत्ररोगघ्नं दाहनुद्वडवाघृतम्" । दुग्धघृतस्य गुणाः "घृतं दुग्धभवं ग्राहि शीतलं नेत्र-रोगहृत् । निहन्ति पित्तदाहास्रमदमूर्च्छाभ्रमानिलान्" । अथ हास्तमदधिजघृतगुणाः "हविर्हस्तनदुग्धोत्थं तदाहुः हैयङ्गवीनकम् हैयङ्गवीनं चक्षुष्यं दीपनं रुचिकृत्प-रम् । बलकृद्वृष्यं वृष्यं विशेषाज्ज्वरनाशनम्" । पुराणघृतस्य गुणाः "वर्षादूर्द्ध्वं भवेदाज्यं पुराणं तत् त्रिदोषनुत् । मूर्च्छाकुष्ठविषोन्मादापस्मारतिमिरापहम् । यथा यथाऽखिलं सर्पिः पुराणमधिकं भवेत् । तथा तथा गुणैः स्वैः स्वैरधिकं तदुदाहृतम्" अथ नवस्य घृतस्य विषयाः "योजयेन्नवमेवाज्यं भोजने तर्पणे श्रमे । बलक्षये पाण्डुरोगे कामलानेत्ररोगयोः" । घृतप्रयोगस्यापिविषयाः "राजयक्ष्मणि बाले च वृद्धे श्लेष्म-कृते गदे । रोगे सामे विसूच्यां च विबन्धे च मदात्यये । ज्वरे च दहने मन्दे न सर्पिर्बहु मन्यते" ।

अस्य गव्यादिघृतभेदास्तद्गुणादिकं च सुश्रुतेनोक्तं यथा "घृतन्तु सौम्यं शीतवीर्य्यं मृदु मधुरमल्पाभिष्यन्दि स्नेहनमुदावर्त्तोन्मादापस्मारशूलज्वरानाहवातपित्तप्रशमनमग्निदीपनं स्मृतिमतिमेधाकान्तिस्वरलावण्यसौकुमार्य्यौजस्तेजोबलकरमायुष्यं वृष्यं मेध्यं वयःस्थापनं गुरु चक्षुष्यं श्लेष्माभिवर्द्धनं पाप्मालक्ष्मीप्रशमनं विषहरं रक्षोघ्नञ्च। विपाके मधुरं शीतं वातपित्तविषापहम्। चक्षुष्यमग्र्यं बल्यञ्च गव्यं सर्पिर्गुणोत्तरम्। आजं घृतं दीपनीयं चक्षुष्यं बलवर्द्धनम्। कासे श्वासे क्षये चापि पथ्यं पाके च तल्लघु। मधुरं रक्तपित्तघ्नं गुरु पाके कफापहम्। वातपित्तप्रशमनं सुशीतं माहिषं घृतम्। औष्ट्रं कटु रसं पाके शोफक्रिमिविषापहम्। दीपनं कफवातघ्नं कुष्ठगुल्मोदरापहम्। पाके लघ्वाविकं सर्पिर्न च पित्तप्रकोपणे। कफेऽनिले योनिदोषे शोषे कम्पे च तद्धितम्। पाके लघूष्णवीर्य्यञ्च कषायं कफनाशनम्। दीपनं बद्धमूत्रञ्च विद्यादैकशफं घृतम्। चक्षुष्यमग्र्यं स्त्रीणान्तु सर्पिः स्यादमृतोपमम्। वृद्धिं करोति देहाग्न्योर्लघुपाकं विषापहम्। कषायं बद्धविण्मूत्रं तिक्तमग्निकरम् लघु। हन्ति कारेणवं सर्पिः कफकुष्ठविषक्रिमीन्। क्षीरघृतं पुनः संग्राहि रक्तपित्तभ्रममूर्च्छाप्रशमनं नेत्ररोगहितञ्च।

सर्पिर्मण्डस्तु मधुरः सरो योनिश्रोत्राक्षिशिरसां शूलघ्नो बस्तिनस्याक्षिपूरणेषूपदिश्यते। सर्पिः पुराणं सरं कटु विपाकं त्रिदोषापहं मूर्च्छामेद उन्मादोदरज्वरगरशोफापस्मारयोनिश्रोत्राक्षिशिरःशूलघ्नं दीपनं बस्तिनस्याक्षिपूरणेषूपदिश्यते। भवन्ति चात्र।

पुराणं तिमिरश्वासपीनसज्वरकासनुत्। मूर्च्छाकुष्ठविषोन्मादग्रहापस्मारनाशनम्। एकादशशतञ्चैव वत्सरानुषितं घृतम्। रक्षोघ्नं कुम्भसर्पिः स्यात् परतस्तु महाघृतम्। पेयं महाघृतं भूतैः कफघ्नं पवनाधिकैः। बल्यं पवित्रं मेध्यञ्च विशेषात्तिमिरापहम्। सर्वभूतहरञ्चैव घृतमेतत् प्रशस्यते"। "उग्रगन्धं पुराणं स्याद्दशवर्षस्थितं घृतम्। लाक्षारसनिभं शीतं प्रपुराणमतः परम्" राजवल्लभः। तस्य गुरुतमत्वमाह वैद्यके "अन्नादष्टगुणं चूर्णं चूर्णादष्टगुणं पयः। पयसोऽष्टगुणं मांसं मांसादष्टगुणं घृतम्" पक्वघृतस्य वर्षान्तेऽवीर्य्यतामाह "घृतमब्दात् परं पक्वं हीनवीर्य्यत्वमाप्नुयात्" राजव०। "घृतं कांस्ये दशाहिकम्" इत्युक्तघृतस्याभक्ष्यता। "तेजो वै घृतमिति" श्रुत्या वाक्यशेषे घृतप्रशंसनात् "अक्ताः शर्करा उपदधाति" इत्यादौ घृतेनैवाञ्जनम् न तैलेनेति मीमांसायां स्थितम्। घृतघटितौषधस्य षण्मासपर्य्यन्तं वीर्य्यवत्त्वं वैद्यके उक्तम्। पक्वघृतादि नानाविधं चक्रदत्तादौ उक्तं विस्तरभयान्नोक्तम्। "घृतं घृतपावानः पिबत वसां वसापावानः" यजु०६।१९। घृ—दीप्तौ कर्त्तरि—क्त। २दीप्ते ३सेचके च त्रि० शब्दर०। अस्य घृतादित्वात् अन्तोदात्तता। ४जले न० शब्दार्थचि०।

घृतकरञ्ज पु० घृतमिव घनीभूतनिर्य्यासकत्वात् करञ्जः। (घियाकरञ्चा) करञ्जभेदे राजनि०।

घृतकुमारी स्त्री घृतमिव कुमारी सुन्दरी। घृततुल्यनिर्य्यासे स्वनामख्याते गुल्मभेदे शब्दरत्ना० स्वार्थे कन्। घृतकुमारिकाप्यत्र स्त्री भावप्र० कुमारीशब्दे दृश्यम्।

घृतकुल्या स्त्री घृतपूरिता कुल्या। घृतपूरितकृत्रिमसरिति

घृतकेश पु० घृतोद्दीप्तः केश इव ज्वाला यस्य। वह्नौ "अजीजनपातं घृतकेशमीमहे" ऋ० ८।६०।२।

घृतकौशिक पु०घृतोद्दीप्तः कौशिकः। १गोत्रभेदे २तद्गोत्रान्तर्गतप्रवरभेदे च "घृतकौशिकगोत्रस्य कुशिककौशिकघृतकौशिकाः प्रवराः" उ० त० रघु०। "स च यजुर्वेदीयवंशान्तर्गतः "घृतकौशिकाद् घृतकौशिकः" शत० ब्रा० १४।५।५।२१। तथा तत्रैव १४।७।३।२७।

घृतच्युता स्त्री घृतं च्युतं यस्याः। कुशद्वीपस्थे नदीभेदे। कुशशब्दे २१४५पृ० दृश्यम्। [त्रिकां०।

घृतदीधिति पु०घृतेन घृता दीप्ता वा दीधितिरस्य। अग्नौ

घृतधारा स्त्री घृतं घृततुल्यं जलं धारयति धारि—अण् उप० स०। पश्चिमदेशस्थे नदीभेदे। "शुभामतिरथाञ्चैव घृतधारेति विश्रुताम्। पराहः सरितं पुण्यां प्रतीच्यामकरोत् प्रभुः" हरिवं० २२५अ०। ६त०। २घृतस्याविच्छिन्नसन्ततौ च।

घृतनिर्णिज् त्रि० घृतं दीप्तं निर्णिक् रूपं यस्य। १दीप्तरूपे। "दीदायानिध्मो घृतनिर्णिगप्सु" ऋ० २।३५।४। "निर्णिगिति रूपनाम दीप्तरूपः" भा०। "जुष्टासो अद्य घृतनिर्णिजो गुः" ऋ० ४।३७।२। "घृतनिर्णिजो स्निग्धद्रव्येण दीप्तरूपाः" भा०। घृतं निर्णेनेक्ति निर्+निज—क्विप् ६त०। तापनद्वारा विलापनेन २घृतशोधके वह्नौ। "शोचिष्केशो घृतनिर्णिक् पावकः" ३।१७।१। "घृतनिर्णिक् घृतस्य तापनद्वारा विलापनेन शोधकः" भा०।

घृतप पु॰ ब॰व॰ घृतमाज्यं पिबन्ति+पा—क उप॰ स॰। आज्यपाख्ये पितृगणभेदे। "घृतपाः सोमपाः यज्वा वैश्वानरमरीचिपाः" भा॰ शा॰ १६६अ॰। २घृतपान कर्त्तरि त्रि॰।

घृतपदी स्त्री घृतं पादे संस्थितं यस्याः पादभावः स्वाङ्गत्वात् ङीपि पद्भावः। १इडादेवताभेदे। शत॰ ब्रा॰ इडा ब्राह्मणे १।८।१।२६। तन्निरुक्तिर्दर्शिता यथा "मानवी घृतपदीति मनुर्ह्येतामग्रेऽजनयत तस्मादाह मानवीति घृतपदीति यदेवास्यै घृतं पदे समतिष्ठत तस्मादाह घृतपदीति"। तद्ब्राह्मणोपोद्घाते "इडाया मानवी-मिडादेवतां वक्तुं मानवी घृतपदीमैत्रावरुणीत्येतानि च निगदपदानि व्याख्यायन्ते" भा॰ घृताः दीप्ताः पादा यस्याः प्राग्वत् पद्भावादि। २सरस्वत्यामिडादेव्याञ्च। "हविषोडा देवी घृतपदी जुषन्त" ऋ॰ १०।७०।८। इडेतन्नामिका देवी सरस्वती घृतपदी दीप्तपदो-पेता" भा॰। [राजनि॰।

घृतपर्णक पु॰ घृतमिव स्वादु पर्णमस्य कप्। घृतकरञ्जे

घृतपीत त्रि॰ घृतं पीतं येन आहिता॰ वा परनिपातः। घृतपानकर्त्तरि पक्षे पीतघृत इत्यपि तदर्थे त्रि॰।

घृतपूर पु॰ घृतेन पूर्य्यते पूरि—कर्म्मणि अच्। पक्वान्नभेदे तस्य प्रचुरघृतेन पक्वत्वात्तथात्वम् तत्पाकप्रकारादि भावप्र॰। "सहितां समितां क्षीरनारिकेलघृतादिभिः। अव-गाह्य घृते पक्वा घृतपूरोऽयमुच्यते। घृतपूरो गुरुर्वृष्यः कफकृद्रक्तमांसदः। रक्तपित्तहरो हृद्यः स्वादुः पित्तहरोऽ-ग्निदः। अपि च "क्षीरेण मर्दितं चूर्णं गोधूमानां सुगा-लितम्। विस्तार्य सर्पिषा पाच्यं कटाहेऽथ सिता-न्वितम्। घृतपूरोऽयमुद्दिष्टः कर्पूरमरिचान्वितः"। नारिकेलजस्तु "समितां मर्दितां क्षीरे नारिकेलसिता-र्द्रकैः। अवगाह्य घृते पाच्यो घृतपूरोऽपरः स्मृतः"। दुग्धजोऽपि "पाकपिण्डीकृतं क्षीरं शर्कराचूर्णमिश्रि-तम्। घृतपूरविनिर्माणं कारयेत् स्वल्पसर्पिषि"। मालिभवोऽपि "सुशालीपिष्टं दुग्धन्तु क्वथितं वस्त्रगा-लितम्। खण्डयुक्तं घृते पक्वं घृतपूरो भवेदयम्"। कसेरुजोऽपि "कसेरुचूर्णं निःक्षिप्य पाकपिण्डीकृतं पयः। निर्माणं घृतपूराणां शर्करासहितं भवेत्"। आम्ररसजः "पक्वाम्रस्य घृते तप्ते रसस्तनुलपिष्टकृतः। शुभ्रशर्करया योज्यो घृतपूरो यथेच्छया। क्षीरमाद्यं कृत्वा हि खण्डं चूर्णं ततः पटतम्। योजिते यो

विशेषोऽत्र तदाख्यावर्णसंश्रितः। घृतपूरो गुरुर्वृष्यो हृद्यः पित्तानिलापहः। सद्यः प्राणप्रदो बल्यः सुरु-च्योऽग्निप्रदीपनः। शृङ्गाटकसुखानामप्येवं स्यात् घृत-पूरकः। विचार्य वस्तुसंयोगं तद्गुणानपि चाहरेदिति"।

घृतपूर्णक पु॰ घृतं पूर्णमत्र कप्। करञ्जभेदरूपे त्रिका॰ घृतपूर्णकरञ्जकोऽप्यत्र भावप्र॰ करञ्जशब्दे १६८८पृ॰ दृश्यम्।

घृतपृष्ठ पु॰ घृतं दीप्तं पृष्ठमस्य। क्रौञ्चद्वीपपतौ प्रियव्रत पुत्रे राजभेदे। क्रौञ्चशब्दे २२४१पृ॰ विवृतिः।

घृतप्रतीक पु॰ घृतं प्रतीकं मुखं यस्य। अग्नौ। तस्य उत्तरवेद्यामाज्याधारेणोद्दीपनात् तथात्वम् "घृतप्रतीको घृतयोनिः" यजु॰ ३५।१७।

घृतप्रयस् पु॰ घृतं तत्सहितं प्रयोऽन्नं यस्य। वह्नौ "घृत-प्रयाः सधमादे मधूनाम्" ऋ॰ ३।४३।३। "घृतप्रयाः घृतसहितानि प्रयांसि अन्नरूपाणि हवींषि यस्य" भा॰।

घृतप्रसत्त पु॰ प्र+सद—बा॰ त इत॰। घृतेन प्रसन्ने वह्नौ। "घृत प्रसत्तो असुरः सुशेवः" ऋ॰ ५।१५।१।

घृतमण्ड पु॰ इत॰। घृतसारे। गलितघृतस्याधःस्थे सारांशभेदे (जमादानाचि) "ततः स घृतमण्डेन हृद्येनेन्द्रियबोधिना"। "भुक्तवन्तं घृतमण्डेन यष्टी-मधुकसिद्धेन तैलेन वानुवासयेत्" सुश्रु॰। सर्पिर्मण्डो-ऽप्यत्र घृतशब्दे तद्गुणाः सुश्रुतोक्ता दर्शिताः। घृत-मण्डोऽस्त्यस्याः अच्। २काकोल्यां स्त्री शब्दच॰।

घृतमण्डलिका स्त्री घृतमण्डं तदाकारनिर्यासं लाति ला—क संज्ञायां कन् अत इत्त्वम्। हंसपदीवृक्षे राजनि॰

घृतलेखनी स्त्री घृतं लिख्यतेऽनया लिख—करणे ल्युट् ङीप्। दारुमये घृतलेखनपात्रीभेदे हेमच॰।

घृतवती स्त्री द्वि॰व॰। घृतमुदकं हेतुत्वेन कार्य्यत्वेन वा-स्त्यनयोः मतुप् मस्य वः ङीप्। द्यावापृथिव्योः निघ॰। "अद्भ्यः पृथिवी" इति श्रुतेर्भूमेर्जलहेतुक-त्वात् तथात्वम् दिवश्च उदकहेतुत्वात् तथात्वम्। २आज्य-युक्ते ३घृतपदयुक्ते च त्रि॰ स्त्रियां ङीप्। "तैलं प्रति-निधिं कुर्य्यात् घृतार्थे याज्ञिको यदि। प्रकृत्यैव तदा ब्रूयात् होता घृतवतीमिति" ति॰ त॰ यज्ञपार्श्वः।

घृतवर पु॰ घृतं वरमत्र। घृतपूरे पक्वान्नभेदे हेमच॰। तस्य घृतप्रचुरत्वात्तथात्वम्।

घृतस्थला स्त्री घृतमुदकं स्थलमुत्पत्तिस्थानं यस्याः घृतं दीप्तं स्थलं नितम्बस्थलं यस्या वा। अप्सरोभेदे। अप्-

सरसां हि जलोद्भवत्वं भाग० ८।७।६। समुद्रमन्थने उक्तं यथा "ततश्चाप्सरसो जाता निष्कण्ठ्यः सुवाससः" तासां मध्ये अस्याः प्रशस्तनितम्बस्थलत्वात् तथात्वम्। "घृतस्थला घृताची च विश्वाची चोर्वशी तथा" हरिवं० २२६अ०।

घृतस्पृश् त्रि० घृतं स्पृशति स्पृश–क्विन्। घृतस्पर्शिनि क्विन्नन्तत्वात् स्वादौ कुः। घृतस्पृक् घृतस्पृग्भ्यामित्यादि

घृताची स्त्री घृतमुदकं कारणतयाऽञ्चति अन्च–क्विप् नलोपे स्त्रियां ङीप् पूर्वाणोदीर्घश्च। १अप्सरोभेदे तस्या अब्ज्योजातत्वात् तथात्वम्। घृतस्थलाशब्दे दृश्यम्। सा च पौरवरौद्राश्वनृपस्य परिग्रहे दश पुत्रान् कन्याश्च दशं सुषुवे यथा हरिवं० ३१अ०।

"रौद्राश्वस्य घृताच्यां वै दशाप्सरसि सूनवः। ऋचेयुः प्रथमस्तेषां कक्षेयुस्तथैव च। कृकेयुः स्थण्डिलेयुश्च सन्नतेयुस्तथैव च। दशार्णेयुर्जलेयुश्च स्थलेयुश्च महायशाः। वननित्योवनेयुश्च पुत्रिकाश्च दश स्त्रियः। रुद्रा शूद्रा च भद्रा च मलदा मलहा तथा। खलदा चैव राजेन्द्र ! नलदा सुरसाऽपि च। तथा गोचपला च स्त्री रत्नकूटा च ता दश"।

२रात्रौ निघ० तस्याः शोमरश्मिजादिशिशिरजलभूयस्त्वात् तथात्वम्। घृतमाज्यमञ्चति प्राप्नोति। ३घृतप्राप्तरि त्रि० स्त्रियां ङीप्। "घृताच्यसि जुहूर्नाम्ना" यजु०२।६। ४उदकयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप्। "ईं वहन्ति स्वर्यं घृताचीः" ऋ०७।६०।३ "घृताचीः उदकवत्यः" भा०। घृतं दीप्तं रूपमञ्चति। ५दीप्तरूपवति त्रि० स्त्रियां ङीप् पूर्ववत् सर्वम्। "स विश्वाचीरभिचष्टे घृताचीः" ऋ०१०।१२८।२। "घृताचीदीप्तिरूपवतीः" भा०।

घृताचीगर्भसम्भवा स्त्री घृताच्या गर्भ इव सम्भवति सम्+भू–अच्। स्थूलैलायाम् राजनि०। घृताच्या गर्भे सम्भवोऽस्य। २कृतेयुप्रभृतौ पौरवे नृपभेदे पु० २तत्कन्यायां स्त्री घृताचीशब्दे विवृतिः।

घृतादि पु० घृतमादिर्यस्य "घृतादीनाञ्च" शान्तनवाचार्योक्ते अन्तोदात्ततानिमित्ते शब्दगणे स च आकृतिगणः" सि० कौ०।

घृतान्न पु० घृतमाज्यमन्नमदनीयं यस्य। हविर्भुजि वह्नौ। "तपुर्मूर्द्धा घृतान्नः पावकः" ऋ० ७।३।१। २घृतभोजिनि त्रि० घृतेन मिश्रितमन्नम्। ३घृतमिश्रिते अन्ने न०।

घृतार्चिस् पु० घृतेनार्चिर्यस्य घृतं दीप्तमर्चिर्यस्य वा। वह्नौ। "घृतार्चिः प्रीतिमांश्चापि प्रजज्वाल दिवक्षया" भा० आ० ५८ अ०।

घृतावनि स्त्री घृतस्यावनिरिव। यूपकर्णे हेमच०।

घृतावृध् त्रि० घृतमुदकं वर्द्धतेऽनया क्विप् दीर्घः हृत०। उदकवर्द्धके "घृतेन द्यावापृथिवी अभिवृते घृतश्रिया घृतपृचा घृतावृधा" ऋ०६।७०।४। उदकवर्द्धके द्यावापृथिव्यावित्यर्थः औस्थाने आच्।।

घृतासुति पु० घृतमुदकं वृष्टिरूपमासुवति आ+सु–क्तिच् वृष्टिसंपादकयोर्मित्रावरुणयोः "ता (मित्रावरुणौ) सम्राजा घृतासुती यज्ञे यज्ञ उपस्तुता" ऋ० १।१३६।६। औस्थाने आच्। घृतमासुतिरन्नं यस्य। घृताशयोः इन्द्राविष्णोः। (इन्द्राविष्णू) "घृतासुती द्रविणं दत्तमस्मे" ऋ० ६।६८।६। अत्रो अभ्यम्।

घृताहवन पु० घृतेनाहूयतेऽस्मिन् आ+हु–आधारे ल्युट् जुहोतेरविवक्षितकर्मकत्वेनाकर्मकत्वात् घृतस्य करणत्वमेव "तृतीया च होश्छन्दसि" पा० कर्मणि न तृतीया किन्तु "कर्तृकरणयोस्तृतीया" पा० करणे तृतीया ३त०। घृतेनाहवनाधिकरणे वह्नौ। "घृताहवन ! दीदिवः प्रति ष्म रिषतो दह। अग्ने ! त्वं रक्षस्विनः" ऋ०१।१२।५। घृताहवन !! अग्ने !" भा०।

घृताहुति स्त्री घृतेनाहुतिः "तृतीया च होश्छन्दसि" पा० कर्मणि तृतीया जुहोतेरविवक्षितकर्मकत्वेनाकर्मकत्वात् करणे तृतीया वा ३त०। घृतेनाहुतौ। "यद्यजूंषि घृताहुतिभिः। यत्सामानि मध्वाहुतिभिः" आश्व० गृ० ३।३।२।

घृताह्व पु० घृतं तद्गन्धमाह्वयते स्पर्द्धते निर्यासेन आ+ह्वे–क उप० स०। घृततुल्यगन्धनिर्यासके सरलद्रुमे त्रिका०।

घृतिन् त्रि० घृतमाज्यमुदकं वा प्राशस्त्येनास्त्यस्य इनि। १प्रशस्ताज्यके २प्रशस्तजलके च स्त्रियां ङीप्। "पयस्विनीं घृतिनीमत्युदाराम्" (गङ्गाम्)भा०आनु०२६अ०।

घृतेयु पु० पौरवे रौद्राश्वनृपपुत्रभेदे कृतेयुशब्दे दृश्यम् तत्र जलेयुरित्यत्र घृतेयुरिति विष्णुपु० पाठः

घृतेली स्त्री घृते स्नेहद्रव्ये इलति शेते इल–शये अच् गौरा० ङीष्। तैलपायिकायां (तेलापोका) हेमच०।

घृतोद पु० घृतमिव स्वादु उदकमस्य उदकस्योदः। कुशद्वीपावरके समुद्रभेदे घृतोदश्चादयोऽप्यत्र कुशशब्दे २१४२ पृ० दृश्यम्।

घोर पु० घोरस्यर्षेरपत्यम् ऋष्यण्। कण्वगोत्रप्रवरे ऋषिभेदे। "कण्वान आङ्गिरसाजमीढ घौरेति घोरस्य चैके मुवतेऽथ प्रस्याजमीढमा काण्वघौरकाण्वेति" आश्व० श्रौ० १२।१२।१

घ्रंस पु० घ्रस्यन्ते रसा अस्मिन् घस–आधारे अच पृषो०। १दिवसे निघ०। "यो अस्मै घ्रंस उत वा य ऊधनि" ऋ० ५।३४।३। इमामृचमधिकृत्य निरु० ६।१०। उक्तं यथा "घ्रंस इत्यहर्नाम घस्यन्तेऽस्मिन् रसाः" इति। अहस्तुल्ये २दीप्ते लि० "परि घ्रंसमोमना वां वयो गात्" ऋ० ७।६८।४। "घ्रंसं दीप्तम्" भा०। इमामृचमधिकृत्य निरुक्ते तु घ्रंसमहरिति व्याख्यातम्। पृषो० अन्त्य-लोपे घ्रंस् अप्यत्र। "न घ्रंस्तताप न हिमो जघान" ऋग० ७।१८।२।

घ्रण घृणावत् भातरिति केचित्।

घ्रा गन्धग्रहणे अक० घ्राणजनत्यये सक० भ्वा० प० अनिट्। जिघ्रति अघ्रात् अघ्रासीत् अघ्राताम् अघ्रासिष्टाम्। जघ्रौ जघ्रिथ जघ्राद। घ्राता घ्रेयात् घ्रायात्। कर्म्मणि भावे वा घ्रायते अघ्रायि "अघ्रायि वान् गन्धवहः सुगन्धः" भट्टिः। "पादपद्मनिर्मं जिघ्रति षड्गुणेशः" भाग० ११।२।६। नासिकया गन्धग्रहणमिह (शोँका) ग्रहणम्। उपसर्गपूर्व्वकस्तत्तदुपसर्गद्योत्यार्थ-युक्ते ग्रहणे। घ्रेयः घ्रात–घ्राणम् घ्राति

घ्राण न० घ्रा–करणे ल्युट्। १नासिकेन्द्रिये। तस्य वस्तुभेदेन भौतिकादिता इन्द्रियशब्दे ८५४०पृ० दर्शिता। "इन्द्रियं घ्राणलक्षणम्" भाषा०। तस्य पार्थिवत्वे प्रमाणं सि० मु० दर्शितं यथा

"घ्राणेन्द्रियं पार्थिवं रूपादिषु मध्ये गन्धस्यैव व्यञ्जकत्वात् कुङ्कुमगन्धादिव्यञ्जकघृतवत् न च दृष्टान्ते स्वकीयरूपादिव्यञ्जकत्वादसिद्धिरिति वाच्यं परकीय-रूपाद्यव्यञ्जकत्वस्य तदर्थत्वात् न च नयगरावगन्ध-व्यञ्जकजलेन नैकान्तिकमिति वाच्यं तस्य सक्तुरसाभिव्यञ्जकत्वात् वस्तुतः परकीयेति न देयं, वायूपनीतसुरभि-भागस्य दृष्टान्तत्वसम्भवात् न च घ्राणेन्द्रियसन्निकर्षस्य गन्धमात्रव्यञ्जकत्वात् तत्र व्यभिचार इति वाच्यं द्रव्यत्वे सति इति विशेषणात्"। कर्म्मणि ल्युट् वा तस्य नः। २आघ्राते त्रि० घ्रातोऽप्यत्र। भावे ल्युट्। (शोँका) ३व्यापारे न० घ्राणेन नकुलो जनि यज्ञातेन कुष्ठः" ब्रह्मः। व्याघ्राभिघ्राणादिरर्थाः।

घ्राणज न० घ्राणे जायते करणस्याधारत्वविवक्षया "सप्तम्यां जनेर्ड:" पा० जन–ड ७त०। नासिकेन्द्रियजाते प्रत्यक्षभेदे "घ्राणजादिप्रभेदेन प्रत्यक्षं षड्विधं मतम्" भाषा० तत्र प्रत्यक्षं गन्धादेर्ग्राह्यं तत्रैव "घ्राणस्य गोचरो गन्धो गन्धत्वादिरपि स्मृतः"। "घ्राण-ग्राह्योऽभवेद्गन्धो घ्राणस्यैवोपकारकः" इति च

घ्राणतर्पण पु० घ्राणमिन्द्रियं तर्पयति। सुगन्धे अमरः।

घ्राणदुःखदा स्त्री घ्राणस्य दुःखं ददाति दा–क। छिक्कन्दी (हाँचि) भावप्र०।

घ्राणश्रवस् पु० घ्राणमिव श्रवः कर्णोऽस्य। कार्त्तिकेय-सैन्यभेदे। "घ्राणश्रवाः प्रतिस्कन्दः काञ्चनाक्षोजल-न्धरः" भा० आनु०४६अ० कुमारसैनिकोक्तौ

घ्राति स्त्री घ्रायते अनया घ्रा–करणे क्तिन्। १नासिकायां शब्दच०। भावे क्तिन्। २घ्राणे (शोँका) व्यापारे स्त्री "आघ्राणस्य रजः कृत्वा घ्रातिरत्नमनयोः गतः"।

इति वाचस्पत्ये घकारादिशब्दार्थनिरूपणम्।

ङ

ङकारः व्यञ्जनवर्णभेदः कवर्गपञ्चमः तस्योच्चारणस्थानं कण्ठमूलं नासिका च "जिह्वामूले तु कुःप्रोक्तः" इति "यमोऽनुनासिका नह्रौ" इति च शिक्षोक्तेः तदुच्चारणे आभ्यन्तरप्रयत्नः कण्ठमूले जिह्वामूलस्पर्शः। बाह्यप्रयत्नाः संवारनादघोषाल्पप्राणाः। मातृकान्यासेऽस्य दक्षकराङ्गुलिमूले न्यस्तता। तस्य तन्त्रे वाचकशब्दा वर्णोद्धारतन्त्रे उक्ता यथा "ङः शङ्खी भैरवश्चण्डो बिन्दूत्तंसः शिशुः प्रियः। एकोऽरुद्रोदकनखः खर्परोविषदस्मृतः। कान्तिः श्वेताग्रघोधीरोद्विजात्मा ज्वालिनी वियत्। स्वनगर्ज्जित मदनो विघ्नेशो चात्मनायकः। एकनेत्रो महानन्दो दुर्द्धरश्चन्द्रमा यतिः। शिवदूतो नीलकण्ठः कामेशी च नतांगुली"। कामधेनुतन्त्रे तस्य ध्येय-रूपकथा यथा। "ङकारं परमेशानि। स्वयं परम-कुण्डलीम्। सर्व्वदेवमयं वर्णं त्रिगुणं लोकपोषणे।। चतुर्ब्बर्गप्रदं वर्णं ङकारं प्रणमाम्यहम्" "ङकार-

आयन्तुस्वारपञ्चमौ त्रिबिधास्तु” कामधेनौ भत्त्वन्त सर्वधातुषु वर्गपञ्चमवर्णस्य नकारत्वोक्तेः ङकारस्य तत्र नकारत्वम् तेन ञङक्‌—क्विपि ञन् इत्यादि-रूपम्। तस्य काव्यादौ प्रथमनिर्देशफलं यथा “ङः स्वः गोपस्य लक्ष्मीं वितरति नियमो ङसया चः हर्ष ङः” वृ॰र॰टी॰ हलायुधपदवासः। [एकाक्षरकोषः।

ङ पु॰ ङु–बा॰ ड। १विषये २विषयस्पृहायां मेदि॰ ३भैरवे

ङु धाने भ्वा॰ पात्म॰ सक॰ अनिट्। ङवते अङविष्ट। जुङुवे। पनि जुङूवते।

इति वाचस्पत्ये ङकारादिशब्दार्थनिरूपणम्।

च

चकारः व्यञ्जनवर्णभेदः चवर्गस्याद्यः अस्योच्चारणस्थानं तालु “इचुयशानां तालु” सि॰कौ॰ उक्तेः तस्योच्चारणे-ऽभ्यन्तरप्रयत्नः तालुनि जिह्वामध्यस्पर्शः श्वासविवारा-घोषाल्पप्राणा बाह्यप्रयत्नाः। मातृकान्यासे वामबाहुमूले-ऽस्य न्यस्यता। अस्य वाचकशब्दाः वर्णोद्धारतन्त्रे उक्ता यथा।“चः पुष्कलो हली वाणी चाक्रमत्तिः सुदर्शनः। चन्द्रस्तनधरो भौतिः नडिवाचारवाचकः। एकरूपो रुचिः कूर्मबाहुल्ग्नो दीर्घबाहुकः। वामबाहुमूल-धारा चतुर्मूर्त्तिसहरूपिणी। दयितश्च त्रिपोन्तं च लक्ष्मीः सृगीवलोचनः। चन्द्रं चन्द्रमा देवशेतनो रुचिको बुधः। देवी कोटरवस्त्रारक्ता कुमारी पूर्वफा-ल्गुनी। अनङ्गमेखला वायुर्मोहिनी च सुखावती”। तस्य ध्येयरूपं यथा “चवर्णं शृणु सुश्रोणि! चतुर्वर्ग-प्रदायकम्। कुण्डलीसहितं देवि! स्वयं परमकु-ण्डलीम्। सततं कुण्डलीयुक्तं पञ्चप्राणमयं सदा। पञ्च-प्राणमयं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं सदा। त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिबिन्दुसहितं प्रिये!” कामधेनुतन्त्रम् काव्य-मन्त्रादौ प्रयोगे सुखदायकता ङ्यधे तत्रूक्तम्।

च अव्य॰ चि–चव–डा भा॰ड। १पादपूरणे २पक्षान्तरद्योतने ३अवधारणे मेदि॰ ४हेतौ त्रिका॰। पादपूरणार्थस्य निरर्थकतैव। “निरर्थकं चादि पादपूरणैकप्रयोजनम्” चन्द्रालोकः ५समुच्चये ६अन्वाचये ७इतरेतरयोगे ८समा-हारे च” अमरः। “चार्थे द्वन्द्वः” पा॰ सि॰कौ॰ व्याख्यातं यथा

“समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहाराश्चार्थाः। परस्पर (१) निरपेक्षस्याऽनेकस्य (२) एकस्मिन् (३) अन्वयः समुच्चयः। अन्यतरस्यानुषङ्गिक (४) त्वेऽन्वाचयः। मिलितानाम् (५) अन्वय इतरेतरयोगः। समूहः (६) समाहारः। तत्रेश्वरं गुरुञ्च भजस्वेति समुच्चये भिक्षामट गाञ्चानयेत्यन्वाचये च न समासोऽसामर्थ्यात् (७)। धवखदिरौ। संज्ञापरिभाषम्”।

व्याख्यातं चैतदस्माभिः सरलायाम्।

(१) “परस्परनिरपेक्षस्येति एकस्य क्रियान्वयोत्तरमप-रस्यापेक्षया तदन्वय इति न तयोः परस्पराकाङ्क्षा। (२) अनेकस्येति तेनैकस्य सापेक्षत्वेऽपि न दोष उभयोस्तथा-त्वाभावात्। समुच्चये चशब्देन समभिव्याहृतपदा-र्थेतरसापेक्षत्वं बोध्यते तदसमभिव्याहारे तु न। अत-एकत्रैव एव चशब्दः प्रयुज्यते तेन बाक्यद्वयोत्तरं चशब्दस्यैव समभिव्याहृतक्रियादावन्वये इतरसापेक्षत्वं नत्वन्यस्येति बोध्यम्। (३)एकस्मिन् एकधर्मावच्छिन्ने इत्यर्थः अन्वय इत्येतस्य यस्येत्यादिस्तथाच यस्यैवमन्वय-स्तस्य समुच्चयचशब्दार्थ इति भावः। न त्वन्वयएव समुच्चय इति भ्रमितव्यम्। अन्वयश्च विशेष्यतया विशेषणतया वा तत्राद्यं चैत्रो गच्छति पचति चेत्यादौ क्रियासमुच्चये, अन्त्यम् ईश्वरं गुरुञ्च भजस्वेत्यादौ द्रव्यसमुच्चये। (४) आनुषङ्गिकत्वमनुद्देश्यत्वमन्यतरस्य प्राधान्यञ्च तत्र-त्वन्यक्रियाया अवश्यकर्त्तव्यत्वरूपं तथाच समभिव्या-हृतक्रियादिगतानुषङ्गिकत्वाख्यत्वमन्वाचयचकारार्थः। (५) मिलितानामिति परस्परादेशापादकतावच्छेदक-समूहरूपाणामित्यर्थः। अन्वय इत्यस्यैकधर्मावच्छिन्नेना-न्वय इत्यर्थः। तेन नीधातोः संयोगजनकव्यापारजन-कव्यापारबोधकतया द्विकर्मकत्वेन अजां ग्रामं नयतीत्यादौ अजाग्रामयोरुभयोरपि धात्वर्थक्रियायामन्वयेन तत्र न चकारयोगो नापि समासः तयोरेकस्य संयोगेऽपरस्य संयोगानुकूलव्यापारेऽन्वयादेकत्रान्वयाभावात्। अत-एव यत्रानेकचकारप्रयोगः, यत्रैवमन्वयस्तत्रेतरेतर-योगस्तादृक्समूहश्च चार्थ इत्यर्थः। (६) अवयुतावयवभेदसमूहस्य प्रतीत्या प्रत्येकावयवप्रतिधर्म एव प्रष्ट-

त्तिनिमित्तं समाहारे तु हिमशिशिरादिनैव समूहस्य भानात् समूहत्वेनैव प्रवृत्तिनिमित्तमिति विशेषः । एवञ्च उभयत्रैव समूहस्य बोधः । (७) असामर्थ्यादिति एकार्थीभावाभावादित्यर्थः । तथाहि चकारो द्वन्द्वपदानां कर्त्तव्यतार्थीभवतैव इतरेतरयोगादीनां वाचकीभावेनैव एकार्थीभावबाधकः "समर्थः पदविधिरिति" पा० परिभाषितत्वात् अर्थं द्वन्द्वस्यैव । समेतरेतरान्वये परस्परनिरपेक्षाणामेकार्थीभावः कल्पयति येन समुच्चयान्वाचययोरेकार्थीभावेऽसम्भूतौ स्याताम् । ततश्चेतरेतरयोगे समाहारे च साहित्यस्य सत्त्वादेकार्थीभावसत्त्वात्तदभावात् तथेति बोध्यम् । इयांस्तु विशेष इतरेतरयोगे साहित्यं विशेषणं द्रव्यं विशेष्यं, समाहारे तु साहित्यं प्रधानं द्रव्यं विशेषणमिति यथा चानयोर्बोधवैलक्षण्यं तथाकरे दृश्यम्"। पक्षान्तरं चात्र पुनरथकम् यथा "मूर्खोऽपि शोभते तावत् सभायां वस्त्रवेष्टितः । तावच्च शोभते मूर्खो यावत् किञ्चित् न भाषते" हितो० । तुल्ययोगित्वे १०धिनियोगे च शब्दार्थचि०। तत्र तुल्ययोगितालङ्कारस्य चेन द्योतनात्तस्य तदर्थकता यथा "सङ्कुचन्ति सरोजानि स्वैरिणी वदनानि च" चन्द्रा० । एवं दीपकालङ्कारद्योतकताऽपि ११८पृ० दृश्या । "शशी च प्रयोपित् प्रशान्त विचक्षा" माघः । चकारद्वयप्रयोगे कचिद्विशेषयोगितायाः कचित्तस्य प्राधान्यस्य चावबोधनम् यथा "दृतेरिता धमरथेन तेन छाया च छुटा च समाप भैमी" नै०। "शशी च सा कान्तिमता कलावतस्तमस्य लोकस्य च नेत्र कौमुदी" कुमा०। चिदनुबन्धः चण् अवधर्थे तस्य प्रयोगे चित्त्वम्।

च पु० चीयते गुप्तः क्षिप्तः चक्रं परधनं वा चिनोति वा चि–ड । १चन्द्रे २कच्छपे ३चौरे ४चबके ५चर्वणे च मेदि० । ६निर्बीजे ७दुर्जने च त्रि० शब्दरत्ना० ।

चक भ्रान्तौ सौ० पर०अक० सेट् इदित् । चङ्कति अचङ्कीत् । चचङ्क ।

चक प्रतिघाते तृप्तौ च भ्वा० आ० अक० सेट । चकते अचकिष्ट चचके । णिचि चकयति । प्रतिघातः प्रवृत्तिरोधः निग्रहरूपः अमर्षादिप्रतिरोधः । "व्याधानलोरश्चकिता हरिण्या" शकुन्त०। "पौरस्त्यचकितैर्वरः" रघुः । उद्+सम्प्रतिघाते । "यं चकितचयहतिचाप चचकित" भाग० ६।१९।४६। उद्धर्षान्ते चकितानि भवन्ति

चकास दीप्तौ अदा० जक्षा० पर० अक० सेट् । चकास्ति अचकासीत् । चकास्थान्–बभूव आस चकार । णाढिने । अचचकासत् । "चकास्ति च मासादासभा रत्नेषु आपति" । "चकासा चक्रुकलाः" "शोकादभूणैरपि भूषकासाञ्चकार नागेन्द्रपाद्यमित्रैः" भट्टिः । "चकासत चारु चमरदस्युपा" माघः ।

चकित न० चक–भावे क्त । १भये २सम्भ्रमे च । "कतोऽपि दयितस्यापि चकितं जयसम्भ्रमः" सा० द० उक्ते ३श्लोकां शाब्दिकालङ्कारभेदे यथा "लक्ष्मीं पक्षपाली विघट्टितोद्दामोद्धरतिघनमाप विभ्रमस्य । चञ्चलित प्रसभमहो विनाऽपि हेतोर्लीलाभिः किम सति कारणे तरुण्यः "सचकितमचकितमङ्कुशारिजन्मो"। कथं चकितमाहवे निजम्" माघः । "भः सभनगा यदार साष्टच्छिदिह चकिता" वृ० र० उक्ते ४छन्दोभेदे स्त्री । कर्त्तरि क्त । ५भाहते ५भीते च त्रि० ।

चकोर पु० चक–तृप्तौ ओरन् । ख्यातमख्याते–पक्षिभेदे "कोकप्रीतिचकोरपारणपटुः"मुरारिः । "इमां किमाचामयसे न चक्षुषी चिरं चकोरस्य भवन्मुखस्मृति" नैष० । "हतचकोराक्षि ! विलोकयेति" रघुः । स्वार्थे क गमाद्यर्थे अमरः । "तन्मांसगुणा राजनि० उक्ता यथा "चाटकं शीतलं रुच्यं हृद्यं वातपित्तापहम् । तद्वच्चकोरजं मांसं दृष्टं वस्तुष्विदम्" ।

चक्क व्यथने चुरा०उभ०सक०सेट् । चक्कयति ते अचचक्कत् त ।

चक्र पु० क्रियतेऽनेन कृ–घञर्थे क नि० द्वित्वम् । १चक्रवाके पक्षिणि, (चका) अमरः २रथाङ्गे, (चाका) ३सैन्ये, ४जलावर्त्ते , ५राष्ट्रे, ६दम्भभेदे, ७कुम्भकारोपकरणे, "तस्य निजहेतुदण्डजः किन्तु चक्रभ्रमिकारितागुणः" नैषधम् । ८अस्त्रभेदे । ९व्यूहभेदे, १०जलावर्त्ते, मेदि० ११ग्रामजाले, त्रिका० १२तगरपुष्पे, १३तैलिकयन्त्रे तन्त्रोक्तेषु मूलाधारादिषु स्थितेषु षट्सु १४पद्मेषु, १५सर्वतोभद्रादिषु, १६देवार्चनयन्त्रेषु "श्रीचक्रमेतदुदितं परदेवतायाः" तन्त्रम् । मन्त्रदोषोपयोगिषु १६अकडमादिषु, १७अष्टचक्रदिचक्रेषु, "प्रवृत्ते भैरवीचक्रे सर्वे वर्णा द्विजोत्तमाः इति" तन्त्रम् १८अलङ्कारोक्ते काव्यबन्धविशेषे च न०। अलङ्कारशब्दे ३८०पृ० दृश्यम् अत्र चार्दित्वात् द्विलिङ्गत्वेऽपि अर्थभेदेनैवास्य लिङ्गभेदनियमः । तत्र अस्त्रभेदचक्रस्वरूपं हेमाद्रौ परि० लक्षणसमुच्चये "औशनसे धनुर्वेदे जमदग्निं प्रति शुक्र उवाच । वक्ष्ये यथावत् पूर्वदिक्षणार्थं निबोध तस्योत्तममध्यमाधमभेदेन

चक्रं त्रिविधं भवति । चक्रमष्टाभिरारैरुत्तमं, षडारं मध्यमं चतुर्भिरारैः सम्पन्नमधमं भवति । तत्र श्लोकः । अष्टारमुत्तमं चक्रं षडारं मध्यमं भवेत् । जघन्यं चतुरारं स्यादिति चक्रं भवेत्त्रिधा । द्वादशपलमुत्तममेकादशपलं मध्यमं दशपलमधमं चेति बालानाम् । अबालानां पञ्चाशत्पलमुत्तमं चत्वारिंशत्पलं मध्यमं त्रिंशत्पलं कनिष्ठमिति । तथाऽष्टाङ्गुलमुत्तमं सप्ताङ्गुलं मध्यममधमं षडङ्गुलं भवति बालानाम्, अबालानान्तु षोड़शाङ्गुलमुत्तमं चतुर्दशाङ्गुलं मध्यममधमं द्वादशाङ्गुलं भवति । तत्र श्लोकौ । द्वादशैकादशदशपलानि क्रमशः शिशोः । अबालस्य द्विरष्टौ स्युर्हिंसप्त द्वादशापि च । बालानां त्रिविधं चक्रमष्टसप्तषडङ्गुलम् । षोडशाङ्गुलमन्येषां द्विहीने मध्यमाधमे । त्रिविधं चतुर्दशाङ्गुलमाद्यं द्विद्विहीनं मध्यमं कनिष्ठं चेति । तत्र त्र्यङ्गुला सैक्यायसमयी प्रथमा नेमिः । सार्द्धद्व्यङ्गुला मध्यमा नेमिर्द्व्यङ्गुला तु कनिष्ठा नेमिःस्यात् मध्यमपरिमण्डला नेमिभिर्विस्तृताभिःस्यात् मणिरत्नालङ्कृता स्वलङ्कृता या नेमिः सा चक्रे पूजिता भवति । तत्रैकां शिल्पिभिर्विचित्रमनेकविधसंस्थानमतिमनोहरं चक्रं कर्त्तव्यमग्रं सधारवत्तां कुर्वीत" ।

विष्णुचक्रलक्षणन्तु हारभ० ४वि० । "द्वादशारन्तु षट्कोणं वलयत्रयसंयुतम् । चक्रं स्याद्दक्षिणावर्त्तः शङ्खश्च श्रीहरेः स्मृतः"

तन्त्रोक्तं भैरवीचक्रं च तत्त्वचक्रत्वेन प्रसिद्धम् तत्र च निष्कामाणामधिकारः. रुद्रयामलोक्ते चक्रपञ्चके तु सकामानाम् यथाह चक्रं पञ्चविधं प्रोक्तं तन्त्रे तु रुद्रयामले । विधिना पूजिते चक्रे सौख्यमोक्षफलं लभेत । महाचक्रं राजचक्रं दिव्यचक्रं तथाऽपरम् । वीरचक्रम् चतुर्थञ्च पशुचक्रञ्च पञ्चमम् । राजचक्रं राज्यदं स्यान्महाचक्रं तु मोक्षदम् । देवत्वदं देवचक्रं वीरचक्रं तु सिद्धिदम् । पशुचक्रं तु दारिद्र्यशोकदुःखामयप्रदम् । कापट्ये दक्षिणाचीने सर्व्वचक्रन्तु निष्फलम् । सकामास्त्वेव निष्कामाद्विविधाभुवि मानवाः । सुद्राशयाः कामिनो ये तेषामत्राधिकारिता । ब्रह्मज्ञानाय तु प्रोक्तं भैरवीचक्रमुत्तमम् । ब्रह्मज्ञानयुतानां तु तत्त्वचक्रेऽधिकारिता ।" महानिर्व्वाणे च " नात्राधिकारः सर्व्वेषां ब्रह्मज्ञान् साधकान् विना । परब्रह्मोपासका ये ब्रह्मज्ञा ब्रह्मतत्पराः । शुद्धान्तःकरणाः शान्ताः सर्व्वप्राणिहिते रताः । निर्विकारा निर्विकल्पा दयाशीलाः दृढव्रताः । सत्यसङ्कल्पका ब्राह्मास्त एवात्राधिकारिणः । ब्रह्मभावेन तत्त्वज्ञा ये पश्यन्ति चराचरम् । तेषां तत्त्वविदां पुंसां तत्त्वचक्रेऽधिकारिता । सर्व्वब्रह्ममयो भावश्चक्रेऽस्मिन् तत्त्वसंज्ञके । येषामुत्पद्यते देवि ! त एव तत्त्वचक्रिणः" । अत्र सर्व्वत्र चक्राकारेण साधकैरुपवेशनात् चक्रत्वम् । चक्राकुठानञ्च स्मरणादौ द्रष्टव्यम् । योगोपयोगितया देहस्थमूलाधारादिचक्रनिरूपणाय इडादिनाडीनिवेशनोक्तिपूर्व्विका चक्रभेदोक्तिः तन्त्रसारे "गौतम उवाच । देवर्षे ! योगयुक्तानां योगानुभवदर्शक ! । सांख्ययोगविशेषज्ञ । कर्म्मयोगनिषेधक ! विना योगं न सिध्येत्तु कुण्डलीचक्रमः प्रभो ! । मूलपद्मे कुण्डलिनी यावन्निद्रायिता प्रभो ! । तावत् किञ्चिन्न सिध्येत मन्त्रयन्त्रार्च्चनादिकम् । जागर्त्ति यदि सा देवी बहुभिः पुण्यसञ्चयैः । तदा प्रसादमायान्ति मन्त्रयन्त्रार्च्चनादयः । शिवब्रह्महरेर्लोके षडैश्वर्य्यसमन्वितः । योगयोगाञ्चवेन्मुक्तिर्भवेन्न्तसिद्धिरनुत्तमा । सिद्धे मन्त्रे परावाप्तिरितिशास्त्रेषु निर्णयः । तस्मात् कार्य्यं परं योगं कथयस्व मुनीश्वर ! । तज्ज्ञात्वा येन विहरेत् स्वर्गे मर्त्ये रसातले । जीवन्मुक्तश्च देहान्ते निर्व्वाणपदमाप्नुयात् । नारद उवाच । कथयामि तव स्नेहाद्योगयोग्योऽसि गौतम ! । संसारोत्तरणे युक्तिर्योगशब्देन कथ्यते । ऐक्यं जीवात्मनोराहुर्योगं योगविशारदाः । तत्र स्नेहात् समाख्यास्ये योगविघ्नकरांस्तिमे । कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्य्यसंज्ञकाः । योगाङ्गैरेभिर्निर्जित्य योगिनो योगमाप्नुयुः । यमनियमावासनप्राणायामौ ततः परम् । प्रत्याहारं धारणाख्यं ध्यानं सार्द्धं समाधिना । योगाङ्गान्याहुरेतानि योगिनां योगसाधने" । "यमादयस्तु । "अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्य्यं दयाऽऽर्जवम् । क्षमा धृतिर्मिताहारः शौचञ्चेति यमा दश । तपः सन्तोषमास्तिक्यं दानं देवस्य पूजनम् । सिद्धान्तश्रवणञ्चैव ह्रीर्मतिश्च जपो हुतम् । दशैते नियमाः प्रोक्ता योगशास्त्रविशारदैः" आसनानि प्रोक्तानि । "इडयाकर्षयेद्वायुं बाह्यं षोडशमात्रया । धारयेत् पूरितं योगी चतुःषष्ट्या तु मात्रया । सुषुम्ना मध्यगं सम्यग्द्वात्रिंशन्मात्रया शनैः । नाड्या पिङ्गलया चैव रेचयेद्योगवित्तमः । प्राणायाममिमं प्राहुर्योगशास्त्रविशारदाः । भूयो भूयःक्रमात्तस्य व्यत्यासेन समाचरेत् । मात्रावृद्धिक्रमेणैव

कुम्भकं द्वादश षोडश। जपध्यानादिभिर्युक्तं सगर्भं तं विदुर्बुधाः। तदपेतं निगर्भञ्च प्राणायामपरं विदुः। क्रमादभ्यस्यतः पुंसो देहस्वेदोद्गमोऽधमः। मध्यमः कम्पसंयुक्तो भूमित्यागः परो मतः। उत्तमस्य गुणावाप्तिर्यावच्छीलनमिष्यते। इन्द्रियाणां विचरतां विषयेषु निरर्गलम्। बलादाहरणं तेभ्यः प्रत्याहारोऽभिधीयते। अङ्गुष्ठगुल्फजानूरुसीवनीलिङ्गनाभिषु। हृद्ग्रीवाकण्ठदेशे तु लम्बिकायां तथा नसि। भ्रूमध्ये मस्तके मूर्द्ध्नि द्वादशान्ते यथाविधि। धारणं प्राणमरुतो धारणेति निगद्यते। समाहितेन मनसा चैतन्यान्तरवर्त्तिना। आत्मन्यभीष्टदेवानां ध्यानं ध्यानमिहोच्यते। समत्वभावनां नित्यं जीवात्मपरमात्मनोः। समाधिमाहुर्मुनयः प्रोक्तमष्टाङ्गलक्षणम्। इत्यादि कथितं प्रिये! कामादिदहनात्मकम्। इदानीं कथयिष्येऽहं मन्त्रयोगमनुत्तमम्। विश्वं शरीरमित्युक्तं पञ्चभूतात्मकं सुने!। चन्द्रसूर्य्याग्नितेजोभिर्जीवब्रह्मैक्यरूपकम्। तिस्रः कोट्यस्तदर्द्धेन शरीरे नाड़यो मताः। तासु मुख्या दश प्रोक्तास्तासु तिस्रोऽव्यवस्थिताः। प्रधाना मेरुदण्डेऽत्र सूर्य्याग्निचन्द्ररूपिणी। शक्तिरूपा सा च नाड़ी साक्षादमृतविग्रहा। दक्षिणे पिङ्गलाख्या तु पुंरूपा सूर्य्यविग्रहा। दाड़िमीकुसुमप्रख्या विषाख्या मुनिभिः स्मृता। मेरुमध्यस्थिता या तु मूलाद्या ब्रह्मविग्रहा। सर्व्वतेजोमयी सा तु सुषुम्णा वह्निरूपिणी। तस्यामध्ये विचित्राख्या अमृतस्राविणी शुभा। सर्व्वदेवमयी सा तु योगिनां हृदयङ्गमा। विसर्गाद्बिन्दुपर्य्यन्तं व्याप्य तिष्ठति तत्त्वतः। मूलाधारे त्रिकोणाख्ये इच्छाज्ञानक्रियात्मके। मध्ये स्वयम्भूलिङ्गन्तु कोटिसूर्य्यसमप्रभम्। तदूर्द्ध्वे कामबीजन्तु कलाशान्तीन्दुनायकम्। तदूर्द्ध्वे तु शिखाकारा कुण्डली ब्रह्मविग्रहा। तद्बाह्ये हेमवर्णाभं वसुवर्णं चतुर्द्दलम्। द्रुतहेमसमप्रख्यं पद्मं तत्र विभावयेत्। तदूर्द्ध्वेऽग्निसमप्रख्यं षड्दलं हीरकप्रभम्। वादिलान्तषड्वर्णेन युक्ताधिष्ठानसंज्ञकम्। मूलमाधारषट्कानां मूलाधारं ततो विदुः। स्वशब्देन परं लिङ्गं स्वाधिष्ठानं ततो विदुः। तदूर्द्ध्वे नाभिदेशे तु मणिपूरं महाप्रभम्। मेघाभं विद्युदाभञ्च बहुतेजोमयन्ततः। मणिवद्भिन्नं तत् पद्मं मणिपूरं तथोच्यते। दशभिश्च दलैर्युक्तं डादिफान्ताक्षरान्वितम्। शिवेनाधिष्ठितं पद्मं विश्वालोककारणम्। तदूर्द्ध्वेऽनाहतं पद्ममुद्यदादित्यसन्निभम्। कादिठान्ताक्षरैरर्कपत्रैश्च समधिष्ठितम्। तन्मध्ये बाणलिङ्गन्तु सूर्य्यायुतसमप्रभम्। शब्दब्रह्ममयं शब्दोऽनाहतस्तत्र दृश्यते। तेनानाहताख्यं पद्मं मुनिभिः परिकीर्त्तितम्। आनन्दसदनं तत्तु पुरुषाधिष्ठितं परम्। तदूर्द्ध्वन्तु विशुद्धाख्यं षोड़शदलपङ्कजम्। स्वरैः षोड़शभिर्युक्तं धूम्रवर्णं महाप्रभम्। विशुद्धिं तनुते यस्माज्जीवस्य हंसलोकनात्। विशुद्धं पद्ममाख्यातमाकाशाख्यं महाप्रभम्। आज्ञाचक्रन्तदूर्द्ध्वे तु आत्मनाधिष्ठितं परम्। आज्ञासंक्रमणन्तत्र गुरोराज्ञेति कीर्त्तितम्। द्विदलं हक्षसंयुक्तं षोडशन्तु तदूर्द्ध्वतः। एवञ्च षट्चक्राणि प्रोक्तानि तव सुव्रत!। सहस्राराम्बुजं बिन्दुस्थानं तदूर्द्ध्वमीरितम्। इत्येतत् कथितं सर्व्वं योगमार्गमनुत्तमम्"।

दीक्षणीयतन्त्रोक्तमन्त्राणां साधकस्य शुभाशुभदायकता विचाराङ्गचक्राणि तन्त्रसारे दर्शितानि यथा—

"अनुकूलं मनुं गृह्णीयात्तथाच 'स्वताराराशिकोष्ठाद्यनुकूलान् भजेन्मनून्'। वाराहीतन्त्रे "ताराचक्रं राशिचक्रं नामचक्रं तथैव च। तत्र चेत् सगुणो मन्त्रो नास्य चक्रं विचारयेत्"। इति तु प्रधानतया बोद्धव्यम्। "अरिमन्त्रं न गृह्णीयादकुलञ्च तथैव च"। इत्यादिदर्शनात् तत्र चक्रविचारस्यावश्यकत्वात् प्रथमं तन्निरूप्यते। तत्र सिद्धिसारस्वते "नृसिंहार्कवराहाणां प्रासादप्रणवस्य च। सपिण्डाक्षरमन्त्राणां सिद्धादीन्नैव शोधयेत्। स्वप्नलब्धे स्त्रिया दत्ते मालामन्त्रे च त्र्यक्षरे। वैदिकेषु च सर्व्वेषु सिद्धादीन्नैव शोधयेत्। एकाक्षरस्य मन्त्रस्य मालामन्त्रस्य पार्व्वति!। वैदिकस्य च मन्त्रस्य सिद्धादीन्नैव शोधयेत्"। मालामन्त्रो यथा वाराहीतन्त्रे "विंशत्यर्णाधिका मन्त्रा मालामन्त्राः प्रकीर्त्तिताः। नपुंसकस्य मन्त्रस्य सिद्धादीन्नैव शोधयेत्। हंसस्याष्टाक्षरस्यापि तथा पञ्चाक्षरस्य च। एकद्वित्र्यादिबीजस्य सिद्धादीन्नैव शोधयेत्" चामुण्डातन्त्रे "काली तारा महाविद्या षोड़शी भुवनेश्वरी। भैरवी छिन्नमस्ता च विद्या धूमवती तथा। बगला सिद्धविद्या च मातङ्गी कमलात्मिका। एता दश महाविद्याः सिद्धविद्याः प्रकीर्त्तिताः। नात्र सिद्धाद्यपेक्षास्ति नक्षत्रादिविचारणा। कालादिशोधनं नास्ति नारिमित्रादिदूषणम्। सिद्धविद्या तथा चात्र युगभेदपरिश्रमः। नास्ति किञ्चिन्महादेवि! दुःखसाध्यं कथञ्चन"। मालिनीविजये "काली तारा महाविद्या त्वरिता छिन्नमस्तका। वाग्वादिनी चान्नपूर्णा

तथा मुख्याङ्गिरा मता । कामाख्यावासिनी बाला मातङ्गी शैलवासिनी । इत्याद्याः सकला विद्याः कलौ पूर्णफलप्रदाः । सिद्धविद्यास्तथा नात्र युगसेवापरिश्रमः । तथा चैता महाविद्याः कलिदोषैर्न बाधिताः” इत्यादि वचनादेषु विचारो नास्ति । वस्तुतस्तु इदन्तु प्रशंसापरम् तस्मात् विचारस्यावश्यकत्वम् । दुरदृष्टवशात् कदाचिद्वैरिमन्त्रस्य ग्रहणादौ प्राप्त्या तत्तद्दोषस्य दृष्टत्वादिति तु साम्प्रदायिकाः । तत्रादौ

कुलाकुलचक्रम् तत्र तच्छब्दे २१२४पृ॰ दर्शितम् ।

राशिचक्रम् आगमकल्पद्रुमे “रेखाद्वयं पूर्व्वपरे च कुर्य्यात्तन्मध्यतो याम्यकुबेरभेदात् । एवैकमीशाननिशाचरे तु हुताशवाय्वोर्विलिखेत्ततोऽर्णान् । वेदाग्निवह्नियुगत्र्यश्वाब्धिसंख्यान् पञ्चत्रयाव्यपरपञ्चचतुष्टयार्णान् । मेषादिकेषु विलिखेत् सकलांस्तु वर्णान् कन्यागतान् प्रविलिखेदथ शादिवर्णान्” । पक्षान्तरं शारदायाम् “वाकं शौरिं अरं शोषं शमी शोभेति राशिषु । क्रमशो भेदिता वर्णाः कन्यायां शादयः स्मृताः” । अ आ इ ई मेषः । उ ऊ ऋ वृषः । ॠ ऌ ॡ मिथुनम् । ए ऐ कर्कटः । ओ औ सिंहः । अं अः श ष स ह ळ क्षाः कन्यका । कवर्गस्तुला । चवर्गो वृश्चिकः । टवर्गो धनुः । तवर्गो मकरः । पवर्गः कुम्भः । यवर्गो मीनः । स्वराशीनामनुकूलं मन्त्रं भजेत् “स्वताराराशिकोष्ठानामनुकूलान् भजेन्मनून्” इति वचनात् । “राशीनां शुभतां ज्ञात्वा त्यजेच्चाशुभं” इति वचनम् । स्वराशेर्मन्त्रराशेश्च गणनीयं विचक्षणैः” । यदा तु स्वराशेरज्ञानम् तदा साधकनामाद्यक्षरसम्बन्धिनं राशिं गृहीत्वा गणयेत् । “साध्याद्याक्षरराशिन्तु गणयेत् साधकाक्षरादिति” रामार्च्चनचन्द्रिकाधृतवचनात् । नारायणीये च “अज्ञाते राशिनक्षत्रे नामाद्यक्षरराशितः” इति । रामार्च्चनचन्द्रिकायाम् “एकपञ्चनवाङ्केशाः स्मृताः द्वौ च षट् च दशमास्तु सेवकाः । वह्निरुद्रमनवस्तु पोषकाः द्वादशाष्टचतुरस्तु घातकाः” । चतुरस्तु घातका इति विष्णुविषयं रामार्च्चनचन्द्रिकाधृतत्वात् । मन्त्रादौ तु षष्ठं वर्जनीयम् “षष्ठाष्टमद्वादशानि वर्जनीयानि यत्नतः” इति वचनात् । तन्त्रान्तरे “लग्नं धनं भ्रातृबन्धू पुत्त्रामित्रकलत्रकम् । मरणं धर्म्मकर्म्मायव्यया द्वादश राशयः । लग्नोऽतिक्लेशजनको धनदश्च भवेत् । भ्राता रत्नाकरो बन्धुरूपेणास्य सुखदः सुतः । शत्रुनाशाय, मन्त्रस्यैव कलत्रं भवति ध्रुवम् । मरणं मरणायैव, धर्म्मो धर्म्माय कल्पते । कर्म्मणि स्वल्पसिद्धिः स्यादायोऽतिशीघ्रदस्तथा । लाभालाभौ व्ययः कुर्य्यादेवं क्रमविचारणा । नामानुरूपमेतेषां शुभाशुभफलं दिशेत् । वैष्णवे तु शत्रुस्थाने बन्धुरिति पाठः । तथा च तन्त्रराजे “तेन मन्त्रादिवर्णेन नाम्नश्चाद्याक्षरेण च । गणयेद्यदि षष्ठं वाप्यष्टमं द्वादशन्तु वा । रिपुर्मन्त्राद्यवर्णः स्यात्तेन तस्याहितं भवेत् ।”

अष्टवर्गचक्रम्—अष्टवर्गशब्दे १२२ पृ॰ तत्रोक्तम् ।

नक्षत्रचक्रम्—भैरवीतन्त्रे “ऊर्द्ध्वगा दश रेखास्तिर्य्यक् स्युश्चापतत्त्रिकाः । सप्तविंशतिकोष्ठानि तेषु वर्णांश्च खद्वया । गणादेर्निर्णयः । अ आ अश्विनी देवगणः । इ भरणी मानुषः । ई उ ऊ कृत्तिका राक्षसः । ऋ ॠ ऌ रोहिणी मानुषः । ॡ मृगशिरो देवः । ए ऐ आर्द्रा मानुषः । ओ औ पुनर्वसु देवः । क पुष्यो देवः । ख ग अश्लेषा राक्षसः । घ ङ मघा राक्षसः । च पूर्व्वफल्गुनी मानुषः । छ ज उत्तरफाल्गुनी मानुषः । झ ञ हस्ता देवः । ट ठ चित्रा राक्षसः । ड स्वाती देवः । ढ ण विशाखा राक्षसः । त थ द अनुराधा देवः । ध ज्येष्ठा राक्षसः । न प फ मूला राक्षसः । ब पूर्व्वाषाढ़ा मानुषः । भ उत्तराषाढ़ा मानुषः । म श्रवणा देवः । य र धनिष्ठा राक्षसः । ल शतभिषा राक्षसः । व श पूर्व्वभाद्रपदा मानुषः । ष स ह उत्तरभाद्रपदा मानुषः । ळ क्ष अं अः रेवती देवः । निबन्धे “प्राक् सोमात् पटुः प्राच्यं चतुरस्राद्विरेखःकरम् । सोमसोमपटुः प्रायः स्वर्गौ सोमेषु भेदिताः । वर्णाः क्रमात् स्वरान्त्यौ तु रैवत्यं भगतौ तदा । अन्त्यव्यञ्जनसंस्थाश्च प्राज्ञा वर्गादिवर्णतः” । तथा च पिङ्गलातन्त्रे “उत्तराद्दक्षिणान्तु रेखां कुर्य्यादष्टचतुष्टयीम् । दश रेखाः पश्चिमाग्राः कर्त्तव्या नववर्त्मनि ॥ अश्विन्यादिक्रमेणैव विलिखेच्चारकाः पुनः । वक्ष्यमाणविधानेन तन्मध्ये वर्णकान् लिखेत् । अकारादिलकारान्तान् द्विचन्द्रवह्निवेदकान् । भूमीन्दु नेत्रचन्द्रांश्च वह्नेर्वायौ स्वगौ त्रिके ॥ त्रिभूगेतनेत्रयुग्माग्निचन्द्रनेत्राग्निचन्द्रकान् । कथादिद्विशरपञ्चकं द्वितीयं नवतारकम् । वह्निभूमीन्दुचन्द्रांश्च यमेन्दुनेत्रवह्निकान् । भेदेन भेदितान् वर्णान् रेवत्यन्त्ययुगे क्रमात् । पत्नीक नत्रव्निकनावनिभुजङ्गयुग्मभूयुग्मपञ्चाङ्गुल्मकदिशिरूपानक्षत्राग्निभूरूपे कपक्षाग्निवेदाः । वर्णाः क्रमात् स्वरान्त्यौ तु रेवत्यां गतावुभौ । तथा च निबन्धे “पूर्व्वोत्तरा-

त्रय श्चैव भरण्यार्द्रा च रोहिणी । इमानि मानुषाख्याक्ष- र्क्षाणि मनीषिणः । ज्येष्ठाशतभिषामूलधनिष्ठाश्लेष कृत्तिकाः । चित्रामघाविशाखाः स्युस्तारा राक्षसदेवताः । अश्विनी रेवती पुष्यः स्वाती हस्तपुनर्वसू । अनुराधा मृगशिरःश्रवणा देवतारकाः । तथाच "स्वजातौ परमा प्रीतिर्मध्यमा भिन्नजातिषु । रक्षोमानुषयोर्नाशो वैरं दानवदेवयोः । जन्मसम्पद्विपत्क्षेम प्रत्यरिः साधको- वधः । मित्रं परममित्रञ्च जन्मादीनि पुनः पुनः । जन्मतृतीयपञ्चमसप्तमानि नक्षत्राणि वर्ज्यानि । तथा च "दशाष्टमनवभद्राणि युगयुग्मगतान्यपि । इतराणि न भद्राणि" इत्यादि । स्वनक्षत्रादेव नक्षत्रं गणनीयम् । स्वनक्षत्राज्ञाने स्वनामाद्यक्षरसम्बन्धिनक्षत्रादेर नक्षत्रं गणनीयमिति । प्रोक्तविशब्देन गणयेत् साधकाद्याक्ष- रात् सुधीः" ।

अकथहचक्रम्—तत्र अकथहशब्दे १८ पृ० द्रष्टव्यम्

अकडमचक्रम्—गोपालविषयम् अकडमशब्दे १७पृ० उक्तम्

कूर्मचक्रम्—कूर्मचक्रशब्दे १४२८ पृ० द्रष्टव्यम्

अन्यान्यपि तदुपयोगीनि चक्राणि रुद्रयामले द्रष्टव्यानि । स्वरोदयसम्मतानि नरपतिजयचर्य्योक्तानि "स्वरचक्राणि चक्राणि भूवलानि बलानि च" इत्यादिना चक्रोप क्रमे उक्तानि २० स्वरचक्राणि सर्वतो भद्रादीनि ८४ चक्राणि च क्रमशः प्रदर्श्यन्ते । तत्र चक्रेषु प्रथमाङ्के स्वरचक्राणि विंशतिस्तत्रादौ

मात्रास्वरचक्रम्—"अथातः संप्रवक्ष्यामि प्रोक्ता ये ब्रह्म यामले । मात्रादिभेदभिन्नानां स्वराणां षोडशोदयात् । मातृकायां पुरा प्रोक्ताः स्वराः षोडशसंख्यया । तेषां द्वावन्तिमौ त्याज्यौ चत्वारश्च नपुंसकाः । दश शेषाः स्वरा- स्तेषां स्यादेकैकं द्विके द्विके । ज्ञेयास्तत्र स्वरा आद्या ह्रस्वाः पञ्च स्वरोदये । लाभालाभं सुखं दुःखं जीवितं मरणं तथा । जयः पराजयो वेति सर्वं ज्ञेयं स्वरोदये । स्वरादि मातृकोत्थाराभिव्याप्तं जगत्त्रयम् । तस्मात् स्वरोद्भवं सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् । स्वरवेला स्थितस्य न दैवज्ञो देवतांशकः अकारादिस्वराःपञ्च ब्रह्माद्याः पञ्च देवताः । निवृत्याद्याः कलाः पञ्च इच्छाद्यं शक्तिपञ्चकम् । मायाद्या मन्त्रभेदाश्च धराद्यं भूतपञ्चकम् । शब्दादि- विषयास्ते च कामबाणा इतीरिताः । पिण्डं पदं तथा रूपं रूपातीतं निरञ्जनम् । स्वरभेदस्थितं ध्यानं जायते गुरुतः सदा । अकारादिस्वराः पञ्च तेषामष्टौ- भिदास्तथा । मात्रा वर्णौ ग्रहो जीव राशिर्भं पिण्ड योगकम् । "प्रभुर्यो भाषते येन येनागच्छति शब्दितः । नामाद्यवर्णो या मात्रा मात्रास्वरः स हि स्मृतः" ।

२ वर्णस्वरचक्रम्—"कादिहान्तान् लिखेद्वर्णान् स्वराधोऽङ्क- भवोज्झितान् । तिर्य्यक्पङ्क्तिक्रमेणैव पञ्चत्रिंशत्प्रकोष्ठके । नरनामादिमोवर्णो यस्मात् स्वरादधः स्थितः । स स्वर स्तस्य वर्णस्य वर्णस्वर इहोच्यते । बवौ शसौ खषौ चैव जयौ चेति परस्परम् । ज्ञेयौ तुल्यवर्णौ भिन्नस्वरस्था- धःस्थितावपि । न प्रोक्ता ङञणोवर्णा नामादौ सन्ति ते न हि । चेद्भवन्ति तथा ज्ञेया गजडास्ते यथा- क्रमम् । बहूनि यस्य नामानि नरस्य स्युः कथञ्चन । तस्य यत्नाद्भवं नाम ग्राह्यं स्वरविशारदैः । यदि नाम्नि भवेद्वर्णः संयुक्ताक्षरलक्षणः । ग्राह्यस्तस्यादिमो- वर्ण इत्युक्तं ब्रह्मयामले ।"

३ ग्रहस्वरचक्रम्—"अस्वरोमेषसिंहालि, इः कन्याद्वय- कर्कटाः । उस्वरे च धनुर्मीनौ एस्वरे तु तथाद्वयौ । ओस्वरे मृगकुम्भौ च राशीनामु ग्रहस्वराः । स्वराधः स्थापयेत् खेटान् राशेर्यौत्रस्य नायकः । भौमशुक्र- ब्रचन्द्रार्कबुधशुक्रारकन्तिणः । जीविः सौरिस्तथा सौरो मेषादीनामधीश्वराः" ।

४ जीवस्वरचक्रम्—"षोडशाक्षरोऽस्मात्वर्गःस्यात् कादिवर्गास्तु पञ्चकाः । चतुर्वर्णौ यशौ वर्गौ संख्यातौ प्रकीर्त्तिताः । नाम्नि वर्णाः स्वराद्यास्तावतीनां वर्णसंख्यया । पिण्डि- ताः पञ्चभिर्भक्ताः शेषं जीवस्वरं विदुः

५ राशिस्वरचक्रम्—''मेषवृषावकारे च मिथुनाद्याः षडं- शकाः । मिथुनांशत्रयञ्चैवमिकारे सिंहकर्कटौ । कन्या- तुले उकारे च वृश्चिकाद्यास्त्रयोंऽशकाः । एकारे वृश्चिक- स्यांशाः षट् चापे षट् मृगादिमाः । अंशास्त्रयोमृगस्यान्त्याः कुम्भमीनौ तथौस्वरे । एवं राशिस्वराः प्रोक्ता नवांशक- क्रमोदिताः

६ नक्षत्रस्वरचक्रम्—''अकारे सप्तऋक्षाणि रेवत्यादि क्रमेण च । पञ्च पञ्च इकाराद्यास्वेवमृक्षस्वरोदये"

७ पिण्डस्वरचक्रम्—"नाम्नि वर्णस्वरान् संख्यातच मात्रा स्वरांस्तथा । पिण्डे शरहृते शेषे पिण्डस्वर इहोच्यते

८ योगस्वरचक्रम्—"मात्रादिस्वरभेदेन स्वरानुत्पाद्य नामतः । योगे शरहृते शेषे योगस्वर इहोच्यते"

९ द्वादशवार्षिकस्वरचक्रम्—"प्रोक्ता नैसर्गिकाश्चाष्टौ मात्रा- द्या मानवाःस्वराः । एतेषामुदयात् चक्रे द्वादशाब्दादिषु

क्रमात्। प्रभवादिक्रमेणैव अकारादिस्वरास्तथा। वर्षैर्द्वादशभिर्मानमेकैकस्य स्वरोदये। उदयोद्वादशाब्दानां प्रत्येकं द्वादशाब्दिकः। अस्यान्तरोदयोवर्षमासमेकं दिनद्वयम्। लोकाश्विनाडिकाः ४२ प्रोक्ता अष्टत्रिंशत्पलानि च"

१० वार्षिकस्वरचक्रम्—प्रभावाद्यब्दमेकैकस्योदयश्चास्वरादिकः। द्वादशाब्दस्य वर्षोना तद्भुक्तिर्वार्षिके स्वरे"

११ अयनस्वरचक्रम्—"अस्वरोदक्षिणे स्वामी इस्वरश्चोत्तरायणे। वर्षभुक्त्यर्द्धमानेन भोगः षाण्मासिकस्वरे"।

१२ ऋतुस्वरचक्रम्—"अकारादिस्वराः पञ्च वसन्तादिक्रमोदयाः। एकैकस्मिन् स्वरे प्रोक्तोद्विसप्ततिदिनोदयः। षड्दिनानि रदा३२ नाड्यो वह्निवेद३४ पलानि च। अन्तरोदयमानं स्याद् ऋतुनाम्नि स्वरोदये" इति

१३ मासस्वरचक्रम्—"नभस्यमार्गवैशाखेष्वस्वरस्योदयोभवेत्। आश्विनश्रावणाषाढेष्विकारो नायकः स्मृतः। उकारश्चैत्रपौषे स्यादेकारो ज्यैष्ठकार्त्तिके। ओकार उदयं याति माघफाल्गुनमासयोः। द्वे दिने भूत्र्यश्च्यो४२ नाड्यश्चाष्टत्रिंशत् पलानि च। अन्तरोदयउक्तोऽसाविति मासस्वरोदये"

१४ पक्षस्वरचक्रम्—"अस्वरः कृष्णपक्षेशः शुक्लपक्षेश इस्वरः। पक्षात्मिकान्तरा भुक्तिर्मासभुक्त्यर्द्धमानतः"

१५ तिथिस्वरचक्रम्—"अकारादिक्रमाच्चास्य नन्दादितिथिपञ्चकम्। नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा च कथिताः क्रमात्। दिनस्वरोदयोनित्यं स्वस्वतिथ्यादि जायते। एकैकस्य स्वरस्य स्युर्घटी पञ्च पलानि भैः२७। अस्यान्तरोदयः प्रोक्तोदिनस्वरस्य सूरिभिः"

१६ घटीस्वरचक्रम्—"घटीस्वरो घटीपञ्च पलानि सप्तविंशतिः। एवं घटीस्वरोयाति दिनस्वरघटीस्वरः। अस्यान्तरोदयः प्रोक्तोघटिकार्द्धप्रमाणतः"

१७ तिथिवारर्क्षादिस्वरचक्रम्—"द्वादशाब्दादिनाद्यन्ताः स्वस्थानाच्च स्वकालतः। उदयन्ते पुनस्ते च ते चैकादशधा स्वराः। वर्षमासदिनानाडीपलानि च यथाक्रमम्। कालमानं मया प्रोक्तं पञ्चधात्र स्वरोदये। द्वादशाब्दस्वरादीनां भुक्तं पलमयन्तु यत्। तद्भक्तं च स्वभोगेन लब्धशेषादिकं भवेत्। लब्धभुक्तस्वरा ज्ञेयाः शेषश्चैवोदिताः स्वराः। अस्मिन् षष्ट्यादिभक्ते च भुक्तं स्यादुदितः स्वरः। उदितस्य स्वरस्य स्युर्नामस्वरवशेन ताः। पञ्च बालादिकावस्थाः स्वस्वकालप्रमाणतः"।

(यो यस्य कालसंभोगी तस्य कालगतान्तरम्। पिण्डितं भुक्तिषभक्तं लब्धाङ्केन गतोदयः। शेषस्वरोदयोज्ञेयः स्वस्य संख्याहृते ततः। पञ्चावस्थाः स्वरूपेण ज्ञेयं तस्य बलाबलम्। उदयास्तस्वरौ यत्र नामाद्याक्षरजस्वरात्। तत्र बालादयोऽवस्था भवन्त्येकादिसंख्यया। नामस्वरोदयोबालः कुमारश्च द्वितीयकः। तत्तृतीयो-युवा तुर्य्यो वृद्धोमृत्युस्तु पञ्चमः) ग्रन्थान्तरेऽधिक पाठः। आद्योबालः कुमारश्च युवा वृद्धो मृतिस्तथा। निजावस्थास्वरूपेण फलदा नात्र संशय। किञ्चिल्लाभकरोबालः कुमारस्त्वर्द्धलाभदः। सर्वसिद्धिं युवा दत्ते वृद्धे हानिर्मृते क्षयः। यात्रायुद्धे विवादे च नष्टदृष्टे रुजान्विते। बालस्वरोभवेद्दुष्टोविवाहादिशुभे शुभः। सर्वेषु शुभकार्येषु यात्राकाले तथैव च। कुमारः कुरुते सिद्धिं संग्रामे सर्वतोजयम्। शुभाशुभेषु कार्येषु मन्त्रयन्त्रादिसाधने। सर्वसिद्धिं युवा दत्ते यात्रायुद्धे विशेषतः। दाने देवार्च्चने दीक्षागूढमन्त्रप्रकल्पने। वृद्धस्वरो भवेद्भव्योरणे भङ्गो भयं गमे। विवाहादिशुभं सर्व्वं संग्रामाद्यशुभं तथा। न कर्त्तव्यं बुधैः किञ्चिज्जाते मृत्युस्वरोदये। मृतोबालस्तथा वृद्धः कुमारस्तरुणस्वरः। यथोत्तरबलाः सर्व्वे ज्ञातव्याः स्वरवेदिभिः। योयस्य पञ्चमे स्थाने स स्वरो मृत्युदायकः। तृतीये तु भवेद् वृद्धिः शेषामध्यफलप्रदाः। मृत्युहीनस्वरे नाम्नि जयोनाम्नि स्वराधिके। समनाम्नि भवेत साम्यं सन्धिर्जयपराजयौ। एकमात्रो द्विमात्रश्च त्रिचतुःपञ्चमात्रकाः। यथोत्तरबलाः सर्व्वे ज्ञातव्याः स्वरपारगैः। एकमात्रः कवर्गश्च त्रिवर्गश्च द्विमात्रकः। कुस्तृतीयस्तु तुर्य्यः कैः, कोवर्गः पञ्चमात्रकः। आद्ये स्वरे भवेत् साम्यं द्वितीयोऽर्द्धफलप्रदः। तृतीये तु फलं पूर्णं तुर्य्ये बन्धपरम्परा। मतोर्मृत्युस्वरे प्राप्ते शून्ये प्राप्ते स्वकीयके। तत्काले प्रारभेद्युद्धं विजयो भवति ध्रुवम्। तत्काले मातिकोपास्त्रोदिने वर्णस्वरस्तथा। पक्षे ग्रहस्वरोज्ञेयो मासे जीवस्वरोदयः। ऋतौ राश्यंशकोग्राह्यः षण्मासे धिष्ण्यसम्भवः। अब्दे पिण्डस्वरोज्ञेयो योगो द्वादशवार्षिके। सर्व्वकाले बली वर्णः सर्वव्यापी न संशयः। तस्मात्सर्व्वप्रयत्नेन वर्णे वीक्ष्यं बलाबलम्। यथा पद हस्तिपदे प्रविष्टं यथा हि नद्यः खलु सागरेषु। यथा हरेर्देहगताश्च देवास्तथा स्वरा वर्णफलोदयाःस्युः। साधनं मन्त्रयन्त्रस्य यात्रायोगश्च सर्व्वदा। अथोक्तस्थानि कार्याणि मात्रास्वरवले कुरु। वर्णस्वरबले सर्वं कर्त्तव्यं

च शुभाशुभम्। सिद्धिदं सर्व्वकार्य्येषु युद्धकाले विशेषतः। मारणं मोहनं स्तम्भविद्वेषोच्चाटनं तथा विवादं विग्रहं घातं कुर्य्यात् धङ्कस्वरोदये। स्नान पानादिकं सर्व्वं वस्त्रालङ्कारभूषणम्। विद्यारम्भं विवाहञ्च कुर्य्याज्जीवस्वरोदये। प्रासादारामहर्म्यादि देवतास्थापनार्च्चनम्। राजाभिषेचनं यात्रा प्रवेशो बीजवापनम्। स्त्रीविवाहश्च दीक्षा च कर्त्तव्या राशिके स्वरे। शान्तिकं पौष्टिकं यात्रा प्रवेशोबीजवापनम्। स्त्रीविवाहस्तथा सेवा कर्त्तव्या भस्वरोदये। शत्रूणां देशभङ्गश्च कोटयुद्धं च वेष्टनम्। सेनाध्यक्षस्तथा मन्त्री कर्त्तव्यः पिण्डकोदये। योगेन साधयेद्योगं देहस्थं ध्यानसम्भवम्। आणवं शाम्भवं चैव शाक्तेयञ्च तृतीयकम्। तिथिवारञ्च नक्षत्रं पृथक् पृथक् प्रभाषितम्। यत्तदेकत्र संमेल्य कुर्य्याद्वर्णस्वरोदये। सस्वरो वर्णतोयत्र तत्तस्याभःस्थितं कुरु। यस्य नामादिमं वर्णं तिथिवारर्क्षलग्नजम्। तद्दिनं वर्जयेत्तस्य हानिर्मृत्युकरं यतः। अनेन स्वरयोगेन शत्रूणां मारणादिकम्। मन्त्रयन्त्रक्रियाहोमं साधयेत्तद्दिने बुधः। तत्र बालादयोऽवस्थाभानुसंख्याभवन्ति हि। उदयन्ते क्रमेणैव स्वस्वभुक्तिप्रमाणतः। घटिकाख्ये दिने पक्षे मासे चायने तथा। वर्षे द्वादशवर्षे च अवस्था जायते स्वरे। भपञ्चानि घटीपञ्च सपादार्द्धं दिनद्वयम्। पक्षं पञ्चमासं च वर्षैकं भुज्यते क्रमात्। भुक्तस्वरप्रमाणं च पिण्डरूपं भोगभाजितम्। गतावस्था गताङ्केन शेषास्तत्कालजा मताः। मूका १च बाला२ शिशु३ बालिका४ च कुमारिका५ यौवन६ राज्यदा७ च। क्लेशा८ च मोघा९ ज्वरिता१० पयाषा११ मृता१२ च बालस्वरजा अवस्था। स्वस्था१ शुभा२ मोहन३ हर्ष४ हर्षा५ मंहोदया६ शान्तिकरी७ सदर्पा८। मदा९ क्षमा१० शान्तिगुणोदया११ च माङ्गल्यदा१२ द्वादशधा कुमारे। उत्साह१ चैर्य्योपजया २।३।४। च बाला५ माङ्गल्ययुक्ता६ च सकाम७ पुष्टा८। सुखा९ च सिद्धिश्च१० धनेश्वरी११ च शान्ताभिधा१२ द्वादशधा युवाख्ये। वैकल्य१ शोषा२ च तथा च मोघा३ च्युतेन्द्रिया४ दुःखिता५ रात्रि६ निद्रा७। बुद्धिप्रभङ्गा८ च तपा९ च खिन्ना१० जरा११ मृता१२ द्वादश वृद्धजा च। छिन्ना१ च बन्धा२ रिपुघातकारी३ शोका४ भङ्गी५ ज्वालन६ कुद्दा७ च। प्रणाङ्किता८ भेदकरी९ च दाहा१० मृत्युः११ क्षया१२ द्वादश मृत्युजा इमाः। एवं पञ्चस्वरस्थाः स्युरवस्थापञ्चके सदा। तासु सर्व्वासु विज्ञेयं स्वनामसदृशं फलम्। अवस्था फलम्।

१८ तात्कालिकदिनस्वरचक्रम्—“तिथ्यादावुदयं याति अकारादिर्घटीस्वरः। बालस्वरादिकं प्रश्ने फलं तस्य वदाम्यहम्। तिथिभुक्तघटीसंख्यां कृत्वा पलमयीं ततः। चक्षुवह्नि२२७हृते शेषे स्वरस्तात्कालसम्भवः। तिथिभुक्तघटी या स्याद्रुद्र११ षष्टिभाजिता। शेषे तिथिस्वरात् ज्ञेयस्तात्कालजघटीस्वरः। शेषं रुद्र११ हत षष्ट्या भाजयेच्चान्तरोदयः। वर्णं तस्य फलं वाच्यं शेषे तत्कालजस्वरः। तिथिभुक्तघटीसंख्या त्रिंशघ्ना नवखेन्दुना१०९। हृता घटीस्वरः शेषे तत्र स्यादन्तरोदयः। यदुद्दिश्य कृतः प्रश्नः फलं तस्य प्रजायते। यत्र मोद्दिश्यते किञ्चित् तत्र प्रष्टुः शुभाशुभम्। बालोदये यदा पृच्छा लाभार्थे स्वल्पलाभदा। रुजार्थे चिररोगश्च गमे हानिः क्षयो रणे। कुमारोदयवेलायां लाभोभवति पुष्कलः। रुजानाशोजयी युद्धे यात्रा सर्व्वत्र सिद्धिदा। युवोदये लभेद्राज्यं क्लेशच्छेदश्च तत्क्षणात्। संग्रामे शत्रुहन्ता च यात्रा च सफला भवेत्। वृद्धोदये न लाभः स्यात् क्लेशिनां क्लेशवर्द्धनम्। संग्रामे भङ्गमायाति यात्रायां न निवर्त्तते। मृतोदये यदा दूतः पृच्छति स्वप्रयोजनम्। तत् सर्वं मृत्युदं ज्ञेयं युद्धे मृत्युश्च भङ्गदः। ओजस्वराः पुमांसः स्युः स्त्रियो युग्मस्वरात् विदुः। स्वस्वस्वरोदये जाते पुंसां स्त्रीणां बलं भवेत्। बलिनः स्युस्तदा तेभ्यो बली स्वस्य स्वरोदये। गर्भार्थे पुंस्वरे पुत्रः कन्या कन्यास्वरोदये। युग्मे युग्मं क्षयो नष्टे मातुर्मृत्युश्च संक्रमे। द्युकालीस्वरयोः पुंसोः पुंयुग्मं, स्त्रीयुगं स्त्रियोः। तयोस्तु पुंस्त्रियोः पुंस्त्रीयुग्मं गर्भे विनिर्द्दिशेत्। तिथिनाडीस्वरे साम्ये पुंपुंस्त्रीस्त्री प्रजायते। असाम्ये तिथिनाडीस्थे गर्भे साम्यं न विद्यते”।

“तत्रजन्मनि विशेषः।”जन्मर्क्षे जन्मपादस्तद्वर्णे योऽक्षरजस्वरः। तेनाक्षरेण विज्ञेयःस्वभावः प्राणिनामिह। चपलः कातरो मूर्खः कृपणश्चाऽजितेन्द्रियः। असत्यबहुभाषी च जाते बालस्वरोदये। व्यवसायी कलाभिज्ञः स्त्रीरतः सुभगः सदा। दीर्घायुर्विग्रही शूरः कुमारोदयसम्भवः। सर्व्वलक्षणसम्पूर्णो राजा भवति धार्म्मिकः। सर्व्वकालजयी युद्धे जातो युवोदये शुभः। स्त्रीजितो धार्म्मिकः कामी विवेकी स्थिरसाहसः। सत्यवादो सदाचारः

शुभान् इडोदयोद्भवः। क्रोधी समत्सरः क्रूरोनिःकामोविकलेन्द्रियः। सर्वकार्य्यविसो दुष्टोजन्म यस्य मृतोदये" जातस्य शुभाशुभनिर्णयः। "ककारादिहकारान्ताः पञ्च ह्रस्वाः स्वरास्तथा। पञ्चिनः स्युः सिते पक्षे शेषाः सर्वे सितेतरे। एकस्वरः पृथक् वर्णौयोधयोरुभयोर्यदि। तत्र पक्षबलं ग्राह्यं शुक्लकृष्णविभेदतः। एकपक्षाक्षरैरेक स्वरश्चेद्योधयोर्द्वयोः। शुक्ले गौरः परः कृष्णे युद्धे जयति निश्चितम्। यस्मिन्नेव स्वरे कृष्णो गौरोवा सुभटोयदि। स्वरासन्नाक्षरे ह्रस्वोदीर्घोदूराक्षरे जयी। प्रमाणनाम वर्णैक्यं युद्धकारकयोर्यदि। तत्र युद्धे बलं देयं यायिस्थायिविभेदतः। योधयोः सर्वभेदैक्ये स्वरे यूनि कुमारके। यायी जयी तथा स्थायी बालवृद्धान्तिमस्वरे। आद्यास्तिथेस्त्रयोवर्णा द्वौ द्वौ शेषकयोर्मतौ। एवं तिथित्रये ज्ञेया वर्णसंख्या तिथिस्वरे। वर्णतिथ्यादितिथ्याख्या जन्महानिर्मृतिस्तथा। श्रीर्जन्म नीरुजा हानौ मृतौ मृत्युर्न संशयः। यदुक्तं यामले तन्त्रे ज्ञातं गुरुप्रसादतः। स्वराह्निफलं वक्ष्ये पुंसां कर्मप्रकाशकम्। योगपिण्डं राश्याख्यान् जीवखेटाऽक्षरस्वरान्। उत्पाद्य नामतश्चाष्टौ मात्रान्तान् स्थापयेत् क्रमात्। तस्याधःस्थाप्निखेन्द्वाष्टौ द्वादशाव्दादिकालजान्। स्वभोगेन समायुक्तान् भोगश्चैकादशांशकः। यथोत्तरबलाः सर्वे तथा कालबलात् पुनः। कालोदयबलाश्चापि ज्ञातव्याः स्वरवेदिभिः। अकारादिस्वराधःस्था संख्याः वेदप्रमाणिकाः। विन्यस्य चक्रयोगेण तेन विंशोपकामताः। योगात् द्वादशवर्षाःस्युरवस्था पिण्डितोवदके। भस्वरादयने ज्ञेया राशिस्वराहतस्वरे। जीवात् मासस्वरेऽवस्था पक्षात्पक्षस्वरे तथा। वर्णाह्निस्वरे ज्ञेया मात्रास्वरात्घटीस्वरे। द्वादशाव्दादिकः कालोयत्राऽकारादिकस्वरे। स्थितस्तत्र शुभो न स्यात् पञ्चावस्थाशुभोऽपि च। स्वरौ वृद्धान्तिमौ दुष्टौ बालपूर्वतं तथा। शेषं सार्द्धद्वयं भव्यमिति ज्ञेयं शुभाशुभम्। बालवृद्धान्तिमादुष्टाः, शुभौ युवकुमारकौ। उत्पाद्यौ क्रमयोगेण योवुरद्धौ शुभाशुभौ। यो यत्र वर्त्तते कालो द्वादशाव्दादिसम्भवः। अकारादिस्वरस्थाने योगादि फलनिर्णयः। योगाद् द्वादशवर्षं च पिण्डाद्वर्षं च सायनम्। भाद्वतुर्जीवतोमासं पक्षात् पक्षोऽक्षरात् दिनम्। योगादिस्वरयोगेण द्वादशाविदादिकः क्रमात्। यावदुत्पाद्यते राशिस्तावत् ज्ञेयं शुभाशुभम्।" (अङ्कयुग्माधिकत्वेन तद्दिने तस्य तत्फलम्। द्वादशवार्षिकाद्या ये स्थान्तरोदयसंस्थिताः। ते शुभाश्चैकतः स्थाप्यास्त्वशुभास्त्वन्यतः पृथक्। वेदवेदाङ्गनेत्राणि वेदसंख्या क्रमेण च। शुभाशुभस्वरूपस्य राशियुग्मस्य मध्यतः। एकस्मात्पतिते शेषे ज्ञेयं तद्दिनजं फलम्। विंशत्या ताडिते शेषे चतुःषष्टिविभाजिते। लब्ध्या विंशोपकास्तत्र शुभाशुभप्रकाशकाः। योगे स्वकर्म्मतः, पिण्डे शरीराङ्ग सुहृज्जनात्। राशौ स्वकुलतो, जीवे स्ववित्ताद्, ग्रहतो रिपोः। वर्णे स्वस्वामिनो ज्ञेयो, मात्रायां स्त्रीजनात् फलम्। एवं ज्ञात्वा वदेद्विद्वान्दिने फलशुभाशुभम्)"। ग्रन्थान्तरेऽधिकपाठः

१९ दिक्चक्रम्—"पूर्व्वाशास्वरः स्वामी इस्वरो दक्षिणे तथा। उस्वरः पश्चिमे ज्ञेयः एशौम्ये मध्य ओस्वरः। यस्यां दिश्युदयं याति स्वरस्तत्पञ्चमीं दिशम्। वर्जयेत् सर्वकार्य्येषु यात्राकाले विशेषतः। गच्छतः पृच्छकस्यापि स्वरस्यास्तमितां दिशम्। हानिर्मृत्युभयं रोगो जायते नात्र संशयः"

२० देहजस्वरचक्रम्—"अथान्यत् संप्रवक्ष्यामि शरीरस्थं स्वरोदयम्। हंसचारस्वरूपेण येन ज्ञानं त्रिकालजम्। कुण्डलिनी महाशक्तिर्नाभिस्थाऽहिस्वरूपिणी। ततोदशोर्द्धगा नाड्योदश चाधोगतास्ततः। द्वे द्वे तिर्य्यग्गते नाड्यौ चतुर्विंशतिसंख्यया। कुण्डलिन्यां महाशक्तौ मूलमार्गं भवन्त्यमूः। ताभ्यः सूक्ष्मसुक्ष्मा नाड्यः शरीरस्यातिपोषिकाः। सप्त शतानि जायन्ते सप्तोत्तराणि संख्यया। प्रधाना दश नाड्यस्तु दशवायुप्रवाहिकाः। नामानि नाड़िकानाञ्च वातानाञ्च वदाम्यहम्। इड़ा पिङ्गला सुषुम्णा गान्धारी हस्तिजिह्विका। पूषा यशाऽलम्बुषा च कुहूः शङ्खिनिका तथा। प्राणोऽपानःसमानश्चोदानव्यानौ तथैव च। नागः कूर्म्मः क्रकरश्च देवदत्तो धनञ्जयः। मरुतो वायुसञ्चारो लक्ष्यते देहमध्यगः। पिङ्गलेड़ासुषुम्णाभिर्नाडीभिस्तिसृभिर्बुधैः। (अष्टाङ्गुले वहेद्वह्निरनिलश्चतुरङ्गुलः। दिवाकराङ्गुला पृथ्वी सलिलं षोड़शाङ्गुलम्। नीलवर्णो भवेद् वायुरक्तवर्णोहुताशनः। पीतवर्णस्तु माहेयः शुक्लवर्णस्तु वारुणः। चापाकारो भवेद्वायुस्त्रिकोणो वह्निरुच्यते। चतुरस्रस्तु माहेयो वर्त्तुलो वारुणःस्मृतः। कटुस्वादुर्भवेद्वायुस्तीक्ष्णस्वादोऽनलोभवेत्। कषायकस्तु माहेयो मधुरो वारुणोमतः) अधिकपाठः। "इड़ानाडीस्थितचन्द्रः पिङ्गला

भानुवाहिनी। सुषुम्णा शम्भुरूपेण शम्भुर्हंसस्वरूपकः। हकारो निर्गमे प्रोक्तः सकारस्तु प्रवेशकः। हकारः शम्भुरूपेण सकारः शक्तिरुच्यते। शक्तिरूपस्थितश्चन्द्रो वामनाडीप्रवाहकः। दक्षनाडीप्रवाहे तु शम्भुरूपी दिवाकरः। एकैकस्य कलाः पञ्च क्रमेणैवोदयन्ति ताः। पृथिव्यापस्तथा तेजो वायुराकाशमेव च। मध्ये पृथ्वी अधश्चाप ऊर्द्धं वहति चानलः। तिर्य्यग्वायुप्रवाहश्च नभोवहति संक्रमे। चलाहितं नभःप्रोक्तं सर्व्वशास्त्रेषु भाषितम्। अपां स्थाने स्थितं वस्तु पृथिव्यास्तूत्तरं गतम्। तेजसा पूर्व्वगं वस्तु त्वाकाशे दक्षिणं गतम्। त्रिंशद्दिनावधिः पृथ्वी सलिलं पक्षसंख्यकम्। एकविंशद्दिनं तेजोवायुः पञ्चदिनं स्मृतम्। षट्संज्ञं तु व्योम्नि स्यात् मन्त्रशास्त्रेषु सम्मतम्। दूतोक्तवर्णसंख्याङ्कोद्विगुणोभज्यते त्रिभिः। यद्येकं द्वितयं श्रेष्ठं तृतीये मरणं भवेत्। लग्नं तिथिसमायुक्तं सनक्षत्रं त्रयान्वितम्। पञ्चभिस्तु हरेद्भागं शेषाङ्कं तत्त्वमुच्यते। पृथ्व्यापौ चोत्तमौ प्रोक्तौ तैजसे सर्व्वसिद्धयः। वायौ च निष्फलं ज्ञेयमाकाशे मरणं ध्रुवम्। पृथ्व्याद्येकैकतत्त्वस्याप्येकैकघटिकोदयः। अहोरात्रस्य मध्ये स्यात्तेन द्वादशसङ्क्रमाः। आदौ चन्द्रः सिते पक्षे भास्करस्तु सितेतरे। प्रतिपदादिदिनान्येवं त्रीणि त्रीणि क्रमोदयौ। चन्द्रोदये यदा सूर्य्यश्चन्द्रः सूर्य्योदये यदा। अशुभं हानिरुद्वेगः शुभं सर्व्वं निजोदये। शशाङ्कं चारयेद्रात्रौ दिवा चार्य्यो दिवाकरः। इत्यभ्यासरतोनित्यं स योगी नात्र संशयः। यात्रादाने विवाहे च वस्त्रालङ्कारभूषणे। शुभकर्म्मणि सन्धौ च प्रवेशे च शशी शुभः। विवादे द्यूतयुद्धेषु स्नानभोजनमैथुने। व्यवहारे भये भङ्गे भानुनाडी प्रशस्यते। दूरयुद्धे जयी चन्द्रः समासन्ने दिवाकरः। वहन्नाडीपदेनैव कृता यात्राऽतिसिद्धिदा। पृथ्वीजले शुभे तत्त्वे तेजो मिश्रफलोदयम्। हानिमृत्युकरौ पुंसामुभयौ व्योममारुतौ। योद्धृद्वयकृते प्रश्ने पूर्णे च प्रथमो जयी। रिक्तसंस्थे द्वितीयस्तु जयी भवति नान्यथा। युद्धकाले यदा चन्द्रः स्थायी जयति निश्चितम्। यदा सूर्य्यप्रवाहस्तु यायी च विजयी तदा। पार्थिवे सहतं युद्धं सन्धिर्भवति वारुणे। विजयोवह्नितत्त्वेन वायौ भङ्गो मृतिस्तु खे। पूर्णनाडीगते पृष्ठे शून्यमग्रे तदग्रतः। शून्यस्थाने कृते शत्रुर्म्रियते नात्र संशयः। पूर्व्वोत्तरदिशोश्चन्द्रे भानौ पश्चिमयाम्ययोः। स्थितस्तत्र जयी युद्धे स्थायी यायी क्रमेण च। वामनाड्युदये चन्द्रः कर्त्तव्योवामसंमुखः। सूर्य्यवाहे तथा सूर्य्यः पृष्ठदक्षिणयोर्जयी। शयने वा प्रसङ्गे वा युवत्यालिङ्गनेऽपि वा। यः सूर्य्येण पिबेच्चन्द्रं स भवेन्मकरध्वजः। जीवेन गृह्यते जीवो जीवो जीवस्य दीयते। जीवस्थानगतो जीवोबाला जीवान्तयत्रगा। रात्रिशेषयामवेलायां प्रसुप्ते कामिनीजने। ब्रह्मजीवं पिबेद्यस्तु बालाजीवहरोनरः। अष्टाक्षरं जपित्वा तु तस्मिन् काले रते सति। तत्क्षणे दीयते चन्द्रोमोहमायाति कामिनी। शिव आलिङ्गते शक्त्या प्रसङ्गे तत्क्षणेन तु। तत्क्षणे पाययेच्चन्द्रं मोहमायाति कामिनी। चन्द्रचारी विषं हन्ति सूर्य्यो बालां वशं नयेत्। सुषुम्णायां भवेन्मोक्ष एकोदेवस्त्रिधा स्थितः। भुक्तमात्रे च मन्दाग्नौ स्त्रीणां वश्यार्थकर्म्मणि। शयनं सूर्य्यवाहेन कर्त्तव्यं सर्व्वदा बुधैः। श्रान्ते शोके विषार्त्ते च ज्वरिते मूर्च्छितेऽपि च। स्वजनस्यापि बोधार्थे चन्द्रचारं प्रवाहयेत्। ऊर्द्ध्वं वामाग्रतो दूतो ज्ञेयोवामपथोदये। पृष्ठे दक्षे तथाऽधस्तात् सूर्य्यवाहगमोमतः। पूर्णनाडीगतो दूतो यत् पृच्छति शुभाशुभम्। तत् सर्व्वं सिद्धिदं ज्ञेयं शून्ये शून्यं न संशयः। पृथिव्यादिद्वितत्त्वेन दिनमासाब्दकैः फलम्। शोभनञ्च तथा दुष्टं व्योममारुतवह्निभिः। श्वासप्रवेशकाले तु दूतोवाञ्छति जल्पितुम्। सर्व्वतः सिद्धिमायाति निर्गमे नास्ति सुन्दरम्। सूर्य्ये च विषमान् वर्णान् समवर्णान् निशाकरे। वाहस्थो भाषते दूतस्तदा लाभोऽन्यथा न हि। गर्भप्रश्ने यदा दूतः पूर्णे पुत्रः प्रजायते। शून्ये कन्यायुगे युग्मं गर्भपातश्च संक्रमे। मारणं मोहनं स्तम्भं विद्वेषोच्चाटनं वशम्। प्रेरणाकर्षणं क्षोभं भानुनाड्युदये कुरु। शान्तिकं पौष्टिकं क्षेमं दिव्यौषधिरसायनम्। योगाभ्यासादिकर्म्माणि कर्त्तव्यानि निशाकरे। चन्द्रसूर्य्यस्वराभ्यासं ये कुर्व्वन्ति सदा नराः। अतीतानागतज्ञानं तेषां हस्तगतं सदा"

इति स्वरोदये स्वरचक्रनिर्णायकं प्रथमाङ्कम्।

सर्व्वचक्रोपयोगि बालादिचक्रं ज्यो० त०-दर्शितं यथा

"ऋवर्णांश्च लृवर्णांश्च त्यक्त्वा कोष्ठेषु पञ्चसु। अकाराद्याः स्वरा लेख्या एकैकस्मिन् द्विकं द्विकम्। कादिहान्तान् लिखेद्वर्णान् स्वराघोङञणोज्झितान्। तिर्य्यक्पङ्क्तिक्रमेणैव पञ्चत्रिंशत्प्रकोष्ठके। अकारादिक्रमात् न्यस्य नन्दादितिथिपञ्चकम्। अर्क्ककुजौ विधुसौम्यौ गुरुः शुक्रः

शनिस्तथा। ताराः कोष्ठेष्वथो लेख्या अस्वरे सप्त भानि च। पञ्च पञ्च इकारादौ रेवत्यादिक्रमेण च। प्रश्नो बुध्यते येन येनागच्छति शङ्कितः। तस्य नाम्नस्त्वादिवर्णोऽयत्र तिष्ठेत्स्वरस्य च। तस्माद्बालः कुमारश्च युवा वृद्धोऽस्तितः क्रमात्। किञ्चिल्लाभकरो बालः कुमारस्त्वर्द्धलाभदः। सर्व्वसिद्धिं युवा धत्ते वृद्धे हानिर्मृते क्षयः। यदि नाम्नि भवेद्वर्णः संयुक्ताक्षरलक्षणः। ग्राह्यस्तस्यादिमो वर्ण इत्युक्तं ब्रह्मयामले। तिथिवारर्क्षभेदेन प्रत्येकं बलमर्दतः। नामवर्णादितो ज्ञेयं फलं पुंसां दिने दिने। तिथ्यादिमेलनवशात् फलं ज्ञेयं शुभाशुभम्। युव त्वेवं शुभं पूर्णं अशुभञ्च मृतिल्वये। अनन्त्वाप्येवमहत्र स्यात् पङ्क्तेर्षु शुभाशुभम्।"

बालादेरेव नामान्तराणि क्रमेण जन्मकर्म्माधानपिशुद्धिक्रद्राणि पञ्चस्वरायन्थे उक्तानि तत्र च तिथिसंख्याभेदेनाङ्कभेदाश्चोक्ताः। ८१।८७।९२।९९।१०५।

द्वितीयमङ्कं ८४ चक्रात्मक स्वरोदये उक्तं तेषां नामोद्देशः अङ्कचक्रे ७२पृ०दर्शितः तत्रादौ एकाशीतिपदं

१ सर्व्वतोभद्रचक्रम्—"अथातः संप्रवक्ष्यामि चक्रं त्रैलोक्यदीपनम्। विख्यातं सर्व्वतोभद्रं सदाप्रत्ययकारकम्। ऊर्द्धगा दश विन्यस्य तिर्य्यग्रेखास्तथा दश। एकाशीतिपदं चक्रं जायते नात्र संशयः। अकारादिस्वराः कोष्ठेष्वीशादौ विदिशि क्रमात्। सृष्टिमार्गेण दातव्याः षोड़शैव चतुर्भ्रमम्। कृत्तिकादीनि धिष्ण्यानि पूर्व्वाशादौ लिखेत्ततः। सप्त सप्त क्रमेणैव अष्टाविंशतिसंख्यया। अवकहडा दिशि प्राच्यां मटपरता दक्षिणे देयाः। नयभजखाश्च वारुण्यां गसदचलाश्चोत्तरस्थाः स्युः। त्वयस्तयोदशाद्यास्तु पूर्व्वादिक्रमतोबुधैः। राशयो द्वादशस्याप्या मेषान्ता दक्षमार्गतः। शेषेषु कोष्ठकेष्वेवं नन्दादितिथिपञ्चकम्। वाराणां सप्तकं लेख्यं भौमाद्यं तत्तिथिक्रमात्। भौमादित्यौ तु नन्दायां भद्रायां सोमसोमजौ। जयायां देवपूज्यञ्च रिक्तायां भृगुजं लिखेत्। पूर्णायाञ्च शनिः प्रोक्तो ग्रहवेधं विलोकयेत्। शन्यर्कराहुकेत्वाराः क्रूरा शेषाः शुभाग्रहाः। क्रूरयुक्तो बुधः क्रूरः क्षीणचन्द्रस्तथैव च। इत्येष सर्वतोभद्रप्रस्तावः कथितोमया। यस्मिन्नृक्षे स्थितः खेटस्ततो वेधत्रयं भवेत्। ग्रहदृष्टिवशेनात्र वामदक्षिणसंमुखे। भुक्तं भोग्य तथाक्रान्तं विद्धं क्रूरग्रहेण भम्। शुभाशुभेषु कार्य्येषु वर्जनीयं प्रयत्नतः। वक्रगे दक्षिणा दृष्टिर्वामा दृष्टिश्च शीघ्रगे। संमुखी मध्यचारे च ज्ञेया भौमादिपञ्चके। सूर्य्ययुक्ता ग्रहाः शीघ्रास्तथा चार्के द्वितीयगे। समास्तृतीयगे ज्ञेया मन्दा भानौ चतुर्थगे। वक्राः स्युः पञ्चषष्ठेऽर्के त्वतिवक्रा नगाष्टगे। नवमे दशमे भानौ जायते सहजा गतिः। द्वादशैकादशे सूर्य्ये लभन्ते शीघ्रतां पुनः। रविस्थित्यंशकलिंशावधेः संख्याऽत्र कल्प्यते। न तु राश्यन्तरस्थत्वात् द्वितीयादिनिरूपणम्। राहुकेतू सदा वक्रौ शीघ्रगौ चन्द्रभास्करौ। गतेरेकस्वभावत्वादेषां दृष्टित्रयं सदा। क्रूरा वक्रा महाक्रूराः सौम्या वक्रा महाशुभाः। स्युः सहजाः स्वभावस्थाः सौम्याः क्रूराश्च शीघ्रगाः। ऋक्षसन्धिगताः खेटा राशिसन्धिगतास्तथा। एष्यराशेः फलं दद्युर्वक्रे तु विपरीतगम्। घङछाः षणठाश्चैव धफठस्थभञास्तथा। एतत्त्रिकं त्रिकं विद्धं विद्धैः कपभदैः क्रमात्। घङछा रौद्रगे वेधे षणठाहस्तगे ग्रहे। धफढाःपूर्व्वाषाढ़ायां थभञा भाद्र उत्तरे। बवौ शसौ षधौ चैव जयौ णनौ परस्परम्। एकेन हि द्वयं विद्धं शुभाशुभग्रहव्यधे। अवर्णादिस्वरद्वन्द्वे त्वेकवेधात् द्वयोर्व्यधः। युग्मवर्णोऽमके वेधे अनुस्वारविसर्गयोः"। (अकारादियुग्मवर्णात्मकवेधवदनुस्वारविसर्गयोरेकवेधादुभयवेधइत्यर्थः)। "कोणस्थधिष्ण्यद्वयोर्मध्ये अन्त्यादिपादगे ग्रहे। अकारादिचतुष्के तु वेधः पूर्णतिथौ तथा। एकादिक्रूरवेधेन फलं पुंसां प्रजायते। उद्वेगश्च भयं हानिर्व्याधिर्मृत्युः क्रमेण च। ऋक्षे भ्रमोऽक्षरे हानिः स्वरे व्याधिर्भयं तिथौ। राशौ विघ्ने महाविघ्नः पञ्चविद्धोन जीवति। एकवेधे भयं युद्धे युग्मवेधे धनक्षयः। त्रिवेधे तु भवेद्भङ्गो मृत्युर्वेधे चतुर्थैः"। (दृष्टिद्वये उदाहरणम् "भरण्यकारऋषभं नन्दां भद्रां तुलाञ्च तम्। विशाखां च हरिभं विध्येद्गुरुश्च आग्नेयर्क्षस्थितः। उदाहरणान्तरम् "ब युग्ममोस्वरं कन्यां रेफं स्वातीमुकारकम्। अश्विनीं रोहिणोसयोऽभिजिन्नमेवं परेष्वपि) ज्ञात्वा दुष्टफलाः क्रूरास्तथा सौम्याः शुभप्रदाः। क्रूरयुक्ताःपुनः सौम्याज्ञेयाः क्रूरफलप्रदाः। अर्कवेधे मनस्तापोद्रव्यहानिश्च भूसुते। रोगपीड़ाकरः सौरीराहुकेतू च विघ्नदौ। चन्द्रे मिश्रफलं पुंसां रतिलाभश्च भार्गवे। बुधवेधे भवेत् प्रज्ञा जीवः सर्व्वशुभप्रदः। स्वघोत्वस्थे यथं पूर्णं पादोनं मित्रभे ग्रहे। अर्द्धं समगृहे प्रोक्तं पादं शत्रुगृहे

स्थिते । एवञ्च सौम्यक्रूराणां बलं स्थानवशात् भवेत् । एतदेव फलं विद्धि सौम्ये क्रूरे विपर्य्ययात् । स्थानवेधसमायोगात् यत्संख्यं जायते बलम् । तत्संख्यं वेध्यवस्तूनां फलं ज्ञेयं शुभाशुभम् । ग्रहाः सौम्यास्तथा क्रूराः वक्राः शीघ्रोच्चनीचगाः । स्थानञ्च वेधमित्येवं बलं ज्ञात्वा फलं वदेत् । चक्रपाते फलं द्विघ्नं त्रिगुणं स्वोच्चसंस्थिते । स्वभावजं फलं शीघ्रे नीचस्थेऽर्द्धफलोदयः । तिथिराश्यंशनक्षत्रं विद्धं क्रूरग्रहेण यत् । सर्व्वेषु शुभकार्य्येषु वर्ज्जयेत्तत् प्रयत्नतः । न नन्दति विवाहे च यात्रायां न निवर्त्तते । न रोगात् मुच्यते रोगी वेधवेलाकृतोद्यमः । रोगकाले भवेद्वेधः क्रूरखेचरसम्भवः । वक्रगत्या, भवेन्मृत्युः शीघ्रे चाप्य-रुजान्वितः । वेधस्थाने रणे भङ्गो दुर्गे खण्डः (भङ्गः) प्रजायते । अग्निप्रवेशनं तत्र योधाघातश्च तत्र वै ॥ (कविचौरयोधा) । "अथ पूर्व्वादिकाष्ठायां उपरात्र्यादिगो रविः । सा दिगस्तमिता ज्ञेया शेषास्तिस्रः सदोदिताः । ऐशानस्थाः स्वराः प्राच्यां ज्ञेया आग्नेयगा यमे । नैर्ऋते तस्याश्च वारुण्यां, वायव्यां सौम्यगा मताः । नक्षत्राणि स्वरा वर्णा राशयस्तिथयो दिशः । ते सर्व्वेऽस्तमिता ज्ञेया यत्र भानुस्त्रिमासिकः । नक्षत्रेऽस्ते रुजा, वर्णे हानिः, शोकः स्वरेऽस्तगे । राशौ विघ्न, स्तिथौ भीतिः, प्रत्याशे मरणं भवेत् । यात्रा युद्धं विवादश्च द्वारं प्रासादहर्म्ययोः । न कर्त्तव्यं शुभं चान्यदस्ताशाभिमुखं नरैः । अस्तायायां स्थितं यस्य नाम्नः प्रथमम् अक्षरम् । स आर्त्तः सर्व्वकार्य्येषु ज्ञेयो दैवहतो नरः । वादे कोटे तथा युद्धे चातुरङ्गे महाहवे । त्यजेदस्तंगतान् योधा उदोच्चे विजयं रणे । नक्षत्रेऽभ्युदिते पुष्टि, र्वर्णे लाभः, स्वरे सुखम् । राशौ जय, स्तिथौ तेजः पदाप्तिः पञ्चकोदये । प्रश्नकाले भवेद्विद्धं यन्नक्षत्रं क्रूरखेचरैः । तद्दुष्टं, शोभनं सौम्यै, र्मिश्रैर्मिश्रफलं भवेत् । ग्रहैर्न विद्धं यन्नक्षत्रं फलं लग्नस्वभावतः । ज्ञातव्यं देशिकेन्द्रेण वाञ्छितं चतुरादिकम् । (सौर्य्योदये सौम्यनिर्ग्गमे लग्नेऽपि वा सौम्ययुते शुभं स्यात्। अतोऽन्यथात्वे तु तदन्यथात्वं, मिश्रं विमिश्रैरधिकं बलाद्यैः॥ केन्द्रोपगा नवमपञ्चमगाश्च सौम्याः केन्द्राष्टवर्जमशुभास्त्रिषडायसंस्थाः । सर्व्वार्थसाधनपराः परिपृच्छतां स्यु रेभिर्व्विपर्य्ययगतैस्तु विपर्य्ययः स्यात्। लग्नाधिनाथो यदि केन्द्रगः स्यात् तन्मित्रमेतस्य च केन्द्रगं वा। अथाष्टकेन्द्राश्रयपत्रगाश्च पापा अन्यत्र याता यदि तच्छुभं स्यात् । आद्यो लग्नाधिपः कार्य्ये लग्ने कार्य्याधिपो यदि । लग्नपः कार्य्यपश्चापि लग्ने यदि तृतीयकः । चतुर्थः कार्य्यगौ स्यातां यदि लग्नपकार्य्यपौ । कार्य्यसिद्धिस्तदा ज्ञेया मित्रत्वेऽधिकं फलम् । एवं इतिवशाज्ज्ञेयं फलं तदवतुष्टयम् । पूर्णनाडीस्थितो दूतो यत् पृच्छति शुभाशुभम् । तत् सर्व्वं सिद्धिमाप्नोति शून्ये शून्यं समीरणे । आदौ शून्यगतः पृच्छेत् पश्चात् पूर्णो विशेद् यदि । तदा सर्व्वार्थसिद्धिः स्यात् वामे वामे न संशयः । श्वासप्रवेशकाले चेद्दूतो जल्पति वाञ्छितम् । तस्यार्थसिद्धिमाप्नोति निर्गमे नास्ति सुन्दरम् । जङ्घावामापतोदूतोज्ञेयो वामपथस्थितः । पृष्ठे दक्षे तथाधस्ताद्दक्षनाडीगतोऽनतः । यात्रादानविवाहेषु वस्त्रालङ्कारभूषणे । शुभे कर्म्मणि सन्धौ च प्रवेशे वामगः शुभः । कलहद्यूतयुद्धेषु स्नानभोजनमैथुने । व्यवहारे भये भङ्गे दक्षनाडी प्रशस्यते)। अन्यप्रकरणोक्तमेतत् ज्यो० त० प्रतिपन्न । "क्रूरैरुभयतोविद्धा यस्याश्चरतिथिस्वराः । राशिधिष्ण्यश्च पञ्चापि तस्य मृत्युर्न संशयः । मण्डलं नगरं ग्रामो दुर्गं देवालयं पुरम् । क्रूरैरुभयतोवेधे विनश्यन्ति न संशयः । कृत्तिकायां तथा पुष्ये रेवत्याञ्च पुनर्व्वसौ । वेधे सति क्रमाद्वेधो वर्णेषु ब्राह्मणादिषु । पूर्व्वात्रयं तथाग्नेयं ब्राह्मणानां प्रकीर्त्तितम् । उत्तरात्रितयं पुष्यं क्षत्रियाणां विनिर्द्दिशेत् । पौष्णं मैत्रं मघा चैव प्राजापत्यं विशाम्पतेः । आदित्यमश्विनी हस्तं शूद्राणामभिजित्तथा । विद्धैरेभिर्द्विजातीनां कारुकाणां च शेषकैः । नीलं भाण्डं रसोधान्यं गजाश्वादिचतुष्पदाः । सर्व्वं महार्घतां याति यावत् क्रूरोऽत्र संस्थितः । क्रूरवेधसमायोगे यस्योपग्रहसम्भवः । तस्य मृत्युर्न सन्देहो रोगोत्पाताऽपि रणेऽपि वा । सर्व्वभात् पञ्चमं धिष्ण्यं ज्ञेयं विद्युन्मुखाभिधम् । शून्यञ्चाष्टमभं प्रोक्तं सन्निपातञ्चतुर्द्दशम् । केतुरष्टादशं प्रोक्तमुल्का स्यादेकविंशतिः । द्वाविंशतितमं कम्पस्त्रयोविंशश्च वज्रकम् । निर्घातश्च चतुर्विंशसंज्ञा उपग्रहाः । प्रस्थाने विघ्नदाः प्रोक्ताः सर्व्वकार्य्येषु सर्व्वदा । [illegible]

१ पञ्चनाडीचक्रं नवनाडीचक्रञ्चोक्तं यथा "जन्मर्क्षं कर्म्मभाधानं विनाशः सामुदायिकम् । सांघातिकमिदं धिष्ण्यं षट्कं सार्व्वजनीनकम् । जातिदेशाभिषेकैश्च नव धिष्ण्यानि

भूपतेः । वेधं ज्ञात्वा फलं ब्रूहि सौम्यैः क्रूरैः शुभाशुभम् । जन्मभं जन्मनक्षत्रं दशमं कर्म्मसंज्ञकम् । एकोनविंशमाधानं त्रयोविंशं विनाशकम् । अष्टादशञ्च नक्षत्रं सामुदायिकसंज्ञकम् । सांघातिकञ्च विज्ञेयं धिष्ण्यं षोड़शमेव हि । षट्‌त्रिकञ्च राजजातेर्जातिनाम स्वनामभम् । देशभं देशनामर्क्षं राज्यभं चाभिषेकभम् । मृत्युः स्याज्जन्मभे विद्धे कर्म्मभे क्लेश एव च । आधानर्क्षे प्रवासः स्यात् विनाशे बन्धुविग्रहः । सामुदायिकभे रिष्टं हानिः सांघातिके तथा । जातिभे कुलनाशः स्यात् बन्धनञ्चाभिषेकभे । देशर्क्षे देशभङ्गः स्यात् क्रूरैरेवं शुभैः शुभम् । उभयग्रहसमायोगे मृत्युर्भवति नान्यथा । भवं भङ्गञ्च घातञ्च मृत्युर्भङ्गयुता क्षतिः । क्रूरैरेकादिपञ्चान्तैर्युक्ते वेधे फलं भवेत् । तिथिं धिष्ण्यं स्वरं राशिं वारञ्चैव तु पञ्चमम् । यद्दिने वेधयेच्चन्द्रस्तद्दिने स्यात् शुभाशुभम् । तिथ्यादिपञ्चके विद्धे चन्द्रयोगो यदा भवेत् । उक्तं फलं तदा वाच्यं तद्दिने पञ्चसम्भवम् ।

अथार्घं संप्रवक्ष्यामि यदुक्तं चादियामले । एकाशीतिपदे चक्रे ग्रहभेदाच्छुभाशुभम् । देशः कालस्ततः पण्यमिति त्रैलोक्यनिर्णये । चिन्तनीयानि विज्ञानि सर्वकालं विचक्षणैः । देशोऽथ मण्डलं स्थानमिति देशस्त्रिधोच्यते । वर्षमासदिनं चेति त्रिधा कालोऽपि कथ्यते । धातुर्मूलं च जीवश्च इति पण्यं त्रिधा मतम् । अथ त्रिकत्रयस्यास्य वक्ष्यामि स्वामिखेचरान् । देशेशा राहुमन्देज्या मण्डलस्वामिनः पुनः । केतुस्त्वर्थसिताः स्थाननाथाश्चन्द्रारचन्द्रजाः । वर्षेशा राहुकेत्वार्किजीवा मासाधिपाः पुनः । भौमार्कसिता ज्ञेयाश्चन्द्रः स्यात् दिवसाधिपः । धात्वीशाः सौरिपातारा, जीवेशाश्चेन्दुसूरयः । मूलेशाः केतुशुक्रार्का इति पण्याधिपा ग्रहाः । ध्रुवका राहुकेत्वर्कजीवभूमिसुता मताः । सौम्यग्रहौ शुक्रशशिनौ सौरिसौम्यौ नपुंसकौ । सितेन्दू सितवर्णेशौ रक्तेशौ भौमभास्करौ । पीतेशौ ज्ञगुरू कृष्णनाथाः केतुतमोऽर्कजाः । ग्रहो वक्रोच्चयोर्यः स्यादुदये च बलाधिकः । देशादीनां च एकैकः स्वामी खेटस्तदा मतः । स्वगृहे वक्रतुङ्गे स्यादुदये च बलाधिकः । वक्रोदये स्वर्क्षे च पूर्णवीर्यो ग्रहो भवेत् । तदग्रपृष्ठगे खेटे बलं त्रैराशिकात् मतम् । उच्चांशस्थे बलं पूर्णं नीचांशस्थे दलं बलम् । त्रैराशिकवशात्त्वेयमन्तरे तु बलं बुधैः । एवं देशादिनाथा ये ग्रहवेधे व्यवस्थिताः । सुहृदः शत्रवो मध्याश्चिन्तनीयाः प्रयत्नतः । स्वमित्रसमशत्रूणां विध्यन् देशादिकं क्रमात् । शुभग्रहः शुभं दत्ते चतुस्त्रिद्व्येकपादकैः । दुष्टं दुष्टग्रहः कुर्य्यादेकद्वित्रिचतुःपदैः । विद्धं पूर्णदृशा पश्यन् तत्पादेन फलं ग्रहः । अविद्धं त्वन्यथा ज्ञेयं फलं दृष्ट्यनुमानतः । वर्णादिस्वरराशीनां मेषाद्ये राशिमण्डले । ग्रहदृष्टिवशात् सर्वं विद्धं वर्णादिकं मतम् । स्वरवर्णः स्वचक्रोक्ततिथिवेधाच्च पीडयेत् । तिथिवर्णेषु यो राशिस्तद्दृष्टिः स्यात्तिथीक्षणात् । अशुभो वा शुभो वापि युक्तो विध्यंस्तिथिं ग्रहः । सर्वं निजफलं दत्ते कृष्णे पक्षे तु तद्दलम् । खेटकैकैकांशके ज्ञेया पूर्णा दृष्टिः सदा बुधैः । दृष्टिहीने पुनर्वेधे न स्यात् किञ्चित् शुभाशुभम् । इत्येवं दृष्टिभेदेन निर्द्दिष्टं सकलं फलम् । वर्णादिपञ्चके विद्धे ग्रहो दत्ते शुभाशुभम् । सौम्यः पूर्णदृशा पश्यन् विद्धं वर्णादिपञ्चकम् । फलं विंशोपकाः पञ्च क्रूरस्य चतुरो दिशेत् । वर्णादिपञ्चके यावत् स्थानवेधे च तावती । दृष्टिस्तदनुमानेन वाच्या विंशोपका बुधैः । एवं विंशोपका येऽत्र सम्भवन्ति शुभाशुभाः । अन्योन्यं शोधयेत्तेषां शेषात् ज्ञेयं शुभाशुभम् । देशध्वंसः प्रजापीडा नृपविग्रहस्तथा । यत्र दृष्टिस्तु तत्र स्याद्दुर्भिक्षं मण्डले तथा । वर्त्तमानार्घविंशांशाः कल्प्या विंशोपका इह । ते क्रमात् वर्त्तमानार्घे देयाः पात्याः शुभाशुभाः । अकालेऽपि फलं पुष्पं वृक्षाणां यत्र जायते । स्वजातिमांसभुक्तिश्च दुर्भिक्षं तत्र रौरवम् । परचक्रागमो यत्र विग्रहश्च स्वराज्यके । ऋतोर्विपर्य्ययो यत्र दुर्भिक्षं मण्डले भवेत् । भूमिकम्पो रजःपातोऽल्कादृष्टिश्च जायते । देशे सर्वसुखोपेते वेधादेतद्वदेत् बुधः । दीपो यथा गृहस्यान्तर्गृहद्योतति सर्वतः । तथेदं सर्वतोभद्रं चक्रं ज्ञानप्रकाशकम्” ।

२ शतपदचक्रम्—“चक्रं शतपदं वक्ष्ये कटचांशाक्षरसम्भवम् । नामादिवर्णतो ज्ञेयौ कटाराश्यंशकास्तथा । तिर्य्यगूर्द्ध्वगता रेखा रुद्रसंख्या लिखेद्बुधः । जायते कोष्ठकानाञ्च शतैकं १०० नात्र संशयः । न्यसेदवकहडादि रौद्रादिविदिशि क्रमात् । (अ व क ह ड ऐशान्यां म ट प र ता हरिति चाग्नेय्याम् । न य भ ज खा नैर्ऋत्यां ग स द च ला वायव्याम्) पञ्च पञ्च क्रमेणैव विंशवर्णान् नियोजयेत् । पञ्चस्वरसमायोगे

एकैकं पञ्चधा कुरु । (अवर्णाद्यास्त्रयोज्ञेयाः सन्ध्यक्षर युतस्तथा । सजातीयैक्यमास्थाय पञ्चस्वरविनिर्णयः । ऋदॄलृतोरप्यकारेण शेन सस्य परिग्रहः) अधिक पा० । “कुर्य्यात् कुपुभुदुस्थाने त्रीणि त्रीण्यक्षराणि च । कुचङञो भवेत् स्तम्भे रौद्रे त्वीशानगोचरे । पुचठो भवेत् स्तम्भे हस्ते चाग्नेयसंज्ञके । भुधफढोभवेत् स्तम्भे पूर्व्वाषाढ़े च नैरृते । दुथझञो भवेत् स्तम्भे वायव्ये भाद्रउत्तरे । एवं स्तम्भचतुष्कञ्च ज्ञातव्यं स्वरवेदिभिः । धिष्ण्यानि कृत्तिकादीनि प्रत्येकं चतुरक्षरैः । साभिजित्यंशका-स्तत्र शतैकं द्वादशाधिकम् । यद्धर्म्यांशककोष्ठस्थः क्रूरः सौम्योऽपि वा ग्रहः। ततस्तं वेधयेत् तिर्य्यक् पुंसोनामा-दिमाक्षरम् । सौम्यैर्व्विद्धं शुभं ज्ञेयमशुभं पापखेचरैः । मिश्रैर्म्मिश्रफलं तत्र निर्व्वेधे न शुभाशुभम् । यदुक्तं सर्व्वतोभद्रे ग्रहोपग्रहवेधतः । शुभाशुभफलं सर्व्वं तदि-हापि विचिन्तयेत्”। (पञ्च स्वराः अ इ उ ए ओकारास्तै-र्योगे धिष्ण्यानि नक्षत्राणि । अ त्र चतुर्भिर्व्वर्णैरेकं नक्षत्रं यथा । अ इ उए १अश्वो विवि । ४ । वेवोकवि । ५ । कुघङछ । ६ । कैकोहहि । ७ । हुहेहोड । ८ । डिडुडेडो । ९ । ममिमुमे । १० । मोटटिटु । ११ टेटो-पपि । १२ । पुषणठ १३ । पेपोररि । १४ । रुरे-रोत । १५ । तितुतेतो । १६ । ननिनुने । १७ । नोय-यियु । १८ । येयोभभि । १९ । भुधफढ । २० । भेभो-जजि । २१ । जुजेजोख । (अभिजित्)० । खिखुखे-खो । २२ । गगिगुगे । २३ । गोससिसु । २४ । सेसोददि । २५ । दुथझञ । २६ । देदोचचि । २७ । चुचेचोल । १ । लिलुलेलो । २ । ऋटलृयुक्तः अकार-युक्तो न ज्ञेयः । ह्रस्वेन दीर्घोज्ञेयः । तालव्यशकारेण दन्त्यसकारोज्ञेयः) ।

३ अंशचक्रम् — “अष्टाविंशोर्द्ध्वगा रेखा अष्टाविंशतितिर्य्यग्-गाः। अंशचक्रं भवत्येवं यदुक्तं चादियामले । कृत्तिकादीनि भान्यत्र पादाक्षरक्रमेण च । साभिजिन्ति न्यसेत् सर्व्वा-ण्यष्टाविंशतिसंख्यया । यो ग्रहो यत्र धर्म्यांशे तं तत्रैव न्यसेद्बुधः। वेधयेत् संमुखं वर्णं शुभो वाप्यशुभोऽपि वा । आद्यांशेन चतुर्थांशं चतुर्थांशेन चादिमम् । द्वितीयेन तृतीयं तु तृतीयेन द्वितीयकम् । यस्य नामाक्षरं विद्धमंशचक्रे ग्रहेण तु । क्रूरैः रिष्टं, शुभैर्व्विद्धाः सौख्यं स्युर्न संशयः । क्रूरोभयस्थिते वेधे मृत्युर्व्विघ्नं शुभाशुभैः । शुभोभयगते वेधे व्याधिपीड़ा च बन्ध-नम् । वैधव्यञ्च विवाहे तु यात्राकाले महाभयम् । रोगे मृत्यू रणे भङ्गः क्रूरवेधे न संशयः । अद्रयः सागरानद्यो देशग्रामपुराणि च । क्रूरवेधे विनश्यन्ति नात्र कार्य्या विचारणा । चन्द्रसूर्य्यांशको विद्धो भवेद्यत्ना-परग्रहैः । तत्स्थानं तद्दिनं वर्ज्ज्यं सर्व्वदा शुभकर्म्मणि”

४ छत्रत्रयचक्रम्—आदौ चक्रं समालिख्य छत्रत्रयसुशोभि-तम् । अश्विन्यादीनि लेख्यानि सप्तविंशतिभानि च । अश्वि-न्याद्यं मघाद्यञ्च मूलाद्यञ्च क्रमेण च । उत्तरे पूर्व्वतो याम्ये चैतच्छत्रत्रयं मतम् । प्रतीचीमध्यरेखायामीशानान्तं हयाधिपः । आग्नेयान्तं नराधीशस्तन्मध्ये च गजा-धिपः । अश्वाध्यक्षा गजाध्यक्षोनराध्यक्षः क्रमेण च । एषां छत्रविभागेन ज्ञातव्यं हि शुभाशुभम् । अन्येषां भूभृताञ्चैव यत्र छत्रे व्यवस्थितम् । तच्छत्रं तस्य भूपस्य शुभाशुभफलप्रदम् । यत्र छत्रे स्थितः सौरिर्भङ्गं तस्य विनिर्द्दिशेत् । फलञ्च चामरादीनां प्रत्येकं च वदाम्य-हम् । चामरं कलसं वीणा छत्रं दण्डं पतद्ग्रहम् । आसनं कीलकं रज्जुश्चैव भेदा प्रकीर्त्तिताः । चामरे १चञ्चलता वायोरनावृष्टिश्च जायते । दुर्भिक्षं च भवेद्घोरं प्रजापीड़ा न संशयः । कलसस्थे २भवेद्युद्धं रणे भङ्गो महद्भयम् । धातपातादिकं सर्व्वं जायते नात्र संशयः । वीणासंस्थे ३चार्कपुत्रे पट्टराज्ञी विनश्यति । चलचित्तो भवेद्राजा भयभीता च मेदिनी । यदातपत्रके सौरिश्छत्रे४ दण्डे५ पत-द्ग्रहे७। तदा तस्य भवेद्भङ्गश्छत्रस्यापि न संशयः। आसनस्थ भवेन्नाश आसनस्थे ७ शनैश्चरे । युवराजक्षयः कीलेद बन्धनं रज्जु संस्थिते९ । सौम्ययुक्तोऽतिचारस्थः शनिरुक्त-फलो न हि । वक्रगः क्रूरयुक्तश्च सर्व्वं क्रूरं करोति सः । शनिराहुकुजादित्यायदाजीवेन्दुसंयुताः । उत्त-राधीशराज्यस्य निश्चितं छत्रभङ्गदाः । क्रूरचतुष्टयं चैव बुधचन्द्रेण संयुतम् । पूर्व्वछत्रविनाशाय कथितं पूर्व्वसूरिभिः । एवं पापचतुष्कं च यदा शुक्रेन्द्र संयुतम् । दक्षिणाधिपतेश्छत्रविनाशो भाषितो बुधैः । एवमन्येषु राज्येषु यत्र यस्य च सम्भवः । उपग्रह समायोगाच्छत्रभङ्गं विनिर्द्दिशेत् । यथा दुष्टफलः सौरि-स्तथा सौम्यफलोगुरुः । भौमशौ शुक्रराहू च रविचन्द्रौ बले समौ । यथा हानिकराः क्रूरास्तथा सौम्याः शुभप्रदाः। क्रूरयुक्तो भवेत् क्रूरश्चन्द्रः सौम्ययुतः शुभः । सौम्य-क्रूरा यदा छत्रे चाष्टावेकत्र संस्थिताः । छत्रभङ्गो भवे-

ऽस्य परचक्रागमेण च। नृपनामर्क्षगो राहुः केतुर्वा यस्य संस्थितः। छत्रभङ्गो भवेत्तस्य विषदानेन भूपतेः। नगर्यां साहसं यातुं दुष्टाश्वगजवाहनम्। विषहस्तं त्यजेद्राजा वलस्थैः क्रूरखेचरैः। एवं ज्ञात्वा सदा राजा करोति ग्रहशान्तिकम्। यदुक्तं यामले तन्त्रे तेन शान्तिर्भविष्यति” इति

५ सिंहासनचक्रम्(२)—“अथातः संप्रवक्ष्यामि चक्रं सिंहासनत्रयम्। येन विज्ञानमात्रेण क्रियते राज्यनिर्णयः। सप्तविंशतिनक्षत्रेष्वेकैकन्तु नवात्मकम्। अश्विनीमघमूलाद्यं पञ्चनाड़ीविभेदितम्। अश्विन्याद्युत्तरे भागे मघाद्यं पूर्वतः स्थितम्। मूलाद्यं दक्षिणे भागे ज्ञातव्यं नृपतित्रयम्। इतरेषु च राज्येषु नृपनामर्क्षतो वदेत्। शुभाशुभमिदं सर्वं यस्य यत्र शनिः स्थितः। नाड़िकापञ्चभेदेन एकैकस्याऽऽसनं भवेत्। आधारमासनं पट्टं सिंहं सिंहासनं तथा। आधारादिफलं सर्वमेकैकस्य वदाम्यहम्। ग्रहवेधवशाज्ज्ञेयं सौम्यैः क्रूरैः शुभाशुभम्। नृपस्याऽऽधारनामर्क्षे यदा पट्टाभिषेचनम्। पराधीनगतं राज्यं कुरुते नात्र संशयः। आसनस्थेन ऋक्षेण नीतियुक्तो भवेन्नृपः। प्रधानपुरुषादेशी प्रजाशान्तिकरो भवेत्। पट्टऋक्षे यदा राजा चोपविष्टो यदासने। पूर्वराजस्थितेस्तुल्यं चिरं पालयते महीम्। सिंहरूपी भवेद्राजा सिंहऋक्षासने स्थितः। संग्रामस्य प्रियो नित्यमसाध्यो मन्त्रिणः सदा। सिंहासनगते ऋक्षे तेजस्वी भीषणाकृतिः। चलचित्तो महाक्रोधी प्रजापीड़ाकरो नृपः। तत्कालेन्दुगते ऋक्षे क्रूरनिर्वेधनाडिके। शुभावस्थे शुभलग्ने संस्थाप्यो नृप आसने। ईदृशे च समायोगे उपविष्टो यदासने। उच्छिद्य शत्रुसंघातमेकच्छत्रं करोति सः। क्रूरग्रहगतनाड्यामुपविष्टो यदासने। बन्धनं भूमिनाशश्च तथा मृत्युः प्रजायते। आधारादिफलं तत्र क्रूरैरेव शुभैः शुभम्। आधारऋक्षगः सौरिरनावृष्टिं करोति सः। दुर्भिक्षं रौरवं घोरं प्रजामृत्युः प्रजायते। आसनस्थो यदा सौरिर्युद्धे भङ्गप्रदो भवेत्। क्षय वा व्याधिपीड़ा च धातुःखञ्च जायते। पट्ट ऋक्षे यदा सौरिः पट्टराज्ञी विनश्यति। प्रियो वाथ कुमारो वा मन्त्रिवर्गक्षयोऽपि वा। सिंहे सिंहासने वाथ यदि तिष्ठति सूर्यजः। तदा मृत्युर्न सन्देहो यदि शक्रसमो नृपः। सूर्यार्किराहुमाहेया यदा चन्द्रर्क्षसंयुताः। यस्यासनगता एते तदा तस्य क्षयङ्कराः। क्रूरयुक्तोऽतिवक्रश्च क्रूरनाडीगतोऽपि वा। आसने चन्द्रयोगेन कालरूपी शनैश्वरः। एवं शुभफलं दद्याद्वेकमन्त्री न संशयः। करोति विपुलं राज्यं यस्यासनगतो गुरुः”

६ कूर्मचक्रम्(५)—“कूर्मचक्रं प्रवक्ष्यामि यदुक्तं कौशलागमे। येन विज्ञातमात्रेण ज्ञायते देशनिर्णयः। यस्य पृष्ठे च देशस्था देवाश्चैव त्रिकोटयः। स मेरुः पृथिवीमध्ये श्रूयते दृश्यते न तु। तादृशाः पर्वताश्चाष्टौ सागरा द्वीपदिग्गजाः। सर्वे तु विधृता भूम्या सा धृता येन तं शृणु। दंष्ट्रायां सा वराहेण विधृता सधराधरा। सुखासनगतोयस्य शोभते तत्तिका यथा। ईदृशोऽपि महाकायो वराहः शेषमस्तके। तस्य चूड़ामणेरूर्द्ध्वं शोभते मशकोपमः। एवंविधः स शेषोऽपि कुण्डलीभूय संस्थितः। कूर्मपृष्ठैकभागेन विसतन्तुरिवाबभौ। वपुःस्कन्धः शिरः पुच्छनखाङ्घ्रि प्रभृतीनि च। मानेन तस्य कूर्मस्य कथयामि प्रयत्नतः। शङ्कोः शतसहस्राणि योजनानि वपुः स्थितम्। तदर्द्धेन भवेत् पुच्छं पुच्छार्द्धेन तु कुक्षिकम्। ग्रीवाऽस्याऽयुतकोटीभिर्मस्तकं सप्तकोटिभिः। नेत्रयोरन्तरं तस्य कोटिरेका प्रजायते। मुखं कोटिद्वयं तस्य द्विगुणेन च पादयोः। अङ्गुलीनां नखाग्रे तु योजनायुतसंख्यया। एवं कूर्मप्रमाणन्तु कथितं चादियामले। तस्योपरिस्थिता चेयं सप्तद्वीपवती मही। कूर्माकारं लिखेच्चक्रं सर्वावयवसंयुतम्। पूर्वभागे मुखं तस्य पुच्छं पश्चिममण्डले। पूर्वापरं लिखेद्देशं वेधयोत्तरदक्षिणे। ईशानराक्षसे वेध वेधमाग्नेय मारुते। नाभिशीर्षचतुःपादकुक्षिपुच्छेषु संस्थिते। तारात्रयाङ्किते ज्ञाभिन् सौरिं यत्नेन चिन्तयेत्। अश्विनी भरिणी तत्र पादार्द्धेषु भमण्डलम्। अष्टाविंशति संख्याः स्युस्तांश्च हन्ति शनिः क्रमात्। अश्विन्याद्युत्तरेभागे मघाद्यं पूर्वतः स्थितम्। मूलं च दक्षिणे भागे ज्ञातव्यं नृपतित्रयम्। व्यापकग्रहराशिस्थे चन्द्रे मन्दोविशेषदा। यद्यष्टुभिष्णत्रपदार्द्धे च तत्र दोषा भवन्त्यमी। अतिवृष्टिरनावृष्टिर्मूषिकाः शलभाः शुकाः। स्वचक्रं परचक्रञ्च सप्तैताः ईतयः स्मृताः। कृत्तिका रोहिणी सौम्यं (५) कूर्मनाभीगतं त्रयम्। साकेता मिथिला चम्पा कौशाम्बी कौशिकी तथा। अहिच्छत्रं गया विन्ध्यमन्तर्वेदी च मेखला। कान्यकुब्जं प्रयागञ्च मध्यदेशो विनश्यति। रौद्रम्पुनर्वसू पुष्यः कूर्मस्य च शिरःस्थितम्। सगौड़ो हस्तिबन्धश्च पञ्चराटश्च कामरूः। वरेन्द्री च तथा ज्ञेया मगधश्च तथैव च। शूरसेनो वने-

माघः पूर्वदेशो विनश्यति । अश्लेषा च मघा पूर्वफाल्गुन्याग्नेयगोचरे । अङ्गवङ्गौ कलिङ्गश्च पूर्वजाश्चैव कोशलाः । काम्बोजयवना च तथैव सुरभिञ्जिका । उड्डीयानं वराटश्च अग्निदेशो विनश्यति । उत्तरा हस्तचित्रा च दक्षिणां कुक्षिमाश्रिताः । दर्दुरश्च महेन्द्रश्च मलयश्च सिंहलः । तापी भीमरथी लङ्का त्रिकूटं मलयस्तथा । श्रीपर्वतः किष्किन्धा इति नश्यति दक्षिणः । स्वाती विशाखा मैत्रं च कूर्मनैरृत्यगोचरे । लाविकं च सुराष्ट्रं चोत्तरमालवकं तथा । बाह्लीकं च प्रकाशं च भृगुकच्छं तु कोङ्कणम् । अट्टापुरं च मौटेरं देशा नश्यन्ति चेदृशाः । ज्येष्ठा मूलं तथाषाढा पुच्छे कूर्मस्य संस्थिताः । पारावतं मरुकच्छमवन्ती पूर्वमालवः । पारातवर्वरद्वीपं सौराष्ट्रं सैन्धवं तथा । अजस्थानं विनश्यन्ति स्त्रीराज्यं पुच्छपीडने । उत्तरादित्रिऋक्षाणि पादे वायव्यगोचरे । गुर्ज्जरं तक्षकश्चैव मरुदेशं सरस्वतीम् । जालन्धरं वराहं च वायुकोदधिसंयुतम् । मेरुशृङ्गं विनश्यन्ति ते चान्ये कोणसंस्थिताः । शतभिषादित्रयश्चैव उत्तरं कुक्षिमाश्रितम् । नेपालं कीरकाश्मीरगजनं खुरसानकम् । माथुरं म्लेच्छदेशश्च खसकेदारमण्डले । हिमाश्रया विनश्यन्ति ये देशाश्चोत्तराश्रयाः । रेवती चाश्विनी याम्य२ पादे त्वीशानगोचरे । गङ्गाद्वारं कुरुक्षेत्रं श्रीकण्ठं हस्तिनापुरम् । अश्वपक्षैकपादाश्च गजकर्णास्तथैव च । विनश्यन्ति च ते सर्वे देशा ऐशानगोचरे । सौरिःस्वदेशगो यत्र तत्र यत्नेन चिन्तयेत् । परदेशस्थितः कुर्याद्विपरीतं यथोदितैः । यत्रस्थः पीडयेत्तत्र वेधस्थाने तथैव च । देशनामर्क्षगः सौरिर्भङ्गदो नात्र संशयः । १पृथ्वीकूर्मं समालेख्य कृत्तिकादि यथाक्रमम् । देशादिसर्वर्क्षाणि मध्ये कूर्मचतुष्टयम् । पूर्ववच्चक्रमालिख्य देशनामर्क्षपूर्वकम् । २देशकूर्मो भवेत्तत्र यत्र सौरिस्तु यत्नतः । नगरे ३नागरकूर्मं कृत्वा वेक्ष्यं तु पूर्ववत् । सौरिस्थाने भवेद्दुष्टं वेधस्थाने तथैव च । ४क्षेत्रजे क्षेत्रभावेन कृत्वा कूर्मं यथास्थितम् । सौरिस्थाने तथा वेधे जायतेऽत्र महद्भयम् । ५गृहकूर्मं समालिख्य गृहद्वारगतास्थितम् । स्वनामर्क्षपूर्वकं कृत्वा ततो वीक्ष्यं शुभाशुभम् । गृहमध्यस्थितः सौरिः शोकसन्तापदायकः । द्वारे विघ्नप्रदो ज्ञेयः पावके वह्निदायकः । ज्ञेयो मृत्युप्रदो याम्ये राक्षसे राक्षसाद्भयम् । वारुणे शुभदो ज्ञेयो वायव्ये शून्यदायकः । सर्वकामप्रदः सौम्ये शाङ्करे सर्वसिद्धिदः । सौरिर्वेधाधिकोदुष्टः स्वल्पवीर्यः शुभावहः । समकालं पीडयेद्यत् भानुजः कूर्मपञ्चकम् । तत्र स्थाने महायुद्धं जायते नात्र संशयः । दुष्टस्थाने गते चन्द्रे कर्त्तव्यन्तत्र शान्तिकम् । यदुक्तं यामले तन्त्रे सर्वविघ्नविनाशकम् । अन्ये चैवं वदन्ति राहुभौमशनैश्चराः । परचक्रभयं चाग्निदुर्भिक्षन्तत्र दारुणम् । कूर्मचक्रं महाचक्रं कथितञ्चादियामले । त्रिकालविषयज्ञानं पाणिस्थं येन जायते” ।

तन्त्रोक्ते मन्त्रग्रहणतत्साधनोपयोगिकूर्म्मचक्रे तु कूर्म्मचक्रशब्दे दृष्टे उक्तं तत्र द्रष्टव्यम् ।”

७ पद्मचक्रम्—“पद्माकारं लिखेच्चक्रमष्टपत्रं सुशोभनम् । कोष्ठकं नवमं मध्ये पद्मचक्रं प्रजायते । कृत्तिकादीनि भान्यत्र त्रीणि त्रीणि यथाक्रमम् । मध्यकोष्ठादि संप्राप्तं सप्तविंशतिसंख्यया । नव खण्डा धरा या च नवभागेषु संस्थिता । यत्र खण्डे स्थितः सौरिः खण्डं तच्च विनश्यति”

८ फणीश्वरचक्रम्—“कृत्तिकाद्यं लिखेच्चक्रं सर्पाकारं फणीश्वरम् । सप्तनाडीसमायुक्तं सौरिवेधं विलोकयेत् । नाड्येकैकसमायोगे जम्बूद्वीपादि गण्यते । सप्त द्वीपाः क्रमेणैव पीड्यन्ते सौरिपीडया । जम्बूः प्लक्षस्तथा शाल्मः कुशः क्रौञ्चश्च शाकमथिः । सप्तमः पुष्करद्वीपः पीड्यन्ते सौरिपीडया” । कालानलचक्रादि तत्र

९ राहुकालानलचक्रम्—(१)“अथातः संप्रवक्ष्यामि प्रोक्ता या ब्रह्मयामले । राहुकालानली यात्रा सद्यःप्रत्ययकारकम् । ग्रहयोगवशाद्यात्रा ज्योतिःशास्त्रे प्रभाषिता । सा सा शुभेषु कार्येषु फलदा न तु सङ्गरे । यस्य छायाप्रभावेण छाद्येते शशिभास्करौ । तस्य राहोः प्रभावश्च वक्ष्येऽहं रणकर्माणि । केचित् मूर्खा वदन्त्येवं ग्रहोराहुरकारणम् । यतो सर्वे दिने तस्याधिपत्यं न लभ्यते । चाधिपत्ये स्थिता ये च वर्षे मासि दिवानिशोः । ते चाधिकारिणो ज्ञेया राहुः राज्ञोऽभिधीयते । वेदागमपुराणेषु विख्यातो राहुखेचरः । तस्य माहात्म्यमज्ञात्वा मिथ्या जल्पति स्वल्पवित् । दुष्टारिष्टेषु सर्वेषु जातकादिषु मन्यते । सद्यः प्रत्ययदो राहुः स कथं स्यादकारणम् । अमर्षः कालरूपेण संहारेण गृहीतके । स्ववक्त्रादंष्ट्रया रौद्रो ज्ञेयो राहुश्च संशयः । चण्डा चापभयाद्यस्य दृष्टिमार्गे भ्रमन्ति च । तस्य आमावर्त्तं वक्ष्ये रूपं युक्तं फलेन च । राहुरुत्तमः

पातः स्वर्भानुः सिंहिकासुतः । दैत्यच्छाया शिरोवक्त्रं चण्डारिश्च विधुन्तुदः । पुच्छं केतुः शिखी सर्पो गुदं गुह्यं घटोमतम् । उत्पातो विषगर्भश्च धूम्रकायः चण्डालकः । कच्छाधारगतोराहुः सर्परूपेण संस्थितः । तस्य चक्रं प्रवक्ष्यामि राहुकालानलात्मकम् । शलाकाष्टकं चक्रं कौर्म्यादौ कृत्तिकादिकम् । साभिजित् सर्वभाविस्य अष्टाविंशतितारकाः । यत्र ऋक्षस्थितोराहुर्वदनं तद्विनिर्दिशेत् । मुखात् पञ्चदशे ऋक्षे पुच्छं तस्य व्यवस्थितम् । एकोत्तरशतं ख्याताः जायन्ते तत्र केतवः । व्याप्नुवन्तो जगत्सर्वं चण्डमार्कसमत्विषः । राहुभुक्तानि ऋक्षाणि जीवपक्षे त्रयोदश । त्रयोदशाऽपि भोग्यानि मृतपक्षः प्रकीर्त्तितः । मृतपक्षे कुरुक्षस्य गुदं जीवाङ्गमध्यगम् । एवमङ्गद्वयं राहोर्ज्ञातव्यं स्वरवेदिभिः । जीवपक्षे क्षपानाथे मृतपक्षे रवौ स्थिते । तस्मिन् काले शुभा यात्रा विपरीता तु हानिदा । चन्द्रादित्यौ यदा युक्तौ जीवपक्षव्यवस्थितौ । तत्र क्षेमं जयो लाभो यात्राकाले न संशयः । मृतपक्षे यदा काले संस्थितौ चन्द्रभास्करौ । तदा हानिर्भयं भङ्गोमृत्युर्यात्राफलं मतम् । जीवपक्षस्थिते चन्द्रे कार्य्यं स्यादमृतोपमम् । मृतपक्षे मृतं ज्ञेयं मतचन्द्रबलात् बलम्” तताङ्गभेदेन फलभेद उक्तस्तत्

राहुषडङ्गविभागचक्रम्—“अतः षडङ्गभेदेन राहुचक्रं वदाम्यहम् । मुखं हृदुदरं गुह्यं पुच्छं मस्तकमेव च । मुखैकं हृदये सप्त षडृक्षाणि तथोदरे । ऋक्षैकं गुह्यगं तस्य षट् पुच्छे

“मुखाद्यङ्गनामभेदः सप्तमस्तके मुखाद्यङ्गस्य नामानि फलं चास्य वदाम्यहम् । यथोक्तं क्रमेणैव चन्द्रार्कभ्रमणेन च । यत्र ऋक्षे स्थितो राहुस्तस्याभिधानमीरितम् । शिखितं कर्त्तरी जिह्वा चन्द्राङ्गं वदनं तथा । राहुधिष्ण्यात्ततः सप्त भुक्तधिष्ण्यानि यानि च । तानि सम्पुटसंज्ञानि कामाङ्गं हृदयन्तथा । हृदयाच्च स्थिताश्च तारका रससंख्यया । कामाङ्गं जठरं जीवं सम्पुटोदरसंज्ञकम् । तत्पुरोयत्तु नक्षत्रमेकं पञ्चदशं तु यात् । गुदस्तद्गशिखितं गुह्यं केतुचन्द्राङ्गकर्त्तरी । गुदधिष्ण्यात्ततोयानि धिष्ण्यानि रससंख्यया । पुच्छं सूर्य्याङ्गवज्राङ्गमुष्टिमत्युस्तथैव च । शेषाणि सप्त भान्यत्र मध्यत्वान्यस्य पुच्छयोः । कपालं मस्तकं शीर्षं रुद्राङ्गं भोगिमस्तकम् । स्थिरक्रूपी स्थितोभानुश्चरक्षपश्च चन्द्रमाः । क्रमेणैकैकयोऽङ्गानां योगषट्कं वदाम्यहम् ।

मुखादियोगषट्कम्—“राहुवक्त्रे स्थिते सूर्य्ये चन्द्रे हृदयसंस्थिते । यायिनो विजयस्तत्र स्थायिनो भङ्ग आहवे । मुखाग्रसंस्थिते सूर्य्ये चन्द्रे चोदरगे तथा । अत्र यायी जयेद्युद्धे हेलया नात्र संशयः । भास्करे शिखिताङ्गस्थे चन्द्रे वज्राङ्गसंस्थिते । स्थायी भङ्गमवाप्नोति यायी जयति सर्वतः । राहुऋक्षस्थितो भानुश्चन्द्रे पुच्छाङ्गसंस्थिते । स्थायिनोविजयोयुद्धे यायिनो मृत्युमादिशेत् । राहुजिह्वां गते सूर्य्ये चन्द्रे रुद्राङ्गसंस्थिते । बलावर्त्तो भवेत्तत्र सैन्ययोरुभयोरपि । राहुऋक्षस्थितोभानुश्चन्द्रस्तत्रैव संस्थितः । न कश्चिज्जयमाप्नोति सैन्ययोरुभयोःक्षयः” ।

हृदयादियोगषट्कम् । “हृदयस्थे दिवानाथे जठरस्थे निशाकरे । निर्द्दिष्टः स्थायिनोमृत्युर्यायी जयति निर्भयः । हृदयस्थो यदा भानुः शशाङ्कोगुदमाश्रितः । हेलया जयते यायी स्थायी च म्रियते रणे । कामाङ्गके दिवानाथे पुच्छषट्के निशाकरे । स्थायिनो विजयस्तत्र यायिनश्च पराजयः । सम्पुटस्थो यदादित्यो रुद्राङ्गे चन्द्रमा स्थितः । यायी च भङ्गमायाति किञ्चित्स्थायी जयी रणे । कामाङ्गं याति चेत् भानुश्चन्द्रे राहुमुखस्थिते । संग्रामे विजयी यायी, स्थायिनो भङ्गमादिशेत् । हृदयाङ्गे यदा युक्तौ चन्द्रादित्यौ व्यवस्थितौ । देवानपि जयेत् यायी किंपुनर्मानवं बलम्” ।

उदरादियोगषट्कम्—“उदरस्थे दिवानाथे निशानाथे गुदस्थिते । समयुद्धं भवेत्तत्र किञ्चित् यायी जयी रणे । सम्पुटस्थो यदा भानुः पुच्छे भवति चन्द्रमाः । यायिभङ्गो, जयः स्थायिनस्तत्र काले न संशयः । कामाङ्गगः सहस्रांशुर्मस्तकस्थो निशाकरः । यात्रिकोभङ्गमायाति स्थाने यायी जयी रणे । भानुरुदरगोयत्र निशेशोराहुवक्त्रगः । विवादी हीयते तत्र स्थायी जयति नान्यथा । स्वर्भानोरुदरे भानुर्हृदये तारकाधिपः । अनायासेन संग्रामे यायिनो जयमादिशेत् । उदराङ्गे यदा युक्तौ चन्द्रादित्यौ व्यवस्थितौ । तदा कश्चिन्न सन्देहः सैन्ययोरुभयोरपि” ।

गुदादियोगषट्कम्—“केतुधिष्ण्ये स्थिते सूर्य्ये चन्द्रे वज्राङ्गसंस्थिते । यायिभङ्गो, जयी स्थायी भाषितं ब्रह्मयामले । गुदे तीक्ष्णांशुसंयुक्ते. कपालस्थे निशाकरे । यायी च भज्यते तत्र स्थायी जयति नान्यथा । गुदऋक्षस्थितः सूर्य्योराहुऋक्षस्थितः शशी । महाहवं भवेद्घोरं किञ्चित् स्थायी जयी रणे । भानुरुद्गशिखिते ऋक्षे शशभृत्

संपुटे यदि । यायिनो विजयस्तत्र स्थायिनो भङ्गमादिशेत् । गुदभे वर्त्तते भानुर्ज्जठरे रोहिणीपतिः । दण्डयित्वा रिपोः सैन्यं याताभ्येति निजालयम् । गुदे दिनकरो यत्र तत्रैव यामिनीकरः । समयुद्धं भवेत्तत्र किञ्चिदागन्तुको जयी" ।

वज्राङ्कयोगषट्कम्—"सूर्य्याङ्गस्थः सहस्रांशुर्ज्जङ्घायां शीतगुः स्थितः । यायिनोविजयं विद्यात् स्थायिनश्च पराजयम् । पुच्छलेलस्थितो भानुः श्रद्रलेले तु चन्द्रमाः । यायिनो मृत्युरायाति जयलाभो च स्थायिनः । पुच्छषट्के यदादित्यः कामाङ्गे चन्द्रमाः स्थितः । यायी विजीयते तत्र शक्रतुल्योऽपि वैरिभिः । अंशुमाली स्थितोवज्रे जठरस्थे सुधाकरे । आदत्तेऽरिश्रियं सर्वां जित्वा यायी रणाङ्गणे । भास्करे राहुपुच्छस्थे मृगाङ्के गुदमाश्रिते । समयुद्धं भवेत् तत्र किञ्चित् यायी जयी रणे । सूर्य्याचन्द्रमसौ यत्र वज्राङ्गे यदि संस्थितौ । सैन्ययोरुभयोस्तत्र वधो भवति निश्चितम्" ।

कपालादियोगषट्कम्—"रुद्राङ्कस्थे दिवानाथे राहुजिह्वाङ्गगः शशी । स्थायिनस्तु जयस्तत्र भङ्गो भवति यायिनः । राहुशीर्षस्थिते मित्रे शशाङ्के हृदि संस्थिते । विना युद्धेन स्वह्नीयाद्यायी शत्रोर्नरश्रियम् । कपाल संस्थितः सूर्य्यः सम्पुटस्थो यदा शशी । यायिना जीयते तत्र स्थायिनो भङ्गमादिशेत् । मस्तकस्थे दिवानाथे धिष्ण्यनाथे गुदाश्रिते । यायिनो विजयो युद्धे स्थायिनस्तु पराजयः । राहुशीर्षगतोभानुः पुच्छर्क्षे तु निशाकरे । अन्योऽन्यं विग्रहं घोरं युद्धं भवति दारुणम् । दिनेशो राहुरुद्राङ्के चन्द्रस्तत्रैव सङ्गतः । विनाशं कोषराज्यस्य यायिनो मृत्युमादिशेत् ।"

राहुदशाङ्गविभागचक्रम्—"हृदयादीनि चाङ्गानि जिह्वान्तानि क्रमेण च । दशसंख्यान्यहं वक्ष्ये राहुचक्रस्य मध्यतः । पुष्पितं फलितं चैव निःफलं भ्रटितं गुदम् । राजसन्मानसं हस्तं स्तनं जिह्वा क्रमेण च । पुष्पिते त्रीणि धिष्ण्यानि क्षेमलाभकराणि च । तत्र भङ्गो भवेद्युद्धे याता मासेन वाञ्छदा । ततश्चत्वारि धिष्ण्यानि पञ्चकेण फलन्ति च । गजवाजिधनं देशं यायी तु लभते ध्रुवम् । अफलेषु त्रिधिष्ण्येषु वराम्रायैर्थायिनं प्रति । सन्धिं सैवां तथा देशं स्थायी यच्छति निश्चितम् । फलं प्राप्नोति वर्षेण भ्रटितैश्च त्रितारकैः । छत्त्रश्वपुत्त्रमित्रादि देशकोषपरिग्रहैः । गुदैकेन भ्रंशं लक्ष्मीः पद्मिनी प्रियवादिनी । रूपयौवनसम्पन्ना मासयुग्मेन लभ्यते । विग्रहस्य भवेद्दुर्द्धिर्युद्धे भङ्गस्तथैव च । रोगपीड़ा भवेद्वर्षे राजपार्श्वे त्रितारकैः । छत्त्रश्वपुत्त्रमित्रादि देशकोषपरिग्रहाः । षड्भिर्मासैर्विनश्यन्ति यायिनस्तामसत्रये । तामसाख्ये चतुष्के तु तारकाहृदसंज्ञकाः । सर्व्वनाशकराः प्रोक्ता मासैकेन न संशयः । ततस्त्रीणि स्तम्भानि राजस्तम्भप्रदानि च । आर्य्यासानश्च गुल्मश्च पञ्चकेन फलन्ति च । युद्धे भङ्गो महाभीतिर्द्रव्यनाशः कुलक्षयः । सद्यो मृत्युं लभेद्यायी राहुवक्त्रे सुनिश्चितम् ।" इति दशाङ्गफलम् ।

"युद्धकाले यदा शीघ्रं यात्रायोगो न लभ्यते । उत्पाद्येते तदा शीघ्रं तत्कालेन्दुदिवाकरौ । इष्टनाड्योहताधिष्ण्यैः षष्टिभागाप्तशेषकैः । अश्विन्यादीन्दुभुक्तेन युतस्तात्कालचन्द्रमाः । यथा चन्द्रस्तथा सूर्य्यः कर्त्तव्यश्चैककालिकः । अहोरात्रस्य मध्ये तौ विभ्रान्तौ धिष्ण्यमण्डले । स्थिरचक्रे पुरा प्रोक्तं चन्द्रादित्यफलं मया । चरचक्रेऽप्यनेनैव प्रकारेण फलम्भवेत् । सर्व्वेषु शुभकार्य्येषु यात्राकाले विशेषतः । सर्वकाले शुभश्चन्द्रोज्ञेयो हृदि गुदोदरे । पुच्छषट्के कपालस्थे शशाङ्के राहुवक्त्रगे । बन्धनं हानिर्मृत्युश्च सर्वकार्य्येषु जायते । हृदि गुदोदरे चन्द्रे विवाहे नन्दति द्वयम् । नैःस्वं वैधव्यविद्वेषौ सुखे पुच्छे तु मस्तके । पुष्पिते फलिते शुद्धे प्रश्नकाले शशी शुभः । अफले भ्रटिते मध्ये मृत्युः शेषाङ्गगे विधौ । ऊर्द्ध्वं तु खेचरं चक्रमधोभूचरमुच्यते । उभयोः सन्निपातेन राहुकालानलं मतम्" ।

१० सूर्य्यकालानलचक्रम्—"ऊर्द्ध्वगास्त्रिशिखाः शूलाग्याश्चाप्यस्तिर्य्यक् च संस्थिताः । द्वे द्वे नाड्यौ स्थिते कोणे श्टङ्गयुग्मं तथैकया । मध्ये त्रिशूलदण्डाधो भानुभाद्यं भमण्डलम् । साभिजिच्च प्रदातव्यं सव्यमार्गेण सर्व्वदा । ख्याष्टके जयोलाभः कण्ठषट्के तथा पुनः । श्टङ्गयुग्मे कलाभङ्गो मृत्युः शूलत्रये स्फुटम् । नाभस्थं स्थितं यत्र ज्ञेयं तत्र शुभाशुभम् । अधोगतैश्च नक्षत्रैर्द्दर्गोबधबन्धनम् । विवाहे विग्रहे युद्धे रोगार्त्तौ गमने तथा । सूर्य्यकालानलं चक्रं ज्ञातव्यं च प्रयत्नतः ।" (रोगे च कुजनचात्र दिन चचन्तु युद्धके । प्रयाणे कृत्तिका लेख्या धन्यत्रार्कस्य दीयते) । क्वचित् अधिकपाठः

११ चन्द्रकालानलचक्रम्—"चन्द्रकालानलं चक्रं व्योमाकारं लिखेद्बुधः । चतुर्द्दिक्षु त्रिशूलानि मध्ये भिन्नानि कार-

येत्। पूर्वत्रिशूलमध्यस्थं दिगष्टकादि लेखयेत्। मध्यमार्गेषु दातव्या अष्टाविंशतितारकाः। त्रिशूले च बहिर्मध्ये मध्ये बहिस्त्रिशूलके। त्रिशूले चक्रबाह्ये च चक्रमध्ये तथैव च। नामऋक्षं स्थितं यत्र तत्र ज्ञेयं शुभाशुभम्। त्रिशूले च भवेन्मृत्युर्मध्यस्थे बहिरष्टकम्। लाभः क्षेमं जयः प्रज्ञा चन्द्रगर्भे न संशयः। वर्जनीयं प्रयत्नेन प्रथमाष्टत्रिपञ्चकम्। ऋक्षं द्वात्रिंशकं यत्र कालरूपं न संशयः। लाभालाभौ सुखं दुःखं जयश्चैव पराजयः। चन्द्रकालानलं चक्रं ज्ञात्वा संशयवर्जितम्"।

१२ घोरकालानलचक्रम्—"शलाकासप्तकं चक्रं लिखित्वा चन्द्रभादितः। त्रिषु त्रिषु च ऋक्षेषु नव सूर्यादयो ग्रहाः। यदङ्के नामनक्षत्रं युद्धकारस्य जायते। फलं तस्य प्रवक्ष्यामि एकैकस्य यथाक्रमम्। भानुना शोकसन्तापः शशाङ्कः क्षेमलाभदः। भूसुतो मृत्युमाप्नोति बुधेन बुद्धिः प्रजायते। जीवे लाभः, शुभं शुक्रे, सूर्यपुत्रे महद्भयम्। राहुणा घातपातश्च केतौ मृत्युर्न संशयः। यात्राजन्मविवाहेषु संग्रामे विग्रहेऽपि वा। घोरकालानलं चक्रं ज्ञात्वा कर्म समारभेत्"।

१३ गूढकालानलचक्रम्—"सप्तरेखोद्भवं चक्रं चन्द्रभाद्यं भमण्डलम्। लिखित्वा कल्पयेच्चक्रं षडङ्गं जयकाङ्क्षिभिः। दिनर्क्षाद्गण्यते चक्रे गूढसम्पुटकर्त्तरी। दण्डः कपालं वज्राङ्कं ज्ञातव्यं स्वरवेदिभिः। यत्र ऋक्षे स्थितश्चन्द्रस्तत्रादौ त्रीणि गूढकम्। सम्पुटे नव भान्यत्र कर्त्तरी च ततस्त्रिभिः। दण्डे धिष्ण्यानि च त्रीणि कपाले धिष्ण्यसप्तकम्। वज्राङ्के त्रीणि धिष्ण्यानि षडङ्गस्येति निर्णयः। यदङ्के नामनक्षत्रं युद्धकारस्य जायते। वक्ष्ये शुभाशुभं तस्य गूढकालानले स्थितम्। गूढस्थे विभ्रमो, युद्धे जयो भवति सम्पुटे। कर्त्तर्यां कष्टं युद्धं, दण्डे भङ्गो न संशयः। कपालस्थे भवेन्मृत्युर्वज्रे तस्य महद्भयम्। गूढकालानलं चक्रं भाषितं ब्रह्मयामले"।

१४ शनिसूर्यकालानलचक्रम्—"द्वादशारं लिखेच्चक्रं मेषादि द्वादशान्वितम्। क्षेत्रयुग्मञ्च तत्रैव विन्यासं रविचन्द्रयोः। सिंहाद्यं मकरान्तञ्च भानुक्षेत्रमुदाहृतम्। कुम्भादिकर्कपर्यन्तं चन्द्रक्षेत्रं न संशयः। चन्द्रक्षेत्रगते सूर्ये चन्द्रस्तत्रैव संस्थितः। यायिनो विजयो युद्धे स्थायिनो भङ्गमादिशेत्। सूर्यक्षेत्रे गते चन्द्रे सूर्यस्तत्रैव संस्थितः। यायी भङ्गमवाप्नोति स्थायिनो विजयो भवेत्। सूर्ये सूर्याङ्कसंयुक्ते चन्द्रे चन्द्राङ्कसंगते। तदा काले भवेद्‌युद्धमन्वियुद्धं तत्र विपर्यये। सूर्यक्षेत्रगते चन्द्रे चन्द्रक्षेत्रगते रवौ। महायुद्धं प्रवर्त्तेत संहारः सैन्ययोर्द्वयोः। यात्रायां युद्धकाले च चक्रमेतद्विलोकयेत्"। अत्र विशेषः। "एकेन क्रूरवेधेन विद्धो भवति चन्द्रमाः। स्वल्पं युद्धं तदा काले जायते नात्र संशयः। द्वाभ्यां वापि त्रिभिर्वापि पापैर्विद्धो यदा शशी। तदा युद्धं महाघोरं सैन्ययोरुभयोरपि। वक्रैः पृष्ठे भवेद्युद्धमग्रे चैवातिचारिभिः। मध्यगत्या भवेन्मध्ये पापैः सौम्यैस्तु तन्न हि। ऊर्द्ध्वदृष्टौ भवेदूर्द्ध्वं मध्यदृष्टौ तु मध्यमे। अधोदृष्टावधस्तात्तु केकरे पार्श्वतो भवेत्। शनिराहुकुजादित्यास्त्वेकरेखागता यदि। चन्द्रेण संयुतास्ते च तदा पातचतुष्टयम्। शनिना चन्द्रयुक्तेन जीववेधगतेन च। तदा वृष्टिर्भवेन्नूनं वर्षोपलमयोच्छ्रितम्। भौमेनाग्निर्भवेत् पातो राहुणा चोल्कपातकृत्। भानुना चण्डवातश्च मर्त्त्यैः सर्व्वं भवन्ति च। शुक्रेण जलपातोऽपि पांशुपातः शशाङ्कजे। गुरुणा वज्रपातः स्याद्दिग्दाहः केतुना भवेत्"।

१५ संघट्टचक्रम्—"अश्विन्यादि लिखेत् चक्रं सप्तविंशतितारकम्। त्रिकोणं नवभिर्वेधः कर्त्तव्यस्त्रिशृङ्गाकृति। अश्विनीरेवतीवेधो मेषचाश्विनिज्येष्ठयोः। मघापौष्णमघाश्लेषे अश्लेषामूलयोस्तथा। एवं संघट्टचक्रं च कार्य्यं स्वक्षगता ग्रहाः। भूपनामर्क्षसंघट्टे युद्धं भवति नान्यथा। निर्वेधे सौम्यवेधे च युद्धं नास्ति न संशयः। क्रूरवेधे भवेद्युद्धं तत्काले घोरदर्शनम्। युद्धकाङ्क्षी भवेद्राजा यस्य भं क्रूरवेधितम्। युद्धद्वेषी भवेत् सौम्ये तथा वेधविवर्जिते। सौम्यक्रूरविभागेन मिश्रामिश्रक्रमेण च। वक्रातिचारगत्या च युद्धं स्वल्पञ्च जायते च"।

१६ कुलाकुलचक्रम्(२)—"द्वितीया दशमी षष्ठी कुलाकुलमुदाहृतम्। विषमा अकुलाः सर्वाः शेषाश्च तिथयः कुलाः। रविचन्द्रौ गुरुः सौरिश्चत्वारोऽप्यकुलामताः। भौमशुक्रौ कुलाख्यौ च बुधवारः कुलाकुलः। वारुणाद्रार्भिजिन्मूलं कुलाकुलमुदीरितम्। कुलानि समधिष्ण्यानि शेषभान्यकुलानि च। तिथौ वारे च नक्षत्रे अकुले यायिनो जयः। कुलाख्ये स्थायिनो नूनं सन्धिश्चैव कुलाकुले"।

१७ कमलचक्रम्(२)—"कुम्भाकारं लिखेच्चक्रं तिर्यग्रेखाप्रभेदितम्। तस्य चोर्द्धमधोरेखामेकैकान्तरगं क्रमात्। भानुभाद्यं न्यसेत्तत्र रिक्तां पूर्णामिति क्रमात्१। एवं राशिक्रमाद्वेद्यारिक्ता पूर्णा इति क्रमात्२। रिक्ते रिक्ता भवद्यात्रा पूर्णे यात्रा शुभावहा। इति यात्रा फलं ज्ञेयं कुम्भचक्रद्वये स्थितम्"।

१८ प्रस्तारचक्रं—"त्रयोदशोर्द्धगा रेखा दश रेखाश्च तिर्य्यगाः। भवेयुः कोष्ठकास्तत्र चतुश्चत्वारिंशोत्तरं शतम्। मेषाद्या राशयो लेख्यास्तिर्य्यक् प्रथमपङ्क्तिषु। नवांशराशयश्चाधो नवधा सर्व्वराशिषु। कवर्गस्तथा लेख्यं कोष्ठके प्रथमाष्टके। द्वितीये सप्तके चाद्या एवं टाद्यास्त्रिपञ्चके। यशवर्गौ चतुर्थे च पवर्गः पञ्चमे तथा। नवद्वादशके ताद्याः शेषे याद्याः द्विकोष्ठके। चतुरस्वरसंयोगात् अश्विन्यादिक्रमेण च। ज्ञेया नवांशका वर्णा मेषादिराशिमस्तके। भौमं शुक्रं बुधं चन्द्रं भानुं सौम्यं सितं कुजम्। गुरुं सौरिं शनिं जीवं विन्यसेत् कोष्ठकोपरि। कोष्ठाक्षरगतो ज्ञेय चन्द्रस्तत्कालसम्भवः। तदधीनं फलं सर्व्वं लाभालाभजयादिकम्। दिनक्षेपगताः सप्तविंशति ताडिताः। षष्टिभक्ते भवेद्यच्च तत्कालेन्दुगतं स्फुटम्। इष्टनाड्योहताधिष्ण्यैः षष्टिभागाप्तशेषके। अश्विन्यादीन्दुभुक्तेन शुद्धस्तत्कालचन्द्रमाः। क्रूरक्षेत्राक्षरे चन्द्रे न शुभं सर्व्वकर्म्मसु। शुभक्षेत्रे शुभं चैव प्रस्तारे चन्द्रनिर्णयः। नाडीफलौ यथौ वर्गौ वर्गौद्यु फलोदयः। कुःपक्षेण च मासेन ऋतौ च तोऽयनोदयः। जन्मकाले विवाहे च यात्रे जन्मनि सङ्करे। यथाङ्कस्य फलं चैव स्वरशास्त्रेषु निश्चितम्। अंशकेनांशकं शुद्धं ध्रुवयुक्तं कृतं पुनः। चतःस्थानकः (७,७,७,७), स्वर्गाः १२ सप्त७ रन्ध्र ८ शुभेभवः१२। मासाः१२ वेलाः७ दिनाः१२ लग्नाः२४ राशीनां च ध्रुवाङ्के। शुभाः २ वेलाः ७ युगाः ४ पञ्च सप्त सप्ताक्ष्यो ७ युगाः४। नागाद ५ रसा६ भूता५ मेषादेरंशका इमे। नन्दस्य योऽंशकोदेवि! तस्य स्वामी च यो ग्रहः। तद्वशात् कालविज्ञानमुदितांशकसंख्यया। सूर्य्येऽयने चन्द्रे दिनान्यारे तथा बुधे। ऋतवश्च, गुरौ मासाः, शुक्रे पक्षः प्रकीर्त्तितः। सूर्यपुत्रे समा देवि! सर्व्वदैवविधिः स्मृतः"।

१९ तम्बुरचक्रं इति चक्रम्—"प्रस्तारे द्वादशारे च कथाचर-क्रमेण च। नवांशराशिभागेन चक्रं भवति तुम्बुरम्। यत्र मेषादिराशिस्थस्तत्कालेन्दुः प्रजायते। चतुरस्त्रवशात् सर्व्वं ज्ञेयं तत्र शुभाशुभम्। त्रिदशे पञ्चमे धर्मे चतुर्थाष्टमसप्तमे। पादवृद्धा निरीक्षन्ते प्रयच्छन्ति तथा फलम्। जन्मदृष्टौ च भौमार्कौ खेचरौ तु शुभार्गलौ। समदृष्टौ च जीवेन्दू शनिराहू तथोत्तमौ। मेषो वृषो मृगः कन्या कर्कमीनतुलास्तथा। आदित्यादिग्रहेन्द्राणां नीचं तु तस्य सप्तमम्। परमोच्चा दिशोः१० रामा३ अष्टाविंशतियोन्द्रियाः १५।५। सप्तविंशास्तथा विंशः सूर्यादीनां तथांशकाः। परमोच्चात् परं नीचमर्द्धचक्राग्रसंख्यया। नीचस्थानात् क्रमेणोच्च उच्चोऽन्तावत्र खेचरः। उच्चान्नीचाच्च चतुर्थं समस्थानं तदुच्यते। उच्चनीच समस्थाने चन्द्रं ज्ञात्वा फलं वदेत्। उच्चस्थानस्थितं चन्द्रं भौमादित्यौ प्रपश्यतः। समस्थाने च गुर्विन्दू नीचस्थं राहुसूर्यजौ। बुधशुक्रौ त्रिकोणे च चन्द्रं तत्कालसम्भवम्। अन्यलग्नं न पश्यन्ति जात्यन्धा इव खेचराः। सौम्यदृष्टिस्थिते चन्द्रे सर्वं सौख्यं प्रजायते। क्रूरदृष्टिगतं दृष्ट्वा मृत्युर्हानिमहद्भयम्। एवं शुभयुते चन्द्रे सर्वं सौख्यं प्रजायते। क्रूरैः क्रूरफलं तत्र मिश्रैर्मिश्रं न संशयः। रक्तं पीतं सितं कृष्णं चन्द्रे वर्णचतुष्टयम्। ज्ञातव्यन्तु प्रयत्नेन प्रश्नकाले सदा बुधैः। रविर्भौमः सितः सौम्योगुरुः सौरिः शशी तमः। वर्णश्चाद्य अवर्गादौ यथाश्रेया विचक्षणैः। स्यातां रविकुजौ रक्तौ पीतौ जीवबुधौ ग्रहौ। शशिशुक्रौ सितौ वर्णौ कृष्णत्वं राहुमन्दयोः। यद्वर्णवर्णगचन्द्रस्तस्य स्वामी च यो ग्रहः। तस्य वर्णेन वर्णत्वं शशाङ्कस्य प्रजायते। रक्ते चन्द्रे भवेद्युद्धं कृष्णे मृत्युर्न संशयः। पीते शुभं विजानीयात् सिते शुभतरं फलम्"।

२० तुम्बुरुचक्रम्—"द्वादशारं लिखेच्चक्रं नाडिकैका त्रिधा पुनः। पञ्चमे पञ्चमे स्थाने तिर्यग्वेधं तथा कुरु। अष्टोत्तरशतं चैव नाडीसंख्या प्रजायते। अक्षराण्यस्य चक्रस्य नाडिकास्वेषु विन्यसेत्। क्रूरवेधाक्षरे चन्द्रो यदा तत्कालसम्भवः। तदा तस्य फलं वक्ष्ये विवाहादौ शुभाशुभम्। विवाहे क्रूरवेधेन वैधव्यं च विशेषतः। यात्रायाञ्च भवेद्धानिर्युद्धेऽपि भङ्गदायकः। क्रूराः सर्वे हानिकरास्तत्र सौम्याः शुभप्रदाः। द्वारादिवेधो भवेद्यस्य तस्य मृत्युर्न संशयः। तत्कालेन्दुफलं सर्वं

यदुक्तं चादिजामले । गोपितं त्वन्यशास्त्रेषु मया चात्र प्रकाशितम्" । अङ्कयन्त्रे ७२पृ० चक्रनामोद्देशे चरणित्यशुद्धम् । तत्त्वरमिति शुद्धम् एवमन्यस्याप्यशुद्धत्वात् दर्शितचक्रनामानुसारेण तत्र शुद्धता बोध्या

२१ भूचरखेचरचक्रम्—"अधःस्थं भूचरं चक्रमूर्द्धस्थं खेचरं तथा । चरस्थिरविभागेन स्थायी यायी फलं क्रमात् । मेषादिद्वादशारे च वाममार्गेण भूचरम् । तस्योर्द्ध्वं खेचरं चक्रं दक्षमार्गेण सर्वदा । ये ग्रहाराहुमार्गस्था भूचक्रे ते व्यवस्थिताः । सूर्य्यमार्गेण ये सन्तः खेचराः खेचरस्थिताः । भूचक्रे संस्थितैः पापैः खेचक्रे सौम्यखेचरैः । स्थायियायिफलं ज्ञेयं क्रमात् स्वरविचक्षणैः । सौम्याश्च भूचरे चक्रे क्रूराः खेचरगा यदि । संहारोजायते तत्र सैन्ययोरुभयोरपि । भूचरस्थाग्रहा यत्र दृश्यन्ते च शुभाशुभाः । यायी संहारमायाति स्थायी सार्वत्रिके जयी । खेचरे खेचराः सर्वे सौम्याः पापगतायदा । स्थायिनो वशवर्त्ती यायी जयति सर्वतः । भूचरे खेचरे सर्वे यदा मिश्रा शुभाशुभाः । तदा मिश्रं फलं वाच्यं स्थायिनो यायिनोऽपि वा" ।

२१ पथचक्रम्—"अश्विन्यादीनि धिष्ण्यानि पङ्क्तित्रयक्रमात् लिखेद्बुधः । नाडीनाक्षत्रगे वेधः सर्पाकारः पथाह्वये । क्रूरवेधस्थिता नाडी तद्धिष्ण्येन युते दिने । यात्रा युद्धं न कर्त्तव्यं पथचक्रे स्थितम् फलम्" ।

२२ नाडीचक्रम्(१)—"आर्द्रादिकं लिखेच्चक्रं क्रमात्त्रिनाडिकम् । भुजङ्गवलयाकारं मध्ये मूलं प्रतिष्ठितम् । यद्दिने चैकनाडीस्थाश्चन्द्रमाभौमभास्कराः । तद्दिनं वर्जयेत्तस्य विवाहे विग्रहे रणे ।" १एकनाडीगते भौमे रविजीवसमन्विते । यदा चन्द्रेण संयुक्तो तदा-घोषी परिप्लुता । अर्द्धनाडीगतो वायुर्मध्यनाड्यां समोभवेत् । अधोनाड्यां भवेद्वृष्टिरेतद्दृष्टे स्तु वत्सरम् २ विवाहाङ्गत्रिनाडीचक्रम्—"अश्विन्यादि लिखेच्चक्रं सर्पाकारं त्रिनाडीकम् । तत्र वेधवशात् ज्ञेयं विवाहादि शुभाशुभम् । आद्यनाडीगताश्चास्याश्विरौद्र पुनोत्तराः ७।१२। हस्तेन्द्रमूलवारुणः पूर्वभाद्रपदस्तथा १ याम्यः सौम्योऽत्र गुरुश्चान्त्यौ नि ११ चित्रा मित्र १७ जलाह्वयम् २० । धनिष्ठा चोत्तरा भाद्रा मध्यनाडीव्यवस्थिताः । कृत्तिका रोहिणी वार्पेट मघास्वातीविशाखकम् । उत्तरा श्रवणं पौष्ण २७ पृष्ठनाडीव्यवस्थिताः । वेधनाद्यं समश्विन्यादि भद्रं च द्वितीयकम् । याम्यादि तृतीयं च कृत्तिकादि द्विकं द्विकम् । एवं निरीक्ष्य बोद्धव्यं कन्याभर्त्रे गुरौ स्वरे । पण्यस्त्रीस्वामिमित्रेषु देशे ग्रामे पुरे गृहे । एकनाडीस्थऋक्षाणि यदा स्युर्वरकन्ययोः । तदा वेधं विजानीयाद्गुर्व्वादिषु तथैव च । प्रकटं यस्य जन्मर्क्षं तस्य जन्मर्क्षतोवदेत् । प्रनष्टं जन्मभं यस्य तस्य नामर्क्षतो वदेत् । द्वयोर्ज्जन्मभयोर्वेधो द्वयोर्नामर्क्षयोस्तथा । जन्मनामर्क्षयोर्वेधो न कर्त्तव्यः कदाचन । एकनाडीस्थिता दुष्टा भर्त्तुश्चैव कुलाङ्गना । तस्मान्नाडीव्यधोवीक्ष्या विवाहे शुभमिच्छता । आद्यनाडीव्यधे भर्त्ता मध्यनाडीव्यधे द्वयम् । पृष्ठनाडीव्यधे कन्या म्रियते नात्र संशयः । समासन्ने व्यधे शीघ्रं दूरवेधे चिरेण तु । व्यवान्तरप्रमाणेन वर्षैं रिष्टं प्रजायते । एकर्क्षं जायते यत्र विवाहे वरकन्ययोः । मूलवेधो भवेत्तत्र महादुष्टफलप्रदः । एकनाडीस्थिता यत्र गुरुर्मन्त्रश्च देवताः । तत्र द्वेषं रुजं मृत्युं क्रमेण फलमादिशेत् । प्रभुःपण्याङ्गना मित्रं देशो ग्रामः पुरं गृहम् । एकनाडीगता भव्या न भव्या वेधवर्ज्जिताः । क्रूरग्रहगता नाड्यो यस्य जन्मर्क्षसम्भवाः । तस्य मृत्युर्न सन्देहो यात्रायुद्धे भयं भवेत् । वक्रादिक्रूरव्यधो यस्य चक्रे चैव त्रिनाडिके । हानिर्विघ्नं भयं क्लेशोजायते वधबन्धनम् । एवं सौम्यव्यधो यस्य जन्मधिष्ण्ये प्रजायते । जयो लाभः सुखं तस्य जायते नात्र संशयः । शुभपापग्रहैर्विद्धा यस्य जन्मर्क्षनाडिका । तस्य मिश्रं फलं वाच्यं नाडीचक्रे स्वरज्ञैः" २ ।

"एतच्चक्रं समालिख्य अश्विन्याद्यं त्रिपङ्क्तितः । वेधो द्वादशनाडीभिः कर्त्तव्यः पन्नगाकृतिः । आद्यंशेन चतुर्थांशं चतुर्थांशेन चादिमम् । द्वितीयेन तृतीयस्य तृतीयेन द्वितीयकम् । एवं चांशव्यधोयेषां जायते वरकन्ययोः । तेषां मृत्युर्न सन्देहः शेषांशाः सुखदुःखदाः । गुरुमन्त्राश्च देवाश्च स्वस्थाने च शुभोभनाः । अन्यांशकगताभव्या ज्ञातव्या स्वरवेदिभिः । एवं जानाति यश्चक्रं चक्रराजं त्रिनाडिकम् । तस्य पार्थिवतोमानं सर्वदैव प्रतिष्ठितम्" ३ ।

२२ कालचक्रम्—"नवोर्द्ध्वगानि धिष्ण्यानि नव तिर्य्यग्गतानि च । अधोगतानि धिष्ण्यानि नव चैव विनिर्द्दिशेत् । चतुर्नाडीगतो वेधो मध्यस्थानयोस्थितः । सर्पाकारस्तु तच्चक्रं कालचक्रं प्रजायते । त्रीणि मध्यगतानि त्रीणि कालस्थानि च । कोणस्थिते च ये धिष्ण्ये ते च

दंष्ट्रे द्वयं मतम् । दिनर्क्षमादितः कृत्वा नामर्क्षं यत्र संस्थितम् । मुखदंष्ट्रागतो मृत्युः शुभमन्यत्र संस्थिते । ज्वरिते नष्टदग्धे च विवाहे विग्रहे रणे । काल-दंष्ट्रागतं नाम यस्य तस्य महद्भयम्” ।

२४ सूर्य्यफणिचक्रम्—“सप्तविंशतिभान्यत्र पङ्क्तियुक्तानि क्रमेण च । तन्मन्तरे तन्मन्तरे चैव फणिचक्रं त्रिना-डिकम् । यत्र ऋक्षे स्थितो भानुस्तदादि गणयेद्बुधः । नामर्क्षं च स्थितं यत्र ज्ञेयं तत्र शुभाशुभम् । कुर्य्या-न्मृत्युं च रोगञ्च नाडीवेधं गतो ध्रुवम् । वर्ज्जयेत् सर्व्वकार्य्येषु युद्धकाले विशेषतः । निर्व्वेधर्क्षगतमध्यस्थं यस्य नाम प्रजायते । सिद्ध्यन्ति तस्य कार्य्याणि संग्रामे विजयो भवेत्” ।

२५. चन्द्रफणिचक्रम्—“सूर्य्यफणीश्वरे चक्रे यदुक्तं च शु-भाशुभम् । चन्द्रादौ तत्फलं चक्रे ज्ञेयं सर्व्वं फणीश्वरे ।”

२६ कविचक्रम्—“हीनसैन्यः सदा स्थायी यायी सैन्या-धिकः सदा । अबलस्य बलोपायं वक्ष्येऽहं कविसङ्करे । प्रयाणे चोत्प्रयाणे वा निशीथे मृगयाकृते । शोकार्त्ते व्यसनप्राप्ते हतसैन्ये विनायके । अष्टधा कविकाल-स्तु कथितो दुर्ब्बले नृपे । इत्थं कुर्व्वन् परान् युद्धे जयती-ह न संशयः । चतुरस्रं त्रिनाडीकम् कविचक्रं लिखे-द्बुधः । प्रवेशे निर्गमे भानि स्थापयित्वाग्रादि विन्यसेत् । यत्र नामाङ्किते स्थाने शत्रुसैन्यं व्यवस्थितम् । तत्र चक्रम् समालेख्य सेनाध्यक्षपूर्व्वकम् । त्रीणि त्रीणि प्रवेशे च ऐशाद्यौ विदिशि क्रमात् । निर्गमे त्र्यं त्र्यं च पूर्व्वाद्यादिक्रमेण च । सौम्याः क्रूरा ग्रहास्तत्र प्रवेशे निर्गमे स्थिताः । चक्रातिचारगास्तत्र ज्ञात्वा कविरणं कुरु । जीवपक्षस्थिते चन्द्रे क्रूरक्षे प्रवे-शके । यानं कविरणे प्रोक्तं ज्ञात्वा प्रवेशनिर्गमौ । उदितोऽस्तसरो यस्य यत् जन्मेन्दुसमाश्रयः । तद्दिने ते भटाः सर्व्वे वर्जनीयाः कवौ रणे । क्रूरे शीघ्रे प्रवे-शर्क्षे यत्र तत्र विशेद्रणे । चक्रशेषे निर्गमे सौम्ये तद्दिशि निर्गमं कुरु । प्रवेशर्क्षे प्रवेशं च निर्गमे निर्गमे कुरु । भूबलं पृष्ठतः कृत्वा प्रोक्तः कविरणे जयः ।”

२७ खलचक्रम्—“चतुरस्रं चतुर्द्वारं खलचक्रं लिखे-द्बुधः । नन्दाद्यास्तिथयोऽस्यास्तु पूर्व्वद्वारक्रमेण च । पूर्व्वाद्यादिचतुष्के तु सप्त सप्त क्रमेण तु । कृत्तिकादि लिखेन्मध्ये खले भान्यष्टविंशतिम् । शनिचन्द्रौ कुज-सौम्यौ भानुशुक्रौ बृहस्पतिः । मध्ये बहिर्गतादेवा

प्यपसव्यं दिशां क्रमैः । यद्दिने यद्दिशि स्युस्ते तिथि-धिष्ण्यदिनाधिपाः । प्रवेशः खलकद्वारे तत्र व्यक्तो न सर्व्वदा । खलकाभ्यन्तरे कालः शनिसूर्य्यौ व्यमङ्गलैः । बुधशुक्रेन्दुभिर्ब्बाह्ये यायी स्थायी क्रमाज्जयी । ख-लके मध्यनक्षत्रे यो ग्रहो यत्र संस्थितः । तत्र स्थाने गते चन्द्रे फलं वच्मि शुभाशुभम् । सूर्य्यस्थाने-स्थिते शूरे मृत्युश्चन्द्रसमाश्रिते । भौमस्थाने महा-क्रोधी बुधस्थाने महद्भयम् । गुरुस्थाने स्थितः स्याद्भुर्भङ्गमायाति भार्गवे । शनिस्थे सततं युद्धं राहुस्थे मरणं ध्रुवम् । चक्रस्थाने भवेद्युद्धं शीघ्र स्थाने च धावति । समचारगते स्थायी यायीन्दु-स्थे च मोहनम् । क्रूरपृष्ठे जयो युद्धे, सौम्यपृष्ठे पराजयः । क्रूरे च संमुखे मृत्युर्ज्जयः सौम्य-ग्रहे स्थिते । योधयोः पृष्ठगाः क्रूरा उभयोर्मृत्यु-कारकाः । सौम्याः सन्धिप्रदा युद्धे मिश्रा मिश्रफलप्रदाः ।”

२८ कोटचक्रम्(८)—“अथातः सं प्रवक्ष्यामि कोटयुद्धस्य निर्णयम् । स्वल्पारिः कुरुते यत्र भूरिसैन्यपराभवम् । यस्याश्रयबलादेव राज्यं कुर्व्वन्ति भूतले । विग्रहे चतुराशायां सामात्यैः शत्रुभिः सह । विषमं दुर्गमं घोरं चक्रं भीरुभयावहम् । कपिशीर्षैश्च शोभाढ्यं रौद्राकृतकमण्डितम् । प्रतोली तत्र कालाख्यं परिखा कालसर्पिणी । रथमण्डलताटोपः ठक्कुनीयन्त्रमण्डितम् । सुसन्नैर्मुद्गरैः पाशैःकुन्तखड्गैर्धनुःशरैः । संयुतैः सुभटैः शूरैरिति दुर्गं समादिशेत् । दुर्गस्थो दुर्गमः शत्रुरसाध्यो येन सिध्यति । कोटचक्रं प्रवक्ष्यामि विशपादष्टधा मतम् । प्रथमं स्वर्णमयं कोटं जलकोटं द्वितीयकम् । तृतीयं ग्रामकोटञ्च चतुर्थं गिरिगह्वरम् । पञ्चमं पर्व्वतारोहं षष्ठकोटञ्च डामरम् । सप्तमं चक्रभूमिस्थं विषमाख्यं तथाष्टमम् । स्वर्णमये संज्ञेयेत् खण्डुर्जलस्थे जलमोचनम् । ग्रामदुर्गेऽग्निदानञ्च प्रवेशो गह्वरस्य च । पर्व्वते स्थानभेदश्च भूबलं डामरे-रणे । चक्राख्ये कपिशीर्षे विषमे स्थायियायिता । खातिवर्त्तं पातकर्णैश्चक्रावर्त्तं च डामरम् । नाना-वर्त्तश्च पद्माङ्कं यन्त्रभेदञ्च शाम्बरम् । एतन्नामाष्टकं ज्ञेयं दुर्गाष्टकक्रमेण च । यस्य वर्गस्य योऽभ्यस्तः स वर्गस्तस्य भक्षकः । अ गरुडः क मार्ज्जारः च सिंहः ट शुनीसुतः । त सर्पः प आखुकश्च य मृगः श चञ्च-रुतः । दुर्गवर्गस्य ये शत्रवः कक्षाविज्ञानजा नराः ।

तद्वर्गास्तु रणे त्याज्या न कर्त्तव्या गडाधिपाः स्ववर्ग-पञ्चमे स्थाने खण्डभङ्गश्च जायते । अवर्गाद्यष्टकं ज्ञेयं पूर्वाद्यष्टदिशां क्रमात् । कोटचक्रं लिखेद्वादौ चतुरस्रं त्रिनाडिकम् । कृत्तिकादीनि भान्यत्र साभि-जन्ति न्यसेद्बुधः । बहिः कोटे च मध्ये च मध्ये दुर्गे बहिर्बहिः । प्रवेशो निर्गमस्तत्र ज्ञातव्यः खरैर्दि-भिः । ईशात् प्रवेशधिष्ण्यानि मध्यात् प्राचीविनि-र्गमः । बहिर्द्वादश भान्यत्र प्राकारे तारकाष्ट-कम् । दुर्गमध्ये तथा चाष्टौ तन्मध्ये चाभितुर्य्यकम् । कृत्तिका पुष्यसार्पे च मघास्वातीविशाखकम् । अनुराधा-भिजित् कर्णौ धनिष्ठाश्चियमाश्चयम् । आर्द्रां पुनर्वसु भाग्यं चित्रा ज्येष्ठा तथोत्तरा॥२ । शतभं रेवती चैव प्राकारे तारकाष्टकम् । स्मगरौद्रोत्तराहस्तमूलमाषाढ-पूर्वकम् । पूर्वोत्तरा तथा भाद्रा मध्ये तारादकं तथा । प्राच्यां रौद्रं यमे हस्तं पूर्वाषाढ़ा च पश्चिमे । कौवेर्य्या-मुत्तरा भाद्रा ह्येतत्स्तम्भचतुष्टयम् । कृत्तिकाद्यं मघाद्यञ्च मैत्राद्यं वासवादिकम् । त्रीणि त्रीणि प्रवेशे च द्वाद-शर्क्षाणि निर्गमे । कृत्तिकादिरयं न्यासः सुबोधार्थः प्रद-र्शितः । दुर्गभाद्गगचक्रा चात् ग्रहैर्वाच्यं ततः फलम् । दुर्गनामस्थितो वर्णोऽवर्गोच्चारितः स्फुटम् । तदाद्यादि लिखेच्चक्रं क्रमात् खरविचक्षणैः । चतुरस्रं १ वृत्तं २दीर्घं ३ त्रिकोणं ४ वृत्तदीर्घकम्५ । अर्द्धचन्द्रं ६ तथा ज्ञेयं गोस्तनं७ धनुराकृति८ । चतुरस्रे यथान्यासो भूमिभागक्रमेण च । प्रवेशे निर्गमे चास्ति तथा वृत्तादिसप्तके । दुर्गे भित्ति विभागेन दातव्यं धिष्ण्यमण्डलम् । तत्र स्थैः खेचरैः सर्वैः फलं वाच्यं यथोदितम् । बाह्यभे मध्यभे वापि यत्रस्थाः क्रूरखेचराः । तत्र स्थाने कृतं बलं हन्ति दुर्गं सवैनि-कम् । बुधशुक्रेन्दुजीवाश्च सदा सौम्या ग्रहा मताः । शन्यर्कराहुकेत्वारा मताः क्रूरा बुधैरिमे । त्रिप्रकारो ग्रहे चारो वक्रः शीघ्रः समोमतः । उच्चनीचसमाख्या च त्रिधा चक्रे भवन्ति च । अर्द्धं चाद्यः समाख्यं नद्दृष्टि-भेदश्चतुर्विधः । स्वर्क्षे मित्रे समं शत्रौ चतुर्धा च स्थे ग्रहः । सूर्य्यक्रान्ता उदीयन्ते शीघ्राश्चाकें द्वितीयगे । समास्तृतीयगे यान्ति मन्दगत्या चतुर्थगे । वक्रः स्यात् पञ्चषष्ठेऽर्के त्वतिवक्रोऽष्टसप्तमे । नवमे दशमे भानौ जायते कुटिला गतिः । शीघ्रगाश्च भवन्त्यर्के द्वादशैकादशे तथा । राहुकेतू सदा ज्ञेयौ रवीन्दू शीघ्रगौ तथा । भौमोऽतिचारगत्या च समश्च सप्रमन्दया । वक्रातिवक्रकौटिल्यगत्या वक्रग्रहोमतः । क्रूरोऽति-क्रूरतां याति सौम्योयात्यतिसौम्यताम् । वक्रचारे समु-त्पन्ने शीघ्रे तद्विपर्य्ययः । मेषो वृषोमृगः कन्या कर्क मीनतुलास्तथा । रव्यादीनां क्रमादुच्चं नीचं यत्तस्य सप्त-मम् । उच्चान्नीचाच्च यत्तुर्य्यं समस्थानं तदुच्यते । उच्चस्थं मध्यमं नीचं वक्रे यत्र व्यवस्थितम् । ऊर्द्धदृष्टी च भौमार्कौ केकरौ बुधभार्गवौ । समदृष्टी च जीवेन्दू शनिराहू त्वधोदृशौ । शुक्रदोकेन्दुभौमेज्या एवं शुक्रशुभात्मजाः । अन्योन्यं रिपवोह्येते राहोः सर्वे च शत्रवः । स्वोच्चस्थे बलं पूर्णं पादोनं मित्रभे ग्रहे । अर्द्धं समक्षे ज्ञेयं पादं शत्रुस्थस्थिते । क्रूरोगर्भे पुरं-हन्ति प्राकारे खण्डकारकः । बहिःस्थो वेष्टके सैन्ये मृत्युदो नात्र संशयः । क्रूरागर्भे, शुभा बाह्ये निश्चितन्ते पुरान्तकाः । सौम्या मध्ये बहिः क्रूरा असाध्यं दुर्गमुच्यते । क्रूरचतुष्टयं मध्ये प्राकारे सौम्यखेचराः । भेदोभङ्गो भवेत्तत्र विना युद्धेन लभ्यते । प्राकारे संस्थिताः क्रूरामध्ये सौम्यग्रहा यदि । दुर्गभङ्ग समुत्पन्ने भङ्गमायाति वेष्टकः । मध्ये नाड्योस्थिताः सौम्याः क्रूरा बहिरवस्थिताः । सैन्यावर्त्तोबहिः सत्रो-र्विना युद्धेन जायते । प्राकारे पुरमध्ये च यदा क्रूरा व्यवस्थिताः । सौम्या बाह्ये तदा दुर्गमयत्ने-नापि सिद्ध्यति । सौम्या मध्ये च कोटे च बाह्ये पापग्रहा यदि । दैवैर्ब्रह्मादिभिर्दुर्गं रक्षारक्षे न लभ्यते । प्राकारबाह्यगाः क्रूराः सौम्या मध्यगता यदि । युद्धे प्राकारखण्डश्च पुरभङ्गो न जायते । सौम्या बाह्ये तथा कोटे मध्ये क्रूरग्रहाःस्थिताः । स्वयं दुर्गं प्रयच्छन्ति वेष्टकस्य गडाधिपाः । बाह्याभ्यन्तरगाः क्रूराः प्राकारे शोभना ग्रहाः । रिपुपक्षः क्षयं याति विना-युद्धेन निश्चितम् । प्राकारस्था ग्रहाः क्रूरा बहिर्मध्ये शुभाःस्थिताः । समयुद्धं भवेत्तत्र चाण्डःपाता दिने दिने । बाह्यान्तरगता यस्य ग्रहाः सौम्याः शुभा-न्विताः । भवेयुस्तस्य कोटस्य न नाशस्तु कदाचन । यदि सागरतः (शिरः) तत्र यधयुमानोरयोऽभवेत् ! ! तथापि न भयं विद्यादिति सत्यं च नान्यथा । सौम्याः क्रूराग्रहाश्चाष्टौ मध्ये प्राकारबाह्यगाः । एकस्था यत्र कुर्वन्ति सङ्ग्रामं तत्र दारुणम् । गजाश्वरथभूपालैः सामन्तैर्मण्डलेश्वरैः । तत्राध्यक्षभटा-मर्द्दं उभयोः सैन्ययोः क्षयः । बाह्ये गतग्रहमध्ये

संग्रामं चारभेद्यदा । तदा सिध्यति तत् दुर्गं न करोतीह विस्मितम् । कोटस्थैस्तु गतोयोद्धा मध्यदृश्यो महाबलः । मध्यं त्यक्त्वा प्रवीशेषं नम्रमार्गे दृढस्य चे । निर्गमेषु च कक्षेषु संग्रामं यदि चारभेत् । नैव सिध्यति तद्दुर्गं कोटस्थस्य जयावहः । बाह्यनाड्यां स्थिता ये च ग्रहाः पापान्विता यदा । मध्ये शुभान्विता ये च तत्र भङ्गो न जायते । गडाधीशाः स्मृताः सौम्या वेष्टाधीशाश्च पापकाः । चोलयुग्मे स्थिता ये च ज्ञातव्याश्च प्रयत्नतः । गडाधीशो भवेच्चन्द्रो वेष्टाधीशश्च भास्करः । चन्द्रसूर्य्यविभागेन ज्ञातव्यं च बलाबलम् । अंशाधीशोभवेच्चन्द्र स्ताराधीशोऽपि भास्करः । चन्द्रसूर्य्यगतिं ज्ञात्वा यथाहेवं तु कारयेत् । वेष्टाधीशो भवेन्मध्ये गडाधीशो हि बाह्यगः । स्वयं दुर्गं प्रयच्छन्ति वेष्टकस्य गडाधिपाः । चापकुन्तगदापाशखड्गकुन्तैर्महाभटैः । अभङ्गयोर्द्वयो राज्ञोः सैन्यावर्त्तो हि जायते । वाहिन्यो रक्तवाहिन्यो दुस्तराः प्रेतसङ्कुलाः । दशाङ्कपङ्कविप्ताङ्गा कन्त्रमालावगुण्ठिताः । अट्टहासकृतिशापाग्रे ननाकिनीप्रेतराक्षसाः । वेतालखेचरा भूताः पिशाचाः खे क्रियाहताः । ईदृशस्य महाघोरं तत्काले जायते ध्रुवम् । न कश्चिद्विजयी युद्धे हर्षं याति समावयम् । समसंस्थाः शुभाः क्रूराः बहिर्मध्ये यदा स्थिताः । तदा सन्धिं विजानीयात् सैन्ययोरुभयोरपि । क्रूरैर्भङ्गोजयः सौम्यैर्मिश्रैर्मिश्रं फलं मतम् । विचार्य्य युद्धं कर्त्तव्यं कोटचक्रे स्वरोदये । प्रवेशधिष्ण्यगे चन्द्रे जीवपक्षर्क्षसंस्थिते । निशि कविरणं दुर्गं कर्त्तव्यं बाह्यसैन्यकैः । निर्गमर्क्षस्थिते चन्द्रे दुर्गाभ्यन्तरगैर्नृपैः । कर्त्तव्यं कवियुद्धं तु रात्रौ सुप्ते बहिर्जने । प्रवेशनिर्गमाख्यौ सैन्ययोरुभयोर्दिशि । जयौ कोटे जयोयुद्धे विपरीते पराजयः । क्रूरोवक्री प्रवेशर्क्षे पुरमध्यगतो यदा । तदा कोटविनाशाय कोटस्थो बाह्यभूपतेः । प्रवेशे मार्गैर्ग्रहैः क्रूरैः स्वसैन्यविग्रहः । दुर्भिक्षं मृत्युर्भङ्गश्च बहिःसैन्यस्य जायते । निर्गमर्क्षे बहिःस्थे च क्रूरो वक्रं करोति चेत् । प्राकारस्य भवेद्भङ्गः प्राकारस्थे पुरस्य च । पुरस्थे निर्गमे वक्राः कथञ्चित् क्रूरखेचराः । दुर्गं भङ्क्त्वा तदा काले दुर्गस्थः प्रपलायते । यथा क्रूरैस्तथा सौम्यैः फलं वाच्यं विपर्य्यये । मिश्रैर्मिश्रं विजानीयात् कोटचक्रे न संशयः । उक्तग्रहैः समायोगो न चास्वेर्न बलोज्झितैः । न भास्करकरोच्छिन्नैर्न खेचरपराजितैः । दुर्गसैन्यं तथा तुङ्गे प्राकारे मध्यभागतः । नीचस्थे वेष्टकं सैन्यं ज्ञातव्यं स्वरवेदिभिः । कोटं कोटाधिपौ नीचौ निघ्नन्तौ भौमभास्करौ । समस्थौ च पुरं सर्वमुच्चस्थौ निष्फलौ च तौ । प्राकारवेष्टकान् घ्नन्तावुच्चस्थौ राहुसूर्य्यजौ । प्राकारस्थौ बहिःसैन्यं नीचस्थौ निःफलौ मतौ । समदृष्ट्या गुरुश्चन्द्रौ पश्यतः सर्वतः सदा । तिर्य्यक्स्थानं बुधशुक्रौ फलदौ नात्र संशयः । अर्द्धदृष्टिग्रहैः कुर्य्याद्दुर्गयोधन्यवाहनम् । सूर्ये च ताडयेत् खड्गैरस्त्रपातमधोमुखे । दुर्गमध्यस्थिते सूर्य्ये जलशोषः प्रजायते । चन्द्रे भङ्गः, कुजे दाहो, बुधे बुद्धिबलानराः । वाक्पतौ दुर्गमध्यस्थे सुभिक्षं प्रचुरं जलम् । चलचित्तानराः शुक्रे, मृत्युरोगौ शनैश्चरे । दुर्गमध्ये स्थिते राहौ भेदोभङ्गो महद्भयम् । केतौ मध्यगते तत्र विग्रहानं गडाधिपे । इत्युक्तं फलं मध्ये एवं बाह्यस्थितैर्ग्रहैः । उपरीक्ष्य समायोगाद्यत्नं प्राक्संशयः । अकारादिस्वराः पञ्च पूर्वाद्याशाचतुष्टये । मध्येऽन्त्यं स्वव्यमास्थित्य चान्तस्थाने च स्वर्गकला । दुर्गनाम्नः स्वरोयस्य बालो वास्तमितोऽपि वा । तद्दिने प्रारभेद्युद्धं दुर्गं सिध्यति नान्यथा । वज्रार्गलविधानं च कर्त्तव्यं दुर्गरक्षणे । भञ्जने यमराजाख्यं यदुक्तं चादिजामले । शुक्रोबुधोगुरुर्मन्दो राहुर्मन्दः सितोबुधः । चन्द्रः सूर्य्यः शनिः सौम्यो वेशाचात् कोटपालकाः” ।

२९ गजचक्रम्—“अथातः सं प्रवक्ष्यामि चक्रं” मातङ्गनामकम् । येन विज्ञातमात्रेण यात्रायुद्धे जयोभवेत् । गजाकारं लिखेच्चक्रं सर्व्वावयवसंयुतम् । अष्टाविंशति भान्यत्र देयानि सृष्टिमार्गतः । मुखे शुण्डाग्रनेत्रे च कर्णे शीर्षाङ्घ्रिपुच्छके । द्विकं द्विकन्तु दातव्यं पृष्ठोदरे चतुश्चतुः । विरञ्जनीनभान्यादौ वदनाद्गण्यते बुधैः । यत्र धिष्ण्ये स्थितः सौरिर्ज्ञेयं तत्र शुभाशुभम् । मुखशुण्डाग्रनेत्रे च सौरिभं मस्तकोदरे । युद्धकाले भवेद्यस्य जयस्तस्य न संशयः । पादे पृष्ठे च पुच्छे च कर्णसंस्थे शनैश्चरे । मृत्युर्भङ्गो रणे तस्य ऐरावतसमोयदि । एतेषां दुष्टभानाञ्च यत्काले संस्थितः शनिः । तत्काले पट्टबन्धश्च वर्जनीयः प्रयत्नतः । पृथिव्या भूषणं मेरुः शर्व्वर्य्या भूषणं शशी । नराणां भूषणं विद्या सैन्यानां भूषणं गजः । भरणीमरचत्राद्यैर्गजस्तान्महतानराः ।

तत्क्षणात् स्वर्गमायान्ति तस्मात् स्वर्गोपमा गजाः। नास्ति हस्तिसमो योद्धा नास्ति हस्तिसमः सखा। नास्ति हस्तिसमो बन्धुर्नास्ति हस्तिसमो रिपुः”।

२० अश्वचक्रम्—“अश्वाकारं लिखेच्चक्रमश्वधिष्ण्यादितारकाः। वदनात् स्पृष्टगा देया अष्टाविंशतिसंख्यया। मुखाक्षिकर्णशीर्षेषु पुच्छाङ्घ्रौ युग्मसंख्यया। पञ्च पञ्चोदरे पृष्ठे सौरिर्यत्र फलं ततः। मुखाक्ष्युदरशीर्षेषु यदा सौरिर्व्यवस्थितः। युद्धकाले तदा तस्य जयो भवति नान्यथा। कर्णपुच्छाङ्घ्रिपृष्ठस्थे अश्वचक्रेऽर्कनन्दने। विभ्रमं भङ्गं हानिञ्च करोत्यश्वो महाहवे। एतत्स्थाने स्थितः सौरिर्यदा काले हयस्य च। पङ्गवश्चे गमे युद्धे वर्ज्जयेत्तं हयं नृपः। देशान्तरस्थितास्तस्य रिपवः सन्ति शङ्किताः। तुरङ्गायस्य भूपस्य विचरन्ति महीतले। मेदिनी तस्य वश्याश्वा इति वाक्यं विनिश्चितम्। सर्व्वाःश्रियो न राजन्ते विनाश्वेन महीभुजाम्”।

२१ रथचक्रम्—“आदौ चक्रं समालिख्य रथाकारं सुशोभनम्। रथाग्रे त्रिशूलानि रथचक्रं त्रिदण्डकम्। भानुभं मध्यशूलाग्रे ततः सव्यगतानि च। त्रीणि त्रीणि लिखेद्देवं सप्तविंशतिसंख्यया। महारथिकनक्षत्रं यत्र तत्र शुभाशुभम्। स्पृष्टे मृत्युर्जयश्चक्रे रथे सन्धिः सदण्डके”।

२२ व्यूहचक्रम्—“अष्टारं वर्त्तुलाकारं व्यूहचक्रं त्रिनाडिकम्। दण्डचतुष्टयं बाह्ये कर्त्तव्यञ्च चतुर्द्दिशम्। पूर्व्वदण्डाग्रतोन्यस्य दिनभाद्यं भमण्डलम्। प्रवेशे निर्गमे चैव त्रीणि त्रीणि प्रदक्षिणे। शशिसंज्ञाष्टकं मध्ये तद्बाह्ये भानुसंज्ञकम्। तृतीयं राहुसंज्ञं च केतु दण्डचतुष्टये। चन्द्रर्क्षे विजयो लाभः सूर्य्यर्क्षे मध्यमं फलम्। राहुधिष्ण्याष्टके विघ्नं मृत्युः केतुचतुष्टये। एवमुक्तं चतुःस्थाने यद्दिने यस्य नामभम्। तद्दिने तत् फलं तस्य सर्व्वकार्य्येषु सर्व्वदा”।

२३ कुन्तचक्रम्—“कुन्ताकारं लिखेच्चक्रं तीक्ष्णदण्डसमन्वितम्। दिनभादि समारभ्य कर्त्तव्यं नवकत्रयम्। राजभं नवके यत्र तत्र वक्ष्ये शुभाशुभम्। तीक्ष्णे मृत्युर्जयो दण्डे शेषधिष्ण्ये भयं रणम्”।

२४ खड्गचक्रम्—“खड्गचक्रं समालिख्य नवभेदसमन्वितम्। योधधिष्ण्यात् समारभ्य त्रीणि त्रीणि लिखेद्बुधः। वंशं वज्रं तथा हस्तिं पालिका वस्त्रधारिणी। खड्गं तीक्ष्णं विजानीयात् नवाङ्गानि विधानतः। शवादौ यत्र वस्त्रान्ते जायन्ते क्रूरखेचराः। मृत्युर्भङ्गो भवेद्युद्धे सौम्यैर्लाभो जयस्तथा। खड्गे धाराद्वये तीक्ष्णे क्रूरैर्जयति सङ्गरे। सौम्यैस्तथा भवेद्भङ्गो मिश्रैर्मिश्रफलं मतम्”।

२५ छुरिकाचक्रम्। “यथा खड्गं तथा विद्याच्छुरिकाचक्रनिर्णयम्। क्रूरसौम्यविभागेन योधधिष्ण्यादि विन्यसेत्”।

२६ चापचक्रम्—“चापचक्रं समालेख्य गुणबाणसमन्वितम्। शशिनक्षत्रतोभानि त्रीणि त्रीणि समालिखेत्। त्रीणि बाणस्य मूले तु मध्ये मुष्टिं क्रमात्तथा। चापमूलस्य मध्योर्द्ध्वे त्रीणि त्रीणि तथा पुनः। गुणे तु त्रीणि त्रीण्येव योधनक्षत्रतः फलम्। शरमूले भवेन्मृत्युर्मध्ये व्याधिः फले जयः। गुणमध्ये भवेद्भङ्गश्चापमध्ये धनक्षयः। चापोर्द्ध्वे विजयो ज्ञेयो, गुणोर्द्ध्वे लाभसंयुतः। चापाग्रे विग्रहो मृत्युर्गुणाग्रेऽपि तथा फलम्। पापग्रहयुते नेष्टं विशेषेण तु नान्यथा। सौम्ययोगे जयो लाभश्चापचक्रे समादिशेत्। शुभपापसमायोगे बलाधिक्ये बलं स्फुटम्”।

२७ शनिचक्रम्—“शनिचक्रं नराकारं लिखित्वा सौरिभादितः। नामधिष्ण्यं भवेद्यत्र ज्ञेयं तत्र शुभाशुभम्। मुखैकं स्कन्धयोस्तुर्य्यं षट्पादे तुर्य्यं वामके। हृदि पञ्च त्रयं शीर्षे नेत्रगुह्ये द्विकं द्विकम्। वाम्यास्ये दक्षदोर्लाभः भयोऽङ्घ्रौ वामदोरुजम्। हृदि श्रीर्मस्तके राज्यं नेत्रे सौख्यं रतिर्गुदे। जन्माद्द्वादशे तुर्य्ये यदा विघ्नकरः शनिः। तदा सौख्यं वपुस्थे चेत् हृच्छीर्षे नेत्रदक्षदोः। तृतीयैकादशे षष्ठे यदा सौख्यकरः शनिः। तदा विघ्नं शरीरे चेत् वक्त्राङ्घ्रिगुह्यवामदोः। यस्य पीडाकरः सौरिस्तस्य चक्रमिदं स्फुटम्। लिखित्वा कृष्णवर्णेन तैलमध्ये क्षिपेद्बुधः। निःक्षिप्य भूमिमध्यस्थं कृष्णपुष्पैः प्रपूजयेत्। तुष्टिं याति न सन्देहः पीडां मुक्त्वा शनैश्चरः”।

२८ सेवाचक्रम्—“सेवाचक्रं शीरे सप्त पृष्ठे सप्त तथोदरे। पादयोः सप्त ऋक्षाणि साभिजिन्त्यत्र विन्यसेत्। स्वामिभाद्भृत्यभं गण्यं, भृत्यभात् स्वामिभं तथा। निष्फलं पादपृष्ठस्थे फलदं मस्तकोदरे”।

२९ नरचक्रम्—“नरचक्रं समालिख्य अष्टावयवसंयुतम्। येन विज्ञातमात्रेण क्रियते वातनिर्णयः। मुखैकं मस्तके

त्रीणि हस्ते पादे चतुष्टतः। हृदि पञ्च त्रिकं कण्ठे कार्भिजित् तत्र विन्यसेत्। ज्ञात्वा बोधप्रमादौ तु चक्र-मस्तकरामके। हस्तपादोदरे कण्ठे दक्षहस्ताङ्घ्रि गण्यते। यत्राङ्गे भानुभौमार्किराहवोऽभिष्ण्यसंस्थिताः। तत्र घातं विजानीयात् चन्द्रयोगे विशेषतः। ग्रह-भुक्तिप्रमाणेन नवांशकक्रमेण च। प्रहारो जायते तत्र वक्रे द्विगुणसंख्यया। त्रिभे चार्द्धघातं च पादोनं मित्रभे चरे। उदासीने भवेत् सर्वं द्विगुणं शत्रुखगे। एकोऽप्यनेकघातं च करोति भूस्रवोऽम्बरः। भूस्वे च यदा खेटाः स्थिताघातं न कुर्वते। यत्र यत्र स्थिते घातो यत्रयत्रस्थितेन हि। तत्फलं कथयिष्यामि ग्रहभूमिवशात्पुनः। क्रूराघातं न कुर्वन्ति पृष्ठदक्षिणगा रणे। सम्मुखावामगा ज्ञेया योधाङ्गे घातकारकाः। दक्षिणाङ्गे गताः क्रूराः सौम्यावामाङ्गसंस्थिताः। शिर-श्छेदे सहस्रेषु भटं धावति सम्मुखम्। यस्य वामाङ्गगाः क्रूराः सौम्या यस्य च दक्षिणे। तस्य भङ्गो रणे नूनं यदि शूरो महाभटः”।

४० छिद्रचक्रम्—“छिद्रचक्रे न्यसेद्भानि भानुभात् त्रीणि मस्तके। मुखे त्रीणि द्वयं स्कन्धे एकैकं बाहुहस्तयोः। पञ्च हृद्यभिगुह्येऽयकं षड्जान्वेकैकपादयोः। विशेषं-स्वर्णनक्षत्रात् जन्मभं तत्र चिन्तयेत्। शीर्षस्थे छत्रला-भश्च वक्त्रे मिष्टान्नभोजनम्। स्कन्धेऽश्वमो च, बाह्वोर्स्था-नभ्रष्टोऽभवेन्नरः पाणिभ्यां तस्करोत्कर्षो हृदयस्थानुज नाभिभे। गुह्ये कामी, धर्मी, ज्ञानी, लोकजीवी च पादयोः”।

४१ पक्षिचक्रम्—“वक्त्रमस्तककण्ठे च हृद्गुदराङ्घ्रिपक्षयोः। त्रीणि त्रीणि क्रमेणैव यथिभाद्विन्यसेद्बुधः। वक्त्रस्थे नामभे मृत्युः, शीर्षे कण्ठोदरे हृदि। विजयः स्थे महाभय च भङ्गदं पादपक्षयोः”।

४२ वर्गचक्रम्—“अगरुडःक मार्जारश्चः सिंहः टः शुनी-सुतः। तःसर्पः प आखुश्च य गजः शशजासुतः। वसु-शुभाङ्गभेदास्तु चन्द्राग्निमेतद्वक्रयः। वर्गाङ्काः क्रमशो-ज्ञेया वैनतेयाद्यजातकाः। पूर्वादिक्रमशो ज्ञेयं वर्गा-प्रदिदिगष्टकम्। नाम्नि साध्यसाधकाः साध्यवर्गाङ्कोपेत संख्यया। प्रत्येकं स्थापयेत्तत्र पिण्डं कृत्वाष्टभिर्भजेत्। शेषसंख्यो ध्वजोऽधूम्रः२ सिंहः३ श्वा४ वृष५ राख मौ६। गजो७ध्वाङ्क्ष८ क्रमेणैवमायाश्चाष्टौ भवन्ति च। ध्वाङ्क्षरासभौ श्वानो गजः सिंहोध्वजोऽश्वः। यथो-त्तरबलाः सर्वे, ज्ञातव्याः स्वरवेदिभिः। ग्रामे योधे पुरे देशे मित्रनारीगृहेषु च। वणिग्राये सर्वकार्ये साभौवलवर्जितेत”।

४३ आयचक्रम्—“ध्वजो धूम्रोऽथ सिंहः श्वा सौरभेयः ख-रोगजः। ध्वाङ्क्षवेति क्रमेणैव आयाष्टकदिगष्टके। प्रतिपदाद्द्वितीयादौ तिथिभुक्तिप्रमाणतः। अहो-रात्रे ततः सर्वे यामभुक्त्या भ्रमन्ति च। इन्द्रस्थाने महा-लाभ आग्नेयां मरणं ध्रुवम्। दक्षिणे विजयः सौख्यं, नैरृत्यां बन्धनं क्षतिः। वारुण्यां सर्वकामस्य वायव्यां हानिकारकम्। उत्तरे धनधान्यं च त्वैशान्यां निःफलं मतम्। अतीतं गोहारधाङ्के वर्त्तमानं ध्वजेऽनले। अनागतं परं विद्यात् धूम्र कुक्कुट हस्तिभिः। इले ध्वजे समीपस्थं, दूरस्थः गर्दभे-हयोः। श्वाने खरे च मार्गस्थो निःफलं धूम्रध्वाङ्क्षयोः। ऐन्द्राग्नेय्यो मूलचिन्ता धातोर्दक्षिणनैरृतौ। वारु-ण्यां धातुचिन्ता च जीवचिन्तोत्तरे शिवे”। आया-वर्गाष्टके ज्ञेया दिगष्टकक्रमेण च। स्वोदये मृत्युदं ज्ञेयं सर्वकार्येषु सर्वदा”।

४४ विरिञ्चिचक्रम्—“अथातः संप्रवक्ष्यामि सद्यःप्रत्ययका-रकम्। चक्रं विरिञ्चिविख्यातं यत्सुरैरपि दुर्गमम्। कृत्तिका चोत्तरा फाल्गुन्युत्तराषाढभादितः। पङ्क्ति-युक्त्या न्यसेद्धानि क्रमेण नवकत्रयम्। वेधोऽपि तिर्य-गस्तत् कर्त्तव्यो नवकत्रये। क्रूरसौम्यैर्ग्रहैर्विद्धं ज्ञेयं तत्र शुभाशुभम्। जन्मसम्पद्विपत्क्षेम प्रत्यरिः साधको वधः। मित्रातिमित्रगातारानव भेदा भवन्ति च। जन्मतयस्य वेधेन मृत्युः क्रूरग्रहैर्भवेत्। जयो-लाभः शुभैस्तत् मिश्रैर्मिश्रफलं मतम्। सौम्योयः शुभतारास्थस्ताराभावपोषकः। दुष्टास्थो दुष्टमाप्नोति क्रूरे तथाद्विपर्ययः। जन्मत्रये स्थितः सौरिः क्षेमाये-राहुभूमिजौ। मित्रातिमित्रगे, सूर्ये जायते बधबन्धनम्। जन्मत्रये यदा मन्दौ क्षेमाये बुधभार्गवौ। मित्राति मित्रगे चन्द्रे जयलाभसुखानि च। त्रिप्रत्वक्षमनाप रोगोत् पत्तिर्यदा तदा। चिरं रोगे क्षतिस्ताप क्रूरविद्धात्स जायते”।

४५ सप्तशलाकचक्रम्—“तिर्यगूर्द्धं गतारेखा सप्तसप्त न्यसे-द्बुधः। कृत्तिकादीनि भान्यत्र याभिर्जिन्त क्रमेण च। भुक्तं भोग्यं तथाऽऽक्रान्तं विद्धं पापग्रहेण भम्। शुभा-शुभेषु कार्येषु वर्जनीयं प्रयत्नतः। यस्याभिधान

भवत् विद्धं क्रूरपञ्चेण च । देशग्रामं पुरं सैन्यं नरो-नारी विनश्यति"। अधिकन्तु पञ्चमशब्दे १२६२४० द्रष्टव्यम् ।

४६ पञ्चशलाकचक्रम्—"तिर्यगूर्द्ध्वगताः पञ्च द्वे द्वे रेखे च कोणयोः । ईशकोणादरेखायां कृत्तिकां विलिखेद्बुधः । विशाखाकृत्तिकावेधो भरण्यानुराधयोः । धनिष्ठा-आर्द्रयोर्वेधो मघाश्रवणयोस्तथा । शुभाशुभेषु वेधं विवाहे परिवर्जयेत् । यदि विद्धं महादुष्टं क्रूरवेधे-मनुत्तमम्" । अधिकन्तु पञ्चमशब्दे १२६२४० द्रष्टव्यम् ।

४७ चन्द्रचक्रम्—चक्रेन्दुसदृशं चक्रं त्रिशूलसमन्वितम् । मध्ये द्वादश भान्यत्र षट् पृष्ठे नव शूलके । मध्ये शूलस्य मध्यस्थं यथाभ्रष्टमादितः । अन्येन नश्यते चक्रं यावद्योधस्य नाशभम् । शृङ्गे मृत्युभयं मध्ये, पृष्ठे भङ्गो महाहवे । चतुरङ्गे जयो कोटे हन्ये युद्धे विशेषतः" ।

४८ भास्करचक्रम्—"रेखात्रयं त्रिशूलाग्रं तिर्यग्रेखा-समन्वितम् । एकैकाः कोणगास्तत्र मध्याधो भानुभादितः । अधस्तये भवेन्मृत्युश्चतुर्भिः कोणगैः शुभम् । द्वादश मध्ये संप्रोक्ता नवनाड्येव दाहकाः ।"

४९ प्रथममातृकाचक्रम्—"षोडशोर्द्ध्वगतारेखाः पञ्च रेखाश्च तिर्यगाः । कोष्ठकानां भवेद्वै षष्टिर्मात्राक्षरयोजना । पूर्णिमादिविलोमश्चान् लिखेत् प्रतिपदादिकान् । तदधो मातृकालेख्या ऋलृवान्त्यस्वरोज्झितान् । संस्थाप्य वर्णाङ्कान् मात्राभेदेन संयुतान् । मुनिभि(७)स्तु हरेद्भागं पश्चात् ज्ञेयं शुभाशुभम् । मात्राधिके भवेल्लाभो मात्राहीने पराजयः । मातृकायाः प्रभेदोऽयं तस्मात् ज्ञेयः प्रयत्नतः" ।

५० द्वितीयमातृकाचक्रम्—"द्वादशोर्द्ध्वगता रेखाः पञ्च-रेखाश्च तिर्यगाः । मातृकाप्रस्तरे तत्र षष्ठान्त्यस्वर-वर्जितान् । कोष्ठकाधो लिखेदङ्कान् पञ्च शून्यं त्रिकं त्रयम् । षड्द्वयमष्टकं त्रीणि नवकैकं तथैव च । नाम-वर्णस्य या संख्या मात्रासंख्या तथैव च । पिण्डिता नवभिर्भक्ता जयो मात्राधिके रणे ।"

५१ तृतीयमातृकाचक्रम्—"भानुमार्त्तण्डदोर्वीषतिथ्यद्रिरस-दिग्गजाः । नवाङ्कास्तदधः स्थाप्याः पञ्चस्वरकवा-दितः । ऋलृवोना ह्वकारान्ता नवधा कोष्ठकक्रमैः । नाममात्राक्षराङ्कैक्यप्रयोगेऽधिके जयः" ।

"भूबाणादित्यदोर्वीषतिथिवेदाग्निदिग्गजान् । वसुनन्दान्त-कान् लिख्य पञ्चकोष्ठितमातृकान् । पुत्रनामवर्णमात्राभ्या-मङ्कयोगेऽष्टशेषके । मात्राधिके जयो युद्धे मात्राहीने पराजयः" पाठान्तरम् ।

५२ विजयचक्रम्—"अथ सारतरं वक्ष्ये सम्यगाचार्यभाषि-तम् । जयपराजयौ येन नामोच्चारणतः स्फुटम् । सन्नासन्नप्रभेदेन घोषाघोषक्रमेण च । प्रवेशनिर्ग-माभ्यां च चक्रं जयपराजयम् ।"

५३ श्येनचक्रम्—"श्येनचक्रं समालिख्य पक्षिरूपं सुशोभनम् । चञ्चूषे भानुभं कृत्वा अष्टाविंशतिभं लिखेत् । एकैकं चञ्चुकोटिस्थं शीर्षे नेत्रे त्रिकं त्रिकम् । पादे पृष्ठे चतुष्कं च उदरे नव भानि च । नाम ऋक्षं स्थितं यत्र फलं तस्य वदाम्यहम् । चञ्चूषे वधबन्धाय नामर्क्षं च यदा भवेत् । लाभः शीर्षोदरे नेत्रेऽशुभं स्यात् पादपृष्ठयोः ।"

५४ तोरणचक्रम्—"नाडीचतुष्टयं चक्रं विलिख्य तो-रणाकृतिं । स्वभाद्विन्यसेत् भानि प्रवेशे निर्गमे तथा । स्तम्भमूले स्थिताश्चाष्टौ सिंहद्वारे तथाष्टकम् । माला-ष्टकं चैव चतुर्धिष्ण्यानि तोरणे । निर्गमे चन्द्रमा यत्र प्रवेशे यत्र भास्करः । तत्र काले शुभा यात्रा विपरीता च हानिदा । चन्द्रःप्रवेशऋक्षस्थो नि-र्गमस्थो दिवाकरः । तदवस्थानदा यात्रा प्रवेशे तत्र शोभना । चन्द्रादित्यौ प्रवेशर्क्षे अथ वा निर्गमे स्थितौ । मिश्रं फलं भवेत्तत्र प्रवेशे वाऽथ निर्गमे । क्रूरग्रह-युतश्चन्द्रः प्रवेशे वाऽथ निर्गमे । तद्दिने भूभुजां चैव निषिद्धा राजपद्धिका । शुभग्रहयुते चन्द्रे शशिं सिंहद्वार-भं स्थिते । प्रवेशः पट्टबन्धश्च भूभुजां शोभनः स्मृतः । स्तम्भे शौरिर्नृपं हन्ति सिंहे स्वचक्रविग्रहः । माला-स्थिते बलं राज्यं तोरणे सर्वसिद्धिदः" ।

५५ अङ्घिचक्रम्—"अङ्घिचक्रं प्रवक्ष्यामि यथा सर्वज्ञ-भाषितम् । द्रव्यं शल्यं तथा शून्यं येन जानन्ति सा-धकाः । निधिर्निर्वर्त्तनैकस्थः सम्भ्रान्तो यत्र भूतले । तत्र चक्रमिदं स्थाप्यं स्थानद्वारसुसंस्थितम् । ऊर्द्ध्वरेखा-ष्टकं लेख्यं तिर्यक् पञ्च तथैव च । अङ्घिचक्रं भवत्येव-मष्टाविंशतिकोष्ठकम् । अङ्घिगत्या च गणयेत् तत्-काले यत्र चन्द्रमाः । द्रव्यं शल्यं भवेत्तत्र चन्द्र-भास्करसंक्रमे । तत् पौष्णाश्विन्यास्वथ कृत्तिकामघ-भाख्यकम् । उत्तराफाल्गुनी लेख्यं पूर्व्वपङ्क्तौ भसं-चयम् । अङ्घ्रिभ्राजपादर्क्षे शतभं ब्राह्मपर्भभम् । पुष्यं मूलं हस्तालेख्यं द्वितीयपङ्क्तिसंस्थितम् । पिधि

विष्णुं धनिष्ठाख्यं सौम्यं रौद्रं पुनर्वसुम्। चित्रभं च तृतीयायां पङ्क्तौ वै धिष्ण्यसप्तकम्। चित्रभं तोयभं मूलं ज्येष्ठां चैत्रविशाखके। स्वातीं पङ्क्त्यां चतुर्थ्यां च ततश्च प्रविलोकयेत्। एवं प्रजायते चक्रे प्रस्तारः पन्नगाकृतिः। द्वारस्थं मघायाश्च द्वारस्था कृत्तिका ततः। अश्विन्यादित्रिकं चैव आर्द्रादिपञ्चकं तथा। रेवती पूर्वभाद्रेन्द्रोः पूर्वाषाढचतुष्टयम्। क्रमाच्च भानुभान्यत्र प्रोक्तानि सर्वसंख्यया। यथाहे चन्द्रभे द्रव्यं शल्यं भवति सूर्यभे। उदयादिगतानाड्यो गु२७घ्नाः षष्ट्याप्तशेषके। दिनेन्दुभुक्तयुक्तोऽसौ भवेत् तत्कालचन्द्रमाः। पट्टैर्भुक्तानि धिष्ण्यानि खखभैर्गुणयेत्ततः। भुक्तपादकलायोज्याः षष्ट्या भागं ततो-हरेत्। लब्धस्य लिप्तिका भागो ग्रहाःस्युः शशिपूर्वकाः। अश्विन्यादीन्दुभुक्तानि यानि षष्टिहतानि च। स्वभुक्तनाडीसंयुक्तं हितं नन्द९घ्नं त्रिधा। दिनेन्दुभुक्तमानादि जायन्ते चेष्टकालिकाः। चन्द्रवत् साधयेत्-सूर्यं लग्नं चेष्टकालिकम्। पश्चात् विलोकयेत् तौ च सङ्कटे चाहिभे स्थितौ। चन्द्रार्कौ च यदाऽर्केन्दू तदास्ति निश्चितं निधिः। भानुस्फुटे-गतौ द्वौ च तदा शल्यं न संशयः। स्वस्थ भे द्वितयं ज्ञेयं नास्ति किञ्चिद्विपर्यये। स्थितं न लभ्यते द्रव्यं चन्द्रे क्रूरग्रहान्विते। पुष्टे चन्द्रे भवेत्पुष्टः क्षीणे चन्द्रेऽल्पको निधिः। ग्रहदृष्टिवशात् सोऽपि वि-ज्ञेयो नवधा बुधैः। नवांशकानुमानेन भूमानं तस्य कल्पयेत्। कालमानेन तत्संख्या धातुमानं निरीक्षयेः। हेमं तारं च ताम्रं च रत्नं कांस्याय-सं त्रपु। चन्द्रे नागं विजानीयाद् भास्करादिग्रहेक्षिते। मिश्रैर्मिश्रं भवेद्द्रव्यं शून्यं दृष्टिविवर्जिते। सर्वग्रहेक्षिते चन्द्रे निर्दिष्टोऽसौ महानिधिः। हेमं तारश्च ताम्रं पाषाणं कणमयायसम्। स्वर्यादिग्रह-ते चन्द्रे द्रव्यमात्रं प्रजायते। भुक्तराश्यंशमा-नेन भूमानं कथितैः करैः। नीचे निम्नः, परे नीचे-स्तस्थोऽसौ महानिधिः। कोष्ठस्थे जङ्गमं द्रव्यं न-वांशकक्रमेण च। कोणद्वयं परित्यज्य शेषा मे-षादयः क्रमात्। मध्यलग्नाधिपो यत्र तत्र द्रव्यं विनिर्दिशेत्। चरलोके परे तत्र भिन्नस्थलञ्च संक्रमे। चन्द्रांशभुक्तिमानेन द्रव्यसंख्याभिधीयते। तस्माद्दशगुणा वृद्धिः पञ्चवर्णे तु वर्णक्रमात्। अधिष्ठितं भवेद् द्रव्यं यत्र चन्द्रो ग्रहान्वितः। तदधिष्ठातृको-ज्ञेयो भास्करादिग्रहक्रमात्। यक्षं गुह्यकं चैव क्षेत्रपालं च मातृकाम्। दीपेशं भीषणं रुद्रं यक्षं नागं विदुः क्रमात्। यक्षे होमः प्रकर्त्तव्यो गुह्यके नागराजो बलिः। क्षेत्रपाले सुरामांसं मातृकायां महाबलिः। दीपेशे दीपिकापूजा भीषणे भीषणार्चनम्। रुद्रे च रुद्रियोजाप्योयक्षे यक्षादिशामयः। नागे नाग ग्रहाःपूज्या गन्धमाल्येन संयुताः। पञ्चोपचारादितत्त्वानि सर्वकाल्येषु पूजयेत्। निवर्त्त्यैवमध्ये च सम्यगन्तो यत्र भूतले। तत्र चक्रं लिखेद्धीमान् द्रव्यशल्यस्य निर्णयम्। एवं कृतविधाने तु अबाध्यो निधिराप्यते। निधिं प्राप्य नरा लोके वन्दनीया न संशयः"।

५६ चन्द्रशृङ्गोन्नतिचक्रम्—"मीनमेषोदये चन्द्रः -उन्नतं दक्षिणोत्तरा। उत्तरोत्तरशृङ्गेषु समत्वं वृषकुम्भयोः। विड्वरं स्यात् समे चन्द्रे दुर्भिक्षं दक्षिणोन्नते। ईतिरोगं भयं शूले सुभिक्षं तूत्तरोन्नते"।

५७ जीवचक्रम्—"शीर्षे राज्यं चतुर्भिर्भवति खलु करे दक्षिणे श्रीश्चतुर्भिः पीनं षड्भिः पदस्थैर्गतिरपि च भवेद्वामहस्ते चतुर्भिः। कण्ठे चैकेन भूतिर्मदन-परिमितैश्चापि प्रीतिलाभः स्यान्नेत्रस्थैस्त्रिभिरपि शयनसुखं वाक्पतेश्चक्रमेतत्"।

५८ लाङ्गलचक्रम्—"लाङ्गलं दण्डकायुक्तं बीजद्वयसम-न्वितम्। दण्डकादि लिखेद्भानि दिनेशाक्रान्तभादितः। दण्डकाङ्कयुक्तानां द्विद्विस्थाने त्रिकं त्रिकम्। फालयोः पञ्चकं सव्यगणना चक्रलाङ्गले। दण्डस्थे च महीं हानिर्युगस्थे स्वामिनो भयम्। '[illegible]बीजद्वयोलस्थे सेसारम्भो दिनर्क्षगे"। "त्रिकं त्रिकं त्रिकं पञ्च त्रिकं पञ्च द्विकं द्विकम्। अशुभानि शुभानि स्युश्चक्रे लाङ्गल-संज्ञके" क्वचिदधिकः पाठः।

५९ बीजोप्तिचक्रम्—"सूर्यभादुरगं स्थाप्यं त्रिनाडेत्र्यान्तरं क्रमात्। मुखे त्रीणि गले त्रीणि भानि द्वादश चोदरे। पुच्छे तुर्यं बहिः पञ्च दिनभात् फलं वदेत्। वदने शुष्कतां विद्याद्गलेऽङ्गारकज्जला। उदरे धान्य-वृद्धिश्च पुच्छे धान्यक्षयो भवेत्। ईतिरोगभयं बाह्ये चक्रे बीजोप्तिसम्भवे"।

६० हलचक्रम्—"हलचक्रं हलाकारं सर्वावयवसंयुतम्। लिखित्वा विन्यसेद्भानि हलनामर्क्षपूर्वकम्। हलाधि-कर्णयोर्मेषु महाफले त्रिकं त्रिकम्। त्रीणि मुखे त्रिकं

पुच्छे द्विर्द्विः पादोदरे न्यसेत् । कृत्तप्रवाहवीक्षोऽग्निप्राग्भादिदिनर्क्षकम् । यत्राङ्के संस्थितचन्द्रस्तस्य वक्ष्ये शुभाशुभम् । ज्वाभ्यासे च सुखानि लोचनगते कर्णे च भिक्षाटनम्, शीर्षे स्यात् सुतिरत्नमङ्कयुगे स्कन्धे स्थिते शोभनम् । पृष्ठे राजभयं च पुच्छभगते पादे भ्रमं स्यात्-सुखमेवं चन्द्रभक्तं फलं प्रकटितं चक्रे हयाख्ये बुधाम्"।

६१ सप्तनाडीचक्रम्—"अथातः संप्रवक्ष्यामि यच्चक्रं सप्तनाडिकम् । येन विज्ञातमात्रेण वृष्टिं जानन्ति साधकाः । कृत्तिकादि लिखेद्भानि साभिजिन्ति क्रमेण च । सप्तनाडीव्यवस्थात्र कर्त्तव्यः पन्नगाकृतिः । ताराचतुष्कवेधेन नाडेत्रैका प्रजायते । तासां नामान्यहं वक्ष्ये तथा चैव फलानि च । कृत्तिका च विशाखा च मैत्राख्यं भरणी तथा । जडाख्या शनिनाडी स्यात्चण्डनाड्यभिधा मता । रोहिणी स्वाति-श्लेषाभि द्वितीया नाडिका मता । आदित्यप्रभवा नाडी वायुनाडी तथैव च । सौम्यं चित्रा तथा मूलं पौष्णार्चं च चतुर्थकम् । तृतीयाङ्गारका नाडी दहनाख्या तथैव च । रौद्रं हस्तं तथा पूर्वाषाढभाद्रोत्तरा तथा । चतुर्थी जीवनाडी स्यात् सौम्या नाडी प्रकीर्त्तिता । पुनर्वसूत्तराफाल्गुन्युत्तराषाढतारका । पूर्वभाद्रश्च शुक्राख्या पञ्चमी नीरनाडिका । पुष्यर्क्षं फाल्गुनी पूर्वा साभिजिच्छततारका । षष्ठी नाडी च विज्ञेया बुधाख्या जलनाडिका । आश्लेषर्क्षं मघा कर्णौ धनिष्ठाख्यं तथैव च । अमृताख्या हि चन्द्रस्य सप्त नाड्यः प्रकीर्त्तिताः । मध्यमार्गे स्थिताः सौम्या नाडी तस्याग्रपृष्ठतः । सौम्ययाम्यगतं ज्ञेयं नाडिकानां त्रिकं त्रिकम् । क्रूरा याम्यगता नाड्यः सौम्याः सौम्यदिगाश्रिताः । मध्यनाडी च मध्यस्था चन्द्रकृत्फलप्रदा । स्वकनाडीगता ह्याद्याः खेटाःक्रूराः शुभा यदि । ततो नाडीफलं वाच्यं शुभं वा यदि वाऽशुभम् । ग्रहाः कुर्युर्न हायाते गताश्चण्डाख्यनाडिकाम् । वायुनाडीं गतावायुं दहन्याखपि दाहकाः । सौम्यनाडीगता-मध्या नीरस्था मेघवाहकाः । जलायां वृष्टिदा चन्द्रनाडिकाऽप्यतिवृष्टिदा । एकोऽप्येतत्फलं दत्ते स्वनाडीसंस्थितो ग्रहः । भूयसः सर्वनाडीषु धत्ते नाडीभवं फलम् । प्रावृट्काले समायाते रौद्रऋक्षगते रवौ । नाडीवेधसमायोगे जलयोगं वदाम्यहम् । यत्र नाडीस्थितचन्द्रस्तत्रस्थाः खेचरा यदि । क्रूरसौम्यैर्विमिश्रैश्च महिने वृष्टिरुत्तमा । एवमेकायनं योगो जायते यदि खेचरैः । तत्र काले महावृष्टिर्यावत् तत्रायते शशी । केवलैः सौम्यपापैर्वा ग्रहैर्विद्धो यदा शशी । तदा तु तच्छपानीयं दुर्दिनं तु भवेद्ध्रुवम् । यस्य ग्रहस्य नाडीस्थश्चन्द्रमास्तद्ग्रहेण च । दृष्टो युक्तः परोत्पन्नो यदि चौघेन जायते । पीयूषनाडीगचन्द्रस्तत्र खेटाः शुभाशुभाः । त्रिचतुःपञ्चपानीयं दिनान्येकादिसप्तकम् । एवं जलाख्यनाडीस्थे चन्द्रे मिश्रग्रहान्विते । दिनार्द्धं दिवसं पञ्च दिनानि जायते जलम् । नीरनाडीस्थिते चन्द्रे तत्रस्थैः पूर्ववद्ग्रहैः । यामं दिनार्द्धकं त्रीणि दिनानि जायते जलम् । अमृतादित्रये यत्र भवन्ति सर्वखेचराः । तत्र वृष्टिः समाज्ञेया स्थलकैरवयाचरान् । सौम्यनाडीगताः सर्वे वृष्टिदास्ते दिनत्रयम् । मेघनाड्यां महावात दुष्टवृष्टिप्रदा ग्रहाः । निर्जला जलदानाड़ी भवेद्योगे शुभान्विते । क्रूराधिकसमायोगे जलदाऽप्यम्बुवाहिका । एकनाडीसमारूढौ चन्द्रमोधरणीसुतौ । यदि तत्र भवेज्जीवस्तदा वारिमयी मही । याम्यनाडीगताः क्रूरा अनावृष्टिप्रसूचकाः । शुभयुक्ता जलाख्यास्थाः तेऽतिवृष्टिप्रदायकाः । बुधशुक्रौ यदैकत्र गुरुणा च समन्वितौ । चन्द्रयोगे तदा काले जायते वृष्टिरुत्तमा । जलयोगसमायाते यदा चन्द्रसितौ ग्रहौ । क्रूरैर्दृष्टौ युतौ वापि तदा मेघोऽल्पवृष्टिदः । उदयास्तमिते मार्गे वक्रे युक्ते च संक्रमे । जलनाडीगताः खेटा महावृष्टिप्रदायकाः" । "प्रावृषि शीतकरो भृगुपुत्रात् सप्तमराशिगतः शुभदृष्टः । सूर्यसुतात्त्रवपञ्चमगोवा सप्तमगश्च जलागमनाय" । क्वचित् पाठान्तरम् ।

६२ संवत्सरचक्रम्—"चक्रं सांवत्सरं वक्ष्ये यदुक्तं कौमलागमे । येन विज्ञायते सम्यग्वर्षे वर्षे शुभाशुभम् । द्वादशारं लिखेच्चक्रं तत्र मेषादिराशयः । संस्थाप्याः क्रमयोगेन मीनान्ताः सव्यमार्गगाः । तत्र चक्रे समालेख्या मेषादिराशिमार्गगाः । प्रभवाद्यब्दमेकैकं षष्टिपञ्चप्रवर्त्तनैः । एकराशौ स्थितो यत्र वत्सरो-वर्त्तमानकः । तद्राशिस्थं फलं वीक्ष्य यत्किञ्चित् वार्षिकं मतम् । चैत्रे या प्रतिपच्छुक्ला तस्याः काले प्रवेशयेत् । एतद्विलोकयेच्चक्रं कालज्ञानविनिश्चिते । तत्र सप्त ग्रहाः कस्य राशौ यो यत्र संस्थितः । यत्रौ राशौ विविक्त्वाप्तो देखाख्यानगता ग्रहाः । उपचयेषु मता, क्रूराः सौम्या

ष्वाद्राम्बवर्ज्जिताः। ग्रहरेखाप्रदाश्चैव मित्रमध्यस्थिता ग्रहाः। अर्द्धं छिन्नं फलं दत्ते शोके लिप्तं तथैव च। फलार्द्धं शत्रुगेहस्थो नीचस्थो निष्फलो ग्रहः। एवं रेखाप्रमाणेन वर्षविंशोपका मताः। ज्ञातव्या द्विविधा केन्द्रेण वर्षे वर्षे प्रयत्नतः। एवं वर्षफलं प्रोक्तं चैत्रमासाद्यवासरात्। आषाढ़े कार्त्तिकेऽप्येवं जलं धान्यं विचिन्तयेत्। ननु देशे पुरे ग्रामे फलं भिन्नं प्रदृश्यते। तस्मात् तत्कारणं वाच्यं येन जानन्ति साधकाः। देशादिराशिनाथस्य यो रेखादायको ग्रहः। मित्रोदासीन शत्रुत्वे फलं भिन्नं करोति सः। भिन्नं छिन्नं फलं दत्ते समः साम्यं करोति च। प्रभुः सर्वत्र रोग्रेयः सर्वदा ज्ञानचिन्तकैः। एवं विचार्य कर्त्तव्या काल विंशोपकाबुधैः। तथा पानीयधान्यानां अकाले च विचिन्तयेत्"।

६१ स्थानचक्रम्—"स्थानचक्रं प्रवक्ष्यामि यदुक्तं ब्रह्मयामले। येन विज्ञायते सम्यक् स्थाने स्थाने शुभाशुभम्। स्थानपीड़ाप्रभावेण राज्ञां पीड़ा प्रजायते। तस्मादशोधिते स्थाने स्थातव्यं सर्वदा बुधैः। स्थाननामोद्भवं राशिं ज्ञात्वादौ द्वादशारके। राशिमण्डलकं न्यस्य वाममार्गेण संयुतम्। तत्र नव ग्रहाः स्थाप्याः भास्वच्चन्द्रः सराशिभे। तेषां विलोकनं वीक्ष्य स्थानराशिगतायथा। तृतीयैकादशे पादं द्विपादं व्योमबन्धुगे १०।४। त्रिकोणे ५।८। त्रयंघ्रि मूर्त्यस्ते ।।७। पूर्णं पश्यन्ति खेचराः। मन्दार्क राहुकेत्वाराः पञ्च क्रूरा ग्रहा मताः। शेषं चतुष्टयं सौम्यं मार्त्तण्डश्चापि पञ्चमः। एवं पञ्च ग्रहाः क्रूराः पञ्च सौम्यास्तथैव च। तेषां शुभाशुभाम् दृष्टिं ज्ञात्वा स्थानचक्रं चरेत्। एकैकग्रहजा दृष्टिः पूर्णपादचतुष्टयम्। पञ्चमे चापकैस्तेषां पादानां विंशतिर्भवेत्। तत्र विंशोपकाश्चेया सौम्यक्रूरग्रहोद्भवाः। एवं प्रसाधयेद्दृष्टिं बुध्यं मानं शुभाशुभम्। बह्वी सौम्योनिता शेषा जायते क्रूरशुभाशुभा। ते च विंशोपकास्तस्य स्थानस्य बलनिर्णये। एवं देशे पुरे ग्रामे बलं यत्र शुभाधिकम्। तत्र स्थाने स्थितो राजा दुष्टारिष्टैर्न पीड्यते। स्थानबलप्रभावेण सबलस्य बलोदयः। शत्रुसैन्यं जयं याति यावत्स्थाने शुभे स्थितः। एतानि सर्वचक्राणि ज्ञात्वा युद्धं समारभेत्। जयेदिह न सन्देहः शक्रतुल्योऽपि भूभुजि"। एतेषां लिपिचित्रं स्थाकल्पेऽपि चलामारचक्रं स्वामदेव चतुरशीतिचक्रापूरणम्।

चक्रयन्त्रे ७१ पृ० दर्शितानि "तथाचान्तरचक्रं च मूलचक्रं तथैव च। श्वचक्रं वातचक्रञ्च चक्राङ्गेषु चतुष्टयम्" शकुनाङ्गानि च चत्वारि चतुष्पट्रङ्गज्योतिषमध्ये चान्तरादिचक्राणि यानि तत्र चान्तरचक्रं वृ० सं० ८७अ० उक्तं यथा

"ऐन्द्र्यां दिशि शान्तायां विरुवन् पवंश्चितगणं वक्ति। शकुनिः पूजालाभं मित्ररत्नद्रव्यसम्प्राप्तिम्। तदनन्तरदिशि कनकागमो मैत्रेहाक्षिहृतार्थसिद्धिश्च। आयुधभन पूगफलागमस्तृतीये भवेद्भागे। स्निग्धद्विजस्य सन्दर्शनं चतुर्थे तथाऽऽहिताग्नेश्च। कोषेऽतुलोविभिक्षुप्रदर्शनं कनकलोहाप्तिः। याम्ये त्वाद्ये स्त्रपुत्रदर्शि सिद्धिरभिमतस्याप्तिः। परतः स्त्रीधर्म्माप्तिः सर्षपयवलब्धिरप्युक्ता। कोणाच्चतुर्थखण्डे लब्धिर्द्रव्यस्य पूर्वनष्टस्य। यहा तहा फलमपि यात्रायां प्राप्नुयाद्वा ता। याम्याविद्धिः प्रथमद्वितीयेन शिखिमहिषकुक्कटाप्तिश्च। याम्याद्वितीयभागे चारणसङ्गः शुभं प्रीतिः। ऊर्द्ध्वं सिद्धिः कैवर्त्तसङ्गमो मीनतित्तिराद्याप्तिः। प्रव्रजितदर्शनं तत्परे च पक्वान्नफललब्धिः। नैर्ऋत्यां स्त्रीलाभस्तुरगाख्यकारदूतवेश्याप्तिः। परतोऽस्य चर्मतन्त्रिलिंदर्शनं चर्मगयलब्धिः। वानरभिक्षुश्रवणावलोकनं नैर्ऋतीतृतीयांशे। फलकुसुमदन्तघटितागमश्च कोणाच्चतुर्थांशे। वारुण्यामर्णवजातरत्नवैदूर्यमणिमयप्राप्तिः। परतोऽतः शवरव्याधचौरसङ्गः पिशितलब्धिः। परतोऽपि दर्शनं वातरोगिणां चन्दनागुरुप्राप्तिः। आयुधपुस्तकलाभस्तद्विसमागमश्चोर्ध्वम्। वायव्ये फेनकचामरौर्णिकाप्तिः समेति कायस्थः। अपणयलाभोऽप्यथितं वैतालिकडिण्डिभाण्डानाम्। वायव्याद्यतृतीये मित्रेण समागमो धनप्राप्तिः। वस्त्राश्वाप्तिरतः परमिष्टसुहृत्सम्प्रयोगश्च। दधितण्डुलाजानां लब्धिरदृगदर्शनं च विप्रस्य। स्वर्णांशाप्तिरनन्तरमुपगच्छति सार्थवाहश्च। वेश्यावटुदासजनागमः परे शुष्कपुष्पफललब्धिः। अतः परं चित्रकरस्य दर्शनं वस्त्रसम्प्राप्तिः। ऐशान्यां देवलकोपसङ्गमो धान्यरत्नपशुलब्धिः। प्राक् प्रथमे वस्त्राप्तिः समागमश्चापि भक्तया। रजकेन समायोगो जलजद्रव्यागमश्च परतोऽतः। हस्त्युपजीविसमाजयायाद्वनहस्तिलब्धिश्च। द्वात्रिंशत् प्रविभक्तं दिक्चक्रं वास्तुवच्चनेऽप्युक्तम्। अरनाभिस्थैरन्तः फलानि नवधा विकल्पयानि। नाभिस्थे बन्धुसुहृत्समागमस्तुष्टिरुत्तमा भवति। प्राच्यत

षड्जस्यागमनस्तरे नृपतिसंयोगः। आग्नेये कौलिकतक्षपारिकर्मावरस्रुतसंयोगः। लब्धिश्च तत्कृतानां द्रव्याणामवलब्धिर्वा। नेमीभागं बुद्धा नाभीभागं च दक्षिणे योऽरः। धार्मिकजनसंयोगस्तत्र भवेद्धर्मलाभश्च। उल्लाक्रीडककापालिकागमो नैर्ऋते समुद्दिष्टः। वृषभस्य चात्र लब्धिर्माषकुलत्थाद्यशनं च। अपरस्यां दिशि योऽरस्तत्रासक्तिः कृषीवलैर्भवति। सामुद्रद्रव्यमुक्ताफलकाचकलमद्यलब्धिश्च। भारवहतक्षभिक्षुकसन्दर्शनमपि च वायुदिक्संस्थे। तिलककुसुमस्य लब्धिः सनागपुन्नागकुसुमस्य। कौवेर्यां दिशि शकुनः शान्तायां वित्तलाभमाख्याति। भागवतेन समागममाचष्टे पीतवस्त्रैश्च। ऐशाने व्रतयुक्तवनितासन्दर्शनं समुपयाति। लब्धिश्च परिज्ञेया कृष्णायोवस्त्रघराटानाम्। याम्येऽरांशे पञ्चाद्विषट्त्रिसप्ताष्टमेषु मध्यफला। सौम्येन च द्वितीये शेषेष्वतिशोभना यात्रा। अभ्यन्तरे तु नाभ्यां शुभफलदा भवति षट्सु चारेषु। वायव्यानैर्ऋतयोरुभयोः क्लेशावहा यात्रा। शान्तासु दिक्षु फलमिदमुक्तं दीप्तास्ततोऽभिधास्यामि। ऐन्द्र्यां भयं नरेन्द्रात् समागमश्चैव शत्रूणाम्। तदनन्तरदिशि नाशः कनकस्य भयं सुवर्णकाराणाम्। अर्थक्षयस्तृतीये कलहः शस्त्रप्रकोपश्च। अग्निभयं च चतुर्थे भयमाग्नेये च भवति चौरेभ्यः। कोणादपि द्वितीये धनक्षयो नृपसुतविनाशः। प्रमदागर्भविनाशस्तृतीयभागे भवेच्चतुर्थे च। कैरवककाककयोः प्रध्वंसः शस्त्रकोपश्च। अथ याम्ये नृपभयं मारीश्वतदर्शनं च वक्तव्यम्। षष्ठे तु भयं प्रोक्तं गन्धर्वाणां सडोम्बानाम्। धीवरशाकुनिकानां सप्तमभागे भयं भवति दीप्ते। भोजनविघात उक्तो निर्ग्रन्थिभयं च तत्परतः। कलहो नैर्ऋतभागे रक्तस्रावोऽथ शस्त्रकोपश्च। अपराद्ये चर्मकृतं विनश्यति चर्मकारभयम्। तदनन्तरे परिव्राट्श्रमणभयं तत्परे स्नवनभयम्। हस्तिभयं वारुण्यां वतस्काराणां भयं परतः। वायुपते विनाशः परे परे शस्त्रपुत्रवार्त्तानाम्। कोणे पुत्रकनाशः परे विषक्तेन वायुभयम्। परतो वित्तविनाशो मित्रैः सह विग्रहश्च विज्ञेयः। तस्मात्तच्चेऽश्ववधो भयमपि च पुरोधसः प्रोक्तम्। गोहरणशस्त्रघातावुदक्परे सार्थघातधननाशौ। आयत्ते च शुभयं व्रात्यद्विजदासगणिकानाम्। ऐशानस्याद्ये चित्राम्बरचितकनयं प्रोक्तम्। ऐशाने त्वग्निभयं दूषणमप्युत्तमस्त्रीणाम्। प्रोक्तस्चैवाद्ये दुःखोत्पत्तिः स्त्रिया विनाशश्च। भयमूर्ध्वं रजकानां विज्ञेयं चाक्रिकाणां च। हस्त्यारोहभयं स्याद् द्विरदविनाशश्च मण्डलसमाप्तौ। अभ्यन्तरे तु दीप्ते पत्नीमरणं ध्रुवं पूर्वे। शस्त्रानलप्रकोपावाग्नेये वाजिमरणशिल्पिभयम्। याम्ये धर्मविनाशः परेऽन्नत्रस्कन्दघोषवधाः। अपरे तु कर्मिणां भयमथ कोणे चानिले खरोष्ट्रवधः। अत्रैव मनुष्याणां विषूचिकाविषभयं भवति। उदगर्थविप्रपीडा दिशैशान्यां तु चित्तसन्तापः। आसीरगोपपीडा तत्र च नान्या तथात्मवधः"।

२मृगचक्रं वृ०सं० ८२अ० यथा

"सीमागता वन्यमृगा रुवन्तः स्थिता व्रजन्तोऽथ समापतन्तः। सम्प्रत्यतीतैष्यभयानि दीप्ताः कुर्वन्ति शून्यं परितो भ्रमन्तः। ते ग्राम्यसत्त्वैरनुवाश्यमाना भयाय रोधाय भवन्ति वन्याः। द्वाभ्यामपि प्रत्यनुवाशितास्ते वन्द्यग्रहायैव मता भवन्ति। वन्ये सत्त्वे द्वारसंस्थे पुरस्य रोधो वाच्यः सम्प्रविष्टे विनाशः। सूते मृत्युः, स्याद्भयं संस्थिते च गेहं याते बन्धनं सम्प्रदिष्टम्।"

३ श्वचक्रं वृ० सं० ८९ अ०

"नरतुरगकरिकुम्भपर्याणसक्षीरवृक्षेष्टकासञ्चयच्छत्रशय्यासनोलूखलानि ध्वजं चामरं शाद्वलं पुष्पितं वा प्रदेशं यदा श्वावमूत्र्याग्रतो याति यातुस्तदा कार्यसिद्धिर्भवेदार्द्रके गोमये मिष्टभोज्यागमः शुष्कसम्मूत्रणे गौडिकामोदकाप्तिरेवाथ वा। अथ विषतरुकण्टकीकाष्ठपाषाणशुष्कद्रुमास्थिश्मशानानि मूत्राथ हत्वाथवा यायिनोऽग्रेसरोऽनिष्टमाख्याति शय्याकुलालादिभाण्डान्यभुक्तान्यभिन्नानि वा मूत्रयन् कन्यकादोषकृत् भुज्यमानानि चेद्दुष्टतां तद्गृहिण्यास्तथा स्यादुपानत्फलं गोस्तु सम्मूत्रणे वर्णजः सङ्करः। गमनमुखमुपानहं सम्प्रगृह्योपतिष्ठेद्यदा स्यात्तदा सिद्धये मांसपूर्णाननेऽर्थाप्तिरार्द्रेण चास्थ्ना शुभं साग्निनालातेन शुष्केण चास्थ्ना प्रगृहीतेन मृत्युः प्रशान्तोल्मुकेनाभिघातोऽथ पुंसः शिरोहस्तपादादिवक्त्रे भुवो ह्यागमो वस्त्रचीरादिभिर्व्यापदः केचिदाहुः सवस्त्रे शुभम्। प्रविशति तु गृहं मनुष्यास्थिवक्त्रे प्रधानस्य तस्मिन् वधः शृङ्खलाशीर्णवल्लीवरत्रादि वा बन्धनं चोपगृह्योपतिष्ठेद्यदा स्यात्तदा बन्धनं लेढि पादौ विधुन्वन् स्वकर्णावुपर्याक्रमंश्चापि विज्ञाय यातुर्विरोधे विरोधस्तथा स्यात्स्वकण्डूयने स्यात् स्वपंश्चोर्ध्वपादः सदा दो-

चक्रम्। सूर्योदये ऽभिमुखो विरौति यामस्य मध्ये यदि सारमेयः। एको यदा वा बहवः समेताः शंसन्ति देशाधिपमन्यमाशु। सूर्याभिमुखः श्वा ऽग्नदिक्स्थितश्च चौरानलत्रासकरोऽचिरेण। मध्याह्नकाले ऽनलमृत्यु-शंसी सशोणितः स्यात्कलहो ऽपराह्णे। स्वनन्दिनैर्ऋताभि-मुखो ऽस्तकाले कृषीवलानां भयमाशु धत्ते। प्रदोष-काले ऽनिलदिङ्मुखस्तु धत्ते भयं मारुततस्करोत्थम्। उदङ्मुखश्चापि निशार्धकाले विप्रव्यथां गोहरणं च शास्ति। निशावसाने शिवदिङ्मुखश्च कन्याभिदूषानल-गर्भपातान्। उच्चैःस्वराः स्युः शकुटसंस्थाः प्रासादवेश्मो-न्नतसंस्थिता वा। वर्षासु दृष्टिं कथयन्ति तीव्रामन्यत्र मृत्युं दहनं रुजश्च। प्रावृट्कालेऽवग्रहे ऽम्भो ऽवगाह्य प्रत्यावृत्तो रेचकैरागमनीयानम्। आधुन्वन्तो वा पिबन्तश्च तोयं दृष्टिं कुर्वन्त्यन्तरे द्वादशाहात्। द्वारे शिरो न्यस्य बहिः शरीरं रोरूयते श्वा गृहिणीं विलोक्य। रोगप्रदः स्यादथ मन्दिरान्तर्बहिर्मुखः शंसति बन्धकीं ताम्। कुड्यमुत्किरति वेश्मनो यदा तत्र खानकभयं भवेत्तदा। गोष्ठमुत्किरति गोग्रहं वदेद्धान्यलाभमपि धान्यभूमिषु। एकेनाक्ष्णा साश्रुणा दीनदृष्टिर्मन्दाहारो दुःखकृत्तद्-गृहस्य। गोभिः सार्धं क्रीडमानः सुभिक्षं क्षेमारोग्यं चाभिधत्ते मुदं च। वामं जिघ्रेज्जानु वित्तागमाय स्त्रीभिः सार्धं विग्रहो दक्षिणं चेत्। ऊरुं वामं चेन्द्रि-यार्थोपभोगाः सव्यं जिघ्रेदिष्टमित्रैर्विरोधः। पादौ जिघ्रेद्यायिनश्चेद्यात्रां प्राह धर्मिणं वाञ्छितां निवृत्तस्य। स्थानस्थस्योपानहौ चेद्विजिघ्रेत् क्षिप्रं यात्रां सारमेयः करोति। उभयोरपि जिघ्रतीह बाह्वोर्विज्ञेयो रि-पुचौरसम्प्रयोगः। अथ गोपायति भक्षानि स्वमकान् मां-सास्थीनि च शीघ्रमग्निकोपः। ग्रामे भषिता च बहिः श्मशाने भषन्ति चेदुत्तमपुंविनाशः। यियासतश्चाभि-मुखो विरौति यदा तदा श्वा निरुणद्धि यात्राम्। उकारवर्णेन रुते ऽर्थसिद्धिरोकारवर्णेन च वामपार्श्वे। व्याक्षेपमौकाररुतेन विद्यात् निषेधकृत्सर्वरुतैश्च पश्चात्। ऊर्ध्वं तिष्ठन्ति चोन्नतेऽच समुह्य स्वनन्ति दण्डैरिव ताड्य-मानाः। ग्रामो ऽभिधावन्ति च मण्डलेषु ते शून्यतां मृत्युभयं च कुर्युः। प्रकाश्य दन्तान् यदि लेढि सृक्किणी तदाऽशनं मिष्टमवन्ति तद्विदः। यदाननं चावलिहेच्च सृक्किणी प्रवृत्तभोज्ये ऽपि तदान्नविघ्नकृत्। ग्रामस्य मध्ये यदि वा पुरस्य भषन्ति संहत्य मुहुर्मुहुर्ये। ते क्लेश-माख्यान्ति तदीश्वरस्य शारण्यसंस्थो मृगवद्विचिन्त्यः। इन्द्रोपगे क्रोशति तोयपातः स्यादिन्द्रकोणे सचिवस्य पीडा। वायोर्दिशि शस्त्रभयं स्वहानिः पीडा पुरस्यैव च गोपुरस्थाः। भयं च शय्यासु तदीश्वराणां यामे भषन्तो भयदाश्च पश्चात्। यथापसव्या जनवर्जितेषु भयं भवन्ति कथयन्त्यरीणाम्"।

६धर्मिलचक्रे धमिलशब्दे ११६४पृ० दर्शितम्। ७शूलाख्य चक्राकारः स च द्रोणेनाभिमन्युवधपर्वणि कृतः। "चक्रव्यूहो महाराज! कृताचार्येणाभिकल्पितः" भा० द्रो०३३अ०। इत्यादिनोक्तः। यन्त्रभेदचक्राणि यन्त्रशब्दे वक्ष्यन्ते। ८ तत्र राष्ट्रे "सचक्रं सपक्षिम्" इति-कथने एतद्व्याकरणे अनुपदं दर्शितवाक्यम्। समूहे "भूरेणवो नभसि नद्धपयोदचक्रम्" माघः। "दिक्-चक्रमाक्रामति" नैष०। १० दर्शनाख्ये राष्ट्रे च। "अविचालितचारुचक्रयोरनुरागादुपगूढयोः श्रिया" माघः। "न चक्रमस्याक्रमताधिकन्धरम्" माघ। चक्रवाके। "तव तन्वि! कुचावेतौ नियतं चक्रव-र्तिनौ" उद्भटः। कुम्भकारचक्रे चक्रवाके च। "कलशे निजहेतुदण्डजः किमु चक्रभ्रमिकारितागुणः। स तद्-च्चकुचौ भवन् प्रभाभरचक्रभ्रमिमातनोति यत्" नैष०। राशिचक्रे "लिप्तिकाद्यो युगे भानां चक्रं प्राक्प्रविल-म्बते" सू०सि०। "रवेश्चक्रभोगोऽर्कवर्षं प्रदिष्टम्" सि० शि०। २० मण्डलाकारे रेखाविन्यासभेदे "चक्रे सचक्रनिभचङ्क्रमणच्छलेन"। "वितत्य मात्रागमचक्र चङ्क्रमात्" नैष०। "सात्वतानविभावचक्रम् गोमती-चक्रम्" एकद्वारे चतुश्चक्रं वनमालाविभूषितम्" शाल-ग्रामशब्दे दृश्यम्।

चक्रक पु० चक्रमिव कायति कै—क। तर्कभेदे। तल्लक्षणं "स्वापेक्षणीयापेक्षितसापेक्षत्वनिबन्धनः प्रसङ्गश्चक्रकः" तर्कं जगदीशः। अपेक्षा च ज्ञप्तौ उत्पत्तौ स्थितौ च। अन्योन्याश्रयशब्दे दर्शिते आपादके जन्यपदमन्तर्भाव्योदा-हरणम्। अपेक्षा चात्र साक्षात्परम्परासाधारणी मात्रा" तर्कं जगदीशः। तत्र ज्ञप्तौ एतद्घटज्ञानं यद्ये-तद्घटज्ञानजन्यज्ञानजन्यज्ञानजन्यं स्यात् तदा एतद्घट-ज्ञानजन्यज्ञानजन्यज्ञानभिन्नं स्यात्। उत्पत्तौ घटोऽयं यद्येतद्घटजन्यजन्यजन्यः स्यात् तदा एतद्घटजन्यजन्य-भिन्नः स्यात्। स्थितौ घटोऽयं यद्येतद्घटवृत्तिवृत्तिः स्यात् तथात्वेनोपलभ्येतेति। २ऋषिभेदे पुं० चक्रका बोलाः

चयम् चक्रा० फञ्। चाक्रायण चक्रगोत्रापत्ये पुंस्त्री "उपसिंह चाक्रायणः" छा० उ०। कुण्डलकलितनगण-मिह सुखभं गन्धकुसुमशरविरचितवलयम्। चक्रसुरग-पतिवरपरिगणितं षोडशकलमतिसुललितभणितम्" इत्युक्तलक्षणे २१ छन्दोभेदे चक्राकारे २२ दद्रुरोगे चक्रमर्दः। २३मनस्तत्त्वे चक्रगदाधरशब्दे उदा०। गिरिनद्या० ततः परं नदीनितम्बशब्दस्यनस्य वा णत्वम्।

चक्रकारक न० चक्रं चक्राकाररेखां करोति कृ-ण्वुल् ६त०। १नखे शब्दार्थचि०। तस्य नारीकुचयोः चक्राकाररेखाकरणात् तथात्वम् २व्याघ्रनखाख्ये गन्धद्रव्ये अमरः। [(चाकुलिया) शब्दच०।

चक्रकुल्या स्त्री चक्रस्य तदाकारस्य कुल्येव। १चित्रपर्ण्याम्

चक्रगज पु० चक्रे चक्राकारे दद्रुरोगे गजइव मर्दकत्वात्। चक्रमर्दे वृक्षे (दादमर्दनवृक्षे) राजनि०।

चक्रगण्डु पु० चक्रमिव गण्डुः। (गालवालिस)ख्याते उप-धानभेदे हेमच०।

चक्रगदाधर पु० "मनस्तत्त्वात्मकं चक्रं बुद्धितत्त्वात्मिकां गदाम्। धारयन् लोकरक्षार्थं मुक्तचक्रगदाधरः" विष्णुसं० भाष्यधृतवाक्योक्ते परमेश्वरे

चक्रगुच्छ पु० चक्रमिव गुच्छोऽस्य। अशोकवृक्षे शब्दच०।

चक्रचर त्रि० चक्रेण संघशश्चरति चर-ट। संघीभूय चारिणि गजविहगादौ। "तथा गावाः सुपर्णाश्च वि-हायश्चक्रचरास्तथा" भा० व० ८२१४ श्लो०।

चक्रचारिन् पु० चक्रेण चरति णिनि। रथे। "विधिरेकक-चक्रचारिणं किमु निर्मित्सति मान्मथं रथम्" नैष०।

चक्रजीवक पु० चक्रेण कुम्भसाधनचक्रेण जीवति जीव-ण्वुल् ६त०। कुम्भकारे हेमच०।

चक्रतीर्थ न० चक्रेण सुदर्शनेन खातेन कृतं तीर्थम्। प्रभास-क्षेत्रस्थे वैष्णवे तीर्थभेदे तत्कथा स्क० प्रभा० "तस्य सीमां प्रवक्ष्यामि विष्णुक्षेत्रस्य भामिनि !। पूर्वे-यमेश्वरं यावत् श्रीसोमेशस्तु पश्चिमे। उत्तरे तु विशा-लाक्षी दक्षिणे सरितां पतिः" इत्युपक्रमे "चक्रतीर्थे नरः स्नात्वा उपवासी जितेन्द्रियः। द्वादश्यां कार्त्तिके चापि दद्यात् विप्रेषु काञ्चनम्। विष्णुं संपूज्य विधिना मुच्यते सर्वपातकैः देव्युवाच चक्रतीर्थं कथं नाम त्वया प्रोक्तं वृषध्वज !। कुत्र तिष्ठति तत्तीर्थं किंप्रभावं वदस्व मे। ईश्वर उवाच। पुरा देवासुरे युद्धे हत्वा दैत्यान् जनार्दनः। चक्रं प्रक्षालयामास तत्र वै रक्तदिग्धकम्। अष्ट कोटीस्तु तीर्थानि तत्रानीय स्वयं हरिः। तीर्थं प्रकल्पयामास शुचि कृत्वा सुदर्शने। तीर्थस्य चक्रे नामापि चक्रतीर्थमिति स्मृतम्। षष्टायुतानि तीर्था-नामष्टौ कोट्यस्तथैव च। तत्र सन्ति महादेवि। चक्रतीर्थे न संशयः। यस्तत् कुरुते स्नानमेकचित्तो नरोत्तमः। सर्वतीर्थाभिषेकस्य स प्राप्नोत्यखिलं फलम्। तीर्था-नामष्टकोट्यस्तु निवसन्ति वरानने !। एकादश्यां विशेषेण चन्द्रसूर्यग्रहे तथा। तत्र स्नात्वा महादेवि ! यज्ञ-कोटिफलं लभेत्। तस्य कल्पेषु नामानि शृणु ते वच्म्यानुपूर्व्यशः। कोटितीर्थं पूर्वकल्पे श्रीनिधानं द्विती-यके। तृतीये शतधारं च चक्रतीर्थं चतुर्थके। एवं ते कल्पनामानि अतीतान्यखिलानि ते। कथितान्येवमन्यानि ज्ञेयानि विबुधैः क्रमात्। तत्र यद्दीयते दानं तस्य संख्या न विद्यते। चक्रक्षेत्रप्रमाणञ्च विष्णुचेत्रं प्रकी-र्त्तितम्। ब्रह्महत्यापहारीय तस्यमेतत्तथोदितम्। मासोपवासी तत्क्षेत्रमग्निहोत्री पतिव्रता। स्वाध्यायी यज्ञयाजी च तपश्चान्द्रायणादिकम्। तिलोदकं च पितृणां श्राद्धञ्च विधिपूर्वकम्। एकरात्रं त्रिरात्रं वा कृच्छ्रसान्तपनं तथा। मासोपवासी तत्रैव अन्यदा पु-ण्यकर्म्म तत्। दैत्यारिक्षेत्रमासाद्य यत्किञ्चित् कुरुते नरः। अन्यक्षेत्रात् कोटिगुणं पुण्यं भूयात्र संशयः। सुदर्शने वरे तीर्थे गोदानं तत्र दापयेत्। सम्यक्स्नात्वा-फलप्रेप्सुः सर्वपापविशुद्धये। चाण्डालः श्वपचोवापि तिर्यग्योनिगतस्तथा। तस्मिन् तीर्थे मृतः सम्यक् प्रा-प्नुतं लोकमाप्नुयात्। इति संक्षेपतः प्रोक्तं चक्रतीर्थ-समुद्भवम्। माहात्म्यं सर्वपापघ्नं सर्वकामफलप्रदम्"।

चक्रतैल न० चक्रस्य तत्फलस्य तैलम्। चक्रमर्दफल-जाते तैले। "चक्रतैलेन चाभ्यक्ता तज्जचूर्णेन घर्षयेत्"। "कृत्वा क्षण्णेच नेत्रेच चक्रतैलेन तर्पयेत्" सुश्रुतः।

चक्रदंष्ट्र पुंस्त्री चक्रमिव दंष्ट्रास्य। शूकरे राजनि०।

चक्रदत्त न० चक्रपाणिना निर्म्मिते वैद्यकशास्त्रभेदे।

चक्रदन्ती पु० चक्रमिव फलदपदन्तोऽस्याः। दन्तीवृक्षे राजनि०।

चक्रदन्तीबीज न० ६त०। जयपालबीजे राजनि०।

चक्रदेव पु० यादवे नृपभेदे। "अष्टादश सहस्राणि भ्रातृणां सन्ति नः कुले। चारुकस्य शतं पुत्रा एकैकस्तिदशो-पमः। चारुदेष्णः सह भ्राता चक्रदेवश्च सात्यकिः। चक्रश्च रौहिणेयश्च" भा० स० १४अ०। कृष्णोक्तिः।

चक्रद्वार पु० चक्रमिव द्वारमत्र । पर्व्वतभेदे । "द्रोणस्य शत शृङ्गस्य चक्रद्वारस्य पर्वतः" भा० शा० १२२अ० ।

चक्रधनुस् पु० सूर्य्याज्जाते कपिलाख्ये ऋषिभेदे । "अत चक्रधनुर्नाम सूर्य्याज्जातो महानृषिः । विदुर्यं कपिलं देवं येनार्त्ताः सगरात्मजाः" भा० उ० १०८अ० ।

चक्रधर पु० चक्रं मनसाख्यं सुदर्शनाख्यमस्त्रं वा धरति–धृ–अच् । १चक्रधारिणि विष्णौ २ग्रामयाजिनि च मेदि० । "प्रचक्रमे चक्रधरप्रभावः" रघुः । ३चक्रास्त्रधारकमात्रे नृपादौ "यजन्ते क्रतुभिर्देवास्तथा चक्रधरान्नृपाः" भा० व० ८५अ० ।

चक्रधर्म्मन् पु० विद्याधरभेदे । "विद्याधराधिपश्चैव चक्रधर्म्मा महातपाः । उपास्ते तत्र सततं धनानामीश्वरं प्रभुम्" भा० स० १० अ० ।

चक्रधारण न० चक्रं धार्य्यतेऽनेन धारि–करणे ल्युट् । रथावयवभेदे चक्रनाभौ शब्दार्थ० ।

चक्रधारा स्त्री ६त० । चक्रप्रान्ते शब्दार्थ० ।

चक्रनख पु० चक्रमिव नखोऽस्यस्य अच् । व्याघ्रनखे गन्धद्रव्यभेदे राजनि० ।

चक्रन(णा)दी स्त्री चक्रप्रधाना विष्णुचक्राचिह्नं यस्याम् नदी गिरिनद्या० वा णत्वम् । गण्डकीनद्याम् । "यत्रा-श्रमपदान्युभयतो नाभिदृषच्चक्रैश्चक्र(णा)नदी नाम सरित्प्रवरा सर्वतःपवित्रीकरोति" भाग०५।७।११। "चक्रनदी गण्डकी" श्रीधरः ।

चक्रनाभि पु० ६त० । चक्रस्य नाभौ । "यावत्यस्तु सिराः काये सम्भवन्ति शरीरिणाम् । नाभ्यां सर्वा निबद्धास्ताः प्रतन्वन्ति समन्ततः । नाभिस्थाः प्राणिनां प्राणाः प्राणान्नाभिर्व्युपाश्रिता । सिराभिरावृता नाभिश्चक्रनाभिरिवारकैः" सुश्रुतः ।

चक्रनामन् पु० चक्रात् नक्षिकाचक्रात् नाम यस्य । १माक्षिक धातौ हेमच० । तस्य नक्षिकापटलजातत्वात् तथात्वम् २चक्रनामनामके चक्रवाके च ।

चक्रनायक पु० चक्रं तदाकारं नयति नी–ण्वुल् ६त० । व्याघ्रनखे गन्धद्रव्यभेदे राजनि० ।

चक्रपञ्चाट पु० चक्रः चक्राकारो दद्रुरोगः पद्ममिव तत्राटति प्रभवति अच् ७त० । चक्रमर्द्दके दद्रुघ्ने शब्दर० ।

चक्रपद न० "चक्रपदमिह भनगणगुरुभिः" वृ०र०टी० उक्ते त्रयोदशाक्षरपादे छन्दोभेदे । [६त०। आरग्वधे वैद्यकम् ।

चक्रपरिव्याध पु० चक्रं दद्रुरोगं परिविध्यति परि+व्यध–ण

चक्रपर्णी स्त्री चक्रमिव पर्णमस्याः ङीप् । पृश्निपर्ण्याम् शब्दच०

चक्रपाणि पु० चक्रं पाणावस्य प्रहरणार्थत्वात् सप्तम्याः परनि० व्य० सङ्कु० । विष्णौ । "निपातयिताम् समरे चक्रपाणिरिवासुरान्" भा० भी० ४८अ० । "प्रायेण निष्क्रामति चक्रपाणौ" माघः ।

चक्रपाणिदत्त पु० चक्रदत्ताख्यवैद्यकग्रन्थकारके विद्वद्भेदे ।

चक्रपाद पु० चक्रं पाद इव यस्य । रथे अजयपालः ।

चक्रपाल पु० चक्रं पालयति पालि+अण् । सेनापति चक्ररक्षके योधभेदे । चक्ररक्षशब्दे दृश्यम् ।

चक्रपुष्करिणी चक्रेण खननात् विष्णुना कृता पुष्करिणी । काशीस्थे मणिकर्णिकाख्ये पुष्करिणीभेदरूपे तीर्थे तत्कथा काशीख० २६अ० यथा

"खनित्वा तत्र चक्रेण रम्यां पुष्करिणीं हरिः । निजाङ्गस्वेदसन्दोहसलिलैस्तामपूरयत् । समाः सहस्रं पञ्चाशत् तपश्चचार सः । चक्रपुष्करिणीतीर्थे तत्र स्थाणुसमाकृतिः" इत्युपक्रमे "त्वदीयचरणाम्भोजमकरन्दमधूत्सुकः । मत्तोऽभ्रमरो भ्रान्तिं विहायास्त्वासु निश्चलः । त्वदीयस्यास्य तपसो महोपचयदर्शनात् । यन्मया कोन्नितो मौलिरद्विमवणभूषणः । तदान्दोलनतः कर्णात् पपात मणिकर्णिका । मणिभिः खचिता रम्या ततोऽस्तु मणिकर्णिका । चक्रपुष्करिणीतीर्थं पुरा ख्यातमिदं शुभम् । त्वया चक्रेण खननात् शङ्खचक्रगदाधर ! । मम कर्णात् पपातेयं यदा च मणिकर्णिका । ततः प्रभृति लोकेऽत्र ख्यातास्तु मणिकर्णिका" । "अस्मिंस्तीर्थवरे शम्भो ! मणिश्रवणभूषणे । सन्ध्यां स्नानं जपं होमं वेदाध्ययनमुत्तमम् । तर्पणं पिण्डदानञ्च देवतानाञ्च पूजनम् । गोभूतिलहिरण्याश्व दीपान्नाम्बरभूषणम् । कन्यादानं प्रयत्नेन सप्ततन्तूननेकशः । व्रतोत्सर्गं वृषोत्सर्गं लिङ्गादिस्थापनं तथा । करोति यो महाप्राज्ञो ज्ञात्वायुः चञ्चलतरम् । विपत्तिं विपुलाञ्चापि सम्पत्तिमतिभङ्गुराम् । अक्षया मुक्तिरेकाऽस्तु विपाकस्तस्य कर्म्मणः । अन्यच्चापि शुभं कर्म्म यद्दत्तं श्रद्धया कृतम् । विनात्मघातमीशान ! त्यक्त्वा मत्स्योपदेशनम् । नैःश्रेयस्याः श्रियो हेतुस्तदस्तु जगदीश्वर ! । नानुशोचति नाख्याति कृत्वा कालान्तरेऽपि यत् । तदिहाक्षयमेवास्तु तस्येश ! त्व दनुग्रहात् । तव प्रसादात्तस्येश ! सर्वमक्षयमस्तु तत् । यदस्ति यद्भविष्यच्च यद्भूतञ्च सदाशिव ! । तस्मादेतत्र सर्व्वस्मात् क्षेत्रमस्तु शुभोदयम् यथा सदाशिव !

त्वत्तो न किञ्चिदधिकं शिव ! । तथाऽऽनन्दवनादस्मात् किञ्चनास्त्यधिकं क्वचित् । विना सांख्येन योगेन विना स्वात्मावलोकनम् । विना व्रततपोदानैः श्रेयोऽस्तु प्राणिनामिह” । [अस्त्रभेदे त्रिका० ।

चक्रफल न० चक्रमिव फलमग्रं यस्य । चक्राकाराग्रयुक्ते

चक्रबन्धु पु० ६त० । सूर्ये हेमच० । चक्रबान्धवादयोऽप्यत्र ।

चक्रभृत् पु० चक्रं बिभर्त्ति भृ–क्विप् ६त० । १सुदर्शनधरे विष्णौ २चक्रास्त्रधारिणि च

चक्रभेदिनी स्त्री चक्रौ चक्रवाकौ भिनत्ति वियोजयति भिद–णिनि ङीप् । रात्रौ त्रिका० रात्रौ हि तयोर्वियोगात्तथात्वम् ।

चक्रभोग पु० चक्रस्य राशिचक्रस्य भोगः । “यत्स्थानमारभ्य चलितो ग्रहः पुनस्तत्स्थानमायाति स चक्रभोगः परिवर्त्त संज्ञः” इति सू०सि०टी०रङ्गनाथोक्ते ग्रहाणां राशिचक्रभोगे ‘तेषान्तु परिवर्त्तेन पौष्णान्ते भगणः स्मृतः” इति सू० सि० टीकायां दृश्यम् ।

चक्रभ्रम पु० चक्रमिव भ्रमति भ्रम–अच् । कुन्दाख्ये शिल्पिनां यन्त्रभेदे शब्दार्थचि० । इन् चक्रभ्रमिरप्यत्र । भावे इन् । चक्रभ्रमणे चक्रवाकभ्रान्तौ च “किमु चक्रभ्रमिकारिता गुणः” नैष० ।

चक्रमण्डलिन् पुंस्त्री० चक्रमिव मण्डलोऽस्त्यस्य इनि । अजगरसर्पे हेम० स्त्रियां ङीप् । [भा०मौ०४अ० ।

चक्रमन्द पु० नागभेदे । ‘तथा नागौ चक्रमन्दातिषण्डौ”

चक्रमर्द्द पु० चक्रं चक्राकारं दद्रुरोगं मृद्नाति मृद–अण् उप० स० (दादमर्दन) क्षुपभेदे राजनि० । ण्वुल् । चक्रमर्दकोऽप्यत्र अमरः । “चक्रमर्द्दोलघुः स्वादूरूक्षः पित्तानिलापहः । हृद्यो हिमः कफश्वासकुष्ठदद्रुक्रिमीन् हरेत् । हन्त्युष्णं तत्फलं कुष्ठकण्डूदद्रुविषानिलान् । गुल्मकासक्रिमिश्वासनाशनं कटुकं स्मृतम्” भावप्र० ।

चक्रमुख पुंस्त्री चक्रमिव वृत्तं मुखमस्य । शूकरे हारा० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

चक्रमुद्रा स्त्री “हस्तौ तु संमुखौ कृत्वा संलग्नौ सुप्रसारितौ । कनिष्ठाङ्गुष्ठकौ लग्नौ मुद्रैषा चक्रसंज्ञिका” तन्त्रसारोक्ते देवपूजनाङ्गमुद्राभेदे ।

चक्रमुषल पु० चक्रं मुषलञ्च साधनतया अत्रास्ति अच् । चक्रमुषलनिष्पाद्ये युद्धभेदे “तत् चक्रं हलञ्चैव गदा कौमोदकीन्तथा । सौनन्दं मुषलञ्चैव वैष्णवान्यायुधानि च । दर्शयिष्यन्ति संग्रामे पास्यन्ति च महीक्षिताम् । रुधिरं कालयुक्तानां वपुर्भिः कालसन्निभैः । स चक्रमुषलो नाम संग्रामः कृष्ण ! विश्रुतः । दैवतैरिह निर्द्दिष्टः कालः स्यादेष संज्ञितः” हरि०९६अ० । चक्रेण निर्वृत्तम् अण् । चाक्र तन्निर्वृत्ते युद्धे “चाक्रं मौषलमित्येवं संग्रामं रणवित्तमाः । कथयिष्यन्ति लोकेऽस्मिन् ये धरिष्यन्ति पार्थिवाः” हरि० १०अ० ।

चक्रयान न० चक्रयुक्तं यानम् । चक्रयुक्ते याने रथादौ । “असौ पुष्य(ष्प)रथश्चक्रयाणं न समराय यत्” अमरः ।

चक्ररक्ष पु० चक्रं रक्षति अण् उप० स० । युद्धे सेनापति चक्ररक्षके योधभेदे । “माद्रेयौ चक्ररक्षौ तु फाल्गुनस्य तदाऽकरोत्” भा०आ०१३८अ० । “युधामन्युश्च चक्ररक्षौ ते भवितारौ महाबलौ” भा० वि० ३२अ० । “चक्ररक्षश्च शूरोवै मदिराश्वोऽतिविश्रुतः” ३२अ० । ण्वुल् चक्ररक्षकोऽप्यत्र । [जातित्वात् ङीष् ।

चक्ररद पुंस्त्री चक्रमिव वृत्तोरदोऽस्य । शूकरे त्रिका० स्त्रियां

चक्रलक्षणा स्त्री चक्रे मण्डलाकारकुण्डे लक्षणं प्रतीकार साधनरूपं चिह्नमस्य । गुडूच्याम् रत्नमा० ।

चक्रलताम्र पु० चक्र–तृप्तौ करणे रक् चक्रः तृप्तिसाधनं लताम्रः । इक्षुरसाम्रके राजनि० [कुलाभेदे अमरः ।

चक्रला स्त्री चक्र दद्रुरोगं लाति ला–क । उच्चटायाम्

चक्रलिप्ता स्त्री ६त० । राशिचक्रस्य कलारूपे भागभेदे कलाश्च २१६०० मिताः । तथाहि द्वादशराश्यात्मकचक्रस्य एकैकराशेस्त्रिंशांशात्मकत्वात् ३६० अंशात्मकं राशिचक्रम् अंशस्य ६० कलामितः तदङ्कस्य षष्ट्या गुणने २१६०० कला भवन्ति इति कलापर्य्यायलिप्तानां तावन्मितत्वम् ।

चक्रवत् त्रि० चक्रमस्त्यस्य मतुप् मस्य वः । १चक्रास्त्रयुक्ते स्त्रियां ङीप् । २तैलिके च । “सुनाचक्रध्वजवतां वेशेनैव च जीवताम्” मनुः । “सुनावान् पशुमारणपूर्ब्बक मांसविक्रयजीवी । चक्रवान् तैलाद्यर्थविक्रयजीवी तैलिकः ध्वजवान् मद्यविक्रयजीवी शौण्डिकः” कुल्लूकः । चक्रं तदाकारोऽस्त्यस्य । चक्राकारस्थलाकारयुक्ते ३पर्व्वतभेदे पु० । “तत्रैव चक्रसदृशं चक्रवन्तं महाचलम् । वज्रकूटं विपुलं भगवान् संन्यवेशयत्” हरिवं० २२५अ० ।

चक्रवर्त्तिन् पु० चक्रे भूमण्डले, वर्त्तितुं, चक्रं सैन्यचक्रं वा सर्व्वभूमौ वर्त्तयितुं शीलमस्य इत–वृत–णिच्–वा णिनि । १समुद्रपर्य्यन्तक्षितेरधीश्वरे, अमरः २वास्तूकशाके राजनि० । ३जतुकायां शब्दार्थचि० ४जटामांसाम् ४अलक्तके च स्त्री ङीप् राजनि० । ५जनीनाम-

सार्वभौमे स्त्री अमरः चक्र इव वर्त्तते। चक्रवाकतुल्ये त्रि० "नव नन्दि! कुचावेतौ नियतं चक्रवर्त्तिनौ। आसमुद्रक्षितीशोऽपि भवान् यत्र करप्रदः" उद्भटः। "अवाप चक्रवर्त्तित्वमवाप वीरः स्वैः कर्मभिः शक्रसमप्रभावः" हरिवं०१५४अ०। "इन्द्रे गजानां गिरिचक्रवर्त्ती" कुमा०। "जन्म यस्य पुरोर्वंशे युक्तरूपमिदं तव। पुत्रमेवं गुणोपेतं चक्रवर्त्तिनमाप्नुहि" शकु०। "विद्याधरराज्यमिव चक्रवर्त्तिनरवाहनोचितम्" काद०।

चक्रवाक पुंस्त्री० चक्रशब्देन उच्यते वच–परिभाषणे कर्मणि घञ् न्यङ्क्वा० कुत्वम्। स्वनामख्याते खगे अमरः। "परस्पराक्रन्दिनि चक्रवाकयोः पुरोवियुक्ते मिथुने कृपावती" कुमा०। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। "चक्रवाकीम्" यजु० २४।२२। "सरिदपरतटान्तादागता चक्रवाकी" माघः। "दूरीभूते मयि सहचरे चक्रवाकीमिवैकाम्" मेघ०।

चक्रवाकवती स्त्री चक्रवाकाः भूम्ना सन्त्यत्र मतुप् मस्य वः ङीप् अजिरा० संज्ञायामपि न दीर्घः। बहुचक्रवाकयुक्ते नदीभेदे।

चक्रवाट पु० चक्रस्येव वाटोऽत्र वट–वेष्टने घञ्। १क्रियारोहे कर्मप्रारम्भे २पर्य्यन्ते ३शिखातरौ च मेदि०।

चक्रवाड(ल) पु० चक्रमिव वाडते वेष्टयति वाड–अच्। वा डस्य लः चक्रमिव वलते वल वा० अण् डस्य वा लः। १लोकालोकपर्व्वते। २मण्डले न० अमरः। लोकालोकपर्व्वतस्य भूमण्डलवेष्टनाकारेण स्थितत्वात् तथात्वम्। ३मण्डलाकारेण वर्त्तिनि समूहमात्रे च "किरीटहाराङ्गदचक्रवालैर्विभूषिताङ्गाः पृथुबाहुवक्षाः" भा० आ० १८७अ०। "एवं स कृष्णो गोपीनां चक्रवालैरलङ्कृतः" हरिवं० ७७अ०। वलधातोर्वडधातोर्वा अन्तःस्थादित्वेन वर्ग्यादित्वाभावात् अस्य शब्दस्य वर्ग्यमध्यत्वकल्पनं प्रामादिकमेव।

चक्रवात पु० चक्रमिव वातः। (घुर्णी)। भ्रमिवायौ वात्यायाम्। "दैत्यो नाम्ना तृणावर्त्तः कंसभृत्यः प्रचोदितः। चक्रवातस्वरूपेण जहारासीनमर्भकम्" भाग० १०।७।२०श्लो०।

चक्रवृद्धि स्त्री चक्रमिव वृद्धिः। "वृद्धेरपि पुनर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिरुदाहृता" इति नारदोक्ते १वृद्धिभेदे। तद्ग्रहणादिप्रकारः मनुना दर्शितो यथा "नातिसांवत्सरीं वृद्धिं न चादृष्टां पुनर्हरेत्। चक्रवृद्धिः कालवृद्धिः कारिता कायिका च या। ऋणं दातुमशक्तो यः कर्त्तुमिच्छेत् पुनः क्रियाम्। स दत्त्वा निर्जितां वृद्धिं करणं परिवर्त्तयेत्। अदर्शयित्वा तत्रैव हिरण्यं परिवर्त्तयेत्। यावती सम्भवेद् वृद्धिस्तावतीं दातुमर्हति"। "नमेककिन्मासि मासद्वये मासत्रये वा गते तस्य वृद्धिः विगणय्य एकदा दातव्येत्येवं विधिनियमपूर्व्वकवृद्धिग्रहणमुत्तमर्णः संवत्सरपर्य्यन्तं कुर्य्यात् नातिक्रान्ते संवत्सरे वृद्धिं गृह्णीयात् न च शास्त्रोक्तधर्म्यद्विकत्रिकशतादधिकां गृह्णीयात्। अधर्म्यत्वबोधनार्थो निषेधः। चक्रवृद्ध्यादिचतुष्टयीं चाशास्त्रीयां न गृह्णीयात्। तासां स्वरूपमाह बृहस्पतिः "कायिका कायसंयुक्ता मासग्राह्या च कालिका। वृद्धेर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिः कारिता ऋणिना कृता"। तत्र चक्रवृद्धिः स्वरूपेणैव गर्हिता। कालवृद्धिस्तु द्विगुणाधिकग्रहणेन। कायिका चातिवाहदोहादिना। कारिता ऋणिकेन या आपत्काल एव उत्तमर्णपीडया कृता। अतश्चोऽपि शरीरपीडा न गृह्णीयात्। तथा च बृहस्पतिः "भागो यद्द्विगुणादूर्द्ध्वं चक्रवृद्धिश्च गृह्यते। पूर्वं च सोदयं पश्चात् वार्द्धुष्यं तद्विगर्हितम्"। कात्यायनः "ऋणिकेन कृता वृद्धिरधिका सम्प्रकल्पिता। आपत्कालकृता नित्यं दातव्या कारिता तथा। अन्यथा कारिता वृद्धिर्न दातव्या कथञ्चन"। ऋणं दातुमिति। अधमर्णो धनदानासामर्थ्यात् यदि पुनर्लेख्यादिक्रियां कर्त्तुमिच्छेत् स निर्जितां उत्तमार्णेन सत्यतया आत्मसात् कृतां वृद्धिं दत्त्वा करणं लेख्यं पुनः कुर्य्यात्। अदर्शयित्वेति। यदि दैवगत्या वृद्धिहिरण्यमपि समग्रं दातुं न शक्नोति तदा यद्गृहीत्वैव तत्रैव पुनः क्रियमाणे लेख्यादौ वृद्धिहिरण्यादिशेषमारोपयेत्। यत्प्रमाणं चक्रवर्धनं तदानीं सम्भवति तद्दातुमर्हति" कुल्लू०।

चक्रवत् न चक्र चक्रयुक्तशकटादि तन्निमित्ता वृद्धिः। २शकटादिभाटकरूपलाभे च। "चक्रवृद्धिं समारूढो देशकालव्यवस्थितः। अतिक्रामन् देशकालौ न तत्फलमवाप्नुयात्" मनुः। "चक्रवृद्धिमिति। चक्रवृद्धिशब्देनात्र चक्रयुक्तशकटादिभाटकरूपा वृद्धिरभिमता चक्रवृद्धिमाश्रित उत्तमर्णो देशकालव्यवस्थितः। यदि वाराणसीपर्य्यन्तं वणपादि शकटेन वहामि तदा यमेयद्वनं दातव्यमिति देशव्यवस्थितिः। यदि मासं यावद्वहामि तदा एतावद्धनं दातव्यमिति कालव्यवस्थितिः एवमभ्युपगतदेशकालौ नियमतो दैवादपूरयन् चक्रादिनाऽयं कृत् तावत्कालपर्यन्तं फलं न प्राप्नोति" कुल्लू०।

चक्रव्यूह पु० चक्राकारः व्यूहः। चक्राकारे सेनासन्नि-वेशभेदे चक्रशब्दे दृश्यम्।

चक्रशल्या स्त्री चक्रमिव शल्यमस्य। श्वेतगुञ्जायां राजनि०

चक्रश्रेणी स्त्री चक्राणां श्रेणिरत्र ङीष्। अजशृङ्ग्याम् वृक्षभेदे रत्नमाला तस्याःफलानां चक्राकारशृङ्गरूपतया जातत्वा त्तथात्वम्। [२चक्रवाके अमरः।

चक्रसंज्ञ न० चक्रस्य संज्ञा संज्ञास्य। १वङ्गे धातुभेदे हेमच०

चक्रसंवर पु० चक्रमिन्द्रियचक्रं संवृणोति अच्। बुद्धभेदे त्रिका०।

चक्रसक्थ त्रि० चक्रमिव सक्थि यस्य षच्। षचः चित्त्वेन नित्यमन्तोदात्तता "चक्रवक्षाचक्रान्तात्" पा० चक्रान्तप्रति-षेधात् न विभाषयाऽन्तोदात्तता। चक्रतुल्यसक्थियुक्ते।

चक्रसाह्वय पुंस्त्री० चक्रेण समाना आह्वा यस्य। चक्रवाके "चकोरान् वानरान् हंसान् सारसान् चक्रसाह्वयान्" भा० आनु० १४अ०। जातित्वेऽपि योपधत्वात् स्त्रियां टाप्।

चक्रहस्त पु० चक्रं हस्तेऽस्य। १चक्रपाणौ विष्णौ २चक्रधा-रिमात्रे त्रि०। [कृताङ्क राजनि०।

चक्रा स्त्री चक–रक्–टाप्। १नागरमुस्तायां, २कर्कटशृ-

चक्रांश पु० चक्रस्य राशिचक्रस्यांशः। राशिचक्रस्य ३६० षट्युत्तरशततयात्मके भागे।

चक्रा(क्री)ङ्गी स्त्री चक्राकारेणाङ्कति अङ्कते वा अङ्क–गतौ अकि–गतौ अच् गौरा० ङीष्। हंस्यां शब्दरत्ना०।

चक्राङ्ग पु० चक्रमिवाङ्गं चक्रमिवाङ्गं यस्य। १हंसे। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। चक्रमङ्गमस्य। २रथे अमरः। "द-ह्यन्तु चक्राङ्गा वचः काकं पिङ्गलमाः" भा० कर्ण० ४१अ० हंसकाकीये। ३चक्रवाके "कलविङ्कं प्लवं हंसं चक्राङ्गं ग्रामकुक्कुटम्" मनुः अभक्ष्यमांसोक्तौ। हंसस्य पृथगुपादानादस्य चक्रवाकार्थता। [लतायां रत्नमाला।

चक्राङ्गा स्त्री चक्रमिवाङ्गमत्रस्याः अच्। सुदर्शनायां

चक्राङ्गी स्त्री चक्रमिव चक्रं तन्निकरमङ्गं यास्याः ङीष्। १कटुरोहिण्याम् मेदि०। २हंस्यां शब्दर०। ३हि-लमोचिकायां त्रिका०। ४मञ्जिष्ठायां ५वृषपर्ण्यां च राजनि०। ६कर्कटशृङ्ग्यां रत्नमा०।

चक्राट पु० चक्रं चक्राकारमटति अट–अण् उप० स०। १विषवैद्ये २धूर्त्ते ३दीनारे परिमाणभेदे च मेदि०।

चक्राधिवासिन् पु० चक्रं तन्निकरमधिवासयति अधि+वासि णिनि। तन्निकरसौरभयुक्ते नागरङ्गवृक्षे(नारेङ्गानेबु)त्रिका०।

चक्रायुध पु० चक्रमायुधमस्य। १विष्णौ "चक्रायुधेन चक्रेण पिबतोऽमृतमोजसा। शिरश्छिन्नम्" भा०आ०१९२अ०। २चक्रास्त्रधारिमात्रे चक्रप्रहरणादयोऽप्यत्र।

चक्रावर्त्त पु० चक्रस्येवावर्त्तः। घूर्णने हेमच०।

चक्राह्व पु० चक्रेति आह्वा यस्य। १चक्रमर्दे राजनि०। २चक्रवाके च।

चक्रि त्रि० कृ–कि द्वित्वम्। करणशीले "चक्रिं विश्वानि चक्रये" ऋ० १।९।२। विश्वानीत्यत्र किंयोगे षष्ठी निषेधात् कर्मणि द्वितीया। [राजनि०।

चक्रिका स्त्री चक्रं तदाकारोऽस्त्यस्याः ठन्। जानुनि

चक्रिन् पु० चक्रमस्त्यस्य इनि। १विष्णौ २ग्रामजालिके ३चक्रवाके ४सर्पे पुंस्त्री०। ५कुलाले ६सूचके त्रि० मेदि०। ७अजे पुंस्त्री० ८तैलिके शब्दर०। चक्रं राष्ट्रचक्रं स्वत्वेनास्त्यस्य इनि। ९चक्रवर्त्तिनि हेमच०। १०चक्र-मर्दे तस्य तदाकारपत्रत्वात्। ११तिनिशे १२व्याघ्रनखे पु० १३काके १४गर्दभे च पुंस्त्री० राजनि०। तयोश्चक्रवद्-भ्रमणवत्त्वात्तथात्वम्। १५चक्रयुक्ते त्रि० सर्व्वत्र स्त्रियां ङीप्। १६चक्रयुक्तरथाद्यारूढे त्रि०। "चक्रिणोदश-मीस्थस्य" मनुः। "चक्रिणः चक्रयुक्तरथाद्यारूढस्य" कुल्लू०। "वैश्यायां शूद्रतश्चौराज्जातश्चक्री स उच्यते" उशनसोक्ते १७संकीर्णजातिभेदे पुंस्त्री०। "पदं सहे-न्द्राश्रयचारु चक्रिणः" माघः। विष्णोश्च मनस्तत्त्वा-त्मकचक्रस्य लोकरक्षार्थं सुदर्शनचक्रस्य वा धारणात् तथात्वम्। अतएव "शरीदः कुण्डली चक्री" "शङ्ख-भृन्नन्दकी चक्री" विष्णुस० द्विधा प्रयोगः अवय-वार्थभेदाभ्यामिति बोध्यम्।

चक्रीवत् पुंस्त्री० चक्रं तद्वद्भ्रमणमस्त्यस्य मतुप् आसन्दी-वदित्या० पा० नि०। १गर्दभे अमरः। "चक्रीवदृक्षरुक्ष धूम्ररूपो विषयुः" माघः। २राजभेदे पु० सि०कौ०। वैदिकप्रयोगे ३चक्रयुक्तमात्रे च। "सदोहविर्धानानि चक्रीवन्ति" कात्या० श्रौ० २४।२३।१०। सदोहविर्धाना-न्योभाञ्जि चक्रीवन्ति" २४।५।२६। स्त्रियां सर्व्वत्र ङीप्।

चक्रु त्रि० कृ–कु द्वित्वम्। कर्त्तरि उज्ज्वलद०।

चक्रेश्वरी स्त्री ६त०। १जिनानां विद्याभेदे २राष्ट्रेश्वरे पु०।

चक्रोपजीविन् त्रि० चक्रं तैलनिष्पीडनयन्त्रमुपजीवति उप जीव–णिनि। तैलिके।

चक्ष कथने त्यागे च चुरा० आत्म०सक०सेट्। चक्षे। अचक्षत् अचक्षत त्यागे तु सक० णिच् चक्षौ चक्षे चक्षते। भाष्यमते चक्षयति चक्षयते। चक्षौ चक्षे।

अनु+पश्चादुक्तौ "परायतीं मातरमन्वचष्ट" ऋ० ४।१८।३।
अभि+आभिमुख्येन दर्शने "कदा चिकित्वो अभिचक्षसे नः" ऋ० ५।३।९।
अव+अधोदर्शने।"सुपर्णोऽवचक्षत क्ष्मां सोमः" ऋ०९।७१।९।
आ+आख्याने। "विचक्षणः प्रस्तुतमाचचक्षे। "स रावणहृतां ताभ्यां वचसाचष्ट मैथिलीम्" रघुः। [२।४।४।२।
अनु+आ+अन्वाख्याने "एतमेव तदन्वाचष्टे" शत० ब्रा०
अभि+आ+आभिमुख्येनाख्याने। "अभ्याचष्टानुरागास्रैरक्षोभूतेन चक्षुषा" भाग० १।९।११। "अभ्याचष्ट प्रथकर्म" ८।५।१४। [शत० ब्रा० ३।३।३।४।
उद्+आ+उदाहरणे "तस्मादप्यद्युरेव गोर्नीर्थामुदाचष्टे"
प्रति+आ+प्रत्याख्याने निराकरणे "गुरुपुत्रीति कृत्वाऽहं प्रत्याचक्षे न दोषतः" भा० आ०७७अ०।
वि+आ+व्याख्याने विवरणे। "व्याचक्षाणस्य तु मे निदिध्यासस्व" शत० ब्रा० १४।५।४।४।
सम्+आ+सम्यगाख्याने। "तत्सर्वं नः समाचक्ष्व" भाग०१।४।१३। [परिचक्षते" मनुः।
परि+परितः कथने विख्यातौ "वेदप्रदानादाचार्य्यं पितरं
प्र+प्रकर्षेण कथने विख्यातौ। "तं देवनिर्म्मितं देशं ब्रह्मावर्त्तं प्रचक्षते" मनुः "दहति प्रेतमिति प्रचक्षते" रघुः।
प्रति+प्रत्युत्तरोक्तौ प्रतिरूपोक्तौ च "यदा तु सर्वभूतेषु दारुष्वग्निमिव स्थितम्। प्रतिचक्षीत मां लोकः" भाग०३।९।३।
वि+विशेषेण कथने विख्यातौ "विश्वं विचक्षते धीराः योगराद्धेन चक्षुषा" भाग० ३।११।१७। विचक्षणः।
सम्+सम्यक्कथने। "मेरोरभ्यन्तरे पार्श्वे पूर्वं संचक्ष्व सञ्जय!" भा० भी०७अ०।

चक्षण न० चक्ष–ल्युट् न ख्यादेशः। १अनुग्रहेण दर्शने "कदृग्भ्याश्च चक्षणम्" ऋ० १।१०५।६। "चक्षणमनुग्रहदर्शनम्" भा०। २कथने च। करणे ल्युट्। ३अवदंशे मद्यपानादिरोचके (चाकना) द्रव्यभेदे हेमच०।

चक्षणि त्रि० चक्ष–अनि। प्रकाशके। "स नो विभावा चक्षणिः" ऋ०६।४।२। [२उपाध्याये उणादिकोषः।

चक्षस् पु० चक्ष–असि न ख्यादेशः। १बृहस्पतौ त्रिका०।

चक्षुःश्रवस् पुंस्त्री० चक्षुषा शृणोति श्रु–असुन्, चक्षुरेव श्रवः कर्णौ यस्य वा। सर्पे अमरः। "यदसदार्कणिफलाढ्यजीवितं दृग्योद्वयं नस्तदवैमि चाफलम्। इति स्म चक्षुःश्रवसां प्रिया नले स्तुवन्ति निन्दन्ति हृदा तदात्मनः" नैष०।

चक्षुर्मल न० ६त०। (पिंचुटि) नेत्रमले शब्दार्थचि०।

चक्षुर्वर्द्धनिका स्त्री शाकद्वीपस्थे नदीभेदे। "महानदी च कौरव्य! तथा मणिजला नदी। चक्षुर्वर्द्धनिका चैव नदी भरतसत्तम!" भा०भी० ११अ०। [रत्नमा०।

चक्षुर्वहन न०चक्षुस्तज्ज्योतिर्वहति वह–ल्यु। १मेषशृङ्गीवृक्षे

चक्षुर्विषय पु० ६त०। १चक्षुर्ग्राह्ये रूपादौ। स च भाषा०उक्तो यथा "उद्भूतरूपं नयनस्य गोचरो द्रव्याणि तद्वन्ति पृथक्त्वसंख्ये। विभागसंयोगपरापरत्वे स्नेहद्रवत्वं परिमाणयुक्तम्। क्रियां जातिं योग्यवृत्तिं समवायञ्च तादृशम्। गृह्णाति चक्षुः, सम्बन्धादालोकोद्भूतरूपयोः"। २नेत्रप्रचारस्थाने च "गुरोस्तु चक्षुर्विषये न यथेष्टासनो भवेत्" मनुः।

चक्षुर्हन् त्रि० चक्षुषा हन्ति हन–क्विप् ३त०। दृष्टिमात्रेण घातिनि "सर्पस्पर्शसमाः केचित्तथान्ये मकरस्पृशः। विभाव्य घातिनः केचित्तथा चक्षुर्हणोऽपरे" भा०आनु० २५अ०। "त्वां ते चक्षुर्हणं प्राप्य दग्धा घोरेण चक्षुषा" भा०भी० १२२अ०।

चक्षुष्मत् त्रि० प्रशस्तं चक्षुरस्त्यस्य मतुप्। प्रशस्तनेत्रयुक्ते "चक्षुष्मत्ता तु शास्त्रेण सूक्ष्मकार्य्यार्थदर्शिना" रघुः।

चक्षुष्य त्रि० चक्षुषे हितः यत्। १चक्षुर्हिते २प्रियदर्शने जटा०। ३केतकवृक्षे ४पुण्डरीकवृक्षे पु० मेदि० ५शोभाञ्जनवृक्षे पु० राजनि० ६रसाञ्जने हेमच०। ७सौवीराञ्जने ८खर्परीतुत्थे ९प्रपौण्डरीके च न० राजनि०। "शीतेन शिरसः स्नानं चक्षुष्यमिति निर्दिशेत्" सुश्रु०। "चक्षुष्यः सुतो भवति य एवं वेद" छा० उ०। चक्षुषि भवः शरीरावयवत्वात् यत्। १०नेत्रजाते त्रि०। "चक्षुष्यः खलु महतां परैरलङ्घ्यः" माघः। "चक्षुष्यः कणिशः प्रियश्च। "प्रियेऽभिज्ञे तु चक्षुष्य" इति विश्वः" मल्लि०।

चक्षुस् न० चक्ष–धातूनामनेकार्थत्वात् दर्शने करणे उसि। १नेत्रे तच्च चाक्षुषज्ञानसाधनमिन्द्रियभेदः अक्षिशब्दे ४५ पृ० दृश्यम् तस्य तैजसत्वं मुक्ता० समर्थितं यथा "चक्षुस्तैजसं परकीयस्पर्शाव्यञ्जकत्वे सति परकीयरूपव्यञ्जकत्वात् प्रदीपवत् प्रदीपस्य स्वीयस्पर्शव्यञ्जकत्वादाद्यं परकीयेति घटादेः स्वीयरूपव्यञ्जकत्वात् व्यभिचारवारणाय द्वितीयं परकीयेति अथवा प्रभायादृष्टान्तत्वसम्भवादाद्यं परकीयं न देयम्" चक्षुःसन्निकर्षं तथात्वगादिवत् द्रव्यत्वे व्रतीति वाच्यम्। चक्षुषोऽधिष्ठातृदेवः

सूर्यः। "दिव्यातार्कं प्रचेतोश्रीत्यादि" शा०ति०उक्तेः। २तेजसि च। "सूर्यश्चक्षुषे" ताण्ड्य० ब्रा०। "चक्षुषे तेजसे" भा०।

चक्षुष्या स्त्री चक्षुषे हिता यत्। १सुभगायां स्त्रियां २कुलत्थिकायां मेदि०। ३अजशृङ्ग्याम् ४वनकुलत्थिकायाञ्च राजनि०।

चक्षूराग पु० चक्षुषोरागः रक्तता। १नेत्रारुणतायां चक्षुषः तदाकर्षकः रागः अनुरागः। २नेत्राकर्षके अनुरागे "चक्षूरागः कोकिलेषु (न परकलत्रेषु)" काद०।

चक्षूरोग पु० ६त०। नेत्ररोगे नेत्रावयवविभागः सुश्रुतोक्तः अक्षिशब्दे ८५ पृ०दर्शितः। तत्र निदानादि सुश्रुते उक्तं "उष्णाभितप्तस्य जलप्रवेशाद्दूरेक्षणात् स्वप्नविपर्ययाच्च। प्रसक्तसंरोदनशोककोपक्लेशाभिघातादतिमैथुनाच्च। शुक्तारनालाम्लकुलत्थमाषनिषेवणाद्वेगविनिग्रहाच्च। स्वेदादथो धूमनिषेवणाच्च छर्देर्विघाताद्वमनातियोगात्। वाष्पग्रहात् सूक्ष्मनिरीक्षणाच्च नेत्रे विकारान् जनयन्ति दोषाः। वाताद्दश तथा१० पित्तात् कफाच्चैव त्रयोदश। रक्तात् षोडश विज्ञेयाः सर्वजाः पञ्चविंशतिः। तथा बाह्यौ पुनर्द्वौ च रोगाः षट्सप्ततिः स्मृताः। हताधिमन्थोऽनिमिषो दृष्टिर्गम्भीरिका च या। यच्च वातहतं वर्त्म न ते सिध्यन्ति वातजाः। याप्योऽथ तन्मयः काचः साध्याः स्युः सान्यमारुताः। शुष्काक्षिपाकाधीमन्थस्यन्दमारुतपर्ययाः। असाध्यो ह्रस्वजात्यो यो जलस्रावश्च पैत्तिकः। परिम्लायी च नीलश्च याप्यः काचोऽथ तन्मयः। अभिष्यन्दोऽधिमन्थोऽम्लाध्युषितं शुक्तिका च या। दृष्टिः पित्तविदग्धा च पोथक्यो लगणश्च यः। असाध्यः कफजस्रावो याप्यः काचोऽथ तन्मयः। अभिष्यन्दोऽधिमन्थश्च बलासग्रथितश्च यत्। दृष्टिः श्लेष्मविदग्धा च पोथक्यो लगणश्च यः। क्रिमिग्रन्थिः परिक्लिन्नवर्त्म शुक्लार्म पिष्टकाः। श्लेष्मोपनाहः साध्यस्तु कथिताः श्लेष्मजेषु तु। रक्तस्रावोऽजकाजातं शोणितार्शोऽव्रणान्वितम्। शुक्रं न साध्यं काचश्च याप्यस्तज्जः प्रकीर्त्तितः। मन्थस्यन्दौ क्लिष्टवर्त्म हर्षोत्पातौ तथैव च। सिराजालञ्जनाख्या च सिराजालश्च यत् स्मृतम्। पर्वण्यव्रणं शुक्रं शोणितार्म्मार्जुनश्च यः। एते साध्या विकारेषु रक्तजेषु भवन्ति हि। पूयस्रावो नाकुलान्ध्यमक्षिपाकात्ययोऽलजी। असाध्याः सर्वजा याप्यः काचः कोपश्च पक्ष्मणः। वर्त्मावबन्धो यो व्याधिः सिरासु पिडका च या। प्रस्तार्यर्माधिमांसार्मस्नाय्वर्मोत्क्लिष्टिनी च या। पूयालसश्चार्बुदश्च श्याववर्त्मकर्दमवर्त्मनी। तथार्शोवर्त्म शुष्कार्शः शर्करावर्त्म यच्च वै। सशोफश्चाप्यशोफश्च पाको बहलवर्त्म च। अक्लिन्नवर्त्म कुम्भीका विसवर्त्म च सिध्यति। सनिमित्तोऽनिमित्तश्च द्वावसाध्यौ तु बाह्यजौ। षट्सप्ततिविकाराणामेषा संग्रहकीर्त्तना। नव सन्ध्याश्रयास्तेषु वर्त्मजास्त्वेकविंशतिः। शुक्लभागे दशैकश्च चत्वारः कृष्णभागजाः। सर्वाश्रयाः सप्तदश दृष्टिजा द्वादशैव तु। बाह्यजौ द्वौ समाख्यातौ रोगौ परमदारुणौ। भूय एतान् प्रवक्ष्यामि सङ्ख्यारूपचिकित्सितैः"।

"अथातः सन्धिगतरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः। पूयालसः१ शोफनाहः२ स्रावाः ३।४।५।६ पर्वणिकालजी ७।८। क्रिमिग्रन्थिश्च९ विज्ञेया रोगाः सन्धिगता नव। पक्वः शोफः सन्धिजः संस्रवेद्यः सान्द्रं पूयं पूति पूयालसः१ सः। ग्रन्थिर्नाल्पो दृष्टिसन्धावपाकः कण्डूप्रायो नीरुजस्तूपनाहः२। गत्वा सन्धीनश्रुमार्गेण दोषाः कुर्युः स्रावान् रुक्सहीनान् स्वलिङ्गान्। तान् वै स्रावान् नेत्रनाडीमथैके तस्या लिङ्गं कीर्त्तयिष्ये चतुर्धा। पाकः सन्धौ संस्रवेद्यश्च पूयं पूयास्रावो३ नैकरूपः प्रदिष्टः। श्वेतं सान्द्रं पिच्छिलं यः स्रवेत्तु श्लेष्मास्रावो४ नीरुजः स प्रदिष्टः। रक्तास्रावः५ शोणितोत्थः सरक्तं कोष्णं नाल्पं संस्रवेन्नातिसान्द्रम्। पीताभासं नीलमुष्णं जलाभं पित्तास्रावं६ संस्रवेत् सन्धिमध्यात्। ताम्रा तन्वी दाहशूलोपपन्ना रक्ताज्ज्ञेया पर्वणी७ वृत्तशोफा। जाता सन्धौ कृष्णशुक्लेऽलजी८ स्यात्तस्मिन्नेवाख्यापिता पूर्वलिङ्गैः। क्रिमिग्रन्थिर्वर्त्मनः पक्ष्मणश्च कण्डूं कुर्युः क्रिमयः९ सन्धिजाताः। नानारूपा वर्त्मशुक्लस्य सन्धौ चरन्तोऽन्तर्नयनं दूषयन्ति"। "अथातो वर्त्मगतरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः। पृथग्दोषाः समस्ताश्च यदा वर्त्मव्यपाश्रयाः। सिरा व्याप्यावतिष्ठन्ते वर्त्मस्वधिकमूर्च्छिताः। विवर्द्ध्य मांसं रक्तञ्च तदा वर्त्मव्यपाश्रयान्। विकारान् जनयन्त्याशु नामतस्तान्निबोधत। उत्सङ्गिन्यथ१ कुम्भीका२ पोथक्यो३ वर्त्मशर्करा४। तथार्शोवर्त्म५ शुष्कार्शः६ तथैवाञ्जननामिका७। बहलवर्त्म८ यच्चापि व्याधिर्वर्त्मावबन्धकः९। क्लिष्टकर्दमवर्त्माख्यौ१० श्याववर्त्म११ तथैव च। प्रक्लिन्न१२ मपरि-

क्लिन्नं१२ वर्त्म१४ वातहत१५न्तु यत्। अर्बुदं१६ निमिषो१७ऽपि शोणितार्श१८श्च यत् स्मृतम्। लगणो१९ विसनामा२० च पक्ष्मकोप२१स्तथैव च। एकविंशतिरित्येते विकारा वर्त्मसंश्रयाः। नामभिस्ते समुद्दिष्टा लक्षणैस्तान् प्रचक्ष्महे। पिडकाभ्यन्तरमुखी बाह्याधोवर्त्मसंश्रया। विज्ञेयोत्सङ्गिनी१ नाम तद्रूपपिडकाचिता। कुम्भीकबीजप्रतिमाः पिडकाः पक्ष्मवर्त्मनोः। आध्मायन्ते तु भिन्ना याः कुम्भीकपिडकास्तु ताः२। कण्डूस्रावान्विता गुर्व्यो रक्तसर्षपसन्निभाः। पिडकाश्च रुजावत्यः पोथक्य३ इति संज्ञिताः। पिडकाभिः सुसूक्ष्माभिर्घनाभिरभिसंवृता। पिडका या खरा स्थूला सा ज्ञेया वर्त्मशर्करा४। सूक्ष्माः खराश्च वर्त्मस्थास्तदर्शोवर्त्म५ कीर्त्यते। दीर्घोऽङ्कुरः खरः स्तब्धो दारुणो वर्त्मसम्भवः। व्याधिरेष समाख्यातः शुष्कार्श६ इति संज्ञितः। दाहतोदवती ताम्रा पिडका वर्त्मसम्भवा। मृद्वी मन्दरुजा सूक्ष्मा ज्ञेया साऽञ्जननामिका७। वर्त्मोपचीयते यस्य पिडकाभिः समन्ततः। सवर्णाभिः समाभिश्च विद्याद्बहलवर्त्म८ तत्। कण्डूमताल्पतोदेन वर्त्मशोफेन यो नरः। न समं छादयेदक्षि भवेत्तस्यावबन्धकः९ स वर्त्मनः। मृद्वल्पवेदनं ताम्रं यद्वर्त्म सममेव च। अकस्माच्च भवेद्रक्तं क्लिष्टवर्त्म१० तदादिशेत्। क्लिष्टं पुनः पित्तयुक्तं विदहेच्छोणितं यदा। तदा क्लिन्नत्वमापन्नमुच्यते वर्त्मकर्दमम्११। यद्वर्त्म बाह्यतोऽन्तश्च श्यावं शूनं सवेदनम्। दाहकण्डूपरिक्लेदि श्याववर्त्मेति१२ तन्मतम्। अरुजं बाह्यतः शूनमन्तः क्लिन्नं स्रवत्यपि। कण्डूनिस्तोदभूयिष्ठं क्लिन्नवर्त्म१३ तदुच्यते। यस्य धौतानि धौतानि सम्बध्यन्ते पुनः पुनः। वर्त्मान्यपरिपक्वानि विद्यादक्लिन्नवर्त्म१४ तत्। विमुक्तसन्धिनिश्चेष्टं वर्त्म यस्य निमील्यते। एतद्वातहतं१५ विद्यात् सरुजं यदि वाऽरुजम्। वर्त्मान्तरस्थं विषमं ग्रन्थिभूतमवेदनम्। विज्ञेयमर्बुदं१६ पुंसां सरक्तमवलम्बितम्। निमेषणीः सिरा वायुः प्रविष्टो वर्त्मसंश्रयाः। चालयेदतिवर्त्मानि निमेषः१७ स गदो मतः। छिन्नाश्छिन्ना विवर्द्धन्ते वर्त्मस्था मृदवोऽङ्कुराः। दाहकण्डूरुजोपेतास्तेऽर्शः शोणितसम्भवाः१८। अपाकः कठिनः स्थूलो ग्रन्थिर्वर्त्मभवोऽरुजः। सकण्डूः पिच्छिलः कोलप्रमाणो लगणस्तु१९ सः। शूनं यद्वर्त्म बहुभिः सूक्ष्मैश्छिद्रैः समन्वितम्। बिसमन्तर्जल इव बिसवर्त्मेति२०तन्मतम्। पक्ष्माशयगता दोषास्तीक्ष्णाग्राणि खराणि च। निर्वर्त्तयन्ति पक्ष्माणि तैर्घृष्टं चाक्षि दूयते। उत्पाटितैः पुनः शान्तिः पक्ष्मभिश्चोपजायते। वातातपानलद्वेषी पक्ष्मकोपः२१ स उच्यते।”

शुक्लभागरोगभेदास्तु११ अर्म्मन् शब्दे ३७६पृ० सुश्रुतोक्ता दर्शिताः तल्लक्षणं ततः शेषन्तु यथा

“स्नाय्वर्म्मेत्यभिपठितं प्राक् प्रपाक५। श्यावाः स्युः पिशितनिभास्तु बिन्दवो ये शुक्त्याभाः सितनयने स शुक्तिसंज्ञः६। एको यः शशरुधिरोपमस्तु बिन्दुः शुक्लस्थो भवति तमर्जुनं७ वदन्ति। उत्सन्नः सलिलनिभोऽथ पिष्टशुक्लो बिन्दुर्यः स भवति पिष्टकः८ सुवृत्तः। जालाभः कठिनसिरो महान् सरक्तः सन्तानः स्मृत इह जालसंज्ञि-तः९स्तु। शुक्लस्थाः सितपिडकाः सिरावृता यास्ता विद्यादसितसमीपजाः सिराजाः१०। कांस्याभो भवति सिरावृतः सिते यो बिन्दुर्वा स तु विरजो बलासकाख्यः११।”

कृष्णभागगतरोगास्तु तत्रोक्ताः४ कृष्णगतशब्दे २२१२पृ० दर्शिताः। सर्वगतरोगास्तु१५ तत्रोक्ता यथा

“अथातः सर्वगतरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः। स्यन्दास्तु४ चत्वार इहोपदिष्टास्तावन्त एवेह तथाधिमन्थाः४। शोफान्वितो९ऽशोफयुत१०श्च पाकावित्येवमेते दश सम्प्रदिष्टाः। हताधिमन्थो११ऽनिलपर्य्यय१२श्च शुष्काक्षिपाको१३ऽन्यत एव वातः१४। दृष्टिस्तथाम्लाध्युषिता१५ सिरोत्पातहर्षावपि१६ सर्वभागाः। प्रायेण सर्वे नयनामयास्ते भवन्त्यभिष्यन्दनिमित्तमूलाः। तस्मादभिष्यन्दमुदीर्य्यमाणमुपाचरेदाशु हिताय धीमान्। निस्तोदनं स्तम्भनरोमहर्षसङ्घर्षपारुष्यशिरोऽभितापाः। विशुष्कभावः शिशिराश्रुता च वाताभिपन्ने नयने भवन्ति१। दाहप्रपाकौ शिशिराभिनन्दा धूमायनं बाष्पसमुच्छ्रयश्च। उष्णाश्रुता पीतकनेत्रता च पित्ताभिपन्ने नयने भवन्ति२। उष्णाभिनन्दा गुरुताक्षिशोफः कण्डूपदेहौ सिततातिशैत्यम्। स्रावो मुहुः पिच्छिल एव चापि कफाभिपन्ने नयने भवन्ति३। ताम्राश्रुता लोहितनेत्रता च राज्यः समन्तादतिलोहिताश्च। पित्तस्य लिङ्गानि च यानि तानि रक्ताभिपन्ने नयने भवन्ति४। वृद्धैरेतैरभिष्यन्दैर्नराणामक्रियावताम्। तावन्तस्त्वधिमन्थाः स्युर्नयने तीव्रवेदनाः। उत्पाट्यत इवात्यर्थं नेत्रं निर्मथ्यते तथा। शिरसोऽर्द्धन्तु तं विद्यादधिमन्थं स्वलक्षणैः। नेत्रमुत्पाट्यत इव मथ्यतेऽरणिवच्च यत्। सङ्घर्षतोदनिर्भेद-

मांससंरब्धमाविलम् । कुञ्चनास्फोटनाध्मानवेपथुव्यथनैर्युतम् । शिरसोऽर्द्धञ्च येन स्यादधिमन्थः स मारुतात्६ । रक्तराजिचितं स्रावि वह्निनेवावदह्यते । यकृत्पिण्डोपमं दाहि क्षारेणाक्तमिव क्षतम् । प्रपक्वोच्छूनवर्त्मान्तं सस्वेदं पीतदर्शनम् । मूर्च्छाशिरोदाहयुतं पित्तेनाक्ष्यधिमन्थितम्५ । शोफवन्नातिसंरब्धं स्रावकण्डूसमन्वितम् । शैत्यगौरवपैच्छिल्यदूषिकाहर्षणान्वितम् । रूपं पश्यति दुःखेन पांशुपूर्णमिवाविलम् । नासाध्मानशिरोदुःखयुतं श्लेष्माधिमन्थितम्७ । बन्धुजीवप्रतीकाशं ताम्यति स्पर्शनाक्षमम् । रक्तास्रावं सनिस्तोदं पश्यत्यग्निनिभा दिशः । रक्तमग्नारिष्टवच्च कृष्णभागश्च लक्ष्यते । यद्दीप्तं रक्तपर्यन्तं तद्रक्तेनाधिमन्थितम्८ । हन्याद्दृष्टिं सप्तरात्रात्कफोत्थोऽधीमन्थोऽसृक्सम्भवः पञ्चरात्रात् । षड्रात्राद्वा मारुतोत्थो निहन्यान्मिथ्याचारात्पैत्तिकः सद्य एव । कण्डूपदेहाश्रुयुतः पक्वोडुम्बरसन्निभः । दाहसंहर्षताम्रत्वशोफनिस्तोदगौरवैः । जुष्टो मुहुः स्रवेदास्रमुष्णशीताम्बुपिच्छिलम् । संरम्भी पच्यते यश्च नेत्रपाकः स शोफजः९ ॥ शोफहीनानि लिङ्गानि नेत्रपाके त्वशोफजे१० । अन्तःशिराणां श्वसनः स्थितो दृष्टिं प्रतिक्षिपन् ॥ हताधिमन्थं११ जनयेत्तमसाध्यं विदुर्बुधाः । पक्ष्मद्वयाक्षिभ्रुवमाश्रितस्तु यत्रानिलः सञ्चरति प्रदुष्टः । पर्य्यायशश्चापि रुजः करोति तं वातपर्य्याय१२मुदाहरन्ति ॥ यत्कूणितं दारुणरूक्षवर्त्म विलोकने चाविलदर्शनं यत् । सुदारुणं यत्प्रतिबोधने च शुष्काक्षिपाकोपहतं १३ तदक्षि ॥ यस्यावटूकर्णशिरोहनुस्थो मन्यागतो वाप्यनिलोऽन्यतो वा । कुर्य्याद्रुजोऽतिभ्रुवि लोचने वा तमन्यतोवात१४मुदाहरन्ति ॥ अम्लेन भुक्तेन विदाहिना वा सञ्छाद्यते सर्वत एव नेत्रम् । शोफान्वितं लोहितकैः सनीलैरेतादृगम्लाध्युषितं१५ वदन्ति ॥ अवेदना वापि सवेदना वा यस्याक्षिराज्यो हि भवन्ति ताम्राः । मुहुर्विरज्यन्ति च ताः समन्ताद्व्याधिः शिरोत्पातः१६ इति प्रदिष्टः ॥ मोहाच्छिरोत्पात उपेक्षितस्तु जायेत रोगस्तु शिराप्रहर्षः१७ । ताम्राच्छमस्रं स्रवति प्रगाढं तथा न शक्नोत्यभिवीक्षितुञ्च ॥ अथातो दृष्टिगतरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ मसूरदलमात्रान्तु पञ्चभूतप्रसादजाम् । खद्योतविस्फुलिङ्गाभां सिद्धां तेजोभिरव्ययैः ॥ आवृतां पटलेनाक्ष्णोर्बाह्येन विवराकृतिम् । शीतसात्म्यां नृणां दृष्टिमाहुर्नयनचिन्तकाः ॥ रोगांस्तदाश्रयान् घोरान् षट् च षट् च प्रचक्ष्महे । पटलानुप्रविष्टस्य तिमिरस्य च लक्षणम् ॥ शिराभिरभिसम्प्राप्य विगुणोऽभ्यन्तरे भृशम् । प्रथमे पटले दोषो यस्य दृष्टौ व्यवस्थितः ॥ अव्यक्तानि स रूपाणि सर्वाण्येव प्रपश्यति । दृष्टिर्भृशं विह्वलति द्वितीयं पटलं गते ॥ मक्षिकान् मशकान् केशान् जालकानि च पश्यति । मण्डलानि पताकाश्च मरीचीः कुण्डलानि च ॥ परिप्लवांश्च विविधान् वर्षमभ्रं तमांसि वा । दूरस्थान्यपि रूपाणि मन्यते च समीपतः ॥ समीपस्थानि दूरे च दृष्टेर्गोचरविभ्रमात् । यत्नवानपि चात्यर्थं सूचीपाशं न पश्यति ॥ ऊर्द्धं पश्यति नाधस्तात्तृतीयं पटलं गते । महान्त्यपि च रूपाणि च्छादितानीव वाससा ॥ कर्णनासाक्षियुक्तानि विपरीतानि वीक्षते । यथादोषञ्च रज्येत दृष्टिर्दोषे बलीयसि ॥ अधःस्थिते समीपस्थं दूरस्थञ्चोपरिस्थिते । पार्श्वस्थिते तथा दोषे पार्श्वस्थानि न पश्यति ॥ समन्ततः स्थिते दोषे सङ्कुलानीव पश्यति । दृष्टिमध्यगते दोषे स एकं मन्यते द्विधा ॥ द्विधास्थिते त्रिधा पश्येद्बहुधा चानवस्थिते । तिमिराख्यः स वै दोषश्चतुर्थपटलङ्गतः ॥ रुणद्धि सर्वतो दृष्टिं लिङ्गनाशः स उच्यते । तस्मिन्नपि तमोभूते नातिरूढे महागदे ॥ चन्द्रादित्यौ सनक्षत्रावन्तरिक्षे च विद्युतः । निर्मलानि च तेजांसि भ्राजिष्णूनि च पश्यति ॥ स एव लिङ्गनाशस्तु नीलिकाकाचसंज्ञितः । तत्र वातेन रूपाणि भ्रमन्तीव स पश्यति ॥ आविलान्यरुणाभानि व्याविद्धानि च मानवः । पित्तेनादित्यखद्योतशक्रचापतडिद्गुणान् ॥ शिखिबर्हविचित्राणि नीलकृष्णानि पश्यति । गौरचामरगौराणि श्वेताभ्रप्रतिमानि च ॥ पश्येदसूक्ष्माण्यत्यर्थं व्यभ्रे चैवाभ्रसंप्लवम् । सलिलप्लावितानीव परिजाड्यानि मानवः ॥ तथा रक्तेन रक्तानि तमांसि विविधानि च । कफेन पश्येद्रूपाणि स्निग्धानि च सितानि च । हरितश्यावकृष्णानि धूमधूम्राणि चेक्षते ॥ सन्निपातेन चित्राणि विप्लुतानीव पश्यति । बहुधा वा द्विधा वापि सर्वाण्येव समन्ततः । हीनाधिकाङ्गान्यथ वा ज्योतींष्यपि च पश्यति ॥ पित्तं कुर्य्यात् परिम्लायि मूर्च्छितं रक्ततेजसा । पीता दिशस्तथोद्यन्तमादित्यमिव पश्यति ॥ विकीर्यमाणान् खद्योतैर्वृक्षांस्तेजोभिरेव च । वक्ष्यामि षड्विधैरागैर्लिङ्गनाशमतः परम् ॥ रागोऽरुणो मारुतजः प्रदिष्टः पित्तात्

परिम्लाय्यथवापि नीलः। कफात् सितः शोणितजस्तु रक्तः समस्तदोषोऽथ विचित्ररूपः ॥ रक्तजं मण्डलं दृष्टौ स्थूलकाचारुणप्रभम्। परिम्लायिनि रोगे स्यान्म्लायानीलञ्च मण्डलम् ॥ दोषक्षयात् कदाचित् स्यात्स्वयं तत्र च दर्शनम् ॥ अरुणं मण्डलं वाताच्चञ्चलं परुषन्तथा। पित्तान्मण्डलमानीलं कांस्याभं पीतमेव वा ॥ श्लेष्मणा बहलं स्निग्धं शङ्खकुन्देन्दुपाण्डुरम्। चलत्पद्मपलाशस्थः शुक्लबिन्दुरिवाम्भसः ॥ मृद्यमाने च नयने मण्डलं तद्विसर्पति। प्रवालपद्मपत्राभं मण्डलं शोणितात्मकम् ॥ दृष्टिरागो भवेच्चित्रो लिङ्गनाशे त्रिदोषजे। यथास्वदोषलिङ्गानि सर्वेष्वेव भवन्ति हि ॥ षड् लिङ्गनाशाः षडिमे च रोगा दृष्ट्याश्रयाः षट् च षडेव च स्युः। तथा नरः पित्तविदग्धदृष्टिः१ कफेन चान्यस्त्वथ धूमदर्शी२ ॥ यो ह्रस्वजात्यो३ नकुलान्ध्यता४ च गम्भीरसंज्ञा५ च तथैव दृष्टिः ॥ पित्तेन दुष्टेन गतेन दृष्टिं पीता भवेद्यस्य नरस्य दृष्टिः। पीतानि रूपाणि च मन्यते यः स मानवः पित्तविदग्धदृष्टिः१ ॥ प्राप्ते तृतीयं पटलन्तु दोषे दिवा न पश्येन्निशि वीक्षते च। तथा नरः श्लेष्मविदग्धदृष्टिस्तान्येव शुक्लानि हि मन्यते तु ॥ त्रिषु स्थितोऽल्पः पटलेषु दोषो नक्तान्ध्यमापादयति प्रसह्य। दिवा स सूर्यानुगृहीतदृष्टिर्वीक्षेत रूपाणि कफाल्पभावात् ॥ शोकज्वरायासशिरोभितापैरभ्याहता यस्य नरस्य दृष्टिः। सधूमकान् पश्यति सर्वभावांस्तं धूमदर्शीति२ वदन्ति रोगम् ॥ स ह्रस्वजात्यो३ दिवसेषु कृच्छ्राद्ध्रस्वानि रूपाणि च यो न पश्येत्। रात्रौ स शीतानुगृहीतदृष्टिः पित्ताल्पभावादपि तानि पश्येत् ॥ विद्योतते येन नरस्य दृष्टिर्दोषाभिपन्ना नकुलस्य यद्वत्। चित्राणि रूपाणि दिवा स पश्येत् स वै विकारो नकुलान्ध्यसंज्ञः४। दृष्टिर्विरूपा श्वसनोपसृष्टा सङ्कुच्यतेऽभ्यन्तरतश्च याति ॥ रुजावगाढा च तमक्षिरोगं गम्भीरिकेति५ प्रवदन्ति तज्ज्ञाः। बाह्यौ पुनर्द्वाविह सम्प्रदिष्टौ निमित्ततश्चाप्यनिमित्ततश्च ॥ निमित्ततस्तत्र शिरोऽभितापाज्ज्ञेयस्त्वभिष्यन्दनिदर्शनैश्च। सुरर्षिगन्धर्वमहोरगाणां सन्दर्शनेनापि च भास्वराणाम् ॥ हन्येत दृष्टिर्मनुजस्य यस्य स लिङ्गनाशस्त्वनिमित्तसंज्ञः। तत्राक्षि विस्पष्टमिवावभाति वैदूर्यवर्णा विमला च दृष्टिः। विदीर्यते सीदति हीयते वा नृणामभीघातहता तु दृष्टिः। इत्येते नयनगता महाविकाराः सङ्ख्याताः पृथगिह षट् च सप्ततिश्च। एतेषां पृथगिह विस्तरेण सर्वं वक्ष्येऽहं तदनु चिकित्सितञ्च तावत्" ॥ [चचाच।

चष भक्षणे स्वादि०पर०सक०सेट्। चक्ष्णोति अचषीत् अचाषीत्

चङ्कुर पु० स्त्री० चकि-भ्रान्तौ कर्त्तरि बा० उरच्। १रथे २वृक्षे च मेदि०। ३यानमात्रे न० त्रिका०।

चङ्क्रमण न० क्रम+यङ् ल्युट् यङो लुक्। १अतिवेगेन गमने २पुनः पुनर्भ्रमणे च। तस्य गुणमाह सुश्रुतः "यत्तु चङ्क्रमणं नातिदेहपीडाकरं भवेत्। तदायुर्बलमेधाग्निप्रदमिन्द्रियबोधनम्"। "श्रमानिलहरं वृष्यं पुष्टिनिद्राधृतिप्रदम्" "असारोग्यमनायुष्यं चक्षुषोरुपघातकृत्। पादाभ्यामनुपानद्भ्यां सदा चङ्क्रमणं नृणाम्" इति च सुश्रुतः। रोगभेदे तन्निषेधः सुश्रुते दर्शितो यथा अन्तर्वृद्ध्युपक्रमे "वर्ज्जयेदिक्षुदुग्धानि पानादियानं व्यायामं मैथुनं वेगनिग्रहम्। अत्यशनं चङ्क्रमणमुपवासं गुरूणि च"। "स्थानासनं चङ्क्रमणं यानयानाभिभाषणम्। प्रणवाञ्च निषेवेत"। "तत्र स्निग्धस्विन्नवान्तविरिक्तास्थापितानुवासितशिराविद्धैः परि-परिहर्त्तव्यानि क्रोधायासमैथुनदिवास्वप्नवाग्व्यायामयानोत्थानासनचङ्क्रमणशीतवातातपविरुद्धासात्म्याजीर्णान्यालाभात् मासमेके मन्यन्ते"।

चङ्ग त्रि० चीयते ची० बा० ड चमङ्गं यस्य शक०। (चाङ्गा) ख्याते १सुस्थे २शोभने ३दक्षे च मेदि०।

चचर त्रि० चर-यङ् बा० द्वित्वम्। चरणशीले "पतरेव चचरा चन्द्र निर्णिक्" ऋ० १०।१०६।८। चचरा संचरन्तौ भा० औस्थाने आच्।

चचेण्डा स्त्री चम् उपचीयमानं प्रकारे द्वित्वम् उपचीयमान प्रकारेण अण्डमिव फलमस्य पृषो०। (टिचिड़ा) ख्याते वृहत्फले पटोल सदृशे लताभेदे वैद्य०।

चञ्च पु० चन्च-अच्। पञ्चाङ्गुले मानभेदे शब्दार्थचि०।

चञ्चत्पुट पु० "ताले चञ्चत्पुटे ज्ञेयं गुरुद्वन्द्वं लघुप्लुतम्" संगीतदा० उक्ते तालभेदे।

चञ्चरिन् पुंस्त्री० चर-यङो लुक् बा० उच्चाभावः णिनि। भ्रमरे। "करी करीभरीति चेत् दिशं करीकरीतिकाम्। स्थिरी चरीकरीति चेत् न चञ्चरीति चञ्चरी" उद्भटः" स्त्रियां ङीप्। [भ्रमरे त्रिका०।

चञ्चरीक पुंस्त्री० चर-फर्फरीकादि० ईकन् नि० द्वित्वम्।

चञ्चरीकावली स्त्री"यमौ रौ विख्याता चञ्चरीकावली गः" वृ० र० टी० उक्ते त्रयोदशाक्षरपादके वर्णवृत्तभेदे।

चञ्चल पु॰ चनृच–कलच् चञ्चं गतिं कालि ला–क वा। १कामुके, २वायौ शब्दार्थ॰। ३चपले, ४अस्थिरे च त्रि॰ अमरः। ५विद्युति, ६कण्टकारीञ्च स्त्री मेदि॰। पिप्पल्यां शब्दच॰। "चञ्चलचूडं चपलैर्वत्सकुलैः केलिपरम्" (कप्पान्) छन्दोम॰। "नागजिह्वेव चञ्चला" भा॰ क॰ ७७ अ॰।

चञ्चा स्त्री चनृच–अच्। नलनिर्मिते कटभेदे (चाँच) मेदि॰। चञ्चेवेति इवार्थे कन् "लुप् मनुष्ये" इति तस्य लुप्। तृणमयपुरुषे लुपिव्यक्तिवचनत्वात् स्त्री

चञ्चु पु॰ चनृच–उन्। १एरण्डके मेदि॰ २मृगे शब्दर॰। ३रक्तैरण्डे ४चुञ्चचञ्चुके राजनि॰। ५नाडीचशाके शब्दार्थचि॰ (चेंचुनाड़ी) ख्याते ६पत्रशाकभेदे स्त्री भावप्र॰। "चिञ्चु चञ्चु चि ञ्चुकी च दीर्घपत्रा वतिक्तिका। चञ्चुः शीता सरा रुच्या स्वाद्वी दोषत्रयापहा। धातुपुष्टिकरी बल्या मेध्या पिच्छिलिका स्मृता"। ७पक्षिचञ्चौ स्त्री वा ऊङ्। "स्वगचञ्चुपुटद्रोणीपूरणे तव कः श्रमः" चातका॰। "करयन्नपद्मपुरालरे व्यालिखच्चञ्चुपुटेन पक्षती" "तुतुदे न तुल गङ्ग पक्षिकृतः पटुचञ्चूपुटकोटिकुट्टनैः" इति च नैष॰। स्वार्थे क। पक्षिचञ्चौ स्त्री।

चञ्चुपत्र पु॰ चञ्चुरिव पत्रमस्य। चञ्चुशाके राजनि॰।

चञ्चुभृत् पुंस्त्री॰ चञ्चुं बिभर्त्ति भृ–क्विप्। पक्षिणि त्रिका॰

चञ्चुमत् पुंस्त्री चञ्चुरस्त्यस्य मतुप्। पक्षिणि हारा॰ स्त्रियां ङीप्।

चञ्चुर पु॰ चनृच–उरच्। १पत्रशाकभेदे चञ्चुनामके शाके राजनि॰। २दक्षे त्रि॰ "पुराणः पुण्यचञ्चुरः" भा॰ आ॰ ८॰४७३५॰। "विज्ञाताखिलशास्त्रार्थो लौकिकाचारचञ्चुरः" काशी॰ १०अ॰।

च(चु)ञ्चुल पु॰ विश्वामित्रपुत्रभेदे। "विश्वामित्रस्य च सुता इत्युपक्रमे 'उदुम्बरोऽनभिम्लातस्तारकायणच(चु)ञ्चुलाः" हरि॰ २७अ॰। [शाकभेदे।

चञ्चुशाक न॰ चञ्चुनामकं चञ्चुसदृशं वा शाकमस्य।

चञ्चुसूचि पुंस्त्री॰ चञ्चुः सूचिरिव यस्य। कारण्डवपक्षिणि स्त्रीत्वपक्षे वा ङीप्। वा कप्। अत्रैव।

चट भेदे भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट्। चटति अचटीत्–अचाटीत्। चचाट। चटुः चाटुः।

चुट वधे भेदे च चु॰उभ॰सक॰सेट्। चाटयति ते अचीचटत् त उद्+भेदने वधे उच्चाटने स्थानान्तरायणे च। "उच्चाटनीयः करतालिकानाम्" नैष॰। उच्चाटनम्।

चटक पुंस्त्री॰ चटति भिनत्ति धान्यादिकम् चट–क्वुन्। १कलविङ्के (चड़ुइ) अमरः जातित्वेऽपि स्त्रियामजादित्वात् टाप् न तु ङीप्। स्वार्थे क। चटककोऽप्यत्र। स्त्रियां जातित्वेऽपि टापि चिपका॰ नित्यं न कत इत्त्वम्। तन्मांसगुणादि भावप्र॰ उक्तं यथा "चटकः कलविङ्कः स्यात् कुलिङ्कः कालकण्ठकः। कुलिङ्कः शीतलः स्निग्धः स्वादुः शुक्रकफपदः। सन्निपातहरो ग्रामचटकश्चातिशुक्रलः"। २पिप्पलीमूले न॰ अमरटीका। ३श्यामाखगे स्त्री राजनि॰। चटका+स्वार्थे क। अतो वेत्त्वम् चटकका चटकिका" सि॰ कौ॰। चटकस्य चटकाया वा अपत्यं पुमान् अण् ऐरक्। चाटकैर चटकापत्ये पुंसि। स्त्रियान्तु अपत्ये लुक्। चटका चटकयोः स्त्र्यपत्ये स्त्री।

चटकामुख न॰ चटकाया मुखमिव मुखमस्य। अस्त्रभेदे "क्षुरप्रैश्चटकामुखैः" भा॰ क॰ ४॰ अ॰। [हेमच॰।

चटकाशिरस् पु॰ चटकायाः शिर इव। पिप्पलीमूले।

चटचटाय चट–भेदने अच् प्रकारे द्वित्वम्। चटचटम् चटचडेत्यव्यक्तं शब्दं वा करोति भृशा॰ च्व्यर्थे वा क्यङ् नामधातुः आत्म॰ अक॰ सेट्। चटचटायते अचटचटायिष्ट। "हुतभुक्तेन चाग्निना भृशं चटचटायते" सुश्रु॰। "चामरतिलसिद्धार्थकाज्ञीन् निरन्तरं चटचटायितान्" दशकु॰। क्विप् यलोपाल्लोपौ। चटचटा तादृशशब्दकरणे "ततश्चटचटाशब्दः प्रादुरासीत् महारणे"। [हला॰।

चटिका स्त्री चट–णा॰ कन्। १पिप्पलीमूले २चटकायां

चटिकाशिरस् न॰ चटिकायाः शिर इव। पिप्पलीमूले अमरः। "षड्कं माना अदन्ताःस्युः" इत्युक्तेः द्वयो॰ चटिकाशिरोऽप्यत्र भरतः।

चटु पु॰ चट–उन्। १प्रियवाक्ये, २व्रतिनामासनभेदे, ३उदरे च मेदि॰। प्रियवाक्ये न॰ संक्षि॰। "आसां निजस्त्रीचटुलालसानाम्" माघः।

चटुल त्रि॰ चट–उलच्। १चञ्चले, चपले हेमच॰। २विद्युति स्त्री जटाधरः। "मदेन किञ्चिच्चटुलालसानां" "आयस्तमैक्षत जनश्चटुलाग्रपादम्" चञ्चूपदश्चटुलाञ्छितपताकयाऽन्ये" माघः। "लासातिमात्रचटुलैः स्मरतः सुनैत्रैः" रघुः।

चटूलोल त्रि॰ चटौ लोलः। १चाटुकारलोके २चञ्चले त्रिका॰ ३सुन्दरे उणादिको॰ ४चञ्चले हारा॰।

चड कोपे भ्वा०आत्म०अक०सेट् इदित् । चण्डते अचण्डिष्ट । चचण्डे । चण्डः चण्डी [चण्डत त ।

चड कोपे चुरा०उभ०अक०सेट् इदित् । चण्डयति ते अच-

चण शब्दे भ्वा०पर०सक०सेट् । चणति अचाणीत्—अचणीत् चचाण चेणतुः ।

चण गतौ हिंसे च भ्वा०पर०सक० सेट् वा घटा० मित् । चणति अचाणीत्—अचणीत् । चचाण चेणतुः चणयति ते—चाणयति ते ।

चण दाने भ्वा० पर० सक० सेट् घटा० । चणति अचणीत्-अचाणीत् । चणयति । चचाण चेणतुः । चणकः ।

चण् अव्य० चन्—किप् । चेदर्थे अस्य णित्वम् । सत्स्वरादौ तु अननुबन्ध एव चणद् इति मनोरमा

चणा पु० चण—अच् । चणके शस्यभेदे (छोला) राजनि० ।

चणक पु० चण—दाने क्वुन् । १शस्यभेदे (बुट)(छोला) अमरः २मुनिभेदे च तस्य गोत्रापत्यं गर्गा०यञ् चाणक्यः ।"चणकः शीतलो रूक्षः पित्तरक्तकफापहः । लघुः कषायो विष्टम्भी वातलो ज्वरनाशनः । स चाङ्गारेण संभृष्टस्तैलभृष्टश्च तद्गुणः । आर्द्रभृष्टो बलकरो रोचनश्च प्रकीर्त्तितः । शुष्कभृष्टोऽतिरूक्षः स्याद्वातकुष्ठप्रकोपनः । स्विन्नः पित्तकफं हन्यात् सूपः क्षोभकरोऽहितः । आर्द्रोऽतिकोमलो रुच्यः रक्तपित्तहरो हिमः" । हरितार्द्रचणकव्यञ्जनम् । "सुहरित हरितम्भः कोद्भिदो मस्रार्धैः प्रथमसुदकसिक्तो वेसवारेण सिक्तः । लवणमरिचकल्कात् तैलहिङ्गुप्रसिक्तः स्थिरयति विभोक्तुर्जाठरं मन्दवह्निम् । छोलाभिधायकफलं परिदृह्य शुद्धं तप्ते घृते सुललितक्वथितोष्णाभ्याम् । संसाधितम् सुरभितं शुचिरामठेन जिह्वातले विशति नित्यमतिप्रकामम्" शब्दार्थ०चि०धृतवैद्यकम् ।

तस्य शाकगुणपाकादि तत्रैव दर्शितं यथा "रुच्यं चणकशाकं स्याद् दुर्जरं कफवातकृत् । अम्लं विष्टम्भजनकं पित्तहृद्दन्तशोथहृत् । सक्तु चाणकं शाकमप्लतक्रेण साधितम् । दधिकुलथपो तप्ते भर्जितं रामठान्वितम् । चाराम्लभावसहजाचणकप्रवालाः सम्मर्दिता मरिचसैन्धवशृङ्गवेरैः । संचूर्णिताः कटुकतैलयुतैः सुपक्वैर्भृष्टैः शुचिकृष्णकैः परिदत्तवासाः ।"

चणकरोटिका स्त्री चणकचूर्णनिर्मिता रोटिका । "चाणक्या रोटिका रूक्षा श्लेष्मपित्तास्रनुत् गुरुः । विष्टम्भिनी न चक्षुष्या" शब्दार्थचि० धृतवैद्यकोक्ते चणकरोटिकारूपे भक्ष्यभेदे

चणकात्मज पु० ६त० । चाणक्ये वात्स्यायने मुनौ हेमच०

चणकाम्ल न० चणकजातमम्लम् । चणकक्षारे तच्छाकपाकेन निष्पादिते क्षारभेदे "चणकाम्लकमत्युष्णं दीपनं दन्तहर्षणम् । लवणानुरसं रुच्यं शूलाजीर्णविबन्धनुत्" भावप्र० । [शब्दार्थचि० ।

चणकाम्लवारि न० ६त० । चेतस्य चणकपत्रशिशिरजले

चणद्रुम पु० चणकस्य चणकस्य द्रुमः । क्षुद्रगोक्षुरे राजनि० ।

चणपत्री स्त्री चणस्य चणकस्य पत्रमिव पत्रमस्याः ङीप् । रुदन्तीवृक्षे राजनि०

चणिका स्त्री चणति रसं चण—दाने वा० क्वुन् चण इव इवार्थे कन् वा । गोदुग्धायाम् तृणभेदे राजनि०

चण्ड न० चडि—कोपे अच् चण—दाने चम—अदने वा० ड तस्य नेत्वम् । १तीक्ष्णे शब्दर० । २तिन्तिडीवृक्षे यमकिङ्करे ३दैत्यभेदे च पु० मेदि० । । "चण्डमुण्डौ महासुरौ" देवीमा० । ४अत्यन्तकोपने त्रि० अमरः ५तीव्रतायुक्ते त्रि०शब्दर० । "अथैकधेनोरपराधचण्डात्" रघुः । "चण्डपाण्डवर्ती श्रीमान्" भा० आ० १७७अ० । बह्वा० पाठात् स्त्रियां वा ङीप् । चण्डी चण्डा । तस्य भावः तल् चण्डता स्त्री त्व चण्डत्व न०इमनिच् चण्डिमन् पु० तीव्रत्वे । "भ्राम्यत्पिण्डितचण्डिमा" वीरच० । ततः शिवा० अपत्ये अण् चाण्ड तदपत्ये पुंस्त्री स्त्रियां ङीप्

चण्डकौशिक पु० १ऋषिभेदे "अथ काक्षीवतः पुत्रं गौतमस्य महात्मनः । शुश्राव तपसि श्रान्तमुदारं चण्डकौशिकम्" भा०स०१६अ० । चण्ड कौशिको यस्य लेन ऽस्यत्र अच् । २तन्नामख्याते नाटकभेदे न० ।

चण्डतुण्डक पु० गरुडात्मजभेदे "सुवर्णचूडो नागाशो दारुणश्चण्डतुण्डकः" भा० उ० १००अ० गरुडात्मजोक्तौ

चण्डनायिका स्त्री दुर्गानायिकाभेदे । एवं चण्डवती चण्डोग्रा अपि दुर्गानायिकाभेदे ।

चण्डबल पु० वानरभेदे "बलं चण्डबलाख्यञ्च वज्रबाहुञ्च वानरम्" भा० व० २८६अ० ।

चण्डभार्गव पुं० च्यवनवंश्ये ऋषिभेदे ।"तत्र होता बभूवाथ ब्राह्मणश्चण्डभार्गवः । च्यवनस्यान्वये ख्यातोविप्रो वेदविदां वरः" भा० आ० ५३अ० । सर्पसत्रे होतृत्वोक्तौ

चण्डमुण्डा स्त्री चण्डश्च मुण्डश्च घात्यत्वेनास्त्यस्याः अच् । चामुण्डायां हेमच० । चामुण्डाशब्दे दृश्यम् ।

चण्डमुण्डी स्त्री स्थानभेदे "चण्डमुण्डीमहास्थाने दण्डिनी परमेश्वरी" तन्त्र० ।

चण्डरुद्रिका स्त्री चण्डोरुद्रोवेद्यत्वेनास्त्यस्याः ठन् । विद्याभेदे शब्दरत्ना० ।

चण्डवृष्टिप्र(यात)ताप पु० "यदिह नयुगलं ततः सप्तरेफास्तदा चण्डवृष्टिप्र(याते) पातोभवेद्दण्डकः" वृ० र० उक्ते दण्डकभेदे ।

चण्डशक्ति पु० चण्डा शक्तिरस्य । बलिसैन्यस्थदैत्यभेदे । "शुम्भः पुत्रश्चण्डशक्तिश्च कुशनेत्रः शशिध्वजः" हरि०२४अ०

चण्डा स्त्री चडि–अच् चन–ड वा ड तस्य नेत्त्वं वा टाप् । १दुर्गानायिकाभेदे । "उग्रचण्डा प्रचण्डा च चण्डोग्रा चण्डनायिका । चण्डा चण्डवती चण्डनायिकाख्याति चण्डिका" देवीपु० । जिनानां २शासनदेवताभेदे हेम० । ३चोरनामगन्धद्रव्ये अमरः ४शङ्खपुष्पीद्रुमे मेदि० । ५लिङ्गिनीलतायां ६कपिकच्छ्वाम् ७आखुपर्ण्यां ८श्वेतदूर्वायां च राजनि० । ९नदीभेदे शब्दर० । एतासां चण्डवीर्य्यत्वात् तथात्वम् । १०कोपनायां स्त्रियां च स्त्री

चण्डांशु पु० चण्डास्तीव्रा अंशवो यस्य । सूर्य्ये अमरः । चण्डदीधितिचण्डभानुप्रभृतयोऽप्यत्र ।

चण्डात पु० चण्डमतति अत–अण् । करवीरे अमरः ।

चण्डातक पु० न० चण्डां कोपनामतति अत–ण्वुल् । वरस्त्रीणामर्द्धोरुपर्य्यन्ते वस्त्रे अमरः अस्य पुंस्त्वमप्येके

चण्डाल पु० चडि–आलच् । १स्वनामख्याते जातिभेदे, शूद्रेण ब्राह्मण्यामुत्पादिते सङ्कीर्णवर्णे "शूद्रादायोगवः क्षत्ता चण्डालश्चाधमोमतः" मनुना वैश्यक्षत्रविप्राङ्गनासु शूद्राज्जातानां क्रमेण आयोगवादिसंज्ञा कृता । ततः जातित्वात् स्त्रियां ङीषि प्राप्ते शार्ङ्गरवा० ङीन् स्वरे भेदः । "चण्डालान्त्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च । पतत्यज्ञानतोविप्रः ज्ञानात् साम्यन्तु गच्छति" स्मृतिः । चण्डालस्पृष्टजलस्य अपेयशब्दे २५४ पृ० तदन्नभक्षणस्य अभक्ष्यशब्दे २७४पृ०तत्सम्बन्धस्य असम्बन्धशब्दे ५७० पृ० तद्द्रव्यग्रहणस्य च निषेधः अग्राह्यशब्दे ६७ पृ० उक्तः । "अथ रात्र्यां व्यतीतायां तस्यां राजा बभूव ह । चण्डालदर्शनो राम ! सद्य एव दुराकृतिः । नीलपीताम्बरधरो रक्ताम्बरकृतोत्तरः । संरब्धताम्रघोराक्षः करालो हरिपिङ्गलः । श्मशानचर्मनिवासी च लौहाभरणभूषितः" तस्य स्वरूपादिकं रामा० उक्तम् । तत्कर्मादि मनूक्तं यथा "चण्डालश्वपचानान्तु बहिर्ग्रामात् प्रतिश्रयः । अपपात्राश्च कर्त्तव्या धनमेषां श्वगर्द्दभम् । वासांसि मृतचेलानि भिन्नभाण्डेषु भोजनम् । कार्ष्णायसमलङ्कारः परिव्रज्या च नित्यशः । न तैः सममन्विच्छेत् पुरुषो धर्म्ममाचरन् । व्यवहारो मिथस्तेषां विवाहः सदृशैः सह । अन्नमेषां पराधीनं देयं स्याद्भिन्नभाजने । रात्रौ न विचरेयुस्ते ग्रामेषु नगरेषु च । दिवा चरेयुः कार्य्यार्थं चिह्निता राजशासनैः । अबान्धवं शवञ्चैव निर्हरेयुरिति स्थितिः । बध्यांश्च हन्युः सततं यथाशास्त्रं नृपाज्ञया । बध्यवासांसि गृह्णीयुः शय्याश्चाभरणानि च ।" २क्रूरकर्म्मणि त्रि० । "कर्म्म चण्डालयोगोत्थं मम पापक्षयं कुरु" प्रह्लादशक्तिस्नानमन्त्रम्

चण्डालकन्द पु० चण्डालप्रियः कन्दः शाक० । कन्दभेदे राजनि

चण्डालवल्लकी स्त्री ६त० । वीणाभेदे कण्डोले अमरः ।

चण्डालिका स्त्री चण्डालःभक्षकत्वेन वादकत्वेनवास्त्यस्याः ठन् । १चण्डालवीणायां २ओषधिभेदे च । चण्डमलति अल–ण्वुल् । ३उमायां स्त्री मेदि० ।

चण्डि स्त्री चडि–कोपे इन् । दुर्गायां भरतः

चण्डिकघण्ट पु० चण्डिकोत्तीक्ष्णस्वनोऽस्त्यस्याः ठन् चण्डिका तीक्ष्णस्वना घण्टा यस्य । शिवे । "नमश्चण्डिकघण्टाय घण्टाय घण्टघण्टिने" भा० शा० २८६अ० शिवस्तुतौ

चण्डिका स्त्री चण्डी स्वार्थे क चडि कोपे ण्वुल् वा । दुर्गायाम् अमरः ।

चण्डिल पु० चडि–कोपे इलच् चण्ड+अस्त्यर्थे इलच् वा । १नापिते २वास्तुकशाके हेम० नापितस्य तीक्ष्णास्त्रवत्त्वात् वास्तुकस्य तीक्ष्णवीर्य्यवत्त्वाच्च तथात्वम् । ३नदीभेदे स्त्री उणादिको०

चण्डी स्त्री चण्ड–बह्वा० वा ङीष् । १दुर्गायां सप्तशतीव्याख्यायां गुप्तवत्यां तु तन्नामनिरुक्त्यादिकमुक्तं यथा "प्रसादो निष्फलो यस्य कोपोऽपि च निरर्थकः । न तं भर्त्तारमिच्छन्ति षण्डं पतिमिव स्त्रियः" इत्यादिना महाभयजनकत्वेनैव कोपस्य साफल्योक्तेस्तादृश एव कोपे चडिधातोर्व्युत्पत्त्या प्रवृत्तेस्तादृशादेव "नमस्ते रुद्र मन्यव" इत्यादिना प्रथमं मन्यव एव नमस्कार दर्शनात् "भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्य्यः भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः" इत्यादिश्रुत्या वाय्वादिभयजनककोपस्यापि परब्रह्मलिङ्गत्वमवगतमेव अतएव "महद्भयं वज्रमुद्यतमिति श्रुतौ वज्रपदेन ब्रह्मैवोच्यते नायुधविशेषो भयजनकत्वलिङ्गादित्युक्तमुत्तरमीमांसायाम् । "कम्पनादित्यधिकरणे । तस्माच्छब्दात् पुंयोगलक्षणे ङीषि चण्डीति पदनिष्पत्तिः। तत्स्वरूपं चोक्तं रहस्यपरीक्षायाम्

दीक्षितैः "नित्यं निर्दोषगन्धं निरतिशयसुखं ब्रह्मचैतन्यमेकं धर्मो धर्मीति भेदद्वितयमिति पृथग्भूय मायावशेन। धर्मस्तत्रानुभूतिः सकलविषयिणी सर्वकार्यानुकूला शक्तिश्चेच्छादिरूपा भवति गुणगणश्चाश्रयस्त्वेक एव। कर्तृत्वं तत्र धर्मी कलयति जगतां पञ्चकृत्यादि तत्त्वे धर्मः पुंरूपमाप्य सकलजगदुपादानभावं बिभर्ति। स्त्रीरूपं प्राप्य दिव्या भवति च महिषी स्वाश्रयस्यादिकर्तुः प्रोक्तौ धर्मप्रभेदावपि निगमविदां धर्मिवद् ब्रह्मकोटी इति॥" वाशिष्ठे उत्पत्तिप्रकरणे द्वादशे सर्गे सृष्ट्यारम्भकालिकं ब्रह्मणस्तात्पर्यं प्रक्रम्य "तदात्मनि स्वयं किञ्चिच्चेत्यतामिव गच्छति। अगृहीतात्मकं संविदहंमर्शनपूर्वकम्। भाविनामार्थकलनैः किञ्चिदूहितरूपकम्। आकाशादणु शुद्धं च सर्वस्मिन् भाति बोधनम्। ततः सा परमा सत्ता सचेतश्चेतनोन्मुखी। चिन्नामयोग्या भवति किञ्चिल्लभ्यतया तदा। घनसंवेदना पश्चाद्भाविजीवादिनामिका। सम्भवत्यात्तकलना यदोज्झति परं पदमित्यादि"। तट्टीकायामपि सत्यात्मनः ब्रह्मणः "स ईक्षत लोकान्नु सृजै" इति श्रुतिसिद्धमीक्षणभावं दर्शयति तदिति त्रिभिः। अगृहीतात्मकम् अहङ्काराध्यासरहितम्। अतएव संविन्मात्रे चाहन्ताविमर्शः। सर्वचिदपि सृज्यविषये भाविनामरूपानुसन्धानांशेऽपि किञ्चिदेव संक्रान्तमिव। अतएवाकाशादप्यणुत्वेन न तु घनम्। अतएव च शुद्धमेव घनतामालिन्याभावाद्दुर्लक्ष्यमेव। चेत्यतां गच्छन्तीव सती सचेतश्चेतना ईक्षणलब्धचैतन्यं तदुन्मुखी तत्प्रधाना सती किञ्चिल्लभ्यतया वाक्प्रवृत्तिविषयत्वलाभेन तदा चिन्नामयोग्या भवतीत्यर्थः। पश्चात्तु सैव दृश्यचिरावस्था घनीभूता सम्भवात्तकलना सूक्ष्मप्रपञ्चात्मभावलक्षणपरिच्छेदग्राहिणी सती परं पदमपरिच्छिन्नभूमानन्दात्मभावं यदा विस्मरति तदा हिरण्यगर्भाख्यसमष्टिजीवादिनामिका भवतीत्याह। घनेति। ईदृशेश्वरात्मिका चण्डी चिदादिनामकसमष्टिवृत्तिरूपधर्मात्मकसगुणब्रह्माभिधानां स्थाने-च्छाक्रियाणां तिसृणां व्यष्टीनां महासरस्वतीमहाकालीमहालक्ष्मीरिति प्रवृत्तिनिमित्तवैलक्षण्येन नामरूपान्तराणि तादृशनामरूपविशिष्टदेवतात्रयसमष्टित्वं प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य धर्म्यं चण्डिकेति व्यवहारः। एवं व्यष्टीनां नामान्यैन्द्रीत्यादीनि पञ्चन्नीमध्य-क्रवैरदीति ब्रह्मा विष्णुः रुद्र इति रूपभेदेन त्रयमष्टे-रपि अम्बिका माला परेत्यादि संज्ञा अनन्ताः तन्त्रान्तरादवगन्तव्याः द्वितीयसमष्टित्वादेवैषा तुरीयेति शक्ति निर्दिश्यते आचार्यभगवत्पादैरप्युक्तं "गिरामाहुर्देवीं द्रुहिणगृहिणीमागमविदो हरेः पत्नीं पद्मां हरसहचरीमद्रितनयाम्। तुरीया कापि त्वं दुरधिगमनिःसीममहिमा महामाये! विश्वं भ्रमयसि परब्रह्ममहिषीति"। २हिंसायां ३कोपनायाञ्च मेदिनी। "मल्लिकाकुक्षे चण्डि!" सा० द० "नयुगसयुगगुरुभिः किल चण्डी" वृत्त० र० उक्ते ४छन्दोभेदे उपचारात् दुर्गामाहात्म्यावेदके मार्कण्डेयपुराणान्तर्गते सप्तशतीमालामन्त्रात्मके ५स्तवभेदे। तत्पाठप्रकारादि यथा वाराहीत० "अर्गलं कीलकञ्चादौ पठित्वा कवचं पठेत्। जपेत् सप्तशतीं पश्चात् क्रम एष शिवोदितः। अर्गलं दुरितं हन्ति कीलकं फलदं तथा। कवचं रक्षयेन्नित्यं चण्डिका त्रितयं तथा" तिथित० मत्स्यसू०। "जप्त्वा च प्रणवं चादौ स्तोत्रं वा संहितां पठेत्। अन्ते च प्रणवं दद्यादित्युवाचादिपूरुषः। सर्वत्र पाठे विज्ञेयो ह्यन्यथा विफलं भवेत्। शुद्धेनाऽनन्यचित्तेन पठितव्यं प्रयत्नतः। न कार्य्याऽन्यमनसा कार्यं स्तोत्रस्य वाचनम्। आधारे स्थापयित्वा तु पुस्तकं वाचयेत् सुधीः। हस्तसंस्थापनादेव यस्मादल्पफलं लभेत्। स्वयन्तु लिखितं यत्तु अव्रतिना लिखितं न तत्। अब्राह्मणेन लिखितं तच्चापि विफलं भवेत्। ऋष्यादिछन्दादिकं न्यस्य पठेत् स्तोत्रं विचक्षणः। स्तोत्रे न दृश्यते यत्र प्रणवन्यासमाचरेत्। सङ्कल्पिते स्तोत्रपाठे संख्यां कृत्वा पठेत् सुधीः। अध्यायं प्राप्य विरमेन्नतु मध्ये कदाचन। कृते विरामे मध्ये तु अध्यायादिं पठेन्नरः" तत्रैव भविष्यपु०। "ब्राह्मणं वाचकं विद्यान्नान्यवर्णजमादरात्। श्रुत्वाऽन्यवर्णजाद्राजन्! वाचकान्नरकं व्रजेत्। देवाग्रेऽभ्यतः कृत्वा ब्राह्मणानां विशेषतः। ग्रन्थिञ्च शिथिलं कुर्य्याद्वाचकः कुरुनन्दन!। पुनर्बध्नीत तत्सूत्रं न शुक्ला धारयेत् क्वचित्। विस्पष्टमद्रुतं शान्तं स्पष्टाक्षरपदं तथा। कलस्वरसमायुक्तं रसभावसमन्वितम्। बुध्यमानः सदर्थं वै ग्रन्थार्थं कृत्स्नशो नृप!। ब्राह्मणादिषु सर्वेषु ग्रन्थार्थञ्चार्पयन्निव। य एवं वाचयेद्ब्रह्मन्! स विप्रो व्यास उच्यते। सप्तस्वरसमायुक्तं काले काले विशाम्पते!। प्रदर्शयन् रसान् सर्वान् वाचयेद्वाचको नृप!"। तस्य फलं यथा "चण्डीपाठ

फलं देवि! शृणुष्व गदतो मम। एकावृत्त्यादिपाठानां यथावत् कथयामि ते। संकल्पपूर्वं संपूज्य न्यस्याङ्गेषु मनून् सकृत्। पाठाहुतिप्रदानाद्धि सिद्धिमाप्नोति मानवः। उपसर्गस्य शान्त्यर्थं त्रिरावृत्तं पठेन्नरः। ग्रहोपशान्त्यै कर्त्तव्यं पञ्चावृत्तं वरानने!। महाभये समुत्पन्ने सप्तावृत्तं समुच्चयेत्। नवावृत्त्या भवेच्छान्तिर्वाजपेयफलं लभेत्। राजवश्याय भूत्यै च रुद्रावृत्तमुदीरयेत्। अर्कावृत्त्या काम्यसिद्धिर्वैरहानिश्च जायते। मन्वावृत्त्या रिपुर्वश्यस्तथा स्त्री वश्यतामियात्। सौख्यं पञ्चदशावृत्त्या श्रियमाप्नोति मानवः। कलावृत्त्या पुत्रपौत्रधनधान्यागमं विदुः। राज्ञां भीतिविमोक्षाय वैरस्योच्चाटनाय च। कुर्य्यात् सप्तदशावृत्तं तथाष्टादशकं प्रिये!। महाबन्धविमोक्षाय त्रिंशावृत्तं पठेत् सुधीः। पञ्चविंशावर्त्तनात्तु भवेद्बन्धविमोक्षणम्। सङ्कटे समनुप्राप्ते दुश्चिकित्स्यामये तथा। जातिध्वंसे कुलोच्छेदे आयुषो नाश आगते। वैरिवृद्धौ व्याधिवृद्धौ धननाशे तथा क्षये। तथैव त्रिविधोत्पाते तथा चैवातिपातके। कुर्य्याद् यत्नात् शतावृत्तं ततः सम्पद्यते शुभम्। श्रियोवृद्धिः शतावृत्त्याद्राज्यवृद्धिस्तथापरे। मनसा चिन्तितं देवि! सिध्येदष्टोत्तराच्छतात्। शताश्वमेधयज्ञानां फलमाप्नोति सुव्रते!। सहस्रावर्त्तनात् लक्ष्मीरावृणोति स्वयं स्थिरा। भुक्त्वा मनोरथान् कामान् नरो मोक्षमवाप्नुयात्। यथाश्वमेधः क्रतुराट् देवानाञ्च यथा हरिः। स्तवानामपि सर्व्वेषां तथा सप्तशतीस्तवः। अथ वा बहुनोक्तेन किमेतेन वरानने!। चण्ड्याः शतावृत्तपाठात् सर्व्वाः सिध्यन्ति सिद्धयः” तिथितत्त्वमत्स्यसूक्तादि “सकामैः संपुटो जाप्यो निष्कामैः संपुटं विना। शतमादौ शतञ्चान्ते संपुटोऽयमुदाहृतः” इत्याद्युक्तेः कामनाभेदेन नवार्ण (ऐँ ह्रीँ क्लीँ चामुण्डायै विच्चे) मन्त्रादिभिरस्याः संपुटता, अन्यथा वा नवार्णस्य संपुटता कार्य्येति मतद्वयं तत्र गुप्तवत्यां सप्तशतीस्तोत्रेण नवार्णस्य संपुटतोक्ता यथाह डामरतन्त्रे “मार्कण्डेयपुराणोक्तं नित्यं चण्डीस्तवं पठन्। पुटितं मूलमन्त्रस्य जपेनाप्नोति वाञ्छितमिति”। पुटितमिति पाठक्रियाविशेषणम्। पुटितत्वं संपुटाकारता। तथा च स्तवीयथा मूलमन्त्रजपस्य संपुटाकारो भवति तथा पठनान्मूलजपस्य वाञ्छितफलं तत् सिध्यतीत्यर्थः। ततस्तवीयर्व्यादिन्यासपूर्व्वकमुत्तरचरित्रमपठित्वा मध्ये अष्टोत्तरशतसंख्यानुसारेण सहस्रादिसंख्याकं नवार्णञ्जपित्वा पुनश्चण्डीस्तवं पूर्व्ववत् पठेत्। परन्त्वेतदन्ते पुनर्मूलमष्टोत्तरशतमात्रं जप्त्वाऽऽत्मनिवेदनादिकं कुर्य्यात्। अयं च जपोऽङ्गभूतोन प्रधानसंख्यायामुपयुज्यते इति विशेषः। तदप्युक्तं तत्रैव चरित्रत्रयस्य ऋष्यादीनुक्त्वा “एवं संस्मृत्य ऋष्यादीन्न्यस्यात्मा पूर्व्वोक्तमार्गतः। चार्थस्तुतिः पठेच्चण्डीस्तवं सप्तदशाक्षरम्। समाप्तौ तु महालक्ष्मीं ध्यात्वा कृत्वा षडङ्गकम्। जपेदष्टशतं मूलं देवतायै निवेदयेदित्यादि”। केचित्तु मूलमन्त्रजपेन पुटितं चण्डीस्तवं पठन्निति प्रथम श्लोकं बीजयन्तचरमश्लोके पुनर्विधानं संख्यामात्रपरमिति मन्यमानाः सप्तशतीस्तोत्रस्यैव मूलेन संपुटीकारो विधीयत इत्यङ्गाङ्गीभाववैपरीत्यमिच्छन्ति। तदयुक्तं “बहुषु तन्त्रेषु नवार्णं प्रकृत्य तत्प्रकरणे सप्तशतीपाठविधानेन नवार्णजपस्य प्राकरणिकत्वेनाध्यङ्गत्वायोगात्। तत्र विद्यमानाया अपि स्तोत्रे फलश्रुतेः प्रयाजफलश्रुतेः “वसन्तमेवर्त्तूनामवरुन्धे” इत्यस्यार्थवादविवक्षितार्थकत्वात्। मरीचिकल्पे “रात्रिसूक्तं जपेदादौ मध्ये चण्डीस्तवम्पठेत्। प्रान्ते तु जपनीयं वै देवीसूक्तमिति क्रमः। एवं संपुटितं स्तोत्रं पूर्व्वोक्तफलदायकम्” इत्यनेन वैदिकसूक्तद्वयेन संपुटितताया: सप्तशत्यां विधानाच्च। स च स्तवः मार्कण्डेयपुराणस्यैकसप्तत्यध्यायोत्तरं षडशीतितमाध्यायान्तमभिव्याप्तः। “सावर्णिः सूर्य्यतनयः” इत्यारभ्य सावर्णिर्भविता मनुरित्यन्तस्त्रयोदशभिरध्यायैः परिच्छिन्नः श्लोकसमूहात्मको मालामन्त्रत्वेन प्रसिद्धः। अस्य सप्तशतीत्वव्यवहारस्तु न श्लोकसंख्यया तेषां षट्शतीतोऽपि न्यूनत्वात्। नापि कवचादित्रयरहस्यत्रययोर्मेलनेन, संख्याधिक्यापत्तेः। “जपेत् सप्तशतीं चण्डीं कृत्वा तु कवचं पुरः” इत्यनेन कवचस्य सप्तशत्याः पृथङ्निर्द्देशाच्च। तथाप्येकमन्त्रात्मकस्यापि मालामन्त्रस्य होमाङ्गत्वेन संपुटार्थत्वेन च सप्तशतधा विभजनात् शतवद्रिश्यस्येवैकानेकमन्त्रात्मकत्वे विरोधाभावात्तथा व्यवहारोपपत्तिः। एतस्योत्तमत्वन्तु तन्त्रान्तरे “अश्वमेधः क्रतुषु देवानाञ्च यथा हरिः। स्तवानामपि सर्व्वेषां तथा सप्तशतीस्तवः”। तत्रापि कल्यावतिप्रशस्तः “कलौ चण्डीविनायकाविति” वचनात्। वाराहीतन्त्रे सर्व्वेषां स्तोत्राणां परशुरामशापमुक्त्वा तद्विरहितानि कतिचिद्वर्णितानि “भीष्मपर्व्वणि या गीता या प्रथमा कलौ युगे। विष्णोर्नाम

हरिवंशस्य महाभारतपठनम् । चण्ड्याः सप्तशती-
स्तोत्रं तथा नागस्तवकम्" इत्यादिना "भार्गवाख्येन
राज्येष सप्ताधान्यानि कारयात्" इत्यन्तेन । यद्यपि तन्त्रा-
न्तरेऽस्यापि स्तोत्रस्य शिवशापः कीलनं चेति सिद्धिनिरोध-
कावुक्तौ तथापि तत्रैव शापोद्धारोत्कीलनयोः कर्मविशे-
षरोगादङ्गत्वेन तत्तत्कर्मविधानात्तदकरणे सिद्धिविर-
होक्त्या तदावश्यकत्वपरौ नार्थवादौ । तत्र शापोद्धा-
रोयथा त्रयोदशप्रथमौ, द्वादशद्वितीयौ, एकादशतृतीयौ,
दशमचतुर्थौ, नवमपञ्चमौ, अष्टमषष्ठौ, अध्यायौ
पठित्वा सप्तममध्यायं द्विः पठेदित्याकारकः प्रयोगः ।
उत्कीलनं यथा । आदौ मध्यमचरितं पठित्वा ततः
प्रथमचरितं ततस्तृतीयचरितं पठेदित्याकारकः । "च-
न्द्राद्यार्कहिवद्भूमिदिगब्धग्रहैः स्विभर्तवः । एवमोऽस्य इति
शतीयां शापोद्धारे मनोः क्रमः । उत्कीलने चरि-
त्राणां मध्याद्यान्त्यमिति क्रमः" । अङ्कोनवमः इषुः
पञ्चमः इभोऽष्टमः । "ददाति प्रतिगृह्णाति नान्यथैषा
प्रसीदति" इति विहितं दानप्रतिग्रहणात्मकमुत्की-
लनं तु कीलकाध्यायव्याख्यावसरे विशदीकरिष्यते ।
एवं सम्प्रदायस्य निर्दोषत्वमुक्त्वा शीघ्रसिद्धिरिद-
मिति विज्ञम् । पठतामनक्रमो वाराहीतन्त्रे
"यावन्न पूर्यतेऽध्यायस्तावन्न विरमेत्पठन् । यदि प्रमा-
दादध्याये विरामो भवति प्रिये ! । पुनरध्यायमारभ्य
पठेत्सर्वं मुहुर्मुहुः । अनुक्रमात्पठेदेव शिरःकम्पादि-
कं त्यजेत् । न मानसं पठेत्स्तोत्रं वाचिकन्तु प्रशस्यते ।
कण्ठतः पाठाभावे तु पुस्तकोपरि वाचयेत्" । तत्रैवान्ये-
ऽपि तत्र विशेषः "न स्वयं लिखितं स्तोत्रं नाब्राह्मण-
लिखितं पठेत् । न च स्वयंकृतं स्तोत्रं तथान्येन च यत्-
कृतम् । यतः कलौ प्रशंसन्ति ऋषिभिर्भाषितन्तु यत्" ।
यत्तु "आधारे स्थापयित्वा तु पुस्तकं वाचयेत्ततः । हस्त-
संस्थापनादेव भवेदर्द्धफलं ध्रुवमिति" । तत्र व्यवस्थापि
तत्रैव "पुस्तके वाचनं हस्ते सहस्राद्धिकं यदि ।
ततोऽन्यन्न तु भवेद्वाचनं पुस्तकं विना" । सहस्रान्यून-
मन्त्रस्य कण्ठे पाठशक्तौ पुस्तकं विनैव वाचनं, तदभावे
आधारे पुस्तकस्थापनेनैव वाचनं सहस्राधिकस्य तु
पाठशक्त्यभावादस्थापितपुस्तकोपर्यैव वाचनमिति व्य-
वस्था । प्रकृतस्तोत्रस्य सहस्रान्यूनत्वात् "ततः कृता-
ञ्जलिपुटः स्तुवीत चरितैरिमैरिति" वैकृतिकरहस्ये विधा-
नात् कण्ठपाठाभावे पुस्तकस्याधारे स्थापनेनैव वाचनम् ।
कण्ठपाठीनस्तु पुस्तकं विनैव तु कृताञ्जलितया पठन-
मुत्तममिति द्रष्टव्यम् । अत्र सहस्रशब्देन द्वात्रिंश-
दक्षरात्मकस्यैकैकानुष्टुप्कल्पनेन तादृशानुष्टुप्सहस्रः
सहस्रं ज्ञेयमिति स्पष्टम् शक्तिसङ्गमतन्त्रराजे "द्वात्रिं-
शता अक्षरैर्युक्त एकोऽनुष्टुब् निगद्यते । अतएव गदितः
स्तोत्र [illegible]" इत्यादिना । तेन गद्यात्मक-
मालामन्त्रेऽप्यस्य नियमस्य प्रसरो बोध्यः । स्तोत्रपूर्वो-
त्तरभागपाठाभावे नैष्फल्यादिवचनानि शक्तिसङ्गमएव
द्रष्टव्यानि । "ऋषिच्छन्दोदेवतादि पठेत् स्तोत्रे समाहि-
तः । यत्र स्तोत्रे न दृश्येत प्रणवन्यासमाचरेत्" । डामरे
"प्रथमचरित्रे तु प्रथमे पद्मभूर्मुनिः । छन्दो गायत्र-
मुदितं महाकाली तु देवता । वाग्बीजं पावकस्तत्त्वं
धर्मार्थे विनियोजनम् । मध्यमस्य चरित्रस्य ऋषिर्विष्णु-
रुदाहृतः । उष्णिक्छन्दो महालक्ष्मीर्देवता बीज-
मद्रिजा । वायुस्तत्त्वं [illegible] भोगार्थे विनियोजनम् ।
उत्तरस्य चरित्रस्य ऋषिः शङ्कर ईरितः । त्रिष्टुप् छन्दो
देवतास्य महापूर्वा सरस्वती । कामो बीजं रविस्तत्त्वं
कामार्थे विनियोजनम् । ह्रीं चण्डिकायै स्वाहेन सम-
स्तेन षडङ्गकौ । वाग्ऐँ चण्डिका ह्रीँ कामः क्लीँ इति
नवार्णप्रथम बीजत्रयम् ध्यानादिकं नवार्णवत् । तस्य पुर-
श्चरणस्वरूपं मरीचिकल्पे "अष्टाष्टमीं समारभ्य यावत्-
कृष्णचतुर्दशीम् । इत्येकोत्तरमाजाप्यं पूर्वसंपुटितन्तु तत् ।
एवं देवि ! मया प्रोक्तः पौरश्चरणिकः क्रमः । तदन्ते
हवनं कुर्यात्प्रतिश्लोकेन पायसम् । रात्रिसूक्तं प्रति-
जपं तथा देव्याद्यं सूक्तकम् । श्रुत्यान्ते प्रजपेत्स्तोत्र-
मादौ पूजादिकं शुभे !" इति । पूर्वाभ्यां पूर्वोक्ताभ्यां
रात्रिसूक्तदेवीसूक्ताभ्यां संपुटितम् । प्रतिश्लोकेनेति
मन्त्रविभागोपलक्षणम् कात्यायन्यादितन्त्रोक्तसप्त-
शतीविभागप्रत्येकस्य हवनादिविधिं प्रति वाक्यशेषत्वेन
तेनैव वेदपदार्थनिर्णयावश्यम्भावात् "यत्र दुःखेनेत्या-
देः स्वर्गान्तरस्याग्निहोत्रादिविधिशेषत्वेन मीमा-
रेष कर्मपदार्थनिर्णयस्य वैदिकसंमतत्वात् । होम-
संख्या तु स्तोत्रस्य त्रिरावृत्तिरूपेति वृद्धाः । रात्रि-
सूक्तदेवीसूक्ते च ऋग्वेदशाकलसंहितायां प्रसिद्धे तद-
न्तरेण जपे तु प्रक्रमः संपुटाकारो निर्दिश्यते । तच्छ-
ब्दस्य पूर्वपरामर्शित्वात् । तत्र श्लोकपूरणमात्रार्थत्वे
तु द्वाभ्यामपि सूक्ताभ्यां त्रिरावृत्तसप्तशतीहोमोत्तर-
मेव पाठक्रमानुसारेण होमः । "विश्वेश्वरीं जगद्धात्रीम्"

इति नागोजिभट्टमतम्। "नमो देव्यै महादेव्यै" इति नमो देवीसूक्तमिति कश्चित्। तन्न। प्रतिश्लोकेन प्रतिसूक्तमिति प्रतिनियतनिर्देशविरोधात्। सूक्तसूक्तादिशब्दानां वैदिकमन्त्रेष्वेव रूढ्या प्रसिद्धेः। सत्सूक्तमित्यादिकाचित्कतान्त्रिकव्यवहारस्य केवलयौगिकत्वेनोपपत्तेः। तेन सूक्तपदस्य श्लोके लक्षणेत्युक्तिरपि चाकचक्यमात्रम्। सप्तशतीध्यानादिविधौ श्लोकसूक्तपदयोः प्रतिनियतनिर्देशत्वादेव लक्षणाव्यवस्थाया इव मते ह्यप्राया एव मन्त्रव्यवस्थादार्ढ्यस्य वैकृतिकव्याप्तेनैव सिद्धेः। यदि त्वेवमालोच्यते "विश्वेश्वर्यादिकं सूक्तं दृष्टं ब्रह्मणा पुरा। स्तवे योगनिद्राया मम देव्याः पुरन्दर!। महिषान्तकरी सूक्तं सर्वसिद्धिप्रदन्तथा। देव्या यथादिकं दिव्यं दृष्टं देवैः महर्षिभिः। देवि! प्रपन्नार्तिहरे प्रसीदेत्यादिकं तथा। नारायणीस्तुतिर्नाम सूक्तं परमशोभनम्। अवध्यास्तुतये दृष्टं ब्रह्माद्यैः सकलैः सुरैः। नमो देव्यादिकं सूक्तं सर्वकामफलप्रदमिति" विशकलितविषय पाञ्चरात्रलक्ष्मीतन्त्रे व्यवहारदर्शनादेतेषां स्तोत्राणामपौरुषेयसिद्धान्तत्वाच्च सूक्तत्वव्यवहारो युज्यत एवेति, तदा कात्यायनीतन्त्रमते विश्वेश्वरीमिति श्लोकात् एवं भगवत्योक्तस्य पाठाभावात्तदुत्तरमेव तत्पाठाच्च त्वं स्वाहेत्यारभ्यैव स्तोत्रारम्भः तस्य च योगनिद्रात्मकरात्रिदेवतात्वाद्रात्रीचितन्त्रे रात्रिसूक्तपदेन निर्देश इति समाधेयम्। परन्तु तत्तन्त्रमनुसरता विश्वेश्वरीमिति श्लोकाद्धोमदशायां न होतव्यम्। स्तोत्रान्तिमश्लोकस्य द्विधा विभागोऽपि न कार्यः। देवीसूक्तेऽपि द्वेधा विभागोऽङ्गहोमे न विधेयः प्रधानविधिशेषस्याङ्गविधावन्वयेन प्रतिसूक्तमिति पदे वचनाकल्पने मानाभावादित्यवधेयम्। क्रोडतन्त्रे "शतेऽग्रावर्त्तनं देवि! स्वकर्मणैव संस्थितम्। शिरोहत्वा लभेत्सायान् पश्चाहत्वा रिपून् जयेत्"। काम्ये तु प्रयोगे विशेषः। कात्यायनीतन्त्रे "शतावृत्त्यादिपाठानां प्रत्येकं पठतां शृणु। महत्पूर्वं संपूज्य जपस्यान्ते च समग्रं सकृत्। पत्राद्भिः प्रदानेन फलं प्राप्नोति मानवः"। बलिश्च ब्राह्मणादिभेदेन व्यवस्थयोक्तः कालिकापुराणे विशेषः दृष्टव्यः। तथायुक्तानामपि तत्रैव "कुष्माण्डमिक्षुदण्डञ्च मद्यमासवमेव च। एते बलिसमाः प्रोक्तास्तृप्तौ छागसमाः सदा"। छागसमाः पञ्चविंशतिवर्षावधितृप्तिजनकाः "छागादिकानां रुधिरैः पञ्चविंशतिवार्षिकीम्। तृप्तिमाप्नोति परमां शार्दूलरुधिरैस्तथेति" तत्रैवोक्तेः। वस्तुतस्तु "न हिंस्यादिति" निषेधस्य संकोचमन्तरेणैव छागसमानतृप्तिजनके छागबलिसाम्यैव कार्यत्वम्। एवं मद्यासवे अपि न देये। "वरं प्राणाः प्रगच्छन्तु ब्राह्मणो नार्पयेत्सुरामिति" "ब्राह्मणो मदिरां दत्त्वा ब्राह्मण्यादेव हीयते" इति च तत्रैव स्मृतवचनात्। अतएव तत्प्रतिनिधिरपि कालिकापुराणे दर्शितः "अवश्यं विहितं यत्र मद्यं तत्र द्विजः पुनः। नारिकेलजलं कांस्ये, ताम्रे पीतोदकं मधु"। कात्यायनीतन्त्रे "उपसर्गोपशान्त्यर्थं त्रिरावृत्तिं पठेन्नरः। ग्रहदोषोपशान्त्यर्थं पञ्चावृत्तं वरानने!। महाभये समुत्पन्ने सप्तावृत्तमुदीरयेत्" इत्यादिना फलभेदेन संख्याभेदाननेकानुक्त्वोपसंहृतम् "अथ वा बहुनोक्तेन किमन्येन वरानने!। चण्ड्याः शतावृत्तपाठात्सर्वाः सिध्यन्ति सिद्धयः" इति। इतोऽप्यधिकाः सहस्रसंख्यादयोऽत्र द्रष्टव्याः। हरगौरीतन्त्रे "श्रीकामः पुत्रकामो वा सृष्टिमार्गक्रमेण तु। अपेक्षकादिमारभ्य एकादैतत्रयावधि। अन्तादिमारभ्य प्रथमेत्यध्यायमेवं समापयेत्। शान्त्यादिकामः सर्वत्र स्थितिमार्गक्रमेण तु। सावर्णिः सूर्यतनयः सावर्णिर्भविता मनुः। मध्ये चान्त्यमारभ्य पश्चादादि समापयेत्"। इत्यादिकस्य कामनाभेदेन पाठवैचित्र्यस्य कतिपयश्लोकमात्रपाठेन तत्तत्प्रयोगवैचित्र्यस्य च विस्तरो डामरादितन्त्रेषूपन्यासान्तरेभ्य एवावगन्तव्यः। मेरुतन्त्रे एकैकस्मिन्दिवसे एकैकमेव चरित्रं पठेदिति दिनत्रयेणैकावृत्तिरित्येकः पक्षः। "चन्द्राग्निभूवेदशरेन्दुदलसङ्ख्याकानध्यायान् क्रमेण दिनभेदेन पठेदिति सप्तभिर्दिनैरेकावृत्तिरित्यन्यः पक्षः इत्याद्युक्तम्। अत्र द्वितीयमेव पक्षं पाठोऽर्वाहिप्रकारः। इति सप्तशत्यां संप्लुत्य बहवस्तदनुयायिनोऽनुतिष्ठन्ति चपटनपञ्चशर्गवैरिञ्चभपिण्डान्मेरव देवताः नेत्रे नूतनं चैवं तथा धरे नेत्रे कथिते" इति प्रसिद्धपरिभाषया चकारवकारककारा एकस्मिन् दकारेफा द्वयोस्त्रिषु चतुर्षु संकेतित इति। तन्मूलतन्त्राणि त एव जानन्ति। सन्त्यपि तानि तन्त्रवचनानि बहुदिनैकावृत्तिप्रायपराणि। सन्ति हि तादृशोऽप्यस्य प्रयोगः कात्यायनीतन्त्रे सप्तविंशत्यन्ते" होमे स्वाहान्ता एते पूजायां तु नमोऽन्तिमाः। तर्पणे तर्पया-

ख्याता ऋग्वेदीयानुपैर्मता:” इति वचनात् सप्तशत-ब्राह्मणभोजने प्रतिव्यक्तेरेकैकमन्त्रेण काण्डानुसमयेन श्लोकाद्युपचारायां पदार्थानुसमयेन वा षष्ठ्योपचारायां वा कर्त्तुमशक्यतया स्वेच्छयाऽध्यायभेदेन वाऽनेक-दिनसाध्यैकप्रयोगप्रसक्तौ तत्क्रमवचनैर्विभजननियमो-विधीयत इति । अत्र स्वयं पठितुमसमर्थस्य वा प्रभोर्वा ब्राह्मणद्वाराऽपि प्रयोग इष्टः । तत्र च दक्षिणा नियमस्तन्त्रेषु “पञ्चस्वर्णा शताहुतेः पञ्चाहुत्तेस्तु तत्-त्रयम् । पञ्चाहुतेः स्वर्णमेकं निराहुत्तेस्तदर्धकम् । एवाऽहुतौ पादमेकं दद्याद्वा यदि तोषयेत्” इति सुध-न्वी । पाठे इतिवचनद्वयं न पाठ्यं अध्यायान्ते विधा-नपारिजाते स्थितम् ।

मन्त्रादिशक्तिभेदाश्चाभ्यर्थ्यादिबीजभेदाश्च अन्यत्रोक्ता द्रष्टव्याः । पञ्चरात्रः श्लोकाकृत्वेन संपुटार्थत्वेन च सप्तशतमन्त्रवि-भागः कात्यायनीतन्त्रे दर्शितः गुप्तवत्यां च तद्वाक्यव्या-ख्यानपूर्वकं मन्त्रविभागे विशेषं युक्त्या निर्णीय संग्रह-श्लोकैर्यथा निर्णीतं तथात्र प्रदर्श्यते । तत्र एकाध्यायात्मक-प्रथम चरितस्य मन्त्रविभागसूचकास्तत्त्याः श्लोका यथा “मार्कण्डेय उवाचेति मन्त्रः प्राथमिकोमतः । सावर्णिद्या इतिश्लोकान्ताः श्लोकका इव । सोऽभिनन्द्य तदा तत्र-त्यर्धश्लोकात्मकोमतुः । मत्पूर्वैरित्युपक्रम्य अत्र श्लोका अपान्तिमाः । अथ वैश्यः, समाध्याद्याःसंस्थितान्ताश्चत-स्त्रयः । किं नु तेषां कथं ते किन् इत्यर्धश्लोकको मनू । राजोवाच ततोवैश्योऽमित्यर्धश्लोकमन्त्रको । मार्कण्डेय तथा तस्मै समाधिः श्लोकार्धमन्त्रको । वैश्योक्तिरेवमित्याद्या षष्ठमन्त्रास्तत्त्रयः । तेषां कृते करोमीति द्वावर्धश्लोकम-न्त्रको । कथं तु ताविति श्लोकौ राजोक्तिर्भगवानिति । दुःखायेति च मन्त्रौ द्वावर्धश्लोकात्मको मतौ । ममत्वा-द्यामूढतान्ताश्चत्वारोऽत्र कवेर्वचः । ज्ञानमस्तीत्युपक्रम्य मुक्तयेऽन्तास्ततोदश । सा विद्येति च संसारेत्यर्धश्लोक-कौ मनू । राजोक्तिर्भगवन् केति श्लोकौ यत्ताहिति द्वयम् । अर्धं श्लोकात्मकस्यर्षिर्नित्यैवेति तथापि तत् । द्वावर्धश्लोक-मन्त्रौ तो देवानां कार्यमादितः । तेजसः प्रभृतिरन्त्या श्लोकाः षड् ब्रह्मणोऽथ वाक् । त्वं स्वाहा त्वं स्वधेत्याद्याः श्लोकमन्त्रास्त्रयोदश । प्रबोधं चेति बोधश्चेत्यर्धश्लोका-त्मकौ मनू । ऋषिरेवं स्तुतेत्यादि विभक्तं श्लोकपञ्चकम् । मावपीयू ज्ञवनाविसमें श्लोकमतुष्टयम् । भगवांश्च भवेतां विनम्नेनेत्यर्धयुग्मकम् । ऋषिवाक्यं वणिक्ताभ्यामित्येकः श्लोकमन्त्रकः । अवाप्तां जघीत्यर्धश्लोकस्यैवेति श्लोक-योर्युगम् । इत्यष्टप्रतिश्लोके७८रध्यायप्रथमात्मनः । प्रथ-मस्य चरितस्य सर्वे मन्त्राश्चतुःशतम्:१०४ । तेषूवाचा द्वितामन्त्रादे ऋक्षेत्रकलिपशुभिः । महाकृच्छ्रमतभगहै यत्र ब्रह्मान्तपर्षिभिः । चतुर्दश तु श्लोकाश्चैवत्रिंशतिरी-रिताः । अवशिष्टास्तु षट्षष्टिःश्लोकमन्त्रा इति स्थितिः” । अध्यायत्रयात्मकस्य द्वितीयचरितस्य मन्त्रविभागसूचका-स्तत्त्याः संग्रहश्लोका यथा

“ऋषिवाक्षट्पदि: स्युः श्लोकादेवासुरादयः । एवं द्वि-तीयकेऽध्याये मन्त्रा एकोन सप्ततिः६९ । ऋषिर्निहन्यमानाद्याः पञ्चत्रिंशच्च मन्त्रकाः । देव्युक्तिर्गर्ज गर्जेति श्लोक एक ऋषेर्वचः । अत्र श्लोका इति चतुश्चत्वारिं-शत्४४ तृतीयके । ऋषिः शक्रादयः श्लोकाः षड्विंशति-रथर्षिवाक् । श्लोकद्वयमथो देवी श्लोकार्धं म्रियतामिति । देवा ऊचुस्त्रयः श्लोका भगवत्या कृतादिकाः । इह येऽथ प्रपन्ना स्वमितत्र्यर्धश्लोकोमतुः । ऋषेर्वचस्ततःश्लोकोऽ-ध्याये तु चतुर्थके । मन्त्राद्विचत्वारिंशत्४२ स्युरध्याय त्रितयात्मनः । मध्यमस्य चरितस्य पञ्चपञ्चाशदुत्तराः । शतं१५५ मन्त्रा स्तोत्रेषु देव्या चवती हे ऋषेस्तु षट् । देव-नामेकमर्धे द्वे अन्ये श्लोका इति स्थितिः” ।

नवाध्यायात्मकस्य तृतीयचरितस्य मन्त्रविभागसूचकाः तत्त्याः संग्रह श्लोका यथा

“ऋषिर्वाकपुरात्रुम्भेत्यादयः श्लोककास्तु षट् । देवा ऊचुर्नमोदेव्या इत्यादिश्लोकपञ्चकम् । ततःश्लोकैर्त्रिंशता प्रतिश्लोकं त्रिधाखिलः । विभागादत्तपक्ष्माभ्यां त्रिसप्ता स्तुतयो यथा । नवाक्षत्याद्यर्धभेदान्नवसप्ता इति त्रयः मन्त्राः पूर्वोत्तरौ येनौ या देव्यर्धं नमोऽन्तकः । तेषामाद्य-न्तयोर्योज्यौ प्रतिमन्त्रक्रमेण तौ । तेन पञ्चर्षवानं स्मा-देकैकोमन्त्र ईरितः । या देवीत्यर्धसुसार्धं नमस्तस्यै नमोनमः । इत्युच्चरेत् त्रिपादुन्नायन्ते त्र्यर्धा त्यधीवत्तनिका । एते पूर्वार्धतुर्योक्तिद्वयोगोक्ता एकविंशतिः । भवन्ति वि-ष्णुमायादिभ्रान्त्यन्तपदगर्भिताः । प्रथमा विष्णुमायोक्ता द्वितीया चेतना ततः । बुद्धिर्निद्रा क्षुधा छाया शक्तिस्तृष्णा तथाष्टमी । क्षान्तिर्जातिरथो लज्जा शान्तिः श्रद्धा-चयोदशी । कान्तिर्लक्ष्मीस्ततोवृत्तिः स्मृतिरन्येव संस्थिता । दया तुष्टिस्ततोमाता भ्रान्तिरित्येकविंशतिः । सम्मानदवरा नि: मोक्षा स्थिर्मानसेर्मतः स्मृताः । इन्द्रियाणामिति श्लोक एकमन्त्रस्तदुत्तरः । चिति-

रूपेण श्लोक प्राक्तन् मन्त्रत्रयात्मकः । स्तुता सुरै रिति श्लोकाद्भिरेव समापिताः । श्लोकाः सप्तदशार्द्धं निशम्येति मनुत्रयम् । दूतोक्तिर्देवि ! दैत्येति नव श्लोका कपर्दनः । इत्युक्ता सा तदेत्येकः श्लोको देवीवचस्ततः । सत्यमुक्तमिति श्लोकचतुष्कमथ दूतवाक् । अवलिप्तेति चत्वारः श्लोका देव्यास्ततो वचः । एवमेतदिति द्वाविंशत्येकोनविंशदुत्तरम् । शतं १२९ मन्त्राः पञ्चमे षट्सप्तति७६ श्लोकसमन्विते । ततःपरिरिता-श्रुत्वेति चतुःश्लोकी ऋषेर्वचः । तेनाजप्रभृति श्लोकत्रयं देवीवचस्ततः । दैत्येश्वरेणेत्येकोऽथ ऋषिरित्युक्तत्यमी । द्वादशेति मताः षष्ठे चतुर्विंशतिमन्त्रकाः२४ । ऋषिरुवाच ततो ध्यात्वा इत्याद्यास्त्र्याद्यविंशतिः २१ । ऋषिरुवाचेत्युभाविति सप्तमे सप्तविंशतिः२७ । ऋषिर्वाणी चण्डे चेत्यारभ्य त्रिभिर्जयाम तत् । इत्यन्तः पञ्च पञ्चाशच्छ्लोकमन्त्रास्ततःपरम् । सुखेन काली अष्टके इत्यर्द्धश्लोकमन्त्रकः । ततोऽथापिति षट् श्लोकाश्चि-षष्टिश्लोकमष्टमे६२ । राजा विचित्रमित्यादि श्लोकद्वयमथो ऋषिः । चकार कोपमित्याद्याः सप्तत्रिंश दुदीरिताः । इत्येकचत्वारिंशत्४१स्युर्नवमाध्यायमन्त्र-काः । ऋषिर्निशुम्भं निहतमिति द्वावम्बिकावचः । एकैवेति द्वयं देवी तत एकोऽथ ऋषिः । ततः प्रववृते युद्धमिति श्लोकास्त्रयोदश । तत्रापि सा निराधारेत्यर्द्धश्लोकात्मकोमनुः । निशुम्भं स तदा दैत्य इत्याद्या अष्टावेव । इत्येवं दशमेऽध्याये द्वात्रिंशन् मन्त्राः मताः३२ । ऋषिर्देव्या हते तत्र त्याद्याश्चिंशच्चतु-स्ताः३४ । देवीवाग् वरदेत्यसौ देवाः सर्वेति चैककः । देवी वैवस्वतेऽष्टाविंश शाकम्भरी मनुः । अर्द्धश्लोकात्मकः पंचाच्छ्लोकास्तत्रैव चेति षट् । एवमेकादशे मन्त्राः पञ्चपञ्चाशदीरिताः५५ । देवीवागेभिरित्याद्याः श्लोका अष्टादशोदिताः । सर्वं ममैतदित्यर्द्धं पञ्चाद्याः श्लोकका दश । ऋषिरेवमित्युक्त्वेत्याद्याः श्लोकास्ततस्त्रयः । नियम्ये चेत्यर्द्धमनुरेवं भगवतीति षट् । इत्येकचत्वारिंशत्४१स्युर्द्वादशाध्यायमन्त्रकाः । ऋषिरेतत्ते इत्यर्द्धश्लोको मन्त्रास्ततस्त्रयः । एवंप्रभावा सेत्याद्या मार्कण्डेय उवाच ह । इति तस्येति षट् श्लोका देवी यदिति चैककः । मार्कण्डेय उवाचाथ ततो वव्रे महद्वयम् । देव्युवाच ततः स्वल्पैरहोभिरिति पञ्चमाः । अर्द्धश्लोकात्मका मन्त्रा मार्कण्डेयवचस्ततः । इति

दत्त्वा तयोरेवं देव्यावरमिति द्वयम् । द्विरुक्तकथितन्याया-दाद्यन्तं स्यादतुच्छयम् । इत्येवमेकोनत्रिंशन्२९मन्त्रकाः स्युः त्रयोदशे । अत्रापरे तथाधीनं केचिदेकादशाध्ययुः । न तत् कात्यायनीतन्त्रजल्पितं किन्तु कल्पितम् । इत्युत्तरचरित्रेऽस्मिन्नध्यायत्रितयात्मके । सम्भूय मन्त्रसंख्यैकचत्वारिंशच्छतात्मिका४४१ । अर्द्धश्लोकात्मका मन्त्रास्तेषु द्वादश कीर्तिताः । त्रिपाद् मन्त्रास्तु षट्षष्टिर्द्वौ श्लोकौ पुनरुक्तकौ । श्लोका अपुनरुक्तास्तु त्रिशती सप्तविंशतिः३२७ । राजैको देवदूतोक्ती द्वे द्वे देव्युक्तयो दश । मार्कण्डेयोक्तयस्तिस्र ऋषिवाक्यानि षोडश । इत्युवाचाङ्किता मन्त्राश्चतुर्विंशदिति २४ स्थितिः । अथ सर्वे मिलितास्तदध्यायेषु त्रयोदशसु । पञ्च शतानि श्लोका अष्टसप्ततियुतानि५७८ । तेष्वन्यौ श्लोकौ द्विगुणौ भवतस्तेषां द्वाविंशतिर्भागः । एकोनविंशतेश्च द्वेधा ते पञ्चषष्टिरतिरिक्ताः । ब्रह्मा भगवान्द्रूतोयैश्चन्द्रो देवा नृपो मार्कण्डेयः । देव्युवाचैकैकाद्विरिति चतुः शराकर्षिमिताः । इति सप्ताधिकपञ्चाशदुवाच पदाङ्किता अमी अधिकाः । द्वाविंशतिशतमेषां श्लोकैर्योगेन सप्तशती । इति विभजनमुदित प्रतिमन्त्रं कात्यायनीतन्त्रे । तस्मादेतत् प्रकृतिकम-पूर्णमन्यत्तु सामवप्रभृति । एकमन्त्रस्त्रिपानुमन्त्रः पुनरुक्तोऽर्द्धमन्त्रकः । उवाचाङ्कित इत्येवं मन्त्रः प्रोक्तोऽत्र पञ्चधा । मन्त्रविच्छेदः श्लोकविच्छेदोऽध्यायविच्छेद इति त्रिधा ।” गुप्तवती

नागोजीभट्टकृतविभागस्तन्याद्वयः विस्तरभयान्नोक्तः उभयोश्च युक्तायुक्तत्वमुभयग्रन्थदर्शनेन सुधीभिर्विचिन्त्यम् ।

तदयं संक्षेपः ।

अध्यायः	श्लोकः	श्लोकात्मा	अर्द्धश्लोकात्मा	त्रिपाद्	उवाचाङ्कितः	मन्त्रः
१च० १	७८	६६	२४	०	१४	१०४
२	६८	६८	०	०	१	६९
३	४१	४१	०	०	३	४४
४	२६	२५	२	०	५	४२
२च०२	१४५	१४४	२	०	९	१५५
५	७६	५४	०	६६	९	१२९
६	२०	२०	०	०	४	२४
७	२५	२५	०	०	२	२७
८	६१॥	६१	१	०	१	६२

अध्यायः	श्लोकः	श्लोकात्मा	अर्द्धश्लोकात्मा	त्रिपाद्	उवाचाः	आहुतिः मन्त्रः
९	३९	३९	०	०	२	४१
१०	२७॥	२७	१	०	४	३२
११	५०॥	५०	१	०	४	५५
१२	३८	३७	२	०	२	४१
१३	१७॥	१४	७	०	६	पुनरुक्त२ २९
उत्त० ८	३१५	३२७	१२	६६	२४	पुनरुक्त२ ४४१
समष्टिः१३	५७८	५३७	३८	६६	५७	पुनरुक्त२ ७००

अस्या रूपस्वरूपं मार्कण्डेय पु० प्राधानिकादिरहस्ये "राजोवाच। भगवन्नवतारा मे चण्डिकायास्त्वयोदिताः। एतेषां प्रकृतिं ब्रह्मन्! प्रधानं वक्तुमर्हसि। आराध्यं यन्मया देव्याः स्वरूपं येन च द्विज!। विधिना! ब्रूहि सकलं यथावत् प्रणतस्य मे। ऋषिरु० "इदं रहस्यं परममनाख्येयं प्रचक्षते। भक्तोऽसीति न मे किञ्चित्तवावाच्यं नराधिप!। सर्वस्याद्या महालक्ष्मीस्त्रिगुणा परमेश्वरी। लक्ष्यालक्ष्यस्वरूपा सा व्याप्य कृत्स्नं व्यवस्थिता। मातुलिङ्गं गदां खेटं पानपात्रं च बिभ्रती। नागं लिङ्गं च योनिञ्च बिभ्रती नृप मूर्द्धनि। तप्तकाञ्चनवर्णाभा तप्तकाञ्चनभूषणा। शून्यं तदखिलं स्वेन पूरयामास तेजसा। शून्यं तदखिलं लोकं विलोक्य परमेश्वरी। बभार रूपमपरं तमसा केवलेन हि। सा भिन्नाञ्जनसंकाशा दंष्ट्राञ्चितवरानना। विशाललोचना नारी बभूव तनुमध्यमा। खड्गपात्रशिरःखेटैरलङ्कृतचतुर्भुजा। कबन्धहारं शिरसा बिभ्राणा हि शिरःस्रजम्। ताम्प्रोवाच महालक्ष्मीस्तामसीं प्रमदोत्तमाम्। ददामि तव नामानि यानि कर्माणि तानि ते। महामाया महाकाली महामारी क्षुधा तृषा। निद्रा तृष्णा चैकवीरा कालरात्रिर्दुरत्यया। इमानि तव नामानि प्रतिपाद्यानि कर्मभिः। एभिः कर्माणि ते ज्ञात्वा योऽधीते सोऽश्नुते सुखम्। तामित्युक्त्वा महालक्ष्मीः स्वरूपमपरं नृप!। सत्त्वाख्येनातिशुद्धेन गुणेनेन्दुप्रभन्दधौ। अक्षमालाङ्कुशधरा वीणापुस्तकधारिणी। सा बभूव वरा नारी नामान्यस्यै च सा ददौ। महाविद्या महावाणी भारती वाक् सरस्वती। आर्या ब्राह्मी महाधेनुर्वेदगर्भा सुरेश्वरी। अथोवाच महालक्ष्मीर्महाकालीं सरस्वतीम्। युवां जनयतान्देव्यौ मिथुने स्वानुरूपतः। इत्युक्त्वा ते महालक्ष्मीः ससर्ज मिथुनं स्वयम्। हिरण्यगर्भौ रुचिरौ स्त्रीपुंसौ कमलासनौ। ब्रह्मन्विधे विरिञ्चेति धातरित्याह तं नरम्। श्रीःपद्मे कमले लक्ष्मीत्याह माता स्त्रियञ्च ताम्। महाकाली भारती च मिथुने सृजतः सह। एतयोरपि रूपाणि नामानि च वदामि ते। नीलकण्ठं रक्तबाहुं श्वेताङ्गं चन्द्रशेखरम्। जनयामास पुरुषं महाकाली सितां स्त्रियम्। स रुद्रः शङ्करः स्थाणुः कपर्दी च त्रिलोचनः। त्रयी विद्या कामधेनुः सा स्त्री भाषाक्षरा स्वरा। सरस्वती स्त्रियङ्गौरीं कृष्णं च पुरुषं नृप!। जनयामास नामानि तयोरपि वदामि ते। विष्णुः कृष्णो हृषीकेशो वासुदेवो जनार्दनः। उमा गौरी सती चण्डी सुन्दरी सुभगा शिवा। एवं युवतयः सद्यः पुरुषत्वं प्रपेदिरे। चक्षुष्मन्तोऽनुपश्यन्ति नेतरेऽतद्विदो जनाः। ब्रह्मणे प्रददौ पत्नीं महालक्ष्मीर्नृप त्रयीम्। रुद्राय गौरीं वरदां वासुदेवाय च श्रियम्। स्वरया सह सम्भूय विरिञ्चोऽण्डमजीजनत्। बिभेद भगवान् रुद्रस्तद्गौर्या सह वीर्यवान्। अण्डमध्ये प्रधानादि कार्यजातमभून्नृप!। महाभूतात्मकं सर्वं जगत्स्थावरजङ्गमम्। पुपोष पालयामास तं लक्ष्म्या सह केशवः। महालक्ष्मीरेवमजा राजन्! सर्वेश्वरेश्वरी। निराकारा च साकारा सैव नानाभिधानभृत्। नामान्तरैर्निरूप्यैषा नाम्ना नान्येन केनचित्" १४अ०। "ऋषिरुवाच। त्रिगुणा तामसी देवी सात्त्विकी या त्रिधोदिता। सा शर्वा चण्डिका दुर्गा भद्रा भगवतीर्य्यते। योगनिद्रा हरेरुक्ता महाकाली तमोगुणा। मधुकैटभनाशार्थं यान्तुष्टावाम्बुजासनः। दशवक्त्रा दशभुजा दशपादाञ्जनप्रभा। विशालया राजमाना त्रिंशल्लोचनमालया। स्फुरद्दशनदंष्ट्राढ्या भीमरूपापि भूमिप!। रूपसौभाग्यकान्तीनां सा प्रतिष्ठा महाश्रियाम्। खड्गबाणगदाशूलचक्रशङ्खभुशुण्डिभृत्। परिघं कार्मुकं शीर्षं निश्च्योतद्रुधिरं दधौ। एषा सा वैष्णवी माया महाकाली दुरत्यया। आराधिता वशीकुर्य्यात्पूजाकर्त्तुश्चराचरम्। सर्वदेवशरीरेभ्यो याऽऽविर्भूताऽमितप्रभा। त्रिगुणा सा महालक्ष्मीः साक्षान्महिषमर्द्दिनी। श्वेतानना नीलभुजा सुश्वेतस्तनमण्डला। रक्तमध्या रक्तपादा नीलजङ्घोरुरुन्मदा। सुचित्रजघना चित्रमाल्याम्बरविभूषणा। चित्रानुलेपना कान्तिरूपसौभाग्यशालिनी। अष्टादशभुजा पूज्या सा सहस्रभुजा सती। आयुधान्यत्र वक्ष्यन्ते दक्षिणाधःकर-

क्रमात्। अक्षमाला च कमलं बाणोऽसिः कुलिशं गदा। चक्रं त्रिशूलं परशुः शङ्खो घण्टा च पाशकः। शक्तिर्दण्डश्चर्म चापं पानपात्रं कमण्डलुः। अलङ्कृतभुजामेभिरायुधैः कमलासनाम्। सर्वदेवमयीमीशां महालक्ष्मीमिमां नृप!। पूजयेत् सर्वदेवानां स लोकानां प्रभुर्भवेत्। गौरीदेहात् समुद्भूता या सत्त्वैकगुणाश्रया। साक्षात् सरस्वती प्रोक्ता शुम्भासुरनिबर्हिणी। दधौ चाष्टभुजा बाणमुसले शूलचक्रभृत्। शङ्खं घण्टां लाङ्गलञ्च कार्मुकं वसुधाधिप!। एषा संपूजिता भक्त्या सर्वज्ञत्वं प्रयच्छति। निशुम्भमथिनी देवी शुम्भासुरनिबर्हिणी। इत्युक्तानि स्वरूपाणि मूर्त्तीनां तव पार्थिव!। उपासनं जगन्मातुः, पृथगासां निशामय। महालक्ष्मीर्यदा पूज्या महाकाली सरस्वती। दक्षिणोत्तरयोः पूज्ये पृष्ठतो मिथुनत्रयम्। विरिञ्चिः स्वरया मध्ये रुद्रो गौर्य्या च दक्षिणे। वामे लक्ष्म्या हृषीकेशः पुरतो देवतात्रयम्। अष्टादशभुजा मध्ये वामे चास्या दशानना। दक्षिणेऽष्टभुजा लक्ष्मीर्महतीति समर्चयेत्। अष्टादशभुजा चैषा यदा पूज्या नराधिप!। दशानना चाष्टभुजा दक्षिणोत्तरयोस्तदा। कालमृत्यू च संपूज्यौ सर्वारिष्टप्रशान्तये। यदा चाष्टभुजा पूज्या शुम्भासुरनिबर्हिणी। नवास्याः शक्तयः पूज्यास्तदा रुद्रविनायकौ। नमो देव्या इति स्तोत्रैर्महालक्ष्मीं समर्चयेत्। अवतारत्रयार्चायां स्तोत्रमन्त्रास्तदाश्रयाः। अष्टादशभुजा चैषा पूज्या महिषमर्द्दिनी। महालक्ष्मीर्महाकाली महती च सरस्वती। ईश्वरी पुण्यपापानां सर्वलोकमहेश्वरी। महिषान्तकरी येन पूजिता स जगत्प्रभुः। पूजयेज्जगतां धात्रीं चण्डिकां भक्तवत्सलाम्। अर्घ्यादिभिरलङ्कारैर्गन्धपुष्पैस्तथोत्तमैः। धूपैर्दीपैश्च नैवेद्यैर्नानाभक्ष्यसमन्वितैः। रुधिराक्तेन बलिना मांसेन सुरया नृप!। सुरभिणा स्नानीयेन चन्दनेन सुगन्धिना। सकर्पूरैश्च ताम्बूलैर्भक्तिभावसमन्वितैः। वामभागेऽग्रतो देव्याश्छिन्नशीर्षं महासुरम्। पूजयेन्महिषं येन प्राप्तं सायुज्यमीशया। दक्षिणे पुरतः सिंहं समग्रं धर्ममीश्वरम्। ततः कृताञ्जलिर्भूत्वा स्तुवीत चरितैरिमैः। एकेन वा मध्यमेन नैकेनेतरयोरिह। चरितार्द्धन्तु न जपेज्जपन् छिद्रमवाप्नुयात्। स्तोत्रमन्त्रैः स्तुवीतेमां यदि वा जगदम्बिकाम्। प्रदक्षिणनमस्कारं कृत्वा मूर्द्ध्नि कृताञ्जलिः। क्षमापयेज्जगद्धात्रीं मुहुर्मुहुरतन्द्रितः।

प्रतिश्लोकञ्च जुहुयात् पायसं तिलसर्पिषा। जुहुयात् स्तोत्रमन्त्रैर्वा चण्डिकायै शुभं हविः। नमोनमः पदैर्देवीं पूजयेत् सुसमाहितः। प्रयतः प्राञ्जलिः प्रह्वः प्राणानारोप्य चात्मनि। सुचिरं भावयेदीशां चण्डिकान्तन्मयो भवेत्। एवं यः पूजयेद्भक्त्या प्रत्यहं परमेश्वरीम्। भुक्त्वा भोगान् यथाकामं देवीसायुज्यमाप्नुयात्। यो न पूजयते नित्यं चण्डिकां भक्तवत्सलाम्। भस्मीकृत्यास्य पुण्यानि निर्दहेत् परमेश्वरी। तस्मात् पूजय भूपाल! सर्वलोकमहेश्वरीम्। यथोक्तेन विधानेन चण्डिकां सुखमाप्स्यसि" १५ अ०।

"ऋषिरुवाच। नन्दा भगवती नाम या भविष्यति नन्दजा। संस्तुता पूजिता ध्याता वशीकुर्य्याज्जगत्त्रयम्। कनकोत्तमकान्तिः सा सुकान्तिकनकाम्बरा। देवी कनकदामाढ्या कनकोत्तमभूषणा। कमलाङ्कुशपाशाब्जैरलङ्कृतचतुर्भुजा। इन्दिरा कमला लक्ष्मीः सा श्रीरुक्माम्बुजासना १। या रक्तदन्तिका२ नाम देवी प्रोक्ता मयानघ। तस्याः स्वरूपं वक्ष्यामि शृणु सर्वभयापहम्। रक्ताम्बरा रक्तवर्णा रक्तसर्वाङ्गभूषणा। रक्तायुधा रक्तनेत्रा रक्तकेशाऽतिभीषणा। रक्ततीक्ष्णनखा रक्तदशना रक्तदन्तिका। पतिं नारीवानुरक्ता देवी भक्तं भजेज्जनम्। वसुधामगितम्या सा सुमेरुयुगलस्तनी। दीर्घौ लम्बावतिस्थूलौ तावतीव मनोहरौ। कर्कशावतिकान्तौ तौ सर्वानन्दपयोनिधी। भक्तान् सम्पाययेद्देवी सर्वकामदुघौ स्तनौ। खड्गपात्रञ्च मुसलं लाङ्गलञ्च बिभर्त्ति सा। आख्याता रक्तचामुण्डा देवी योगेश्वरीति च। अनया व्याप्तमखिलं जगत्स्थावरजङ्गमम्। इमां यः पूजयेद्भक्त्या स व्याप्नोति चराचरम्। अधीते य इमं नित्यं रक्तदन्तीवपुःस्तवम्। तं सा परिचरेद्देवी पतिं प्रियमिवाङ्गना२। शाकम्भरी३ नीलवर्णा नीलोत्पलविलोचना। गम्भीरनाभिस्त्रिवली विभूषिततनूदरी। सुकर्कशसमोत्तुङ्गवृत्तपीनघनस्तनी। मुष्टिं शिलीमुखैः पूर्णं कमलं कमलालया। पुष्पपल्लवमूलादिफलाढ्यं शाकसञ्चयम्। काम्यानन्तरसैर्युक्तं क्षुत्तृण्मृत्युजरापहम्। कार्मुकञ्च स्फुरत्कान्ति बिभर्त्ति परमेश्वरी। शाकम्भरी शताक्षी सा सैव दुर्गा प्रकीर्त्तिता। शाकम्भरीं स्तुवन् ध्यायन् जपन् संपूजयन्नमन्। अक्षय्यमश्नुते शीघ्रमन्नपानादि सर्वशः। भीमाऽपि४ नीलवर्णा सा दंष्ट्रादशनभासुरा।

विशाललोचना नारी वृत्तपीनघनस्तनी । चन्द्रहासं च डमरुं शरं पात्रञ्च बिभ्रती । एकवीरा कालरात्रिः सैवोक्ता कामदा स्तुता५ । तेजोमण्डलदुर्धर्षा भ्रामरी६ चित्रकान्तिभृत् । चित्रभ्रमरपाणिः सा महामारीति गीयते६ । इत्येतामूर्त्तयोदेव्या व्याख्याता वसुधाधिप ! । जगन्मातुश्चण्डिकायाः कीर्त्तिताः कामधेनवः ॥ इदं रहस्यं परमं न वाच्यं कस्यचित्त्वया । व्याख्यानं दिव्यमूर्त्तीनामभीष्टावहितः स्वयम् । देव्याध्यानं मया प्रोक्तं गुह्याद्गुह्यतरं महत् । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन सर्वकामफलप्रदम् । १६४० ।

शतचण्डीविधानं मन्त्रमहोदधौ १८ तरङ्गे नवार्ण प्रयोगानन्तरं प्रतिपादितं यथा

"शतचण्डीविधानन्तु प्रवक्ष्ये प्रीतये सताम् । भयोपद्रवव्यापत्ते दुर्भिक्षे भूमिकम्पने । अतिवृष्टावनावृष्टौ परचक्रभये क्षये । सर्व्वे विघ्ना विनश्यन्ति शतचण्डीविधौ कृते । रोगाणां वैरिणां नाशो धनपुत्रसमृद्धयः । शङ्करस्य भवान्या वा प्रासादन्निकटे शुभम् । मण्डपं कारयेद्वाऽत्र कुर्य्यात् सध्वजतोरणम् । तत्र कुण्डं प्रकुर्वीत प्रतीच्यां मध्यतोऽपि वा । स्नात्वा नित्यकृतिं कृत्वा वृणुयाद्दश ब्राह्मणान् । जितेन्द्रियान् सदाचारान् कुलीनान् सत्यवादिनः । व्युत्पन्नांश्चण्डिकापाठरतांश्चादयाग्रतः । मधुपर्कविधानेन वस्त्रस्वर्णादिदानतः । जपार्थमासनं मालां दद्यात्तेभ्योऽपि भोजनम् । ते हविष्याशमश्नन्तो मन्त्रार्थगतमानसाः । भूमौ शयानाः प्रत्येकं जपेयुश्चण्डिकास्तवम् । मार्कण्डेयपुराणोक्तं दशकृत्वः सचेतसः । नवार्णं चण्डिकामन्त्रं जपेयुश्चाऽयुतं पृथक् । यजमानः पूजयेच्च कन्यानां नवकं शुभम् । द्विवर्षाद्यादशाब्दान्ताः कुमारीः परिपूजयेत् । नाधिकाङ्गीं न हीनाङ्गीं कुष्ठिनीञ्च व्रणाङ्किताम् । अन्धां काणां केकराक्षीं कुरूपां रोमयुक्तनुम् । दासीजातां रोगयुक्तां दुष्टां कन्यां न पूजयेत् । विप्रां सर्व्वेष्टसिद्ध्यर्थं यशसे क्षत्रियोद्भवाम् । वैश्यजां धनलाभाय पुत्राप्त्यै शूद्रजां यजेत् । द्विवर्षा तु कुमार्य्युक्ता त्रिमूर्त्तिर्हायनत्रिका । चतुरब्दा तु कल्याणी पञ्चवर्षा तु रोहिणी । षडब्दा कालिका प्रोक्ता चण्डिका सप्तहायनी । अष्टवर्षा शाम्भवी स्याद्दुर्गा च नवहायनी । सुभद्रा दशवर्षोक्ता ता मन्त्रैः परिपूजयेत् । एकाब्दायाः प्रीत्यभावो रुद्राब्दा तु विवर्जिता । तासामावाहने मन्त्रः प्रोच्यते शङ्करोदितः । मन्त्राक्षरमयीं लक्ष्मीं मातृणां रूपधारिणीम् । नवदुर्गात्मिकां साक्षात् कन्यामावाहयाम्यहम् । कुमारिकादि कन्यानां पूजामन्त्रान् ब्रुवेऽधुना । जगत्पूज्ये ! जगद्वन्द्ये ! सर्व्वदेवस्वरूपिणि । पूजां गृहाण कौमारि !१ जगन्मातर्नमोऽस्तु ते । त्रिपुरां२ त्रिपुराधारां त्रिवर्गज्ञानरूपिणीम् । त्रैलोक्यवन्दितां देवीं त्रिमूर्त्तिं पूजयाम्यहम् । कालात्मिकां कलातीतां कारुण्यहृदयां शिवाम् । कल्याणजननीं देवीं कल्याणीं३ पूजयाम्यहम् । अणिमादिगुणाधारामकाराद्यक्षरात्मिकाम् । अनन्तशक्तिकां लक्ष्मीं रोहिणीं४ पूजयाम्यहम् । कामचारां शुभां कान्तां कालचक्रस्वरूपिणीम् । कामदां करुणोदारां कालिकां५ पूजयाम्यहम् । चण्डवीरां चण्डमायां चण्डमुण्डप्रभञ्जिनीम् । पूजयामि महादेवीं चण्डिकां६ चण्डविक्रमाम् । सदानन्दकरीं शान्तां सर्व्वदेवनमस्कृताम् । सर्व्वभूतात्मिकां देवीं शाम्भवीं७ पूजयाम्यहम् । दुर्गमे दुस्तरे कार्य्ये भवार्णवविनाशिनीम् । पूजयामि सदा भक्त्या दुर्गां८ दुर्गार्त्तिनाशिनीम् । सुन्दरीं स्वर्णवर्णाभां सुखसौभाग्यदायिनीम् । सुभद्रजननीं देवीं सुभद्रां९ पूजयाम्यहम् । एतैर्मन्त्रैः पुराणोक्तैस्तां तां कन्यां प्रपूजयेत् । गन्धैः पुष्पैर्भक्ष्यभोज्यैर्वस्त्रैराभरणैरपि । वेद्यां विरचिते रम्ये सर्व्वतोभद्रमण्डले । घटं संस्थाप्य विधिवत्तत्रावाह्यार्चयेच्छिवाम् । तदग्रे कन्यकाश्चापि पूजयेद्ब्राह्मणानपि । उपचारैस्तु विविधैः पूर्व्वोक्तावरणान्यपि । एवं चतुर्दिनं कृत्वा पञ्चमे होममाचरेत् । पायसाज्यत्रिमध्वक्तैर्द्राक्षारम्भाफलैरपि । मातुलुङ्गैरिक्षुखण्डैर्नारिकेलैः पुरैस्तिलैः । जातिफलैराम्रफलैरन्यैर्मधुरवस्तुभिः । सप्तशत्या दशावृत्त्या प्रतिश्लोकं हुतञ्चरेत् । अयुतञ्च नवार्णेन स्थापितेऽग्नौ विधानतः । ततोऽऽवरणदेवानां होमं तत्तन्मन्त्रतः । कृत्वा पूर्णाहुतिं सम्यग्देवमग्निं विसृज्य च । अभिषिञ्चेच्च यष्टारं विप्रौघः कलशोदकैः । निष्कं सुवर्णमथ वा प्रत्येकं दक्षिणां दिशेत् । भोजयेच्च शतं विप्रान् भक्ष्यभोज्यैः पृथग्विधैः । तेभ्योऽपि दक्षिणां दत्त्वा गृह्णीयादाशिषस्ततः । एवं कृते जगद्वश्यं सर्व्वे नश्यन्त्युपद्रवाः । राज्यं धनं यशः पुत्रानिष्टमन्यं लभेत सः" ।

सहस्रचण्डीविधानं तत्रैव १८ तरङ्गे

"एतद्दशगुणं कुर्य्याच्चण्डीसाहस्रिकं विधिम् । विद्यावतः सदाचारान् ब्राह्मणान् हणुयाच्छतम् । प्रत्येकं चण्डिकापाठान् विदध्युस्ते दिशा१० मितान् । अयुतं प्रजपेयुस्ते प्रत्येकं च नवार्णकम् । पूर्व्वोक्ताः कन्यकाः पूज्याः पूर्व्वमन्त्रैः शतं शुभाः । दशाहमेवं संपाद्य होमं कुर्य्युः प्रयत्नतः । सप्तशत्याः शताहुत्या प्रतिश्लोकं विधानतः । लक्षसंख्यं नवार्णेन पूर्व्वोक्तैर्द्रव्यसञ्चयैः । होतृभ्यो दक्षिणान्दत्त्वा पूर्व्वोक्तान् भोजयेद्द्विजान् । सहस्रसंमितान् साधून् देव्याराधनतत्परान् । एवं सहस्रसंख्याके कृते चण्डीविधौ नृणाम् । सिध्यत्यभीप्सितं सर्व्वं दुःखौघश्च विनश्यति । मारीदुर्भिक्षरोगाश्च नश्यन्ति व्यसनोत्कराः । नेमं विधिं प्रदेहुष्टे खले चौरे गुरुद्रुहि । साधौ जितेन्द्रिये दान्ते वदेद्विधिमिमं परम् । एवं या चण्डिका तुष्टा यक्तॄन् श्रोतॄंश्च रक्षति" ।

चण्डीनवाक्षरविधानं तत्रैव १८तरङ्गे

"अथोनवाक्षरमन्त्रं वक्ष्ये चण्डीप्रवृत्तये । वाङ्माया मदनो दीर्घलक्ष्मीस्तन्द्रा श्रुतीन्दुयुक् । डायै सठक् जलं कूर्म्मद्वयं झिण्टीशसंयुतम् । (ऐँ ह्रीँ क्लीँ चामुण्डायै विच्चे) नवाक्षरोऽस्य ऋषयो ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः । छन्दांस्युक्तानि मुनिभिर्गायत्र्युष्णिगनुष्टुभः। देव्यः प्रोक्ता महापूर्व्वा काली लक्ष्मीः सरस्वती । नन्दाशाकम्भरीभीमाः शक्तयोऽस्य मनोः स्मृताः । स्याद्रक्तदन्तिकादुर्गाभ्रामर्य्यो बीजसञ्चयः । अग्निवायुभगास्तत्त्वम्फलं वेदत्रयोदितम् । सर्व्वाभीष्टप्रसिद्ध्यर्थं विनियोग उदाहृतः । ऋषिच्छन्दोदैवतानि शिरोमुखहृदि न्यसेत् । शक्तिबीजानि स्तनयोस्तत्त्वानि हृदये पुनः । एकैकेनैव चैकेन चतुर्भिर्युगलेन च । समस्तेन च मन्त्रेण कुर्य्यादङ्गानि षट् सुधीः । तत एकादश न्यासान् कुर्व्वीतेष्टफलप्रदान् । प्रथमो मातृकान्यासः कार्य्यः पूर्व्वोक्तमार्गतः । कृतेन येन देवस्य सारूप्यं याति मानवः । अथ द्वितीयं कुर्व्वीत न्यासं सारस्वताभिधम् । बीजत्रयन्तु मन्त्राद्यं तारादि हृदयान्तिकम् । क्रमादङ्गुलिषु न्यस्येत् कनिष्ठाद्यासु पञ्चसु । करयोर्मध्यतः पृष्ठे मणिबन्धे च कूर्परे । हृदयादिषडङ्गेषु विन्यसेत् जातिसंयुतम् । यस्मिन् सारस्वते न्यासे कृते जाड्यं विनश्यति । ततस्तृतीयं कुर्व्वीत न्यासं मातृगणान्वितम् । मायाबीजादिका ब्राह्मी पूर्व्वतः पातु मां सदा । माहेश्वरी तथाग्नेय्यां कौमारी दक्षिणेऽवतु वैष्णवी पातु नैर्ऋत्ये वाराही पश्चिमेऽवतु । इन्द्राणी वायुकोणे च चामुण्डा चोत्तरेऽवतु । ऐशाने तु महालक्ष्मीरूर्द्ध्वं व्योमेश्वरी तथा । सप्तद्वीपेश्वरी भूमौ रक्षेन्नागेश्वरी तले । कृतेऽस्मिन् कृते न्यासे त्रैलोक्यविजयी भवेत् । न्यासं चतुर्थं कुर्व्वीत नन्दजादिसमन्वितम् । नन्दजा पातु पूर्व्वाङ्गे कमलाङ्कुशमण्डिता । खड्गपात्रकरा पातु दक्षिणे रक्तदन्तिका । पृष्ठे शाकम्भरी पातु पुष्पपल्लवसंयुता । धनुर्वाणकरा दुर्गा वामे पातु सदैव माम् । शिरःपात्रकरा भीमा मस्तकाच्चरणावधि । पादादि मस्तकं यावद्भ्रामरी चित्रकान्तिभृत् । तुर्य्यं न्यासं नरः कुर्व्वन् जरामृत्यू व्यपोहति । अथ कुर्व्वीत ब्रह्माद्यं न्यासं पञ्चममुत्तमम् । पादादिनाभिपर्य्यन्तं ब्रह्मा पातु सनातनः । नाभेर्विशुद्धिपर्य्यन्तं पातु नित्यं जनार्द्दनः । विशुद्धेर्ब्रह्मरन्ध्रान्तं पातु रुद्रस्त्रिलोचनः । हंसः पातु पदद्वन्द्वं वैनतेयः करद्वयम् । चक्षुषी वृषभः पातु सर्व्वाङ्गाणि गजाननः । परापरौ देहभागौ पात्वानन्दमयो हरिः । कृतेऽस्मिन् पञ्चमे न्यासे सर्व्वान् कामानवाप्नुयात् । षष्ठं न्यासं ततः कुर्य्यान्महालक्ष्म्यादिसंयुतम् । मध्यं पातु महालक्ष्मीरष्टादशभुजान्विता । ऊर्द्ध्वं सरस्वती पातु भुजैरष्टाभिरूर्ज्जिता । अधः पातु महाकाली दशबाहुसमन्विता । सिंहो हस्तद्वयं पातु मम हंसोऽक्षियुग्मकम् । महिषं दिव्यमारूढो यमः पातु पदद्वयम् । महेशचण्डिकायुक्ताः सर्व्वाङ्गाणि ममावतु । षष्ठेऽस्मिन् विहिते न्यासे सद्गतिं प्राप्नुयान्नरः । मूलाक्षरन्यासरूपं न्यासं कुर्व्वीत सप्तमम् । ब्रह्मरन्ध्रे नेत्रयुगे श्रुत्योर्नासिकयोर्मुखे । पायौ मूलमनोर्वर्णांस्ताराद्यान्नमसाऽन्वितान् । विन्यसेत् सप्तमे न्यासे कृते रोगक्षयो भवेत् । पायुतो ब्रह्मरन्ध्रान्तं पुनस्तानेव विन्यसेत् । कृतेऽस्मिन्नष्टमे न्यासे सर्व्वदुःखं विनश्यति । कुर्व्वीत नवमं न्यासं मन्त्रव्याप्तिस्वरूपकम् । मस्तकाच्चरणं यावच्चरणान्मस्तकावधि । पुरोदक्षे पृष्ठदेशे वामभागेऽष्टशो न्यसेत् । मूलमन्त्रकृतो न्यासो नवमो देवताप्रियः । ततः कुर्व्वीत दशमं षडङ्गन्यासमुत्तमम् । मूलमन्त्रं जातियुक्तं (दीर्घस्वरयुक्तम्) हृदयादिषु विन्यसेत् । कृतेऽस्मिन् दशमे न्यासे त्रैलोक्यं वशगं भवेत् । दशन्यासोक्तफलदं कुर्य्यादेकादशं ततः । खड्गिनी शूलिनीत्यादि(१अ०६१—६५) पठित्वा श्लोकपञ्चकम् । आद्यं(ऐँ) लघुतरं बीजं ध्यात्वा सर्व्वाङ्गके न्यसेत् ।

शूलेन पाहि नो देवीत्यादि (४अ०२४—२६) श्लोकचतुष्टयम्। पठित्वा सूर्यसदृशं द्वितीयं (ह्रीँ) पर्वतो न्यसेत्। सर्वस्वरूपे सर्वेशे इत्यादि (११अ०२४—२७) श्लोकपञ्चकम्। पठित्वा स्फटिकाभासं तृतीयं (क्लीँ) स्तनौ न्यसेत्। ततः षडङ्गं कुर्वीत विभक्तैर्मूलवर्णकैः। एकैकेन चैकेन चतुर्भिर्युगलेन च। समस्तेन च मन्त्रेण कुर्यादङ्गानि षट् सुधीः। शिखायां नेत्रयोः श्रुत्योर्नसोर्वक्त्रे गुदे न्यसेत्। मन्त्रवर्णान् समस्तेन व्यापकं त्वष्टधाचरेत्। खड्गं चक्रगदेषुचापपरिघान् शूलं भुशुण्डीं शिरः शङ्खं सन्दधतीं करैस्त्रिनयनां सर्वाङ्गभूषावृताम्। नीलाश्मद्युतिमास्यपाददशकां सेवे महाकालिकां यामस्तौत् स्वपिते हरौ कमलजो हन्तुं मधुं कैटभम्। अक्षस्रक्परशू गदेषुकुलिशं पद्मं धनुः कुण्डिकां दण्डं शक्तिमसिञ्च चर्म जलजं घण्टां सुराभाजनम्। शूलं पाशसुदर्शने च दधतीं हस्तैः प्रवालप्रभां सेवे सैरिभमर्द्दिनीमिह महालक्ष्मीं सरोजस्थिताम्। घण्टाशूलहलानि शङ्खमुसले चक्रं धनुः सायकं हस्ताब्जैर्दधतीं घनान्तविलसच्छीतांशुतुल्यप्रभाम्। गौरीदेहसमुद्भवां त्रिजगतामाधारभूतां महापूर्वामत्र सरस्वतीमनुभजे शुम्भादिदैत्यार्द्दिनीम्। एवं ध्यात्वा जपेल्लक्षचतुष्कं तद्दशांशतः। पायसान्नेन जुहुयात् पूजिते हेमरेतसि। जयादिशक्तिभिर्युक्ते पीठे देवीं यजेत्ततः। तत्र२५ पत्राष्टतन्त्रचे षट्कोणाष्टदलान्विते। त्रिकोणमध्ये संपूज्य ध्यात्वा तां मूलमन्त्रतः। पूर्वकोणे विधातारं सरस्वत्या सह पूजयेत्। विष्णुं श्रिया च नैर्ऋत्ये, वायव्ये तूमया शिवम्। उदग्दक्षिणयोः सिंहं महिषञ्च क्रमाद्यजेत्। षट्कोणेषु च पूर्वादौ नन्दजां रक्तदन्तिकाम्। शाकम्भरीं तथा दुर्गां भीमाञ्च भ्रामरीं यजेत्। सबिन्दुनामवर्णाद्याश्चतुर्थ्यन्ता नमोऽन्विताः। नन्दजाद्या यजेच्छक्तीर्ध्यममाया अपीठगीः। अष्टपत्रेषु ब्रह्माणी पूज्या माहेश्वरी परा। कौमारी वैष्णवी चाथ वाराही नारसिंह्यपि। पश्चादैन्द्री च चामुण्डा तथा तत्र २५ दलेष्विमाः। विष्णुमाया चेतना च बुद्धिर्निद्रा क्षुधा ततः। छाया शक्तिः परा तृष्णा चान्तिर्जातिश्च लज्जया। शान्तिः श्रद्धा कान्तिलक्ष्म्यौ धृतिर्वृत्तिः श्रुतिः स्मृतिः। दया तुष्टिस्ततः पुष्टिर्माता भ्रान्तिरिति क्रमात्। बहिर्भूपुरकोणेषु गणेशः क्षेत्रपालकः। बटुकश्चापि योगिन्यः पूज्या इन्द्रादिका अपि। एवं सिद्धे मनौ मन्त्री भवेत् सौभाग्यभाजनम्। मार्कण्डेयपुराणोक्तं नित्यं चण्डीस्तवं पठन्। पुटितं मूलमन्त्रेण जपन्नाप्नोति वाञ्छितम्। आश्विनस्य सिते पक्षे आरभ्याश्विनतिथिं सुधीः। अष्टम्यन्तं जपेल्लक्षं दशांशं होममाचरेत्। प्रत्यहं पूजयेद्देवीं पठेत् सप्तशतीमपि। विप्रानाराध्य मन्त्री स्वाभिष्टार्थं लभतेऽचिरात्। सप्तशत्याश्चरित्रे तु प्रथमे पद्मभूर्मुनिः। छन्दो गायत्र्युदितं महाकाली तु देवता। वाग्बीजं (ऐँ) पावकस्तत्त्वं धर्मार्थे विनियोजनम्। मध्यमे च चरित्रे तु मुनिर्विष्णुरुदाहृतः। उष्णिक्छन्दो महालक्ष्मीर्देवता बीजमद्रिजा(ह्रीँ)। वायुस्तत्त्वं धनप्राप्त्यै विनियोग उदाहृतः। उत्तरस्य चरित्रस्य ऋषिः शङ्कर ईरितः। त्रिष्टुप्छन्दो देवता च महापूर्वा सरस्वती। कामो बीजं (क्लीँ) रविस्तत्त्वं कामाप्त्यै विनियोजनम्। एवं संस्मृत्य ऋष्यादीन् ध्यात्वा पूर्वोक्तमार्गतः। सार्धस्मृति पठेच्चण्डीस्तवं स्पष्टपदाक्षरम्। समाप्तौ तु महालक्ष्मीं ध्यात्वा कृत्वा षडङ्गकम्। जपेदष्टशतं१०८ मूलं देवतायै निवेदयेत्। एवं यः कुरुते सोऽत्र नावसीदति जातुचित्। चण्डिकां प्रभजन्मर्त्यो धनैर्धान्यैर्यशश्चयैः। पुत्रैः पौत्रैस्तथाऽऽरोग्यैर्युक्तो जीवेद्बहुः समाः"।

निर्ण्यसि० २परि० शतचण्डीविधौ विशेष उक्तो यथा रुद्रयामले "शतचण्डीविधानञ्च प्रोच्यमानं शृणुष्व तत् सर्वोपद्रवनाशार्थं शतचण्डीं समारभेत्। षोडशस्तम्भसंयुक्तं मण्डपं पल्लवोज्ज्वलम्। वह्निकोणयुतां वेदीं मध्ये कुर्यात्त्रिभागतः। पक्वेष्टकचितां रम्यां सुश्लक्ष्णां हस्तसम्मिताम्। पञ्चवर्णरजोभिश्च कुर्यान्मण्डलकं शुभम्। पञ्चवर्णवितानञ्च किङ्किणीजालमण्डितम्। आचार्येण दश विप्रान् वरयेद्धि सुव्रतान्। ऐशान्यां स्थापयेत् कुम्भं पूर्वोक्तविधिनाचरेत्। वारुण्यान्तु प्रकर्तव्यं कुण्डं लक्षणलक्षितम्। मूर्तिं देव्याः प्रकुर्वीत सुवर्णस्य पलेन वै। तदर्धेन तदर्धेन तदर्धेन महामते!। अष्टादशभुजां देवीं कुर्याद्वाष्टकरामपि। पट्टकूलयुगच्छन्नां देवीं मध्ये निधापयेत्। देवीं संपूज्य विधिवज्जपं कुर्युर्दश द्विजाः। शतमादौ शतञ्चान्ते जपेन्मन्त्रं नवार्णकम्। चण्डीं सप्तशतीमध्ये संपुटोऽयमुदाहृतः। एकं द्वे त्रीणि चत्वारि जपेद्दिनचतुष्टयम्। रूपाणि क्रमशस्तद्वत् पूजनादिकमाचरेत्। पञ्चमे दिवसे प्रातर्होमं कुर्याद्विधा-

भत्तः। गुडूचीम्लायसन्दूर्वालिलाजान् गुडान् यथाविधि। चण्डीपाठस्य होमन्तु प्रतिश्लोकन्द्रशांशतः। होमं कुर्य्याद्‌ हुतादिभ्यः समिदाज्यचरून् क्रमात्। कृत्वा पूर्णाहुतिन्दद्याद्विप्रेभ्यो दक्षिणां क्रमात्। कपिलाङ्गां नीलमणिं श्वेताश्वं छत्रचामरे। अभिषेकान्ततः कुर्य्युर्यजमानस्य चर्त्विजः। एवङ्कृतेऽमरेशान! सर्वसिद्धिः प्रजायते"। "सहस्रचण्डीं विधिवच्छृणु विप्रो महामते!। राज्यभ्रंशे महोत्पाते जनमारे महाभये। गजमारेऽश्वमारे च परचक्रभये तथा। वृत्रादिविविधे दुःखे क्षयरोगादिजे भये। सहस्रचण्डिकापाठं कुर्य्याद्वा कारयेत्तथा। जापकास्तु शतश्रोक्ता विंशद्धस्तश्च मण्डपः। भोज्याः सहस्रं विप्रेन्द्रा गोशतं दक्षिणान्दिशेत्। गुरवे द्विगुणन्देयं शय्यादानन्तथैव च। सप्तधान्यं च भूदानं श्वेताश्वं च मनोहरम्। पञ्चनिष्कमिता मूर्त्तिः कर्त्तव्या वाऽर्धमानतः। अष्टादशभुजा देवी सर्वायुधविभूषिता। सवारिताश्वं दातव्यं सहस्रं शतरुक्मभो!। शतं वा नियताहारः पयःपानेन वर्त्तयेत्। एवं सचण्डिकापाठं सहस्रं तु समाचरेत्। तस्य स्वात्कार्य्यसिद्धिस्तु नात्र कार्य्या विचारणेति"। एतदुक्तं यद्यपि महानिबन्धेषु नास्ति तथापि प्रचररूपत्वादुक्तमिति दिक्। वाराहीतन्त्रे "सङ्कटे समनुप्राप्ते दुर्भिक्षग्रामये तथा। जातिभ्रंशे कुलोच्छेदेऽप्यायुषो नाशे आगते। वैरिवृद्धौ व्याधिवृद्धौ धननाशे तथाक्षये। तथैव त्रिविधोत्पाते तथा चैवातिपातके। कुर्य्याद्यत्नाच्छतावृत्तिन्ततः सम्पद्यते शुभम्। श्रेयोवृद्धिः शतावृत्तात्राज्यवृद्धिस्तथा परा। मनसा चिन्तितन्देवि! सिध्येदष्टोत्तराच्छतात्। सहस्रावर्त्तनाल्लक्ष्मीरावृणोति स्वयं स्थिरा। भुक्त्वा मनोरथान् कामान्नरो मोक्षमवाप्नुयात्। चण्ड्याः शतावृत्तपाठात्सर्वाः सिध्यन्ति सिद्धयः"। २काल्या भैरवभेदे पु०। "असिताङ्गोरुरुश्चण्ड उन्मत्तः क्रोधनस्तथा" तन्त्रसा०। भ्रामाचरणाद्भैरवोक्तौ। संज्ञायां कन्। चण्डिका सप्तवर्षीयां कुमार्य्याम् अत्रैव शब्दे मन्त्रमहोदधिवाक्यम् दृश्यम्। [राजनि०।

चण्डीकुसुम पु० चण्डीप्रियं कुसुमं यस्य। रक्तकरवीरवृक्षे।

च(च)ण्डीश पु० रुद्रगणभेदे "चण्ड(ण्डी)शः पूषणं देवं भगं नन्दीश्वरोऽग्रहीत्" भाग०४।५।१६। ६त०। २शिवे पु०"चण्डीश्वरोऽप्यत्र त्रिभुवनगुरोर्धाम चण्डीश्वरस्य" मेघ०

चण्डु पु० चडि–उन्। उन्दुरे मूषिके शब्दच०।

चण्डेश्वर पु० चण्ड ईश्वरः। रक्ततनौ शिवमूर्त्तिभेदे "चण्डेश्वरं रक्ततनुं त्रिनेत्रम्" तन्त्रसारः।

चण्डोग्रशूलपाणि पु० शिवमूर्त्तिभेदे। "चण्डोग्रशूलपाणेश मन्त्रः सर्वार्थसाधकः" तन्त्रसारे तन्मन्त्रः उक्तः।

चत याचने भ्वा० उभ० द्वि० सेट्। चतति ते एदित् अचतीत्। अचतिष्ट। चचात चेते। निरुक्तौ अयं गत्यर्थतयोक्तः। "शुष्टा चतन्तमशिजो नमोभिः" ऋ० १०।४६।२। "चतन्तं चततिर्गतिकर्म्मा" निरु० भा०। अस्य वैदिकेऽनिट्त्वम् चत्तः। "चत्तो इतश्चत्तामुतः" ऋ० १०।१५५।२। "दूरे चत्ताय च्छन्त्सद्गहनम्" ऋ० १।१३२।६। याचनस्य हिंसायां हन्तेरस्य हिंसार्थत्वमपि। "सं च इन्द्रं चतिनमस्य" ऋ० ६।१८।४। "चतिनं नाशकमिति" भा०। वा० इनि।

चतुःकूटा स्त्री श्रीविद्यामन्त्रभेदे तन्त्रसारे तत्स्वरूपं दृश्यम् "चतुःकूटा महाविद्या शङ्करेण प्रपूजिता" तन्त्रसा०।

चतुःपञ्च त्रि० चत्वारः पञ्च वा वार्थे बहु० डच्। चतुःसंख्यके पञ्चसंख्यके वा। "अजानतामिवान्योन्यं चतुःपञ्चावशेषिताः" भाग० १।१५।२१। वा रस्य षत्वे चतुष्पञ्चेत्यप्यत्र।

चतुःपञ्चाशत् स्त्री० चतुरधिका पञ्चाशत्। (चौयान्न) १चतुरधिकपञ्चाशत्संख्यायां २तत्संख्यान्विते च "पशुपुरोडाशो हविश्चतुःपञ्चाशत्" शत० ब्रा० ६।२।२।३७। ततः पूरणार्थे डट्। चतुःपञ्चाश तत्संख्यापूरणे त्रि० स्त्रियां ङीप्। वा रस्य षत्वे चतुष्पञ्चाश इत्यप्यत्र।

चतुःपत्री स्त्री चत्वारि चत्वारि पत्राण्यस्याः। क्षुद्रपाषाणभेदे राजनि०। वा रस्य षत्वे चतुष्पत्रीत्यप्यत्र

चतुःपर्णी स्त्री चत्वारि चत्वारि प्रतिपर्णं पर्णान्यस्याः। क्षुद्राम्लिकायाम् (आमरुल्)। राजनि०। वा रस्य षत्वे चतुष्पर्णीत्यप्यत्र।

चतुःपुष्प पु० चत्वारि पुष्पाण्यस्य। भिण्डातके राजनि०। वा रस्य षत्वे चतुष्पुष्प इत्यप्यत्र।

चतुःफला स्त्री चतुर्धा विभक्तं फलमस्याः। नागबलायाम् राजनि०। वा रस्य षत्वे चतुष्फलाप्यत्र।

चतुःशाल न० चतसृणां शालानां समाहारः। अन्योन्याभिमुखशालाचतुष्टये "एकशाले चतुःशाले दुर्भिक्षे राष्ट्रविप्लवे। पतिता नीयमानायाः पुरः शक्रो न दुष्यति" ज्यो० त०। वा रस्य विसर्गषत्वे चतुश्शालेत्यप्यत्र। पक्षे वा ङीप् चतुः(श्)शालीत्यप्यत्र स्त्री।

चतुःषष्टि स्त्री चतुरधिका षष्टिः। (चौषट्टि) १चतुरधिकषष्टिसंख्यायां २तत्संख्यान्विते च। वा रस्य विसर्गसत्त्वे। ततः पूरणे डट्। चतुःषष्ट तत्संख्यापूरणे त्रि० स्त्रियां ङीप्।

चतुःषष्टिकला स्त्री चतुःषष्टिमिता कला। उपविद्याभेदे ताश्च कलाशब्दे श्रीधरधृतवाक्ये दर्शिताः। शिवशुक्रनीतिशास्त्रे तु ४अ० अन्यविधा उक्ता यथा "पृथक् पृथक् तु विद्यानां लक्षणं संप्रकाशितम्। कलानां न पृथक् लक्ष्म नाम चास्तीह केवलम्। पृथक् पृथक् क्रिया चात्र कलाभेदस्तु जायते। यां यां कलां समाश्रित्य, तन्नाम्ना जातिरुच्यते। हावभावादिसंयुक्तं नर्त्तनं १ च कला स्मृता। अनेकवाद्यविकृतौ ज्ञानं तद्वादने २ कला। वस्त्रालङ्कारसंधानं ३ स्त्रीपुंसोश्च कला मता। अनेकरूपाविर्भावकृतिज्ञानं ४ कला स्मृता। शय्यास्तरणसंयोगे पुष्पादिग्रथनं ५ कला। द्यूताद्यनेकक्रीडाभिरञ्जनं ६ तु कला स्मृता। अनेकासनसंधाने रतिज्ञानं ७ कला स्मृता। कलासप्तकमेतद्धि गान्धर्वे समुदाहृतम्। मकरन्दासवादीनां मद्यादीनां कृतिः ८ कला। शल्यगूढाहृतौ ज्ञानं सिराव्रणव्यधः ९ कला। हीनादिरससंयोगे ऽन्नादिसंपाचनं १० कला। वृक्षादिप्रसवारोपपालनादिकृतिः ११ कला। पाषाणधात्वादिदृतिस्तद्भस्मीकरणं १२ कला। यावदिक्षुविकाराणां कृतिज्ञानं १३ कला स्मृता। धात्वोषधीनां संयोगक्रियाज्ञानं १४ कला स्मृता। धातुसाङ्कर्य्यपार्थक्यकरणं १५ तु कला स्मृता। संयोगपूर्वविज्ञानं १६ धात्वादीनां कला स्मृता। क्षारनिष्कासनज्ञानं १७ कलासंज्ञं तु तत् स्मृतम्। कलादशकमेतद्धि ह्यायुर्वेदागमेषु च। शस्त्रसन्धानविक्षेपः १८ पदादिन्यासतः कला। सन्ध्याघाताकृष्टिभेदैर्मल्लयुद्धं १९ कला स्मृता। कलाऽभिलक्षिते देशे यन्त्राद्यस्त्रनिपातनम् २०। वाद्यसंकेततो व्यूहरचनादि २१ कला स्मृता। गजाश्वरथगत्या तु युद्धसंयोजनं २२ कला। कलापञ्चकमेतद्धि धनुर्वेदागमस्थितम्। विविधासनमुद्राभिर्देवतातोषणं २३ कला। सारथ्यञ्च गजाश्वादेर्गतिशिक्षा २४ कला स्मृता। मृत्तिकाकाष्ठपाषाणधातुभाण्डादिसत्क्रिया २५।२६।२७।२८। पृथक् कला चतुष्कं तु चित्राद्यालेखनं २९ कला। तडागवापीप्रासादसमभूमिक्रिया ३० कला। घट्याद्यनेकयन्त्राणां वाद्यानां कृतिः ३१ कला। हीनमध्यादिसंयोगवर्णादिरञ्जनं ३२ कला। जलवाय्वग्निसंयोगनिरोधादिक्रिया ३३ कला। नौकारथादियानानां कृतिज्ञानं ३४ कला स्मृता। सूत्रादिरज्जुकरणे विज्ञानं ३५ तु कला स्मृता। अनेकतन्तुसंयोगैः पटबन्धः ३६ कला स्मृता। वेधादिसदसज्ज्ञानं ३७ रत्नानां तु कला स्मृता। स्वर्णादीनां तु याथात्म्यविज्ञानं ३८ च कला स्मृता। कृत्रिमस्वर्णरत्नादिक्रियाज्ञानं ३८ कला स्मृता। स्वर्णाद्यलङ्कारकृतिः ३९ कला लेपादिसत्कृतिः ४०। मार्दवादिक्रियाज्ञानं ४१ चर्म्मणां तु कला मता। पशुचर्म्माङ्गनिर्हारक्रियाज्ञानं ४२ कला स्मृता। दुग्धदोहादिविज्ञानं ४३ घृतान्तं तु कला स्मृता। सीवने कञ्चुकादीनां विज्ञानं ४४ तु कला स्मृता। बाह्वादिभिश्च तरणं ४५ कलासंज्ञं जले स्मृतम्। मार्जने गृहभाण्डादेर्विज्ञानं ४६ तु कला मता। वस्त्रसम्मार्जनं ४७ चैव क्षुरकर्म्म ४८ ह्युभे कले। तिलमांसादिस्नेहानां कला निष्कासनं ४९ मता। सीराद्याकर्षणे ज्ञानं ५० वृक्षाद्यारोहणे ५१ कला। मनोऽनुकूलसेवायाः कृतिज्ञानं ५२ कला मता। वेणुतृणादिपात्राणां कृतिज्ञानं ५३ कला मता। काचपात्रादिकरणविज्ञानं ५४ तु कला मता। संसेचनं ५५ संहरणं ५६ जलानां तु कला स्मृता। लोहाभिसारशस्त्रास्त्रकृतिज्ञानं ५७ कला मता। गजाश्ववृषभोष्ट्राणां पल्याणादिक्रिया ५८ कला। शिशोः संरक्षणे ज्ञानं ५९ धारणे ६० क्रीडने ६१ तथा। सुयुक्तताडनज्ञानम् ६२ अपराधिजने तथा। नानादेशीयवर्णानां सुसम्यग्लेखनं ६३ कला। ताम्बूलरक्षादिकृतिविज्ञानं ६४ तु कला स्मृता। आदाने आशुकारित्वं प्रतिदाने चिरक्रिया। कलासु द्वौ गुणौ ज्ञेयौ सर्व्वासु तौ मनीषिभिः। चतुःषष्टिः कला ह्येताः संक्षेपेण निदर्शिताः। यां यां कलामाश्रितो यस्तां तां कुर्य्यात् स एव हि"। "चतुःषष्टिकलाविद्या ईश्वरीप्रीतिवर्द्धनम्" गायत्रीकवचम्। वा रस्य विसर्गसत्त्वे चतुष्षष्टिकलाप्यत्र

चतुःसप्तति स्त्री चतुरधिका सप्ततिः। (चौहत्तर) १चतुरधिकसप्ततिसंख्यायां २तत्संख्यान्विते च ततः पूरणे डट्। चतुःसप्त त तत्पूरणे त्रि० स्त्रियां ङीप्। वा रस्य विसर्गसत्त्वम्।

चतुःसम न० चत्वारि समानि यत्र। 'त्वक्' चोरकं पथ्या यमानी च चतुःसमम्' वैद्यकोक्ते लवङ्गादिचतुर्द्रव्यात्मके

औषधभेदे, शब्दार्थचि० वैद्यके तद्गुणा उक्ता यथा "लवङ्गं जीरकं पथ्या यमानी च चतुः समम् । आम-शूलविषघ्नं पाचनं भेदि शोषनुत्" । "कस्तूरिकाया द्वौ भागौ चत्वारश्चन्दनस्य तु । कुङ्कुमस्य त्रयश्चैव शशि-नश्च चतुःसमम्" इत्युक्तेषु २मिलितेषु तत्तत्परि-माणान्वितकस्तूरीचन्दनकुङ्कुमकर्पूरेषु च । वा रस्य विसर्गत्वे चतुस्समम्प्यत्र ।

चतुर् त्रि० ब० व० चत–उरन् । १चतुःसंख्यायाम्, २चतुः-संख्यान्विते च । "चत्वारोवयमृत्विजः स भगवान् कर्म्मोपदेष्टा हरिः" वेणी० । स्त्रियां गौणे सख्ये च चतस्रादेशः । "तासामाद्यायतस्त्र निन्दितैकादशी च या" मनुः । प्रियचतस्रा अतिचतस्रा । नञा सुना विना च समासे बहु० अच् समा० । अचतुरः सुच-तुरः विचतुरः । अव्ययीभावे टच् समा० उपचतुरम् । अवयवे तयप् चतुष्टय । चतुःसंख्यायां तद्न्विते च त्रि० स्त्रियां ङीप् "चरितार्था चतुष्टयी" कुमा० । "ततोवारे सुच् "रात्सस्य" पा० सलोपे । चतुर् २चतुर्वारे अव्य० । तदर्थे चतुस् इति शब्दकल्पनं प्रामादिकम् । "चतुर-वसः काव्या० श्रौ० । "चतुर्नमो अष्टकृत्वो भवाय" अथ० ११।२।९। "चतुरुपसृयते" तै० सं० २।६।७।२। चतुष्टयार्थे च 'गूढमैथुनधर्म्मं च काले काले च संच-यम् । अप्रमादमनालस्यं चतुः शिक्षेत वायसात्" इति चाणक्यः ।

चतुर पु० चत–उरच् । १चक्रगतौ २हस्तियाजाशाया हेमच० । ३कार्य्यदक्षे ४आलस्यहीने ५निपुणे च त्रि० । ६नायकभेदे पु० तल्लक्षणं रसमञ्जर्य्याम् "वाक्चेष्टाव्यङ्ग्यसमागमश्चतुरः । तत्र वचनव्यङ्ग्यसमागमो यथा "तमोजटाले हरिदन्त-राले काले निशायास्तव निर्गतायाः । तटे नदीनां निकटे वनानां घटेत पातोदरि ! कः सहायः" । चेष्टा व्यङ्ग्यसमागमो यथा "कान्ते कनकाम्भोरं करे कमपि कुर्व्वति । अपारमिश्वले भानौ बिन्दुमिन्दु-मुखी ददौ" । तं वीक्ष्य वीवाचतुरामनङ्गः "नव प्रियं यचतुराबलोकिनः" कुमा० । "न पुनरेति गतं चतुरं वयः" । "मृगया जहार चतुरेव कामिनी" रघुः । चतुर्+अर्श० अच् । ६चतुर्विशिष्टे त्रि० ।

चतुरंशा स्त्री वर्णवृत्तभेदे "द्विजवरकृता विरहतवर्णा भवति यदा सा किल चतुरंशा" छन्दोम० ।

चतुरक्रम पु० "द्रुतद्वन्द्वं द्रुतद्वन्द्वं तथा प्रान्ते गुरुर्भवेत् । ह्रस्वि यदक्षरैर्युक्तः स्मृतारे चतुरक्रमः" इति संगी०दा० उक्ते रूपकभेदे ।

चतुरङ्ग न० चत्वारि अङ्गानि यस्य । १हस्त्यश्वरथपदातिरूपा-ङ्गचतुष्टययुते सैन्ये । "प्रयातेऽभिज्ञरथ्याम ! यशेन न-हुतात्मतः । कृत्स्नेन चतुरङ्गेण यत्नेन जितकाशिना" भा०व०२० अ० । रक्तहरितपीतश्यामलरूपाणि चत्वारि बलस्वरूपाणि क्रीड़ासाधनान्यङ्गान्यस्य । (चतुराजी) २क्रीड़ाभेदे । तत्क्रीड़ाप्रकारः ति०त०व्यासयुधिष्ठिरसंवादे "युधिष्ठिर उवाच । अष्टकोष्ठ्यास्य या क्रीड़ा तां मे ब्रूहि तपोधन ! । प्रकर्षेणैव मे नाथ ! चतुराजी यथा भवेत् । व्यास उवाच । अष्टौ कोष्ठान् समालिख्य प्रदक्षिणक्रमेण तु । अरुणं पूर्वतः कृत्वा दक्षिणे हरितं बलम् । पार्थ ! पश्चिमतः पीतमुत्तरे श्यामलं बलम् । राज्ञोवामे गजं कुर्य्यात् तस्मादश्वं ततस्तरिम् । कुर्य्यात् कौन्तेय ! पुरतो युद्धे पत्तिचतुष्टयम् । कोष्ठे नौका-द्वितीयेऽश्वस्तृतीये च गजोवसेत् । तुरीये च वसेद्राजा-वटिकाः पुरतः स्थिताः । पदैकेन वटी राजा, चतुष्को-णैव कुञ्जरः । त्रिकोणैव चलत्यश्वः पार्थ ! नौका द्वयेन तु । कोष्ठमेकं विलङ्घ्याथ सर्वतोयाति भूपतिः । अयएव वटी याति बलं हन्त्यपरकोणगम् । यथेष्टं कुञ्जरोयाति चतुर्दिक्षु महीपते ! । तिर्य्यक् तुरङ्गमो याति लङ्घ-यित्वा त्रिकोष्ठकम् । कोणकोष्ठद्वयं लङ्घ्य व्रजेन्नौका युधि-ष्ठिर । सिंहासनं चतुराजी नृपाक्रष्टस्य षट्पदम् । काक-काष्ठं द्वन्द्वनौका नौकाकृष्टप्रकारकम् । घाताघाते वटी नौका बलं हन्ति युधिष्ठिर ! । राजा गजोहयश्चापि लब्धा घातम् निहन्ति च । आत्मनं सबलं रक्षेत् सराज बलमुत्तमम् । बलस्य रक्षया पार्थ ! हन्तव्यं बलमुत्त-मम्" । नौकायाश्चत्वारि पदानि अश्वस्याष्टौ पदानि इत्या-दिकमस्य । "मत्तकुञ्जस्य गर्वेण राजा क्रीड़ति निर्भ-रम् । तस्मात् सर्वबलं दत्त्वा रक्ष कौन्तेय ! कुञ्जरम् । सिंहासनं चतुराजी यदवस्थानतो भवेत् । सर्वसैन्य-र्गजैर्वापि रक्षितव्योमहीपतिः । अन्यराजपदे गत्वा यदा यातो युधिष्ठिर । तदा सिंहासनं तस्य भण्यते नृपसत्तम । राजा च नृपतिं हत्वा कुर्य्यात् सिंहासनं यदा । द्विगुणं बाजयेत् पणमन्यथैकगुणं भवेत्" । द्विगुणं पणं दातव्यत्वेन प्रापयेत् । "मित्रसिंहासनं पार्थ ! यदारोहति भूपतिः । तदा सिंहासनं नाम सर्वं जयति तद्बलम् । यदा सिंहासनं कर्त्तुं राजा पद-

पदाश्रितः। तदा घातेऽपि हन्तव्यो बलेनापि सुरक्षितः। विद्यमाने नृपे यत्र सजीवे च नृपत्रयम्। प्राप्नोति तु यदा तस्य चतुराजी तदा भवेत्। नृपेणैव नृपं कृत्वा चतुराजी यदा भवेत्। द्विगुणं पातयेत् पण्यमन्यथैकगुणं भवेत्। स्वपदस्थं यदा राजा राजानं हन्ति पार्थिव!। चतुरङ्गे तदा भूप! पातयेच्च चतुर्गुणम्। यस्य सिंहासने काले चतुराजी समुत्थिता। चतुराजी भवत्यत्र गतु सिंहासनं नृप!"। अत्रेदं बीजम् उभयथा जयेऽपि परसिंहासनाधिकारात् परराजवधे शौर्य्याधिक्यनिष्कण्टकत्वदर्शनात् क्रीड़ायामपि तथा कल्प्यते। "राजद्वयं यदा हस्ते आत्मनोराशि संस्थिते। परेण संहृतश्चैको बलेनाप्यपहार्य्यते। राजद्वयं यदा हस्ते न स्यादन्यकरे परः। तदा राजा हि राजानं घातेऽपि तं हनिष्यति। नृपाकृष्टो यदा राजा गमिष्यति युधिष्ठिर!। घाताघाते पि हन्तव्यो राजा तत्र न रक्षकः। कोणं राजपदं त्यक्त्वा वटिकान्तं यदा व्रजेत्। वटी च षट्पदं नाम तदा कोष्ठकं नयेत्। यदा तस्य भवेत् पार्थ! चतुराजी च षट्पदम्। तदापि च चतुराजी भवत्येव न संशयः। पदातेः षट्पदे सिद्धे राज्ञा वा हस्तिना तथा। षट्पदं न भवेत्तस्य वचनं शृणु पार्थिव!। सप्तमे कोष्ठके यत्र स्याद्घटिका दशमेन वै। तदान्योन्यस्य हन्तव्यं सुसाध दुर्बलं बलम्। त्रिवटीकस्य कौन्तेय! पुरुषस्य कदाचन। षट्पदं न भवत्येव इति गौतमभाषितम्। नौकैका वटिका यस्य विद्यते खेलने यदि। नाड़ावटीति विख्याता पदं तस्य न दुष्यति"। पदं राजपदं कोणपदञ्च। "हस्ते रङ्गे बलं नास्ति काककाष्ठं तदा भवेत्। वदन्ति राजांशाः सर्वे तस्य गतौ जयाजयौ। प्रोत्थिते पञ्चमे राशि कृते वद्याश्च षट्पदे। यशौचं स्यात्तदा हन्ति चलित्वा चालितं बलम्। द्विराहस्त्यागते तस्मात् हन्यात् परबलं जयी। पार्थ! सिंहासने काले काककाष्ठं यदा भवेत्। सिंहासनं भवत्येव काककाष्ठं न भण्यते। उपरिष्टाच्च यत्स्थानं तस्योपरि चतुष्टये। नौकाचतुष्टयं यत्र क्रियते तस्य नौकया। नौकाचतुष्टयं तस्य वृहन्नौकेति भण्यते। न कुर्य्यादेकदा राजन्! गजस्याभिमुखं गजम्। यदि कुर्वीत धर्म्मज्ञः पापयुक्तो भविष्यति। स्थानाभावे यदा पार्थ! हस्तिनं हस्तिसंमुखम्। करिष्यति तदा राजन्! इति गौतमभाषितम्। प्राप्ने गजहवे राजन्। हन्तव्योपायतोगजः"। इति चतुरङ्गक्रीड़नम्।

चतुरङ्गिन् त्रि० चत्वारि अङ्गानि हस्त्यश्वरथपदातयः भूम्ना सन्त्यस्य इनि। वाहुल्येन हस्त्यश्वादिसेनाङ्गचतुष्टययुक्ते। "चालयन् वसुधां चेमां बलेन चतुरङ्गिणा" भा० आ० ६४अ०। स्त्रियां ङीप्। "प्रेषयिष्ये तवार्थाय वाहिनीं चतुरङ्गिणीम्" ७१अ०।

चतुरङ्गुला स्त्री चतस्रोऽङ्गुलयः प्रमाणमस्य पर्व्वणः अच् समा०। १आरग्वधे (सोन्दाल)। अमरः। २चतुरङ्गुलमिते त्रि०। "स चतुरङ्गुलमेवोभयतोऽन्तत उपगृह्णाति" शत० ब्रा० १०।२।२।१। "तस्याश्चाश्च पक्षा दीर्घाः प्रादेशाश्चतुरङ्गुलाः" श्रा० त० छन्दोग०।

चतुरक्त न० चतुर्णामक्तूनां समाहारः पात्रा० न स्त्रीत्वम्। "अम्लवेतसवृक्षाम्लजम्बीरनिम्बुकैः। चतुरक्तं हि, पञ्चाम्लं बीजपूरयुतं भवेत्" भावप्र० उक्ते अम्लवेतसादिचतुष्के।

चतुरशीति स्त्री चतुरधिका अशीतिः। (चौराशी) १चतुरधिकाशीतिसंख्यायां २तत्संख्यान्विते च। पूरणे डट्। चतुरशीत तत्संख्यापूरणे त्रि० स्त्रियां ङीप्।

चतुरस्र त्रि० चतस्रोऽस्रयः कोणा अस्य नि० अच्। १चतुष्कोणे पा० तालव्यमध्यस्यैव निपातनम्। दन्त्यमध्यत्वे चतुरश्रिरित्येव स्यात्। अस्य दन्त्यमध्यत्वं सिद्धान्तकौमुदीक्तं चिन्त्यम् सुप्रातसुश्वेति" पा० ५।४।१ सू० तालव्यमध्यस्यैव ग्रहणात् "चतुरस्रं त्रिकोणं वा वर्त्तुलं चार्द्धचन्द्रकम्। वर्ण्यं यथानुपूर्व्येण ब्राह्मणादिषु मण्डलम्" बौधा०। २ब्रह्मसन्ताने केतुभेदे पु० "चतुरस्रा, ब्रह्मसन्तानाः" वृ० सं० ११अ०। केतुशब्दे दृश्यम्। ३न्यूनानतिरिक्ते त्रि०। "बभूव तस्याश्चतुरस्रशोभि" कुमा०। "चतस्रोऽस्रयोऽस्य तच्चतुरस्रमन्यूनानतिरिक्तम्" मल्लि०।

चतुरात्मन् पु० चतुरं निपुणम् आत्मा मनोऽस्य चत्वारोव्यूहाः आत्मानोऽस्य, चतस्रोविभूतय आत्मानोऽस्य वा। परमेश्वरे विष्णौ। "चतुरात्मा चतुर्व्यूहः" "चतुरात्मा चतुर्भावश्चतुर्वेदविदेकपात्" इति च विष्णुस०। "रागद्वेषादिरहितत्वाच्चतुरं मनोऽस्येति मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तं चतुष्टयमात्मा अस्येति वा चतुरात्मा। "ब्रह्मा दक्षादयः कालस्तथैवाखिलजन्तवः। विभूतयो हरेरेता जगतः सृष्टिहेतवः। विष्णुर्मन्वादयः कालः सर्व्वभूतानि च द्विज!। स्थितेर्निमित्तभूतस्य विष्णोरेता

विभूतयः । हरिः कालात्मकाश्चाय समस्ताश्चैव जन्तवः । चतुर्धा प्रलयायैता जनार्दनविभूतयः” विष्णु पु० । उभयविधव्यु त्पत्त्या द्विधानामकत्वात् विष्णु स० द्विरुक्तिः

चतुरानन पु० चत्वारि आननान्यस्य । चतुर्मुखे वेधसि अमरः । “तस्यां स चाम्भोरुहकर्णिकायामवस्थितो लोकमपश्यमानः । परिक्रमन् व्योम्नि विवृत्तनेत्रश्चत्वारि लेभेऽनुदिशं मुखानि” भाग० ३।८।१८। तत्रैतस्य तथात्वम् । “इतरतापशतानि यदृच्छया वितर तानि सहे चतुरानन !” उद्भटः

चतुराश्रम न० चतुर्णामाश्रमाणां समाहारः । “चत्वार आश्रमा ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थपरिव्राजकाः” वशिष्ठोक्तेषु ब्रह्मचार्य्यादिषु । तेषां विशेषधर्म्मास्तत्तच्छब्दे द्रष्टव्याः । तेषां साधारणधर्म्मा मनुनोक्ता यथा “चतुर्भिरपि चैवैतैर्नित्यमाश्रमिभिर्द्विजैः । दशलक्षणको धर्म्मः सेवितव्यः प्रयत्नतः । धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः । धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्म्मलक्षणम् । दश लक्षणानि धर्म्मस्य ये विप्राः समधीयते । अधीत्य चानुवर्त्तन्ते ते यान्ति परमाङ्गतिम् । दशलक्षणकं धर्म्ममनुतिष्ठन् समाहितः । वेदान्तं विधिवच्छ्रुत्वा संन्यसेदनृणो द्विजः” ।
तस्य भावः ष्यञ्, स्वार्थे वा ष्यञ् । चातुराश्रम्य तद्धर्मे चतुर्ष्वाश्रमेषु च न० । “चातुराश्रम्यधर्म्मांश्च वेदधर्म्मांश्च पार्थिवः” भा० शा० ६५ अ० ।

चतुरूषण न० चतुर्णामूषणानां समाहारः । पिप्पलीमूलसहिते शुण्ठीपिप्पलीमरिचरूपे त्रिकटौ । “त्र्यूषणं सकणामूलं कथितं चतुरूषणम् । व्योषस्येव गुणाः प्रोक्ता अधिकाश्चतुरूषणे” भावप्र० ।

चतुर्गति स्त्री चतुर्णां वर्णाश्रमाणां यथोक्तकारिणां गतिः । १परमेश्वरे । “चतुर्मूर्त्तिश्चतुर्बाहुश्चतुर्व्यूहश्चतुर्गतिः” विष्णुसं० । चतुर्भिर्गतिरस्य । २कच्छपे पुंस्त्री हेमच० ।

चतुर्जातक न० चतुर्णां जातकानां सुरन्ध्राणां सुरभीणां समाहारः । त्वगेलापत्रकनागकेशरेषु तदुपक्रम्य “एतच्च रोचनं रूक्षं तीक्ष्णोष्णं मुखगन्धहृत् । लघु पित्ताग्निकृद्वर्ण्यं कफवातविषापहम्” भावप्र० । “त्रिकटु चतुर्जातककुस्तुम्बुरुमिश्रं खादेत्” सुश्रुतः ।

चतुर्ण(न)वति स्त्री चतुर्भिरधिका नवतिः पूर्व्वपदाद्वा णत्वम् । (चौरानब्बुइ) १चतुरधिकनवतिसंख्यायां २तत्संख्येये च । चतुर्ण(न)वत्यधिकानि त्रीणि शतानि” काशा० श्रौ० १६।८।२१। पूरणे डट् । चतुर्ण(न)वत तत्संख्यापूरणे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

चतुर्थ त्रि० चतुर्णां पूरणः डट् थुक् च । चतुःसंख्यापूरणे स्त्रियां ङीप् सा च चन्द्रस्य २चतुर्थकलायाः क्रियारूपायां तिथौ” चतुर्थ्यामुदितश्चन्द्रो नेक्षितव्यः कदाचन” ति० त० पुरा० । ३व्याकरणपरिभाषिते ङे-भ्याम्भ्यस्रूपे विभक्तिभेदे “सम्प्रदाने चतुर्थी” पा० “धृतिहोमे न प्रयुञ्ज्यात् गोनामस्तु तथाष्टसु” छन्दोगप० । चतुर्थीमिति शेषः शुक्लकृष्णपक्षयोश्चतुर्थ्यां उभयदिनप्राप्तौ कस्या ग्राह्यता तन्निर्णयः कालमा० चतुर्थीप्र० यथा “अथ चतुर्थी निर्णीयते । सा च युग्मवाक्यात् परविद्धा पूज्या । न च शुक्लपक्षे तथात्वेऽपि कृष्णपक्षे पूर्वैव स्यादिति शङ्कनीयम् युग्मवाक्यस्य पक्षद्वयसाधारणत्वात् । “चतुर्दश्या च पूर्णिमेत्यत्र तच्छुक्लपक्षविषयत्वे लिङ्गमिति चेत् तस्यैकस्य युग्मस्य शुक्लपक्षविषयत्वेऽपि “प्रतिपदाप्यमावास्या” इत्यनेन पक्षद्वयस्पर्शिना युग्मेन साहचर्यादितरेषामपि पक्षद्वयस्पर्शित्वं किं न स्यात् । एवं तर्हि साहचर्य्ययोर्द्वयोरपि परस्परकलहादनिर्णय इति चेत् न कारणान्तरेण निर्णेतव्यत्वात् । तर्हि चतुर्दशीपूर्णिमायुग्मस्यैकपक्षवर्त्तितिथिद्वयात्मकत्वात् द्वितीयादियुग्मैः सह प्रतिपदामावास्यायुग्मन्तु भिन्नपक्षद्वयवर्त्तितिथिद्वयरूपत्वाद्विलक्षणम् । अतः पूर्णिमायुग्मसाहचर्य्येणैव निर्णय इति चेन्मैवम् श्रुत्या साहचर्य्यस्य बाध्यमानत्वात् । द्वितीयादिशब्दो मुख्यया वृत्त्या पक्षद्वयवर्त्तिनस्तिथीन् ब्रूते । सोऽयं श्रुतिलिङ्गादिषु षट्सु प्रथमं प्रमाणं साहचर्य्यन्तु सन्निधिः । स च स्थानापरनामत्वात् पञ्चमं प्रमाणम् । तत्र प्रथमादन्त्यदुर्बलं सोऽयमर्थः पूर्वमीमांसायां तृतीयाध्याये श्रुतिलिङ्गादिसूत्रे महता प्रबन्धेन प्रपञ्चितः जै० सूत्रञ्चैतत् “श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षादिति” । इममेव च श्रुतिसन्निध्योर्विरोधमुद्दिश्योत्तरमीमांसायां गुणोपसंहारे विचारितम् । तथा हि ताण्डिशाखायां श्रूयते “ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीतेति” । अस्यायमर्थः । पञ्चभक्तियुक्तस्य साम्न उद्गीथाख्या भक्तिः कश्चिदवयवः तच्चावयवमुद्गाता यागकाले गायति । गीयमानं तदुद्गीथं सर्वोद्गाता ताण्डिशाखागतोपनिषद्विहितैरनेकैर्गुणैरुपासीतेति ते च गुणास्ताण्डिशाखायामेव विहिताः । उद्गी-

यधिक्रिस्तु ताण्ड्यशाखाद्वं तजैमिनीयतलवकारादिषु सर्वासु सामशाखासु पठिता । तत्र यदिदन्ताण्ड्यशाखोक्तमुपानागुपासनं तत्किन्ताण्ड्यशाखागत एवोद्गीथविशेषे अवतिष्ठते किं वा सर्वशाखागत उद्गीथसामान्ये सञ्चरतीति संशयः । तत्र सन्निधिवशादुद्गीथविशेषेऽवतिष्ठत इति पूर्व्वः पक्षः । उद्गीथशब्दो मुख्यया श्रुत्योद्गीथसामान्यं ब्रूते । न च सन्निधिना पञ्चमप्रमाणेन प्रथमप्रमाणस्य श्रुतेः सङ्कोचो युक्तः । तस्मादुपासनमुद्गीथसामान्ये संचरतीति राद्धान्तः। अनेन न्यायेन प्रकृतेऽपि माधवाचार्य्योक्तेन सन्निधिना द्वितीयादिश्रुतेः सङ्कोचायोगाद्युग्मादिशास्त्रं पक्षद्वयविषयं द्रष्टव्यम् । यदि चतुर्द्दशीपूर्णिमयोः कृष्णपक्षविषयत्वं न सम्भाव्यते तर्हि तत्रैकत्र शुक्लपक्षविषयत्वमस्तु । तथा प्रतिपद्युग्ममपि गत्यन्तराभावात्पक्षद्वयसम्बन्धिविषयम् एवं व्यवस्थितौ सत्यां युग्मशास्त्रेण पक्षद्वयेऽपि चतुर्थी परविद्धैव प्राप्नोति । ननु वचनान्तरेण चतुर्थीद्वयस्य व्यवस्था प्रतीयते । तथा च मार्कण्डेयपुराणे "शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितो रविः । कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामस्तमितो रविरिति" । अत्र च वक्तव्यं किमिदं शुक्लादिवाक्यं युग्मादिशास्त्रनियमद्वारा एकवाक्यतया तिथीनां व्यवस्थापकमुत स्वातन्त्र्येण । यदि नियमद्वारा तर्हि युग्माग्नीत्यादियुग्मे पूर्व्वतिथीनामुत्तरविद्धानाम्पूज्यत्वेन "शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितो रविः" इत्येतत्पूर्व्वार्द्धमविरोधि उत्तरार्द्धन्तु विरोधि । तथा तेष्वेव युग्मेषु परमतिथीनां पूर्व्वविद्धानां पूज्यत्वेन "कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामस्तमितो रविः" इत्युत्तरार्द्धमविरोधि । पूर्व्वार्द्धन्तु विरोधि । तथा दर्शप्रतिपद्युग्मे कृष्णपक्षगतस्य दर्शस्योदये पूज्यत्वं शुक्लपक्षगतायाः प्रतिपदोऽस्तमये पूज्यत्वं तथा सति तत्रोभयत्र विरोधः स्फुटतरः । तस्मान्न युग्मादिशास्त्रमनेन नियन्तुं शक्यम् । नापि स्वातन्त्र्येण तिथीनां व्यवस्थापकम् तत्र युग्मादिशास्त्रविरोधस्यापरिहार्य्यत्वात् । अविरोधेन तु शुक्लादिवाक्यस्य दशम्यादिविषयत्वमतिथिप्रकरणे प्रसङ्गादुदाहृतम् । तस्माच्छुक्लकृष्णयोरपि पक्षयोर्युग्मादिशास्त्राच्चतुर्थी परविद्धा ग्राह्या । वृहद्वसिष्ठोऽपि "एकादशी तथा षष्ठी अमावास्या चतुर्थिका । उपोष्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्व्वेण संयुताः" इति । ननु परविद्धोपवासः क्वचित् प्रतिषिध्यते । "द्वितीया पञ्चमी वेधाद्दशमी च त्रयोदशी । चतुर्द्दशी चोपवासे हन्युः पूर्व्वोत्तरे तिथी" इति । अयमर्थः । पञ्चमी वेधेन पूर्व्वां चतुर्थीन्तिथिमुत्तराञ्च षष्ठीं तिथिमुपवासविषये हन्ति अतः पञ्चमीविद्धायां चतुर्थ्यां नोपवास इति । नैष दोषः व्रतभेदेन व्यवस्थोपपत्तेः सन्ति हि चतुर्थ्यां भिन्नदेवताविषयाणि बहूनि व्रतानि । तत्र विष्णुधर्म्मोत्तरप्रोक्ते चतुर्म्मूर्त्तिव्रते मूर्त्तिचतुष्टयोपेतो विष्णुर्द्देवता । स्कन्दपुराणोक्ते अङ्गारकचतुर्थीव्रते भौमो देवता कूर्म्मपुराणोक्ते यमव्रते यमो देवता । सौरपुराणादिप्रोक्तेषु दूर्वागणपत्यादिव्रतेषु विनायको देवता कूर्म्मपुराणप्रोक्ते नागचतुर्थीव्रते शेषवासुकितक्षकादयः सर्पा देवतास्तत्र विनायकनागव्यतिरिक्तानां व्रते परेद्युरुपवासः प्राप्नोति तादृशे विषये पञ्चमीवेधनिषेधो व्यवस्थापनीयः । तथा पूर्व्वविद्धाप्रशंसा च तस्मिन्नेव विषये द्रष्टव्या । अतएव ब्रह्मवैवर्त्ते पूर्व्वोत्तरविद्धयोर्विधिनिषेधौ वर्ण्येते "चतुर्थीसंयुता कार्य्या तृतीया, च चतुर्थिका । तृतीयया युता, नैव पञ्चम्या कारयेत्क्वचिदिति" । तथा तत्रैव पूर्व्वविद्धा प्रशस्यते "चतुर्थीसंयुता या च सा तृतीया फलप्रदा । चतुर्थी तु तृतीया या महापुण्यफलप्रदेति" । तस्माच्च विनायकव्रतविषयत्वं तत्रैव सूचितम् "कर्त्तव्या व्रतिभिर्वत्स ! गणनाथसुतोषिणीति" स्कान्दपुराणेऽपि "विनायकव्रते कार्य्या सर्व्वमासेषु षण्मुख ! । चतुर्थी तु जयायुक्ता गणनाथसुतोषिणीति" । विनायकव्रतानुष्ठाने चतुर्थ्या मध्याह्नव्यापित्वं मुख्यं प्रयोजकम् । तदाह वृहस्पतिः "चतुर्थी गणनाथस्य मातृविद्धा प्रशस्यते । मध्याह्नव्यापिनीचेत् स्यात्परतश्चेत्परेऽहनीति" । (विनायकस्य माता दुर्गा तत्तिथिस्तृतीया तया विद्धा) यदा पूर्व्वेद्युर्मध्याह्नव्यापिनी भवति तदा मुख्यप्रयोजकस्य विद्यमानत्वान्मातृविद्धत्वगुणसद्भावाच्च सा ग्राह्या तादृशे विषये परेद्युः कला अपि मध्याह्नव्यापिन्याप्यग्राह्यता । अत एव प्रशस्यत इत्युक्तम् । परेद्युरेव यदा मध्याह्नव्यापिनी तदा मातृविद्धत्वगुणाभावेऽपि प्रधानप्रयोजकानुसारेण परविद्धैव ग्राह्या । तथा च स्मृत्यन्तरम् "मातृविद्धा प्रशस्ता स्याच्चतुर्थी गणनायके । मध्याह्ने परतश्चेत् स्यान्नागविद्धा प्रशस्यते" इति । ननूक्तेषु वचनेषु पूर्व्वविद्धाया गणनाथसन्तोषकत्वमुक्तम् । अतः पूर्व्वविद्धत्वस्यैव मुख्यप्रयोजकता युक्ता । नैवम् । मध्याह्न

व्यापित्वस्यैव वैयर्थ्यप्रसङ्गात्। अवश्यं हि तदा मध्याह्नव्यापित्वं प्रसक्तं भवति। अतस्तद्विधानं व्यर्थं व्यावर्त्याभावात्। अथोच्येत पक्षान्तरेऽप्यनेकवचन विहितस्य पूर्व्वविद्धत्वस्य वैयर्थ्यन्तदवस्थम् मध्याह्न व्यापित्वेनैव तन्निर्णयादिति तन्न यदा तिथिक्षय वशादुभयत्र मध्याह्नव्याप्तिर्नास्ति यदा चोभयत्र कृत्स्नमध्याह्नव्यापित्वं तदेकदेशव्यापित्वं वा समानन्तत्र सर्व्वत्र मध्याह्नव्याप्त्या निर्णयाभावे सति पूर्व्वविद्धत्वेनैव निर्णेतव्यत्वात्। एवं तर्हि सावकाशनिरवकाशयो निरवकाशम्बलीय इति न्यायेन मध्याह्नव्यापित्वस्य निरवकाशतया प्राबल्यमित्यैव वक्तव्यन्तु मुख्यतयेति चेत्। मुख्यत्वस्यापि सम्भवात् तिथिनिर्णये कर्म्मकालव्याप्तिशास्त्रस्य मुख्यत्वञ्चास्य प्रकरणस्य प्रारम्भे दर्शितम्। कर्म्मकालश्च विनायकव्रतस्य मध्याह्नः। "प्रातःशुक्लतिलैः स्नात्वा मध्याह्ने पूजयेन्नृपेति" तत्कल्पे विधानात्। अतो मुख्यत्वादपि मध्याह्नव्यापित्वं प्रबलमिति। ननु कस्मान्नितृषातौ पूर्व्वविद्धत्वेन मध्याह्न व्यापित्वबाध उपलभ्यते। "जया च यदि सम्पूर्णा चतुर्थी ह्रसते यदि। जया सैव हि कर्त्तव्या नागविद्धा न कारयेदिति" स्मरणात्। नैवम्। अस्य वचनस्य दिनद्वये मध्याह्न स्पर्शाभावविषयत्वेनाप्युपपत्तेः। तथाहि पूर्व्वदिने विनायकव्रतप्रयोजके मध्याह्ने जया सम्पूर्णा, परेद्युर्मुहूर्त्तत्रयव्यवधानान्मध्याह्नादर्व्वागेव चतुर्थी समाप्ता तदा दिनद्वये कर्म्मकाले व्याप्तितिथेश्चतुर्थ्या अभावाद्विनायकव्रते किन्दिनमुपादेयमिति वीक्षायां पूर्व्वदिनं विधातुं परदिनं प्रतिषेधति। अथोच्येत। "जया च यदि सम्पूर्णा" इत्यनेन कर्म्मकालरूपमध्याह्नसमाप्तिपर्य्यन्तत्वन्न विवक्षितम् किन्त्वस्तमयपर्य्यन्तत्वमिति। एवं तर्हि पूर्व्वविद्धतैव नास्ति वेधिकायाः पूर्व्वतिथेः सम्पूर्णत्वे सति वेध्यायाश्चतुर्थ्या अनवकाशत्वात्। अथ मा भूत् पूर्व्वविद्धत्वं तथापि मध्याह्नव्यापिन्यां जयायां विहितायां परेद्युर्मध्याह्नव्यापित्वं बाध्यत इति चेत्। नैवम्। न खलूत्तरदिनहेयत्वे मध्याह्नव्यापित्वं कारणतयोपन्यस्तं किन्तु नागविद्धत्वम्। अतो नागविद्धत्वनिन्दायां वचनस्य तात्पर्य्यम् न चतुर्थीरहितजयाविधाने। अन्यथा चतुर्थीनिन्दायामपि तात्पर्य्यं प्रसज्येत। नच तद्युक्तम्। नहि वरघाताय कन्यामुद्वाहयन्ति। वचनच्छाया तु कैमुतिकन्यायेनाभिव्यज्यते यदिशब्दप्रयोगात्। यद्यपि जया सम्पूर्णा तथापि नागविद्धा हेया। किमुत जया युक्तायाञ्चतुर्थ्यां सम्भवन्त्यामिति हि वचनव्यक्तिः। मध्याह्नव्याप्ताविव तो भक्तिः कुतस्तवेति चेत्। चतुर्थीरहितायां शुद्धतृतीयायान्तवापि कुतो भक्तिरिति समानः पर्य्यनुयोगः। वचनबलादित्युत्तरमस्माकमपि। वचनयोः परस्परकलहे पूर्व्वोक्ताभ्यां मुख्यत्वनिरवकाशत्वाभ्यां मध्याह्नवचनमेवातिप्रबलं सिद्धिविनायकव्रते तस्य प्रतिपदोक्तत्वादपि प्रबलत्वम्। जयावचनन्तु गौर्य्यादिव्रते चरितार्थम्। तच्च व्रतं भविष्यत्पुराणेऽभिहितम् "विनायकं समभ्यर्च्य चतुर्थ्यां यदुनन्दन!। सर्व्वविघ्नविनिर्मुक्तः कार्य्यसिद्धिमवाप्नुयात्" इत्यभिधायानन्तरमिदं पठ्यते "निद्रां रतिं श्रियं भद्रां कीर्त्तिं मेधां सरस्वतीम्। प्रज्ञां तुष्टिं तथा कान्तिं तत्रैवाह्नि पूजयेत्। विद्याकामो विशेषेण पूजयेच्च सरस्वतीमिति"। विष्णुपुराणेऽपि "चतुर्थ्यान्तु गणेशस्य गौर्य्याश्चैव विधानतः। पूजां कृत्वा लभेद्वृद्धिं सौभाग्यञ्च नरः क्रमादिति"। नारदीयपुराणेऽपि "माघशुक्लचतुर्थ्यान्तु गौरीमाराधयेद्बुधः। चतुर्थी वरदा नाम गौरी तत्र सुपूजितेति"। अतो यथोक्तरीत्या विनायकव्रते मध्याह्नव्यापित्वेनैव निर्णयः। गौरीव्रते तु जयावचनन्द्रष्टव्यम्। तत्र यदा दिनद्वये[illegible] मध्याह्नैकदेशव्यापिनी तदा पूर्व्वदिने [illegible] तदेवोपादेयम्। उत्तरदिने [illegible]गुणेन तदुपादेयं? किं वा मातृविद्धत्वगुणेन पूर्व्वमुपादेयमिति? संशये पूर्व्वमिति ब्रूमः। परस्य नागविद्धत्वदोषोपेतत्वात् पूर्व्वस्य च तदभावात्। एतदेवाभिप्रेत्य स्कान्दपुराणे पठ्यते "ज्यैष्ठे च वटसावित्री तथानङ्गत्रयोदशी। विनायकचतुर्थी च कर्त्तव्या सम्मुखी तिथिरिति"। विनायकव्रतवन्नागव्रतेऽपि चतुर्थी मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या। नागव्रतञ्च कूर्म्मपुराणे दर्शितम्। "तिथौ युगाद्ययायाञ्च समुपोष्य यथाविधि। मञ्जुपाकादिनागानां शेषस्य च महात्मनः। पूजा कार्य्या पुष्पगन्धक्षीराप्यायनपूर्व्वकम्। विषाणि तस्य नश्यन्ति नच तान् घ्नन्ति पन्नगाः" इति। युगाद्यया चतुर्थी। मध्याह्नव्यापित्वञ्च देवलेनोक्तम् "युगमध्यन्दिने यत्र तत्रोपोष्य फणीश्वरान्। क्षीरेणाप्याय्य पञ्चम्यां पूजयेत् प्रयतो नरः। विषाणि तस्य नश्यन्ति न तान् हिंसन्ति पन्नगाः" इति विनायकचतुर्थीनागचतुर्थ्योरयमविशेषः। एकभक्तन्यायेन मध्याह्नव्याप्तिः षोढा-

भेदे सति यदा परेद्युरेव मध्याह्नव्याप्तिस्तदा विनायक चतुर्थी परा। इतरेषु तु पञ्चसु भेदेषु उक्तयोगस्य प्रशस्तत्वात् पूर्वेद्युरेव सा भवति। यदा तु पूर्वेद्युरेव मध्याह्नव्यापिनी तदा नागचतुर्थी पूर्वा। इतरेषु तु पञ्चसु भेदेषु पञ्चमीयोगस्य प्रशस्तत्वात् उत्तरा भवति। तत्र नागस्तम्भ पूजयेदिति वचनादवसीयते”।

चतुर्थक पु॰ चतुर्थेऽह्नि भवोरोगः कन्। “दिनत्रयमतिक्रम्य यः स्यात् स हि चतुर्थकः” इति वैद्यकोक्ते विषमज्वरभेदे।

चतुर्थकाल पु॰ चतुर्थः कालःभोजनकालः। “हविर्भिर्यजनं भोज्यं विप्राणां सत्त्ववासिनां नित्यम्। चतुर्थकाल तपस्विन्याम्” इत्युपरिविहितेन दिने भोजनद्वयस्य विधानेन तृतीयभोजनकालोत्तरे सार्द्धदिनात्मके भोजनकाले। “चतुर्थकालमश्नीयादक्षारलवणं मितम्” मनुः।

चतुर्थभक्त न॰ चतुर्थे चतुर्थकाले भक्तं यत्र। सार्द्धदिनात्मके भक्तकाले। “चतुर्थभक्तक्षपणं वैश्ये शूद्रे विधीयते” भा॰ आनु॰ १०६अ॰।

चतुर्थभाज् पु॰ चतुर्थमंशं धान्यादेः भजते करत्वेन भजन्ति। आपदि चतुर्थभागरूपकरग्राहिणि नृपे। “चतुर्थमाददानोऽपि क्षत्रियो भागमापदि। प्रजाः रक्षन् परं शक्त्या किल्बिषात् प्रतिमुच्यते” मनुः। “चतुर्थभाक् महाराज। भोक्ता इन्द्रसमो वशी” भा॰ व॰ १६अ॰।

चतुर्थांश पु॰कर्म॰। १चतुर्भागैकभागे “चतुर्थांशोऽस्य धर्मस्य रक्षिता लभते फलम्” हरिवंशे १७०अ॰। चतुर्थोऽंशोऽस्य। २चतुर्थांशस्वामिनि त्रि॰। “सर्वे सार्द्धिनो मुख्यास्तदर्द्धेनार्द्धिनोऽपरे। तृतीयिनस्तृतीयांशाश्चतुर्थांशाश्च पादिनः” मनुः। दक्षिणार्थयोगत्रिभागोक्तौ। तुरीयांशादयोऽप्यत्र। “कौरवे पुनरुत्पन्ने तुरीयांशधराः सुताः” काव्या॰ स॰।

चतुर्थिका स्त्री। पलपरिमाणे वैद्यकपरिभाषा तत्र चतुःकर्षात्मकत्वात्तथात्वम्।

चतुर्थीकर्म्मन् पु॰ विवाहादनन्तरं चतुर्थ्यां तिथौ कर्त्तव्ये कर्म्मभेदे। “अथातश्चतुर्थीकर्म्म” गोभिलः। “विवाहनिष्पत्त्यनन्तरं चतुर्थ्यां तिथौ दशमार्थं कर्म्म वर्त्तिष्यते” सं॰त॰ रघुनन्दनः।

चतुर्द्दंष्ट्र पु॰चतस्रोदंष्ट्रा यस्य। स्कन्दस्य सैनिकभेदे। “चतुर्द्दंष्ट्रोऽष्टजिह्वश्च मेघनादः पृथुश्रवाः” भा॰श॰४६॰अ॰ स्कन्दसैनिकोक्तौ। २दानवसैन्यभेदे। “अष्टदंष्ट्रश्चतुर्द्दंष्ट्रो मेघनादो हलायुधः” हरिव॰२४०अ॰दानवोक्तौ। ३परमेश्वरे च। “चतुर्द्दंष्ट्रश्चतुर्भुजः” विष्णु स॰। “चतस्रोदंष्ट्रा अस्य चतुर्द्दंष्ट्रोनरसिंहविग्रहः शाखग्राहा स्कन्दं दंष्ट्रा इत्युच्यते चतस्रोदंष्ट्राः शृङ्गाणि अस्य ‘चत्वारि शृङ्गा’ इत्यादिश्रुतेः” भा॰।

चतुर्द्दन्त पु॰ चत्वारो दन्ता यस्य। ऐरावते इन्द्रगजे हेमच॰। “चतुर्दन्तगजारूढो वज्री कुलिशभृत्करः” विष्णु ध॰ इन्द्रध्यानम्। चत्वारोदन्ता अस्य गवादेः संख्यापूर्वकत्वात् वयसि दत्रादेशः। चतुर्दत् चतुर्दन्तोपलक्षितवयोविशिष्टे गवादौ स्त्रियां ङीप्।

चतुर्द्दशन् त्रि॰ ब॰ व॰। चतुरधिकादश। (चौद्द) १चतुरधिकदशसंख्यायां २तत्संख्येये च। ततः पूरणे डट्। चतुर्द्दश तत्संख्यापूरणे त्रि॰ स्त्रियां ङीप्। सा च चन्द्रस्य चतुर्दशकलाया क्षयवृद्धिरूपक्रियारूपायां तिथौ। “चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्या च पूर्णिमा” ति॰ त॰ पु॰।

उभयपक्षयोरुक्ता उभयदिनसत्त्वे कर्म्मभेदे कस्या ग्राह्यता तन्निर्णयः कालमा॰ चतुर्द्दशीप्रक॰ यथा

“अथ चतुर्दशी निर्णीयते। अत्रापि शुक्लकृष्णपक्षभेदेन व्यवस्था भवति। तत्र कुल्यकाक्षेण शुक्लचतुर्दशी परविद्धा ग्राह्या। तथा आपस्तम्बोऽपि “शुक्ला चतुर्द्दशी ग्राह्या परविद्धा सदा व्रते” इति। पूर्वविद्धाप्रतिषेध उत्तरविद्धाविधिश्चेत्युभयमपि ब्रह्मवैवर्त्ते पठ्यते “सदा कार्या त्रयोदश्या न तु युक्ता चतुर्दशी। पौर्णमासीयुता वा स्याच्चतुर्द्दश्या च पूर्णिमेति”। नारदीयेऽपि ‘तृतीयैकादशी षष्ठी शुक्लपक्षे चतुर्दशी। पूर्वविद्धा न कर्त्तव्या कर्त्तव्या परसंयुतेति”। यत्तु भाद्रशुक्लचतुर्दश्यामनन्तव्रतमविष्णोत्तरेऽभिहितम् तत्र पूर्वविद्धा परविद्धा वा मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्येति केचिदाहुः। किञ्च तत्र प्रमाणत्वेनोदाहरन्ति। “मध्याह्ने भोज्यवेलायां समुत्तीर्य सरित्तटे। ददर्श शीला सा स्त्रीणां समूहं रक्तवाससाम्। चतुर्दश्यामर्चयन्तमभक्त्या देवं पृथक् पृथगिति”। “अत्र मध्याह्ने भोज्यवेलायामित्यनेन मध्याह्नस्य कर्म्मकालत्वं प्रतीयते। तत्कालव्यापिनी तिथिर्ग्राह्या। नैतत्सारम्। यथा विनायकव्रते “मध्याह्ने पूजयेन्नैति मध्याह्नः कर्म्मकालत्वेन विहितः। नात्र तथा विधिरस्ति। उदाहृतं तु चित्रवर्णवादगतत्वात् स्वातन्त्र्येण कर्म्मकालस्य प्रमापकं किन्तु सति प्रमाणान्तरे तस्योपोद्बलकं भवति न चात्र प्रमाणान्तरमस्ति। अतोऽत्र

मध्याह्नः कर्मकालः। तथा सति औदयिकी ग्राह्येति वचनेन मुख्यशास्त्रादिभिरुदयव्यापिनी ग्राह्या। सा च तिथ्यन्तरवत्त्रिमुहूर्त्तेति द्रष्टव्यः वचनः "द्विघ्नकर्त्तव्यतुल्यस्तः एवं सति शिष्टाचारोऽप्यनुगृहीतो भवति। चैत्रश्रावण चतुर्दश्यौ शुक्लपक्षे अपि रात्रियोगिन्यौ ग्राह्येति। तथा च बौधायनः "अधोः श्रावणमासस्य शुक्ला या तु चतुर्दशी। सा रात्रिव्यापिनी ग्राह्या परा पूर्वाह्न गामिनीति"। परा मासान्तवर्त्तिनी शुक्लचतुर्दशी। कृष्णा चतुर्दशी तु पूर्वविद्धैव ग्राह्या। तथा चापस्तम्बः "कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी। पूर्वविद्धा तु कर्त्तव्या परविद्धा न कर्हिचिदिति"। अपराह्णव्यापित्वे तु शुक्लचतुर्दश्यपि पूर्वविद्धा ग्राह्या तथा च स्कन्दपुराणे "चतुर्दशी च कर्त्तव्या त्रयोदश्या युता विभो!। मम भक्तैर्महाबाहो। भवेद्या चापराह्णिकी। दर्शविद्धा न कर्त्तव्या राकाविद्धा कदाचनेति"। अत्र मम भक्तैरिति शिवरात्रिविष्णुत्रिकचतुर्दशीविषयत्वं द्रष्टव्यम्। तदेवं व्रतान्तरेषु चतुर्दशी निर्णीता। अथ शिवरात्रिव्रतं निर्णीयते। तत्रेदञ्चिन्त्यते। किमयं शिवरात्रिशब्दः रूढः?। किं वा यौगिकः?। उत लाक्षणिकः?। अथ वा योगरूढ? इति। किन्तावत्प्राप्तम्। रूढ इति। तिथिविशेषे शिवरात्रिशब्दस्य संज्ञारूपेण स्मरणात्। तथा च स्क० नागरखण्डे "माघमासस्य शेषे या प्रथमा फाल्गुनस्य च। कृष्णे चतुर्दशी सा तु शिवरात्रिः प्रकीर्त्तितेति"। कामिके "माघमासेऽसिते पक्षे विद्यते या चतुर्दशी। तद्रात्रिः शिवरात्रिः स्यात्सर्वपुण्यशुभावहेति"। यद्यप्यत्र शिवस्य रात्रिः शिवरात्रिरित्यवयवार्थः प्रतीयते तथापि योगात् रूढेर्बलवत्त्वाद्योगोऽत्र न ग्राह्यः। प्राबल्यञ्चाश्वकर्णादिशब्देष्ववगम्यते। अश्वस्य कर्ण इत्यवयवार्थप्रतीतावपि तदुपेक्ष्य रूढ्या वृक्षविशेषवाचित्वस्वीकारात्। ननु शब्दस्तत्परीक्षायामतोऽयं विचारः। यद्ययं शिवरात्रिशब्दो रूढः यदि वा यौगिकः उभयथाप्यनुष्ठाने विशेषाभावात्। नैवम्। अस्त्येव महान्विशेषः। यौगिकत्वे शिवसम्बन्धिव्रतजातं सर्वं यस्यां रात्रावनुष्ठीयते सा सर्वाशरात्रिः स्यात्। माघमासादिपदस्य तदानीमुपलक्षणं भवेत्। रूढिपक्षे तु माघमासादेर्विशेषणत्वात् तद्विशिष्टाया एकस्याएव तिथेः शिवरात्रित्वम्। अतः कर्त्तव्यएव विचारः। तत्राहीनन्यायेन रूढिमेवाङ्गीकुर्महे। तस्य च न्यायस्य संक्षेपतस्तौ श्लोकौ भवतः "अहीनस्य द्वादशेति प्रकृतौ विकृतावुत। न हीन इति योगेन प्रकृतौ तद्विकल्पनात्। शीघ्रधीहेतुतो रूढेरहीने विकृताविदम्। उक्त्वा द्वादशत्वं शाक्षात् प्रकृतकर्मणः"। अयमर्थः ज्योतिष्टोमे श्रूयते "तिस्र एव साह्नस्योपसदो द्वादशाहीनस्य यज्ञस्य सवीर्यत्वायेति"। अह्ना सह वर्त्तत इति साह्नः। एकदिननिष्पाद्यो ज्योतिष्टोमः। तस्य प्राचीनेषु त्रिषु दिनेष्वनुष्ठेया होमा उपसच्छब्दवाच्याः। तांस्तिस्र उपसदो विधाय पुनरहीनशब्दवाच्यस्य कर्मणो द्वादशोपसदो विधीयन्ते। तत्र संशयः। किमिदं द्वादशोपसत्त्वं द्विरात्राद्यहीनप्रकृतिभूते साह्नशब्दवाच्ये प्रकृते ज्योतिष्टोमे निविशते? आहोस्विदहीनशब्दवाच्ये विकृतिरूपे द्विरात्रादावुत्कृष्यते? इति। तदर्थमिदञ्चिन्त्यते। अहीनशब्दो यौगिको रूढो वेति। तत्र न हीन इति व्युत्पत्तेर्विस्पष्टं प्रतिभासाद्यौगिकएवायम्। तदर्थश्च प्रकृतावुपपद्यः। साङ्गप्रधानस्य सर्वस्य साक्षाद्वाचकशब्दैरेवोपदिष्टत्वेन हीनत्वाभावात् विकृतौ तु विधेयएव वाचकशब्दैरुपदिश्यते। इतरत्सर्वमतिदेशात् प्राप्यते। अत उक्तिसङ्कोचात् विकृतेर्हीनत्वम्। एवञ्च सत्यहीनशब्दस्य ज्योतिष्टोमे प्रवृत्तिसम्भवात् प्रकरणानुग्रहाच्च तत्रैव द्वादशत्वं निविशते। न च पूर्ववाक्यविहितेन त्रित्वेन बाधः शङ्कनीयः वाक्ययोः समानबलत्वेन व्रीहियववद्विकल्पोपपत्तेः। तस्मात् ज्योतिष्टोमएव द्वादशत्वविधिरिति प्राप्ते ब्रूमः। विकृतिरूपे द्विरात्रादाविदं द्वादशत्वं विधीयते। कुतः अहीनशब्दस्य लौकिकप्रयोगाभावेन तत्रैव रूढत्वात्। रूढिश्च शीघ्रबुद्धिहेतुत्वेन योगाद्बलीयसी, योगे त्ववयवार्थं प्रथमतो निश्चित्य पश्चात्समुदायार्थो निश्चेतव्य इति विलम्बः। न चात्र प्रकरणविरोधः शङ्कनीयः बलीयसा वाक्येन प्रकरणस्य बाधितत्वात्। तस्मादिदं द्वादशत्वं प्रकृतज्योतिष्टोमादुत्कृष्य विकृतिषु द्विरात्रादिषु निवेशनीयमिति। अत यथा रूढोऽहीनशब्दस्तथा शिवरात्रिशब्दोऽपि रूढ इति प्रथमः पक्षः। अपर आह। यौगिकएवायं शिवरात्रिशब्दः। कुतः शिवसम्बन्धमुपजीव्य तच्छब्दस्य प्रवृत्तत्वात्। तथा च स्कन्दपुराणे "माघस्य कृष्णपक्षे या तिथिश्चैव चतुर्दशी। शिवरात्रिस्तु सा ख्याता सर्वपापविसूदनी"। "तस्य रात्रिः समाख्याता शिवरात्रिः शिवप्रिया। तस्यां सर्वेषु शि-

ङ्गेषु सदा संक्रमते हरः। यानि कानि च लिङ्गानि चराणि स्थावराणि च। तेषु संक्रमते देवि! तस्यां रात्रौ यतो हरः। शिवरात्रिस्ततः प्रोक्ता तेन सा हरवल्लभेति"। शिवरहस्ये "तत्प्रभृत्येव देवर्षे! माघकृष्णचतुर्दशी। शिवरात्रिः समाख्याता शिवेयन्त्रिपुरद्विषः" इति स्क० ब्रह्मोत्तरखण्डे "माघफाल्गुनयोर्मध्ये असिता या चतुर्दशी। शिवरात्रिस्तु सा ख्याता सर्वपापनिषूदनी"। तस्मात्तिथिविशेषसम्बन्धिनी रात्रिः शिवरात्रिरिति यौगिकोऽर्थः प्रोक्षणीन्यायेन गृहीतव्यः। तस्य च न्यायस्य संग्राहकावेतौ श्लोकौ "संस्कारजातियोगेषु कं ब्रूते प्रोक्षणीरिति। संस्कारं सार्वभौमत्वाज्जातिशब्देऽनोल्लितः। अन्योन्याश्रयतो नाद्यो न जातिः कल्प्यशक्तितः। यौगिकः कॢप्तशक्तित्वात् कॢप्तिर्व्याकरणे स्थिता" अयमर्थः। दर्शपूर्णमासाङ्गतया श्रूयते "प्रोक्षणीरासादयतीति"। तत्र संशयः। किमयं प्रोक्षणीशब्दोऽभिमन्त्रणासादनाद्युदकसंस्कारं ब्रूते?। किं वा जलावान्तरजातिविशेषम्? आहोस्वित् प्रोक्ष्यन्ते पात्राण्याभिरिति योगम्?। तत्र संस्कारं ब्रूत इति तावत्प्राप्नुतः? सार्वभौमत्वात्। सर्वेषु हि संस्कारविधिवाक्यादिप्रदेशेषु प्रोक्षणीशब्दः श्रूयते। "प्रोक्षणीरासादयेध्माबर्हिरुपसादयेति" प्रैषवाक्यप्रयोगः। "प्रोक्षणीरासादयतीति" विधिवाक्ये। एवमभिमन्त्रणादिवाक्यान्यप्युदाहरणीयानि तस्मात्संस्कारं ब्रूत इत्येकः पक्षः। जातिं ब्रूत इति पक्षान्तरम्। लोके हि जलक्रीडासु प्रोक्षणीभिरुद्वेजिताः स्म इत्युदकजातौ प्रयोगो दृश्यते। तत्र न तावत्संस्कारं ब्रूत इत्याद्यः पक्ष उपपद्यते। कुतः? अन्योन्याश्रयत्वात्। नापि जातिं ब्रूत इति द्वितीयः पक्षो युक्तः उदकजातौ प्रोक्षणीशब्दस्य व्यवहारे पूर्वमकॢप्तत्वेनातः परं शक्तेः कल्पनीयत्वप्रसङ्गात्। न च योगेऽपि शक्तिः कल्पनीया व्याकरणेनैव कॢप्तत्वात्। व्याकरणे हि उक्ष सेचन इत्यस्माद्धातोः करणे ल्युट्प्रत्ययेन शब्दो व्युत्पादितः। तथा सति प्रकर्षेणोक्ष्यते अनेनेति योगेन सेचनसाधनमुदकादिकं सर्वं प्रोक्षणशब्दवाच्यं सम्पद्यते। प्रकृते तु स्त्रीशब्दवाच्यानामपां सेचनसाधनत्वात् तद्वचनस्य प्रोक्षणशब्दस्य ङीप्प्रत्ययान्तत्वेन प्रोक्षणीरिति द्वितीयाबहुवचनान्तः शब्दो निष्पद्यते। नन्वहीनाधिकरणे रूढेः प्राबल्यमुक्तम्। प्रोक्षणाधिकरणे च योगस्य प्राबल्यमुच्यते। अतः परस्परविरोधः। नैवम् सख्यातिका हि रूढिर्योगमपहरतीति। न च प्रोक्षणीशब्दे रूढिर्लभ्यते। वृद्धव्यवहारेण जातावव्युत्पादितत्वात्। अहीनशब्दोऽपि द्विरात्रादिषु न वृद्धैर्व्युत्पादित इति चेत् न। व्याकरणे व्युत्पादितत्वात्। "अह्नः खः क्रतौ" इत्यनेन पारस्करेण वार्तिकेनाहन्शब्दात् खप्रत्ययस्तस्यादत्र ईनादेशं कृत्वा क्रतुविषयतया व्युत्पादितोऽहीनशब्दः। नन्वेवं सति घट्टकुटीप्रभातन्यायस्तव प्रसज्येत यतोऽहीनशब्दे योगस्परिहर्तुकामेन भवता व्याकरणमुपजीव्य योगे पर्यवसानं कृतम्। नायं दोषः। पूर्वपक्षिणोऽभिमते समासलक्षणे योगे पर्यवसानस्यानभिधानात्। न च नञ्समासोऽपि व्याकरणेषु व्युत्पादित इति शङ्कनीयम्। नञ्समासस्वीकारे सति "अयज्ञो वा एष" इत्यादाविवाऽहीनशब्दस्याद्युदात्तत्वप्रसङ्गात् मध्योदात्तो ह्ययं शब्द आम्नायते। तस्मात्सूत्रद्वये योगसाम्येऽपि समासरूपयोगस्य पूर्वपक्षाभिमतं निराकृत्य श्रौतरूढिः सिद्धान्तिना समर्थिता। तामेव रूढिं प्रकटयितुं वररुचिना वार्त्तिकं कृतम् अतः सत्यपि प्रकृतिप्रत्ययविभागे यौगिकत्वं न शङ्कितुं शक्यते। तथा गोत्वजातौ रूढस्यापि गोशब्दस्यौणादिकसूत्रेषु "गमेर्डोः" इति प्रकृतिप्रत्ययविभागं कृत्वा गच्छतीति गौरिति व्युत्पत्तिः प्रदर्शिता। तद्वदत्राप्यवगन्तव्यम्। प्रोक्षणीशब्दे तु न रूढिज्ञापनाय किञ्चित्सूत्रं स्वतन्त्रं विहितमस्ति। किन्तर्हि सर्वधातुसाधारणेनावयवार्थव्युत्पादकेन ल्युट्प्रत्ययेन व्युत्पादितत्वात्। यौगिक एवायं प्रोक्षणीशब्दः। तस्मात्प्रोक्षणीशब्दवच्छिवरात्रिशब्दो यौगिक इति द्वितीयः पक्षः। अन्ये तु पुनर्मन्यन्ते। लाक्षणिकोऽयं शिवरात्रिशब्दः। तिथिवाचकेन शब्देन तस्यां क्रियमाणस्य व्रतविशेषस्य लक्ष्यमाणत्वात्। अतएवेशानसंहितायामुक्तम् "शिवरात्रिव्रतं नाम सर्वपापप्रणाशनम्। आचाण्डालमनुष्याणां भुक्तिमुक्तिप्रदायकम्। अर्द्धरात्रादधश्चोर्द्ध्वं युक्ता यत्र चतुर्दशी। तत्तिथावेव कुर्वीत शिवरात्रिव्रतं व्रती। शिवरात्रिव्रतङ्कायं भूतान्वितमहानिधि। शिवरात्रिव्रतन्त्वेष करिष्ये शिवसविधौ। निर्विघ्नं कुरु मे देव। भक्तप्रिय! महेश्वरेति"। नारदीयसंहितायाम् "अर्द्धरात्रयुता यत्र माघकृष्णचतुर्दशी। शिवरात्रिव्रतं तत्र कुर्याज्जागरणं तथेति"। पद्मपुराणेऽपि "अर्द्धरात्रादध-

चोर्ध्वं यदि युक्ता चतुर्दशी। तस्यामेव कुर्वीत शिवरात्रिव्रतं व्रती" स्कन्दपुराणे "शिवरात्रिव्रतन्देव! कथयस्व महेश्वरेति"। नच कालवाचकस्य शब्दस्य व्रतरूपत्वमदृष्टचरमिति शङ्कनीयम्। कालवाचकाभ्याममावास्यापौर्णमासीशब्दाभ्यां यागत्रयरूपयोरिष्ट्योस्तत्कालसम्बन्धिन्योरुपलक्षितत्वात्। अतएव श्रूयते "यएवंविद्वान् पौर्णमासीं यजते य एवं विद्वानमावास्यां यजते" इति। स्मृतिष्वपि सर्वत्र तिथिवाचकैः शब्दैस्तत्सम्बन्धिनो व्रतविशेषा लक्ष्यन्ते। स्कन्दपुराणे "जन्माष्टमी नैव कृता कदाचित्कल्पायुतं पच्यते रौरवेष्विति"। ब्रह्मवैवर्त्तेऽपि "एकादशीन्तु कुर्वीत क्षीयते द्वादशी यदेति" एवमन्यत्राप्युदाहार्य्यम्। तस्माल्लाक्षणिकोऽयं शिवरात्रिशब्द इति तृतीयः पक्षः। अथ सिद्धान्तं ब्रूमः। योगरूढ़एवायं शिवरात्रिशब्दः। योगो द्वितीयपक्षोपन्यासेन दर्शितः। रूढ़िश्च प्रथमोपन्यासेन। तत्रैकस्य स्वीकारे सत्यन्यविमर्शं शास्त्रन्तदनुग्राहकमुदाहृतो न्यायश्च बाध्येत। नच यौगिकत्वे इति शिवव्रतोपेतेषु त्रयोदश्यादितिथ्यन्तरेषु शिवरात्रित्वं प्रसज्येतेति वाच्यम्। तस्यातिप्रसङ्गस्य रूढ्या निवारणात्। यथा पङ्कजशब्दे पङ्काज्जायत इति योगं स्वीकृत्य भेकादिष्वतिप्रसक्तो रूढ़िस्वीकारेण निवार्य्यते। तद्वदत्रापि योगरूढ़तायां न कोऽप्यतिप्रसङ्गः। नच शुद्ध्य सम्भवति लक्षणाश्रयणमुचितम्। अपोह्येत। लक्षणाया अभावे व्रतविषयत्वञ्च स्यादिति। तन्न। बहुव्रीहिस्वीकारे योगेनैव तत्सिद्धेः। शिवस्य प्रिया रात्रिर्यस्मिन्व्रतेऽङ्गत्वेन विहिता तद्व्रतं शिवरात्राख्यं तस्मिन् पङ्कजन्यायेनात्र योगरूढः शिवरात्रिशब्दः। तस्यास्य न्यायस्य संग्राहकः श्लोकः "निर्मन्थ्यो यौगिको योगरूढ़ो वा योगभासनात्। यौगिकोऽचिरजातेऽग्नौ नियते योगरूढ़िमान्"। अस्यायमर्थः। इष्टकाचयने श्रूयते "निर्मन्थ्येनेष्टकाः पचन्तीति"। तत्र संशयः। किमयं निर्मन्थ्यशब्दो यौगिकः? किं वा योगरूढः? इति। निःशेषेण मथ्यत इति योगस्य प्रतीयमानत्वात्पचनीयन्यायेन योग इति पूर्वःपक्षः। अत्र द्वावग्नी विद्येते चिरनिर्मथितोऽचिरनिर्मथितश्च। पचनक्रम्योर्यां निर्माय तस्यासंस्थायामङ्गित्वाकान्धारणाय योऽग्निर्निर्मथ्यते सोऽचिरनिर्मथितः। तेनेष्टकाः पच्यन्ते तस्यैव पच्यासन्नत्वात्। तथा च मन्थनस्याग्निद्वितयसाधारण्येऽप्यचिरनिर्मथितमग्नौ नियन्तुं रूढ़िराश्रयणीया। यथा वा नावनीतघृत मित्यत्र नवनीतजन्यत्वयोगस्य चिराचिरयोरुभयोः साधारण्येऽपि नूतनएव घृते नावनीतशब्दो लोके प्रसिद्धेर्नियम्यते तद्वदत्राप्यवगन्तव्यम्। तथा च सति प्रतीयमानयोगस्यापरिहृतत्वान्नियत्वे रूढ़िस्वीकाराच्च योगरूढ़ोऽयं निर्मन्थ्य इति राद्धान्तः। अनेनैव न्यायेन शिवरात्रिशब्देऽपि योगरूढ़िराश्रीयते। तत्र शिवस्य रात्रिः शिवरात्रिरिति तत्पुरुषसमासेन योगेन प्रवर्त्तमानः शब्दोरूढ़्या माघकृष्णचतुर्दशीरूपे कालविशेषे नियम्यते। शिवस्य रात्रिर्यस्मिन् व्रते इति बहुव्रीहिसमासेन योगेन प्रवृत्तः शब्दोरूढ़्याव्रतविशेषे नियम्यते। तच्च शिवरात्रिव्रतमेकादशीजयन्तीव्रतवत् योगपृथक्त्वन्यायेन नित्यङ्काम्यञ्चेत्युभयविधम्। तत्र नित्यत्वप्रकरणे प्रत्यवायवीप्सानित्यनिश्चयशब्दैरवगन्तव्यम्। तत्राकरणे प्रत्यवायः स्कन्दपुराणे पठ्यते "परात्परतरन्नास्ति शिवरात्रिः परात्परम्। न पूजयति भक्त्येशं रुद्रन्त्रिभुवनेश्वरम्। जन्तुर्जन्मसहस्रेषु भ्रमते नात्र संशयः"। वीप्सापि तत्र पठिता "वर्षे वर्षे महादेवि! नरोनारी पतिव्रता। शिवरात्रौ महादेवङ्कामन्भक्त्या प्रपूजयेदिति"। नित्यनिश्चयशब्दौ च तत्रैव "माघकृष्णचतुर्दश्यां यः शिवं प्रोषितव्रतः। मुमुक्षुः पूजयेन्नित्यं स लभेदीप्सितम्फल मिति"। "अपुत्रो यदि वा पुत्रेत्रत् क्षीयते हिमवानपि। मेरुमन्दरतुल्याश्च क्षीयेयो विन्ध्य एव च। न नश्यते कदाचित्तु निश्चलं हि शिवव्रतमिति"। काम्यत्वञ्च फलश्रवणादवगन्तव्यम्। तत्र स्कन्दपुराणे "शिवन्तु पूजयित्वा यो जागर्त्ति च चतुर्दशीम्। मातुः पयोधररसन्न पिबेत्स कदाचन। यदीच्छेद्वाञ्छितान् भोगान् दिवि देवमनोरमान्। भोगमोक्षविधिं कृत्वा प्राप्नोति परमम्पदम्। मम भक्तास्तो देवि! शिवरात्रिमुपोषकः। गणत्वमक्षयन्दिव्यमक्षयं शिवशासनम्। सर्वान्भुक्त्वा महाभोगान्मुक्तो भूयोन जायते" इति। काम्यव्रतस्येशानसंहितायां वर्षसंख्या पठ्यते "एवमेतद्व्रतङ्कुर्य्यात्प्रतिसंवत्सरं व्रती। द्वादशाब्दिकमेतत्स्याच्चतुर्विंशाब्दिकन्तु वा। सर्वान् कामानवाप्नोति प्रेत्य चेह च मानवः" इति। नित्यकामरूपस्यास्य व्रतस्य सर्वाधिकारित्वमीशानसंहितायामुक्तम् "शिवरात्रिव्रतन्नाम सर्वपापप्रणाशनम्। आचाण्डालमनुष्याणां भुक्तिमुक्तिप्रदायकमिति"। अधिकारिवि

यमाः स्कन्दपुराणे दर्शिताः "माघमासि तु कृष्णा या फाल्गुनादौ चतुर्दशी । सा च पुण्या तिथिर्ज्ञेया सर्वपातकनाशिनी । अहिंसा सत्यमक्रोधो ब्रह्मचर्यं दया क्षमा । शान्तात्मा क्रोधहीनश्च तपस्वी ह्यनसूयकः । तस्मै देयमिदं देवि ! गुरुपादानुगो यदि । अन्यथा योऽददातीदं स तदा नरकं व्रजेदिति" । उक्ताधिकारिणा तु शिवं व्रतस्वरूपं त्रिविधम् "उपवासो जागरणं पूजा च" । तदुक्तं नागरखण्डे "उपवासप्रभावेण बलादपि च जागरात् । शिवरात्रौ तथा तस्य लिङ्गस्यापि च पूजया । अक्षयान् लभते भोगान् शिवसायुज्यमाप्नुयादिति" । स्क० ब्रह्मखण्डे "अयच्च शिवमभ्यर्च्य द्योपवासः सजागरः । अजानन्नपि निष्पापो निषादो गणतां गतः" । अतेदं चिन्त्यते किमेता उपवासजागरपूजा व्रतस्य स्वरूपे संभूय वा विकल्पन्ते ? । उत समुच्चिताएवेति ? । तत्र विकल्पन्ते इति तावत् प्राप्तम् । कुतः । एकैकस्येतरनिरपेक्षतया विधानात् । तथाहि स्कन्दपुराणे केवलोपवासविधिः पठ्यते "अखण्डितव्रतो योहि शिवरात्रिमुपोषयेत् । सर्वान् कामानवाप्नोति शिवेन सह मोदत इति" । तथा केवलजागरणं पठ्यते "कश्चित् पुण्यविशेषेण व्रतहीनोऽपि यः पुमान् । जागरं कुरुते तत्र स रुद्रसमतां व्रजेत्" । तथा केवलपूजा पठ्यते "यः पूजयति भक्त्या तु समनेकफलतां व्रजेदिति" । तस्मादुपवासादयस्त्रयोऽपि विकल्पन्ते । यदि नागरखण्डब्रह्मखण्डयोः समुच्चयविधिरवलोक्यते । तर्हि प्रत्येकं वा समुदायो वा यथेष्टमनुष्ठीयतामिति प्राप्ते ब्रूमः । वैश्वानरविद्योपासनन्यायेन समुदाय एवात्र अनुष्ठेयः । तस्य च न्यायस्य संग्राहकावेतौ श्लोकौ "वैश्वानरमुपास्तेऽत्र प्रत्येकसमुदायतः । विकल्पः समुदायो वा नियतो द्विविधाद्विधेः । विकल्प इति चेन्मैवं समुदायप्रशंसितः । अवयुत्यानुवादेन प्रत्येकोक्त्युपपत्तितः" इति । अयमर्थः । छन्दोगैराम्नायते "वैश्वानरमुपास्ते" इति । द्युलोकादित्यवाय्वाकाशोदकपृथिवीरूपैः षड्भिरवयवैरुपेतोऽवयवी सर्वात्मको विराट्पुरुषो वैश्वानरशब्दवाच्यः । तत्र संशयः । किं द्युलोकाद्यवयवा अवयवी च प्रत्येकं विकल्पेनोपास्याः ? उतावयव्येव नियमेनोपास्यः ? इति । विकल्प इति तावत् प्राप्तम् कुतः द्विविधस्य विधेः श्रूयमाणत्वात् । प्राचीनशालसत्ययज्ञेन्द्रद्युम्नजनबुडिलोद्दालक नामभिः षड्भिर्महर्षिभिः क्रमेण द्युलोकादयः षडवयवाः प्रत्येकमुपासिताः । तद्वृत्तान्तकथनपरेषु वाक्येषु तेषामवयवानां प्रत्येकमुपास्तिविषयो नियमाच्च फलसहिता उपलभ्यन्ते । तेभ्यः षड्भ्यो महर्षिभ्योऽश्वपती राजा समुदायोपास्तिमबोधत । अतो द्विविधविधिबलेन प्रत्येकं विकल्प इति प्राप्ते ब्रूमः । समुदाय एवात्र नियमेनोपासितव्यः कुतः प्रस्तुतत्वात् । अवयवोपास्तिवाक्यान्यवयुत्यानुवादरूपत्वेनोपपद्यन्ते । तस्मात्समुदाय उपास्य इति राद्धान्तः । अनेन न्यायेन प्रकृतेऽप्युपवासादीनां त्रयाणां समुदायस्यैव व्रतरूपत्वम् । यत्तु क्वचिदुपवासादित्रयं विधाय पुनः पक्षान्तररूपेणोपवासव्यतिरिक्तं द्वयं पठ्यते । "अथवा शिवरात्रिं तु पूजाजागरणैर्नयेदिति" । माधवाः । अथ वेत्यनुकल्पोपक्रमेणाशक्तविषयत्वोपपत्तेः । एवं व्रते विहितान्वयानां परस्परसाहित्यावबोधकप्रमाणाभावादाग्नेयादिषड्यागवत् एककालत्वस्याविधानात् कर्मविधानाच्च सम्प्राधान्यं द्रष्टव्यम् । अत्रैवोपोषणं लिङ्गमभिधीयते । कुब्जकस्य मृगयालोः प्राप्तवतो दुर्लभस्य सह संवादे पठ्यते "कृष्णपक्षे चतुर्दश्यां कश्चिन्मृगमयाप्तवान् । अद्यापि जागरणार्थं क्षुधासम्पोषितोऽभवत्" इत्युपक्रम्य "धनुःकोट्याहतान्येव बिल्वपत्राणि भारत ! । पतितानि महाराज ! शम्भोः शिरसि भूतले । तत्रैव स्थितो राजेन्द्र ! सर्वरात्रमतन्द्रितः । रात्रिशेषं स्थितोव्याधः स्वकस्थिरनाशिनः । प्रभाते विमले जाते हत्वा तत्रैव शङ्करम् । निरशनैर्वैरन्येन कन्दमूलैश्च पारितः" इति । एतस्मिन् यथोक्तानिषिद्धैर्व्रतम् इदं विधीयते । किं व्रतान्तरेष्विवाहोरात्रसमयेन आदर्तव्यः ? किं वा प्रदोषवेधः ? आहोस्विन्निशीथवेधः ? इति । तत्र पूर्वेद्युरुदये त्रयोदशीवेधः परेद्युरस्तमये दर्शवेध इत्युदयास्तमये वेधौ युक्तौ तस्य व्रतान्तरेषु क्लृप्तत्वात् क्लृप्तस्य च कल्प्याद्बलीयस्त्वात् । नैवम् । यथान्यायाद्विशेषस्य बलीयस्त्वात् । समानन्यायोक्तोदयास्तमयवेधः सर्वतिथिषु समानत्वात् विशेषरूपौ प्रदोषनिशीथवेधौ कृष्णचतुर्दशीलक्षणे तिथिविशेषे शिवरात्र्याख्यं व्रतविशेषमुपजीव्य प्रवृत्तत्वात् । एतदेवाभिप्रेत्य ईशानसंहितायामुक्तम् । "उदयेऽन्विताः काश्चिद्ग्राह्याः काश्चिदस्तमयेऽन्विताः । व्रतिभिस्तिथयो तस्मादूर्जयित्वा व्रतमिदमिति" । अस्मिंस्तु व्रते प्रदोष

मेशानवायुपुराणे दर्शितः “त्रयोदश्यस्तगे सूर्ये चतसृष्वेव नाडिषु । भूतविद्धा तु या तत्र शिवरात्रिव्रतञ्चरेदिति” । तन्त्रान्तरेऽपि “प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या शिवरात्रिचतुर्द्दशी । रात्रौ जागरणं यस्मात्तस्मात्तां समुपोषयेदिति” । कामिके “आदित्यास्तमये काले अस्ति चेद्या चतुर्दशी । तद्रात्रिः शिवरात्रिः स्यात् सा भवेदुत्तमोत्तमेति” । निशीथवेधो नारदीयसंहितायां दर्शितः । “अर्द्धरात्रयुता यत्र माघकृष्णचतुर्दशी । शिवरात्रिव्रतन्तत्र सोऽश्वमेधफलं लभेदिति” । तन्त्रान्तरेऽपि “भवेद्यत्र त्रयोदश्यां भूतव्याप्ता महानिशा । शिवरात्रिव्रतन्तत्र कुर्य्याज्जागरणन्तथेति” । ईशानसंहितायाम् “माघकृष्णचतुर्दश्यामादिदेवो महानिशि । शिवलिङ्गतयोद्भूतः कोटिसूर्य्यसमप्रभः । तत्कालव्यापिनी ग्राह्या शिवरात्रिव्रते तिथिः । अर्द्धरात्रादधश्चोर्द्ध्वं युक्ता यत्र चतुर्दशी । तत्तिथावेव कुर्वीत शिवरात्रिव्रतं व्रती । नार्द्धरात्रादधश्चोर्द्ध्वं युक्ता यत्र चतुर्दशी । नैव तत्र व्रतङ्कुर्य्यादायुरैश्वर्य्यहानिदेति” । “व्याप्यार्द्धरात्रं यस्यान्तु लभ्यते या चतुर्दशी । तस्यामेव व्रतङ्कार्य्यं मत्प्रसादार्थिभिर्नरैः । पूर्व्वेद्युर्वा परेद्युर्वा महानिशि चतुर्दशी । व्याप्ता सा दृश्यते यस्यां तस्यां कुर्य्याद्व्रतन्नरः । विष्णुविभीषकाले तु व्याप्ता ग्राह्या चतुर्द्दशी । तद्व्याघोषिता भूता सा कार्य्या व्रतिभिः सदा । मम प्रियकरी ह्येषा माघकृष्णचतुर्द्दशी । महानिशान्वितायान्तु तत्र कुर्य्यादिदं व्रतमिति” । एवं सति पूर्व्वेद्युरेव यत्र प्रदोषनिशीथोभयव्याप्तिस्तत्र व्रताचरणीयम् । पूर्व्वेद्युरेवोभयव्याप्तौ स्कन्दपुराणे पठ्यते । “त्रयोदशी यदा देवि ! दिनभुक्तिप्रमाणतः । जागरे शिवरात्रिःस्यान्निशि पूर्णा चतुर्दशी । दिनभुक्तिरदाभवः । परेद्युरेवोभयव्याप्तौ कामिके पठ्यते “निशाद्वये चतुर्द्दश्यां पूर्व्वा त्याज्या परा शुभेति” । दिनद्वयेऽप्युभयव्याप्तिस्तु न सम्भाव्यते यामद्वयवृद्धेरभावात् । दिनद्वयेऽप्युभयव्याप्त्यभावोऽपि न सम्भाव्यते यामद्वयक्षयस्याभावात् । एकैकस्मिन् दिन एकैकव्याप्तौ तु कर्त्तव्यमिति चेत् । सा द्वेधं पृच्छ्यते । पूर्व्वेद्युर्निशीथव्याप्तिः परेद्युः प्रदोषव्याप्तिरिति । तत्रैकव्याप्तेर्द्दिनद्वये समानत्वेऽपि जयायोगस्य प्रशस्तत्वाद्दर्शयोगस्य निन्दितत्वाच्च पूर्व्वेद्युरेवोपवासः । जयायोगप्राशस्त्यञ्चानेकवचनैराहतत्वादवगन्तव्यं । तथा च स्कन्दपुराणे पठ्यते “कृष्णाष्टमी स्कन्दषष्ठी शिवरात्रिचतुर्द्दशी । एताः पूर्व्वयुताः कार्य्यास्तिथ्यन्ते पारणम्भवेत्” । “जन्माष्टमी रोहिणी च शिवरात्रिस्तथैव च । पूर्व्वविद्धैव कर्त्तव्या तिथिभान्ते च पारणम्” । “सावित्री दुर्गनवमी तथा दूर्व्वाष्टमी च या । पूर्व्वविद्धा तु कर्त्तव्या शिवरात्रिर्बलेर्द्दिनमिति” । “जयन्ती शिवरात्रिश्च कार्य्ये भद्राजयान्विते” इति । नागरखण्डे “माघफाल्गुनयोर्मध्ये असिता या चतुर्द्दशी । अनङ्गेन समायुक्ता कर्त्तव्या सा सदा तिथिरिति” पद्मपुराणे “अर्द्धरात्रात् पुरस्ताच्चेज्जयायोगो यदा भवेत् । पूर्व्वविद्धैव कर्त्तव्या शिवरात्रिः शिवप्रियैरिति” । ब्रह्मवैवर्त्ते “रुद्रव्रतेषु सर्व्वेषु कर्त्तव्या सम्मुखी तिथिः । अन्येषु व्रतकल्पेषु परयुक्तामुपावसेदिति” । दर्शयोगनिन्दा च स्कन्दपुराणे दर्शिता “महतामपि पापानां दृष्टा वै निःकृतिः पुरा । न दृष्टा कुर्व्वतां पुंसां कुहूयुक्तां तिथिं शिवामिति” । अन्यान्यपि यानि कानिचिद्दर्शयोगनिन्दावचनानि तत्र तत्र सन्ति । तानि सर्व्वाण्यस्मिन्विषये योजनीयानि । यदा पूर्व्वेद्युर्निशीथादूर्द्ध्वं प्रवृत्ता चतुर्द्दशी परेद्युः सायाह्नात्निशीथादर्व्वागेव समाप्ता तदा पूर्व्वेद्युः प्रदोषनिशीथव्याप्त्योरुभयोरप्यसम्भवात्परेद्युः प्रदोषव्याप्तेरेकस्याः सद्भावाच्च परविद्धैव ग्राह्या । एतदेवाभिप्रेत्योच्यते “माघासिते भूतदिनं कदाचिदुपैति योगं यदि पञ्चदश्या । जयाप्रयुक्तां न तु जातु कुर्य्याच्छिवस्य रात्रिं प्रियकृच्छिवस्येति” । यदा पूर्व्वेद्युः प्रदोषादूर्द्ध्वं प्रवृत्ता चतुर्द्दशी, परेद्युः सायाह्नात्प्रदोषादर्व्वागेव समाप्ता तदा परेद्युर्व्याप्तिद्वयाभावात्पूर्व्वेद्युर्निशीथव्याप्तेः सद्भावाज्जयायोगाच्च पूर्व्वेद्युरेवोपवासः । समायं विवेकः सम्पन्नः । दिनद्वये निशीथव्याप्तौ तदव्याप्तौ च प्रदोषव्याप्तिर्निर्णायिका । तथा दिनद्वयेऽपि प्रदोषव्याप्तौ तदव्याप्तौ च निशीथव्याप्तिर्निर्णायिका । एकैकस्मिन् दिन एकैकव्याप्तौ जयायोगो नियामक इति । ननु शिवरात्रिव्रतस्याहोरात्रसाध्यत्वेनाहनि रात्रौ च सम्बन्धे साधारणे सति अहर्व्वस्तूपेक्ष्य प्रदोषनिशीथयोरेव कुतः प्राधान्यं पक्षपात इति चेत् । रात्रेरत्र प्राधान्यादिति ब्रूमः । तत्प्राधान्येन चोपपत्तिः स्कन्दपुराणे पठ्यते “निशि भ्रमन्ति भूतानि शक्तयः शूलभृद्यतः । अतस्तस्यां त्रयोदश्यां यस्यां तत्पूजनम्भवेदिति” । तस्मात्त्रयोदश्यामिति अधिकरणे सप्तम्यौ । तथा

चायमर्थः सम्पद्यते। त्रयोदशीनिशीथे तस्यां चतुर्दश्यां विद्यमानायां शिवपूजनमावेदिति। नागरखण्डेऽपि "माघमासस्य कृष्णायां चतुर्दश्यां सुरेश्वर!। अहं यास्यामि भूपृष्ठे रात्रौ नैव दिवा क्वचित्। लिङ्गेषु च समस्तेषु चरेषु स्थावरेषु च। संक्रमिष्याम्यसन्दिग्धं वर्षपापविशुद्धये। रात्रौ तस्यां हि मे पूजां यः करिष्यति मानवः। मन्त्रैरेतैः सुरश्रेष्ठ! विपापः स भविष्यतीति"। सा च शिवरात्रिचतुर्दशी त्रिधा भवति। एकतिथ्यात्मिका तिथिद्वयात्मिका तिथित्रयात्मिका चेति। तत्र सूर्य्योदयमारभ्य प्रवृत्ता परदिनोदयपर्य्यन्तैकतिथ्यात्मिका। सा वेधदोषाभावात् प्रशस्ता। तिथिद्वयात्मकत्वं च द्वेधा भवति। जयायोगेन दर्शयोगेन च। तत्र योगद्वयमेकैकस्मिन्निपतेत् प्रशस्तम्। स च विषयविशेषः पूर्व्वमेवोदाहृतः। तिथित्रयात्मकत्वन्त्वतिप्रशस्तम्। एतदेवाभिप्रेत्य पुराणे पठ्यते "त्रयोदशीकलाप्येका मध्ये चैव चतुर्दशी। अन्ते चैव सिनीवाली त्रिस्पृशां शिवमर्चयेत्"। यथा त्रिस्पृशी प्रशस्ता तथा वारविशेषेण योगविशेषेण च प्रशस्ता भवति। तथा च स्कन्दपुराणे पठ्यते "माघकृष्णचतुर्दश्यां रविवारो यदा भवेत्। भौमोऽथवा भवेद्देवि! कर्त्तव्यं व्रतमुत्तमम्। शिवयोगस्य योगे यै तद्भवेदुत्तमोत्तमम्। शिवरात्रिव्रतन्त्वेतत्तद्भवेदुत्तमोत्तममिति"। ननु यदा पूर्व्वविद्धायामुपवासस्तदा परेद्युः किं तिथ्यन्ते पारणं भवति किं वा तिथिमध्ये। शास्त्रन्तु पक्षद्वयेऽपि समानम्। तत्र तिथ्यन्तपारणवचनानि पूर्व्वमुदाहृतानि "तिथिमध्यपारणवचनन्तु स्कन्दपुराणे पठ्यते "उपोषणं चतुर्दश्यां चतुर्दश्यान्तु पारणम्। कृतैः सुकृतलक्षैश्च लभ्यते वाथ वा न वा। ब्रह्मा स्वयं चतुर्वक्त्रैः पञ्चवक्त्रैस्तथाप्यहम्। शिवरात्रेः फलन्तस्य शक्तौ वक्तुं न पार्वति!। ब्रह्माण्डोदरमध्ये तु यानि तीर्थानि सन्ति वै। संस्थितानि भवन्तीह भूतायां पारणे कृते"। "तिथीनामेव सर्वासामुपवासव्रतादिषु। तिथ्यन्ते पारणं कुर्य्याद्विना शिवचतुर्दशीमिति"। बाढम्। अस्ति हि द्विविधं शास्त्रं तस्य च द्विविधस्य शास्त्रस्य प्रतिपत्प्रकरणोक्तन्यायेन व्यवस्था द्रष्टव्या। यदा यामत्रयादर्व्वागेव चतुर्दशी परिसमाप्यते। तदा तिथ्यन्ते पारणम्। यदा तु चतुर्दशी यामत्रयमतिक्रामति तदा चतुर्दशीमध्ये पूर्वाह्णे पारणं कुर्य्यात्"। ति॰त॰ अन्यथोक्तं गौडमातमप्रामाण्यालोक्तम्।

चतस्रो दशा यस्य। २चतुर्दशायुक्ते त्रि॰। "अशीतिदीपाचरणप्रचारश्चैद्दशायततः प्रणयन्तु पाधिभिः। चतुर्दशत्वं कृतवान् कुतः? स्वयं न वेद्मि विद्यासु चतुर्दशस्वयं" नैष॰। प्रकारे धाच्। चतुर्दशधा चतुर्दशप्रकारे अव्य॰। नान्तत्वात् पूरणे डटि मान्ते असंख्यादेरिति पर्युदासेऽपि क्वचिदार्षे मट्। चतुर्दशम चतुर्दश पूरणे त्रि॰। "मनुर्वा इन्द्रसावर्णिश्चतुर्दशम एष्यपि" भाग॰ ८।१३।१५।

चतुर्दशभुवन न॰ समा॰ द्विगुः पात्रादि न ङीप् क्लीवे। भूलोकादिषु चतुर्दशसु लोकेषु। "भूर्लोकाख्यो दक्षिणो यच्चदेशात् तस्मात् सौम्योऽयं भुवः स्वश्च मेरुः। लभ्यः पुण्यैः स्यो महः स्याज्जनोऽतोऽनल्पानल्पैः स्यात्तपः सत्यमन्त्यः" "सि॰ शि॰ भुवनकोषे भूलोकादिसप्तकमुक्तम् "अवनेरधस्तात् सप्त भूविवरा एकैकशो योजनायुतान्तरेणायामविस्तारेणोपक्लृप्ताः। अतलं वितलं सुतलं तलातलं महातलं रसातलं पातालमिति" भाग॰ ५।२४।११ श्लोके अतलादिसप्तकमुक्तम् तद्विवरणं तत्राध्याये दृश्यम्। भूलोकादिविवरणं काशीख॰ २२अ॰। "पादगम्यं हि यत् किञ्चिद्वस्त्वस्ति धरणीतले। तद्भूर्लोक इति ख्यातं साब्धिद्वीपाद्रिकाननम्। भूर्लोकाद्भुवर्लोक आब्रह्मात् समुदाहृतः। आदित्यादाध्रुवं विप्र! स्वर्लोक इति गीयते। महर्लोकः क्षितेरूर्द्ध्वमेककोटिप्रमाणतः। कोटिद्वयोत्तरः ख्यातो जनो भूर्लोकयोजनैः। चतुःकोटिप्रमाणस्तु तपोलोको हि भूतलात्। उपरिष्टात् क्षितेरष्टौ कोटयः सत्यमीरितम्"।

योगिनां तनुमध्ये ध्येयानि स्थानभेदे चतुर्दश भुवनादीनि योगस्वरोदये उक्तानि यथा।

"ब्रह्माण्डे सन्ति ये खण्डाः पिण्डमध्येऽपि संस्थिताः। तलं पादाङ्गुष्ठके तस्योपरि तलातलम्। महातलं गुल्फमध्ये गुल्फोपरि रसातलम्। सुतलं जङ्घयोर्मध्ये वितलं जानुमध्यगम्। ऊर्वोर्मध्ये तलं प्रोक्तं सप्तपातालमीरितम्। तलातलस्तलातलश्च महातलरसातलम्। सप्तपातालमेतत्तु सुतलं वितलं तलम्। इदानीं पिण्डमध्ये तु सप्तलोकं शृणु प्रिये!। मूलाधारे तु भूर्लोको लिङ्गाग्रे तु भुवस्ततः। स्वर्लोको लिङ्गमूले तु मेरुमूले महस्तथा। मेरुच्छिद्रे जनोलोको मेरुनाड्यां तपस्तथा। कमले सत्यलोकस्तु इति लोकाः पृथक् पृथक्

भूर्भुवःस्वर्महश्चेति जनश्चैव तपस्तथा। सप्तमःसत्यलोकस्तु सप्त लोका इति स्मृताः। सप्तलोकैस्तु पातालैर्भुवनानि चतुर्दश। अथ ब्रह्माण्डमध्यस्थाश्चत्वारो लोकपालकाः। पिण्डमध्ये तु तान् ज्ञात्वा सर्वसिद्धीश्वरोभवेत्। इन्द्रो-ब्रह्मा विष्णुरीशश्चत्वारश्चात्मदेवताः। मूलाधारे चतुःपत्रे गजारूढो महानिति। सृष्टिकर्त्ता च तत्रैव स्वाधिष्ठाने महान् हरिः। मणिपूरे शूलपाणिरष्टसिद्धीश्वरो-महान्। तालुद्वारे तालुमध्ये ललाटे वक्षःकण्ठके शृङ्गाटिकाकपाले च अम्बिकाब्रह्मरन्ध्रके। नवचक्र-मूर्द्धचक्रे ६ त्रिकूटेत्येकविंशतिः। ब्रह्माण्डानि वसन्तीति ज्ञातव्यानि प्रयत्नतः। सप्त द्वीपानि कथ्यन्तेऽद्भुतानि शृणु प्रिये!। जम्बुद्वीपन्तु मज्जायां शाकद्वीपन्तु मध्यमे। शाल्मद्वीपः शिरोमध्ये मांसमध्ये कुशस्तथा। त्वचि क्रौञ्चोलोममध्ये गोमेदद्वीप ईरितः। नखमध्ये तथा श्वेतः सप्तद्वीपा वसुन्धरा। जम्बुःशाकस्तथा शाल्मःकुशःक्रौञ्चश्च गोमयः। श्वेतः सप्तेति खण्डानि सप्तखण्डैर्वसुन्धरा। सप्तान्येतानि रूपाणि देहमध्ये स्थितानि च। समुद्राःसप्त कथ्यन्ते पिण्डमध्ये व्यवस्थिताः। लवणेक्षुसुरासर्पिर्दधिदुग्धजलात्मकाः। लवणः स्वेदमध्ये तु इक्षूरक्ते मधु त्वचि। सर्पिर्मेदोवसा-मध्ये दधिक्षीरं ललाटके। वीर्यमध्येऽन्ततोयः पादे कूर्मः स्थितोमहान्। इदानीन्तु नवद्वारे नवखण्डानि संशृणु। पायादौ भारतं खण्डं काश्मीरं लिङ्गमण्डलु। द्विजखण्डमेकपादं खण्डं वक्ष्ये समण्डलम्। कैवर्त्तगर्त्तगान्धारं नवखण्डमिति स्थितम्। इदानीं पर्वताष्टौ च कथ्यन्ते शृणु यत्नतः। मेरुदण्डे सुमेरुस्तु पीठमध्ये हिमालयः। वामस्कन्धे तथा दक्षे मलयोमन्दराचलः। विन्ध्यस्तु दक्षिणे कर्णे वामे मैनाक ईश्वरि!। ललाटे मध्यदेशे तु श्रीशैलः परमेश्वरि!। तथा ब्रह्मकपालस्थः कैलासःपर्वतोमहान्। सुमेरुर्हिमवान् विन्ध्योमलयो-मन्दरस्तथा। श्रीशैलः मैनाकश्चेति कैलासोऽष्टौ च पर्वताः। अपरे पर्वताःसर्वे अङ्गुलीमध्यवासिनः। शरीरे नव-नाडीस्था नर्म्मदा च महेश्वरि!। इडायां यमुना देवि! पिङ्गलायां सरस्वती। सुषुम्णायां वहेद्गङ्गा चान्याऽन्यासु च नाडिषु। गङ्गासरस्वतीगोदानर्म्मदायमुना-तथा। कावेरी चन्द्रभागा च वितस्ता च इरावती। द्विसप्ततिसहस्रेषु नदीनदपरिस्रवः। इतस्ततोदेहमध्ये पक्षाणि सप्तविंशतिः। योगाश्च राशयश्चैव ग्रहाश्च तिथयस्तथा। कहरीषु मीनमत्सौ वाहनं स्थापनं तथा। सर्वाङ्गेषु च देवेशि! इमग्रहगणमण्डलम्। त्रयस्त्रिंशत्-कोटयस्तु निवसन्ति च देवताः। तथा पीठानि सर्वाणि देहमध्ये स्थितानि च। हृदये व्योममध्ये तु अनन्ताद्यास्तु वासुकिः। उदये व्योममध्ये तु परे नागा वसन्ति हि। गन्धर्वकिन्नराःशूरा विद्याधराप्सरादयः। अनेकतीर्थ-वर्षाश्च गुह्यकाश्च वसन्ति हि। अनन्तसिद्धये चन्द्रा प्रकाशोवर्त्तते हृदि। नेत्रस्य मण्डलं ज्ञेयमन्तुपाते तथैव च। चन्द्रार्कौ नेत्रयोर्मध्ये अङ्गुलेमसु साक्षिणः। तृणगुल्मादिकञ्चापि विश्वरूपं स्मरेत्ततः। सम्यग्दर्शनान्मुक्तः स्वर्गभोगश्च सतुत्तमम्। तदेतच्चिन्तया याति रोगशोक-विवर्ज्जिताम्"।

चतुर्दशविद्या स्त्री व० व० संज्ञात्वात् कर्म्म०। वेदादिषु चतुर्दशसु विद्यासु। ताश्च "विद्याश्चतुर्दश प्रोक्ताः क्रमेण तु यथास्थिति। षडङ्गमिश्रितावेदा धर्म्मशास्त्रं पुराणकम्। मीमांसातर्कमपि च एता विद्याश्चतुर्दश" नन्दि पु०। "पुराणन्यायमीमांसाधर्म्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः। वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्म्मस्य च चतुर्दश" या० स्मृतौ विद्यास्थानत्वोक्तेस्तासां तथात्वम्।

चतुर्दशाङ्ग न० चतुर्दश अङ्गान्यस्य। "चिरज्वरे वात-कफोत्थे वा त्रिदोषजे वा दशमूलमिश्रः। किरात-तिक्तादिगणः प्रयोज्यः शुद्धार्थिना वा त्रिवृता विमिश्रः" चक्रदत्तोक्ते पाचनभेदे।

चतुर्द्दिश न० चतसृणां दिशानां समाहारः असंज्ञात्वात् द्विगुः। चतसृषु दिक्षु। दिक्शब्देन समासे चतुर्दिग् इत्येव। संज्ञात्वे तु कर्म्मधा०। प्राच्यादिषु चतसृषु दिक्षु ब० व०। "शिवाभिर्घोररावाभिश्चतुर्द्दिक्षु समन्विताम्" कालीध्यानम्।

चतुर्द्दोल पु० न० (चण्डोल) इति (चन्दोल) इति ख्याते "राज्ञोयद्द्विपदं यानं विशेषाख्यमलं विदुः। चतुर्भि-रुह्यते यत्तु चतुर्दोलं तदुच्यते" उक्ते चतुर्भिर्वाह्ये यानविशेषे। प्रसङ्गाच्चतुर्दोलादेर्लक्षणभेदादिकं भोजदेवोक्तं प्रदर्श्यते। "चतुर्भिर्वाहकै र्दण्डैः षड्भिः कुम्भैः सुसंस्थितैः। स्तम्भैरष्टाभिरुदितं चतुर्द्दोलमनुत्तमम्। तद्भेदा जयकल्याणवीरसिंहा यथाक्रमम्। चतुर्विधानां भूपानां चतुर्द्दोलाः प्रकाशिताः। त्रिहस्त-विस्तृतायामो द्विहस्तपरिणाहवान्। हस्तद्वयोन्नतः प्रोक्तश्चतुर्द्दोलोजयाख्यया। चतुर्हस्तायतोयस्तु सार्द्धहस्त-

स्तु विस्तृतौ। चतुर्दोलः समाख्यातः कल्याणस्तावदुन्नतः। पञ्चहस्तायतोयस्तु त्रिहस्तपरिणाहवान्। तावदेवो-न्नतोवीरचतुर्दोल उदाहृतः। आयामपरिणाहाभ्यां चतुर्हस्तमितोहि यः। चतुर्दोलोऽयं सिंहस्तदर्धे-नोन्नतः शुभः। सर्वोऽपि द्विविधः प्रोक्तः सच्छदिश्चापि-निश्छदिः। आद्यः समरवर्त्तास्तु परः केलिवनाश्रये। सर्वेषामेव कायानां दण्डः स्यादजुवारणः। चन्दने-नैव घटना सर्वेषामुपयुज्यते। कोमलं सर्ववस्त्रेषु कनकं सर्वधातुषु। कुम्भश्च पद्मकोषश्च भिरिश्चेति यथाक्रमम्। त्रैदेयानां महीन्द्राणां चतुर्दोलेषु विन्यसेत्। दर्पणं चार्द्धचन्द्रश्च हंसः केकी शुको-गजः। अश्वः सिंहश्च तस्याग्रे आदित्यादिदशो-त्तरान्”। मणिनियमस्तु दण्डवत्। “रक्तः शुक्लश्च पीतश्च कृष्णश्चित्रस्तथाऽरुणः। नीलः कपिश इत्युक्तः पताकानान्तु सङ्ग्रहः। चतुर्दोलः सपताकः शुभयान मिति स्मृतः। मुक्तास्तवकैर्दशभिर्युक्तः स्याद्राजके-शानाम्। चामरद्वयैर्दशभिर्देगजयिनां चतुर्दोलः। चामरपञ्चस्तु पुष्कलेषु सर्वोपरि परिन्यसेत्। यात्रा-शिविरयं नाम्ना चतुर्दोलो महीभुजाम्। सम्यक्छ-दिरहितो निश्छदिरुक्तश्चतुर्दोलः”। मानं पूर्ववत्। “स पुनर्द्विविधः प्रोक्तः सध्वजश्चाथ निर्ध्वजः। ध्वजान् यत्र न्यस्यन्ति षड्वर्गविजयैषिणः। तेषां मानन्तु चत्वारः स्वामिहस्तैः कसम्मिताः। कोणेषु पश्चाद्यपेषु हस्तद्वयमितौ ध्वजौ। सुवर्णं रजतं ताम्रं त्रिविधानां महीभुजाम्। मणिचामरकुम्भानां खड्गादीनां विनिश्चयः। चतुर्दोलध्वजोराणां विज्ञेयो नवदण्डवत्। निर्ध्वजे तु चतुर्दोले मानमन्यविधं शृणु। आया-मपरिणाहाभ्यां चतुर्हस्तमितोहि यः। विजयोनाम विख्यातश्चतुर्दोलोमहीभुजाम्। विजयो मङ्गलो भव्योवितस्त्यैकैकवर्द्धितः। त्रिविधानां महीन्द्राणां यानत्रयमुदाहृतम्। अष्टाभिरुह्यते यस्तु अष्टदोलं वदन्ति तम्। सोपानद्वितयस्तत्र विज्ञेयं शिल्पि-निर्मितम्”। भोजस्तु। “अष्टाभिर्वाहकैर्दण्डैः षड्-भिस्तु दशभिर्दृढैः। चामैस्तु दशभिर्ज्ञेयमष्टदोलं मही-भुजाम्। तन्नेदाजयकल्याणवीरसिंहा यथाक्रमम्। चतुर्विधानां भूपानामष्टदोलाः प्रकीर्त्तिताः। षड्भि-र्हस्तैर्मितायामः परिणाहे चतुर्भुजः। चतुर्हस्तोन्नतो ह्यामष्टदोलं जयं विदुः। आयामपरिणाहाभ्यां पञ्चहस्तमितोहि यः। कल्याणाख्योऽष्टदोलोऽयं चतु-र्हस्तमितोन्नतिः। सप्तहस्तायतः कार्योविस्तारे पञ्च-हस्तकः। पञ्चहस्तोन्नतो वीरश्चाष्टदोलो महीभु-जाम्। आयामपरिणाहाभ्यामष्टहस्तमितोहि यः। सिंहनामाष्टदोलोऽयं विज्ञेयः षड्भुजोन्नतः। सर्वोऽथ द्विविधः प्रोक्तः सच्छदिश्चापि निश्छदिः। आतपत्र-घटादीनां मणीनां चामरस्य च। चतुर्दोलवदुन्ने-योनियमोऽन्योऽपि सूरिभिः। पूर्ववन्निश्छदेमानं ध्वजा-मानमिहोच्यते। दशध्वजाकोषु चाष्टौ स्वामिहस्त-द्वयोन्नताः। पश्चाद्ये ध्वजौ रात्रचतुर्हस्तमितौ मतौ। मणिचामरपत्राणां निर्णयो निश्छताकवत्। निर्ध्वज-श्चाष्टदोलोयः शिविकेति स गद्यते। मणिकुम्भसुखादीनां नियमो नवदण्डवत्”। “एवं द्वादश षोडश विंशति दोला-दिकाः कार्याः। मानं सार्द्धद्विगुणितं सार्द्धत्रिगुणितं युक्तमेतेषाम्। विंशतिदोलात् परतो भोजमते सम्भवेद्या-नम्”। यानं वङ्गतुयोज्यं वङ्गगुणमेतज्जगाद वै व्यासः”। भविष्योत्तरेऽपि “यदुक्तं द्वैपदं यानं तेन यानेन योन्नपः। सयानं कुरुते दिव्यं स चिरं सुखम-श्नुते। सयोगयुक्तयानस्थो भोगमाप्नोति मानवः। परयौगिकयानस्थः क्लेशमाप्नोति पुष्कलम्। योदत्वाटच-वाऽश्वानाद्यानं प्रकुरुतेऽन्यथा। तस्यैतानि विनश्यन्ति आयुर्विद्यायशोधनम्। प्रधानं यानमाश्रित्य नियमोऽयं समाश्रितः। नाप्रधाने निर्णयोऽस्ति तत्रिकृन्तु मनोज्ञता”।

चतुर्द्वार न० चत्वारि द्वाराण्यस्य। १चतुर्मुखे गृहभेदे। लेखाद्वारहितुः। २चतुर्षु द्वारेषु न०। “मण्डपं कार-येत्तत्र चतुर्द्वारसमन्वितम्” हेमाद्रौ तुलादानप्रकरणे।

चतुर्द्धा अव्य० चतुःप्रकारम् धाच्। चतुःप्रकारे। “ततश्च शेषं प्रविभज्य शीघ्रमतं चतुर्द्धा मम चात्मनश्च” भा० वा० १६२ अ०। “द्विधा विधाय चैकैकं चतुर्द्धा प्रथमं पुनः। स्वस्वेतरद्वितीयांशैर्योजनात् पञ्च पञ्च ते” पञ्चदशी

चतुर्बाहु पु० चत्वारोबाहवोऽस्य। १विष्णौ “पीतवासाश्चतु-र्बाहुः शङ्खचक्रगदाधरः” भाग० ८।१७।२। २चतुर्भु-जयुक्तमात्रे त्रि०। ३चतुष्कोणे क्षेत्रे च न०।

चतुर्भद्र न० चतुर्णां धर्मार्थकाममोक्षाख्यानां भद्राणां श्रेयसां समाहारः। १धर्मार्थकाममोक्षेषु अमरः। चत्वारि भद्राण्यस्य। २तद्युक्ते त्रि०। “स चेत्समार सञ्जय! चतुर्भद्रतरस्त्वया” भा० भा० द्रो० अभिम-न्युव० प० षोडशराजिकी सङ्कलनः प्रयुक्तम्।

चतुर्भाव पु० चतुर्षां भावः चतुष्पदपादानम्। विष्णौ परमेश्वरे "चतुरात्मा चतुर्भावश्चतुर्वेदविदेकपात्" विष्णु स०। "धर्मार्थकाममोक्षाख्यं पुरुषार्थचतुष्टयं भवत्युपपद्यतेऽस्मादिति चतुर्भावः" भा०।

चतुर्भुज पु० चत्वारो भुजा यस्य। १विष्णौ "चतुरात्मा चतुर्व्यूहश्चतुर्दंष्ट्रश्चतुर्भुजः" विष्णु स०। २तदवतारे वासुदेवे नन्दनन्दने च "तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो! भव विश्वमूर्त्ते!" गीता। "तमद्भुतं बालकमम्बुजेक्षणं चतुर्भुजं शङ्खगदाद्युदायुधम्" भाग० १०। ३।९। स्त्री० ३चतुर्बाहुयुक्ते लि०। "शङ्खकेशी चतुर्भुजाम्" ध्यानाध्यानम्। "भवाल आसीद्धपुषा चतुर्भुजः" (शिशुपालः) माघः। ४चतुष्कोणे क्षेत्रे न०। भुनक्ति भुज—क चतुर्णां धर्मार्थकामानां भुजः। ५धर्मार्थकाममोक्षभाजने त्रि०।

चतुर्मुख पु० चत्वारि मुखान्यस्य। १चतुरानने वेधसि चतुराननशब्दे दृश्यम्। "चतुर्वर्गफलं ज्ञानं कालावस्थाचतुर्युगम्। चतुर्वर्णमयो लोकस्त्वत्तः सर्वं चतुर्मुखात्" मनुः। २चतुर्द्वारे गृहे न०। चतुर्णां मुखानां समाहारः ङीप्। ३चतुर्षु मुखेषु स्त्री। "चतुर्मुखसमीरिताः" कुमा०। "चतुर्भिर्मुखैः समीरिताः वाक्ये उत्तरपदद्विगुः। समाहारे चतुर्मुखी स्यात्। ४औषधभेदे पु० तल्लक्षणं वैद्यके यथा "रसगन्धकलौहाभ्रं समं सूताद्धं हेम च। सर्वं खल्वतले क्षिप्त्वा कन्यारसविमर्द्दितम्। एरण्डपत्रैरावेष्ट्य धान्यराशौ दिनत्रयम्। संस्थाप्य तत उद्धृत्य सर्वरोगेषु योजयेत्। एतद्रसायनवरं त्रिफलामधुसंयुतम्। तदायाग्निबलं खादेत् वलीपलितनाशनम्। क्षयमेकादशविधं कासं पञ्चविधं तथा। कुष्टमष्टादशविधं पाण्डुरोगान् प्रमेहकान्। शूलं श्वासञ्च हिक्काञ्च मन्दाग्निं चाम्लपित्तकम्। व्रणान् सर्वान्नाडवातविसर्पं विद्रधिं तथा। अपस्मारमहोन्मादान् सर्वार्शांसि त्वगामयान्। क्रमेण सेवितं हन्ति द्रुममिन्द्राशनिर्यथा। पौष्टिकं बलकृदायुष्यं पुत्रप्रसवकारणम्। चतुर्मुखेन देवेन कृष्णात्रयेण सूचितम्"। चतुर्मुखप्रकाशितत्वाटस्य चतुर्मुखत्वम्।

चतुर्मूर्त्ति पु० चतस्रो मूर्त्तयोऽस्य। १परमेश्वरे तस्य विराट्सूत्रात्माव्याकृततुरीयमूर्त्तिकत्वात् तथात्वम्। "चतुर्मूर्त्तिश्चतुर्बाहुश्चतुर्व्यूहश्चतुर्गतिः" विष्णु स०। "चतस्रो मूर्त्तयः विराट्सूत्रात्माव्याकृततुरीयात्मानोऽस्य" शाङ्करभाष्यम्।

चतुर्युग न० चतुर्णां युगानां समाहारः पात्रादि० न ङीप्-स्त्रीत्वे। सत्यत्रेताद्वापरकलिरूपेषु चतुर्षु युगेषु "तद्द्वादशसहस्राणि चतुर्युगमुदाहृतम्। सूर्याब्दसङ्ख्यया द्वित्रिसागरैरयुताहतैः ४३२०००० । सन्ध्यासन्ध्यांशसहितं विज्ञेयं तच्चतुर्युगम्" सू० सि०।

चतुर्वक्त्र पु० चत्वारि वक्त्राण्यस्य। चतुरानने चतुर्वदनादयोऽप्यत्र।

चतुर्वय पु० चत्वारोवयाः शाखा अवयवा अस्य। चमसभेदे। "एकं वि चक्र चमसं चतुर्वयम्" ऋ० ४।३६।४। वयाः शाखाः चतुःशाखं चतुरवयवम्" भा०।

चतुर्वर्ग पु० ६त०। धर्मार्थकाममोक्षसमुदाये "चतुर्वर्गफलं ज्ञानं कालावस्थाचतुर्युगम्" मनुः।

चतुर्वर्गचिन्तामणि पु० हेमाद्रिकृते स्मृतिनिबन्धभेदे "यः पूर्वं चारुचिन्तामणिममितगुणं मन्दराद्रिः ससर्ज निर्मथ्य प्रायशोऽयं वितरति बहुशः प्रार्थनादर्थमेव। सम्यगालोच्य सर्वश्रुतिनिगमपुराणेतिहासाम्बुराशीन् हेमाद्रिः सर्वदैव प्रकटयति चतुर्वर्गचिन्तामणिं सः। खण्डानि चास्मिन् व्रतदानतीर्थमोक्षाभिधानि क्रमशो भवन्ति। यत्पञ्चमं तत्परिशेषखण्डमखण्डितो यत्र विभाति धर्मः" हेमाद्रि म०ख०। "चतरेष चतुर्वर्गचिन्तामणिबचिन्मयं। हेमाद्रिर्वोपदेवेन मुक्ताफलममचीकरत्" मुक्ताफलम्।

चतुर्वर्ण पु० ब०व० चत्वारोवर्णाः संख्यात्वात् न समा० द्वि० कर्म०। ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रेषु चतुर्षु वर्णेषु। "चतुर्वर्णमयो लोकस्त्वत्तः सर्वं चतुर्मुखात्" मनुः। स्वार्थे भावे वा ष्यञ् चातुर्वर्ण्यं चतुर्षु वर्णेषु तद्भावे च न०। "चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः" गीता।

चतुर्वर्णादि पु० स्वार्थे ष्यञ्प्रत्ययनिमित्ते का० वार्त्तिकोक्ते शब्दगणे। "चतुर्वर्णादीनां स्वार्थे उपसंख्यानम्" का० वार्त्ति०। स च गणः "चतुर्वर्ण चतुराश्रम सर्वविद्य त्रिलोक त्रिस्वर षड्गुण सेना अनन्तर सन्निधि समीप उपमा सुख तदर्थ इतिह मणिक" चतुर्वर्णादिः।

चतुर्विंशति स्त्री चतुर्भिरधिका विंशतिः। (चब्बिश) १चतुरधिकविंशतिसंख्यायां २तत्संख्येये च। पूरणे डट्। चतुर्विंश तत्संख्यापूरणे त्रि० स्त्रियां ङीप्।

चतुर्विंशतिक त्रि० चतुरधिका विंशतिर्यत्र कप्। १चतुर्विंशतिसंख्यायुक्ते। २सांख्योक्ते प्राकृतिके तत्त्वे पु०

"पञ्चभिः पञ्चभिः ब्रह्म चतुर्भिर्दशभिस्तथा। एतच्चतुर्विंशतिकं गणं प्राधानिकं विदुः। महाभूतानि पञ्चैव भूरापोऽग्निर्मरुन्नभः। तन्मात्राणि च तावन्ति गन्धादीनि मतानि वै। इन्द्रियाणि दश श्रोत्रं त्वगृक्षरसनानासिकाः। वाक्करौ चरणौ मेढ्रं पायु र्दशम उच्यते। मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तमित्यन्तरात्मकम्। चतुर्धा लक्ष्यते मनोवृत्त्या लक्षणरूपया" भाग०३।२६।१४। साङ्ख्यगणश्च "प्रकृतेर्महान् महतोऽहङ्कारस्तस्मात् गणश्च षोडशकः। तस्मादपि षोडशकात् पञ्चभ्यः पञ्च भूतानि" सा० का० उक्तः।

चतुर्विंशतिमूर्त्ति स्त्री कर्म०। विष्णोर्हस्तभेदेनचक्रादिविन्यासभेदेन चतुर्विंशतिसंख्यके मूर्त्तिभेदे तन्मूर्त्तिलक्षणं तद्भेदेन विष्णोर्नामभेदाश्च अग्निपु० उक्ताः यथा "ओंरूपः १केशवः पद्मशङ्खचक्रगदाधरः। २नारायणः शङ्खपद्मगदाचक्री प्रदक्षिणम्। ततो गदी ३माधवोऽरिशङ्खपद्मी नमामि तम्। चक्रकौमोदकीपद्मशङ्खी ४गोविन्द ऊर्जितः। मोक्षदः श्रीगदी पद्मी शङ्खी विष्णु५श्च चक्रधृक्। चक्रशङ्खाब्जगदिनं ६मधुसूदनमानमे। भक्त्या त्रिविक्रमः ७पद्मी गदी शङ्खी च चक्र्यपि। शङ्खचक्रगदापद्मी वामनः ८ पातु मां सदा। मुक्तिदः श्रीधरः ९ पद्मी चक्री गदी च शङ्ख्यपि। हृषीकेशो१० गदाचक्री पद्मी शङ्खी च पातु नः। वरदः पद्मनाभ११स्तु शङ्खाब्जारिगदाधरः। दामोदरः १२ पद्मशङ्खगदाचक्री नमामि तम्। रक्षेद्गदी शङ्खचक्री वासुदेवो१३ऽब्जभृज्जगत्। सङ्कर्षणो १४ गदी शङ्खी पद्मी चक्री च पातु नः। चक्री शङ्खगदी पातु प्रद्युम्नः १५पद्मभृत् प्रभुः। अनिरुद्ध१६श्चक्रगदी शङ्खी पद्मी च पातु नः। सुरेशोऽर्य्यब्जशङ्खाढ्यः श्रीगदी पुरुषोत्तमः१७। अधोक्षजः१८ पद्मगदी चक्री शङ्खी च पातु नः। देवो नृसिंह१९ श्चक्राब्जगदाशङ्खी नमामि तम्। अच्युतः२० श्रीगदी पद्मी चक्री शङ्खी च पातु नः। बालरूपी शङ्खगदी उपेन्द्र२१श्चक्रपद्म्यपि। जनार्दनः२२ पद्मचक्री शङ्खधारी गदाधरः। शङ्खी चक्री च पद्मी च हरिः२३ कौमोदकीधरः। कृष्णः२४ शङ्खी गदी पद्मी चक्री मे भुक्तिमुक्तिदः। आदिमूर्त्तिर्वासुदेवस्तस्मात् सङ्कर्षणोऽभवत्। सङ्कर्षणाच्च प्रद्युम्नः प्रद्युम्नादनिरुद्धकः। केशवादिप्रभेदेन एकैकस्य त्रिधा क्रमात्। द्वादशाक्षरकं स्तोत्रं चतुर्विंशतिमूर्त्तिमत्। यः पठेच्छृणुयाद्वापि निर्मलः सर्वमाप्नुयात्"।

चतुर्विंशतिमूर्त्तीनां दक्षहस्तोर्द्ध्वादिष्वस्त्रन्यासभेदेन नामभेदविवृतिः।

मूर्त्तिनाम	दक्षोर्द्ध्व	दक्षाधः	वामोर्द्ध्व	वामाधः।
१केशवस्य	१पद्मम्	१शङ्खः	१चक्रम्	१गदा
२नारायणस्य	१शङ्खः	१पद्मम्	१गदा	१चक्रम्
३ माधवस्य	१गदा	१चक्रम्	१शङ्खः	१पद्मम्
४ गोविन्दस्य	१चक्रम्	१गदा	१पद्मम्	१शङ्खः
५ विष्णोः	२गदा	२पद्मम्	२शङ्खः	२चक्रम्
६ मधुसूदनस्य	२चक्रम्	२शङ्खः	२पद्मम्	२गदा
७ त्रिविक्रमस्य	२पद्मम्	२गदा	३शङ्खः	३चक्रम्
८ वामनस्य	२शङ्खः	२चक्रम्	२गदा	पद्मम्
९ श्रीधरस्य	३पद्मम्	३चक्रम्	३गदा	२शङ्खः
१० हृषीकेशस्य	३गदा	४चक्रम्	३पद्मम्	३शङ्खः
११ पद्मनाभस्य	३शङ्खः	३पद्मम्	३चक्रम्	३गदा
१२ दामोदरस्य	४पद्मम्	३शङ्खः	४गदा	४चक्रम्
१३ वासुदेवस्य	४गदा	४शङ्खः	३चक्रम्	३पद्मम्
१४ सङ्कर्षणस्य	५गदा	५शङ्खः	४पद्मम्	५चक्रम्
१५ प्रद्युम्नस्य	३चक्रम्	६शङ्खः	५गदा	४पद्मम्
१६ अनिरुद्धस्य	४चक्रम्	३गदा	४शङ्खः	५पद्मम्
१७ पुरुषोत्तमस्य	५चक्रम्	४पद्मम्	५शङ्खः	४गदा
१८ अधोक्षजस्य	५पद्मम्	४गदा	४चक्रम्	४शङ्खः
१९ नृसिंहस्य	६चक्रम्	५पद्मम्	६गदा	५शङ्खः
२० अच्युतस्य	६गदा	६पद्मम्	५चक्रम्	६शङ्खः
२१ उपेन्द्रस्य	४शङ्खः	५गदा	६चक्रम्	६पद्मम्
२२ जनार्द्दनस्य	६पद्मम्	५चक्रम्	६शङ्खः	५गदा
२३ हरेः	५शङ्खः	६चक्रम्	५पद्मम्	६गदा
२४ कृष्णस्य	६शङ्खः	६गदा	६पद्मम्	६चक्रम्

हेमाद्रिव्र० ख० मुद्रितपुस्तके ११४पृ० चतुर्विंशतिमूर्त्तीनां ध्यानवाक्यत्वेन धृतश्लोकत्रयं तत्र केशवमूर्त्तिं विहाय त्रयोविंशतिमूर्त्तीनां ध्यानानि सन्ति तत्र चरमे विष्णुर्बिभर्त्ति यः" इत्यत्र "कृष्णोबिभर्त्ति य" इत्येव भवितुमुचितम् विष्णोः पूर्व्वमुक्तत्वात् कृष्णस्यानुक्तत्वात्। तथा वासुदेवादीनां त्रयोविंशतिमूर्त्तीनामेव मूर्त्तिज्ञापकाः सार्द्धैकादशश्लोकाः सन्ति केशवमूर्त्तिज्ञापकमर्द्धपद्यं पतितम्। तच्च संस्कर्त्तुः प्रमादवशात् एवं मूर्त्तिभेदलक्षणेऽन्यतमपि इति सुधीभिश्चिन्त्यम्।

चतुर्षु हस्तेषु चतुरस्त्रविन्यासभेदाच्चतुर्विंशतिसंख्यका एव मूर्त्तिभेदा भवन्ति। "स्थानान्तमेकादिचयाङ्कघातः संख्याविभेदाः" लीला० उक्तदिशा १।२।३।४। २४संख्या इति तद्वृत्तौ उक्तम्।

चतुर्विद्या स्त्री चतस्रः विद्याः समाहृताः कर्म्म०। १ऋग्यजुःसामाथर्व्वाख्यासु विद्यासु। चतस्रोवेदरूपा विद्या यस्य। २चतुर्वेदाभिज्ञे। ततः स्वार्थे चतुर्वर्णा० ष्यञ् अनुशतिका० उभयपदवृद्धिः। चातुर्वैद्य चतुर्वेदाभिज्ञे

चतुर्विध त्रि० चतस्रो विधा अस्य। चतुःप्रकारे "एष वोऽभिहितो धर्म्मो ब्राह्मणस्य चतुर्विधः"। "पारुष्यमनृतं चैव पैशुन्यञ्चापि सर्वशः। असम्बद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतुर्विधम्" इति च मनुः। चतुर्विधशरीराणि (जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जाख्यानि) धृत्वा मुक्त्वा सहस्रशः। सुकृतान्मानवो भूत्वा ज्ञानी चेन्मोक्षमाप्नुयात्" शब्दार्थचि० धृतवाक्यम्।

चतुर्वीज न० समाहारद्विगुः। "मेथिका चन्द्रशूरश्च कृष्णा जाजी यवानिका। एतच्चतुष्टयं युक्तं चतुर्वीजमिति स्मृतम्" भावप्र० उक्ते बीजचतुष्टये। "तच्चूर्णं भक्षितं नित्यं निहन्ति पवनामयान्। अजीर्णं शूलमाध्मानं पार्श्वशूलं कटिव्यथाम्" भावप्र० तद्गुणा उक्ताः।

चतुर्वेद पु० चत्वारोवेदाः प्रतिपादका यस्य, चतुरो वेदान् वेत्ति अधीते वा विद–अण् उप० स० वा। १परमेश्वरे "चतुर्वेदश्चतुर्होत्रश्चतुरात्मा सनातनः" हरिवं० २१८अ०। २चतुर्वेदाभिज्ञे च। ततः स्वार्थे अञ्। चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिः। चातुर्वैद्य तदर्थे पु०।

चतुर्वेदविद् पु० चतुरो वेदान् वेत्ति विद–क्विप् ६त०। १विष्णौ "चतुरात्मा चतुर्भावश्चतुर्वेदविदेकपात्" विष्णु स०। २चतुर्वेदाभिज्ञमात्रे च।

चतुर्व्यूह पु० चत्वारो व्यूहा यस्य। १विष्णौ "चतुर्व्यूहश्चतुर्गतिः" विष्णु स०। "शरीरपुरुषः, छन्दः पुरुषो वेदपुरुषो महापुरुषः इति बह्वृचोपनिषदुक्ताश्चत्वारो व्यूहा यस्येति चतुर्व्यूहः" भा०। "चतुरात्मा चतुर्व्यूहः" विष्णु स०। "सृष्ट्यादिकार्य्यार्थं चत्वारो व्यूहा विभागा वासुदेवसङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धसंज्ञा मूर्त्तयो यस्य सः" भाष्यम्। उभयविधव्युत्पत्तियोगात्तु द्विनामतया द्विधा प्रयोगः। तथा। "व्यूह्यात्मानं चतुर्धा वै वासुदेवादिमूर्त्तिभिः। सृष्ट्यादीन् प्रकरोत्येष विश्रुतात्मा जनार्द्दनः" इति विष्णु पु०। मार्कण्डेयपुराणे च "भूतधारकं वासुदेवाख्यं व्यूहमुक्तोक्तम् "द्वितीया पृथिवीं मूर्द्ध्नि शेषाख्या धारयत्यधः। तामसी सा समाख्याता तिर्य्यक्त्वं समुपाश्रिता। तृतीया कर्म्म कुरुते प्रजापालनतत्परा। सत्त्वोद्रिक्ता तु सा ज्ञेया धर्मसंस्थानकारिणी। चतुर्थी जलमध्यस्था शेते पन्नगतल्पगा। रजस्तस्या गुणः सर्गं सा करोति सदैव हि"। पातञ्जले २मोक्षशास्त्रे। तत्र हि हेयं हानं हेयहेतुः हानोपायश्चेति चत्वारो व्यूहाः प्रतिपाद्याः सन्ति। तत्र त्रिविधं दुःखं हेयम्। तदत्यन्तनिवृत्तिर्हानम्। प्रकृतिपुरुषसंयोगद्वारा चाविवेको हेयहेतुः। विवेकख्यातिस्तु हानोपाय इति। ३चिकित्साशास्त्रे च न०। तत्र च रोग आरोग्यं रोगनिदानं भैषज्यमिति चत्वारो व्यूहा उक्ताः इति तस्य तथात्वम्।

चतुर्हायन(ण) त्रि० चत्वारो हायना यस्य। चतुर्वर्षात्मके जन्तौ वयोवाचित्वे स्त्रियां ङीप् णत्वञ्च। वयोऽन्यत्र न ङीप् णत्वं वा। चतुर्हायना शाला।

चतुर्होतृ पु० कर्म्म०। चतुर्वेदोक्तहोमचतुष्टयकारिषु होतृषु "चतुर्होतार आप्रियश्चातुर्मास्यानि नीविदः" भाग० ११।७।१६। चतुर्होतॄणां कर्म्म अण्। चातुर्होत्र तत्कृतकर्म्मणि। "चतुर्भुजश्चतुर्मूर्त्तिश्चातुर्होत्रप्रवर्त्तकः" हरिवं० २७९ अ०।

चतुर्होत्र पु० चत्वारि होत्राणि होमाः प्रीत्यर्था यस्य। १विष्णौ परमेश्वरे। "चतुर्वेदश्चतुर्होत्रश्चतुरात्मा सनातनः" हरिवं० २१८अ०।

चतुर्होत्रक न० चत्वारि होत्राणि यत्र कर्म्माणि कप्। चतुर्होत्रविधायके चतुर्वेदे "त्रय्या चतुर्होत्रकविद्यया च" भाग० ७।१।२८।

चतुल त्रि० चत–उलच्। स्थापयितरि संक्षिप्तसा०।

चतुश्चक्र न० रुद्रयामलोक्ते दीक्षाङ्गमन्त्रशुद्धिज्ञापके चक्रभेदे यथा "चतुश्चक्रं प्रवक्ष्यामि शृणु पार्वतीवल्लभ"। वामदक्षिणयोगेन रेखापञ्चकमालिखेत्। पूर्वपश्चिमभेदेन पञ्च रेखाः समालिखेत्। चतुष्कोष्ठे दशभागे चतुष्कोष्ठे च मन्त्रवित्। तदष्ट चतुष्कोष्ठे महापद्मे चतुर्गृहे। प्रलिखेत् क्रमशश्चाद्ये चतुर्मन्दिरमध्यगे। लिङ्गञ्च शीतलं अग्रं सिश्चापि ततः परम्। अकारञ्च उकारञ्च लमोकारं ततः परम्। लिङ्गरूपमिति वर्णं च शीतबन्धं शृणु प्रभो!। आकारञ्च ऊकारञ्च ऌमोकारं ततः परम्। तद्योजपगेऽन्यं वर्णं शृणु महाप्रभो!

हकारश्च क्षकारश्च एतमोङ्कारकः परम् । त्रिकोष्ठस्थितं वर्णं शृणु सर्वसुखप्रदम् । ईकारश्च ऋकारश्च लोकारश्च ततः परम् । इति चतुर्गेहस्थितान् वर्णान् तव वदामि तान् । आह्लादं चापि मन्त्राणां शुश्रुवत् गुरुमित्यपि । एतत्कोष्ठस्थितान् सर्वान् शुभाशुभफलप्रदान् । कका- रश्च खकारश्च झकारश्च अकारकम् । आह्लादस्येति मोक्षं प्राप्तिमात्रेण सिद्धिदम् । प्रज्ञावस्य गकारश्च चकारं सत्वमित्यपि । सुस्वप्नस्य हि ङका- रश्च टकारं छडमित्यपि । शुद्धस्य च ढकारश्च थकारं सत्वमित्यपि । तदधःस्थं चतुर्गेहं लौकिकं सात्विकं तथा । मानसिकं राजसिकं चतुर्गेहस्थितं त्विमम् । लौकिकस्य धकारश्च दकारं च नकारकम् । सात्विकस्य धकारश्च नकारश्च यकारकम् । मानसिकस्य शृणु भो पकारं च फकारकम् । तद्वामस्थचतुर्गेहं शृणु पञ्चानन ! प्रभो ! । सुप्तं क्षिप्रञ्च क्षिप्रञ्च दुष्टमन्त्रं प्रकीर्तितम् । एतद्गेहस्थितान् वर्णमालान् स्पृष्टानि योनरः । वर्जयित्वा शुभमन्त्रं क्षिप्रं क्षिप्रञ्च दुष्टकम् । ऐहिके सिद्धिमाप्नोति परे मुक्तिमवाप्नुयात् । यद्यभाग्यवशात् सुप्तादिषु गेहेषु लभ्यते । तदा मन्त्रं शोधयेत् वै सुप्तक्षिप्तकीलितैः । वर्णितैर्दीक्षाकालस्य रशुभं भूतशुद्धये । भूतलिप्या पुटीकृत्य जपत्वा सिद्धिं ततो लभेत् । न तु वा वर्जयेत् गेहं चतुष्कं वर्णवेष्टितम् । सुप्रगेहस्थितं वर्णं शृणुष्व पञ्चानन । बकारश्च भकारश्च ततोऽन्यगृहसंस्थितम् । मकारश्च यकारश्च क्षिप्रगेहस्थितं द्वयम् । रकारश्च लकारश्च क्षिप्रगेहस्थितं द्वयम् । दुष्टगेह स्थितं नाथ ! वकारं शगनं तथा । निजस्वभावसुक्तं यत्तन्मन्त्रं समुपाश्रयेत्" ।

चतुश्चत्वारिंशत् स्त्री चतुरधिका चत्वारिंशत् । (चौवा-लिश) १चतुरधिकचत्वारिंशत्संख्यायां २तत्संख्यान्विते च । पूरणे डट् । चतुश्चत्वारिंश तत्संख्यापूरणे त्रि॰ स्त्रियां ङीप् ।

चतुश्शृङ्ग पु॰ चत्वारि शृङ्गाण्यस्य । १कुशद्वीपस्थ वर्ष-पर्वते "बभ्रु चतुःशृङ्गः कपिलश्चित्रकूटो देवानीक ऊर्ध्व-रोमा द्रविणः" भाग॰५।२०।११ श्लो॰ । २परमेश्वरे च । "चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे" इत्यादि श्रुतौ तस्य चतुःशृङ्गत्वोक्तेस्तथात्वम् । ३शब्दशास्त्रे च तस्य नामाख्यातनिपातोपसर्गरूपचतुर्विधार्थबोधकत्वात् तथात्वम् ।

चतुष्क न॰ चतुरवयवं चत्वारोऽवयवा अस्य वा कन् । १चतुः-संख्यायां २तदन्विते च "एकं द्विकं त्रिकं चैव चतुष्कं पञ्चकं तथा । नामार्था इति सर्वेऽमी पक्षाः शास्त्रे व्यवस्थिताः" हरिः । "चतुष्कं कष्टतमं विद्यात् चतुष्कं कामजे गणे" द्विकत्रिकचतुष्कञ्च पञ्चकञ्च शतं समम्" इति च मनुः । ३चतुःस्तम्भे मण्डपभेदे "चतुष्कमध्य-प्रचाराचकीर्णयोः" "नार्यं चतुष्काभिमुखं व्यनैषुः" इति च कुमा॰ । "नारीमनांसीव चतुष्कमन्तः" रघुः । ४चत्व-रायां (चवारि) ५पुष्करिणीभेदे च स्त्री ङीप् मेदि॰ । ६यष्टिभेदे न॰ शब्दार्थ॰ ।

चतुष्कर्णी स्त्री चत्वारः कर्णा यस्या ङीप् । १कुमारानुचर-मातृभेदे "चुरकर्णी चतुष्कर्णी कर्णप्रावरणा तथा" भा॰ श॰ ४७अ॰ कुमारानुचरमातृकथोक्तौ । चत्वारः कर्णाः श्रवणसाधनं यत्र । २द्वाभ्यां क्रियमाणे मन्त्रे पुन "षट्कर्णो भिद्यते मन्त्रश्चतुष्कर्णः स्थिरो भवेत्" पञ्चत॰ ।

चतुष्कल पु॰ चतस्रः कलाः मात्रा यत्र । आर्यादिषु चतु-र्मात्रायुते गणभेदे "ज्ञेया सर्वान्तमध्यादिगुरवोऽत्र चतु-ष्कलाः। गणाश्चतुर्लघूपेताः पञ्चार्यादिषु संस्थिताः" छ॰र॰

चतुष्कोण त्रि॰ चत्वारः कोणा यत्र । १चतुरस्रे तदाकारे २क्षेत्रभेदे न॰ ।

चतुष्टय त्रि॰ चत्वारोऽवयवा विधा अस्य तयप् । १चतुर्विध-भागवति चतुष्के । स्त्रियां ङीप् "प्रवृत्तिरासीच्छब्दानां चरितार्था चतुष्टयी" कुमारः । "तदेषु सर्वमेध्येतत्प्र-युञ्जीत चतुष्टयम्" मनुः । "चतुष्टयमयं देहादिदमस्तु" चतुर्णामवयवः तयप् । २चतुःसंख्यायाम् "युक्तं मा विसृष्टचतुष्टयेन" कुमा॰ । "केन्द्रं चतुष्टयं ज्ञेयम्" नील॰ता॰ उक्तेषु ३लग्नचतुर्थसप्तमदशमस्थानेषु न॰ ।

चतुष्टोम पु॰ चतुरुत्तरः स्तोमः त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशैकविंशानां समूहः मध्यपदलोपी स॰। चतुरुत्तरस्तोमे "त्रिण-वोऽष्टाचत्वारिंशः धर्म चतुष्टोमः" यजु॰ १४।२३। चतु-र्दिक्षु स्तूयमानत्वात् २वायौ च । "तदेव चतुष्टोम स्तोमस्तं तदुपदधाति तद्यत्तमाह धर्मेति प्रतिष्ठा वै धर्म प्रतिष्ठा चतुष्टोमोऽसौ वायुरेव धर्म चतुष्टोमः स आभिश्चतसृभिर्दिग्भिः स्तुते वायुर्वै सर्वेषां भूतानां प्रतिष्ठा तदेतद्रूपमुपदधातीति" शत॰ ब्रा॰ ८।४।१।२६। ३स्तोमभेदे । "समीचीर्दिशः स्तुताश्चतुष्टोमः स्तोमः" यजु॰ १४।२५। "चतुष्टोमेन स्तोमेन समीचीः समीच्या दिशः स्तुताः" वेददी॰

चतुष्पञ्चाशत् स्त्री चतुरधिका पञ्चाशत् । (चौयान्न) १चतु रुत्तरपञ्चाशत्संख्यायां २तत्संख्येये च । ततः पूरणे डट् । चतुष्पञ्चाश तत्संख्यापूरणे लि॰ स्त्रियां ङीप् ।

चतुष्पर्णी स्त्री चत्वारि चत्वारि पर्णान्यस्याः जातित्वात् ङीष् । १सुनिषण्णके (सुसुनि) शाकभेदे "चाङ्गेरी सदृशः पत्रैश्चतुर्द्दलैश्च इति स्मृतः । शाकोजलान्विते देशे चतुष्पत्रीति चोच्यते" शब्दार्थचि॰ । २क्षुद्रपाषाणभेदिनि च राजनि॰ ।

चतुष्पथ पु॰ चत्वारः पन्थानः ब्रह्मचर्य्यादयः आश्रमा यस्य अच् समा॰ । १ब्राह्मणे अमरः ब्राह्मणानां हि "एष वोऽभिहितो धर्म्मो ब्राह्मणस्य चतुर्विधः" मनुना चातु-राश्रम्यस्य उक्तत्वात् तथात्वम् । चतुर्णां पथां समाहारः अच् । २चतुष्पथे (चौमाथा) पथि ।

चतुष्पथनिकेता स्त्री चतुष्पथे निकेतोऽस्याः । कुमारानुचर मातृभेदे "चतुष्पथनिकेता च गोकर्णी महिषानना" भा॰ श॰ ४७ अ॰ कुमारानुचरमातृगणोक्तौ ।

चतुष्पथरता स्त्री ७त॰ । कुमारानुचरमातृभेदे । "चतु-ष्पथरता चैव तूतितीर्थोऽन्यगोचरा" भा॰ श॰४७अ॰ ।

चतुष्पद् पुंस्त्री चत्वारि पदानि चरणा यस्य । १चतुश्चरणे गवादौ जन्तौ स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । २तिथ्यर्द्धरूपे भ्रुवकरणभेदे न॰ । करणशब्दे १६६॰पृ॰ सु॰ चि॰ वाक्य दृश्यम् । अस्य शब्दक॰ पुंस्त्रोक्तिः शौरागमविरुद्धा । "मृगधनुराद्यान्त्यार्द्ध इभाजसिंहाश्चतुश्चरणाः" ज्यो॰ त॰ उक्तेषु ३मकराद्यार्द्धधनुरन्त्यार्द्धमेषवृषसिंहराशिषु पु॰ । स्त्रीर्ला ४करणभेदे न॰ हेमच॰ ।

चतुष्पदवैकृत न॰ ६त॰ । इ॰ स॰ उक्ते चतुष्पदजन्तुप्रस-वादिविकारे यथा

"परयोनावभिगमनं भवति तिरश्चामसाधु धेनूनाम् । उक्षाणो वान्योऽन्यं पिबन्ति श्वा वा सुरभिपुत्रम् । मासत्रयेण विद्यात् तस्मिन्निःसंशयं परागमनम् । तत्प्रतिघातायैतौ त्यक्तौ गर्भौ च निर्दिष्टौ । त्यागो विवासनं दानं तस्मात्तु शुभं भवेत् । तर्पयेद्ब्राह्मणां श्चात्र जपहोमांश्च कारयेत् । स्थालीपाकेन धातारं पशुना च पुरोहितः । प्राजापत्येन मन्त्रेण यजेद्बहुद-क्षिणम्" ४६अ॰ ।

चतुष्पदी स्त्री चत्वारः पादा अस्याः अन्त्यलोपः समा॰ वा ङीप् पादः पद्भावः । १पद्ये "पद्यं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा" छन्दोम॰ । २माङ्गतमाषादिप्रसिद्धे (चौपाया) छन्दोभेदे ३चतुश्चरणस्त्रीपशौ च अन्य-लिङ्गे चतुष्पादित्येव ।

चतुष्पर्णी स्त्री चत्वारि चत्वारि पर्णं पर्णे पर्णान्यस्याः ङीष् । (सुसुनी) शाकभेदे । राजनि॰ ।

चतुष्पाटी स्त्री चतस्रोदिशः पाठयति पाटि—अण् उप॰स॰ । नद्यां शब्दमाला ।

चतुष्पाठी स्त्री चतुर्णां वेदानां पाठोऽत्र गौरा॰ ङीष् । छात्राणामध्ययनगृहरूपे (चौपाडी) ख्याते ;

चतुष्पाणि पु॰चत्वारः पाणयोऽस्य । १विष्णौ हारा॰ २चतु-र्बाहुयुक्तमात्रे लि॰ ।

चतुष्पाद् लि॰ चत्वारः पादा अस्य अन्त्यलोपः समा॰ । चतुश्चरणयुक्ते गवादौ स्त्रियां ङीप् पादः पद्भावः चतु-ष्पदीत्येव । समासान्तविधेरनित्यत्वात् अन्त्यलोपा-भावे चतुष्पादोऽपि तत्रार्थे "भिन्नाचक्रचतुष्पादं विषमं परिकीर्त्तितम्" छन्दोम॰ ।

चतुस्तन स्त्री चत्वारः स्तना अस्याः वा न ङीप् । सुरभौ गवि । "तस्यै स्तनानुन्नयति । जघनतत् स्तनानुन्नयति सा चतुःस्तना भवति चतुःस्तना हि गौः" शत॰ ब्रा॰ ६। ५।२।१८।२। महिष्यादौ च पक्षे ङीपि चतुःस्तनीत्यपि ।

चतुस्त्रिंशत् स्त्री चतुरधिका त्रिंशत् । (चौतिस) १चतुर-धिकत्रिंशत्संख्यायां २तत्संख्येये च । पूरणे डट् । चतुस्त्रिंश तत्संख्यापूरणे लि॰ स्त्रियां ङीप् ।

चतुस्त्रिंशज्जातक पु॰ बुद्धभेदे हेमच॰ ।

चतुस्सन पु॰ ब॰ व॰ चतुर्णां धर्म्मार्थकाममोक्षाणां सनः दाता सन—दाने अच् ६त॰ चत्वारः सनेतिशब्दा नाम्नि तेषां वा । १सनकसनत्कुमारसनन्दसनातनेतिनामकेषु चतुर्षु ब्रह्मपुत्रेषु ऋषिषु तन्नाम्नां सनादित्वेन तथात्वम् । २तदवतारधारिणि चतुर्वर्गदातरि वा २विष्णौ पु॰ "तप्तं तपो विविधलोकसिसृक्षया मे आदौ सनात् स्वतपसः स चतुःसनोऽभूत्" भाग॰ २।७।६।

चतुस्स्रक्ति पु॰ चतस्रः स्रक्तयः कोणादिप्रमाणा यस्य । चतु-र्दिगवच्छिन्ने । "चतुःस्रक्तिर्नाभिर्ऋतस्य" यजु॰ ३८।२० । "चतस्रः स्रक्तयः कोणा दिग्रूपायस्य सः" वेददी॰ । "चतुःस्रक्तिरेव कूपो भवति" शत॰ ब्रा॰ ६।३।१।२६।

चतूराजी स्त्री चतुर्णां राज्ञां समाहारः टच् समा॰ । चतुरङ्ग क्रीडायां क्रीडाभेदे चतुरङ्गशब्दे २८६२पृ॰ दृश्यम् ।

चतूरात्र न॰चतसृणां रात्रीणां समाहारः चतसृभिः रात्रि-भिर्निर्वृत्तः अण् तस्य लुक् वा अच् समा॰ "संख्यापूर्वं

रात्रमिति” पा॰ क्लीवत्वम् । १चतसृषु रात्रिषु २तत्साध्ये क्रतुभेदे च । “चतूरात्रम्” कात्या॰ श्रौ॰ १८।१।१४। “चय क्रतुर्भवतीति शेषः” कर्कः । चतूरात्रादिष्वधिकम्” कात्या॰ श्रौ॰ २२।१।७। “सहस्रमधिकं दक्षिणा” कर्कः ।

चत्वर न॰ चत–ष्वरच् । १स्थण्डिले होमाय कृतसंस्कृत भूभागे २वहुशाखाविरहुने (उठान) (चातार) इति च ख्याते ३स्थाने अमरः “स्थण्डिलानां वहवाणि कार्यन्तां त्रिकचत्वराः” हरि॰ ११३अ॰ । ४नानाजनस्थानानां वासस्थाने “स हि श्रेष्ठिचत्वरे प्रतिवसति” मृच्छ॰ । “न चत्वरे निशि तिष्ठेत् निगूढः” भा॰ उ॰ ३६अ॰ । (चौतारा) ५ख्याते स्थाने “चत्वरान् राजमार्गांश्च समानन्तःपुराणि वः” हरिवं॰ ११६अ॰ । ६चतसृणां रथ्यानां सङ्गमे शब्दार्थचि॰ । “चतुरथ्यासु सर्वासु चत्वरेषु च कौरव !” भा॰ व॰ १५अ॰ ।

चत्वरवासिनी स्त्री चत्वरे वस्तुं शीलमस्याः वस–णिनि ङीप् । कुमारानुचरमातृभेदे । “कुमाराम्बिका निम्बुटिका राजा चत्वरवासिनी” भा॰ ४७अ॰ ।

चत्वारिंशत् स्त्री चतस्रोदशतयः परिमाणमस्याः । “पङ्क्ति-विंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्” इत्यादि” पा॰ नि॰ । (चाल्लिश) १संख्यायां २तत्संख्येये च । ततः पूरणे तमप् । चत्वारिंशत्तम तत्संख्यापूरणे त्रि॰ स्त्रियां ङीप् ।

चत्वाल पु॰ चत–वालञ् संज्ञापूर्वकत्वेन वृद्धेरनित्यत्वात् न वृद्धिः । चात्वाले १होमकुण्डे २दर्भे च मेदि॰ ।

चद् याचने भ्वा॰ द्वि॰ उभ॰ सेट् । चदति ते अचदीत् अचादीत् अचदिष्ट । चचाद चेदतुः चेदे ।

चद् आह्लादे दीप्तौ च भ्वा॰ अक॰ प॰ सेट् इदित् । चन्दति अचन्दीत् चचन्द चचन्दतुः । चन्द्रः ।

चदिर पुंस्त्री चद–किरच् । १हस्तिनि २भुजगे च स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । ३चन्द्रे ४कर्पूरे च पु॰ संक्षिप्तसा॰ ।

चन हिंसे भ्वा॰ प॰ सक॰ सेट् । चनति अचनीत्–अचानीत् चचान चेनतुः । मित् णिचि चनयति ते ।

चन शब्दे तु॰ प्र॰ अक॰ सेट् । चनति अचा (च) नीत् चचान चेनतुः । णिचि चानयति ।

चन अव्य॰ चन–शब्दे अच् । असाकल्ये “असाकल्ये तु चिच्चन” इत्यमरः । समुच्चायार्थकचशब्देन नञः समास इत्यन्ये “सुधोरिदापश्चन प्र मिनन्ति व्रतं वाम्” ऋ॰ २।२४। १२। “चनेत्येतत्पदद्वयसमुदायः । ऐकपद्यं त्वध्यापकसाम्प्रदायिकम् । २नेत्यर्थे “पूर्वीश्चन प्रसितयस्तरन्ति” ऋ॰ ७।२२।१२। “चनेति समुदायो नेत्यर्थे” भा॰ । ३अप्यर्थे “अस्रश्चनेदन्वतस्य प्रयोता” ऋ॰ ७।८६।६। “स्वप्नश्चन स्वप्नोऽपि” भा॰ । “महिम्न एषां पितरश्चनेशिरे” ऋ॰ १०।५६।४। पितरश्चन पितरोऽपि” भाष्यम् सुग्धबो॰ “किमःक्रान्ताच्चिच्चनौ” विभक्त्यन्तात् किमः चिच्चनप्रत्ययौ विहितौ तच्चिन्त्यम् अप्यर्थकेन असाकल्यार्थेन वा चनशब्देन गतार्थत्वात् कदाचन कथञ्चनेत्यादौ कदापि कथमपीत्यर्थलाभात् न प्रत्ययान्तरकल्पनम् । प्रागुक्तप्रयोगे किमोऽभावेऽपि प्रयोगदर्शनात् किम इत्यस्य प्रायिकत्वकल्पनेऽपि चनप्रत्यये परे पूर्व्वस्वरः लोपापत्तेश्च । तन्मते चित्त्वेन प्रत्ययस्याव्ययत्वाबोधकत्वात् तयोश्चित्त्वाभावेनानव्ययत्वापत्तेः स्वरवैलक्षण्यानुपपत्तेश्च

चनस् न॰ चाय् पूजादौ “चायतेरन्ने ह्रस्वश्च” उणा॰ असुन् चाय् नुट् । १भक्ते उज्ज्व॰ । “चनो धाः सहसो यहो” ऋ॰ १।२६।१०। “चनोदधिष्व पचतोत सोमम्” निरुक्तोक्तश्रुतिः ।

चनसित न॰ च न शब्दे अच् चनः सित बन्धनमस्य । ब्राह्मणस्यापत्यसंज्ञानामभेदे । “नाध्ययनाभ्यामऽऽचक्षीत चनसितेत्यच्छ्हता सह । इत्याचमनाद्यो भू यादिवच्चाग्नेतीतरैरिति” कर्कधृतश्रुतिवाक्यम् ।

“आगन्त्र्यैतां रात्रिं क्रीते राजनि द्वितीयां श्वः सुत्यायां कृतोयां चनसितं विचक्षणमिति” नामधेयान्तेषु दधाति चनसितेति ब्राह्मणं, विचक्षणेति राजन्यवैश्यौ” “विचक्षणचनसितवतीं वाचम्” कात्या॰ श्रौ॰ ७।५।७। “विचक्षणशब्दवतीं चनसितशब्दवतीं च वाच ब्राह्मणादिनामधेयभूतां वाचीं वदेत्” कर्कः ।

चनस्य चनोऽन्नमिच्छति क्यच् नामधातुः अन्नेच्छायां पर॰ सक॰ सेट् चनस्यति अचनस्यीत् । “दुहभुजा चनस्यतम्” ऋ॰ १।३।१।

चनिष्ठ त्रि॰ चनोऽन्नम् उपचारात् तद्वान् ततः अतिशये इष्ठन् विद्वद्भावे टिलोपः । अन्नवत्तमे “अग्ने यो अस्तु सुमतिश्चनिष्ठा” ऋ॰ ७।५७।४। “चनिष्ठा अन्नवत्तमा” भा॰ ।

चन्द पु॰ चदि आह्लादने ण्यन्तात् अच् । १चन्द्रे २कर्पूरे च शब्दार्थर॰ ।

चन्द(न्द्र)क पु॰ चन्द(न्द्र) इव कायति शुक्लत्वात् कै–क । (चाँदा) मत्स्यभेदे “चन्द(न्द्र)कोऽरुचिहृत् बल्यस्त्वानभिष्यन्दकृदपि” राजवल्लभः ।

चन्दन पु॰न॰ चदि–ण्यन्तात् ल्यु । स्वनामख्याते मलयाच-

तत्र इत्यविशेषे तद्भेदगुणादिकं भावप्र० उक्तं यथा "श्रीखण्डं चन्दनं न स्त्री भद्रश्रीस्तैलपर्णिकः । गन्धसारो मलयजस्तथा चन्द्रद्युतिश्च सः । स्वादे तिक्तं कषे पीतं छेदे रक्तं तनौ सितम् । ग्रन्थिकोटरसंयुक्तं चन्दनं श्रेष्ठमुच्यते । चन्दनं शीतलं रूक्षं तिक्तमाह्लादनं लघु । श्रमशोषविषश्लेष्मतृष्णापित्तास्रदाहहृत् । अथ पीतचन्दनम् (कलम्बक)। "कालीयकन्तु कालीयं पीताभं हरिचन्दनम् । हरिप्रियं कालसारं तथा कालानुसार्य्यपि । कालीयकं रक्तगुणं विशेषाद्व्यङ्गनाशनम्"। अथ रक्तचन्दनम् "रक्तचन्दनमाख्यातं रक्ताङ्गं क्षुद्रचन्दनम् । तिलपर्णं रक्तसारं तत्प्रवालफलं स्मृतम् । रक्तं शीतं गुरु स्वादु छर्दितृष्णास्रपित्तहृत् । तिक्तं नेत्रहितं वृष्यं ज्वरव्रणविषापहम् । तत्र पुंसि "बलवंशयतश्चोऽपि दृश्यते तस्य सर्वचिगुणैव चन्दनः" पञ्च० । क्लीवे "विना मलयमन्यत्र चन्दनं न विवर्द्धते" पञ्चत० । "ततः स्नानक्रियाः सर्व्वे दिव्यचन्दनभूषिताः" भा० व० ९७अ० । "चन्द्रचन्दनरोलम्बरुताद्युद्दीपनं मतम्" सा० द० तत्र शृङ्गारोद्दीपकत्वमुक्तम् । २रक्तचन्दने न० मेदि० ३वानरभेदे पु० हेम० । ४शारिवौषधौ स्त्री राजनि० । (कलुयानी) नगरीसमीपस्थे ५नदीभेदे च स्त्री ।

चन्दनागिरि पु० चन्दनस्योत्पत्तिस्थानं गिरिः । मलयाचले

चन्दनगोपी स्त्री चन्दनमपि गोपायति गुप–अण् । शारिवाभेदे राजनि० ।

चन्दनधेनु स्त्री पतिपुत्रवत्या मृताया नार्य्या उद्देशेन पुत्रदातव्यायां चन्दनाङ्कितधेनौ । तद्विधिमाह रत्नाकरे देवलः "जीवद्भर्त्तृ तु या नारी पुत्रिणी म्रियते यदि । चन्दनाङ्कितां धेनुमाचार्य्याय प्रदापयेत् ; पतिपुत्रवती नारी म्रियते यापततयोः । वृषं नचोत् सृजेत् पुत्रः पिता यावच्च जीवति" । तथा कर्म्मोपदेशिन्यां ब्राह्मणसर्वस्वे च हलायुधधृतानि वचनानि स्मृतिः "पतिपुत्रवती नारी म्रियते भर्त्तुरग्रतः । चन्दनेनाङ्कितां "धेनुं तस्याःस्वर्गाय कल्पयेत्" । तथा जातूकर्ण्यः धेनुं चन्दनमालिप्य यो दद्यान्मातृहेतवे । यदि पापशतैर्युक्ता तथापि स्वर्गमाप्नुयात्" । तथा वशिष्ठः "न पुत्रस्य वृषोत्सर्गः पिता यावत् तु जीवति । चन्दनेनाङ्कितां धेनुमाचार्य्याय प्रदापयेत्" । "चतुर्हस्तो भवेद्यूपो [illegible] । वर्त्तुलः शोभनः स्थूलः कर्त्तव्यो धेनुमौलिकः । विदध्याद्यजुषस्यैव कर्त्ता यूपः प्रशस्यते । अभावे दारुणेनापि यूपं कुर्य्याद्विधानतः" । "तरुणीरूपसम्पन्ना सुशीला च पयस्विनी । न्यायार्ज्जिता स्वच्छे जाता देया सा श्रोत्रियाय गौः । नदीतीरे वने गोष्ठे देवतायतनेषु च । श्रीक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे राजद्वारे चतुष्पथे" । एषु वचनेषु वृषोत्सर्गनिषेधचन्दनधेनूत्सर्गविध्योर्युगपदुपसंहारदर्शनात् वृषोत्सर्गस्थाने प्रधानतया चन्दनधेनूत्सर्गः प्रतीयते अतोऽस्य वृषोत्सर्गकार्य्यकारित्वात् तत्फलहेतुत्वं लभ्यते । "एकोद्दिष्टं न कुर्व्वीत ब्राह्मणायैव सर्व्वदा । अप्यब्देकादशे प्राप्ते पार्व्वणं तु विधीयते" इति श्राद्धविवेकधृतोशनोवचने लिङ्गवचनाभिधानात् एकोद्दिष्टनिषेधपार्व्वणविध्योर्युगपदुपसंहारात् एकोद्दिष्टस्थाने पार्व्वणमिव । यद्वा पतिपुत्रवतीरूपप्रेतविशेषाभिमततर्पणं न चोत्सृजेदिति निषेधचन्दनधेनूत्सर्गविधिभ्यां प्रेततासाधिततासाम्यवृषोत्सर्गविध्यवगतफलभावनाकरणीभूतवृषकर्म्मकत्यागमनूद्य तत्कर्म्मीभूतवृषस्थाने तत्स्थाने धेनुमात्रगुणविधिर्लाघवादवगम्यते । पशुयागे छागान्यविध्यवगतापःप्रणयनीयाधिकरणचमसस्थाने "गोदोहेनापः प्रणयेदिति" विशेषविधिना गोदोहगुणविधिवत् । "नाभाभेऽपि प्रतिनिधीम् । तयोश्च द्वादशीं तत्र त्रयोदश्यान्तु पारणम्" इत्यत्र एकादशीरूपनिमित्तस्थाने द्वादशीमात्रगुणविधिवच्च । अन्यथा धेनूत्सर्गस्य पृथक्कर्म्मत्वे फलभावनातद्करणनियोज्यानां पृथक्कल्पने गौरवं स्यात् । उक्तविधिनिषेधयोरुपसंहारवैयर्थ्यञ्च स्यात् । ततश्च कार्य्यैक्यात् फलैक्यमिति । चन्दनधेनूत्सर्गेऽपि प्रेतत्वविमुक्तिपूर्व्वकस्वर्गप्राप्तिः फलम् । एवं कपिलोक्तमन्त्रस्य पापक्षयगम्यस्वर्गप्रार्थनायामपि तथैव तात्पर्य्यम् । तथा जातूकर्ण्यवचनस्थपापस्वर्गपदयोरपि तथैव तात्पर्य्यं बोध्यम् । अतएवार्थानां विधिशेषाणामेव जैमिन्युक्तप्रामाण्येन प्रकृते सिद्धे विधिशेषत्वे न्यायशास्त्र "पापिष्ठमपि शुद्धेन शुद्धं पापकृतापि वेति" कात्यायनवचनस्य पापपदस्य प्रेतत्व एव तात्पर्य्यदर्शनाच्च । अत्र यद्यपि पतिपुत्रवतीत्यत्र पतिपुत्रवत्त्वस्य विशेषणीभूतकर्त्त्रन्वयि मरणानन्वयित्वेन न विशेषणत्वं किन्तूपलक्षणत्वमेव यतश्च काकवन्तो देवदत्तस्य गृहा इतिवत् कादाचित्कतत्सम्बन्धमादायापि पतिपुत्रवतीति प्रयोग उपपद्यते । तथापि

’वमानतयोः’’“भर्त्तुरग्रतः”इत्याभ्यां मरणकालिकी पति पुत्रसत्ताऽवगम्यते गवां गोष्ठे इतिवत्। अथ वा परार्द्धान्वयेन धेनूत्सर्गकालिकीति। अथ “अपुत्त्रिता मृता काचित् तस्या धेनुर्विगर्हिता” इति कपिलवचने अपुत्त्रितायाः पुत्रकर्त्तृकवृषोत्सर्गनिषेधस्याप्रसक्ततया सपत्नीपुत्रकर्त्तृकधेनूत्सर्गनिषेधप्राप्तौ तद्वृत्त्या प्रतिपुत्रवतीत्वस्य सपत्नीपुत्रवतीपरत्वम् अवश्यं वाच्यम्। तदेकवाक्यतया पुत्रिणीत्यादावपि तथात्वमिति वाच्यम्। अपुत्त्रेति कपिलार्द्धस्य प्रथमे पर्वकमार्थं अतिपूर्वबहुनिहत रजस्वलाया धेनूत्सर्गनिषेधार्थत्वात् गवां वत्सां वत्सायाः पीडाभावात्। प्रतिषेधनिवत् ध्वंसप्रागभावयोरपि अत्यन्ताभावविरोधित्वमते तु अजातपुत्रस्त्रीपरत्वं वा भवतु तथात्वेऽपि “तस्या धेनुर्विगर्हितेति” अपशस्तार्थापि अपुत्त्रिता धेनुदाननिन्दा स्तुतिपरा। यथा हरेरुत्थाने “पौष्ण येऽप्येव विष्णुं प्रतिपद्य योनिमि”इत्यपशस्तापि निन्दा एकादश्यादिपौर्णमास्यन्तपक्षे रेवत्यन्तपादयोगविधिस्तुतिपरा यथा वा वेदगाने “यो गिरा गिरेति ब्रूयात् स आत्मानमपि गिरेत्” इत्यपशस्तनिन्दा “ऐरं कृत्वा उद्गिरेदिति विधेः स्तुतिपरा। अतएव कर्त्तृशाबरभाष्ये “न हि निन्दा निन्द्यं निन्दितुं प्रवर्त्तते अपि तु इतरत् स्तोतुमिति”। स्तुतौ हि अप्रसिद्ध गुणदोषारोपो न दोषाय। तथाच कात्यस्यैव कार्त्तिक्यादिवृषोत्सर्गस्य स्थाने धेनुदानं विधीयते इति वाच्यम्। तन्मात्रपरत्वे मानाभावात्। प्रत्युत म्रियते इति वर्त्तमानार्थकविभक्त्या वर्त्तमानसामीप्येनाचिरमृतोपस्थितेश्च। ये तु “बह्वीनामेकपत्नीनामेका चेत् पुत्रिणी भवेत्। सर्वास्तास्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रवतीर्मनुरिति” मनुना पुत्रवतीत्वातिदेशाद् प्रतिपुत्रवतीत्वम सपत्नीपुत्रवती प्रतीयते इति ब्रुवते तेऽतीव भ्रान्ताः। पुत्रवतीतिपदस्याश्रुततया मनुना प्रतिपदस्याश्रुते तटस्थतापत्तेः। ननु इमतत्त्वयो वर्णोऽयः स्याद्द्वियथा द्विजाः। वृषोत्सर्गे तथा इत्थं स्त्रीणां स्त्रीगोर्विधियते” इति भविष्यद्वचनादाह धेनुदानमिदं प्रतिपुत्रवत्या वृषोत्सर्गे दक्षिणादानस्य विधानरूपम्, न तु प्रधानकर्मान्तरं गौरवात्। न च दक्षिणाया अङ्गत्वेन कथाप्रकृतिः। “यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोतीति” वचनदु-

पत्तेरिति चेत् न वृषोत्सर्गदक्षिणात्वचन्दनाङ्कितधेनुदानस्य प्रकरणान्तराम्नातेन प्रकरणान्तरन्यायतः प्रधानत्वसिद्धेः वृषोत्सर्गस्याभीयत्वेनानुवर्त्तमान शिष्टाचारात्। धेनुदानपुत्रवृषोत्सर्गनिषेधानामसङ्गतेः कपिलपञ्चरात्रे चन्दनधेनुदानस्यापीति कर्त्तव्यतायां दक्षपदक्षिणादानविधानाच्च। तथा कपिल उवाच “अतःपरं प्रवक्ष्यामि धेनुदानमनुत्तमम्। प्रतिपुत्रवती नारी म्रियते भर्त्तुरग्रतः। चन्दनेनाङ्किता धेनुमाचार्याय निवेदयेत्”। तथा-“जीवद्भर्त्री तु या नारी पुत्रिणी म्रियते यदि। चन्दनाङ्कितां धेनुमाचार्याय निवेदयेत्। साध्वी पतिव्रता नारी म्रियते यावतायोः। वृषं नैवोत्सृजेत् पुत्रः पिता यावत्तु जीवति। मृतपुत्रा च या नारी संस्कृता तु या भवेत्। तस्या धेनुर्न दातव्या वृषोत्सर्गो विधीयते। “अपुत्त्रिता मृता काचित्तस्या धेनुर्विगर्हिता। दद्याद्धेनुं सुतो ज्येष्ठः कनिष्ठो वृषमुत्सृजेत्। द्वयोः सोदरयोरेको भवेत् ज्येष्ठः प्रधानतः। त्रयाणां द्वौ सुतौ ज्येष्ठौ, चतुर्णाञ्च त्रयः स्मृताः। पञ्चानां सोदराणाञ्च त्रयो ज्येष्ठाः प्रकीर्त्तिताः। ज्येष्ठेनैव तु कर्त्तव्यं धेनुदानं विधानतः। हेमशृङ्गीं खुरैः रौप्यैः सुशीलां वस्त्रसंयुताम्। कांस्योदरीं ताम्रपृष्ठां घण्टाचामरभूषिताम्। प्रवालमालिकां दद्यात् कर्णयोरुभयोरपि। चन्दनेनाङ्कितां धेनुमाचार्याय निवेदयेत्। स्वर्गं लोकमवाप्नोति दिवि देवैश्च मोदते। चन्दनेनाङ्कितां धेनुं दत्त्वा गच्छेत् सुरालयम्। तावत्तिष्ठति स्वर्गे वै यावदाभूतसंप्लवम्। वृषोत्सर्गो द्रव्यस्य पत्युस्तथान्वितस्य च। वृषोत्सर्गविधानेन कर्त्तव्यं सर्वकर्म च। माम सोऽसीति मन्त्रेण दत्ते गवोऽस्यसीति च। धेनोश्च दक्षिणे तु त्रिशूलाङ्कं समालिखेत्। वामभागे विशेषोऽयं दत्ते चक्रं समालिखेत्। तथान्यदखिलं द्विजाचार्यस्तु विधानवित्। ततो दैवं विशेषज्ञ यथाक्रम प्रसाधकम्। पूर्वं वङ्कुलं कार्यं दत्ते दाने यथाविधि। पुत्रीणाभिमुखीं धेनुं यजमानोत्तराननः। कच्छादि क्रमेणैव प्रतिमन्त्रैः प्रपूजयेत्”।

“एवंविधिस्थां तां धेनुं दत्त्वा तपनमारभेत्। पुष्पं स्थापयित्वा पितादीन् वृषोत्सर्गविधानतः। ऐशान्यां स्थापयेत् किञ्चित् आचार्याय च दक्षिणाम्। तदभङ्ग ततो दद्यादाचार्याय सुराष्टिताम्। पूजयेत् आम्रपांशेन

सम्यमाल्यादिभिस्ततः । कांस्यपात्रं वस्त्रयुग्मं सुवर्णञ्च
विशेषतः । आचार्य्याय प्रदातव्यं ब्राह्मणे कनकन्तथा ।
आगतान् पूजयेद्भक्त्या यथाशक्ति विधानतः । दीनान्ध-
कृपणादींश्च अन्नाद्यैः परिपोषयेत्" । पुस्तकान्तरे
पाठाधिक्यं यथा
"एकादशाहे प्रेतस्य यस्मासि चाब्दिके तथा । त्रिपक्षे
चापि षष्ठे वापि दद्याद् गां चन्दनाङ्किताम्" तथा वराह-
पुराणम् "अयने विषुवेऽप्यथ युगाद्यापूर्णिमासु च । दर्शे
मन्वन्तरे चैव धेनुं दद्यात् सुपूजिताम्" । ननु "आद्यश्राद्धे
त्रिपक्षे च" इत्यादिना आद्यश्राद्धकर्त्तव्यनित्यवृषोत्सर्ग
कालस्य परपरकालो गौणः । न वा सर्वे तुल्याः का-
लाःसन्तु । तत्र नाद्यः त्रिपक्षादौ शिष्टाचारविरोधात् ।
नापि द्वितीयः त्रिपक्षादौ नित्यत्वबोधकाभावात् । वस्तुतः
आद्यश्राद्धे वृषोत्सर्गस्य नित्यत्वं त्रिपक्षादौ काम्यत्वम् ।
आद्यश्राद्धपदम् अशौचान्तद्वितीयदिनपरम् "अशौ-
चान्तात् द्वितीयेऽह्नि" इत्यादिवचनात् । अत्र च आद्य-
श्राद्धस्य निमित्ततत्वेन एकादशाहादौ क्रियमाणत्वे
वृषोत्सर्गमपि न कुर्य्यात् । आद्यश्राद्धदिने वृषोत्सर्गा-
करणे त्रिपक्षाद्यन्यतमकालेऽपि वृषोत्सर्गस्यावश्यं तस्य
करीशारकत्वेन तस्य पुनः संवत्सराभ्यन्तरतत्स्य
नित्यत्वं कल्प्यम् । एवं धेनुदानस्यापि । अतएव पूर्व्वं
संवत्सरे मलमासपातेऽपि प्रागकृतश्चेत् कार्य्य एव इति
नवीनाः आहुः । एककर्तृकानेकवृषोत्सर्गोऽपि शिष्टा-
चारादेकदिनेऽपि । तथा हि सर्वलोकगमनफलश्रुतेः
काम्यत्वेन "यो भूय आरभते तस्मिन् फले विशेषः" इति
न्यायादविरोधः । ननु नैमित्तिकत्वात् कथमावृत्तिः
"सकृत् कृते कृतः शास्त्रार्थः" इति न्यायात् न चैकत्र
क्रियाद्वयमिति वचनाच्च । अत्रायं विशेषः काम्य-
नैमित्तिकं फलविशेषार्थं भूयः कार्य्यं, नैमित्तिकमात्रं तु
सकृदेव । किञ्च । संक्रान्त्यादिनिमित्तकश्राद्धमपि
पुनः पुनः स्यात् । नैवं तत्र पितृतृप्तिरूपप्रधानफलस्य
सकृत्वेन चरितार्थत्वात् । अतोक्तानि सर्वाण्येतानि
वचनानि तिर्य्यगधिकरणन्यायसूक्तानि तथा हि ति-
र्य्यगधिकरणे तिर्य्यक्पङ्ग्वन्धार्षेयदेवतानामनधिकार
इति यागमात्रे उक्तम् । तत्र हेतवः तिरश्चां विधि-
ज्ञानाःकरणविरहात् पङ्गूनाम् अन्धबधिरमूका-
नामवेदवचनोच्चारणविरहात् साङ्गयागासामर्थ्यात्
तेषां यथा यागानधिकारस्तद्वत् "अपितुः पितृकस्य तु

कार्य्ये न विद्यते" इति छन्दोगपरिशिष्टे कात्या-
यनोक्तादानर्गणानुक्ता "जीवत्पितृकस्य तानन्यांश्चेतर"
इति कात्यायनसूत्रे च जीवत्पितृकस्य पितृतर्पण
निषेधात् वृषोत्सर्गे तदङ्गभूततत्पुरुषगलितोदक
तर्पणविरहात् साङ्गकरणासामर्थ्यात् वृषोत्सर्गेऽनधि-
कारः । अतएव द्वैतनिर्णयेऽपि स्त्रियाः कर-
णीभूतमन्त्रपाठेन यानवृषोत्सर्गस्य तत्र उक्तो वाच-
स्पतिमिश्रेण । धेनुदानाङ्गतर्पणे तु यथासम्भवाधिकार-
श्रुतेः जीवत्पितृकाधिकृतविशेषविधानाच्चाधिकार एवा-
भ्युदयिकश्राद्धवत् जन्ममासोपनयनादावधिकारवच्च ।
अयन्तु सामान्यशास्त्रोक्तजीवित्वेन निषेधः पर्य्युदास
एव । न यदि पतिपुत्रवतोभिन्नाया वृषोत्सर्गं कुर्य्यात् इत्यो-
र्व्वभावस्तदा पूर्व्वभागधेयत्वं स्यात् । यदि पतिपुत्रवत्या
जीवत्पितृकपुत्रभिन्नो वृषोत्सर्गं कुर्य्यादिति विशिष्ट-
रूपस्यापि पतिपुत्रवत्यासदुभयरहितायाश्च जीवत्-
पितृकपौत्रादिना वृषोत्सर्गः स्यात् । आयुक्तएव
माणुक्तवचनन्यायविरोधात् । तस्मात् समुदायवचनसा-
र्थक्याय पतिपुत्रवतीभिन्नाया वृषोत्सर्गं कुर्य्यात् । तथा
जीवत्पितृकभिन्नो वृषोत्सर्गं कुर्य्यात् इति वचनन्याय
संवादाद्वाक्यद्वयमेवं सिद्ध्यति प्रमाणवशीरवस्य नै-
वैरस्योक्तत्वात् दर्शपौर्णमासयोः षट्प्राधान्यपूर्व्व-
वत् । अथ योक्तदेवतादिवचने "ज्येष्ठेनैव तु कर्त्तव्यं
धेनुदानं विधानतः" इत्यन्तकालिकादिकस्वचनपर्य्यालोच-
नया कनिष्ठपुत्रवतीभिन्नपतिपुत्रवतीतरजनस्य कालिकपति
प्रस्तुतकनिष्ठपुत्रभिन्नजीवत्पितृकादन्यो जनो वृषोत्सर्गं
कुर्य्यात् इति सामान्यत एव वृषोत्सर्गविधिः । तथा
पतिपुत्रवत्या ज्येष्ठपुत्र एव चन्दनाङ्कितधेनुमुत्सृजेदिति
विधिश्च सिद्ध्यति । तत्र पतिपुत्रवत्याः कनिष्ठपुत्रसत्त्व-
एव तदन्यमृतपितृकेण वा वृषोत्सर्गः कार्य्यः । कनिष्ठ-
सत्त्वाभावे तु न केनापि । एवं षष्ठ्यादिना न चन्दनधेनु-
दानमिति । प्रतिप्रसूतकनिष्ठान्यजीवत्पितृकस्य च-
स्यापि वृषोत्सर्गः कार्य्य इत्यपि च पर्य्यवसितम् । वस्तु-
तस्तु पतिपुत्रवत्या वृषोत्सर्गनिषेधे तत्पुत्रस्य जीवत्पितृ-
कत्वेनानधिकार एव हेतुः न तु स्त्रियाः पतिसत्त्वं
पुत्रसत्त्वं वा मृतपत्न्यादिनानुक्तापि वचने
पतिसत्त्वे कनिष्ठपुत्रसत्त्वे च वृषोत्सर्गविगतेः तत्-
पुत्रस्य पितुः सत्त्व एवानधिकारोक्त्या तत्करणे वृषोत्-
सर्गाभावात् । न वा तदुभयसत्त्व भिहितम् उक्त-

व्यायावगतस्य तत्पुत्रस्य जीवत्पितृकत्वहेतोरेव तादृश निषेधप्राप्तेः पतिपुत्रवत्त्वयोर्निषेधहेतुत्वकल्पना नौचित्यात् तयोरौचित्यनिरूहेतुत्वे तु अदृष्टकल्पनाया अनावश्यकात् सिद्धजीवत्पितृकनिषेधप्रपञ्चतया पतिपुत्रवत्या निषेधोपपत्तौ अधिकनिषेधकल्पने गौरवाच्च। यत्तु जीवत्पितृकवर्षोत्सर्गनिषेधे पतिपुत्रवत्याः पृथगुपसंहारः सोऽपि तस्याः पुत्रानधिकारमात्रप्रयुक्तसिद्धवृषोत्सर्गाभावभागित्वानुवादः पूर्ववाक्यावगतधेनुदानस्य वृषोत्सर्गस्थानीयत्वज्ञापनार्थं एवेति प्रागपि निरूपितम्। ततश्चोक्तवचने तिर्य्यगधिकरणन्यायप्राप्तं जीवत्पितृकस्य वृषोत्सर्गकर्तृत्वाभावमनद्य सपतिकाया वृषोत्सर्गस्थाने चन्दनाङ्कितधेनूत्सर्ग एव विधीयते। एतेन वृषोत्सर्गकर्त्तरि कपिलप्रतिपन्नसपतिकावृषोत्सर्गकर्तृमृतकनिष्ठपुत्रान्यजीवत्पितृकेतरत्वविशेषणं सपतिकाया वृषोत्सर्गस्थाने अथ तत्पुत्रस्यैव चन्दनाङ्कितधेनूत्सर्गमात्रैव लभ्यते। अतोजीवत्पितृकेण काम्यवृषोत्सर्गः पतिते प्रव्रजिते वा पितरि जीवति पितामहादिवृषोत्सर्गश्च न कार्यः। एवं सपतिकाया अपि पुत्रस्य कर्त्तव्यत्वे अशक्त्वे वा पत्या कन्यादिना वा वृषोत्सर्गः कार्य्य एवेति स्थितम्। इदन्तु रत्नाकरकृताद्युपाध्यायचूडामणिविद्याभूषणयुभट्टरमहादेवभट्टाचार्य्यप्रभृतीनामपि सम्मतं तेषां पृथक् पृथक् पद्धतिरपि प्रतिभाति। क्वचिद्देशे स्मार्त्तभट्टाचार्य्यस्यापि एतत्पद्धतिर्दृश्यते। अत एवात्र विशेषादर्शिनामनाचारोऽनाचार एव। अत्र भविष्योक्तप्रकारस्तु वैकल्पिकएव "स्तुतिशास्त्रे विकल्पो हि आकाङ्क्षापूरणे सतीति" जैमिन्युक्तेः। तत्रत्यपूजाहोमाद्यङ्गेषु विशेषमन्त्रोक्तेः। कपिलकल्पेन वृषोत्सर्गधर्म्मातिदेशेन विशेषोक्तनिराशाश्च गव्यवाचस्पतिमतम्। रघुनन्दनमते तु चन्दनधेनोः काम्यत्वमात्रत्वात् वृषोत्सर्गं विहाय केवलचन्दनधेनुदानं न शास्त्रसिद्धं काम्येन नित्यबाधायोगात् अतिसामर्थ्ये उभयकर्त्तव्यतार्थं वृषोत्सर्गनिन्दा चन्दनधेनुदानस्तुतिपरा। रघुनन्दनकृततत्पद्धतिसत्त्वेऽपि तस्य काम्यस्यैव विधानार्थत्वम् इति साम्प्रदायिकाः

चन्दनपुष्प न० चन्दनमिव सुगन्धि पुष्पमस्य। लवङ्गे राजनि०

चन्दनमय त्रि० चन्दनात्मकः मयट्। चन्दनकाष्ठनिर्म्मिते पर्य्यङ्कादौ "यः सर्वः औषधीः पर्य्यङ्को निर्म्मितः स महादाता" इत्युपक्रमे चन्दनमयोरिपुरस्ते धर्म्मयशोदीर्घजीवितमस्तु" ह०व०७२अ० तन्मयपर्य्यङ्कस्य फलकथनम्।

चन्दनसारिवा स्त्री चन्दनइव सुगन्धिः सारिवा। सारिवाभेदे राजनि०। [हृत०। १वृक्षचन्दनसारे च।

चन्दनसार पु० चन्दनस्येव सारोऽस्य। १वज्रक्षारे राजनि०

चन्दनाचल पु० चन्दनस्याकरोऽचलः। मलयाचले राजनि०। चन्दनाद्रिप्रभृतयोऽप्यत्र।

चन्दनादि पु० "चन्दनञ्च तथोशीरं कर्पूरोऽगस्त्यवालुकौ। एलाकर्पूरगोक्षुराः सप्तैते चन्दनादयः" इति वैद्यकोक्ते पित्तोपशमने द्रव्यसप्तके।

चन्दनाद्य न० "चन्दनाद्यं नवं भाण्डं यष्टिचैत्रेयपद्मकम्। मञ्जिष्ठा सरलं दारु मधुकापूतिकेशरम्। पत्रं तैलं मुरा मांसी कक्कोलं वनिताम्बुदम्। हरिद्रे सारिवे तिक्ता लवङ्गागुरुकुङ्कुमम्। त्वग्रेणुनलिकाटुभिरैस्तैलं मस्तु चतुर्गुणम्। लाक्षारससमं सिद्धं चन्दनं रक्तवर्द्धकम्। अपस्मारज्वरोन्मादकृत्याऽलक्ष्मीविनाशनम्। आयुःपुष्टिकरं चैव वशीकरणमुत्तमम्" चक्रदत्तोक्ते तैलभेदे।

चन्दनीया स्त्री चन्द्यतेऽनया चद० करणे अनीयर्। गोरोचनयाम् राजनि०। [पु० मेदि०।

चन्दिर पुंस्त्री० चदि–किरच्। १गजे स्त्रियां ङीष्। २चन्द्रे

चन्द्र पु० चदि–आह्लादे णिच्–रक्। सोमस्य जलमये गसकाकारे (चाँद) ख्याते पदार्थे। तस्योत्पत्त्यमानादि इन्दुशब्दे ८५५।५६ पृ०उक्तम्। स च ग्रहभेदः तदधिकाराद्यादि ग्रहयज्ञशब्दे २७५७ पृ० दर्शितम्। अधिकमिन्दुशब्दे ८६० पृष्ठादौ दृश्यम्। तस्योत्पत्तिः सलिलशब्दे ।।।पृ०उक्तम्। तद्वंशादि हरिवंशे भागवते च दृश्यम्। चन्द्रस्य दिग्वलवर्णादिज्ञानाय सर्वग्रहाणां दिग्बलाद्युच्यते तत्र ज्यो० त०

"रक्तश्यामोभास्करोगौरइन्दुर्नात्युच्चाङ्गोरक्तगौरोमहीजः। दूर्वाश्यामोज्ञोगुरुर्गौरगात्रः श्यामः शुक्रोभास्करिः कृष्णदेहः"। "सूर्यः शुक्रः क्षमापुत्रः सैंहिकेयः शनिः शशी। सौम्यस्त्रिदशमन्त्री च प्राच्यादिदिगधीश्वराः"। "प्राच्यां सौम्यगुरावार्कौ शाक्या भास्करभूमिजौ। प्रत्यक् सौरिरुदीच्यान्तु सितेन्दू दिग्बलान्वितौ"। "भौमार्कजीवाः पुरुषाः क्लीबौ सोमजभानुजौ। स्त्रियाख्यौ भार्गवचन्द्रौ द्वौ तत्प्रतिमाश्रयोच्यते"। "चन्द्रार्कजीवाद्यवितौ शुक्रार्की यथाक्रमं

सतरजतकर्माणि"। "कटुलवणतिक्तमिश्रितमधुराम्लौ च कषायकोऽर्कात्"। "ब्राह्मणे शुक्रजीवौ क्षत्रिये भौमभास्करौ। चन्द्रो वैश्ये बुधः शूद्रे शनिर्म्लेच्छोऽन्त्यजे जने"। "ऋग्वेदाधिपतिर्जीवो यजुर्वेदाधिपः सितः। सामवेदाधिपो भौमः शशिजोऽथर्ववेदराट्"। "मधुपिङ्गलदृक्चतुरस्रतनुः पित्तप्रकृतिः सविताल्पकचः। तनुवृत्ततनुर्बहुवातकफः प्राज्ञश्च शशी मृदुवाक् शुभदृक्। भूमिजस्तरुणमूर्त्तिरुदारः पैत्तिकः सुचपलः कृशमध्यः। श्लिष्टवाक् सततहास्यरुचिर्ज्ञः पित्तवातकफप्रकृतिश्च। बृहत्तनुः पिङ्गलमूर्द्धजेक्षणो बृहस्पतिः श्रेष्ठमतिः कफात्मकः। भृगुः सुखी कान्तवपुः सुलोचनः कफानिलात्माऽसितवक्रमूर्द्धजः। मन्दोऽलसः कपिलदृक् कृशदीर्घगात्रः स्थूलद्विजः परुषरोमकचोऽनिलात्मा" "मित्राणि सूर्याच्चन्द्रभौमजीवाः सूर्येन्दुजौ सूर्यशशाङ्कजीवाः। आदित्यशुक्रौ रविचन्द्रभौमा बुधार्कजौ चन्द्रजभार्गवौ च"। "सितासितौ चन्द्रसुतो न कश्चित् बुधः शशी सौम्यसितौ रवीन्दू। रवीन्दुभौमा रवितस्त्वमित्रा मित्रादिशेषस्तु समः प्रदिष्टः। बुधः कुजेज्यास्रुजिदर्कसुताः, शुक्रार्कजौ, भौमगुरोश्च समाः। शनिः, कुजेज्यौ सुरराजमन्त्री रव्यादितोऽमी समसंज्ञिताः स्युः"। महारम्भकादिकम् ह०च० उक्तम् तत्र इन्दुशब्दे ९२१।२२ पृ० दृश्यम् "क्षीणेन्दुः शशी पापः" इत्यवधेयम्। अत्रिजातसोमस्य चन्द्रलोकप्राप्तिकथा काशीख० १४अ०। "पिता सोमस्य भो विप्र! जज्ञेऽत्रिर्भगवानृषिः। ब्रह्मणो मानसात् पूर्वं प्रजासर्गं विधित्सतः। अनुत्तरं नाम तपो येन तप्तं हि तत् पुरा। त्रीणि वर्षसहस्राणि दिव्यानीति हि नः श्रुतम्। ऊर्द्ध्वमाचक्रमे तस्य रेतः सोमत्वमीयिवत्। नेत्राभ्यां तच्च सुस्राव दशधा द्योतयद्दिशः। तं गर्भविधिना हृष्टा दश देव्यो दधुस्ततः। समेत्य धारयामासुर्नैव ताः समशक्नुवन्। यदा न धारणे शक्तास्तस्य गर्भस्य ता दिशः। ततस्ताभिः सहैवाशु निपपात वसुन्धराम्। पतितं सोममालोक्य ब्रह्मा लोकपितामहः। रथमारोपयामास लोकानां हितकाम्यया। स तेन रथमुख्येन सागरान्तां वसुन्धराम्। त्रिःसप्तकृत्वो ह्यतियशाश्चकाराभिप्रदक्षिणम्। तस्य यत् च्यावितं तेजः पृथिवीमन्वपद्यत। तेनौषध्यः समुत्पन्ना याभिः सन्धार्यते जगत्। स लब्धतेजा भगवान् ब्रह्मणा वर्द्धितः स्वयम्। तपस्तेपे महाभाग! पद्मानां दशतीर्दश। अविमुक्ते

प्रजाभाग्य येनं परमपावनम्। संस्थाप्य त्रिभुवनस्त चन्द्रेश्वराख्यं समागतः। बीजौषधीनां तोयानां राजाऽभूत् द्विजन्मनाम्। महादेवदेवस्य निर्वाणस्य पिनाकिनः। तत्र कुण्डं विधायैकमस्ततोदमिति ख्यातम्। यस्मान्मानसाम्भसि नरोऽस्नानात् प्रमुच्यते। तुष्टेन देवदेवेन चन्द्रमौलौ सोमः सदा। सदाय तत्कलामेकां जगत्सञ्जीवनीं पराम्। यथाद्वेव यतोऽपि काशान्ते चयनाच्च च। आप्यायतेऽसौ कलया पुनरेव तथा शशी। स तत् प्राप्य महद्राज्यं सोमः सोमवतां वरः। राजसूयं समाजह्रे सहस्रशतदक्षिणम्। दक्षिणामददत् सोमस्त्रिलोकानिति नौ श्रुतम्। तेभ्यो ब्रह्मर्षिमुख्येभ्यः सदस्येभ्यश्च भो द्विज!। हिरण्यगर्भो ब्रह्मात्रिर्भृगुश्चर्त्विजोऽभवन्। सदस्योऽभूद्धरिस्तत्र मुनिभिर्बहुभिर्वृतः। तं सिनी च कुहूश्चैव द्युतिः पुष्टिः प्रभा वसुः। कीर्त्तिर्धृतिश्च लक्ष्मीश्च नव देव्यः सिषेविरे। अवभृथं सहितं यज्ञं कलयाध्वरकर्मणा। प्राप सोमरति ख्यातिं दत्तां सोमेन शम्भुना। तत्रैव तप्तवान् सोमस्तपः परमदुष्करम्। तत्रैव राजसूयस्य चक्रे चन्द्रेश्वरामतः। तत्रैव ब्राह्मणैः प्रीतैरित्युक्तोऽसौ कथानिधिः। सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा त्रैलोक्यदर्पिकः। तत्रैव देवदेवस्य विलोचनपदं गतः। शम्भुना प्रीतमनसा त्रैलोक्याह्लादहेतवे। त्वं ममापि परा मूर्त्तिरित्युक्तस्तपोबलात्! जगत्प्रमोदयं प्राप्य भविष्यति सुधोदयम्। त्वत्पीयूषमयैर्हंसैः सुदूषितमिदं चराचरम्! आतुरातपरीतस्य सर्वाण्यङ्गानि विनाशयति"।

"इति दत्त्वा वरान् शम्भुस्तस्मै चन्द्रमसे द्विज!। अन्तर्हितो महेशानस्तस्मिन् वेश्वरे पुरे। तदारभ्य च सोमोऽस्मिन् द्विजराजाऽधिपोऽभवत्"। तस्य मासमध्ये दक्षशापात् क्षयवृद्धी पाद्मे सर्गखण्डे उक्ते यथा

"अश्विन्याद्यास्तु दक्षस्य कन्यकेमे सुता विधुः। रोहिण्यामेव सततं सहप्रेम्णा रराम ह। दृष्ट्वा तदितरास्तात सप्ताः पितरमब्रुवन्। अस्माकं कामदस्तात! जामाता तव रोहिणीम्। रमयत्येव सततं तेन तप्ता वयं पितः!। तत् श्रुत्वा चाप्रियं दक्षः सोममाह भजस्व भोः। प्रेम्णा समेन सर्वासु दुहितॄष्वेव मानद!। अस्यन्ते त इच्छोनैव सोमः सप्रेम रोहिणीम्। तथैव रमयामास श्रुत्वा दक्षश्चुकोप ह। शशाप तेन भविताऽयक्ष्मी सोऽभवद्रुषा- तिमः। अन्यया च यदि यस्मात् भव त्वं क्षीणरेतकः।

अथ जयमिते तस्मिन् सर्व्वास्ताः सङ्गताः स्त्रियः । पितरं शरणं प्राप्ताः क्षीयते नः पतिः पितः ! । न वयं तेन वर्त्तामो विना सुखनिराकृताः । उवाच दक्षः ताः सर्व्वा शापो मे नान्यथा भवेत् । मासमध्ये पक्षमेकं वर्द्धतां स क्रमेण वै । अयं क्रमेण प्राप्नोतु पक्षमेकं क्षयस्तथा । एवं शापं परस्यैव लेभे तस्य व्यवस्थया । तथैव राजते व्योम्नि जायन्ती दक्षदुहितुः" । ज्योतिषोक्ततत्कारणन्तु दृष्टान्तशब्दे ६११ पृ० दर्शितम् ।
२आह्लादजनकद्रव्यमात्रे त्रिका० । ३कर्पूरे ४स्वर्णे ५जले ६काम्पिल्ले पु० मेदि० । ७द्वीपभेदे शब्दमा० । ८विसर्गवर्णे तन्त्रसंकेतः चदि—दीप्तौ रक् । ९कमनीये त्रि० १०मयूरपिच्छे मेचके हेमच० । ११शोषणकाफले व्याडिः । अन्त्यपदलोपे १२चन्द्रगुप्ते नृपे च । "क्रूरग्रहः सकेतुः चन्द्रमसंपूर्णमण्डलमिदानीम्" मुद्राराक्षस० । "चन्द्रं गता पद्मगुणान्न भुङ्क्ते" कुमा० । "वधूजनचन्द्रमचकार" माघः । "चन्द्रचन्दनरोलम्बरुताद्युद्दीपनं मतम्" सा० द० तस्य शृङ्गाररसोद्दीपकत्वमुक्तम् । स्वर्णे "चन्द्ररथः होता मन्द्रः ..." ऋ०१।१४१।१२।१३हीरके । चन्द्राधिष्ठातृके १४मृगशिरोनक्षत्रे १५एकाङ्के च ।

चन्द्रक पु० चन्द्र इव कायति कै—क । मयूरपुच्छस्थे चन्द्राकारे १पदार्थे अमरः । २नखे शब्दच० ३मत्स्यभेदे (चाँदा) राजनि० । "चन्द्रकस्त्वभिष्यन्दी मधुरो बलवर्द्धनः" राजनि० तद्गुणाश्चोक्ताः । स्वार्थे क । ४चन्द्रशब्दार्थे जले पतितस्य तैलस्य चन्द्राकारे ५मण्डले च "यां चन्द्रकैर्मदजलस्य महानदीनाम्" माघः । ६सितमरिचे न० राजनि० ७शिग्रुवीजे न० शब्दार्थचि० चन्द्रकोजातोऽस्य तारका० इतच् । चन्द्रकित जातचन्द्रके त्रि० ।

चन्द्रकला स्त्री ६त० । चन्द्रमण्डलस्य षोडशभागैकभागे तासां नामानि कलाशब्दे १७८४पृ० दर्शितानि तिथिभेदे स्त्रीणां देहांगभेदे स्थितानां तासां नामभेदाश्च कामशास्त्रे उक्ता यथा

"पूषा यशा सुमनसा रतिः प्राप्तिस्तथा धृतिः । ऋद्धिः सौम्या मरीचिश्च तथा चैवांशुमालिनी । अङ्गिरा शशिनी चेति छाया सम्पूर्णमण्डली । तुष्टिश्चैवामृता चेति कलाः सोमस्य षोडश" ।

चन्द्रकवत् पुंस्त्री चन्द्रकोऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः । मयूरे "मादकवत् सपदि चन्द्रकवान् द्रुमाग्रात्" माघः । स्त्रियां ङीप् ।

चन्द्रकाटुकि पु० प्रवरभेदे हेमा० व्र० ख० मूलं दृश्यम् ।

चन्द्रकान्त पु० चन्द्रः कान्तोऽभीष्टो यस्य । नानामण्ड्यां ते १मणिभेदे तद्दर्शने हि तस्य जलस्रावात् तत्कान्तत्वम् । २कैरवे, ३श्रीखण्डचन्दने च न० । ४रात्रौ, ५ज्योत्स्नायाम्, स्त्री मेदि० ६चन्द्रशोभायां, चन्द्रपत्न्याञ्च स्त्री हेमच० । "चन्द्रकान्तोद्भवं वारि पित्तघ्नं विमलं स्मृतम्" सुश्रु० । "स्नायं गवाक्षकिरणाकृतचन्द्रकान्तः" "इहा तत्रापि वपुरिदं चन्द्रकान्तानुसारि" अमरुश० । "चन्द्रकान्ताभिधा रौ तौ विरामः स्वराष्टौ" वृ० र० टी० उक्ते पञ्चदशाक्षरपादके ७छन्दोभेदे स्त्री । "दशरथात्मज चन्द्रकेतुराजभार्य्यायां स्त्री चन्द्रकेतुशब्दे दृश्यम् ।

चन्द्रकान्ति न० चन्द्रस्येव कान्तिरस्य शुभ्रत्वात् । १रजते रूप्ये, ६त० । तदुत्पत्त्यादि भावप्र० उक्तं यथा

"त्रिपुरस्य वधार्थाय निर्निमेषैर्विलोचनैः । निरीक्षयामास शिवः क्रोधेन परिपूरितः । अग्निस्तु-न्नयनात्तस्मादेकस्माद्विलोचनात् । ततो रुद्रः समभवद्वैश्वानर इव ज्वलन् । द्वितीयादपतन्नेत्रादश्रुबिन्दुस्तु वामकात् । तस्माद्रजतमुत्पन्नमुक्तकर्म्मसु योजयेत् । कृत्रिमञ्च भवेत्तद्धि वङ्गादिरसयोगतः । रूप्यन्तु रजतं तारश्चन्द्रकान्ति सितप्रभम् । गुरुस्निग्धं मृदु श्वेतं दाहे छेदे घनक्षमम् । वर्णाढ्यं चन्द्रवत् स्वच्छं रूप्यं नवगुणं शुभम् । कठिनं कृत्रिमं रूक्षं रक्तं पीतं दलं लघु । दाहच्छेदघनैर्नष्टं रूप्यं दुष्टं प्रकीर्त्तितम् । रूप्यं शीतं कषायाम्लं स्वादु पाकरसं सरम् । वयसः स्थापनं स्निग्धं लेखनं वातपित्तजित् । प्रमेहादिकरोगांश्च नाशयत्यचिराद्ध्रुवम् । तारं शरीरस्य करोति तापं विड्वन्धं बलं यच्छति शुक्रनाशम् । वीर्य्यं बलं हन्ति तनोश्च पुष्टिं महागदान् पोषयति त्वशुद्धम्" । चन्द्रस्य २शोभौ [स्त्रियां ङीप् ।

चन्द्रकिन् पु० स्त्री चन्द्रकोऽस्त्यस्य इनि । मयूरे त्रिका० ।

चन्द्रकुण्ड पुंन० ६त० । कामरूपस्थे चन्द्रकृते कुण्डभेदे चन्द्रकूटशब्दे दृश्यम् ।

चन्द्रकूट पु०कामरूपस्थे पर्व्वतभेदे तत्कथा कालिका०८१अ० "पूर्व्वं वायुगिरेः शैलचन्द्रकूट इति स्मृतः । त्रिकोणसंस्थानमद्वा...तदूर्द्ध्वे चन्द्रमण्डलम् । द्वितीयगर्त्तस्था-दन्तु विन्दिन्दुव्यामलङ्कृतम् । चन्द्रपीठमिति प्रोक्तं तेन चन्द्रं प्रपूजयेत् । यद्यापि प्रतिदर्शं तु पर्व्वतं तं निशापतिः । प्रदक्षिणीकरोत्येव दशभीरश्मिभि-

र्युतः। तत्रैव पूर्वभागे तु सोमकुण्डाह्वयं सरः। तत्र स्नात्वा च पीत्वा च नरः कैवल्यमश्नुते। स्वर्गाद्गच्छंश्चन्द्रः कामाख्याशिवने यदा। तदा तद्रश्मिसंघात निःसृतास्तोयराशयः। तैस्तोयैर्व्याप्तवः कुण्डमभ-रोदिन्द्रचन्द्रयोः। मध्ये कुण्डतमस्थाने स्वयं ब्रह्मशिलोपरि। चन्द्ररश्मिसमुद्भूत! चन्द्रकुण्डमहोदधेः। सुधास्रवण! साह्लाद! त्वं चन्द्र! कलुषं हर। इत्यनेन तु मन्त्रेण सुस्नातश्चन्द्रपाथसि। चन्द्रकूटं समारुह्य पूजयेद्यस्तु तं नरः। अविच्छिन्ना सन्ततिस्तु सुकान्ता तस्य जायते। परत्र चन्द्रभवनं भित्त्वा याति परं पदम्। तीरे तु चन्द्रकूटस्य नन्दनो नाम वै गिरिः। तस्मिन् वसति शक्रस्तु कामाख्याशिवने रतः। न्यस्तभावं समासाद्य सर्वदेवेश्वरो हरिः। सेवितं त्रिदशेशानीं सततं वर्त्तते नरः। चन्द्रकूटस्य तु गिरेर्नन्दनस्य तथा गिरेः। प्रतिदर्शं तथा चन्द्रः प्रदक्षिणयति त्रिधा। चन्द्रकुण्डजले स्नात्वा समारुह्य च नन्दनम्। आराध्य शक्रं लोकेशं महाफलमवाप्नुयात्"।

चन्द्रकूप पु॰ चन्द्रकृतः कूपः काशीस्थे कूपभेदे। "चन्द्रकूपजले स्नात्वा जपाद्ध नियमं व्रती" काशीख॰ १०अ॰।

चन्द्रकेतु पु॰ भारतप्रसिद्धे १कौरवानुचरे सैन्यभेदे "प्रसञ्जयं चन्द्रकेतुं महानेव सुवर्णसम्। सूर्यभासञ्च पञ्चैतान् हत्वा विव्याध सौबलम्" भा॰द्रो॰४८अ॰। २लक्ष्मणात्मजभेदे। तस्य देशभेदे राज्याभिषेककथा रामा॰ उ॰१०२स॰ "इमौ कुमारौ सौमित्रे! तव धर्मविशारदौ। अङ्गदश्चन्द्रकेतुश्च राज्यार्थे दृढविक्रमौ। इमौ राज्येऽभिषेक्ष्यामि देशः साधु विधीयताम्। रमणीयो ह्यसंबाधो रमेतां यत्र धन्विनौ। न राज्ञां यत्र पीडा स्यान्नाश्रमाणां विनाशनम्। स देशो दृश्यतां सौम्य नापराध्यामहे यथा। तथोक्तवति रामे तु भरतः प्रत्युवाच ह। अयं कारुपथो देशो रमणीयो निरामयः। निवेश्यतां तत्र पुरमङ्गदस्य महात्मनः। चन्द्रकेतोः सुरुचिरं चन्द्रकान्तं निरामयम्। तद्वाक्यं भरतेनोक्तं प्रतिजग्राह राघवः। तञ्च कृत्वा वशे देशमङ्गदस्य न्यवेशयत्। अङ्गदीया पुरी रम्याप्यङ्गदस्य निवेशिता। रमणीया सुगुप्ता च रामेणाक्लिष्टकर्मणा। चन्द्रकेतोश्च मल्लस्य मल्लभूम्यां निवेशिता। चन्द्रकान्तेति विख्याता दिव्या स्वर्गपुरी यथा। ततो रामः परां प्रीतिं लक्ष्मणो भरतस्तथा। ययुर्युद्धे दुराधर्षा अभिषेकञ्च चक्रिरे। अभिषिच्य कुमारौ द्वौ प्रस्थाप्य सुसमाहितौ। अङ्गदं पश्चिमां भूमिं चन्द्रकेतुमुदङ्मुखम्। अङ्गदञ्चापि सौमित्रिर्लक्ष्मणोऽनुजगाम ह। चन्द्रकेतोस्तु भरतः पार्ष्णिग्राहो बभूव ह"। [अमावास्यायाम् मेदि॰।

चन्द्रक्षय पु॰ क्षीयतेऽस्मिन् क्षि—आधारे अच्। ६त॰।

चन्द्रगिरि पु॰ चन्द्रकूटाख्ये पर्वतभेदे

चन्द्रगुप्त पु॰ मौर्य्यवंश्ये राजभेदे तद्राज्याभिषेककथा बृहत्कथायां विस्तरतो दृश्या। "नव नन्दान् द्विज कश्चित् प्रपन्नानुद्धरिष्यति। तेषामभावे जगतीं मौर्य्या भोक्ष्यन्ति वै कलौ। स एव चन्द्रगुप्तं वै द्विजो राज्येऽभिषेक्ष्यति" भाग॰ १२।१।७। श्लो॰। "द्विजः कश्चित् चाणक्यः" श्रीधर॰ "ततोऽपि द्विजहस्तेषु दशाधिकशतसमे। भविष्यं नन्दराज्यञ्च चाणक्योयान् हनिष्यतीति" स्कन्दपुराणैकवाक्यत्वात् तत्रार्थता।

चन्द्रगृह न॰ ६त॰। कर्कराशौ। चन्द्रमन्दिरादयोऽप्यत्र

चन्द्रगोल पु॰ चन्द्रस्य गोलः। गोलाकारे चन्द्रमण्डले

चन्द्रगोलस्थ पु॰ ७त॰। चन्द्रगोले तिष्ठन्ति स्था—क। चन्द्रलोकस्थेषु स्वधाभोजिषु पितृलोकेषु त्रिका॰। "विधूर्द्ध्वभागे पितरो वसन्ति" सू॰सि॰ उक्तेस्तेषां तथात्वम्।

चन्द्रगोलिका स्त्री चन्द्रगोलः साधनत्वेनास्त्यस्य ठन्। ज्योत्स्नायां हेम॰।

चन्द्रचञ्चल पु॰ चन्द्र इव चञ्चलः। (खलिसा) १मत्स्यभेदे जटा॰। (चाँदा) २मत्स्ये स्त्री शब्दर॰।

चन्द्रचार पु॰ चन्द्रस्य चारः गतिभेदः। चन्द्रमण्डलस्य राशिविशेषे गतौ तत्फलम् इन्दुशब्दे ८११पृ॰ उक्तम्

चन्द्रचूड़ पु॰ चन्द्रः चूडायाम् यस्य। चन्द्रशेखरे शिवे।

चन्द्रज पु॰ चन्द्राज्जायते जन—ड। बुधे चन्द्रजातादयोऽप्यत्र। इन्दुजशब्दे ८२४पृ॰ दृश्यम्। "रोहिण्यादीनि मघान्तान्युपाश्रिते चन्द्रजे प्रजापीडा" बृ॰स॰७।१।

चन्द्रतापन पु॰ दानवभेदे। "श्वेतशीर्षचन्द्रहन्तृचन्द्रश्च चन्द्रतापनः" हरिवं॰ २४०अ॰ दानवोक्तौ

चन्द्रदार पु॰ ब॰ व॰ ६त॰। अश्विन्यादिषु १दक्षकन्यासु चन्द्रपत्नीषु २तन्नामनक्षत्रेषु च।

चन्द्रदेव पु॰ भारतप्रसिद्धे सुकदलस्थे नृपभेदे "प्रत्युद्ययुस्त्रिगर्त्तास्तम् (अर्जुनम्) इत्युपक्रमे" "सत्यसेनश्चन्द्रदेवो मित्रदेवः श्रुतञ्जयः" "शत्रुञ्जयस्य विंशत्या चन्द्रदेव तथाष्टभिः" इति च भा॰ क॰ २७अ॰।

चन्द्रद्युति पु॰ चन्द्रस्य द्युतिरिव द्युतिरस्य। चन्दने

माधप्र० चन्द्रनमद्दे हमस् ६न०। २चन्द्रस्य प्रकाशे स्त्री

चन्द्रनाभ पु० चन्द्रो नाभौ यस्य संज्ञायाम् अच्। भारत-प्रसिद्धे दानवभेदे। "सूर्य्यनामा विरूपाक्षश्चन्द्रनाभश्च भारत!" हरिवं० २२४अ० दानवोक्तौ।

चन्द्रनामन् पु० चन्द्रस्य नामान्येव नामान्यस्य। कर्पूरे शब्दार्थचि०। चन्द्रसंज्ञचन्द्राह्वयादयोऽप्यत्र

चन्द्रपाद पु० ६त०। चन्द्रकिरणे। "नियमितपरिखेदा तच्छिरश्चन्द्रपादैः" कुमा०। चन्द्रचरणादयोऽप्यत्र।

चन्द्रपुत्र पु० ६त०। बुधे चन्द्रनन्दनादयोऽप्यत्र।

चन्द्रपुष्पा स्त्री चन्द्र इव श्वेतं पुष्पमस्याः। श्वेतकण्टकार्य्याम् राजनि०।

चन्द्रप्रभ पु० चन्द्रस्य प्रभेव प्रभाऽस्य। १जैनभेदे हेम०। "त्रिवृद्दन्तीव्योषत्रिफलादारुचव्यभूनिम्बम्। माग-धिमूलं मुस्तं घनटिङ्कणमाक्षिकञ्चैव। तदनु च सार-शिलाजतुगुग्गुलुघनसारयवक्षारविडाः। सर्वांश-कान्येव मानि कुर्य्यात् प्रत्येकमाषकमतोऽपि दद्यात्। निष्पलशुद्धस्य पुरस्य धीमान् पलद्वयं लौहरजश्चैव। सिताचतुष्कं पलकम् अंशमानिकुम्भकुम्भसिद्धान्नि-सृतम्। चन्द्रप्रभेयं गुटिका प्रयोज्या चार्शांसि निर्म्-लयति यत्नेन। भगन्दरं पाण्डुरोगकामलाञ्च निर्मष्ट वह्नेः कुरुते च दीप्तिम्। रक्तावलात् पित्तकफानि-लोत्थान् नाडीगते कर्म्मगतग्रणे च। प्रमेहगुर्द्दे विद्र-धिराजयक्ष्मयोर्मेहे भगाख्ये प्रबले च शोथे। शुक्र-क्षये चाश्मरिमूत्रकृच्छ्रे शुक्रप्रमाहेऽप्युदरामये च। भक्तस्य पूर्वं सततं प्रयोज्या तक्रानुपानं त्वथ मस्तु-पानम्। आजोरसो जाङ्गलजो रसो वा पयोऽथ वा शीतजलानुपानम्। अनेन नागसुरगोजवेन दृष्ट्वा सुपर्णः श्रयते वराहः। वलीपलितनिर्मुक्तो वृद्धोऽपि तरुणायते। न पानभोजने परिहार्य्यमस्ति न शीत-वातातपमैथुनेषु। गाम्भुः प्रयत्नात् शतमणादेनाप्रा दहौ चन्द्रप्रभः प्राक्तादादिति" चक्रपाणिोक्ते गुटिका-भेदे स्त्री चक्रदत्तोक्ते २वर्त्तिभेदे स्त्री तत्प्रकारो यथा "त्रिफलाकतुटाङ्कणलवणकाशीशमयसोरजः। मीनोत्पलं शिरक्रानि फेनञ्च सरितां पतेः। छागेन पयसा पिष्टा आवयेत्ताम्रभाजने। सप्तरात्रं स्थितं भूयः पिष्टा चीरेण वर्त्तयेत्। एषा दृष्टिप्रदा वर्त्तिरन्धस्याभिन्नचक्षुषः। चन्दनत्रिफलापूगपलाशतरुमोचितैः। जलपिष्टैरियं वर्त्तिरशेषतिमिरापहा। निशाद्वयाभयामांसीकुष्ठतृष्णा-विषूर्चिता। मसूराभयया हन्यादेतद् वीचितयुग्मजम्। व्योषोत्पलाभयाकुष्ठताक्ष्य वर्त्तिः सदा हरेत्। अर्बुदं पटलं काचं तिमिरार्ष्णुर्जकाज्विरम्। चूर्णकं त्रिफ-लावक्रसैन्धवाञ्जनःसिताः। कं दोषदेवकबालूपी वर्त्तिः शस्ता कफापहा। शङ्खशुष्ठा मागधिका द्विगुणा च हरीतकी। मनःशिलापिष्टा वर्त्तिरियं नयनसुखार्थ-तिमिरपटलकाचार्बुदहरी। अञ्जनं श्वेतमरिचं पिप्पली मधुयष्टिका। विभीतकस्य मध्यन्तु शङ्खनाभिर्मनःशिला। एतानि समभागानि अजाक्षीरेण पेषयेत्। छायाशुष्कां कृतां वर्त्तिं नेत्रेषु च प्रयोजयेत्। अर्बुदं पटलं काचं तिमिरं रक्तराजिकाम्। अधिमांसं मलञ्चैव यच रात्रौ न पश्यति। वर्त्तिश्चन्द्रप्रभा नाम जातान्ध्यमपि बोधयेत्।"

चन्द्रबाला स्त्री चन्द्रस्य कर्पूरस्य वालेव तत्सगन्धित्वात्। १स्थूलैलायाम् राजनि०। चन्द्रस्य बालेव २ज्योत्स्नायां। ३औषधभेदे ६त०। ४चन्द्रपत्न्याञ्च।

चन्द्रभस्मन् न० चन्द्र इव शुभ्रं भस्म। कर्पूरे शब्दार्थचि०।

चन्द्रभाग पु० चन्द्रस्य भागोऽत्र। १पर्वतभेदे तत्र जातायां २नद्यां स्त्री। तयोः कथा कालि०पु० २०।२२अ० यथा "कवय ऊचुः। "चन्द्रभागा कथं विभुना-लोत्पन्ना महागिरौ। कीदृक्स्वरूपिणी च! ह-हैत्थितवंशकम्। कथं स पर्वतश्चन्द्रभागा-ख्योऽभवत्। चन्द्रभागाह्वया कथा नदी जाता शुभोदका। एतन्नः श्रोतुमाख्यानं जायते कौतुकं महत्। माहात्म्यं चन्द्रभागायाः कथयस्व गिरे-स्तदा। मार्कण्डेय उवाच। शृणुतां चन्द्रभागाया उत्पत्तिं द्विजसत्तमाः! तुषाभिचन्द्रभागस्य महाद्रेः नाम कारणम्। हिमवद्गिरिसंकाशशतयोजनवि-स्तृतः। योजनत्रिंशतोच्छ्रायः शुद्धेन्दुभवतोगिरिः। तस्मिन् गिरौ पुरा वेधाश्चन्द्रं सुधानिधिम्। विभज्य कल्पयामास देवार्थं स पितामहः। पितॄणाञ्च तथा तत्र तिथिवृद्धिक्षयात्मकम्। कल्पयामास जगतां हिताय कमलासनः। विभक्तश्चन्द्रमा यस्मात् तस्मिन् पर्वतसत्तमे। अतो देवाश्चन्द्रभागं नाम्ना-चक्रुः पुरा गिरिम्" कालि० पु० २०।२२अ०। "मार्कण्डेय उवाच। "यत्र देवसभा भूता सानौ तत्र महागिरेः। तत्र जाता देवनदी सीताख्या वचनाद्विभोः। स्नापयित्वा यदा चन्द्रं सीतातोयैर्मनोहरैः। चन्द्रं

पश्चर्षेर्महावाक्यात् सर्व्वे ते त्रिदिवौकसः। तदा सीताजलं चन्द्रस्नानयोगाच्च शाश्वतम्। भूत्वा निपतितं तस्मिन् हरह्लोहितसंज्ञके। तद्धितं तदा तोयम् तस्मिन् सरसि निर्म्मलम्। तद्दर्शं सर्वं ब्रह्मा विहरं शाधु मज्जनम्। तद्दर्शनाज्जलात्तस्मादुत्थिता कन्यकोत्तमा। चन्द्रभागेति तन्नाम विधिवक्ते स्वयं ततः। भार्य्यार्थं सागरस्यान्तु अपाह ब्रह्मसम्मते। तत्रैवाश्रितं तोयं गदाग्रेण निशापतिः। निर्भिद्य पश्चिमे पार्श्वं गिरिं तस्तु प्रवाहते। तत्पातजलं भित्त्वा हरह्लोहितसंज्ञकम्। कासारं सागरं यातं चन्द्रभागा नदी तु सा। सागरोऽपि तदा भार्य्यां चन्द्रभागां महानदीम्। तेन तोयप्रवाहेण निनाय भवनं स्वकम्। एवं तस्मिन् समुत्पन्ना चन्द्रभागाह्वया नदी। चन्द्रभागे महातीर्थे गुणैर्महाफला सदा"।

चन्द्रभूति न० चन्द्रस्येव भूतिः कान्तिरस्य। रजते राजनि० तस्य चन्द्रतुल्यकान्तिमत्त्वात् तथा त्वम्। [हेमच०।

चन्द्रमणि पु० चन्द्रप्रियो मणिः शाक० त०। चन्द्रकान्तमणौ

चन्द्रमण्डल न० ६त०। गोलाकारे विम्बे चन्द्रस्य तन्मानादि इन्दुशब्दे ९१२ पृ० द्रष्टव्यम्।

चन्द्रमल्ली स्त्री चन्द्र इव मल्ली। अष्टापद्यां शब्दचि०।

चन्द्रमस् पु० चन्द्रमाह्लादं मिमीते मि—असुन् मादेशः चन्द्रं कर्पूरं माति तुलयति मा—असुन् वा। १चन्द्रे २कर्पूरे च अमरः। "सितासितौ चन्द्रमसोन कश्चित्"ज्यो०त०। "राहुर्व हस्ती भूत्वा चन्द्रमसं गृह्णाति" श्रुतिः। "क्रूरग्रहः सकेतुश्चन्द्रमसं पूर्णमण्डलमिदानीम्" मुद्राराः०। तस्येदमित्यण् चान्द्रमस तत्सम्बन्धिनि "तिथिश्चान्द्रमसं दिनम्" सू० सि०। स्त्रियां ङीप्। "पद्माश्रिता चान्द्रमसीमभिख्याम्" कुमा०।

चन्द्रमा स्त्री चन्द्रेण मीयते मा—घञर्थे क। नदीभेदे। "कौशिकी त्रिस्रपा गोधं बाहुदामथ चन्द्रमाम्" भा० भी० ९अ० भारतवर्षे नदीकथने।

चन्द्रमौलि पु० चन्द्रो मौलावस्य। महादेवे इन्दुमौलिशब्दे ९१६ पृ० दृश्यम्। "चन्द्रमौलिः सदाशिवः" विष्णुधर्म्मो०।

चन्द्ररसा स्त्री चन्द्र इवाह्लादको रसोऽस्याः। भारतवर्षस्थे नदीभेदे। "चन्द्ररसा ताम्रपर्णीत्यादि" भाग०५।१८।१८। नद्युक्तौ "तत्र चन्द्ररसा ताम्रपर्ण्यादयः" भाग०४।२।२१।

चन्द्ररेखा स्त्री ६त०। चन्द्रस्य मण्डलस्थषकरेखाभेदे २अप्सरोभेदे च"चन्द्ररेखा तिलोत्तमा" काशीख०८अ०। ३वाकुचीलतायाम् राजनि०। ४चन्द्रशेखरस्य जायां चन्द्रशेखरशब्दे दृश्यम्। "नसरयुगलैश्चन्द्ररेखर्त्तु-लोकैः" वृ० र० टी० उक्ते ५छन्दोभेदे च

चन्द्ररेणु पु० चन्द्र आह्लादकोरेणुरस्य। काव्यचौरे त्रिका०।

चन्द्रला स्त्री कर्णाटदेशख्याते १देवीभेदे २तत्स्थाने च शब्दार्थचि०

चन्द्रलेखा स्त्री चन्द्रं तत्कान्तिं लिखति लिख—अण् उप० स०। (हाकुच) ख्याते १लताभेदे राजनि०। ६त०। २चन्द्ररेखायाम्। "स्रौम्रौयौ चेद्भवेतां सप्ताष्टकैश्चन्द्रलेखा" छन्दोम० उक्ते पञ्चदशाक्षरपादके ३छन्दोभेदे च।

चन्द्रलोहक चन्द्र इव शुभ्रं लोहकं धातुद्रव्यम्। रजतधातौ राजनि०।

चन्द्रवंश पु० ६त०। चन्द्रस्य सन्तानादिपरम्परायां स च हरिवं २५अध्यायादौ उक्तः। तत्र भवः यत्। चन्द्रवंश्य तद्वंशोद्भवे त्रि०। [द्वादशाक्षरपादके छन्दोभेदे।

चन्द्रवर्त्मन् न० चन्द्रवर्त्म निदगदन्ति नभसैः वृ० र० उक्ते

चन्द्रवल्लरी स्त्री ६त०। सोमलतायाम् भरतः।

चन्द्रवल्ली स्त्री चन्द्र इव वल्ली सुधातुल्यमधुस्राविलात्। १माधवीलतायाम् राजनि०। २सोमलतायां च।

चन्द्रविन्दु पु० चन्द्रः अर्द्धचन्द्रयुक्तो विन्दुः। अर्द्धचन्द्राकारोपरिगतविन्दुरूपसन्निवेशरूपे वर्णभेदे।

चन्द्रविहङ्गम पुंस्त्री चन्द्र इव सर्वाङ्गे शुभ्रः विहङ्गमः। (शङ्खचिल)पक्षिणि खगे त्रिका०। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्

चन्द्रव्रत न० चन्द्रस्य चन्द्रलोकप्राप्तये व्रतम् नियमः। चान्द्रायणसंज्ञके व्रते। चान्द्रायणशब्दे दृश्यम्।

चन्द्रशाला स्त्री चन्द्रः शालेवाधारो यस्याः। १ज्योत्स्नायाम् त्रिका०। चन्द्र इव शाला उच्चस्थितत्वात्। २प्रासादोपरिस्थे गृहे (चिलेघर) हारा०। "वियद्गतः पुष्पकचन्द्रशालाः" रघुः। "च्छद्राजः षोडशकस्त्रिचन्द्रशाला भवेद्वलभी" "बहुरुचिरचन्द्रशाला शङ्खिसः पञ्चभौमश्च" वृ० सं० ५६अ०। ततः स्वार्थे क। चन्द्रशालिका १अटथ्यां त्रिका०।

चन्द्रशिला स्त्री चन्द्रप्रिया शिला शाक०मध्यपद०स०। चन्द्रकान्ते प्रस्तरभेदे। "प्रह्लादिता चन्द्रशिलेव तूर्णम्" भट्टिः।

चन्द्रशू(सू)र पु० चन्द्रे तज्जे शैष्मिके रोगे शू(सू)र इव। चाद्सूर) (हालौ) इति च ख्याते क्षुपभेदे मतुफले न०" भावप्र०। "चन्द्रशू(सू)रं हितं हिकावातश्लेष्मातिसारिणाम्"। तद्गुणा उक्ताः

चन्द्रशेखर पु० चन्द्रः चन्द्रकला शेखरेऽस्य । १महादेवे हलायुधः चन्द्रचूडशब्दे ८९५ पृ० दृश्यम् । "रहस्युपालभ्यत चन्द्रशेखरः" कुमा० । चन्द्रयुक्तः शेखरोऽस्य । २पर्वतभेदे । ३पौष्यनृपपुत्रे करवीरपुराधीशे नृपभेदे कालिका पु० ४६ अ० तत्कथा यथा
"ततः पुत्रार्थिनं भूपं प्रसन्नो वृषभध्वजः । ब्रह्मदत्तफलं चक्रे तत्वेदं तमुवाच ह । ईश्वर उवाच । इदं फलं ब्रह्मदत्तं विभज्य नृपते ! त्रिधा । भोजयैताः स्वजाया स्त्वं प्रहृष्टः सुस्थमानसः । ततः प्रहृष्टो भवत एतासु ऋतुसङ्गमे ॥ आधास्यन्ति च गर्भांस्तु भार्य्यास्ते युगपन्नृप ।। काले प्राप्ते च युगपत् प्रसवो योषितां तव । भविष्यति नृपश्रेष्ठ ! तदैवं त्वं करिष्यसि । एकस्या जठरे शीर्षं भार्य्यायास्ते भविष्यति । अपरस्यास्तथा कुक्षौ मध्यभागो भविष्यति । अधोभागस्तु यो भागः सोऽपरस्यां भविष्यति । ततः खण्डत्रयं भूप ! यथास्थानं पृथक् पृथक् । योजयिष्यसि पश्चात्ते पुत्र एको भविष्यति । तस्य शीर्षे चन्द्ररेखा सहजा संभविष्यति । तेनैव नाम्ना स ख्यातिं गमिष्यति च भूपते !।" इत्यु-पक्रमे "इत्युक्ता स महादेवस्तासां गर्भान् स्वयं तदा । संस्कर्तुं कामयोगोत्थमात्मनः शेखरो न्यधात् । ततःफले स्वयं देवः प्रविवेश वृषध्वजः । तत्क्षणात् तत्फलं भूतं त्रिभागं स्वयमेव च । पौष्यस्तत्फलमादाय मुदितः सह भार्य्यया । प्रययौ मन्दिरं हृष्टोऽनुज्ञाप्य वृषध्वजम् । ततः समुचिते काले प्राप्ते ताभिस्तु भक्षितम् । तत् फलं नृपशार्दूलात् गर्भांस्ताश्चाप्यवाप्नुवन् शुभाः । सम्पूर्णे गर्भकाले तु गर्भस्थाः समजायत । खण्डत्रयं पृथक् राजा यथा शर्वेण भाषितम् । तत्र खण्डत्रयं पौष्यो यथास्थानं नियोज्य च । एकं पिण्डं चकाराशु तत्र पुत्रो व्यजायत । तस्य शीर्षे तदा राजन् सहजेन्दुकला शुभा । विरराज यथा सन्ध्या शरत्काले कला विधोः । तं सर्वलक्षणोपेतं पीनोरस्कं सुनासिकम् । सिंहग्रीवं विशालाक्षं दीर्घायतभुजं तदा । दृष्ट्वा पौष्यो ऽथ भार्य्याभिस्तिसृभिः सह संमदम् । लेभे दरिद्रः सत्कोषं प्राप्येव विपुलं ततः । तस्य नामाकरोद्राजा ब्राह्मणैः सह पुरोहितैः । चन्द्रशेखर इत्येवं कान्त्या चन्द्रसमो यतः । वयसे च महाभागः प्रत्यहं चाभ्यरोच । कलाभिरिव तेजस्वी शरदीव निशाकरः । एवं तिसृणां पत्नीनां गर्भे जातो यतोहरः । पुनश्चन्द्र-शेखरनामाऽभूत् प्रथितो लोकदेवयोः" इत्युपक्रमे "सर्व्वां क्षितिं चक्रे चक्रेऽमात्यैः स चन्द्रशेखरः । सार्वभौमो नृपोभूय राजभिः परिसेवितः । पुरन्दरे इव देवेन्द्रो विजहार चिरा सुतः । एवं पौष्यसुतो भूत्वा तन्मयाः प्राप्य निर्वृतिम् । ब्रह्मावर्त्ताह्वये रम्ये करवीराह्वये पुरे । दृषद्वतीनदीतीरे राजा भूत्वा सुमोद च" । "जनविंशतिवर्णाढ्यः शिखिदचन्द्रशेखरः । कथितः चौन्दुके ताले भवेत् शृङ्गारवीरयोः" संगी० दा० उक्ते ४स्तवकभेदे । ५चक्रशदेशस्थमहापीठे ६तत्रस्थे भैरवभेदे "चक्रुले दशनाङ्गस्थं भैरवचन्द्रशेखरः । व्यक्तरूपा भगवती भवानी तत्र देवता" । "विशेषतः कलियुगे वसामि चन्द्रशेखरे" तन्त्रचूडामणिः । [स्त्री गङ्गच० ।

चन्द्रसम्भव पु० चन्द्रः सम्भवोऽस्य । १बुधे । २शुद्रैलायाम्

चन्द्रसेन पु० चन्द्र आह्लादिका सेनाऽस्य । भारतप्रसिद्धे समुद्रसेनपुत्रे राजभेदे "समुद्रसेनपुत्रश्च चन्द्रसेनः प्रतापवान्" भा० आ० १८६ अ० । "अयान स (द्रौपदिः) पृथद्युम्न चन्द्रसेनस्य पार्थिवम्" भा० द्रो० १५६अ० । "समुद्रसेनं निर्जित्य चन्द्रसेनश्च पार्थिवम्" भा० स० २९अ० । भीमप्राचीविजये ।

चन्द्रहन् पु० चन्द्रं हतवान् हन—क्विप् । १दानवभेदे राहौ "एकाक्षचन्द्रहा राहुः संहारो बहुलक्षणः" हरिवं० ४२अ० । श्वेतशीर्षचन्द्रहन्तुचन्द्रहा चन्द्रतापनः २४०अ० ।

चन्द्रहनु पु० चन्द्र इव हनुरस्य । दानवभेदे चन्द्रहन् शब्दे उदा० ।

चन्द्रहन्तृ पु० चन्द्रं हन्ति हन—तृच् ६त० । असुरभेदे भारतयुद्धकाले स एव शुनकनृपरूपेण प्रादुर्भूतः । यथाह भा० आ० सभा० ६७अ० । "चन्द्रहन्तेति यस्तेषां कीर्त्तितः प्रवरोऽसुरः । शुनकोनाम राजर्षिः स बभूव नराधिपः" "चन्द्रहन्ता लोकहन्ता क्रोधवर्द्धन एव च" हरिवं० ४२अ० । दानवकथने

चन्द्रहास पु० चन्द्रस्येव हासः प्रभाऽस्य, चन्द्रं हसति जितत्वात् हस—अण् वा । १खड्गे २रावणखड्गे च मेदि० । ३रौप्ये श०राजनि० । ४गुडूच्यां स्त्री राजनि० ।

चन्द्रा स्त्री चदि—आह्लादे रक् । १एलायां २विताने चन्द्रातपे च शब्दरत्ना० ३गुडूच्यां शब्दार्थचि०

चन्द्रांशु पु० चन्द्रस्यांशुरिवाह्लादकोऽंशुरस्य । १विष्णौ परमेश्वरे "अतुलः शरभो भीमः समयज्ञो हविर्हरिः" चन्द्रांशुर्भास्करद्युतिः" विष्णु स० । "संसारतापतिग्मांशुतापतापितचेतसां च-

न्द्रांशुरिवाह्लादकत्वात्” भा० , ३त० । २चन्द्रस्य किरणे च ।

चन्द्रातप पु० चन्द्रस्य आतो गमनं यतः पाति पा—क । (चाँदोया) १विताने चन्द्रस्य आतप इव किरणः । २ज्योत्स्नायाम् हेम० । “चन्द्रातपमिव रसतामुपेतम्” काद० । [तनयादयोऽप्यत्र ।

चन्द्रात्मज पु० ६त० । बुधे इन्दुजशब्दे दृश्यम् । चन्द्र-

चन्द्रानन पु० चन्द्र इवाननमस्य । कार्त्तिकेये “अमोघस्त्वनघो रौद्रः शिवचन्द्राननस्तथा” भा० व० २३१ अ० । कार्त्तिकेयनामोक्तौ । २चन्द्रतुल्यवदने त्रि० ।

चन्द्रार्द्ध पु० ६त० । चन्द्रस्य कलारूपे भागे तुल्यभागार्द्धपरत्वे अर्द्धचन्द्र इत्येव स्यात् । “भुजासक्तेन शशुभे गजदन्तेन केशवः । चन्द्रार्द्धविम्बसंसक्तो यथैकशिखरो गिरिः” हरिवं० ८७अ० । “मोहयसम्बुजाक्षीहन्त चन्द्रार्द्धचूडे ! प्रभवति स महाघोरबाणावलंबे !” महानाटकः ।

चन्द्रालोक पु० पीयूषवर्षकविकृते अलङ्कारप्रबन्धभेदे । “चन्द्रालोकममुं स्वयं वितनुते पीयूषवर्षः कविः” इति इति तदारम्भपद्यम् ।

चन्द्रावली स्त्री वृन्दावनस्थे गोपीभेदे । “राधाचन्द्रावलीमुख्याः प्रोक्ता नित्यं प्रिया व्रजे । कृष्णवन्नित्यसौन्दर्य्यवैदग्ध्यादिगुणाश्रयाः” उज्ज्वलमणिः । [राजनि० ।

चन्द्रास्पदा स्त्री चन्द्र आस्पदं यस्याः । कर्कटशृङ्ग्याम् ।

चन्द्रिका स्त्री चन्द्रोऽस्त्यस्याः आश्रयत्वेन ठन् चदि—दीप्तौ रक् ततः स्वार्थे क वा । १ज्योत्स्नायाम् अमरः । २स्थूलैलायां(चाँदा)। ३नदीभेदे ४चन्द्रभागानद्याश्च शब्दर०। ५कर्णस्फोटालतायां ६मल्लिकायां० । ७श्वेतकण्टकार्य्यां ८मेथिकायां ९स्थूलैलायां राजनि०।१०चन्द्रहारे भावप्र० । “मेघमुक्तविशदां स चन्द्रिकाम्” रघुः । “नवचन्द्रिकाकुसुमकीर्णतमः” माघः । “न कस्य कुरुते चित्तभ्रमं चन्द्रिका” सा० द० । चन्द्रि चन्द्रयुक्तं कं शिरोऽस्य ११शिवे पु० । “चन्द्रिकानुप्रभावेन कृता दत्तकचन्द्रिका” १२ज्योत्स्नाया इव आह्लादिकायां स्त्रियां स्त्री यति- चन्द्रिका अलङ्कारचन्द्रिका इत्यादि !

चन्द्रिकाद्राव पु० चन्द्रिकया द्रावो निस्यन्दो यस्य । चन्द्रकान्तमणौ राजनि० ।

चन्द्रिकापायिन् पुंस्त्री चन्द्रिकां पिबति पा—णिनि । चकोरपक्षिणि शब्दार्थचि० स्त्रियां ङीप् ।

चन्द्रिकाम्बुज न० चन्द्रिकेव शुभ्रमम्बुजम् । सितोत्पले राजनि० ।

चन्द्रिन् त्रि० चन्द्रोऽस्त्यस्य इनि । १चन्द्रयुक्ते “चन्द्रिकानुप्रभावेण कृता दत्तकचन्द्रिका” २सुवर्णयुक्ते च “चन्द्री यजति प्रचेताः” यजु० २०।३७। “चन्द्री” सुवर्णमयः” वेददीपः । [३शालूके च मेदि० ।

चन्द्रिल पु० चन्द्र+ला० अस्त्यर्थे इलच् । १शिवे । २नापिते

चन्द्री स्त्री चदि—रन् गौरा० ङीष् । वाकुच्याम् राजनि० ।

चन्द्रेश्वर पु० चन्द्रसेविते काशीस्थे शिवमूर्त्तिभेदे चन्द्रशब्दे दृश्यम् । चन्द्रेशोऽप्यत्र शिवपर्य्याये न०

चन्द्रेष्टा स्त्री चन्द्र इष्टोयस्याः निशायाः वा परनिपातः । उत्पलिन्याम् राजनि० ।

चन्द्रोदकुण्ड पु० चन्द्रकृतमुदकं यत्र वा उदादेशः कर्म० । काशीस्थे कुण्डरूपे तीर्थभेदे “तथा चन्द्रोदकुण्डे च स्नानात् यान्ति पूतमाः” काशीख० १४ अ० ।

चन्द्रोदय पु० चन्द्रस्योदयः । विधोः प्राथमिकदर्शनयोग्यस्थानेषु १प्रकाशे दिनेषु तिथिखण्डभेदस्थित्या तन्निरूपणं हरिभक्तिविलासे १६ वि० यथा

“प्रतिपद्यापराह्णिकत्रिमुहूर्त्तव्यापिन्यां द्वितीयायां चन्द्रदर्शनं सम्भाव्यते । तदुक्तमन्न्याधानविषये शङ्खशातातपेन । “द्वितीया त्रिमुहूर्त्ता चेत् प्रतिपद्यापराह्णिकी । अन्वाधानं चतुर्दश्यां परतः सोमदर्शनादिति अपराह्णश्च पञ्चधा विभक्तस्याह्नश्चतुर्थोभागः । ततश्च यत्र प्रतिपदि अपराह्णे त्रिमुहूर्त्तव्यापिनी द्वितीया तत्र चन्द्रदर्शनसम्भावनमिति”

सुखबोधोक्ते २औषधभेदे तत्पाकप्रकारो यथा सुखबोधे “पलं मृदु स्वर्णदलं रसेन्द्रं पलाष्टकं षोडश गन्धकस्य । शोणैः सुकार्पासभवैः प्रसूनैः सर्वं विमर्द्याथ कुमारिकाद्भिः । तत्काचकुम्भे निहितं सुगाढे मृत्कर्पटैराहिवसत्रयञ्च । पचेत् क्रमाग्नौ सिकताख्ययन्त्रे ततोरजः पल्लवरागरम्यम् । निगृह्य चैतस्य पलं पलानि चत्वारि कर्पूररजस्तथैव । जातीफलं शोषमथेन्दुपुष्पं कस्तूरिकाया इह शाण एकः । चन्द्रोदयोऽयं कथितस्तु नाम्नो भुक्तोऽहिवल्लीदलमध्यवर्त्ती । मदोन्मदानां प्रमदाशतानां गर्वाधिकत्वं श्लथयत्यकाण्डे । घृतं घनीभूतमतीव दुग्धं मृदूनि मांसानि समस्तकानि । माषान्नपिष्टानि भवन्ति पथ्यान्यानन्ददायीन्यपराणि च । वलीपलितनाशनस्तनुभृतां वयःस्तम्भनः समस्त-

गदखण्डनः प्रचुररोगपञ्चाननः। ग्रहेषु रसराड्यं भवति यस्य चन्द्रोदयः सपत्नमददर्पितो जगदयां भवेद्भः”। २चक्रदत्तोक्ते वर्त्तिभेदे स्त्री तत्प्रकारो यथा “हरीतकी वचाकुष्ठं पिप्पली मरिचानि च। विभीतकस्य मज्जा च शङ्खनाभिर्मनःशिला। सर्वमेतत् समं कृत्वा छागीक्षीरेण पेषयेत्। नाशयेत्तिमिरं कण्डूं पटलान्यर्बुदानि च। अधिकानि च मांसानि यश्च रात्रौ न पश्यति। अपि द्विवार्षिकं पुष्पं मासेनैकेन साधयेत्। वर्त्तिश्चन्द्रोदया नाम नृणां दृष्टिप्रसादनी”।

चन्द्रोपल पु० चन्द्रप्रियः उपलः। चन्द्रकान्तमणौ हेमच० इन्दुकिरणसंपर्कात् तस्य क्षरणात् तत्प्रियत्वम्।

चन्द्रौरस पु०६त०। १बुधे “स्मौ म्यौ ल्गौ चेदिह भवति च चन्द्रौरसः” वृ० र० टीकोक्ते षड्विंशाक्षरपादके २वर्णवृत्तभेदे च

चप चूर्णीकरणे चु० उभ० सक० सेट् घटा०। चपयति-ते अचीचपत्-त। णिचोऽनित्यत्वात् स्वार्थे णिचि तद्रूपमित्यन्ये।

चप सान्त्वने भ्वा० पर० सक० सेट्। चपति अचापीत्-अचपीत्। णिचि चापयति।

चप गतौ चु०उभ०सक०सेट् इदित्। चम्पयति ते अचचम्पत् त

चपट पु० चपेट+पृषो० (चड) चपेटे अमरटीका।

चपल न० चुप-मन्दायां गतौ कल उपधोकारस्याकारः। १शीघ्रे मेदि० २क्षणिके त्रि० हेमच०। ३पारदे ४मत्स्ये ५चातके ६प्रस्तरभेदे च पु० मेदि०। ७चये पु० राजनि०। ८तरले चञ्चले च त्रि० मेदि०। ९दोषमनिश्चित्य कर्मकारिणि त्रि०अम०। १०चिकणे त्रि० शब्दर०। ११लक्ष्म्यां स्त्री “मिथयः स्थिरः सततमेतदिति प्रथितं यदेव जलजन्मतया। द्विरदात्ययास्तदपि यत्समहो चपलाजनं प्रति न चोद्यमदः” माघः। १२विद्युति १३पुंश्चल्यां १४पिप्पल्याञ्च स्त्री मेदि०। १५जिह्वायां स्त्री शब्दच०। १६विजयायां १७मादरायां स्त्री राजनि०।“नीचैर्नियतमिह यश्चपलो निपतः स्फुटं नभास निम्नगासुतः” माघः “शैशवाच्चपलमप्यशोभत” रघुः। “न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलोऽनृजुः” मनुः। शौण्डा० ७त०। नेत्रचपलः। पादचपलः। च्वि अर्था० क्तादिभिः अभूततद्भावार्थे समासः। चपलकृतः चपलभूतः। विस्पष्टा० गुणवचनशब्दे परे तत्पुरुषे अस्य प्रकृतिस्वरत्वात् अन्तोदात्तता। चपलकटुकम्। प्रियादि०तस्मिन् परे पूर्वस्य न पुंवत्। प्रकाशमाना चपला विद्युत् यत्र प्रकाशमानाचपल इत्यादि। चपलस्य

भावः ष्यञ् चापल न० अञ् चापल्य न० त्व चपलत्व न० अनवस्थितत्वे “इङ्गजचापलदोषसमुद्भवः” माघः। “मा चापलायेति गणान् न्यषेधीत्” कुमा०। “उभयार्द्धयोर्जकारो द्वितीयतुर्यौ गणमध्यगौ यस्याः। चपलेति नाम तस्याः प्रकीर्त्तितं नागराजेन” वृ० र० उक्ते आर्य्याविशेषे १८मात्रावृत्तभेदे स्त्री। स्वार्थे क। चञ्चले त्रि०। भृशा० अभूततद्भावार्थे क्यङ्। चपलायते अचपलायिष्ट

चपलता स्त्री चपल-तल्। चाञ्चल्ये सा०द० उक्ते २व्यभिचारिगुणभेदे। “धृतिचपलताग्लानिश्चिन्तावितर्काः” व्यभिचारिण उद्दिश्य “मात्सर्य्यद्वेषरागादेश्चापल्यं त्वनवस्थितिः। तत्र भर्त्सनपारुष्यस्वच्छन्दाचरणादयः” इति लक्षयित्वा “अन्यासु तावदुपमर्दसहासु भृङ्ग! लोलं विनोदय मनः सुमनोलतासु। मुग्धामजातरजसं कलिकामकाले व्यर्थं कदर्थयसि किं नवमालिकायाः” सा० द० उदाहृतम्।

चपलाङ्ग पु० चपलमङ्गमस्य। शिशुमारे जलजन्तुभेदे। हारा०। [र० उक्ते छन्दोभेदे।

चपलावक्त्र न० “चपलावक्त्रमयुजोर्नकारश्चेत् पयोराशेः” वृ०

चपेट पु० चप-वञर्थे क चपाय सान्त्वनाय एटति गच्छति इट-क। विस्तृताङ्गुलिके हस्ते (चापड़) स्त्रीत्वमीप्यते “खण्डिकोपाध्यायः शिष्याय चपेटां ददातीति” भाष्यप्रयोगात्। स्वार्थे क। अत्रैवार्थे अमरः।

चपेटी स्त्री भाद्रशुक्लषष्ठ्याम्। “प्रसूता द्वादशे मासि सम्यक्त्वापत्यहृद्भये। सुते जाते तथा षष्ठ्यां षष्ठीहादश रूपिणी। वैशाखे चान्द्रनी षष्ठी ज्यैष्ठे चारण्यसंज्ञिता। आषाढ़े कार्द्दमी ज्ञेया श्रावणे लुण्ठनी मता। भाद्रे चपेटी विख्याता दुर्गाख्याश्वयुजे तथा। नाड़ाख्या कार्त्तिके मासि मार्गे मूलकरूपिणी। पौषे भास्करूपा च शीतला तपसि स्मृता। गोरूपिणी फाल्गुने च चैत्रेऽशोका प्रकीर्त्तिता,, स्कन्द० पु०

चप्य त्रि० चप-पवर्गान्तत्वात् कर्म्मणि यत्। चर्वणीये। “चप्यं भवत्यग्नाद्यस्यावरुद्ध्यै” शत० ब्रा० १२७।२।१२। “चप्यं न पायुर्भिषगस्य” यजु० १९।८८।

चम अदने भ्वा० प० सक० सेट्। चमति अचामीत्। विचमति। अचमीत् चचाम चेमतुः। उदित् चमित्वा चान्त्वा। आचान्तः। आचमनम् आचमनीयम्। “आचान्तः पुनराचामेत्” स्मृतिः। “मनाग् मनोऽपि नाचामसि” प्रबोधच०। “चचाम मधु माध्वीकम्”

भट्टिः। चिचि चामयति। "इमां किमाचामयसे न चक्षुषी" नैष०।

चम भक्षे स्वादि० वैदिकः प० सक० सेट्। चम्नोति उदित् चमित्वा चान्त्वा। कविकल्पद्रुमे "कुषित्वां गच्छ गत्यां चम् नृचम् जम् जिष भव" इति वाक्ये "परोऽनुबन्धः पूर्वभाग्" इति तस्योक्तेः सर्व्वमाप्तादित्वं तेन शब्दकल्पद्रुमे स्वादिगणीयस्य उदित्त्वाद्युक्तिः प्रामादिकी

चमत्कार पु० चमदित्यव्यक्तं क्रियते कृ—भावे घञ्। लोकातीतवस्तु दृष्ट्वा चित्तस्य आनन्दहेतौ १प्रकाशे विस्मये, "लोकोत्तरचमत्कारप्राणदश प्रभावभिः"। "चमत्कारश्च चित्तविस्ताररूपो विस्मयापरपर्याय" सा० द०। "रसे सारश्चमत्कारः सर्व्वत्राप्यनुभूयते" तद्धृतधर्म्मदत्तवाक्यम्। "चमत्कारश्च लोकातीतार्थाकलनेन किमेतदितिज्ञानधाराजननेन चित्तवृत्तेः दीर्घविस्तारः। दृष्टहेतुभ्योऽसम्भावितत्वज्ञानेन हेत्वन्तरानुसन्धानाय मनसो व्यापारभेद एव चित्तविस्तार इत्यन्ये। सुखविशेष एव चमत्कार इत्यपरे। चमत्कारत्वञ्च आह्लादगतो जातिविशेषः यथाह रसगङ्गाधरे "रमणीयार्थप्रतिपादकः शब्दः काव्यं रमणीयता च लोकोत्तराह्लादजनकज्ञानगोचरता लोकोत्तरत्वञ्च आह्लादगतचमत्कारत्वापरपर्यायोऽनुभवसाक्षिको जातिविशेषः" इति। "इत्थं च चमत्कारजनकभावनाविषयार्थप्रतिपादक शब्दत्वं यत्प्रतिपाद्यार्थविषयकभावनात्वं चमत्कार जनकतावच्छेदकं तत्त्वं, स्वविशिष्टजनकतावच्छेदकार्थ प्रतिपादकतासंसर्गेण चमत्कारत्ववत्त्वमेव वा काव्यत्वमिति फलितम्" इति च। कर्त्तरि अण्। २अपामार्गे त्रिका०।

चमर पुंस्त्री चम—अरच्। १मञ्जिकाकृतौ मृगभेदे, यस्य पुच्छेन चामराख्यं व्यजनं भवति, स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। "कुर्व्वन्ति बालव्यजनैश्चमर्य्यः" "बालप्रियत्वं शिथिलं चमर्य्यः" कुमा०। "स्फुरति चानुवनं चमरीचयः" माघः। २दैत्यभेदे पु०। ३चमरबालजाते चामरे न०।

चमरपुच्छ पुंस्त्री चमरस्य पुच्छमिव पुच्छमस्य। (केकड़े) विशेषवे १पशुभेदे। राजनि०। ६त०। २चामरे न०

चमरिक पु० चमरमिव केशरोऽस्त्यस्य ठन्। कोविदारवृक्षे रक्तकाञ्चनारे वृक्षे शब्दच०

चमरी स्त्री चमरजातिस्त्री ङीष् चमरमिवाकारोऽस्त्यस्या अच् गौरा० ङीष् वा। १चमरजातिस्त्रियां चमरशब्दे दृश्या०। २मञ्जर्य्यां मेदि०।

चमस पुंन० अर्द्धर्चादि० चमन्त्यस्मिन् चम—असच्। १पलाशादिकाष्ठजाते यज्ञियपात्रभेदे तस्य च भेदादिकं यज्ञपार्श्वे उक्तं यथा "चमसानां तु वक्ष्यामि दण्डाः स्युश्चतुरङ्गुलाः। त्र्यङ्गुलस्तु भवेत्खातो विस्तारश्चतुरङ्गुलः। विकङ्कतमयाः श्लक्ष्णास्त्वग्बिलाश्चमसाः स्मृताः। अन्येभ्यो वापि वा कार्य्यास्तेषां दण्डेषु लक्षणम्। होतुर्मण्डल एव स्याद् ब्रह्मणश्चतुरस्रकः। उद्गातृणां च तत्र्यश्रिः स्याद्यजमानः पृथुः स्मृतः। प्रशास्तुश्चतुरश्रः स्यादुत्तष्टो ब्राह्मणाच्छिनः। पोतुरप्येवमाद्यो स्यान्नेष्टुः स्याद्विन्दुशीतकः। अच्छावाकस्य रात्राव आग्नीध्रस्य मयूखकः। इत्येते चमसाः प्रोक्ता ऋत्विजां यज्ञकर्म्मणि। प्रत्याशाहा यटाह्वान्यग्राहा चमसाः स्मृताः" कात्या० श्रौ० १।२।२६। सूत्रभाष्ये कर्कः "स च चमसश्चतुरश्रो द्वादशाङ्गुलदीर्घश्चतुरङ्गुलखातः सदण्डश्च भवति परिशिष्टात् सूत्रकारप्रस्थानाच्च। चमसवत्सुवेणेति स्रुवस्य चतुरश्रतां विधाय चमसवदित्येव चमसस्य बिलं चतुरश्रतामाह" कात्या० श्रौ० २।३।१। "चमसवदविशेषात्" शारी० सू०। "अर्वाग्बिलश्चमस" इति तन्त्राप्रश्रुतश्रुतिः। स्त्रीत्वमपि मेदि०। २सोमपानपात्रभेदे च। कर्म्मणि घञ्। ३पर्पटे पिष्टकभेदे ४लड्डुके च पु० "चूर्णं यच्छुष्कमाषाणां चमसी साऽभिधीयते" भावप्र० उक्ते (धूमसी) ख्याते ५माषचूर्णे च स्त्री गौरा० ङीष्।

चमसिन् पु० चमस+अस्त्यर्थे इनि। चमसयुक्ते स्त्रियां ङीप् ततः नडा० अपत्ये फक्। चामसायन तदपत्ये पुंस्त्री०

चमसोद्भेद पु० भारतप्रसिद्धे प्रभासान्तिकस्थे तीर्थभेदे। "ततस्तु चमसोद्भेदमच्युतस्त्वगमद्बली। चमसोद्भेद इत्येवं यं जनाः कथयन्त्युत" भा० शल्य० ३६अ०। "एष वै चमसोद्भेदो यत्राऽदृश्या सरस्वती। यत्रैनामभ्यवर्त्तन्त सर्व्वाः पुण्याः समुद्रगाः" भा०व० १३०अ०। चमसोद्भेदमप्यत्र न० "आश्रमान् सरितश्चैव सरांसि च नराधिप!। चमसोद्भेदनं विप्रास्तत्रापि कथयन्त्युत" ८८अ०। "स्नात्वा तु चमसोद्भेदे अग्निष्टोमफलं लभेत्" ८२अ०।

चमीकर पु० कनकराभिधे स्वर्णस्योत्पत्तिस्थाने शब्दार्थचि० यद्योगात् स्वर्णं चामीकरमित्युच्यते।

चमू स्त्री चम—ऊ। सेनामात्रे (गजाः ७२९, रथाः ७२९ अश्वाः २१८७, पदातयः ३६४५), एतत्संख्याभेदान्विते सैन्यभेदे च अमरः। "अक्षौहिणीशब्दे ९६पृ० दृश्यम्।

"रत्नाच्छेतोनैर्दशभिश्चता वासवीनां चमूनाम्" नैष० । आधारे क्त । ३चमसे स्त्री "दृषणा नभचमूषदः" ऋ० १। १४।४। "चमूषदः चमसादिपात्रेषु अवस्थिताः" भा० । ४द्यावापृथिव्योः द्वि० व० निघ०

चमूचर पु० चमूषु चरति चर–ट । २सैनिके शब्दार्थचि० ।

चमूनाथ पु० ६त० । सेनाध्यक्षे "युवतिचमूनाथभोज्य-वस्त्राणाम्" ह० सं० १६अ० । चमूपत्यादयोऽप्यत्र ।

चमूरु पुंस्त्री चम–खर्जूरा० ऊर प्रषो० अत उत्वम् । मृग-भेदे । "चकासतं चारुचमूरुचर्म्मणा" माघः । "हृद-युग्मं न चमूरुदृशः" प्रसन्नरा० ।

चमूहर पु० चमुं दैत्यसैन्यं हरति हृ–अच् । महादेवे 'चमूहरः हरेशश्च व्योमारिः शङ्करोभवः" भा० आनु० ८१अ० शिवनामोक्तौ । [पुष्पादौ न० ।

चम्प पु० तु० चपि–अच् । १कोविदारवृक्षे शब्दमाला २तत्-

चम्पक पु० चपि–ण्वुल् । (चाँपा) प्रसिद्धपुष्पप्रधाने १वृक्षभेदे अमरः । "चम्पकः कटुकस्तिक्तः कषायो मधु-रोहिमः । विषक्रिमिहरः लच्छ्रकफवातास्रपित्तहृत्" भावप्र०तद्गुणा उक्ताः । २तत्पुष्पादौ न० "व्याकोकयच्च-म्पककोरकावलीः" नैष० । "उन्निद्रपुष्पचनचम्पकपिङ्ग-भासा" माघः । ३पनसफलैकभागभेदे (चाँपी) ख्याते पदार्थे (चाँपाकला) प्रसिद्धे ४कदलीभेदे पु०तत्फले न० राजनि० । "चम्पकं वातपित्तघ्नं गुरु वीर्य्यकरं तथा । अतिशीतं रसे पाके मधुरं कथितं बुधैः" भावप्र०तद्गुणा उक्ताः । ५सांख्यमतसिद्धे सिद्धिभेदे "अध्ययेन स्वयं परीक्षितमप्यर्थं तावन्न श्रद्दधते यावद्गुरुशिष्यसब्रह्म-चारिभिः सह न संवाद्यते अतः सुहृदां गुरुशिष्य-सब्रह्मचारिणां संवादकानां प्राप्तिः सुहृत्प्राप्तिः सा सिद्धिस्तथा चम्पकमुच्यते इति" सांख्यशास्त्रम् ।

चम्पकचतुर्द्दशी स्त्री ज्यैष्ठशुक्लचतुर्द्दश्याम् ज्यैष्ठमासे इत्युपक्रमे "चतुर्द्दश्यां च शुक्लायां चम्पकैः पूजयेत् शि-वम् । अयुतैर्वा सहस्रैर्वा शतैर्वा परमेश्वरि ! । पायसञ्च बलिं दद्यात् ततो नक्तं चरेद्व्रती । वृषस्थेऽर्के विशेषेण न भूयो जायते भुवि । त्रिमध्याह्ने चम्पकैश्च सहस्रं जुहुयाच्छिवे । नयनदिं क्षरान् हन्ति हत्वा क्रोशांश्च यानि च । चम्पकचतुर्द्दशी ख्याता पूजयेद्यः सदाशिवम् । दशजन्मकृतं पापमर्भनादेव नश्यति" मत्स्यसू० ३५प० ।

चम्पकमाला स्त्री चम्पकपुष्पनिर्मिता माला ६त० । १चम्पक पुष्पमालायाम् । २चम्पकपुष्पाकारे स्त्रीणां कण्ठाभरण-भेदे । (चापकलि) शब्दार्थ० । "भौ सगयुक्तौ चम्पक माला" इ०र० उक्ते दशाक्षरपादके ३वर्णवृत्तभेदे चम्पक मालेत्यत्र "रुक्मवतीयम्" इत्यपि पाठः ।

चम्पकरम्भा स्त्री चम्पकोपपदा रम्भा शा० त० । (चाँपा-कला) कदलीभेदे राजनि० ।

चम्पकारण्य न० चम्पकप्रधानमरण्यम् । भारतप्रसिद्धे तीर्थभेदे "ततो गच्छेत राजेन्द्र ! चम्पकारण्यमुत्तमम् । तत्रोष्य रजनीमेकां गोसहस्रफलं लभेत्" भा० व० ८४अ० । [उण् । पनसे (काँठाल) शब्दार्थचि०

चम्पकालु पु० चम्पकेन पनसावयवभेदेन अलति अल–

चम्पकावती पु० चम्पक+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः संज्ञायां दीर्घः । चम्पापुर्य्यां कर्णराजधान्याम् (भागलपुर) ख्याते पुरीभेदे शब्दरत्ना० ।

चम्पकुन्द पु० चम्प इव कुन्दते कुदि–अच् । (चाँदकाँड़ा) मत्स्यभेदे राजनि० । [६त० । पर्णशं त्रिका० ।

चम्पकोश पु० चम्पकैरुत्पाद्यते यत्र वश–घञर्थे आधारे क

चम्पा स्त्री चम्प–अच् । कर्णपुर्य्यामङ्गदेशस्थे १पुरीभेदे । (चाँपाइ) ख्याते तन्निकटस्थे २नदीभेदे ३पनसावयवभेदे (चाँपि) शब्दार्थचि० [शब्दे ७८५पृ० दृश्यम् ।

चम्पाधिप पु० ६त० । कर्णे तस्य तत्राधिपकथा अङ्गाधिप-

चम्पापुरी स्त्री चम्पानाम्निका पुरी । अङ्गदेशस्थे कर्णराज धान्याम् । चम्पानगर्य्यादयोऽप्यत्र ।

चम्पालु पु० चम्पया अलति अल–उण् । पनसे शब्दरत्ना० ।

चम्पावती स्त्री चम्पा अङ्गदेशस्थः नदीभेदः अस्त्यस्याः मतुप् मस्य वः । चम्पापुर्य्यां शब्दरत्ना० ।

चम्पू स्त्री चपि–ऊ । "गद्यपद्यमयी वाणी चम्पूरित्यभि-धीयते" इत्युक्ते काव्यभेदे साहि० ।

चम्पेश पु० ६त० । कर्णे त्रिका० । [वाचिषु च०व०

चम्पोपलक्षित पु० ३त० । १अङ्गदेशे हेमच० २तद्देश-

चम्ब गतौ भ्वा०पर०सक०सेट् । चम्बति अचम्बीत् । चचम्ब

चम्रिष् त्रि० चमूषु चमसेषु इष्यति गच्छति इष–क्विप् वेदे नि० वस्य रः । चमसस्थे । "तस्य चम्रिषोऽस्यो न" ऋ० १।५६।१। "चमूषु चमसेषु इषः वर्त्तमानाः" भा०, पृषो० दीर्घः चमीव इत्यन्यतार्थे । "चमीषो न शरदा पाञ्चजन्यः" ऋ० १।१००।१२।

चय गतौ भ्वा० आ० सक० सेट् । चयते अचयिष्ट चेये ।

चय पु० चि–भावकर्म्मादौ अच् । १समूहे । २वप्रे ३प्राकार मूलबन्धने । यदुपरि प्राकारो निबध्यते प्राकारमूलस्थित

वेदिकेति यावत् । तथा चार्थशास्त्रम् । "खातस्योद्धृतमृदा वप्रं कारयेत् तस्योपरि प्राकारमिति" पगार इति गौडभाषा । ४परिखोद्धृतमृत्स्तूपे । तत्र-प्रभूके "स्फुरति चातुरनं चमरीचयः" । "नितम्बेषु नक्तमचिनाश्मनाश्रये:" "चयस्त्विषामित्यवधारितं पुरः" इति च माघः । वप्रे "चयाट्टालकशोभिना" भा०व०१३०अ० । ५अग्न्यादेश्चयने संस्कारभेदे । "यज्ञांश्च चयानवान्" हरिवं० ४१अ० । ६पुष्पादेः समाहरणे ७पीठे मेदि० । चये कुशलः आकर्षा० कन् । चयक चयनकुशले त्रि० ।

चयन न० चि—भावे ल्युट् । १पुष्पादेः समाहरणे २अग्न्यादेः संस्कारभेदे च । चयनप्रकारः कातीयादौ दृश्यः "स यथा कामयेत तथा कुर्यादिति अग्नेश्चयनस्य तथाचयनस्येति" शत०ब्रा०६।५।२।११। चीयतेऽनेन करणे ल्युट् । संस्कारसाधने ३यूपादौ च । "येन भागीरथी गङ्गा चयनैः काञ्चनैश्चिता" भा० द्रो० ५१अ० ।

चर गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् । चरति अचारीत् । चचार चेरतुः । "दिवा चरेयुः कार्य्यार्थं चिह्निता राजशासनैः" मनुः । "चेरतुः खरदूषणौ" भट्टिः "हंसं तनौ सन्निहितं चरन्तम्" नैष० । चरः चारः चरणम् चरितं चरित्रम् । चरन् चञ्चूर्य्यते "ततश्चञ्चूर्य्यमाणासौ" भट्टिः । यङ्लुकि चञ्चुरीति चञ्चूर्त्ति ।

अति+अतिक्रम्य गमने "अतिचेरुर्वक्रगत्या युयुधुश्च परस्परम्" भाग० १।१७।१४। "अयोगतश्चात्यचरद् योगं दिवि निशाकरः" हरिवं० २२६अ०। "पुत्राः पितृनत्यचरन्नार्य्यश्चात्यचरन् पतीन्" भा० शा० ८३८७श्लो० । अतिचारशब्दोक्तेऽर्थे अतिचारशब्दे ८८४पृ० दृश्यम् ।

वि+अति व्यतिक्रमे "त्वामहं न व्यतिचरे मनसाऽपि कदाचन" रामा० लं० १०१ । [१।६।१।८।

अधि+आधिक्येन चरणे । "यासुपरिष्टादधिचरसि" शत० अनु+अनुगमने पश्चाद्गमने साहाय्यकरणे । अनुचरः ।

अप+अपकारे अनिष्टसम्पादने । "योऽयन्तेषामपचरेत् न मायमीत वै द्विजः" भा०शा० ६५८६ । "पितृदेवर्षिभूतानां न चापचरिता मया" मार्क० पु० ।

अभि+आभिमुख्येन चरणे अतिक्रमे व्यभिचारे च "पतिं या नाभिचरति मनोवाग्देहसंयता" मनुः "यथैवाहं नाभिचरे कदाचित्" भा० वि० ४५७ अ० । अनिष्टसम्पादने "श्येनेनाभिचरन् यजेत" श्रुतिः । अभिचारश्च मारणोच्चाटनादीनि षट्कर्म्माणि "प्रति तमभिचर योऽस्मान् द्वेष्टि" अथ० २।११।२। अभिचारशब्दे दृश्यम् ।

वि+अभि+विशेषेण अतिक्रमे । यस्य यथात्वमुचितं तस्य तदतिक्रमे । "उष्मायां व्यभिचरतीव सप्तसप्तौ" किरा०। "व्यभिचचार न तापकरोऽनलः" नैष० । हेतोः साध्याभाववद्वृत्तित्वं, साध्यस्य च हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वं व्यभिचारः । "न तावदव्यभिचरितत्वं तद्धि न साध्याभाववदवृत्तित्वम्" अनुमानचिन्ता० । स्त्रीणाञ्च पतिमतिक्रम्य अन्यपुंसि गमनं व्यभिचारः ।

अव+समन्तात् चरणे । "कषायं अवचारितम्" । "कफवातज्वरं हन्याच्छीघ्रं कालेऽवचारितम्" "प्रमार्जनं धावनञ्च वीक्ष्य वीक्ष्यावचारयेत्" "दूर्वां पुनर्णवाञ्चैव लेपे साध्ववचारयेत्" इति च सुश्रु० ।

आ+अनुष्ठाने । "प्रस्थितायां प्रतिष्ठेथाः स्थितायां स्थितिमाचरेः" रघुः । "यद्यदाचरति श्रेष्ठः" गीता । प्रतिपाल्यत्वादिना सदृशीकरणे च "संप्राप्ते षोडशे वर्षे पुत्रं मित्रवदाचरेत्" चाण० ।

अधि+आ+आधिक्येनाचरणे "शय्यासनेऽध्याचरिते श्रेयसा न समाविशेत्" मनुः ।

अनु+आ+अनुगमने तुल्यरूपानुष्ठाने "कोनु तत्कर्म्म राजर्षेर्नाभेरन्वाचरेत् पुमान्" भाग० ४।५।७।

सम्—उद्+आ सम्यगाचरणे । "बालानपि च मार्गस्थान् सान्त्वेन समुदाचरेत्" भा० शा० २२अ० ।

उप+आ+उपासने । "उपाचरति तत्रस्थ धनानामीश्वरम् प्रभुम्" भा० स० १०अ० ।

सम्+आ+सम्यगाचारे । "त्वया पापानि घोराणि समाचीर्णानि पाण्डुषु" भा०क० २१अ० । उपघातकरणम् । "उच्छिष्टाशनिषेकञ्च दूरादेव समाचरेत्" मनुः ।

उद्+ऊर्द्ध्व गतौ सक० आत्म० । धर्म्ममुच्चरते "धर्म्ममुत्क्रम्य गच्छतीति" सि० कौ० । उपरिष्टाद्गतौ अक० प० । वाष्प उच्चरति "उपरिष्टाद्गच्छति" सि० कौ० । "सौदामनीमुच्चरन्तीं यथैव" भा० व० ११२अ० । "शीवाहन्दैरुदचरत्" भट्टिः "दिव्यस्तूर्य्यध्वनिरुदचरत् व्यञ्जुवानो दिगन्तान्" रघुः । कण्ठताल्वाद्यभिघातेन उत्पादने "सकृदुच्चरितः शब्दः सकृदर्थं गमयतीति न्यायः । "अन्यदा जगति राम इत्ययं शब्द उच्चरित एव मामगात्" रघुः ।

वि+उद्+विशेषेण उत्थितौ। "यथाऽग्नेः क्षुद्राविस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्ति" शत॰ ब्रा॰ ४।५।१।२३।

सम्+उद्+सम्युत्थितौ। "समुच्चरन्त्यपाद्दापः" निरु॰६।११

उप+उपासने "गिरिशमुपचचार प्रत्यहं सा सुकेशी" कुमा॰। अन्यथास्थितस्य वस्तुनोऽन्यथात्वप्रतिपादनरूपे शब्दादिव्यापारभेदे उपचारश्च लक्षणा रूढं वा। "यथा लोके भृत्यगतेषु योधेषु वर्तमानौ जयपराजयौ राज्ञि उपचर्य्येते" सा॰ द॰। "तेनोपचर्य्यते राज्ञः"। "चाम्मो-चरा प्रभिगतिर्गोणितेऽप्युपचर्य्यते तेन" सु॰ सू॰ ५।१५।

दुर्+दुष्टाचरणे। "कामवक्तव्यहृदया भर्त्तारं दुश्चरन्ति याः" रामा॰ आर॰ २।२५।

निस्+निर्गमने "इतश्चेतश्च निश्चेरुर्दृष्टाः सर्वे युयुत्सवः" हरिवं॰ २२अ॰। "यतोयतोनिश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरम्" गीता।

परि+परितोगमने "कक्षा ह्येनास्तथा ह्यथा नीचैः परिचरन्ति च" रामा॰ सु॰ १६।११। परितः सेवने "गात्रसंवाहनैश्चैव चमरव्यजनैस्तथा। शक्तः सर्वेषु कालेषु दितिं परिचचार ह" रामा॰ बा॰ ४६ अ॰ ११। "चाम्रं छित्त्वा कुठारेण निम्बं परिचरेत्तु यः" रा॰ अयो॰ ३५।१४। परिचर्य्या परिचारकः।

प्र+प्रकाशेन गतौ। "प्राणः प्राणीयत ततः पुनश्च प्रचचार ह" भा॰आनु॰२३अ॰। प्रवर्त्तने चरणे च। "यैः कर्मभिः प्रचरितैः शुश्रूषन्ते द्विजातयः" मनुः। प्रचारः।

सम्+प्र+सम्यक् प्रकाशके। "यदा प्रवृत्ति चैवेह लोके संप्रचरिष्यति" भा॰ आनु॰ ८६अ॰।

वि+विशेषेण गतौ "विचरन्ति महीपाला यात्रार्थं विजिगीषवः" रामा॰ आर॰ २२।७। "ततोद्रौणिर्महावीर्य्यः पार्थस्य विचरिष्यतः" भा॰ वि॰ ५८अ॰। "रात्रौ न विचरेयुस्ते ग्रामेषु नगरेषु च" "इन्द्रियाणां विचरतां विषयेष्वपहारिषु" मनुः। वि+णि॰ चर पर्य्यालोचनया निर्णये। "आयतिं सर्वकार्य्याणां तदात्वञ्च विचारयेत्" मनुः। "मित्रामित्रं विचारयेत्" भा॰ शा॰ २८२६। "विचारदृक्चारदृगप्यवर्त्तत" "भविता न विचारचारु चेत्" नैष॰।

सम्+सम्यग्गतौ "नैव वाताः प्रवायन्ते न मेघाः सञ्चरन्ति च" हरिवं॰ १०७५८। "मार्गेषु सञ्चरतां यमानाम्" कुमा॰ "सञ्चारोरतिमन्दिरावधि" रतिमञ्जरी करणविभक्तिसहकारे आत्म॰। "रथेन सञ्चरते" सि॰ कौ॰। "पद्भ्यां व्यपः सञ्चरणाय एव" नैष॰।

चुर संयमे असंयमे च चुरा॰ उभ॰ सक॰ सेट्। चारयति-ते अचीचरत् त विचारयति विचारणा विचारितः

चर पु॰ चर-अच्। स्वपरराष्ट्रवृत्तान्तज्ञानार्थं राजनियोगेन कृतवृत्तौ भ्रमणकर्त्तरि चारे १प्रणिधौ, अमरः २कपर्दके, राजनि॰। ज्योतिषोक्तेषु ३मेषकर्कटतुलामकरराशिषु ४स्वातिपुनर्वसुश्रवणादित्रिकरूपे नक्षत्रभेदे ५भौमवारे ६अक्षद्यूतभेदे। ७चले अनवस्थिते त्रि॰मेदि॰। ८खञ्जनखगे पुंस्त्री शब्दमा॰। चरलक्षणादिकमुक्तं युक्तिकल्पतरौ "विवस्वानिव तेजोभिर्नभस्वानिव वेगतः। राजा चरैर्जगत् सर्वं प्राप्नुयाल्लोकसम्मतैः। तर्केङ्गितज्ञः स्मृतिमान् स्वीयभावप्रकाशकः। क्लेशायासक्षमो दक्षः सर्वत्र भयवर्जितः। शुभक्तो राजस्तु तथा कार्य्याणां प्रतिपत्तिमान्। अयोनिरन्याकारेण परराष्ट्रं विचक्षणः। कारुको मन्त्रकुशलान् सांवत्सरचिकित्सकान्। तथान्यानपि युञ्जीत समर्थान् शुद्धचेतसः। अन्धांश्च तथाऽलुब्धान् दृष्टार्थान् तथ्यभाषिणः। पाषण्डिकान् तापसादीन् परराष्ट्रे नियोजयेत्। स्वदेशपरदेशज्ञान् कुलीनान् सुविचक्षणान्। वार्त्ताहर्त्तॄन् बहूंश्चैव चराणां विनियोजयेत्। नैकस्य वचने राजा चारस्य प्रत्ययं वहेत्। द्वयोः संवादमाज्ञाय यद्युक्तं कार्य्यमारभेत्। तस्माद्राजा प्रयुञ्जीत चरान् बहुसहस्रान् बहून्। गौरेतोवामभाः कुब्जास्त्रिधा ये च कारवः। भिक्षुक्यश्चारणा दास्यो मालाकार्य्यः कलाविदः। अन्तःपुरगतां वार्त्तां निर्हरेयुरलक्षिताम्। प्रकाशश्चाप्रकाशश्च चरस्तु द्विविधो मतः। अप्रकाशोऽयमुद्दिष्टः प्रकाशो दूतसंज्ञकः"। "शत्रुप्रजाध्यक्षवृत्तं विज्ञातुं कुशलाय ये। ते गूढचाराः कर्त्तव्याः यथार्थश्रुतबोधकाः" शुक्रनीतिशा॰। "चरस्थिरद्व्यात्मकनामधेयामेषादयोऽमी क्रमशस्त्रिधा स्युः" ज्यो॰त॰। "वातादित्यहरिवसं चरगणः" ज्यो॰ त॰ १५।११।१२।१३।१४ संख्यकनक्षत्राणि चराणि। "येऽनेन लङ्कोदयकालिकास्ते देशान्तरेण स्वपुरोदये स्युः। देशान्तरं प्रागपरं तथान्यद् याम्योत्तरं तच्चरसंज्ञकम्" सि॰शि॰ "उदयान्तरकर्मणा लङ्कायामौदयिका ये हा जातास्ते देशान्तरकर्मणा स्वपुरौदयिकाः स्युः। तच्च देशान्तरं द्विविधम्। एकं पूर्वापरमन्यद्याम्योत्तरम्। तच्चरसंज्ञकम्" प्रमि॰ उक्ते याम्योत्तरादौ देशान्तरे। चरानयनप्रकारादि सू॰ सि॰ २ नारयाभ्यां दर्शितं यथा

"अथ दिनरात्रिमानज्ञानार्थं चरानयनं विवक्षुः प्रथमं तदुपयुक्तां स्पष्टक्रान्तिमाह" र० ना०

"विक्षेपापक्रमैकत्वे क्रान्तिर्विक्षेपसंयुता। दिग्भेदे वियुता स्पष्टा भास्करस्य यथाऽऽगता" सू०

"यस्य ग्रहस्य स्पष्टक्रान्तिरभीष्टा तस्य ग्रहस्यायनांशसंस्कृतस्य भुजज्यातः परमापक्रमज्येत्यादिना क्रान्तिरयनांशसंस्कृतस्पष्टग्रहगोलदिका ज्ञेया। तस्य विक्षेपोऽपि पूर्वोक्तप्रकारेण पातोनगोलदिको ज्ञेयः। गोलस्तु मेषादिषट्कमुत्तरस्तुलादिषट्कं दक्षिणः। अथ शरक्रान्त्योरेकदिक्त्वेन क्रान्तिः कलाद्या कलात्मकविक्षेपेण युता तयोर्दिगन्यत्वे क्रान्तिर्विक्षेपेण वियुतान्तरिता शेषदिका स्पष्टा क्रान्तिः स्यात्। ननु सूर्यस्य विक्षेपाभावात् कथं स्पष्टा क्रान्तिर्ज्ञेयेत्यत आह भास्करस्येति। सूर्यस्य यथागता पूर्वागता क्रान्तिरेव स्पष्टा क्रान्तिः। अत्रोपपत्तिः। विषुवद्वृत्ताद्ग्रहबिम्बकेन्द्रपर्यन्तं याम्यमुत्तरं वान्तरं स्पष्टक्रान्तिरिति तयोरेकदिक्त्वे तद्योगतुल्यमन्तरं, भिन्नदिक्त्वे तदन्तरमितमन्तरमिति। अत्र शरस्य क्रान्तिसंस्कारयोग्यत्वसम्पादिका क्रिया लोकभ्रमभयात् स्वल्पान्तरत्वाच्चोपेक्षिता भगवता कृपावता। अन्यथा शरस्य ध्रुवाभिमुखत्वे भगवदुक्तमायनदृक्कर्म कथमव्याहतं स्यादित्यलम्। अथ दिनरात्रिमानज्ञानार्थमहोरात्रासून् साधयति" र० ना०।

"ग्रहोदयप्राणहता खखाष्टैकोद्धृता गतिः। चक्रासवो लब्धयुताः स्वाहोरात्रासवः स्मृताः" सू०।

"ग्रहस्य येऽयनांशसंस्कृतराशेर्वक्ष्यमाणनिरक्षोदयासवस्तैर्गुणिता निजस्फुटगतिः कलाद्याष्टादशशतभक्ता फलेन युताश्चक्रासवः षष्टिघटिकानामसवः षट्शतयुतैकविंशतिसहस्रमिताः स्वस्वग्रहस्याहोरात्रासवः कालतत्त्वज्ञैः कथिताः। अत्रोपपत्तिः। ग्रहः पूर्वं गत्वा लम्बितः प्रवहेण गतिभोगकालेन भचक्रपरिवर्त्तनान्तरमुदेत्यतो भचक्रपरिवर्त्तकालः षष्टिघटिकासुमितो ग्रहगतिकलाभुक्तासात्मककालेनाधिको ग्रहाहोरात्रमसात्मकं नाक्षत्रप्रमाणेन भवति। तत्रैकराशिकलाभिर्यदि ग्रहस्थराश्युदयप्राणास्तदा गतिकलाभिः क इत्यनुपातेन गत्यसव इत्युपपन्नं ग्रहोदयेत्यादि। अनेनैव रीतिना ग्रहाणामुदयान्तरकर्मापीत्युक्तं भगवता। तथाहि। अनुपातानीतमध्यग्रहाणां नियताहोरात्रमानान्तरकाले ग्रहाणां स्थितिः रविमध्यगत्यसूनां प्रतिराशौ भिन्नत्वेन मध्यमसूर्याहोरात्रमानस्य नियतत्वाभावात्तत्त्रैराशिकावगतग्रहा अनियतमध्यार्काहोरात्रकालान्तरेणार्धरात्रे यत्संस्कारेण भवन्ति तदेवोदयान्तरं तच्चाधमं भगवता स्वल्पान्तरत्वादुपेक्षितम्। कथमन्यथा गतिकलासूनां समत्वमुपेक्ष्य गतिकलाणामसवो भगवदुक्ताः सङ्गच्छन्ते उदयान्तरस्य गतिकलासुभेदोत्पन्नत्वात्। अथ चरोपयुक्तां क्रान्तिज्यां द्युज्यां चाह" र० ना०।

"क्रान्तेः क्रमोत्क्रमज्ये द्वे कृत्वा तत्रोत्क्रमज्यया। हीना त्रिज्या दिनव्यासदलं तद्दक्षिणोत्तरम्" सू०।

"स्पष्टक्रान्तेः क्रमोत्क्रमज्ये क्रमज्योत्क्रमज्ये द्वे अपि प्रसाध्य तत्र तन्मध्ये क्रान्त्युत्क्रमज्यया त्रिज्या हीना दिनव्यासदलमहोरात्रवृत्तस्य व्यासार्धं द्युज्येत्यर्थः। तद्दिनव्यासार्धं दक्षिणोत्तरं दक्षिणगोल उत्तरगोले च स्यात् क्रान्तेर्गोलद्वयेऽपि सत्त्वात्। अपरा क्रान्तिज्यैव। अत्रोपपत्तिः। क्रान्त्यंशानां क्रमज्या क्रान्तिज्या भुजो विषुवद्वृत्तानुकाराहोरात्रवृत्तान्युभयगोले तदुभयतस्तद्व्यासार्धं द्युज्या कोटिस्त्रिज्या कर्ण इति गोले प्रत्यक्षम्। त्रिज्यावृत्त उन्मण्डले याम्योत्तरवृत्ते वा प्रत्यक्षम्। तत्र भुजकर्णयोर्वर्गान्तरपदं कोटिरिति क्रान्तिज्यावर्गोनात्रिज्यावर्गान्मूलं द्युज्या। तत्रापि भुजोत्क्रमज्यया हीना त्रिज्या कोटिक्रमज्या स्यादिति वृत्ते प्रत्यक्षदर्शनात् क्रान्त्युत्क्रमज्ययोना त्रिज्या द्युज्या स्यादिति लाघवेन वर्गमूलनिरासेनोक्तं भगवता क्रान्तेरित्यादि। अथ चरानयनपूर्वकदिनरात्रिमानसाधनं श्लोकत्रयेणाह" र० ना०

"क्रान्तिज्या विषुवद्भाघ्नी क्षितिज्या द्वादशोद्धृता।
त्रिज्यागुणाहोरात्रार्धकर्णाप्ता चरजासवः।
तत्कार्मुकमुदक्क्रान्तौ धनहानी पृथक्स्थिते। स्वाहोरात्रचतुर्भागे दिनरात्रिदले स्मृते।
याम्यक्रान्तौ विपर्यस्ते द्विगुणे तु दिनक्षपे। विक्षेपयुक्तोनितया क्रान्त्या भानामपि स्वके" सू०।

"क्रान्तिज्या विषुवद्दिनीयमध्याह्ने द्वादशाङ्गुलशङ्कोश्छायया गुणया द्वादशभक्ता फलं कुज्या स्यात्। सा त्रिज्यया गुणिताहोरात्रार्धकर्णाप्ताहोरात्रवृत्तव्यासार्धकर्णेन व्यासदलेन द्युज्यया भक्ता फलं चरजा ज्या चरज्येत्यर्थः। अस्याश्चरज्यायाः धनुश्चरासवो भवन्ति। स्वाहोरात्रचतुर्भागे स्वस्य चरसम्बन्धिनो ग्रहस्य प्रागुक्ताहोरात्रासवस्तेषां चतुर्थांशे पृथक्स्थिते स्थानद्वयस्थे उत्त-

रक्रान्तौ सत्यां चराख्यमहानी युतहीनौ कार्य्यौ तौ क्रमेण दिनरात्रिदले दिनार्धरात्र्यर्धे कालविद्भिरुक्ते। दक्षिणक्रान्तौ सत्यां विपर्य्यस्तौ दिनरात्रिदले यत्र हीनं तद्दिनार्द्धं, यत्र युतं तद्रात्र्यर्धमित्यर्थः। द्युकाराद् ते दिनरात्र्यर्धे द्विगुणे दिनरूपे दिनमानरात्रिमाने [illegible] स्तः। उक्तरीत्या नक्षत्राणामपि दिनरात्रिमाने साध्ये इत्याह। विक्षेपेत्यादि। नक्षत्रध्रुवाभ्यामानीतया क्रान्त्या नक्षत्रविक्षेपैकभिन्नदिक्क्रमेण युतयान्तरित-योक्तप्रकारेण सिद्धया स्वके नक्षत्रदिनरात्रिमाने साध्ये इत्यर्थः। अत्रोपपत्तिः। द्वादशाङ्गुलशङ्कुः कोटिः पलभा भुजोऽक्षकर्णः कर्णः, क्रान्तिज्या कोटिः, कुज्या भुजोऽग्रा कर्ण इत्यक्षक्षेत्रद्वयं प्रसिद्धम्। तत्र यदि द्वादश-कोटौ पलभा भुजः, तदा क्रान्तिज्याकोटौ को भुज इ-त्यनुपातेन कुज्या। तत्स्वरूपं तु निरक्षदेशक्षितिजस्वदेश-क्षितिजान्तरालस्थिताहोरात्रवृत्तप्रदेशस्य द्युज्याप्रमाणेन ज्येति त्रिज्याप्रमाणेन तज्ज्या चरज्येति द्युज्याप्रमा-णेन कुज्या त्रिज्याप्रमाणेन केत्यनुपातेन चरज्या तद-नुचरासवोऽहोरात्रवृत्तखण्डप्रदेशे निरक्षस्वक्षितिजान्त-राल उत्तरगोले स्वक्षितिजस्य निरक्षक्षितिजादधःस्थत्वा-न्निरक्षक्षितिजयाम्योत्तरवृत्तान्तरालेऽहोरात्रवृत्तचतुर्थांश-त्वादहोरात्रस्य चतुर्थांशे चरासवो युता दिनार्धं हीना रात्र्यर्धं दक्षिणगोले स्वक्षितिजस्य निरक्षक्षितिजादूर्ध्व-स्थत्वाद्धीना दिनार्धं, युता रात्र्यर्धमित्युपपन्नं सर्वं क्रान्तिज्येत्यादि"।

तत्र प्रणिधौ। "राजन्यकान्युपायज्ञैरेकार्थानि चरैस्तव" माघः। "तेषां वृत्तं परिणयेत् सम्यग्राष्ट्रेषु तच्चरैः" मनुः। चले "तस्य सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च" "देवेभ्यश्च जगत्सर्वं चरं स्थाण्वनुपूर्वशः" मनुः। अपि कर्म्मण्युपपदे "चरेष्टः" पा० ट चरणकर्त्तरि त्रि०। भूचरः खचरः। "शठो मिथ्याविनीतश्च बकव्रतचरो द्विजः" मनुः। मेषादौ "चरलग्ने चरांशे वा स्थापनं च विसर्ज्जनम्" ति० त०। स्वार्थे अण्। चार प्रणिधौ

चरक पु० चर एव स्वार्थे क संज्ञायां कन् वा। १चरे दूत-भेदे। २आयुर्वेदकारकमुनिभेदे पु०। "देवाकर्णय सुश्रु-तेन चरकस्योक्तेन जानेऽखिलं स्यादस्या नभदं विना न दहने तापस्य कोऽपि क्षमः" नैष०। मन्त्रिवैद्ययोरेक-रूपोक्तौ। चरकनामनिरुक्तिः आयुर्वेदशब्दे ७८० पृ० दर्शिता। ३तत्कृते ग्रन्थे च भावप्रका० तत्र च ग्रन्थे सूत्रस्थानं निदानस्थानं विमानस्थानं शारीर-स्थानम् इन्द्रियस्थानं चिकित्सितस्थानं कल्पस्थानं सिद्धिस्थानम् इत्यष्टौ स्थानानि। ४पर्पटे राजनि०। ५चक्रकरे ६भिक्षौ शब्दार्थचि०।

चरकाल पु० "निरक्षदेशक्षितिजाख्यवृत्तसञ्ज्ञमण्डलं तन्न-सुरन्ध्रदेशे। ये ये कुजेऽर्कस्य प्रकृष्टमोऽस्याद्गुरार्धन-कौदययोस्तु मध्ये" सि० शि०। "आदौ स्वदेशेऽथ निर-क्षदेशे सूर्य्योदयोऽस्तमयोऽन्यथातः। अतश्च पश्चोऽ-क्षाद्युदये समस्ते फलं चरोत्थं रविसौम्यगोले। याम्ये विलोमं खलु तत्र यस्माद्गुम्यखण्डं स्वक्षितिजादधस्तात्। नाड्याङ्कयाद्युत्तरयाम्यभागौ गोलस्य तावुत्तरयाम्यगोलौ" सि० शि० उक्ते दिनमानज्ञानोपाये कालभेदे।

चरखण्ड न० चरस्य खण्डम्। मेषकर्कटतुलामकररूपेषु राशिषु। चरमेषादयोऽप्यत्र। [जातित्वात् ङीष्।

चरट पुंस्त्री० चर–बा० अटच्। खञ्जनखगे शब्दमा० स्त्रियां

चरण पु० चर–करणे ल्युट्। १देहावयवभेदे पादे "अेन धातोश्चरणौ भुवनस्ते" माघः "द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये नयनर्हति" मनुः। २वेदैकदेशे शाखापरपर्य्याये "सोम च चरणैः सह" महाभाष्यकाः। चरणव्यूहः। ३म-करैः किरणे। ४श्लोकानां चतुर्थभागे पादे च। "प्रथ-माङ्क्रिसमोयस्य तृतीयचरणोभवेत्" छन्दोम०। "५चतुर्थ-भागमात्रे। "पश्यन्ति खेटाश्चरणाभिवृद्धितः" ज्योति०। ६एक देशमात्रे "अनुलोमितचरणाभिधानात्" शा सू०। भावे ल्युट्। ७अनुष्ठाने "ब्रह्मणा भैक्ष्यचरणम्" "त-पश्चरणैश्चोग्रैः" मनुः। "रमणीयचरणा अभ्याशोह रमणीयां योनिमापद्येरन्" श्रुतिः चरणशब्दस्य आचा-रार्थकत्वेऽपि कर्ममात्रपरत्वमुक्तं शा० सू० भा० तत्रानुशयवचने १८६ पृ० उक्तम् चरण+चतुरर्थ्यां कृशा-श्व। चरणय तन्निर्वृत्तादौ त्रि०

चरणग्रन्थि पु० ६त०। गुल्फे हेमच०।

चरणपर्व्वन् न० ६त०। गुल्फे त्रिका०।

चरणव्यूह पु० चरणानां वेदशाखानां व्यूहोऽत्र। वेद-शाखाविभाजके ग्रन्थभेदे।

चरणायुध पुंस्त्री० चरण आयुधं यस्य। कुक्कुटे अमरः "आकर्णं यच्छति स्तं चरणायुधानाम्" शा० द०। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

चरणि पु० चर–अनि। मनुष्ये "सविताः च सत्यं चर-णीनाम्" ऋ०८ २४ २१। "चरणीनां मनुष्याणाम्" भा०।

चरणिल त्रि० चरणेन निर्वृत्तादि काश्यादि० चातुरर्थ्याम् इल । चरणनिर्वृत्तादौ [हेमच० ।

चरणिटि स्त्री चिरणिटि+पृषो० । चिरिण्ट्यां सुवासिन्यां

चरण्य पु० चरण इव शाखा० यत् । चरणतुल्ये पा० ।

चरण्य चरण-गतौ कण्ड्वा० सक० पर० सेट् । चरण्यति अचरण्यीत् । वरणगतौ इति पाठान्तरम्

चरण्यु त्रि० कण्ड्वा० चरण्य-उण् "चरणशीले "चतुर्न पश्विनौ चरण्युः" ऋ० १०।९५।६ "चरण्युश्चरणशीला" भा० ।

चरथ त्रि० चर-गतौ अथ । जङ्गमे । "स्थातुश्चरथमक्तून् व्यूर्णोत्" ऋ० १।६८।१ "चरथं जङ्गमम्" भा० ।

चरभ न० कर्म० । मेषकर्कट तुलामकरराशिषु चरराशिषु चरलग्नादयोऽप्यत्र ।

चरम त्रि० चर-अमच् । १अन्त्ये २पश्चिमे ३शेषभवे "अब्रवीत् क्रियतामेषा सुतानां चरमा क्रिया" भा० वि० २४अ० । चरमश्चाभवत् । जसि सर्वनामत्वात् वा जसः शीभावः चरमे चरमाः । ४अन्ते न० । "उत्तिष्ठेत् प्रथमं चैव चरमं चैव संविशेत्" मनुः ।

चरमक्ष्माभृत् पु० कर्म० । अस्ताचले पश्चिमस्थे अचले । अमरः चरमाचलचरमगिर्यादयोऽप्यत्र ।

चरव्य त्रि० चरवे हितः उवर्णान्तत्वात् यत् । चरुहिते तण्डुलादौ सि० कौ० ।

चराचर त्रि० चर-अच् नि० । १जङ्गमे । २आकाशे शब्दचि० । चराश्चाचराश्च समाहारद्व० । ३स्थावरजङ्गमरूपे जगति न० मेदि० । "त्वया विसृज्यते विश्वं जगदेतच्चराचरम्" देवीमा० । "एवं स जाग्रत्स्वप्नाभ्यामिदं विश्वं चराचरम्" मनुः । इतरेतरद्व० । ४चरे अचरे च त्रि० । "सर्वे भावाश्चराचराः" रामा० कि० ४२।४४ श्लो०

चरि पु० चर इन् । पशौ उणादिकोषः ।

चरित त्रि० चर-कर्मणि क्त । १अनुष्ठिते । भावे क्त । २चरित्रे ३स्वभावे । "सर्वं खलस्य चरितं मशकः करोति" हितो० "उत्तरं रामचरितं तत्प्रणीतं प्रयोक्ष्यते" । उत्तररामच० । वीरचरितम् । चण्डीग्रन्थे प्रथमादिचरितादि बहुलाः उदा० । "वाग्देवताचरितचित्रितचित्तसद्मा" गीतगो० कर्मणि क्त । ४गते ५प्राप्ते ६ज्ञाते च ।

चरितार्थ त्रि० चरितः कृतः प्राप्तोऽर्थः प्रयोजनं येन । १कृतार्थे कृतप्रयोजने २प्राप्तफले सफले । "बभूव कृतसंस्कारा चरितार्थेव भारती" "रामरावणयोर्युद्धं चरितार्थमिवाभवत्" इति च रघुः "प्रवृत्तिरासीच्छब्दानां चरितार्था चतुष्टयी" "आश्वासयत् सुचरितार्थपदैर्वचोभिः" इति च कुमा० "अन्योन्याभावतो नास्य चरितार्थत्वमुच्यते" भाषा० ।

चरित्र न० चर-इत्र । १अनुष्ठाने २व्रतकर्माद्यनुष्ठाने ३स्वभावे ४चेष्टिते ५लीलादौ च शब्दरत्ना० । ६तिन्तिडीवृक्षे स्त्री शब्दर० ।
"एतद्देशप्रसूतानां सकाशादग्रजन्मनः । स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः" "स्वां प्रसूतिं चरित्रं च कुलमात्मानमेव च" मनुः । "चरित्रबन्धककृतम्" याज्ञ० । स्वार्थे अण् । चारित्र तत्रार्थे न० पृषो० दीर्घः चरीत्रमप्यत्र न० शब्दरत्ना० ।

चरिष्णु त्रि० चर-इष्णुच् । चरणशीले "यदाणुमात्रिको भूत्वा बीजं स्थास्नु चरिष्णु च" मनुः ।

चरु पु० चरति होमादिकमस्मात् भीमा० अपादाने चर-उन् । हव्यान्ने होमार्थं पाच्यान्ने "अनवस्रावितान्तरूष्मपाकओदनश्चरुरिति याज्ञिकाः । चरन्त्यापोऽत्र आधारे उन् । २मेघे निघ० । ३चरुपाकपात्रे भाण्डे विश्वः चरुलक्षणमुक्तं कर्मप्रदीपे
"स्वशाखोक्तः प्रशस्तो हृदंष्ट्रोऽकठिनः शुभः । न चातिशिथिलः पाच्यो न चरुः स्याच्च चारसः" चरुपाकप्रकारः कातीये ४।१।५। सूत्रभाष्ययोर्दर्शितो यथा "अपरेण गार्हपत्यं चरुमपूर्वं स्रुचं वा तूष्णीं गृहीत्वोत्तरेण दक्षिणाग्निमवहन्ति तिष्ठन्" ५सू० । "गार्हपत्यादपरस्यां दिशि अपूर्वं चरुं चरुस्थालीम् तूष्णीं मन्त्रस्याविधानाल्लौकिकवागुच्चारणवर्जम् व्रीहीनुपाजेन स्रुचा प्राचीनावीती दक्षिणाकृत्योऽध्वर्युर्गृह्णीयात् अथ वा अपूर्वां स्रुचम् एवं गृहीत्वा दक्षिणाग्नेरुत्तरतो गार्हपत्यस्य पुरस्तात् दक्षिणाभिमुखस्तिष्ठन्नवहन्ति अत्र शाखान्तरात् दक्षिणाग्नेरुत्तरत उदग्ग्रीवं कृष्णाजिनमास्तीर्य तस्मिन्नुलूखलं निधाय तस्मिन् व्रीहीणां प्रक्षेपं कृत्वा मुसलमादाय दक्षिणाभिमुखस्तिष्ठन्नवहननं करोति व्रीहीणां करोति ततः शूर्पमादायोलूखलाद्व्रीहीन् निष्काश्य निष्पवनेन तुषान्निष्कासयेत्" कर्कः "सकृत् फलीकरोति" ६सू० "लोके तस्य पुनःपुनः क्रियमाणत्वात् सकृदित्युच्यते, कर्कः "सारतण्डुलमपूर्वे श्रपयित्वाभिघार्योद्वास्य मेक्षणेन जुहोत्यग्नय इति सोमायेति च" ७सू० "इममेव चरु

भारतखण्डसमीपतृखिन्नतखण्ड सम् अपूर्णं यथा स्तेन चरुणा स्थाल्याः पूरणं न भवति तथा श्रपयित्वा आधा- दितेनाज्ये्नाभिघार्य्य दक्षिणत उद्वास्य दक्षिणाग्नेः पूर्वभागे पात्रदक्षिणमुत्तरत आनीय बर्ह्यं कृत्वा तिष्ठ- न्तितः समिध आधायोपविश्य प्राङ्मुखो मेक्षणेन चरुं जुहोति” कर्कः ।

शाखान्तरे चरुपाकप्रकारो भवदेवभट्टादौ ज्ञेयः । “नवमतश्चरुर्भवति” श्रुतिः । “श्यामाकगावेधुकनैवारयव- मयः” तै० सं० “चरुर्वै देवानामन्नमोदनो हि चरुः” शत० ब्रा० ४।४।२।१। “ते पूष्णो चरुं कुर्व्वन्ति प्रपि- ष्टानामेव कुर्व्वन्ति यथा दन्तकायैवम्” १।७।४।७। “अद्यप्रदन्तकः पूषा पैष्टमत्ति सदा चरुम् । अग्नीन्द्रे- श्वरसाधक्स्त्रीसखण्डोऽत्र विधीयते” छन्दो० । “हे- मपात्रगतं दोर्भ्याम् आददानः मयश्चरुम्” “स तेजो वैष्णवं पत्न्योः विभेजे चरुसंज्ञितम्” “चरोरर्द्धभा- गाभ्यां तामयोजयतामुभे” इति च रघुः ।

चरुचेलिन् चरुचेलमिवास्त्यस्य इनि । महादेवे । “चरु- चेली मिलीमिली” भा० अ० १८६अ० शिवनामोक्तौ

चरुव्रण पु० चरोर्व्रण इव । पिष्टापूपे (पिठाइपिटा) त्रिका० ।

चरुस्थाली स्त्री ६त० । चरुपाकार्थस्थाल्यां “तिर्य्यगूर्द्ध- समिन्मात्रा दृढा नातिबृहन्मुखी । मृण्मय्यौडुम्बरी वापि चरुस्थाली प्रशस्यते” कर्म्मप्रदीपे तल्लक्षणमुक्तम् ।

चर्च अध्ययने चुरा० उभ० सक० सेट् । चर्चयति-ते अचच- र्चत्-त । चर्चितः चर्चा ।

चर्च उक्तौ भर्त्सने च तु०पर०सक०सेट् । चर्चति अचर्चीत् । उक्तिरत्र विचारार्थपरिभाषणम् ।

चर्च्चरी स्त्री चर्च-बा० अरन् गौरा० ङीष् । १गीतिभेदे । २चन्द्रकुन्तेषे ३करध्वनौ च । “चर्च्चरी गीतिभेदे च केशभिन्नकरशब्दयोः” रुद्रः । ४हर्षक्रीडायां सुभूतिः । ५कार्पटिकानां वादरचने ६तौर्य्यत्रिके ७वसन्तसमय- क्रीड़ायाम् ८चर्च्चर्य्याम् । ९साटोपवाक्ये शब्दार्थचि० १०वर्णवृत्तविशेषे । यथा “हारयुक्तसुवर्णकङ्कणपाणिपङ्क- विराजिता पादनूपुरसङ्गता सुपयोधरद्वयभूषिता । शो- भिता नयनेन पिङ्गलपन्नगाधिपवर्णिता चर्च्चरी तरुणीव चेतसि चाकचीति सुसङ्गता” “अनन्तरे चर्च्चरी” “अकहर ! संहर एह कोवमद आपत्तओ, कविरज धारा धाराअन्तदिसाअहओ । ए ! जझ पुत्तवि भवन्ते जइ पिअ पेक्खिहिसि, तदेव जं तु करीहिसि. तंसु सहीहिसि” “अनन्तरे चर्च्चरी “गन्धुम्मादअ-महुअर- गीएहिं वज्जन्तेहिं परहु अहूरेहिम् । पसरिअ- पवणुवेवत्तिअ-पल्लव-णिअरु सुललिअ-बिविहपआरेहिं णच्चइ कप्पअरु” इति च विक्रमोर्व० ।

स्वार्थे क अत इत्त्वम् । चर्च्चरिकाप्यत्रार्थे

चर्च्चरीक पु० चर्च-ईकन् फर्फरी० नि० । १महाकालभैरवे २केशविन्यासे ३शाके च मेदि० ।

चर्चस् पु० चर्च-असुन् । १निधिभेदे त्रिका० निधिशब्दे दृश्यम्

चर्चा स्त्री चर्च-अङ् । १दुर्गायाम् । चुं० चर्च-भावे अङ् । २विचारणायां ३चिन्तायां ४चार्च्चिक्ये चन्दनादिना देहलेपने च मेदि० । स्वार्थे क । चर्चिका तेष्वर्थेषु चर्चां वेत्ति तत्परं ग्रन्थं वाऽधीते उक्था० ठक् । चार्च्चिक विचारणाभिज्ञे तत्परग्रन्थाध्येतरि च त्रि०

चर्चि स्त्री चर्च-भावे इन् । विचारणायाम् “हे चर्चीतिस्- ष्व्येते एकया गौरतिरिक्तः एकयायुक्तनः” तै० ब्रा० १।२।२।२।

चर्च्चिक्य न० चार्च्चिक्य पृषो० ह्रस्वः । चार्च्चिक्ये हेम०

चर्चित त्रि० चर्च-कर्म्मणि क्त । १चन्दनादिना कृतलेपे देहादौ । “पयोधराश्चन्दनपङ्कचर्चिताः” ऋतुसं० । “भुजं चन्दनचर्चितम्” भा० स० २१७१ श्लो० । भावे क्त २तथालेपने न० ।

चर्त्य त्रि० चृत-कर्म्मणि यत् । हननीये ।

चर्पट पु० स्त्री० चृप-दीप्तौ अटन् । १स्फारे २विपुले ३चपेटे ४पर्पटे च मेदि० । ५आद्यप्रकाशवस्त्रां चपेटाम् स्त्री श- ब्दार्थचि० । ६पिष्टकभेदे पौर्व्यां स्त्री गौरा० ङीष् । त्रिका० । [र्वीत् । चचर्व ।

चर्व गतौ भक्षणे च भ्वा० पर० सक० सेट् । चर्वति अच-

चर्भट पु० चर-क्विप् भट-अच् कर्म्मधा० । १चर्भटौ क- र्कट्यां कृशा० गौरा० ङीष् २हर्षक्रीडायां ३साटोप- वाक्ये ४चर्पायाञ्च हेम० ।

चर्म्म न० चर्म्म साधनतया अस्त्यस्य अच् टिलोपः । चर्म्म- निर्म्मिते फलके (ढाल) भरतः ।

चर्म्मकषा(सा) स्त्री चर्म्म कष(ष)ति कष-अच् । १हिम- देशप्रसिद्धे गन्धद्रव्यभेदे (चामरकषा) २सप्तलातायां चर्म्मकसाप्यत्र भरतः

चर्म्मकार त्रि० चर्म्म तन्निर्म्मितं पादुकादि करोति कृ-अण् उप० स० । १पादुकादिकारके “चाण्डालां तीव-

राज्जातश्चर्म्मकार इति स्मृतः” पराशरोक्ते २वर्णसङ्कीर्ण-जातिभेदे पुंस्त्री स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। “चर्म्म-कारस्य द्वौ पुत्रौ गणकोवाद्यपूरकः”। “मनुना तु वैदेह्यां निषादाज्जातस्य कारावराख्यचर्म्मकारसंज्ञोक्ता यथा “कारावरो निषादात्तु चर्म्मकारः प्रसूयते” उत्तरत्र वैदेह्यामेवेत्युक्तेः अत्रापि तस्यामेवेत्यन्वयः। उश-नसा तु “सूताद्विप्रप्रसूतायां सूतोवेणुक उच्यते। नृपायामेव तस्यैव जातोयश्चर्म्मकारकः” इत्युक्तम्। एवञ्च मुनित्रयप्रामाण्यात् त्रिविधैव चर्म्मकारजातिः। “चिकित्सकानां चर्म्म कार्य्यम्” मनुना तेषां वृत्तिरुक्ता। चर्म्म करोति क्विप् चर्म्मकृदप्यत्र। ण्वुल् चर्म्मकारक तत्रार्थे [मधौ मेदि० २चर्म्मकारजातिस्त्रियां च

चर्म्मकारी स्त्री चर्म्म किरति कॄ–अण्। १चर्म्मकषायामो-

चर्म्मकील पु० चर्म्मणि कील इव। गुह्यजाते रोगभेदे (आंचिल) ख्याते रोगे “व्यानो म्लेष्मणा स्वेष्माणम्। करोत्युग्रं त्वचो बहिः। कीलोपमं स्थिरखरं चर्म्म-कीलन्तु तद्विदुः। वातेन तोदपारुष्यं पित्तादसित-रक्तता। स्वेष्मणा स्निग्धता तस्य ग्रथितत्वसवर्णता” भावप्र० तन्निदानाद्युक्तम्। “चर्म्मकीलं जतुमणिं मशकान् तिलकालकान्। उत्कृत्य शस्त्रेण दहेत् क्षाराग्निभ्यामशेषतः” भावप्र०। [पत्न्यां हेमच०

चर्म्मचटका स्त्री चर्म्मणा चटकेव। (चामचिका) अजिन

चर्म्मचटी स्त्री चर्म्म चटति भिनत्ति चट–भेदे अच् गौरा० ङीष्। (चामचिका) अजिनपत्न्यां शब्दरत्ना०। स्वार्थे क। चर्म्मचटिकाप्यत्र। [रोगे राजनि०।

चर्म्मचित्रक न० चर्म्म चित्रयति चित्र–ण्वुल्। श्वेतकुष्ठ-

चर्म्मज न० चर्म्मणि जायते जन–ड। १रोमणि। २रुधिरे च राजनि०।

चर्म्मण्य त्रि० चर्म्मणि भवः शरीरावयवत्वात् यत्। चर्म्म-भवे। “स्वेष्मणा चर्म्मण्यं वाग्वा विष्लिष्टं संश्लेष-येत्” ऐत० ब्रा० ५।२२।

चर्म्मण्वती स्त्री चर्म्मन्+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः संज्ञायां आसन्दीवदित्यादिना नि०। नदीभेदे। सा च रन्ति देवस्य यज्ञोपकल्पितगोरादिचर्म्मत उत्पन्ना यथाह “महानदी चर्म्मराशेरुत्क्लेदात् सुस्रुवे यतः। ततश्चर्म्मण्वतीत्येवं विख्याता सा महानदी” भा० शा० २९अ०। “रन्तिदेवस्य यज्ञे ताः पशुत्वेनोपकल्पिताः। अतश्चर्म्मण्वती राजन्! गोचर्म्मभ्यः प्रवर्त्तिता” भा० अनु० ६६अ० नर्म्मदाफलं दक्षिणसिन्धुफलञ्चोक्ता भा० व० ८२अ० तन्माहात्म्यं यथा “चर्म्मण्वतीं समासाद्य नियतो नियताशनः। रन्तिदेवाभ्यनुज्ञातो अग्नि-ष्टोमफलं लभेत्”। अतस्तस्या दक्षिणदेशस्थत्वम्। असं-ज्ञायां तु चर्म्मवत् इत्येव। चर्म्मयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप्। [राजनि०।

चर्म्मतरङ्ग पु० चर्म्मणि तरङ्ग इव। जरया पलिते वलौ।

चर्म्मतिल त्रि० चर्म्मणि तिला यस्य। चर्म्मोपरिजात कृष्णतिलके (तिल) युक्तदेहादौ [हेम०।

चर्म्मदण्ड पु० चर्म्मणा कृतोदण्डः। कषायाम् (कोड़ा)

चर्म्मदल न० चर्म्म दलयति दल–अण्। क्षुद्रकुष्ठभेदे। “स्फोटैः सकण्डूव्यथनैर्बहोचोषसवेषु तच्चर्म्मदलं वदन्ति” सुश्रुतः। “चर्म्मदलाजगल्लीमशकाश्चिप्पकाः” सुश्रुतः।

चर्म्मदूषिका स्त्री चर्म्म दूषयति दूषि–ण्वुल्। कोठरोगे राजनि०।

चर्म्मद्रुम पु० चर्म्म चर्म्माकारवल्कलं तत्प्रधानोद्रुमः। भूर्ज-वृक्षे राजनि०। तस्य चर्म्माकारवल्कलत्वात् तथात्वम्।

चर्म्मन् न० चर–मनिन्। १देहावरिकायां त्वचि, २इन्द्रियभेदे येन स्पर्श उपलभ्यते तस्मिन् ३फलके (ढाल) च। “त्वगिन्द्रियन्तु वायवीयं यथाह “देहव्यापि त्वगिन्द्रियम्” भाषा०। तस्य तथात्वं सि० मु० समर्थितं यथा “शरीर व्यापकं स्पर्शग्राहकमिन्द्रियं तत्र वायवीयं रूपादिषु मध्ये स्पर्शस्यैव व्यञ्जकत्वात् अङ्गसङ्गिसलिलशैत्यव्यञ्जक व्यजनवातवत्”। मनसा त्वग्योगोज्ञानसामान्ये कारणं यथाह तत्रैव “त्वचोयोगो मनसा ज्ञानकारणम्” “त्वङ्मनःसंयोगो ज्ञानसामान्ये कारणमित्यर्थः किं तत्र प्रमाणं सुषुप्तिकाले त्वचं त्यक्त्वा पुरीतति वर्त्तमानेन मनसा ज्ञानाजननमिति। ननु सुषुप्तिकाले किं ज्ञानं भविष्यति अनुभवरूपं स्मरणरूपं वा। नाद्यः अनुभव-सामग्र्यभावात्तथाहि चाक्षुषादिप्रत्यक्षे चक्षुरादिना सह मनःसंयोगस्य हेतुत्वात् तदभावादेव न चाक्षुषादि-प्रत्यक्षं, ज्ञानादेरभावादेव न मानसप्रत्यक्षं, ज्ञानाद्यभावे च नात्मनोऽपि प्रत्यक्षमिति। व्याप्तिज्ञानाभावात् नानु-मितिः, सादृश्यज्ञानाभावात् नोपमितिः, पदज्ञानाभावात् न शाब्दबोधः, इत्यनुभवसामग्र्यभावात् नानुभवः। उद्बोधकाभावाच्च न स्मरणम्। नैवं सुषुप्तिप्राक्कालोत्-पन्नेच्छादिव्यक्तेः सत्त्वव्यक्तेनात्मनश्च प्रत्यक्षप्रसङ्गात् तदतो-न्द्रियत्वे मानाभावात् सुषुप्तिप्राक्काले निर्विकल्पमेव जायत

सूक्ष्मत्वापि प्रमाणाभावात्। अथ स्पार्शनकाले त्वङ्मनःसंयोगस्य यदि कारणत्वं तदा रासनचाक्षुषादिप्रत्यक्षकाले स्पार्शनप्रत्यक्षं स्यात् विषयेन्द्रियसंयोगस्य विषयत्वक्संयोगस्य च तदा सत्त्वात् परस्परप्रतिबन्धात् द्वैकमपि वा न स्यादिति। अत्र केचित् पूर्वोक्तयुक्त्या त्वङ्मनोयोगस्य हेतुत्वे सिद्धे चाक्षुषादिसामग्र्याः स्पार्शनादिप्रतिबन्धकत्वमनुभवानुरोधात् कल्प्यते इति। अन्ये तु अनुभवानुरोधात् चर्ममनःसंयोगस्य ज्ञानहेतुत्वं कल्प्यं चाक्षुषादिप्रत्यक्षकाले त्वचि मनःसंयोगाभावाच्च स्पार्शनप्रत्यक्षमिति वदन्ति”। चर्मत्वचोर्भेद इति तु रहस्यम्। त्वचश्च सप्तविधा यथाह सुश्रुतः “तस्य खल्वेवम्प्रवृत्तस्य शुक्रशोणितस्याभिपच्यमानस्य क्षीरस्येव सन्तानिकाः सप्त त्वचो भवन्ति। तासां प्रथमावभासिनी नाम या सर्वं वर्णानवभासयति पञ्चविधाञ्च छायां प्रकाशयति या व्रीहेरष्टादशभागप्रमाणा सिध्मपद्मकण्टकाधिष्ठाना, द्वितीया लोहिता नाम षोडशभागप्रमाणा तिलकालकन्यच्छव्यङ्गाधिष्ठाना, तृतीया श्वेता नाम द्वादशभागप्रमाणा चर्मदलाजगल्लीमशकाधिष्ठाना, चतुर्थी ताम्रा नामाष्टभागप्रमाणा विविधकिलासकुष्ठाधिष्ठाना, पञ्चमी वेदिनी नाम व्रीहिपञ्चभागप्रमाणा कुष्ठविसर्पाधिष्ठाना, षष्ठी रोहिणी नाम व्रीहिप्रमाणा ग्रन्थ्यपच्यर्बुदश्लीपदगलगण्डाधिष्ठाना, सप्तमी मांसधरा नाम व्रीहिद्वयप्रमाणा भगन्दरविद्रध्यर्शोऽधिष्ठाना” यदेतत्प्रमाणं निर्दिष्टं तन्मांसलेष्ववकाशेषु न ललाटसूक्ष्माङ्गुल्यादिषु। यतो वक्ष्यत्युदरेषु व्रीहिमुखेनाङ्गुष्ठोदरप्रमाणमवगाढं विध्येदिति”।

फलकविवृतियुक्तिकल्पतरौ यथा
“शरीरावरकं यत्तु चर्म तदभिधीयते। तत्पुनर्द्विविधं काष्ठचर्म चर्मप्रभेदतः। शरीरावरकत्वञ्च कथिता दक्षता तथा। दुर्भेद्यतेति कथितचर्मणां गुणसंग्रहः। सितो रक्तस्तथा पीतः कृष्णश्चत्वभिधाह्वितः। ब्रह्मादिजातिभेदेन चर्मणां वर्णनिर्णयः। चित्रवर्णस्तु सर्वेषां सर्वदैवोपपद्यते” इति भोजदेवः।

चर्ममालिका स्त्री चर्मनिर्मिता मालिकेव। कशायां ताडन्यां (कोड़ा) शब्दार्थचि०।

चर्मपट्टिका स्त्री चर्मनिर्मिता पट्टिका। (चामाटी) चर्ममवर्णाद्वतायाम् शब्दार्थचि०। [नवमायां जटा०।

चर्मपत्रा स्त्री चर्मेव पत्रं पक्षोऽस्याः। (चामचिका) अजि-

चर्मपादुका स्त्री चर्ममयी पादुका। चर्मकृतपादत्राणे। “ततो ब्रह्मचारी अनेन मन्त्रेण चर्मपादुके पादयोर्निदध्यात्” भवदेवः। [मद्यपात्रभेदे (कुपा) मेदि०।

चर्मपुट(क) पु० चर्ममयं पुटमत्र वा कप्। हतिसंज्ञके चर्म-

चर्मप्रभेदिका स्त्री चर्म प्रभिनत्ति प्र+भिद–ण्वुल् टापि अत इत्त्वम् हेत०। चर्मवेधनेऽस्त्रभेदे अमरः

चर्मप्रसेविका स्त्री चर्मणा प्रसीव्यते प्र+सिव–का० कर्मणि–वुञ् टापि अत इत्त्वम्। भस्त्रायाम् वह्निसन्दीपनार्थे चर्ममये यन्त्रभेदे अमरः।

चर्ममण्डल पु० ब० व०। देशभेदे “अपरान्ताः परान्ताश्च पह्लवाश्चर्ममण्डलाः” भा० भी० ९ अ० देशोक्तौ।

चर्ममय त्रि० चर्मणो विकारः मयट्। चर्मनिर्मिते पात्रादौ स्त्रियां ङीप्। “द्वीपिचर्मावनद्धैश्च व्याघ्रचर्ममयैरपि” भा० भी० ४६ अ०। “यथा काष्ठमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः” मनुः।

चर्ममुण्डा स्त्री चामुण्डा+पृषो०। दुर्गायां हेमच०।

चर्ममुद्रा स्त्री “वामहस्तं तथा तिर्य्यक् कृत्वा चैव प्रसार्य च। आकुञ्चिताङ्गुलीः कुर्यात् चर्ममुद्रेयमीरिता” तन्त्रसारोक्ते दैवपूजाङ्गे मुद्राभेदे।

चर्मण्वत् त्रि० चर्ममये कवचादौ भवति अभ्यस्यति वा–ण्व। चर्ममयकवचादौ कृताभ्यासे। “कल्पयश्चर्मण्वा अभितोजनाः” ऋ० ८।५।३८। “बाह्वेभ्यश्चर्मजम्” यजु० ३०। १५। पुरुषमेधे देवभेदोद्देशाबध्यपुरुषभेदोक्तौ।

चर्मयष्टि स्त्री चर्ममयी यष्टिरिव। कशादेशाङ्कन्यां (कोड़ा)। शब्दार्थचि०।

चर्मरङ्गा स्त्री चर्मणि रङ्गोऽस्याः। १आवर्त्तकीलतायां विभाण्डराम् राजनि०। २देशभेदे पु० ब० व० देशः इ०श० कूर्मविभागे १४अ० पश्चिमोत्तरदिशि उक्तः। “दिशि पश्चिमोत्तरस्याम्” इत्युपक्रमे ‘गुरुहासककच्छचर्मरङ्गाख्याः”।

चर्मरी स्त्री चर्म–राति रा–क गौरा० ङीप्। आवर्त्तविभागान्तर्गते फलविषे लताभेदे। “कुमुद्वतीरेणुकाकरम्भकर्कोटकरेणुकखद्योतकचर्मरीत्युपक्रमे फलविषाः” सुश्रु०।

चर्मरु पु० चर्म–राति रा–बा० कु। चर्मकारे त्रिका०।

चर्मवत् त्रि० चर्मन्+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः असंज्ञात्वात् न नि०। १चर्मयुक्ते स्त्रियां ङीप्। “कोऽयं चर्मवतीं चापि चाम्बिः बहुलकारिका” भा० व० १५ अ० २नृपभेदे पु०। “रक्तोमयाचो बभवन्ते नामानि” श्रुतिः। पठ्यते तत्रानिर्युक्तेशको बराद्” सप्तु

क्रमे "चक्षुष्मताचार्ते चर्मे सुवर्णालङ्कारणे" भा० भी० ८१अ० इत्युक्तम् ।

चर्म्मवसन पु० चर्म्म गजासुरचर्म्म वसनमस्य । कृत्तिवाससि शिवे कृत्तिवासस्शब्दे २१८८ पृ० दृश्यम् ।

चर्म्मवृक्ष पु० चर्म्मप्रधानः चर्म्मतुल्यत्वक्प्रधानो वृक्षः । भूर्जवृक्षे । "खर्जूरा नारिकेलाश्च चर्म्मवृक्षो हरितकी" हरिवं० ११अ० ।

चर्म्मसम्भवा स्त्री चर्म्मणि त्वचि सम्भवति सम्+भू–अच् । सूक्ष्मैलायां राजनि० । तत्फलस्य त्वङ्मध्ये सम्भवात्तस्यास्तथात्वम् ।

चर्म्मसार पु० चर्म्मणः सारः । रसे राजनि० । भुक्तान्नादेः रसस्य त्वङ्मध्ये जायमानत्वात् तस्य तथात्वम् ।

चर्म्माम्भस् पु० चर्म्मणोऽम्भः । चर्म्मान्तरस्थे रसे राजनि० । भुक्तान्नादिरसस्य चर्म्माभ्यन्तरस्थत्वात्तस्य तथात्वम् ।

चर्म्मार पु० चर्म्म शिल्पसाधनतया ऋच्छति ऋ–अच् । उप० स० । चर्म्मकारे जटा० ।

चर्म्मावकर्त्तिन् पु० चर्म्म अवकृन्तति स्वशिल्पनिर्वाहाय अव+कृती छेदे णिनि । चर्म्मकारे । तदन्नभक्षणं मनुना निषिद्धं यथा "कारुः सुवर्णकाराणां वेणचर्म्मावकर्त्तिनाम्" ।

चर्म्मिक त्रि०चर्म्म चर्म्ममयं फलकं (ढाल) । युद्धसाधनतयाऽस्त्यस्य व्रीह्या०वा ठन् । चर्म्ममयफलकेन योद्धरि (ढाली) तस्य भावः कर्म वा पुरोहिता० यक् । चार्म्मिक्य तद्भावे न० ।

चर्म्मिन् त्रि० चर्म्म देहावरकं (ढाल) फलकं वा अस्त्यस्य वा इनि ठिलोपः । चर्म्मयुक्ते (ढाली) ख्याते चर्म्मिके । "नागे नागे दश रथा रथेरथे दश रथे रथे । अश्वेऽश्वे दश धानुष्का धानुष्के दश चर्म्मिणः" भा० भी० १० अ० । चर्म्माणि वल्कलान्यस्य सन्ति वा इनि । २भूर्जवृक्षे अमरः । ३कदल्यां ४भृङ्गरीटे च पु० शब्दर० ।

चर्य्या स्त्री चर–"परिचर्य्यापरिसर्य्येत्यादि" पा० परोक्तस्याविवक्षातः भावे यत् । १आचारमात्रे "वनवासस्य शूरस्य चर्य्या हि रोचते" रामा० अ० २६ १५। २गतौ "चर्य्यायां कवचत्वदशम्" भा० आ० ६१७ श्लो० । ३ईर्य्यापथस्थितौ परिव्राजकादीनां व्रतानुष्ठाने नियमपरिपालने । "गदमदचरेत्यादि" पा० कर्म्मणि यत् । ४चरणीये आचरणीये त्रि० "षट्त्रिंशदाब्दिकं चर्य्यं गुरौ त्रैवेदिकं व्रतम्" मनुः भावे यत् । ५अनुष्ठानरूपे न० ।

चर्व भक्षणे दन्तैश्चूर्णने (चिबान) वा चुरा० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सक० सेट् । चर्वयति-ते चर्वति अचचर्वत्-त अचर्वीत् चर्वयां बभूव आस चक्रे चचर्व । चर्वणं चर्वणा चर्वितः । रसास्वादव्यापारे चर्वणाशब्दे दृश्यम् ।

चर्व्वण न०चर्व–भावे ल्युट् । १दन्तैश्चूर्णने (चिबान) २रसास्वादव्यापारभेदे च सा० द० । युच् चर्वणाप्यत्र स्त्री । "प्रमाणं चर्वणैवात्र स्वाभिन्ने विदुषां मतम्" चर्वणाऽऽस्वादनम् । तत्र"स्वादः काव्यार्थसम्भेदादात्मानन्दसमुद्भवः । "निष्पत्त्या चर्वणस्यास्य निष्पत्तिरुपचारतः" "यद्यपि रसाभिन्नतया चर्वणस्यापि न कार्य्यत्वं तथापि तस्य कादाचित्कतया उपचरितेन कार्य्यत्वेन कार्य्यत्वमुपचर्य्यते" इति च सा० द० ।

चर्व्वा स्त्री चर्व–अङ् । १चर्वणे २तलप्रहारे शब्दार्थचि० ।

चर्व्वित त्रि० चर्व–कर्म्मणि क्त । १भक्षिते दन्तैश्चूर्णिते २आस्वादिते च ।

चर्व्वितपात्र न० ६त० । चर्वितस्य ताम्बूलादेस्त्यागार्थम् पात्रम् (पिकदानी) ख्याते पतद्ग्रहे । "ताम्बूलं दर्पणं पानपात्रं चर्वितपात्रकम्" पद्मपु० पा० ख० ।

चर्व्य त्रि० चर्व–कर्म्मणि ण्यत् यत् वा । दन्तैश्चूर्णनीये भक्ष्यभेदे आहारशब्दे ८९९ पृ० भावप्रका०वाक्यम् यथा "भोज्यं भक्ष्यं तथा चर्व्यं गुरु विद्यात् यथोत्तरम् । चर्व्यं च पिपिठकचणकादि" । "षट्कोटिं ब्राह्मणानाञ्च भोजयामास नित्यशः । चूष्यपेयलेह्यचर्व्यै रतितृप्तिं दिने दिने" ब्र० वै० पु० ।

चर्षणि पु० कृष-अनि"आदेश चः" उणा०। मनुष्ये निघ० । "यदकचर्षणीनां वसूनाम्" ऋ० ११७१९ "अर्य्यमृणो मातृका पत्नी तयोश्चर्षणयः सुताः। यत्र वै मानुषी जातिर्ब्रह्मणा चोपकल्पिता" भाग० ६।६।४१ श्लोकः, तद्व्याख्यायां चर्षणयः कृताकृतज्ञानवन्तः" श्रीधरः । विचर्षणि विश्वचर्षणीत्यादिना निघण्टौ चर्षतेः पश्यतिकर्म्मसूक्तत्वेन तथार्थत्वम् । अस्यायमभिप्रायः "कृषेरादेश चः" उणा० २।१०२। सूत्रे उज्ज्वलदत्तेन "आदेश चः" इति पठित्वा चर्षणिः कृषधातोरुदाहृतम् । अतश्चर्षणिनिष्पत्तिर्निघण्टूक्तचर्षधातोरेव । सि०कौ० तु "आदेश चः" इति पाठात् कृषधातोरेव तन्निष्पत्तिरिति भेदः । तयोर्युक्तायुक्तत्वे सुधीभिर्भाव्ये । हृदिकारान्तत्वात् स्त्रियां वा ङीप् । २पुंश्चल्यां स्त्री "चर्षणीनामुदगाद्दुःखशोकान्" भाग० १०।२९।२। वाक्यस्य चर्षणीनां पुंश्चलीनाम्

इत्यर्थपरत्वं युक्तम् । मनुष्यजातिपरत्वे स्त्रियां वा ङीप् । "इदनुक्ता चर्षणीष्टता" ऋ० ८।९०।५। चर्षणी-भूताऽसुरहननद्वारेण मनुष्यजातिधारकवज्रेण" भा०

चल गतौ भ्वा०पर०सक०सेट् । चलति अचालीत् । चचाल । चेलतुः । चलन् चलितः ज्वलादि० णः चालः पचा० चलः । "क्षणेन निहते चैद्ये चचाल च वसुन्धरा" भा० स० ४४अ० । "चलत्येकेन पादेन तिष्ठत्येकेन बुद्धिमान्" चाण० । "तिलमात्रमपि चलितुं न शक्नोति" पञ्चत० । स्वार्थे णिच् चालयति । "न धर्माच्चलते बुद्धिर्धर्मराजस्य धीमतः" भा०स० ७८अ० । णिचि । चलयति चालयति । "चाल-यन् वसुधां चैमां बलेन चतुरङ्गिणा" भा० आ० ९४अ० कम्पने चक० मित्। चलयति ते । अचीचलत् "चलयन् भृङ्गरुचस्तवालकान्" रघुः "तां पाविशत् कपिध्वाम्र-मारुतश्चलयन् शनैः" भट्टिः । "भूमिं मनश्चलयति प्रसभं नभस्वान्" उ० द० गत्यर्थस्य न मित्त्वम् "मित्त्वे" इति कविकल्पद्रुमे कम्पार्थस्यैव तस्य मित्त्वोक्तेः "आचालयेयुः शैलांस्ते क्षुब्धाभिन्द्युर्महीतले" हरिव० ५४अ० । पर्वतानाञ्च शिखराण्याचालयति वेगवान्" भा० शा० १५४अ० ।

उद्+अर्द्धगमने उत्क्रम्य गतौ "पुष्पोच्चलितषट्पदम्" रघुः प्रस्थाय गतौ च । "उच्चलितः प्रयाताम्" रघुः ।

वि+विशेषेण चलने । "व्यचालीदम्भसां पतिः" भट्टिः ।

चल विलासे तु० प० अ० सेट् । चलति अचालीत् चचाल ।

चल भृतौ पोषणे चु० उभ० सेट् । चालयति ते अचीचलत् ।

चल त्रि० चल वा पचा० अच् । १तरले, चञ्चले, २कम्प-युक्ते अमरः । ३परमेश्वरे पु० । "भूतावीरचलाचलः" विष्णु स० । "न स्वरूपाच्च चालयत्येव न ज्ञानादि-कात् गुणात् । चलनं विद्यते यस्मादचलः कीर्त्तितो-ऽच्युतः" स्मृतेः । वायुरूपेण चलतीति चलः" भा० । कम्पार्थकचलतेः स्वार्थे णिचि भावे अच् । ४कम्पने मेदि० । "मित्त्वे" कविकल्प० । चलनं च रजसः कार्यं यथाह सा० का० "सत्त्वं लघु प्रकाशकमिष्टमुपष्टम्भकं चलञ्च रजः" ।

"सत्त्वतमसी स्वयमक्रियतया स्वस्वकार्यप्रवृत्तिं प्रत्यवसी-दन्ती रजसोपष्टभ्येते अवसादात् प्रच्याव्य स्वकार्ये ते उत्साह्य प्रयत्नं कार्येते । तदिदमुक्तमुपष्टम्भकम् इति । कस्मादित्यत उक्तं चलमिति । तदनेन रजसः प्रवर्त्तकत्वं दर्शितम् । रजस्तु चलत् परितस्त्रैगुण्यं चालयद्गुरुणाऽऽवृण्वता च तमसा तत्र तत्र प्रवृत्ति-प्रतिबन्धेन क्वचिदेव प्रवर्त्यते" । सा०त०कौ० ।

"गौनजौ भौ चेद्बलमिदमुदितं गुणैर्मुनिभिः स्वरैः" वृ० र० उक्ते अष्टादशाक्षरपादके ५वर्णवृत्तभेदे न० "स बद्धचूडश्चलकाकपक्षकैः" रघुः । "यथाभ्रमा प्रच-लता तरवोऽपि चला इव" भाग० ७।१।२२। "न खलु प्रेम चलं सुहृज्जने" "प्रायचलं गौरवमाश्रितेषु" कुमा०

चलकेतु पु० कर्म० । केतुभेदे स च "अपरस्यां चलकेतुः शिखया याम्याग्रयाङ्गुलोच्छ्रितया । गच्छेत् यथा यथोदक् तथा तथा दैर्घ्यमायाति" वृ० स० ११अ० । उक्तः

चलचञ्चु पुंस्त्री चला चञ्चुरस्य । चकोरखगे हेम० ।

चलत्पूर्णिमा स्त्री चलन्ती पूर्णिमा तदुपलक्षितः चन्द्र इव । (चाँदा) चन्द्रकमीने त्रिका० ।

चलदङ्ग पुंस्त्री चलन्ति अङ्गान्यस्य । (चेङ्‌गा) मत्स्यभेदे राजनि० । वा कप् । चलदङ्गक तत्रार्थे जटा० ।

चलदल पु० चलानि चञ्चलानि दलान्यस्य । अश्वत्थवृक्षे अमरः । चलपत्रादयोऽप्यत्र । "कस्तेन (कोऽपि वृक्ष-भेदेन) केनापि विलोलमस्य गवेष्यते किं ? चलपत्र-पत्रम् । न चेद्विशेषादितरच्छदेभ्यस्तस्यास्तु कम्पस्तु कुतोभयेन" नैष० । तस्य कम्पयुक्तपत्रता वर्णिता ।

चलन न० चल–भावे ल्युट् । १कम्पे २गतौ च । कर्त्तरि ल्यु । ३कम्पयुक्ते त्रि० मेदि० । ४हरिणे पुंस्त्री जटा० जाति त्वात् स्त्रियां ङीष् । करणे ल्युट् । ५चरणे हेमच० ।

चलनक न० चलन+संज्ञायां कन् । चरणातके हेमच० ।

चलनी स्त्री चलत्यस्य चल–आधारे ल्युट् ङीप् । १गज-बन्धन्यां रज्ज्वाम् २वर्णवाञ्च (घाघरा) वस्त्रभेदे हेमच० ।

चलसंक्रान्ति स्त्री कर्म० । अयनांशचलनभेदात् तत्त-द्राशिविशेषांशे रव्यादेः प्रभावस्य संचारे अयन संक्रान्ति-शब्दे ३२८पृ० विवृतिः । [द्रव्यभेदे च रत्नमा० ।

चला स्त्री चल–अच् । १लक्ष्म्यां मेदि० २विद्युति शब्द-

चलाचल त्रि० चल–अच् नि० । १चञ्चले अमरः २काके पुंस्त्री राजनि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । "चलाचलै-रनुपदमाहृताः खुरैः" माघः । "आत्मनोऽस्य स्थितिं विद्वान् कल्मीमिव चलाचलाम्" किरा० ।

चलातङ्क पु० चलस्य चलनस्यातङ्को भयमस्मात् । वातामय भेदे राजनि० ।

चलित त्रि॰ चल–कर्त्तरि क्त। १कम्पिते अमरः। २गते "चलितवर्त्मपथपरिग्रहः" "चलितः पुरः पतिमुपे-तमात्मजम्" माघः। ३प्राप्ते ४ज्ञाते च त्रि॰। भावे क्त। ५चलने ६गतौ च न॰।

चलु पु॰ चल–उन्। गण्डूषे हेमच॰। [मेदि॰।

चलुक पु॰ चलुना मीयते कन्। १प्रसृतौ २भाण्डभेदे च

चलेषु पु॰ चलो लक्ष्यमप्राप्य इषुर्यस्य। लक्ष्यमप्राप्तबाणके धन्वधारुके। अत्र "उदराश्वेषु क्षेपे" पा॰ इषु शब्दे परे क्षेपे पूर्व्वपूर्व्वपदस्यान्तोदात्ततविधानात् पूर्व्वपदमन्तोदात्तम्।

चवर्ग पु॰च+प्रातिशाख्योक्तः वर्गप्रत्ययः ६त॰ वा। तालुस्थानोच्चरितानां स्पर्शवर्णानां वर्गे (च छ ज झ ञ) वर्णेषु। ततः "वर्गान्ताच्च" पा॰ छ। चवर्गीय तद्वर्गभवे त्रि॰।

चवल पु॰ चर्व–बा॰ अलच् पृषो॰। राजमाषे कलायभेदे शब्दार्थचि॰। [ङीप्। तत्रार्थे शब्दर॰

चवि स्त्री चर्व–इन् पृषो॰। चव्ये (चइ) शब्दर॰। वा

चविका स्त्री चवि+स्वार्थे क। चव्ये अस्याः गुणाश्च "कटूष्णा चविका लघ्वी रोचनी दीपनी मता। जन्तूदरश्वासकासशूलरोगविमर्द्दिनी" राजनि॰। "भेदिनी कफनाशिनी" इत्यधिकं राजवल्लभेनोक्तम्।

चव्य न॰ चर्व–कर्म्मणि यत् पृषो॰। १चविकायाम् तस्य क्लीबत्वमप्याह भरतः। स्वार्थे क चव्यका तत्रार्थे राजनि॰। सा च २वचायां मेदि॰। [राजनि॰।

चव्यजा स्त्री चव्यमिव जायते जन–ड। गजपिप्पल्याम्

चव्यफल न॰ चव्यमिव फलति फल–अच्। गजपिप्पल्याम् राजनि॰।

चव्यादि न॰ "चव्यं त्रिकटुकं पाठा क्षारं कुस्तुम्बुरूणि च। यमानी पिप्पलीमूलमुभे च विड़सैन्धवे। चित्रकं बिल्वमभयां पिष्ट्वा सर्पिर्विपाचयेत्। शकृद्वातानुलोम्यार्थं जाते दध्नि चतुर्गुणे। प्रवाहिकां गुदभ्रंशं मूत्रकृच्छ्रं परिस्रवम्। गुदवङ्क्षणशूलञ्च घृतमेतद्व्यपोहति" चक्रदत्तोक्ते घृतभेदे।

चष भक्षे भ्वा॰ उभ॰ सक॰ सेट्। चषति ते अचषीत् अचाषीत् अचषिष्ट चचाष चेषतुः चेषे।

चष वधे भ्वा॰ प॰ सक॰ सेट्। चषति अच–(चा)षीत्।

चषक पु॰न॰ चष–करणे क्वुन् अर्द्धर्चादि। १मद्यपानपात्रे अमरः। तत्र चषादिकं तुल्यत्वेनाभिहितम् यथा "यत् पानपात्रं भूपानां तज्ज्ञेयं चषकं बुधैः। काञ्चनं राजतं चैव स्फाटिकं काचमेव च। इत्थं चतुष्टयं चैव चतुर्णां पृथिवीभुजाम्। इत्यन्यदप्यतं तेषां निर्णयः पाठसम्मतः। षड्विंशतिगुणितं रत्नैश्चतुर्वर्णैः समन्वितम्। भार्त्तिकं तापकांसं वा सर्वेषामनुज्यते। काष्ठजं धातुजं चैवं जाङ्गलादिमहीभुजाम्। यदन्यत्तोयपानादिपात्रं पृथ्वीभुजां भवेत्। एवं तत्रापि नियम इति भोजस्य सम्मतः" "आननैः परिवृतं चषकान्तः" माघः। कर्म्मणि क्वुन्। २मधुनि, ३मद्यभेदे च न॰ मेदि॰ [च त्रि॰ कौ॰।

चषति पु॰ चष–भक्षे वधे वा भावे क्तिन्। १भक्षे २वधे

चषाल पु॰न॰ चष–आलच् अर्द्धर्चादि। यूपकटके यज्ञपशुबन्धनार्थे यूपमध्यदेये वलयाकारे काष्ठमये लौहमये वा पदार्थे अमरः। तल्लक्षणादिकमुक्तं का॰ श्रौ॰ ६।१।२८। इत्यादौ "चषालञ्चाष्टं पृथमात्रमष्टाश्रि मध्यसंगृहीतम्" २८सू॰ "यूप परिमाणमानन्तरं यदवशिष्टं पृथक्कृतमग्रम् ततश्चषालं कर्त्तव्यम् प्रकारिताङ्गुलिः पाणिरामणिबन्धनात् पृथक् इत्युच्यते चषालमिति संज्ञा यं सम्प्रदायार्थ "या चषाले-चषात्" इत्यादौ। अष्टाश्रि अष्टकोणम् तदपि तथाऽप्यष्ट-कोणं कुर्यात् तथैव। मध्यकरमध्ये संकुचितम्" कर्कः। "अर्द्ध मध्ये प्रतिमुञ्चति" २९सू॰ "तच्चषालं यूपस्याग्रे अर्द्धं प्रतिमुञ्चति अतएवोर्द्धप्रतिमोकविधानाच्चषालस्य तथा वेधः कार्यः। प्रतिमुञ्चतीति वचनात् चूड़ाग्रो यूपः चषालं च सछिद्रमिति गम्यत इति हरिस्वामिनः तथा चापस्तम्बः "मूलतोऽतष्टमपरम् अष्टाश्रिरष्ट पूर्वोऽग्रतोऽणीयान् प्रज्ञाताष्टाश्रिरिति" कर्क॰ "द्व्यङ्गुलं त्र्यङ्गुलं वा तदतिक्रान्तं यूपस्य" ३० सू॰ "यूपस्य यूपाग्रस्य द्व्यङ्गुलं त्र्यङ्गुलं वा चषालं तदतिक्रान्तं चषालच्छिद्राग्रवेधादतिक्रान्तं भवति अतिक्रम्योर्द्ध निःसृतं भवति तथा चषालस्योर्द्धं प्रवयं कर्त्तव्यम् यथा चषालो यूपाग्रादधो द्व्यङ्गुले त्र्यङ्गुले वा तिष्ठतीत्यर्थः" कर्कः "भूपवालबलिताङ्गुलीयकम्" माघः

चह कल्के (प्रतारणे) भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट्। चहति अचहीत्। चचाह चेहतुः।

चह कल्के (प्रतारणे) अद॰ चुरा॰ उभ॰ सक॰ सेट्। चहयति–ते अचचहत् त। चहयां, बभूव आस–चकार चक्रे।

चक्रे कल्के प्रतारणे चुरा० उभ० सक० सेट्। षष्ठा० चक्रयति ते अचीचक्रत्–त ।

चाकचक्य न० चक–यङ् चकः प्रकारे द्वित्वं चकचकस्तस्य भावः ष्यञ्। उज्ज्वलतायाम्। "नहि लौकिकशुक्तावप्यो प्रातिभासिकरजतोत्पादिका किन्तु विकलस्यैव। तथाहि। काचादिदोषदूषितलोचनस्य पुरोवर्त्ति द्रव्यसंयोगादिदमाकारा चाकचक्याकारा च काचिदन्तःकरणवृत्तिरुदेतीति" "चाकचक्यसंदर्शनसमुद्बुद्धरजतत्वसंस्कारसध्रीचीना" इति च वेदान्त० प०। पृषो०। चाकचिक्यमप्यत्र शब्दार्थचि०।

चाकचिका स्त्री चक–यङ् चाकं दीप्तिं चिनोति चि–क्विप् तथाभूता चीयते चि–बा० ड। श्वेतगुञ्जायां रत्नमा०।

चाक्र त्रि० चक्रेण निर्वृत्तम् अण्। चक्रनिर्वृत्ते "चाक्रमौषकमित्येवं संग्रामं रणवृत्तयः" हरिवं० १०० अ०।

चाक्रवर्म्मण पु० चक्रवर्म्मणोऽपत्यम् अण् न टिलोपः। चक्रवर्म्मणोऽपत्ये व्याकरणाचार्य्यभेदे। "कपचाक्रवर्मणस्य" उणा० १।१।२सू०। "ई३ चाक्रवर्मणस्य" पा० ६।१।१२ सू०। [ढञ्। चक्रवाकसमीपादौ।

चाक्रवाकेय त्रि० चक्रवाकस्यादूरदेशादि चतुरर्थ्यां सख्या०

चाक्रायण पु० चक्रस्य गोत्रापत्यम् अश्वादि० फञ्। चक्रस्य गोत्रापत्ये उषस्तौ "मटचीहतेषु कुरुषूषस्तिर्ह चाक्रायण इभ्यग्रामे प्रद्राण उवास" छा० उ०।

चाक्रिक त्रि० चक्रेण समूहेन यन्त्रभेदेन चक्रयुक्तशकटेन वा चरति ठक्। संघीभूय मिलित्वा स्तुतिपाठके १घाण्टिके अमरः "पिशुनानृतिनां चैव तथा चाक्रिकबन्दिनाम्" याज्ञ०। "चाक्रिको घोषयामास पुरुषो मृष्टकुण्डलः" हरिवं० १५८ अ०। २तैलकारे हेमच० ३शाकटिके (गाडोयान) ख्याते च शब्दार्थचि० "भिक्षुकांश्चाक्रिकांश्चैव क्लीबोन्मत्तान् कुशीलवान्। श्राद्धान् कुर्य्यादरण्येऽजो दोषाय ते स्युरन्यथा" भा० शा० ६८ अ०। [ढञ्। चक्रनिर्वृत्तादौ।

चाक्रेय त्रि० चक्रेण निर्वृत्तादि चक्र+सख्या० चतुरर्थ्यां

चाक्षुष न० चक्षुषा ख्याते चक्षुस्+शैषिकोऽण्। चक्षुर्योग्ये १रूपादौ २तद्वति त्रि०। तद्ग्राह्यविषयाश्च चक्षुर्विषयशब्दे २८४२ पृ० दृश्याः। चक्षुषा निर्वृत्तः अण्। ३प्रत्यक्षे न०। तज्ज्ञाने चक्षुषः करणत्वेऽपि विषयभेदेन तस्य व्यापारभेदा भाषा० उक्ता यथा "द्रव्यग्रहस्तु संयोगात् संयुक्तसमवायतः। द्रव्येषु समवेतानां तथा तत्समवायतः। तत्रापि समवेतानां शब्दस्य समवायतः। तद्वृत्तीनां समवेतसमवायेन तु ग्रहः"। द्रव्यचाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयोगो व्यापारः। द्रव्यसमवेतचाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयुक्तसमवायः। द्रव्यसमवेतसमवेतचाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायः"। चक्षुषोऽपत्यम्। ४चक्षुर्नामकस्य रिपुञ्जयनृपस्य पुत्रे षष्ठे मनुभेदे तत्कथा यथा "चक्षुषा ब्रह्मदौहित्र्यां वीरिण्यां स रिपुञ्जयः। वीरणस्यात्मजायान्तु चक्षुर्मनुमजीजनत्। मनुर्वै राजकन्यायां नड्वलायां स चाक्षुषः। जनयामास तनयान्दश शूरानकल्मषान्। ऊरुः पूरुः शतद्युम्नस्तपस्वी सत्यवाक् कविः। अग्निष्टुदतिरात्रश्च सुद्युम्नश्चापराजितः। अभिमन्युस्तु दशमो नड्वलायामजायत" मत्स्यपु० ४अ०। "षष्ठं ते सम्प्रवक्ष्यामि तन्निबोध नराधिप!। भृगुर्नभो विवस्वांश्च सुधामा विरजास्तथा। अतिनामा सहिष्णुश्च सप्तैते तु महर्षयः। चाक्षुषस्यान्तरे तात! मनोर्देवानिमान् शृणु। आद्याः प्रभूता ऋभवः पृथुकाश्च दिवौकसः। लेखा नाम महाराज! पञ्च देवगणाः स्मृताः। ऋषेरङ्गिरसः पुत्रा महात्मानो महौजसः। नाड्वलेया महाराज! दश पुत्रास्तु विश्रुताः। ऊरुप्रभृतयो राजन्! षष्ठं मन्वन्तरं स्मृतम्" हरि० ७अ०

चाक्ष्म त्रि० चक्ष–बा० म पृषो०। द्रष्टरि "चाक्ष्मो यदाचं भरते मती" ऋ० २।२४।९। "चाक्ष्मः सर्वस्य द्रष्टा" भा०।

चाङ्ग पु० चीयते चि–ड चमङ्गमस्य। १चाङ्गेर्य्यां रायमु०। चमङ्गं तदवयवो दन्तोऽस्यात्। दन्तपटुत्वे शब्दार्थचि०।

चाङ्गेरी स्त्री चाङ्गं दन्तपटुत्वमीरयति ईर–अण् उप० स० गौरा० ङीष्। अम्ललोणिकायाम् (आमरुल) अमरः। "चाङ्गेरी दीपनी रुच्या रूक्षोष्णा कफवातनुत्। पित्तलाम्ला ग्रहण्यर्शःकुष्ठातीसारनाशिनी" भावप्र०।

चाङ्गेरीघृत न० चक्रदत्तोक्ते चाङ्गेरीयुक्ते घृतभेदे तत्पाकविधिर्यथा "नागरं पिप्पलीमूलं चित्रकं हस्तिपिप्पली। श्वदंष्ट्रा पिप्पली धान्यं विल्वं पाठा यवानिका। चाङ्गेरीस्वरसे सर्पिः कल्कैरेतैर्विपाचितम्। चतुर्गुणेन दध्ना च तद्घृतं कफवातनुत्। अर्शांसि ग्रहणीदोषं मूत्रकृच्छ्रं प्रवाहिकाम्। गुदभ्रंशार्त्तिमानाहं घृतमेतद् व्यपोहति" चक्रदत्तः

चाट पु० चट–भेदे अच्। आदौ विश्वासमुत्पाद्य पश्चात् धनापहर्त्तरि चौरे "चाटचारभटादिषु दत्तं भवति निष्फलम्" स्मृतिः। "चाटतस्करदुर्वृत्तमहासाहसिकादिभिः। पीड्यमानाः प्रजारक्ष्याः कायस्थैश्च विशेषतः" याज्ञ०। "चाटाः प्रतारकाः विश्वास्य ये परधनमपहरन्ति" मिताक्षरा

चाटपुट पु० "गुरुर्लघु प्लुतश्चैव भवेच्चाटपुटाभिधः" सङ्गीतदामोदरोक्ते तालभेदे।

चाटु पु०न० चट–ञुण्। १प्रियवाक्ये २मिथ्याप्रियवाक्ये (खोषामुदेरकथा) च। "कुर्वन् चाटुशतान्यपि अव्यक्तकथया गिरा" हरिवं०२०। "नो चाटुश्रवणं कृतं न च दृशा हारोऽन्तिके वीक्षितः" सा० द०। स्वार्थे क। अत्रैवार्थे "विस्रब्धचाटुकशतानि रतान्तरेषु" सा० द०

चाटुकार त्रि० चाटुं करोति। हेत्वादौ प्राप्तस्य टस्यापवादेन "न शब्दश्लोकेत्यादिना" पा० अण्। प्रतत चाटुवाक्यकर्त्तरि। "चाटुकारमपि प्राणनाथं रोषादपास्य या" सा० द०।

चाटुपटु पु०७त०। भण्डे (भाँड़) हारा०।

चाटु(टू)लोल त्रि० चाटुषु लोलः (उल्लोलः। (खोषामुदे) चाटुकारे हारा०।

चाटुवटु पु० ७त०। विदूषके क्रीडासहचरे भण्डे।

चाटूक्ति स्त्री ६त०। प्रियकथने। चाटुवाक्यस्योक्तिर्यत्र। २सेवायाम् हारा०। [व्याख्याने।

चाणक पुंस्त्री चणकस्य क्षेत्रः अण् यलोपः। चाण-

चाणकीन न० चणकस्य भवनं क्षेत्रं ख । चणकोत्पत्तियोग्यक्षेत्रे।

चाणक्य पु० चणकस्य मुनेर्गोत्रापत्यम् गर्गा० यञ्। १वात्स्यायने चन्द्रगुप्तमन्त्रिणि कौटिल्ये "नव नन्दा भविष्यन्ति चाणक्योनान् हनिष्यति" विष्णु पु०। चन्द्रगुप्तमन्त्रे इत्यम् तद्धि नन्दवंशीयमुत्खातेभ मौर्य्यं चन्द्रगुप्तं राज्येऽभिषिक्तवान्। इत्यत् कथायां तद्विवर्तः। चाणक्येन प्रोक्तम् अण्। तत्तत्प्रणीते २नीतिशास्त्रभेदे च। "चाणक्यं सारसंग्रहम्" चाणक्यम्। चणक+स्वार्थे ष्यञ्। ३चणकशब्दार्थे।

चाणक्यमूलक न० चणक एव चाणक्यम् तदिव मूलमस्य। (चणकमूली) ख्याते मूलकभेदे। शब्दार्थचि०।

चाणू(नू)र पु० कंसानुचरे मल्लयुद्धाभिज्ञेऽसुरभेदे। "नागं कुवलयापीडं चाणू(नू)रं मुष्टिकं तथा" हरिवं०१२अ०। "वराहश्च किशोरश्च मल्लौ दानवसत्तमौ। मल्लौ रङ्गगतौ तत्र यातौ चाणू(नू)रमुष्टिकौ" हरिवं०५५अ०। अस्य दन्त्यनकारमध्यतेति केचित्।

चाणू(नू)रसूदन पु० चाणू(नू)रं सूदयति सूदि–ल्यु। वासुदेवे कृष्णे तद्वधकथा हरिवं० ८७अ०।

"ततः क्रोधाभिताम्राक्षः कंसः परमकोपनः। चाणू(नू)रमादिशद्युद्धे कृष्णेन सुमहाबलम्" इत्युपक्रमे "दोर्भ्यां-मानस्य कृष्णस्तु चाणू(नू)रं पूर्वजीविनम्। भ्रामयन् हित्वा मूर्ध्नि बाहुनाहत्य जानुना। निःसृते चास्य रुधिरे तस्य नेत्रे सलज्जने। तापनीये यथा पट्टे कक्षोपरि विलम्बिते। पपात स तरङ्गस्य मध्ये निःसृतलोचनः। चाणू(नू)रो विगतप्राणो जीवितान्ते महीतले"। चाणू(नू)रमर्दनादयोऽप्यत्र।

चाण्ड पुंस्त्री चण्डस्यापत्यं शिवा० अण्। १चण्डस्यापत्ये। चण्डस्य भावो युवा० अण्। २चण्डतायाम् न०।

चाण्डाल पुंस्त्री चण्डाल एव स्वार्थे अण्। चण्डालशब्दार्थे अमरः। स्त्रियां जातित्वात् ङीप्।

चाण्डालकि पु० स्त्री चाण्डालस्यापत्यम् इञ् "व्यासवरुडनिषादचाण्डालेत्यादि" पा० अकङ्। चण्डालापत्ये।

चाण्डालिका स्त्री चण्डालेन निर्वृत्ता ठक्। वीणाभेदे अमरः। चण्डालेन कृता कुला० अण्। २चण्डालकृतवस्तुमात्रे त्रि०

चाण्डालिकाश्रम न० भारतप्रसिद्धे तीर्थभेदे "कोकामुखे विगाह्याथ गत्वा चाण्डालिकाश्रमे" भा०आनु०२५अ०।

चाण्डाली स्त्री चाण्डमाकाति आ+ला–क गौरा० ङीप्। १लिङ्गिनीलतायां राजनि० जातौ ङीप्। २चाण्डालजाति स्त्रियाञ्च।

चातक पुंस्त्री चत–याचने कर्त्तरि ण्वुल्। सारङ्गे स्वनामख्याते खगभेदे स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। अयञ्च पक्षी लघ्वाद्वर्गेषु सुश्रुते पठितः। "लघ्वाशिनो विकिरास्तेषु क्रा" "मधुराः कषाया दोषशमनाश्चेति" इत्याद्युक्तसद्भावालोकाः। "जगदवन्त्यभूः बनितचातकार्त्तस्वराः" माघः। "किं चातकः फलमपेक्ष्य सदम्बुपातम्" उद्भटः।

चातकानन्दन पु० चातकमानन्दयति आ+नन्द–णिच्–ल्यु। १वर्षाकाले राजनि०। २मेघे। इष्टजलपानस्य चातकप्रतत्वेन मेघस्य तथात्वम्।

चातकाष्टक न० काव्यभेदे काव्यसंग्रहे दृश्यम्।

चातन न० चत–णिच्–ल्युट्। १बाधने २पीडने च।

चातुर त्रि० चतुर एव स्वार्थे अण्। १चतुरे २नियन्तरि ३नेत्रगोचरे मेदि०। चतुर्भिरुह्यते शैषिकोऽण्। "च-तुश्चक्रयुक्ते ४शकटे न० सि० कौ०

चातुरक्ष न० चतुर्भिरक्षैर्निर्मायते अण्। १क्रीडाभेदे २उपधानभेदे (गालवालिश) पु० मेदि०।

चातुरर्थिक पु० चतुर्षु अर्थेषु विहितः ठक्। "तद-स्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि" ४।२।६७। "तेन निर्वृत्तम्" ६८। "तस्य निवासः" ६९। "अदूरभवश्च" ७० पा० सूत्रचतुष्कोक्तार्थेषु विहिते प्रत्ययभेदे। "जनपदे लुप्" पा०। जनपदे वाच्ये चातुरर्थिकस्य लुप् स्यात्" सि० कौ०।

चातुराश्रमिक त्रि० चतुर्षु आश्रमेषु विहितः ठक्। ब्रह्मचर्य्याद्याश्रमविहिते धर्मे। "चातुर्विद्यं तथावर्ण्यं चातुराश्रमिकान् परम्। तानहं संप्रवक्ष्यामि शाश्वतान् लोकभावनान्" भा० आ० ६५अ०।

चातुराश्रम्य न० चत्वार आश्रमाः संज्ञात्वात् कर्म्म० ततः ब्राह्मणा० स्वार्थे ष्यञ्। ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थ-भिक्षुकरूपेषु आश्रमेषु "चातुर्विद्यं चातुर्होत्रं चातु-राश्रम्यमेव च" भा० शा० ४६अ०।

चातुरिक पु० चातुरीं वेत्ति ठक्। सारथौ जटाधरः।

चातुरी स्त्री चतुरस्य भावः ष्यञ् षित्वात् ङीष्यलोपौ। चतुरतायां "तव्रुडचातुरीतुरी" नैष०

चातुर्जातक न० चतुर्जातकमेव स्वार्थेऽण्। गुडत्वगेला नागकेशररूपे गन्धचतुष्के राजनि०।

चातुर्दश न० चतुर्दश्यां दृश्यते शैषिकोऽण्। १रक्षसि सि० कौ०। चतुर्दश्यां भवः सन्धिवेला० अण्। २चतु-र्दशीभवे त्रि०

चातुर्दशिक पु० चतुर्दशीम् अनध्यायेऽधीते ठक्। चतु-र्दश्यामध्येतरि। "शिष्यं हन्ति चतुर्दशी" भतुना तस्या अनध्यायतोक्तेस्तथात्वम्।

चातुर्भद्र न० चतुर्भद्रमेव स्वार्थे अण्। नागरातिविषा-मुस्तामृतरूपे द्रव्यचतुष्के राजनि०।

चातु(र्थ)र्थिक पु० चतुर्थे चतुर्थेऽह्नि भवः ठक् वुञ् वा। चतुर्थचतुर्थदिनजाते ज्वरभेदे "चातुर्थ(र्थि)कोज्वरोद्रो झान्ये चैव ज्वरास्ततः। अम्लफलं हरिद्रा च सर्प-श्चैव च वल्कलम्। सर्वज्वराणां धूपोऽयं हर-चातुर्थ(र्थि)कस्य च" गारुडे १८७अ०।

चातुर्वर्ण्य न० चत्वारो वर्णाएव चतुर्वर्णा० स्वार्थे ष्यञ्। ब्राह्मणादिषु चतुर्षु वर्णेषु "चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः" गीता।

चातुर्भद्रावलेह पु० चतुर्भिर्भद्रैर्निर्वृत्तः अण् कर्म्म०। "कट्फलं पौष्करं शृङ्गी कृष्णा च मधुना सह। कासश्वासज्वरहरः श्रेष्ठो लेहः कफान्तकृत्" "चातुर्भ-द्रोक्ते अवलेहभेदे।

चातुर्भौतिक त्रि० चतुर्भिः पृथिव्यप्तेजोवायुभिर्निर्वृत्तः ठक् चतुर्म०द्विपदवृद्धिः। चतुर्भिर्भूतैर्निष्पादिते देहादौ नैयायिकादिमते आकाशस्यारम्भकत्वाभावात् चार्वाक-मते आकाशस्याभावात् भौतिकानां चतुर्भूतारब्धता। वेदान्त्यादिमते देहस्य पाञ्चभौतिकत्वमिति भेदः। यद्यपि मनुष्यदेहस्य पार्थिवत्वं नैयायिकैरङ्गीकृतं तथापि अन्यभूतानां तत्रोपष्टम्भकत्वात् चातुर्भौतिकत्वम् इति विवेकः।

चातुर्महाराजिक पु० चत्वारो महाराजिकाः आकार स्येनास्त्यस्य प्रज्ञा० अण्। परमेश्वरे "महाराजिक चातुर्महाराजिक" भा० शा० ३४० अ० नारदकृतविष्णु-स्तुतौ। महाराजिकानां च चतुःसंख्यकगणदेवतात्वात् तस्य तदात्मकत्वेन तथात्वम्।

चातुर्मास त्रि० चतुर्षु मासेषु भवः असंज्ञायाम् अण्। चतुर्षु मासेषु भवे। २दृष्टौ ३पौर्णमास्यां च स्त्री ङीप्। संज्ञायान्तु यथे ण्यः। चातुर्मास्य इत्येव तच्छब्दे दृश्यम्

चातुर्मासिक त्रि० चतुरोमासान् व्याप्य ब्रह्मचर्य्यमस्य ठक्। चतुर्मासव्यापकब्रह्मचर्य्ययुक्ते कर्त्तरि। यज्ञे तु "चतुर्मासात् ण्योयज्ञे" वार्त्ति० ण्य चातुर्मास्य इत्येव।

चातुर्मास्य त्रि० चतुर्षु मासेषु भवोयज्ञः "चतुर्मासात् ण्योयज्ञे" वार्त्ति० ण्य। चतुर्माससाध्ये यज्ञभेदे। चातुर्मास्ये च चत्वारि पर्व्वाणि वैश्वदेववरुणप्रघासशाक मेधशुनासीरीयसंज्ञानि। तत्कर्त्तव्यप्रयोगादि का० श्रौ० ५अध्यायादौ दृश्यम्। तदारम्भकालश्च फाल्गुनीपूर्णि-मोत्तरं प्रतिपदि तत्रोक्तः। २वार्षिकचातुर्मास्यकर्त्तव्ये व्रते च यथाह वराहपु० "आषाढशुक्लद्वादश्यां पौर्णमास्यामथापि वा। चातुर्मास्यव्रतारम्भं कुर्य्यात् कर्कटसंक्रमे। अभावे तु तुलार्केऽपि मन्त्रेण नियतं व्रती। कार्त्तिके शुक्ल द्वादश्यां विधिवत् तत् समापयेत्। चतुर्वापि हि तत्रोर्व्वं चातुर्मास्यं व्रतं नरः। कार्त्तिक्यां शुक्लपक्षे तु द्वादश्यां तत्समापयेत्"। मात्स्ये "चतुरो वार्षिकान् मासान् देवस्योत्थापनावधि। मधुस्वरोभवेन्नित्यं नरो गुड

विसर्जनात् । तैलस्य वर्जनादेव सुन्दराङ्गः प्रजायते । कटुतैलपरित्यागात् शत्रुनाशः प्रजायते । लभते सन्ततिं दीर्घां स्थालीपाकमभक्षयन् । सदा मुनिः सदा-योगी मधुमांसस्य वर्जनात् । निराधिर्नीरुगोजस्वी विष्णुभक्तश्च जायते । एकान्तरोपवासेन विष्णु लोकमवाप्नुयात् । धारणात्नखलोम्नाञ्च गङ्गास्नानं दिने दिने । ताम्बूलवर्जनाद्भोगी रक्तकण्ठश्च जायते । घृत त्यागात् सुलावण्यं सर्वस्निग्धवपुर्भवेत् । फलत्या-गेन मतिमान् बहुपुत्रश्च जायते । नमोनारायणायेति नक्ताऽनशनजं फलम् । पादाभिवन्दनाद्विष्णोर्लभेद्गो-दानजं फलम् । एवमादिव्रतैः पार्थ ! तुष्टिमायाति केशवः । "अत्रैव यतिधर्मविषये काठकसूत्रम् । "एकरात्रं वसेत् ग्रामे नगरे पञ्चरात्रकम् । वर्षाभ्योऽन्यत्र वर्षासु मासांश्च चतुरो वसेत्" । एतद्यतिविषयम् । "अष्टौ वार्षिकाभ्यां मासाभ्यां नैकस्थानवासी" इति शङ्खोक्तेः । "चातुर्मास्यगते या (द्वितीया) च" ति॰त॰ अनध्यायोक्तौ

चातुर्मास्यद्वितीया स्त्री "आषाढ़े फाल्गुनोर्जेषे या द्वितीया विधुक्षये । चातुर्मास्यद्वितीयास्ताः प्रवदन्ति महर्षयः" इति स्मृत्युक्ते आषाढादिद्वितीयाचतुष्के

चातुर्य्य न॰ चतुरस्य भावः ष्यञ् । चतुरतायां दक्षतायाम् "चातुर्य्यमुज्ज्वलमनोभवया रतेषु" सा॰ द॰ "संभोगसङ्गेच चातुर्य्यैर्हावलास्यमनोहरैः" भा॰ आ॰ १८०५ ।

चातुर्वर्ण्य न॰ चत्वारो ब्राह्मणादयोवर्णा एव स्वार्थे ष्यञ् । ब्राह्मणादिषु चतुर्षु १वर्णेषु "चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टमिति" गीता । भावे—ष्यञ् । २चतुर्वर्णधर्मे । वर्णभेदेन धर्म-भेदाः शङ्खेन दर्शिताः यथा ।

"चातुर्वर्ण्यं द्विजार्थाय मनुः शास्त्रमथाकरोत् । यजनं याजनं दानं तथैवाध्यापनक्रियाम् । प्रतिग्रहञ्चाध्ययनं विप्रः कर्म्माणि कारयेत् । दानमध्ययनञ्चैव यजनञ्च यथाविधि । क्षत्रियस्य तु वैश्यस्य कर्म्मेदं परिकीर्त्तितम् । क्षत्रियस्य विशेषेण प्रजानां परिपालनम् । कृषिगोरक्ष वाणिज्यं वैश्यस्य परिकीर्त्तितम् । शूद्रस्य द्विज-शुश्रूषा सर्व्वशिल्पानि चाप्यथ । क्षमा सत्यं दमः शौचं सर्व्वेषामविशेषतः । ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्य स्त्रयोवर्णा द्विजातयः । तेषां जन्म द्वितीयन्तु विज्ञेयं मौञ्जिबन्धनम् । आचार्य्यस्तु पिता प्रोक्तः सावित्री जननी तथा । ब्रह्मक्षत्रविशाञ्चैव मौञ्जी-बन्धनजन्मनि । विप्राः शूद्रसमास्तावद्विज्ञेयास्तु विच-क्षणैः । यावद्वेदे न जायन्ते द्विजाज्ञेया स्तु तत्परम्" । "ब्राह्मणः क्षत्रियोवैश्यः शूद्रश्चेति वर्णाश्चत्वारः । तेषामाद्याद्विजातयः । तेषां निषेकाद्यः श्मशानान्तो मन्त्रवत् क्रियासमूहः । तेषाञ्च धर्माः, ब्राह्मणस्याध्यापनं क्षत्रियस्य शस्त्रनिष्ठता वैश्यस्य पशुपालनं शूद्रस्य द्विजातिशुश्रूषा । द्विजानां यजनाध्ययने । अथैतेषां वृत्तयः ब्राह्मणस्य याजनप्रतिग्रहौ, क्षत्रियस्य क्षिति-त्राणं, कृषिगोरक्षवाणिज्यकुसीदयोनिपोषणानि वैश्यस्य, शूद्रस्य सर्वशिल्पानि । आपद्यनन्तरा वृत्तिः" विष्णु सू॰ ।

चातुर्होतक पु॰ चतुर्होतृप्रतिपादकग्रन्थस्य व्याख्यानः ऋदन्तात् ठञ् । चतुर्होतृप्रतिपादकग्रन्थव्याख्याने । चतुर्होतृणां कर्म्म अण् । चातुर्होत्र चतुर्णां होतॄणां कर्म्मणि । चतुर्होतृशब्दे उदा॰ ।

चातुष्टय पु॰ चतुष्टयं कलापसूत्रवृत्तिं वेत्ति अधीते वा अण् । "सूत्राच्च कोपधात्" पा॰ कोपधात् प्रत्ययस्य लुको-विधानात् अस्य च कोपधत्वाभावात् न लुक् । चतुष्टय शब्दभिज्ञे

चातुष्प्राश्य न॰ चतुर्भिरध्वर्य्युब्रह्मादिभिर्ऋत्विग्भिः प्राश्यम् ततः स्वार्थेऽण् । चतुर्णामृत्विजां भोजनपर्य्याप्ते ओदने । "चातुष्प्राश्यमोदनं पचन्ति" शत॰ब्रा॰२।१।४।४। "दर्शपौर्णमासानीजानोदक्षिणाग्निपक्वं चातुष्प्राश्यं ब्राह्मणान् भोजयेत्" का॰ श्रौ॰ ४।६।१०।

चात्र न॰ चात-करणे ष्ट्रन् । अग्निमन्थनयन्त्रावयवभेदे । चान्द्रायणशब्दे ६१ पृष्ठे दृश्यम् । तत्र च पृष्ठे चत्र-मिति पाठः प्राचीनहस्तलिखितग्रन्थपाठानुसारेण प्रमादात् मुद्रितः वस्तुतः चात्रमित्येव पाठः साधुः का॰ श्रौ॰ ४।८।२६ सूत्रभाष्ये तत्स्वरूपादिकम् उक्तं यथा ।

"अग्ने पुरस्तात् प्रत्यक्शूचे स्थिते मन्थनं कुर्य्यात् । तत्र च प्रथममधरारणिमुत्तराग्रां निधाय उत्तरारण्या ऐशानदिग्भागादष्टाङ्गुलदीर्घं द्व्यङ्गुलविपुलं प्रमन्थं छित्त्वा तस्य मूलं चात्रबुध्ने प्रवेश्य अधरारण्या मूला-दष्टाङ्गुलं त्यक्त्वा अग्राच्च द्वादशाङ्गुलं त्यक्त्वा तदन्तराले अङ्गुलचतुष्टयपरिमिते पूर्वारण्यन्ते मन्थनं कृत्वा चात्रबुध्नोतस्य प्रमन्थस्याग्रं तत्र निधाय चात्रस्य ओविल्याख्यशङ्कोपर्य्युदगग्रामोवीलीं निधाय यन्त्रं धार-यित्वा चात्रं नेत्रेण प्रदक्षिणं निर्वेष्टयित्वा तथा मन्थनं कुर्य्यात् यथा जातोऽग्निः प्राच्यां पतति तत्र यज-मानः प्राङ्मुखो मन्थनकरणं करोति पत्नी चात्र

नेत्रेण निर्वर्त्तयित्वा मन्थनं करोति तथा शाखान्तरादध्य-
र्द्धं च तस्मादध्यर्द्धं प्रत्यङ्मुखोऽभिमन्थतीति”। चात्वं च
खादिरं द्वादशाङ्गुलदीर्घं मर्द्दनम् अग्रे कीलकीलयुक्तम्
मूले प्रमन्थाधारधयनार्थगर्त्तयुक्तम् मूलेऽग्रे च कोष्ठ
पट्टिकया संयुक्तं कार्यम्”। “ओवीली च खादिरी
द्वादशाङ्गुलदीर्घा चतुरङ्गुलविपुलाधोभागे यथा चात्वाप-
स्थितकीलकोपरिस्थापनार्थकोष्ठपट्टिकायुक्ता उपरि-
भागे मर्द्दना च कार्या। नेत्रं च गोवालवल्कल-
कृतं व्यामप्रमाणं कार्यम्। केचित् प्रमन्थाग्रेण
मन्थन्ति, अपरे तु मूलेन”

चात्वाल पु० चत–वालच्। १यज्ञकुण्डे २दर्भे ३उत्ताने
४उत्कटे च विश्वः ५उत्तरवेद्यग्रे चतुरस्रूपे ६गर्त्तावटे
च “चात्वालोत्करायन्तरेण सञ्चरः” का०श्रौ० १।२।४२।
“चात्वालश्च उत्करश्च चात्वालोत्करौ तौ अन्तरेण
तयोरन्तरालेन सर्वेषां विहितकार्याणां संचरः गमना-
गमनमार्गो भवति। अयं च सोत्तरवेदिकेषु पशुयागप-
चमहाहविःपशुसोमेषु ज्ञेयः चात्वालस्यैव अभावात्
सोत्तरवेदिकेषु सर्वेष्वनेनैव मार्गेण गमनागमने कार्ये” कर्कः।
“तद्चात्वालं परिलिखति या चात्वालस्य मात्रा नास्ति
मात्रास्ति यत्रैव स्वयं मनसा मन्येत तावतोत्करं तद्चात्वालं
परिलिखेत्” शत० ब्रा० ३।५।१।२६। “या चात्वालस्य
मात्रा वेदोत्तरवेदैरुक्ता सैवेतदर्थः चात्वालखननोत्पन्न-
दैव मृदोत्तरवेदिकरणात्” भा०।
“चात्वालं चात्वालवत्त्वं” आश्व० श्रौ० १।१।६। “चात्वा-
लोत्पादकः पशुसोमादिष्वस्ति येषु उत्तरवेद्यर्थं यत्र
मृत् चात्वाल्लिप्यते तत्त्वं” ना० रा० उक्तः उत्तरा-
वेद्यर्थमृदाहरणजातावट एव चात्वाल इति लभ्यते।

चानराट न० चनराटस्येदम् अण्। चनराटनामकाख्याने
तस्मिनृषभे परे दिक्संख्या अन्तोदात्ताः। “पूर्वचा-
नराटम्” सि० कौ०।

चान्दनिक त्रि० चन्दनेन सम्पद्यते ठक्। चन्दनेन कृतशोभे
“वपुश्चान्दनिकं तस्य कार्ष्णमेटनिकं शुभम्” भट्टिः।

चान्द्र त्रि० चन्द्रस्येदम् अण्। १चन्द्रसम्बन्धिनि दिनमासादौ
२तन्माने च। “अर्काद्विनिःसृतः प्राचीं यद्यात्यहरहः
शशी। तच्चान्द्रमानमंशैस्तु ज्ञेया द्वादशभिस्तिथिः”
सू० सि०
“स्वर्यात् यथागमं त्यक्ता विनिःसृतः पृथग्भूतः शशी चन्द्रो-
ऽहरहः प्रतिदिनं यत् यत्सङ्ख्यापितं प्राचीं पूर्वां
दिशं गच्छति तत् प्रतिदिनं चान्द्रमानं तत्तु गत्यन्तरां-
शमितम्। ननु सौरदिनं सूर्यांशेन यथा भवति तथै-
तद्रूपैर्भागैः कियद्भिः पूर्वं चान्द्रं दिनं भवतीत्यत आह।
अंशैरिति। भावेस्तु शारात् सूर्यचन्द्रान्तरोत्पन्नैस्तस्य
तद्रूपत्वात्। द्वादशभिर्द्वादशसङ्ख्याकैस्तिथिर्ज्ञेया। एकं
चान्द्रदिनं ज्ञेयमित्यर्थः। एतदुक्तं भवति सूर्यचन्द्र-
योगाच्चान्द्रदिनप्रवृत्तेः पुनर्योगे मासपूर्त्तिर्भगणान्तरेण
चान्द्रो मासस्त्रिंशच्चान्द्रदिनात्मकः। अतस्त्रिंशद्भिर्वेदि-
भगणांशान्तरं तद्देवेन त्रिमिति। द्वादशभागैरेकं चान्द्र-
दिनम्। “दर्शः सूर्येन्दुसङ्गमः” इत्यभिधानाद्दर्शावधिकमा-
सस्य त्रिंशत्तिथ्यात्मकत्वात् तिथिश्चान्द्रदिनरूपेति। अथ
चान्द्रव्यवहारमाह” रङ्ग० “तिथिः करणसंज्ञकः क्षौरं
सर्वक्रियास्तथा। व्रतोपवासयात्राणां क्रिया चान्द्रेण
गृह्यते” सू० सि०।
“तिथिः प्रतिपदाद्या करणं ववादिकमुद्वाहो विवाहः
क्षौरं चौलकर्म। एतदाद्याः सर्वक्रिया व्रतवत्यादयुत्सव
रूपा व्रतोपवासयात्राणां नियमोपवासगमनानां क्रिया
करणम्। तथा यज्ञश्राद्धादिः। चान्द्रमानेन स्व-
कृते अङ्गीक्रियते। अथ चान्द्रमासं प्रसङ्गात्
पित्र्यमानं चाह” रङ्गना०।
“त्रिंशता तिथिभिर्मासश्चान्द्रः पित्र्यमहः स्मृतम्”
सू०सि० “कालेन येनैति पुनः शशीनं त्यक्तवा भचक्रं
विवरेण कृत्वा। मासः स चान्द्रोऽङ्ग्यमाः कुरामाः
पूर्णपयः। २८।२१।५०। स्मृतश्च दिनप्रमाणम्” सि०शि०
“दर्शान्ते किल शशी रविणा युक्तो भवति। ततोद्वावपि
पूर्वतो गच्छतः। तयोः शशी शीघ्रगत्वात् प्रत्यहं गत्य-
न्तरेणाग्रतो याति। एवं गच्छंश्चक्रकला २१६०० तुल्य-
मन्तरं यदाग्रतो याति तदा रविणा योगमेति। तयोः
कालयोरन्तरालं चन्द्रमासः। तत्प्रमाणमनुपातेन।
चन्द्रार्कयोर्मध्यगती आदौ सम्यक् सावयवे कृत्वा यदि
गत्यन्तरेणैकं कुदिनं लभ्यते तदा चक्रकलातुल्येनान्तरेण
कियन्तीत्यनुपातेन चान्द्रमासे कुदिनानि लभ्यन्ते।
२८।२१।५०”। प्रमिता०। अधिकं गौणचान्द्रशब्दे
२७११ पृ० दृश्यम्। आपस्तम्बः “चन्द्रमाः तस्या-
पराह्णे सूर्येण सह युज्यते। वृश्चिकपादयारभ्य वृश्चि-
कान्तावधिः परम्। चन्द्रार्कयोः स एव मासश्चान्द्र इत्यभि-
धीयते” विष्णु स०। २चान्द्रायणव्रते न०। “चान्द्रं कृच्छ्रं
तदर्द्धं च ब्रह्मक्षत्रविशां विधिः” प्रा० त०। “चान्द्रं

चान्द्रायणम्" रघु०। ३चन्द्रकान्तमणौ पु० हेमच०। ४चन्द्रसम्बन्धिमात्रे त्रि० स्त्रियां ङीप् "गुरुकाद्यानुगां बिभ्रत् चान्द्रीमभिनभः श्रियम्" माघः। सा च ५श्वेतकण्टकार्य्यां राजनि०। ६आर्द्रके न० राजनि०। ७मृगशीर्षनक्षत्रे न० तस्य तद्दैवताकत्वाच्चेणायवर्त्ते १९७ पृ० उक्तम् [राजनि०।

चान्द्रक न० चान्द्रमार्द्रकमिव कायति कै—क। शुण्ठ्याम्

चान्द्रपुर पु० १पूर्व्वदेशस्थे देशभेदे १तद्देशवासिषु ब० व०। स च देशः "अथ पूर्व्वस्याम्" इत्युपक्रमे "चान्द्रपुराः शूर्पकर्णाश्च" वृ० स० १४अ० कूर्म्मविभागे उक्तः।

चन्द्रभागा स्त्री चान्द्रो भागोऽंशोऽस्याम्। चन्द्रभागानद्याम् चन्द्रभागाशब्दे दृश्यम्।

चान्द्रमस त्रि० चन्द्रमस इदम् अण्। १चन्द्रसम्बन्धिनि दिनमासादौ। "तिथिश्चान्द्रमसं दिनम्" ति० त० सूर्य्यसिद्धान्तीयवाक्यत्वेन पठितम्। २मृगशिरोनक्षत्रे न० तस्य तद्दैवतकत्वात्तथात्वम्। ३चान्द्रसम्बन्धिमात्रे त्रि० स्त्रियां ङीप् "सद्योदया चान्द्रमसीव लेखा"। "प्रख्यापिता चान्द्रमसीमभिख्याम्" कुमा०। "सुरद्विपश्चान्द्रमसी सुधेव" रघुः।

चान्द्रमसायनि पु० चन्द्रमसोऽपत्यम् तिका० फिञ्। बुधग्रहे हला०। स्त्री०। चान्द्रमसायनोऽप्यत्र।

चान्द्रमास पु० कर्म्म०। चन्द्रसम्बन्धिमासे चान्द्रशब्दे दृश्यम्

चान्द्रव्रतिक पु० चान्द्रव्रतं चान्द्रायणं वा व्रतमस्यास्ति ठन्। १चन्द्रतुल्यव्रताचारिणि नृपे। "परिपूर्णं यथा चन्द्रं दृष्ट्वा हृष्यन्ति मानवाः। तथा प्रकृतयो यस्मिन् स चान्द्रव्रतिको नृपः" मनुः। २चान्द्रायणव्रतचारिणि च

चान्द्रायण न० चन्द्रस्यायनमिवायनमत्र पूर्वपदात् संज्ञायां णत्वम्। संज्ञायां दीर्घः स्वार्थेऽण् वा। व्रतभेदे तच्च दादिकं मिता० उक्तं यथा। "तिथिवृद्ध्या चरेत्पिण्डान् शुक्ले शिख्यण्डसंमितान्। एकैकं ह्रासयेत् कृष्णे, पिण्डं चान्द्रायणञ्चरन्" या०। "चान्द्रायणाख्यमृक्षं कुर्व्वन्मयूराण्डपरिमितान् पिण्डान् शुक्ले आपूर्य्यमाणपक्षे तिथिवृद्ध्या चरेद्भक्षयेत् यथा प्रतिपदादिषु तिथिषु चन्द्रकलानामेकैकस्योपचिरद्धिर्भावे। तद्वत्पिण्डान् प्रतिपद्येको द्वितीयायां द्वाविति वमेकैकस्योपचयन् भक्षयेद् यावत्पौर्णमासी ततः पञ्चदश्यां पञ्चदश ग्रासान् भुक्त्वा ततः कृष्णपक्षे प्रतिपदि, चतुर्दश द्वितीयायां त्रयोदशेत्येवमेकैकग्रासो ग्रासान् ह्रासयन्नश्नीयाद्यावच्चतुर्दशी। ततश्चतुर्दश्यामेकं ग्रासं भक्षित्वेन्दुक्षयेऽमावास्यायामुपवसेत्। तथा च वसिष्ठः। "एकैकं वर्द्धयेत्पिण्डं शुक्लकृष्णे च ह्रासयेत्। इन्दुक्षये न भुञ्जीत एष चान्द्रायणो विधिरिति"। चन्द्रस्यायनमिवायनं चरणं यस्मिन् कर्मणि ह्रासवृद्धिभ्यां तच्चान्द्रायणम् संज्ञायान्दीर्घः (णत्वञ्च) इदञ्च यववत्प्रान्तयोरणीयो मध्ये स्थवीय इति यवमध्यमिति कथ्यते। एतदेव व्रतं यदा कृष्णपक्षप्रतिपदि प्रक्रम्य पूर्वोक्तक्रमेणानुष्ठीयते तदा पिपीलिकामध्यमिव तनु मध्यं भवतीति पिपीलिकातनुमध्यमिति कथ्यते तथाहि। पूर्वोक्तक्रमेण कृष्णप्रतिपदि चतुर्दश ग्रासान् भुक्त्वैकैकग्रासापचयेन चतुर्दश्यां यावद्भुञ्जीत ततश्चतुर्दश्यामेकं ग्रासं भक्षित्वामावास्यायामुपोष्य शुक्लप्रतिपद्येकमेव ग्रासमश्नीयात्तत एकैकोपचयभोजनेन पक्षशेषे निर्वर्त्यमाने पौर्णमास्यां पञ्चदश ग्रासाः सम्पद्यन्त इति युक्तैव पिपीलिकामध्यता। तथाच वसिष्ठः। "मासस्य कृष्णपक्षादौ ग्रासानद्याच्चतुर्दश। ग्रासापचयभोजी सन् पक्षशेषं समापयेत्। तथैव शुक्लपक्षादौ ग्रासम्भुञ्जीत चापरम्। ग्रासोपचयभोजी सन् पक्षशेषं समापयेदिति" यदा त्वेकस्मिन् पक्षे तिथिवृद्धिह्रासवशात् षोडश दिनानि भवन्ति चतुर्दश वा तदा ग्रासानामपि वृद्धिह्रासौ वेदितव्यौ "तिथिवृद्ध्या पिण्डांश्चरेदिति नियमात्। गौतमेन त्वत्र विशेषो दर्शितः "अथातश्चान्द्रायणन्तस्योक्तो विधिः। कृच्छ्रे वपनं व्रतञ्चरेत्। श्वोभूतां पौर्णमासीमुपवसेत्। आप्यायस्व" (ऋ० १।९१।१६।) "सन्ते पयांसि (१७) नवोनवः" (ऋ० १०।८५।१९।) इति चैताभिस्तर्पणमाज्यहोमो हविषश्चानुमन्त्रणमुपस्थानञ्चन्द्रमसः। "यद्देवादेवहेडनम्" इति चतसृभिराज्यं जुहुयात्। देवकृतस्येति चान्ते समिद्भिस्तिसृभिः। ओं भूर्भुवःस्वः महः जनः तपः सत्यं यशः श्रीः ऊर्क् इट् ओजः तेजः पुरुषः धर्मः शिवः इत्येतैर्ग्रासानुमन्त्रणम्। प्रतिमन्त्रं मनसा नमःस्वाहेति वा सर्वान् एतैरेव ग्रासाननुभुञ्जीत ग्रासप्रमाणमास्याविकारेण चरुभैक्ष्यसक्तुकणयावकशाकपयोदधिघृतमूलफलोदकानि हवींष्युत्तरोत्तरप्रशस्तानि पौर्णमास्यां पञ्चदश ग्रासान् भुक्त्वैकापचयेनापरपक्षमश्नीयात्। अमावास्यायामुपोष्यैकोपचयेन पूर्वपक्षं विपरीतमेकेषाम् एष चान्द्रायणो मासः" इति। अत्र

ग्रासप्रमाणमात्राविकारेणेति मदुक्तमत्राभिप्रायम् तेषां शिखण्डपरिमितपञ्चदशग्रासभोजनाशक्तेः । क्षीरादिद्रवहविषां शिखण्डपरिमितत्वन्तु पर्णपुटिकादिना सम्पादनीयम् । तथा कुक्कुटाण्डाद्यामलकादीनि तु ग्रासपरिमाणानि स्मृत्यन्तरोक्तानि शक्तविषयाणि शिखण्डपरिमाणानुगुणत्वात्तेषां, यत्तु नरते "श्वोभूताम्पौर्णमासीमुपवसेदिति" चतुर्दश्यामुपवासमभिधाय पौर्णमास्यामष्टदश ग्रासान् भुक्तेत्यादिना द्वात्रिंशदहरात्मकत्वं चान्द्रायणस्योक्तम् तत्पक्षान्तरप्रदर्शनार्थम् न सार्वत्रिकम् । योगीश्वरादिवचनानुरोधेन त्रिंशदहरात्मकस्य दर्शितत्वात् । यद्येतत्सार्वत्रिकं स्यात्तदा नैरन्तर्येण संवत्सरे चान्द्रायणानुष्ठानानुपपत्तिः स्यात् चन्द्रगत्यनुवर्त्तनानुपपत्तिश्च । चान्द्रायणान्तरमाह" मिता० । "यथा कथञ्चित्पिण्डानाञ्चत्वारिंशच्छतद्वयम् । मासेनैवोपभुञ्जीत चान्द्रायणमथापरम्" या० । "पिण्डानाञ्चत्वारिंशदधिकं शतद्वयं मासेन भुञ्जीत यथाकथञ्चित्प्रतिदिनं मध्याह्नेऽष्टौ ग्रासान् तथा नक्तन्दिवयोश्चतुरश्चतुरो वा । अथवैकस्मिंश्चतुरोऽपरस्मिन् द्वादश वा तथैकरात्रमुपोष्यापरस्मिन् षोडश वेत्यादि प्रकाराणामन्यतमेन मनःप्रेक्षया भुञ्जीतेत्येतत्पूर्वोक्ताच्चान्द्रायणद्वयादपरं चान्द्रायणम् । अतस्तयोर्नायं ग्राससंख्यानियमः । किन्तु तत्र पञ्चविंशत्यधिकशतद्वयसंख्यैव । मनुना चैते प्रकारा दर्शिताः "अष्टावष्टौ समश्नीयात्पिण्डान्मध्यन्दिने स्थिते । नियतात्मा हविष्यस्य यतिचान्द्रायणञ्चरन् । चतुरः प्रातरश्नीयात्पिण्डान्विप्रः समाहितः । चतुरोऽस्तमिते सूर्य्ये शिशुचान्द्रायणञ्चरन् । यथाकथञ्चित्पिण्डानान्तिस्रोऽशीतीः समाहितः । मासेनाश्नन् हविष्यस्य चन्द्रस्यैति सलोकतामिति । "तथा चत्वारिंशच्छतद्वयान्न्यूनसंख्यग्रासकल्पाद्यपि संख्यार्थमपर यत्नम् । यथाह यमः "त्रींस्त्रीन् पिण्डान् समश्नीयान्नियतात्मा दृढव्रतः । हविष्यान्नस्य वै मासमृषिचान्द्रायणं स्मृतमिति" । एषु च यतिचान्द्रायणप्रभृतिषु न चन्द्रगत्यनुसरणमपेक्षितमतस्त्रिंशद्दिनात्मकसावनमासेन नैरन्तर्येण चान्द्रायणानुष्ठाने यदि कथञ्चित्तिथिवृद्धिह्रासवशेन पञ्चम्यादिस्वारम्भो भवति तथापि न दोषः । यदपि सोमायनाख्यं चान्द्रव्रतं मार्कण्डेयेनोक्तम् "गोक्षीरं सप्तरात्रन्तु पिबेत् स्तनचतुष्टयात् । स्तनत्रयात्सप्तरात्रं सप्तरात्रं स्तनद्वयात् । स्तनेनैकेन षड्रात्रं त्रिरात्रं वायुभुग्भवेत् । एतत्सोमायनं नाम व्रतं कल्मषनाशनमिति" । तदपि चान्द्रायणधर्म्मकमेव । हारीतेनापि "अथातश्चान्द्रायणमनुक्रमिष्याम इत्यादिना वेतिकर्त्तव्यताकञ्चान्द्रायणमभिधाय" एवं सोमायनमित्यतिदेशस्याभिधानात् । यत्तु न तेन कृष्णचतुर्थीमारभ्य शुक्लद्वादशीपर्य्यन्तं सोमायनमुक्तम् "चतुर्थीप्रभृति चतुःस्तनेन त्रिरात्रं त्रिस्तनेन त्रिरात्रं, द्विस्तनेन त्रिरात्रमेकस्तनेन त्रिरात्रमेवमेकस्तनप्रभृति पुनश्चतुःस्तनान्तं या ते सोम ! चतुर्थी तनूस्तया नः पाहि तस्यै स्वाहा या ते सोम ! पञ्चमी षष्ठीत्येवं यथार्थतिथिहोमा एकमासमेताभ्यः पूतश्चन्द्रमसः सामान्यतां समानलोकतां सायुज्यञ्च गच्छतीति" । चतुर्विंशतिदिनात्मकसोमायनमभिहितन्तदशक्तविषयम्" मिता० ।

प्रायश्चित्तविवेकेऽत्र विशेषोऽभिहितो यथा

"तत्र मनुः । "एकैकं ह्रासयेत् पिण्डं कृष्णे, शुक्ले च वर्द्धयेत् । उपस्पृशंस्त्रिषवणमेतच्चान्द्रायणं स्मृतम् । एतमेव विधिं कृत्स्नमाचरेद्यवमध्यमे । शुक्लपक्षादिनियतश्चरंश्चान्द्रायणं व्रतम् । अष्टावष्टौ समश्नीयात् पिण्डान्मध्यन्दिने स्थिते । नियतात्मा हविष्याशी यतिचान्द्रायणं चरन् । चतुरः प्रातरश्नीयात् पिण्डान् विप्रः समाहितः । चतुरोऽस्तमिते सूर्य्ये शिशुचान्द्रायणं स्मृतम् । यथा कथञ्चित्पिण्डानां तिस्रोऽशीतीः समाहितः । मासेनाश्नन् हविष्यस्य चन्द्रस्यैति सलोकताम्" एतत्पञ्चविधं चान्द्रायणं पिपीलिकातनुमध्यं यवमध्यं यतिचान्द्रायणं सर्व्वतोमुखं शिशुसाह्वञ्च । तथाच जाबालः । पिपीलिकं यवमध्यं यतिचान्द्रायणन्तथा । चान्द्रायणं तथा चैवं चतुर्थं सर्व्वतोमुखम् । पञ्चमं शिशुसाह्वञ्च सर्व्वं पुण्यफलोदयम्" । कृष्णप्रतिपदमारभ्य मासमेकं यदा क्रियते तदा पिपीलिकामध्यं भवति । शुक्लप्रतिपदारम्भे यवमध्यम् । उभयत्रामावास्यायामभोजनम् । कृष्णप्रतिपदि चतुर्द्दशग्रासभोजनारम्भे ह्रासक्रमेण चतुर्द्दश्यामेकोग्रासः अमावास्यायामभोजनमेव प्राप्नोति । तथाच वशिष्ठः "मासस्य कृष्णपक्षादौ ग्रासानद्याच्चतुर्द्दश" । नन्वेवं क्रमेण पञ्चविंशत्युत्तरं ग्रासशतद्वयं स्यात् । न चत्वारिंशद्ग्रासाधिकशतद्वयं तच्च याज्ञवल्क्येनोक्तम् "यथा कथञ्चित्पिण्डानां चत्वारिंशच्छतद्वयम्" । इति "यथा कथञ्चित्पिण्डानां तिस्रोऽशीतीः समाहितः" इति मनुनाप्युक्तम् । उच्यते । संयमदिवसे पौर्णमास्याममावास्यायां वा पञ्चदशग्रासभोजनेन संख्यापूरणसम्भवात् । अथ वा पञ्चदश्यादिकमेवेदं व्रतं न प्रति-

पदादिकं चतुर्दश्यामेव व्रतसङ्कल्पः यथाह गौतमः "पौर्ण-मास्यां पञ्चदश ग्रासान् भुक्त्वा एकैकापचयेनापरपक्षमश्नी-यात् अमावास्यायामुपोष्य एकैकोपचयेन पूर्व्वपक्षं विपरीतमेकेषाम्"। शङ्खलिखितौ "अमावास्यां व्रतोपा-यनं यवमध्यम्। अमावास्यायां पञ्चदश पिण्डानश्नी-यात्"। उपायनमारम्भः। युक्तञ्चेदम् "अमावास्या-मुपोष्य पञ्चदशकलात्मकस्य चन्द्रमसः सूर्य्यप्रवि-ष्टत्वात् अत एकैककलानिर्गमस्य प्रतिपदादिषु वृद्धिमत्त्व-प्रख्यत्वात्। आपस्तम्बः "एकैकं वर्द्धयेद्ग्रासं शुक्ले कृष्णे च ह्रासयेत्। अमावास्यां न भुञ्जीत यवमध्यं चरन् द्विजः। एकैकं ह्रासयेत् पिण्डं कृष्णे, शुक्ले च वर्द्धयेत्। पौर्णमास्यां न भुञ्जीत पिपीलिकतनुमध्यमम्"। अत्र कल्पतरुव्याख्यानम् "एकैकं ह्रासयेदिति कृष्णप्रति-पदि पञ्चदश ग्रासानारभ्य एकैकापचयेनामावास्यायामेको-पवासः तदनन्तरं शुक्लप्रतिपदि द्वौ ग्रासावेवं वृद्धिक्रमेण चतुर्दश्यां पञ्चदश ग्रासाः सम्पद्यन्ते पौर्णमास्यां चोप-वासइति पिपीलिकतनुमध्यं चान्द्रायणम्। एवं यव-मध्ये शुक्लप्रतिपदि एकोग्रासः एवमेकैकोपचयने पूर्णि-मायां पञ्चदश ग्रासाः कृष्णप्रतिपदि चतुर्दश ग्रासा एवमेकैकापचयेन अमावस्यायामुपवासः"। ऋषिचान्द्रा-यणमाह यमः "त्रीँस्त्रीन् पिण्डान् समश्नीयान्नियतात्मा दृढ़व्रतः। हविष्यान्नस्य वै मासमृषिचान्द्रायणं स्मृतम्"। अत्र चत्वारिंशच्छतद्वयसंख्या नास्ति। ग्रासपरिमाण-माह पराशरः। "कुक्कुटाण्डप्रमाणन्तु यावान् वा प्रवि-शेन्मुखम्। एतं ग्रासं विजानीयाच्छुद्ध्यर्थं कायशोध-नम्"। एकत्रचान्द्रायण एव चतुर्दश्यामुपवासं कृत्वा अपरदिने पञ्चदश्यां संयमः कार्य्यः तदप्याह। बौधायनः। "शुक्लाञ्चैव चतुर्दशीमुपवसेत् कृष्णां चतुर्दशीं वा केशश्मश्रुनखरोमाणि वापयित्वा" इत्य-भिधाय तिथिमन्त्रादिहोमं प्रत्यहमुक्तवान् विस्तर-भयान्न लिखितम्"।

"एकमाप्त्वा विपापोविपाप्मा सर्व्वमेनोहन्ति द्वितीय-माप्त्वा सपूर्व्वान् दशापरानात्मानञ्चैकविंशं पङ्क्तिञ्च पुनाति संवत्सरञ्चाप्त्वा चन्द्रमसः सलोकतामाप्नोतीति" गौतमः। एवञ्च सर्व्वविधचान्द्रायणे चान्द्रस्य चन्द्र-सम्बन्धिनो लोकस्यायनं यस्मादिति व्युत्पत्तिरित्यव-धेयम्। अस्य पुंस्त्वमपि "एष चान्द्रायणोविधिः" प्रा-युक्तस्मृतेः अत्र तस्येदमित्यर्थेऽपि तत्र चान्द्रायण-शब्दस्य तत्सम्बन्धिज्ञापकत्वात् पुंस्त्वमित्यन्ये। चान्द्रा-यणव्रताशक्तौ तत्प्रत्याम्नायधेनुमूल्याद्युक्तं प्रा० वि० आपस्तम्बः "कापालिकान्नभोक्तॄणां तन्नारीगामिना-न्तथा। ज्ञानात् कृच्छ्राब्दमुद्दिष्टमज्ञानादैन्दवद्वयम्" तथा रजकाद्यन्त्यजाधिकारे यमः "भुक्त्वा चैषां स्त्रियो गत्वा पीत्वापः प्रतिगृह्य च। कृच्छ्राब्दमाचरेज्ज्ञानादज्ञाना-दैन्दवद्वयम्"। ज्ञानतः कृच्छ्राब्दं त्रिंशद्धेनुदानसमानं विधायाज्ञाने तदर्द्धं चान्द्रायणद्वयं विदधाति। तेन चान्द्रायणद्वये पञ्चदश धेनवः अर्थादेकस्मिंश्चान्द्रायणे सार्द्धसप्तधेनवः। यत्त्वेकमेव चान्द्रायणं तत्रार्द्धधेनो-रभ्यधिकत्वेऽष्टकं देयम्। शिशुचान्द्रायणे तु पादोन धेनुचतुष्टयम्। यतोऽत्र प्रात्यहिकाच्चग्रासपरिमाणेन मासैकेन चत्वारिंशदुत्तरग्रासशतद्वयेन द्वात्रिंशदुच्च्छ्र्यस्ये-ति व्यवस्थया सार्द्धसप्तदिनभोजनं पर्य्यवस्यति सार्द्धद्वाविंशतिश्चोपवासाःपर्य्यवस्यन्ति। अतः सङ्कलनया पादोनप्राजापत्यचतुष्टयं स्यात्। यद्यपि यवमध्य-पिपीलिकतनुमध्यचान्द्रायणयोरप्येतावन्त एव ग्रासास्तथा-पि वचनात् मूर्द्धाटकतुल्यग्रासैः कल्पनीयतया सार्द्ध-सप्त धेनवः। अत्र तु तदभावान्न्यायाच्च पादोनधेनुचतु-ष्टयमेव। एवं यतिचान्द्रायणसर्व्वतोमुखचान्द्रायणर्षि-चान्द्रायणेषु बोध्यम्" प्रा० वि०।

मिताक्षरायां विशेष उक्तो यथा

"चान्द्रायणविषयभूतेषु पुनरुपपातकेषु प्राजापत्यत्रयं तदशक्तस्य प्रत्याम्नायत्वात्तावेन। यत्तु चतुर्विंशति-मतेऽभिहितम् "अष्टौ चान्द्रायणे देयाः प्रत्याम्नाय-विधौ सदेति" तदतिपतिनः पिपीलिकामध्यादिचान्द्रा-यणप्रत्याम्नायविषयम्। मासातिकृच्छ्रविषयभूते पुनरुप-पातके सार्द्धसप्तप्राजापत्याः प्रत्याम्नायाश्च धेन्वादयस्ता-वन्त एव। यत्र चान्द्रायणस्यापि तत्रैव प्रत्याम्नानमुक्त-म्। "चान्द्रायणं मृगारेष्टिः पवित्रेष्टिस्तथैव च। मित्रवि-न्दापशुश्चैव कृच्छ्रमाग्नेयमन्तथा। नित्यनैमित्तिकानाञ्च काम्यानाञ्चैव कर्म्मणाम्। इष्टीनामशुचिव्याणामभावे चरवः स्मृताः" इति। तदपि चान्द्रायणशक्तस्य। यत्तु कृच्छ्रमाग्नेयमन्यथेति कृच्छ्राष्टकमभ्याम्नातम्। तदति-जठरमूर्खविषयम्। "चान्द्रायणैस्त्रिभिः कृच्छ्रैरिति दर्शितत्वादित्यलमतिप्रपञ्चेन।" ऐन्द्वादयोऽप्यत्र।

चान्द्रायणिन्। त्रि० चान्द्रायणमावर्त्तयति ठञ्। चान्द्रायण-व्रतानुष्ठायिनि राजनि०।

चान्द्री स्त्री चन्द्रस्येयम् अण्। १चन्द्रपत्न्यां २ज्योत्स्नायाञ्च। तत्तुल्यशुभ्रत्वात् ३श्वेतकण्टकार्याञ्च राजनि०। ४चन्द्रसम्बन्धिन्यां स्त्रियां चान्द्रशब्दे उदा०।

चाप पु० चपस्य वंशभेदस्य विकारः अण्। १धनुषि, अमरः मेषावधिकेः२नवमे राशौ च "इन्द्रधनुर्माधवे चापैः रस्त्रिचर्चायुधैः स्वैः" मनुः। "स चापमुत्सृज्य विवृद्धमत्सरः" रघुः। "अध्यायमधिकचापः पश्चाद्रूद्ध्वनयः" भा० वि० ४२अ०। ३वृत्तखण्डार्द्धे "दलीकृतं चक्रमुशन्ति चापम् कोदण्डखण्डं खलु तूर्यगोलम्" सि० शि०। तत्राभेदेन चापभेदा नयनं च लोका० दर्शित० तच्च वाक्यं ज्यास्थशब्दे २४०४ दर्शितम्। [शब्दार्थ चि०।

चापपट पु० चापचापाचयवस्त्र पटः पलमस्य। पियालवृक्षे

चापल न० चपलस्य भावः कर्म्म वा अण्। अविमृश्यकारितारूपे प्रयोजनं विनाऽपि चाश्चल्यादेराचरणरूपे वा १चपलकर्म्मणि चपलशब्दे उदा० "मातृसर्वं हि चरागादेश्चापलं त्वमर्यस्थितिः" सा०द० २उक्तार्थद्वये चपस्याने च। ष्यञ्। चापल्यमप्यत्र।

चापिन् पु० चापोऽस्त्यस्य इनि। १धनुर्धारिणि योधभेदे। २शिवे पु०। "त्वं गदी त्वं शरी चापी खट्वाङ्गी झर्झरी तथा" भा०शा०२८६अ०। इत्यतशिवस्तुतौ ३धनूराशौ च। "चापी नरोऽश्वजघनो मकरोमृगास्यः" ज्यो०त०

चाफट्टि पुंस्त्री चफट्टस्यापत्यम् इञ्। चफट्टेरपत्ये स्त्रियां ङीप्। यूनि—तौल्वला० फक् तस्य न लुक्। चाफट्टायनि यूनि तदपत्ये स्त्रियां ङीप्।

चामर पुंन० चमर्याः विकारः तत्पुच्छनिर्म्मितत्वात्। चमरीपुच्छकृतव्यजने अमरः। चामरलक्षणादिकमुक्तं युक्तिकल्पतरौ यथा

"अथ चामरोद्देशः। "हस्तद्वयोन्नतः शुक्रः सुवर्णमणिभूषितः। हीरेणालङ्कृतो राज्ञां भव्यमानसुखप्रदः। अथेशामरदैर्घ्यादि आयामस्तं प्रकाशितम्। भव्यो मङ्गोलवः पीतः शुक्रः चित्रवकः स्थिरः। चित्रवर्णैकसंयुक्ता दिनेशादिदिशां भुवाम्। सौवर्णं राजतं युक्तं लैवेशानां महीभुजाम्। योजयेदिति निश्चित्य वक्तिकममकर्म्मणि। स्वकं अष्टलोराजा कानूपो जवजं वहेत्। हीरश्च पद्मरागश्च वैदूर्य्यं नीलएव च। मणिर्वंशिषु योज्यो ब्रह्मादीनां यथाक्रमम्। शुक्लो रक्तोऽथ पीतश्च नानावर्णो यथाक्रमम्। चामरो राजकेशस्य न शाणान्धस्य भूपतेः। न भव्यमानतो नूनं चामरं शुभमावहेत्"। अथ चामरपरीक्षा। "स्थलजं जलजं चेति चामरं द्विविधं विदुः। मेरौ हिमालये विन्ध्ये कैलासे मलये तथा। उदयेऽस्तगिरौ चैव गन्धमादनपर्व्वते। एवमेतेषु शैलेषु चामर्य्यो भवन्ति हि। तासां वालस्य जातेन चामरेत्यभिधा भुवि। आपीताः कनकाद्रिजा हिमगिरेः शुभ्रा सता विन्ध्यजाः कैलासादसिताः सिता मलयजाः शुक्लास्तथा पिङ्गलाः। आरक्ता उदयोद्भवाऽस्तमरजा आनीलशुक्लत्विषः कृष्णाः केवल गन्धमादनभवाः पाण्डुत्विषश्चामराः। अन्येषु प्रायशः कृष्णाश्चामराः सम्भवन्ति हि। ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्रजातय स्याचतुर्व्विधाः। चमर्य्यः पर्व्वतोद्भूता यथापूर्व्वं शुभावहाः। दीर्घवालाः सुलघवः स्निग्धाङ्गाश्चापि कोमलाः। विरलास्तनुपर्व्वाणश्चमर्य्यो ब्रह्मजातयः। विना संस्कारसम्भारां चामरं विमलं भवेत्। दीर्घवालाः सुगुरवः चलितास्तु भृशं घनाः। विज्ञेयाः स्थूलपर्व्वाश्चमर्य्यो वैश्यजातयः। संस्कारे चाप्यसंस्कारे न स्वभावं त्यजेदिदम्। खर्व्ववालाः सुलघवः कोमलाङ्गाः भृशं घनाः। चमर्य्यस्तनुपर्व्वाणो विज्ञेयाः शूद्रजातयः। संस्कारेणापि मलिनमाशां चामरमिष्यते। दीर्घता लघुता चैव स्वच्छता घनता तथा। गुणाश्चत्वार इत्येते चामराणां प्रकीर्त्तिताः। खर्व्वता गुरुता चैव वैवर्ण्यं मलिनाकृता। दोषाश्चत्वार इत्येते चामराणां प्रकीर्त्तिताः। दीर्घे दीर्घायुराप्नोति लघौ भीतिविनाशनम्। स्वच्छे स्याद्धनकीर्त्तिभ्यां घने स्युः स्थिरसम्पदः। खर्व्वे चवीयुरहितं गुरुर्दुःखभयप्रदः। विरले रोगशोकाभ्यां मलिने मृत्युमादिशेत्"। इति स्थलजम्। अथ जलजम्। "लवणेक्षुसुरासर्पिर्दधितोयपयोऽब्धिषु। यथोत्तरं गुणवहाश्चमर्य्यः सप्त सप्तसु। पुच्छानि तासां ज्ञातानि जन्तुभिर्मकरादिभिः। कदाचिदुपलभ्यन्ते तत्तीरे पुण्यशालिभिः। लवणाब्धिसमुद्भूतं पीतं गुरु तथा लघु। यस्मिन् चिप्रस्य ज्वालयेत् किञ्चित् चटचटायते। इक्षुसिन्धूद्भवं ताम्रं चामरं विमलं लघु। मक्षिका मशकाश्चैव तस्मिन् व्यजति चामरे। सुराब्धिजातं कलुषं कर्प्पूरं पुरुककर्कशम्। तद्गन्धेनैव माद्यन्ति कपि हस्ता मतङ्गजाः। सर्पिःसिन्धुभवं स्निग्धं श्वेतापीतं घनं लघु। वातुरोगाः प्रशाम्यन्ति तस्य शीतलवायुना। जल-

स्निग्धं पाण्डु दीर्घं लघु घनं महत्। अस्य वातेन नश्येत्तु तृष्णामूर्च्छाश्रमोद्भवः। नारिष्टं न भयं तस्य यस्येदं चामरं गृहे। क्षीरोदसम्भवं श्वेतं दीर्घं लघु घनं महत्। अस्य चामरवातस्य विज्ञेयो गुणविस्तरः। नाल्पेन तपसा लभ्यो देवानामपि जायते। द्वीपेऽभ्यन्तरे सिन्धोर्नागैः सम्पत्तिलोलुपैः। एषां पूर्ववदुन्नेयं जातिदोषगुणादिकम्। स्थलजे जलजे चैव भाव्यमेतद्विशेषणम्। स्थलजं सुखदं ह्यत्र हि दाहे मिषमिषायते। जलजं वह्निदं ह्यत्र महान्तं भूमशुद्धिरेत्। चामराणां समुद्दिष्टमित्येवं लक्षणद्वयम्। एवं विलक्षणं यो धत्ते स राजा सुखमश्नुते। जलजं चामरं राजा यो धत्ते जाङ्गलेश्वरः। तस्याचिरात् कुलं वीर्यं लक्ष्मीरायुश्च नश्यति। अनूपाधीश्वरो राजा यो वहेत् स्थलजं तथा। तस्य तानि विनश्यन्ति लक्ष्मीरायुर्यशो बलम्। नालं वर्गद्वये तेषां विधेयं शिल्पिना क्रमात्। संस्कारो वालुकायन्त्रे मञ्जरत्निकादिभिः। तद्गुणविलक्षणाघात् कलिमलं विपद्यते"।

"सचामरे देवमसेविषाताम्" कुमा०। "गच्छन्तमुच्चलितचामरचारुमश्वम्" माघः। "शशिप्रभं छत्रमुभे च चामरे" रघुः। अस्य स्त्रीत्वमपि वा ङीप्। तत्रार्थे भरतः।

चामरग्राह त्रि० चामरं गृह्णाति ग्रह—अण् उप० स०। चामरेण वीजनकर्त्तरि स्त्रियां टाप् मुग्धबोधमते अण् ङीप् इति भेदः। ततः रेवत्या० अपत्ये ठक्। चामरग्राहिक तदपत्ये पुंस्त्री। णिनि चामरग्राहिन् तत्रार्थे त्रि० स्त्रियां ङीप्।

चामरपुष्प(क) पु० चामरमिव पुष्पमस्य। १क्रमुके, २काशे, ३केतके ४आम्रे च मेदि० एषां चामरतुल्यगुच्छवत्त्वात् तथात्वम्। वा कप्। तत्रार्थे जटा०।

चामरिन् पुंस्त्री चामरमिव केशरोऽस्त्यस्य इनि। १घोटके जटाध०। २चामरयुक्तमात्रे त्रि० स्त्रियां ङीप्।

चामीकर न० चमीकरे स्वर्णाकरभेदे भवम् अण्। १स्वर्णे २धुस्तूरे च अमरः। "जगतीरिह स्फुरितचारुचामीकराः" माघः। तस्य विकारः अण्। ३स्वर्णमये त्रि० "सपल्लवचामीकरकिङ्किणीकः" कुमा०। अस्योत्पत्त्यादिकं कनकशब्दे १६४४ पृ० उक्तम्।

चामुण्डा स्त्री "यस्माच्चण्डं च मुण्डं च गृहीत्वा त्वमुपागता। चामुण्डेति ततो लोके ख्याता देवी भविष्यसि" देवीमा० निरुक्तनामके देवीभेदे। २परब्रह्मणः समष्टिरूपशक्तिभेदे ३ब्रह्मविद्यायाश्च मुग्धवती। तत्र (ऐँ ह्रीँ क्लीँ चामुण्डायै विच्चे) इति चण्डिकानवार्णार्थनिरुक्ते उक्तं यथा।

"निर्धूतनिखिलध्वान्ते! नित्यमुक्ते। परात्परे!। अखण्डब्रह्मविद्यायै चित्सदानन्दरूपिणि!। अनुसन्दध्महे नित्यं वयं त्वां हृदयाम्बुजे। इत्थं विज्ञापयत्येषा या कल्याणी नवाक्षरी। अस्या महिमलेशोऽपि गदितं केन शक्यते। बहूनां जन्मनामन्ते प्राप्यते भाग्यगौरवात्। एनमर्थं गुरोर्लब्ध्वा तस्मै दत्त्वा च दक्षिणाम्। आशिषञ्च परां लब्ध्वा मन्त्रसिद्धिमवाप्नुयादित्यादि"। अत्र प्रथमश्लोके संबुद्धित्रयं ततश्चतुर्थ्यन्तन्ततः पुनः संबुद्धित्रयमिति सप्तभिः पदैः क्रमेण मन्त्रे सप्तधा परिच्छेदः। पदानां तत्तद्भक्त्यन्तता तत्तदर्थाश्चेति कथितं तदुत्तरपद्यार्द्धेनाकाङ्क्षितपदानामध्याहार उक्तः। इतरत्स्पष्टम्। सच्चिदानन्दात्मकपरब्रह्मधर्म्मत्वाद्देवशक्तेरपि त्रिरूपत्वम्। तत्र चिद्रूपा महासरस्वती वाग्बीजेन (ऐँ) सम्बोध्यते। ज्ञानेनैवाज्ञाननाशात् निर्धूतनिखिलध्वान्तपदेन तद्विवरणम् युक्तमेव। नित्यत्वं त्रिकालाबाध्यत्वम्। अतएव मुक्तत्वं कल्पितवियदादिप्रपञ्चनिराशाधिष्ठानत्वम्। एतेन सद्रूपात्मकलक्ष्मीरूपस्य हृल्लेखया (ह्रीँ) सम्बोधनमिति व्याख्यातम्। पर उत्कृष्टः सर्वानुभवसंवेद्य आनन्द एव तस्यैव पुरुषार्थत्वात्। "आत्मनः कामाय सर्वं प्रियं भवतीति" श्रुत्या तदितरेषामपि तदर्थत्वेनानन्दस्यैव सर्वशेषितया परत्वात्। स च मानुषानन्दमारभ्योत्तरोत्तरं शतगुणाधिक्येन श्रुतौ बहुशो वर्णितः "तेषु परमातिशयो य एको ब्रह्मण आनन्द" इति परमावधित्वेनाम्नातः। एव परात्परः "स्वात्मानन्दलवीभूतब्रह्माद्यानन्दसन्ततिः" इति पुराणं च तेन आनन्दप्रधानमहाकालीस्वरूपस्य कामबीजेन (क्लीँ) सम्बोधनमुक्तम्। चामुण्डाशब्दो हि मोक्षकारणीभूतनिर्विकल्पकवृत्तिविशेषपरः तादर्थ्ये चतुर्थी चमूं सेनां वियदादिप्रपञ्चरूपाम् लाति आदत्ते स्वात्मसाक्षात्कारेण नाशयतीति व्युत्पत्तेः। पृषोदरादित्वात्साधु" इत्याहुः। "मया तवात्रोपहृतौ चण्डमुण्डौ महासुरौ" इति पद्ये द्विवचनयोः श्लेषेण तूलमूलभेदेनाज्ञानद्वयपरत्वम्। "यस्माच्चण्डं च मुण्डं च गृहीत्वा त्वमुपागता।

चामुण्डे ति ततो लोके ख्याता देवी भविष्यतीति” पद्योऽपि तत्वमस्याविद्यापरताऽवसेया इति रहस्यम्। विच्चे इति। चित् च, इ, इति पदत्रयात्मकं बीजक्रमेणोक्तानाम्चित्सदानन्दानां वाचकं सम्बुध्यन्तमस्य, ह्रीं ई इत्यस्य स्थाने इ इति हे आनन्दमयब्रह्मरूपिणि इत्यर्थः। चित्पदं ज्ञानपरत्वसिद्धमेव चकारोऽपि नपुंसकः सन् सत्परः इति बोध्यम् आनुसन्धानइत्यादिः शेषः। इत्यस्य महासरस्वत्यादिरूपेण चिदादिरूपे! चण्डिके त्वाम् ब्रह्मविद्याप्राप्त्यर्थं वयं सर्वदा ध्यायेम इतिमन्त्रार्थः फलितः। तथाच एकू हः “महासरस्वति चिते! महालक्ष्मि! सदात्मिके!। महाकालप्रानन्दरूपे! तत्त्वज्ञानप्रसिद्धये। अनुसन्दध्महे चण्डि! वयन्त्वां हृदयाम्बुजे” इति। यद्यपि श्रीत्येव बीजस्थानपाठः प्रसिद्धम्। न ह्रस्व वा (ह्रीँ)। तथापि हकारशकारयोरूष्मवर्णत्वेन साजात्यावान्तरीव भेदः। अतएव “श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च ते पत्न्याविति” श्रुतौ शाखान्तरे श्रीपदस्थाने ह्रीपदपाठः। एवं कामबीज एव ककारस्य स्थाने रेफयोजनेन कालीबीजता रवयोरान्त्यस्थत्वेनैक्यात्साम्यम् भेदः। तन्त्रान्तरेषु च कालीसरस्वत्योर्वास्तविकभेदमभिप्रेत्य बीजयोर्वैपरीत्यव्यवहारोऽपि दृश्यत इति द्रष्टव्यम्। अयं चार्थः प्राचीनैर्वर्णितप्राय एव सत्यकपरिष्कृतोऽयः। वस्तुतस्तु लक्षणविरोधस्य छान्दसत्वेन पृषोदरादिपाठकल्पनया च समाधानस्यायिवादादन्योऽपि प्रकारः सुवचः। चम अदने इति धातोः उण् चामुरदनीयः पदार्थः स च ब्रह्मातिरिक्तः सर्वोऽपि “अत्ता चराचरग्रहणात्” इत्यधिकरणे तथा निर्णयात् तच्छादयति उच्छादयति न विषयीकुरुते ब्रह्ममात्रविषयिणीति यावत्। अथवा इत्यर द एकाक्षरनिघण्टुरीत्या चन्द्रवाचक आह्लाद प्रकाशगुणयोगादिह ज्ञानपर आनन्दपरो वा चन्द्रश्चैव वक्ति। तत् चामनन्दात् उच्छयतीति चामुण्डा। उच्छनं नानाधारावेदनया न्यूनसत्ताकवस्तुनिरासः शिरच्छेदनेच्छया न्यूनसत्ताकत्वेनैव बेमानां वपने प्रयोगात्। गौडपादीयभाष्ये च शरीरादिच्छिन्नवपणम् उच्छनं मुण्डकोपनिषदि प्रोक्तं अथवा। चामाभ्युदयानां मुण्डानां वा मुण्डमिव शीर्षमिव स्थिता सर्वोत्तमा परमार्थसिद्धपा ब्रह्मविद्येति यावत्। अत एवास्मिन्काल्पदेवतापरएव चामुण्डाशब्दः। अत एव अस्मानो वह्निजाया योजनेन होमे चामुण्डायां इदमित्येव त्यागो विधिशब्दस्य मन्त्रत्वे इत्यधिकरणन्यायसिद्धो युज्यते। चतुर्थीवशाच्च नमःशब्दस्यैवाध्याहारः। बीजत्रयमव्ययरूपं चतुर्थ्यन्तमेव व्यष्टिदेवतात्रयवाचकमभेदद्योतकं तद्विशेषणम् विच्चे इत्यव्ययएकमव्ययं स्वरादेराकृतिगणत्वात्। मन्त्रस्य पदखण्डशो न्यासप्रकरणेऽस्य युगलस्य विभजनं विनैव न्यासविधानात्। भगमालिनी नित्यामन्त्रादिषु वह्नेषु तस्य प्रयोगसत्वेन तत्रोक्तार्थरीत्या निर्वाहाभावाच्च ततश्च हे अम्ब बन्धनकारणीभूताभिर्नो रज्जुं ग्रन्थिविसर्जनादिना मोचयेति। स्त्री सम्बोध्यक्रमोक्षप्रार्थनारूपो विशिष्टस्तदर्थः। यदापि दक्षिणामूर्त्तिसंहितायां भगमालिनीमन्त्रस्य देवतागणनावसरे “अमोघां चैव विज्ञाय तथैवीं क्लिन्नदेवतामिति” पाठाद्विशानामिका काचिद्देवतैवेत्युच्यते तदापि परिकराङ्कारेण साभिप्रायं चामुण्डाविशेषणम्” ।

चाम्पिला स्त्री चपि—भावे अङ् चम्पैव चाम्पा ततः अस्त्यर्थे इलच्। चम्पानद्याम् त्रिका०।

चाम्पेय न० चम्पायां नद्यां जम्बुनद्यां भवं ढक्। १स्वर्णे २धुस्तूरे च अमरः। ३चम्पके ४नागकेशरे च पुं०किञ्जल्के न० स्वार्थे क तत्रार्थे राजनि०। तत्र स्वर्णे “चिमाचिक्यचाम्पेयदुकूलेभाण्यगोधनम्” काशी० ख० २४अ०। ५चम्पायां भवे त्रि०। ६विश्वामित्रात्मजभेदे पु० “कपाचिनीचिकस्तैव चाम्पेयोज्जयनौ तथा” भा० आ० ४अ०। विश्वामित्रात्मजोक्तौ।

चाय निशाने (चाक्षुषज्ञाने) पूजने च सक० उभ० सेट्। चायति ते अचायीत् अचायीत् अचायिष्ट अचायत अदित्। अचचायत् त। “तं पर्वतीया प्रमदाश्चायिरे” माघः। “अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं निचाय्य तं मृत्युमुखात् प्रमुच्यते” कठोप०। यङि चेकीयते। चायश्विभावः। अपचितिः अपचित।

चाय त्रि०चयस्य विकारः ताला०अण्। चयमये स्त्रियां ङीप्।

चायनीय त्रि० चाय—कर्मणि अनीयर्। पूजनीये “उपस्थितमा मराक्षम्” इत्यस्याल्पचि चित्तशब्दनिरुक्तौ चित्तं चायनीयं मंहनीयमिति” निरुक्तकारः १२।६।

चायमान पु० चयमानस्य राज्ञोऽपत्यम् शिवा० अण्। १चयमानन्नपापत्ये। “अभ्यावर्त्ती चायमानो ददाति” ऋ० ६।२८।८। “चायमानश्चयमानस्य अपत्यं पुमः” भा०। चाय—शानच्। २पूजयति ३पश्यति च त्रि०

चायु त्रि० चाय–उण्। पूजके। "यज्ञेषु यत्र चायवः" ऋ० १।२४।४। "चायवः पूजकाः" भा०।

चार पु० चरएव अण्। १प्रणिधौ गुप्तचरे "चारैश्चानेकसंस्थानैः प्रोत्साद्य वशमानयेत्" "तत्प्रचारप्रतिषेधार्थं चारैश्चाप्यनुचारयेत्" "उपच्छन्नासदश्चैव चारान् सम्यग्विधाय च"–इति च मनुः। २प्रियालवृक्षे (पियाशाल) मेदि० ३कारागारे हेम० चर–भावे घञ् ४गतौ गोप्रचारः पशुचारः "चारोदयाः सप्तमाः श्रवणमघादित्यमूलहस्तेषु" वृ० स० ९अ० "अगस्त्यार्थेमान्तरितो व्यञ्जाति चायं नियतचारः" वृ० स०। काव्यभेदे दूतनियोगादिकं कालिकापु० ८८ अ० ९ं ह्रं यथा। "कृषिर्गोरक्षवाणिज्यं सस्यानां कारणाधनम्। आदानं सैन्यकरयोर्बन्धनं गजवाजिनोः। शून्यशस्यस्थानाञ्च भोजनं सततं ततैः। प्रजानां चारहेतूनां भञ्जनं चेति चाष्टमम्। एतद्वाष्ट वर्गेषु चारान् सम्यक् प्रयोजयेत्। कार्याकार्यविभागाय चाष्टवर्गाधिकारिणाम्। अष्टौ चारान् नियुञ्जीयादष्टवर्गेषु पार्थिवः। द्यस्त्वेषु युञ्जीत क्रमशः शृणु तानि मे। स्वामी सचिवराष्ट्राणि मित्रं कोषो बलं तथा। दुर्गन्तु सप्तमं प्रोक्तं राज्याङ्गं गुरुभाषितम्। दुर्गयुक्तं राष्ट्रवर्गे चारं नाक्रानि योजयेत्। तस्मादिमानि शेषाणि षड्वा चारपदानि तु। युवान्तेष्वेव पुत्रेषु चाक्षुषादौ महानसे। मध्यदासीनयोश्चैव शयनकविनिश्चये। आदौ दशसु चैतेषु चारान् राजा प्रयोजयेत्। न यत् प्रकाशं जानीयात् तत्तु चारैर्निरूपयेत्। निरूप्य तत्प्रतीकारमथार्थं विकृतचरेत्। यथानियोगमेतेषां यो यो यदान्यथा चरेत्। ज्ञात्वा तत्र चापचारैर्दण्डयेद्वा नियोजयेत्। चारांस्तु मन्त्रिणा सार्द्धं रहसि संस्थितो नृपः। प्रदोषसमये पृच्छेत्सदानीमेव चाह्वयेत्। चाप्रकं चाय युवानं ये तु चारा महानसे। नियुक्तांस्तान् मध्यराते पृच्छेत् यथापि मन्त्रिणि। एतान् चारान् स्वयं पश्येत् नृपतिर्मन्त्रिणा विना। अन्यांश्च मन्त्रिणा सार्द्धं निरूप्य प्रदिशेत् फलम्। नैकवेशधरश्चारो नैको मोहतादृवर्जितः। संस्तुतो नहि सर्वत्र नातिदीर्घो न वामनः। सततं न दिवाचारी न रोगी नाल्पबुद्धिमान्। न वित्तविभवैर्हीनो न भार्यापुत्रवर्जितः। कार्यश्चारो नृपतिना गुह्यतत्त्वविनिर्णये। अनेकवेशपर्यटनकं भाषोद्दिष्टम्। वहुदेशवचोभिज्ञं पराभिप्रायवेदकम्। ईदृगुणं प्रकुर्वीत चारं प्रज्ञानसाधनम्। अधितिष्ठेत् स्वयं राजा कर्मिमात्मपवीक्षया। वणिक्पथे च दुर्गादौ तेषु यज्ञान्नियोजयेत्। अन्तःपुरे पितृतुल्यान् धीरान् वृद्धान् नियोजयेत्। षण्ढान् षण्डान् तथा वृद्धान् स्त्रियो वा युवितत्पराः। शुद्धान्तद्वारि युञ्जीयात् स्त्रियो बुद्धिमनीषिणीः"। चरेण चरणेन निर्वृत्तम् अण्। ५कल्लिमविषे–न० हेमच०।

चारक त्रि० चारयति चर–णिच्–ण्वुल्। गवादीनां तृणादिषु गमयितरि १पशुपालके मेदि० चार–स्वार्थे क। २सञ्चे ३गतौ च। ४प्रियालवृक्षे राजनि०। ५कारागारे। हेम०। "निगडितचरणा चारके निरोद्धव्या" दशकु०।

चारकीण त्रि० चरकाय हितम् खञ्। चरकहिते।

चारचक्षुस् पु० चारश्चक्षुरस्य। नृपे। "यस्मात् पश्यन्ति दूरस्थाः सर्वानर्थान्नराधिपाः। चारेण तस्मादुच्यन्ते राजानश्चारचक्षुषः" रामा० २। २७। "प्रजायांशास्त्रकामांश्च चारचक्षुर्महीपतिः" मनुः "गावः पश्यन्ति गन्धेन वेदैः पश्यन्ति च द्विजाः। चारैः पश्यन्ति राजानश्चक्षुर्भ्यामितरे जनाः" नीतिशा०। "स्वपरमण्डलकार्याकार्यावलोकने चाराश्चक्षूंषि क्षितिपालाना-मिति" नीतिवाक्यामृतम्।

चारटिका स्त्री चर–णिच् मकारि० अटन् संज्ञायां कन् अतइत्त्वम्। नलीनामगन्धद्रव्ये राजनि०।

चारटी स्त्री चर–णिच्–मकारि० अटन् गौरा० ङीष् १पद्मचारिणीवृक्षे अमरः। २भूम्यामलक्यां राजनि०।

चारण पु० चारयति कीर्त्तिं चर-णिच्–ल्यु। कीर्त्तिसञ्चारके नटे अमरः। "चाटचारणदासेषु दत्तं भवति निष्फलम्" स्मृतिः। "गन्धर्वाणां ततो लोकः परतः शतयोजनात्। देवानां गायनास्ते च चारणाः स्तुतिपाठकाः" पद्म० पु० पा० ख०। [राजपथे हेम०।

चारपथ पु० चारार्थः गद्दुजनगम्यः पन्थाः अच् समा०।

चारभट पु० चारे बुद्धिसञ्चारे भटः। धीरे हेम०।

चारमिक त्रि० चरममधीते वसन्ता० ठक्। चरमसमाप्तिपर्यन्ताध्यायिनि। | चक्रे वायौ त्रिका०।

चारवायु पु० चारेण रवैरदम्गतिभेदेन ज्ञातो वायुः। निदा-

चारायण पुंस्त्री चरस्य गोत्रापत्यम् नडा० फक्। चरगोत्रापत्ये। तेषां छात्रः अण् "इञश्च" पा० सू०।

चारायणीय तच्छात्रे। चारायणेभ्य आगतः वुञ्। चारायणक तत आगते त्रि०।

चारिणी स्त्री चर–णिनि ङीप्। करुणीवृक्षे राजनि०।

चारित्र न० चर–“चरेर्वृत्ते” उणा० णित्रन् चरित्रमेव स्वार्थे अण् वा। १चरित्रे २स्वभावे हेम०। ३कुलक्रमागताचारे शब्दार्थचि०। “चारित्रं येन नो लोके दूषितं दूषितात्मना” हरिव० १७०। ४तिन्तिडीवृक्षे स्त्री शब्दरत्ना० ५मरुत्वत्तनयपुत्रभेदे पु० “मरुत्वतो मरुत्वन्तो देवानजनयत् सुतान्” इत्युपक्रमे “नक्षत्रं चाकृतिश्चैव चारित्रं ब्रह्मवर्चसम्” हरिव० २०३ अ०।

चारित्र्य न० चरित्रमेव स्वार्थे ष्यञ्। चरित्रशब्दार्थे।

चारिन् त्रि०चर–णिनि। सञ्चारकारिणि कर्त्तरि “सङ्गमाय निशि गूढचारिणम्” रघुः “प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ” गीता स्त्रियां ङीप् स्वैरचारिणी।

चारी स्त्री चारो गतिभेदोऽस्त्यस्या अच् गौरा० ङीप्। गतिभेदयुक्तनृत्यक्रीडायां सङ्गी० दा० तल्लक्षणभेदादिकमुक्तं यथा

“न हि चारीं विना नृत्ये नृत्यशास्त्रं प्रवर्त्तते। शृङ्गारादिरसानान्तु भावोद्दीपनकारिकाम्। माधुर्योद्दर्शना नृत्ये चारी चारुगतिर्मता”। अन्ये तु “एकपादप्रचारो यः सा चारी च निगद्यते। पादयोश्चारणं यत्र सा चारीति निगद्यते। करणानां समायोगः खण्डकः परिकीर्त्तितः। त्रिभिः चतुर्भिर्वा खण्डकं मण्डलाह्वयम्। समनखा नूपुरविद्धा तिर्यङ्मुखी सरला च। कातरा च कुटीरा च विश्लिष्टा रथचक्रिका। पार्ष्णिरेचिका तलदर्शिनी गजहस्तिका। परावृत्तका चारुताडिताख्या स्यादुत्थिता। सर्पक्रीडनिका स्फुरलिका चारुरोचिका। तलोद्वृत्ता सञ्चरिता स्फुरिकापि तथैव च। ऊर्ध्वजङ्घा संकुटिता स्यादथैव मदालसा। उत्कुञ्चिता तिर्यगूर्द्ध्वकुञ्चिता चाथकुञ्चिका। षड्विंशति र्भौमचार्यः इत्याख्याता मनीषिभिः”। अन्ये तु। “सम पादस्थिता विद्धा शकटस्थार्द्धिकापि च। विश्लाघा ताड़िताऽऽबद्धा एकैका क्रीड़िता तथा। उरुद्वृत्ता स्यन्दिता च जनिता स्यन्दिता तथा। स्यन्दितावत् समतन्वी समोत्सारितचक्रिता। उत्स्यन्दिता च विज्ञेया चार्यः षोड़श भूमिगाः। इति भूमिचारी। आकाश चारी यथा “चारीश्चाकाशगा वक्ष्ये विक्षेपा स्खलरी तथा। अङ्घ्रिताड़िता भ्रमरी पुरःक्षेपा च डमिका। अपक्षेपा जङ्घावर्त्ती विद्धा च हरिणप्लुता “अलातकान्दोलिता च जङ्घाजङ्घालिका तथा। विद्युत्क्रान्ता भ्रमरिका दण्डपार्श्वेति षोड़श”। अन्ये तु। “विभ्रान्ता तिक्रान्ताऽपक्रान्ता च पार्श्वक्रान्तिका। ऊर्द्ध्वजानुर्दोलापादोद्वृत्ता नूपुरपादिका। भुजङ्गत्रासिका क्षिप्ताऽऽविद्धा ताला च सूचिका। विद्युत्क्रान्ता भ्रमरिका दण्डपादा तथैव च। आकाशचारिका एताः षोडशैव निरूपिताः”। एतास्वेव भूमिचारोऽप्यन्तरभेदोऽस्ति। “तिर्यक्चारी ऊर्द्ध्वचारी स्खलचारीति ता अष्टनीयाः। “तैस्तास्वत्रैव मात्रेण सञ्चारो निबन्धनः। नाट्ये वा भित्तिदेशे वा प्रथमं ताः प्रयोजयेत्। कृत्वाहारं तथाङ्गञ्च भुक्त्वा ताः न समाचरेत्। नृत्ते पादस्य विन्यासचारी सैवाभिधीयते। शृङ्गारादिरसानान्तु भवेद्दीपनकारणम्। माधुर्यं भूयसा नृत्ये नृत्यगीतलयान्विताः। नियतार्द्ध विशेषाख्या चारी सञ्चारतो भवेत्” सं० दामो०।

चारु पु० चरति चित्ते–उण्। १वृहस्पतौ २मनोहरे त्रि० मेदि० “चकासतं चारुचमूरुचर्मणा” “अर्द्धप्रसारितसुराधिपचापचारु” माघः। गुणवचनत्वेन स्त्रियां वा ङीप् चार्व्वी चारुः। ३कुङ्कुमे न० शब्दार्थचि०। ४रुक्मिणीतनयभेदे पु० “चारुगर्भश्चारुदंष्ट्रम्।

चारुक पु० चारु+संज्ञायां कन्। शरबीजसमे क्षुद्रधान्यभेदे भावप्र० तद्गुणा उक्ता यथा “चारुकः शरबीजं स्यात् कथ्यन्ते तद्गुणा अथ। चारुको मधुरो रूक्षो रक्तपित्तकफापहः। शीतलो लघुरग्राह्य स्यायो वातकोपनः”। [याम् राजनि०।

चारुकेशरा स्त्री चारुः केशरोऽस्याः। नागरमुस्ता-

चारुगर्भ पु० श्रीकृष्णस्य रुक्मिणीगर्भजाते तनयभेदे यथा “तस्याम् (रुक्मिण्याम्) उत्पादयामास पुत्रान् दश म-हारथान्। चारुदेष्णं सुदेष्णञ्च प्रद्युम्नञ्च महाबलम्। सुषेणं चारुगुप्तञ्च चारुबाहुञ्च वीर्य्यवान्। चारुविन्दं सुचारुञ्च भद्रचारुं तथैव च। चारुञ्च बलिनां श्रेष्ठं सुतां चारुमतीं तथा” हरिव० ११८अ०। चारुगुप्तादयोऽप्यत्रोक्ताः तत्पुत्रभेदे।

चारुचित्र पु० धृतराष्ट्रपुत्रभेदे “चित्रोपचित्रौ चित्राक्षचारुचित्रः शरासनः” भा० आ० ११७अ०।

चारुधारा स्त्री चारु चारुतां धारयति धारि–अच् चार्व्वी धाराऽस्या वा। इन्द्रपत्न्यां शच्याम् त्रिका०।

चारुनेत्र त्रि० चारु मनोहरं नेत्रमस्य। १सुलोचने

२हरिणे पुंस्त्री त्रिका० । ३अप्सरोभेदे स्त्री "चारुनेत्रा घृताची च मेनका पुञ्जिकास्थली" काशीख० १०अ०।

चारुपर्णी स्त्री० चारूणि पर्णान्यस्याः ङीप्। (गन्धमादाल) प्रसारिण्याम् राजनि० ।

चारुपुट पु० चारु-पुटमत्र । तालभेदे संगीतदा० ।

चारुफला स्त्री चारु फलमस्याः । द्राक्षायाम् राजनि० ।

चारुश्रवस् पु० श्रीकृष्णपुत्रभेदे "तथा द्वादश वर्षाणि त्वतो भूतेन पुष्यता । आराध्य पशुभर्त्तारं रुक्मिण्यां जनिताः सुताः । चारुदेष्णः सुचारुश्च चारुवेषो यशोधरः । चारुश्रवा चारुयशाः प्रद्युम्नः शम्भुरेव च । यथा ते जनिताः पुत्रा रुक्मिण्यां चारुविक्रमाः" भा० अनु० १४अ० । चारुगर्भचन्द्रानुक्ताः श्लोकाश्च चारुश्रवस् इत्यादयोऽपि तत्पुत्रभेदे ।

चारुलोचन त्रि० चारु लोचनमस्य । १सुन्दरनेत्रयुक्ते २हरिणे पुंस्त्री० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् शब्दार्थचि०।

चारुवक्त्र त्रि० चारु वक्त्रमस्य । १सुमुखे २कुमारानुचरभेदे पु० "श्वेतवक्त्रः सुवक्त्रश्च चारुवक्त्रश्च पाण्डुरः" भा० श० ४६अ० कुमारानुचरोक्तौ

चारुवर्द्धना स्त्री चारु चारुतां वर्द्धयति वृध-णिच्-ल्यु । १नार्य्यां राजनि० । २मनोहरतावर्द्धकमात्रे त्रि० ।

चारुव्रता स्त्री चारु व्रतमस्याः । १मासोपवासिन्यां स्त्रियां त्रिका० २तादृशव्रतयुक्ते पुरुषे पु० ।

चारुशिला स्त्री नित्यकर्म० । १मणिमात्रे त्रिका० । कर्म्मधा० । २मनोहरशिलामात्रे स्त्री "कुलिशचारुशिलोपचयैरयम्" भट्टिः ।

चारुशीर्ष त्रि० चारु शीर्षमस्य । १मनोज्ञमस्तके २शक्रसखे आलम्बायने पु० । "चारुशीर्षस्तु तं प्राह शक्रस्य दयितः सखा । आलम्बायन इत्येव विश्रुतः करुणात्मकः" भा० अनु० १८अ० । स च आलम्बस्यापत्यम् ।

चारुहासिन् त्रि० चारु हसति हस-णिनि । १मनोहरहासिनि स्त्रियां ङीप् । सा च "अयुगभसा चारुहासिनी" वृ० र० उक्ते २वैतालीयभेदे छन्दसि ।

चार्च्चिक्य न० चर्च्च-भावे ण्वुल् चर्च्चिकैव स्वार्थे ष्यञ् । चन्दनादिना गात्रलेपने अमरः । [वेष्टिते रथे ।

चार्म्म पु० चर्म्मणा परिवृतो रथः अण् । चर्म्मणा चर्म्मतो

चार्म्मण न० चर्म्मणां समूहः अण् । चर्म्मसमुदाये ।

चार्म्मिक त्रि० चर्म्मणा निर्वृत्तः ठक् । चर्म्मनिर्म्मिते भाण्डादौ । "चर्म्मचार्म्मिकभाण्डेषु" मनुः । ततः पुरोहिता० भावे यक् । चार्म्मिक्य तद्भावे न० ।

चार्म्मिकायणि पुंस्त्री चर्म्मिणोऽपत्यम् वाकिनादि० फिञ् कुक् नलोपश्च । चर्म्मिणो (ढाली) नामकयोधस्यापत्ये ।

चार्म्मिण न० चर्म्मिणां समूहः अण् । चर्म्मिणां समूहे ।

चार्व्वाक पु० चारुः लोकसम्मतो वाकोवाक्यं यस्य पृषो० । बृहस्पतिशिष्ये लोकायते नास्तिकभेदे तन्मतसिद्धपदार्थादि सर्व्वद० सं० दर्शितं यथा ।

"अथ कथं परमेश्वरस्य निःश्रेयसप्रदत्वमभिधीयते बृहस्पतिमतानुसारिणा नास्तिकशिरोमणिना चार्वाकेण दूरोत्सारितत्वात् । दुरुच्छेदं हि चार्वाकस्य चेष्टितम् । प्रायेण सर्व्वप्राणिनस्तावत् "यावज्जीवं सुखं जीवेन्नास्ति मृत्योरगोचरः । भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः" इति लोकगाथामनुरुन्धाना नीतिकामशास्त्रानुसारेणार्थकामावेव पुरुषार्थौ मन्यमानाः पारलौकिकमर्थमपह्नुवानाश्चार्वाकमतमनुवर्त्तमाना एवानुभूयन्ते । अत एव तस्य चार्व्वाकमतस्य लोकायतमित्यन्वर्थमपरं नामधेयम् । तत्र पृथिव्यादीनि भूतानि चत्वारि तत्त्वानि तेभ्य एव देहाकारपरिणतेभ्यः किण्वादिभ्यो मदशक्तिवत् चैतन्यमुपजायते, तेषु विनष्टेषु सत्सु स्वयं विनश्यति । "तदिह विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्तीति" । तच्चैतन्यविशिष्टदेह एवात्मा देहातिरिक्त आत्मनि प्रमाणाभावात् प्रत्यक्षैकप्रमाणवादितया अनुमानादेरनङ्गीकारेण प्रामाण्याभावात् । अङ्गनालिङ्गनादिजन्यं सुखमेव पुरुषार्थः । न चास्य दुःखसंभिन्नतया पुरुषार्थत्वमेव नास्तीति मन्तव्यम् अवर्जनीयतया प्राप्तस्य दुःखस्य परिहारेण सुखमात्रस्यैव भोक्तव्यत्वात् । तद्यथा मत्स्यार्थी सशल्कान् सकण्टकान् मत्स्यानुपादत्ते स यावदादेयं तावदादाय निवर्त्तते । यथा वा धान्यार्थी सपलालानि धान्यान्याहरति यावदादेयं तावदादाय निवर्त्तते । तस्माद्दुःखभयान्नानुकूलवेदनीयं सुखं त्यक्तुमुचितम् । न हि मृगाः सन्तीति शालयो नोप्यन्ते । न हि भिक्षुकाः सन्तीति स्थाल्यो नाधिश्रीयन्ते । यदि कश्चिद् भीरुर्दृष्टं सुखं त्यजेत् तर्हि स पशुवन्मूर्खो भवेत् । तदुक्तम् "त्याज्यं सुखं विषयसङ्गमजन्म पुंसां दुःखोपसृष्टमिति मूर्खविचारणैषा । व्रीहीन् जिहासति सितोत्तमतण्डुलाढ्यान् को नाम भोस्तुषकणोपहितान् हितार्थी" । ननु पारलौकिकसुखाभावे बहुवित्तव्ययशरीरायाससाध्ये अग्निहोत्रादौ

विद्यावृद्धाः कथं प्रवर्त्तिष्यन्त इति चेत् तदपि न प्रमाणकोटिं प्रवेष्टुमीष्टे अनृतव्याघातपुनरुक्तदोषैर्दूषिततया वैदिकम्मन्यैरेव धूर्त्तबकैः परस्परं कर्म्मकाण्डप्रामाण्यवादिभिर्ज्ञानकाण्डस्य, ज्ञानकाण्डप्रामाण्यवादिभिश्च कर्म्मकाण्डस्य प्रतिक्षिप्तत्वेन त्रय्या धूर्त्तप्रलापमात्रत्वेन अग्निहोत्रादेर्जीविकामात्रप्रयोजनत्वात् तथा चाभाणकः "अग्निहोत्रं त्रयो वेदास्त्रिदण्डं भस्मगुण्ठनम्। बुद्धिपौरुषहीनानां जीविकेति बृहस्पतिः" ॥ अत एव कण्टकादिजन्यं दुःखमेव नरकं लोकसिद्धो राजा परमेश्वरः देहोच्छेदो मोक्षः। देहात्मवादे च कृशोऽहं कृष्णोऽहमित्यादिसामानाधिकरण्योपपत्तिः। मम शरीरमिति व्यवहारो राहोः शिर इत्यादिवदौपचारिकः। तदेतत् सर्व्वं समग्राहि। "अत्र चत्वारि भूतानि भूमिवार्य्यनलानिलाः। चतुर्भ्यः खलु भूतेभ्यश्चैतन्यमुपजायते। किण्वादिभ्यः समेतेभ्यो द्रव्येभ्यो मदशक्तिवत् ॥ अहं स्थूलः कृशोऽस्मीति सामानाधिकरण्यतः। देहः स्थौल्यादियोगाच्च स एवात्मा न चापरः ॥ मम देहोऽयमित्युक्तिः सम्भवेदौपचारिकीति"॥ स्यादेतत् स्यादेष मनोरथो यद्यनुमानादेः प्रामाण्यं न स्यात् अस्ति च प्रामाण्यं कथमन्यथा धूमोपलम्भानन्तरं धूमध्वजे प्रेक्षावतां प्रवृत्तिरुपपद्येत। नद्यास्तीरे फलानि सन्तीति वचनश्रवणसमनन्तरं फलार्थिनां नदीतीरे प्रवृत्तिरिति। तदेतन्मनोराज्यविजृम्भणम्। व्याप्तिपक्षधर्म्मताशालि हि लिङ्गं गमकमभ्युपगतमनुमानप्रामाण्यवादिभिः व्याप्तिश्चोभयविधोपाधिविधुरः सम्बन्धः स च सत्तया चक्षुरादिवन्नाङ्गभावं भजते किन्तु ज्ञाततया। कः खलु ज्ञानोपायो भवेत्। न तावत् प्रत्यक्षं तच्च बाह्यमान्तरं वाऽभिमतम्। न प्रथमः तस्य सम्प्रयुक्तविषयज्ञानजनकत्वेन भवति (वर्त्तमाने) प्रसरसम्भवेऽपि भूतभविष्यतोस्तदसम्भवेन सर्व्वोपसंहारवत्या व्याप्तेर्दुर्ज्ञानत्वात्। न च व्याप्तिज्ञानं सामान्यगोचरमिति मन्तव्यं व्यक्त्योरविनाभावाभावप्रसङ्गात्। नापि चरमः अन्तःकरणस्य बहिरिन्द्रियतन्त्रत्वेन बाह्येऽर्थे स्वातन्त्र्येण प्रवृत्त्यनुपपत्तेः। तदुक्तम् "चक्षुराद्युक्तविषयं परतन्त्रं बहिर्मनः इति। नाप्यनुमानं व्याप्तिज्ञानोपायः तत्र तत्राप्येवमिति अनवस्थादौस्थ्यप्रसङ्गात्। नापि शब्दस्तदुपायः काणादमतानुसारेणानुमान एवान्तर्भावात् अनन्तर्भावे वा वृद्धव्यवहाररूपलिङ्गावगतिसापेक्षतया प्रागुक्तदूषणलङ्घितत्वात् धूमधूमध्वजयोरविनाभावोऽस्तीति वचनमात्रे मन्वादिवद्विश्वासाभावाच्च। अनुपदिष्टाविनाभावस्य पुरुषस्यार्थान्तरदर्शनेनार्थान्तरानुमित्यभावे स्वार्थानुमानकथायाः कथाशेषत्वप्रसङ्गाच्च। उपमानादिकन्तु दूरापास्तं तेषां संज्ञासंज्ञिसम्बन्धादिबोधकत्वेनानौपाधिकसम्बन्धबोधकत्वासम्भवात्; किञ्च उपाध्यभावोऽपि दुरवगमः उपाधीनां प्रत्यक्षत्वनियमासम्भवेन प्रत्यक्षाणामभावस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि अप्रत्यक्षाणामभावस्याप्रत्यक्षतया अनुमानाद्यपेक्षायामुक्तदूषणानतिवृत्तेः। अपि च साधनाव्यापकत्वे सति साध्यसमव्याप्तिरिति तल्लक्षणं कक्षीकर्त्तव्यम्। तदुक्तम् "अव्याप्तसाधनो यः साध्यसमव्याप्तिरुच्यते स उपाधिरिति" शब्देऽनित्यत्वे साध्ये सकर्त्तृकत्वं घटत्वमश्रावणत्वं च व्यावर्त्तयितुमुपात्तान्यत्र क्रमतो विशेषणानि त्रीणि। तस्मादिदमनवद्यं समासमेत्यादिनोक्तमाचार्य्येणेति। तत्र विध्यध्यवसायपूर्व्वकत्वान्निषेधाध्यवसायस्योपाधिज्ञाने जाते तदभावविशिष्टसम्बन्धरूपं व्याप्तिज्ञानं व्याप्तिज्ञानाधीनं चोपाधिज्ञानमिति परस्पराश्रयवज्रप्रहारदोषो वज्रलेपायते; तस्मादविनाभावस्य दुर्बोधतया नानुमानाद्यवकाशः। धूमादिज्ञानानन्तरमग्न्यादिज्ञाने प्रवृत्तिः प्रत्यक्षमूलतया भ्रान्त्या वा युज्यते। क्वचित् फलप्रतिलम्भस्तु मणिमन्त्रौषधादिवत् यादृच्छिकः। अतस्तत्साध्यमदृष्टादिकमपि नास्ति। नन्वदृष्टानिष्टौ जगद्वैचित्र्यमाकस्मिकं स्यादिति चेत् न तद्भद्रं स्वभावादेव तदुपपत्तेः। तदुक्तम् "अग्निरुष्णो जलं शीतं शीतस्पर्शस्तथानिलः। केनेदं चित्रितं तस्मात् स्वभावात्तद्व्यवस्थितिरिति"। तदेतत् सर्व्वं बृहस्पतिनाप्युक्तम्। "न स्वर्गो नापवर्गो वा नैवात्मा पारलौकिकः। नैव वर्णाश्रमादीनां क्रियाश्च फलदायिकाः। अग्निहोत्रं त्रयो वेदास्त्रिदण्डं भस्मगुण्ठनम्। बुद्धिपौरुषहीनानां जीविका धातृनिर्म्मिता। पशुश्चेन्निहतः स्वर्गं ज्योतिष्टोमे गमिष्यति। स्वपिता यजमानेन तत्र कस्मान्न हिंस्यते। मृतानामपि जन्तूनां श्राद्धं चेत्तृप्तिकारणम्। गच्छतामिह जन्तूनां व्यर्थं पाथेयकल्पनम्। स्वर्गस्थिता यदा तृप्तिं गच्छेयुस्तत्र दानतः। प्रासादस्योपरिस्थानामत्र कस्मान्न दीयते? । यावज्जीवेत् सुखं जीवेदृणं कृत्वा घृतं पिबेत्। भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः। यदि गच्छेत् परं लोकं देहादेष विनिर्गतः। कस्माद्भूयो न चायाति ? बन्धुस्नेहसमाकुलः। ततश्च जीवनोपायो ब्राह्मणैर्विहितस्त्विह।

मृतानां प्रेतकार्य्यादि न त्वन्यद्विद्यते क्वचित्। त्रयो वेदस्य कर्त्तारो भण्डधूर्त्तनिशाचराः। जर्फरीतुर्फरीत्यादि पण्डितानां वचः स्मृतम्। अश्वस्यात्र हि शिश्नन्तु पत्नीग्राह्यं प्रकीर्त्तितम्। भण्डैस्तद्वत् परञ्चैव ग्राह्यजातं प्रकीर्त्तितम्। मांसानां खादनं तद्वन्निशाचरसमीरितमिति"। तस्माद्बहूनां प्राणिनामनुग्रहार्थं चार्व्वाकमतमाश्रयणीयमिति रमणीयम्"। नैषधे च तन्मतं प्रकृत्य वर्णितं यथा

"ग्रावोन्मज्जनवद्यज्ञफलेऽपि श्रुतिसत्यता। कां श्रद्धां तत्र धीवृद्धाः! कामाध्वा यत् खिलीकृतः। केनापि बोधिसत्त्वेन जातं सत्त्वेन हेतुना। यद्वेदधर्म्मभेदाय जगदे जगदस्थिरम्। अग्निहोत्रं त्रयीतन्त्रं त्रिदण्डं भस्मगुण्ठनम्। प्रज्ञापौरुषनिःस्वानां जीवो जल्पति जीविका। शुद्धिर्वंशद्वयीशुद्धौ पित्रोः पित्रोर्यदेकशः। तदनन्तकुलादोषाददोषा जातिरस्ति का। कामिनीवर्गसंसर्गैर्न कः सङ्क्रान्तपातकः। नाश्नाति स्नाति हा मोहात् कामक्षाममिदं जगत्। ईर्ष्यया रक्षतो नारीर्धिक् कुलस्थितिदाम्भिकान्। स्मरान्धत्वाविशेषेऽपि तथा नरमरक्षतः। परदारनिवृत्तिर्या सोऽयं स्वयमनादृतः। अहल्याकेलिलोलेन दम्भो दम्भोलिपाणिना। गुरुतल्पगतौ पापकल्पनां त्यजत द्विजाः!। येषां वः स्वर्गुरुस्तु-मैर्गुरुदारग्रहे ग्रहः। पापात्तापा, मुदः पुण्यात्, परासोः स्युरिति श्रुतिः। वैपरीत्यं ध्रुवं साक्षात्तदा-स्वाद वशावहे। सन्देहेऽप्यन्यदेहाप्तेर्विश्वस्य वृजिनं यदि। त्यजत श्रोत्रियाः! स्वर्गं हिंसादूषणसंशयात्। यस्त्रिवेदिविदां पन्थाः स व्यासोऽपि जजल्प वः। रामाया जातकामायाः प्रशस्ता हस्तधारणा। सुकृते वः कथं श्रद्धा सुरते च कथं न सा?। तत्कर्म पुरुषः कुर्य्याद्येनान्ते सुखमेधते। बलात् कुरुत पापानि सन्तु तान्यकृतानि वः। सर्व्वान् बलकृतानर्थानकृतान् मनुरब्रवीत्। स्वागमार्थेऽपि माऽस्मिंस्त्वत्तोषिका! विचिकित्सथः। तं तथाचरतानन्दं स्वच्छन्दं यं यमिच्छथ। श्रुतिस्मृत्यर्थबोधेषु स्वैकमत्यं महाधियाम्। व्याख्या बुद्धिबलापेक्षा सा नोपेक्ष्या सुखोन्मुखी। यज्ञस्तीति धीर्देहे तद्दाहे वः किमेनसा। क्वापि किन्तत् फलं न स्यादात्मेति परवाचिके। अतः चरति कर्म्माणि स्वते कर्म्मफलोर्म्मयः। अन्यभुक्तैर्दते तृप्तिरित्यलं धूर्त्तवार्त्तया। एकं सन्दिग्धयोस्तावत् भावि तत्रेष्टजन्मनि। हेतुमाहुः स्वमन्त्रादीनसाङ्गानन्यथा विटाः। अनेन जानताप्नोति कायं नायं त्वमित्यसौ। त्याज्यते याच्यते चान्यदर्हो मुग्धाऽतिधूर्त्तया। एकस्य विश्वपापेन तापेऽनन्ते निमज्जनः। कः श्रौतस्यात्मनो भीरो! भरः स्याद्दुरितेन ते। किन्ते हन्ताहृतात् पुण्यात् तन्मात्रे हि फलत्वदः। न्याय्यं तनुभृन्त्यन्यस्य न्याय्यमेवात्मनो यदि। हथागीव दयावादान् विधूनय वधूरतु। तथापि ताडयस्यैव वा चिरं जनवञ्चना। कुरुध्वं कामदेवाज्ञां ब्रह्माद्यैरप्यलङ्कृताम्। वेदोऽपि देवकीयाज्ञा तत्राज्ञा काचिकार्हणा। प्रज्ञापणमपि वेदस्य भागं मन्यध्वमेव चेत्। केनाभाव्येन दुःखाय विधीनपि तथेच्छथ। श्रुतिं श्रद्धत्थ विक्षिप्ताः। प्रक्षिप्तां ब्रूथ च स्वयम्। मीमांसा मांसलप्रज्ञा! स्तां सूपद्विपदायिनीम्। को हि वेद-स्त्यमुष्मिन् वा लोक इत्याह या श्रुतिः। सव्यामाख्यादसौ लोकं लोकः प्रत्येतु वा कथम्। धर्म्माधर्म्मौ मनुष्यैस्स-क्षयक्याऽर्जनवर्जनौ। व्याजागमश्रद्धदस्वार्थी चद्धाधि सुधा बुधैः। व्यासस्यैव गिरा तस्मिन् श्रद्धावत्वा स्थ तान्त्रिकाः। मत्स्यस्यायुपदेशान् यः कोऽपस्त्वामपि भाषताम्। पण्डितः पाण्डवानां स व्यासचाटुपटुः कविः। जिनिन्द्य तेषु निन्दन्तु स्तुवन्तु स्तुतयाश्च किम्?। न भ्रातुः किम देव्यां च व्यासः कामात् समाचरत्। दासीरतस्तदासीद्यन्मात्रा सनाथ्यदेषि किम्?। देवैर्द्विजैः कृता ग्रन्थाः पन्था येषां तदादृतौ। गां नतैः किं न तैर्व्यक्तं ततोऽप्याख्याऽपरीक्षतः। साधु कारुकता यत्ना गान्धस्तान्नैर्ब्बोधवेदैः। सारङ्गलोचनासारां दिवं प्रेत्यापि लिप्सुभिः। उभयी प्रकृतिः कामे सज्जेदिति मुनेर्मतम्। अपवर्गे तृतीयेति भणतः पाणिनेरपि। विश्रान्तु परियानाय तथा जनितमज्जनाः। विपञ्चायापतः पश्चाद्-गन्तरोरभ्रविभ्रमम्। कः शमः क्रियतां प्राज्ञाः! प्रीयाप्रीतौ परिश्रमः। भस्मीभूतस्य भूतस्य पुनरागमनं भ्रमः। एन-सामेन तिर्य्यक् स्यादित्यादिः का विभीषिका। राजिलो-ऽपि हि राजेव स्वैः सुखी सुखहेतुभिः। हताश्चेद्दिवि रोचन्ति दैत्या दैत्यारिणा रणे। तथापि तेन युद्धानां हता अपि तथैव ते। सत्त्व ब्रह्म च संसारे मुक्तौ तु ब्रह्म केवलम्। इति स्वोच्छित्तिमुक्त्युक्तिर्वैदग्धी वेदवादिनाम्। मुक्तये यः शिलात्वाय शास्त्रमूचे सचेतसाम्। गोतमं तमवेतैव यथा वित्थ तथैव सः। दारा हरिहरादीनां तन्मग्नमनसो भृशम्। किं न मुक्ताः पुनः सन्ति कारा-

मार मनोभुवः। देवश्चेदस्ति सर्वज्ञः करुणाभागवन्ध्य-वाक्। तत्किं वाग्व्ययमात्राद्यः कृतार्थयति नार्थिनः। अविमर्शं भावयन् दुःखं स्वकर्मजमपीश्वरः। स्वादकारण-वैरी नः कारणादपरे परे। तत्कीर्तिश्रद्धया साक्षादन्यो-न्यस्य व्यतिघ्नताम्। नामामात्रं मतानां स्यात् तेषां स्तुतिपद्धतिः। अक्रोधं शिक्षयन्त्यन्यान् क्रोधना ये तपोधनाः। निर्धनास्ते धनायैव धातुवादोपदेशिनः। किं वित्तं दत्त तुष्टेयमदातरि हरिप्रिया। दत्त्वा सर्वं धनं मुग्धो बन्धनं लब्धवान् बलिः। दोग्धा द्रोग्धा च सर्वोऽयं धनिनस्तैस्तथा जनः। विश्वस्य लोभसंक्षो-भमेकाद्य यदुदासते। दैत्यस्यासुरमस्तैन्यमभक्ष्यं क्षुधि-तस्तथा। ख्यापयन्त्यस्य तानन्त्यकल्पलोकान्समेकताम्" १दुर्योधनसखे राक्षसभेदे चार्वाकवधपर्वशब्दे विवृतिः

चार्वाकवधपर्वन् न० भा० शान्तिपर्वान्तर्गते अवान्तर-पर्वभेदे तद्वधकथा च तत्र ३८अ० यथा।

"निःशब्दे च स्थिते तत्र ततो विप्रजने पुनः। राजानं ब्राह्मणच्छद्मा चार्वाको राक्षसोऽब्रवीत्। तत्र दुर्योधन-सखो भिक्षुरूपेण संवृतः। साक्षः शिखी त्रिदण्डी च धृष्टो विगतसाध्वसः। वृतः सर्वैस्तथा विप्रैराशी-र्वादविवक्षुभिः। परःसहस्रैः राजेन्द्र! तपोनियमसं-स्थितैः। स दुष्टः पापमाशंसुः पाण्डवानां महात्म-नाम्। अनामन्त्र्यैव तान् विप्रांस्तमुवाच महीपतिम्। चार्वाक उवाच। इमे प्राहुर्द्विजाः सर्वे समारोप्य वचो मयि। धिग्भवन्तं कुनृपतिं ज्ञातिघातिनमस्तु वै। किं तेन स्याद्धि कौन्तेय! कृत्वेमं ज्ञातिसंक्षयम्। घातयित्वा गुरूंश्चैव मृतं श्रेयो न जीवितम्। इति ते वै द्विजाः श्रुत्वा तस्य दुष्टस्य रक्षसः। विव्यथुश्चुक्रु-शुश्चैव तस्य वाक्यप्रधर्षिताः। ततस्ते ब्राह्मणाः सर्वे स च राजा युधिष्ठिरः। व्रीडिताः परमोद्विग्नास्तूष्णी-मासन् विशाम्पते!। युधिष्ठिर उवाच। प्रसीदन्तु भवन्तो मे प्रणतस्याभियाचतः। प्रत्यापन्नं व्यसनिनं न मां धिक्कर्त्तुमर्हथ। वैशम्पायन उवाच। ततो राजन्! ब्राह्मणास्ते सर्व एव विशाम्पते!। ऊचुर्नैत-द्वचोऽस्माकं श्रीरस्तु तव पार्थिव!। जज्ञुश्चैव महात्मान-स्ततस्तं ज्ञानचक्षुषा। ब्राह्मणा वेदविद्वांसस्तपोभिर्विमली-कृताः। ब्राह्मणा ऊचुः। एष दुर्योधनसखा चार्वाको नाम राक्षसः। परिव्राजकरूपेण हितं तस्य चिकी-र्षति। न वयं ब्रूम धर्मात्मन्! व्येतु ते भयमीदृशम्। उपतिष्ठतु कल्याणं भवन्तं भ्रातृभिः सह। वैशम्पायन उवाच। ततस्ते ब्राह्मणाःसर्वे हुङ्कारैः क्रोधमू-र्च्छिताः। निर्भर्त्सयन्तः शुचयो निजघ्नुः पापराक्षसम्"। मुद्रितपुस्तके शान्तिपर्व्वणि एतत्पर्व्व दृश्यते किन्तु भा० आदिपर्व्वणि उपक्रमणिकाध्याये स्त्रीपर्व्वान्तर्गत-पर्वोक्तौ "चार्वाकस्य वधः पर्व रक्षसो ब्रह्मरूपिणः। आभिषेचनिकं पर्व धर्मराजस्य धीमतः। प्रविभागो गृहाणाञ्च पर्वोक्तं तदनन्तरम्। शान्तिपर्व ततोयत्र राजधर्मानुशासनम्"। इत्यनेन गृहविभागपर्व्व-पर्य्यन्तं स्त्रीपर्वत्वेन तत्रोक्तिः। तत्र पर्व मुद्रितपुस्तके शान्तिपर्व्वणि ४४अध्यायपर्य्यन्तम्। एतत्पर्व्वसमेव स्त्रीपर्व्वत्वेनोच्यते अन्यथा प्रतिज्ञाविरोधःस्यात् यदि च स्त्रीपर्वणि सप्तविंशतिरध्याया एव आदिपर्वोपक्रम-णिकाध्याये प्रतिज्ञाताः प्रतिज्ञाताश्च शान्तिपर्वणि ३३९ अध्यायाः मुद्रितपुस्तके च स्त्रीपर्व्वणि २७अध्याया एव इत्यत्र मुद्रितपुस्तके शान्तिपर्वणि च ४४अध्याये गृह-विभागो दृश्यते इत्यध्यायाधिक्यं तथापि शान्तिपर्व्वणि ३३९अध्यायानामेव सत्त्वेन प्रतिज्ञातत्वात् मुद्रितपु-स्तके च ३६७ अध्यायानां दर्शनात् अध्यायाधिक्यस्य लिपिकरप्रमादकृतत्वस्येव स्त्रीपर्वण्यपि सप्तविंशतिसंख्या-धिक्यस्य लिपिकरप्रमादकृतत्वस्यापि वक्तुं शक्यत्वात्। वस्तुतस्तु उपक्रमणिकाध्याये चार्वाकस्य वधः पर्व इत्यतः पूर्व्वमेव "शान्तिपर्व ततः प्रोक्तम् इत्यादि पद्यं मूल-ग्रन्थे स्थितम्। लिपिकरप्रमादात्तु उपरतम् मुद्रितमिव न मत्वा विशुद्धमिदम् अतश्च शान्तिपर्वान्तर्गत्वेऽपि न विरोधः। अध्यायसङ्ख्याधिक्यन्तु लिपिकरप्रमादकृत-त्वाननेव व्यावर्ज्यम्। अतएव उपक्रमणिकायां स्त्रीपर्व-प्रतिपाद्यविषयकथने "तोयकर्म्मणि चारब्धे राज्ञामुदक-दानिके। गूढोत्पन्नस्य चाख्यानं कर्णस्य पृथयात्मनः" इत्यन्तेन स्त्रीपर्वकथनोक्तिः सङ्गच्छते।

चार्व्वाघाट (त) पु० चारु चाकचिक्यं चा+हन—"दारावा-घनोऽण् चान्तस्य च टः संज्ञायाम्, चारौ वा" वार्त्ति० अण् वा टाभावः। शब्दराजात्मके खगभेदे

चार्व्वादि पु० गणः परतः अन्तोदात्ततानिमित्ते पा० ग०-सूत्रोक्ते शब्दगणे स च गणः "चारु, साधु यौधिक अन-ङ्गमेजय वदान्य (वल्लभात्) अकस्मात् वर्त्तमान वर्द्धमान (त्वरमाण ध्रियमाण क्रीयमाण रोचमान शोभमानाः)संज्ञायाम्। विकारः (सदृशे) व्यस्तसमस्ते। गृहपति गृहपतिक।

(राजाङ्गोत्सवध्वजि)" । "ततोकेणुचार्व्वादयश्च" पा० ग्रणपाठः ।

चार्व्वी स्त्री चारु+गुणवचनत्वात् स्त्रियां ङीष् । १चारुत्व बुद्धायां स्त्रियां २ज्योत्स्नायाम् ३बुद्धौ ४कुवेरपत्न्याम् च मेदि० ५दीप्तौ शब्दर० ।

चाल पु० चल—घ। कर्त्तरि १पटले गृहाणामाच्छादने तृणादौ त्रिका०भावे घञ् । २चलने पु० चल–णिच् भावे अच् । ३चालने पु० । [चले पु० त्रिका० ।

चालक त्रि० चल+ण्वुल् । १स्थानान्तरप्रापके २चञ्चलप्रकृतिकहस्तिनि ।

चालन न० चल–णिच्–भावे ल्युट् । १स्थानान्तरनयने २कम्पने च । "क्षोभणं सागरस्याहो पर्वतस्य च चालनम्" भा०शौ०८अ० । करणे ल्युट् ३चालन्यां न० । "गुहच्छिद्र समोपेतं चालनं तितउः पुमान्" इति शब्दरत्नावली ।

चालनी स्त्री चल–णिच् करणे ल्युट् । ततः ङीप् । क्षुद्रांशापसारणार्थं वंशखण्डादिनिर्म्मिते पात्रभेदे तितउौ (चालुनी) अमरः ।

चाष पुंस्त्री चष–भक्षणे स्वार्थे णिच्–अच् । १नीलकण्ठे खगे अमरः । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । "केयूरभरङ्ग-क्षीनां प्रभासन्तानेन कचिद्विकीर्णचाषपक्षः" काद० । "अशोकश्च विशोकश्च नन्दनः पुष्टिवर्द्धनः । हेमतुण्डो मणिग्रीवः स्वस्तिकश्चापराजितः । अष्टौ चाषस्य नामानि चाषं दृष्ट्वा तु यः पठेत् । तस्य सिद्धिर्भवेत्तत्र सिंहस्थे वराङ्गने !" इति पठन्ति । "मार्जारनकुलौ हत्वा चाषं मण्डूकमेव च । श्वगोधोलूककाकांश्च शूद्रहत्याव्रतं चरेत्" मनुना तद्वधे शूद्रहत्याव्रतकथनम् यात्रायां तस्य पूर्वदिगादिभेदेन स्थित्वा शुभाशुभम् ह०सं० ८६अ० उक्तं यथा । "चाषस्वस्तिकपुष्पाहपण्टायकुरया उदक्" । "धन्व्या मङ्गलचाषौ च भरटः पापकोऽग्रतः" । "चाषस्य प्रथमे भागे चापवज्रकुलटाः" । तस्य येन स्थितौ युवराजभयकथनं तत्रैव ८९अ० यथा "क्रकाटकौशिकपोतककाककङ्कैः कीर्त्तिस्थितैर्भवति युवराजभयं .ख्यापम् । चाषेण चापि युवराजभयं वदन्ति श्येनो विलोचनभयं निपतन् करोति" । "कपोत जीवजीवकशुकपिञ्छसितपक्षचाषहारीतैः । क्रकरचकोरकपिञ्जलकाञ्चवयारावतश्रीकैः" ८८अ० ।

चास पु० चष–हिंसायाम् णिच्–अच् पृषो० । १इक्षुभेदे २चाषखगे पुंस्त्री मेदि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

चि आकर्षणेनादाने विभागपूर्व्वकादाने च उभ० द्विक० स्वा० अनिट् । चिनोति चिनुते । चिनोतु चिनु । अचैषीत् अचेष्ट । चिकाय चिचाय चिक्ये चिच्ये । कर्म्मणि चीयते अचायि । चिकीषति ते चिचीषति ते । चयनीयम् चेतव्यम् चेयम् । चिन्वन् चिन्वानः । चितः चितिः । कायः चायः चयनम् । अग्निचित् चित्वा आचित्य चिचि चाययति चापयति । [स्वादिवत्

चि चयने विभागपूर्व्वकादाने स्वा० उभ०अनिट् । चयति ते

चि चयने विभागपूर्व्वकादाने चा० चु० उभ० पक्षे स्वा० द्विक० अनिट् वा घटादि । चाययतिते चापयतिते चयति इत्येके अचीचयत् त अचीचपत् । "दुह्याच्पच्दण्ड्रुधिप्रच्छिचिब्रूशासुजिमथ्मुषाम्" भाष्योक्तेरस्य द्विकर्म्मकत्वम् "अचैषुर्वी-मरोत्तमाः" भट्टिः । "चिचीषन्तोऽध्वरपात्रजातम्" भट्टिः "अन्तरीक्षे नाग्निश्चेतव्य" श्रुतिः । "राजहंस ! तव सैव शुभ्रता चीयते न च न चापचीयते" काव्यप्र० ।

अधि+आधिक्येन चयने । "यएव तपस्तेस्माद्देवाध्यचीयतैतस्मिन्नध्यचीयत" शत० ब्रा० १०।४।

अनु+पश्चाच्चयने "आ मूलात् शाखाभिरनुचितः" ऐतरे०ब्रा०

अप+हीनतासम्पादने सक० । "अक्षायुरपचीयते" भा० व० १९७८ । कर्म्मकर्त्तरि प्रयोगः ।

अव+अधःस्थितया चयने । "फलान्यवाचिनोद्वृक्षात्" सुश्रु० ।

अव+आ सम्यगाचयने "पुष्पाण्यवाचिन्वतीम्" भा०व०१२।१६

आ+सम्यक् चयने । "कर्मीघ्राचिनुतेऽवसतृ" भाग० ४। २८।७८। "आचिव्याति च भूयोऽपि राघवो तीव पत्रगैः" भा० व० १२ व्याप्तौ च "कथाचितौ विष्वगिवागजौ गजौ" किरा०

अनु+आ अन्वाचये अन्वाचयशब्दे दृश्यम्

सम्+आ+समाहारे "यदा तु पापानां राशिः सभामध्ये समाचितः" भा० स० २१०४ । [भट्टिः ।

उद् ऊर्द्धचयने उत्तोल्यादाने "उच्चिच्यिरे पुष्पफलं वनानि"

अभि+उद्+समुच्चये अभ्युच्चयशब्दे दृश्यम्

सम्+उद्+समुच्चये समाहारे सक० एकजातीयक्रियान्वयादौ "अपिः पदार्थसंभावनान्वनसर्गगर्हासमुच्चये" उज्ज्व० "अपिशब्देन संयोगाभावादिः समुच्चीयते" काव्यप्र० ।

उप+वृद्धौ अक० वर्द्धने सक० । "यानि पर्वं कपालान्युपचिन्वन्ति वेधसः" तै०सि०१।१।७।२। "अथ सौभिकतस्तेजोभिर्वद्धैर्ग्गुणाभिः । उपचिन्वन् प्रभां तन्वीम्" कुमा०३।

नि+निःशेषेण चयने प्रत्युच्चये च "रवः शरैर्निचितः" भा० ७।१४। "सर्वेषे निचिता दोषा अन्यच्चित् कोष-

मामताः” सुश्रुतः “अयः परार्थे क्लिश्यन्ति साक्षिणः प्रतिभू कृतम्। चत्वारस्तूपचीयन्ते विप्र आढ्यो वणिक् नृपः” मनुः

परि+परिचये पुनः पुनरनुशीलने। “चरणारविन्दस्य ध्यानपरिचितभक्तियोगः” भाग० ५।७।१। “सुलभाकारं चिरपरिचितं त्याजितो दैवगत्या” मेघ०। “हेतुः परिचयस्थैर्ये वक्तुर्गुणनिकैव वा” माघः।

प्र+प्रकर्षेण चयने समाहारे च सक० “कर्णिकारान् प्रचिन्वती” भा० आ० ७७

वि+विशेषेण चयने। “पुष्पं पुष्पं विचिन्वीत मूलच्छेदं न कारयेत्। मालाकार इवारामे न यथाङ्गारकारकः” भा० उ० ३४ अ०

सम्+ सम्यक् चयने समाहारे “संचिन्वन्ति यदा युक्ता जातरूपस्य मौक्तिकम्” हरिवं०५२१६

चिकित त्रि० जु० चि–ज्ञाने कर्मणि क्त “छन्दस्युभयथा” पा० निष्ठायाः सार्वधातुकसंज्ञायां शप् जुहोत्यादित्वात् तस्य श्लुः द्वित्वम्, कित–ज्ञाने यङ्लुक् पचाद्यच्। संज्ञापूर्वकत्वात् लघूपधगुणाभावः इति माधवः। १ज्ञाते २अतिशयज्ञातरि च “त्वं सोम! प्रचिकितो मनीषा” ऋ० १।९१।१। अत्र भाष्ये उक्ता व्युत्पत्तिर्ज्ञेया। ३ऋषिभेदे। तस्यापत्यम् इञ् इञन्तत्वात् यूनि फक्। चैकितायन तस्य यूनपत्ये पुंस्त्री। “तयोर्होदालीये कुशला बभूवुः शिलकः शालावत्यश्चैकितायनो दाल्भ्यः” छा० उ०।

चिकितान त्रि० कित–ज्ञाने कानच्। १अभिज्ञे “तपोवशो! चिकितानो अचित्तान्” ऋ० ३।१८।२। “चिकितानः कर्माभिज्ञः” भा०। २ऋषिभेदे पु०। तस्यापत्यमण् ततः यूनि वा० ढक्। चैकितानेय तस्य यूनपत्ये। “तत्रापि प्रह्लादस्य चैकितानेयो राजानं मवयाञ्चकार” छा०उ०।

चिकितु त्रि० कित–ज्ञाने उन् वेदे द्वित्वम्। अभिज्ञे “यजेत्यग्निश्चिकितुर्हव्यवाड्युवक्रतुः” ऋ० ८।५६।५।

चिकित्वन् त्रि०कित–ज्ञाने क्वनिप् वेदे नि०द्वित्वम्। ज्ञातरि। “कैतेन शर्मन्त्सचते सुषामण्यग्ने! तुभ्यं चिकित्वना” ऋ० ८।६०।१८।

चिकित्वित् त्रि० कित–ज्ञाने वा० क्विप् वेदे नि० द्वित्वम्। अभिज्ञे “ततवद्धेषसं त्वा चिकित्वित्सूनृतावरि” ऋ० ४।५२।४। “चिकित्विन् मनसं त्वा देवं मर्तास ऊतये” ऋ० ५।२२।३।

चिकित्सक पु० कित–रोगापनयने स्वार्थे सन्–ण्वुल्। रोगापनयनकर्त्तरि वैद्ये अमरः। “पूयं चिकित्सकस्यान्नम्” मनुः। चिकित्सकवाद्विधि चिकित्साशब्दे दृश्यम्

चिकित्सा स्त्री कित–स्वार्थे सन्–भावे अ। रोगप्रतीकारे रोगनिवारणोपाये अमरः। तस्य लक्षणभेदाङ्गादिकम् भावप्र० उक्तं यथा

“या क्रिया व्याधिहरणी सा चिकित्सा निगद्यते। दोषधातुमलानां या साम्यकृत् सैव रोगहृत्”। क्रियाच कर्म व्याधिर्हन्यतेऽनयेति व्याधिहरणी “करणाधिकरणयोश्चेति” पा०सूत्रेण करणार्थे ल्युट् तथाच; “याभिः क्रियाभिर्जायन्ते शरीरे धातवः समाः। सा चिकित्सा विकाराणां कर्म तद्भिषजां स्मृतम्”। “या ह्युदीर्णं शमयति नान्यं व्याधिं करोति च। सा क्रिया न तु या व्याधिं हरत्यन्यमुदीरयेत्”। क्रियाच चिकित्सा। तथा चामरसिंहः “व्याहृतौ निष्कृतिः शिक्षा पूजनं सम्प्रधारणम्। उपायः कर्म चेष्टा च चिकित्सा च नवक्रिया इति। अथ चिकित्साविध्युपदेशः। “आतमात्मचिकित्सज्ञः शास्त्रोपेक्षोऽस्ततया गदः। अक्रियस्तु विषैस्तुल्यः सम्प्रोऽपि विकरोत्यसौ। रोगमादौ परीक्षेत ततोऽनन्तरमौषधम्। ततः कर्म भिषक् पश्चात् ज्ञानपूर्वं समाचरेत्”। अयमर्थः भिषक् आदौ रोगं परीक्षेत विचारयेत्। ततः पश्चाद्रोगौषधविचारानन्तरं ज्ञानपूर्वं सावधानो न त्वज्ञाय कर्म चिकित्सामौषधदानादिरूपां समाचरेदित्यर्थः। रोगाज्ञानेन चिकित्साकरणे दोषमाह

“यस्तु रोगमविज्ञाय कर्माण्यारभते भिषक्। अप्यौषधविधानज्ञस्तस्य सिद्धिर्यदृच्छया”। यदृच्छया सिद्धिर्भवति नापि भवतीत्यर्थः। अन्यच्च

“भेषजं केवलं कर्तुं यो जानाति न चामयम्। वैद्यकर्म स चेत् कुर्याद्वधमर्हति राजतः”।

रोगज्ञाने भेषजाज्ञाने दोषमाह।

“यस्तु केवलरोगज्ञो भेषजेष्वविचक्षणः। तं वैद्यं प्राप्य रोगी स्याद्यथा नौर्नाविकं विना”। नाविकं कर्णधारं विना यथा नौः सङ्कटे पतति तथा स रोगीत्यर्थः। अन्यच्च

“यस्तु केवलशास्त्रज्ञः क्रियास्वकुशलो भिषक्। स मुह्यत्यातुरं प्राप्य यथा भीरुरिवाहवम्”।

रोगौषधयोर्ज्ञाने गुणमाह।

“यस्तु रोगविशेषज्ञः सर्वभैषज्यकोविदः। देशकालविभा-

गच्छतस्य सिद्धिर्न संशयः। आदावन्ते हतां प्राने प्रयतेत चिकित्सकः। भेषजानां विधानेन ततः कुर्य्याच्चिकित्सितम्"। चिकित्सितमित्यत्र भावे क्तः। "विकाराणामकुशलो न जिह्रीयात् कदाचन। न हि सर्वविकाराणां नामतोऽस्ति ध्रुवा स्थितिः"। जिह्रीयात् न लज्जेत। ध्रुवा नियता। "नास्ति रोगो विना दोषैर्यस्मात्तस्माच्चिकित्सकः। अनुक्तमपि दोषाणां लिङ्गैर्व्याधिमुपाचरेत्। येन कुर्वन्त्यसाध्यानां चिकित्सां ते भिषग्वराः। अतो वैद्यैः श्रमः कार्य्यः साध्यासाध्यपरीक्षणे"। रोगशान्त्युपाया अग्रे वक्ष्यन्ते। "शीते शीतप्रतीकारमुष्णे तूष्णनिवारणम्। कृत्वा कुर्य्यात् क्रियां प्राप्तां क्रियाकालं न हापयेत्। अप्राप्ते वा क्रियाकाले प्राप्ते वा न क्रिया कृता। क्रिया हीनातिरिक्ता च साध्येष्वपि न सिध्यति"। अयमर्थः। काले चिकित्साऽवसरे अप्राप्तेऽनागते। या क्रिया चिकित्सा। यथा ज्वरे जीर्णतामप्राप्ते तरुणएव कषायदानक्रिया न सिध्यति। या च क्रिया चिकित्सावसरे प्राप्ते न कृता अर्थात् पश्चात् कृता। यथा दाहे कथञ्चिच्छान्ते पश्चाच्छीतलानुलेपनादिक्रिया। तथा हीनातिरिक्ता च क्रिया साध्येष्वपि न सिध्यति। अतिरिक्तां हीनां च क्रियां वर्जयन्नाह। "विकारेऽल्पे महत् कर्म्म क्रिया कर्त्री गरीयसि। इयमेतदकौयल्यं कौशल्यं कुशकर्म्मता। क्रियायास्तु गुणालाभे क्रियामन्यां प्रयोजयेत्। पूर्व्वस्यां शान्तवेगायां न क्रियासङ्करो हितः"। भिन्नरूपाभिस्तु क्रियाभिः साङ्कर्य्यमपि न दोषाय। यतआह "क्रियाभिस्तुल्यरूपाभिर्न क्रियासङ्करो हितः। ताभिस्तु भिन्नरूपाभिः साङ्कर्य्यं नैव दुष्यति"। अतएवोक्तम् "अञ्जनं वालुकास्वेदो नस्यं निष्ठीवनं तथा। अवलेहोऽञ्जनञ्चापि प्राक् प्रयोज्यं त्रिदोषजे"। ज्वर इति शेषः। "नचैकान्तेन निर्द्दिष्टे शास्त्रे निविशते बुधः। स्वयमप्यत्र भिषजा तर्कणीयं चिकित्सता"। यतआह "उत्पद्यते च सावस्था देशकालबलं प्रति। यस्यां कार्य्यमकार्य्यं स्यात् कर्म्म कार्य्यं विवर्जितम्"। विवर्जितं कर्म्म कर्त्तव्यं भवतीत्यर्थः। अथ चिकित्सायां फलमाह। "कचिदर्थः कचिन्मैत्री कचिद्धर्म्मः कचिद्यशः। कर्म्माभ्यासः कचिच्चेति चिकित्सा नास्ति निःफला। आयुर्व्वेदोदितां युक्तिं कुर्व्वाणा विहितां च ये। पुण्यायुर्वृद्धिसंयुक्ता निरोगाश्च भवन्ति ते। नैव कुर्वीत लोभेन चिकित्सां पुण्यविक्रियाम्। ईश्वराणां वसुमतां लिप्सेतार्थन्तु वृत्तये। चिकित्सितं शरीरं यो न निष्क्रीणाति दुर्म्मतिः। स यत्करोति सुकृतं सर्वं तद्भिषगश्नुते। न देशो मनुजैर्हीनो न मनुष्या निरामयाः। ततः सर्व्वत्र वैद्यानां सुसिद्धा एव वृत्तयः"। अथ चिकित्साया अङ्गानि। "रोगी दूतो भिषग्दीर्घमायुर्द्रव्यं सुसेवकः। सदौषधं चिकित्सायाम् इत्यङ्गानि बुधा जगुः"। तत्र रोगिणो लक्षणमाह। "रोगो यस्यास्ति रोगी स स चिकित्स्यस्तु यादृशः। यादृशश्चाचिकित्स्योऽपि वक्ष्यमाणो निशम्यताम्"। तत्र चिकित्स्यः। "निजप्रकृतिवर्णाभ्यां युक्तः सत्त्वेन चक्षुषा। चिकित्स्यो भिषजां रोगी वैद्यभक्तो जितेन्द्रियः"। सत्त्वं व्यसनाभ्युदयक्रियादिष्वविक्लवताकरं तेन युक्तः। चक्षुषा चक्षुरुपलक्षितेन। ततोऽन्येनापीन्द्रियेण चिकित्स्यः रोगानुमोचयितव्यः। अन्यच्च "आयुष्मान् सत्त्ववान् साध्यो द्रव्यवान् मित्रवानपि। चिकित्स्यो भिषजा रोगी वैद्यवाक्यकृदास्तिकः"। आयुर्वेदोऽस्तीति मतिर्यस्य आस्तिकः। अथाचिकित्स्यः "चण्डः साहसिको भीरुः कृतघ्नो व्यग्र एव च। शोकाकुलो मुमूर्षुश्च विहीनः करणैश्च यः। वैरी वैद्यविदग्धश्च श्रद्धाहीनश्च शङ्कितः। भिषजामविधेयाश्च नोपक्रम्या भिषग्विधाः। एतानुपाचरन्वैद्यो बहून् दोषानवाप्नुयात्"। चण्डोऽत्यन्तक्रोधशीलः। कृतघ्नो वैद्यकृतोपकारलोपकः। व्यग्रो व्याकुलः। विहीनः करणैश्च यः निजेन्द्रियशक्तिरहितः। वैरी न चिकित्स्यः कदाचिद्रोगोद्रेके अपवादभयात्। वैद्यविदग्धो वैद्यधूर्त्तः। तथा च सुश्रुतः। "स न सिध्यति वैद्यस्तु गृहे यस्य न पूज्यते"। शङ्कितो वैद्यविश्वासरहितः। भिषजामविधेयाः वैद्यवचनाविधायिनः। भिषग्विधाः वैद्यतुल्याः एते नोपक्रम्याः न चिकित्स्याः। अथ दूतस्य लक्षणम्। "यश्चिकित्सकमानेतुं याति दूतः स कथ्यते। स च यादृक् प्रशस्तस्तादृगत्र निगद्यते। दूताः सुजातयो दक्षाः पटवो निर्म्मलाम्बराः। सुखिनोऽश्ववृषारूढाः शुभ्रपुष्पफलैर्युताः। सजातयः सुचेष्टाश्च सजीवदिशि सङ्गताः। भिषजां सदने प्राप्ता रोगिणः सुखहेतवे"। सजातयः रोगिसमानजातयः। "यस्यां प्राणमरुद्वाति सा नाड़ी जीवसंज्ञिता"। अथ दूतस्य यात्रायां शकुनविचारः। "वैद्याह्वानाय दूतस्य

गच्छतो रोगिणः क्षते । न युक्तं सौम्यमुक्तं प्रदीप्तस्य सुखावहः" । प्रदीप्तोऽग्निः । दूतो रोगी च रिक्तहस्तो वैद्यं न पश्येत् । तथाच "रिक्तहस्तो न पश्येत्तु राजानं भिषजं गुरुमिति" । अथ वैद्यस्य लक्षणम् । "चिकित्सां कुरुते यस्तु स चिकित्सक उच्यते । स च स्यात् सर्वीचीनशास्त्रज्ञोऽपि निगद्यते । तस्याधिगतशास्त्रार्थौ दृष्टकर्मा स्वयङ्कृती । लघुहस्तः शुचिः शूरः सज्जोपस्करभेषजः । प्रत्युत्पन्नमतिर्धीमान् व्यवसायी प्रियंवदः । सत्यधर्मपरो यश्च वैद्य ईदृक् प्रशस्यते" । दृष्टकर्मा दृष्टा परेण कृता चिकित्सा येन सः स्वयङ्कृती स्वयं चिकित्साकुशलः । लघुहस्तः क्षिप्रहस्तः । अथ निन्दितो वैद्यः । "कुचेलः कर्कशः स्तब्धो ग्रामीणः स्वयमागतः । पञ्च वैद्या न पूज्यन्ते धन्वन्तरिसमा यदि । कर्कशः अप्रियवादी स्तब्धः साभिमानः । ग्रामीणः व्यवहाराचतुरः । अथ वैद्यस्य कर्माह । "व्याधेस्तत्त्वपरिज्ञानं वेदनायाश्च निग्रहः । एतद्वैद्यस्य वैद्यत्वं न वैद्यः प्रभुरायुषः" । अस्यायमर्थः व्याधेः सम्यक्परिचयो व्यथाशान्तिकरणं वैद्यस्य कर्म नतु वैद्य आयुषः प्रभुरित्यर्थः । अपरे त्वेवं व्याचक्षते व्याधेस्तत्त्वतः परिचयो वेदनाया शान्तिकरणं । एतदेव वैद्यस्य वैद्यत्वं किन्तु वैद्य आयुषः प्रभुः आगन्तुमृत्युघातकत्वात् । तथा च सुश्रुते धन्वन्तरिः "एकोत्तरं मृत्युशतमथर्वाणः प्रचक्षते । तत्रैकः कालसंयुक्तः शेषास्त्वागन्तवः स्मृताः" । अथर्वाणः अथर्वाः अथर्ववेदतत्त्वेनाथर्वतुल्याः मृत्युमेकोत्तरं शतं प्रचक्षते । तत्रैको मृत्युः कालसंयुक्तः । काल आयुषोऽन्ते शरीरिणामवश्यं संहर्त्ता । सर्वैरुपायैर्निवारयितुमशक्यः । स ब्रह्मादीनामायुषोऽन्ते संहरति । यत आह विष्णुपुराणे कार्त्तिकेयं प्रति महादेवः "समायुर्मते कालः कृतः पुत्र ! । रसायनमिति" । तेन कालेन संयुक्तः । संहाराय नियुक्तः सोऽयमत्र भावी शेषाः शतं मृत्यवः आगमवः आगन्तुरूपहेतुजन्याः कार्यकारणयोरभेदोपचारात् । आगमको हेतवः यथा । "विषमशयनभोजनोऽन्नभोजनत्व दुर्गेजलपानम् । तथाऽतिबलवैरिव्यायुधनमहिषमत्तमातङ्गादिभिर्युद्धम् । दन्तनखेन क्रीडनमत्युच्चपादारोहणम् बाहुभ्याम् महानदीतरणमेकाकिनो रात्रौ दुर्गे मार्गे गमनम् इत्यादि । आगन्तुहेतवो मृत्यवो दुर्निमित्ता शान्ति-

भावनवशवर्त्तित्वादायुषि सत्यपि मारयन्ति । यथा तैलवर्त्तिवह्निषु विद्यमानेषु वात्या दीपं नाशयति । तथाच "यथा सत्यपि तैलादौ दीपं निर्वापयेन्मरुत् । एवमायुष्मतोऽपि हिंसन्त्यागन्तुमृत्यवः" । किन्तु आगन्तुनिमित्तानि निवारयितुं शक्यन्ते । यत आह सुश्रुते धन्वन्तरिः "दोषागन्तुनिमित्तेभ्यः रसमन्त्रविशारदौ । रक्षेतां स्वपतिं नित्यं यत्नाद्वैद्यपुरोहितौ" । वैद्यमन्त्रिणौ स्वपतिं नित्यं यत्नाद्रक्षेताम् । कुतः दोषागन्तुनिमित्तेभ्यः दोषा मिथ्याहारविहारदूषिता वातपित्तकफरोगोत्पादकाः । आगन्तवः मिथ्याविहारा अतिबलवैरिविषप्रदादयः ते निमित्तानि येषान्तेभ्यः मृत्युभ्यः । वैद्यपुरोहितौ कथं मृत्युं निवारयितुं शक्तौ तत्राह । यतस्तौ रसमन्त्रविशारदौ प्रथमं वैद्येन हितपथ्यौषधादिभिर्दुष्टाहारविहाराभ्यां वातपित्तकफधातुमयान् समानेन रक्षति ततो रसशास्त्रोक्तेन रसप्रयोगादिभिर्मिथ्याहारविहारदूषितदोषजनितान् विकारान् मृत्युहेतून् अपहरति । अन्यो च बहुविधदानेन मृत्युहेतुभ्यो मिथ्याविहारेभ्यो स्वपतिं निवारयति । तत्र आगन्तुमृत्युं निवारयितुं शक्या सत्यमन्त्रशालिनः । यथा-युर्विचारः । "जन्मादौ परीक्षेत विचक्षणायुः प्रयत्नतः । ततः आयुषि विस्तीर्णे चिकित्सा सफला भवेत्" । सा च त्रिधा "आसुरी मानुषी दैवी चिकित्सा त्रिविधा मता । रस(पारद) प्रधाना दैवी स्यात् छेदभेदात्मिका ऽसुरी । मानुषी कल्पया प्रोक्ता कषायादिसमन्विता । ततो श्वासवते सोऽयं मानुषी तत्र वर्जिता" वैद्यकम् ।

चिकित्सित त्रि० कित–स्वार्थे सन् कर्मणि क्त । १कृतरोगप्रतीकारे । भावे क्त । २चिकित्सायां न० अमरः । "हताशनवशारद्यमश्वठानां चिकित्सितम्" मनुना अश्वठानां चिकित्सितप्रतिपत्ता । चिकित्सा जाताऽस्य तारका० इतच् । ३जातचिकित्से त्रि० । ४ऋषिभेदे पु० तस्यापत्यं गर्गा० यञ् । चैकित्सित्य तदपत्ये पुंस्त्री स्त्रियां ङीप् यलोपश्च चैकित्सिती ।

चिकित्स्य त्रि० कित–स्वार्थे सन् कर्मणि यत् । प्रतीकार्ये चिकित्सनीये उदा० । "योनिवत् परत्वेन चिकित्स्यः" चा० । भेषजैः स चिकित्स्यः स्यात् य आत्मा-गमेव गच्छति" भा० शा० १०अ० । "अन्योऽचिकित्स्य-रोगार्त्ता भवन्त्यात्मा निरंकुशाः" चा० ।

चिक्किन त्रि० निम्नता नासिका इनच् "पिटच्चिकचि च" वार्त्ति० इनच् प्रकृतेश्च चिक्यादेशः । निम्ननासिके (खाँदा)

चिकित्स पु० चि—बा० इनच् कुक् च । पङ्के हेम०।

चिकीर्षक त्रि० कृ—सन—ण्वुल् । कर्त्तुमिच्छौ अत्र ण्वुलो-ऽनित्त्वात् "ञ्निति" पा० प्रत्ययात् पूर्व्वस्योदात्तता । अत्र "न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरेत्यादि" पा० । करोतेः सन्नन्तात् ण्वुल् अतोलोपः स च ञितीति स्वरे कर्त्तव्ये न स्थानिवत् । इति मनोरमोक्तेः स्वरे कर्त्तव्ये अल्लोपस्य न स्थानिवत्त्वम् ।

चिकीर्ष्य त्रि० कर्त्तुमेष्यम् कृ—सन् कर्म्मणि यत् । कर्त्तु-मेष्ये अत्र यतस्तित्त्वात् "तित्स्वरितम्" पा० स्वरितस्वरः

चिकुर पु० चि इत्यव्यक्तं शब्दं कुरति कुर—क । १केशे, अमरः "चिकुरप्रकराः जयन्ति ते" नैष० २सर्पभेदे, ३पर्वते, ४वरीसृपे च । ५चपले, तरले, ६चञ्चले च त्रि० मेदिनी । चपलश्च दोषवनिचिन्त्य बन्ध-बन्धनादिकारी । अत्र सर्पः सर्पभेदः सुमुखपिता यथाह" भा० उ० १०२अ० "ऐरावतकुले जातः सुमुखोनाम नागराट् । आर्य्यकस्य मतः पौत्रो दौहित्रो वामनस्य च । एतस्य हि पिता नागचिकुरो-नाम मातले !। नचिराद्वैनतेयेन पञ्चत्वमुपपादितः । ततो ऽब्रवीत् प्रीतमना मातलिर्नारदं वचः । एष मे रुचितस्तात । जामाता भुजगोत्तमः । क्रियतामत्र यत्नो हि प्रीतिमानस्म्यनेन वै । अस्मै नागाय वै दातुं प्रियां दुहितरं मुने !" । अर्शआद्यच् अत्वात् समूहार्थे यथा-यथं च प्रत्ययाः । चिकुरपक्ष चिकुरपाश चि-कुरहस्त केशसमूहे पु०। चिकुर+अस्तौ चित् कर्म्मणि क्त । चिकुरित पल्लवीकृते त्रि० । "आरक्तचिकुरितैरष्वानाम्" काद० ।

चिकूर पु० चिकुर+पृषो० । केशे शब्दभेदप्रकाशः ।

चिक्क पीडने चु० उभ० सक० सेट् । चिक्कयति ते अचि-चिक्कत् त । [स्त्रीष् । (छुँचो) त्रिका०

चिक्क पु० चिक् इत्यव्यक्तेन शब्देन कायति कै—क । छु छुन्द-

चिक्कण पु० चिक्क—क्विप् चिक् तं कणति कण—शब्दे अच् । १गुवाकवृक्षे । २तत्फले न० राजनि० । ३मसृणे स्निग्धे (चिकण) त्रि०। शब्दमा० ४चिक्कणगुणयुक्तायाम् उत्तमायां गवि स्त्री । अमरः "कठिनश्चिक्कणः श्लक्ष्णः पिच्छिलो बहु दारुणः" भा० शा० १८४अ० । गौरा० ङीष् । पूगवृक्षे फरीतक्या० तत्फले च स्त्री राजनि० ।

अस्य कन्यानां तत्पुरुषे ञ्नीवता चिकष्या० आद्युदात्तता च चिक्कणकन्यम् ।

चिक्कस पु० चिक्क—असच् । यवचूर्णे हेमच० ।

चिक्का स्त्री चिक्क—अच् । १पूगवृक्षे राजनि०। २तत्फलेऽपि स्त्री

चिक्किर पु० चिक्क—बा इरच् । मूषिकभेदे । उन्दुरशब्दे ११८८पृ० दृश्यम् । "चाचनः पुलकः कृष्णोऽहंसिरचिक्कि-रस्तथा" सुश्रुत० ।

चिक्लिद त्रि० क्लिद—यङ् लुक् अच् नि० । अतिशयक्लेदयुक्ते ।

चिञ्चट पु० चिञ्चक+पृषो० । मत्स्यभेदे हारा० । "चिञ्चट-स्तु गुरुपाकी मधुरो बलवर्द्धनः । मेदःपित्तास्र नाशी च कफरोचनकृत्तथा । कफवातकरो ज्ञेयः" राजवल्ल० । अल्पार्थे ङीष् । (गुर्ग्गाचिङ्डी) क्षुद्र-चिञ्चटे "चिञ्चटी मधुरा वृष्या कफवातविनाशिनी गुर्वी श्लेष्मकरी ज्ञेया" राजव० ।

चिङ्गड पु० चिमित्यव्यक्तशब्देन गम्यते भक्ष्यते गम भक्ष-कर्म्मणि घञर्थे संज्ञायाम् क नस्य डः । (चिङ्ड़ी) मत्स्यभेदे शब्दमाला

चिञ्चिण्ड पु० चि—बा० इण्डच् मुक् च । फलप्रधाने शाके भावप्र०। "चिञ्चिण्डो वातपित्तघ्नः पथ्यो बलरुचिप्रदः । शोषिणोऽतिहितोज्ञेयः पटोलात् किञ्चिदूनकः" तद्गुणा उक्ताः ।

चिच्चिटिङ्ग पु० चीयते चि—कर्म्मणि क्विप् चित् अग्निः तत्र चिटिं प्रेषणं गच्छति गम—ड पृषो० मुम् । कीट-भेदे कीटशब्दे २०५८पृ० सुश्रुतवाक्यं दृश्यम् ।

चिच्छक्ति चिदेव शक्तिः । चैतन्ये संक्षेपशारीरकम् "चिच्छक्तिः परमेश्वरस्य विमला चैतन्यमेवोच्यते" । "चिच्छक्तिरस्ति परमात्मनि तेन सोऽपि भ्रान्तो जगत्सु विदितोभवतात्मकर्त्ता । कोऽन्यस्त्वया विरहितः प्रभ-वत्यमुष्मिन् कर्त्तुं विहर्त्तुमपि वस्तुचितं स्वयत्नात्" देवीभागवतम् । "मायासदस्य चिच्छक्त्या चैतन्यं स्थितमात्मनि" भाग० ११७।२४।

चिच्छायापत्ति स्त्री चितिः बुद्ध्यादेः, बुद्ध्यादौ वा चितेः छाया प्रतिबिम्बः तस्याः आपत्तिः । सांख्यमते १चितौ बुद्ध्यादेः प्रतिबिम्बप्राप्तौ वेदान्तिमते २बुद्ध्यादौ चितः प्रतिबिम्बनप्राप्तौ च । चित्प्रतिबिम्बस्वीकारश्च योग-भाष्ये "अन्तःकरणस्य तदुज्ज्वलितत्वात्स्फटिकवदधि-ष्ठातृत्वम्" सां० सू० भाष्ये प्रदर्शितमत्र वाक्यं १८५। ८६पृ० उक्तम् ततः शेषन्तु "ननु प्रतिबिम्बहेतुतया

संयोगविशेषावश्यकत्वे प्रतिविम्बकल्पना व्यर्था प्रतिविम्ब-कार्य्यस्यार्थभानादेः संयोगविशेषादेव सम्भवादिति । नैवम् । बुद्धौ चैतन्यप्रतिबिम्बश्चैतन्यदर्शनार्थं कल्प्यते दर्पणे मुखप्रतिबिम्बवत् । अन्यथा कर्मकर्तृविरोधेन स्वस्य साक्षात् स्वदर्शनानुपपत्तेः । अयमेव च चित्प्रतिबिम्बो बुद्धौ चिच्छायापत्तिरिति चैतन्याध्यास इति चिदावेश इति चोच्यते । यच्च चैतन्ये बुद्धेः प्रतिबिम्बः स आरूढविषयैः सह बुद्धेर्भानार्थमिष्यते । अर्थाकारतयैवार्थग्रहणस्य बुद्धेरन्यत्र स्वत्वे दृष्टत्वेन तां विना संयोगविशेषमात्रेणार्थभानस्य पुरुषेऽप्यनौचित्यात् अर्थाकारस्यैवार्थग्रहणशब्दार्थत्वाच्चेति । स चार्थाकारः पुरुषे परिणामो न सम्भवतीत्यर्थात् प्रतिबिम्बरूप एव पर्य्यवस्यतीति दिक् । स चायमन्योऽन्यप्रतिबिम्बो योगभाष्ये व्यासदेवैः सिद्धान्तितः । "चितिशक्तिरपरिणामिन्यप्रतिसंक्रमा च परिणामिन्यर्थे प्रतिसंक्रान्तेव तद्वृत्तिमनुपतति तस्याश्च प्राप्तचैतन्योपग्रहरूपाया बुद्धिवृत्तेरनुकारिमात्रतया बुद्धिवृत्त्यविशिष्टा हि ज्ञानवृत्तिरित्याख्यायत" इत्यादिना ।

अन्तःकरणस्यैकत्वेऽपि वृत्तिभेदाद्भेदः सा० प्र० भाष्ये समर्थितस्तद्वाक्यञ्च अन्तःकरणशब्दे १९५ पृ० उक्तम्

चिच्छल्ल पु० १देशभेदे २तद्वासिषु ब० व० । "मेकलैश्चिच्छलैश्चैव चिच्छिलैश्च समन्वितः" भा० भी० ८८ अ० ।

चिञ्चा स्त्री चिमित्यव्यक्तं शब्दं चिनोति चि-ड । १तिन्तिडीवृक्षे अमरः । तत्फले अण् हरितक्या० लुपि व्यक्तिवचनत्वात् स्त्री । स्वार्थे क । २गुञ्जायां चिञ्चिकाप्यत्र गौरा० ङीष् । चिञ्चीत्यप्यत्र केचित्

चिञ्चिण्ड पु० चिमित्यव्यक्तशब्देन चिण्डति चिड-णिच्। चिञ्चिण्डकवृक्षे भावप्र० । चिचिण्ड इत्यत्र चिञ्चिड इति पाठः गुणास्तु चिञ्चिण्डशब्दोक्ताः

चिञ्चाटक पु० चिञ्चेवाटति अट-ण्वुल् । (चेँचको) तृणभेदे रत्नमा० । चिञ्चोटक इत्यपि पाठः तत्रार्थे प्रयो०

चिञ्चाम्ल न० चिञ्चेवाम्लम् । अम्लशाके । (आमरुल) राजनि० ।

चिञ्चासार पु० चिञ्चाया इव सारोऽस्य । अम्लशाके (आमरुल) राजनि० । [चिचेट–चेटः चेटी ।

चिट प्रेषणे भ्वा० पर० सक० सेट् । चेटति अचेटीत् ।

चिट प्रेषणे चु० उभ० सक० सेट् । चेटयति ते अचीचिटत् त

चिटी स्त्री चिट-क गौरा० ङीष् । चण्डालवेशधारिण्यां योगिन्याम् तन्मन्त्रप्रयोगः तन्त्रसारे उक्तो यथा । "तारं चिटिद्वयं भूयाच्चण्डालि च ततः परम् । महदाद्यं ततो भूयादमुकं मे ततः परम् । वशमानय ठ-द्वन्द्वं चिटिमन्त्र उदाहृतः (ओं चिटि ! चिटि ! महाचाण्डालि अमुकं मे वशमानाय स्वाहा) सप्तभिर्दिवसैर्भूपान् वशयेद्विधिना जनः" । विधि माह । "विलिख्य तालपत्रे तं साध्यनाम्नाधिगर्भितम् । निःक्षिप्य क्षीरसंमिश्रे जले तत्कार्ययेत्तथा । वश्यो भवति साध्योऽत्र नात्र कार्य्या विचारणा । तालपत्रे विलिख्यैनं भद्रकालीध्वजे खनेत् । वश्याय सर्वजन्तूनां प्रयोगोऽयमुदाहृतः" ।

चित ज्ञाने भ्वा० पर० सक० सेट् । चेतति अचेतीत् । चिचेत ईदित् चित्तः । "स इन्द्र ! सोमपातमो मदः शविष्ठ चेतति" ऋ० ८।१२।१। "एवं तेऽचेतिषुः सर्वे" भट्टिः । "क्रतानीदस्य कर्त्वा चेतन्ते दस्युतर्हणा" ऋ० ६।४७।२। अ० वेदे पदव्यत्ययः । चेतः चेतनः चित् । "भ्रमरहितमचेतनुनीरजौकारितज्ञाम्" भट्टिः ।

चित ज्ञाने चु० आत्म० सक० सेट् । चेतयति ते अचीचितत् त चेतना चेतितः । "पूर्वं चेतयते जन्तुरिन्द्रियैर्विषयान् पृथक्" भा० शा० ९८९० "किन्तु सुप्तोऽपि जागर्मि चेतयामि न चेतये" भा० आनु० २अ० "राक्षसाश्चेतयन्ति न" भट्टिः । अस्य अदन्तत्वमपि । तस्य चितयतीत्यादिरूपम् "इन्द्र न यज्ञैश्चितयन्त आयवः" ऋ० १।१३१।२

चित स्मृतौ चु० उभ० सक० सेट् इदित् । चिन्तयति ते अचिचिन्तत् त चिन्तितः चिन्तनम् चिन्तना चिन्ता । "नाहं नैषधादन्यं मनसापि न चिन्तये" भा० व० ६३अ० "तस्मादस्य वधं राजा मनसाऽपि न चिन्तयेत्" मनुः ।

चित् स्त्री चित-संपदा० भावे क्विप् । १ज्ञाने चेतनायाम् अमरः । २चैतन्ये । "सच्चिदानन्दविग्रहम्" बे० सा० ३चित्तवृत्तिभेदे । "चिदसि मनासि धीरसि" यजु० ४।१९। "अचेतनदेहादिसंघातस्य चेतनत्वं संपादयन्ती बाह्यवस्तु निर्विकल्परूपं सामान्यज्ञानं जनयन्ती वृत्तिश्चित्तं तदेवात्र चिदित्युच्यते" वेददी० ४निर्विशेषस्फुरणमात्रे चेतने स्वत एव प्रकाशमाने ब्रह्मणि "निर्विकल्पकं सर्वावभासकं ज्ञानं प्रत्यगात्मस्वरूपं चिदिति" व्याख्यातारः "चिदिहास्तीति चिन्मात्रमिदं चिन्मयमेव च । चित्त्वं चिदहमेते च लोकाश्चिदिति भावयेत्" वेदान्तप्र० । चिद्रूपः

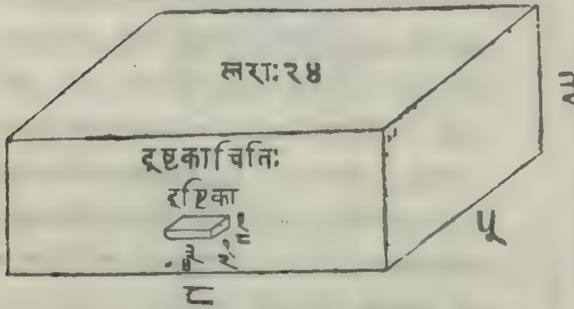
चिद्घनः "चिन्मयस्याद्वितीयस्य निष्कलस्याशरीरिणः। उपासकानां सिद्ध्यर्थं ब्रह्मणो रूपकल्पना"। "तस्मिं-श्चिद्दर्पणे स्फारे समस्ता वस्तुदृष्टयः। इमास्ताः प्रतिबिम्बन्ति सरसीव तटद्रुमाः" योगवाशिष्ठः चिनोति चि—कर्त्तरि क्विप्। ५चयनकर्त्तरि त्रि॰ अग्निचित्। कर्म्मणि क्विप्। ६अग्नौ। ७असाकल्ये अव्य॰ अमरः। कश्चित् कथञ्चित् जातुचित्। ८अव्यक्तानुकरणे च अव्य॰ चित्कारः "नहि करिणि दृष्टे चित्कारेण तमनुमिमतेऽनुमातारः" वाचस्पतिमिश्रः। मुग्धबोधे विभक्त्यन्तात् किमः चिच्चनौ प्रत्ययौ विहितौ इति-भेदः। तच्चिन्त्यं चनशब्दे तस्य लक्षणः जातुचित् इत्यादिप्रयोगासिद्धेश्च तत्र किमः प्रकृतित्वाभावात्।

चित त्रि॰ चि—कर्म्मणि क्त। १व्याप्ते मेदि॰ २आच्छादने "अव-चितबलिपुष्पा वेदिसम्मार्गदक्षा" कुमा॰। ३सञ्चिते ४समा-दिते च "तद्यथेह कर्म्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवा-मुत्र पुण्यचितः क्षीयते" श्रुतिः ५शवदाहाधारचुल्लीभेदे स्त्री अमरः। "प्रणिपाताञ्जलियाचितां चिताम्" कुमा॰ "नद वामोरु! चिताधिरोहणम्" रघुः "त्वया न पठिता चण्डी मया नापि विलिखितम्। पत्नकस्तत्नगरोपान्ते कथं धूमायते चिता" हास्यार्णवः। "चितान्ते वहन-प्राज्यम्" भा॰ व॰ २१४अ॰। "सगोत्रजैर्न्दीत्वा तु चितामारोप्यते शवः। अधोमुखो दक्षिणादिक्चरणस्तु पुमानिति। उत्तानदेहा नारी तु सपिण्डैरपि बन्धु-भिः। चाण्डालाग्नेरमेध्याग्नेः सूतिकाग्नेश्च कर्हि-चित्। पतिताग्नेश्चिताग्नेश्च न शिष्टैर्ग्रहणं स्मृतम्" शु॰त॰। अधिकं चितिशब्दे दृश्यम्। मन्त्रसाधनाङ्गचिता लक्षणं तन्त्रसारे उक्तं यथा "असंस्कृता चिता ग्राह्या न तु संस्कारसंस्कृता। चाण्डालादिषु संप्राप्ता कैवलं शीघ्रसिद्धिदा"। चितासाधनप्रकारः वीरतन्त्रे "अष्टम्यां च चतुर्दश्यां पक्षयोरुभयोरपि। कृष्णपक्षे विशेषेण साधयेद्वीरसाधनम्। तत्सार्द्धप्रहरे यामे गते च सुरसुन्दरि!। शवं वापि चितां वापि नीत्वा गत्वा यथासुखम्। साधयेत् सहितं मन्त्री मन्त्रध्यानपरा-यणः। भयं नैव तु कर्त्तव्यं हास्यन्तत्र विवर्जयेत्। चतुर्दिक्षु न वीक्षेत मन्त्रमेव समभ्यसेत्"। तत्र पूजा-द्रव्यम् "सामिषान्नं गुडं छागं सुरापायसपिष्टकम्। नानाफलञ्च नैवेद्यं स्वस्वकल्पोक्तसाधितम्। चितास्थानं समानीय सुहृद्भिः शस्त्रपाणिभिः। ससामगुणसम्प-न्नैः साधयेत् वीतभीः स्वयम्"। [त्रिका॰।

चिताचूडक न॰ चितैव चूडकं चूडकम् यस्य कः। चितायां

चिति स्त्री चि+आधारे क्तिन्। १चितायाम् तत्कर-णदेशादिः का॰ श्रौ॰ २५।७।१५। सूत्रोक्तो यथा "वितानं साधयित्वा समे वहुलतृणेऽन्तराग्नौ चितिं चिनोति" १५सू॰ "वितानसाधनमग्नीनां यथादेशस्थापनं कृत्वा समे तृणबहुले देशेऽन्तराग्नौ काष्ठैः चितिं चिनो-ति" कर्कः "पूर्वतरम् उद्धृत्य औरिणीः पुरुषाकृती:" १६सू॰ "पुरुषस्याह्वानं यासामोषधीनाम् ता उद्धृत्य" देव॰ "क्षीरयुक्ताः पुरुषाकृतीः पुरुषनाम्नीः पुंलिङ्गशब्दा-भिधेयाः अर्काद्याः" कर्कः। "विशाखाशरायसगन्धापृश्नि पर्ण्यध्यण्डाश्च" १७सू॰ "उद्धृत्येति वर्त्तते विशाखा दूर्वा शरोद्धृत्यः पृश्निपर्णी माषपर्णी अध्यण्डा ढुण्ढ-णिका" देव॰ "अश्वगन्धा आश्वत्थिः पृश्निपर्णी स्वस्त्ययेऽस्य परे अध्यण्डा च ब्रह्ममाण्डूकीति निगमे" कर्कः "चिति-वच्च" कात्या॰ श्रौ॰ २१।३।२१ "देशो भवति तद्युक्त इत्यर्थः। स चितिवत् अतस्य दाहार्थं याडशैः काष्ठै-श्चितिर्विहिता तादृशे देशे" कर्कः। भावे क्तिन्। २समूहे मेदि॰। अग्न्यादेः ३चयने संस्कारभेदे। अग्नि-चयनप्रकारः शत॰ ब्रा॰ ७।१।१।१। "गार्हपत्यं चेष्यन् पलाशशाखया व्युदूहति अवस्यति शौतद्गार्ह-पत्यं चिनोति इत्यादिके" विस्तरेणोक्तः। चीय-तेऽस्याम् आधारे क्तिन् अग्निचयनाधारे ४इष्टकाभेदे तासामुपधानादि संस्काराः शत॰ ब्रा॰ ८।१।१।१। "प्राणभृत उपदधाति। प्राणा वै प्राणभृतः प्राणा-नेवैतदुपदधाति ताः प्रथमायां चितावुपदधाति" "एषोऽ-ग्नेर्यत् प्रथमा चितिः पुरस्तात्तत् प्राणानुपादधाति तस्मा-दिमे पुरस्तात् प्राणाः इत्यादिके उक्ता इष्टका"। "प्रथमो-त्तमयोः पादमात्रीरतिरिक्ताः" कात्या॰ श्रौ॰ १७।७।२६। "प्रथमोत्तमयोश्चित्योरतिरिक्ता या पादमात्री भवन्ति मातोऽतिरिक्ता चेति" कर्कः प्रथमापञ्चम्योः अतिरिक्ता या महत्य इष्टकास्ताः पादमात्रीरुपदधाति" सं॰व्या॰। ५कु-ड्यस्येष्टकादीनां समूहविशेषे। इष्टकामानेन चितिमान-मानोपयोगिव्यवहारः चितिव्यवहारः। स च लीला॰ दर्शितो यथा चितौ करणसूत्रं वार्द्धवृत्तम्। "उच्छ्रयेण गुणितं चितेः किल क्षेत्रसम्भवफलं घनं भवेत्। इष्टिका-घनहृते घने चितेरिष्टिकापरिमितिश्च लभ्यते। इष्ट-कोच्छ्रयहृदुच्छ्रितिश्चितेः स्युः स्तराश्च दृषदां चितेरपि।

उदाहरणम्। षडष्टमाङ्गुलं दैर्घ्यं विस्तारो द्वादशाङ्गुलः। उच्छ्रितिस्त्र्यङ्गुला यासामिष्टिकानां चितौ तिस्र। वहिस्मृतिः पञ्चकराङ्गुलं दैर्घ्यं च यस्यां विस्तारोच्छ्रितिश्च। तस्यां चितौ किं फलमिष्टिकानां सङ्ख्या च का ब्रूहि यदि लगता। न्यासः।

इष्टिकायाः घनहस्तमानं ३/६४ चितेः घनफलम् ४०। पक्वेष्टिकया गुणितं चितेर्घनफलम् १२०। तथा इष्टिका सङ्ख्या २५६०। स्तरसङ्ख्या २४। एवं पाषाणचयेऽपि। "चितेः कपि" पा० कपि परे दीर्घः एकचितीकः "पञ्चचितिकोऽग्निः" इत्यादौ छन्दसि न दीर्घः। चय—दीप्तौ क्तिन् चिभावः। ६चैतन्ये सर्वप्रकाशे चिच्छब्दार्थे स्त्री "सांख्यतत्त्वविषयसभागिनी निर्विशेषचितिरेव केवला" नैषधे पञ्चदशी०। ७दुर्गायाम्। "चितिश्चैतन्यभावाद्या चेतना या चितिः स्मृता। यदाद्या व्याप्य स्थिता सर्वान् मङ्गा या प्रकृतिर्मता" देवीभाग०पु० ४५ अ०।

चितिका स्त्री० चितिरिव कायति कै—क। १कटिशृङ्खलायाम् हारा०। चिति+स्वार्थे क। २चितिशब्दार्थे चिता+स्वार्थे क अतइत्त्वम्। ३चितायाम्।

चित्कण पु० त्रि० चिदित्यव्यक्तशब्दं कणति कण—अच्। चित्शब्दकारके। क्लीवकण्वशब्दे परे तत्पुरुषे चित्वादि० आद्युदात्तता। चित्कणकण्वम्।

चि(ची)त्कार पु० चित्+कृ—भावे घञ् पृषो० वा दीर्घः। चिदित्यव्यक्तशब्दकरणे। "न हि कश्चिच्च दृष्टे चि(ची)त्कारेण तमनुविसतेऽनुमातारः" वाचस्पति मिश्रः। "स चिच्चीदिति चित्कारात् ताडितो गर्दभो यथा" हितो०।

चित्त न० चिती—ज्ञाने भा० करणे क्त। १अन्तःकरणभेदे "मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तं करणमान्तरम्। संशयो निश्चयो गर्वः स्मरणं विषया इमे" वेदा०प०। तच्च च करणम् अनुसन्धानात्मक वृत्तिभेदः। चिच्छब्दे दृश्यम्। २अन्तःकरणमात्रे अमरः "योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः" पात० सू०। "जनस्य चित्तेन भृशं मनात्मना" नैष०। "चन्द्रचतुर्मुखशङ्करास्युतैः क्रमाधिष्ठितमिति मनोबुद्ध्यहङ्कारचित्ताभिधान्तरिन्द्रियचतुष्कं च क्रमात् संशयनिश्चयाहङ्कारचैत्यांश्च धर्मानेतान् स्वस्वविषयाननुभवतः" वे० सा०। चन्द्रः चित्ताधिष्ठाता अच्युतः। कर्म्मणि कर्त्तरि वा क्त। ३ज्ञाते ४ज्ञातरि च। चित्तं च सांख्यमते त्रिगुणप्रकृतिकार्य्यम्। तदेतद्योगसूत्रभाष्यादौ दर्शितम्। "योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः" पात० १।१।सू०

"चित्तं हि प्रख्याप्रवृत्तिस्थितिशीलत्वात् त्रिगुणम्। प्रख्यारूपं हि चित्तं सत्त्वम्। रजस्तमोभ्यां संसृष्टम् ऐश्वर्य्यविषयप्रियं भवति। तदेव तमसानुविद्धमधर्म्माज्ञानावैराग्यानैश्वर्य्योपगं भवति। तदेव प्रक्षीणमोहावरणं सर्वतः प्रद्योतमानमनुविद्धं रजोमात्रया धर्म्मज्ञानवैराग्यैश्वर्य्योपगं भवति तदेव रजोलेशमलापेतं स्वरूपप्रतिष्ठं सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रं धर्म्ममेघध्यानोपगं भवति। तत्परं प्रसङ्ख्यानमित्याचक्षते ध्यायिनः। चितिशक्तिरपरिणामिन्यप्रतिसङ्क्रमा दर्शितविषया शुद्धा चानन्ता च सत्त्वगुणात्मिका चेयम्। अतो विपरीता विवेकख्यातिरित्यतस्तस्यां विरक्तं चित्तन्तामपि ख्यातिं निरुणद्धि। तदवस्थं चित्तं संस्कारोपगं भवति। स निर्बीजः समाधिः, न तत्र किञ्चित् सम्प्रज्ञायत इत्यसम्प्रज्ञातः द्विविधः स योगश्चित्तवृत्तिनिरोध" इति भा०। "कुतः पुनरेकस्य क्षिप्तादिभूमिसम्बन्धः किमर्थं चैतस्य चित्तस्य वृत्तयो निरोद्धव्याः इत्याशङ्क्य प्रथमं तावदवस्थासम्बन्धहेतुमुपन्यस्यति। चित्तं हीति। प्रख्याशीलत्वात् सत्त्वगुणम्। प्रवृत्तिशीलत्वाद्रजोगुणम् स्थितिशीलत्वात् तमोगुणम्। प्रख्याग्रहणमुपलक्षणार्थं तेनान्येऽपि सात्त्विकाः प्रसादलाघवप्रीत्यादयः सूच्यन्ते। प्रवृत्त्या च परितापशोकादयो राजसाः। स्थितिः प्रवृत्तिविरोधी तमोवृत्तिधर्म्मः स्थितिपदेनाद् गौरवावरणदैन्यादय उपलक्ष्यन्ते। एतदुक्तं भवति एकमपि चित्तं त्रिगुणनिर्मिततया गुणानाञ्च वैषम्येण परस्परविमर्दवैचित्र्याद्विचित्रपरिणामं सदनेकावस्थमुपपद्यत इति। क्षिप्ताद्या एव चित्तस्य भूमयः तथाप्यवान्तरावस्थाभेदमत्रोक्ता दर्शयति। प्रख्यारूपं हीति चित्तरूपेण परिणतं सत्त्वं चित्तसत्त्वं, तदेवं प्रख्यारूपतया सत्त्वप्राधान्यं चित्तस्य दर्शितम्। तत्र क्षिप्ते यस्मात् किञ्चिदूने

रजस्तमसी यदा मिथः समे भवतः तदैश्वर्य्यञ्च विषयांश्च शब्दादयस्तानेव प्रियाणि यस्य तत्तथोक्तं सत्त्वप्राधान्यात् खलु चित्तं तत्त्वे प्रविविक्षितु तदपि तत्त्वञ्च तमसा पिहितत्वादणिमादिकमेव तत्त्वमभिमन्यमानं तत्प्रविविक्षति प्रविशते च खलु अथ रजसा विध्यमानम्। तत्राप्यैश्वर्य्यस्थिति तत् प्रियमाणं भवति। शब्दादिषु पुनरस्य चरणवाही प्रेमा निरूढ एव। तदनेन विक्षिप्तं चित्तमुक्तम् क्षिप्तं दर्शयन् मूढमपि सूचयति तदेव तमसेति। यदा हि तमो रजो विजित्य प्रवृत्तं तदा चित्तसत्त्वावरकतमःसमुत्सारणेऽसमर्थत्वात् रजसामस्थगितं चित्तमधर्म्माद्युपगच्छति। अज्ञानञ्च विपर्य्ययज्ञानमभावप्रत्ययालम्बनञ्च निद्राज्ञानमुक्तम्। ततश्च मूढावस्थापि सूचितेति। अनैश्वर्य्यं सर्व्वत्रेच्छाप्रतिघातः। अधर्म्मादिव्याप्तं चित्तं भवतीत्यर्थः। यदा तु तदेव चित्तसत्त्वमाविर्भूतसत्त्वमपगततमःपटलं सरजस्कं भवति तदा धर्म्मज्ञानवैराग्यैश्वर्य्याण्युपगच्छतीत्याह प्रक्षीणेत्यादि। मोहस्तमस्तदेव आवरणं प्रकर्षेण क्षीणं यस्य तत्तथोक्तम्। अतएव सर्व्वतो विशेषाविशेषलिङ्गमात्राऽलिङ्गपुरुषेषु प्रद्योतमानं तथापि न धर्म्माद्यैश्वर्य्याय च कल्पते प्रकृत्यभावादित्यत आह। अनुविद्धं रजोमात्रया रजसः प्रवर्त्तकत्वादस्ति धर्म्मादिरित्यर्थः। तदनेन संप्रज्ञातसमाधिप्रत्यासत्त्योर्मधुभूमिकप्रज्ञाज्योतिषोर्ध्यानधर्मयोर्योगिनोश्चित्तसत्त्वं संगृहीतम् संप्रत्यतिक्रान्तभावनीयस्य ध्यायिनश्चतुर्थीं चित्तस्यावस्थामाह तदेव चित्तं रजोलेशमलादपेतम् अतएव स्वरूपप्रतिष्ठमभ्यासवैराग्यपुटपाकप्रबन्धविधूतरजस्तमोमलस्य हि बुद्धिसत्त्वतपनीयस्य स्वरूपप्रतिष्ठस्य विषयेन्द्रियप्रत्याहृतस्यानवसिताधिकारतया च कार्य्यकारिणो विवेकख्यातिः परं कार्य्यमवशिष्यत इत्याह सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रं चित्तं धर्म्ममेघध्यानोपगं भवति। धर्म्ममेघश्च वक्ष्यते। अत्रैव योगिजनप्रसिद्धिमाह तदिति। सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रं चित्तं धर्म्ममेघपर्य्यन्तं परं प्रसंख्यानमिति आचक्षते ध्यायिनः। चित्तसामान्याधिकरण्यं च धर्म्मधर्म्मिणोरभेदविवक्षया द्रष्टव्यम्। विवेकख्यातेर्हानहेतुं चितिशक्तेश्चोपादानहेतुं निरोधसमाधिमवतारयितुं चितिशक्तेः साधुतामसाधुताञ्च विवेकख्यातेर्दर्शयति चितिशक्तिरित्यादि। सुखदुःखमोहात्मकत्वमशुद्धिः। सुखमोहावपि विवेकिनं दुःखाकुरुतः। अतो दुःखवद्धेयौ तथाप्यतिसुन्दरमप्यन्तवत् दुनोति। तेन तदपि हेयमेव विवेकिनः। शेयमविशुद्धिरनन्ता चितिशक्तौ पुरुषे न स्त इत्युक्तं शुद्धा चानन्ता चेति। ननु सुखदुःखमोहात्मकशब्दादीन् इव चेतयमाना तदाकारापन्ना कथं विशुद्धा तदाकारपरिग्रहपरित्यागे च कुर्वती कथमनन्तेत्यत उक्तं दर्शितविषयेति। दर्शितो विषयः शब्दादिर्यस्यै सा तथोक्ता। भवेदेतदेवं यदि बुद्धिवच्चितिशक्तिर्विषयाकारतामापद्येत। किन्तु बुद्धिरेव विषयाकारेण परिणता सती अतदाकारायै चितिशक्त्यै विषयमादर्शयति ततः पुरुषश्चेतयत इत्युच्यते। ननु विषयाकारां बुद्धिमनारूढाया चितिशक्तेः कथं विषयवेदनं! विषयारोहे वा कथं न तदाकारापत्तिरिति अतः उक्तम् अप्रतिसंक्रमेति। प्रतिसंक्रमः सञ्चारः स चितेर्नास्तीत्यर्थः। स एव कुतोऽस्या नास्तीत्यत उक्तम् अपरिणामिनीति। न चितेश्छिविधोऽपि धर्म्मधर्म्मावस्थालक्षणः परिणामोऽस्ति येन लिङ्गरूपेण परिणता सती बुद्धिसंयोगेन परिणमेत। चितिशक्तेरसंक्रान्ताया अपि विषयसंवेदनमुपपादयिष्यते। तदियं चितिशक्तिः शोभनेति, विवेकख्यातिस्तु बुद्धिसत्त्वात्मिका अशोभनेत्युक्तम्। अतश्चितिशक्तेर्विपरीतेति। यदा च विवेकख्यातिरपि हेया तदा कैव कथा इतरासां दोषबहुलानामिति भावः। ततस्तद्धेतोर्निरोधसमाधेरवतारो युज्यते इत्याह अतस्तस्यामिति। ज्ञानप्रसादमात्रेण हि परेण वैराग्येण विवेकख्यातिमपि निरुणद्धीत्यर्थः। अथ निरुद्धाऽशेषवृत्ति चित्तं कीदृशमित्यत आह तदवस्थमित्यादि। स निरोधः अवस्था यस्य तत्तथोक्तम्। निरोधस्य स्वरूपमाह स निर्बीज इति। क्लेशसहितः कर्म्माशयो जात्यायुर्भोगबीजं तस्मान्निर्गतः निर्बीजः अस्यैव योगिजनप्रसिद्धामन्वर्थसंज्ञामादर्शयति। न तत्रेति। उपसंहरति। द्विविधः स योगश्चित्तवृत्तिनिरोध इति" विवरणम्।

"तदवस्थे चेतसि विषयाभावाद् बुद्धिबोधात्मा पुरुषः किंस्वभावः? इति—भा०

"तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम्" सू०।

"स्वरूपप्रतिष्ठा तदानीं चितिशक्तिर्यथा कैवल्ये व्युत्थानचित्ते तु सति तथापि भवन्ती न तथा" भा०।

"संप्रत्युत्तरसूत्रमवतारयति। तदवस्थे चेतसीति

क्रियमाणे तत्तदाकारपरिणतबुद्धिबोधात्मा स्वयं पुरुषः सदानुभूयते न तु बुद्धिबोधरहितोऽतोऽस्य पुरुषस्य बुद्धिबोधस्वभावः सवितुरिव प्रकाशः। अथ संस्कारशेषे चेतसि सोऽस्ति, न च स्वभावमपहाय भावो वर्त्तितुमर्हति इति भावः। स्यादेतत् संस्कारशेषतामपि बुद्धिं कस्मात् पुरुषो न बुध्यते ? इत्यत आह विषयाभावादिति। न बुद्धिमात्रं पुरुषस्य विषयोऽपि तु पुरुषार्थवती बुद्धिः। विवेकख्यातिविषयभोगौ च पुरुषार्थौ तौ च निरुद्धावस्थायां न स्त इति सिद्धो विषयाभाव इत्यर्थः। सूत्रेण परिहरति "तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम्" सू०। "स्वरूप इत्यारोपितम् शान्तघोरमूढस्वरूपं निवर्त्तयति पुरुषस्य हि चैतन्यं स्वरूपमनौपाधिकम् नतु बुद्धिबोधः शान्तादिरूप औपाधिको हि सः स्फटिकस्येव स्वभावतः स्वच्छधवलस्य जपाकुसुमसन्निधानोपाधिररुणिमा नचोपाधिनिवृत्तावुपहितनिवृत्तिरतिप्रसङ्गादिति भावः। स्वरूपस्य चाभेदेऽपि भेदं विकल्प्य अधिकरणभाव उक्त इति। अवस्थानार्थोऽभाव्यकृता द्योत्यते। स्वरूपप्रतिष्ठेति। तदानीं निरोधावस्थायां न व्युत्थानावस्थायामिति भावः। स्यादेतत् व्युत्थानावस्थायामप्रतिष्ठिता, स्वरूपे चितिशक्तिः, निरोधावस्थायां प्रतितिष्ठन्ती परिणामिनी स्यात् व्युत्थाने वा स्वरूपप्रतिष्ठाने सति व्युत्थान निरोधयोरविशेष इत्यत आह व्युत्थानचित्ते त्विति न जातु कूटस्थनित्या चितिशक्तिः स्वरूपात् च्यवते। तेन यथा निरोधे तथैव व्युत्थानेऽपि। न खलु शुक्तिकायाः प्रमाणविपर्य्ययज्ञानगोचरत्वेऽपि स्वरूपोदयव्ययौ भवतः प्रतिपत्ता त्वतथाभूतमपि तथात्वेनाभिमन्यते। निरोधसमाधिमपेक्ष्य व्युत्थानोऽपि व्युत्थानमेवेति" विवरणम्।

"कथन्तर्हि दर्शितविषयत्वात्"—भा०

"वृत्तिसारूप्यमितरत्र" ४सू०

"व्युत्थाने याः चित्तवृत्तयः तदविशिष्टवृत्तिः पुरुषः। तथा च सूत्रं "एकमेव दर्शनं" "ख्यातिरेव दर्शनमिति" "चित्तम् अयस्कान्तमणिकल्पं सन्निधिमात्रोपकारि दृश्यत्वेन स्वं भवति पुरुषस्य स्वामिनः। तस्माच्चित्तवृत्तिबोधे पुरुषस्यानादिसम्बन्धो हेतुः" भाष्यम्।

"सूत्रान्तरमवतारयितुं पृच्छति कथन्तर्हि इति। यदि भवति न तथा केन तर्हि प्रकारेण प्रकाशत इत्यर्थः। हेतुपदमध्याहृत्य सूत्रं पठति। दर्शित विषयत्वात्। वृत्तिसारूप्यमितरत्र। इतरत्र व्युत्थाने याश्चित्तवृत्तयः शान्तघोरमूढाकारा एव विशिष्टा अभिन्नावृत्तयो यस्य पुरुषस्य स तथोक्तः सारूप्यमित्यत्र समस्त् एकपर्य्यायः। एतदुक्तं भवति जपाकुसुमस्फटिकयोरिव बुद्धिपुरुषयोः सन्निधानादभेदग्रहे बुद्धिवृत्तीः पुरुषे समारोप्य शान्तोऽस्मि दुःखितोऽस्मि मूढोऽस्मीति अध्यवस्यति। यथा मलिने दर्पणतले प्रतिबिम्बितं मुखं मलिनतामारोप्य शोचत्यात्मानं मलिनोऽस्मीति। यद्यपि पुरुषसमारोपोऽपि शब्दादिविज्ञानवत् बुद्धिवृत्तिः यद्यपि च प्राकृतत्वेनाचिद्रूपतयानुभाव्यस्तथापि बुद्धेः पुरुषत्वमापादयन् पुरुषवृत्तिरिवानुभव इवावभासते। तथाचायमविपर्य्ययोऽन्यात्मा विपर्य्ययानिवाऽभोक्तापि भोक्तेव विवेकख्यातिरहितोऽपि तत्सहित इवाविवेकख्यातेः प्रकाशते। एतच्च चितेरप्रतिसंक्रमायास्तदाकारापत्तौ स्वबुद्धिसंवेदनमित्यत्र सत्त्वपुरुषयोरत्यन्तासङ्कीर्णयोः प्रत्ययाविशेषोभोग इत्यत्र चोपपादयिष्यते। एतच्च मतान्तरेऽपि सिद्धमित्याह तथा चेति। पञ्चशिखाचार्य्यस्य सूत्रम् "एकमेव दर्शनमिति"। ननु कथमेकं दर्शनं यावता बुद्धेः शब्दादिविषया विवेकविषया च वृत्तिः प्राकृततया जडत्वेनानुभाव्या, दर्शनं ततोऽन्यत् पुरुषस्य, चैतन्यमनुभवो दर्शनमित्यत आह "ख्यातिरेव दर्शनमिति" उदयव्ययधर्म्मिणीं वृत्तिं ख्यातिं लौकिकीमभिप्रेत्यतदुक्तमेवेति चैतन्यन्तु पुरुषस्य स्वभावो न ख्यातिः। तत्तु न लोकप्रत्यक्षगोचरोऽपि त्वागमानुमानगोचर इत्यर्थः। तदनेन व्युत्थानावस्थायां मूलकारणमविद्यां दर्शयता तद्धेतुकसंयोगो भोगहेतुः स्वस्वामिभावोऽपि सूचित इति तमुपपादयन्नाह। चित्तं स्वं भवति। पुरुषस्य स्वामिन इति सम्बन्धः। ननु चित्तजनितमुपकारं भजमानो हि चेतनश्चित्तस्येशिता न चास्य तज्जनितोपकारसम्भवस्तदसम्बन्धादनुपकार्य्यत्वात् तत्संयोगतदुपकारभागित्वे परिणामप्रसङ्गादित्यत आह अयस्कान्तमणिकल्पं सन्निधिमात्रोपकारि दृश्यत्वेनेति। न पुरुषसंयुक्तं चित्तमपि तु तत्सन्निहितं सन्निधिश्च पुरुषस्य न देशतः कालतो वा तदसंयोगात् किन्तु योग्यतालक्षणोऽस्ति च पुरुषस्य भोक्तृशक्तिश्चित्तस्य भोग्यशक्तिः। तदुक्तम् दृश्यत्वेनेति। शब्दाद्याकारपरिणतस्य भोग्यत्वेनेत्यर्थः। भोगश्च यद्यपि शब्दाद्याकारवृत्तिश्चित्तस्य धर्म्मस्तथापि चित्तचैतन्ययोरभेदसमारोपाद्वृत्तिसारूप्यात् पुरुषस्येत्युक्तम्। तस्माच्चित्तेनासंयोगेऽपि तज्जनितोपकारभागिता

पुरुषस्यापरिणामिता चेति सिद्धम्। ननु स्वस्वामिसम्बन्धो भोगहेतुरविद्यानिमित्तोऽविद्या तु किंनिमित्ता न खलु निर्निमित्तं कार्य्यमुत्पद्यते। यथाहुः "स्वप्नादिवदविद्यायाः प्रवृत्तिः कस्य किंकृता" इति शङ्कामुपसंहार-व्याजेनोद्धरति। तस्मात् चित्तवृत्तिबोधे शान्तयोरमूढाकारचित्तवृत्त्युपभोगे अनाद्यविद्यानिमित्तत्वादनादि-संयोगः हेतुः अविद्यावासनयोश्च सन्तानो बीजाङ्कुर-सन्तानवदनादिरिति भावः" विवरणम्।

अन्तःकरणशब्दे १८५पृ० अधिकमुक्तम्।

कैवल्यपादे च ज्ञानज्ञेययोर्भेदव्यवस्थापनेन तद्विशेष उक्तो यथा "कुतश्चैतदन्याय्यम्" भा०

"वस्तुसाम्ये चित्तभेदात्तयोर्विभक्तः पन्थाः" सू०।

"बहुचित्तालम्बनीभूतमेकं वस्तु साधारणं तत् खलु नैकचित्तपरिकल्पितं नाप्यनेकचित्तपरिकल्पितं किन्तु स्वप्रतिष्ठितं कथं? वस्तुसाम्ये चित्तभेदात्, धर्मापेक्षं चित्तस्य वस्तुसाम्येऽपि सुखज्ञानं भवति, अधर्मापेक्षं तत एव दुःखज्ञानम्, अविद्यापेक्षं तत एव मूढज्ञानं सम्यग्दर्शनापेक्षं तत एव माध्यस्थ्यज्ञानमिति। कस्य तच्चित्तेन परिकल्पितं? न चान्यचित्तपरिकल्पितेनार्थेनान्यस्य चित्तोपरागो युक्तः तस्माद्वस्तुज्ञानयोर्ग्राह्यग्रहणभेदभिन्नयोर्विभक्तः पन्था नानयोः सङ्करगन्धोऽप्यस्तीति साङ्ख्यपक्षे पुनर्वस्तु त्रिगुणं चलञ्च गुणवृत्तमिति धर्मादिनिमित्तापेक्षं चित्तैरभिसंबध्यते निमित्तानुरूपस्य च प्रत्ययस्योत्पद्यमानस्य तेन तेनात्मना हेतुर्भवति। केचिदाहुर्ज्ञानसहभूरेवार्थो भोग्यत्वात् सुखादिवदिति तत्र तया द्वारा साधारणत्वं बाधमानाः पूर्वोत्तरेषु क्षणेषु वस्तुरूपमेवापह्नुवते" भा०

तदेवमुक्ता भाष्यकृद्विज्ञानातिरिक्तस्थापने युक्तिमुक्त्वा बौद्धीं युक्तिमवतारयति कुतश्चैतदिति। वस्तुसाम्ये इति यन्नानात्वे यस्यैकत्वं तत्ततोऽन्यत् भिद्यते यथा चैत्रस्य ज्ञानमेकं भिन्नेभ्यो देवदत्तविष्णुमित्रमैत्रप्रत्ययेभ्यो भिद्यते ज्ञाननानात्वेऽपि चार्थो न भिद्यते इति भवति विज्ञानेभ्योऽन्यः अभेदश्चार्थस्य ज्ञानभेदेऽपि प्रमातॄणां परस्परप्रतिसन्धानादवधीयते। अस्ति हि रक्तद्विष्टविमूढमध्यस्थानामेकस्यां योषिति प्रतीयमानायां प्रतिसन्धानं या त्वया दृष्टा सैव मयापीति। तस्माद्वस्तुसाम्ये चित्तभेदात् ज्ञानभेदात्तयोरर्थज्ञानयोर्विभक्तः पन्थाः स्वरूपभेदोपायः सुखज्ञानं कान्तायाः कान्तस्य सपत्नीनां दुःखज्ञानं नामविन्दतो विषादः। स्यादेतत् यत्नैकस्य चित्तेन परिकल्पितः कामिनीलक्षणोऽर्थः तेनैवान्येषामपि चित्तमुपरज्यते इति साधारणमुपपद्यते इत्यत आह नचान्येति तथा सत्येकचित्तनीलज्ञानवति सर्व्व एव नीलज्ञानवन्तः स्युरिति नन्वर्थवादिनामप्येकोऽर्थः कथं सुखादिभेदाद्भिन्नविज्ञानहेतुर्न ह्यविलक्षणात् कारणात् कार्य्यभेदो युक्त इत्यत आह साङ्ख्यपक्षे इति एकस्यैव वाह्यस्य वस्तुनस्त्रैगुण्यपरिणामस्य त्रैरूप्यमुपपन्नम्।

एवमपि सर्वेषामविशेषेण सुखदुःखमोहात्मकं विज्ञानं स्यादित्यत आह धर्मादिनिमित्तापेक्षं रजःसहितं सत्त्वं धर्मापेक्षं सुखज्ञानं जनयति। एवमधर्मापेक्षं रजो दुःखं, तमस्तु तथाभूतं मूढज्ञानम्। सत्त्वमेव तु विगतरजस्कं विद्यापेक्षं माध्यस्थ्यज्ञानमिति ते च धर्मादयो न सर्वे सर्वत्र पुरुषे सन्ति। किन्तु कश्चित् कश्चिदिति यथायथमुपपन्ना व्यवस्थेति। अत्र केचिदाहुः प्रवादुकाः ज्ञानसहभूरेवार्थो भोग्यत्वात् सुखादिवदिति एतदुक्तं भवति भवत्वर्थो ज्ञानात् व्यतिरिक्तः तथाप्यसौ जडत्वात् न ज्ञानमन्तरेण शक्यः प्रतिपत्तुं ज्ञानेन तु भासनीयः-तथाच ज्ञानसमय एवास्ति नान्यदा प्रमाणाभावादिति तदेतन्मतं तावत् दूषयति भाष्यकारः तत्र तया द्वारेति वस्तु खलु सर्वचित्तसाधारणमनेकक्षणपरम्परोह्यमानं परिणामात्मकमनुभूयते लौकिकपरीक्षकैः तच्चेद्विज्ञानेन सह भवेत् नूनमेवंविधमेव चेदिदमंशस्योपरि कोऽयमनुरोधः येन सोऽपि नापह्नूयेतेत्यर्थः" विव०।

"नचैकचित्ततन्त्रं वस्तु तदप्रमाणकं तदा किं स्यात्" सू०।

"एकचित्ततन्त्रं चेद्वस्तु स्यात्तदा चित्ते व्यग्रे निरुद्धे वा स्वरूपमेव तेनापरामृष्टमन्यस्याविषयीभूतमप्रमाणकमगृहीतस्वभावकं केनचित्तदानीं किं तत्स्यात्? सम्बध्यमानं वा पुनश्चित्तेन कुत उत्पद्येत ये चास्यानुपस्थिता भागास्ते चास्य न स्युरेवं नास्ति पृष्ठमित्युदरमपि न गृह्येत तस्मात् स्वतन्त्रोऽर्थः सर्वपुरुषसाधारणः स्वतन्त्राणि च चित्तानि प्रतिपुरुषं प्रवर्त्तन्ते तयोः सम्बन्धादुपलब्धिः पुरुषस्य भोग इति" भा०।

"मा वा भूदिदमंशस्यापह्नवोऽज्ञानसहभूरेवास्त्वर्थः तत्राप्याह नचैकं किं स्यात् यदि घटग्राहि चित्तं तद् यदा पटग्रहणव्यापृततया न घटे वर्त्तते यद्वा विवेकविषयमाधीत् तदेव च निरोधं समापद्यते तदा घटज्ञानस्य वा विवेकज्ञानभेदमात्रजीवनस्य चापाकृत एव स्यादित्याह एकचित्तेति किं तत् स्यात् न स्यादित्यर्थः। संबध्यमानस्य चित्तेन तद्

वस्तु विवेकोवा घटो वा कुत उत्पद्यते नियतकारणान्वयव्यतिरेकानुविधायिभावानि हि कार्य्याणि न स्वकारणमतिवर्त्य कारणान्तरादुत्पत्तुमीशते, मा भूदकारणत्वे तेषां कादाचित्कत्वव्याघातः न च तज्ज्ञानकारणत्वमेव तत्कारणत्वमिति युक्तम्। ज्ञानाभोदकस्य उपार्ज्जितमोदकस्य योपयुज्यमानस्य रसवीर्य्यविपाकादिमात्त्व प्रसङ्गात् तस्मात् साधूक्तं वस्त्वसमानं वा पुनश्चित्तेनेति। अपि च योयोऽर्वाग्भागः स यैव मध्यपरभागव्याप्तः ज्ञानाधीने सद्भावे तस्यानुभूयमानत्वान्मध्यपरभागौ न स्त इतिव्यापकाभावादर्वाग्भागोऽपि न स्यात् इत्यभावात् कुतो ज्ञानसहभूत्वं इत्याह। ये चास्येति अनुपस्थिता अज्ञाताः, उपसंहरति तस्मादिति सुगमं शेषम्" विवरणम्।

"तदुपरागापेक्षित्वाच्चित्तस्य वस्तु ज्ञाताज्ञातम्" सू०।

"अयस्कान्तमणिकल्पा विषयाः। अयःसधर्मकं चित्तमभिसम्बध्योपरञ्जयन्ति येन च विषयेणोपरक्तं चित्तं स विषयोज्ञातस्ततोऽन्यः पुनरज्ञातोवस्तुनोज्ञाताज्ञातस्वरूपत्वात् परिणामि चित्तम्" भा०।

"स्यादेतत् अर्थश्चेत् स्वतन्त्रः स च जड़स्वभाव इति न कदाचित् प्रकाशेत प्रकाशने वा जड़त्वमस्यापगत मिति भावोऽप्यपगच्छेत् न जातु स्वभावमपहाय भावोवर्त्तितुमर्हति न चेन्द्रियाद्याधेयो जड़स्वभावस्यार्थस्य धर्म्मःप्रकाश इति साम्प्रतम् अर्थधर्म्मत्वे नीलत्वादिवत् सर्वपुरुषसाधारण इत्येकः शास्त्रार्थज्ञ इति सर्व एव विद्वांसः प्रसज्येरन् न जातुकश्चिदज्ञः। न चानीतानागतयोः धर्म्म प्रत्युत्पन्नयुक्तः तस्मात् स्वतन्त्रोऽर्थउपलम्भविषय इति मनोरथमात्रमेतदित्यत आह तदुपरागेति। जड़स्वभावोऽप्यर्थं इन्द्रियप्रणालिकया चित्तमुपरञ्जयति तदेवंभूतं चित्तदर्पणमुपसंक्रान्तप्रतिविम्बा चितिशक्तिश्चित्तमर्थोपरक्तं चेतयमानार्थमनुभवति नत्वर्थे किञ्चित् प्रकाश्यादिकमाधत्ते नाप्यसंबद्धा चित्तेन, तत् प्रतिविम्बसंक्रान्ते रुक्तत्वादिति। यद्यपि च सर्वगतत्वाच्चित्तस्य चेन्द्रियस्य चाहङ्कारिकस्य विषये नास्ति सम्बन्धः तथापि यस्य शरीरे वृत्तिमच्चित्तं तेन सह सम्बन्धो विषयाणामित्ययस्कान्तमणिकल्प इत्युक्तम् अयःसधर्मकं चित्तमिति। इन्द्रियप्रणालिकयाभिसंबध्योपरञ्जयन्ति अतएव चित्तं परिणामीत्याह वस्तुन इति" विव०।

"यस्य तु तदेव चित्तं विषयस्तस्य सदाऽपरिणामित्वात्" भा०।

"सदा ज्ञाताश्चित्तवृत्तयस्तत्प्रभोः पुरुषस्यापरिणामित्वात्" सू०।

"यदि चित्तवत् प्रभुरपि पुरुषः परिणमेत् ततस्तद्विषया चित्तवृत्तयः शब्दादिविषयवत् ज्ञाताज्ञाताः स्युः सदा ज्ञातत्वन्तु मनसस्तत्प्रभोः पुरुषस्यापरिणामित्वमनुमापयति" भा०।

"तदेवं चित्तव्यतिरेकेणार्थमवस्थाप्य तेभ्यः परिणतिधर्म्मकेभ्यो व्यतिरिक्तमात्मानमादर्शयितुं तद्धर्म्मापरिणामित्वमस्य वक्तुं पूरयित्वा सूत्रं पठति "यस्य तु तदेव चित्तं विषयस्तस्य सदाऽपरिणामित्वात्"। क्षिप्तमूढ़विक्षिप्तैकाग्रतावस्थितं चित्तस्यानिरोधात् सर्वदा पुरुषेणानुभूयते इत्तिमत् तत् कस्य हेतोः ? यतः पुरुषोऽपरिणामी परिणामित्वे चित्तवत् पुरुषोऽपि ज्ञाताज्ञातविषयो भवेत्। ज्ञातविषय एव त्वयं तस्मादपरिणामी ततश्च परिणामिभ्योऽतिरिच्यते इति तदेतदाह यदि चित्तवदिति। सदा ज्ञातत्वं तु मनसः वृत्तिकस्य तस्य यः प्रभुः स्वामी भोक्तेति यावत् तस्य प्रभोः पुरुषस्यापरिणामित्वमनुमापयति तथाचापरिणामिनस्तस्य परिणामिनश्चित्तात् पुरुषस्य भेद इति भावः" विव०।

"स्यादाशङ्का चित्तमेव स्वाभासं विषयाभासञ्च वैशेषिकाणां। चित्तात्मवादिनाञ्च भविष्यत्यग्निवत्" भा०।

"न तत्स्वाभासं दृश्यत्वात्" सू०।

"यथेतराणीन्द्रियाणि शब्दादयश्च दृश्यत्वान्न स्वाभासानि तथा मनोऽपि प्रत्येतव्यम्। न चाग्निरत्र दृष्टान्तः न ह्यग्निरात्मस्वरूपमप्रकाशं प्रकाशयति। प्रकाशश्चायं प्रकाश्यप्रकाशकसंयोगे दृष्टः न च स्वरूपमात्रेऽस्ति संयोगः किञ्च स्वाभासं चित्तमित्यग्राह्यमेव कस्यचिदिति शब्दार्थः। तद्यथा स्वात्मप्रतिष्ठमाकाशमित्यप्रतिष्ठमित्यर्थः स्वबुद्धिप्रचारप्रतिसंवेदनात् सत्त्वानां प्रवृत्तिर्दृश्यते। क्रुद्धोऽहं भीतोऽहममुत्र मे रागोऽमुत्र मे क्रोध इत्येतत् स्वबुद्धेरग्रहणे न युक्तमिति" भा०।

"अत्र वैनाशिकमुत्थापयति स्यादाशङ्केति अयमर्थः स्यादेतदेवं यदि चित्तमात्मनो विषयः स्यात् अपि तु स्वप्रकाशने तत् विषयाभासं पूर्वचित्तं प्रतीत्य समुत्पन्नं तत्कुतः पुरुषस्य सदा ज्ञानविषयत्वं कुतस्तरां चाऽपरिणामतया परिणामिनश्चित्ताद्भेद इति अवेदेतदेवं यदि स्वसंवेदनं चित्तं स्यादप्येतदस्ति तस्मि परिणामितया नीलादिवदनुभवव्याप्यम्। यथानुभव-

स्याच्च न तत् स्वाभासं भवितुमर्हति स्वात्मनि वृत्तिविरोधात् नहि तदेव क्रिया च कर्म च कारकञ्च न हि पाकः पच्यते छिदा वा छिद्यते पुरुषस्त्वपरिणामी नानुभवकर्मेति नास्मिन् स्वयंप्रकाशता न युज्यते अपराधीनप्रकाशता ह्यस्य स्वयंप्रकाशता नानुभवकर्मता तस्मात् दृश्यत्वात् दर्शनकर्म चित्तं न स्वाभासम् आत्मप्रकाशप्रतिबिम्बितस्यैव चित्तस्य तावद्वृत्तिविषयाः प्रकाश्यन्त इति भावः। ननु दृश्योऽग्निः स्वयं प्रकाशश्च न हि यथा घटादयोऽग्निना व्यज्यन्ते एवमग्निरग्न्यन्तरेणेत्यत आह। तथाग्निरत्रेति कस्मात्? न हीति स नामाग्निरग्न्यन्तरात् प्रकाशिष्ट विज्ञानात् तु प्रकाशत इति न स्वयं प्रकाशत इति न व्यभिचार इत्यर्थः। प्रकाशश्चाऽयमविच्छिन्नस्ति। क्रियारूपः प्रकाश इति यावत् एतदुक्तं भवति या या क्रिया सा सा सर्वा कर्तृकरणकर्मसम्बन्धेन दृष्टा यथा पाको कर्तृरूपस्य स्थितण्डुलसम्बन्धेन तथा प्रकाशोऽपि क्रियेति तथापि तथा भवितव्यं सम्बन्धस्य भेदाश्रयो नाभेदे सम्भवति इत्यर्थः। किञ्च स्वाभासं चित्तमित्यप्याहरमेव कस्यचिदिति यन्दार्थः। स्यादेतत् मा भूत् ग्राह्यं चित्तं न हि प्रत्यक्षस्य कारणस्याव्यापकस्य च निवृत्तौ चित्तनिवृत्तिः इत्यत आह स्वबुद्धीति बुद्धिचित्तं प्रकारा व्यापाराः सत्वाः प्राणिनचित्तस्य वृत्तिभेदाः क्रोधलोभादयः स्वाश्रयेण च सह प्रत्यात्ममनुभूयमानाश्चित्तस्याग्राह्यतां विघटयन्तीत्यर्थः। स्वबुद्धिप्रचारप्रतिसंवेदनमेव विशदयति क्रुद्धोऽहमिति" विवरणम्।

"एकसमये चोभयानवधारणम्" ।सू०।

"न चैकस्मिन् क्षणे स्वपररूपावधारणं युक्तं क्षणिकवादिनां यद् भवनं सैव क्रिया तदेव च कारकमित्यभ्युपगमः" । भा० ।

"स्वाभासं विषयाभासं चित्तमिति बुवाणो न तावत् येनैव व्यापारेणात्मानमवधारयति तेनैव विषयमपीति वक्तुमर्हति नह्येकविलक्षणो व्यापारः कार्यभेदाय पर्याप्तः, तस्माद्व्यापारभेदोऽङ्गीकर्त्तव्यः न च वैनाशिकानामुत्पत्तिभेदातिरिक्तः अस्ति व्यापारः न चैकस्याएवोत्पत्तेरविलक्षणायाः कार्यवैलक्षण्यसम्भवः तस्याकस्मिकत्वप्रसङ्गात्। न चैकस्योत्पत्तिद्वयसम्भवः तस्मादर्थस्य च ज्ञानरूपस्य चावधारणं नैकस्मिन् समये इति यदेतद्भाष्ये चोच्यते न चैकस्मिन् क्षणे इति तथाचोक्तं वैनाशिकैः "भूतिर्यैषा क्रिया सैव कारकं सैव चोच्यते" इति तस्मादयुक्तमेतच्चित्तस्य यदातनं स्वाभासत्वमुपनयत् द्रष्टारञ्च द्रष्टुरपरिणामित्वं च दर्शयतीति चित्तम्" विवरणम्।

"चित्तान्तरदृश्ये बुद्धिबुद्धेरतिप्रसङ्गः स्मृतिसङ्करश्च" सू०।

"स्यान्मतिः स्वरसनिरुद्धं चित्तं चित्तान्तरेण समनन्तरेण गृह्यत" इति। अथ चित्तं चेच्चित्तान्तरेण गृह्येत बुद्धिबुद्धिः केन गृह्यते साप्यन्यया साप्यन्ययेत्यतिप्रसङ्गः स्मृतिसङ्करश्च यावन्तो बुद्धिबुद्धीनामनुभवास्तावत्यः स्मृतयः प्राप्नुवन्ति तत्सङ्कराच्चैकस्मृत्यनवधारणञ्च स्यादित्येवं बुद्धिप्रतिसंवेदिनं पुरुषमपलपद्भिः वैनाशिकैः सर्वमेवाकुलीकृतं, ते तु भोक्तृस्वरूपं यत्र क्वचन कल्पयन्तो न न्यायेन संगच्छन्ते। केचित् सत्त्वमात्रमपि परिकल्प्यास्ति स सत्त्वो य एतान् स्कन्धान् निक्षिप्यान्यांश्च प्रतिसन्दधातीत्युक्त्वा तत एव पुनस्त्रस्यन्ति तथा स्कन्धानां पुनर्निर्वेदाय विरागायानुत्पादाय प्रशान्तये गुरोरन्तिके ब्रह्मचर्यं चरिष्यामीत्युक्त्वा सत्त्वस्य पुनः सत्त्वमेवापह्नुवते "सांख्ययोगादयस्तु प्रवादाः स्वशब्देन पुरुषमेव स्वामिनं चित्तस्य भोक्तारमुपयन्तीति" भा०।

"पुनर्वैनाशिकमुत्थापयति। स्यान्मतिः मा भूत् दृश्यत्वेन स्वसंवेदनम् एवमप्यात्मा न सिध्यति। स्वसन्तानवर्त्तिना परमचित्तक्षणेन स्वरसनिरुद्धस्वजनकचित्तक्षणग्रहणादित्यर्थः। समस्तु तज्जातीयोऽनन्तरश्च ग्रहीतृत्वेन समनन्तरं तेन। चित्तदृश्ये च। बुद्धिरिति चित्तमित्यर्थः नाग्रहीता चरमा बुद्धिः पूर्वबुद्धिग्रहणसमर्था ह्यनवबुद्धा संवृता पूर्वा बुद्धिबुद्धा भवितुमर्हति। नह्यगृहीतदण्डो दण्डिनमवगन्तुमर्हति तस्मादनवस्थेति विज्ञानवेदनसंज्ञारूपसंस्काराः स्कन्धाः। सांख्ययोगादयः प्रवादाः सांख्याश्च योगाश्च तद्वादयो येषां वैशेषिकादिप्रवादानान्ते सांख्ययोगादयः प्रवादाः सुगममन्यत्" विवरणम्।

"कथं?" भा० "चितेरप्रतिसंक्रमायास्तदाकारापत्तौ स्वबुद्धिसंवेदनम्" सू०।

"अपरिणामिनी हि भोक्तृशक्तिरप्रतिसंक्रमा च परिणामिन्यर्थे प्रतिसंक्रान्तेव तद्वृत्तिमनुपतति तस्याश्च प्राप्तचैतन्योपग्रहरूपाया बुद्धिवृत्तेरनुकारिमात्रतया बुद्धिवृत्त्यविशिष्टा हि ज्ञानवृत्तिराख्यायते तथाचोक्तं "न पातालं न च विवरं गिरीणां नैवान्धकारं कुक्षयो नोदधीनाम्। गुहा यस्यां निहितं ब्रह्म शाश्वतं बुद्धिवृत्तिविशिष्टं कवयो वेदयन्ते इति" भा०।

"स्यादेतत् यदि चित्तं न स्वाभासं नापि चित्तान्तरवेद्यं आत्मनापि कथं भोत्स्यते चित्तं? न खल्वात्मनः स्वयंप्रकाशस्यापत्ति काचित् क्रिया न तामन्तरेण कर्त्ता न चाचम्भतविच्चेन कर्मणा तस्य भोक्ता अतिप्रसङ्गादित्याशयवान् पृच्छति कथमिति। अत्रोत्तरमाह चितेरिति। यत् यदपीयत् हत्तिसारूप्यमितरत्रेति तदितः असङ्क्रान्तचित्तेः स्वबुद्धिसंवेदनं बुद्धेस्तदाकारापत्तौ चितिप्रतिबिम्बाधारतया तद्रूपतापत्तौ सत्यां यथाहि चन्द्रमसः क्रियामन्तरेणापि संक्रान्तचन्द्रप्रतिबिम्बममलं जलमचलं चलमिव चन्द्रमसमवभासयति एवं विनापि चितिव्यापारम् उपसंक्रान्तचितिप्रतिबिम्बं चित्तं स्वगतया क्रियया क्रियावतीमसङ्क्रान्तामपि सङ्क्रान्तां चितिशक्तिमवभासयत् भोग्यभावमापादयत् भोक्तृभावमापादयति तस्या इति सूत्रार्थः भाष्यमप्येतदर्थमेवकत्तत्र तत्र व्याख्यातम् इति न व्याख्यातमत्र बुद्धितत्त्वविशिष्टत्वे स्वागमस्त्वे रागमसदाह-इति तथाचोक्तं न पातालमिति शाश्वतस्य चितस्य ब्रह्मणो विशुद्धस्वभावस्य चितिच्छायापन्नां मनोवृत्तिमेव चितिच्छायापन्नत्वाच्चितेरव्यविशिष्टां गुहां वेदयन्ते तस्यामेव गुहायां तद् गुहं ब्रह्म तदपर्यन्तं स्वयंप्रकाशमनावरणमतत्पदार्थं प्रद्योतते परमरेखव गगनत इति तदेवं हस्ततत्त्वेन चित्तस्य परिणामिन स्तदतिरिक्तः पुमान् परिणतिधर्म्माऽभ्युपादितः" विव०।

"कथ चैतदभ्युपगम्यते" भा०।

"द्रष्टृदृश्योपरक्तं चित्तं सर्वार्थम्" सू०।

"मनोहि मन्तव्येनार्थेनोपरक्तं तत् स्वयञ्च विषयत्वाद्विषयिणा पुरुषेणात्मीयया वृत्त्याभिसम्बद्धं तदेतच्चित्तमेव द्रष्टृदृश्योपरक्तं विषयविषयिनिर्भासं चेतनाचेतनस्वरूपापन्नं विषयात्मकमप्यविषयात्मकमिवाचेतनं चेतनमिव स्फटिकमणिकल्पं सर्वार्थमित्युच्यते। तदनेन चित्तसारूप्येण भ्रान्ताः केचित्तदेव चेतनमित्याहुः अपरे चित्तमात्रमेवेदं सर्वं, नास्ति खल्वयं गवादिर्घटादिश्च सकारणो लोक इति, अनुकम्पनीयास्ते कस्मात्? अस्ति हि तेषां भ्रान्तिबीजं सर्वरूपाकारनिर्भासं चित्तमिति समाधिप्रज्ञायां प्रज्ञेयोऽर्थः प्रतिबिम्बीभूतस्तस्यालम्बनीभूतत्वादन्यः स चेदर्थश्चित्तमात्रं स्यात् कथं प्रज्ञयैव प्रज्ञारूपमवधार्य्येत तस्मात् प्रतिबिम्बीभूतोऽर्थः प्रज्ञायां येनावधार्य्यते स पुरुष इति एवं ग्रहीतृग्रहणग्राह्यस्वरूपचित्तभेदात्त्रयमप्येतज्जातितः प्रविभजन्ते ते सम्यग्दर्शिनस्तैरधिगतः पुरुषः" वेदव्यासभाष्यम्।

"संप्रति लोकप्रत्ययसत्यतां प्रमाणयति। मनो हि चेतदिति समग्रं चेतदित्यर्थः। द्रष्टृत्वादि यथा हि नीलाद्युपरक्तं चित्तं नीलाद्यर्थं प्रत्यक्षेणावस्थापयति एवं द्रष्टृच्छायापत्त्या तदुपरक्तं चित्तं द्रष्टारमपि प्रत्यक्षेणावस्थापयति अस्ति हि इत्याकारं ज्ञानं नीलमहं जानामीति" इति तस्मात् स यथा ज्ञातापि प्रत्यक्षसिद्धोऽपि न विविच्यावस्थापितो यथा अर्थे चन्द्रमसो बिम्बं नत्वेतावता तदप्रत्यक्षं न चास्य जलगतत्वे तदप्रमाणमिति चन्द्ररूपेण प्रमाणं भवितुमर्हति तस्माच्चित्ते प्रतिबिम्बिततया चैतन्यगोचरापि चित्तवृत्तिर्न चैतन्यागोचरेति सर्वदं सर्वार्थत्वं चित्तस्येति गदेतदाह मनोहीति न केवलं तदाकारापत्त्या मन्तव्येनार्थेनोपरक्तं मनः अपितु स्वयं चेति चकारो भिन्नक्रमः पुरुषेणेत्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः तच्छायापत्तिः पुरुषस्य वृत्तिः इयञ्च चैतन्यच्छायापत्तिश्चित्तस्य वैनाशिकैरभ्युपेतव्या कथमन्यथा चित्ते चैतन्यमेते आरोपयामासुरित्याह तदनेनेति केचिद्वैनाशिका बाह्यार्थवादिनः। अपरे विज्ञानमात्रवादिनः। ननु यदि चित्तमेव द्रष्ट्राकारं दृश्याकारं चानुभूयते हन्त चित्तादभिन्नावेव तु द्रष्टृदृश्यौ यथाहुः। "अभिन्नोऽपि हि बुद्ध्यात्मा विपर्यासितदर्शनैः। ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदवानिव लक्ष्यते" इति तत्कथमेतेऽनुकम्पनीया इत्यत आह। समाधिप्रज्ञायामिति ते खलूक्ताभिरुपपत्तिभिश्चित्तातिरिक्तं पुरुषमभ्युपगमय्यानादरयोगोपदेशेन समाधिप्रज्ञायामात्मगोचरायामवतार्य्य बोधयितव्याः। तद्यथा समाधिप्रज्ञायां प्रज्ञेयोऽर्थः स्वात्मप्रतिबिम्बीभूतोऽन्यः कस्मात्? तस्यात्मनः आलम्बनीभूतत्वात् यच चित्तादभिन्नमेव कस्यालम्बनं भवतीति यदि युक्तिर्बोधितापि वैजात्यादुदेत् तत्र हेतुमाह स चेदात्मरूपोऽर्थः चित्तमात्रं स्यात् न तु ततो व्यतिरिक्तः ततः कथं प्रज्ञयैव प्रज्ञारूपमवधार्य्येत स्वात्मनि वृत्तिविरोधात्। उपसंहरति तस्मादिति। समीचीनोपदेशेनानुकम्पिता भवन्तीत्याह। एवमेतदिति जातितः स्वभावतः इत्यर्थः" वि०।

"इतश्चैतत्—तदसंख्येयवासनाभिश्चित्रमपि परार्थं संहत्यकारित्वात्" सू०।

"तदेतच्चित्तमसंख्येयाभिर्वासनाभिरेव चित्रीकृतमपि परार्थं परस्य भोगापवर्गार्थं न स्वार्थं संहत्यकारित्वाद्-

स्यादयत् संहत्यकारिणा चित्तेन न स्वार्थेन भवितव्यं न सुखचित्तं सुखार्थं न ज्ञानं ज्ञानार्थमुभयमप्येतत् परार्थं यश्च भोगेनापवर्गेण चार्थेनार्थवान् पुरुषः स एव परो, न परः सामान्यमात्रम् यत्तु किञ्चित्परं सामान्यमात्रं स्वरूपेणोदाहरेद्वैनाशिकस्तत् सर्वं संहत्यकारित्वात् परार्थमेव स्यात्। यस्त्वसौ परो विशेषः स न संहत्यकारी पुरुष इति” भा०।

“चित्तातिरिक्तात्मसद्भावे हेत्वन्तरमवतारयति तदसङ्ख्येति। यद्यप्यसङ्ख्येयाः कर्मवासनाः गुणवासनाश्च चित्तमेवाधिशेरते न तु पुरुषं, तथाच वासनाधीना विपाकाश्चित्तमाश्रयतया चित्तस्य भोक्तृतामावहन्ति। भोक्तुरर्थं च भोग्यमिति सर्वं चित्तार्थं प्राप्तं तथापि तच्चित्तमसङ्ख्येयवासनाविचित्रमपि परार्थं, कस्मात्? संहत्यकारित्वादिति सूत्रार्थः। स्यादेतदित्याह तद्देदिति। स्यादेतच्चित्तं संहत्यापि करिष्यति स्वार्थं भावयति कः खलु विरोध इति यदि कश्चित् ब्रूयात् तं प्रत्याह। संहत्यकारिणेति सुखचित्तमिति भोगमुपलक्षयति तेन दुःखचित्तमपि द्रष्टव्यं ज्ञानमित्यपवर्गं लक्षः। एतदुक्तं भवति सुखदुःखचित्ते प्रतिकूलानुकूलात्मके नात्मनि समवतः स्वात्मनि वृत्तिविरोधात् न चान्योऽपि संहत्यकारी साक्षात् परम्परया वा सुखदुःखे वेदयमानस्ताभ्यामनुकूलनीयः प्रतिकूलनीयो वा तस्मादयं साक्षात् परम्परया वा न सुखदुःखयोर्ध्रियते स एवानुकूलनीयः प्रतिकूलनीयो वा, स च नित्योदासीनः पुरुषः एवमपवर्ज्यते तेन ज्ञानेन तस्यापि ज्ञेयतन्त्रत्वात् स्वात्मनि च वृत्तिविरोधाच्च ज्ञानार्थत्वं न चान्यविषयादस्यापवर्गसम्भवो विदेहप्रकृतिलयानामपवर्गासम्भवात् तस्मात्तज्ज्ञानमपि पुरुषार्थमेव न तत् स्वार्थं संहतपरार्थत्वे चानवस्थाप्रसङ्गादसंहतपरार्थसिद्धिरिति” विव०।

“विशेषदर्शिन आत्मभावभावनानिवृत्तिः” सू०।

“यथा प्रावृषि तृणाङ्कुरस्योद्भेदेन तद्बीजसत्तानुमीयते तथा मोक्षमार्गश्रवणेन यस्य रोमहर्षाश्रुपातौ दृश्येते तत्राप्यस्ति विशेषदर्शनबीजमपवर्गभागीयं कर्माभिनिर्वर्त्तितमित्यनुमीयते तस्यात्मभावभावना स्वाभाविकी प्रवर्त्तते यस्याभावादिदमुक्तं स्वभावं मुक्त्वा दोषाद् येषां पूर्वपक्षे रुचिर्भवत्यरुचिश्च निर्णये भवति। तत्रात्मभावभावना कोऽहमासं कथमहमासं किं स्विदिदं? कथं? स्विदिदं के भविष्यामः कथं भविष्यामः? इति। सा तु विशेषदर्शिनो निवर्त्तते कुतः चित्तस्यैव विचित्रः परिणामः पुरुषस्त्वसत्यामविद्यायां शुद्धश्चित्तधर्मैरपरामृष्ट इति ततोऽस्यात्मभावभावना कुशलस्य निवर्त्तत इति” भा०।

“तदेवं कैवल्यमूलबीजममलमात्मदर्शनमुक्त्वा तदुपदेशाधिकृतं पुरुषमनधिकृतपुरुषान्तराद्व्यावर्त्तयन्नाह। विशेषेत्यादि यस्यात्मभावे भावनास्ति तस्याष्टाङ्गयोगोपदेशादनुतिष्ठतो युञ्जानस्य तत्परिपाकात् चित्तसत्त्वपुरुषयोर्विशेषदर्शनादात्मभावभावना निवर्त्तते। यस्यात्मभावभावनैव नास्ति नास्तिकस्य, तस्योपदेशानधिकृतस्यापरिनिश्चितात्मतत्परलोकभावस्य नोपदेशो न विशेषदर्शनं नात्मभावभावनानिवृत्तिरिति सूत्रार्थः नन्वात्मभावभावनायाश्चित्तवर्त्तिन्याः कुतोऽवगमः? इत्यत आह यथा प्रावृषीति प्राग्भवीयं तत्त्वदर्शनबीजमपवर्गभागीयं यत्कर्माष्टाङ्गयोगानुष्ठानं तदेकदेशानुष्ठानं वा तदभिनिर्वर्त्तितमस्तीत्यनुमीयते तस्य चात्मभावभावनाऽवश्यमेव स्वाभाविकी यत्नमन्तरं विनापि प्रवर्त्तते अनधिकारिणमानमिनां वचनेन दर्शयति यस्याभावादिदमिति पूर्वपक्षो नास्ति कर्मफलं, परलोकिनोऽभावात् परलोकाभाव इति तत्र रुचिः, अरुचिश्च निर्णये पञ्चविंशतितत्त्वविषये। आत्मभावभावना प्राग्व्याख्याता। विशेषदर्शिनः परामर्शमाह चित्तस्यैवेति तस्य विशेषदर्शनकुशलस्यात्मभावभावना विनिवर्त्तते इति” विवरणम्।

चित्तस्य च बाह्येन्द्रियव्यापारं विना बाह्यार्थेष्वसामर्थ्यं, गुणभेदेन विकारभेदाश्च पञ्चदशप्रायुक्ता यथा “मनोदशेन्द्रियाध्यक्षं हृत्पद्मगोलके स्थितम्। तच्चान्तःकरणं बाह्येष्वस्वातन्त्र्याद्विनेन्द्रियैः। अक्षेष्वर्थार्पितेष्वेतद्गुणदोषविचारकम्। सत्त्वं रजस्तमश्चास्य गुणा विक्रियते हि तैः। वैराग्यं शान्तिरौदार्यमित्याद्याः सत्त्वसम्भवाः। कामक्रोधौ लोभयत्नाविव्याद्या रजसोत्थिताः। आलस्यभ्रान्तितन्द्राद्या विकारास्तमसोत्थिताः। सात्त्विकैः पुण्यनिष्पत्तिः पापोत्पत्तिश्च राजसैः। तामसैर्नोभयं किन्तु वृथायुःक्षपणं भवेत्”। पातञ्जलमते तस्य वृत्तयः पञ्चविधास्तासां स्वरूपादिकं समाधिपादे सूत्रभाष्यविवरणादौ दर्शितं तच्च क्लिष्टशब्दे २२४४ पृ० दर्शितम्

चित्तज पु० चित्ते जायते जन—ड। मनोभवे कामदेवे चित्तजन्मनृचित्तयोनिप्रभृतयोऽप्यत्र “चित्तयोनिरभवत् पुनर्नवः” रघुः।

चित्तज्ञ त्रि० चित्तं चित्तवृत्तिं जानाति ज्ञा–क । आशयाभिज्ञे । "कलाकौशलसतृष्णाद्ये भक्तिश्चित्तज्ञता स्मृता" सा० द० [मूढत्वे दोषे ।

चित्तदोष पु० ६त० । चित्तस्य विषयापहरणासामर्थ्यरूपे

चित्तनदी स्त्री चित्तवृत्तिरूपा नदी । पुण्यपापरूपोभयस्रोतोवाहिन्याम् चित्तवृत्तौ तत्र "विवेकनिम्ना कैवल्यप्राग्भारा पुण्यवाहिनी । अविवेकनिम्ना संसारप्राग्भारा पापवाहिनी" इति भेदः ।

चित्तपरिकर्म्मन् न० ६त० । पातञ्जलोक्ते चित्तप्रसादनाख्ये मैत्र्यादिभावनाभेदे चित्तप्रसादनशब्दे दृश्यम्

चित्तप्रसन्नता स्त्री ६त० । हर्षे हेम० ।

चित्तप्रसादन न० चित्तस्य प्रसादनं प्रसन्नताकरणम् । पातञ्जलोक्ते चित्तप्रसन्नतासम्पादके मैत्र्यादिभावनाजन्ये चित्तसंस्कारभेदे मैत्र्यादिभावनानां च तथात्वं पात० सूत्रभाष्यादावुक्तं यथा

"यस्य चित्तस्यावस्थितस्येदं शास्त्रेण परिकर्म निर्दिश्यते, तत्कथं ?—भा०

"मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां भावनातश्चित्तप्रसादनम्" सू० ।

"तत्र सर्वप्राणिषु सुखसम्भोगापन्नेषु मैत्रीं भावयेत्, दुःखितेषु करुणाम्, पुण्यात्मकेषु मुदिताम् । अपुण्यशीलेषूपेक्षाम् ।—एवमस्य भावयतः शुक्लो धर्म्म उपजायते—ततश्चित्तं प्रसीदति प्रसन्नमेकाग्रं स्थितिपदं लभते" भा० ।

"अपरिकर्मितमनसोऽसूयादिमलः समाधितदुपायसम्पत्त्युत्पादात् चित्तप्रसादनोपायानसूयादिविरोधिनः प्रतिपादयितुमुपक्रमते यस्य चित्तस्यावस्थितस्येदमिति । मैत्रीकरुणेत्यादि प्रसादनान्तम् । सुखितेषु मैत्री सौहार्द्दं भावयत ईर्ष्याकालुष्यं निवर्त्तते चित्तस्य । दुःखितेषु च करुणामात्मनीव परस्मिन् दुःखप्रहाणेच्छां भावयतः परापकारचिकीर्षाकालुष्यं चेतसो निवर्त्तते । पुण्यशीलेषु प्राणिषु मुदितां हर्षं भावयतः असूयाकालुष्यं चेतसो निवर्त्तते । अपुण्यशीलेषु चोपेक्षां माध्यस्थ्यं भावयतोऽमर्षकालुष्यं चेतसो निवर्त्तते । ततश्चास्य राजसतामसधर्म्मनिवृत्तौ सात्त्विकः शुक्लो धर्म्म उपजायते । सत्त्वोत्कर्षसम्पन्नः सम्भवति । इति निरोधपक्षे तत्र प्रसादस्वाभाव्याच्चित्तं प्रसीदति प्रसन्नञ्च [illegible] एकाग्रं स्थितिपदं लभते । अप्रसन्नं पुनर्मैत्र्यादिभावनायां न ते उपायाः स्थितिं जनयन्ति" विव० ।

करणे ल्युट् ङीप् । चित्तप्रसादनी मैत्र्यादिभावनायाम् । "तत् पूर्वेषु चित्तप्रसादनीवक्त्रे मैत्र्यादिभावनाः" वीरच० । [दयोऽप्यत्र ।

चित्तभु पु० चित्ते भवति भू–क्विप् ७त० । कामे चित्तभवा-

चित्तभूमि स्त्री चित्तस्य भूमिरवस्था । पातञ्जलप्रसिद्धे चित्तस्यावस्थाभेदे तद्भूमयश्च नानाविधाः तत्र चित्तशब्दे दर्शिता क्षिप्तमूढविक्षिप्तैकाग्रताः चतस्रः पञ्चाः । मधुमती ज्योतिष्मती विशोका ऋतम्भरा च समाधिभूमयः चान्यास्तास्तु चित्तविक्षेपशब्दे ऋतम्भरशब्दे च दृश्याः । साधनपादे च सूत्रभाष्यादौ सप्तान्या अप्युक्ताः यथा "सप्तधा प्रान्तभूमिः प्रज्ञा" सू० ।

"तस्येति । प्रत्युदितख्यातेः प्रत्याम्नायः सप्तधेति अशुद्ध्यावरणमलापगमाच्चित्तस्य प्रत्ययान्तरानुत्पादे सति सप्तप्रकारैव प्रज्ञा विवेकिनो भवति । तद्यथा परिज्ञातं हेयं, नास्य पुनः परिज्ञेयमस्ति क्षीणा हेयहेतवो न पुनरेतेषु क्षेतव्यमस्ति, साक्षात्कृतं निरोधसमाधिना हानम् । भावितो विवेकख्यातिरूपो हानोपायः इत्येषा चतुष्टयी कार्य्या विमुक्तिः प्रज्ञायाः । चित्तविमुक्तिस्तु त्रयी चरिताधिकारा बुद्धिर्गुणा गिरिशिखरकूटच्युता इव ग्रावाणो निरवस्थानाः स्वकारणे प्रलयाभिमुखाः सह तेनास्तं गच्छन्ति । न चैषां विलीनानां पुनरस्त्युत्पादः प्रयोजनाभावादिति एतस्यामवस्थायां गुणसम्बन्धातीतः स्वरूपमात्रज्योतिरमलः केवली पुरुष इत्येतां सप्तविधां प्रान्तभूमिप्रज्ञामनुपश्यन् पुरुषः कुशल इत्याख्यायते प्रतिप्रसवेऽपि चित्तस्य मुक्तः कुशल इत्येव भवति गुणातीतत्वादिति सिद्धा भवति विवेकख्यातिर्हानोपायः इति" भा० ।

"विवेकख्यातिनिष्ठायाः स्वरूपमाह सूत्रेण तस्येत्यादि । व्याचष्टे तस्येति प्रत्युदितख्यातेर्विवेकज्ञानख्यातेर्योगिनः प्रत्याम्नायः परामर्शः अशुद्धिरेवावरणं चित्तसत्त्वस्य तदेव मलं तस्यापगमात् चित्तस्य प्रत्ययान्तरानुत्पादे तामसराजसव्युत्थानप्रत्ययानुत्पादे निर्विप्लवविवेकख्यातिनिष्ठानापन्नस्य सप्तप्रकारैव प्रज्ञा विवेकिनो भवति विषयभेदात् प्रज्ञाभेदः । प्रकर्षोऽन्तो यासां भूमीनामवस्थानां तास्तथोक्ता यतः परं नास्ति संप्रकर्षः प्रान्ता भूमयः यस्याः प्रज्ञाया विवेकख्यातेः सा तथोक्ता ता एव सप्त प्रकारा. प्रज्ञाभूमीरुदाहरति तद्यथेति । तत्र प्रथमप्रज्ञा निष्पादनाय चतसृषु भूमिषु प्रथमामुदाहरति परिज्ञातं हेयं यावत् किल प्राधानिकं तत्सर्वं परिणामतापसं-

संस्कारैर्गुणवृत्तिविरोधात् दुःखमेवेति, हेयं तत्परिज्ञा-
तम्। प्रान्ततां दर्शयति नास्य पुनः किञ्चिदपरिज्ञेय-
मस्ति। द्वितीयामाह क्षीणा इति। प्रान्ततामाह
न पुनरिति। तृतीयामाह साक्षात्कृतं प्रमाणेन
निश्चितं यथा संप्रज्ञातावस्थायामेव निरोधसमाधि
साध्यं हानं न पुनरस्मात् परं निश्चेतव्यमस्तीति शेषः।
चतुर्थीमाह भावितो निष्पादितः विवेकख्यातिरूपो हा-
नोपायः, नास्याः परं भावनीयमस्ति इति शेषः। एषा
चतुष्टयी कार्य्याविमुक्तिः, समाधिकार्य्यतया प्रयत्ननिष्पा-
द्या दर्शिता। क्वचित् पाठः कार्य्यविमुक्तिरिति कार्य्यान्त-
रेण विमुक्तिः प्रज्ञाया इत्यर्थः। प्रयत्ननिष्पाद्यापेक्षा
तद्रूपनिष्पादनीयामप्रयत्नसाध्यां चित्तविमुक्तिमाह चित्त-
विमुक्तिस्तु त्रयी इति। प्रथमामाह चरिताधिकारा
बुद्धिः कृतभोगापवर्गकार्य्येत्यर्थः। द्वितीयामाह गुणा इति
प्रान्ततामाह न चैषामिति। तृतीयामाह एतस्या-
मवस्थायामिति एतस्यामवस्थायां जीवन्नेव पुरुषः
कुशलोऽयं इत्युच्यते चरमदेहत्वादित्याह एतमिति।
अनौपचारिकं मुक्तमाह प्रतिप्रसवे प्रधानलयेऽपि
चित्तस्य मुक्तः कुशल इत्येव भवति गुणातीतत्वादिति'
विवरणम्। चित्तमेव भूमिः क्षेत्रम्। २चित्तरूपक्षेत्रे
तस्मिंश्च मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षारूपैः संस्कारैः संस्कृते
समाधिलाभः इति योगशास्त्रे प्रसिद्धम्।

चित्तविक्षेप पु० ६त०। पात० सूत्रभाष्ययोक्तेषु योगा-
न्तरायभूतेषु व्याध्यादिषु नवसु। ते च यथा
"व्याधिस्त्यानसंशयप्रमादालस्याविरतिभ्रान्तिदर्शनाऽलब्ध-
भूमिकत्वाऽनवस्थितत्वानि चित्तविक्षेपास्तेऽन्तरायाः" सू०।
"अथ केऽन्तरायाः? ये चित्तस्य विक्षेपकाः के पुनस्ते?
कियन्तो वेति? भवन्ति नवान्तरायाश्चित्तविक्षेपाः
सहैते चित्तवृत्तिभिः, एतेषामभावे न भवन्ति पूर्व्वोक्ताश्चित्त-
वृत्तयः। व्याधिर्धातुरसकरणवैषम्यम्। स्त्यानम् अकर्म्म-
ण्यता चित्तस्य। संशयः उभयकोटिस्पृग्विज्ञानं स्या-
दिदमेवं, नैवं स्यादिति। प्रमादः समाधिसाधनानाम-
भावनम्। आलस्यं—कायस्य चित्तस्य च गुरुत्वादप्रवृत्तिः।
अविरतिः—चित्तस्य विषयसंप्रयोगात्मा गर्द्धः। भ्रान्तिद-
र्शनं विपर्य्ययज्ञानम्। अलब्धभूमिकत्वं समाधिभूमेर-
लाभः। अनवस्थितत्वं—यल्लब्धायां भूमौ चित्तस्या-
प्रतिष्ठा। समाधिप्रतिलम्भे हि सति तदवस्थितं स्यादिति
एते चित्तविक्षेपाः नव योगमलाः योगप्रतिपक्षा योगा-
न्तराया इत्यभिधीयन्ते" भङ्गविभेदव्याह भाष्यम्।
"पृच्छति—अथ के इति। सामान्योत्तरं—ये इति। विशे-
षसंख्ये पृच्छति—के इति। उत्तरं—व्याधीत्यादिसूत्रम्।
अन्तरायाः नव, एतांश्चित्तवृत्तयोयोगान्तरायाः = योग-
विरोधिनश्चित्तस्य विक्षेपकाः। चित्तं खल्वमी व्याध्याद-
योयोगाद्विक्षिपन्ति अपनयन्तीति विक्षेपाः। योगप्रति-
पक्षत्वे हेतुमाह,—सहैत इति। संशयभ्रान्तिदर्शने
तावद्वृत्तितया वृत्तिनिरोधप्रतिपक्षौ, तेऽपि न वृत्त-
योव्याधिप्रभृतयस्तेऽपि वृत्तिसाहचर्य्यात्तत्प्रतिपक्षा
इत्यर्थः। पदार्थान् व्याचष्टे,—व्याधिरिति। धात-
वोवातपित्तश्लेष्माणः शरीरधारणात्, अशितपीता-
हारपरिणामविशेषोरसः, करणानीन्द्रियाणि तेषां
वैषम्यं न्यूनाधिकभावः। अकर्म्मण्यता कर्म्मान-
र्हता। संशय उभयकोटिस्पृग्विज्ञानं सत्यप्यत-
द्रूपप्रतिष्ठत्वेन संशयविपर्य्यासयोरभेदे उभयकोटि-
स्पर्शास्पर्शरूपाऽवान्तरविशेषविवक्षयाऽत्र भेदेनोपन्यासः।
अभावनमकरणं तत्राप्रयत्न इति यावत्। कायस्य गुरुत्वं
कफादिना, चित्तस्य गुरुत्वं तमसा। गर्द्धः तृष्णा। मधु-
मत्यादयः समाधिभूमयः तासां भूमेर्य्यदि तावतैव स्थित-
मप्यस्य समाधिश्चेतःस्यात्तत्तस्या अपि भूमेरपायः
स्यात्। तस्मात् समाधिप्रतिलम्भे तदवस्थितं स्यात्त-
स्मात् प्रयतितव्यमिति" विवरणम्।

चित्तविद् पु० चित्तमात्मत्वेन वेत्ति विद्—क्विप्। बौद्धभेदे
आशयाभिज्ञे त्रि० [उन्मादरोगे हेमच०।
चित्तविप्लव पु० चित्तस्य विप्लवोऽनवस्थानं यस्मात् ५ब०।
चित्तविभ्रम पु० चित्तस्य विभ्रमो विशेषेण भ्रमणमनवस्थानं
यस्मात् ५ब०। उन्मादरोगे अमरः। "अहो! चित्र-
पविकारोऽयं स्याहा मे चित्तविभ्रमः" भा० स्वर्ग० २अ०
चित्तल पुंस्त्री चित्तं लाति मनोहरत्वात् ला—क। मृगभेदे।
"अशितविश्वोत्प्रवतैलविपक्वं मवणयुतं नवहिङ्गुरसा-
क्तम्। त्रिकटुकयुक्तनिशार्द्रकमिश्रं बहुगुणचित्तल-
मांसमगर्ह्यम्। रुचिं पाके च मधुरं रक्तपित्तविना-
शनम्" शब्दार्थचि० धृतवाक्यम्।
चित्तवृत्ति स्त्री ६त०। चित्तस्य विषयाकारपरिणामभेदे
"योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः" पा०। तद्भेदाश्च पञ्चधा
क्लिष्टाक्लिष्टे १२४४पृ० उक्ताः।
चित्तसमुन्नति स्त्री सम्+उद् नम—क्तिन् ६त०। १चित्तस्य
सम्यगुन्नमने तद्धेतौ २गर्व्वे अमरः।

चित्तहारिन् त्रि० चित्तं हरति हृ–णिनि। मनोहरे स्त्रियां ङीप् अण्। चित्तहार ण्वुल्। चित्तहारक तत्रार्थे ताच्छील्ये ट। चित्तहर मनोहरणशीले त्रि० स्त्रियां ङीप्। [एकविषये स्थिरचित्ततायाम् अमरः।

चित्ताभोग पु० सम्यग् भोग आभोग एकविषयता ६त०।

चित्ति स्त्री चित–ज्ञाने भावे क्तिन्। १प्रज्ञायाम् "अद्य त्वा चित्ये देवा अग्ने। भवन्तु चित्तिभिः" यजु० १२। २विज्ञाने च "चित्तिं जुहोमि मनसा घृतेन" १७।७८। "चित्तिं विज्ञानम्" वेददी०। ३कर्म्मणि "या चित्तिभिर्निचकार, इति वाचमधिकृत्य "चित्तिभिः कर्म्मभिः" निरु० उक्तम् कर्त्तरि क्तिच्। ४मायवितरि ५मापते च त्रि० "चित्तिरपां दमे विश्वायुः" ऋ० १।६७।५। "चित्तिश्चेतयिता मापयिता वा" भा०। भावे क्तिन्। ६ख्यातौ स्त्री। "चित्तिं दधाः शुभमत्याः" ऋ० २। २१।६। चित्तिं ख्यातिम् भा०। [हेमच०।

चित्तीकृति स्त्री ६त०। १चित्तक्षोभणे तदेकतानतात् २अव्ये

चित्पति पु० ६त०। चितःज्ञानस्य पतिः। मनोभिमानिनि जीवे। अत्र "न भूवाक्चिद्दिधिष्वादि" पा० न पूर्वपद प्रकृतिस्वरः। "चित्पतिर्मा पुनातु" यजु० ४।४।

चित्य न० चि–क्यप्। १चितायां मृतदाहस्थानाम् चिता० ज्योतं तत्रार्थे अमरः। २चयनीये त्रि०। भावे क्यप्। ३चयने स्त्री

चित्र चयिते–लेख्ये चाद्भुते च चुरा० उभ० सक० सेट्। चित्रयति ते अचिचित्रत् त। चित्रितः चित्रः।

चित्र न० चित्र–भावे अच् चि–ष्ट्रन् वा। १तिलके। २आलेख्ये ३अद्भुते ४कर्बूरवर्णे ५तद्युक्ते त्रि० मेदि०। ६आकाशे ७कुष्ठभेदे हेम०। यमभेदे पु० "इकोदराय चित्राय" यमतर्पणमन्त्रः। ८एरण्डवृक्षे १०अशोकवृक्षे ११चित्रकवृक्षे राजनि०१२चित्रगुप्ते चित्रगुप्तशब्दे दृश्यम् १३शब्दालङ्कारभेदे न० अलङ्कारशब्दे २८०३० दृश्यम्। "चित्रसंयमीरिति प्रमाणिकापदद्वयम्" छ० र० उक्ते १५षोडशाक्षरपादके छन्दोभेदे। "निसर्गचित्रोज्ज्वल- सूक्ष्मपक्ष्मणा" "चित्रं चकार पदमर्द्धप्रकाशितेन" "रुचिरचित्रतनूरुहशालिभिः" इति च माघः।

चित्रक न० चित्रमिव कायति कै–क चित्र–स्वार्थे क वा। १तिलके मेदि० चित्रमिव कायति कै–क। २व्याघ्रे ३व्याघ्रभेदे (चिताबाघ)। ४ं स्त्री हेमच० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। (चिरता)ख्यात ५ओषधिभेदे पु० "चित्रकः कटुकः पाके वह्निकृत् पाचनो लघुः। रूक्षोष्णो ग्रहणीकुष्ठशो- थार्शःकृमिकासनुत्। वातश्लेष्महरो ग्राही वातार्शः- श्लेष्मपित्तहृत्। विशिष्य चैतत् यावत् कालमर्द्दिमर्द्दितम्। तप्तस्ते एवाङ्गीचे पाचितं तत्कषाय,तस्" भावप्र० तद्गुणादि। चित्र–क्वुन्। ५चित्रकरे त्रि० ६शूरे ७अगाङ्के शब्दार्थचि० ८एरण्डवृक्षे पुं०अमरः।

चित्रकण्ठ पु० चित्रः कण्ठोऽस्य। १पारावते २तद्भेदे वनकपोते च (घुघु)। जटाधरः। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

चित्रकगुटिका स्त्री चक्रदत्तोक्ते गुटिकाभेदे यथा "चित्रकः पिप्पलीमूलं द्वौ क्षारौ लवणानि च। व्योष- हिङ्ग्वजमोदाश्च चव्यञ्चैकत्र चूर्णयेत्। गुटिका मातुलुङ्गस्य दाडिमाम्लरसेन वा। कृत्वा विपाचये कुर्याद् दीपनञ्चाशु पाचनम्। सौवर्चलं सैन्धवञ्च विड- मौद्भिदमेव च। सामुद्रेण समं पञ्च लवणान्यत्र यो- जयेत्"।

चित्रकघृत न० "चित्रककाथकल्काभ्यां ग्रहण्यां शुभं हविः। गुल्मशोफोदरप्लीहानूलार्शोघ्नं दीपनं परम्" इति चक्रदत्तोक्ते घृतभेदे।

चित्रकतैल न० "चित्रकं चार्चिकं दीप्यं निदिग्धिकाकरञ्ज- बीजलवणार्कैः। मोमूत्रयुक्तं चित्रं तैलं नाडार्यमां विहितम्" चक्रदत्तोक्ते तैलभेदे

चित्रकम्बल पु० कर्म्म०। कम्बलभेदे। (गालिचा)

चित्रकार त्रि० चित्रं लेख्यभेदम् आश्चर्य्यं वा करोति ता- च्छील्यादौ ट। लेख्यादौ १चित्रशिल्पकरे। विश्व- कर्म्मणः शूद्रागर्भजाते वर्णसंकरभेदे २रङ्गाजीवे पुं स्त्री अमरः।

चित्रकर्म्मन् त्रि० चित्रं कर्म्मास्य। १चित्रकरे २आश्चर्य्य- कारके च ३तिनिशवृक्षे पु० शब्दच०। ६त०। ४चित्र- लेख्यक्रियारूपे शिल्पे न०।

चित्रकहरीतकी स्त्री चित्रकपक्वा हरीतकी। चक्रदत्तोक्ते औषधभेदे "चित्रकस्यामलक्याश्च गुडूच्या दशमूलजम्। शतं शतं रसं दत्त्वा पथ्याचूर्णाढकं गुडात्। शतं पचेत् घनीभूते पलं द्वादशकं क्षिपेत्। व्योषत्रिजातयोः क्षारात् पलार्द्धं प्रस्थेऽर्द्धनि। प्रस्थार्द्धं मधुनोदत्त्वा यथाग्न्यद्यादत- न्द्रितः। हन्त्येते: क्षयं कासं पीनसं दुस्तरं क्रिमीन्। गुल्मोदावर्त्तदुर्नामश्वासान् हन्ति रसायनम्"।

चित्रकाय पु० चित्रः कायोऽस्य। १व्याघ्रे हेमच० (चिता- बाघ) २व्याघ्रभेदे राजनि०।

चित्रकार त्रि॰ चित्रं करोति कृ–अण् उप॰स॰ । १चित्रकर्म्मकारके । "स्थपतेरपि गान्धिक्यां चित्रकारोव्यजायत" पराशरोक्ते २सङ्कीर्णजातिभेदे पु॰ स्त्री॰ ।

चित्रकुण्डल पु॰ धृतराष्ट्रपुत्रभेदे । "चित्रचापश्चित्रवर्म्मा सुवर्म्मा दुर्विरोचनः । अयोबाहुर्महाबाहुश्चित्राङ्गश्चित्रकुण्डलः" भा॰आ॰११७अ॰ चित्रचाप, चित्रवर्म्मन् चित्राङ्गद चित्राङ्ग तत्पुत्रभेदे । तत्राध्याये दृश्यम् ।

चित्रकूट पु॰ चित्रं कूटं शृङ्गमस्य । पर्व्वतभेदे स च पर्वतः प्रयागक्षेत्रनिकटस्थभरद्वाजाश्रमात् अर्द्धतृतीययोजनादूरस्थितस्तिष्ठति यथा रामा॰ अयोध्याकाण्डे ९२अ॰ भरतं प्रति भरद्वाजवाक्यम् "भरतार्द्ध तृतीयेषु योजनेष्वजने वने । चित्रकूटो गिरिस्तत्र रम्यनिर्झरकाननः । उत्तरं पार्श्वमासाद्य तस्य मन्दाकिनी नदी । पुष्पितद्रुमसंछन्ना रम्यपुष्पितकानना । अनन्तरं तत्सरितश्चित्रकूटं च पर्वतम् । तयोः पर्णकुटीं तात! तत्र तौ वसतोध्रुवम्" । "ददर्श चित्रकूटस्य शरास्यं सद्गल्ल्यरकम् । तापसानामलङ्कारं धारयन्तं चतुर्द्धरम्" भा॰व॰२७६अ॰ । "ततो गिरिवरश्रेष्ठे चित्रकूटे पितामहे !" ८५अ॰ । "मथुरायाः पूर्वार्द्धे हिमवद्गोमन्तचित्रकूटस्थाः" वृ॰ स॰ १६अ॰ । "चित्रकूटवनस्थञ्च कथिता स्वर्गतिर्गुरोः" । "दृप्तः ककुद्मानिव चित्रकूटः" इति च रघुः ।

चित्रकृत् त्रि॰ चित्रं करोति कृ–क्विप् । १चित्रलेख्यकारके २आश्चर्य्यकारके च । ३चित्रकरे पु॰ हेमा॰ ४तिनिशवृक्षे पु॰ अमरः । तस्य भावः त्व । चित्रकृत्त्व चित्रकारित्वे अस्य तत्त्वे च हेमच॰ ।

चित्रकेतु पु॰ १गरुड़पुत्रभेदे । "सुमुखश्चित्रकेतुश्च चित्रवर्हस्तथाऽनघः" भा॰ उद्यो॰ ९९अ॰ । गरुड़पुत्रोक्तौ । २लक्ष्मणपुत्रभेदे "अङ्गदश्चित्रकेतुश्च लक्ष्मणस्यात्मजौ स्मृतौ" भाग॰ ९।११।१७ । वसिष्ठस्य ऊर्जायां जाते ३पुत्रभेदे "ऊर्जायां जज्ञिरे पुत्रा वशिष्ठस्य परन्तप ! । चित्रकेतुप्रधानास्ते सप्त सप्तर्षयोऽमलाः । चित्रकेतुः सुरोचिश्च विरजा मित्र एव च । उल्वणो वसुभृद्यानो द्युमान् शक्त्यादयोऽपरे" भाग॰ ४।१।२३।२४। "देवभागस्य कंसायां चित्रकेतुबृहद्बलौ" भाग॰११।२४।२। उक्ते ४यदुवंश्ये देवभागपुत्रभेदे । ५शूरसेनन्टपभेदे "आसीद्राजा सार्व्वभौमः शूरसेनेषु वै नृप ! । चित्रकेतुरिति ख्यातोयस्यासीत् कामधुङ्मही" भाग॰६।१४।६। तस्मै च पुत्रशोकतप्ताय नारदः तच्छमनार्थं वासुदेवमन्त्रादिकमुपदिष्टवान् तत्कथा ततः परेऽध्यायत्रये दृश्या । ६चित्रपताके त्रि॰ । [ख्याते कीटभेदे २ज्योत्स्नायां शब्दर॰ ।

चित्रकोण पु॰ चित्रःकोणोऽस्य । १अञ्जनिकायाम् (अञ्जनी)

चित्रगन्ध न॰ चित्रो गन्धोऽस्य । १हरिताले राजनि॰ । २आश्चर्य्यगन्धयुक्ते त्रि॰ ।

चित्रगत त्रि॰ चित्रे गतः । १आलिखिते चित्रार्पिते "सुप्रभाते रवेऽतीव पटे चित्रगते इव" भा॰ भी॰ ४४अ॰ ।

चित्रगुप्त पु॰यमभेदे "चित्रगुप्ताय वै नमः" यमतर्पणमन्त्रः । कायस्थशब्दे १९२२पृ॰ तदुत्पत्त्यादिकं दृश्यम् । यमनियुक्तस्यैव तस्य यातनाधिकारित्वं शा॰ सू॰ भा॰ व्यवस्थापितं यथा

"ननु विरुद्धमिदं यमायत्ता यातनाः पापकर्म्मिणोऽनुभवन्तीति, यावता तेषु रौरवादिषु अन्ये चित्रगुप्तादयो नानाधिष्ठातारः स्मर्य्यन्ते इति, नेत्याह" भा॰। "तत्रापि च तद्व्यापारादविरोधः" शा॰सू॰ "तेष्वपि सप्तसु नरकेषु तस्यैव यमस्याधिष्ठातृत्वव्यापाराभ्युपगमाद्विरोधः । यमप्रयुक्ता एव हि ते चित्रगुप्तादयोऽधिष्ठातारः स्मर्य्यन्ते" ।

तस्य च संयमन्यां पापिनां प्रबोधनप्रकारः पुराणसमुच्चये शिवधर्मोत्तरे उक्तो यथा

"निर्भर्त्सयति चात्यर्थं यमस्तान् पापकर्म्मिणः । चित्रगुप्तश्च भगवान् धर्मवाक्यैः प्रबोधयेत् । भो भो दुष्कृतकर्म्माणः ! परद्रव्यापहारिणः ! । गर्व्विता रूपवीर्य्यौघैः परदारविमर्द्दकाः ! । यत् स्वयं क्रियते कर्म्म तत् स्वयं भुज्यते पुनः । तत् किमात्मप्रतापार्थं भवद्भिः दुष्कृतं कृतम् । इदानीं किं प्रतप्यध्वं पीड्यमानाः स्वकर्म्मभिः । भुङ्क्तध्वं स्वानि कर्म्माणि नात्र दोषोऽस्ति कस्यचित् । एते ते पृथिवीपालाः संप्राप्ता मत्समीपतः । स्वकीयैः कर्म्मभिर्घोरैर्दुष्प्रज्ञा बलदर्पिताः । भो भो नृपा ! दुराचाराः ! प्रजाविध्वंसकारिणः ! । अल्पकालस्य राज्यस्य कृते किं दुष्कृतं कृतम् ? । राज्यलोभेन मोहेन बलादन्यायतः प्रजाः । विध्वंसिताः फलं तस्य भुङ्क्ष्वमधुना नृपाः ! । क्व तद्राज्यं कलत्रञ्च यदर्थमशुभं कृतम् । तत्सर्वं संपरित्यज्य यूयमेकाकिनः स्थिताः । पश्यामस्तद्बलं सर्व्वं येन खण्डिताः प्रजाः । यमदूतैस्ताड्यमाना अधुना कीदृशं भवेत्" । अस्य यमलेखकत्वकथा स्का॰पु॰प्रभा॰ यथा "एवन्तु स्तुवतस्तस्य चित्रस्य विमलात्मनः । तदा तुष्टः

सहस्रांशुः कालेन महता विभुः । अब्रवीत्तं नृप ! भद्रं ते वरं वरय सुव्रत ! । सोऽब्रवीद्यदि मे तुष्टो भगवान् लोकपूजित ! । प्रौढ़त्वं सर्वकार्येषु जायतां सम्प्रति प्रभो । तत् तथेति प्रतिज्ञातं ब्रह्मणा वरवर्णिनि ! । ततः सर्वज्ञतां प्राप्य चित्रो मित्रकुलोद्भवः । तं ज्ञात्वा धर्म-राजस्तु बुद्ध्या परमया युतः । चिन्तयामास मेधावी लेखकोऽयं भवेद्यदि । जाता मे सर्वसिद्धिश्च निर्वृतिश्च परा भवेत् । एवं चिन्तयतस्तस्य धर्मराजस्य भामिनि ! । अभिप्रायं गतश्चित्रः स्नानार्थं लवणाम्भसि । स तत्र प्रविशन्नेव नीतस्तु यमकिङ्करैः । सशरीरो महादेवि ! यमादेशपरायणैः । स चित्रगुप्तनामाभूत् विचित्रलिपि-लेखकः । चित्रादित्येति नामास्य ततो लोके वरानने ! । सप्तम्यां नियताहारो यस्तं पूजयते नरः । सप्त जन्मानि दारिद्र्यं न दुःखं तस्य जायते" ।

चित्रघण्टा स्त्री चित्रा घण्टाऽस्याः । काशीस्थे देवीभेदे "चित्रे ! चित्रे ! चित्रभुजे ! नमोऽस्तु ते श्रीचित्र-घण्टे ! विकटे सुदर्शिके !" काशी० ५अ० ।

चित्रघण्टेशी स्त्री काशीस्थे देवीभेदे । "इयञ्च चित्रघण्टे-शी घण्टाकर्णस्तु हृदः" काशीख० ११अ० ।

चित्रचाप पु० धृतराष्ट्रपुत्रभेदे "अयोबाहुर्महाबाहुश्चित्रचा-पसुकुण्डलौ" भा० आ० ६७अ० ।

चित्रजल्प पु० उज्ज्वलमणिप्रोक्ते वाक्यभेदे तल्लक्षणभेदादिकं तत्रोक्तं यथा
"प्रेष्ठस्य सुहृदालोके गूढ़रोषाभिजृम्भितः । भूरि-भावमयो जल्पो यस्तीव्रोत्कण्ठतान्तिमः । चित्र-जल्पो दशाङ्गोऽयं प्रजल्पः परिजल्पितम् । विजल्पो ज्जल्पसंजल्पावबजल्पोऽभिजल्पितम् । आजल्पः प्रति-जल्पश्च सुजल्पश्चेति कीर्त्तिताः । एष भ्रमरगीताया-न्दशमे प्रकटीकृतः । सर्वस्वभूताभाववैचित्रीचमत्-कृतिसुन्दरः । अपि चेत्रिमजल्पोऽयं भक्तात् तद-पि कथ्यते । तत्र प्रजल्पः १ । असूयेर्ष्यामदयुजा यो ऽवधीरणमुद्रया । प्रियस्य कौशलोद्गारः प्रजल्पः स तु कीर्त्त्यते १ । यथा मधुप ! कितवबन्धो ! मा स्पृशा-ङ्घ्रिं सपत्न्याः कुचविलुलितमालाकुङ्कुमश्मश्रुभिर्नः । वहतु मधुपतिस्तन्मानिनीनां प्रसादं यदुसदसि विडम्ब्यं यस्य दूतस्त्वमीदृक् । १ । अथ परिजल्पितम् २ । प्रभोर्निर्दयताशाठ्यचापल्याद्युपपादनात् । स्वविच-क्षणताव्यक्तिर्भङ्ग्या स्यात् परिजल्पितम् २ । यथा सकृदधरसुधां स्वां मोहिनीं पाययित्वा सुमनस इव सद्यस्तत्यजेऽस्मान् भवादृक् । परिचरति कथं तत् पाद-पद्मं तु पद्मा अपि बत हृतचेता ह्युत्तमश्लोकजल्पैः २ । अथ विजल्पः ३ । व्यक्तयाऽसूयया गूढ़मानमुद्रान्तरा-लया । अघद्विषि कटाक्षोक्तिर्विजल्पो विदुषां मतः ३ । यथा किमिह बहु षडङ्घ्रे ! गायसि त्वं यदूना-मधिपतिमगृहाणामग्रतो नः पुराणम् । विजयसख-सखीनां गीयतां तत्प्रसङ्गः क्षपितकुचरुजस्ते कल्प-यन्तीष्टमिष्टाः । ३ । अथोज्जल्पः ४ । हरेः कुहक-ताख्यानं गर्वगर्भितयेर्ष्यया । सासूयश्च तदा-क्षेपो धीरैरुज्जल्प ईर्य्यते ४ । यथा दिवि भुवि च रसायां काः स्त्रियस्तद्दुरापाः कपटरुचिरहासभ्रूवि-जृम्भस्य याः स्युः । चरणरज उपास्ते यस्य भूतिर्वयं का अपि च कृपणपक्षे ह्युत्तमश्लोकशब्दः । ४ । अथ संजल्पः ५ । सोल्लुण्ठया गहनया कयाप्याक्षेपमुद्रया । तस्याकृतज्ञताद्युक्तिः संजल्पः कथितो बुधैः ५ । यथा विसृज शिरसि पादं वेद्म्यहं चाटुकारैरनुनयविदुषस्ते-ऽभ्येत्य दौत्यैर्मुकुन्दात् । स्वकृत इह विसृष्टापत्य-पत्यन्यलोका व्यसृजदकृतचेताः किन्नु सन्धेयमस्मिन् ५ । अथ अवजल्पः ६ । हरौ काठिन्यकामित्वधौर्त्त्या-दासक्त्ययोग्यता । यत्र सेर्ष्याभियेवोक्ता सो-ऽवजल्पः सतां मतः ६ । यथा मृगयुरिव कपीन्द्रं विव्यधे लुब्धधर्मा स्त्रियमकृत विरूपां स्त्रीजितः काम-यानाम् । बलिमपि बलिमत्त्वा वेष्टयद्ध्वाङ्क्षवद्यस्तद-लमसितसख्यैर्दुस्त्यजस्तत्कथार्थः ६ । अथाभिजल्पितम् ७ । भङ्ग्या त्याज्यतौचित्यं तस्य खगानामपि खेदनात् । यत्र सानुशयं प्रोक्तं तद्भवेदभिजल्पितम् । यथा यद-नुचरितलीलाकर्णपीयूषविप्रुट्-सकृददनविधूतद्वन्द्व-धर्मा विनष्टाः । सपदि गृहकुटुम्बं दीनमुत्सृज्य दीना बहव इव विहङ्गा भिक्षुचर्य्यां चरन्ति । ७ । अथ आजल्पः ८ । जैह्म्यं तस्यार्त्तिदत्वञ्च निर्वेदा-द्यत्र कीर्त्तितम् । भङ्ग्यान्यसुखदत्वञ्च स आजल्प उदीरितः । यथा वयमृतमिव जिह्मव्याहृतं श्रद्दधा-नाः कुलिकरुतमिवाज्ञाः कृष्णवध्वो हरि-ण्यः । ददृशुरसकृदेतत्तन्नखस्पर्शतीव्रस्मररुज उपमन्त्रिन् ! भण्यतामन्यवार्त्ता । ८ । अथ प्रतिजल्पः ९ । दुस्त्यजद्वन्द्वभावेऽस्मिन् प्राप्तिर्नार्हेत्यनुद्धतम् । दूतसंमा-ननेनोक्तं यत्र स प्रतिजल्पकः । प्रियसख ! पुन-

रागाः प्रेयसा प्रेषितः किं वरय किमनुरुन्धे माननीयोऽसि मेऽङ्ग। नयसि कथमिहास्मान् दुस्त्यजद्वन्द्वपार्श्वं सततमुरसि सौम्य ! श्रीवधूः साकमास्ते। ९। अथ सुजल्पः १०। तत्रार्जवात् सगाम्भीर्य्यं सदैन्यं सह चापलम्। सोत्कण्ठञ्च हरेः पृष्टः स सुजल्पो निगद्यते। यथा—अपि बत मधुपुर्य्यामार्य्यपुत्रोऽधुनास्ते स्मरति स पितृगेहान् सौम्य ! बन्धूंश्च गोपान्। क्वचिदपि स कथां नः किङ्करीणां गृणीते भुजमगुरुसुगन्धं मूर्द्ध्न्यधास्यत् कदा नु" १०।

चित्रतण्डुल न० चित्रस्तण्डुलोऽस्य। विडङ्गे रत्नमाला। तत्रार्थे स्त्री अमरः।

चित्रत्वच् पु० चित्रा त्वक् यस्य। भूर्जत्वचे। राजनि०।

चित्रदण्डक पु० चित्रोदण्डःकाण्डो यस्य कप्। (ओल) शूरणे रत्नमाला।

चित्रदीप पु० पञ्चदशीप्रकरणान्तर्गते दीपभेदे "यथा चित्रपटे दृष्टमवस्थानां चतुष्टयम्। परमात्मनि विज्ञेयं तथावस्थाचतुष्टयम्। यथा धौतो घट्टितश्च लाञ्छितो रञ्जितः पटः। चिदन्तर्यामिसूत्रात्म विराट् चात्मा तथेर्य्यते। स्वतः शुभ्रोऽत्र धौतः स्याद्‌ घट्टितोऽन्नविलेपनात्। मस्याकारैर्लाञ्छितः स्यात् रञ्जितो वर्णपूरणात्। स्वतश्चिदन्तर्यामी तु मायावी सूक्ष्मसृष्टितः। सूत्रात्मा स्थूलसृष्ट्यैष विराडित्युच्यते परः। ब्रह्माद्याः स्तम्बपर्य्यन्ताः प्राणिनोऽत्र जडा अपि। उत्तमाधमभावेन वर्त्तन्ते पटचित्रवत्। चित्रार्पितमनुष्याणां वस्त्राभासाः पृथक् पृथक्। चित्राधारेण वस्त्रेण सदृशा इव कल्पिताः। पृथक् पृथक् चिदाभासाश्चैतन्याध्यस्तदेहिनाम्। कल्प्यन्ते जीवनामानो बहुधा संसरन्त्यमी। वस्त्राभासा स्थितान् वर्णान् यद्वदाधारवस्त्रगान्। वदन्त्यज्ञास्तथा जीवसंसारं चिद्गतं विदुः" इत्युपक्रमे। "जगच्चित्रं स्वचैतन्ये पटे चित्रमिवार्पितम्। मायया तदुपेक्ष्यैव चैतन्यम् परिशिष्यताम्। चित्रदीपमिमं नित्यं ये तु संदधते बुधाः। पश्यन्तोऽपि जगच्चित्रं ते मुह्यन्ति न पूर्व्ववत्" पञ्चदशी।

चित्रदेवी स्त्री चित्रं दीव्यति दिव–अच् गौरा० ङीष्। १महेन्द्रवारुण्यां राजनि०। २कुमारानुचरभेदे पु० "दहरश्च दहारश्च चित्रदेवश्च वीर्य्यवान्" भा० शल्य० ४६अ०। कुमारानुचरोक्तौ

चित्रधर्म्मन् पु० भारतप्रसिद्धे नृपभेदे "विरूपाक्षस्य दैतेय चित्रयोधी महासुरः। चित्रधर्म्मेति विख्यातः क्षितावासीत् स पार्थिवः" भा० आ० ६७अ०।

चित्रनेत्रा स्त्री चित्रं नेत्रं यस्याः। सारिकायां हारा०।

चित्रपक्ष पुंस्त्री चित्रौ पक्षावस्य। तित्तिरिखगे जटाधरः। स्त्रियां ङीष्। "चित्रपक्षः कफहरः वातघ्नो पथ्यशीतगुरुः" भावप्र० तन्मांसगुणा उक्ताः।

चित्रपट पु० कर्म्म०। (छिट) प्रख्याते १वस्त्रे शब्दार्थचि०। २चित्राधारपटे च पु० चित्रदीपशब्दे उदा० "निःशेषं दृश्यसैन्यं तु स्थितं चित्रपटे यथा" हरिवं० २१७अ०।

चित्रपत्त्र पु० चित्रं पत्त्रं पक्षोऽस्य। चित्रपक्षे खगभेदे "चित्रपत्त्रशकुनिनोद्द्योतितेत्यादि" कादं०।

चित्रपत्त्रिका स्त्री चित्रं पत्त्रं पर्णं यस्याः कप् कापि अत इत्त्वम्। १चित्रपर्णीभेदे रत्नमाला २द्रोणपुष्प्यां राजनि० अल्पार्थे गौरा० ङीष्। चित्रपत्त्री जलपिप्पल्यां स्त्री राजनि०।

चित्रपथा स्त्री प्रभासतीर्थस्थचित्रनद्याम् तत्कथा स्क० पु० प्रभा० यथा "ततो गच्छेन्महादेवि ! नदीं चित्रपथां शुभाम्। यत्र कुण्डसमीपस्थं चित्रादित्यस्य पश्यतः। यदा चित्रस्तु संनीतो यमदूतैः हरप्रिये !। सशरीरः महाप्राज्ञो यमादेशपरायणैः। एवं ज्ञात्वा तु तद्वार्ता भगिनी तस्य दुःखिता। चित्रा नदी ततो भूत्वा तथा तस्य महात्मनः। प्रविष्टा सागरे देवि ! पश्चिमस्येव [illegible]। ततश्चित्रपथानाम तस्याश्चक्रुर्हि मानवाः। एवं तत्र चित्रपथा सा नदी वरवर्णिनि !। तस्यां स्नात्वा नरो यस्तु चित्रादित्यं प्रपश्यति। स याति परमं स्थानं यत्र देवो दिवाकरः। अचिरात् कलियुगे देवि ! अन्तर्द्धानं गता नदी। प्रावृट्कालेऽत्र दृश्येत दुर्लभं तत्र दर्शनम्। स्नानं दानं विशेषेण सर्व्वपातकनाशनम्। भक्तोवाप्यथ वाऽभक्तो रात्रौ वा यदि वा दिवा। पर्व्वकालेऽथवाऽकाले प्रयतोऽप्यथ वाऽशुचिः। यदैव दृश्यते तत्र नदी चित्रपथा प्रिये !। प्रमाणं दर्शनं तस्या न कालस्तत्र कारणम्। दृष्ट्वा नदीं महादेवि ! पितरः स्वर्गसंस्थिताः। गायन्ति तत्र गाथाश्च नृत्यन्ति च हसन्ति च। अस्माकं संभवः कश्चित् चाद्यमत्र करिष्यति। यावत् कल्पं तथाप्यस्माकं प्रीतिमुत्पादयिष्यति। एवं ज्ञात्वा नरस्तत्र स्नानं समाचरेत्। सर्व्वपापविनाशार्थं पितॄणां प्रीतये तथा।

इत्येतत् कथितं देवि ! यथा चित्रपथा नदी । प्रभाव-क्षेत्रमासाद्य संस्थिता पापनाशिनी" ।

चित्रपदा स्त्री चित्रं पदं स्थानं यस्याः । १मोधा-लतायां भावप्र० अष्टाक्षरपादके २छन्दोभेदे च । तल्लक्षणं "चित्रपदा यदि भौ गौ" छन्दोम० । आश्चर्यं पदं यस्य भेदोऽस्य । ३चित्रपदयुक्ते वाक्यादौ त्रि० । "वक्तु चित्रपदं श्लक्ष्णं याज्ञसेनी तथा वचः" भा०व० ३अ० । "यत्र यदा मगणाः परतो गुरुरन्तगतो भुजगे-जितदेव ! चित्रपदेति तदा भुवि विक्रमतो धृत-वैरिधराधिपदेव ! । सा कथिताधिकमङ्गल ! पिङ्गल-नागनरेश दयाभिनिवेश ! गौडकुलोज्ज्वल ! धारय चेतसि हे यवन ! नरेश !" इत्युक्तो ४छन्दोभेदे च

चित्रपर्णी स्त्री चित्राणि पर्णान्यस्याः ! (चाकुलिया) ख्याते पृश्निपर्ण्याम् अमरः । २जलपिप्पल्यां ३द्रोणपुष्प्यां च राजनि० । ४मञ्जिष्ठायां रत्नमाला । स्वार्थे क । चित्र-पर्णिका चित्रपर्णीभेदे रत्नमाला ।

चित्रपादा स्त्री चित्रौ पादौ यस्याः । सारिकायां हारा० ।

चित्रपिच्छक पुंस्त्री चित्रं पिच्छमस्य । मयूरे राजनि० स्त्रियां ङीष् ।

चित्रपुङ्ख पु० चित्रः पुङ्खोऽस्य । शरभेदे राजनि० ।

चित्रपुष्पी स्त्री चित्राणि पुष्पाण्यस्याः ङीष् । अम्बष्ठा-लतायाम् राजनि० । [वली स्त्रियां ङीष् ।

चित्रपृष्ठ पुंस्त्री० चित्रं पृष्ठमस्य । कलविङ्कपक्षिणि । हारा-

चित्रफल पु० चित्रं फलं फलकमिवाकारोऽस्य अच् । (चितल) मत्स्ये राजनि० । स्वार्थे क । चित्रफलक तत्रार्थे ।

चित्रफला स्त्री चित्रं फलं यस्याः अजा० टाप् । १चि-र्भिटायां २वार्त्ताक्यां ३लिङ्गिन्यां ४महेन्द्रवारुण्याम् ५पार्त्तीक्यां ६कण्टकार्य्याञ्च राजनि० । एतासां चित्र-फलत्वात्तथात्वम्" ।

चित्रबर्ह पुंस्त्री चित्रा बर्हा यस्य । १मयूरे स्त्रियां जाति-त्वात् ङीष् । "काकेनेमांश्चित्रबर्हान् शार्दूलान् क्रोष्टु-केन च । क्रीणीष्व पाण्डवान् राजन् ! मा मज्जीः शोकसागरे" भा०उ०६०अ० । २गरुडात्मजभेदे । "सुमु-खश्चित्रकेतुश्च चित्रबर्हस्तथाऽनघः" भा० उ० १००अ० । गरुडात्मजोक्तौ । [६७अ० । तत्पुत्त्रोक्तौ ।

चित्रबाहु पु० धृतराष्ट्रपुत्रभेदे । "चित्राङ्गश्चित्रवर्मा" भा० आ०

चित्रभानु पु० चित्रा भानवो यस्य । १अग्नौ २सूर्ये, ३चित्रकवृक्षे, ४अर्कवृक्षे च मेदिनिः । ५भैरवे शब्द-रत्ना० । तत्राग्नौ "पुच्छैः शिरोभिश्च भयं चित्रभानुं प्रपेदिरे" भा० आ० ५२अ० सर्पसत्रे । "शिश्विने भानवः सर्वे दह्यन्ते चित्रभानुना" भा०शा० २२६अ० । ६अश्विनीकुमारयोः द्वि० व० । तयोश्चित्रभानुसूर्य्य-जातत्वात् तथात्वम् "प्रपूर्वगापूर्वजौ चित्रभानू" भा० आ० ६०अ० अश्विनोःस्तुतौ । प्रभवादिषष्टिवर्षेषु ७षोडशे वर्षे "सम्यक् सुखमवाप्नोति सम्यक् हितम् प्रिये ! । महार्घं जायते सर्वं चित्रभानौ वरानने !" । "प्रोष्ठं चतुर्थस्य (छीतायस्य) युगस्य पूर्वं यच्चित्रभानुं कथयन्ति वर्षम्" बृ० सं० ८अ० ।

चित्रभेषजा स्त्री चित्रमाश्चर्यं भेषजं यस्याः ५ब० । काको-डुम्बरिकायाम् राजनि० ।

चित्रमण्डल पुंस्त्री० चित्रं मण्डलमस्य । मण्डलिनि सर्प-भेदे सुश्रुतः कल्पस्थाने ५८१पृ० दृश्यम् ।

चित्रमृग पु० चित्रवर्णो मृगः । पृषते मृगभेदे शब्दार्थ-चिन्ता० । "षण्मासांश्छागमांसेन पार्षतेन च सप्त वै" मनुव्या० "पृषतश्चित्रमृगः" कुल्लू० ।

चित्रमेखल पुंस्त्री चित्रा मेखलास्य । मयूरे त्रिका० ।

चित्रयोधिन् त्रि० चित्रं युध्यति युध–णिनि । १आश्चर्य-युद्धकारके स्त्रियां ङीप् । "यदा द्रोणो विविधानस्त्रमा-र्गान् निदर्शयन् समरे चित्रयोधी" भा० आ० १अ० । "विरूपाक्षश्च दैतेयश्चित्रयोधी महासुरः" भा० आ० ६७अ० । २अर्जुने तन्नामनामके ३अर्जुनवृक्षे पु० राजनि० ।

चित्ररथ पु० चित्रो रथोऽस्य । १सूर्ये २गन्धर्वभेदे च मेदि० । स च गन्धर्वः कश्यपात् मुनिनाम्न्यां दक्षकन्यायां बभूव यथाह "भीमसेनो ग्रसेनौ चेत्युपक्रमे "भीमश्चित्ररथश्चैव विख्यातः सर्वविद्वशी" इत्युपक्रमे "इत्येते देवगन्धर्वा मौनेयाः परिकीर्त्तिताः" भा० आ० ६५अ० । इत्युक्तम् स च अङ्गारपर्णनामा अर्जुनेन च तस्य दग्धरथ-त्वात् दग्धरथनामा बभूव यथाह भा० आ० १७०अ० । "गन्धर्व उवाच, "जितोऽहं पूर्वकं नाम मुञ्चाम्यङ्गार-पर्णताम् । न च श्लाघ्ये बलेनाङ्ग नाम्नाद्य जनसं-सदि । साध्विमं लब्धवांल्लाभं योऽहं दिव्यास्त्रधारिणम् । गान्धर्व्या माययेच्छामि संयोजयितुमर्ज्जुन ! । अस्त्राग्निना विचित्रोऽयं दग्धो मे रथ उत्तमः । सोऽहं चित्र-रथो भूत्वा नाम्ना दग्धरथोऽभवम्" ।

"गन्धर्व्वाणां चित्ररथः" गीता। "सागराणां नदीनाञ्च मेघानां वर्षितस्य च। गन्धर्व्वाणामधिपतिं चक्रे चित्ररथं विभुः" हरिवं० ४अ०। तस्य गन्धर्व्वाधिपत्य उक्तम्। २नदीभेदे स्त्री १उषङ्गोः पुत्रे पु० चैत्ररथियज्ञे द्रष्टव्यम्। चित्ररथमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण्। चैत्ररथ भारतस्यादिपर्व्वान्तर्गतेऽवान्तरपर्व्वणि। तच्च पर्व्व आदिपर्व्वणि १६५ अवधि १८२ अध्यायपर्य्यन्तम्।

चित्ररश्मि त्रि० चित्रा रश्मयोऽस्य। १नानावर्णरश्मियुक्ते २मरुद्गणभेदे पुं हरिवं० २०४अ० "अग्निधनुर्हविर्ज्योतिः सावित्रं मित्रमेव च। अमरं शर हरिञ्च सुरूपञ्च महाभुजम्। विरजश्चैव शुक्रश्च विश्वावसुविभावसू। अश्वमन्तश्चित्ररश्मिश्च तथा निष्कुषितं नयम्। भद्रश्चाडतिश्चैव चारित्रं अस्मपन्नगम्। बृहन्तञ्च बृहद्रूपं तथैव परतापनम्। सद्वती तथा यज्ञो ह्येतं वै मरुतां गणम्"।

चित्ररेफ पु० शाकद्वीपाधिपस्य प्रैयव्रतस्य मेधातिथेः १पुत्रभेदे तन्नामके तत्कृते २वर्षभेदे च। शाकद्वीपोपक्रमे "तस्यापि प्रैयव्रत एवाधिपतिः नाम्ना मेधातिथिः। सोऽपि विभज्य सप्त वर्षाणि पुत्रनामाङ्कितेषु स्वात्मजान् पुरोजवमनोजव पवमान धूम्रानीक चित्ररेफ बहुरूप विश्वाधार संज्ञान् निधायाधिपतीन् स्वयं भगवत्यनन्त आवेशितमतिस्तपोवनं प्रविवेश" भाग० ५।१२।१९।

चित्रल पु० चित्रमाश्चर्य्यं लाति ला—क। १कर्बूरवर्णे २तद्वति त्रि०शब्दरत्ना०। ३गोरक्षीवृक्षे स्त्री राजनि०।

चित्रलता स्त्री० नित्यकर्म्म०। मञ्जिष्ठायां राजनि०।

चित्रलेखनी स्त्री चित्रं लिख्यतेऽनया लिख ल्युट् करणे ङीप्। (तुली) कूर्च्याम्। शब्दचन्द्र०।

चित्रलेखा स्त्री चित्रं लेखयति लिख—णिच् अण् उप०स०। १बाणासुरमन्त्रिणः कुम्भाण्डस्य कन्यायाम् २अप्सरोभेदे च। तस्याश्च चित्रलेखनदक्षता हरिवं० १७६अ० वर्णिता यथा "उषायास्तद्वचः श्रुत्वा रामा वाक्यमिदं पुनः। उवाच रुदतीञ्चैव कुम्भाण्डतनया सखी। कुशला ते विशालाक्षि! सर्व्वथा सन्निधिर्मम। अप्सरा चित्रलेखा मे चित्रं विन्यस्यतां सखि!। अस्याः सर्व्वमशेषं वै त्रैलोक्यं विदितं सदा। एवमुक्ता तदेवोषा हर्षेणागतविस्मया। तामपूरश्रमानाय्य चित्रलेखां सखीं प्रियाम्। कृताञ्जलिपुटा दीना उषा वचनमब्रवीत्। परमं शृणु मे वाक्यं यत्त्वां वक्ष्यामि भाविनि!। भर्त्तारं यदि मेऽद्य त्वं नानयिष्यसि मत्प्रियम्। कान्तं पद्मपलाशाक्षं मत्तमातङ्गविक्रमम्। त्यक्ष्याम्यहं प्रियान् प्राणांस्ततः कमललोचने!। चित्रलेखाऽब्रवीद्वाक्यमुषां हर्षवती शनैः। नैषोऽर्थः शक्यतेऽस्माभिर्वेत्तुं भाविनि! सुव्रते!। न कुलेन न वर्णेन न शीलेन न रूपतः। न देशतश्च विज्ञातः यदि चौरो मया सखि!। किन्तु शक्यं यथा कर्त्तुं बुद्धिपूर्वं मया सखि!। प्राप्स्यसि शृणु मे वाक्यं यथाकाममवाप्स्यसि। देवदानवयक्षाणां गन्धर्व्वोरगरक्षसाम्। ये विशिष्टाः प्रभावेण रूपेणाभिजनेन च। यथाप्रधानतः सर्व्वानालिखिष्याम्यहं सखि!। मनुष्यलोके ये चापि प्रवरा लोकविश्रुताः। सप्तरात्रेण ते भीरु। दर्शयिष्यामि तानहम्। ततो विज्ञाय पट्टस्थं भर्त्तारं प्रतिपत्स्यसे। सा चित्रलेखया प्रोक्ता उषा हितचिकीर्षया। क्रियतामेवमित्याह चित्रलेखां सखीं प्रियाम्। ततः कुशलहस्तत्वाद्यथालेख्यं समन्ततः। इत्युक्त्वा सप्तरात्रेण कृत्वा लेख्यगतांस्तु तान्। चित्रपट्टगतान् मुख्यानानयामास शोभना। ततः प्रस्तीर्य्य पट्टं सा चित्रलेखा स्वयंकृतम्। उषायै दर्शयामास सखीनाञ्च विशेषतः"। "ततस्तु देव्या रूपेण चित्रलेखा वराप्सराः" तत्राध्यायादौ। भाग० १०।६२ अ०। कुम्भाण्डकन्यया चित्रलेखयैव तथा चित्रं लिखितमित्युक्तं यथा "बाणस्य मन्त्री कुम्भाण्डश्चित्रलेखा च तत्सुता। सख्यपृच्छत् सखीमूषां कौतूहलसमन्विता" इत्युपक्रमे। "चित्रलेखोवाच व्यसनं तेऽपकर्षामि त्रिलोक्यां यदि भाव्यते। तमानेष्ये वरं यस्ते मनोहर्त्ता तमादिश। इत्युक्त्वा देवगन्धर्व्वसिद्धचारणपन्नगान्। दैत्यविद्याधरान् यक्षान् शूरमानकदुन्दुभिम्। अलिखद्रामकृष्णौ च प्रद्युम्नं वीक्ष्य लज्जिता। अनिरुद्धं विलिखितं वीक्ष्यैषाऽवाङ्मुखी ह्रिया। सोऽसावसाविति प्राह स्मयमाना महीपते!। चित्रलेखा तमाज्ञाय पौत्रं कृष्णस्य योगिनी। ययौ विहायसा राजन्! द्वारकां कृष्णपालिताम्" "मन्दाक्रान्ता मपरलघुयुता चित्रलेखा" छन्दोम० उक्ते ३अष्टादशाक्षरपादके "सह्राश्चैर्मननततमकैः कीर्त्तिता चित्रलेखेयम्" वृ० र०टी०उक्ते च ४छन्दोभेदे। "भभजा मजगाः गुरु दिक्स्वरैर्भवति चित्रलेखा" वृ०र०टी० उक्ते ५छन्दोभेदे। ६प्रजाङ्गनाभेदे। "यस्योऽपश्चिम् जगति सुगदृशां चारुरूपं यदासीदालेख्यं प्रजाङ्गपतिषमा मेधया

वा न्यधायि । मेनाहक् चेत् कथमुदधिसुतामन्तरेणाप्यु-तस्य मीतं तस्यां नयनयुगमभूत् चित्रलेखाङ्कितायाम्” उज्ज्वलमणिः कर्म्म० । ७चित्रायां रेखायाम् स्त्री रत्नवीरेकात् इत० । ७चित्रस्य लेखने पु० । “अपा-ऽविरहसमागमनिव, चित्रलेखादर्शितविचित्रतकमुवना-कारम् । (राजकुलम्) कादं० ।

चित्रलोचना स्त्री चित्रं लोचनमस्याः । शारिकाखगे [जटाधरः ।

चित्रवदाल पु० चित्रवत् आ समन्तात् चलति आ+चल-अच् । पाठीनमत्स्ये (बोयाल) जटाधरः ।

चित्रवर्मन् पु० १धृतराष्ट्रपुत्रभेदे “चित्राङ्गश्चित्रवर्म्मा” भा० आ० ६७अ० । चित्रं वर्म्मास्य । २चित्रकवचयुक्ते त्रि० ।

चित्रवल्लिक पु० वल्लीव कायति कै-क पृषो० ह्रस्वः कर्म्म० । पाठीनमत्स्ये हेमच० ।

चित्रवल्ली स्त्री० नित्यकर्म्म० । १मृगेर्वारौ २महेन्द्रवारुण्याञ्च राजनि० कर्म्म० । ३चित्रायां लतायाम् ।

चित्रवहा स्त्री चित्रं वहति वह-अच् । भारतप्रसिद्धे नदीभेदे “करीषिणीं चित्रवहां चित्रसेनाञ्च निम्नगाम्” भा०भी० ९अ० । नानानद्युक्तौ “कपिञ्जल्या तथा मेध्या नदी चित्रवहा तथा” भा० अनु०१६५अ० तीर्थोक्तौ ।

चित्रवाण पु० १धृतराष्ट्रपुत्रभेदे “चित्रवाणश्चित्रवर्म्मा सुवर्म्मा दुर्विमोचनः” भा० आ० ११०अ० । २चित्रशरयुक्ते त्रि० ।

चित्रवाहन पु० मणिपूरेश्वरे नागभेदे । “मणिपूरेश्वरं राजन् ! धर्म्मज्ञं चित्रवाहनम्” भा०आ० २१५अ० ।

चित्रवीर्य्य पु० चित्रमाश्चर्य्यं वीर्य्यमस्य । रक्तैरण्डे । राजनि० ।

चित्रवेगिक पु० चित्रवेगोऽस्त्यस्य ठन् । नागभेदे “पराशरो वीरणकः सुचित्रश्चित्रवेगिकः” भा० आ० ५७अ० । नागोक्तौ ।

चित्रशाला स्त्री चित्रलेखननिर्म्माणार्थां शाला । चित्रलेखन-निर्म्माणार्थायाम् शालायाम्, आलिन्याम् हेम० ।

चित्रशिखण्डिज पु० चित्रशिखण्डिनोऽङ्गिरसो जायते जन-ड । बृहस्पतौ अमरः । चित्रशिखण्डिप्रसूताद्योऽप्यत्र ।

चित्रशिखण्डिन् पु०चित्रः शिखण्डः अस्त्यस्य इनि । “मरी-चिरङ्गिरा अत्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः । वशिष्ठश्चेति सप्तैते ज्ञेयाश्चित्रशिखण्डिनः” इत्युक्तेषु सप्तसु ऋषिषु अमरः । “ये हि ते ऋषयःख्याताः सप्त चित्रशिखण्डि-नः । तैरेकमतिभिर्भूत्वा यत्प्रोक्तं शास्त्रमुत्तमम्” । “मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः । वशिष्ठश्च महातेजास्ते हि चित्रशिखण्डिनः । सप्त प्रकृतयो ह्येतास्तथा स्वायम्भुवोऽष्टमः । एताभिर्धार्य्यते लोकास्ताभ्यः शास्त्रं विनिःसृतम्” भा० शा० ३३७अ० ।

चित्रशिरस् पु० चित्रं शिरोऽस्य । १गन्धर्व्वभेदे “महाद्युति चित्रशिरा ऊर्णायुरनघस्तथा” हरिवं० २३१अ० गन्धर्व-भेदोक्तौ । २मूत्रपुरीषविषे कीटभेदे सुश्रु० “चित्रशिरः सरावकुर्द्दिशतदारुकारिमेदकशारिकामुखाश्चमुखस्त्वच वि-षदिग्धा मूत्रपुरीषविषाः” सुश्रुतः ।

चित्रशीर्षक पु० चित्रं शीर्षमस्य कप् । कीटभेदे सुश्रुतः । कीटशब्दे २०५८पृ० दृश्यम् ।

चित्रसर्प पु० नित्यकर्म्म० । मालुधानसर्पे शब्दर० ।

चित्रसेन पु० धृतराष्ट्रपुत्रभेदे “तेषां धृतराष्ट्रस्य पुत्राणां चत्वा-रः प्रधाना बभूवुः । दुर्य्योधनो दुःशासनोविकर्णश्चित्रसेनश्चेति” भा०आ० ९५अ० । २गन्धर्वभेदे । “चि-त्रसेनश्च शीतोष्णस्तथा चित्ररथोऽपि च । एते चान्ये च गन्धर्वा धनेश्वरमुपासते” भा० स० १०अ० । “ततस्ते खेचराः सर्वे चित्रसेने न्यवेदयत् । गन्धर्वराजस्तान् सर्वानब्रवीत् कौरवान् प्रति” भा० व० २४०अ० । अर्जुनेन तत्पराजयकथा तत्रैव दृश्यम् । “अनु योगन्धर्व-राजानं चित्रसेनमरिन्दमम् । विजित्य तरसा संख्ये वेनं प्राप सुदर्शयाम्” भा० वि० ४९अ० । चित्रगुप्ता-दिवितयान्तर्गते मर्त्त्यलोकविवेचके ब्रह्मपादजक्षत्रिय-भेदे कायस्थशब्दे १९३२पृ० दृश्यम् । ५नदीभेदे स्त्री चित्रवहाशब्दे दृश्यम् ।

चित्रहस्त पु० चित्रः आश्चर्य्यो हस्तः हस्तक्रिया यत्र । मह-युद्धाङ्गहस्तक्रियाभेदे “चित्रहस्तादिकं कृत्वा कच्चावन्न च चक्रतुः” भा० स० २२अ० । भीमजरासन्धयोर्मल्ल-युद्धवर्णने ।

चित्रा स्त्री चित्र-अच् । १मूषिकपर्ण्यां २गोडुम्बायां ३सुभ-द्रायां ४दन्तिकायां ५मायायां ६सर्पभेदे ७नदीभेदे च मेदि० । ८चित्रगुप्तस्य भगिन्यां सा च नदी भूत्वा चित्रा यथा नदी जाता सैव चित्रा नदी । चित्रपथाशब्दे दृश्यम् ९अप्सरोभेदे हेमच० । १०अश्वाकुमाभेदे उज्ज्वलमणिः । “परमप्रेष्ठसख्यो तु ललिता सविशाखिका । सचित्रा च-म्पकलता तुङ्गविद्येन्दुलेखिका । रङ्गदेवी सुदेवी । चेत्यष्टौ सर्वगुणाः प्रियाः” “चित्रानाम यत्कान्दोऽथ तु छन्दोयो-भातलो यौ” वृ० टी० उक्ते पञ्चदशाक्षरपादके वर्णवृत्तभेदे । राशिचक्रस्थे १२नक्षत्रभेदे । सा च

राशिचक्रस्य १७३।२० अवधि १८६।४० पर्य्यन्तं १३।२० अंशाद्यात्मिका तत्स्वरूपादिकम् नक्षत्रशब्दे ४९७५पृ० उक्तम्। “हिमनिर्मुक्तयोर्योगे चित्राचन्द्रमसोरिव” रघुः। चित्रानामके चन्द्रकलत्रे १२दक्षकन्याभेदे च। १४मूषिकपर्ण्यां १५दन्तीवृक्षे १६मञ्जिष्ठायां राजनि०। चित्रायां जाता अण् “चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसंख्यानम्” वार्त्ति० जातार्थाणो लुक्। १७चित्राजातायां स्त्रियां स्त्रीभिन्ने तु न लुक् चैत्रः इत्येव।

चित्राक्ष त्रि० चित्रमक्षि यस्य षच् समा०। चित्रनेत्रयुक्ते स्त्रियां षित्त्वात् ङीष्। सा च १शारिकाखगे त्रिका० २धृतराष्ट्रपुत्रभेदे पु० “चित्रोपचित्रौ चित्राक्षश्चारुचित्राङ्गदश्च ह” भा०आ० ६७अ०।

चित्राक्षुप पु० नित्यक० पृषो० द्रोणपुष्प्याम् शब्दार्थ चि०।

चित्राङ्ग पु० १धृतराष्ट्रपुत्रभेदे। “अयोबाहुर्महाबाहुश्चित्राङ्गश्चित्रकुण्डलः” भा०११७अ० तत्पुत्रोक्तौ। २चित्राङ्गयुक्तमात्रे त्रि०। ३रक्तचित्रके ४सर्पभेदे ५चित्रके (चिते) राजनि०। चित्रमङ्गं यस्मात्। ६हरिताले ७मञ्जिष्ठायां ८हिङ्गुले च न० राजनि०।

चित्राङ्गद पु० शान्तनोः सत्यवत्यां जाते पुत्रभेदे। “भीष्मः खलु पितुः प्रियचिकीर्षया सत्यवतीं मातरमुदवाहयत् यामाहुर्गन्धकालीमिति तस्यां पूर्व्वं कानीनो गर्भः पराशराद् द्वैपायनोऽभवत्। तस्यामेव शान्तनोरन्यौ द्वौ पुत्रौ बभूवतुः। विचित्रवीर्य्यश्चित्राङ्गदश्च तयो रप्राप्तयौवन एव चित्राङ्गदो गन्धर्व्वेण हतः विचित्रवीर्य्यस्तु राजासीत्” भा० आ० ९५अ०। ब्रह्मपादशचित्रगुप्तादिलिखितधर्म्मान्तर्गते पापलोकविचारके २वृत्तभेदे च। कायस्थभेदं चित्राङ्गदमुपक्रम्य “कलेर्दश सहस्राणि नागलोकेश्वरोभव। ततस्त्रिलोकनाथस्त्वमिन्द्रतुल्योभविष्यसि” इति प्रति तं ब्राह्मणशापमुक्त्वा। “तत आनन्दमनसा गतश्चित्राङ्गदस्ततम्” इत्युक्तम् आचार निर्णयतन्त्रे। ३गन्धर्व्वभेदे। हरिवं० १०८अ० दृश्यम्। ४अप्सरोभेदे स्त्री। “अलम्बुषा घृताची च चित्रा चित्राङ्गदा रुचिः” भा० अनु० १९०। मणिपूरेश्वरचित्रवाहनस्य कन्यायाम् ५अर्जुनकलत्रभेदे च स्त्री “अभिगम्य महाबाहुरभ्यगच्छन्महीपतिम्। मणिपूरेश्वरं राजन्! धर्म्मज्ञं चित्रवाहनम्। तस्य चित्राङ्गदा नाम दुहिता चारुदर्शना। तां ददर्श पुरे तस्मिन् विचरन्तीं यदृच्छया। दृष्ट्वा च तां वरारोहां चकमे चैत्रवाहिनीम्” भा० आ० २१५अ० “चित्राङ्गदा वरारोहा नापराध्यति किञ्चन” भा० आश्व० ८१अ०।

चित्राङ्गदसू स्त्री चित्राङ्गदं सूते सू–क्विप् ६त०। सत्यवत्यां शान्तनुपत्नीभेदे राजनि०।

चित्राटीर पु० चित्रां नक्षत्रमटति चित्रं वा अटति अट–बा० ईरच्। १चन्द्रे २घण्टाकर्णे शिवानुचरभेदे ३वह्निज्वालाङ्कितभाले च मेदि०।

चित्रादित्य पु० चित्रस्य चित्रगुप्तस्य आदित्यः तत्पूजितत्वात्। प्रभासतीर्थस्थे चित्रगुप्तस्थापिते आदित्यमूर्त्तिभेदे चित्रपथाशब्दे दृश्यम्।

चित्रान्न न० नित्यकर्म्म०। चित्रौदने “दध्योदनं हविषूर्णं मांसं चित्रान्नमेव च” याज्ञ० तल्लक्षणन्तु “अजाक्षीरेण संसिद्धा यवाश्च तिलतण्डुलाः। अजाकर्णस्य रक्तेन रक्ताश्चित्रान्नसंज्ञिताः” दीपिकोक्तम्।

चित्रापूप पु० नित्यकर्म्म०। पिष्टकभेदे त्रिका०।

चित्रामघा स्त्री० ऋषभि निघण्टुः। [राजनि०।

चित्रायस न० कर्म्म० अच् समा०। तीक्ष्णलौहे (इस्पात)।

चित्रायुध त्रि० चित्राण्यायुधान्यस्य। १आश्चर्य्यायुधयुक्ते २धृतराष्ट्रपुत्रभेदे पु० “चित्रायुधो निषङ्गी च पाशी वृन्दारकस्तथा” भा० आ० ११७अ०। “कार्ष्णिश्चित्रान्तराश्चित्रा चित्रायुधमुदावहन्” भा० द्रो० २२अ०। कर्म०। आश्चर्य्यायुधे न० चित्रायुधहरश्चितम्” भा० स० १६अ०। [चित्रलिखितपुत्तलिकादौ।

चित्रारम्भ पु० आरभ्यते आ+रभ कर्म्मणि घञ् ७त०।

चित्रार्पितारम्भ त्रि० चित्रेऽर्पित आरम्भोऽस्य। चित्रलिखिते “तच्छासनात् काननमेव सर्वं चित्रार्पितारम्भमिवावतस्थे” कुमा०।

चित्रावसु पु० चित्राणि विविधानि चन्द्रार्कज्योतीषि वसन्ति यस्यां वस उ–पृ० दीर्घः। रात्रौ “रात्रिर्वै चित्रावसुः सा चित्राणि संवस्य वसतीति” शत० ब्रा० २।३।४।१७। “चित्राणि पश्नक्षत्रादीनि” भा०। “चित्रावसो! स्वस्ति ते पारमशीय” यजु० ३।१८।

चित्रिक पु० चैत्रिक+पृषो०। चैत्रमासे शब्दरत्ना०। चित्राध्यार्थे च। चित्राशब्दे स्त्री।

चित्रिन् त्रि० चित्र–णिनि चित्र+अस्त्यर्थे इनि वा। १आश्चर्य्यकारके २चित्रयुक्ते च। स्त्रियां ङीप्। “अभिसिद्धासि तुविजाता चित्रिणीष्वा” ऋ० ४।२२।२।

"चित्रिणीषु चित्रकर्मसुशास्त" भा०। ४नायिकाभेदे स्त्री रतिमञ्जरी। "भवति रतिरसज्ञा नातिदीर्घा न खर्वा तिलकुसुमसुनासा स्निग्धदेहोत्पलाक्षी। कठिनघनकुचाढ्या सुन्दरी या सुशीला सकलगुण-विचित्रा चित्रिणी चित्रवक्त्रा। पद्मिनी चित्रिणी चैव शङ्खिनी हस्तिनी तथा। शशो मृगो वृषोऽश्वश्च स्त्रीपुंसोर्जातिलक्षणम्। शशके पद्मिनी तुष्टा चित्रिणी रमते मृगम्। वृषभे शङ्खिनी तुष्टा हस्तिनी रमते हयम्। पद्मिनी पद्मगन्धा च मीनगन्धा च चित्रिणी। शङ्खिनी क्षारगन्धा च मद्यगन्धा च हस्तिनी"।

चित्रेश पु० ६त०। १चन्द्रे शब्दच०। २चित्रेश्वरशिव-लिङ्गे न०

चित्रेश्वर न० प्रभासक्षेत्रस्थे चित्रगुप्तस्थापिते शिवलिङ्गभेदे यथा "ततो गच्छेन्महादेवि! चित्रेश्वरमनुत्तमम्। धनुषां सप्तके तस्य स्थितमाग्नेयदिग्विभागे। लिङ्गं महाप्रभावं हि सर्वपातकनाशनम्। तत्र चित्रेश्वरं पूज्य नरकात् न भ-वेद्भयम्। यत्तदस्थिगतं पापं चित्रोमार्जयति प्रिये! तस्मात् सर्वप्रयत्नेन चित्रेशं पूजयेत् सदा। तस्मात् पाप कृतोवापि नरकं नैव पश्यति"।

चित्रोक्ति स्त्री चित्रा आश्चर्यकरी उक्तिः। आकाश-वाण्यां त्रिका०। २चित्रकथने च।

चित्रोपला स्त्री ६त०। चित्रं उपलोयस्याम्। १नदीभेदे। "चित्रोपलां चित्रपद्मां मञ्जुलाम् मञ्जुवाहिनीम्" भा० भीष्म० ९अ०। नदीकथने। इयं चित्रोत्पलेति पुरु-षोत्तमतत्त्वे उक्ता। "नदी तत्र महापुण्या विष्णु-पादविनिर्गता। चित्रोत्पलेति विख्याता सर्वपापहरा शुभा" "चित्रोत्पला महानदी" रघुनन्दनः।

चित्रौदन पु० नित्यकर्म०। केतुबलिरूपे चित्राक्ते चित्रा-न्नशब्दे लक्षणसमम्। "चित्रौदनञ्च केतुभ्यः सर्वभक्ष्यैः समर्चयेत्" संस्का० त०।

चित्र्य त्रि० चित्र—कर्मणि यत्। पूज्ये "चय्य मा मर्त्योदिवि चित्र्यं रथम्" ऋ०५।६३।७। "चित्र्यं पूज्यम्" भा०।

चिद् अव्य०। चित्+क्विप्। १असाकल्ये किमर्थार्थे। तस्य चार्थाख्यार्थत्वेऽपि "अथ निपाता उच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्त्युपमार्थेऽपि" निरुक्तोक्तेः अव्ययाना-मनेकार्थत्वात् वा। २उपमायाम्। "दधि चिदित्युप-मार्थे" निरु०। ३निन्दायाम् "कुल्माषांश्चिदाहरेदिति कुत्सिते" निरु०। "यश्चिदिवमोत्मादितवृताब्दे डि-तेषु गतेः" पा० सूत्र परेषु तिङन्तं चानुदात्तम्। देवः पचति चित्" सि० कौ० "तिङन्तं च चिदुत्तरम्" पा०। "अविद्यमानपूर्वं चिदुत्तरं यत् तिङन्तं तद्युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम्"। "विमलब्रह्म उदरस्तनमात्म-विलोकरूपं किं रतम्" सि० कौ०।

चिदाकाश पु० न०। चित् आकाशमिव निर्लेपत्वात् सर्वाधारत्वाच्च। आकाशवन्निर्लेपे शुद्धे ब्रह्मणि।

चिदात्मन् पु० चित् चैतन्यमात्मा स्वरूपमस्य। चैतन्य-स्वरूपे परात्मनि प्रत्यगात्मनि परपुरुषे। "एतद्रूपं भगवतोह्यरूपस्य चिदात्मनः" भाग० १।३।३१। श्लोकः

चिदाभास पु० चित आभासः प्रतिबिम्बः। बुद्धावात्म प्रतिबिम्बे जीवे "बुद्धिवृत्तिचिदाभासाविति वेदान्तका०। चित्रदीपशब्दे दृश्यम्। [१हृदयालौ हेमच०।

चिद्रूप पु० चिदेव रूपमस्य। १आत्मनि, २स्फूर्त्तिमति च।

चिन्तन न० चिति—भावे ल्युट्। अनुध्याने "परद्रव्येष्वभि-ध्यानं मनसाऽनिष्टचिन्तनम्" मनुः। युच्। चिन्त-नाप्यत्र स्त्री।

चिन्ता स्त्री चिति—भावे अ। १अनुध्याने सा० द० उक्ते २व्यभिचारिगुणभेदे च तत् "धृतिचपलताग्लानिचिन्ता वितर्काः" व्यभिचारिणो विभज्य "ध्यानं चिन्ता हितानाप्तेः शून्यताश्वासतापकृत्" सा० द० लक्षि-तम्। "चिन्ता ज्वरो मनुष्याणां वस्त्राणामातपो ज्वरः" चाणक्यम्। "चिन्तामपरिमेयाञ्च प्रलयान्ता-मुपाश्रिताः" गीता। "धर्मक्रियात्मचिन्ता च सात्त्विकं गुणलक्षणम्" मनुः। ३दर्शनसंभोगभावनाभेदे रसमञ्ज०।

चिन्तामणि पु० चिन्तायां सर्वकामदोमणिः शा० त०। चिन्तितार्थप्रदे मणिभेदे। "चिन्तामणीनुदारांश्च चि-न्तिते सर्वकामदान्" हरिवं० १५२अ०। "सामर्थ्य सम्पा-दितवाञ्छितार्थश्चिन्तामणिः स्यान्न कथं कुमारः" भट्टिः। २सर्वकामदे परमेश्वरे च "आयुरारोग्यमैश्वर्यञ्च भोगां-श्चैवानुषङ्गिकान्। ददाति ध्यायतां नित्यम् सर्वकामप्रदो-हरिः" इत्युक्तेस्तस्य तथात्वम्। ३मन्त्रविशेषे "सहज-स्थानगो भौमो भाग्यस्थश्च बृहस्पतिः। चिन्तामणिसमा-ख्योऽयं यातुः संकल्पपूरकः" ज्यो० उक्ते ४यात्रायोगभेदे ५बुद्धदेवे त्रिका०। ६स्पर्शमणौ "यथा चिन्तामणिं स्पृ-ष्ट्वा लौहं काञ्चनतां व्रजेत्"। पद्मोत्त०ख० कपिलव्यवहारा-द्भुते तदीयचिन्तामणिहारकगणदैत्यनाशके गणेश-भेदे तत्कथा "रत्नं हृत्वा महावीर्यं चिन्तामणिसंज्ञा-

ऽद्भुतः चिन्तामणिरिति ख्यातं तव नाम भविष्यति। अतश्चिन्तामणिं नाथ! त्वमेव स्वीकुरु प्रभो"!। "मुनिना कपिलेनासौ प्रार्थितोऽभिजिताऽपि च। मणिश्चिन्तामणिर्व्यत्वा गुगुभे स विनायकः। चिन्तामणिरिति ख्यातिस्ततोऽपि परमां दधौ। कपिलस्य स्थले जातः कपिलाख्यामतो ययौ" स्क० पु० गणपतिकल्पे

चिन्तामणिविनायक पु० काशीस्थे गणपतिमूर्तिभेदे "चतुर्थावरणे काश्यां भक्तविघ्नविनायकाः। द्रष्टव्या हृष्टचेतोभिः सप्टमष्टौ विनायकाः" इत्युपक्रमे "हेरम्बा दक्षिदिग्भागे चिन्तामणिविनायकः। भक्तचिन्तामणिः साक्षात् चिन्तितार्थसमर्पकः" काशी० ५७ अ०।

चिन्तावेश्मन् न० ६त०। मन्त्रणागृहे।

चिन्ति पु० चिति—इन्। देशभेदे तस्य सुराष्ट्रेण सह द्वन्द्वे कार्त्तकौजपा० पूर्वपदप्रकृतिस्वरः चिन्तिसुराष्ट्राः।

चिन्तिडी स्त्री तिन्तिडी+पृषो०। तिन्तिडीवृक्षे हिमको०।

चिन्तित त्रि० चिति—कर्म्मणि क्त। चिन्ताकर्म्मणि "सख्या इवं सत्पथाश्रयि चिन्तितानि" किरा०। कर्त्तरि क्त। २चिन्तायुक्ते ३तत्नामिकायां स्त्रियां स्त्री। भावे क्त। ४चिन्तायाम् न०।

चिन्तिति स्त्री० चिति—क्तिन् बा० इट् णिलोपश्च। चिन्तायाम् शब्दरत्ना०। [त्रिका०।

चिन्तिया स्त्री० चिन्ता+स्वार्थे बा० घ। चिन्तायां

चिन्त्य त्रि० चिति—कर्म्मणि यत्। चिन्तनीये "केषु केषु च भावेषु चिन्त्योऽसि भगवन्! मया" गीता। "अयं हि सर्वधर्म्माणां धर्म्मश्चिन्त्यतमोमतः" भा० आनु० ४४अ०।

चिन्त्यद्योत पु० चिन्त्यःसन् द्योतते द्युत—अच्। देवभेदे। "गणा देवानामूष्मपाः सोमपाश्च लोकाः तुषितास्तुषिता ब्रह्मकायाः। आभासुरा गन्धपा दृष्टिपाश्च वाचा विरुद्धाश्च मनोविरुद्धाः। शुद्धाश्च निर्माणरताश्च देवाः स्पर्शाशना दर्शपा आज्यपाश्च। चिन्त्यद्योता ये च देवेषु मुख्याये चाप्यन्यादेवतास्त्वाजमीढ!।। सुपर्णगन्धर्वपिशाचदानवा यक्षास्तथा चारणपन्नगाश्च" भा० अनु० १८अ०।

चिपिट पु० चि—पिटच् किच्च। (चिडा) ख्याते पृथुके हेमच०। तत्करणप्रकारादि भावप्र० उक्तं यथा "शालयः सतुषा आर्द्रा भृष्टा अस्फुटितास्ततः। कुट्टिताश्चिपिटाः प्रोक्तास्ते स्मृताः पृथुका अपि। शालयो यवनालाद्याश्चिपिटा पृथिवर्द्धनाः"। अस्य भक्ष्याभक्ष्यत्वं यथा "दधि शिलाकं पृथुकं पथ्यं देवविनिर्मितं। भक्ष्यं विप्राणां भोजने च निवेदने। अभक्ष्यं सत् यतीनाञ्च विधवाब्रह्मचारिणाम्" ब्रह्मवै० पु०। "नासिकाया नते इनच् पिटच् चिकचि च" पा० नासि०. पिटच् प्रकृतेश्चिः। २नतनासिकायां (खांदा) ३तद्वति त्रि० (चेपटा) ४ख्याते पदार्थे "करतलपीडनचिपिटीकृतश्रवणपुटेन" काद०। "उन्नतो मांसलोऽङ्गुष्ठो वर्त्तुलोऽतुलभोगदः। वक्रोहस्वश्च चिपिटः सुखसौभाग्यभञ्जकः। चिपिटीभिर्भवेद्दासी" इति काशी० ख० ३७। प्रान्ते अङ्गुल्यानिपीडनेन ५नेत्रस्याकुलतायाम्। "अस्ति द्विचन्द्रमतिरस्ति जनस्य तत्र भ्रान्तौ दृगन्तचिपिटीकरणादिरादिः" नैष०। "दृगन्तचिपिटीकरणं नेत्रान्ताङ्गुलीकरणम्" मल्लि०। अङ्गुल्या हि नेत्रप्रान्तनिपीडने एकपदार्थस्य द्विधा भानं लोकप्रसिद्धम्। ६शुष्कामिनीदृष्टे स्त्री राजनि०। पृषो० चिपटोऽपि पृथुके हेमच०। स्वार्थे क। चिपिटक पृथुके अमरः।

चिपिटनासिक पु० चिपिटा नासिका यत्र। १देशभेदे स च देशः "उत्तरतः कैलासः" इत्युपक्रमे "कैशधरचिपिट नासिकदासेरकवाटधानाः" इ०स० १४०अ० कूर्मविभागे उत्तरस्यामुक्तः। सोऽभिजनोऽस्य अण्ः तद्राजाणो वा बहुत्वे लुक्। २तद्देशवासिषु ३तन्नृपेषु च ब० व०।

चिपुट पु० चिपिट+पृषो०। पृथुके शब्दः।

चिप्प पु० "नखमांसमधिष्ठाय वातं पित्तं च देहिनाम्। करोति दाहपाकौ च तं व्याधिं चिप्पमादिशेत्" भाव० उक्ते नखरोगभेदे। (आङ्गुल हाडा)

चि(छि)प्पिका पु० रात्रिचरजन्तुभेदे "सौभाग्यिकापिङ्गलचि(छि)प्पिकाख्यौ वलगुल्युलूकौ शशकश्च रात्रौ" वृ० स० ८८अ०। "सर्वे स्वकालोत्क्रमचारिणः स्युर्देशस्य नाशाय भयानदा वा" तस्य दिवाचारेऽनिष्टफलमुक्तम् "नानाविधानि विकृतानि हि चि(छि)प्पिकायास्तस्याः शुभः कुलुकुलु न शुभास्तु शेषाः" वृ० स० ८८अ०।

चिप्य पु० स्वश्रुतोक्ते कृमिभेदे कृमिशब्दे दृश्यम्।

चिमि पु० चि—बा० मिक्। १शुकपक्षे शब्दरत्ना०। २पट्टवस्त्रे (पाटशाक) शब्दमाला। स्वार्थे क तत्रार्थे।

चिर न० चि—रक्। १दीर्घकाले। २तद्वर्त्तिनि पदार्थे त्रि०। स्वरादौ (।ऽ) त्रिकले गणे शब्दार्थचि० "दीर्घसूत्री चिरक्रियः" अमरः। चिरजीवी चिरकारी चिरकालादि।

चिरकारिन् त्रि० चिरेण करोति क—णिनि। १चिरेण कर्म कर्त्तरि दीर्घसूत्रे। २गौतमस्य पुत्रभेदे पु०।

"चिरकारी महाप्राज्ञो गौतमस्याभवत् सुतः। चिरेण सर्वकार्याणि विमृश्यार्थान् प्रपद्यते। चिरं सञ्चिन्तयन्नर्थांश्चिरं जाग्रत् चिरं स्वपन्। चिरं कार्याभिपत्तिश्च चिरकारी तथोच्यते" भा० शा० २६७अ०। तस्य चिरकारिताफलं तत्राध्याये वर्णितम्। स्वार्थे क, चिरःकारः क्रियाऽस्त्यस्य ठन् वा। चिरकारिकोऽप्यत्र तत्रैवोदा०

चिरकाल पु० कर्म०। दीर्घकाले। [क्रियाकारके अमरः।

चिरक्रिय त्रि० चिरा क्रिया यस्य। दीर्घसूत्रे विलम्बेन

चिरजात त्रि० चिरं दीर्घकालं जातः। दीर्घकालजाते। दस्यदस्युशब्दे ३४५पृ० उक्ते भा० व० वाक्ये उदा०

चिरजीवक पु० चिरं जीवति जीव–ण्वुल्। १जीवकवृक्षे। जटाधरः। २चिरजीवनयुते त्रि०

चिरजीविका स्त्री कर्म०। दीर्घकालवृत्तौ "हणीष्व वित्तं चिरजीविकाश्च कठ० उ०

चिरजीविन् त्रि० चिरं जीवति जीव–णिनि। १दीर्घकालजीवनयुक्ते २विष्णौ ३काके च पु० मेदि० ४जीवकवृक्षे ५शाल्मलिवृक्षे पु० राजनि०। ६मार्कण्डेये "अश्वत्थामा बलिर्व्यासो हनुमांश्च विभीषणः। कृपः परशुरामश्च सप्तैते चिरजीविनः" ति० त० उक्तेषु ७अश्वत्थामादिषु "चिरजीवी यथा त्वं भोः" ति०त०। मार्कण्डेयप्रभृतयः। "अथ रात्र्यां व्यतीतायां प्रातरेवापरेऽहनि। समेत्य राजकर्त्तारः सभामीयुर्द्विजातयः। मार्कण्डेयोऽथ मौद्गल्यो वामदेवश्च कश्यपः। कात्यायनो गौतमश्च जावालिश्च महायशाः। एते द्विजाः सहामात्यैः पृथग्वाचमुदीरयन्। वसिष्ठमेवाभिमुखाः श्रेष्ठं राजपुरोहितम्" ... "अथ राज्ञो वभूवैव वृद्धस्य चिरजीविनः" (दशरथस्य) रामा० अयो० १।२६। श्लोकः। [दार्वे।

चिरञ्जीविन् पु० चिरं जीवति जीव–णिनि। चिरजीविपदार्थे।

चिरण्टी स्त्री चिरेण अटति पितृगेहात् भर्त्तृगेहम् अट–अच् पृषो०। १यौवनवत्यां पितृगेहस्थायां स्त्रियाम्। अमरः २युवत्यां स्त्रियां। [शब्दरत्ना०।

चिरतिक्त पु० चिरस्तिक्तो रसो यस्य। (चिराता) भूनिम्बे

चिरत्न त्रि० चिरे भवः चिर+त्न। चिरन्तने पुरातने जटा०।

चिरन्तन त्रि० चिरम्+भवार्थे ट्युल् तुट् च। पुरातने अमरः। "स्वहस्तदत्ते मुनिमासने मुनिश्चिरन्तनस्तावदभिन्यवीविशत्" माघः। स्त्रियां ङीप्।

चिरपाकिन् पु० चिरेण पाकोऽस्त्यस्य दुर्जरत्वात् इनि। कपित्थे. राजनि०।

चिरपुष्प पु० चिराणि पुष्पाण्यस्य। बकुलवृक्षे राजनि०।

चिरम् अव्य० चि–बा० रमुक्। बहुकालार्थे हेम०। "चिरं जीवेद्य भवान् सखा मी" मेघ०। "ततः प्रजानां चिरमात्मना धृताम्"। "विपक्षभावे चिरमस्य तस्थुषः" रघुः। एषु क्रियाविशेषणत्वात् चिरशब्दात् द्वितीयैत्यपि भवितुमर्हति। चिरन्तनः चिरञ्जीवन इत्यादौ चास्य उदा०

चिरमेहिन् पु० चिरेण मेहति मिह–णिनि। दीर्घकालेन प्रस्रावकारिणि गर्द्दभे हेमच०।

चिरम्भण पुंस्त्री० चिरं भणति भण–अच्। चिल्ले त्रिका०। तस्य दीर्घकालरावशब्दयत्वम्।

चिररात्र न० चिरा रात्रिः योगविभागात् अच् समा०। दीर्घकाले "चिररात्रोषिता कोऽहं ब्राह्मणस्य निवेशने" भा० आ० १६८अ०। "चिररात्रप्रुषितं कर्म्म तद्वतात् कर्त्तुमर्हति" भा०उ० ६२अ०।

चिररात्राय अव्य० चिररात्रमयते अय–अण् उप० स०। दीर्घकाले। "हविर्यद् चिररात्राय तच्चानन्त्याय कल्पते" मनुः "शक्यते दुष्करेऽप्यर्थे चिररात्राय जीवितम्" भा० व० १२१अ०।

चिरलोक पु० चिर० चिरकालस्थायी लोकोयेषाम्। प्राप्तपितृलोकेषु पितृषु "स एकः पितॄणां चिरलोकलोकानामानन्दः" तैत्ति० उ०। "चिरकालस्थायी लोको येषां पितॄणां चिरलोकाः पितरः" भा०।

चिरविल्व पु० चिरं विलति विल–भेदने क। करञ्जवृक्षे अमरः। "चिरविल्वयुतं पुष्पं पनसार्जुनसंकुलम्" भा० व० ५५अ०। [अमरः। स्वार्थे क अत्रार्थे

चिरसूता स्त्री चिरं सूता। बहुकालप्रसववत्यां गवादी।

चिरस्थ त्रि० चिरं तिष्ठति स्था–क। १चिरस्थायिनि २बायके पु० त्रिका०। स्था–णिनि। चिरस्थायिन् दीर्घकालस्थायिनि त्रि० स्त्रियां ङीप्।

चिरस्य अव्य० चिरमस्यते अस–यत् शक०। दीर्घकाले। अमरः। "चिरस्य दृष्टेव मृतोत्थितेव" कुमा०।

चिराटिका स्त्री चिरमटति अट–ण्वुल् कापि अतइत्वम्। श्वेतपुनर्णवायां रत्नमा०। २चटिकालतायाञ्च (पाकाडी) वैद्यकम्। "गोमूत्रयुक्तस्य पुरातनस्य यद्वायवस्थानि चिराटिकायाः" वैद्यकम्।

चिरात् अव्य० चिरमतति अत–क्विप्। १दीर्घकाले, "चिराद्वारैः समागतम्" रामा० ४।२७।१७। "तस्मा चिराभ्यहताश्लेषेन स्फुटकाशौ निवसतः" द्वितो०। २गरुडे पु० त्रिका०। ३चिरतिक्ते (चिराता) शब्दर०।

चिराय अव्य० चिरमयते अय–अण्। चिरकाले दीर्घकाले। "चिराय यदि ते सौम्य! चिरमस्मि न दुःखितः" भा० शा० २६७अ०। "चिराय मान्तः प्रथमाभिधेय-

तास्" । "अभीष्टमासाद्य चिराय काम्यः" माघः ।

चिरायुस् पु० चिरमायुर्यस्य । १देवे । २चिरजीविनि त्रि० त्रिका० "सद्यः सौहृदा च वीर्यवन्तं चिरायुषं च पुत्रं जनयति" सुश्रुतः । [अचिरायीत् । वैदिकोऽयम् ।

चिरि हिंसे स्वादि० पर० सक० सेट् । चिरिणोति

चिरि पु० चि—बा० रिक् । शुकखगे त्रिका० । स्वार्थे क । तत्रार्थे हेमच० :

चिरिण्टी स्त्री चिरण्टी+पृषो० । स्ववासिन्यां पितृगेहस्थायां कन्यायाम् अमरे रिमध्यपाठान्तरम् ।

चिरिबिल्व पु० चिरबिल्व+पृषो० । करञ्जवृक्षे भावप्र० ।

चिरु न० चीयते चि—बा० रुक् । बाहुसन्धौ शब्दच० ।

चिरे अव्य० चिरमेति इ—विच् । दीर्घकाले । "चिराय चिररात्राय चिरस्याद्याश्चिरार्थकाः" अमरटीकायाम् आद्यशब्देन चिरे चिरेण चिरात् इति संग्राह्यम्" भानुजदीक्षितः ।

चिरेण अव्य० चिर+ बा० एनप् । दीर्घकाले "निद्रा चिरेण नयनाभिमुखी बभूव" रघुः । "चिरेण मित्रं बध्नीयात् चिरेण च कृतं त्यजेत् । चिरेण च कृतं मित्रं चिरं धारणमर्हति" भा० शा० २६७अ० । [हेम० ।

चिर्भटी स्त्री चिरेण भटति भट-अच् गौ०ङीष् पृषो० । कर्कट्याम्

चिर्भिट पु० चिर्भटी+पृषो० । १कर्कटीभेदे गोरक्षकर्कट्याम् (गोरक्ष) राजनि० । फले न० "चिर्भिटं मधुरं रूक्षं गुरु पित्तकफापहम् । अनुष्णं ग्राहि विष्टम्भि पक्वं तृष्णाघ्नं पित्तलम्" भावप्र० तत्फलगुणोक्तिः । [चिचेल ।

चिल वासे आच्छादने तु०पर०सक० सेट् । चिलति अचेलीत् ।

चिल(मि)मीलिका स्त्री चिरं मिलति मीलति वा ण्वुल् । रस्य लः १कण्ठीभेदे २खद्योते ३विद्युति च मेदि० ।

चिलिचिम पु० चिल—इन् चिलिं वास चिनोति चि—मक् । (चेलुकगुडिया) मत्स्यभेदे अमरः । अस्य पृषो० चिलिचीम चिलीचिम चिलीचिमि चिलीचीम चेलिचीम चेलिम चिल्लिम चिलोचीमि इति रूपान्तराणि । (चेङ्ग) ख्याते मत्स्ये भरतः ।

चिलमीनक पु० चिल—क कर्म० संज्ञायां कन् । (चेङ्गो) मत्स्ये भरतः । [अचिल्लीत् । चिचिल्ल ।

चिल्ल शैथिल्ये भावकृतौ च भ्वा० पर० अक० सेट् । चिल्लति

चिल्ल पु० चिल्ल—अच् । १पक्षिभेदे (चिल) अमरः । क्लिन्न+पृषो० । २क्लिन्ने त्रि० मेदि० ।

चिल्लक पुंस्त्री चिल्ल इव कायति शब्दायते कै—क । झिल्लिकायां शब्दरत्ना० चिल्ल+स्वार्थे क चिल्लशब्दार्थे पु० "खरोष्ट्रमहिषा व्याघ्राः । श्येना गृध्राश्च चिल्लकाः" भा० द्रो० प० ।

चिल्लभक्ष्या स्त्री ६त० । इङ्गिलासिन्यां शब्दच० ।

चिल्लाभ पु० चिल्ल इव प्रसह्यहारित्वादाभाति आ+भा—क । ग्रन्थिभेदके चौरे त्रिका० ।

चिल्लि पु० चिल्ल—इन् । भ्रूमध्ये शब्दार्थचि० । स्वार्थे क तत्रार्थे । "चकितचपरकेतनचरासमानतां चिल्लिकालतास्" काद०

चिल्ली स्त्री चिल्ल—बा० ई । क्षुद्रवास्तुकशाके राजनि० । "तण्डुलीयकोपोदकाऽश्ववलाचिल्लीपालङ्क्यावास्तूकप्रभृतीनि । सृष्टमूत्रपुरीषाणि सक्षारमधुराणि च । मन्दवातकफान्याहु रक्तपित्तहराणि च । कटुर्विपाके क्रमिहा मेधाग्निबलवर्द्धनः । सक्षारः सर्वदोषघ्नो वास्तूको रोचकः सरः । चिल्ली वास्तूकवत् ज्ञेया पालङ्क्या तण्डुलीयवत्" सुश्रु० । २झिल्लिकायां शब्दर० । स्वार्थे क । चिल्लिकाप्यत्र ।

चिवि स्त्री चीव—इण् पृषो० । चिबुके जटाधरः ।

चिविट पु० चिपिट+पृषो० । चिपिटे त्रिका० ।

चिविल्लिका स्त्री रक्तदलायां क्षुद्रक्षुपभेदे राजनि० ।

चिवु(क) न० चीव—संवरणे उ पृषो० ह्रस्वः । ओष्ठाधोभागे अमरः । "वक्ति तावदरं शीर्षं चिबुके च सुगुण्डके" वामन० । स्वार्थे क तत्रैवार्थे । २मुचकुन्दवृक्षे पु० राजनि० ।

चिश्चा अव्य० इत्युक्तिशब्दविशेषानुकरणे । "चिश्चा कृणोति सकनावगत्य" ऋ० ६।७५।५। चिश्चेति शब्दानुकरणे इषुधिर्यमाणेभ्यिषुधिश्चिश्चाशब्दं करोति" भा० ।

चिहण त्रि० चिक्कण+पृषो० । चिक्कणे "आदिश्चिहणादीनाम्" पा० अस्य क्लीवकन्थाशब्दे परे आद्युदात्तता चिहणकन्थम् सि० कौ० ।

चिहणादि पु० क्लीवकन्थाशब्दे परे आद्युदात्ततानिमित्ते शब्दगणे स च गणः पा० ग० सूत्रे उक्तो यथा "चिहण मडर मडुमर वैतुल पटत्क वैडालिकर्णक वैडालिकर्णि कुक्कुट चिक्कण चित्कण चिहणादिः ।

चिहुर पु० चिकुर+ पृषो० । चिकुर शब्दार्थचिन्तामणिः ।

चिक्क व्यथने चु० उभ०सक० सेट् । चिक्कयति ते अचिचिक्कत् त । चीक्कोऽयमिति केचित् ।

चिक्क पु० चिक्क-अच्, चक्क-न उपधाया इत्वम् वा ।

कर्षादिके (१८) १ चिह्नके गन्धे शब्दार्थचि० । २ध्वजे च "चक्रे प्रजाः स्वा. धनिवेशचिह्नाः" "स्वनामचिह्नं निचखान सायकम्" रघुः ।

चिह्नकारिन् त्रि० चिह्नं करोति कृ-णिनि । १चिह्नकर्त्तरि २घोरदर्शने विश्वः स्त्रियां ङीप् ।

चिह्नधारिन् त्रि० चिह्नं धारयति धारि-णिनि । १चिह्नयुक्ते स्त्रियां ङीप् सा च २प्रग्राणालतायां शब्दच० ।

चिह्नित त्रि० चिह्न-कर्माणि क्त । १अङ्किते २लाञ्छिते । "दिवा चरेयुः कार्यार्थं चिह्निताः राजशासनैः" मनुः ।

चिह्नि पु० चिह्न+पृषो० (गान्धारी) पर्वतमविद्धे इक्षभेदे शब्दार्थचि० । स्वार्थे क । तत्रार्थे "चिह्नकोवातनिशीरी श्लेष्मकोपात्पुष्टिकृत् ; कास्ये यो विषहृत्तस्य फलं मलुक्षनिषूदनम्" भावप्र० ।

चीक मर्षणे वा चु० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सक० सेट् । चीकयति ते चीकति अचीचिकत् त अचीकीत् ।

चीचीकुटि अव्य० शारिकादिशब्दानुकरणे "चीचीकूटीति वाशन्ते सारिका इष्णिवेश्मसु" भा० मौ० २अ० । "चीचीकूटीति वाशन्तं श्यामस्य न शृणोमि किम्" हरिव० २०अ० । [राजनि० ।

चीडा स्त्री चिड-पृषो० । स्वनामख्याते गन्धद्रव्ये ।

चीन पु० चि-नक् पृषो० दीर्घः । "काश्मीरं तु समारभ्य कामरूपात्तु पश्चिमे । भोटान्तदेशो देवेशि ! मानसेशाच्च दक्षिणे । मानसेशादुत्तपूर्वे चीनदेशः प्रकीर्त्तितः" शक्तिसङ्गमतन्त्रोक्ते १देशभेदे । सोऽभिजनोऽस्य अणः तद्राजस्य वा बहुत्वे लुक् । २तद्देशवासिषु तन्नृपेषु च ब० व० । "वाजिनां च सहस्राणि चीनदेशोद्भवानि च" भा० उ० २७अ० । अयञ्च देशः वृ० सं० १४अ० कूर्मविभागे ऐशान्यामुक्तः । ऐशान्यामित्युपक्रमे "वनराजकिरातचीनकौणिन्दाः" "शकाश्चीनकाम्बोजा दारुणाम्लेच्छजातयः" भा० भी० ९अ० अनपदोक्तौ । तद्देशस्य क्रियालोपात् शनैर्वृषलत्वं मतम् यथाह मनुः "शनकैस्तु क्रियालोपादिमाः क्षत्रियजातयः । वृषलत्वं गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च । पौण्ड्रकाश्चौड्रद्रविडाः काम्बोजाः यवनाः शकाः । पारदाः पह्लवाश्चीनाः किराताद्दरदाः खशाः" । ४तद्देशजे वस्त्रभेदे च "कामीटीचीनपीनस्तनवसनदशान्दोलनस्पन्दमन्दः" उद्भटः । ५व्रीहिभेदे अष्टादशधान्यशब्दे ५२४पृ० दृश्यम् । "चीनकः कङ्गुभेदोऽस्ति स ज्ञेयः कङ्गुवद्गुणैः" भावप्र० । ६सूत्रे ७मृगभेदे च मेदि० । ८पताकायां न० त्रिका० । ९सीसके न० रत्नमाला तन्त्रोक्ते १०तद्देशवासिजनानामाचारभेदे पु० । पृषो० अस्य णत्वमपि वदन्ति । ११चीनकर्पूरे राजनि० ।

चीनकर्पूर पु० चीनोपपदः कर्पूरः । कर्पूरभेदे राजनि० ।

चीनज न० चीने तद्देशे जायते जन-ड । १तीक्ष्णलौहे राजनि० । २चीनजातमात्रे त्रि० ।

चीनपिष्ट न० चीनस्य सीसकस्य पिष्टं चूर्णं हृत० । (चीनेर सिन्दुर) १सिन्दूरभेदे हेमच० । चीनं पिष्टमिव । २सीसके राजनि० ।

चीनवङ्ग न० चीनभवं वङ्गम् । सीसके राजनि० ।

चीनांशुक न० कर्म० । चीनाख्ये पट्टवस्त्रभेदे "चीनांशुकमिव केतुः प्रतिवातं नीयमानस्य" शकु० । "चीनांशुकमिव पीनस्तनजघनायाः कुलीनायाः" उद्भटः ।

चीनाक पु० चीनं तदाकारं क कति अक-अण् । (चीनिया) कर्पूरभेदे । "चीनाकसंज्ञः कर्पूरःकफक्षयकरः स्मृतः । कुष्ठकण्डूविषहरस्तथा तिक्तरसश्च सः" भावप्र० ।

चीनाककर्कटी स्त्री चीनमिव स्वादुः कर्कटी पृषो० दीर्घः । १राजकर्कट्यां चित्रकूटप्रसिद्धकर्कटीभेदे राजनि० ।

चीभ प्रशंसायां भ्वा० आत्म० सक० सेट् । चीभते अचीभिष्ट । चिचीभे ऋदित् अचिचीभत् त ।

चीर न० चि-क्रन् दीर्घश्च । १वस्त्रखण्डे मेदि० । (कानि) "चीराणि किं पथि न सन्ति दिशन्ति भिक्षाम्" शान्तिश० । २वृक्षत्वचि सुभूतिः । ३गोस्तने ४वस्त्रभेदे ५रेखा लेख्यभेदे मेदि० । ६वस्त्रमात्रे ७चूडायां ८सीसके हेमच० । ९लिखनभेदे १०वल्कले च शब्दार्थचि० "तं कदाचित् तपस्यन्तमार्द्रचीरजटाधरम्" भा० व० १८७अ० । "चेलचीरपरिच्छदाः" कुमा० । [स्वार्थे क । चीरशब्दार्थे

चीरक न० चीर+संज्ञायाम् कन् । विकारलेखने विश्वः ।

चीरपत्रिका स्त्री चीरमिव पत्रमस्याः कप् अत इत्वम् । चञ्चुशाके राजनि० ।

चीरपर्ण पु० चीरमिव पर्णमस्य । शालवृक्षे राजनि० ।

चीरनिवसन पु० चीरं निवसनं वस्त्रं यस्य । "ऐशान्यामित्युपक्रमे "पौरवचीरनिवसननिनेत्रमुञ्जाद्रिगन्धर्वाः" वृ०सं०१४ उक्ते १देशभेदे २तद्देशवासिषु ३तन्नृपेषु ब० व० । ४चीरधारिणि त्रि० [वर्मजाः" सुश्रुतः ।

चीरल्लि पु० । पक्षिभेदे "धारयेदपि जिह्वाश्च चाषचीरल्लि

चीरि स्त्री चि-बा० क्रि दीर्घश्च । १नेत्रांशुके शब्दरत्ना० । २झिल्लिकायां ३कच्छटिकायां शब्दार्थचि०

चीरिका स्त्री चीरीति कायति कै–क । झिल्लिकायां हेमच० ।

चीरिणी स्त्री वैवस्वतमनोस्तपस्यास्थानसमीपस्थे वदरीक्षेत्रस्थे नदीभेदे। "जह्नु बाहुर्विशालायां वदर्यां स (वैवस्वतः) नराधिपः। इत्युपक्रमे "तं कदाचित् तपस्यन्तमार्द्रचीर जटाधरम्। चीरिणीतीरमागम्य मत्स्यो वचनमब्रवीत्" भा० व० १८७अ०। [पालङ्क्यशाके भावप्र०।

चीरितच्छदा स्त्री चीरवदाचरितः छदो दलं यस्याः।

चीरीवाक पु० चीरीतिशब्दोवाकः वाचकोऽस्य। कीटभेदे "चीरिवाकस्तु लवणं वलाका शकुनिर्दधि" मनुना लवणहरणकर्म्मविपाके तद्योनिरुक्ता "स्तिनी वस्त्रं श्वा रसन्तु चीरी लवणहारकः" याज्ञ० ऐकवाक्यात् अस्य चीरीसमानार्थकताऽवसेया।

चीरुका स्त्री चीति–रौति–रुशब्दे वा० क। १झिल्लिकायां शब्दार्थचि०। सा वाहत्येनास्त्यस्य अच्। २फल-प्रधानवृक्षभेदे न०।

चीर्ण त्रि० चर भक्षणे क्त पृषो० अत इत्त्वम्। १कृते २शीलिते, ३सम्पादिते "चीर्ण व्रतानपि सदा कृतवर्जितानिमान्" याज्ञ०। ४विदारिते च। [ब्यवहृते च मेदि०।

चीर्णपर्ण त्रि० चीर्णं विदारितं पर्णमस्य। १खर्जूरवृक्षे २नि-

चीलिका स्त्री चीति शब्दं लाति ला–क टापि अत इत्त्वम् चीरिका+रस्य लो वा। झिल्लिकायां शब्दरत्ना०।

चील्लक पु०चीदिति शब्दं लकति लक–अच् पृषो०। झिल्लिकायां शब्दर०।

चीव ग्रहणे संवृतौ च भ्वा० उभ० सक० सेट्। चीवति ते अचीवीत् अचीविष्ट। चिचीव चिचीवे ऋदित्। अचि-चीवत् त।

चीव दीप्तौ चुरा०उभ०सक०सेट्। चीवयति ते अचीचिवत् त

चीवर न० चि–वरच् नि० दीर्घः चीव–अच् वा। भिक्षु प्रावरणे उज्ज्वलद० "कौपिनाच्छादनं यावत्तावदिच्छेच्च चीवरम्" भा० आ० ८१अ०। "प्रेतचीवरवसा स्वनो-ग्रया" रघुः। "मुण्डभाण्डचीवराणि" पा० चीव-रादर्जने परिधाने च" वार्त्ति० चीवराणि अर्जयति परिधत्ते वा सं चीवरयते भिक्षुः सि० कौ०। [त्रिका०।

चीवरिन् पु० चीवरमस्त्यस्य इनि। १भिक्षुके बुद्धभिक्षुके

चुक पीड़ने चु० उभ०सक० सेट्। चुकयति ते अचुचुकत् त।

चुक्कार पु० चुक्क–भावे–अच् चुक्कं पीड़नमाराति यस्मात् ददाति आ+रा–क। सिंहनादे त्रिका०।

चुक्र न० चक–रक् अत उत्त्वम्। १अम्लरसे २अम्लवेतसे पु० विश्वः ३शाकभेदे, (चुकापालङ्) ४वृक्षभेदे च शब्दार्थचि०। "चुक्रमत्यम्लमुष्णञ्च दीपनं पाचनं परम्। शूलगुल्मविबन्धामवातश्लेष्महरम् परम्। वमिहृल्लासवैरस्यहृत् पीड़ार्त्तिमान्द्यहृत्" भावप्र०। ५काञ्जिकभेदे। ६रसाम्ले ७सन्धानविशेषे शब्दार्थचि० "यन्मस्त्वादि शुचौ भाण्डे सगुडं क्षौद्रकाञ्जिकम्। धान्यराशौ त्रिरात्रस्थं शुक्तं चुक्रं तदुच्यते। द्विगुणं गुड़मध्वारनालमस्तुक्रमादिह" वैद्यकपरिभाषा। ततः इष्ठा भावे इमनिच्। चुक्रिमन् अम्लत्वे पु०। स्वार्थे क संज्ञायां वा कन्। चुक्रक तत्रार्थे। (चुकपालङ्) शाके न०।

चुक्रफल न० चुक्रं फलति फल–अच्। वृक्षाम्ले राजनि०।

चुक्रवास्तुक न० चुक्रं वास्तुकमिव। (चुकपालङ्) शाकभेदे राजनि०। [राजनि०

चुक्रवेधक न० चुक्रमिव विध्यति विध–ण्वुल्। काञ्जिकभेदे

चुक्रा स्त्री चक–रक् अत उत्त्वम्। १चाङ्गेर्याम् (आमरुल) मेदि०। २तिन्तिड्यां शब्दर०। स्वार्थे क चुक्रिका। अम्ल लोणिकायाम् (आमरुल) अमरः।

चुक्राम्ल न० चुक्रमिवाम्लम्। १वृक्षाम्ले (चुकापालङ्) २शाके ३अम्ललोणिकायां (आमरुल) स्त्री राजनि०।

चुक्री स्त्री चुक्र+गौरा० ङीष्। चाङ्गेर्याम् "चुक्री त्वम्ल-तरा स्वाद्वी वातघ्नी कफपित्तकृत्। रुच्या लघुतरा पाके ग्रहण्यर्शोऽनिलापहा रोचनी" भावप्र०।

चुक्षा स्त्री चक्ष वधे बा० स पृषो०। १हिंसायां चुक्षा शोधनस्य क्रमा० च। चोक्ष हिंसाशीले त्रि०। "पिष्टाकीर्णं स्वच्छं शुभ्रं नीलाञ्जनसमोदकम्। लताविताननच्छन्नं चौक्ष(क्ष)मित्यभिधीयते। पद्मादिभिरव-न्नं यत् चु(क्षे)क्षेति च परे जगुः। तत्स्वादकं चौ-(क्षम्)क्षं मुनिभिः समुदाहृतम्" भावप्र० उक्ते जलाधारभेदे। सुश्रुतेन तज्जलस्य चौक्षसंज्ञोक्ता यथा "चौक्ष्यमिवाविल योनिम्" इति सुश्रुते निदानस्थाने चौक्षेति पाठास्तु लिपिकरप्रमादकृतः भावप्र० वङ्गे तु पुस्तकेषु चौक्ष्यमिति पाठः युक्तएव त्रिकाण्डे चुक्षा शब्दस्य पवित्रवाचकतार्थकत्वात् तत्रत्यजलस्यैव चौक्ष-संज्ञोचितत्वात्

चुचु(चू)क पु० न० चुचु इत्यव्यक्तशब्दं कायति पीयमानं कै–क। १कुचस्याग्रे अमरः तत्र चूचुकमिति। दीर्घ-

ङ्कवजिति भरतः पृषो०। २दक्षिणदेशभेदे १तद्देशवासिषु "गुहाः पुलिन्दाः शबराश्चुचुका मद्रकैः सह" भा० शा० २०७अ०। [(चुचुणि) त्रिका०।

चुचू पु० चुं चूष् बा० ड पृषो०। सुनिषण्णके शाकभेदे

चुचुपा पु० १देशभेदे २तद्देशवासिषु ब० व०। "अन्ध्रकाश्च-रावैव चुचुपा वेणुपास्तथा" भा० उ० १२९अ०।

चचुक ह० चुचुक+पृषो०। कुचाग्रे "चचुको ना कुचस्या-ग्रमिति" रत्नकोषात् पुंस्त्वम्।

चु(चू)चु पु० शाकभेदे। "चुचूपतिका तण्डुलीयजीवन्ती विम्बीतिकानन्दीभल्लातकच्छगलान्त्री च वृक्षादनीफञ्जी-शाल्मलीषु वनस्पतिप्रसवशणकर्बुदारकोविदार प्रभृतीनि। कषायस्वादुतिक्तानि रक्तपित्तहराणि च। कफघ्नान्यनिलं कुर्युः संग्राहीणि लघूनि च। लघुः पाके च जन्तुघ्नः पिच्छिलोग्रहिणीनां हितः। कषाय मधुरो ग्राही चु(चू)चूकोऽयं त्रिदोषहा। "सतीनोवास्तुक चुचु(चू)चिल्लीमूलकपोतिकाः। मण्डूकपर्णी जीवन्ती शाकवर्गे प्रशस्यते" सुश्रु०। "चुचू(चू) प्रभृतीनां लोप्रास्थः" सुश्रुते तस्यानुपानमुक्तम्।

चुच्च स्नाने मज्जने पीडने सुरादिसन्धाने च भ्वा० पर० सक० चुच्चति अचुच्चीत् ईदित् चुच्चः।

चुञ्चु पु० १कुकुन्दर्यां शब्दा०। "चुञ्चुर्मद्गुश्च वैदेह वन्दिस्त्रियोर्ब्राह्मणेन जातौ बौधायनोक्ते २सङ्कीर्ण-जातिभेदे। "मेदान्ध्रचुञ्चुमद्गूनामारण्यपशुहिंस-नम्" मनुना तद्वृत्तिरुक्ता। [तदर्थे शब्दा०।

चुञ्चु री(ली) स्त्री तिन्तिडीवीजद्यूते त्रिका०। सा रसा यः

चुञ्चुल पु० गोत्रप्रवर्त्तके विश्वामित्रपुत्रभेदे "औदुम्बराद्यभि-ध्यातास्तारकायणचुञ्चुलाः" हरिव०२७अ०।

चुट अल्पीभावे भ्वा० पर० सक० सेट्। चोटति अचोटीत् चुचोट। [चुटीत् (चुचुण्ट।

चुटि अल्पीभावे भ्वा० पर०सक०सेट् इदित्। चुण्टति अचु-

चुटि छेदने चुरा० उभ० सक० सेट् इदित्। चुण्टयति-ते अचुचुण्टत् त

चुट छेदने वा चु० उभ० पक्षे तुदा० कुटा० पर० सक० सेट्। चोटयति-ते अचूचुटत्-त पक्षे चुटति अचुटीत् चुचोट।

चुड्ड अल्पीभावे चुरा० उभ० सक० सेट्। चुड्डयति-ते अचु-चुड्डत्-त। [अचुचुण्डत्-त।

चुडि छेदने चुरा० उभ० सक० सेट् इदित्। चुण्डयति-ते

चुडि अल्पीभावे भ्वा० पर० सक० सेट् इदित्। चुण्डति अचुण्डीत्।

चुड्ड(ड्ढ) हावे भावे च भ्वा० पर० सक० सेट्। चुड्डति अचुड्डीत्। क्विपि डोपधस्य चुड् ढोपधस्य चुढ्

चुण छेदने तु० कु० पर० सक० सेट्। चुणति अचुणीत् चुचोण।

चुण्डा स्त्री चुडि-अच्। कूपे त्रिका०। गौरा० ङीष्। उपकूपस्थजलाशये। तत्र भवः अण्। चौण्ड तत्स्थजले सुश्रुतः। चुण्डाशब्दे दृश्यम्।

चुत क्षरणे भ्वा० प० अक० सेट्। चोतति ऋदित् अचुतत् अचोतीत् चुचोत। [शब्दरत्ना०।

चुत पु० चोतति शोणितमस्मात् बा० घञर्थे क। गुदद्वारे

चुद नोदने चु० उ०सक० सेट्। चोदयति-ते अचूचुदत्-त चोदितः चोदना। "धियो योनः प्रचोदयात्" "चोद-नालक्षणोऽर्थोधर्म्मः" जैमि०।

चुन्दी स्त्री चुद-बा० नी। कुट्टिन्यां हेमच०।

चुप मन्दगतौ भ्वा० पर० सक० सेट्। चोपति अचोपीत्। चुचोप। "किं स्वित् सुप्तं न निमिषति किं स्विज्जा-तम् चोपति" भा० व० १३३अ० अष्टावक्रं प्रति प्रश्नः।

चुपुनीका स्त्री चुप-बा० उनक् ततः स्वार्थे ईकन्। अग्नि-चयनार्थे इष्टकाभेदे "इष्टका चुपुनीका" तैत्ति० ४।४।५।१।

चुप्य त्रि० चुप-ण्यत्। १मन्दगन्तरि गोत्रप्रवर्त्तके २ऋषिभेदे पु०तस्य गोत्रापत्यम् गर्गा० यञ्। चौप्याय न तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री०।

चुम्ब चुम्बने मुखसंयोगभेदे वा चु० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सक०सेट् इदित्। चुम्बयति ते चुम्बति अचुचुम्बत् त अचुम्बीत् चुचुम्ब। "धूर्त्तोऽपरां चुम्बति" सा०द० "पिबाम्यधरं किं चुम्बनं चुम्ब" कुमा०। "दशनच्छद एष चुम्बयितुम्" दशकुमा०।

चुबुक चिबुक+पृषो० चुबि उकञ् पृषो० नलोपो वा। चिबुकार्थे "औदुम्बरं शैलागरखदिरपलाशदम् चुबुक दघ्नं वा" आपस्तम्बसूत्रम्।

चुम्र पु० चुं क नि०। वायौ उज्ज्वलदत्तः।

चुमुरि पु० ऋग्वेदप्रसिद्धे असुरभेदे "धुनी चुमुरी या ह सिष्वप्" ऋ० ६।२०।१३। "धूनिश्च चुमुरिश्च यौ तमास कावसुरौ" भा०।

चुम्ब पु० चुबि-भावे घञ् अच् वा। १चुम्बने भावे च।

२चुम्बने स्त्री “अन्तेऽस्य चुम्बा प्रथमाऽभियोगः” “चुम्बाविरामे वदनं प्रमार्ष्टि” कु० स० ७८श्लो० ।

चुम्बक पु चुम्बति लौहम् चुबि–ण्वुल् । स्वनामख्याते अयस्कान्ते मणिभेदे “चुम्बको वेधनः शीतो मेदोविषगरापहः” भावप्र० । २घटस्योपर्य्यावलम्बने ३बहु-ग्रन्थैकदेशे । ४चुम्बनकर्त्तरि ५कामुके ६चुम्बनपरे ७धूर्त्ते च त्रि० शब्दार्थचि० ।

चुम्बन न० चुबि–भावे ल्युट् । मुखसंयोगविशेषे । “समाश्लिष्टाः समाश्लेषैश्चुम्बिताश्चुम्बनैरपि । दष्टाश्च दंशनैः कान्तं दासीकुर्वन्ति योषितः” सा० द० । चुम्बनस्थानमाह कामशास्त्रे “कुचे काले ललाटे च कपोले च नेत्रयोरपि । अधरे मुखमध्ये च कपोलभगमूलयोः । चुम्बनस्थानमित्युक्तं विज्ञेयं कामकैरिह” । चु० चबि–भावे हच् । चुम्बनाध्यत स्त्री

चुर स्तेये (परद्रव्यापहरणे) वा चु० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सक० सेट् । चोरयति-ते चोरति अचूचुरत्–त अचोरीत् “यथाग्निं चोरयेत् स्वाहात्” वाम० । “अचूचुरत् चन्द्रमसोऽभिरामताम्” माघः ।

चुर त्रि० चुर–क । चौर्य्यकर्त्तरि [अचुरणीत् ।

चुरण चौर्य्ये कण्ड्वा० पर० सक० सेट् ।। चुरण्यति

चुरा स्त्री चुर–वा० भावे अ । चौर्य्ये शब्दरत्ना० । चुरा-शीलमस्य छत्रा० ण । चौर चुराशीले त्रि० ।

चुरि(री) स्त्री चुर वा० कि वा ङीप् । उपकूपे कूपसमीपस्थे जलाधारे हेम० ।

चुरुचुर पु० त्रि० चुर–कु चुर–क कर्म० । पिशुने अस्य कर्णे उपपदे पात्रेसमि० स० । कर्णेचुरुचुर कर्णे-पिशुने कुमारो व्यायुदात्ततास्य । [त पा०

चुल समुच्छ्राये वा चुरा० उभ० सक० सेट् । चोलयति-ते अचूचुलत्

चुल्ल त्रि० चुर-क रस्य लः । चोरे ततः चतुरर्थ्यां बला० य च । चुल्य तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० ।

चुलका स्त्री नदीभेदे “कावेरीं चुलकां चापि वेण्यां शतबलामपि” भा० भी० ९अ० । नद्युक्तौ

चुलुक पु० चुल-उकञ् । १प्रसृतौ २निविडपङ्के, ३भाण्डभेदे च त्रिका० ४भाजनाभ्यञ्जनयोग्ये जले न० हेमच० । “काव्यादुत्तरवाहिन्या एकेन चुलुकेन तत्” काशी० २९अ० । ५गोत्रप्रवर्त्तके ऋषिभेदे पु० ततः गर्गा० गोत्रे यञ् । चौलुक्य चुलुकगोत्रापत्ये पुंस्त्री० । स्त्रियां ङीप् यलोपश्च चौलुकी ।

चुलुकिन् पु० चुलुक+अस्त्यर्थे इनि । शिशुमाराकारे मत्स्यभेदे शब्दरत्ना० । चुलकयाकिनि त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

चुलु(लुम्प)म्प लौल्ये भ्वा० पर० सक० सेट् । चुलुम्पति अचुलुम्पीत् “अमोघेनालिकेनीरममिव चुलुकैश्चुलुम्पन्नपो ये” महावी० । अस्य नोपधत्वे क्विपि चुलुन् नोपधत्वे चुलुम् । [२ताम्यां स्त्री त्रिका० ।

चुलुम्प पु० चुलुम्प–भावे घञ् । १बालकलालने जटा० ।

चुलुम्पिन् पु० चुलुम्प–णिनि । शिशुमाराकृतिमत्स्ये शब्दर० ।

चुल्ल भाव करणे भ्वा० पर० अक० सेट् । चुल्लति अचुल्लीत् चुचुल्ल । [२तद्युक्ते जने त्रि० मेदि० ।

चुल्ल न० क्लिन्नस्य चुलादेशः लच्प्रत्ययः । १क्लिन्ननेत्रे

चुल्लकी स्त्री० चुल्ल–ण्वुल् गौरा० ङीष् । शिशुमारे कुम्भीरभेदे मेदि० ।

चुल्ली(ल्लि) स्त्री चुल्ल-इन् वा ङीप् । चुल–वा० क्विप् वा । पाकार्थमग्निस्थापनस्थाने (चुला) अमरः । “चुल्ली चिरं रोदिति” उद्भटः । “पञ्च सूना गृहस्थस्य चुल्ली पेषण्युपस्करः” मनुः । चाप् । चुल्लाप्यत्र । दीर्घान्तः चितायां मेदि०

चूत पुंन० चुष–क्त वा० छट् । १वृक्षे मांसपिण्डभेदे २कामोदीपनकाण्डे च शब्दार्थचि० । पनसफलान्तर्गते (भुति) इति ख्याते पदार्थे भरतः ।

चूचुक न० चूष्यते चूष-वा० उकः पृषो० षस्य च । १कुचाग्रे भरतः २चूचुकाग्रविशिष्टे त्रि० “परमपि शमदमावलाचूचुकाः” भा० आनु० २६अ० ।

चूडक पु० चूडा+स्त्यर्थे वा० कन् । कूपे त्रिका० ।

चूडा स्त्री चुड-अङ् चुल-समुच्छ्राये अङ् लस्य डः नि० दीर्घः । १मयूरशिखायां २शिरोमध्यस्थशिखामात्रे, शिखायाम् अमरः । ३वडभ्यां ४बाहुभूषणे, मेदि० । ५अग्रे हेमच० । ६कूपे त्रिका० । ७संस्कारभेदे तद्विहितनक्षत्रादि ज्यो० पी० धा० उक्तं यथा ।

“चूडा वर्षात्तृतीयात् प्रभवति विषमेऽष्टार्करिक्ताद्यषष्ठी पर्वोनाहे विचैत्रोदगयनसमये ज्ञेन्दुशुक्रेज्यकानाम् वारे, लग्नांशयोश्चास्वभनिधनतनौ नैधने शुद्धियुक्ते शाक्रोपेतैर्विमैत्रैर्मृदुचरलघुभैरायषट्त्रिस्थपापैः (१) क्षीणचन्द्रकुजसौरिभास्करैर्मृत्युशस्त्रमृतिपङ्गुताज्वराः । स्युः क्रमेण बुधजीवभार्गवैः केन्द्रगैश्च शुभमिष्टतारया (२) पञ्चमासाधिके मातुर्गर्भे चौलं शिशोर्न सत् । पञ्च-वर्षाधिकस्येष्टं गर्भिण्यामपि मातरि । (३)

नारादौष्ट्रेऽब्जे त्रिकोणोद्गमे वा चौरं सत् स्यान्नो स्वमित्रस्ववर्गे। सौम्ये भेऽब्जे शोभने दुष्टतारा शस्ता ज्ञेया चौरयात्रादिकृत्ये (४)। अब्दमध्याः सूतिकायाः सूनोश्चौलादि नाचरेत्। ज्येष्ठापत्यस्य न ज्येष्ठे केचिन्मार्गेऽपि नेच्छते" (५)। मुहूर्त्तचिन्तामणिः

'चूडा वर्षादिति। तृतीयाद्वर्षादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी। तेन गर्भाधानकालाज्जन्मकालाद्वा तृतीये विषमे वर्षे पञ्चमे सप्तमे वा चूडाकरणं प्रभवति सत् सच्छुभोदर्कं भवतीत्यर्थः। तदाह वशिष्ठः "तृतीये पञ्चमेऽब्दे वा स्वकुलाचारतोहितम्। चौलं शिशूनां यत्नेन स गृह्योक्तविधानतः। आधानतोजन्मतो वा सप्तमाब्देऽपि कारयेत्"। स्वकुलाचारत इत्यनेन येषां कुले पार्थक्येन चूडाकरणं तत्र मुहूर्त्तविचारः। येषामुपनीत्या सहेष्यत इति पक्षस्तेषामुपनयनमुहूर्त्तेन सिद्धत्वान्न पृथङ्मुहूर्त्तविचारानुरोधः। अतएवोक्तं याज्ञवल्क्येन "चूडा कार्या यथाकुलमिति"। मनुना प्रथमवर्षे उक्तम्। "चूडाकर्म्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्म्मतः। प्रथमेऽब्दे तृतीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिचोदनात्" एवं बहुकालोक्तौ यथाचारं व्यवस्था द्रष्टव्या। स्वच्छे विशेषकालानुक्तौ तु समबलत्वात्सर्वेषां विकल्पः। विशेषमाह गुरुः "तृतीयेऽब्दे शिशोर्गर्भाज्जन्मतो वा विशेषतः। पञ्चमे सप्तमे वापि स्त्रियाः पुंसोऽथवा समम्" इति। अष्टेति अष्टाष्टमी अर्काः द्वादशी रिक्ताः प्रसिद्धाः आद्या प्रतिपत् षष्ठी प्रसिद्धा पर्वाणि अष्टमीचतुर्द्दशीपूर्णिमामावास्यासंक्रान्तयः। एतैर्दिने रहितेऽहनि। अत्र तत्पुरुषसमासे "राजाहःसखिभ्यष्टजिति" पा० टच् "न पूजित" इति टिलोपः। षष्ठ्यादितिथीस्त्यक्त्वा शेषासु तिथिषु चूडा स्यादित्यर्थः। यदाह गुरुः "द्वादशीं चाष्टमीं रिक्तां षष्ठीं प्रतिपदन्तथा। हित्वा शेषासु तिथिषु क्षौरकर्म शुभावहम्" काश्यपः "पञ्चपर्वतिथिं रिक्तां त्यक्त्वान्यदिवसे शुभमिति"। अतएवाह वशिष्ठः "पञ्चमी सप्तमी चैव दशम्येकादशी तथा। त्रयोदशी तृतीया च क्षुरकर्म शुभावहा" इति। चकाराद्द्वितीयाऽपि। ननु सप्तमी त्रयोदश्योर्नवपदस्यात्कथं तयोर्ग्रहणम्, यदाह गुरुः "विद्यारम्भोव्रतादेशः चौरश्चैव विशेषतः। नवपक्षे न कर्त्तव्यं यदीच्छेद्दीर्घजीवितमिति" चेत् उच्यते वैदिकं मुण्डनक्षौरमित्युच्यते तद्विषयको विधिः। अवैदिक मुण्डनं सुखार्थं यत् चौरमुच्यते तद्विषयं चौरमिति सामान्यव्युत्पत्तेरतद्विषयको निषेध इति वयं ब्रूमः। अब्दे देशाचारतो व्यवस्थामाहुस्तदयुक्तं विरोधाभावात्। विचित्रेति। चैत्ररहिते उत्तरायणे चूडा स्यात्। शुभाशुभप्रकरणाभिहितो जन्ममासनिषेधोऽत्रापि ध्येयः। तदाह राजमार्त्तण्डः "उत्तरगामिनि सवितरि चूडाकरणं शुभं वा यवनाः। चैत्रं हित्वा पापग्रहदिवसं जन्ममासञ्च"। तथा सोमेन्दुशुक्रज्यकानां वारे लग्नांशयोश्चेति सौम्यग्रहवारे सौम्यग्रहाणां लग्ने कर्कमिथुनवृषकन्यातुलाधनुर्मीनानामन्यतमे लग्ने तेषामेव च नवांशे चूडा स्यात्। "चन्द्रज्ञगुरुशुक्राणां वारलग्नांशकेषु चेति" काश्यपोक्तेः। विशेषमाह पराशरः "सितेज्यसौम्यवारेषु चौरं पक्षद्वये हितम्। इन्दुवारः सिते पक्षे वाराः शेषा न शोभनाः"। प्रयोगपारिजाते पापवाराणामप्यपवादः पठितः "पापग्रहाणां वारेऽपि विप्राणां तु शुभो रविः। क्षत्रियाणां तु भूसुतर्विट्शूद्राणां शनिः शुभः।" इति। तथा अष्टमनिधनतनौ भं लग्नं राशिश्च तस्य भे स्वभे ताभ्यां निधनमष्टमलग्नं तत्र विद्यते यस्मिन् तनौ स्वजन्मजन्मलग्नराशिभ्यामष्टमलग्नरहिते लग्ने चूडा स्यादित्यर्थः। तथा नैधनेऽष्टमस्थाने शुद्धियुक्ते शुद्धिः शुक्रव्यतिरिक्तसर्वग्रहराहित्यं तद्युक्ते सति चूडा स्यात्। उक्तञ्च कश्यपेन "नैधने शुद्धिसंयुक्ते लग्नराशौ न नैधने" इति। पराशरः "अष्टमस्था ग्रहाःसर्वे नेष्टाः शुक्रविवर्जिताः। शुक्रश्च निधने क्षौरे सर्वसंपत्करः शिशोरिति"। शाक्तोपेतैरिति। शाक्तोपेतैर्व्वेष्टायुक्तैर्विमलैरसुराचाररहितैश्चरलघुभिर्द्वादशभिर्नक्षत्रैरुपलक्षिते काले चूडा स्यात्। यदाह वशिष्ठः "अदितिद्वितये पौष्णद्वितये श्रवणत्रये। हस्तात्त्रितये शाक्रे चैन्द्रे चौलमीरितम्"। कश्यपोऽपि "हस्ते चादितिपुष्येन्द्रभेषु हस्तत्रयेऽपि च। विष्णुत्रये च पौष्णर्क्षे चौलकर्म्म शुभप्रदमिति" अविहितनक्षत्रेषु जन्मनक्षत्रमप्रशस्तमित्याह कश्यपः "नवान्नप्राशने चौले व्रतबन्धेऽभिषेचने। शुभदं जन्मनक्षत्रमशुभं त्वन्यकर्म्मणीति" नारदादिवाक्यान्यन्नप्राशनेऽभिहितानि अत्र केचित् जन्मनक्षत्रपदन्तारापरं ज्ञेयमित्याहुः तथाचोक्तं वसिष्ठेन "हित्वैकं जन्मर्क्षं तारे जन्मसंज्ञिते शुभदे। उद्वाहे चोपनये यात्रायामन्नभोजने क्षुरे कार्ये" इति। तत्र अवैदिकक्षुरविषयत्वात् "जन्म

र्व्वं कर्म्मनक्षत्रे" इति गुरुवचनमपि तद्विषयमेव वैदिकक्षुरपरञ्च तत्कश्यपादिवाक्यमिति समञ्जसम्। अथ लग्नबलमाह। पापेति। एकादशषष्ठतृतीयस्थानस्थितैः पापग्रहैरुपलक्षिते काले चूडा स्यात्। "षष्ठान्त्यारिगे चन्द्रे पापैरायारिसंस्थितैः" इति काश्यपोक्तेः। (१) क्षीणेति। तथा क्षीणचन्द्रः। कुजो मङ्गलः सौरिः शनिः भास्करः सूर्य्यः एतैः केन्द्रस्थैः क्रमेण यथासंख्यं मृत्युः मरणं, शस्त्रहतिः शस्त्रानुहतिः, पङ्गुता खञ्जता ज्वरः प्रसिद्धः एतानि फलानि स्युर्भवेयुः। बुधजीवभार्गवैस्तु केन्द्रस्थैः शुभकल्याणकारि फलं चूडाकर्त्तुः स्यात् तदुक्तं रत्नमालायां "क्षौरेषु सकलविधिना चौलमाहुर्मुनीन्द्राः केन्द्रं यातेषु बुधगुरुसितेषु सर्व्वे ज्वरःस्यात्। शस्त्राघातो धरणितनये पङ्गुता चार्कपुत्रे शीतज्योतिष्यपचिततनौ निश्चितं नाशमेति"। केन्द्रव्यतिरिक्तस्थानफलमपि तत्रैव "धनव्ययत्रिकोणगैरसद्ग्रहैर्व्वं तावपि। क्षुरक्रिया न शोभना शुभैस्तु पुष्टिकारिणीति" अतो न शुक्र एव शस्तो नान्ये शुभग्रहाः प्रागुक्तपराशरवाक्यस्मरणात्। क्षुरक्रिया क्षौरम् दुष्टतारयेति च पुनरिष्टतारया गोचरप्रकरणोक्तया शुभफलदतारया चूडा स्यात्। उक्तञ्च राजमार्त्तण्डेन "रविशुद्धौ व्रतकरणं रविगुरुशुद्धौ व्रतोद्वाहे। क्षौरन्तारशुद्धौ शेषञ्चन्द्राश्रितं कर्म्मेति"। ज्योतिर्निबन्धे "विवाहे सविता, शस्तो व्रतबन्धे बृहस्पतिः। क्षौरे ताराविशुद्धिश्च, शेषे चन्द्रबलम्बलमिति"। चौलप्रयोजनमाह वशिष्ठः "सर्व्वेषामेव वर्णानां चूडाकर्म्मविधिः स्मृतः। केशमूलं पिता ज्ञेयः, केशाग्रं जननी तथा। चौलेनैवायुषो वृद्धिश्चौलेनैवायुषः क्षयः। तस्माच्चौलं प्रयत्नेन कारयेद्बुद्धिमान्नरः"
व्यवहारनिबन्धे चौलारम्भे विशेषमाह श्रीपतिः" "केशश्मश्रुनखं पुरं पाटलिपुत्रस्य रीमहिष्कृताम्। दिति भट्टितिश्च चरतां क्षौरविधौ भवति कल्याणमिति"। यत्तु कैश्चिदुक्तम् "चन्द्रशुद्धिर्यत्र नास्ति ताराशाय विशेषतः। क्षौरकर्मेऽपि कर्त्तव्यं वारेण बुधसोमयोः" इति तत्सामान्यक्षौरविषयम् (२)। पीयूषधारा॥

अथ सगर्भायां मातरि सत्यां शिशोश्चौलार्थं सङ्कटमाह। पञ्चेति चौलाधिकारिणः शिशोर्मातुर्गर्भे पञ्चमासेभ्योऽधिके सति चौलं न सत् शुभफलदात् नैव स्यात्। अतः पञ्चमासेभ्यः पूर्व्वं चौलकृतं सच्छुभफलमित्यर्थः तदुक्तं गृह्यपरिशिष्टे "चूडाकर्म्म न कर्त्तव्यं यस्य मातास्ति गर्भिणी। करोति यदि मन्दात्मा तदा गर्भस्य नाशनम्। पितुर्व्वर्त्तिं वदन्त्येके चतुरब्दोत्तरे स्फुटम्" इति। वशिष्ठः "पुत्रचूडाकृतौ माता गर्भिणी यदि वा भवेत्। विपद्यते शिशुश्चैव दम्पती शिशुरब्दतः। गर्भे मातुः कुमारस्य न कुर्य्याच्चौलकर्म्म च। पञ्चमासादधः कुर्य्यादत ऊर्द्ध्वं न कारयेत्" इति। अस्यापवादमाह। पञ्चेति पञ्चवर्षाधिकस्योल्लङ्घितपञ्चमवर्षस्य शिशोर्मातरि गर्भिण्यामपि सत्यां पञ्चमासादप्यूर्द्ध्वं विहितकाले चौलमिष्टकल्याणकारि भवेत्। अतो बालो यावत्पञ्चवर्षो न भवति तावत्पर्य्यन्तं निषेध इत्यर्थः। तदाह नारदः "सूनोर्मातरि गर्भिण्यां चूडाकर्म्म न कारयेत्। पञ्चमाब्दात् प्रागथोर्द्ध्वं गर्भिण्यामपि कारयेत्"। यदा तूपनयनेन सह चौलश्चिकीर्षितं तदा विशेषमाह ज्योतिर्नारदः "सहोपनीत्या कुर्य्याच्चेत्तदा दोषो न विद्यते" इति। अत्र तु पञ्चवर्षाणां न्यूनाधिकभावो नापेक्षितः सर्व्वापवादकत्वादस्य। एवं पार्थक्येन मौञ्ज्यपि सगर्भायां संस्कार्य्यमातरि सत्यां न भवति। तदुक्तम् "सूनोर्मातरि गर्भिण्यां मौञ्जीचूडे न कारयेत्। गते तु पञ्चमे मासे गर्भादीनां क्षतिर्भवेत् (२)।

अथ चौले ताराबलमावश्यकमित्युक्तं तत्र दुष्टायां तारायां सत्यामपवादं शालिन्याह तारादौष्ट्ये इति तारायां दुष्टत्वं गोचरप्रकरणेऽभिहितं ततस्तत एवावधार्य्यम्। तस्मात्तारादोषे सत्यपि क्षौरञ्चौलं सच्छोभनं स्यात्। कस्मिन् सति? अब्जे चन्द्रे त्रिकोणगे नवपञ्चमस्थानस्थिते, अथ वोच्चगे वृषराशिस्थे। अथ वा सौम्यानां बुधगुरुशुक्राणां वर्गे षड्वर्गे अथ वा स्वस्यैव षड्वर्गे सति। उक्तञ्च ज्योतिस्तत्त्वे "सौम्यग्रहस्ववर्गे चन्द्रे तुङ्गे त्रिकोणगे वापि। क्षौरादिकोपकरणे तारादोषो न दोषाय"। आदिशब्देन यात्रा। "विपत्तारे गुडं दद्यात्" इत्यादयोऽपि तारादौष्ट्यापवादाः प्रागुक्तास्तेऽप्यत्रोह्याः। अथ शुभताराया गुणमाह सौम्ये भे विहिते नक्षत्रे सति अब्जे शोभने चन्द्रे गोचरोक्ताष्टस्थानस्थे सति दुष्टताराऽसमीचीनतारापि चेत् स्यात्तदा क्षौरयात्रादि मङ्गलकृत्येषु शस्ताऽतिप्रशस्ता निखिलदोषापवादिका स्यादित्यर्थः। तदप्युक्तं ज्योतिस्तत्त्वे "कृष्णचन्द्रव्यतिथी रिक्ता चन्द्रश्चाष्टमगस्तथा।

चतुर्थी भाग्यवेत्तारा षट्पञ्च नवमी तथा। अत्याप्त-हृद्युत्पी तारा न शुभा नापि निन्दितेति। (४) पी॰धा॰ "अथ चौड़ादिकार्ये कालविशेषनिषेधमाह ऋतु मता इति। ऋतुः स्त्रीधर्मः स यस्या अस्तीति ऋतु-मती तस्यामथवा सूतिकायां जातापत्यायाः सूनोः पुत्रस्योपनयनमन्यस्याः कन्याया वा चौलोपनयनविवाहा-दिशुभकार्यमात्मजस्य नाचरेत् न कारयेत्। उक्तं च प्रचेतसा "यस्य माङ्गलिकं ह्यन्नस्य माता रज-स्वला। वैधव्यं जायते तत्र न मार्यौः पाणिपीडने"। पाणिपीडने वैधव्यमन्यत्र मृत्युरित्यर्थः। सूतिकाया अपि कर्मानर्हत्वात् उक्तोविष्णुस्मृतौ। "सूतिकान्यु न वर्ती विंशतिरात्रेण कर्माणि कारयेत् मासेन स्त्री-जननीमिति"।

अतएव सूतिकाया उक्तकालपर्यन्तं कर्मानर्हत्वात्तदपत्य-स्यापि मङ्गलकार्ये निषेधः। ज्येष्ठेति ज्येष्ठापत्यस्याद्य-गर्भस्य पुत्रस्य कन्याया वा व्रतबन्धविवाहादि शुभकार्यं ज्येष्ठमासे न भवति उक्तञ्च रत्नमालायाम् "आद्यगर्भ-दुहितुः सुतस्य वा ज्येष्ठमासि न च जातु मङ्गलमिति" केचिदिति। मार्गेऽपि मार्गशीर्षमासेऽपि केचिदाचार्य्यै-राद्यगर्भसुतकन्ययोर्मङ्गलकार्यं नेष्यते तदाह गार्ग्यः "मार्गे मासि तथा ज्येष्ठे विवाहं चौलमेव च। ज्येष्ठपुत्र दुहित्रोश्च न कुर्वीत व्रतं तथा"। भरद्वाजोऽपि "मार्ग-शीर्षे तथा ज्येष्ठे क्षौरं परिणयं व्रतम्। आद्यपुत्र-दुहित्रोश्च यत्नतः परिवर्जयेत्"। अथाद्येन ज्ञापकात् द्वितीयादिगर्भपुत्रदुहित्रोर्ज्येष्ठे मार्गशीर्षे च न मङ्ग-लकार्याणां निषेधः किं तु विधिरिति प्रतिभाति" पी॰ धा॰।

चूड़ामणि पु॰ चूडास्थितोमणिः शा॰ त॰। १शिरःस्थे रत्ने अमरः। "चूडामणीकृतविधुर्वलयीकृतवासुकिः" सि॰ द॰। "चूडामणिभिरुद्घृष्टपादपीठं महीक्षिताम्" रघुः। चूडायां मणिरिवास्य। २काकमाचिकाफले मेदि॰। ३ग्रहणविशेषे यथा नारदे। "सूर्य्यग्रहः सूर्य्यवारे सोमे सोमग्रहस्तथा। चूडामणिरयं योगस्तत्रानन्तं फलं स्मृतम्। अन्यवारे ग्रहणात् कोटिगुणमत्र फलं लभेत्"

चूड़ाम्ल न॰ चूडायामम्लोऽम्लम्। वृक्षाम्ले राजनि॰।

चूड़ार त्रि॰चूडामृच्छति ऋ—अण्। चूडागते तद्धः। प्रगृह्या॰ चतुरर्थ्यां अञ्। चौडार्य्यं तन्निर्वृत्तादौ त्रि॰।

चूड़ारक त्रि॰ चूडामृच्छति ऋ—ण्वुल्, चूडा+या॰ चारक वा। १चूडायुक्ते २ऋषिभेदे पु॰ तस्य गोत्रापत्यम् इञ्। चौडारकि तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री। बहुत्वे तु इञो यञ्ञन्ते च इञो लुक्। चूडारकाः तद्गोत्रापत्येषु ब॰व॰।

चूड़ारत्न न॰ चूडाया रत्नम्। चूडामणौ हेमच॰।

चूड़ाल त्रि॰ चूडा अस्त्यस्य प्राणिस्थत्वात् लच्। चूडायुक्ते "चूडालाः कर्णिकाकाभ—प्रकाश पिठरोदराः" भा॰ सौ॰ ७अ॰। २मस्तके न॰ शब्दरत्ना॰। ३उच्चटायां स्त्री अमरः ४श्वेतगुञ्जायां ५नागरमुस्तायां च राजनि॰।

चूड़ावत् त्रि॰ चूडा अस्त्यर्थे प्रशंसायां मतुप् मस्य वः। चूडाविशिष्टे पक्षे इनि। चूडिन् तत्रार्थे पुरोहिता-दिगणे चूडिक इति निर्देशात् पक्षे ठनपि। चूडिक तत्रार्थे। ततः पुरोहिता॰ भावादौ यक्। चौडिक्य चूडाविशिष्टत्वे न॰। [चूषत् त।

चूष सङ्कोचे चुरा॰ उभ॰ सक॰ सेट्। चूषयति ते अचु-

चूत पु॰ चूष—क्त चोतति रसम् चुत—अच् वा पृषो॰। १आम्रे, अमरः "नवचूतप्रवालोमजिकाति" "चूताङ्कु-राखादकषायकण्ठः"। "अङ्कुराभ्युद्गतान्यचूता-ङ्कुराग्राः"कुमारः। चूष—क्त पृषो॰। २गुह्यद्वारे न॰। स्वार्थे कन्। चूतक आम्रे कूपके च।

चूर दाहे दिवा॰ आत्म॰ अक॰ सेट्। चूर्य्यते अचूरिष्ट। चुचूरे ईदित् चूर्णः। [दनम्।

चूरु पु॰ चूर—उण्। ऋषिभेदे शब्दा॰ ऋषिशब्दे २१८४पृ॰

चूर्ण पेषे चु॰ उभ॰ सक॰ सेट्। चूर्णयति-ते अचु चूर्णत् त। चूर्णः चूर्णितः

चूर्ण न॰ चूर्ण—कर्म्मणि अच्। १पेषणजाते क्षोदे (गुडा) प्रभृतौ राजनि॰ "अष्टादशगुणं चूर्णं चूर्णादष्टगुणं पयः" वैद्य॰। तल्लक्षणमुक्तं भावप्र॰ "अत्यन्तशुष्कं तद्द्रव्यं सुपिष्टं वस्त्रगालितम्। तत् स्याच्चूर्णं रजः॰ क्षोदस्तन्मात्रा कर्षसम्मिता। चूर्णे गुडः समो देयः शर्करा-द्विगुणा मता। चूर्णेषु भर्जितं हिङ्गु देयं नो-त्क्लेदकृद्भवेत्। लिहेच्चूर्णं द्रवैः सर्वैर्घृताद्यैर्द्विगुणो-न्मितैः। पिबेच्चतुर्गुणैरेव चूर्णमालोडितं द्रवैः। चूर्णावलेहगुटिका कल्कानामनुपानकम्। पित्तवात-कफातङ्के त्रिद्व्येकपलमाहरेदिति" (आवीर) २क्षारे। क्षोदे "कलशेषु स्वपूरेषु चूर्णप्रतिनिधीकृतः" रघुः। ४धूलौ तत्रपूजोपकरणे ५क्षारे (चूण) मेदि॰। "चूर्ण-भावोयतां त्वां पूर्णचन्द्रनिभानने।। पर्णानि स्वर्णवर्णानि मीदन्यामर्णवोपमे" उद्भटः। भावे अच्। ६प्रेषणे पुं॰

चूर्णक न० चूर्ण+स्वार्थे क। १चूर्णे २चूर्णशब्दार्थे ३पद्यभेदे न० गद्यच्छन्दोविशेषे अल्पसमासादिकं छन्दोरहितं यथा "अपादः पदसन्तानो गद्यं तत्तु त्रिधा मतम्। चूर्णकोत्कलिकाप्रायवृत्तगन्धिप्रभेदतः" "अकठोराक्षरं स्वल्पसमासं चूर्णकं विदुः। तत्तु वैदर्भरीतिस्थं गद्यं हृद्यतरम् भवेत्" ४शक्तौ (छातु) पु० त्रिका०।

चूर्णकार त्रि० चूर्णं करोति कृ-अण् उप० स०। पेषणकारके। (चूण) इति पदार्थनिष्पादके (चुनारी) इति ख्याते २सङ्कीर्णजातिभेदे पुंस्त्री०। स च नटकन्यायां पुण्ड्रकाज्जात इत्याह पराशरः।

चूर्णकुन्तल पु० चूर्ण्यते इति चूर्णः कर्म०। शिरःस्थे कुटिलकेशे अलके अमरः। [ख्याते बर्बरे हारा०।

चूर्णखण्ड न० चूर्णस्य तदर्थं खण्डम्। (काँकरचुटिङ्)

चूर्णपारद पु० चूर्णं पारदस्य एकदेशिस०। पारदेस्ततभूते चूर्णरूपे हिङ्गुले राजनि०। [शाके राजनि०।

चूर्णशाकाङ्क पु० चूर्णं इव शाकः अङ्को यस्य। गौरसुवर्ण-

चूर्णादि न० अप्राणिषष्ठ्यन्तात् परस्य आद्युदात्ततानिमित्ते शब्दगणे स च पा० ग० सू० उक्तो यथा "चूर्ण करिव करिष शाकिन शाकट द्राक्षा तूस्त कुन्दुम दलप चमसी चक्कन चौल। "चूर्णादीनामप्राणिषष्ठ्याः" पा०। तस्मचूर्णम्।

चूर्णि(र्णी) स्त्री अर्थेनविवृतां तकं चूर्णयति चूर्ण-इन्। पतञ्जलिकृते महाभाष्ये "चूर्णिभागुरिवामटाः" व्या० का०। २कपर्दकशते त्रि० कौ०। ३कार्षापणे पुराणपरिमितकपर्दके "अशीतिवराटिकाभिः पणः तत्परिमितपणेशुभतं देयं तदशक्तौ चत्वारि शत्पुराणोत्तरचूर्णीयितपञ्चकम्" प्रा० त्रि०। भावे इन्। ४चूर्णने स्त्री वा ङीप्।

चूर्णिदासी स्त्री चूर्णौ चूर्णने नियुक्ता दासी शा० त०। पेषणनियुक्तायां दास्यां शब्दार्थचि०।

चूर्णिका स्त्री चूर्णं चूर्णनमस्त्यस्याः ठन्। सक्तुषु शब्दार्थचि०

चूर्णिकृत् पु० चूर्णिं महाभाष्यं करोति कृ-क्विप्। महाभाष्यकारके पतञ्जलिमुनौ [त्रि० कौ०।

चूर्णिन् त्रि० चूर्णैः संसृष्टः इनि। चूर्णसंसृष्टे अपूपादौ

चूर्त्ति स्त्री चर-भावे क्तिन् अत ऊत्वम्। चरणे

चूल पु० चुल-क पृषो० दीर्घः। केशे अमरः। "सक्केशाय चूलिनः" विष्णु०। "शिखिनं चूलिनञ्चैव तप्तकुण्डलभूषणम्" हरिवं० ४५ अ०। "स्कन्धीतचूलको विमोक्षेऽण्टेन रजकादिना" मत्स्य०।

चूला स्त्री चूल+टाप् अः। स्कन्धोपरिस्थे चन्द्रशालायां (चिलेकर) शब्दार्थचि० २चूडायाञ्च। तस्या इदम् अण्। चौल चूडाकर्मणि संस्कारभेदे चूडाशब्दे दृश्यम्।

चूलिक न० शकुलादभक्षितायाम् (लुचि) शब्दार्थ०।

चूलिका स्त्री चुल-समुच्छ्राये ण्वुल् पृषो० दीर्घः। १हस्तिकर्णमूले, २नाटकाङ्गभेदे च "अर्थोपक्षेपकाः पञ्च विष्कम्भकप्रवेशकौ। चूलिकाङ्कावतारोऽथ स्यादङ्कमुखमित्यपि" सा० द०। अर्थोपक्षेपे नाटकाङ्गानि विभज्य "अन्तर्यवनिकासंस्थैः सूचनाऽर्थस्य चूलिका" इति लक्षितम्। यथा वीरचरिते चतुर्थाङ्कस्यादौ "भो भो वैमानिकाः प्रवर्त्तन्तां रङ्गमङ्गलानीत्यादि" रामेण परशुरामो जितः इति नेपथ्ये पात्रैः सूचितम्। "अंशुकताभासकठिनचूलिकानाम्" काद०।

चूष पाने (चोषा) भ्वा० पर० सक० सेट्। चूषति। अचूषीत्। चुचूष। चूषत्।

चूषा स्त्री चूष्यते पीयते पृष्ठांशेनाऽद्यभ्रतां नीयते चूष-कर्मणि क। १हस्तिमध्यबन्धनरज्ज्वाम् कक्षायाम् अमरः भावे अङ्। २चूषणे स्त्री

चूष्य त्रि० चूष-कर्मणि ण्यत्। जिह्वोष्ठाभ्यां, संयोगभेदेन पेये आहारभेदे चर्व्यशब्दे च दृश्यम्। "माक्षिभक्ष्यभोज्यलेह्यपेयचूष्यचर्व्यभाषाम्" भा० श० १८१अ०।

चृत हिंसे ग्रन्थने च तुदा० सक० सेट्। चृतति अचर्तीत् चचर्त। चर्त्स्यति चर्तिष्यति।

चृत(प) संदीपने वा चु० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सक० सेट्। चर्त(र्प)यति-ते। अचीचृत(प)त्-त अचचर्त(र्प)त् त। पक्षे चर्त(र्प)ति अचर्ती(र्पी)त्।

चेकित त्रि० कित-यङ् लुकि अच्। १अतिशयज्ञानशालिन्यां युक्ते। २ऋषिभेदे पुं तस्य गोत्रापत्यं गर्गा० यञ्। चैकित्य तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री०।

चेकितान त्रि० कित-यङ्लुकि ताच्छील्ये चानश्। १अत्यन्तज्ञानयुक्ते २महादेवे पु० "कनूमीशानमृषभं विश्वं शम्भुं कपर्दिनम्। चेकितानं भरं योनिं तिष्ठतो गच्छतश्च" भा० द्रो० २०१अ०। ३नृपभेदे। "धृष्टद्युम्नश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवान्" गीता।

चेट(ड) पु० चिट-परप्रैष्ये अच् वा टस्य डः। १दासे हेमच०। स्त्रियाम् जातित्वात् ङीप्। २दास्याम्। स्वार्थे क। चेटक १दासे अमरः। उपपतिनायके २सख्यानन्दे रसम०। स्त्रियां चेटि(डि)का। "शृङ्गारस्य

सहाया विटचेटविदूषकाद्याः स्युः"। "उत्तमाः पीठमर्दाद्याः मध्यौ विटविदूषकौ तथा। शकारचेटाद्या अधमाः परिकीर्त्तिताः" सा० द०। "ताम्बूलानां दशममथकृत् दर्शयन्तीह चेटी" सा० द०।

चेत् अव्य० चित–विच्। १यद्यर्थे २पक्षान्तरे, अमरः ३पक्षान्तरेऽपि सन्दिग्धतया कथने च शब्दार्थचि०। "सत्यं चेत् गुरुवाक्यमेव पितरो देवाश्च चेत् योगिनी प्रीता चेत् परदेवता च यदि चेत् वेदाः प्रमाणं हि चेत्। शाक्तीयं यदि दर्शनं भवति चेदाज्ञाप्यमोघास्ति चेत् स्वातन्त्र्या अपि कौलिकाश्च यदि चेत् आन्ये जयः सर्वदा" तन्त्रम्। "चेत्कण्ठके पचपरे तु यशः समस्ता" गीत० वा०। अधिकं (चेद्) शब्दे दृश्यम्

चेतकी स्त्री चेतयति उन्मीलयति बुद्धिबलेन्द्रियाणि चित–णिच्–ण्वुल् गौरा० ङीष्। १हरीतक्याम् अमरः। तस्या उत्पत्तिभेदादिकं भावप्र० उक्तं यथा "पपात बिन्दुर्मेदिन्यां शक्रस्य पिबतोऽमृतम्। ततो दिव्या समुत्पन्ना सप्तजातिर्हरीतकी। हरीतक्यभया पथ्या कायस्था पूतनाऽमृता। हैमवत्यव्यथा चापि चेतकी श्रेयसी शिवा। वयस्था विजया चापि जीवन्ती रोहिणीति च। विजया रोहिणी चैव पूतना चामृताऽभया। जीवन्ती चेति पथ्याया विज्ञेयाः सप्त जातयः। अलाबुवृत्ता विजया १वृत्ता सा रोहिणी २स्मृता। ३पूतनाऽस्थिमती सूक्ष्मा कथिता मांसलाऽमृता४। पञ्चरेखाऽभया५ प्रोक्ता जीवन्ती स्वर्णवर्णिनी६। त्रिरेखा चेतकी७ ज्ञेया सप्तानामियमाकृतिः। विजया सर्वरोगेषु रोहिणी व्रणरोहिणी। प्रलेपे पूतना योज्या शोधनार्थेऽमृता हिता। अक्षिरोगेऽभया शस्ता जीवन्ती सर्वरोगहृत्। चूर्णार्थे चेतकी शस्ता यथायोगं प्रयोजयेत्। चेतकी द्विविधा प्रोक्ता श्वेता कृष्णा च वर्णतः। षडङ्गुलायता शुक्ला, कृष्णा त्वेकाङ्गुला स्मृता। काचिदास्वादमात्रेण काचिद् गन्धेन भेदयेत्। काचित् स्पर्शेन दृष्ट्याऽन्या चतुर्द्धा भेदयेच्छिवा। चेतकीपादपच्छायामुपसर्पन्ति ये नराः। भिद्यन्ते तत्क्षणादेव पशुपक्षिमृगादयः। चेतकी तु धृता हस्ते यावत्तिष्ठति देहिनः। तावद्भिद्येत रोगैस्तु प्रभावान्नात्र संशयः। नृपार्हा सुकुमाराणां कृशानां भेषजद्विषाम्। चेतकी परमा शस्ता हिता सुखविरेचनी। सप्तानामपि जातीनां प्रधानं विजया स्मृता। सुखप्रयोगा सुलभा सर्वरोगेषु शस्यते। हरीतकी पञ्चरसा लवणा तुवरा परम्। रूक्षोष्णा दीपनी मेध्या स्वादुपाका रसायनी। चक्षुष्या लघुरायुष्या बृंहणी चानुलोमिनी। श्वासकासप्रमेहार्शःकुष्ठशोथोदरकृमीन्। वैस्वर्य्यग्रहणीरोगविबन्धविषमज्वरान्। गुल्माध्मानतृषाच्छर्दिहिक्काकण्डूहृदामयान्। कामलां शूलमानाहं प्लीहानञ्च यकृत्तथा। अश्मरीं मूत्रकृच्छ्रञ्च मूत्राघातञ्च नाशयेत्। स्वादुतिक्तकषायत्वात्पित्तहृत्कफहृत् तु सा। कटुतिक्तकषायत्वादम्लत्वाद्वातहृच्छिवा। पित्तकृत्कटुकाम्लत्वाद्वातकृन्न कथं शिवा। प्रभावाद्दोषहन्तृत्वं सिद्धं यत्तत् प्रकाश्यते। हेतुभिः शिष्यबोधार्थं न पूर्वं क्रियतेऽधुना। कर्मान्यत्वं गुणैः साम्यं दृष्टमाश्रयभेदतः। यतस्ततो नेति चिन्त्यं धात्रीलकुचयोर्यथा। पथ्याया मज्जनि स्वादुः स्नाय्वामम्लो व्यवस्थितः। वृन्ते तिक्तस्त्वचि कटुरस्थिस्थस्तुवरो रसः। नवा स्निग्धा घना वृत्ता गुर्वी क्षिप्ता च याम्भसि। निमज्जेत् सा प्रशस्ता च कथिताऽतिगुणप्रदा। नवादिगुणयुक्तत्वं तथैकत्र द्विकर्षता। हरीतक्याः फले यत्र द्वयं तच्छ्रेष्ठमुच्यते। चर्विता वर्द्धयत्यग्निं पेषिता मलशोधिनी। स्विन्ना संग्राहिणी पथ्या भृष्टा प्रोक्ता त्रिदोषनुत्। उन्मीलिनी बुद्धिबलेन्द्रियाणां निर्मूलिनी पित्तकफानिलानाम्। विस्रंसिनी मूत्रशकृन्मलानां हरीतकी स्यात् सह भोजनेन। अन्नपानकृतान् दोषान् वातपित्तकफोद्भवान्। हरीतकी हरत्याशु भुक्तस्योपरि योजिता। लवणेन कफं हन्ति पित्तं हन्ति सशर्करा। घृतेन वातजान् रोगान् सर्वरोगान् गुडान्विता। सिन्धूत्थशर्कराशुण्ठीकणामधुगुडैः क्रमात्। वर्षादिष्वभया प्राश्या रसायनगुणैषिणा। अध्वातिखिन्नो बलवर्जितश्च रूक्षः कृशो लङ्घनकर्शितश्च। पित्ताधिको गर्भवती च नारी विमुक्तरक्तस्त्वभयां न खादेत्"। तस्याः फलम् अण् हरीतक्या० तस्य लुप् लुपि व्यक्तिवचनत्वम्। २तत्फलेऽपि स्त्री। ३जातिपुष्पे राजनि०।

चेतन पु० चित–ल्यु। १आत्मनि जीवे २परमेश्वरे हेमच०। ३मनुष्ये राजनि०। ४प्राणिमात्रे अमरः। ५प्राणयुक्ते त्रि० मेदि०। "उन्मादवदपरिच्छेदश्चेतनाचेतनेषु" च सा० द०। "चेतनं पुष्करं कोशैः क्षुधाग्लानैः समन्ततः" हरिवं० १७४अ०। तस्य भावः ष्यञ् चैतन्य न०। त्व चेतनत्व न० तल् चेतनता स्त्री चेतनायाम् "शरीरस्य न चैतन्यम्" भाषा० "चैतन्यमात्मनोविद्यात्" श्रुतिः।

चेतनकी पु० चेतनं करोति कृ-ड गौ० ङीप्। हरीतक्याम् राजनि० ।

चेतना स्त्री चु० चित-युच्। १बुद्धौ २ज्ञाने ३चैतन्ये चिति स्वरूपज्ञानव्यञ्जिकायां प्रमाणासाधारणकारणिकायां ४चित्तवृत्तौ "चेतनानामधिष्ठानं मनोदेहश्च सेन्द्रियः। केशलोमनखाद्यान्तमलद्रव्यगुणैर्विना" शब्दार्थचि० धृतवाक्ये केशादिव्यतिरिक्तस्यैव देहस्य चेतनाव्यञ्जकत्वमुक्तम्। गर्भस्यस्य सप्तमे मासि चैतन्ययोगः यथाह याज्ञ० "मनश्चैतन्ययुक्तोऽसौ नाडीस्नायुसिरायुतः। सप्तमे चाष्टमे चैव त्वङ्मांसस्मृतिमानपि" अत्रौ पूर्वोक्तो गर्भः सप्तमे मासि मनसा चेतनया च युक्तः" मिता०। "निमेषश्चेतना यत्न आदानं पाञ्चभौतिकम्" याज्ञ० "यत्तु चेतना धातुर्मन इत्यभिधीयते" भा० व० २०९ अ०। [जनि०। ५संज्ञे त्रि०।

चेतनीया स्त्री चेतनायै हिता छ। १ऋद्धिनामौषधे राजनि०।

चेतस् न० चित-करणे असुन्। १चित्ते अमरः "चेतो नक्तं कामयते मदीयम्" "चेतोजन्मशरप्रसूनमधुभिर्व्यामिश्रतामाश्रयत्" नैष० "गच्छति पुरः शरीरं धावति पश्चादसंस्थितं चेतः" शकु०। २चित्तवृत्तौ निघ०। चित्तवृत्तेः सांख्यमते पौरुषेयबोधकरणत्वात् तथात्वम्। ३कर्त्तरि असुन्। ४ज्ञातरि त्रि०। भावेऽसुन्। ४चैतन्ये ५प्रज्ञायाम् न०।

चेतिष्ठ त्रि० अतिशयेन चेतयिता इष्ठन् तृणोलोपे तद्भिमित्तकेटो निवृत्तिः णिलोपश्च। अतिशयचेतयितरि "क्रत्वा चेतिष्ठो विशामुषर्भुत्" ऋ० १।६५।५। "चेतिष्ठोऽतिशयेन चेतयिता" भा०। "वसुश्चेतिष्ठो वसुधातमश्च" यजु० २७।१५।

चेतोंऽशु पु० चेतसश्चैतन्यस्यांशुरिव जीवे रवेरिव चिदात्मकस्य पुरुषस्य चेतोरूपा अंशोकसमाः प्राणतेजश्चित्तभेदेन देवतिर्यगादिदेहभेदेषु विभाव्यमाना इति वेदान्तप्रकरणोक्तेस्तस्य तथात्वम्

चेतोजन्मन् पु० चेतसि जन्मास्य। मनोभवे कन्दर्पे "चेतोजन्मशरप्रसूनमधुभिर्व्यामिश्रतामाश्रयत्" नैष०। चेतोभवादयोऽप्यत्र।

चेतोमत् त्रि० चेतस्+अस्त्यर्थे मतुप् वा० न मस्य वः। १चेतोयुक्ते २चैतन्ययुक्ते। "चेतोमन्ति तु नामानि धनुर्वेदस्य भारत!" भा० व०।

चेतोमुख पु० चेतोमुखं द्वारं यस्य। चैतन्यदीप्तेऽज्ञानवृत्ति प्रधाने प्राज्ञे" "आनन्दभुक् चेतोमुखः प्राज्ञः" इति श्रुतिः। चेतसो मुखत्वञ्च चेतःकारणाज्ञानवृत्तिमुखत्वात्।

चेत्तृ त्रि० चित-अन्तर्भूतण्यर्थे ताच्छील्ये तृन् वेदे नि० इड़भावः। ज्ञापयितरि। "स चेत्ता देवता पदम्" ऋ० १।२२।५। "चेत्ता ज्ञापयिता" भा० प्रक्रिया उक्तरूपैव

चेत्य त्रि० चित-कर्मणि ण्यत्। ज्ञेये। "तं त्वाता चरणे चेत्यः" ऋ० ६।११।५। "चेत्येन हृदयं चेत्तः कोलतः प्राविशद् यदा" भाग० ३।२६।५अ०।

चेदि पु० देशभेदे सोऽभिजनोऽस्य अण्, तद्राजाणश्च बहुत्वे लुक्। २तद्देशवासिषु ३तन्नृपेषु च ब० व०। "चेदिमत्स्यकरूषाश्च भोजाः सिन्धुकुलिन्दकाः" भा० भी० ९अ० जनपदोक्तौ। स च देशः शुक्तिमतीनदीतीरस्थः उपरिचरशब्दे ११२०पृ०। दृश्यम्। चेदि+स्वार्थे क। चेदिदेशे ह० स० १४अ० कूर्मविभागे अथ पूर्वस्यामित्युपक्रमे "मौलिकविदर्भवत्साश्च चेदिकाश्चोर्द्धकण्ठाश्च"।

चेदिपति पु० ६त०। १उपरिचरनामके वसुभेदे उपरिचरशब्दे ११२१पृ० दृश्यम्। २दमघोषसुते शिशुपाले च। "एवं तेषु निवृत्तेषु क्षत्रियेषु समन्ततः। चेदीनामधिपोऽधावत् बलवानन्तकोपमः। दमघोषसुतो वीरः शिशुपालो महीपतिः" भा० आ० १८७अ०। चेदिपादयोऽप्यत्र "वसुपूर्णां च वसुधां वस चेदिषु चेदिप!" भा० आ० १०६अ०।

चेदिराज् पु० चेदिषु राजते राज-क्विप्। चेदिपतौ १उपरिचरवसौ २शिशुपाले च त्रिका०। "मा चेदि यदशावेको जेतव्यश्चेदिराडिति" माघः।

चेदिराज पु० चेदीनां राजा टच् समा०। उपरिचरराजवसौ। तस्य भूमिविवरगतिकथादि भा० शा० ३३८अ०। "अजेन यष्टव्यमिति प्राहुर्देवा द्विजोत्तमान्। स च छागोऽप्यजो ज्ञेयो नान्यः पशुरिति स्थितिः। ऋषय ऊचुः। बीजैर्यज्ञेषु यष्टव्यमिति वै वैदिकी श्रुतिः। अजसंज्ञानि बीजानि छागं नो हन्तुमर्हथ। नैष धर्मः सतां देवा! यत्र वध्येत वै पशुः। इदं कृतयुगं श्रेष्ठं कथं वध्येत वै पशुः। भीष्म उवाच। तेषां संवदतामेव-मृषीणाम् विबुधैः सह। मार्गागतो नृपश्रेष्ठस्तं देशं प्राप्तवान् वसुः। अन्तरीक्षचरः श्रीमान् समग्रबलवाहनः। तं दृष्ट्वा सहसा यान्तं वसुं ते त्वन्तरीक्षगम्।

ऊचुर्द्विजातयो देवानेष च्छेत्स्यति संशयम्। यज्वा दानपतिः श्रेष्ठः सर्व्वभूतहितप्रियः। कथं स्विदन्यथा ब्रूयादेष वाक्यं महान् वसुः। एवं ते संविदं कृत्वा विबुधा ऋषयस्तथा। अपृच्छन् सहसाभ्येत्य वसुं राजानमन्तिकात्। भो राजन्! केन यष्टव्यमजेनाहोस्विदौषधैः। एतं नः संशयं छिन्धि प्रमाणं नो भवान्मतः। स तान् कृताञ्जलिर्भूत्वा परिपप्रच्छ वै वसुः। कस्य वैकोमतः कामो ब्रूत सत्यं द्विजोत्तमाः!। ऋषय ऊचुः। धान्यैर्यष्टव्यमित्येव पक्षोऽस्माकं नराधिप!। देवानान्तु पशुः पक्षो मतो राजन्! वदस्व नः। भीष्म उवाच। देवानान्तु मतं ज्ञात्वा वसुना पक्षसंश्रयात्। छागेनाजेन यष्टव्यमेवमुक्तं वचस्तदा। कुपितास्ते ततः सर्वे मुनयः सूर्य्यवर्च्चसः। ऊचुर्वसुं विमानस्थं देवपक्षार्थवादिनम्। सुरपक्षो गृहीतस्ते यस्मात्तस्माद्दिवः पत। अद्य प्रभृति ते राजन्नाकाशे विहता गतिः। अस्मच्छापाभिघातेन महीं भित्त्वा प्रवेक्ष्यसि। ततस्तस्मिन्मुहूर्त्तेऽथ राजोपरिचरस्तदा। अधो वै सम्बभूवाशु भूमेर्विवरगो नृपः। स्मृतिस्त्वेनं न विजहौ तदा नारायणाज्ञया। देवास्तु सहिताः सर्व्वे वसोः शापविमोक्षणे। चिन्तयामासुरव्यग्राः सुकृतं हि नृपस्य तत्। अनेनास्मत्कृते राज्ञा शापः प्राप्तो महात्मना। अस्य प्रतिप्रियं कार्य्यं सहितैर्नो दिवौकसाम्। इति बुद्ध्या व्यवस्याशु गत्वा निश्चयमीश्वराः। ऊचुः संहृष्टमनसो राजोपरिचरं तदा। ब्रह्मण्यदेवभक्तस्त्वं सुरासुरगुरुर्हरिः। कामं स तव तुष्टात्मा कुर्य्याच्छापविमोक्षणम्। मानना तु द्विजातीनां कर्त्तव्या वै महात्मनाम्। अवश्यं तपसा तेषां फलितव्यं नृपोत्तम!। यतस्त्वं सहसा भ्रष्ट आकाशान्मेदिनीतलम्। एकन्त्वनुग्रहं तुभ्यं दद्मो वै नृपसत्तम!। यावत्त्वं शापदोषेण कालमासिष्यसेऽनघ!। भूमेर्विवरगो भूत्वा तावत्त्वं कालमाप्स्यसि। यज्ञेषु सुहुतं विप्रैर्वसोर्धारां समाहितैः। प्राप्स्यसेऽस्मदनुध्यानान्मा च त्वां ग्लानिरस्पृशत्। न क्षुत्पिपासे राजेन्द्र! भूमेश्छिद्रे भविष्यतः। वसोर्धाराभिपीतत्वात्तेजसाप्यायितेन च। स देवोऽस्मद्वरात् प्रीतो ब्रह्मलोकं हि नेष्यति"।

चेवी(वी) स्त्री रागिणीभेदे हला०।

चेय त्रि० चि–कर्म्मणि यत्। १चेतव्ये चयनीये २आधानाङ्गसंस्कारसंस्कार्य्ये वह्नौ च "अग्निचेयो यज्ञभिश्चापि यज्ञैः" मा०शा०२८२अ०। ३चेतुं योग्ये। ऋतुचेयं पुष्पम्।

चेरु पु० चि–बा० रु। चयनशीले "त्वं ह्येहि चेरवे विदा [भगं वसुत्तये" ऋ० ८।६१।७।

चेल दौल्ये अक०गतौ सक०भ्वा०प०सेट्। चेलति अचेलीत् चिचेल अचिलत् अचिचेलत् त।

चेल न० चिल-आच्छादने कर्म्मणि घञ्। १वस्त्रे। चेल-णौ अच्। २अधमे त्रि० अमरः। "चेलवस्त्राविवासःसु निराशं स्नाहभोजनम्" मनुना तस्य करणे निरामोपवासो विहितः "मा ज्ञातिचेलं भुवि कस्यचिद् भूः" भट्टिः ज्ञातिचेलमित्यत्र "कुत्सितानि कुत्सनैः" पा० समासे परनिपातः। "चेलखेटकटुकाण्डं गर्हायाम्" पा० निन्दायां चेलादीनाम् आद्युदात्तता। पुत्रचेलमित्यत्र चेलशब्देन पुत्रस्य निन्दा गम्यते सि०कौ० "घरूपचेलड्ब्रुवेत्यादि पा० चेलादीनि वृत्तिविषये कुत्सनवाचीनि" सि० कौ० तेषु परेषु ङ्यन्तस्य ह्रस्वः पक्षाद्विद्युत्त्वलत्सामर्थ्यात् ङीप् "ब्राह्मणिचेली" सि० कौ०। "चेले क्नोपेः" पा० चेलार्थे उपपदे क्नोपेर्णमुल् चेलक्नोपम्।

चेलगङ्गा स्त्री चेलमिव गङ्गा। गोकर्णसमीपस्थे नदीभेदे। "गोकर्णस्योपरिष्टात् अर्चितः स महासुरः। पपात चेलगङ्गायाः पुलिने सह भार्य्यया" हरिवं० १३९अ०। "गङ्गा सरस्वती चैव चेलगङ्गा च निम्नगा" १२६अ०।

चेलान पु० चेल–बा० आनच्। फलप्रधाने लताभेदे (फेलन) रत्नमा०।

चेलाल पु० चेलमिवालति अल–अच्। लतापनसे त्रिका०।

चे(चै)लाशक पु० चेलं तत्स्थयूकामश्नाति अश–ण्वुल्। म्लेच्छभेदे। "चे(चै)लाशकस्तु भवति शूद्रो धर्म्मात् स्वकात् च्युतः" मनुः। "चेलः कीटभेदस्तद्भक्षकः प्रेतो भवति" गोविन्दराजः। "चेलकम्बलिनी यूका चेलकस्तद्भक्षकः" इति कुल्लूकभट्टः।

चेलिका स्त्री चेल–ण्वुल्। पट्टवसने (चेलिर कापड़) "देयं कृष्णस्य वनिता पीतपाटीपरिच्छदा। रक्तचेलिकया कृष्णा यामकुम्भनिभस्तनी" पद्मपु०।

चेलुक पु० चेल–उक। बुद्धभिक्षुविशेषे त्रिका०।

चेल्ल चालने गतौ च भ्वा० पर० सक० सेट्। चेल्लति अचेल्लीत् चिचेल्ल इदित् अचिचेल्लत् त।

चेष्ट चेष्टायां भ्वा० आ० सक० सेट्। चेष्टते अचेष्टिष्ट। चिचेष्टे। अचचेष्टत् अचिचेष्टत् न। चेष्टितः चेष्टा चेष्ट-

भावः। "नह्यार्थां हि न शक्नोमि हठचाश्चेष्टितुं चिरम्" पञ्चत०। "शतशस्तत्र तान् योद्धुमपि चेष्टन्त राघवौ" भट्टिः "दृष्टचेष्टितभूमिपम्" रघुः। "यस्मिन् गते चेष्टतेऽश्नाति परिश्राम्यति" भाग० ५।२६। "यदा स देवो जागर्त्ति तदेदं चेष्टते जगत्" मनुः। "चेष्टनस्पर्शनेऽनिलम्" मनुः। "तद्वेष विहितं वक्तुं तथा चेष्टितुमर्हसे" भा० शा० ११४०।

चेष्टक त्रि० चेष्ट–ण्वुल्। १चेष्टान्विते। २रतिबन्धभेदे पु०। "पादमेकं हृदि न्यस्य द्वितीयेन चेष्टयेत्। कान्तक्रोडे स्थिता नारी बन्धोऽयं चेष्टकोमतः" स्मरदीपिका।

चेष्टा स्त्री चेष्ट-अङ्। "आत्मजन्या भवेदिच्छा इच्छाजन्या भवेत् कृतिः। कृतिजन्या भवेच्चेष्टा चेष्टाजन्या भवेत्क्रिया" इत्युक्ते कृतिजन्ये क्रियासाधने कायिके व्यापारे। "चेष्टावदन्त्यावयवित्वं शरीरत्वम्" सि०मु०। "बाह्यैर्विभावयेल्लिङ्गैर्भावमन्तर्गतं नृणाम्। स्वरवर्णेङ्गिताकारैश्चक्षुषा चेष्टितेन च। आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च। नेत्रवक्त्रविकारैश्च लक्ष्यतेऽन्तर्गतं मनः" मनुः "चेष्टा हस्तास्फालनादि" कुल्लू०। "चेष्टाभोजन वाग्रोधे नेत्रादिप्रतिभेदने" याज्ञ०। "वायोस्तु स्पर्शनं चेष्टां व्यूहनं रौक्ष्यमेव च" याज्ञवल्क्येन तस्य वायुकार्यत्वमुक्तम्।

चेष्टानाश पु० चेष्टाया नाशोऽत्र। प्रलयकाले राजनि०।

चेष्टाबल न० ज्योतिषोक्ते ग्रहाणां बलभेदे तच्च वृहज्जा० उक्तं यथा

"उदगयने रविशीतमयूखौ वक्रसमागमगाः परिशेषाः। विपुलकरा युधि चोत्तरसंस्थाश्चेष्टितवीर्ययुताः परिकल्प्याः" वृ० जा०।

"अधुना चेष्टाबलं दोधकेनाह उदगयने इति मकरादि राशिषट्कमुत्तरमयनं कर्कटादिषट्कं दक्षिणमयनमिति। उदगयने उत्तरायणे रविशीतमयूखौ सूर्याचन्द्रमसौ बलिनौ भवतः। परिशेषाः भौमबुधगुरुसितसौराः वक्रगाः विपरीतगतयो बलिनो भवन्ति तथा समागमगाश्चन्द्रेण सहिताः बलिन एव चन्द्रेण संयोगोपलक्षितं समागमशब्दवाच्यः रविणा सहास्तमयो भौमादीनां परस्परं युद्धम्। तथाचाचार्यविष्णुचन्द्रेण "दिवसकरेणास्तमयः समागमः शीतरश्मिसहितानाम्। कुसुतादीनां युद्धम् निगद्यतेऽन्योन्ययुक्तानामिति" विपुलकरा इति विपुलाः करा येषां ते विपुलकराः विस्तीर्णरश्मयो बलिनो भवन्ति शीघ्रकेन्द्रे द्वितीयतृतीयपदस्थे ग्रहस्य विपुलकरत्वं प्रायः संभवति समासन्नत्वात् युधि संग्रामे चोत्तरसंस्था बलिन एव। कुसुतादीनां युद्धमित्युक्तम् तत्र यः उत्तरदिग्भाग संस्थितो जयी स च बलवान् उत्तरसंस्थत्वमत्रोपलक्षणार्थम्। यतो जयी स एव बलवान्। तथैतज्जय लक्षणम् "दक्षिणदिक्स्थः परुषोवेपथुरप्राप्य सन्निवृत्तोऽणुः। अधिरूढोविकृतोनिःप्रभो विवर्णश्च यः स जितः। उक्तविपरीतलक्षणसम्पन्नो जयगतो विनिर्दिष्टः। विपुलः स्निग्धोद्युतिमान् दक्षिणदिक्स्थोऽपि जययुक्तः" इति एतच्चोक्तम् प्रायः सम्भवति यस्माद्यवनाचार्यैः "सर्वे जयिन उदक्स्था दक्षिणदिक्स्थो जयी शुक्रः" इति एतच्चेष्टाबलम्। एषामन्यतमेन संयुक्तश्चेष्टाबलसंयुक्तो भवति" भट्टोत्पलः।

चेष्टित त्रि० चेष्ट–कर्त्तरि क्त। १चेष्टायुक्ते। भावे क्त २गतौ ३कायादिव्यापारे च न० मेदि०। चेष्टाशब्दे उदा०।

चैकित्र पुंस्त्री चेकितस्य गोत्रापत्यम्। गर्गा० यञ्। चेकितर्गोत्रापत्ये तस्य छात्त्रः कण्वा० अण् यलोपः। चैकित तच्छात्त्रे।

चैकित्सितत्र पुंस्त्री चिकित्सितस्यर्षेरपत्यम् गर्गा० यञ्। चिकित्सितर्षेरपत्ये ततः कण्वा० छात्त्रे अण्। चैकित्सित। तच्छात्त्रे। [स्त्रियां अणन्तत्वात् ङीप्।

चैकीर्षित त्रि० चिकीर्षित एव प्रज्ञा० अण्। चिकीर्षिते

चैटयत त्रि० चेट इव यतते यत–अच् ततः स्वार्थे अण्। चेटकस्ययतशीले तस्यापत्यं स्त्रिया० फिञ्। चैटयतायनि तदपत्ये पुंस्त्री। स्त्रियां क्रौड्या० ष्यङ् चैटयत्या। चैटयतानां विषयः भौरिक्या० विधल् चैटयतविध तद्विषये न०।

चैतन्य न० चेतन एव, चेतनस्य भावो वा ष्यञ्। वेदान्तिमते चित्स्वरूपे १परमात्मनि न्यायादिमते २आत्मधर्मे चेतनायाम्। "चैतन्यमात्मनोविद्यान्न बिभेति कुतश्चन" श्रुतिः वेदान्तिमते राहोः शिर इतिवद् अभेदे षष्ठी, अन्यमते भेदे। "शरीरस्य न चैतन्यं मृतेषु व्यभिचारतः" भाषा० ३प्रकृतौ मेदि०। "प्रकृतिश्च दृष्टान्तानुपरोधात्" शा० सू० चैतन्यस्य जगत्प्रकृतित्वाङ्गीकारेण तथात्वम्। "चैतन्यं परमाणूनां प्रधानस्यापि नेष्यते ज्ञानक्रिये जगत्कर्त्रोर्दृश्येते चेतनाश्रये" वेदान्तका०। चेतन एव स्वार्थे ष्यञ्। ४यज्ञोगर्भजाते

कवौ कृष्णावतारभेदे अनन्तसंहिता। तस्या न प्रामाणिकत्वमिति शास्त्रानुयायिनः। वैष्णवास्तु तन्मूलतयैव चैतन्यदेवस्य कृष्णावतारत्वमिच्छन्ति। वयं तु तस्याः प्रामाणिकत्वे संवादिमूलग्रन्थान्तरस्यादर्शनात् उदासीना इत्यतः न किञ्चित् ब्रूमहे। यदि चासौ अवतारः यदि वा न, तथापि तस्य वैष्णवसम्प्रदायगुरुत्वात् पूज्यत्वं मन्यामहे चैतन्यचन्द्रोदयः चैतन्यचरितामृतं चैतन्यभागवतम् इत्यादयो ग्रन्थाः तन्माहात्म्यावेदका वैष्णवसम्प्रदायप्रसिद्धाः सन्ति। [दिक् दृश्यम्।

चैतन्यभैरवी स्त्री तन्त्रसारोक्ते भैरवीभेदे तत्र तन्मन्त्रा-

चैत्त न० चित्तस्येदम् अण्। चित्तसम्बन्धिनि १धारणादौ। "चक्षुराद्युचक्षुरादिदशाच्युतैः क्रमाश्रियन्वितेन मनोबुद्ध्यहङ्कारचित्ताख्येनान्तरिन्द्रियचतुष्केण क्रमात् संशयनिश्चयाहङ्कार्य्यचैत्तांश्च सर्वानेतान् स्थूलविषयाननुभवतः" वेदान्तसा०। २चित्ताभिमानिनि क्षेत्रज्ञे "चेत्येन हृदयं चैत्तः क्षेत्रज्ञः प्राविशद्यदा। विराट् तदैव पुरुषः सलिलादुदतिष्ठत" भाग०।२।२६।५८। बौद्धमते विज्ञानस्कन्धातिरिक्ते ३स्कन्धपञ्चके। तैस्तु चित्तं चैत्तमिति द्विविधस्यैव पदार्थस्याङ्गीकारेण विज्ञानातिरिक्तस्य चैत्तत्वात्। बुद्धशब्दे तद्भेदो दृश्यः।

चैत्य न० चिताया इदमण्। १आयतने अमरः। २सुखरहिते सचित्ये अचित्ये वा यज्ञायतने भरतः। ३देवायतनशाले ४देवकुले (देउल) च। ५बुद्धे ६विम्बे ७उद्देश्यवृक्षे मेदि०। ८ग्रामादिप्रसिद्धमहावृक्षे। ९देवावासे १०जिनतरौ पु० मेदि०। "सेतुवल्मीकनिम्नास्थिचैत्याद्यैरुपलक्षिता। चैत्यश्मशानसीमासु पुण्यस्थाने सुरालये" याज्ञ०। "चैत्ये सर्वं स्थहकृतम्" ह० व० ५१अ०। "चैत्यस्थाने स्थितं दृष्ट्वा फलवन्तमिव द्विजाः" भा० अनु० १६६अ०। चैत्ये भवः अण्। चैत्यस्थे देवभेदे चैत्यमखभेदे शब्दे दृश्यम्।

चैत्यक पु० चैत्य इव कायति कै-क। अश्वत्थवृक्षे त्रिका०। गिरिव्रजपुरवेष्टकपञ्चगिरिमध्ये २पर्वतभेदे "वैहारो विपुलः शैलो वराहो वृषभस्तथा। तथा ऋषिगिरिस्तात! शुभाश्चैत्यकपञ्चमाः। एते पञ्च महाशृङ्गाः पर्वताः शीतलद्रुमाः। रक्षन्तीवाभिसंहत्य संहताङ्गा गिरिव्रजम्"। "मागधानान्तु रुचिरं चैत्यकान्तरमाद्रवन्" "भङ्क्त्वा भेरीत्रयं तेऽपि चैत्यप्राकारमाद्रवन्"। "मागधानां सुरुचिरं चैत्यकान्तं समाद्रवन्"। "चैत्यकस्य गिरेः शृङ्गं भित्त्वा किमिह वर्त्मना" भा० स० २०अ०।

चैत्यगृह न० चैत्यस्य समीपे गृहम्। चतुष्पथस्थे चैत्यसन्निहिते गृहे शब्दार्थचि०।

चैत्यतरु पु० कर्म०। ग्रामादौ १प्रसिद्धवृक्षे २अश्वत्थवृक्षे रत्नमाला। चैत्यवृक्षादयोऽप्यत्र। "चैत्यतरौ सा पतिता सत्कृतपीडां करोत्युल्का" वृ० सं० ३३अ०। "चैत्यद्रुम श्मशानेषु" मनुः। [त्रिका०।

चैत्यमुख पु० चैत्यस्य देवकुलस्येव मुखमस्य। कमण्डलौ

चैत्ययज्ञ पु० आश्व० गृह्योक्ते यज्ञभेदे तस्य विधानादि यथा "चैत्ययज्ञे प्राक् स्विष्टकृतश्चैत्याय बलिं हरेत्" सू०। चैत्ये भवाश्चैत्याः। शङ्करः पशुपतिः आर्या ज्येष्ठा इत्येवमादयः। यदि कस्मैचिद्देवतायै प्रतिशृणोति यदि ममायोऽभिप्रेतं वस्तु लब्धं ततस्त्वां महमात्येन स्थालीपाकेन पशुना वा यक्ष्यामीति ततोलब्धे वस्तुनि तस्य तेन यागं कुर्यात् स चैत्ययज्ञः। तत्र स्विष्टकृतः प्राक् चैत्याय बलिं हरेत् नमस्कारान्तेन नामधेयेन पुनश्चैत्यस्य ग्रहणं प्रत्यक्षहरणार्थम्। तेन चैत्यायतने एवोपलेपनादि कुर्यात्" ना० वृ०। "यद्यु वै विदेशस्थं पलाशदूतेन यत्र वेत्था नमस्ते इत्येतयर्चा द्वौ पिण्डौ कृत्वा वीवधेऽभ्याधाय दूताय प्रयच्छेदिमन्तस्मै बलिं हरेति चैनं ब्रूयादयं तुभ्यमिति यो दूताय" सू०। "यदि विदेशस्थं चैत्यं यजेत् तदा पलाशदूतेन बलिं हरेत्। पलाशेन दूतं वीवधञ्च कुर्यात्। यत्र वेत्थेत्यृचा द्वौ पिण्डौ कृत्वा वीवधेऽभ्याधाय दूताय प्रयच्छेत्। तयोरेकं पिण्डं निर्दिश्य दूतं वदति इमं तस्मै बलिं हरेति। अपरं दूताय प्रयच्छति अयं तुभ्यमिति। एतदर्चैति वचनम् अन्यत्र शाट्यचक्षोऽपि क्वचित् सक्तं भवतीत्येवमर्थम्। तेन "आत्वाहार्षमन्तरेधीति ऋषभं मा समानानामिति" च सूक्तं सिद्धम्। अन्ये पुनरस्यार्थं मन्यन्ते पिण्डकरणे वीवधाभ्याधाने दूताय प्रदानेऽपीति ना० वृ०। "प्रति भयं चेदन्तरा शस्त्रमपि किञ्चित्" सू०। "कर्त्तुश्चैत्यस्य च मध्ये भयमस्ति चेत् शस्त्रमपि किञ्चित् दद्यात् दूताय" ना० वृ०। "नाव्या चेत् नद्यन्तरा प्लवरूपमपि किञ्चिदनेन तरितव्यमिति" सू०। "उभयोर्मध्ये यदि नावा तार्या नदी स्यात् तदा प्लवरूपमपि किञ्चित् दद्यात् अनेनेति मन्त्रेण" ना०वृ०। "धन्वन्तरियज्ञे ब्रह्मणमग्निं चान्तरा पुरो-

हिताधाये बलिं हरेत्" सु०। "यदि धन्वन्तरि चैत्यो भवति तदा ब्रह्माणमग्निं चान्तरा पुरोहिताय बलिं हरेत् पुरोहिताय नम इति ततो धन्वन्तरये नम इति। धन्वन्तरौ विदेशस्थे त्वयं विशेषः धन्वन्तरेव पुरोहितस्य चैकः पिशुनः द्वितीयो दूतस्य" । ना० उ०।

चैत्यविहार पु० चैत्यस्येव विहारोऽत्र। जिनगृहे हेम०।

चैत्र न० चि–ष्ट्रन् चित्रमेव स्वार्थे अण् वा। १देवकुले (देउल) २यज्ञे मेदि० ३बुद्धभिक्षुके पु० ४वर्षाचलभेदे पु० त्रिका० कुलपर्व्वतशब्दे २१२१पृ० दर्शिते विष्णुपु०वाक्ये "गोमेदश्चैव चन्द्रश्चेत्यत्र चैत्र इति पाठान्तरदर्शनात् त्रिकाण्डोक्तिः समञ्जसा। चित्रायां भवः अण्। बुधस्य कलत्रभेदचित्राखागर्भजे ५बुधपुत्रभेदे पु० ब्रह्मवै० पा० ख०। चित्रानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी अण् ङीप् चैत्री सास्मिन् मासे पुनरण्। चित्रानक्षत्रयुक्तपौर्णमासी युक्ते तदुपलक्षिते वा ६चान्द्रे मासि वार्हस्पत्ये ७वर्षभेदे ८तथाभूते अर्हमासे मीनस्थरविके ९सौरचैत्रे च कार्त्तिकशब्दे १९४८पृ० दृश्यम्। चित्रायां भवः अण्। १०चित्रानक्षत्रजाते त्रि० स्त्रियान्तु तस्यापो लुक्। चित्रा चित्राजातायां स्त्रियां स्त्री चित्राशब्दे दृश्यम्। स्वार्थे क तत्रार्थे शब्दरत्ना०। "फाल्गुनं वाथ चैत्रं वा मासं प्रति यथाबलम्" मनुः। "मीनादिस्थो रविर्येषामारम्भः प्रथमक्षणे। भवेत् तेऽब्दे चान्द्रमासाश्चैत्राद्या द्वादशः स्मृताः" व्यासः "चैत्रे मदोत्सादिनी" उद्वा०त०।

चैत्ररथ न० चित्ररथेन गन्धर्वेण निर्वृत्तम् अण्। १कुबेरस्योद्याने अमरः। "बभौ बहुजनाकीर्णं वनं चैत्ररथं यथा" हरिवं० २२४अ०। "एकोवशी चैत्ररथप्रदेशान्" रघुः २मुनिभेदे पु० "आविवेशितमभिध्यान्तं तथा चैत्ररथं मुनिम्" भा० आ० ४४अ०। चैत्ररथेः शशबिन्दोरपत्यम् स्त्री अण् ङीप्। ११शशबिन्दोःसुतायां स्त्री "आन्वालयुवनाश्वस्य त्रिलोकीविजयी सुतः। तस्य चैत्ररथी भार्या शशबिन्दोःसुताऽभवत्" हरिवं०१२अ०। चित्ररथं गन्धर्वमधिकृत्य कृतोग्रन्थः अण्। १२भारतपर्व्वान्तर्गतेऽवान्तरपर्वभेदे न० चित्ररथशब्दे दृश्यम्। "तथा चैत्ररथं देव्याः पाञ्चाल्याश्च स्वयंवरम्" भा० आ० १अ० अवान्तरपर्वोक्तौ।

चैत्ररथि पु० चित्ररथस्य उशद्गुपुत्रस्यापत्यम् अण्। उशद्गुपुत्र चित्ररथस्यापत्ये शशबिन्दौ नृपे "ततः प्रसूतिमिच्छन् वै उशद्गुःसोऽप्यरामजम्। अथ चित्ररथस्तस्य पुत्रः कर्मभिरन्वितः। आसीत् चैत्ररथिर्वीरो यज्वा विपुलदक्षिणः। शशबिन्दुः परं वृत्तं राजर्षीणां समन्वितः" हरिवं० ३७अ०।

चैत्ररथ्य न० चैत्ररथमेव स्वार्थे ष्यञ्। चैत्ररथवने "मानसे चैत्ररथ्ये च स रेमे रामया रतः" भाग०१।१२।२८अ०।

चैत्रमख पु० चैत्रे कर्त्तव्यो मख इव महोत्सवः। चैत्रमासे मदनत्रयोदश्यादिकर्त्तव्ये वसन्तोत्सवे हेमच०।

चैत्रायण पुंस्त्री चित्रस्य गोत्रापत्यम् नडा०फक्। १चित्रस्य गोत्रापत्ये। चित्रेण निर्वृत्तादि पक्षा० फक्। २चित्रनिर्वृत्तादौ त्रि०।

चैत्रावली स्त्री चैत्रे आवलिः सम्यक् बलिरत्र ङीप्। चैत्रपौर्णमास्यां त्रिका०। "चैत्रावल्याः परे ऽपि या" ति० त०। "चैत्रावली मदनत्रयोदशीत्यपरे तस्यामेव मदनपूजाविधानात्तस्यास्तथात्वम्।

चैत्रिक पु० चित्रानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी साऽस्मिन् मासे पक्षे ठक्। चैत्रमासे अमरः।

चैत्रिन् पु० चैत्री विद्यतेऽस्मिन् व्रीह्या० इनि। चैत्रमासे राजनि०। तत्र चैत्रिरित्यपि तत्र बा० इञ्।

चैत्री स्त्री चित्रानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी अण् ङीप्। चित्रानक्षत्रयुक्तायां पौर्णमास्यां सा हि चैत्रमासे एव भवति योग्यत्वात् कार्त्तिकशब्दे १९४८ पृ० दृश्यम् "चैत्र्यां हि पौर्णमास्यां तु तव दीक्षा भविष्यति" भा० आश्व० ७२अ०। "चैत्र्यां वा मार्गशीर्ष्यां वा सेनायोगः प्रशस्यते" भा० शा० १००अ०।

चैदिक पुं त्रि० चेदिदेशे भवः काश्या० ठञ् ञिठ् वा इदित्। चेदिदेशभवे स्त्रियां तु ठञि ङीप् ञिठि–टाप्।

चैद्य पु० चेदीनां जनपदानां राजा ष्यञ्। १शिशुपाले। "क्रुद्धस्य चैद्यं प्रति" "त्वया विप्रकृतश्चैद्यः" माघः।

चैन्तित पुंस्त्री० चिन्तितायाः तन्नामिकायाः स्त्रिया अपत्यम् "दृश्यक्रुभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः" पा० अण्। चिन्तितानामिकायाः स्त्रिया अपत्ये। चिन्तायुक्तायाः स्त्रिया अपत्ये तु ढक्। चैन्तितेय इत्येव।

चैल त्रि० चेलस्येदम् अण्। १वस्त्रसम्बन्धिनि स्वार्थे अण्। २चेले वस्त्रे चे(चै)लाक्नूयशब्दे दृश्यम्। "चैलकम्बलवेशानि विचित्राणि महान्ति च" भा० आ० १२८अ०। "प्रदीप्तमिव चैलान्तं कस्तं देशं न सन्त्यजेत्" भा० स० २८९अ०।

चैलकि पु० चेलकस्यर्षेरपत्यम् इञ्। जीवलनामर्षौ तद-

कोशाय जीवसचेलकिः" शत० ब्रा० २।३।१।२४। चैलकस्थिश्च "चैलक उद्दाद शाण्डिल्यायन" इति शत० ब्रा० १०।४।५।१०। शाण्डिल्यगोत्रे उक्तः।

चैलधाव त्रि० चैलं वस्त्रं धावति मार्ष्टि धाव—अण् उप० स०। वस्त्रक्षालके रजके (धोपा) "चैलधावसुराजीविसहोपपतिवेश्मनाम्" याज्ञ० तदन्नभोजनं निषिद्धम्।

चोकुटि पु० गोत्रप्रवरभेदे हेमा० प्रवरा०।

चोक्ष पु० १स्वभावविशुचिषु जनपदेषु। "अवकाशेषु चोक्षेषु नदीतीरेषु चैव हि" चतुर्व्या० कुल्लू०। तत्र भवं यत्। चौक्ष्य तत्रभवे उदके "अचौक्ष्यसलिलप्राजितयोनिम्" सुश्रुतः। "शुचौ दक्षे च चोक्षः स्यात्" त्रिका० उक्ते २दक्षे। "ब्रह्मण्यो दयावन्तश्चोक्षाश्चोक्षजनप्रियाः" भा० अनु० १४४अ०।

चोच न० चुच—बा० च। १वल्कले २चर्म्मणि धरणिः। प्रशस्तं चोचमस्यास्ति अच्। ३कदले पु० अमरः ४गुडत्वचि शब्दार्थ०। स्वार्थे क। तत्रार्थे "द्राक्षाम्ल पिप्पलीमूलतगरनीलकवराङ्गचोचकेत्यादि" सुश्रु०।

चोड पु० चुल—समुच्छ्राये अच् लस्य डः। १प्रावरणे २देशभेदे ब० व० मेदि०। चोलशब्दे दृश्यम्।

चोडी स्त्री चुल—अच् गौरा० ङीष् लस्य डः। कञ्चुल्यां हेमच०।

चोद पु० चोदयति चुद—अच्। अश्वादेः प्रेरके १कशादौ। "अघने चोद एषां वि सक्थानि नरो यमुः" ऋ० ४।६१।२। "चोदः प्रेरिका कशा अराधकाश्वविशेषो वा" २प्रेरकमात्रे त्रि० "चोदः कुविन्तुतुज्यात् सातमेषितः" ऋ० १।१४३।७। "चोदः प्रेरकः" भा०।

चोदक पु० चुद—ण्वुल्। १प्रवर्त्तके विधिवाक्ये "वर्त्तमानोपदेशाच्चोदनाशब्दात्तुल्यार्थाभावात्तवैचेति वचनाद्विरेगात् कर्म्मचोदकः" कात्या० श्रौ० १।१०।१ "अग्नीदग्नीन्नित्यादिः कर्म्मचोदकः कर्म्मविधायकः विधिवाक्यमित्यर्थः न तु मन्त्रः। कुतः वर्त्तमानोपदेशात् एवमादयो वर्त्तमानमर्थमनुष्ठेयत्वेन यत उपदिशन्ति अग्निविहरणं कर्त्तव्यं स्मरणं च कर्त्तव्यमित्येवमुपदिश्यते किं च चोदनाशब्दात् अपि च एषु प्रैषेषु चोदनाशब्दो विधिशब्दोऽस्ति विधौ हि लोट् स्मर्यते। लोट् चेति पा०। लोटो मध्यमपुरुषवचनानि चैतानि विहर स्मर योजय आसादयेत्यादीनि तस्मादपि कर्म्मचोदका एते" कर्कः २प्रेरकमात्रे त्रि०

चोदन न० चुद—भावे ल्युट्। १प्रवर्त्तने चोदनाशब्दार्थे। "प्रथमेऽब्दे तृतीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिचोदनात्" मनुः। २प्रेरणमात्रे च "कार्य्यकारणसन्देहे भवत्यन्योन्यचोदनात्" भा० अनु० १अ०। कर्त्तरि ल्यु। ३चोदके त्रि०। "अपिप्रयं चोदना वां मिमाना" यजु० २८।७। "चोदना चोदनानि कर्म्माणि" वेददी०।

चोदना स्त्री चु० चुद-युच्। "चोदना चोपदेशश्च विधिश्चैकार्थवाचिनः" इति भट्टोक्ते प्रवर्त्तनावाक्ये "चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म्मः" इति मीमांसासूत्रम्। २प्रेरणायां, ३प्रवर्त्तनायाञ्च। चोद्यतेऽनया करणे वा० युच् ४प्रवृत्तिहेतौ च "ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्म्मचोदना" गीता। "ज्ञानमिष्टसाधनमिति बोधः, ज्ञेयमिष्टसाधनं कर्म्म। परिज्ञाता एतज्ज्ञानाश्रयः, कर्म्मचोदना कर्म्म चोद्यते प्रवर्त्त्यतेऽनया चोदना ज्ञानादित्रितयं प्रवृत्तिहेतुरित्यर्थः" श्रीधरः। ५अज्ञातार्थज्ञापके शब्दमात्रे—"चोदनाप्रवृत्तिभेदाच्च" "या हि चोदना धर्म्मस्य लक्षणं सा स्वविषये नियुञ्जानैव पुरुषमवबोधयति ब्रह्मचोदना तु पुरुषमवबोधयत्येव केवलम्, अवबोधस्य चोदनाजन्यत्वात् न पुरुषोऽवबोधे नियुज्यते यथाऽक्षसन्निकर्षेणार्थावबोधे तद्वत्" शा० सू० शाङ्करभाष्यम्। "अज्ञातज्ञापकः शब्दः चोदना तस्याः प्रवृत्तिबोधकत्वं तद्वैलक्षण्याच्च जिज्ञास्यभेद इत्यर्थः। संग्रहवाक्यं विवृणोति या हीति लक्षणं प्रमाणं "स्वर्गकामो यजेत" इत्यादि वाक्यं हि स्वविषये धर्म्मे यागादिके स्वर्गभावनारूपे फलहेतुयागादिगोचरनियोगे वा हितसाधने यागादौ वा, पुरुषं प्रवर्त्तयदेवावबोधयति "अहमात्मा ब्रह्म" इत्यादि वाक्यं तु पुरुषं केवलमप्रपञ्चं ब्रह्म बोधयत्येव न प्रवर्त्तयति विषयाभावात् अन्ववबोध एव विषयोऽस्तु तत्राह न पुरुष इति ब्रह्मचोदनया पुरुषोऽवबोधे न प्रवर्त्त्यते इत्यत्र हेतुं पूर्ववाक्येनाह अवबोधस्येति। स्वजन्यज्ञाने स्वयं प्रमाणं न प्रवर्त्तकमित्यत्र दृष्टान्तमाह यथेति मानादेव बोधस्य जातत्वात् जाते च तस्मिन् विध्ययोगात् न वाक्यार्थज्ञाने पुरुषप्रवृत्तिः। तथा च प्रवर्त्तकमानमेयो धर्म्मः, उदासीनमानमेयं ब्रह्मेति" रत्नप्रभा। लौगाक्षिभास्करेणापि "वेदप्रतिपाद्यप्रयोजनवदर्थो धर्म्मः" इति धर्म्मलक्षणमुक्त्वा "चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म्मः" जै० सूत्रस्थचोदनापदस्य वेदमात्रपरत्वमङ्गीकृतम्। तल्लक्षणे चार्थपदस्य इष्टसाधनपरत्वेन

लिङ्गे इच्छाभावात् प्रत्ययः चइत्वेन इष्टसाधनत्वाभावात् वेदप्रतिपाद्यत्वेऽपि नातिव्याप्तिरिति बोध्यम्। ५चोदनाविषये यागादिप्रयत्ने च। "एकं वा संयोगरूपचोदनाऽऽख्याऽविशेषात्" जै० सू०। "कर्मैक्यप्रतिपादकाः संयोगरूपचोदनाख्याख्याः पदार्थास्तेषामविशेषादैक्यम्। "तत्र चोदना प्रवर्त्तकः शब्दः चोदितप्रयत्नो वा" रत्नप्रभा। [कः। कन्दुके त्रिका०।

चोदनागुड पु० चोदनया नोदनया गुड्यते गुड–क रक्ष

चोद्य न० चुद–ण्यत्। १प्रश्ने २पूर्वपक्षे च अमरः ताभ्यां हि उत्तरदानाय प्रवर्त्तनात् तयोस्तथात्वम्। "चोद्यं वा परिहारो वा क्रियतां द्वैतभाषया। अद्वैतभाषया चोद्यं नास्ति नापि तदुत्तरम्" वेदान्तका०। ३आश्चर्ये च "अपवाजनं प्रति न चोद्यमदः" माघः। "चोद्यं चोदनीयम् कथमित्याक्षेप्यम्" मल्लि० "सत्यं ध्यानं समाधानं चोद्यं वैराग्यमेव च" भा० उ० ४२अ०। ४अद्भुते ५प्रेरणार्हे त्रि०। "नित्योत्थिता गुरुकर्म्मस्वचोद्याः" भा० अनु० १०२अ०।

चोपन न० चुप–ल्युट्। १मन्दगमने, २तूष्णीम्भवने, ३मौने च।

चोर पु० चुर–अच्। १स्तेयकर्त्तरि परद्रव्यापहारके तस्करे। २गन्धद्रव्यभेदे, हेमच० ३कृष्णमयाङ्क हडडचन्द्रः। ब्राह्मणा० कर्म्मणि ष्यञ्। चौर्य्यं तत्कर्म्मणि परद्रव्यापहरणे। "सा च द्रव्यतया कृतस्तव धनं द्यूतेन चौर्य्येण वा चौर्य्यद्यूतपरिग्रहोऽपि भवतो नष्टस्य काऽन्या गतिः" उद्भटः। चोरस्य भावः मनोज्ञा० वुञ्। चौरिका चोरभावे स्त्री। ४कविभेदे पु० कविरमरः कविरमरः कवी चोरमयूरौ" उद्भटः। तत्कृतपञ्चाशिका "चोरपञ्चाशिका"। तत्र चौर्य्यपदार्थो निर्णीय प्रदश्यते। परमात्स्वत्ववद्द्रव्यहरणमेव चौर्य्यं तेन साधारणधनापहारे न चौर्य्यम्। यथाह दायभागे "य एव हि परस्येदमिति विशेषं जानानः परस्वे स्वत्वहेतुमन्तरेणैव स्वत्वमारोपयति स स्तेन इति लोकप्रसिद्धोऽर्थः न चात्रेदं परकीयम् इदं वा ममेति विवेक्तुं शक्नोति द्रव्यस्याविभक्तत्वात्। यथा यदेव हि ममेदमिति विशेषं जानानः परस्वत्वापत्तये स्वामी त्यजति, परश्च विशेषेणेदं ममेति स्वत्वं प्रत्येति तत्रैव दाननिष्पत्तिः। न च साधारणधने तथा सम्भवतीति साधारणधनमदेयमुक्तं तथा स्तेयमपि नैतन्मम धनं परस्येदमिति जानत एव भवतीति न साधारणधनापहारे स्तेयनिष्पत्तिः"। "परद्रव्यहरणं स्तेयमिति परशब्दात् आत्मीयत्वव्यवच्छेदेनैव परकीयत्वस्यावगमात् साधारणासाधारणयोश्चासाधारणस्यैव शीघ्रप्रतीतेः। चोरचौर्य्यभेदलक्षणदण्डभेदादिकं च वीरमित्रोदये दर्शितं यथा।

"मनुः स्यात्साहसं त्वन्वयवत् प्रसभं कर्म यत् कृतम्। निरन्वयं भवेत् स्तेयं हृत्वापह्नूयते च यदिति" अस्यायमर्थः। अन्वयवद्द्रव्यरक्षकराजाद्यध्यक्षादिसमक्षं बलावष्टम्भेन यत्परधनापहरणादिकं क्रियते तत् साहसम्। स्तेयं पुनर्निरन्वयं स्वाम्याद्यसमक्षं वञ्चयित्वा परधनाद्यपहरणं तदुच्यते। यच्च राजाद्यध्यक्षादिसमक्षमपहृत्य न मयेदं कृतमिति भयान्निह्नूयते तदपि स्तेयमिति। अतएव नारदः "उपायैर्विविधैरेषां छलयित्वाऽपकर्षणम्। सुप्तमत्तप्रमत्तेभ्यः स्तेयमाहुर्मनीषिणः" इति॥ एषामित्येतत् क्षुद्रादिनिर्देशान्तस्तान्याह स एव "मृद्भाण्डासनखट्वास्थिदारुचर्म्मतृणादि यत्। शमीधान्यं कृतान्नञ्च क्षुद्रं द्रव्यमुदाहृतम्। वासः कौषेयवर्ज्जञ्च गोवर्ज्जं पशवस्तथा। हिरण्यवर्ज्जं लोहञ्च मध्यं व्रीहियवादि च। हिरण्यरत्नकौषेयस्त्रीपुंगोगजवाजिनः। देवब्राह्मणराज्ञाञ्च विज्ञेयं द्रव्यमुत्तममिति"। बलात्कारकृतमपहरणं साहसान्तर्गतं स्तेयमित्याह स एव "तस्यैव भेदः स्तेयः स्याद्विशेषस्तत्र तूच्यते। आधिः साहसमाक्रम्य स्तेयमाधिश्छलेन तु" इति। तस्यैव साहसस्यैव। आधिः पीडा धनापहरणादिद्वारा आक्रम्य प्रसह्य परस्य क्रियमाणः क्लेशः साहसरूपं स्तेयम्। छलेन क्रियमाण आधिः केवलस्तेयमित्यर्थः। तस्करज्ञानोपायमाह याज्ञवल्क्यः "ग्राहकैर्गृह्यते चौरो लोप्त्रेणाथ पदेन वा। पूर्वकर्म्मापराधी च तथा चाशुद्धवासकः। अन्येऽपि शङ्कया ग्राह्या जातिनामादिनिह्नवैः। द्यूतस्त्रीपानसक्ताश्च शुष्कभिन्नमुखस्वराः। परद्रव्यगृहाणाञ्च पृच्छका गूढचारिणः। निराया व्ययवन्तश्च विनष्टद्रव्यविक्रयाः" इति। ग्राहकैराजपुरुषैर्लोप्त्रेणापहृतभाजनादिना, अशुद्धवासः अप्रज्ञातस्थानवासी। जातिनिह्नवो नाहं शूद्रइत्येवंरूपः। नामनिह्नवो नाहं डित्थ इत्येवंरूपः। आदिग्रहणात् स्वदेशग्रामकुलाद्यपलापेन च लक्षिता ग्राह्याः। द्यूतपण्याङ्गनामद्यपानादिष्वतिप्रसक्ताः तथा कृतोऽसि त्वमिति चोरग्राहिभिः पृष्टो यदि शुष्कमुखोभिन्नस्वरो

वा भवति । बहुव्ययनात् खिलवखाटादीनां ग्रहणम् । तथा ये निष्कारणशङ्कितदस्य द्रव्यं किं वास्य स्वहमित्येवं पृच्छन्ति ये चाकारणेनात्मानमङ्कूहयित्वा चरन्ति । ये चायाभावेऽपि बहुव्ययकारिणः । ये च विनष्टद्रव्याणां जीर्णवस्त्रभिन्नभाजनादीनामनिर्ज्ञातस्वामिकानां विक्रयकारिणः, ते सर्वेऽपि चौर्यसम्भावनया ग्राह्या इत्यर्थः ।एवंविधलिङ्गयुक्तान् पुरुषान् स्वहीत्वैते चौरा भवन्ति नवेति सम्यक् परीक्षेत न तावन्मात्रेण निश्चिनुयात् अचौरस्यापि लिङ्गसम्बन्धसम्भवात् । अतएव नारदः "अन्यहस्तात्परिभ्रष्टमकामादुत्थितम्भुवि । चोरेण वा परिक्षिप्तं लोप्त्रं यत्नात् परीक्षयेत् । असत्याः सत्यसङ्काशाः सत्याश्चासत्यसन्निभाः । दृश्यन्ते विविधा भावास्तस्माद्युक्तं परीक्षणमिति" । स्तेयस्य त्रैविध्यमाह स एव "तदपि त्रिविधं ज्ञेयं द्रव्यापेक्षमनीषिभिः । क्षुद्रमध्योत्तमानां तु द्रव्याणामपकर्षणादिति" । चौरस्य द्वैविध्यमाह बृहस्पतिः "प्रकाशाश्चाप्रकाशाश्च तस्करा द्विविधाः स्मृताः । प्रज्ञासामर्थ्यमायाभिः प्रभिन्नास्ते सहस्रधेति" । प्रकाशतस्करानाह स एव । "नैगमा वैद्यकितवाः सभ्योत्कोचकवञ्चकाः । दैवोत्पातविदो भद्राः शिल्पज्ञाः प्रतिरूपकाः । अक्रियाकारिणश्चैव मध्यस्थाः कूटसाक्षिणः । प्रकाशतस्करा ह्येते तथा कुहकजीविनः" इति प्रतिरूपकाः प्रतिरूपकराः । अतएव नारदः "प्रकाशवञ्चकास्तत्र कूटमानतुलाश्रिताः । उत्कोचकाः सोपधिका वञ्चकाः परवोषितः । प्रतिरूपकराश्चैव मङ्गलादेशवृत्तयः। इत्येवमाद्यो ज्ञेयाः प्रकाशतस्करा भुवीति" । नैगमादिव्याजेन ये परद्रव्यापहारकास्ते नैगमाद्याः । अप्रकाशतस्करस्वरूपभेदानाह व्यासः "साधनाकाङ्क्षिता रात्रौ विचरन्त्यविभाविताः । अविज्ञातनिवासाश्च ज्ञेयाः प्रच्छन्नतस्कराः । उत्क्षेपकः सन्धिभेत्ता पान्थमुड्ग्रन्थिभेदकः । स्त्रीपुम्पशुस्तेयी चौरो नवविधः स्मृतः" इति । रात्राविति प्रायिकम् अरण्यादौ दिवापि सम्भवात् । उत्क्षेपकः धनिनामनवधानतां निश्चित्य तत्समीपस्थं धनमुत्कृत्य ग्राहकः । सन्धिभेत्ता गृहयोः सन्धौ स्थित्वा तत्रत्यभित्तिभेत्ता । पान्थमुट् कान्तारादौ पथिकानान्धनमपहारकः । ग्रन्थिभेदकः परिधानीयादिग्रथितं धनं गृहीत्वा तद्ग्रन्थिमोचक इति । एतत्तस्कराणां दण्डमाह स एव "स्त्रीपुंसौ यस्तु

यन्तीह मङ्गलादेशवृत्तयः । स्पृशन्ति छद्मना सर्वत्र मनाक्सार्थलिङ्गिनः । नैगमाद्या भूरिधना दण्ड्या दोषानुरूपतः । यथा तेन निवर्त्तन्ते तिष्ठन्ति समये तथेति" । दोषानुरूपतो दण्ड्या न तु धनानुरूपत इत्यभिप्रायः । केषाञ्चित् प्रकाशतस्कराणां दण्डमाह बृहस्पतिः "पण्याद्य दोषं व्यामिश्र्य पुनः संस्कृत्य विक्रयी । पण्यं तद्द्विगुणं दाप्यो वणिग् दण्डं च तत्समम् । अज्ञातौषधमन्त्रस्तु यश्च व्याधेरतत्त्ववित् । रोगिभ्योऽर्थं समादत्ते स दण्ड्यश्चोरवद्भिषक् । कूटाक्षदेविनः क्षुद्रा राजभाव्यहराश्च ये । गणका वञ्चकाश्चैव दण्ड्यास्ते कितवाः स्मृताः । अन्यायवादिनः सभ्यास्तथैवोत्कोचजीविनः । विश्वस्तवञ्चकाश्चैव निर्वास्याः सर्वएव ते । ज्योतिर्ज्ञानन्तथोत्पातमविदित्वा तु ये जनाः । श्रावयन्त्यर्थलोभेन विनेयास्ते प्रयत्नतः । दण्डाजिनादिभिर्युक्तमात्मानं दर्शयन्ति ये । हिंसन्ति छद्मना नृणां बध्यास्ते राजपूरुषैः । अल्पमूल्यस्य संस्कृत्य नयन्ति बहुमूल्यताम् । स्त्रीबालकान् वञ्चयन्ति दण्ड्यास्तेऽर्थानुसारतः । हेमरत्नप्रवालाद्यान् कृत्रिमान् कुर्वते तु ये । क्रेतुर्मूल्यं प्रदाप्यास्ते राज्ञा तद्द्विगुणं दमम् । मध्यस्थं वञ्चयन्त्येकं स्नेहलोभादिना यदा । साक्षिणश्चान्यथा ब्रूयुर्दाप्यास्ते द्विगुणन्दममिति" । राजभाव्यः करविशेषः । मनुरपि "सर्वकण्टकपापिष्ठं हेमकारन्तु पार्थिवः । प्रवर्त्तमानमन्याये छेदयेल्लवशः क्षुरैरिति ।" विष्णुरपि "द्यूते च कूटाक्षदेविनां करच्छेदः" इति । अप्रकाशतस्कराणां दण्डमाह सएव "उत्क्षेपकस्य सन्दंशश्छेद्यो राजपुरुषैः" । सन्दंशोऽत्र करः । तथा च याज्ञवल्क्यः "उत्क्षेपकग्रन्थिभेदौ करसन्दंशहीनकौ । कार्यौ द्वितीयापराधे करपादैकहीनकाविति" । अङ्गुष्ठतर्जन्योर्ग्रन्थिमोचने साधकतमत्वेनात्र सन्दंशशब्देन तयोर्ग्रहणम् । प्रथमापराधे तौ क्रमेण पाणिसन्दंशाभाववन्तौ कर्त्तव्यौ, द्वितीयापराधे उभावप्येकपाणिपादाभाववन्तौ कर्त्तव्यावित्यर्थः । सन्धिभेत्तॄणां दण्डमाह मनुः "सन्धिम्भित्त्वा तु ये चौर्य्यं रात्रौ कुर्वन्ति तस्कराः । तेषां छित्त्वा नृपो हस्तौ तीक्ष्णशूले निवेशयेदिति" । तानिति शेषः । बृहस्पतिरपि "सन्धिच्छेदकृतो ज्ञात्वा शूलमाघापयेत् प्रभुरिति" । आघापयेत् आरोपयेदित्यर्थः । पान्थमुषि दण्डमाह स एव "तथा

पान्थसुपं कृत्वं गले बद्धावलम्बयेदिति"। पान्थसुपं पथिलुण्ठकम्। सन्धिभेदकस्य दण्डमाह मनुः "अङ्गुली ग्रन्थिभेदस्य छेदयेत् प्रथमे ग्रहे। द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये वधमर्हतीति"। अङ्गुली तर्जन्यङ्गुष्ठौ। द्वितीये हस्तस्य चरणस्य च छेदः तृतीये वध इत्यर्थः। अतएव नारद आह" "प्रथमे ग्रन्थिभेदानामङ्गुष्ठहस्तयोर्वधः" इति। स्त्रीहर्त्तुर्दण्डमाह व्यासः "स्त्रीहर्त्ता लोह शयने दग्धव्यो वै कटाग्निनेति"। पुंहर्त्तुर्दण्डमाह स एव "नरहर्त्तुर्हस्तपादौ छित्त्वा स्थाप्यश्चतुष्पथे" इति। गोहर्त्तुर्दण्डमाह वृहस्पतिः "गोहर्त्तुर्नासिकां छित्त्वा बद्ध्वाम्भसि निमज्जयेदिति"। नारदः "सर्वस्वं हरतो नारीं, कन्यां तु हरतो वधः। वाजिवारणलोहानां चाददीत वृहस्पतिरिति"। सर्वस्वमित्यनुषङ्गः। पशुहर्त्तुर्दण्डमाह व्यासः" "पशुहर्त्तुस्त्वर्द्धपादं तीक्ष्णशस्त्रेण कर्त्तयेदिति"। पशुहर्त्ता पश्वनुसारेण दण्डनीय इत्याह नारदः "महापशून् स्तेनयतो दण्डस्तूत्तमसाहसम्। मध्यमपशून् पूर्वन्तु क्षुद्रपशून् तथा क्षुद्रः इति। क्षुद्र इति पशौ। बन्दीग्रहादीनां दण्डमाह याज्ञवल्क्यः "बन्दिग्राहांस्तथा वाजि कुञ्जराणां च हारिणः। प्रसह्यघातिनश्चैव शूलमारोपयेन्नृपः" इति। अङ्गच्छेदादयः उत्तमसाहसत्वाद् ब्राह्मणव्यतिरिक्तोत्तमद्रव्यापहारविषयाः "साहसेषु य एवोक्तस्त्रिषु दण्डो मनीषिभिः। स एव दण्डः स्तेयेऽपि द्रव्येषु त्रिष्वनुक्रमादिति" नारदेनोत्तमसाहसस्योत्तमद्रव्यविषयत्वेन व्यवस्थापनात्तेन क्षुद्रमध्यमद्रव्यापहारकादीनां तदनुरूपो न करच्छेदादिः। तस्करस्यापहृतं धनन्तत्स्वामिने दापयित्वा दण्डः कर्त्तव्य इत्याह याज्ञवल्क्यः "चौरं प्रदाप्यापहृतं घातयेद्विविधैर्वधैरिति" धान्याद्यपहरणे दण्डमाह मनुः "धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिकं वधः। शेषे त्वेकादशगुणं दाप्यस्तस्य च तद्धनमिति"। कुम्भो विंशतिप्रस्थाः शेषे दशकुम्भाधिकाद्यूने, तस्य धान्यस्वामिनः। रत्नहरणे दण्डमाह स एव "मुख्यानाञ्चैव रत्नानां हरणे वधमर्हतीति"। स एव। "सुवर्णरजतादीनामुत्तमानाञ्च वाससाम्। पञ्चाशतस्त्वभ्यधिके हस्तच्छेदनमिष्यते। शेषे त्वेकादशगुणं मूल्याद्दण्डं प्रकल्पयेत्। पुरुषाणां कुलीनानां नारीणाञ्च विशेषतः" इति। अत्र सुवर्णादीनां संख्या कर्षमितेत्याहुः वृद्धाः इति मदनरत्ने। अत्राङ्गच्छेदादिदण्डो ब्राह्मणव्यतिरिक्तविषयः "ब्राह्मणं स्तेयिनं ब्राह्मणं कृत्वा स्वराष्ट्राद्विप्रवासयेदिति" याज्ञवल्क्यस्मरणात्। चिह्नं ललाटे श्वपदाकाराङ्कनम्। तथा च मनुः "गुरुतल्पे भगः कार्य्यः सुरापाणे सुराध्वजः। स्तेये च श्वपदं कार्य्यं ब्राह्मणस्य शिरः पुमानिति"। एतच्च प्रायश्चित्तमकुर्वतां दण्डोत्तरकालं न तु प्रायश्चित्तं चिकीर्षताम्। "प्रायश्चित्तन्तु कुर्वाणाः सर्वे वर्णा यथोदितम्। नाङ्क्या राज्ञा ललाटे तु दाप्यस्तूत्तमसाहसमिति" मनुस्मरणात्। जात्यादिभेदेन च दण्डतारतम्यमाह स एव "अष्टापाद्यन्तु शूद्रस्य स्तेये भवति किल्विषम्। षोडशैव तु वैश्यस्य द्वात्रिंशत् क्षत्रियस्य तु। ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिः पूर्णं वापि शतम्भवेत्। द्विगुणा वा चतुःषष्टि स्तद्दोषगुणवेदिनः" इति। यस्मिन्नपराधे यो दण्ड उक्तः स शूद्रकर्तृके तस्मिन्नष्टगुणः दापनीयः वैश्यकर्तृके षोडशगुणः, क्षत्रियकर्तृके द्वात्रिंशद्गुणः। ब्राह्मणकर्तृके चतुःषष्टिगुणः शतगुणो वा अष्टाविंशत्युत्तरशतगुणो वेत्यर्थः। सामान्यूनमूल्यानां क्षुद्राणां मूल्यात् पञ्चगुणोदम इत्याह नारदः "काष्ठभाण्डतृणादीनां मृण्मयानान्तथैव च। वेणुवैणवभाण्डानां तथा स्नाय्वस्थिचर्मणाम्। शाकानामार्द्रमूलानां हरणे फलमूलयोः। गोरसेक्षुविकाराणां तथा लवणतैलयोः। पक्वान्नानां कृतान्नानां मत्स्यानामौषधस्य च। सर्वेषामल्पमूल्यानां मूल्यात्पञ्चगुणो दमः" इति। यत्पुनः क्षुद्रद्रव्यविषये द्विगुणदण्डप्रतिपादकं मनुवचनम् "सूत्रकार्पासकिण्वानां गोमयस्य गुडस्य च। दध्नः क्षीरस्य तक्रस्य पानीयस्य तृणस्य च। वेणुवैणवभाण्डानां लवणानान्तथैव च। मृण्मयानां च हरणे मृदोभस्मन एव च। मत्स्यानां पक्षिणाञ्चैव तैलस्य च घृतस्य च। मांसस्य मधुनश्चैव यच्चान्यत् पशुसम्भवम्। अन्येषाञ्चैवमादीनां मद्यानामोदनस्य च। पक्वान्नानाञ्च सर्वेषां तन्मूल्याद्द्विगुणोदमः" इति। तदल्पप्रयोजनविषयम्। धान्यादीनामल्पप्रयोजनद्रव्यापहरणे न दण्डः यथाह स एव "द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिर्द्वाविक्षू द्वे च मूलके। आददानः परक्षेत्रान्न दण्डं दातुमर्हति। चणकव्रीहिगोधूमयवानां मुद्गमाषयोः। अनिषिद्धैर्गृहीतव्या मुष्टिरेका पथि स्थितैः। तथैव सप्तमे भक्ते भक्तानि षडनश्नता। अश्वस्तनविधानेन हर्त्तव्यं हीनकर्म्मणः" इति। न केवलं चौरस्यैव दण्डः किन्त्वचौरस्यापि

चौरोपकारिणः इत्याह याज्ञवल्क्यः "भक्तावकाशा-ग्न्युदकमन्त्रोपकरणव्ययान्। दत्त्वा चौरस्य वा हन्तु-र्जानतो दम उत्तम" इति। भक्तम् अशनम्। अवकाशो-निवासस्थानम्। अग्निश्चौरस्य शीतापनोदनाद्यर्थः। उदकम् पिपासितस्य। मन्त्रः चौर्यप्रकारोपदेशः, उपकरणं चौर्यसाधनम्। व्ययः अपहारार्थदेशान्तरगमनतः पाथेयम्। एतानि चौरस्य हन्तुर्वा दुष्टत्वं जानन्नपि यः प्रयच्छति तस्योत्तमसाहसो दण्ड इत्यर्थः। कात्यायनोऽपि "चौराणां भक्तदा ये स्युस्तथाग्न्युदकदायिनः। दातारश्चैव भाण्डानां प्रतिग्राहिण एव च। समदण्डाः स्मृता ह्येते ये च प्रच्छादयन्ति तानिति"। चौरोपेक्षाकारिणं प्रत्याह नारदः "शक्ताश्च ये उपेक्षन्ते तेऽपि तद्दोषभागिनः। उत्क्रोशतां जनानाञ्च ह्रियमाणे धने तथा। श्रुत्वा ये नाभिधावन्ति तेऽपि तद्दोषभागिनः" इति। द्रव्यभेदेन चौर्यप्रायश्चित्तं प्रायश्चित्तशब्दे दृश्यम्। तत्कर्म्मविपाकश्च कर्म्मविपाकशब्दे १७४२पृ० दृश्यः।

चोरक पु० चोरः स्वनामख्यातद्रव्यमिव कायति कै-क। १ग्रन्थिपर्णवृक्षे रत्नमाला। स च "ग्रैवेयकमांसीतगरकुष्ठ-रसघेन्द्रवारुणि नखीजम्। मधुररसमधूच्छिष्टानि चोरक-श्चेति गणः" सु० सं० ११अ० शीतभक्तौ उक्तः

चोरघात पु० चोरं हन्ति हन-अण्। राज्ञां हस्तिभेदे शब्दार्थ०।

चोरपुष्पी स्त्री चोर इव पुष्पमस्याः रात्रिविकाशित्वात्। शङ्खिन्याम्। स्वार्थे क अत इत्वम्। चोरपुष्पिका-प्यत्र अमरः। [नासायाम्" शब्दार्थचि०।

चोरस्नायु पु० चोरस्य गन्धद्रव्यभेदस्य स्नायुरिव। काक-

चोरा स्त्री चोरतुल्यं रात्रिविकाशित्वेन पुष्पमस्त्यस्याः अर्श० अच्। चण्डपुष्पिकायाम् शब्दार्थचि०।

चो(चौ)रिका स्त्री चोरस्य भावः मनोज्ञा० वुञ् ठञ् वा। चौर्य्ये रायमुकुटः।

चोल पु० चुल समुच्छ्राये कर्म्मणि घञ्। १स्त्रीणां कञ्चुके २आप्रपदीने वस्त्रे ३कूर्पासके। (चोला) इति ख्याते पुंसां वस्त्रभेदे। "द्रविडकलिङ्गयोर्मध्ये चोलदेशः प्रकीर्त्तितः। ब्रह्म-कर्म्मरता ते प्रोक्तास्तत्र दीक्षान्तरो भवेत्" इत्युक्ते ४देशे "अपरे जनपदा दक्षिणेन" इत्युपक्रमे "कौकुट्टकास्तथा चोलाः कोङ्कणा मालवानकाः" भा० भी० ९अ०। जनपदोक्तौ। स च देशः अधुना (ताञ्जोर) इति ख्यातः। स च वृ०स०१४अ० कूर्म्मविभागे दक्षिणस्यामुक्तो यथा "अथ दक्षिणेन" इत्युपक्रमे "कर्णाटमहाटविचित्रकूट-नासिक्यकोल्लगिरिचोलाः"। तस्य राजाऽण् चोडमिजनोऽस्य वा अण्। चौल तद्राजे तद्देशवासिनि च। बहुत्वे तस्य लुक्। चोलाः ५तद्देशनृपेषु ६तद्देशेषु च ब०व०। तत्रत्याश्च क्षत्रियाः अपि वृषलतामापन्नाः काम्बोजशब्दे १९०६पृ० दृश्यम्। ७चीनदेशस्थक्षुद्रभेदे शब्दार्थचि०।

चोलक पु० चोल इव कायति कै-क। १वारबाणे कवचे २वल्कले च शब्दर०।

चोलकिन् पु० चोलकमिवास्त्यस्य इनि। १करीरे (कँाड़ेड़-कोंड़)। २नागरङ्गे मेदि० ३किष्कुपर्व्वणि हारा०।

चोरगणेश पु० कर्म्म०। करच्छिद्रवतां जापिनां जपफल-हारके तन्त्रोक्ते गणेशभेदे।

चोलण्डुक पु० चोलस्याण्डुक इव शक०। शिरोवेष्टे त्रिका०

चोलन न० चोलमिवाचरति क्विप् ततः कर्त्तरि ल्यु। १नागरङ्गे २करीरे ३किष्कुपर्व्वणि च शब्दार्थचि०।

चोली स्त्री० चुल-णच्-अच् गौरा० ङीष्। स्त्रीणां १कञ्चुकाख्ये आप्रपदीने वस्त्रे (चोला) इतिख्याते पुंसां २वस्त्रभेदे च शब्दार्थचि०। [शब्दार्थचि०।

चोलोण्डुक पु० चोलस्याण्डुक इव। शिरोवेष्टे उष्णीषे

चोष पु० चोषते चः स चासावुषोदाहश्चेति। पार्श्वस्थेनाग्नि-नेव जनिते सन्तापभेदे। "कुष्ठक्षपीडनयुतं पवनेन, पित्तात् सदाहचोषयुतं सकम्पवेपम्" "चोषः पार्श्व-स्थिताग्निनेव सन्तापः" भावप्र०।

चोष्य न० चुष-ण्यत् कर्म्म० गुणः। चूष्ये चूषणीये। "पचा-म्यन्नं चतुर्विधम्" गीताव्याख्याने "प्राणिभिर्भुक्तं भक्ष्यं भोज्यं लेह्यं चूष्यञ्चेति चतुर्विधमन्नं पचामि। तत्र यद्दन्तैरवखण्ड्यावखण्ड्य भक्ष्यते अपूपादि तद्भक्ष्यं, यत्तु केवलं जिह्वया विलोड्य निगीर्य्यते पायसादि तद्भोज्यम्। यज्जिह्वायां निःक्षिप्य, रसास्वादेन निगीर्य्यते द्रवीभूतं गुडादि तल्लेह्यम्। यत्तु दंष्ट्राभिर्नि-ष्पीड्य रसं निगीर्य्यावशिष्टं त्यज्यते इक्षुदण्डादि तच्चू-ष्यमिति चतुर्विधस्य भेदः" श्रीधरः। अत्र क्वचित्पुस्तके चूष्यमित्यत्र चोष्यमितिपाठदर्शनात् चोष्यशब्दकल्प-ना केषाञ्चित् प्रामादिकी अनार्षवाक्ये ण्यो० कल्प-नाया अयुक्तत्वात्। किन्तु "भोजनीयानि पेयानि भक्ष्याणि विविधानि च। लेह्यान्यमृतकल्पानि चो-ष्याणि च तथाऽर्जुन" भा० आ० १७५अ०। अतार्ष-

त्वात् प्रयो० कल्पना युक्तैव । एवं "भक्ष्यं भोज्यञ्च पेयञ्च चोष्यं लेह्यं तथैव च" हरिव० १४५अ० ।

चोक्ष पु० १सयोनमे मन्दहार्यचि० । २मिश्रजुगारे (चौँटाल) इत्यं च त्रिका० ।

चोड़(ल) न० चूड़ा प्रयोजनमस्य चूडा० वाः वा डस्य लः । चूड़ाकर्मणि चूड़ाशब्दे २९५७ पृ० दृश्यम् "गार्भैर्होमैर्जातकर्म चौडमौञ्जीनिबन्धनैः" मनुः । चूडैव स्वार्थे अण् । चूडायाम् "वैजिङ्गानैमेहाशयैः कृतचोडमविलकृत्"भा० व० १७अ० ।

चोडि पुंस्त्री चूड़ाया इदम् बाह्वा० इञ् । चूडायन्त्रिणि स्त्रियां वा० ङीप् ।

चोलह(ण्ड) न० जलभेदे चुलायकदे पृ०२९५५ दृश्यम् ।

चोड़ायनि पु० गोत्रप्रवर्त्तके प्रवराध्यायपठिते ऋषिभेदे

चोपयत पुं० चुप-अच् चोपः सन् यतते यत-अच् ततः स्वार्थे अच् । ऋषिभेदे तस्यापत्यम् तिका० फिञ् । चोपयतायनि तदपत्ये स्त्रियां तु क्रोड्या० ष्यङ् । चोपयत्या । चोपयतानां विषयः भौरि० विधल् । चोपयतविध तद्विषये न० । गोत्रापत्ये अर्था० कञ् चोपयतायन तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री

चोपैया स्त्री मात्रावृत्तभेदे तल्लक्षणं यथा "चौपैयाछन्दं लिंपन्त्रासं फणिपतिपिङ्गलभणितं कुरु यमतरङ्गममति हृदयङ्गम मन्ते गुरुरुपनीतम् । यदि दशवसुरविभिन्नस्तेविज्ञिः क्रियते यतिरभिरामम् सपदि भवसमये जगतिः कवते वितरति संसदि कामम्" ।

चोर पु० चुरा शीलमस्य चुरा० णः चोरयत अच् वा । प्रच्छन्नपरद्रव्याहारके अमरः । "सुवर्णचौरः कौनख्यं सुरापः श्यावदन्तताम्" मनुः २कविभेदे कवी चौरमयूरकौ" उद्भटः तदुक्तपद्यश्चौरपाञ्चाशिका ।

चोरपुष्पौषधि स्त्री चौरपुष्पिकानामौषधौ मेदि० ।

चोरिकाक पु० काकभेदे "बलं चौरयित्वा तु चौरिकाकः प्रजायते" भा०अनु० १११अ० ।

चोलि(डि) पु० चोलस्यापत्यम् इञ् । प्रवराध्यायपठिते ऋषिभेदे ।

चोलुक्य पुंस्त्री चुलुकस्य गोत्रापत्यं गर्गा० यञ् । चुलुकर्षिगोत्रापत्ये तस्य छात्रः कण्वा० अण् यलोपः । चोलुक चौलुक्यच्छात्रे ।

च्यवन पु० च्यु-ल्यु । भार्गवे ऋषिभेदे तस्य नामनिरुक्तिः भा० आ० ६ अ० दर्शिता यथा ।

"भृगोः सुदयिता भार्या पुलोमेत्यभिविश्रुता । तस्यां समभवद्गर्भो भृगुवीर्यसमुद्भवः । तस्मिन् गर्भेऽथ सम्भूते पुलोमायां भृगूद्वहात् । समये समशीलिन्यां धर्मपत्न्यां यशस्विनः । अभिषेकाय निष्क्रान्ते भृगौ धर्मभृतां वरे । आश्रमं तस्य रक्षोऽथ पुलोमाऽभ्याजगाम ह । तं प्रविश्याश्रमं दृष्ट्वा भृगोर्भार्यामनिन्दिताम् । हृच्छयेन समाविष्टो विचेताः समपद्यत" । ५अ० इत्युपक्रमे "अग्नेरथ वचः श्रुत्वा तद्रक्षः प्रजहार ताम् । ब्रह्मन् ! वराहरूपेण मनोमारुतरंहसा । ततः स गर्भो निवसन् कुक्षौ भृगुकुलोद्वहः । रोषात् मातुश्च्युतः कुक्षेश्च्यवनस्तेन सोऽभवत् । तं दृष्ट्वा मातुरुदराच्च्युतमादित्यवर्चसम् । तद्रक्षो भस्मसाद्भूतं पपात परिमुच्य ताम् । सा तमादाय सुश्रोणी ससार भृगुनन्दनम् । च्यवनं भार्गवं पुत्रं पुलोमा दुःखमूर्च्छिता" ६अ० । २शरणयुक्ते त्रि० "यस्तु न च्यवते नित्यं यशसा वचसा श्रिया । अग्निर्निश्च्यवनो नाम" भा०व०२१८ अ० । भावे ल्युट् । ३क्षरणे न० दुग्धक्षरणः ।

च्यवनप्राश पु० च्यवनेन प्राश्यते प्र+अश० कर्मणि घञ् । चक्रदत्तोक्ते औषधभेदे यथा

"बिल्वाग्निमन्थश्योनाककाश्मर्यः पाटली बला । पर्ण्यश्चतस्रः पिप्पल्यः श्वदंष्ट्रा बृहतीद्वयम् । शृङ्गी तामलकी द्राक्षा जीवन्ती पुष्करा गुरु । अभया बास्तता ऋद्धिर्जीवकर्षभकौ शठी । मुस्तं पुनर्नवा मेदा सूक्ष्मैलोत्पलचन्दने । विदारी वृषमूलानि काकोली काकनासिका । एषां पलोन्मितान् भागान् शतान्यामलकस्य च । पञ्च दद्यात् तदैकध्यं जलद्रोणे विपाचयेत् । ज्ञात्वा गतरसान्येतान्यौषधान्यथ तं रसम् । तच्चामलकमुद्धृत्य निष्कुलं तैलसर्पिषोः । पलद्वादशके भृष्ट्वा दत्त्वा चार्द्धतुलां भिषक् । मत्स्यण्डिकायाः पूताया लेहवत् साधु साधयेत् । षट्पलं मधुनश्चात्र सिद्धशीते प्रदापयेत् । चतुष्पलं तु गाक्षीर्याः पिप्पल्या द्विपलन्तथा । पलमेकं निदध्याच्च त्वगेलापत्रकेशरात् । इत्ययं च्यवनप्राशः परमुक्तो रसायनः । कासश्वासहरश्चैव विशेषेणोपदिश्यते । क्षीणक्षतानां वृद्धानां बालानाञ्चाङ्गवर्द्धनम् । स्वरक्षयमुरोरोगं हृद्रोगं वातशोणितम् । पिपासां मूत्रशुक्रस्थान् दोषांश्चैवापकर्षति । अस्य मात्रां प्रयुञ्जीत योपरुन्ध्याच्च भोजनम् । अस्य प्रयोगाच्च्यवनः सुवृद्धोऽभूत् पुनर्युवा । मेधां स्मृतिं कान्तिमनामयत्वं

वयःप्रकर्षं बलमिन्द्रियाणाम् । स्त्रीषु प्रहर्षं परमग्नि-वृद्धिं वर्णप्रसादं पवनानुलोम्यम् । रसायनस्यास्य नरः प्रयोगाल्लभेत जीर्णोऽपि कुटीप्रवेशात् । जराकृतं रूपमपास्य सर्वं बिभर्त्ति रूपं नवयौवनानाम् । सिता मत्स्यण्डिकाऽलाभे धात्र्याश्च स्वरु मर्जनम् । चतुर्भाग-जले मायो द्रव्यं शतरसं भवेत् ।”

च्यवान पु॰ च्यवन+पृषो॰ दीर्घः । च्यवनर्षौ “प्रमुञ्चन्तं द्रापिमिव च्यवानात्” ऋ॰१।११६।१०। “च्यवानात् च्यवनाद्दृषेः” भा॰ “युवं च्यवानमश्विना जरन्तं पुन-र्युवानं चक्रथुः शचीभिः” ऋ॰१।११७।१३। “हे अश्विनौ युवं युवां शचीभिरात्मीयैर्भैषज्यलक्षणैः कर्मभिः जरन्तं जीर्यन्तं च्यवानमेतत्संज्ञमृषिं युवानं पुन-र्यौवनोपेतं चक्रथुः” भा॰ “च्यवानऋषिर्भवति स्तोतॄणां च्यवानमित्यस्य निगमा भवन्ति” इति निरु॰ ४।१९

च्यावन त्रि॰ च्यु–णिच्–ल्यु । च्युतिकारके “दुश्च्यावश्च्या-वनो जेता हन्ता ब्रह्मद्विषां हरः” भा॰ कर्ण॰ ३४अ॰। भावे ल्युट् । २च्युतिसम्पादने “यद्वदं च्यावनं स्थानात् प्रतिष्ठायां शतक्रतोः” हरिवं॰ २८ अ॰ ।

च्यु गतौ भ्वा॰ आत्म॰ सक॰ अनिट् । च्यवते अच्योष्ट । चुच्युवे । च्युतः । च्युतिः “वसु न च्यवते नित्यम् यशसा वर्चसा श्रिया” भा॰व॰ २१५ अ॰ । “अद्य ते कतिचिद्रात्रयश्च्युतस्यार्य्यकवेश्मनः” रा॰ अयो॰ ७२।५। “न च्यवेयं स्वधर्म्मात्” भा॰व॰ २८६ अ॰ । “अच्योष्ट सत्वान्नृपतिश्च्युताशः” “च्युतायनायाः फलवद्विभूत्या” भट्टिः उपसर्गपूर्वकस्य तत्तदुपसर्गद्योतार्थयुक्तगतौ ।

च्यु सहने सक॰ हसने अक॰ चु॰ उभ॰ सेट् । च्यावयति अचि(चु)च्यवत् त । चु(चि)च्यावयिषति

च्युत क्षरणे भ्वा॰ पर॰ अक॰ सेट् । च्योतति इरित् अ-च्युतत् अच्योतीत् । चुच्योत । च्युतः । “इदं शोणित मत्यर्थं संप्रहारेऽच्युतत्तयोः” इदं कवचमच्योतीत्” इति च भट्टिः । [च्युतः । च्युतोपमः ।

च्युत त्रि॰ च्यु–क्त च्युत–क वा । १गते २क्षरिते च । अ-

च्युति स्त्री च्यु–भावे क्तिन् । १गतौ “सत्वात् च्युतिः क्षत्रियस्य न धर्म्मेषु प्रशस्यते” भा॰ शा॰१०३अ॰। “कार्य्यं हरस्यापि पिनाकपाणेर्धैर्य्यच्युतिं के मम धन्वि-नोऽन्ये” कुमा॰ । च्युत् भावे क्तिन् । २क्षरणे । मद-च्युतिः । च्योतति शोणितमस्मात् अपादाने क्तिन् । ४गुदद्वारे शब्दार्थचि॰ ।

च्युप पु॰ च्यवन्ते भावन्तेऽनेन धातूनामनेकार्थत्वात् च्यु–भाव-ने प किच्च । वक्त्रे उज्ज्व॰ । पान्तादुपधत्वात् पुंस्त्वम् ।

च्युस हानौ हसने चु॰ उभ॰ अक॰ सेट् । च्योसयति ते अचुच्युसत् त ।

च्यूत पु॰ चूत+पृषो॰ । आम्रवृक्षे शब्दर॰ पाठान्तरम् ।

च्यौत्न न॰ च्यु–गतौ करणे त्नण् । १बले निघ॰ । कर्त्तरि त्नण् । २गन्तरि २प्रणुद्गे-२क्षीणपुण्यजने” सि॰कौ॰।

इति वाचस्पत्ये चकारादिशब्दार्थनिरूपणम् ।

२८९७पृ॰ चयशब्दपरिशिष्टम् ।

भावप्र॰ उक्ते दोषवृद्ध्यादौ “कालस्वभावोऽयमाहारादि वशात् पुनः । चयादीन् यान्ति सद्योऽपि दोषाः काले विशेषतः । चयकोपशमाः पूर्वाह्णे वसन्तस्य लिङ्गं, मध्याह्ने ग्रीष्मस्य, अपराह्णे प्रावृषः, प्रदोषे वार्षिकम् शरदमर्द्धरात्रे प्रत्यूषसि हेमन्तमुपलक्षयेत् । एवमहो-रात्रमपि वर्षमिव शीतोष्णवर्षादोषोपचयप्रकोपोपशमान् जानीयादिति । सुश्रुतः । चयकोपशमा दोषा विहाराहार-सेवनैः । समानैर्यान्त्यकालेऽपि विपरीतैर्विपर्य्ययम् । समानैः तुल्यैः चयादियोग्यैरिति यावत् । विपर्य्ययं कालेऽपि वैपरीत्यं बोध्यम् । चयलक्षणमाह सुश्रुतः । स्वस्थानस्थस्य दोषस्य वृद्धिः स्याच्छ्राव कोष्ठता । पीतावभासता वह्निमन्दता चाङ्गगौरवम् । आलस्यञ्चयहेतौ तु द्वेषश्च चयलक्षणम् । सञ्चयोपहृता दोषा लभन्ते नोत्तरां गतिम् । ते तूत्तरासु गतिषु भवन्ति बलवत्तराः” ।

२९७२ पृ° चोरगणेशशब्दपरिशिष्टम् ।

चोरगणेशमन्त्रादिकमुक्तं गणेशविमर्षिण्याम् "चक्षुर्द्वयं तथा कर्णद्वयं नासापुटद्वयम् । मुखं नाभिं लिङ्गमूलं गुदस्थानं तथैव च । मनोद्वारं भ्रुवोर्मध्ये दशैव द्वारसंस्थिताः । अङ्कुशं प्रथमं बीजं हृदये दशधा जपेत् । प्रजपान्ते ततो मातः ! कपाटं निःक्षिपेत्ततः । कर्णयोश्च तथा कूर्चं वाणीं नासापुटे ततः । मुखे क्लीं द्विविधं बीजं नाभौ वाणीं ततो जपेत् । ह्सौ बीजं लिङ्गमूलेवं गुदे परिकीर्त्तितम् । ओंकारञ्च भ्रुवोर्मध्ये मनःस्थाने तथैव च । एतदेकादश बीजं प्रतिद्वारे कपाटवत् । चोरगणेशमन्त्रं जप्त्वा कर्ममात्रं न कुर्यात् । यदि कुर्यात्तदा दोष उक्तो वर्णविलासतन्त्रे । "गणेश उवाच । अथुनाहं प्रवक्ष्यामि चोरमन्त्रमतः शृणु । चोरमन्त्रपरिज्ञानं विना हे ब्राह्मणेश्वरि ! । पुराणं प्रपठेद्यस्तु स एव मूर्त्तिमान् कलिः । परजन्मनि पापिष्ठः स भवेच्चौरकुक्कुरः । शिवपूजा विष्णुपूजा शक्तिपूजा तथैव च । सर्वपूजासु यत्तेजो हरते गणपः स्वयम् । पञ्चाशद्गणदेवानां ज्योतींषि सुनिपुङ्गवा ! । प्रतिद्वारपथे गत्वा प्रतिपद्मेषु जृम्भते । हरन्ति जपतेजांसि प्रतिपद्मेषु संस्थिताः । जपपूजासु यत्तेजस्तत्र चौरो गणाधिपः । तस्माच्चौरप्ररोधार्थं चोरमन्त्रं जपेद्बुधः । ततस्तु पूजयेद्धीमान् यस्य या इष्टदेवताः । ततः फलमवाप्नोति ब्रह्मादित्रिदिवौकसः । चौरमन्त्रं महामन्त्रं पञ्चाशद्गणतोषणम् । चौरमन्त्रं विना भद्रे ! शान्तिस्वस्त्ययनं कुतः । कर्णद्वयं तथा चक्षुर्द्वयं नासा मुखं ततः । नाभिस्थाने लिङ्गमूले गुदस्थाने तथैव च । मनोद्वारं भ्रुवोर्मध्यं दशैकं द्वारमीरितम् । प्रतिद्वारे न्यसेन्मन्त्रं चौराख्यं ब्राह्मणेश्वरि ! । चौरमन्त्रश्चाङ्क भद्रे ! प्रतिद्वारे कपाटवत् । रहस्यं ते प्रवक्ष्यामि पञ्चाशद्गणतोषणम् । अङ्कुशं प्रथमं बीजं शयने दशधा जपेत् । प्रजप्य सुभगे ! मातः । कपाटं निःक्षिपेत्ततः । अन्यथा अङ्कुशैर्बीजैः कपाटं भेदिरे गणाः । चन्द्रिकान्तर्गतानित्यं शङ्करं वरसुन्दरम् । चन्द्रिकासु समासीनः शिञ्जिनी अणिमा गुणः । चन्द्रबिन्द्वात्मिका नित्या गणेशपरिपूजिता । ह्रीं ह्रीं बीजद्वयमिति विन्यसेन्नयनद्वये । कर्णयोश्च तथा ह्रीं ह्रीं ऊँ ऊँ नासाद्वये तथा । मुखे क्लीं द्विविधं बीजं नाभौ ह्रीं सुभगेश्वरि ! । ह्सौ बीजं लिङ्गमूले गुदेवं परिकीर्त्तितम् । ऊङ्कारञ्च भ्रुवोर्मध्ये मनःस्थाने तथैव च । एतदेकादशद्वारे चौरमन्त्राणि विन्यसेत् । दशधा चौरमन्त्रञ्च एकधा वापि बीजकम् । अनेनैव जपेनापि प्रतिद्वारे कपाटकम्" । जपकालोऽपि तत्रैव । "शृणु चापि प्रवक्ष्यामि मन्त्रस्य जपनिर्णयम् । प्रातःकाले च शय्यायां शुक्लस्थापः स्वदेहके । पूर्वन्मातृकान्यासं विन्यसेन्मातृकास्थले । तथा एकादशद्वारे चौरमन्त्राणि विन्यसेत् । दशधा चौरमन्त्रञ्च एकधा वापि संजपेत् । चौरमन्त्रजपात् तुष्टिर्गणेशस्य सदा भवेत् । यमस्य नाधिकारोऽपि चौरमन्त्रजपात् प्रिये ! । सर्वमन्त्रजपात्तेजः सर्वस्मात् समुपस्थितम् । तत्तेजो हरणे शक्तिर्गणेशस्य नचैव हि" चोरगणेशोऽप्यत्र । अयञ्चशब्द उत्कृष्टे चारकशब्दात् परं बोध्यः तत्र च कर छिद्रेत्यत्र करणच्छिद्रेति शुद्धम् करणं च नेत्रादि । छिद्रं द्वारानावरणम् ।

छ

छकारो व्यञ्जनवर्णभेदः स्पर्शसंज्ञकस्तस्योच्चारणस्थानं तालु आभ्यन्तरप्रयत्नः जिह्वामध्येन तालुस्पर्शः । बाह्यप्रयत्नाः विवारश्वासाऽघोषा महाप्राणश्च । मातृकान्यासेऽस्य वामकूर्परे न्यासः । तन्त्रमते अस्य वाचकशब्दाः । "छन्दनं सुषुम्णा च पशुः पशुपतिः स्मृतिः । निर्मलं तरलं वह्निर्भूतमाता विलासिनी । एकनेत्रश्च वृषली द्विशिरा वामकूर्परः । गोकर्णो लाङ्गली रामः कामधाता सदाशिवः । माता निशाचरः पाशुर्विद्युत्तः स्थितिशब्दकः" वर्णाभिधानम् । "मातृकावर्णात्मिकायास्तस्या ध्यानमुक्तं वर्णोद्धारतन्त्रे "ध्यानमस्याः प्रवक्ष्यामि द्विभुजां तु त्रिलोचनाम् । पीताम्बरधरां नित्यं वरदां भक्तवत्सलाम् । एवं ध्यात्वा छकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्" । काव्येऽस्य प्रथमनिर्देशफलं वृ° र° टी° उक्तं यथा "कः शोगो यस लक्ष्मीं वितरति वियदोषस्तथा चः सुखं छः प्रीतिं जोमित्रलाभमित्यादि" ।

छ पु° १छकारवर्णे । छो-घञर्थे भावे क । २छेदने स्त्री

कर्म्मणि घञर्थे क । २निर्भर्त्सिते त्रि० मेदि० । ४यज्ञे न० शब्दार्थचि० । छद–णि० भावे क्त । ५छादने ।

छग पुंस्त्री छं रोमभिश्छादनं गच्छति गम–ड । अजे छागे हेमच० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

छगण पुंन० । छाय पङ्केश्छादनाय गण्यते गण–कर्म्मणि घञ् । करीषे हेमच०

छगल पुंस्त्री छो–कलच् गुक् ह्रस्वश्च । १छागे स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । २नीलवस्त्रे न० । ३वृद्धदारकवृक्षे पु० हेमच० । ४अमलप्रधानदेशे पु० सोऽभिजनोऽस्य तण्–शिला० अञ् । ५तद्देशवासिनि त्रि० । ६मुनिपत्नीभेदे स्त्री छागली ७ऋषिभेदे पु० । ततो बाह्वा० अपत्ये इञ् । छागलि तदपत्ये पुंस्त्री । आत्रेये तु अण् । छागल आत्रेये छागलापत्ये । तद्भिन्ने छागलस्यापत्ये च ढक् । छागलेय ऋषिभेदे तस्य स्मृतिकर्त्ता ।

छगलक पुंस्त्री छगल+स्वार्थे क । छागे अमरः ।

छगलण्ड पु० दक्षिणदेशे सप्तशृङ्गसन्निधौ प्रचण्डादेव्याःस्थाने शब्दार्थचि० ।

छगलाङ्घ्रि(न्त्री) स्त्री छगलस्येवान्त्रम् अङ्घ्रिर्मूलं वा यस्याः षट्स्थात् गौरा० ङीष् । १वृद्धदारकौषधे अमरः २वृके शब्दर० । स्वार्थे क । अत्रैवार्थे ।

छगलिन् पु० ऋषिभेदे । स च कलापान्तेवासी । "हरिद्रुश्छगली तुम्बुरुरुलपश्चत्वारः कलापान्तेवासिनः" सिद्धा० तस्य कलापान्तेवासित्वात् णिनि प्राप्ते विशेषविहिता तेन प्रोक्तमधीयते इत्यर्थे ढिनुक् । छागलेयिन् तदध्येतृषु ब० व० ।

छच्छिका स्त्री "छच्छिका सरहीनं स्यादच्छा प्रचुरवारिका । छच्छिका शीतला लघ्वी पित्तश्रमतृषापहा । वातनुत् कफकृत् सा तु दीपनी लवणान्विता" इत्युक्ते तक्रभेदे । भावप्र० । सरहीनं दधीति शेषः ।

छटा स्त्री छो–अटन् किच्च । १दीप्तौ, २परम्परायाञ्च शब्दार्थचि० "यस्याश्चलहरिविवारिवीचिच्छटोच्छलच्छङ्खकुलाकुलेन" "शठच्छटाभिश्छपनेन विभ्रता" माघः । "सान्द्रोच्छलदच्छकच्छकुहरच्छातेतराम्बुच्छटा" काव्यप्र० । "घोरेन्दीवरदामसुन्दरवपुश्छायाः कटाक्षच्छटा" सा० द० ।

छटाफल पु० छटेव परम्परान्वितं फलं यस्य । गुवाके । त्रिका० ।

छटाभा स्त्री छटया दीप्त्या भाति भा–क । विद्युति हारा० ।

छत्र पु० छद–णिच् ष्ट्रन् ह्रस्वः चार्थे चा० । छत्राकारपत्रे (छातारिया) १क्षुपभेदे रत्नमाला । २आतपत्रे न० । मेदि० । ३अतिच्छत्रायां (छत्ता) तृणे स्त्री । ४भूतृणे राजनि० । तत्र आतपत्रशब्दे ६२८पृ० उष्णवारणशब्दे ११८०पृष्ठे च विवृतिः । "रत्नानि हरिणं छत्रं धनं धान्यं पशून् स्त्रियः" । "अभ्यञ्जनाञ्जनञ्चाक्ष्णोरुपानच्छत्रधारणम्" मनुः । "शशिप्रभं छत्रमुभे च चामरे" रघुः । ५आवरणमात्रे च । छत्रं गुरौ तेषु पात्राच्छादनं शीलं यस्य छत्रा० ण । छात्रः शिष्ये ।

छत्रक पु० छत्रमिव कायति कै–क । (राङ्गाकुलेखाडा) १तृणे, २मधुकरङ्के पक्षिणि च रत्नमाला । स्वार्थे क । ३छत्रे न० । ४ईश्वरमन्दिरभेदे शब्दार्थचि० ।

छत्रगुच्छ पु० छत्रमिव गुच्छोऽस्य । गुण्डतृणे राजनि० ।

छत्रध(धा)र पु० छत्रं धरति धारयति वा अच् अण् वा । छायाकरणाय नियुक्ते दासभेदे तत्र अचन्तस्य "अधिनियुक्ते" पा० पूर्व्वपदमाद्युदात्तम् ।

छत्रपत्र पु० छत्रमिव पत्रमस्य । १स्थलपद्मे, रत्नमाला २भूर्जपत्रवृक्षे च त्रिका० ।

छत्रपुष्प(क) पु० छत्रमिव पुष्पमस्य वा कप् । तिलकवृक्षे शब्दार्थचि० । [स्वातन्त्र्ये च मेदि० ।

छत्रभङ्ग पु० छत्रस्य भङ्गो यत्र । १नृपनाशे २वैधव्ये ३स्व-

छत्रा स्त्री छद–त्रन् टाप् । (मौरि)तृणे मेदि० २अतिच्छत्रे (छकुपा) ३कुस्तुम्बुरौ (धनिया) ४शिलीन्ध्रे च मेदि० । ५मञ्जिष्ठायां राजनि० ।

छत्राक न० छत्रा अतिच्छत्रेव कायति कै–क । १शिलीन्ध्रे "छत्राकं विड्वराहञ्चेति" मनुः । "पलाण्डुं विड्वराहञ्च छत्राकं ग्रामकुक्कुटम्" याज्ञ० । २जलवर्बुरवृक्षे पु० राजनि० गौरा० ङीष् । ३रास्नायां स्त्री अमरः ।

छत्रातिच्छत्र पु० छत्रमतिक्रम्य छत्रमावरणमत्रास्य अच् । छत्राकारे जलोद्भवे सुगन्धितृणभेदे शब्दरत्ना० ।

छत्रादि पु० "छत्रादिभ्यो णः" पा० शीलार्थे णप्रत्ययनिमित्ते पा० ग० सू० उक्ते गणभेदे स च गणो यथा "छत्र शिक्षा प्ररोह स्था बुभुक्षा चुरा तितिक्षा उपस्थान कृषि कर्मन् विश्वधा तपस् सत्य अनृत विशिखा विशिका भक्षा उदस्थान पुरोड विक्षा चुक्षा मन्द्र" छात्रः चौर इत्यादि राजनि० ।

छत्राधान्य न० छत्रा धान्यमिव । कुस्तुम्बुरौ धन्याके

छत्त्रिका स्त्री छत्त्रं तदाकारं पुष्पं यास्त्यस्य ठन्। १शिलीन्ध्रे स्वेदजे शाकभेदे हारा० तस्या उत्पत्ति-स्थानादिकं भावप्र० उक्तं यथा।
"उक्तं संस्वेदजं शाकं भूमिच्छत्रं शिलीन्ध्रकम्। क्षिति गोमयकाष्ठेषु वृक्षादिषु तदुद्भवेत्। सर्वे संस्वेदजाः शाकादोषलाः पिच्छलाश्च ते। गुरवश्छर्द्यतीसारज्वर-श्लेष्मामयप्रदाः। श्वेतशुभ्रस्थलीकाष्ठवंशगोमयसम्भवाः। नातिदोषकरास्ते स्युः शेषास्तेभ्यो विगर्हिताः"। २छत्त्र-विशिष्टे त्रि० ततः पुरोहिता० भावे यक्। छात्त्रिक्य छत्त्रयुक्तत्वे न०

छत्त्रिन् त्रि० छत्त्रमस्त्यस्य। १आतपत्रयुक्ते। "छत्त्रिणो गच्छन्ति" सा० द०। "वर्णितेषु च छत्त्री दण्डी रात्रि-टवीषु च" भावप्र० "मौञ्जी यज्ञोपवीती च छत्त्री दण्डाजिनी तथा" (वामनः) हरिवं० २६२अ०। २नापिते पु० शब्दरत्ना० [सि० कौ०

छत्वर पु० छद–ष्वरच् नि० ह्रस्व तः। १गृहे २कुञ्जे च

छद संवृतौ अद०चु०उभ०सक०सेट्। छदयति ते अचिच्छदत् त

छद संवृतौ वा चु० पक्षे भ्वा० उभ० सक० सेट्। छादयति ते छदति ते अचिच्छदत् त अच्छादीत्–अच्छदीत् अच्छदिष्ट। ऊर्ज्जने बलाधाने जीवने चायं मित्। छदयति ते इति भेदः। छन्नः–छादितः। घे ह्रस्वः छदः। "अग्निमन्नच्छादयसि" अथ० ८,२.१४, "वस्त्रं छादयेदाच्छेन" कात्या० श्रौ० ४,६,५, "छादयन्निव जालेन" भा० आ० १८२अ०। उपसर्गपूर्व्वकस्य तत्तदुपसर्ग-द्योत्यार्थयुक्तसंवरणे "आच्छाद्य चार्चयित्वा च" मनुः।

छद संवृतौ चु० उभ० सक० सेट् इदित् भाषि०। छन्दयति ते अचिच्छन्दत् त। छन्दः।

छद पु० छद–घ पि संज्ञायां घः ह्रस्वः। १वृक्षादिपत्त्रे २खगपत्त्रे अमरः ३गालिपर्णवृक्षे ४तमालवृक्षे च मेदि० "क्षतां विन्दुसरोरत्नैर्मवेन स्फाटिकच्छदाम्" (नलिनीम्) भा० स० ४६अ०। "नित्यपुष्पफलास्तत्र पादपाः हरितच्छदाः" भा० व० ८६अ०

छदन न० छद–ल्युट्। १पत्ते, २पत्त्रे मेदिनिः (तेजपात) ३त्वचि राजनि०। भावे ल्युट्। ४पिधाने न०। "विमलस्फाटिकाभानि पाण्डुरच्छदनानि" हरिवं० २१६अ०। "विमलस्फाटिकाभानि पाण्डुरच्छदनैर्द्विजैः" भा० व० १५८अ०।

छदपत्त्र पु० छदनं पत्रमस्य। भूर्जपत्रे रत्नमाला।

छदि स्त्री छद-कि। छदिषि पटले (चाल) अमरः "छदिः स्त्रियाम्" पा० उक्तेरिदन्तता च।

छदिस् न० छद–इसि। पटले चालं क्लीबं रायमुकुटः। "इन्द्रस्य छदिरसि" यजु० ४।२८।२ गृहे निघण्टुः

छद्मतापस पु० छद्मना, छलेन तापसः। लोकप्रतारणार्थं तापसताख्यापनाय तापसचिह्नधारिणि तत्कर्माननुष्ठायिनि वैडालव्रतिके यथार्थचि०

छद्मन् न० छाद्यते स्वरूपमनेन छद-मनिन्। १कपटे २छले। ३स्वरूपाच्छादने मेदि०। "जगाद वदनच्छद्मपद्मपर्यन्त पातिना" माघः। "छद्मना चरितं च यत्" मनुः "शकांश्च यवनांश्चैव अजयच्छद्मपूर्वकम्" भा०स० २९अ०

छद्मिका स्त्री छद्म अस्त्यस्याः व्रीह्या० इनि संज्ञायां कन्। गुडूच्यां राजनि०।

छद्मिन् त्रि०छद्म अस्त्यर्थे व्रीह्या० इनि। छद्मयुक्ते "ब्राह्मणच्छद्मिने देवलोके गत्वा परां गतिम्" भा०व०२९९अ०। "वाल्मीकच्छद्मिनं नगम्" ७७अ०। स्त्रियां ङीप्।

छन्द पु० छदि–संवरणे धातोरनेकार्थत्वात् इह इच्छायाम् अच्। १अभिलाषे, २वशतायाम्, "स्वच्छन्दोच्छलदच्छकुहरच्छातेतराम्बुच्छटा" काव्यप्र०। ३विषभेदे च अमरः ४विषे शब्दच०। ५रहसि त्रि० अमरटीका। "छन्दानुवृत्तिदुःसाध्याः सुहृदोविमनीकृताः" माघः। "वरदानात् पितुः कामं छन्दमृत्युरसि प्रभो!" भा० शा० ५०अ०।

छन्दक त्रि० छन्दयति संवृणोति रक्षति छदि–ण्वुल्। १रक्षके २वासुदेवे पु०। "वासुदेव! सर्वच्छन्दक! हरिहय! हरिमेध! महायज्ञ"। भा०शा०३४०अ० नारदकृतनारायणस्तवे।

छन्दःपर्ण पु० छन्दांसि वेदविहितकर्म्माणि पर्णानीव यस्य। मायामये संसारे। "छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित्" गीता छन्दांसि छादनात् तत्त्ववस्तुप्रावरणात् संसारवन्धनादीनि कर्म्माणि ऋग्यजुःसामवेदविहितानि पर्णानीव यस्य यथा वृक्षस्य छादनार्थानि रक्षणार्थानि च पर्णानि एवं धर्म्माधर्म्मोपार्ज्जनेन कर्म्मभिः संसार वृक्षोरक्ष्यते इति तस्य तथात्वम्।

छन्दश्चिति स्त्री ६त० छन्दसः समूहे। तत्र छन्दोभेदे एकादिगुरुज्ञानाय करणसूत्रं लीला० उक्तं यथा "छन्दश्चित्यादौ करणसूत्रं श्लोकत्रयम् 'एकाद्येकोत्तराअङ्का व्यस्ता भाज्याः क्रमस्थितैः। परः पूर्वेण सङ्गु-

पाद्रस्तत्परस्तत्परेण च ॥ एकद्वित्र्यादिभेदाः स्युरिदं साधारणं स्मृतम् । छन्दश्चित्युत्तरे छन्दसुपयोगोऽस्य तद्विदाम् ॥ मूषाखण्डनभेदादौ खण्डमेरौ च शिल्पके । वैद्यके रसभेदोये तन्नोक्तं विस्तृतेर्भयात् । तत्र छन्दश्चित्युत्तरे किञ्चिदुदाहरणम् । "प्रस्तारे मित्र ! गायत्र्याः स्युः पादे व्यक्तयः कति । एकादिगुरवश्चाशु कथ्यतां तत्पृथक् पृथक् । इह हि षडक्षरगायत्रीचरणः अतः षडन्तानां एकाद्येकोत्तराङ्कानां व्यस्तानां क्रम स्थानाच्च न्यासः

६ ५ ४ ३ २ १

१ २ ३ ४ ५ ६

६ १५ २० १५ ६ १ यथोक्तकरणेन लब्धाः एकगुरुव्यक्तयः । ६ । द्विगुरवः । १५ । त्रिगुरवः । २० । चतुर्गुरवः । १५ । पञ्चगुरवः । ६ । षड्गुरवः । १ । तथैका सर्वलघुः । १ । एवमासामैक्यं पादव्यक्तिमितिः । ६४ । एवमुक्तकरणाच्चरसङ्ख्याङ्कान् यथोक्तं विन्यस्य एकादिगुरुभेदानानीय तान् सैकानेकीकृत्य जाता गायत्र्युक्तव्यक्तिसङ्ख्या । १६७७७२१६ । एवमुक्तप्रायुक्तविपर्यन्तं छन्दसां व्यक्तिमितिर्ज्ञातव्या" ।

अधिकं प्रस्तारशब्दे मर्कटीजालशब्दे मेरुशब्दे पताकाशब्दे च दृश्यम् ।

छन्दस् न० छन्दयति छदन् । १वेदे भावे असुन् । २स्वैराचारे ३अभिलाषे च मेदि० । ४कपटे । नियताक्षरवर्णमात्रादिरचनाविशेषवशात् ५चतुश्चरणादौ पद्ये । लौकिक तत्संज्ञाभेदाश्च वृत्तरत्नाकरादौ सलक्षणा उक्तास्ते तु तत्तच्छब्दे उक्ता वक्ष्यन्ते च । वैदिकच्छन्दांसि तु सर्वानुक्रमिकायां कात्यायनेन दर्शितानि यथा

"अथ छन्दांसि गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगत्यतिजगतीशक्वर्यतिशक्वर्यष्ट्यत्यष्टिधृत्यतिधृतयः कृतिप्रकृत्याकृतिविकृतिसंकृत्यभिकृत्युत्कृतयः चतुर्विंशत्यक्षरादीनि चतुरुत्तराणि । ऊनाधिकेनैकेन निचृद्भूरिजौ द्वाभ्यां विराट्स्वराजौ । पादपूरणार्थं तु क्षैप्रसंयोगैकाक्षरीभावान् व्यूहेत् । आद्यं तु सप्तकं पादविशेषात् संज्ञाविशेषास्तान्नल्काममत एवोदाहरिष्यामो विराड्रूपा विराट्स्थानाश्च बहुला अपि त्रिष्टुभ एवेत्युद्देशः । तत्र दशैकादशद्वादशाक्षराणां वैराजत्रैष्टुभजागता इति संज्ञा अनादेशेऽष्टाक्षराः पादाश्चतुष्पादाश्च-

तः । प्रथमं छन्दस्त्रिपदा गायत्री । पञ्चकाश्चत्वारः षट्कश्चैकश्चतुर्थश्चतुष्को वा पदपङ्क्तिः । षट्सप्तैकादशा उष्णिग्गर्भा । त्रयः सप्तकाः पाद निचृन्मध्यमः षट्कश्चेद्दर्तनिचृद्द्विमकश्चेद्यवमध्या । यस्यास्तु षट् सप्तकाष्टकाः सा वर्धमाना विपरीता प्रतिष्ठा । द्वौ षट्कौ सप्तकश्चेति तृतीयमी ॥

द्वितीयमुष्णिक् त्रिपदान्त्यो द्वादशकः । आद्यश्चेत् पुर उष्णिङ् मध्यमश्चेत्ककुप् । त्रैष्टुभजागतचतुष्काः ककुम्न्यङ्कुशिरैकादशिनोः परः षट्कस्तनुशिरा मध्ये चेत्पिपीलिकमध्याद्यपञ्चकास्त्रयोऽष्टका अनुष्टुब्गर्भा । चतुःसप्तकोष्णिगेव ।२

तृतीयमनुष्टुप् । पञ्चपञ्चकाः षट्कश्चैको महापदपङ्क्तिः । जागतावष्टकश्च कृतिः । मध्ये चेदष्टकः पिपीलिकमध्या । नवकयोर्मध्ये जागतः काविराट् । नववैराजत्रयोदशैर्नष्टरूपा । दशकास्त्रयो विराडेकादशका वा ।४

चतुर्थं बृहती तृतीयो द्वादशकः । आद्यश्चेत् पुरस्ताद्बृहती । द्वितीयश्चेन्न्यङ्कुसारिण्युरोबृहती स्कन्धग्रीवी वा । अन्त्यश्चेदुपरिष्टाद्बृहती । अष्टिनोर्मध्ये दशकौ विष्टारबृहती । त्रिजागतोर्ध्वबृहती । त्रयोदशिनोर्मध्येऽष्टकः पिपीलिकमध्या । नवकाष्टकैकादशाष्टिनो विषमपदा । चतुर्नवका बृहत्येव । ५

दशमं पङ्क्तिः पञ्चपदा । अथ चतुष्पदा विराड्दशकाः । अयुजौ जागतौ सतोबृहती युजौ चेद्विपरीताऽऽद्यौ चेत् प्रस्तारपङ्क्तिरन्त्यौ चेदास्तारपङ्क्तिराद्यन्त्यौ चेत् संस्तारपङ्क्तिर्मध्यमौ चेद्विष्टार पङ्क्तिः ।६

षष्ठं त्रिष्टुप् त्रैष्टुभपदा । द्वौ तु जागतौ यस्याः सा जागते जगती त्रैष्टुभे त्रिष्टुप् । वैराजौ जागतौ चाभिसारिणी । नवकौ वैराजस्त्रैष्टुभश्च द्वौ वा वैराजौ नवकस्त्रैष्टुभश्च विराट्स्थानैकादशिनस्त्रयोऽष्टकश्च विराड्रूपा । द्वादशिनस्त्रयोऽष्टकश्च ज्योतिष्मती । यतोऽष्टकस्ततोज्योतिः । चत्वारोऽष्टका जागतश्च महाबृहती । मध्ये जागतश्चेद्यवमध्या आद्यौ दशकावष्टकास्त्रयः पङ्क्त्युत्तरा विराट् पूर्वा वा ।७

सप्तमं जगती जागतपदा । षष्टिनस्त्रयः एकौ च द्वौ महासतोबृहती । अष्टकौ सप्तकः षट्कौ दशकौ नवकश्च षडष्टका वा महापङ्क्तिः"

तत् प्रतिपादकग्रन्थस्य वेदाङ्गत्वं यथोक्तं शिक्षायाम्

३१।७। "छन्दःपादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते। शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम्। तस्मात् साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते" इति।

छन्दोग्रन्थस्य वेदोपयोगिता ऋग्वेदभाष्ये दर्शिता यथा छन्दोग्रन्थोऽप्युपयुज्यते छन्दोविशेषाणां तत्र तत्र विहितत्वात्। "तस्मात् सप्त चतुरुत्तराणि छन्दांसि प्रातरनुवाकेऽनूच्यन्ते" इति ह्याम्नातम्। गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगतीत्येतानि सप्त छन्दांसि। चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री। ततोऽपि चतुर्भिरक्षरैरधिकाष्टाविंशत्यक्षरोष्णिक्। एवमुत्तरोत्तराधिका अनुष्टुबादयोऽवगन्तव्याः। तथान्यत्रापि श्रूयते। "गायत्रीभिर्ब्राह्मणस्य दध्यात्, त्रिष्टुब्भी राजन्यस्य, जगतीभिर्वैश्यस्येति"। तत्र मगणयगणादिशाध्यो गायत्र्यादिविवेकश्छन्दोग्रन्थमन्तरेण न सुविज्ञेयः। किञ्च "यो ह वा अविदितार्षेयच्छन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति वाऽध्यापयति वा स्थाणुं वर्च्छति। गर्त्तं वा पद्यते। प्र वा मीयते पापीयान् भवति तस्मादेतानि मन्त्रे मन्त्रे विद्यादिति" श्रूयते। तस्मात्तद्वेदनाय छन्दोग्रन्थ उपयुज्यते।

६ सामभेदे "छन्दांसि जज्ञिरे तस्मात् यजुस्तस्मादजायत" श्रुतिः छन्दोगः।

छन्दोऽधीते "श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीते" पा० घण् वा श्रोत्रियच्चादेशः। श्रोत्रिय छन्दोऽध्येतरि पक्षे अण्मात्रम्। छान्दस तत्रार्थे "श्रोत्रियच्छान्दसौ समौ" अमरः। छन्दसा इच्छया निर्म्मितम् यत्। छन्दस्य इच्छया निर्म्मिते त्रि०। छन्दसो व्याख्यानो ग्रन्थः यत् अण् वा। छन्दस्य छान्दस वेदव्याख्यानग्रन्थे। तत्र गायत्र्यादौ छन्दसि "सप्त छन्दांसि प्रभुमेकं तन्वन्ति" भा० व० १३४अ०। "गायत्री छन्दसामहम्" गीता। "छन्दोभिरच्छादयन् यदेभिरच्छादयन् तच्छन्दसां छन्दस्त्वम्" छा० उ०। वेदे "छन्दसि बहुलम्" पा०। "शुक्लच्छन्दांस्यधीयत" मनुः "हिरण्यगर्भो भगवान् एष छन्दसा स्तुतः" हरिवं० २२६अ०। "आसीन्महीक्षितामाद्यः प्रणवश्छन्दसामिव" रघुः। इच्छायाम् छन्दसः। छन्दस इदम् अण्। छान्दस वेदसम्बन्धिनि त्रि०। सर्वच्छन्दसि समार्द्धसमविषमभेदादिज्ञानाय लीला० उक्तं यथा

"समादिवृत्तज्ञानाय करणसूत्रं वृत्तार्द्धम्। पादाक्षरमितगच्छे गुणवर्गफलस्य द्विगुणे॥ समवृत्तानां सङ्ख्या तद्वर्गो वर्गवर्गश्च। स्वस्वपदोनौ स्यातामर्द्धसमानाञ्च विषमाणाम्॥ उदाहरणम्। समानामर्द्धतुल्यानां विषमाणां पृथक् पृथक्। वृत्तानां वद मे सङ्ख्यामनुष्टुप्छन्दसि द्रुतम्॥ न्यासः। उत्तरगुणः।२। गच्छः। ८। लब्धाः समवृत्तानां सङ्ख्याः। २५६। तथार्द्धसमानाम्। ६५२८०। विषमाणाञ्च। ४२९४९०१७६०। "अङ्घ्रयो यस्य चत्वारस्तुल्यलक्षणलक्षिताः। तच्छन्दःशास्त्रतत्त्वज्ञाः समवृत्तं प्रचक्षते॥ प्रथमाङ्घ्रिसमो यस्य तृतीयश्चरणो भवेत्। द्वितीयस्तुर्यवद्वृत्तं तदर्द्धसममुच्यते॥ यस्य पादचतुष्केऽपि लक्ष्म भिन्नं परस्परम्। तदाहुर्विषमं वृत्तं छन्दःशास्त्रविशारदाः"॥

छन्दस्तुभ् पु० छन्दसा पद्येन स्तुभ्नाति स्तम्भ् स्तुभ–क्विप्। गरुडाग्रजेऽरुणे तस्य तत्कथा "पितामह उवाच। एष लोकविनाशाय रविरुद्यन्तुमुद्यतः। पश्यन्नेव हि लोकान् स भस्मराशीकरिष्यति। तस्य प्रतिविधानञ्च विहितं पूर्वमेव हि। कश्यपस्य सुतो धीमानरुणेत्यभिविश्रुतः। महाकायो महातेजाः स स्थास्यति पुरो रवेः। करिष्यति च सारथ्यं तेजश्चास्य हरिष्यति। लोकानां स्वस्ति चैवं स्यादृषीणाञ्च दिवौकसाम्। ततः पितामहाज्ञां सर्वं चक्रे तदाऽरुणः। उदितश्चैव सवितारुणेन समावृतः" भा० आ० २४अ०।

छन्दु त्रि० छदि–उण्। उपच्छन्दयितरि। "कथा छन्दुर्भवति हर्यतः" ऋ० १८५४,४। "छन्दुरुपच्छन्दयिता" भा०।

छन्दोग पु० छन्दः सामवेदं गायति गै–क। "सामवेदज्ञे "यत्नेन भोजयेत् श्राद्धे बह्वृचं वेदपारगम्। शाखान्तगमथाध्वर्युं छन्दोगन्तु समाप्तिकम्" मनुः। "छन्दोगैर्विविधैः पृथक्" गीता। छन्दोगपरिशिष्टम्।

छन्दोदेव पु० ब्राह्मण्यां नापितेन जाते मतङ्गनामके चाण्डालभेदे तपस्यया इन्द्रदत्तवरेण छन्दोदेवनामतां प्राप्ते स्त्रीणां पूज्ये देवभेदे तत्कथा भा० आनु० २७अ०। "ब्राह्मण्यां वृषलेन त्वं मत्तायां नापितेन ह। जातस्त्वमसि चण्डालो ब्राह्मण्यं तेन तेऽनशत्" २७अ०इत्युपक्रमे तेन निर्विद्य तपश्चरणं तं प्रति इन्द्रस्य वरदानादि "नूनं दैवं न शक्यं हि पौरुषेणातिवर्त्तितुम्। तदर्थं यत्नवानेवं न लभे विप्रतां विभो!। एवं गते तु धर्मज्ञ। दातुमर्हसि मे वरम्। यदि तेऽहमनुग्राह्यः किञ्चिद्वा

सुकर्तं मम । वैशम्पायन उवाच । इत्युक्त्वेति सदा प्राह मतङ्गं बलवृत्रहा । चोदितस्तु महेन्द्रेण मतङ्गः प्राब्रवीदिदम् । यथा कामविहारी स्यां कामरूपी विहङ्गमः । ब्राह्मणक्षत्रियविरोधेन पूजाञ्च प्राप्नुयामहम् । यथा ममाक्षया कीर्त्तिर्भवेच्चापि पुरन्दर ! । कर्त्तुमर्हसि तद्देव ! शिरसा त्वां प्रसादये । शक्र उवाच । छन्दोदेव इति ख्यातः स्त्रीणां पूज्यो भविष्यसि । कीर्त्तिश्च तेऽतुला वत्स ! त्रिषु लोकेषु यास्यति । एवं तस्मै वरं दत्त्वा वासवोऽन्तरधीयत । प्राणांस्त्यक्त्वा मतङ्गोऽपि संप्राप्तः स्थानमुत्तमम्” भा॰ अनु॰ २९ अ॰ ।

छन्दोभाषा स्त्री छन्दसां भाषा । १छन्दसां कथने ततोभवे तद्व्याख्याने चार्थेऽर्थे ऋगयनादि॰ अण् । छान्दोभाष तत्रभवे तद्व्याख्याने चार्थे च । २उपाङ्गशास्त्रभेदे “उपाङ्गानि शृणु प्रभो !” इत्युपक्रमे “प्रतिपदमनुपदं छन्दोभाषासमन्वितम् । मीमांसान्यायतर्काश्च उपाङ्गं परिकीर्त्तितम्” हेमा॰ दा॰ ख॰ देवीपु॰ ।

छन्दोम पु॰ त्रिवृच्चे अहीने यागभेदे “त्र्यहाः पञ्च गर्गवैद छन्दोमानर्थैतुपरावाः” कात्या॰ श्रौ॰ २३।१।८। त्र्यहास्त्रिवृत्त्वाः पञ्च अहीनाः “द्वितीये त्रिवृतोऽतिरात्राः सर्वे राज्यकामस्य” ८।१०। सू॰ । “त्रिवृत्त्रिवृत्स्तोमयुक्ताः अतिरात्राः (सर्वे गर्गादयः) पञ्च राज्यकामस्य क्रतवो भवन्ति” कर्कः ।

छन्दोमदशाह पु॰ दशाहाख्ये यागभेदे “छन्दोमदशाहः पशुकामस्य” कात्या॰ श्रौ॰ । २३।५।२८। छन्दोमदशाह इति संज्ञा स पशुकामस्य भवति” कर्कः। तमाह ताण्ड्य। “पृष्ठ्यस्त्र्याहास्त्वारश्छन्दोमाः” २९ अ॰ । “षडहे दशरात्रे पृष्ठ्यावलम्बादूर्द्ध्वं द्वादशाहिकाश्चत्वारश्छन्दोमा भवन्ति तत्र पूर्वं रथन्तरपृष्ठाः पश्चाद्धाः ततश्चत्वारश्छन्दोमाः ततोदशमोविश्वजिदातिरात्रः” स॰ भा॰ ।

छन्दोमान न॰ ६त॰ । छन्दसां माने ततो भवे व्याख्याने च ऋगयनादि॰ अण् । छान्दोमान तत्र भवे तद्व्याख्याने च ।

छन्दोविचिति स्त्री ६त॰ । छन्दसां गायत्र्यादीनां १संग्रहावे । छन्दसां विचितिर्विचयोयत्र । छन्दःशास्त्रे च । “छन्दोविचितिरित्येवं षडङ्गोवेदरुच्यते” ततः ऋगयना॰ भवे व्याख्याने चार्थे अण् । छान्दोविचित तद्भवे तद्व्याख्याने च !

छव त्रि॰ पु॰ छद–प्र नि॰ । १आच्छादिते । २निर्जने

१रहसि न॰ “छन्नेऽपि चाप्यन्तरेषु यत्र” माघः । पक्षेछादित तत्रार्थे त्रि॰ ।

छप गतौ वा चुरा॰ उभ॰ पक्षे भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट् इदित् । छम्पयति ते छम्पति अचच्छम्पत् त अचम्पीत् । चच्छम्प ।

छम भक्षणे भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट् । छमति अच्छमीत् । उदित् छमित्वा–छान्त्वा छान्तः । छमण्डः [द्विकोषः

छमण्ड पु॰ छम–अण्डच् । मातापितृविहीने (छों ड) उणा

छर्द वमने चुरा॰ उभ॰ सक॰ सेट् । छर्दयति ते अचच्छर्दत त । छर्दितः । छर्दिः ।

छर्द न॰छर्द–भावे घञ् । वमने हेम॰ । क्लीवत्वमभिधानात् ।

छर्दन न॰ छर्द–भावे ल्युट् । १वमने । हेमच॰ । “छर्दनं दध्युदश्विद्भ्यामथ वा तण्डुलाम्बुना” सुश्रु॰ । कर्त्तरि ल्यु । २वमनकर्त्तरि त्रि॰ । ३मदनवृक्षे पुं॰ । हेतौ णिच्–ल्यु । ४निम्बवृक्षे पु॰ हेमच॰ ५मदनवृक्षे भावप्र॰ ।

छर्दापनिका स्त्री छर्दं वमनमापयति आपि–ल्यु स्वार्थे क अत इत्वम् । कर्कटाम् राजनि॰ ।

छर्दि स्त्री छर्दयति छर्द–हेतौ णिच्–इन् । वमनरोगे तन्निदानादि च सुश्रुते उक्तं यथा ।

“अथातश्छर्दिप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः । अतिद्रवैरतिस्निग्धैरहृद्यैर्लवणैरपि । अकाले चातिमात्रैश्च तथाऽसात्म्यैश्च भोजनैः। श्रमात् भयात्तथोद्वेगादजीर्णात् क्रिमिदोषतः। नार्य्याश्चापन्नसत्त्वायास्तथाऽतिद्रुतमश्नतः । बीभत्सैर्हेतुभिश्चान्यैर्द्रुतमुत्क्लेशितो बलात् । छादयन्नाननं वेगैरर्दयन्नङ्गभञ्जनैः । निरुच्यते छर्दिरिति दोषो वक्त्रं प्रधावितः । दोषानुदीरयन् वृद्धानुदानो व्यानसङ्गतः। ऊर्द्ध्वमागच्छति भृशं विरुद्धाहारसेविनाम् । हृल्लासोद्गाररोधौ च प्रसेको लवणस्तनुः । द्वेषोऽन्नपाने च भृशं वमीनां पूर्वलक्षणम्। मच्छर्दयेत् फेनिलमल्पमल्पं रूक्षाहितोऽभ्यर्हितमार्त्तरूपः । चान्तः स घोषं बहुधः कषायं जीर्णे ऽधिकं साऽनिलजा वमिस्तु। योऽम्लं भृशं वा कटुतिक्तवक्त्रः पीतं सरक्तं हरितं वमेद्वा । सदाहचोषज्वरवक्त्रशोषमूर्च्छान्विता पित्तनिमित्तजा सा । यो हृष्टरोमा मधुरं प्रभूतं शुक्लं हिमं सान्द्रकफानुविद्धम् अभक्तरुग्गौरवसादयुक्तो वमेद्वमी वा कफकोपजा स्यात् । सर्वाणि रूपाणि भवन्ति यस्यां सा सर्वदोषप्रभवा मता तु । बीभत्सजा दौर्हृदजाऽऽमजा च साऽसात्म्यतोया क्रिमिजा च या हि । सा पञ्चमी ताञ्च विभावयेत्तु दोषोच्छ्रयेणैव यथोक्तमादौ ।

आमाशयोत्क्लेशभवाश्च सर्व्वास्तस्मादितं लङ्घनमेव तासु। शूलहृल्लासबहुला कृमिजा च विशेषतः। कृमिहृद्रोगतुल्येन लक्षणेन च लक्षिता। क्षीणस्योपद्रवैर्युक्तां सासृक्पूयां सचन्द्रिकाम्। छर्दिं प्रसक्तां कुशलो नारभेत चिकित्सितुम्। वमीषु बहुदोषासु छर्दनं हितमुच्यते। विरेचनं वा कुर्व्वीत यथादोषोच्छ्रयं भिषक्। संसर्गीञ्चानुपूर्व्व्येण यथास्वं भजनाय तान्। लघूनि परिशुष्काणि शालयान्यन्नानि वाऽऽचरेत्। यथास्वञ्च कषायाणि ज्वरघ्नानि प्रयोजयेत्।

"कासः श्वासो ज्वरो हिक्का तृष्णा वैचित्त्यमेव च। हृद्रोगस्तमकश्चैव ज्ञेयाश्छर्द्देरुपद्रवाः" इति माधवकरः। वा ङीप्। तत्रार्थे "आमाशयोत्क्लेशभवा हि सर्व्वाश्छर्द्द्यो मता लङ्घनमेव तस्मात्" सुश्रुतः।

छर्द्दिका स्त्री छर्द्द–णिच् ण्वुल्। १उत्कासिकायां, २विष्णुक्रान्तायाञ्च। धात्वर्थे ण्वुल्। ३वमने। राजनि०। स्वार्थे क प्रयो०। छर्द्दीकाप्यत्र। [च शब्दच०।

छर्द्दिकारिपु स्त्री पु० ६त०। १क्षुद्रैलायाम्, २छर्द्दिनाशके

छर्द्दिघ्न पु० छर्द्दिं हन्ति–हन–टक्। १निम्बभेदे। २छर्द्दिनाशके त्रि० रत्नमाला स्त्रियां ङीप्।

छर्द्दिस् स्त्री छर्द्द–भावे इसि। १वमने. २कर्त्तरि इसि। २वमिरोगे ३उद्गारे च। छर्द्द–कर्म्मणि इसि। ४गृहे निघ०। "यातं छर्द्दिष्पा उत नः परस्पाः" ऋ०८।९।११। "छर्द्दिरिति गृहनाम तस्य पालकाः" भा०। "अग्निष्टाभिपातु मह्या स्वस्त्या छर्द्दिषा" यजु० १२।१९। "छर्द्दिषा गृहेण" वेददी०। छृद–दीप्तौ इसि। ४तेजसि "वायुष्टाभिपातु मह्या स्वस्त्या छर्द्दिषा" यजु० १४।१२। "छर्द्दिषा तेजोविशेषेण" वेददी०।

छल न० छल–अच्। १स्वरूपाच्छादने २व्याजे ३यथार्थगूहने ४कटयुक्त्यादिना तन्मर्य्यादायास्खलने ५शाठ्ये ६कापट्ये न्यायमतसिद्धे वाक्यान्तरेण प्रयुक्तस्य वाद्युक्तशब्दस्यार्थान्तरकल्पनया प्रतिवादिना दत्ते ७दूषणभेदे तल्लक्षणभेदादिकं गौ० सू० वृत्तौ दर्शितम्। यथा "वचनविघातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या छलम्।१। तत् त्रिविधं वाक्छलं सामान्यच्छलमुपचारच्छलञ्चेति।२। अविशेषाभिहितेऽर्थे वक्तुरभिप्रायादर्थान्तरकल्पना वाक्छलम्।३। सम्भवतोऽर्थस्यातिसामान्ययोगादसम्भूतार्थकल्पना सामान्यच्छलम्।४। धर्म्मविकल्पनिर्देशेऽर्थसद्भावप्रतिषेध उपचारच्छलम्।५। वाक्छलमेवोपचारच्छलं तदविशेषात्।६। न तदर्थान्तरभावात्।७। अविशेषे वा किञ्चित्साधर्म्यादेकच्छलप्रसङ्गः।८। गौ० सू०

"क्रमप्राप्तं छलं लक्षयति। अर्थस्य वाद्यभिमतस्य यो विकल्पो विरुद्धः कल्पो अर्थान्तरकल्पनेति यावत् तदुपपत्त्या युक्तिविशेषेण यो वचनस्य वाद्युक्तस्य विघातो दूषणं तच्छलमित्यर्थः तत्र तात्पर्य्याविषयार्थकल्पनेन दूषणाभिधानमिति फलितं तात्पर्य्याविषयत्वं विशेष्ये विशेषणे संसर्गे वा यथा नेपालादागतोऽयं नवकम्बलवत्त्वादित्यत्र नवसङ्ख्यापरत्वकल्पनयाऽसिद्ध्यभिधानं, प्रमेयं धर्म्मत्वादित्यत्र पुण्यार्थकल्पनया भागासिद्ध्यभिधानम् वह्निमान् धूमादित्यत्र धूमावयवे व्यभिचाराभिधानम्।१ सू० लक्षितं छलं विभजते।२। तत्र वाक्छलं लक्षयति। यत्र शक्यार्थद्वये सम्भवति एकार्थनिर्णायकविशेषाभावादनभिमतशक्यार्थकल्पनेन दूषणाभिधानं तद्वाक्छलं, लक्षणन्तु शक्त्या एकार्थमात्रबोधतात्पर्य्यकशब्दस्य शक्यार्थान्तरतात्पर्य्यकत्वकल्पनया दूषणाभिधानं यथा नेपालादागतोऽयं नवकम्बलवत्त्वादित्युक्ते कुतोऽस्य नवसङ्ख्याः कम्बला इति एवं गौर्विषाणीत्युक्ते कुतो गजस्य शृङ्गं श्वेतो धावतीति श्वेतरूपवदभिप्रायेणोक्ते श्वेतो न धावतीत्यभिधानमित्यादिकमुह्यम्॥ ३ सू०। सामान्यच्छलं लक्षयति। सामान्यविशिष्टसम्भवदर्थाभिप्रायेणोक्तस्य अतिसामान्ययोगादसम्भवदर्थकत्वकल्पनया दूषणाभिधानं सामान्यच्छलम्। यथा ब्राह्मणोऽयं विद्याचरणसम्पन्न इत्युक्ते ब्राह्मणत्वेन विद्याचरणसम्पदं साधयतीति कल्पयित्वा परो वदति कुतो ब्राह्मणत्वेन विद्याचरणसम्पत् व्रात्ये व्यभिचारात्॥ ४ सू०। उपचारच्छलं लक्षयति। धर्म्मशब्दस्यार्थेन विकल्पो विविधः कल्पः शक्तिलक्षणान्यतररूपस्तथा शक्तिलक्षणयोरेकतरवृत्त्या प्रयुक्ते शब्दे तदपरवृत्त्या यः प्रतिषेधः स उपचारच्छलं यथा मञ्चाः क्रोशन्ति नीलो घट इत्यादौ मञ्चस्था एव क्रोशन्ति न तु मञ्चाः एवं घटस्य कथं नीलरूपाभेदः। एवम् शब्दो नित्य इति शक्त्या प्रयुक्ते कृतकत्वादुत्पन्नस्य कथं नित्य इति प्रतिषेधोऽप्युपचारच्छलम् वाद्यभिमतार्थस्यादूषणेन छलस्यासदुत्तरत्वम्। न च श्लिष्टसाधारणप्रयोगाद्वादिन एवापराधः स्यादिति वाच्यं तत्तदर्थबोधकतया प्रसिद्धस्य शब्दस्य प्रयोगे वादिनोऽनपराधात् अन्यथा पर्वतो वह्निमानित्युक्ते पर्वतोऽयं कथं वह्निमानित्यादिदूषणेनानुमानाद्युच्छेदः स्यात्॥ ५ सू०। प्रसङ्गाच्छलं

परीक्षितुं पूर्वपक्षयति । शब्दस्यार्थान्तरलक्षणाऽविशेषा-
ल्लाक्षणिकस्यैवोपचारच्छलत्वं स्यादिति छलमेव न तु त्रित्व-
मिति सूत्रार्थः ॥ ६ सू० ॥ समाधत्ते । उपचारच्छलस्य
वाक्छलाभेदो न, तयोरर्थान्तरभावात् भिन्नत्वात् भिन्न-
तया प्रमाणसिद्धत्वादिति फलितार्थः। पूर्व्वोक्तभेदकधर्म्मेण
भेदसत्त्वेऽपि यत्किञ्चिद्धर्म्मेणाभेदे सामान्यधर्म्मेणाभेदस्य
सर्व्वत्र सम्भवाद्विभागः कुत्रापि न स्यादिति । ७ सू० ।
विपक्षे बाधकमभिप्रेत्याह यदि किञ्चिद्धर्म्मादविशेषे कि-
ञ्चित्साधर्म्यात्छलत्वादिरूपात्छलस्यैक्यं स्यात्तु तद-
भिमतं त्रित्वमपीति भावः" ॥ ८ छलिः
"व्याजिप्रवीरतुरगसैन्यगजच्छलेन" माघः । "धर्म्मेण
व्यवहारेण छलेनाचरितेन च । प्रयुक्तं साधयेदर्थं पञ्च-
मेन बलेन च" मनुः । "भुजगच्छितच्छलेन धनुः" भट्टिः
"अध्यासरोहेव छलच्छलेन" रघुः । "छलं
भूतेन व्यवहारान्नयेत् नृपः" याज्ञ० । "भूतं तत्त्वार्थ-
संयुक्तं प्रमादाभिहितं छलम्" नारदोक्ते प्रमादा-
भिहिते च ५छलकारिणि त्रि० । स्वार्थे क । तत्रार्थे
"मायाभ्यां (मधुकैटभाभ्याम्)छाद्यते विश्वं रजसा तमसा
तथा । रजस्तमोमयावेतौ यतीनां दुःखदायकौ । छलकौ
धर्म्मशीलानां दुष्करौ सर्व्वदेहिनाम्" हरिवं० २०३अ० ।
६नाटकप्रभेदवीथ्यङ्गभेदे न० "वीथ्यामेको भवेदङ्कः"
इत्युपक्रमे "अस्यास्त्रयोदशाङ्गानि निर्दिशन्ति मनी-
षिणः । उद्धात्यकावलगितेत्यादिना विभज्य सा० द०
लक्षितं यथा "प्रियाभैरप्रियैर्वाक्यैर्विलोभ्य छलना
छलम्" "यथा वेणूत्रां भीमार्जुनौ" "कर्त्ता द्यूत-
च्छलानां जतुमयशरणोद्दीपनः सोऽभिमानी
राजा दुःशासनादेर्गुरुरनुजशतस्याङ्गराजस्य मित्रम् ।
कृष्णाकेशोत्तरीयव्यपनयनपटुः पाण्डवा यस्य दासाः
क्वास्ते ? दुर्य्योधनोऽसौ कथयतु न रुषा द्रष्टुमभ्या-
गतौ स्वः" ।

छल नामधातुः छल+करो०-णिच् सक० सेट् । छलयति
"छलयसि विक्रमणे बलिमद्भुत वामन" गीतगो० "द्यूतं
छलयतामस्मि" गीता ।

छलन न० छल+करो० णिच्–भावे ल्युट् । १प्रतारणे
"यथापरं यथायोगं न च स्यात् छलनं प्रभः" भा०
भी० १अ० । युच् । २वञ्चनायां स्त्री शब्दार्थचि० ।
"छलना छलम्" सा० द० ।

छलिक न० नाटकभेदे अलङ्कारग्रन्थे १८२पृ० उक्ते दृश्य
काव्यभेदे दृश्यम् । "देवि ! शर्म्मिष्ठायाः छलितं चतुष्प-
दीम् छलिकं दुष्प्रयोज्यमुदाहरन्ति" मालविका० ।

छलित छल+नामधा० कर्म्मणि क्त । १प्रतारिते "छलितरामं
नाटकम् । भावे क्त । २प्रतारणे न० ।

छल्ली स्त्री छद–क्विप् तां लाति ला–क गौरा० ङीष् । १वल्-
कले (छाल) शब्दरत्ना० २लतायाम् ३सन्ततौ च ।
मेदि० ला–बा० कि । छल्लिरपि तत्रार्थे ।

छवि (वी) स्त्री छ्यति असारं छिनत्ति तमो वा छो–वि–
किच्च वा ङीप् । १शोभायां २कान्तौ च अमरः ।
"आपाण्डुरश्मश्रुच्छविः" रघुः । "आपाण्डुरीभूतमुख-
च्छवीनाम् कुमा० ।

छष वधे भ्वा० उभ० सक० सेट् । छषति ते अच्छा(च्छ)षीत्
अच्छषिष्ट । चच्छाष चच्छषे । [त्रि० ।

छा पु० छो–क्विप् । १पारदे एकाक्षरको० २छेदनकर्त्तरि

छाग पुंस्त्री छो–गन् स्वनामख्याते पशुभेदे अमरः । जाति-
त्वात् स्त्रियां ङीप् । २पुरोडाशे न० शब्दार्थचि० ।
छागया दुग्धम् अण् । ३छाग्या दुग्धे न० छागस्येद-
मण् । ४छागसम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां ङीप् । छागस्य
लक्षणादिकं ब० सं० दर्शितं यथा
"छागशुभाशुभलक्षणमभिधास्ये नवदशाष्टदन्तास्ते ।
धन्याः स्थाप्या वेश्मनि सन्त्याज्याः सप्तदन्ता ये ।
दक्षिणपार्श्वे मण्डलमसितं शुक्लस्य शुभफलं भवति ।
ऋष्यनिभकृष्णलोहितवर्णानां श्वेतमपि शुभदम् ।
स्तनवदवलम्बते यः कण्ठेऽजानां मणिः स विज्ञेयः ।
एकमणिः शुभफलकृत्धन्यतमा द्वित्रिमणयो ये ।
मुण्डाः सर्वे शुभदाः सर्वसिताः सर्वकृष्णदेहाश्च ।
अर्द्धासिताः सितार्द्धा धन्याः कपिलार्द्धकृष्णाश्च ।
विचरति यूथस्याग्रे प्रथमं चाम्भोऽवगाहते योऽजः ।
स शुभः सितमूर्द्धा वा मूर्द्धनि वा टिक्किका यस्य ।
स पृषतकण्ठशिरा वा तिलपिष्टनिभश्च ताम्रदृक् शस्तः ।
कृष्णचरणः सितो वा कृष्णो वा श्वेतचरणो यः ।
यः कृष्णाण्डः श्वेतो मध्ये कृष्णेन भवति पट्टेन ।
यो वा चरति सशब्दं मन्दं च स शोभनश्छागः ।
ऋष्यशिरोरुहपादो यो वा प्राक्पाण्डुरोऽपरे नीलः ।
स भवति शुभकृच्छागः श्लोकश्चाप्यत्र गर्गोक्तः । कुट्टकः
कुटिलश्चैव जटिलो वामनस्तथा । ते चत्वारः श्रियः पुत्रा
नालक्ष्मीके वसन्ति ते । अथाप्रशस्ताः खरतुल्यनादाः
प्रदीप्तपुच्छाः कुनखा विवर्णाः । निकृत्तकर्णा द्विपमस्तकाश्च

भवन्ति ये चासिततालुजिह्वाः । वर्णैः प्रशस्तैर्मणिभिश्च तुल्या छागाश्च ये ताम्रविलोचनाश्च । ते पूजिता वेश्मसु मानवानां सौख्यानि कुर्वन्ति यशः श्रियं च" । वर्णो तस्य शुभाशुभत्वं युक्तिकल्पतरौ दर्शितं यथा "तेषां शुभाय निर्दिष्टं पशुष्वेतुभयं वर्णौ । ये कृष्णाः शुभदश्छागाः पशवोऽन्ये तथैव च । देवजातिभवत्-स्वच्छास्ते सर्वार्थसिद्धये । ये पीता हरिता वापि नरजातेरुदीरिताः । ये शुक्लाश्च महान्तो वा रक्ता जातेः शुभप्रदाः । यो मोहादथ वाऽज्ञानाद्बलिमन्यं प्रयच्छति । वध एव फलं तस्य नान्यत् किञ्चित् फलं भवेदिति" । तन्मांसगुणा भावप्र० उक्ता यथा "छागलो वर्करश्छागो वस्तोऽजः स्तब्धकः स्तुभः । अजा छागी स्तुभा चापि छेलिका च गलस्तनी । छागमांसं लघु स्निग्धं स्वादुपाकं त्रिदोषनुत् । नातिशीतमदाहि स्यात् स्वादु पीनसनाशनम् । परं बलकरं रुच्यं बृंहणं वीर्यवर्द्धनम् । अजाया अप्रसूतायाः मांसं पीनस-नाशनम् । शुष्ककासेऽरुचौ शोषे हितमग्नेश्च दीपनम् । अजातशृङ्गस्य बालस्य मांसं लघुतरं स्मृतम् । हृद्यं ज्वरहरं श्रेष्ठं सुखदं बलदं स्मृतम् । मांसं निष्कुषि-तावृषस्य (चापि) छागस्य कफकृद् गुरु । स्रोतःशुद्धिकरं बल्यं मांसदं वातपित्तनुत् । वृद्धस्य वातलं रूक्षं तथा व्याधिमृतस्य च । श्वेतं अन्न विकारघ्नं छागमुण्डं रुचि-प्रदम् ।" तद्दुग्धादिगुणास्तत्रोक्ता यथा "छागं कषायं मधुरं शीतं ग्राहि पयो लघु । रक्तपित्तातिसारघ्नं क्षयकासज्वरापहम् । अजानां लघुकायत्वात्कटुतिक्तादिद्रव्य-निषेवणात् । नात्यम्बुपानाद् व्यायामात् सर्वव्याधि-हरं पयः । छागं दध्युत्तमं ग्राहि लघु दोष-त्रयापहम् । शस्यते श्वासकासार्शःक्षयकार्श्येषु दीप-नम् ।" तद् घृतगुणा घृतशब्दे २७६८ पृ० दृश्याः । तन्मूत्रगुणाः "गोजाविमहिषीणां तु स्त्रीणां मूत्रं प्रशस्यते । खरोष्ट्रेभनराश्वानां पुंसां मूत्रं हितं स्मृतम् ।" "यज्ञादेशे पशुश्छागः" ति० त० "मातुल-हारिणकौरभ्रशाकुनच्छागकार्षभैः" याज्ञ० । "षण्मासांश्छागमांसेन" मनुः "यज्ञादेशे पशौ स एव पशुशब्द-वाच्यः यथाह कात्या० श्रौ० ६।१।२०।"छागं मन्त्राम्नानात्" सू० । "अथ पशुमुपाकरोति होता यक्षदग्निनी छाग-स्येत्यादिषु मन्त्रेषु छागस्याम्नानात् तथा "अग्नीषोमाभ्यां छागस्य वपायै मेदसोऽनुब्रूहीति" यदि च छागो याग-साधनं भवति तदा अयं मन्त्रः संगतार्थो भवति नान्यथा । इति वीरश्रम् । "पन्नदन्" सू० । "पन्नदो जातदन्त इति निगमयुक्तम्" । "अव्यङ्गम्" सू० । विगतमङ्गं चक्षुःकर्णादिकं यस्यासौ व्यङ्गः अव्यङ्गमाङ्गनम् शाखान्तरात्" कर्कः "वायव्यं श्वेतमालभेत" श्रुतौ छाग एवालभ्यः "छागो वा मन्त्रवर्णात्" जै० सू० तथा निर्णयात् ।

छागण पु० छया छादनेन गणयति गण–कर्म्मणि अच् । छगण+स्वार्थे अण्–वा । करीषाग्नौ त्रिका० ।

छागभोजिन् पु० छागं भुङ्क्ते भुज–णिनि । १वृके राज-नि० । २छागमांसभक्षके त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

छागमय न० छाग+मयट् । स्कन्दस्य षष्ठे वक्त्रे "षष्ठं छागमयं वक्त्रं स्कन्दस्यैवेति विद्धि तत् । षटाशिरोऽभ्यन्तरं राजन् नित्यं मातृगणार्चितम् । "षण्णान्तु प्रवरं तस्य शीर्षाणा-मिह शब्द्यते । शक्तिं येनासृजद्दिव्यां भद्रशाख इति च ह" भा० व० २२७अ० ।

छागमुख पु० छागस्य मुखमिव मुखमस्य । १कुमारानु-चरभेदे २कुमारे कार्त्तिकेये च तस्य षष्ठशिरसश्छागमु-खाकारत्वात् तथात्वम् "कुमाराश्च विशाखश्च पितृत्वे समकल्पयन् । स भूत्वा भगवान् संख्ये रक्षंश्छागमुख-स्तदा" भा० व० २२७अ० ।

छागमित्र पु० छागस्य मित्रम् । देशभेदे तत्र भवः काश्या० ठञ् ञिठ् वा इदित् । छागमित्रिक तद्भवे त्रि० स्त्रियां ठञि ङीप् ञिठि टाप् ।

छागरथ पु० छागो रथो यस्य । छागवाहने वह्नौ हेमच० ।

छागल पुंस्त्री छगल एव प्रज्ञा० अण् । १छागे पशुभेदे । छगलस्यापत्यम् अण् । २आत्रेये ऋषिभेदे आ-त्रेयभिन्ने तु छागलिरित्येव छगलशब्दे दृश्यम् । स्वार्थे क । तत्रार्थे संज्ञायां कन् । "श्वेतं सुपाक समदीर्घवृत्तं निःशल्कं छागलं वदन्ति । मध्ये द्विवृत्तः शितः तस्य पृष्ठे चाष्टः सुपवृत्तो रुचिदोषप्रदः" राजनि० उक्ते ४मत्स्यभेदे

छागलाद्यघृत न० चक्रदत्तोक्ते छागमांसपक्वे घृतभेदे यथा "छागमांसतुलां गृह्य साधयेन्नल्वणाम्भसि । पाद-शेषेण तेनैव घृतप्रस्थं विपाचयेत् । ऋद्धिवृद्धी च मेदे द्वे जीवकर्षभकौ तथा । काकोली क्षीरकाकोली पृथक् पलकैः समन्वितैः । सम्यक् सिद्धे त्ववतार्य्य शीते तस्मिन् प्रदापयेत् । शर्करायाः पलान्यष्टौ मधुनः कुडवं क्षिपेत् । पलं पलं पिबेत् मात्रयं छागं हन्ति

दुर्जयम्। वातक्षयञ्च कासञ्च पार्श्वशूलमरोचकम्। स्वरक्षयमुरोरोगं श्वासं हन्यात् सुदारुणम्"।
"तोयद्रोणाहुतये मांसं छागलस्य पलशतं पक्त्वा। जलमष्टांशं सुतं तस्मिन् विपचेद् घृतं प्रस्थम्। कल्केन जीवनीयानां कुडवेन तु मांसहविरिदम्। पित्तानिलं निहन्यात् सक्षाममपि क्षयोजितं पीतम्। श्वासक्षयाद्यौ यक्ष्माणं पार्श्वशूलां घोराम्। अध्वव्यवायशोषं शमयति चैवापरं किञ्चित्। छागमांसरसक्षीरैर्दत्त्वा च साधितं सर्पिः। अपारं यक्ष्महरं कासश्वासोपशान्तये परमम्"। भैषज्यरत्नावल्यां विशेषो यथा "छागं चर्मविनिर्मुक्तं त्यक्तशृङ्गखुरादिकम्। पञ्चमूल्याश्चैव जलद्रोणे विपाचयेत्। तेन पादावशेषेण घृतप्रस्थं विपाचयेत्। जीवनीयैः सयष्ट्याह्वैः क्षीरस्यैव शतावरी। छागलाद्यमिदं नाम्ना सर्ववातविकारनुत्। अर्दिते कर्णशूले च बाधिर्य्ये मूकमिन्मिने। जडगद्गदपङ्गूनां खञ्जे गृध्रसिकुब्जयोः। अपतानेऽपतन्त्रे च सर्व्वेष्वेतत् प्रशस्यते। पृथगष्टौ तथा पञ्चमूलबहलाबलां सर्वतः। निःक्वाथ्य सलिलद्रोणे क्वाथे पादावशेषिते"। "छागमांसतुलां दत्त्वा दशमूलाः पलं पलम्। जलमष्टगुणं गव्यासलघृतं तथा। एताढकं पचेत्तोयैश्चतुर्भागावशेषितैः। क्षीरं दद्याद् घृतसमं दद्यात् शतावर्या रसं तथा। ताम्रपात्रे दृढे चैव शनैर्मृद्वग्निना पचेत्। कल्कौषधस्य कल्कस्य प्रत्येकं शुक्तिसम्मितम्। जीवन्ती मधुकं द्राक्षा काकोल्यौ नीलमुत्पलम्। मुस्तं चन्दनं रास्ना पर्णिनीद्वयं शारिवे। मेदे द्वे च तथा कुष्ठं जीवकर्षभकौ शटी। दार्व्वी प्रियङ्गुः त्रिफला नतं तालीशपद्मकौ। एलापत्रं वरो नागजातीकुसुमधान्यकम्। मञ्जिष्ठा दाडिमं दारु रेणुकं शैलवालुकम्। विडङ्गं जीरकञ्चैव पेषयित्वा विनिःक्षिपेत्। वस्त्रपूते च शीते च शर्करास्थसंयुतम्। निधापयेत् स्निग्धभाण्डे चाद्रौ वा भाजने शुभे। अश्लोकस्य शिवस्य स्वेषु वीर्य्यमतःपरम्। देवदेवं नमस्कृत्य संपूज्य गणनायकम्। पिबेत् पाणितलं तस्य व्याधिं वीक्ष्यानुपानतः। सर्ववातविकारेषु अपस्मारे विशेषतः। उन्मादे पक्षघाते च आध्माने कोष्ठनिग्रहे। कर्णरोगे शिरोरोगे बाधिर्य्ये चापतन्त्रके। भूतोन्मादे च गृध्रस्यां श्रोहारे चाक्षिपातके। पार्श्वशूले च कूपृष्ठे हन्वायामार्द्दिते तथा। वातरक्तकुष्ठरोगमूत्रकृच्छ्रे सपङ्कुले।

क्रोष्टुशीर्षे तथा खञ्जे कुब्जे चाध्मानमिन्मिने। अपतानेऽन्तरायामे रक्तपित्ते तथोद्गमे। बाह्याभ्यन्तरेऽर्शोविकारेषु चातुर्थकज्वरेऽपि च। हनुग्रहे तथा शोथे शोषे चैवापबाहुके। दन्तापतानके भग्ने हारे चाक्षेपके तथा। जीर्णज्वरे विषे कुष्ठे शोफताप्ये मदात्यये। आद्यवातेऽग्निमान्द्ये च शर्करश्मरेषु च। एकाङ्गरोगिणे चैव तथा सर्वाङ्गरोगिणे। हस्तकम्पे शिरःकम्पे जिह्वाकम्पे जडे श्रमे। श्रोत्रेन्द्रिये नष्टशुक्रे शुक्रनिःसरणे तथा। स्त्रीणां वातासृपाते च पटले चाक्षिस्यन्दने। एकाङ्गस्पन्दने चैव सर्वाङ्गस्पन्दने तथा। नागादिजनिते वाते स्त्रीणामप्राप्तिहेतुके। आभिचारिकदोषे च मनःसन्तापसम्भवे। ये वातप्रभवा रोगा ये च पित्तसमुद्भवाः। शिरोमध्यगता ये च जङ्घापार्श्वोदिसंस्थिताः। साष्टमहाभिभूतश्च शिरोगश्च विशुष्यति। प्रक्षीणबलमांसश्च न दृष्टगतयौवनः। घृतेनानेन सिध्यन्ति वक्त्रक्षिशिरोऽन्तरान्। भिषग्भिर्वर्जितान् रोगान् घृतं परमदुर्लभम्। रसायनं बलिवलप्रदञ्च वपुःप्रकर्षं विदधाति रूपम्। दन्तावलेन्द्रेण समानतेजा दीर्घायुषं पुत्रशतं करोति। स्त्रीणां शतं गच्छति वातिरेकं न याति तृप्तिं बरवः समाङ्गः। अपुत्रिणी पुत्रशतं करोति शतायुषं कामसमं बलिष्ठम्। महत् घृतं नाम तु छागलाद्यं विनिर्मितं वातनिसूदनञ्च। शिवं शुभं रोगभयापहञ्च चकार हारीतमुनिर्विशिष्टः। अष्टमासवर्षिष्ठः पाके पुमांसं तत्र दापयेत्। मयूरी जम्बुकी छागी वीर्य्यहीनाः स्वभावतः। भाषितं काशिराजेन छागमेव नपुंसकम्"। [काव्यप्र०।

छागवाहन पु० छागो वाहनमस्य। वह्नौ त्रिका०। [छण्टा"

छात त्रि० छो–क्त। १छिन्ने २दुर्बले अमरः। "छातेतराम्बु-

छात्र पु० छत्रं गुरोर्दोषावरणं शीलमस्य अण्। ण। १अन्तेवासिनि शिष्ये २मधुभेदे न "वरटाः कपिलाः पीताः प्रायो हिमवतो वने। कुर्वन्ति छत्राकारं तु तज्जं छात्रं मधु स्मृतम्। छात्रं कपिलपीतं स्यात् पिच्छिलं शीतलं गुरु। स्वादुपाकं क्रमिघ्नं च रक्तपित्तप्रमेहजित्। भ्रमतृष्णामोहविषहृत् तर्पणञ्च गुणाधिकम्" भावप्र०। [मल्लमे कन्दे त्रिपत्रे जटा०।

छात्रगण्ड पु० छात्रो गण्ड इव। पद्यस्य पादमात्रवेत्तरि

छात्रदर्शन न० छात्रं मधुभेद इव दृश्यते दृश–कर्म्मणि.

ल्युट्। १गवुडव्यापारे वैयञ्जनीने शब्दच०। ६त० २विचारस्य दर्शने च।

छायस्यंसक पु० छात्रो व्यंसकः मयू० पदमि०। धन्द्विचग्रे

छात्रिकर्णी पु०छद–णिन्। छादने। कर्त्तरि णिन्। ३छादके उस शालायञ्चे परे "छात्र्यादयः शालायाम्" पा०। आद्युदात्तत्व। छात्रिशाला "यदापि शाला तत्पुरुषे नपुंसकलिङ्गोभवति तदापि "तत्पुरुषे शालायां नपुंसके" पा० इत्येतस्मात् पूर्वविप्रतिषेधेनायमेव स्वरः छात्रिशालम् सि० कौ०

छात्र्यादि पु० "छात्र्यादयः शालायाम्" पा० उक्तान्त तत्पुरुषे आद्युदात्ततानिमित्ते शब्दगणे स च गण "छात्रि पेलि भाण्डि व्याडि आखण्डि आटि गोमि" छात्रिशाला छात्रिशालम्।

छाद न० छादयति चु० छद–अच्। पटले (छाद) ख्याते। छादकमाते पदार्थे कटाधरः।

छादन पु० चु०–छद–ल्यु। १नीलाम्लानवृक्षे। भावे ल्युट्। २छादने। "छादनार्थं प्रकोष्ठस्य पटैश्च नृपसत्तमैः" हरिवं० ६६अ०। करणे ल्युट्। ३पत्रे न० राजनि०। "छादने मकरादयश्च" व्यमरनिर्देशात् कर्त्तरि ल्यु। ४छादके त्रि०। "कथाभूतां छादनमेकमोक्षकाम्" माघः।

छादित त्रि० छद–क्त "वादान्तत्वादिना पक्षे णिलो-भावः। आच्छादिते वस्त्रे। [ठक्। तृणे।

छादिषेय न० छदिष्ये हितम् "छदिरुपधिवलेर्ढञ्" पा०।

छाद्मिक त्रि० छद्मना चरति व्यवहरति ठक्। १कापटिके कपटव्यवहारिणि "धर्म्मध्वजी सदा लुब्धश्छाद्मिको लोकदम्भकः" मनुः।

छान्दड पु० ऋषिभेदे

छान्दस पु० छन्दोऽधीते वेत्ति वा पक्षे अण्। वेदाध्येतरि १श्रोत्रिये अमर०। छन्दसो व्याख्यानो ग्रन्थः तत्रभवो वा अण्। २वेदव्याख्याने ग्रन्थे ३वेदभवे च त्रि०। तस्ये-दम् अण्। ४वेदसम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां सर्व्वत्र ङीप्। "छान्दसीभिरुदाराभिः स्तुतिभिः (ऋग्भिः) समलङ्कृतः (वराहः)" हरिवं० २२३अ०। छान्दसः प्रयोगः। तस्य भावः ष्यञ् भावे वुञ्। छान्दसिका छान्दसभावे स्त्री।

छान्दोग्य न० छन्दोगानां धर्म्मः आम्नायः समूहो वा "चरणेभ्यो धर्म्मवत्" पा० "छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वृचनटाञ्ञ्यः" पा० ञ्य। छन्दोगानामाम्नायभेदे उपनिषद्रूपे। उपनिषच्छब्दे १२२२पृ० दृश्यम्। तेषां २धर्म्मे ३समूहे च।

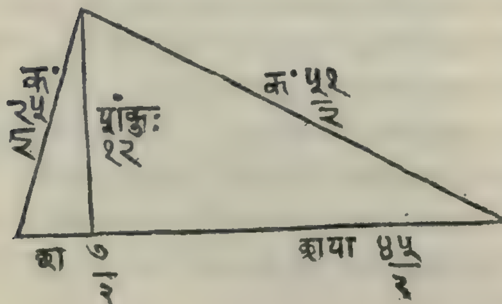
छान्दोमिक त्रि० छन्दोमस्येदम् ठक्। यज्ञभेदसम्बन्धिनि १क्रतौ २अहनि च "छान्दोमिकं सूक्तम्" निरु० ७।२१। "अहनी छान्दोमिके" २२।६।२१ कात्या० श्रौ०कर्कः

छाया स्त्री छो–ण। १आतपाभावे २प्रतिबिम्बे ३सूर्य्यपत्नी-भेदे संज्ञाप्रतिकृतौ ४कान्तौ च अमरः ५पालने ६उत्कोचे ७पङ्क्तौ मेदि०। ८कात्यायन्यां शब्दरत्ना०। ९तमसि हेमच०। तत्र अनातपे "छायामिव गामनु-गतां निषेव्य" कुमा०। "छायामच्छामच्छति वलि-तस्य" माघः "छायेव तस्यामनुगतिश्च पश्चात्" नैष०। "स्वं रागादुपरि वितन्वतोत्तरीयम्। कान्तेन प्रतिपद-धारितातपायाः। स्त्र स्कन्धादपरपिधाविनीलमूर्च्छाच्छा-कासीदधिकतरा तद- परस्याः" माघः। "गुहां प्रविष्टौ सुकृतस्य लोके छायातपौ ब्रह्म-विदो वदन्ति" श्रुतिः संज्ञाप्रतिकृतिछायाकथा हरि-वं०९अ०। "स वै विवस्वतः पूर्वं श्राद्धदेवः प्रजापतिः यमश्च यमुना चैव यमजौ संबभूवतुः। श्यामवर्णं च तद्रूपं संज्ञा दृष्ट्वा विवस्वतः। असहन्ती तु स्वां छायां सवर्णां निर्ममे ततः। मायामयी तु सा संज्ञा तस्या-श्छायासमुत्थिता। प्राञ्जलिः प्रणता भूत्वा छाया संज्ञां नरेश्वर!। उवाच किं मया कार्य्यं कथयस्व शुचि-स्मिते!। स्थिताऽस्मि तव निर्देशे शाधि मां वरवर्णिनि!। संज्ञोवाच अहं यास्यामि भद्रन्ते स्वमेव भवनं पितुः। त्वयेह भवने मह्यं वस्तव्यं निर्व्विकारया इमौ च बालकौ मह्यं कन्या चेयं सुमध्यमा। संभा-व्यास्ते न चाख्येयमिदं भगवते क्वचित्। छायोवाच। आ कचग्रहणाद्देवि! आ शापान्नैव कर्हिचित्। आख्या-स्यामि मतं तुभ्यं गच्छ देवि! यथासुखम्। वैशम्पायन उवाच। समादिश्य सवर्णान्तु तथेत्युक्ता तया च सा। त्वष्टुः समीपमगमद्व्रीडितेव तपस्विनी। पितुः समीपगा सा तु पित्रा निर्भर्त्सिता तदा। भर्त्तुः समीपं गच्छेति नियुक्ता च पुनः पुनः। अगच्छद्वडवा भूत्वाऽऽच्छाद्य रूप-मनिन्दिता। कुरूनथोत्तरान् गत्वा तृणान्यथ चचार ह। द्वितीयायान्तु संज्ञायां संज्ञेयमिति चिन्तयन्। आदि-त्यो जनयामास पुत्रमात्मसमं तदा। पूर्वजस्य मनोः साम सदृशोऽयमिति प्रभुः। मनुरेवाभवन्नाम्ना सावर्ण इति चोच्यते। द्वितीयोयः सुतस्तस्याः स विज्ञेयः शनै-श्चरः। स्ततं पार्थिवी तात। स्वस्य पुत्रस्य वै तदा। चकाराभ्यधिकं स्नेहं न तथा पूर्व्वजेषु वै। मनुस्तस्याक

भवतु यमस्तस्या न वध्यते । ता च रोषात् शशापास्य भाविनोऽर्थस्य गौरवात् । यदा सन्तर्जयामास छायां वैवस्वतो यमः । तं शशाप ततः क्रोधात् सावर्णजननी नृपः । चरणः पततामेष तवेति भृशदुःखिता" ।

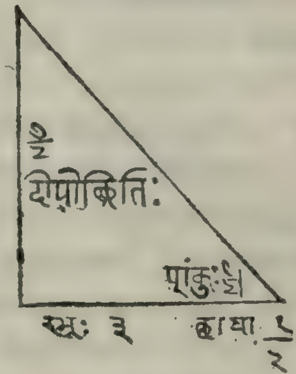
छाया च तमोरूपद्रव्यान्तरमिति मीमांसकाः । तेन "त्वं दूरमपि गच्छन्ती हृदयं न जहासि मे । दिवावसानच्छायेव पुरोमूलं वनस्पतेः" शकु० । छायागतिरत्ना सङ्कुच्यते" नैयायिकास्तु तेजःसामान्याभाव एव तमश्छायादिव्यपदेशभाक्त्वात्तु: तत्र गत्यादिकमौपचारिकम्" "अत्र च तेजःसामान्याभावप्रयोजकस्य छायासम्बन्धित्वम् यथा वृक्षस्यातपसम्बन्धप्रतिरोधात् छायासम्बन्धित्वं तथा च वृक्षप्रयुक्तातपाभावः" इति बोधः "छाया बाहुल्ये" पा० । छायान्ततत्पुरुषो नपुंसकं स्यात् पूर्व्वपदार्थबाहुल्ये" इक्षूणां छाया इक्षुच्छायम् सि० कौ० । कस्य बाहुल्यमित्यपेक्षायां छायायानिमित्तभूतावरकद्रव्याणामेव बाहुल्यमपेक्षितं तस्य षष्ठीतत्पुरुषे पूर्व्वपदार्थगतमित्याशयेन पूर्व्वपदार्थेत्युक्तम् । "इक्षुच्छायानिषादिन्य" इत्यत्र त्वाकृत्यावेशः" सि०कौ० । "आवरकद्रव्यस्यैकत्वे तु "विभाषा सेनासुराच्छायेत्यादि" पा० वा क्लीवत्वम् कुड्यछाया कुड्यच्छायम् ।

आतपाभावश्च तेजःसामान्यप्रभासञ्चाराभावः तेन प्रदीपप्रभावरकपदार्थस्य प्रभानिरोधसम्बन्धित्वात् शङ्कुच्छाया नरच्छाया इत्यादि । दीपादिच्छायाकाशच्छायादौ व्यवहारःछायाव्यवहारः तत्र करणसूत्रं लीला०उक्तं यथा । "अथ छायाव्यवहारे करणसूत्रं वृत्तम् । छाययोः कर्णयोरन्तरे ये तयोर्व्यस्तविश्लेषभक्तारसाद्रीषवः । सैकलब्धेः पदघ्नन्तु कर्णान्तरं भान्तरेणोनयुक्तं दले स्तः प्रभे । उदाहरणम् । नन्दचन्द्रैर्मितं छाययोरन्तरं कर्णयोरन्तरं विश्वतुल्यं ययोः । ते प्रभे वक्ति योयुक्तिमान् वेत्त्यसौ व्यक्तमव्यक्तयुक्तं हि मन्ये ऽखिलम् । न्यासः

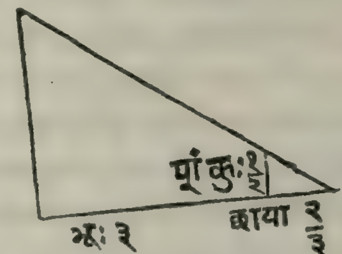
छायान्तरं । १९ । कर्णान्तरम् । १३ । अनयोर्वर्गान्तरेण । १९२ । भक्ता रसाद्रीषवः ।५७६। लब्धं ३। सैकस्यास्य । ४ । मूलम् । २ । अनेन कर्णान्तरं ।१३। गुणितं । २६ । द्विस्थं । २६ । भान्तरेण । १९ । ऊनयुतं ।७। ४५ । तदर्द्धे लब्धे छाये ७/२।४५/२ तयोश्छाययोर्भपद-मित्यादिना जातौ कर्णौ २५/२।५१/२ । छायान्तरे करणसूत्रं वृत्तार्द्धम् । शङ्कुः प्रदीपतलशङ्कुतलान्तरघ्नश्छाया भवेद्विनरदीपशिखौच्च्यभक्तः ।

उदाहरणम् । शङ्कुप्रदीपान्तरभूस्त्रिहस्ता दीपोच्छ्रितिः सार्द्धकरत्रया चेत् । शङ्कोस्तदा शङ्कुतलाश्रितस्य तत्र प्रभा स्यात्कियती वदाशु । न्यासः

शङ्कुः १/२ प्रदीपशङ्कुतलान्तरं ३ अनयोर्घातः ३/२ विनरदीपशिखौच्च्येन । २ । भक्तोलब्धानि छायाङ्गुलानि । १२ । अथ दीपोच्छ्रित्यानयनाय करणसूत्रं वृत्तार्द्धम् । छायाहृते तु नरदीपतलान्तरघ्ने शङ्कौ भवेन्नरयुते खलु दीपकौच्च्यम् ।

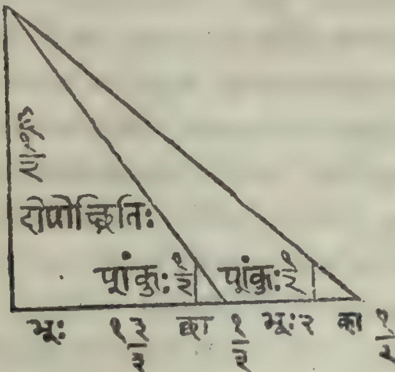
उदाहरणम् । प्रदीपशङ्क्वन्तरभूस्त्रिहस्ता छायाङ्गुलैः षोडशभिः समा चेत् । दीपोच्छ्रितिः स्यात्कियती वदाशु प्रदीपशङ्क्वन्तरमुच्यतां मे । न्यासः

शङ्कुः । १२ । छायाङ्गुलानि । १६ । शङ्कुप्रदीपान्तर

हस्ताः । ३ । लब्धं दीपकौच्च्यं हस्ताः ११/४ । प्रदीपशङ्क्वन्तरभूमानानयनाय करणसूत्रं वृत्तार्द्धम् । विशङ्कुदीपोच्छ्रयसङ्गुणा भा शङ्कूद्धृता दीपनरान्तरं स्यात् । उदाहरणम् । पूर्व्वोक्त एव दीपोच्छ्रायः ११/४ शङ्क्वङ्गुलानि । १२ । छाया । १७ । लब्धाः शङ्कुप्रदीपान्तरहस्ताः । ३ ।

छायाप्रदीपान्तरदीपौच्च्यानयनाय करणसूत्रं सार्द्धवृत्तम् । छाययोरन्तरसङ्गुणा भा छायाप्रमाणान्तरहृद्भवेद्भूः । भूशङ्कुघातः प्रभया विभक्तः प्रजायते दीपशिखौच्च्यमेवम् । त्रैराशिकेनैव यदेतदुक्तं व्याप्तं स्वभेदैर्हरिणेव विश्वम् । उदाहरणम् । शङ्कोर्भार्कमिताङ्गुलस्य सुमते ! दृष्टा किलाष्टाङ्गुला छायाग्राभिमुखे करद्वयमिते न्यस्तस्य देशे पुनः । तस्यैवार्कमिताङ्गुला यदि तदा छाया प्रदीपान्तरं दीपौच्च्यञ्च कियद्वद व्यवहृतिं छायाभिधां वेत्सि चेत् । न्यासः

अत्र छाययोरन्तरमङ्गुलात्मकं । ५२ । छाये च । ८ । १२ । अनयोराद्या । ८ । इयमनेन । ५२ । गुणिता । ४१६ । छायाप्रमाणान्तरेण । ४ । भक्ता लब्धं भूमानम् ।१०४। इदं प्रथमच्छायाप्रदीपतलयोरन्तरमित्यर्थः । एवं द्वितीयच्छायाप्रमाणं । १५६ । भूशङ्कुघातः प्रभया विभक्त इति जातमुभयतोऽपि दीपौच्च्यं समम् ० हस्ताः ६/१/२ एवमित्थम् छायाव्यवहारे त्रैराशिककल्पनयाऽऽनयनं वर्त्तते तद्यथा । प्रथमच्छायातो द्वितीयच्छाया । । १२ । यावताधिका तावता छायावयवेन यदि छायाग्रान्तरतुल्या भूर्लभ्यते तदा छायया किमिति एवं पृथक् पृथक् छायाप्रदीपतलान्तरप्रमाणं लभ्यते । ततो द्वितीयं त्रैराशिकं यदि छायातुल्ये भुजे शङ्कुः कोटिस्तदा भूतुल्ये भुजे किमिति लब्धं दीपौच्च्यमुभयतोऽपि तुल्यमेव । एवं पञ्चराशिकादिकमखिलं त्रैराशिककल्पनयैव सिद्धम् ।

"भवेत् सैव (मेघविस्फूर्जितैव) छाया तयुगगयुता स्याद् द्वादशान्ते यदा" इत्युक्ते अष्टविंशत्यक्षरपादके । छन्दोभेदे च ।

शङ्कुच्छाया हि दिग्देशकालज्ञानोपायः यथोक्तं त्रिप्रश्नाधिकारे सूर्य्यसिद्धान्तरङ्गनाथाभ्याम् । तत्र च त्रयाणां दिग्देशकालानां प्रश्नाः त्रिप्रश्नाः तेषामधिकार इति त्रिप्रश्नशब्दार्थः । तत्रादौ दिग्ज्ञानमाह ।

"शिलातलेऽम्बुसंशुद्धे वज्रलेपेऽपि वा समे । तत्र शङ्क्वङ्गुलैरिष्टैः समं मण्डलमालिखेत् । तन्मध्ये स्थापयेच्छङ्कुं कल्पनाद्वादशाङ्गुलम् । तच्छायाग्रं स्पृशेद्यत्र वृत्ते पूर्व्वापरार्द्धयोः । तत्र बिन्दू विधायोभौ वृत्ते पूर्व्वापराभिधौ । तन्मध्ये तिमिना रेखा कर्त्तव्या दक्षिणोत्तरा । याम्योत्तरदिशोर्मध्ये तिमिना पूर्व्वपश्चिमा । दिङ्मध्यमत्स्यैः संसाध्या विदिशस्तद्वदेव हि" । सू॰ सि॰

"तत्र दिक्साधनोपक्रमे प्रथममम्बुसंशुद्धे जलवत्समीकृते शिलाप्रदेशे । अपि वाथ वा तदभावेऽन्यत्र वज्रलेपे चत्वरादौ घुट्टनादिना समस्थाने कृते शङ्क्वङ्गुलैः शङ्कुस्थाङ्गुलविभागमानकृतैरभीष्टसंख्याकाङ्गुलैर्व्यासार्द्धरूपैस्तैः समवृत्तमालिखेत् । सर्व्वतः केन्द्राद्वृत्तपरिधिरेखा तुल्या यथा स्यात् तथेत्यर्थः । ततस्तन्मध्ये तस्य वृत्तस्य केन्द्ररूपमध्ये कल्पनया द्वादशसङ्ख्याकाङ्गुलानि यस्य तं द्वादशविभागाङ्कितमित्यर्थः । शङ्कुं समतलमस्तकपरिधिकाष्ठदण्डं स्थापयेत् । ततः पूर्व्वापरार्द्धयोर्दिनस्य प्रथमद्वितीयभागयोस्तच्छायाग्रं स्थापितशङ्कोश्छायान्तप्रदेशो मण्डलपरिधौ यस्मिन् विभागे स्पृशेत् । दिनस्य प्रथमविभागेऽनुलक्षं छायाग्रं वृत्ते यत्र प्रविशति, दिनस्यापरार्द्धे छायाग्रं वृत्ते यत्र निर्गच्छतीत्यर्थः । तत्र निर्गमप्रवेशस्थानयोरुभौ द्वौ बिन्दू पूर्व्वापरसञ्ज्ञौ क्रमेण वृत्ते परिधिरेखायां कार्य्यौ । तन्मध्ये पूर्व्वापरबिन्द्वन्तरमध्ये तिमिना मत्स्येन रेखा कार्य्या सा दक्षिणोत्तररेखा भवति । मत्स्यस्तु बिन्द्वन्तरालतुल्यमितेन व्यासार्द्धेन बिन्दुद्वयकेन्द्रकल्पनेन वृत्तद्वयं निष्पाद्य वृत्तद्वयसंयोगाभ्यां वृत्तद्वयपरिधिविभागाभ्यामन्तर्गतं मत्स्याकारं स्थानं भवति । तत्रैकः संयोगो मुखं बाह्यवृत्तभागसम्पाजनेन, अपरसंयोगस्तु पुच्छमितरवृत्तभागद्वयसम्पाजनेन । मुखपुच्छस्पृग्व्यौ रेखा दक्षिणोत्तररेखा । तत्र पूर्व्वबिन्दोः सव्यं रेखाग्रं दक्षिणा दिक् । पश्चिमबिन्दोः सव्यं रेखाग्रमुत्तरा दिक् ।

अनन्तरं पूर्ववत्तं मत्स्यद्वयं सम्पादनीयः। मत्स्य इति तत्स्थानाच्चिन्हाद्वा इति केवला दक्षिणोत्तररेखा स्थितेति तात्पर्यम्। दक्षिणोत्तरदिशोर्मध्यस्थाने तिमिना दक्षिणोत्तररेखामितेन व्यासार्धेन दक्षिणोत्तरस्थानाभ्यां पूर्ववत् प्रत्येकं वृत्तं विधाय पूर्ववत् सिद्धेन मत्स्येनेत्यर्थः। पूर्वपश्चिमा रेखा कार्या। तत्र पूर्वविन्दोरासन्नं रेखाग्रं पूर्वा, पश्चिमविन्दोरासन्नं रेखाग्रं पश्चिमेति मत्स्यद्वयसम्पादनेन केवला पूर्वापररेखापि सिद्धा। अथ रेखासंयोगस्थानाद्दिक्साधनोपक्रमोक्तं पूर्ववत्तमालिखेत् तद्वृत्तपरिधौ यत्र रेखा लग्ना तत्र दिगिति तद्वृत्तमध्यस्य दिक्चतुष्टयं वृत्ते सिद्धम्। तद्वत् यथा दक्षिणोत्तराभ्यां पूर्वापरा साधिता तत्प्रकारेणेत्यर्थः। एवकारोऽन्यप्रकारनिरासार्थकः। हि निश्चयेन। विदिशः कोणदिशो दिशां पूर्वादिसिद्धदिशां द्वे मध्यगतस्था अव्यवहितदिगद्वयान्तरोत्पन्ना मत्स्यैः संसाध्याः सम्यक्प्रकारेण साध्याः। रेखाद्वयसंयोगस्थाने न ज्ञेयाः। अत्रोपपत्तिः। क्षितिजपूर्वापरवृत्तसंयोगौ पूर्वापरविभागस्थौ पूर्वापरदिशौ तत्र पूर्वापरविभागज्ञानं सूर्योदयास्ताभ्यां तत्र क्षितिजे पूर्वापरवृत्तं कुत्र लग्नमिति ज्ञानं तु विषुवद्सङ्क्रान्तिसमयावच्छिन्नसूर्यस्योदयास्तस्थलज्ञानेन विषुवद्वृत्तस्य पूर्वापरक्षितिजवृत्तसम्पातयोः सम्बद्धत्वात्। अथान्यस्मिन् दिने सूर्यस्योदयास्तावग्राग्रान्तरेण याम्योत्तरे भवत इति सूर्योदयास्तस्थानाभ्यामग्राग्रान्तरेणोत्तरयाम्ये पूर्वापरस्थानं भवतीति क्षितिजस्य महत्त्वाद्दूरत्वाच्च तज्ज्ञानेन पूर्वापरज्ञानमशक्यमतस्तल्लघुवृत्ते स्वाभीष्टप्रदेशे तत्स्थानार्थमभीष्टसमस्थले क्षितिजं शङ्कुरं वृत्तं कृतम्। तत्रापि सूर्योदयास्तसमस्थलस्य सर्वत्राप्यस्य दुःशकत्वात् छायार्थं शङ्कुः स्थाप्यः। तथापि सूर्योदये छायानन्त्याद्वृत्तपरिधौ तदुपलब्ध्यभावः। परन्तु यथा यथा सूर्य ऊर्ध्वं भवति तथा तथा छायाह्रासाद्यत्र छाया वृत्तपरिधौ यदा प्रविशति तत्स्थानात् तात्कालिकौ वक्ष्यमाणभुजौ व्यस्तोऽर्धज्याकारेण देशान्तरं गत्वा यत्र परिधिप्रदेशे लगति तत्र शङ्कुस्थानस्य पश्चिमा। छायाग्रस्य पूर्वापरस्थलाद्भुजान्तरेण याम्योत्तरपतनात् सर्वापरदिशि छायापतनाच्च। एवं दिनापरार्धे सूर्यो यथा यथाधः सञ्चरति तथा तथा छायावृद्धिः शङ्कुच्छायाग्रपरिवृत्तौ तत्र यदा निर्गच्छति तात्कालिकौ वक्ष्यमाणभुजौ व्यस्तोऽर्धज्याकारेण तत्स्थाने देशान्तरं गत्वा यत्र परिधिप्रदेशे लगति तत्र शङ्कुस्थानस्य पूर्वा। तत्स्थलं पूर्वापरस्थलम्। इदं शङ्कोरुपलक्षणत्वेन ज्ञानं तथा छायोपलक्षणेनापि प्रदेशस्य पूर्वापरस्थलज्ञानम्। तथा हि। यत्र छायाग्रं विशति तत्रापरा, छायाग्रं यतो निर्गच्छति तत्र पूर्वा। तत्रापि प्रवेशनिर्गमयोरेककालत्वासम्भवात् तात्कालिकः प्रवेशस्तत्काले छायायाः प्राचमत्वं तत्र वस्तुभूतं तत्काले निर्गमनस्य पूर्वत्वासम्भवः। एवं निर्गमकाले निर्गमस्थानस्य पूर्वत्वं वस्तुभूतं तत्काले प्रवेशस्य पश्चिमत्वासम्भवः। एककालिकचिह्नद्वयसम्भवयोरेकतरचिह्नं चाल्यं तात्कालिकभुजयोरन्तरेण तत्र पूर्वचिह्नं भुजान्तराङ्गुलैरयनदिशि चाल्यम्। पश्चिमचिह्नं वा व्यस्तायनदिशि चाल्यम्। तन्मूलं स्थलमध्यदेशस्य पूर्वापरस्थलम्। एतन्मध्ये स्थापितशङ्कोश्छायाग्रप्रवेशनिर्गमचिह्नाभ्यां यथोक्तरीत्या भुजदानेन सिद्धपूर्वापरस्थलरेखाभिन्नत्वात्। तदुक्तं सिद्धान्तशिरोमणौ "तत्कालापमजीवयोस्तु विवराङ्गाकर्णनिघ्ना हृतात् लम्बज्याप्तमिताङ्गुलैरयनदिग्वैन्द्री स्फुटा चालिता" इति। तदेतद्भगवता लोकानुकम्पया स्वल्पान्तरत्वादेकतरबिन्दुचालनं नोक्तं सुखार्थं किञ्चित्स्थूलावेव निर्गमप्रवेशबिन्दू पूर्वापराविभावुक्तौ। एवञ्चाभीष्टस्थानं प्रवेशनिर्गमस्थलमध्ये यथा भवति तथानेन प्रकारेण मत्स्यकेन्द्रशङ्कुस्थापनादिनाभीष्टप्रदेशे पूर्वापरदिशे साध्ये इति। तन्मध्ये दक्षिणोत्तररेखाबिन्दुद्वयोत्पन्नमध्यमत्स्यरेखैवेति। याम्योत्तरमध्ये पूर्वापरा रेखा तद्वन्मध्यमत्स्येनेति याम्योत्तरदिशोरित्यादि सम्यगुक्तम् ननु पूर्वापरबिन्दुभ्यां मत्स्येन या दक्षिणोत्तररेखा तदग्राभ्यां मत्स्येन रेखा पूर्वापरबिन्दुस्पृगेवेति पूर्वं तस्या एव निश्चलत्वेन सिद्धत्वात् पुनः साधनं व्यर्थं अन्यथा दक्षिणोत्तररेखाया व्यवस्थितत्वापत्तेरिति चेत् सत्यम्। दक्षिणोत्तररेखाग्रद्वयेनैव पूर्वापरबिन्दुस्पृग्रेखायाः पुनः साधनमिति केचित्। वस्तुतस्तु दक्षिणोत्तरपूर्वापरस्थलसम्पातरूपाभीष्टस्थानात् केन्द्रात् प्रागुक्तवृत्तस्य वक्ष्यमाणोपयोगित्वेनावश्यकत्वात् तस्य च पूर्वापरबिन्द्वन्तरस्थलाधिकव्यासत्वाद्विन्यस्तरेखा भूयापयोर्वर्धनीया वा तत्र वृत्ते पूर्वापररेखा भवति। तस्या बिन्द्वोरुपरिभव वक्रत्वं कदाचित् स्यादतः प्रथममेव पूर्वरेखासिद्ध्यर्थं विन्यस्तरेखिकमत्स्यवृत्तप्रत्यग्गत-

रेखाया विन्नतराधिकत्वेन तदुत्पन्नमत्स्यरेखाया ऋज्व्याः सुतरामधिकत्वेन पुनः पूर्वापररेखासाधनं युक्ततरमिति तत्त्वम्। एवमेवाव्यवहितदिग्द्वयान्तरोत्पन्नमत्स्यै-श्चतुर्भिः सूत्रैर्वृत्ते कोणदिशः। तदिदमभीष्टस्थान-केन्द्रकमण्डले दिगष्टकं सिद्धम्॥ अथ दिक्सूत्रसम्पात-रूपाभीष्टस्थानात् तात्कालिकच्छायाग्रस्थानमाह" र०ना०

"चतुरस्रं बहिः कुर्य्यात् सूत्रैर्मध्याद्विनिर्गतैः। भुज-सूत्राङ्गुलैस्तत्र दत्तैरिष्टप्रभा स्मृता" सू० सि०।

"मध्यादभीष्टस्थानाद्दिग्रेखासम्पातरूपाद्विनिर्गतैर्निः-सृतैरष्टदिग्रेखारूपैः। बहिर्दिक्सूत्रसम्पातकेन्द्रवृत्ताद्ब-हिः। अनेनैव वृत्तकरणं पूर्वमनुक्तं द्योतितम्। अन्यथा बहिरित्यस्यानुपपत्तेः। पूर्ववृत्ताभ्यन्तरे तु दिग्रेखा-सम्पातस्य मध्यत्वानुपपत्तेः। चतुरस्रं कोणरेखाधिक-सूत्रकर्णद्वयतुल्यं समचतुर्भुजं कुर्य्यात्। यथा च तद्द-र्शनम्। तत्र चतुरस्रे भुजसूत्राङ्गुलैर्वक्ष्यमाणभुजमित-सूत्रस्याङ्गुलैर्निर्गमप्रवेशकालिकैर्दत्तैः पूर्वापरसूत्रतदर्धज्या-वद्दीयमानैस्तत्र वृत्ते यस्मिन् प्रदेशे भुजाग्रं तत्प्रदेशे इष्टप्रभा निर्गमप्रवेशाभ्यन्तरकालिकच्छायाग्रमुक्तम्। प्रती-तिस्तु दिक्सूत्रसम्पातस्थशङ्कुना ज्ञेया। अत्रोपपत्तिः। वक्ष्यमाणभुजस्य छायाग्रपूर्वापरसूत्रान्तरत्वेन प्रतिपादि-तत्वादिष्टच्छायाग्रमुक्तदिशा ज्ञातं सम्यक्। चतुरस्र करणं वक्ष्यमाणाग्रसाधकप्राच्यपररेखानुकाररेखाया वृत्तान्तस्थबहिर्वा ऋजुत्वसिद्ध्यर्थमिति। अथ पूर्वा-पररेखायाः मत्स्यान्तरमाह" र० ना०।

"प्राक्पश्चिमाश्रिता रेखा प्रोच्यते सममण्डलम्। उन्म-ण्डलं च विषुवन्मण्डलं परिकीर्त्यते" सू० सि०।

"प्राक्पश्चिमाश्रिता पूर्वपश्चिमसम्बद्धा साधिता रेखा सममण्डलमुच्यते। सैव रेखोन्मण्डलं विषुवन्मण्डलम्। चः समुच्चये। नभवलात्मकं कथ्यते। अत्रोपपत्तिः। क्षितिजपूर्वापरवृत्तसंयोगौ पूर्वापरे तत्सूत्रं पूर्वापर-सूत्रमिति। पूर्वापरवृत्तस्य भूमावूर्ध्वाधरानुकारिवृत्तत्वेना-दर्शनाद्रेखाकारं तथैव दर्शनाच्च पूर्वापरवृत्तमपि तत्-सूत्रम्। पूर्वापरवृत्तस्य सममण्डलत्वेनाभिधानात् तद्रेखायाः सममण्डलसञ्ज्ञोक्ता। अथ स्वनिरक्षदेशक्षितिज-वृत्तयोर्मण्डलाख्यस्य तत्संयोगयोः संलग्नत्वात् तन्मध्य-सूत्रत्वेन पूर्वापरसूत्रस्यापि भत्वात् पूर्वापरसूत्रस्योन्म-ण्डलसञ्ज्ञम्। एतेनान्यदेशक्षितिजसञ्ज्ञया स्वदेश-क्षितिजसञ्ज्ञा सुतरां सिद्धेति पूर्वापरसूत्रस्य क्षिति-जवृत्तसञ्ज्ञा द्योतिता। पूर्वापरस्थानयोः क्षितिजवृत्त-संलग्नत्वादुल्लिखितवृत्तस्य क्षितिजानुकारित्वाच्च। एवं निरक्षदेशपूर्वापरवृत्तं विषुवन्मण्डलाख्यं पूर्वापरस्थानयोः संलग्नमिति तन्मध्यसूत्रत्वेनापि पूर्वापरसूत्रस्य सिद्धत्वात् पूर्वापरसूत्रं विषुवन्मण्डलसञ्ज्ञं क्रान्तिवृत्तस्य द्युवृत्तस्य च चलत्वात् कादाचित्कत्वेन पूर्वापरस्थानसंलग्नत्वात् तत्सञ्ज्ञा नोक्तेति ध्येयम् अथाग्राज्ञानमाह" र०ना०।

"रेखा प्राच्यपरा साध्या विषुवद्भाग्रगा तथा। इष्ट-च्छायाविषुवतोर्मध्यमग्राऽभिधीयते" सू०सि०।

"तस्मिंश्चतुरस्रे पूर्वापररेखातः उत्तरभागे विषुवद्भाग्र-गाऽक्षभाप्रदेशस्थाग्राङ्गुलान्तरितेत्यर्थः। प्राच्यपरा रेखा पूर्वापररेखानुकारा रेखा तथा सर्वतस्तुल्यान्तरेण यथे-ष्टच्छायाग्ररेखाभुजान्तरेण तथाक्षभान्तरेण कार्या। अनन्तरमिष्टच्छायाविषुवतोरिष्टच्छायाग्ररेखाक्षभाग्ररेखयो-रित्यर्थः। मध्यं चतुरस्रेऽङ्गुलात्मकमन्तरालं सर्वतस्तु-ल्यम्। अग्रा कर्णवृत्ताग्रोच्यते। अत्रोपपत्तिः। भुजस्य कर्णवृत्ताग्रा पलभासंस्कारेणाग्रे उक्तत्वाद्दक्षिणगोले पल-भाधिकोत्तरभुजसद्भावेन पलभोनो भुजोऽग्रेति, प्राच्यप-रसूत्रादुत्तरभागेऽक्षभाग्ररेखा भुजमध्ये भवतीति द्वयो रेखयोरन्तरमग्रा पलभोनभुजरूपा। एवमुत्तरगोले उत्तरभुजस्य पलभास्त्वाद्भुजोनपलभाग्रेति पलभारेखा प्राच्यपरसूत्रादुत्तरभागस्था भुजरेखातोऽप्यन्तरेणोत्त-रदिशीति द्वयो रेखयोरन्तरं भुजोनपलभारूपं कर्ण-वृत्ताग्रा। एवं दक्षिणभुजस्य पलभोनाग्रात्वात् पलभा-युतो भुजोऽग्रेति प्राच्यपरसूत्राद्भुजाग्रपलभाग्ररेखयोः क्रमेण याम्योत्तरत्वात् तयोरन्तरालं पलभाभुजैक्यरूप-मग्रा, पलभायाः शङ्कुतलानुकल्पत्वात् सदोत्तरत्वं छाया सम्बन्धादुक्तम् गोले शङ्कुतलस्य दक्षिणत्वादुत्तराप-रदिशि छायासद्भावाच्च। अतएव प्राच्यपरसूत्राद्दक्षिण-भागे दक्षिणभुजसम्पादक्षभाग्ररेखाकल्पने उक्तानुपपत्त्या सम्प्रत्युत्तरभागे पूर्वापरसूत्रादिति विषुवद्भाग्रगेत्यत्र व्याख्या-तम्" अथ प्रकाराद्भ्रातच्छायातः कर्णज्ञानं तच्छुद्धिं चाह र० ना०।

"शङ्कुच्छायाकृतियुतेर्मूलं कर्णोऽस्य वर्गतः। प्रोज्झ्य शङ्कुकृतिं मूलं छाया शङ्कुर्विपर्ययात्" सू० सि०

"द्वादशाङ्गुलशङ्कुच्छाययोर्वर्गयोगात् पदं छायाकर्णः स्यात्। अथास्य प्रतिरूपं छायासाधनमाह। अ-स्येति। छायाकर्णस्य वर्गात् शङ्कुवर्गं चतुश्चत्वारिंश-

र्द्धिकं गतं विशोध्य मूलं छाया। प्रकारान्तरेण छायाकर्णशुद्धिमाह । शङ्कुरिति। विपर्ययाच्छायासाधनवैपरीत्यात् छायाकर्णवर्गाच्छायावर्गं विशोध्य मूलमित्यर्थः । शङ्कुर्द्वादशाङ्गुलमितः स्यात् । अत्रोपपत्तिः । द्वादशाङ्गुलशङ्कुः कोटिश्छाया भुजस्तत्कृत्योर्योगपदं कर्णः इत्यतः कर्णः कर्णे इत्याद्यनयोर्व्याप्युक्तरीत्योपपन्नम् । ननु दिक्साधनोत्तरमिष्टप्रभायाकर्णसाधनं भगवता सर्वज्ञेन किमर्थमुक्तमग्र्येऽग्रादीनां स्वतन्त्रतयोक्तत्वात् । न च विना गणितश्रममग्राज्ञानार्थमिदं युक्तमुक्तमिति वाच्यम् । वक्ष्यमाणभुजज्ञानस्याग्रोपजीव्यत्वेन तज्ज्ञानं भुजोपजीव्यत्वेनान्योन्याश्रयात् गणितज्ञाताग्रायाः पुनः साधनस्य व्यर्थत्वात् । न च भुजसूत्राङ्गुलैर्दत्तै र्गिताग्रेनेष्टच्छायायां ज्ञातमिति न, किन्त्वेतदुक्त्या दिक्सूत्रस्याज्ञातत्वाद्वृत्तपरिधौ छायाग्रज्ञानात् तत्पूर्वापरसूत्रान्तरे भुजस्तच्छायाग्रादिना गणितं भुजोऽपि ज्ञात इति नान्योन्याश्रय इति वाच्यम् । तथापि भगवतः सर्वज्ञस्य निष्प्रयोजनत्वोक्तेरनुचितत्वात् । विना प्रयोजनं मन्दोऽपि न प्रवर्त्तते इत्यभावात् । न हि दिक्साधनेऽग्राभुजादिकमावश्यकं येन तदुक्तिर्युक्ता । किञ्च कर्णसाधनस्य गणितोक्त्या वक्ष्यमाणकर्णसाधनतुल्यत्वेनात्र कथनमनुचितम् । न हि दिक्साधनार्थं "भाकर्णमित्या वृत्तादिति" सिद्धान्तशिरोमण्युक्तिवदत्र छायाकर्ण उपयुक्तो येन तदुक्तिर्युक्तेति चतुरश्रमित्यादिश्लोकचतुष्टयमन्येन मन्दबुद्धिना क्षिप्तं न भगवतोक्तमिति चेन्नैवम् । भुजसाधनोपजीव्याग्राया एतदुक्तप्रकारेण सिद्धौ दिशः सम्यक् सिद्धा इति दिक्साधनशुद्ध्यर्थमग्रासाधनम् । प्रकारान्तरेणापि वक्ष्यमाणत्रिज्यातृतीयाग्रया त्रिज्या लभ्यते तदानयनतया कैश्चिदनुपातेन साधितकर्णसंवादेन शुद्ध्यवगमार्थं कर्णसाधनं चोक्तम् । अनयाग्रया कर्णस्तदा त्रिज्यातृतीयाग्रया क इति फलस्य त्रिज्यातुल्यत्वज्ञानार्थं वा कर्णसाधनमिति केचित् । वस्तुतस्तु मण्डले छायाग्रवेशनिर्गमस्थानांस्थितपूर्वापरबिन्द्वोः प्रत्येकं रेखेति रेखाद्वयं सर्वतस्तुल्यान्तरं कार्यं तेनान्तरेणान्यतरो बिन्दुर्याम्यस्थो पूर्वापरबिन्दू तद्रेखामध्यस्थानस्य पूर्वापररेखेति । ततोभयबिन्दुरेखयोरन्तराङ्गुलमानं स्वल्पत्वाद्गणयितुमशक्यमतः प्रत्येकरेखं प्राच्यपररेखे प्रकल्प्य तन्मध्यकेन्द्रात् वृत्तं प्रत्यक्षमिति इत्यद्वयं कुर्यात् । तत्र प्रत्येकस्य याम्यप्राच्यपररेखायामुदक्छायां ताभ्यां याम्यकालिकौ भुजौ याम्यवृत्ते रेखौ तदग्रे छायापरेखे याम्यवृत्ते कार्यौ याम्यप्राच्यपरसूत्रात् याम्यवृत्ते उत्तरभागेऽग्रभाङ्गुलान्तरेण रेखे कार्ये ततः याम्यवृत्ते याम्यतद्रेखयोरन्तरं याम्यवृत्ते उभयकालिककर्णवृत्ताग्रे वक्रत्वेन गणयितुं शक्यं तदन्तरं पूर्वबिन्द्वोर्याम्योत्तरमन्तरं कर्णवृत्ताग्रासाधनकथनेनानीतं भुजान्तरस्य बिन्द्वन्तरत्वात् तस्य चाग्रान्तरत्वेन फलितत्वात् । विषुवद्दिने गोलभेदे तु भुजान्तरमप्रयोगं इति बिन्द्वोर्याम्योत्तरमप्रयोगं इति । तेनोक्तरीत्या बिन्दुयाम्यस्थापूर्वापरसूत्रं स्फुटमित्याशयेन भगवताग्रा निरूपिता तस्याः शुद्ध्यर्थं कर्णोऽपि साधित इति तत्त्वम्" र० ना०। अतः परं "त्रिंशत्कृत्यो युगे भानामित्यादिः" ग्रन्थः। स च अयनशब्दे ३२६।३२७ पृ० दर्शितः । सोऽत्रानुसन्धेयः ।

"स्फुटं दृक्तुल्यतां गच्छेदयने विषुवद्द्वये । प्राक्चक्रं चलितं हीने छायार्कात् करणागते । अन्तरांशैरथावृत्य पश्चाच्छेषैस्तथाधिके" सू०सि० ।

"अयने दक्षिणोत्तरायणसन्धौ विषुवद्द्वये गोलसन्धौ चलितं चक्रं दृक्तुल्यतां दृष्टिगोचरतां स्फुटमनायासं गच्छेत् । तत्र प्रत्यक्षतश्चलितमन्तरं दृश्यत इत्यर्थः । तथा च सृष्ट्यादिकाले रेवतीयोगताराससंक्रावधि मेषतुलाद्योः कर्कमकराद्योर्विषुवायनप्रवृत्तेरिदानीं त्वन्यत्र तत्स्वरूपे प्रत्यक्षे इति क्रान्तिवृत्तं चलितमन्यथा तदनुपपत्तेरिति भावः । ननु पूर्वतोऽपरतो वा चलितमिति कथं ज्ञेयमित्यत आह । प्रागिति । छायार्काद्युद्दिने सूर्यस्यायनदिक्परावर्त्तनसन्दवे भाग्यपरसूत्रस्यत्वं वा तस्मिन् दिनेऽन्यस्मिन् दिने वा मध्याह्नच्छायातो वक्ष्यमाणप्रकारेण सूर्यः साध्यस्तस्मादित्यर्थः । करणागते प्रागुक्तप्रकारेणानीतः स्पष्टः सूर्यस्तस्मिन्नित्यर्थः । न्यूने इति । अन्तरांशैः सूर्ययोरन्तरांशैश्चक्रं क्रान्तिवृत्तं प्राक् पूर्वस्मात् चलितमिति ज्ञेयम् । अथ यद्यधिके सति शेषैः सूर्ययोरन्तरांशैश्चक्रमावृत्य परिवृत्त्य पश्चात् पश्चिमभिमुखं तथा चलितमिति ज्ञेयम् । अत्रोपपत्तिः । छायातो वक्ष्यमाणप्रकारेण सूर्यो वर्त्तमानसम्पाताद्गणितागतस्तु रेवतीयोगताराससंक्राद्यवधितोऽतस्तयोरन्तरमयनांशास्तत्र क्रान्तिवृत्तस्य पूर्वचलने गणितागतार्काच्छायार्कोऽधिको भवति । पश्चिमचलने तु न्यूनो भवतीति सम्यगुपपन्नम । अथ चराद्युपजीव्यां पलभामाह" र० ना० ।

एवं विषुवती छाया स्वदेशे या दिनार्द्धजा। “दक्षिणोत्तररेखायां सा तत्र विषुवत्प्रभा” सू० सि०।

“स्वाभीष्टदेशे एवं विषुवती कथितविषुवद्दिनसम्बन्धादेतत्सञ्ज्ञाप्युपचाराद्विषुवत्सञ्ज्ञा तद्ग्रावर्त्तकमेवमिति। दिनार्द्धजा माध्याह्निकी या यष्टिता द्वादशाङ्गुलशङ्कोश्छाया दक्षिणोत्तररेखायां निरक्षोत्तरदक्षिणदेशक्रमेणोत्तरस्यां दक्षिणस्यां प्रभायाः दक्षिणोत्तररेखास्थत्वं विना मध्याह्नासम्भवात् सा तत्स्थिता तत्र तस्मिन्नभीष्टदेशे विषुवत्प्रभाऽक्षभा भवति। एतेन द्वादशाङ्गुलशङ्कुः कोटिः पलभा भुजस्तत्कृत्योर्योगपदं कर्णः इत्यक्षकर्णः कर्णे इत्यक्षक्षेत्रं वक्ष्यमाणोपयुक्तं प्रदर्शितम्। तदा सूर्य्यस्य विषुवद्वृत्तस्थत्वाद्विषुवत्प्रभेति सञ्ज्ञोक्ता। अथ लम्बा.क्षयोरानयनमाह” र०ना०।

“शङ्कुच्छायाहते त्रिज्ये विषुवत्कर्णभाजिते। लम्बाक्षज्ये तयोश्चापे लम्बाक्षौ दक्षिणौ सदा” सू० सि०।

“त्रिज्ये द्विस्थानस्थे शङ्कुच्छायाहते एकत्र द्वादशगुणिताऽपरत्र प्रागुक्तया विषुवत्प्रभया गुणिता विषुवत्कर्णभाजितोभयत्राक्षकर्णेन भक्ता फले क्रमेण लम्बज्याक्षज्ये तयोर्ज्ययोर्धनुषी क्रमेण लम्बाक्षौ सदोभयगोले दक्षिणदिक्स्थौ भवतः। अत्रोपपत्तिः। याम्योत्तरवृत्ते निरक्षस्वदेशपूर्वापरवृत्तयोर्यदन्तरं तदक्षः। याम्योत्तरवृत्ते दक्षिणक्षितिजप्रदेशाद्विषुवद्वृत्तस्य यदन्तरं तल्लम्बः। उभावपूर्वगोले सपूर्वापरवृत्ताद्दक्षिणौ तज्ज्ये स्वस्वलम्बज्ये भूजकोटी त्रिज्याकर्णे इत्यक्षक्षेत्रादक्षकर्णकर्णे द्वादशपलभे कोटिभुजौ तदा त्रिज्याकर्णे कानित्यनुपाताभ्यां लम्बाक्षज्ये तद्धनुषी लम्बाक्षाविल्युपपन्नम्। अथ मध्याह्नच्छायातोऽक्षानयनं श्लोकाभ्यामाह” र० ना०

“मध्यच्छाया भुजस्तेन गुणिता त्रिभमौर्विका। स्वकर्णाप्ता धनुर्लिप्ता नतास्ता दक्षिणे भुजे। उत्तराश्चोत्तरे याम्यास्ताः सूर्यक्रान्तिलिप्तिकाः। दिग्भेदे मिश्रिताः साम्ये विश्लिष्टाश्चाक्षलिप्तिकाः” सू० सि०।

“अभीष्टदिने माध्याह्निकी छाया भुजसञ्ज्ञा ज्ञेया। तेन भुजेन त्रिज्या गुणिता मध्याह्नच्छायाकर्णेन भक्ता फलस्य धनुःकला नतसञ्ज्ञास्ता नतकला दक्षिणे भुजे मध्याह्नच्छायारूपभुजे प्राच्यपरसूत्रमध्याद्दक्षिणदिक्स्थे सति, उत्तरदिक्का उत्तरे भुजे दक्षिणाः। चो विपर्ययव्यवस्थार्थकः। ता नतकलाः सूर्यक्रान्तिकलाः प्रागुक्ताः दिग्भेदे सदिशोर्भिन्नत्वे मिश्रिताः संयुक्ताः साम्येऽभिन्नदिक्त्वे विश्लिष्टा अन्तरिताः। चो विपर्ययव्यवस्थार्थकः। अक्षकला भवन्ति। अत्रानयनक्रमभुजसञ्ज्ञया भगवतोपपत्तिरुक्ता। तथाहि। द्वादशाङ्गुलशङ्कुकोटौ मध्याह्नच्छायाकर्णे वा मध्यच्छायाभुजस्तथा स्वस्वस्तिकान्मध्याह्नकाले सूर्यस्य याम्योत्तरवृत्ते यदन्तरेण नतत्वं ता नतकलास्तज्ज्या नतांशज्या मध्याह्नोनतांशज्याहृपशङ्कौ त्रिज्याकर्णे वा भुज इति मध्याह्नच्छायाकर्णो कर्णे मध्याह्नच्छाया भुजस्तदा त्रिज्याकर्णे को भुज इत्यनुपातेन नतज्या तद्धनुरत्र कलात्मकत्वान्नतकलास्ता स्वस्वसम्बद्धा इति छायादिग्विपरीतदिक्काः। अथ क्रान्त्यंशाक्षांशयोरेकदिक्त्वे योगेन नतांशा इति दक्षिणा नतकला दक्षिणक्रान्तिकलाभिर्हीना अक्षांशा भवन्ति। क्रान्त्यंशाक्षांशयोर्भिन्नदिक्त्वेऽन्तरेण नतांशा यदि दक्षिणास्तदा क्रान्त्यूनाक्षांशस्य नतत्वादुत्तरक्रान्तियुता अक्षांशाः। यदि तूत्तरास्तदाक्षांशक्रान्त्योर्नतत्वात्तयोर्नोत्तरक्रान्तिरक्ष इति सम्यगुपपन्नम्। अथाक्षात् पलभानयनमाह” र० ना०।

“ताभ्योऽक्षज्या च तद्वर्गं प्रोज्झ्य त्रिज्याकृतेः पदम्। लम्बज्यार्कगुणाक्षज्या विषुवद्भा च लम्बया” सू० सि०।

“ताभ्योऽक्षकलाभ्योऽक्षज्या भवति। चः समुच्चये। अक्षज्यावर्गं त्रिज्यावर्गात् त्यक्त्वा शेषान्मूलं लम्बज्या। अनन्तरमक्षज्या द्वादशगुणा लम्बया लम्बज्यया गुणनस्य भजनसम्बन्धात्कृतेत्यर्थसिद्धम्। अक्षभा स्यात्। अत्रोपपत्तिः। अक्षकलानां याक्षज्या तस्याः क्षितिजत्रिज्याकर्णे भुजत्वात् तद्वर्गोनात् त्रिज्यावर्गान्मूलं लम्बज्या कोटिः। तथाक्षज्या भुजस्तदा द्वादशकोटौ को भुज इत्यनुपातेन विषुवच्छायेति। अथाभीष्टस्थाने नतभागेभ्यः क्रान्तिद्वारा सूर्यसाधनं सार्द्धश्लोकाभ्यामाह” र० ना०।

“स्वाक्षार्कनतभागानां दिक्साम्येऽन्तरमन्यथा। दिग्भेदेऽपक्रमः शेषस्तस्य ज्या त्रिज्यया हता। परमापक्रमज्याप्ता चापं मेषादिगो रविः। कर्कादौ प्रोज्झ्य चक्रार्धात् तुलादौ भार्धसंयुतात्। मृगादौ प्रोज्झ्य भगणान्मध्याह्नेऽर्कः स्फुटो भवेत्” सू० सि०।

“स्वदेशाक्षांशेष्टदिनीयमध्याह्नसूर्यनतांशयोर्भागाना बहुत्वाद्बहुवचनम्। एकदिक्त्वेऽन्तरमन्यदिक्त्वेऽन्यथा योगः कार्यः। शेष उक्तसंस्कारसिद्धोऽङ्कः क्रान्तिः स्यात्। तस्यापक्रमस्य ज्या त्रिज्यया गुणया परमक्रान्तिज्यया प्रागुक्तया भक्ता फलस्य धनुर्भागादिकं मेषादिगो मेषाद्-

राशिस्थितयान्तर्गतोऽर्कः स्यात्। कर्कादित्रयेऽर्के चक्रार्धात् षड्राशित आगतार्कं त्यक्त्वा शेषं मध्याह्नकाले स्फुटोऽर्कः स्यात्। तुलादित्रितये षड्भयुतादागतार्कात् स्फुटोऽर्को ज्ञेयः। आगतोऽर्कः षड्भयुतः स्फुटोऽर्कः स्यादित्यर्थः। मकरादित्रयेऽर्के द्वादशराशिभ्य आगतार्कं त्यक्त्वा शेषमयनांशसंस्कृतः स्फुटोऽर्कः स्यात्। करणागतसायनार्कं स्पष्टायनांशसंस्कृत इत्यर्थसिद्धम्। पूर्वं तत्संस्कृतत्वात् क्रान्तिः साध्येत्यर्थस्योक्तेः। अत्रोपपत्तिः। एकदिशि क्रान्त्यक्षयोगादक्षं दक्षिणमतोऽक्षोनं क्रान्तिर्दक्षिणा। भिन्नदिशि क्रान्त्यूनाक्षो नतं दक्षिणमनेनाक्षो हीनः क्रान्तिरुत्तरा। अक्षोनक्रान्तिर्नतं तूत्तरमतोऽक्षयुतं क्रान्तिरुत्तरा। अस्या ज्या क्रान्तिरर्कज्या। यदि परमक्रान्तिज्यया त्रिज्याभुजः स्यात् तदानया केतीष्टा सायनार्कभुजज्या तद्धनुः सायनार्कभुजः। भुजस्य चतुर्षु पदेषु तुल्यत्वात् प्रथमपदे मेषादित्रये सूर्यस्यैव भुजत्वाद्भुज एव सूर्यः। कर्कादित्रये द्वितीयपदे षड्भाद्यूनस्यार्कस्य भुजत्वाद्भुजोनषड्भमर्कः। एवं तृतीयपदे तुलादित्रये षड्भेन हीनार्कस्य भुजत्वात् षड्युतो भुजोऽर्कः। चतुर्थपदे मकरादित्रये सूर्योनभगणस्य भुजत्वात् सूर्योनभगणोऽर्क इति सर्वं वैपरीत्यात् सुगमतरम्। अथागतस्फुटसूर्यस्य करणागतस्फुटतुल्यत्वज्ञानमागतस्फुटसूर्यान्मध्यमस्य करणागतमध्यमार्कतुल्यत्वेन विशेषं वक्तुं श्लोकार्धेनाह" र० ना०।

"तस्मान्मन्दमसकृद्वामं फलं मध्यो दिवाकरः"। सू० सि०।

"तस्मादागतस्फुटसूर्यान्मान्दं फलं मन्दफलमसकृदनेकवारं वामं व्यस्तं संस्कृतं स्फुटसूर्योऽहर्गणानीतः स्फुटसूर्यः स्यात्। अयमर्थः। स्फुटसूर्यं मध्यमं प्रकल्प्य पूर्वमन्दोच्चात् प्रागुक्तरीत्या मन्दफलं धनर्णमानीय स्फुटसूर्ये व्यस्तं धनं कार्यं मध्यमसूर्यः। अस्मादपि मन्दफलं स्पष्टसूर्ये व्यस्तं संस्कृतं मध्यमोऽस्मादपि मन्दफलं स्पष्टे व्यस्तं मध्यमार्क इति यावदविशेषस्तावदसकृत् साध्योऽर्को मध्योऽहर्गणानीतो भवतीति। तथा च मध्यमार्कात् स्फुटार्कसाधनमेकवारं मन्दफलसंस्कारः स्फुटार्कान्मध्यार्कसाधने त्वनेकवारं मन्दफलव्यस्तसंस्कार इति विशेषोऽभिहितः। अत्रोपपत्तिः। मध्यमसूर्यादानीतमन्दफलेन संस्कृतो मध्यः स्फुटोऽर्को भवति। अयं वा तेनैव मन्दफलेन व्यस्तं संस्कृतो मध्यो भवति। अत्र स्फुटार्कान्मध्यार्कसाधने मध्यमज्ञानासम्भवात् तदानीतमन्दफलज्ञानमशक्यमतः स्फुटसूर्यं मध्यमं प्रकल्प्यानीतमन्दफलेनाभिमतासन्नेन स्फुटोऽर्को व्यस्तसंस्कृतो मध्यमासन्नः। अस्मादपि मन्दफलमभिमतासन्नमपि पूर्वस्मात् सूक्ष्ममिति यावदविशेषे मध्यार्कसाधित मन्दफलं भवतीति निरवद्यं सर्वमुक्तम्। अथ मध्याह्ने छायाकर्णयोरानयनं विवक्षुः प्रथमं तात्कालिकनतांशज्ञानं कथयंस्तद्भुजकोटिज्ये कार्ये इत्याह" र० ना०।

"स्वाक्षार्कापक्रमयुतिर्दिक्साम्येऽन्तरमन्यथा। शेषं नतांशाः सूर्यस्य तद्बाहुज्या च कोटिजा" सू० सि०।

"दिक्साम्ये एकदिक्त्वे स्वदेशाक्षांशमध्याह्नकालिकसूर्यक्रान्त्यंशयोर्योगः। अन्यथा अत उक्तादेकदिक्त्वाद्वैपरीत्ये भिन्नदिक्त्वे इत्यर्थः अक्षांशक्रान्त्यंशयोरन्तरं कार्यं शेषं संस्कारोत्पन्नं सूर्यस्य मध्याह्ने नतांशास्तेषां नतांशानां भुजरूपाणां ज्या कोटिजा तदंशा नवतिशुद्धाः कोटिस्तत्सम्बन्धा ज्या। चः समुच्चये। साध्या। अत्रोपपत्तिः। खस्वोत्तरवृत्ते सूर्यस्य मध्याह्ने खस्वस्तिकादनन्तरं नतांशा विषुवद्वृत्तखस्वस्तिकान्तरमक्षांशाः। विषुवद्वृत्तसूर्ययोरन्तरं क्रान्त्यंशाः। अतो दक्षिणक्रान्तौ क्रान्त्यक्षयोगो नतांशा उत्तरक्रान्तौ क्रान्त्यूनाक्षोऽक्षोनक्रान्तिर्वा दक्षिणोत्तरनतांशास्तेषां ज्या दृग्ज्या भुजस्तत्कोटिजा शङ्कुः कोटित्रिज्या कर्ण इति छायाक्षेत्रे तदंशानां भुजत्वात्" अथ छायाकर्णयोरानयनमाह। र०ना०।

"शङ्कुमानाङ्गुलाभ्यस्ते भुजत्रिज्ये यथाक्रमम्। कोटिज्यया विभज्याप्ते छायाकर्णावहर्दले" सू० सि०।

"भुजत्रिज्ये नतांशज्यात्रिज्ये इत्यर्थः। शङ्कोः प्रमाणाङ्गुलानि द्वादश तैर्गुणिते कार्ये। उभयत्र कोटिज्यया नतांशोननवत्यंशानां ज्ययेत्यर्थः। भक्ते लब्धे यथाक्रमं भुजज्यात्रिज्यास्थानीयफलक्रमेण मध्याह्ने छायातत्कर्णौ भवतः। अत्रोपपत्तिः। द्वादशाङ्गुलशङ्कोः कोटिरिष्टच्छायाभुजस्तत्कृत्योर्योगपदं कर्ण इति छायाकर्णः कर्ण इति छायाक्षेत्रे। महाशङ्कुकोटौ दृग्ज्यात्रिज्ये भुजकर्णौ तदा द्वादशाङ्गुलशङ्कुकोटौ कावित्यनुपातेन मध्याह्नकाले छायातत्कर्णौ भवतः। साधकयोस्तात्कालिकत्वादित्युपपन्नम्" र० ना०।

अथ भुजसाधनं विवक्षुः प्रथममग्रां कर्णाग्रे आनयति।

"क्रान्तिज्या विषुवत्कर्णगुणाप्ता शङ्कुजीवया। अर्काग्रा स्वेष्टकर्णघ्नी मध्यकर्णोद्धृता स्वका" सू० सि०।

धृतेर्क्रान्तिज्या अक्षकर्णगुणिता शङ्कुजीवया शङ्कुहीदृग्ज्या-कृतिरूपा ज्या तवेत्यर्थः । द्वादशभिरिति फलितम् । भक्ता फलं सूर्यस्याग्रा । उपलक्षणादुपहस्यापि । इय-मग्रा स्वाभिमतकालिकच्छायाकर्णेन गुणिता मध्य-कर्णोद्धृता कर्णस्य व्यासस्य मध्यमर्धमिति मध्यकर्णोव्या-सार्धं त्रिज्या तवेत्यर्थः । भक्ता फलं स्वका स्वकर्णाग्रा स्यात् । अत्रोपपत्तिः । क्रान्तिज्योन्मण्डले कोटिरग्रा क्षितिजे कर्णः कुज्या भुज इत्यक्षक्षेत्रे द्वादशकोटावक्ष-कर्णः कर्णस्तदा क्रान्तिज्याकोटौ क कर्ण इत्यनुपाते-नाग्रा । त्रिज्यावृत्ते इयं कर्णवृत्ते केत्यनुपातेन कर्ण-वृत्ताग्रेत्युपपन्नम् । अथ भुजानयनं श्लोकाभ्यामाह" र० ना० ।

"विषुवच्छायुताग्रा याम्ये स्यादुत्तरो भुजः । विषु-वत्यां विशोध्योदग्गोले स्याद् बाहुरुत्तरः । विपर्यया-द्भुजो याम्यो भवेत् प्राच्यपरान्तरे । माध्याह्निको भुजो नित्यं छाया माध्याह्निकी स्मृता" सू० सि० ।

"स्वकीया स्वकर्णाभीष्टकालिककर्णाग्रा याम्ये दक्षिण-गोले विषुवच्छायुतास्वाग्रया युक्तोत्तरदिक्को भुजः स्या-त् । उत्तरगोले विषुवत्यां पलभायां कर्णाग्रां विशोध्य न्यूनीकृत्य शेषमुत्तरदिक्को भुजः स्यात् । ननु कर्णाग्रा पलभायां यदा न शुध्यति तदा कथं भुजः साध्य इत्यत आह । विपर्ययादिति । पलभां कर्णाग्रायां विशोध्य शेषं दक्षिणो भुजः स्यात् । ननु भुजस्य याम्यत्वमुत्त-रत्वं वा कस्मादित्यत आह प्राच्यपरान्तरे इति । पूर्वापरसूत्रादन्तरालप्रदेशे याम्ये उत्तरो वा भुजः स्या-दित्यर्थः । ननु तथापि द्वितीयार्धेरनुक्तत्वादन्तरस्याप-सिद्धेः पूर्वापरसूत्रात् कथमन्तरं भुज इत्याशङ्क्याया उत्तरं मध्याह्नच्छायास्वरूपकथनच्छलेनाह माध्याह्निक इति मध्याह्नकालिको भुजः सदा माध्याह्निकी मध्याह्न-कालिकी छायोक्ता । तथा च छायायाः प्राच्यपरसूत्रा-द्याम्यमुत्तरं वा यदन्तरेण स भुज इति व्यक्ती-कृतम् । अत्रोपपत्तिः । शङ्कुमूलं प्राच्यपरसूत्रा-द्याम्यमुत्तरं वा यदन्तरेण स याम्योत्तरो भुजो प्रसिद्धः । शङ्कुस्तु धृहादवलम्बसूत्रं क्षितिजसम-सूत्रावधि तन्नायं भुजः शङ्कुतलाग्रयोः संस्का-रजः । शङ्कुतलं तु स्वाहोरात्रवृत्तस्थितोदयास्त-सूत्राच्छङ्कुमूलं यदन्तरेण तद्दक्षिणम् । अग्रा तु पूर्वापरसूत्रादुदयास्तसूत्रावध्यन्तरमुत्तरदक्षिणगोलक्रमेणो-त्तरदक्षिणा । तत्र पश्चात्परदिशि शङ्कुभान्तरेऽग्रा-इत्यनमिति शङ्कुतलमुत्तरमप्यपि व्यस्तदिक्केति तत्संस्कारो भुजो गोले प्रत्यक्षः । स महाशङ्कोरिति यदि महाशङ्कोरयं तदा द्वादशाङ्गुलशङ्कोः क इत्यनुपातेन भुजः पूर्वापरसूत्राच्छायाग्रावधिः । तत्र शङ्कुतलाग्रे द्वादशाङ्गुलशङ्कोः साधिते तत्संस्कारेण भुजः स एव । तत्राग्रा पूर्वं साधिता शङ्कुतलं तु द्वादशाङ्गुलशङ्कोः पलभा महाशङ्कुः कोटिः शङ्कुतलं भुजो दृतिः कर्ण इत्यक्षक्षेत्रे द्वादशकोटौ पलभा भुजस्तदा महाशङ्कुकोटौ को भुज इत्यनुपातेन शङ्कुतलमानीय महाशङ्कोरिदं द्वादशाङ्गुलशङ्कोः किमित्यनुपातेन गुणहरयोस्तुल्यत्वा-न्नाशेन पलभाया एवावशिष्टत्वात् । सा तूत्तरा दक्षिण-गोलेऽग्राया उत्तरत्वादेकदिक्त्वेन पलभाग्रयोर्योगे उत्तरो भुजः । उत्तरगोलेऽग्राया दक्षिणत्वेन भिन्नदिक्त्वात् पलभाग्रयोरन्तरं भुजस्तत्र पलभायाः शेषमुत्तरो भुजो-ऽग्रायाः शेषं दक्षिणो भुजः । मध्याह्ने छायाया भुजरूपत्वान्मध्याह्नकालिको भुजो मध्याह्नच्छायेति सर्वं युक्तम् । अथ याम्योत्तरवृत्तस्थच्छायाकर्णवत्का पूर्वापर-वृत्तस्थच्छायाकर्णं प्रकारद्वयेनाह" र० ना० ।

"स्वाक्षजीवे विषुवच्छायाद्वादशसङ्गुणे । क्रान्तिजज्याप्ते तु तौ कर्णौ समवृत्तगे रवौ" सू० सि० ।

"स्वाक्षज्याक्षजे क्रमेणाक्षभाद्वादशभ्यां गुणिते उभयत्र क्रान्तिजज्यया भक्ते तुकारात् फले, समवृत्तस्थेऽर्के तौ द्वयोरन्यच्छायासम्बन्धौ कर्णौ भवत उभयत्र छायाकर्णः स्यात् । अत्रोपपत्तिः । समवृत्तोपरि पूर्वापरानुकारेण वृत्तं तत्समवृत्तसञ्ज्ञम् । तत्रस्थस्य छाया-कर्णानयनम् । पलभाभुजेऽक्षकर्णः कर्णस्तदा क्रान्ति-ज्याभुजे कः कर्ण इति समशङ्कुः क्रान्तिज्याभुजे समशङ्कु-त्रिज्यागतत्वोः क्रमेण कर्णकोटित्वात् । अथान्यच्छङ्कु-मानाङ्गुलाश्चत्ते इत्यादिना त्रिज्या द्वादशगुणितानेन भक्ता तत्र ।

"छेदं लवं च परिवर्त्य हरस्य शेषः कार्योऽत्र भाग-हरणे गुणनाविधिश्च" इत्युक्तेः । पलभयापि गुण्या क्रान्तिज्याक्षकर्णाभ्यां भक्ता । तत्र त्रिज्या द्वादशगुणि-ता अक्षकर्णभक्ता अक्षजैव संज्ञातो अक्षज्या पलभागुणि-ता क्रान्तिज्याभक्ता फलं समवृत्तगतच्छायाकर्णः । अथात्रैव पलभाभुजे द्वादशकोटिरक्षज्याभुजे का कोटिरिति अक्ष-ज्याग्रहणे पलभयोस्तुल्यत्वान्नाशादक्षजज्या द्वादशगुण

क्रान्तिज्या भक्ता छायाकर्णः समवृत्तगतः । क्रान्तिज्यायाः सदायं कर्णः सिद्धेत्र हि सर्वदा समवृत्तगतो ग्रह इति समवृत्तगतग्रहस्यैव कर्णः साध्यो नान्यदेति सूचनार्थं समवृत्तगे रवावित्युक्तम्" ।

ननु ग्रहाधिष्ठिताहोरात्रपूर्वापरवृत्तसम्पाताद्ग्रहस्य समशङ्कोर्गोले प्रत्यक्षसिद्धस्य साधनार्थं समवृत्तस्थत्वाभावेऽपि छायाकर्णः साध्यः । समवृत्तगे रवावित्युक्तिस्तु स्वाधिष्ठिताहोरात्रवृत्तपरा न त्वन्यदा न साध्योऽन्यथाव्यस्तत्वेन प्रकारस्यातिप्रसङ्गापत्तेः । न हि प्रकारे तद्व्यावर्तकं विशेषणं प्रसिद्धं येन नातिप्रसङ्गः । परन्तु यदा समवृत्तेऽक्षांशाधिकक्रान्त्या ग्रहाधिष्ठितद्युरात्रवृत्तानामसम्बन्धस्तदा गोले समशङ्कोरदर्शनात् तत्र कथं तत्साधनमनिवारितमित्यतः समवृत्तगे रवावित्यस्य पूर्वोक्त एवार्थं इत्यभिप्रायं समवृत्तकर्णानयनप्रकारान्तरकथनच्छलेनाह" र० ना० ।

"सौम्याक्षोना यदा क्रान्तिः स्यात्तदा द्युदलश्रवः ।
विषुवच्छाययाभ्यस्तः कर्णो मध्याग्रयोद्धृतः" सू० सि०

"यदोत्तरा क्रान्तिरक्षादल्पा स्यात् तदा द्युदलश्रवः समवृत्तस्थार्कक्रान्तिसाधितमध्याह्नकर्णः । न तु मध्याह्नकालिकः । पलभया गुणितो मध्याग्रया स्वकीयमध्याह्नकर्णाग्रया भक्तः फलं समवृत्तगतग्रहबिम्बस्य छायाकर्णः स्यात् । अत्र सौम्येत्यनेन दक्षिणक्रान्तौ तदसाधनं समवृत्तगतग्रहबिम्बस्यादर्शनादिति स्फुटमुक्तम्, अन्यथाऽल्पक्रान्तौ दक्षिणगोले समशङ्कोः प्रत्यक्षत्वात् तन्निवारणानुपपत्तेः । अत्रोपपत्तिः । समवृत्तप्रवेशकालिकमध्याह्नच्छायाकर्णादवस्तुभूतात् कर्णेन द्वादशाङ्गुलशङ्कुस्तदा त्रिज्याकर्णेन क इति मध्यशङ्कुस्तात्कालिकः । द्वादशकोटावक्षभा भुजस्तदा महाशङ्कुकोटौ क इति शङ्कुतलम् । द्वादशनाशात् पलभात्रिज्याघातो मध्यकर्णभक्त इति । अनेन भुजेन मध्यशङ्कुस्तदाऽग्राभुजेन क इति समशङ्कुर्द्वादशाग्रामध्यकर्णघातो मध्यकर्णपलभाभ्यां भक्तोऽग्राभुजे समशङ्कुतद्वृत्तयोः कोटिकर्णत्वात् । अस्मात् पूर्वप्रकारेण छायाकर्णानयने द्वादशत्रिज्यामध्यकर्णपलभात्रिज्याघातोऽग्रामध्यकर्णाभ्यां भक्त इति तुल्ययोर्मध्यकर्णमितगुणहरयोर्नाशात्रयेण सिद्धम् । एतन्मते चास्य नियोक्तुमशक्यत्वात् । तत्रापि भाजकहरौ त्रिज्याऽपवर्त्य हरस्थाने मध्यकर्णगुणिताग्रा त्रिज्याभक्तेति मध्यकर्णाग्रा सिद्धातो मध्याग्रयोद्धृत इत्युक्तम् । भाजकस्थाने तु मध्यकर्णपलभाघात इति दक्षिणगोले ग्रहादर्शनान्न साधितः । उत्तरगोलेऽपि क्रान्तिरक्षाधिका तदा समवृत्तप्रवेशाभावान्न साधितः समवृत्तावध्यक्षांशत्वात् । अल्पक्रान्तौ तदभावात् साधितः । भद्रसिद्धं गोले गणितसाध्यं नानाभावादित्युपपन्नं सौम्येत्यादि । भास्कराचार्यैस्तु 'भानुः समवृत्तं प्रविशति चलेऽपमे स्यात् यदा तद्वत्रो ह्युत्तरगोल एव स विषुवत् साध्या तदैवाग्रभा । याम्येऽपि समाख्यमण्डलमिते यः शङ्कुरुत्पद्यते नूनं सोऽपि परानुपातविधये नैवं क्वचिद् व्यति" इत्यनेन तत्रापि साधितः । अथ स्वाभिमतकर्णेन स्वस्वकालेऽभुजार्थं कर्णवृत्ताग्रा साध्येति सूचनार्थं कर्णाग्राश्रयप्रकारेण पुनरपि मध्यकर्ण इति प्रागुक्तस्य स्फुटीकरणार्थं चाह" र० ना० ।

"स्वक्रान्तिज्यात्रिजीवाघ्नी लम्बज्याप्ताऽग्रा मौर्विका ।
सेष्टकर्णहता भक्ता त्रिज्ययाग्राङ्गुलादिका" सू० सि०

"स्वाभिमतकालिकक्रान्तिज्या त्रिज्यया गुणिता लम्बज्यया भक्ता फलमग्रा ज्यारूपा । लम्बज्याकोटौ त्रिज्या कर्णः क्रान्तिज्याकोटौ कः कर्ण इत्यग्रोपपत्तिः । उत्तरार्धं पुनरुक्तं व्याख्यातप्रायम् । यदि तु पूर्वोक्तकर्णवृत्ताग्रानयनश्लोके शङ्कुजीवेत्यस्य शङ्कोः कोटिरूपत्वात् पूर्वसाधितनतांशभुजकोटिज्ययेत्यर्थो मध्यकर्ण इत्यस्य च तात्कालिकमध्याह्नच्छायायाः कर्णस्तदा न पुनरुक्तम् । परन्त्वादित्यस्य तात्कालिकमध्याह्नकालिककर्णाग्रार्थः स्वेष्टेत्यस्य च स्वाभीष्टकालिककर्णाग्रार्थः बोध्यः । एतदुपपत्तिस्तु द्वादशकोटावक्षकर्णः कर्णस्तदा क्रान्तिज्याकोटौ कः कर्ण इति स्वकालिकाग्रा । त्रिज्यावृत्ते इयं तदा तात्कालिकमध्याह्नकालिकच्छायाकर्णेन नतांशकोटिज्याभक्तद्वादशत्रिज्याघातात्मकेन केति द्वादशत्रिज्याघातयोर्गुणहरत्वेन तुल्ययोर्नाशादक्षकर्णगुणितक्रान्तिज्या तात्कालिकमध्याह्ननतांशकोटिज्यया भक्तेति । तात्कालिकमध्याह्नच्छायाकर्णेनेयं कर्णाग्रा तदा स्वाभीष्टकालिकच्छायाकर्णेन केति स्वकालिकी कर्णाग्रेत्युपपन्ना । सूर्याधिष्ठिताहोरात्रवृत्तयाम्योत्तरवृत्तोर्ध्वसम्पाततात्कालिकमध्याह्न परानुपातार्थं बोध्यम् । अथ कोणच्छायाकर्णसाधनार्थं कोणशङ्कुज्ञानेऽत्र कोण पद्यकेनाह" र० ना० ।

"त्रिज्यावर्गार्धतोऽग्रज्या वर्गोनाद्द्वादशाहतात् । पुनर्द्वादशनिघ्नाच्च लभ्यते यत् फलं बुधैः ॥ शङ्कुवर्गार्धसंयुक्तविषुवद्वर्गभाजितात् । तदेव करणीनाम तां पृथक् स्थापयेद्बुधः ॥ अर्कघ्नी विषुवच्छायाऽग्रज्यया गुणिता तथा । भक्ता फलाख्यं तद्वर्गसंयुक्तकरणीपदम् ॥ फलेन हीनसंयुक्तं दक्षिणोत्तरगोलयोः । याम्ययोर्विदिशोः शङ्कुरेवं याम्योत्तरे रवौ ॥ परिभ्रमति शङ्कोस्तु शङ्कुरुत्तरयोस्तु सः । तत्त्रिज्यावर्गविश्लेषान्मूलं दृग्ज्याभिधीयते" सू० सि० ।

"पूर्वप्रकारानीतेष्टकालिकाग्रज्याया न तु कर्णाग्रायाः पूर्वं कर्णस्यैवासिद्धेः । वर्गेण हीनात् त्रिज्यावर्गार्धाद्द्वादशगुणात् पुनर्द्वितीयवारं द्वादशगुणात् । चः समुच्चये । तेन द्वादशगुणितस्य द्विधा स्थापननिरासाच्चतुश्चत्वारिंशदधिकशतगुणितादित्यर्थः । पृथक् गुणकोक्तिस्तु गुणनसुखार्थम् । शङ्कोर्द्वादशाङ्गुलात्मकस्य वर्गार्धेन द्विसप्तत्या युक्तेन पलभावर्गेण भाजिताद्गणितज्ञैर्यत्सङ्ख्यामितं फलं प्राप्यते तत्सङ्ख्यामितं करणीनामसञ्ज्ञया करणी । तां करणीं बुधो गणकः पृथगेकत्र स्थाने स्थापयेत् । ततो द्वादशगुणिता पलभाग्रज्यया पूर्वं कल्पितया गुणिता तथा द्विसप्ततियुतेन पलभावर्गेण भक्ता लब्धं फलसञ्ज्ञं तस्य फलस्य वर्गेण युतायाः करण्या मूलं दक्षिणोत्तरगोलयोः क्रमेण फलेनोनयुतम् । एवमुक्तप्रकारेण सिद्धः शङ्कुः, शङ्कोर्गणितकर्तुः सकाशाद्दक्षिणोत्तरे सूर्ये परिभ्रमति सति तदा रः क्रमार्धे क्रमेण याम्ययोरुत्तरयोर्विदिशोराग्नेयनैर्ऋत्योरैशानीवायव्योः कोणयोरित्यर्थः । द्वितीयप्रकारः पूर्वापरदिने विभागक्रमार्थकत्वेन विदिशोरित्यत्रान्वेति तेन दिनपूर्वार्धे आग्नेयैशान्योर्दक्षिणोत्तरक्रमेण, दिनापरार्धे नैर्ऋत्यवायव्योर्दक्षिणोत्तरक्रमेणेति फलितार्थः । स कोणसञ्ज्ञः शङ्कुः स्यात् । कोणशङ्कुत्रिज्ययोर्वर्गान्तरान्मूलं दृग्ज्योच्यते" र० ना० ।

अथैतच्छायाच्छायाकर्णयोरानयनमाह ।

"शङ्कुना विभजेदाप्ते दृग्ज्यात्रिज्ये द्वादशाहते । छायाकर्णौ तु कोणेषु यथास्वं देशकालयोः" सू० सि० ।

"कोणीयदृग्ज्यात्रिज्ये द्वादशगुणे दृग्ज्यात्रिज्ये कोणशङ्कुना भक्ता लब्धे दृग्ज्यात्रिज्याक्रमेण छायाच्छायाकर्णौ स्तः । तुकारादेवं कोणेषु चतुर्षु देशकालयोः यथास्वं सम्भवतीत्यर्थ इति यथास्वं यथादेशं यथाकालं छायाच्छायाकर्णौ साध्यौ । अयमर्थः । क्वचिद्देशे चतुर्षु कोणेषु क्वचिद् कोणद्वये क्वचिद् दिनार्ध एव कोणद्वय इत्यादि देशकालानुरोधेन यथायोग्यमिति । अत्रोपपत्तिः प्रागुक्ता स्पष्टा च" । अथ दिक्प्रदेशसम्बन्धेन च्छायाकर्णावुक्त्वा कालसम्बन्धेन सार्धश्लोकाभ्यामाह" र० ना० ।

"त्रिज्योदक्चरजायुक्ता याम्यायां तद्विवर्जिता । अन्त्या नतोत्क्रमज्योना स्वाहोरात्रार्धसङ्गुणा ॥ त्रिज्याभक्ता भवेच्छेदो लम्बज्याघ्नोऽथ भाजितः । त्रिभज्यया भवेच्छङ्कुस्तद्वर्गं परिशोधयेत् ॥ त्रिज्यावर्गात् पदं दृग्ज्या छायाकर्णौ तु पूर्ववत्" । सू० सि०

"उत्तरगोले चरोत्पन्नया ज्यया चरज्ययेत्यर्थः । पूर्वचरानयने चरज्यायाश्चरजेति सञ्ज्ञोक्तेः । युक्ता त्रिज्याऽन्त्या स्यात् । याम्यगोले तया चरज्ययोना त्रिज्याऽन्त्या स्यात् । नतोत्क्रमज्योना सूर्योदयाद्दिनगतघट्यो दिनशेषघट्यो वा दिनार्धान्तर्गता उन्नतकालाभिधं दिनार्धं नतकालो घट्यात्मकस्तस्मादसवो विप्राणास्त्वसवैरित्यादिविधिना, मुनयो रन्ध्रयमला इत्याद्युक्तोत्क्रमज्यापिण्डैरानीतोत्क्रमज्या । पञ्चदशघट्यधिकनते तु पञ्चदशघट्यूननतस्य क्रमज्याधिकैः क्रमज्या तया युक्ता त्रिज्योत्क्रमज्या भवति । तया हीनेत्यर्थः । स्वाहोरात्रार्धसङ्गुणा । स्वदिनसम्बन्ध्यहोरात्रवृत्तव्यासार्धं द्युज्या तया गुणिता त्रिज्यया भक्ता फलं छेदसञ्ज्ञं स्यात् । अथानन्तरं छेदो लम्बज्यया गुणितस्त्रिज्यया भाज्यः फलमिष्टकाले शङ्कुः स्यात् । तस्य शङ्कोर्वर्गं त्रिज्यावर्गाच्छोधयेत् । शेषस्य मूलं दृग्ज्या । आभ्यां छायाकर्णौ तु पूर्ववत् । पूर्वोक्तरीत्या भवतः । अत्र छायाकर्णौ स्थिति कोणच्छायाकर्णसाधनश्लोकान्तर्भावस्य ग्रहणात् तच्छ्लोकोक्तरीत्याऽभीष्टशङ्कुदृग्ज्याभ्यां छायाकर्णौ साध्यावित्युक्तम् । अत्रोपपत्तिः । याम्योत्तरवृत्ते भागस्थानाधिष्ठितद्युरात्रवृत्तसम्पातात् क्षितिजद्युरात्रवृत्तसम्पातद्वयबद्धोदयास्तसूत्रक्षितिजसम्बद्धयाम्योत्तरवृत्तसूत्रसम्पातपर्यन्तमहोरात्रवृत्ते सूत्रं त्रिज्यातुल्यमन्त्या । सा तूत्तरगोले चरज्यायुता त्रिज्या दक्षिणगोले चरज्योना त्रिज्या । उन्मण्डलयाम्योत्तरसूत्रावध्यहोरात्रवृत्तव्यासार्धं त्रिज्यात्वात् उन्मण्डलस्योत्तरदक्षिणक्रमेण क्षितिजादूर्ध्वाधःस्थत्वेन तद्याम्योत्तरसूत्रयोर्मध्ये चरज्यात्वाच्च ।

षष्ट्याहोरात्रवृत्त याम्योत्तराऽहोरात्रवृत्तसम्पाता-दुभयत्र नतघटान्तरस्थाने तन्मूलं नतकालस्य सम्पूर्ण-ज्या। तन्मध्यादूर्ध्वमूलं शररूपं नतोत्क्रमज्या। तया हीनान्त्या षष्टस्थानादहोरात्रवृत्ते उदयास्तसूत्रपर्य-न्तमृजुसूत्रं त्रिज्यावृत्तमितान्त्या। तत्स्था याम्योत्त-रोर्ध्वव्यासमूत्रान्तर्गता सा द्युज्याप्रमाणवाचितेष्टहृतिः। द्युज्यागुणा त्रिज्याभक्ता फलं छेदः। यदि तस्मात् त्रि-ज्याकर्णे लम्बज्या कोटिस्तदेष्टहृतिकर्णे का कोटिरि-त्यनुपातेनेष्टशङ्कुः। ज्याद्दृग्ज्या छाया तत्कर्णौ पश्चादीता विशेषौ तदुक्तम्। अथ छोयतयेण छायाकर्णाभ्यां नतकालानयनमाह" र० ना०।

"अभीष्टच्छायवाभ्यस्ता त्रिज्या तत्कर्णभाजिता। दृग्-ज्या तद्वर्गसंशुद्धात् त्रिज्यावर्गान्न यत् पदम्। शङ्कुः सत्रिभजीवाघ्नः स्वलम्बज्याविभाजितः। छेदः स त्रि-ज्यायाभ्यस्तः स्वाहोरात्रार्द्धभाजितः। उन्नतज्या तया हीना स्वान्त्या शेषस्य कार्मुकम्। उत्क्रमज्या-भिरेवं स्युः प्राक्पश्चार्धनतासवः"। सू० सि०

"अभीष्टकालिकच्छायया गुणिता त्रिज्या स्वकीयच्छा-यायाश्छायाकर्णेन भक्ता फलं दृग्ज्या दृग्ज्याया वर्गेण हीनात् त्रिज्यावर्गाद्यन्मूलं प्राप्तं मूलम्। चकारोयत्त-दोर्नित्यसम्बन्धात् तच्छब्दपरः। अभीष्टशङ्कुः। स इष्टशङ्कुस्त्रिज्यया गुणितः स्वदेशीयलम्बज्यया भक्तः फलं छेदः। स छेदस्त्रिज्यया गुणितो द्युज्यया भक्त उन्नतकालस्य ज्या विलक्षणा। यद्गुरुन्नतकालो न भवति। तयानीतयोन्नतज्यया हीना स्वान्त्या स्वद्युज्यासम्बन्ध रज्ज्यावगतान्त्या। अवशेषस्योत् क्रमज्याभिः "भुजयोरश्रयमवाः" इत्याद्युक्तोत्क्रमज्या-पिण्डैर्धनुः। अवशेषस्य त्रिज्याधिकत्वे तु यदधिकं तस्य क्रमज्यापिण्डैर्धनुस्ततःपश्चाद्युक्तमुत्क्रमधनुर्भवति। एवं प्रकारेण सिद्धाङ्का इनस्य पूर्वापरार्धयोर्नतका-लासवो भवन्ति। अत्रोपपत्तिः। पूर्वोक्तव्यत्यासात् सुगमा। तत्र छेदस्त्रिज्यापरिणत इष्टान्त्या तस्या ज्यात्वासम्भवः। अतश्च्युदयास्तसम्पाताहोरात्रवृत्तव्यास-सूत्रत्वाभावादित्युन्नतज्याकारेण स्वस्थानान्तरत्वेन दर्शना-दुन्नतसंज्ञायुक्तम्। अत एव भास्कराचार्यैः "इष्टान्त्य-कमसूत्रकालयोर्वैतुल्यां प्रकल्प्य" इत्याद्युक्तम्। नतनुर-सूत्राणुन्नतकालत्वापत्त्या तथा कोणेष्वादिभागत्र अवं-स्थापत्तेरिति दिक्" र० ना०।

"इति त्रिप्रश्नाधिकारः" सू० सि०।

"दिग्देशकालानां प्रतिपादनमिदं परिपूर्तिमाप्तमित्यर्थः। तत्र दिशां साधनं शिलातल इत्यादि नियत, तदभावे समप्रोतवृत्तयाम्योत्तरशङ्कूनां साधनान्यपि दिगन्तर्गतत्वान्नि यतानि। तदभावस्वाद्यादिसाधनं देशनिरूपणं निय तम्। अक्षांशादिसाधनमनियतम्। कालसाधन मद्याश्छायादिसाधनं च कालनिरूपणमिति विवेक:" र० ना०।

एवं शङ्कुच्छायया देशभेदेन सूक्ष्मं कालसाधने स्थिते प्रथमाक्षच्छायापाठेन कालज्ञानं स्थूलं किञ्चिद्दर्शयितुं लोकव्यवहारसम् छायाकर्णादिकं रत्नमालादावुक्तम्। तत्तदर्थे यतत्सु विशिष्य नोक्तम्। [छन्दःशरे हेमच०।

छायाकर त्रि० छायां करोति कृ-ट ६त०।

छायाङ्क पु० छाया सूर्य्यप्रतिबिम्बः अङ्कोऽस्य। चन्द्रे हेमच०। तस्य सूर्य्यकिरणप्रतिबिम्बेनैव प्रकाशः इन्दु-शब्दे ९३१४० पृ० स० उक्तदिशा दर्शितः "छाया मृगाङ्क छायाभृदादयोऽपि चन्द्रे।

छायातनय पु० ६त०। शनैश्वरे हला०। छायाशब्दे तस्य तत् पुत्रकथा दृश्या। छायासुतादयोऽप्यत्र। "सूर्य्यपुत्र महाबाहुं छायागर्भसमुद्भवम्" शनिप्रणाममन्त्रः।

छायातरु पु० छायाप्रधानस्तरुः शा० त०। "पूर्व्वाह्णे च पराह्णे च तलं यस्य न मुञ्चति। छायान्तरीतला छाया स च्छायातरुरुच्यते" इत्युक्ते छायाप्रधाने वृक्षे। "स्निग्धच्छायातरुषु वसतिं रामगिर्य्याश्रमेषु" मेघः। छायाद्रुमोऽप्यत्र स च नमेरुवृक्षे शब्दार्थचि०।

छायापथ च्छायायुक्तः पन्थाः। आकाशस्थे ज्योतिश्चक्रमध्य वर्त्तिनि दक्षिणोत्तरायते तिरश्चीने आकाशस्थानभेदे "छायापथेनेव शरत्प्रसन्नम्" रघुः।

छायापाद पु० छायायाः शङ्कुच्छायाया पाद इव द्वादशाङ्गुलशङ्कोश्छायापादमाने। मासभेदे मध्याह्ने तत्संख्याभेदः तेन च दिनमानज्ञानं चाह" ज्यो० त० "कर्कटे वा तु कन्यायां वाणी द्वादशमूर्त्तिका। या संज्ञा भवत्येव तच्छायां परिकल्पयेत्। मध्याह्नादी रादिग्युक्ते छायाङ्गुलैर्हरेत्। घटपूरितदिवादर लब्धं इष्टकादिकं भवेत्। पूर्व्वाह्णच्छाययातीतं च तच्छाययैष्यकम्। शून्यैकरामवाणेभदिग्रोभद्राः १।५।८।१०।११, क्रमोत्क्रमैः। आषाढादिषु च छाया माध्याह्निकी मता। श्रवणादिक्रमाद्यान्ते स्यु

क्रमेणादितो बुधैः। संक्रान्त्याद्यदिने भागहारे हरीश्वरे तथा”। प्रकारान्तरन्तु, “पञ्चाब्धिरामयुग्मैक शून्यैकयुग्मवह्नयः। चन्द्रःपक्षर्त्तवो) ५,४,२,२,१,०।१, २,३,७,५,६, मासात् छायापादा दिनार्द्धके। अयनांशसमायाले विपादगणनक्रमात्। दिने दिने भागहारो मध्यच्छायापदे मतः। शङ्कोः षष्ट्यंशको व्यङ्गुरङ्गुलेभ्यश्चाङ्गुलिस्तथा। सद्भूतं स्थितं हीनं मध्यपादैश्च षड्गुणैः। छायापादैश्च सञ्चीनैः षड्युतैर्हि-गणैर्हरेत्। पञ्चकादिमदार्क्ष तु लब्धा दण्डा गतैष्यकाः। प्राक् पश्चिमदिनार्द्धे तु शेषात् षष्टिगुणात्पलम्”। इदञ्च देशभेदविषयं स्पष्टं त्र प्रपञ्चन्तु सू० सि० उक्तं तत्र छायायन्त्रे दृश्यम्।

छायापुरुष पु० छायायां दृष्टः पुरुषः पुरुषाकृतिः। आकाशे दृष्टे निजच्छायानुरूपे पुरुषाकृतियुक्ते पदार्थे। तद्दर्शनोपायमाह योगप्रदीपिकायाम् ५पटले “शिव उवाच। निरभ्रं गगनं देवि! यदा भवति निर्मलम्। तदा छायास्थो भूत्वा निश्चलः प्रयतो धिया। स्वच्छायाकण्ठमालोक्य स्वगुरूक्तक्रमेण वै। सम्मुखं गगनं पश्येच्चिनिंमेषत्वैकधीः। शुद्धस्फटिकसङ्काशः पुरुषस्तत्र दृश्यते। न दृश्यते यदा तत्र पुनस्तद्वत् परीक्षयेत्। बहुधा दर्शनेनैव साक्षात्कारो भवेद् ध्रुवम्। कस्यचित् भाग्यतो दृश्येत यदि विष्णोऽखिलेश्वरः। भवत्येव न सन्देहो गुरुविश्वासतः शिवे!। ग्रहं सम्यक् पूजयित्वा पश्येच्छायां समाहितः। तथा षण्मासपर्य्यन्तं मृत्युस्तस्य न विद्यते। शिरोहीनं यदा पश्येत् षण्मासाभ्यन्तरे मृतिः। यदा पादौ न दृश्येते मासान्ते निधनं संशयः। न दृश्येते यदा पाणी मासमात्रेण संशयः। एतज् ज्ञात्वा सुधीः सम्यक् गङ्गातीरं समाश्रयेत्। योगाभ्यासेन सततं प्राणायामेन संयतः। यथा वा तत्समीपस्थो वर्ष मृत्युञ्जयं जपेत्। योगयुक्तो हविष्याशी सततं गतमानसः। मृत्युञ्जयेन सन्देहो अन्यथा मृत्युमृच्छति। यदा तु मलिनं पश्येत् ज्वरपीडा भवेत्तदा। तस्य शान्तिं प्रकुर्वीत शिवसेवां समाहितः। रक्तवर्णं यदा पश्येदैश्वर्य्यं भवति ध्रुवम्। मध्यच्छिद्रं यदा पश्येत् मृत्युर्जातो भवेत्तदा। एवं सन्दर्शनं देवि! ज्ञानवान् भवति ध्रुवम्। नारदाय पुरा प्रोक्तं मया पुरुषदर्शनम्। तत्प्रसादान्महायोगी भूत्वा लोकांश्चरत्यसौ। स्वच्छायादर्शने देवि! कृतौ पुरुषलक्षणम्। दीर्घायुः समवाप्नोति ज्ञानञ्चापि सुनिर्मलम्”।

छायायन्त्र न० छायया कालज्ञानसाधकं यन्त्रम्। कालज्ञानसाधकेषु शङ्कुयष्टिचक्रप्रभृतिषु यन्त्रभेदे। “शङ्कुयष्टिधनुश्चक्रैश्छायायन्त्रैरनेकधा। गुरूपदेशाद्विज्ञेयं कालज्ञानमतन्द्रितैः” सू० सि०.

छायामान पु० छायया स्वर्य्यप्रतिबिम्बेन मीयते मा–कर्म्मणि ल्युट्। १चन्द्रे हेमच० २छायायाः प्रमाणे न०।

छायामित्र न० छायायां मित्रमिव। आतपत्रे शब्दरत्ना०।

छायामृगधर पु० छायारूपं मृगं धरति धृ–अच्। चन्द्रे-त्रिका०। छायामृगधरादयोऽप्यत्र।

छायाविप्रतिपत्ति स्त्री छायानां देहकान्तीनां तत्प्रभृतीनां विप्रतिपत्तिर्विरुद्धा प्रतिपत्तिः। सुश्रुतोक्ते नृणां मरणसूचके देहकान्त्यादीनामन्यथाभावे यथाह सुश्रुतः। “अथातश्छायाविप्रतिपत्तिमध्यायं व्याख्यास्यामः। श्यावा लोहितिका नीला पीतिका वापि मानवम्। अभिद्रवति यं छाया स परासुरसंशयम्। ह्रीश्रियौ नश्यतो यस्य तेज ओजः स्मृतिः प्रभा। अकस्माद् भजन्ते वा स परासुरसंशयम्। यस्याधरौष्ठः पतितः क्षिप्तश्चोर्द्ध्वं तथोत्तरः। उभौ वा जाम्बवाभासौ दुर्लभं तस्य जीवितम्। आरक्ता दशना यस्य श्यावा वा स्युः पतन्ति च। खञ्जनप्रतिमा वापि तं गतायुषमादिशेत्। कृष्णा स्तब्धावलिप्ता वा जिह्वा शूना च यस्य वै। कर्कशा वा भवेद्यस्य सोऽचिराद्विजहात्यसून्। कुटिला स्फुटिता वापि शुष्का वा यस्य नासिका। अवस्फूर्जति मग्ना वा न स जीवति मानवः। सङ्क्षिप्ते विषमे स्तब्धे रक्ते स्रस्ते च लोचने। स्यातां वा प्रस्रुते यस्य स गतायुर्नरो ध्रुवम्। केशाः सीमन्तिनो यस्य संक्षिप्ते विनते भ्रुवौ। लुनन्ति चाक्षिपक्ष्माणि सोऽचिराद्याति मृत्यवे। नाहरत्यन्नमास्यस्थं न धारयति यः शिरः। एकाग्रदृष्टिर्मूढात्मा सद्यः प्राणान् जहाति सः। बलवान् दुर्बलो वापि सम्मोहं योऽधिगच्छति। उत्थाप्यमानो बहुशस्तं धीरः परिवर्जयेत्। उत्तानः सर्व्वदा शेते पादौ विकुरुते च यः। विप्रसारणशीलो वा न स जीवति मानवः। शीतपादकरोच्छ्वासश्छिन्नश्वासश्च यो भवेत्। काकोच्छ्वासश्च यो मर्त्त्यस्तं धीरः परिवर्जयेत्। निद्रा न च्छिद्यते यस्य यो वा जागर्त्ति सर्व्वदा। मुह्येद्वा वक्तुकामस्तु प्रत्याख्येयः

स जायता । उत्तरौष्ठञ्च यो जिह्वादुद्धारांश्च करोति यः । प्रेतैर्व्वा भाषते सार्द्धं प्रेतरूपं समादिशेत् । खेभ्यः सरोमकूपेभ्यो यस्य रक्तं प्रवर्त्तते । पुरुषस्या विषार्त्तस्य सद्यो जह्यात्स जीवितम् । वाताष्ठीला तु हृदये यस्योर्द्ध्वमनुयायिनी । रुजान्नविद्वेषकरी स पराशुरसंशयम् । यमन्योपद्रवकृतः शोफः पादसमुत्थितः । पुरुषं हन्ति नारीन्तु मुखजो गुह्यजो द्वयम् । अतिसारो ज्वरो हिक्का छर्द्दिः शूनाण्डमेढ्रता । श्वासिनः कासिनो वापि यस्य तं परिवर्ज्जयेत् । स्वेदो दाहश्च बलवान् हिक्का श्वासश्च मानवम् । बलवन्तमपि प्राणैर्व्वियुञ्जन्ति न संशयः । श्यावा जिह्वा भवेद्यस्य सव्यं चाक्षि निमज्जति । मुखञ्च जायते पूति यस्य तं परिवर्ज्जयेत् । वक्त्रमापूर्य्यतेऽश्रूणां स्विद्यतश्चरणावुभौ । चक्षुश्चाकुलतां याति यमराष्ट्रं गमिष्यतः । अतिमात्रं लघूनि स्युर्गात्राणि गुरुकाणि च । यस्याकस्मात् स विज्ञेयो गन्ता वैवस्वतालयम् । पङ्कमत्स्यवसातैलघृतगन्धाश्च ये नराः । मृष्टगन्धाश्च ये यान्ति गन्तारस्ते यमालयम् । यूका ललाटमायान्ति बलिं नाश्नन्ति वायसाः । येषां वापि रतिर्नास्ति यातारस्ते यमालयम् । ज्वरातिसारशोफाः स्युर्यस्यान्योन्यावसादिनः । प्रक्षीणबलमांसस्य नासौ शक्यश्चिकित्सितुम् । क्षीणस्य यस्य क्षुत्तृष्णे हृद्यैर्मिष्टैर्हितैस्तथा । न शाम्यतोऽन्नपानैश्च तस्य मृत्युरुपस्थितः । प्रवाहिका शिरःशूलं कोष्ठशूलञ्च दारुणम् । पिपासा बलहानिश्च तस्य मृत्युरुपस्थितः । विषमेणोपचारेण कर्म्मभिश्च पुराकृतैः । अनित्यत्वाच्च जन्तूनां जीवितं निधनं व्रजेत् । प्रेतभूतपिशाचाश्च रक्षांसि विविधानि च । मरणाभिमुखं नित्यमुपसर्पन्ति मानवम् । तानि भेषजवीर्य्याणि प्रतिघ्नन्ति जिघांसया । तस्मान्मोघाः क्रियाः सर्व्वा भवन्त्येव गतायुषः" ।

छाल पु०न० छो० वा० कलच् अर्द्धर्चा० । वल्कले ।

छालिक्य पु० छलिके रूपकभेदे भवः ष्यञ् । गानभेदे । तच्च गानं देवलोके स्थितं वासुदेवेन तत आनीय नरलोके प्रचारितं यथाह हरिवं० १४८ अ० ।
"छालिक्यगानं बहु संविधानं यद्देवगान्धर्व्वमुदाहरन्ति । तस्याह वीणामथ नारदस्तु षड्ग्रामरागादिसमाधियुक्ताम् । हल्लीषकन्तु स्वयमेव कृष्णः सुवंशघोषं नरपप्रियार्थम् । मृदङ्गवाद्यानपरांश्च वाद्यान् वराप्सरास्ता जगृहुः प्रतीताः । आसारितान्ते च ततः प्रतीता रम्भोत्थिता साभिनयाय तज्ज्ञा । तयाभिनीते वरगात्रयष्ट्या तुतोष रामश्च जनार्द्दनश्च । उर्व्वशी चाथ विशालनेत्रा हेमा च राजन्नथ मिश्रकेशी । तिलोत्तमा चाप्यथ मेनका च एतास्तथाऽन्याश्च हरिप्रियार्थम् । जगुस्तथैवाभिनयञ्च चक्रुरिष्टैश्च कामैर्मनसोऽनुकूलैः । ता वासुदेवेऽप्यनुरक्तचित्ताः संन्यग्गमोभाभिनयैरुदारैः । नरेन्द्रसूनो ! परितोषितेन तासां प्रयोगेन वराप्सरोभिः । तदागताभिर्व्वराहृतासु कामेप्सया मानमयास्तथैव । फलानि नित्योत्तमवन्ति वीराश्छालिक्यगान्धर्व्वमथा कृतञ्च । अप्सरोभ्यश्च त्रिदिवाद्यदेव ! अनुग्रहार्थं भुवि मानुषाणाम् । स्थितञ्च रम्यं हरितेजसैव पूर्व्वं जयामास स रौक्मिणेयः । छालिक्यगान्धर्व्वमुदारकीर्त्तेस्तेनैव तासां समय प्रयुक्तम् । प्रयोजितं वृष्णिभिरिन्द्रतुल्यैश्छालिक्यमिष्टं सततं नराणाम् । शुभावहं वृद्धिकरं प्रशस्तं मङ्गल्यमेवाथ तथा यशस्यम् । पुण्यञ्च पुष्ट्यभ्युदयावहञ्च नारायणस्येष्टमुदारकीर्त्तेः । जयावहं धर्मधुरावहञ्च दुःस्वप्ननाशं परिकीर्त्त्यमानम् । करोति पापञ्च तथा विहन्ति महत्पुन सुराख्यानगतो नरेन्द्रः । छालिक्यगान्धर्व्वमुदारकीर्त्तिर्मेने किलैकं दिवसं सहस्रम् । षड्गुणानां व्यपरेवतोऽथ यतः प्रहृष्टा सुकुमारजातिः । गान्धर्व्वजातिश्च तथा पराणि दीपाद्यथा दीप्यतानि राजन् ! । विवेद तथाश्च सनारदश्च प्रद्युम्नमुख्यैश्च यथैव मुख्यैः । विज्ञातमेतद्धि परं यथावद्दैवमात्राणि जनेषु लोके । जानन्ति छालिक्यगुणोदयानां तोयं नदीनामिव वा समुद्रे । ज्ञातुं हि शक्यं हिमवान् गिरिर्व्वा फलाप्रतो वा गुणतोऽथ वापि । शक्यं न छालिक्यमृते तपोभिस्ताने विधानान्वय मूर्च्छनासु । षड्ग्रामरागेषु च तत्र कार्य्यं तस्यैकदेशावयवेन राजन् ! । वेशाभिधानं सुकुमारजातिं नित्या सदुःखेन नराः प्रयान्ति । छालिक्यगान्धर्व्वगुणोदयेषु ये देवगन्धर्व्वमहर्षिसङ्घाः । निष्ठां प्रयान्तीत्यवगच्छ बुद्ध्या छालिक्यमेवं मधुसूदनेन । भैमोत्तमानां नरदेव ! दत्तं लोकस्य चानुग्रहकाम्ययैव" ।

छि स्त्री छो–बा० कि । गडाग्रह एकाक्षरकोषः ।

छिक्कनी स्त्री छिक् इत्यव्यक्तं नासिकायाम् कनति शब्दायते कन–अच् गौरा० ङीष् । (नाकछिकनी) इत्यात "छिक्कनी कटुका रुच्या तीक्ष्णोष्णा वह्निपित्तकृत् । वात

रक्ताहरी कुष्ठकमिवातकफापहा" भावप्र० तद्गुणोक्तिः।

छिक्कर पु० छिक् इत्यव्यक्तं शब्दं करोति कृ–ट। इ० ब० ८६अ० उक्ते छिक्कारे मृगभेदे "कुक्कुटेभपिरीलश्च शिखिकृष्णकछिक्कराः" "स्त्रीसंज्ञा भायभषककपिश्रीकर्ण-छिक्कराः" "छिक्करः कटपूरी च पिरीली चापि दक्षिणाः"। [शब्दरत्ना०।

छिक्का स्त्री छिक् इत्यव्यक्तं शब्दं करोति कृ–ड। क्षुते।

छिक्कार पु० छिगित्यव्यक्तं शब्दं करोति कृ–अण्। मृगभेदे। "छिक्कारो मृगजातिः लकवाकः कुक्कुटः प्रोक्तः" इ० स० ८६अ०।

छिक्किका स्त्री छिक्का क्षुतं साध्यत्वेनास्त्यस्याः बा० ठन्। छिकन्यां (नाकछिकनी) भावप्र०। छात तनार्थे।

छित त्रि० छो–क्त वा इत्। छिन्ने अमरः इडभावपक्षे

छित्ति स्त्री छिद–क्तिन्। १छेदने कर्त्तरि क्तिच्। २करञ्जवृक्षे शब्दर०।

छित्वर त्रि० छिद–क्वरप् इ० दस्य तः। १वैरिणि, २धूर्त्ते ३छेदके च उणादिको०। पित्त्वात् स्त्रियां ङीप्।

छिद द्वैधीकरणे रुधा० उभ० सक० अनिट्। छिनत्ति छिन्ते इरित्। अच्छिदत्, अच्छेत्सीत् अच्छित्त। "न छिन्द्यान्नखलोमानि" "न छिन्द्यात् करजैर्नखम्" मनुः "अच्छिन्दन् नृपाङ्गानि" भा० व० १२।६३अ०। भिदादित्वात् अङ् छिदा। "कर्म्मवत् कर्म्मणा तुल्यक्रियः" (?) "कर्म्मस्थः पचतेर्भावः कर्म्मस्थाच भिदादयः" इत्युक्तेः ततः कर्म्मकर्त्तरि यक्कः छिद्यते कटःस्वयमेव। छिदुरः स्वयंछिन्नः।

अप+अपकृष्य छेदने "एतस्मै वा एवापच्छिद्यैव पुनर्भवत्यपि" शत० ब्रा० ५।२।४।८। [४२० पृ० दृश्यम्।

अव+ विभागभेदे। स च दैशिकः कालिकश्च अवच्छेदशब्दे

वि+अव+व्यावर्त्तने निराकरणे व्यवच्छेदः।

आ+आकृष्य हरणे। (काड़िया लओया) अपहरणे "आ-च्छिन्द्युरितराणि च" नारदः। "विपतामाच्छिन्दन्ति नः" कुमा०। बन्धच्छेदे च। "आच्छेत्स्याम्यहमेतस्य धनुर्ज्यामपि चाहवे" भा० व० १८६श्लो०।

उद्+उन्मूलनाद्यने। "किं वा रिपूंस्तव गुरुः स्वयमुच्छिनत्ति" रघुः "उच्छेत्तुं प्रभवति यन्न सप्तसप्तिः" शकु०।

परि+इयत्तया विभागे परिच्छेदः। "यशःपरिच्छेत्तुमि-यत्तयालम्" रघु०। "परिच्छिन्नप्रभावर्द्धिर्न मया न च विष्णुना" कुमा०।

वि+ विभागे भेदे च "विच्छिद्य तौ शरैर्वीरौ" हरिवं० ८५१०श्लो०। "यदर्द्धं विच्छिन्नं भवति कृतसन्धानमिव तत्" शकु०। ["छिदः" रामा० सु० ३७।१०

छिद् त्रि० छिद–क्विप्। छेदककर्त्तरि। "रामस्य हृदय-

छिदक न० छिद–क्वुन्। वज्रे उणादिको०।

छिदा स्त्री छिद–भावे भिदा० अङ्। छेदने।

छिदि स्त्री छिद्–इन् किच्च। १परशौ २वज्रे उज्ज्वल०। ३छेत्तरि त्रि०। [४करवाले च मेदि० ५अस्रौ उज्ज्वल०।

छिदिर पु० छिद–किरच्। १कुठारे २पावके, ३रज्जुभेदे,

छिदुर त्रि० छिद–कुरच्। १वैरिणि, २धूर्त्ते ३छेदके, ४छेद-नद्रव्ये च मेदि०। कर्म्मकर्त्तरि कुरच्। ५स्वयंछिन्ने त्रि०। "संसज्यते न छिदुरोऽपि हारः" रघुः।

छिद्र भेदने अद० चुरा० उभ० सक० सेट्। छिद्रयति ते अचिच्छिद्रत् त। छिद्रितः छिद्रम्।

छिद्र न० छिद–रक् छिद्र–अच् वा। १दूषणे, २गर्त्ते, ३अव-काशे ४ज्योतिषोक्ते लग्नतोऽष्टमस्थाने। "छिद्राख्यमष्टमं स्थानम्" ज्यो० त०। "छिद्रं निवारयेत् सर्वं कूर्म्मवत्-सुखानुगम्" मनुः। "छिद्रेष्वनर्था बहुलीभवन्ति" शकु० "नास्य छिद्रं परो विद्यात् विद्याच्छिद्रं परस्य तु" मनुः। देहे छिद्रसंख्यामाह याज्ञ० मिताक्षरयोः "रोम्णां कोट्यस्तु पञ्चाशच्चतस्रः कोट्य एव च। सप्त-षष्टिस्तथा लक्षाः सार्द्धाः स्वेदायनैः सह। वायवीयै-र्विगण्यन्ते विभक्ताः परमाणवः" याज्ञ०। "पूर्वोक्त-शिराधमन्यादिसहितानां रोम्णामुपरमाणवः सूक्ष्मसूक्ष्म-तररूपा भागाः स्वेदवहसुषिरैः सह चतुःपञ्चा-शत्कोट्यः तथा सप्तोत्तरषष्टिलक्षाः सार्द्धाः पञ्चाशत्सहस्र-सहिताः वायवीयैर्विभक्ताः पवनपरमाणुभिः पृथक् कृता विगण्यन्ते" मिता०। एता सूक्ष्मच्छिद्रसंख्याः स्थूलच्छिद्रसंख्या तु नव तथानेत्रकर्णानां घ्राणपायूपस्थ स्थानभेदात् तत्संख्याः तुल्यत्वेन ५नव संख्यायां च

छिद्रकर्ण त्रि० छिद्रयुक्तः कर्णोऽस्य। दुर्वर्णरूपच्छिद्रयुक्त कर्णविशिष्टे छिन्नकर्णशब्दे दृश्यम्।

छिद्रदर्शिन् त्रि० छिद्रं पश्यति दृश–णिनि। १रन्ध्रान्वे-षिणि रिपौ। कण्डरीकशब्दे १६२१ पृ० दर्शिते योगभ्रष्टे वाभ्रव्यपुत्रे २विप्रभेदे च "छिद्रदर्शी सुनेत्रश्च तथा वाभ्रव्यवत्सयोः। जातौ श्रोत्रियदायादौ वेद वेदाङ्गपारगौ" हरिवं० २३अ०। [राजनि०

छिद्रवैदेही स्त्री छिद्रप्रधाना वैदेही। गजपिप्पल्याम्

छिद्रान्तर् पु० छिद्रमन्तर्मध्ये यस्य। नडे। राजनि०।

छिद्राफल न० छिद्रं दूषणमाफलति आ+फल–अण् । कपटहेतौ मायारूपे फले राजनि० ।

छिद्रित त्रि० छिद्र–कर्म्मणि क्त । १कृतवेधे विद्धे हेमच० । छिद्र+तारका० इतच् । २जातच्छिद्रे । [विश्वः ।

छिद्वर त्रि० छिद–ष्वरच् वा दस्य न तः । छित्वरशब्दार्थे

छिन्न त्रि० छिद–क्त । १कृतच्छेदने लूने अमरः । “अच्छिन्नधन्वा विरथः” देवीमा० । २विभक्ते च “छिन्नाभ्रमिव नश्यति” गीता । ३मन्त्रभेदे कुमारशब्दे २१६० पृ० दृश्यम् । ततः “अनत्यन्तगतौ क्तात्” पा० कन् । छिन्नक ईषच्छिन्ने । “अनत्यन्तगतिः साकल्येन सम्बन्धाभावः प्रकृतिवाच्यया छिदाक्रियया सार्वस्य कर्म्मण एकदेशप्रतीत्या साकल्येन सम्बन्धाभावो गम्यते” सि० कौ० । आगन्तुषु षट्सु व्रणेषु ४व्रणभेदे । “अनेकाकृतिरागन्तुः स भिषग्भिः पुरातनैः । समासतो लक्षणतः षड्विधः परिकीर्त्तितः । छिन्नं भिन्नं तथा विद्धं क्षतं पिच्चितमेव च । घृष्टमाकृतयः षट् तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् । तिरश्चीन ऋजुर्वापि यो व्रणश्चायतो भवेत् । गात्रस्य पातनं चापि छिन्नमित्युपदिश्यते” ।

छिन्नकर्ण त्रि०छिन्नः कर्णोऽस्य “कर्णे लक्षणस्य” पा० पूर्वस्य दीर्घे प्राप्ते विष्टादित्वात् न दीर्घः । छिन्नकर्णरूप दुर्लक्षणयुक्ते । छिन्नकर्णकर्म्मविपाकस्तु शातातपे दृश्यः ।

छिन्नग्रन्थिनी छिन्ना ग्रन्थिनो संज्ञायां कन् । [लतायाम् । राजनि० । त्रिपर्णिका-

छिन्नद्वैध त्रि० छिन्नं द्वैधं संशयोऽस्य । वेदान्तादिश्रवण परिपाकेण निवृत्तसंशये । छिन्नसंशयादयोऽप्यत्र

छिन्ननास त्रि०छिन्ना नासाऽस्य । छिन्ना भूतनासिके तस्य रोगस्य कर्म्मविपाकोऽशुभारते द्रष्ट०दृश्यः। [नाटी) राजनि०।

छिन्नपत्री स्त्री छिन्नं पत्रं यस्याः ङीष् । पम्पटायाम् । (पाट-

छिन्नमस्ता स्त्री छिन्नं मस्तं यस्याः । दशमहाविद्यान्तर्गते देवीभेदे । “भैरवी छिन्नमस्ता च विद्या धूमावती तथा” तन्त्रसारः ।

छिन्नरुह पु० छिन्नः सन् रोहति रुह–क । १तिलकवृक्षे राजनि० २गुडूच्याम् स्त्री अमरः ३स्वर्णकेतक्यां ४पाठ-क्याञ्च स्त्री राजनि० ।

छिन्नवेधिका स्त्री छिन्नो वेधो यस्याः संज्ञायां कन्–टापि अतइत्त्वम् । पाठायाम् (आकनादी) शब्दच० ।

छिन्नश्वास पु० कर्म्म० । श्वासशब्दे ११८१पृष्ठे दर्शित सुश्रुतवाक्योक्ते श्वासभेदे ।

छित्वा स्त्री छिद–क्त । १गुडूच्याम् २पर्वमूल्याञ्च विश्वः ।

छिन्नोद्भवा स्त्री छिन्नात् उद्भवति उद्+भू–अच् । गुडूच्याम् राजनि० ।

छिलिहिण्ड पु० पातालगरुडवृक्षे “छिलिहिण्डः परो दृढः कफघ्नः पवनापहः” भावप्र० तद्गुणोक्तिः

छुछुका स्त्री छुछु इत्यव्यक्तशब्दं कायति कै–क पृषो० छुछुन्दर्याम् (छुँचो) शब्दार्थचि०

छुछुन्दर पुंस्त्री छुछु इत्यव्यक्तः शब्दोऽदीर्य्यतेऽस्मात् दृ–अपादाने अप् पृषो० । (छुँचो) इति ख्याते मूषिकाभेदे उन्दुरशब्दे ११८८पृ० सुश्रुतवाक्ये दृश्यम् । “छुछुन्दरेण विड्भक्ष्यो मोवासमोविश्वकल्पनम्” सुश्रु० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । पृषो० छुछुन्दरिरप्यत्र “मत्स्यछुछुन्दरिमत्कुणगन्धो यथा” सुश्रुतः । “छुछुन्दरिः शुभान् गन्धान् (हृत्वा) पत्रशाकन्तु बर्हिणः” मनुः । “पत्रशाकं शिखी हृत्वा गन्धांश्छुछुन्दरिः शुभान्” याज्ञ० ।

छुच्छु स्त्री छुछुकायाम् “शिवा गर्दभा रता छुच्छु पिङ्गला गृहगोधिका । शूकरा परपुष्टा च पुन्नामानश्च वामतः” बृ० सं० ८६ अ० वामायां तस्या वामतः शुभदत्वमुक्तम् ।

छुट छेदने वा चुरा०उभ० पक्षे तु० कुटा० पर० सक० सेट् । छोटयति ते छुटति । अचुच्छुटत् त अच्छुटीत् ।

छुड छादने तु० कु० पर० सक० सेट् । छुडति अच्छुडीत् चुच्छोड [च्छोड ।

छुड पिधाने भ्वा० प० सक० सेट् । छोडति अच्छोडीत् चु

छुद्र न० छद–रक् पृषो० । १प्रतीकारे २रज्जौ च उणा-दिको० [चुच्छोप ।

छुप स्पर्शे तु० पर० सक० अनिट् । छुपति अच्छौप्सीत्

छुप पु० छुप–कर्त्तरि क, घञर्थे क वा । छुपे क्षुपवृक्षे २स्पर्शने मेदि० । ३चपले त्रि० आधारे क । ४युद्धे पु० विश्वः ।

छुबुक न० चुबुक+पृषो० । चुबुके ओष्ठाधरप्रदेशे । “कया-श्यां छुबुकादधि” ऋ०१०।१६३।१। “छुबुकं व्यपदियच्छुप चैव वै प्रतिष्ठा वैश्वानरः” शत० ब्रा० १०।६।१।११।

छुर छेदे भ्वा०पर०सक० सेट् । छोरति अच्छोरीत् । चुच्छोर

छुर लेपने तु० कु० पर० सक० सेट् । छुरति अच्छुरीत् । चुच्छोर छुरितः । “छुरितमिव वियद्घनैर्विचित्रैः” ह० ह० २४०पा० । “कुसुमकवचच्छुरितपर्य्यन्तो पर्य्यङ्कतले” दशकु० । “मनःशिलाविच्छुरिता निषेदुः” कुमा०

छुर। स्त्री छुर–क। सौधलेपनद्रव्ये सुधायां चर्ने (कलि चुन्)हारा०।

छुरिका स्त्री छुर–छेदे क स्वार्थे क टापि अत इत्वम् छुर–वा० अनुन् वा। स्वनामख्याते अस्त्रभेदे।

छुरिकापत्री स्त्री छुरिकेव पत्रमस्याः ङीप्। भेतालमा० याम् राजनि०।

छुरित त्रि० छुर–क्त। २खचिते जटाधरः। ३लिप्ते ४छिन्ने च त्रि० “परस्परेण च्छुरितामलच्छवी” माघः।

छुरी स्त्री छुर–क गौरा० ङीष्। छुरिकायाम् अमिधेनौ भरतः।

छूरिका स्त्री छुरिका+पृषो०। १छुरिकार्थे २अन्नग्रायां गवि “गोषु ब्राह्मणसंस्थासु छूरिकायाश्च भेदने” छूरिकाया वन्नग्राया गोर्वेधनार्थं नासाभेदने” कुल्लू०

छूरी स्त्री छुरी–पृषो०। छुरिकायां हेम०।

छृद सन्दीपने वा चु० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सक० सेट्। छर्दयति ते छर्दति अचिच्छृदत्–त अचच्छर्दत् त अच्छर्दीत्

छृद देवने दीप्तौ च अक० वमने सक० रुधा० उभ० सेट्। छृणत्ति छृन्ते इरित्। अच्छृदत् अच्छर्दीत्। अच्छर्दिष्ट छर्दिष्यति–छर्त्स्यति उदित् छर्दित्वा छृत्वा छृन्नः

छृप दीपने सिक० सन्दे अक० वा चुरा० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सेट्। छर्पयति ते छर्पति। अचिच्छृपत् त-अच च्छर्पत् त। अच्छर्पीत्

छेक पु० छो–वा० डेकन्। १स्वकासक्ते खगपश्वादौ २नागरे विदग्धे त्रि० मेदि०। विदग्धप्रिये शब्दालङ्कारभेदे ४अनुप्रासभेदे अनुप्रासशब्दे १७८पृ० दृश्यम्। ५मत्तायां स्त्रियां स्त्री शब्दार्थचि०। [दृश्यम्

छेकापह्नुति स्त्री अर्थालङ्कारभेदे। अलङ्कारशब्दे पृ० ३९८

छेद छेदने अद० चु० उभ० सक० सेट्। छेदयति ते अचिच्छेदत् त

छेद पु० छिद–भावे घञ् अच् वा। १छेदने “अभिप्रायच्छेदपाताना छिद्यन्ते मन्दनद्रुमाः” कुमा०। कर्त्तरि अच्। २छेदके, भाजके “छेदं गुणं गुणं छेदमिति” लीलावती। कर्मणि घञ्। ३खण्डे, त्रि० “बलाहकच्छेदविभक्तरागाम्” कुमा०। “विच्छित्तिमदच्छेदपाण्डुगण्डः” मेघः। खण्डार्थस्य तु लिङ्गित्वेन स्त्रियां गौरा० ङीष्। ततो नित्यमर्हति ठञ्। छैदिक नित्यच्छेदार्हे वेतसा

छेदन न० छिद–भावे ल्युट्। १द्विधाकरणे “चरणादूदतो भग्ने छेदने कर्णनासयोः” याज्ञ०। करणे ल्युट्। २छेदसाधने “तद् यत्नं यत्नविदां न यत्नं छेदनं कृतम्” भा० व० ५४अ०। कर्त्तरि ल्यु। ३छेदके त्रि०

छेदनीय पु० छेदनाय उत्कालुत्सेधनाय हित–छ। १कतकवृक्षे राजनि०। छिद–कर्मणि अनीयर्। २छेद्ये त्रि०

छेदादि पु० नित्यमर्हतीत्यर्थे ठञ्प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च गणः “छेद भेद द्रोह दोह नर्त्त कर्ष तीर्थ संप्रयोग विप्रयोग प्रयोग विप्रकर्ष प्रेषण संप्रश्न विप्रश्न विकर्ष प्रकर्ष (विराग विरङ्ग च)” पा०ग०सू०। छैदिकः

छेदि पु० छिद–इन्। १वज्रे उज्ज्व०। २छेत्तरि त्रि०। ३वर्द्धकौ पु० शब्दचि०। [हेमच०।

छेदित त्रि० छेदो जातोऽस्य तारका० इतच्। द्विधाकृते

छेद्य त्रि० छेत्तुं योग्यः कर्म्मणि योगार्थे यत्। भेत्तुं योग्ये “शीर्षच्छेद्यमतोऽहं त्वाम्” भट्टिः।

छेद्याख्यरोगप्रतिषेधोपायाः सुश्रुतोक्ता यथा“अथातश्छेद्यरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः। स्निग्धं गुडवतो वाथ उपविष्टस्य यत्नतः। संरोधयेत्तु नयनं भिषक्चूर्णैस्तु सावर्णैः। ततः संरोधितं दृष्टं सुस्थितं परिचक्षितम्। चर्म यत्र वलीजातं तत्रैतद्गमयेद्विषक्। अपाङ्गं प्रेक्षमाणस्य वडिशेन समाहितः। सुचण्डग्रास्तस्य मेधावी सूचीसूत्रेण वा पुनः। नचोत्तापयता क्षिप्रं कार्यं भक्षुवर्त्म तु तत्। यस्तूपातभयात्तस्य वर्त्मनी चाक्षयेद्दृशम्। ततः प्रथिथिलीभूतं लिखिरेव विलम्बितम्। उद्गिलम्बमक्कलाग्रेण तीक्ष्णेन परिशोधयेत्। विदग्धं सर्वतश्चापि छ्दाङ्गुल्या चयब्बवात्। नीत्वा कनीनकोपाल्तं छिन्द्यात्तर्तिकनीनकम्। चतुर्भागस्थिते मांसे नाक्षि व्यापत्तिमर्हति। कनीनकवधाद्दस्रं नाडी चाप्युपजायते। हीनच्छेदात्पुनर्हि वृद्धिमेवाधिगच्छति। चर्म यच्चावलद्धापि तदप्युच्छेद्यं बुध्मितम्। छिन्द्याद्दक्षेच यत्नेन वर्त्मशुक्लान्तमाश्रितम्। प्रतिसारणमक्ष्णोस्तु ततः कार्यमनन्तरम्। यवनालस्य चूर्णेन त्रिकटोर्मणस्य च। स्वेदयित्वा ततः पश्चाद्बध्नीयात् कुशलो भिषक्। देशर्तुबलकालज्ञः स्नेहं दत्त्वा यथाहितम्। व्रणवत् संविधानन्तु तस्य कुर्यादतःपरम्। त्र्यहाद्मुक्त्वा करस्वेदं दत्त्वा शोधनमाचरेत्। करञ्जबीजामलकमधुकैः साधितं पयः। हितमाश्च्योतनं त्वथे हिरञ्जः क्षौद्रसंयुतम्। मधुकोत्पलकिञ्जल्कदूर्वा

कफजैव मूर्द्धनि। प्रलेपः शस्तः पीतः क्षीरपिष्टः प्रयुज्यते। तैलाञ्जनैरपहरेद्दर्म्मशेषं भवेद्यदि। यच्च चास्यन्दधिनिभक्षीणं रक्तमथापि वा। धूसरन्तु यच्चापि शुक्लमप्युपाचरेत्। चर्म्माभमच्छ्वं यत्तु स्नायुमांसघनावृतम्। छेद्यमेव तदर्म्म स्यात्तन्वप्यशुद्धगतञ्च यत्। विशुद्धवर्णमक्लिष्टं क्रियासञ्चिगतक्रमम्। छित्त्वाऽर्म्मापि भवेत्सम्यग्यथासमनुपद्रवम्। सिराजाले सिरायास्तु कठिनास्तास्तु बुद्धिमान्। उद्धृत्य शस्त्रलाग्रेण बडिशेनावलम्बिताः। सिरासु पिडका जाता या न सिध्यन्ति भेषजैः। अर्म्मवच्छस्त्रलाग्रेण तासाञ्छेदनमिष्यते। रोगयोश्चैतयोः कार्य्यममर्म्मोक्तं प्रतिसारणम्। पिष्टिकास्वपि यथादोषं लेखनद्रव्यसम्भृतः। सन्धौ संलेख्य शुक्ले च पर्व्वणीकां विचक्षणः। उत्तरे च त्रिभागे च बडिशेनावलम्बिताम्। छिन्द्यात्ततोऽर्द्धमये स्यादश्रुनाडी हतोऽन्यथा। प्रतिसारणमत्रापि सैन्धवक्षौद्रमिष्यते। लेखनीयानि चूर्णानि व्याधिशेषस्य भेषजम्। शङ्खं समुद्रफेनञ्च मण्डूकीञ्च समुद्रजाम्। स्फटिकं कुरुविन्दञ्च प्रवालाश्मन्तकन्तथा। वैदूर्य्योपलकं मुक्तामयश्चाकरजांस्ति च। समभागानि सम्भृत्य ताम्रं स्रोतोऽञ्जनेन तु। चूर्णाञ्जनं कारयित्वा भाजने मेषशृङ्गजे। संस्थाप्योभयतः कालमञ्जयेत्ततं बुधः। कृच्छ्राणि पिडकां कृच्छ्रातिराजालानि तेन वै अर्म्मतथा यत्र नाम्ना शुक्तार्य्योऽर्बुदमेव च। अभ्यन्तरं वर्त्म यथा विन्यासं तेषु वक्ष्यते। वर्त्मोपसंस्थ निर्भुज्य सूच्योद्धृत्य प्रयत्नतः। मण्डलाग्रेण तीक्ष्णेन मूले छिन्द्याद्भिषग्वरः। ततः सैन्धवकासीसकणाभिः प्रतिसारयेत्। स्थिते च रुधिरे वर्त्म दहेत्सम्यक्शलाकया। क्षारेणावशिष्टेऽपि व्याधिशेषो भवेद्यदि। तीक्ष्णैरुभयतो भागैस्ततो दोषमपि चिकित्सेत्। वितरेच्च यथादोषमभ्यञ्जनक्रियाविधिम्। मासमेकञ्च परतो नावश्य स्यात्सुयन्त्रतः"।

छेमण्ड पु° छमण्ड+पृषो° अत एत्वम्। मातृपितृहीने बालके (छों ड) शब्दरत्ना°।

छेलक पुंस्त्री छो-कर्म्मणि वा° ऐलकम्। १छागे २छाग्यां स्त्री टाप्। भावप्र° छागशब्दे दृश्यम्।

छेलु पु° छो-वा° ऐलु। कोविदारवृक्षे शब्दच°

छैदिक लि° छेदं नित्यमर्हति ठञ्। नित्यच्छेदार्हे वेतसे पु°

छो छेदने दि° पर° सक° अनिट्। छ्यति अच्छात् अच्छासीत्। चच्छौ। छातः-छितः। (देवो वा)

छोटिका स्त्री छुट-ण्वुल्। तर्ज्जन्यङ्गुष्ठध्वनौ (तुडी

छोटिन् पु° छुट-णिनि। धीवरे त्रिका°।

छोरण न° छुर-भावे ल्युट्। १परित्यागे त्रिका°।

छोलङ्ग पु° छुर-वा° अङ्गच् रस्य लः। मातुलुङ्गे (टावालेबु) शब्दरत्ना°।

छोहारा स्त्री द्वीपान्तरखर्जूरिकायाम्। "खर्जूरी गोस्तनाकारा परद्वीपादिहागता। जायते पश्चिमे देशे सा छोहारेति कीर्त्यते" भावप्र° खर्जूरशब्दे २४६८४ तद्गुणा दृश्याः।

छ्यु गतौ भ्वा° आत्म° सक° अनिट्। च्यवते अच्छ्योष्ट सेयमिति अपि(चु)च्छ्युवत् त। चेः इति चु(चि)च्छ्यावयिषति ते।

इति वाचस्पत्ये छकारादिशब्दार्थनिरूपणम्।

ज

जकारो व्यञ्जनवर्णभेदः स्पर्शसंज्ञकस्तस्योच्चारणस्थानं तालु, आभ्यन्तरप्रयत्नः जिह्वामध्यभागेन तालुस्पर्शः बाह्यप्रयत्नाश्च घोषसंवारनादाः अल्पप्राणश्च । मातृकान्यासेऽस्य वामकफोणिमूले न्यासः । तन्त्रोक्ता अस्य वाचकशब्दा यथा "जश्चतुराननः शूली भोगी च विजया स्थिरा । बलदेवो जयो जेता धातकी सुमुखो विभुः । लम्बोदरी स्मृतिः शाखा सुप्रभा कर्णकाधरा । दीर्घबाहुरपि हंसो गन्धी तेजाः सुराधिपः । जवनो वेगितो वामकफोणिपदात्मकः । कृशानुस्तेजगो वेदी चामोदो मदविह्वलः" वर्णोद्धारतन्त्रम् । अस्य ध्येयरूपं यथा "जकारं परमेशानि ! या स्वयं मध्यकुण्डली । शरच्चन्द्रप्रतीकाशं सदा त्रिगुणसंयुतम् । पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा । त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिबिन्दुसहितं प्रिये !" कामधेनुतन्त्रम् । काव्येऽस्य प्रथमविन्यासफलं वृत्त० र० टी० उक्तं "जोऽभित्रलाभमित्यादि" ।

ज पु० जि—जन—जु—वा ड । १मृत्युञ्जये २जन्मनि ३पितरि ४जनार्दने त्रि० मेदि० ५विषे ६भुक्तौ ७तेजसि ८पिशाचे च । शब्दरत्ना० । ९वेगे एकाक्षरकोषः "जो गुरुमध्यगतः" इत्युक्ते गुरुमध्ये प्रान्तयोर्लघुद्वययुक्ते छन्दःशास्त्रप्रसिद्धे (।ऽ।) त्रिवर्णे १० गणे तस्य काव्यप्रथमविन्यासे । "भुजगोरुज ज" इत्युक्तेः रोगःफलम् सर्वोऽस्य देवः" ११जाते त्रि० "प्रावृट्शरत्कालदिवां जे" पा० अलुक् स० । प्रावृषिजः शरदिजः कालेजः दिविजः । "विभाषा वर्षक्षरशरेत्यादि" पा० । वर्षेज वर्षज इत्यादि । "तत्पुरुषे कृति बहुलम्" पा० । मनसिजः मनोजः सरसिजं सरोजमित्यादि । जरायुजः अण्डजः स्वेदजः उद्भिज्जः" । १२वेगिते १३जेतरि त्रि०शब्दरत्ना० [कपुष्पे न०मेदि० ।

जकुट पु० जं जातं कुटति कुट—क । १मलयाचले २वार्त्ताकुपुष्पे

जक्ष भक्षे अक० हासे अक० अदा० स्वपादि० प० सेट् । स्वपादित्व इदाद्यन्तर्गणत्वेन अदादेः सार्वधातुकस्य इट् । जक्षिति जक्षितः अभ्यस्तसंज्ञः तेन जक्षति । अजक्षीत् "उतेव स्त्रीभिः सह मोदमानो जक्षद्भिर्वा यानैर्वा पश्यन्" शत०ब्रा० १४।७।१।१४। "अन्नत्यां क्वचिदश्नाति जक्षत्यां क्व च जक्षिति" भाग० ४।२५।५७। "इविजक्षिति निःशङ्कोमस्रेषु मघवानसौ" अक्षिमोऽनपराधेऽपि" भट्टिः । अस्यान्तःस्थादितां केचिन्मन्यन्ते । "यक्षाणामिति येऽप्युक्तास्ते वै यक्षास्तु यक्षणात्" विष्णुपु० यक्षनामनिरुक्तौ तथादर्शनात् ।

जच दाने भ्वा० इदित् आ०सक०सेट् । इदित्करणसामर्थ्यात् अनुपधस्यापि नुम् । जञ्चते अजञ्चिष्ट । चित् । जजञ्चे अजाञ्चि (जा) जञ्चम् । इदित्करणात् जञ्च्यते ।

जक्षण न० जक्ष—भावे ल्युट् । भक्षणे हेमच० ।

जगच्चक्षुस् पु० जगतां चक्षुरिव प्रकाशकत्वात् । सूर्ये हेमच०

जक्षादि पु० "जक्ष जागृ दरिद्रा च चकासृः शासिरेव च । दीधी वेवी च विज्ञेयो जक्षादिः पञ्चकोगणः" इत्युक्तेऽ भ्यस्तसंज्ञे धातुपञ्चके "नाभ्यस्ताच्छतुः" पा० जक्षत जाग्रत् इत्यादि ।

जगत् पु०गम—क्विप् नि०द्वित्वम् तुक् च । १वायौ २जङ्गमे त्रि० मेदि० । ३विश्वे न० अमरः । ४लोके सचराचरे प्रपञ्चभूते भोगोपयोगिपरिकरसहिते मायामये संसारचक्रे यथोक्तमभियुक्तैः "न निरूपयितुं शक्या विस्पष्टं भासते च या । सा मायेतीन्द्रजालादौ लोकाः संप्रतिपेदिरे । स्पष्टं यथा जगद्भेदमशक्यं तन्निरूपणम् । मायामयं जगत् भाति वीक्ष्यस्वापक्षपाततः" । "जगद्योनिरयोनिस्त्वं जगदन्तोनिरन्तकः । जगदादिरनादिस्त्वं जगदीशोनिरीश्वरः" कुमा० । "जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ" रघुः । "यदा स देवो जागर्त्ति तदेदं चेष्टते जगत्" मनुः । लोके "जगत्यपर्याप्तसहस्रभानुना" "युगान्तकालप्रतिसंहृतात्मनोजगन्ति यस्यां सविकाशमासत" माघः । जङ्गमे "जगतां तस्थुषश्च" श्रुतिः । क्विबन्तत्वात् जगत् जगतौ इत्यादिरूपम् "पृषन्महद्बृहज्जगच्छतृवच्च" पा० निपातनपक्षे जगत् जगन्तौ इत्यादिरूपमिति केचिदाहुस्तच्चिन्त्यम् तस्य शतृवत्त्वेऽपि "नाभ्यस्ताच्छतुरिति" पा० निषेधात् न नुम् । शतृवत्त्वप्रयोजनं तु स्त्रियां ङीप् जगती [हेमच० ।

जगत्कर्त्तृ पु० ६त० । १ईश्वरे तदभेदात् २ब्रह्मादौ

जगच्छन्द पु० जगती छन्दोऽस्य वेदे नि० पुंवद्भावः । जगत्या छन्दसा स्तुत्ये । "स्वरोऽसि गयोऽसि जगच्छन्दाः" ता० ब्रा० १।५।१५ ।

जगत्पति पु० ६त० । १परमेश्वरे तदभेदात् २हरिहरादौ "यदा च तस्याभिगमे जगत्पतेः" कुमा० जगदीशादयोऽप्यत्र । "जगदीशो निरीश्वरः" कुमा०

जगत्प्राण पु० जगत् प्राणित्यस्मात् प्र+अन्–अपादाने घञ् ६त०। वायौ अमरः "जगत्प्राण ! प्राणानपहरसि किन्तु व्यवसितम्" सा० द०।

जगत्साक्षिन् पु० ६त०। १ईश्वरे २सूर्ये च हेमच०।

जगत्सेतु पु० जगतः सेतुरिव सर्वमर्यादाकारकत्वात्। परमेश्वरे जगतां सन्तारणहेतुत्वादसंभेदकरत्वाच्च वर्णाश्रमादीनां, "एष सेतुर्विधरणो लोकानामसंभेदाय" श्रुतेस्तस्य तथात्वम्। अलुक् समा०। जगतः सेतुरप्यत्र "लोकेश जगतः सेतुः" विष्णु स०।

जगती स्त्री गम–क्विप् "द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च" वा० "गमः क्वौ" पा० अनु-नासिकलोपे तुक्, वृत्तत्वात् ङीप्। १भुवने। २पृथिव्यां "आर्य्यभट्टमते प्रयत्नशालित्वात् प्रतिक्षणे न तथात्वम्। अन्यमते जगदा-धारत्वात् तथात्वमिति भेदः। ३द्वादशाक्षरपादके छन्दोभेदे छन्दःशब्दे दृश्यम्। ४जम्बुद्वीपे हेमच०। ततो-ऽस्यादौ उत्सा० अञ्। जागत जगतीमन्त्रादौ। स्त्रियां टाप्। छन्दःशब्दे दृश्या०।

जगदम्बा स्त्री ६त०। दुर्गायां सार्व्वे च। जगदम्बिका-प्यत्र। "सृष्टिस्थितिविनाशानां विधात्री जगदम्बिका" देवीगीता। जगद्धात्रीशब्दे दृश्या०

जगदादि पु० ६त०। १परमेश्वरे। २तद्भेदाद्ब्रह्मादौ "जगदादिरनादिस्त्वम्" कुमा०

जगदादिज पु० हिरण्यगर्भरूपेण जगतामादौ जायते जन–ड। परमेश्वरे। "आजिष्णुर्भोजनं भोक्ता सहि-ष्णुर्जगदादिजः" विष्णु स०।

जगदाधार: पु० ६त०। १वायौ शब्दच०। २जगदाश्रये काले च "कालोऽपि जगदाधारः" ति० त०। जगदाश्रया-दयोऽप्यत्र "अम्बानां जनकः कालो जगतामाश्रयो मतः" भाषा०।

जगदायु(युस्) पु० जगतामायुःसाधनत्वात् आयुः पृषो० वा सलोपः। वायौ। "अहं शैलरिपुः सोऽहं वायुना जगदायुना" मा०भ० १४७अ०। "वायुना हियदां सोऽहः कथितो जगदायुषा" भा० व० २४०अ०।

जगद्गुरु पु० ६त०। १परमेश्वरे। "स हि पूर्व्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात्" पात० सू० तस्य सर्वगुरुत्वमुक्तम् तद्भेदात् २शिवादौ "अथ ते मुनयः सर्वे मानयित्वा जग-द्गुरुम्" (शिवम्) कुमा०। "मेने पराद्ध्यमात्मानं गुरु-त्वेन जगद्गुरोः" रघुः। ३जगतामुपदेष्टरि नारदादौ। "नारदस्तु जगतोगुरुरस्त्रैर्विजयाय गमनं विधत्ते" नैष० जगद्गुरोर्गुरुः पद्मनीत०। ४जगद्गुरो गुरुरव्ययेन च।

जगद्गौरी स्त्री जगतां गम्ये गौरी। मनसादेव्यां शब्दर०।

जगद्दीप पु० जगतोदीपस्य प्रकाशकत्वात्। परमेश्वरे "तस्य भासा सर्वमिदं विभाति" श्रुतिः तद्भेदात् २शिवादौ "जगद्योनिं जगद्दीपं जयिनं जगतोगतिम्" भा० द्रो० २०१ शिवस्तवः।

जगद्धात्रि पु० ६त०। १परमेश्वरे। दुर्गामूर्त्तिभेदे स्त्री ङीप्। तस्याः पूजाकालव्यवस्था।

निगमकल्पसारे आगमसारस्थिते प्रश्ने च दुर्गाकल्पे "श्रीशिव उवाच। प्रसीद जगतां मातर्भ्यो मसिसारका-रिणि !! अतएव महेशानि ! तवाहं शरणागतः। त्वया यत् कथितं पूर्वं तत्सर्वेश्च श्रुतं मया। जग-द्धात्री महादुर्गा चतुर्वर्गफलप्रदा। तस्याः पूजाविधि-दिनं कालस्तत्र प्रकाशितम्। तदेव कथयेशानि ! श्रोतुमिच्छामि साम्प्रतम्। श्रीदेव्युवाच। कथयामि महेशान ! सावधानावधारय। तस्याः पूजाविधि-दिनं समयं भावभेदतः। कार्त्तिके शुक्लपक्षे च या दुर्गानवमी तिथिः। सा प्रशस्ता महादेव ! महादुर्गा-प्रपूजने। प्रातश्च सात्त्विकी पूजा मध्याह्ने राजसी मता। सायाह्ने तामसी पूजा त्रिविधा परिकीर्त्तिता। जपयज्ञादिभिर्देव ! इति त्रैकालिकी मता। अथाप्यत्र संप्रवक्ष्यामि शृणुष्व परमेश्वर !। सप्तम्यादि नवम्यान्तं पूजाकाल इतीरितः। त्रिदिने त्रिविधा पूजा दशम्यान्तु विसर्जयेत्। पूजा परेऽह्नि देवेश ! तत्राप्यत्र विसर्जनम्। वेधितायाः प्रकारेण तत्र पूजा प्रकीर्त्तिता। शिव उवाच, त्रिसन्ध्याऽव्यापिनी सा तु यदि स्यान्नवमी तिथिः। त्रिकाले त्रिविधा पूजा कथं देव्या जगन्मयि !। कथयस्व महेशानि ! इति मे संशयो हृदि। श्रीदेव्युवाच। या प्रात-र्व्यापिनी यत्र वासरे नवमी तिथिः। त्रिसन्ध्यं पूजये-त्तत्र वासरे सरदम्बिकाम्। मुहूर्त्तव्यापिनी चापि तत्र ग्राह्या महेश्वर !। एककाले त्रिधा पूजां साधकोनैव कारयेत्"।

तत्पूजायां दशम्यां बलिदाननिषेधः तन्त्रान्तरे "श्री पार्वत्युवाच। दशम्यां बलिदानन्तु निषिद्धं जगदी-श्वर !। कथं त्रिकालं पूजा वा तन्ममेत् परमेश्वर !। शिव उवाच "नवमीतिथिमाश्रित्य यत्र पूजाविधि-र्भवेत्। निषिद्धं बलिदानन्तु दशम्यां तत्र सुन्दरि !। नवमीदिनमाश्रित्य पूजाविधिरिहोदितः। दशम्यां

प्रतिदानन्तु निषिद्धं नात्र पार्व्वति" । मायातन्त्रसारे पूर्ब्बं प्रकारमुक्त्वा "मुहूर्त्तव्यापिनी चापि प्रातश्चेन्नवमी तिथिः । तद्दिने पूजनं कार्य्यं त्रिसन्ध्यं वरवर्णिनि ! । त्रिकालं पूजयेत्तत्र नैककाले कदाचन" । कात्यायनीतन्त्रे ७पटले । "कुम्भराशिगते चन्द्रे नवम्यां कार्त्तिकस्य च । उपसर्गोदितो भानुर्दुर्गामाराध्य यत्नवान् । पुत्त्रारोग्यं धनं लेभे लोकसाक्षित्वमेव च । तां तिथिं प्राप्य मनुजः शनिभौमदिने यदि । प्रपूजयेन्महादुर्गां धर्म्मकामार्थमोक्षदाम्" । यक्षिवक्त्रतन्त्रे "कार्त्तिकस्य सिते पक्षे नवम्यां जगदीश्वरीम् । त्रिकालमेककालं वा वर्षे वर्षे प्रपूजयेत् । मृण्मयीं प्रतिमां भक्त्या जगद्धात्र्या विधानतः । पूजयित्वा परदिने प्रतिमां तां विसर्ज्जयेत् । पुत्त्रपौत्त्रधनैश्वर्य्यं संयुतोऽसौ भवेत् पुरी" । तन्त्रान्तरे । "कुजवारे युगाद्यायां नवम्यान्तु जगत्प्रसूः । प्रादुर्भूता महेशानी तत्र तां परिपूजयेत्" तन्त्रान्तरे । "त्रिकालं पूजयेद्दुर्गां मूलेनैकाक्षरेण च (दुँ) । नानारत्नविधानेन गीतवाद्यपुरःसरम् । कार्त्तिकस्य सिते पक्षे नवम्यान्तु विशेषतः । ततोवं साधकश्रेष्ठो लभेद्राज्यमकण्टकम्" । योगिनीतन्त्रे "कार्त्तिकेऽमलपक्षे तु नवम्यान्तु विशेषतः । उद्धृतान्तु जगद्धात्रीं पूजयेद्दीपमालया" आगमतत्त्वसारे "कार्त्तिकेऽमलपक्षे तु नवम्यां भौमवासरे । प्रादुर्भूता जगद्धात्री युगादौ दैत्यनाशिनी" । उत्तरकामाख्यातन्त्रे "कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु नवम्यां प्रथमेऽहनि । त्रिसन्ध्यं पूजयेद्देवीं दुर्गां मन्मतृप्तये" । कुब्जिकातन्त्रे "कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु नवम्यां जगदम्बिकाम् । दुर्गां प्रपूजयेद्भक्त्या धर्म्मकामार्थसिद्धये । दुर्गाकल्पे विद्योत्पत्तौ "कार्त्तिके शुक्लपक्षेऽह्नि भौमवारे जगत्प्रसूः । सर्व्वदेवहितार्थाय दुष्टानां दमनाय च । आविरासीत् जगच्छान्त्यै युगादौ परमेश्वरी" । व्रतकालविवेकधृतवचनम् "कार्त्तिकेऽमलपक्षस्य नवम्यां नवमेऽहनि । पूजयेत्तां जगद्धात्रीं सिंहपृष्ठे निषेदुषीम्" । स्मृतिः । "युगाद्या वर्षवृद्धिश्च सप्तमी पार्व्वतीप्रिया । रवेरुदयमीक्षन्ते न तत्र तिथियुग्मता" । तत्त्वसारार्णवे "कार्त्तिकेऽमलपक्षे तु युगाद्या नवमी स्मृता । पूर्व्वाह्णसमये तत्र पूजाविधिरिहोदितः" । तत्त्वसारार्णवे भविष्यपुराणम् "कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु युगाद्या नवमी स्मृता । पूर्व्वाह्णसमये काष्ठात्रिका परदिने यदि । तत्र पूजादिकं कुर्य्यात् भेदनिर्णयमादृते" । स्मृतिसागरे "कार्त्तिकस्य युगाद्यायामद्विकामोऽर्च्चयेदुमाम्" । ततश्च उक्तवचनेन तत्तिथेर्युगादित्वेन कीर्त्तनात् तत्पूजायाश्च युगाद्यादिनकर्त्तव्यत्वेन विधानात् पूर्व्वापरदिनयोस्तस्याः सत्त्वे परदिन एव कर्त्तव्यता न तु युग्माग्रेण चाष्टमीविद्धाया ग्राह्यता युगाद्या वर्षवृद्धिश्चेत्यादि वचनात् यत्तु "श्रावणी दौर्गनवमी दूर्वा चैव हुताशिनी । पूर्व्वविद्धैव कर्त्तव्येत्यादि" वचनं तत् एतद्भिन्ननवमीकर्त्तव्यदुर्गाव्रतपरम् तत्र व्रतं प्रसङ्गे मध्यमार्णं दृश्यम् । जगद्धात्रीविद्योत्पत्तिमाह कात्यायनीतन्त्रे ७६ प० । "पार्व्वत्युवाच । भगवन् ! प्राणनाथेश ! सर्व्वतत्त्वविशारद ! । श्रुता कात्यायनीविद्यासत्पत्तिश्च त्रिलोचन ! । महादुर्गाजगद्धात्रीविद्योत्पत्तिर्भवेद्यतः । तत् सर्व्वं ब्रूहि भगवन् ! कृपया परमेश्वर ! । इति देवीप्रश्ने "श्रीशिव उवाच । शृणु पार्व्वति ! वक्ष्यामि रहस्यं परमाद्भुतम् । यत् श्रुत्वा लभते देवि ! सौभाग्यसुखमुत्तमम् । पुरा पुरन्दराद्याः सर्व्वेश्वरत्वाभिमानिनः । प्राहुः किमीश्वरोऽस्मत्तोऽन्यत्र किञ्चित् सुराऽन्निति । तत्र दुर्गा जगन्माता नित्या चैतन्यरूपिणी । एतेषां धर्म्मसेतूनामिन्द्रादीनां नियन्त्रणम् । करिष्यामीति निश्चित्य ज्योतीरूपं दधार सा । आविरभूद्दुर्गा जगद्धात्री जगन्मयी । कोटिसूर्य्यप्रतीकाशं चन्द्रकोटिसमप्रभाम् । ज्वलन्तं पर्व्वतमिव सर्व्वलोकभयङ्करम् । तद्दृष्ट्वा सुराः सर्व्वे भयव्याकुलचेतसः । किमेतच्च विनिश्चेतुं मन्त्रयन्ति ह्यभवन् सुराः । वायुमाहुः समागत्य किमेतत् परमाद्भुतम् । विजानीहि महावीर मातरिश्वन् ! दिशां पते ! । ततो वायुर्द्रुतं तत्र गतः सोऽग्निकं ततः । तमग्निकमुपायातं प्राह तेजोमयी ततः । भगवन् ! कस्त्वमायातो वीर्य्यं किञ्चास्ति वा त्वयि । आदातुं शक्यते सर्व्वं पृथिवीतलसंस्थितम् । इति प्रश्नं कृपात् वायुः क्षणं तत्रैव तिष्ठति । आदत्स्वैतत् तृणमिति निदधौ वायवे तृणम् । वायुः सर्व्वप्रयत्नेन नादातुं तत्क्षमोऽभवत् । ततो देवाः प्राहुरग्निं भीता उद्विग्नमानसाः । अग्ने ! एतद्विजानीहि किमेतत् कर्म्म चाद्भुतम् । इत्युक्तो देवतावृन्दैरग्निस्तोकोऽन्तिकं गतः । अमरो जातवेदा वा तेजोवानित्युवाच तम् । स प्रोक्तवानग्निरस्मि सर्व्वदाहकशक्तिकः । दहैतत् तृणमत्रत्यमिति तस्मै तृणं ददौ । अग्निः सर्व्वप्रयत्नेन दग्धुं नैतत्क्षमोऽभवत् । ततो निवृत्ते वह्निभूत्वा सोऽपत-

ध्यान्वितः। एकस्मात् सुराः सर्वे मन्त्रयामासुरुत्तमम्। इयमेवेश्वरी नूनं जोन्द्राणोनेश्वरावयम्। इति निश्चित्य सुधियस्तुष्टुवुः परमेश्वरीम्। प्राहुर्देवगणाः सर्वे त्वमीशा नेश्वरा वयम्। ईश्वरत्वाभिमानेन यदस्माकं समुद्भृतम्। क्षन्तुमर्हसि तत् सर्वं कृपया जगदम्बिके। तव रूपं सुगोप्यं यन्मङ्गल्यं सर्वमङ्गलम्। तद्द्रष्टुं वयमिच्छामो देहि दर्शनमुत्तमम्। इत्युक्तानां सुवृन्दानामाविरासीच्चिदम्बरे। तेजस्सन्नर्हिते तस्मिन् चमत्कारि कलेवरे। मृगेन्द्रोपरि सुस्थेरा सर्वालङ्कारभूषिता। चतुर्भुजा महादेवी रक्ताम्बरधरा शुभा। बालार्कसदृशी देहे नागयज्ञोपवीतिनी। त्रिनेत्रा कोटिचन्द्राभा देवर्षिगणसेविता। दर्शयामास देवानामेवं रूपं जगन्मयी। ततस्तां तुष्टुवुर्देवा जगद्धात्रीं महेश्वरीम्। वरं प्रादुः सुरगणायेदं लिदशालये। तत्रैवान्तर्हिता देवी महादुर्गा जगन्मयी"। इयमेव कथा प्रायशः केनोपनिषदि स्थिता तद्वाक्यञ्च इन्द्रशब्दे ९४२ पृ॰ दर्शितम्। इयांस्तु विशेषः तत्र इन्द्रादिप्रबोधनाय प्रादुर्भूतया ब्रह्मशक्त्या हैमवत्या ब्रह्ममहात्म्येनैव इन्द्रादीनामसुरजयशक्तिरुक्ता अत्र तु शक्तिशक्तिमतोरभेदेन जगद्धात्रीरूपेणाविर्भूताया देव्या माहात्म्योक्तिरिति।

जगद्बल पु॰ जगतां बलमस्मात्। वायौ त्रिका॰। तस्यैव व्यानरूपस्वदृत्तिभेदात् सर्वबलक्रियाहेतुत्वस्य भङ्ग्या छान्दोग्ये उक्तत्वात् तस्य तथात्वम् यथा "यान्यन्यानि वीर्यवन्ति कर्म्माणि यथाग्नेर्मन्थनमाजेः सरणं दृढस्य धनुष आयमनमप्राणन्ननपानंस्तानि करोत्येतस्य हेतोर्व्यानमेवोद्गीथमुपासीत"। बलस्य च सर्वक्रियाहेतुत्वं छान्दोग्ये भूमविद्यायामुक्तं यथा "बलं वाव विज्ञानाद्भूयोऽपि ह शतं विज्ञानवतामेको बलवानाकम्पयते स यदा बली भवत्यथोत्थाता भवत्युत्तिष्ठन् परिचरिता भवति परिचरन्नुपसत्ता भवत्युपसीदन्द्रष्टा भवति श्रोता भवति मन्ता भवति बोद्धा भवति कर्त्ता भवति विज्ञाता भवति बलेन वै पृथिवी तिष्ठति बलेनान्तरिक्षं बलेन द्यौर्बलेन पर्वता बलेन देवमनुष्या बलेन पशवश्च वयांसि च तृणवनस्पतयः श्वापदान्याकीटपतङ्गपिपीलकं बलेन लोकस्तिष्ठति बलमुपास्स्वेति"। सर्वक्रियायां प्राणस्यैव च कुरुते दर्शितं यथा "प्राणस्याः सर्वैः सर्वेन्द्रियं सर्वचेष्टादयः सर्वशरीरस्पन्दनं कृपता च" तेन सर्वेषां प्राणुकार्य्योक्त्या बलस्य च तत्र हेतुत्वोक्त्या च प्राणेन बलहेतुत्वमवसीयते।

जगद्योनि स्त्री जगतां योनिरुत्पत्तिस्थानत्वात्। १परमेश्वरे तस्य जन्मादिहेतुत्वात् तथात्वम्। २शिवे ३विष्णौ ४चतुर्मुखे च तदभेदोपचारात् "जगद्योनिरयोनिजम्" कुमा॰ ब्रह्मस्तवे। "जगद्योनिं जगद्बीजं जयिनं जगतीगतिम्" भा॰ शी॰ १०अ॰ शिवस्तवे। "नारायणं जगद्योनिं पुराणं पुरुषं प्रभुम्" हरिव॰ १०७अ॰। विष्णुस्तवे। ५पृथिव्यां शब्दच॰ तस्याः भूतचतुष्टयोत्पत्तिस्थानत्वात् तथात्वम्।

जगद्वहा स्त्री जगन्ति वहति धारयति वह–अच्। सर्वंसहायां मेदिन्याम् त्रिका॰।

जगद्विनाश पु॰ जगतोऽखिलकर्म्मवतो विनाशोऽत्र। कल्पान्ते प्रलयकाले। प्रलये च सर्वक्रियाशून्यत्वं यथाह मनुः। "यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्वं निमीलति। तस्मिन् स्वपिति तु स्वस्थे कर्म्मात्मानः शरीरिणः। स्वकर्म्मभ्यो निवर्त्तन्ते मनश्च ग्लानिमृच्छति। युगपत्तु प्रलीयन्ते यदा तस्मिन् महात्मनि। तदायं सर्वभूतात्मा सुखं स्वपिति निर्वृतः। तमोऽयन्तु समाश्रित्य चिरन्तिष्ठति सेन्द्रियः। न च स्वं कुरुते कर्म्म तदोत्क्रामति मूर्त्तितः"।

जगनु(नु) पु॰ जगता नम्यते नम–धा॰ कर्म्मणि डु वा पृषो॰ तलोपः। १अग्नौ वैश्वानरे २जन्तौ च मेदि॰। शिवे जगनुरिति पाठस्तत्रार्थे। तत्र अग्नोर्वैश्वानरत्वेन जगतां नम्यमानत्वात् जन्तोस्तु सर्वैर्नम्यमानत्वात् तथात्वम्

जगन्नाथ पु॰ ६त॰। १परमेश्वरे "एष सर्वेश्वरः" इत्यादिश्रुतेस्तस्य सर्वेश्वरत्वात् तथात्वम्। तदभेदात् २विष्णौ। शब्दर॰। ३तदीयक्षेत्रभेदे न॰ तत्क्षेत्रस्य तदायततावत्त्वं स्कन्दपु॰ उत्कलखण्डे यथा "एतत्क्षेत्रवरं साक्षाद्वपुर्भूतं महात्मनः। स्वयम् वसुधाप् यत्रास्ते मायया स्वाधितिष्ठितः"। तत्स्थानस्य पातीर्थभेदादि पुरुषोत्तमतत्त्वे उक्तं यथा

ब्रह्मपुराणे "पृथिव्यां भारतं वर्षं कर्म्मभूमिरुदाहृता। न तादृश्यत्र सर्वासां भूमौ कर्म्म विधीयते। तस्मात्तु भारते वर्षे दक्षिणोदधिसंस्थितः। ओड्रदेश इति ख्यातः स्वर्गमोक्षप्रदायकः। समुद्रादुत्तरे तीरे यावद्विरजमण्डलम्"। तीर्थकाण्डकल्पतरौ वामनपुराणम् "उपोष्य रजनीमेकां विरजां च नदीं ययौ। स्नात्वा

वैरजे तीर्थे दत्त्वा पिण्डं पितृंस्तथा। दर्शनार्थं ययौ धीमानजितं पुरुषोत्तमम्। तं दृष्ट्वा पुण्डरीकाक्षम-क्षरं परमं शुचिः। उषोष्य स त्रिरात्रं दत्त्वा महेन्द्र ! दक्षिणं ययौ"। उषोष्य स्थित्वा। तथा "आदौ यद्दारु प्लवते सिन्धोः पारे अपूरुषम्। तदालभस्व दुर्द्दणो ! तेन याहि परं स्थलम्" तैत्तिरीयश्रुतिः। अस्य व्याख्या शाङ्खायनभाष्ये "आदौ विप्रकृष्टे देशे वर्त्तमानं यद्दारु दारुमयं पुरुषोत्तमाख्यदेवताशरीरं प्लवते जलस्योपरि वर्त्तते अपूरुषं निर्म्मातृरहितत्वेन अपूरुषं तद् आलभस्व दुर्द्दणो ! हे ! होतः, तेन दारुमयेन देवेन उपास्यमानेन परं स्थलं वैष्णवं लोकं गच्छेत्यर्थः। अथर्ववेदेऽपि "आदौ यद्दारु प्लवते सिन्धोर्मध्ये अपूरुषम्। तदा लभस्व दुर्द्दणो तेन याहि परं स्थलम्"। अत्रापि तथैवार्थः मध्ये तीरे। स्कन्दपुराणम् "इन्द्रद्युम्न ! प्रवृत्तस्ते भक्त्या निष्कामकर्म्मभिः। एतद्दृज्य वित्त-कोटीसु यत्क्रमायतनं कृतम्। भक्त्येऽप्येतस्य राजेन्द्र ! स्थानं न लभ्यते मया"। ब्रह्मपुराणे "विरजे विरजा नाम ब्रह्मणा संप्रतिष्ठिता। तस्याः सन्दर्शने मर्त्यः पुनात्यासप्तमं कुलम्। स्नात्वा दृष्ट्वा तु तां देवीं भक्त्याऽऽ पूज्य प्रणम्य च। नरः स्ववंशमुद्धृत्य मम लोकं स गच्छति। यास्ते वैतरणी नाम सर्वपापहरा नदी। तस्यां स्नात्वा नरश्रेष्ठ ! सर्वपापैः प्रमुच्यते"। वैतरणीमधिकृत्य महाभारते "आयातभागं सर्वेभ्यो भागेभ्यो भागमुत्तमम्। देवाः सङ्कल्पयामासुर्भयाद्रुद्रस्य शाश्वतीम्। इमां गाथां समुद्धृत्य मम लोकं स गच्छति। द्वैपायनं तस्य पन्थाः यज्ञस्येव विराजते"। ब्रह्मपुराणे "आस्ते स्वयम्भूस्तत्रैव क्रोडरूपी हरिः स्वयम्। दृष्ट्वा प्रणम्य तं भक्त्या नरो विष्णुपुरं व्रजेत्"। तथा "विरजायां मम क्षेत्रे पिण्डदानं करोति यः। स करोत्यक्षयां तृप्तिं पितॄणां नात्र संशयः। मम क्षेत्रे मुनिश्रेष्ठ ! विरजे ये कलेवरम्। परित्यक्ष्यन्ति पुरुषास्ते मोक्षं प्राप्नुवन्ति वै। नदी तत्र महापुण्या विन्ध्य-पादविनिर्गता। चित्रोत्पलेति विख्याता सर्वपाप-हरा शुभा"। चित्रोत्पला महानदी। तथा "सत्यं सत्यं पुनः सत्यं क्षेत्रं तत् परमं महत्। पुरुषाख्यं सकृद्दृष्ट्वा सागराम्भःसमन्वितः। ब्रह्मविद्यां सकृज्ज्ञात्वा गर्भवासो न विद्यते"। पुरुषोत्तमक्षेत्रदर्शनसागर-मरणब्रह्मविद्याज्ञानानां प्रत्येकं गर्भवासाजनकत्वम्।

कूर्म्मपुराणे "तीर्थं नारायणस्यान्यत् नाम्ना तु पुरुषो-त्तमम्। तत्र नारायणः श्रीमानास्ते परमपूरुषः। पूजयित्वा परं विष्णुं स्नात्वा तत्र द्विजोत्तमाः !। ब्राह्म-णान् भोजयित्वा तु विष्णुलोकमवाप्नुयात्"। श्राद्ध-कल्पतरौ वायुपुराणे "धूतपापं तथा तीर्थं सुभद्रा-दक्षिणस्तथा। गोकर्णो गजकर्णश्च तथा च पुरुषोत्तमः। एतेषु पितृतीर्थेषु श्राद्धमानन्त्यमश्नुते"। ब्रह्मपुराणे "चक्रं दृष्ट्वा हरेर्दूरात् प्रासादोपरि संस्थितम्। सह-सा मुच्यते पापात् सर्वस्मादिति मे मतिः"। तथा "मार्कण्डेयह्रदे गत्वा स्नात्वा चोदङ्मुखः शुचिः। निमज्जेत् त्रींश्च वारांश्च इमं मन्त्रमुदीरयन्"। "मार्क-ण्डेयह्रदे त्वेवं स्नात्वा दृष्ट्वा तु शङ्करम्। दशानामश्व-मेधानां फलं प्राप्नोति मानवः। पापैः सर्वैर्विनिर्मुक्तः शिवलोकं स गच्छति। तत्र भुक्त्वा वरान् भोगान् यावदाहूतसंप्लवम्। इह लोकं समासाद्य ततो मोक्षमवाप्नुयात्। कल्पवृक्षं ततो गत्वा कृत्वा तं त्रिः-प्रदक्षिणम्। पूजयेत् परया भक्त्या मन्त्रेणानेन तं वटम्"। "भक्त्या प्रदक्षिणं कृत्वा नत्वाकल्पवटं नरः। सहसा मुच्यते पापात् जीर्णत्वच इवोरगः। छायां तस्य समाक्रम्य कल्पवृक्षस्य भो द्विजाः !। ब्रह्महत्यां नरो जह्यात् पापेष्वन्येषु का कथा। दृष्ट्वा कृष्णाङ्गसम्भूतं ब्रह्मतेजोमयं वटम्। न्यग्रोधाकृतिनं विष्णुं प्रणिपत्य च भो द्विजाः !। राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलं प्राप्नोति चाधिकम्। तथा स्ववंशमुद्धृत्य विष्णु-लोकं स गच्छति। वैनतेयं नमस्कृत्य कृष्णस्य पुरतः स्थितम्। सर्वपापविनिर्मुक्तस्ततो विष्णुपुरं व्रजेत्। दृष्ट्वा वटं वैनतेयं यः पश्येत् पुरुषोत्तमम्। सङ्कर्षणं सुभद्राञ्च स याति परमां गतिम्। प्रविश्यायतनं विष्णोः कृत्वा तं त्रिःप्रदक्षिणम्। सङ्कर्षणं स्वमन्त्रेण भक्त्याऽऽ पूज्य प्रसादयेत्"। एवं प्रसाद्य चानन्तमजेयं त्रि-दशार्च्चितम्। कैलासशिखराकारं चन्द्रात् कान्ततराननम्। नीलवस्त्रधरं देवं फणाविकटमस्तकम्। महाबलं हलधरं कुण्डलैकविभूषणम्। रौहिणेयं नरो भक्त्या लभेताभि-मतं फलम्। सर्व्वपापविनिर्म्मुक्तो विष्णुलोकं स ग-च्छति। आभूतसंप्लवं यावत् भुक्त्वा तत्र सुखं नरः। पुण्यक्षयादिहागत्य प्रवरे योगिनां कुले। ब्राह्मणप्रव-रो भूत्वा सर्व्वशास्त्रार्थपारगः। ज्ञानं तत्र समासाद्य मुक्तिं प्राप्नोति दुर्लभाम्। एवमभ्यर्च्य हलिनं ततः

कृष्णं विचक्षणः । द्वादशाक्षरमन्त्रेण पूजयेत् सुसमाहितः" । आप्लुतसंप्लवं यावत् भूतसंप्लवं यावत् आप्रलयकालम् इति यावत् छान्दसोभकारस्य उकारः । द्वादशाक्षरमन्त्रेण ओं नमोभगवते वासुदेवाय इत्यनेन । "द्विषट्कवर्णमन्त्रेण भक्त्या ये पुरुषोत्तमम् । पूजयन्ति सदा धीरास्ते मोक्षं प्राप्नुवन्ति वै । तस्मात्तेनैव मन्त्रेण भक्त्या कृष्णं जगद्गुरुम् । संपूज्य गन्धमाल्याद्यैः प्रणिपत्य प्रसादयेत्" एवं प्रसाद्य देवेशं वरदं भक्तवत्सलम् । सर्वपापहरं देवं सर्वकामफलप्रदम् । प्रांशुं द्विभुजं देवं पद्मपत्रायतेक्षणम् । महोरस्कं महाबाहुं पीतवस्त्रं शुभाननम् । शङ्खचक्रगदापाणिं मुकुटाङ्गदभूषणम् । सर्वलक्षणसंयुक्तं वनमालाविभूषितम् । दृष्ट्वा नरोऽञ्जलिं बद्ध्वा दण्डवत् प्रणिपत्य च । अश्वमेधसहस्राणां फलं प्राप्नोति भोद्विजाः ! । यत् फलं सर्वतीर्थेषु स्नानदाने प्रकीर्त्तितम् । नरस्तत् फलमाप्नोति दृष्ट्वा कृष्णं प्रणम्य च" । अत्र यद्यपि दृष्ट्वा प्रणम्येति श्रवणात् समुच्चितयोरेव फलान्वयोऽन्यथा वाक्यभेदः स्यात् तथापि येषे दर्शनमात्र एव फलोपसंहारात् प्रत्येकं फलान्वयइति वदन्ति । ब्रह्मपुराणे "ततः पूज्य स्वमन्त्रेण सुभद्रां भक्तवत्सलाम् । प्रसादयेत्ततोविप्राः ! प्रणिपत्य कृताञ्जलिः" । स्वमन्त्रेण प्रणवादिनमोऽन्तेन नाम्ना । यथा गारुडे "प्रणवादिनमोऽन्तेन चतुर्थ्यन्तेन सत्तमाः! । देवतायाः स्वकं नाम मूलमन्त्रः प्रकीर्त्तितः" । "एवं प्रसाद्य तां देवीं जगद्धात्रीं जगद्धिताम् । बलदेवस्य भगिनीं सुभद्रां वरदां शिवाम् । कामगेन विमानेन नरोविष्णुपुरं व्रजेत् । निष्क्रम्य देवतागारात् कृतकृत्योभवेन्नरः । प्रणम्यायतनं पश्चात् व्रजेत्तत्र च भोद्विजाः! । भक्त्या दृष्ट्वा च तं देवं प्रणम्य नरकेशरिम् । मुच्यते पातकैः सर्वैः समस्तैर्नात्र संशयः" । नरकेशरिं नरकेशरिणम् । तथा 'अनन्ताख्यं वासुदेवं दृष्ट्वा भक्त्या प्रणम्य च । सर्वपापविनिर्मुक्तोनरोयाति परं पदम्' । तथा "श्वेतगङ्गां नरः स्नात्वा यः पश्येत् श्वेतमाधवम्" । तथा "कुशाग्रेणापि राजेन्द्र ! श्वेतगाङ्गेयमम्बु च । स्पृष्ट्वा स्वर्गं गमिष्यन्ति मनुजा ये समाश्रिताः । यस्तस्यां प्रतिमां लोके माधवाख्यां शशिप्रभाम् । विहाय सर्वलोकान् वै मम लोके महीयते" । तथा 'श्वेतमाधवमालोक्य समीपे मत्स्यरूपिणम् । एकार्णवजले मग्नं रोहितं रूपमास्थितम् ।

वेदानां तारणार्थाय रसातलतले स्थितम्" । तथा "आद्यावतारणं रूपं माधवं मत्स्यरूपिणम् । प्रणम्य प्रयतोभूत्वा सर्वदुःखाद्विमुच्यते" । तथा "पूर्वोक्तेन तु मन्त्रेण नमस्कृत्य तु तं गतम् । दक्षिणाभिमुखोगच्छेत् धन्वन्तरमतन्त्रयम्" । मार्कण्डेयस्य । तथा "उपसेनं पुरा दृष्ट्वा स्वर्गद्वारेण सागरम् । गत्वाचम्य शुचिस्नात्वा ध्यात्वा नारायणं परम् । न्यसेदष्टाक्षरं मन्त्रं पश्चाद्धस्तशरीरयोः" । "समुद्रोदकेन नाचामेत्" तस्यापेयत्वस्य तैत्तिरीयश्रुतावुक्तत्वात् । "यैः कृतः सर्वभक्षोऽग्निरपेयश्च महोदधिः । क्षयी चाप्यायितश्चन्द्रः कोन नश्येत् प्रकोप्य तान्" इति मनुनाभिहितत्वाच्च" तस्यास्पृश्यत्वेऽपि विधिभेदेनैव तस्य स्पृश्यता यथाह ब्रह्मपुराणम्

"स्पर्शनश्राव्यं विधिवत्ततःस्नानं समाचरेत् । अन्यथा भोद्विजश्रेष्ठाः ! स्नानं तत्र न शस्यते" । वनपर्वणि "अग्निश्च तेजो वसुधा च देहोरेतोधाविष्णोरमृतस्य नाभिः । एवं ब्रुवन् पाण्डव ! सत्यवाक्यमतोऽवगाहेत पतिं नदीनाम् । अन्यथा हि कुरुश्रेष्ठ ! स्पृश्योन महोदधिः । कुशाग्रेणापि कौन्तेय ! देवयोनिरपांपतिः । देवान् पितॄंस्तथा चान्यान् सन्तर्प्याचम्य वाग्यतः" (अन्यान् ऋषीन्) ब्रह्मपु० । "स्नात्वा त्वब्दैवतैर्मन्त्रैरभिषेकस्तु मार्ज्जनम् । अन्तर्जले जपेत् पश्चात् त्रिरावृत्त्याघमर्षणम्" । अब्दैवतैः "आपोहिष्ठा" इत्यादिभिः । अघमर्षणम् ऋतञ्च सत्यञ्चेत्यादि । "हस्तमात्रं चतुःकोणं चतुर्द्वारं सुशोभनम् । पुरं विलिख्य भो विप्रास्तीरे तस्य महोदधेः । एवं सम्यक् समालिख्य पूजयेत्तत्र भोद्विजाः ! । अष्टाक्षरविधानेन नारायणमजं विभुम् । ओंनमो नारायणाय" इत्यष्टाक्षरमन्त्रः । ब्रह्मपुराणे "तीर्थे चाप्यत्र विधिवत् नारायणमनामयम् । रामं कृष्णं सुभद्राञ्च प्रणिपत्य च सागरम् । दशानामश्वमेधानां फलं प्राप्नोति मानवः ! । सर्वपापविनिर्मुक्तः सर्वदुःखविवर्जितः । कुलैकविंशमुद्धृत्य विष्णुलोकञ्च गच्छति । पितॄणां ये प्रयच्छन्ति पिण्डं तत्र विधानतः । अक्षयां पितरस्तेषां तृप्तिं संप्राप्नुवन्ति वै" । तथा "कोट्यो नव नवत्यश्च तत्र तीर्थानि सन्ति वै । तस्मात् स्नानञ्च दानञ्च होमं जपसुरार्च्चनम् । यत् किञ्चित् क्रियते तत्र चाक्षयं भवति द्विजाः ! । ततोगच्छेतद्विजश्रेष्ठाः ! तीर्थं यज्ञाङ्गसम्भवम् ।

इन्द्रद्युम्नसरोनाम यत्रास्ते पावनं शुभम्। गत्वा तत्र शुचिः श्रीमानाचम्य मनसा हरिम्। ध्यात्वोपस्थाय च जपन्निदं मन्त्रमुदीरयेत्"। "एवमुच्चार्य विधिवत् स्नात्वा देवानृषीन् पितॄन्। तिलोदकेन चान्यांश्च सन्तर्प्याचम्य वाग्यतः॥ दत्त्वा पितॄणां पिण्डांश्च संपूज्य पुरुषोत्तमम्। दशाश्वमेधिकं सम्यक् फलं प्राप्नोति मानवः"। तथा "नाना नद्यः समुद्राश्च सप्ताहं पुरुषोत्तमे। ज्यैष्ठशुक्लदशम्यादि प्रत्यक्षं यान्ति सर्वदा॥ स्नानदानादिकं तस्मात् देवताप्रेक्षणादिकम्। यत् किञ्चित् क्रियते तात! तस्मिन्। कालेऽक्षयं भवेत्। एवं कृत्वा पञ्चतीर्थमेकादश्यामुपोषितः"। "ज्यैष्ठे शुक्लदशम्यान्तु पश्येत् श्रीपुरुषोत्तमम्। स पूर्वोक्तं फलं प्राप्य क्रीडित्वा चाच्युतालये। प्रयाति परमं स्थानं यस्मान्न विनिवर्त्तते"। तीर्थभेदेन स्नानान्तरापत्तिमाह निगमः। "नावर्त्तयेत् पुनः कर्म्म तर्पणादिकमञ्जसा। काम्यनैमित्तिके हित्वा एकं श्लोकत्रयं चरेत्। व्यपोह्य चाष्टमं भागमुदयाद्दिवसस्य तु। तिथ्योर्युग्मेऽप्ययुग्मे वा यद्वदाहुस्तथाचरेत्"। ब्रह्मपु० "मार्कण्डेयो वटः कृष्णो रौहिणेयो महोदधिः। इन्द्रद्युम्नसरश्चैव पञ्चतीर्थी विधिः स्मृतः"। मार्कण्डेयो वटो मार्कण्डेयह्रदः। कृष्णोऽक्षयवटः "न्यग्रोधाकृतिनं विष्णुमिति" पूर्वोक्तात्। वराहपुराणे "यस्मिन् देशे प्रदेशेन कुरुक्षेत्रे नराधिप!। वर्षाणामयुतं यत्र वायुभक्षो जितेन्द्रियः। ज्यैष्ठे मासि सिते पक्षे द्वादश्यान्तु विशेषतः। पुरुषोत्तममासाद्य ततोऽधिकफलं लभेत्। अग्निपुराणे "वैशाखस्य सिते पक्षे तृतीयाक्षयसंज्ञिता। तत्र मां लेपयेद्गन्धलेपनैरतिशोभनम्"। तथा "ज्यैष्ठ्यामृक्षावतीर्णस्तत् पुण्यं जन्मवासरम्। तस्यां मे स्नपनं कुर्यात् महास्नानविधानतः। ज्यैष्ठे मासतमे काले ब्रह्मणा वन्दितस्य मम्। रामं सुभद्रां संस्नाप्य मम लोकमवाप्नुयात्"। तथा "आषाढस्य सिते पक्षे द्वितीया पुष्यसंयुता। तस्यां रथे समारोप्य रामं मां भद्रया सह। यात्रोत्सवं प्रवर्त्त्याथ प्रीणयेच्च द्विजान् बहून्"। तथा "पुष्याभावात्तथा कार्या सदा सा प्रीतये मम"। स्कन्दपुराणे "फाल्गुन्यां क्रीडनं कुर्य्यात् दोलायां मम भूमिप!"। ब्रह्मपुराणे "उत्तरे दक्षिणे विप्रास्त्वयने पुरुषोत्तमे। दृष्ट्वा रामं सुभद्राञ्च विष्णुलोकं व्रजेन्नरः। नरो दोलागतं दृष्ट्वा गोविन्दं पुरुषोत्तमम्। फाल्गुन्यां संयतो भूत्वा गोविन्दस्य पुरं व्रजेत्। विषुवद्दिवसे प्राप्ते पञ्चतीर्थीविधानतः। कृत्वा सङ्कर्षणं कृष्णं दृष्ट्वा भद्रां च मोहिताः। नरः समस्तयज्ञानां फलं प्राप्नोति दुर्लभम्। विमुक्तः सर्वपापेभ्यो विष्णुलोकञ्च गच्छति। यः पश्यति तृतीयायां कृष्णं चन्दनरूषितम्। वैशाखस्य सिते पक्षे स यात्यच्युतमन्दिरम्"। तथा "मासि ज्यैष्ठे तु संप्राप्ते नक्षत्रे शक्रदैवते। पौर्णमास्यां तथा स्नानं सर्वकालं हरेर्द्विजाः। तस्मिन् काले तु ये मर्त्याः पश्यन्ति पुरुषोत्तमम्। बलभद्रं सुभद्राञ्च ते यान्ति पदमव्ययम्। तथा "स्नातः पश्यति यः कृष्णं व्रजन्तं दक्षिणामुखम्। ब्रह्महत्यादिभिः पापैः मुच्यते नात्र संशयः। प्रदक्षिणं प्रकुर्वाणाः ये पश्यन्ति तथाष्टदलम्। कृष्णं बलं सुभद्राञ्च ते यान्ति भवनं हरेः। ये पश्यन्ति तदा कृष्णं सप्ताहं मण्डपे स्थितम्। हरिं रामं सुभद्राञ्च विष्णुलोकं व्रजन्ति ते"। तथा, "सम्वत्सरमुपोषित्वा मासमात्रमथापि वा। तेन जप्तं हुतं तेन तेन तप्तं तपोमहत्। स याति परमं स्थानं यत्र योगेश्वरो हरिः"। तथा "दृष्ट्वा रामं महाज्यैष्ठ्यां कृष्णं सह सुभद्रया। विष्णुलोकं नरो याति समुद्धृत्य शतं कुलम्"। तथा "वापिकांचनरोमायान् यावत् स पुरुषोत्तमे। काशीवासयुगाख्यो दिनेनैकेन लभ्यते"। मत्स्यपुराणे "कोटिजन्मकृतं पापं पुरुषोत्तमसन्निधौ। कृत्वा सूर्य्यग्रहे स्नानं विमुक्तिं महोदधौ"। ब्रह्मपुराणे "पथि श्मशाने स्वगृहमण्डपे वा रथ्याप्रदेशेऽपि च यत्र तत्र। इच्छन्ननिच्छन्नपि यत्र तत्र संत्यज्य देहं लभते च मोक्षम्। देहं त्यजन्ति पुरुषाः ये तत्र पुरुषोत्तमे। कल्पवृक्षं समासाद्य मुक्तास्ते नात्र संशयः। वटसागरयोर्मध्ये ये त्यजन्ति कलेवरम्। ते दुर्लभं परं मोक्षमाप्नुवन्ति न संशयः"। तत्रैव "तथा चैवोत्कले देशे कीर्त्तिवासा महेश्वरः। सर्वपापहरं तस्य क्षेत्रं परमदुर्लभम्। लिङ्गकोटिसमायुक्तं वाराणस्या समं शुभम्। एकाम्रकेति विख्यातं तीर्थं ष्टकसमन्वितम्। तीर्थं बिन्दुसरो नाम तस्मिन् क्षेत्रे द्विजोत्तमाः!। देवानृषीन् मनुष्यांश्च पितॄन् सन्तर्पयेत्ततः। तिलोदकेन विधिना नामगोत्रविधानवित्। स्नात्वैवं विधिवत्तत्र सोऽश्वमेधफलं लभेत्। पिण्डं ये संप्रयच्छन्ति पितृभ्यः सरसस्तटे। पितॄणामक्षयां तृप्तिं ते कुर्व्वन्ति न संशयः। ततः सम्पोष्य हं गच्छेदागत्य तः संयतेन्द्रियः। प्रविश्य पूजयेत् पूर्वं कृत्वा तत्र प्रदक्षिणम्।

स्नानमोक्षेण मन्त्रेण वेदोक्तेन च शङ्करम्। अदीक्षितश्च वा देवान् मूलमन्त्रेण चार्चयेत्'। तथा सर्वपापविनिर्मुक्तो रूपयौवनगर्वितः। कुलैकविंशमुद्धृत्य शिवलोकं स गच्छति'। 'पश्येद्देवं विरूपाक्षं देवीञ्च शारदां शिवाम्। गणपतिं कार्त्तिकेयं गणेशं वृषभं तथा। कल्पद्रुमञ्च सावित्रीं शिवलोकं स गच्छति। एतन्मया मुनिश्रेष्ठाः। क्षेत्रं मोक्षं सुदुर्लभम्। कोणार्कक्षोदधेस्तीरे भुक्तिमुक्तिफलप्रदम्। स्नात्वैव सागरे दत्वा ह्यर्घ्यमार्कं प्रणम्य च। नरोवा यदि वा नारी सर्वकामफलं लभेत्। ततः सूर्य्यालयं गच्छेत् पुष्पमादाय वाग्यतः। प्रविश्य पूजयेद्भानुं कुर्य्यात् त्रिःप्रदक्षिणम्। दशानामश्वमेधानां फलं प्राप्नोति मानवः" स्कन्दपु० उत्कलखण्डे।

"तथा चादिदिने देव्याः सिद्धाः ब्रह्मर्षयस्तथा। सनर्षितुमिच्छायान्ति देवेशं न लभान्यतः। पश्चो तत्परमं स्थानं विस्तृतं दशयोजनैः। तीर्थराजस्य सलिलादुत्थितं वालुकाचितम्। नीलाचलेन महता मध्यस्थेन विराजितम्। एकं सर्वासु पृथ्व्याः सुदूरात् परिभावितम्"। ब्रह्माणं प्रति विष्णुवाक्यम्। "सागरस्योत्तरे तीरे महानद्यास्तु दक्षिणे। स प्रदेशः पृथिव्यां हि सर्व्वतीर्थफलप्रदः। एकाम्रकाननाद् यावद् दक्षिणोदधितीरभूः। पदात् पदात् श्रेष्ठतमः क्रमेण परिकीर्त्तितः। सिन्धुतीरे च यो ब्रह्मन् राजते नीलपर्व्वतः। पृथिव्यां गोपितं स्थानं तव चापि सुदुर्लभम्। सुरासुराणां दुर्ज्ञेयं मायया च्छादितं मम। सर्व्वसङ्गपरित्यक्तस्तत्र तिष्ठामि देहभृत्। सृष्टा लयेन नाशान्तं क्षेत्रं मे पुरुषोत्तमम्। नीलाद्रेरन्तरभुवि कल्पन्यग्रोधमूलतः। वारुण्यां दिशि यत् कुण्डं रौहिणं नाम विश्रुतम्। तत्तीरे निवसन्तो मां पश्यन्तश्चर्मचक्षुषा। तदम्भसा क्षीणपापा मम सायुज्यमाप्नुयुः। एतेषु तीर्थेषु च यत्तदागयोः पुण्यं यदुक्तं विमलात्मनां हि। अहर्निवासाल्लभते च सर्वं निमेषवासात् खलु चाश्वमेधिकम्" "जैमिनिरुवाच। उदकार्थः समागत्य कुतश्चिद्वायसोत्तमः। कारणोदकसंपूर्णे तस्मिन्कुण्डे निमज्जितः। विलोक्य माधवं नीलरत्नकान्तिं कृपानिधिम्। काकदेहं समुत्सृज्य लुठमानं मुहुः क्षितौ। शङ्खचक्रगदापाणिस्तस्य पार्श्वे व्यवस्थितः"। यमं प्रति लक्ष्मी वाक्यम्। "पञ्चक्रोशमिदं क्षेत्रं समुद्रान्तर्व्यवस्थितम्। त्रिकोणं तीर्थराजस्य तटभूमौ समन्वितम्। सुवर्णवालुकाकीर्णं नीलपर्व्वतशोभितम्। योऽसौ विश्वेश्वरो देवः साक्षान्नारायणात्मकः। संयम्य विषयग्रामं समुद्रतटमास्थितः। उपासितं जगन्नाथं चतुःषष्ठुतमः प्रभुः। यमेश्वर इतिख्यातो यमसंयमनाशनः। यं दृष्ट्वा पूजयित्वा तु कोटिलिङ्गफलं लभेत्। सीमा प्रतीचि क्षेत्रस्य शङ्खाकारस्य मूर्द्धनि। शङ्खाग्रे नीलकण्ठः स्यादेतत् क्षेत्रं सुदुर्लभम्। परमं पावनं क्षेत्रं साक्षान्नारायणस्य वै। शङ्खस्योत्तरभागस्तु समुद्रोदकसंप्लुतः। तस्याग्रतो महाक्रोशस्तु तीर्थराजत्वमागतः। यत्राऽर्कं भगवान् मुक्तिप्रदोऽपि पथं गतः। तथेदं भरणात् क्षेत्रं विष्णुस्थानादिहाद्दम्। चिच्छेद ब्रह्मणः पूर्व्वं रुद्रः क्रोधात्तु पञ्चमम्। तच्छिरो दुस्त्यजं ब्रह्मन्। ब्रह्माण्डं परिबभ्रमे। तमात्मतो यदा ब्रह्म कपालं परित्यक्तवान्। कपालमोचनं तीर्थं द्वितीयावर्त्तसंस्थितम्। तस्य दक्षिणपार्श्वे तु मरणं भवमोचनम्। तृतीयावर्त्तसीमायां शक्तिं मे विमलाह्वयाम्। जानीहि धर्मराज! त्वं भुक्तिमुक्तिफलप्रदाम्। नाभिदेशे स्थितं यत्तत् तस्य कुण्डं वटो विभुः। कपालमोचनं यावदर्द्धाशनी प्रतिष्ठिता। मध्यं शङ्खस्य जानीयात् सुगुप्तं चक्रपाणिना। तं दृष्ट्वा प्रथमे तु यस्तु भोगान् भोऽश्नाति शाश्वतान्। सिन्धुराजस्य सलिलात् यावन्मूलं वटस्य वै। कीटपक्षिमनुष्याणां मरणात् मुक्तिदो मतः। अन्तर्वेदीतीयं पुण्या या च्छाद्यते त्रिदशैरपि। अन्तःस्थितान् हि पश्यन्ति सर्व्वान् चक्राकधारिणः। कामाख्या क्षेत्रपालश्च विमला चान्तरा स्थिता। साक्षाद्ब्रह्मस्वरूपोऽसौ नृसिंहो दक्षिणे विभोः। अन्तर्वेद्या रक्षणार्थं शक्तयोऽष्टौ प्रकल्पिताः। अन्यैव तपसा पूर्व्वमहं सर्वैव भाविता। पत्न्यर्थं या मया दृष्टा गौरी तस्याश्च भाविनी। सर्वसौन्दर्य्यवसतिर्वपुषोऽपि विनिर्गता। तदा दृष्टा मया भद्रे वदनं मे प्रियं कुरु। अन्तर्वेदीं रक्ष मम परितस्त्वं स्वमूर्त्तिभिः। साऽत्र तिष्ठति मत्प्रीत्या अष्टधा दिक्षु संस्थिता। मङ्गला वटमूले तु पश्चिमे विमला तथा। शङ्खस्य पूर्वभागे तु शाश्वता सर्वमङ्गला। अर्द्धाशनी तथा सम्बा कुबेरदिशि संस्थिता। लाचराचिर्दक्षिणस्यां पूर्व्वस्यान्तु मरीचिका। कालरात्र्याख्या पश्चात् चण्डरूपा व्यवस्थिता। रुद्राख्या या यथा भेदं दृष्ट्वा रुद्रोऽपि शङ्करः। आत्मानमष्टधा भित्त्वा उपास्ते परमेश्वरम्। कपालमोचनं नाम क्षेत्रपालं यमेश्वरम्। मार्कण्डेयं तथेशानं विश्वेश

श्रीवत्सवत्सकम्। वटमूले वटेशञ्च लिङ्गान्यष्टौ महेशितुः। यानि दृष्ट्वा तथा स्पृष्ट्वा पूजयित्वा विमुच्यते"। तन्नैवेद्यान्नस्य चण्डालादिस्पर्शे स्थानभेदे भोज्यता। केचिदपि निबन्धृभिः तन्नैवेद्यान्नस्य चण्डालादिना स्पर्शे भोज्यताया अनुक्तेः तन्मूलीभूतवचनानाम मूलकत्वं निबन्धृभिरादृतत्वात् अमूलकत्वे तत्क्षेत्र-मध्ये एव भक्ष्यता तथाहि "प्रविशन्तस्तु तत्क्षेत्रं सर्वे स्युर्विष्णुमूर्त्तयः। तत्रान्नपाचिका लक्ष्मीर्भोक्ता यत्र जनार्दनः। चण्डालेनापि संस्पृष्टं ग्राह्यं तत्रा-न्नमग्रजैः" ब्रह्मवैवर्त्तपुराणवचनस्य अमूलत्वे तत्-क्षेत्रप्रवेशमात्रे च सर्वेषाम् विष्णुमूर्त्तित्वनिर्देशेन तत्क्षेत्र-स्थे चण्डालादिस्पर्शे न दुष्टत्वं नान्यत्र। "विष्णोर्नैवेद्य-गतं तद्धि निर्माल्यं पतितादयः। स्पृशन्ति येन दुष्टं हि यथा विष्णुस्तथैव तत्" इति उत्कलखण्डीयवाक्यस्य समू-लत्वे विष्णोर्नैवेद्यगतमिति विशेषणात् तत्रैव तस्य स्पर्शदो-षराहित्यं नेतरत्र। यत्तु "चिरस्थमपि संशुष्कं नीतं वाऽदूरदेशतः। यथा तथोपयुक्तं तु सर्वपापापनोदनम्" तत्रत्यवाक्यान्तरम् तत्र "नीतं वाऽदूरदेशत" इत्यकार प्रश्लेषः बोध्यः वा शब्दार्थे अदूरत एव निकटस्थितमेव नीतं केनापि दुष्टतामिति व्याख्येयम् पूर्व्वोक्तवचनादेक-वाक्यत्वात्। वैष्णवास्तु तथा मन्यन्ते। ते हि सर्वत्र तदन्न-स्योपयोगं कुर्वन्ति। वङ्गदेशीयानां स्मार्त्तानां तु अन्य-स्थानगतस्य पावनत्वेऽपि न भक्ष्याचरणम्। "या प्रामो हरेर्मूर्त्तिर्जगन्नाथस्य भारत!। कलेवरस्तदन्ते त्यक्त्वा यायात् हरेः पदम्" ब्रह्मवै° पु°। "कलेवर सहस्राणि विष्णुस्त्यजति मेदिनीम्। तदर्थं जाह्नवीतोयं दूर्वं यात्यहेतवा" इति च पठन्ति। "विमला तत्र देवी तु जगन्नाथस्तु भैरवः" इति तन्त्रोक्ते तत्क्षेत्रस्थे पीठरक्षके ३भैरवभेदे पु°। भामिनीविलासरचनाकर्त्तादिग्रन्थकारके ४विद्वद्भेदे। "जगन्नाथस्यायं सुरधुनि! समुद्धारसमयः" तत्कृतगङ्गालहरी

जगन्निवास पु° ६त°। १परमेश्वरे तदभेदात् २विष्णौ च "जगन्निवासो वसुदेवसद्मनि" माघः। ईश्वरस्य सकले सर्वभूताधारत्वात् तथात्वम्।

जगन्मङ्गल न° जगतां मङ्गलं यस्मात्। कालीकवचभेदे "श्रीजगन्मङ्गलं नाम कवचं पूर्वसूचितम्" भैरवीत°।

जगन्मोहिनी स्त्री जगन्ति मोहयति मुह–णिच्–णिनि ६त°। १महामायायां २तदभिमानिन्यां दुर्गायां च।

जगर पु° जागर्त्ति युद्धे ऽनेन जागृ–अच् पृषो°। कवचे हेम°।

जगल पु° जन–ड गल–अच् कर्म्मधा°। १सुराकल्के (मेथोया) अमरः २मदनवृक्षे ३पिष्टमद्ये ४धूर्त्ते त्रि° मेदि° कवचे न° हेम°। गोमये न° रत्नमाला। तत्र सुराकल्कगुणाः भावप्र° उक्ता यथा "याहुग्णोऽजगलः पक्वा हन्त्युदरक्फ शोफहृत्"।

जग्ध त्रि° अद्–कर्म्मणि क्त। १भुक्ते अमरः भावे क्त। २भोजने न°। ["गर्हिताऽन्नाद्ययोर्जग्धिः" स्मृतिः।

जग्धि स्त्री अद्–क्तिन्। १भोजने, २सहभोजने च अमरः।

जग्मि पु° गम–किन् द्वित्वम् १वायौ तस्य सततगतित्वात् तथात्वम्। २गन्तरि त्रि° स्त्रियां वा ङीप्।

जगुरि त्रि° गॄ–निगरणे किन् द्वित्वं वेदे उत्वम्। उद्गूर्णे। "दूरे ह्यध्वा जगुरिः पराचैः" ऋ°१०।१०८।१। २जङ्गमे च "इमामग्निपदिशन्त्य जगुरिः जङ्गू-यतेः" १।२५! निरुक्ते उक्तेस्तथात्वम्

जघन न° वक्रं हन्ति हन–यङ् अच् पृषो°। स्त्रीणां १श्रोणिपुरोभागे, २श्रोण्यौ च। "पीनांशुकमिव पीन-स्तनजघनायाः कुलीनायाः" उद्भटः। "जघनेन चमेन वा" भट्टिः। "गङ्गायमुनयोर्मध्ये पृथि-व्या जघनं स्मृतम्। प्रयागं जघनस्थानम्" भा° व° ८५ अ°। [कुकुन्दरयोः हला°।

जघनकूपक पु° द्वि°व° जघनस्य कूप इव कायतः कै–क।

जघनचपला स्त्री "प्राकप्रतिपादितमर्द्धे प्रथमे प्रथमेतरे तु चपलायाः। अन्यायत्तेन सोक्ता द्वितीयकेऽभिर्जघनच-पला" वृ° र° उक्ते मात्रावृत्तभेदे।

जघनेफला स्त्री° जघने इव मध्यभागे फलमस्याः अलुक्स°। काकोदुम्बरिकायाम् अमरः।

जघन्य त्रि° जघनमिव शाखा° यत् जघने भवः दिगा° यत् वा। १चरमे २गर्हिते "अग्न्यर्थंशात्रः समचेत्र वैश्या-योऽहेत्रवपक्षः स जनोजघन्यः" ३क्षत्रपयुक्ते नरे ४अन्त्ये ५शूद्रे च शब्दर°। "जघन्यं सेवमानान्तु संयतां वासयेद्गृहे। उत्तमां सेवमानस्तु जघन्योवधमर्हति" मनुः वर्ग्यादि° अकर्म्मधारये तत्पुरुषे अर्थात् उत्तरपद-स्याद्युदात्तता। ६राजातुचरभेदे तल्लक्षणादि ह°म°६८अ° उक्तं यथा "पश्चापरे वामनको जघन्यः" इत्यादिना। विभज्य "मालव्यसेवी तु जघन्यनाथा सगडे न्दुलक्षणवर्णः सुगन्धिः। युक्तैरसारः पिशुनः कविश्च क्षतवाविः

स्थूलकराङ्गुलीकः । क्रूरो घनी स्थूलमतिः प्रतीतका-मकविः स्यात् परिहासभीरुः, उरोऽङ्घ्रिहस्तेष्वति-रक्तपादपरस्वभावश्च जघन्यनामा" । "जघन्यगुण-वृत्तस्था अधो गच्छन्ति तामसाः" गीता ।

जघन्यज पु० जघन्ये चरमे जायते जन–ड ।१शूद्रे, २कनिष्ठे त्रि० मेदि० । "ततोविष्णुरजघन्यो जघन्यजः" हरिव० ९अ० । "जघन्यजस्तत्कस्य नुतहीनेति यः श्रुतः" भा० आ० २अ० जघन्यप्रभवादयोऽप्यत्र । "जिह्वायाः प्राप्नुयाच्छेदं जघन्यप्रभवो हि सः" मनुः ।

जघन्यभ न० कर्म० । "आर्द्राश्लेषा तथा स्वातिर्ज्येष्ठा च भरणी तथा । शततारा जघन्यानि ताराश्च कथितानि वै" ज्यो० उक्तेषु षट्सु नक्षत्रेषु ।

जघ्नि पु० हन–किन् द्वित्वञ्च । हननसाधनास्त्रादौ ।

जघ्नु त्रि० हन–कु द्वित्वञ्च । घातके उणा० ।

जघ्रि त्रि० घ्रा–किन् द्वित्वञ्च । घ्रातकर्त्तरि "भ्राजन्त्यभि विक्त जघ्रिः" ऋ० १।१६२।१५।

जङ्गम त्रि० गम– यङ्–अच् । सततगतियुते । "शरीरिणां स्थावरजङ्गमानाम्" कुमा० "गुल्मैः स्थावरजङ्गमैः" मनुः

जङ्गमकुटी स्त्री जङ्गमा कुटीव । छत्रे त्रिका० ।

जङ्गमगुल्म पु० कर्म० । रथके पदातिसमूहे "एवं विधान् प्रदेशान् गुल्मैः स्थावरजङ्गमैः । तस्करप्रतिषेधार्थं चारैश्चाप्यनुचारयेत्" मनुः ।

जङ्गमविष न० सुश्रुतोक्ते विषभेदे सर्पादि तच्चोक्तं यथा "अथाऽतो जङ्गमविषविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः । जङ्गमस्य विषस्योक्तान्यधिष्ठानानि षोडश । समासेन मया यानि विस्तरस्तेषु वक्ष्यते । तत्र दृष्टिनिःश्वास-दंष्ट्रानखमूत्रपुरीषशुक्रलालार्त्तवमुखसन्दंशविशर्द्धितगुदा-स्थिपित्तशूकशवानीति । तत्र दृष्टिनिःश्वासविषास्तु दिव्याः सर्पाः । भौमास्तु दंष्ट्राविषाः । मार्जारश्वा-नरमण्डूकपाकमत्स्यगोधाशम्बूकप्रचलाक (सौम्यकीटभेदः) गृहगोधिका चतुष्पादकीटास्तथान्ये दंष्ट्रान-खविषाः । चिपिटपिच्चिटककषायवासिकसर्षपवासिक तोटकवर्चःकीटकौण्डिन्यकाःशकृन्मूत्रविषाः । मूषिकाः शुक्रविषाः । लूताश्च लालामूत्रपुरीषमुखसन्दंशनखशुक्रा-र्त्तवविषाः । वृश्चिकविश्वम्भरराजीवमत्स्योच्चिटिङ्गाः समुद्रवृश्चिकाश्चालविषाः (अनःपुच्छाग्रवर्त्ति कण्टकः) (हुल) इति । चित्रशिरःशरावकुर्द्दिशतदारुकारिमेदक-सारिकामुखाःमुखसन्दंशविशर्द्धितमूत्रपुरीषविषाः । मक्षि-काकणभजलायुका मुखसन्दंशविषाः । विषहतास्थिसर्प-कण्टकवरटीमत्स्यास्थि चेत्यस्थिविषाणि । शकुलीमत्स्यरक्त-राजीवरकीमत्स्याश्च पित्तविषाः । सूक्ष्मतुण्डोच्चिटिङ्ग-वरटीशतपदीशूकवलभिकाशृङ्गीभ्रमराः शूकतुण्डविषाः । कीटसर्पदेहा गतासवः शवविषाः । शेषास्त्वनुक्ता मुखस-न्दंशविषेष्वेव गणयितव्याः । राज्ञोऽरिदेशे विषदक्ता-न्मार्गाम्बुयवसवनानि विशेत् । संदूषयन्त्यभिरत-गुणान् विज्ञाय चिह्नैरभिशोधयेत् । दुष्टं जलं पिच्छि-लमुग्रगन्धि फेनान्वितं राजिभिरावृतञ्च । मण्डूक-मत्स्यं म्रियते विहङ्गा मत्ताश्च सानूपचरा भ्रमन्ति । मज्जन्ति ये चात्र नराश्वनागास्ते च्छर्दिमोहज्वरदाहशो-फान् । गच्छन्ति तेषामपहृत्य दोषान् दुष्टं जलं शोध-यितुं यतेत" ।

जङ्गल न० गम–यङ्–अच् पृषो० । १वने, २[illegible] ३मांसे स्त्री मेदि० ४निर्जलदेशे शब्दर० ।

जङ्गाल पु० गम–यङ् लुक् बा० ड जङ्गं कुटिलगतिम् आलाति वारयति आ+ला–क । जलगतिवारणार्थे सेतौ (जाङ्गाल) जटाधरः ।

जङ्गिड पु० राक्षसादिभयनिवारके मणिभेदे । "मणिं विष्कन्धदूषणं जङ्गिडं बिभृमो वयम्" "अयं नो विश्वभेषजं जङ्गिडः पात्वंहसः" "देवैर्दत्तेन मणिना जङ्गिडेन मयोभुवा" अथ० २।४।१।३।४।

जङ्गुल न० गम–यङ् लुक् बा० उल । विषे त्रिका० ।

जङ्घा स्त्री जंघन्यते कुटिलं गच्छति गत्यर्थस्य हन्तेः कौटिल्ये यङ् लुकि अच् पृषो० । गुल्फजान्वोरन्तराले अवयवे अमरः । "पादजङ्घयोः सन्धाने गुल्फः" "जङ्घयोः सन्धाने जानु नाम" सुश्रु० । "चत्वार्यरत्निकास्थीनि जङ्घयोस्तावदेव च" याज्ञ० ।

जङ्घाकर त्रि० जङ्घां तत्साध्यगतिं करोति कृ–"दिवाविभेत्यादिना" पाट० । जङ्घाकारिके धावके जङ्घाकर+स्वार्थे क । तत्रार्थे

जङ्घाकारिक त्रि० कृ–घञ् कारः विक्षेपः ६त० ततः अस्त्यर्थे ठन् । जङ्घाचालनेनाजीविनि धावके (धाउडे) अमरः ।

जङ्घात्राण न० त्रायतेऽनेन त्रै–करणे ल्युट् ६त० । जङ्घा-सन्नाहे त्रिका० ।

जङ्घाप्रहृत त्रि० जङ्घा तद्गतिः प्रहृताऽत्र निष्ठान्तत्वात् परनि० जङ्घागतिशून्ये पन्नगतिके । ततः अक्षद्यूता० निर्वृत्तेऽर्थे ठञ् । जाङ्घाप्रहृतिक तद्विहिते त्रि० ।

जह्नुप्रसृत त्रि॰ जह्नुः प्रसृतोऽस्य। प्रसृतजह्नुव्यापारे। ततः स्वार्थे उञ्। जाह्नुप्रसृतिक तद्वंश्ये त्रि॰। [ऋषयः प्रभुः" भा॰ व॰ ४अ॰।

जह्नुबन्धु पु॰ ऋषिभेदे। "जह्नुबन्धुश्च रैभ्यश्च कोपवेग-

जह्नुरथ पु॰ जह्नुः रथ इव यस्य। ऋषिभेदे। तस्य गोत्रापत्यम् अञ्। जाह्नुरथि तद्गोत्रापत्ये बहुत्वे तु यस्का॰ गोत्रप्रत्ययस्य लुक्। जह्नुरथाः तद्गोत्रापत्येषु

जह्नारि पु॰ विश्वामित्रभेदे। "मार्गमर्षिर्हिरण्याक्षो जह्नारि बौभ्रशायनिः" भा॰ अनु॰ ४अ॰। विश्वामित्रपुत्रोक्तौ।

जङ्घाल त्रि॰ जङ्घा वेगवती अस्त्यस्य लच्। धावके जङ्घाले विणि। "हरिणैणकुरङ्गर्ष्य पृषतन्यङ्कुशम्बराः। राजीवश्च, तथा मुण्डी जङ्घालाः परिकीर्त्तिताः" भावप्र॰ मृगेषु वनेषु पु॰ स्त्री। "जङ्घालाः प्रायशः सर्वे पित्तश्लेष्महराः स्मृताः। किञ्चिद्वातकराश्चापि लघवो बलवर्द्धनाः" भावप्र॰ तन्मांसगुणोक्तिः।

जङ्घाशूल न॰ जङ्घायाः शूलमिव। जङ्घायां व्यथाकारके शूलरोगभेदे। "जङ्घाशूलहरस्त्वयं सप्तरात्रेण नाशयेत्" गरुडपु॰।

जङ्घिल त्रि॰ अतिशयवेगवती जङ्घाऽस्त्यस्य पिच्छा॰ इलच्। वेगवज्जङ्घाविशिष्टे धावके। [जजाज जेजतुः

जज युद्धे भ्वा॰पर॰सक॰सेट्। जजति अजाजीत्–अजजीत्

जञ्ज युद्धे भ्वा॰ प॰ सक॰ सेट् इदित्। जञ्जति अजञ्जीत् जजञ्ज "पृथुजयो जञ्जयन्निव जञ्जती" ऋ॰ १।१६८।७। कर्मणि जञ्ज्यते

जञ्झ शब्दकरणे भ्वा॰ पर॰ अक॰ सेट् निरु॰। जञ्झति अजञ्झीत्" "मरुतो जञ्झतीरिव" ऋ॰ ५।५२।६। "जञ्झतीः शब्दकारिण्यः "जञ्झतीरापो भवन्ति शब्दकारिण्यः" निरु॰ ६।१६।

जञ्जि त्रि॰ जा–जन–श किन् द्वित्वञ्च। जातरि २जाते च।

जञ्ज त्रि॰ जजि–अच्। १योद्धरि भावे घञ्। २योधने। उञ्छादि॰ घञन्तत्वेन अन्तोदात्तता।

जञ्जन त्रि॰ जन–यङ् लुक्–अच्। पृषो॰ पुनः पुनर्जायमाने ततोऽभूततद्भावे च्विः भूयोऽप्युपयोग पृषो॰ गत्वदी जञ्जणा भूतद्भावे "जिह्वाभिरहनन्नमदर्चिषा जञ्जणाभवन्" ऋ॰ ८।४३।८। २ज्वलति निरु॰।

जञ्जपूक त्रि॰ जप+यङ्–ऊक। अतिशय जपशीले।

जञ्जभ्यमान त्रि॰ जभ–यङ्–शानच्। गात्रविनामेन विदारितमुखे पूर्वमीमांसा।

जट संहतौ भ्वा॰ पर॰ अक॰ सेट्। जटति अजाटीत्–अजटीत्। जजाट जटतुः जटा।

जटा स्त्री जट–अच् जन–ड्वा॰ टन् अन्यलोपश्च। १केश-विकारे अन्योन्यसंलग्नकेशे २व्रतिनः ३शिखायां ४शठायाम् अमरः। ५मूले ६शाखायां मेदि॰। ७कपिकच्छ्वाम् राजनि॰। ८जटामांस्यां ९रुद्रजटायां १०शतावर्य्यां रत्नमाला॰ ११वेदपाठभेदे ऋग्वेदभाष्ये १४११।१२पु॰ इच्छन्

जटाचीर पु॰ जटासहितं चीरं वसनमस्य। शिवे त्रिका॰।

जटाजूट पु॰ जटानां जूटोबन्धः। जटासमूहे। (झुँटि) "जटाजूटसमायुक्तामर्द्धेन्दुकृतशेखराम्" दुर्गाध्यानम् "शम्भोर्जटाजूटतटादिवापः" माघः।

जटाज्वाल पु॰ जटेव ज्वालास्य। प्रदीपे हारा॰।

जटाटङ्क पु॰ जटा टङ्कइवास्य। शिवे महादेवे त्रिका॰।

जटाटीर पु॰ जटामटति अट–ईरन्। महादेवे त्रिका॰

जटाधर पु॰ ६त॰। शिवे १महादेवे शब्दर॰। २बुद्धभेदे त्रिका॰। ३दाक्षिणात्ये देशभेदे स च देशः "कौशकी-पजटाधर कावेर्य्योरिव्यमूकच" वृ॰ स॰१४अ॰ दक्षिणस्या उक्तः ४कोषकारभेदे च ५जटाधारके त्रि॰।

जटामांसी स्त्री जटां मन्यते मन-स दीर्घश्च। स्वनामख्याते गन्धद्रव्यभेदे। "जटामांसी भूतजटा जटिला च तपस्विनी। मांसी तिक्ता कषाया च मेध्या कान्तिबलप्रदा। स्वाद्वी हिमा त्रिदोषास्रदाहवीसर्पकुष्ठनुत्" भावप्र॰।

जटायु (स्) पु॰ जटां याति या–कु जटा+अर्श॰ युच् वा जट–संहतौ अच् जटं संहतमायुरस्य वा। १स्वनामख्याते खगभेदे, २गुग्गुलौ च मेदि॰ "द्वौ पुत्रौ विनतायास्तु गरुडोऽरुण एव च। तस्मात् जातोऽहमरुणात् संपातिश्च ममाग्रजः। जटायुरिति मां विद्धि श्येनीपुत्रमरिन्दम!। सोऽहं राम! सहायस्ते भविष्यामि यदीच्छसि। सीतां च तात रक्षिष्ये त्वयि याते सलक्ष्मणे "जटायुषं तु प्रतिपूज्य राघवो मुदा परिष्वज्य च सन्नतोऽभवत्। पितुर्हि शुश्राव सखित्वमात्मवान् जटायुषा संकथितं पुनः पुनः" रामा॰ आर॰ १४अ॰ "सखा दशरथस्यासीज्जटायुररुणात्मजः। गृध्रराजो महावीरः सम्पातिर्यस्य सोदरः। स ददर्श तदा सीतां रावणाङ्कगतां स्नुषाम्। सक्रोधोऽभ्यद्रवत् पक्षी रावणं राक्षसेश्वरम्। अथैनमब्रवीद्गृध्रो मुञ्च मुञ्चेति मैथिलीम्। ध्रियमाणे मयि कथं हरिष्यसि निशाचर!। न हि मे मोक्ष्यसे जीवन् यदि नोत्सृजसे वधूम्

उक्त्वैवं राक्षसेन्द्रं तं चकर्त्त नखरैर्भृशम्। पक्षतुण्ड प्रहारैश्च बहुधो जर्जरीकृतम्। चचार रुधिरं भूरि गिरिप्रस्रवणैरिव। स वध्यमानो गृध्रेण रामप्रियहितैषिणा। खड्गमादाय चिच्छेद भुजौ तस्य पतत्रिणः। निहत्य गृध्रराजं स भिन्नाभ्रशिखरोपमम्। ऊर्द्ध्वमाचक्रमे सीतां गृहीत्वाङ्केन राक्षसः" भा० व० २७८ अ० तत्कथा दृश्या।

जटाल पु० जटा— अस्त्यर्थे सिध्मा० लच्। १वटवृक्षे २कचूरे ३मुष्कके ४गुग्गुलौ च राजनि० ५जटायुक्ते त्रि० "चीरिणः शिखिनश्चान्ये जटालोर्द्ध्वशिरोरुहाः" हरिवं० १८१ अ०। ६जटामांस्यां स्त्री राजनि०।

जटावत् त्रि० जटा—अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः। १जटायुक्ते स्त्रियां ङीप् सा च २जटामांस्यां राजनि०।

जटावल्ली स्त्री जटेव वल्ली। रुद्रजटायाम् राजनि०।

जटासुर पु०जटायुक्तोऽसुरः। १असुरभेदे। स च ब्राह्मणरूपच्छद्मना वनगतयुधिष्ठिरावासे स्थित्वा भीमे वनान्तरं गते युधिष्ठिरादित्रयसहितां द्रौपदीं जहार ततोऽयमन्वेषमाणेन भीमेन हतः। तत्कथा वनपर्वणि जटासुरवधपर्वणि दृश्या। २तदधिष्ठाने देशभेदे स च देशः वृ० स० १४अ० कूर्मविभागे ऐशान्यामुक्तः। "भल्लापलोलजटासुरकुनटखसघोषकुचिकाख्याः"।

जटासुरवध पु० जटासुरस्य वधमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण् आख्यायिकायां लुप् लुपि व्यक्तवचनत्वात् पुंस्त्वम्। भारतवनपर्वान्तर्गतेऽवान्तरपर्वभेदे। "जटासुरवधः पर्व यक्षयुद्धमतः परम्" भा० आ० १ अ० वनपर्वणि अवान्तरपर्वोक्तौ।

जटि (टी) पु० जट—इन्। १वटवृक्षे, शब्दरत्ना० २जटायां ३समूहे उणादिको० ४जटामांस्यां स्त्री वा ङीप् अमरः। ङीबन्तः ५पर्कटीवृक्षे शब्दर०।

जटिन् पु०जटा अस्त्यस्य इनि। १प्लक्षे (पाकुड़) अश्वत्थतुल्यपत्रयुक्ते वृक्षभेदे। २जटावति त्रि०। "सुरापानापनुत्त्यर्थं चीरवासा जटी ध्वजी" मनुः।

जटिल पुंस्त्री जटा—अस्त्यर्थे पिच्छा० इलच्। १सिंहे शब्दच० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। २जटायुक्ते त्रि०। "विवेश कश्चिज्जटिलस्तपोवनम्" कुमा० "मुण्डो वा जटिलो वा स्यात् अथ वा स्यात् शिखाजटः" मनुः। ३ब्रह्मचारिणि च। "जटिलश्चानधीयानं दुर्बलं कितवं तथा" मनुः। स्त्रियां टाप् ४जटावत्यां स्त्रियां। ५जटामांस्यां अमरः ६पिप्पल्यां मेदि०। ७वचायाम् ८उच्चटायां रुद्रमाला ९दमनकवृक्षे राजनि०।

जटु(डु)ल पु० जट—उलच् सुषो० टस्य डो वा। देहस्थे लक्ष्मचिह्नभेदे पिप्लौ (जडुल) अमरः।

जठर पुंन०जायते जन्तुर्गर्भो वास्मिन् जन—अर—ठान्तादेशः। १कुक्षौ। २बद्धे, ३कठिने च त्रि० मेदि०। ४देशभेदे "अतऊर्द्ध्वं जनपदान्" इत्युपक्रमे "जठराः कुक्कुराश्चैव सदशार्णाश्च भारत!" भा० भी० ९अ०। "आस्तेऽस्याः जठरे वीर्यमविषह्यम् सुरद्विषाम्" भाग० ७।७।९। "वायुवेगसमौ वीरौ जठरौ तुरगोत्तमौ" रामा० अयो० १०७।१२। "यः कदाचित् सम्यक् पचति कदाचिदाध्मानशूलोदावर्त्तातिसारजठरगौरवान्त्रकूजनप्रवाहणानि कृत्वा स विषमः" सुश्रु०। जठरयन्त्रणा जठरव्यथा जठरामयः।

जठरनुद् पु० जठरं नुदति रेचनाय नुद—क्विप् ६त० आरग्वधे (सोँदाल) शब्दच० तस्य सेवने हि उदरभञ्जनस्य तथात्वम्।

जठराग्नि पु० जठरस्थितोऽग्निः। कौक्षेये अन्नादिपाचके वह्नौ "अन्नरसोजठराग्निना पच्यमानो रक्ततां प्रतिपद्यते" मिताक्षरा जठरानलादयोऽप्यत्र "जठराग्निर्हि वायुना संधुक्ष्यमाणोऽन्नं पचति तत्प्रकारो योगार्णवे उक्तो यथा "आयुषंत्र भुक्तमाहारं स वायुः कुरुते द्विधा। संप्रविश्यान्नमध्यं तु पृथक् किट्टं पृथक् मलम्। अग्नेरूर्द्ध्वं जलं स्थाप्य तदन्नञ्च जलोपरि। जलस्याधः स्वयं प्राणः स्थित्वाग्निं धमते शनैः। वायुनाध्मायमानोऽग्निरत्युष्णं कुरुते जलम्। अन्नं तदुष्णतोयेन समन्तात् पच्यते पुनः। द्विधा भवति तत् पक्वं पृथक् किट्टं पृथग् रसम्। रसेन तेन ता नाड्यः संपूर्यन्ते क्रमेण च। प्रतर्पयन्ति सम्पूर्णास्ताश्च देहं समन्ततः"।

जठरामय पु० ६त०। उदररोगे राजनि० अतिसारशब्दे १०६पृ० दृश्यम्। जठरगदादयोऽप्यत्र। "भवति चरणि-जे चतुर्थगे ज्वरजठरगदाद्युग्रदुःख" वृ० स०१०४अ०

जठल न० जठरं साहश्येनास्त्यस्य अर्श० अच् रस्य लः। जठरवदुदकाधारे "चतस्रो नाडो जठलस्य जुष्टाः" ऋ० ११।८२।६। जठलस्य जठरवदुदकाधारस्य" भा०।

जड त्रि० जलति घनीभवति जल—अच् डस्य लः। "इष्टं वानिष्टं वा न वेत्ति यो मोहात्। परवशगः भवेदिह नाम्ना जडसंज्ञकः पुरुषः" शब्दच० १मन्दबुद्धौ २मूर्खे

२वेदपठनासमर्थे “अनंशौ क्लीबपतितौ जात्यन्धबधिरौ तथा । उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः” मनुः “वेदाग्रहणसमर्थो जडः” इति दायभागः ४हिमग्रस्ते हिमेन मन्दक्रिये ५मूके ६अप्रज्ञे च मेदि० । ७जले न० राय-मुकुटः । ८सीसके न० राजनि० । ९अचेतनभिन्ने अज्ञानादि-समूहे वेदान्तः । तन्मते हि पदार्थो द्विधा जडोऽजडश्च तत्र जडोऽज्ञानतत्कार्य्यसंघः । अजडश्चेतनः इति भेदः । “अज्ञानादिसकलजडसमूहोऽवस्तु” वेदान्तसा० “वेदास्ते किं वा जननि ! वयमुच्चैर्जडधियः” कालीस्तवः “नापृष्टः कस्यचिद् ब्रूयात् न चान्यायेन पृच्छतः । जानन्नपि हि मेधावी जडवत् लोक आचरेत्” मनुः । तस्य भावः ष्यञ् जाड्य न० तल् जडता स्त्री त्व जडत्व न० इमनिच् जडिमन् पु० जडभावे । [हलायुधः

जडक्रिय त्रि० जडस्य हिमक्लिष्टस्येव क्रिया यस्य । चिरक्रिये ।

जडता स्त्री जड+भावे तल् । अपाटवे शीतलत्वे “उदग्र-प्रेमार्द्रं व्रजति जडतामङ्गमखिलम्” सा० द० “भुज-लता जडतामबलाजनः” रघुः । “अप्रतिपत्तिर्जडता स्यादिष्टानिष्टदर्शनश्रुतिभिः । अनिमिषनयननिरी-क्षणतूष्णीम्भावादयस्तत्र” सा० द० उक्ते व्यभिचारिभाव-भेदे । ष्यञ् जाड्य त्व जडत्व तत्रार्थे न० ।

जडभरत पु० जडोन्मत्त इव भरतः । आङ्गिरसप्रवरसुते योगि-भेदे सहि पूर्व्वतरजन्मनि भरतनामा नृपतिरासीत् स च वानप्रस्थाश्रमे हरिणशिशुपालनेन तत्स्नेहवशात् मृत्युकाले तमनुस्मरन् मृगत्वमाप्तो कर्म्मक्षयात् तद्देहं त्यक्त्वा पुनः आङ्गिरसप्रवरस्य पुत्रतामासाद्य सङ्गदोषेण पुनस्तिर्य्यग्योनिप्राप्तिशङ्कया ज्ञानवानपि जडत्वमिव व्यञ्जयन्नासीत् । तत्कथा च भाग० ५ स्क० स्थिता दिङ्मात्रमत्र प्रदर्श्यते ।

“अथ कस्यचिद्द्विजवरस्याङ्गिरःप्रवरस्य शमदमतपः-स्वाध्यायाध्ययनत्यागसन्तोषतितिक्षाप्रश्रयविद्यानसूयात्म-ज्ञानानन्दयुक्तस्यात्मसदृशश्रुतशीलाचाररूपौदार्य्यगुणा नव सोदर्य्या अङ्गजा बभूवुः । मिथुनञ्च यवीयस्यां भार्य्यायाम् । यस्तु तत्र पुमांस्तं परमभागवतं राजर्षि-प्रवरभरतमुत्सृष्टमृगशरीरम् चरमशरीरेण विप्रत्वं गतमाहुः । तत्रापि स्वजनसङ्गाच्च भृशमुद्विजमानो भगवतः कर्म्म-बन्धविध्वंसनश्रवणस्मरणगुणविवरणचरणारविन्दयुगलं मनसा विदधदात्मनः प्रतिघातमाशङ्कमानो भगवदनु-ग्रहेणानुस्मृतस्वपूर्वजन्मावलिरात्मानमुन्मत्तजडान्धबधिर-स्वरूपेण दर्शयामास लोकस्य । तस्यापि ह वा आत्म-जस्य स विप्रः पुत्रस्नेहानुबद्धमना आसमावर्त्तनात् संस्कारान् यथोपदेशं विदधान उपनीतस्य च पुनः शौचाचमनादीन् कर्म्मनियमाननभिप्रेतानपि सम-शिक्षयत् । अनुशिष्टेन हि भाव्यं पितुः पुत्रेणेति । स चापि तदु ह पितृसन्निधावेवासध्रीचीनमिव स्म करोति । छन्दांस्यध्यापयिष्यन् सह व्याहृतिभिः सप्रणवशिरस्त्रिपदीं सावित्रीं ग्रैष्मवासन्तिकान्मासान-धीयानमप्यसमवेतरूपं ग्राहयामास । एवं स्वतनुज आत्मन्यनुरागावेशितचित्तः शौचाध्ययनव्रतनियम-गुर्व्वनलशुश्रूषणाद्यौपकुर्वाणकर्म्माण्यनभियुक्तान्यपि सम-नुशिष्टेन भाव्यमित्यसदाग्रहः पुत्रमनुशास्य स्वयं तावदनधिगतमनोरथः कालेनाप्रमत्तेन स्वयं गृह एव प्रमत्त उपसंहृतः । अथ यवीयसी द्विजसती स्वगर्भजातं मिथुनं सपत्न्या उपन्यस्य स्वयमनुसंस्थया पतिलोक-मगात् । पितर्य्युपरते भ्रातर एनमतत्प्रभावविदस्त्रय्यां विद्यायामेव पर्य्यवसितमतयो न परविद्यायां जडमति-रिति भ्रातुरनुशासननिर्बन्धान्न्यवृत्सन् ।

स च प्राकृतैर्द्विपदपशुभिरुन्मत्तजडबधिरमूकेत्यभिभाष्य-माणो यदा तदनुरूपाणि प्रभाषते कर्म्माणि च कार्य्य-माणः परेच्छया करोति । विष्टितो वेतनतो वा याच्ञया यदृच्छया वोपसादितमल्पं बहु मिष्टं कदन्नं वाभ्यवहरति परं नेन्द्रियप्रीतिनिमित्तम् । नित्यनिवृत्तनिमित्त-स्वसिद्धविशुद्धानुभवानन्दस्वात्मलाभाधिगमः सुखदुःख-योर्द्वन्द्वनिमित्तयोरसम्भावितदेहाभिमानः । शीतोष्ण-वातवर्षेषु वृष इवानावृताङ्गः पीनः संहननाङ्गः स्थ-ण्डिलसंवेशनानुन्मर्द्दनामज्जनरजसा महामणिरिवान-भिव्यक्तब्रह्मवर्च्चसः कुपटावृतकटिरुपवीतेनोरुमषिणा द्विजातिरिति ब्रह्मबन्धुरिति संज्ञयाऽतज्ज्ञजनावमतो विचचार । यदा तु परत आहारं कर्म्मवेतनत ईह-मानः स्वभ्रातृभिरपि केदारकर्म्मणि निरूपितस्तदपि करोति । किन्तु न समं विषमं न्यूनमधिकमिति वेद । कणपिण्याकफलीकरणकुल्माषस्थालीपुरीषादीन्यप्यमृत-वदभ्यवहरति । अथ कदाचित् कश्चिद्वृषलपतिर्भद्र-काल्यै पुरुषपशुमालभतापत्यकामः । तस्य ह दैववि-मुक्तस्य पशोः पदवीं तदनुचराः परिधावन्तो निशि नि-शीथसमये तमसावृतायामनधिगतपशव आकस्मिकेन विधिना केदारान् वीरासनेन मृगवराहादिभ्यः संरक्ष

माणमङ्गिरःप्रवरसुतमपश्यन् । अथ त एनमनवद्यलक्षणमवमृश्य भर्तृकर्मनिष्पत्तिं मन्यमाना बद्ध्वा रशनया चण्डिकागृहमुपनिन्युर्मुदा विकसितवदनाः । अथ पणयस्तं स्वविधिनाभिषिच्याहतेन वाससाच्छाद्य भूषणालेपस्रक्तिलकादिभिरुपस्कृतं भुक्तवन्तं धूपदीपमाल्यलाजकिसलयाङ्कुरफलोपहारोपेतया वैशससंस्थया महता गीतस्तुतिमृदङ्गपणवघोषेण च पुरुषपशुं भद्रकाल्याः पुरत उपवेशयामासुः । अथ वृषलराजपतिः पुरुषपशोरसृगासवेन देवीं भद्रकालीं यक्ष्यमाणस्तदभिमन्त्रितमसिमतिकरालं निशितमुपाददे । इति तेषां वृषलानां रजस्तमःप्रकृतीनां धनमदरजउत्सिक्तमनसां भगवत्कलावीरकुलं कदर्थीकृत्योत्पथेन स्वैरं विहरतां हिंसाविहाराणां कर्मातिदारुणं यद् ब्रह्मभूतस्य साक्षाद्ब्रह्मर्षिसुतस्य निर्वैरस्य सर्वभूतसुहृदः सूनायामप्यननुमतमालम्भनं तदुपलभ्य ब्रह्मतेजसातिदुर्विषहेण दन्दह्यमानेन वपुषा सहसोच्चचाट सैव देवी भद्रकाली । भृशममर्षरोषावेशरभसविलसितभ्रुकुटिविटपकुटिलदंष्ट्रारुणेक्षणाटोपातिभयानकवदना हन्तुकामेवेदं महाट्टहासमतिसंरम्भेण विमुञ्चन्ती तत उत्पत्य पापीयसां दुष्टानां तेनैवासिना विवृक्णशीर्ष्णां गलात् स्रवन्तमसृगासवमत्युष्णं सह गणेन निपीयातिपानमदविह्वलोच्चैस्तरां स्वपार्षदैः सह जगौ ननर्त च विजहार च शिरःकन्दुकलीलया । एवमेव खलु महदभिचारातिक्रमः कार्त्स्न्येनात्मने फलति । न वा एतद्विष्णुदत्त ! महदद्भुतं यदसंभ्रमः स्वशिरश्छेदे आपतितेऽपि विमुक्तदेहाद्यात्मभावसुदृढहृदयग्रन्थीनां सर्वसत्त्वसुहृदात्मनां निर्वैराणां साक्षाद्भगवताऽनिमिषारिवरायुधेनाप्रमत्तेन तैस्तैर्भावैः परिरक्ष्यमाणानां तत्पादमूलमकुतश्चिद्भयमुपसृतानां भागवतपरमहंसानाम्" । ९अ०

"अथ सिन्धुसौवीरपतेरहूगणस्य व्रजत इक्षुमत्यास्तटे तत्कुलपतिना शिबिकावाहपुरुषान्वेषणसमये दैवेनोपसादितः स द्विजवर उपलब्धः । एष पीवा युवा संहननाङ्गो गोखरवद्धुरं वोढुमलमिति पूर्वविष्टिगृहीतैः सह गृहीतः प्रसभमतदर्ह उवाह शिबिकां स महानुभावः । यदा हि द्विजवरस्येषुमात्रावलोकानुगतेर्न समाहिता पुरुषगतिस्तदा विषमगतां स्वशिबिकां रहूगण उपधार्य पुरुषानधिवहत आह । हे वोढारः साध्वतिक्रमत किमिति विषममुह्यते यानमिति? । अथ त ईश्वरवचः सोपालम्भमुपाकर्ण्योपायतुरीयाच्छङ्कितमनसस्तं विज्ञापयाम्बभूवुः । न वयं नरदेव ! प्रमत्ता भवन्नियमानुपथाः साध्वेव वहामः । अयमधुनैव नियुक्तोऽपि न द्रुतं व्रजति नानेन सह वोढुमु ह वयं पारयाम इति । सांसर्गिको दोष एव नूनमेकस्यापि सर्वेषां सांसर्गिकाणां भवितुमर्हतीति निश्चित्य निशम्य कृपणवचो राजा रहूगण उपासितवृद्धोऽपि निसर्गेण बलात्कृत ईषदुत्थितमन्युरविस्पष्टब्रह्मतेजसं जातवेदसमिव रजसावृतमतिराह । अहो कष्टं भ्रातर्व्यक्तमुरुपरिश्रान्तो दीर्घमध्वानमेक ऊहिवान् सुचिरं नातिपीवा न संहननाङ्गो जरसा चोपद्रुतो भवान् सखे ! नो वा पर एते संघट्टिन इति बहुविप्रलब्धोऽप्यविद्यया रचितद्रव्यगुणकर्माशयस्वचरमकलेवरेऽवस्तुनि संस्थानविशेषे अहं ममेत्यनध्यारोपितमिथ्याप्रत्ययो ब्रह्मभूतस्तूष्णीं शिबिकां पूर्ववदुवाह । अथ पुनः स्वशिबिकायां विषमगतायां प्रकुपित उवाच रहूगणः । किमिदमरे त्वं जीवन्मृतो मां कदर्थीकृत्य भर्तृशासनमतिचरसि । प्रमत्तस्य च ते करोमि चिकित्सां दण्डपाणिरिव जनताया यथा प्रकृतिं स्वां भजिष्यसीति । एवं बह्वबद्धमपि भाषमाणं नरदेवाभिमानं रजसा तमसानुविद्धेन मदेन तिरस्कृताशेषभगवत्प्रियनिकेतं पण्डितमानिनं स भगवान् ब्राह्मणो ब्रह्मभूतः सर्वभूतसुहृदात्मा योगेश्वरचर्यायां नातिव्युत्पन्नमतिं स्मयमान इव विगतस्मय इदमाह । श्रीब्राह्मण उवाच । त्वयोदितं व्यक्तमविप्रलब्धं भर्तुः स मे स्याद्यदि वीर! भारः । गन्तुर्यदि स्यादधिगम्यमध्वा पीवेति राशौ न विदां प्रवादः । स्थौल्यं कार्श्यं व्याधय आधयश्च क्षुत्तृड्भयं कलिरिच्छा जरा च । निद्रा रतिर्मन्युरहं मदः शुचो देहेन जातस्य हि मे न सन्ति । जीवन्मृतत्वं नियमेन राजन्नाद्यन्तवद् यद्विकृतस्य दृष्टम् । स्वस्वाम्यभावो ध्रुव ईड्य! यत्र तर्ह्युच्यतेऽसौ विधिकृत्ययोगः । विशेषबुद्धेर्विवरं मनाक् च पश्याम यन्न व्यवहारतोऽन्यत् । क ईश्वरस्तत्र किमीशितव्यं तथापि राजन् ! करवाम किन्ते । उन्मत्तमत्तजडवत् स्वसंस्थां गतस्य मे वीर ! चिकित्सितेन । अर्थः कियान् भवता शिक्षितेन स्तब्धप्रमत्तस्य च पिष्टपेषः । श्रीशुक उवाच । एतावदनुवादपरिभाषया प्रत्युदीर्य स मुनिवर उपशमशील उपरतानात्म्यनिमित्त उपभोगेन कर्मारब्धं व्यपनयन् राजयानमपि तथोवाह । स

चापि भगवन्नेव ! मिथ्याशीशोऽपतितस्तत्त्वजिज्ञासायां मयाऽऽश्चर्यात्तवाधिकारस्तथ्यद्वयमप्यविमोचनं द्विजस्य चानुत्य बहुयोगमन्यसम्मतं त्वरयाऽवनम्य शिरसा तत्पादमूलमुपसृतः क्षमापयन् विगतकल्पदेव वाढ उवाच । कस्त्वं निगूढचरसि द्विजानां विमर्षिस्त्वं कतमोऽवधूतः । कथापि कुत्रस्य इहापि कस्मात् क्षेमाय नश्चेदसि नोत शुक्रः । नाहं विशङ्के सुरराजवज्रात् न त्र्यक्षशूलान्न यमस्य दण्डात् । नाग्न्यर्कसोमानिलवित्तपास्त्रात् शङ्के भृशं ब्रह्मकुलावमानात् । तद् ब्रूह्यसङ्गो जडवन्निगूढविज्ञानवीर्यो विचरस्यपारः । वचांसि योगग्रथितानि साधो ! न नः क्षमन्ते मनसापि भेत्तुम् । अहञ्च योगेश्वरमात्मतत्त्वविदां मुनीनां परमं गुरुं वै ! प्रष्टुं प्रवृत्तः किमिहारणं तत्साक्षाद्धरिं ज्ञानकलावतीर्णम् । स वै भवान् लोकनिरीक्षणार्थमव्यक्तलिङ्गो विचरत्यपि स्वित् । योगेश्वराणां गतिमन्धबुद्धिः कथं विचक्षीत गृहानुबन्धः" १०अ० ।

ततः नैव रहूगणायोपदेशाय योगसञ्ज्ञा प्रारब्धा अध्याये तत्तो वक्ष्येति कथा तदुत्तराध्यायादौ स्थिता ।

जडा स्त्री जडं करोति जड+णिच्–अच्–टाप् । १भू-शिम्ब्याम् अमरः २भूम्यामलक्याम् रत्नमा० ।

जड़िमन् पु० जडस्य भावः दृढा० इमनिच् । जाड्ये । "जनित जड़िम व्याकुलं व्याहरन्तौ" "इष्टानिष्टापरिज्ञानं यत्र प्रश्नेष्वनुत्तरम् । दर्शनश्रवणाभावो जडिमा सोऽभिधीयते" इत्युज्ज्वलमण्युक्ते अवस्थाभेदे ।

जतविल त्रि० जतुना निर्वृत्तादि काशा० इल । जतुद्रव्यनिर्वृत्ते १लाक्षाद्रव्ये २वङ्गदेशीयसे वृक्षभेदे ।

जतु न० जन–उ तोऽन्तादेशः । १लाक्षे, २लाक्षायाञ्च । सार्थे क । तत्रार्थे मेदि० । "गृहं तैलं हतञ्चैव जतुदाहन्नि चैव हि" भा० आ० १४४अ० । "अप्रायमधिकं पापं श्रियते जतुकाष्ठवत्" भा०शा० २००अ० । ३चर्म-चटिकायां स्त्री "वर्तिभ्यो जतुः" यजु० २४।२५। "जतुः पत्राश्रुताः पक्षिणीः" मेदि० । तस्य विकारः "त्रपुजतुनोः षुक् च" पा० अण् षुक् च । जातुष ताह-कारे (चड़ चुड़ि) प्रभृतौ आभरणे ।

जतुक न० जतु इव कायति कै–क । १हिङ्गौ मेदि० । २जनीनाम गन्धद्रव्ये स्त्री भरतः । ३चर्मचटिकायां स्त्री (चामचिका) शब्दरत्ना० । ४पर्पटयां मालवदेशप्रसिद्धलतायां स्त्रीभावप्र०"पर्पटी रञ्जना कृष्णा जतुका जननी जनी । जतुकृष्णाऽग्निसंस्पर्शा जतुका चक्रवर्त्तिनी । पर्पटी तुवरा तिक्ता शिशिरा वर्णकृत्लघुः । विषव्रणहरी कण्डूकफपित्तास्र कुष्ठनुत्" भावप्र० तद्गुणोक्तिः ।

जतुकारी स्त्री जतुकवत् संश्लेषकत्वमेति ऋ+अण् उप० स० गौरा० ङीष् । जतुकालतायां राजनि० ।

जतुकृत् स्त्री जतुवत्संश्लेषं करोति कृ–क्विप् ६त० । जतुकालतायाम् अमरः ।

जतुकृष्णा स्त्री जतुरिव कृष्णा । जतुकालतायाम् भावप्र० ।

जतुनी स्त्री० जतु संश्लेषेण तद्रूपं नयति असंश्लिष्टद्रव्यम् नी–क्विप् ६त० । चर्मचटिकायां त्रिका० तस्य संश्लेषात् द्रव्यस्य जतुवद्रूपापत्तिर्लोकसिद्धा ।

जतुपुत्रक पु० जतुनिर्म्मितः पुत्र इवा (पुतली) । पाशकगुटियां तस्य जतुनिर्म्मितत्वेन तथात्वम् । काष्ठादिरचितस्य तु उपचारात् तत्तामता ।

जतुमणि पु० "समसत्ववमसजं मण्डलं कफरक्तजम् । सहजं लक्ष्म चैकेषां लक्ष्योजतुमणिश्च सः" इति माधवकरोक्ते रोगभेदे ।

जतुसुख पु० जतुनेव संश्लिष्टं सुखमस्य ब० त० । व्रीहिभेदे "कृष्णव्रीहिशालामुखजतुमुखनन्दीमुखनाराचकस्वस्तिककुक्कुटाण्डकपारावतकपाटकप्रभृतयो व्रीहयः" सुश्रु० ।

जतुरसः पु० ६त० । अलक्तके राजनि० ।

जतूः स्त्री जतुः चर्मचटिका प्राणिजातित्वेऽपि वेदे नि० ऊङ् । पक्षिभेदस्त्रियाम् "कृष्णो जतुः सुपोलका ते मय इतरजनानाम्" यजु० २४।३६। जतुः सुपोलका एतौ पक्षिविशेषौ" वेददी० ।

जतूकर्ण पु० ऋषिभेदे । तस्य गोत्रापत्यम् गर्गा० यञ् । जातूकर्ण्यः तद्गोत्रापत्ये तस्य छात्त्रः कण्वा० अण् यलोपश्च । जातूकर्णं तच्छात्रे । जातूकर्ण्यश्च उपस्मृतिकर्त्ता यथाह हेमा० दा० अङ्गिराः "जाबालिर्नाचिकेतश्च स्कन्दो लौगाक्षिकश्यपौ । व्यासः सनत्कुमारश्च शतद्रुर्जनकस्तथा । व्याघ्रः कात्यायनश्चैव जातूकर्ण्यः कपिञ्जलः । बौधायनः कणादश्च विश्वामित्रस्तथैव च । उपस्मृतिकृतस्त्वेतान् प्रवदन्ति मनीषिणः"। जातूकर्ण्य इत्यत्र जातूकर्ण इति पाठः लिपिकरप्रमादात् तच्छात्त्रस्य उपस्मृति कर्त्तृत्वमभिप्रेत्य वा तथा पाठ इत्यन्ये ।

जतूका स्त्री जन–ऊक० नि० । १चर्मचटिकायां अमरः । २जनीनामगन्धद्रव्ये शब्दर० ।

जत्रु न० जन–रु तोऽन्तादेशः । स्कन्धस्य सन्धौ "ग्रीवा पङ्‌-

दत्तास्ति स्थात् जन्मैकैकं तथा कृतु" दाय॰ षष्ठोऽस्योः सन्धिः जनुः" मिता॰ "अहं जनुगतान् करोति च विशेषतः" सुश्रु॰ "जनुदेशे धनं वीरो व्यधासीदङ्गथे गदा" भा॰ व॰ १७अ॰ । स्वार्थे—क तत्रार्थे शब्दरत्ना॰ ।

जतुश्मक न॰ जतुरूपमश्मकम् । शिलाजतुनि राजनि॰ ।

जन जनने जुहो॰ पर॰ सक॰ सेट् घटा॰ । जजन्ति । अजनीत् अजानीत् घटा॰ । जनयति जनितः
वि—अति परस्परजनने चाक॰ । व्यतिजजन्ते । सार्वधातुकयोरिट् व्यतिजज्ञिषे व्यतिजज्ञिध्वे

जन जनने दि॰ आ॰ अक॰ सेट् जायते अजनि अजनिष्ट । जज्ञे जज्ञाते ईदित् । जातः । घटा॰ । जनयति । उभयोरपि उपसर्गात् परयोस्तत्तदुपसर्गद्योत्यार्थयुक्तजनने तत्र ।

अति—अतिक्रम्य जनने अक॰ ।

अधि+आधिक्येन जनने । आधिपत्येन जनने च "तैजस एव तद्व्यापोजायन्ते । "ब्राह्मणो जायमानोऽपि पृथिव्यामधिजायते" मनुः ।

अनु+ पश्चाज्जनने अक॰ । "दुहितायां सुतायां च यदि पुत्रोऽनुजायते" मनुः । पश्चादुत्पन्ना सादृश्य करणे सक॰ । "असौ कुमारस्तमतोऽनुजातस्त्रिविष्टपस्येव पतिं जयन्तः" रघु॰ ।

सम्+अनु+सम्यगनुजनने सक॰ "पितॄन् समनुजायन्ते नरा मातरमङ्गनाः" रामा॰ अयो॰ ३५।२६।

अभि+अभिमुख्येन जनने सक॰ "भवन्ति सम्पदं दैवीमभिजातस्य भारत !" । "असुरीमभिजातस्य पार्थ ! सम्पदमासुरीम्" गीता । सम्यग्जनने आभिमुख्येन जनने अक॰ "शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते" "कामात् क्रोधोऽभिजायते" गीता ।

प्रति+प्रतिरूपजनने अक॰ । "प्रजापतिश्चरति गर्भे त्वमेव प्रतिजायसे" प्रश्नो॰ ।

वि+विशेषेण जनने विरुद्धजनने विकारे च "पतिना रहिता तस्मात् पुत्रं देवी व्यजायत" रामा॰ आदि॰ ७०अ॰ । गर्भमोचने सक॰ "सूर्या नक्षा यवसं विजायतः" ऋ॰ ८।६८।५। "पशुस्तिष्ठन् गर्भं धृत्वानुप विभक्ष विजायते" शत॰ ब्रा॰ ७।४।१।११ "कामसाविजनितोः सम्भवेम" तै॰ सं॰ २।५।१।५ "तस्मात् व्यजायत" रामा॰ बा॰ १।७०। "यस्यां पुत्रं व्यजायत" बा १७।८।

जन पु॰ जन—अच् । १लोके "जनस्तुषाराङ्गमपर्वतादिव" भावः २महर्लोकादूर्ध्वलोके ३ग्रहरभेदे च जनार्दनः । तल्लोकप्राप्तिहेतुकथनं भूमेरूर्ध्वलोकिव "इत्थं कथां कथयतोर्भगवद्धर्मयोः प्रिये! । यथार्थेन विमानं तज्जनलोकं निनाय तान् । निवसन्ति जनलोके मानसा ब्रह्मणः सुताः । सनत्कुमाराद्या योगीन्द्रा सर्वे तेऽप्यूर्ध्वरेतसः । अन्ये तु योगिनोऽये ते कष्टचारिणः । सर्वद्वन्द्वविनिर्मुक्तास्ते वसन्त्यत्र निर्ममाः । महर्लोकः स्थितेऽस्मद्वेकोटिप्रमाणतः । कोटिद्वये तु संख्यातो जनो भूलोकतो जनैः" काशी॰ ख॰ ।

जनक पु॰ जन—णिच्—ण्वुल् । १पितरि अमरः "गुप्येत्सुजनकस्त्रिभिः" शु॰ त॰ । २उत्पादके त्रि॰ "जन्यानां जनकः कालो जगतामाश्रयो मत" भाषा॰ "३उपस्मृतिकारके ४ऋषिभेदे जहुकर्णशब्दे दृश्यम् ५निमिवंशजाते ६ विदेहनृपभेदे । इक्ष्वाकुवंश्यनिमिवसिष्ठयोरन्योन्यशापात् विदेहताप्राप्तौ वसिष्ठस्य देहप्राप्तिरुक्ता रामा॰ उत्त॰ ६६ अ॰ । निमेर्जनकोत्पत्तिकथोक्ता यथा
"हृत्वा विदेहं राजानमृषयः सर्व एव ते । तद्द्यते याजयामासुर्यज्ञदीक्षां मनीषिणः । तञ्च देहं नरेन्द्रस्य रक्षन्ति स्म द्विजोत्तमाः । गन्धैर्माल्यैश्च वस्त्रैश्च पौरभृत्यसमन्विताः । ततो यज्ञे समाप्ते तु भृगुस्तत्रेदमब्रवीत् । आनयिष्यामि ते चेतस्तुष्टोऽस्मि तव पार्थिव ! । सुप्रीताश्च सुराः सर्वे निमेश्चेतस्तदाऽब्रुवन् । वरं वरय राजर्षे क्व ते चेतो निरूप्यताम् । एवमुक्तः सुरैः सर्वैर्निमेश्चेतस्तदाऽब्रवीत् । नेत्रेषु सर्वभूतानां वसेयं सुरसत्तमाः ! । बाढमित्येव विबुधा निमेश्चेतस्तदाब्रुवन् । नेत्रेषु सर्वभूतानां वायुभूतश्चरिष्यसि । त्वत्कृते निमिषिष्यन्ति चक्षूंषि पृथिवीपते! । वायुभूतेन चरता विश्रामार्थं मुहुर्मुहुः । एवमुक्त्वा तु विबुधाः सर्वे जग्मुर्यथागतम् । ऋषयोऽपि महात्मानो निमेर्देहं समाहरन् । अरणिन्तत्र निक्षिप्य मथनञ्चक्रुरोजसा । मन्त्रहोमैर्महात्मानः पुत्रहेतोर्निमेस्तदा । अरण्यां मथ्यमानायां प्रादुर्भूतो महातपाः । मथनान्मिथिरित्याहुर्जननाज्जनकोऽभवत् । यस्माद्विदेहात् सम्भूतो वैदेहस्तु ततः स्मृतः । एवं विदेहराजश्च जनकः पूर्वकोऽभवत् । मिथिर्नाम महातेजास्तेनायं मैथिलोऽभवत् । इति सर्वमशेषतो मया कथितं सम्भवकारणन्तु सौम्य । नृपपुङ्गवशापजं द्विजस्य द्विजशापाच्च यदद्भुतं नृपस्य" ।

५गन्धर्वराजपुत्रभेदे । "हैमवत्योऽतिहेमश्च यमको जन-

वसन्तः" हरिवं० १६१अ० । "तद्धैतज्जनको वैदेहो याज्ञवल्क्यं प्रपच्छ" शत० ब्रा० ११।४।१।२। "सहस्रमेतस्यां वाचि दद्मो जनको जनक इति वै जना धावन्तीति" १४।५।१।१।

जनकतनया स्त्री जनकस्य तनयेव तत्पाल्यत्वात्। रावणवधे जनकयज्ञे वेद्यर्थं हलाकर्षणजातायां सीतायां सा हि सत्ययुगे बृहस्पतिसुतकुशध्वजकन्या वेदवती नामासीत् त्रेतायां सीताजातत्वात् सीतानाम्नी बभूव रामा० उत्त० १७अ० तत्कथा यथा।

"कुशध्वजो नाम पिता ब्रह्मर्षिरमितप्रभः। बृहस्पतिसुतः श्रीमान् बुद्ध्या तुल्यो बृहस्पतेः। तस्याहं कुर्वतो नित्यं वेदाभ्यासं महात्मनः। सम्भूता वाङ्मयी कन्या नाम्ना वेदवती स्मृता। ततो देवाः स गन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः। ते चापि गत्वा पितरं वरणं रोचयन्ति मे। न च मां स पिता तेभ्यो दत्तवान् राक्षसेश्वर!। कारणं तद्वदिष्यामि निशामय महाभुज!। पितुस्तु मम जामाता विष्णुः किल सुरेश्वरः। अभिप्रेतस्त्रिलोकेशस्तस्मान्नान्यस्य मे पिता। दातुमिच्छति तस्मै तु तच्छ्रुत्वा बलदर्पितः। शम्भुर्नाम ततो राजा दैत्यानां कुपितोऽभवत्। तेन रात्रौ शयानो मे पिता पापेन हिंसितः। ततो मे जननी दीना तच्छरीरं पितुर्मम। परिष्वज्य महाभागा प्रविष्टा हव्यवाहनम्। ततो मनोरथं सत्यं पितुर्नारायणं प्रति। करोमीति तमेवाहं हृदयेन समुद्वहे। इति प्रतिज्ञामारुह्य चरामि विपुलं तपः। एतत्ते सर्वमाख्यातं मया राक्षसपुङ्गव!। नारायणो मम पतिर्न त्वन्यः पुरुषोत्तमात्। आश्रये नियमं घोरं नारायणपरीप्सया। विज्ञातस्त्वं हि मे राजन्! गच्छ पौलस्त्यनन्दन!। जानामि तपसा सर्वं त्रैलोक्ये यद्धि वर्त्तते।" तत्रैतां कामयमानेन रावणेन सा धर्षिता तस्मै शापं दत्त्वा ममार तत्कथा

"एवमुक्तस्तया तत्र वेदवत्या निशाचरः। मूर्द्धजेषु तदा कन्यां कराग्रेण परामृशत्। ततो वेदवती क्रुद्धा केशान् हस्तेन साऽच्छिनत्। असिर्भूत्वा करस्तस्याः केशांश्छिन्नांस्तदाऽकरोत्। सा ज्वलन्तीव रोषेण दहन्तीव निशाचरम्। उवाचाग्निं समाधाय मरणाय कृतत्वरा। धर्षितायास्त्वयाऽनार्य! न मे जीवितमिष्यते। रक्षस्तस्मात् प्रवेक्ष्यामि पश्यतस्ते हुताशनम्। यस्मात्तु धर्षिता चाहं त्वया पापात्मना वने। तस्मात्तव वधार्थं हि समुत्पत्स्याम्यहं पुनः। न हि शक्यः स्त्रिया हन्तुं पुरुषः पापनिश्चय!। शापे त्वयि मयोत्सृष्टे तपसश्च व्ययो भवेत्। यदि त्वस्ति मया किञ्चित्कृतं दत्तं हुतं तथा। तस्मात् त्वयोनिजा साध्वी भवेयं धर्मिणः सुता। एवमुक्त्वा प्रविष्टा सा ज्वलितं जातवेदसम्। पपात च दिवो दिव्या पुष्पवृष्टिः समन्ततः। सैषा जनकराजस्य प्रसूता तनया प्रभो!। तव भार्या महाबाहो! विष्णुस्त्वं हि सनातनः। पूर्वं क्रोधहतः शत्रुर्ययासौ निहतस्तया। उपाश्रयित्वा शैलाभस्तव वीर्यममानुषम्। एवमेषा महाभागा मर्त्त्येषूत्पत्स्यते पुनः। क्षेत्रे हलमुखोत्कृष्टे वेद्यामग्निशिखोपमा। एषा वेदवती नाम पूर्वमासीत् कृते युगे। त्रेतायुगमनुप्राप्य वधार्थं तस्य रक्षसः। उत्पन्ना मैथिलकुले जनकस्य महात्मनः"। कालिकापु० ३७अ० तस्याः पृथिव्या उत्पत्तिरुक्ता। कल्पभेदादविरोधः। जनकात्मजाजनकतनयादयोऽप्यत्र।

जनकराजकूप पु० तीर्थभेदे।

जनकसप्तरात्र पु० सप्तभिः रात्रिभिःसाध्यः अच् तस्य लुक् अच् समा० जनकेन दृष्टः सप्तरात्रः। जनकदृष्टे सप्तरात्रसाध्ये यागभेदे। "जनकसप्तरात्रमृद्धिकामः अभिप्लव चतुरहो विश्वजिन्महाव्रतं ज्योतिष्टोमः" आश्व० श्रौ० १०।२।१४। "जनकसप्तरात्रस्याहःक्लृप्तिरुच्यते। अभिप्लव चतुरहो विश्वजिन्महाव्रतं ज्योतिष्टोम इति" नारा० "जनक सप्तरात्रः चतुर्थ्यौ विश्वजिन्महाव्रतम्"। कात्या० श्रौ० २३।५।८ "चतुर्थ्यः पार्ष्ठिकेभ्यः परो विश्वजिन्महाव्रतं च"।

जनकारिन् पु० जनैः कीर्य्यते कॄ—बा० कर्म्मणि णिनि। अलक्तके राजनि०। [शिवलिङ्गरूपे तीर्थभेदे शिवपु०।

जनकेश्वर पु० जनकेन स्थापितः ईश्वरः। जनकस्थापिते

जनङ्गम पुंस्त्री जनेभ्योगच्छति बहिः गम—खच् मुम् च। चण्डाले स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। "अवधीत्। जनङ्गम इवैष यदि हतवपो [illegible]। आर्यमशुचिवपुरर्हति प्रतिमाननान्तु नितरां नृपोचितान्" माघः।

जनचक्षुस् न० जनस्य चक्षुरिव। लोकचक्षुर्वत्प्रकाशके सूर्ये "उद्गतेऽभ्युदिते सूर्ये जनचक्षुषि निर्म्मले" हरिवं० १४२। लोकचक्षुःप्रभृतयोऽप्यत्र। "लोकचक्षुर्दिवाकरः" आदित्यहृदयम्।

जनजन्मादि पु० जनस्य जनिमतो जन्मन आदिः। परमेश्वरे। "जननो जनजन्मादिः" विष्णुस०।

जनत् पु० जन-भावे अति। जनने जगद्भशब्दे दृश्यम्।

जनता स्त्री जनानां समूहः तल्। जनसमूहे अमरः। "आगामिनीं मुहिरे जनतामशङ्काम्"। "विहिताञ्जलिर्जनतया दधती" माघः।

जनत्रा स्त्री जनान् त्रायते त्रै-क। छत्रभङ्गायाम् हारा०।

जनदेव पु० जनोदेव इव उपमितस०। नरदेवे नरश्रेष्ठे राजनि "जनको जनदेवस्तु मिथिलायां जनाधिपः" भा० शा० २१८अ०।

जनद्वत् पु० जनत् जननमस्त्यस्य मतुप् मस्य वः। जननगुणयोगिनि वह्नौ "अग्नये तपस्वते जनद्वते पावकवते स्वाहा" ऐत० ब्रा० ७।८।

जनधा पु० जनं दधाति धा-क्विप्। जनपोषके वह्नौ स हि जनानां जठरस्थिताहारादेः पाचनेन रसवीर्यसम्पादनद्वारा पोषकः इति "तस्य तथात्वम्" तैत्ति० ब्रा० ४।१।१।१।१। उद्दा०।

जनन न० जन-भावे ल्युट्। १उद्भवे २जन्मनि (प्राक्तनशरीरग्रहणे) ३आविर्भावे च "यदैव पूर्वे जनने शरीरम्" कुमार०। दीक्षितस्य यज्ञादिषु ४दीक्षादिसंस्कारभेदे दीक्षितस्य दीक्षारूपजन्मवत्त्वात् तथात्वम् "पुनर्वा एतमृत्विजो गर्भं कुर्वन्ति ये दीक्षयन्तीत्यादि" श्रुतेः। "मातुरग्रेऽधिजननं द्वितीयं मौञ्जिबन्धने। तृतीयं यज्ञदीक्षायां द्विजस्य श्रुतिचोदनादिति" मनुः। आधारे ल्युट्। ५वंशे। जन-णिच्-भावे ल्युट्। ६उत्पादने। "अग्मोऽन्यशोभाजननाद्बभूव" कुमार०। कर्त्तरि ल्यु। ७उत्पादके त्रि० "सोमापूषणा जनना रयीणां जनना दिवो जनना पृथिव्याः" ऋ० २।४०।१। ८परमेश्वरे पु० "जननो जनजन्मादिः" विष्णुस०।

जननाशौच न० जननिमित्तमशौचम्। मरणनिमित्ताशौचे अशौचशब्दे ४८६पृ० दृश्यम्।

जननि स्त्री-जन अनि। जनीनामगन्धद्रव्ये शब्दरत्ना०।

जननी स्त्री जनयति जन-णिच्-अनि जन-अपादाने अनि वा, ङीप्। १मातरि "जनन्यां संस्थितायान्तु समं सर्वे सहोदराः। भजेरन् मातृकं रिक्थं भगिन्यश्च सनाभयः" मनुः। २दयायां मेदि० ३जनीनामगन्धद्रव्ये ४चर्मचटिकायां शब्दर० ५यूथिकायां जटाध० ६कटुकायां ७मञ्जिष्ठायाम् ८अलक्तके च राजनि०। ९उत्पादकस्त्रीमात्रे "यदा सते किं वा जननि! भवस्त्वं ऽतरिव:" काशीखण्ड: "बीजप्ररोहजननीं ज्वलनः करोति" रघुः। "मासेन स्त्रीजननी" विष्णुस०। १०जटामांस्यां राजनि०।

जनपद पु० जनाः पद्यन्ते गच्छन्ति यत्र पद-आधारे घ। देशे। अमरः। "कुलानि जातीः श्रेणीश्च गणान् जनपदानपि" याज्ञव०। जनपदभेदाश्च भा० भी० ९अ० दर्शिता यथा

"अत ऊर्ध्वं जनपदान्निबोध गदतो मम। तत्रेमे कुरुपाञ्चालाः शाल्वा माद्रेयजाङ्गलाः। शूरसेनाः पुलिन्दाश्च बोधा मालास्तथैव च। मत्स्याः कुशट्टाः सौशल्याः कुन्तयः काशिकोशलाः। चेदिमत्स्यकरूषाश्च भोजाः सिन्धुपुलिन्दकाः। उत्तमार्णा दशार्णाश्च मेकलाश्चोत्कलैः सह। पाञ्चालाः कोसलाश्चैव नैकपृष्ठा धुरन्धराः। बोधा मद्राः कलिङ्गाश्च काशयोऽपरकाशयः। जठराः कुकुराश्चैव सदशार्णाश्च भारत"। कुन्तयोऽवन्तयश्चैव तथैवापरकुन्तयः। गोमन्ता मल्लकाः पाण्ड्राः विदर्भानूपवाहिकाः। अश्मकाः पांशुराष्ट्राश्च गोपराष्ट्राः करीतयः। अधिराज्यं कुशट्टाश्च मल्लराष्ट्रं केरलाः। वारवास्यायवाहाश्च चक्रा चक्रातयः शकाः। विदेहा मगधाः स्वक्षा मलजा विजयास्तथा। अङ्गा वङ्गाः कलिङ्गाश्च यकृल्लोमान एव च। मल्लाः सुदेष्णाः प्रह्लादा माहिषाः शशिकास्तथा। बाह्लीका वाटधानाश्च आभीराः कालतोयकाः। अपरान्ताः परान्ताश्च पङ्कलाश्चर्मचण्डकाः। अटवीशिखराश्चैव मेरुभूताश्च मारिष!। उपावृत्तानुपावृत्ताः स्वराष्ट्राः केकयास्तथा। कुट्टाः परान्ता माहेयाः कक्षाः सामुद्रनिष्कुटाः। अन्ध्राश्च बहवो राजन्नन्तर्गिर्यास्तथैव च। बहिर्गिर्याङ्गमलदा मागधा मानवर्जकाः। मह्युत्तराः प्रावृषेया भार्गवाश्च जनाधिप!। पुण्ड्रा भार्गाः किराताश्च सुदेष्णा यामुनास्तथा। शका निषादनिषधास्तथैवानर्त्तनैरृताः। दुर्गालाः प्रतिमत्स्याश्च कुन्तलाः कोशलास्तथा। तीरग्रहाः शूरसेना ईजिकाः कन्यकागुणाः। तिलभारा मसीराश्च मधुमन्तः सुकन्दकाः। काश्मीराः सिन्धुसौवीरा गान्धारा दर्शकास्तथा। अभीसारा कुलूताश्च शैवाला बाह्लिकास्तथा। दार्वीचरा नवा दर्वा वातजामरथोरगाः। बहुवाद्याश्च कौरव्य! सुदामानः सुमल्लिकाः। वध्राः करीषका-

चापि कुलिन्दोपत्यकास्तथा । वानायवो दशाः पार्श्व-रोमाणः कुशविन्दवः । कच्छा गोपालकच्छाश्च जाङ्गलाः कुरुवर्णकाः । किराता बर्ब्बराः सिद्धा वैदेहास्ताम्र-लिप्तकाः । ओड्रा म्लेच्छाः सैरिन्ध्राः पार्व्वतीयाश्च मारिष ! । अथापरे जनपदा दक्षिणा भरतर्षभ ! । द्रविड़ाः केरलाः प्राच्या मूषिका वनवासिकाः । कर्णा-टका माहिषका विकल्पा मूषकास्तथा । झिल्लिकाः कुन्तलाश्चैव सौहृदा नभकाननाः । कौकुट्टकास्तथा चोलाः कोङ्कणा मालवा नराः । समङ्गाः कनकाश्चैव कुकुराङ्गारमारिषाः । ध्वजिन्युत्सवसङ्केतास्त्रिगर्त्ताः शाल्वसेनयः । व्यूढ़काः कोरकाः प्रोष्ठा समवेगवशास्तथा । तथैव विन्ध्यचुलिकाः पुलिन्दा वल्कलैः सह । मालवा वल्लवाश्चैव तथैवापरवर्त्तकाः । कुलिन्दाः कालदाश्चैव दण्डकाः करटास्तथा । मूषकास्तनबालाश्च सनीपा घटसृञ्जयाः । अलिदायाः शिवाटाश्च तनपाः सुनयास्तथा । ऋषिका विदर्भाः काकास्तङ्गनाः परत-ङ्गणाः । उत्तराश्चापरे म्लेच्छा जना भरतसत्तम ! । यवनाश्च सकाम्बोजा दारुणा म्लेच्छजातयः । सक्षद्-ग्राः कुलत्थाश्च हूणाः पारसिकैः सह । तथैव रम-णाश्चीनास्तथा च दशमालिकाः । क्षत्रियोपनिवेशाश्च वैश्यशूद्रकुलानि च । शूद्राभीराश्च दरदाः काश्मीराः पशुभिः सह । खाशीकाश्चान्तचाराश्च पह्लवा गिरि-गह्वराः । आत्रेयाः सभरद्वाजास्तथैव स्तनपोषकाः । प्रोषकाश्च कलिङ्गाश्च किरातानाञ्च जातयः । तोमरा हन्यमानाश्च तथैव करभञ्जकाः । एते चान्ये जन-पदाः प्राच्योदीच्यास्तथैव च" ।

इ०म० १४अ० कूर्म्मविभागे तु तेषां मध्ये केषाञ्चित् दिग्भेदेन स्थितिर्दर्शिता ते च कूर्म्मविभागशब्दे द्र० उक्ता देशानां सीमादि तत्तच्छब्दे उक्तं बृहत्संहितायां केचिद्भेदास्तु द्र० मध्यादिदेशभेदेन उक्ता यथा

"तद्दमे कुरुपाञ्चालाः शाल्वाश्चैव सजाङ्गलाः । शूर-सेना भद्रकारा बोधकाः सपटच्चराः । मत्स्याः किराताः कुल्याश्च कुन्तयः कुन्तिकोशलाः । आवन्ताश्च कलिङ्गाश्च कोकाश्चैवान्ध्रकैः सह । मध्यदेशस्था जनपदाः प्रायशः परिकीर्त्तिताः । वाह्लिका वाढधानाश्च आभीराः काल-तोयकाः । परन्ध्राश्चैव शूद्राश्च पह्लवाश्चात्तखण्डिकाः । गान्धारा यवनाश्चैव सिन्धुसौवीरमद्रकाः । शका द्रुह्याः पुलिन्दाश्च पारदा हारमूर्त्तिकाः । रामठाः कण्ठकाराश्च कैकयादशमालिकाः । क्षत्रियोपनिवेशाश्च वैश्यशूद्र-कुलानि च । आत्रेयोऽथ भरद्वाजः प्रस्थलाः सदशेरकाः । लम्पकास्तलगानाश्च सैनिकाः सह जाङ्गलैः । एते देशा उदीच्यास्तु प्राच्यान्देशान्निबोधत । अङ्गावङ्गामद्गुरका अन्तर्गिरिबहिर्गिराः । ततः प्लवङ्गा मातङ्गा मलया मल्लवर्त्तकाः । सुह्मोत्तराः प्रविजया भार्गवाङ्गेय-मालवाः । प्राग्ज्योतिषाश्च पुण्ड्राश्च विदेहास्ताम्र-लिप्तकाः । शाल्वमागधगोनर्द्दाः प्राच्या जनपदाः स्मृताः । तथाऽपरे जनपदा दक्षिणापथवासिनः । पाण्ड्याश्च केरलाश्चैव चोलाः कुल्यास्तथैव च । सेतुकामूषिकाश्चैव कुपथावारवासिकाः । नवराष्ट्राः माहिषकाः कलिङ्गाश्चैव सर्व्वशः । कावेराश्च सहैषीकैराटव्याः शव-रास्तथा । पुलिन्दाविन्ध्यमूलीका वैदर्भा दण्डकैः सह । कुलीयाश्च सिरालाश्च रूपसास्तामसैःसह । तथा तैत्ति-रकाश्चैव सर्व्वे कारस्करास्तथा । नासिक्याश्च ये चान्ये ये चैवान्तरनर्म्मदाः । भानुकच्छाः समाहेयाः सह सारस्वतैस्तथा । काच्छीयाश्च सुराष्ट्राश्च आनर्त्तार्व्वु-र्दैः सह । इत्येते अपरान्ताश्च शृणु ये विन्ध्यवासिनः । मालवाश्च करूषाश्च मेकलाश्चोत्कलैःसह । उत्तमार्णाः दशार्णाश्च भोजाः किष्किन्धकैः सह । तोषलाःकोश-लाश्चैव त्रैपुरा वैदिकास्तथा । तुम्बुरास्तुम्बुराश्चैव पटुमार्न्निषधैः सह । अनूपास्तुण्डिकेराश्च वीतिहोत्रा अवन्तयः । एते जनपदाः ख्याता विन्ध्यपृष्ठनिवा-सिनः । अतो देशान् प्रवक्ष्यामि पर्व्वताश्रयिणश्च ये । निहीरा हंसमार्गाश्च कुपथा अपथाः खशाः । कुथ-प्रावरणाश्चैव ऊर्णादर्भाः समुद्रकाः । त्रिगर्त्ता मण्ड-लाश्चैव किरातास्तामरैः सह" । शक्तिसङ्गमतन्त्रे देशभेदसीमाद्युक्ता यथा "देशव्यवस्था देवेशि ! कथ्यते शृणु तत्परा । वैद्यनाथं समारभ्य भुवनेशान्तगं शिवे ! । तावदङ्गाभिधो देशो यात्रायां नहि दुष्यति । रत्नाकरं समारभ्य ब्रह्मपुत्रान्तगं शिवे ! । वङ्गदेशो मया प्रोक्तः सर्व्वसिद्धिप्रदर्शकः । जगन्नाथात् पूर्व्वभागात् कृष्णा-तीरान्तगं शिवे ! । कलिङ्गदेशः संप्रोक्तो वाममार्गप-रायणः । कलिङ्गदेशमारभ्य पञ्चाशद्योजनं शिवे ! । दक्षिणस्यां महेशानि ! कालिङ्गः परिकीर्त्तितः । उमा-पुरं समारभ्य यावद्देवो जनार्द्दनः । तावत् केरल-देशः स्यात् तन्मध्ये सिद्धकेरलः । राघेश्वरात् व्यङ्कटेशात् हंसकेरलनामकः । कन्नलपीतमार पाण्डुरादध्यमं

परे। तावत् सर्वेशनामा तु भैरवः परिकीर्त्तितः। शारदामठमारभ्य कुङ्कुमाद्रितटान्तकम्। तावत्काश्मीरदेशः स्यात् पञ्चाशद्योजनात्मकः। कालेश्वरं श्वेतगिरिं त्रैपुरं नीलपर्वतम्। कामरूपाभिधो देशो गणेशगिरिमूर्द्धनि। त्रिपथकं समारभ्य मध्ये चोज्जयिनी शिवे। माज्जारतीर्थं राजेन्द्र! कोलापुरनिवासिनी। तावद्देशो महाराष्ट्रः कर्णाटस्वामिगोचरः। जगन्नाथादूर्द्ध्वभागादर्वाक् श्रीभ्रमरान्तिकात्। तावदन्ध्राभिधो देशः सौराष्ट्रं शृणु सादरम्। कोङ्कणात् पश्चिमं तीर्थं समुद्रान्तगोचरम्। हिङ्गुलाटान्तकं देवि! दशयोजनदेशतः। सौराष्ट्रदेशो देवेशि! तस्मात्तु गुर्ज्जराभिधः। श्रीशैलन्तु समारभ्य चोलेशान्मध्यभागतः। तैलङ्गदेशो देवेशि! ध्यानाध्ययनतत्परः। सुराम्बिकां समारभ्य मलयाद्र्यन्तगं शिवे।। मलयालाभिधोदेशो मन्त्रसिद्धिप्रवर्त्तकः। रामनाथं समारभ्य श्रीरङ्गान्तं सुरेश्वरि!। कर्णाटदेशो देवेशि! साम्राज्यभोगदायकः। ताम्रपर्णीं समारभ्य शैलार्द्धशिखरोर्द्ध्वतः। अवन्तीसंज्ञको देशः कालिका तत्र तिष्ठति। भद्रकाली महापूर्व्वे रामदुर्गाच्च पश्चिमे। श्रीविदर्भाभिधो देशो वैदर्भी तत्र तिष्ठति। गुर्ज्जरात् पूर्व्वभागे तु द्वारकातो हि दक्षिणे। मरुदेशो महेशानि! उष्ट्रोत्पत्तिपरायणः। श्रीकोङ्कणादधोभागे तापीतः पश्चिमे परे। आभीरदेशो देवेशि! विन्ध्यशैले व्यवस्थितः। अवन्तीतः पूर्व्वभागे गोदावर्य्यास्तथोत्तरे। मालवाख्यो महादेशो! धनधान्यपरायणः। द्रविड़तैलङ्गमध्ये चोलदेशः प्रकीर्त्तितः। लम्बकर्णाश्च ते लोकास्तद्देशान्तरे भवेत्। कुरुक्षेत्रात् पश्चिमे तु तथा चोत्तरभागतः। इन्द्रप्रस्थान्महेशानि! दशयोजनकद्वये। पाञ्चालदेशो देवेशि! सौन्दर्य्यगर्व्वभूषितः। पाञ्चालदेशमारभ्य म्लेच्छाद्दक्षिणपूर्व्वतः। काम्बोजदेशो देवेशि! वाजिराजिपरायणः। वैदर्भदेशादूर्द्ध्वं च इन्द्रप्रस्थाच्च दक्षिणे। मरुदेशात् पूर्व्वभागे वैराटः परिकीर्त्तितः। काम्बोजादुत्तभागे तु इन्द्रप्रस्थात्तु पश्चिमे। पाण्ड्यदेशो महेशानि! महाशूरत्वकारकः। गण्डकीतीरमारभ्य चम्पारण्यान्तकं शिवे!। विदेहभूः समाख्याता तैरभुक्ताभिधः स तु। काम्बोजं समारभ्य महाम्लेच्छात् पूर्व्वके। वाह्लीकदेशो देवेशि! अश्वोत्पत्तिपरायणः। तत्पुण्ड्रं समारभ्य रामक्षेत्रान्तकं शिवे!। किरातदेशो देवेशि! विन्ध्यशैलेऽव-तिष्ठति। करतोयां समारभ्य हिङ्गुलाटान्तगः शिवे! सुह्मतामदेशोदेवेशि! महाम्लेच्छपरायणः। हिङ्गुपीठं समारभ्य मक्केशान्तं महेश्वरि!। खुरसानाभिधो-देशो म्लेच्छमार्गपरायणः। तन्मध्ये चोत्तरे देवि! ऐराकः परिकीर्त्तितः। काश्मीरन्तु समारभ्य कामरूपात्तु पश्चिमे। भोटान्तदेशो देवेशि! मानसेशाच्च दक्षिणे। मानसेशादुत्तपूर्व्वे चीनदेशः प्रकीर्त्तितः। कैलासीरं समारभ्य सरयूं परितः परे। आमरणात् महेशानि! महाचीनाभिधो भवेत्। कटेश्वरं समारभ्य योगिन्यन्तं महेश्वरि! नेपालदेशोदेवेशि! शिवहट्टं शृणु प्रिये। गणेश्वरं समारभ्य महोदध्यन्तगं शिवे!। शिवहट्टाभिधो देशः पर्व्वते तिष्ठति प्रिये!। वङ्गदेशं समारभ्य भुवनेशान्तगं शिवे। गौड़देशः समाख्यातः सर्व्वविद्याविशारदः। गोकर्णेशात् पूर्व्वभागे आर्य्यावर्त्तात्तु चोत्तरे। तैरभुक्तात् पश्चिमे तु महापुण्यात् पर्व्वतः। महाकोशलदेशश्च सूर्य्यवंशपरायणः। व्यासेश्वरं समारभ्य तप्तकुण्डान्तकं शिवे!। मगधाख्यो महादेशो यात्रायां न हि दुष्यति। दक्षोत्तरक्रमेणैव क्रमात् कीकटमागधौ। चरणाद्रिं समारभ्य गृध्रकूटान्तकः शिवे!। तावत् कीकटदेशः स्यात्तदन्तर्मागधो भवेत्। जगन्नाथप्रान्तदेशश्चोत्कलः परिकीर्त्तितः। कामगिरिं समारभ्य द्वारकान्तं महेश्वरि!। श्रीकुन्तलाभिधो देशोऽङ्गणं शृणु महेश्वरि!। कामगिरेर्द्दक्षभागे मरुदेशात्तथोत्तरे। अङ्गदेशः समाख्यातः शूरास्तत्र रमन्ति च। श्यामपङ्कं समारभ्य कोटिदेशस्य मध्यगे। समुद्रप्रान्तदेशो हि कोङ्कणः परिकीर्त्तितः। ब्रह्मपुत्रात् कामरूपात् मध्यभागे तु कैकयः। मागधाद्दक्षभागे तु विन्ध्याद्रात् पश्चिमतः शिवे!। शौरसेनाभिधो-देशः सूर्य्यवंशप्रकाशकः। हस्तिनापुरमारभ्य कुरुक्षेत्रात्तु दक्षिणे। पाञ्चालपूर्व्वभागे तु कुरुदेशः प्रकीर्त्तितः। कुरुदेशात् पूर्व्वभागे कामाद्रेर्द्दक्षिणे शिवे!। सिंहलाख्यो महादेशः सर्व्वदेशोत्तमोत्तमः। शिवहट्टात् पूर्व्वभागे कामरूपात्तथोत्तरे। पुलिन्ददेशोदेवेशि! नरनारायणः परः। गणेश्वरात् पूर्व्वभागे समुद्रादुत्तरे शिवे!। कच्छदेशः समाख्यातः सुदेशं शृणु सादरम्। पुलिन्दादुत्तरे भागे कच्छाच्च पश्चिमे शिवे!। मत्स्यदेशः समाख्यातो मत्स्यबाहुल्यकारकः। वैराटपाण्ड्ययोर्मध्ये पूर्व्वदक्षक्रमेण तु। मद्रदेशः समाख्यातो माद्री च तत्र तिष्ठति। शूरसेनात् पूर्व्वभागे गण्डक्याः पश्चिमे! शिवे!।

सौवीरदेशो देवेशि ! सर्व्वदेशाधमाधमः । अवन्तीतः पश्चिमे तु वैदर्भाद्दक्षिणोत्तरे । लाटदेशः समाख्यातो बर्बरं शृणु पार्वति ! । मायापुरं समारभ्य सप्तशृङ्गान्तयोत्तरे । बर्बराख्यो महादेशः सैन्धवं शृणु सादरम् । लङ्काप्रदेशमारभ्य मक्कान्तं परमेश्वरि ! । सैन्धवाख्यो महादेशः पर्वते तिष्ठति प्रिये ! । एते षट् पञ्चाशद्देशा मया प्रोक्ता महेश्वरि! । एतन्मध्ये ऽपि देवेशि! देशभेदा ह्यनेकशः । कोटिशः सन्ति देवेशि ! एते सङ्ख्याः प्रकीर्त्तिताः । रहस्यातिरहस्यञ्च गोप्तव्यं पशुसङ्कटे । इति संक्षेपतः प्रोक्तं किमन्यत् श्रोतुमिच्छसि" ।

तत्र भवः उत्सा० अञ् । जनपदादागत अण् तस्येदम् अण् वा । जानपद तत्र भवे तत आगते तत्सम्बन्धिनि च । "नीवारपाकादिकडङ्गरीयैराम्रष्यते जानपदैर्नकश्चित् । "देयं चौरहृतं द्रव्यं राज्ञाजानपदाय तु" याज्ञ० स्त्रियां तु वृत्तौ जानपदेत्यादि पा० ङीप् । वृत्तावेव ङीपो नियमात् अन्यत्र जानपदा अजन्तस्य ङीपि जानपदी तत्रभवस्त्रियां पित्त्वात् आद्युदात्तता । "त्यजेदेकं कुलस्यार्थे ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत् । ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत्" नीतिसारः ।

जनपदिन् त्रि० जनपदाः सन्त्यस्य स्वत्वेन इनि । जनपदस्वामिनि । "जनपदिनां जनपदेन समानशब्दानाम्" पा० "जनपदिनां जनपदस्वामिनाम्" सि० कौ० । स्त्रियां ङीप् । [तायां श्लेषच० ।

जनप्रवाद पु० जनेषु प्रवादः ७त० । जनापवादे वचनीय

जनप्रिय पु० ६त० । १शोभाञ्जनवृक्षे २धन्याके च राजनि० । ३लोकप्रियमात्रे त्रि० ।

जनभक्ष पु० जनानां भक्षः भज–धा० कर्म्मणि घञ् । १यजमानानां कामदानेन भजनीये । "सत्राषाहो जनभक्षो जनं सहः" ऋ०२।२।१।२। २जनानां भक्षणे च ।

जनमेजय पु० जनमेजयति एज–णिच्–खश् । १परीक्षितो नृपतेः पुत्रे २कुरुनामनृपपुत्रभेदे च । "ततः संवरणात् सौरी तपती सुषुवे कुरुम् । राजत्वे तं प्रजाः सर्व्वा धर्म्मज्ञ इति वव्रिरे । तस्य नाम्नाऽभिविख्यातं पृथिव्यां कुरुजाङ्गलम् । कुरुक्षेत्रं स तपसा पुण्यं चक्रे महातपाः । अविक्षितमभिष्यन्तं तथा चैत्ररथं मुनिम् । जनमेजयञ्च विख्यातं पुत्रांश्चास्यानुशुश्रुमः । पञ्चैतान् वाहिनी पुत्रान् व्यजायत मनस्विनी । जनमेजयस्य तनया भुवि ख्याता महाबलाः" भा०आ०९४अ० । ३पुरुनृपपुत्रे च "पुरोः पुत्रो महावीर्य्यो राजासीज्जनमेजयः" हरिवं० ३१अ० । तत्र परीक्षितःपुत्रो जनमेजयः सर्पसत्रे भारत श्रुतवान् तत्कथा भा० आ० ५०अ० ।

"मन्त्रिणाञ्च वचः श्रुत्वा स राजा जनमेजयः, पर्य्यतप्यत दुःखार्त्तः प्रत्यपिंषत् करं करे । निःश्वासमुष्णमसकृद्दीर्घं राजीवलोचनः । मुमोचाश्रूणि च तदा नेत्राभ्यां प्ररुदन्नृपः । दुर्धरं बाष्पमुत्सृज्य स्पृष्ट्वापो यथाविधि । मुहूर्त्तमिव च ध्यात्वा निश्चित्य मनसा नृपः । अमर्षी मन्त्रिणः सर्व्वानिदं वचनमब्रवीत् । जनमेजय उवाच । श्रुत्वैतद्भवतां वाक्यं पितुर्मे स्वर्गतिं प्रति । निश्चितेयं मम मतिर्या च तां मे निबोधत । अनन्तरञ्च मन्येऽहं तक्षकाय दुरात्मने । प्रतिकर्त्तव्यमित्येवं येन मे हिंसितः पिता । ऋषेर्हि शृङ्गिणो वाक्यं कृत्वा दग्ध्वा च पार्थिवम् । इयं दुरात्मता तस्य काश्यपं यो न्यवर्त्तयत् । यद्यागच्छेत् स वै विप्रो ननु जीवेत् पिता मम । परिहीयेत किं तस्य यदि जीवेत् स पार्थिवः । काश्यपस्य प्रसादेन मन्त्रिणां विनयेन च । स तु वारितवान्मोहात् काश्यपं द्विजसत्तमम् । सञ्जिजीविषुमायान्तं राजानमपराजितम् । महानतिक्रमो ह्येष तक्षकस्य दुरात्मनः । द्विजस्य योऽददद्द्रव्यं मा नृपं जीवयेदिति । उत्तङ्कस्य प्रियं कर्त्तुमात्मनश्च महत् प्रियम् । भवताञ्चैव सर्व्वेषां गच्छाम्यपचितिं पितुः" ।

"सौतिरुवाच । एवमुक्त्वा ततः श्रीमान्मन्त्रिभिश्चानुमोदितः । आरुरोह प्रतिज्ञां स सर्पसत्राय पार्थिवः । ब्रह्मन् ! भरतशार्दूलो राजा पारीक्षितस्तदा । पुरोहितमथाहूय ऋत्विजो वसुधाधिपः । अब्रवीद्वाक्यसम्पन्नः कार्य्यसम्पत्करं वचः । यो मे हिंसितवांस्तातं तक्षकः स दुरात्मवान् । प्रतिकुर्य्यां यथा तस्य तद्भवन्तो ब्रुवन्तु मे । अपि तत्कर्म्म विदितं भवतां येन पन्नगम् । तक्षकं सं प्रदीप्तेऽग्नौ प्रक्षिपेयं सबान्धवम् । यथा तेन पिता मह्यं पूर्व्वं दग्धो विषाग्निना । तथाहमपि तं पापं दग्धुमिच्छामि पन्नगम् । ऋत्विज ऊचुः । अस्ति राजन् महत् सत्रं त्वदर्थं देवनिर्म्मितम् । सर्पसत्रमिति ख्यातं पुराणे परिपठ्यते । आहर्त्ता तस्य सत्रस्य त्वन्नान्योऽस्ति नराधिप ! । इति पौराणिकाः प्राहुरस्माकं चास्ति स क्रतुः । सौतिरुवाच । एवमुक्तः स राजर्षिर्मेने दग्धं हि तक्षकम् । हुताशनमुखे दीप्ते प्रविष्टमिति सत्तम ! । ततोऽब्रवीन्मन्त्रविदस्तान् राजा ब्राह्मणांस्तदा-

चाहरिष्यामि तत् सर्वं यच्चाराः कथितास्तु मे" ५८अ०। "श्रुत्वा तु सर्पसत्राय दीक्षितं जनमेजयम्। अभ्यागच्छदृषिर्विद्वान् कृष्णद्वैपायनस्तदा" । इत्युपक्रमे "इदं प्रत्यगृह्णाद्द्विजश्रेष्ठं पाद्यं पूजां कृताञ्जलिः। जनमेजय उवाच। कुरूणां पाण्डवानाञ्च भवान् प्रत्यक्षदर्शिवान्। तेषां चरितमिच्छामि कथ्यमानं त्वया द्विज!। कथं समभवद्भेदस्तेषामक्लिष्टकर्मणाम्। तच्च युद्धं कथं वृत्तं भूतान्तकरणं महत्। पितामहानां सर्वेषां दैवेनाविष्टचेतसाम्। कार्त्स्न्येनैतन्ममाचक्ष्व यथावृत्तं द्विजोत्तम!। सौतिरुवाच। तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कृष्णद्वैपायनस्तदा। शशास शिष्यमासीनं वैशम्पायनमन्तिके। व्यास उवाच। कुरूणां पाण्डवानाञ्च यथा भेदोऽभवत्पुरा। तदस्मै सर्वमाचक्ष्व यन्मत्तः श्रुतवानसि। गुरोर्वचनमाज्ञाय स तु विप्रर्षभस्तदा। आचचक्षे ततः सर्वमितिहासं पुरातनम्। राज्ञे तस्मै सदस्येभ्यः पार्थिवेभ्यश्च सर्वशः। भेदं सर्वविनाशञ्च कुरुपाण्डवयोस्तदा" । ६० अ०
'वैशम्पायन उवाच। गुरवे प्राङ्नमस्कृत्य मनोबुद्धिसमाधिभिः। संपूज्य च द्विजान् सर्वांस्तथाऽन्यान् विदुषो जनान्। महर्षेर्विश्रुतस्येह सर्वलोकेषु धीमतः। प्रवक्ष्यामि मतं कृत्स्नं व्यासस्यास्य महात्मनः। श्रोतुं पात्रञ्च राजंस्त्वं प्राप्येमां भारतीं कथाम्। गुरोर्वक्तुं परिस्पन्दो मनः प्रोत्सहतीव मे। शृणु राजन्! यथा भेदः कुरुपाण्डवयोरभूत्। राज्यार्थे द्यूतसम्भूतो वनवासस्तथैव च" । ६१ अ०।
"स कदाचिन्मृगयां गतः पारीक्षितो जनमेजयः कञ्चित् ऋषिविषये आश्रममपश्यत्" भा० आ० ३अ०। "परीक्षितस्तु दायादो धार्मिकोजनमेजयः। जनमेजयस्य दायादास्त्रय एव महारथाः। श्रुतसेनोग्रसेनौ च भीमसेनश्च नामतः"।"द्वावथो तव वंशेऽस्मिन् द्वावेव च परीक्षितौ। भीमसेनास्त्रयो राजन् द्वौ चापि जनमेजयौ"। "ऋक्षस्य च द्वितीयस्य भीमसेनोऽभवत् सुतः।""अभिमन्योः परीक्षित्तु पिता तव जनेश्वर!" भा०आ०९४अ०। ४पुरञ्जयनृपपुत्रे "जनमेजयो महाराज! पुरञ्जयसुतोऽभवत्। जनमेजयस्य राजर्षेर्महाशालोऽभवत्सुतः" हरिवं० ३१अ०।

जनयति स्त्री जन–णिच्–भा० भावे क्तिन् वेदे नि० णि० लोपाभावः। उत्पादने "जनयत्यै त्वा संयौमि" यजु० १।२२।

जनयितृ पु० जन–णिच्–तृच्। १पितरि २उत्पादके त्रि० ३मातरि स्त्री ङीप्।

जनरव पु० ६त०। लोकापवादे। "दोषाकरस्याख्यो भवति वितथोऽपि भवता तथाप्युच्चैर्धाम्नो हरति महिमानं जनरवः" उद्भटः।

जनराज पु० जनेषु राजते राज–क्विप् ७त०। जनाधिपे "जनराडपि रक्षोहा" यजु० ६।२४। जनराजादयोऽप्यत्र।

जनवल्लभ पु० ६त०। १श्वेतरोहितवृक्षे राजनि० २लोकप्रिये त्रि०।

जनवाद पु० ७त०। लोकापवादे। "द्यूतं च जनवादञ्च परीवादं तथाऽनृतम्" मनुः। तत्र साधु कथा० ठञ्। जानवादिक जनप्रवादसाधौ त्रि०। अनुकृ०। जने वादोऽस्य ततः साध्वर्थे कथादि० ठक्। जानेवादिक तत्साधौ त्रि०।

जनश्रुत त्रि० जने श्रुतः विख्यातः। १लोकविख्याते २राजभेदे पु० तस्यापत्यम् इञ्। जानश्रुति तदपत्ये पौत्रायणे "जानश्रुतिर्ह पौत्रायणः श्रद्धादेयो बहुदायी बहुपाक्य आस" छा०उ०।

जनश्रुति स्त्री जनेभ्यः श्रूयते श्रु–क्तिन्। सत्यासत्यसाधारणलोकप्रसिद्धायां किंवदन्त्याम् अमर०।

जनस् स्त्री द्वि०व०। जनयतः जन–णिच्–असुन्। सर्वभूतजनयित्र्योः द्यावापृथिव्योः। "धातुं जनसी उभे अनु" ऋ० ३।२।४।२ २जनलोके न० "जनस्तपःसत्यनिवासिनो जनाः" भाग० ३।११।२५।

जनस्थान न० १दण्डकारण्ये जटाधरः। २तन्नत्यस्थानभेदे तच्च स्थानं पूर्वम् इक्ष्वाकुराजपुत्रदण्डस्य राजधानी आसीत् दण्डेन च शुक्राचार्यकन्या बलात्कारेणाक्रम्याधर्षिता तेन कुपितेन वसिष्ठेन शप्तोदण्डस्तत्कथा रामा० उत्त० यथा "सप्तरात्रेण राजासौ सभृत्यबलवाहनः। पापकर्मसमाचारो वधं प्राप्स्यति दुर्मतिः। सर्वसत्त्वानि यानीह जङ्गमानि स्थिराणि च। सर्वेषां पांशुवर्षेण क्षयः क्षिप्रं भविष्यति। दण्डस्य विषयो यावत् तावत् स समलाश्रमम्। पांशुभूतमिवाकस्मात् सप्तरात्रात् भविष्यति। इत्युक्त्वा क्रोधसन्तप्तस्तदाश्रमनिवासिनम्। जनं जनपदस्यान्ते स्थीयतामित्यवोचत। सप्ताहात् भस्मसाद्भूतः स चापि ब्रह्मतेजसा। तत्र दण्डस्य विषयो विन्ध्यशैवलयोस्तु। तपस्विनः स्थिता यत्र तज्जनस्थानमुच्यते" "प्राप चाथ जनस्थानं खरादिध्वस्तयापितम्" "कृतो जनस्थानमपोह

विग्रम्" रघुः । "जनस्थाने चिरस्थितं राक्षसस्य दुरात्मनः । भा० व० ३०अ० "खरेणासीत् सङ्घरं जनस्थाननिवासिना" भा० आ०२७३ अ० । १जनानां स्थाने च "जनस्थाने भ्रान्तं कनकमृगतृष्णान्धितधिया" सा० द० ।

जना स्त्री जन–भा० अङ् । उत्पत्तौ । [मीते ।

जनातिग त्रि जनमतीत्य गच्छति अति+गम–ड । लोका-

जनाधिनाथ पु० ६त० । लोकाधिपे राजनि० । "जनाधिनाथो न ययौ विकम्पनाम्" माघः जनाधिपादयोऽप्यत्र

जनान्त पु०६त० । १जनसमीपे २जनमर्य्यादायाञ्च । (जेला) ख्याते ३सीमाभेदान्विते देशभेदे च शब्दार्थः ।

जनान्तिक न० "त्रिपताककरेणान्यानपवार्य्यान्तरा कथा । अन्योन्यामन्त्रणं यत् स्यात्तज्जनान्ते तज्जनान्तिकम्" सा० द० उक्ते १अप्रकाशकथने नाटकोऽस्य भूरिप्रयोगः । ६त० । २जनसमीपे च ।

जनार्द्दन पु० जनैरर्द्यते याच्यते पुरुषार्थलाभाय अर्द्द–याचने कर्म्मणि ल्युट् । जनं जननमर्द्दयति हिनस्ति ताडयति जनान् समुद्रवासिनोऽसुरभेदान् अर्द्दयति वा कर्त्तरि ल्यु । "१विष्णौ परमेश्वरे "सर्वगः सर्वविद्भानुर्विष्वक्सेनो जनार्द्दनः" विष्णु स० २जगत्पीडके त्रि०।"जनादनायोद्यमिनं जनार्द्दनम् सवे जगज्जीनयिवं वदन् शिवम्"नैष० गयातीर्थस्थे ३विष्णुमूर्त्तिभेदे तत्रस्थे जीवतुभ्यनेव कपिण्डस्य दानविधिः वायु पु० गयामाहात्म्ये यथा

"जनार्द्दनो भस्मकूटे तस्य हस्ते तु पिण्डदः । आत्मनोऽप्यथ वान्येषां सव्येनापि तिलैर्विना । जीवतां दधिसंमिश्रं सर्वे ते विष्णुलोकगाः । एष पिण्डो मया दत्त तव हस्ते जनार्द्दन! । परलोकं गते मह्यं त्वया देयं गयाशिरे । अनन्त! नमस्तुभ्यं नमस्ते पितृमोक्षद ! । पितृपात्रे नमस्तुभ्यं नमस्ते पितृरूपिणे । गयायां पितृरूपेण स्वयमेव जनार्द्दनः । तां दृष्ट्वा पुण्डरीकाक्षं मुच्यते च ऋणत्रयात्" । ४पापपानभेदे पापपानपदे दृश्यम् । तदन्ते भोजनकाले हरेः स्मरणीयता भोजने च जनार्द्दनम्" इत्युक्तेः "आर्त्तसमात्यात्र जनार्द्दनस्य" माघः

जनाश्रन पु०जनानश्नाति अश–भोजने ल्यु । १वृके राजनि०। २लोकभोजिनि त्रि०। भावे ल्युट् ६त०।३लोकभक्षणे न०।

जनाश्रय पु० जनानां लोकानामाश्रयः । मण्डपे अमर। ।

जनासाह् पु०जनान् सहते सह–ण्वि पूर्वदीर्घः । लोकसहिष्णौ "सत्रं जनासाडिन्द्र ! सत्यम्"ऋ० ११५४।११। "सहेः साडः"पा० षत्व षत्वम् ।

जनि(नी) स्त्री जन–भावे इन् वा ङीप् । १उत्पत्तौ "जनिः कर्त्तुः प्रकृतिः" पा० २प्रभूतप्रादुर्भावे । जायते स्वयं गर्भो वाऽस्याम्० आधारे इ । ३नार्य्याम् ।४मातरि ५वधू भार्य्यां च अमरः ६जायायाम् । जायते आरोग्यमनया ।७ओषधिभेदे ८जतुकायाञ्च शब्दरत्ना० । ९जनीनामगन्धद्रव्ये रायमुकुटः ।"उदीर्य्यं भुग्नं कपटाज्जनीं जनः" नैष० ।

जनिका स्त्री जनि(नी)+स्वार्थे क । १जनिशब्दार्थे । जनयति जन–णिच्–ण्वुल् वापि अत इत्वम् । २उत्पादिकायां स्त्रियां स्त्री ।

जनित त्रि० जन–णिच्–क्त । उत्पादिते "सेनाचरीभवदिभाननदानवारिवासेन यस्य जनिता सुरभिर्गवाशीः" नैष० । "ख्यातिजनजनितनामपदाम्" माघः ।

जनितृ पु० जन–अन्तर्भूतण्यर्थे तृच् । १पितरि शब्दरत्ना० । २मातरि स्त्री ङीप् शब्दच० ।

जनित्र पु० जन–णिच्–इत्रन् । १पितरि २मातरि स्त्री उज्ज्वल०। जन–भविष्यति इत्रन् ।३जनिष्यमाणे"अदितिर्जातमदितिर्जनित्वम्" यजु० २५।२३। "जनित्वं जनिष्यमाणम्" वेददी० ।

जनित्वन न० जन–भावे वा० इत्वन । जनने । "जनित्वनाय मामहे" ऋ० ८।२।४२। "जनित्वनाय जननाय"भा० ।

जनिनीलिका स्त्री जन्या नीलिका।।महानीलीवृक्षे राजनि०

जनिमत् त्रि० जनिर्जन्मास्त्यस्य मतुप् । जन्मयुक्ते स्त्रियां ङीप् वेदे मस्य वः । जायायुक्ते "जन्यद्वयमेर्नाभिजनिवन्तकर्य"ऋ० ५।३१।२ जनिवन्तोजायावन्तः" भा० ।

जनिमन् पु० जन–भावे मनिन् । जन्मनि उज्ज्व० ।

जनिष्णु त्रि० जन–वा० भविष्यति–इष्णु । जनिष्यमाणे "कुतएव जनिष्णूंस्तु स्वभावादपरायणः" भा० शा० १८८अ० । "जातो वापि जनिष्णुर्वा" रामा० आर० ६६।१४।

जनिष्ट पु० ६त० । १जवरवृक्षे राजनि० २जतुकायां ३हरिमामोषधौ ४हरिद्रायां ५जातीपुष्पवृक्षे स्त्री राजनि० ६जनाभिमते त्रि० ।

जनोदाहरण न० जनैरुदाह्रियते उद्+आ+हृ–कर्म्मणि ल्युट् । यशसि शब्दार्थः ।

जन्मी त्रि० जनानवति अव–क्विप् ऊठि वृद्धिः । जनरक्षके ।

जन्तु पु० जन–तुन् । १जननशीले प्राणिनि अमरः अविद्यादोषात् देहात्माभिमानिनि २जीवे । "एतेषामेव जन्तूनां भार्य्यात्वमुपयान्ति ताः" मनुः । "ज्ञानमस्ति समस्तस्य जन्तोर्विषयगोचरे" देवीमा० "स्वेदजाः क्रमयः प्रोक्ता जन्तवश्च यथाक्रमम्" भा० आनु० ११२६श्लो० । सोमकस्य नृपस्य भार्य्यायाते जायमाने पुत्रभेदे "युधिष्ठिरासीन् नृपतिः सोमको नाम धार्म्मिकः" इत्युपक्रमे "कदाचित्तस्य वृद्धस्य यटमानस्य यत्नतः । जन्तुर्नाम सुतस्तस्मिन् स्त्रीशते समजायत" इत्युक्ता "तस्य राज्ञ एकपुत्रत्वदुःखनिवारणाय सोमयेन यज्ञे जन्तुवपाया हवने कृते जन्तुपूर्वकं पुत्रशतं स्त्रीशते तस्याजायत इत्युक्तम् भा० व० १२७। १२८अ० । जन्तूपाख्याने दृश्यम् । ४मनुभेद् इ०पु०" निघण्टुः ।

जन्तुक पु० जन्तु+स्वार्थे क । जन्तुशब्दार्थे जन्तुकपस्य गोत्रापत्यम् इञ् । जान्तुकि तद्गोत्रापत्ये उपका०बहुत्वे तस्य इञो लुक् द्वन्द्वे अद्वन्द्वे च । जन्तुक २तद्गोत्रापत्येषु ब० व० ।

जन्तुकम्बु पु० जन्तुरूपः कम्बु । क्षुद्रशङ्खे राजनि० ।

जन्तुका स्त्री जन्तुभिः कायति प्रकाशते कै–क ।१लाक्षायां, तस्या हि कीटैः प्रकाशः । २नाभीहिङ्गुनि च राजनि० ।

जन्तुघ्न पु० जन्तून् क्रमीन् हन्ति हन–क । १बीजपूरे । राजनि० २प्राणिघातके त्रि० । ३विडङ्गे, ४हिङ्गुनि च न० । शब्दमा० ५विडङ्गे स्त्री ङीप् राजनि० । [राजनि० ।

जन्तुनाशन न० जन्तून् नाशयति नश–णिच्–ल्यु । हिङ्गुनि

जन्तुपादप पु० जन्तुप्रधानः पादपः । कोषाम्रवृक्षे राजनि० ।

जन्तुफल पु० जन्तवः फलेऽस्य । उडुम्बरे अमरः । [क्षितौ ।

जन्तुमती स्त्री जन्तवः सन्त्यस्यां बाहुल्येन मतुप् ङीप् ।

जन्तुमारी स्त्री जन्तून् क्रमीन् मारयति मृ–णिच्–अण् उप०स०ङीप् । निम्बूके (निमकी) । राजनि० । [त्रिका० ।

जन्तुला स्त्री जन्तून् कीटान् लाति ला–क । काशतृणे

जन्तुहन्त्री स्त्री जन्तून् हन्ति हन–तृच् ङीप् । १विडङ्गे राजनि० २जन्तुनाशके त्रि० ।

जन्य त्रि० जन–कर्मार्थे यत् । जनितव्ये "यज्जातं यच्च जन्यम्" ऋ० ८।८६।६। "जन्यम् जनितव्यम्" भा०

जन्म न० जन–बा० मन् । जन्मनि भरतः ।

जन्मकील न० जन्मनः कील इव रोधकत्वात् । विष्णौ त्रिका०

जन्मतिथि पु०स्त्री जन्मनस्तिथिः । जन्मकालिकतिथिसजातीयतिथौ स्त्रीत्वे वा ङीप् तत्र तत्कार्य्यं गौणचान्द्रेणैव कर्त्तव्यता । तद्विधानादि ति० त० दर्शितं यथा

"तत्र मलमासे न कर्त्तव्यं चान्द्रमासीयत्वेन आवश्यकत्वात् । न च तस्य सौरमासीयत्वं तथात्वे तन्मासे तत्तिथेः कदाचिदप्राप्तौ तद्वर्षे तत्कृत्यलोपापत्तेः नचेष्टापत्तिः प्रतिसंवत्सरकर्त्तव्यविधानात् यथा ब्रह्मपुराणं नन्दिने "सर्वैश्च जन्मदिवसे स्नातैर्मङ्गलपाणिभिः । गुरुदेवाग्निविप्राश्च पूजनीयाः प्रयत्नतः । स्वनक्षत्रञ्च पितरौ तथा देवः प्रजापतिः । प्रतिसंवत्सरञ्चैव कर्त्तव्यश्च महोत्सवः" । स्नातैस्तिलस्नातैः तथाच तत्तिथिमभिकृत्य 'तिलोद्वर्त्ती तिलस्नायी तिलहोमी तिलप्रदः । तिलभुक् तिलवापी च षट्तिली नावसीदति ।' प्रजापतिर्ब्रह्मा । मङ्गलपाणिभिः अभिप्रेतार्थसिद्धिर्मङ्गलं तद्धेतुतया गोरोचनादिकमपि मङ्गलं तेन गुग्गुल्वादिपाणिभिरित्यर्थः । तथाच कृत्यचिन्तामणौ 'गुडदुग्धतिलान्नाद्यान्नापन्नेश्च मस्तकम् । गुग्गुलुं निम्बसिद्धार्थं दूर्वागोरोचनायुतम् । संपूज्य मातुविप्रेशौ महर्षिं प्रार्थयेदिदम् । चिरजीवी यथा त्वं भो भविष्यामि तथा मुने ! । रूपवान् वित्तवांश्चैव श्रियायुक्तश्च सर्वदा । मार्कण्डेय! महाभाग! सप्तकल्पान्तजीवन !। आयुरिष्टार्थसिद्ध्यर्थमस्माकं वरदो भव" । स्वनक्षत्रमिति स्वनक्षत्रं अश्विन्याद्यन्तर्गतजन्मकालीननक्षत्रं नामकरणे तथादर्शनात् वक्ष्यमाणब्रह्मपुराणोक्तमघवादिनक्षत्रोऽन्येन नाम्नैव पूजाविधानाच्च तदभावे स्वनक्षत्राय नम इत्युक्तम् । पूजायामर्घ्यानन्तरं पाद्यमाह मत्स्यपुराणम् "अर्घ्यं पाद्यादिकन्तस्य मधुपर्कं प्रयोजयेत् ।' पाद्यानन्तरमर्घ्यमाह नरसिंहपुराणम् । 'पाद्यं चैव तृतीयया चतुर्थ्यार्घ्यं प्रदापयेत् ।' तृतीयया पुरुषसूक्तीयतृतीयया ऋचा उभयक्रमदर्शनादिच्छाविकल्पः इति श्रीदत्तः । श्रीपतिव्यवहारनिर्णये 'नवाम्बरधरो भूत्वा पूजयेच्च चिरायुषम् ।' तथा 'द्विभुजं जटिलं सौम्यं सुवृद्धं चिरजीविनम् । मार्कण्डेयं नरो भक्त्या पूजयेत् प्रयतस्तथा । ततो दीर्घायुषं व्यासं रामं द्रौणिं कृपं बलिम् । प्रह्लादञ्च हनूमन्तं विभीषणमथार्च्चयेत् ।' रामोऽत्र परशुरामः चिरजीविसाहचर्य्यात् द्रौणिरश्वत्थामा । तथा 'स्वनक्षत्रं जन्मतिथिं प्राप्य सम्पूजयेन्नरः । षष्ठीञ्च दधिभक्तेन वर्षे वर्षे पुनः पुनः' । 'एकैकां देवतां राम! समुद्दिश्य यथाविधि । चतुर्थ्यन्तेन धर्मज्ञ! नाम्ना च प्रणवादिना । होमद्रव्यमथैकैः

शतसंख्यन्तु होमयेत्" इति विष्णुधर्मोत्तरदर्शनात्। एवं होमे आज्याहुतिः च मन्त्रश्च "आज्यावशाने जुहुयात् ध्यायन् वै जन्मदेवताम्" इति स्मृतेः। भविष्ये तु देवीपुराणम् "होमपश्चाद्‌पूजायां शतमष्टोत्तरं भवेत्। अष्टाविंशतिरष्टौ वा यथाशक्ति विधीयते"। स्कान्दे "नखच्छेदं नवकेशानां मैथुनाध्वानमेव च। आमिषं कलहं हिंसां वर्षवृद्धौ विवर्जयेत्"। अध्वानम् अध्वगमनं कलहमित्यत्र "कूररमिति क्वचित् पाठः कूरं युद्धम्। वर्षवृद्धौ जन्मदिने। वृद्धमनुः "स्नाते जन्मनि संक्रान्तौ श्राद्धे जन्मदिने तथा। अस्पृश्यस्पर्शने चैव न स्नायादुष्णवारिणा"। जन्मनि पुत्रजन्मनि। ज्योतिषे "स्नात्वा जन्मदिने स्त्रियं परिहरन् प्राप्नोत्यभीष्टां श्रियम् सत्स्वान्नोपयतो द्विजाय ददतोऽप्यायुश्चिरं वर्द्धते। यः कूरं खादति यस्तु तस्य रिपवो नाशं प्रयान्ति ध्रुवं भुङ्क्ते यस्तु निरामिषं स हि भवेत् जन्मान्तरे पण्डितः"। दीपिकायाम् "जन्मर्क्षयुक्ता यदि जन्मवारे यस्य ध्रुवं जन्मतिथिर्भवेच्च। भवन्ति तद्वत्सरमेव यावत्सौख्यसम्मानसुखानि तस्य। शतान्तकुजयोर्वारे यस्य जन्मदिनं भवेत्। अब्दयोगसंप्राप्तौ विघ्नस्तस्य पदे पदे"। शतान्तकुजयोः शनिमङ्गलयोः। "तस्य सर्वौषधिस्नानं पञ्चविप्रप्रदर्शनम्। पञ्चाहुतिश्च होमो वा ग्रहाणां प्रीतिमिच्छता। सौरारयोर्दिने शुक्ला रैप्याश्च तु काञ्चनम्। सुरा मांसी वचा कुष्ठं शैलेयं रजनीद्वयम्। शठीचम्पकमुस्ताश्च सर्वौषधिगणः स्मृतः"। सौरारयोः शनिभौमयोः। रजनीद्वयं हरिद्रादारुहरिद्रे। एषां पत्रादीनामपि ग्रहणम्। कषायावयवग्रहणमाह मत्स्यपुराणम् "सर्वा पत्राणि साराणि मूलानि कुसुमानि च। एवमादीनि चान्यानि कषायाः सर्वतः स्मृताः"। तत्र क्रमः। तिलोद्वर्त्तनं तिलयुक्तजलेन स्नानं नववस्त्रपरिधानं गुग्गुलुनिम्बसर्षपदूर्वागोरोचनात्मकजन्मग्रन्थिं दक्षिणपाणौ बध्नीयात्। गुरुदेवाग्निविप्राः पूजनीयाः स्वनक्षत्रमपि पूजनीयम्। अत्र च "हस्तास्वाती श्रवणा वह्नीवे मृगशिरोऽपुंसि स्यात्। पुंसि पुनर्वसुपुष्यौ मूलं पुंसो स्त्रियः शेषाः" इत्यनेन लिङ्गनिर्णयः। जन्मनक्षत्रादीनां ध्यानमाह विष्णुधर्मोत्तरे "गोपयेष्ठानुग्रहणं चमचारं स्पृष्टं मतम्। प्रभोरग्रण्यासनस्थं तस्य दुश्चरितञ्च यत्"। चमचारं नक्षत्रं मतं स्थिरम्। पितरौ प्रजापतिः सूर्यो गणपतिर्मार्कण्डेयश्च पूजनीयः। "सतिलं गुडसंयुक्तमञ्जल्यर्द्धमितं पयः। मार्कण्डेयवरं लब्ध्वा पिबाम्यायुष्यहेतवे" इति गुडतिलदुग्धपानमन्त्रः। ततः प्रार्थनामन्त्रौ। "चिरजीवी यथा त्वं भो भविष्यसि तथा मुने!। रूपवान् वित्तवांश्चैव श्रिया युक्तश्च सर्वदा। मार्कण्डेय! महाभाग! सप्तकल्पान्तजीवन!। आयुरिष्टार्थसिद्ध्यर्थमस्माकं वरदो भव"। ततो व्यासपरशुरामाश्वत्थामकृपबलिप्रह्लादहनूमद्विभीषणाः पूजनीयाः। षष्ठ्यपि। "त्रैलोक्ये यानि भूतानि स्थावराणि चराणि च। ब्रह्मविष्णुशिवैः सार्द्धं रक्षां कुर्वन्तु तानि मे"। इति मत्स्यपुराणीयं पठेत्। पितृमातृपादग्रहणक्रमस्तु विष्णुपुराणादुन्नेयः यथा "कृष्णोऽपि वसुदेवस्य पादौ जग्राह सत्वरः। देवक्याश्च महाबाहुर्बलदेवसहायवान्"। एतच्च "सहस्रन्तु पितॄन्माता गौरवेणातिरिच्यते" इति मनुवचने सहस्रं पितॄनपेक्ष्य यद्गौरवं तद्बोधनार्थम्। अतएव मनुः "मृते भर्त्तरि पुत्रस्तु वाच्यो मातुररक्षिता"। वाच्यो गर्हणीयः। अत्र वैदिकेतरमन्त्रपाठे शूद्रादेरप्यधिकारः "वेदमन्त्रवर्जम् शूद्रस्य" इति छन्दोगाह्निकाचारचिन्तामणिधृतस्मृतौ वेदेति विशेषणात्। एवञ्च पुराणमधिकृत्य "वाच्यं तत्र न वाच्येन ब्राह्मणं क्षत्रियं विना। श्रोतव्यमिह शूद्रेण नाध्येतव्यं कदाचन" इति भविष्यपुराणवचनं पुराणमन्त्रेतरपरम्। पञ्चयज्ञाख्यत्वात्तु पौराणिकमन्त्रोऽपि निषिद्धः। शूद्रमधिकृत्य "नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान् न हापयेत्" इति याज्ञवल्क्येन "ब्रह्मक्षत्रविशामेव मन्त्रवत् स्नानमिष्यते। तूष्णीमेव हि शूद्रस्य सनमस्कारकं स्मृतम्" इति योगियाज्ञवल्क्येन श्राद्धमधिकृत्य "अयमेव विधिः प्रोक्तः शूद्राणां मन्त्रवर्जितः। अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते" इति वराहपुराणेन च नमस्कारेणेति तूष्णीमिति मन्त्रवर्जित इति चाभिधानादेतत्परं वैदिकपरञ्च शूद्राधिकारे गौतमवचनं "अनुमतोऽस्य नमस्कारो मन्त्रः" इति। अनुपनीतस्यापि शूद्रसमत्वेन आज्यातिरिक्तवेदपाठनिषेधमाह मनुः "नाभिव्याहारयेद् ब्रह्म स्वधानिनयनादृते। शूद्रेण हि समस्तावद् यावद्वेदे न जायते"। स्त्रीणामपि वैदिकमन्त्रनिषेधमाह वह्निरहस्यतापनीयम् "सावित्रीं प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं स्त्रीशूद्रयोर्नेच्छन्ति सावित्रीं प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं स्त्री शूद्रो यदि जानीयात् सोऽधोगच्छति" इति नेच्छन्तीतिपर्यन्तं पराशरभाष्येऽपि लिखितम्।

जन्मतिथेः प्रागुक्तब्रह्मपुराणीयत्वात् पौर्णमास्यन्तमासा-दरः। गृह्यपरिशिष्टम् "उपाकर्म तथोत्सर्गः प्रसवाहोऽष्टकादयः। मासवृद्धौ पराः कार्य्या वर्जयित्वा तु पैतृकम्"। अत्राष्टकाशब्दश्चार्थाज्जन्माष्टम्यां तथा दर्शनाच्च प्रसवाहो जन्मदिनम्। "द्वादश मासाः संवत्सरः क्वचित्त्रयोदश मासाः संवत्सरः" इति श्रुत्या वर्षे मासवृद्धिरूपा मासवृद्धिरुक्ता सैवात्र ग्राह्या न तु सौरे मासि तिथिद्वयलाभात्मकमासवृद्धिर्जन्मतयाह्णोक्ता ग्राह्या ति-थिद्वयलाभस्य मासवृद्धित्वे प्रमाणाभावात्। मास-वृद्धावित्यत्र मासवृद्धाविति हेमाद्रिणा पठनम्। पैतृकं सपिण्डीकरणं मलमासगततस्य प्रत्याब्दिकस्य तयोर्मल-मासेऽपि विधानात्। ज्योतिः पराशरोऽपि "उपाकर्म तथोत्सर्गः प्रसवाहोऽष्टकादयः। मासवृद्धौ पराः कार्य्या-वर्जयित्वा तु पैतृकम्"। जन्मतिथेरुभयदिनलाभे तु देवीपुराणम् "युगाद्या वर्षवृद्धिश्च सप्तमी पार्वती-प्रिया। रवेरुदयमीक्षन्ते न तत्र तिथियुग्मता। पक्षद्वये जन्मतिथिर्यदि स्यात् पूज्या तदा जन्मभसंयु-तैव। असङ्गता भेन दिनद्वयेऽपि पूज्या परा या भव-तीह यस्मात्"। भं नक्षत्रं परवचनं बृहद्राजमार्त्त-ण्डेऽपि। पूर्व्वाह्णे तिथिनक्षत्रलाभ एवेदं मन्यते "नक्षत्रे खण्डिते येन प्राप्तः कालस्तु कर्म्मणः। नक्षत्र-कर्म्मण्यत्रैव तिथिकर्म तथैव च" इति वृद्धवसिष्ठवचनात्। खण्डिते खण्डद्वययुक्ते येन नक्षत्रखण्डेन विहितकालः प्राप्तः। नक्षत्रद्वैधे तु बौधायनमार्कण्डेयौ "तन्नक्षत्रम-होरात्रं यस्मिन्नस्तं गतो रविः। यस्मिन्नुदेति सविता तन्नक्षत्रं दिनं स्मृतम्"। पूर्व्वार्द्धमहोरात्रसाध्योपवासन-क्तैकभक्तेषु "तत्रैवोपवसेद्धक्ते यस्मिन्नीयादधोभवेत्। उपवासे यदुक्तं स्यात् तद्धि नक्तैकभक्तयोः" इति स्कन्द-पुराणात् निशीथादधस्तनेन अर्द्धरात्रपूर्व्वकालत्वेन सूर्य्यास्तमयकालस्यापि लाभात्। "उपोषितव्यं नक्षत्रं येनास्तं याति भास्करः। यत्र वा युज्यते राम! निशीथे शशिना सह" इति विष्णुधर्म्मोत्तराच्च। उपवास-व्रतस्नानादीनामहोरात्रसाध्यता अहोरात्रसाध्यभो-जनद्वयस्यैकतरपरित्यागवर्ज्जितकालविशेषनियामकत्वात्। यस्मिन्नुदेतीति तु दिवसकर्त्तव्यस्नानदानादाविति बोध्यम्। पितृकार्य्येऽपि शुक्लकृष्णपक्षाभ्यां व्यवस्थामाह बौधायनः "या तिथिस्तच्च नक्षत्रं यस्यामभ्युदितो रविः। वर्द्धमानस्य पक्षस्य हीने त्वस्तमयं प्रति"। हीने चन्द्रस्य हीनत्वात् कृष्णपक्षे, वर्द्धमानस्य चन्द्रस्य वर्द्धमानत्वेन शुक्लपक्षस्य। कालमाधवीयोऽप्येवम्। भोजराजः "योऽजन्ममासि क्षुर-कर्म्मयात्रां कर्णस्य वेधं कुरुते च मोहात्। नूनं स रोगं धनपुत्त्रनाशं प्राप्नोति मूढो वधबन्धनानि। जातं दिनं दूषयते वशिष्ठश्चाष्टौ च गर्गो यवनो दशाहम्। जन्मा-ख्यमासं किल भागुरिश्च चूडे विवाहे क्षुरकर्णवेधे"। एतद्विषयभेदस्तु राजमार्त्तण्डे "वचनानि प्रतिषिद्धानि पुनः समाश्रितानि च। सापेक्षनिरपेक्षाणि स्मृति-वाक्यानि कोविदैः"। सापेक्षनिरपेक्षाणि समर्था-समर्थविषयकाणि। क्षुरेति क्षुरकर्म। राजमार्त्तण्डे "देवकार्य्ये पितृश्राद्धे रवेरंशपरिक्षये क्षुरकर्म न कुर्व्वीत जन्ममासेऽथ जन्मभे"। एवञ्च चूडे इति चूडाकरणे अधिकदोषाय। नार्य्यास्तु जन्ममासे विवाह-माह श्रीपतिव्यवहारसमुच्चये "स्नानं दानं तपो-विद्या सर्वमङ्गल्यवर्द्धनम्। उद्वाहश्च कुमारीणां जन्ममासे प्रशस्यते"। एवं "जन्मोदये जन्मसु तारकासु मासेऽथ वा जन्मनि जन्मभे वा। व्रतेन विप्रो न-वकृन्तुतोऽपि विद्याविशेषैः सहितः शुचिः स्यात्" इति व्यास-वचनेन जन्ममासे उपनयनविधानात्तदङ्गसमावर्त्तनेऽपि न दोषः। उदये जन्मभे राशौ नवकृन्तुतोऽपि सत्य-विद्योऽपि। अत्र जन्ममासकत्वात् सौरादरो यात्रा-दिसाहचर्यात् व्यवहारोऽपि तथा। प्रतिमासे जन्म-नक्षत्रकृत्यमाह विष्णुधर्म्मोत्तरम् "जन्मनक्षत्रगे सोमे शिरःस्नानेन यत्नतः। पूजा सोमस्य कर्त्तव्या नक्ष-त्रस्य तथात्मनः। श्राद्धं कुर्य्यात् प्रयत्नेन वह्निब्राह्मण-पूजने। वाहनायुधरत्नानां पूजनीयं प्रयत्नतः। सुराणामर्च्चनं कार्य्यं केशवस्य विशेषतः"।

जन्मद पु० जन्म ददाति दा–क। पितरि शब्दच०।

जन्मदिन न० जन्मनो दिनम्। जन्मदिवसे तत्र तिथिकृत्यं जन्मतिथिशब्दे उदा०।

जन्मन् न० जन–भावे मनिन्। १उत्पत्तौ, २आद्यक्षणसम्बन्धे, ३गर्भवासतो योनिद्वारा निःसरणे ४न्यायादिमते अपूर्व-देहग्रहणे, अपूर्वदेहादिभिरात्मनः सम्बन्धे ज्योति-षोक्ते ५जन्मनक्षत्रे, तदर्शिके ६लग्ने ७जन्मविधे च नक्षत्रे। तत्र मनुष्याणां जन्मप्रकारस्तु गर्भशब्दे २५४८ पृ० उक्तप्रायोऽपि अत्र विशेषः कश्चित् प्रदर्श्यते। "ऋतौ विकाशा भवति योनिः कमलवत् सदा। गर्भाशय-स्ततः शुक्रं धत्ते रक्तसमन्वितम्। अन्यत्र काले संवृता

योनिर्भवति योषिताम् । दुष्टं शुक्रमतो योनौ नैति गर्भाशयं शनैः । ऋतावपि तु योनिश्चेद्वातपित्त-कफावृता । भवेत्तदा विकारत्वं नैव तस्यां प्रजायते । ऋतुकाले यदा शुक्रं निर्दोषं योनिसंस्थितम् । तदा तद्वायुना स्पृष्टं स्त्रीरक्तेनैकतां व्रजेत् । निषेकं प्रथमं स्त्रीणां बीजं प्राप्य रजस्तथा । शुक्रमात्रोऽपि नरकात् स्वर्गाद्वापि प्रपद्यते । विसर्गकाले शुक्रस्य जीवः कारणसंयुतः । धृत्वा प्रविशते योनिं कर्म्मभिः स्वैर्नियोजितः । तच्छुक्ररक्तमेकस्थमेकाहात् कललं भवेत् । पञ्चरात्रेण कललं बुद्बुदाकारतां व्रजेत् । बुद्बुदः सप्तरात्रेण मांसपेशी भवेत्ततः । द्विसप्ताहाद्भवेत् पेशी रक्तमांसाचिता दृढा । बीजस्येवाङ्कुराः पेश्यः पञ्चविंशतिरात्रतः । भवन्ति मासमात्रेण पञ्चधा जायते पुनः । ग्रीवा शिरश्च कण्ठश्च पृष्ठवंशस्तथोदरम् । पाणिपादं तथा पार्श्वं कटिगात्रं तथैव च । मासद्वयेन सर्व्वाणि क्रमशः सम्भवन्ति हि । त्रिभिर्मासैः प्रजायन्ते सर्वाङ्गाङ्कुरसन्धयः । मासैश्चतुर्भिरङ्गुल्यः प्रजायन्ते यथाक्रमम् । स्यैव चतुर्थे त्वगङ्गानां पञ्चमे शोणितोद्भवः । षष्ठे बलस्य वर्णस्य नखलोम्नाञ्च सम्भवः । दन्तपङ्क्तिस्तथा गुह्यं जायन्ते च नखाः पुनः । कर्णयोश्च भवेच्छिद्रं षण्मासाभ्यन्तरेण च । पायुर्मेढ्रमुपस्थश्च नाभिश्चैवोपजायते । सन्धयो ये च गात्रेषु जायन्ते चापि सप्तमे । मनस्तु चेतनायुक्तं नाभीस्नायुशिरान्ततः । सप्तमे चाष्टमे चैव त्वङ्मांसस्मृतिमानपि । अङ्गप्रत्यङ्गसम्पूर्णः शिरःकेशसमन्वितः । विभक्तावयवः स्पष्टः पुनर्मासाष्टमेन च । नवमे दशमे मासि प्रबलैः सूतिमारुतैः । निःसार्य्यते बाण इव जन्तुश्छिद्रेण सज्वरः । मनसस्त-स्थत्वेन यदा गर्भस्थिति र्भवेत् । तदा विकृतरूपेण पापात्मा हि प्रजायते । पुटद्वयं समासाद्य यदा वर्द्धति मारुतः । तदा प्रसूते पापिष्ठान् षण्डान् कर्म्मबहिष्कृतान् । मातृरक्तोत्तरा नारी पितुः शुक्रोत्तरो नरः । उभयोर्बीजसामान्ये जायते वै नपुंसकम् । विषमायां तिथौ क्षिप्तं कुर्य्याद्बीजन्तु कन्यकाम् । समायां पुरुषं नूनं केचिदाहुर्मनीषिणः । वामाङ्गेन भवेन्नारी दक्षिणेन पुमान् भवेत् । रक्ताधिक्ये मातृरूपं शुक्राधिक्ये तु पैतृकम् । शुक्रशोणितसंघाते वायुना च द्विधा कृते । यमौ स्यातां त्रिधा चेति चतुर्धा बहुधापि वा । ततो हीनाधिकव्यङ्गकुब्जवामनकादयः । जायन्ते सर्पकुण्डाण्डा विकृताश्चापि योनयः" । "गर्भात् कोटिगुणं दुःखं योनियन्त्रनिपीडने । संमूर्च्छा तस्य जठराज्जायमानस्य देहिनः । जायमानः पुरीषासृङ्मूत्रशुक्राविलाननः । प्राजापत्येन वातेन पीड्यमानास्थिबन्धनः । अधोमुखो वै क्रियते प्रबलैः सूतिमारुतैः । क्लेशात् निष्क्रान्तिमायाति जठरान्मातुरातुरः । ततस्तं वैष्णवी माया समास्कन्दति मोहिनी । तया विमोहितात्मासौ ज्ञानभ्रंशमवाप्नुयात् । स्पृष्टमात्रस्य घोरश्च ज्वरः समुपजायते । तेन ज्वरेण महता महामोहः प्रजायते । कण्टकैरिव भिन्नाङ्गः क्रकचैरिव दारितः । पूतिव्रणान्निपतितो धरण्यां क्रिमिको यथा । कण्डूभुक्षापरीताङ्गः किञ्चित्तिष्ठति वा रटन् । विण्मूत्रभक्षणाद्यश्च गतज्ञानः समाचरेत् । कण्डूयनेऽपि चाशक्तः परिवर्त्तेऽप्यनीश्वरः । स्तनपानादिकाहारमवाप्नोति परेच्छया । अशुचौ संस्तरे सुप्तः कीटदंशादिभिस्तथा । भक्ष्यमाणोऽपि नैवैषां समर्थो विनिवारणे । केन बन्धेन बद्धोऽहं कारणं किमकारणम् । किं कार्य्यं किमकार्य्यं वा किं वाच्यं किञ्च नोच्यते । कोऽधर्म्मः कश्च वै धर्म्मः कस्मिन् वा वर्त्तते कथम् । किं कर्त्तव्यमकर्त्तव्यं किं वा किं गुणदोषवत् । संमूढस्य स्मृतिभ्रंशः शीघ्रं संजायते पुनः । मतिः संजायते तूर्णं जन्तोस्तत्रैव जन्मनि । रक्तो मूढश्च लोकोऽयमकार्य्ये सम्प्रवर्त्तते । देही देहं परित्यज्य नेन्द्रस्थानमपीच्छति । तस्मात् कीटोऽपि जन्तूनां मूढो जायते भवम् । न चात्मानं विजानाति न परं न च दैवतम् । न शृणोति परं श्रेयः सति चक्षुषि नेक्षते । बुद्धौ सत्यां न जानाति बोध्यमानो बुधैरपि । संसारे क्लिश्यते तेन रागलोभवशानुगः" हसबोधः ।

जन्म च "जायतेऽस्ति वर्द्धते विपरिणमते अपक्षीयते नश्यति" यास्कोक्तेषु षट्सु भावविकारेषु आद्यो भावविकारः । "जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च" गीता । "जन्मसम्पद्विपत्क्षेमं प्रत्यरिः साधको वधः । मित्रं परममित्रञ्च त्रिरावृत्त्या पुनः पुनः" ज्यो० त० । "श्राद्धं दद्यात् निजजन्मनि" । "जन्मर्क्षे निधनेऽपि च" ज्यो० त० । कर्त्तरि मनिन् दजने निरु० । आधारे मनिन् । ६ जन्मलग्ने १० जन्मराशौ च "जन्मनीत्यं विचिन्त्यतान्" "जन्मनीचितयुक् शुभैः" नी० क० ता० ।

जन्मप पु० जन्म जन्मलग्नं पाति पा–क । १जन्मलग्नपतौ २जन्मराशिपतौ च जन्मपत्यादयोऽप्यत्र । "जन्मपः क्रूरितोऽशुभैः" नी० ता० ।

जन्मभ न० ६त० । १जन्मनक्षत्रे २जन्मलग्ने ३ जन्मराशौ च ४जन्मनक्षत्रादिसजातीये नक्षत्रादौ जन्मर्क्षादयोऽप्यत्र । "जन्मर्क्षे निधनेऽपि च" ज्यो०त० ।

जन्मभूमि स्त्री ६त० । जन्मस्थाने । "जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी" उद्भटः ।

"बहुमीया धवं नूनं त्वया यादवनन्दन ! । अथ वा प्राचिनत्वात ! रमन्ते जन्मभूमिषु" हरिवं०१०२ अ० ।

जन्ममास पु० ६त० । १जन्माधारमासे २तत्सजातीये मासे च "न जन्ममासे न च चैत्रपौषे क्षौरं विवाहो न च कर्णवेधः" ज्यो०त० "जन्मर्क्षे जन्ममासे वा तारायामथ जन्मनि । जन्मलग्ने भवेदूढा धनाढ्या जन्मभोदये" चण्डेश्वरः । जन्ममासश्च यस्मिन् चान्द्रे मासे जन्म स मासः इत्येके जन्मतिथिमारभ्य त्रिंशत्तिथ्यात्मको मासो जन्ममास इति मतान्तरं यथाह मु० चि० व्याख्यायां पी० धा० "जन्मर्क्षमासतिथयो व्यतिपातभद्रावैधृत्यमापितृदिनानि तिथिक्षयर्द्धी । न्यूनाधिमासकुलिकप्रहरार्धपातविष्कम्भवज्रघटिकात्रयमेव वर्ज्यम्" मु० चि० । जन्मर्क्षमास तिथिप्रभृतयः पदार्थाः सर्वेषु कर्मसु वर्ज्या इति द्वितीय श्लोकेनान्वयः तान् पदार्थानाह जन्मर्क्षेति यस्मिन्नक्षत्रे जन्म भवेत् तज्जन्मर्क्षं यस्मिन् मासे जन्म भवेत् स जन्ममासः यस्यां तिथौ जन्म भवेत् सा जन्मतिथिः एते वर्ज्याः यदाह वशिष्ठः "स्वजन्ममासर्क्षतिथिक्षयेषु वैनाशकाद्यृक्षगणेषु भेषु । नोद्वाहयात्रात्युदयाभिलाषी नैवाद्यगर्भं हितदं कदाचित्" । अयं च जन्मनक्षत्रमासतिथिनिषेधः आद्यगर्भस्यैव यदाह नारदः "जन्ममासे न जन्मर्क्षे न जन्मदिवसेऽपि वा । आद्यगर्भसुतस्यापि दुहितुर्वा करग्रहः" इति अनेनाद्यगर्भव्यतिरिक्तकन्यायाजातकस्य जन्मर्क्षमासतिथिषु शुभफलत्वमुक्तं भवति अतएवाह च्यवनः "जन्मर्क्षे जन्ममासे वा तारायामथ जन्मनि । जन्मलग्ने भवेदूढा पुत्राढ्या पतिवल्लभा" । अथ जन्ममासलक्षणं जगन्मोहने दक्षगर्गः "आरभ्य जन्मदिवसं यावत्त्रिंशद्दिनं भवेत् । स जन्ममासो विज्ञेयो गर्हितः सर्वकर्मसु" इति अत्रापि विशेषस्तत्रैव "आद्यं दिनं दूषयते वशिष्ठः षडेव गर्गोऽत्रिरिदं तथाष्टौ । तज्जन्मपक्षं किल भागुरि च ब्रते विवाहे गमने क्षुरे चेति" । वस्तुतस्तु यस्मिन् चान्द्रमासे चैत्रादौ जन्माभूत् स चान्द्रमासो जन्ममासतया त्याज्य इति युक्तमुत्पश्यामः "इन्द्राग्नी यत्र हूयेते मासादिः स प्रकीर्त्तितः । अग्नीषोमौ स्मृतौ मध्ये समाप्तौ पितृसोमकाविति" हारीतवचनात् "उपनायनव्रतोद्वाहा यात्रा चौरोपनायनम् । तिथिपर्वादिनिखिलं चान्द्रमानेन गृह्यते" इति कश्यपोक्तेश्च । अत्र चान्द्रमासस्यैव चूडादौ निषेध इति स्थितम् ।

जन्ममासस्य जन्मतिथिकल्पे चान्द्रपरता चौरादि निषेधे सौरपरतेति म० त० रघु० । "विवाहादौ स्मृतः सौरः" इति तद्धृतवचनात् । आचारभेदात् देशभेदाच्च व्यवस्था । उपनयनशब्दे १२४४ पृ० अधिकं दृश्यम् ।

जन्मराशि पु० ६त० । जन्मकालिकराशिसजातीये राशौ ।

जन्मवर्त्मन् न० ६त० । योनौ त्रिका० । "योनेः शरीरम्" शा०सू० तस्याः शरीरोत्पत्तिस्थानत्वकीर्त्तनात् तथात्वम् ।

जन्मशय्या स्त्री जन्मनिमित्तं शय्या । प्रसवार्थशय्यायाम् । "स ददर्श महात्मानं शरतल्पगतं प्रभो ! । जन्मशय्यागतं वीरं कार्त्तिकेयमिव प्रभुम्" भा० भी० १२१ अ० ।

जन्मान्तर न० अन्यत् जन्म मयू०स० । भवान्तरे परलोके । ततः गहा०भवार्थे छ । जन्मान्तरीय परजन्मभवे त्रि० "जन्मान्तरीयततपापवतः सहरणेनोद्धारः" शु०त० रघु० ।

जन्माष्टमी स्त्री कृष्णस्य जन्माधारोऽष्टमी । कृष्णजन्माष्टम्याम् कृष्णाष्टमी शब्दे २२२०पृ० विवृतिः । हरिभक्तिविलासमते तु तद्व्रतकालव्यवस्था यथा

"जन्माष्टमी पूर्वविद्धा न कर्त्तव्या कदाचन । पलवेधे तु विप्रेन्द्र ! सप्तम्या चाष्टमीं त्यजेत् । सुराया बिन्दुना स्पृष्टं गङ्गाम्भःकलशं यथा । विना ऋक्षेण कर्त्तव्या नवमी संयुताष्टमी । सऋक्षापि न कर्त्तव्या सप्तमी संयुताष्टमी । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन त्याज्यमेवाशुभं बुधैः । वेधे पुण्यक्षयं याति तमः सूर्योदये यथा । यत्र वह्निपुराणादौ प्रोक्तं विद्धाष्टमीव्रतम् । अवैष्णवपरं तत्तु ज्ञेयं वा देवमायया" ।

जन्मिन् त्रि० जन्मास्त्यस्य व्रीह्यादि० इनि । प्राणिनि [जीवे अमरः ।

जन्मेजय पु० जनमेजय+पृषो० । जनमेजयनृपे हारा० ।

जन्य त्रि०जन-"अघ्न्यंगवेत्यादि"पा०कर्त्तरि यत् । १जायमाने । जन-णिच्–कर्म्मणि यत् । २उत्पाद्ये "जन्यानां जनकः"भाषा० । कर्त्तरि यत् । ३जनके च मेदि० । जनीं वधूं वहति नयति वा यत् । ४नवोढायाज्ञातिभृत्यस-

स्निग्धे तु त्रि॰मेदि॰। ५जड़े, ६परीवादे, ७गुप्ते च न॰ मेदि॰ "तत्र जन्यं रघोर्घोरं पार्वतीयैर्गणैरभूत्" रघुः ८देहे पु॰ शब्दचि॰। भावे यत्। ९जनने न॰। १०मातृष्वस्रादौ स्त्री मेदि॰। जनाय हितं यत्। ११जनहिते त्रि॰। "तदाप जन्यं विसृजन् जनार्द्दनम्" माघ॰ १।८।१ जन्यवत्सात् उत्करा॰ चतुरर्थ्यां छ। जन्यीय तन्निर्वृत्ते त्रि॰। "याहीति जन्यामवदत् कुमारी" रघुः। १२प्रीतौ स्त्री हेम॰। जनस्य जन्यः जन+जने ऽर्थे यत्। १३जनस्य जन्ये पु॰।

जन्यु पु॰ जन–युच् पा॰–न अनादेशः। १धातरि २वह्नौ ३प्राणिनि च मेदि॰। भावे युच्। जनने पु॰ "अजातायां द्वितीयोऽयं जन्युर्हि मम सर्वथा" हरिवं॰ १२५ अ॰।

जप उच्चारणे वाचि च भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट्। जपति अजापीत्-अजपीत्। जजाप जेपतुः। जप्तः। "एतदक्षरमेतां च जपन् व्याहृतिपूर्विकाम्" मनुः। "ततः सप्रणवां सव्याहृतिकां गायत्रीं जपेत्" गोभि॰ "जपेत् दशशतीं मध्ये" चण्डीकल्पे दृश्यम्।

अभि+आभिमुख्येन जपे "चकार रक्षां कौशल्या मन्त्रैरभिजजाप च" रामा॰ अयो॰ २५।२०। अन्यकथने च

उप+भेदने। (कानफुसलानि देखो) "चकारं कुरुराजस्तु शनैः कर्णमुपाजपत्" भा॰ वि॰ २२१६ "उपजप्यान् जपेत्" मनुः "उपजापः कृतस्तेन" माघः।

जप त्रि॰ जप–कर्त्तरि अच्। १जपकारके। "कर्णे जपैराहितराज्यलोभाः" भट्टिः। ततस्तु "म्रियते काले लभते जपतामपि" भा॰ आनु॰ २८अ॰। कालकुञ्जशब्दे १८६०पृ॰ दृश्यम्। भावे अप्। २मन्त्रादेरावृत्तौ चण्डीकल्पे दर्शित सप्तशत्याः ३पाठे च। तत्प्रकारो यथा तन्त्रसा॰ "मनः संहृत्य विषयान्मन्त्रार्थगतमानसः। न द्रुतं न विलम्बञ्च जपेन्मौक्तिकपङ्क्तिवत्। जपः स्याद्वाक्षरावृत्तिर्मानसोपांशुवाचिकैः। धिया यदक्षरश्रेण्या वर्णस्वरपदात्मिकाम्। उच्चरेदर्थमुद्दिश्य मानसः स जपः स्मृतः। जिह्वौष्ठौ चालयेत् किञ्चिद्देवतागतमानसः। किञ्चिच्छ्रवणयोग्यः स्यादुपांशुः स जपः स्मृतः। मन्त्रमुच्चारयेद्वाचा वाचिकः स जपः स्मृतः। उच्चैर्जपादिशिष्टः स्यादुपांशुर्दशभिर्गुणैः। जिह्वाजपः शतगुणः सहस्रो मानसः स्मृतः। जिह्वाजपः स विज्ञेयः केवलम् जिह्वया बुधैः"। तत्र वर्ज्जानि "विण्मूत्रोत्सर्गशब्दादियुक्तः कर्म करोति च। जपार्जनादिकं सर्वमपवित्रं भवेत् प्रिये!। मलिनाम्बरकेशादिमुखदौर्गन्ध्यसंयुतः। यो जपेत्तं दहत्याशु देवता गुप्तिसंस्थिता। आलस्यं जृम्भणं निद्रां क्षुतं निष्ठीवनं भयम्। नीचाङ्गस्पर्शनं कोपं जपकाले विवर्जयेत्"। देवताभेदे करमालाविशेषनियमो यथा

"तर्जनीमध्यमानामा कनिष्ठा चेति ताः क्रमात्। तिस्रोऽङ्गुल्यस्त्रिपर्वाणो मध्यमा चैकपर्विका। पर्वद्वयं मध्यमाया मेरुत्वेनोपकल्पयेत्। अनामामध्यमारभ्य कनिष्ठादित एव च। तर्जनीमूलपर्यन्तं दश पर्वसु संजपेत्। अनामामूलमारभ्य कनिष्ठादित एव च। तर्जनीमध्यपर्यन्तमष्टपर्वसु संजपेत्"। एतद्वचनन्तु अष्टोत्तरशतादिविषयम्। शक्तिविषये पुनः। "अनामिकात्रयं पर्व कनिष्ठादित्रिपर्विका। मध्यमायाश्च त्रितयं तर्जनीमूलपर्वणि। तर्जन्यग्रे तथा मध्ये यो जपेत् स तु पापकृत्। अनामामूलमारभ्य प्रादक्षिण्यक्रमेण च। मध्यादिमूलपर्यन्तमष्टपर्वसु संजपेत्"। श्रीविद्याविषये तु। "अनामामध्यमयोश्च मूलाग्रस्य द्वयं द्वयम्। कनिष्ठायास्तु तर्ज्जन्यास्त्रयं पर्व सुरेश्वरि!। अनामामध्यमयोश्च मेरुः स्यात् द्वितयं शुभम्। प्रदक्षिणक्रमाद्देवि! जपेत् त्रिपुरसुन्दरीम्। कनिष्ठामूलमारभ्य प्रादक्षिण्यक्रमेण च। तर्जनीमूलपर्यन्तमष्टपर्वसु संजपेत्। इदमपि अष्टोत्तरशतादिविषयम्। "अङ्गुलीर्न वियुञ्जीत किञ्चित्सङ्कोचयेत्तले। अङ्गुलीनां वियोगाच्च छिद्रे च स्रवते जपः। अङ्गुल्यग्रे च यज्जप्तं यज्जप्तं मेरुलङ्घने। पर्वसन्धिषु यज्जप्तं तत्सर्वं निष्फलं भवेत्। गणनाविधिमुल्लङ्घ्य यो जपेत्तज्जपं यतः। गृह्णन्ति राक्षसास्तेन गणयेत् सर्वथा बुधः। हृदये हस्तमारोप्य तिर्य्यक् कृत्वा कराङ्गुलीः। आच्छाद्य वाससा हस्तौ दक्षिणेन सदा जपेत्"। जपसंख्यासाधने द्रव्यभेदनिषेधो यथा। "नाक्षतैर्हस्तपर्वैर्वा न धान्यैर्न च पुष्पकैः। न चन्दनैर्मृत्तिकया जपसंख्यान्तु कारयेत्"। तत्र विहितद्रव्याणि "लाक्षा कुशीदसिन्दूरं गोमयञ्च करीषकम्। एभिर्निर्माय वटिकां जपसंख्यान्तु कारयेत्। वर्णमाला जपविधयो यथा। "सबिन्दुं वर्णमुच्चार्य पश्चान्मन्त्रं जपेद्बुधः। अकारादिक्षकारान्तं बिन्दुयुक्तं विभाव्य च। वर्णमाला समाख्याता अनुलोमविलोमतः। क्षकारार्गलमित्युक्ता विहिता सर्वकर्मसु। अका-

रादिलकारान्ता वर्णमाला प्रकीर्त्तिता । आद्यं मेरुमुखं तत्र कल्पयेन्मुनिसत्तम ! ॥ अनया सर्वमन्त्राणां जपः सर्वसमृद्धिदः” । जपफलञ्च “जपनिष्ठो द्विजश्रेष्ठोऽखिलयज्ञफलं लभेत् । सर्वेषामेव यज्ञानां जायतेऽसौ महाफलः ॥ जपेन देवता नित्यं स्तूयमाना प्रसीदति । प्रसन्ना विपुलान् भोगान् दद्यान्मुक्तिञ्च शाश्वतीम् । यक्षरक्षःपिशाचाश्च ग्रहाः सर्पाश्च भीषणाः । जपन्तं नोपसर्पन्ति भयभीताः समन्ततः । यावन्तः कर्मयज्ञाः स्युः प्रदिष्टानि तपांसि च । सर्वे ते जपयज्ञस्य कलां नार्हन्ति षोड़शीम् । माहात्म्यं वाचिकस्यैतत् जपयज्ञस्य कीर्त्तितम् । तस्माच्छतगुणोपांशुः साहस्रो मानसः स्मृतः” तन्त्रसा० । “नोच्चैर्जपञ्च संकुर्यात् रहः कुर्यादतन्द्रितः । समाहितमनास्तूष्णीं मनसा वापि चिन्तयेत् । विधियज्ञात् जपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः । उपांशुः स्याच्छतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः ॥ विना दर्भैस्तु यत्स्नानं यच्च दानं विनोदकम् । असंख्यातन्तु यज्जप्तं सर्वं तदफलं स्मृतम् । मुक्ताफलैर्विद्रुमैश्च रुद्राक्षैः स्फटिकेन वा । गणना सर्वथा कार्या सम्यगङ्गुलिपर्वभिः । हिरण्यरत्नमणिभिर्जप्तं शतगुणं भवेत् । सहस्रगुणमिन्द्राक्षैः पद्माक्षैरयुतं भवेत् । नियुतं वापि रुद्राक्षैर्भद्राक्षैस्तु न संशयः । पुत्रजीवकजप्यस्य परिसंख्या न विद्यते । दशभिर्जन्मजनितं शतेन च पुराकृतम् । नियुतं तु सहस्रेण गायत्री हन्ति दुष्कृतम् । प्राङ्मुखो वर्त्तयेत् मालां सहस्रं शतमेव वा” अग्निपु० ।

अपाङ्गमन्त्रचैतन्यादिकज्ञानमावश्यकं तत्र मन्त्रचैतन्यं यथा कुब्जिकातन्त्रे पञ्चमपटले । “श्रीपार्वत्युवाच । भगवन् ! सर्वदेवेश ! लोकानां हितकारक । चतुर्वर्गप्रद देव ! चैतन्यं मे प्रकाशय । शङ्कर उवाच । शृणु देवि ! प्रवक्ष्यामि चैतन्यं परमाद्भुतम् । रहस्यं परमं पुण्यं गोपनीयं त्वया पुनः । चित्कलाध्वनितं देवि ! परिणामक्रमेण तु । वर्णभावं समासाद्य निर्मलं चिन्मयात्मकम् । षट्चक्रस्थं तथा भित्त्वा शब्दरूपं सनातनम् । नादविन्दुसमायुक्तं चैतन्यं परिकीर्त्तितम् । अथ वान्यप्रकारेण श्रूयतां पद्मलोचने ! ॥ विना येन न सिध्यन्ति जपपूजादिकिञ्चन । अनाहतस्य मध्ये तु यचितं वर्णसुन्दरम् । सुषुम्णादर्शना देवि ! कण्ठदेशाद्विनिर्गतम् । चैतन्यस्य महेशानि ! योगिनां बोधरूपकम् । सहस्रारे वर्णरूपं परिणामक्रमेण तु । कर्णिकामध्यसंस्थे तु नादविन्दुसमन्वितम् । एवं संचिन्तयेद्देवि चैतन्यञ्च पुनः पुनः । मन्त्राक्षराणि चिच्छक्तौ ग्रथितानि महेश्वरि ! । तानि सञ्चिन्तयेद्देवि ! सहस्रारदले तथा । चैतन्यमन्त्ररूपा च चैतन्यानन्ददायिनी । चैतन्यनादशक्तिश्च चैतन्यवर्णरूपकम् । मणिपूरे सदा चिन्त्यं मन्त्राणां प्राणरूपकम् । अथवान्यप्रकारेण श्रूयतां वरवर्णिनि ! । कामबीजं (क्लीं) रमाबीजं (श्रीं) शक्तिबीजं (ह्रीं) सुरेश्वरि ! । एतानि पूर्वमुच्चार्य मातृकां तदनन्तरम् । पुटितं मूलमन्त्रञ्च शतमष्टोत्तरं जपेत् । कोटिकोटिगुणञ्चैव लभते नात्र संशयः । अथवान्यप्रकारेण चैतन्यं शृणु पार्वति ! । येन विज्ञातमात्रेण परमं पश्यति ध्रुवम् । सूर्यमण्डलमध्यस्थं चिन्तयेन्मूलमन्त्रकम् । अष्टोत्तरशतं जप्यं मूलविद्यास्वरूपकम् । गुरुं सञ्चिन्तयेत्तत्र शिवरूपं सनातनम् । शक्तिञ्च चिन्तयेत्तत्र ब्रह्मरूपां सनातनीम् । एवं सञ्चिन्तयेद्यस्तु जपेद्वा सुरसुन्दरि ! । नासाध्यं तस्य लोकेऽस्मिन् सिद्धिर्देवि ! करे स्थिता” । तथा प्रथमपटले “मन्त्रार्थं मन्त्रचैतन्यं योनिमुद्रां न वेत्ति यः । न सिद्ध्यति वरारोहे ! कल्पकोटिशतैरपि । शतकोटिजपेनापि तस्य विद्या न सिध्यतीति” । सरस्वतीतन्त्रे “कथयामि महामन्त्रं मन्त्रार्थञ्च महेश्वरि ! । येन विज्ञातमात्रेण सर्वसिद्धीश्वरो भवेत् । केवलं भावबुद्ध्या च मन्त्रार्थं प्राणवल्लभे ! । केवलं ध्यानयोगेन जीवन्मुक्तो भवेद्ध्रुवम् । काली तारा महाविद्या षोडशी भुवनेश्वरी । भैरवी छिन्नमस्ता च विद्या धूमावती प्रिये ! । बगला चैव मातङ्गी कमला च प्रकीर्त्तिता । ब्रह्मविष्णुमहेशाद्यैस्तैर्देवैः सकला । भोगदा मोक्षदा देवी कोटिब्रह्माण्डगोपिता । अस्याप्ररूपमात्रेण जीवन्मुक्तस्तु साधकः” । वरदातन्त्रे षष्ठपटले “शिव उवाच । मन्त्रार्थं [illegible]याम्यद्य शृणुष्व परमेश्वरि ! । विना येन न सिध्यन्ति साधनैः कोटिभिः शिवे ! । आदौ प्रसादबीजस्य मन्त्रार्थं शृणु पार्वति ! । शिववाची हकारस्तु औकारः स्यात् सदाशिवः । शून्यं दुःखहरन्तु स्यात् तस्मात्तेन शिवं यजेत् । ह्रौं । दं दुर्गावाचकं देवि ! उकारश्चापि रक्षणे । विश्वमाता नादरूपा । कुर्वार्थो विन्दुरूपकः । तस्मात्तेनैव बीजेन दुर्गामाराधयेत् शिवे ! । दुं । “क काली ब्रह्म र प्रोक्तं महामायार्थकश्च ई । विश्वमातार्थको नादो विन्दुर्दुःखहरार्थकः । तेनैव कालिका

देवीं पूजयेद्दुःखशान्तये । क्रीम् । हकारः शिववाची स्यात् रेफः प्रकृतिरुच्यते । महामायार्थ ईशब्दो नादो विश्वप्रसूः स्मृतः । दुःखहरार्थको बिन्दुर्भुवनां तेन पूजयेत्" ह्रीम् । महालक्ष्म्यर्थकः शः स्याद्धनार्थो रेफ उच्यते । ई तुष्ट्यर्थोऽपरो नादो बिन्दुर्दुःखहरार्थकः । लक्ष्मीदेव्या बीजमेतत्तेन देवीं प्रपूजयेत् । श्रीँ । सरस्वत्यर्थ ऐशब्दो बिन्दुर्दुःखहरार्थकः । सरस्वत्या बीजमेतत्तेन वाणीं प्रपूजयेत् । ऐँ । कः कामदेव उद्दिष्टोऽप्यथवा कृष्ण उच्यते । ल इन्द्र ई तुष्टिवाची सुखदुःखप्रदश्च अम् । कामबीजार्थ उक्तस्ते तव स्नेहान्महेश्वरि । क्लीँ । हः शिवः कथितो देवि ! ऊ भैरव इहोच्यते । परार्थो नादशब्दस्तु बिन्दुर्दुःखहरार्थकः । वर्मबीजत्रयो ह्यत्र कथितस्तव यत्नतः । हूँ । गणेशार्थे ग उक्तो बिन्दुर्दुःखहरार्थकः । गंबीजार्थस्तु कथितस्तव स्नेहान्महेश्वरि ॥ गँ । ग गणेशो व्यापकार्थो लकारस्तेज औं मतः । दुःखहरार्थको बिन्दुर्गणेशं तेन पूजयेत् । ग्लौँ । क्षौं नृसिंहो ब्रह्म रेफ ऊर्द्ध्वदन्तार्थकश्च औः । दुःखहरार्थको बिन्दुर्नृसिंहं तेन पूजयेत् । क्ष्रौँ । नामादिवर्णैः सर्वेषां नामतन्त्रं स्वयम्भुवा । तेनैवार्थन्तु जानीयादर्थलभ्यन्तु चिन्तयेत् । यथार्थं शिवसूत्रन्तु मन्त्रार्थो चिन्तयेच्छिवे ॥ तत्तद्वर्णादियोगेन संक्षेपात् कथितं त्वयि । दुर्गोत्तारणवाचीस्तारकार्थस्तकारकः । मुक्त्यर्थो रेफ उक्तोऽत्र महामायार्थकश्च ई । विश्वमातार्थको नादो बिन्दुर्दुःखहरार्थकः । वधूबीजार्थ उक्तोऽत्र तव स्नेहान्महेश्वरि ॥ स्त्रीँ । यत्र बिन्दुद्वयं मन्त्रे एकं दुःखहरार्थकम् । अन्यत् सुखप्रदं देवि ! ज्ञात्वा चार्थं विचिन्तयेत् । यत्र बिन्दुद्वयं मन्त्रे अन्यत् पूर्णार्थकं मतम् । आह्लादमात्रार्थका देवी परार्था वा प्रकीर्त्तिता । शक्रमाता वषट्प्रोक्ता हरिप्रियार्थका गिरा । सर्गार्था फट्हयग्रीवे विद्धि बीजं विनिर्दिशेत् । यंबीजं वायुवाचि स्यात् लमैन्द्रं परिकीर्त्तितम् । अनेकाक्षरबीजे च स्वस्वबीजं स्वनामकम् । एवं ज्ञात्वा महेशानि ! मन्त्रार्थं परिचिन्तयेत् । एकबीजद्वयं यत्र पृथगर्थं प्रकल्पयेत् । बीजार्थं वा महेशानि ज्ञात्वा मन्त्रं जपेत्प्रिया । इति ते कथितो देवि मन्त्रार्थः परमेश्वरि ! ईंबीजेनैव पुटितं मूलमन्त्रं जपेद्यदि । तदेव मन्त्रचैतन्यं भवत्येव सुनिश्चितम्" । सरस्वतीतन्त्रे प्रथमपटले "ईश्वर उवाच । मन्त्रार्थं परमेशानि ! सावधानावधारय । मूलाधारे मूलविद्यां भावयेदिष्टदेवताम् । शुद्धस्फटिकसङ्काशां भावयेत् परमेश्वरीम् । भावयेदक्षरश्रेणीमिष्टविद्यां सनातनीम् । मुहूर्त्तार्द्धं विभाव्यैतां पश्चाद्ध्यानपरो भवेत् । ध्यानं कृत्वा महेशानि ! मुहूर्त्तार्द्धं ततः परम् । ततोजीवो महेशानि ! मनसा कमलेक्षणे ! ॥ स्वाधिष्ठानं ततोगत्वा भावयेदिष्टदेवताम् । बन्धूकारुणसङ्काशां जपासिन्दूरसन्निभाम् । विभाव्य अक्षरश्रेणीं पद्ममध्यगतां पराम् । ततो जीवः प्रसन्नात्मा पक्षिणा सह सुन्दरि ! । मणिपूरं ततो गत्वा भावयेदिष्टदेवताम् । विभाव्य अक्षरश्रेणीं पद्ममध्यगतां पराम् । शुद्धस्फटिकसङ्काशां शिरःपद्मोपरिस्थिताम् । ततोजीवो महेशानि ! पक्षिणा सह पार्वति ! । हृत्पद्मं प्रययौ शीघ्रं नीरजायतलोचने ! । इष्टविद्यां महेशानि! भावयेत् कमलोपरि । विभाव्य अक्षरश्रेणीं महामरकतप्रभाम् । ततोजीवो वरारोहे ! विशुद्धं प्रययौ प्रिये ! । तत्पद्मगह्वरं गत्वा पक्षिणा सह पार्वति ! । इष्टविद्यां महेशानि ! स्वात्मांशे परिचिन्तयेत् । पक्षिणा सह देवेशि! पङ्कजाक्षि ! शुचिस्मिते ! । इष्टविद्यां महेशानि ! साक्षाद्ब्रह्मस्वरूपिणीम् । विभाव्य अक्षरश्रेणीं हरिद्वर्णां वरानने ! । आज्ञाचक्रे महेशानि! षट्चक्रे ध्यानमाचरेत् । षट्चक्रे परमेशानि ! ध्यानं कृत्वा शुचिस्मिते ! । ध्यानेन परमेशानि ! यद्रूपं समुपस्थितम् । तदेव परमेशानि ! मन्त्रार्थं विद्धि पार्वति" अथ कुल्लुकादि । सरस्वतीतन्त्रे तृतीयपटले "तारायाः कुल्लुका देवि ! महानीलसरस्वती । पञ्चाक्षरी कालिकायाः कुल्लुका परिकीर्त्तिता । कालीकूर्च्चं वधूमाया फट्कारान्ता महेश्वरि ! । छिन्नायास्तु महेशानि ! कुल्लुकाष्टाक्षरी भवेत् । वज्रवैरोचनीये च अन्ते वर्म्म च पूरयेत् । सम्पत्प्रदायाः प्रथमं भैरव्याः कुल्लुका भवेत् । श्रीमत्त्रिपुरसुन्दर्य्याः कुल्लुका द्वादशाक्षरी । वाग्भवं प्रथमं बीजं कामबीजमनन्तरम् । लज्जाबीजं ततः पश्चात् त्रिपुरेति ततःपरम् । भगवतीति ततः पश्चादन्ते ठद्वयमुद्धरेत् । अथ कामबीजस्य कुल्लुका परिकीर्त्तिता । प्रासादबीजं मन्त्रोऽस्य मञ्जुघोषे षडक्षरम् । एकाक्षरी भुवनेश्वर्य्या विष्णोः स्यादष्टवर्णकम् । नमोनारायणायेति प्रणवाद्यश्च कुल्लुका । मातङ्ग्याः प्रथमं बीजं माया धूमावतीं प्रति । बालायाश्च वधूबीजं लक्ष्म्याश्च निजबीजकम् । सरस्वत्या वाग्भवश्च अन्नदाया अनङ्गक ! । अपरेषाञ्च

देवानां मन्त्रमात्रं प्रकीर्त्तितम् । इत्यन्ते कथिता देवि ! संक्षेपात् कुल्लुका मया । अज्ञात्वा कुल्लुकामेतां यो जपेदधमः प्रिये ! । पञ्चत्वमाशु लभते सिद्धिहानिश्च जायते । तथा जपादिकं सर्वं निष्फलं नात्र संशयः । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन धारयेन्मूर्द्ध्नि कुल्लुकाम्" । तथा "विप्राणां प्रणवः सेतुः क्षत्रियाणां तथैव च । वैश्यानाञ्चैव फट्कारो माया शूद्रस्य कथ्यते । अज्ञात्वा हृदि देवेशि ! यो वै मन्त्रं समुच्चरेत् । सर्वेषामेव मन्त्राणामधिकारोन तस्य हि । महासेतुश्च देवेशि ! सुन्दर्य्या भुवनेश्वरी । कालिकायाः स्वबीजञ्च तारायाः कूर्च्चबीजकम् । अन्यासान्तु वधूबीजं महासेतुर्वरानने ! । आदौ जप्त्वा महासेतुं जपेन्मन्त्रमनन्यधीः । धने धनेशतुल्योऽसौ वाग्मित्वे वागीश्वरोपमः । युद्धे कृतान्तसदृशो नारीणां मदनोपमः । जपकालो भवेत्तस्य सर्वः कालो न संशयः । अथ वक्ष्यामि निर्वाणं शृणुष्वावहितानघे ! । प्रणवं पूर्वमुच्चार्य्य मातृकाद्यं समुच्चरेत् । ततो मूलं महेशानि ! ततो वाग्भवमुच्चरेत् । मातृकास्तु समस्तास्तु पुनः प्रणवमुच्चरेत् । एवं पुटितमूलन्तु प्रजपेन्मणिपूरके । एवं निर्वाणमीशानि ! यो न जानाति पामरः । कल्पकोटिसहस्रेण तस्य सिद्धिर्न जायते" । अथ मुखशोधनम् । पञ्चमपटले "ईश्वर उवाच । अपरैकं प्रवक्ष्यामि मुखशोधनमुत्तमम् । यत् कृत्वा महादेवि ! जपपूजा हया भवेत् । अशुद्धजिह्वया देवि ! यो जपेत् स तु पापकृत् । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन जिह्वाशोधनमाचरेत् । महात्रिपुरसुन्दर्य्या मुखस्य शोधनं शुभे ! । श्रीबीजं प्रणवो शक्तिस्मारः श्रीः प्रणवस्तथा । इमं षडक्षरं मन्त्रं सुन्दर्य्या दशधा जपेत् । शृणु सुन्दरि ! श्यामाया मुखशोधनमुत्तमम् । निजबीजत्रयं देवि ! प्रणवत्रितयं पुनः । कामत्रयं वह्निबिन्दुरतिचन्द्रयुतं पृथक् । एषा नवाक्षरी विद्या मुखशोधनकारिणी । तारायाः शृणु चार्व्वङ्गि ! अपूर्व्वमुखशोधनम् । ह्रीत्रयं मध्यमं कृत्वा भुवनेशीं ततः प्रिये ! । त्र्यक्षरीयं महाविद्या विश्वेशाऽमृतवर्षिणी । दुर्गायाः शृणु चार्व्वङ्गि ! मुखशोधनमुत्तमम्; द्वादशस्वरसङ्क्लृप्तबिन्दुयुक्तं त्रयं तथा । अपरैकं प्रवक्ष्यामि बगलामुखशोधनम् । वाग्भवं भुवनेशीञ्च वाग्बीजद्वयमन्वितं ! । मातङ्ग्याः शोधनं देवि ! षडङ्गं वाग्भवत्रया । बीजत्रयाद्यमेतद्धि विद्येयं त्र्यक्षरीयकम् । अन्यत्राच शोधनं देवि ! श्रीबीजं कमलानने ! ।

दुर्गायाः शोधनं माया वाग्बीजपुटिता भवेत् । दुर्गेशाया पुनश्चैव वाग्बीजञ्च पुनश्च वाक् । प्रणवं दान्तसङ्क्लिन्नं वामकर्णविभूषितम् । पुनः प्रणवसङ्क्लिन्नं धनदामुखशोधनम् । एवं मन्त्रं महेशानि ! धूमावत्याभवेदपि । प्रणवो बिन्दुमान् देवि ! पञ्चान्तकोणसेवितः । वेदादिगगनं वह्निमनुयुक्तन्तु चन्द्रवत् । त्र्यक्षरः परमेशानि ! । विष्णोश्च मुखशोधनम् । अन्यासां प्रणवं देवि ! बालादीनां प्रकीर्त्तितम् । स्त्रीणाञ्च शूद्रतुल्यं हि मुखशोधनमीरितम् । मुखशोधनमात्रेण जिह्वाऽमृतमयी भवेत् । अन्यथा दुष्टविद्युक्ता जिह्वा भवति सर्वदा । भक्ष्यैर्दूषिता जिह्वा मिथ्यावाक्येन दूषिता । कलहैर्दूषिता जिह्वा तत्कथं प्रजपेन्मनुम् । तच्छोधनमनाचर्य्य न जपेत् पामरः क्वचित् । शैवशाक्तवैष्णवादेः सर्वशास्त्रमतेन वा । अन्यथा प्रजपेन्मन्त्रं मोहेन यदि भाविनि ! । सर्वं तस्य वृथा देवि ! मन्त्रसिद्धिर्न जायते । अन्ते नरकगामी च भवेत् सोऽपि न चान्यथा । देवो यदि जपेन्मन्त्रं अकृत्वा मुखशोधनम् । तपनं तस्य देवेशि ! किं पुनर्मर्त्यवासिनाम्" । अष्टपटले "ईश्वर उवाच । अथ वक्ष्यामि देवेशि ! प्राणयोगं शृणुष्व मे । विना प्राणं यथा देहः सर्वकर्मसु न क्षमः । विना प्राणं तथा मन्त्रः पुरश्चर्य्याशतैरपि । मायया पुटितो मन्त्रः सप्तधा जपतः पुनः । सप्राणो जायते देवि ! सर्व्वत्रायं विधिः स्मृतः । तथैव दीपनीं वक्ष्ये सर्वमन्त्रे च भाविनि ! । अन्धकारे स्थिते यद्वत् किञ्चित् प्रतिभाति न । दीपनीरहितो मन्त्र तथैव परिकीर्त्तितः । वेदादिपुटितं मन्त्रं सप्तवारं जपेत्पुनः । दीपनीयं समाख्याता सर्वत्र परमेश्वरि ! । वेदादिपुटितं कृत्वा प्रयत्नेन सुरेश्वरि ! । दशधा प्रजपेन्मन्त्रं सूतकद्वयमुक्तये । अथोच्यते जपस्थान क्रमश्च परमाद्भुतः । यं कृत्वा सिद्धिसंघानामधिपो जायते नरः । नतिर्गुर्व्वादिनामादौ ततो मन्त्रशिखां भजेत् । ततोऽपि मन्त्रचैतन्यं मन्त्रार्थभावना ततः । गुरुध्यानं शिरःपद्मे हृदीष्टध्यानमाचरेत् । कुल्लुकाञ्च ततः सेतुं महासेतुमनन्तरम् । निर्वाणञ्च ततो देवि ! योनिमुद्राविभावना । अङ्गन्यासं प्राणायामं जिह्वाशोधनमेव च । प्राणयोगं दीपनीञ्च अशौचभङ्गमेव च । भ्रूमध्ये वा नसोरग्रे दृष्टी सेतुं जपेत् पुनः । सेतुमन्त्रेण अङ्कुश प्राणायाममिति क्रमः" । चतुर्थपटले । "कुल्लुकां मूर्द्ध्नि संजप्य हृदि सेतुं विचिन्तयेत् । महासेतुं विशुद्धौ

च कण्ठदेशे समुद्धरेत् । मणिपूरे तु निर्वाणं महाकुण्डलिनीमधः । स्वाधिष्ठाने कामबीजं राकिणीमूर्द्धि संस्थितम् । विचिन्त्य विधिवद्देवि ! मूलाधारान्तिके शिवे ! । विद्युदाभं महेशि ! विसतन्तुतनीयसीम् । वेदितारं हि जीवान्तं मूलमन्त्राहतं मुहुः" ।

जपन न० जप–भावे ल्युट् । जपे । "सत्राय एव वेदान्ते वर्त्तते जपनं प्रति" भा० शा० १०१६ श्लो० ।

जपमाला स्त्री० जपस्य जपार्था माला । जपसाधने मालायां तद्विधानादि अक्षमालाशब्दे ४१ पृ० उक्तप्रायमधिकमत्र प्रदर्श्यते ।

नित्यातन्त्रे नवमपटले "ईश्वर उवाच । अक्षमालां समाश्रित्य मातृकावर्णरूपिणीम् । अथ मुक्ताफलमयी भोगमोक्षप्रदायिनी । राजवश्यकरी सर्वसिद्धिदा नात्र संशयः । यथा मुक्ताफलमयी तथा स्फटिकनिर्मिता । रुद्राक्षमाला गिरिजे ! मोक्षदा च समृद्धिदा । प्रवालघटिता माला वश्यदा कर्मसाधिनी । माणिक्यरचिता माला साम्राज्यफलदायिनी । पुत्रजीवकमाला तु विद्यालक्ष्मीप्रदायिनी । पद्मबीजाक्षमाला तु महालक्ष्मीप्रदायिनी । रक्तचन्दनबीजाक्षमालावश्यफलप्रदा" । मुण्डमालातन्त्रे द्वितीयपटले "स्फाटिकैर्मोक्षलाभः स्यात् रुद्राक्षैः पुत्रदा । जीवपुत्रैश्च धनदा पाषाणैर्भोगमोक्षदा । शुद्धस्फटिकमाला तु महासम्पत्प्रदा प्रिये ! । श्मशानधुस्तुरैर्माला एका धूमावतीविधौ" । तथा । "मणिरत्नप्रवालैश्च हेमराजतसम्भवा । माला कार्य्या कुशग्रन्थ्या सर्वभोगफलप्रदा" । समयाचारतन्त्रे द्वितीयपटले "पूर्व्वाम्नायादि सर्वेषां मालां शृणु यथाक्रमम् । जप्त्वा येनाशु लभते फलं देवैश्च दुर्लभम् । अक्षमाला प्रथमतो मातृकावर्णरूपिणी । अथ मुक्तामयी माला रतिभोगफलदा । सर्वसिद्धिकरी माला सर्वराजवशङ्करी । प्रवालमालावश्यार्थं सर्वकार्यफलप्रदा । माणिक्यरचिता माला साम्राज्यफलदायिनी । पद्माक्षरचिता माला यशोलक्ष्मीप्रदा सदा । सुवर्णरचिता माला सर्वकामफलप्रदा । रक्तचन्दनमाला च भोगदा मोक्षदा भवेत् । रुद्राक्षरचिता माला सर्वकामफलप्रदा । सर्वमालां प्रपूज्याथ चन्दनेन विलेपिताम् । समाश्रित्य जपेन्नित्यं यथोक्तफलमाप्नुयात् । एता मालाश्च सुभगे ! षडाम्नायेषु पूजिताः" मुण्डमालातन्त्रे "देव्युवाच

अक्षमाला तु कथिता यत्नतो न प्रकाशिता । अक्षमालेति किं नाम फलं वा किं वदस्व मे । ईश्वर उवाच अक्षमाला तु देवेशि ! काम्यभेदादनेकधा । भवति शृणु तत् प्राज्ञे ! विस्तरादुच्यते मया । अनुलोमविलोमेन क्लृप्तया वर्णमालया । आदिक्षान्तक्षादिकान्तक्रमेण परमेश्वरि ! । क्षकारं मेरुरूपञ्च लङ्घयेन्न कदाचन" । मेरुलङ्घनदोषस्तु तत्रैव "मेरुहीना च या माला मेरुलङ्घा च या भवेत् । अशुद्धप्रतिकाशा च सा माला निष्फला भवेत् । चित्रिणी विसतन्त्वाभा ब्रह्मनाडीगतान्तरा । तया संग्रथिता माला सर्वकामफलप्रदा । अष्टोत्तरशतं जप्त्वा आदिक्षीवं समाचरेत् । अक्लृप्तहृदयं यस्तु तद्विक्षीवं प्रपद्यते । वर्गाणामष्टभिर्वापि काम्यभेदात् क्रमेण तु अकचटतपयशा अष्टौ वर्गाः प्रकीर्त्तिताः" । मालया जपविशेषस्तु नित्यातन्त्रे "अक्षमालां प्रपूज्याथ चन्दनेन सुलोचने ! । समाश्रित्य जपेद्विद्वान् लक्षमात्रमनन्यधीः । योषितः सकला वश्याः सप्तद्वीपस्य पार्वति ! । ततो द्वितीयलक्षञ्च प्रजपेद्वीरवन्दिते ! । पातालतलनागेन्द्रकन्या वश्या भवन्ति हि । ततो लक्षत्रयं भद्रे ! प्रजपेत् साधकोत्तमः । देवाङ्गना भवन्त्येव वश्यास्तस्य महेश्वरि ! । महापातककोटीश्च नाशयेत् कमलेक्षणे ! अभिमानेन सौभाग्यं सौख्यं सौन्दर्य्यमाप्नुयात् । चतुर्लक्षं प्रजप्याथ महायोगीश्वरो भवेत् । पञ्चलक्षजपाद्देवि ! कुबेरपदवीं व्रजेत् । षड्लक्षं तु प्रजप्याथ देवपूज्यो भवेन्नरः । अणिमाद्यष्टसिद्धीनां नायको नात्र संशयः । राजानो वशगास्तस्य योषितश्च विशेषतः । नवलक्षं महादेवि ! योजपेत् साधकोत्तमः । रुद्रमूर्त्तिः स्वयं साक्षात् कर्त्ता हर्त्ता न संशयः" । समयाचारतन्त्रे "उत्तराम्नाये या माला भूयः शृणु वदामि ते । अथ वर्णमयी माला सर्वोत्कृष्टा च सा मता । महाशङ्खमयी माला वाञ्छितार्थफलप्रदा । उडुम्बरफलस्याथ कृष्णस्याथ कला मता" । योगिनीतन्त्रे पूर्वखण्डे द्वितीय पटले "ईश्वर उवाच । वर्णमाला शुभा प्रोक्ता सर्वमन्त्रप्रदीपनी । तस्याः प्रतिनिधिर्देवि ! महाशङ्खमयी शुभा । महाशङ्खः करे यस्य तस्य सिद्धिरदूरतः । तदभावे वीरवन्द्ये ! स्फाटिकी सर्वसिद्धिदा" । मणिभेदेन फलभेदमाह मुण्डमालातन्त्रे "त्रिंशतैश्वर्य्यफलदा पञ्चविंशैस्तु मोक्षदा । चतुर्द्दशमयी मोक्षदायिनी भोगवर्द्धिनी । दशपञ्चात्मिका माला मारणोच्चाटने स्थिता । स्तम्भने मोहने

वशाद्र रोधने बद्धने तयोः । पादुकासिद्धिसंज्ञे च शतसंख्या प्रकीर्त्तिता । अष्टोत्तरशतं कुर्य्यादथवा सर्व्वकामदम्" । योगिनीतन्त्रे "मणिसंख्या महादेवि ! मालायाः कथ यामि ते । पञ्चविंशतिभिर्म्मोक्षं पुष्ट्यै तु सप्तविंशतिः । त्रिंशद्भिर्धनसिद्धिः स्यात् पञ्चाशन्मन्त्रसिद्धये । अष्टोत्तरशतैः सर्व्वसिद्धिरेव महेश्वरि ! । एतत्साधारणं प्रोक्तं विशेषं कामिनां वदे । शिवउवाच । दन्तमाला जपे कार्य्या गले धार्य्या कृता शुभा । दशनैर्यदि कर्त्तव्या तस्माद्दन्तास्तु ते प्रिये ! । सर्व्वसिद्धिप्रदा माला राजदन्तेन मेरुणा । अन्यत्रापि महेशानि ! मेरुत्वेनैव कारयेत् । नित्यं जप करे कुर्य्यान्न काम्यमवरोधनात् । काम्यमपि करे कुर्य्यान्मालाऽभावे प्रियंवदे ! । मालाकृत्वा जपं कुर्य्यात् अङ्गुल्यङ्गुलिभिर्जपेत् । अङ्गुष्ठेन विना कर्म्म कृतं तन्निष्फलं भवेत्"। उत्पत्तितन्त्रे प्रथमपटले "नित्यं नैमित्तिकं काम्यं करे कुर्य्याद्विचक्षणः। करमाला महादेवि ! सर्व्वदोषविवर्ज्जिता । छिन्नभिन्नादिदोषोऽपि करे नास्ति कदाचन । अथवस्तु करोदेवि ! माला भवति तादृशी । ग्रन्थिः सा कुण्डलीशक्तिः पञ्चाशद्वर्णरूपिणी । अतएव महेशानि ! करमाला महाफला" । योगिनीतन्त्रे "तथातथान्तो यत्नं मालानां तत्र शोधनम् । पूजां विधाय भक्त्या तु शुचिः पूर्व्वमुपोषितः । विजने ग्रथयेन्मौनी जपं मालाञ्च साधकः । कृतनित्यक्रियः शुद्धः शुद्धवेशु च मन्त्रवित् । यथाकालं यथाकाममन्याख्यानीययत्नतः । अन्योऽन्यसमरूपाणि नातिस्थूलकृशानि च । कीटादिभिरदुष्टानि न जीर्णानि नवानि च । गव्येषु पञ्चभिस्तानि प्रक्षाल्य च पृथक् पृथक् । स्त्रीदेवेन्द्रपुण्यस्त्रीनिर्म्मितं ग्रन्थिवर्ज्जितम् । त्रिगुणं त्रिगुणीकृत्य पट्टसूत्रमथापि वा । शुक्लं रक्तं तथा कृष्णं शान्तिवश्याभिचारके । सूत्रं संपातयेद्विद्वान् तत्प्रणास्य च पूर्व्ववत् । मालामेकैकमादाय सूत्रे संपातयेत् सुधीः । मुखे मुखन्तु संयोज्य पुच्छे पुच्छन्तु योजयेत् । गोपुच्छसदृशी कार्य्या वा सर्पाकृतिर्भवेत् । तत्सजातीयमेकाद्यं मेरुत्वेनाप्यतोन्यसेत् । एकैकमालामध्ये तु ब्रह्मग्रन्थिं प्रकल्पयेत्" । उत्पत्तितन्त्रे षष्ठपटले "क्रमोत्क्रमाभ्यां तादृक्षा पञ्चाशद्वर्णमालया । यो जपः स तु वर्णेन जपः परिकीर्त्तितः । अकारादि क्षकारान्ता वर्णमाला प्रकीर्त्तिता" । अधिकं जपशब्दे द्रष्टव्यम्

तद्ग्रथनप्रकारादि तन्त्रसारे दर्शितं यथा सनत्कुमारीये "कार्पासरक्तं सूत्रं धर्म्मकामार्थमोक्षदम् । तत्र विप्रेन्द्रकन्याभिर्निर्म्मितं शुभलक्षणम् । शुक्लं रक्तं तथा कृष्णं पट्टसूत्रमथापि वा । शान्तिवश्याभिचारेषु मोक्षैश्वर्य्यजयेषु च । शुक्लं रक्तं तथा पीतं कृष्णं वर्णेषु च क्रमात् । सर्व्वेषामेव वर्णानां रक्तं सर्व्वेप्सितप्रदम् । त्रिगुणं त्रिगुणीकृत्य ग्रथयेत् शिल्पशास्त्रतः । एकैकं मातृकावर्णं तारं प्रजपन् सुधीः । मणिमादाय सूत्रेण ग्रथयेन्मध्यमागतः । ब्रह्मग्रन्थिं विधायैवं मेरुञ्च ग्रन्थिसंयुतम् । ग्रथयित्वा पुरोमालां तत्संस्कारं समाचरेत् । कश्चिदिच्छति मूलविद्यया ग्रथयेत् तथा च एकवीराकल्पे "मातृका वर्णतो ग्रन्थिं विद्यया वाथ कारयेत्" । सुवर्णादिगुणैर्वापि ग्रथयेत् साधकोत्तमः । ब्रह्मग्रन्थिं ततो दद्यात् नागपाशमथापि वा । तथैव नागपाशीयान्मालां ध्यानपरायणः । सर्व्वशेषे ततो मेरुं सूत्रद्वयसमन्वितम् । ग्रथनेनाप्ययोगेन अत्रीयात् साधकोत्तमः । एवं निष्पाद्य देवेशि ! प्रतिष्ठाञ्च समाचरेत्" । गौतमीये "मुखे मुखन्तु संयोज्य पुच्छे पुच्छन्तु योजयेत् । गोपुच्छसदृशी माला यद्वा सर्पाकृतिः शुभा" । मुखपुच्छनियमस्तु स्वच्छन्दमाहेश्वरे "रुद्राक्षस्योन्नतं प्रोक्तं मुखं पुच्छञ्च निम्नकम् । बपवाणस्य सूक्ष्मांशे सबिन्दुद्वितयं मुखम् । अबिन्दु यस्य स्थूलांशं तत्पुच्छमिति स्थितम् । एवं ज्ञात्वा मुखं पुच्छं कुर्य्यान्मालोरकाक्षयोः । तत्सजातीयमेकाद्यं मेरुत्वेनाप्यतोन्यसेत् । एकैकं मणिमादाय ब्रह्मग्रन्थिं प्रकल्पयेत् । एकैकमातृकावर्णान् ग्रथनादौ तु संजपेत्" । ग्रन्थिनियमस्तु स्वच्छन्दमाहेश्वरे "त्रिवृत्सितग्रन्थिनेकैन तथार्द्धेन विधीयते" । यद्वा "नवभिस्तन्तुभिस्तत्र रज्जुं कृत्वोपवीतवत् । सार्द्धद्व्यावर्त्तनेन ग्रन्थिं कुर्य्याद्यथा दृढम्" । केचित्ताभ्यामिच्छाविकल्पः। तथा "दाढ्यां वैष्णवी माला कर्त्तव्या गोपवंशतः । पत्रे त्र विष्णुमन्त्रे च दिवाभागे प्रयत्नतः । पत्नीनामपि कर्त्तव्या रात्रिन्यस्ता यथाविधि । अश्वत्थाद्भ नवत्वं तु पञ्च ग्रन्थ्यन्तवेद च । त्रयोदशग्रान्त्या कुर्य्यान्नक्षत्राय सुरेश्वरि ! शुभे लग्ने शुभे वारे शुभर्क्षे च शुभे तिथौ । प्रतिष्ठां कारयेन्मन्त्री स्वयं वा गुरुणापि वा । एवं निष्पाद्य मालां तु शोधयेन्मुनिसत्तम ! । कालिकापुराणे ब्रह्मग्रन्थियुतं कुर्य्यात् प्रतिबीजं यथास्थितम् । अथ वा ग्रन्थिरहितं दृढ़

रज्जुसमन्वितम् । अश्वत्थपत्रनवकैः पद्माकारन्तु कल्पयेत । तन्मध्ये स्थापयेन्मालां मातृकां मूलमुच्चरन् । क्षालयेत् पञ्चगव्यैस्तु सद्योजातेन सज्जलैः” । इत्यादि । मालासंस्कारस्य नित्यतामाह रुद्रयामले “अप्रतिष्ठितमालाभिर्मन्त्रं जपति यो नरः । सर्वं तद्विफलं विद्यात् क्रुद्धा भवति देवता” । स्वच्छन्दमाहेश्वरे “मध्यमायां न्यसेत् मालां ज्येष्ठेनावर्त्तयेत सुधीः । भुक्तिमुक्तिप्रदा सेयं निबद्धाथ मातृकाक्रमात् । कामनाभेदे अङ्गुलीनियमो यथा “तर्ज्जन्यङ्गुष्ठयोगेन शत्रूणां नाशने जपेत् । अङ्गुष्ठमध्यमायोगात् मन्त्रसिद्धिः सुनिश्चिता । अङ्गुष्ठानामिकायोगाच्चैवोच्चाटनं मतम् । ज्येष्ठाकनिष्ठायोगेन शत्रूणां नाशनं मतम्” । “वैशम्पायनसंहितायाम् अङ्गुष्ठमध्यमाभ्याञ्च जपेत् मध्यमागतः । तर्ज्जन्या न स्पृशेदेनां मुक्तिदो गणनक्रमः । जीर्णे सूत्रे पुनः सूत्रं ग्रथयित्वा शतं जपेत् । प्रमादात् पतिता हस्तात् शतमष्टोत्तरं जपेत् । अपेक्षिषिद्धसंस्पर्शे क्षालयित्वाऽक्षमालिकाम्” । छिद्रेऽष्टोत्तरशतजपः कार्य्यः करजपच्छिद्रयोस्तुल्यत्वात्” तन्त्रसारः ।

जपयज्ञ पुं० जप एव यज्ञः । जपरूपो यज्ञः तद्भेदादिकं हारीतेनोक्तं यथा “त्रिविधो जपयज्ञः स्यात्तस्य तत्त्वं निबोधत । वाचिकश्च उपांशुश्च मानसश्च त्रिधाकृतिः । त्रयाणामपि यज्ञानां श्रेष्ठः स्यादुत्तरोत्तरः । यदुच्चनीचोच्चरितैः शब्दैः स्पष्टपदाक्षरैः । मन्त्रमुच्चारयन् वाचा जपयज्ञः स वाचिकः । शनैरुच्चारयन् मन्त्रं किञ्चिदोष्ठौ प्रचालयेत् । किञ्चित् श्रवणयोग्यः स्यात् स उपांशुर्जपः स्मृतः । धिया पदाक्षरश्रेण्या अवर्णमपदाक्षरम् । मन्त्रार्थचिन्तनाभ्यासात् तदुक्तं मानसं स्मृतम् । जपेन देवता नित्यं स्तूयमाना प्रसीदति । प्रसन्ने विपुलान् भोगान् प्राप्नुवन्ति मनीषिणः । राक्षसाश्च पिशाचाश्च महासर्पाश्च भीषणाः । जपिताद्योपसर्पन्ति दूरादेव प्रयान्ति ते । छन्दआद्यादि विज्ञाय जपेन्मन्त्रमतन्द्रितः” । ‘विधियज्ञाज्जपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः । उपांशुः स्यात् शतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः” । “ये पाकयज्ञाश्चत्वारो विधियज्ञसमन्विताः । सर्व्वे ते जपयज्ञस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम्” मनुः “जपयज्ञप्रसिद्ध्यर्थं विद्यांश्चाध्यात्मिकीं जपेत्” याज्ञ० “यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि” गीता ।

जपस्थान न० ६तत्० । नानातन्त्रोक्ते जपसाधनस्थानभेदे । तानि च नानातन्त्रोक्तानि प्रदर्श्यन्ते ।

शारदायां द्वितीयपटले “पुण्यक्षेत्रं नदीतीरं गुहा पर्व्वतमस्तकम् । तीर्थप्रदेशाः सिन्धूनां सङ्गमः पावनं वनम् । उद्यानानि विविक्तानि बिल्वमूलं तटं गिरेः । देवाद्यायतनं कूलं समुद्रस्य निजं गृहम् । साधनेषु प्रशस्तानि स्थानान्येतानि मन्त्रिणाम् । नदीतीरं पुण्यनदीतीरं सामान्यनदीतीरस्य निषिद्धत्वात् । विविक्तानि विजनानि । राघवभट्टधृतम् “प्रशस्तसुरसिद्धस्थाने हवनादिविवर्ज्जिते । अश्वत्थबिल्वतुलसीवपुष्पान्तरावृते । गवां गोष्ठेऽश्वत्थमूले पुण्यक्षेत्रेषु शस्यते” । गोष्ठ इत्यनेनैव गोस्थाने सर्व्वं गवामिति यदुक्तं तत्तात्कालिकगोसम्बन्धज्ञापनाय तेन गोसमीपे जपादिकम्प्रशस्तमतएव गवां समीप इत्युक्तम् । वायवीयसंहितायाम् “सूर्य्यस्याग्ने गुरोरिन्दोर्दीपस्य च जलस्य च । विप्राणाञ्च गवाञ्चैव सन्निधौ शस्यते जपः । स्थानं वा प्रजपेत्तत्र यत्र चित्तं प्रसीदति” । मुण्डमालातन्त्रे तृतीयपटले च “नदीतीरे बिल्वमूले श्मशाने शून्यवेश्मनि । एकलिङ्गे पर्व्वते वा देवागारे चतुष्पथे । शवस्योपरि मुण्डे वा जले वाऽऽकण्ठपूरिते । संग्रामभूमौ योनौ वा स्थाने वा विजने वने । यत्र कुत्र स्थले रम्ये यत्र वा स्यान्मनोलयः” उड्डीशतन्त्रे द्वितीयपटले “एकलिङ्गे श्मशाने वा शून्यागारे चतुष्पथे । कृत्वा वा साधयेद्देवीं सर्व्वाभीष्टप्रदायिनीम्” “पञ्चक्रोशान्तरे यत्र न लिङ्गान्तरमीक्ष्यते । तदेकलिङ्गमाख्यातं तत्र सिद्धिरनुत्तमा” इति श्यामारहस्यधृतेनैकलिङ्गं ज्ञातव्यम् । तथा “उत्कटे पर्व्वते वापि निर्ज्जने वा चतुष्पथे । देवागारे देवशून्ये बिल्वमूले नदीतटे । गृहे निर्ज्जनेऽरण्ये तथा चाश्वत्थसन्निधौ” इत्यपि श्यामारहस्ये । नित्यातन्त्रे प्रथमपटले च “एकलिङ्गे श्मशाने वा शून्यागारे नदीतटे पातालभवने वापि गिरौ वा दीर्घिकातटे । सिद्धक्षेत्रे महापीठे बिल्वमूले शिवालये । धात्रीद्वयतलेऽश्वत्थमूले चैव तरोस्तले” । पातालभवने भूमिमध्ये । समयाचारतन्त्रे द्वितीयपटलेऽपि “जपस्थानानि देवेशि ! सिद्धपीठानि यानि च । सिद्धपीठे च गङ्गायां काश्यां च विशेषतः । चतुष्पथे सिद्धलिङ्गे गुरुदेवालये तथा । वटाश्वत्थबिल्वमूले रथ्याया विपिने तथा । नदीतीरे शिवागारे गुहापर्व्वतमस्तके । जपस्थानानि देवेशि !

कथितानि मयाम्बजे ! । शृणु देवि ! विशेषेण जप्त-राज्यावहेतवे ! । वेश्यागृहे श्मशाने वा गत्वा मैथुनमाचरेत् । ततो जपादिकं देवि ! कृत्वा च लभते फलम् । अथ वा स्वगृहे रात्रौ भक्तिमान् सुसमाचरेत् । स प्राप्नोति फलं सर्वं चिन्तादिभयवर्जितः" पुरश्चरणरसोल्लासतन्त्रे चतुर्थपटले "गोष्ठं चतुष्पथञ्चैव त्रिपथञ्च वरानने ! । निर्जनञ्च तथारण्यं शून्यगेहं तथैव च । पर्वतञ्च नदीतीरं तथैव दीर्घिकातटम् । अश्वत्थवृक्षमूले च वटवृक्षतले तथा । धात्रीवृक्षतले देवि ! तथैव बकुलस्य च । यत्र पद्मवनं भद्रे ! शुक्लं रक्तं वरानने ! । द्रोणपुष्पस्य चार्वङ्गि ! यदि भाग्येन लभ्यते । अश्वत्थादितले वृक्षामं जपकार्यं परात् परम्" फलविशेषस्तु राघवभट्टेनोक्तो यथा । "गृहे जपः समः प्रोक्तो गोष्ठे शतगुणस्तु सः । आरामे च तथारण्ये सहस्रगुण उच्यते । अयुतः पर्वते पुण्ये नद्यां लक्षगुणस्तु सः । कोटिर्देवालये प्राहुरनन्तं शिवसन्निधौ" तत्र सिद्धपीठानि कुब्जिकातन्त्रे ७म पटले । "शिव उवाच । श्रूयतां सावधानेन सिद्धपीठं पतिव्रते ! । यस्मिन् साधनमात्रेण सर्वसिद्धीश्वरो भवेत् । मायावती मधुपुरी काशी गोरक्षकारिणी । हिङ्गुला च महापीठं तथा जालन्धरं पुनः । ज्वालामुखीमहापीठं पीठं नगरसम्भवम् । रामगिरिर्महापीठं तथा गोदावरी प्रिये ! । नेपालं कर्णदेशञ्च महाकर्णं तथा प्रिये ! । अयोध्याञ्च कुरुक्षेत्रं सिंहनादं मनोरमम् । मणिपूरं हृषीकेशं प्रयागञ्च तपोवनम् । बदरीञ्च महापीठं अम्बिकामहनालकम् । त्रिवेणीं च महापीठं गङ्गासागरसङ्गमम् । नारिकेलञ्च विरजा उड्डीयानं महेश्वरि ! । कमला विमला चैव तथा माहेशती पुरी । वाराही त्रिपुरा चैव वाग्मती नीलवाहिनी । गोवर्द्धनं विन्ध्यगिरिः कामरूपं कलौ युगे । घण्टाकर्णोऽश्वग्रीवो माधवश्च सुरेश्वरि ! । क्षीरग्रामं वैद्यनाथं जानीयाद्वामलोचने ! । कामरूपं महापीठं सर्वकामफलप्रदम् । कलौ शीघ्रफलो देवि ! कामरूपे जपः स्मृतः" अन्यत्र जपेऽपि कामाख्यावस्त्रयोगेन फलमुक्तं तत्रैव "कामाख्यावस्त्रमादाय जपपूजाः समाचरेत् । पूर्णकामं लभेद्देवि ! सत्यं सत्यं न संशयः" तन्त्रचूडामणौ महापीठाद्यङ्गानि यथा । "ईश्वर उवाच । मातः ! परात्परे ! देवि ! सर्वज्ञानमयीश्वरि ! । कथ्यतां मे सर्वपीठं शक्तिभैरवदेवताः" देव्युवाच । "शृणु वत्स ! प्रवक्ष्यामि दयालो ! भक्तवत्सल ! । याभिर्विना न सिद्ध्यन्ति जपसाधनसत्क्रियाः । एकपञ्चाशतं पीठं शक्तिभैरवदेवताः । अङ्गप्रत्यङ्गपातेन विष्णुचक्रक्षतेन च । ममान्य वपुषो देव ! हिताय त्वयि कथ्यते । ब्रह्मरन्ध्रं १हिङ्गुलायां भैरवो भीमलोचनः । कोट्टरीशा महादेव ! त्रिगुणा या दिगम्बरी । २करवीरे त्रिनेत्रं मे देवी महिषमर्द्दिनी । क्रोधीशो भैरवस्तत्र ३सुगन्धायाञ्च नासिका देवस्त्र्यम्बकनामा च सुनन्दा तत्र देवता । ४काश्मीरे कण्ठदेशश्च त्रिसन्ध्येश्वरभैरवः । महामाया भगवती गुणातीता वरप्रदा । ५ज्वालामुख्यां महाजिह्वा देव उन्मत्तभैरवः । अम्बिका सिद्धिदानाम्नी स्तनं ६जालन्धरे मम । भीषणो भैरवस्तत्र देवी त्रिपुरमालिनी । हृत्पीठं ७वैद्यनाथे वैद्यनाथस्तु भैरवः । देवता जयदुर्गाख्या । ८नेपाले जानु मे शिव ! कपाली भैरवः श्रीमान् महामाया च देवता । ९मानसे दक्षहस्तं मे देवी दाक्षायणी हर ! । अमरो भैरवस्तत्र सर्वसिद्धिप्रदायकः । १०उत्कले नाभिदेशन्तु विरजाक्षेत्रमुच्यते । विमला सा महादेवी जगन्नाथस्तु भैरवः । ११गण्डक्यां गण्डपातश्च तत्र सिद्धिर्न संशयः । तत्र सा गण्डकी चण्डी चक्रपाणिस्तु भैरवः । १२बहुलायां वामबाहुर्बहुलाख्या च देवता । भीरुको भैरवस्तत्र सर्वसिद्धिप्रदायकः । १३उज्जयिन्यां कूर्परञ्च माङ्गल्यः कपिलाम्बरः । भैरवः सिद्धिदः साक्षाद्देवी मङ्गलचण्डिका । १४चट्टले दक्षबाहुर्मे भैरवश्चन्द्रशेखरः । व्यक्तरूपा भगवती भवानी तत्र देवता । विशेषतः कलियुगे वसामि चन्द्रशेखरे । १५त्रिपुरायां दक्षपादो देवी त्रिपुरसुन्दरी । भैरवस्त्रिपुरेशश्च सर्वाभीष्टप्रदायकः । १६त्रिस्रोतायां वामपादो भ्रामरी भैरवेश्वरः । योनिपीठं कामगिरौ १७कामाख्या तत्र देवता । यत्रास्ते त्रिगुणातीता रक्तपाषाणरूपिणी । यत्रास्ते माधवः साक्षादुमानन्दोऽथ भैरवः । सर्वदा विहरेद्देवी तत्र मुक्तिर्न संशयः । तत्र श्रीभैरवी देवी तत्र च क्षेत्रदेवता । प्रचण्डचण्डिका तत्र मातङ्गी त्रिपुरात्मिका । बगला कमला तत्र भुवनेशी सधूमिनी । एतानि नव पीठानि शंसन्ति वरभैरवाः । अङ्गुलीवृन्दं हस्तस्य १८प्रयागे ललिता भवः । १९जयन्त्यां वामजङ्घा च जयन्ती क्रमदीश्वरः । सर्वत्र विरला चाहं कामरूपे गृहे गृहे । २०गौरीशिखरमारुह्य पुनर्जन्म न विद्यते । भूतधात्री महामाया भैरवः क्षीरकण्टकः । युगाद्या सा म-

हामायां दक्षाङ्गुष्ठपदो मम । नकुलीशः कालीपीठे दक्षपादाङ्गुली मम । करतोयां समारभ्य यावद्दिक्करवासिनी । शतयोजनविस्तारं त्रिकोणं सर्व्वसिद्धिदम् । देवा मरणमिच्छन्ति किं पुनर्मानवादयः । भुवनेशी सिद्धिरूपा किरीटस्था २१किरीटतः । देवता विमलानाम्नी संवर्त्तो भैरवस्तथा । २२ वाराणस्यां विशालाक्षी देवता कालभैरवः । मणिकर्णीति विख्याता कुण्डलञ्च मम श्रुतेः । २३ कन्याश्रमे च पृष्ठं मेऽनिमेषो भैरवस्तथा । सर्व्वाणी देवता तत्र, २४ कुरुक्षेत्रे च गुल्फतः । स्थाणुनाम्नी च सावित्री अश्वनाथस्तु भैरवः । २५ मणिबन्धे च गायत्री सर्व्वानन्दस्तु भैरवः । २६श्रीशैले च मम ग्रीवा महालक्ष्मीस्तु देवता । भैरवः शम्बरानन्दो देशे देशे व्यवस्थितः । २७काञ्चीदेशे च कङ्कालो भैरवो रुरुनामकः । देवता देवगर्भाख्या नितम्बः २८कालमाधवे । भैरवश्चासिताङ्गश्च देवी काली सुसिद्धिदा । दृष्ट्वा दृष्ट्वा नमस्कृत्य मन्त्रसिद्धिमवाप्नुयात् । २९ शोणाख्ये भद्रसेनस्तु नर्म्मदाख्या नितम्बके । ३० रामगिरौ तथा नासा शिवानी चण्डभैरवः । ३१ वृन्दावने केशजालमुमानाम्नी च देवता । भूतेशो भैरवस्तत्र सर्व्वसिद्धिप्रदायकः । संहाराख्य ऊर्द्ध्वदन्ते देवी नारायणी ३२ शुचौ । अधोदन्ते महारुद्रो वाराही ३३ पञ्चसागरे । ३४ करतोयातटे तल्पं वामे वामनभैरवः । अपर्णा देवता तत्र ब्रह्मरूपाकरोद्भवा । ३५ श्रीपर्व्वते दक्षगुल्फं तत्र श्रीसुन्दरी परा । सर्व्वसिद्धीश्वरी सर्व्वा सुनन्दाऽऽनन्दभैरवः । ३६कपालिनी भीमरूपा वामगुल्फविभागके । भैरवश्च महादेवः सर्व्वानन्दशुभप्रदः । उदरञ्च ३७ प्रभासे मे चन्द्रभागा यशस्विनी । वक्रतुण्डो भैरवश्चोर्द्ध्वोष्ठे भैरवपर्व्वते । ३८ अवन्त्याञ्च महादेवी लम्बकर्णस्तु भैरवः । ३९चिबुके भ्रामरी देवी विकृताख्यजले स्थले । भैरवः सर्व्वसिद्धीशस्तत्र सिद्धिरनुत्तमा । ४० गण्डौ गोदावरीतीरे विश्वेशी विश्वमातृका । दण्डपाणिर्भैरवस्तु ४१वामे गण्डे तु राकिणी । भैरवो वत्सनाभस्तु तत्र सिद्धिर्न संशयः । ४२ रत्नावल्यां दक्षस्कन्धे कुमारी भैरवः शिवः । ४३ मिथिलायां महादेवी वामस्कन्धे महोदरः । ४४ नलाहाट्यां नलापातो योगीशो भैरवस्तथा । तत्र सा कालिका देवी सर्व्वसिद्धिप्रदायिका । ४५ कालीघट्टे मुण्डपातः क्रोधीशो भैरवस्तथा । देवता जयदुर्गाख्या नानाभोगप्रदायिनी । ४६ वक्रेश्वरे मनःपातो वक्रनाथस्तु भैरवः । नदी पापहरा तत्र देवी महिषमर्द्दिनी । ४७ यशोरे पाणिपद्मञ्च देवता यशोरेश्वरी । चण्डश्च भैरवस्तत्र यत्र सिद्धिमवाप्नुयात् । ४८अट्टहासे चोष्ठपातो देवी सा फुल्लरा स्मृता । विश्वेशो भैरवस्तत्र सर्व्वाभीष्टप्रदायकः । हारपातो ४९ नन्दिपुरे भैरवो नन्दिकेश्वरः । नन्दिनी सा महादेवी तत्र सिद्धिर्न संशयः । ५०लङ्कायां नूपुरश्चैव भैरवो राक्षसेश्वरः । इन्द्राक्षी देवता तत्र इन्द्रेणोपासिता पुरा । ५१विराटदेशमध्ये तु पादाङ्गुलिनिपातनम् । भैरवश्चामृताख्यश्च देवी तत्राम्बिका स्मृता । एतास्ताः कथिताः पुत्त्र ! पीठनाथाधिदेवताः । शैलाधीश विना देव ! पूजयेन्नान्यदेवताम् । भैरवैर्ह्रियते सर्व्वं जपपूजादिसाधनम् । अज्ञात्वा भैरवं पीठं पीठशक्तिञ्च शङ्कर ! । प्राणनाथ ! न सिध्यति कल्पकोटिजपादिभिः । न देयं परशिष्येभ्यो निन्दकाय दुरात्मने । शठाय क्रूरकार्य्याय दत्त्वा मृत्युमवाप्नुयात् । दद्यात् शान्ताय शिष्याय मन्त्री मन्त्रार्थसिद्धये" । महानीलतन्त्रे पञ्चमपटले "पीठाश्च न महादेवि ! तत्र सिद्धिरनुत्तमा । पीठानां परमं पीठं कामरूपं महाफलम् । तत्र या क्रियते पूजा सकृदापि महेश्वरि ! । विहाय सर्व्वपीठानि तस्य देहे वसाम्यहम् । तस्माच्छतगुणं प्रोक्तं कामाख्यायोनिमण्डलम् । तेषां फलं महेशानि ! वक्तुं किं शक्यते मया । तत्र कोटिगुणैः सार्द्धं साक्षात् वसति तारिणी । यत् पीठं ब्रह्मणा गुप्तं वक्तुं सर्व्वसुखावहम् । यतो देवाश्च वेदाश्च मुनयश्चैव भावजाः । सर्व्वेऽप्याविर्भवन्त्येते तेन गुप्तं सदा कुरु । द्विविधञ्चैव यत् पीठं गोप्तव्यं तन्महेश्वरि ! । गुप्ताद्गुप्तं महापुण्यं दुरापं साधकाधमैः । व्यक्तं शृण्वन्तु देवेशि ! लभ्यते कुलसुन्दरि ! । पीठप्रसङ्गाद्देवेशि पीठानि शृणु भैरवि ! । शृणु तानि महाप्राज्ञे ! श्रेष्ठस्थानानि यानि च । सिद्धिप्रदानि साधूनां महद्भिः सेवितानि च । पुष्करञ्च गयाक्षेत्रम् अक्षयाख्यवटस्तथा । वराहपर्व्वतश्चैव तीर्थञ्चामरकण्टकम् । नर्म्मदा यमुना सिन्धुर्गङ्गाद्वार तथा प्रिये । गङ्गासागरसङ्गश्च कुशावर्त्तञ्च विल्वकम् । श्रीनीलपर्व्वतश्चैव कलम्बकुञ्जको तथा । भृगुतुङ्गञ्च केदारं सर्व्वप्रियमहावनम् । ललिता च सुगन्धा च शाकम्भरी सुरप्रियम् । कणतीर्थं महागङ्गा तण्डुलिकाश्रमस्य च । कुमाराख्यप्रभासौ च तथा पुण्या सरस्वती ।

अगस्त्याश्रममिष्टं मे वशिष्ठाश्रममतःपरम् । कौशिकी-सरयूःशोणो ज्योतिःसरःपुरःसरम् । कालोदकं प्रियं श्रीमत् प्रियमुत्तरमानसम् । मतङ्गवापी सप्तार्षिर्महा-विष्णुपदं महत् । वैद्यनाथं महातीर्थं प्रियःकाला-ञ्जरोगिरिः । रामोच्छेदं गर्त्तोच्छेदं हरोच्छेदं महा-वनम् । भद्रेश्वरं महातीर्थं लक्ष्मणच्छेदमेव च । जानीहि प्रियकृष्णा च कावेरी कपिलोदका । सोमेश्वरं शुक्लतीर्थं कृष्णवेणाप्रभेदकम् । पाटला च महाबोधि-र्नागतीर्थं मदन्तिके । पुण्यं रामेश्वरं देवि ! तथा मेघवनं हरेः । देवं वनफलञ्चैव गोवर्द्धनमतःप्रियम् । हरि-श्चन्द्रं पुरश्चन्द्रं पृथूदकमपि प्रियम् । इन्द्रनीलं महानादं तथैव प्रियमैनकम् । पञ्चाप्सरं पञ्चवटी वटीपर्वटिका तथा । गङ्गाविल्वप्रसङ्गञ्च प्रियमादवटं तथा । गङ्गा-रामाचलञ्चैव तथैव ऋणमोचनम् । गौतमेश्वरतीर्थञ्च वशिष्ठतीर्थमेव च । हारीतञ्च तथा देवि ! ब्रह्मावर्त्तं शिवप्रियम् । कुशावर्त्तमभिन्नं च हंसतीर्थं तथैव च । पिण्डारकवनं ख्यातं हरिद्वारं तथैव च । तथैव बदरीतीर्थं रामतीर्थं तथैव च । जयन्ती विजयन्तञ्च सर्व्वकल्याणदं प्रिये ! । विजया शारदातीर्थं भद्रकालेश्वरं तथा । वस्त्रतीर्थं सुविख्यातं तथा देवशिवप्रियम् । शोणवती नदी चैव तीर्थमन्नप्रदं तथा । छागलिङ्गं माह-गणं करवीरपुरं तथा । सप्तगोदावरं तीर्थं त्रिङ्गाख्यं सर्व्वमोहनम् । किरीटसुन्दरे तीर्थं दक्षिणे तीर्थमुत्त-मम् । विपाशतीर्थं कात्याय वनं वृन्दावनं तथा । ज्वालामुखी त्रिकूटा च महातीर्थं गणेश्वरम् । जानीहि सर्व्वतीर्थानां देहस्थानानि सुन्दरि ! । अत्र सन्निहिता नित्यं सर्व्वे देवा महर्षयः । पितरो योगिनश्चैव ये ये सिद्धिपरायणाः । यासु तिष्ठन्ति सर्व्वेऽपि श्रद्धाभक्ति-मतां प्रिये ! । पुण्यकाले पठेत यस्तु तत्पुण्यमक्षयं भवेत् । श्राद्धकाले पठेद् यस्तु जुहुयाद्वापि भक्तितः । अक्षयं तद्भवेत् कव्यं पितृणां परमं सुखम् । तस्मिन् स्थाने पठेद् यस्तु सिद्धिर्भवति तज्जपात् । अथ वक्ष्ये महे-शानि ! यत्र या देवता शृणु यत्र ते यानि नामानि कथयिष्यामि तत् शृणु । रम्भोऽहं परमानन्दे तत् कथामृतधारिणि ! पुष्करे कमलाक्षी च गयायाञ्च गदेश्वरी । सर्व्वदा चाक्षयवटेऽमरेशोऽमरकण्टके । वराह-पर्व्वते च त्वं धाराढी धरणीप्रिया । नर्म्मदा नर्म्म-दायाञ्च कालिन्दी यमुनाजले । शिवानन्ता च गङ्गायां उमा देविकाश्रमे । शारदा सरयूतीरे शोणे च कन-केश्वरी । अमकाया सदा देवी ज्योतिर्म्मय्यचिमङ्गले । श्रीरङ्गे श्रीगिरौ चैव काली कालोदके तथा । महोदरी महातीर्थे गीता चोत्तरमानसे । मातङ्गिनी मतङ्गे च शुभाक्षि विष्णुपादुके । स्वर्गदा स्वर्गमार्गे च गोदावर्य्यां गणेश्वरी । त्रिसन्ध्या चैव गोमत्यां विपाशायां महाबला । शतद्रौ शतरूपा च चन्द्रभागा च तत्र वै । ऐरावत्याञ्च देवानि विविदा सिन्धुतीरके । दशपञ्चनदे चैव दक्षिणाहं प्रकीर्त्तिता । श्रीजने शौर्य्यदा च त्वं सङ्गमा तीर्थसङ्गमे । बाहुदायामनन्ताहं कुरुक्षेत्रे रणेश्वरा । तपस्विनी पुण्यतमा भारती भारताश्रमे । सुरूपा नैमिषारण्ये पाण्डौ च पाण्डुरानना । विपाशायां विशालाक्षी खण्डसूत्रे शिवात्मिका । श्रद्धा कनखले तीर्थे सद्बुद्धि-र्हंनीश्वरी । सुवेशा सुमना गौरी मानसे च सरोवरे । नन्दापुरे महानन्दा ललिता ललितापुरे । ब्रह्माणी ब्रह्मशिरसि महापातकनाशिनी । पूर्णिमा चेन्दुमत्याञ्च शिवभक्तिप्रिया सदा । जाह्नवीसङ्गमे तुष्टिः सुधा च पितृतृप्तिदा । पुष्पाहं बाहुदायाञ्च मपायां पापना-शिनी । शत्रुसंहारिणी चैव घोररूपा महोदरी । स्वर्गोच्छेदे महाधारिप्रबला च महावने । भद्रा च भद्र-काली च भद्रेश्वरी शिवप्रिया ! । भद्रेश्वरेश्वरमा विष्णुप्रिया विष्णुपदे तथा । हाटपा नर्म्मदाच्छेदे कावेर्य्यां कपिलेश्वरी । भेदिनी कृष्णवेणायां संभेदे शुभकारिणी ; श्रद्धा च शुक्लतीर्थे च प्रभासे चेश्वरी तथा । महाबोधौ महाबुद्धिः पाटले पाटलेश्वरी । सुवसा नागतीर्थे च नागेशी नागनन्दिता । मदन्ती च मदन्ती च प्रमदा च मदन्तिका । मेघवना मेघवारी विद्युत्सौदामनीच्छटा । रामेश्वरे महाबुद्धिर्धीरा चेतापुरे सती । प्रिया च मार्गवे दुर्गा सुवेशा सुरसुन्दरी । कात्यायनी महादेवी गोवर्द्धनेऽखिलात्मिका । शुभेश्वरी हरिश्चन्द्रे पुरश्चन्द्रे पुरेश्वरी । पृथूदके महावेगा मैनाकेऽखिलवर्द्धिनी । इन्द्र-नीले महाकान्ता रत्नवेगा सुशोभना । माहेश्वरी महा-नादे महातेजा महावने । प्रत्यक्सरसि सारङ्गा पञ्च-वट्यां तपस्विनी । वटीशा वटिकायाञ्च सर्व्ववर्णा सुर-ङ्गिणी । सङ्गमे विन्ध्यगङ्गायां विन्ध्ये श्रीविन्ध्यवा-सिनी । महानन्दा नन्दतटे गङ्गारामाचले शिवा । आ-र्य्यावर्त्ते महार्य्या त्वं विन्ध्यशक्तिः शमीवने । ऋणहारे च चामुण्डा तत्र श्रीगौतमेश्वरी । वेदमयी ब्रह्मविद्या

वाशिष्ठे त्वमरञ्जनी । हरिते हरिणाक्षी च ब्रह्मावर्त्ते ब्रह्मेश्वरी । गायत्री चैव सावित्री कुशावर्त्ते कुशप्रिया । हंसेश्वरी महातीर्थे परहंसेश्वरेश्वरी । पिण्डारकवने धन्या सुरसा सुखदायिनी । नारायणी वैष्णवी च गङ्गाद्वारे विमुक्तिदा । श्रीविद्या वदरीतीर्थे रामतीर्थे महाधृतिः । जयन्ती च जयन्ते त्वं विजयन्तेऽपराजिता । विजया च महाशुद्धिः शारदायान्तु शारदा । सुभद्रे भद्रदा भव्या भद्रकालेश्वरे तथा । महाभद्रा महाकाली कृतितीर्थे गणेश्वरी । वेददा वेदमाता च विदेहे वेद-मस्तके । कुवल्यान्तु महाविद्या महानद्यां महोदया । चण्डा च त्रिपदे चैव छागलिङ्गे रतिप्रिया । मातृदेशे जगन्माता करवीरपुरे सती । नन्दिनीरङ्गिणी रामा परमा परमेश्वरी । सप्तगोदावरे तीर्थे देवर्षिरक्षितेश्वरी । अयोध्यायां भवानी च जयदा जयमङ्गला । माधवी मथुरायान्तु देवकी यादवेश्वरी । इन्द्रागोमेश्वरी राधा-रासवृन्दावने रमा । कात्यायनी महामाया भद्रकाली कलावती । चन्द्रभागा महायोगी महायोगिन्यधीश्वरी व्रजेश्वरी यशोदेति व्रजे श्रीगोकुलेश्वरी । काञ्च्यां कनक-काञ्ची आदवन्तग्रामभिपावनी । विद्या विद्यापुरे चैव विमला नीलपर्वते । रामेश्वरी सेतुबन्धे विमला पुरुषो-त्तमे । विरजा यागपुर्य्यान्तु भद्रेऽपि भद्रकर्णिका । तपोविष्णे तपोघ्नी च स्वाहा सागरसङ्गमे । कुशश्रीवं ग-ण्डित माधवी माधवप्रिया । मङ्गले ! मङ्गले कोटे राढ़े मङ्गलचण्डिका । ज्वालामुखी शिवापीठे मन्दरे भुवने-श्वरी । कालीघट्टे गुह्यकाली किरीटे च महेश्वरी । किरीटेश्वरी महादेवी लिङ्गाख्ये लिङ्गवाहिनी । काली सर्व्वत्र भक्तानामभक्तानां कुतोऽपि न । अथान्यत् सम्प्र-वक्ष्यामि सिद्धस्थानानि सुन्दरि ! । सर्व्वपापविनाशार्थं सर्व्वसिद्धिप्रदं ध्रुवम् । निर्म्मितानि शिवेनेह सिद्ध-स्थानानि यानि च । श्रुत्वा सन्ति मय्यापि प्रकाशप्रा-र्थिकारिषु । अमरेशमहापीठे कुण्डकारसंज्ञकः । तत्र दुर्गाह्वयं नाम चण्डिका च महेश्वरी । प्रभासे सोमनाथोऽसौ देवी च पुष्करेक्षणा । देवदेवाधिपः शम्भुर्नैमिषे च महेश्वरः । तत्र मण्डा च देवी च शिवानी लिङ्गधारिणी । पुष्करे च राजगन्धिः पुरु-हूता महेश्वरी । श्रीपर्वते त्रिधा नाम शङ्करस्त्रिपुरा-न्तकः । मायावी शङ्करी तत्र भक्तानामखिलार्थदा । जल्पेश्वरे महास्थाने शङ्करी च त्रिशूलिनी । त्रिशूली शङ्करस्तत्र सर्व्वपापविमोचकः । आम्रातकेश्वरे सूक्ष्मा-सूक्ष्माख्या परमेश्वरी । गयाक्षेत्रे महाख्या शिवोऽत्र प्रपितामहः । कुरुक्षेत्रे शिवः स्थाणुः शिवा स्थाणुप्रिया परा । हृष्टनाभे स्वयम्भुश्च देवी स्वायम्भुवा मता । उग्रः कनखले प्रोक्तः शिवोऽग्रे शिववल्लभा । विमलेश्वरे विश्वकर्म्मा विश्वाविश्वप्रिया सदा । अट्टहासे महानन्दो महानन्दा महेश्वरी । महान्तको महेन्द्रश्च पार्व्वती च महान्तका । भीमेश्वरो भीमपीठे शिवा भीमेश्वरी तथा । वस्त्रापदे भवो नाम भवानी भुवनेश्वरी । अद्रिकूटे महायोगा रुद्राणी परमेश्वरी । अविमुक्ते महादेवो विशालाक्षी शिवा परा । महालये हरो रुद्रो महा-भागा शिवा तथा । महाबलश्च गोकर्णे शिवभद्रा च चण्डिका । भद्रकर्णे महादेवो भद्रा च कर्णिका तथा । सुवर्णाक्षे सहस्राक्ष उत्पला परमेश्वरी । स्थाणुसंज्ञे शिवस्था श्रीः स्थरस्था श्रीधरा शिवा । कमलालये महा-स्थाने कमलाक्षो महेश्वरः । कमलाक्षी महेशानी । सकलार्थप्रदायिनी । छागला तु कपर्द्दी च प्रचण्डा च महेश्वरी । ऊर्द्ध्वरेतामहारण्ये सन्ध्याख्या परमेश्वरी । शाकोटाख्या महाकोटे शिवा च सुखकेश्वरी । मातृ-केश्वरपीठे च करवीराख्यशेखरा । श्रीमद्राम्रपुरे शास्त्राकरनामा सभापतिः । शिवः सभापतिर्नाम यत्र नृत्यति शङ्करः । आत्मानन्दसहानादपूर्णानन्दमहा-र्णवम् । नृत्यन्तं यत्र देवेशं देवेशी परिपश्यति । यत्र चाशु महादेवो भक्तानां वरदो भवेत् । नृत्यन्तं यत्र सर्व्वेशं वीक्ष्य लोको विमुच्यते । पुण्यस्थानेषु सर्व्वेषु स्थान-मेतदनुत्तमम् । यद्यत्कर्म्माणि सर्व्वाणि अक्षयाणि भवन्ति वै । तस्मिन् महोत्तमे स्थाने शिवगङ्गाख्यम-द्भुतम् । तडागमस्ति तत्तीरे दक्षिणे नृत्यतीश्वरः । तडागेऽस्मिन् वसन् स्नात्वा सनानार्थं समीक्ष्य तु । अष्टो-त्तरसहस्रं तु धर्मेच्छुर्मो मुदान्वितः । यानि ते कथिता-न्यत्र सदा तिष्ठन्ति देवताः । भवन्ति सिद्धगन्धर्वाः सिद्धयः सर्व्वसिद्धिदाः । अत्र दत्तं हुतं जप्तं ज्ञान-मक्षयपुण्यदम् । यद्यत् प्रकीर्त्तितं नाम भैरवं परिपूज्य च । प्रणवादिहृदन्तेन लभतेऽभीष्टमुत्तमम् । भोजयेद् ब्राह्मणान् योऽत्र अक्षयं फलमश्नुते । इह नानासुखं भुक्त्वा हरगौरीपुरं व्रजेत् । शोकदुःख-विनाशोऽयं करुणानिधिरीश्वरः । निर्म्मिमे सर्व्वसम्पत्त्यै पुण्यक्षेत्राणि भूतले । प्रकाशे पुण्यपुत्तानामनेकपुरुषः

साधनैः । आस्तिकानां भवेदत्र निवासः साधनं प्रति । तस्माद् यत्नेन कर्त्तव्यमत्र साधनमुत्तमैः । इदानीं शृणु चार्वङ्गि ! पीठं सर्वाङ्गसुन्दरम् । जप्यमालामयं पीठं ब्रूहि मे परमेश्वरि ! । यत्र सिद्ध्यन्ति कार्य्याणि स्थितिस्ते शङ्करस्य च । विष्णोरगाधबोधस्य तत्प्रियाया महेश्वरि ! । अन्येषाञ्चैव देवानां मुमुक्षुपदनिवासिनाम् । प्रसादो हि भवत्याशु तत्र प्रीतिरनुत्तमा" ।

जपा स्त्री जप–अच् टाप् । जवापुष्पे हेमच० । तत्पुष्पेऽपि स्त्री । "ओड्रपुष्पं जपा चाथ त्रिसन्ध्या साऽरुणा-सिता । जपा संग्राहिणी केश्या त्रिसन्ध्या कफवात-जित्" भावप्र० तद्गुणोक्तिः । "सान्ध्यं तेजः प्रति-नवजपापुष्परक्तं दधानः" मेघ०

जप्य त्रि० जप–कर्म्मणि यत् । १जपनीये अघमर्षणादौ । "फलदानान्तु वृक्षाणां छेदने जप्यमृक्शतम्" मनुः । भावे यत् । २जपे । "जप्येनैव तु संसिद्ध्येत् ब्राह्मणो नात्र संशयः" मनुः ।

जप्येश्वर पु० शिवस्थानभेदे । "जप्येश्वरे महास्थाने शङ्करी च त्रिशूलिनी । त्रिशूली शङ्करस्तत्र सर्व्वपापविमोचकः" तन्त्रवाक्यम् । जपस्थानशब्दे दृश्यम् ।

जब्रारु न०जवमान् (जरमाण)–रोहिन्+पृषो० । १जवमानरोहिणि २जरमाणरोहिणि च । "पृश्नेरपेरूप आहयितं जब्रारु" ऋ० ४,५,७ । "जब्रारु जवमानरोहि जर-माणरोहि वा" भा० । "जब्रारु जवमानरोहि जरमाण-रोहि" निरु० । ६।१७ ।

जबाला स्त्री सत्यकामसंज्ञर्षेः मातरि । जबालायां भवः अण् । जाबाल सत्यकामाख्ये ऋषौ तत्कथा यथा

"सत्यकामो ह जाबालो जबालां मातरमामन्त्र-याञ्चक्रे ब्रह्मचर्य्यं भवति । विवत्स्यामि किं गोत्रोऽन्वहमस्मीति । सा हैनमुवाच नाहमेतद्वेद तात ! यद्गोत्रस्त्वमसि बह्वहं चरन्ती परिचारिणी यौवने त्वामलभे साहमेतन्न वेद यद्गोत्रस्त्वमसि जबाला तु नामाहमस्मि सत्यकाम एव जाबालो ब्रवीथा इति । स ह हारिद्रुमतं गौतममेत्योवाच ब्रह्मचर्य्यं भगवति वत्स्याम्युपेयां भगवन्तमिति । तं होवाच किं गोत्रो नु सोम्यासीति स होवाच नाहमेतद्वेद भो यद्गोत्रोऽहमस्म्यपृच्छं मातरं सा मां प्रत्यब्रवीद्बह्वहं चरन्ती परिचारिणी यौवने त्वामलभे साहमेतन्न वेद यद्गोत्रस्त्वमसि जबाला तु नामाहमस्मि सत्यकामो नाम त्वमसीति सोऽहं सत्य-कामो जाबालोऽस्मि भोः इति । तं होवाच नैतदब्राह्मणो विवक्तुमर्हति समिधं सोम्याहरोपत्वा नेष्ये न सत्यादगाः" इति ।

जभ मैथुने भ्वा० पर० सक० सेट् । जभति अजभीत् । जजाभ जजभतुः जजभुः । जभितः । मैथुनस्य मैथुनेन धर्षणम् । "ता इमा जभितं पापा उपक्रामन्ति मां प्रभो !" भाग० ३।२०।२७ । "जभितुं मैथुनेन धर्षयितुम्" श्रीधरः ।

जभ मैथुने भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् । जम्भति धातूनामनेकार्थत्वात् भक्षणेऽपि "मा त्वस्य जम्भिषदपि" ऋ० १०।८६।४ । "जम्भिषत् भक्षयतु" भा० ।

जभ नाशे चुरा० उभ० सक० इदित् । जम्भयति ते अजजम्भत् त । "जम्भयतमभितो रायतः शुनो" ऋ० १।१८२।४ "इन्दु वृकस्य जम्भया" अथ० १६।४७।८ । [जेभे ।

जभ गात्रविनामे भ्वा० आत्म० सेट् । जभते अजम्भिष्ट जजम्भे

जम अदने भ्वा०पर०सक० सेट् । जमति अजमीत् उदित् जमित्वा जान्त्वा । अयञ्च धातुः नैगमे २।१४ गत्यर्थकत्वेन । ३।१७ जमदिति ज्वलत्यर्थत्वेन चोक्तः । जामिशब्दनिरुक्तौ च ३।६ "जमतेर्वा स्याद्गतिकर्म्मणो निर्गमनप्राया भवति" जमदग्निशब्दनिरुक्तौ च ११२४ "जमदग्नयः प्रजमिताग्नयो वा प्रज्वलिताग्नयो वा" इत्युक्तम् ।

जमज त्रि० द्वि०व० यमज+पृषो० । यमजातयोः द्विरूपको० ।

जमदग्नि पु० जमन् प्रज्वलितोऽग्निरिव । भृगुवंश्ये ऋषिभेदे । तन्निरुक्तिः जमधातौ दर्शिता । भा० शा० ८३ अध्या० अन्यथा निरुक्तिर्दर्शिता यथा "काजमद्यजजानेऽहं जीवाहीह जिजायिषि । जमदग्निरिति ख्यातस्ततो मां विद्धि शोभने !", तदुत्पत्तिकथा "और्वं तस्यां समभवद्दूरं भित्त्वा महायशाः । महातेजा महावीर्य्यो बाल एव गुणैर्युतः । ऋचीकस्तस्य पुत्रस्तु जमदग्निस्ततोऽभवत् । जमदग्नेस्तु चत्वार आसन् पुत्रा महात्मनः । रामस्तेषां जघन्योऽभूदजघन्यैर्गुणैर्युतः" भा० आ० ६६ अ० अस्योत्पत्तिकथा ऋचीकशब्दे १४१४ पृ० दर्शिता । स च एतन्मन्वन्तरे सप्तर्षिमध्यगतः यथा हरिवं० ७अ० "गौतमश्च भरद्वाजो विश्वामित्रस्तथैव च । तथैव पुत्रो भगवानृचीकस्य महात्मनः । सप्तमो जमदग्निश्च ऋषयः साम्प्रतं दिवि । साध्या रुद्राश्च विश्वे च वसवो मरुतस्तथा" ।

अयञ्च गोत्रकारकः तद्दिवृतिः गोत्रशब्दे २७८६ पृ० दृश्या । जमदग्नेरपत्यम् गर्गा० यञ् । जामदग्न्य तद-

पत्ये पुंस्त्री । बहुत्वे अस्त्रियाम् यञो लुक् । जम-दग्नयः तदपत्येषु स्त्रियां तु न लुक् । जामदग्न्यः स्त्रियः ।

जमन न० जम–भावे ल्युट् । भक्षणे अमरकोषे “जेमनं लेप आहार” इत्यत्र जमनमिति पाठान्तरम् ।

जम्पती पु० द्वि० व० । जाया च पतिश्च द्व० जायाया जम् । दम्पत्योः स्त्रीपुरुषयोः अमरः । पक्षे जायापती तत्रार्थे ।

जम्बाल पु० जम–घञ् जम्बमाबाति आदत्ते आ+बा–क । १पङ्के, अमरः । २शैवाले, मेदि० । ३केतक्यां शब्दच० । “जम्बूफलजलविम्बवल्कलजम्बालवल्कलवत्” उद्भटः “नवं मौञ्जिजम्बालजटीलमरुणो ययौ” काशी०ख० १९ अ० ।

जम्बालिनी स्त्री जम्बाल+अस्त्यर्थे इनि । नद्याम् हेमच० ।

जम्बीर पु० जम–गम्भीरा० नि० ईरन् बुक् च । (जामीर नेबु) ख्याते वृक्षभेदे । “जम्बीरयुग्मं गुर्वम्लं वात-श्लेष्मविबन्धकृत् । शूलकासकफक्लेशच्छर्दितृष्णामदोष-जित् । आस्यवैरस्यहृत्पीडावह्निमान्द्यकृमीन् हरेत् । स्वल्पजम्बीरिका तद्वत्तृष्णाच्छर्दिनिवारिणी” भावप्र० । २मरुवके ३पर्णासे, ४श्वेतार्जके, राजनि० पृषो० ह्रस्वः जम्बिर तत्रार्थे पु० शब्दर० ।

जम्बु(म्बू) स्त्री जम–अदने कु नि० बुक् पृषो० वा ह्रस्वः । (जाम) १वृक्षे अमरः तत्र ह्रस्वान्ते । “तस्या जम्बोः फल-रसो नदीभूय प्रवर्त्तते” विक्रमादित्यः । “परिणत-जम्बूफलोपभोगहृष्टाः” किरा० । दीर्घान्ते । “तस्याः जम्ब्वाः फलरसो नदी भूत्वा जगाधिप” भा०भी०७अ० २जम्बुनामके द्वीपे च जम्बुद्वीपशब्दे दृश्यम् । जम्ब्वाः फलम् अण् पक्षे अञ् । जाम्बव तत्फले न० । तस्य वा लुक् लुप् वा लुपि व्यक्तिवचनत्वात् । जम्बु न० जम्बू स्त्री ।

जम्बुक पु० जम्बु इव कायति कै क । (गोलापजाम) इति ख्याते १वृक्षे । २नीचे त्रि० ३श्योनाके राजनि० । स्वार्थे क । ४जम्बुशब्दार्थे । ५शृगाले पुंस्त्री० । “श्वभ्राः कङ्का बलाः श्येनाः वायसा जम्बुकास्तथा” भा० द्रो० ८७ अ० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । “मत्स्यमांसपरिभ्रष्टा किं जम्बुकि ! निरीक्षसे” उद्भटः । ६कुमारानुचरभेदे । “शृणु नामानि चान्येषां येऽन्ये स्कन्दस्य सैनिकाः” इत्युपक्रमे “सङ्घाटकः कोकनदो ग्रहपतिश्च जम्बुकः” भा० श० ४६ अ० । दीर्घमध्योऽपि तदनुचरे तत्रैवाध्याये “वायवक्त्रश्च जम्बूकः पाकवक्त्रश्च कच्छपः” ।

जम्बुकेश्वर पु० तीर्थभेदे शिवपु० ।

जम्बु(म्बू)खण्ड पु० जम्बुद्वीपे “मेरोस्तु पश्चिमे पार्श्वे केतु-मालो महीपते ! । जम्बूखण्डे च तत्रैव महाजनपदो नृप !” भा० भी० ७ अ० ।

जम्बु(म्बू)खण्डविनिर्म्माण न० जम्बुखण्डस्य विनिर्म्माणं निरूपणं यत्र । भा० भीष्मपर्वान्तर्गते अवान्तरपर्वभेदे । “जम्बूखण्डविनिर्म्माणं पर्वोक्तं तदनन्तरम्” भा० आ० १अ० अवान्तरपर्वोक्तौ ।

जम्बु(म्बू)द्वीप पुंन० जम्बु(म्बू)वृक्षयुक्तो द्वीपः भूमेः सप्तद्वीपान्तर्गते द्वीपभेदे । तत्सीमाविभागादि विष्णुपु० उक्तं यथा ।

“जम्बुप्लक्षाह्वयौ द्वीपौ शाल्मलश्चापरो द्विज ! । कुशः क्रौञ्चस्तथा शाकः पुष्करश्चैव सप्तमः । एते द्वीपाः समु-द्रैस्तु सप्त सप्तभिरावृताः । लवणेक्षुसुरासर्पिर्दधि-दुग्धजलैः समम् । जम्बूद्वीपः समस्तानामेतेषां मध्यसं-स्थितः । तस्यापि मेरुर्मैत्रेय ! मध्ये कनकपर्वतः । चतुर-शीतिसाहस्रो योजनैरस्य चोच्छ्रयः । प्रविष्टः षोडशाध-स्ताद्द्वात्रिंशन्मूर्ध्नि विस्तृतः । मूले षोडशसाहस्रो विस्तारस्तस्य भूभृतः । भूपद्मस्यास्य शैलोऽसौ कर्णिका-संस्थितिः स्थितः । हिमवान् हेमकूटश्च निषधश्चास्य दक्षिणे । नीलः श्वेतश्च शृङ्गी च उत्तरे वर्षपर्वताः । लक्षप्रमाणौ द्वौ मध्यौ दशहीनास्तथा परे । सहस्र-द्वितयोच्छ्रायास्तावद्विस्तारिणश्च ते । भारतं प्रथमं वर्षं ततः किंपुरुषं स्मृतम् । हरिवर्षं तथैवान्यद् मेरोर्दक्षि-णतो द्विज ! । रम्यकञ्चोत्तरं वर्षं तस्यैवानु हिरण्मयम् । उत्तराः कुरवश्चैव यथा वै भारतं तथा । नवसाहस्रमेकै-कमेतेषां द्विजसत्तम ! । इलावृतञ्च तन्मध्ये सौवर्णो मेरुरुच्छ्रितः । मेरोश्चतुर्दिशं तत्र नवसाहस्रविस्तरः । इलावृतं महाभाग ! चत्वार उपपर्वताः विष्कम्भा र-चिता मेरोर्योजनायुतमुच्छ्रिताः । पूर्वेण मन्दरो नाम दक्षिणे गन्धमादनः । विपुलः पश्चिमे भागे सुपार्श्व-श्चोत्तरे स्मृतः । कदम्बस्तेषु जम्बूश्च पिप्पलो वट एव च । एकादशशतायामाः पादपा गिरिकेतवः । जम्बू-द्वीपस्य सा जम्बूर्नामहेतुर्महामुने ! । महागजप्रमाणानि जम्ब्वास्तस्याः फलानि वै । पतन्ति भूभृतः पृष्ठे शीर्य-माणानि सर्वतः । रसेन तेषां प्रख्याता तत्र जम्बूनदीति वै । सरित् प्रवर्त्तते सा च पीयते तन्निवासिभिः । न स्वेदो न च दौर्गन्ध्यं न जरा नेन्द्रियक्षयः । तत्-

पानमुदात्तमनसा जनानां तत्र जायते । तीरमृत्तत्र संप्राप्य सुखवायुविशोषिता । जाम्बूनदाख्यं भवति सुवर्णं सिद्धभूषणम् । भद्राश्वं पूर्वतो मेरोः केतुमालञ्च पश्चिमे । वर्षे द्वे तु मुनिश्रेष्ठ ! तयोर्मध्यमिलावृतम् । वनं चैत्ररथं पूर्वे दक्षिणे गन्धमादनम् । वैभ्राजं पश्चिमे तद्वदुत्तरे नन्दनं स्मृतम् । अरुणोदं महाभद्रं संसितोदं समानसम् । सरांस्येतानि चत्वारि देवभोग्यानि सर्वदा । शीतान्तश्चैव मुञ्जश्च कुररी माल्यवांस्तथा । वैकङ्कप्रमुखा मेरोः पूर्वतः केशराचलाः । त्रिकूटः शिशिरश्चैव पतङ्गो रुचकस्तथा । निषधाद्या दक्षिणतस्तस्य केशरपर्वताः । शिखिवासाः सवैदूर्य्यः कपिलो गन्धमादनः । जारुधिप्रमुखास्तद्वत् पश्चिमे केशराचलाः । मेरोरनन्तराङ्गेषु जठरादिष्ववस्थिताः । शङ्खकूटोऽथ ऋषभो हंसो नागस्तथापरः । कालञ्जराद्याश्च तथा उत्तरे केशराचलाः । चतुर्दशसहस्राणि योजनानां महापुरी । मेरोरुपरि मैत्रेय ! ब्रह्मणः प्रथिता पुरी । तस्याः समन्ततश्चाष्टौ दिशासु विदिशासु च । इन्द्रादिलोकपालानां प्रख्याताः प्रवराः पुरः । विष्णुपादाद्विनिष्क्रान्ता प्लावयित्वेन्दुमण्डलम् । समन्ताद्ब्रह्मणः पुर्य्यां गङ्गा पतति वै दिवः । सा तत्र पतिता दिक्षु चतुर्द्धा प्रत्यपद्यत । सीता चालकनन्दा च चक्षुर्भद्रा च वै क्रमात् । पूर्व्वेण शैलात् सीता तु शैलं यात्यन्तरीक्षगा । ततश्च पूर्ववर्षेण भद्राश्वेनैति चार्णवम् । भद्रा तथोत्तरगिरीनुत्तरांश्च तथा कुरून् । अतीत्योत्तरमम्भोधिं समभ्येति महामुने ! । चक्षुश्च पश्चिमगिरीनतीत्य सकलांस्ततः । पश्चिमं केतुमालाख्यं वर्षमभ्येति सार्णवम् । तथा चालकनन्दापि दक्षिणेनैत्य भारतम् । प्रयाति सागरं भूत्वा सप्तभेदा महामुने ! । आनीलनिषधायामौ माल्यवद्गन्धमादनौ । तयोर्मध्यगतो मेरुः कर्णिकाकारसंस्थितः । भारताः केतुमालाश्च भद्राश्वाः कुरवस्तथा । पत्राणि लोकपद्मस्य मर्य्यादाशैलबाह्यतः । जठरो देवकूटश्च मर्य्यादापर्वतावुभौ । तौ दक्षिणोत्तरायामावानीलनिषधायतौ । मेरोः पश्चिमदिग्भागे यथा पूर्वौ तथा स्थितौ । त्रिशृङ्गो जारुधिश्चैव उत्तरे वर्षपर्वतौ । पूर्वपश्चायतावेतावर्णवान्तर्व्यवस्थितौ । इत्येते मुनिवर्य्योक्ता मर्य्यादापर्वतास्तव । जठराद्याः स्थिता मेरोर्येषां द्वौ द्वौ चतुर्दिशम् । मेरोश्चतुर्दिशं ये तु प्रोक्ताः केशरपर्वताः । शीतान्ताद्या मुने ! तेषामतीवेह मनोरमाः । शैलानामन्तरद्रोण्यः सिद्धचारणसेविताः । सुरम्याणि तथा तेषु काननानि पुराणि च । लक्ष्मीविष्ण्वग्निसूर्य्यादिदेवानां मुनिसत्तम ! । तान्यायतनवर्य्याणि जुष्टानि वरकिन्नरैः । गन्धर्वयक्षरक्षांसि तथा दैतेयदानवाः । क्रीड़न्ति तासु रम्यासु शैलद्रोणीष्वहर्निशम् । भौमा ह्येते स्मृताः स्वर्गा धर्म्मिणामालया मुने ! । नैतेषु पापकर्म्माणो यान्ति जन्मशतैरपि । भद्राश्वे भगवान् विष्णुरास्ते हयशिरा द्विज ! । वराहः केतुमाले तु भारते कूर्म्मरूपधृक् । मत्स्यरूपश्च गोविन्दः कुरुष्वास्ते सनातनः । विश्वरूपेण सर्वत्र सर्वः सर्वेश्वरो हरिः । सर्वस्याधारभूतोऽसौ मैत्रेयास्तेऽखिलात्मकः । यानि किंपुरुषाद्यानि वर्षाण्यष्टौ महामुने । न तेषु शोकोनायासो नोद्वेगः क्षुद्भयादिकम् । स्वस्थाः प्रजा निरातङ्काः सर्वदुःखविवर्जिताः । दशद्वादशवर्षाणां सहस्राणि स्थिरायुषः । न तेषु वर्षते देवो भौमान्यम्भांसि तेषु वै । कृतत्रेतादिका नैव तेषु स्थानेषु कल्पना । सर्वेष्वेतेषु वर्षेषु सप्त सप्त कुलाचलाः । नद्यश्च शतशस्तेभ्यः प्रसूता या द्विजोत्तम !”। “पराशर उवाच । उत्तरं यत् समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम् । वर्षं तद्भारतं नाम भारती यत्र सन्ततिः । नवयोजनसाहस्रो विस्तारोऽस्य महामुने । कर्म्मभूमिरियं स्वर्गमपवर्गञ्च गच्छताम् । महेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमानृक्षपर्वतः । विन्ध्यश्च पारिपात्रश्च सप्तात्र कुलपर्वताः । अतः संप्राप्यते स्वर्गो मुक्तिमस्मात् प्रयान्ति च । तिर्य्यक्त्वं नरकञ्चापि यान्त्यतः पुरुषा मुने ! । इतः स्वर्गश्च मोक्षश्च मध्यञ्चान्तश्च गम्यते । न खल्वन्यत्र मर्त्यानां कर्म्मभूमौ विधीयते । भारतस्यास्य वर्षस्य नव भेदान्निशामय । इन्द्रद्वीपः कशेरुमांस्ताम्रवर्णो गभस्तिमान् । नागद्वीपस्तथा सौम्यो गन्धर्वस्त्वथ वारुणः । अयन्तु नवमस्तेषां द्वीपः सागरसंवृतः । योजनानां सहस्रन्तु द्वीपोऽयं दक्षिणोत्तरात् । पूर्वे किराता यस्यान्ते पश्चिमे यवनाः स्थिताः । ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या मध्ये शूद्राश्च भागशः । इज्यायुधवणिज्याद्यैर्वर्त्तयन्तो व्यवस्थिताः । वेदस्मृतिमुखाद्याश्च पारिपात्रोद्भवा मुने ! । नर्म्मदा सुरसाद्याश्च नद्यो विन्ध्यविनिर्गताः । तापीपयोष्णीनिर्विन्ध्याकावेरी प्रमुखा नदी । गोदावरीभीमरथीकृष्णवेण्यादिकास्तथा । सह्यपादोद्भवा नद्यः स्मृताः पापभयापहाः । कृतमालाताम्रपर्णीप्रमुखा मलयोद्भवाः । त्रिसामा

ऋषिकुल्याद्याः शुक्तिमत्पादसम्भवाः । शतद्रुचन्द्रभागाद्या हिमवत्पादनिःसृताः । आसां नद्युपनद्यश्च सन्त्यन्यास्तु सहस्रशः । तास्विमे कुरुपाञ्चालमध्यदेशादयोजनाः । पूर्व्वदेशादिकाश्चैव कामरूपनिवासिनः । ओड्राः कलिङ्गमगधा दाक्षिणात्याश्च सर्व्वशः । तथापरान्ताः सौराष्ट्राः शूद्राभीरास्तथार्बुदाः । कारूषा मालवाश्चैव पारियात्रनिवासिनः । सौवीराः सैन्धवा हूणाः शाल्वाः शाकलवासिनः । मद्रारामास्तथाम्बष्ठाः पारसीकादयस्तथा । आसां पिबन्तः सलिलं वसन्ति सरितां सदा । चत्वारि भारते वर्षे युगान्यत्र महामुने ! । कृतं त्रेता द्वापरञ्च कलिश्चान्यत्र न क्वचित् । तपस्तप्यन्ति मुनयो जुह्वते चात्र यज्विनः । दानानि चात्र दीयन्ते परलोकार्थमादरात् । पुरुषैर्यज्ञपुरुषो जम्बूद्वीपे सदेज्यते । तत्रापि भारतं श्रेष्ठं जम्बूद्वीपे महामुने ! । यतो हि कर्म्मभूरेषा ततोऽन्या भोगभूमयः । अत्र जन्मसहस्राणां सहस्रैरपि सत्तम ! । कदाचिल्लभते जन्तुर्मानुष्यं पुण्यसञ्चयात् । गायन्ति देवाः किल गीतकानि धन्यास्तु ये भारतभूमिभागे । स्वर्गापवर्गास्पदहेतुभूते भवन्ति भूयः पुरुषाः सुरत्वात् । कर्म्माण्यसंकल्पिततत्फलानि संन्यस्य विष्णौ परमात्मरूपे । अवाप्य तां कर्म्ममहीमनन्ते तस्मिँल्लयं ये त्वमलाः प्रयान्ति । जानीम नैतत् क्व वयं विलीने स्वर्गप्रदे कर्म्मणि देहबन्धम् । प्राप्स्याम धन्याः खलु ते मनुष्या ये भारते नेन्द्रियविप्रहीनाः । नववर्षन्तु मैत्रेय ! जम्बूद्वीपमिदं मया । लक्षयोजनविस्तारं संक्षेपात् कथितं तव । जम्बूद्वीपं समावृत्य लक्षयोजनविस्तृतः । मैत्रेय ! वलयाकारः स्थितः क्षारोदधिर्बहिः"।

भाग० ५ । १६ अ० तद्वर्णनमन्यथोक्तम् यथा

"यो वा अयं द्वीपः कुवलयकमलकोशाभ्यन्तरकोशो नियुतयोजनविशालः समवर्त्तुलो यथा पुष्करपत्रम् ॥ ६ ॥ यस्मिन्नव वर्षाणि नवयोजनसहस्रायामान्यष्टभिर्म्मर्य्यादागिरिभिः सुविभक्तानि ॥७॥ एषां मध्ये इलावृतं नामाभ्यन्तरवर्षं यस्य नाभ्यामवस्थितः सर्व्वतः सौवर्णः कुलगिरिराजो मेरुर्द्वीपायामसमुन्नाहः कर्णिकाभूतः कुवलयकमलस्य मूर्द्धनि द्वात्रिंशत्सहस्रयोजनविततो मूले षोडशसाहस्रं तावतान्तर्भूम्यां प्रविष्टः ॥ ८ ॥ उत्तरोत्तरेणेलावृतं नीलः श्वेतः शृङ्गवानिति त्रयो रम्यकहिरण्मयकुरूणां मर्य्यादागिरयः प्रागायता उभयतः क्षारोदावधयो द्विसहस्रपृथव एकैकशः पूर्व्वस्मात् पूर्व्वस्मादुत्तरेण दशांशाधिकांशेन दैर्घ्य एव ह्रसन्ति ॥ ९ ॥ एवं दक्षिणेनेलावृतं निषधो हेमकूटो हिमालय इति प्रागायता यथा नीलादयः । अयुतयोजनोत्सेधा हरिवर्षकिंपुरुषभारतानां यथा सङ्ख्यम् ॥१०॥ तथैवेलावृतमपरेण पूर्व्वेण च माल्यवद्गन्धमादनावानीलनिषधायतौ द्विसहस्रं पप्रथतुः केतुमालभद्राश्वयोः सीमानं विदधाते ॥ ११ ॥ मन्दरो मेरुमन्दरः सुपार्श्वः कुमुद इत्ययुतयोजनविस्तारोन्नाहा मेरोश्चतुर्दिशमवष्टम्भगिरय उपक्लृप्ताः ॥१२॥ चतुर्ष्वेतेषु चूतजम्बूकदम्बन्यग्रोधाश्चत्वारः पादपप्रवराः पर्व्वतकेतव इवाधिसहस्रयोजनोन्नाहास्तावद्विटपविततयः शतयोजनपरिणाहाः॥१३॥ ह्रदाश्चत्वारः पयोमध्विक्षुरसमृष्टजलाः। यदुपस्पर्शिन उपदेवगणा योगैश्वर्य्याणि स्वाभाविकानि भरतर्षभ ! धारयन्ति । देवोद्यानानि च भवन्ति चत्वारि नन्दनं चैत्ररथं वैभ्राजकं सर्व्वतोभद्रमिति ॥१४॥ येष्वमरपरिवृढाः सह सुरललनाललामयूथपतय उपदेवगणैरुपगीयमानमहिमानः किल विहरन्ति ॥१५॥ मन्दरोत्सङ्ग एकादशशतयोजनोत्तुङ्गदेवचूतशिरसो गिरिशिखरस्थूलानि फलान्यमृतकल्पानि पतन्ति ॥१६॥ तेषां विशीर्य्यमाणानामतिमधुरसुरभिसुगन्धिबहुलारुणरसोदेनारुणोदा नाम नदी मन्दरगिरिशिखरान्निपतन्ती पूर्व्वेणेलावृतमुपप्लावयति ॥१७॥ यदुपजोषणाद्भवान्या अनुचरीणां पुण्यजनवधूनामवयवस्पर्शसुगन्धवातो दशयोजनं समन्तादनुवासयति ॥१८॥ एवं जम्बूफलानामत्युच्चनिपातविशीर्णानामनस्थिप्रायाणामिभकायनिभानां रसेन नदी जम्बू नाम नदी मेरुमन्दरशिखरादयुतयोजनादवनितले निपतन्ती दक्षिणेनात्मानं यावदिलावृतमुपस्यन्दति ॥१९॥ तावदुभयोरपि रोधसो या मृत्तिका तद्रसेनानुविध्यमाना च वाय्वर्कसंयोगविपाकेन सदामरलोकाभरणं जाम्बूनदं नाम सुवर्णं भवति ॥२०॥ यदु ह वाव विबुधादयः सह युवतिभिर्म्मुकुटकटककटिसूत्रकुण्डलाद्याभरणरूपेण खलु धारयन्ति ॥२१॥ यस्तु महाकदम्बः सुपार्श्वपार्श्वनिरूढ़स्तस्य कोटरेभ्यो विनिःसृताः पञ्चायामपरिणाहाः पञ्च मधुधाराः सुपार्श्वशिखरात् पतन्त्योऽपरेणात्मानमिलावृतमनुमोदयन्ति । यासामुपयुञ्जनानां मुखनिर्व्वासितो वायुः समन्ताच्छतयोजनमनुवासयति ॥२२॥ एवं कुमुदनिरूढो यः शतवल्शो नाम वटस्तस्य स्कन्धेभ्यो नीचीनाः पयोदधिमधुघृतगुड़ान्ना-

शय्यासनाभरणादयः सर्व एव कामदुघा नदाः कुमुदाग्रात् पतन्तस्तस्योत्तरेणेलावृतमुपयोजयन्ति। यानुपजुषाणानां न कदाचिदपि प्रजानां वलीपलितक्लमस्वेददौर्गन्ध्यजरामयमृत्युशीतोष्णवैवर्ण्योपसर्गादयस्तापविशेषा भवन्ति। यावज्जीवं सुखं निरतिशयमेव कुरङ्गकुररकुसुम्भवैकङ्कत्रिकूटशिशिरपतङ्गरुचकनिषधशिति वासःकपिलशङ्खवैदूर्य्यजारुधिहंसर्षभनागकालञ्जरनारदादयो गिरयो मेरोः कर्णिकाया इव केशरभूता मूलदेशे परित उपक्लृप्ताः ॥ २२ ॥ जठरदेवकूटौ मेरुं पूर्वेणाष्टादशयोजनसहस्रमुदगायतौ द्विसहस्रं पृथुतुङ्गौ भवतः। एवमपरेण पवनपारियात्रौ दक्षिणेन कैलासकरवीरौ प्रागायतौ। एवमुत्तरतस्त्रिशृङ्गमकरावष्टाभिरेतैः परिसृतोऽग्निरिव परितश्चकास्ति काञ्चनगिरिः। मेरोर्मूर्द्धनि भगवत आत्मयोनेर्मध्यत उपक्लृप्तां पुरीमयुतयोजनसाहस्रीं समचतुरस्रां शातकौम्भीं वदन्ति ॥ २४ ॥ तामनुपरितो लोकपालानामष्टानां यथादिशं यथारूपं तुरीयमानेन पुरोऽष्टावुपक्लृप्ताः" ॥ २५ ॥ १६अ०

"तत्र चतुर्द्धा विभज्यमाना चतुर्भिर्नामभिश्चतुर्दिशमभिस्पन्दन्ती नदनदीपतिमेवाभिनिविशति। सीताऽलकनन्दा च चक्षुर्भद्रेति ॥७॥ सीता तु ब्रह्मसदनात् केशराचलादिशिखरेभ्योऽधोऽधः प्रस्रवन्ती गन्धमादनमूर्द्धसु पतित्वान्तरेण भद्राश्वं वर्षं प्राच्यां दिशि क्षारसमुद्रमभिप्रविशति ॥८॥ एवं माल्यवच्छिखरान्निष्पतन्ती ततोऽनुपरतवेगा केतुमालमभि वङ्क्षुः प्रतीच्यां दिशि सरित्पतिं प्रविशति ॥९॥ भद्रा चोत्तरतो मेरुशिरसो निपतिता गिरिशिखराद्गिरिशिखरमतिहाय शृङ्गवतः शृङ्गादवस्यन्दमाना उत्तरांस्तु कुरूनभित उदीच्यां दिशि लवणार्णवं प्रविशति ॥१०॥ तथैवालकनन्दा दक्षिणेन ब्रह्मसदनाद्बहूनि गिरिकूटान्यतिक्रम्य हेमकूटहिमकूटान्यतिरभसतररंहसा लुठन्ती भारतमभि वर्षं दक्षिणस्यां दिशि लवणजलधिमभिप्रविशति ॥११॥ अन्ये च नदा नद्यश्च वर्षे वर्षे सन्ति बहुशो मेर्वादिगिरिदुहितरः शतशः। "अत्रापि भारतमेव वर्षं कर्मक्षेत्रम् ॥१२॥ अन्यान्यष्टवर्षाणि स्वर्गिणां पुण्यशेषोपभोगस्थानानि भौमस्वर्गपदानि व्यपदिशन्ति" ॥ १२ ॥ १७अ०

"भारतेऽप्यस्मिन्वर्षे सरिच्छैलाः सन्ति बहवः ॥ १६ ॥ मलयो मङ्गलप्रस्थो मैनाकस्त्रिकूट ऋषभः कूटकः कोल्लकः सह्यो देवगिरिरृष्यमूकः श्रीशैलो वेङ्कटो महेन्द्रो वारिधारो विन्ध्यः शुक्तिमानृक्षगिरिः पारियात्रो द्रोणश्चित्रकूटो गोवर्द्धनो रैवतः ककुभो नीलो गोकामुख इन्द्रकीलः कामगिरिरिति चान्ये च शतसहस्रशः शैलास्तेषां नितम्बप्रभवा नदा नद्यश्च सन्त्यसंख्याताः ॥१७॥ एतासामपो भारत्यः प्रजा नामभिरेव पुनन्तीनामात्मना चोपस्पृशन्ति। चन्द्रवसा ताम्रपर्णी अवटोदा कृतमाला वैहायसी कावेरी वेणा पयस्विनी शर्करावर्त्ताऽतुङ्गभद्रा कृष्णवेणा भीमरथी गोदावरी निर्विन्ध्या पयोष्णी तापी रेवा सुरसा नर्म्मदा चर्म्मण्वती अन्धः शोणश्च नदौ महानदी वेदस्मृतिः ऋषिकुल्या त्रिसामा कौशिकी मन्दाकिनी यमुना सरस्वती दृषद्वती गोमती सरयूरोधवती सप्तवती सुषमा शतद्रूश्चन्द्रभागा मरुद्वृधा वितस्ता असिक्नी विश्वेति महानद्यः ॥१८॥ अस्मिन्नेव वर्षे पुरुषैर्लब्धजन्मभिः शुक्ललोहितकृष्णवर्णेन स्वारब्धेन कर्म्मणा दिव्यमानुषनारकगतयो बह्व्य आत्मन आनुपूर्व्येण सर्वा ह्येव सर्वेषां विधीयन्ते। यथावर्णविधानमपवर्गश्च भवति" ॥२०॥ १९अ०

"जम्बुद्वीपस्य च राजन्नुपद्वीपानष्टौ हैक उपदिशन्ति। सगरात्मजैरश्वान्वेषण इमां महीं परितो निखनद्भिरुपकल्पितान्। तद्यथा स्वर्णप्रस्थश्चन्द्रशुक्ल आवर्त्तनो रमणको मन्दहरिणः पाञ्चजन्यः सिंहलो लङ्केति" २०अ०। अत्रत्य जनपदाश्च जनपदशब्दे उक्ताः। भा० भी० ९ अ०। जम्बुद्वीपस्य नदीभेदा उक्ता यथा।

"आर्य्या म्लेच्छाश्च कौरव्य! तैर्मिश्राः पुरुषा विभो!। नदीं पिबन्ति विपुलां गङ्गां सिन्धुं सरस्वतीम्। गोदावरीं नर्म्मदाञ्च बाहुदां च महानदीम्। शतद्रूं चन्द्रभागाञ्च यमुनाञ्च महानदीम्। दृषद्वतीं विपाशाञ्च विपापां स्थूलवालुकाम्। नदीं वेत्रवतीञ्चैव कृष्णवेणाञ्च निम्नगाम्। इरावतीं वितस्ताञ्च पयोष्णीं देविकामपि। वेदस्मृतिं वेदवतीं त्रिदिवामिक्षुमालिनीम्। करीषिणीं चित्रवहां चित्रसेनाञ्च निम्नगाम्। गोमतीं धूतपापाञ्च गण्डकीञ्च महानदीम्। कौशिकीं त्रिदिवां कृत्यां निचितां लोहतारिणीम्। शरयूञ्च रहस्याञ्च शतकुम्भां तथैव च। चर्म्मण्वतीं चन्द्रभागां हस्तिसोमां दिशं तथा। शरावतीं पयोष्णीञ्च परां भीमरथीमपि। कावेरीं चुलुकाञ्चापि वेणीं शतबलामपि। नीवारां महिताञ्चापि सुप्रयोगां जनाधिप!। पवित्रां कुण्डलां सिन्धुं राजनीं पुरमालिनीम्। पूर्व्वाभिरामां वीराञ्च भीमामोघवतीं तथा। पलाशिनीं पापहरां महेन्द्रां पाट-

धावतीम् । करीषिणीमषिक्नीञ्च कुशचीरां महानदीम् । मकरीं प्रवरां मेनां हेमां घृतवतीं तथा । पुरावतीमनुष्णाञ्च शैब्यां तापीञ्च भारत ! । सदानीरामधृष्याञ्च कुशधारां महानदीम् । सदाकान्तां शिवाञ्चैव तथा वीरवतीमपि । वास्तुं सुवास्तुं गौरीञ्च कम्पनां सहिरण्वतीम् । वरां वीरङ्कराञ्चापि पञ्चमीञ्च महानदीम् । रथचित्रां ज्योतिरथां विश्वामित्रां कपिञ्जलाम् । उपेन्द्रां बहुलाञ्चैव कुचीरां मधुवाहिनीम् । विनदीं पिञ्जलां वेणां तुङ्गवेणां महानदीम् । विदिशां कृष्णवेणाञ्च ताम्राञ्च कपिलामपि । शेलुं सुवामां वेदाश्वां हरिश्रावां महोपमाम् । शीघ्राञ्च पिच्छलाञ्चैव भारद्वाजीञ्च निम्नगाम् । कौशिकीं निम्नगां शोणां बाहुदामथ चन्द्रमाम् । दुर्गामन्तःशिलाञ्चैव ब्रह्मबोध्यां वृहद्वतीम् । यवक्षामथ रोहीञ्च तथा जाम्बूनदीमपि । सुनसां तमसां दासीं वसाञ्च वरणामसीम् । नालां धृतिमतीञ्चैव पूर्णाशाञ्च महानदीम् । तामसीं वृषभाञ्चैव ब्रह्ममेध्यां वृहद्वतीम् । एताश्चान्याश्च बहुधा महानद्यो जनाधिप ! । सदानिरामयां कृष्णां मन्दगां मन्दवाहिनीम् । ब्रह्माणीञ्च महागौरीं दुर्गामपि च भारत ! । चित्रोपलां चित्ररथां मञ्जुलां वाहिनीं तथा । मन्दाकिनीं वैतरणीं कोषां चापि महानदीम् । शुक्तिमतीं अनङ्गाञ्च पुष्पवेणूत्पलावतीम् । लोहित्यां करतोयाञ्च तथैव वृषकाह्वयाम् । कुमारीमृषिकुल्याञ्च मारिषाञ्च सरस्वतीम् । मन्दाकिनीन्तु पुण्याञ्च सर्वगङ्गाञ्च भारत ! । विश्वस्य मातरः सर्व्वाः सर्व्वाश्चैव महाफलाः । तथा नद्यस्त्वप्रकाशाः शतशोऽथ सहस्रशः । इत्येताः सरितो राजन् ! समाख्याता यथास्मृति" । अन्याः काश्चित् नद्यः कालिकापुराणोक्तास्तच्छब्दे २०१२ पृ० दर्शिताः । जम्बुद्वीपस्था जनपदाश्च भा० भी० ७ अ० उक्ताः जनपदशब्दे ३०२० पृ० दर्शिताः । कूर्म्मविभागशब्दे च तत्स्थानमुक्तम् । २ जम्बु(म्बू)द्वीपाकारसंनिवेशयुक्ते दातव्यद्रव्यभेदे तद्विधानादि हेमा० दा० ख० ब्रह्माण्डपु०

"शृणु देवि ! महादानं जम्बु(म्बू)द्वीपाह्वयन्तु तत् । यथाह भगवानद्य पद्मयोनिर्जनार्दनः । पुण्येऽह्नि पुण्यनक्षत्रे पुण्यकाले तु सर्वतः । विषुवत्ययनादौ च ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः । व्यतीपातेऽथ वा कुर्य्याज्जन्मर्क्षे वा विशेषतः । अष्टम्यां पञ्चदश्यां वा नित्यं वा दानमाचरेत् । पुण्यदेशेषु सर्वेषु नदीदेवालयादिषु । दानं यच्छेद्वा दातव्यं श्रद्धा वा यत्र जायते । विप्रन्तु वेदविद्वांसं गुरुं सम्पूज्य यत्नतः । भूक्षेपनादि यत्कार्य्यं सर्वं विप्रेण कारयेत् । विलेपयेत्सर्वभूमिं गोमयेन सवारिणा । तत्र विंशतिहस्तन्तु लेपयेत्परिमण्डलम् । लवणेनोदधिं तत्र परितः परिकल्पयेत् । प्रादेशमात्रं विस्तारादष्टद्रोणेन पार्व्वति ! । तत्राक्षतान्निर्विकिरेत् श्वेतपुष्पैः समन्ततः । तन्मध्ये कारयेन्मेरुं धान्यभारत्रयेण वै । मेरुर्महाव्रीहिमयस्तु मध्ये सुवर्णकल्पद्रुमसंयुतः स्यात् । पूर्वेण मुक्ताफलवज्रयुक्तो याम्येन गोमेदकपुष्परागैः । पश्चाच्च गारुत्मतनीलरत्नैः सौम्येन वैदूर्य्यसरोजरागैः । श्रीखण्डखण्डैरभितः प्रवालनतान्वितः शुक्तिशिलातलः स्यात् । शुक्लाम्बराच्छन्नधरावली स्यात् पूर्वेण पीतानि च दक्षिणे तु । वासांसि पश्चादथ कर्बुराणि रक्तानि चैवोत्तरतोघनाली । ब्रह्मा तु मध्ये कमलासनस्थश्चतुर्मुखः काञ्चननिर्मिताङ्गः । चतुर्भुजश्चात्र निवेशनीयो दधत् स्रुचं चात्र कमण्डलुञ्च । तथाक्षसूत्रं जपसाधनञ्च कृष्णाजिनं चोपवीतं च बिभ्रत् । गङ्गां चतुर्द्धा पतितां निधाय चतुर्दिशं चोदकपूर्णकुम्भाम् । रौप्यान्महेन्द्रप्रभृतीनथाष्टौ संस्थाप्य लोकाधिपतीन् क्रमेण । नानाद्विजोघानि च राजतानि मृगाश्च सर्वत्र निवेशनीयाः । पूर्वेण मन्दरगिरिर्यवतण्डुलाभ्याम् शुक्लाम्बरेण परितः परिवेष्टितान्तः । शृङ्गेण काञ्चनमयेन वृषेण तद्वद्रौप्येण चूतमृगपक्षियुतो विधेयः । याम्येन गन्धमदनोऽत्र गिरिस्तु कार्य्यो गुडैश्च जम्बुतरुणा च हिरण्मयेन । हैमेन यक्षपतिना च विराजमानः पीताम्बरेण परितः परिवेष्टितश्च । पश्चात्तिलाचलमथोपरि कर्बुराभम् वासः सुपिप्पलहिरण्मयहंसयुक्तम् । आकारयेद्विपुलमत्र सुगन्धपुष्पम् रौप्येण शक्तिघटितेन विराजमानम् । संस्थाप्य तं विपुलशैलमथोत्तरेण शैलं सुपार्श्वमपि माषमयं सुवस्त्रम् । न्यग्रोधवृक्षमपि हेममयं सधेनुम् रौप्यैश्च शक्तिघटितैश्च शुभं विधाय । मेरोश्च पुष्पाभरणञ्च कार्य्यम् घृतोदकं प्रस्रवणञ्च दिक्षु । क्षीराज्यदध्ना मधुना सरांसि प्रागादि तेषां च यथाक्रमेण । हेमादिकूटनिषधौ क्रमशश्च याम्ये सौम्ये च नीलसितशृङ्गयुतौ क्रमेण । प्रादेशमात्रं परिनिःसृतास्ते प्रागायताश्चोपरि वज्रयुताश्च सर्वे । प्रत्येकमत्र वरमन्दरपर्वतानाम् भारेण धान्यपरिमाणमुशन्ति सन्तः । शक्राग्रा च रौप्यकृतपक्षियुताश्च सर्वे सौगन्धिपुष्पफलवस्त्रयुता विधेयाः ।

आनीलनिषधायामौ माल्यवद्गन्धमादनौ । तेषां मध्य-गतो मेरुस्तौ च धान्यविनिर्मितः । निषधः पारिपात्रश्च मर्य्यादापर्व्वताविमौ । मेरोः पञ्चमभागेन यथा तौ गन्ध-मादनौ । गन्धमादनशैलोऽसौ पूर्व्वपश्चाद्व्यवस्थितौ । श्वेतनृणुजनिर्माणौ दक्षिणोत्तरतः स्थितौ । चिताग्नः-प्रमुखाः सर्व्वे दक्षिणे ककुभादयः । मन्दकूटादयश्चैव उत्तरे परिकीर्त्तिताः । तांस्तान् कैसरशैलांश्च कृत्वा धान्यमयान् शुभान् । वस्त्रैरावेष्टयेत् शैलेन्द्रं मेरुमन्यांश्च वेष्टयेत् । दक्षिणं भारतं वर्षं तत् किम्पुरुषसंज्ञकम् । हरिवर्षं ततः प्रोक्तं मेरोर्दक्षिणतस्ततः । इलावृतं इतं मेरोश्चतुर्दिशं रम्यकं तथा । रम्यं हिरण्मयं तस्मात् कुरवश्चेति चोत्तराः । भद्राश्वः केतुमालश्च पूर्व्वपश्चिमतः स्थितौ । प्रोक्तानि नव वर्षाणि जम्बुद्वीपे तु नामतः । हिमाद्रिमध्ये देवेशं श्रियञ्च विनिवेशयेत् । प्रबालाभि-मुखावेतौ काञ्चनेन विनिर्म्मितौ । शङ्ख-चक्र-गदा-पाणिं पीतवाससमच्युतम् । किरीट-केयूर-धरं श्रीव-त्साङ्कितवक्षसम् । पद्मासने समासीनां पद्महस्तां सुलो-चनाम् । प्रसन्नवदनां देवीं तस्य दक्षिणतोन्यसेत् । कै-लासमध्यतो मान्तु त्वां चैव विनिवेशयेत् । मां च शङ्क-रनामानं त्वां च गौरीं वरानने ! । चतुर्भुजं वृषस्थञ्च जटिलं चन्द्रमौलिनम् । खट्वाङ्गशूल-वरदाभय-हस्तञ्च मां न्यसेत् । मदुत्सङ्गगतां त्वां च दर्पणेन्दीवरान्विताम् । भद्रासने भगवन्तं हयरूपधरं हरिम् । सौवर्णं स्थापयेद्देव भारते कूर्म्मरूपिणम् । वाराहं केतुमाले वै मत्स्यं कुरुषु चोत्तरे । सौवर्णांश्च वा रौप्यान् स्थाप-येत्तु यथाक्रमम् । एवं जम्बूाह्वयं द्वीपं कृत्वा चैव यथाविधि । अर्घ्यपाद्यासनं स्नानं यथावत् स्थापनं क्रमात् । ब्रह्मादयस्तथा देवाः शैलाः कल्पद्रुमास्तथा । स्वनाममन्त्रैः पूजार्हा नमस्कारान्तदीपितैः । गन्ध-पुष्प-नमस्कार-धूप दीप-फलै-स्तथा । तथोपहरणाद्यैश्च पूजयित्वा प्रयत्नतः । भद्राश्ववर्षे होमन्तु सर्पिषा च समाचरेत् । स्वनाममन्त्रैर्होतव्यं स्वाहाकारसमायुतैः । दशोत्तरशतं कृत्वा ब्रह्मणे मेरवे तथा । इतरेषाञ्च सर्व्वेषामष्टोत्तरशताहुतीः । स्नानार्थं यजमानस्य पुरतः कलशान्न्यसेत् । आम्रकोदरपूर्णन्तु सकूर्चं वस्त्रवेष्टितम् । गन्धाः सुमनसस्तस्य कुर्य्यात्पार्श्वे निवेशयेत् । यास्य श्रेयो विधास्यन्ति तास्तास्तावाह्वयेत्ततः । गङ्गाद्याः सरितः सर्व्वाः समुद्रांश्च सरांसि च । आयान्तु यजमानस्य दुरितक्षयकारकाः । इत्यावाह्य ततस्तस्य कलशं विमलो-दकम् । अभ्यर्च्य गन्धपुष्पाद्यैः स्नापयेत् प्रीतिपूर्व्वकम् । स्नापयेत् प्राङ्मुखं तत्र दातारं कलशोदकैः । अगभिर्वरुण-देवीभिः पावमानीभिरेव च । दानकाले च सम्प्राप्ते दाता नारी नरोऽथवा । स्नापितो गुरुणा तेन सार्द्धं दानं समाचरेत् । त्रिः प्रदक्षिणमावृत्य गृहीतकुसुमा-ञ्जलिः । प्रत्येकं पर्व्वतान् सर्व्वान् प्रणिपातपुरःसरम् । मध्यमं गुरवे दद्यादिमं मन्त्रमुदीरयेत् । अन्यकौ वा प्रदातव्यं तस्यानुज्ञामवाप्य च । यथा च भूरादिसमस्त-लोकास्त्वयि स्थिता भूधरराज ! नित्यम् । अमी सुरा असुरा लोकनाथा ब्रह्मादयो देवगणाश्च नित्यम् । त्वत्-सम्प्रदानादहमप्यशेषैः पापैर्विमुक्तस्तु यथा भवेयम् । श्रेय-स्तथा पर्व्वतराज ! मह्यं कुरु प्रभो ! देववरैश्च सार्द्धम् । इतीदमुक्त्वा प्रददेत्तु मेरुं सकाञ्चनं राजतवस्त्रयुग्मम् । प्रत्येकमेकं द्विजपुङ्गवानाम् ग्रामादि दद्यादितरान् क्रमेण । सुरासुराणाममृतार्थकल्पैः त्वया कृतं मन्दर-शैल ! सत्य ! । तथा च मां रक्ष च सर्व्वतस्त्वं तव प्रसा-दाद्धिरजा यथाहम् । गन्धाद्रिमादन इतीरितभूधरेन्द्र ! वेदोदितस्य गरुडाय नमोऽस्तु तुभ्यम् । त्वत्सम्प्रदान-हतपापसमस्तदोषं छायाग्निशेखर रक्ष च मामजस्रम् । देवालयाय विपुलाय नमोऽचलाय हंसाय वेदपुरुषाय नमोऽच्युताय । सुपार्श्वप्रदाननिहताखिलपापराशिं हंसेन सार्द्धममराचल ! पाहि मां त्वम् । वन्दे सुपार्श्व-ममराचलमप्रमेयञ्चैनुञ्च देवसुरभिं प्रणतोऽस्मि नित्यम् । त्वद्दानभक्तियुतसत्क्रियया हमद्य त्वामेव यामि शरणार्थमवेहि मां त्वम् । श्रीवत्सवत्स-मनादि-मजं समस्तलोकाधिपं सकलकारणमच्युतञ्च । नारायणं शरणमेमि धराधरेन्द्रैः सार्द्धं श्रिया हिमवतः स्थिति-मादिमीड्ये । देवाय देवगणपूजितपादपद्मयुग्माय भक्त-जनदुःखविनाशनाय । कैलासशैलनिलयाय भवाद्य नित्यं गौरीप्रियाय वरदाय नमः शिवाय । चक्र त्वमादिनिधनः शरणागतं माम् भद्राश्वनामनि गतो हरिरच्युतोऽसौ । पाहि सनातनवपुः सनकादि-योगिपूगैरभिष्टुतपुरातनकीर्त्तियुक्तः । मग्नं भवार्णव-हिमाचलयोर्निपतं कूर्म्माकृतिं शरणमेमि भवाभवाय । धाराधरं मथितमन्दरधाता दधातु वक्ष्यं नमामि सुर-पूजितमप्रमेयम् । धाराहरूपिणमनन्तमनन्तपीठम् लो-कस्थापिनमनेकशिरोऽक्षिपादम् । वन्दे महीधरममेय-

यथारकीर्त्तिं यशोयमेमि शरणं हरमीशितारम्। देवस्यापोत्तरकुरुष्वपि नित्यमास्ते भक्त्या सुरेन्द्रगणपूजितपादपद्मः। एवत्वयेयजगतां पतिरच्युतोऽसौ संसारदुःखचकितं शरणागतं माम्। उक्त्वैवमात्मभवनायनदानमन्नं प्रत्येकमेकं द्विजपुङ्गवानाम्। भुक्त्वा शुभानि मनसेप्सति यानि यासौ गच्छेच्च यत्र न निवर्त्तयतीह मर्त्त्यः। गुरवे दक्षिणां दद्यात् सुवर्णञ्चैव वाससी। याग्योपकरणं सर्वं गुरवे विनिवेदयेत्। इत्याह भगवान् प्रीतः पार्थ्यत्वाः परमेश्वरः। अनुमध्यत्र वं सर्वं युष्माकं सुनिसत्तमाः!।"

जम्बूनदी स्त्री जम्बूफलरसजाता नदी।१जम्बूफलरसजाते नदीभेदे जम्बूद्वीपशब्दे ३०४१ पृ० विवृतिः। २ब्रह्मलोकात् प्रवर्त्तमानासु सप्तसु नदीषु मध्ये नदीभेदे च "ब्रह्मलोकादपक्रान्ता सप्तधा प्रतिपद्यते। वस्वोकसारा१ नलिनी२ पावनी च सरस्वती३। जम्बूनदी४ च सीता५ च गङ्गा६ सिन्धुश्च७ सप्तमी" भा० भी० ६अ०।

जम्बूमार्ग न० पुष्करस्थे तीर्थभेदे तस्यारोपक्रमे "पष्ठिपसमुपाहत्य जम्बूमार्गं समाविशेत्। जम्बूमार्गं समाविश्य देवर्षिपितृसेवितम्। अश्वमेधमवाप्नोति सर्वकामसमन्वितः। तत्रोष्य रजनीः पञ्च पूतात्मा जायते नरः। न दुर्गतिमवाप्नोति सिद्धिं प्राप्नोति चोत्तमाम्। जम्बूमार्गादुपावृत्य गच्छेत्तण्डुलिकाश्रमम्" भा० व० ८२ अ०। "जम्बूमार्गं त्रिभिर्मासैः संयतः सुसमाहितः"भा०अनु० २५अ०। "जम्बूमार्गं प्रविश्यामि जम्बूमार्गं महास्वरम्। एवं ब्रह्मस्थानोऽपि स्वर्गलोके महीयते" हरिवं० १४१अ०।

जम्बुल पु० जम्बूं तन्नामध्यं लाति ला–क। १जम्बूवृक्षे २केतकवृक्षे च मेदि०। "जम्बूजम्बूलहस्थाय कहुकन्दरभूषितम्" हरिवं० ८७अ०। ३वरकन्यापक्षयोः परिहासवचने न० नीलकण्ठः।

जम्बूलमालिका स्त्री ६त०। १वरकन्यापक्षयोः परिहासवचनसमूहे। "आशीर्भिर्वर्द्धयित्वा च देवर्षिः समभाषत। अनिरुद्धस्य वीर्याढ्यो विवाहः क्रियतां विभो!। जम्बूलमालिकां द्रष्टुं श्रद्धा हि मम जायते। ततः प्रहसिताः सर्वे नारदस्य वचःश्रवात्" हरिवं० १८८अ०। "जम्बूलमालिका कन्यावरयोर्यत्प्रशान्ता" हारावल्युक्तार्थकतया उद्धा०त०व्याख्यानात् २तदर्थे च।

जम्बू(म्बु)वनज न० जम्बुवन इव जायते जन–ड ७त०। श्वेतजवापुष्पे। "पारिभद्रं पाटला च बकुलं गिरिशालिनी। तिलकं जम्बुवनजं पीतकं तगरन्त्वपि। एतानि हि प्रशस्तानि कुसुमान्यच्युतार्च्चने" वामन पु०

जम्बूवृक्ष पु० कर्म०। जम्बूनामके (जामनाक) वृक्षे स च वृहत्क्षुद्रभेदेन द्विविधः यथाह भाव०प्र० "फलेन्द्रा कथिता नन्दी राजजम्बूर्महाफला। तथा सुरभिपत्रा च महाजम्बूरपि स्मृता। राजजम्बूफलं स्वादु विष्टम्भि गुरु रोचनम्। क्षुद्रजम्बूः सूक्ष्मपत्रा नादेयी जलजम्बुका। जम्बूः संग्राहिणी रूक्षा कफपित्तास्रदाहजित्"।

जभ पु० जभ–घञ्–नुम्। १दैत्यभेदे। करणे घञ्। २दन्ते कर्मणि घञ्। ३जम्बीरे। भावे घञ्।४भक्षणे मेदि०। कर्म्मणि घञ्। ५अंशे। करणे घञ्। ६तूणे हेमच०। जम्भदैत्यश्च महिषासुरपिता। स च इन्द्रात् पराजयमासाद्य महादेवं प्रसाद्य त्रैलोक्यविजयिपुत्ररूपवरप्राप्तौ स्वदेशे गमनात् प्रागेव नारदोपदेशात् इन्द्रेण युद्धायाहूतः स्नानच्छलेन सरोऽवगाहकाले महिषीं दृष्ट्वा तस्यां गर्भमाधाय इन्द्रेण युद्धं कृतवान् तेन निपातितश्च तत्कथा मार्क० पु० दृश्या। कालिकापु० ६१अ० तस्य रम्भेतिनामेति भेदः। अन्योऽपि तन्नामाऽसुरो विष्णुनाहतो यथोक्तं भा० द० १०२ अ०। "असुरश्च महेष्वासो जम्भ इत्यभिविश्रुतः। यज्ञविघ्नकरःक्रूरस्त्वयैव विनिपातितः" हरिं प्रति देवानामुक्तिः। ७रावणानुचरभेदे "प्रघसः प्रतनो जम्भः खरः क्रोधवशो हरिः। प्ररुजश्चारुजश्चैव प्रघसश्चैवमादयः। ततोऽभिपतता तेषामदृश्यानां दुरात्मनाम्। अन्तर्धानवधं तत्प्रचकार च विभीषणः"भा०व० २८४ अ०। ८भक्ष्ये हेमच०। तत्र भक्ष्ये "इति ते कथयन्ति च ब्राह्मणा जम्भसाधकाः"भा०ड०६३अ०। दन्ते "इमं जम्भसुतं पिब" ऋ० ८।९१।२। "जम्भसुतं दन्तैरभिषुतम्"भा० सुजम्भाहरितजम्भा। जभि–जृम्भायां भावे घञ्। ९जृम्भायाम्। "जम्भा सुहरितद्दशमेभ्यः" पा० बहुव्रीहौ अनिच् समा०। सुजम्भा हरितजम्भा तृणं जम्भो भक्ष्यं यस्य तृणजम्भा सोमजम्भा। स्वार्थे क। जम्भक तदर्थे जभ–ण्वुल्। जम्भक भक्षके त्रि०। [जम्भिकायाम्।

जम्भका स्त्री जम्भेव स्वार्थे क। जृम्भायां राजनि०। पक्षे

जम्भग पु० जम्भाय भक्षणाय गच्छति गम–ड। राक्षसभेदे। "देवा यक्षास्तथा नागा गन्धर्वाप्सरसोऽसुराः। क्रूराः

सर्पाः सुपर्णाश्च तरवं जम्भगाः खगाः" तर्पणमन्त्रः ।

जम्भद्विष् पु० जम्भमसुरं द्वेष्टि द्विष–क्विप् । इन्द्रे हेमच० ।

जम्भभेदिन् पु० जम्भमसुरं भिनत्ति भिद–णिनि ६त० । इन्द्रे अमरः जम्भरिपुप्रभृतयोऽप्यत्र । मार्क० पु० तन्मूलं दृश्यम् ।

जम्भर पु० जम्भं भक्षणरुचिं राति ददाति रा–क । १जम्बीरे शब्दच० । वा रस्य लः । जम्भल १तत्रार्थे २बुद्धभेदे च मेदि० । ३राक्षसीभेदे स्त्री । "समुद्रस्योत्तरे तीरे जम्भला नाम राक्षसी । तस्याः स्मरणमात्रेण विशल्या गर्भिणी भवेत्" ज्यो० त० ।

जम्भा स्त्री जभि–जृम्भायां भावे अ । जृम्भायां राजनि० ।

जम्भारि पु० जम्भस्य भक्ष्यस्य असुरभेदस्य वा अरिः । १वह्नौ २वज्रे च विश्वः ३इन्द्रे च । "जम्भारिदम्भोलयः" नैष०

जम्भिन् पु० जभ–णिनि नुम् । १जम्बीरे शब्दच० तत्रार्थे न० हेमच० । २जृम्भायुक्ते त्रि० । [३मरुबके भरतः ।

जम्भीर पु० जभ–गम्भीरा० ईरन् नुम् च । १जम्बीरे अमरः

जम्भ्य पु० जम्भ एव स्वार्थे यत् जभ–कर्म्मणि ण्यत् वा दन्ते । "यस्माद्दर्शपूर्णमासयोर्विद्यमादिमाः प्रजा अदन्तका जायन्ते यस्मादासां जायन्ते यस्मादासां प्रभिद्यन्ते यस्मादासां संतिष्ठन्ते यस्मादासां पुनरुत्तमे वयसि सर्व एव प्रभिद्यन्ते यस्मादधर एवाग्रे जायन्तेऽथोत्तरे यस्माद्दवीयांस एवाधरे प्रथीयांस उत्तरे यस्माद्दंष्ट्रा वर्षीयसी यस्मात् समा एव जम्भ्याः" शत०ब्रा०११।४।१।५। "दंष्ट्राभ्यां मलिम्लून् जम्भ्यैस्तस्करान्" यजु०११।७८ "दन्ता जम्भ्याः जम्भायतिमाश्रिता जम्भ्याः" वेददीपोक्तेर्थे च ।

जय पु० जि–भावे अच् । पराभिभवेन १उत्कर्षलाभे (जित हओया) २वशीकरणे इन्द्रियजयः । "मौनं सदासनजयः स्थैर्यं प्राणजयः शनैः" भाग०३।२८।६ । ३शत्रुपराङ्मुखीकरणे ४संग्रामादिजये । "सप्त वित्तागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः । विभागः संप्रयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च" मनुना तस्य धर्म्यलाभहेतुत्वमुक्तं तत्र क्षत्रियस्यैव "स्वामी ऋक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं क्षत्रियस्य विजितं निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोरिति" गौतमस्मृतेः । "जयो रन्ध्रप्रहारिणाम्" रघुः । "सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ" गीता । जि–कर्त्तरि अच् । ५परमेश्वरे पु० तस्य सर्वभूतजयित्वात् तथात्वं "जयो जयः सत्यसन्धो दाशार्हः सात्वतां पतिः" विष्णुस० । ६जयन्ते इन्द्रपुत्रे असुरजयात्तस्य तथात्वम् ७युधिष्ठिरे क्रोधजयात् गुप्तनामकत्वाद्वा तस्य तथात्वम् । विराटनगरे छद्मवेशेन स्थायिनः युधिष्ठिरस्य यथा गुप्तं तन्नाम तथोक्तं "जयो जयन्तो विजयो जयत्सेनो जयद्बलः । इति गुप्तानि नामानि तेषां चक्रे युधिष्ठिरः" भा०वि०५अ० । ८अग्निमन्थवृक्षे रोगजयात्तस्य तथात्वम् । ९दानवभेदे "जयो निकुम्भः कुम्भश्च दानवो ररचुरेते दशदानवाधिपम्" हरिवं० २४२अ० । १०विश्वामित्रसुतभेदे । "मधुच्छन्दा जयश्चैव देवलश्च तथाष्टकः । कच्छपो हारितश्चैव विश्वामित्रस्य ते सुताः" २७अ० । ११सोमवंश्ये सृञ्जयनृपपुत्रभेदे "ऐलपुत्रा बभूवुस्ते सप्त देवसुतोपमाः । दिवजाता महात्मान आयुर्धीमानमावसुः" इत्युपक्रमे "आयोः पुत्रास्तथा पञ्च सर्वे वीरा महारथाः । स्वर्भानुतनयायाश्च प्रभायां जज्ञिरे नृप ! । नहुषः प्रथमं यज्ञे वृद्धशर्म्मा ततः परम् । रम्भो रजिरनेनाश्च त्रिषु लोकेषु विश्रुतः" इति आयुपुत्रभेदानुक्त्वा "अनेनसः सुतो राजा प्रतिक्षत्रो महायशाः । प्रतिक्षत्रसुतश्चापि सृञ्जयो नाम विश्रुतः । सृञ्जयस्य जयः पुत्रो विजयस्तस्य चात्मजः" हरिवं०२९अ० । ऐलस्योर्वशीगर्भजाते १२सुतभेदे । "ऐलस्य चोर्वशीगर्भात् षडासन्नात्मजा नृप ! । आयुः श्रुतायुः सत्यायू रयोऽथ विजयो जयः" भाग० ९।१५।१ । दशमे ब्रह्मसावर्णिमन्वन्तरे १३द्विजभेदे "दशमो ब्रह्मसावर्णिरुपश्लोकसुतो महान् । तत्सुता भूरिषेणाद्या हविष्मत्प्रमुखा द्विजाः । हविष्मान् सुकृतः सत्यो जयो मूर्त्तिस्तदा द्विजाः" भाग० ८।१३।१० । १४जनकवंश्ये मैथिले नृपभेदे । "जन्मना जनकः सोऽभूत् वैदेहस्तु विदेहजः । मिथिलो मथनाज्जातो मिथिला येन निर्म्मिता" इत्युपक्रमे "श्रुतस्ततो जयस्तस्माद्विजयोऽस्मादृतः सुतः" भाग०९।१३।१६ । सोमवंश्ये १५सृञ्जयसुते १६सङ्कृतिनृपसुते च । "कुशात् प्रतिक्षत्रस्तस्मात् सृञ्जयस्तत्सुतो जयः । ततः कृतः कृतस्यापि जज्ञे हर्य्यवनान् नृपः । सहदेवस्ततोऽहीनो जयत्सेनस्तु तत्सुतः । सङ्कृतिस्तस्य च जयः क्षत्रधर्म्मा महारथः" भाग० ९।१७।१० । अत्र जयस्य द्विधा कीर्त्तनात् तद्वंश्ये द्वौ जयौ । १७इक्ष्वाकुवंश्ये चित्रगन्धनरनृपभेदे हेम० । १८विष्णुदौवारिकभेदे । जयविजयौ हि विष्णुद्वारपौ भगवदिच्छया वैकुण्ठगतान् ब्रह्मसुतान् सनकादीन् भगवदभ्यन्तरे गमनाय निवार्य्य वेत्रेण ताडयन्तौ तैरभिशप्तौ हिरण्याक्षाद्यसुरभावेन जातौ तत्कथा भाग० ३।१६ अ० ।

"मानसात्मसुता युष्मत्पूर्वजाः सनकादयः । चेरुर्विहायसा लोकान् लोकेषु विगतस्पृहाः ॥ त एकदा भगवतो वैकुण्ठस्यामलात्मनः। ययुर्वैकुण्ठनिलयं सर्व्वलोकनमस्कृतम्" इत्युपक्रमे ।

"तस्मिन्नतीत्य मुनयः षडसज्जमानाः कक्षाः समानवयसावथ सप्तमायाम् । देवावचक्षत गृहीतगदौ पराद्‌र्ध्यकेयूरकुण्डलकिरीटविटङ्कवेशौ ॥ मत्तद्विरेफवनमालिकया निवीतौ विन्यस्तया सितचतुष्टयबाहुमध्ये । वक्त्रं भ्रुवा कुटिलया स्फुटनिर्गमाभ्यां रक्तेक्षणेन च मनाग्रभसं दधानौ ॥ द्वार्य्येतयोर्निविविशुर्मिषतोरपृष्ट्वा पूर्व्वा यथा पुरटवज्रकपाटिकायाः । सर्व्वत्र तेऽविषमया मुनयः स्वदृष्ट्या ये संचरन्त्यविहता विगताभिशङ्काः ॥ तान् वीक्ष्य वातरशनांश्चतुरः कुमारान् वृद्धान् दशार्द्धवयसो विदितात्मतत्त्वान् । वेत्रेण चास्खलयतामदर्हणांस्तौ तेजो विहस्य भगवत्प्रतिकूलशीलौ ॥ ताभ्यां मिषत्स्वनिमिषेषु निषिध्यमानाः स्वर्हत्तमा अपि हरेः प्रतिहारपाभ्याम् । ऊचुः सुहृत्तमदिदृक्षितभङ्ग ईषत्कामानुजेन सहसा त उपप्लुताक्षाः ॥ श्रीमुनय ऊचुः । कोवामिहैत्य भगवत्परिचर्य्ययोच्चैस्तद्धर्म्मिणां निवसतां विषमस्वभावः । तस्मिन् प्रशान्तपुरुषे गतविग्रहे वां कोवात्मवत्कुहकयोः परिशङ्कनीयः ॥ नह्यन्तरं भगवतीह समस्तकुक्षावात्मानमात्मनि नभो नभसीव धीराः । पश्यन्ति यत्र युवयोः सुरलिङ्गिनोः किं व्युत्पादितं ह्युदरभेदि भयं यतोऽस्य ॥ तद्वां समुष्य परमस्य विकुण्ठभर्त्तुः कर्त्तुं प्रकृष्टमिह धीमहि मन्दधीभ्याम् । लोकानितो व्रजत मन्तरभावदृष्ट्या पापीयसस्त्रय इमे रिपवोऽस्य यत्र ॥ तेषामितीरितमुभाववधार्य्य घोरं तं ब्रह्मदण्डमनिवारणमस्त्रपूगैः । सद्यो हरेरनुचरावुरु बिभ्यतस्तत्पादग्रहावपततामतिकातरेण ॥ भूयादघोनि भगवद्भिरकारि दण्डो यो नौ हरेत सुरहेलनमप्यशेषम् । माधोऽनुतापकलया भगवत्स्मृतिघ्नो मोहो भवेदिह तु नौ व्रजतोरधोऽधः ॥ एवं तदैव भगवानरविन्दनाभः स्वानां विबुध्य सदतिक्रममार्य्यहृद्यः । तस्मिन् ययौ परमहंसमहामुनीनामन्वेषणीयचरणौ चलयन् सहश्रीः" । ततः कुमारैः भगवन्तं दृष्ट्वा कृतां तत्स्तुतिमुपवर्ण्योक्तम् ।

"इति तद्गृणतां तेषां मुनीनां योगधर्म्मिणाम् । प्रतिनन्द्य जगादेदं वैकुण्ठनिलयो विभुः । श्रीभगवानुवाच । एतौ तौ पार्षदौ मह्यं जयो विजय एव च । कदर्थीकृत्य मां यद्वो बह्वक्रातामतिक्रमम् । यस्त्वेतयोर्धृतो दण्डो भवद्भिर्मामनुव्रतैः । स एवानुमतोऽस्माभिर्मुनयो ! देवहेलनात्"। ततः कथाशेषो यथा

"श्रीभगवानुवाच । एतौ सुरेतरगतिं प्रतिपद्य सद्यः संरम्भसम्भृतसमाध्यनुबद्धयोगौ । भूयः सकाशमुपयास्यत आशु यो वः शापो मयैव निमितस्तदवेत विप्राः ! ॥ श्रीब्रह्मोवाच । अथ ते मुनयो दृष्ट्वा नयनानन्दभाजनम् । वैकुण्ठं तदधिष्ठानं विकुण्ठञ्च स्वयंप्रभम् । भगवन्तं परिक्रम्य प्रणिपत्यानुमान्य च । प्रतिजग्मुः प्रमुदिताः शंसन्तो वैष्णवीं श्रियम् । भगवाननुगावाह यातं मा भैष्टमस्तु शम् । ब्रह्मतेजः समर्थोऽपि हन्तुं नेच्छे मतन्तु मे । मयि संरम्भयोगेन निस्तीर्य्य ब्रह्महेलनम् । प्रत्येष्यतं निकाशं मे कालेनाल्पीयसा पुनः । द्वाःस्थावादिश्य भगवान् विमानश्रेणिभूषणम् । सर्व्वातिशयया लक्ष्म्या जुष्टं स्वधिष्ण्यमाविशत् । तौ तु गीर्व्वाणऋषभौ दुस्तराद्धरिलोकतः । हतश्रियौ ब्रह्मशापादभूतां विगतस्मयौ । तदा विकुण्ठधिषणात्तयोर्निपतमानयोः । हाहाकारो महानासीद्विमानाग्र्येषु पुत्रकाः ! । तावेव ह्यधुना प्राप्तौ पार्षदप्रवरौ हरेः । दितेर्जठरनिर्विष्टं काश्यपं तेज उल्बणम् । तयोरसुरयोरद्य तेजसा यमयोर्हि वः । आक्षिप्तं तेज एतर्हि भगवांस्तद्विधित्सति" ।

भाग० ३।१२ अ०—१६ अ० । जयति संसारमनेन । जि करणे अच् । १६भारतादौ ग्रन्थभेदे । "ब्रह्मचारिकाखण्डं भविष्यपुराणम् "अष्टादश पुराणानि रामस्य चरितं तथा । विष्णुधर्म्मादिशास्त्राणि शिवधर्म्माश्च भारत ॥ कार्ष्णाख्यं पञ्चमो वेदो यन्महाभारतं स्मृतम् । सौराश्च धर्म्मा राजेन्द्र ! मानवोक्ता महीपते ! ॥ जयेति नाम एतेषां प्रवदन्ति मनीषिणः" इति "नारायणं नमस्कृत्य नरञ्चैव नरोत्तमम् । देवीं सरस्वतीञ्चैव ततो जयमुदीरयेत्" सर्व्वपुराणारम्भे पाठ्यश्लोकः। २०द्यूतव्यवहारे स्पर्द्धे शब्दार्थचि०। षष्टिवर्षमध्ये अष्टाविंशतितमे २१वत्सरे । तत्फलं यथा "क्षत्रियाश्च तथा वैश्याः शूद्राश्च नटनर्त्तकाः। पीड़िताश्च वरारोहे ! जये सर्व्वे न संशयः" ज्यो०त० । जये कुशलः आकर्षा० कन् । जयक जयकुशले त्रि० । २२कुमारानुचरमागभेदे । "ददावग्निपुत्रस्य महापारि-

महायुधौ । जयं महाजयश्चैव नागौ ज्वलनसूनवे” भा०श०४६अ० । २२द्रुपदराजपुत्रभेदे “जघान सुरथं नाम द्रुपदस्य सुतं विभुः । पुनः शत्रुञ्जयं नाम सुरथस्यानुजं रणे । रथानीकं जयानीकं जयञ्चाल निजघ्निवान्” भा० द्रो० १५६ अ० । २३अर्जुने “यदि नोत्सिहति जयः पिता मे नरसत्तमः । अग्निमेव रथोद्वेगे योजयिष्ये कलेवरम्” भा०आश्व० ८०अ० । मातरं प्रति बभ्रुवाहनोक्तिः । “इत्युक्त्वा सोऽब्रवीत् पुत्रं मणिपूरपतिं जयः” ८१अ० । २५धृतराष्ट्रपुत्रभेदे । “दुर्योधनप्रभृतयो युयुत्सुः करणस्तथा । ततो दुःशासनश्चैव दुःसहश्चैव भारत ! । दुर्मर्षणो विकर्णश्च चित्रसेनोविविंशतिः । जयः सत्यव्रतश्चैव पुरुमित्रश्च भारत ! । वैश्यापुत्रो युयुत्सुश्च एकादश महारथाः” भा० आ० ६२ अ० ।

जयकोलाहल पु० जयस्य कोलाहलो यत्र । १पाशकक्रीडाभेदे शब्दच० । हेम० । २जयध्वनौ ।

जयढक्का स्त्री जयसूचिका ढक्का । वाद्यभेदे ।

जयतीर्थ न० तीर्थभेदे शिवपु० ।

जयत्सेन पु०१विराटनगरे अज्ञातवासिनि नकुले पाण्डवे । जयन्तशब्दे दृश्यम् । जयन्ती सेनाऽस्य । २विक्रान्तसैन्ययुते नृपे । ३मागधनृपभेदे । “गणस्तु जयत्सेनस्तोभाभासीत् स पार्थिवः । अष्टानां प्रवरस्तेषां कालेयानां महासुरः” भा० आ० ६७ अ० । ४पुरुवंश्ये सार्वभौमाख्यनृपपुत्रे । “अहंयातिः खलु कृतवीर्यदुहितरमुपयेमे भानुमतीं नाम तस्यामस्य जज्ञे सार्वभौमः । सार्वभौमः खलु जित्वा जहार कैकेयीं सुनन्दां नाम तामुपयेमे तस्यामस्य जज्ञे जयत्सेनो नाम । जयत्सेनः खलु वैदर्भीमुपयेमे सुश्रुतां नाम तस्यामस्य जज्ञे अवाचीनः” भा० आ० ९५ अ० । ५सोमवंश्ये अहीनन्दपुत्रे च । जय-शब्दे मूलं दृश्यम् ।

जयदत्त पु० इन्द्रपुत्रे जयन्ते हेमच० ।

जयदुर्गा स्त्री दुर्गामूर्त्तिभेदे तन्मूर्त्तिलक्षणं तन्त्रसारे “कालाभ्राभां कटाक्षैररिकुलभयदां मौलिबद्धेन्दुरेखां शङ्खं चक्रं कृपाणं त्रिशिखमपि (त्रिशूलम्) करैरुद्वहन्तीं त्रिनेत्राम् । सिंहस्कन्धाधिरूढां त्रिभुवनमखिलं तेजसा पूरयन्तीं ध्यायेद्दुर्गां जयाख्यां त्रिदशपरिवृतां सेवितां सिद्धिकामैः” । अस्याः मन्त्रप्रयोगादिकं तत्रैव दृश्यम् ।

जयदेव पु० गीतगोविन्दकाव्यकारके केन्दुविल्वग्रामवासिनि कविभेदे “भावं शृङ्गारसारस्वतमथजयदेवस्य विष्वग्वचांसि” गीतगो०

जयद्बल पु० विराटवासे अज्ञातवासिनि पाण्डवे सहदेवे जय- [शब्दे दृश्यम् ।

जयद्रथ पु० १पौरवे बृहन्मनसो नृपस्य यशोदेव्यां जाते पुत्रभेदे । तदुत्पत्तिकथा “बृहद्धर्मसुतो यस्तु राजा नाम्ना बृहन्मनाः । तस्य पत्नीद्वयञ्चासीच्चैतस्यसुते शुभे । यशोदेवी च सत्या च ताभ्यां वंशस्तु भिद्यते । जयद्रथस्तु राजेन्द्र ! यशोदेव्यां व्यजायत” हरिवं० ३१अ० । सिन्धुदेशाधिपवृद्धक्षत्रसुते २राजभेदे । स च धृतराष्ट्रकन्यां दुःशलामुपयेमे । स च सौवीरदेशाधिपः “जयद्रथो नाम यदि श्रुतस्ते सौवीरराजः सुभगे! स एषः” भा०व०२६४ स च द्रौपदीं हृत्वा पलायमानो विजित्य भीमेन गृहीतो युधिष्ठिराज्ञया मुक्तश्च । ततो निर्वेदमासाद्य तपसा तोषिताद् रुद्रतो वरं लेभे तत्कथा यथा

“जयद्रथस्तु संप्रेक्ष्य भ्रातरावुद्यतायुधौ । प्राद्रवत्तूर्णमव्यग्रो जीवितेप्सुः सुदुःखितः । तं भीमसेनो धावन्तमवतीर्य रथाद्बली । अभिद्रुत्य निजग्राह केशपक्षे ह्यमर्षणः । समुद्यम्य च तं भीमो निष्पिपेष महीतले । शिरो गृहीत्वा राजानं ताडयामास चैव ह । पुनः सञ्जीवमानस्य तस्योत्पतितुमिच्छतः । पदा मूर्द्ध्नि महाबाहुः प्राहरद्विलपिष्यतः । तस्य जानु ददौ भीमो जघ्ने चैनमरत्निना । स मोहमगमद्राजा प्रहारवरपीडितः । सरोषं भीमसेनं तु वारयामास फाल्गुनः । दुःशलायाः कृते राजा यत्तदाहेति कौरवः । भीम उवाच । नायं पापसमाचारो मत्तो जीवितुमर्हति । कृष्णायास्तदनर्हायाः परिक्लेष्टा नराधमः । किन्तु शक्यं मया कर्त्तुं यद्राजा सततं घृणी । त्वञ्च बालिशया बुद्ध्या सदैवास्मान् प्रबाधसे । एवमुक्त्वा सटास्तस्य पञ्च चक्रे वृकोदरः । अर्द्धचन्द्रेण बाणेन किञ्चिदब्रुवतस्तदा । विकत्थयित्वा राजानं ततः प्राह वृकोदरः । जीवितुं चेच्छसे मूढ ! हेतुं मे गदतः शृणु । दासोऽस्मीति त्वया वाच्यं संसत्सु च सभासु च । एवं ते जीवितं दद्यामेष युद्धजितो विधिः । एवमस्त्विति तं राजा कृच्छ्रप्राणो जयद्रथः । प्रोवाच पुरुषव्याघ्रं भीममाहवशोभिनम् । तत एनं विचेष्टन्तं बद्ध्वा पार्थो वृकोदरः । रथमारोपयामास विसंज्ञं पांशुगुण्ठितम् । ततस्तं रथमास्थाय भीमः पार्थानुगस्तदा । अभ्येत्याश्रममध्यस्थमभ्यगच्छद्युधिष्ठिरम् । दर्शयामास भीमस्तु तदवस्थं जयद्रथम् ।

तं राजा प्राहसद्दृष्ट्वा मुच्यतामिति चाब्रवीत् । राजानञ्चाब्रवीद्भीमो द्रौपद्याः कथ्यतामिति । दासभावं गतो ह्येष पाण्डूनां पापचेतनः । तमुवाच ततो ज्येष्ठो भ्राता सप्रणयं वचः । मुञ्चेममधमाचारं प्रमाणं यदि ते वयम् । द्रौपदी चाब्रवीद्भीममभिवीक्ष्य युधिष्ठिरम् । दासोऽयं मुच्यतां राज्ञस्त्वया पञ्चसटः कृतः । स मुक्तोऽभ्येत्य राजानमभिवाद्य युधिष्ठिरम् । ववन्दे विह्वलो राजंस्तांश्च दृष्ट्वा मुनींस्तदा । तमुवाच घृणी राजा धर्मपुत्त्रो युधिष्ठिरः । तथा जयद्रथं दृष्ट्वा प्रगृहीतं सव्यसाचिना । अदासो गच्छ मुक्तोऽसि मैवं कार्षीः पुनः पुनः । स्त्रीकामुक धिगस्तु त्वां क्षुद्रः क्षुद्रसहायवान् । एवंविधं हि कः कुर्य्यात्त्वदन्यः पुरुषाधमः । गतसत्त्वमिव ज्ञात्वा कर्त्तारमशुभस्य तम् । संप्रेक्ष्य भरतश्रेष्ठः कृपाञ्चक्रे नराधिपः । धर्मे ते वर्द्धतां बुद्धिर्मा चाधर्मे मनः कृथाः । साश्वः सरथपादातः स्वस्ति गच्छ जयद्रथ ! । एवमुक्तस्तु सव्रीडस्तूष्णीं किञ्चिदवाङ्मुखः । जगाम राजा दुःखार्त्तो गङ्गाद्वाराय भारत । स देवं शरणं गत्वा विरूपाक्षमुमापतिम् । तपश्चचार विपुलं तस्य प्रीतो वृषध्वजः । बलिं स्वयं प्रत्यगृह्णात् प्रीयमाणस्त्रिलोचनः । वरञ्चास्मै ददौ देवः स जग्राह च तच्छृणु । जयद्रथ उवाच । समस्तान् सरथान् पञ्च जयेयं युधि पाण्डवान् । इति राजाब्रवीद्देवं नेति देवस्तमब्रवीत् । महेश्वर उवाच । अजय्यांश्चाप्यवध्यांश्च वारयिष्यसि तान् युधि । ऋतेऽर्ज्जुनं महाबाहुं नरं नाम सुरेश्वरम् । बदर्य्यां तप्ततपसं नारायणसहायकम् । अजितं सर्व्वलोकानां देवैरपि दुरासदम् । मया दत्तं पाशुपतम् दिव्यमप्रतिमं शरम् । अवाप लोकपालेभ्यो वज्रादीन् स महाशरान्” ।

“प्रधानं शस्त्रविदुषां तेन कृष्णेन रक्ष्यते । सहायः पुण्डरीकाक्षः श्रीमानतुलविक्रमः । समासाद्यन्दने पार्थमासाद्य परवीरहा न शक्यते तेन जेतुं त्रिदशैरपि दुःसहः । कः पुनर्मानुषो भावो रणे पार्थं विजेष्यते । तमेकं वर्ज्जयित्वा तु सर्व्वं यौधिष्ठिरं बलम् । चतुरः पाण्डवान् राजन् ! दिनैकं जेष्यसे रिपून्” । स च भारतयुद्धकाले द्रोणरचितचक्रव्यूहद्वारे स्थित्वाऽर्ज्जुनकृते युधिष्ठिरादीन् चतुरो भ्रातॄन् जिगाय । अभिमन्युञ्च जघान । तद्वधकुपितेनार्ज्जुनेन श्वः सूर्य्यास्तमयात् प्रागेव त्वां हत्वा तथा त्वामहत्वा स्वयं वा मर्त्तेति प्रतिज्ञाय स निहतः तच्छिरश्च अन्यत्र तपस्यतस्तत्पितुरङ्केऽवक्षिप्तं शरपरम्परया पातितं तेन च तस्य शिरसो भूमौ पातनेन तच्छिरः शतधाभूतं तत्कथा यथा भा० द्रो० १४४ अ० ।

“एतस्मिन्नेव काले तु द्रुतं गच्छति भास्करे । अब्रवीत् पाण्डवं राजंस्त्वरमाणो जनार्द्दनः । एष मध्ये कृतः षड्भिः पार्थ ! वीरैर्महारथैः । जीवितेप्सुर्महाबाहो ! भीतस्तिष्ठति सैन्धवः । एताननिर्ज्जित्य रणे षड्रथान् पुरुषर्षभ ! । न शक्यः सैन्धवो हन्तुं यत्तो निर्व्याजमर्ज्जुन । योगमत्र विधास्यामि सूर्य्यस्यावरणं प्रति । अस्तं गत इति व्यक्तं प्रेक्ष्यत्येकः स सिन्धुराट् । हर्षेण जीविताकाङ्क्षी विनाशार्थं तव प्रभो ! । न गोप्स्यति दुराचारः स आत्मानं कथञ्चन । तत्र छिद्रे प्रहर्त्तव्यं त्वयास्य कुरुसत्तम । व्यपेक्षा नैव कर्त्तव्या गतोऽस्तमिति भास्करः । एवमस्त्विति बीभत्सुः केशवं प्रत्यभाषत । ततोऽसृजत्तमः कृष्णः सूर्य्यस्यावरणं प्रति । योगी योगेन संयुक्तो योगिनामीश्वरो हरिः । सृष्टे तमसि कृष्णेन गतोऽस्तमिति भास्करः । त्वदीया जहृषुर्य्योधाः पार्थनाशान्नराधिप ! । ते प्रहृष्टा रणे राजन्नापश्यन् सैनिका रविम् । उन्नाम्य वक्त्राणि तदा स च राजा जयद्रथः । वीक्षमाणे ततस्तस्मिन् सिन्धुराजे दिवाकरम् । पुनरेवाब्रवीत् कृष्णो धनञ्जयमिदं वचः । पश्य सिन्धुपतिं वीरं प्रेक्षमाणं दिवाकरम् । भयं विप्रमुत्सृज्य त्वत्तो भरतसत्तम । अयं कालो महाबाहो ! वधायास्य दुरात्मनः । इत्येवं केशवेनोक्तः पाण्डुपुत्त्रः प्रतापवान् । न्यवधीत्तावकं सैन्यं शरैरर्कानलप्रभैः” ।

“एवं तान् व्याकुलीकृत्य त्वदीयान् स महारथान् । उज्जहार शरं घोरं पाण्डवोऽनलसन्निभम् । इन्द्राशनिसमप्रख्यं दिव्यमन्त्राभिमन्त्रितम् । सर्व्वभारसहं शश्वद्गन्धमाल्यार्च्चितं महत् । वज्रोपास्त्रेण संयोज्य विधिवत् कुरुनन्दनः । समादधन्महाबाहुर्गाण्डीवे क्षिप्रमर्ज्जुनः । तस्मिन् सन्धीयमाने तु शरे ज्वलनतेजसि । अन्तरीक्षे महानादो भूतानामभवन्नृप । इत्यब्रवीच्च पुनस्तत्र त्वरमाणो जनार्द्दनः । धनञ्जय ! शिरश्छिन्धि सैन्धवस्य दुरात्मनः । अस्तं महीधरश्रेष्ठं यियासति दिवाकरः । शृणुष्वैतच्च वाक्यं मे

जयद्रथवधं प्रति । वृद्धक्षत्रः सैन्धवस्य पिता जगति विश्रुतः । स कालेनेह महता सैन्धवं प्राप्तवान् सुतम् । जयद्रथममित्रघ्न ! तञ्चोवाच तदा नृपम् । अन्तर्हिता पुरा वाणी मेघदुन्दुभिनिस्वना । तवात्मजो मनुष्येन्द्र ! कुलशीलदमादिभिः। गुणैर्भविष्यति विभो! सदृशो वंशयोर्द्वयोः । क्षत्रियप्रवरो लोके नित्यं शूराभिसत्कृतः । शत्रुभिर्युध्यमानस्य संग्रामे त्वस्य धन्विनः । शिरश्छेत्स्यति संक्रुद्धः शत्रुरालक्षितो भुवि । तच्छ्रुत्वा सिन्धुराजस्तु ध्यात्वा चिरमरिन्दमः । ज्ञातीन् सर्वानुवाचेदं पुत्रस्नेहाभिचोदितः । संग्रामे युध्यमानस्य वहतो महतीं धुरम् । धरण्यां मम पुत्रस्य पातयिष्यति यः शिरः । तस्यापि शतधा मूर्द्धा फलिष्यति न संशयः । एवमुक्त्वा ततो राज्ये स्थापयित्वा जयद्रथम् । वृद्धक्षत्रो वनं यातस्तपोऽयं समास्थितः । स तप्यते च तेजस्वी तपो घोरं दुरासदम् । समन्तपञ्चकादस्माद्बहिर्वानरकेतन ! । तस्माज्जयद्रथस्य त्वं शिरश्छित्त्वा महाहवे । दिव्येनास्त्रेण रिपुहन् ! घोरेणाद्भुतकर्म्मणा । सकुण्डलं सिन्धुपतेः प्रभञ्जनसुतानुज ! । उत्सङ्गे पातयाद्याशु वृद्धक्षत्रस्य भारत ! । अथ त्वमस्य मूर्द्धानं पातयिष्यसि भूतले । तवापि शतधा मूर्द्धा फलिष्यति न संशयः । यथा चेदं न जानीयात् स राजा तपसि स्थितः । तथा कुरु कुरुश्रेष्ठ ! दिव्यमस्त्रमुपाश्रितः । न ह्यसाध्यमकार्य्यं वा विद्यते तव किञ्चन । समस्तेष्वपि लोकेषु त्रिषु वासवनन्दन ! । एतच्छ्रुत्वा तु वचनं सृक्किणी परिसंलिहन् । इन्द्राशनिसमस्पर्शं दिव्यमन्त्राभिमन्त्रितम् । सर्वभारसहं शश्वद्गन्धमाल्यार्च्चितं शरम् । विससर्ज्जार्ज्जुनस्तूर्णं सैन्धवस्य वधे वृतम् । ततो धनञ्जयः शीघ्रं शरं तं भास्करत्विषम् । उज्जिहीर्षुः शिरः कायात् सैन्धवस्य महात्मनः । स पार्थभुजनिर्मुक्तः शरः श्येन इवाशुगः । छित्त्वा शिरः सिन्धुपतेरुत्पपात विहायसि । तच्छिरः सिन्धुराजस्य शरैरूर्द्ध्वमवाहयत् । दुर्हृदामप्रहर्षाय सुहृदां हर्षणाय च । शरैः कदम्बकीकृत्य काले तस्मिंश्च पाण्डवः । योधयामास तांश्चैव पाण्डवः षण्महारथान् । ततः सुमहदाश्चर्य्यं तत्रापश्याम भारत । समन्तपञ्चकाद्बाह्यं शिरो यद्व्यहरत्ततः । एतस्मिन्नेव काले तु वृद्धक्षत्रो महीपतिः। सन्ध्यामुपास्ते तेजस्वी सम्बन्धी तव मारिष ! । उपासीनस्य तस्याथ कृष्णकेशं सकुण्डलम् । सिन्धुराजस्य मूर्द्धानमुत्सङ्गे समपातयत् । तस्योत्सङ्गे निपतितम् शिरस्तच्चारुकुण्डलम् । वृद्धक्षत्रस्य नृपतेरलक्षितमरिन्दम ! । ततोत्थितस्य तस्याथ वृद्धक्षत्रस्य भारत ! उत्तिष्ठतस्तत् सहसा शिरोऽगच्छद्धरातलम् । ततस्तस्य नरेन्द्रस्य पुत्रमूर्द्धनि भूतलम् । गते तस्यापि शतधा मूर्द्धागच्छदरिन्दम ! ततः सर्वाणि सैन्यानि विस्मयं जग्मुरुत्तमम् । वासुदेवं सबीभत्सुं प्रशशंसुर्महारथम् । ततो विनिहते राजन्! सिन्धुराजे किरीटिना । तमस्तद्वासुदेवेन संहृतं भरतर्षभ ! । पश्चाज्ज्ञातं महीपाल ! तव पुत्रैः सहानुगैः। वासुदेवप्रयुक्तेयं मायेति नृपसत्तम ! ।"

"जयद्रथवधे राजन् ! युद्धौ भीमधनञ्जयौ । सवितारं निरीक्षेते प्रौढ़ा बाला वधूरिव" उद्भटः ।

जयद्रथवध पु० जयद्रथस्य वधमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण् तस्य आख्यायिकायां लुपि व्यक्तिवचनत्वात् पुंस्त्वम् । भारतद्रोणपर्वान्तर्गते अवान्तरपर्वभेदे तच्च द्रोणपर्वणि ८५ अध्यायावधि १५२ अध्यायपर्य्यन्तम् "जयद्रथवधः पर्व घटोत्कचवधस्ततः" भा० आ० १ अ०। अवान्तरपर्वोक्तौ ।

जयद्रथविमोक्षण न० जयद्रथस्य विमोक्षणमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण् तस्य आख्यायिकायां लुपि व्यक्तिवचनत्वात् क्लीवता । भारतवनपर्वान्तर्गते अवान्तरपर्वभेदे तच्च पर्व वनपर्वणि २७ अध्यायात्मकम् । "द्रौपदीहरणं तत्र जयद्रथविमोक्षणम्" भा० आ० १अ० अवान्तरपर्वोक्तौ ।

जयधर्म्मन् पु० कुरुसेनानीभेदे । "कमलाक्षः परक्राथी जयधर्म्मा सुदर्शनः । एते त्वामनुयास्यन्ति पत्तीनामयुतानि षट्" भा० द्रो० १५६ अ० ।

जयध्वज पु० कार्त्तवीर्य्यार्ज्जुनस्य तनये आवन्त्ये नृपभेदे "शूरसेनश्च शूरश्च धृष्णोक्तः कृष्ण एव च । जयध्वजश्च नाम्नासीदावन्त्यो नृपतिर्महान् । कार्त्तवीर्य्यस्य तनया वीर्य्यवन्तो महाबलाः । जयध्वजस्य पुत्रस्तु तालजङ्घो महाबलः" हरिवं० ३४ अ० ।

जयन न० जि–करणे ल्युट् । १जयादिसन्नाहे "तुरङ्गिणो जयनयुजश्च वाजिनः" माघः। भावे ल्युट् । २जये मेदि० ।

जयनी स्त्री इन्द्रकन्यायाम् त्रिका० ।

जयन्त पु० जि–झ । १इन्द्रपुत्रे अमरः २शिवे ३चन्द्रे च त्रिका०। विराटावासे छद्मवेशिनि ४भीमे तस्य तथागुप्तनामता जयन्ते द्रष्टा । ५विष्णौ "जयन्तः सर्वविज्ञाता" विष्णुस० । ६रुद्रभेदे "अजैकपादहिर्बुध्नो विरूपाक्षोऽथ रैवतः । हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्च

सुरेश्वरः। सावित्रश्च जयन्तश्च पिनाकी चापराजितः” भा० शा० २०८ अ०। रुद्रोक्तौ “अजैकपादहिर्बुध्न्यो विरूपाक्षश्च रैवतः। हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्च सुरेश्वरः। रुद्रा एकादश प्रोक्ता जयन्तश्चापराजितः” विष्णुध० “यथा जयन्तेन शचीपुरन्दरौ” “त्रिविष्टपस्येव पतिं जयन्तः”इति च रघुः। ७तालभेदे “आदितालो जयन्तः स्यात् शृङ्गाररससंयुतः। रुद्रसंख्या चरपद आयुर्वृद्धिकरः परः” सङ्गीतदामोदरः।

जयन्ती स्त्री जि–झ गौरा० ङीष्। १दुर्गाशक्तिभेदे “जयन्ती मङ्गला काली भद्रकाली कपालिनी। दुर्गा शिवा क्षमा धात्री स्वाहा स्वधा नमोऽस्तु ते” कालिपु०। २जयन्तभगिन्यां शक्रपुत्र्यां ३पताकायां च मेदि०। ४स्वनामख्याते वृक्षभेदे सा च नवपत्रिकान्तर्गता “कदली दाडिमी धान्यं हरिद्रा मानकं कचुः। बिल्वोऽशोको जयन्ती च विज्ञेया नव पत्रिकाः”दुर्गार्चापद्धत्युक्तेः। तदधिष्ठात्री देवता च कार्त्तिकी मूलं तत्रैव दृश्यम्। “जयन्ती मदगन्धाढ्या तिक्ता चैव कटूष्णका। क्रिमिभूतामजित् ख्याता कण्ठशोषणकन्मता। कृष्णा रसायनी तत्र सैव सर्वत्र पूज्यते” राजनि०। “तच्छाकं विषदोषघ्नं चक्षुष्यं मधुरं हिमम्” राजव० “जयं पुण्यञ्च कुरुते जयन्तीमिति तां विदुः। रोहिणीसहिता कृष्णा मासे च श्रावणेऽष्टमी। अर्द्धरात्रादधश्चोर्द्ध्वं कलयापि यदा भवेत्। जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्वपापप्रणाशिनी” ति० त० स्कान्दोक्ते ५श्रावणकृष्णाष्टमी रोहिणीयोगे कृष्णाष्टमीशब्दे २२२१ पृ०विवृतिः। “अभिजिन्नाम नक्षत्रं जयन्ती नाम शर्वरी। मुहूर्त्तोविजयो नाम यत्र जातो जनार्द्दनः” हरिवं० ६०अ० “यत्र सोऽङ्गतश्चन्द्रो लग्नादेकादशे स्थितः। जयन्तो नाम योगोऽयं सर्व्वपक्षविनाशकृत्” ज्योतिषोक्ते ६यात्रायोगविशेषे पु०। “प्रभावनीके तनवै जयन्तीः”माघः। स्वार्थे क। जयन्तिका तत्रार्थे संज्ञायां कन्। हरिद्रायां राजनि०। दुर्गासखीभेदे च। तद्भेदाश्च काशी०४७अ०दर्शिता यथा। “यथा जया च विजया यथा चैव जयन्तिका। शुभानन्दा सुनन्दा च कौमुदी च यथोर्मिला। यथा चम्पकमाला च यथा मलयवासिनी। कर्पूरतिलका यद्वत्सुगन्धारा यथा शुभा। अशोका च विशोका च यथा कमलगन्धिनी। यथा च मन्दनिःश्वासा यथा मृगमदोत्तमा। यथा च कोकिलालापा यथा मयूरभाषिणी। गन्धपद्मनिधिर्यद्वदत्युत्तमा यथा च सा। हगम्बुजेक्षितसा च यथा कृतमनोरथा। पानचित्तहरा यद्वत्तथा स्वेषा सुवर्णा”।

जयपत्र न० जयसूचकं पत्रम्। राज्ञा दत्ते जयसूचके पत्ररूपे राजकीयलेख्यभेदे। राजलेख्य पत्रं च चतुर्विधं यथाह वशिष्ठः “राज्ञः स्वहस्तसंयुक्तं स्वमुद्राचिह्नितं तथा। राजकीयं स्मृतं लेख्यं सर्वेष्वर्थेषु साक्षिमत्। शासनं प्रथमं ज्ञेयं जयपत्रं तथाऽपरम्। आज्ञाप्रज्ञापनापत्रं राजकीयं चतुर्विधम्”। जयपत्रलक्षणभेदादिकं वीरमि० दर्शितं तत्राह व्यासः

“व्यवहारान् स्वयं दृष्ट्वा श्रुत्वा वा प्राड्विवाकतः। जयपत्रन्ततो दद्यात् परिज्ञानाय पार्थिवः। अङ्कमं स्थावरं येन प्रमाणेनात्मसात्कृतम्। भागाभियोगसन्दिग्धे यः सम्यग्विजयी भवेत्। तस्मै राज्ञा प्रदातव्यं जयपत्रं सुनिश्चितम्। पूर्व्वोत्तरक्रियापादं तत्प्रमाणपरीक्षणम्। निगदस्मृतिवाक्यञ्च यथासभ्यं विनिश्चितम्। एतत्सर्वं समासेन जयपत्रेऽभिलेखयेदिति”। प्रमाणस्य पृथग्ग्रहणात् क्रियापादेन प्रत्याकलितमत्र लक्ष्यते। परिज्ञानाय पाश्चात्यस्य बोधनाय। भागेऽभियोगे वा सन्दिग्धे। विवादपदमत्रोपलक्षणम्। तेन विवादविषयो यो यत्र विवादे स तत्र लेखनीयः। जयपत्रं राजमुद्राङ्कितं कार्य्यमित्याह वृद्धवशिष्ठः “यथोपन्यस्तसाध्यार्थं संयुक्तं सोत्तरक्रियम्। सावधारणकञ्चैव जयपत्रकमुच्यते। प्राड्विवाकादिहस्ताङ्कं मुद्रितं राजमुद्रया”। अत्र च राज्ञः सभ्यानाञ्च स्वहस्तोऽप्यपेक्षितः इत्याह कात्यायनः “सिद्धेनार्थेन संयोज्यो वादी सत्कारपूर्वकम्। लेख्यं स्वहस्तसंयुक्तं तस्मै दद्यात्तु पार्थिवः। सभासदश्च ये तत्र स्मृतिशास्त्रविदः स्थिताः। यथा लेख्यविधौ तत्र स्वहस्तन्दद्युरेव ते”। कश्चित्पश्चात्काराख्योऽपि जयपत्रभेद उक्तस्तेनैव “अनेन विधिना लेख्यं पश्चात्कारं विदुर्बुधाः। निरस्ता तु क्रिया यत्र प्रमाणेनैव वादिना। पश्चात्कारो भवेत्तत्र न सर्वासु विधीयते। अन्यवादादिहीनेभ्य इतरेषां प्रदीयते। वृत्तानुवादसंसिद्धन्तच्च स्याज्जयपत्रकमिति।”

जयपाल पु० जयं पालयति पालि–अण् उप०स०। १विधौ २विष्णौ ३भूपाले च शब्दच० (जमाल्गोटा) ४स्वनामख्याते वृक्षभेदे। “जयपालः कटुः पाके उष्णश्चैव विरेचनः। क्रिमिश्वासजठरामयहृत् दीपनोत्तमः”राजनि०।

जयपुत्रक पु० द्युत इव पुत्रकः जयसूचकः पुत्रकः। पाशक-भेदे शब्दर०।

जयप्रिय पु० विराटनृपभ्रातृभेदे। "शताणीकः श्रुतानीको वीरभद्रः सुदर्शनः। श्रुतध्वजो बलानीको जयानीको जयप्रियः विजयो लब्धलक्ष्यश्च जयाश्वो रथवाहनः। चन्द्रोदयः कामरथो विराटभ्रातरः शुभाः" भा० द्रो० १५८ अ०। स्कन्दानुचरमातृभेदे स्त्री "कालिका-ऽमिका सिम्धुटिका शीका चत्वरवासिनी। सुमङ्गला स्वस्तिमती बुद्धिकामा जयप्रिया" भा० शल्य० ४७ अ०।

जयमङ्गल पु० जयेन मङ्गलमस्मात्। १राजवाह्ये हस्तिभेदे शब्दरत्ना०। "चतुर्विंशतिवर्णाङ्घ्रिः कथितो जयमङ्गलः। शृङ्गारवीरयोरेव ताले चाचपुटे च सः" सङ्गीतदा० उक्ते २ध्रुवकभेदे च।

जयमङ्गलरस पु० जयेन रोगजयेन मङ्गलं यस्मात् तादृशो रसः। वैद्यकोक्ते सर्वज्वरनाशके औषधभेदे। "हिङ्गुल-सम्भवं सूतं गन्धकं टङ्कणं तथा। ताम्रं वङ्गं माक्षिकञ्च सैन्धवं मरिचं तथा। समं सर्वं समाहृत्य द्विगुणं स्वर्ण-भस्मकम्। तदर्द्धं कान्तलौहञ्च रूप्यभस्मापि तत्समम्। एतत् सर्वं विचूर्ण्याथ भावयेत् कनकद्रवैः। शेफाली-दलजैश्चापि दशमूलरसेन च। किराततिक्तकक्वाथैस्त्रिवारं भावयेत् सुधीः। भावयित्वा तु तत्कार्य्या गुञ्जाद्वयमिता वटी। अनुपानं प्रयोक्तव्यं जीरकं मधुसंयुतम्। जीर्णं ज्वरं महाघोरं चिरकालसमुद्भवम्। ज्वरमष्टविधं हन्ति साध्यासाध्यमथापि वा। पृथगदोषांश्च विविधान् समस्तान् विषमज्वरान्। १मेदोगतं २मांसगतम् ३अस्थि४मज्जागतं तथा। ५अन्तर्गतं महाघोरं ६बहिःस्थञ्च विशेषतः। ७नानादोषोद्भवञ्चैव ज्वरं ८शुक्रगतं तथा। निखिलं ज्वरनामानं हन्ति श्रीशिवशासनात्। जयमङ्गलनामायं रसः श्रीशिवनिर्म्मितः। बलपुष्टिकरश्चैव सर्वरोगनिव-र्हणः" भैषज्यरत्नावली। अत्र द्विगुणं स्वर्णभस्मकमित्यत्र सर्वेषां समस्तानां यन्मानं ततो द्विगुणं स्वर्णमिति मुख्यः कल्पः। प्रत्येकापेक्षया द्विगुणमिति कनिष्ठः कल्पः।

जयरात पु० कलिङ्गराजसुतभेदे। कलिङ्गसुतयुद्धोपक्रमे "जयरातरथञ्चाम् सुङ्कः सिंह इवाभ्यदत्। जयरात-मथाभ्याप्यान्यदत् सव्येन पाणिना" भा० द्रो० १५५ अ०।

जयवाराहतीर्थ न० तीर्थभेदे शिवपु०।

जयवाहिनी स्त्री जयस्य जयन्तस्य वाहिनी। १शच्याम् २इन्द्राण्याम् हेमच०। "चारुधारा महेन्द्राणी चेन्द्राणी जयवादिनीति" पाठान्तरम्। कच्छ०। २ज य युद्धसैन्य स्त्री शब्दार्थचि०।

जयशब्द पु० जयसूचकः शब्दः शाक०त०। १जयध्वनौ। "उद्घुष्टनैकजयशब्दविराविताशाम्" कुमा० १० स०।

जयसिंह पु० जयपुराधीश्वरे जयसिंहकल्पद्रुमाख्यस्मृतिनि-बन्धकारके नृपभेदे।

जयसेन पु० जययुक्ता सेनाऽस्य। १मागधे नृपभेदे "श्रुता-युधश्च कालिङ्गो जयसेनश्च मागधः" भा० द्रो० ४अ०। आयुक्तपवंश्ये २अहीनसुते नृपभेदे। "सहदेवसुतो-ऽहीनो जयसेनस्तु तत्सुतः" भाग० ९।१७।१०।

जयस्तम्भ पु० जयसूचकः स्तम्भः। देशान्तरजयानन्तरं स्व-कीर्त्तिस्थापनाय राज्ञा स्थापिते जयसूचके स्तम्भे। "त्रि-कूटमेव तत्रोच्चैर्जयस्तम्भं चकार सः" "निचखान जय-स्तम्भान् गङ्गास्रोतोऽन्तरेषु सः" रघुः।

जयस्वामिन् पु० कात्यायनकल्पसूत्रव्याख्यातृभेदे। "तत्र शिरः कर्णौ चाभाहतौ तद्व्यतिरिक्तं सर्वं शरीरमा-च्छादनीयमिति जयस्वामिनः" कात्या० श्रौ० १०।६।२ सूत्रभाष्ये कर्कः।

जया स्त्री जि—अच्। १जयन्तीवृक्षे अमरः। रोगजयात् तस्या-स्तथात्वम्। २दुर्गासहचरीभेदे। अपराजिताशब्दे दृश्यम्। "नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा च प्रतिपत्क्रमात्" ज्यो०उक्ते उभयपक्षीयतृतीयाष्टमीत्रयोदशीरूपे ३तिथि-भेदे ४हरीतक्यां मेदि०। ५विजयायां (भाङ्) ६नील-दूर्वायाम्। ७अग्निमन्थवृक्षे राजनि०। ८पताका भेदे युक्तिकल्पतरुः। "जयः कल्याणवचन आकारो दातृवाचकः। जयं ददाति सा नित्यं सा जया परि-कीर्त्तिता" ब्रह्मवै० उक्तनिरुक्तियुक्तायां ९दुर्गायाम्। "जया त्वं विजया चैव संग्रामे च जयप्रदा। ममापि विजयं देहि वरदा त्वञ्च साम्प्रतम्" भा०वि०६अ० दुर्गास्तुतिः। सा च गौर्य्यादिषु षोड़शसु मातृषु अन्यतमा। यथाह स्कन्दपरिशिष्टम् "गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया। देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोक-मातरः। शान्तिः पुष्टिर्धृतिस्तुष्टिरात्मदेवतया सह। आदौ विनायकः पूज्यो अन्ते च कुलदेवता"।

जयादित्य पु० व्याकरणग्रन्थकारके विद्वद्भेदे।

जयानीक पु० १द्रुपदपुत्रभेदे जयशब्दे दृश्यम्। २विराटभ्रातृ-भेदे जयप्रियशब्दे दृश्यम्।

जयावती स्त्री जय—अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः संज्ञायां दीर्घः

ङीप्। कुमारानुचरमातृभेदे। "जयावती मालतिका ध्रुवरत्ना भयङ्करी" भा० श० ४७ अ०। कुमारानुचरमातृगणोक्तौ।

जयावहा स्त्री जयं रोगजयमावहति आ+वह–अच्। भद्रदन्तीवृक्षे राजनि०। [राजनि०।

जयाश्रया स्त्री जयमाश्रयति आ+श्रि–अच्। जरडीतृणे

जयाश्वः पु० विराटभ्रातरि जयप्रियशब्दे दृश्यम्।

जयाह्वा स्त्री जयस्याह्वा आह्वा यस्याः। भद्रदन्तीवृक्षे राजनि०

जयिन् त्रि० जि–शीलार्थे इनि। जयशीले। "उद्यता जयिनि कामिनीमुखे तेन साहसमनुष्ठितं पुनः" काव्यप्र० "जगति जयिनस्ते ते भावा नवेन्दुकलादयः" सा० द०। "पौरस्त्यानेवमाक्रामन् तांस्तान् जनपदान् जयी" रघुः स्त्रियां ङीप्।

जयिष्णु त्रि० जि–वा० इष्णुच्। १जयशीले। "आवन्त्याश्च यथा वीरा दुराधाराजयिष्णवः" भा० द्रो० ११ अ०।

जयुस् त्रि० जि–उसि। जयशीले। "वि जयुषा रथ्या यातमद्रिम्" ऋ० ६।६२।७ "वि जयुषा ययथुः सान्वद्रेः" १।११७।१६ "जयुषा जयशीलेन" भा०।

जय्य त्रि० जेतुं शक्यः जि–यत् "क्षय्यजय्यौ" तदर्थे पा० नि०। जेतुं शक्ये अमरः। "सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेणैव जय्योनान्येन कर्मणा" शत० ब्रा० १४।४।३।२४।

जर पु० जॄ–भावे अप्। १जरायां वयोहानौ "द्वादशारं नहि तज्जराय वर्वर्त्ति चक्रम्" ऋ० १।१६४।११। २विनाशने च। "मितं जराय जुरतामदाभ्याः" ऋ० २।३४।१०। "जराय विनाशनाय" भा०।

जरठ त्रि० जॄ–वा० अठ। १कर्कशे कठिने २पाण्डुवर्णे पु० मेदि०। ३जीर्णे त्रि० हेम० ४जरायां विश्वः। "नीरन्ध्रास्तनुमालिकान्तु जरठच्छेदानलप्रत्ययः" सा० द०। "अयमति जरठाः प्रकामगुर्वीः" माघः। ५परिणते च। "जरठकमलकन्दच्छेदगौरैर्मयूखैः" माघः।

जरडी स्त्री जॄ–वा अड गौरा० ङीष्। गर्मोटिकायां तृणभेदे राजनि०। "जरडी मधुरा शीता चारिका रुचिकारिणी। दाहरक्तदोषहृत् सा पशूनां दुग्धदायिनी" राजनि०।

जरण त्रि० जॄ–ल्यु। १जीर्णे २जीरके ३कृष्णजीरके ४सौवर्चलवणे च पु० मेदि०। ५हिङ्गुनि ६कुठेरके न०। ७कासमर्दे पु० राजनि०। ८कृष्णजीरके स्त्री राजनि०। "भद्रं जीवन्तो जरणामशीमहि" ऋ० १०।३७।६। ९जरायां स्त्री "विप्रस्य जरणामुपेयुषः" १०।३९।८ "प्रात र्जरेथे जरणेव कापया" १०।४०।२। स्तुत्यर्थक–जरते–युच्। १०स्तुतौ "वक्वा जरणा अनागतः" ऋ० १।१४१।७। "जरणा स्तुतिः" भा०।

जरणद्रुम पु० नित्यक०। अश्वकर्णवृक्षे।

जरणि त्रि० जॄ–अनि। स्तोतरि। "हन्ति वाधो जरणिप्रा अष्टयाः" ऋ० १०।१०।१२। "जरणिप्राः स्तोतॄणां पूरयितारः"

जरण्या स्त्री जरणमर्हति "अन्त्यावस्था छन्दसि च" पा० यत्। जरायाम्। "युवं वन्दनं निरृतं जरण्यया" ऋ० १।११९।७। "जरण्यया जरया" भा० तत्र उक्तैव व्युत्पत्ति–र्दर्शिता। जरण्ययेति शब्दकल्पनं प्रामादिकमेव।

जरण्यु त्रि० जरणं स्तुतिमिच्छति क्यच्–उन्। आत्मनः स्तवनेच्छौ "शरद्वरण्युः क्षारये जरण्युः" ऋ० १०।६१।२२ "जरण्युः स्तुतिमिच्छन्" भा०।

जरत् त्रि० जॄ–अतृ। १जीर्णे २वृद्धे जरन्नैयायिकः जरन्मीमांसकः जरद्गवः। स्त्रियां ङीप् जरती अर्द्धजरती।

जरत्कर्ण पु० ऋषिभेदे "अग्निहर्त्यं जरतः कर्णमावाग्निः" ऋ० १०।८०।३। "जरतः कर्णं जरत्कर्णनामानमृषिम्" भा०।

जरत्कारु पु० १मुनिभेदे तत्पत्न्यां २मनसादेव्यामास्तीकमातरि च। तत्कथा "सौतिरुवाच। एतच्छ्रुत्वा जरत्कारुर्भृशं शोकपरायणः। उवाच तान् पितॄन् दुःखाद्बाष्पसन्दिग्धया गिरा। जरत्कारुरुवाच। मम पूर्वे भवन्तो वै पितरः सपितामहाः। तद्ब्रूत यन्मया कार्यं भवतां प्रियकाम्यया। अहमेव जरत्कारुः किल्बिषी भवतां सुतः। ते दण्डं धारयत मे दुष्कृतेरकृतात्मनः। पितर ऊचुः। पुत्र! दिष्ट्यासि संप्राप्त इमं देशं यदृच्छया। किमर्थञ्च त्वया ब्रह्मन्! न कृतो दारसंग्रहः। जरत्कारुरुवाच। ममायं पितरो! नित्यं हृद्यर्थः परिवर्त्तते। ऊर्द्ध्वरेताः शरीरं वै प्रापयेयममुत्र वै। न दारान् वै करिष्येऽहमिति मे भावितं मनः। एवं दृष्ट्वा तु भवतः शकुनानिव लम्बतः। मया निवर्त्तिता बुद्धिर्ब्रह्मचर्यात् पितामहाः!। करिष्ये वः प्रियं कामं निवेक्ष्येऽहमसंशयम्। सनाम्नीं यद्यहं कन्यामुपलप्स्ये कदाचन। भविष्यति च या काचित् भैक्षवत् स्वयमुद्यता। प्रतीपग्रहीता तामस्मि न भरेयञ्च यामहम्। एवंविधमहं कुर्यां निवेशं प्राप्नुयां यदि। अन्यथा न करिष्येऽहं सत्यमेतत् पितामहाः!। तत्र चोत्पत्स्यते जन्तुर्भवतां तारणाय वै। शाश्वताव्य-

यार्थैव तिष्ठन्तु पितरो मम। सूत उवाच। एव-मुक्त्वा तु स पितॄंश्चचार पृथिवीं मुनिः। न च स लभते भार्य्यां वृद्धोऽयमिति शौनक!। यदा निर्वे-दमापन्नः पितृभिश्चोदितस्तथा। तदारण्यं स गत्वो-च्चैश्चुक्रोश भृशदुःखितः। स त्वरण्यगतः प्राज्ञः पितॄणां हितकाम्यया। उवाच कन्यां याचामि तिस्रोवाचः शनैरिमाः। यानि भूतानि सन्तीह स्थावराणि चराणि च। अन्तर्हितानि वा यानि तानि शृण्वन्तु मे वचः। उग्रे तपसि वर्त्तन्तं पितरश्चोदयन्ति माम्। निर्विश-स्वेति दुःखार्त्ताः सन्तानस्य चिकीर्षया। निर्वेशाया-खिलां भूमिं कन्याभैक्षं चरामि भोः। दरिद्रो दुःखशीलश्च पितृभिः सन्नियोजितः। यस्य कन्यास्ति भूतस्य ये मयेह प्रकीर्त्तिताः। ते मे कन्यां प्रयच्छन्तु चरतः सर्वतो दिशम्। मम कन्या सनाम्नी या भैक्ष-वच्चोद्यता भवेत्। भरेयश्चैव यां नाहं तां मे कन्यां प्रयच्छत। ततस्ते पन्नगा ये वै जरत्कारौ समा-हिताः। तामादाय प्रवृत्तिं ते वासुकेः प्रत्यवेदयन्। तेषां श्रुत्वा स नागेन्द्रस्तां कन्यां समलङ्कृताम्। प्रगृ-ह्यारण्यमगमत् समीपं तस्य पन्नगः" । भा०आ० ४६ अ० इतः परमास्तीकशब्दे ८८२ पृ०दृश्यम्। "यो जरत्का-रुणा जातो जरत्कारौ महायशाः" तत्रैव। [शब्दर०।

जरत्कारुप्रिया स्त्री ६त०। मनसादेव्यामास्तीकमातरि

जरतिन् जॄ—अतच् जरतः ततः अस्त्यर्थे इनि। जरायुक्ते ततः शुभ्रा०अपत्ये ढक्। जारतिनेय तदपत्ये पुंस्त्री०।

जरद्गव पु० कर्म० टच् समा०। १वृद्धवृषे अमरः जरन् गौरिव टच्समा०। २गृध्रविशेषे "अज्ञातकुलशीलस्य वासो देयो न कस्यचित्। मार्ज्जारस्य हि दोषेण हतो गृध्रो जरद्गवः" हितो०। जरन् क्षीयमाणो गौर्धर्मवृषः। शास्त्रप्रतिपादिते क्षीयमाणे ३धर्मरूपवृषे। "नैतस्येह यथाऽस्माकं शशच्छास्त्रं जरद्गवः। अलसः क्षुत्परो मूर्खस्तेन पीवान् शुना सह" भा० अनु० १२ अ०। "शास्त्रं तत्प्रतिपादितः जरन् क्षीयमाणो धर्म्मः" नीलक०। आकाशस्थे ४वीथिभेदे स्त्री ङीप्। "नाग-गजैरावतवृषभगोजरद्गवमृगाजदहनाख्या" इत्युपक्रमे "जरद्गव्यां श्रवणस्य त्रिभं दृगाख्या त्रिभस्य मैत्राद्" सू०स०६अ०।

जरद्विष् त्रि० जरतो वृद्धान् वेवेष्टि विष—क ६त०। जरत् विषं जलं यस्माद्वा। १जीर्णशुष्कवृक्षव्यापके २जीर्णोदके वह्नौ। "त्वामग्ने अतिथिं पूर्व्यम् सुपर्णावंश्वरसं जरद्विषम्" ऋ०५।८।२ "जरद्विषं जरतां वृक्षाणां विषं व्यापकं जीर्णोदकं वा" भा०। [त्रिका०।

जरन्त पुंस्त्री जॄ—झच् १महिषे स्त्रियां ङीष्। २वृद्धे त्रि०

जरमान पु० ऋषिभेदे ततो गर्गा० गोत्रे यञ्। जारमान्य तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री स्त्रियां ङीप् यलोपः। जारमानी।

जरसान पु० जॄ—असानच्। पुरुषे उज्ज्वलदत्तः।

जरा स्त्री जॄ—अङ् गुणः। १वयःकृतत्वङ्मांसाद्यवस्था विशेषे "कृष्णवर्त्मनि गुणान् गणयन्ती जीवनेषु सभय-न्त्यनुरागम्। आगता वत जरेव हिमानी सेव्यतां सुरतराज्ञ्यो" उद्भटः "मदेकपुत्रा जननी जरातुरा" नैष० २जराहेतौ "या हृष्टमनसा नित्यं स्थानमानविचक्षणा। भर्त्तुः प्रीतिकरी नित्यं सा भार्य्या हीतरा जरा" ३जरा-धिष्ठातृदेवताभेदे। सा तु कालकन्या। यथा "कालकन्या जरा साक्षात् लोकस्तां नाभिनन्दति। स्वसारं जगृहे मृत्युः क्षयाय जगतामिह" भागवतम्। जराति-क्रमोपायाश्च दर्शिता यथा "मृत्यू रोगाः सुताश्चैव जरा तस्य च कन्यका। जरा च भ्रातृभिः सार्द्धं शश्वद्भ्र-मति भूतलम्। एते चोपायवेत्तारं न गच्छन्ति च सम्भ्र-तम्। पलायन्ते च तं दृष्ट्वा वैनतेयमिवोरगाः। चक्षुर्जलस्य व्यायामः पादाधस्तैलसेवनम्। कर्णे तैलं मूर्द्ध्नि तैलं जराव्याधिविनाशनम्। वसन्ते भ्रमणं वह्निसेवा ऽस्वप्नं करोति यः। बालाञ्च सेवते काले जरा तं नोपगच्छति। खातशीतोदकस्नायी सेवते चन्दन-द्रवम्। नोपयाति जरा तञ्च निदाघेऽनिलसेवि-नम्। प्रावृड्ष्णोदकस्नायी घनतोयं न सेवते। सम-ये च समाहारी जरा तं नोपगच्छति। शरद्रौद्रं न गृह्णाति भ्रमणं तत्र वर्जयेत्। खातस्नायी समा-हारी जरा तं नोपतिष्ठते। खातस्नायी च हेमन्ते काले वह्निं निषेवते। भुङ्क्ते नवान्नमुष्णञ्च जरा तं नोपगच्छति। शिशिरेऽशुकवह्निं च नवोष्णान्नञ्च सेवते। य एवोष्णोदकस्नायी जरा तं नोपगच्छति। सद्योमांसं नवान्नञ्च बालस्त्रीं क्षीरभोजनम्। घृतञ्च सेवते योहि जरा तं नोपगच्छति। भुङ्क्ते क्षुधि दत्तं तृत्काले तृष्णायां पीयते जलम्। नित्यं भुङ्क्ते च ताम्बूलं जरा तं नोपगच्छति। दधि हैयङ्गवीनञ्च नवनीतं न ना-शुभम्। नित्यं भुङ्क्ते संयमी यो जरा तं नैव गच्छति। शुष्कमांसं स्त्रियो वृद्धा बालार्कस्तरुणं दधि। तं सेवन्तं

जरा याति सखुद्रा भ्रातृभिः सह। रात्रौ वै दधि भेयन्ते पुंसकीय रजस्वलाम्। तमुपैति जरा क्षुद्रा भ्रातृभिः सह सुन्दरि! इति ब्रह्मवैवर्त्त० ब्रह्मख०। ४राक्षसीभेदे जरासन्धशब्दे दृश्यम्। ५वीरिण्योषधौ शब्द-च०।६स्तुतौ निघ०।"जराबोध! तद्विविड्ढि" ऋ०१।२७।१० इत्यस्यामृचि निरुक्ते ४।८।२। "जरा स्तुतिर्जरतेः स्तुतिकर्मणः" इत्युक्तम्।

अजादौ प्रत्यये परे वृद्धे गौणे च वा जराया जरस्। जरसौ जरे जरसा जरया। "न शक्या अपरं चन जरसा मरते पतिः" निरु०११।२८ "वृता स्रक् "इदन्तं जरसा विना" "अग्नेरयक्ष्व जरसोपदिष्टम्" रघुः गौणे "वीतजन्म जरसं परं शुचिः" किरा० निर्जरसम् निर्जरम्। "अजरांसि च वस्त्राणि धारयन्ति गतक्लमाः" भा०अनु० १२२अ०। अव्ययीभावसमासे नित्यम् अच् जरस् च भा० जरायाः अभावः अजरसम्। सह जरया सजरसम्। ७निषादभेदे। "जरानामनिषादानां प्रभुः सर्वधनुष्मताम्" हरिवं० १६२ अ०। जरेति नाम येषां तेषां निषादानाम् इत्यर्थः। तत्र स्तुतौ "तासां जरां प्रमुञ्चेति"। ऋ० ३।१४०।८ "अच्छावदा तना गिरा जरायै ब्रह्मणस्पतिम्"। १।३८।१३। [जरातुरा" नैष०।

जरातुर त्रि० ३त०। १जीर्णे २जरापस्ते शब्दर० "जननी

जरापुष्ट पु० ३त०। जरासन्धे नृपे शब्दर०।

जराबोध पु० जरया स्तुत्या बुध्यति बुध-क। स्तुत्याबोध्यमाने अग्नौ "जराबोध तद्विविड्ढि विशे विशे यज्ञियाय" ऋ० १।२७।१०। "जरया स्तुत्या बोध्यमानाग्नेः" भा० तत्र जराबोधेत्यस्यामृचि भवः अण्। जराबोधीय जराबोधेत्यस्यामृचि गीयमाने सामभेदे "अग्नेः शुक्ल्या क्रियेत चेति जराबोधीयमग्निष्टोमसाम कार्यम्" ताण्ड्य० ४।२।१५।

जराभीरु पु० जरातो भीरुः ५त०। १कामदेवे हेमच०। तस्य जीर्णवयसि हीयमानत्वात् तथात्वम्। २जरातो भयशीले त्रि०।

जरायणि पु० जराया राक्षस्या अपत्यं तया पाल्यत्वात् वा० फिञ्। जरासन्धे मागधे नृपे शब्दर०।

जरायु पु० जरामेति इ-ञुण्। १गर्भाशयचर्मणि २गर्भाशये, "जरायुणा मुखे छन्ने कण्ठे च कफवेष्टिते। वायोर्मार्गनिरोधाच्च न गर्भस्थः प्ररोदिति" सुश्रु०। "या तु चर्माकृतिः सूक्ष्मा जरायुः सा निगद्यते" देवीभाग०। ३जटायौ पक्षिणि च मेदि०। ४अग्निजारवृक्षे राजनि०। ५कुमारानुचरमातृभेदे। "पद्मालिका नखश्री जरायुर्जर्जरानना" भा० श० ४७ अ०।

जरायुज त्रि० जरायौ जायते जन-ड ७त०। जरायुमध्यजाते मनुष्यादौ अमरः। जरायुजभेदाश्च मनुना दर्शिता यथा "पशवश्च मृगाश्चैव व्यालाश्चोभयतोदतः। रक्षांसि च पिशाचाश्च मनुष्याश्च जरायुजाः" "पशवः गवाद्याः मृगा हरिणाद्या व्यालाः सिंहाद्याः" कुल्लू० "त्रीणि स्थानानि भूतानां चतुर्थं नोपपद्यते। स्थलमापस्तथाकाशं जन्म चापि चतुर्विधम्। अण्डजो द्भिज्जसंस्वेदजरायुजमथापि वा। चतुर्धा जन्म इत्येतद्भूतग्रामस्य लक्षणम्" इत्युपक्रमे "द्विपादबहुपादानि तिर्यग्गतियुतानि च। जरायुजानि भूतानि" भा० आश्व०४२अ०। संक्षेपेणोक्ताः। "या तु चर्माकृतिः सूक्ष्मा जरायुः सा निगद्यते। शुक्रशोणितयोर्योगस्तस्मिन् संजायते यतः। तत्र गर्भो भवेद्यस्मात्तेन प्रोक्तो जरायुजः" इति देवीभाग०।

जरासन्ध पु० जरया राक्षस्या सन्धः देहयोजनमस्य। बृहद्रथभूपसुते मागधे नृपे तस्योत्पत्तिकथा यथा। "राजा बृहद्रथो नाम मगधाधिपतिर्बली" इत्युपक्रमे।

"नाससाद नृपश्रेष्ठः पुत्रं कुलविवर्द्धनम्। अथ काक्षीवतः पुत्रं गौतमस्य महात्मनः। शुश्राव तपसि श्रान्तमुदारं चण्डकौशिकम्। यदृच्छयागतं तन्तु वृक्षमूलमुपाश्रितम्। पत्नीभ्यां सहितो राजा सर्वरत्नैरतोषयत्। तमब्रवीत् सत्यधृतिः सत्यवाक् ऋषिसत्तमः। परितुष्टोऽस्मि राजेन्द्र! वरं वरय सुव्रत!। ततः सभार्य्यः प्रणतस्तमुवाच बृहद्रथः। पुत्रदर्शननैराश्याद्बाष्पसंदिग्धया गिरा। राजोवाच। भगवन् राज्यमुत्सृज्य प्रस्थितोऽहं तपोवनम्। किं वरेणाल्पभाग्यस्य किं राज्येनाप्रजस्य मे। कृष्ण उवाच। एतत् श्रुत्वा मुनिर्ध्यानमगमत् क्षुभितेन्द्रियः। तस्यैव चाम्रवृक्षस्य छायायां समुपाविशत्। तस्योपविष्टस्य मुनेरुत्सङ्गे निपपात ह। अवातमशुकादष्टमेकमाम्रफलं किल। तत् प्रगृह्य मुनिश्रेष्ठो हृदयेनाभिमन्त्र्य च। राज्ञे ददावप्रतिमं पुत्रसंप्राप्तिकारणम्। उवाच च महाप्राज्ञस्तं राजानं महामुनिः। गच्छ राजन्! कृतार्थोऽसि निवर्त्तस्व नराधिप!। एतत् श्रुत्वा मुनेर्वाक्यं शिरसा प्रणिपत्य च। मुनेः पादौ महाप्राज्ञः स नृपः स्वगृहं गतः। यथासमयमाज्ञाय तदा स

अपत्यतः । ताभ्यामेकं फलं प्रादात् पत्नीभ्यां भरतर्षभ ! ॥ ते तदाम्रं द्विधा कृत्वा भक्षयामासतुः शुभे । भावित्वादपि चार्थस्य सत्यवाक्यतया मुनेः । तयोः समभवद्गर्भः फलप्राशनसम्भवः । ते च दृष्ट्वा स नृपतिः परां मुदमवाप ह । अथ काले महाप्राज्ञ ! यथासमयमागते । प्रजायेतामुभे राजन् ! शरीरशकले तदा । एकाक्षिबाहुचरणे अर्द्धोदरमुखस्फिचे । दृष्ट्वा शरीरशकले प्रवेपतुरुभे भृशम् । उद्विग्ने सह संमन्त्र्य ते भगिन्यौ तदाऽबले । सजीवे प्राणिशकले तत्यजाते सुदुःखिते । तयोर्धात्र्यौ सुसंवीते ते कृत्वा गर्भसंप्लवे । निर्गम्यान्तःपुरद्वारात् समुत्सृज्याभिजग्मतुः । ते चतुष्पथनिःक्षिप्ते जरा नामाथ राक्षसी । जग्राह मनुजव्याघ्र ! मांसशोणितभोजना । कर्त्तुकामा सुखवहे शकले सा तु राक्षसी । संयोजयामास तदा विधानबलचोदिता । ते समानीतमात्रे तु शकले पुरुषर्षभ ! ॥ एकमूर्त्तिधरो वीरः कुमारः समपद्यत । ततः सा राक्षसी राजन् ! विस्मयोत्फुल्ललोचना । न शशाक समुद्वोढुं वज्रसारमयं शिशुम् । बालस्ताम्रतलं मुष्टिं कृत्वा चास्ये निधाय सः । प्राक्रोशदतिसंरम्भः सतोय इव तोयदः । तेन शब्देन सम्भ्रान्तः सहसान्तःपुरे जनः । निर्जगाम नरव्याघ्र ! राज्ञा सह परन्तप ! ॥ ते चाबले परिम्लाने पयःपूर्णपयोधरे । निराशे पुत्रलाभाय सहसैवाभ्यगच्छताम् । ते तु दृष्ट्वा तथाभूते राजानञ्चेष्टसन्ततिम् । तञ्च बालं सुबलिनं चिन्तयामास राक्षसी । नार्हामि विषये राज्ञो वसन्ती पुत्रगृद्धिनः । बालं पुत्रमिमं हन्तुं धार्मिकस्य महात्मनः । सा तं बालमुपादाय मेघलेखेव भास्करम् । कृत्वा च मानुषं रूपमुवाच वसुधाधिपम् । राक्षस्युवाच । बृहद्रथ ! सुतस्तेऽयं मया दत्तः प्रगृह्यताम् । तव पत्नीद्वये जातो द्विजातिवरशासनात् । धात्रीजनपरित्यक्तो मयायं परिरक्षितः । कृष्ण उवाच । ततस्ते भरतश्रेष्ठ ! काशिराजसुते शुभे । तं बालमभिपद्याशु प्रस्रवैरभ्यषिञ्चताम् । ततः स राजा संहृष्टः सर्वं तदुपलभ्य च । अपृच्छद्धेमगर्भाभां राक्षसीं तामराक्षसीम् । राजोवाच । का त्वं कमलगर्भाभे ! मम पुत्रप्रदायिनी । कामया ब्रूहि कल्याणि ! देवता प्रतिभासि मे ।"

राक्षस्युवाच । जरा नामास्मि भद्रं ते राक्षसी कामरूपिणी । तव वेश्मनि राजेन्द्र ! पूजिता न्यवसं सुखम् । गेहे गेहे मनुष्याणां नित्यं तिष्ठामि राक्षसी । गृहदेवीति नाम्ना वै पुरा सृष्टा स्वयम्भुवा । दानवानां विनाशाय स्थापिता दिव्यरूपिणी । यो मां भक्त्या लिखेत् कुड्ये सपुत्रां यौवनान्विताम् । गेहे तस्य भवेद्वृद्धिरन्यथा क्षयमाप्नुयात् । त्वद्गृहे तिष्ठमाना तु पूजिताहं सदा विभो ! ॥ लिखिता चैव कुड्येषु पुत्रैर्बहुभिरावृता । गन्धपुष्पैस्तथा धूपैर्भक्ष्यभोज्यैः सुपूजिता । साहं प्रत्युपकारार्थं चिन्तयाम्यनिशं तव । तवेमे पुत्रशकले दृष्टवत्यस्मि धार्मिक ! ॥ संश्लेषिते मया दैवात् कुमारः समपद्यत । तव भाग्यान्महाराज ! हेतुमात्रमहं त्विह । मेरुं वा खादितुं शक्ता किं पुनस्तव बालकम् । गेहे सम्पूजनात् तुष्ट्या मया प्रत्यर्पितस्तव । कृष्ण उवाच । एवमुक्त्वा तु सा राजंस्तत्रैवान्तरधीयत । स संगृह्य कुमारं तं प्रविवेश गृहं नृपः । तस्य बालस्य यत् कृत्यं तच्चकार नृपस्तदा । आज्ञापयच्च राक्षस्या मागधेषु महोत्सवम् । तस्य नामाकरोच्चैव पितामहसमः पिता । जरया सन्धितो यस्माज्जरासन्धो भवत्वयम् । सोऽवर्द्धत महातेजा मगधाधिपतेः सुतः । प्रमाणबलसम्पन्नो हुताहुतिरिवानलः । मातापित्रोर्नन्दिकरः शुक्लपक्षे यथा शशी" भा० स० १७।१८ अ० ।

जरासन्धवध पु० जरासन्धस्य वधमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण् आख्यायिकायां तस्य लुपि स्त्रीत्ववचनत्वात् पुंस्त्वम् । भारतसभापर्वान्तर्गते अवान्तरपर्वभेदे तच्च पर्व सभापर्वणि १९अध्यायावधि २४अध्यायपर्यन्तम् । "जरासन्धवधः पर्व तथा दिग्विजयस्ततः" भा० आ० १ अ०

जरासन्धजित् पु० जरासन्धं जितवान् जि—क्विप् ६त० । भीमे पाण्डवे तज्जयकथा भा० स० २३अ०

"कार्त्तिकस्य तु मासस्य प्रवृत्तं प्रथमेऽहनि । अनाहारं दिवारात्रमविश्रान्तमवर्त्तत । तद्वृत्तं तु त्रयोदश्यां समवेतं महात्मनोः । चतुर्दश्यां निशायान्तु निवृत्तो मागधः क्लमात् । तं राजानं तथा क्लान्तं दृष्ट्वा राजन् ! जनार्दनः । उवाच भीमकर्माणं भीमं सम्बोधयन्निव । क्लान्तः शत्रुर्न कौन्तेय ! लभ्यः पीड़यितुं रणे । पीड्यमानो हि कार्त्स्न्येन जह्याज्जीवितमात्मनः । तस्मात्ते नैव कौन्तेय ! पीड़नीयो जनाधिपः । सममेतेन युध्यस्व बाहुभ्यां भरतर्षभ ! ॥ एवमुक्तः स कृष्णेन पाण्डवः परवीरहा । जरासन्धस्य तद्रूपं ज्ञात्वा चक्रे मतिं वधे ।

ततस्तमजितं जेतुं जरासन्धं वृकोदरः। संरब्धं बलिनां श्रेष्ठो जगाह कुरुनन्दनः। भीमसेनस्ततः कृष्णमुवाच यदुनन्दनम्। बुद्धिमास्थाय विपुलां जरासन्धवधेप्सया। नायं पापो मया कृष्ण! युक्तः स्यादनुरोधितुम्। प्राणेन यदुशार्दूल! बद्धकक्षेण वाससा। एवमुक्तस्ततः कृष्णः प्रत्युवाच वृकोदरम्। त्वरयन् पुरुषव्याघ्र! जरासन्धवधेप्सया। यत्ते दैवं परं सत्त्वं यच्च ते मातरिश्वनः। बलं भीम! जरासन्धे दर्शयाशु तदद्य वै। एवमुक्तस्तदा भीमो जरासन्धमरिन्दमः। उत्क्षिप्य भ्रामयामास बलवन्तं महाबलः। भ्रामयित्वा शतगुणं जानुभ्यां भरतर्षभ!। बभञ्ज पृष्ठं संक्षिप्य निष्पिष्य विननाद च। करे गृहीत्वा चरणं द्वेधा चक्रे महाबलः। तस्य निष्पिष्यमाणस्य पाण्डवस्य च गर्जतः। अभवत्तुमुलो नादः सर्वप्राणिभयङ्करः। वित्रेसुर्मागधाः सर्वे स्त्रीणां गर्भाश्च सुस्रुवुः। भीमसेनस्य नादेन जरासन्धस्य चैव ह। किं नु स्विद्धिमवान् भिन्नः किं नु स्विद्दीर्यते मही। इति वै मागधा जज्ञुर्भीमसेनस्य निःस्वनात्। ततो राज्ञः कुलद्वारि प्रसुप्तमिव तं नृपम्। रात्रौ गतासुमुत्सृज्य निश्चक्रमुररिन्दमाः। जरासन्धरथं कृष्णो योजयित्वा पताकिनम्। आरोप्य भ्रातरौ चैव मोक्षयामास बान्धवान्।"

जरित त्रि० जरा जाताऽस्य तारका० इतच्। १जातजरे वृद्धे मन्दपालर्षिकल्पे २पक्षिणीभेदे तत्कथा

"तच्छ्रुत्वा मन्दपालस्तु वचस्तेषां दिवौकसाम्। क्व नु शीघ्रमपत्यं स्याद्बहुलं चेत्यचिन्तयत्। स चिन्तयन्नभ्यगच्छत् सुबहुप्रसवान् खगान्। शार्ङ्गिकां शार्ङ्गको भूत्वा जरितां समुपेयिवान्। तस्यां पुत्रानजनयच्चतुरो ब्रह्मवादिनः। तानपास्य स तत्रैव जगाम लपितां प्रति। बालान् सुतानण्डगतान् सह मात्रा मुनिर्वने। तस्मिन् गते महाभागे लपितां प्रति भारत!। अपत्यस्नेहसंयुक्ता जरिता बह्वचिन्तयत्" "तेन त्यक्तानसन्त्याज्यानृषीनण्डगतान्वने। न जहौ पुत्रशोकार्त्ता जरिता खाण्डवे सुतान्" भा० आ० १२८ अ०।

जरितृ त्रि० जॄ—तृच्। "स्तोतरि निघण्टुः "इमा ब्रह्माणि जरिता वो अर्चत्" ऋ० १।१६५।१४ "अभीषु णः सखीनामविता जरितॄणाम्" ४।३१। २जीर्णे च स्त्रियां ङीप्।

जरितारि पु० १जरितायां जाते मन्दपालर्षेः ज्येष्ठपुत्रे "जरितारौ कुलं ह्येतत् ज्येष्ठत्वेन प्रतिष्ठितम्" भा०आ०२२९०।

जरिन् त्रि० जराऽस्त्यस्य इनि। १वृद्धे जरायुक्ते हेमच०। स्त्रियां ङीप्।

जरिमन् पु० जॄ—भावे इमनिच्। जरायाम्। "नभो न रूपं जरिमा मिनाति" ऋ० १।७१।१०। "अस्तमितेव जरिमाणं जगम्याम्" १।११६।२५।

जरूथ पु० जॄ—ऊथन्। १मांसे त्रिका०। २जरणीये च। गॄ बा० ऊथन् गुणो०। ३परुषभाषिणि। "जरूथं हन्यक्षि राये पुरन्धिम्" ऋ० ७।९।६। "जरूथं परुषभाषिणं जरणीयं वा रक्षोगणम्" भा०। इत्याख्यानमभिमतं निरु० ६।१७। उक्तं "जरूथं गरूथं गृणातेः"। "विश्वा अग्नेऽपदहारातीर्येभिस्तपोभिरदहो जरूथम्" ऋ०७।१।७ "येभिर्यैस्तपोभिर्जरूथं परुषवक्तारं राक्षसम्" भा०

जर्च(र्छ) उक्तौ तु० प० सक० सेट्। जर्च(र्छ)ति अजर्चीत्(र्छीत्)। जजर्च(र्छ)। [जजर्ज जर्जरः।

जर्ज उक्तौ भर्त्सने च तु० प०सक० सेट्। जर्जति अजर्जीत्

जर्जर पु० जर्ज—बा० अरच्। १शैवाले २शक्रध्वजे ३जीर्णे त्रि० मेदि०। "जर्जरं चास्य विषमं कुर्वन्ति प्रतिरूपकैः" भा० शा० ५६अ०। "कद् जर्जरं दधिनिभं तदहिमं स्नानमपि हैमम्" ह०८अ०। ४खण्डिते च "कृत्वा पुंवत् पातमुच्चैर्भृगुभ्यो मूर्ध्नि ग्राव्णां जर्जरा निर्झरौघाः" माघः।

जर्जरानना स्त्री कुमारानुचरमातृभेदे। "पृथुवक्त्रा मधुलिका मधुकुम्भा तथैव च। पक्षालिका मत्कुलिका जरायुर्जर्जरानना" भा० श० ४७ अ०।

जर्जरित त्रि० जर्जरं करोति जर्जर+णिच्—कर्मणि क्त। १जीर्णीकृते २खण्डीकृते। "कष्टो जर्जरिताङ्गस्य कुलरक्षार्त्तचेतसः" हरि० ८६ अ०। "जराजर्जरितं पतिम्" भा०व० १२१ अ०। [२जराहरे च मेदि०।

जर्जरीक त्रि० जर्ज—ईकन् फर्फरीका० नि०। १बहुच्छिद्रद्रव्ये

जर्झ उक्तौ भर्त्सने च तु० पर० सक० सेट्। जर्झति अजर्झीत् जजर्झ। [हेमच०

जर्ण पु० जॄ—नन्। १चन्द्रे २वृक्षे च मेदि०। ३जीर्णे त्रि०

जर्त्तिक पु० जॄ—बा० तिक। १वाहीकदेशे। सोऽभिजनोऽस्य अण् बहुषु जनपदे लुप्। २तद्देशवासिषु ब० व०। "जर्त्तिका नाम वाहीकास्तेषां वृत्तं सुनिन्दितम्" भा०क०४४अ०।

जर्त्तिल पु० जॄ—विच् नित्वक०। १आरण्यतिले "जर्त्तिलाः कथ्यन्ते तिलकुररण्यप्रभवास्तिलाः" शब्दार्थचि०। "जर्त्तिलैर्जुहोति" शत० ब्रा० ९।१।१।२। "जर्त्तिला आरण्यतिलाः" भा० "जर्त्तिलमिश्रान् गवेधुकासक्तून् वा०

क्षीरमेवैः" काव्या० स्मो० १८।१।१। कर्मैव तदर्थकतया आख्यातम्।

जर्त्तु पु० जन–"जनेस्तु रच्" उणा०५।४६ इ० त रथान्तादेशः। १योनौ तस्यां देहस्य जायमानत्वात् तथात्वम्। २हस्तिनि च उणादिकोषः अत्र शब्दकल्पद्रुमे जर्त्त इति अकारान्तशब्दकल्पनं प्रामादिकमेव। संक्षिप्तसारे च लिपिकरप्रमादकृतमेवाकारान्तत्वम्। [अजर्त्तीत्। जजर्त्त।

जर्त्त गर्जने उक्तौ रवणे च भ्वा०पर० सक० सेट्। जर्त्तति

जर्भरि त्रि० भृञ–गात्रविनामे यङ्–रि, अच–यङ्लुक् इः पृषो० बस्य जः। १गात्रविनामकर्त्तरि २भर्त्तरि च। स्त्रियां वा ङीप्। "सृण्येव जर्भरी तुर्फरीतू" ऋ० १०।१०६।६। भाष्ये तथैव व्युत्पादितम् निरु० परि०१।१५ "इमामृचमधिकृत्य"द्विविधा सृणिः जर्भरि भर्त्ता च हन्ता च तथाश्विनौ चापि भर्त्तारौ जर्भरी भर्त्तारौ" १। इमामृचमधिकृत्य चार्वाकैरुपहसितम् "त्रयो वेदस्य कर्त्तारो भण्डधूर्त्तनिशाचराः जर्भरीतुर्फरीत्यादि पण्डितानां वचः स्मृतम्" सर्वद० चार्वाकदर्शने। स्त्रियां वा ङीप्।

जर्हिल पु०जम्भि ल+पृषो०। अर्त्तिले आरण्यतिले राजनि०।

जल आच्छादने चुरा० उभ० सक० सेट्। जालयति ते अजीजलत् त।

जल तीक्ष्णीभवने जीवनोपयोगिक्रियायां च अक०भ्वा०पर०सेट्। जलति अजालीत् अजलीत् जजाल जेलतुः। ज्वलादि अतः जालः।

जल त्रि० जल–अच् डस्य लो वा। १जडे। २उदके, ३ह्रीवेरे गन्धद्रव्ये, ज्योतिषोक्ते लग्नावधिके ४चतुर्थस्थाने, ५पूर्वाषाढानक्षत्रे च न०शब्दार्थचि०। जलञ्च पञ्चभूतान्तर्गतभूतभेदः तद्भेदगुणादिकं सुश्रुतोक्तं अम्बुशब्दे ३२९१० पृष्ठे दर्शितम् घनशब्दे २७८६ पृष्ठे च तस्य विवृतिः। "अपां शैत्यं तथा क्लेदो द्रवत्वं स्नेहसौम्यता। जिह्वाभिष्यन्दनञ्चापि भौमानां श्रपणं तथा। चतुर्थमापो विज्ञेयं जिह्वाध्यात्मं प्रचक्षते। अधिभूतं रसाश्चात्र सोमस्तत्राधिदेवतम्" भा० आश्व०अ०। "तदङ्गनिष्यन्दजलेन लोचने" "जलाभिलाषी जलमाददानाम्" रघुः। "न तज्जलं यन्न सुचारुपङ्कजम्" भट्टिः

"तृषिताय रोगिणेऽपि जलं देयं तथा च "पानीयं प्राणिनां प्राणास्तदायत्तं हि जीवनम्। तस्मात् सर्वावस्थासु न क्वचित् वारि वार्यते। अन्नेनापि विना जन्तुः प्राणान् धारयते चिरम्। तोयाभावे पिपासार्त्तः क्षणात् प्राणैर्विमुच्यते। तृषितो मोहमायाति मोहात् प्राणान् विमुञ्चति। तस्मात्सर्वास्ववस्थासु हि दातव्यं भेषजैः समन्वितम्" राजवल्लभः। "पादेन वटपत्रस्य भाजनं पूरयेज्जलम्। गव्यकं मदिरातुल्यं माध्वस्य सुरया समम्" इति कर्मलोचनः। तस्य दानमाहात्म्यं यथा। "अन्ने दत्ते नरेणेह प्राणा दत्ता भवन्त्युत। प्राणदानाद्धि परमं न दानमिह विद्यते। अन्नं चापि प्रभवति पानीयात् कुरुसत्तम!। नीरजातेन हि विना न किञ्चित् संप्रवर्त्तते। अग्नीषोमौ महाराज! वीरुधश्च जलोद्भवाः। यतः प्राणभृतां प्राणाः सम्भवन्ति विशाम्पते!। तस्मात् पानीयदानाद्धि न परं विद्यते क्वचित्। तच्च दद्यान्नरो नित्यं यदीच्छेद्भूतिमात्मनः। धन्यं यशस्यमायुष्यं जलदानमिहोच्यते। शत्रूंश्चाप्यधि कौन्तेय! सदा तिष्ठति तोयदः। सर्वकामानवाप्नोति कीर्त्तिञ्चैवेह शाश्वतीम्। प्रेत्य चानन्त्यमश्नाति पापेभ्यश्च प्रमुच्यते। तोयदो मनुजव्याघ्र! स्वर्गं गत्वा महाद्युते!। अक्षयान् समवाप्नोति लोकानित्यब्रवीन्मनुः" भा० शा० दा० अ० हेमाद्रौ दा० खण्डे [illegible] उक्तः "पानीयं प्राणिनः प्राणाः पानीयं पावनं महत्। पानीयस्य प्रदानेन तृप्तिर्भवति शाश्वती" जलदानमन्त्रः। जलवर्षणज्ञानाय वर्षाद्यधिपराजाद्यानयनं तत्फलञ्च कृषिसंग्रहे दर्शितं यथा

"वृष्टिमूला कृषिः सर्वा वृष्टिमूलञ्च जीवनम्। तस्मादादौ प्रयत्नेन वृष्टिज्ञानं समाचरेत्। ततो वर्षस्य राजानं मन्त्रिणं मेघमेव च। आढकं वर्षणञ्चापि वृष्टिज्ञानाय शोधयेत्। शाकं त्रिगुणितं कृत्वा द्वियुतं मुनिना (७) हरेत्। भागशिष्टो नृपो ज्ञेयो रव्याद्यो चतुर्थकः।" अथ नृपादिफलम्। "चित्रभानौ नृपे वृष्टिः स्वल्पा निगद्यते। वृष्टिर्मन्दा सदा भौमे चन्द्रजे वृष्टिरुत्तमा। गुरौ च शोभना वृष्टिर्भार्गवे वृष्टिरुत्तमा। पृथिवी धूलिसम्पूर्णा वृष्टिहीना शनौ नृपे। यस्मिन् संवत्सरे चैव सूर्यो राजा भविष्यति। प्रचण्डाग्निर्भवेत्तत्र नित्यं रोगश्च जायते। यस्मिन्नब्दे विधू राजा सस्यपूर्णा च मेदिनी। नैरुज्यञ्च सुवृष्टिश्च सुभिक्षं क्षितिमण्डले। यस्मिन्नब्दे कुजो राजा शस्यशून्या च मेदिनी। नैरुज्य विनिर्मुक्तिश्च दुर्भिक्षं क्षितिमण्डले। यस्याब्दे चन्द्रजो राजा सर्वसस्या च भूर्भवेत्। धर्मे स्थितिर्मनःस्थैर्य्यं वृष्टिकारणमुत्तमम्। यस्याब्दे च गुरू राजा सर्वा शस्यवती मही। नृपाणां वर्द्धनं नित्यं धनधान्यादिकं

फलम् । राजा दैत्यगुरुः कुर्य्यात् सर्व्वशस्यं धरातलम् । संग्रामो वातदुःखञ्च रोगोपद्रव एव च । मन्दा वृष्टिः सदा वातो राजा संवत्सरे शनिः । शाकस्य कालं त्रिगुणीकृतञ्च द्विशाणवस्वब्धिसमन्वितञ्च । राजा च मन्त्री च जलाधिपश्च शस्याधिपः स्यान्मुनिभाजितेन । (शाकस्य कालं त्रिगुणीकृतञ्च पञ्चयुक्तं मुनिना हरेच्च । सूर्य्यादि वर्षाधिपतिश्च शेषो मन्त्री चतुर्थो भवति प्रसिद्धः ।) पाठान्तरम् । यथा वृष्टिफलं प्रोक्तं वत्सरे धरभूपतौ । तथा वृष्टिफलं ज्ञेयं चित्रैर्वत्सरमन्त्रिणि ।" अथ मेघानयनम् । "शाकं वह्निसमायुक्तं वेदेन भागमाहरेत् । शेषं मेघं विजानीयादावर्त्तादि यथाक्रमम् । आवर्त्तश्चैव संवर्त्तः पुष्करो द्रोण एव च । चत्वारो जलदाः प्रोक्ता आवर्त्ताद्या मनीषिभिः । एकदेशेन आवर्त्ते संवर्त्ते सर्व्वतो जलम् । पुष्करे दुष्करं वारि द्रोणे बहुजला मही ।" अथ जलाढ़कनिर्णयः । "शतयोजनविस्तीर्णं त्रिंशद्योजनमुच्छ्रितम् । आढ़कस्य भवेन्मानं मुनिभिः परिकीर्त्तितम् । कुम्भाऽजगोमीनगते शशाङ्के रविर्यदा कर्कटकं प्रयाति । शताढ़कं वै हरिकार्म्मुकेऽब्दं वदन्ति कन्यामृगयोरशीतिम् । कुलीरकुम्भालितुलाभिधाने जलाढ़कं षण्णवतिं वदन्ति । अनेन मानेन तु वत्सरस्य निरूप्य नीरं कृषिकर्म्म कार्य्यम्" । एतत्सर्व्वं विंशत्या हरणीयम् । समुद्रे दश भागांश्च षड्भागानपि पर्व्वते । पृथिव्यां चतुरोभागान् सदा वर्षति वासवः ।" अथ पौषादिमासीयवृष्टिलक्षणम् । "सार्द्धं दिनद्वयं मानं कृत्वा पौषादिना बुधः । गणयेन्मासिकीं वृष्टिमवृष्टिं वानिलक्रमात् । सौम्यवारुणयोर्वृष्टिरवृष्टिः पूर्व्वयाम्ययोः । निर्व्वाते वृष्टिहानिः स्यात् सङ्कुले सङ्कुलं जलम् । एकैकं षड्दण्डेन मासस्य दिवसो मतः । पूर्व्वार्द्धे वासरी वृष्टिरुत्तरार्द्धे च नैशिकी । दत्त्वा दण्डे पताकान्तु वातस्यानुक्रमेण च । विज्ञेया मासिकी वृष्टिर्वा वातं दिवानिशम् । धूलीभरेण शबलीकृतमन्तरीक्षं विद्युच्छटाच्छुरितवारणदिग्विभागम् । पौषे यदा भवति मासि सिते च पक्षे तोयेन तत्र सकला प्लवते धरित्री । पौषे मासि यदा वृष्टिः कुज्झटिर्वा यदा भवेत् । तदादौ सप्तमे मासि तां तिथिं प्लाव्यते मही । अथ माघादिफलम् ।

माघस्य सितसप्तम्यां वृष्टिर्वा मेघदर्शनम् । तदा संवत्सरो धन्यः सर्व्वशस्यफलप्रदः । सप्तम्यां स्वातियोगे यदि पतति हिमं माघ चान्द्रवारे वायुर्वा चण्डवेगः सजलजलधरो गर्ज्जितो वासरे वा । विद्युन्मालाकुलं वा यदि भवति नभो नष्टचन्द्रार्कतारं तावद्वर्षन्ति मेघाः प्रतिवरषितवे यावदाकार्त्तिकान्तम् । माघे बहुलसप्तम्यां तथैव फाल्गुनस्य च । चैत्र शुक्लतृतीयायां वैशाखे प्रथमेऽहनि । एतासु चण्डवातो वा तड़िद्वृष्टिरथापि वा । तदा स्यात् शोभना प्रावृट् भवेत् शस्यवती क्षितिः । धनुर्मकरकुम्भेषु यदा वर्षति वासवः । तदादि सप्तमे मासि वारिपूर्णा भवेन्मही ।"

अथ चैत्रलक्षणम् । प्रतिपदि मधुमासे भानुवारः सितायां यदि भवति तदा स्याच्छिन्नता ह हरवदे । अविरलपृथुधारासान्द्रवृष्टिप्रवाहैर्धरणितलमशेषं प्लाव्यते सोमवारे । अवनितनयवारे नास्ति वृष्टिर्न शस्यं कविगुरुभृगुजानां वासरे शस्यपूर्त्तिः । जलनिधिरपि शोषं याति वारेण शौरेर्भवति खलु धरित्री धूलिजालैरदृश्या । चैत्राद्यभागे सितायां भवेच्छिन्नता क्षितिः । शेषेऽपि चैत्र चान्त्यं स्या मध्ये बहुवर्षिणी

अथ वैशाखलक्षणम् । प्रगाढ़शुष्कनद्यान्तु दण्डं न्यस्य जले निशि, वैशाखशुक्लप्रतिपदि यो वृष्टिं निरूपयेत् । ओं सिद्धिरिति मन्त्रेण मन्त्रयित्वा शतद्वयम् । अङ्कयित्वा तु तं दण्डमङ्कतुल्ये जले क्षिपेत् । प्रातरुत्थाय सहसा तदङ्कन्तु निरूपयेत् ।' समं चेदधिकं न्यूनं भविष्यज्जलकाङ्क्षया । गतवत्सरवद्वारि धन्या चेत् समे भवेत् । हीने हीनं भवेद्वारि भवेद्वन्ध्या च तादृशी अङ्काधिक्ये च द्विगुणा वृष्टिर्धन्या च जायते । इदं पराशरेणोक्तं भविष्यद्वृष्टिलक्षणम् । सूर्य्योदये विषुवतो जगतां विपत्तिर्मध्यं गते दिनकरे बहुशस्यहानिः । अस्तं गते दिनकरे तु तदर्द्धशस्यमैश्वर्य्यभोगमतुलं खलु चार्द्धरात्रौ । तदा संवत्सरो धन्यो बहुशस्यफलप्रदः ।

अथ ज्यैष्ठलक्षणम् । ज्यैष्ठादौ च सिते पक्षे आर्द्रादौ दशऋक्षके । सजला निर्जला यान्ति निर्जलाः सजला इव । रेखात्रयं समुल्लिख्य ताभिस्ताश्च विवर्द्धयेत् । त्रिपदं सर्व्वकोणेषु पर्व्वतं तत्र दापयेत् । ईशानादि दक्षिणाङ्कान् संलिखेदनलादितः । येन येनाङ्कसंक्रान्तिर्येन प्रावृट्फलं भवेत् । अतिवृष्टिः समुद्रे स्यादनावृष्टिस्तु पर्व्वते । कक्षयोश्चित्तला वृष्टिः सुवृष्टिः शैलसन्धिषु । (मतान्तरे । रेखात्र्यं चतुर्लिख्य ताड़ितं नेत्रसम्भवैः ईशानदक्षिणे ऋक्षं लिखेदनलभादितः । येन

मेनाखसंक्रान्तिलग्नेन प्रावृट्फलं वदेत् । अग्न्यादौ वरु-णेषु नक्षत्रं इत्थं इयम् । अस्यपर्वततोरेषु एकैकं प्र-कीर्त्तितम् ।") "चित्रास्वातिविशाखासु ज्यैष्ठे मासि निरभ्रता । तास्वेव श्रावणे मासि यदि वर्षति, वर्षति ।" अथ आषाढ़लक्षणम् । "आषाढ्यां पौर्णमास्यां सुरपति-ककुभं वाति वातः, सुवृष्टिः, शस्यध्वंसं प्रकुर्य्यादहनदिशि गते, मन्दवृष्टिर्यमेन । नैर्ऋत्यां शस्यहानिं, वरुण-दिशि जलं, वायुना वायुकोपः, कौवेर्य्यां शस्यपूर्णां प्रवदति नियतं मेदिनीं, शम्भुनीते । आषाढ्स्य सिते पक्षे नवम्यां यदि वर्षति । वर्षत्येव तदा देवस्त्वाषाढ़ो कृतो जलम् । शुक्लाषाढ़ीनवम्यामुदयगिरितटी'मर्कमत्यं प्रयाते कोणं काष्ठं विधत्ते खरतरकिरणो मत्स्यका-कारमभ्रम् । जीमूतैर्वेष्टितोऽसौ यदि भवति रविर्मज्ज-मानेऽस्तशैले तावत् पर्य्यन्तमेव प्रपदति जलदो यावदस्तं तुलायाः ।"

अथ श्रावणलक्षणम् । "रोहिण्यां श्रावणे मासि यदि वर्षति वासवः । तदा वृष्टिर्भवेत्तावद्यावत्कोऽ-पि तिष्ठति हरिः । कर्कटे रोहिणीभक्ते यदि वृष्टिर्न जायते । तदा पराशरः प्राह हाहा लोकस्य का गतिः । श्रावणे मासि रोहिण्यां न भवेद्वर्षणं यदि । विफलारम्भसंक्षोभात्तदा स्युः सुविकल्पः ।"

अथ भाद्रलक्षणम् । सिंहे च भौमवारे च पर्वफल्गुनि जायते । व्यतीपाते च नन्दायां तुलायां वर्षेद्भुवि ।"

अथ सद्योवृष्टिज्ञानम् । जलहस्तो जलस्थो वा निकटे ऽथ जलस्य वा । यदा पृच्छति दैवज्ञं वृष्टिः संजायते ऽचिरात् । पक्षसावृत्तमादाय उत्तिष्ठति पिपीलिका । भेकः शब्दायतेऽकस्मात्तदा वृष्टिर्भवेद्ध्रुवम् । पिपासा नकुलाः सर्पाः ये चान्ये वा बिलेशयाः । धावन्ति यत्र यत्र ताः सद्यो वृष्टिर्भवेद्ध्रुवम् । कुर्वन्ति बालका मार्गे धूलीभिः सेतुबन्धनम् । मयूराश्चैव नृत्यन्ति सद्यो वृष्टिः प्रजायते । अथ तत्रानडुहानां न्यासमङ्गव्यथा यदि । तृणाद्याहारोत्पन्नवाहैः सद्यो वर्षणलक्षणम् । पक्षयोः शोषणं रौद्रे जमानाभ्युच्चारिणाम् । झिल्लीरवकृताकाशे सद्यो वृष्टिः प्रजायते ।"

अथ पञ्चद्वारे वृष्टिलक्षणम् । "चन्द्राङ्गारके वृष्टिर्मुखा वृष्टिः भवेत्तरे । वारिपूर्णा मही तथा पश्चात् सञ्चरते गुरुः । पश्चाच्चामुदये चास्ते तथा वक्रा-तिचारयोः । प्रायो वर्षन्ति जलदा नष्टावाटद्यप्रेऽपि च । चित्रामध्यगते जीवे भिन्नभाण्डमिव स्रवेत् । ततः स्वातीं समाश्रित्य नश्यन्त्येव न विद्यति । प्रत्येको-पचितान्ध्ये वात् स्वातिरेवाऽभ्युपोच्छति । श्रवणे जनितं वर्षं रेवत्यां विसृजति ।"

अथ अनावृष्टिलक्षणम् । "ध्रुवे च वैष्णवे चन्द्रे मूले यस्मिन् यदा कुजः । सद्यः करोत्यनावृष्टिं हस्तिकाद्यं यथाद्य च । शशिपृष्ठगतो भानुर्भानुपृष्ठगतः शशः । सम्पूर्णं च बुधो भौमः समुद्रमपि शोषयेत् । सद्यो निवृत्तवेदृष्टिं चित्रा-मध्यगतो भृगुः । अङ्गारको यदा सिंहे तदङ्गारमयी मही । स एव रश्मिवा युक्तः समुद्रमपि शोषयेत् ।"

ज्यो॰ त॰ कर्त्तरिकेणेष उक्तो यथा

"भुजगवरभीमे'गजति यदि वायुः पतङ्गमार्गे चट इव निभृतको जलं ददाति । यदि भवति दिवाकरायनस्थेत् प्रकटयन्नपि शोषयत्यम्बुमम् । यावत्काम्तं वक्त्रमनुचरति चतुरश्चो मत्स्यं मीनकान्ते तावद्वृष्टिं सैका भवति च तरणं सुतृषिपासा'दयोरम् । उर्वीं निमग्नमष्टका पय-निरवटसैन्यं यन्ते पिपासाः प्राणाः भूत्वा भवेद्वर्षद-पतिर्दृष्टा नास्ति वल्लाभलाभा । वक्रं करोति रविजो धरणीसुतो वा कुम्भं वृष्टभवनेन्दोतिष्ठेन्नतु । सभोप-भङ्गुपततावृद्धि च सैनिकानां वर्षंस लोकमरणं जनपीत-देवः । यदा च सौरिः सुरराजमन्त्रिणा समेत्य तिष्ठेत् कपिचमनच्छदे । तदाशुवक्राच्छ्रकोपसेतु निभाग्यमेषां कुरुते वसुन्धराम् । तिष्ठेतां यावदेकस्थे वाक्पत्यर्कतनौ । पदे तावत् कुष्णोमसंपाताभ्यां प्रजानां वधमादिशेत्"।"आरभ्य चुकपतिपर्यन्तं मासान् चैतकं गर्भमीक्षारै जलदैरिति प्रावृट्परीक्षणम् । यन्नक्षत्रं गतवति विधौ जायते तत्र गर्भः पञ्चादशाक्षर्वर्तिपातके १९५ चाद्रि तस्य प्रसूतिः" । गर्भयन्त्रे च २५५१ सत्यगर्भोत्थकृत्यविकृतोक्तो दर्शितः । वर्षणसूचकनिमित्तानि ह॰सं॰ २४ अ॰ उक्तानि यथा

"ज्यैष्ठ्यां समतीतायां पूर्वाषाढादिसम्प्रदृष्टेन । शुभ-मशुभं वा वाच्यं परिमाणं चाम्भसस्तज्ज्ञैः । हस्त-विशालं कुण्डकमधिकृत्याम्बुप्रमाणनिर्देशः । पञ्चाशत्पल-माढकमनेन मिनुयाज्जलं पतितम् । येन धरित्रीमुद्रा जनिता वा बिन्दवस्तृणाग्रेषु । वृष्टेन तेन वाच्यं परिमाणं वारिणः प्रथमम् । केचिद्यथाभिवृष्टं दश-योजनमण्डलं वदन्त्यन्ये । गर्गवसिष्ठपराशरमतमेतद्द्वाद-शाक्ष परम् । येषु च भेष्वभिवृष्टं भूयस्तेष्वेव वर्षति प्रायः । यदि नाप्या(२०)दिषु वृष्टं सर्वेषु तदा स्वनावृष्टिः ।

ऋक्षाण्य२०सौम्य५चित्रापौष्ण२७ धनिष्ठासु षोडश द्रोणाः। शतभिषगैन्द्र१८स्वातिषु चत्वारः कृत्तिकासु दश। श्रवणे मघानुराधाभरणीमूलेषु दश चतुर्युक्ताः। फल्गुन्यां पञ्चकृतिः २५ पुनर्वसौ विंशतिर्द्रोणाः। ऐन्द्राग्न्याख्ये१६ वैश्वे२१ च विंशतिः सार्पे९भे दश त्र्यधिकाः। २५अहिर्बुध्न्यार्यमण१४प्राजापत्येषु पञ्चकृति २५। पञ्चदशाजे४ पुष्ये च कीर्त्तिता वाजि१भे दश द्वौ च। रौद्रे६ऽष्टादश कथिता द्रोणा निरुपद्रवेष्वेतु रविरविसुतकेतुपीडिते भे क्षितितनयत्रिविधाद्भुताहते च। भवति हि न शिवं न चापि वृष्टिः शुभसहिते निरुपद्रवं शिवं च।

"वर्षाप्रश्ने जलवर्षणनिर्णयः तत्रैव २८ अ० यथा "वर्षाप्रश्ने सलिलनिलयं राशिमाश्रित्य चन्द्रो लग्नं यातो भवति यदि वा केन्द्रगः शुक्लपक्षे। सौम्यैर्दृष्टः प्रचुरमुदकं पापदृष्टोऽल्पमम्भः प्रावृट्काले सृजति न चिराच्चन्द्रवद्भार्गवोऽपि। आर्द्रं द्रव्यं स्पृशति यदि वा वारि तत्संज्ञकं वा तोयासन्नो भवति यदि वा तोयकार्योन्मुखो वा। प्रष्टा, वाच्यं सलिलमचिरादस्ति निःसंशयेन पृच्छाकाले सलिलमिति वा श्रूयते यत्र शब्दः"।

अथ सद्योवृष्टिलक्षणम् "उदयशिखरिसंस्थो दुर्निरीक्ष्योऽतिदीप्त्या द्रुतकनकनिकाशः स्निग्धवैदूर्यकान्तिः। तदहनि कुरुतेऽम्भस्तोयकाले विवस्वान् प्रतपति यदि चोच्चैः खं गतोऽतीव तीक्ष्णम्। विरसमुदकं गोनेत्राभं वियद्विमला दिशो लवणविकृतिः काकाण्डाभं यदा च भवेन्नभः। पवननिगमः पोप्लूयन्ते झषाः स्थलगामिनो रसनमसकृन्मण्डूकानां जलागमहेतवः। मार्जारा भृशमवनिं नखैर्लिखन्तो लोहानां मलनिचयः सविस्रगन्धः। रथ्यायां शिशुरचितास्च सेतुबन्धाः सम्प्राप्तं जलमचिराद्विवेदयन्ति। गिरयोऽञ्जनपुञ्जसन्निभा यदि वा वाष्पनिरुद्धकन्दराः। कृकवाकुविलोचनोपमाः परिवेषाः शशिनश्च वृष्टिदाः। विनोपघातेन पिपीलिकानामण्डोपसंक्रान्तिरहिव्यवायः। द्रुमाधिरोहश्च भुजङ्गमानां वृष्टेर्निमित्तानि गवां प्लुतं च। तरुशिखरोपगताः कृकलासा गगनतलस्थितदृष्टिनिपाताः। यदि च गवां रविवीक्षणमूर्ध्वं निपतति वारि तदा नचिरेण। नेच्छन्ति विनिर्गमं गृहाद्धुन्वन्ति श्रवणान् खुरानपि। पशवः पशुवच्च कुक्कुरा यदि चाम्भः पततीति निर्दिशेत्। यदा स्थिता गृहपटलेषु कुक्कुरा भवन्ति वा यदि विततं दिगोन्मुखाः। दिवा तडिद्यदि च पिनाकिदिग्भवा तदा क्षमा भवति समा तिवारिणा। शुककपोतविलोचनसन्निभो मधुनिभश्च यदा हिमदीधितिः। प्रतिशशी च यदा दिवि राजते पतति वारि तदा नचिरादिवः। स्तनितं निशि विद्युतो दिवा, रुधिरनिभा यदि दण्डवत् स्थिताः। पवनः पुरतश्च शीतलो यदि सलिलस्य तदागमो भवेत्। वल्लीनां गगनतलोन्मुखाः प्रवालाः स्नायन्ते यदि जलपांशुभिर्विहङ्गाः। सेवन्ते यदि च सरीसृपास्तृणाग्राण्यासन्नो भवति तदा जलस्य पातः। मयूरशुकचाषचातकसमानवर्णा यदा, जपाकुसुमपङ्कजद्युतिमुषश्च सन्ध्याघनाः। जलोर्मिनगनक्रकच्छपवराहमीनोपमाः प्रभूतपटसञ्चया न तु चिरेण यच्छन्त्यपः। पर्यन्तेषु सुधाशशाङ्कधवला मध्येऽञ्जनालित्विषः स्निग्धा नैकपुटाः क्षरज्जलकणाः सोपानविच्छेदिनः। माहेन्द्रीप्रभवाः प्रयान्त्यपरतः प्राक् चाम्बुपाशोद्भवा ये ते वारिमुचस्त्यजन्ति नचिरादम्भः प्रभूतं भुवि। शक्रचापपरिघप्रतिसूर्या रोहितोऽथ तडितः परिवेषाः। उद्गमास्तसमये यदि भानोरादिशेत् प्रचुरमम्बु तदाशु। यदि तित्तिरपत्रनिभं गगनं मुदिताः प्रवदन्ति च पक्षिगणाः। उदयास्तमये सवितुर्द्युनिशं विसृजन्ति घना नचिरेण जलम्। यद्यमोघकिरणाः सहस्रगोरस्तभूधरकरा इवोच्छ्रिताः। भूतलं च रसते यदाम्बुदस्तन्महद्भवति वृष्टिलक्षणम्। प्रावृषि शीतकरो भृगुपुत्रात् सप्तमराशिगतः शुभदृष्टः। सूर्यसुतान्नवपञ्चमगो वा सप्तमगश्च जलागमनाय। प्रायो ग्रहाणामुदयास्तकाले समागमे मण्डलसंक्रमे च। पक्षक्षये तीक्ष्णकरायनान्ते वृष्टिर्गतेऽर्के नियमेन चार्द्राम्। समागमे पतति जलं ज्ञशुक्रयोर्ज्ञजीवयोर्गुरुसिततयोश्च सङ्गमे। यमारयोः पवनहुताशजं भयं न दृष्टयोरसहिततयोश्च सद्ग्रहैः। अग्रतः पृष्ठतो वापि ग्रहाः सूर्यावलम्बिनः यदा तदा प्रकुर्वन्ति महीमेकार्णवामिव"

कृषौ केदाराज्जलमोचनकाल उक्तो यथा "नैरुत्यां हि धान्यानां जलं भाद्रे विमोचयेत्। मूलमात्रन्तु संस्थाप्य कारयेज्जलमोक्षणम्। भाद्रे च जलसम्पूर्णं धान्यं विविधबाधकैः। प्रपीडितं कृषाणानां न भवेत् फलमुत्तमम्"। कृषिपराशरः। [काशी०।

जलकण्टक पु० जले कण्टक इव। १शृङ्गाटके २कुम्भीरे च [शब्दर०।

जलकपि पु० जले कपिरिव। शिशुमारे जलजन्तुभेदे (शोशक) शब्दर०।

जलकपोत पु० जलजातः कपोतः । जलपारावते राजनि० ।

जलकरङ्क पु० जलस्य करङ्क इवाधारः । १नारिकेले, २मेघे च । जलस्य करङ्क इव ।३पद्मे च मेदि० ।

जलकल्क पु० जलेन कल्क इव । कर्दमे हारा० ।

जलकाक पुंस्त्री जले काक इव श्यामत्वात् । (पानकौडी) पक्षिभेदे । राजनि० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

जलकाङ्क्ष पुंस्त्री जलं काङ्क्षति काङ्क्ष–अण् उप० स० । १हस्तिनि त्रिका० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । २जलाभिलाषिणि त्रि० । पा० स्त्रियां टाप् शब्दको० मत्वर्थे ईप् ।

जलकाङ्क्षिन् पु० जलं काङ्क्षति काङ्क्ष–णिनि । १हस्तिनि हारा० । २जलाभिलाषिणि त्रि० । स्त्रियां ङीप् ।

जलकान्तार पु० जलमेव कान्तारो दुर्गमवर्त्म यस्य । वरुणे हेम च० । [भिताक्षरे त्रि० ।

जलकामुक पु० ६त० । कुरुन्तकाख्ये राजनि० । १जला-

जलकिराट पुंस्त्री जले किराट इव । ग्राहे (हाङ्गोर) । हारा० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

जलकुक्कुट पुंस्त्री जले कुक्कुट इव । (गाङ्गचिल) पक्षिभेदे हारा० । "भङ्गराजैस्तथा हंसैर्दात्यूहैर्जलकुक्कुटैः" भा० व० १०८ अ० "क्व दृष्टं चक्रवाकैश्च कुररैर्जलकुक्कुटैः । १५८ अ० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

जलकुक्कुभ पुंस्त्री जले कुक्कुभ इव । कोयष्टिखगे (कोडा पाख) हेम० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । (शब्दार्थचि० ।

जलकुन्तल पु० जलस्य कुन्तलः केश इव । जलजैये शैवाले ।

जलकुब्जक पु० जले कुब्ज इव कायति कै–क । पङ्कारे शब्दार्थचि० । [मेदि० ।

जलकूपी स्त्री जलेन कूपीव । १कूपगर्त्ते २पुष्करिण्यां च

जलकूर्म्म पुंस्त्री जले कूर्म्म इव । शिशुमारे त्रिका० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

जलकेश पु० जलस्य केश इव । शैवाले हारा० ।

जलकेतु पु० "जलकेतुरपि पश्चात् स्निग्धं शिखया परेण चोन्नतया" ह०ह० ११ अ०उक्ते केतुभेदे ।

जलक्रिया स्त्री जलसाध्या क्रिया । पित्रादीनां तर्पणे "कालिन्द्यां विधिवत् स्नात्वा कृतपुण्यजलक्रियः" भाग० ६।१६।१४ "कृत्वा वन्यां जलाञ्जलं" भा० त० ।

जलक्रीडा स्त्री ६त० । नद्यादौ पक्षिभिः परस्परं जलसेचनादिरूपक्रीडायाम् । वञ्चिताः भ्रातरः सर्वे जलक्रीडामवाप्नुमः" । "ततस्ते वञ्चिताः सर्वे जलक्रीडामकुर्वत" भा० आ० १२८ अ० ।

जलखग पुंस्त्री० ६त० । जलचरविहगे स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । "कुर्दन्ती विलासिनीनां जलखगनखविक्षतेषु रम्येषु" ह० स० ४८ अ० ।

जलगर्भ पु० जलरूपको गर्भः । ह० सं० उक्ते मेघनिःसृतजलरूपके निमित्तभेदे गर्भशब्दे २५६१ पृ०विवृतिः ।

जलगुल्म पु० जलस्य गुल्म इव । १जलावर्त्ते (घुरणी) २कमठे ३जलचत्वरे च (चातर जल) मेदि० ।

जलङ्ग पु०जलं गच्छति गम–ड नि० मुम् । महाकाले ओषधिभेदे राजनि० । [भरतः ।

जलङ्गम पु० जलं गमयति प्रापयति गमि–बा० ख । चण्डाले

जलचत्वर न० जलेन चत्वरम् । (चातरजल) स्वल्पजलयुक्ते देशे मेदि० ।

जलचर त्रि०जले चरति चर–टक् ७त० । मत्स्यादिषु जलजन्तुषु । "अधीतास्तरवो यावत्—चैव जलचराः सर्वे" चाणक्य० । "वाप्येव नीलजलचरकाननहा वञ्चिभय इव" ह० स० ४अ० "गोदमजलचरकर्म्मकयिकोशस्येष्वर्थसम्पदः" १५ अ० ।

जलचारिन् पु० जले चरति चर–णिनि ७त० । १मत्स्ये २जलचरमात्रे त्रि०स्त्रियां ङीप् ।"चर्य्यं च मनोज्ञां समन्तात् जलचारिभिः" भा०व०१६८अ० ।

जलज न० जले जायते जन–ड । १पद्मे २शङ्खे च भावप्र० ३सारभेदे राजनि० । ४मत्स्ये पुंस्त्री० शब्दच० ५हिज्जलवृक्षे पु० (जलवेत) ६वानीरवेते ७शैवाले च पु० राजनि० । ८कुपीलौ भावप्र० ९जलजौ कर्क मीनौ मकरान्त्यार्द्धञ्च विषमते कुम्भः" ज्यो० उक्ते १०कर्कटादिराशिषु । ११जलजातमात्रे कुम्भीरादौ त्रि० "जलजानां पद्मानां स्थलानाञ्चैव सर्वशः" भा० २अ० । "जलजैः प्राणिभिः कोर्णाम्" "जलजैर्भूषितशुभैः" । "जलजैः कुसुमैश्चित्राम्" "जलजैर्हरितोदकाः" हरिवं० ६८अ० तत्र पद्मे "वाक्संतितरङ्गेदं माहार्ज्जलजासनम्" कुमा० । शङ्खे "निवेश्य दध्मौ जलजं कुमारः" "जलजासिगदाशार्ङ्गचक्रलाञ्छितमूर्त्तिभिः रघुः । मत्स्यादौ "न तथा बलवन्तः स्युर्जलजा वा स्थलाकृताः । स्वदेशे निचिता दोषा अन्यस्मिन् कोपमागताः सुश्रु० । "निषेव्यमाणो जलजैश्च सत्त्वैः" हरिवं०२४३अ० ११मणौ चन्द्रे च तस्य दधिसमयत्वात् समुद्रजातत्वात् तथात्वम् । [अमरः

जलजन्तु पु० जलजातो जन्तुः । यादसि जलजाते प्राणि

जलजन्तुका स्त्री जलजन्तु+संज्ञायां कन्। जलौकायां भरतः।

जलजन्मन् न० जले जन्म यस्य। पद्मे हेमच०।"नियतः श्रियः सततमेतदिति प्रथितं यदेव जलजन्मतया" माघः।

जलजम्बुका स्त्री जलजाता जम्बुका। क्षुद्रजाम्ब्वाम् शब्दच०

जलजाजीव पु० जलं जलजमत्स्यवधविक्रयादिकमाजीवति आ+जीव–अण्। जलचरघातके (जेले) शब्दार्थचि०। [हारा०।

जलजिह्व पु० जला जड़ा स्वादे असमर्था जिह्वाऽस्य। नक्रे

जलजीविन् पु० जलेन तज्जातमत्स्यादिना जीवति जीव–णिनि। (जेले) मत्स्योपजीविनि। "सूक्ष्मजालैर्यथा मत्स्यान् बध्नन्ति जलजीविनः" भा० शा० १०२अ०।

जलडिम्ब पु० जले डिम्ब इव। शम्बूके। (शामुक) हारा०

जलतण्डुलीय पु० जलजातस्तण्डुलीयः। कञ्चटे शाकभेदे शब्दार्थचि०।

जलतापिन् पु० जलतां स्वेदरूपजलमयतामाप्नोति पाककाले आप+णिनि। (इलिश) मत्स्यभेदे शब्दर०। स्वार्थे क। जलतापिक तत्रार्थे। संज्ञायां कन्। काकमाचीढक्षे च शब्दर०। [(इलिश) मत्स्यभेदे शब्दर०।

जलताल पु० जलताले अवति प्राप्नोति अव–अण्।

जलतिक्तिका स्त्री अल्पं तिक्ता कन् तिक्तिका जलप्रधाना तिक्तिका। शल्लकीवृक्षे राजनि०।

जलत्रा स्त्री जलात् त्रायते त्रै–क। १छत्रे २जङ्गमकुटयाश्च हारा०।

जलत्रास पु० जलात् तद्दर्शनात् त्रासः, सोऽस्य वा। दंष्ट्रिणा दंशनोत्तरं जलं दृष्ट्वा १त्रासे २तद्युक्ते त्रि०। "येन चापि भवेद्दष्टस्तस्य चेष्टारुतं नरः। बहुशः प्रति कुर्वाणः क्रियाहीनो विनश्यति। दंष्ट्रिणा येन दष्टश्च तद्रूपं यदि पश्यति। अप्सु वा यदि वाऽऽदर्शे रिष्टं तस्य विनिर्दिशेत्। त्रस्यत्यकस्माद्योऽभीक्ष्णं श्रुत्वा दृष्ट्वापि वा जलम्। जलत्रासन्तु विद्यात्तं रिष्टं तदपि कीर्त्तितम्। अदष्टो वा जलत्रासी न कथञ्चन सिध्यति। प्रसुप्तोऽथोत्थितो वापि स्वस्थोऽस्वस्थो न सिध्यति" सुश्रु०

जलद पु० जलं ददाति दा–क। १मेघे, २कर्पूरे च ३जलदातरि त्रि० मेदि०। "अनतिचिरोज्झितस्य जलदेन चिरस्थितबहुबुद्बुदस्य पयसोऽनुकृतिम्"। "प्रौढ़ध्वान्तं दिनमिह जलदाः" माघः "सन्देशं मे तदनु जलद! श्रोष्यसि श्रोत्रपेयम्" मेघ०।

जलदकाल पु० ६त०। वर्षाकाले "जलदकालमबोधकृतं श्रियाम्" माघः।

जलदक्षय पु० जलदानां क्षयोऽत्र। १शरत्काले "सर्वाणि तनुतां यान्ति जलानि जलदक्षये" हरिवं० ७२अ०।

जलदर्दुर पु० जलं दर्दुर इव। जलरूपे दर्दुरवाद्यभेदे (तार्कारिया जलवाजान) "वचादयंस्ता जलदर्दुरांश्च वाद्यात्मकं जगुरेव हृष्टाः" हरिवं० १४८ अ०।

जलदागम पु० जलदानां मेघानामागमो यत्र। वर्षाकाले।

जलदाशन पु० जलदैरश्नते अश–भोजने कर्मणि ल्युट्। शालवृक्षे शब्दच०। तत्पत्राणां मेघैर्भोजनस्य लोकप्रसिद्धेस्तस्य तथात्वम्;

जलदुर्ग न० जलवेष्टितं दुर्गम्। दुर्गभेदे। दुर्गशब्दे विवृतिः।

जलदेव पु० जलं देवः अधिष्ठात्रीदेवता अस्य। १पूर्वाषाढ़ानक्षत्रे तस्य जलदैवतत्वम् अश्लेषाशब्दे ४८७ पृ० दृश्यम्। "मूलेऽप्यनङ्गपतिर्जलदेवे कामिपोमरणमेति" इ० ११अ० केतुपक्षाक्रान्तनक्षत्रभेदे फलोक्तौ। "दृष्टानन्दकलो भीरो हृदंशौच्च इव जलदेवे" इ० ग०१०१ अ० वैवाहिकनक्षत्रफलोक्तौ। ७त०। २जलस्थिते देवे च। जलदेवतास्थान "अन्वीयमानो जलदेवताभिर्निषेव्यमाणो जलजैश्च सत्त्वैः" हरिवं० २४२ अ०।

जलद्राक्षा स्त्री जले द्राक्षेव। शालिञ्चीशाके शब्दार्थचि०।

जलद्रोणी स्त्री जलस्य जलसेचनार्थं द्रोणीव। नौकाया जलसेचनपात्रे शब्दार्थचि०।

जलद्वीप पु० जलप्रधानो द्वीपः। द्वीपभेदे। "गिरिभिर्ये च सम्पन्ने प्लवनेन प्लवेन च। यत्नवन्तो जलद्वीपं सप्तराज्योपशोभितम्। सुवर्णरूप्यकद्वीपं सुवर्णाकरमण्डितम्। जलद्वीपमतिक्रम्य शिशिरो नाम पर्वतः। दिवं स्पृशति शृङ्गेण देवदानवसेवितः। एतेषां गिरिदुर्गेषु प्रपातेषु वनेषु च। मार्गध्वं सहिताः सर्वे रामपत्नीं यशस्विनीम्" रामा० कि० ४० अ०। क्वचित् पुस्तके यवद्वीप इति पाठः।

जलधर पु० जलं धरति धृ–अच्। १मेघे २मुस्तके च अमरः ३समुद्रे हेमच०। ४तिनिशवृक्षे राजनि०। तस्य रसरूपजलाधिक्यात्तथात्वम् ५जलधारकमात्रे त्रि०। "नभो जलधरैर्हीनं साङ्गारक इवांशुमान्" भा० अ० १२४अ० "अभ्यन्यस्मिन् जलधर! महाकालमासाद्य काले" मेघ०।

जलधरमाला न० ६त०। १मेघपङ्क्तौ द्वादशाक्षरपादके २छन्दोभेदे च। "अब्ध्यष्टाभिर्जलधरमाला म्भौ स्मौ" वृ०

र० "या भक्तानां कलिदुरितोत्तप्तानां तापच्छेदे जलधरमाला नव्या। भव्याकारा दिनकरपुत्रीकूले केलिलोला हरितनुरव्यात् सा वः" छन्दोम०।

जलधार पु० जलं धारयति धारि–अच् उप० स०। १शाकद्वीपस्थे गिरिभेदे। शाकद्वीपोपक्रमे "तत्रैव पर्वता राजन्! सप्तात्र मणिभूषिताः। रत्नाकरास्तथा नद्यस्तेषां नामानि मे शृणु। अतीव गुणवत् सर्वं तत्र पुण्यं जनाधिप!। देवर्षिगन्धर्वयुतः प्रथमो मेरुरुच्यते। प्रागायतो महाराज! मलयो नाम पर्वतः। यतो मेघाः प्रवर्त्तन्ते प्रभवन्ति च सर्वशः। ततः पूर्वेण कौरव्य! जलधारो महागिरिः। यत्र नित्यमुपादत्ते वासवः परमं जलम्" भा०भी०११अ०।२जलधारके त्रि०। ६त०।२जलसन्ततौ स्त्री।

जलधि पु० जलं धीयतेऽत्र धा–आधारे कि उप० स०। १समुद्रे "छायेव या स्वर्जलधेर्जलेषु" "आत्मानमेव जलधेः प्रतिबिम्बिताङ्गः" माघः। "एकदशशतसहस्रायुतलक्षप्रयुतकोटयः क्रमशः। अर्बुदमब्जं खर्वनिखर्वमहापद्मशङ्कवस्तस्मात्। जलधिश्चान्त्यं मध्यं परार्द्धमिति दशगुणोत्तराः संज्ञाः" लीलावत्युक्ते २संख्याभेदे। ४चतुःसंख्यायां च।

जलधिगा स्त्री जलधिं गच्छति गम–ड। १नदीमात्रे हेमच०। सर्वासां नदीनां साक्षात् परम्परया समुद्रगामित्वात्तथात्वम् अतएवोक्तं "सर्वा नद्यः समुद्रगाः" इति साक्षात् समुद्रगामिन्यां २गङ्गादिनद्यां च। समुद्रगादयोऽप्यत्र।

जलधिज पु० जलधौ जायते जन–ड। १चन्द्रे। २लक्ष्म्यां स्त्री त्रिका०। ३समुद्रजातमात्रे त्रि०।

जलधेनु स्त्री दानार्थकल्पितायां जलादिनिर्मितायां धेन्वां सा च नानाविधा तद्विधिः हेमा० दा० उक्तो यथा

"जलधेनुं प्रवक्ष्यामि प्रीयते दत्तया यया। देवदेवो हृषीकेशः सर्वगः सर्वभावनः। जलकुम्भं नरव्याघ्र! सुवर्णरजतान्वितम्। रत्नगर्भमशेषैस्तु ग्राम्यैर्धान्यैः समन्वितम्। सितवस्त्रयुगच्छन्नं दूर्व्वापल्लवशोभितम्। कुष्ठमांसीमुरोशीरबालकामलकैर्युतम्। प्रियङ्गुपत्रसहितं सितयज्ञोपवीतिनम्। सच्छत्रं सोपानत्कं च दर्भविष्टरसंस्थितम्। चतुर्भिः संवृतं भूप! तिलपात्रैश्चतुर्दिशम्। स्थापितं दधिपात्रे च घृतक्षौद्रवता मुखे। उपोषितः समभ्यर्च्य वासुदेवं जगेश्वरम्। पुष्पधूपोपहारैस्तु यथाविभवमादृतः। सङ्कल्प्य जलधेनुञ्च कुम्भं तमभिपूज्य च। पूजयेत्तत्सकलशं कुम्भं जलमयं बुधः। एवं संपूज्य गोविन्दं जलधेनुं सवत्सिकाम्। सितवस्त्रधरः शान्तो वीतरागो विमत्सरः। दद्यात् द्विजाय राजेन्द्र! प्रीत्यर्थं जलशायिनः। जलशायी जगद्योनिः प्रीयतां मम केशवः। इति चोच्चार्य भूनाथ! विप्राय प्रतिपाद्य ताम्। अपकाद्भाविना स्थेयमहोरात्रमतः परम्"। जलकुम्भमित्यादि, कुम्भोऽत्र वत्सः। सुवर्णरजतयोरनियतपरिमाणतया यथाशक्ति विधानं पञ्चरत्नानि धान्यानि च परिभाषायामुक्तानि अत्र यद्यपि सामान्येनोपदेशः तथापि तत्सामान्यादितरेषु तथात्वमितिन्यायादितरधेनुवदविरुद्धधर्म्मानुष्ठानं वेदितव्यं तत्र सुवर्णस्य शृङ्गाकृतित्वं रजतस्य खुराकृतित्वं, तिलपात्राणां ताम्रपात्रमयत्वं, दधिपात्रस्य कांस्यपात्रमयत्वं, चातुरस्त्र्येयं तथा धान्यानि पार्श्वद्वये, कुष्ठादीनि घ्राणदेशे, प्रियङ्गुपत्रं श्रवणे, यज्ञोपवीतं शिरःस्थाने स्थापयेत्। वत्सोऽपि चतुर्थांशेन धेनुवत् कार्य्यः। कश्चित्तु "पूजयेद्वत्सकं तद्वत् घृतं शतमयं बुधः" इति पाठात् घृतजलयोर्विकल्पोऽवगम्यते, दानवाक्यन्तु पूर्ववत् दक्षिणा चात्र यथाशक्ति सुवर्णमिति। "अनेन विधिना दत्त्वा जलधेनुं नराधिप!। सर्वान् कामानवाप्नोति ये दिव्या ये च मानुषाः। शरीरारोग्यमाबाधोपशमः सार्वकालिकः। नृणां भवति दत्तायां जलधेन्वां न संशयः"। इति विष्णुधर्मोक्तो जलधेनुदानविधिः।

"मानुरुवाच। जलधेनुं प्रवक्ष्यामि प्रीयते दत्तया यया। देवदेवो मयूखेशः सर्वगः सर्वभावनः"। जलकुम्भं समांशैरित्यादि विष्णुधर्मतुल्यार्थं, विशेषस्तु "ततः संपूज्य चादित्यं जलधेनुं सवत्सिकाम्। दद्याद्विप्राय देवाग्रे प्रीत्यर्थं मिहिरस्य तु। आदित्यः स जगद्योनिः प्रीयतां मिहिरः सदा। इति चोच्चार्य तां गान्तु विप्राय प्रतिपादयेत्। अनेन विधिना यस्तु जलधेनुं महामुने!। सर्वाह्लादानवाप्नोति यांश्च ध्यायति मानवः। सर्वपापविनिर्मुक्तः पितरं प्रपितामहम्। प्रपितामहं यथापूर्वपुरुषाणां चतुष्टयम्। आत्मानं ससुतं पौत्रं तदधस्ताच्चतुष्टयम्। तारयेत् स मुनीन्द्रेह जलधेनुप्रदो नरः। यश्च गृह्णाति विधिवत् तस्याप्येवंविधाः कुले। चतुर्दश तथा चैव ददतश्चानुमोदतः। दीयमानां प्रपश्यन्ति जलधेनुं च ये नराः। तेऽप्यशेषाघनिर्मुक्ताः प्रयान्ति परमां गतिम्"। इति आदित्यपुराणोक्तो जलधेनुदानविधिः। तोयधेनुरप्यत्र।

"अगस्त्य उवाच। तोयधेनुं शृणु वत्स! यथा देवी प्रसीदति। कुम्भं तोयसुसंपूर्णं रम्यवस्त्रयुगान्वितम्। समस्तबीजसंयुक्तं दूर्वापल्लवशोभितम्"। समस्तबीजानि, सर्वधान्यानि। "दूर्वाक्षतदधिशङ्खकृष्णागुरुचन्दनैः। माल्यच्छत्रसमायुक्तं तिलपात्रैश्च संयुतम्। दधिक्षीरघृतं पात्रं विधानेनोपकल्पयेत्। वत्सकं कल्पयेत्तस्यास्तत्तुरीयमयं बुधः। देवीमभ्यर्च्य च विधिवत् सोपवासोऽथ नक्तवान्। देवीभक्ते प्रदद्याद्यः सर्वान् कामानवाप्नुयात्। जये! ऽरिसूदनि! देवि! देवानां भयनाशिनि! वेदमातर्वरे! दुर्गे! सर्वगे! सुभगे! नमः। अनेन वत्स! मन्त्रेण नन्दानाम्नाभिमन्त्रयेत्। देवी मे प्रीयतां नित्यं यथोदितफला शिवा" इति देवीपुराणोक्तो तोयधेनुदानविधिः।

जलनकुल पु॰ जले नकुल इव। उद्रे (धाड़िया) (उद्बिड़ाल) ख्याते जलजन्तुभेदे त्रिका॰।

जलनिधि पु॰ निधीयतेऽस्मिन् नि+धा+आधारे कि उप॰ स॰। समुद्रे अमरः। "तत्रासौ भगवान् देवः स्वपन् जलनिधौ तदा" भा॰ व॰ २७१अ॰। २चतुःसंख्यायाम् "वारे १शीतकरं तिथौ जलनिधिं४ भेऽग्निस्त्र३ योगे द्वयम्" मलमासतत्त्वधृतज्योतिषम्। तत्कल्पमुक्तावली "जलनिधिरशनायाः स्वामितां याति भूमेः" ह॰ सं॰ १२अ॰।

जलनिर्गम पु॰जलानां निर्गमः। १नद्यादेर्जलभ्रमणे,अधःस्थितस्य २जलस्योर्द्धगतौ, जलनिःसरणे च अमरभरतौ।

जलनीली स्त्री जलं नीलयति नील+कत्करोति णिच्—अण् उप॰स॰ गौरा ङीष्। शैवाले अमरः स्वार्थे क। जलनीलिकाप्यत्र।

जलन्धम पु॰ जलं धमति ध्मा—खश्। दानवभेदे "अष्टदंष्ट्रश्चतुर्दंष्ट्रो मेघनादो जलन्धमः" हरिवं॰ २४॰ अ॰। सत्यभामायां कृष्णाज्जाते २कन्याभेदे स्त्री "जज्ञिरे सत्यभामायां भानुर्भीमरथः क्षुपः। रोहितो दीप्तिमांश्चैव ताम्रजाक्षो जलान्तकः। भानुर्भीमरिका चैव ताम्रपक्षा जलन्धमा। चतस्रो जज्ञिरे तेषां स्वसारो गरुडध्वजात्" हरिवं॰१६२ अ॰

जलन्धर पु॰जलं धरति धा॰अच् मुम्। १ऋषिभेदे तस्य गोत्रापत्यं नडा॰फक्। जालन्धरायण तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री। २असुरभेदे तस्योत्पत्तिकथा पाद्मोत्तरखण्डे दृश्या। ३योगाङ्गे बन्धभेदे तल्लक्षणादिकं काशीख॰ ४१ अ॰ उक्तं यथा "बध्नाति च शिराजालमधोगामि न भोजनम्। एष जलन्धरो बन्धः कण्ठे दुःखौघनाशनः। जलन्धरे कृते बन्धे कण्ठसङ्कोचलक्षणे। न पीयूषं पतत्यग्नौ न च वायुः प्रधावति" "महामुद्रां नभोमुद्रामुड्डीयानं जलन्धरम्। मूलबन्धञ्च यो वेत्ति स योगी योगसिद्धिभाक्" तत्रैवाध्याये।

जलपक्षिन् पु॰ जलस्थितः पक्षी। जलचरखग।

जलपति पु॰ ६त॰। १वरुणे। हेमच॰। तस्य जलपतित्वकथा काशीख॰ १२ अ॰ यथा

"ततस्तं तनयः दृष्ट्वा पितरं प्रणिपत्य च। जगाम त्वरितं तपसे श्रीमद्वाराणसीं पुरीम्। तत्र तप्त्वा तपो घोरं लिङ्गं संस्थाप्य शाम्भवम्। पद्मवर्षसहस्राणि स्थितः पाषाणनिश्चलः। आविरासीन्महादेवस्तुष्टस्तु तपसा ततः। उवाच कार्द्दमे! ब्रूहि कं ददामि वरोत्तमम्। कार्द्दमिरुवाच। यदि नाथ! प्रसन्नोऽसि भक्तानामनुकम्पन!। सर्वासामाधिपत्यं मे देह्यपां यादसामपि। इति श्रुत्वा महेशानः सर्वचिन्तितदः प्रभुः। अभ्यषिञ्चत् ततस्तञ्च वारुणे परमे पदे। रत्नानामब्धिजातानामब्धानां सरितामपि। सरसां पल्वलानाञ्च वाप्यम्बुस्रोतसां पुनः। जलाशयानां सर्वेषां प्रतीच्याश्चैव वै दिशः। अधीश्वरः पाशपाणिर्भव सर्वामरप्रियः" २समुद्रे जलं पतिरस्य। ३पूर्वाषाढ़ानक्षत्रे च जलनाथादयोऽप्यत्र।

जलपथ पु॰ जलमेव पन्थाः अच् समा॰। १जलमार्गे "यादोनाथः शिवजलपथः कर्मणे नौचराणाम्" रघुः। ६त॰। २प्रणाल्यां जलनिर्गममार्गे च।

जलपारावत पुंस्त्री जले पारावत इव। जलकपोते (पानकौड़ि) पक्षिभेदे राजनि॰। स्त्रियां ङीष्।

जलपित्त न॰ जलस्य पित्तमिव। १अग्नौ शब्दर॰ तस्य जलहेतुत्वात् तथात्वम्।

जलपिप्पली स्त्री जलजाता पिप्पली। (जलपिपुली) पिप्पलीभेदे। "जलपिप्पल्यभिहिता शारदी शकुलादनी। मत्स्यादनी मत्स्यगन्धा लाङ्गलीत्यपि कीर्त्तिता। जलपिप्पलिका हृद्या चक्षुष्या शुक्रला लघुः। संग्राहिणी हिमा रूक्षा रक्तदाहव्रणापहा। कटुपाका रसा रुच्या कषाया वह्निवर्द्धिनी" भावप्र॰।

जलपुष्प न॰ जलजातं पुष्पम्। कमलादौ।

जलपूर पु॰ ६त॰। जलसमूहे। "वृन्दावनविपिने परिसरपरिगतयमुनाजलपूरे विहरति" गीत॰।

जलपृष्ठजा स्त्री जलस्य पृष्ठे उपरि जायते जन–ड ७त०। शैवाले शब्दच०। [जलदाने तर्पणे।

जलप्रदान न० प्रेतादिभ्यः जलस्य प्रदानम्। प्रेताद्युद्देशेन

जलप्रदानिक न० जलप्रदानं मृतकृतानां प्रेतानामुद्देशेन जलप्रदानं प्रतिपाद्यतयाऽस्त्यस्य ठन्। भारतस्त्रीपर्वा-न्तर्गते अवान्तरपर्वणि तच्च स्त्रीपर्वणि प्रथमावधि १५ अध्यायपर्यन्तं "जलप्रदानिकं पर्व स्त्रीविलापस्ततः परम्" भा० आ० २अ०।

जलप्रपा स्त्री जलस्य जलदानार्थं प्रपा। जलदानार्थं शाला-याम् (जलसत्र)। "शालोद्घाटजलप्रपाणिमुखरंकारजल-ग्राहिका" सु०चि० टी० धृतवाक्यम्।

जलप्रान्त पु० ६त०। जलसमीपस्थाने। [अमरः।

जलप्राय न० जलं प्रायं यत्र। जलबहुले देशे अनूपदेशे

जलप्रिय पुंस्त्री ६त०। १चातकखगे शब्दर०। २मत्स्ये शब्दच० स्त्रियां जातित्वेऽपि योपधत्वात् टाप्। ३जलप्रियमात्रे त्रि०। [जन्तुभेदे। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

जलप्लव पुंस्त्री जले प्लवते प्लु–अच्। (उदविड़ाल) जल-

जलफल न० जलजातं फलम्। शृङ्गाटके भावप्र०।

"शृङ्गाटकं जलफलं त्रिकोणफलमित्यपि। शृङ्गाटकं हिमं स्वादु गुरु वृष्यं कषायकम्। ग्राहिशुक्रानिल-श्लेष्मदं पित्तप्रदाहजित्"।

जलबन्ध पु० जलं बध्नाति बन्ध–ण्वुल्। जलस्रोतोनिरोध-के दारुशिलादौ १शैले शब्दर०। भावे बन्ध ६त०। २जलस्य बन्धे च। [विना तस्य जीवनाभावेन तथात्वम्]

जलबन्धु पु० जलं बन्धुर्यस्य। मत्स्ये शब्दर० जलं

जलबालक पु० जलं बाल इव यस्य कप्। विन्ध्यपर्वते हेम०। जलस्य बालकेव। १विद्युति स्त्री हेम०।

जलबिम्ब पुंन० ६त०। जलस्य बुद्बुदे मध्यावकाशयुक्ते शिथिलसंयोगेन कन्दाकारे तोयांशभेदे मेदि०। "अम्बु-वज्जलबिम्बवज्जलजवज्जम्बालवज्जालवत्" उद्भटः।

जलबि(वि)ल्व पु० जलप्रधानो बिल्वइव। १कर्कटे। बिल्व-भेदने च। २जनचत्वरे(चातरजल) ३सरस्सजलदेशे हारा०।

जलबुद्बुद न० ६त०। जलबिम्बे। "मानुष्ये कदली-स्तम्भनिःसारे सारमार्गणम्; यः करोति स वै मूढो जलबुद्बुदसन्निभे" शब्दार्थचि०धृतवाक्यम्।

जलब्राह्मी स्त्री जले ब्राह्मीव। हिलमोच्यां त्रिका०।

जलभू पु० भवत्यस्मात् भू–अपादाने क्विप् ६त०। १मेघे २तन्नामकनामके कर्पूरे च जलं भूरुत्पत्तिस्थानमस्य। ३जलकूटे शब्दच०। ६त०: ४जलाधारभूमौ स्त्री।

जलभृत् पु० जलं बिभर्त्ति भृ–क्विप् ६त०। १मेघे २तन्नाम-नामके कर्पूरे च ३तोयधारकमात्रे घटादौ त्रि०।

जलमल्लिका स्त्री जलजाता मल्लिका। तोयजलमौ त्रिका०

जलमण्डूक न० जलं मण्डूकमिव। मण्डूकवाद्यवत्ये करताडनेन शब्दध्वनिकारके जलदर्दुरे "जम्बुजलानि जलमण्डूकवाद्यवत्" माघः। "जलमेव पाणिनो स्थापितकरेण ताडितं मण्डूकवद् ध्वनतीति बोध-प्रकिशन्"मल्लि०। [मद्गुरखगविहगे हारा०।

जलमद्गु पु०जले मद्गुरिव निरन्तरमज्जनोन्मज्जनकारित्वात्।

जलमधूक पु० जलसन्निकृष्टजातो मधूकः। जलान्तिक-जाते मधूकभेदे मधूलके भावप्र०।

"मधुको गुड़पुष्पः स्यात् मधुस्रवो मधुस्रवः। वानप्रस्थो मधुष्ठीलो जलजोऽत्र मधूलकः।" "मधूकपुष्पं मधुरं शीतलं गुरु बृंहणम्। फलं शीतं गुरु स्वादु शुक्रलं वातपित्त-जुत्। अहृद्यं हन्ति तृष्णास्रदाहश्वासक्षतक्षयान्"।

जलमय त्रि० जलात्मकः जल+मयट्। १जलात्मके चन्द्रादौ "सलिलमये शशिनि रवेर्दीधितयः" इ०स० तस्य तथात्व-मुक्तम्। २तत्प्रोक्तके कर्म्मिवासमये देहे च। स्त्रियां ङीप्। "अपे एव ससर्जादौ तासु बीजमवासृजत्" मनुनोक्तं यथा "अप एव ससर्जादौ तासु बीजमवासृजत्"।

जलमसि पु० जलं सलिलं तोयं मस्यति छिनत्ति स्वच्छांशतया भिनत्ति मस–इन् ६त०। १मेघे हारा०। २तन्नामनामके कर्पूरे च।

जलमार्ग पु०जलस्य तद्दाहकस्य मार्गः। १प्रणालिकायाम् (पयनाला) हेम०। जलमेव मार्गः। २जलरूपे मार्गे च (जलपथ)।

जलमार्जार पुंस्त्री जलनकुले त्रिका०स्त्रियां जातित्वात् ङीष्

जलमातृका स्त्री जलस्थिता मातृका। जलस्थिते मातृका-भेदे तद्भेदाः सप्त विधानपा० उक्ता यथा "मत्सी कूर्मी वाराही च दर्दुरी मकरी तथा। जलूका जन्तुका चैव सप्तैता जलमातृकाः"।

जलमुच् पु० जलानि मुञ्चति मुच–क्विप्। १मेघे अमरः तन्नामनामके २कर्पूरे च। "पयस्पृष्टा इव जलजनवला-हका यत्र जाताः" मेघ०। ३जलमोचनकर्त्तरि त्रि० "नाल-म्बुदा जलमुचोऽचलमाश्रयामास" र०।८।

जलमूर्त्ति पु० जलं मूर्त्तिरस्य । शिवे । अष्टमूर्त्तिशब्दे ५२० पृ० दृश्यम् ।

जलमूर्त्तिका पु० जलस्य मूर्त्तिः घनीभावो यत्र कप् । करकायाम् उष्णवातसंयोगजाते घनीभूते जले शब्दच० । तस्य च तथात्वम् करकशब्दे १६८७ पृ० दृश्यम् ।

जलमोद न० जलेन जलयोगेन मोदयति सेविनं मुद–णिच् अच् उप० स० । उशीरे (वेणारमूल) राजनि० ।

जलयन्त्र न० जलानामुत्क्षेपणार्थं यन्त्रम् । (फोहारा) ख्याते १धारायन्त्रे २कूपादितस्तोयोत्थापकयन्त्रभेदे "विचित्रगात्रा जलयन्त्रहस्ताः" हरिवं० १४८ अ० । जलेन तदाकर्षणेन यन्त्रं घटीयन्त्रम् । ३कालज्ञापके घटीयन्त्रभेदे घटीयन्त्रशब्दे २७८१ दृश्यम् । स्वार्थे क । तत्रार्थे "हस्तप्रसक्तैर्जलयन्त्रकैश्च प्रहृष्टरूपाः सिषिचु-स्तदानीम्" हरिवं० १४८ अ० ।

जलयन्त्रगृह न० जलयन्त्रं तन्मध्य इव स्थितम् गृहम् । चतुःपार्श्वे जलयुक्ते जलमध्ये निर्मितगृहे (जल-टुङ्गि) जलयन्त्रमन्दिरादयोऽप्यत्र हारा०।६त०। (फोहा-राघर) २जलयन्त्रयुक्ते गृहे ।

जलयात्रा स्त्री जलस्य तदाहरणार्थं यात्रा । शुभकर्मसम्पा-दनाय जलाहरणाय यात्रायाम् । तद्विधानादिकमाह वि०घा० वशिष्ठः "शान्तिकं पौष्टिकं वापि जलयात्रां विना बुधः । कुरुते यदि वा मोहात् कर्म तस्य च निष्फलम् । तडागादिप्रतिष्ठासु देवतायतनादिषु । लक्षहोमेकोटि-होमेऽयुतहोमे तथैव च । व्रतोत्सर्गमहादाने यज्ञे वा वितते शुभे" । व्रतोत्सर्गे व्रतोद्यापने इत्यर्थः । "जलयात्रां पुरा कृत्वा ततो कर्म समाचरेत् । अथातः संप्रवक्ष्यामि जलयात्राविधिं शुभम् । यज्ञ-शालामतिक्रम्य ऋत्विग्भिर्ब्राह्मणैः सह । यजमानः सपत्नीकः सुहृद्बन्धुजनैर्युतः । अश्वारूढो गजारूढो वस्त्रालङ्कारभूषितः । गृहीत्वोपस्करं सर्वं गन्ध-पुष्पाक्षतादिकम् । जलाशयन्ततो गच्छेद्गीतवादित्रनि-स्वनैः । अगाधं च ह्रदं गच्छेन्नदीं वाथ सरोवरम् । कुमारिक्योऽप्यतः कार्याः सर्वालङ्कारभूषिताः । हैमरा-जतताम्रान् वा मृण्मयान् कलशाञ्छुभान् । गृहीत्वा गन्धपुष्पाद्यैरर्च्चितान् सुदृढान् नवान् । जलाशयं समा-साद्य तीरे गोमयलेपिते । चतुरस्रीकृते देशे तत्र स्वस्तिकमालिखेत् । यद्वैवं तत्रुक्तवापि पद्ममष्टदलं विले-खित्वादि" । विस्तरस्तत्र दृश्यः ।

जलयान न० जले यायते गम्यतेऽनेन या–करणे ल्युट् ७त० । जलगमनसाधने नौकादौ । "व्यतमार्णवमभ्येति जलयानैर्यथार्णवम्" भाग० ३।१३।१६ ।

जलरङ्क पुंस्त्री जले रङ्क इव । बकपक्षिणि हेमच० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

जलरङ्ग, पु० जले रङ्ग इव । दात्यूहखगे हारा० ।

जलरञ्ज पुंस्त्री जले रजति रञ्ज–अच् । बकखगे हेमच० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

जलर(रु)ण्ड पु० जलस्य र(रु)ण्ड इव ।१जलावर्त्ते २तोय-रेणौ ३भुजङ्गमे पुंस्त्री हेमच०स्त्रियां जातित्वात् ङीष् उकारयुक्तमध्यः मेदि० ।

जलरस पु० जलप्रधानो रसोऽस्य जलजातो वा रसः । १लवणे हारा०लवणस्य जलविशेषपाकेन जातत्वात् तथा-त्वम् । अतएव तस्य जलमध्ये निक्षेपे स्वप्रकृतिजलरूपत्वं भवतीति लोकवेदयोः प्रसिद्धम् ।६त०। २तोयस्य रसे च ।

जलराक्षसी स्त्री जलस्थिता राक्षसी । सिंहिकानाम्न्यां छायां गृहीत्वाऽऽकर्षिण्यां लवणाम्भसि स्थितायां राक्ष-स्याम् "शतयोजनविस्तीर्णं निहत्य जलराक्षसीम्" भा० व० २८१अ० । सा हि हनूमता यथा हता तथा रामा० सु० १अ० उक्तम् ।

"प्लवमानन्तु तं दृष्ट्वा सिंहिका नाम राक्षसी । मनसा चिन्तयामास प्रवृद्धा कामरूपिणी । अद्य दीर्घस्य कालस्य भविष्याम्यहमाशिता । इदं मम महासत्त्वं चिरस्य वश-मागतम् । इति संचिन्त्य मनसा छायामस्य समाक्षि-पत् । छायायां गृह्यमाणायां चिन्तयामास वानरः । समाक्षिप्तोऽस्मि सहसा पङ्गूकृतपराक्रमः । प्रतिलोमेन वातेन महानौरिव सागरे । तिर्यगूर्ध्वमधश्चैव वीक्ष-माणस्तदा कपिः । ददर्श स महासत्त्वमुत्थितं लवणा-म्भसि । तद्दृष्ट्वा चिन्तयामास मारुतिर्विकृताननम् । कपिराजा यथाख्यातं सत्त्वमद्भुतदर्शनम् । छायाग्राहि महावीर्यं तदिदन्नात्र संशयः । स तां बुद्ध्वार्थतत्त्वेन सिंहिकां मतिमान् कपिः । व्यवर्द्धत महाकायः प्रावृषीव वलाहकः । तस्य सा कायमुद्वीक्ष्य वर्द्धमानं महाकपेः । वक्त्रं प्रसारयामास पातालाम्बरसन्निभम् । घनराजीव गर्जन्ती वानरं समभिद्रवत् । स ददर्श ततस्तस्या विवृतं सुमहन्मुखम् । कायमात्रञ्च मेधावी मर्माणि च महा-कपिः । स तस्या विवृते वक्त्रे वज्रसंहननः कपिः । संक्षिप्य मुहुरात्मानं निपपात महाकपिः । आस्ये तस्या निमज्ज

न्तरद्गुः सिद्धचारणाः। ग्रस्यमानं यथा चन्द्रं पूर्णं पर्वणि राहुणा। ततस्तस्या महौषौघैर्मर्माण्युत्कृत्य वानरः। उत्पपाताथ वेगेन मनःसम्पातविक्रमः"।

जलराशि पु० ६त०। १जलसमूहे जलानां राशिरत्र। २समुद्रे च "तमातलं सजलजराशिरानशे" माघः।

जलरुह् न० जले रोहति रुह–क्विप् ७त०। १पद्मे हेमच०। क। जलरुहमप्यत्र हेमच० "जलं तन्व्युभे यद्यं फुल्लैर्जलरुहैस्तथा" भा०का०१२८अ०। २तोयरोहिमात्रे त्रि०।

जलरूप पुंस्त्री जलस्य रूपमिव रूपमस्य शुभ्रत्वात्। १मकरे त्रि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। ६त०। २तोयस्य रूपे न०।

जललता स्त्री जलस्य लतेव सन्ततिमत्त्वात्। तरङ्गलेखायां हारा०। [मत्स्यभेदे। हारा०।

जलवरण्ट पु० जलप्रधानो वरण्टः। (पानिवसना) वसन्त-

जलवल्कल पु० जलानां वल्कल इव। कुम्भिकायाम्। (पाना) हारा०।

जलवल्ली स्त्री जलजाता वल्ली। शृङ्गाटकलतायां राजनि०।

जलवाद्य न०जलं वाद्यमिव। पाणिताडने वाद्यतुल्यध्वनियुक्ते जले "आकाशगङ्गाजलवाद्यतज्ज्ञाः" हरिवं० २४८अ०।

जलवानीर पु०जलजातो वानीरः। अम्बुवेतसे शब्दार्थचि०

जलवायस पुंस्त्री जले वायस इव कृष्णत्वात्। (पानिकौडी) मद्गुखगे। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

जलवास न० जलेन वास्यते सुरभीक्रियते वासि–कर्म्मणि अच्। १उशीरे राजनि०। तस्य जलसेचनेन सौरभोत्पादात्तथात्वम्। ७त०। २तोये वासे। "स चिन्तयामास मुनिर्जलवासी कदाचन" भा० शा० २६२ अ०। जलं वासयति सुरभीकरोति वासि अच् उप० स०। ३विष्णुकन्दे राजनि०।

जलवाह पु० जलं वहति वह–अण् उप०स०। १वारिवाहे मेघे हेमच० तन्नामनामके २कर्पूरे च "साद्रिजलधिजलवाहपथम्" किरा०। ३जलवाहकमात्रे त्रि० "जलवाहास्तथा मेघाः वायवस्तनयित्नवः" भा० स० ७अ०।

जलविडाल पुंस्त्री जले विडाल इव। (उद्विड़ाल) जलनकुले हारा०। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

जलविन्दुजा स्त्री जलविन्दुभ्यो जायते जन–ड। यावनालशर्कराभेदे राजनि०। २तोयविन्दुजातमात्रे त्रि०।

जलविषुव(त्) न० जलप्रधानं विषुवं(त्)। राशिचक्रस्थे तुलाराशिरूपे स्थानभेदे "भचक्रनाभौ विषुवद्द्वितयं समसूत्रगम्" सू० सि० "भचक्रनाभौ भगोलस्य ध्रुवद्वयाभ्यां तुल्यान्तरेण मध्यभागे विषुवद्द्वितयं विषुवद्द्वयं समसूत्रगं परस्परं व्यासतुल्यान्तरितं ध्रुवमध्ये विषुवद्वृत्तस्थानात् तद्वृत्ते क्रान्तिवृत्तभागौ यौ सम्पातौ तौ क्रमेण पूर्वापरौ विषुवत्संज्ञौ मेषतुलाख्यौ चेत्यर्थः" रङ्ग०। २विषुवन्तु समाख्यातं तुलामेषमयोस्तथा" ज्यो० उक्ते २तत्र रवेः संक्रमे च। संक्रान्तिश्च चरस्थिरभेदाभ्यां द्विविधा अयनसंक्रान्तिशब्दे २२८ दर्शिता। जलविषुवसंक्रान्तिनक्षत्रतः स्थानविशेषे नक्षत्रपाते तत्फलज्ञानार्थं जलविषुवचक्रं ज्यो० उक्तं यथा। "षड्मूर्ध्नि, वदने पञ्च, चत्वारि, हृदये, तथा। त्रितयं करपादेषु" पयोविषुवभक्रमात्" त्रितयं त्रितयमिति करपादेषु द्वादश इति २७ नक्षत्राणि स्थाप्यानि तत्र स्थानभेदे फलञ्चोक्तं "मानं वैरं बहुसुखलाभं भोगं नाशं जलविषुवेषु" ज्यो०। पयोविषुवादयोऽप्यत्र।

जलवृश्चिक पु०जले वृश्चिक इव। (चिङ्गड़ि)मत्स्ये त्रिका०।

जलवेतस पु०जलजातो वेतसः। अम्बुवेतसे वेतसभेदे राजनि०

जलवैकृत न० विकृतस्य भावः ष्यञ् ६त०। दुर्निमित्तसूचके नद्यादीनां जलविकारभेदे तत्फलादिकमुक्तं वृ० स० ४६अ० यथा।

"अपसर्पणं नदीनां नगरादचिरेण शून्यतां कुरुते। शोषश्चाशोष्याणामन्येषां वा ह्रदादीनाम्। स्नेहासृङ्मांसवहाः सङ्कुलकलुषाः प्रतीपगाश्चापि। परचक्रस्यागमनं सद्यः कथयन्ति षण्मासात्। ज्वालाधूमक्वाथा रुदितोत्क्रुष्टानि चैव कूपानाम्। गीतप्रजल्पितानि च जनमरकाय प्रदिष्टानि। तोयोत्पत्तिरखाते गन्धरसविपर्यये च तोयानाम्। सलिलाशयविकृतौ वा महद्भयं तत्र शान्तिरियम्। सलिलविकारे कुर्य्यात् पूजां वरुणस्य वारुणैर्मन्त्रैः। तैरेव च जपहोमं शममेवं पापमुपयाति"। [त्रिका०।

जलव्यध पु० जलं विध्यति व्यध–अच्। फङ्गलोटमत्स्ये

जलव्याल पु०जलस्थो व्यालो हिंस्रः।(ढोड़ा)१सर्पभेदे,अमरः। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। क्रूरकर्म्मणि २जन्तौ च।

जलशय पु० जले शेते शी–अच् ७त०। विष्णौ हेमच० सप्तम्या वा अलुक्। जलेशयोऽप्यत्र।

जलशयन पु० जलं शयनमस्य। विष्णौ हला०।

जलशायिन् पु० जले समुद्रजले शेते शी–णिनि। नारायणे। "एकार्णवेऽहिशयने योगनिद्रामुपागतः। जलशा-

यं शेषमभजत् कल्पान्ते भगवान् प्रभुः" देवीभा०।

जलशुक्ति स्त्री जलस्य शुक्तिरिव। शम्बूके अमरः।

जलशूक न० जलस्य शूकमग्रमिव। शैवाले हेमच०। "क्षीरशुक्लाजलशूकमधुरवर्गं प्रतिवापं तैलं वा पाचयित्वा सतुषुप्तं निदध्यात्" सुश्रुतः।

जलशूकर पु० जलस्य शूकर इव। कुम्भीरे हेमच०।

जलसन्ध पु० धृतराष्ट्रभेदे। "चित्रिंशतिर्विकर्णश्च जलसन्धः सुलोचनः" भा०आ०६७०। तत्पुत्रोक्तौ।

जलसमुद्र पु० जलमयः समुद्रः। लवणादिषु सप्तसु समुद्रेषु शेषसमुद्रे "लवणजलधिरादौ दुग्धसिन्धुश्च तस्मात्" इत्युपक्रमे दध्नो घृतस्येक्षुरसस्य तस्मात् मद्यस्य च स्वादुजलस्य चान्त्यः" सि०शि०। [सरोभेदे।

जलसरस न० नित्यस० सरस्+संज्ञायाम् अच् समा०।

जलसर्पिणी स्त्री जले सर्पति सृप–णिनि। जलौकायाम् (जोंक) हेमच०।

जलसूचि स्त्री जलस्य सूचिरिव। १कङ्कलोटमत्स्ये २शृङ्गाटके ३शिशुमारे ४जलौकायां च मेदि० ५काके पुंस्त्री हेमच०।

जलस्तम्भ न० जलं स्तभ्यतेऽनेन स्तम्भ–करणे ल्युट्। १जलस्तम्भनसाधने मन्त्रादौ। भावे ल्युट्। जलस्य २स्तम्भने च जलस्तम्भनविद्या च दुर्योधनविदिता तया द्वैपायनह्रदजलं संस्तभ्य स सुष्वाप तत्कथा भा०शा०३०अ०। "एवमुक्त्वा महाराज! प्राविशत्तं महाह्रदम्। अस्तम्भयत तोयञ्च मायया मनुजाधिपः" इत्यादिका।

जलस्था स्त्री जले तत्समीपे तिष्ठति स्था–क। १गण्डदूर्वायां राजनि० २जलस्थितमात्रे त्रि०। [त्रिका०।

जलह न० जलेन हन्यते–हन–बा०ड ३त०। स्वल्पजलयन्त्रगृहे

जलहरण न० ६त०। तोयस्य स्थानान्तरनयने "वसुगुरुकलिह्नमगतमिह फणिपतिमतमनगतमतिसुखनिगदपदम् दशवसुभुवनैर्यतिरिह यदि भवति हि रसिकजनहृदयविहितमदम्। वसुविमलचतुष्कलगणकृतगुणिगणचरणविरामाहितसगणम् कथितमपि गुरुयोहितं भवति वर्णितं छन्दः सुन्दरि! जलहरणम्" इत्युक्तलक्षणे २मात्रावृत्तभेदे। [भेदे। हेमच०।

जलहस्तिन् पु० जले हस्तीव ७त०। जलस्थे हस्तिरूपे जन्तु-

जलहार त्रि० जलं हरति हृ–अण् उप० स०। जलहारके जलवाहके (भारि) प्रभृतौ स्त्रियां टाप् पा०मुख्यतो०ण्यन्तम्। "शिरसा घृतकुम्भाभिर्वहन्तीभिरनाकुलाः। यमुना तीरमार्गेश्च जलहारीभिराहतम्" हरिवं० ६१ अ०। अत्र पा०गौरा० ङीप्।

जलहारिन् त्रि० जलं हरति हृ–णिनि। जलवाहके। स्त्रियां ङीप्। "याभिरिदं शरीरमाराम इव जलहारिणीभिः केदार इव च कुल्याभिरुपस्निह्यतेऽनुगृह्यते च" सुश्रुतः। [फेने च। त्रिका०।

जलहास पु० जलानां हास इव शुभ्रत्वात्। १फेने, २समुद्र-

जलहोम पु० जले क्षिप्तः होमः ७त०। जले कर्त्तव्ये वैश्वदेवादिहोमभेदे तद्विधिः सं०त० दर्शितो यथा "लौकिके वैदिके चैव हुतोच्छिष्टं जले क्षितौ। वैश्वदेवश्च कर्त्तव्यः पञ्चसूनापनुत्तये"।

जलह्रद पु० जलप्रचुरो ह्रदः शा० त०। जलबहुले ह्रदे जलह्रदस्येदं तत्र भवो वा शिवा० अण्। जालह्रद तत्सम्बन्धिनि तत्र भवे च त्रि० स्त्रियां ङीप्।

जलाका स्त्री जले आकायति प्रकाशते आ+कै–क। जलौकायां शब्दर०।

जलाकाश पु० जलप्रतिबिम्बितः जलावच्छिन्नो वा आकाशः शा० त०। जलप्रतिबिम्बिते २जलावच्छिन्ने वा आकाशे "जलावच्छिन्नखे नीरं यत्, तत्र प्रतिबिम्बितः। साभ्रनक्षत्रआकाशो जलाकाश उदीर्य्यते" शब्दार्थचि०। नीरूपस्याकाशस्य प्रतिबिम्बासम्भवेन साभ्रनक्षत्रेति विशेषणम्। एतच्च प्रतिबिम्बवादे नीरूपस्य प्रतिबिम्बासम्भवमभिप्रेत्य विवरणाचार्य्यैरवच्छिन्नवादोऽङ्गीकृतः। तन्मते जलावच्छिन्नआकाश एव जलाकाश इति भेदः। अवच्छिन्नवादग्रन्थे ४२० पृ० दृश्यम्।

जलाञ्ची स्त्री जलमञ्चति व्याप्नोति कारणतया अञ्च–अण् गौरा० ङीष्। जलपिप्पल्यां शब्दर०।

जलाखु पु० जले आखुरिव। जलनकुले त्रिका०।

जलाञ्चल न० जलमञ्चति अन्च–बा० अलच् ६त०। १शैवाले जलस्याञ्चलमिव। २स्रतो वारिनिर्गमे (स्रतो निर्गच्छद्वारिणि) मेदि०।

जलाञ्जलि पु० जलपूर्णोऽञ्जलिः। १जलपूर्णाञ्जलौ अञ्जलिपूर्णवारिणि उपचारात् २तद्दानरूपायां पितॄणां तर्पणक्रियायाम्। "कुपतमासाद्य कुतो जलाञ्जलिः" नैष०।

जलाटन पुंस्त्री जले अटति अट–ल्यु। १कङ्कपक्षिणि स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। २जलौकायां स्त्री मेदि० तत्र गौरा० ङीष्। [हारा०स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

जलाटक पुंस्त्री जले अटति अट–ण्वुल् पृषो०। नक्रराजे

जलाण्डक न० जले अण्ड इव कायति कै–क। प्रोताधाने क्षुद्रे मत्स्याण्डसंघाते जले अण्डुरिव कायति कैः क। जलाणुक इति पाठान्तरम् तत्रार्थे हेमच०।

जलात्मक त्रि०जलमेवात्माऽस्य कप्। १जलमये।२जलौकायां स्त्री शब्दरत्ना० कापि अत इत्वम्। [नागपर्णे च।

जलात्यय पु०जलस्यात्ययोः यत्र। १शरत्काले इत०। २जला-

जलाधार पु० ६त०। जलानामाधारे तडागादौ अमरः। "आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथक् भवेत्। तथात्मैकोऽप्यनेकस्तु जलाधारेष्विवांशुमान्" याज्ञ०।

जलाधिदैवत पुंन० ६त०। १वरुणे हलायुधः लिपिकरप्रमादकृतपाठदर्शनात् पुंस्त्वोक्तिः प्रमादिकी शरवद्विङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः पा० तत्पुरुषे परवल्लिङ्गस्यैव विधानेन पुंक्लीवत्वस्यैवौचित्यात्। जलमधिदैवतमस्य। २पूर्वाषाढानक्षत्रे न०।

जलाधिप पु० ६त०। १वरुणे। "नागक्लोदपतः स्वाद विप्रचित्तेर्जलाधिपः" हरिवं०२५२अ०। जलाधीशादयोऽप्यत्र। वत्सरभेदे २जलपतौ रव्यादिग्रहे च जलयन्त्रे कविपरापरवाक्यम् इष्टम् वत्सरभेदेन जलाधिपतिभेदानयनं तत्फलञ्च ज्यो० त० उक्तं यथा "जीवार्कबुधमन्दारकाव्यचन्द्रमसः क्रमात्। राजा मन्त्री जलाधीशः शस्यपोऽद्रिहृतात् शकात्"। तत्र हृतशकाङ्के एकशेषे जीवो राजा अर्को मन्त्री बुधो जलाधिपः शनिः शस्याधिपः। द्विशेषे रव्यादिः। त्रिशेषे बुधादिः। चतुःशेषे मन्दादि। पञ्चशेषे भौमादि। षट्शेषे काव्यादि। सप्तशेषे चन्द्रादि। शालान्यायेन पुनः जीवादीनां चक्रणम्।

जलान्तक पु० जलमेवान्तो भूमण्डलस्य सीमा यत्र कप्। सप्तसमुद्रान्तर्गते स्वादूदके समुद्रे तदुत्तरं द्वीपान्तराभावेन तस्य भूमण्डलस्य सीमात्वम्। "लवणेक्षुसुरासर्पिर्दधिदुग्धजलान्तकाः" त्रिका०। वासुदेवस्य सत्यभामायां पत्न्यां जाते २पुत्रभेदे "जज्ञिरे सत्यभामायाभिन्नुपक्रमे "रोहितो दीप्तिमांश्चैव ताम्रजाक्षो जलान्तकः" हरिवं० १६२ अ०।

जलाम्बिका स्त्री जलस्याम्बिकेव। कूपे हारा०.

जलायुका स्त्री जलमायुरस्याः कप् टापो०। जलौकायां (जोंक) शब्दरत्ना० तद्भेदलक्षणादिकं सुश्रुते उक्तं यथा।

"अथ जलायुका वक्ष्यन्ते। जलमासामायुरिति जलायुका जलमासामोक इति जलौकसः। ता द्वादश तासां सविषाः षट्, तावत्य एव निर्विषाः। तत्र सविषाः कृष्णा कर्बुरा अलगर्द्दा इन्द्रायुधा सामुद्रिका गोचन्दना चेति। तास्वञ्जनचूर्णवर्णा पृथुशिराः कृष्णा। वर्मिमत्स्यवदायता छिन्नोन्नतकुक्षिः कर्बुरा। रोमशा महापार्श्वा कृष्णमुखी अलगर्द्दा। इन्द्रायुधवदूर्द्ध्वराजिभिश्चित्रिता इन्द्रायुधा। ईषदसितपीतिका विचित्रपुष्पाकृतिचित्रा सामुद्रिका। गोवृषणवदधोभागे द्विधाभूताकृतिरणुमुखी गोचन्दनेति। ताभिर्दष्टे पुरुषे दंशे श्वयथुरतिमात्रं कण्डूर्मूर्च्छा ज्वरो दाहश्छर्दिर्मदः सदनमिति लिङ्गानि भवन्ति। तत्र महागदः पानालेपननस्यकर्मादिषूपयोज्यः। इन्द्रायुधादष्टमसाध्यमित्येताः सविषाः सचिकित्सिता व्याख्याताः। अथ निर्विषाः। कपिला पिङ्गला शङ्कुमुखी मूषिका पुण्डरीकमुखी सावरिका चेति। तत्र मनःशिलारञ्जिताभ्यामिव पार्श्वाभ्यां पृष्ठे स्निग्धमुद्गवर्णा कपिला। किञ्चिद्रक्ता वृत्तकाया पिङ्गाऽऽशुगा च पिङ्गला। यकृद्वर्णा शीघ्रपायिनी दीर्घतीक्ष्णमुखी शङ्कुमुखी। मूषिकाकृतिवर्णाऽनिष्टगन्धा च मूषिका। मुद्गवर्णा पुण्डरीकतुल्यवक्त्रा पुण्डरीकमुखी। स्निग्धा पद्मपत्रवर्णाऽष्टादशाङ्गुलप्रमाणा सावरिका सा च पश्वर्थे इत्येता अविषा व्याख्याताः। तासां यवनपाण्ड्यसह्यपौतनादीनि क्षेत्राणि। तेषु महाशरीरा बलवत्यः शीघ्रपायिन्यो महाशना निर्विषाश्च विशेषेण भवन्ति। तत्र सविषमत्स्यकीटदर्दुरमूत्रपुरीषकोथजाताः कलुषेष्वम्भःसु च सविषाः। पद्मोत्पलनलिनकुमुदसौगन्धिककुवलयपुण्डरीकशैवालकोथजाता विमलेष्वम्भःसु च निर्विषाः। भवति चात्र। क्षेत्रेषु विचरन्त्येताः सलिलेषु सुगन्धिषु। न च सङ्कीर्णचारिण्यो न च पङ्केशयाः सुखाः। तासां ग्रहणमार्द्रचर्मणान्यैर्वा प्रयोगैर्गृह्णीयात्। अथैना नवे महति घटे सरस्तडागोदकपङ्कमावाप्य निदध्यात् भक्ष्यार्थे चासामुपहरेच्छैवलं वल्लूरमौदकांश्च कन्दांश्चूर्णीकृत्य शय्यार्थं तृणमौदकानि च पत्राणि। त्र्यहात् त्र्यहाच्चाभ्यो जलं भक्ष्यं च दद्यात् सप्तरात्रात् सप्तरात्राच्च घटमन्यं संक्रामयेत्। भवति चात्र। स्थूलमध्याः परिक्लिष्टाः पृथ्व्यो मन्दविचेष्टिताः। अग्राहिण्योऽल्पपायिन्यः सविषाश्च न पूजिताः। अथ जलौकोऽवसेकसाध्यव्याधितमुपवेश्य संवेश्य वा विरूक्ष्य चास्य तमवकाशं मृद्गोमयचूर्णैर्यद्यरुजः स्यात्। गृहीताश्च ताः सर्षपरजनीकल्कोदकप्रदिग्धगात्रीः सलिलसरक-

मध्ये मुहूर्त्तस्थिता विगतक्लमा ज्ञात्वा ताभी रोगं ग्राहयेत्। स्निग्धशुक्लार्द्रपिचुप्रोतावच्छन्नां कृत्वा मुखमपावृणुयादगृह्णत्यै क्षीरबिन्दुं वा दद्याच्छस्त्रपदानि वा कुर्वीत यद्येवमपि न गृह्णीयात्तदान्यां ग्राहयेत्। यदा च निविशतेऽश्वखुरवदाननं कृत्वोन्नम्य च स्कन्धं तदा जानीयाद्गृह्णातीति गृह्णतीं चार्द्रवस्त्रावच्छन्नां धारयेत् सेचयेच्च। दंशे तोदकण्डुप्रादुर्भावैर्जानीयाच्छुद्धमियमादत्त इति शुद्धमाददानामपनयेत्। अथ शोणितगन्धेन न मुञ्चेन्मुखमस्याः सैन्धवचूर्णेनावकिरेत्। अथ पतितां तण्डुलकण्डनप्रदिग्धगात्रीं तैललवणाभ्यक्तमुखीं वामहस्ताङ्गुष्ठाङ्गुलीभ्यां गृहीतपुच्छां दक्षिणहस्ताङ्गुष्ठाङ्गुलिभ्यां शनैरनुलोममनुमार्जयेदामुखाद्वामयेत्तावद्यावत्सम्यग्वान्तलिङ्गानीति। सम्यग् वान्ता सलिलसरकन्यस्ता भोक्तुकामा सती चरेत्। या सीदति न चेष्टते सा दुर्वान्ता तां पुनः सम्यग्वामयेत्। दुर्वान्ताया व्याधिरसाध्य इन्द्रमदो नाम भवति। अथ सुवान्तां पूर्ववत्सन्निदध्यात् शोणितस्य च योगायोगानवेक्ष्य जलौकोव्रणान्मधुनावघट्टयेच्छीताभिरद्भिश्च परिषेचयेद्बध्नीत वा व्रणं कषायमधुरस्निग्धशीतैश्च प्रदेहैः प्रदिह्यादिति। भवति चात्र। क्षेत्राणि ग्रहणं जातीः पोषणं सावचारणम्। जलौकसां यो वेत्ति तत्साध्यान् स जयेद्गदान्"।

जलार्क पु० जलप्रतिबिम्बितोऽर्कः। जलप्रतिबिम्बितसूर्य्ये "प्रकृतिस्थोऽपि पुरुषो नाज्यते प्राकृतैर्गुणैः। अविकारादकर्त्तृत्वात् निर्गुणत्वात् जलार्कवत्" भाग० ३।२।१।

जलार्णव पु० जलमयः अर्णवः। वर्न्ते स्वादूदके समुद्रे।

जलार्द्रा स्त्री जलेनार्द्रा। आर्द्रतालवृन्ते "भुवित्रं तालवृन्तं स्यात् तद्वदुत्क्षेपणञ्च तत्। जलेनार्द्रं जलार्द्रा स्यात्" वैज०। २जलार्द्रवस्त्रे न० हारा०। ३जलेनार्द्रे च त्रि०। "पुष्पासारैः स्नपयतु भवान् व्योमगङ्गाजलार्द्रैः" मेघ०।

जलालु पु० जलजात आलुः शा०त०। (पानिया आलु) आलुकभेदे राजनि०। [शालूके राजनि०।

जलालुक न० जलस्यालुरिव कायति कै—क। पद्मकन्दे

जलालुका स्त्री जले अलति गच्छति अल—गत्यादौ बा० उक। जलौकायां शब्दर०। [जलौकायां भरतः।

जलालोका स्त्री जले आलोक्यते आ+लोक—कर्म्मणि घञ्।

जलावर्त्त पु० आ+वृत—णिच्—भावे अच् ६त०। जलस्य सतो भ्रमणे जटाधरः।

जलाशय पु० जले तत्समीपे आशेते आ+शी—अच्। १उशीरे अमरः। २नामज्जके गन्धद्रव्यभेदे राजनि०। आ+शी—आधारे अच् ६त०। ३समुद्रे हेमच०। ४जलाधारे तडागादौ "कुशेशयैरत्र जलाशयोषिताः" माघः। "न वारिभिः सहाजस्रं नाविशाते जलाशये" "तेनैव सार्द्धं प्राश्नीयुः स्नात्वा पुण्यजलाशये" मनुः। तद्भेदादि जलाशयोत्सर्गशब्दे दृश्यम्। जलमाशय आधारो यस्य। ५शृङ्गाटके राजनि०। ६गुण्डालीवृक्षे स्त्री राजनि०।

जलाशयोत्सर्ग पु० ६त०। कूपादेर्जलाशयस्य प्रतिष्ठारूपे उत्सर्गे जलाशयोत्सर्गतत्त्वे तस्य भेदलक्षणादिकमुक्तं यथा "अथ जलाशयाः। ते च खननसाध्याश्चत्वारः। कूपवापीपुष्करिणीतडागरूपाः। तथाच मत्स्यपुराणम्। "एवमेव पुराणेषु तडागविधिरुच्यते। कूपवापीतडागेषु तथा पुष्करिणीषु च"। कूपोऽद्वारकोवर्त्तविशेषः बहुसोपानकोऽयं वापीति द्वैतनिर्णयः। वस्तुतो वापीलक्षणं वक्ष्यते। पुष्करिणीतडागयोश्च वशिष्ठसंहितायाम् "चतुर्विंशाङ्गुलो हस्तो धनुस्तच्चतुरुत्तरः। शतधन्वन्तरश्चैव तावत् पुष्करिणी मता। एतत्पञ्चगुणः प्रोक्तस्तडाग इति निश्चयः"। धनुर्हस्तचतुष्टयं चतुरुत्तरचतुर्हस्तोयस्तत्तुः तथाच विष्णुधर्मोत्तरे प्रथमकाण्डम् "द्वादशाङ्गुलिकः शङ्कुस्तद्द्वयञ्च शतः स्मृतः। तच्चतुष्कं धनुः प्रोक्तं क्रोशोधनुःसहस्रकः"। क्वापिवे "चतुर्विंशाङ्गुलो हस्तश्चतुर्भिश्च करैर्धनुः"। अयोहस्तस्तेन खातचतुर्दिक्षु विंशतिहस्तान्यूनतायां चतुःशतहस्तान्यूनान्तरत्वेन पुष्करिणी। चतुर्दिक्षु पञ्चचत्वारिंशद्धस्तान्यूनतायां सहस्रद्वितयहस्तान्यूनान्तरत्वेन तडागः। एतत्तु जलाधारपरं नतु परितटपरम्। नव्यवर्द्धमानधृतोषशिष्ठः "शतेन धनुर्भिः पुष्करिणी त्रिभिः शतैर्दीर्घिका। चतुर्भिर्द्रोणः पञ्चभिस्तडागः। द्रोणाद्दशगुणा वापी" इति संहितायामन्तरपदश्रुतेरत्रापि तथावगम्यते। तेन चतुर्दिक्षु पञ्चविंशद्धस्तान्यूनतायां द्वादशशतहस्तान्तरान्यूनत्वे स दीर्घिका। चतुर्दिक्षु चत्वारिंशद्धस्तान्यूनतायां षोडशशतहस्तान्तरान्यूनत्वे द्रोणः। चतुर्दिक्षु त्रिंशदधिकशतहस्तान्यूनतायां षोडशसहस्रहस्तान्तरान्यूनत्वेन वापी। करोऽत्र कफोण्युपक्रममध्यमाङ्गुल्यग्रपर्य्यन्तः तथाच कल्पतरुरत्नाकरयोः "मध्याङ्गुलिकूर्परयोर्मध्यः प्रामाणिकः करः"। तत्करणफलमाहादित्यपुराणम् "सेतुबन्धरता ये च तीर्थ-

गोचरतास्र ये। तडागकूपकर्त्तारोमुच्यन्ते ते तथा-भयात्"। सेतुर्जलधारणहेतुर्बन्धः। तीर्थशोधं पङ्क-कपरिष्कारः: तेन सेतुबन्धपङ्कपरिष्कारतडागादीनां करणे प्रत्येकं तद्भयमोचनं फलम्। विष्णुः "अथ कूप-कर्त्तुस्तत्प्रवृत्ते पानीये दुष्कृतार्द्धं विनश्यतीति"। तत्प्रवृत्ते कूपादुत्थिते। विष्णुधर्मोत्तरे "तडागकूपकर्त्ता-रस्तथा कन्याप्रदायिनः। छत्रोपानह्दातारस्ते नराः स्वर्गगामिनः"। तोयं विना यद्बहुजनप्राणिदेशे तु नन्दिपुराणम् "यो वापीमथवा कूपं देशे तोयविव-र्ज्जिते। खानयेत् स दिवं याति बिन्दौ बिन्दौ शतं समाः"। ततश्च वाप्यादिखनने प्रत्येकजलबिन्दुसम संख्यशतवर्षावच्छिन्नस्वर्गप्राप्तिः फलम्। एतत्सङ्कल्पा-नन्तरं वास्तुयागसङ्कल्पः कार्य्यः। विष्णुः "कूपाराम-तडागेषु देवतायतनेषु च। पुनः संस्कारकर्त्ता तु लभते मौलिकं फलम्"। संस्कारविधौ तु "अजले जलसत्-त्वाद्" इति वक्ष्यमाणवचनात् जलशून्यदेशखनन एव-प्रतिष्ठा न तु पङ्कोद्धारमात्रे। मत्स्यपुराणे "प्रासा-दभवनादीनां विधिं विस्तरादिह। कुर्य्यात् येन विधा-नेन कस्य वास्तुरुदाहृतः" इत्युपक्रम्य वाप्यादीनाम-प्यभिधानात् आदिपदात् कूपादेरपि ग्रहणम्। "प्रासादेऽप्ये-वमेव स्यात् कूपवापीषु शस्यते" इत्यभिधानाच्च, तेन वाप्या-दिकरणेऽपि वास्तुयागः। महाकपिलपञ्चराले "जला-धारपदार्थेषु यजेद्वास्तुम् विशेषतः। ब्रह्मादादिति-पर्य्यन्ताः पदागत्त्रयसंयुताः। सर्व्वेषां गुणवास्तूनां नायकाः परिकीर्त्तिताः। असंपूज्य हि तान् सर्व्वान् प्रासादादींश्च कारयेत्। अनिष्पत्तिर्विनाशः स्यादुभयो-र्धर्मधर्मिणोः"। ब्रह्मादादितिपर्य्यन्ता इति कल्पान्तरम्। देवीपुराणोक्तशान्तिकल्पोऽप्यत्र ह्रियते। धर्मधर्मिणोस्तडा-गादितत्कर्त्त्रोः। तद्दिने तदकरणे उत्सर्गदिनेऽपि वाप्यादौ तत्करणम्। "प्रासादभवनोद्यानप्रारम्भपरि-वर्त्तने। पुरवेश्मप्रवेशे च सर्व्वदोषापनुत्तये। इति वास्तू-पशमनं कृत्वा सूत्रेण वेष्टयेत्। वास्तुयागमकुर्व्वाणस्त-वाहारो भविष्यति"। इति मत्स्यपुराणवचने पुरवेश्म-प्रवेशे वास्तुयागप्राप्तेः पूर्व्वोक्तवचनेन प्रासादधर्मातिदेशाद्वाप्यादिप्रतिष्ठावत् वाप्यादिप्रतिष्ठादिने वास्तु-यागकरणम्। तदारम्भकालो दीपिकायामुक्तो यथा "पुष्या-र्द्रैन्द्रकरोत्तराश्विवरुणब्रह्माम्बुपित्रेन्दुभैः प्रस्तेऽर्के शुभयोग-वारतिथिषु क्रूरेष्वनीर्य्येषु च। पुष्टेन्द्रौ जलराशिगे दशमगे शुक्रे शुभांशोदये प्रारम्भः सलिलाशयस्य शुभदो जीवेन्दुपुत्रोदये"। पुष्यानुराधाहस्तोत्तरात्रयाश्विनी-शतभिषारोहिणीपूर्व्वाषाढामघामृगशिरोभिः। मात्स्ये "चन्द्रादित्यबलं लब्ध्वा लग्नं शुभनिरीक्षितम्। स्तम्भो-च्छ्रायादि कर्त्तव्यमन्यत्र परिवर्ज्जयेत्। अश्विनीरोहिणी-मूलमुत्तरात्रयमैन्द्रवम्। स्वाती हस्तानुराधा च गृहा-रम्भे प्रशस्यते। वज्रव्याघातशूले च व्यतीपातातिग-ण्डयोः। विष्कुम्भगण्डपरिघवर्ज्जं योगेषु कारयेत्। आदित्यभौमवर्ज्जन्तु सर्व्वे वाराः शुभावहाः। प्रासादे-ऽप्येवमेव स्यात् कूपवापीषु चैव हि"। तदुत्सर्गफलम्। "संक्षेपात्तु प्रवक्ष्यामि जलदानफलं शृणु। पुष्करि-ण्यादिदानेन विष्णुः प्रीणाति विश्वकृत्"। जलाशय-करणार्थं भूमिदाने फलमाह चित्रगुप्तः "जलाशयार्थं यो दद्यात् वारुणं लोकमाप्नुयात्"। भूमिमिति शेषः। कालमाह मत्स्यपुराणे "शृणु राजन्! प्रवक्ष्यामि तडागादिषु यो विधिः। चैत्रे वा फाल्गुने वापि ज्यैष्ठे वा माधवे तथा। माघे वा सर्व्वदेवानां प्रतिष्ठा शुभदा भवेत्। प्राप्य पक्षं शुभं शुक्लमतीते चोत्तरायणे। पुण्येऽह्नि विप्रकथिते कृत्वा ब्राह्मणवाचनम्"। अतीते प्रवृत्ते तथा च प्रतिष्ठासमुच्चये "माघे च फाल्गुने चैव चैत्रवैशाखयोरपि। ज्यैष्ठाषाढकयोर्वापि प्रवृत्ते चोत्त-रायणे"। पुण्येऽह्नि अष्टमचन्द्रादिशून्ये ब्राह्मणवाचनं पुण्याहस्वस्त्यृद्धिवाचनम्। "पञ्चमी च द्वितीया च तृतीया सप्तमी तथा। दशमी पौर्णमासी च तथा श्रेष्ठा त्रयोदशी। तासु प्रतिष्ठा विधिवत् कृता शुभफला भवेत्"। मात्स्ये "आषाढे द्वे तथा मूलमुत्तरात्रयमेव च। ज्येष्ठाश्रवणरोहिण्यः पूर्व्वभाद्रपदा तथा। हस्ता-श्विनी रेवती च पुष्यो मृगशिरस्तथा। अनुराधा तथा स्वाती प्रतिष्ठादिषु शस्यते। बुधो बृहस्पतिः शुक्रस्त्रय एते शुभावहाः। एतन्निरीक्षितं लग्नं नक्षत्रञ्च प्रश-स्यते। ग्रहताराबलं लब्ध्वा ग्रहपूजां विधाय च। निमित्तं शकुनं ज्ञात्वा वर्जयित्वा तथाऽशुभम्। शुभयोगे शुभे लग्ने क्रूरग्रहविवर्जिते। लग्ने ऋक्षे च कुर्व्वीत प्रतिष्ठादिकमुत्तमम्। अयने विषुवे तद्वत् षडशीतिमुखे तथा। "सुराणां स्थापनं कार्य्यं विधिदृष्टेन कर्म्मणा"। भविष्ये "प्रतिपच्च द्वितीया च तृतीया पञ्चमी तथा। दशमी त्रयोदशी चैव पौर्णमासी च कीर्त्तिता। सोमो बृहस्पतिश्चैव शुक्रश्चैव तथा बुधः। एते सौम्यग्रहाः

प्रोक्ताः प्रतिष्ठायागकर्मणि"। प्रतिष्ठाधिकारे व्यवहारसमुच्चयः "कृष्णपक्षे च पञ्चम्यामष्टम्यामपि शस्यते"। दीपिकायां "पुष्याश्विशक्रभगदैवतवासवेषु सौम्यानिलेशमघरोहिणिमूलहस्तम्। पौष्णानुराधहरिभेषु पुनर्वसौ च कार्य्याभिषेकतरुकूपरथप्रतिष्ठा"। वरुणो धनिष्ठा ऐश आर्द्रा। "आर्द्रायाञ्चैव सौभाग्यमिति" प्रतिष्ठासमुच्चयात्। वापीदानादीनां पूर्त्तत्वात् स्त्रीशूद्राधिकारे जातूकर्ण्यः "वापीकूपतडागादिदेवतायतनेषु च। अन्नप्रदानमारामाः पूर्त्तमित्यभिधीयते। अग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानामनुपालनम्। आतिथ्यं वैश्वदेवश्च इष्टमित्यभिधीयते। ग्रहोपरागे यद्दानं पूर्त्तमित्यभिधीयते। इष्टापूर्त्तें द्विजातीनां धर्म्मः सामान्य उच्यते। अधिकारी भवेच्छूद्रः पूर्त्तधर्म्मे न वैदिके"। वैदिके वेदाध्ययनसाध्येऽग्निहोत्रादाविति रत्नाकरः। एवं स्त्रीणामपि पूर्त्ताधिकारः। यथा नारीत्यनुवृत्तौ इह स्मृतिः "पितृव्यगुरुदौहित्रान् भर्त्तुः स्वस्रीयमातुलान्। पूजयेत् कव्यपूर्त्ताभ्यां वृद्धानाथातिथीन् स्त्रियः" एतेन जलाशयोत्सर्गादौ गौरवतारणानुमन्त्रणयोर्यजमानकर्त्तृकोमन्त्रपाठः। तन्मामन्त्रकतया स्त्रीशूद्रयोरनधिकारेण तद्गति त्यागेऽप्यनधिकारः विशेषोपदेशविरहादिति द्वैतनिर्णयोक्तं निरस्तम्। मन्त्रपाठस्तु ब्राह्मणद्वारा "अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रोमन्त्रेण गृह्यते" इति वराहपुराणात्। अमन्त्रस्येति परिभाषया स्त्रीणामप्यधिकारः। अस्य पूर्त्तत्वाद्वृद्धिश्राद्धमप्यादौ कर्त्तव्यम्। यथा गोभिलः "वृद्धिः पूर्त्तेषु युग्मानाशयेत् प्रदक्षिणमुपचारः यवस्तिलार्थ इति"। हयशीर्षपञ्चरात्रे "वापीकूपतडागानां पश्चिमे यागमण्डपम्। कुर्य्याद्यथाक्रमेणैव कन्यसं मध्यमोत्तमम्। कन्यसं दशहस्तन्तु कूपे शस्तं तथा नघ। द्विषट्कं कारयेद्वाप्यां पुष्करिण्यां चतुर्द्दश। द्विरष्टहस्तं कुर्व्वीत तडागमण्डपं शुभम्"। कन्यसङ्कनीयांसम्। सङ्कल्पविधिस्तु भविष्ये "गृहीत्वौडुम्बरं पात्रं वारिपूर्णमुदङ्मुखः। दर्भत्रयं साग्रमूलं फलपुष्पतिलान्वितम्। जलाशयारामकूपे सङ्कल्पे पूर्वदिङ्मुखः साधारणे। चोत्तरास्य ऐशान्यां तज्जलं क्षिपेत्"। मत्स्यपुराणे "प्रागुदक्प्रवणे देशे तडागस्य समीपतः। चतुर्हस्तां शुभां वेदीं चतुरस्रां चतुर्मुखीम्"। कारयेदिति शेषः। तथा "सर्वतः समवर्णाः स्युः पताकाध्वजसंयुताः"। समवर्णा वक्ष्यमाणलोकपालवर्णाः "अश्वत्थोडुम्बरप्लक्षवटशाखाकृतानि च। मण्डपस्य प्रतिदिशं द्वाराण्येतानि कारयेत्"। तथा "कुलशीलसमापन्नः स्थापकः स्याद्द्विजोत्तमः"। स्थापक आचार्य्य इति रत्नाकरः। तथा "सौवर्णौ कूर्म्ममकरौ राजतौ मत्स्यडुण्डुभौ। ताम्रौ कुलीरमण्डूकावायसः शिशुमारकः। एवमासाद्य तान् सर्वानादौ चैव विशाम्पते!। शुक्लमाल्याम्बरधरः शुक्लगन्धानुलेपनः। सर्वौषध्युदकस्नानस्नापितो वेदपुङ्गवैः। यजमानः सपत्नीकः पुत्रपौत्रसमन्वितः। पश्चिमं द्वारमाश्रित्य प्रविशेद्यागमण्डपम्। ततोमङ्गलशब्देन भेरीणाञ्च स्वनेन च। रजसा मण्डलं कुर्य्यात् पञ्चवर्णेन तत्त्ववित्। षोडशारं भवेच्चक्रं पद्मगर्भं चतुर्मुखम्। चतुरस्रन्तु परितो वृत्तं मध्ये सुशोभनम्। वेद्याश्चोपरि तत्कृत्वा ग्रहान् लोकपतींस्तथा। विन्यसेन्मन्त्रतः सर्वान् प्रतिदिक्षु विचक्षणः। झषादीन् स्थापयेन्मध्ये वारुणं मन्त्रमाश्रितः" झषादीन्। कूर्मादीन्। "ब्रह्माणञ्च शिवं विष्णुं तत्रैव स्थापयेद्बुधः। विनायकन्तु विन्यस्य कमलामम्बिकां तथा"। पूजयेदिति शेषः। मत्स्यपुराणम् "नवग्रहमखं कृत्वा ततः कर्म्म समारभेत्। अन्यथा फलदं पुंसां न काम्यं जायते क्वचित्"। ततः कर्म्मशेषत्वेन ग्रहयागः।

"जलाशयोत्सर्गस्य सर्वभूतोद्देश्यकत्वेन प्रकृष्टचेतनोद्देश्यकत्ववदप्रकृष्टचेतनोद्देश्यकत्यागत्वमपि ततश्च कीटादेर्भेदमिति स्वोच्चारयोग्यत्वेन वेदमेयोद्देश्यकत्यागत्वाज्जनकत्यागरूपत्वादस्य यागत्वम्। अतएव जलाशयोत्सर्गमुपक्रम्य मत्स्यपुराणेऽपि "प्राप्नोति तद्यागफलेन भूय" इति यागत्वेनाभिहितं ततश्च तज्जलं स्वस्वत्वदूरीकरणेन नद्यादिवत् साधारणीकृतम् अतएव 'सामान्यं सर्वभूतेभ्यो मया दत्तमिदं जलम्। रमन्तु सर्वभूतानि स्नानपानावगाहनैः' इति मन्त्रलिङ्गेनोपादानं विना कस्यापि स्वत्वमिति। ततश्चान्ययागवदुत्तरप्रतिपत्तेरश्रुतत्वात् साधारणजलस्य परिग्रहमात्रेण गौतमोक्तेन दातुः स्वामित्वश्रुतेर्यजमानस्यापि तथात्वेन स्वामित्वात्तत्र स्नानादावदोषः। तथाच गौतमः 'स्वामी रिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं क्षत्रियस्य विजितं निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोः" इति परिग्रहोऽनन्यपूर्वस्य जलतृणकाष्ठादेः स्वीकार इति मिताक्षरा'।

जलाश्रय पु० जलमाश्रयोऽस्य। १तृणगुल्मभेदे राजनि०। २वलाकायां ३शूलीतृणे स्त्री हारा०

जलाष न० जायते अनेन जन–ड जः जातोऽभिलाषो यत्र। १सुखे निघ० अन्येच्छानधीनेच्छाविषयत्वात् तस्य तथात्वम्। अ-स्त्यर्थे अर्श०अच्।२तद्वति त्रि०।"यो अस्ति भेषजो जलाषः" ऋ०२।३३।७"जलाषः सर्वेषां सुखकरः" भा० "गतिमेध-पतिं रुद्रं जलाषभेषजम्"ऋ० १।४३।४। ३जले निघ०।

जलाषाह् त्रि०जलं सहते सह–ण्वि–पूर्वपददीर्घः सुषामादि० षत्वम्। जलषोढ़ारि। सुषामादिगणे षमन्ततयैव पाठा-दन्यत्र न षत्वम्। जलासाहौ। झलादौ भवि तु"साढ़ेः षः"साडरूपत्वे षत्वम् जलाषाट् जलाषाड्भ्यामित्यादि।

जलाष्ठीला स्त्री जलेनाष्ठीला। पुष्करिण्याम् हारा०।

जलासुका स्त्री जलमेवासवोऽस्याः कप्।१जलौकायाम् अमरः

जलाह्वय पु० जले आह्वयः शोभमानतया कीर्तनमस्य। उत्पले राजनि०। [भरतः।

जलिका स्त्री जलमुद्भवस्थानत्वेनास्त्यस्याः ठन्। जलौकायां

जलुका स्त्री जल–उक। जलौकायां शब्दर०।

जलूका स्त्री जलमोको यस्याः पृषो०।१जलौकायाम् हेमच० "न जलूकादिवत् संक्रमणमिहोपदिश्यते" तैत्ति० भा०।

जलेचर पुंस्त्री जले चरति चर–ट वा अलुक् स०। हंसादौ स्त्रियां टित्त्वात् ङीप्। "अपोऽहमस्मि भद्रं ते नास्ति पक्षी जलेचरः" भा० व० २११अ०। "स तमा-दाय कौन्तेयो विस्फुरन्तं जलेचरम्" भा० आ० २१अ०

जलेच्छया स्त्री जलमेति इ–क्विप् जले इति शेते शी–अच्। जलोपेतस्थानरोहिण्यां हस्तिशुण्डाख्ये शब्दर०।

जलेज न० जले जायते जन–ड वा अलुक् समा०। वारिज १पद्मे। "उद्भासीनि जलेजानि दुन्वन्त्युदयितं जनम्" भट्टिः। २जले जातमात्रे त्रि०।

जलेजात न० ७त०। १पद्मे शब्दरत्ना०। २वारिजातमात्रे त्रि०।

जलेन्द्र पु० ६त०। १वरुणे २महादेवे जम्भलाख्ये ३पूर्व्वयक्षे मेदि०।

जलेन्धन पु०जलान्येवेन्धनानि यस्य। १पाडवानले वाड़वा-नलशब्दे दृश्यम्। २सौरविद्युदादितेजसि शब्दार्थचि०।

जलेभ पुंस्त्री जलजात इभः। जलहस्तिनि स्त्रियां जाति-त्वात् ङीष्। "प्रस्फुरत्तिमिजलेभजिह्मगः" ह०१२स०

जलेयु पु० पूरुवंश्ये रौद्राश्वस्य घृताच्यप्सरोजाते पुत्रभेदे"रौद्रा-श्वस्य महेष्वासा दशाप्सरसि सूनवः"इत्युपक्रमे"ऋचेयु-कक्षेयुर्वनेयुश्च जलेयुश्च महायशाः" भा० आ० ६४ अ०।

जलेरुहा स्त्री जले रोहति–रुह–क–अलुक् स०। १कुटु-म्बिनीवृक्षे राजनि०। २जलरोहिणि पद्मादौ त्रि०।

जलेला स्त्री कुमारानुचरमातृभेदे "उत्क्राथिनी जलेला च महावेगाथ कङ्कणा" भा० स० ४७ अ०।

जलेवाह पु० जले तोयाभ्यन्तरे वाहो गतिरस्य। (डुवारि) ख्याते जलमज्जनेन तत्स्थपदार्थानेतरि पुरुषभेदे। "जलेवाहाननयाद्भुत बहुं स्तम् न्ययोजयत्। ते तत्रा परमं यत्नमापुरामरणं न तत्" पाद्मे पा० ख०।

जलेश पु० ६त०।१वरुणे २समुद्रे च "कालं गतिं तेऽखिल-देवतात्मनो दिशश्च कर्णौ रसनं जलेशम्"भाग० ८।७।२० विराडूपोक्तौ "पातयामास सेनायां जलेशस्य स दानवः"हरिवं०२५२अ०। जलेश्वरादयोऽप्यत्र। "भीमो-ग्रूर्णा प्रति गते च जलेदरे च" नैष०। "यमकुवेरजले० श्वरवज्रिणाम्" रघुः। ३वर्षभेदे जलाधिपे रव्यादौ च।

जलेशय पु० जले शेते शी–अच् अलुक् समा०। १विष्णौ "स्वापाथोपनीतं त्वां सप्तार्णवजलेशयम्" रघुः। तस्य तथात्वं जलशायिशब्दे दृश्यम्। २जलस्थायिमात्रे त्रि० "यस्य हंहितशब्देन कूर्मोऽप्यन्तर्जलेशयः" भा० का० २८ अ०। ३मत्स्ये पुंस्त्री त्रिका०। योपधत्वात् स्त्रियां टाप्।

जलो(लौ)का स्त्री जलमोकोऽस्य पृषो०। (जोंक) १जलस्थे सरीसृपभेदे भरतोऽस्त्र द्विधा पपाठ।

जलोच्छ्वास पु०जलान्युच्छ्वसन्त्येभिः उद्+श्वस–घञ्।१प्रवृद्ध-जलस्य निर्गममार्गे २परीवाहे अमरः। भावे घञ् ६त०। ३अधिकजलस्य सर्वतोवहने च। (छयलापि)।

जलोदर न०जलप्रधानमुदरं यस्मात् ५व०। उदरामयरोगभेदे। "यः स्नेहपीतोऽप्यनुवासितो वा वान्तो विरिक्तोऽप्यथ वा निरूढ़ः। पिबेज्जलं शीतलमाशु तस्य स्रोतांसि दुष्यन्ति हि तद्वहानि। स्नेहोपलिप्तेष्वथ वापि तेषु-दकोदरम् पूर्ववदभ्युपैति। स्निग्धं महत्तत् परिवृत्तना-भिसमाततं पूर्णमिवाम्बुना च। यथा दृतिः क्षुभ्यति कम्पते च शब्दायते चापि दकोदरन्तत्। जन्मनैवोदरं सर्वं प्रायः कृच्छ्रतमं मतम्। बलिनस्तदजाताम्बु यत्न-साध्यं नवोत्थितम्" माधवकरकृतनिदानाद्यारभ्य।

जलोद्धतगति स्त्री"रसैर्जसजसा जलोद्धतगतिः"वृ०र०उक्ते द्वादशाक्षरपादके १छन्दोभेदे। जलेन उद्धता गतिरस्य। २जलेनोद्धतगतिके त्रि० "यदीयहसतो विलोक्य विपदं कलिन्दतनया जलोद्धतगतिः"छन्दोम०।

जलोद्भव त्रि० जले उद्भवोऽस्य। १जलजाते २गुडूच्याकाशमुचे ३लघुब्राह्मीभेदे स्त्री राजनि०जलमुद्भवत्यस्मात् भू अपादाने

अप्। १हिमालयस्थे देशभेदे। "ततो हिमवतः पार्श्वं समभ्येत्य जलोद्भवम्। सर्वमल्पेन कालेन देशं चक्रे वशं बली" भा० स० २९अ०। २जलजाते त्रि० "नक्षत्रैः न्तु समासाद्य सर्वतीर्थजलोद्भवाम्" भा०व० ८४अ०। ३लघुब्राह्म्याम् राजनि०।

जलोद्भूत त्रि०जले उद्भूतः।१जलभवे २क्षुपभेदे स्त्री राजनि०

जलोरगा स्त्री जले उरगीव दीर्घत्वात् विषवत्त्वाच्च कर्म०। जलौकायां भावप्रकाशः।

जलौकस् स्त्री ब०व० जलमोको यस्तिरासाम्। (जोंक) ख्यातायां रक्तपायाम् अमरः। अस्य बहुवचनत्वं प्रायिकम्। "जलोरगा जलौका तु जलौका च जलौकसीति" संसारावर्त्तोक्तेः। "अभिहितो जलौकसः" इति सुश्रुतोक्तेश्च।२जलस्थानके जन्तुमात्रे त्रि० "जलौकसां स सत्त्वानां बभूव प्रियदर्शनः" भा० अनु० ५०अ०।

जलौकस पुंस्त्री जलमोकः स्थानमस्य्यस्याः—अच्। जलौकायां रायमुकुटः।

जल्प वाग्विशेषे उक्तौ च भ्वा०पर०सक०सेट्। जल्पति अजल्पीत्। जजल्प तत्र कथाभेदे "मयि जल्पति कल्पनाधिनाथे रघुनाथे मनुतां तदन्यथैव" इति अनुमानशिरोमणिः। कथामात्रे "अनागमः प्रजानाञ्च प्रमादादिव जल्पतः" भा०स०२१ अ० "हसते जल्पते वैरी एकपात्रे च भुञ्जते" हरिवं०२०अ० अत्र आर्षत्वात् पदव्यत्ययः, भुञ्जते इत्यत्र वचनव्यत्ययश्च।

अनु+कथनोत्तरकथने पश्चात् कथने तुल्यरूपकथने च "जल्पन्त्यामनुजल्पति" भाग० ४।२५।५८। [आर० १अ०।

अभि+आभिमुख्येन कथने "अन्योन्यमभिजल्पन्तः" रामा० प्रति+प्रत्युत्तरकथने प्रतिरूपकथने च। "न चैवोक्ता नवाऽनुक्ता हीनतः परुषा गिरः। भारत! प्रतिजल्पन्ति सदा तूत्तमपूरुषाः" भा० स० ७०अ०।

वि+अति+अन्योन्यकथने शब्दकर्मकत्वात् व्यतिहारे न तङ्। व्यतिजल्पति" सि० कौ०।

जल्प पु० जल्प—भावे घञ्। १कथने। "इति प्रियां वल्गुविचित्रजल्पैः" भाग० १।७।१८। आर्षेऽस्य क्लीवतापि। "तूष्णींभव न ते जल्पमिदं कार्य्यं कथञ्चन" भा० आ० १२९अ० "कैकेय्यौ संश्रितं जल्पं नेदानीं प्रतिभाति मे" रामा०अयो०६०अ०। उभयत्र जल्पमिति पाठस्तु सम्यक्। परमतनिराकरणपूर्वकस्वमतस्थापनरूपे विजिगीषोः २कथाभेदे च। तल्लक्षणं गौतमेनोक्तं यथा "यथोक्तोपपन्नच्छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भो जल्पः" गौत० सू०। व्याख्यातञ्चैतत् विश्वनाथेन।

"यथोक्तेन यदुपपन्नं तेनोपपन्न इत्यर्थः। मध्यपदलोपी समासः। तथा च प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रह इत्यस्य योग्यतया परामर्शः अन्यथा जल्पस्य वादविशेषत्वापत्तिः प्रमाणतर्काभ्यां तद्रूपेण ज्ञाताभ्यां न तु ज्ञानेऽनाहार्य्यत्वं विवक्षितम् आरोपितप्रमाणभावेनाभासेऽपि जल्पनिर्वाहात्। यद्यपि छलादिभिरुपालम्भ एव न तु साधनं तथापि साधनस्य परकीयानुमानस्योपालम्भो यतेत्यर्थान्न दोषः। परपक्षदूषणे सति स्वपक्षसिद्धिरित्यतः साधने तदुपयोग इत्यन्ये। उभयपक्षस्थापनावत्त्वेन च विशेषणीयमतो वितण्डायामतिव्याप्तिः "स प्रतिपक्षस्थापनाहीनः" इत्युत्तरसूत्रात् प्रकृते उभयपक्षस्थापनावत्त्वादेव च पञ्चावयवनियमोऽपि लभ्यत इति वदन्ति। अत्र च छलादिभिः सर्वैरुपालम्भो न विशेषेण व्याप्तिरपि तु तद्योग्यतयैव, योग्यतावच्छेदकन्तु वादभिन्नकथात्वमेव तत्र चोक्तवादत्वावच्छिन्नभेदस्तत्तद्भेदो वा विशेषणमिति छलेत्यादिना विजिगीषुकथात्वं बोध्यते विजिगीषुर्हि छलादिकं करोति तथा चोभयपक्षस्थापनावती विजिगीषुकथा जल्प इत्यर्थः इत्यपि वदन्ति। अत्र चायं क्रमः वादिना स्वपक्षसाधनं प्रयुज्य नायं हेत्वाभासलक्षणायोगादिति सामान्यतो व्यायसिद्ध इत्यादि विशेषतो वा। प्रतिवादिना स्वस्याज्ञानादिनिरासाय परोक्तमनुवादेव लाभे उद्भाव्यमानग्राह्याप्राप्तकालार्थान्तरनिरर्थकानामलाभे उक्तग्राह्याणां प्रतिज्ञाहानिप्रतिज्ञान्तरप्रतिज्ञाविरोधप्रतिज्ञासंन्यासहेत्वन्तराविज्ञातार्थविक्षेपमतानुज्ञान्यूनाधिकपुनरुक्तनिरनुयोज्यानुयोगापसिद्धान्तानामलाभे पर्य्यनुयोज्योपेक्षणस्य मध्यस्थोद्भाव्यत्वादेवानुपन्यासार्हतया यथासम्भवहेत्वाभासेन परोक्तं दूषयित्वा स्वपक्ष उपन्यसनीयः। ततो वादिना तृतीयकक्षाश्रितेन परोक्तमनूद्य स्वपक्षदूषणसमुद्धृत्यानुक्तग्राह्योद्भाव्यमानग्राह्यहेत्वाभासातिरिक्तोक्तग्राह्याणामलाभे हेत्वाभासेन यथासम्भवं प्रतिपक्षवादिनः स्थापना दूषणीया। अन्यथा क्रमविपर्य्यासेऽप्राप्तकालं चानवसरे दूषणीयेन च निरनुयोज्यानुयोगः यथा त्वयाहि चेत् प्रतिज्ञाहानिविशेषयसि चेद्धेत्वन्तरमित्यादिप्रतिज्ञाहान्यादिवद्धेत्वाभासानामुक्तग्राह्यत्वाविशेषेऽपि अर्थदोषत्वेनाप्रधानत्वान्नरमसन्धानमिति"। उञ्छादि०अन्तोदात्तता।

जल्पन त्रि० जल्प—नन्द्या० ल्यु। १कथके। भावे ल्युट्।

२कथने न० । "अनिमित्तभङ्गुरजनप्रद्वेषदानुनिपातजल्पना-
द्यानि:" ह० सं० ४६ अ० ।

जल्पाक त्रि० जल्प—षाक । १वाचाले बह्वकुत्सितवादिनि
अमरः। २कथकमात्रे च स्त्रियां षित्वात् ङीष् । "जल्पा-
कीभिः सहासीनः स्त्रीभिः प्रजविना त्वया" भट्टिः ।

जल्पित त्रि० जल्प—कर्म्मणि क्त । १कथिते अमरः भावे क्त ।
२कथने न० ।

जल्हु पु०दह—बा० क्त पृषो०। १अग्नौ "न पापासो मनामहे
नारायसो न जल्हवः" ऋ० ८।६१।११। "न जल्हवः
अनन्वयः"भा० ।

जव पु० सौ० जु—भावे अप् । १वेगे । "जवेन पीठादुदतिष्ठ-
दच्युतः" "जवेन कण्ठं सभयाः प्रपेदिरे" माघः ।
"जवेऽपि मानेऽपि च पौरुषाधिकम्" नैष० । कर्त्तरि
अच् । २तद्वति त्रि० अमरः ।

जवन न०जु—भावे ल्युट् । १वेगे अमरः। "तं मन्ये वेगपुञ्जस्य
जवने वहतां श्रयम्"भा०वि०४५अ०। कर्त्तरि ल्यु । २जव-
युक्ते त्रि० "आरुह्य जवनानश्वान् नियन्तुमपचक्रमे"
हरिवं०११७अ०। ततः इष्ठ०भावे इमनिच् । ३जवनिमन्
अर्थे पु० । ४वेगयुक्ते देशभेदे पारस्यदेशे च हेमच०। सो-
ऽभिजनोऽस्य अण् । ५जावन तद्देशवासिनि त्रि० बहुत्वे
अणो लुक् । ६तद्देशवासिषु ब० व० । ७स्त्रीकारीतुरगे
दबोटकमात्रे च पुंस्त्री राजनि०।८स्वेच्छजातिभेदे यव-
नजातौ पुंस्त्री स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।"जवनी नव-
नीत कोमलाङ्गी शयनीये यदि नीयते कथञ्चित्"
उद्भटः । रघुनन्दनमतेऽयं तालव्यादिः । जवनदेशभव-
त्वादस्य तथात्वम् ।

जवनाल न० जवनायालति पर्य्याप्नोति अल—अण् । (जनार)
फलभेदे । "जवनालं स्मृतं स्वादु शीतं वायुकरं मतम् ।
कफपित्तविनाशि स्यात्" राजवल्लभः ।

जवनिका स्त्री सौ०जु—करणे ल्युट् संज्ञायां कन् । (कानात्)
(चिक) प्रभृतौ व्यवधायकवस्त्रादौ अमरः । "रेजु-
र्जवनिकाक्षेपैः सपक्षा इव ते नगाः" हरिवं० ८६अ० ।
"सतां जवनिकानिकामसुखिनाम्" माघः ।

जवनी स्त्री जु—करणे ल्युट् ङीप् । (कानात) १जवनिका-
याम् २ओषधिभेदे च हेमच० ।३जवनजातिस्त्रियाञ्च ।

जवस् पु० सौ० जु—असुन् । १वेगे । "आ स्तोमस्य जवसा"
ऋ०।१।८।११। "जवसा वेगेन" भा० ।

जवस न० सौ० जु—कर्म्मणि असच् । घासे शब्दरत्ना० ।

जवा स्त्री सौ० जु—अच्। १स्वनामख्याते वृक्षे अमरः। "जवा
कटूष्णेन्द्रलुप्तनाशकृत् त्रिपर्णी मता । विस्फूर्द्दि वृष्टेच-
निका सूर्य्याराधने हिता" राजव० । पाठका० पुष्पे-
ऽपि स्त्री"अरुणो गरुडभ्राता जवापुष्पसमप्रभः"हरिवं०
२२७ अ० । "जवाकुसुमसङ्काशं काश्यपेयं महाद्यु-
तिम्" सूर्य्यनतिमन्त्रः । "पारिजातवनैश्चैव जवाशोक-
वनैस्तथा भा० व० २१० अ० ।

जवादि न० "जवादि नीरसं स्निग्धमीषत् पिङ्गं सुगन्धिदम् ।
आतपे बहुलामोदं राज्ञां योग्यञ्च तन्मतम्"इत्युक्तलक्षणे
मृगधर्म्मजाते कस्तिने गन्धद्रव्यभेदे राजनि० ।

जवाधिक पु० जवेनाधिकः । १अधिकजवयुक्तेऽश्वे अमरः ।
२अधिकवेगयुक्ते त्रि० ।

जविन् त्रि० जव+अस्त्यर्थे इनि । १वेगयुक्ते हेमच० "सम-
कालमिषुं क्षिप्तमानीयाश्वो जवी नरः" याज्ञ० । स्त्रियां
ङीप् । "अजयन्तो जविनीभिर्विदद्वम्" ऋ० २।१५।६ ।

जविन पु० जव—बा० इनन् । कोअङ्काख्ये राजनि० ।

जवीयस् त्रि०अतिशयेन जववान् ईयसुन् मतोर्लुक् । अति-
शयितवेगयुक्ते "अनेजदेकं मनसो जवीयो नैनद्देवा आ-
प्नुवन् पूर्वमर्षत्"यजु०४०।४। स्त्रियां ङीप् । इमनिच् जवि-
मोऽप्यत्र । "जातस्य त्वमन्ये मनसा जविष्ठा"ऋ० ४।२।१।

जष वधे भ्वा० उभ० सक० सेट् । जषति ते अजाषीत् अज-
षीत् अजषिष्ट । जजाष जेषतुः जेषे ।

जस मोक्षणे दिवा० पर० सक० सेट् । जस्यति इरित् अज-
सत् अजासीत् अजसीत् जजास जेसतुः अजसम् ।
उदित् जसित्वा जस्त्वा । जस्तः । [ति अजीजसत् स ।

जस वधे अनादरे च चुरा० उभ० सक० सेट् । जासयति
उद्+हिंसने । एतद्योगे कर्म्मणि षष्ठी । "निजौजसो-
ज्जासयितुं जगद्द्रुहाम्" माघः । "हत्वा नाथस्य
वैदेहि ! मन्योरुज्जासयात्मनः" भट्टिः ।

जस गतौ निघण्टुः भ्वा० पर० सक० सेट् । जसति अजा-
(ज)सीत् । जसिताडने उपक्षये च माधवः। जसुरिः ।

जस रक्षणे चु० उभ० सक० सेट् इदित् । जंसयति ते अज-
जंसत् त ।

जसु पु० जस—उन् । आयुधे "यदा वज्रस्य पीवतो जसुम्"
ऋ० १०।६८।६ । "जसुमायुधम्"भा० ।

जसुरि पु०जस—उरिन् ।१वज्रे उज्ज्वलदत्तः २व्यापिते त्रि० "वि
वा जानाति जसुरिम्"ऋ०५।६१।७।"जसुरिं क्षपितम्"
"जसिताडनकर्म्मोपक्षयकर्म्मा वा"भा०।३उपक्षययुक्ते च।

जस्वन् त्रि० जस–उपक्षये वनिप्। उपक्षयकर्त्तरि "मा जस्वने वृषभ !" ऋ०६।४०।११। "जस्वने उपक्षयित्रे" भा०।

जहका त्रि०हा–कुन् द्वित्वञ्च। १काले २त्यागिनि च उज्ज्वल०। ३काले त्रिका० ४निर्म्मोके संक्षिप्तसा० तस्य त्याज्यत्वात् तथात्वम्। ५गात्रसङ्कोचन्यां स्त्री। "इतरजनाय जहका वैष्णवी" यजु० २४।२६। "जहका गात्रसङ्कोचनी" वेददी०।

जहत्स्वार्था स्त्री जहत् स्वार्थो यया। १लक्षणाभेदे, यथा आयुर्घृतम् आयुर्घृतमित्यत्र आयुःसाधनस्य बोधनात् स्वार्थस्यायुषस्त्यागात् तथात्वम्। "जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थे द्वे वृत्ती ते पुनस्त्रिधा" हरिका० वैयाकरणभूषणे तु जहति पदानि स्वार्थं यस्यामिति विग्रहो दर्शितः।

जहदजहल्लक्षणा स्त्री जहच्च अजहच्च स्वार्थो यां तादृशी लक्षणा। वाच्यार्थैकदेशत्यागेनैकदेशवृत्तौ लक्षणायाम् यथा सोऽयं देवदत्त इत्यत्र तत्कालैतत्कालरूपार्थत्यागेन केवलदेवदत्तमात्रार्थबोधनात् वाच्यार्थैकदेशवृत्तिता, एवं "तत्त्वमसि श्वेतकेतो !" छा०उ०वाक्ये विरुद्ध सर्वज्ञत्वाल्पज्ञत्वार्थत्यागेन चैतन्यमात्रबोधकत्वात् तथात्वम्।

जहल्लक्षणा स्त्री जहत् स्वार्थो यस्याम् उत्तरपदलोपे कर्म०। जहत्स्वार्थायां लक्षणायाम्। यथा आयुर्घृतम्। तल्लक्षणाभेदोदाहरणादिकं वेदान्तपरिभाषायां दर्शितं यथा

"प्रकारान्तरेण लक्षणा त्रिधा जहल्लक्षणा अजहल्लक्षणा जहदजहल्लक्षणा चेति तत्र शक्यार्थमनन्तर्भाव्य यत्रार्थान्तरस्य प्रतीतिस्तत्र जहल्लक्षणा यथा विषं भुङ्क्ष्वेत्यत्र स्वार्थं विहाय शत्रुगृहे भोजननिवृत्तिर्लक्ष्यते। यत्र शक्यार्थमन्तर्भाव्यैव अर्थान्तरप्रतीतिः तत्राजहल्लक्षणा यथा शुक्लः पट इति अत्र हि शुक्लशब्दः स्वार्थं शुक्लगुणमन्तर्भाव्यैव तद्वति द्रव्ये लक्षणया वर्त्तते। यत्र हि विशिष्टवाचकः शब्दः एकदेशं विहाय एकदेशे वर्त्तते तत्र जहदजहल्लक्षणा यथा सोऽयं देवदत्त इति अत्र हि पदद्वयवाच्ययोर्विशिष्टयोरैक्यानुपपत्त्या पदद्वयस्य विशेष्यमात्रपरत्वं यथा वा तत्त्वमसीत्यादौ तत्पदवाच्यसर्वज्ञत्वादिविशिष्टस्य त्वंपदवाच्येनान्तःकरणविशिष्टेनैक्यायोगात् ऐक्यसिद्ध्यर्थं स्वरूपे लक्षणेति साम्प्रदायिकाः। वयन्तु ब्रूमः सोऽयं देवदत्तः तत्त्वमसीत्यादौ विशिष्टवाचकानां पदानामेकदेशपरत्वेऽपि न लक्षणा शक्त्युपस्थितविशिष्टयोरभेदान्वयानुपपत्तावपि विशेष्ययोः शक्त्युपस्थितयोरेवाभेदान्वयबोधाविरोधात् यथा घटोऽनित्य इत्यत्र घटपदवाच्यैकदेशघटत्वस्यानित्यत्वायोग्यत्वेऽपि योग्यघटव्यक्त्या सहानित्यत्वान्वयः। यत्र पदार्थैकदेशस्य विशेषणतयैवोपस्थितिस्तत्रैव स्वातन्त्र्येणोपस्थितये लक्षणाभ्युपगमः यथा नित्यो घट इत्यत्र घटपदाद्घटत्वस्य शक्त्या स्वातन्त्र्येणानुपस्थित्या तादृशोपस्थित्यर्थं घटपदस्य घटत्वे लक्षणा एवमेव तत्त्वमस्यादिवाक्येऽपि न लक्षणा शक्त्या स्वातन्त्र्येणोपस्थितयोस्तत्त्वंपदार्थयोरभेदान्वये बाधकाभावात्। अन्यथा गेहे घटः घटे रूपं घटमानय इत्यादौ घटत्वगेहत्वादेरभिमतान्वयबोधायोग्यतया तत्रापि घटादिपदानां विशेष्यमात्रपरत्वे लक्षणा च स्यात्। तथा तत्त्वमस्यादिवाक्येषु आचार्य्याणां लक्षणोक्तिरभ्युपगमवादेन बोध्या। जहदजहल्लक्षणोदाहरणन्तु काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यादिकमेव। तत्र शक्यकाकत्वपरित्यागेनाशक्यदध्युपघातकत्वपुरस्कारेण काके काकशब्दप्रवृत्तेः"।

जहा स्त्री जहाति हा–बा०श। मुण्डितिकायां (मुण्डरी) शब्दच०। [illegible]

जहानक पु० हा–मोक्षार्थे शानच् संज्ञायां कन्। प्रलये

जहिजोड़ अव्य० जहि जोड़ इत्युच्यते यस्यां क्रियायाम् मयूर०स०। त्यागजोड़ार्थनियोगक्रियायाम्।

जहिस्तम्ब अव्य० जहि स्तम्ब इत्युच्यते यस्यां क्रियायाम् मयू० स०। त्यागस्तम्बननियोगक्रियायाम्।

जहु पु० हा+उन् नि० द्वित्वम्। १अपत्ये "[illegible] सवयवनाटनत्वापायनादिषु बहु जगजहुना" भाग० ५।८।१२। "जगजहुना जगदपत्येन" श्रीधरः। २कुरुवंश्ये पुष्पवतोऽपत्ये राजभेदे "जह्नुं सत्यवतोऽपत्यं पुष्पवान्सत्यहितो जहुः" भाग० ९।२२।५।

जह्नु पु० भरतवंश्ये आजमीढ़नृपपुत्रे १नृपभेदे। "भरतस्यान्वये चैवाजमीढ़ो नाम पार्थिवः। तस्य पुत्रो महानासीज्जह्नुर्नाम नरेश्वरः। दुहितृत्वमनुप्राप्ता गङ्गा यस्य महात्मनः" भा०अनु० ४अ०। गङ्गायास्तद्दुहितृत्वकथा रामा० आदि० ४२ अ०।

"यतो भगीरथो राजा ततो गङ्गा यशस्विनी। जगाम सरितां श्रेष्ठा सर्वपापप्रणाशिनी। यतो हि यजमानस्य जह्नोरद्भुतकर्म्मणः। गङ्गा संप्लावयामास यज्ञवाटं महात्मनः। तस्यावलेपनं ज्ञात्वा क्रुद्धो जह्नुश्च राघव!। अपिबत्तु जलं सर्वं गङ्गायाः परमाद्भुतम्। ततो देवाः सगन्धर्वा ऋषयश्च सुविस्मिताः। पूजयन्ति महात्मानं जह्नुं पुरुषसत्तमम्। गङ्गां चापि नयन्ति च

दुहितृत्वे महात्मनः । ततस्तुष्टो महातेजाः श्रोत्राभ्यामसृजत् प्रभुः । तस्माज्जह्नुसुता गङ्गा प्रोच्यते जाह्नवीति च"। जह्नोरपत्यमण् ङीप् । जाह्नवी गङ्गायाम् । "जाह्नवीतीरसम्भूतां मृदं मूर्ध्ना बिभर्त्ति यः" प्रा० त० । जह्नोरियं अण् वेदे पृषो० सुखाकारविपर्ययौ । जह्नावी जह्नुसम्बन्धिन्यां प्रजायाम् । "या जह्नावीं सुमनसो पराजैः" ऋ० ११११६।१९ । "जह्नावी जह्नोर्मह्यर्षेः सम्बन्धिनी प्रजा" भा०।२विष्णौ च "सत्कर्त्ता सत्कृतः साधुर्जह्नुर्नारायणो नरः" विष्णुस० । "जनान् संसारादपजह्नुते अपनयतीति जह्नुः अहात विदुषः स्वभक्तान्नयति परं पदमिति वा" भा० तद्व्युत्पत्तिर्दर्शिता पृषो० साधु ।

जह्नुकन्या स्त्री ६त०।१गङ्गायाम् ।"जह्नोः कन्यां सगरतनयस्वर्गसोपानपङ्क्तिम्" मेघ० "जलनिधिमनुरूपं जह्नुकन्यावतीर्णा" रघुः । जह्नुतनयादयोऽप्यत्र ।

जह्नुसप्तमी स्त्री वैशाखशुक्लसप्तम्याम् । "वैशाखशुक्लसप्तम्यां जह्नुना जह्निमा पुरा । क्रोधात् पीता पुनस्त्यक्ता कर्णरन्ध्रात्तु दक्षिणात् । तस्यां समर्चयेद्देवीं गङ्गां भुवनमेखलाम् । स्नात्वा सम्यग् विधानेन स धन्यः सुकृती नरः । तस्यां सन्तर्पयेत् देवान् पितॄन् मर्त्यान् यथाविधि । साक्षात् पश्यन्ति ते गङ्गास्नातकं गतपातकम्" वराहपु० ।

जह्मन् न० हा–मनिन् पृषो० द्वित्वाल्लोपौ । उदके निघ० उदकनामसु तत्र जक्मेति पाठान्तरम् ।

जा स्त्री जन–बा०ड ।१मातरि २देवरपत्न्याम् एकाक्षरको० । ३जननकर्त्तरि त्रि० गवादौ उपपदे जन–विट् ङा । गोजा गविजाते त्रि० ।

जागत त्रि० जगती छन्दोऽस्य अण् । जगतीच्छन्दस्के मन्त्रादौ । जगत्यां भवः उत्सा०अञ् । २जगतीच्छन्दसि भवे सामभेदे न० । ३ जगत्यां पृथिव्यां भवे च त्रि० ।

जागर पु० जागृ–भावे घञ् गुणः । १निद्राक्षये (जागा) अमरः "लयोदयसमाप्तौ जागरेण सुदुःखिताः" भा० क० ८६ अ० । "रात्रिजागरपरो दिवाशयः" रघुः । २अन्तःकरणस्य तत्तद्वस्तुप्रकाशात्मके वृत्तिभेदे ।

जागरक त्रि० जागृ–ण्वुल् गुणः । निद्रारहिते ।

जागरण न० जागृ–भावे ल्युट् । १निद्राराहित्ये ।

जागरित न० जागृ–भावे क्त गुणः । १जागरणे निद्राभावे २इन्द्रियैरर्थज्ञाने स्थूलदर्शनहेतुकर्माचये च जागरितमागच्छन् स्वोपाध्यन्तःकरणेन्द्रियसंचयस्तन्निर्दिन्द्रियविषयानतुभेद्याश्च स्थूलान् व्यवहारिकान् सर्वानतुभवति यत्रावस्थायां तत् जागरितमित्युच्यते वेदान्तमतम्

जागरितस्थान पु० जागरितं स्थानमस्य । वेदान्तिमतसिद्धे वैश्वानरे आत्मनि । तत्स्वरूपादिकं माण्डूक्योपनिषदि तद्भाष्ये च दर्शितम् ।

"जागरितस्थानो बहिःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः स्थूलभुग्वैश्वानरः प्रथमः पादः" माण्डूक्योप०

"जागरितं स्थानमस्येति जागरितस्थानः । बहिः स्वात्मव्यतिरिक्ते विषये प्रज्ञा यस्य स बहिःप्रज्ञो बहिर्विषयेषु प्रज्ञाऽविद्याकृताऽवभासत इत्यर्थः । तथा सप्ताङ्गान्यस्य "तस्य ह वैतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्द्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वर्त्मात्मा सन्देहो बहुलो बस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादौ" अग्निहोत्रकल्पनाशेषत्वेनाग्निर्मुखत्वेनाहवनीय उक्त इत्येवं सप्ताङ्गानि यस्य स सप्ताङ्गः । तथैकोनविंशतिर्मुखान्यस्य बुद्धीन्द्रियाणि च दश वायवश्च प्राणादयः पञ्च मनो बुद्धिरहङ्कारश्चित्तमिति मुखानीव मुखानि तान्युपलब्धिद्वाराणीत्यर्थः । स एवं विशिष्टो वैश्वानरो यथोक्तैर्द्वारैः शब्दादीन् स्थूलान् विषयान् भुङ्क्त इति स्थूलभुक् । विश्वेषां नराणामनेकधा नयनाद्विश्वानरः। यद्वा विश्वश्चासौ नरश्चेति विश्वानरः विश्वानर एव वैश्वानरः । सर्वपिण्डात्मानन्यत्वात् स प्रथमः पादः" भा० ।

जागरितान्त पु०जागरितस्यान्तः तत्र विषयः । जागरितमध्ये तत्र विषये "स्वप्नान्तं जागरितान्तञ्चोभौ येनानुपश्यति" कठोप० "स्वप्नान्तं स्वप्नमध्यं स्वप्नविज्ञेयमित्यर्थः । तथा जागरितान्तं जागरितमध्यं जागरितविषयं चोभौ स्वप्नजागरितान्तौ येनात्मनानुपश्यति लोकः" भा० ।

जागरितृ त्रि०जागृ–शीलार्थे तृच् । जागरणशीले अमरः।

जागरिन् त्रि० जागृ–शीलार्थे णिनि गुणः। जागरणशीले हेमच० स्त्रियां ङीप् ।

जागरूक त्रि० जागृ–ऊक । जागरणशीले अमरः "स्वपतो जागरूकस्य याथार्थ्यं वेद कस्तव" रघुः। २स्वकर्त्तव्ये सावधाने अप्रमत्ते च "वर्णाश्रमावेक्षणजागरूकः" रघुः।

जागर्त्ति स्त्री जागृ–भावे क्तिन् । जागरणे रायमु०।

जागर्या स्त्री जागृ–भावे क्यप् गुणः। जागरणे । च । जागरायस्य स्त्री अमरः ।

जागुड पु०१देशभेदे सोऽभिजनोऽस्य अण् । २तद्देशवासिनि त्रि०

"जागुडान् रामठान् हूणान् स्त्रीराज्यानथ तङ्गणान्" भा० स० प०। तत्र भवः अण्। ३तद्देशभवे त्रि०। ४कुङ्कुमे न०। "अवनिं जागुडकुङ्कुमाभिताम्राम्" माघः।

जागृ निद्राभावे अदा० पर० अक० सेट् जक्षा०। जागर्त्ति जाग्रति अजागरीत्। जागराम्–बभूव आस चकार जजागार। अस्य अपि इञि तङ्क्षिते ञिति णिति च गुणः चिण्भिन्ने सर्वत्र आर्द्धधातुके गुणः। जागर्य्यते अजागरि जागरयति कर्म्मणि अजागरि अजागारि इति भेदः "कुसुमशरस्त्वजागरयति" उद्भटः। जागरकः। जागृविः "जागर्त्ति लोको ज्वलति प्रदीपः" उद्भटः। इन्द्रियादिना बोधे प्रबोधे च। "या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्त्ति संयमी। यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः" गीता। "पन्नगगवीगुम्फेषु चाजागरीत्" भट्टि०।

जागृवि पु० जागृ–क्विन् न गुणः। १नृपे उज्ज्वल० तस्य स्वकार्य्येऽप्रमत्तत्वात् तथात्वम्। २अग्नौ हेम० ३जागरणशीले त्रि० "समानमजुमन् पर्य्येति जागृविः" ताण्ड्य० ब्रा०१।७।६। "जागृविः जागरूकः" भा० "विभीदको जागृविर्मह्यमच्छान्" ऋ०१०।३४।१। "जनस्य गोपा अजनिष्ट जागृविः" ऋ० ५।११।१।

जाग्रत् त्रि० जागृ–शतृ। १जागरणकर्त्तरि २सावधाने अप्रमत्ते ३प्रकाशमाने च। "जाग्रत्कलङ्करवध्वंसं हसयते च स्रा सुमनसामुल्लासिनी मानसे" चन्द्रालोकः। स्त्रियां ङीप्। जीवानां श्रोत्रादिभिः ४शब्दादिविषयज्ञानावस्थाभेदे सा च त्रिधा "प्रमितिर्जागरे जाग्रद्भ्रमः स्वप्नोऽथ मूढता। पानादिजन्या सुप्तिः स्यादेवं जागरणं त्रिधा" शब्दार्थचि०धृतवाक्यम्। "एवं स जाग्रत्स्वप्नाभ्यामिदं सर्वं चराचरम्" मनुः। "जाग्रत्स्वप्नः संकल्पः पापः" ऋ० १०।१६४।५। "जाग्रत्स्वप्नावस्थयोः सम्बन्धी पापः" भा०। "जाग्रत् स्वप्नसुषुप्तिधामरहितः प्राप्तः प्रबोधोदयः" प्रबो०। [रायमुकुटः।

जाग्रिया स्त्री जागृ–भावे श यः रिङादेशः। जागरणे

जाघनी स्त्री जघनस्य समीपं शैवकोऽण् ङीप्। १कटौ त्रिका० जघनस्यार्द्धे जघनैकदेशे भवः अण् ङीप्। २पुच्छकाण्डे "अथ जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ति जघनार्द्धं जाघनी जघनार्द्धाद्ध योषायै प्रजाः प्रजायन्ते" शत०ब्रा० ३।८।५।६। "जाघनी वालदण्डः" भा०। "वनिष्ठु जाघनि चावद्यति" कात्या० श्रौ० ६।७।१० तत्र जाघनीशब्दस्य मतभेदेन कर्क्केण नानार्थतोक्ता यथा "जाघनी जघनप्रदेशे भवा पुच्छदण्ड इत्यर्थः जाघनी पत्नीः पुच्छमिति हरिस्वामिना। जाघनी वालदण्ड इति माधवाचार्य्यैः "जाघनी येन मशकानपनयतीति धूर्त्तस्वामिनः। जाघनी वालधिरुच्यत इति ज्ञानदीपिकाकारः। क्षुधार्त्तश्चात्तुमभ्यगाद्विश्वामित्रः श्वजाघनीम्। चण्डालहस्तादादाय धर्म्माधर्म्मविचक्षणः" (मनुः) इत्यत्र श्वजाघनीम् श्वपुच्छमिति स्मृतिचन्द्रिकाकारो व्याख्यातवान्। जाघनी पत्नीः पुच्छमित्यधिकरणमालायाम् तृतीयेऽध्याये। जाघनी चैकदेशत्वादित्यधिकरणे जाघनी कटी इति पितृभूतिहरिहरौ तदयुक्तम् कटिशब्दस्य श्रोणिपर्य्यायत्वात् श्रोण्योश्च प्रागुक्तत्वादिति अतः पुच्छकाण्डमेव जाघनीशब्देनोच्यते इति। विश्वामित्रस्य जाघनीहरणकथा प्रसङ्गादुच्यते।

"विश्वामित्रोऽथ भगवान् महर्षिरनिकेतनः। क्षुधापरिगतो धीमान् समन्तात् पर्य्यधावत। त्यक्त्वा दारांश्च पुत्रांश्च कस्मिंश्चित् जनसंसदि। भक्ष्याभक्ष्यसमो भूत्वा निरग्निरनिकेतनः" इत्युपक्रमे "स ददर्श श्वमांसस्य कुतन्त्रीं विततां मुनिः। चाण्डालस्य गृहे राजन्! सद्यः शस्त्रहतस्य वै। स चिन्तयामास तदा स्तैन्यं कार्य्यमितो मया। न हीदानीमुपायो मे विद्यते प्राणधारणे। आपत्सु विहितं स्तैन्यं विशिष्टस्य महीयसः। विप्रेण प्राणरक्षार्थं कर्त्तव्यमिति निश्चयः। हीनादादेयमादौ स्यात् समानात्तदनन्तरम्। असम्भवे त्वाददीत विशिष्टादपि धार्म्मिकात्। सोऽहमन्त्यावसायिनः हराम्येनां प्रतिग्रहात्। न स्तैन्यदोषं पश्यामि हरिष्यामि श्वजाघनीम्"। इति निश्चित्य तां हर्त्तुमुपक्रान्तस्य चण्डालेन सह संवादो यथा "विश्वामित्रस्तु मातङ्गमुवाच परिसान्त्वयन्। क्षुधितोऽहं गतप्राणो हरिष्यामि श्वजाघनीम्। क्षुधितः कलुषं यातो नास्ति ह्रीरशनार्थिनः। क्षुच्च मां दूषयत्यत्र हरिष्यामि श्वजाघनीम्। अवसीदन्ति मे प्राणाः श्रुतिर्मे नश्यति क्षुधा। दुर्बलो नष्टसंज्ञश्च भक्ष्याभक्ष्यविवर्जितः। सोऽधर्मं बुध्यमानोऽपि हरिष्यामि श्वजाघनीम्। अटन् भैक्षं न विन्दामि यदा युष्माकमालये। तदा बुद्धिः कृता पापे हरिष्यामि श्वजाघनीम्" भा० शा० १४१ अ०। कथाशेषस्तत्र दृश्यः

जाङ्गल पु० जङ्गले भवः जङ्गलप्रायो वा अण्। १वनप्राये २जङ्गलस्थपशुमांसे तत्तुल्ये ३उदके च शब्दार्थचि०। "अल्पोदकतृणो यस्तु प्रवातः प्रचुरातपः। स ज्ञेयो

जाङ्गलो देशो बहुधान्यादिसंयुतः" सुश्रु०। ष्टतबाक्योक्त-लक्षणे ४देशभेदे पु०। भावप्र० अन्यथा तल्लक्षणमुक्तं यथा "आकाशशुभ्र उच्चश्च स्वल्पपानीयपादपः। शमी-करीरबिल्वार्कपीलुकर्कन्धुसङ्कुलः। हरिणैणर्ष्यपृषत गोकर्णखरसङ्कुलः। सुस्वादुफलवान् देशो वातलो जाङ्गलः स्मृतः"।

"बहूदकनगोऽनूपः कफमारुतरोगवान्। जाङ्गलो-ऽल्पाम्बुशाखी च पित्तासृङ्मारुतोत्तरः" तद्देशगुणा-स्तत्रोक्ता जाङ्गलानां पशूनां विशेषः तन्मांस गुणाश्च तत्रैवोक्ता यथा "हरिणैणकुरङ्गर्क्ष्य पृषतन्यङ्कुशंवराः। राजीवोऽपि च मुण्डी चेत्याद्याः जाङ्गलसंज्ञकाः। हरिणस्ताम्रवर्णः स्यादेणः कृष्णः प्रकीर्त्तितः। कुरङ्ग ईषत्ताम्रः स्यादेणतुल्याकृतिर्म-हान्। ऋष्यो नीलाङ्गको ज्ञेयो धारोक्ष इति की-र्त्तितः। पृषतश्चन्द्रविन्दुः स्याद् हरिणात् किञ्चिद-ल्पकः। न्यङ्कुर्बहुविषाणोऽत्र शंवरो गवयो महान्। राजीवस्तु मृगो ज्ञेयो राजिभिः परितोवृतः। यो मृगः क्षुद्रकायः स्यात् स मुण्डीति निगद्यते। जाङ्गलाः प्रायशः सर्वे पित्तश्लेष्महराः स्मृताः। किञ्चिद्वातकराश्चापि लघवो बलवर्द्धनाः"। "तत्रैते कुरपाञ्चालाः शाल्वा माद्रेयजाङ्गलाः" भा० भी० ९अ०। ५कपिञ्जलखगे पु०स्त्री मेदि० स्त्रियां जातित्वात् ङीप्।

जाङ्गलपथिक त्रि० जङ्गलस्य पन्थाः अच् समा०। तेना-हृतं तेन गच्छति वा ठञ्। १जङ्गलपथेनाहृते २तेन गन्तरि च।

जाङ्गुल न० गम–यङ् लुक् वा० उल पृषो० दीर्घः। १विषे तस्य कुटिलगतित्वात् तथात्वं २जालिनीफले शब्दरत्ना०।

जाङ्गुलि पु०गम–यङ् लुक् बा०उलि।१विषवैद्ये शब्दरत्ना०। "परीक्षितं समक्षीयात् जाङ्गुलिभिर्भिषग्वतः" वैद्यकम्।

जाङ्गुलिक पु० जाङ्गुली विषविद्या तामधीते वेद वा तया दीव्यति वा ठञ्। विषवैद्ये अमरः। [हेमच०।

जाङ्गुली स्त्री जाङ्गुलस्य विषस्येयम् अण्। विषविद्यायाम्

जाङ्घ त्रि० जङ्घायां भवः तस्या इदं वा जङ्घादेराकृति-गणत्वात् इञ्। १जङ्घाभवे २तत्सम्बन्धिनि च।

जाङ्घिक त्रि० जङ्घाभ्यां जीवति वेतना० ठञ्। १धावके (धाओड़े) २उष्ट्रे पुंस्त्री० स्त्रीत्वात्ङीष् पु०राजनि०।

जाजलि पु० ऋषिभेदे तस्य तपश्चरणकथादिकं भा०शा०२६२अ० दृश्यम् "वने वनचरः कश्चिज्जाजलिर्नाम वै द्विजः" इत्यादि। स च प्रवरप्रवर्त्तकः हेमा० अ० दृश्यम्।

जाजिन् त्रि० जज–योधे–ताच्छील्ये णिनि। योधशीले। "जवोजाजाजिजिज्जाजी" माघः।

जाझ(ट)लि पु०जझ(ट)–संघाते घञ्। स जाति वा–या- डि। वृक्षभेदे अमरः।

जाटालिका स्त्री कुमारानुचरमातृभेदे "जाटालिका क्राम-चरी दीर्घजिह्वा बलोत्कटा" भा० शा० ४७ अ०।

जाटासुरि पु० जटासुरस्यापत्यम् इञ्। जटासुरापत्ये "जाटा-सुरिर्भीमसेनं नानाशस्त्रैरवाकिरत्" भा०द्रो०१७५ अ०।

जाटिलिक पुंस्त्री जटिलिकाया अपत्यं शिवा०अण्। जटिलिकाया अपत्ये स्त्रियां ङीप्।

जाठर पु० जठरे भवः अण्। जठरस्थिते १वह्नौ "जाठरो भगवानग्निरीश्वरोऽन्नस्य पाचकः" सुश्रु०। २कुमारानु-चरभेदे "विद्युताक्षो धनुर्वक्त्रो जाठरो मारुताशनः" भा० श० ४६अ०। तद्भेदमण्। ३जठरसम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां ङीप्। "नामाधनः स्यात् मन्दाशनः स्यादलोलुपः साधु भिराप्ततः स्यात्। आत्मार्थमाहारमिच्छाद्दीत तथास्य स्याज्जाठरी हारवृत्तिः" भा० शा० २७० अ०।

जाठर्य्य त्रि० जठरे भवः वा० यत्। जठरभवे रोगादौ "एतच्चवायवमेतेन जाठर्य्यं न भवति यथोऽग्निराध्या-यते" सुश्रु०।

जाडार पुंस्त्री जडस्यापत्यम् शा आरक्। जडस्यापत्ये।

जाड्य न०जडस्य भावः ष्यञ्।१जड़तायां २शैत्ये च हेमच० "आक्रान्तमगमर्थ्यं जाड्यं नृपाश्रितादिवत्" सा०द० "इदं जाड्यमिदं मौढ्यमिदमलङ्कृतं वचः" हरिवं०२०९अ०।

जाड्यारि पु० हृत०। जम्बीरे राजनि०।

जात त्रि० जन–कर्त्तरि क्त।१उत्पन्ने २व्यक्ते च भावे क्त। ४जन्मनि ५समूहे च मेदि०। तत्र उत्पन्ने "तस्मात् कुमारं जातं घृतं वैवाग्रे प्रतिलेहयन्ति स्तनं वानुधापयन्ति" शत०ब्रा०१४.४।२।४ "सुवीणं चैव सुतेन जातं संपद्यते यथा" मनुः वंशे"निःशेषविश्राणितकोषजातम्" रघुः। "चतुर्विधस्य शरीरजातम्" वेदान्तः। "सर्वेषां भव-जातानामाददीताप्यनापदः" मनुः।

जातक त्रि० जात+स्वार्थे क। १उत्पन्ने "उभौ तौ नार्हतो भागं जारजातककामजो" मनुः। जातं जन्म तदधिकृत्य कृतो ग्रन्थः संज्ञायां कन्। २होरास्कन्धे। तत्र नानाज्योतिर्विद्भिर्नानाविधं रचितं तत्र वृहज्जातकस्यैव अतिप्रामाणिकत्वात् तच्छास्त्रप्रतिपाद्यविषया अन्यकृता

२५अ०वराहमिहिरेणोक्ताः प्रदर्श्यन्ते । "राशिप्रभेदो ग्रहयोनिभेदो वियोनिजन्माथ निषेककालः । जन्माथ सद्योमरणं तथायुर्दशाविपाकोऽष्टकवर्गसंज्ञः । कर्माजीवो राजयोगाः खयोगाश्चान्द्रा योगाद्विग्रहाद्याश्च योगाः । प्रव्रज्याख्यो राशिशीलानि दृष्टिर्भावस्तस्मादाश्रयोऽथ प्रकीर्णः । नेष्टायोगा जातकं कामिनीनां निर्याणं स्यान्नष्टजन्मद्रिकाणः ; अध्याया विंशतिः पञ्चयुक्ता जन्मन्येतद्यात्रिकं चाभिधास्ये" ।

"राशिप्रभेदः प्रथमेऽध्याये । ग्रहयोनिभेदः द्वितीये वियोनिजन्म तृतीये । निषेककालश्चतुर्थे । जन्मविधिः पञ्चमे । सद्योमरणं षष्ठे । आयुर्विभागः सप्तमे । दशाविभागोऽष्टमे । अष्टकवर्गो नवमे । कर्माजीवो दशमे । राजयोगा एकादशे । खयोगाः (नाभसयोगाः) द्वादशे । चान्द्रयोगाः सुनफाद्याश्चन्द्रयोगास्त्रयोदशे द्विग्रहत्रिग्रहयोगाश्चतुर्दशे । प्रव्रज्यायोगा पञ्चदशे । राशिशीलम् षोडशे । दृष्टिफलं सप्तदशे । भावफलमष्टादशे । आश्रय एकोनविंशतितमे । प्रकीर्णफलम् विंशतितमे । अनिष्टयोगा एकविंशे । कामिनीनां (स्त्रीणां) जातकं द्वाविंशे । निर्याणं (मरणं) तत्स्वरूपं त्रयोविंशे । नष्टजातकं चतुर्विंशे । द्रेक्काणस्वरूपादि पञ्चविंशे । एवं पञ्चयुक्ताध्यायानांविंशतिर्जन्मनि जातके कथिता एतज्जातके उक्ताः।

जन्मफलं पञ्चमे उक्तं यथा

"पितुर्जातः परोक्षस्य लग्नमिन्दावपश्यति । विदेशस्थस्य चरभे मध्याद्भ्रष्टे दिवाकरे । उदयस्थेऽपि वा मन्दे कुजे वास्तं समागते । स्थिते वान्तःक्षपानाथे शशाङ्कसुतशुक्रयोः। शशाङ्के पापलग्ने वा वृश्चिकेशत्रिभागगे । शुभैः स्वायस्थितैर्जातः सर्पस्तद्वेष्टितोऽपि वा । चतुष्पदगते भानौ शेषैर्वीर्यसमन्वितैः । द्वितनुस्थैश्च यमलौ भवतः कोशवेष्टितौ । छागसिंहवृषैर्लग्ने तत्स्थे सौरेऽथवा कुजे । राश्यंशसदृशं गात्रं जायते नालवेष्टितः । न लग्नमिन्दुञ्च गुरुर्निरीक्षते न वा शशाङ्कं रविणा समागतम् । सपापकोऽर्केण युतोऽथवा शशी परेण जातं प्रवदन्ति निश्चयात् । क्रूरर्क्षगतावशोभनौ सूर्याद्द्यूननवात्मजस्थितौ । बद्धस्तु पिता विदेशगः स्वे वा राशिवशादथो पथि । पूर्णे शशिनि स्वराशिगे सौम्ये लग्नगते शुभे सुखे । लग्ने जलजेऽस्तगेऽपि वा चन्द्रे पोतगता प्रसूयते । आप्योदयमाप्यगः शशी संपूर्णः समवेक्षतेऽथवा । मेषूरणबन्धुलग्नगः स्यात् सूतिः सलिले न संशयः । उदयोडुपयोर्व्ययस्थिते गुप्त्यां पापनिरीक्षिते यमे । अलिकर्किंयुते विलग्नगे सौरे शीतकरेक्षितेऽवटे । मन्देऽब्जगते विलग्नगे बुधसूर्येन्दुनिरीक्षिते क्रमात् । क्रीडाभवने सुरालये सोषरभूमिषु च प्रसूयते । नृलग्नगं प्रेक्ष्य कुजः श्मशाने रम्ये सितेन्दू गुरुरग्निहोत्रे । रविर्नरेन्द्रामरगोकुलेषु शिल्पालये ज्ञः प्रसवं करोति । राश्यंशसमानगोचरे मार्गे जन्मचरे स्थिरे गृहे । स्वर्क्षांशगते स्वमन्दिरे बलयोगात् फलमंशकर्क्षयोः । आरार्कजयोस्त्रिकोणगे चन्द्रेऽस्ते च विसृज्यतेऽम्बया । दृष्टेऽमरराजमन्त्रिणा दीर्घायुः सुखभाक् च स स्मृतः। पापेक्षिते तुहिनगावुदये कुजेऽस्ते त्यक्तो विनश्यति कुजार्कजयोस्तथाये सौम्येऽपि पश्यति तथाविधहस्तमेति सौम्येतरेषु परहस्तगतोऽप्यनायुः । पितृमातृगृहेषु तद्बलात्तरुशालादिषु नीचगैः शुभैः । यदि नैकगतौ तु वीक्षितौ लग्नेन्दू विजने प्रसूयते । मन्दर्क्षांशे शशिनि हिबुके मन्ददृष्टेऽब्जगे वा तद्युक्ते वा तमसि शयने नीचसंस्थैश्च भूमौ । यद्वद्राशिं व्रजति हरिजं गर्भमोक्षस्तु तद्वत्पापैश्चन्द्रात् स्मरसुखगतैः क्लेशमाहुर्जनन्याः । स्नेहः शशाङ्कादुदयाच्च वर्तिर्दीपोऽर्कयुक्तर्क्षवशाच्चराद्यः । द्वारं च तद्वास्तुनि केन्द्रसंस्थैर्ज्ञेयं ग्रहैर्वीर्यसमन्वितैर्वा । जीर्णं संस्कृतमर्कजे क्षितिसुते दग्धं नवं शीतगौ काष्ठाढ्यं न दृढं रवौ शशिसुते तन्नैकशिल्प्युद्भवम् । रम्यं चित्रयुतं नवं च भृगुजे जीवे दृढं मन्दिरं चक्रस्थैश्च यथोपदेशरचनां सामन्तपूर्वां वदेत् । मेषकुलीरतुलालिघटैः प्रागुत्तरतो गुरुसौम्यगृहेषु । पश्चिमतश्च वृषेण निवासो दक्षिणभागकरौ मृगसिंहौ । प्राच्यादिगृहक्रियादयो द्वौ द्वौ कोणगताद्विमूर्त्तयः । शय्यास्वपि वास्तुवद्वदेत् पादैः षट्त्रिनवान्त्यसंस्थितैः । चन्द्रलग्नान्तरगतैर्ग्रहैः स्युरुपसूतिकाः । बहिरन्तश्च चक्रार्द्धे दृश्यादृश्येऽन्यथा परे । लग्ननवांशपतुल्यतनुः स्याद्वीर्ययुतग्रहतुल्यतनुर्वा । चन्द्रसमेतनवांशपवर्णः कादिविलग्नविभक्तभगात्रः । कं दृक्छ्रोत्रनसाकपोलहनवो वक्त्रञ्च होरादयस्ते कण्ठांसकबाहुपार्श्वहृदयक्रोडानि नाभिस्ततः । बस्तिः शिश्नगुदे ततश्च वृषणावूरू ततो जानुनी । जङ्घाङ्घ्री इत्युभयत्र वाममुदितैर्द्रेक्काणभागैस्त्रिधा । तस्मिन् पापयुते व्रणं शुभयुते दृष्टे च लक्ष्मादिशेत् स्वर्क्षांशे स्थिरसंयुते च सहजः स्यादन्यथाऽऽगन्तुकः । मन्देऽश्मानिलजोऽग्निशस्त्रविषजो भौमे बुधे भूभवः सूर्ये काष्ठचतुष्पदेन हिमगौ

दृक्त्रयजैत्यैः शुभम्। यमनुपतिता यस्मिन् भागे ग्रहाः स्युर्वा यदा भवति नियमात्तस्यावाप्तिः शुभेष्वशुभेषु वा। सवलदशमः षष्ठे देहे तनोर्भवनाश्रिते तिलकमशकाङ्कयुक्तः सौम्यैर्युतश्च न कष्टवान्” इत्या॰ षड्वर्गफलञ्च तत्रात्यवर्णयत्र ५२॰पृ॰दर्शितम्। नाभसादियोगास्तच्छब्दे वक्ष्यन्ते।

स्त्रीजातकविशेषो रिष्टाध्याये यथा

“लग्नात्पुत्रकलत्रभे शुभपतिप्राप्तेऽथ वाऽऽलोकिते चन्द्राद्वा यदि सम्पदस्ति हि तयोर्ज्ञेयोऽन्यथासम्भवः। पाथोनोदयगे रवौ रविसुते मीनस्थितौ दारहा पुत्रस्थानगतश्च पुत्रमरणं पुत्रोऽवनेर्यच्छति। उपचयैः सितचक्ररक्षसंस्थितैर्मध्यस्थिते भृगुतनयेऽथवोभयोः। सौम्यग्रहैरसहितयोर्निरीक्षिते जायावधोदहननिपातपाशजः। लग्नादन्त्यारिगतयोः शशितिग्मरश्म्योः पत्न्या सहैकनयनस्य वदन्ति जन्म। द्यूनस्थयोर्नवमपञ्चमसंस्थयोर्वा शुक्रार्कयोर्विकलदारमुशन्ति जातम्। कोणोदये भृगुतनयेऽस्तचक्रसन्धौ वन्ध्यापतिर्यदि न सुतर्क्षमिष्टयुक्तम्। पापग्रहैर्व्ययमदलग्नराशिसंस्थैः क्षीणे शशिन्यसुतकलत्रजन्मधीस्थे। अस्तितकुजयोर्वर्गेऽस्तस्थे सिते तदवेक्षिते परयुवतिगस्तौ चेत् सेन्दू स्त्रिया सह पुंश्चलः। भृगुजशशिनोरस्तेऽभार्यो नरो विसुतोऽपि वा परिणततनू नृस्त्र्योर्दृष्टौ शुभैः प्रमदापतौ। वंशच्छेत्ता समदनगैश्चन्द्रदेवेज्यपापैः शिल्पी त्र्यंशे शशिसुतयुते केन्द्रसंस्थार्कदृष्टे। दास्यां जातो दितिसुतगुरौ रिष्फगे सौरभागे नीचेऽर्के वा मदनगतयोर्दृष्टयोः सूर्यजेन। पापाऽऽलोकितयोः सितावनिजयोरस्तस्थयोर्व्याधिरुक् चन्द्रे कर्कटवृश्चिकांशकगते पापैर्युते गुह्यरुक्। श्वित्री रिष्फधनस्थयोरशुभयोश्चन्द्रोदयेऽस्ते रवौ चन्द्रे खेऽवनिजेऽष्टगे च विकलो यद्यर्कजो वेशिगः। अन्तः शशिन्यशुभयोर्मृगगे पतङ्गे श्वासक्षयप्लिहकविद्रधिगुल्मभाजः। शोषी परस्परगृहांशगयो रवीन्द्वोः क्षेत्रेऽथवा युगपदेकगयोः कृशो वा। चन्द्रेऽश्विमध्यमपकर्किसृणाजभागे कुष्ठी समन्दरुधिरे तदवेक्षिते वा। याते त्रिकोणमलिकर्किवृषैर्मृगे च कुष्ठी च पापसहितैरवलोकितैर्वा। निधनारिधनव्ययस्थिता रविचन्द्रारयमा यथा तथा। बलवद्ग्रहदोषकारणैर्मनुजानां जनयन्त्यनेत्रताम्। नवमायततृतीयधीयुता न च सौम्यैरशुभा निरीक्षिताः। नियमाच्छ्रवणोपघातदा रदवैकृत्यकराश्च सप्तमे। उदयत्युडुपेऽसुरास्यगे सपिशाचोऽशुभयोस्त्रिकोणयोः। तमसोपप्लवमण्डले रवावुदयस्थे नयनोपवर्जितः। संसृष्टः पवनेन मन्दगयुते द्यूने विलग्ने गुरौ सोन्मादोऽवनिजे स्थितेऽस्तभवने जीवे विलग्नाश्रिते। तद्वत्सूर्यसुतोदयेऽवनिसुते धर्मात्मजद्यूनगे जाते वा ससहस्ररश्मितनये कोणे व्यये शीतगौ। राश्यंशपोष्णकरशीतकरामरेज्यैर्नीचाधिपांशकगतैररिभावगैर्वा। एभ्योऽल्पमध्यबहुभिः क्रमशः प्रसूता ज्ञेयाः स्युरभ्युपगमक्रयगर्भदासाः। विकलदशनः पापैर्दृष्टे वृषाजहयोदये खलतिरशुभैर्लग्ने हये वृषभेऽपि वा। नवमसुतगे पापैर्दृष्टे रवावदृढ्चयो दिनकरसुतेऽनेकव्याधिः कुजे विकलः पुमान्। व्ययसुतधनधर्मगैरसौम्यैर्भवनसमानमिबन्धनं विकल्प्यम्। भुजगनिगडपाशभृद्दृक्काणैर्बलवदसौम्यनिरीक्षितैश्च तद्वत्। पवनजनोऽपस्मारार्तः क्षयी च निशापतौ सरवितनये वक्रालोकं गते परिवेषगे। रविशशिकुजैः सौम्यादृष्टैर्नभस्थलमाश्रितैर्भृतकमनुजाः पूर्वोद्दिष्टैर्वराधममध्यमाः।”

चान्द्रयोगास्तु १३अ॰-उक्ता यथा।

“अधमसमवरिष्ठान्यर्ककेन्द्रादिसंस्थे शशिनि विनयवित्तज्ञानधीनैपुणानि। अहनि निशि च चन्द्रे स्वाधिमित्रांशके वा सुरगुरुसितदृष्टे वित्तवान् स्यात् सुखी च। सौम्यैः स्मरारिनिधनेष्वधियोग इन्दोस्तस्मिंश्चमूपसचिवक्षितिपालजन्मा सम्पन्नसौख्यविभवा हतशत्रवश्च दीर्घायुषो विगतरोगभयाश्च जाताः॥ हित्वार्कं सुनफाऽनफा दुरुधुरा स्वान्त्योभयस्थैर्ग्रहैः शीतांशोः कथितोऽन्यथा तु बहुभिः केमद्रुमोऽन्यैस्त्वसौ। केन्द्रे शीतकरेऽथवा ग्रहयुते केमद्रुमो नेष्यते केचित् केन्द्रनवांशकेषु च वदन्त्युक्तिः प्रसिद्धा न तु। त्रिंशत्सरूपाः सुनफाऽनफाख्याः षष्टित्रयं दौरुधुरे प्रभेदाः। इच्छाविकल्पैः क्रमशोऽभिनीय नीते निवृत्तिः पुनरन्यनीतिः। स्वयमधिगतवित्तः पार्थिवस्तत्समो वा भवति हि सुनफायां धीधनख्यातिमांश्च। प्रभुरगदशरीरः शीलवान् ख्यातकीर्तिर्विषयसुखसुवेषो निर्वृतश्चानफायाम्। उत्पन्नभोगसुखभुग्धनवाहनाढ्यस्त्यागान्वितो दुरुधुराप्रभवः सुभृत्यः। केमद्रुमे मलिनदुःखितनीचनिःस्वाः प्रेष्याः खलाश्च नृपतेरपि वंशजाताः। उत्साहशौर्यधनसाहसवान् महीजः सौम्यः पटुः सुवचनो निपुणः कलासु। जीवोऽर्थधर्मसुखभुग् नृपपूजितश्च कामी भृगुर्बहुधनो विषयोपभोक्ता। परविभवपरिच्छदोपभोक्ता रवितनयो बहुकार्यकृद्गणेशः। अशुभकृदुडुपोऽह्नि दृश्यमूर्तिर्गलिततनुश्च शुभोऽन्यथाऽन्यदूह्यम्।

सम्यग्दतीव वसुमान् वसुमांश्च भाग्यान्तोऽस्य पञ्चेन्द्रपचयोपगतैः समस्तैः। द्वाभ्यां समोऽल्पवसुमांश्च तदूनतायामन्येष्वसत्स्वपि फलेष्विदमुत्कटेन"।

द्विग्रहादियोगास्तु १२ अ० उक्ता यथा

"तिग्मांशुर्जनयत्युषेशसहितो यन्त्राश्मकारं नरं भौमेनाघरतं बुधेन निपुणं धीकीर्त्तिसौख्यान्वितम्। क्रूरं वाक्पतिनान्यकार्यनिरतं शुक्रेण रङ्गायुधैर्लब्धस्वं रविजेन धातुकुशलं भाण्डप्रकारेषु वा। कूटस्त्र्यासवकुम्भपण्यमशिवं मातुः सवक्रः शशी सज्ञः प्रश्रितवाक्यमर्थनिपुणं सौभाग्यकीर्त्यान्वितम्। विक्रान्तं कुलमुख्यमस्थिरमतिं वित्तेश्वरं साङ्गिरा वस्त्राणां ससितः क्रियादिकुशलं सार्किः पुनर्भूसुतम्। मूलादिस्नेहकूटैर्व्यवहरति वणिग्बाहुयोद्धा ससौम्ये पुर्यध्यक्षः सजीवे भवति नरपतिः प्राप्तवित्तो द्विजो वा। गोपो मल्लोऽथ दक्षः परयुवतिरतो द्यूतकृत् सासुरेज्ये दुःखार्त्तोऽसत्यसन्धः ससवितृतनये भूमिजे निन्दितश्च। सौम्ये रङ्गचरो बृहस्पतियुते गीतप्रियो नृत्यविद्वाग्मी भूगणपः सितेन मृदुना मायापटुर्लङ्घकः। सद्विद्यो धनदारवान् बहुगुणः शुक्रेण युक्ते गुरौ। ज्ञेयः श्मश्रुकरोऽसितेन घटकृज्जातोऽन्नकारोऽपि वा। असितसितसमागमेऽल्पचक्षुर्युवतिसमाश्रयसंप्रवृद्धवित्तः। भवति च लिपिपुस्तचित्रवेत्ता कथितफलैः परतो विकल्पनीयाः"।

अथ नक्षत्रभेदे जन्मफलम् बृहज्जातके १६ अ०।

"प्रियभूषणः सुरूपः सुभगो दक्षोऽश्विनीषु मतिमांश्च। कृतनिश्चयः सत्यवागरुग्दक्षः सुखितश्च भरणीषु। बहुभुक्परदाररतस्तेजस्वी कृत्तिकासु विख्यातः। रोहिण्यां सत्यशुचिः प्रियंवदः स्थिरमतिः सुरूपश्च। चपलश्चतुरो भीरुः पटुरुत्साही धनी मृगे भोगी। शठगर्वितः कृतघ्नो हिंस्रः पापश्च रौद्रर्क्षे ६। दान्तः सुखी सुशीलो दुर्मेधो रोगभाक् पिपासुश्च। अल्पेन च सन्तुष्टः पुनर्वसौ जायते मनुजः। शान्तात्मा सुभगः पण्डितो धनी धर्मसंश्रितः पुष्ये। शठसर्वभक्षपापः कृतघ्नधूर्त्तश्च भौजङ्गे ९। बहुभृत्यधनो भोगी पितृभक्तो महोद्यमः पित्र्ये १०। प्रियवाग्दाता द्युतिमानटनो नृपसेवको भाग्ये ११। सुभगो विद्याप्तधनो भोगी सुखभाग् द्वितीयफाल्गुन्याम्। उत्साही धृष्टः पानपोऽघृणी तस्करो हस्ते। चित्राम्बरमाल्यधरः सुलोचनाङ्गश्च भवति चित्रायाम्। दान्तो वणिक् कृपालुः प्रियवाग्धर्माश्रितः स्वातौ। ईर्षुर्लुब्धो द्युतिमान् वचनपटुः कलहकृद्विशाखासु। आढ्यो विदेशवासी क्षुधालुरटनोऽनुराधासु। ज्येष्ठासु न बहुमित्रः सन्तुष्टो धर्मकृत् प्रचुरकोपः। मूले मानी धनवान् सुखी न हिंस्रः स्थिरो भोगी। इष्टानन्दकलत्रो मानी दृढसौहृदश्च जलदैवे २०। वैश्वे २१ विनीतधार्मिकबहुमित्रः कृतज्ञसुभगश्च। श्रीमान् श्रवणे श्रुतवानुदारो धनान्वितः ख्यातः। दाताऽऽढ्यः शूरः गीतप्रियो धनिष्ठासु धनलुब्धः। स्फुटवाग्व्यसनी रिपुहा साहसिकः शतभिषजि दुर्ग्राह्यः। भाद्रपदासूद्विग्नः स्त्रीजितधनी पटुरदाता च। वक्ता सुखी प्रजावान् जितशत्रुर्धार्मिको द्वितीयासु। सम्पूर्णाङ्गः सुभगः शूरः शुचिरर्थवान् पौष्णे"२७।

जन्मराशिफलम् तत्रैव १७ अ०।

"वृत्तताम्रदृगुष्णशाकलघुभुक् क्षिप्रप्रसादोऽटनः कामी दुर्बलजानुरस्थिरधनः शूरोऽङ्गनावल्लभः। सेवाज्ञः कुनखी व्रणाङ्कितशिरा मानी सहोत्थाग्रजः शक्त्या पाणितलेऽङ्कितोऽतिचपलस्तोये च भीरुः क्रिये १। कान्तः खेलगतिः पृथूरुवदनः पृष्ठास्यपार्श्वेऽङ्कितस्त्यागी क्लेशसहः प्रभुः ककुदवान् कन्याप्रजः श्लेष्मलः। पूर्वैर्बन्धुधनात्मजैर्विरहितः सौभाग्ययुक्तः क्षमी दीप्ताग्निः प्रमदाप्रियः स्थिरसुहृन्मध्यान्त्यसौख्यो गवि २। स्त्रीलोलः सुरतोपचारकुशलस्ताम्रेक्षणः शास्त्रविद्दूतः कुञ्चितमूर्द्धजः पटुमतिर्हास्येङ्गितद्यूतवित्। चार्वङ्गः प्रियवाक् प्रभक्षणरुचिर्गीतप्रियो नृत्यवित् क्लीबैर्याति रतिं समुन्नतनसश्चन्द्रे तृतीयर्क्षगे ३। आवक्रद्रुतगः समुन्नतकटिः स्त्रीनिर्जितः सत्सुहृद्दैवज्ञः प्रचुरालयः क्षयधनैः संयुज्यते चन्द्रवत्। ह्रस्वः पीनगलः समेति च वशं साम्ना सुहृद्वत्सलस्तोयोद्यानरतः स्ववेश्मसहिते जातः शशाङ्के नरः ४। तीक्ष्णः स्थूलहनुर्विशालवदनः पिङ्गेक्षणोऽल्पात्मजः स्त्रीद्वेषी प्रियमांसकाननगः कुप्यत्यकार्ये चिरम्। क्षुत्तृष्णोदरदन्तमानसरुजासम्पीडितस्त्यागवान् विक्रान्तः स्थिरधीः सुगर्वितमना मातुर्विधेयोऽर्कभे ५। व्रीडामन्थरचारुवीक्षणगतिः स्रस्तांसबाहुः सुखी श्लक्ष्णः सत्यरतः कलासु निपुणः शास्त्रार्थविद्धार्मिकः। मेधावी सुरतप्रियः परगृहैर्वित्तैश्च संयुज्यते कन्यायां ६ परदेशगः प्रियवचाः कन्याप्रजोऽल्पात्मजः। देवब्राह्मणसाधुपूजनरतः प्राज्ञः शुचिः स्त्रीजितः प्रांशुश्चोन्नतनासिकः कृशचलद्गात्रोऽटनोऽर्थान्वितः। हीनाङ्गः क्रयविक्रयेषु कुशलो देवद्वि-

मामा धरस्तद्वन्धुनाशप्रकारकर्महितविनष्टस्तु तैः मामे७। शुभनवयनवसाधनजत्तोरजातुर्थनकगुरु वयुक्तः मेषवे आविनय। नरपतिहृतपक्षः पिङ्गलः क्रूरचेष्टो कथ- कुलावयवमाद्रव्यसपापोऽभिजातः ८। व्यादांतोऽधिपरो- धरः विधवनतङ्गाना कवि नैर्धनान् यत्ना स्यू बदहवगोऽथ- रतस्वः कर्मोद्यतः भिन्नपवित्। कुजांशः कुलयो चर्मायम कुजः मागताख्यवान् धर्मविद्वन्तु हट् न नजात् धर्मेति च दर्श यात्म्ये कथाध्योऽस्मजः९। नित्यं भावयति सदा- रतमवाप् धर्मध्वजोऽधःतमः पापः वामकाठगंगृहीतधनः सौभाग्ययुक्तोऽस्तवः। शीतांशुर्मन्दजोऽष्टमव मकरे १० सत्वाधिकः काव्यहरु वा गम्यजराङ्गनासु निरतः संत्यक्त लज्जोऽश्रयस्य। करभगलशिरालुः खरलोमप्रदीर्घतनुः पृथुचरणोदरुणवनगमाल्पकटीजठरः। मरवनितामपापनि- रतः चयवाहि, तः मिदङ्गसुखानुधैपणसृत पटसो ११ऽथ क्षत्र। परजनधनभोक्ता दारवाघोऽसुरक्तः नगवचिर मरीदसुखनाशो दलतः। यधिभवति सपत्नान् स्त्रीजि- तचाहचरियुं तिनिधिधनभोगी मत्तिक्षतवात्यराशी १२। भवपति राशौ तदधिपती च नवयुतः स्यादि द चितायुः। वचितपथामामविवदाता प्रथिवदतोऽन्ये नतुपरिकल्प्याः"।

स्तूलीदर. स्थिराधिपानम् तत्रैव १८५० उक्तं यथा "गधितधनुरोऽष्टमोऽल्पवित्तः क्रियगेः तायुधवहित- शुभाते। यदि२ पक्षसुतव्यपक्षजीवी वनिताहित् कुम- लस्य नेवसाद्ये। विद्याज्योतिर्वित्तवान् मिथुनगे२ भागो कुमारे३ स्थिते तीक्ष्णोऽस्तः परकार्यकृत्प्रथमपरः कोऽपि संयुज्यते। सिंहस्थे५ वनगोधनोऽजनातिर्वीर्यान्वितोऽन्तः पुमान् कन्यास्थे६ स्थिरशिल्पकाव्यगतसुखार्यान्वितः स्त्री वसुः। वाककोविदि ७मो [illegible]ऽन्यनिरतो [illegible] मोचकत् क्रूरः पाकविको विधार्जितधनः यशाग्लगोऽ- भिदखिते। पत्पूज्यो धनवान् धनुर्धरमते९ तीक्ष्णो भिष- मात्रको नीचोऽपाः कृषणिनम्रगे१०ऽल्पधनवान् योऽन्य- भाग्ये रतः। नीचो घटे११ तनयभाग्यपरिच्युतोऽलसो- ऽथलपन्यविभवो वनिताहतोऽन्ये १२। पू०। मनवमानवतनु- प्रतिमे विमाने चन्द्रादिमेषुरिमरश्मिकादिमेषयुक्ते। नरपति सत्कृतोऽटनवपूर्वाजितधनाः सततसुखोरभूरिविषयांच कुजः सात्मजे ११८। युवतिर्जितान् [illegible] विषयान् पर- दारतान् कुरुकदेशीवपक्षान् सितमे२।७ सनवेद्। सौभे३।६ऽपकफलनयनान् विद्यहृद् जनमो गान्धर्वयुक्तमयः

सपक्षोऽभयोऽर्थी। चान्द्रे४ऽयवान् सालकयामधर्मार्जितः सः प्राप्तश्च भूमितनये विकलः स्वकश्च। "नष्टः क्रोधवशो धमान्तरचरः सिंहे५ऽल्पदारात्मज जैवे९।१२ऽनैक- रिपुर्नरेन्द्रसचिवः ख्यातोऽभयोऽस्य नतः। दुःखार्तो विधनोऽटनोऽन्ततरतस्तोष्णस्य कुम्भ ११ स्थिते सौमे भूरिधनात्मजो धन १० गते धर्मोऽप्यल्प नश्यमः। प०। धूतर्थपामरतमास्तिकचौरनिःस्वाः कुस्त्रीककूटवद- चतरताः कुजर्क्षे १।८। आचार्यभूरिसुतदारधनार्ज- नेशाः सौम्ये ३।७बदान्यगुरुभक्तिरताश्च सौम्ये। विक- लनः भास्करकाविदग्धः ४९ंवदः कौशारनतृ तीये२ स्वार्जितवः खवानस्य सत् : धर्माङ्के भीतकरर्क्षं ४युक्ते। स्त्रीद्वेष्यो विधनसुखात्मजोऽटनोऽज्ञः स्त्रालोलः सुपरि- भवोऽर्कपुराधिने च। स्वामी वः प्रचुरगुणः सुखी धना- वान् सुश्रितो विगतभयश्च घटराशौ ६। परकर्मकृदसः शिल्पयुक्तिश्चवान् विष्टिकरो सुखेऽर्कजर्क्षे १०।११।स्थप- स्तुजनपक्षिताम्रवाक्यो नयने९।१२ऽन्यो जितदैवतोऽन्य विभवः" पु०। सेनानीर्बहुवित्तदारतनयो दाता सुभृत्यः क्षमी तेजोदारगुणान्वितः सुरगुरौ ख्यातः पुमान् कौजभे १।८।कल्याङ्गः सुसुखोऽर्थमित्रतनयत्यागी प्रियः सौम्यभे ३।७।सौधे ३।६भूरिपरिच्छदात्मजसुहृत्- साचिव्ययुक्तः सुखी। चान्द्रे ४ रत्नसुतस्वदारविभवः प्रज्ञासुखैरन्वितः सिंहे स्याद्बलनायकः सुरगुरौ प्रोक्तश्च यच्चन्द्रभे। मार्चे ९।१२ माण्डलिको नरेन्द्रसचिवः सेनापतिर्वा धनी कुम्भे ११ कर्कटवत् फलानि मकरे १० नीचोऽल्पवित्तोऽसुखी। पु०। परयुवतिरतस्तदर्थवादैर्हृत- विभवः कुलपांसनः कुजर्क्षे १।८। स्वबलमतिधनो नरेन्द्र- पूज्यः स्वजनविभुः प्रथितोऽभयः सिते वा २।७। अप- सचचरोऽर्थवान् कलाविनिपुणे ३ सन्मते६ऽतिनीच- कर्मा। रविभर्क्षे१०।११ मतेऽपरारिपूज्ये सुभगः स्त्रीविजितो रतः कुनाथोत्। द्विभार्योऽर्थी भीरुः प्रबलमदशोकश्च शशिभे ४ हरौ योषाप्तार्थः प्रवरयुवति- मन्दतनयः। गुणैः पूज्यः सस्वस्तुरग९धनिते दानवगुरौ भवे १२ विद्यामाढ्यो नृपजनितपूजोऽति- सुभगः। पु०। सूर्योऽन्यः सपटवान् विद्युद्धामेऽ जे१ कौटे ८ तु बन्धवधभाक् चपलोऽघृणश्च। निर्लीनकार्य- तनयः स्वजितश्च तेरम्ये रक्षापतिर्भवति-सुरपतिश्च सौधे२ ६। मर्त्य स्त्रीटोभरतविभवो भूरिभार्यो वृषस्थे२ख्यातः स्त्रोश्ले७ गणपुरवलग्रामपूज्योऽर्थवांश्च। ४कर्किंस्थो-

ऽवित्तसद्मगो मातृहीनोऽसुतोऽग्नः सिंहे६ऽस्माच्चौ विद्या-
वानगयो शिल्पवित् कार्य्यपुत्रे। धान्तःप्रव्ययितो नरेन्द्रभ-
वने यत्पुत्रजायाधनो जीवश्चेल८ ११गतेऽर्कजे पुरबल-
ग्रामार्घनेताऽथ वा। अन्यस्त्रीधनदंहतः पुरबलग्रामा-
धपोर्मन्दहकस्थले१० ११। मतिमान्स्थिराधविभवो भोक्ता
च जातः पुमान्। म०। मिथिरकरसमानसीक्षणानां
सहशफलं प्रवदन्ति लग्नजातम्। फलमधिकमिदं यदत्र
तत्तद्भवनमनाथगुणैर्विचिन्तनीयम्" ।

चन्द्रतद्दंशयोर्दृष्टिफलम् १८अ० तत्रैवोक्तं यथा
"चन्द्रे भूपबुधौ नृपोपमगुणी स्तेनोऽधनश्चा१जगे निःस्वः
स्तेन नृपाप्तभूपधनिनः प्रेष्यः कुजाद्यैर्गवि२ । चस्थे३
ऽयोव्यवहारिपार्थिवबुधाभीस्तन्तुवायो धनी स्वर्क्षे४ योध-
कविनृभूमिपतयोऽयोजीविदृष्टोगिणौ। ज्योतिर्ज्ञाढ्यनरे-
न्द्रनापितनृपक्ष्मेशा बुधाद्यैर्हरौ५ तद्वद्भूपचमूपनैपुणयुताः
षष्ठे६ घुभैस्त्राय्ययः। द्यूने७भूपसुवर्णकारवणिजः शेषे-
क्षिते नैकृती,कीटे८ युग्मपिता नतश्च रजकोऽव्यङ्गोऽधनो
भूपतिः। ज्ञात्युर्वीशजनाश्रयश्च तुरगे९ पापैः शठमः,
शठसाध्युर्वीशनरेन्द्रपण्डितधनी द्रव्योनभूपो मृगे१०।
भूपो भूपसमोऽन्यदारनिरतः शेषैश्च कुम्भस्थिते११ हास्यज्ञो
नृपतिर्बुधश्च झषगे१२ पापश्च पापेक्षिते। होरेशर्क्ष-
दलाश्रितैः शुभकरोदृष्टः शशी तद्गतश्च्यंशे तत्पतिभिः सु-
हृद्भवनगैर्वा वीक्षितः शस्यते। यत् प्रोक्तं प्रतिराशिवीक्षण-
फलं तद्द्वादशांशे स्मृतं सूर्य्याद्यैरवलोकितेऽपि शशिनि
ज्ञेयं नवांशेष्वतः। आरक्षिको वधरुचिः कुशलो नि-
युद्धे भूपोऽर्थवान् कलहकृत् क्षितिजांशसंस्थे। मूर्खोऽ-
न्यदारनिरतः सुकविः सितांशे सत्काव्यकृत् सुखपरोऽ-
न्यकलत्रगश्च। बौधे हि रङ्गचरचोरकवीन्द्रमन्त्री गेयज्ञ-
शिल्पनिपुणः शशिनि स्थितेऽशे। स्वांशेऽल्पगात्रधनलुब्ध-
तपस्विमुख्यः स्त्रीपोष्यकृत्यनिरतश्च निरीक्ष्यमाणे।
सक्रोधो नरपतिसंमतो निधीशः सिंहांशे प्रभुरसुतोऽति
हिंस्रकर्मा। जीवांशे प्रथितबलो रणोपदेष्टा हास्यज्ञ
सचिवविकामवृद्धशीलः। अल्पापत्यो दुःखितः सत्त्वपि
स्वे मानासक्तः कर्मणि स्वेऽनुरक्तः। दुष्टस्त्रीष्टः कार्पण्या-
र्किभागे चन्द्रे मानी नाद्यदिन्द्रादिदृष्टे। वर्गोत्तमस्वपरगेषु
शुभं यदुक्तं तत्पुष्टमध्यलघुताशुभमुत्क्रमेण। वीर्य्या-
न्वितोऽशकपतिर्निरुणद्धि पूर्वं राशीक्षणस्य फलमंश-
फलं ददाति" ।

जन्मादिद्वादशभावस्थसूर्य्यादिग्रहफलम् तत्रैव२०अ०उक्तं यथा

"शूरस्तब्धो विकलनयनो निर्घृणोऽर्के तनुस्थे मेषे
सस्वस्तिमिरनयनः सिंहसंस्थे निशान्धः। नीचेऽन्धोऽ-
स्वः शशिभवनगते बुद्बुदाक्षः पतङ्गे भूरिद्रव्यो नृप-
हृतधनो वक्त्ररोगी द्वितीये२। मतिविक्रमवान् तृतीय-
गेऽर्के विसुखः पीडितमानसश्चतुर्थे४। असुतो धनवर्जि-
तस्त्रिकोणे५ बलवान् शत्रुजितश्च शत्रुयाते। स्त्री-
भिर्गतः परिभवं मदगे७ पतङ्गे स्वल्पात्मजो निधनगे८
विकलेक्षणश्च। धर्मे९ सुतार्थसुखभाक् सुतशौर्य्यभाक् खे१०
लाभे११ प्रभूतधनवान् पतितस्तु रिष्फे१२। म०। मूकोन्म-
त्तजडान्धहीनबधिरप्रेष्याः शशाङ्कोदये१ स्वर्क्षाजोच्चगते
धनी बहुसुतः सस्वः कुटुम्बी धने२। हिंस्रो भ्रातृगते
सुखे सतनयेऽ तत्प्रोक्तभावान्वितो नैकारिर्मृदुकायवह्नि-
मदनस्तीक्ष्णोऽलसश्चारिगे६। ईर्ष्युस्तीव्रमदो मदे७ बहु-
मतिर्व्याध्यर्दितश्चाष्टमे८ सौभाग्यात्मजमित्रबन्धुधनभाक्
धर्म९स्थिते शीतगौ। निष्पत्तिं समुपैति धर्मधनधीशौर्य्यै-
र्युतः कर्मगे१० ख्यातो भावगुणान्वितो भव११गते क्षुद्रो-
ऽङ्गहीनो व्यये१२। च०। "लग्ने१ कुजे क्षततनुर्धनगे२
कदन्नो धर्मे९ऽर्थवान् खरकरप्रतिमोऽन्यसंस्थः। म०। विद्वान्
धनी प्रबलपण्डितमन्त्रबन्धुर्धर्म्मे प्रसिद्धतपुत्रः परतो-
ऽर्थरक्षे। बु०। विद्वान् सुवाक्यः कृपणः सुखी च
धीमानशत्रुः पितृतोऽधिकश्च। नीचस्तपस्वी सधनः
सलाभः खलश्च जीवे क्रमशो विलग्नात्। ह०।स्मरनिपुणः
सुखितश्च विलग्ने प्रियकलहोऽस्त७गतें सुरतेप्सुः।
तनय५गते सुखितो भृगुपुत्रे गुरुवदतोऽन्यगृहे धनिको
स्यात्। शु०। अहष्टार्थो रोगी मदनवशगोऽत्यन्तमलिनः
शिशुत्वे पीडार्त्तः सवितृसुततनौ लग्नसदनात्। गुरुर९।।२-
स्व१०।११दर्थो१०स्ते नृपतिसचिवो ग्रामपुरपः सुविद्वांश्चा-
र्वङ्गो दिनकरसमोऽन्यत्र कथितः। श०। सुहृदरिपरकीयस्व-
र्क्षतुङ्गस्थितानां फलमनु परिचिन्त्य लग्नदेहादिभावैः।
समुपचयविपत्ती सौम्यपापेषु सत्यः कथयति विपरीतं
रिष्फषष्ठाष्टमेषु। उच्चत्रिकोणस्वसुहृच्छत्रुनीचगृहा-
र्कगैः शुभं संपूर्णपादोनदलपादाल्पनिःफलम्" ।

आश्रयफलं तत्रैव २१अ० उक्तं यथा।

"कुलसमकुलमुख्यबन्धुपूज्या धनिसुखिभोगिनृपाः
स्वभैकदलत्रात्। परविभवसुहृत्स्वबन्धुपोष्या गणपबलेश
नृपाश्च मित्रभेषु। जनयति नृपमेकोऽप्युच्चगो मित्रदृष्टः
प्रचुरधनसमेतं मित्रयोगाच्च सिद्धम्। विधनविसुखमूढ-
व्याधितो बन्धतप्तो वधदुरितसमेतः शत्रुनीचर्क्षगेषु। न

कुर्यात्स्वयं शुभमाह यवनो न भागभेदाद् यवना वदन्ति । वर्गांशभेदो न तथास्ति राशेरतिप्रसङ्गस्त्विति विष्णुगुप्तः । यातीश्वरत्वमसमेषु दिनेशहोरां ख्यातो महोद्यमबलार्थयुतोऽतितेजाः । चान्द्रीं शुभेषु युवि मार्दवकान्तिसौख्यसौभाग्यधीमधुरवाक्ययुतः प्रजातः । तासामेव होरास्वपरर्क्षगेषु ज्ञेया नराः पूर्वगुणेषु मध्याः । व्ययगतहोरा भवनस्थितेषु सर्वे भवन्त्युक्तगुणैर्विहीनाः । स्वर्क्षाद्यरूपगुणमात्मसुहृद्दृकाणो चन्द्रोऽन्यगस्तदधिनाथगुणं करोति । व्यालोद्यतायुधधरस्वपराङ्मुखजेषु तीक्ष्णोऽतिहिंस्रगुरुतल्परतोऽटनश्च । कान्तो भोक्ता धनिकनाढ्यो नरेन्द्रः क्लीवः क्रूरो विदितशास्त्रसदुक्तिः । पापो हिंस्रोऽभीश्च वर्गोत्तमांशेष्वेषामीशा राशिवद्वादशांशैः । जायान्वितो वरविभूषणसत्ययुक्तस्तेजोऽतिवाक्ययुतश्च कुजे स्वभागे । रोगी क्षतायुवतिर्विषमोऽन्यदारो दुःखी परिच्छदयुतो मलिनोऽर्कपुत्रे । स्वांशे गुरौ धनयशःसुखबुद्धियुक्तास्तेजस्वि पूज्यनिरुद्यमभोगवन्तः । मेधाकलाकपटकाव्यविवादशिल्पशास्त्रार्थसाहसयुताः शशिजेऽतिमान्याः । स्वे त्रिंशांशे बहुसुतसुखारोग्यभाग्यार्थरूपः, शुक्रे तीक्ष्णः सुललितवपुः सुप्रकीर्णेन्द्रियश्च । शूरस्तब्धौ विषमवधकौ सद्गुणाढ्यौ सुखिनौ चार्वङ्गेष्टौ रविशशियुतेष्वारपूर्वांशकेषु" प्रकीर्णकफलं तत्रैव २२अ० उक्तं यथा

"सर्वे तुङ्गमूलत्रिकोणगाः कण्टकेषु यावन्त आश्रिताः । सर्व एव तेऽन्योन्यकारकाः कर्मगस्तु तेषां विशेषतः । कर्कटोदयगते यथोडुपे स्वोच्चगाः कुजयमार्कसूरयः । कारका निगदिताः परस्परं लग्नगस्य सकलोऽम्बराम्बुगः । स्वत्रिकोणोच्चगो हेतुरन्योन्यं यदि कर्मगः । सुहृत्तद्गुणसम्पन्नः कारकश्चापि स स्मृतः । शुभं वर्गोत्तमे जन्म वेशिस्थाने च सद्ग्रहे । अशून्येषु च केन्द्रेषु कारकाख्यग्रहेषु च । मध्ये वयसः सुखप्रदाः केन्द्रस्था गुरुजन्मलग्नपाः । पृष्ठोभयकोदयर्क्षगास्त्वन्तेऽन्तःप्रथमेषु पाकदाः । दिनकररुधिरौ प्रवेशकाले गुरुभृगुजौ भवनस्य मध्ययातौ । रविसुतशशिनौ विनिर्गमस्थौ शशितनयः फलदस्तु सर्वकालम्" ।

स्त्रीजन्मनि विशेषफलं तत्रैव २४ अ० यथा

"यद्यत्फलं नरभवेऽक्षममङ्गनानां तत्तद्वदेत् पतिषु वा सकलं विधेयम् । तासां तु भर्तृमरणं निधने वपुस्तु लग्नेन्दुगे सुभगताऽस्तमये पतिश्च । युग्मेषु लग्नशशिनोः प्रकृतिस्थिता स्त्री सच्छीलभूषणयुता शुभदृष्टयोश्च । ओजस्थयोश्च पुरुषाकृतिशीलयुक्ता पापा च पापयुतवीक्षितयोर्गुणोना । कन्यैव दुष्टा व्रजतीह दास्यं साध्वी समाया कुचरित्रयुक्ता । भूम्यात्मज(१।८)र्क्षे क्रमशोंऽशकेषु वक्रार्किजीवेन्दुजभार्गवाणाम् । दुष्टा पुनर्भूः सगुणा कलाज्ञा ख्याता गुणैश्चासुरपूजितर्क्षे । स्यात् कापटी क्लीवसमा सती च बौधे गुणाढ्या प्रविकीर्णकामा । स्वच्छन्दा पतिघातिनी बहुगुणा शिल्पिन्यसाध्वीन्दुभेऽनाचारा कुलटार्कभे नृपवधूः पुंश्चेष्टिताऽगम्यगा । जैवे(९।१२)नैकगुणाल्परत्यतिगुणा विज्ञानयुक्ता सती । दासी नीचरताऽर्किभे(१०।११)पतिरता दुष्टाऽप्रजा स्वांशकैः । शशिलग्नसमायुक्तैः फलं त्रिंशांशकैरिदम् । बलाबलविकल्पेन तयोरुक्तं विचिन्तयेत् । दृक्संस्थावसितसितौ परस्परांशे शौक्रे वा यदि घटराशिसम्भवोंऽशः । स्त्रीभिः स्त्री मदनविषानलं प्रदीप्तं संशान्तिं नयति नराकृतिस्थिताभिः । शून्ये कापुरुषोऽबलेऽस्तभवने सौम्यग्रहावीक्षिते क्लीवोऽस्ते बुधमन्दयोश्चरगृहे नित्यं प्रवासान्वितः । उत्सृष्टा रविणा कुजेन विधवा बाल्येऽस्तराशिस्थिते कन्यैवाशुभवीक्षितेऽर्कतनये द्यूने जरां गच्छति । आग्नेयैर्विधवाऽस्तराशिसहितैर्मिश्रैः पुनर्भूर्भवेत् क्रूरे हीनबलेऽस्तगे स्वपतिना सौम्येक्षिते प्रोज्झिता । अन्योन्यांशगयोः सितावनिजयोरन्यप्रसक्ताङ्गना द्यूने वा यदि शीतरश्मिसहितौ भर्तुस्तदाऽनुज्ञया । सौरारर्क्षे लग्नगे सेन्दुशुक्रे मात्रा सार्द्धं बन्धकी पापदृष्टे । कौजेऽस्तांशे सौरिणा व्याधियोनिश्चारुश्रोणी वल्लभा सद्ग्रहांशे । वृद्धो मूर्खः सूर्यजर्क्षेंऽशके वा स्त्रीलोलः स्यात् क्रोधनश्चावनेये । शौक्रे कान्तोऽतीव सौभाग्ययुक्तो विद्वान् भर्त्ता नैपुणज्ञश्च बौधे । मदनवशगतो मृदुश्च चान्द्रे त्रिदशगुरौ गुणवान् जितेन्द्रियश्च । अतिमृदुरतिकर्मकृच्च सौर्ये भवति गृहेऽस्तमयस्थितेंऽशके वा । ईर्ष्यान्विता सुखपरा शशिशुक्रलग्ने ज्ञेन्द्वोः कलासु निपुणा सुखिता गुणाढ्या । शुक्रज्ञयोस्तु रुचिरा सुभगा कलाज्ञा त्रिष्वप्यनेकवसुसौख्यगुणा शुभेषु । क्रूरेऽष्टमे विधवता निधनेश्वरोंऽशे यस्य स्थितो वयसि तस्य समे प्रदिष्टा । सत्स्वर्थगेषु मरणं स्वयमेव तस्याः कन्यालिगोहरिषु चाल्पसुतत्वमिन्दौ । सौरे मध्यबले बलेन रहितैः शीतांशुशुक्रेन्दुजैः शेषैर्वीर्यसमन्वितैः पुरुषिणी यद्योजराश्युद्गमः । जीवारास्फुजिदैन्दवेषु बलिषु प्राग्लग्नराशौ समे विख्याता भुवि नैकशास्त्र-

निपुणा स्त्री ब्रह्मवादिन्यपि । प्रागेऽत्ते नवमगतचन्द्रस्य प्रख्यां प्रब्रज्यां गुरुतिरुपैत्यसंशयेन । उद्वाहे वरणविधौ प्रदानकाले चिन्तायामपि सकलं विधेयमेतत्” । जातकपद्धत्यादौ विस्तरो दृश्यः । ५ग्रन्थे त्रि० चतुर्जातकम् ।

जातकचक्रम् ज्यो० उक्ते जातस्य शुभाशुभज्ञापके चक्रभेदे तच्च चक्रं ज्यो० त० उक्तं यथा

“सुतजयार्णवे यथित्रं चे स्थितोभानुस्तदादितस्त्रीणि मस्तके । मुखे त्रीणि तथा द्वे मे स्कन्धयोर्भुजयोरुभे । द्वे हस्तयोः पञ्च हृदि नाभावेकं तथा गुदे । तथा जानुयुगे द्वे द्वे पादयोर्लिखेच्चतुः न्यसेत् । चरणस्थेतु यो जातः सोऽल्पायुर्भवति प्रिये ! । जानुनोर्भ्रमणायक्तो गुह्यस्थात् पारदारिकः । नाभौ स्वल्पधनो देवि ! । हृदये स्थात्सुखाजनः । पाण्योर्जातो भवेच्चौरो भुजयोर्दुःखभाजनम् । स्कन्धयोर्भोगभोगी च मुखे धर्मरतो धनी । मूर्ध्नि राजा भवेद्देवि ! गाथानां जन्मतोऽवदेत्” । सारोद्धारे । “मुखे शीर्षे शतं वर्षं भवतिः स्कन्धयोर्द्वयोः । पञ्चाशीतिर्हृदि प्रोक्ता हस्तयोः सप्ततिः क्रमात् । बाह्वोः षट्षष्टिवर्षाणि गुह्ये षट्षष्टिका क्रमात् । पञ्चाशत् जङ्घयोः पादे निर्धनश्चाल्पजीवनः” ।

जातकर्म्मन् न० जाते कर्म । पुत्रजन्मनिमित्ते पितृकर्त्तव्ये पुत्रसंस्कारभेदे । तच्च आश्व० गृ० १।१५।१ दर्शितं यथा ।

“कुमारं जातं पुराऽन्यैरालम्भात् सर्पिर्मधुनी हिरण्यनिकाषं हिरण्येन प्राशयेत् “प्र ते ददामि मधुनो घृतस्य वेदं सवित्रा प्रसूतं मघोनाम् । आयुष्मान् गुप्तो देवताभिः शतं जीव शरदो लोके अस्मिन्निति” । सू० । “इदं जातकर्म । कुमारग्रहणं कुमारीनिवृत्त्यर्थम । ननु कुमार्य्या अपि भवत्येव जातकर्म । कुतः । वक्ष्यति “आवृतैव कुमार्याः” इति, उच्यते । प्रयाजादागतस्य विहितं कर्मोहता भवति न जातकर्म समन्तरत्वात् । एवमेके कार्यं पुनरावृतैव कुमार्या इत्येतदुभयार्थमिति वदन्ति । तेन कुमार्या अपि जातकर्म भवति । मनुनाप्युक्तम् “अमन्त्रिका तु कार्य्येयं स्त्रीणामावृदशेषतः” इति । तर्हि कुमारग्रहणं किमर्थम् ? अधिकारार्थम् । “अष्टमे वर्षे ब्राह्मणमुपनयेदित्युपनयनं कुमारस्यैव यथा स्यात् न कुमार्या इति । ननु ब्राह्मणमिति पुंलिङ्गनिर्देशादेव न भविष्यति । न जातिनिर्देशे लिङ्गमविवक्षितम् । यथा ब्राह्मणो न हन्तव्य इति ब्राह्मण्यपि न हन्यते एवमत्रापि स्त्रियाः प्रसज्यते तन्निवृत्त्यर्थं कुमारग्रहणमिति । जातग्रहणमप्यधिकारार्थम् । “गोदानं षोडशे वर्षे” इति जन्मतः प्रभृतिषोडशोवर्षो यथा स्यात् उपनयनप्रभृति मा भूदिति । पुरा पर्वसिन्धः अन्यस्पर्शनमधिकृताज्जन्मनात् प्राक् कर्म कर्त्तव्यमित्येवमर्थम् । सर्पिर्मधुनी हिरण्येन निकाषयति । ते हिरण्यसंसृष्टे हिरण्येन प्राशयेत् मातृरूपस्य पार्श्वेन “प्र ते ददामीति” मन्त्रेण नारा० वृ० ।

“कर्णयोरुपनिधाय मेधाजननं जपति । “मेधान्ते देवः सविता मेधां देवी सरस्वती । मेधान्ते अश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्रजौ” । सू० “अथ कर्णयोः हिरण्यं निधाय मेधाजननं जपति मेधान्त इति । उपपञ्चकं तस्य सव्यस्मीपे चात्मनोमुखं निधाय जपार्थं मेधाजननमित्यस्य मन्त्रस्याख्या वक्ष्यमाणः । पर्यायेणोपनिधानमित्येके । अन्ये मन्त्रावृत्तिमिच्छन्ति” नारा० “नाभिं होमैर्जातकर्म चौलमौञ्जीनिबन्धनैः । “प्राङ्नाभिवर्द्धनात् पुंसो जातकर्म विधीयते” मनुः । “नाभिवर्द्धनात् नाभिसम्बन्धात् नाडीच्छेदनात् । बैजवापिः “जन्मनोऽनन्तरं कार्य्यं जातकर्म यथाविधि । दैवादतीतः कालश्चेत् अतीते सूतके भवेत्” । एवञ्च, “मृदुध्रुवचरक्षिप्रभेष्वेषामुदयेऽपि वा । गुरौ शुक्रेऽथ वा केन्द्रे जातकर्म च नाम च” इति ज्योतिःशास्त्रोक्तं दैवात् कालोत्कर्षे वेदितव्यम् । अनुत्कर्षेऽपि नक्षत्रादिनियमो न, नैमित्तिकस्य निमित्तान्तरभावित्वेन निरवकाशत्वात् ज्यो० त० ।

जातमात्र त्रि० जात एव । सद्योजाते । “जातमात्रं न यः शत्रुं रोगं च प्रशमं नयेत्” पञ्चत० ।

जातरूप न० जातं प्रशस्तं जात+प्रशस्तार्थे रूपप् । १स्वर्णे २धूस्तूरवृक्षे पु० अमरः । ३तत्पद्मरूपे त्रि० । “न जातरूपच्छदजातरूपता” नैष० । “कमलकुसुमादाय जातरूपमयान् शुभान्” भा० स० ४७ अ० ।

जातविद्या स्त्री जाते निष्पन्ने होमादौ विद्या विद्यतेऽनया विद्या प्रायश्चित्तज्ञापिका वाक् । होमादि निष्पत्त्यनन्तरं प्रायश्चित्तबोधके वाक्यभेदे “ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्याम्” ऋ० १०।७१।११ । “जाते जाते कर्त्तव्ये प्रायश्चित्तादौ विद्यां वेदयितुं वाचं वदति ब्रह्मा हि सर्वं वेदितुं योग्यो भवति खलु” भा० ।

जातवेदस् पु० जातं सद्योजातं विन्दति प्राप्नोति विद्–

जाते असुन्। १वह्नौ अमरः तस्य तथात्वञ्च ऋ० १।१।२० उक्तं "जन्मन् जन्मन् निहितो जातवेदाः" "जन्मन् जन्मन् सर्वेषु मनुष्येषु निहितो जातवेदाः" भा०। जातमात्रस्य जठरानलसम्पर्कात्तस्य तथात्वम्। २जातानां वेत्तरि च "वोदाय जातवेदः" ऋ० १।४४।१ हे जातवेदः जातानां वेदितः" भा० निरुक्ते ७।१८। तस्य बहुधा व्युत्पत्तिर्दर्शिता यथा "जातवेदाः कस्माज्जातानि वेद जानाति वैनं विदुर्जाते जाते विद्यत इति वा जातवित्तो वा जातधनो जातविद्यो वा जातप्रज्ञानो यत्तज्जातः पशूनविन्दतेति तज्जातवेदसो जातवेदस्त्वमिति ब्राह्मणम्। तस्मात् सर्वानृतून् पशवोऽग्निमभिसर्पन्तीति च" ३जातप्रज्ञे ४जातधने ५सूर्य्ये च "उदु त्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः" ऋ० १।५०।१। "जातवेदसः जातानां प्राणिनां वेदितारं जातप्रज्ञं जातधनं वा" भा० "पञ्चमः पञ्चतपसां तपनो जातवेदसाम्" "विद्युते वाडवजातवेदसाम्" माघः। जातवेदस इदं वा देवताऽस्य वा अण्। जातवेदस तत्सम्बन्धिनि त्रि०। "प्र नूनं जातवेदसमश्वम्" निरु० ७।२० धृता ऋक्। तद्देवताके साममेदे मन्त्रे तृचे च तत्रैव निरुक्ते "तदेकमेव जातवेदसं गायत्रं तृचं दशतयीषु विद्यते यत्तु किञ्चिदाग्नेयं तज्जातवेदसं स्थाने युज्यते" इत्युपक्रमे "उत्तरे ज्योतिषी जातवेदसी उच्येते" भा०।

जातायन पुंस्त्री जातस्य गोत्रापत्यम् नडा० फक्। जातस्य गोत्रापत्ये स्त्रियान्तु जातायाः अपत्यम् ढक्। जातेय जाताया अपत्ये पुंस्त्री।

जाति स्त्री जन–क्तिन्। १जन्मनि, २अनुगतैकाकारबुद्धिजननसमर्थे, अवयवव्यङ्ग्ये एकदुपदेशव्यङ्ग्ये च ३धर्मभेदे, व्याकरणोक्ते पौत्राद्यपत्यात्मके ४गोत्रे, ५वदशाखाभेदे च। न्यायोक्ते साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां व्याप्तिनिरपेक्षाभ्यां वादिवाक्येषु ६दूषणदानरूपे वाक्ये, ७षड्जादिषु सप्तसु स्वरेषु, ८अलङ्कारभेदे, ९चुक्राम्ल, शब्दार्थचि०। आमलक्यां, १०जातिफले, ११मालत्यां, (चामेली) पुष्पप्रधानवृक्षे च मेदि० १२काम्पिल्ले विश्वः।

तत्र व्याकरणोक्तं जातिलक्षणं यथा "आकृतिग्रहणा जातिर्लिङ्गानाञ्च न सर्वभाक्। सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रञ्च चरणैः सह" भा०। अस्यार्थः। आक्रियते व्यज्यतेऽनयेति आकृतिः संस्थानम्। गृह्यते इति ग्रहणं ज्ञानम्। आकृत्या ग्रहणं यस्याः सा आकृतिग्रहणा। जातिराकृतिग्रहणा संस्थानव्यङ्ग्येत्यर्थः। तेन मनुष्यगोमृगहंसादीनां पृथक् पृथक्संस्थानैर्व्यज्यमानत्वात् मनुष्यत्वगोत्वमृगत्वहंसत्वादिर्जातिः। एवं ब्राह्मणक्षत्त्रियवैश्यशूद्राणां पृथक् संस्थानाभावात् ब्राह्मणत्वादेर्जातित्वं न स्यादिति लक्षणान्तरमाह लिङ्गानाञ्च न सर्वभागिति। या सर्वाणि लिङ्गानि न भजते सा च जातिरित्यर्थः। स्त्रीपुंसयोरपत्यान्ताद्विचतुःषट्पदोरगाः। जातिभेदाः पुमानाख्या" इत्यमरसिंहेन जातिभेदानां स्त्रीपुंसयोरेवेति नियमेन ब्राह्मणादीनां सर्वलिङ्गभागित्वाभावाज्जातित्वम्। किन्तु अज्ञातहंसस्य जनस्य एकं हंसं दृष्टवतोऽपि तस्य संस्थानेन हंसत्वं व्यञ्जितं न शक्यते इति हंसत्वस्यापि जातित्वं न स्यादिति पूर्वलक्षणस्य दोषः। एवं देवदत्तादिसंज्ञाशब्दस्यापि सर्वलिङ्गभागित्वाभावाज्जातित्वापत्तिरिति द्वितीयलक्षणस्य दोषः इति दोषद्वयमपाकर्तुं द्वयोर्लक्षणयोर्विशेषणमाह सकृदाख्यात निर्ग्राह्येति। सकृदेकवारमाख्यातेन उपदेशेन निश्चयेन ग्राह्या ग्रहीतुं शक्या इत्यर्थः। तेन ईदृशो हंस इत्युपदेशे हंसं दृष्टवतस्तस्य संस्थानेन हंसत्वं व्यञ्जितुं शक्यत एवेति पूर्वलक्षणस्य न दोषः। एवं देवदत्तादि संज्ञाशब्दस्यैकवारमुपदेशेऽपि अन्यस्मिन् ज्ञानाभावात् जातित्वं न स्यादिति परलक्षणस्यापि न दोषः। गार्ग्यः पुरुषः गार्गी स्त्री गार्ग्यं कुलमिति सर्वलिङ्गभागित्वात् संस्थानव्यङ्ग्यत्वाभावाच्च गार्ग्यादीनां जातित्वानुपपत्तौ तृतीयलक्षणमाह। गोत्रञ्चेति। पुत्रपौत्रप्रभृतिकमपत्यं गोत्रमिति पूर्वाचार्य्यपरिभाषितं गोत्रमिह गृह्यते गार्गी वात्सीत्यादि। लक्षणान्तरमाह चरणैः सहेति चरणस्य जातिरित्यर्थः। चरणशब्दो वेदैकदेश शाखी कठादिरूपः स च अध्ययनक्रियासम्बन्धेन प्रवृत्तत्वात् क्रियावाचक एव न तु जातिवाचकः। तेनास्य जातिसंज्ञार्थं चरणैः सहेत्युक्तम्। गार्ग्यादीनां यञन्तेति ङीपि विहितेऽपि जातिसंज्ञाफलन्तु सरार्थम् तथा गार्गी भार्य्या यस्यासौ गार्गीभार्य्य इत्यादौ "जातेश्चेति" पुंवद्भावनिषेधः। गार्गी चासौ भार्य्या चेति गार्ग्यभार्य्या इत्यादौ "पुंवत् कर्मधारयेति" पुनः पुंवद्भावः" "प्रादुर्भावविनाशाभ्यां सत्त्वस्य युगपद् गुणैः। असर्वलिङ्गां बह्वर्थां तां जातिं कवयो विदुः" इति महाभाष्ये लक्षणान्तरमुक्तम्

ईश्वरान्यतमार्थकशब्दानां जातिशब्दत्वेन व्याकरणे व्यव-ह्रियते उदा० द्रक्ष्यते चोपरिष्टात् ।

अनुगतधर्मरूपजातेर्ब्रह्मरूपत्वम् । हरिणोक्तं यथा "सम्बन्धिभेदात् सत्तैव भिद्यमाना गवादिषु । जातिरित्युच्यते तस्यां सर्वे शब्दा व्यवस्थिताः । तां प्रातिपदिकार्थञ्च धात्वर्थञ्च प्रचक्षते । सा नित्या सा महानात्मा तामाहुस्त्वतलादयः" इति । प्रतिपादिता च तेनैव अनेकव्यक्तीनामनित्यतया जातेरेकरूपात् स्फोटात्मशब्दवाच्यता यथा "अनेकव्यक्त्यभिव्यङ्ग्या जातिः स्फोट इति स्मृता । कैश्चिद्व्यक्तय एवास्या ध्वनित्वेन प्रकल्पिताः" इति । अत्र च जातिस्फोटयोः सामानाधिकरण्यनिर्देशात् वाच्यवाचकयोरभेद इति बोध्यम् । वैशेषिकमतसिद्धेषु षट्सु भावेषु मध्ये अनुगतबुद्धिनियामकधर्मभेदरूपभावपदार्थसामान्यलक्षणभेदादिकं कणा० सू० वृत्तौ दर्शितं यथा

"सामान्यं विशेष इति बुद्ध्यपेक्षम्" । सू०

"पदार्थत्रयोद्देशलक्षणानन्तरमिदानीमुद्दिष्टस्य सामान्यपदार्थस्य लक्षणमाह सामान्यं द्विविधं परमपरञ्च परं सत्ता अपरं सत्ताव्याप्यं द्रव्यत्वादि तत्र सामान्यस्य तद्विशेषस्य च लक्षणं बुद्धिरेव । अनुवृत्तबुद्धिः सामान्यस्य, व्यावृत्तबुद्धिर्विशेषस्य इतिना द्वयमप्यविद्य पराम्रश्यते तेन बुद्ध्यपेक्षमिति नपुंसकनिर्देशः । वृत्तिकारस्तु विशेषान्तमेवाह परन्तु "नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम्" पा० इत्यनेनैकवद्भावो नपुंसकता चेत्याह । बुद्धिरपेक्षा लिङ्गं लक्षणं वा यस्य तद्बुद्ध्यपेक्षं तत्र नित्यमनेकव्यक्तिवृत्ति सामान्यं नित्यत्वे सति स्वाश्रयान्योन्याभावसमानाधिकरणं वा परमपि सामान्यमपरमपि तथा । परन्तु सामान्यं विशेषसंज्ञामपि लभते तथा द्रव्यमिदं द्रव्यमिदमित्यनुवृत्तप्रत्यये सत्येव नायं गुणो नेदं कर्मेति विशेषप्रत्ययः । तथा च द्रव्यत्वादीनां सामान्यानामेव विशेषत्वम् । ननु विभिन्नरूपं सामान्यं नास्त्येव अनुगतमतेरतद्व्यावृत्त्यैवोपपत्तेः भवति हि गौरयमिति-प्रतीतेरगोव्यावृत्तोऽयमिति विषयः जातिवादिनाऽपि गोत्वादिविशिष्टप्रत्ययस्य तद्विषयत्वाभ्युपगमात् नहि वैशिष्ट्यमतद्व्यावृत्तेरन्यत्, गवादिपदप्रवृत्तिनिमित्तमप्यगोव्यावृत्त्यादिरेव । किञ्च गोत्वं कुत्र वर्त्तते न तावद्गवि गोत्वोत्पत्तेः पूर्वं तस्याभावात् नाप्यगवि, विरोधात् यत्र गोपिण्ड उत्पद्यते तत्र कुत आगत्य गोत्वं वर्त्तते न तावत्तत्रैवासीत् देशस्यापि तस्य गोत्वापत्तेः नापि गोत्वमपि तदानीमेवोत्पन्नं नित्यत्वाभ्युपगमात् नाप्यन्यत आगतं निष्क्रियत्वाभ्युपगमात् नच एकस्यैव नित्यस्य नानाव्यक्तिवृत्तित्वं कार्त्स्न्यैकदेशविकल्पानुपपत्तेः । नहि कृत्स्नमेकत्रैव वर्त्तते अन्यत्र तद्विशिष्टप्रत्ययानुदयप्रसङ्गात् । नाप्येकदेशेन जातेरेकदेशाभावात् । तदुक्तं "न याति न च तत्रासीदस्ति पश्चान्न चांशवत् । जहाति पूर्वं नाधारमहो व्यसनसन्ततिः" इति । सामान्यमस्ति तच्च संस्थानमात्रव्यङ्ग्यं गोत्वघटत्वादिवत् न तु गुणकर्मगतमपीति प्राभाकराः । अत्रोच्यते सामान्यं नित्यं व्यापकञ्च व्यापकत्वमपि स्वरूपतः सर्वदेशसम्बन्धित्वं न देशानां गोव्यवहारापत्तिः समवायेन तद्व्यवहारस्याभ्युपगमात् कार्ये रूपादिमत्त्वेऽपि काले रूपवानित्यप्रतीतिव्यवहारवत् नच काले नास्त्येव पञ्चरूपसम्बन्धाभेदमात्रमित्यभ्युपगमादिति वाच्यं कालस्य सर्वविषयाधारत्वात् । तथाच यत्र पिण्ड उत्पद्यते तत्रस्थमेव गोत्वं तेन सम्बध्यते जातः सम्बन्धश्चाकः काल इत्यभ्युपगमात् । एतेन कीदृशाश्रये वर्त्तते इत्यत्र यत्र प्रतीयते इत्युत्तरम्, कुत्र प्रतीयते इत्यत्र यत्र वर्त्तते इत्युत्तरम् । गोत्वोत्पत्तेः पूर्वं क पिण्डः कीदृगासीदित्यत्र नासीदित्येवोत्तरम् । एवञ्च "न याति न च तत्रासीत् इत्यादिकं परिदेवनमात्रम्, अतद्व्यावृत्तिरेव गोत्वमित्यत्र गौरयमिति विधिमुखः प्रत्यय एव बाधकः । नह्यनुभवोऽपि व्याख्यायते तदुक्तं "विधिजः प्रत्ययोऽन्योऽयं व्यतिरेकात्मकः" इति न हि गौरयमिति प्रत्ययेऽगोव्यावृत्तिरपि भासते । कार्त्स्न्यैकदेशविकल्पस्तदाभवेत् यद्येकस्य सामान्यस्य कार्त्स्न्यं भवेदेकदेशो वा सत्त्वता ह्यनेकाश्रयता । सा चैकस्योपपन्ना गौरयमित्यनुभव एवात्र विषयो न वस्तुव्यवस्थापकश्च इत्यतोत्तरं वक्ष्यते । प्राभाकरास्तु संस्थानमात्रव्यङ्ग्यं सामान्यमाचक्षते तद्यद्यनुगतप्रतीतिसाधकं तदा किमपराद्धं गुणकर्मगतैः सामान्यैः, भवति हि रूपरसाद्यनुगतधीः सा च जातिव्यवस्थापिकैव बाधकाभावात् रूपत्वादिजातिषु न तु सङ्करभेदो बाधकः आकाशत्वादिवत्, रूपरसादिव्यक्तीनामनेकत्वात् नापि बुद्धित्वज्ञानत्वादिवत् घटत्वकलशत्वादिवद्वा तुल्यत्वं बाधकं तद्व्यूनानतिरिक्तव्यक्तिकत्वं गुणत्वापेक्षया न्यूनव्यक्तिकत्वात् नीलत्वाद्यपेक्षया चाधिकव्यक्तिकत्वात् अतएव न सङ्करः भूतत्वमूर्त्तत्ववत् ।

त्ववत्,परस्परात्यन्ताभावसामानाधिकरण्ये सति जातिमन्तरेण सामानाधिकरण्याभावात् नाप्यनवस्था रूपत्वादिगतसामान्यान्तरानभ्युपगमात् नापि रूपहानिर्विशेषत्ववत् यदि विशेषाः द्रव्याश्रितत्वे सति जातिमन्तः स्युः गुणाः कर्माणि वा स्युः विभुवृत्तित्वे सति यदि जातिमन्तः स्युर्गुणाः स्युरिति यथा विशेषपदार्थस्य रूपहानिस्तथा प्रकृतेऽभावात् नापि समवायत्ववदसम्बन्धः समवाये समवायाभ्युपगमेऽनवस्थाभयात्तथात्वम्, प्रकृते तु समवायस्यैव सम्बन्धस्याभ्युपगमात्। यद्यपि समवायत्वजातिबाधकोव्यक्त्यभेदएव तथापि यन्मते उत्पादविनाशशीलाः बहवः समवायास्तन्मते द्रष्टव्यम्। अभावत्वादिजात्यभ्युपगमे वा बाधकमेतत्, (व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं सङ्करोऽथानवस्थितिः। रूपहानिरसम्बन्धो जातिबाधकसंग्रहः)। विवादपदमनुगतबुद्धिः अनुगतनिमित्तसाध्या अबाधितानुगतमतित्वात् दामकुसुमबुद्धिवत् इति जातौ मानमिति वृत्तिकाराश्चिन्त्यम्”। उप० वृत्तिः।

“भावोऽनुवृत्तेरेव हेतुत्वात् सामान्यमेव”। सू०

“सामान्यं विशेष इति द्वैविध्यं तदुपपादयन्नाह। भावः सत्ता अनुवृत्तेरेव हेतुः न तु व्यावृत्तेरपि हेतुः तथा च विशेषसंज्ञां लभते”। उप० वृत्तिः

“द्रव्यत्वं गुणत्वं कर्मत्वञ्च सामान्यानि विशेषाश्च”। सू०

“तेषां सामान्यानां विशेषसंज्ञामपेक्षयाह। चकारः पृथिवीत्वादीनि द्रव्यगतजातीः रूपत्वादीनि गुणगतजातीः उत्क्षेपणत्वादीनि कर्मगतजातीः समुच्चिनोति। द्रव्यत्वमित्यादावसमासः परस्परं व्याप्यव्यापकभावाभावसूचनार्थम् सामान्यानि विशेषाश्चेत्यत्रासमासः सामान्यत्वे सत्येव विशेषत्वं यथा ज्ञायेत तदर्थम्, अन्यथा सामान्यविशेषा इति षष्ठीसमासभ्रमः स्यात् तथाच सामान्यत्वे सति विशेषत्वं न प्रतीयते। ननु द्रव्याकारानुगतमतिसाधिकं न द्रव्यत्वम्, पृथिव्यादौ कथञ्चित्, तत्सत्त्वेऽपि वाय्वाकाशादौ तदसम्भवात् न च गुणत्वावच्छिन्नकार्यसमवायिकारणतावच्छेदकतया तत्सिद्धिः नित्यानित्यवृत्तितया गुणत्वस्य कार्यतानवच्छेदकत्वात् गुणत्वार्थमपि सर्वसंयोगस्य तादवस्थ्यात्, नैवं संयोगत्वावच्छिन्नकार्यसमवायिकारणतावच्छेदकतया द्रव्यत्वसिद्धेः सा हि न पृथिवीत्वाद्यवच्छेद्या न्यूनवृत्तित्वात् नापि सत्तावच्छेद्या ऽधिकवृत्तित्वात् अवश्यं तदवच्छेदकेन भवितव्यम्, अन्यथानवच्छिन्नतापत्तेः तत्र परमाणुषु द्व्यणुकासमवायिकारणतया द्व्यणुकेषु त्र्यणुकासमवायिकारणतया विभुचतुष्टयस्य सर्वमूर्त्तसंयोगितयैव सिद्धेः मनसि इन्द्रियमनःसंयोगाधारतया वायौ तृणादिनोदनाश्रयतया प्रत्यक्षद्रव्येषु प्रत्यक्षतयैव, संयोगाभ्युपगमस्यावश्यकत्वात् अजस्तु संयोगो नास्त्येव येन संयोगत्वस्यापि कार्याकार्यवृत्तितया कार्यतावच्छेदकता न स्यात् एवं विभागसमवायिकारणतावच्छेदकतयाऽपि द्रव्यत्वसिद्धेः सुप्रतिपदत्वात्। गुणत्वन्तु संयोगविभागसमवायिकारणत्वःसमवायिकारणत्वशून्ये सामान्यवति यत्कारणत्वं तदवच्छेदकतयैव सिद्धमित्युक्तत्वात् कर्मत्वमपि प्रत्यक्षद्रव्येषु चलतीति-प्रत्ययसाक्षिकम्, अन्यत्र तु संयोगविभागानुमेयं संयोगविभागोभयासमवायिकारणतावच्छेदकतयाऽपि कर्मत्वसिद्धेरायासकत्वात्”। उप० वृत्तिः

१२ब्राह्मणादिवर्णे वर्णरूपजातिश्च द्विविधा शुद्धा सङ्कीर्णा च तत्र शुद्धजातयः ब्राह्मणादयः। सङ्कीर्णजातयश्च मूर्द्धावसिक्तादयः नाना तदेतत् मनुना १०अ० उक्तं यथा

“ब्राह्मणः क्षत्रियोवैश्यस्त्रयो वर्णा द्विजातयः। चतुर्थ एकजातिस्तु शूद्रो नास्ति तु पञ्चमः। सर्ववर्णेषु तुल्यासु पत्नीष्वक्षतयोनिषु। आनुलोम्येन सम्भूता जात्या ज्ञेयास्त एव ते। स्त्रीष्वनन्तरजातासु द्विजैरुत्पादितान् सुतान्। सदृशानेव तानाहुर्मातृदोषविगर्हितान्। अनन्तरासु जातानां विधिरेष सनातनः। द्व्येकान्तरासु जातानां धर्म्यं विद्यादिमं विधिम्। ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायामम्बष्ठो नाम जायते। निषादः शूद्रकन्यायां यः पारशव उच्यते। क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायां क्रूराचारविहारवान्। क्षत्रशूद्रवपुर्जन्तुरुग्रो नाम प्रजायते। विप्रस्य त्रिषु वर्णेषु नृपतेर्वर्णयोर्द्वयोः। वैश्यस्य वर्णे चैकस्मिन् षडेतेऽपसदाः स्मृताः, क्षत्रियाद्विप्रकन्यायां सूतो भवति जातितः। वैश्यान्मागधवैदेहौ राजविप्राङ्गनासुतौ। शूद्रादायोगवः क्षत्ता चाण्डालश्चाधमो नृणाम्। वैश्यराजन्यविप्रासु जायन्ते वर्णसङ्कराः। एकान्तरे त्वानुलोम्यादम्बष्ठोग्रौ यथा स्मृतौ। क्षत्तृवैदेहकौ तद्वत्प्रातिलोम्येऽपि जन्मनि। पुत्रा येऽनन्तरस्त्रीजाः क्रमेणोक्ता द्विजन्मनाम्। ताननन्तरनाम्नस्तु मातृदोषात् प्रचक्षते। ब्राह्मणादुग्रकन्यायामावृतो नाम जायते। आभीरोऽम्बष्ठकन्यायामायोगव्यान्तु धिग्वणः। आयोगवश्च क्षत्ता च चाण्डालश्चाधमो नृणाम्। प्रति-

लोम्येन जायन्ते शूद्रादपसदास्त्रयः। वैश्यान्मागधवैदेहौ क्षत्त्रियात् सूत एव तु। प्रतीपमेते जायन्ते परेऽप्यपसदास्त्रयः। जातो निषादाच्छूद्रायां जात्या भवति पुक्कसः। शूद्राज्जातो निषाद्यान्तु स वै कुक्कुटकः स्मृतः। क्षत्तुर्जातस्तथोग्रायां श्वपाक इति कीर्त्त्यते। वैदेहकेन त्वम्बष्ठ्यामुत्पन्नो वेण उच्यते। द्विजातयः सवर्णासु जनयन्त्यव्रतांस्तु यान्। तान् सावित्रीपरिभ्रष्टान् व्रात्या इति विनिर्दिशेत्। व्रात्यात्तु जायते विप्रात् पापात्मा भूर्ज्जकण्टकः। आवन्त्यवाटधानौ च पुष्पधः शैख एव च। झल्लो मल्लश्च राजन्याद्व्रात्यान्निच्छिविरेव च। नटश्च करणश्चैव खसो द्रविड एव च। वैश्यात्तु जायते व्रात्यात् सुधन्वाचार्य्य एव च। कारूषश्च विजन्मा च मैत्रः सात्वत एव च। व्यभिचारेण वर्णानामवेद्यावेदनेन च। स्वकर्म्मणाञ्च त्यागेन जायन्ते वर्णसङ्कराः। सङ्कीर्णयोनयो ये तु प्रतिलोमानुलोमजाः। अन्योन्यव्यतिषक्ताश्च तान् प्रवक्ष्याम्यशेषतः। सूतो वैदेहकश्चैव चण्डालश्च नराधमः। मागधः क्षत्तृजातिश्च तथाऽयोगव एव च। एते षट् सदृशान् वर्णान् जनयन्ति स्वयोनिषु। मातृजात्यां प्रसूयन्ते प्रवरासु च योनिषु। यथा त्रयाणां वर्णानां द्वयोरात्मास्य जायते। आनन्तर्य्यात् स्वयोन्यान्तु तथा बाह्येष्वपि क्रमात्। ते चापि बाह्यान् सुबहूंस्ततोऽप्यधिकदूषितान्। परस्परस्य दारेषु जनयन्ति विगर्हितान्। यथैव शूद्रो ब्राह्मण्यां बाह्यं जन्तुं प्रसूयते। तथा बाह्यतरं बाह्यश्चातुर्वर्ण्ये प्रसूयते। प्रतिकूलं वर्त्तमाना बाह्या बाह्यतरान् पुनः। हीना हीनात् प्रसूयन्ते वर्णान् पञ्चदशैव तु। प्रसाधनोपचारज्ञमदासं दासजीवनम्। सैरिन्ध्रं वागुरावृत्तिं सूते दस्युरयोगवे। मैत्रेयकन्तु वैदेहो माधुकं सम्प्रसूयते। नॄन् प्रशंसत्यजस्रं यो घण्टाताड़ोऽरुणोदये। निषादो मार्गवं सूते दासं नौकर्म्मजीविनम्। कैवर्त्तमिति यं प्राहुरार्य्यावर्त्तनिवासिनः। मृतवस्त्रधारीषु गर्हितान्नाशनासु च। भवन्त्यायोगवीष्वेते जातिहीनाः पृथक् त्रयः। कारावरो निषादात्तु चर्म्मकारः प्रसूयते। वैदेहकादन्ध्रमेदौ बहिर्ग्रामप्रतिश्रयौ। चण्डालात् पाण्डुसोपाकस्त्वक्सारव्यवहारवान्। आहिण्डिको निषादेन वैदेह्यामेव जायते। चण्डालेन तु सोपाको मूलव्यसनवृत्तिमान्। पुक्कस्यां जायते पापः सदा सज्जनगर्हितः। निषादस्त्री तु चण्डालात् पुत्रमन्त्यावसायिनम्। श्मशानगोचरं सूते बाह्यानामपि गर्हितम्। सङ्करे जातयस्त्वेताः पितृमातृप्रदर्शिताः। प्रच्छन्ना वा प्रकाशा वा वेदितव्याः स्वकर्म्मभिः। सजातिजानन्तरजाः षट् सुता द्विजधर्म्मिणः। शूद्राणान्तु सधर्म्माणः सर्व्वेऽपध्वंसजाः स्मृताः। तपोबीजप्रभावैस्तु ते गच्छन्ति युगे युगे। उत्कर्षञ्चापकर्षञ्च मनुष्येष्विह जन्मतः। शनकैस्तु क्रियालोपादिमाः क्षत्त्रियजातयः। वृषलत्वं गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च। पौण्ड्रकाश्चौड्रद्रविड़ाः काम्बोजा यवनाः शकाः। पारदाः पह्लवाश्चीनाः किराता दरदाः खशाः। मुखबाहूरुपज्जानां या लोके जातयो बहिः। म्लेच्छवाचश्चार्य्यवाचः सर्व्वे ते दस्यवः स्मृताः। ये द्विजानामपसदा ये चापध्वंसजाः स्मृताः। ते निन्दितैर्वर्त्तयेयुर्द्विजानामेव कर्म्मभिः। सूतानामश्वसारथ्यमम्बष्ठानां चिकित्सितम्। वैदेहकानां स्त्रीकार्य्यं मागधानां वणिक्पथः। मत्स्यघातो निषादानां त्वष्टिस्त्वायोगवस्य च। मेदान्ध्रचुञ्चुमद्गूनामारण्यपशुहिंसनम्। क्षत्त्रुग्रपुक्कसानान्तु बिलौकोवधबन्धनम्। धिग्वणानां चर्म्मकार्य्यं वेणानां भाण्डवादनम्। चैत्यद्रुमश्मशानेषु शैलेषूपवनेषु च। वसेयुरेते विज्ञाता वर्त्तयन्तः स्वकर्म्मभिः। चण्डालश्वपचानान्तु बहिर्ग्रामात् प्रतिश्रयः। अपपात्राश्च कर्त्तव्या धनमेषां श्वगर्द्दभम्। वासांसि मृतचेलानि भिन्नभाण्डेषु भोजनम्। कार्ष्णायसमलङ्कारः परिव्रज्या च नित्यशः। न तैः समयमन्विच्छेत् पुरुषो धर्म्ममाचरन्। व्यवहारो मिथस्तेषां विवाहः सदृशैः सह। अन्नमेषां पराधीनं देयं स्याद्भिन्नभाजने। रात्रौ न विचरेयुस्ते ग्रामेषु नगरेषु च। दिवा चरेयुः कार्य्यार्थं चिह्निता राजशासनैः। अबान्धवं शवञ्चैव निर्हरेयुरिति स्थितिः। वध्यांश्च हन्युः सततं यथाशास्त्रं नृपाज्ञया। वध्यवासांसि गृह्णीयुः शय्याश्चाभरणानि च। वर्णापेतमविज्ञातं नरं कलुषयोनिजम्। आर्य्यरूपमिवानार्य्यं कर्म्मभिः स्वैर्विभावयेत्। अनार्य्यता निष्ठुरता क्रूरता निष्क्रियात्मता। पुरुषं व्यञ्जयन्तीह लोके कलुषयोनिजम्। पित्र्यं वा भजते शीलं मातुर्व्वोभयमेव वा। न कथञ्चन दुर्योनिः प्रकृतिं स्वां नियच्छति। कुले मुख्येऽपि जातस्य यस्य स्याद्योनिसङ्करः। संश्रयत्येव तच्छीलं नरोऽल्पमपि वा बहु। यत्र त्वेते परिध्वंसा जायन्ते वर्णदूषकाः। राष्ट्रिकैः सह तद्राष्ट्रं क्षिप्रमेव विनश्यति। ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा देहत्यागोऽनुपस्कृतः।

स्त्रीबालाभ्युपपत्तौ च बाह्यानां सिद्धिकारणम् । अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः । एतं सामासिकं धर्मं चातुर्वर्ण्येऽब्रवीन्मनुः । शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातः श्रेयसा चेत् प्रजायते । अश्रेयान् श्रेयसीं जातिं गच्छत्यासप्तमाद्युगात् । शूद्रो ब्राह्मणतामेति ब्राह्मणश्चैति शूद्रताम् । क्षत्रियाज्जातमेवन्तु विद्याद्वैश्यात्तथैव च । अनार्य्यायां समुत्पन्नो ब्राह्मणात्तु यदृच्छया । ब्राह्मण्यामप्यनार्य्यात्तु श्रेयस्त्वं क्वेति चेद्भवेत् । जातो नार्य्यामनार्य्यायामार्य्यादार्य्यो भवेद्गुणैः । जातोऽप्यनार्य्यादार्य्यायामनार्य्य इति निश्चयः । तावुभावप्यसंस्कार्य्याविति धर्मो व्यवस्थितः । वैगुण्याज्जन्मनः पूर्व्व उत्तरः प्रतिलोमतः । सुबीजञ्चैव सुक्षेत्रे जातं सम्पद्यते यथा । तथार्य्याज्जात आर्य्यायां सर्व्वं संस्कारमर्हति । बीजमेके प्रशंसन्ति क्षेत्रमन्ये मनीषिणः । बीजक्षेत्रे तथैवान्ये तत्रेयन्तु व्यवस्थितिः । अक्षेत्रे बीजमुत्सृष्टमन्तरैव विनश्यति । अबीजकमपि क्षेत्रं केवलं स्थण्डिलं भवेत् । यस्माद्बीजप्रभावेण तिर्य्यग्जा ऋषयोऽभवन् । पूजिताश्च प्रशस्ताश्च तस्माद्बीजं प्रशस्यते । अनार्य्यमार्य्यकर्म्माणमार्य्यं चानार्य्यकर्म्मिणम् । सम्प्रधार्य्याब्रवीद्धाता न समौ नासमाविति ।"

जातिभेदा वृद्धहारीतेनाप्युक्ता यथा

"ब्राह्मणाः क्षत्त्रिया वैश्याः शूद्रा वर्णा यथाक्रमम् । आद्यास्त्रयो द्विजाः प्रोक्तास्तेषां वै मन्त्रवत्क्रियाः । सवर्णभ्यः सवर्णासु जायन्ते हि सजातयः । तेषां सङ्करयोगाच्च प्रतिलोमानुलोमजाः । विप्रान्मूर्द्धावसिक्तस्तु क्षत्त्रियायामजायत । वैश्यायान्तु तथाम्बष्ठो निषादः शूद्रया तथा । राजन्याद्वैश्याशूद्रयोस्तु माहिष्योग्रौ तु तौ स्मृतौ । शूद्रायां वैश्यात्तु करणश्चैव तेऽनुलोमजाः । विप्रायां क्षत्त्रियात् सूतः वैश्याद्वैदेहकस्तथा । चण्डालस्तु तथा शूद्रात् सर्व्वकर्म्मसु गर्हितः । मागधः क्षत्त्रियायां वै वैश्यात्, क्षत्ता शूद्रतः । शूद्रादयोगवं वैश्या जनयामास वै सुतम् । रथकारः करण्यान्तु माहिष्येण प्रजायते । षडनन्तरजातयो ज्ञेयाः प्रतिलोमानुलोमजाः । प्रतिलोमास्तु वै जाता गर्हिताः सर्व्वकर्म्मसु" ।

उशनसाऽप्युक्ता यथा

"अतः परं प्रवक्ष्यामि जातिवृत्तिविधानकम् । अनुलोमविधानञ्च प्रतिलोमविधिं तथा । सान्तरालकसंयुक्तं सर्व्वं संक्षिप्य प्रोच्यते । नृपाद्ब्राह्मणकन्यायां विवाहेषु समन्वयात् । जातः सूतोऽत्र निर्द्दिष्टः प्रतिलोमविधिर्द्विजः । वेदानर्हस्तथा चैषां धर्म्माणामनुबोधकः । सूताद्विप्रप्रसूतायां सूतो वेणुक उच्यते । नृपायामेव तस्यैव जातो यश्चर्म्मकारकः । ब्राह्मण्यां क्षत्त्रियाच्चौर्य्याद्रथकारः प्रजायते । वृत्तञ्च शूद्रवत्तस्य द्विजत्वं प्रतिषिध्यते । यानानां ये च वोढारस्ते च परिचारकाः । शूद्रवृत्त्या तु जीवन्ति न क्षात्रं धर्म्ममाचरेत् । ब्राह्मण्यां वैश्यसंसर्गाज्जातो मागध उच्यते । वन्दित्वं ब्राह्मणानाञ्च क्षत्त्रियाणां विशेषतः । प्रशंसावृत्तिको जीवेद्वैश्यप्रेष्यकरस्तथा । ब्राह्मण्यां शूद्रसंसर्गाज्जातश्चाण्डाल उच्यते । सीसमाभरणं तस्य कार्ष्णायसमथापि वा । वध्रीं कण्ठे समाबध्य झल्लरीं कक्षतोऽपि वा । मलापकर्षणं ग्रामे पूर्व्वाह्णे परिशुद्धिकम् । नापराह्णे प्रविष्टोऽपि बहिर्ग्रामाच्च नैर्ऋते । पिण्डीभूता भवन्त्यत्र नो चेद्वध्या विशेषतः । चाण्डालाद्वैश्यकन्यायां जातः श्वपच उच्यते । श्वमांसभक्षणं तेषां श्वान एव च तद्बलम् । नृपायां वैश्यसंसर्गादायोगव इति स्मृतः । तन्तुवाया भवन्त्येव वसुकांस्योपजीविनः । शीलिकाः केचिदत्रैव जीवनं वस्त्रनिर्म्मिते । आयोगवेन विप्रायां जातास्ताम्रोपजीविनः । तस्यैव नृपकन्यायां जातः सूनिक उच्यते । सूनिकस्य नृपायान्तु जाता उद्बन्धकाः स्मृताः । निर्णेजयेयुर्वस्त्राणि अस्पृश्याश्च भवन्त्यतः । नृपायां वैश्यतश्चौर्य्यात् पुलिन्दः परिकीर्त्तितः । पशुवृत्तिर्भवेत्तस्य हन्युस्तान् दुष्टसत्त्वकान् । नृपायां शूद्रसंसर्गाज्जातः पुक्कस उच्यते । सुरावृत्तिं समारुह्य मधुविक्रयकर्म्मणा । कृतकानां सुराणाञ्च विक्रेता याचको भवेत् । पुक्कसाद्वैश्यकन्यायां जातो रजक उच्यते । नृपायां शूद्रतश्चौर्य्याज्जातो रञ्जक उच्यते । वैश्यायां रञ्जकाज्जातो नर्त्तको गायको भवेत् । वैश्यायां शूद्रसंसर्गाज्जातो वैदेहकः स्मृतः । अजानां पालनं कुर्य्यान्महिषीणां गवामपि । दधिक्षीराज्यतक्राणां विक्रयाज्जीवनं भवेत् । वैदेहकात्तु विप्रायां जाताश्चर्म्मोपजीविनः । नृपायामेव तस्यैव कुचिकः पाचकः स्मृतः । वैश्यायां शूद्रतश्चौर्य्याज्जातश्चक्री स उच्यते । तैलपिष्टकजीवी तु लवणं भावयन् पुनः । विधिना ब्राह्मणः प्राप्य नृपायान्तु समन्त्रकम् । जातः सुवर्ण इत्युक्तः सानुलोमद्विजः स्मृतः । अथ वर्णक्रियां कुर्व्व-

शिल्पनैमित्तिकीं क्रियाम् । अश्वं रथं हस्तिनं वा वाहयेद्वा नृपाज्ञया । सैनापत्यञ्च भैषज्यं कुर्य्याज्जीवेत्तु वृत्तिषु । नृपायां विप्रतश्चौर्य्यात् संजातो यो भिषक् स्मृतः । अभिषिक्तनृपस्याज्ञां परिपाल्य स वैद्यकम् । आयुर्वेदमथाष्टाङ्गं तन्त्रोक्तं धर्म्ममाचरेत् । ज्योतिषं गणितं वापि कायिकीं वृत्तिमाचरेत् । नृपायां विधिना विप्राज्जातो नृप इति स्मृतः । नृपायां नृपसंसर्गात् प्रमादाद् गूढजातकः । सोऽपि क्षत्रिय एव स्यादभिषेकं च वर्जितः । अभिषेकं विना प्राप्तो गोज इत्यभिधानकम् । सर्वन्तु राजवत्तस्य शस्यते पदवन्दनम् । पुनर्भूकरणे राज्ञां नृपकालीन एव च । वैश्यायां विधिना विप्राज्जातो ह्यम्बष्ठ उच्यते । कृष्याजीवो भवेत्तस्य तथैवाग्नेयवृत्तिकः । ध्वजिनी जीविका वापि अम्बष्ठाः शस्त्रजीविनः । वैश्यायां विप्रतश्चौर्य्यात् कुम्भकारः स उच्यते । कुलालवृत्त्या जीवेत्तु नापिता वा भवन्त्यतः । सूतके प्रेतके वापि दीक्षाकालेऽथ वापनम् । नाभेरूर्द्ध्वन्तु वपनं तस्मान्नापित उच्यते । कायस्थ इति जीवेत्तु विचरेच्च इतस्ततः । काकाल्लौल्यं यमात् क्रौर्य्यं स्थपतेरथ कृन्तनम् । आद्याक्षराणि संगृह्य कायस्थ इति कीर्त्तितः । शूद्रायां विधिना विप्राज्जातः पारशवो मतः । भद्रकादीन् समाश्रित्य जीवेयुः पूजकाः स्मृताः । शिवाद्यागमविद्याद्यैस्तथामण्डलवृत्तिभिः । तस्यां वै चौरिकावृत्त्या निषादो जात उच्यते । वने दुष्टमृगान् हत्वा जीवनं मांसविक्रयम् । नृपाज्जातोऽथ वैश्यायां गृह्याय विधिना सुतः । वैश्यवृत्त्या तु जीवेत्तु क्षात्रधर्म्मं न चाचरेत् । तस्यां तस्यैव चौरेण मणिकारः प्रजायते । मणीनां रचनां कुर्य्यात् मुक्तानां वेधनक्रियाम् । प्रवालानाञ्च सूत्रित्वं शङ्खानां वलयक्रियाम् । शूद्रायां विप्रसंसर्गाज्जात उग्र इति स्मृतः । उग्रस्य दण्डधारः स्यादुग्रं दण्डं प्रधारयेत् । तस्यैव चौरसंवृत्त्या जातः शुण्डिक उच्यते । जातिदुष्टान् समारोप्य शुण्डाकर्म्मणि योजयेत् । शूद्रायां वैश्यसंसर्गाद्विधिना सूचकः स्मृतः । सूचकाद्विप्रकन्यायां जातस्तक्षक उच्यते । शिल्पकर्म्माणि चान्यानि प्रासादलक्षणं तथा । नृपायामेव तस्यैव जातो यो मत्स्यबन्धकः । शूद्रायां वैश्यतश्चौर्य्यात् कटकार इति स्मृतः । वशिष्ठशापात्त्रेतायां केचित् पारशवास्तथा । वैखानसेन केचित्तु केचिद्भागवतेन च । वेदशास्त्रावलम्बास्ते भविष्यन्ति कलौ युगे । कटकारास्ततः पश्चान्नारायणगणाः स्मृताः । प्राच्या वैखानसेनोक्ता तन्त्रमार्गविधिक्रियाः । निषेकाद्याः श्मशानान्ताः क्रियाः पूजाङ्गसूचिकाः । पञ्चरात्रेण वा प्राप्तं प्रोक्तं धर्म्मं समाचरेत् । शूद्रादेव तु शूद्रायां जातः शूद्र इति स्मृतः । द्विजशुश्रूषणपरः पाकयज्ञपरान्वितः । सच्छूद्रं तं विजानीयादसच्छूद्रस्ततोऽन्यथा । चौर्य्यात् काकवचो ज्ञेयश्चान्यानां तृणवाहकः । एतत् संक्षेपतः प्रोक्तं जातिवृत्तिविभागशः । जात्यन्तराणि दृश्यन्ते संकल्पादित एव तु ।” पराशरोक्तादारादिजातयस्तत्पदे द्रष्टव्याः । अन्या अपि जातयो ब्रह्मवै० ब्र०ख० १० अ० दर्शिता यथा

“बभूवुर्ब्राह्मणो वक्त्रादन्या ब्राह्मणजातयः । ब्रह्मणो बाहुदेशाच्च जाताः क्षत्रियजातयः । ऊरुदेशाच्च वैश्याश्च पादतः शूद्रजातयः । तासां सङ्करजातेन बभूवुर्वर्णसङ्कराः । गोपनापितभिल्लाश्च तथा मोदककूबरौ । ताम्बूलिस्वर्णकारौ च तथा वणिजजातयः । इत्येवमाद्या विप्रेन्द्र ! सच्छूद्राः परिकीर्त्तिताः । शूद्राविशोस्तु करणोऽम्बष्ठो वैश्याद्विजन्मनोः । विश्वकर्म्मा च शूद्रायां वीर्य्याधानं चकार सः । ततो बभूवुः पुत्राश्च नवैते शिल्पकारिणः । मालाकारः कर्म्मकारः शङ्खकारः कुविन्दकः । कुम्भकारः कांस्यकारः षडेते शिल्पिनां वराः । सूत्रधारश्चित्रकरः स्वर्णकारस्तथैव च । पतितास्ते ब्रह्मशापादयाज्या वर्णसङ्कराः । स्वर्णकारः स्वर्णचौर्य्यात् ब्राह्मणानां द्विजोत्तम ! । बभूव सद्यः पतितो ब्रह्मशापेन कर्म्मणा । सूत्रधारो द्विजातीनां शापेन पतितो भुवि । शीघ्रञ्च यज्ञकाष्ठञ्च न ददौ तेन हेतुना । व्यतिक्रमेण चित्राणां सद्यश्चित्रकरस्तथा । पतितो ब्रह्मशापेन ब्राह्मणानाञ्च कोपतः । कश्चिद् वणिग्विशेषश्च संसर्गात् स्वर्णकारिणः । स्वर्णचौर्य्यादिदोषेण पतितो ब्रह्मशापतः । कुलटायाञ्च शूद्रायां चित्रकारस्य वीर्य्यतः । बभूवाट्टालिकाकारः पतितो जारदोषतः । अट्टालिकाकारवीर्य्यात् कुम्भकारस्य योषिति । बभूव कोटकः सद्यः पतितो गृहकारकः । कुम्भकारस्य वीर्य्येण सद्यः कोटकयोषिति । बभूव तैलकारश्च कुटिलः पतितो भुवि । सद्यः क्षत्रियवीर्य्येण राजपुत्रस्य योषिति । बभूव तीवरश्चैव पतितो जारदोषतः । तीवरस्य तु वीर्य्येण तैलकारस्य योषिति । बभूव पतितो दस्युर्लेटश्च परिकीर्त्तितः । लेटस्तीवरकन्यायां जनयामास षण्नरान् । मल्लं मत्रं मातरञ्च भड़ं कोलञ्च कन्दरम् । ब्राह्मण्यां शूद्रवीर्य्येण पतितो

जारदोषतः। सद्यो बभूव चाण्डालः सर्वस्मादधमोऽशुचिः। तीवरेणैव चाण्डाल्यां चर्मकारो बभूव ह। चर्मकार्य्याञ्च चाण्डालात् मांसच्छेदी बभूव ह। मांसच्छेद्यां तीवरेण कोँच परिकीर्त्तितः। कोँचस्त्रियान्तु कैवर्त्तात् कान्तारः परिकीर्त्तितः। सद्यश्चाण्डालकन्यायां लेटवीर्य्येण शौनक!। बभूवतुस्तु द्वौ पुत्रौ हड्डिकमौष्टिकौ तथा। क्रमेण हड्डिकन्यायां सद्यश्चाण्डालवीर्य्यतः। बभूवुः पञ्च पुत्राश्च दुष्टा वनचराश्च ते। लेटात्तीवरकन्यायां गङ्गातीरे च शौनक!। बभूव सद्यो यो बालो गङ्गापुत्रः प्रकीर्त्तितः। गङ्गापुत्रस्य कन्यायां वीर्य्येण वेशधारिणः। बभूव वेशधारी च पुत्रो युङ्गी प्रकीर्त्तितः। वैश्यात्तीवरकन्यायां सद्यः शुण्डी बभूव ह। शुण्डीयोषिति वैश्यात्तु पौण्ड्रकश्च प्रकीर्त्तितः। क्षत्रात् करणकन्यायां राजपुत्रो बभूव ह। राजपुत्र्यान्तु करणादागरीति प्रकीर्त्तितः। क्षत्रवीर्य्येण वैश्यायां कैवर्त्तः परिकीर्त्तितः। कलौ तीवरसंसर्गाद्धीवरश्च प्रकीर्त्तितः। तीवर्य्यां धीवरात् पुत्रो बभूव रजकः स्मृतः। रजक्यां तीवराच्चापि कोयाली च बभूव ह। नापिताद्गोपकन्यायां सर्वस्वी तस्य योषिति। क्षत्राद्बभूव व्याधश्च बलवान् मृगहिंसकः। तीवरात् शुण्डिकन्यायां बभूवुः सप्त पुत्रकाः। ते कलौ हड्डिसंसर्गाद्बभूवुर्दस्यवः सदा। ब्राह्मण्यामृषिवीर्य्येण ऋतोः प्रथमवासरे। कुत्सितश्चोदरे जातः कुदरस्तेन कीर्त्तितः। तदशौचं विप्रतुल्यं पतितोऽऋतुदोषतः। सद्यः कोटकसंसर्गादधमो जगतीतले। क्षत्रवीर्य्येण वैश्यायामृतोः प्रथमवासरे। जातः पुत्रो महादस्युर्बलवांश्च धनुर्द्धरः। चकार वागतीतञ्च क्षत्रियो वारितस्तथा। तेन जात्या च पुत्रश्च वागतीतः प्रकीर्त्तितः। क्षत्रवीर्य्येण शूद्रायामृतुदोषेण पापतः। बलवन्तो दुरन्ताश्च बभूवुर्म्लेच्छजातयः। अविद्धकर्णाः क्रूरा निर्भया रणदुर्ज्जयाः। शौचाचारविहीनाश्च दुर्द्धर्षा धर्मवर्ज्जिताः। म्लेच्छात् कुविन्दकन्यायां शराकः परिकीर्त्तितः। वर्णसङ्करदोषेण बह्व्यश्च शठजातयः। तासां नामानि संख्याश्च को वा वक्तुं द्विज! क्षमः। वैद्योऽश्विनीकुमारेण जातश्च विप्रयोषिति। वैद्यवीर्य्येण शूद्रायां बभूवुर्बहवो जनाः। ते च ग्राम्यगुणज्ञाश्च मन्त्रौषधिपरायणाः। तेभ्यश्च जाताः शूद्रायां ते व्यालग्राहिणो भुवि"।

षोडशपदार्थमध्ये जातिरूपपदार्थभेदश्च गौ०सू०उक्तो यथा "साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं जातिः" सू०। विवृतञ्च तत्र विश्वनाथेन। "क्रमप्राप्तां जातिं लक्षयति। साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामिति सावधारणो निर्द्देशस्तेन व्याप्तिनिरपेक्षाभ्यां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं दूषणाभिधानं जातिरित्यर्थः यद्यप्युभाभ्यां प्रत्यवस्थानस्य प्रत्येकप्रत्यवस्थानेऽव्याप्तिरेकप्रत्यवस्थानस्य लक्षणत्वे परप्रत्यवस्थानेऽव्याप्तिर्न्नवान्यतरप्रत्यवस्थानं नियतं सर्वत्र जातावभावात्तथापि व्याप्तिनिरपेक्षतया दूषणाभिधानमित्येव वाच्यं तेन च सन्दर्भेण दूषणासमर्थत्वं स्वव्याघातकत्वं वा दर्शितं तथा च छलादिभिन्नदूषणासमर्थमुत्तरं स्वव्याघातकमुत्तरं वा जातिरिति फलितं साधर्म्यसमादिचतुर्विंशत्यन्यान्यत्वं तदर्थइत्यपि वदन्ति"।

तद्भेदाश्चतुर्विंशतिस्ते च गौतमेन दर्शिता यथा

"साधर्म्यवैधर्म्योत्कर्षापकर्षवर्ण्यावर्ण्यविकल्पसाध्यप्राप्त्यप्राप्तिप्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तानुत्पत्तिसंशयप्रकरणहेत्वर्थापत्त्यविशेषोपपत्त्युपलब्ध्यनुपलब्धिनित्यानित्यकार्य्यसमाः" सू० "तत्र च विशेषलक्षणार्थं जातिं विभजते" सू०।

अत्र च साधर्म्यादीनां कार्य्यान्तानां द्वन्द्वे तैः समा इत्यर्थात् साधर्म्यसमादयश्चतुर्विंशतिर्जातय इत्यर्थः अत्र च जातेर्विशेष्यत्वात् समाशब्दं मन्यन्ते भाष्यवार्त्तिकादौ समाशब्दः स्त्रीलिङ्गत्वेऽपि तु समशब्दो निर्विवाद एव तत्र जातिशब्दस्य क्लीबलिङ्गतया यद्यपि नान्वयस्तथापि प्रतिषेधो विशेष्य इति भाष्यादयः। वयन्तु तद्विकल्पादिति सूत्रस्थविकल्पस्यैव विशेष्यत्वं विविधः कल्पः प्रकारो विकल्पः तथा चैते साधर्म्यसमादयो जातिविकल्पा एवमपि समत्वेऽपि। इत्थञ्च जातेर्विशेषत्वे साधर्म्यसमेत्यपीति ब्रूमः समीकरणार्थं प्रयोगः समइति वार्त्तिकं यद्यपि नैतावता समीकरणं तथापि समीकरणोद्देश्यकत्वमस्त्येव अथ वा साधर्म्येणैव समं यत्र स साधर्म्यसमः एकत्र व्याप्तेराधिक्येऽपि साधर्म्यं सममेवेति भावः" वृत्तिः

"साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामुपसंहारे तद्धर्मविपर्य्ययोपपत्तेः साधर्म्यवैधर्म्यसमौ" १।२ सू०।

"साधर्म्यवैधर्म्यसमौ लक्षयति। उपसंहारे साध्यस्योपसंहरणे वादिना कृते तद्धर्मस्य साध्यरूपधर्मस्य यो विपर्य्ययो व्यतिरेकस्तस्य साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां केवलाभ्यां व्याप्त्यनपेक्षाभ्यां यदुपपादनं ततो हेतोः साधर्म्यवैधर्म्यसमावुच्येते तदयमर्थः वादिना अन्वयेन व्यतिरेकेण वा साध्ये साधिते प्रतिवादिनः साधर्म्यमात्रप्रदत्तहेतुन

सद्भावापादनं साधर्म्यसमः१ वैधर्म्यात्तथाप्रसञ्जनेन तदभावापादनं वैधर्म्यसमः२ । तत्र साधर्म्यसमो यथा शब्दोऽनित्यः कृतकत्वाद्घटवत् व्यतिरेकेण वा व्योमवदित्युपसंहृते नैतदेवं यद्यनित्यघटसाधर्म्यान्नित्याकाशवैधर्म्याद्वाऽनित्यः स्यान्नित्याकाशसाधर्म्यादमूर्त्तत्वान्नित्यः स्यादविशेषो वा वक्तव्यः । वैधर्म्यसमो यथा शब्दोऽनित्यः कृतकत्वाद्घटवत् आकाशवदिति स्थापनायाम् अनित्यघटवैधर्म्यादमूर्त्तत्वान्नित्यः स्यादविशेषो वा वक्तव्य इति अत्र साधर्म्यसमानं वैधर्म्यसमानं वा जनकतोपनिबन्धनभिन्नभिन्नाभावात् सत्प्रतिपक्षदेशनाभासे चैते अनैकान्तिकदेशनाभासे इति वार्त्तिके त्वनैकान्तिकपदं योगात्सत्प्रतिपक्षपरं एकान्ततः साध्यसाधकत्वाभावात्" इतिः ।

"गोत्वाद्गोसिद्धिवत् तत्सिद्धिः" सू० ।

"अनयोरवद्युत्तरमेतदाह । गोत्वात् गोसिद्धिर्गौरयमिहार इति सम्प्रदायः भवन्तु गोत्वाद्व्यतिरेकसमवेतत्व इति गोसमवेतत्वाद्वास्तादिनः, एतेन व्याप्तिपक्षधर्मत्वे दर्शिते गोर्गोत्वस्य तादात्म्येन गोरेव वा सिद्धिर्यथा तथैव कृतकत्वादपि व्याप्तिपक्षधर्मतावच्छितादनित्यत्वसिद्धिर्न तु व्याप्तिपक्षधर्मतारहितात् साधर्म्यमात्रात्. तथा सति अदूषकसाधर्म्यात् प्रमेयत्वादितस्तादृशमदूषकत्वादित्यवं विशेषः" इतिः ।

"साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मविकल्पादुभयसाध्यत्वाच्चोत्कर्षापकर्षवर्ण्यावर्ण्यविकल्पसाध्यसमाः" १।४।५।६।७।८ सू०

"क्रमप्राप्तं जातिषट्कं निरूपयति । उत्कर्षेण सम उत्कर्षसमः१ एवमपकर्षसमोऽपि४ वर्ण्यावर्ण्यं साध्येति भावप्रधानो निर्देशः वर्ण्यत्वादिना समो वर्ण्यसमादिः ५।६।७।८। अविद्यमानधर्मारोप उत्कर्षः विद्यमानधर्मापचयोऽपकर्षः वर्ण्यत्वं वर्णनीयत्वं तत्र सन्दिग्धसाध्यकत्वादि तदभावोऽवर्ण्यत्वं विकल्पो द्वैविध्यं साध्यत्वं पक्षापत्तिसाधनीयत्वं साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मविकल्पादिति पञ्चानामुत्थापकीजम् उभयसाध्यत्वादिति षष्ठस्य । तदयमर्थः साध्यतेऽनेनेति साध्यं पक्षः तथा च साध्यदृष्टान्तयोरित्यस्य पक्षदृष्टान्तयोरन्यतरविशेषितयोः धर्मविकल्पो धर्मस्य वैचित्र्यं तत्र कश्चित्सत्त्वं कश्चिदसत्त्वं तथा साध्यसाधनान्यतररूपस्य धर्मस्य विकल्पात्मकत्वाद्योऽविद्यमानधर्मारोपः स उत्कर्षसमः व्याप्तिमद्रूपस्य पक्षदृष्टान्तान्यतरस्मिन् साध्यसाधनान्यतरस्याविद्यमानधर्मप्रसञ्जनं उत्कर्षसमः१ इति फलितार्थः। यथा शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादिति स्थापनायाम् अनित्यत्वं कृतकत्वं घटे रूपसहचरितमतः शब्दोऽपि रूपवान् स्यात् तथा च विरुद्धविपरीतसाधनाद्विशेषविरुद्धौ हेत्वाभासे यथायथं चेयम्। एवं रूपवच्छब्दसाधर्म्यात् कृतकत्वाद्घटोऽपि श्रावणः स्यादविशेषात् । वस्तुतस्तु घटे श्रावणत्वापादनेऽर्थान्तरत्वं उपलक्षणे दृष्टान्तपदं साध्यपदञ्च न देयम् । अपकर्षसमस्तु धर्मविकल्पः धर्मस्य सहचरितधर्मस्य विकल्पोऽसत्त्वं ततः अपकर्षः साध्यसाधनान्यतरस्याभावप्रसञ्जनं तथा च पक्षदृष्टान्तान्यतरस्मिन् व्याप्तिमद्रूपस्य सहचरितधर्माभावेन हेतुसाध्यान्यतराभावप्रसञ्जनमपकर्षसमः४ यथा शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादित्यत्र यद्यनित्यसहचरितघटधर्मात् कृतकत्वादनित्यः शब्दस्तदा कृतकत्वानित्यत्वसहचरितघटधर्मरूपश्रवणव्याप्त्या शब्दे कृतकत्वस्यानित्यत्वस्य च व्यावृत्तिः स्यात् । आद्येऽसिद्धिरेवं वा द्वितीये बाधदेशना, एवं शब्दे कृतकत्वसहचरितश्रावणत्वस्य संयोगाद्यवनित्यत्वकृतकत्वसहचरितगुणत्वस्य च व्यावृत्त्या घटेऽनित्यत्वं कृतकत्वञ्च व्यावर्त्तेतेति दृष्टान्ते साध्यसाधनवैकल्यदेशनाभासोऽप्ययम् । यत्तु वार्त्तिके शब्दो नीरूप इति घटोऽपि नीरूपः स्यादित्यपकर्ष इति. तदसत् घटे नीरूपत्वापादनस्यार्थान्तरत्वात् आचार्यचरणैरप्येवं यत्तु वैधर्म्यसमतया धर्मान्तराभावः स्यादिति तत्र उपधेयसङ्करेऽप्युपाधेरसङ्करात् वर्ण्यसमावर्ण्यस्तु साध्यः सिद्धभावयान् सन्दिग्धसाध्यकादिर्वा तस्य धर्मः सन्दिग्धसाध्यकादिवृत्तिहेतुस्तस्य विकल्पात्मत्वात् दृष्टान्ते वर्ण्यत्वस्य सन्दिग्धसाध्यकत्वस्यापादनं वर्ण्यसमः५। तदयमर्थः पक्षवृत्तिहेतुर्हि गमकः पक्षश्च सन्दिग्धसाध्यकस्तथा च सन्दिग्धसाध्यकवृत्तिहेतुस्तथा दृष्टान्तेऽपि स्वीकार्यः तथा च दृष्टान्तस्यापि सन्दिग्धसाध्यकत्वात् पक्षवृत्तित्वानिश्चयादसाधारणो हेत्वाभासे यथाभूता चेयम् । हेतुः सन्दिग्धसाध्यकवृत्तिर्यदि न दृष्टान्ते तदा गमकहेत्वभावात् साधनविकलो दृष्टान्तः स्यादिति भावः । अवर्ण्यसमस्तु दृष्टान्ते सिद्धसाध्यके यो धर्मो हेतुस्तस्य बलात् पक्षे शब्दादावसन्दिग्धसाध्यकत्वापादनमवर्ण्यसमः६ दृष्टान्ते हेतोर्यादृशत्वं तादृशो हेतुरेव गमक इत्यभिमानेन एतदापादनं दृष्टान्ते यो हेतुः सिद्धसाध्यकवृत्तिः स चेत् पक्षे तदा गमकहेत्वभावात् स्वरूपासिद्धिः स्यादेतत्तादृशो हेतुरवश्यं पक्षत्वाभावते स्वीकार्यः तथा च सन्दिग्धसाध्यकत्वरूपपक्षत्वाभावा-

दाभयासिद्धिः अधिकदेशनाभासा चेयम् । विकल्पसमा-वास्तु पक्षे दृष्टान्ते च योधर्मस्तस्य विकल्पोविरुद्धः कल्पो व्यभिचारित्वस्य उपलक्षणं चैतत् अन्यतरधर्म-स्यापि बोध्यं व्यभिचारोऽपि हेतोर्धर्मान्तरं प्रति धर्मान्तरस्य साध्यं प्रति धर्मान्तरस्य धर्मान्तरं प्रति वा तथा च कस्यचिद्धर्मस्य क्वचिद्व्यभिचारदर्शनेन धर्मत्वावि-शेषात् प्रकृतहेतोः प्रकृतसाध्यं प्रति व्यभिचारापादनं विकल्पसमा० यथा शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादित्यत्र कृतक-त्वस्य गुरुत्वव्यभिचारदर्शनाद्गुरुत्वस्यानित्यत्वव्यभिचार-दर्शनादनित्यत्वस्य मूर्त्तत्वव्यभिचारदर्शनाद्धर्मत्वाविशेषात् कृतकत्वमप्यनित्यत्वं व्यभिचरेदित्यनैकान्तिकदेशनाभासा चेयम् । पक्षदृष्टान्तादेः प्रकृतसाध्यतुल्यतापादनं च साध्य-समा० तत्रायमाशयः एतत्प्रयोगसाध्यस्यैवानुमितिविषयत्वं तथा च पक्षादेरनुमितिविषयत्वात् साध्यत्वेऽतत्प्रयोगसा-ध्यत्वम् अतः साध्यसमा । तथा हि पक्षादेः पूर्वं सिद्धत्वे एतत् प्रयोगसाध्यत्वाभावान्नानुमितिविषयत्वं पूर्वमसिद्धत्वे पक्षादेराश्रयासिद्ध्याद्यसद्देशनाभासा चेयम् । प्राञ्चस्तु उभयसाध्यत्वात् उभयं पक्षदृष्टान्तौ तद्धर्मौ हेत्वादिः तत्साध्यत्वं तदधीनानुमितिविषयत्वं साध्यस्येव पक्षादेरपीति तत्समतापादनमिति विशेषणविभागमाहुः सिद्धसाध्यनुमितिविषयत्वात् साध्यसमत्वं हेतोश्च सा-ध्यत्वे हेत्वाभासदृष्टान्तोऽपि साध्य इत्याशयः” वृत्तिः ।

“किञ्चित्साधर्म्यादुपसंहारसिद्धेर्वैधर्म्यादप्रतिषेधः” सू०।

“एतासामसदुत्तरत्वे बीजमाह किञ्चित्साधर्म्यात् साधर्म्यविशेषात् व्याप्तिघटितात् उपसंहारसिद्धेः साध्य-सिद्धेः वैधर्म्यादेतद्विपरीतात् व्याप्तिनिरपेक्षात् साधर्म्य-मात्रात् भवता कृतः प्रतिषेधो न सम्भवतीत्यर्थः । अन्यथा प्रमेयत्वरूपासाधकसाधर्म्यात् तद्दूषणमप्यसम्यक् स्यादिति भावः । तथा चायं क्रमः अनित्यत्वव्याप्यात् कृतकत्वात् शब्देऽनित्यत्वमुपसंहरामो न तु कृतकत्वं रूपस्यापि व्याप्यं येन तेन रूपवत्त्वापादनीयं शब्दे, एवं अनित्यत्वं न रूपव्याप्यं येन रूपाभावादनित्यत्वाभावः शब्दे स्यात् एवं वर्ण्यसमेऽपि किञ्चित्साधर्म्यात् व्याप्यतावच्छेदकाव-च्छिन्नाद्धेतोः साध्यसिद्धिः तावद्धेतुमत्त्वञ्च दृष्टान्तता प्रयोजकं न तु पक्षे सन्दिग्धसाध्यकत्वमपि हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुमत्त्वम् अन्यथा तथाऽपि दूषणीयो दृष्टान्ती सन्दिग्धः सोऽपि न स्यात् एवमवर्ण्यसमेऽपि व्याप्यताव-च्छेदकावच्छिन्नस्य दृष्टान्तवृत्तेः पक्षे सत्त्वात्साध्यसिद्धिर्न तु दृष्टान्तवर्त्तिसाधकधर्मावच्छिन्नस्य पक्षे सत्त्वम् । एवं विकल्पसमेऽपि प्रकृतसाध्यव्याप्यात् प्रकृतहेतोः साध्य-सिद्धिस्तद्वैधर्म्यात् यत्किञ्चिद्व्यभिचारात् कृतः प्रतिषेधो न सम्भवति नहि यत्किञ्चिद्व्यभिचारादेव प्रकृतहेतोः प्रकृतसाध्यासाधकत्वमतिप्रसङ्गात् । एवं साध्यसमेऽपि व्याप्याद्धेतोः सिद्धे पक्षे साध्यसिद्धिर्न तु पक्षदृष्टान्ता-द्योरप्यनेन साध्यत्वे तथा सति क्वचिदपि साध्यसिद्धिर्न स्यात् त्वदीयदूषणमपि विशीर्येत” वृत्तिः ।

“साध्यातिदेशाच्च दृष्टान्तोपपत्तेः” सू०।

“यत्प्रतिवर्ण्यसाध्यसमायां समाधानान्तरमप्याह दृष्टान्तो-पपत्तिर्दृष्टान्तोपपत्तिः साध्यातिदेशात् दृष्टान्ते हि साध्यमतिदिश्यते तावतैव दृष्टान्तत्वमुपपद्यते अन्यथो धर्मः पक्षदृष्टान्तयोरभेदापत्तेः पक्षादेरपि साध्यत्वाभ्यु-पगमेन प्रत्युक्तं दृष्टोऽन्तो दृष्टान्तः पक्षः तस्यादृष्टत्वा-भिमतः पक्षोत्कर्षोऽन्यथा च साध्यस्यातिदेशात् साध-नात् पक्ष इत्युच्यते न तु पक्षोऽपि साध्यतेऽतिप्रसङ्गा-दिति भावः” वृत्तिः ।

“प्राप्य साध्यमप्राप्य वा हेतोः प्राप्त्या अविशिष्टत्वाद-प्राप्त्या असाधकत्वाच्च प्राप्त्यप्राप्तिसमौ” ५।१।० सू० ।

“क्रमप्राप्तौ प्राप्त्यप्राप्तिसमौ लक्षयति । हेतोरिति साधकत्वमिति शेषः प्राप्तिपक्षे दूषणमाह प्राप्त्याऽविशिष्टत्वादिति द्वयोरपि प्राप्तत्वाविशेषे तु किङ्कस्य साधकं अप्राप्तिपक्षे दोषमाह अप्राप्त्या इति अप्राप्तस्य साधकत्वेऽतिप्रसङ्गात् साधकत्वञ्चात्र कारकज्ञापकसाधारणम् एवञ्च कारकज्ञापकलक्षणं साधनं कार्यज्ञाप्यलक्षणेन साध्येन सम्बद्धं तत्साधकं चेत्तदा सत्त्वाविशेषात् कार्य-कारणभावः तत्सम्बन्धस्य प्रागेव ज्ञातत्वात् ज्ञाप्य-ज्ञापकभावः प्राप्तयोर्न जन्यजनकभावः प्राप्तत्वेन तयो-रङ्गुल्योरिवाभेदादित्याशय इत्यन्ये । तथा च प्राप्त्या-ऽविशेषादनिष्टापादनेन प्रत्यवस्थानं प्राप्तिसमा० । यदि चाप्राप्तं लिङ्गं साध्यबुद्धिं जनयति साध्याभावबुद्धिमेव किन्तेन न जनयेत् अप्राप्तत्वाविशेषात् तथा चाप्राप्त्या असाधकत्वादनिष्टापादनमप्राप्तिसमा० प्रतिकूलतर्कदेशना-भासे चेमे” वृत्तिः ।

“घटादिनिष्पत्तिदर्शनात् पीडने चाभिचारादप्रतिषेधः” सू०।

“अनयोरसदुत्तरत्वे बीजमाह । दण्डादितो घटादि-निष्पत्तेर्दर्शनात् सर्वत्रोभयप्राप्तिसत्त्वादाभिचारात् श्ये-नादितः शत्रुपीडने च व्यभिचाराच्च त्वदुक्तः प्रतिषेधः

सम्भवति न हि कारणं दण्डादि मानम् घटादिना सम्बन्धमपि तु घटादिना, मनोनादिरमुद्देशतया बोद्धा जनयति अन्यथा लोकवेदसिद्धकार्यकारणभावोच्छेदे त्वदुक्तो हेतुरप्यसाधकः स्यादिति" वृत्तिः ।

"दृष्टान्तस्य कारणानपदेशात् प्रत्यवस्थानाच्च प्रतिदृष्टान्तेन प्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तसमौ"।।।१२ सू० ।

"क्रमप्राप्ते प्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तसमे जाती लक्षयति । दृष्टान्तस्य कारणं प्रमाणं तदनपदेशोऽनभिधानम् अभिधानं चानतिप्रयोजनकं तथा च दृष्टान्तस्य साध्यकत्वे प्रमाणाभावात् प्रत्यवस्थानमर्थः यद्यपीह तदुत्तरमेव तथापि दृष्टान्ते प्रमाणं वाच्यं तत्रापि प्रमाणान्तरमित्यनवस्थायाः प्रत्यवस्थाने तात्पर्यं तदुक्तमाचार्यैः "अनवस्थाभासप्रसङ्गः प्रसङ्गसमः" इति एतन्मते हेतोर्हेत्वन्तरमित्यनवस्थाऽपि प्रसङ्गसमा एव। पूर्वमते तु हेत्वनवस्थादिकं यच्छलाद्यन्तर्गतमिति विशेषः । अनवस्थादेशनाभासा चेयम् । प्रतिदृष्टान्तसमः तत्र तस्यः प्रतिदृष्टान्तेन प्रत्यवस्थानात् प्रतिदृष्टान्तसमः।१२ एतत्र सावधारणं तेन प्रतिदृष्टान्तमात्रबलेन प्रत्यवस्थानमर्थः तेन साधर्म्यसमाव्यावृत्तः यदि घटदृष्टान्तबलेनानित्यः शब्दः तदाकाशदृष्टान्तबलेन नित्य एव स्यात् नित्यः किं न स्यादिति साधः प्रतिरोधापादनीयः हेत्वन्तरं दृष्टान्तमात्रबलादेव साध्यसिद्धिरित्यभिमानः साधप्रतिरोधान्यतरदेशनाभासा चेयम्" वृत्तिः ।

"प्रदीपादानप्रसङ्गनिवृत्तिवत्तद्विनिवृत्तिः" सू० ।

"प्रसङ्गसमे प्रत्युत्तरमाह । दृष्टान्तो हि निदर्शनस्थानत्वेन साध्यनिश्चयार्थमपेक्ष्यते न तु दृष्टान्तदृष्टान्ताद्यनवस्थितपरम्परा लोकसिद्धा युक्तिसिद्धा वा। अन्यथा घटादिप्रत्यक्षाय प्रदीप इव प्रदीपप्रत्यक्षार्थमनवस्थितप्रदीपपरम्परा प्रसज्येत त्वदीयसाधनमपि व्याहन्येत"इति वृत्तिः।

"प्रतिदृष्टान्तहेतुत्वे च नाहेतुर्दृष्टान्तः" सू० ।

"प्रतिदृष्टान्तसमे प्रत्युत्तरमाह । अत्रायमुत्तराशयः प्रतिदृष्टान्तस्त्वया किमर्थमुपादीयते मदीयहेतोर्बाधार्थं सत्प्रतिपक्षितत्वार्थं वा नाद्यः यतः प्रतिदृष्टान्तस्य हेतुत्वे साध्यसाधकत्वे मदीयो दृष्टान्तो नाहेतुः नासाधकस्तथा च तुल्यबलत्वान्न बाधः न वा द्वितीयोऽपि यतः प्रतिदृष्टान्तस्य साध्यसाधकत्वे उच्यमाने नाहेतुर्दृष्टान्तः मदीयो दृष्टान्तस्तु सहेतुकत्वादधिकबलः वस्तुतो हेतुं विना दृष्टान्तमात्रेण न सत्प्रतिपक्षसम्भावना तदभावसाम्यवताप्रमाणाभावात् हेतूपादाने तु सदुत्तरत्वमेवेति भावः इति" वृत्तिः ।

"प्रागुत्पत्तेः कारणाभावादनुत्पत्तिसमः"।१२ सू० ।

"क्रमप्राप्तमनुत्पत्तिसमं लक्षयति। प्रागुत्पत्तेरिति साधनाङ्गस्येति शेषः कारणाभावात् हेत्वभावात् तथा च साधनाङ्गस्य हेतुदृष्टान्तादेरनुत्पत्तेः प्राक् हेत्वभाव इत्यनुत्पत्त्या प्रत्यवस्थानमनुत्पत्तिसमः।१२ यथा घटोत्पत्तौ शब्दात् घटवदित्युक्ते घटोत्पत्तेः शब्दोत्पत्तेश्च पूर्वं हेत्वभावादसिद्धिः घटे च शब्दोत्पत्तेः पूर्वं कृतत्वाभावेन दृष्टान्तासिद्धिः एवं आश्रयत्वे कृताभावाद्बाधश्च अतु स्पष्टा प्रत्यवस्थानस्य तत्रापि सत्त्वात् उत्पत्तेः पूर्वं हेत्वाद्यभावेन प्रत्यवस्थानस्यैव सम्भवात् जातित्वं स्यादिति च विशेषणीयं तेनोत्पत्तिकालावच्छिन्ने घटे शब्दस्यानित्यत्वबाधेन प्रत्यवस्थाने नातिव्याप्तिः असिद्ध्यादिदेशनाभासा चेयम्" वृत्तिः ।

"तथाभावादुत्पन्नस्य कारणोपपत्तेर्न कारणप्रतिषेधः" सू०

"अस्योत्तरमाह । उत्पन्नस्य तथाभावात् घटाद्यात्मकत्वात् तत्र कारणस्य हेतोरुपपत्तेः सत्त्वात् कथं कारणप्रतिषेधः। अयमाशयः पक्षे हेत्वभावादसिद्धिः अनुत्पन्ने हेत्वभावः सम्भवति धर्मिकरणाभावात् न हि हेत्वभावमात्रादसिद्धिः त्वदीयहेतोरपि कश्चिदभावसत्त्वात् एतेन दृष्टान्तासिद्धिर्व्याख्याता यदा कदाचिद्धेतुमत्त्वेनैव दृष्टान्तत्वोपपत्तेः एवं हेत्वादीनां यदा कदाचित्पक्षे सत्त्वादेव हेत्वादिभावो न तु सार्वत्रिकी तदपेक्षेति" वृत्तिः ।

"सामान्यदृष्टान्तयोरैन्द्रियकत्वे समाने नित्यानित्यसाधर्म्यात् संशयसमः"।१४ सू० ।

"क्रमप्राप्तं संशयसमं लक्षयति । नित्यानित्यसाधर्म्यादिति संशयकारणोपलक्षणं तेन समानधर्मदर्शनादिर्यत्किञ्चित्संशयकारणबलात् संशयेन प्रत्यवस्थानं संशयसमः।१४ अधिकन्तूदाहरणपरं तथा हि शब्दोऽनित्यः कार्यत्वाद्घटवदित्युक्ते सामान्ये गोत्वादौ दृष्टान्ते घटे ऐन्द्रियकत्वं तुल्यं यथा कार्यत्वाद्घटवदनित्यत्वं निर्णीयते तथा ऐन्द्रियकत्वात् संशयकारणादनित्यत्वं सन्दिह्यताम् एवं शब्दत्वाद्यसाधारणधर्मदर्शनादपि संशयो बोध्यः तथा च हेतुज्ञानेऽप्रामाण्यशङ्काधानद्वारा साध्यसंशयात् सत्प्रतिपक्षदेशनाभासेयम्" वृत्तिः ।

"साधर्म्यात् संशये न संशयो वैधर्म्यादुभयथा वा संशयेऽत्यन्तसंशयप्रसङ्गो नित्यत्वानभ्युपगमाच्च सामान्यस्या-

प्रतिषेधः" गौतमसूत्रस्य पञ्चमाध्याये आह्निकसूत्रम् ।

"अस्योत्तरम् । साधर्म्याद्वैधर्म्यदर्शनात् संशय उत्पाद्यमानेऽपि न संशयो वैधर्म्याद्वैधर्म्यदर्शनात् यदि च साधर्म्यमात्रमविशेषदर्शनेऽपि संशयवादाऽत्यन्तसंशयप्रसङ्गः संशयानुच्छेदप्रसङ्गः न च तथाऽभ्युपगन्तुं शक्यमनित्यत्वाच्च नित्यत्वेति शब्दस्य सामान्यधर्मदर्शनस्य नित्यत्वानभ्युपगमात् नित्यसंशयस्य नत्वानभ्युपगमाच्च इति त्वदीयहेतुरपि न परपक्षप्रतिषेधकः स्यादिति भावः । सामान्यस्य गोत्वादेर्नित्यत्वानभ्युपगमात् नित्यत्वानभ्युपगमप्रसङ्गात् तथापि साधारणधर्मप्रमेयत्वादिना संशय एव स्यादिति केचित्" इति वृत्तिः ।

"उभयसाधर्म्यात् प्रक्रियासिद्धेः प्रकरणसमः १५" सू० ।

"क्रमप्राप्तं प्रकरणसमं लक्षयति । उभयसाधर्म्यात् प्रवर्तते च क्रिया अन्वयव्यापाराद्व्यतिरेकव्यापाराद्वा प्रक्रिया तत्साधनं विपरीतसाधनमिति फलितार्थः तत्सिद्धेस्तस्य पूर्ववत्सिद्धेः तथा चाभिमतपक्षे नारोपितप्रमाणान्तरेण बाधेन प्रत्यवस्थानं प्रकरणसमः १५ यथा शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादित्युक्ते नैतदेवं श्रावणत्वेन नित्यत्वसाधनेन बाधात् बाधदेशनाभासा चेयम्" इति वृत्तिः ।

"प्रतिपक्षात् प्रकरणसिद्धेः प्रतिषेधानुपपत्तिः प्रतिपक्षोपपत्तेः" सू० ।

"अस्योत्तरमाह । प्रतिपक्षाद्विपरीतसाध्यसाधकत्वेनाभिमताच्छ्रावणत्वादितः प्रकरणसिद्धिस्त्वया मदीयसाध्यस्य यः प्रतिषेधः त्वया क्रियते तस्यानुपपत्तिः कुतः प्रतिपक्षोपपत्तेः त्वदपेक्षया प्रतिपक्षस्य मदीयपक्षस्योपपत्तेः साधनात् । अयमाशयः श्रावणत्वेन पूर्वं नित्यत्वस्य साधनाद्यो बाध उच्यते स नोपपद्यते पूर्वं साधितस्य वचनस्याभावात् कदाचित् कृतकत्वेनानित्यत्वस्यापि पूर्वं साधनादिति त्वत्पक्षप्रतिषेधोऽपि स्यात्" इति वृत्तिः ।

"त्रैकाल्यासिद्धेर्हेतोरहेतुसमः १६" सू० ।

"क्रमप्राप्तमहेतुसमं लक्षयति । त्रैकाल्यं साध्यकालतत्पूर्वापरकालाः तेन हेतोरसिद्धेः हेतुत्वासिद्धेः । अयमर्थः दण्डादिर्न घटादेः पूर्ववर्तितया कारणं तदानीं घटादेरभावात् कस्य कारणं स्यात् अतएव न घटाद्युत्तरकालवर्तितयाऽपि तथा समानकालवर्तितया ह्युभयकालवर्तिनोः सव्येतरविषाणयोरिवाविनिगमनापत्तेः तथा च कालत्रयस्य चालनेनाहेतुतया प्रत्यवस्थानमहेतुसमः १६ कारणमात्रस्य चालनेन प्रतिषेधोरपि चालनात् तदसंभवं प्रतिकूलतर्कदेशनाभासा चेयम्" इति वृत्तिः ।

"न हेतुतः साध्यसिद्धेस्त्रैकाल्यासिद्धिः" सू० ।

"अस्योत्तरमाह । त्रैकाल्यासिद्धिस्त्रैकाल्येन वाऽसिद्धिरत्वा वा न, कुतः हेतुतः साध्यसिद्धेः तथाऽभ्युपगमात्" इति वृत्तिः ।

"प्रतिषेधानुपपत्तेः प्रतिषेद्धव्याप्रतिषेधः" सू० ।

"पूर्ववर्तित्वाभावेनैव हेतुताभ्युपगमात् अन्यथा त्वदीयहेतोरपि साध्यं न सिध्येदित्याह हेतुकत्वात् वचने प्रतिषेधस्यानुपपत्तेः प्रतिषेद्धव्यस्य परकीयहेतोर्न प्रतिषेध इत्यर्थः" इति वृत्तिः ।

"अर्थापत्तितः प्रतिपक्षसिद्धेरर्थापत्तिसमः १७" सू० ।

"क्रमप्राप्तमर्थापत्तिसमं लक्षयति । अर्थापत्तिरर्थापत्त्याभासः तया अर्थापत्त्याभासेन प्रतिपक्षसाधनात् प्रत्यवस्थानमर्थापत्तिसमः १७ । अयमाशयः अर्थापत्तिर्हि उक्तेनानुक्तमाक्षिपति यथा शब्दोऽनित्य इत्युक्तेऽर्थादापद्यतेऽन्यत् नित्यं तथा च दृष्टान्तादिभिः विरोधि कृतकत्वादनित्य इत्युक्तेऽर्थादापन्नम् अन्यस्मादितोऽपि वस्तुनिश्चयो वा अनुमानादनित्य इत्युक्ते प्रत्यक्षान्नित्य इति च बाधः विशेषविधेः शेषनिषेधफलकत्वाभिमानः सर्वदेशनाभासा चेयम्" इति वृत्तिः ।

"अनुक्तस्यार्थापत्तेः पक्षहानेरुपपत्तिरनुक्तत्वादनैकान्तिकत्वाच्चार्थापत्तेः" सू० ।

"अस्योत्तरम् । किमुक्तेन अनुक्तं यत्किञ्चिदेवार्थादापद्यते उक्तोपपादकं वा आद्ये त्वत्पक्षस्यापि निराकरणापत्तेः तथानुक्तत्वात् अन्त्ये तथा अर्थापत्तेरनैकान्तिकत्वम् ऐकान्तिकत्वम् एकपक्षसाधकत्वं यदं तथापि न हि अनित्यत्वस्योपपादकं नित्यत्वमिति न हि विशेषविधिमात्रं शेषनिषेधफलकम्, अपि तु क्वचित् तात्पर्यं क्वचित् न हि नीलो घट इत्युक्ते सर्वमन्यदनीलमिति कश्चित्प्रतिपद्यते" इति वृत्तिः ।

"एकधर्मोपपत्तेरविशेषे सर्वाविशेषप्रसङ्गात् सद्भावोपपत्तेरविशेषसमः" १८ सू० ।

"अविशेषसमं लक्षयति । एकस्य धर्मस्य कृतकत्वादेः शब्दे घटे चोपपत्तेः सत्त्वात् यदि शब्दघटयोरनित्यत्वेनाविशेषः उच्यते तदा सर्वेषामविशेषप्रसङ्गः, कुतः सद्भावोपपत्तेः यतः सकलस्य वे भावाधर्माः सत्त्वप्रमे-

सत्त्वादेकधर्मोपपत्तेः सद्भावात् तथा च सर्वेषामभेदे पक्षाद्यविभागः सर्वेषामेकजातीयत्वेऽवान्तरजात्यभेदः सर्वेषामनित्यत्वे आकाशादिविषयदृष्टान्तादि तथा च सकलप्रकृतिधर्मेणाविशेषापादनमविशेषसमेति १८ जातिरियम् अत्र चाविशेषणम् इति वाक्यनिर्देशः सद्भावोपपत्तेः सर्वाविशेषप्रसङ्गादिति तथा च वेयं स्वव्याघातकम् । पूर्ववत् प्रतिकूलतर्कदेशनाभासा चेयम्" इति वृत्तिः ।

"क्वचिद्धर्म्मानुपपत्तेः क्वचिच्चोपपत्तेः प्रतिषेधाभावः" सू॰

"अत्रोत्तरमाह । तद्धर्म्मस्य हेतोर्धर्म्मोव्याप्यत्वादि-रूपस्य क्वचित् कृतकत्वादौ उपपत्तेः सत्त्वात् क्वचित् सत्त्वादौ अनुपपत्तेः अभावात् त्वदुक्तस्य प्रतिषेधस्या-भावोऽवकाश इत्यर्थः" इति वृत्तिः ।

"उभयकारणोपपत्तेरुपपत्तिसमः" १९सू॰ ।

"उपपत्तिसमं लक्षयति । उभयं पक्षप्रतिपक्षौ तयोः कारणस्य प्रमाणस्य उपपत्तेः सत्त्वात् तथा च व्याप्ति-प्रभृत्यनादृत्य सत्प्रतिपक्षवदेव परपक्षदृष्टान्तेन स्वपक्षसा-धनेन प्रत्यवस्थानम् उपपत्तिसमः१९ यथा शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादिनोक्ते यथा त्वत्पक्षेऽनित्यत्वे प्रमाणमस्ति तथा मत्पक्षोऽपि सप्रमाणकः त्वत्पक्षमत्पक्षयोरन्यतरत्वात् तथाच बाधः प्रतिरोधो वा । तद्देशनाभासा चेयम्" वृ॰।

"उपपत्तिकारणाभ्यनुज्ञानादप्रतिषेधः" सू॰ ।

अत्रोत्तरमाह । अयं त्वदुक्तप्रतिषेधो न सम्भवति-कुतः मत्पक्षे उपपत्तिकारणस्य मत्पक्षसाधकप्रमाणस्य त्वयाऽभ्यनुज्ञानात् त्वया हि मत्पक्षस्य दृष्टान्तीकरणेन सप्रमाणकत्वमनुज्ञातमतः कथं तत्प्रतिषेधः शक्यते वस्तुतः अनुज्ञातस्यापि प्रतिषेधे स्वपक्ष एव किं न प्रतिषिध्यते" इति वृत्तिः ।

"निर्दिष्टकारणाभावेऽप्युपलम्भादुपलब्धिसमः" २०सू॰।

"उपलब्धिसमं लक्षयति । वादिना निर्दिष्टस्य कारणस्य साधनस्याभावेऽपि साध्यस्योपलम्भात् प्रत्यव-स्थानमनुपलब्धिसमः२० इत्यर्थः। तथा हि पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादिकं वह्न्यवधारणार्थमुच्यते न च तदुपपद्यते धूमं विना आलोकादितोऽपि वह्निसिद्धेः तथा च न तस्य साधकत्वमिति प्रतिकूलतर्कः न वा धूमाद्वह्निमानि-त्येवधारणं द्रव्यत्वादेरपि धूमेन साधनात् न वा पर्वत एव वह्निमानित्यादिकम् अवधारयितुं शक्यते महा-नसादेरपि वह्निमत्त्वादन्यथा दृष्टान्तासिद्धिः स्यात् एवं वह्निमत्पर्वतस्यापि सत्त्वादाह दृष्टान्तादि तद्देशना-

भासा चेयम्" अस्य विश्वनाथविरचिता वृत्तिः ।

"कारणान्तरादपि तद्धर्म्मोपपत्तेरप्रतिषेधः" सू॰ ।

"अत्रोत्तरमाह । कारणान्तरात् साधनान्तरादालो-कादितोऽपि तस्य धर्म्मस्य साध्यस्योपलब्धेस्त्वदुक्तः प्रति-षेधो न सम्भवति । अवधारणः न हि अवधारणार्थं वह्निमान् धूमादित्यादिकं प्रयुज्यते अपि तु वह्नि-व्याप्तस्य वह्नेः सिद्ध्यर्थम् अन्यथा त्वदुक्तसाधकतावाधक-मपि न स्यात् साधकतावाधकान्तरस्यापि सत्त्वात्" इति वृ॰।

"तदनुपलब्धेरनुपलम्भादभावसिद्धौ तद्विपरीतोपपत्तेर-नुपलब्धिसमः २१"सू॰ ।

"अनुपलब्धिसमं लक्षयति । यद्यपि चेयं द्वितीया-ध्याये दर्शिता दूषिता च तथाप्यनुपलब्धिसमा२१ जातिरेव-मिति तत्रानुक्तेरत्र प्रसङ्गप्राप्तोऽभिधीयते तत्राये क्रमः नैयायिकेनावरणाद्यनुपलब्धा नित्यत्वमेव बाध्यते यदि शब्दो नित्यः स्यादुच्चारणात् प्राक् कुतो नोपलभ्यते न हि तदा-ऽप्यावरणकुड्यादिवच्छब्दस्यावरणमस्ति तदनुपलब्धेरिति तत्रैवं जातिवादी प्रत्यवतिष्ठते यद्यावरणानुपलब्धे-रावरणाभावः सिध्यति तदा आवरणानुपलब्धेरप्यनुप-लम्भादावरणानुपलब्धेरप्यभावः सिध्येत् तथाचावरणानु-पलब्धिप्रमापक आवरणाभावो न स्यादपि त्वावरणोप-पत्तिरेव स्यादिति शब्दनित्यत्वं नोक्तं बाधकं युक्तं तन्मनुपलब्धेरनुपलब्ध्यन्तरानपेक्षणात् कथमेवमिति चेत् इत्थम् अनुपलब्धेरनुपलब्ध्यन्तरानपेक्षणे स्वयमेव स्वविषयानुपलब्धिरूपेति वाच्यं तथा च तदैवानुपल-ब्ध्यनुपलब्धत्वसम्भवात्तदभावासिद्धेः स्वात्मन्यनुपलब्धिरूप-त्वाभावेऽनुपलब्धित्वमेव न स्यात् अनुपलब्धेरनुपलब्ध्यन्त-रापेक्षणेऽनवस्था सर्वत्र इत्यवंरूपेण प्रत्यवस्था-नमनुपलब्धिसमः२१ इत्यर्थः प्रतिकूलतर्कदेशनाभासा चेयम्" इति वृत्तिः ।

"अनुपलम्भात्मकत्वादनुपलब्धेरहेतुः" सू॰।

"अत्रोत्तरमाह । अनुपलब्धिः स्वात्मन्यनुपलब्धिरिति कोऽर्थः स्वयमनुपलब्धिरूपेति चेत्तदयमेव स्वविषयानु-पलब्धिरिति चेदेतत् पूर्वन्तु अनुपलब्धेरनुपलम्भात्म-कत्वात् उपलम्भाभावात्मकत्वात् अभावस्य च निर्विषयक-त्वात् स्वात्मन्यनुपलब्धित्वाभावेऽनुपलब्धित्वमेव अयमस्त्य इति चेत् कुतो विरोधः नहि घटः स्वविषयो न भव-तीति नायं घटः स्वविषयो न भवतीति । नायं घटः आवरणाभावः स्वयमनुपलब्धिविषय इति चेत् न यय-

माह किमतदुपलब्धिवदतीन्द्रियत्वादावरणाद्युपलब्धिराव-श्यकमुपपद्यते अतस्तदनुपलब्धेरनुपपत्त्यादिज्ञानादिकमपेक्ष्य-मन्यथा, तदुपादानमपि दोषानुपपत्तेरनुपलब्धात् स-दोषमेव स्यादिति" वृत्तिः।

"ज्ञानविकल्पानाञ्च भावाभावसंवेदनादध्यात्मम्" सू०।

"ननु परस्य अनुपलब्धेरनुपलब्धित्वाभावेऽनुपलब्धिरपि केन सिध्येदित्याह अध्यात्मम् आत्मन्यपि ज्ञानवि-कल्पानां ज्ञानविशेषाणां भावाभावयोर्मनसा संवेदनात् अहं साक्षात्करोमि पश्यामि अनुमिनोमि नानुमिनोमीत्येवं ज्ञानविशेषतदभावानां मनसैव सुग्रहत्वादिति भावः" वृत्तिः।

"साधर्म्यात्तुल्यधर्मोपपत्तेः सर्वानित्यत्वप्रसङ्गादनित्य-समः २२" सू०

"अनित्यसमं लक्षयति। यदि दृष्टान्तघटसाधर्म्यात् कृतकत्वेन सह तुल्यधर्मतोपपद्यते शब्देऽनित्यत्वं साध्यते तदा सर्वस्यैवानित्यत्वं स्यात् सत्त्वादिरूपसा-धर्म्यसत्त्वात् नचेदमर्थान्तरमुक्तमिति वाच्यं सर्वस्या-नित्यत्वे व्यतिरेकाप्रसिद्धेरनुमानभङ्गे तात्पर्यात् परस्या-न्वयव्यतिरेकिपरत्वानुमानत्वादित्याशयः तथा च व्याप्ति-मपुरस्कृत्य यत्किञ्चिद्दृष्टान्तसाधर्म्येण सर्वस्य साध्य-वत्त्वापादनमनित्यसमा २२ साध्यभेदादविशेषसमातोऽस्य भेदः तत्र धर्मविशेष एवापाद्यते नतु सर्वस्य साध्यवत्त्वम्। यत्तु अनित्यत्वेन समाऽनित्यसमेति भावप्रधानो निर्देशस्तथा च यथार्थमेव लक्षणमिति तन्न पक्षि-मात् धूमादित्यादौ महानससाधर्म्येण सत्त्वात्सर्वस्य वह्निमत्त्वं स्यादित्यस्य जात्यन्तरत्वापत्तेः। आचार्यास्तु साधर्म्यं वैधर्म्यं वाप्युपलक्षणं यथाकाशवैधर्म्यात् कृतकत्वाच्छब्दोऽनित्यस्तथाकाशवैधर्म्यादाकाशभिन्नत्वादितः सर्वमेवानित्यं स्यादित्यत्र लक्षणे यत्किञ्चिद्धर्मेणेत्येव वाच्य-मित्याहुः। अत्र च वैधर्म्यस्य विपक्षादवृत्तित्वात् सर्वस्य साध्यवत्त्वापादनं किन्त्वाकाशादीनामप्यनित्यत्वं स्यादिति तत्र व्याप्त्यन्तरमित्यवधेयं प्रतिकूलतर्कदेशनाभासा चेयम्" वृत्तिः।

"साधर्म्यादसिद्धेः प्रतिषेधासिद्धिः प्रतिषेध्यसाधर्म्याच्च" सू०

"अस्योत्तरमाह। यदि यत्किञ्चित्साधर्म्यात्सर्वस्य साध्यवत्त्वापादनमत एव साधर्म्यस्य साधकत्वमभिमतं तदा त्वदुक्तप्रतिषेधस्याप्यसिद्धिः तस्यापि प्रतिषेध्यसाध-र्म्येण प्रकृतत्वात्तथा ह्येवं साध्यते कृतकत्वं न साधकं दृष्टान्तसाधर्म्यरूपत्वात्सत्त्वादिवत् अत्र च त्वदीयहेतुस्तत्प्रतिषेध्येन मदीयहेतुना असाधकत्वेन तत्त्वेन च सह साधर्म्यरूपतया साधयति न साधकः स्यात्" वृत्तिः।

"दृष्टान्ते च साध्यसाधनभावेन प्रज्ञातस्य धर्मस्य हेतु-त्वात्तस्य चोभयथाभावान्नाविशेषः" सू०

"यदि च साधर्म्यमात्रं न साधकमपि तु व्याप्ति-सहितमित्यभिमतं तदा कृतकत्वे तदस्ति नतु सत्त्व-इति विशेष इत्याह। साध्यसाधनभावेन व्याप्यव्या-पकभावेन दृष्टान्ते प्रज्ञातस्य प्रमितस्य धर्मस्य हेतुत्वात्-साधकत्वात् तस्य हेतुत्वस्य उभयथा अन्वयेन व्यतिरेकेण च भावात् मदीयहेतौ सत्त्वात् त्वदीये असत्त्वादिति ना-ऽविशेष इति तदुक्तं तन्न सम्भवति" वृत्तिः।

"नित्यमनित्यभावादनित्ये नित्यत्वोपपत्तेर्नित्यसमः २३" सू०

"नित्यसमं लक्षयति। अनित्यस्य भावः अनित्यत्वं तच्च नित्यं सर्वदा स्वीकार्ये अनित्ये शब्दे नित्यत्वं स्यादित्यापादनं नित्यसमा २३। अयमाशयः अनित्यत्वस्य नित्यत्वस्वीकारेऽनित्यत्वाभावदशायां तस्यानित्यत्वं न, तथापि नित्यत्वापत्तिः नहि दण्डाभावदशायां दण्डी-त्युच्यते अतोऽनित्यत्वस्य नित्यमेव स्वीकार इत्यभ्युपग-न्तव्यं तथा च शब्दस्यापि नित्यत्वापत्तिः तेन बाधः सत्प्रतिपक्षो वा तद्देशनाभासा चेयम्। एवमनित्यत्वं यदि नित्यं कथं शब्दस्यानित्यतां कुर्यात् नहि रक्तं अङ्गारजनं परस्य शीततां सम्पादयति अथाऽनित्यं तदा तदभावदशायामनित्यत्वं न स्यादित्यादिकमूह्यम्। एत-द्दूषणरीत्या लक्षणमपि कार्यं नित्याचार्याः। वयन्तु अनि-त्यस्य भावो धर्मस्तस्य नित्यत्वाभ्युपगमेऽनित्यत्वेनाभ्यु-पगतस्य नित्यत्वं स्यात् यथा क्षितिः सकर्तृकत्वेन अनित्यक्षितेर्धर्मः सकर्तृकत्वं तथा क्षितौ नित्यम-पेक्षते न वा न चेत् तदा साध्याभावांशतो बाधः अथ क्षितौ नित्यमेव सकर्तृकत्वं विद्यते तद्देशनाभासा चेय-मिति ब्रूमः" इति

"प्रतिषेध्ये नित्यमनित्यभावादनित्ये नित्यत्वोपपत्तेः प्रतिषेधाभावः" सू०

"अस्योत्तरमाह। प्रतिषेध्ये अस्मिन् शब्दे सर्वदा अनित्यभावात् अनित्यत्वात् अनित्ये शब्दे अनित्यत्वमुप-पद्यते न हि पश्यति अनित्यत्वं नित्यमपि अथ च तन्नास्तीति व्याहतात् अथ नित्यमिति सर्वदाऽनित्यत्वं तथा च शब्दस्यानित्यत्वे कथं सर्वदाऽनित्यत्वमस्तु

इति भाष्यं सर्वकारणनित्यत्व कायत्वस्याप्यनित्यत्वात् अतः स्वकृतः प्रतिषेधो न सम्भवति सत्यन्तरे तु अनित्ये- ऽनित्यत्वोपपत्ते हेतोस्स्वभावः प्रतिषेधः ततः स च सम्भवतीत्यर्थः" इत्तिः ।

"प्रयत्नकार्य्यानेकत्वात् कार्य्यसमः३७" सू० ।

"कार्य्यसमं लक्षयति । प्रयत्नकार्य्यस्य प्रयत्नजन्या- दृनीयस्यानेकत्वात् अनेकविधत्वात् । अयमर्थः शब्दो- ऽनित्यः प्रयत्नानन्तरीयकत्वादित्युक्ते प्रयत्नानन्तरीय- कत्वं प्रयत्नकार्य्ये घटादौ प्रयत्नानन्तरोपलभ्यमाने कीलकादावपि दृष्टन्तत्र द्वितीयं न तत्साध्यसाधकं आद्ये तु असिद्धं तथा च सामान्यत उक्ते हेतोरनभि- मतविशिष्टनिराकरणेन प्रत्यवस्थानं कार्य्यसमा१४असिद्धदेश- नाभासा चेयम् । अथ वा प्रयत्नकार्य्याणां प्रयत्नकर्त्तव्यानां कर्त्तव्यप्रयत्नानामिति यावत् तादृशानां अनेकविधत्वात्- कुत्राप्यसत् प्रमाणतदुत्तरं कार्य्यसमा तथा चास्या आकृतिगणत्वात् सूत्रानुपदर्शितानामपि परिग्रहः यथा त्वत्पक्षे किञ्चिद् दूषणं भविष्यतीति सन्देहेऽपि सन्देहः यथा कार्य्यकारणभावस्योपकारनियतत्वेऽनयस्य त्वनुपकारकता इत्यादिः" इत्तिः ।

"कार्य्यान्यत्वे प्रयत्नाहेतुत्वमनुपलब्धिकारणोपपत्तेः" सू० ।

"अस्योत्तरम् । शब्दस्य कार्य्यत्वेऽकार्य्यत्वे प्रय- त्नस्य यत् प्रयत्नस्य अहेतुत्वम् अकारणत्वम् इदञ्च तदा स्यात् यद्यनुपलब्धिकारणाभावत्वादिकमुपपद्यते न च तत्कुत्राप्यस्तीत्यर्थः । आकृतिगणपक्षे तु आर्य्याणां जातीनामन्यत्वे नानाविधत्वे इदमुत्तरं प्रयत्नस्य त्वदीय- दूषणप्रयत्नस्य अहेतुत्वं अबाधकत्वाभावः कथमन्यः कारणस्य प्रमाणस्य निर्दोषवाक्यस्य या उपपत्तिः निर्दोषवाक्याधीनोपपादनं तदभावात् तदाश्रयस्य असाधा- रणत्वादित्यर्थः" इत्तिः ।

१४सभावे जातिवैरम् जातिसन्दरम् । जातिश्च प्रकार- विशेषतया या शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं । तत्र प्राभाकरमते आकृतिव्यङ्ग्या एव जातित्वं न गुणत्वादीनां नैयायिक- मते तु अनुगतैकबुद्धिनियामकत्वात् नित्यत्वे सति अनेक- समवेतत्वरूपलक्षणयोगात् गुणत्वादीनामपि जातित्व- मस्त्येव । "अनानुगतधर्म्मात्मिका जाति" गो०न्यायभाष्यटीका- वैशेषिके च । जातिपञ्चकशब्दे च तद्भाष्यं दृश्यम् । अतएव "द्रव्यादित्रिकवृत्तिस्तु सत्ता परतयोच्यते । परभिन्ना तु या जातिः सैवापरतयोच्यते । द्रव्यत्वा- दिकजातिस्तु परापरतयोच्यते" भाषापरिच्छेदः । छन्दो- भेदे च । "पद्यं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा । वृत्तमक्षरसंख्यातं जातिर्मात्राकृता भवेत्" छन्दोमञ्ज- र्य्युक्तेः मात्राकृतं छन्दः । "इन्द्रवज्रा तदीयाजा बहु- धा जातिमालिनी" छन्दोम० । इष्टजातिभेदजातिविशेष- जातिप्रभृतयश्च प्राचीनानामिष्टकर्मसंज्ञाभेदा लीलाव- त्यादौ दृष्टकर्मप्रकरणे दृश्याः । "शब्दो लभ्यते जातौ गुणद्रव्यक्रियासु च" काव्यप्र० । "असम्भाद्यतः कश्चिदथ जातिक्रियागुणैः" माघः । ब्राह्मणादिजातौ "जात्या ब्राह्मणत्वोऽपि चरम लिङ्गसहितम्" नैषधे० "ब्राह्मणस्य ब्राह्मणयोर्ब्राह्मणानाञ्च संज्ञे । प्रावृत्तिगस्य चैकत्वं जातिर्वाच्यस्य कथ्यते" प्रा०त० । अत्रापि "आचार्य्य- स्तस्य यां जातिं विधिवद्वेदपारगः । उत्पादयति सावित्र्या सा सत्या साऽजराऽमरा" मनुः । अलङ्कारशास्त्रे "स्वभावोक्तिरलङ्कारः कादवस्थवर्णन- कम् । अजातौ जातिकरणे विप्रो वाऽप्युणोदनः" वाम० । ११जातिवाचकशब्दे च "पोटायुवतिस्तोकक- तिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्बष्कयणीप्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्त्तै- र्जातिः" "कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने" "जात्याख्यायामेक- स्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम्"(ब्राह्मणाः पूज्याः ब्राह्मणः पूज्यः) "जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्" इति च पा० ।

जातिकोश(ष) पु० न० जातेः जातीफलस्य कोषमिव । (जायफल) जातीफले भावप्र० "जातीफलं जातिकोशः मालतीफलमित्यपि । जातिफलं रसे तिक्तं तीक्ष्णोष्णं रोचनं लघु । कटुकं दीपनं ग्राहि स्वर्य्यं श्लेष्मानिला- पहम् । निहन्ति मुखवैरस्यमलदौर्गन्ध्यकृष्णताः । कृमिकासवमिश्वासशोषपीनसहृद्रुजः" भावप्र० । हेमचन्द्रे अयं मूर्द्धन्यान्त दीर्घमध्यश्च पठितः ।

जाति(ती)कोषी स्त्री जातिं जातिफलं कुष्णाति कुष—नि- ष्कर्षे—अच् उप०स०गौरा० ङीष् । जातीपत्रे राजनि० ।

जातिधर्म्म पु० ६त० । ब्राह्मणादीनां धर्म्मभेदे । स च भा० शा० ३० अ० दर्शितो यथा

"ब्राह्मणस्य तु यो धर्म्मस्तत्ते वक्ष्यामि केवलम् । दममेव महाराज ! धर्म्ममाहुः पुरातनम् । स्वाध्यायाभ्य- सनञ्चैव तत्र कर्म्म समाप्यते । तञ्चेद्वित्तमुपागच्छेद्दर्त्तमानं स्वकर्म्मणि । अकुर्व्वाणं विकर्म्माणि शान्तं प्रज्ञानतर्पि- तम् । कुर्व्वीतापत्यसन्तानमथो दद्याद्यजेत च । संविभज्य हि भोक्तव्यं धनं सद्भिरितीर्य्यते । परिनिष्ठितकार्य्यस्तु

स्वाध्यायेनैव ब्राह्मणः। कुर्य्यादन्यन्न वा कुर्य्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते। क्षत्रियस्यापि यो धर्मस्तन्ते वक्ष्यामि भारत!। दद्याद्राजन्न याचेत यजेत न च याजयेत्। नाध्यापयेदधीयीत प्रजाश्च परिपालयेत्। नित्योद्युक्तो दस्युवधे रणे कुर्य्यात् पराक्रमम्। ये तु क्रतुभिरीजानाः श्रुतवन्तश्च भूमिपाः। य एवाहवजेतारस्त एषां लोकजित्तमाः। अविक्षतेन देहेन समराद्यो निवर्त्तते। क्षत्रियो नास्य तद्वर्म प्रशंसन्ति पुराविदः। एवं हि क्षत्रबन्धूनां मार्गमाहुः प्रधानतः। नास्य कृत्यतमं किञ्चिदन्यद्दस्युनिवर्हणात्। दानमध्ययनं यज्ञो राज्ञां क्षेमं विधीयते। तस्माद्राज्ञा विशेषेण योद्धव्यं धर्ममीप्सता। स्वेषु धर्मेष्ववस्थाप्य प्रजाः सर्वा महीपतिः। धर्मेण सर्वकृत्यानि समनिष्ठानि कारयेत्। परिनिष्ठितकार्य्यस्तु नृपतिः परिपालनात्। कुर्य्यादन्यन्न वा कुर्य्यादैन्द्रो राजन्य उच्यते। वैश्यस्यापि हि यो धर्मस्तन्ते वक्ष्यामि शाश्वतम्। दानमध्ययनं यज्ञः शौचेन धनसञ्चयः। पितृवत् पालयेद्वैश्यो युक्तः सर्वान् पशूनिह। विकर्म तद्भवेदन्यत् कर्म यत् स समाचरेत्। रक्षया स हि तेषां वै महत् सुखमवाप्नुयात्। प्रजापतिर्हि वैश्याय सृष्ट्वा परिददौ पशून्। ब्राह्मणाय च राज्ञे च सर्वाः परिददे प्रजाः। तस्य वृत्तिं प्रवक्ष्यामि यच्च तस्योपजीवनम्। षण्णामेकां पिबेद्धेनुं शताच्च मिथुनं हरेत्। लब्धाच्च सप्तमं भागं तथाऽऽशृङ्गे कलाऽखुरे। सस्यानि सर्वबीजानामेषा सांवत्सरी भृतिः। न च वैश्यस्य कामः स्यान्न रक्षेयं पशूनिति। वैश्ये चेच्छति नान्येन रक्षितव्याः कथञ्चन। शूद्रस्यापि हि यो धर्मस्तन्ते वक्ष्यामि भारत!। प्रजापतिर्हि वर्णानां दासं शूद्रमकल्पयत्। तस्माच्छूद्रस्य वर्णानां परिचर्य्या विधीयते। तेषां शुश्रूषणाच्चैव महत् सुखमवाप्नुयात्। शूद्र एतान् परिचरेत्त्रीन् वर्णाननुपूर्वशः। सञ्चयांश्च न कुर्वीत जातु शूद्रः कथञ्चन। पापीयान् हि धनं लब्ध्वा वशे कुर्य्याद्गरीयसः। राज्ञा वा समनुज्ञातः कामं कुर्वीत धार्मिकः। तस्य वृत्तिं प्रवक्ष्यामि यच्च तस्योपजीवनम्। अवश्यभरणीयो हि वर्णानां शूद्र उच्यते। छत्रं वेष्टनमौशीरमुपानद्व्यजनानि च। यातयामानि देयानि शूद्राय परिचारिणे। अधार्य्याणि विशीर्णानि वसनानि द्विजातिभिः। शूद्रायैव प्रदेयानि तस्य धर्मधनं हि तत्। यश्च कश्चिद्द्विजातीनां शूद्रः शुश्रूषुराव्रजेत्। कल्प्यां तस्य तु तेनाहुर्वृत्तिं धर्मविदो जनाः। देयः पिण्डोऽनपत्याय भर्त्तव्यौ वृद्धदुर्बलौ। शूद्रेण तु न हातव्यो भर्त्ता कस्याञ्चिदापदि। अतिरेकेण भर्त्तव्यो भर्त्ता द्रव्यपरिक्षये। न हि स्वमस्ति शूद्रस्य भर्तृहार्य्यधनो हि सः। उक्तस्त्रयाणां वर्णानां यज्ञस्तस्य च भारत!। स्वाहाकारवषट्कारौ मन्त्रः शूद्रे न विद्यते। तस्माच्छूद्रः पाकयज्ञैर्यजेताव्रतवान् स्वयम्। पूर्णपात्रमयीमाहुः पाकयज्ञस्य दक्षिणाम्। शूद्रः पैजवनो नाम सहस्राणां शतं ददौ। ऐन्द्राग्न्येन विधानेन दक्षिणामिति नः श्रुतम्। यतो हि सर्ववर्णानां यज्ञस्तस्यैव भारत!। अग्रे सर्वेषु यज्ञेषु श्रद्धायज्ञो विधीयते। दैवतं हि महच्छ्रद्धा पवित्रं यजतां च यत्। दैवतं हि परं विप्राः स्वेन स्वेन परस्परम्। अयजन्निह सत्रैस्ते तैस्तैः कामैः समाहितैः। संसृष्टा ब्राह्मणैरेव त्रिषु वर्णेषु सृष्टयः। देवानामपि ये देवा यद्ब्रूयुस्ते परं हितम्। तस्माद्वर्णैः सर्वयज्ञाः संसृज्यन्ते न काम्यया। ऋग्यजुःसामवित्पूज्यो नित्यं स्याद्देववद्द्विजः।"

सङ्कीर्णजातिधर्मस्तु मन्वाद्युक्तो जातिशब्दे दर्शितः "उत्साद्यन्ते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः" गीता।

जाति(ती)पत्री स्त्री जातेः(त्याः) जातीफलस्य पत्री गौरा॰ ङीष्। (जायत्री) ख्याते गन्धद्रव्यभेदे "जातीफलस्य त्वक् प्रोक्ता जाति(ती) पत्री भिषग्वरैः। जाति(ती) पत्री लघुः स्वादुः कटूष्णा रुचिवर्द्धनी। कफकासवमिश्वासतृष्णाकृमिविषापहा" भावप्र॰।

जाति(ती)फल न॰ जातिः(ती) तज्जातमस्य फलं, ६त॰ वा। (जायफल) गन्धद्रव्यभेदे हेमच॰।

जातिबाधक त्रि॰ ६त॰। जातेर्बाधके प्राचीननैयायिकोक्ते व्यक्तेरभेदादौ स च जातिशब्दे दर्शितः।

जातिब्राह्मण पु॰ जात्या जन्मना ब्राह्मणः। तपःस्वाध्यायरहिते ब्राह्मणे। "तपः श्रुतञ्च योनिश्च त्रयं ब्राह्मण्यकारणम्। तपःश्रुताभ्यां यो हीनो जातिब्राह्मण एव सः" प्रायश्चि॰ धृतवाक्यम्।

जातिभ्रंश न॰ पापभेदे। तत्सङ्करप्रायश्चित्ते मनुनोक्ते प्रा॰ वि॰ व्यवस्थापिते च यथा।

"तत्र मनुः "ब्राह्मणस्य रुजः कृत्वा घ्रातिरघ्रेयमद्ययोः। जैह्म्यञ्च मैथुनं पुंसि जातिभ्रंशकरं स्मृतम्"। "जातिभ्रंशकरं कर्म कृत्वान्यतममिच्छया। चरेत् सान्तपनं कृच्छ्रं प्राजापत्यमनिच्छया"। रुजः कृत्वा पीडाकरणम्। अत्रेदं

लशुनादि जैह्म्यं मित्रे कुटिलत्वं पुंसि मैथुनं पुरुषे प्राण्य धर्मकरणम्। अत्र कामतः सान्तपनं तत्र धेनुद्वयम्। अकामतः प्राजापत्यं तत्र धेनुरेका। एतच्चाभ्यासे बोद्धव्यम्। रुजः कृत्वेत्यत्र विशेषमाह मनुः "अवगूर्य चरेत् कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने। कृच्छ्रातिकृच्छ्रं कुर्वीत विप्रस्योत्पाद्य शोणितम्"। तथा याज्ञवल्क्यः "विप्रदण्डोद्यमे कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने। कृच्छ्रातिकृच्छ्रोऽसृक्पाते कार्योऽभ्यन्तरशोणिते"। अत्र दण्डशब्दः शस्त्रमपि लक्षयति। अतिकृच्छ्रे धेनुत्रयं कृच्छ्रातिकृच्छ्रे धेनुपञ्चकम्। यमः "कृच्छ्रातिकृच्छ्रं कुर्वीत चान्द्रायणमथाचरेत्। दश संख्याश्च गा दद्यादङ्गच्छेदो यदा भवेत्"। अत्र द्विजाङ्गच्छेदे व्रतद्वयस्य गोदानानाञ्च समुच्चयः। विशेषमाह बृहस्पतिः "काष्ठादिना ताडयित्वा त्वग्भेदे कृच्छ्रमाचरेत्। अस्थिभेदेऽतिकृच्छ्रन्तु पराकं चाङ्गकर्त्तने"।

जातिमात्र न॰ जातिरेव जाति+एवार्थे मात्रच्। स्वाध्यायादिहीने जन्ममात्रे "जातिमात्रेण किं कश्चिद्धन्यते पूज्यते क्वचित्" हितो॰। "जातिमात्रोपजीवी वा कामं स्याद्ब्राह्मणब्रुवः"। "अव्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम्। नैषां प्रतिग्रहो देयो न शिला तारयेच्छिलाम्" मनुः।

जातिमाला जातिविशेषज्ञापके ग्रन्थभेदे।

जातिवैर न॰ जात्या स्वभावेन वैरम्। स्वभाववैरे यथा अहिनकुलयोः उपयमशब्दे योनिकूटप्रकरणे १२५॰पृ॰ दृश्यम्।

जातिशक्तिवाद पु॰ जातौ शक्तेर्वादः। शब्दानां जातौ शक्तिसमर्थके कथाभेदे स च वादः शब्दशक्तिप्र॰ पूर्वपक्षविधया दर्शितो यथा

"ननु गामानयेत्यादौ गोत्वादिकर्मताकत्वेनैवानयनादेरन्वयधीर्गोत्वादिशक्तत्वेन पदज्ञानस्य गोत्वाद्यन्वयबुद्धिं प्रत्येव हेतुत्वात् सुवर्थकर्मत्वादौ स्वाश्रयवृत्तित्वसम्बन्धेनैव प्रकृत्यर्थस्य गोत्वादेः साकाङ्क्षत्वात् गवादिकर्मताकत्वेन बोधस्य सरकाधनाक्षेपात् कर्मत्वं गोवृत्ति गोत्वनिष्ठकर्मतात्वात्, आनयनं गोवृत्तिकर्मताकं गोत्ववृत्तिकर्मताकत्वादित्याद्यनुमानसाम्राज्यात्। न च वस्तुगत्या यद्गोत्वशक्तत्वं तज्ज्ञानस्य हेतुत्वे गोपदं जातिशक्तमित्येवंग्रहादपि शुद्धगोत्वस्यान्वयबोधापत्तिः गोत्वत्वावच्छिन्नशक्तत्वप्रकारकज्ञानत्वेन तथात्वे च लाघवाद्गोत्वावच्छिन्नशक्ततापकारकज्ञानत्वेनैव हेतुत्वं गोत्वत्वाद्यप्रवेशादिति वाच्यं गोपदं गोत्वशक्तमित्याकारकज्ञानत्वेन हेतुतायां शुद्धस्यैव गोत्वस्य विषयतासम्बन्धेन शक्त्यंशे विशेषणत्वेन गोत्वत्वादिप्रवेशगौरवस्यायोगात्। न हि समवायान्यसम्बन्धेन जातेः प्रकारतायां धर्मावच्छिन्नत्वनियमो मानाभावात् अयं गौरित्यादिव्यवसायोत्तरमिमं गोत्वेन जानामीत्याकारे तस्य ज्ञाततालिङ्गकानुमानेऽनुव्यवसाये वा व्यभिचाराच्च प्रागनुपस्थित्या गोत्वत्वादेस्तत्रोपनयायोगात्। एतेन जातेर्निरवच्छिन्नप्रकारत्वस्य समवायसंसर्गावच्छिन्नत्वनियमात् केवलस्य गोत्वादेः शक्त्यंशे विषयतया सुवर्थकर्मत्वांशे च परम्परया प्रकारत्वायोग इत्यपि प्रत्युक्तम्, उक्तस्थल एव व्यभिचारात्। न चैवं कालो गौः पदं गौरित्यादिप्रत्ययोऽपि प्रमा स्यात् कालिकादिसम्बन्धेन गोत्वादिमति तत्प्रकारकत्वादिति वाच्यं कालिकादिसम्बन्धेन गोत्वादेः प्रामाण्यस्य गोत्वत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारतागर्भत्वेन तादृशमतेः प्रमात्वायोगात् अन्यथा घटत्वादिजातेः संस्थानसमवेतत्वमते संयोगो घट इत्यादिप्रतीतेः समवायेन प्रमात्वस्य दुर्वारतापत्तेः शाब्दस्येव प्रत्यक्षस्यापि कालो गौरित्यादिबोधस्य नियमतो गवाद्यभेदावगाहित्वेनैवाप्रमात्वसम्भवाच्चेति भट्टमतानुवर्त्तिनः।"

जातिशक्तिवादिप्रभाकरमतं च तत्रैवोक्तं यथा

"प्राभाकरास्तु गोत्वशक्तत्वेन ज्ञातं पदं ताद्रूप्येण गोशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रत्येव हेतुरतो गोत्वशक्तिग्रहात् गोत्वेन गवयादेः न वा द्रव्यत्वादिना गोरन्वयधियोऽतिप्रसङ्गः। नचैवं जातेरिव व्यक्तेरपि शक्यत्वमावश्यकं न हि गवादिपदस्य शक्यत्वं अन्यत्वमपि तु अन्यशाब्दधीविषयत्वं तच्च गोत्वस्येव गोरप्यविशिष्टमिति वाच्यं गवादिपदधर्मिकस्वशक्तताज्ञानत्वावच्छिन्नशाब्दधीजनकतावच्छेदकत्वेन गोत्वादेरेव गवादिपदशक्यत्वात् गोत्वशक्ततापेक्षया गोशक्तत्वस्य गुरुतया तज्ज्ञानत्वस्य गोशाब्दं प्रति जनकतानवच्छेदकत्वात्। अतएवान्वयबुद्धेरात्मत्वात्मत्वाद्यवगाहित्वेऽपि न तेषां पदशक्यत्वम्। अस्तु वा गोत्वादिशक्तत्वेन ज्ञातं पदं गोत्वादिशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रत्येव हेतुर्विशेष्यतया तादृशशाब्दं प्रति समवायेन गोत्वस्य नियामकत्वकल्पनाच्च नातिप्रसङ्गः गोत्वादिना गवादेरिव गवादेर्गोत्वादिनान्वयबोधत्वावच्छिन्नं प्रत्यपि विनिगमकाभावेन गोत्वादिशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वमपेक्ष्य गोत्वशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रत्येव गोत्वस्य तच्छक्तत्वज्ञानस्य च द्वयोः कारणतायामेव लाघवात्, वस्तुतो गोत्वशाब्दं प्रति गोत्वशक्तिज्ञानमेव हेतुर्न तु गोत्वमपि जातिव्यक्त्योस्तुल्य-

वित्तिवेद्यत्वनियमादेव गोव्यक्तीनान्तद्विषयत्वसिद्धेः प्रमाणविरहादेव गोत्वादिना गवयादिविषयत्वस्य तत्रासिद्धेश्च । यद्यपि जातेर्विषयत्वं तत्समवायिव्यक्तिविषयतानिरूपितमिति न व्याप्तिर्गोत्वाद्यालोचने कालोगोत्ववानित्यादिबोधे च व्यभिचारात् नापि जातेर्निरवच्छिन्नप्रकारतायास्तथात्वनियमः गौरयमित्यादिज्ञानस्य प्रत्यक्षे गोत्वेनैव ज्ञानांशे गोत्वाकारे तथात्वात् तथाप्यन्वयबोधस्य निरवच्छिन्नगोत्वादिप्रकारत्वं गवादिविशेष्यतानिरूपितमेवेति व्याप्तिस्तादृशविशेष्यताकत्वं विना शुद्धस्य गोत्वादेरन्वयबोधेनास्पर्शनात् शुद्धायां गोत्वेन गवयादिबोधस्यालीकत्वात् । अत एव गवाद्यंशे गोत्वादिप्रकारकोबोधः समवायेनेव सम्बन्धान्तरेणापि तत्प्रकारकः स्याद्गोत्वशक्तिज्ञानस्य तदीयसम्बन्धभानं प्रत्युदासीनत्वादित्यपि प्रत्युक्तं गादमतेः शुद्धगोत्वप्रकारतायां गोविशेष्यताकत्वस्येव समवायावच्छिन्नत्वस्यापि व्याप्तिबलेन सिद्धावपि सम्बन्धान्तरावच्छिन्नत्वस्य प्रमाणविरहेणासिद्धेः । एवञ्च गोत्वादिशक्तिज्ञानत्वेन जनकतायां विषयतयावच्छेदकत्वाद्गोत्वादिरेव गवादिपदस्यार्थः गवादौ तद्व्यवहारस्तु तादृशावच्छेदकधर्मवत्त्वप्रयुक्तोगौणः । नचैवं गम्यादिधातोरपि गत्वादौ शक्तिर्न स्याद्गमनत्वादिशक्तिज्ञानादेव तादृश्ये च गत्वादेर्गम्यादिधातुतोबोधसम्भवादिति वाच्यं गुरूणां गतित्वादेः संस्थानाव्यङ्ग्यत्वेन जातित्वासम्भवात् उत्तरसंयोगाद्यवच्छिन्नक्रियात्वाद्युपाधिरूपे च तत्र स्वरूपतः शक्तिप्रकारयोगात् स्वरूपस्य निरवच्छिन्नप्रकारत्वाभावात् नित्यशक्तित्वावच्छिन्नगतताज्ञानत्वेन हेतुतामपेक्ष्य लघुतया तादृशक्रियातावच्छिन्नशक्तिमत्त्वज्ञानत्वेनैव तथात्वौचित्यात् गुरुत्वादिप्रयोज्यस्य पतनत्वादेरखण्डत्वे पतादिधातूनां तत्र शक्तत्वेऽपि क्षत्यभावाच्च । पश्वादिपदानामपि लोमवल्लाङ्गूलादिपर्यवसिते पशुत्वादिजातौ न शक्तिस्तत्र इतिपक्षोत्तरं तज्जातस्यैवानुभवेन तदाश्रयस्याभावात् लोमादीनां साक्षात्तुल्यवित्तिवेद्यत्वस्य लोमवल्लाङ्गूलवानुदेश इत्याद्यनुभवे व्यभिचारादिनिरासः ।"

नैयायिकास्तु तदेतन्मतं पूर्वपक्षविषया व्यक्त्यादीनां केवलानां शक्यतां निराकृत्य जातिविशिष्टस्यैव शक्यत्वं व्यवस्थापितं यथा गौ० सूत्रे तद्भाष्ये च ।

"तदर्थे व्यक्त्याकृतिजातिसन्निधावुपचारात् संशयः ।" सू०

"अविनाभाववृत्तिः सन्निधिः अविनाभावेन वर्त्तमानासु व्यक्त्याकृतिजातिषु गौरिति प्रयुज्यते तत्र न ज्ञायते किमन्यतमः पदार्थः उत सर्वं इति । शब्दस्य प्रयोगसामर्थ्यात् पदार्थावधारणम् न स्यात्" भाष्यम् ।

"याशब्दसमूहत्यागपरिग्रहसंख्यावृद्ध्यपचयवर्णसमासानुबन्धानां व्यक्तावुपचाराद्व्यक्तिः" सू०

"व्यक्तिः पदार्थः कस्मात् याशब्दप्रभृतीनां व्यक्तावुपचारात् उपचारः प्रयोगः । या गौस्तिष्ठति या गौर्निषण्णेति नेदं वाक्यं जातेरभिधायकमभेदात् द्रव्याभिधायकम्, गवां समूह इत्यभेदात् द्रव्याभिधानं न जातेरभेदात्, वैद्याय गां ददातीति द्रव्यस्य त्यागो न जातेरमूर्त्तत्वात् प्रतिक्रमानुक्रमानुपपत्तेश्च । परिग्रहः स्वत्वेनाभिसम्बन्धः, कौण्डिन्यस्य गौ ब्राह्मणस्य गौरिति द्रव्याभिधाने द्रव्यभेदात् सम्बन्धभेद इति उपपन्नमभिन्ना तु जातिरिति, संख्या दश गावो विंशतिर्गाव इति भिन्नं द्रव्यं संख्यायते न जातिरभेदादिति, वृद्धिः कारणवतो द्रव्यस्यावयवोपचयः अवर्द्धत गौरिति निरवयवा तु जातिरिति, एतेनापचयो व्याख्यातः। वर्णः शुक्ला गौः कपिला गौरिति द्रव्यस्य गुणादियोगो न सामान्यस्य, समासः गोहितं गोसुखमिति द्रव्यस्य सुखादियोगो न जातेरिति । अनुबन्धः सरूपप्रजननसन्तानो गौ गां जनयतीति तदुत्पत्तिधर्मत्वात् द्रव्ये युक्तं न जातौ विपर्ययादिति । द्रव्यं व्यक्तिरिति हि नार्थान्तरम्, अस्य प्रतिषेधः।" भा० "न तदनवस्थानात्" सू०

"न व्यक्तिः पदार्थः । कस्मादनवस्थानात् याशब्दप्रभृतिभिर्यो विशेष्यते स गोशब्दार्थो या गौस्तिष्ठति या गौर्निषण्णेति न द्रव्यमात्रमविशिष्टं जात्या विनाऽभिधीयते, किन्तर्हि जातिविशिष्टं, तस्मान्न व्यक्तिः पदार्थः एवं समूहादिषु द्रष्टव्यम् । यदि न व्यक्तिः पदार्थः कथं तर्हि व्यक्तावुपचार इति । निमित्तादतद्भावेऽपि तदुपचारो दृश्यते खलु" भा०

"सहचरणस्थानतादर्थ्यवृत्तमानधारणसामीप्ययोगसाधनाधिपत्येभ्यो ब्राह्मणमञ्चकटराजसक्तुचन्दनगङ्गाशाटकान्नपुरुषेष्वतद्भावेऽपि तदुपचारः" सू०

"अतद्भावेऽपि तदुपचार इत्यतच्छब्दस्य तेन शब्देनाभिधानमिति, सहचरणात् यष्टिकां भोजयेति यष्टिकासहचरितो ब्राह्मणोऽभिधीयेत इति, स्थानात् मञ्चाः क्रोशन्तीति मञ्चस्थाः पुरुषा अभिधीयन्ते, तादर्थ्यात् कटार्थेषु वीरणेषु व्यूह्यमानेषु कटं करोतीति, वृत्तात् यमो राजा कुबेरो राजेति तद्वद्वर्त्तत इति, मानात् आढकेन मिताः सक्तवः आढकसक्तव इति धारणात् तुलया धृतं चन्दनं

तुलाचन्दनमिति, सामीप्यात् गङ्गायां गावश्चरन्तीति सन्निकृष्टोदेशोऽभिधीयते योगात् कृष्णेन रागेण युक्तः शाटकः कृष्ण इत्यभिधीयते, साधनात् अन्नं प्राणा इति। आधिपत्यात् अयं पुरुषः कुलं अयं गोत्रमिति तत्रायं सहचरणादियोगाद्वा जातिशब्दो व्यक्तौ प्रयुज्यत इति यदि गौरित्यस्य पदस्य न व्यक्तिरर्थोऽस्तु तर्हि।" भा०

"आकृतिस्तदपेक्षत्वात् सत्वव्यवस्थानसिद्धेः" सू०

"आकृतिः पदार्थः कस्मात् तदपेक्षत्वात् सत्वव्यवस्थानसिद्धेः। सत्वावयवानां तदवयवानाञ्च नियतो व्यूह आकृतिः तस्यां गृह्यमाणायां सत्वव्यवस्थानं सिध्यति अयं गौरयमश्व इति नागृह्यमाणायाम्, यस्य ग्रहणात् सत्वव्यवस्थानं सिध्यति तं शब्दोऽभिधातुमर्हति सोऽस्यार्थ इति नैतदुपपद्यते यस्य जात्या योगस्तदत्र जातिविशिष्टमभिधीयते गौरिति। नचावयवव्यूहस्य जात्या योगः, कस्य तर्हि नियतावयवव्यूहस्य द्रव्यस्य, तस्मान्नाकृतिः पदार्थः। अस्तु तर्हि जातिः पदार्थः" भा०

"व्यक्त्याकृतियुक्तेऽप्यप्रसङ्गात्प्रोक्षणादीनां मृद्गवके जातिः" सू०

"जातिः पदार्थः, कस्मात् व्यक्त्याकृतियुक्तेऽपि मृद्गवके प्रोक्षणादीनामप्रसङ्गादिति। गां प्रोक्षय गामानय गां देहीति नैतानि मृद्गवके प्रयुज्यन्ते कस्मात् जातेरभावात्। अस्ति हि तत्र व्यक्तिरस्त्याकृतिः यदभावात् तत्रासम्प्रत्ययः स पदार्थ इति।" भा०

"नाकृतिव्यक्त्यपेक्षत्वाज्जात्यभिव्यक्तेः" सू०

"जातेरभिव्यक्तिराकृतिव्यक्ती अपेक्षते नागृह्यमाणायामाकृतौ व्यक्तौ जातिमात्रं शुद्धं गृह्यते तस्मान्न जातिः पदार्थः इति। न वै पदार्थेन न भवितुं शक्यम् कः खल्विदानीं पदार्थ इति" भा०

"व्यक्त्याकृतिजातयस्तु पदार्थः" सू०

"तुशब्दो विशेषणार्थः। किं विशिष्यते प्रधानाङ्गभावस्यानियमेन पदार्थत्वमिति। यदा हि भेदविवक्षा विशेषगतिश्च तदा व्यक्तिः प्रधानमङ्गन्तु जात्याकृती। यदा तु भेदोऽविवक्षितः सामान्यगतिस्तदा जातिः प्रधानमङ्गन्तु व्यक्त्याकृती स्वीकृते तदेतद्बहुलं प्रयोगेष्वाकृतेस्तु प्रधानभाव उत्प्रेक्षितव्यः। कथं पुनर्ज्ञायन्ते नानाव्यक्त्याकृतिजातय इति लक्षणभेदात् तत्र तावत्" भा०

"व्यक्तिर्गुणविशेषाश्रयो मूर्त्तिः" सू०

"व्यज्यत इति व्यक्तिरिन्द्रियग्राह्येति न सर्वं द्रव्यं व्यक्तिः। यो गुणविशेषाणां स्पर्शान्तानां गुरुत्वघनत्वद्रवत्वसंस्काराणामव्यापिनः परिमाणस्याश्रयो यथासम्भवं तद्द्रव्यम्, मूर्त्तिः मूर्च्छितावयवत्वादि" भा०

"आकृतिर्जातिलिङ्गाख्या" सू०

"यया जातिर्जातिलिङ्गानि च प्रख्यायन्ते तामाकृतिं विद्यात्। सा च नान्या सत्वानां तदवयवानाञ्च नियतव्यूहादिति नियतावयवव्यूहाः खलु सत्वावयवा जातिलिङ्गं शिरसा पादेन च गामनुमिन्वन्ति। नियते तु सत्वावयवानां व्यूहे सति गोत्वं प्रख्यायत इति। अनाकृतिव्यञ्जिकायां जातौ मृत्सुवर्णं रजतमित्येवमादिष्वाकृतिर्निवर्त्तते जहाति पदार्थत्वमिति" भा०

"समानप्रसवात्मिका जातिः" सू०

"या समानां बुद्धिं प्रसूते भिन्नेष्वधिकरणेषु यया बहूनीतरेतरतो न व्यावर्त्तन्ते योऽर्थोऽनेकत्र प्रत्ययानुवृत्तिनिमित्तं तत् सामान्यम्। यच्च केषाञ्चिद्भेदं कुतश्चिद्भेदं करोति तत् सामान्यविशेषो जातिरिति" भा०

शब्दशक्तिप्रकाशिकायामपि तदेतन्मतं समर्थितं यथा "जात्यवच्छिन्नसङ्केतवती नैमित्तिकी मता। जातिमात्रे हि सङ्केतात्तद्व्यक्तेर्भानं सुदुष्करम्" "यन्नाम जात्यवच्छिन्नसङ्केतवत् सा नैमित्तिकी संज्ञा यथा गोचैत्रा सा हि गोत्वचैत्रत्वादिजात्यवच्छिन्नमेव गवादिकमभिधत्ते न तु गोत्वादिजातिमात्रं गोपदं गोत्वे सङ्केतितमित्याकारकग्रहाद्गामानयेत्यादौ गोत्वादिना गवादेरन्वयानुपपत्तेः एकशक्तत्वग्रहस्यान्यानुभावकत्वेऽतिप्रसङ्गात्"

ततःपरं प्राक्दर्शितं भट्टमतं प्रदर्श्य दूषितं यथा "विनाप्याक्षेपं गामानयेत्यादितोगवादिकर्मताकस्यानयनादेरन्वयबोधस्यानुभविकत्वात् गौर्गच्छतीत्यादौ शुद्धगोत्वे गतिमत्त्वाद्यन्वयस्यानुभवेनासमर्थनात् गोत्वत्वाद्यनुपस्थित्या च गोत्वं गच्छतीत्याद्यनुभवस्यासम्भवात् स्वाश्रयवृत्तित्वसम्बन्धेन गतिमत्त्वादिहेतुना गवादौ साक्षात्सम्बन्धेन गतिमत्त्वाद्याक्षेपस्य व्यभिचारादिदोषेण दुःशकत्वाच्च। एतेन कर्मत्वादौ गोत्वादेः स्वाश्रयवृत्तित्वसम्बन्धेनान्वयबोधोत्तरं कर्मत्वस्य गोत्ववृत्तित्वं गोवृत्तित्वं विनानुपपन्नमित्यनुपपत्तिधीसहकृतेन गामित्यादिवाक्येनैव कर्मत्वं गवीयमित्यौपादानिको गवादिव्यक्तेर्बोध इति श्रीकरमतमप्यपास्तं मिथोविरुद्धाभ्यां शाब्दत्वार्थापत्तित्वाभ्यामवच्छिन्नबोधस्यास्वीकारेण शब्दानुपपत्तिभ्यां सभाय तथाविधौपादानिकबोधस्य जनना-

योगात्। यत्तु गौर्व्रजति गौर्नश्यति सर्वत्र गोत्वादि-जातिशक्त्यैव गवादिपदेन लक्षणया गोत्वादिविशिष्टा व्यक्तिर्बोध्यते व्यक्तीनां बहुत्वेनानन्त्यत्वेन च तत्र शक्तेरकल्पनात् तात्पर्य्यानुपपत्तेरपि लक्षणाया बीजत्वात् यदाहुर्मण्डनाचार्य्याः "जातेरस्तित्वनास्तित्वे न हि कश्चिद्विवक्षति। नित्यत्वाल्लक्षणीयाया व्यक्तेस्ते हि विशेषणे" इति तदपि तुच्छं व्यक्तिविनाकृतायां गोत्वादिजातौ गवादिपदस्य मुख्यप्रयोगाभावेन तत्रात्मलाभायत्वे सहति गवादौ लक्षणाया वक्तुमशक्यत्वात् शक्यसम्बन्धस्यैव लक्षणात्वात्। न च गोरन्यो गच्छति इत्यादौ पञ्चम्यर्थेऽवधित्वे प्रतियोगित्वे वा स्वावच्छेदकत्वसम्बन्धेन शुद्धस्य गोत्वादेरन्वयात्तथाविधस्यैव एव जातौ मुख्यप्रयोगः तत्र पञ्चम्याः स्वार्थेऽवधित्वादौ स्वनिष्ठगोत्वावच्छेदकत्वसंसर्गेण प्रकृत्यर्थस्य गवादेरन्वयबोधकत्वात् अन्यथा गोगोत्वयोर्भिन्नशक्तिभ्यां गोपदेन बोधने वृत्तिद्वयौगपद्यापत्तेः वस्तुतः शुद्धस्य गोत्वादेः शाब्दधीप्रकारतायाः समवायावच्छिन्नत्वनियमात्तस्यावधित्वादौ स्वावच्छेदकत्वादिसम्बन्धेनान्वयोदुर्घटः एव द्रव्यं घट इत्यादिप्रतीतेः समवायेन प्रमात्वानुरोधाद्घटत्वजातेर्नानात्वोपगमादिति"।

ततः परं प्रागुपदर्शितं प्राभाकरमततत्त्वाण्य दूषितं यथा

"शाब्दमतेर्गवादिव्यक्तित्रयगाहित्वमयथार्थोच्चारणप्रयोज्यं अन्यधीविषयतायास्तत्प्रयोज्यत्वनियमादन्यथा पक्षधर्मिकसाध्यावगाहित्वादेरपि परामर्शादिप्रयोज्यता न स्यादनुमित्यादि सामान्यं प्रत्येव व्याप्त्यादिना हेतुत्वस्य वाच्येनौचित्यात् पक्षतादिघटकतपरामर्शाद्युत्तरज्ञानस्य तत् प्रकारस्यैव वा पक्षे साध्यायगाहित्वनियमादेवानुमित्यादेः प्रतिनियतपक्षाद्यवगाहित्वसिद्धेः। किञ्च गोत्वशक्यत्वं न गोत्वसमर्थत्वं यस्य धीरन्वयधीहेतुरप्रसिद्धत्वात् नापि तद्बोधरमभिधानात्मकं पदार्थान्तरं तत्र मानाभावात् न वा गोत्वानुभवजनकत्वं पटादिपदस्यापि गोत्वप्रकारकापेक्षस्यापि गवादिपदाकाङ्क्षादिसाचिव्येन गोत्वानुभवजनकत्वात् न च गोत्वानुभवसामान्यं प्रति हेतुत्वरूपा गवादिपदेऽव्याप्त्यत्वात् नापि गोत्वानुभवजनकत्वप्रकारकनित्यसङ्केतवत्त्वं तादृशसङ्केतवत्त्वमात्रं वा गोत्वशक्तत्वमिति साम्प्रतं, गोपदं गोत्वेन गवानुभवस्य जनकतया न सङ्केतितमित्यादिप्रत्ययेऽपि तस्य पशुत्वादिगोत्वेन गोरन्वयधीप्रसङ्गात् किन्तु गोत्वेन गवानुभवस्य जनकतया सङ्केतितत्वं तथा, तथा च पदधर्मिकतज्ज्ञानत्वेन गोत्वप्रकारकशाब्दं प्रति हेतुतायां गोत्वस्यैव तद्विशिष्टस्य गोरपि विषयविधयावच्छेदकत्वादवश्यं गोत्वादिविशिष्टो गवादिर्गवादिपदस्यार्थः"।

जातिशब्द पु॰ जातिवाचकः शब्दः। प्रकारविधया विशेष्यविधया वा जातिवाचके शब्दे हंसत्वगादिशब्दादौ। "चिह्नैवर्ज्ज्यैभवेद्व्यक्तो जातिशब्दोऽपि वाचकः" हेमच॰।

जातिशस्य न॰ ६त॰। (जायफल) सुगन्धद्रव्यभेदे शब्दार्थचि॰

जातिसङ्कर पु॰ जात्योर्विरुद्धयोः सङ्करः। परस्परविरुद्धयोः (परस्पराभावसमानाधिकरणयोः) १जात्योरेकत्र समावेशे स च जातिबाधकतया वैशेषिकसूत्रोपस्कारे प्रदर्शितः। २वर्णसङ्करे विभिन्नजातिकाभ्यां मातापितृभ्यां सङ्कीर्णवर्णे च यथा मूर्द्धावसिक्ताम्बष्ठादि।

जातिसार न॰ ६त॰। (जायफल) ख्याते पदार्थे राजनि॰।

जातिस्फोट पु॰ व्याकरणमतसिद्धे स्फोटभेदे वैयाकरणभूषणसारे हि वर्णस्फोटः पदस्फोटः वाक्यस्फोटः अखण्डपदवाक्यस्फोटौ इति व्यक्तिस्फोटाः पञ्च वर्णपदवाक्यभेदेन जातिस्फोटास्त्रय इत्यष्टौ स्फोटा उक्ताः। तत्र जातिस्फोटत्वं क्रमेण हरिणा दर्शितं यथा

"शक्यत्व इव शक्तत्वे जातेर्लाघवमीक्ष्यताम्। औपाधिको वा भेदोऽस्तु वर्णानां तारमन्द्रवत्" अयं भावः। वर्णास्तावदावश्यकाः प्रतीत्या च सोऽयं गकार इति वहु सोऽयं गकारः श्रुतः सोऽयं हकार इत्यपि स्यात् स्फोटस्यैकत्वात् गकारोऽयं न हकार इत्यनापत्तेश्च। किञ्च स्फोटे गत्वाद्यभ्युपेयं न वा आद्ये तदेव गकारोऽस्तु वर्णनित्यतावादिभिरतिरिक्तगत्वानङ्गीकारात्। तथा चातिरिक्तस्फोटकल्पन एव गौरवम्। अन्त्ये गकारादिप्रतीतिविरोधः। वायुसंयोगवृत्ति ध्वनिवृत्ति वा वैजात्यमारोप्य तथा प्रत्यय इति चेन्न प्रतीतेर्विना बाधकं भ्रमत्वासम्भवात् अस्तु वा वायुसंयोग एव गकारोऽपि तस्यातीन्द्रियत्वं दोष इति चेन्न सर्वमुपपत्तेरिति कृतं स्फोटेन। तस्मात्सन्त्येव वर्णाः। परन्तु न वाचकाः गौरवात्। वाक्यत्वविकरणन्यायेन जातेरेव वाच्यत्ववद्वाचकत्वस्यापि युक्तत्वात्। इदं हरिपदमित्यनुगतप्रतीत्या हर्य्युपस्थितिकारणावच्छेदेन हरिपदज्ञानत्वेन हेतुत्वात्तदवच्छेदकतया च जातिविशेषस्यावश्यकत्वात्। न च वर्णानुपूर्व्यैव प्रतीत्यवच्छेदकत्वयोर्निर्वाहः घटघटत्वादेरपि संयोगविशेष-

स्तदा आकारादिभिरन्यथासिद्ध्यापत्तेः। तथात्मा जातिरेव वाचिका तादात्म्येनाच्छेदिका चेति। ननु सरोरस इत्यादौ जात्योः सत्त्वादर्थभेदबोधो न स्यादित्यत आह औपाधिको वेति। वा त्वर्थे उपाधिरानुपूर्वी सैव जातिविशेषाभिव्यञ्जिकेति भेदः कारणीभूतज्ञानस्येति नातिप्रसङ्ग इति भावः। उपाधिप्रयुक्तज्ञानवैलक्षण्ये दृष्टान्तमाह वर्णानामिति। ननु जातेः प्रत्येकं वर्णेष्वपि सत्त्वात् प्रत्येकादर्थबोधः स्यादित्यत आह। "अनेकव्यक्त्यभिव्यङ्ग्या जातिः स्फोट इति स्मृता। कैश्चिद्व्यक्तय एवास्या ध्वनित्वेन प्रकल्पिताः।" अनेकाभिर्वर्णव्यक्तिभिरभिव्यङ्ग्यैव जातिः स्फोट इति मता योगार्थतया बोधिकेति यावत्। एतेन स्फोटस्य नित्यत्वात्सर्वार्थबोधापत्तिरित्यपास्तम्। अयं भावः यद्यपि वर्णस्फोटपक्षे कथितदोषोऽस्ति तथापि पदवाक्यपक्षयोर्न, तत्र तस्या व्यासज्यवृत्तित्वस्य धर्मिग्राहकमानसिद्धत्वादिति। कैश्चिद्व्यक्तयोध्वनय एव ध्वनिवर्णयोर्भेदाभावादित्यभ्युपेयन्ते इति शेषार्थः। उक्तं हि काव्यप्रकाशे "बुधैर्वैयाकरणैः प्रधानीभूतस्फोटरूपव्यङ्ग्यव्यञ्जकशब्दस्य ध्वनिरिति व्यवहारः कृतः" इति।

ननु का सा जातिस्तत्राह। "सत्यासत्यौ तु यौ भागौ प्रतिभावं व्यवस्थितौ। सत्यं यत्तत्र सा जातिरसत्या व्यक्तयोमताः।" प्रतिभावम् प्रतिपदार्थम्। सत्यांशो जातिः असत्या व्यक्तयः। तत्तद्व्यक्तिविशिष्टं ब्रह्मैव जातिरिति भावः। उक्तञ्च कैयटेन "असत्योपाध्यवच्छिन्नं ब्रह्मतत्त्वं द्रव्यशब्दवाच्यमित्यर्थ इति"। "ब्रह्मतत्त्वमेव शब्दस्वरूपतया भातीति" च। कथं तर्हि ब्रह्मदर्शने च गोत्वादिजातेरत्यसत्त्वादनित्यत्वम्, आत्मैवेदं सर्वमिति श्रुतिवचनादिति कैयटः सङ्गच्छताम् अविद्या वाविद्यिको धर्मविशेषोवेति पक्षान्तरमादायेति द्रष्टव्यम्"।

जातिस्मर पु० जातिः कार्य्यतेऽत्र स्नानादिना स्मृ—आधारे वा० अप्। १तीर्थभेदे "ततो देवहृदेऽरण्ये कृष्णवेणाजलोद्भवे। जातिस्मरहृदे स्नात्वा भवेज्जातिस्मरो नरः" भा० व०८५ अ०। जातिं पूर्वजन्मवृत्तान्तं स्मरति स्मृ—अच्। २पूर्वजन्मवृत्तान्तस्मारके त्रि०। तत् स्मरणहेतुकर्म च मनुनोक्तं यथा "वेदाभ्यासेन सततं शौचेन तपसैव च। अद्रोहेण च भूतानां जातिं स्मरति पौर्विकीम्"। "शुभेन कर्मणा तेन जाता जातिस्मरा खगाः। तपसानुत्पाद्य संविग्नारम्ये कालञ्जरे गिरौ" हरिवं २१ अ०।

जाती स्त्री जन—क्तिन् वा ङीप्। मालत्यां पुष्पप्रधानवृक्षे अमरः। पुष्पेऽपि स्त्री "पुष्पे जातीप्रभृतयः स्वलिङ्गाः" इत्यमरोक्तेः। "जातिर्जाती च सुमना मालती राजपुत्रिका। चेतिका हृद्यगन्धा च सा पीता स्वर्णजातिका। जातीयुगं च तिक्तोष्णं तुवरं लघु दोषजित्। शिरोक्षिमुखदन्तार्त्तिविषकुष्ठानिलास्रजित्" भावप्र०। "तत् कुसुमं नेत्ररोगव्रणविस्फोटकुष्ठहृत्" राजनि०।

जातीय त्रि० जातौ भवः छ। जातिभवे। अस्य किञ्चिदुपदादेव प्रयोगः सजातीयः विजातीयः तुल्यजातीयः।

जातु अव्य० जै—क्षये जन—वा बा० क्तुन्। १कदाचिदित्यर्थे अमरः। "मनस्तु यं नोज्झति जातु यातु मनोरथः कण्ठपथं कथं सः" नैष०। "न जातु वैनायकमेकमुद्धृतम्" माघः। "न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति" मनुः २सम्भावनायां ३गर्हायाञ्च शब्दर०। गर्हार्थकेन जातुशब्देन योगे अन्यलकारबाधेन सर्वत्र लट्। "जातु निन्दसि गोविन्दमपि निन्दसि शङ्करम्" मुग्ध०। "जातु तत्रभवान् वृषलं याजयति"।

जातुक न० जातु गर्हितं कं जलमस्मात्। हिङ्गुनि शब्दच०।

जातुधान न० जातु गर्हितं धानमभिधानमस्य। यातुधाने राक्षसे अमरटीकायां रमानाथः।

जातुष त्रि० जतुनो विकारः अण् षुक् च। जतुनिर्मिते। "यदाऽदौर्व जातुषाद्द्वेश्मनस्तान्" भाः आ० १२ पा०।

जातू पु० जन-क जान् तूर्वति हिनस्ति तूर्व—क्विप् पूर्वपददीर्घः। वज्रे। "स जातूभर्मा श्रद्दधानः" ऋ०१।१०२।२। "जातू इत्यशनिमाचष्टे" भा०। व्युत्पत्तिस्तथैवोक्ता।

जातूकर्ण पु० ऋषिभेदे। स च अष्टाविंशतितमे द्वापरयुगे जातः यथोक्तं हरिवं० ४२अ० "नवमे द्वापरे विष्णोरष्टाविंशे पुराऽभवत्। वेदव्यासस्तथा ज्ञो जातूकर्णपुरःसरः" स च उपस्मृतिकर्त्ता यथोक्तं हेमा० दा० ख० अङ्गिरसा "जाबालिर्नाचिकेतश्च स्कान्दो लौगाक्षिकश्यपौ। व्यासः सनत्कुमारश्च शतजर्नकस्तथा। व्याघ्रः कात्यायनश्चैव जातूकर्ण्यः कपिञ्जलः। बौधायनः कणादश्च विश्वामित्रस्तथैव च। उपस्मृतय इत्येताः प्रवदन्ति मनीषिणः"। ततो गर्गा० अपत्ये यञ्। जातूकर्ण्य तदपत्ये पुंस्त्री। स्त्रियां ङीप् यलोपौ। जातूकर्णी।

जातूष्ठिर त्रि० जातु कदाचित् स्थिरः वेदे वा० सत्वं पृषो० दीर्घश्च। सर्वदास्थिरे। "जातूष्ठिरस्य प्रवयः सहस्वतः"

पा० २।१।११। "जातूत्तिरस्य सर्वदास्थिरस्य" भा० ।

जातेष्टि स्त्री जाते पुत्रजनने इष्टिः । पुत्रजन्मोत्तरं स्मृतिविहिते वैश्वानराख्ये इष्टिभेदे ।

जातेष्टिन्याय पु० जैमिनिप्रदर्शिते पितृकृतेष्ट्या पुत्रगतफलसूचके एकस्य काम्यत्वनैमित्तिकत्वसूचके न्यायभेदे स च न्यायो जै० प्रथमस्य चतुर्थे पादे यथा ।

काम्येष्टिकाण्डे श्रूयते । "वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते यदष्टाकपालो भवति गायत्र्यैवैनं ब्रह्मवर्चसेन पुनाति यन्नवकपालस्त्रिवृतैवास्मिंस्तेजो दधाति यद्दशकपालो विराजैवास्मिन्नन्नाद्यं, यदेकादशकपालस्त्रिष्टुभैवास्मिन्निन्द्रियमादधाति यद्द्वादशकपालो जगत्यैवास्मिन् पशून् दधाति यस्मिन् जाते एतामिष्टिं निर्वपति स एव पूतो बलवान् तेजस्वी अन्नाद इन्द्रियावी पशुमान् भवतीति" । अत्राष्टादिसंख्यासामान्यात् पुरोडाशादीनां गायत्र्यादिरूपताकल्पना कृता द्वादशकपालेषु या संख्या तस्यामष्टत्वादिसंख्यानामन्तर्भावात् संख्यां निमित्तीकृत्याग्निहोत्रादिशब्दवत् अष्टाकपालादिशब्दाः कर्मनामधेयानीत्येकः पक्षः ।

अयमनुपपन्नः तथा हि द्वादशकपालादिशब्दा न संख्यापराः किन्तु पुरोडाशद्रव्यपराः द्वादशकपालेषु संस्कृत इति व्युत्पत्तेः एवमष्टाकपालादिशब्दाश्चोऽपि तथा सति नामधेयस्य निमित्तत्वं नास्तीति चेत् पुरोडाशद्रव्यरूपगुणो विधीयतां न च द्वादशकपालं निर्वपेदित्युत्पत्तिविधिशिष्टद्वादशपुरोडाशविरुद्धत्वादष्टाकपालादेरनवकाश इति वाच्यं ब्रह्मवर्चसादिविशेषफलाय तद्विधानाद्युपपत्तेरित्यपरः पक्षः ।

अयमपि पक्षोऽनुपपन्नः अनेकगुणविधौ वाक्यभेदापत्तेः न च भिन्नान्येव वाक्यानि, द्वादशकपालं निर्वपेदिति विहितयागस्य यस्मिन् जाते एतामित्युपसंहारेण एकवाक्यत्वावगमात् द्वादशकपाल इतीष्टेर्नामधेयमिष्टिरंशी अष्टाकपालादिभिरंशैः स्तूयत इति सिद्धान्तः पक्षः। अत्र च पुत्रजन्मनिश्चयः, पुत्रस्य पूतत्वादिफलकामना चेति संवलिताधिकारः काम्यनैमित्तिकत्वात् अतः केवलपुत्रजन्मरूपनिमित्तनिश्चयवतः केवलपुत्रपूतत्वादिकामनावतो वा नाधिकार इति सुधीभिर्विभावनीयम्" तत्त्वबो० ।

अनेन न्यायेन अन्यकृतकर्मणा अन्यस्य फलसाधनताऽपि सूचिता यथा पुत्रकृतश्राद्धेन पितुः स्वर्गादि फलं जन्यते एवं पितृकृतेष्ट्या पुत्रगतपूतत्वादिफलसिद्धिः । अतएव हेमाद्रिणा श्राद्धकल्पे अयमेव न्यायः पुत्रकृतश्राद्धेन पितृरुपकारकत्वे दृष्टान्ततयोक्तः ।

जातोक्ष पु० जातः प्राप्तदम्यावस्थः उक्षा टच्समा०। युववृषे इह जातत्वं प्राप्तवलीवर्दभावत्वं प्राप्तदम्यावस्थत्वमिति यावत्

जात्य त्रि० जातौ भवः यत् । १कुलीने, २श्रेष्ठे, ३कान्ते च मेदि०। ४सुन्दरे जटाधरः "किं वा जात्याः स्वामिनो रूपयन्ति" माघः । "जात्यस्तेनाभिजातेन शूरः शौर्यवता कुशः" रघुः । "सर्ववर्णेषु तुल्यासु पत्नीष्वक्षतयोनिषु । आनुलोम्येन संभूता जात्या ज्ञातास्त एव ते" मनुः ।

जात्यन्ध त्रि० जातौ जन्मन्येवान्धः । जन्मान्धे "अनंशौ क्लीवपतितौ जात्यन्धबधिरौ तथा । उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः" मनुः ।

जात्यासन न० "अथ जात्यासनं वक्ष्ये येन जातिस्मरो भवेत् । कृत्वाङ्घ्रियुग्मं भूमौ च समनामसमं ततः" रुद्रयामलोक्ते आसनभेदे ।

जात्युत्तर न० जात्या व्याप्तिविधुरसाधर्म्यवैधर्म्यादिना उत्तरम् । न्यायोक्ते असदुत्तरे तच्च चतुर्विंशतिविधं जातिशब्दे दर्शितम् ।

जान पु० जन—भावे घञ् वेदे वृद्धिः। १उत्पत्तौ "को वेद जानमेषाम्" ५।५३।१ । "जानमुत्पत्तिम्" भा० । जनस्येदमण् । २जनसम्बन्धिनि त्रि० । "महते जानराज्यायेन्द्रस्येन्द्रियाय" यजु० ९।४० । स्त्रियां ङीप् ।

जानक त्रि० जनकस्य पितुः तन्नामनृपस्येदं वा अण् ।१पितृसम्बन्धिनि २जनकनृपसम्बन्धिनि च स्त्रियां ङीप् । सा च ३रामपत्न्यां सीतायाम् "समीच जानक्यपि जानकीं न यः" माघः ।

जानकि पु० जनकस्यापत्यम् इञ् । भारतप्रसिद्धे नृपभेदे । "विमायनस्तु चन्द्रस्य स आख्यातो महासुरः। जानकिर्नाम विख्यातः सोऽभवन्मनुजाधिपः" भा० आ० ६७अ०। "जानकिश्च सुशर्मा च मणिमान् पौतिमत्स्यकः" भा०उ०४अ०।

जानन्ति पु० ऋग्वेदिभिस्तर्पणीये ऋषिभेदे । "जानन्ति बाहविगार्ग्यगौतमशाकल्यबाभ्रव्यमाण्डव्यमाण्डूकेयाः" इत्युपक्रमे "ते सर्वे तृप्यन्त्विति" आश्व०गृ०३।४।४।

जानपद पु० जानेन उत्पत्त्या पद्यते पद—अच् । १जने लोकमात्रे "कृतप्रज्ञश्च मेधावी बुधो जानपदः शुचिः" भा० शा० ८१अ० । जनपद एव स्वार्थे अण् । २देशे च मेदि० । जनपदादागतः जनपदे भवो वा अण् । जनपदादागते करादौ "स यथा महाराजो जान-

यदान् गृह्णीत्वा स्वे जनपदे यथाकामं परिवर्त्तते” शत० ब्रा० १४।५।१।२० । ४देशभवे च “देयं चौरहृतं द्रव्यं राज्ञा जानपदाय तु” याज्ञ० । ५हत्तौ स्त्री ङीष् जानपदी अन्यत्र ङीप् । स्वरे भेदः । नियमपक्षे टाप् इति भेदः । वरुणा० बहुत्वे अणो लुक् । जनपदाः ।

जानश्रुतेय पु० जनश्रुतेः ऋषेरपत्यम् “इतश्चानिञः” पा० ढक् । जनश्रुतेरपत्ये औपविनामके राजर्षिभेदे “औपविनेव जानश्रुतेयेन प्रत्यवरोढम्” शत०ब्रा० ५।५।१।१।५ ।

जानायन पुंस्त्री जनस्य तन्नामकर्षेर्गोत्रापत्यम् अश्वा०फञ् । जननामकर्षेर्गोत्रापत्ये ।

जानु न० जन–ञुण् । ऊरुजङ्घयोर्मध्यभागे (हांटु) ख्याते क पुंस्त्रे वार्थे अमरः । “निम्नस्य पारीसुभवेन जानुनोः” माघः । “ऊरू अरत्नी जानुनी विशीर्णेऽङ्गानि सर्वतः” यजु० २७८ “जानुकपिच्छे चतुरङ्गुले च” इ०स०५८अ० ।

जानुकारक पु० रथिपार्श्वगभेदे शब्दार्थचि० ।

जानुजङ्घ पु० नृपभेदे । “अनरण्यो नरपतिर्जानुजङ्घस्तथैव च” भा० अनु० १६५ अ० ।

जानुप्रहृतिक न० जानुना प्रहृतं प्रहारस्तेन निर्वृत्तम् अक्षद्यूता० ठक् । जानुप्रहारनिर्वृत्ते मल्लयुद्धभेदे ।

जानुविजानु न० खड्गयुद्धप्रकारभेदे तत्प्रकाराश्च हालिवंश हरिवं० ११६ दर्शिता यथा

तत्र तावसिना युद्धं चक्रतुर्दुर्जयावुभौ । भ्रान्तमुद्भ्रान्तमाविद्धं प्रविद्धं बहुभिःस्तुतम् । आकरं विकरं भिन्नं निर्मर्यादमनाकुलम् । बहुवितं कुलचितं सव्यं जानुविजानु च । आक्षिप्तं चितकं चित्रं कुरुतं सव्यं हतम् । सर्वबाहुविनिर्मुक्तः सव्येतरमथोत्तरम् । लिखाङ्गुलिबाहुस्थं च सव्योत्रतमुदाहि च । प्रस्तः पृषितञ्चैव यौधिकं पृषितं तथा । इति प्रकारान् हालिवंशकृतः खड्गयोधिनौ” ।

जानुहित त्रि० जनैः हितं परिकल्पितम् पृषो० । जनपरिकल्पिते । “एतद्धि वा अस्य जानुहितं प्रज्ञातमवसानं अश्वतपपसम्” शत० ब्रा० २।६।२।७ । “जानुहितं जनैः परिकल्पितम्”भा० । [एव च” हरिवं २६ अ० ।

जान्य पु० ऋषिभेदे । गार्ग्यः प्रयुक्तवैकाश्ये जान्यो वामन

जाप पु० जप–घञ् । जपे मन्त्रोच्चारणे कर्त्तृत्वपदे अच् । मन्त्रजापादकः मन्त्रादिजपकर्त्तरि त्रि० । [धरणिः ।

जापन न० । जु० जप–भावे ल्युट् । १निरसने २निवर्त्तने च

जाबाल पु० जबालाया अपत्यम् अण् । सत्यकामे ऋषिभेदे जबालशब्दे उदा० । तेन दृष्टं साम अण् । २सामभेदोये उपनिषद्भेदे च उपनिषच्छब्दे १२२२ पृ० दृश्यम् । एतस्मिन् परे कर्मधारये महच्छब्दस्य प्रकृतिस्वरः महाजाबालः। महच्छब्दस्यान्तोदात्तः। तदीयस्वर एव न समासस्वरः।

जाबालि पु० जबालस्यापत्यम् इञ् । ऋषिभेदे स च उपस्मृतिकर्त्ता । आह्नकर्णशब्दे प्रमाणं दृश्यम् ।

जामदग्न्य पु० जमदग्नेरपत्यम् गर्गा० यञ् । जमदग्नेः ऋषेरपत्ये परशुरामादौ । “तेजोभिर्गतवीर्य्यत्वात् जामदग्न्यो जडीकृतः” रामा० बा० ७७।१२ । बहुत्वा० ततोऽञ् यञ्लोपः । जामदग्न तस्यार्थे ।

जामदग्नेय पु० जमदग्नेरपत्यं प्रत्ययविधौ तदन्तग्रहणस्य प्रतिषेधेऽपि आर्षत्वात् “अग्निकलिभ्याम्” पा० ढक् । परशुरामे “भार्गवं जामदग्नेयं राजा राजविमर्द्दनम्” रामा० बा० ७४ अ० । [दृश्यम् ।

जामल न० गन्धागमयागभेदे । तत्र वन्ध्यादिलक्षणमपि रुद्रजामले

जामा स्त्री जम–अदने बा० अण् स्त्रीत्वम् । दुहितरि । “अन्यत्र जामया सार्द्धं प्रजानां पुत्र ईहते । दुहितान्यत्र जातेन पुत्रेणापि विशिष्यते” भा० अनु०४५ अ० । “जामया कन्यया सार्द्धं पुत्रः पितरं जनमीहते” इत्यर्थः नीलक० ।

जामातृ पु० जायां माति मिमीते वा निपा०। १दुहितृपतौ, अमरः । २सूर्य्यावर्त्ते, स्वामिनि च मेदि० उणादिषु निपातनविधानेन तृणन्तत्वाभावात् सर्वनामस्थाने परे न वृद्धिः । जामातरौ जामातरः इत्यादिः “ऋत्विक्क्षत्रियजामातृयाज्यश्वशुरमातुलाः” याज्ञ० । “विष्णुं जामातरं मन्ये” ।

जामि(मी) स्त्री जम-इन् णि० वृद्धिः । १भगिन्यां २कुलस्त्रियां,अमरः ३दुहितरि, ४स्नुषायां, ५सन्निहितसपिण्डस्त्रियाम्, शब्दार्थचि० “जामयो यानि गेहानि शपन्त्यप्रतिपूजिताः” “शोचन्ति जामयो यत्र विनश्यन्त्याशु तत्कुलम् । शोचन्ति तु न यत्रैता वर्द्धते तद्धि सर्वदेति” मनुः । “गृहपतिसंबन्धिनीयसन्निहितसपिण्डस्त्रियो जामय इति” कुल्लू० पा ङीप् । तत्रार्थे शब्दर० । “मातापितृभ्यां जामीभिर्भ्रात्रा पुत्रेण भार्य्यया । दुहिता दासवर्गेण विवादं न समाचरेत्” भा० शा० २४२अ० । स्त्री व० व० । ६उदके ७अङ्गुलौ निघण्टुः ।

जा(या)मित्र न० “जा(या)मित्रं सप्तमं स्थानम्” ज्योतिषपरिभाषिते लग्नात् सप्तमे स्थाने । “तिथौ च जा(या)

मित्रगुणान्वितायाम्” कुमा०। उपचारात् तिथेस्तत्त्वाद्दित्वम्

जा(या)मित्रवेध पापात् सप्तमस्थानस्थचन्द्ररूपे योगभेदे। उपयमशब्दे दृश्यम्। “मूर्त्तिकोणगिअमन्दिरगोऽथ पूर्णो मित्रर्क्षसौम्यदृग्गोऽथ तदोषितो वा जा(या)मित्रवेधविहितानपहृत्य दोषान् दोषाकरः शुभमनेकविधं विधत्ते” ज्यो० त०।

जामिवत् न० उदके निघण्टुः जामीत्यत्र पाठान्तरम्।

जामेय त्रि० जाम्या भगिन्या अपत्यम् ढक्। भागिनेये हेम०।

जाम्बव न० जम्ब्वाः फलं अण् तस्य वा न लुप्। जम्ब्वाः फले जाम्बवेन निर्वृत्तम् अरीहणा० वुञ्। जाम्बवक तन्निर्वृत्ते त्रि०।

जाम्बवत् पु० रामायणप्रसिद्धे ऋक्षराजभेदे। तस्यापत्यं स्त्री अण् ङीप्। २तद्दुहितरि श्रीकृष्णपत्नीभेदे “यादवे-यस्तु निर्जित्य जाम्बवन्तं महाबलम्। लेभे जाम्बवतीं कन्यामृक्षराजस्य सम्मताम्” हरिवं० २८ अ० “जाम्बव-द्वीक्षितं चारुसङ्गायमब्रवीत्” भट्टिः।

“ऋक्षराजस्य पुत्रोऽत्र महाप्रज्ञः सुदुर्जयः। पितामहसुतश्चापि जाम्बवानिति दुर्जयः” रामा०। जाम्बवं तदाकारोऽस्त्यस्याः मतुप् मस्य वः पृषो० वलोपः ङीप्। ३नागदमन्यां स्त्री राजनि०। [नागदमन्यास् राजनि०।

जाम्बवी स्त्री जाम्बवं तदाकारोऽस्त्यस्याः अण् ङीप्।

जाम्बवौष्ठ न० जाम्बवमिव ओष्ठोऽस्य। सुश्रुतोक्ते व्रणादि-दहनोपकरणभेदे “अथेमानि दहनोपकरणानि तद्यथा पिप्पल्यजाशकृद्गोदन्तशरशलाकाजाम्बवौष्ठेतर-लौहाः, क्षौद्रगुडस्नेहाश्च। तत्र पिप्पल्यजाशकृद्-गोदन्तशरशलाकास्त्वग्गतानाम्। जाम्बवौष्ठेतरलौहानि मांसगतानाम्। जम्ब्वोष्ठमप्यत्र “जम्ब्वोष्ठेनाग्निवर्णेन तप्तया या शलाकया” “जम्ब्वोष्ठेनाग्निवर्णेन यथा-स्फोटं दहेद् भिषक्” सुश्रु०।

जाम्बीर(ल) न० जम्बीरस्य फलं अण् वेदे रस्य वा लः। १जम्बीरफले तदाकारे २जानुमध्यभागे च। “जाम्बीले-नारण्यम्” यजु० २५।१। “जाम्बीरं जम्बीरतरो, फलं रलयोरभेदः। तदाकारेण जानुमध्यभागो जाम्बील-स्तेनारण्यदेवं प्रीणामीति” वेददी०।

जाम्बुवत् पु० जाम्बवत्+पृषो०। ऋक्षराजे द्विरूपको०।

जाम्बूनद न० जम्बूनद्यां भवम् अण्। १स्वर्णे तद्यामभामके २कनकाह्वये धूस्तूरे च राजनि०।

जम्बूनद्यां तदुत्पत्तिकथा जम्बूद्वीपशब्दे १०७५ पृ० भाग० च दृश्यम्। “दक्षिणेन तु नीलस्य निषध-स्योत्तरेण तु। सुदर्शनो नाम महान् जम्बूवृक्षः सना-तनः। सर्वकामफलः पुण्यः सिद्धचारणसेवितः। तस्य नाम्ना समाख्यातो जम्बूद्वीपः सनातनः। योजनानां सहस्रञ्च शतञ्च भरतर्षभ!। उत्सेधो वृक्षराजस्य दिव-स्पृक् मनुजेश्वर!। अरत्नीनां सहस्राणि शतानि दश पञ्च च। परिणाहस्तु वृक्षस्य फलानां रसभेदिनाम्। पतमानानि तान्युर्व्यां कुर्वन्ति विपुलं स्वनम्। मुञ्चन्ति च रसं राजन्! तस्मिन्रजतसन्निभम्। तस्या जम्ब्वाः फलरसो नदी भूत्वा जनाधिप!। मेरुं प्रदक्षिणं कृत्वा सम्प्रयात्युत्तरान् कुरून्। तत्र तेषां मनः शान्तिर्न पिपासा जनाधिप!। तस्मिन् फलरसे पीते न जरा बाधते च तान्। तत्र जाम्बूनदं नाम कनकं देवभूषणम्” भा० भी० ७अ०। “दधद्भिरभितस्तटौ विकचवारिजाम्बूनदै-र्विनोदितदिनक्लमाः कृतरुचश्च जाम्बूनदैः” माघः “यदिदं निर्गतं तस्मात्तप्तजाम्बूनदप्रभम्। काञ्चनं धरणीं प्राप्तं हिरण्यमभवत्तदा” रामा० बा० ३८ अ०।

जाम्बूनदेश्वरी स्त्री १देवीभेदे २तदीयस्थाने च शब्दार्थचि०

जायक न० जयति गन्धान्तरं जि—ण्वुल्। पीतवर्णे सु-गन्धिकाष्ठरूपे गन्धद्रव्यभेदे अमरः।

जाया स्त्री जायतेऽस्यां जनेर्यक् आत्वञ्च। १पत्न्यां विधिनो-ढायाम् अमरः। “पतिर्भार्य्यां संप्रविश्य गर्भो भूत्वेह जायते। जायायास्तद्धि जायात्वं यदस्यां जायते पुनः” मनुः “पतिः शुक्ररूपेण भार्य्यां संप्रविश्य गर्भतामापद्य तस्यां भार्य्यायां पुत्ररूपेण जायते। तथा च श्रुतिः “आत्मा वै पुत्रनामासीति। जायायास्तदेव जायात्वं यतोऽस्यां पतिः पुनर्जायते। तथाच बह्वृच ब्राह्मणम्, “पतिर्जायां प्रविशति गर्भो भूत्वेह मातरम्। तस्यां पुनर्नवो भूत्वा दशमे मासि जायते। तज्जाया भवति यदस्यां जायते पुनः। ततश्चासौ रक्षणीयेत्येत-दर्थं नाम निर्वचनम्” कुल्लू०। “अथ प्रजानामधिपः प्रभाते जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्याम्” रघुः “कः सन्नद्धे विरहविधुरां त्वय्युपेक्षेत जायाम्” मेघः। २ज्योतिषोक्ते लग्नावधिकसप्तमस्थाने। तत्र स्थाने जायायाः शुभाशुभचिन्तनीयत्वात् तथात्वम्। बहुव्री० जायाशब्दस्य निङ्। युवती जायास्य युवजानिः “युवजानिर्धनुष्पाणिः” भट्टिः। पतिशब्देन द्वन्द्वे तस्याः जम् दम वा भवति। जम्पती दम्पती वा पक्षे जायापती।

जायाघ्न पु॰जायां हन्ति "जायापत्योष्टक्"पा॰सूत्र-उक्ति हन–टक्। जायाहननसूचकलक्षणयुक्ते भर्त्तरि। "अमनुष्यकर्तृके च"पा॰टक्। २तिलकालके सि॰कौ॰। तस्य जायाहननसूचकत्वात् तथात्वम्। एवं ज्योतिषोक्ते ३योगभेदे च "सप्तमः सापकेऽष्टमदनसदनगासप्तमकोणा विराजः" इत्युक्तयोगस्य जायामारकसूचकत्वात् तथात्वम्।

जायाजीव पु॰ जायया तत्कर्त्तकरस्या जीवति–अच्। नटे अमरः। [१नटे २बकपक्षे च मेदि॰।

जायानुजीविन् पु॰जायया अनुजीवति अनु+जीव–णिनि।

जायिन् त्रि॰ जि–णिनि। १जययुक्ते "अफलं जन्म तस्याहं मन्ये दुर्जातजायिनः" भा॰व॰ १५अ॰ "जायीतिनाम्ना ध्रुवको हार्दिंशाक्षराञ्चितः। सन्निपातेन तालेन गङ्गा-देऽभीष्टदो रवौ" सङ्गीतदा॰उक्ते २ध्रुवकभेदे पु॰। तत्र जायीति पाठान्तरम्। गीतार्थे तु इति जयीत्येव।

जायु पु॰जयति रोगान् जि–उण्। १ औषधे अमरः। २जय-शीले त्रि॰। "भक्षाव्यभितो जायवोरणे" ११११८।२। "ब्रतेषु जायुर्मर्तेषु" ऋ॰-१।६७।१।

जाये(या)न्य पु॰ जि–बा॰ ए (आ) न्यप्। जयशीले। "यो हरिमा जायान्योऽङ्गभेदः विसल्पकः" कथ॰१८।४४।२। तैत्तिरीये तु जायेन्य इति पाठः।

जार पु॰ जीर्यत्यनेन जॄ–करणे घञ्। १उपपतौ अमरः। "शूद्रो यदर्यायै जारो न पोषमनुमन्यते" यजु॰२३।३१। "जारं चौरेत्यभिवदन् दाप्यः पञ्चशतं दमम्" याज्ञ॰। भा॰ कर्त्तरि घञ्। २जारके च। "अपारं जारो अभ्येति पश्चात्" ऋ॰१०।३।२। "जारोजरयिता"भा॰।

जारज पुं॰स्त्री जारात् उपपतेर्जायते जन–ड। अनियुक्तायां स्त्रियां १उपपतिजाते (वेजन्मा) पुत्रे २तथाभूतकन्यायां स्त्री "अमृते जारजः कुण्डः मृते भर्त्तरि गोलकः" अमरः। जन–क्त ५त॰। जारजातादयोऽप्यत्र। "अनि-युक्तासुतश्चैव पुत्रिण्याप्तश्च देवरात्। उभौ तौ नार्हतो भागं जारजातककामजौ" मनुः।

जारजयोग पु॰ जारजस्य सूचको योगः। ज्योतिषोक्ते योगभेदे। "न लग्नमिन्दुञ्च गुरुर्निरीक्षते न वा शशाङ्कं रविणा समायुतम्। स पापकोऽर्केण युतोऽथवा शशी परेण जातं प्रवदन्ति निश्चयात्। लग्नपादर्कसंयोगात् द्वितीया द्वादशी यदि। तृतीयो चार्कमन्दारे जायते जारजो ध्रुवम्"। अन्योऽपि योगः इष्टजातकोक्तः जातकपद्धत्यादौ १०८६ पृ॰ दृश्यः।

जारण पु॰ जारयति जॄ–णिच्–ल्यु। जारके १द्रव्यभेदे। जार्य्यतेऽनेन जॄ–णिच् करणे ल्युट्। २जारणसाधने द्रव्यभेदे। कर्त्तरि ल्यु। ३जीरके स्त्री ङीप् राजनि॰। भावे–ल्युट्। ४जीर्णताकरणे न॰।

जारतिनेय पु॰स्त्री जरत्या अपत्यम् ढक् कल्याण्या॰इनङ्। १जरत्या अपत्ये। जरतिनोऽपत्यं शुभ्रा॰ढक्। २जरति-नोऽपत्ये च। [पोषके।

जारभर पु॰जारं बिभर्त्ति पोषयति भृ–पचा॰ अच्। जार-

जारित त्रि॰जॄ–णिच्–क्त। १शोधिते २जारिते धात्वादौ।

जारी स्त्री जॄ–णिच्–अच् गौरा॰ ङीष्। (जाड़ी) ख्याते ओषधिभेदे मेदि॰।

जारु पु॰ जॄ–उण्। १जरायौ। "बीजानीतराणि चेत-राणि चाण्डजानि च जारुजानि च स्वेदजानि च उद्भिज्जानि" ऐत॰ उ॰। "जारुजानि जरायुजानि मनुष्यादीनि" भाष्यम्। २जारके त्रि॰।

जारुधि पु॰जारुजातिको वृक्षभेदो धीयतेऽस्मिन् धा–आधारे कि उप॰स॰। सुमेरोः कर्णिकाकेशरभूते पर्वतभेदे। "कुरङ्ग कुरर कुसुम्भ वैकङ्क त्रिकुट शिशिर पतङ्ग रुचक निषध-शिनिवास कपिल शङ्ख वैदूर्य जारुधि हंसर्षभ नाग-कालञ्जर नारदादयो गिरयो मेरोः कर्णिकाया इव केशरभूता मूलदेशे परित उपक्लृप्ताः" भाग॰५।१६।२२।

जारूथी स्त्री जरूथेन असुरविशेषेण निर्वृत्ता अण् ङीप्। नगरीभेदे "जारूथ्यामाहृतिः क्राथः शिशुपालोजनैः सह" भा॰व॰२२अ॰। "जारूथ्यां नगर्याम्" नीलक॰ "जारूथ्या-माहृतिः क्राथः शिशुपालश्च निर्जितः" हरिवं॰१६ अ॰।

जारूथ्य त्रि॰जरूथं मांसं स्तोत्रं वा तदर्हति यत्। १मांस-दानयुक्ते २स्तोत्रार्हे च "दशाश्वमेधानाजह्रे जारूथ्यान् स निरर्गलान्" भा॰व॰१८अ॰। "जारूथ्यान् त्रिगुणदक्षिणा नित्यर्जुनमिश्रः" तद्व्याख्यायां नीलकण्ठः "वरूथ्यामर्थाद्व्यूहादिस्थले जयन्ति जरूथं मांसमिति याज्ञिकाः तथा च मांसमयान् मांसादिदानप्रधानान् पुष्टानित्यर्थः। जरूथोऽसुरविशेषः इति वेदभाष्यम्। अत्र जरतेः स्तुत्यर्थस्य शब्दस्य जारूथ्यादयौ विरोधात् जरूथं स्तोत्रमुच्यत इति जारूथ्यान् स्तोत्रा-र्हानित्यर्थः" नीलक॰। जारूथशब्दस्यास्य ग्रामा-दिकमेव।

जाल पु॰न॰जल–घाते ज्वला॰ ण, पु॰ जल–संवरणे कर्त्तरि अण् वा। १गवाक्षमिश्रिते स्वनामख्याते पदार्थे अमरः "अभ्यावृत्य तं देशं निधिता जालकर्मणि। जालं ते

धोजयामासुर्निःशङ्का जनाविव !" भा० अनु० ६०अ० । २गवाक्षे ३कदम्बे च अस्फुटफलादौ ४क्षारके (जालि) । ५दम्भे मेदि० गवाक्षो गवाक्षच्छिद्रं तत्र "गवाक्षजालैरभिनिर्गतत्वः" भट्टिः समूहे "नीहारजालमलिनः पुनरस्तमयुः" "करजालमस्ताचलमयोऽपि सताम्" माघः "गवाक्षमोघजालपतितां रविभासः" किरा० ६इन्द्रजाले हेम० ७कदम्बवृक्षे पु० मेदिनिः ।

जालक पु० जालमिव कायति कै–क । १गवाक्षे हेमच० । स्वार्थे क । २जालशब्दार्थे । "मक्षिकाः मशकान् केशान् जालकानिव पश्यति" सुश्रु० ३क्षारके पुंस्त्री स्त्रियां ङीप् शब्दार्थचि० । ४जालतुल्ये मेघजाले च ।

जालकारक पु० क–ण्वुल् ६त० । जालस्य मक्षिकादिपातनाय जालाकारस्य कारके-मर्कटे (माकड़सा) हेमच० । भावेन कर्मणस्य २कर्त्तरि त्रि० । भावेन कृतपदार्थस्य सङ्गाण्ड दृकत्वेन जालतुल्यकरणात्तस्य तथात्वम् ।

जालकि पु० त्रिगर्त्तषष्ठान्तर्गते आयुधजीविभेदे । "आज्जकित्रिगर्त्तषष्ठास्तु कौण्डोपरथदाण्डकिः । क्रोष्टुकिजालमानिश्च ब्रह्मगुप्तोऽथ जालकिः" सि० कौ० । ततः स्वार्थे छ । जालकीय तदर्थे । बहुषु लुक् । जालकय इत्येव ।

जालकिनी जालमिव कायति कै–क जालकं देहलोमतदस्त्यस्याः इनि ङीप् । १मेष्यां त्रिका० २मेषे पु० ।

जालकीट पु० जाले पतितः कीटोऽस्य । मर्कटे लूतायां (माकड़सा) तदीयजाले मशकादीनां पतनात्तस्य तथात्वम् । जालकीटे भवः पचाद्या० अण् । २तद्भवे त्रि० ।

जालचोर्य्य न० जाले जालके चोरं तत्र साधु यत् । चोरविषे वृक्षभेदे । स्थावरविषोपक्रमे "कुमुदती वेणुकी जालचोर्य्याणि त्रीणि चोरविषाणि" सुश्रुतः ।

जालगर्द्दभ पु० क्षुद्ररोगभेदे । क्षुद्ररोगशब्दे २२८० पृ० दृश्यम् ।

जालगोणिका जालमिव गोणी यत्र कप् ह्रस्वः । दधिमन्थनभाण्डे त्रिका० ।

जालन्धर पु० दैत्यभेदे "पुरा जालन्धरं दैत्यं स्थापि परिकम्पनम् । पादाङ्गुष्ठस्य रेखोत्थचक्रं स्तुहा हरोऽहरत् । तच्च चक्रं मया लब्धं नेत्रपद्मार्पणात् विभोः । सुदर्शनाख्यं वै चक्रं देवचक्रविमर्द्दनम्" काशी० २१अ० ध्रुवं प्रति विष्णोर्वाक्यः । २त्रिगर्त्तदेशे पु० तद्देशस्य तेन कृतत्वात् तथात्वम् । सोऽभिजनोऽस्य अण् । पित्रादिपरम्परया ३तद्देशवासिनि । बहुषु तस्य लुक् । ४ऋषिभेदे पु० ततः शुभ्रा० गोत्रापत्ये ढक् । जालन्धरायणः तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री० । जालन्धरादयस्य निवासो देशः राजन्या० वुञ् । जालन्धरायणक तस्य परिवेष्टिते देशे पु० ।

जालपाद पु० जालमिव पादोऽस्य हस्त्यादि० मान्त्यलोपः । १हंसे । "जालपादभुजौ तौ तु पादयोश्चक्रलक्षणौ" (नरनारायणौ) भा० शा० ३३४५ श्लो० । "प्लवदान् जालपादांश्च कोयष्टिनखविष्किरान्" मनुः "जालपादान् खञ्जरीटानज्ञातांश्च मृगद्विजान्" याज्ञ० तच्चासंभवषं निषेधान् । स्त्रियां कुम्भपद्या० अन्त्यलोपे ङीप् पादः पद्भावः । जालपदी हंसभार्य्यादिगणे जालपदीशब्द जालपदीति पाठान्तरे जालपद्या अदूरभवो देशः वरणा० अण् । जालपद तस्या अदूरभवदेशे त्रि० । युक्तोपत्त्य लोपः । जालपादु हंसे त्रिका० ।

जालप्राया स्त्री जालस्य प्रायो बाहुल्यं यस्याम् । लोहमयाङ्गरक्षिण्यां (साँजोया) हेमच० ।

जालमाल पु० आयुधजीविभेदे । ततः स्वार्थे छ । तदर्थे दामन्यादिशब्दे दृश्यम् ।

जालवर्वुरक पु० जालाकारो वर्वुरकः । (काँटाबाबला) वृक्षभेदे । "जालवर्वुरको रुच्यो वातरोगकफापहः । पित्तदाहकरोष्णः कषायश्च प्रकीर्त्तितः" राजनि० ।

जालसरस न० नित्यक० अच् समा० । सरोवरभेदे ।

जालह्रद त्रि० जलप्रचुरो ह्रदः तत्र भवः तस्येदं वा शिवा० अण् । १जलह्रदभवे २तत्सम्बन्धिनि च स्त्रियां ङीप् ।

जालाक्ष पु० जालमिवाक्षि अच् समा० । गवाक्षे "हेमजालाक्षनिर्गच्छद्धूमेनागुरुगन्धिना" भाग० ८।१५।१८ ।

जालाप न० भेषजभेदे 'जालाषेणाभिषिञ्चत जालाषेणोपसिञ्चत । जालाषमुग्रं भेषजं तेन नो मृड जीवसे" अथ० ६।५७।२ ।

जालिक पु० जालेन चरति पर्पा० ष्ठन् । जालेन जीवति वेतना० ठञ् वा । १जालजीविनि जालेन २चारिणि च ३वैवर्त्ते त्रिका० ४मर्कटे हेमच० । ५जालजीविनि वागुरिके मृगबन्धनार्थं जालधारिणि मृगयुभेदे अमरः । इनि स्त्रियां ङीप् इति भेदः । जालमस्त्यस्य ठन् । ६जालोपजीविनि ग्रामजालिनि च त्रि० हेमच० ।

जालिका स्त्री जाल+अस्त्यर्थे ठन् । १वस्त्रभेदे स्त्रीणां मुखावरणवस्त्रे २गिरिसारे ३अजकायां ४विधवायां लोहानामङ्गरक्षिकावर्म्मण्यां (साँजोया) च मेदि० । (जालि) ५जालके शब्दार्थ० ।

जालिनी स्त्री जाल+अस्त्यर्थे इनि । १चित्रशालायां हेमच०

३घोषातकीभेदे राजनि०। घोषातक्यां रत्नमा०। ४प्रमेह-रोगिणां पिडकभेदे सुश्रु०। "तत्र वसामेदोऽभिपन्न-शरीरस्य त्रिभिर्दोषैरनुगतधातोः प्रमेहिणो दश पिडका जायन्ते। तद्यथा शराविका सर्षपिका कच्छपिका जालिनी विनता पुत्रिणी मसूरिका अलजी विदारिका विद्रधिका चेति। शरावमाना तद्रूपा निम्नमध्या शराविका१। गौरसर्षपसंस्थाना तत्प्रमाणा च सर्षपी२। सदाहा कूर्मसंस्थाना ज्ञेया कच्छपिका३ बुधैः। जालिनी४ तीव्रदाहा तु मांसजालसमावृता। महती पीडका नीला पिडका विनता५ स्मृता। महत्यल्पाचिता ज्ञेया पिडका सा तु पुत्रिणी६। मसूरदलसंस्थाना ज्ञेया सा तु मसूरिका७। रक्ता सिता स्फोटवती दारुणा त्वलजी८ भवेत्। विदारीकन्दवद्वृत्ता कठिना च विदारिका९। विद्रधेर्लक्षणैर्युक्ता ज्ञेया विद्रधिका१० बुधैः" सुश्रुतः।

जाली स्त्री जालवत् आकारोऽस्त्यस्याः अच् गौरा० ङीष्। १ज्योत्स्न्यां (झिङ्गा) अमरः २पटोले राजनि०। (जालि)३जालके च।

जाल्म त्रि० पु० जल–ण। १पामरे० क्रूरे २असमीक्ष्यकारिणि च मेदि० "त्वयि पूजनं जगति जाल्म!" माघः "श्वयं विभ्रमतां जाल्म! स्वास्थ्यं यदि वाञ्छसि। न तथा बाधते स्कन्धो यथा बाधति बाधते" उद्भटः। "एतान् योऽभिभवत्यस्मात् कर्मणा हि स वै पुमान्। अन्ये जाल्मी कापाली इतिमे विहगमर्ष स" भा०आ०१२२अ० स्वार्थे क। तत्रार्थे "विनयहागुरवेणो जाल्मकः प्रतिगर्हितः" भा० द्रो० १८६ अ०।

जाल्म पु० जल–ण्। शिवे "मनुष्यो जवनरो जाल्मो-ऽङ्कुशः कैशिकः कविः" भा०आ०-२८६अ० शिवस्तुतौ।

जावन्य न० जवनस्य भावः ष्यञ्। वेगे। पक्षे इमनिच् जवनिमन् पु०, तल् जवनता स्त्री, त्व जवनत्व न० तत्रार्थे। [देशादौ।

जावायनि त्रि० जव+अपत्यार्थे बाह्वा० फिञ्। तद्युक्त

जावक न० जावक+स्वार्थे। यावके कालीयनामगन्धद्रव्ये अमरटीकायां संसारसुन्दरी।

जाष्कमद पुं स्त्री पक्षिभेदे। "अनिङ्गा जाष्कमदा न्यङ्क्षाः ह्लोमाः पर्तास्ते" अथ०११।८।१

जास्पति पु० जायते जन–ड+जायाः द्वन्द्वः पतिः वेदे नि०। जामातरि "क्षद्मना जास्पतिं वा" ऋ०१।१८५।८। "जाः इमाः तासां पतिं जामातरम्" भा०।

जास्पत्य न० जाया च पतिश्च जायापती तयोर्भावः कर्म वा ष्यञ् पृषो०। जायापत्योः १कर्मणि "सं जास्पत्यं सुयमम्" ऋ०५ २८.३ "जास्पत्यं जायापत्योः कर्म" भा०।२तद्भावे च।

जाहक पु० हा–ण्वुल् पृषो०। (जोंक) इति ख्याते १जले, २मार्जारे, ३खट्वायां ४कारण्डिकायां मेदि०। ५विलेशये जन्तुभेदे राजनि० "जाहकाहिमहामत्स्यकूर्मगोधानां कीर्त्तनं शुभम्" इ०तत्त्व० ८१अ०।

जाहुष पु० राजभेदे "परिविष्टं जाहुषं विश्वतः" ऋ० १।११६।२०। "जाहुषः कश्चित् राजा" भा०।

जाह्नवी स्त्री जह्नु+अण् ङीप्। "जह्नुद्वारा पुराऽऽदाय जह्नुः संपीय कोपतः। तस्य कन्यास्वरूपा च जाह्नवी तेन कीर्त्तिता" इत्युक्तनिर्वचनायां गङ्गायाम्। जह्नुशब्दे ३०८१पृ० दृश्यम् "व्योम्नि भासि च तरङ्गदन्ते शुभ्रपक्षे दशम्यां हस्ते मेषाधिरमर्दनं जाह्नवी मर्त्त्यलोकम्" ति०त० स्कन्दः तस्यां विधिवद्योगे स्नानफलं यथा "सामान्यदिवसस्नानमङ्कसं, शृणु सुन्दरि!। पुण्यं दशगुणञ्चैव नीलवज्राननः परम्। ततश्च शतगुणं पुण्यं रविसंक्रमणे दिने। अमायाञ्चापि तत्तुल्यं द्विगुणं दक्षिणायने। ततो दशगुणं पुण्यं नराणामुत्तरायणे। चातुर्मास्यां पौर्णमास्यामनन्तं पुण्यमेव च। अक्षयायाञ्च तत्तुल्यमेतद्वेदनिरूपितम्। असंख्यपुण्यफलदमेतेषु स्नानदानकम्। सामान्यदिवसस्नानात् दानात् शतगुणं भवेत्। मन्वन्तरायां देवि! युगाद्यायां तथैव च। माघस्य सितसप्तम्यां भीष्माष्टम्यां तथैव च। ततोऽपि द्विगुणं पुण्यं नन्दायां भवतुर्भमे!। दशहरादशम्याञ्च युगाद्यादिसमं फलम्। नन्दायाञ्च वारुण्यां महत्पूर्वे चतुर्गुणम्। ततश्चतुर्गुणं पुण्यं त्रिमहत्पूर्वके सति!। पुण्यं कोटिगुणञ्चैव सामान्यस्नानतो हि यत्। चन्द्रोपरागसमये सूर्ये दशगुणं ततः। पुण्यं त्वर्द्धोदये काले ततः शतगुणं फलम्। सर्वेषामेव सङ्कल्पं वैष्णवानां विपर्ययः" इति ब्रह्मवै० प्रकृतिख०। "कर्पूरतुला जलधिश्च जाह्नवी" माघः।

जि जये अभिभवे भ्वा० पर० सक० अनिट्। जयति अजैषीत् जिगाय जिग्यतुः जिगयिथ जिगेथ। जेता जीयात् जेष्यति। जापयति-ते अजीजपत्-त। जिगीषति। जेता जयी जितः जयः। "जयत्यतिबलो रामो लक्ष्मणश्च महाबलः। राजा जयति सुग्रीवो राघवेणाभिपालितः" रामा० सुन्दर० प्रयोगः। "सर्वेष्वपि युध्यस्व यो जयति तस्य तत्" मनुः। "दुर्योधनो द्रोपदि! त्वामजै-

षीत्” भा० व० ६९ अ० । “जिगाय तत्र कुमारं च रामः कार्त्तवीर्यविदः” भट्टिः “शर्वजितामनारं हरिं सौभाग्येन जिगाय वा” कुमा० । “जीयात् पण्डितगर्वपर्वतपविः जीवोपदेवकविः” मुग्धबो० कल तुमन्तस्थाने तिवन्तो । जयति जयन्ति । “जयति जयति देवः” नाटकेषु कदस्थाने कञ्चुकिमुखेन । “नवरसरुचिरां निर्मितिं आदधती भारती कवेर्जयति” काव्यप्र० । अत्र सर्वेभ्य उत्कर्षेण वर्त्तमानतया तदर्थबोधनात् तत्र नमस्कार-व्यञ्जकता यथाह काव्यप्र० “जयत्यर्थेन च नमस्कार आक्षिप्यते इति तामपि प्रणमति इत्यर्थः” । अभिभव-पूर्वकपराभवे कर्म० द्विक० । दुह्याच् पच्दण्ड् रुधि प्रच्छि चित्र् शासु जिमथ् मुषाम् । कर्मयुक् स्यादकथितं तथा स्यान्नीहृकृष्वहाम्” इत्युक्तेः । शतं जयति देवदत्तम्” सि० कौ० “इन्द्रं वाजं जापयत” यजु० ९।११। “न द लाभ्ययं ए प्रति आपयेयुः” आप० ।१।८। “दमाद्य ए पर्वौ सत्-खामेकाहा स अजीजपत्” भा० द्रो० १२ अ० आर्षे णिच् । अजीजयत् इति पाठे प्रकृतार्थे णिच् । “स तं जिगीषतः मार्गं वत्सरातेऽपि कामिनाम्” भाग० २।१०।२९ । “अगा-धतादादधतीं जिगीषया” नैष० । जेजीयते । कर्मणि जीयते जयादि । “प्राग्जीयत तृषा ततो मही” रघुः । अति+अतिशयेन जये “वरांशियं तुमुला अत्यजैषीत्” भाग० १०।२।७४ । [जैष्ट” तथा गच्छतः” भट्टिः
वि+अति परस्परजये आत्म० । “व्यतिजिग्ये मधुरोऽपि न अधि+आधिक्येन जये “सपत्नांश्चाधिजीयास्म” भट्टिः ।
अनु+अनुरूपजये पश्चाज्जये च । “सौपर्णोऽन्वजयत् कद्रूम्” भा० शा० २१२४ श्लो० ।
अभि+आ प्रकृत्यर्थे जये । “ते चान्द्रमसमेव लोकमभि-जयन्ति” प्रश्नो उ० । पराभवे च “वेदश्रुतिभिराख्या-नैरनभिजिगीषन्ति” भा० शा० ८४६५ ।
अप+अपरोक्षत्व जये । “शरैर्विध्वस्य तांश्चौरानपजित्य च गोधनम्” भा० आ० ७७६ । “अपजित्य गुरुस्त्रीयं धनं चादाय सर्वशः” भा० वि० २१ अ० ।
परा+पराक्रमपूर्वकजये आत्म० । पराजयते । “तं परा-जयमानोऽस्त्रकुशला पञ्चालजम्” भट्टिः । “पराजितेनापि कृतौ हरस्य” कुमा० । अपादाने पञ्च० तत्र “पराजेरसोढः” पा० अपादानसंज्ञा । “अध्ययनात् पराजयते ग्लायतीत्यर्थः” सि० कौ० “तां पराजयमाना सा नीते रक्षो दशाननात्” भट्टिः ।
प्रति+प्रतिरूपजये । “अजापिर्त्त जायया प्रत्यजैषीत्” भा० द्रो० ११९ श्लो० । “अत्र प्रतिजिगीषन्तस्तान् समभिद्रुताः” ४९७६ श्लो० ।
वि+विशेषेण जये आत्म० विजयते । “येन देवान् महाबाहुः पार्थो विजयते मृधे” भा० वि० १२४५ श्लो० । “अनादाद्रि-र्विजेषीष्टाः । “दैत्यं कुर्वं विजिग्ये” भट्टिः
जि त्रि० जि+वा० डि । १जयशीले २पिशाचे पु० एकाक्षरको० ।
जिकन पु० चतुर्विधपक्षिप्रकारके विहङ्गभेदे ।
जिगत्नु पु० गम–क्नु सन्वत् । प्राणवायौ उज्ज्वलद० ।
जिगर्त्ति इ० गॄ–वा० ति द्वित्वञ्च । आच्छादने । “जिगर्त्ति-भिन्नो आषजगुर्दाम्नः” ऋ० ५।४८।४ ‘जिगर्त्ति’ गरणा-दाच्छादनात्” भा० ।
जिगीषा स्त्री जि–सन् भावे अ । १जयेच्छायां, २प्रकर्षे, ३व्यवसाये च मेदि० । “यशसे विजिगीषूणाम्” रघुः । “अगा-धतादादधतीं जिगीषया” नैष० ।
जिघत्नु पु० जिघांसु+पृषो० । जिघांसौ । “यो न शत्रुश्च उत वा जिघत्नुः” ऋ० २।३०।९ । “जिघत्नुर्जिघांसुः” भा० ।
जिघत्सा स्त्री अतुमिच्छा अद–सन् घस्लादेशः भावे अ । १भोजनेच्छायां २क्षुधायां हेमच० । [अमरः ।
जिघत्सु त्रि० अत्तुमिच्छति अद–सन्–घस्लादेशे उ । क्षुधिते
जिघांसु त्रि० हन–सन्–उ । हन्तुमिच्छौ “प्रमाणवेद हरिर्वं जिघांसुः” भा० २रिपौ पु० हेमच० ।
जिघृक्षा स्त्री ग्रह–सन् भावे अ । ग्रहणेच्छायां “पटुरपि प्रियकण्ठजिघृक्षया” रघुः ।
जिघ्र त्रि० घ्रा–कर्त्तरि श जिघ्रादेशः । घ्राणकर्त्तरि “वायो जिघ्रसिनेऽपाचयति मनोजिघ्रः सपत्नीजनः” सा० द० “स जिघ्रैः पुष्पगन्धानां पतङ्गैर्नापि नाम वयम्” भट्टिः ।
जिङ्गिनी स्त्री जिगि–गतौ णिनि (जिङ्गी) लतायां भावप्र० “जिङ्गिनी मधुरोष्णा च कषाया योनिशोधिनी । कटुका व्रणहृद्रोगवातातीसारनुत् पटुः” भावप्र० । [अमरः ।
जिङ्गी स्त्री जिगि–गतौ अच् गौरा० ङीष् । मञ्जिष्ठायाम्
जिज्ञासा स्त्री ज्ञा–भावे अ । १ज्ञातुमिच्छायां २तदर्थविचारे च । “अथातो धर्मजिज्ञासा” जै० सू० । “अथातो ब्रह्मजिज्ञासा” शा० सू० । उभयत्र विचारार्थकताकरे इत्यत्रा “दुःख-त्रयाभिघातात् जिज्ञासा तदपघातके हेतौ” सां० का० ।
जिज्ञासु त्रि० ज्ञातुमिच्छुः ज्ञा–सन्–उ । १ज्ञातुमिच्छौ २मुमुक्षौ च “चतुर्विधा भजन्ते माम्–“आर्त्तो जिज्ञासुर-र्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ।” गीता ।

जिह्वास्थि न० अस्थि जिह्वाया राजद० परनि० षष्ठीत०। अस्थिजिह्वायाम् ।

जित् त्रि० जि—क्विप्। जेतरि। "मारजित् लोकजित्जिनः" अमरः "स्वर्जिता यजेत" "विश्वजिता यजेत" श्रुति। "यजेत वाश्वमेधेन स्वर्जिता गोसवेन वा" मनुः

जित त्रि० जि—कर्म्मणि क्त। १पराजिते २पराभूते। भावे क्त। ३जये न०। तदस्यास्ति अच्। ४अर्हदुपासकभेदे पु० हेमच०।

जितकाशि पु० जितः अभ्यासवशात् तथा हढ़ीकृतः काशिः मुष्टिर्येन। षड्मुष्टौ योधभेदे नीलकण्ठः।

जितकाशिन् त्रि० जितेन जयेन काशते प्रकाशते काश—णिनि। १जिताहवे, जयिनि हेमच०। "अनिरुद्धो रणे वाणो जितकाशी महाबलैः" हरिवं० १७७ अ०।

जितक्रोध त्रि० जितः क्रोधो येन। १क्रोधशून्ये २विष्णौ पु०। "मनोहरो जितक्रोधो वीरबाहुर्विदारणः" विष्णु सं० "वेदमर्य्यादां स्थापयन् असुरान् हन्ति न तु कोपवशात्" भाष्योक्तेः तस्यासुरहननाय न कोपः किन्तु वेदमर्य्यादारक्षार्थ एवेति न तस्य कोपशालितेति बोध्यम्। जितमन्युरप्यत्र भवम्। "अनन्तरूपोऽनन्तश्रीर्जितमन्युर्भयापहः" विष्णुस०।

जितनेमि पु० जिता नेमिरत्र। आश्वत्थदण्डे हेमच०

जितलोक त्रि० जितः आयत्तीकृतः कर्म्मादिद्वारा लोकः स्वर्गादिर्येन। इष्टापूर्त्तादिकर्म्मभिः आयत्तीकृतस्वर्गादिलोके धार्म्मिके "स एकः पितृणां जितलोकानामानन्दः अथ ये शतं पितृणां जितलोकानामानन्दः शत० ब्रा० १४।७।१।३२। "पितृणां दक्षिणमार्गानुयायिनाम् श्राद्धपिण्डपितृयज्ञादिकर्म्मभिः पितृलोकद्वारा जितो लोको यैस्ते यद्वा जिता लोका येषामिति जितलोकाः" भा०। २अभिभूतलोके त्रि०।

जितवत् त्रि० जि+क्तवतु। १कृतजये स्त्रियां ङीप् सा च उशीनरनृपस्य २कन्यायाम्। "अस्ति वै मानुषे लोके नरदेवात्मजा सखी। नाम्ना जितवती नाम रूपयौवनशालिनी। उशीनरस्य राजर्षेः सत्यसन्धस्य धीमतः। दुहिता कथिता लोके मानुषे रूपसम्पदा" भा० आ० ९९ अ०

जितव्रत त्रि० जितमायत्तीकृतं व्रतं येन। १आयत्तीकृतव्रते पृथुवंश्ये २हविर्धानपुत्रभेदे पु० "हविर्धानाद्धविर्धानी विदुराह्वत षट् सुतान्। बर्हिषदं गयं शुक्लं कृष्णं सत्यं जितव्रतम्" भाग० ४।२४।८।

जितशत्रु पु० जितः शत्रुर्येन। १पराजितरिपुके रिपुजयकर्त्तरि। २अर्हतां पितृभेदे पु० हेमच०।

जिताक्षर त्रि० जितानि आयत्तीकृतानि अक्षराणि शीघ्रं तद्वाचनपाठवादि येन। दृष्टिमात्रेण अक्षरवाचनशक्तियुक्ते।

जितात्मन् त्रि० जितो वशीकृत आत्मा इन्द्रियं मनो वा येन। १जितेन्द्रिये। २आत्मभागार्हे देवभेदे पु० कीर्त्तिमच्छन्दे २०६१पृ० दृश्यम्।

जितामित्र त्रि० जितः अमित्रो येन। १शत्रुपराजयकर्त्तरि २जितकामादिरिपुके च। ३विष्णौ पु० शब्दरत्ना० "अजो महार्हः स्वाभाव्यो जितामित्रः प्रमोदनः" विष्णु स० "जिता अमित्रा आभ्यन्तरा रागद्वेषादयो बाह्या रावणादयश्च येनासौ जितामित्रः" भा०।

जितारि पु० जिता अरयो आभ्यन्तरा रागादयो बाह्याश्च रिपवो येन। १बुद्धे त्रिका० २हन्तार्हत्पितरि हेमच० ३जितशत्रौ शत्रुजयकारिणि ४कामादिरिपुजयकर्त्तरि च त्रि० ५अविक्षितो नृपस्य पुत्रभेदे पु० "अविक्षितः परिक्षित्तु शवलाश्वश्च वीर्य्यवान्। आदिराजो विराजश्च शाल्मलिश्च महाबलः। उच्चैःश्रवा भङ्गकारो जितारिश्चाष्टमः स्मृतः" भा० आ० ९४ अ०।

जिताष्टमी स्त्री आश्विनकृष्णाष्टम्यां जीमूतवाहनपूजाद्यङ्गभूतायां जीमूताष्टम्यां तत्र कर्त्तव्यञ्च प्रमत्कारचि० भविष्योत्तरे "इषेमास्यसिते पक्षे अष्टमी या तिथिर्भवेत्। पुत्रसौभाग्यदा स्त्रीणां ख्याता सा जीवपुत्रिका। शालिवाहनराजस्य पुत्रो जीमूतवाहनः। तस्यां पूज्यश्च नारीभिः पुत्रसौभाग्यलिप्सया। प्रदोषसमये स्त्रीभिः पूज्यो जीमूतवाहनः। पुष्करिणीं विधायाथ प्राङ्गणे चतुरस्रिकाम्"। विष्णुधर्म्मोत्तरे "पूर्वेद्युरपरेद्युर्वा प्रदोषे यत्र चाष्टमी। तत्र पूज्यः सदा स्त्रीभिः राजा जीमूतवाहनः"। तथा च यद्दिने प्रदोषव्यापिनी अष्टमी तत्रैव व्रतम्। उभयदिने चेत् परदिने निःसन्ध्यव्यापित्वात्। उभयदिने प्रदोषाव्याप्तौ उदयगामिन्यां तदुक्तं निर्णयामृतधृतस्मृतौ "कृष्णे व्रतं चाभ्युदिते शशाङ्के यत्राष्टमी चाश्विनकृष्णपक्षे। यत्रोदयं वै कुरुते दिनेशः तदा भवेज्जीवितपुत्रिका सा" इति अस्यामष्टम्यां स्त्रीभिर्न भोक्तव्यम् "आश्विनस्यासिताष्टम्यां याः स्त्रियोऽन्नं हि भुञ्जते। मृतवत्सा भवेयुस्ता वैधव्यञ्च भवेद्ध्रुवम्" वचनात्।

जिताहव पु० जितः अनुराहवे येन । जितकाशिनि हेम० ।

जितेन्द्रिय त्रि० जितानि वशीकृतानीन्द्रियाणि येन । यथेष्टमिन्द्रियप्रचारप्रतिरोधिनि १वशीकृतेन्द्रिये "श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वा च भुक्त्वा घ्रात्वा च यो नरः । न हृष्यति ग्लायति वा स विज्ञेयो जितेन्द्रियः" मनूक्ते हर्षविषाद-शून्ये २शान्ते जने । इन्द्रियजयस्य शौचकार्यः आत्म-दर्शनयोग्यत्वे च हेतुः। यथोक्तं पात० सू० भा०
"सत्त्वशुद्धिसौमनस्यैकाग्र्येन्द्रियजयात्मदर्शनयोग्यत्वानि च" पात०सू०। "भवन्तीति वाक्यशेषः शुचेः सत्त्वशुद्धिस्ततः सौमनस्यं तत ऐकाग्र्यं तत इन्द्रियजयस्ततश्चात्मदर्शन-योग्यत्वं बुद्धिसत्त्वस्य भवतीति । एतच्छौचस्थैर्यादधि-गम्यत इति" भा०। ३कामदृहिरवृक्षे पु० शब्दार्थचि० ।

जितु(त्त)म मिथुनराशौ "क्रियतावुरि जितु(त्त)म कुलीर-लेय-पाथेय-यूककौर्प्याख्याः । तौक्षिकआकोकेरो हृद्रोग-श्चान्त्यभं चेत्थम्" ज्यो०त० नैपादिसंज्ञोक्तौ । अतिशयेन जित् जित्तम २अतिशयजययुक्ते त्रि०। [काञ्चनदपदार्थभेदे

जित्या स्त्री जि—क्यप् । हलहये तटभूमिसमीकरणार्थे

जित्वन् त्रि० जि—क्वनिप् । जयशीले । ततः कर्षा०चतुरर्थ्यां फिञ् । जैत्वनायनि जित्वनोऽदूरदेशादौ ।

जित्वर त्रि०जि—क्वरप् । जयशीले "सुराध्वरे पचारजित्वरेण" "वक्त्राणुग्रप्रार्थयस जित्वराणि" भट्टिः "करदीकृतभूपालो भ्रातृभिर्जित्वरैर्दिशाम्" माघः । क्वरपः टिड्ढाण जित्वादि" पा० सूत्रे पाठात् स्त्रियां ङीप् । सि०कौ० मते क्वरप् पित्वात् टित् इति भेदः । सा च २वाराणसीपुर्यां त्रिका० ।

जिन पु०जि—नक् । १बुद्धे अमरः २अर्हत्सामन्तीभेदे ३विष्णौ च हेमच० । ४अतिवृद्धे उणा० । ५जित्वरे त्रि०मेदि० । तस्येदमण् । जैन जिनसम्बन्धिनि त्रि० "हस्तिना पीड्य-मानोऽपि न गच्छेज्जैनमन्दिरम्" । तदीयमते च तच्च सर्वदर्शने १८० पृ० दर्शितम् ।

जिनसद्मन् न० ६त० । जिनस्थे चैत्ये विहारे हेमच० ।

जिनेन्द्र पु०जिनानामिन्द्रः जिन इन्द्र इव वा । १बुद्धे हला० २व्याकरणकारके विद्वद्भेदे च । स्वार्थे अण् । तत्रार्थे "पाणिन्यमरजैनेन्द्राः जयन्त्यष्टादिशाब्दिकाः" कवि-कल्पद्रुमः ।

जिनेश्वर पु० ६त० । बुद्धे हेमच० ।

जिम भक्षे भ्वा० पर०सक०सेट् । जेमति अजेमीत् । ऋदित् जेमित्वा जान्त्वा जितः । "जेमनं लेह आहारः" अमरः

जिरि हिंसायां स्वा०पर०सक०सेट् । जिरिणोति अजिरा-यीत् । अयं वैदिकः ।

जिल्लिक पु० दक्षिणस्थे देशभेदे, सोऽभिजनोऽस्य अण् । तस्य राजा वा अण् । जैल्लिक तिन्नादिक्रमेण गड्डेम-वासिनि तद्भूमे च बहुषु तस्य लुक् । गड्डेयवासिषु तद्भूपेषु च ब० व० । "जिल्लिकाः कुलकाव्ये च सौहृ-दानकानना:" भा० स० ६अ० ।

जिव प्रीणने भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् । जिन्वति अजि-न्वीत् जिजिन्व इदित्त्वात् नोपधालोपः जिन्व्यते । "भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यग्नयः" ऋ० १।१६४।५१ "इन्द्रेण जिन्वितो मणिरागमत्" अथ० ८।२१।७। "रश्मिरसि क्षयाय त्वा क्षयं जिन्व सवितृ-प्रसूतः" तैत्तिर०आ०१।६ । "धर्मा नैतानि जिन्वति" ऋ० ८।४४।१६ । "यदा त्वं प्राण ! जिन्वसि" ११।४।१४ । इको च पाक० । मेदे पाठ क्वचित् आत्म० "न जिन्वते जठरेषु गावपीरन्" ऋ० ३।२।११। "जिन्वते वर्द्धते" भा० । मेदे भवश्यस्यैव प्रयोगाद् यत्कल्पद्रुमे आत्मनेपदान्तत्वे तस्य निर्देशनात् जिन्वतीति प्रयोग-दर्शनात्र चोपलभ्यान्त्या मतृक्तयज्ञस्तोममहानिधौ जिन्वतीति चौद्ध्रान्तत्वा कथप्रदर्शनं प्रामादिकमेव । कविकल्पद्रुमे आत्मनेपदान्तमध्ये पाठात् धिविधातोरिव न आत्मनेपदित्वात् ।

जिवाजिव पुं स्त्री जीवञ्जीव+पृषो० । चकोरपक्षे शब्दर० जातित्वात् स्त्रियां ङीष् ।

जिव्रि पु०जॄ—क्रिन् रश्च कः । १वयसे २काले च त्रि० कौ० ।

जिष सेके भ्वा० पर० सक० सेट् । जेषति अजेषीत् । ऋदित् जेजिषत् जिषा । जिट्० ।

जिष्णु पु० जि—ग्स्नु । १विष्णौ हेमच० २इन्द्रे ३अर्जुने च ४जेतरि त्रि० मेदि० । तत्रार्जुने जयशीले च । "वसुमान्हृदोपरिगर्ह समस्तलद्युतिजिष्णु जिष्णुरस्तोत्व-मारणम्" "भूभुजत्र परलोकजिष्णवः" माघः "अहं दुरापो दुर्धर्षो दमनः पाकशासनिः । तेन देव-मनुष्येषु जिष्णुनामाऽस्मि विश्रुतः" भा० वि० ४४अ० । इन्द्रे "जयंश्च जिष्णुस्तामित्रं अयतामिन्द्रमेदिनौ" अथ० ११।६।१८ । विष्णौ "जिष्णुर्विक्रमणाद्देवो जयनात् जिष्णुरुच्यते" भा०अ०६६ अ० । जिष्णुनामनिरुक्तौ ।

जिह्म त्रि०हा—मन् सन्वत् आलोपश्च । १कुटिले २मन्दे ३तग-रवृक्षे न० मेदि० । "रचितजिह्मगतीचितैः" काव्यं० ।

"जिह्मं त्यजेयुर्निर्वाणमयस्लोऽन्येन वारयेत्" याज्ञ०। "सुहृदर्थमाहितमजिह्मधियाम्" माघः४कपटे न०। "तदाशु कर्तुं त्वयि जिह्ममुद्यते" किरा० "जिह्मं कपटम्" मल्लि०। ५पिहिते त्रि० "जिह्मकारमपोर्णुत" ऋ०८।४।५। "जिह्मकारं पिहितद्वारम्" भा०। ६अप्रकाशमाने च। "उद्घाघुष्टं चक्रलजिह्मकारम्" ऋ० १।११६।११। "जिह्मम् अप्रकाशमानम्" भा०। ७अप्रसन्ने च। "विधिसमयनियोगाद्दीप्तिसंहारजिह्मम्" किरा० "जिह्मम् अप्रसन्नम्" मल्लि०।

जिह्मग पुंस्त्री जिह्मं कुटिलं मन्दं वा गच्छति गम–ड। १सर्पे स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। २मन्दगे त्रि० मेदि० स्त्रियां टाप्। "व्रतं चक्रे विनाशाय जिह्मगानां धृतव्रतः" "स हहा जिह्मगात् सर्वांस्तीव्रकोपसमन्वितः" भा० आ० ६ अ०। ३खञ्जरी० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

जिह्ममेहन पुंस्त्री जिह्मं मन्दं मेहति मिह–ल्यु। भेके

जिह्मशल्य पु० जिह्मं कुटिलं शल्यमस्य। खदिरवृक्षे जटा०

जिह्माशिन् त्रि० जिह्मं मन्दमश्नाति अश–णिनि। मन्दभोजिनि ततः अपत्ये शुभ्रा० ढक्। जैह्माशिनेय तदपत्ये पु० स्त्री।

जिह्वल त्रि० ह्वल–अच् वा० अस्य जिह्वं जिह्वाव्यापारं लाति ला–क वा। भोजनलोलुपे। "श्राद्धं कृत्वा परश्राद्धे भुञ्जते ये च जिह्वलाः। पतन्ति नरके घोरे लुप्तपिण्डोदकक्रियाः" ब्रा० त०।

जिह्वा स्त्री लेढ्यनया लिह–स्वादे व "शेवयह्वजिह्वेत्यादिना" नि०। १रसास्वादकरणे इन्द्रियभेदे २तदधिष्ठाने गोलके (जिभ) ख्याते पदार्थे च। तदिन्द्रियस्य जलीयत्वं नि० सु० समर्थितं यथा "रसनं जलीयं गन्धाद्यव्यञ्जकत्वे सति रसव्यञ्जकत्वात् यस्तु रसव्यञ्जकोदकवत् रसनसन्निकर्षे अभिचारवारणाय द्रव्यत्वे सतीति विशेषणीयम्। तस्याधिष्ठातृदेवता च प्रचेताः "दिग्वातार्कप्रचेतोऽश्व्यादि" शा० ति० उक्तेः। अग्नेर्जिह्वाश्च सप्त तन्नामानि "काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा। स्फुलिङ्गिनी विश्वरुची च देवी लेलायमाना इति सप्त जिह्वाः" मुण्डकोप०। "तस्याः कफादिदोषात् लक्षणादिकं भाव०प्र० दर्शितं यथा "शाकपत्रप्रभा रूक्षा स्फुटिता रसनाऽनिलात्। रक्ता श्यामा भवेत् पित्तात् श्लिष्टार्द्रा धवला कफात्। परिदग्धा खरस्पर्शा कृष्णा दोषत्रयेऽधिके। द्वे दोषद्वयाधिक्ये दोषद्वितयलक्षणा" यस्य क्लीबत्वं भरत आह स्म। जिह्वकः। इन्द्रियग्रहणे तथात्वमिति तु युक्तम्। ३वाक्ये निघण्टुः

जिह्वाजप पु० जिह्वया जपः। "जिह्वाजपः स विज्ञेयो केवलं जिह्वया बुधैः" तन्त्रसारोक्ते जपभेदे। "उच्चैर्जपादिविशिष्टः स्यादुपांशुर्दशभिर्गुणैः। जिह्वाजपः शतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः" तन्त्रसा० तत्फलमुक्तम्।

जिह्वानिर्लेखन न० जिह्वा निर्लिख्यतेऽनेन निर्+लिख–करणे ल्युट्। (जिभ छोलान) द्रव्यभेदे तल्लक्षणं यथा "जिह्वानिर्लेखनं हैमं राजतं ताम्रजं तथा। पाटितं स्याद् तत्काष्ठं स्याद्दुपत्रमयं तथा। तत्काष्ठं दन्तधावनयोग्यकाष्ठम्। दशाङ्गुलं मृदु स्निग्धं तेन जिह्वां लिखेत् सुखम्। तज्जिह्वामलवैरस्यदौर्गन्ध्यजडताहरम्" भाव० प्र०।

जिह्वाप पुंस्त्री जिह्वया पिबति पा–क। १कुक्कुरे २व्याघ्रे ३विडाले ४भल्लूके च मल्लरभावली ५चित्रकव्याघ्रे त्रिकः। स्त्रियां जातित्वात् सर्वत्र ङीष्।

जिह्वामल ६त०। जिह्वास्थितमले कुलुके त्रिका०।

जिह्वामूल न० ६त०। जिह्वाया मूले। तत्र भवः छ। जिह्वामूलीय अयोगवाहान्तर्गतवर्णभेदे। "जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलम्" सि०कौ०। स च कखयोः परयोः विसर्गस्थाने जातः। स्वर्णे च "जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तः" शिक्षायां कवर्गस्य जिह्वामूलस्थानत्वोक्तेस्तथात्वम्।

जिह्वारद पुंस्त्री० जिह्वा रद इव यस्य। पक्षिणि हारा० तस्य जिह्वाया एव दन्तकार्यकारित्वात्तथात्वम्। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

जिह्वारोग पु० मुखरोगान्तर्गतजिह्वागतरोगभेदे। तल्लक्षणादि भावप्र० उक्तं यथा।
"वातजः पित्तजश्चापि कफजोऽलाससंज्ञकः। उपजिह्विका च गदा जिह्वायां पञ्च कीर्त्तिताः। तत्र वातजस्य लक्षणमाह। जिह्वाऽनिलेन स्फुटिता प्रसुप्ता भवेच्च शाकच्छदनप्रकाशा। स्फुटिता सनाभिर्दीर्णा। प्रसुप्ता रसानभिज्ञतया सुप्तेव। शाकच्छदनप्रकाशा शाको गहभूमिजातो द्रुमः तद्दलवत् कण्टकाचिता। पित्तजमाह। पित्तात् सदाहैरुपचीयते च दीर्घैः सरक्तैरपि कण्टकैश्च। कफजमाह। कफेन गुर्वी बहला चिता च मांसोच्छ्रयैः शाल्मलिकण्टकाभैः। बहला स्थूला। मांसोच्छ्रयैः मांसजकण्टकैः। अलासमाह। जिह्वातले यः श्वयथुः प्रगाढः सोऽलाससंज्ञः कफरक्तमूर्त्तिः। जिह्वां स तु

स्तम्भयति महतो मूले च जिह्वा स्तम्भेति वाकम् । प्रगाढः प्रकर्षेण गाढो दारुणः । कफरक्तमूर्त्तिः कफरक्ताभ्यां मूर्त्तिर्यस्य स कफरक्तज इत्यर्थः । जिह्वास्तम्भेन वातुरत्न बोद्धव्यः । भक्षं पाकेनेति पित्तस्य पत-स्त्रिदोषजोऽयम् । असाध्यत्वञ्चास्य । उपजिह्विकामाह । जिह्वाग्ररूपः श्वयथुश्च जिह्वामुन्नाम्य जातः कफरक्तयोनिः । प्रसेककण्डूपरिदाहयुक्तः प्रकथ्यतेऽसावुपजिह्विकेति । जिह्वाग्ररूपः जिह्वाग्राकृतिः" भावप्र० । "धकारहरणाच्चैव जिह्वारोगः प्रजायते" शाताप० ।

जिह्वाशल्य पु० जिह्वायाः शल्यमिवास्यस्य अच् । खदिरवृक्षे राजनि० ।

जिह्वावत् पु० यजुर्वेदीयवंशान्तर्गतर्षिभेदे । "अथ वंश" इत्युपक्रमे । "जिह्वावतो बाध्योगाज्जिह्वावान् बाध्योगः" शत०ब्रा०१४।८।४।२३। २जिह्वायुक्ते त्रि० । स्त्रियां ङीप् ।

जिह्वास्वाद पु० जिह्वया स्वादः । लेहने (चाटा) हेमच० ।

जीति स्त्री जि—क्तिन् वेदे दीर्घः । जये "अजीतयेऽहतये पवस्व स्वस्तये" ऋ० ८।८६।४ । "अजीतये अजयाय" भा० । लोके तु ज्या—क्तिन् सम्प्रसारणे "अचः" इति पा० सम्प्रसारणस्य दीर्घः । २हानौ स्त्री ।

जीन त्रि० ज्या—क्त सम्प्रसा० दीर्घः । जीर्णे अमरः "जीनकार्मुकवस्त्रादीन् पृथक् दद्यात् विशुद्धये" मनुः ।

जीमूत पु० जयति नभः, जीयतेऽनिलेन वा । जि—क्त । "जेमुट् चोदात्तः दीर्घश्च" । जीवनस्योदकस्य मूतं बन्धो यस्येति वा जीवनं जलं मूतं बद्धमनेन । मूङ् बन्धने कर्मणि क्तः पृषोदरादित्वात् साधु । ज्यानं जीर्णं ज्या—सं० क्विप्, जिया वयोहान्या मूतो बद्ध इति वा जीवनं मुञ्चति वा पृषो० । १पर्वते २मेघे ३मुस्तायां ४देवताड़वृक्षे च अमरः ५इन्द्रे ६भृतिकरे ७घोषकलतायां च हेम०। मेघे "यथा जीमूतशब्देन स्त्रीणां त्रासोऽभिजायते" दुर्न्दुभिपूजामन्त्रः । "जीमूतैरपिहितसानुरिन्द्रकीलः" किरा० । "जीमूतस्येव भवति प्रतीकम्" ऋ० ६।७५।१ "प्रतिचरणविहितरेफाः सुरवीर्यवद्याणजीमूतलीलाकरोद्दामशङ्खादयः" वृ० र० उक्ते दण्डकभेदे तथा च एकादशभीरगणैः रचितो जीमूताख्यो दण्डकः । स्वार्थे क । जीमूतक तेष्वर्थेषु ।

जीमूतकूट पु० जीमूतो मेघः कूटेऽस्य । पर्वते शब्दा० ।

जीमूतकेतु पु० विद्याधरपतौ राजभेदे जीमूतवाहनपितरि । नागानन्दे दृश्यम् ।

जीमूतमूल पु० जीमूतस्य मुस्तकस्य मूलमिव मूलमस्य । शट्यां शब्दरत्ना० ।

जीमूतवाहन पु० जीमूतो मेघो वाहनमस्य । मेघवाहने १इन्द्रे शालिवाहनपुत्रे २नृपभेदे जिताष्टमीशब्दे दृश्यम् । जीमूतकेतोः विद्याधरस्य ३पुत्रे च तत्कथा नागानन्दे दृश्या ।

जीमूतवाहिन् पु० जीमूतं मेघमुद्दिश्य वहति अर्हं गच्छति वह—णिनि । धूमे हेमच० । मेघानां धूमादेवाविर्भावात् तस्य तथात्वम् ।

जीर पु० ज्या—रक् सं०प्र०दीर्घः । १जीरके, २खड्गे, ३अणौ च । मेदि०"जोरी रक् च" उणा०सौ०जु—रप्रत्ययः इत्यान्यादेशः ।४जवशीले ५क्षिप्रे च उज्ज्वल०जीरदानुः । "उत नः सुद्योत्मा जीराश्वः" ऋ०१।१४१।१२। "जीराश्वः क्षिप्राश्वः" भा० संज्ञायां कन् । (जीर) ख्याते पदार्थे मेदिनि० । मदनपालनिघण्टौ तस्य जीवता तद्भेदा गुणाश्चोक्ता यथा "जीरकं दीर्घकं शुक्लमजाजीकणजीरकम् । जीरकं जरणं कृष्णं वर्षकाली सुगन्धिकम् । कालिका बाष्पिका कुञ्चिकारवी चोपकुञ्चिका । पृथ्वीका सुषवी पृथ्वी स्थूलजाप्युपकालिका । जीरकत्रितयं रूक्षं कट्वुष्णं दीपनं लघु । संग्राहि पित्तलं मेध्यं गर्भाशयविशुद्धिकृत् । चक्षुष्यं पवनाध्मानगुल्मच्छर्दिबलासजित्" मदनपालः ।

जीरण पु० जीरक+पृषो० । जीरके राजनि० ।

जीरदानु पु०जीरं क्षिप्रं जवशीलं वा ददाति दा—नु ।१जवशीलदाने, २क्षिप्रदातरि च "विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम्" ऋ० १।१६६।१५ "जीरदानुं जवशीलदानम्" भा० "जीरदानूरेतो दधत्योषधीषु गर्भम्" ५।८३।१ "जीरदानुः क्षिप्रदानः" भा० ।

जीरि पु० जीर्यति जॄ—बा०रिक् । १मनुष्ये "रचन्ति जीरयो वनानि" ऋ०४।५।१६ "जीर्यन्ति इति जीरयो मनुष्याः" भा० जॄ—अन्तर्भूतण्यर्थे रिक् । २जारके ३प्रभिभावके च त्रि० "प्रजीरयः सिस्रते सध्र्यक् पृथक्" ऋ० २।१७।२ "जीरयो जरयितारः" भा०।

जीर्ण त्रि० जॄ—क्त ।१जरायुक्ते २पुरातने च अमरः "वासांसि जीर्णानि यथा विहाय" गीता । "जीर्णमन्नं प्रशंसीयात् भार्यां च गतयौवनाम्" चाणक्यः। २शैलजे न० राजनि० । ३उदराग्निना कृतपाके त्रि०।"अजीर्णे भेषजं वारि जीर्णे वारि बलप्रदम्" वैद्यकम् ।

द्रव्यभेदे जीर्णताबाधनद्रव्यभेदा जीर्णमञ्जर्य्यामुक्ता यथा "नारीकेलफलेषु तण्डुलमथ क्षीरं रसाले हितं जम्बीरोत्थरसः घृते समुचितः सर्पिस्तु मोचाफले । गोधूमेषु च कर्कटी हिततमा मांसात्यये काञ्जिकं नारङ्गे गुड़मक्षयञ्च कथितं पिण्डारके कोद्रवः । पिष्टान्ने सलिलं पियालफलजे पथ्या सिता माषजे स्वल्पं क्षीरभवे तु तक्रमुचितं कौष्माण्डं कोलम्बके । मत्स्ये चूतफलं चजीर्णशमनं मध्वम्बु पानात्यये तैलं पौष्करजे कटूत्पशमनं शेषांस्तु बुद्ध्या जयेत् । पनसे कदलं कदले च घृतं घृतपाकविधावपि जम्बुरसः । तदुपद्रवशान्तिकरं लवणं लवणेषु च तण्डुलवारि वरम् । नारिकेलफलतालबीजयोः पाचनं य इह तण्डुलं विदुः । ते वदन्ति तनयोऽस्य तण्डुलान् क्षीरवारि परिपाचयत्यपि । दाड़िमाम्रलकतालतिन्दुकीबीजपूरलवलीफलान्यपि । बाकुलेन च फलेन पाचयेत् पाकमेति बकुलं समूलतः । मधूकभल्लातकपाटलानां पक्वाश्च खर्जूरकपित्थकानाम् । पाकाय येषां पिचुमर्दबीजं हितेऽपि तक्रं प्रवदन्ति पथ्यम् । गोधूममाषहरिमन्थसतीनमुद्गपाको भवेदिति च माद्यचपलकेण । खर्जूरिका विसकशेरुसिताश्च शस्तं शृङ्गाटके मधुफलेष्वपि भद्रमुस्तम् । पिशितपनसयोः स्यादाम्रबीजेन पाकः क्षयरमहिषयोषित्क्षीरयोः सैन्धवेन । चिपिटपरिणतिः स्यात् पिप्पलीदीपिकाभ्यामपहरति तुषाम्भो वैदलानामजीर्णम् । कर्पूरपूगीफलनागवल्लीकाश्मीरजातीफलजातिकोषम् । कस्तूरिकासिद्धकनारिकेलजलं पचत्याशु समुद्रफेनः । श्यामाकनीवारकुलत्थयष्टिनिष्पावकङ्गू दधिमस्तकस्तु । चिञ्चाकुलत्थौ तिलतैलयोगात् जटाञ्जनादस्य निहन्त्यथाम्लम् । कशेरुशृङ्गाटमृणालमस्ती खर्जूरखण्डा अपि नागरेण । पलाशभस्माम्बु तथार्द्रजो वा रसो निहन्त्याद्रकमिक्षुजातम् । चन्द्रेण केनाप्यथ क्षोपकेन कौष्माण्डमा वा हतमेति पाकम् । तिलादितैलान्यपि काञ्जिकेन सर्ज्जस्य मज्जा पनसाम्रकयोः । निमज्ज चित्रं बहुमांसमत्स्यभोजी सुखी स्यात् परिपीय शुक्तम् । हनङ्गुतं केवलवह्निपक्वमांसेन मत्स्यं परिपाकमेति । कपोतपारावतनीलकण्ठकपिञ्जलानां पिशितानि जग्ध्वा । कासस्य मूलं परिपेयमुष्णं सुखी भवेत्तु बहुशो न भूतम् । क्षौद्रैः रसाला सुरभीयवसुमण्डेन कौष्ण्येन विपाकमेति । गव्यस्य चूर्णेन हयारिगारीपयोदधिक्षीरमुपैति पाकम् । वटो वेषवाराजवङ्गेन फेणी ग्रसं पर्पटः शिग्रुबीजेन याति । कषायमूलं तो लड्डुका पूपकादेर्विपाको भवेच्चञ्चुबीमण्डयोश्च । क्षाविद्रोधागण्डकाविल्वतैलात् यावत् चारात् कोलकुमार्दयोऽपि । शीघ्रं न्वेव पायसो मुद्गयूषात् बालुकादथारनालं सुखाय । तप्तं तप्तं हेम वा तारमग्नौ तोये क्षिप्तं सप्तकृत्वस्तदम्भः । पीत्वावशम् दीर्घकालोपपन्नमप्यजीर्णं शीघ्रमेवं जहाति । पाकङ्किका केसुककारवेल्लीवार्त्ताकुवंशाङ्कुरमूलकानाम् । सपोट कालाबुपटोलकानां सिद्धार्थको मेघवरस्य पक्वा । शुण्ठीसतीनस्य च नागरङ्गजम्बीरयोः कोद्रवको निहन्ता । जरामिरागैरिकचन्दनाभ्यासन्थेति शीघ्रं बहुशो न भूतम् । पटोलवंशाङ्कुरकारवेल्लीफलान्यलाबूनि पचन्ति जग्ध्वा । क्षारोदकं मद्यतरोर्निपीय भोक्तुं पुनर्वाञ्छति तावदेव । विपच्यते सूरणको गुडेन तथालुकं तण्डुलतोयपानात् । जम्बीरनीरेण निशारकोमं सुखेन तूर्णं परिपाकमेति । पञ्चकसिद्धार्थकवास्तुकानां नागविशारकथितेन पाकः । शाकानि सर्वाण्युपयान्ति पाकं क्षारेण सद्यस्तिलनालजेन । आम्रातकोदुम्बरपिप्पलीनां फलानि च प्लक्षवटादिकानाम् । मुः, शमनं पर्युषितोदकेन पियालमज्जा च कटुष्णकेन । स्नेहाजीर्णं रोगिणां सप्तचूर्णं ज्वालां सद्यो हन्ति वैरेचकानाम् । मांसं भूयाज्जिह्वमूलेन पाकसिद्धा सुखत्वमेतां चूर्णयोगात् । उष्णेन शीतं शिशिरेण चोष्णमम्लेन च क्षारगणो गुणाय । स्नेहेन तीक्ष्णं वमनातियोगे सिता हिता स्यादिति काशिराजः । ताम्बूलमध्यस्थितचूर्णकेन संदह्यते यस्य मुखं नरस्य । तैलेन वा केवलकाञ्जिकेन । सुखाय गण्डूषमसौ विदध्यात् । शीतोदकं मद्यजरोगहारि नारीपयश्चाञ्जनवह्निनाशि । तक्रोदकं धूमजे प्रशस्तं धात्रीप्रलेपोऽतिविरेचनेषु । छागस्य मांसं श्रमजेऽनुकूलं प्रवातसुप्तिः सुरतावसाने । क्षीरोद्भवा सैन्धवसाधितन्तु छागाण्डमुक्तं सुरतातिरेके । श्रवणपूरणजे तिलतैलतः श्रवणपूरणमेव सुखं विदुः । कवलजेषु गदेष्वथ कारयेत् कवलमार्द्रकजद्रवजं पुनः" ।

जीर्णक त्रि॰ जीर्णप्रकारः स्थूला॰ कन् । जीर्णप्रकारे ।

जीर्णज्वर पु॰ कर्मधा॰ । द्वादशाहाधिककालोत्पन्ने ज्वरे तल्लक्षणादिकं भावप्रका॰ उक्तं यथा ।

"यो द्वादशभ्यो दिवसेभ्यः ऊर्द्ध्वं दोषत्रयेभ्यो द्विगुणेभ्य ऊर्द्ध्वम्। नृणां तनौ तिष्ठति मन्दवेगो भिषग्भिरुक्तो ज्वर एष जीर्णः"। जीर्णज्वरस्यैव विशेषं वातबलासकमाह। नित्यं मन्दज्वरो रूक्षः शूनः कष्टेन सिध्यति। स्तब्धाङ्गः श्लेष्मभूयिष्ठो नरो वातबलासकी। वातबलासकी नर ईदृग्भवेत्। शूनः शोथी। श्लेष्मभूयिष्ठो बहुश्लेष्मवान्। जीर्णज्वरी नरः कुर्य्यान्नोपवासं कदाचन। लङ्घनात् स भवेत् क्षीणो ज्वरस्तु स्याद्बली यतः। पुराणेऽपि ज्वरे दोषा बद्धपथ्यैः पुनस्तथा। लङ्घयेत् तत्र तत्त्वात् पूर्वसेवाचरेत् क्रियाम्" तथा पूर्ववत्।

जीर्णदारु पु० नित्यक०। वृद्धदारकवृक्षे (बिधारा) राजनि०

जीर्णपत्र पु० जीर्णं पत्रमस्य। पट्टिकालोध्रे शब्दार्थ०। २जीर्णपत्रयुक्ते त्रि०। बहु० कप्। क्वापि अत इत्त्वम्। जीर्णपत्रिका वंशपत्रीतृणे स्त्री राजनि०।

जीर्णपर्ण पु० जीर्णानि पर्णान्यस्य। १कदम्बे। २पुरातनपत्रयुक्ते त्रि०। कर्म०। ३पुरातनपत्रे न०। ४पुरातनताम्बूले च। "पर्णमूले भवेद्व्याधिः पर्णाग्रे पापसम्भवः। जीर्णपर्णं हरेदायुः शिरा बुद्धिप्रणाशिनी" वैद्यकम्।

जीर्णफञ्जी स्त्री नित्यक०। वृद्धदारके वृक्षे (बिधारा) राजनि०।

जीर्णबुध्न पु० जीर्णं बुध्नं मूलमस्य। पट्टिकालोध्रे राजनि० तदिव कायति कै—क। जीर्णबुध्नक। (केवोटा घास) ख्याते तृणकभेदे। [राजनि०।

जीर्णवज्र न० जीर्णं पुरातनं वज्रं हीरकमिव। वैक्रान्तमणौ

जीर्णवस्त्र न० कर्म०। पुरातनवस्त्रे पटच्चरे अमरः।

जीर्णा स्त्री जॄ—क्त। स्थूलजीरके राजनि०।

जीर्णास्थिमृत्तिका स्त्री। कृत्रिममृत्तिकाभेदे।

"अथ वक्ष्ये तु जीर्णास्थिमृत्तिकाकरणं प्रिये!। शिवाजलस्थले कुर्य्याद् दीर्घं गर्त्तं मनोहरम्। निःक्षिपेत् तत्र नानास्थिखण्डं द्विपदप्रदाम्। सर्जिक्षारं यवक्षारं स्वक्षारं लवणानि च। नद्यकोष्णजलं देयं नानामूत्राणि तत्र च। एवं कृत्वा मासषट्कं दद्यात् पाषाणमृत्तिकाम्। कङ्कालस्योर्द्ध्वं तदूर्द्ध्वन्तु कुर्य्याद्वह्नीष्टकां शुभाम्। त्रिवर्षाज्जायते सर्वमेकीभूतं दृषत्समम्। ततो निष्काश्य तच्चूर्णं कृत्वा पात्राणि निर्मिमेत्। प्रथमं भोजनं तत्र कारयेदन्नदूषणम्। कटाविषस्य संयोगात् तस्य भङ्गः प्रजायते। दुर्व्वीविषादिसंयोगात् पात्रे स्फोटा भवन्ति हि। तत्र क्षिप्तं चतुर्विधं पात्रं कृष्णं प्रजायते। एवं ज्ञात्वा तत्र दद्यात् कदाचिद्विषादिकर्मिति रावणः" शब्दार्थचिन्तामणिः।

जीर्णि स्त्री जॄ—क्तिन्। जीर्णतायाम्। अमरः।

जीर्णोद्धार पु० जीर्णस्य पूर्वप्रतिष्ठापितलिङ्गादेरुद्धारः। १पूर्वप्रतिष्ठापितलिङ्गादेः भग्नतादौ स्थानादुद्धारे तद्विधानम् अग्निपु० ६७ अ० उक्तं यथा।

"भगवान् उवाच। जीर्णोद्धारविधिं वक्ष्ये भूषितां स्नपयेद् गुरुः। अचलां विन्यसेद् गेहे अतिजीर्णां परित्यजेत्। व्यङ्गां भग्नां च शैलाढ्यां न्यसेदन्यां च पूर्ववत्। संहारविधिना तत्र तत्त्वान् संहृत्य देशिकः। सहस्रं नरसिंहेन हुत्वा तामुद्धरेद् गुरुः। दारवीं दाहयेद्वह्नौ शैलजां प्रक्षिपेज्जले। धातुजां रत्नजां वापि अगाधे वा जलेऽम्बुधौ। यानमारोप्य जीर्णाङ्गं छाद्य वस्त्रादिना नयेत्। वादित्रैः प्रक्षिपेत्तोये गुरवे दक्षिणां ददेत्। यत्प्रमाणा च यद्द्रव्या तन्मानां स्थापयेत् पुनः। कूपवापीतडागादेर्जीर्णोद्धारे महाफलम्" नि०सि०विशेषो यथा

"अथ जीर्णोद्धारः स च लिङ्गादौ दग्धे भग्ने चलिते वा कार्यः। स्वयं चानादिसिद्धप्रतिष्ठितलिङ्गादौ भङ्गादिदुष्टेऽपि न कार्यः। तत्र तु महाभिषेकं कुर्य्यादिति त्रिविक्रमः। कर्त्ताऽमुकदेवस्य जीर्णोद्धारं करिष्ये इत्युक्त्वा पुण्याहं वाचयित्वा आचार्य्यमृत्विजश्च वृत्वा लिङ्गे ओं व्यापकेश्वरहृदयाय नमः ओं व्यापकेश्वरशिरसे स्वाहेत्येवं षडङ्गं कृत्वाऽघोरमन्त्रं शतं जप्त्वाऽग्निं प्रतिष्ठाप्याघोरेण घृतसर्षपैः सहस्रं हुत्वा इन्द्रादिभ्यो नाम्ना बलिं दत्त्वा जीर्णदेवं प्रणवेन संपूज्य ब्रह्मादिमण्डलदेवतानां होमं पूर्वोक्तं कृत्वा देवं प्रार्थयेत। "जीर्णभग्नमिदं चैव सर्वदोषावहं नृणाम्। अस्योद्धारे कृते शान्तिः शास्त्रेऽस्मिन् कथिता त्वया। जीर्णोद्धारविधानञ्च अपराङ्गहितावहम्। तदधिष्ठितां देव! प्रहराभि तवाज्ञयेति"। ततः क्षीराज्यमधुदूर्वाभिः समिद्भिर्वाष्टोत्तरसहस्रं शतं वा देवमन्त्रेण हुत्वाऽङ्गानां दशांशेन लिङ्गचालनार्थं सहस्रं शतं वा पायसेन हुत्वा लिङ्गं प्रार्थयेत। "लिङ्गरूपं समागत्य येनेदं समधिष्ठितम्। शास्त्राज्ञं वंशितं स्थानं गच्छन्त्वेव शिवाज्ञया। अत्र स्थाने च या विद्या सर्वविद्येश्वरैर्युता। शिवेन सह संतिष्ठेहि" मन्त्रितजलेनाभिषिच्य विसर्जयेत्। ततोऽस्त्रमन्त्रितेन खनित्रेण खात्वा लिङ्गमानीय नद्यादौ वामदेवेन लिङ्गं प्रणवेन मूर्त्तिं क्षिपेत्। दारुजन्तु मधुनाऽभ्यज्याघोरेण दहेत्। हेमरत्नादिमयन्तु दग्धं चलितं

चा पुनस्तत्रैव स्थापयेत। ततः शान्त्यै अघोरेण तिलैः सहस्रं हुत्वा प्रार्थयेत। "भगवान् भूतभव्येश! लोकनाथ! जगत्पते!। जीर्णलिङ्गसमुद्धारः कृतस्त्वाज्ञया मया। अग्निना दारुजं दग्धं क्षिप्तं शैलादिकं जले। प्रायश्चित्ताय देवेश! अघोरास्त्रेण तर्पितम्। ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि यथोक्तं न कृतं यदि। तत्सर्वं पूर्णमेवास्तु त्वत्प्रसादान्महेश्वरेति"। ततो यजमानः प्रार्थयेत। "गोविप्रशिल्पिभूतानामाचार्य्यस्य च यज्वनः। शान्तिर्भवतु देवेश! अच्छिद्रं जायतामिदम्"। मूर्त्तौ तु विशेषः। "त्वत्प्रसादेन निर्विघ्नं देव! निर्मापयत्वसौ। वासं कुरु सुरश्रेष्ठ! तावत्त्वं चालये स्वके। वसन् क्षेमं सहित्वेह मूर्त्तिं यै तव पूर्ववत्। यावत् कारयेत् भक्तः कुरु तस्य च वाञ्छितमिति"। ततो नवां मूर्त्तिं लिङ्गं वा तन्त्रोक्तविधिना स्थापयेत्।

भग्नमन्दिरादेः २संस्कारे च स च विष्णुधर्मोत्तरे तृतीयकाण्डे उक्तो यथा "यस्य राज्ञस्तु विषये देववेश्म विशीर्यते। तस्य सीदति तद्राज्यं देववेश्म यथा तथा। कृत्वा जीर्णस्य संस्कारं तथा देवनिवेशनि। द्विगुणं फलमाप्नोति नात्र कार्य्या विचारणा"। विष्णुरहस्ये "पतितस्य च यः कर्त्ता पतमानस्य रक्षिता। विष्णोरायतनस्येह स नरो विष्णुलोकभाक्" अग्निपुराणे "पतितं पतमानन्तु तदार्द्धस्फुटितं नरः। समुद्धृत्य हरेर्धाम द्विगुणं फलमाप्नुयात्" देवीपुराणे "भूताच्छतगुणं पुण्यं प्राप्नुयाज्जीर्णकारकः। तस्मात् सर्वप्रयत्नेन जीर्णस्योद्धारमाचरेत्"। हयशीर्षपञ्चरात्रे "वापीकूपतडागानां सुरभाण्डां तथानघ!। प्रतिमानां समानाञ्च संस्कर्त्ता यो नरो भुवि। पुण्यं शतगुणं तस्य भवेन्नैवात्र संशयः।" प्रतिष्ठाया विधिः कार्य्यस्तथा मन्दिरनिर्मिते। प्रायः श्रीहयशीर्षोक्तैरनुसारेण वैष्णवैः। देवालयप्रतिष्ठा च ख्याता तल्लिखनेन किम्। श्रीमूर्त्तिस्थापनेनैव संपूर्णा सा विशेषतः। देवस्य हि देवतायाः प्रतिष्ठाविधिना सदा। संस्कार्यं सहजान्तु तदुदायोऽस्य कर्म वा" हरिभक्ति०२० विलासः।

जीर्वि पु० जॄ—क्विन्। कुठारे उज्ज्वलदत्तः।

जीव प्राणने असुधारणे भ्वा०अक०प०सेट्। जीवति अजीवीत् जिजीव। ऋदित् अजिजीवत् त जीवितं जीवनम् जीवः जीविका। "संशयं पुनरारुह्य यदि जीवति पश्यति" हितो० "वातः परमपि जीवेज्जीवितनाशो भवेदस्याः" सा०द० "ज्योग् जीवति" ऋ० उ०। "शतं जीवन्तु शरदः" ऋ०१०।१८।१। प्राणधारणञ्च प्राणधारणोद्योगोपलक्षि धारणमपि "नक्षत्रैर्यश्च जीवति" मनुः। करणे सक०। "जीवेद्वैश्यस्य जीविकाम्" मनुः। जीवेत् कुर्य्यात् [रघुः।

अति+अतिक्रम्य जीवने सक०। "अत्यजीवदमरालकेश्वरौ"

अनु+पश्चाज्जीवने अनुरूपजीवने च सक०। "जीवन्तं त्वानुजीवन्तु प्रजाः सर्वा युधिष्ठिर!" भा० उ० ४५ ११ श्लो० "यां तां श्रियमसूयामः पुरा दृष्टा युधिष्ठिरे। अद्य तामनुजीवामः" भा० द्रो० ४११ श्लो०।

आ+वृत्तिकरणे उपभोगे च सक०। "आजीवन् स्वेच्छया दण्ड्यो दाप्यस्तच्चापि सोदयम्" याज्ञ०। "आजीवन्नुपभुञ्जानः" मिता०। "यथाजीवन्ति पुरुषं सर्वभूतानि सञ्जय!" भा०उ०१२अ०।

उद्+उच्छ्वासने अक०। "उदजीवत् सुमित्राभूर्भीताऽक्षिप्यत मायतम्" भट्टिः।

प्रति+उद्+प्रतिरूपोज्जीवने।

उप+आश्रित्य वर्त्तने सक०। "पूर्ववयसि पुत्राः पितरमुपजीवन्ति उत्तरवयसि पुत्रान् पिता" शत० ब्रा० १२।२।३।१। "भ्रातरमुपजीवेयुर्यथैव पितरं तथा" मनुः। उपजीवी उपजीव्यः।

जीव पु० जीव—कर्त्तरि क। १प्राणिनि २जीवन्तीवृक्षे ३वृहस्पतौ च मेदि०। ४कर्णे ५श्लेषके त्रिका०। भावे घञ्। ६असुधारणे अमरः करणे घञ्। ७वृत्तौ आजीविकायां मेदि०। मनुष्यादिकीटपर्यन्ते ८प्राणिमात्रे ९कार्य्यकारणसङ्घाते। अनेकान्तवादिनां जीवास्तिकायसंज्ञया परिभाषिते १०पदार्थभेदे। त्रिविधश्चासौ अनादिसिद्धमुक्तबद्धभेदात्। अनादिसिद्धोऽर्हन् जीवास्तिकायाख्यः। व्यपेतमोहादिबन्धो मुक्तः। मोहाद्यावृतस्तु बद्ध इति। ११उपाधिप्रविष्टे वाङ्मनःप्राणकरणग्रामानुप्रविष्टे ब्रह्मणि। घटावच्छिन्नाकाशवत्शरीरत्रितयावच्छिन्ने १२चैतन्ये। दर्पणस्थमुखप्रतिबिम्बवत् बुद्धिस्थे १३चैतन्यप्रतिबिम्बे। १४साभासाहङ्कारे चित्प्रतिबिम्बे। मायादिकलापस्य १५धारयितरि "प्राणान् केवलरूपेण धारयन् जीव उच्यते" इत्यभियुक्तोक्तेः १६लिङ्गदेहे। "एवं पञ्चविधं लिङ्गं त्रिवृत् षोडश विस्तृतम्। एष चेतनया युक्तो जीव इत्यभिधीयते" इति श्रीभागवतम्। पञ्चविधं पञ्चतन्मात्रात्मकम्। त्रिवृत् त्रिगुणम्। षोडश विकारात्मना विस्तृतमित्यन्नाद्यभिमानित्वेन इन्द्रलोक

परलोकगामी व्यवहारिको जीव उच्यते ।"बालाग्रशत भागस्य शतधा कल्पितस्य च । भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पते" श्रुतिः । "बालाग्रशतशोभागः कल्पितस्तु सहस्रधा । तस्यापि शतशोभागो जीवः सूक्ष्म उदाहृतः" भट्टः । "जीवो नाम देहादिव्यतिरिक्तस्तत्त्वाची त्वम्पदार्थो योऽयं विज्ञानमयः योऽयं संसरति योऽयं संसारी सन् देहादिर्जीवः तस्य इष्टव्रत दृष्ट-त्वानुपपत्तेः । "अस्ति देवि ! परं ब्रह्मस्वरूपी निष्कलः शिवः । सर्वज्ञः सर्वकर्त्ता च सर्वेशो निर्मलोऽव्ययः । स्वयं ज्योतिरनाद्यन्तो निर्विकारः परात्परः । निर्गुणः सच्चिदानन्दस्तदंशा जीवसंज्ञकाः । अनाद्यविद्योपहिता यथाग्नौ विस्फुलिङ्गकाः । देहाद्युपाधिसम्भिन्नास्ते कर्मभिरनादिभिः । सुखदुःखप्रदैः पुण्यपापरूपैर्नियन्त्रिताः । तत्तज्जातियुतं देहमायुर्भोगञ्च कर्मजम् । प्रतिजन्म प्रपद्यन्ते तेषामप्यपरं पुनः । सूक्ष्मं लिङ्ग-शरीरं तदामोक्षादक्षयं प्रिये !"कुलार्ण० । १७विष्णौ, "जीवो विनयिता साक्षी मुकुन्दोऽमितविक्रमः" विष्णु० सह० । तत्र इहस्पती

"जीवः सप्तनवद्विपञ्चमगतः" "जीवार्किभानुच्छत्रयागां क्षेत्राणि सुरजादयः" ज्योति० ।८पुष्यनक्षत्रे च । तस्य जीवाधिष्ठातृकत्वात् तथात्वम् अश्वशब्दे ४६८ पृ० दृश्यम् । घटसंवृत आकाशे नीयमाने यथा घटे। घटो नीयेत नाकाशं तद्वत् जीवो नभोपमः"। आर्हतमतसिद्ध-जीवभेदाश्च अर्हच्छब्दे ३८४ पृ० दृश्याः । स च जीवो विभुरिति साङ्ख्यनैयायिकवैशेषिकपातञ्जलवेदान्तिनः । अणुपरिमाण इति रामानुजादयः । मध्यमपरिमाणः इति माध्यमिकाः । आत्मन्शब्दे६७२पृ०दृश्यम् "हन्ता-हमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नाम-रूपे व्याकरवाणि" छा० उ० । "भावनाख्यस्तु संस्कारो जीववृत्ती त्विमौ गुणौ" भाषा० जीव—क १६जीवनयुक्ते त्रि०।"कर्षन्तो लाङ्गलैः पुंसो घ्नन्ति भूमि-शयान् बहून् । जीवानन्यांश्च बहुशस्तत्र किं प्रतिभाति ते । धान्यबीजानि यान्याहुर्व्रीह्यादीनि द्विजोत्तम ! । सर्वाण्येतानि जीवानि तत्र किं प्रतिभाति ते । अध्याक्रम्य पशूंश्चापि घ्नन्ति वै भक्षयन्ति च । वृक्षांस्तथौ-षधीश्चापि छिन्दन्ति पुरुषा द्विज ! । जीवा हि बहवो ब्रह्मन् ! वृक्षेषु च फलेषु च । उदके बहवश्चापि तत्र किं प्रतिभाति ते । सर्वैः व्याप्तानि जीवन्ति बहुधा द्विज-सत्तम ! । प्राणिनोऽन्योन्यभक्षाश्च तत्र किं प्रतिभाति ते । चङ्क्रम्यमाणा जीवांश्च धरणीसंश्रितान् बहून् । पद्भ्यां घ्नन्ति नरा विप्र ! तत्र किं प्रतिभाति ते । उप-विष्टाः शयानाश्च घ्नन्ति जीवाननेकशः । ज्ञानविज्ञानवन्तश्च तत्र किं प्रतिभाति ते । जीवैर्ग्रस्तमिदं सर्वमाकाशं पृथिवी तथा । अविज्ञानाच्च हिंसन्ति तत्र किं प्रतिभाति ते । अहिंसेति यदुक्तं हि पुरुषैर्विस्मितैः पुरा । के न हिंसन्ति । जीवान् वै लोकेऽस्मिन् द्विजसत्तम ! ।"भा० व०२०७अ०। अत्र जीवस्य हिंसा देहवियोजनम् ।

जीवक पु० जीवयति जीव+णिच्—ण्वुल् । १अष्टवर्गान्तर्गते १ओषधिभेदे "जीवकर्षभकौ ज्ञेयौ हिमाद्रिशिखरोद्भवौ । रसोनकन्दवत्कन्दौ निःसारौ सूक्ष्मपत्रकौ । जीवकः कूर्चकाकार ऋषभो वृषशृङ्गवत्" तदभावे विदारी-मूलं प्रतिनिधितया देयमिति" । "जीवकर्षभकौ बल्यौ शीतौ शुक्रकफप्रदौ । मधुरौ पित्तदाहार्शःकार्श्य-वातक्षयापहौ" भावप्र० २पीतशालवृक्षे ३क्षपणके च पु०। जीव—ण्वुल् । ४प्राणधारके त्रि० मेदि०। ५सेवके ६वृद्ध्याजीविनि त्रि० ७अहितुण्डिके पु० मेदि० ।

जीवकाद्यतैल न० चक्रदत्तोक्ते तैलभेदे । तच्च तैलं द्विविधं मधुकक्षेदात् यदाह तत्रैव "जीवकर्षभकौ द्राक्षा-सिता यष्टी बलोत्पलैः । तैलं नस्यं पयः पक्वं वातपित्त-शिरोगदे" । अन्यत् । "जीवकर्षभकौ द्राक्षा मधूकं मधुकं बला। नीलोत्पलं चन्दनञ्च विदारी शर्करा तथा । तैल-प्रस्थं पचेदेभिः शनैः पयसि षड्गुणैः । जाङ्गलस्य च मांसस्य तुलार्द्धस्य रसेन च । सिद्धमेतद्भवेत्तस्य तैलम-र्द्धावभेदकम् । बाधिर्यं कर्णशूलञ्च तिमिरं गलशुण्डि-काम् । वातिकं पैत्तिकञ्चैव शीर्षरोगं नियच्छति । दन्तचालं शिरःशूलमर्दितञ्चापकर्षति" इत्युक्तम् । चक्रद० ।

जीवघन पु० जीव एव घनो मूर्त्तिरस्य । हिरण्यगर्भे तस्य सर्वजीवसमष्टिरूपत्वात् तथात्वं यथाह प्रश्नोप०भा०। ओम् शब्दे २५६० पृ० तद्वाक्यम् दृश्यम् । "स एतस्मा-ज्जीवघनात् परात् परम्"।

जीवजीव पुंस्त्री जीवञ्जीव+पृषो० । चकोरखगे शब्दर० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । स्वार्थे क । तत्रार्थे । "हृत्वा रक्तानि वासांसि जायते जीवजीवकः" मनुः ।

जीवञ्जीव पुंस्त्री जीवं जीवयति विषनाशकत्वात् जीव—णा० खच् । चकोरपक्षिणि अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । "जीवञ्जीविकसङ्घाश्चाप्यनुगच्छन्ति पण्डितान्" भा० अ०

जीवत्तोका स्त्री जीवत् तोकं यस्याः। जीवत्पुत्रिकायां स्त्रियां। (जेओँ त् पोयाती) हेमच०।

जीवत्पति स्त्री जीवन् पतिर्यस्याः सपूर्वत्वात् वा न ङीपौ। सधवायां स्त्रियाम्। हेमच०।

जीवत्पितृक पु० जीवन् पिता यस्य कप्। विद्यमानपितृके जने। "अमावास्यां गयाश्राद्धं दक्षिणायनभोजनम्। न जीवत्पितृकः कुर्य्यात् कृते तु पितृहा भवेत्" ति० त०। तत्र जीवत्पितृकस्य श्राद्धविशेषेऽधिकारः निर्णयसिन्धौ व्यवस्थापितो यथा।

"जीवत्पितृकस्य साग्नेरेव वृद्धिश्राद्धेऽधिकारः न तु निरग्नेः "न जीवत्पितृकः कुर्य्याच्छ्राद्धमग्निमृते द्विजः। येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यः कुर्वीत साग्निकः। पितामहेऽप्येवमेव कुर्य्याज्जीवति साग्निकः। साग्निकोऽपि न कुर्वीत जीवति सपितामहे" इति चन्द्रिकायां सुमन्तूक्तेरित्याहुः प्रयोगपारिजातेऽप्यनाहिताग्निर्न कुर्य्यादितीदं व्याख्यातम् तत्र "अनग्निकोऽपि कुर्वीत जन्मादौ वृद्धिकर्मणि। येभ्य एव पिता दद्यात्तानेवोद्दिश्य तर्पयेदिति" हारीतोक्तेः सोमन्तवन्तु वृद्धिश्राद्धभिन्नश्राद्धपरमित्युक्तं मदनरत्ने। श्राद्धपदं पिण्डपितृयज्ञपरमिति पृथ्वीचन्द्रोदयः। निर्णयामृते तु हारीतीयेऽनग्निकोऽनाहिताग्निरभिप्रेतः पूर्ववचने तु साग्निः श्रौताग्निः स्मार्त्ताग्निर्वोच्यते। तेनोभयाग्निहीनस्य नेत्युक्तं तच्च पूर्वोक्तदिशा गतिसम्भवेनाग्निपदस्य स्मार्त्ताग्निपरत्वे मानाभावात् वक्ष्यमाणनित्यानित्यसंयोगविरोधात् "पितरो जनकस्येष्टा यावद्व्रतमनाहितम्। समाहितव्रतः पश्चात् स्वान् यजेत पितामहानिति, पृथ्वीचन्द्रोदये यमवचोविरोधाच्च। अपरार्केऽपि समावर्त्तने ब्रह्मचारी स्वयमेव नान्दीश्राद्धं कुर्य्यादित्याहुः अतः पूर्वमेव साधु चोपदेशोऽप्येवमाह। ननु मतं जीवत्पितृकस्य पुत्रनामकर्णादौ न वृद्धिश्राद्धम् हारीतीये जन्मादावित्यादिशब्देन तत्प्राप्तावपि "उद्वाहे पुत्रजनने पुत्रेष्ट्यां सौमिके मखे। तीर्थे ब्राह्मण आयाते षडेते जीवतः पितुरिति" मैथिलपरिशिष्टे उद्वाह एव तस्योपसंहारात् एवं यत्र तु संस्कारादिपदं तदप्युद्वाहादिपरमेवेति तत्र उद्वाहपदस्य स्वविवाहपरत्वस्यापि सम्भवात् पुत्रविवाहपरत्वे मानाभावात् "नामकर्मणि बालानां चूडाकर्मादिके तथा" इत्यादिभिर्नित्यश्राद्धस्य चौलाद्यङ्गत्वावगतौ नित्यानित्यसंयोगविरोधाच्च अतो जन्मादाविति सर्वसंस्कारसंग्रहः।

तथा च कात्यायनः "अपितृभ्यः पिता दद्यात् सुतसंस्कारकर्मसु। पिण्डानोद्वाहनात्तेषां तस्याभावे तु तत्क्रमात्"। सुतानां चौलादिसंस्कारेषु पिता अपितृभ्यः पिण्डान् श्राद्धम्। "पिण्डदोऽंशहरश्चैषामिति" दर्शनात् आद्वहनाद्विवाहपर्य्यन्तं दद्यात् विवाहस्य प्रथमः "नान्दीश्राद्धं पिता कुर्य्यादाद्ये पाणिग्रहे बुधः। अत ऊर्द्ध्वं प्रकुर्वीत स्वयमेव तु नान्दिकमिति" स्मृतेः तस्य पितुरभावे तत्क्रमात् "असंस्कृतास्तु संस्कार्य्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैरिति" यः कर्तृक्रमः तेन क्रमेण ज्येष्ठभ्रात्रादिर्दद्यादिति चन्द्रिकादयः। हेमाद्रिस्तु तस्य पितुरभावे यः पितृव्यमातुलादिः संस्कुर्य्यात् स तत्क्रमात् संस्कार्य्यपितृक्रमाद्दद्यात्तत्र अपितृभ्य इति व्याचख्यौ। समावर्त्तनस्यापि विवाहप्राचीनसुतसंस्कारत्वात्पितैव नान्दीश्राद्धं कुर्य्यात् तदभावे ज्येष्ठभ्रात्रादिः तदभावे स्वयमेव कुर्य्यात्। उपनयनेन कर्म्माधिकारस्य जातत्वात् एवमाद्यविवाहेऽपीति पृथ्वीचन्द्रोदयचन्द्रिकादयः। मदनरत्नेऽप्येवम्। यदा तु पितरि संन्यस्ते प्रोषिते पतिते वा धर्म्मार्थं तत्पुत्रमन्यः संस्कुर्य्यात्तदा संस्कार्य्यपितुः पित्रादिभ्यो दद्यात् "पितरो जनकस्येष्टा यावद्व्रतमनाहितम्। समाहितव्रतः पश्चात्स्वान् यजेत पितामहानिति" पृथ्वीचन्द्रोदये यमोक्तेः जीवत्पितृकस्य विशेषमाह कात्यायनः "हुत्वा तीर्थे च संन्यस्ते ताते च पतिते सति। येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात्स्वयं सुतः" इति। तीर्थे इव प्रायश्चित्ताङ्गश्राद्धेऽपि तस्याधिकारः।

"पितरि जीवति यः श्राद्धं कुर्य्यात् स येषां पिता कुर्य्यात्तेषां कुर्य्यात्। पितरि पितामहे च जीवति येषां पितामहः कुर्य्यात् तेषां कुर्य्यात् त्रिषु जीवत्सु नैव कुर्य्यात्" विष्णु०सू०। "जीवत्पितृकोऽपि" कात्या० श्रौ० सू० पिण्डपितृयज्ञेऽधिक्रियते च। "जीवान्तर्हितेऽपि" कर्क०सू० "जीवपितृकस्य जीवेन पित्रादिना अन्तर्हितेऽपि व्यवहितेऽपि पितामहादेः पिण्डदानं भवति सोमादाविव "येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात्तथा सुतः" इति कर्कस्मृतेः। "जीवपितृकस्य होमान्तमनारम्भो वा" सू०। "जीवपितृकस्य यजमानस्य होमान्तमेव पिण्डपितृयज्ञसंज्ञं कर्म भवति अथवाऽनारम्भ एव पिण्डपितृयज्ञस्य वाशब्दः पूर्वपक्षनिरासार्थः। अतोऽनारम्भपक्ष एव युक्तः यतः पिण्डदानं प्रधानम्। तदभावे होमस्याङ्गभूतस्यानुष्ठानं न घटते। एवं जीवान्तर्हितेऽपीति पक्षं दूष-

पित्रा जीवत्पितृकस्य होमान्तमित्यत्रोपपत्तिमाह" कर्कः। "न ब्रवेते आतुकर्णौ न जीवन्तमति ददातीति" सू०। "जीवपितृकस्य होमान्तकर्म्म कुर्वतः यतोऽत्र कर्म्म आचार्य्यौ न ब्रवेते जीवता पित्रा व्यवहिते पितामहादौ पिण्डदानं न भवतीत्याह कुतो न भवतीत्यत्र हेतुः "न जीवन्तमति ददातीति" शाखान्तरे श्रवणात् अतःप्रधाने पिण्डदाने जीवत्पितृकस्य निषिद्धे अनारम्भ एव घटते न होमान्तता। आपस्तम्बः "यदि जीवत्पिता न दद्यादा होमात् कृत्वा विरमेदिति" आग्रवे च "यदि दद्याद्येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यादिति" काठके "पितापुत्रो चेदाहिताग्नी स्यातां तेभ्यः पिता तेभ्यः पुत्रो दद्यात् पिता प्रेतः स्यात् पितामहो जीवेत् पित्रे पिण्डं निधाय पितामहात्पराभ्यां द्वाभ्यां दद्यादिति" कर्क० जीवपुत्रोऽप्यत्र। समासान्तविधेरनित्यत्वात् न कप्। जीवपितृ इत्यपि तत्रार्थे।

जीवथ पु० जीव–अथ। १कूर्म्मे २प्राणे ३मयूरे ४मेघे च ५चिरायुष्के ६धार्म्मिके च ७जीवनवति त्रि० उणादिको०।

जीवद पु० जीवं जीवनं ददाति दाति वा दा–दो–वा क। १वैद्ये २रिपौ ३शत्रुपर्णीवृक्षे च मेदि० ४जीवनदातरि त्रि०। ५जीवन्तीवृक्षे स्त्री राजनि०।

जीवदात्री त्रि० जीवं ददाति दा–तृच्। १जीवनदायिनि स्त्रियां ङीप्। सा च २ऋद्धिनामौषधौ ३जीवन्तीवृक्षे च राजनि०।

जीवदानु त्रि० जीवं ददाति दा–बा० नु। १जीवनदातरि "विरिष्यन्तु दाराय पृथिवीं जीवदानुम्" यजु० ११।२८।

जीवदृष्टा स्त्री जीवाय जीवनाय दृष्टा। जीवन्तीवृक्षे राजनि०।

जीवधन न० जीव एव धनम्। गवादिजन्तुरूपे धने त्रिका०।

जीवधानी स्त्री जीवा धीयन्तेऽस्याम् धा+अधि–करणे ल्युट् ङीप्। पृथिव्याम्। "ददर्श गां तत्र सुषुप्सुरग्रे यां जीवधानीं स्वयमभ्यधत्त" भाग० २।१३।२। "जीवधानीं सर्वजीवाधारभूतां मह्नीम्" श्रीधरः।

जीवन न० जीव–भावे ल्युट्। १वृत्तौ २प्राणधारणे। करणे ल्युट्। ३जले मेदि०। जलं विना प्राणधारणाभावात्तस्य जीवनकरणत्वम् अत एव "अन्नमयं हि सोम्य! मन आपोमयः प्राणः" छान्दोग्ये प्राणानां जलमयत्वश्रुत्या तस्य तथात्वं समर्थितं यथा।

"आपः पीतास्त्रेधा विधीयन्ते तासां यः स्थविष्ठो धातुस्तन्मूत्रं भवति यो मध्यमस्तल्लोहितं योऽणिष्ठः स प्राणः" "आपो सोम्य! पीयमानानां योऽणिमा स ऊर्द्ध्वः समुदीषति स प्राणो भवति" "षोडशकलः सोम्य! पुरुषः पञ्चदशाहानि माशीः काममपः पिबापोमयः प्राणो, न पिबतो विच्छेत्स्यते" इति छा० उ०। ४जीवनसाधने त्रि० "सर्वोऽप्यौ जीवनः माता" सुश्रुतो०। ५हैयङ्गवीने शब्दच०। तस्योत्तमायुर्वृद्धिकरत्वेन जीवनहेतुत्वात् तथात्वम्। ६मज्जनि राजनि० ७वाते ८जीवशाकौषधौ च पु० राजनि०। ९क्षुद्रफलकवृक्षे पु० शब्दच०। १०पुत्रे पु० हेमच०। जीवयति जीव–णिच्–कर्त्तरि–ल्यु। ११परमेश्वरे पु० "वीरहा रक्षणः सत्त्वो जीवनः पर्य्यवस्थितः" विष्णु स०। "सर्वाः प्रजाः प्राणरूपेण जीवयन् जीवनः" भा०। "प्रवृत्तिश्च निर्वृत्तिश्च तथा जीवनकारणम्" भाषा०। "जीवनं जीवनं हन्ति प्राणान् हन्ति समीरणः। हिमालयं वारदेवे प्राणदा समदूतिका" उद्भटः। इत्वौ १२जीविकायाम्। "कृषिः शिल्पं भृतिर्विद्या कुसीदं शकटं गिरिः। सेवा रूपं नृपो भैक्ष्यमापत्तौ जीवनानि तु" याज्ञ०। "विद्या शिल्पं भृतिः सेवा गोरक्ष्यं विपणिः कृषिः। धृतिर्भैक्ष्यं कुसीदञ्च दश जीवनहेतवः" मनुः। १३जीवदातरि "शीतलस्य वपौ वायुः सर्वस्मिं जीवनः शुचिः" भा० व० १६८ अ०।

जीवनक न० जीवन+संज्ञायां कन्। अन्ने हेमच०। तस्य प्राणधारणहेतुत्वात् तस्य तथात्वम्।

जीवनयोनि स्त्री ६त०। न्यायोक्ते हेतौ प्राणसञ्चारकारणे अतीन्द्रिये यत्नभेदे। "यत्नो जीवनयोनिस्तु सर्वदातीन्द्रियो भवेत्। शरीरे प्राणसञ्चारकारणं परिकीर्त्तितम्" भाषापरि०। "जीवनयोनिर्यत्नो यावज्जीवनमनुवर्त्तते स चातीन्द्रियः। तत्र प्रमाणमाह शरीरे प्राणसञ्चारकारणं परिकीर्त्तितमिति। प्राणसञ्चारो हि अधिकः वाय्वादिः प्रयत्नतः साध्यः। इत्थं प्राणसञ्चारस्य यत्नसाध्यत्वानुमानात् प्रत्यक्षयत्नस्य बाधादतीन्द्रिययत्नसिद्धिः। स एव जीवनयोनिप्रयत्नः" मुक्ता०

जीवना स्त्री जीवयति जीव–णिच्–ल्यु। मेदौषधौ मेदि०

जीवनाघात न० जीवनस्याघातो यस्मात्। विषे शब्दच०।

जीवनावास पु० जीवनं जलं आवासोऽस्य। वरुणे शब्दच०। ६त०। २प्राणायतने देहे च।

जीवनी स्त्री जीव्यतेऽनेन जीव–करणे ल्युट् ङीप्। १का-कोल्यां २डोड्यां ३मेदायां ४महामेदायां ५जीवन्त्यां

राजनि०। ६दूर्वा याम् शब्दच०। संज्ञायां कन्। जीवनिका हरितक्याम् राजनि०।

जीवनीय न० जीव–बा० करणे अनीयर्। १जले हेमच०। २जीवन्तीवृक्षे स्त्री अमरः। कर्मणि अनीयर्। ३उपजीव्ये त्रि०। भावे अनीयर्। वर्त्तनीये। ४विद्याविनयशिल्पादिस्त्रपाध्यायाम्। "इभिर्दग्धभिरापदि जीवनीयम्" कुल्लू क०।

जीवनीयगण पु० औषधभेदे "अष्टवर्गश्च पर्णिन्यौ जीवन्ती मधुकं तथा। जीवनीयगणः प्रोक्तो जीवनस्तु पुनस्तथा" वैद्यकम्। [राजनि०

जीवनेत्री स्त्री जीवं नयति नी–तृच् ङीप्। सैंहल्याम्।

जीवनौषध न० जीवनस्य म्रियमाणप्राणस्य रक्षणार्थमौषधम्। जीवातौ म्रियमाणस्य प्राणरक्षके औषधे अमरः।

जीवन्त पु० जीव–कर्त्तरि झ। १प्राणे, २आयुर्विशिष्टे त्रि०। जीव–णिच्–झ। ३औषधे च उज्ज्वा०।

जीवन्तिका स्त्री जीव–जीव–णिच्–श झ–संज्ञायां कन्। १वन्दायां वृक्षोपरिजातलतायां २गुडूच्यां ३जीवाख्यशाके मेदि० ४जीवन्त्यां ५हरीतक्यां च राजनि०।

जीवन्ती स्त्री जीव–झ गौरा० ङीष्। (जीयइ) ख्याते (जियाता) ख्याते १वृक्षे। "जीवन्ती शीतला स्वाद्वी स्निग्धा दोषत्रयापहा। रसायनी बलकरी चक्षुष्या ग्राहिणी लघुः। जीवन्त्याः शाकं पत्रं श्रेष्ठं तस्मादुष्टं मतम्। विष्णुना संयुते तेषे तस्मिं श्चिन्ना प्रवेशयेत्" भावप्र०। "अमरेषाम जीवन्त्या हविषेव च वर्धितः" मा० च० ४अ०। (चोड़ी) ख्याते सुवर्णरेखाशिखे २लताभेदे ३शम्यां ४गुडूच्यां ५वन्दायां ६डोडायां ७हरितक्याम् राजनि०। सा च "हरितकी जीवन्ती सर्ववर्णिनी" इत्युक्तलक्षणा।

जीवन्त्याद्यघृत न० चक्रदत्तोक्ते घृतभेदे "जीवन्तीं मधुकं द्राक्षां फलानि कुटजस्य च। शठीं पुष्करमूलञ्च व्याघ्रीं गोक्षुरकं बलाम्। नीलोत्पलं तामलकीं त्रायमाणां दुरालभाम्। पिप्पलीञ्च समं पिष्ट्वा घृतं वैद्यो विपाचयेत्। एतद्व्याधिसमूहस्य रोगे शस्तं सदातनम्। रूपमेवादयविधं तर्पिरस्यं व्यपोहति"।

जीवन्मुक्त त्रि० जीवन्नेव मुक्तः जीवदेवाधिष्ठानेन वन्धरहिते "जीवन्मुक्तो नाम स्वस्वरूपाखण्डब्रह्मज्ञानेन तदज्ञानबाधनद्वारा स्वस्वरूपाखण्डब्रह्मणि साक्षात्कृते अज्ञानकार्यसञ्चितकर्मसंशयविपर्ययादीनामपि बाधितत्वादखिलबन्धरहितो ब्रह्मनिष्ठ" इति वेदान्तसा०। अत्र जीवन्मुक्तो व्युत्थानसमये मांसशोणितमूत्रपुरीषादिभाजनेन शरीरेण आन्ध्यमान्द्यापटुत्वादिभाजनेनेन्द्रियग्रामेण अशनायापिपासाशोकमोहादिभाजनेन चान्तःकरणेन पूर्वपूर्ववासनया क्रियमाणानि कर्माणि भुज्यमानानि ज्ञानाविरुद्धान्यारब्धफलानि च पश्यन्नपि बाधितत्वात् परमार्थतो न पश्यतीति" वे०सा०। दृष्टान्तेनोक्तमर्थं स्पष्टयति। "यथेन्द्रजालमिति ज्ञानवान् तदिदमिन्द्रजालं पश्यन्नपि परमार्थमिदमिति" न पश्यति। उक्तञ्च "सुषुप्तिवज्जाग्रति यो न पश्यति द्वयञ्च पश्यन्नपि चाद्वयत्वतः। तथा च कुर्वन्नपि निष्क्रियश्च यः स आत्मविन्नान्य इतीह निश्चयः" इति वेदान्तसा०। "वेदविद्याव्रतं स्नानं देशिकस्य कृपात् लयम्। अधीत्याप्टोत्तरशतं ये पठन्ति द्विजोत्तमाः। प्रारब्धक्षयपर्यन्तं जीवन्मुक्ता भवन्ति ते" तन्त्रम्। अष्टोत्तरशतोपनिषदाम्। २कौलिके च "ब्रह्माद्याश्वेश्वराः सार्वभौमभिज्ञानभाविनः। सपरिज्ञानमात्रेण जीवन्मुक्ता भवन्ति हि। महायन्त्रप्रभावेण कुलाचारप्रभावतः। ये चाचारा निर्विकल्पा जीवन्मुक्ता हि कौलिकाः" तन्त्रसारम्। "योऽन्तर्बहिर्यदन्तरः जीवन्मुक्तः उच्यते" कुलार्णवे।

वेदान्तपरिभाषायां विशेष उक्तो यथा।

"निर्गुणब्रह्मसाक्षात्कारवतस्तु न लोकान्तरगमनं "न तस्य प्राणा उत्क्रामन्तीति श्रुतेः किन्तु यावत्प्रारब्धकर्मक्षयं सुखदुःखे अनुभूय पश्चाद्विमुच्यते। ननु "क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे" इत्यादिश्रुत्या "ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुतेऽर्जुनेत्यादि" स्मृत्या च ज्ञानस्य सकलकर्मक्षयहेतुत्वनिश्चये सति प्रारब्धकर्मावस्थानमनुपपन्नमिति चेन्न तस्य "तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्ये कैवल्येनेत्यादि" श्रुत्या "नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपीत्यादि" स्मृत्या च प्रारब्धकार्यकर्मव्यतिरिक्तानां सञ्चितकर्मणामेव ज्ञाननाश्यत्वावगमात्। सञ्चितं द्विविधं सुकृतं दुष्कृतञ्च। तथाच श्रुतिः "तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्यामिति"। ननु ब्रह्मज्ञानाद्ज्ञाननिवृत्तौ तत्कार्यं प्रारब्धकर्मणोऽपि निवृत्तेः कथं ज्ञानिनः देहधारणमुपपद्यते इति चेन्न अपतिबद्धज्ञानस्यैवाज्ञाननिवर्त्तकतया प्रारब्धकर्मरूपप्रतिबन्धकदशायामज्ञाननिवर्त्त-

रनङ्गीकारात्। ''नन्वेवमपि तत्त्वज्ञानादेकमुक्तौ सर्वमुक्तिः स्यात् अविद्याया एकत्वेनैतन्निवृत्तौ कश्चिदपि संसारायोगादिति चेन्न इष्टापत्तेरित्येके। अपरे त्वेतद्दोषपरीहारायैव "इन्द्रो मायाभिरिति" बहुवचनश्रुत्यनुगृहीतमविद्यानानात्वमङ्गीकर्त्तव्यमित्याहुः। अन्ये त्वेकैवाविद्या तस्याश्चाविद्याया जीवभेदेन ब्रह्मस्वरूपावरणशक्तयो नाना तथा च यस्य ब्रह्मज्ञानं तस्य ब्रह्मस्वरूपावरणशक्तिविशिष्टाविद्यानाशः न त्वन्यं प्रति ब्रह्मस्वरूपावरणशक्तिविशिष्टाविद्यानाश इत्यभ्युपगमान्नैकमुक्तौ सर्वमुक्तिः। अतएव "यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम्" इत्यस्मिन्नधिकरणे अधिकारिपुरुषाणामुत्पन्नतत्त्वज्ञानानामिन्द्रादीनां देहधारणानुपपत्तिमाशङ्क्य अधिकाराख्यारब्धकर्म्मसमाप्त्यनन्तरं विदेहकैवल्यमिति सिद्धान्तितम्। तदुक्तमाचार्यवाचस्पतिमिश्रैः "उपासनादिसंसिद्धितोषितेश्वरचोदितम्। अधिकारं समाप्यैते प्रविशन्ति परम्पदमिति"। एतच्चैकमुक्तौ सर्व्वमुक्तिरिति पक्षे नोपपद्यते। तस्मादेकाविद्यापक्षेऽपि प्रतिजीवमावरणभेदोपगमेन व्यवस्थोपपादनीया"।

शा॰ भू॰ भाष्ययोश्च जाततत्त्वज्ञानानामपि यावत्प्रारब्धकर्म्मसमाप्तिस्तावद्देहादिसम्बन्धः समर्थितो यथा "यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम्" ३।३।३२ सू॰। "विदुषो वर्त्तमानदेहपातानन्तरं देहान्तरमुत्पद्यते न वेति चिन्त्यते। ननु विद्यायाः साधनभूतायाः सम्पत्तौ कैवल्यनिर्वृत्तिः स्यान्न वेति नेयं चिन्तोपपद्यते। न हि पाकसाधनसम्पत्तावोदनो भवेन्न वेति चिन्ता सम्भवति; नापि भुञ्जानस्तृप्येन्न वेति चिन्त्यते। उपपन्ना त्वियं चिन्ता, ब्रह्मविदामपि केषाञ्चित् इतिहासपुराणयोर्देहान्तरोत्पत्तिदर्शनात्। तथा॰ ह्यपान्तरतमा नाम वेदाचार्य्यः पुराणर्षिर्विष्णुनियोगात् कलिद्वापरयोः सन्धौ कृष्णद्वैपायनः सम्बभूवेति स्मरणं, वसिष्ठश्च ब्रह्मणो मानसः पुत्रः सन्निमिशापादपगतपूर्व्वदेहः पुनर्ब्रह्मादेशात् मित्रावरुणाभ्यां सम्बभूवेति। भृग्वादीनामपि ब्रह्मण एव मानसानां पुत्राणां वरुणे यज्ञे पुनरुत्पत्तिः स्मर्य्यते। सनत्कुमारोऽपि ब्रह्मण एव मानसः पुत्रः स्वयं रुद्राय वरप्रदानात् स्कन्दत्वेन प्रादुर्बभूव। एवमेव दक्षनारदप्रभृतीनामपि भूयसी देहान्तरोत्पत्तिकथा तेन तेन निमित्तेन भवति स्मृतौ श्रुतावपि मन्त्रार्थवादयोः प्रायेणोपलभ्यते। ते च केचित् पतिते पूर्व्वदेहे देहान्तरमाददते केचित्तु स्थित एव तस्मिन् योगैश्वर्य्यवशादनेकदेहादानन्यायेन, सर्वे चैते समधिगतसकलवेदार्थाः स्मर्य्यन्ते। तदेतेषां देहान्तरोत्पत्तिदर्शनात् प्राप्तं ब्रह्मविद्यायाः पाक्षिकं मोक्षहेतुत्वमहेतुत्वं वेत्यत उत्तरमुच्यते। न, तेषामपान्तरतमःप्रभृतीनां वेदप्रवर्त्तनादिषु लोकस्थितिहेतुष्वधिकारेषु नियुक्तानां अधिकारतन्त्रत्वात् स्थितेः। यथासौ भगवान् सविता सहस्रयुगपर्य्यन्तं जगतोऽधिकारं चरित्वा तदवसाने उदयास्तमयवर्जितं कैवल्यमनुभवति, "अथ तत ऊर्द्ध्व उदेत्य नैवोदेता नास्तमेतैकल एव मध्ये स्थाता" इति श्रुतेः। यथा च वर्त्तमाना ब्रह्मविदः प्रारब्धभोगक्षये कैवल्यमनुभवन्ति "तस्य तावदेव चिरं यावत् न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्ये" इति श्रुतेः। एवमपान्तरतमःप्रभृतयोऽपीश्वराः परमेश्वरेण तेषु तेष्वधिकारेषु नियुक्ताः सन्तः सत्यपि सम्यग्दर्शने कैवल्यहेतावक्षीणकर्म्माणो यावदधिकारमवतिष्ठन्ते तदवसाने चापवृज्यन्त इत्यविरुद्धम्। सकृत्प्रवृत्तमेव हि तेऽधिकारफलदानाय कर्म्माशयमतिवाहयन्तः स्वातन्त्र्येण गृहादिव गृहान्तरमन्यमन्यं देहं सञ्चरन्तः स्वाधिकारनिर्वर्त्तनायापरिमुषितस्मृतय एव देहेन्द्रियप्रकृतिवशित्वात् निर्म्माय देहान् युगपत्क्रमेण चाधितिष्ठन्ति। न चैते जातिस्मरा इत्युच्यन्ते, त एव ते, इति स्मृतिप्रसिद्धेः। यथा "सुलभा ब्रह्मवादिनी जनकेन विवदितुकामा व्युदस्य स्वं देहं जानकं देहमाविश्य व्युद्य तेन पश्चात् स्वमाविवेश" इति स्मर्य्यते। यदि ह्युपयुक्ते सकृत्प्रवृत्ते कर्म्मणि कर्म्मान्तरं देहान्तरारम्भकारणमाविर्भवेत् ततोऽन्यदप्यदग्धबीजं कर्म्मान्तरं तद्वदेव प्रसज्येतेति ब्रह्मविद्यायाः पाक्षिकं मोक्षहेतुत्वमहेतुत्वं वा शङ्क्येत, न त्वियमाशङ्का युक्ता ज्ञानात् कर्म्मबीजदाहस्य श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धत्वात्। तथा च श्रुतिः— "भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः। क्षीयन्ते चास्य कर्म्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे" इति "स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः। इति चैवमाद्या। स्मृतिरपि 'यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन!। ज्ञानाग्निः सर्वकर्म्माणि भस्मसात् कुरुते तथा"। इति "बीजान्यग्न्युपदग्धानि न रोहन्ति यथा पुनः। ज्ञानदग्धैस्तथा क्लेशैर्नात्मा सम्पद्यते पुनः" इति—चैवमाद्या। न चाविद्यादिक्लेशदाहे सति क्लेशबीजस्य कर्म्माशयस्यैकदेशदाह एकदेशप्ररोहश्चेत्युपपद्यते, न

ज्ञानाग्निदग्धस्य क्लेशबीजस्य क्षेत्रप्ररोहो घटते। प्रवृत्तफलस्य तु कर्माशयस्य मुक्तेषोरिव वेगक्षयात् निवृत्तिः "तस्य तावदेव चिरम्" इति शरीरपातावधिकरणात्। तस्मादुपपन्ना यावदधिकारमाधिकारिकाणामवस्थितिः, न च ज्ञानफलस्यानैकान्तिकता। तथा च श्रुतिरविशेषेणैव सर्वेषां ज्ञानान्मोक्षं दर्शयति 'तद्यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तथर्षीणां तथा मनुष्याणाम्' इति। ज्ञानान्तरेषु चैश्वर्यादिफलेष्वासक्ताः स्युर्महर्षयः ते पश्चादैश्वर्यक्षयदर्शनेन निर्विण्णाः परमात्मज्ञाने परिनिष्ठाः कैवल्यं प्रापुरित्युपपद्यते। "ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसञ्चरे। परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम्" इति स्मरणात्। प्रत्यक्षफलत्वाच्च ज्ञानस्य फलविरहाशङ्कानुपपत्तिः। कर्मफले हि स्वर्गाद्यनुभवानारूढे स्यादपि कदाचिदाशङ्का भवेद्वा न वेति, अनुभवारूढन्तु ज्ञानफलं "यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म" इति श्रुतेः, "तत्त्वमसि" इति च सिद्धवदुपदेशात्। न हि "तत्त्वमसि" इत्यस्य वाक्यस्यार्थः तत्त्वं मृतो भविष्यसि इत्येवं शक्यः परिणेतुम्। "तद्धैतत् पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवं सूर्यश्च" इति सम्यग्दर्शनकालमेव तत्फलं सर्वात्मत्वं दर्शयति। तस्मादैकान्तिकी विदुषः कैवल्यसिद्धिः" भा०। ४।१पादे च।

"तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात्" १३सू०।

"गतस्तृतीयशेषः, अथेदानीं ब्रह्मविद्याफलं प्रति चिन्ता प्रजायते, ब्रह्माधिगमे सति तद्विपरीतफलं दुरितं क्षीयते न वा क्षीयत इति संशयः। किं तावत् प्राप्तं फलार्थत्वात् कर्मणः फलमदत्त्वा न सम्भाव्यते क्षयः। फलदायिनी ह्यस्य शक्तिः श्रुत्या समधिगता। यदि तदन्तरेणैव फलोपभोगमपवृज्येत श्रुतिः कदर्थिता स्यात्। स्मरन्ति च 'न हि कर्माणि क्षीयन्ते' [म०भा०] इति। नन्वेवं सति प्रायश्चित्तोपदेशोऽनर्थकः प्राप्नोति। नैष दोषः, प्रायश्चित्तानां नैमित्तिकत्वोपपत्तेर्गृहदाहेष्ट्यादिवत्। अपि च प्रायश्चित्तानां दोषसंयोगेन विधानाद् भवेदपि दोषक्षपणार्थता, नत्वेवं ब्रह्मविद्याया विधानमस्ति। नन्वनभ्युपगम्यमाने ब्रह्मविदः कर्मक्षये तत्फलस्यावश्यभोक्तव्यत्वादनिर्मोक्षः स्यात्। नेत्युच्यते देशकालनिमित्तापेक्षो मोक्षः कर्मफलवद्भविष्यति। तस्मात् न ब्रह्मविद्याधिगमे दुरितनिवृत्तिरित्येवं प्राप्ते ब्रूमः तदधिगमे ब्रह्माधिगमे सत्युत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ भवतः, उत्तरस्याश्लेषः, पूर्वस्य विनाशः। कस्मात्, तद्व्यपदेशात् तथा हि ब्रह्मविद्याप्रक्रियायां सम्भाव्यमानसम्बन्धस्यागामिनो दुरितस्यानभिसम्बन्धं विदुषो व्यपदिशति "यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते" इति। तथा विनाशमपि पूर्वोपचितस्य दुरितस्य व्यपदिशति "तद्यथेषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते" इति। अयमपरः कर्मक्षयव्यपदेशो भवति। "भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः। क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे" इति। यदुक्तमनुपभुक्तफलस्य कर्मणः क्षयकल्पनायां शास्त्रं कदर्थितं स्यादिति। नैष दोषः, न हि वयं कर्मणः फलदायिनीं शक्तिमवजानीमहे, विद्यत एव सा, सा तु विद्यादिना कारणान्तरेण प्रतिबध्यत इति वदामः। शक्तिसद्भावमात्रे च शास्त्रं व्याप्रियते न प्रतिबन्धाप्रतिबन्धयोरपि। न हि कर्म क्षीयत इत्येतदपि स्मरणमौत्सर्गिकं न हि भोगादृते कर्म क्षीयते तदर्थत्वादिति, इष्यत एव प्रायश्चित्तादिना दुरितस्य क्षयः "सर्वं पाप्मानं तरति" "तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते"। "य उ चैनमेवं वेद" इत्यादि श्रुतिस्मृतिभ्यः। यत्तूक्तं नैमित्तिकानि प्रायश्चित्तानि भविष्यन्ति इति। तदसत्, दोषसंयोगेन चोद्यमानानामेषां दोषनिर्घातफलसम्भवे फलान्तरकल्पनानुपपत्तेः। यत्पुनरेतदुक्तं न प्रायश्चित्तवद्दोषक्षयोद्देशेन विद्याविधानमस्तीति अत्र ब्रूमः। सगुणासु तावद्विद्यासु विद्यत एव विधानं, तासु च वाक्यशेषे ऐश्वर्यप्राप्तिः पापनिवृत्तिश्च विद्यावत उच्यते, तयोश्चाविवक्षाकारणं नास्तीत्यतः पाप्मप्रहाणपूर्वकैश्वर्यप्राप्तिस्तासां फलमिति निश्चीयते। निर्गुणायान्तु विद्यायां यद्यपि विधानं नास्ति तथाप्यकर्त्रात्मत्वबोधात् कर्मप्रदाहसिद्धिः। अश्लेष इति चागामिषु कर्मसु कर्तृत्वमेव न प्रतिपद्यते ब्रह्मविदिति दर्शयति। अतिक्रान्तेषु तु यद्यपि मिथ्याज्ञानात् कर्तृत्वं प्रतिपेदे इव तथापि विद्यासामर्थ्यात् मिथ्याज्ञाननिवृत्तेस्तान्यपि प्रविलीयन्त इत्याह विनाश इति। पूर्वसिद्धकर्तृत्वभोक्तृत्वस्वरूपविपरीतं हि त्रिष्वपि कालेष्वकर्तृत्वाभोक्तृत्वस्वरूपं ब्रह्माहमस्मि नेतः पूर्वमपि कर्ता भोक्ता वाऽहमासं नेदानीं नापि भविष्यति काले इति ब्रह्मविदवगच्छति। एवमेव च मोक्ष उपपद्यते, अन्यथा

ह्यनादिकालप्रवृत्तानां कर्मणां क्षयाभावे मोक्षाभावः स्यात्। न च देशकालनिमित्तापेक्षो मोक्षः कर्मफलवत् भवितुमर्हति, अनित्यत्वप्रसङ्गात् परोक्षत्वानुपपत्तेश्च ज्ञानफलस्य। तस्मात् ब्रह्माधिगमे दुरितक्षय इति स्थितम्"। भा०

"इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु" ४।१।१४ सू०

"पूर्वस्मिन्नधिकरणे बन्धहेतोरघस्य स्वाभाविकस्याश्लेषविनाशौ ज्ञाननिमित्तौ शास्त्रव्यपदेशान्निरूपितौ, धर्मस्य पुनः शास्त्रीयत्वात् शास्त्रीयेण ज्ञानेनाविरोध इत्याशङ्क्य तन्निराकरणाय पूर्वाधिकरणन्यायातिदेशः क्रियते। इतरस्यापि पुण्यस्य कर्मण एवमघवदसंश्लेषो विनाशश्च ज्ञानवतो भवतः। कुतः, तस्यापि स्वफलहेतुत्वेन ज्ञानफलप्रतिबन्धित्वप्रसङ्गात्। "उभे उ हैवैष एते तरति' इत्यादिषु च दुष्कृतवत् सुकृतस्यापि प्रणाशव्यपदेशात् अकर्त्रात्मबोधनिमित्तस्य च कर्मक्षयस्य सुकृतदुष्कृतयोस्तुल्यत्वात् "क्षीयन्ते चास्य कर्माणि" इति चाविशेषश्रुतेः। यत्रापि केवल एव पाप्मशब्दः पठ्यते तत्रापि तेनैव पुण्यमप्याकलितमिति द्रष्टव्यं, ज्ञानापेक्षया निकृष्टफलत्वात्। अस्ति च श्रुतौ पुण्येऽपि पाप्मशब्दः 'नैनं सेतुमहोरात्रे तरतः' इत्यत्र सह दुष्कृतेन सुकृतमप्यनुक्रम्य "सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्ते" इत्यविशेषेणैव प्रकृतेषु पाप्मशब्दप्रयोगात्। पाते त्विति। तुशब्दोऽवधारणार्थः। एवं धर्माधर्मयोर्बन्धहेत्वोर्विद्यासामर्थ्यादश्लेषविनाशसिद्धेरवश्यम्भाविनी विदुषः शरीरपाते मुक्तिरित्यवधारयति।" भा०

"अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः।" ४।१।१५ सू०

"पूर्वयोरधिकरणयोर्ज्ञाननिमित्तः सुकृतदुष्कृतयोर्विनाशोऽवधारितः, स किमविशेषेणारब्धकार्ययोरनारब्धकार्ययोश्च भवत्युत विशेषेणानारब्धकार्ययोरेवेति विचार्यते। तत्र "उभे उ हैवैष एते तरति" इत्येवमादिश्रुतिष्वविशेषश्रवणादविशेषेणैव क्षय इत्येवं प्राप्ते प्रत्याह अनारब्धकार्ये एव त्विति। अप्रवृत्तफले एव पूर्वे जन्मान्तरसञ्चिते अस्मिन्नपि च जन्मनि प्राक् ज्ञानोत्पत्तेः सञ्चिते सुकृतदुष्कृते ज्ञानाधिगमात् क्षीयेते नत्वारब्धकार्ये सामिभुक्तफले याभ्यामेतत् ब्रह्मज्ञानायतनं जन्म निर्मितम्। कुत एतत्, "तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये" इति शरीरपातावधिकरणात् क्षेमप्राप्तेः, इतरथा हि ज्ञानादशेषकर्मक्षये सति स्थितिहेत्वभावात् ज्ञानप्राप्त्यनन्तरमेव क्षेममश्नुवीत तत्र शरीरपातप्रतीक्षां नाचक्षीत। ननु वस्तुबलेनैवायमकर्त्रात्मावबोधः कर्माणि क्षपयन् कथं कानिचित् क्षपयेत् कानिचिच्चोपेक्षेत, न हि समानेऽग्निबीजसम्पर्के केषाञ्चिद्बीजशक्तिः क्षीयते केषाञ्चिन्न क्षीयते इति शक्यमङ्गीकर्तुमिति। उच्यते, न तावदनाश्रित्यारब्धकार्यं कर्माशयं ज्ञानोत्पत्तिरुपपद्यते, आश्रिते च तस्मिन् कुलालचक्रवत् प्रवृत्तवेगस्यान्तराले प्रतिबन्धासम्भवाद्भवति वेगक्षयप्रतिपालनम्, अकर्त्रात्मबोधोऽपि हि मिथ्याज्ञानबाधनेन कर्माण्युच्छिनत्ति, बाधितमपि मिथ्याज्ञानं द्विचन्द्रादिज्ञानवत् संस्कारवशात् कञ्चित् कालमनुवर्तत एव। अपि च नैवात्र विवदितव्यं ब्रह्मविदः कञ्चित् कालं शरीरं ध्रियते न ध्रियते इति। कथं ह्येकस्य स्वहृदयप्रत्ययं ब्रह्मवेदनं देहधारणञ्चापरेण प्रतिक्षेप्तुं शक्येत। श्रुतिस्मृतिषु च स्थितप्रज्ञलक्षणनिर्देशेनैतदेव निरुच्यते। तस्मादनारब्धकार्ययोरेव सुकृतदुष्कृतयोर्विद्यासामर्थ्यात् क्षय इति निर्णयः।" भा०

"भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा सम्पद्यते" ४।१।१९ सू०

"अनारब्धकार्ययोः पुण्यपापयोर्विद्यासामर्थ्यात् क्षय उक्तः, इतरे त्वारब्धकार्ये पुण्यपापे उपभोगेन क्षपयित्वा ब्रह्म सम्पद्यते "तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्ये" इति "ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति" इति चैवमादिश्रुतिभ्यः। ननु सत्यपि सम्यग्दर्शने यथा प्राग्देहपाताद्भेददर्शनं द्विचन्द्रदर्शनन्यायेनानुवृत्तमेवं पश्चादप्यनुवर्तेत। न, निमित्ताभावात्। उपभोगशेषक्षपणं हि तत्रानुवृत्तिनिमित्तं, न च तादृशमत्र किञ्चिदस्ति। नन्वपरः कर्माशयोऽभिनवमुपभोगमारप्स्यते। न, तस्य दग्धबीजत्वात्। मिथ्याज्ञानावष्टम्भं हि कर्मान्तरं देहपाते उपभोगान्तरमारभते, तच्च मिथ्याज्ञानं सम्यग्ज्ञानेन दग्धमित्यतः साध्वेतदारब्धकार्यक्षये विदुषः कैवल्यमवश्यम्भावीति।" ४।१ भा०

"यत्तु सञ्चितं कर्मान्तरं तन्न निमित्तं फलस्य दग्धमूलत्वात्। अविद्यादयो हि क्लेशाः कर्मफलतृष्णस्य च मूलम्। तदुक्तं योगशास्त्रे "क्लेशमूलः कर्माशयः सति मूले तद्विपाकः" इति तच्च मूलं ज्ञानाग्निना दग्धमिति कुतः पुनः संसारः तस्माद्देहपाते कैवल्यमिति सिद्धम्" या०मि०

सांख्यकारिकायां तत्त्वकौमुद्यामस्य विशेषो उक्तो यथा

"सम्यग्ज्ञानाधिगमाद्धर्मादीनामकारणप्राप्तौ। तिष्ठति

संस्कारवशाच्चक्रभ्रमिवद्धृतशरीरः ।" सांख्यकारिका ।
"तत्त्वसाक्षात्कारोदयादेवानादिरप्यनियतविपाककालोऽपि कर्म्माशयप्रचयो दग्धबीजभावतया न जात्याद्युपभोगप्रसवाय प्रभाव कल्पते । क्लेशसलिलावसिक्तायां हि बुद्धिभूमौ कर्मबीजान्यङ्कुरं प्रसुवते तत्त्वज्ञाननिदाघनिपीतसकलक्लेशसलिलायामूषरायां कुतः कर्मबीजानामङ्कुरप्रसवः । तदिदमुक्तं धर्म्मादीनामकारणप्राप्ताविति अकारणत्वप्राप्तावित्यर्थः । उत्पन्नतत्त्वज्ञानेऽपि च संस्कारवशात्तिष्ठति । यथोपरतेऽपि कुलालव्यापारे चक्रं वेगाख्यसंस्कारवशाद्भ्रमत्तिष्ठति । कालपरिपाकवशात्तूपरते संस्कारे निष्क्रियं भवति । शरीरस्थितौ च प्रारब्धपरिपाकौ धर्म्माधर्म्मौ संस्कारौ । तथा च श्रुतिः "भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाथ सम्पद्यत" इति "तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्ये" इति। प्रक्षीयमाणाविद्याविषयश्च संस्कारस्तद्वशात्तत्सामर्थ्याद्धृतशरीरस्तिष्ठति" तत्त्वकौ० ।

सा०सू० भाष्येऽप्युक्तं यथा
"बाधितानुवृत्त्या मध्यविवेकतोऽप्युपभोगः" सू०।"सम्प्रज्ञातयोगेनात्मसाक्षात्कारोत्तरं मध्यविवेकावस्थो मध्यमविवेकेऽपि सति पुरुषे बाधितानामपि दुःखादीनां प्रारब्धवशात् प्रतिबिम्बरूपेण पुरुषेऽनुवृत्त्या भोगो भवतीत्यर्थः । विवेकनिष्पत्तिरूपपरवैराग्यादसम्प्रज्ञातादेव भवतीत्यतस्तस्यां दशायां न भोगोऽस्तीति प्रतिपादयितुं मध्यविवेक इत्युक्तम् । मन्दविवेकस्तु साक्षात्कारात् पूर्वं श्रवणमननध्यानमात्ररूप इति विभागः" भा०।

जीवन्मुक्तश्च सू०।

"जीवन्मुक्तोऽपि मध्यविवेकावस्थ एव भवतीत्यर्थः । जीवन्मुक्ते प्रमाणमाह" भा०।

"उपदेश्योपदेष्टृत्वात् तत्सिद्धिः" सू०।

"शास्त्रेषु विवेकविषये गुरुशिष्यभावश्रवणाज्जीवन्मुक्तसिद्धिरित्यर्थः। जीवन्मुक्तस्यैवोपदेष्टृत्वसम्भवादिति" भा०।

"श्रुतिश्च" सू०।

"श्रुतिश्च जीवन्मुक्तेऽस्ति "दीक्षयैव नरो मुच्येत् तिष्ठेन्मुक्तोऽपि विग्रहे। कुलालचक्रमध्यस्थो विच्छिन्नोऽपि भ्रमेद्घटः"। "ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीत्यादि" रिति। नारदीयस्मृतिरपि "पूर्वाभ्यासबलात् कार्यं न लोको न च वैदिकः। अपुण्यपापः सर्वात्मा जीवन्मुक्तः स उच्यते" इति। ननु श्रवणमात्रेणाप्युपदेष्टृत्वं स्यात् तत्राह" सांख्यप्रवचनभाष्यम् ।

"इतरथान्धपरम्परा"। सू०।

"इतरथा मन्दविवेकस्याप्युपदेष्टृत्वेऽन्धपरम्परापत्तिरित्यर्थः । यथान्धोऽन्यं वस्तुतत्त्वमज्ञात्वा चेदुपदिशेत् कश्चिदिदमेव सम्यगेव सिद्धमपि भ्रान्तीकुर्यात् सोऽप्यन्यं सोऽप्यन्यमित्यन्धपरम्परेति । ननु ज्ञानेन कर्मक्षये सति कथं जीवनं स्यात् तत्राह" भा०

"चक्रभ्रमणवद्धृतशरीरः" । सू०

"कुलालकर्मनिवृत्तावपि पूर्वकर्मवेगात् स्वयमेव यथा कियत्कालं चक्रं भ्रमति। एवं ज्ञानोत्तरं कर्मानुत्पत्तावपि प्रारब्धकर्मवेगेन चेष्टमानं शरीरं धृत्वा जीवन्मुक्तस्तिष्ठतीत्यर्थः। ननु ज्ञानहेतुसम्प्रज्ञातयोगेन भोगादिवासनाक्षये कथं शरीरधारणम् । न च योगस्य संस्काराभिभावकत्वे किं मानमिति वाच्यम् ।"व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिभवप्रादुर्भावौ निरोधपरिणाम"इति योगसूत्रतद्वृत्तिभ्यः। चिरकालीनस्य विषयान्तरावेशस्य विषयान्तरसंस्काराभिभावकतया लोकेऽप्यनुभवाच्चेति तत्राह ।" भा०

"संस्कारलेशतस्तत्सिद्धिः ।" सू०

"शरीरधारणहेतवो ये विषयसंस्कारास्तेषामल्पावशेषात् तत्र शरीरधारणस्य सिद्धिरित्यर्थः । अत्र चाविद्यासंस्कारलेशस्य सत्ता नापेक्ष्यते अविद्याया जन्मादिरूपकर्मविपाकारम्भमात्रे हेतुत्वात् । योगभाष्ये तथैव व्याख्यानात् । "वीतरागजन्मादर्शनादिति" न्यायाच्च । न तु प्रारब्धफलककर्मभोगेऽपीति । यत्र च नियमेनाविद्यापेक्ष्यते स प्रयासविशेषरूपो भोगो मूढेष्वेवास्ति जीवन्मुक्तानां तु भोगाभास एवेति प्रागुक्तम् । यत्तु कश्चिदविद्यासंस्कारलेशोऽपि जीवन्मुक्तस्य तिष्ठतीत्याह तन्न धर्म्माधर्म्मोत्पत्तिप्रसङ्गात् । अन्धपरम्पराप्रसङ्गात् । अविद्यासंस्कारलेशसत्ताकल्पने प्रयोजनाभावाच्च । एतच्च ब्रह्ममीमांसाभाष्ये प्रपञ्चितमिति" भा०।

जीवन्मुक्ति स्त्री जीवतो मुक्तिः । जीवतो बन्धनिवृत्तौ जीवतः पुरुषस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वनिबन्धनसुखदुःखविशेषक्लेशादिरूपस्य निवृत्तौ । तस्या उपायास्तु श्रवणमननयोगाभ्यासादयः तन्त्रोक्तकुलाचाराश्च । "जीवन्मुक्त्युपायस्तु कुलमार्गो हि नापरः" इति तन्त्रोक्तेः ।

जीवन्मृत त्रि० जीवन्नेव मृतः मृततुल्यः। जीवता कर्त्तव्यकार्य्यस्याकरणात् मृततुल्ये आलस्ययुक्ते स हि जीवन्नपि वैश्वदेवातिथिभोजनाद्यकरणेन आत्मनः पोषणेन निष्फल-

धीकरणात् मृतसमः। अतएवाह दक्षः "जीवन्तो मृत-कायाश्च ये आत्मम्भरयो नराः"।

जीवपति स्त्री जीवः जीवन् पतिरस्याः बपूर्वत्वात् वा न न ङीपौ जीवद्भर्तृकायां सधवायां "स्त्रीचैतदास्थाय लभेत सौभगं प्रियं प्रजां जीवपतिर्यशोयुषम्" भाग० ६।१८।२० अत्र कप् जीवपतिकादयोऽप्यत्र।

जीवपत्नी स्त्री जीवः जीवन् पतिर्यस्याः बपूर्वत्वात् नः ङीप् च। जीवत्पतिकायां सधवायाम् "ब्राह्मण्याश्च दत्तायाः जीवपत्न्याः जीवप्रजाया अगारे एतां रात्रिं वसेत्"। "वाचं विसृजेत् जीवपत्नीं प्रजां विन्देयेति" आश्व० गृ० १।७।२१।२१। "तमेतमवेक्षितमथ यं वीरसूर्जीवसूः जीवपत्नीति ब्राह्मण्यो मङ्गल्यादिभिर्वाग्भिरुपासीरन्" सं०त० गोभिलः।

जीवपत्रप्रचायिका न० जीवस्य जीवपुत्रकस्य पत्राणि प्रचीयन्ते ऽस्याम् "नित्यं क्रीड़ाजीविकयोः" पा० सु०। क्रीड़ायां प्र+चि–भावे ण्वुल्। उदीचां क्रीड़ाभेदे। "जीवपत्रप्रचायिका उदीचां क्रीड़ा" सि०कौ०। प्राचां क्रीड़ायां तु पा०सूत्रे प्राचामिति विशेषणात् न पूर्व-पदस्याद्युदात्तता किन्तु तत्पुरुषे प्रकृतिस्वरः।

जीवपुत्र पु०जीवः जीवकः पुत्र इव हर्षहेतुत्वात्।(जियाँपोती) १वृक्षभेदे। जीवः जीवन् पुत्रो यस्याः। २जीवत्सुतायां स्त्रियां "सा जीवपुत्रा सुभगा भवत्यमरवर्णिनी"हरिवं० १९८अ०। जीवत्सुतादयोऽप्यत्र। "काकवन्ध्या च या नारी मृतवत्सा च या भवेत्।। बहुपत्या जीववत्सा सा भवेन्नात्र संशयः"काशीखण्डः।"मृतप्रजा जीवपुत्रा धने-श्वरी" भाग० ६।१८।२१। ३तादृशपुरुषे पु०"कच्चित् पुत्रा जीवपुत्राः सुशस्यक" भाग० उ० २६।

जीवपुत्रक पु० जीवयतीति जीव–क जीवः पुत्र इव हर्ष-हेतुत्वात् स्वार्थे कन्।(जियाँपोती) वृक्षभेदे। शब्दर०।

जीवपुष्पा स्त्री जीवयतीति जीव–णिच् अच्–जीवं जीवकं पुष्पं यस्याः। बृहज्जीवन्तीवृक्षे राजनि०। जीवः जन्तुः पुष्पमिव।२जन्तुरूपपुष्पे न०। "अस्माकं शिविरे तावन्-निषिताः प्रासपाणयः। मयूर्या जीवपुष्पाणि विचिन्वन्तु वनेष्विव"रामा० सु०४२अ०।

जीवप्रिया स्त्री जीवं प्रीणाति प्री–क ६त०।१हरीतक्याम्। राजनि०। ६त०। २जीववल्लभे त्रि०।

जीवभद्रा स्त्री जीवानां भद्रं यस्याः ५ब०। जीवन्तीलतायां राजनि०। ६त०। जीवकल्याणे न०।

जीवमन्दिर न० ६त०। शरीरे राजनि०। तस्य जीवभोगा-यतनत्वाच्चयात्वं जीवस्थानादयोऽप्यत्र।

जीवमातृका स्त्री ६त०।"कुमारी धनदा नन्दा विमला मङ्गला बला। पद्मा चेति च विख्याताः सप्तैता जीवमातृकाः" विधानपारिजातोक्ते कुमार्यादौ मातृकासप्तके।

जीवयाज पु० जीवैः पशुभिर्याजः याजनम् यज–णिच् भावे घञ्। पशुभिर्याजने। "जीवयाजं यजते सोम-पादिवः" ऋ०।१।३१।१५। तस्य भाष्ये "याजयतेर्घञ् चेर-निटीति णिलोपस्याचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावात् चजोः कुघिण्यतोरिति कुत्वाभाव इति" यदुक्तं तत् प्रासादिकं याजयतेर्हलन्तत्वाभावात् यजोऽप्रवृत्तेः "एरच् पा० इत्यर्थान्तादचः एव प्रसक्तेः च।

जीवयोनि स्त्री जीवा जीवनवती योनिः। सजीवजन्तौ "तिर्यङ्मनुष्यविबुधादिषु जीवयोनिषु" भाग०१।६।२०

जीवरक्त न०जीवोत्पादकं रक्तम् शाक०त०। स्त्रीणामार्त्तवे शोणिते तस्य गर्भोत्पादकत्वेन तत्रस्थजीवोत्पादकत्वं यथाह सुश्रुतः "आर्त्तवं शोणितं त्वाग्नेयमग्नीषोमी-यत्वाद् गर्भस्य,पाञ्चभौतिकञ्चापि जीवरक्तमाहुराचार्याः विस्रता द्रवता रागः स्पन्दनं लघुता तथा। भूम्यादीनां गुणा ह्येते दृश्यन्ते चात्र शोणिते"।

जीवला स्त्री जीवं जीवनं लाति सेवनात् ला–क। सैंह-लीवृक्षायां राजनि०।

जीवलोक पु० जीवानां लोकः भोगसाधनम्। १संसारे "माता पिता गुरुजनः स्वजनो ममेति मायोपमे जगति कस्य भवेत् प्रतिज्ञा। एको यतो व्रजति कर्म पुरःसरो-ऽयं विश्रामवृक्षसदृशः खलु जीवलोकः।। सायं सायं वासवृक्षं समेताः प्रातः प्रातस्तेन तेन प्रयान्ति। त्यक्त्वान्योन्यं तञ्च वृक्षं विहङ्गा यद्वत् तद्वज्ज्ञातयो ज्ञातयश्चेति"।"ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः" गीता।"जीवलोके संसारोपभोगार्हम्" श्रीधरः। कर्म०। २जीवद्रूपे जने च "महायुषं हरति हि पौरुषेण तदा वीरोजीवति जीवलोके" भा०व०२४अ०।"आलोकमर्कादिव जीवलोकः" रघुः।

जीववल्ली स्त्री जीवयतीति जीव–णिच्–अच् कर्म०। क्षीर-काकोल्याम् राजनि०।

जीववृत्ति स्त्री जीव एव वृत्तिः। पाशुपाल्ये हेमच०। तत्र जीवरक्षादिना वेश्यादेर्वृत्तिरिति तस्य तथात्वम्। जीवे वृत्तिः स्थितिरस्य। २जीवनिष्ठे गुणादौ त्रि०

"जीवहन्त्री स्त्रियौ गुर्वी" भावप्रकाशे रोदकारिका ।

जीवशाक पु० कर्म० । मालवदेशप्रसिद्धे शाकभेदे । "जीवशाकः सुमधुरः हृद्यो वल्लिप्रबोधकः । दीपनः पाचनो बल्यो हृद्यः पित्तापहारकः" राजनि० ।

जीवशुक्ला स्त्री जीवतीति जीवा जीवन्त्येव शुक्ला क्षीरकाकोल्याम् राजनि० । अन्यस्य पक्वतायामेव शुक्लत्वमस्याः पुनर्जीवन्त्या एव तथात्वमिति तस्यास्तथात्वम् । [राजनि० ।

जीवश्रेष्ठा स्त्री जीवाय जीवनाय श्रेष्ठा । ऋद्धिनामौषधौ

जीवसंज्ञ पु०जीव इति संज्ञाऽस्य । कामवृद्धिवृक्षे राजनि० ।

जीवसाधन न०जीवस्य जीवनस्य साधनम् । धान्ये राजनि० ।

जीवसू स्त्री जीवं जीवन्तं सूते सू–क्विप् । जीवत्पुत्रिकायां स्त्रियां शब्दच० । "जीवसूर्वीरसूर्भद्रे ! बहुपुत्रसमन्विता" भा० आ० १९९ अ० ।

जीवस्थान न० ६त० । मर्मणि शब्दा० ।

जीवहीन पु० "जरद्गवो जीवहीनः" पिण्डारकनामके वरुणरे भव्ये प्रमाणग्रन्थे २१०६ श्लो० उक्तम् ।

जीवा स्त्री जीव–अच् जीवयतेर्वा टाप् ज्या–क्विप् संप्रसारणे दीर्घः सा वनस्य वा । १धनुषो गुणे ज्यायां २जीवन्तिकायामोषधौ, ३वचायां, ४शिञ्जिते, ५भूमौ ६जीवनोपाये च मेदि० जीव–भावे अ टाप् । ७जीवने जटा० । धनुराकारक्षेत्रस्य धनुस्कोमकरेखारूपसंबन्धे क्षेत्रभेदे तन्मानानयनादिकं लीला० दर्शितं तच्च क्षेत्रशब्दे २४०१ पृ० दर्शितम् । ग्रहस्फुटगणनाद्युपयोगिनी राशिकलायाः जीवा तु ज्योतिषग्रन्थे २१०२४० उक्ता ज्यायां ज्याशब्दे वक्ष्यते ज्योत्पत्तिप्रकारः सि० शि० उक्तो यथा

"इष्टाङ्कुलव्यासदलेन वृत्तं कार्यं दिगङ्कं भगणाङ्कितं च । ज्यासंख्ययाप्ता नवतेर्लवा ये तदाद्यजीवा धनुरेतदेव । हित्वाऽऽदितश्च तदनन्तराणां चापे तु दत्त्वोभयतो दिगङ्कात् । एवं तदग्रद्वयबद्धरज्वोरर्धं ज्यकार्धं निखिलानि चैवम् । यथान्यथा वा गणितेन यानि ज्यार्धानि तान्येव परिस्फुटानि । त्रिज्याकृतिर्दोर्गुणवर्गहीना मूलं तदीयं खलु कोटिजीवा । दोःकोटिजीवारहिते त्रिभज्ये तच्छेषके कोटिभुजोत्क्रमज्ये । ज्याचापमध्ये खलु योऽत्र बाणः सैवोत्क्रमज्या सुधियात्र वेद्या । त्रिज्यार्धं राशिज्या तत्कोटिज्या च षष्टिभागानाम् । त्रिज्यावर्गार्धपदं शरवेदांशज्यका भवति । त्रिज्याकृतीषुघातात् त्रिज्याकृतिवर्गपञ्चघातस्य । मूलोनादष्टहृतान्मूलं षट्त्रिंशदंशज्या । गजहयगजेषु ५८७८ निघ्नी त्रिभजीवा वाऽयुतेन....संभक्ता । षट्त्रिंशदंशजीवा तत् कोटिज्याष्टतेषूणाम् । त्रिज्याकृतीषुघातान्मूलं त्रिज्योनितं चतुर्भक्तम् । अष्टादशभागानां जीवा स्पष्टा भवत्येवम् । क्रमोत्क्रमज्याकृतियोगमूलाद्दलं तदर्धांशकशिञ्जिनी स्यात् । त्रिज्योत्क्रमज्यागुणितेर्दलस्य मूलं तदर्धांशकशिञ्जिनी वा । तस्याः पुनस्तद्दलभागकानां कोटेश्च कोट्यंशदलस्य चैवम् । अन्यज्यकासाधनमुक्तमेवं पूर्वैः प्रपञ्चोऽत्र विशिष्टमुक्तः । त्रिज्याभुजज्याहतिहीनयुक्ते त्रिज्याकृती तद्दलयोः पदे स्तः । भुजोनयुक्त्रिभषड्भयोर्ज्ये कोटिं भुजज्यां परिकल्प्य चैवम् । यद्दोर्ज्ययोरन्तरमिष्टयोर्यत्कोटिज्ययोस्तत्कृतियोगमूलम् । दलीकृतं स्याद्भुजयोर्वियोगदलस्य जीवैवमनेकधा वा । दोःकोटिजीवाविवरस्य वर्गो दलीकृतस्तस्य पदेन तुल्या । स्यात् कोटिदोर्विवरार्धजीवा यद्वेह मूलग्रहणं विनापि । दोर्ज्याकृतिर्व्यासदलार्धभक्ता व्यस्तत्रिजीवाविवरेण तुल्या । दोःकोटिभागान्तरशिञ्जिनी स्यात्त्राशीनि वा कानिचिदीरितानि । खनोऽङ्गरुद्रघ्नेन(६५६८) वर्जिता भुजशिञ्जिनी । कोटिज्या दशभिः क्षुण्णा त्रिघ्नेषु-(५७३)विभाजिता । तदैक्यमंशजीवा स्यादन्तरं पूर्वशिञ्जिनी । प्रथमज्या भवेदेवं षष्ट्यंशाद्धनतः । त्रिज्यार्धं ऽष्टघ्नभक्तत्रिघ्नाक्ष्णिचतुर्भक्तिज्यकाः । कोटिजीवा शताभ्यस्ता गोदस्ततिथि-(१५२९)भाजिता । दोर्ज्या स्यादष्टरुद्रांश-(१६७)हीना तद्योगसंमिता । तदग्रज्या तद्योगापि विवरं पूर्वशिञ्जिनी । तत्पदज्या २२५ नवांशोना एवमत्राद्यशिञ्जिनी । ज्यासंस्करयैवं वा चतुर्विंशतिर्जीवाः । चापयोरिष्टयोर्दोर्ज्ये मिथः कोटिज्यकाहते । त्रिज्याभक्ते तयोरैक्यं स्याच्चापैक्यस्य दोर्ज्यका । चापान्तरस्य जीवा स्यात् तयोरन्तरसंमिता । अन्यज्यासाधने सम्यगियं ज्याभावनोदिता । समासभावना चैका तथान्यान्तरभावना । आद्यज्याचापभागानां प्रतिभागज्यकाविधिः । सा ज्यानुपाततः शेषज्यार्धं परिपाल्यते । आद्यदोःकोटिजीवाभ्यामेव कार्यं ततो लघुः । भावनाः स्फुटदग्ज्याः इष्टे व्यासदले स्फुटाः । स्थूलं ज्यानयनं चापाभिधं तच्चोदितं मया । उक्ता संक्षेपतः पूर्वं ज्योत्पत्तिः सुगमा च सा । सविशेषाधुना तत्र विशेषादिष्टयोच्यतः" । तत्र तावदाचार्याणां पदवीमित्यादि श्लोकपञ्चकं

गुणभम् । अत गणितेन ज्यासाधनार्थं सूक्ष्मज्याप्रत्यक्षविधप्रकारमेवाह । तत्प्रकारो हि बीजगणितक्रियया । त्रिज्यार्धं राशिज्येत्यादि । त्रिज्यार्धेन १७१९ तुल्या त्रिंशदंशानां ज्या भवति । तस्याः कोटिज्या षष्टिभागानाम् । त्रिज्यावर्गार्धपदं पञ्चचत्वारिंशदंशानां ज्या भवति । अथ त्रिज्यावर्गात् पञ्चगुणात् त्रिज्याकृतिवर्गपञ्चघातस्य मूलेन हीना-इष्टकृतात् पदं षट्त्रिंशदंशानां ज्या । अथ वासिना कृतगजेषु ५८७८ मिता त्रिज्याऽयुतेन १०००० भक्ता षट्त्रिंशदंशानां ज्या स्यात् । इति गणितलाघवम् । तत् कोटिज्या चतुष्पञ्चाशदंशानां ज्या । तथा त्रिज्यावर्गस्य पञ्चगुणस्य मूलं त्रिज्याहीनं चतुर्भक्तं अष्टादशभागानां ज्या भवति । तत्कोटिज्या द्विसप्ततिभागानाम् । अतोऽन्यथा साधनमाह । क्रमोत्क्रमज्येत्यादि । कोटिज्योना त्रिज्या भुजस्योत्क्रमज्या स्यात् । भुजज्योना त्रिज्या कोटेरुत्क्रमज्या स्यात् । भुजक्रमज्योत्क्रमज्ययोर्वर्गयोगपददलं भुजांशानामर्धस्य ज्या स्यात् । अथवा त्रिज्योत्क्रमज्याघातदलस्य मूलं तदर्धांशज्या स्यादिति क्रियालाघवम् । एवमुत्पन्नज्याया अपि कोटिज्या या तत्कोटिभागानाम् । ततः पुनरेवमन्यास्तदर्धांशकज्याः साध्याः । कोटेश्चैवमन्याः । तद्यथा । यत्र चतुर्विंशतिज्यास्तत्र त्रिज्यार्धमष्टमं ज्यार्धम् । तत्कोटिज्या तु षोडशम् । शरवेदांशज्या द्वादशम् । अष्टमात् तदर्धांशप्रकारेण चतुर्थम् । ४ । तत्कोटिज्या विंशम् । २० । एवं चतुर्थात् द्वितीयं २ द्वाविंशं च २२ । द्वितीयादाद्यं १ त्रयोविंशं च २३ । विंशतितमाद्दशमं १० चतुर्दशं च १४ । दशमात् पञ्चमम् ५ एकोनविंशं च १९ । द्वाविंशादेकादशं ११ त्रयोदशं च १३ । चतुर्दशात् सप्तमं ७ सप्तदशं च १७ । अथ द्वादशात् षष्ठं ६ अष्टादशं च १८ । षष्ठात् तृतीयं ३ एकविंशं च २१ । अष्टादशान्नवमं ९ पञ्चदशं च १५ । त्रिज्या चतुर्विंशमिति । एवं किल पूर्वैरन्यज्यासाधनमुक्तम् । इदानीं विनाप्युत्क्रमज्ययाभिनवप्रकारेणाह । त्रिज्याभजज्याहतीत्यादि । त्रिज्याभुजज्याघातेन त्रिज्याकृतिरेकत्रोनान्यत्र युता । द्वे स्थापिते । तयोर्मूले । आद्यं भुजोनपाद्यांशानां दलस्य ज्या । द्वितीयं भुजाढ्यपाद्यांशानां दलस्य । एवमतोऽन्याः । तद्यथा । अष्टमात् षोडशं १६ ज्यार्धम् । षोडशाद्दशमं च विंशं च २० । चतुर्थाद्दशमं १० । चतुर्दशं च १४ । एवं द्वितीयादपि । प्रकारान्तरमाह । यद्दोर्ज्ययोरन्तरमित्यादि । इष्टदोर्ज्ययोर्यदन्तरं कोटिज्ययोश्च यत् तयोर्वर्गैक्यमूलस्य दलं भुजयोरन्तरार्धस्य ज्या भवति । एवमन्ययोरन्याः । यथैका किल चतुर्थी ४ । अन्याष्टमी ८ दोर्ज्या । ताभ्यां द्वितीया सिध्यति । द्वितीयाचतुर्थीभ्यां प्रथमेत्यादि । तथा दोःकोटिज्ययोरन्तरस्यार्धस्य मूलं दोःकोटिभागान्तरार्धस्य ज्या स्यात् । यथाष्टमी ८ दोर्ज्या । षोडशी १६ कोटिज्या । ताभ्यां चतुर्थी ४ स्यादित्यादि । अथ मूलग्रहणक्रियया विनापि दोःकोटिभागान्तरज्यानयनमाह । दोर्ज्याकृतिरित्यादि । दोर्ज्यावर्गस्त्रिज्यार्धेन भक्तः । तया त्रिज्यायाश्च विवरं दोःकोट्यन्तरस्य ज्या स्यात् । कानिचिदेवमत्र ज्यार्धानि साध्यानि । तद्यथा । यत्र किल त्रिंशज्ज्यार्धानि तत्र त्रिज्यार्धं दशमम् । १० । तत्कोटिज्या विंशतितमम् । शरवेदांशज्या पञ्चदशम् । षड्विंशज्या द्वादशम् । तत्कोटिज्याष्टादशं ज्यार्धम् । अष्टादशभागानां ज्या षष्ठम् । ६ । तत्कोटिज्या चतुर्विंशमिति । क्रमोत्क्रमज्याकृतियोगमूलादित्यादिना पूर्वोक्तप्रकारेण दशमात् पञ्चमम् । तत्कोटिज्या पञ्चविंशम् । एवं द्वादशात् षष्ठं चतुर्विंशं च । षष्ठात् तृतीयं सप्तविंशं च । अष्टादशान्नवमं एकविंशं च । एतान्येवानेन प्रकारेण सिध्यन्ति नान्यानि । अत उक्तं कानिचिदेवमेति । यद्दोर्ज्ययोरन्तरमित्यादिप्रकारेण । अतोऽत्र पञ्चमैका दोर्ज्या । नवमान्या । ताभ्यां यद्दोर्ज्ययोरन्तरमित्यादिना प्रकारेण भुजयोरन्तरार्धस्य ज्योत्पद्यते । तत्र द्वितीयं ज्यार्धम् । तत्कोटिज्याष्टाविंशम् । ताभ्यां क्रमोत्क्रमज्याकृतियोगमूलाद्दलमित्यादिप्रकारेणाद्यं चतुर्दशं च । एवमन्यान्यपि चतुर्दश सिध्यन्ति । अथ ज्याभावना । सा च द्विधा । एका समासभावना । अन्यान्तरभावना । तदर्थमाह । चापोद्गोभुजदंशेनेत्यादि । यत्र किल चतुस्त्रिवेदाग्नि ३४३८ तुल्या त्रिज्या भवति च ज्यार्धानि तत्र तावदुच्यते । तत्र सूक्ष्मभूतज्यानां मध्ये साधनेष्टा भुजज्या तत्कोटिज्या च पृथक् स्थाप्या । भुजज्या शनवषड्बाहुरस ६५६९ विभागेन रहिता कार्या । कोटिज्या तु दशगुणा त्रिषट्पञ्चविभाजिता । तयोरैक्यं तदग्रज्या । अन्तरं पूर्वज्या स्यात् । यथा त्रिज्यार्धं त्रिंशत्कस्यार्धं २० ज्यार्धम् । ततः समासभावनयैकत्रिंशत्कम् ।

तस्मादुद्दालिं शतुर्संख्यमित्यादि। अन्तरभावनया त्रयोन-विंशतितमदादिंशमित्यादि। पूर्वं दोर्ज्या कोटिज्या त्रिज्या च प्रकल्प्य प्रथमं खण्डमेवं षष्टिः ६० स्यात्। अथ यदि सैव त्रिज्या चतुर्विंशतिजीवार्धोनि तदर्थमाह। कोटिजीवाशताभ्यस्तेत्यादि। अत्रापि त्रिज्यार्धमष्टमं ज्यार्धं सा भुजज्या। षोडशं कोटिज्या वा कोटि-ज्या अनगुणा शोडशतिथि(१५२८) भाजिता। या तु दोर्ज्या सा तु त्रिज्येन सप्ताङ्कवेदांशेन४६७हीना कार्या। यदि तयोरैक्यं क्रियते तदा नवमं ज्यार्धं भवति। यद्यन्तरं तदा सप्तमं स्यात्। एवं समासभावनया सप्तमाद्दशमं दशमादेकादशमित्यादि। तथान्तरभावनया सप्तमात् षष्ठं षष्ठात् पञ्चममित्यादि। एवं प्रथमं सप्तांशोनं तत्पदस्य२२५मितं भवति। अथवा पूर्वं दोर्ज्या त्रिज्या च कोटिज्या प्रकल्प्य साध्यते तथापि तदेव। ततः समासभावनया द्वितीयादीन्यखिलानि भवन्ति। अथ वा त्रिज्यां दोर्ज्यां प्रकल्प्य पूर्णं कोटिज्यां च प्रकल्प्य साध्यते तदा त्रयोविंशत्युत्पद्यते तस्मादन्तर-भावनया द्वाविंशम् २२। ततोऽप्येकविंशम्२१। एवम-खिलान्यपि निष्पद्यन्ते। अथ प्रकारान्तरमाह। चापयो-रिष्टकोटिरित्यादि। इष्टयोश्चापयोर्ये दोर्ज्ये ते कर्णभूमी स्याप्ये। तयोरधस्तात् कोटिज्ये च। ततः प्रथमको-टिज्या द्वितीयदोर्ज्यया गुण्या। ततो द्वितीयकोटिज्या प्रथमदोर्ज्यया गुण्या। द्वे अपि त्रिज्यया भाज्ये। अनयोः समासश्चापैक्यभुजज्या ज्या भवति। अन्तरं चा-पान्तरस्य ज्या भवति। एवं सिद्धज्यातोऽन्यज्यासाधने भावना। तद्यथा। तुल्यभावनया प्रथमज्यार्धस्य प्रथम-ज्यार्धेन सह समासभावनया द्वितीयं, द्वितीयस्य द्वितीये नैवं चतुर्थमित्यादि। अथातुल्यभावनया द्वितीयतृतीययोः-समासभावनया पञ्चमम्। अन्तरभावनया प्रथमं स्यादि-त्यादि। अथेष्टस्याद्यार्धे ज्यासाधनार्थमाह। आद्यज्या-चापभागानामित्यादि। यावद्भिरंशैरेका ज्या लभ्यते ते आद्यज्याचापांशाः। प्रतिभागज्याकाविधिरिति। त्रिज्या-पञ्चभि ५७२ भक्तेत्यादिना प्रागुक्तप्रकारेणैकभागस्य ज्यानानीय तद्भावनातो भागद्वयस्यैवं तेषां भागानां ज्या साध्या याभीष्टत्रिज्यया कृता वसुनवाग्निपक्षभि-१३९८ र्भक्ता प्रथमज्या स्यात्। तस्मात्सैव सह भाव नया द्वितीयाद्याः सिध्यन्ति" प्रमिताक्षरा।

जीवातु पु॰ जीवयति जीव-णिच्+कर्त्तरि आतुः जीवत्य-नेन जीव-करणे वा आतु। १मद्ये २जीवनौषधे ३मृतसञ्जीवनौषधे च भावे आतु। ४जीवने। मेदि॰ "रे रक्ष! दक्षिण! मृतस्य शिशोर्द्विजस्य जीवातवे विसृज शूद्रमुनौ कृपाणम्" उत्तरच॰। "आत्तंया पुनर्जीवातवे न मर्त्तवे" ताण्ड्य॰ब्रा॰१।५।१८। जीवितुमिति भाष्योक्तेः तवेप्रत्ययान्तमित्यन्ये तथा च जीव-तुमर्थे तवे वा॰ दीर्घः। न मर्त्तवे इति साहचर्यात् जीवितुमित्यर्थकता तस्य तवेप्रत्ययान्ततयैव सिध्यतीति बोध्यम्।

जीवातुमत् पु॰ जीवातु+मतुप्। आयुष्कामेष्टौ देवता-भेदे "आयुष्कामेष्ट्यां जीवातुमन्तौ" आश्व॰श्रौ॰ २।१०।२। "जीवातुमन्तौ सर्वोपयुं पन्था" २।१८।१६।

जीवात्मन् पु॰ जीवति जीव-अच् कर्म॰। मायावच्छिन्न-युक्ते आत्मनि प्राणिनि "संयोगो योग इत्युक्तो जीवा-त्मपरात्मनोः" योगया॰। जीवात्मन्! पश्य भद्रं ते मातरं पितरञ्च ते" भाग॰ ६।१६।२।

जीवादान न॰ ६त॰। "अयोगस्तूभयोराध्मानं परिकर्त्तिका परिस्रावः प्रवाहिका हृदयोपसरणमायस्योऽभियोगो जीवादानमिति नव व्यापदो वैद्यनिमित्ता भवन्तीति" सुश्रुतोक्ते वैद्यनिमित्ते व्यापद्भेदे तस्य वमनविरेचनव्या-पद्भेदः यथोक्तं तत्रैव।

"अथातो वमनविरेचनव्यापच्चिकित्सितं व्याख्यास्यामः। वैद्यातुरनिमित्तं वमनं च यदा व्यापद्यते तत्र वम-नस्याधोगतिरूर्ध्वं विरेचनस्येति पृथक्। सामान्यमुभयोः सावशेषौषधत्वं जीर्णौषधत्वं हीनाधिदोषापहृतत्व वातशूलमयोगातियोगौ जीवादानमाध्मानं परिकर्त्तिका परिस्रावः प्रवाहिकाहृदयोपसरणं विबन्ध" इति।

जीवाधार पु॰ ६त॰। हृदये हेमच॰। "हृदयं तस्माद् ह-दयम्" छा॰ उ॰ जीवस्य हृदयाधारत्वोक्तेस्तथात्वम्।

जीवान्तक पु॰जीवमन्तयति अन्ति-नामधा॰ण्वुल्। जीवनार्थं प्राणिनाशके शाकुनिके अमरः२प्राणिनाशकमात्रे त्रि॰।

जीवार्द्धपिण्डक पु॰सूर्यसि॰ परिभाषिते चक्रस्य राशिकलानां १८० शतानामष्टमे भागे २२५ यथाह सू॰ सि॰ "राशि-लिप्ताष्टमो भागः प्रथमं ज्यार्धमुच्यते" तत्तद्विभक्तं लब्धो नमिश्रितं तद् द्वितीयकम्। आद्येनैवं क्रमात् पिण्डान् भक्त्वा लब्धोनसंयुताः। खण्डकाः स्युश्चतुर्विंशज्यार्ध-पिण्डाः क्रमादमी"। "एकराशिकलानामष्टादशशता-नामष्टमोऽंशस्त्वाद्विमितः२२५ प्रथममाद्यं ज्यार्धं सम्पूर्णजीवार्द्धपिण्डकः कथ्यते तदभिज्ञैः" रङ्ग॰। अत्र

चन्द्रार्द्धस्य धनुराकृतित्वात् तन्मोभयपार्श्वस्थरेखासंकलनरूपरेखायाः जत्र्वाद्यरूपत्वात् तस्यार्द्धस्यैव वाचकेन शब्दकार्यरूपेण तदीयार्द्धस्य पिङ्गलसंज्ञा कृतेति बोध्यम्। जत्र्वादिपिङ्गलोऽयम्। [राजनि०।

जीवाला स्त्री जीवमालाति आ+ला—क। सैंहल्यां लतायां

जीवास्तिकाय पु० अर्हन्मतसिद्धे जीवपदार्थे अर्हच्छब्दे दृश्यम्। जीवशब्दे चोक्तप्रायः।

जीविका स्त्री जीव—अ कन् अत इत्वम्। १जीवनोपाये आजीवने। २जीवन्तीवृक्षे मेदि०।

जीवित न०जीव—भावे क्त। १जीवने प्राणधारणे "जीवितनाशो भवेत्तस्याः" शा० इ० "नाभिनन्देत मरणं नाभिनन्देत जीवितम्" जीवितात्ययमापन्नो योऽन्नमत्ति यतस्ततः" मनुः। कर्त्तरि क्त। २जीवनयुक्ते त्रि०। "प्रागेव मत्वा नलमथ्याम्यं जीविताचीति वञ्चिता" रघुः।

जीवितकाल पु० ६त०। आयुषि प्राणधारणसमये अमरः।

जीवितघ्ना स्त्री जीवितस्य जीवनस्य घ्ना—घ्नान यस्याः। नाडाम्। राजनि०। तद्धाधने हि नरस्य जीवननाशात् तथात्वम्।

जीवितेश पु० ६त०। १प्राणनाथे पत्यौ २इन्द्रे ३सूर्य्ये च शब्दरत्ना०। ४जीवात्मनि हेमच०। ५जीवितेश्वरे त्रि०मेदि०। "रामकल्पनमरेण ताडिता दुःसहेन हृदये निशाचरी। गन्धवद्रुधिरचन्दनोक्षिता जीवितेशवसतिं जगाम सा" रघुः। चन्द्रस्य शरीर देहमध्यस्थेडापिङ्गलानाड्योः स्थिता प्राणवह्नाडरयहेतुत्वात् तथात्वम्। "इडायां सञ्चरेच्चन्द्रः पिङ्गलायां दिवाकरः" ता० ति०२५ पटले उक्तम्। इडाशब्दे ८९०पृ० दृश्यम् इडाशब्देऽनुक्तत्वात् प्रसङ्गात् इडापिङ्गलयोः स्वरूपादिकमभीधीयते "इडा वामे तयोर्मध्ये सुषुम्णा पिङ्गलापरे" शा० ति० "या वामगुल्फसंबद्धा या निर्व्याति सुषुम्णया। दक्षिणं कुण्डमाश्रित्य धनुर्वक्रा हृदिस्थिता। वामांसजत्रन्तरगा दक्षिणानासिकामियात्"। तथा दक्षिणगुल्फस्था नासयोर्वामरन्ध्रगा "पदार्थादर्शधृतवाक्यम्। तन्त्रान्तरेऽपि "सुषुम्णाकलितापीडामध्ये दक्षिणपार्श्विता। कुक्षता दक्षभागस्य जत्रुमध्यमभाश्रिता। दक्षिणानासिकाद्वारं प्राप्नोति गिरिजात्मजे॥ वामसपक्षसंकुचिता तथाप्ता सव्यनासिकामिति" अनयोः स्वरूपकं योगार्णवे "इडा च शङ्खसङ्काशा अप्राः सव्ये व्यवस्थिता। पिङ्गलाऽसितरक्ताभा दक्षिणं पार्श्वमाश्रितेति" "अनेन पिङ्गलेडयोः क्रमेण सूर्य्याचन्द्रमसोः स्थितिरुक्ता भवति" पदार्थादर्शः।

जीविन् त्रि० जीव—णिनि। प्राणधारके प्राणिमात्रे २जीवनोपाययुक्ते च। "जीविनां दारुणो रोगः कर्म्मभोगः शुभाशुभः। भक्तो वैद्यश्च निघ्नन्ति हरिभक्तिरसायनात्" ब्र०वै०गणे०ख०। "तत्र भावेन जायन्ते मानवा दीर्घजीविनः"। "भक्तःपरजने दाता स्वजने दुःखजीविनः" मनुः। "यथाशु शूद्राः कृषिजीविनश्च" "भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः प्राणिनां बुद्धिजीविनः" मनुः स्त्रियां ङीप् "पुत्रपौत्रजीविन्यो निरातङ्कानिरीतयः। यन्नादीयाः प्रजास्तस्य" रघुः।

जीवेष्टि स्त्री जीवोद्देशिका इष्टिः। बृहस्पतिसवे यज्ञार्थचि०

जीवोत्पत्तिवाद पु० जीवस्य सङ्कर्षणाभिधस्योत्पत्तिवादः। पाञ्चरात्रवैष्णवसिद्धान्ते जीवात्मोत्पत्तिसाधने वादे तत्र हि "प्रज्ञाणो वासुदेवाख्यात्जीवः सङ्कर्षणाभिधः। जायते च मनस्तस्मात् प्रद्युम्नाख्यं ततः पुनः। अहङ्कारोऽनिरुद्धाख्यश्चत्वारो विश्वरूपकाः। वासुदेवाराधनाद्धि जीयते ब्रह्मचोक्षमिति"। तदेतन्मतं शा० सू०भा० निराकृतं यथा "उत्पत्त्यसम्भवात्" सू०।

"येषामप्रकृतिरधिष्ठाता केवलनिमित्तकारणम् ईश्वरोऽभिमतस्तेषां पक्षः प्रत्याख्यातः, येषां पुनः प्रकृतिश्चाधिष्ठाता चोभयात्मकं कारणमीश्वरोऽभिमतस्तेषां पक्षः प्रत्याख्यायते। श्रुतिसमाश्रयणेनाप्येवंरूप एवेश्वरः प्राक् निर्द्धारितः प्रकृतिश्चाधिष्ठाता चेति, श्रुत्यनुसारिणी च स्मृतिः प्रमाणमिति स्थितिः, तत् कस्य हेतोरेष पक्षः प्रत्याचिख्यासित इति। उच्यते। यद्यप्येवंजातीयकोऽंशः समानत्वान्न विसंवादगोचरो भवत्यस्ति त्वंशान्तरं विसंवादस्थानमिति, अतस्तत्प्रत्याख्यानायारम्भः। तत्र भागवता मन्यन्ते भगवानेवैको वासुदेवः निरञ्जनज्ञानस्वरूपः परमार्थतत्त्वं, स चतुर्धाऽऽत्मानं प्रविभज्य प्रतिष्ठितो वासुदेवव्यूहरूपेण सङ्कर्षणव्यूहरूपेण प्रद्युम्नव्यूहरूपेण अनिरुद्धव्यूहरूपेण च वासुदेवो नाम परमात्मोच्यते, सङ्कर्षणो नाम जीवः, प्रद्युम्नो नाम मनः, अनिरुद्धो नामाहङ्कारः, तेषां वासुदेवः परा प्रकृतिः, इतरे सङ्कर्षणादयः कार्य्यं, तमित्थम्भूतं भगवन्तमभिगमनोपादानेज्यास्वाध्याययोगैर्वर्षशतमिष्ट्वा क्षीणक्लेशो भगवन्तमेव प्रतिपद्यत इति। तत्र यत्तावदुच्यते योऽसौ नारायणः परोऽव्यक्तात् प्रसिद्धः परमात्म

सर्वात्मा स आत्मनाऽऽत्मानमनेकधा व्यूह्यावस्थित इति, तन्न निराक्रियते, "स एकधा भवति त्रिधा भवति" इत्यादिश्रुतिभ्यः परमात्मनोऽनेकधा भवस्याधिगतत्वात्। यदपि भगवतोऽभिगमनादिलक्षणमाराधनम् अजस्रमनन्यचित्ततयाऽभिप्रेयते तदपि न प्रतिषिध्यते श्रुतिस्मृत्योरीश्वरप्रणिधानस्य प्रसिद्धत्वात्। यत् पुनरिदमुच्यते वासुदेवात् सङ्कर्षण उत्पद्यते सङ्कर्षणाच्च प्रद्युम्नः,प्रद्युम्नाच्चानिरुद्ध इति। अत्र ब्रूमः, न वासुदेवसंज्ञकात् परमात्मनः सङ्कर्षणसंज्ञस्य जीवस्योत्पत्तिः सम्भवति, अनित्यत्वादिदोषप्रसङ्गात् उत्पत्तिमत्त्वे हि जीवस्यानित्यत्वादयो दोषाः प्रसज्येरन्, ततश्च नैवास्य भगवत्प्राप्तिर्मोक्षः स्यात्,कारणप्राप्तौ कार्यस्य प्रविलयप्रसङ्गात्। प्रतिषेधिष्यति चाचार्यो जीवस्योत्पत्तिं "नात्माश्रुतेर्नित्यत्वाच्च" तस्मादसङ्गतैषा कल्पना" भा०।

"न च कर्त्तुः करणम्" सू०।

"इतश्चासङ्गतैषा कल्पना; कस्माद्धि लोके कर्त्तुर्देवदत्तादेः करणं परश्वाद्युत्पद्यमानं दृश्यते। वर्णयन्ति च भागवताः 'कर्त्तुर्जीवात् सङ्कर्षणसंज्ञकात् करणं मनः प्रद्युम्नसंज्ञकमुत्पद्यते कर्त्तृजाच्च तस्मादनिरुद्धसंज्ञकोऽहङ्कार उत्पद्यते" इति। न चैतद्दृष्टान्तमन्तरेणाध्यवसातुं शक्नुमः। न चैवम्भूतां श्रुतिमुपलभामहे" भा०।

"विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः" सू०।

"अथापि स्यान्न चैते सङ्कर्षणादयो जीवादिभावेनाभिप्रेयन्ते किं तर्हि ईश्वरा एवैते सर्वे ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजोभिरैश्वर्यधर्मैरन्विता अभ्युपगम्यन्ते वासुदेवा एवैते सर्वे निर्दोषा निरधिष्ठाना निरवद्याश्चेति, तस्मान्नायं यथावर्णित उत्पत्त्यसम्भवो दोषः प्राप्नोतीति। अत्रोच्यते, एवमपि तदप्रतिषेध उत्पत्त्यसम्भवस्याप्रतिषेधः प्राप्नोत्येव, अयमुत्पत्त्यसम्भवो दोषः प्रकारान्तरेणेत्यभिप्रायः, कथं यदि तावदयमभिप्रायः परस्परभिन्ना एवैते वासुदेवादयश्चत्वार ईश्वरास्तुल्यधर्माणो नैषामेकात्मकत्वमस्तीति, ततोऽनेकेश्वरकल्पनानर्थक्यम्, एकेनैवेश्वरेणेश्वरकार्यसिद्धेः। सिद्धान्तहानिश्च भगवानेको वासुदेवः परमार्थतत्त्वमित्यभ्युपगमात्। अथायमभिप्रायः एकस्यैव भगवत एते चत्वारो व्यूहास्तुल्यधर्माण इति, तथापि तदवस्थ एवोत्पत्त्यसम्भवः। न हि वासुदेवात् सङ्कर्षणस्योत्पत्तिः सम्भवति सङ्कर्षणाच्च प्रद्युम्नस्य, प्रद्युम्नाच्चानिरुद्धस्य, अतिशयाभावात्। भवितव्यं हि कार्यकारणयोरतिशयेन यथा मृद्घटयोः। न ह्यसत्यतिशये कार्यं कारणमित्यवकल्पते न च पञ्चरात्रसिद्धान्तिभिर्वासुदेवादिषु एकैकस्मिन् सर्वेषु वा ज्ञानैश्वर्यादितारतम्यकृतः कश्चिद्भेदोऽभ्युपगम्यते, वासुदेवा एव हि सर्वे व्यूहा निर्विशेषा इष्यन्ते। न चैते भगवद्व्यूहाश्चतुःसङ्ख्या, ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तस्य समस्तस्यैव जगतो भगवद्व्यूहत्वावगमात्" भा०।

"विप्रतिषेधाच्च" सू०।

"विप्रतिषेधश्चास्मिन् शास्त्रे बहुविध उपलभ्यते गुणगुणित्वकल्पनादिलक्षणः। ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजांसि गुणाः आत्मान एवैते भगवन्तो वासुदेवा इत्यादिदर्शनात्। वेदविप्रतिषेधश्च भवति,चतुर्षु वेदेषु परं श्रेयोऽलब्ध्वा शाण्डिल्य इदं शास्त्रम् अधिगतवान् इत्यादिवेदनिन्दादर्शनात्, तस्मादसङ्गतैषा कल्पनेति सिद्धम्"भा० जीवस्य वास्तविकोत्पत्तिनिराकरणेन तस्य भाक्तोत्पत्तिमत्त्वं तत्रैव २अ०। २ पादे समर्थितं यथा

"चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भावभावित्वात्" सू०

"स्तो जीवस्याप्युत्पत्तिप्रलयौ जातो देवदत्तो मृतो देवदत्त इत्येवं जातीयकाल्लौकिकव्यपदेशाज्जातकर्मादिसंस्कारविधानाच्चेति स्यात् कस्यचिद्भ्रान्तिः, तामपनुदामः, न जीवस्योत्पत्तिप्रलयौ स्तः शास्त्रफलसम्बन्धोपपत्तेः। शरीरानुविनाशिनि हि जीवे शरीरान्तरगतेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारार्थौ विधिप्रतिषेधावनर्थकौ स्याताम्। श्रूयते च "जीवापेतं वाव किलेदं म्रियते न जीवो म्रियते" इति। ननु लौकिक जन्ममरणव्यपदेशो जीवस्य दर्शितः सत्यं दर्शितं, भाक्तस्त्वेष जीवस्य जन्ममरणव्यपदेशः, किमाश्रयः पुनरयं मुख्यो यदपेक्षया भाक्त इति, उच्यते। चराचरव्यपाश्रयः। स्थावरजङ्गमशरीरविषयौ जन्ममरणशब्दौ, स्थावरजङ्गमानि हि भूतानि जायन्ते च म्रियन्ते चातस्तद्विषयौ जन्ममरणशब्दौ मुख्यौ सन्तौ तत्स्थे जीवात्मन्युपचर्येते तद्भावभावित्वात्। शरीरप्रादुर्भावतिरोभावयोर्हि सतोर्जन्ममरणशब्दौ भवतः नासतोः। नहि शरीरसम्बन्धादन्यत्र जीवो जातो मृतो वा केनचिदुपलक्ष्यते। "स वा अयं पुरुषो जायमानः शरीरमभिसम्पद्यमानः स उत्क्रामन् म्रियमाण" इति च शरीरसंयोगवियोगनिमित्तावेव

जन्ममरणशब्दौ दर्शयति। जातकर्मादिविधानमपि देहप्रादुर्भावापेक्षमेव द्रष्टव्यम्, अभावाज्जीवप्रादुर्भावस्य। जीवस्य परस्मादात्मनः उत्पत्तिर्वियदादीनामिवास्ति नास्ति वेत्येतदुत्तरेण सूत्रेण वक्ष्यति। देहाश्रयौ तावज्जीवस्य स्थूलावुत्पत्तिप्रलयौ न स्तः, इत्येतदनेन सूत्रेणोच्यते" भा०।

"नात्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः" सू०।

"अस्त्यात्मा जीवाख्यः शरीरेन्द्रियपञ्जराध्यक्षः कर्मफलसम्बन्धी, स किं व्योमादिवदुत्पद्यते ब्रह्मण आहोस्विद्ब्रह्मवदेव नोत्पद्यते इति श्रुतिविप्रतिपत्तेर्विशयः। कासुचिच्छ्रुतिष्वग्निविस्फुलिङ्गादिनिदर्शनैर्जीवात्मनः परस्मात् ब्रह्मण उत्पत्तिराम्नायते कासुचित्त्वविकृतस्यैव परस्य ब्रह्मणः कार्यप्रवेशेन जीवभावो विज्ञायते न चोत्पत्तिराम्नायत इति। तत्र प्राप्तं तावदुत्पद्यते जीव इति. कुतः प्रतिज्ञानुपरोधात्। (एकस्मिन् विदिते सर्वमिदं विदितम्) इतीयं प्रतिज्ञा सर्वस्य वस्तुजातस्य ब्रह्मप्रभवत्वे सति नोपरुध्येत, तत्त्वान्तरत्वे तु जीवस्य प्रतिज्ञेयमुपरुध्येत। न चाविकृतः परमात्मैव जीव इति शक्यते विज्ञातुं, लक्षणभेदात्। अपहतपाप्मत्वादिधर्मको हि परमात्मा, तद्विपरीतो हि जीवः, विभागाच्चास्य विकारत्वसिद्धिः। यावान् हि आकाशादिः प्रविभक्तः सर्वो विकारः, तस्य चाकाशादेरुत्पत्तिः समधिगता जीवात्मापि पुण्यापुण्यकर्मा सुखदुःखभाक् प्रतिशरीरं विभक्त इति तस्यापि प्रपञ्चोत्पत्त्यवसरे उत्पत्तिर्भवितुमर्हति" भा०।

अपि च "यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः" इति प्राणादेर्भोग्यजातस्य सृष्टिं शिष्ट्वा सर्वे एते आत्मानो व्युच्चरन्तीति भोक्तॄनात्मनां पृथक् सृष्टिं शास्ति। "यथा सुदीप्तात् पावकात् विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ति सरूपास्तथाक्षराद्विविधाः सोम्य! भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापियन्ति" इति च जीवात्मनामुत्पत्तिप्रलयावुच्येते सरूपवचनात्। जीवात्मानो हि परमात्मना सरूपा भवन्ति चैतन्ययोगात्। न च क्वचिदश्रवणमन्यत्र श्रुतं वारयितुमर्हति, श्रुत्यन्तरगतस्यापि अविरुद्धस्याधिकस्यार्थस्य सर्वत्रोपसंहर्त्तव्यत्वात्। प्रवेशश्रुतिरप्येवं सति विकारभावापत्त्यैव व्याख्यातव्या "तदात्मानं स्वयमकुरुत" इत्यादिवत् तस्मादुत्पद्यते जीव इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः, नात्मा जीव उत्पद्यत इति कस्मादश्रुतेः, न ह्यस्योत्पत्तिप्रकरणे श्रवणमस्ति भूयःसु प्रदेशेषु। ननु क्वचिदश्रवणमन्यत्र श्रुतं न वारयतीत्युक्तं, सत्यमुक्तं उत्पत्तिरेव त्वस्य न सम्भवतीति वदामः। कस्मात्. नित्यत्वाच्च ताभ्यः। चशब्दादजत्वादिभ्यश्च। नित्यत्वं ह्यस्य श्रुतिभ्योऽधिगम्यते, तथाजत्वमविकारित्वमविकृतस्यैव ब्रह्मणो जीवात्मनावस्थानं ब्रह्मात्मता चेति। न चैवंरूपस्योत्पत्तिरुपपद्यते, ताः काः श्रुतयः "न जीवो म्रियते" "स वा एष महानजः" "आत्माऽजरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म" "न जायते म्रियते वा विपश्चित्" "अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणः" "तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्" "अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि" "स एष इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्यः" "तत्त्वमसि" "अहं ब्रह्मास्मि" "अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः" इत्येवमाद्या नित्यत्ववादिन्यः सत्यो जीवस्योत्पत्तिं प्रतिबध्नन्ति। ननु प्रविभक्तत्वाद्विकारो विकारत्वाच्चोत्पद्यते इत्युक्तं अत्रोच्यते, नास्य प्रविभागः स्वतोऽस्ति, "एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा" इति श्रुतेः, बुद्ध्याद्युपाधिनिमित्तं त्वस्य प्रविभागप्रतिभानमाकाशस्येव घटादिसम्बन्धनिमित्तम्। तथा च शास्त्रम् "स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयः प्राणमयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमयः" इत्येवमादि ब्रह्मण एवाविकृतस्य सतोऽस्यैकस्यानेकबुद्ध्यादिमयत्वं दर्शयति। तन्मयत्वञ्चास्य तद्विविक्तस्वरूपानभिव्यक्त्या तदुपरक्तस्वरूपत्वं स्त्रीमयो जाल्म इत्यादिवद्द्रष्टव्यम्। यदपि क्वचिदस्योत्पत्तिप्रलयश्रवणं तदप्यत एवोपाधिसम्बन्धाद्व्याख्यातव्यम्, उपाध्युत्पत्त्या अस्योत्पत्तिस्तत्प्रलयेन च प्रलय इति। तथा च दर्शयति "प्रज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्ति" इति। तथोपाधिप्रलय एवायं नात्मप्रलय इत्येतदपि, अत्रैव "मा भगवानमूमुहत् न वा अहमिमं विजानामि न प्रेत्य संज्ञास्ति" इति प्रश्नपूर्वकं प्रतिपादयति, "न वा अरे अहं मोहं ब्रवीम्यविनाशी वा अरेऽयमात्मानुच्छित्तिधर्मा मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवति" इति। प्रतिज्ञानुपरोधोऽप्यविकृतस्यैव ब्रह्मणो जीवभावाभ्युपगमात्। लक्षणभेदोऽप्यनयोरुपाधिनिमित्त एव। अत ऊर्द्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति च प्रकृतस्यैव विज्ञानमयस्यात्मनः सर्वसंसारधर्मप्रत्याख्यानेन परमात्मभावप्रतिपादनात्। तस्मान्नैवोत्पद्यते प्रवि-

जीवति वेति" शारीरकसूत्रभाष्ये शङ्कराचार्यः।

जीवोपाधि पु० ६त०। १स्वप्नसुषुप्तिजाग्रदवस्थासु। तथाहि जीवस्योपाधयः। तत्र सुषुप्तौ बुद्ध्यादिसंस्कारवासितमज्ञानमात्रमुपाधिः। स्वप्ने जाग्रद्वासनामयं लिङ्गशरीरमुपाधिः। जाग्रदवस्थायां सूक्ष्मशरीरसंसृष्टं स्थूलशरीरमुपाधिरिति तत्तदुपाध्युपलक्षितसुषुप्त्यादेरप्युपाधित्वम्। "कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वर" इत्युक्तेः अन्तःकरणस्य २व्यष्टिशक्तिभेदे च तस्यास्तु समष्ट्यज्ञानकार्यत्वात् तदभिप्रायेणैव "मायोपाधिरयं जीवोऽविद्योपाधिरीश्वरः" इत्यादौ मायाविद्ययोरभेदेऽपि भेदनिर्देशः।

जीवोर्णा स्त्री ६त०। जीवतो मेषादेरोमणि "परिमितमिमं करोति सूक्ष्मं जीवोर्णानाम्" कात्या० श्रौ० ८।२।१६। "जीवकोषरोमनिर्मितमूर्णानिर्मितम्" कर्कः।

जीव्या स्त्री जीवाय हिता यत्। १हरीतक्याम् २जीवन्त्यां ३गोधूरडुम्बायाञ्च राजनि० ४जीवनोपाये त्रि० जीव्योपायं न भगवान् च किञ्चित् करोतु यः" हरिवं० २६३अ०।

जु रंहसि भ्वा० पर० सक० अनिट्। जवति। अजौषीत्। जुजाव। जवः जवनः। णिचि जावयति ते अजीजवत् त ततः सनि०जिजावयिषति। अस्य परस्मैपदित्वं गतिकर्म्मस्य निघण्टूक्तम् "जवति जवति" इत्युपक्रमे इत्येते गतिकर्म्माण इत्युक्तेः। वेदे गणव्यत्ययः "हरिं ये विषे भरतो जुनन्ति" ऋ० ५।४८।२। "तेन न यातमर्पा जुनाथ" १।१८६।६। अत्र भाष्यः ऋ० भाष्ये शौच इति माधवः। दीर्घान्तोऽपि। "वातो न जूतः शतवद्धि रश्मैः" ऋ०४।१७।१२।

जु गतौ सौ० आत्म० सक० अनिट्। जवते। अजोष्ट। जुजुवे। "यद्धि मनसा जवते तद्वाचा वदति" तैत्ति० स०६।१।७।२।

जुग त्यागे भ्वा०पर० सक० सेट् इदित्। जुङ्गति। अजुङ्गीत् जुजुङ्ग। कर्म्मणि इदित्त्वात् जुङ्ग्यते।

जुगुप्सन न० गुप–निन्दायां स्वार्थे सन्–भावे ल्युट्। १निन्दने अमरः। कर्त्तरि ल्यु। २निन्दाशीले त्रि०।

जुगुप्सा स्त्री गुप–निन्दायां स्वार्थे सन्–भावे अ टाप्। निन्दायाम् अमरः। सा च वीभत्सरसस्य स्थायिभावः शान्तरसव्यभिचारिभावश्च। यथोक्तं सा० द० "अविद्या विद्या वा न तिरोधातुमक्षमाः। आस्वादाङ्कुरकन्दोऽसौ भावः स्थायीति सम्मतः। रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा। जुगुप्सा विस्मयश्चेत्थमष्टौ प्रोक्ताः शमोऽपि च" इत्यभेद्य स्थायिभावभेदोक्तौ "दोषेक्षणादिभिर्गर्हा जुगुप्सा विषयोद्भवा" तां लक्षयित्वा "शृङ्गारवीरयोर्हासो वीरे क्रोधस्तथा मतः। शान्ते जुगुप्सा कथिता व्यभिचारितया पुनः" देहजुगुप्सा च शौचकार्य्यं यथोक्तं पात० सू० भा० "शौचात् स्वाङ्गजुगुप्सा परैरसंसर्गः" सू० "स्वाङ्गे जुगुप्सायां शौचमारभमाणः कायावद्यदर्शी कायानभिषङ्गी भवति किञ्च परैरसंसर्गः कायस्वभावावलोकी स्वमपि कायं जिहासुर्मृज्जलादिभिराक्षालयन्नपि कायशुद्धिमपश्यन् कथं परकायैरत्यन्तमेवाप्रयतैः संसृज्यते" भा०। देहे जुगुप्सया वैराग्यं भवति। तस्य निन्द्यत्वे हेतुः विवेकचूडामणावुक्तो यथा "मज्जास्थिमेदःपलरक्तचर्म्मत्वगाह्वयैर्धातुभिरेभिरन्वितम्। पादोरुवक्षोभुजपृष्ठमस्तकैरङ्गैरुपाङ्गैरुपयुक्तमेतत्"। याज्ञवल्क्येन च देहस्वरूपमवधार्य "इत्येतदस्थिरं वर्ष्म यस्य मोक्षाय कल्पते" इत्युक्तं व्याख्यातं च मिता० "इतीदमस्मिन्नध्यायाध्यारव्धमेतदशुचिनिधानं शरीरमिति यस्य बुद्धिरसौ कृती पण्डितो मोक्षाय समर्थो भवति वैराग्यस्य नित्यानित्यविवेकयोर्मोक्षोपायत्वात् अस्थिमूत्रपुरीषादिप्राचुर्य्यज्ञानस्य वैराग्यहेतुत्वात् अत एव व्यासः "सर्वाशुचिनिधानस्य कृतघ्नस्य विनाशिनः। शरीरकस्यापि कृते मूढाः पापानि कुर्वते। यदि नामास्य कायस्य यदन्तस्तद्बहिर्भवेत्। दण्डमादाय लोकोऽयं शुनः काकांश्च वारयेदिति"। तस्मादीदृशकुत्सितशरीरस्यात्यन्तिकविजिहासयैवात्मोपासने प्रयतितव्यम्"।

जुगुर्वणि त्रि० गॄ–स्तुतौ यङ्लुकि क्विप् वेदे नि० वन–संभक्तौ इन्–णत्वम् ६तत्। स्तोतॄणां संभक्तरि। "मन्द्रजिह्वा जुगुर्वणी" ऋ० १।१४२।८। [तत्सार्थे पु०राजनि०।

जुङ्ग पु०जुगि–अच्। वृद्धदारकवृक्षे अमरः। एवं न्। जुङ्गक

जुङ्गा स्त्री जुगि–अच्। वृद्धदारकवृक्षे रमानाथः।

जुटक न० जट–संहतौ अच् संज्ञायां कन् पृषो०। जटायां शब्दर०। [ख्याते विद्याभेदे शब्दर०।

जुटिका स्त्री जट–संहतौ वा० कन् पृषो०। (जूँटी)

जुड प्रेरणे चु० उभ०सक०सेट्। जोडयति ते अजूजुडत् त।

जुड बन्धे (जोड़ादेओया)। तुदा०कुटा०पर० सेट्। जुडति

अजुडीत् जुजोड । घञि जुडः । [घञि जोडः ।

जुड गतौ तु॰ पर॰ सक॰ सेट् । जुडति अजोडीत् । जुजोड ।

जुत दीप्तौ भ्वा॰ आत्म॰ अक॰ सेट् । जोतते अजोतिष्ट । जुजुते । ऌदित् अजुजोतत् ।

जुन गतौ तु॰ पर॰सक॰सेट् । जुनति अजोनीत् । जुजोन ।

जुम्बक पु॰ वरुणे "पृथिव्यै स्वाहा जुम्बकाय स्वाहा" यजु॰ २५।९। "जुम्बकाय वरुणाय" वेददी॰ "प्रत्येव तिष्ठति जुम्बकाय स्वाहेत्यवभृथ उत्तमामाहुतिं जुहोति वरुणो वै जुम्बकः" शत॰ ब्रा॰ १२।९।६।५।

जुर्वी पु॰ वधे भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट् । जूर्वति अजूर्वीत् । जूर्णः जूर्त्तिः । क्विपि जूः ।

जुल पेषणे चु॰ उभ॰सक॰सेट् । जोलयति ते अजूजुलत् त

जुवस त्रि॰ सौ॰ जु—वा॰ असुन् किच्च । वेगवति । "आ नः सोमः सहो जुवो रूपम्" ऋ॰ ८।६५।१८ ।

जुष तृप्तौ अक॰ तर्के सक॰ वा चु॰ उभ॰ पक्षे भ्वा॰ पर॰ सेट् । जोषयति ते जोषति अजूजुषत् त अजोषीत् ।

जुष हर्षै अक॰ सेवायां सक॰ तुदा॰ आ॰ सेट् । जुषते अजोषिष्ट जुजुषे जुषमाणः । ईदित् । जुष्टः । ओत् वर्त्तमाने क्त । जुष्टः । "पौलस्त्योऽजुषत शुचं विपन्न-बन्धुः" भट्टिः "यत्र देवासो अजुषन्त विश्वे" यजु॰ ४।१। "इन्द्र ! जुषस्व प्रवह" अथ॰ २।५।१। "अजा-मेकाम्—अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते" श्वेताश्वतरोप॰। "एषैव बुद्धिर्जुषतां सदात्मनाम्" भा॰ व॰ १२५८६ श्लो॰ । "सत्त्वं जुषाणाय भवाय देहिनाम्" भाग॰ ८।५।२१ । "परजुष्टनयान्निवर्त्तमानः" दीधितिः । आर्षे गणव्यत्ययात् अदादित्वम् ।"देवा नाश्नन्ति हविर्जुषन्ति" भा॰ व॰ १२७३। आर्षत्वात् पदव्यत्ययः। "पारिजातगुणान् मर्त्या जुषन्ति यदि नारद ! । देवानां मानुषाणां च न विशेषो भविष्यति" हरिवं॰ ७२७२ । लेटि जोजिषत् "सुवेदसस्करति जोजिषद्धि" ऋ॰ २।१५।१ "जुषी प्रीतिसेवनयोः लेटथागमः । विकरणः श्लुः । इडा-गमश्च" भा॰ । प्राद्युपसर्गपूर्वकस्य प्रादिद्योत्यतत्तदर्थयुक्ते सेवनादौ ।

जुष्कक पु॰ जुष—क्रन् ततः संज्ञायां कन् । यूषे शब्दच॰ ।

जुष्ट न॰ जुष—कर्म्मणि क्त । १उच्छिष्टे । २सेविते त्रि॰ मेदि॰ "परजुष्टनयान्निवर्त्तमानः" दीधितिः। "पुण्यो महाब्रह्म-समूहजुष्टः" भट्टिः । [सेवने न॰ ।

जुष्य त्रि॰ जुष—कर्म्मणि क्यप् । १सेव्ये भावे क्यप् । २सवन॰

जुहुराण पु॰ । हुर्च्छ—यङ्—शानच् यङो लुक् धातोरच । १चन्द्रे पु॰ उज्ज्वल॰ । २कौटिल्यकारिणि त्रि॰ । "युयो-ध्यस्मज्जुहुराणमेनः" ई॰ उ॰ । "जुहुराणं कुटिल-कारिणम्" भाष्यम् ।

जुहुवान पु॰ हु—कर्म्मणि कानच् । १अग्नौ २वृक्षे च । सं-क्षिप्तसारे कठिनहृदये इत्युक्तिः रमध्वस्येव तदर्थता ह्वर्च्छस्तद्रूपसिद्धेस्तदर्थतौचित्यात् अतस्तत्र लिपिकर-प्रमादात् जुहुवान इत्यपपाठः जुहुराण इत्येव पाठः समुचितः ।

जुहू स्त्री जुहोत्यनया हु—क्विप् नि॰ द्वित्वं दीर्घश्च । यज्ञिये स्रुगाख्ये पात्रभेदे सा च पलाशघटिता "पालाशी जुहूः" कात्या॰ श्रौ॰ १।३।३४ । "जुहोत्यनया जुहूः स्रुक् सा च पालाशी पलाशवृक्षकाष्ठनिर्म्मिता" कर्कः । "यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोति" श्रुतिः । "पर्णमयी पलाशकाष्ठमयीत्यर्थः"। एषा चानारभ्याधी-ताऽपि प्रकृत्यर्था यथोक्तं ताण्ड्य॰ ब्रा॰ ।

"अनारभ्याधीतानां प्रकृतिगामित्वमिति न्यायेन क्रत्वङ्गत्वावगमात् । स च न्यायस्तृतीयाध्याये षष्ठपादस्य प्रथमाधिकरणे पर्णवाक्यमुदाहृत्याभिहितः । "प्रकृतौ विकृतौ वा साद्यस्य पर्णत्वसौ विधिः । प्रकृतेरेव वा तस्यात्वचनादुभयोरसौ । जुहूमाश्रित्य पर्णत्वविधिः प्रकृतिमात्रगः । चोदकेनोभयप्राप्तेर्विकृतौ विधिनात्र किम्"। अनारभ्य श्रूयते "यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापश्लोकं शृणोतीति" । तत्राव्यभिचरितक्रतुसम्बन्ध-वतीं जुहूमाश्रित्य तद्धेतुः पर्णत्वं वाक्येन विधीयते । या जुहूः सा पर्णमयीति वाक्यस्य प्रकृतिविकृत्योस्तुल्य-मेव प्रवर्त्तते उभयत्राश्रयभूताया जुह्वाः सत्त्वात् । तस्मात् प्रकृतिविकृत्योरुभयोरयं विधिरिति प्राप्ते, ब्रूमः किमयं विधिर्विकृतौ चोदकात् पूर्वमुपतिष्ठते पश्चाद्वा । नाद्यः, आश्रयभूताया जुह्वाः चोदकमन्त-रेणासम्भवात् । द्वितीये तु पर्णत्वमपि जुह्वा सहैव चोदकेनातिदिश्यते, तत्र पुनर्विधिवैयर्थ्यादयं विधिः प्रकृतिमात्रगः" । जुहोत्यस्यां दिशि—आधारे क्विप् । २प्राग्देशे प्राङ्मुखतयैव होमकरणात् तस्यास्तथात्वम् ।

जुहूरा(वा)ण पु॰ जुहूं र(व)णति र(वण—अण् । १अध्वर्यौ । २अग्नौ । ३चन्द्रे विश्वः । [वः । अग्नौ शब्दर॰ ।

जुहूवत् पु॰ जुहूपात्रं होमोद्देश्यतयास्त्यस्य मतुप् वा॰ मस्य

जुहोति स्त्री जु—धात्वर्थनिर्द्देशे श्तिप् । होमभेदे "यजति

जुहोतीनां कोविशेषः" कात्या० श्रौ० १।२।५। इति प्रश्ने यजतिलक्षणमुक्त्वा "उपविष्टहोमाः स्वाहाकारप्रदाना जुहोतयः" १।२।७ इति लक्षितम्। "उपविष्टेन कर्त्त्रा होमो येषु त उपविष्टहोमाः स्वाहाकारेण प्रदानं येषु ते स्वाहाकारप्रदानाः य उपविष्टहोमाः स्वाहाकारप्रदानाश्च ते जुहोतयः इत्युच्यन्ते" कर्कः अतोऽस्य पुंस्त्वमेव स्त्रीत्वोक्तिः प्रामादिकी। "क्षरन्ति सर्वा वैदिक्यो जुहोतियजतिक्रियाः" मनुः।

जुह्वास्य पु० जुहूरास्यमिवास्य। होमीयवह्नौ। "हव्यवाड्जुह्वास्यः" ऋ० १।१२।६। [जूतः।

जू गतौ सौत्र० सक० प० सेट्। जवति अजावीत् जुजाव।

जू स्त्री सौ०जू–गतौ यथायथं कर्त्तृ भावादौ क्विप्। १आकाशे २सरस्वत्यां ३पिशाच्यां च ४जवने शब्दरत्ना० ५जवयुक्ते त्रि० विश्वः। ६त्वरागमने ७गमने च स्त्री मेदि०।

जूट पु० जट–संहतौ अच्–पृषो०। १जटासंहतौ बन्धे २जटायाम् शब्दार्थचि०। "जटाजूटसमायुक्तामर्द्धेन्दुकृतशेखराम्" दुर्गाध्यानम्। "भूतेशस्य भुजङ्गवल्लिवलयस्रङ्नद्धजूटाजटाः" मालतीमा०। स्वार्थे क तत्रार्थे।

जूत त्रि० सौ०जू–क्त। १गते २आकृष्टे च। "रथो ह वा भूतजाव्यभिजूतः" ऋ० २।५८।८। "अभिजूतः स्तोतृभिराकृष्टः" भा०। ३दत्ते च "युवं श्वेतं पेदव इन्द्रजूतम्" ऋ०१।११८।६। "इन्द्रजूतं इन्द्रेण जूतं दत्तम्" भा०।

जूति स्त्री जु–संहति भावे क्तिन् यातिहेतीत्यादिना नि०। १वेगे अमरः। "उत स्मास्य पनयन्ति जना जूतिं कृष्टिप्रो अभिभूतिमाशोः" ऋ० ४।३८।६ "मनो जूतिर्जुषताम्भाज्यस्य" यजु०२।१३। "जूतिः जवतेर्गतिकर्मणः" वेददी०। अत्र मनो ज्योतिः इति पाठः प्रामादिकः। मेधा दृष्टिर्धृतिर्मतिर्मनीषा जूतिः स्मृतिः" ऐ० उ० "जूतिर्जरतो रुजादिदुःखित्वाभावः"२भाष्योक्तार्थे च।

जूतिका स्त्री जूत्या कायति कै–क। कर्पूरभेदे राजनि०।

जूर वयोहानौ अक० वधे सक० दिवा० आत्म० सेट्। जूर्य्यते अजूरिष्ट। ईदित्। जूर्णः। कोपे च "इष्वाविभङ्गाकुलमानसत्वात् भर्त्रे नखेभ्यश्च चिरं जुजूरे" भट्टिः।

जूर्ण पु० जूर–क्त। (उलुखड़) तृणभेदे रत्नमालायां जूर्णाख्येति तत्पर्य्याये निर्द्देशात् तस्य तथात्वम्। जूर्णेति आख्या यस्य जूर्णाख्योऽप्यत्र।

जूर्णाह्वय पु० जूर्णमाह्वयते काण्डेन स्पर्द्धते आ+ह्वे–बा० श। देवधान्ये (देधान) हेमच०।

जूर्णि स्त्री ज्वर–रोगे नि० जट् जूर–वेगे वा नि०। १ज्वररोगे २वेगे। ३आदित्ये ४देहे ५ब्रह्मणि च संक्षि०उणा०। जूर कोपे नि०। ६क्रोधे निघण्टुः निरुक्ते ६।४।२। "अस्याग्निरुक्तिरन्या दर्शिता "जूर्णिर्जवतेर्वा द्रवतेर्वा दुनोतेर्वा" तत्र पृषो०। तेन ७वेगयुते ८द्रवयुते ९तापके च। "क्षिप्रा जूर्णिर्न वक्षति" ऋ०१।१२९।८। "जूर्णिर्वेगवती सेना" भा०। १०स्तुतिकुशले च। "ऋतपृणां जूर्णिहोत्र ऋषूणाम्" ऋ०१।१२७।१०। "जूर्णिः स्तुतिकुशलः" भा०।

जूर्त्ति स्त्री ज्वर–भावे क्तिन् ऊठ्। ज्वरे।

जूर्य्य त्रि० जूर–कर्त्तरि बा०यत्। १जीर्णे "रणः पुरीव जूर्य्यः" ऋ० ६।२।७। "जूर्य्यः जीर्णः" भा० २छद्मे च।

जूष वधे भ्वा० उभ०सक०सेट्। जूषति ते अजूषीत् अजूषिष्ट जुजूष षे। जूषः।

जूष पुंन० यूष+पृषो०। मुद्गादिक्वाथे भरतः।

जूषण न० जूष–ल्यु। वृक्षभेदे (धाइफुल) शब्दच०।

जृ व्यक्कारे भ्वा० पर० सक० अनिट्। जरति अजार्षीत्। जजार।

जृभ जृम्भे (हाइतोला) गात्रविक्षेपे च भ्वा० आत्म०अक० सेट् इदित्। जृम्भते अजृम्भिष्ट। जजृम्भे। "आत्मानमाधाय मधुर्जजृम्भे" कुमा० जृम्भा जृम्भः। जृम्भितः। "जृम्भते सुन्दराक्षीणां बाला गर्भभरालसा" सा० द०।

जृभ जृम्भणे भ्वा० आ० अक० सेट्। जृभते अजृभिष्ट जजृभे। ईदित्। जृब्धः।

जृम्भ पुंन०जृभि–भावे घञ् अर्द्ध चर्चा०(हाइतोला)१गात्रविक्षेपव्यापादके २मुखविकाशकारके च व्यापारभेदे। भावे अ। तत्रार्थे स्त्री। जृम्भा च श्रमगर्भादिजनितजाड्यकायत्रौ यथाह सा०द० "आलस्यश्रमगर्भाद्यैर्जाड्यं जृम्भासितादिकृत्" तत्कारकवायुश्च देवदत्तः। "विजृम्भणे देवदत्तः शुद्धस्फटिकसन्निभः" पदार्थादर्शे योगार्णवः। "चुतोत्पन्नजृम्भास्य जीवोत्तिष्ठाङ्गुलिध्वनिः। गुरोरपि च कर्त्तव्यमन्यथा ब्रह्महा भवेत्" तिथित०। ३विकाशे ४विस्फारे च पु० शब्दच०। "पीत्वैकं श्वासमनिलः पुनस्त्यजति वेगवान्। आक्षस्यनिष्ठायुक्तस्य स जृम्भ इति कथ्यते" "जृम्भात्ययं समीरणात्। जृम्भावेगे समुत्पन्ने शोभने शयने नरम्। स्वापयेत् तेन नियमात् जृम्भावेगः प्रशाम्यति। जृम्भावेगक्षयं याति कटुतैलेन मर्द्दनात्। भोजनात् स्वादुभोज्यानां तथा ताम्बूलभक्षणात्" वैद्यकम्।

जृम्भक त्रि० जृम्भ–ण्वुल्। १जृम्भाकारके २रुद्रगणभेदे पु०

"धृतिमोऽग्रुयमौ यानं वरदं रणभञ्जनम्। जृम्भकैर्बल-रथोभिः सन्धिभिः समसप्तकैः। वात्यनोपो महा-वचो दक्षिणं पक्षमाश्रितः" भा० व० २९०अ०। जृम्भयति जृम्भि-ण्वुल्। ३अस्त्रसंहारकमन्त्रे ४तदधिष्ठिते अस्त्रभेदे च "कृशाश्वतनयान् भास्वरान् कामरूपिणः विश्वामित्रश्च-राघवाय दत्तानि तत्कथा रामा० बा० २८अ०।

"संहारान् व्याजहाराथ धृतिमान् सुव्रतः शुचिः। सत्यवन्तं सत्यकीर्त्तिं धृष्टं रभसमेव च। प्रतिहारतरं नाम पराङ्मुखमवाङ्मुखम्। लक्ष्यालक्ष्याविमौ चैव दृढ-नाभसुनाभकौ। दशाक्षशतवक्त्रौ च दशशीर्षशतोदरौ। पद्मनाभमहानाभौ दुन्दुनाभसुनाभकौ। ज्योतिषं कृशनं चैव नैराश्यविमलावुभौ। यौगन्धरविनिद्रौ च दैत्यप्रमथनौ तथा। शुचिबाहुर्महाबाहुर्निष्कलिर्विरुच-स्तथा। सार्चिर्माली धृतिमाली वृत्तिमान् रुचिरस्तथा। पित्र्यः सौमनसश्चैव विधूतमकरावुभौ। करवीरं रति-श्चैव धनधान्यौ च राघव!। कामरूपं कामरुचिं मोह-मावरणं तथा। जृम्भकं सर्पनाथं च पन्थानवरुणौ तथा। कृशाश्वतनयान् राम! भास्वरान् कामरूपिणः। प्रतीच्छ मम भद्रन्ते पात्रभूतोऽसि राघव!। बाढमि-त्येव काकुत्स्थः प्रहृष्टेनान्तरात्मना। दिव्यभास्वर-देहाश्च मूर्त्तिमन्तः सुखप्रदाः। केचिदङ्गारसदृशाः केचिद्धूमोपमास्तथा। चन्द्रार्कसदृशाः केचित् प्रह्वा-ञ्जलिपुटास्तथा। रामं प्राञ्जलयो भूत्वाऽब्रुवन् मधुर-भाषिणः। इमे स्म नरशार्दूल! शाधि किङ्करवाम ते। गम्यतामिति तानाह यथेष्टं रघुनन्दनः। मानसा कार्यकालेषु साहाय्यं मे करिष्यथ। अथ ते राममा-मन्त्र्य कृत्वा चापि प्रदक्षिणम्। एवमस्त्विति काकुत्स्थ मुक्त्वा जग्मुर्यथागतम्" २८अ०। स्वार्थे क अत इत्त्वम्। ५जृम्भायां स्त्री(शब्दार्थचि०)टाप्। ६इन्द्रजम्भयोर्युद्धे इन्द्रे हतप्राये देवैः सृष्टा ततः प्रभृति लोकप्रायजृम्भिका यथाह भा०उ० ८८अ० "ततो जघान देवेन्द्रं हतो वीरः शतक्रतुम्। जघानास्त्रविपद्ध गदां गदां कोपसमन्वितः। गतो हस्तेन शक्रे स सम्भ्रान्ताश्च दिवौकसः। जम्भजंस्ते महासत्त्वा जृम्भिकां हत्वानाशिनीम्। विजृम्भमाणस्य ततो हस्तश्चाशात् पपात ह। शान्तज्ञान्यभिवक्त्रेण निम्-क्रान्तो बलनाशनः। ततः प्रभृति लोकस्य जृम्भिका-प्राणसंश्रिता"।

जृम्भण न० जृभि-भावे ल्युट्। (हाइतोला) १गात्रचेष्टि-व्यापादके २मुखविकासकारके च व्यापारभेदे। "मुकु-न्दकुञ्जं व्यायततृपराचि—"अङ्गान्यनङ्गः प्रमदाजनस्य करोति लावण्यरसोत्सुकानि" रघुवं० "जम्भकस्तहितकरां तां जृम्भकाख्यां महं प्रभोः" भाग०३।२०।४२। जृभि-णिच्-ल्यु। २जृम्भणकारिणि ३जृम्भकास्त्रे च "जृम्भणं नाम सोऽप्यस्त्रं जघान इन्द्रपीडितः। ज्वरं च जृम्भणा-नाम विभाकरी महावलः" हरिवं०१८४ अ०। "जृम्भणं पातनश्चैव त्वाष्ट्रस्त्राणि सुदारुणम्" २११ अ०।

जृम्भिणी स्त्री जृभि-णिनि। एलापर्ण्याम् राजनि०।

जृम्भित त्रि०जृभि-क्त।१चेष्टिते२प्रवृद्धे च भावे क्त।३जृम्भायां ४स्फुटने हेमच० स्त्रीणां ५करणभेदे न० गौडि०।

जॄ जरायां दिवा० पर० अक० सेट्। जीर्य्यति इरित्। अजरत् अजारीत्। जीर्णः। जित्। जरा। षढादि०। जरयति। "या न जीर्य्यति जीर्य्यतः" नीतिशा० जीर्य्यते स्तत्। जरतु। जजार। जरीता जीर्णः। "जरि-तुर्भा वर्मा सुनः प्रतरे" लामदेवत्राह्मणम्।

जॄ जरायां वा चुरा० उभ० सक० सेट्। ऋकारादि० घटादि० अक० सेट्। षढा०। जारयति ते अजीजरत् त। जूर्यति। इरित् अजरत्-अजारीत्।

जेतृ त्रि० जि-तृच्। जयशीले। "जेता बुधिः इन्द्रः पृतनाः" ऋ० १।१७८।३। "जेतारं लोकपालानां स्व-मुखैरर्चितेश्वरम्" रघुः। स्त्रियां ङीप्। २विष्णौ पु०। "अनघो विजयो जेता" विष्णुस०। जयत्यति-शेते सर्वभूतानि" इति जेता" भा०।

जेतव्य त्रि०जि-कर्म्मणि तव्य। जेये "जय्यो यः शक्यते जेतुं जेयो जेतव्यमात्रके" अमरः।

जेत्व त्रि० जि-त्वनिप् वेदे नि० दीर्घस्यापि लुक्। जेतव्ये। "बाह्याणाम जयत जेत्वानि" ऋ०।१०।२६। "जेत्वानि जेतव्यानि" भा०।

जेन्ताक न० स्वेदसेवनार्थं गृहभेदे (भापराबणोयार घर) तन्निर्म्मितिप्रकारोऽभिहितश्चरके यथा

"अथ जेन्ताकं चिकीर्षुर्भूमिं परीक्षेत। तत्र पूर्वस्यां दिश्युत्तरस्यां वा गुणवति प्रशस्ते भूमिभागे कृष्णमृत्तिके सुवर्णमृत्तिके वा परीवापपुष्करिण्यादीनां जलाशयाना-मन्यतमस्य कूले दक्षिणे पश्चिमे वा सूपतीर्थे समसुविभक्त भूमिभागे सप्ताष्टौ वा अरत्नीरुपक्रम्योदकात् प्राङ्मुख-मुदङ्मुखं वाभिमुखतीर्थं कूटागारं कारयेत्। उत्सेध-विस्तारतः परमरत्नीः षोडश समन्तात् सुवृत्तं मृत्-

कर्म्मसम्पन्नमनेकवातायनम् । अस्य कूटागारस्यान्तः सम-न्ततो भित्तिमरत्निविस्तारोत्सेधां पिण्डिकां कारयेत् कपाटवर्जम् । मध्ये चास्य कूटागारस्य चतुष्किष्कुमात्र-पुरुषप्रमाणं मृण्मयं कन्दुसंस्थानं बहुसूक्ष्मच्छिद्रम-ङ्गारकोष्ठकस्तम्भं सपिधानं कारयेत् । तत्र खादिरा-णामश्वकर्णादीनां वा काष्ठानां पूरयित्वा प्रदीपयेत् । स यदा जानीयात् साधुदग्धानि काष्ठानि गतधूमानि अव-तप्तञ्च केवलमग्निना तदग्निगृहं स्वेदयोग्येन चोष्मणा युक्तमिति तत्रैनं पुरुषं वातहराभ्यक्तगात्रं वस्त्रावच्छन्नं प्रवेशयेत् प्रवेशयंश्चैनमनुशिष्यात् । सौम्य! प्रविश कल्या-णायारोग्याय चेति । प्रविश्य चैनां पिण्डिकामधिरुह्य पार्श्वापरपार्श्वाभ्यां यथासुखं शयीथाः न च त्वया स्वेदमू-र्च्छापरीतेनापि सता पिण्डिकैषा विमोक्तव्या आ प्राणो-च्छ्वासात् । भ्रश्यमाने ह्यतः पिण्डिकावकाशात् द्वार-मनधिगच्छन् स्वेदमूर्च्छापरीततया सद्यः प्राणान् जह्याः तस्मात् पिण्डिकामेनां न कथञ्चन मुञ्चेथाः त्वं यदा जानीया विगताभिष्यन्दमात्मानं सम्यक्प्रस्रुतस्वेद-पिच्छं सर्वस्रोतोविमुक्तं लघूभूतमपगतविबन्धस्तम्भसुप्ति-वेदनागौरवमिति । ततस्तां पिण्डिकामनुसरन् द्वारं प्रपद्येथाः । निष्क्रम्य च न सहसा चक्षुषोः परिपाल-नार्थं शीतोदकमुपस्पृशेथाः । अपगतसन्तापक्लमस्तु मुहू-र्त्तात् सुखोष्णेन वारिणा यथान्यायं परिषिक्तोऽश्नीयाः" अत्र स्वेदार्थकता शब्दकल्पद्रुमे कृता चिन्त्या "भूस्वेदेषु च जेन्ताके अश्मगर्भस्वेदेषु च । विधूमाङ्गारतप्ते भव्यस्तः स्विद्यति ना सुखम्" इति चारकसूत्रस्थानादिपाठ-पर्य्यात् स्वेदभेदस्यैवोपक्रमात् । उपसंहारे च इति जेन्ताकस्वेद इति कीर्त्तनं तत्प्रतीतम् उत्तरम् । इति जेन्ताकः स्वेद इति सविसर्गपाठोऽनाकरः ।

जेन्य त्रि॰ जि—अन+णिच्—वा बा॰ जेन्य । १जयशीले "अभि-र्यज्ञेषु जेन्यो न विश्पतिः" ऋ॰ १।१२८।७ । "जेन्यः जय-शीलः" भा॰ । २उत्पाद्ये च "जनिष्ट हि जेन्यो अग्रे अह्नाम्" ऋ॰ १।१।५। "जेन्य उत्पाद्यः" भा॰ ३जेतव्ये च "इन्द्र' यशो हवथा जेन्यावसू" ऋ॰ ७।७४।२ । "जेन्यं वसु धनं ययोः । वेदे पूर्वपददीर्घः । "जेन्यावसू जेतव्य-धनौ" भा॰ । "गतं देवेभिर्जेन्यावसू" ऋ॰ ८।२८।७ ।

जेमन् त्रि॰ जि—मनिन् । १जयशीले "उदन्यजेव जेमना मदेरू" ऋ॰ १०।१०६।६। "जेमना जयशीलौ" औकारस्य आत् छान्दसो दीर्घाभावः । लोके तु जेमा जेमानौ इत्येव । जेतुर्भावः इमनिच् तृचो लोपः । २जेतृभावे जये च ३जयसामर्थ्ये पु॰ । "जेमा च महिमा च मे" यजु॰ १८।४ ।

जेमन न॰ जिम—भावे ल्युट् । भक्षणे अमरः ।

जेय त्रि॰ जि—कर्मणि यत् । जेतव्यमात्रे अमरः । "देवैरजेया निर्जिताश्चार्जुनेन । तदा नार्हसि विजयाय सञ्जय !" भा॰ आ॰ १अ॰ "तिष्ठस्व यत्नात् कौन्तेय ! जेयः क्षितिपतिस्तदा" भा॰ आश्व॰ ६अ॰ ।

जेष गतौ भ्वा॰ आत्म॰ सक॰ सेट् । जेषते अजेषिष्ट अदित् अजिजेषत् त । "प्रपां लोकस्य तनयस्य जेषे" ऋ॰ १।११०।११ ।

जेह यत्ने भ्वा॰ आत्म॰ सक॰ सेट् । जेहते अजेहिष्ट । अदित् अजिजेहत् त । "पाजस्वभयो जेहमानम्" ऋ॰ १।११०।५ "जेहमानं प्रयतमानम्" भा॰ । निरुक्ते अस्य गतिकर्मतोक्ता "दृढयानपयेर्जेहमानस्य" ऋ॰ १०।३।६ । क्वचित् व्याप्त्यर्थतापि "कुवेभिरश्रेणुभिर्जेह-मानं पतन्ति" ऋ॰ १।१६३।६ । "जेहमानं यत्नदेशं व्याप्नु-वत्" भा॰ । गत्यर्थकधातोः प्राप्त्यर्थकत्वात् प्राप्त्यर्थतापि । "ते वाकुर्देवता जेहमानाः" ऋ॰ १०।१५।८ । "जेह-मानाः प्राप्ताः" भा॰ । [चोदित् आनः ।

जै क्षये भ्वा॰ पर॰ अक॰ अनिट् । जायति । अजासीत् ।

जैगीषव्य पु॰ जिगीषोरपत्यं गर्गा॰ यञ् । योगविदि मुनि-भेदे तत्कथा भा॰ श॰ ५१ अध्याये शा॰ पर्वणि च २३५ अ॰ दृश्या । "असितो देवलश्चैव जैगीषव्यश्च तत्त्ववित्" भा॰ शा॰ ११ अ॰ । स्त्रियां लोहिता॰ नित्यं ष्फ षित्वात् ङीष् । जैगीषव्यायणी ।

जैत्र त्रि॰ जेतैव जेतृ+प्रज्ञादि॰ अण् । १जयशीले अमरः । २पारदे पु॰ ३औषधे न॰ राजनि॰ । "रणाय जैत्रः प्रदिशन्निव त्वराम्" किरा॰ "वरीरिपा जैत्ररथेव यत्" माघः । "देवसमभुजात्मनौ जैत्रमध्यास्त राघवः" रघुः । ततश्चतुरर्थ्यां कर्षा॰ फञ् । जैत्रायणि जैत्रादूर-देशादौ त्रि॰।

जैत्ररथ त्रि॰ जैत्रो रथोऽस्य । जयशीले हला॰ ।

जैत्री स्त्री जेत्र्येव जेतृ+स्वार्थे अण् ङीप् । जयन्तीवृक्षे । शब्दर॰ । [उपासके च ।

जैन पु॰ जिन एव, जिनो देवताऽस्य वा अण् । १अर्हति २अर्ह-

जैपाल पु॰ जयपाल+पृषो॰ । जयपालवृक्षे हिन्दुकोषः

जैमिनि पु॰ मुनिभेदे स च सामवेदे वेदव्यासशिष्यः यथाह भाग॰ १२।६।५३ । "साम्नां जैमिनये प्राह तथा छन्दो-

मलंकृताम्" स च धर्ममीमांसां प्रणीतवान्। तच्च शास्त्रं द्वादशाध्यायात्मकम्। तत्प्रतिपाद्यविषयाधिकरणमालायां माधवाचार्य्येण संगृहीता यथा,

"धर्मो द्वादशलक्षण्या व्युत्पाद्यस्तत्र लक्षणैः। प्रमाणभेदशेषत्वप्रयुक्तिक्रमसंज्ञकाः। अधिकारोऽतिदेशश्च सामान्येन विशेषतः। ऊहोऽबाधश्च तन्त्रं च प्रसङ्गश्चोदिताः क्रमात्"। "लक्षणान्यध्यायाः। द्वादशानां लक्षणानां समाहारो द्वादशलक्षणी। तादृशस्य द्वादशाध्यायोपेतस्य शास्त्रस्य धर्मो विषयः। प्रमाणादयः प्रसङ्गान्ता द्वादश पदार्थाः क्रमाद्द्वादशानामध्यायानां विषयाः। तत्र प्रथमेऽध्याये विध्यर्थवादादिरूपं धर्मे प्रमाणं निरूपितम्। द्वितीये यागदानादिकर्मभेदः। तृतीये प्रयाजादीनां दर्शपूर्णमासाद्यर्थत्वेन तच्छेषत्वम्। चतुर्थे गोदोहनस्य पुरुषार्थत्वप्रयुक्तानुष्ठानम् न तु क्रत्वर्थत्वप्रयुक्तमित्येवमादयः। पञ्चमे क्रमनियतिविशेषत्वादयः। षष्ठे कर्त्तुरधिकारो नाम्नादेरित्यादयः। सप्तमे समानमितरच्छ्येनेनेत्यादिप्रत्यक्षवचनेनाग्निहोत्रादिनाम्नानुमितवचनेन च सामान्यतोऽतिदेशः। अष्टमे सौर्य्यं चरुं निर्वपेदित्यत्र निर्वापसहितेन देवतानिर्द्देश एकदेवतात्वमौषधद्रव्यकत्वमित्यादिलिङ्गेनाग्नेयपुरोडाशेतिकर्त्तव्यतैव नान्यस्येत्येवमादिर्विशेषतोऽतिदेशः। नवमे प्रकृतावग्नये जुष्टं निर्वपामीति पठिते मन्त्रे विकृतौ सौर्य्यचरावग्निपदपरित्यागेन सूर्य्यपदप्रक्षेपेण च सूर्य्याय त्वा जुष्टं निर्वपामीत्येवमाद्यूहः। दशमे कृष्णलेषु चोदकप्राप्तस्यावघातस्य वितुषीकरणासम्भवेन लोप इत्येवमादिर्बाधः। एकादशे पञ्चानामाग्नेयादीनां प्रधानानां सकृदनुष्ठितेन प्रयाजाद्यङ्गेनोपकार इत्यादि तन्त्रम्। द्वादशे प्रधानस्य पशोरुपकारायानुष्ठितेन प्रयाजाद्यङ्गेन पश्वङ्गपुरोडाशेऽप्युपकार इत्यादिप्रसङ्गः। पादानामवान्तरविषयं दर्शयति" "विध्यर्थवादस्तुतयो नाम चेति चतुर्विधम्। प्रथमाध्यायगैः पादैश्चतुर्भिर्मानमीरितम्" "प्रथमे पादे विधिरूपं मानमीरितम्। द्वितीयेऽर्थवादरूपम्। अर्थवादो मन्त्रस्याप्युपलक्षणम्। तृतीये स्मृतिरूपम्। सदाचारमप्युपलक्षयति। चतुर्थे उद्भिदित्यादिना नामरूपम्" "उपोद्घातः कर्मभेदमानं तद्बाधवादगौः। प्रयोगभेद इत्येते द्वितीयाध्यायपादगाः"।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे पादे आख्यातमेवापूर्व्वबोधकमपूर्व्वसद्भाव इत्यादिकः कर्मभेदचिन्तोपयुक्त उपोद्घातो वर्णितः। द्वितीये धातुभेदपुनरुक्त्यादिभिः कर्मभेदः। तृतीये रथन्तरादीनां कर्मभेदप्रामाण्यापवादः। चतुर्थे नित्यकाम्ययोः प्रयोगयोर्भेदः"। "श्रुतिर्लिङ्गं च वाक्यादि विरोधप्रतिपत्तयः। अनारभ्योक्तिबह्वर्थसाध्या अष्टपादगाः"। "तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे शेषत्वबोधकानां श्रुतिलिङ्गादीनां मध्ये श्रुतिर्विचारिता। द्वितीये लिङ्गम्। तृतीये वाक्यप्रकरणादि। चतुर्थे निवीतोपवीतादिष्वर्थवादत्वविधित्वादिनिर्णयहेतोः श्रुत्यादेः परस्परविरोधसद्भावः। पञ्चमे प्रतिपत्तिकर्माणि। षष्ठेऽनारभ्याधीतानि। सप्तमे बहुप्रधानोपकारकप्रयाजादीनि। अष्टमे याजमानानि"। "प्रधानस्य प्रयोक्तृत्वमप्रधानप्रयोक्तृता। फलचिन्ता जघन्याङ्गचिन्तेत्येते चतुर्थगाः"। चतुर्थाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रधानभूतामिक्षा दध्यानयनस्य प्रयोजिकेत्यादिप्रधानप्रयोक्तृत्वं विचारितम्। द्वितीये त्वप्रधानं वत्सापाकरणं शाखाच्छेदे प्रयोजकमित्याद्यप्रधानप्रयोक्तृत्वम्। तृतीये जुहूपर्णमयीत्वादेरपापश्लोकश्रवणादिफलभावाभावचिन्ता। चतुर्थे राजसूयगतजघन्याङ्गाक्षद्यूतादिचिन्ता"। "श्रुत्यादिभिः क्रमस्तस्य विशेषो वृद्धवर्धने। श्रुत्यादेर्बलता चेति पञ्चमाध्यायपादगाः"। "पञ्चमाध्यायस्य प्रथमे पादे श्रुत्यर्थपाठादिभिः क्रमो निरूपितः। द्वितीये वाजपेयगतेषु सप्तदशसु पशुष्वेकैकधर्मसमापनमित्यादि क्रमविशेषः। तृतीये पञ्चप्रयाजादीनामावर्त्तनेनैकादशत्वमित्यादिवृद्धिः। अदाभ्यचरुपिरणोरनावृत्तिरित्यादि वृद्ध्यभावः। चतुर्थे क्रमनियामकानां श्रुत्यर्थपाठादीनां प्रबलदुर्बलभावः। "अधिकारी तस्य धर्माः प्रतिनिध्यर्थलोपने। दीक्षा सत्रं देयवह्नी षष्ठे पादेष्वमी स्थिताः"। षष्ठाध्यायस्य प्रथमे पादे कर्म्माधिकारः कर्त्तुरस्त्यन्धादेर्नास्ति स्त्रिया अस्ति योऽस्ति स च पत्न्या सहेत्येवमादिनाधिकारी निरूपितः। द्वितीये सत्राधिकारिणां प्रत्येकं कृत्स्नं फलम्। दर्शपूर्णमासयोः कालैकनियमः। काम्यकर्म समापनीयमित्येवमादयोऽधिकारिधर्मा उक्ताः। तृतीये द्रव्यस्य प्रतिनिधिरस्ति। देवादीनामग्न्यादीनामधिकारिणश्च नास्तीत्यादिना निरूपणम्। चतुर्थे पदार्थलोपनं विचारितम्। अवत्तनाशे चाज्येन यजेत। दृष्टार्थनाशे पुनः शेषाच्च पाद्यमित्यादिकम्। पञ्चमे कालापराधेन चन्द्रोदये इत्यभ्युदयेष्टिः प्रायश्चित्तम्।

ज्योतिष्टोमस्यैकादयो दीक्षाः। द्वादशाहस्य द्वादशदीक्षा इत्यादि निरूपितम्। षष्ठे सत्राधिकारिणस्तुल्यकल्पा एव। सत्त्वं विप्रस्यैवेत्येवमादिकं चिन्तितम्। सप्तमे पुत्रादिकं न देयम् महाभूमिर्न देयेत्येवमादिदेयविचारः। अष्टमे लौकिकाग्नावुपनयनहोमः, स्थपतीष्टिस्त्रैवर्णिकस्यैवेत्येवमाद्यग्निविचारः कृतः"। "प्रत्यक्षोक्तातिदेशोऽस्य शेषः नामनिरूपणम्। नामलिङ्गातिदेशौ द्वौ सप्तमाध्यायपादगाः"। "सप्तमाध्यायस्य प्रथमे पादे समानमितरच्छ्येनेनेत्यादि प्रत्यक्षवचनातिदेशः। द्वितीये रथन्तरशब्देन गानकालाभिधायिना गानस्यैवातिदेशत्वमत्यं तादृशः पूर्वोक्तातिदेशस्य शेषो विचारितः। तृतीयेऽग्निहोत्रनामातिदेशः। चतुर्थे निर्वापोपधद्रव्यादिलिङ्गातिदेशः"। "स्पष्टलिङ्गादयास्पष्टात् प्रबलादपवादतः। अतिदेशविशेषाः स्युरष्टमाध्यायपादगाः"। "अष्टमाध्यायस्य प्रथमे पादे स्पष्टेन लिङ्गेनातिदेशविशेषः। तद्यथा सौर्यचरावतिदेशकानि निर्वापसहितेन देवतानिर्देश एकदेवतात्वमोषधद्रव्यकत्वमित्यादीनि स्पष्टान्याग्नेयलिङ्गानि। द्वितीये त्वस्पष्टैर्लिङ्गैरतिदेशः। तद्यथा वाजिने हविःसामान्येन लिङ्गेन पयोविध्यन्तोऽतिदिश्यते। तत्र लिङ्गमस्पष्टम् यौक्ष्म तद्गुणग्रहणपादनात्। तृतीये प्रबलेन लिङ्गेनातिदेशः। तद्यथा आभिचारिकेष्टावाग्नावैष्णवसारस्वतबार्हस्पत्येषु हविःषु त्रित्वेन लिङ्गेन यथाक्रममाग्नेयादिविध्यन्ते प्राप्ते द्विदैवत्यत्वेन लिङ्गेन प्रथम आग्नावैष्णवे तृतीयस्याग्नीषोमीयस्य विध्यन्तोऽतिदिष्टः। प्रबलं च द्विदेवत्वम् मन्त्रोच्चारणकाले एव सहसा प्रतिभासात् क्रमस्तु विलम्बितप्रतीत्या दुर्बलः चतुर्थे दर्विहोमेष्वतिदेशोऽपोद्यते"।

"ऊहारम्भोऽथ सामोहो मन्त्रोहस्तत्प्रसङ्गतः। नवमाध्यायपादेषु चत्वारो प्रकीर्त्तिताः"। "नवमाध्यायस्य प्रथमे पादे उपोद्घातपूर्वकमूहविचारप्रारम्भः। तत्र प्रयाजादयो धर्मा अपूर्वप्रयुक्ताः। अवघातमन्त्रादिष्वविवक्षितं व्रीह्यग्न्यादिस्वरूपं साधनविशेषत्वमात्रं विवक्षितमित्यादिरुपोद्घातः। सर्वलक्षिपूषमन्त्राणां विकृतिषु नास्त्यूहः। अग्निशब्दस्यास्त्यूह इत्यादिकमूहविचारारम्भः। द्वितीये सपरिकरः सामोहः। तृतीये मन्त्रोहः। चतुर्थे मन्त्रोहप्रसङ्गापतितो विचारः"। "द्वारलोपोऽस्य विस्तारः कार्यैकत्वं समुच्चयः। प्रसङ्गप्रकीर्णानि दशमेऽष्टपादगाः"। "दशमाध्यायस्य प्रथमे पादे बाधहेतुर्द्वारलोपो निरूपितः। तद्यथा स्वयंकृता वेदिर्भवतीत्यत्र वेदिनिष्पादनरूपस्य द्वारस्य लोपेन निष्पादकानामुद्धननादीनां बाधः। कृष्णलेषु वितुषीकरणरूपस्य द्वारस्य लोपेनावघातस्य बाधः। द्वितीये संक्षेपेणोक्तस्य द्वारलोपस्य बहुभिरुदाहरणैर्विस्तारः। तृतीये बाधकारणं कार्यैकत्वम्। तद्यथा प्रकृतौ गवाश्वादिदक्षिणाया ऋत्विक्परिक्रयः कार्यः। तथा विकृतिरूपे भूमाप्त्रे काले धेनुरूपायास्तदेव कार्य्यम्। ततो धेन्वा गवाश्वादि दक्षिणा विकृतौ चोदकप्राप्ता बाध्यते। चतुर्थे नक्षत्रेष्टिविहिता उपहोमाश्चोदकप्राप्तैर्नारिष्टहोमैः सह समुच्चीयन्त इत्यादि समुच्चयः। पञ्चमे षोडशिग्रहः प्रकृतिगामी। स चाग्रयणपात्रादेव ग्रहीतव्य इत्यादिर्बाधप्रसङ्गागतो ग्रहादिविचारः। षष्ठे साम तृचे गेयमित्यादिर्बाधप्रसङ्गागतः सामविचारः। सप्तमे पशङ्गेषु हविर्भेदः। गृहमेधीयमपूर्वकर्मेत्यादिर्बाधप्रसङ्गागतः प्रकीर्णविचारः। अष्टमे नानुयाजेष्विति यजुर्दाषो न सोम इत्यर्थवादो नातिरात्र इति प्रतिषेध इत्यादिर्बाधोपयुक्तो नञर्थविचारः"।

"उपोद्घातस्तथा तन्त्रावापौ तन्त्रस्य विस्तृतिः। आवापविस्तृतिश्चैकादशाध्यायस्य पादगाः"। एकादशाध्यायस्य प्रथमे पादे तन्त्रस्योपोद्घातो वर्णितः। द्वितीये तन्त्रावापौ संक्षेपेणोक्तौ। तृतीये तन्त्रमुदाहरणबाहुल्येन प्रपञ्चितम्। चतुर्थे तथैवावापः प्रपञ्चितः"। "प्रसङ्गतन्त्रनिर्णीतिः समुच्चयविकल्पने। द्वादशाध्यायपादार्था इति पादार्थसंग्रहः"। द्वादशाध्यायस्य प्रथमे पादे पशुधर्माणां पशुपुरोडाशे प्रसङ्गः सौमिकवेदेस्तरकालीनकर्मसु प्रसङ्ग इत्यादि विचारः। द्वितीये सवनीयपशोस्तन्त्रत्वम् न तु सवनीयपुरोडाशानाम्। विकृतितन्त्रमपि न प्रकृतिः अन्वारम्भणीया विकृतिष्वपि स्यात् न तु प्रकृतावेवेत्यादिविचारः। तृतीये त्वचापणयोः समुच्चयः। आधारगतान्दुजलस्यलनादीनां समुच्चय इत्यादिकं प्राधान्येन यवव्रीह्योर्विकल्प इत्यादिकं सदृशबाधपादत्वेनोभयं चिन्तितम्। चतुर्थे चैन्द्रावार्हस्पत्ययाज्यानुवाक्ययुगलयोर्विकल्प इत्यादिकं प्राधान्येन याज्यानुवाक्ययोः समु-

न्नय इत्यादिकं विकल्पापवादत्वेनेत्युभयं चिन्तितम्। तदेवं द्वादशाध्यायगतेषु षष्टिसंख्यकेषु पादेषु प्रतिपाद्या अर्थाः संगृहीताः। ननु यथोक्तेभ्यः पादार्थेभ्योऽन्येऽप्यर्था बहवस्तत्तत्पादेषु विचार्यन्ते तेषां कथं तत्तत्पादान्तर्भाव इत्याशङ्क्याह" "उपोद्घातापवादाभ्यां प्रसङ्गानुप्रसङ्गतः। तत्तत्पादगतत्वेन विचारान्तरसम्भवेत्" "यथोक्तपादप्रतिपाद्यादन्येष्वर्थेषु यथोचितं कश्चिदुपोद्घातः कश्चिदपवादः कश्चित् प्रसङ्गपतितः कश्चिदनुप्रसङ्गपतित इत्येवं पादान्तर्भाव उन्नेयः"। जैमिनिश्च भारतान्तरं चकार तस्य जैमिनिभारतेति संज्ञा तन्नामस्मरणे च वज्रपातभयवारणं यथा "जैमिनिश्च सुमन्तुश्च वैशम्पायन एव च। पुलस्त्यः पुलहश्चैव पञ्चैते वज्रवारकाः" शब्दकल्पद्रुमधृतपुराणवाक्यात् "मुनेः कल्याणमित्रस्य जैमिनेश्चापि कीर्त्तनात्। विद्युदग्निभयं नास्ति पठिते च गृहोदरे" इत्युक्तेरपि तत्कीर्त्तनस्य विद्युदग्निभयनिवारकता। तत इदमर्थे छ। जैमिनीय जैमिनिप्रणीतशास्त्रादौ। "जैमिनीये च वैयासे विरुद्धांशो न कश्चन" सांख्यप्रवचनभाष्यधृतपराशरोपपु०। "जैमिनीयन्यायमाला श्लोकैः संगृह्यते स्फुटम्" माधवः।

जैव त्रि० जीवस्येदम् अण्। १प्राणसम्बन्धिनि २बृहस्पतिसम्बन्धिनि ३तत्क्षेत्रे धनूराशौ मीनराशौ तदधिदेवताके ४पुष्यनक्षत्रे। ५तदीये वारे च "शताद्रिचन्द्राः जैवस्य त्रिखाङ्काश्च भृगोस्तथा" सू० सि०।

जैवन्तायन पुंस्त्री जीवन्तस्य गोत्रापत्यं वा फञ्। जीवन्तर्षेः गोत्रापत्ये। स च यजुर्वेदप्रचारकवंशान्तर्गतः। यथाह "जैवन्तायनाच्च रैभ्याच्च रैभ्यः" शत० ब्रा० १४।७।३।२६ पक्षे इञ्। जैवन्ति तत्रार्थे स्त्रियां ङीप्।

जैवन्तायनि त्रि० जीवन्तस्यादूरदेशादि कर्णा० चतुरर्थ्यां फिञ्। जीवन्तस्यादूरदेशादौ।

जैवलि पु० जीवलस्य राज्ञोऽपत्यम् इञ्। जीवलनृपापत्ये प्रवाहणे "तं ह प्रवाहणो जैवलिरुवाचान्तवद्वै किल ते शालावत्य! साम" छा० उ०।

जैवातृक पु० जीवयत्यनेन लोकं जीवति वा जीव–आतृकन् वृद्धिश्च। १चन्द्रे २कर्पूरे अमरः। ३पुत्रे संक्षिप्तसा०। ४औषधे हेम० ५दीर्घायुष्के त्रि० मेदि०। "जैवातृक! ननु शृणुते पतिरस्याः शिथिलायां प्रहारयमाणीत्" दशकु०। [जीवस्यादूरदेशादौ।

जैवि त्रि० जीवस्यादूरदेशादि सुतङ्गमा० चतुरर्थ्याम् इञ्।

जैवेय पुंस्त्री जीवस्य गुरोरपत्यं शुभ्रा० ढक्। जीवस्यापत्ये कचनामके मुनौ। जीवाया गौर्य्या इदम् स्त्रीत्वात् ढक्। २व्यासम्बन्धिनि त्रि०।

जैह्माशिनेय पु० जिह्माशिनोऽपत्यं शुभ्रा० ढक् दाण्डिना० नि० टिलोपः। जिह्माशिनोऽपत्ये।

जैह्म्य न० जिह्मस्य भावः ष्यञ्। कौटिल्ये। "जैह्म्यञ्च मैथुनं पुंसि जातिभ्रंशकरं स्मृतम्" मनुः। "निन्दितभक्षणं जैह्म्यमुत्कर्षश्च वचोऽनृतम्। रजस्वलामुखास्वादः सुरापानसमानि तु" याज्ञ०।

जोङ्ग न० जुङ्ग्यते वर्ज्यते जुगि–वर्जने कर्मणि अप् पृषो०। कालीयके गन्धद्रव्यभेदे हारा०।

जोङ्गक न० जुगि–ण्वुल् पृषो०। अगुरुचन्दने अमरः।

जोङ्गट पु० जुगि–अटन् पृषो०। गर्भिण्या अभिलाषे दोहदे (साद) हारा०।

जोटिङ्ग पु० जुट–इन् जोटिं गच्छति गम–ड खिच्च। १महादेवे २महाव्रतिनि च त्रिका०। [शि० कौ०।

जोड पु० जुड–बन्धने घञ्। बन्धने। जड्डिजोडम्

जोन्ताला स्त्री जु–विच् तस्मान्तमालाति आ+ला–क। देवधान्ये हेमच०।

जोष पु० जुष–भावे घञ्। १प्रीतौ २सेवने च "को वां जोष उभयोः" ऋ० १।१२०।१। ३सुखे न० शब्दर०।

जोषण न०जुषी–प्रीतिसेवनयोः भावे ल्युट्। १प्रीतौ २सेवने च। स्वार्थे णिच्–भावे युच्। तत्रार्थे स्त्री "उत्तरे निगमाः यथेष्टं जोषणा श्रुतेः" कात्या०श्रौ०५।१२।१६।

जोषस् अव्य०जुष–बा०असु। १तूष्णीमित्यर्थे "इति जोषमवस्थितं द्विषः" माघः। २सुखे च अमरः।

जोषा स्त्री जोषयति जुष–णिच्–अच्। १योषिति शब्दर० "पञ्चैव जुषधातोः समप्रत्ययान्तयाऽयं व्युत्पादितः" उज्ज्वलदत्तः। [२योषिति च।

जोषिका स्त्री जु–न संज्ञायां कन्। १जालिकायां शब्दर०।

जोषित् स्त्री जुष "हृसृरुहियुषिभ्यः" उणा० इति। स्त्रीमात्रे शब्दर०। हलन्तत्वात् वा टाप्। जोषिताऽपि तत्रार्थे शब्दर०।

जोष्टृ त्रि० जुष–तृच् वेदे बा० इडभावः। सेवके। "उपेगमस्य जोष्टारः" ऋ०४।४१।८।"जोष्टारः सेवकाः" भा०। लोके तु जोषितृ इत्येव।

जौमर न० जुमरेण निर्वृत्तः अण्। १जुमरनन्दिकृते संक्षिप्तसाराख्ये व्याकरणे २तदध्येतरि त्रि०।

जौलायन पु॰ जुलस्यापत्यम् इञ् तत इञन्तत्वात् यूनि फञ् । जुलस्य यून्यपत्ये । ततः ऐषुकार्य्या॰ विषयार्थे भक्तल् । जौलायनभक्त तदीयविषये त्रि॰ ।

जौहव त्रि॰ जुह्वामवदाने योग्यम् जुहू—अण् । जुहूपदार्थे-ऽवदानयोग्येषु हृदयादिषु "हृदयं जिह्वां क्रोडं सव्य-सक्थिपूर्वनडकं पार्श्वे यकृद्वृक्कौ गुदमध्यं दक्षिणा श्रोणिरिति जौहवानि" कात्या॰ श्रौ॰ ६।७।६। "जुह्वा-मवदानयोग्यानि प्रधानयागसाधनानि" कर्कः ।

ज्ञ पु॰ ज्ञा—क । १बुधग्रहे "बुधे सूर्यसुतक्राणां स्वचतुष्कार-दायिनाः" सू॰सि॰। २पण्डिते "क्रियासु बाह्यान्तरमध्य-मासु सम्यक् प्रयुक्तासु न कम्पते ज्ञः" प्रश्नो॰। ३ब्रह्मणि ४मङ्गलग्रहे च धरणिः । सुपि उपपदे तत्तत्पदार्थज्ञा-तरि त्रि॰ । "आदेयं देशकालज्ञः" रघुः "विधिज्ञो विधिमास्थाय" ति॰ त॰ । स्वार्थे क । ज्ञक ज्ञातरि त्रि॰ स्त्रियां वा अत इत्वम् ज्ञका ज्ञिका ।

ज्ञप मारणे, आलोके, निशाने, तोषणे स्तुतौ च चुरा॰ उभ॰ सक॰ सेट् घटा॰ । ज्ञपयति-ते अजिज्ञपत्-त । ज्ञाकम इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ ज्ञपपाठश्चुरादिरुभयपदीति मते फलवत्कर्त्तरि परस्मैपदार्थः इति धातुप्रदीपः । वस्तुतस्तु ज्ञप्तिपदमनेनैव निष्पादितम् । तेन अनिर्दि-ष्टार्थतया ज्ञप्तिरिह ज्ञानम् । अतएव प्रच्छौ ज्ञ ज्ञीप्सौ इत्यत्र अस्यैव सनन्तस्य निष्पादितेन ज्ञीप्सशब्देन ज्ञातु-मिच्छा प्रतिपाद्यते । एवं ज्ञानपर्य्याये "प्रतिपज्ज्ञप्तिचेत-ना इत्यमरः" इति दुर्गादासः । ज्ञप ज्ञाने च इति पाणिनिः । अधिकं ज्ञाधातौ वक्ष्यते ।

ज्ञपित त्रि॰ ज्ञप—ज्ञाने क्त नि॰ वा इट् । ज्ञाते अमरः । इडभावे । ज्ञप्तोऽप्यत्र ।

ज्ञप्ति स्त्री ज्ञप—भावे क्तिन् । १बुद्धौ अमरः २मारणे ३तोषणे ४तीक्ष्णीकरणे ५स्तुतौ च ।

ज्ञा बोधे क्र्या॰ पर॰ सक॰ अनिट् । जानाति अज्ञासीत् । जज्ञौ । ज्ञाता ज्ञानं ज्ञातिः ज्ञातः जज्ञिवान् ।

अनु+अनुमतौ अनुमतिश्च स्वार्थप्रवृत्तस्य निषेधनाभावेन स्वाभिमतत्वज्ञापनेन प्रवर्त्तनम् । "तं देवासो अनुजानन्तु कामम्" तैत्ति॰ ब्रा॰ । "अनुपदेशे वहीर कृत-वांस्त्वं ममाप्रियम् । सर्वं तदनुजानामि" भा॰आ॰२१२अ॰

अप+निह्नवे आत्म॰ । आत्मानमपजानानः शशमात्रोऽनय-हिनम्" भट्टिः ।

अभि+सम्यग्ज्ञाने "भक्त्या मामभिजानाति यावान् यश्चास्मि तत्त्वतः" गीता । "अभिज्ञाश्छेदपातानाम्" कुमा॰ अभिज्ञा च आद्यज्ञानम् अनुभवात्मकम् ।

प्रति+अभि+पूर्वदृष्टस्य वस्तुनः चक्षुरादिसन्निकर्षजे पूर्वसं-स्कारोत्पन्ने स्मृतिभिन्ने ज्ञानभेदे यथा सोऽयं देवदत्तः इत्यादि ज्ञानम् । "तं त्वं प्रत्यभिजानीहि स्वप्ने यं दृष्टवत्यसि" हरिवं॰ १७६ अ॰ ।

सम्+अभि+प्रत्यभिज्ञाने "इन्द्रसेनां सह भ्रात्रा समभिज्ञाय बाहुकः" भा॰ व॰ ७५ अ॰ ।

अव+अनादरे हीनत्वेन ज्ञाने च । "अवजानासि मां यस्मात् ततस्ते न भविष्यति" रघुः । "अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते । असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम्" गीता । "बहूनि देयानि वितर्त्तयिष्यन् रामं न्यपः संगिरमाण एव । तथावजज्ञे" भट्टिः ।

आ+सम्यग्ज्ञाने नियोगे च "न हि मनसा ध्यायतः कश्चनाजानाति" शत॰ ब्रा॰ ४।६।७।५ । "नियोगश्च निकृष्टस्य भृत्यादेः प्रवर्त्तनम् । स्वार्थे णिच् तत्रार्थे । "आज्ञापय ज्ञातविशेष ! पुंसाम्" कुमा॰ । ज्ञा—प्रेरणे चौरादिकस्येदं रूपमित्यन्ये ।

उप+आद्यज्ञाने "उप तज्जानीत यथा वयमिहाजग्रामेति" शत॰ ब्रा॰ ६।२।२।७। "उपज्ञा ज्ञानमाद्यं स्यात्" अमरः।

निस्+निर्+निश्चयात्मके ज्ञाने । "विशुद्धे विद्युत् दृष्टिमनु-प्रविशति सान्तर्धीयते तां न निर्जानन्ति" ऐत॰ ब्रा॰ ।

परि+परितो ज्ञाने "इन्द्रो दक्षं परिजानादहीनम्" ऋ॰१०। १२८।६। "अनुबन्धं परिज्ञाय देशकालौ च तत्त्वतः" मनुः।

प्र+प्रकृष्टज्ञाने । "यया धर्ममधर्मञ्च कार्य्यञ्चाकार्य्यमेव च । अयथावत् प्रजानाति" "तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता" गीता ।

प्रति+प्रतिज्ञायां साध्यत्वेन पक्षनिर्देशे आत्मकर्त्तव्य-त्वेन कथनभेदे च आत्म॰ । "साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा" गौत॰सू॰ । साध्यवत्त्वेन पक्षनिर्देशः प्रतिज्ञेति तदर्थः । "प्रतिजज्ञे वधं चापि सर्वक्षत्रस्य भारत !" भा॰व॰११७ अ॰ ।। "प्रतिज्ञाय वनवासमिमं गुरोः" रामा॰ २।१०८ अ॰ । "तस्मै निशाचरैश्वर्यं प्रतिजज्ञे रघूत्तमः" रघुः। "कच्चिन्न पाने द्यूते वा क्रीडासु प्रमदासु च । प्रति-जानन्ति पूर्वाह्णे व्ययं व्यसनजं तव" भा॰ स॰ ५अ॰ आर्षत्वात् पर॰ ।

वि+विशेषस्य ज्ञाने "ज्योतिर्वृणीत तमसो विजानन्" ऋ॰ ३।३९।७। "आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः" शत॰ ब्रा॰ १४।७।२।१६ । "कथमेतद् विजानीयां त्व-

मादौ मोक्षकाममिति" गीता । शिल्पशास्त्रविषयके ज्ञाने च "मोक्षे धीर्ज्ञानमन्यत्र विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः" अमरः। ज्ञानमात्रे क्षणिकविज्ञानमिति बौद्धाः ।

सम्+सम्यग् ज्ञाने संज्ञायां चैतन्ये च आत्म०। संजानानान् परिहरन् रावणानुचरान् बहून्" भट्टिः । "रविस्तु संज्ञापयते लोकान् रश्मिभिर्दक्षिणैः" भा० शा०१२७६७ । प्रतिज्ञायाम् आत्म०। "संजानीष्व शमीयां" च मुग्धबोधम् । [अजिज्ञपत् त ।

ज्ञा ज्ञपधात्वर्थे चुरा० उभ० सक० सेट् घटा० । ज्ञपयति ते

ज्ञा प्रेरणे चुरा०उभ०सक०सेट् । ज्ञापयति ते अजिज्ञपत् त । अस्यैव रूपम् आज्ञापयतीत्यादि । "आज्ञापय ज्ञातविशेष ! पुंसाम्" कुमा०।

ज्ञात त्रि० ज्ञा—कर्म्मणि क्त । विदिते "ज्ञाततत्त्वोऽपि नैकेः सन्दिग्धे कार्य्यवस्तुनि" माघः । "ज्ञाताज्ञाताः कुले मम" वायुपु०। भावे क्त । २ज्ञाने न०। स्वार्थे कन् । ज्ञातक विदितार्थे । [अर्हन्तभेदे हेम० ।

ज्ञातनन्दन पु० ज्ञातेन ज्ञानेन नन्दति नन्द—ल्यु ६त० ।

ज्ञातल त्रि० ज्ञातं ज्ञानं लाति ला—क । ज्ञानयुक्ते तस्यापत्यं शुभ्रा०गतत्वेऽपि ज्ञातलेति पाठान्तरात् ढक् । ज्ञातलेय तदपत्ये पुंस्त्री० । [न्तो अमरः ।

ज्ञातसिद्धान्त पु० ज्ञातः सिद्धान्तः तत्त्वार्थो येन । सिद्धा-

ज्ञाति पु० जानाति छिद्रं कुलस्थितिं वा संज्ञायां क्तिच् । ज्ञा—कर्त्तरि करणे वा क्तिच् । १पितरि २पितृवंश्ये सपिण्डसकुल्यसमानोदकसगोत्ररूपे एकगोत्रोत्पन्ने पितृव्यादौ अमरः। "ज्ञातिभेदो न नः कार्य्यः वाच्यौ त्वं मम नारद !" हरिवं०१२८अ०। ज्ञातिश्च चतुर्विधः "सप्तमपुरुषपर्य्यन्तं सपिण्डः। ततस्त्रिपुरुषपर्य्यन्तं सकुल्यः । ततश्चतुर्थपुरुषपर्य्यन्तं समानोदकः। जन्मनामस्मृतिपर्य्यन्तमपि समानोदकः । ततः परं सगोत्रजः । ज्ञातिद्रोहे दोषो यथा "यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यादिकानि च । ज्ञातिद्रोहस्य पापस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् । "भर्त्तृभ्रातृपितृज्ञातिश्वश्रूश्वशुरदेवरैः" । "ज्ञातिश्रैष्ठ्यं सर्वकामानाप्नोति श्राद्धदः सदा" इति च याज्ञ० । "ज्ञातिभ्यो द्रविणं दत्त्वा कन्यायै चैव शक्तितः" मनुः । ततः परस्य प्रश्नवदस्य समासे नाद्युदात्तता ।

ज्ञातृ त्रि० ज्ञा—तृन् । १ज्ञानशीले २वेत्तरि च ज्ञातृभावः ष्यञ् । ज्ञात्र ज्ञातृत्वे न० "संविद्ध मे ज्ञात्रं च मे" यजु० ८,७। "ज्ञात्रं विज्ञानसामर्थ्यम्" वेददी० ।

ज्ञातेय न० ज्ञातेर्भावः कर्म्म वा ढक् ।१ज्ञातित्वे २ज्ञातिकर्म्मणि च । "ज्ञातेयं कुरु सौमित्रे ! मयात्त्रायस्व राघवम्" भट्टिः

ज्ञान पु० विषयान् जानाति ज्ञः अनिति अनः कर्म्म०। १जीवे । भावे ल्युट् । २बोधे न० । ३विशेषेण सामान्येन चावबोधे । वेदान्तिमते ४पदार्थव्याप्तिकायां मनोवृत्तौ, तत्र ज्ञानं नानाविधं यथा ज्ञानं द्विधा वस्तुमात्रद्योतकं निर्विकल्पकम् । सविकल्पन्तु संज्ञादिद्योतकत्वादनेकधा । संकल्पसंशयभ्रान्तिस्मृतिसाम्यनिश्चयाः । ऊहोऽनध्यवसायश्च तथान्येऽनुभवा अपि" । इत्यादिभेदेनानेकविधा भवन्तीत्यर्थः । ५सम्यग्बोधे । न्यायमते ६ बुद्धिमात्रे "बुद्धिस्तु द्विविधा मता । अनुभूतिः स्मृतिश्चैव" भाषा० तत्र प्रकारान्तरेण द्विविधं यथा "अप्रमा च प्रमा चेति ज्ञानं द्विविधमुच्यते, तच्छून्ये तन्मतिर्या स्यादप्रमा सा निरूपिता । तत्प्रपञ्चो विपर्य्यासः संशयोऽपि प्रकीर्त्तितः । आद्यो देहे आत्मबुद्धिः शङ्खादौ पीततामतिः । भवेन्निश्चयरूपा या संशयोऽथ प्रदर्श्यते । किंस्विन्नरो वा स्थाणुर्वेत्यादिबुद्धिस्तु संशयः। तदभावाप्रकारा धीस्तत्प्रकारा तु निश्चयः । स संशयो भवेद्या धीरेकत्राभावभावयोः । साधारणादिधर्मस्य ज्ञानं संशयकारणम् । दोषोऽप्रमाया जनकः प्रमायास्तु गुणो भवेत् । पित्तदूरत्वादिरूपो दोषो नानाविधो मतः । प्रत्यक्षे तु विशेषेण विशेष्यवता समम् । सन्निकर्षो गुणस्तु स्यादथ त्वनुमितौ गुणः । पक्षे साध्यविशिष्टे च परामर्शो गुणो भवेत् । शक्ये सादृश्यबुद्धिस्तु भवेदुपमितौ गुणः । शाब्दबोधे योग्यतायास्तात्पर्य्यस्याथवा प्रमा। गुणः स्यात्, भ्रमभिन्नन्तु ज्ञानमत्रोच्यते प्रमा । अथ वा तत्प्रकारं यज्ज्ञानं तद्विशेष्यकम् । ज्ञानं यन्निर्विकल्पाख्यं तदतीन्द्रियमिष्यते । तत् प्रमा नाप्रमा नापि ज्ञानं यत्सविकल्पकम् । प्रकारत्वादिशून्यं हि सम्बन्धानवगाहि तत्" इति भाषा० । ७बुद्धिवृत्तिनिरोधरूपे योगे "एकत्वं बुद्धिमनसोरिन्द्रियाणाञ्च सर्वशः। आत्मनो व्यापिनस्तात ! ज्ञानमेतदनुत्तमम्" इति भा०शा०मोक्षधर्मः। एकत्वं बुद्धिमात्रेणावस्थानम् बुद्धिवृत्तिनिरोध इति यावत् । ८देवताध्यानादौ ९विवेकविज्ञाने शास्त्राचार्य्योपदेशजे परमात्मविषये साक्षान्मोक्षफले १०आत्मनिश्चये तत्त्वज्ञाने वेदान्तिमते ११जीवेश्वरजगद्भेदभ्रमाधिष्ठानभूते नित्यस्वप्रकाशे सच्चिदानन्दरूपाद्वितीये परमार्थसत्ये चैतन्ये । करणे ल्युट् । १२आत्मानात्मसर्वपदार्थाव-

बोधने विवेकसामर्थ्ये । १२अहब्रह्मेत्युपासने । तद्योपासनम् "ब्रह्मैवाहं समः शान्तः सच्चिदानन्दलक्षणः । नाहं देहोह्यसद्रूपो ज्ञानमित्युच्यते बुधैः । निर्विकारो निराकारो निरवद्योऽहमव्ययः । नाहं देह इत्यादि । निरामयो निराभासो निर्विकल्पोऽहमाततः । नाहमित्यादि । निर्गुणो निष्क्रियो नित्यो नित्यमुक्तोऽहमच्युतः । नाहमित्यादि । निर्मलो निश्चलोऽनन्तः शुद्धोऽहमजरोऽमरः । नाहमित्यादि । वेदान्तशास्त्रोक्तं बोध्यम । १४शब्दयुक्तिभ्यामात्मनिश्चये । "अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरार्जवम् । आचार्य्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः । इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहङ्कार एव च । जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् । असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु । नित्यञ्च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु । मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी । विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि । अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् । एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा" इति गीतोक्तार्थेषु१५ज्ञानसाधनेषु । तच्च सात्त्विकादिभेदात् त्रिविधम् । यथा "सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते । अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम्" । (सात्त्विकं सर्वसंसारोच्छित्तिकारणम्) । "पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान् पृथग्विधान् । वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् । यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन् कार्य्ये सक्तमहैतुकम् । अतत्त्वार्थवदल्पञ्च तत् तामसमुदाहृतम्" । (राजसं तामसञ्च संसारकारणम्) । आत्मनः श्रवणमननाभ्यां परिनिष्पन्ने प्रमाणजन्यचतोऽत्यभिव्यक्तचिद्रूपे १६परमात्मज्ञानसाधनशास्त्रादात्मतत्त्वस्यावगमे आत्मसाक्षात्कारे "लोकवासनया जन्तोः शास्त्रवासनयापि च । देहवासनया ज्ञानं यथावन्नैव जायते । ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात् पापस्य कर्मणः" "यथादर्शतलप्रख्ये पश्यत्यात्मानमात्मनि" इति ब्रह्मसाक्षात्काररूपमीनहेतुरूपः। १७शाङ्कवेदतदर्थविषयेऽवबोधे । मङ्गावाक्यजन्याखण्डाकारायां १८बुद्धिवृत्तौ१९स्वस्वरूपस्फुरणे । सांख्यमते गुणपुरुषान्यताख्यातिरूपे २०अध्यवसाये । ज्ञायतेऽनेन । ज्ञा—करणे ल्युट् ।२१वेदे २२शास्त्रादौ च । तत्र प्रत्यक्षज्ञानोत्पत्तिप्रकारो मतभेदेन निरूप्यते । तत्र नैयायिकैः "आत्मा मनसा युज्यते मन इन्द्रियेण इन्द्रियं विषयेण तस्मादध्यक्षम्" इत्युक्तदिया प्रत्यक्षं जायते । व्याप्तिज्ञानपरामर्शोत्तरमनुमितिर्जायते । वृत्तिज्ञानसहकृतपदज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितौ शाब्दबोधो जायते । गवादौ गोसादृश्यज्ञानेन गोसदृशो गवय इत्यादिना अतिदेशवाक्यार्थस्य स्मृतौ गवयो गवयवाच्य इत्यादि रीत्या उपमितिज्ञानं जायते, इत्यङ्गीकृतम् । केचित् बौद्धभेदाः बाह्यार्थाभावेन बुद्धेरेव तत्तदर्थाकारतयावभास इत्यङ्गीचक्रुः" यथोक्तं सर्वद० स०

"बाह्यं ग्राह्यं नोपपद्यत एव विकल्पानुपपत्तेः । अर्थो ज्ञानग्राह्यो भावादुत्पन्नो भवति अनुत्पन्नो वा, न पूर्वः उत्पन्नस्य स्थित्यभावात् नापरः अनुत्पन्नस्यासत्त्वात् । अथ मन्येथाः अतीत एवार्थो ज्ञानग्राह्यः तज्जनकत्वादिति तदपि बालभाषितं वर्त्तमानतावभासविरोधात् इन्द्रियादेरपि ग्राह्यत्वप्रसङ्गाच्च । किञ्च ग्राह्यः किं परमाणुरूपोऽर्थः अवयविरूपो वा । न चरमः कृत्स्नैकदेशविकल्पादिना तन्निराकरणात् । न प्रथमः अतीन्द्रियत्वात् षट्केन युगपद्योगस्य बाधकत्वाच्च । यथोक्तम् "षट्केन युगपद्योगात् परमाणोः षडंशता । तेषामप्येकदेशत्वे पिण्डः स्यादणुमात्रकः" इति । तस्मात् स्वव्यतिरिक्तग्राह्यविरहात्तदात्मिका बुद्धिः स्वयमेव स्वात्मरूपप्रकाशिका प्रकाशवदिति सिद्धम् । तदुक्तम् "नान्योऽनुभाव्यो बुद्ध्यास्ति तस्या नानुभवोऽपरः । ग्राह्यग्राहकवैधुर्य्यात् स्वयं सैव प्रकाशते" इति । ग्राह्यग्राहकयोरभेदश्चानुमातव्यः यद्वेद्यते येन वेदनेन, तत्ततो न भिद्यते यथा ज्ञानेनात्मा, वेद्यन्ते च नीलादयः । भेदे हि सत्यधुना अनेनार्थस्य सम्बन्धित्वं न स्यात् तादात्म्यस्य नियमहेतोरभावात् तदुत्पत्तेरनियामकत्वात् यश्चायं ग्राह्यग्राहकसंवित्तीनां पृथगवभासः स एकस्मिंश्चन्द्रमसि द्वित्वावभास इव भ्रमः। अत्राप्यनादिरविच्छिन्नप्रवाहा भेदवासनैव निमित्तम् । यथोक्तम् "सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्धियोः । भेदश्च भ्रान्तिविज्ञानैर्दृश्येतेन्दाविवाद्वये" इति । "अविभागोऽपि बुद्ध्यात्मा विपर्य्यासितदर्शनैः । ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदवानिव लक्ष्यते" न च रसवीर्य्यविपाकादिसमानमाशामोदकोपार्जितमोदकानां स्यादिति वेदितव्यं वस्तुतो वेद्यवेदकाकारविधुराया अपि बुद्धेर्व्यवहर्तृपरिज्ञानानुरोधेन विभिन्नग्राह्यग्राहकाकाररूपवत्तया तिमिराद्युपहताक्षाणां केशेन्द्रनाडीज्ञानभेदवदनाद्युपप्लववासनासामर्थ्याद्व्यवस्थोपपत्तेः पर्य्यनुयोगायोगात । यथोक्तम् "अवेद्यवेदकाकारा यथा भ्रान्तैर्निरीक्ष्यते । विभक्तलक्षणग्राह्य-

ग्राहकाकारविप्लवा । तथा कृतव्यवस्थेयं केशादिज्ञानभेदवत् । यदा तदा न सञ्चोद्या ग्राह्यग्राहकलक्षणेति"। तथाहुर्बुद्धिरेवानादिवासनावशादनेकाकारावभासत इति" विज्ञम् ।"

तदेतन्मतं बौद्धविशेषैर्निराकृतं तदपि तत्रैवोक्तं यथा । "अन्ये तु मन्यन्ते यथोक्तं बाह्यं वस्तुजातं नास्तीति तदयुक्तं प्रमाणाभावात् । न च सहोपलम्भनियमः प्रमाणमिति वक्तव्यं वेद्यवेदकयोरभेदसाधकत्वेनाभिमतस्य तस्याप्रयोजकत्वेन सन्दिग्धविपक्षव्यावृत्तिकत्वात् । ननु भेदे सहोपलम्भनियमात्मकं साधनं न स्यादिति चेन्न ज्ञानस्यान्तर्मुखतया भेदेन प्रतिभासमानतया एकदेशत्वैककालत्वलक्षणसहत्वनियमासम्भवाच्च नीलाद्यर्थस्य ज्ञानाकारत्वे अहमिति प्रतिभासः स्यात् नत्विदमिति प्रतिपत्तेः प्रत्ययाद्व्यतिरेकात् । यदोच्यते ज्ञानस्वरूपोऽपि नीलाकारो भ्रान्त्या बहिर्वद्भेदेन प्रतिभासत इति न च तथाहुस्तत्रैव इति । यथोक्तम् "परिच्छेदान्तराद्योऽयं भागो बहिरिव स्थितः । ज्ञानस्याभेदिनो भेदप्रतिभासोऽप्युपप्लव"इति "यदन्तर्ज्ञेयतत्त्वं तद्बहिर्वदवभासत"इति च । तदयुक्तं बाह्यार्थाभावे तदुत्पत्तिरहिततया बहिर्वदित्युपमानोक्तेरयुक्तेः न हि वसुमित्रो वन्ध्यापुत्रवदवभासत इति प्रेक्षावानाचक्षीत । भेदप्रतिभासस्य भ्रान्तत्वे अभेदप्रतिभासस्य प्रामाण्यं, तत्प्रामाण्ये च भेदप्रतिभासस्य भ्रान्तत्वमिति परस्पराश्रयप्रसङ्गाच्च । अविसंवादान्नीलतादिकमेव संविदाना बाह्यमेवोपाददते अवत्युपेक्षन्ते ऽथान्तरमिति व्यवस्थादर्शनाच्च । एवञ्चायमभेदसाधको हेतुर्गोमयपायसीयन्यायवदाभासतां भजेत् अतो बहिर्वदिति वदता बाह्यं ग्राह्यमेवेति भावनीयमिति भवदीय एव बाणो भवन्तं प्रहरेत् ।"

"ननु ज्ञानाभिन्नकालस्यार्थस्य बाह्यत्वमनुपपन्नमिति चेत् तदनुपपन्नम् इन्द्रियसन्निकृष्टस्य विषयस्योत्पाद्ये ज्ञाने स्वाकारसमर्पकतया समर्पितेन आकारेण तस्यार्थस्यानुमेयतोपपत्तेः अतएव पर्यनुयोगपरिहारौ समग्राहिषाताम् "भिन्नकालं कथं ग्राह्यमिति चेद् ग्राह्यतां विदुः । हेतुत्वमेव च युक्तिज्ञा ज्ञानाकारार्पणक्षममिति" । तथा च यथा पुष्ट्या भोजनमनुमीयते यथा च भाषया देशः, यथा वा सम्भ्रमेण स्नेहः, तथा ज्ञानाकारेण ज्ञेयमनुमेयम् । तदुक्तम् "अर्थेन घटयत्येनां न हि मुक्त्वार्थरूपताम् । तस्मात् प्रमेयाधिगतेः प्रमाणं मेयरूपतेति" । न हि वित्तिसत्तैव तद्वेदना युक्ता तस्याः सर्वत्राविशेषात् तान्तु सारूप्यमाविशत् सरूपयित् घटयेदिति च । तथाच बाह्यार्थसद्भावे प्रयोगः ये यस्मिन् सत्यपि कादाचित्काः ते सर्वे तदतिरिक्तसापेक्षाः यथा अविवक्षति, अजिगमिषति मयि वचनगमनप्रतिभासा विवक्षुजिगमिषुपुरुषान्तरसन्तानसापेक्षाः तथा च विवादाध्यासिताः प्रवृत्तिप्रत्ययाः सत्यप्यालयविज्ञाने कदाचिदेव नीलाद्युल्लेखना इति । तत्रालयविज्ञानं नामाहमास्पदं विज्ञानं नीलाद्युल्लेखि च प्रवृत्तिविज्ञानम् । यथोक्तम् "तत् स्यादालयविज्ञानं यद्भवेदहमास्पदम् । तत् स्यात् प्रवृत्तिविज्ञानं यन्नीलादिकमुल्लिखेदिति"। तस्मादालयविज्ञानसन्तानातिरिक्तः कादाचित्कः प्रवृत्तिविज्ञानहेतुर्बाह्योऽर्थो ग्राह्य एव न वासनापरिपाकप्रत्ययः कादाचित्कत्वात् कदाचिदुत्पाद इति वेदितव्यम् ।"

वेदान्तिमते । "बुद्धितत्स्थचिदाभासौ द्वावेतौ व्याप्नुतो घटम् । तत्राज्ञानं धिया नश्येदाभासात्तु घटः स्फुरेत्" इत्युक्तरीत्या प्रत्यक्षस्थले इन्द्रियादिप्रणाल्या अन्तःकरणस्य विषयदेशगत्या तदाकारेण परिणामरूपवृत्तौ सत्यां विषयगताज्ञाननाशे अन्तःकरणवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्येन विषयस्फुरणरूपं पौरुषेयज्ञानं जायते । वृत्तिरूपज्ञानन्तु मनोधर्म इति भेदः । यथोक्तं वेदा॰ प॰ १परिच्छेदे "यथा तडागोदकं छिद्रान्निर्गत्य कुल्यात्मना केदारान् प्रविश्य तद्वदेव चतुष्कोणाद्याकारं भवति तथा तैजसमन्तःकरणमपि चक्षुरादिद्वारा घटादिविषयाकारेण परिणमते । स एव परिणामो वृत्तिरित्युच्यते । अनुमित्यादिस्थले तु अन्तःकरणस्य न वह्न्यादिदेशगमनं वह्न्यादेश्चक्षुराद्यसन्निकर्षात् तथा चायं घट इत्यादिप्रत्यक्षस्थले घटादेस्तदाकारवृत्तेश्च बहिरेकत्र देशे समवस्थानात् तदुभयावच्छिन्नं चैतन्यमेकमेव विभाजकयोरप्यन्तःकरणवृत्तिघटादिविषययोरेकदेशस्थितत्वेन भेदाजनकत्वात् ।"

प्रत्यक्षेऽन्तःकरणवृत्तेः फलभेदस्तत्रैव७परि॰दर्शितो यथा

"सा चान्तःकरणवृत्तिरावरणाभिभवार्थेत्येकं मतम् । तथाहि अविद्योपहितचैतन्यस्य जीवत्वपक्षे घटाद्यधिष्ठानचैतन्यस्य जीवरूपतया जीवस्य सर्वदा घटादिभानप्रसक्तौ घटाद्यवच्छिन्नचैतन्यावरकमज्ञानं मूलाविद्यापरतन्त्रमवस्थापदवाच्यमभ्युपगन्तव्यम् । एवं सति न सर्वदा घटादेर्भानप्रसङ्गः अनावृतचैतन्यसम्बन्धस्यैव भानप्रयोजकत्वात् । तत्र चावरणस्य यदातनत्वे कदाचिदपि

तद्भानं न स्यादिति तद्भङ्गे वक्तव्ये तद्भङ्गजनकं न चैतन्यमात्रं तद्भासकस्य तदनियर्तकत्वात् नापि वृत्त्युपहितचैतन्यं परोक्षस्थलेऽपि तद्भङ्गापत्तेरिति परोक्षस्थाहृत्तवृत्तिविशेषस्य तदुपहितचैतन्यस्य वा आवरणभङ्गकत्वनियामकत्वाभिधानार्थो वृत्तिरुच्यते । सम्बन्धार्था वृत्तिरित्यपरं मतम् । तत्राविद्योपाधिको जीवोऽपरिच्छिन्नः स च घटादिप्रदेशे विद्यमानोऽपि घटाद्याकारापरोक्षवृत्तिविरहदशायां न घटादिकमवभासयति घटादिना समं सम्बन्धाभावात् तत्तदाकारवृत्तिदशायां तु भासयति तदा सम्बन्धसत्त्वात् । ननु अविद्योपाधिकस्य जीवस्यापरिच्छिन्नस्य स्वतएव समस्तवस्तुसम्बद्धस्य वृत्तिविरहदशायां सम्बन्धाभावाभिधानमसङ्गतम्, असङ्गतत्व इच्छा सम्बन्धाभावाभिधाने च वृत्त्यनन्तरमपि सम्बन्धो न स्यादिति चेत् उच्यते न हि वृत्तिविरहदशायां जीवस्य घटादिना सह सम्बन्धसामान्यं निषेधामः किन्तर्हि घटादिभानप्रयोजकं सम्बन्धविशेषम् । स च सम्बन्धविशेषो विषयस्य जीवचैतन्यस्य च व्यङ्ग्यव्यञ्जकतालक्षणः कादाचित्कस्तत्तदाकारवृत्तिनिबन्धनः । तथा हि तैजसमन्तःकरणं स्वच्छद्रव्यत्वात् स्वतएव जीवचैतन्याभिव्यञ्जनसमर्थं, घटादिकन्तु न तथा अस्वच्छद्रव्यत्वात् । स्वाकारवृत्तिसंयोगदशायान्तु वृत्त्यभिभूतजाड्यधर्मकतया वृत्त्युत्पादितचैतन्याभिव्यञ्जनयोग्यताश्रयतया च वृत्त्युदयानन्तरं चैतन्यमभिव्यनक्ति । तदुक्तं विवरणे "अन्तःकरणं हि स्वस्मिन्निव स्वसंसर्गिण्यपि घटादौ चैतन्याभिव्यक्तियोग्यतामापादयतीति" । दृष्टञ्चास्वच्छद्रव्यस्यापि स्वच्छद्रव्यसम्बन्धदशायां प्रतिबिम्बग्राहित्वं यथा कुड्यादेर्जलादिसंयोगदशायां मुखादिप्रतिबिम्बग्राहिता । घटादेरभिव्यञ्जकत्वञ्च तत्प्रतिबिम्बग्राहित्वं चैतन्यस्याभिव्यक्तत्वञ्च तत्र प्रतिबिम्बितत्वम् । एवंविधाभिव्यञ्जकत्वसिद्ध्यर्थमेतद्वृत्तेरपरोक्षस्थले वहिर्निर्गमनाङ्गीकारः । परोक्षस्थले तु वह्न्यादेर्वृत्तिसंयोगाभावेन चैतन्यानभिव्यञ्जकतया नापरोक्षत्वम् ।"

सांख्यादिमते अर्थाकारेण परिणताया बुद्धिवृत्तेश्चेतने प्रतिबिम्बनात् विषयप्रकाशरूपं ज्ञानम् । तत्र पौरुषेयबोधे वृत्तिः करणं, वृत्तिरूपज्ञाने च इन्द्रियादिकरणमिति भेदः । यथोक्तं सा०प्र०सू० भाष्ययोः ।

"द्वयोरेकतरस्य वाप्यसन्निकृष्टार्थपरिच्छित्तिः प्रमा तत्साधकतमं यत् तत् त्रिविधं प्रमाणम् ।" सू० "असन्निकृष्टः प्रमातर्यनारूढोऽनधिगत इति यावत् । एवंभूतस्यार्थस्य वस्तुनः परिच्छित्तिरवधारणं प्रमा सा च द्वयोर्बुद्धिपुरुषयोरुभयोरेव धर्मो भवतु । किं वैकतरमात्रस्योभयथैव तस्याः प्रमाया यत् साधकतमं फलायोगव्यवच्छिन्नं कारणं तत्प्रमाणं तच्च त्रिविधं वक्ष्यमाणरूपेणेत्यर्थः । स्मृतिव्यावर्तनायानधिगतेति । भ्रमव्यावर्तनाय वस्त्विति । संशयव्यावर्तनाय त्ववधारणमिति । अत्र यदि प्रमारूपं फलं पुरुषनिष्ठमात्रमुच्यते तदा बुद्धिवृत्तिरेव प्रमाणम् । यदि च बुद्धिनिष्ठमात्रमुच्यते तदा तूक्तेन्द्रियसन्निकर्षादिरेव प्रमाणम् । पुरुषस्तु प्रमासाक्ष्येव न प्रमातेति । यदि च पौरुषेयबोधो बुद्धिवृत्तिश्चोभयमपि प्रमोच्यते तदा तूक्तमुभयमेव प्रमाभेदेन प्रमाणं भवति । चक्षुरादिषु तु प्रमाणव्यवहारः परम्परयैव सर्वथेति भावः । पातञ्जलभाष्ये तु व्यासदेवैः पुरुषनिष्ठो बोधः प्रमेत्युक्तः पुरुषार्थमेव करणानां प्रवृत्त्या फलस्य पुरुषनिष्ठताया एवौचित्यात् । अतोऽत्रापि स एव मुख्यः सिद्धान्तः । न च पुरुषबोधस्वरूपस्य नित्यतया कथं फलत्वमिति वाच्यम् बोधस्य नित्यत्वेऽप्यर्थोपरागस्यैव फलत्वादिति । अत्रेयं प्रक्रिया । इन्द्रियप्रणालिकयार्थसन्निकर्षेण लिङ्गज्ञानादिना वादौ बुद्धेरर्थाकारा वृत्तिर्जायते तत्र चेन्द्रियसन्निकर्षजा प्रत्यक्षा वृत्तिरिन्द्रियविशिष्टवस्त्वाश्रिता नयनादिगतपित्तादिदोषैः पित्ताद्याकारवृत्त्युदयादिति विशेषः । सा च वृत्तिरर्थोपरक्ता प्रतिबिम्बरूपेण पुरुषारूढा सती भासते पुरुषस्यापरिणामितया बुद्धिवत् स्वतोऽर्थाकारत्वासम्भवात् । अर्थाकारताया एव चार्थग्रहणत्वात् अन्यस्य दुर्वचत्वादिति । तदेतदुच्यते "कुसुमवच्च मणिः" जपास्फटिकयोरिव नोपरागः किन्त्वभिमान इति । योगसूत्रं च "वृत्तिसारूप्यमितरत्रेति"। स्मृतिरपि । "तस्मिंश्चिद्दर्पणे स्फारे समस्ता वस्तुदृष्टयः । इमास्ताः प्रतिबिम्बन्ति सरसीव तटद्रुमाः" इति । योगभाष्यञ्च "बुद्धेः प्रतिसंवेदी पुरुष" इति प्रतिध्वनिवत् प्रतिसंवेदः संवेदनप्रतिबिम्बस्तस्याश्रय इत्यर्थः । एतेन पुरुषाणां कूटस्थविभुचिद्रूपत्वेऽपि न सर्वदा सर्वावभासनप्रसङ्गः असङ्गतस्य स्वतोऽर्थाकारत्वाभावात् । अर्थाकारतां विना च संयोगमात्रेणार्थग्रहणस्यातीन्द्रियादिस्थले बुद्धावदृष्टत्वादिति । पुरुषे च स्वस्वबुद्धिवृत्तीनामेव प्रतिबिम्बार्पणसामर्थ्यमिति फलबलात् कल्प्यते । यथा रूपवतामेव जलादिषु प्रतिबिम्बनसामर्थ्यं नेतरस्येति ।

रूपत्वं च न सामान्यतः प्रतिविम्बप्रयोजकं शब्दस्यापि प्रतिध्वनिरूपप्रतिविम्बदर्शनात्। न च शब्दजन्यं शब्दान्तरमेव प्रतिध्वनिरिति वाच्यं स्फटिकलौहित्यादेरपि जपासन्निकर्षजन्यतापत्त्या प्रतिविम्बमिथ्यात्वसिद्धान्तक्षतेरिति। प्रतिविम्बश्च बुद्धेरेव परिणामविशेषो विम्बाकारो जलादिगत इति मन्तव्यम्। केचित्तु वृत्तौ प्रतिविम्बितं यदेव चैतन्यं वृत्तिं प्रकाशयति तथा वृत्तिगतप्रतिविम्ब एव वृत्तौ चैतन्यविषयता न तु चैतन्ये वृत्तिप्रतिविम्बोऽस्तीत्याहुः। तदसत् उपदर्शितशास्त्रविरोधेन केवलतर्कस्याप्रयोजकत्वात् विनिगमनाविरहेण वृत्तिचैतन्ययोरन्योन्यविषयताख्यसम्बन्धरूपतयान्योन्यस्मिन्नन्योन्यप्रतिविम्बसिद्धेश्च। बाह्यस्थलेऽर्थाकारताया एव विषयतारूपत्वसिद्ध्याऽऽन्तरेऽपि तत्तदर्थाकारताया एव विषयतात्वौचित्याच्चेति। ये तु तार्किका ज्ञानस्य विषयतां नेच्छन्ति तन्मते ज्ञानव्यक्तीनामनुगमकधर्माभावेन घटविषयकं पटविषयकं ज्ञानमित्याद्यनुगतव्यवहारानुपपत्तिः। केचित्तु तार्किका अनयैवानुपपत्त्या विषयतामतिरिक्तपदार्थमाहुः। तदप्यसत् अनुभूयमानानामर्थाकारतां विहाय विषयतान्तरकल्पने गौरवादिति। ननु तथापि स्वस्वोपाधिवृत्तिरूपैव वृत्तिचैतन्ययोरन्योन्यविषयतास्तु स्वोपाधिवृत्तित्वेनैवानुगमात् समाकाराख्यप्रतिविम्बद्वयेनेति चेन्न प्रतिविम्बं विना स्वत्वस्यापि दुर्वचत्वात्। स्वत्वं हि स्वभुक्तवृत्तिवासनावत्त्वम्। भोगश्च ज्ञानम्। तथा च विषयतालक्षणस्य विषयताघटितत्वेनात्माश्रयः। तस्मात् चैतन्यचैतन्ययोरन्योन्यविषयतारूपोऽन्योन्यस्मिन्नन्योन्यप्रतिविम्बः सिद्धः। अधिकन्तु योगवार्त्तिके द्रष्टव्यमिति दिक्। अत्रायं प्रमात्रादिविभागः। 'प्रमाता चेतनः शुद्धः प्रमाणं वृत्तिरेव नः। प्रमार्थाकारवृत्तीनां चेतने प्रतिविम्बनम्। प्रतिविम्बितवृत्तीनां विषयो मेय उच्यते। साक्षाद्दर्शनरूपं च साक्षित्वं वक्ष्यति स्वयम्। अतः स्यात् कारणाभावाद् दृशेः साक्ष्येव चेतनः। विपक्षादेः सर्वसाक्षित्वं गौणं लिङ्गाद्यभावतः।'' "ज्ञानमस्ति समस्तस्य जन्तोर्विषयगोचरे" देवीमा०। "कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रजायते" वेदा०। ४परब्रह्मणि च "सत्यं ज्ञानमानन्दं ब्रह्म" श्रुतिः। ५विष्णौ "सर्वगः ज्ञानमुत्तमम्" विष्णु स०।

ज्ञानकृत त्रि० ज्ञानेन कृतम्। बुद्धिपूर्वकृते तत्र पापस्य बुद्धिपूर्वकृतत्वे विशेषः प्रा० त० उक्तो यथा "गोवधस्य बुद्धिपूर्वकत्वं तदा भवति यदि गां ज्ञात्वा एनां हन्मीतीच्छया हन्ति तदा कामनाद्वारैव ज्ञानस्य प्रवृत्त्यङ्गत्वात्" "इत्यस्य गवयादिभ्रमेण योगोवधस्तत्र गोवधस्य न ज्ञानकृतत्वम् गोत्वेनाज्ञानात् यदि गोत्वेन ज्ञानस्यान्योद्देशेन क्षिप्तनाराचादिना गां हन्ति तदापि न ज्ञानकृतत्वं तद्विषयत्वेनेच्छारूपद्वाराभावात्"।

ज्ञानगम्य पु० ज्ञानेनैव गम्यः न कर्मणा न वा ज्ञानकर्मभ्याम्। ज्ञानमात्रगम्ये परमेश्वरे। "उत्तरो गोपतिर्गोप्ता ज्ञानगम्यः पुरातनः" विष्णु स०।

ज्ञानचक्षुस् पु० ज्ञानं ज्ञानसाधनं वेदादिशास्त्रं चक्षुरिवास्य। शास्त्रावबोधेन सर्वार्थप्रकाशयुक्ते कर्म०। विदुषि २शास्त्ररूपे नेत्रे च "सर्वं तु समवेक्ष्येदं निखिलं ज्ञानचक्षुषा" मनुः।

ज्ञानदग्धदेह पु० ज्ञानेनैव दग्धो देहोऽस्य। चतुर्थाश्रमिणि भिक्षौ तस्य ज्ञानेनैव जीवतोऽपि दग्धदेहत्वात् मृतस्य न दाहान्तरं कार्य्यं यथोक्तं शौनकेन "सर्वसङ्गनिवृत्तस्य ध्यानयोगरतस्य च। न तस्य दहनं कार्य्यं नैव पिण्डोदकक्रिया। निदध्यात् प्रणवेनैव विले भिक्षोः कलेवरम्। प्रोक्षणं खननञ्चापि सर्वं तेनैव कारयेत्"। [मिता०।

ज्ञानदर्पण पु० ज्ञानं दर्पण इवास्य। पूर्वजिने मञ्जुघोषे

ज्ञानद त्रि० ज्ञानं ददाति दा—क। १गुरौ २उपदेष्टरि च ३सरस्वत्यां स्त्री।

ज्ञानदातृ त्रि० ज्ञानस्य दाता। उपदेष्टरि गुरौ "पितुर्दश गुणा माता गौरवेणेति निश्चितम्। मातुः शतगुणः पूज्यो ज्ञानदाता गुरुः प्रभो!" तन्त्र०। २ज्ञानस्य दायकमात्रे त्रि० स्त्रियां ङीप्।

ज्ञाननिष्ठ त्रि० ज्ञाने निष्ठाऽस्य। ज्ञानसाधनयुते तत्त्वविदुषि।

ज्ञानपति पु० ६त०। ज्ञानस्योपदेष्टृत्वात् स्वामिनि गुरौ २परमेश्वरे च। ततः अश्वपत्या० अपत्यादौ अण्। ज्ञानपत तदपत्ये पुंस्त्री स्त्रियां ङीप्।

ज्ञानपावन न० ज्ञानमिव पावनम्। तीर्थभेदे "ततो गच्छेत राजेन्द्र! ज्ञानपावनमुत्तमम्। अग्निष्टोममवाप्नोति मुनिलोकञ्च गच्छति" भा० व० ८४ अ०।

ज्ञानमय पु० ज्ञान+मयट्। १परमेश्वरे परब्रह्मणि २शिवे च।

ज्ञानमुद्रा स्त्री "तर्ज्जन्यङ्गुष्ठकौ सक्तावग्रतो विन्यसेद्धृदि। वामहस्ताम्बुजं वामजानुमूर्द्धनि विन्यसेत्। ज्ञानमुद्रा भवेदेषा रामचन्द्रस्य प्रेयसी" तन्त्रसारोक्ते रामार्च्चनाङ्गे मुद्राभेदे।

ज्ञानयज्ञ पु० ज्ञानं यज्ञ इवास्य। तत्त्वज्ञे। "ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुह्वति" इति वाक्येन तत्त्वज्ञानस्य यज्ञरूपत्वमुक्तम्। तस्यार्थः। अपरे कर्मयोगिनो विलक्षणाः संन्यासिनः ब्रह्म तत्पदार्थः अग्निरिव होमाधारत्वात् तस्मिन् यज्ञं प्रत्यगात्मानं त्वंपदार्थं यज्ञेनात्मनैव उपजुह्वति त्वंपदार्थाभेदेनैव तत्स्वरूपतया पश्यन्तीत्यर्थः। "महापापवतां नृणां ज्ञानयज्ञो न रोचते। प्रत्युत ज्ञानयज्ञे तु प्रद्वेषो जायते स्वतः" शब्दार्थचि० धृतवाक्यम्।

ज्ञानयोग पु० युज्यते ब्रह्मणाऽनेन युज–करणे घञ् ज्ञानमेव योगः। ब्रह्मप्राप्तिसाधने ज्ञानार्थनिष्ठाभेदे। "लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ!। ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम्" गीता।

ज्ञानलक्षणा स्त्री ज्ञानं ज्ञानभेदो लक्षणं स्वरूपं यस्याः। न्यायमते अलौकिकप्रत्यक्षसाधने सन्निकर्षभेदे उपनयशब्दे १२१५ पृ० विवृतिः। मथुरानाथेन तु अन्यथैव सामान्यलक्षणाज्ञानलक्षणयोर्भेदो दर्शितः यथा

"न च सामान्यप्रकारकज्ञानस्यैव सामान्यलक्षणात्वे ज्ञानलक्षणासामान्यलक्षणयोः कार्यकारणभावे को भेदः इति वाच्यं कारणतावच्छेदकभेदेन कार्यतावच्छेदकभेदेन च भेदात्। सामान्यलक्षणायाः कार्यकारणभावस्तु तत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नघटत्वादिप्रकारिताशालिज्ञानत्वेन, स्वरूपतस्तत्सम्बन्धावच्छिन्नघटत्वादिप्रकारिताकतत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नघटत्वाद्याश्रयताशालिमुख्यविशेष्यकप्रत्यक्षत्वेन, नायत्वस्य कार्यतावच्छेदकाघटकत्वेऽपि विनिगमनाविरहेण यावद्घटभानम्। समवायसम्बन्धेन घटत्वप्रकारकज्ञानानन्तरं कालिकादिसम्बन्धेन घटत्वादिप्रकारकानखिलघटविषयकप्रत्यक्षस्य समवायसम्बन्धेन घटत्वप्रकारेण घटत्ववतः कालादेः प्रत्यक्षस्य च वारणाय सम्बन्धान्तर्भावः। घटत्वादिप्रकारकज्ञानं विनापि द्रव्यत्वादिसामान्यलक्षणया जायमाने द्रव्यत्वादिप्रकारकघटादिमुख्यविशेष्यकप्रत्यक्षे व्यभिचारवारणाय कार्यतावच्छेदके घटत्वादिप्रकारिताकेति। प्रकारित्वञ्चालौकिकं ग्राह्यं तेन घटत्वाद्यप्रकारकज्ञानं विनापि द्रव्यत्वादिविशिष्टघटग्राहकघटत्वादिनिर्विकल्पकोत्तरं द्रव्यत्वसामान्यलक्षणया जायमाने यावद्घटविशेष्यकप्रत्यक्षेऽलौकिकसन्निकर्षमर्यादया घटत्वप्रकारके न व्यभिचारः। न च तथापि कालिकादिसम्बन्धेन स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारकगुणग्राहकसमवायादिविशेष्यकसमवायसंसर्गकद्रव्यत्वप्रकारकस्मरणोत्तरं द्रव्यत्वसामान्यलक्षणया जायमाने यावद्घटमुख्यविशेष्यकप्रत्यक्षे उपनयमर्यादया समवायसम्बन्धेन स्वरूपतो घटत्वप्रकारके व्यभिचार इति वाच्यम्। यथोक्तकार्यकारणभावस्यैव बाधकत्वेन तत्र समवायसम्बन्धेन घटत्वस्याप्रकारत्वात्।' घटत्वप्रकारकज्ञानं विनाऽपि जातित्वरूपेण गोत्वादिजात्यन्तरप्रकारकज्ञानात् जायमाने जातित्वरूपेण घटत्वादिनिखिलजातिप्रकारकनिखिलजात्याश्रयप्रत्यक्षे व्यभिचारवारणाय स्वरूपत इति घटत्वादिप्रकारिताविशेषणं, यथोक्तकार्यकारणभावस्यैव बाधकत्वेन तत्र कथञ्चिदपि स्वरूपतो घटत्वादेरप्रकारत्वात्। कालिकसम्बन्धेन स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारकस्मरणादितो जायमाने विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या समवायसम्बन्धेन घटादिप्रकारकघटवदित्याद्युपनीतभाने व्यभिचारवारणाय मुख्यविशेष्यत्वप्रवेशः। उपनीतभाने च घटो न मुख्यविशेष्यः बहिरिन्द्रियस्थले उपनीतं विशेषणतया भासते इति नियमात्। मुख्यविशेष्यत्वमप्यलौकिकं ग्राह्यं तेन कालिकसम्बन्धेन स्वरूपतो घटत्वादिस्मरणलौकिकसन्निकर्षाभ्यां जायमाने लौकिकालौकिकोभयघटत्वप्रकारिताशालिदं घट इति घटमुख्यविशेष्यकलौकिकप्रत्यक्षे न व्यभिचारः। अथ तथापि कालिकसम्बन्धेन स्वरूपतो घटत्वप्रकारकस्मरणाज्जायमाने समवायसम्बन्धेन घटत्वप्रकारकमुख्यविशेष्यकमानसोपनीतभाने व्यभिचारो मानसोपनीतं विशेषणतयैव भासत इति नियमाभावात् तत्र कालिकसम्बन्धेन घटत्वप्रकारेण प्रत्यक्षं न तु समवायसम्बन्धेन घटत्वप्रकारकमित्युक्तावपि घटवदिति घटादिस्मरणोत्तरं जायमाने परम्परासम्बन्धेन घटत्वप्रकारकमानसोपनीतभाने व्यभिचारो दुर्वारः तदनभ्युपगमे तादृशस्मरणोत्तरं निखिलघटाश्रयसाक्षात्कारानुपपत्तेः द्रव्यत्वप्रकारकज्ञानस्याऽप्रत्यासत्तित्वात् इति चेन्न बाधकात् यथोक्तरूपेण कार्यकारणभावकल्पने यथोक्तमानसे घटादिर्न मुख्यविशेष्यः किन्तु चक्रव्यूहवत् घटत्वपुटितो भवन्नेव भासत इत्येव कल्प्यते यथोक्तकार्यकारणभावस्यैव बाधकत्वात् तत्तदुपनीतभानान्यत्वप्रवेशे गौरवात् सर्वत्रैव मानसोपनीतभाने उपनीतं अवश्यं मुख्यविशेष्यतया भासते इति नियमाभावात्। अस्ति बाधक एव मानसोपनीतस्य प्रकारत्वविशेष्यत्वलक्षणद्विविधविषयत्वाभ्युपगमात्। एवं घट-घो इत्युभयोभयविषयकसमूहालम्बनस्मरणानन्तरं जा-

श्यमाने दण्डप्रकारकदण्डाश्रयप्रत्यक्षेऽपि पुरुषो न दण्डांशे मुख्यविशेष्यतया भासते अपि तु चक्रव्यूहवत् दण्डपुटितः पुरुषः पुरुषपुटितश्च दण्डो भासते इति कल्प्यते। न च तथापि योगजधर्माधीनविशिष्टज्ञानं प्रति विशेषणज्ञानस्याहेतुत्वनये सामान्यज्ञानं विनाऽपि जायमाने सामान्यप्रकारकसामान्याश्रयमुख्यविशेष्यकप्रत्यक्षे व्यभिचारः। योगजविशिष्टज्ञानं प्रति विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वनयेऽपि योगजधर्मेण सामान्यतदाश्रये उभयविषयकनिर्विकल्पकं जनयित्वा जनिते सामान्यप्रकारकसामान्याश्रयमुख्यविशेष्यकप्रत्यक्षे व्यभिचार इति वाच्यं योगजधर्मजन्यतावच्छेदकतज्जात्यवच्छिन्नान्यत्वेन प्रत्यक्षविशेषणात्। तादृशयोगजज्ञाने सामान्याश्रयमुख्यविशेष्यतया भाने मानाभावाच्च। अपि च चक्रव्यूहवत् स्वप्रकारीभूतसामान्ये प्रकारीभूयैव भासते व्यक्तिस्तथैव कल्पनात्। अत एव कालिकादिसम्बन्धेन स्वरूपतो घटत्वस्मरणानन्तरं विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या कालिकादिसम्बन्धेनैव घटत्वप्रकारकं घटवदित्याकारकोपनीतभानं जायते न तु समवायसम्बन्धेन घटत्वप्रकारकमित्युक्तावेव व्यभिचारवारणसम्भवात् किं जात्यादिसामान्यलक्षणायाः कार्यतावच्छेदके स्वरूपतः प्रकारताघटितमुख्यविशेष्यत्वप्रवेशेन। न च तथाप्यत्र घटत्वमिति घटत्वविशेष्यकस्मरणोत्तरं जायमाने विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या घटवदिदमित्याद्युपनीतभाने व्यभिचारवारणाय तदवश्यं निवेशनीयमिति वाच्यं स्वरूपतो घटत्वविशिष्टबुद्धिं प्रति स्वरूपतो विशेषणीभूतघटत्वविषयकज्ञानस्य हेतुतया तादृशस्मरणोत्तरं तादृशोपनीतभानासम्भवात् घटत्वत्वघटकतयैव स्वरूपतो घटत्वज्ञानाभ्युपगमेन व्यभिचारस्यापि विरहादित्यतस्तत्पूर्वपक्षोऽपि निरस्तः। घटवदिति स्मरणोत्तरं जायमाने परम्परासम्बन्धेन घटत्वप्रकारकमानसोपनीतभाने यथोक्तरीत्या योगजधर्मजन्ये घटत्वप्रकारकघटविशेष्यकप्रत्यक्षे च व्यभिचारवारणाय तत्प्रवेशस्यावश्यकत्वात्। एतेनाभावत्वाद्यखण्डोपाधिरूपसामान्यलक्षणाया अपि कार्यकारणभावो व्याख्यातः जात्यखण्डोपाध्यतिरिक्तपदार्थज्ञानस्य न प्रत्यासत्तिरिति सामान्यपदार्थनिर्वचनावसर एव प्रतिपादितं नन्वेवंरूपेण कार्यकारणभावे जातित्वरूपेणैकजातिमात्रप्रकारकज्ञानानन्तरं जातित्वावच्छिन्नजातिप्रकारकनिखिलजात्या एव प्रत्यक्षं कथं जात्यन्तराश्रयस्य ज्ञानप्रकारीभूतजातिव्यक्त्याश्रयत्वाभावात् स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारकत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वाच्चेति चेन्न जातित्वरूपेण जातिप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षदशायामनन्तो निर्धर्मितावच्छेदकस्यापि परम्परासम्बन्धेन जातित्वघटकनित्यत्वादिघटकीभूताभावत्वाद्यखण्डोपाधिप्रकारकज्ञानस्यावश्यकत्वात् तत एव सामान्यज्ञानात् जातित्वावच्छिन्नजातिमत्त्वरूपेण निखिलजात्याश्रयस्य साक्षात्कारः जात्यन्तराश्रयस्यापि परम्परासम्बन्धेन तदाश्रयत्वात्। यत्र जातित्वरूपेण यत्किञ्चित् जातिप्रकारकमानसत्वादिधीस्तत्रापि मध्ये परम्परासम्बन्धेन ध्वंसत्वादिप्रकारकमानसोपनीतभानानन्तरमेव जातिमतः सर्वस्य प्रत्यक्षाभ्युपगमात् क्षतिविरहात्। न च परम्परासम्बन्धेन ध्वंसत्वादिज्ञानस्यैव तत्प्रत्यासत्तित्वे ध्वंसत्ववदित्येव तज्ज्ञानं स्यात् न तु जातिमदिति सामान्यप्रकारज्ञानस्य मुख्यविशेष्ये सामान्यप्रकारकज्ञानजनकत्वनियमादिति वाच्यं विशेषणज्ञानार्थं जातित्वघटकसामान्यलक्षणायाः मध्ये सकलजातिविशेष्यकज्ञानस्यावश्यकत्वात् ज्ञानलक्षणयैव जातिमदिति फलस्यापि सम्भवात् द्विविधविषयकस्येष्टत्वात्। एवं तद्व्यक्तित्वादिरूपेण घटत्वादिज्ञानानन्तरं जायमाने तत्तद्व्यक्तित्वरूपेण घटत्वादिप्रकारकतदाश्रयप्रत्यक्षेऽपि परम्परासम्बन्धेन तद्व्यक्तित्वप्रकारकज्ञानमेव प्रत्यासत्तिरतो घटत्वादिसामान्यलक्षणायाः कार्येऽपि तदसंग्रहो न दोषाय इति भट्टाचार्यानुयायिनः"।

"ज्ञानलक्षणायाः कारणतावच्छेदकन्तु सामान्यतः संसर्गावच्छिन्नघटत्वादिविषयताशालिज्ञानत्वं घटत्वादिप्रकारकज्ञानादिव घटत्वादिविषयकज्ञानादपि घटत्वादिप्रकारकोपनीतभानोदयात्। विनश्यदवस्थलौकिकसन्निकर्षजन्यघटघटत्वादिनिर्विकल्पकानन्तरमपि घटत्वादिप्रकारकप्रत्यक्षापत्तिवारणाय संसर्गावच्छिन्नेति विषयताविशेषणम्। केचित्तु ज्ञानलक्षणायाः सप्रकारकघटघटत्वादिज्ञानत्वं कारणतावच्छेदकं न चैवं विनश्यदवस्थलौकिकसन्निकर्षजन्यद्रव्यत्वादिविशिष्टबुद्ध्यात्मकघटत्वादिनिर्विकल्पकादपि प्रत्यक्षापत्तिरिति वाच्यम् इष्टत्वात् सर्वांशे निर्विकल्पकस्यैव प्रत्यासत्तित्वानभ्युपगमादित्याहुस्तदसत् तथापि सर्वांशे निर्विकल्पकादपि इष्टापत्तेः सुकरतया कारणतावच्छेदके सप्रकारकत्वस्य उपादानस्य वैयर्थ्यात्। सविशेष्यकत्वसंसर्गकविषयताशालित्वमादाय विनिगमनाविरहेण कार्यकारणभावस्यापत्तेः। ज्ञानलक्षणायाः कार्यतावच्छेद-

नन्तु घटत्वादिप्रकारकप्रत्यक्षत्वं घटत्वादिज्ञानं विनापि जायमाने सामान्यलक्षणाजन्यघटादिमुख्यविशेष्यकप्रत्यक्षे व्यभिचारवारणाय विषयत्वमपहाय प्रकारिताप्रवेशः। प्रकारिता चालौकिकी ग्राह्या तेन निर्विकल्पकजन्यप्राथमिकतद्विशिष्टलौकिकप्रत्यक्षे न व्यभिचारः। न चैवं ज्ञानलक्षणासन्निकर्षो लौकिकसन्निकर्षद्वयमेव यत्र वर्त्तते तत्र कीदृक् ज्ञानं स्यादिति वाच्यं तत्र लौकिकालौकिकोभयतत्प्रकारिताकज्ञानस्यैव उत्पत्तेः विषयतायाः साङ्कर्य्यस्यादोषत्वात्। न च तत्प्रकारकज्ञानं विनापि जायमाने योगजधर्मजतत्प्रकारकप्रत्यक्षे व्यभिचार इति वाच्यं योगजधर्मजन्यतदवच्छेदकतज्जात्यवच्छिन्नान्यत्वेन प्रत्यक्षविशेषणात् तत्प्रकारकज्ञानं विना योगजधर्मेणापि तत्प्रकारकप्रत्यक्षजननात् योगजधर्मस्य निर्विकल्पकाजनकत्वात्। न च चक्षुःसंयोगजन्यनिर्विकल्पकसहकारेण योगजधर्मजनिते तत्प्रकारकप्रत्यक्षे व्यभिचार इति वाच्यम् तत्र निर्विकल्पकजनकीभूतचक्षुःसंयोगादिसत्त्वे तत्प्रकारकलौकिकप्रत्यक्षस्यैव उत्पत्तेः अलौकिकप्रत्यक्षजनकयोगजधर्मसत्त्वेऽपि यथोक्तकार्य्यकारणभावस्यैव बाधकत्वेनालौकिकप्रत्यक्षस्यानुत्पत्तेः। न चैवं निर्विकल्पकोत्पत्तिकाले चक्षुःसंयोगादिनाशे तन्निर्विकल्पकसहकारेण योगजधर्म्मात्तत्प्रकारकसाक्षात्कारो न स्यादिति वाच्यम् इष्टापत्तेः। न चैवं तत्प्रकारकप्रत्यक्ष एव तज्ज्ञानस्य हेतुतया इदं रजतमिति शुक्तिविशेष्यकमानसभ्रमे शुक्तिज्ञानस्याहेतुतया शुक्तिज्ञानं विनापि तादृशभ्रमापत्तिरिति वाच्यं इदं रजतमिति शुक्तिविशेष्यकमानसभ्रमस्यापि शुक्तिज्ञानात्मकशुक्तिविशिष्टधीकारणसत्त्वेन यत्र कुत्रचिदनियमे शुक्तिप्रकारकत्वनियमात्। शुक्तिज्ञानविरहस्थले शुक्तिप्रकारकज्ञानसामान्यकारणविरहादेव तदभावात् विशेषसामग्रीसहिताया एव सामान्यसामग्र्याः फलोपधायकत्वात्। न चेदं रजतमिति शुक्तिविशेष्यकमानसभ्रमस्य न शुक्तिप्रकारकत्वनियमः शुक्तिप्रकारकज्ञानप्रतिबन्धकदोषसत्त्वे तत्र तस्याः योगाप्रकारत्वादिति वाच्यं शुक्तिमुख्यविशेष्यकतादृशमानसभ्रमस्थले तादृशदोषे मानाभावात् बाध्यबाधयोरुक्तरूपेण ज्ञानलक्षणायाः कार्य्यकारणभावकल्पने फलबलेन तथैव कल्पनात्। न चैवं मानसोपनीतभाने उपनीतस्य मुख्यविशेष्यतया भाने मानाभावः। मुख्यविशेष्यकत्वस्य कार्य्यतावच्छेदकतया सामग्र्यारतत्त्वमानसाभावात् इति वाच्यं मुख्यविशेष्यत्वस्य कारणानिरूप्यतया बाधकाभाव एव मुख्यविशेष्यतया भानसम्भवात्, न चैवं मानसोपनीतभानवत् बहिरिन्द्रियजोपनीतभानेऽप्युपनीतस्य प्रकारत्वमुख्यविशेष्यत्वलक्षणद्विविधविषयतापत्तिरिति वाच्यं सामान्यलक्षणालौकिकसन्निकर्षजन्यातिरिक्तस्य बहिरिन्द्रियजतत्तन्मुख्यविशेष्यकप्रत्यक्षस्यानुभवासिद्धतया अलीकतया यावद्विशेषसामग्रीबाधादेव तद्बाधात् मानसस्य तत्तद्व्यतिरिक्तस्यापि इदं रजतमित्याद्युपनीतविशेष्यकभ्रमस्य उपनीतशुक्त्यादिमुख्यविशेष्यकत्वमनुभवसिद्धमतो नालीकत्वं न च तथापि घटघटत्वादिनिर्विकल्पकोत्तरं जायमानेऽयं घट इत्यादिविशिष्टप्रत्यक्षे घटत्वादेर्मुख्यविशेष्यत्वापत्तिः लौकिकसन्निकर्षरूपविशेषसामग्रीसत्त्वादिति वाच्यम् तथात्वस्य निर्बाधके घटाद्यंशे घटत्वादेः प्रकारत्वस्य मुख्यविशेष्यत्वस्यापीष्टत्वादिति। केचित्तु संसर्गावच्छिन्नतद्विषयताशालिज्ञानत्वेन कारणता योगजधर्म्माजन्यसामान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्यजन्यतद्विषयकप्रत्यक्षत्वेन कार्य्यता तद्विषयता। चालौकिकी ग्राह्या तेन तल्लौकिकप्रत्यक्षे न व्यभिचारः। एवञ्च तद्विषयकप्रत्यक्षत्वमात्रस्य कार्य्यतावच्छेदकतया इदं रजतमिति शुक्तिमुख्यविशेष्यकमानसभ्रमोऽपि न शुक्तिज्ञानं विना बहिरिन्द्रियजोपनीतभाने उपनीतस्य मुख्यविशेष्यत्वनिरासस्तोक्तक्रमेणेत्याहुरिति संक्षेपः।"

मीमांसकवेदान्तिभिस्तु अस्याः प्रत्यासत्तित्वं नाङ्गीकृतम्। यथोक्तं वेदा०प०; "न च ज्ञानं प्रत्यासत्तिः ज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वे अनुमानमात्रोच्छेदप्रसङ्गः" इति। अस्यायमाशयः वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इति परामर्शात्मकज्ञानस्य अनुमितिहेतुतायाः सर्वैः स्वीकारात् तज्ज्ञानस्य च वह्निविषयकत्वेन तदुत्तरं जायमानं वह्निमान् पर्वत इति ज्ञानमलौकिकप्रत्यक्षमेव स्यान्नानुमितिः न च समानविषयस्थले अनुमितिसामग्र्याः अलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वेन नालौकिकप्रत्यक्षमपि तु अनुमितिर्भविष्यतीति चेन्न तादृशप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावकल्पनस्याप्रामाणिकत्वात्। अतएव इदं रजतमिति ज्ञानमनिर्वचनीयरजतविषयकं न देशान्तरस्थानुभूतरजतविषयकमुपनयमर्य्यादया ज्ञानमिति स्थितम्।

ज्ञानवापी स्त्री काशीस्थे वापीरूपे तीर्थभेदे तदाविर्भावादिकथा काशी० ३२ अ०।

"घटोद्भव!, महाप्राज्ञ! शृणु पापापनोदिनीम्

ज्ञानवाप्याः समुत्पत्तिं कथयामास यथाऽधुना । अनादिसिद्धे संसारे पुरा देवयुगे मुने ॥ प्राप्तः कुतश्चिदीशानश्चरन् स्वैरमितस्ततः । न वर्षन्ति यदाऽभ्राणि न प्रावर्त्तन्त निम्नगाः । जलाभिलाषो न यदा स्नानपानादिकर्म्मणि । क्षीरस्वादूदयोरेव यदासीज्जलदर्शनम् । पृथिव्यां नरसञ्चारे वर्त्तमाने क्वचित् क्वचित् । निर्वाणकमलक्षेत्रं श्रीमदानन्दकाननम् । महाश्मशानं सर्व्वेषां बीजानां परमूषरम् । महाशयनसुप्तानां जन्तूनां प्रतिबोधकम् । संसारसागरावर्त्तपतज्जन्तुतरण्डकम् । यातायातातिसंश्रान्तजन्तुविश्राममण्डपम् । अनेकजन्मगुणितकर्म्मसूत्रच्छिदक्षरम् । सच्चिदानन्दनिलयं परं ब्रह्म रसायनम् । सुखसन्तानजनकं मोक्षसाधनसिद्धिदम् । प्रविश्य क्षेत्रमेतत् स ईशानो जटिलस्तदा । लसत्त्रिशूलविमलरश्मिजालसमाकुलः । आलुलोके महालिङ्गं वैकुण्ठपरमेष्ठिनोः । महाहमहमिकायां प्रादुरास यदादितः । ज्योतिर्म्मयीभिर्म्मालाभिः परितः परिवेष्टितम् । वृन्दैर्वृन्दारकर्षीणां गणानाञ्च निरन्तरम् । सिद्धानां योगिनां स्तोमैरर्च्चमानं निरन्तरम् । गीयमानञ्च गन्धर्व्वैः स्तूयमानञ्च चारणैः । अङ्गहारैरप्सरोभिः सेव्यमानमनेकधा । नीराज्यमानं सततं नागीभिर्म्मणिदीपकैः । विद्याधरीकिन्नरीभिस्त्रिकालं कृतमण्डनम् । अमरीचमरीराजिवीज्यमानमितस्ततः । तस्येशानस्य तल्लिङ्गं दृष्ट्वेच्छा ह्यभवत्तदा । स्नपयामि महालिङ्गं कलसैः शीतलैर्जलैः । चखान च त्रिशूलेन दक्षिणाशोपकण्ठतः । कुण्डं प्रचण्डवेगेन रुद्रो रुद्रवपुर्द्धरः । पृथिव्यावरणाम्भांसि निष्क्रान्तानि तदा मुने ॥ भूप्रमाणाद्दशगुणैर्यैरियं वसुधा वृता । तैर्जलैः स्नपयाञ्चक्रे त्वस्पृष्टैरन्यदेहिभिः । तुषारैर्जाड्यविगदैर्जडपूरापहारिभिः । सन्मनोभिरिवात्यन्तमनघैर्मौनमतैरिव । ज्योत्स्नावदुज्ज्वलच्छायैः पावनैः शम्भुनामवत् । पीयूषवत् स्वादुतरैः सुखस्पर्शैर्गवाङ्गवत् । निष्पापधीरगम्भीरैस्तरलैः पापिधर्म्मवत् । विजिताब्जमहामोदैः पाटलामोदमोदिभिः । अदृष्टपूर्व्वलोकानां मनोनयनहारिभिः । अज्ञानतापसन्तप्तप्राणिप्राणैकरक्षिभिः । पञ्चामृतानां कलसैः स्नपनातिसुखप्रदैः । भक्तोपकल्पितहृदयलिङ्गस्तिमितचेतोभिः । अज्ञानतिमिरार्कैर्ज्ञानदाननिदानकैः । निःश्रेयसरमासर्व्वस्वातिशयकारिभिः । महावभृथसुस्नातमहायज्ञविधायिभिः । सहस्रधारैः कलसैः स ईशानो घटोद्भव ! ॥ सहस्रकृत्वः स्नपयामास संहृष्टमानसः । ततः प्रसन्नो भगवान् विश्वात्मा विश्वलोचनः । तमुवाच तदेशानं रुद्रं रुद्रवपुर्द्धरम् । तव प्रसन्नोऽस्मीशान ! कर्म्मणानेन सुव्रत ! ॥ गुरुणानन्यपूर्व्वेण ममातिप्रीतिकारिणा । ततस्त्वं जटिलेशान वरं ब्रूहि तपोधन ! ॥ अदेयं न तवास्त्यद्य महोद्यमपरायण । ईशान उवाच । यदि प्रसन्नो देवेश ! वरयोग्योऽस्म्यहं यदि । तदेतदतुलं तीर्थं तव नाम्नास्तु शङ्कर ! । श्रीविश्वेश्वर उवाच । त्रैलोक्यां यानि तीर्थानि भूर्भुवःस्वःस्थितान्यपि । तेभ्योऽखिलेभ्यस्तीर्थेभ्यः शिवतीर्थमिदं परम् । शिवो ज्ञानमिति ब्रूयुः शिवशब्दार्थचिन्तकाः । तच्च ज्ञानं द्रवीभूतमिह मे महिमोदयात् । अतो ज्ञानोदनामैतत्तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् । अस्य दर्शनमात्रेण सर्व्वपापैः प्रमुच्यते । ज्ञानोदतीर्थसंस्पर्शादश्वमेधफलं लभेत् । स्पर्शनाचमनाभ्याञ्च राजसूयाश्वमेधयोः । फल्गुतीर्थे नरः स्नात्वा सन्तर्प्य च पितामहान् । यत् फलं समवाप्नोति तदत्र श्राद्धकर्म्मणा । गुरुपुष्यसिताष्टम्यां व्यतीपातो यदा भवेत् । तदात्र श्राद्धकरणाद् गयाकोटिफलं भवेत् । यत् फलं समवाप्नोति पितॄन् सन्तर्प्य पुष्करे । तत्फलं कोटिगुणितं ज्ञानतीर्थे तिलोदकैः । सन्निहत्यां कुरुक्षेत्रे तमोग्रस्ते विवस्वति । यत्फलं पिण्डदानेन तज्ज्ञानोदे दिने दिने । पिण्डनिर्व्वपणं येषां ज्ञानतीर्थे सुतैः कृतम् । मोदन्ते शिवलोके ते यावदाभूतसंप्लवम् । अष्टम्याञ्च चतुर्द्दश्यामुपवासी नरोत्तमः । प्रातः स्नात्वाऽथ पीत्वाम्भस्त्वन्तर्लिङ्गमयो भवेत् । एकादश्यामुपोष्यात्र प्राश्नेद् यश्चुलुकत्रयम् । हृदये तस्य जायन्ते त्रीणि लिङ्गान्यसंशयम् । ईशानतीर्थे यः स्नायाद्विशेषात् सोमवासरे । सन्तर्प्य देवर्षिपितॄन् दत्त्वा दानं यथाशक्तितः । ततः समर्च्य श्रीलिङ्गं महासम्भारविस्तरैः । अत्रापि दत्त्वा नानार्थान् कृतकृत्यो भवेन्नरः । उपास्य सन्ध्यां ज्ञानोदे यत् पापं काललोपजम् । क्षणेन तदपाकृत्य ज्ञानवान् जायते नरः । शिवतीर्थमिदं प्रोक्तं ज्ञानतीर्थमिदं शुभम् । तारकाख्यमिदं तीर्थं मोक्षतीर्थमिदं ध्रुवम् । स्मरणादपि पापौघो ज्ञानोदे क्षीयते ध्रुवम् । दर्शनात् स्पर्शनात् स्नानात् पानाद्धर्म्मादिसम्भवः । डाकिनीशाकिनीभूतप्रेतवेतालराक्षसाः । ग्रहकूष्माण्डझोटिङ्गाः

स्नानमर्ची शुभप्रदाः। ज्वरापस्मारविस्फोटशीतक-चतुर्थकाः। सर्वे प्रशममायान्ति शिवतीर्थजलोक्षणात्। ज्ञानोदतीर्थपानीयैर्लिङ्गं यः स्नापयेत् सुधीः। सर्व-तीर्थोदकैस्तेन ध्रुवं संस्नापितं भवेत्। ज्ञानरूपोऽत्र-भवान् द्रवमूर्त्तिं विधाय च। जाड्यविध्वंसनं कुर्यां कुर्यां ज्ञानोपदेशनम्” “इति दत्त्वा वरान् शम्भुस्तत्रैवा-न्तरधीयत। कृतकृत्यमिवात्मानं सोऽप्यमंस्त त्रिशूलभृत्। ईशानो जटिलो रुद्रस्तत्पीत्वा परमोदकम्। अवाप्त-वान् परं ज्ञानं येन निर्वृतिमाप्तवान्”।

ज्ञानसाधन न० ६त०। १इन्द्रिये २तत्त्वज्ञानसाधने श्रवण-मननिदिध्यासनादौ च।

ज्ञानापीड पु० ६त०। ज्ञानजसंस्कारनाशके विस्मरणे।

ज्ञानाभ्यास पु० ६त०। १ज्ञानसाधनश्रवणाद्यावृत्तौ “तच्चिन्तनं तत्कथनमन्योन्यं तत्प्रबोधनम्। एतदेकपरत्वञ्च ज्ञाना-भ्यासं विदुर्बुधाः” इत्युक्तलक्षणे २मननादौ च। बोधा-भ्यासादयोऽप्यत्र। “सर्गादावेव नोत्पन्नं दृश्यं नास्त्येव तत्सदा। इदं जगदहञ्चेति बोधाभ्यासं विदुः परम्” वेदान्तसा०

ज्ञानासन न० “अथान्यदासनं तस्य सर्वव्याधिविनाशनम्। योगाभ्यासी भवेत् क्षिप्रं ज्ञानासनप्रसादतः। दक्षपादो-रुमूले तु वामपादतलं तथा। दक्षपादतलं दक्षपार्श्वे सं-योज्य धारयेत्। एतज्ज्ञानासनं नाम ज्ञानविद्याप्रका-शकम्। निरन्तरं यः करोति तस्य पञ्चिः स्वधा भवेत्” इति रुद्रयामलोक्ते आसनभेदे।

ज्ञानिन् त्रि० ज्ञानमस्त्यस्य इनि। १ज्ञानयुक्ते मनुष्यादौ आत्मज्ञे “चतुर्विधा भजन्ते माम्—आर्त्तो जिज्ञासुरर्था-र्थी ज्ञानी च भरतर्षभ!”। “ज्ञानिनामपि सर्वेषां मद्ग-तेनान्तरात्मना” गीता २बोधयुक्तमात्रे त्रि० ज्ञानिनो मनुजाः सत्यं किन्तु ते न हि केवलम्। यतो हि ज्ञानिनः सर्वे पशुपक्षिमृगादयः” देवीमा०। ज्ञान+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः। ज्ञानवदप्यत्रार्थे “बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते” गीता। उभयत्र स्त्रियां ङीप्।

ज्ञानेन्द्रिय न० ज्ञायतेऽनेन ज्ञा—करणे ल्युट् ज्ञान साधनमिन्द्रियम् कर्म०। १ज्ञानसाधने इन्द्रिये श्रोत्रादौ “ज्ञानेन्द्रियाणि श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाश्च नासिका। ज्ञाने-न्द्रियाणां विषयाः” शा० ति०। इन्द्रियशब्दे विवृतिः। “एतान्याकाशादीनां सात्त्विकांशेभ्यो व्यस्तेभ्यः पृथक् पृथक् क्रमेणोत्पद्यन्ते” वेदान्तसा०। “ज्ञानेन्द्रियाणि यथोक्तं देवीभागवते। “पञ्चभूतस्त्वन्-मात्रैः श्रोत्रादीनां समुद्भवः। ज्ञानेन्द्रियाणि राजेन्द्र! प्रत्येकमिति निश्चितम्”। क्रमशो दिग्वातार्क-प्रचेतोऽश्विनो ज्ञानेन्द्रियाणां देवताः। शब्दस्पर्शरूपरस-गन्धाश्च क्रमशो ज्ञानेन्द्रियाणां विषयाः।

ज्ञापक त्रि० ज्ञा—णिच् ण्वुल्। बोधके।

ज्ञापन न० ज्ञा—णिच्—ल्युट्। बोधने।

ज्ञीप्सा स्त्री ज्ञप—सन्—भावे अ। ज्ञातुमिच्छायाम्।

ज्ञीप्समान त्रि० ज्ञप—सन्—कर्मणि शानच्। ज्ञातुमि-ष्यमाणे। “ज्ञापयन्तु मस्मायमपां ज्ञीप्समानः” पा०।

ज्ञेय त्रि० ज्ञा—कर्मणि यत्। बोद्धव्ये। यथा व्याकरणादि पाणिन्यादेर्ज्ञेयैकदेशार्थमपि” शा० भा०। २ज्ञातुं योग्ये ब्रह्मणि च। “ज्ञेयं यत् तत् प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वाऽमृ-तमश्नुते। अनादिमत् परं ब्रह्म न सत् तन्नासदुच्यते। सर्वतः पाणिपादं तत् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम्। सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति। सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम्। असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुण-भोक्तृ च। बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च। सूक्ष्मत्वात् तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत्। अवि-भक्तं विभक्तेषु विभक्तमिव च स्थितम्। भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च। ज्योतिषामपि तज्ज्यो-तिस्तमसः परमुच्यते”। “ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य धिष्ठितम्” गीता।

ज्या वयोहानौ क्र्या० प० सक० अनिट्। जिनाति अ-ज्यासीत्। जिज्यौ जिज्यतुः। जिनः।

ज्या स्त्री ज्या—बा० यक् नि०। १धनुर्गुणे अमरः तस्य निरन्तराकर्षणेन धनुषो शराकारत्वापादनात्। २पृथिव्यां तस्याः प्रतिवर्षं क्षीयमाणत्वात् तथात्वं ३मातरि च समत्वेन तस्याः वयोहानिकरत्वात् मेदि०। गोलक्षेत्रान्तर्गते धनुराकारक्षेत्रस्य केन्द्रस्थानात् उभयभागसंलग्ने ४सरलरेखाभेदे। क्रमज्याशब्दे २२०२ पृ० जीवाशब्दे ३१२५ पृ० दृश्यम्। तत्र चतुर्विंशतिसंख्य-कास्तत्र क्रमज्याशब्दे उक्ताव शिष्टा उत्क्रमज्यामानसंख्या-श्चात्र सू० सि० उक्ता यथा “कुनयोरश्वषकारषट्का सुनीश्वराः। शरकाष्टपक्षदस्राः सागरार्थहुताशनाः। खर्त्तुवेदानवाद्र्यर्थादिक्कनासप्रर्थकुञ्जराः। नगाम्बरवि-यच्चन्द्राद्रूपभूरपिशङ्कराः। शरार्णवहुताशैकाभुजङ्गाक्षि शरेन्दवः। नवरूपमहीध्रैकागजैकाङ्कनिशाकराः। गु-णाश्विरूपनेत्राक्षि पावकाग्निगुणाश्विनः। वसुपर्णवार्णव-

महासुरघ्नं नगाग्निमः । नवाष्टकषनेत्राणि पावकैकय-
मान्वयः । मखाग्निपामरगुणा चतुर्वमष्टार्द्धपिण्डकाः”

ज्याघातवारण न० ज्याया आघातं वारयत्यनेन वारि-
करणे ल्युट् । गोधायां ज्याघातवारणार्थे धान्विनां
हस्तनिबद्धे चर्म्मभेदे अमरः । [त्रि०मेदि० ।

ज्यानि स्त्री ज्या–नि । १वयोहानौ २तटिन्याम् ३जीर्णे

ज्यायस् त्रि० अतिशयेन प्रशस्यो वृद्धो वा प्रशस्य+वृद्ध+वा
ईयसुन् ज्यादेशः ईयसुनि आदेरात्त्वम् । १अतिवृद्धे
२जीर्णे ३प्रशस्ते च । “ज्यायान् पृथिव्या ज्यायानन्त-
रीक्षाज्ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः” छा०उ०। स्त्रियां ङीप् ।
“ज्यायसी चेत् कर्म्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन !”गीता

ज्यु गतौ भ्वा० आत्म० सक० अनिट् । ज्यवते अज्योष्ट
जुज्युवे । [अज्युतत् अज्योतीत् । जुज्योत ।

ज्युत दीप्तौ भ्वा० पर० सक० सेट् । ज्योतति इरित् ।

ज्युत दीप्तौ भ्वा०आत्म० अक०सेट् । ज्योतते अज्योतिष्ट ।
जुज्युते । ऋदित् । अजुज्योतत् त । ज्योतिः ।

ज्येष्ठ त्रि०अतिशयेन वृद्धः प्रशस्यो वा वृद्ध+प्रशस्य+वा इष्ठन्
ज्यादेशः ।१अतिवृद्धे २प्रशस्ते ३अग्रजे भ्रातरि ४अग्रज-
भगिन्यां स्त्री ।५अश्विन्यादिनक्षत्रेषु अष्टादशे नक्षत्रे स्त्री
तद्रूपादि अश्लेषाशब्दे ४९७ पृ० दृश्यम् । ज्येष्ठानक्षत्र-
युक्ता पौर्णमासी अण् ज्यैष्ठी साऽस्मिन् मासे पुनरण्
संज्ञात्वात् ह्रस्वः । ६ज्येष्ठ ज्यैष्ठमासे मेदि० । गौरा०
ङीप् । ७गृहगोधिकायां स्त्री शब्दरत्ना० ।
तस्याः दिग्भेदे स्वतफलं ति० त० उक्तं यथा
“शिरसि ब्रह्मणि कार्यसिद्धिरतुला यक्षे कृताये
भयं याम्यामग्निभयं सुरद्विपि–कलिर्लाभः समुद्राश्रये ।
वायव्यां वरवस्त्रगन्धसलिलं दिव्याङ्गना चोत्तरे ऐशान्यां
मरणं ध्रुवं निगदितं दिग्लक्षणं सञ्जने । ज्येष्ठीरुते
श्रुतेऽप्येवमूचुः केचिच्च कोविदाः”अधिकं गृहगोधिकाशब्दे
२६५७पृ०दृश्यम् । ८मध्यमाङ्गुलौ स्त्री हेमच०।९गङ्गायां
स्त्री राजनि०तस्याः पार्वत्याः प्रथमं हिमालयाज्जातत्वात्
तथात्वम् । १०परिणीते भर्त्तुरधिकस्नेहभाजने नायि-
काभेदे रतिमञ्जरी । ११अलक्ष्म्याः प्रथमोत्पन्नायां ज्येष्ठभ-
गिन्याम् ।१२अलक्ष्मीदेव्यां स्त्री । तदुत्पत्त्यादिकथा पद्मपु०
उत्त०ख०उक्ता यथा“मां प्रमथ्य पुनर्देवा गमन्तुः क्षीर-
सागरम् । तस्मिन् प्रमथ्यमाने तु मया देवैश्च भाविनि ! ।
ज्येष्ठा देवी समुत्पन्ना रक्तस्वाम्बरावृता । समुत्पन्ना सा-
ऽब्रवीद्देवान् किं कर्त्तव्यं मयेति वै । तामब्रुवन्स्तदा
देवीं सर्वे देवगणा भृशम् । येषां गृहान्तरे नित्यं
कलहं संप्रवर्त्तते । तत्र स्थानं प्रयच्छामो वसस्व
शुभानने ! । यत्र गेहं कपालास्थिभस्मकेशादिचिह्नितम् ।
भाषन्ते परुषं नित्यं असत्यभृतवादिनः । सन्ध्याकाले
च ये पापाः स्वपन्ति मलचेतसः । तेषां गेहमपि
संतिष्ठ दुःखदारिद्र्यदायिनी । कपालकेशभस्मास्थि
तुषाङ्गाराणि यत्र तु । तत्र ते वसतिस्थानं भविष्यति न
संशयः । अकृत्वा पादयोः शौचं यस्त्वाचामति दुर्मतिः ।
तं भजस्व सदा देवि ! कलुषेणावृता भृशम् । तुषाङ्गार
कपालास्थिवालुकायसचर्मभिः । दन्तधावनकर्त्तारो
भविष्यन्ति नराधमाः । रमस्व सलिला देवि ! तेषां
वेश्मसु नित्यशः । तिलपिष्टञ्च नक्तञ्च शालिकुक्षिषु
गृञ्जनम् । कलाकं विड्वराहं च विल्वकोषातकीफलम् ।
अलाबुं श्रीफलं ये वै खादयन्ति नराधमाः । तेषां गृहे
तव स्थानं देवि ! दारिद्र्यदे ! सदा । इत्यादिश्य सुराः
सर्वे ते ज्येष्ठां कलिवल्लभाम् । पुनश्च मन्थनं चक्रुः
क्षीराब्धिं सुसमाहिताः” । १३नादजातायां ब्रह्मप्रकृति-
भूतायां देव्यां स्त्री “रौद्री बिन्दोस्ततो नादाज्ज्येष्ठा
बीजादजायत । वामा, ताभ्यः समुत्पन्ना रुद्रब्रह्मरमा-
धिपाः” शा० ति०। १४परमेश्वरे पु०। “ईशानः प्राणदः
प्राणो ज्येष्ठः श्रेष्ठः प्रजापतिः” विष्णुस० । १५प्राणे
“प्राणो वा ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च” छा० उ० । काशीस्थे
१६ गौरीभेदे स्त्री ज्येष्ठस्थानशब्दे विवृतिः ।

ज्येष्ठतात पु० तातस्य ज्येष्ठः राज० पूर्वनि० । पितुरग्रजे
भ्रातरि (जेठा) । [राजनि०।

ज्येष्ठबला स्त्री ज्येष्ठं बलं यस्याः । सहदेव्यां लतायां

ज्येष्ठवर्ण पु० वर्णानां ज्येष्ठः राजद० पूर्वनि० कर्म० वा ।
१ब्राह्मणे तस्य सर्ववर्णश्रेष्ठत्वात् तथात्वं । २श्रेष्ठ
वर्णे च । [स्थानशब्दे विवृतिः ।

ज्येष्ठवापी स्त्री काशीस्थज्येष्ठस्थानस्थे वापीभेदे ज्येष्ठ-

ज्येष्ठश्वश्रू स्त्री ज्येष्ठा भार्य्या श्वश्रूरिव संज्ञात्वात् पुंव-
द्भावः । पत्न्याः ज्येष्ठभगिन्यां (बड़शाली) हेमच० ।

ज्येष्ठसामन् न० नित्यकर्म० । सामभेदे । तच्च साम
“मूर्द्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या वैश्वानरमृत आजातम-
ग्निम् । कविं सम्राजमतिथिं जनानामासन्नः पात्रं
जनयन्त देवाः” सामार्चि० १प्र० १अ० २द० ५क० ।
इत्यस्यां गीयमानम् “वामदेव्यं बृहत्साम ज्येष्ठसाम-
रथन्तरम् । तथा पुरुषसूक्तं च रुद्रसूक्तं ततः परमम् ।

आज्यदोहानि सामानि साम्निकं भाण्डानि च । पश्चिमे द्वारपालौ तु पठेतां सामगौ तथा" । इति देवपारिजातधृतवाक्यम् ।

ज्येष्ठस्थान न० । काशीस्थे तीर्थभेदे तत्स्थानमाहात्म्यादि कथा काशीख० ६३ अ० ।

"यदामेहसमारभ्य मन्दराद्रौ विनिर्ययौ । अद्रीन्द्रसुतया सार्द्धं वृषेणोक्षेन्द्रगामिना । तं वासरं पुरस्कृत्य ममाह नियमं त्विदम् । जैगीषव्यो महामेधाः कुम्भयोने ! महाव्रती । विषमेक्षणपादाब्जं समीक्षिष्ये यदा पुनः । तदाम्बुबिन्दुमपि भक्षयिष्यामि चेत्यहो । कुतश्चित्कारणायोगादथ वा शम्भुरुपह्वात् । अनन्नमपिबन् योगी जैगीषव्यः स्थितो मुने ! । तं शम्भुरेव जानाति नान्यो जानाति कश्चन । अतएव ततः प्राप्तः प्रथमं प्रमथाधिपः । ज्येष्ठशुक्लचतुर्दश्यां सोमवारानुराधयोः । तत्पर्वणि महायात्रा कर्त्तव्या तत्र मानवैः । ज्येष्ठस्थानं ततः काश्यां तदाभूदतिपुण्यदम् । तत्र लिङ्गं समभवत् स्वयं ज्येष्ठेश्वराभिधम् । तल्लिङ्गदर्शनात् पुंसां पापं जन्मशतार्ज्जितम् । तमोऽर्कोदयमात्रेण तत्क्षणादेव नश्यति । ज्येष्ठवाप्यां नरः स्नात्वा तर्पयित्वा पितामहान् । ज्येष्ठेश्वरं समालोक्य न भूयो जायते भुवि । आविरासीत् स्वयं तत्र ज्येष्ठेश्वरसमीपतः । सर्वसिद्धिप्रदा गौरी ज्येष्ठा नाम समन्ततः । ज्येष्ठे मासि सिताष्टम्यां तत्र कार्य्यो महोत्सवः । रात्रौ जागरणं कार्य्यं सर्वसम्पत्समृद्धये । ज्येष्ठां गौरीं नमस्कृत्य ज्येष्ठवापीपरिप्लुता । सौभाग्यभाजनं भूयाद् योषा सौभाग्यभागपि । निवासं कृतवान् शम्भुर्यस्मिन् स्थाने यतः स्वयम् । निवासेश इति ख्यातं लिङ्गं तत्र परं तपः । निवासेश्वरलिङ्गस्य सेवनात् सर्वसम्पदः । निवसन्ति गृहे नित्यं नित्यं मैति परं पुनः । कृत्वा श्राद्धं विधानेन ज्येष्ठस्थाने नरोत्तमः । ज्येष्ठां तृप्तिं ददात्येव पितृभ्यो मधुसर्पिषा । ज्येष्ठतीर्थेश्वरे काश्यां दत्त्वा दानानि शक्तितः । ज्येष्ठान् स्वर्गानवाप्नोति नरो मोक्षञ्च गच्छति । ज्येष्ठेश्वरोऽर्च्यः प्रथमं काश्यां श्रेयोऽर्थिभिर्नरैः । ज्येष्ठा गौरी ततोऽभ्यर्च्या सर्वज्येष्ठमभीप्सुभिः" ।

तत्रत्यं ज्योतिःस्वरूपलिङ्गन्तु ज्येष्ठेश्वराभिधं महादेवस्य नितम्बभूतम् यथोक्तं काशीख० ३३ अ० ।

"सर्वेषामपि लिङ्गानां मौलित्वं कृत्तिवाससः । ओङ्कारेशः शिखा ज्ञेया लोचनानि त्रिलोचनः । गोकर्णभारभूतेशौ तत्कर्णौ परिकीर्त्तितौ । विश्वेश्वराविमुक्तौ च द्वावेतौ दक्षिणौ करौ । धर्मेशमणिकर्णीशौ द्वौ करौ दक्षिणेतरौ । कालेश्वरकपर्द्दीशौ चरणावतिनिर्मलौ । ज्येष्ठेश्वरो नितम्बश्च नाभिर्वै मध्यमेश्वरः । कपर्दोऽस्य महादेवः शिरोभूषा श्रुतीश्वरः । चन्द्रेशो हृदयन्तस्य आत्मा वीरेश्वरः परः । लिङ्गं तस्य तु केदारः शुक्रं शुक्रेश्वरं विदुः । अन्यानि यानि लिङ्गानि परःकोटिमितानि च । ज्ञेयानि नखलोमानि वपुषो भूषणान्यपि । यावेतौ दक्षिणौ हस्तौ नित्यं निर्वाणदौ हि तौ । अनूनामभयं दत्त्वा पततां मोहसागरे" ।

ज्येष्ठामूलीय पु० ज्येष्ठां मूलं वा नक्षत्रमर्हति पौर्णमास्याम् छ । ज्येष्ठे मासि तन्मासीयपौर्णमास्यां हि ज्येष्ठामूलयोरन्यतरस्य योगसम्भवात्तस्य तथात्वम् । यथा च तस्य तथात्वं तथा कार्त्तिकशब्दे १९४८ पृ० दर्शितम् ।

ज्येष्ठाम्बु न० नि० कर्म० । तण्डुलप्रक्षालने जले वैद्यकप० तस्यातीव श्रेष्ठगुणत्वात्तथात्वम् ।

ज्येष्ठाश्रम पु० ज्येष्ठ आश्रमो यस्य । "यस्मात् त्रयोऽप्याश्रमिणो ज्ञानेनान्नेन चान्वहम् । गृहस्थेनैव धार्य्यन्ते तस्मात् ज्येष्ठाश्रमो गृही" मनूक्ते १गार्हस्थ्याश्रमयुक्ते कर्म० । २गृहस्थाश्रमे च "गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः । चत्वार आश्रमाः प्रोक्ताः सर्वे गार्हस्थ्यमूलकाः इत्युक्तेस्तस्य सर्वाश्रमपोषकत्वेन श्रेष्ठत्वात्तथात्वम् । ततः इनि । गृहस्थाश्रमीत्यर्थे ।

ज्यैष्ठ पु० ज्येष्ठी पूर्णिमास्मिन् मासे अण् । ज्येष्ठानक्षत्रयुक्तयोगार्हपौर्णमासीघटिते वृषस्थरव्यारब्धे शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तरूपे १चान्द्रे मासि "ज्यैष्ठे मासि सितदलदिने जाह्नवी मर्त्त्यलोके" ति० त० । तथाभूतेऽर्द्धमासात्मके २पक्षे । ज्येष्ठामूलनक्षत्रयोरन्यतरनक्षत्रे पर्य्यन्तकाले गुरोरुदयास्तोपलक्षिते ३बार्हस्पत्ये वर्षभेदे च कार्त्तिकशब्दे १९४९ पृ० विवृतिः । "ज्यैष्ठे संवत्सरे चैव ज्यैष्ठमासस्य पूर्णिमा । ज्येष्ठाभेन समायुक्ता महाज्यैष्ठी प्रकीर्त्तिता" राजमार्त्त० । ज्यैष्ठसंवत्सरश्च । "ज्येष्ठामूलोपगे जीवे वर्षं स्यात् शाक्रदैवतम्" विष्णुधर्मोत्तरोक्तः ग्राह्यः" ति० त० । वृषस्थरविके सौरे ४मासभेदे च ।

ज्यैष्ठी स्त्री ज्येष्ठानक्षत्रेण तत्समीपस्थमूलानक्षत्रेण वा युक्ता पौर्णमासी अण् ङीप् । १ज्येष्ठामूलनक्षत्राम्य-

तरजमलतुल्यपौर्णमास्याम् ज्येष्ठैव स्वार्थे अण् ङीप्। २गृहगोधिकायाम्। बह्वीयस्ये इत्यन्ये।

ज्यैष्ठिनेय पुंस्त्री ज्येष्ठायाः स्त्रियाः अपत्यम् ढक् इनङ्। ज्येष्ठाया अपत्ये। "ज्यैष्ठो ज्यैष्ठिनेयः सुवीत" ता० ब्रा०२।१।२। "ततो कानिष्ठिनेयस्य ज्यैष्ठिनेयो विवाहितः" भट्टिः।

ज्यैष्ठ्य न० ज्येष्ठस्य भावः ष्यञ्। १श्रेष्ठत्वे २वयसा आधिक्ये च। "विप्राणां ज्ञानतो ज्यैष्ठ्यं क्षत्रियाणान्तु वीर्यतः। वैश्यानां धान्यधनतः शूद्राणामेव जन्मतः" मनुः

ज्यो नियमे उपनये व्रतोपदेशे च भ्वा० आत्म०सक० अनिट्। ज्यवते अज्यास्त। जुज्ये।

ज्योक् अव्य० ज्यो–बा० डुकन्। १कालभूयस्त्वे २प्रश्ने ३शीघ्रार्थे ४सम्प्रत्यर्थे शब्दार्थचि० ५उज्ज्वलार्थे च "सर्वमायुरेति ज्योग् जीवति महान् प्रजया पशुभिर्भवति" छा० उ० "ज्योगुज्ज्वलं जीवति" भा०।

ज्योतिरात्मन् पु० ज्योतिरात्माऽस्य। सूर्यादौ "यथाह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वान्" स्मृतिः।

ज्योतिरादित्य पु० ज्योतिषि सवितृमण्डले आदित्यः। परमेश्वरे "आदित्यो ज्योतिरादित्यः" विष्णुस०

ज्योतिरिङ्ग पु० ज्योतिरिव इङ्गति इगि–गतौ अच्। खद्योते शब्दरत्ना०। ज्योतिरिङ्गणोऽप्यत्र अमरः।

ज्योतिर्गणेश्वर पु० ज्योतिर्गणानामीश्वरः। १परमेश्वरे "स्वक्षः स्वङ्गः शतानन्दो नन्दिर्ज्योतिर्गणेश्वरः" विष्णु स०। "तमेव भान्तमनुभाति सर्वम् तस्य भासा सर्वमिदं विभाति" इति श्रुत्या तस्यैव सर्वज्योतिर्गणानामवभासकस्य प्रतिपादनात्तथात्वम्। [ग्रन्थः। ज्योतिःशास्त्रे।

ज्योतिर्ग्रन्थ पु० ज्योतिषां ग्रहनक्षत्रादीनां गत्यादिसाधनं

ज्योतिर्मय त्रि० ज्योतिरात्मकः प्राचुर्ये वा मयट्। १ज्योतिरात्मके ज्योतिःस्वरूपे २ज्योतिःप्रचुरे च। "ऋषीन् ज्योतिर्मयान् सप्त सस्मार स्मरशासनः" कुमा० "स भौमान्येव धिष्ण्यानि हित्वा ज्योतिर्मयान्यपि" रघुः।

ज्योतिर्विद् पु० ज्योतिषां सूर्यादीनां गत्यादिकं वेत्ति विद–क्विप्। ज्योतिःशास्त्राभिज्ञे। "हृष्टा ज्योतिर्विदो वैद्यान् दद्याद्गां काञ्चनं महीम्" याज्ञ०। ज्योतिर्विदाभरणम्।

ज्योतिर्विद्या स्त्री ज्योतिषां सूर्यादीनां गत्यादिज्ञानसाधनं विद्या। ज्योतिःशास्त्रे। [१खद्योते त्रिका०।

ज्योतिर्बीज न० ज्योतिषो गगने प्रकाशस्य बीजमिव।

ज्योतिर्लोक पु० ज्योतिषां लोकः आश्रयः। १कालचक्रप्रवर्त्तकध्रुवलोके २तदधिपे परमेश्वरे च तल्लोकस्थितिवर्णनं भाग०५।२३ अ०।

"अथ तस्मात् परतस्त्रयोदशलक्षयोजनान्तरतो यत्तद्विष्णोः परमं पदमभिवदन्ति। यत्र महाभागवतो ध्रुव औत्तानपादिरग्निनेन्द्रेण प्रजापतिना कश्यपेन धर्मेण च समकालयुग्भिः सबहुमानं दक्षिणतः क्रियमाण इदानीमपि कल्पजीविनामाजीव्य उपास्ते तस्य महानुभाव उपवर्णितः। स हि सर्वेषां ज्योतिर्गणानां ग्रहनक्षत्रादीनामनिमिषेणाव्यक्तरंहसा भगवता कालेन भ्राम्यमाणानां स्थाणुरिवावष्टम्भ ईश्वरेण विहितः शश्वदवभासते। यथा मेढीस्तम्भ आक्रमणपशवः संयोजितास्त्रिभिः सवनैर्यथास्थानं मण्डलानि चरन्ति; एवं भगणा ग्रहादय एतस्मिन्नन्तर्बहिर्योगेन कालचक्र आयोजिता ध्रुवमेवावलम्ब्य वायुनोदीर्यमाणा आकल्पान्तं परितः क्रामन्ति। नभसि यथा मेघाः श्येनादयो वायुवशाः कर्मसारथयः परिवर्त्तन्ते। एवं ज्योतिर्गणाः प्रकृतिपुरुषसंयोगानुगृहीताः कर्मनिर्मितगतयो भुवि न पतन्ति। केचिदेतत् ज्योतिरनीकं शिशुमारसंस्थानेन भगवतो वासुदेवस्य योगधारणायामनुवर्णयन्ति। यस्य पुच्छाग्रेऽवाक्शिरसः कुण्डलीभूतदेहस्य ध्रुव उपकल्पितः तस्य लाङ्गूले प्रजापतिरग्निरिन्द्रो धर्मइति। पुच्छमूले धाता विधाता च कट्यां सप्तर्षयः। यस्य दक्षिणावर्त्तकुण्डलीभूतशरीरस्य यान्युदगयनानि दक्षिणपार्श्वे नक्षत्राणि उपकल्पयन्ति। दक्षिणानि तु सव्ये यथा शिशुमारस्य कुण्डलाभोगसन्निवेशस्य पार्श्वयोरुभयोरप्यवयवाः समसंख्या भवन्ति। पृष्ठे त्वजवीथी आकाशगङ्गा चोदरतः। पुनर्वसुपुष्यौ दक्षिणवामयोः श्रोण्योरार्द्राश्लेषा च दक्षिणवामयोः पादयोरभिजिदुत्तराषाढे दक्षिणवामपार्श्वयोर्ध्रुव युञ्जीत। तथैव मृगशीर्षादीन्युदगयनानि दक्षिणपार्श्वे प्रातिलोम्येन प्रतियुञ्जीत। शतभिषाज्येष्ठे स्कन्धयोर्दक्षिणवामयोर्न्यसेत्। उत्तराहनावगस्त्यः अधराहनौ यमः मुखे चाङ्गारकः शनैश्चर उपस्थे बृहस्पतिः ककुदि वक्षस्यादित्यो हृदये नारायणो मनसि चन्द्रो नाभ्यामुशनास्तनयोरश्विनौ बुधः प्राणापानयोराहुर्गले, केतवः सर्वाङ्गेषु, रोमसु सर्वे तारागणाः। एतदु हैव भगवतो विष्णोः सर्वदेवता-

भर्गं रूपम् अहरहः सन्ध्यायां प्रयतो वाग्यतो निरीक्ष-माण उपतिष्ठेत् । नमो ज्योतिर्लोकाय कालायनाय अनिमिषां पतये महापुरुषायाभिधीमहीति” ।

ज्योतिर्हस्ता स्त्री “हस्तं शरीरमित्याहुर्हस्तश्च गगनं तथा । ज्योतिश्च गहनस्थं ज्योतिर्हस्ता ततः स्मृता” देवीपु०४५ अ० उक्तनिरुक्तियुक्तायां दुर्गायाम् ।

ज्योतिश्चक्र न० ज्योतिभिर्नक्षत्रैर्घटितं चक्रम् । १भचक्रे “सप्तविंशतिभैर्ज्योतिश्चक्रं स्तिमितवायुगम् । तदर्कांशो भवेद्राशिर्नवर्क्षचरणाङ्कितः” ति० त० उक्ते अश्विन्यादि-भिर्नक्षत्रैर्घटिते मण्डलाकारे राशिचक्रे । स्तिमितवायु-गमित्यनेन तस्य नाक्षःपतनमात्रं विवक्षितं न गत्यभावः प्रवहवायुना तस्य प्रतिदिनं भ्रमणमतेः ख्यं सिद्धान्तादा-वुक्तत्वात् खगोलशब्दे २४१६ पृष्ठादौ दृश्यम् ।

ज्योतिः(श्शा)शास्त्र न० ज्योतिषां सूर्यादीनां गत्यादि ज्ञापकं शास्त्रम् शा० तत्वम् । सूर्यादिग्रहगत्यादिबोधके कालज्ञाने वेदाङ्गे शास्त्रभेदे । “वेदास्तावद्यज्ञकर्मप्रवृत्ता-यज्ञाः प्रोक्तास्ते तु कालाश्रयेण । शास्त्रादस्मात् काल-बोधो यतः स्याद् वेदाङ्गत्वं ज्योतिषस्योक्तमस्मात् । शब्दशास्त्रं मुखं ज्योतिषं चक्षुषी श्रोत्रमुक्तं निरुक्तं च कल्पः करौ । या तु शिक्षास्य वेदस्य सा नासिका पाद-पद्मद्वयं छन्द आद्यैर्बुधैः । वेदचक्षुः किलेदं स्मृतं ज्योतिषं मुख्यता चाङ्गमध्येऽस्य तेनोच्यते । संयुतोऽपो-तरैः कर्णनासादिभिश्चक्षुषाङ्गेन हीनो न किञ्चित्करः । तस्माद्द्विजैरध्ययनीयमेतत् पुण्यं रहस्यं परमं च तत्त्वम् । यो ज्योतिषं वेत्ति नरः स सम्यक् धर्मार्थकामान् लभते यशश्च” । “ज्योतिःशास्त्रमनेकभेदविषयम्” इ०सु० १अ० । अस्य भेदादि अङ्कशब्दे ७२ पृ० दृश्यम् ।

ज्योतिष न० ज्योतिः सूर्यादिगत्यादिकं प्रतिपाद्यतया-ऽस्त्यस्य अच् । १ज्योतिःशास्त्रे “ज्योतिषं नयनं विदुः” शिक्षा । ज्योतिःशास्त्रशब्दे उदा० । “ज्योतिषमागमशास्त्रं विप्रतिपत्तौ न योग्यमस्माकम्” इ०सु० ७अ० । २तारायां स्त्री गौरा० ङीष् । ज्योतिषं वेत्त्यधीते वा अण् इति । ज्योतिषिन् । ज्योतिःशास्त्राभिज्ञे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

ज्योतिषिक त्रि० ज्योतिरधीते उक्थादि० ठक् संज्ञा-पूर्वकविधेरनित्यात् न वृद्धिः । ज्योतिःशास्त्राध्यायिनि ।

ज्योतिष्क पु० ज्योतिरिव कायति कै-क । १चित्रकवृक्षे “एतान्येवाथवा क्षारकल्पेन निष्पुते पाचयेत् क्षारे ततो विपाच्य काचितमिव ... पक्वानि” ... । ज्यो-

तिष्क फलवालामरिचपिप्पलीहसनःपर्णी” सुश्रु० । २मेथिकायीजे च राजनि० । ३गणकारिकावृक्षे रत्नमा० । ४पञ्चतारानक्षत्रादौ श०र० “नदीशभागे नक्षाद्रेः शृङ्ग-मादित्यसन्निभम् । यत्तत् ज्योतिष्कमित्याहुः सदा पशु-पतेः प्रियम्” इत्युक्ते ५मेरोः शृङ्गभेदे न० ।

ज्योतिष्टोम पु० ज्योतींषि त्रिवृदादयः स्तोमा यस्य स्तवम् । १स्वनामख्याते अग्निष्टोमस्य स्वरूपे यज्ञभेदे तद्विधानादि ताण्ड्य० ब्रा० ४।१।६ ।

“यज्ज्योतिष्टोमो भवति वत्सुतन्नन्दवाग्न वन्ति यदुक्थो यज्ञक्रतोरनन्तरयाय यज्ञानिः सर्वस्तान्त्रं” भू० “अथ षोडशिकोऽप्यतिरात्र इत्युक्तं, क्रमो ज्योति-ष्टोमोऽतिरात्रः स षोडशिक इति । अथ तद्व्यतिरिक्ता-भिरितराभिः संस्थाभिरयमुज्ज्य सूयते । यद्यपि सर्वेषा-मपि ज्योतिष्टोमत्वमस्ति तथापि उक्थातिरात्रसंस्थयोः पृथग्व्यवस्थापितत्वात् अग्निष्टोमसंस्थस्यैव ज्योतिष्टोमशब्दे-नोच्यते । ज्योतींषि त्रिवृदादयः स्तोमा यस्य स ज्योतिष्टोमः । तथा च तैत्तिरीयकं त्रिवृत्पञ्चदश सप्तदश एकविंश एतानि ज्योतींषि यत एतस्य स्तोमा इति । यज्ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोमो द्वादशस्तोत्रात्मको भवति ज्यो-तिष्टोमस्य हि अग्निष्टोमसंस्था मुख्या, “एष वाव प्रथमो यज्ञानामिति” श्रुतेः । तत्तेन यज्ञपुत्रं यज्ञानां मुख्यभूतम-ग्निष्टोमं प्राप्य आप्नुवन्ति ऋत्विजः सत्रिणो भवन्ति तथा-ऽतिरात्रे उक्थः पञ्चदशस्तुतशस्त्रसाध्यः क्रतुरन्त-र्भवतीति यत् तत् यज्ञक्रतोः संपूर्णस्य यज्ञस्य अनन्तर-त्वाय अपरित्यागाय भवति उक्थसंस्थायां हि क्रतुः संपूर्णो भवति यथा पूर्वयोः सवनयोः पञ्चदश पञ्चदश स्तोत्राणि तथा तृतीयेऽपि स्तोत्रपञ्चकसद्भावात् । अग्नि-ष्टोमस्यासंपूर्णः क्रतुः उक्तहेतोरभावात्” भा० ।

तस्य च अग्निष्टोमसंस्थत्वेन ज्योतिष्टोमनामताभेद-दर्शको यथा “यदेतानि सर्वाणि सह दुरुपापानि वै-तैषामुपाप्तिरिति ज्योतिष्टोम एवाग्निष्टोमेनैवाग्निष्टो-मेन यजेत । तस्य वा एतस्य ज्योतिष्टोमस्या-ग्निष्टोमस्य त्रिवृद्बहिष्पवमानं तद्व्रतस्य शिरः, पञ्च-दशसप्तदशा उत्तरौ पक्षौ, पञ्चदशं स्तोत्र-राजं सप्तदशं पुच्छमेकविंशं यज्ञायज्ञियं तत् पुच्छम्” शत० ब्रा० १०।१।२।७ । “अधुना प्रथमसंस्थारूपज्योति-ष्टोमाग्निष्टोमं महाव्रतयज्ञात्मना स्तोत्रं तस्यैवाग्निचय-नादिमयस्योपादानाद् मन्त्रवादिप्रश्नोत्तराभ्यां दर्शयति ।

यह युगपत् दुष्पापानि चाप्नुमशक्यानि सर्वेषां महाव्रतवतामनुष्ठाने प्रयोगवाहुल्येन चाविकसम्पादनादेः दुष्करत्वेन चानधिकारात् तत्राग्निष्टोम इति पदेनाग्निसवनोक्तैरग्निचयनशन्त्रमिति मन्तव्यम्। पक्ष्याकारस्य महाव्रताग्नो हि शिरःपक्षमध्यपुच्छात्मकाः पञ्चावयवाः शिरो गायत्रं, रथन्तरं दक्षिणः पक्षः वृहदुत्तरः पक्षः भद्रस्य पुच्छं राजनसाम, स्यात्तेति तत्सर्वमग्निष्टोमे सम्पादयति तस्य या इति आकृतवाक्यमेकं छन्दां ताश्यानि त्रीणि स्तोत्राणि त्रिवृतोऽवयवायस्य स्तोमस्य तदिदं त्रिवृत् वहिष्पवमानम् प्रातःसवनिकं रूपं स्तत्रत्रयात्मकं वहिष्पवमानं महाव्रतस्य शिरो भवति वहिष्पवमान मपि गायत्रीच्छन्दस्कत्वेनैवेतव्यम् माध्यन्दिनः पञ्चदश स्तोत्रियात्मकः पवमानः, तृतीयसवने सप्तदशस्तोत्रियात्मकः आर्भवः पवमानः पक्षस्थानीयौ होत्राद्यंसनीयं प्रथममाज्यस्तोत्रं सप्तदशस्तोत्रियात्मकं पृष्ठनामकं स्तोत्रः प्रथमं स्तोत्रम् तदुभयं पक्षात्मकरूपम्। एकविंशत्वात्मकं "यज्ञायज्ञा वो अग्नयः" इत्युत्पन्नं साम पुच्छस्थानीयम्" भा०। २सोमयागे च "ज्योतिष्टोम धर्मा एकाहहादशाहयोस्तद्गुणदर्शनात्" कात्या० श्रौ० १२।१।१ "ज्योतिष्टोमशब्देन उपांश्वादिहारियोजनपर्यन्तो यज्ञयज्ञाभ्यासोऽभिधीयते ज्योतींषि यस्य स्तोमाः स ज्योतिष्टोमः स्तोमैर्वा द्योत्यत इति ते च सोमयागस्य स्तोमाः तस्मात् ज्योतिष्टोमशब्देन सोमयागोऽभिधीयते" कर्कः।

ज्योतिष्मत् त्रि० ज्योतिरस्त्यस्य मतुप्। १ज्योतिर्युक्ते २प्रकाशयुक्ते ३लताभेदे स्त्री। सा च (मालकाङ्गनी) इति ख्याता लता। "ज्योतिष्मती कटुस्तिक्ता सरा कफसमीरजित्। अत्युष्णा वामनी तीक्ष्णा वह्निबुद्धिस्मृतिप्रदा" राजनि० ४रात्रौ राजनि०। ५योगशास्त्रोक्ते सत्त्वप्रधाने चित्तवृत्तिभेदे च। "विशोका वा ज्योतिष्मती" पात०सू०। "प्रवृत्तिरुत्पन्ना चित्तस्य स्थिति-निबन्धिनीति वाक्यशेषः। ज्योतिःशब्देन सात्त्विकः परिणाम उच्यते स प्रशस्तो भूयानतिशयश्च विद्यते यस्याम्" भोजवृत्तिः "प्रवृत्तिरुत्पन्ना चित्तस्य ते विशोका ज्योतिष्मती नाम चित्तवृत्तिः" भा०। "ज्योतिष्मतः पथो रक्ष धिया कृतान्" ऋ० १०।५३।६ "ज्योतिष्मतो दीप्तिमतः" भा० ६अग्निपुरस्थायां वर्णितायां तद्यथा अग्निलोकशब्दे ५६ पृ० दृश्यम्। "योजनानां सहस्रेण प्राप्य ज्योतिष्मती पुरी" काशी०।

७स्वर्गे प्लक्षद्वीपस्थे पर्वतभेदे च शब्दार्थचिन्तामणिः।

ज्योतिस् पु० द्योतते द्युत्यतेऽनेन वा द्युत–इसुन् आदेर्जश्च। अग्नि–दीप्तौ वा इसुन्। १सूर्ये २अग्नौ, मेदि० ३मेथिकायाम् राजनि० च। नेत्रकनीनिकामध्यस्थे ४दर्शनसाधने, पदार्थे, शब्दार्थचि० ५नक्षत्रे, ६प्रकाशे, मल्लस्य० ७स्वर्गप्रकाशे, सर्वविभासके चैतन्ये च न०। ८अग्निष्टोमयागस्य संस्थाभेदे यथोक्तं ताण्ड्य०ब्रा०४।१।७ "स एतान् स्तोमानपश्यत् ज्योतिर्गौरायुरितीमे वै लोका एते स्तोमा अयमेव ज्योतिरयं मध्यमो गौरसावुत्तम आयुः" सू०।

"स पूर्वोक्तः प्रजापतिः एतान् स्तोमान् स्तोमशब्देन त्रिवृदादिस्तोमकल्पनानि कथ्यन्ते। तानि ज्योतिर्गौरायुरिति एतन्नामकान्यपश्यत्। तत्र ज्योतिरग्निष्टोमसंस्थः गौरायुषी उक्थ्यसंस्थे ज्योतिष इयं स्तोमक्लृप्तिः। त्रिवृद्बहिष्पवमानं पञ्चदशान्याज्यानि पञ्चदशो माध्यन्दिनः पवमानः सप्तदशानि पृष्ठानि सप्तदश आर्भव एकविंशोऽग्निष्टोमसामेति। अथ गोष्टोमस्य पञ्चदशो बहिष्पवमानः त्रिवृदाज्यानि सप्तदशं माध्यन्दिनं सवनमेकविंशं तृतीयसवनम्। अथायुष्टोमस्य त्रिवृद्बहिष्पवमानं पञ्चदशान्याज्यानि सप्तदशं माध्यन्दिनं सवनमेकविंशं तृतीयसवनमिति। एते उक्ताः स्तोमा इमे लोका वै भूरादिकाः खलु कः कतमो लोक इति बुभुत्सायामाह अयमेव लोको ज्योतिः। अयमध्यमः अन्तरीक्षलोको गौः असावुत्तमस्तृतीयः स्वर्लोक आयुः। स्तोमत्रयस्य लोकत्रयेण सह संख्यासाम्यात् तत्कल्पता एतैः त्रिभिः स्तोमैः साधनैस्त्रीन् लोकान् प्राजनयदिति शेषः" भा०। ६विष्णौ "विहायसगतिर्ज्योतिः सर्वविद् कृतभुग् विभुः" विष्णुस० स्वयंद्योतनात् तस्य तथात्वम्। "अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते। विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेषु। इदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तःपुरुषे ज्योतिः" छा० उ०। एतामधिकृत्य "ज्योतिःशब्दस्य परब्रह्मपरत्वं" शा०सू० भा० व्यवस्थापितं यथा "ज्योतिश्चरणाभिधानात्" १।१।२४सूत्रभाष्यादौ दृश्यम्। "चक्षुर्वृत्तेर्विरोधकं शार्वरादिकं तमः। तस्या एवानुग्राहकमादित्यादिकं ज्योतिरिति" शा० भा०। १०तेजोद्रव्यमात्रे तस्य प्रकाशवत्त्वात्तथात्वं तदपि तत्रैव भाष्ये दृश्यम्। "ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते"। "ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य धिष्ठितम्। योऽन्तःप्रज्ञो-

ऽन्तरारामस्तथान्तर्ज्योतिरेव यः। स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति” गीता। “हिरण्मये परे कोषे विरजं ब्रह्म निष्कलम्। तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिः” “ज्योतिर्भीव सखानि वः” “स हि देवः परं ज्योतिस्तमःपारे प्रतिष्ठितम्” कुला०। ज्योतिःसारः ज्योतिर्लक्ष्मम् ज्योतिःसिद्धान्तः।

ज्योतीरथ पु० ज्योतिषां नक्षत्रादीनां रथ इवाधारत्वात्। ध्रुवनक्षत्रे त्रिका०। तदाधारतयैव ज्योतिश्चक्रस्य स्थानात् तस्य तद्रूपत्वम्।

ज्योत्स्ना स्त्री ज्योतिरस्त्यस्याम् न उपधालोपश्च। १कौमुद्याम् चन्द्रकिरणे अमरः। २रेणुकानामगन्धद्रव्ये रत्नमा०। ३दुर्गायां “प्रभा प्रकाशनीयत्वात् ज्योत्स्ना चन्द्रार्कभासिनी” देवी० पु० ४५ अ०। “रौद्रायै नमो नित्यायै गौर्यै धात्र्यै नमो नमः। ज्योत्स्नायै चेन्दुरूपिण्यै सुखायै सततं नमः” देवीमा०। ततः मत्वर्थे अण् ज्यौत्स्न तद्युक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् ज्यौत्स्नी।

ज्योत्स्नाकाली स्त्री सोमस्य कन्यायां वरुणात्मजपुष्कर-पत्न्याम् “एषोऽस्य पुत्रोऽभिमतः पुष्करः पुष्करेक्षणः। रूपवान् दर्शनीयश्च सोमपुत्र्या वृतः पतिः। ज्योत्स्नाकालीति यामाहुर्द्वितीयां रूपतः श्रियम्” भा० उ० ९७ अ०।

ज्योत्स्नादि पु० मत्वर्थे अण्प्रत्ययप्रकृतिभूते पा० ग० सू० पठिते शब्दगणे स च गणः “ज्योत्स्ना तमिस्रा कुण्डल कुतप विसर्प विपादिका”।

ज्योत्स्नाप्रिय पुंस्त्री ज्योत्स्ना प्रियास्य। चकोरे स्त्रियां जातित्वेऽपि योपधत्वात् टाप्।

ज्योत्स्नावृक्ष पु० ज्योत्स्नाया दीपप्रकाशस्याधारः वृक्षः। दीपाधारे (पिलसुज) त्रिका०।

ज्योत्स्नी स्त्री ज्योत्स्नाऽस्त्यस्य अण् संज्ञापूर्वकत्वेऽनित्यत्वात् न वृद्धिः ङीप्। १ज्योत्स्नायुक्तरात्रौ (चिहा) २पटोलिकायाञ्च अमरः। ३रेणुकानामगन्धद्रव्ये शब्दच०। स्वार्थे क। ज्योत्स्निका तत्रार्थे।

ज्यौतिषिक त्रि० ज्योतिषमधीते वेद वा उक्थादि० ठक्। १ज्योतिषशास्त्राभिज्ञे २तदध्येतरि च अमरः।

ज्यौत्स्न त्रि० ज्योत्स्ना अस्त्यस्य अण्। १ज्योत्स्नायुक्ते स्त्रियां ङीप् सा च २चन्द्रिकायुक्तरात्रौ रायमुकुटः।

ज्रि अभिभवे भ्वा० पर० सक० अनिट्। ज्रयति अज्रैषीत्। जिज्राय अजिज्रियत “या भानुना पार्थिवानि ज्रयांसि महस्तोदस्य धृषता ततन्थ” ऋ० ६।६१। “जिज्राद्युपज्ञयति गौरपीच्यं पदं यदस्य मरुता अमीजनम्” १।७१।५। ज्री वयोहानौ वा चुरा० उभ० पक्षे क्र्या० प्वा० प० अक० अनिट्। ज्रायति ते ज्रिणाति अजिज्रयत् त अज्रैषीत्।

ज्वर रोगे भ्वा० पर० अक० सेट्। ज्वरति अज्वारीत्। मित्। ज्वरयति ते।

ज्वर पु० ज्वर+भावे घ। स्वनामख्याते रोगभेदे। ज्वरस्योद्भव निदानादि भावप्र० उक्तं यथा।

“दक्षापमानसंक्रुद्धरुद्रनिःश्वाससम्भवः। ज्वरोऽष्टधा पृथग्द्वन्द्वसंघातागन्तुजः स्मृतः। अस्यार्थः। दक्षकर्त्तृको योऽपमानस्तेन संक्रुद्धो यो रुद्रस्तस्य यो निःश्वासस्तस्मात् सम्भव उत्पत्तिर्यस्य स ज्वरः। क्रुद्धरुद्रनिःश्वाससम्भूतत्वेन ज्वरः स्वभावात् पैत्तिक इति बोध्यते। यत उक्तं चरकेण, क्रोधात् पित्तमित्यादि तेन सर्वज्वरेषु पित्तोपशमकारिणी चिकित्सा कर्त्तव्या अतएव वाग्भटः “ऊष्मा पित्तादृते नास्ति ज्वरो नास्त्यूष्मणा विना। तस्मात् पित्तविरुद्धानि त्यजेत् पित्ताधिकेऽधिकम्” रुद्रसम्भूतत्वेन ज्वरस्य देवतात्मकत्वात् पूजार्हत्वं चोपदर्शितम् अतएव वैद्यैः “ज्वरः संपूजनैरपि शान्तिमेवोपयास्यतीति”। मूर्त्तिरप्यस्योक्ता सुश्रुतेन “रुद्रकोपाग्निसंभूतः सर्वभूतप्रतापनः। त्रिपाद्भस्मप्रहरणस्त्रिशिराः सुमहोदरः। वैयाघ्रचर्मवसनः कपिलो भस्मविग्रहः। पिङ्गेक्षणो ह्रस्वजङ्घो वीभत्सो बहुपात्स्मृतः। पुरुषो लोकनाशार्थमसौ ज्वर इति स्थितः। तैस्तैर्नामभिरन्येषां प्राणिनां परिकीर्त्त्यते। जन्मादौ निधने चैव प्रायो विशति देहिनम्। अतो देवमनुष्याभ्यां नान्यो विषहते हि तम्” तथा ज्वरस्य संख्यारूपां संप्राप्तिमाह ज्वरोऽष्टधेति। अष्टधा विधत्वमाह पृथगिति वातिकः पैत्तिकः श्लैष्मिकश्चेति त्रयः। द्वन्द्वजाश्च त्रयः वातपैत्तिकः वातश्लैष्मिकः पित्तश्लैष्मिकश्चेति। संघातजः सान्निपातिक एकः। “द्व्युल्बणैकोल्बणैः षट् स्युर्हीनमध्याधिकैश्च षट्। समश्चैको विकाराश्च सन्निपातास्त्रयोदश” इति चरके त्रयोदश सन्निपाता उक्तास्ते यथा। वातोल्बणः पित्तोल्बणः। कफोल्बणः। वातपित्तोल्बणः। वातश्लेष्मोल्बणः पित्तश्लेष्मोल्बणः। एवं षट्। अधिकवातो मध्यपित्तो हीनकफः। अधिकवातो मध्यकफो हीनपित्तः। अधिककफो मध्यपित्तो हीनवातश्चेति षट्। तुल्योल्बण एकः एवं त्रयोदश। अत्र तु त्रिदोषजत्वेन साम्यात् सान्निपातिक एक एव गणितः। आगन्तुज इति। अस्यागन्तुजत्वं नाभिघातादयो हेतवः उच्यन्ते।

कुलविद्राधवः कार्यकारणयोरभेदोपचारात् आगन्तुश्च अभिघाताद्यनेककारणयोगादनेके भवन्ति । तथाप्यागन्तुजत्वेन साम्यादागन्तुजोऽप्येकैव एव भणितः । नन्वागन्तुजेऽपि ज्वरे वातादिलक्षणदर्शनादागन्तुजः कथं दोषजाद्भिन्नः उच्यते, उत्तरकाले दोषोत्पत्तेः । तथा च चरके "आगन्तुर्हि व्यथापूर्वं जायते पश्चाज्ज्वरैर्दोषैरनुबध्यते" इति । अथ ज्वरस्य विप्रकृष्टकारणकथनपूर्विकां सम्प्राप्तिमाह "मिथ्याहारविहाराभ्यां दोषा ह्यामाशयाश्रयाः। बहिर्निरस्य कोष्ठाग्निं ज्वरदाः स्यू रसानुगाः" । मिथ्याहारविहाराभ्यां अनुचिताहारचेष्टाभ्यां हेतुभूताभ्यां दोषाः वातपित्तकफाः आमाशयाश्रयाः आमाशयं गता रसानुगाः रसदूषकाः बहिर्निरस्य कोष्ठाग्निं कोष्ठगताग्नेरूष्माणम् न तु समस्तमग्निं तदा दोषपाकासम्भवः स्यात् । बहिः प्रक्षिप्य ज्वरदाः स्युर्ज्वरकारिणो भवेयुरित्यर्थः । अथ ज्वरस्य सामान्यं विशिष्टञ्च पूर्वरूपमाह "श्रमोऽरतिर्विवर्णत्वं वैरस्यं नयनप्लवः । इच्छाद्वेषौ मुहुश्चापि शीतवातातपादिषु । जृम्भाऽङ्गमर्दो गुरुता रोमहर्षोऽरुचिस्तमः । अप्रहर्षश्च शीतञ्च भवन्त्युत्पत्स्यति ज्वरे । सामान्यतो विशेषात्तु जृम्भात्यर्थं समीरणात् । पित्तान्नयनयोर्दाहः कफादन्नाभिनन्दनम् ।" श्रमो आयासं विनैव, अरतिः स्वस्थानिवस्तत्त्वम् विवर्णत्वं स्वाभाविकता । वैरस्यं मुखस्याऽप्रकृतरसता । नयनप्लवः नयनयोरश्रुपूर्णत्वम् । शीतवातातपादिषु मुहुरिच्छाद्वेषौ । आदिशब्दाज्ज्वलने जले च । यत उक्तं चरकेण "ज्वलनातपवातेषु भक्तिद्वेषावनियतौ" इति । शयनादिष्वित्यन्ये । अङ्गमर्दोऽङ्गमोटनम् । गुरुता गात्रस्य । रोमहर्षः रोमाञ्चता । अरुचिर्भोजने, तमः तमोनन्यस्येव ज्ञानम् । अप्रहर्षः हर्षाभावः । शीतं वमथु चकारादन्यवहानिः उपदेशद्वेषादयोऽपि भवन्ति । ततीयश्लोकस्यम् सामान्यत इति पूर्वश्लोकाभ्यां सम्बन्धनीयम् । तेन सामान्यतो ज्वर उत्पत्स्यति भविष्यति श्रमादयः पूर्वमेव भवन्तीत्यर्थः । उत्पत्स्यतीत्यात्मनेपदिनोऽपि तङभाव आर्षत्वात् । विशेषात् उच्यते । समीरणात् ज्वरे उत्पत्स्यति अतिशयेन जृम्भा भवति । पित्तज्वरे उत्पत्स्यति नयनयोर्दाहो भवति । कफज्वरे उत्पत्स्यति अन्नस्यैव नाभिनन्दनम् अन्नाकाङ्क्षा न भवति । जृम्भादयो भवन्ति यतः सामान्यधर्मोक्रान्तो विशिष्टोधर्मो भवति । द्वन्द्वजपूर्वरूपमाह, "रूपैरन्यतराभ्यां तु संसृष्टैर्द्वन्द्वजं विदुः । अन्यतराभ्यां जृम्भानेत्रदाहाभ्याम् । जृम्भान्नारुचिभ्यां नेत्रदाहान्नारुचिभ्यां वा संसृष्टैरूपैः श्रमादिभिः द्वन्द्वजं त्रिदोषजं पूर्वरूपं विदुः । त्रिदोषजपूर्वरूपमाह, "सर्वलिङ्गसमावायः सर्वदोषप्रकोपजे । सर्वरूपतो सर्वरूपे सर्वलिङ्गसमवायः । अतिशयितजृम्भानेत्रदाहान्नारुचिसहितानां श्रमादीनां समवायो भवति । अथ ज्वरस्य सामान्यलक्षणमाह, "स्वेदावरोधः सन्तापः सर्वाङ्गग्रहणं तथा । युगपद्यत्र रोगे तु स ज्वरो व्यपदिश्यते । ताप इति सन्ताप सन्तापाभिधानं देहेन्द्रियमनसां सन्तापबोधनार्थम् । यत उक्तं चरकेण ज्वरविशेषणम् । "देहेन्द्रियमनस्तापीति" । तत्र देहसन्तापो देहेन्द्रियोष्णता । इन्द्रियसन्ताप इन्द्रियवैकल्यम् । यत उक्तम् "इन्द्रियाणां तु वैकल्यं यत्र सन्तापलक्षणम् । वैचित्त्यमरतिर्ग्लानिर्मनःसन्तापलक्षणम् इति" । सर्वाङ्गग्रहणम् सर्वेषामङ्गानां वेदनया ग्रहणं सर्वाण्यङ्गानि व्यथानया गृहीतानीव वा भवन्ति । युगपदिति । मिलितमेतल्लक्षणम् । प्रत्येकस्य व्यभिचारात् । यथा स्वेदावरोधः शुष्कपूर्वरूपे । तथा सन्तापो दाहव्याधौ । तथा सर्वाङ्गग्रहणं सर्वाङ्गरोगाश्ववातव्याधौ । प्रस्वेदानिर्गमनपक्षे कारणमाह । "हरन्ति पाचयां भाव यथास्तथाप्यज्वरातुरः । भवस्यनुपागतश्च क्लिद्यते न च सर्वशः । तथाज्वरोऽस्य भवति सर्वशः क्लिद्यते न च" ।

सुश्रुते उत्तरतन्त्रे च तत्र विशेष उक्तो यथा

"क्षते देहमनुष्येभ्यो नान्यो विषहते तु तम् । कर्मणा लभते यस्माद्देवत्वं मानुषादपि । पुनश्चैव च्युतः स्वर्गात् मानुष्यमनुवर्त्तते । तस्मात्ते देहभागेन सहन्ते मानुषा ज्वरम् । शेषाः सर्वे विपद्यन्ते तैर्यग्योना ज्वरार्दिताः । स्वेदावरोधः सन्तापः सर्वाङ्गग्रहणं तथा । विकारा युगपद्यस्मिन् ज्वरः स परिकीर्तितः । दोषैः पृथक् समस्तैश्च द्वन्द्वैरागन्तुरेव च । अनेककारणोत्पन्नः स्मृतस्त्वष्टविधो ज्वरः । दोषाः प्रकुपिताः स्वेषु कालेषु स्वैः प्रकोपनैः । आप्य देहमशेषेण ज्वरमापादयन्ति हि । दुष्टाः स्वहेतुभिर्दोषाः प्राप्यामाशयमूष्मणा । सहिता रसमागत्य रसस्वेदप्रवाहिणाम् । स्रोतसां मार्गमावृत्य मन्दीकृत्य हुताशनम् । निरस्य बहिरूष्माणं पक्तिस्थानाच्च केवलम् । शरीरं समभिव्याप्य स्वकालेषु ज्वरागमम् । जनयन्त्यथ वृद्धिञ्च स्ववर्णञ्च त्वगादिषु । मिथ्यातियुक्तैरपि च

…हाद्यैः कर्मभिर्व्यापात् । विविधादभिघाताच्च रोगो-त्थानात् प्रपाकतः । श्रमात् क्षयादजीर्णाच्च विषात् सात्म्यर्तुपर्ययात् । ओषधीपुष्पगन्धाच्च शोकान्नक्षत्र-पीडनात् । अभिचाराभिशापाभ्यां मनोभूताभिशङ्कया । स्त्रीणामपप्रजातानां प्रजातानां तथाऽहितैः । स्तन्याव-तरणे चैव ज्वरो दोषैः प्रवर्त्तते । तैर्वेगवद्भिर्बहुधा समुद्भ्रान्तैर्विमार्गगैः । विक्षिप्यमाणोऽन्तरग्निर्भवत्याशु बहिश्चरः । रुणद्धि चाप्यपाम्मार्गं यथासन्नाज्ज्वरा-तुरः । भवत्यत्युष्णगात्रश्च न च स्विद्यति सर्वशः । श्रमोऽरतिर्विवर्णत्वं वैरस्यं नयनप्लवः । इच्छाद्वेषौ मुहुश्चापि शीतवातातपादिषु । जृम्भाङ्गमर्दौ गुरुता रोमहर्षोऽरुचिस्तमः । अप्रहर्षश्च शीतञ्च भवत्युत्पत्स्यति ज्वरे । सामान्यतो विशेषात्तु जृम्भात्यर्थं समीरणात् । पित्तान्नयनयोर्दाहः कफान्नान्नाभिनन्दनम् । सर्वलिङ्ग-समवायः सर्वदोषप्रकोपजे । द्वयोर्द्वयोस्तु रूपेण संसृष्टं द्वन्द्वजं विदुः । वेपथुर्विषमो वेगः कण्ठौष्ठपरिशोषणम् । निद्रानाशः क्षवः स्तम्भो गात्राणां रौक्ष्यमेव च । शिरो-हृद्गात्ररुग्वक्त्रवैरस्यं बद्धविट्कता । जृम्भाध्मानं तथा शूलं भवत्यनिलजे ज्वरे । वेगस्तीक्ष्णोऽतिसारश्च निद्रा-ल्पत्वं तथा वमिः । कण्ठौष्ठमुखनासानां पाकः स्वेदश्च जायते । प्रलापः कटुता वक्त्रे मूर्च्छा दाहो मदस्तृषा । पीतविण्मूत्रनेत्रत्वं पैत्तिके भ्रम एव च । गौरवं शीतमुत्क्लेशो रोमहर्षोऽतिनिद्रता । स्रोतोरोधो रुग-ल्पत्वं प्रसेको मधुरास्यता । नात्युष्णगात्रता च्छर्दिरङ्ग-सादोऽविपाकता । प्रतिश्यायोऽरुचिः कासः कफजेऽ-क्ष्णोश्च शुक्लता । निद्रानाशो भ्रमः श्वासस्तन्द्रा सुप्ता-ङ्गताऽरुचिः । तृष्णा मोहो मदः स्तम्भो दाहः शीतं हृदि व्यथा । पक्तिश्चिरेण दोषाणामुन्मादः श्यावद-न्तता । रसना परुषा कृष्णा सन्धिमूर्द्धास्थिजा रुजः । निर्भुग्नकलुषे नेत्रे कर्णौ शब्दरुगन्वितौ । प्रलापः स्रोतसां पाकः कूजनं चेतनाच्युतिः । स्वेदमूत्रपुरीषा-णामल्पशः सुचिरात् स्रुतिः । सर्वजे सर्वलिङ्गानि विशेष-ज्ञात मे शृणु । नात्युष्णशीतोऽल्पसंज्ञो भ्रान्तप्रेक्षी हतस्वरः । खरजिह्वः शुष्ककण्ठः स्वेदविण्मूत्रवर्जितः । साश्रुनिर्भुग्नहृदयो भक्तद्वेषी हतप्रभः । श्वसन् निप-तितः शेते प्रलापोपद्रवैर्युतः । तमभिन्यासमित्याहु-र्हतौजसमथापरे । सन्निपातज्वरं कृच्छ्रमसाध्यमपरे विदुः । निद्रोपेतमभिन्यासं क्षीणमेनं हतौजसम् । संन्यस-गात्रं संन्यासं विद्यात् सर्वात्मके ज्वरे । ओजोविस्रंसते यस्य पित्तानिलसमुच्छ्रयात् । स गात्रस्तम्भशीताभ्यां शयने स्यादचेतनः । अपि जाग्रत् स्वपन् जन्तुस्तन्द्रालुश्च प्रलापवान् । संहृष्टरोमा स्रस्ताङ्गो मन्दसन्तापवेदनः । ओजोनिरोधजं तस्य जानीयात् कुशलो भिषक् । सप्तमे दिवसे प्राप्ते दशमे द्वादशेऽपि वा । पुनर्घोरतरो भूत्वा प्रशमं याति हन्ति वा । द्विदोषोच्छ्रायलिङ्गास्तु द्वन्द्वजा-स्त्रिविधाः स्मृताः । जृम्भाध्मानमदोत्कम्पपर्वभेदपरि-क्षयाः । तृट्प्रलापाभितापाः स्युर्ज्वरे मारुतपैत्तिके । मूत्रकासकफोत्क्लेशशीतवेपथुपीनसाः । गौरवारुचि-विष्टम्भा वातश्लेष्मसमुद्भवे । शीतदाहारुचिस्तम्भस्वेद-मोहमदभ्रमाः । कासाङ्गसादहृल्लासा भवन्ति कफ-पैत्तिके । क्षामाणां ज्वरमुक्तानां मिथ्याहारविहारि-णाम् । दोषः स्वल्पोऽपि संवृद्धो देहिनामनिलेरितः । सततान्येद्युषत्र्याख्यचातुर्थान् सप्रलेपकान् । कफस्थान-विभागेन यथासङ्ख्यं करोति हि । अहोरात्रादहो-रात्रात् स्थानात् स्थानं प्रपद्यते । ततश्चामाशयं प्राप्य घोरं कुर्याज्ज्वरं नृणाम् । तथा प्रलेपको ज्ञेयः शोषिणां प्राणनाशनः । दुश्चिकित्स्यतमो मन्दः सुकष्टो धातुशोष-कृत् । कफस्थानेषु वा दोषस्तिष्ठन् द्वित्रिचतुर्षु वा । विपर्ययाख्यान् कुरुते विषमान् कृच्छ्रसाधनान् । परो हेतुः स्वभावो वा विषमे कैश्चिदीरितः । आगन्तुश्चानु-बन्धो हि प्रायशो विषमज्वरे । वाताधिकत्वात् प्रवदन्ति तज्ज्ञास्तृतीयकञ्चापि चतुर्थकञ्च । औपात्यके मद्यसमु-त्थे च हेतुं ज्वरे पित्तकृतं वदन्ति । प्रलेपकं वातबला-सकञ्च कफाधिकत्वेन वदन्ति तज्ज्ञाः । मूर्च्छानुबन्धा विषमज्वरा ये प्रायेण ते द्वन्द्वसमुत्थितास्तु । त्वक्स्थौ श्लेष्मानिलौ शीतमादौ जनयतो ज्वरे । तयोः प्रशा-न्तयोः पित्तमन्ते दाहं करोति च । करोत्यादौ तथा पित्तं त्वक्स्थं दाहमतीव च । तस्मिन् प्रशान्ते त्वितरौ कुरुतः शीतमन्ततः । द्वावेतौ दाहशीतादी ज्वरौ संस-र्गजौ स्मृतौ । दाहपूर्वस्तयोः कष्टः कृच्छ्रसाध्यतमः स्मृतः । प्रसक्ताभिघातोत्थश्चेतमाप्रभवस्तु यः । रा-त्र्यह्नोः षट्सु कालेषु कीर्त्तितेषु यथा पुरा । प्रसह्य विषमोऽभ्येति मानवं बहुधा ज्वरः । स चापि विषमो देहं न कदाचिद्विमुञ्चति । ग्लानिगौरवकार्श्येभ्यः स यस्मान्न प्रमुच्यते । वेगे तु समतिक्रान्ते गतोऽयमिति लक्ष्यते । धात्वन्तरस्थो लीनत्वात् सौक्ष्म्यान्नोपलभ्यते ।

अल्पदोषेन्धनः क्षीणः क्षीणेन्धन इवानलः। दोषोऽल्पोऽहितसंभूतो ज्वरोत्सृष्टस्य वा पुनः। धातुमन्यतमं प्राप्य करोति विषमज्वरम्। सन्ततं रसरक्तस्थः सोऽन्येद्युः पिशिताश्रितः। मेदोगतस्तृतीयेऽह्नि त्वस्थिमज्जगतः पुनः। कुर्य्याच्चातुर्थकं घोरमन्तकं रोगसङ्करम्। केचिद् भूताभिषङ्गोत्थं ब्रुवते विषमज्वरम्। सप्ताहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा। सन्तत्या योऽविसर्गी स्यात् सन्ततः स निगद्यते। अहोरात्रे सततको द्वौ कालावनुवर्त्तते। अन्येद्युष्कस्त्वहोरात्रादेककालं प्रवर्त्तते। तृतीयकस्तृतीयेऽह्नि चतुर्थेऽह्नि चतुर्थकः। वातेनोद्धूयमानस्तु यथा पूर्य्येत सागरः। वातेनोदीरितास्तद्वद्दोषाः कुर्व्वन्ति वै ज्वरान्। यथा वेगागमे वेलां छादयित्वा महोदधेः। वेगहानौ तदेवाम्भस्तत्रैवान्तर्निधीयते। दोषवेगोदये तद्वदुदीर्य्येत ज्वरोऽस्य वै। वेगहानौ प्रशाम्येत यथाम्भः सागरे तथा। विविधेनाभिघातेन ज्वरो यः संप्रवर्त्तते। यथा दोषप्रकोपन्तु तथा मन्येत तं ज्वरम्। श्यावास्यता विषकृते दाहातीसारहृद्ग्रहाः। अभक्तरुक्पिपासा च तोदो मूर्च्छा बलक्षयः। ओषधीगन्धजे मूर्च्छा शिरोरुग्वमथुस्तथा। कामजे चित्तविभ्रंशस्तन्द्रालस्यमभक्तरुक्। हृदये वेदना चास्य गात्रञ्च परिशुष्यति। भयात् प्रलापः शोकाच्च भवेत् कोपाच्च वेपथुः। अभिचाराभिशापाभ्यां मोहस्तृष्णाभिजायते। भूताभिषङ्गादुद्वेगहास्यकम्परोदनम्। श्रमक्षयाभिघातेभ्यो देहिनां कुपितोऽनिलः। पूरयित्वाखिलं देहं ज्वरमापादयेद्भृशम्। रोगाणां तु समुत्थानाद्विदाहागन्तुतस्तथा। ज्वरोऽपरः सम्भवति तैस्तैरन्यैश्च हेतुभिः। दोषाणां तु लिङ्गानि कदाचिन्नातिवर्त्तते। गम्भीरस्तु ज्वरो ज्ञेयो ह्यन्तर्दाहेन तृष्णया। आनद्धत्वेन चात्यर्थं श्वासकासोद्गमेन च। हतप्रभेन्द्रियं क्षामं दुरालापमुपद्रुतम्। गम्भीरतीक्ष्णवेगार्त्तं ज्वरितं परिवर्ज्जयेत्। हीनमध्याधिकैर्दोषैस्त्रिसप्तद्वादशाहिकः। ज्वरवेगो भवेत्तीव्रो यथापूर्व्वं सुखक्रियः। इति ज्वराः समाख्याता कर्म्मैषां प्रवक्ष्यते"।

ज्वरभेदे क्रियाभेदः सुश्रु० उ० त० उक्तो यथा

"ज्वरस्य पूर्व्वरूपेषु वर्त्तमानेषु बुद्धिमान्। पाययेत घृतं स्वच्छं ततः स लभते सुखम्। विधिर्मारुतजेष्वेष पैत्तिकेषु विरेचनम्। मृदु प्रच्छर्द्दनं तद्वत्कफजेषु विधीयते। सर्व्वं द्विदोषजेषूक्तं यथादोषं विकल्पयेत्। अल्पे हुतीशोऽथोष्मा संयोज्यो लङ्घनादिना। ज्वर-माद्य पयोविद्याच्चामात्वं वह्निधूमवत्। प्रथमलङ्घनेषु हितमेकान्तमपतर्पणम्। आमाशयस्थे दोषे तु सोत्क्लेशे वमनं परम्। आमघ्नः क्षपितैर्हीनैर्यावन्तं काल-मातुरः। कुर्य्यादनशनं तावत्ततः संसर्गमाचरेत्। न लङ्घयेन्मारुतजे क्षयजे मानसे तथा। अलङ्घ्याश्चापि ये पूर्व्वं द्विव्रणीये प्रकीर्त्तिताः। अनवस्थितदोषाग्नेर्लङ्घनं दोषपाचनम्। ज्वरघ्नं दीपनं काङ्क्षारुचिलाघव-कारकम्। सृष्टमारुतविण्मूत्रं क्षुत्पिपासाऽसहं लघु। प्रसन्नात्मेन्द्रियं क्षामं नरं विद्यात् सुलङ्घितम्। बलक्षयस्तृष्णाशोषतन्द्रानिद्राभ्रमक्लमाः। उपद्रवाश्च श्वासाद्याः सम्भवन्त्यतिलङ्घनात्। दीपनं कफविच्छेदि पित्तवातानुलोमनम्। कफवातज्वरार्त्तेभ्यो हितमुष्णाम्बु तृट्छिदम्। तद्धि मार्दवकृद्दोषस्रोतसां शीतमन्यथा। सेव्यमानेन तोयेन ज्वरः शीतेन वर्द्धते। पित्तमद्यविषोत्थेषु शीतलं तिक्तकैः शृतम्। शार्ङ्गेष्टानागरोशीरपर्पटोदीच्यचन्दनैः। दीपनी पाचनी लघ्वी ज्वरार्त्तानां ज्वरापहा। अन्नकाले हिता पेया यथास्वं पाचनैः कृता। बहुदोषस्य मन्दाग्नेः सप्तरात्रात्परं ज्वरे। लङ्घनाम्बुयवागूभिर्यदा दोषो न पच्यते। तदा तं मुख-वैरस्यतृष्णारोचकनाशनैः। कषायैः पाचनैर्हृद्यैर्ज्वरघ्नैः समुपाचरेत्। पञ्चमूलीकषायन्तु पाचनं पवनज्वरे। पाचनं पैत्तिके मुस्तकटुकेन्द्रयवैः कृतम्। पिप्पल्यादि-कषायन्तु कफजे परिपाचनम्। द्वन्द्वजेषु तु संसृष्टं दद्याच्च विवर्ज्जयेत्। पीताम्बुर्लङ्घितो भुक्तो जीर्णो क्षीणः पिपासितः। मृदौ ज्वरे लघौ देहे प्रचलेषु मलेषु च। पक्वं दोषं विजानीयाज्ज्वरे देयं तदौषधम्। दोषप्रकृतिवैकृत्यादेकेषां पक्वलक्षणम्। हृदयोद्वेष्टनं तन्द्रालालास्रुतिररोचकम्। दोषाप्रवृत्तिरालस्यं विबन्धो बहुमूत्रता। गुरूदरत्वमस्वेदो न पक्तिः शकृतोऽरतिः। स्वापः स्तम्भो गुरुत्वञ्च गात्राणां वह्निमार्द्दवम्। मुखस्याशुद्धिरग्लानिः प्रसङ्गी बलवान् ज्वरः। लिङ्गैरेभिर्विजानीयाज्ज्वरमामं विचक्षणः। सप्तरात्रात्परं केचिन्मन्यन्ते देयमौषधम्। दशरात्रात्परं केचिद्दातव्य-मिति निश्चिताः। पैत्तिके वा ज्वरे देयमल्पकालसमु-त्थिते। अचिरज्वरितस्यापि देयं स्यादोषपाकतः। भेषजं ह्यामदोषस्य भूयो ज्वलयति ज्वरम्। शोधनं शमनीयन्तु करोति विषमज्वरम्। व्यवधानं ज्वरोत्क्लिष्टमपेक्षेत नवं

यदा । अतिप्रवर्त्तमानस्य भाययेदतिसारवत् । यदा कोष्ठानुगाः पक्वा विबद्धाः स्रोतसां मलाः । अचिरज्वरितस्यापि तदा दद्याद्विरेचनम् । पक्वो ह्यनिर्हृतो दोषो देहे तिष्ठन् महात्ययम् । विषमं वा ज्वरं कुर्य्याद्बलव्यापदमेव च । तस्मान्निर्हरणं कार्य्यं दोषाणां वमनादिभिः । प्राक्कर्म्म वमनं चास्य कार्य्यमास्थापनं तथा । विरेचनं तथा कुर्य्याच्छिरसश्च विरेचनम् । क्रमेण बलिने देयं वमनं श्लैष्मिके ज्वरे । पित्तप्राये विरेकस्तु कार्य्यः प्रशिथिलाशये । सरुजेऽनिलजे कार्य्यं सोदावर्त्ते निरूहणम् । कटीपृष्ठग्रहार्त्तस्य दीप्ताग्नेरनुवासनम् । शिरोगौरवशूलघ्नमिन्द्रियप्रतिबोधनम् । कफाभिपन्ने शिरसि कार्य्यं मूर्द्धविरेचनम् । दुर्बलस्य समाध्मातमुदरं सरुजं दिहेत् । दारुहैमवतीकुष्ठशताह्वाहिङ्गुसैन्धवैः । अम्लपिष्टैः सुखोष्णैश्च पवने तूर्द्ध्वमागते । बद्धमूत्रपुरीषाय गुदे वर्त्तिं निधापयेत् । पिप्पलीपिप्पलीमूलयवानीचव्यसाधिताम् । पाययेत यवागूं वा मारुतस्यानुलोमनीम् । युक्तस्योभयतो यस्य ज्वरः शान्तिं न गच्छति । सशेषदोषरूक्षस्य तस्य तं सर्पिषा जयेत् । लङ्घनैरल्पदोषन्तु शमनीयैरुपाचरेत् । उपवासैर्बलस्थन्तु ज्वरे सन्तर्पणोत्थिते । क्रिशां यवागूं मन्दाग्निं तृषार्त्तं पाययेन्नरम् । तृट्छर्द्दिदाहघर्म्मार्त्तं मद्यपं लाजतर्पणम् । सक्षौद्रमम्भसा पश्चाज्जीर्णे यूषरसौदनम् । उपवासश्रमकृते क्षीणे वाताधिके ज्वरे । दीप्ताग्निं भोजयेत् प्राज्ञो नरं मांसरसौदनम् । मुद्गयूषौदनश्चापि हितं कफसमुत्थिते । स एव सितया युक्तः शीतः पित्तज्वरे हितः । दाडिमामलमुद्गानां यूषश्चानिलपैत्तिके । मूलकमूलयूषेण भोजयेत्कफवातिके । पटोलनिम्बयूषस्तु पथ्यः पित्तकफात्मके । दाहच्छर्द्दियुतं क्षामं निरन्नं तृष्णयार्द्दितम् । सिताक्षौद्रयुतं लाजतर्पणं पाययेत च । कफपित्तपरीतस्य शोषोऽप्यर्कपित्तमथवा । मद्यनित्यस्य न हिता यवागूस्तमुपाचरेत् । यूषैरम्लै रनम्लैर्वा जाङ्गलैर्वा रसैर्हितैः । मद्यं पुराणं मन्दाग्नेर्यवान्नोपहितं हितम् । सव्योषं वितरेत्तक्रं कफारोचकपीडिते । कृशोऽल्पदोषो दीनश्च नरो जीर्णज्वरार्द्दितः । विबद्धः सृष्टदोषश्च रूक्षः पित्तानिलज्वरी । पिपासार्त्तः सदाहो वा पयसा स सुखी भवेत् । तदेव तु पयः पीतं तरुणे हन्ति मानवम् । सर्वज्वरेषु सुलघु मात्रावद्भोजनं हितम् । वेगापायेऽन्यथा तद्धि ज्वरवेगाभिवर्द्धनम् । ज्वरितो हितमश्नीयाद्यद्यप्यस्यारुचिर्भवेत् । अन्नकाले ह्यभुञ्जानः क्षीयते म्रियतेऽथ वा । गुर्व्वभिष्यन्द्यकाले च ज्वरी नाद्यात्कथञ्चन । न हि तस्याहितं भुक्तमायुषे वा सुखाय वा । सततं विषमं वापि क्षीणस्य सुचिरोत्थितम् । ज्वरं सम्भोजनैः पथ्यैर्लघुभिः समुपाचरेत् । मुद्गान्मसूरांश्चणकान् कुलत्थान् समकुष्ठकान् । आहारकाले यूषार्थं ज्वरिताय प्रदापयेत् । लावान् कपिञ्जलानेणान् पृषतान् शरभान् शशान् । कालपुच्छान् कुरङ्गांश्च तथैव मृगमातृकाम् । मांसार्थे मांससात्म्यानां ज्वरितानां प्रदापयेत् । सारसक्रौञ्चशिखिनः कुक्कुटांस्तित्तिरीं तथा । गुरूष्णत्वान्न शंसन्ति ज्वरे केचिच्चिकित्सकाः । ज्वरितानां प्रकोपन्तु यदा याति समीरणः । तदैतेऽपि हि शस्यन्ते मात्राकालोपपादिताः । परिषेकावगाहांश्च स्नेहान् संशोधनानि च । स्नानाभ्यङ्गदिवास्वप्नशीतव्यायामयोषितः । न भजेत ज्वरोत्सृष्टो यावन्न बलवान् भवेत् । त्यक्तस्यापि ज्वरेणाशु दुर्बलस्याहितैर्ज्वरः । प्रत्यापन्नो दहेद्देहं शुष्कं वृक्षमिवानलः । तस्मात्कार्य्यः परीहारो ज्वरमुक्तेन जन्तुना । यावन्न प्रकृतिस्थः स्याद्दोषतः प्राणतस्तथा । ज्वरे प्रमोहो भवति स्वल्पैरप्यवचेष्टितैः । निषण्णं भोजयेत् तस्मान्मूत्रोच्चारौ च कारयेत् । चरोचके गात्रसादे वैवर्ण्येऽङ्गमर्द्दादिषु । शान्तज्वरोऽपि शोध्यः स्यादनुबन्धभयान्नरः । न जातु तर्पयेत् प्राज्ञः सहसा ज्वरकर्षितम् । तेन सन्दूषितो ह्यस्य पुनरेव भवेज्ज्वरः । चिकित्सेच्च ज्वरान् सर्वान्निमित्तानां विपर्य्ययैः । श्रमक्षयाभिघातोत्थे मूलव्याधिमुपाचरेत् । स्त्रीणामपप्रजातानां स्तन्यावतरणे च यः । तत्र संशमनं कुर्य्याद्यथादोषं विधानवित्" ।

अत्र विशेषो गरुड़ पुरा० १५२ अ० उक्तो यथा ।
"ज्वरो रोगपतिः पाप्मा मृत्युराजोऽशनोऽन्तकः । क्रोधाद्दक्षाध्वरध्वंसी रुद्रोर्द्ध्वनयनोद्भवः । तत्सन्तापो मोहमयः सन्तापात्माऽपचारजः । विविधैर्नामभिः क्रूरो नानायोनिषु वर्त्तते । पाकलो गजेष्वभितापो वाजिष्वलर्कः कुक्कुरेषु । इन्द्रमदो जलदेऽप्सु नीलिका ज्योतिरोषधिषु भूम्यामूषरो नाम । दृष्टाग्न्यर्द्दनं कासः स्तम्भः शैत्यं त्वगादिषु । अङ्गेषु शीतपिडकामालोदर्दः कफोद्भवे । काले यथास्वं सर्वेषां प्रवृत्तिर्वृद्धिरेव वा । निद्रानाशाद्दुपशयो विपरीतोपशायिता । चेष्टाविपाकश्च साम्यमात्रस्तमेव च । दाहश्च पिपा-

च तन्द्रालस्यमेव च । संज्वरविसर्गविकला दोषाणामप्रवर्तनम् । लालाप्रसेको हृल्लासः क्षुन्नाशो विरसं मुखम् । स्तब्ध सुप्तगुरुत्वञ्च गात्राणां बहुमूत्रता । न विड्जीर्णा न वा ग्लानिर्ज्वरस्यामस्य लक्षणम् । क्षुत्क्षामता लघुत्वञ्च गात्राणां ज्वरमार्दवम् । दोषप्रवृत्तिरष्टाहो निरामज्वरलक्षणम् । यथास्वलिङ्गं संसर्गे ज्वरसंसर्गजोऽपि वा । शिरोऽर्तिमूर्च्छावमिदाहमोहकण्ठास्यशोषारुचिपर्वभेदाः । उन्निद्रता श्वासरोमहर्षौ जृम्भाऽतिवाक्त्वं पवनाच्च पित्तात् । तापहान्यरुचिपर्वशिरोरुक्पीनसश्वसनकासविबन्धाः । शीतजाड्यतिमिरभ्रमितन्द्राः श्लेष्मवातजनितज्वरलिङ्गम् । शीतकस्वेददाहव्यवस्था तृष्णाकासः श्लेष्मपित्तप्रवृत्तिः । मोहस्तन्द्रालिप्ततिक्तास्यता च ज्ञेयं रूपं श्लेष्मपित्तज्वरस्य । सर्वजो लक्षणैः सर्वैर्दाहोऽत्र च मुहुर्मुहुः । तद्वच्छीतं महानिद्रा दिवा जागरणं निशि । सदा वा नैव वा निद्रा महास्वेदोऽति नैव वा । गीतनर्तनहास्यादिविकृतेहाप्रवर्तनम् । साश्रुणी कलुषे रक्ते भुग्ने लुलितपक्ष्मणी । अक्षिणी पिण्डिका पार्श्वमूर्द्धपर्वास्थिरुग्भ्रमः । सस्वनौ सरुजौ कर्णौ महास्वेदोऽति नैव वा । परिदग्धा खरा जिह्वा गुरुस्रस्ताङ्गसन्धिता । रक्तपित्तकफष्ठीवो लोलनं शिरसोऽतिरुट् । कोठानां श्यावरक्तानां मण्डलानाञ्च दर्शनम् । हृद्व्यथा मलसंसर्गः प्रवृत्तिर्वाल्पशोऽति वा । स्निग्धास्यता बलभ्रंशः स्वरसादः प्रलापिता । दोषपाकश्चिरात्तन्द्रा प्रततं कण्ठकूजनम् । सन्निपातमभिन्यासं तं ब्रूयाच्च हृतौजसम् । वायुना कफरुद्धेन पित्तमन्तः सुपीडितम् । व्यवायित्वाच्च सौक्ष्म्याच्च बहिर्मार्गं प्रपद्यते । तेन हारिद्रनेत्रत्वं सन्निपातोद्भवे ज्वरे । दोषे विबद्धे नष्टेऽग्नौ सर्वसंपूर्णलक्षणः । असाध्यः सोऽन्यथा कृच्छ्रो भवेद्वैकल्यदोऽपि वा । अन्यच्च सन्निपातोत्थो यत्र पित्तं पृथक् स्थितम् । त्वचि कोष्ठे च वा दाहं विदधाति पुरोऽनु वा । तद्वद्वातकफौ शीतं दाहादिर्दुस्तरस्तयोः । शीतादौ तत्र पित्तेन कफे स्यन्दितशोषिते । शीते शान्तेऽम्ले मूर्च्छा मदस्तृष्णा च जायते । दाहादौ पुनरन्ते स्युस्तन्द्रास्वेदवमिक्लमाः । आगन्तुरभिघाताभिषङ्गशापाभिचारतः । चतुर्द्धा तत्र क्षतच्छेददाहाद्यैरभिघातजः । श्रमाच्च तस्मिन् पवनः प्रायो रक्तं प्रदूषयन् । सव्यथाशोफवैवर्ण्यं सरुजं कुरुते ज्वरम् । ग्रहावेशौषधिविषक्रोधभीशोककामजः । अभिषङ्गाद् ग्रहेणास्मिन्नकस्माद्धासरोदने । औषधीगन्धजे मूर्च्छा शिरोरुग्वमथुः क्षवः । विषात् मूर्च्छातिसाराश्यावता दाहहृद्ग्रहः । क्रोधात् कम्पः शिरोरुक् च प्रलापो भयशोकजे । कामाद्भ्रमोऽरुचिर्दाहो ह्रीनिद्राधीधृतिक्षयः । ग्रहादौ सन्निपातस्य भयादौ मरुतस्त्रयोः । कोपः कोपेऽपि पित्तस्य यौ तु शापाभिचारजौ । सन्निपातज्वरौ घोरौ तावसह्यतमौ मतौ । तत्राभिचारिकैर्मन्त्रैर्हूयमानस्य तप्यते । पूर्वं चेतस्ततो देहस्ततो विस्फोटतृड्भ्रमैः । सदाहमूर्च्छैर्ग्रस्तस्य प्रत्यहं वर्द्धते ज्वरः । इति ज्वरोऽष्टधा दृष्टः समासाद्द्विविधस्तु सः । शारीरो मानसः सौम्यस्तीक्ष्णोऽन्तर्बहिराश्रयः । प्राकृतो वैकृतः साध्योऽसाध्यः सामो निरामकः । पूर्वं शरीरे शारीरे तापो मनसि मानसे । पवने योगवाहित्वाच्छीतं श्लेष्मयुते भवेत् । दाहः पित्तयुते मिश्रं मिश्रेऽन्तःसंश्रये पुनः । ज्वरोऽधिकं विकाराः स्युरन्तःक्षोभो मलग्रहः । बहिरेव बहिर्वेगे तापोऽपि च सुसाधितः । वर्षाशरद्वसन्तेषु वाताद्यैः प्राकृतः क्रमात् । वैकृतोऽन्यः स दुःसाध्यः प्रायश्च प्राकृतोऽनिलात् । वर्षासु मारुतो दुष्टः पित्तश्लेष्मान्वितो ज्वरम् । कुर्यात् पित्तञ्च शरदि तस्य चानुबलः कफः । तत्प्रकृत्या विसर्गाच्च तत्र नानशनाद्भयम् । कफो वसन्ते तमपि वातपित्तं भवेदनु । बलवत्स्वल्पदोषेषु ज्वरः साध्योऽनुपद्रवः । सर्वथा विकृतिज्ञाने प्रागसाध्य उदाहृतः । ज्वरोपद्रवतीक्ष्णत्वमग्लानिर्बहुमूत्रता । न प्रवृत्तिर्न विड्जीर्णा न क्षुत् सामज्वराकृतिः । ज्वरवेगोऽधिका तृष्णा प्रलापः श्वसनं भ्रमः । मलप्रवृत्तिरुत्क्लेशः पच्यमानस्य लक्षणम् । जीर्णतामविपर्यासात् सप्तरात्रञ्च लङ्घनात् । ज्वरः पञ्चविधः प्रोक्तो मलकालबलाबलात् । प्रायशः सन्निपातेन भूयसाऽप्युपदिश्यते । सन्ततः सततोऽन्येद्युस्तृतीयकचतुर्थकौ । धातुमूत्रशकृद्वाहिस्रोतसां व्यापिनो मलाः । तापयन्तस्तनूं सर्वां तुल्यदूष्यादिवर्द्धिताः । बलिनो गुरवस्तब्धा विशेषेण रसाश्रिताः । सन्ततं निष्प्रतिद्वन्द्वा ज्वरं कुर्युः सुदुःसहम् । मलं ज्वरोष्मा धातून् वा स शीघ्रं क्षपयेत्ततः । सर्वाकाररसादीनां शुद्ध्याऽशुद्ध्यापि वा क्रमात् । वातपित्तकफैः सप्तदशद्वादशवासरान् । प्रायोऽनुयाति मर्यादां मोक्षाय च वधाय च । इत्यग्निवेशस्य मतं

हारीतस्य पुनः सम्मतिः। द्विगुणा सप्तमी (चतुर्दशी) या च नवम्येकादशी तथा। एषा त्रिदोषमर्य्यादा मोक्षाय च वधाय च। धातुप्रधातुगो ज्वरः कालं दीर्घमप्यत्र वर्त्तते। कृशानां व्याधियुक्तानां मिथ्याहारादिसेविनाम्। अल्पोऽपि दोषो दुष्ट्यादेर्लब्ध्वान्यतमतो बलम्। स प्रत्यनीको विषमं यस्मादुद्धृतिक्षयान्वितः। सोऽरिपक्षो ज्वरं कुर्य्याद्विषमं क्षयवृद्धिभाक्। दोषः प्रवर्त्तते तेषां स्वे काले ज्वरयन् बली। निवर्त्तते पुनश्चैव प्रत्यनीकबलाबलः। क्षीणदोषे ज्वरः सूक्ष्मो रसादिष्वेव लीयते। लीनत्वात् कार्श्यवैवर्ण्यजाड्यादीनादधाति सः। आसन्नविवृतास्यत्वात् स्रोतसां रसवाहिनाम्। आशु सर्व्वस्य वपुषो व्याप्तिर्दोषेण जायते। सन्ततः सततस्तेन विपरीतो विपर्य्ययात्। विषमो विषमारम्भः क्षयकालेन सङ्गवान्। दोषो रक्ताश्रयः प्रायः करोति सन्ततं ज्वरम्। अहोरात्रस्य सन्धिः स्यात् सकृदन्येद्युराश्रितः। तस्मिन्मांसवहा नाड़ी मेदोनाड़ी तृतीयके। ग्राही पित्तानिलान् मूर्द्ध्नस्त्रिकस्य कफपित्ततः। स पृष्ठस्यानिलकफात् स चैकाहान्तरः स्मृतः। चातुर्थको मेदोमज्जास्थ्यन्यतरस्थिते। मज्जास्थोऽन्यतरः प्रभावमनुदर्शयेत्। द्विविधं कफेन जङ्घाभ्यां सपूर्व्वं शिरसोऽनिलात्। अस्थिमज्जोभयगते चातुर्थकविपर्य्ययः। त्रिधा त्र्यहं ज्वरयति दिनमेकन्तु मुञ्चति। बलाबलेन दोषाणामनुचेष्टादिजन्मनाम्। पक्वानाद्विपर्य्यासात् सप्तरात्रन्तु लङ्घयेत्। ज्वरः स्यात् मनसस्तद्वत् कर्म्मणश्च तदा तदा। गम्भीरधातुचारित्वात् सन्निपातेन सम्भवात्। सल्लो भूयिष्ठदोषाणां दुश्चिकित्स्यश्चतुर्थकः। सूक्ष्मात् सूक्ष्मतरास्येषु दूराद्दूरतरेषु च। दोषो रक्तादिमार्गेषु शनैरल्पचिरेण यत्। याति देहस्य नाशेषं सन्तापादीन् करोत्यतः। क्रमो बलेन विच्छिन्नः सन्तापो लक्ष्यते ज्वरः। विषमो विषमारम्भः क्षयापानानुसारणात्। यथोत्तरं मन्दमतिर्मन्दधात्रियथायथम्। कालेनाप्नोति सदृशान् स रसादींस्तथा तथा। दोषो ज्वरयति क्रुद्धश्चिराच्चिरतरेण च। भूमौ स्थितं जलैः सिक्तं कालमेव प्रतीक्षते। अङ्कुराय यथा बीजं दोषबीजं भवेत्तथा। वेगं कृत्वा विषं यद्वदाशये लीयते बलम्। कुप्यत्याप्तबलं भूयः काले दोषविषं तथा। एवं ज्वराः प्रवर्त्तन्ते विषमाः सन्ततादयः। उत्क्लेशो गौरवं दैन्यं भङ्गोऽङ्गानां विजृम्भणम्। अरोचको वमिः श्वासः सर्व्वस्मिन् रसगे ज्वरे। रक्तनिष्ठीवनं तृष्णा [illegible] भ्रमः। दाहरागभ्रममदप्रलापो रक्तसंस्थिते। तृड्ग्लानिः सृष्टवर्च्चस्त्वमन्तर्दाहो [illegible]था। दौर्बल्यं गात्रविक्षेपो मांसस्थे मेदसि स्थिते। स्वेदोऽतितृष्णा वमनं दौर्गन्ध्यं चासहिष्णुता। प्रलापो ग्लानिररुचिरस्थिगे त्वस्थिभेदनम्। दोषप्रवृत्तिरूर्द्ध्वाधःश्वासाङ्गक्षेपकूजनम्। [illegible] हीनो बहिःशैत्यं श्वासो हिक्का च मज्जगे। तमसो दर्शनं मर्म्मच्छेदनं स्तब्धमेढ़ता। शुक्रप्रवृत्तिर्मृत्युश्च जायते शुक्रसंश्रये। [illegible]रदुःसाध्याः पश्चा[illegible]ते विपर्य्यये। प्रलिम्पन्निव गात्राणि श्लेष्मणा गौरवेण च। मन्दज्वरः प्रलापस्तु स शीतः स्यात् प्रलेपकः। नित्यं मन्दज्वरो रूक्षः शीतः कृच्छ्रेण गच्छति। स्तब्धाङ्गः श्लेष्मभूयिष्ठो भवेद्वातबलासकः। हरिद्राभेदवर्णाभस्तत्र यः प्रमेहति। स वै हारिद्रको नाम ज्वरभेदोऽन्तकः स्मृतः। कफवातौ समौ यत्र हीनपित्तस्य देहिनः। तीक्ष्णोऽथ वा दिवा मन्दो जायते रात्रिजो ज्वरः। दिवाकरापीतबले व्यायामाच्च विशोषिते। शरीरे नियतस्ताता ज्वरः स्यात् पौर्व्वरात्रिकः। आमाशये यदा दुष्टे श्लेष्मणि [illegible]। तदार्द्धं शीतलं देहे त्वर्द्धं चोष्णं प्रजायते। काये पित्तं यदा दुष्टं श्लेष्मा चान्ते व्यवस्थितः। उष्णत्वं तेन देहस्य शीतत्वं करपादयोः। रसरक्ताश्रयः साध्यो मांसमेदोगतश्च यः। अस्थिमज्जागतः कृच्छ्रस्तैस्तैः साङ्गैर्हतप्रभः। विसंज्ञो ज्वरवेगार्त्तः सक्रोध इव वीक्षते। सदोषशब्दञ्च शकृद्द्रवं सृजति वेगवत्। देहो लघुर्व्यपगतक्लममोहतापः पाको मुखे करणसौष्ठवमव्यथत्वम्। स्वेदः क्षवः प्रकृतिगामिमनोऽन्नलिप्सा कण्डूश्च मूर्ध्नि विगतज्वरलक्षणानि"।

माधवकरनिदाने वातादीनां लक्षणभेद उक्तस्तत्र वातिकस्य लक्षणं यथा

"वेपथुर्विषमो वेगः कण्ठौष्ठपरिशोषणम्। निद्रानाशः क्षवः स्तम्भो गात्राणां रौक्ष्यमेव च। शिरोहृद्गात्ररुग्वक्त्रवैरस्यं गाढ़विट्कता। शूलाध्माने जृम्भणञ्च भवन्त्यनिलजे ज्वरे।

पैत्तिकस्य लक्षणं यथा

"वेगस्तीक्ष्णोऽतिसारश्च निद्राल्पत्वं तथा वमिः। कण्ठौष्ठमुखनासानां पाकः स्वेदश्च जायते। प्रलापो वक्त्रकटुता मूर्च्छा दाहो मदस्तृषा। पीतविण्मूत्रनेत्रत्वं पैत्तिके भ्रम एव च"।

कफनिमित्तजस्य माधवकरनिदानोक्तं लक्षणं यथा
"स्तैमित्यं स्तिमितो वेग आलस्यं मधुरास्यता । शुक्लमूत्रपुरीषत्वं स्तम्भस्तृप्तिरथापि च । गौरवं शीतमुत्क्लेदो रोमहर्षोऽतिनिद्रता । प्रतिश्यायोऽरुचिः कासः कफजेऽक्ष्णोश्च शुक्लता" ।

वातपैत्तिकस्य लक्षणं यथा "तृष्णा मूर्च्छा भ्रमो दाहः स्वप्ननाशः शिरोरुजा । कण्ठास्यशोषो वमथूरोमहर्षोऽरुचिस्तमः । पर्वभेदश्च जृम्भा च वातपित्तज्वराकृतिः ।

वातश्लैष्मिकस्य लक्षणं यथा
"स्तैमित्यं पर्वणां भेदो निद्रा गौरवमेव च । शिरोग्रहः प्रतिश्यायः कासः स्वेदाप्रवर्त्तनम् । सन्तापो मध्यवेगश्च वातश्लेष्मज्वराकृतिः" ।

पित्तश्लैष्मिकस्य लक्षणं यथा
"लिप्ततिक्तास्यता तन्द्रा मोहः कासोऽरुचिस्तृषा । मुहुर्दाहो मुहुःशीतं पित्तश्लेष्मज्वराकृतिः" ।

सान्निपातिकस्य लक्षणं यथा
"क्षणे दाहः क्षणे शीतमस्थिसन्धिशिरोरुजा । सास्रावे कलुषे रक्ते निर्भुग्ने चापि लोचने । सस्वनौ सरुजौ कर्णौ कण्ठः शूकैरिवावृतः । तन्द्रा मोहः प्रलापश्च कासः श्वासोऽरुचिर्भ्रमः । परिदग्धा खरस्पर्शा जिह्वा स्रस्ताङ्गता परम् । ष्ठीवनं रक्तपित्तस्य कफेनोन्मिश्रितस्य च । शिरसो लोठनं तृष्णा निद्रानाशो हृदि व्यथा । स्वेदमूत्रपुरीषाणां चिराद्दर्शनमल्पशः । कृशत्वं नातिगात्राणां सततं कण्ठकूजनम् । कोठानां श्यावरक्तानां मण्डलानाञ्च दर्शनम् । मूकत्वं स्रोतसां पाको गुरुत्वमुदरस्य च । चिरात् पाकश्च दोषाणां सन्निपातज्वराकृतिः" ।

असाध्यस्य सान्निपातिकस्य तस्य लक्षणं यथा
"दोषे विबद्धे नष्टेऽग्नौ सर्वसम्पूर्णलक्षणः । सन्निपातज्वरोऽसाध्यः कृच्छ्रसाध्यस्ततोऽन्यथा । सप्तमे दिवसे प्राप्ते दशमे द्वादशेऽपि वा । पुनर्घोरतरो भूत्वा प्रशमं याति हन्ति वा । सप्तमी द्विगुणा (चतुर्द्दशी) चैव नवम्येकादशी तथा । एषा त्रिदोषमर्य्यादा मोक्षाय च वधाय च । सन्निपातज्वरस्यान्ते कर्णमूले सुदारुणः । शोथः सञ्जायते तेन कश्चिदेव प्रमुच्यते" ।

जीर्णस्य लक्षणं यथा
"त्रिसप्ताहव्यतीतस्तु ज्वरो यस्तनुतां गतः । प्लीहाग्निसादं कुरुते स जीर्ण इति उच्यते" ।

आगन्तोर्लक्षणं यथा "अभिघाताभिचाराभ्यामभिषङ्गाभिशापतः । आगन्तुर्जायते दोषैर्यथास्वं तं विभावयेत्" ।

विषभक्षणजागन्तुकस्य तस्य लक्षणं यथा
"श्यावास्यता विषकृते तथातीसार एव च । भक्तारुचिः पिपासा च तोदश्च सह मूर्च्छया" ।

ओषधीगन्धजस्य कामजस्य च तस्य लक्षणं यथा ।
"ओषधीगन्धजे मूर्च्छा शिरोरुग्वमथुस्तथा । कामजे चित्तविभ्रंशस्तन्द्रालस्यमभोजनम्" ।

भयादिजस्य लक्षणं यथा "भयात् प्रलापः शोकाच्च भवेत् कोपाच्च वेपथुः । अभिचाराभिशापाभ्यां मोहस्तृष्णा च जायते । भूताभिषङ्गादुद्वेगो हास्यरोदनकम्पनम् । कामशोकभयाद्वायुः क्रोधात् पित्तं त्रयो मलाः । भूताभिषङ्गात् कुप्यन्ति भूतसामान्यलक्षणाः" ।

विषमज्वरस्य संप्राप्तिर्यथा
"दोषोऽल्पोऽहितसम्भूतो ज्वरोत्सृष्टस्य वा पुनः । धातुमन्यतमं प्राप्य करोति विषमज्वरम्" ॥

सन्ततादिज्वराणां प्रतिनियतं धातवोद्भ्यास्तथा हि
"सन्ततो रसरक्तस्थः सोऽन्येद्युः पिशिताश्रितः । मेदोगतस्तृतीयेऽह्नि त्वस्थिमज्जगतः पुनः । कुर्य्याच्चातुर्थकं घोरमन्तकं रोगसङ्करम् । सप्ताहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा । सन्तत्या योऽविसर्गी स्यात् सन्ततः स निगद्यते । अहोरात्रे सततको द्वौ कालावनुवर्त्तते । अन्येद्युष्कस्त्वहोरात्र एककालं प्रवर्त्तते । तृतीयकस्तृतीयेऽह्नि चतुर्थेऽह्नि चतुर्थकः । केचिद्भूताभिषङ्गोत्थं ब्रुवते विषमज्वरम् । कफपित्तात् त्रिकग्राही पृष्ठाद्वातकफात्मकः । वातपित्ताच्छिरोग्राही त्रिविधः स्यात् तृतीयकः । चतुर्थको दर्शयति प्रभावं द्विविधं ज्वरः । जङ्घाभ्यां श्लैष्मिकः पूर्वं शिरसोऽनिलसम्भवः । विषमज्वर एवान्यश्चातुर्थकविपर्य्ययः । मध्ये ह्यहनी ज्वरयत्याद्यन्ते च मुञ्चति" ।

वातबलासकलक्षणं
"नित्यं मन्दज्वरो रूक्षः शूनकस्तेन सीदति । स्तब्धाङ्गः श्लेष्मभूयिष्ठो नरो वातबलासकी" ।

प्रलेपकलक्षणं यथा
"प्रलिम्पन्निव गात्राणि घर्म्मेण गौरवेण वा । मन्दज्वरो विलेपी च सशीतः स्यात् प्रलेपकः" ।

विषमज्वरविशेषाः ।
"विदग्धेऽन्नरसे देहे श्लेष्मपित्ते व्यवस्थिते । तेनार्द्धं

शीतलं देहे चाङ्गेष्वौष्ण्यं प्रजायते । काये दुष्टं यदा पित्तं श्लेष्मा चान्ते व्यवस्थितः। तेनोष्णत्वं शरीरस्य शीतत्वं हस्तपादयोः" अत्र मतान्तरम् । "काये श्लेष्मा यदा दुष्टः पित्तञ्चान्ते व्यवस्थितम् । शीतत्वं तेन गात्राणामुष्णत्वं हस्तपादयोः" ।

शीतपूर्वोज्वरो यथा ।

"त्वक्स्थौ श्लेष्मानिलौ शीतमादौ जनयतो ज्वरे । तयोः प्रशान्तयोः पित्तमन्ते दाहं करोति च" ।

दाहपूर्वो ज्वरो यथा ।

"करोत्यादौ तथा पित्तं त्वक्स्थं दाहमतीव च । तस्मिन् प्रशान्ते त्वितरौ कुरुतः शीतमन्ततः । द्वावेतौ दाहशीतादी ज्वरौ संसर्गजौ स्मृतौ । दाहपूर्वस्तयोः कष्टः कृच्छ्रसाध्यतमश्च सः" ।

वातादिज्वराणां धातुविशेषदुष्टतया रसादिगतदोषस्य ज्वराणां लक्षणानि

"गुरुता हृदयोत्क्लेशः सदनं छर्द्यरोचकौ । रसस्थे तु ज्वरे लिङ्गं दैन्यञ्चास्योपजायते" १ । रक्तनिष्ठीवनं दाहो मोहश्छर्दनविभ्रमौ । प्रलापः पिड़का तृष्णा रक्तप्राप्ते ज्वरे नृणाम् २ । पिण्डिकोद्वेष्टनं तृष्णा सृष्टमूत्रपुरीषता । ऊष्मान्तर्दाहविक्षेपौ ग्लानिः स्यान्मांसगे ज्वरे ३ । भृशं स्वेदः तृषा मूर्च्छा प्रलापश्छर्दिरेव च । दौर्गन्ध्यारोचकौ ग्लानिर्मेदःस्थे चासहिष्णुता ४ । भेदोऽस्थ्नां कूजनं श्वासो विरेकश्छर्दिरेव च । विक्षेपणञ्च गात्राणामेतदस्थिगते ज्वरे ५ । तमः प्रवेशनं हिक्का कासः शैत्यं वमिस्तथा । अन्तर्दाहो महाश्वासो मर्म्मच्छेदश्च मज्जगे ६ । मरणं प्राप्नुयात् तत्र शुक्रस्थानगते ज्वरे ७ । शेफसः स्तब्धतामोक्षः शुक्रस्य तु विशेषतः" ।

ऋतुभेदे प्राकृतादिज्वरविशेषो यथा

"वर्षाशरद्वसन्तेषु वाताद्यैः प्राकृतः क्रमात् । वैकृतोऽन्यः स दुःसाध्यः प्राकृतश्चानिलोद्भवः । वर्षासु मारुतो दुष्टः पित्तश्लेष्मान्वितो ज्वरम् । कुर्य्यात् पित्तञ्च शरदि तस्य चानुबलः कफः । तत् प्रकृत्या विद-ध्याच्च तत्र नानशनाद्भयम् । कफो वसन्ते तमपि वात-पित्तं भवेदनु । काले यथास्वं सर्वेषां प्रवृत्तिर्वृद्धिरेव वा ।

अन्तर्वेगज्वरलक्षणम्

"अन्तर्दाहोऽधिकस्तृष्णा प्रलापः श्वसनं भ्रमः। सन्ध्यस्थिशूलमस्वेदो दोषवर्च्चो विनिग्रहः । अन्तर्वेगस्य लिङ्गानि ज्वरस्यैतानि लक्षयेत्" ।

बहिर्वेगज्वरलक्षणम् "सन्तापोऽभ्यधिको बाह्यस्तृष्णादीनाञ्च मार्दवम् । बहिर्वेगस्य लिङ्गानि सुखसाध्यत्वमेव च" ।

आमज्वरलक्षणम्

"लालाप्रसेको हृल्लासहृदयाशुद्ध्यरोचकाः । तन्द्रालस्याविपाकास्यवैरस्यं गुरुगात्रता । क्षुन्नाशो बहुमूत्रत्वं स्तब्धता बलवान् ज्वरः। आमज्वरस्य लिङ्गानि न दद्यात् तत्र भेषजम्। भेषजं ह्यामदोषस्य भूयो ज्वलयति ज्वरम् ।

पच्यमानज्वरस्य लक्षणं यथा

"ज्वरवेगोऽधिकस्तृष्णा प्रलापः श्वसनं भ्रमः । मलप्रवृत्तिरुत्क्लेशः पच्यमानस्य लक्षणम्" ।

पक्वज्वरस्य लक्षणम्

"क्षुत्क्षामता लघुत्वञ्च गात्राणां ज्वरमार्दवम् । दोषप्रवृत्तिरष्टाहो निरामज्वरलक्षणम्" ।

साध्यज्वरस्य लक्षणं यथा

"बलवत्स्वल्पदोषेषु ज्वरः साध्योऽनुपद्रवः" ।

असाध्यज्वरलक्षणं यथा ।

"हेतुभिर्बहुभिर्जातो बलिभिर्बहुलक्षणः । ज्वरः प्राणान्तकृद्यश्च शीघ्रमिन्द्रियनाशनः। ज्वरक्षीणस्य शूनस्य गम्भीरो दैर्घ्यरात्रिकः । असाध्यो बलवान् यश्च केशसीमन्तकृज्ज्वरः" ।

गम्भीरस्य लक्षणं यथा "गम्भीरस्तु ज्वरो ज्ञेयो ह्यन्तर्दाहेन तृष्णया । आनद्धत्वेन चात्यर्थं श्वासकासोद्गमेन च । आरम्भाद्विषमो यस्तु यश्च वा दैर्घ्यरात्रिकः । क्षीणस्य चातिरूक्षस्य गम्भीरो यस्य हन्ति तम् । विसंज्ञस्ताम्यते यस्तु शेते निपतितोऽपि वा । शीतार्दितोऽन्तरुष्णश्च ज्वरेण म्रियते नरः । यो हृष्टरोमा रक्ताक्षो हृदि संघातशूलवान् । वक्त्रेण चैवोच्छ्वसिति तं ज्वरो हन्ति मानवम् । हिक्काश्वासतृषायुक्तं मूढ़विभ्रान्तलोचनम् । सन्ततोच्छ्वासिनं क्षीणं नरं क्षपयति ज्वरः । हतप्रभेन्द्रियक्षाममरोचक-निपीड़ितम् । गम्भीरतीक्ष्णवेगार्त्तं ज्वरितं परिवर्ज्जयेत्" ।

ज्वरस्योपद्रवा रक्षितोक्ताः यथा

"श्वासो मूर्च्छाऽरुचिश्छर्दिस्तृष्णातीसारविड्ग्रहाः । हिक्काकासोऽङ्गभेदश्च ज्वरस्योपद्रवा दश" ।

ज्वरमुक्तिपूर्वरूपम् । "दाहः स्वेदो भ्रमस्तृष्णा कम्पविड्भेदसंज्ञिता । कूजनञ्चास्यवैगन्ध्यमाकृतिर्ज्वरमोक्षणे" ।

"ज्वरमुक्तलक्षणं "स्वेदो लघुत्वं शिरसः कण्डूः पाकोमुखस्य च । क्षवथुश्चान्नलिप्सा च ज्वरमुक्तस्य लक्षणम्" ।

सुश्रुतगारुड़ाद्युक्ताद् विशेषमामनाय पृथगुपन्यासः ।

ज्वरितस्य वर्ज्यावर्ज्यानि भावप्र० उक्तानि यथा "सामान्यतो ज्वरी पूर्वं निवाते निलये वसेत्। निवातमायुषो वृद्धिमारोग्यं कुरुते यतः। व्यजनस्यानिलस्तृष्णास्वेदमूर्च्छाश्रमापहः। तालवेन्तभवो वातस्त्रिदोषशमनो मतः। वंशव्यजनजः सोष्णो रक्तपित्तप्रकोपनः। चामरो वस्त्रसंभूतो मायूरो वेत्रजस्तथा। एते दोषजिता वाताः स्निग्धा हृद्याः सुपूजिताः। नवज्वरी भवेद्यत्नादुष्णवस्त्रसमावृतः। यथार्थं पक्वपानीयं पिबेत् किञ्चिच्चिवारयन्। विनापि भेषजैर्व्याधिः पथ्यादेव निवर्त्तते। न तु पथ्यविहीनस्य भेषजानां शतैरपि। ततो ज्वरे वर्जनीयान्याह सुश्रुतः "परिषेकान् प्रदेहांश्च स्नेहान् संशोधनानि च। दिवास्वप्नं व्यवायञ्च व्यायामं शिशिरं जलम्। क्रोधप्रवातभोज्यांश्च वर्जयेत्तरुणज्वरी"। परिषेकः स्नानादिः, प्रदेहोऽनुलेपनाभ्यङ्गादिः। परिषेकादिसेवने दोषमाह तत्रैव

"शोषं छर्दिं मदं मूर्च्छां भ्रमं तृष्णामरोचकम्। प्राप्नोत्युपद्रवानेतान् परिषेकादिसेवनात्"। आदिशब्देन प्रदेहादयो गृह्यन्ते। हारीतेन प्रत्येकं सेवने फलमुक्तञ्च "व्यायामज्वरसंस्थितिर्व्यवायात् स्नानमूर्च्छनम्। ज्वरितस्य स्नेहपानाद्यैर्मूर्च्छा छर्दिर्मदोऽरुचिः। गुर्वन्नभोजनात् स्वप्नाद्दिवसे दोषकोपनम्। अग्निसादः स्वरस्य स्रोतसां च प्रवर्त्तनम्"। स्मृतिरिति व्यवायादित्यत्र संबध्यते। स्वप्नात् दिवास्वापात्, ज्वरमुक्तावपि वर्ज्यमाह। "सज्वरो ज्वरमुक्तो वा विदाहीनि गुरूणि च। असात्म्यान्यन्नपानानि विरुद्धाध्यशनानि च। व्यायामगतिचेष्टां वाऽभ्यङ्गं स्नानञ्च वर्जयेत्। तेन ज्वरः शमं याति शान्तश्च न पुनर्भवेत्"। ज्वरी लङ्घनं कुर्य्यादित्याह चरको वाग्भटश्च "आमाशयस्थो हत्वाग्निं सामो मार्गान् पिधापयन्। विदधाति ज्वरं दोषस्तस्माल्लङ्घनमाचरेत्"। तथा "ज्वरादौ लङ्घनं प्रोक्तं ज्वरमध्ये तु पाचनम्। ज्वरान्ते भेषजं दद्याज्ज्वरमुक्ते विरेचनम्। त्रिविधं त्रिविधे दोषे तत्समीक्ष्य प्रयोजयेत्। दोषेऽपि लङ्घनं पथ्यं मध्ये लङ्घनपाचनम्। प्रभूते शोधनं तद्धि मूलादुन्मूलयेन्मलान्"। चक्रदत्तश्च "तरुणं तु ज्वरं पूर्वं लङ्घनेन जयं नयेत्। आमदोषफलित्वाद्धा लङ्घयेत्तं यथाविधि,। अन्यच्च "वातः पचति सप्ताहात् पित्तं तु दशभिर्दिनैः। श्लेष्मा द्वादशभिर्घस्रैः पच्यते वरवर्ण्णिनि!। "लङ्घनं लङ्घनीयस्तु कुर्य्याद्दोषानुरूपतः। त्रिरात्रमेकरात्रं वाऽहोरात्रमथ वा ज्वरे। निवातसेवनात् स्वेदाल्लङ्घनादुष्णवारिणः। पाचनादामज्वरे क्षीणे पश्चादौषधमाचरेत्"। अन्येषेणोक्तम् "ज्वरादौ लङ्घनं प्रोक्तं ज्वरमध्ये तु पाचनम्। ज्वरान्ते भेषजं दद्याज्ज्वरमुक्ते विरेचनम्। दोषशेषस्य पाकार्थमग्नेः सन्धुक्षणाय च। अक्लिन्नत्वाच्च दोषस्य यवागूपानमाचरेत्। शालिषष्टिकमुद्गानां यूषं वा भक्तमाचरेत्। पञ्चकोलेन संसिद्धां यवागूं मध्यलङ्घने। अत्यर्थं लङ्घितं दृष्ट्वा तस्य सन्तर्पणे हितम्। द्राक्षादाडिमखर्ज्जूरपियालैः सपरूषकैः। तर्पणार्हस्य कर्त्तव्यन्तर्पणं ज्वरशान्तये"। अत्र लङ्घनशब्देनानशनमुच्यते। यत आह सुश्रुतः "आनद्धःस्तिमितैर्दोषैर्यावन्तं कालमातुरः। तावन्त्यनशनं कुर्य्यात्ततः संसर्गमाचरेत्"। आनद्धःस्तिमितैर्दोषैः सम्बद्धः। संसर्गं औषधान्नादिप्रसङ्गम्। यत आह चरकः "चतुःप्रकारा संशुद्धिः पिपासारोधमारुतौ। पाचनान्युपवासश्च व्यायामश्चेति लङ्घनम्। चतुःप्रकारा संशुद्धिर्वमनञ्च विरेचनम्। निरूहणं च वस्तिश्च शिरोविरेचनं तथा। नत्वनुवासनं कार्य्यं तस्य वृंहणत्वात्। अत्र लङ्घनं कर्षणमित्यर्थः। तथा च सुश्रुतः "शरीरलाघवकरं यद्द्रव्यं कर्म वा पुनः। तं लङ्घनमिति प्रोक्तं वृंहणं तु पृथग्विधम्"। लङ्घनात्कर्षणादन्यत् शरीरपोषकमित्यर्थः। ननु "आनद्धः स्तिमितैर्दोषैरित्यादि पूर्वोक्तसुश्रुतवचनात्सामान्यतो ज्वरिणा यथाऽनशनरूपं लङ्घनं क्रियते। तथा चतुःप्रकारा संशुद्धिः इत्यादि चरकवचनाद्वमनादिरूपं लङ्घनं सर्वैर्ज्वरिभिः कथं न क्रियते। तत्रोच्यते वमनादिकमवस्थाविशेषेषु क्रियते नतु सर्वज्वरेषु तथा च सुश्रुतः "सोत्क्लेशे बलिने देयं वमनं श्लैष्मिकज्वरे। पित्तप्राये विरेकस्तु कार्य्यः प्रशिथिलाशये। सरुजे नीरुजे कार्य्यं सोदावर्त्ते निरूहणम्। कफाभिपन्ने शिरसि कार्य्यं मूर्द्धविरेचनम्"। अपिच सर्वज्वरिभिः पिपासानिग्रहो न कार्य्यः। यत आह हारीतः। "तृष्णा गरीयसी घोरा सद्यः प्राणविनाशिनी। तस्माद्देयं तृषार्त्ताय पानीयं प्राणधारणम्"। अतोऽवस्थाविशेष एव पिपासासहनं ज्वरिभिर्मारुतसेवनं न कार्य्यम् सुश्रुतेन प्रवातसेवनस्य सर्वथा निषिद्धत्वात्। अतो मारुतसेवनमप्यवस्थाविशेष एव युक्तम्। लङ्घनाम्बुयवागूभिर्यदा दोषो न पच्यते। तदा तु मुखवैरस्यतृष्णारोचकनाशनैः। ज्वरघ्नैः पाचनैर्दोः

कषायैः समुपाचरेत्” इत्यत्र लङ्घनपाचनयोः स्फुट एव भेदः। व्यायामोऽपि न कार्य्यस्तस्यातिनिषिद्धत्वात् अवस्थाविशेषे पुनः पार्श्वपरिवर्त्तनादिरूपः सोऽपि कर्त्तव्यः तस्माच्चतुःप्रकारा संशुद्धिरित्यादिश्लोके लङ्घनपदं कर्षणपर्य्यायमिति निर्णीतम्। अनशनरूपस्य लङ्घनस्य फलमाह “लङ्घनेन क्षयं नीते दोषे सन्धुक्षितेऽनले। विज्वरत्वं लघुत्वञ्च क्षुच्चैवास्योपजायते”। लङ्घनेन अनशनेन प्रवृद्धे दोषे क्षयं नीते। यत आह “आहारं पचति शिखी दोषानाहारवर्जितः”। पचतीति सन्धुक्षितेऽनले आच्छादकदोषे क्षीणेऽग्नौ प्रदीप्ते यथोक्तसंप्राप्तिसामग्रीविघटनात् विज्वरत्वं शरीरस्य गौरवाभावेन लघुत्वम्। क्षुत् बुभुक्षा च जायते इत्यर्थः। अन्यच्चाह सुश्रुतः “अनवस्थितदोषाग्नेर्लङ्घनं दोषपाचनम्। ज्वरघ्नं दीपनं काङ्क्षारुचिलाघवकारणम्”। अनवस्थितदोषाग्नेः स्वस्थानादितो गतो दोषोऽग्निश्च यस्य तस्य ज्वरिणः काङ्क्षा अन्नाभिलाषः, रुचिः लङ्घनेनामपाकान्मुखशोषादिनाशे मुखस्य यत्प्रकृतत्वं सैव रुचिः शोभा। “रुचिः स्त्री दीप्तिशोभायामभीष्टार्थाभिलाषयोरिति” मेदिनीकारः। सम्यक्कृतस्य लङ्घनस्य लक्षणमाह “वातमूत्रपुरीषाणां विसर्गे गात्रलाघवे। हृदयोद्गारकण्ठास्यशुद्धौ तन्द्राक्लमे गते। स्वेदे जातेऽरुचौ चापि क्षुत्पिपासासहोदये। कृतं लङ्घनमादेश्यं निर्व्यथे चान्तरात्मनि”। हृदयस्य शुद्धिरनवरोधः उद्गारशुद्धिः सधूमाम्लोद्गाराभावः। कण्ठस्य शुद्धिः कफाद्यलिप्तत्वम्। आस्यशुद्धिः मुखस्य प्रकृतरसत्वम्। तन्द्राक्लमे तन्द्रा च क्लमश्च तस्मिंस्तन्द्रा निद्रा क्लमोऽत्र ग्लानिः। क्षुत्पिपासासहोदये क्षुत्पिपासयोः सह युगपदुदये, अन्तरात्मनि मनसि। एतानि लक्षणानि मिलितान्येव सम्यक्कृतं लङ्घनं बोधयन्ति नतु प्रत्येकम्। हीनस्य लङ्घनस्य लक्षणमाह “कफोत्क्लेशः सहृल्लासष्ठीवनं च मुहुर्मुहुः। कण्ठस्य हृदयाशुद्धिस्तन्द्रा स्याद्धीनलङ्घने”। उपस्थितवमनत्वमिव कफोत्क्लेशः कफस्य वमनायोपस्थितिः। हृल्लासष्ठीवनं हृदयात्कफनिर्गमः। अतिशयितस्य लङ्घनस्य लक्षणमाह “पर्व्वभेदोऽङ्गमर्दश्च कासः शोषो मुखस्य च। क्षुत्प्रणाशोऽरुचिस्तृष्णा दौर्ब्बल्यं श्रोत्रनेत्रयोः। मनसः संभ्रमोऽभीक्ष्णमूर्द्ध्ववातस्तमो हृदि। देहाग्निर्बलहानिश्च लङ्घनेऽतिकृते भवेत्। अरतिर्बलहानिश्च लङ्घनेऽतिकृते भवेत्”। कर्णनेत्रयोः दौर्ब्बल्यं स्वविषयग्रहणासामर्थ्यम्। मनसः संभ्रमः भ्रान्तिः। ऊर्द्ध्ववातः उद्गारबाहुल्यम्। हृदि तमः अन्धकारप्रविष्टस्येवाज्ञानम्। बलरक्षयेन लङ्घनं कारयेदित्याह “बलाविरोधिना चैनं लङ्घनेनोपपादयेत्। बलाधिष्ठानमारोग्यं यदर्थोऽयं क्रियाक्रमः”। अयमर्थः। एनं रोगिणं बलाविरोधिना अनतिबलक्षयकारिणा लङ्घनेन उपपादयेत् कुत इति चेत्तत्राह। यदर्थमस्मै आरोग्याय अयं क्रियाक्रमः चिकित्सोपक्रमः। तत्र आरोग्यं बलाधिष्ठानं बलाश्रयमित्यर्थः। केषाञ्चिदनशनस्य निषेधमाह सुश्रुतः “तत्र मारुतक्षुत्तृष्णामुखशोषभ्रमान्वितैः। न कार्य्यं गुर्व्विणीबालवृद्धदुर्ब्बलभीरुभिः। न भयाध्वश्रमक्रोधकामशोकचिरज्वरी”। तत् अनशनम् उल्वणमारुतयुक्तेन ज्वरिणा न कार्य्यं मारुतोऽत्र निरामो बोद्धव्यः। सामे मारुते लङ्घनं कार्य्यमेव यत आह तन्त्रान्तरे “अवश्यमेव कुर्व्वीत ज्वरी सामे समीरणे। लङ्घनं त्वामपाकार्थं न तदूर्द्ध्वं यथा कफे”। तदूर्द्ध्वं आमपाकादूर्द्ध्वम्। अतएवोक्तम् “कफपित्ते द्रवौ धातू सहेते लङ्घनं बहु। आमक्षयादूर्द्ध्वमपि वायुर्न सहते क्षणम्”। आमस्य लक्षणमाह “आहारस्य रसः सारो यो न पक्वोऽग्निलाघवात्। आमसंज्ञां स लभते बहुव्याधिसमाश्रयः”। तन्त्रान्तरे तु “आममन्नरसं केचित् केचित्तु मलसञ्चयम्। प्रथमं दोषदुष्टिं वा केचिदामं प्रचक्षते। अविपक्वमसंयुक्तं दुर्गन्धं बहुपिच्छिलम्। सादनं सर्व्वगात्राणामाम इत्यभिहितः। तेनामेन समायुक्ताः दोषा दुष्याश्च तादृशाः। तदुद्भवा आमयाश्च साम इति बुधैः स्मृताः”। तत्र सामस्य वातस्य लक्षणमाह, “वायुः सामो विबन्धाग्निसादतन्द्रान्त्रकूजनैः। वेदनाशोथनिस्तोदैः क्रमशोऽङ्गानि पीडयेत्। विचरेद्युगपच्चापि स्थानानि कुपितो भृशम्। स्नेहाद्यैर्वृद्धिमायाति मेघः सूर्य्योदये निशि”। विचरेद् युगपत् वायुरामयुक्तकाले विचरेत् कुपितः सामो वायुः भृशमतिशयेन स्थानान्यङ्गानीत्यर्थः। वातस्य तस्यैव निरामस्य लक्षणमाह “निरामो विशदो रूक्षो निर्गन्धोऽत्यल्पवेदनः। विपरीतगुणैः शान्तिः स्निग्धैर्जातिविशेषतः”।

अथ प्रसङ्गात्सामस्य पित्तस्य लक्षणमाह “पित्तं सामं भवेदम्लं दुर्गन्धं हरितं गुरु। अम्लिकाकण्ठहृद्दाहकरं स्रावं तथा स्थिरम्”। अम्लिका अम्लता (चूकीति)

शोक। पित्तस्य तस्य निरामस्य लक्षणमाह। "निरामं पित्तमाताम्रमत्युष्णं कटुकं परम्। दुर्गन्धि रुचिजठराग्निजवर्द्धनमीरितम्"।

अथ सामकफस्य लक्षणमाह "आलस्यतन्द्राहृदयाविशुद्धिर्दोषाप्रवृत्त्या विड्मूत्रतामिः। गुरूदरत्वारुचिसुप्रताभिरामान्वितं व्याधिमुदाहरन्ति। आमज्वरेऽल्पनतोष्णमेवालब्धपाचनतिक्तयूषैः। विरूक्षणस्वेदनपाचनैश्च संशोधनैरूर्द्ध्वमधश्चयेत्। तत्रि मातृनतृष्णायां लङ्घनं कार्य्यमेव च"। तथा सुश्रुतोपअभावपि निरामयोरेव विवक्षितौ सामयोस्तु तयोर्लङ्घनं कार्य्यमेव, गुर्विणीबालवृद्धादिभिरपि निरामैरेव नैव लङ्घनं कार्य्यं सामैः पुनस्तैरपि लङ्घनं कार्य्यमेव। "क्षये धातुक्षये राजयक्ष्मणि च वातजे ज्वरे लङ्घनं न कार्य्यम्। ज्वरी लङ्घनेऽपि जलं पिबेदित्याह सुश्रुतः। "तृषितो मोहमायाति मोहात् प्राणान्विमुञ्चति। अतः सर्वास्ववस्थासु न क्वचिद्वारि वर्जयेत्"। हारीतेनोक्तम् "तृष्णा गरीयसी घोरा सद्यःप्राणविनाशिनी। तस्माद्देयं तृषार्त्ताय पानीयं प्राणधारणम्"। अवश्यं देयमपि जलं ज्वरी किञ्चिद्वारयन् पिबेत्। यत आह सुश्रुत एव। "जीविनां जीवनं जीवो जगत्सर्वं तु तन्मयम्। अतोऽत्यन्तनिषेधेन न क्वचिद्वारि वारयेत्"। जीवनं जलं क्वचिन्न वारयेदेव तथा च, "ज्वरे नेत्रामये कुष्ठे मन्देऽग्नावुदरे तथा। अरोचके प्रतिश्याये प्रसेके श्वयथौ क्षये। व्रणे च मधुमेहे च पानीयं मन्दमाचरेत्"। मुखप्रसेके अल्पं पिबेत् मन्दमाचरेत् पिबेत्। यत आह "अतियोगेन सलिलं तृष्यतोऽपि प्रयोजितम्। प्रयाति श्लेष्मपित्तत्वं ज्वरितस्य विशेषतः"। तत्र जलं नवज्वरी शीतलं न पिबेदित्याह सुश्रुतः "नवज्वरे प्रतिश्याये पार्श्वशूले गलग्रहे। सद्यःशुद्धौ तथाऽऽध्माने व्याधौ वातकफोद्भवे। अरुचिग्रहणीगुल्मश्वासकासेषु विद्रधौ। हिक्कायां स्नेहपाने च शीतं वारि विवर्जयेत्"। अन्यच्च वर्ज्यमाह स एव "सेव्यमानेन शीतेन ज्वरस्तोयेन वर्द्धते"। अत्र शीतं जलं अक्वथितं निषिद्धम्। तथा सति क्वथितमायातम्। तत्र क्वथितस्य विधिर्यथा "क्वाथ्यमानं तु निर्वेगं निष्फेनं निर्मलं च यत्। तत्तोयं क्वथितं ज्ञेयं दोषघ्नं पाचनं लघु"। शनैः क्वथितस्य विधानमाह सुश्रुतः "वातजे च ज्वरार्त्ताय हितमुष्णाम्बु तृष्यते। दीपनं स्यात्तु कफजे वातपित्तानुलोमनम्। तत्रि मार्दवकृद्दोषस्रोतसां शीतलं त्वथा"। वाग्भटश्च "तृष्णायां प्राप्तमुष्णाम्बु पिबेद्वातकफज्वरे। तत्कफं विलयं नीत्वा तृष्णामाशु निवर्त्तयेत्। उदीर्य्य चाग्निं स्रोतांसि मृदूकृत्य विशोधयेत्। वातपित्तकफस्वेदशकृन्मूत्राणि धारयेत्। अथोष्णोदकस्य लक्षणं गुणाश्च "क्वाथ्यमानन्तु निर्वेगं निष्फेनं निर्मलं तथा। अर्द्धावशिष्टं यत्तोयं तदुष्णोदकमुच्यते। ज्वरकासकफश्वासपित्तवातामभेदसाम्। नाशनं पाचनञ्चैव पथ्यमुष्णोदकं सदा"।

अथर्त्तुभेदे जलस्य पाकभेदः। "त्रिपादशेषं सलिलं शीघ्रं शरदि शस्यते"। "अर्द्धं तु निदाघे स्यात् पादोनं पादहीनन्तु शारदम्। हिमेऽर्द्धशेषं शिशिरे तथा वर्षावसन्तयोः। शिशिरे च वसन्ते च हिमे चार्द्धावशेषितम्। अष्टमांशावशेषन्तु वारि वर्षासु शस्यते।"

ज्वरविषये क्वचिद्यवाग्वादिभेदः अन्यत्र उक्तो यथा

"ज्वरितं ज्वरमुक्तं वा दिनान्ते भोजयेल्लघु। श्लेष्मक्षये विवृद्धोष्मा बलवाननलस्तदा। सुवर्भिषग्भक्तकाले च ज्वरी नाद्यात् कथञ्चन। न हि तस्याहितं भुक्तमायुषे वा सुखाय वा। लङ्घनं स्वेदनं काले यवाग्वस्तिक्तको रसः। पाचनान्यविपक्कानां दोषाणां तरुणे ज्वरे। आसप्तरात्रं तरुणं ज्वरमाहुर्मनीषिणः। मध्यं द्वादशरात्रन्तु पुराणमत उत्तरम्। पाचनीयं शमनीयं कषायं पाययेत्तु तम्। ज्वरितं षडहेऽतीते लघ्वन्नं प्रतिभोजयेत्। सप्ताहात् परतोऽस्तब्धे सामे स्यात् पाचनं ज्वरे। निरामे शमनं स्तब्धे सामे नौषधमाचरेत्। लालाप्रसेको हृल्लासहृदयाशुद्ध्यरोचकाः। तन्द्रालस्याविपाकास्यवैरस्यं गुरुगात्रता। क्षुन्नाशो बहुमूत्रं च स्तब्धता बलवान् ज्वरः। आमज्वरस्य लिङ्गानि न दद्यात् तत्र भेषजम्। भेषजं ह्यामदोषस्य भूयो ज्वलयति ज्वरम्। मृदौ ज्वरे लघौ देहे प्रचलेषु मलेषु च। पक्वं दोषं विजानीयाज्ज्वरे देयं तदौषधम्"।

तेन ज्वरो नानाविधः ऐकाहिकादिः नवज्वरः जीर्णज्वरः विषमज्वरादिश्च उक्तवाक्येभ्योऽवसेयः।

नक्षत्रभेदे ज्वरोत्पत्तौ तत्तु तद्रोगकालभेदाः ज्योतिस्तत्त्वे पी॰ धा॰ उक्ता यथा

"स्वातीन्द्रपूर्वाशिवसार्पभे मृतिर्ज्वरेऽन्यमैत्रे स्थिरता भवेद्रुजः। याम्यश्रवोवारुणतक्षभे शिवाघना हि पक्षो हरिपार्कवासवे। मूलाग्निदास्रे नव पित्र्यभे नखा मुभ्रा-

र्यमेजाऽदितिधातृभे नगाः” मासोऽजवैश्वेऽथ यमाहि मूलभे मिश्रेशपित्र्ये फणिदंशने चतिः । मु० चि०

“स्वातीति । इन्द्रो ज्येष्ठा पूर्वास्त्रिस्रः शिव आर्द्रा सार्पभम् अश्लेषा । एषु भेषु ज्वरे पुंसः स्त्रियो वा ज्वरोत्पत्तौ मृतिरेव स्यात् उक्तञ्च वशिष्ठेन” “पूर्वात्रयस्वातिभुजङ्गरौद्रसुरेश्वरर्क्षेषु च यस्य रोगः । स्यादश्विनं देवचिकित्सकोऽपि चिताग्रगतः खलु रोगिणं तम्” देवचिकित्सको देववैद्यो धन्वन्तरिः । अथान्यमेते रेवत्यनुराधयोर्ज्वरोत्पत्तौ दशो रोगस्य स्थिरता भवेत् बहुकालेन रोगनिवृत्तिः स्यादित्यर्थः । तथा भरण्यादित्यश्रवणभे शिवा एकादश शतादिवसाः रोगस्थैर्यं स्यात्तदनन्तरं रोगमुक्तिरिति सर्वत्र व्याख्येयम् । इन्द्राग्निविशाखा अर्कों हस्तः मासम् धनिष्ठा एषु त्रिषु भेषु पक्षः पञ्चदश दिवसा रोगस्थैर्यस्य । मूलाग्निदास्रे मूलकृत्तिकाश्विनीषु त्रिषु नव दिवसाः पित्र्यभे मघायां नखा विंशतिर्दिवसाः नामैकदेशे नामग्रहणमिति न्यायेन बुध्न्योऽहिर्बुध्न्य उत्तराभाद्रपदा अर्यमोत्तराफाल्गुनी । ईजाऽदितिधातृभानि प्रसिद्धानि एषु पञ्चसु भेषु नगाः सप्त दिवसाः । अजवैश्वे अजोत्तराषाढयोर्द्वयोर्भयोर्विंशदहानि रोगस्थैर्यं ततो रोगनिवृत्तिः यदाह “अश्वात् स्फुटं प्राणिति मित्रपौष्णे धिष्ण्ये च मासाच्छिवविश्वधिष्ण्ये । रोगस्य मुक्तिः पितृदेवधिष्ण्ये वारैर्भवेद्विंशतिभिश्च नूनम्” प्राणिति जीवतीत्यर्थः । “मघाहस्तहोराकरेषु भेषु मूलाश्विनाग्निमितवे नवाहात् । तोयेशचित्रान्तकविष्णुभेषु गैरजान्मेकादशभिर्दिनैश्च । शुभ्रे त्वहिर्बुध्न्य पुनर्वसौ च प्रत्यर्यमर्क्षेषु च सप्तरात्रात् ।

अत्र शीघ्रं रोगविमुक्तये संक्षिप्ता शान्तिरप्यभिहिता वशिष्ठेन “कृत्वाऽऽसनं कनकेन कृत्वा तत्रिकुम्भमन्त्रैस्स सुगन्धिपुष्पैः । अक्षाक्षतैर्गुग्गुलुधूपदीपनैवेद्यताम्बूलफलैश्च सम्यक् । पूजां च कृत्वाथ कनकाय द्विजाय दद्यादतुलं शिवाय” कामयो रोगः । नक्षत्रपरिमितद्रव्यम् प्रत्येकनक्षत्रशान्तिर्विंशदा नक्षत्रशान्त्यध्याये वशिष्ठेनोक्ता सा तत एव समवधार्या” ।

भैषज्यर० अन्यथा तद्रोगकाल उक्तो यथा

“कृत्तिकायां यदा व्याधिरुत्पन्नो भवति क्षयम् । नवरात्रं भवेत् पीड़ा त्रिरात्रं रोहिणीषु च । मृगशीर्षे पञ्चरात्रमार्द्रायां मुच्यतेऽसुभिः । पुनर्वसौ तथा पुष्ये सप्तरात्रैव मोचनम् । नवरात्रं तथाऽश्लेषे ह्यथामान्तं मघासु च । द्वौ मासौ पूर्वफल्गुन्यामुत्तरासु त्रिपञ्चकम् । हस्ते च सप्तमे मोक्षश्चित्रायामर्द्धमासकम् । मासद्वयं तथा स्वात्यां विशाखे दिनविंशतिः । मित्रे चैव दशाहानि ज्येष्ठायामर्द्धमासकम् । मूलेन जायते मोक्षः पूर्वाषाढे त्रिपञ्चकम् । उत्तरे दिनविंशत्या द्वौ मासौ श्रवणे तथा । धनिष्ठायामर्द्धमासो वारुणे च दशाहकम् । पूर्वभाद्रपदे देवि ! जनविंशतिवासरान् । त्रिपक्षश्चाहिर्बुध्न्ये च रेवत्यां दशरात्रकम् । अहोरात्रं तथाश्विन्यां भरण्यान्तु गतायुषः । एवं क्रमेण ज्ञातव्यं नक्षत्रेषु यथोचितम्” ।

रोगिणस्ताराशुद्धिप्रवृत्तिभ्यां भोगकालभेदव्यवस्था ।

तिथिनक्षत्रवारयोगभेदे ज्वरोत्पत्तौ मु० चि मृत्युरुक्तो यथा ।

“रौद्राहिशाक्राम्बुपयाम्यपूर्वाद्विदैवतस्वातिषु पापवारे । रिक्ताहरिस्कन्ददिने च रोगे शीघ्रं भवेद्रोगिजनस्य मृत्युः” मु० चि० ।

“रौद्रादीनि भानि प्रसिद्धानि पापवाराः सूर्यभौमशनयः रिक्ताः प्रसिद्धाः हरिर्द्वादशी स्कन्ददिनं षष्ठी एतास्तिथयः एवंविधे विशिष्टयोगे यस्य रोगोत्पत्तिर्भवेत्तस्य रोगिजनस्य शीघ्रं मृत्युर्भवेत् । उक्तं च दैवज्ञमनोहरे “उरगवरुणरुद्राषाढवैन्द्रत्रिपूर्वायमदहनविशाखाः पापवारेण युक्ताः । तिथिषु नवमिषष्ठीद्वादशी वा चतुर्थी सहजमरणयोगो रोगिणां कालहेतुः” इति चतुर्थीग्रहणं चतुर्दश्युपलक्षणं मत्वा मूले रिक्ताग्रहणं कृतम् अतएवाह वशिष्ठः “अश्लेषार्द्रात्रिपूर्वायमवरुणमरुच्छक्रताराः सुहृदद्यां स्कन्दरिक्तातिथिषु च रविजाकारवारेषु येषाम् । रोगः संजायते ते यमपुरमचिरात् प्राप्नुवन्त्येव चन्द्रे जन्मन्यष्टास्तमन्त्यव्ययभवनगते मृत्युलग्ने च राशाविति” पी० धा० ।

अस्य प्रतिप्रसवः “यद्यत्र चन्द्रस्तस्यैव गोचरे चाशुभप्रदः । तदा नूनं भवेन्मृत्युः शुभासंसिद्धदेहिन” । इति दीपिकाटीकाधृतवाक्यम् ।

२ज्वराधिष्ठातृदेवभेदे च । रौद्रज्वरदेवस्य वैष्णवज्वरदेवेन युद्धादिकथा हरिवं० १८१ अ०

“अजप्राग्नेयनीकेषु मातृकाणः समभ्ययात् । ज्वरस्त्रिपादस्त्रिशिराः षड्भुजो नवलोचनः । भस्मप्रहरणो रौद्रः कालान्तकयमोपमः । नदन्मेघसहस्रस्य तुल्यो निर्घोषनिस्वनः । निःश्वसन् जृम्भमाणश्च निद्रान्विततनुर्भ-

गम् । नेत्राभ्यामाकुलं वक्त्रं कुर्व्वन् भग्नमङ्गुष्ठः । संहृष्टरोमा ग्लानाक्षः क्षिप्तचित्त इव श्वसन् । हृष्टायुध-मभिक्रुद्धः साक्षेपमिदमब्रवीत्” । तेन बलरामस्याभिभवे ततस्तस्य कृष्णेन सह युद्धे पराजयकथा १८२ अ०

“स तु दृष्ट्वाभिविध्याय ज्वरं शत्रुनिसूदनः । कृष्णो भुजबलात्तन्तु चिक्षेपाथ महीतले । मुक्तमात्रस्तु बाहुभ्यां कृष्णदेहं विवेश सः । असक्ता विप्रहन्तस्य कृष्णस्याप्रतिमौजसः । स त्वाविष्टस्तदा तेन ज्वरेणाप्रतिमौजसा । कृष्णः स्खलन्निव मुहुः क्षितौ गाढं व्यवर्त्तत । जृम्भते श्वसते चैव स्खलते च पुनः पुनः । रोमाञ्चोत्थितगात्रस्तु निद्रया चाभिभूयते । ततः स्थैर्यं समालम्ब्य कृष्णः परपुरञ्जयः विकुर्व्वाणो महायोगी जृम्भमाणः पुनः पुनः । ज्वराभिभूतमात्मानं विज्ञाय पुरुषोत्तमः । सोऽसृजज्ज्वर-मन्यं तु पूर्व्वज्वरविनाशनम् । घोरं वैष्णवमत्युग्रं सर्व्वप्रा-णिभयङ्करम् । स सृष्टमात्रस्तेजस्वी बलवान् भीमवि-क्रमः । कृष्णज्वरो ज्वरं पूर्व्वं गृहीत्वा स्वेन तेजसा । कृष्णाय हृष्टः प्रायच्छत्तं जग्राह ततो हरिः । ततस्तं परमक्रुद्धो वासुदेवो महाबलः । स्वगात्रात् स्वज्वरेणैव निरक्रामयत् वीर्य्यवान् । आविध्य भूतले चैनं शतधा कर्त्तुमुद्यतः । व्याक्रोशयज्ज्वरस्तत्र भोः परित्रातुमर्हसि । आविध्यमाने तस्मिंस्तु कृष्णेनामिततेजसा । अशरीरा ततो वाणी तमुवाचान्तरीक्षगा । कृष्ण ! कृष्ण ! महा-बाहो ! यदूनां नन्दिवर्द्धन ! । मा बधीर्ज्ज्वरमेतं तु रक्ष-णीयस्त्वयाऽनघ ! । इत्येवमुक्ते वचने तं मुमोच हरिः स्वयम् । भूतभव्यभविष्यस्य जगतः परमो गुरुः । कृष्णस्य पादयोर्मूर्द्ध्ना शरणं स गतो ज्वरः । प्रणम्य च हृषी-केशं ज्वरो वाक्यमथाब्रवीत् । शृणुष्व मम गोविन्द ! विज्ञाप्यं यदुनन्दन ! । यो मे मनोरथो देव ! तं त्वं कुरु महाभुज ! । अहमेको ज्वरस्तात ! नान्यो लोके ज्वरो भवेत् । त्वत्प्रसादाद्धि देवेश ! वरमेतं वृणोम्यहम् । देव उवाच । एवमस्तु भद्रं ते यथा त्वं ज्वर ! काङ्क्षसे । वरार्थिनां वरो देयो भवांश्च शरणागतः । एक एव ज्वरो लोके भवानस्तु यथा पुरा । योऽयं मया ज्वरः सृष्टो मय्ये-वैष प्रलीयताम् । वैशम्पायन उवाच । एवमुक्ते तु वचने ज्वरं प्रति महायशाः । कृष्णः प्रहरतां श्रेष्ठः पुनर्वाक्य-मुवाच ह । कृष्ण उवाच । शृणुष्व ज्वर ! सन्देशं यथा लोके चरिष्यसि । सर्व्वजातिषु विन्यस्तात्मा स्थावरजङ्गमे । त्रिधा विभजत्र चात्मानं मत्प्रियं यदि काङ्क्षसे । चतुष्प-दान् भजैकेन द्वितीयेन च स्थावरान् । तृतीयो यश्च ते भागो मानुषेषूपपत्स्यते । त्रिधाभूतं वपुः कृत्वा पक्षिषु त्वं भव ज्वर ! । चतुर्थो यस्तृतीयस्य भविष्यति च ते ध्रुवम् । एकान्तरश्चतुर्भागः खोरकश्च चतुर्थकः । मानुषेष्वेकपादेन पश त्वं प्रविभजत्र वै । जातिव्ययावशेषेषु निवस त्वं शृणुष्व मे । वृक्षेषु कीटरूपेण तथा सङ्कोचपत्रकः । पाण्डुपत्रश्च विख्यातः फलेष्वातुर्य्यमेव च । पद्मिनीषु हिमं भूत्वा पृथिव्यामपि चोषरः । अपान्तु नीलिका भूयाः शिखोद्भेदश्च बर्हिणाम् । गैरिकः पर्व्वतेष्वेव मत्-प्रसादाद्भविष्यसि । गोष्वपस्मारको भूत्वा खोरकश्च भविष्यसि । एवं विविधरूपेण भविष्यसि महीतले । दर्शनात् स्पर्शनाच्चैव प्राणिनां वधमेष्यसि । ऋते देव-मनुष्यांश्च नान्यस्त्वां विषहिष्यते” । जराच नानादेवसृष्टा यथोक्तं हरिवं० १९८ अ० “पिता-महसमुद्भूता रौद्रा रुद्राङ्गसम्भवाः । कुमारस्कन्दजा-श्चैव जरा वै वैष्णवादयः” “स्वेदमामज्वरं प्राज्ञः कोऽम्भसा परिषिञ्चति” माघः ।

ज्वरकालकेतुरस पु० ज्वरस्य कालकेतुरिव कर्म्म० ।

“रसं विषं गन्धकताम्रकञ्च मनःशिलाटङ्कणतालकञ्च । विमर्द्द्य वत्सीपयसा समांशं गजाह्वयं तत्र पुटं विदध्यात् । द्विगुञ्जमस्यैव मधुप्रयुक्तं ज्वरं निहन्त्यष्टविधं महोग्रम् । पुरा भवान्यै कथितो भवेन नृणां हिताय ज्वरकालकेतुः” भैषज्यर० उक्ते औषधभेदे ।

ज्वरकुञ्जरपारीन्द्ररस पु० ज्वर एव कुञ्जरस्तस्य पारीन्द्रः सिंह इव हिंसकत्वात् तादृशो रसः । भैषज्यर० उक्ते ज्वरनाशके औषधभेदे । तन्निर्माणं तत्रोक्तं यथा

“मूर्च्छितं रसकर्षैकं तदर्द्धं जारिताभ्रकम् । तारं ताम्रञ्च रसकं रसकं ताप्यकं तथा । मौक्तिकं विद्रुमं लौहं गिरिजं गैरिकं शिला । गन्धकं हेमसारञ्च पलार्द्धञ्च पृथक् पृ-थक् । चीराची सुरवल्ली च ग्रोथघ्नी गणिकारिका । भाटा-मत्ता जग्रोद्धिका च मतिक्ता तु सुदर्शना । अग्निजिह्वा मृतितैला भूर्पपर्णी प्रसारिणी । प्रत्येकस्वरसं दत्त्वा मर्द्दयेत् त्रिदिनावधि । भक्षयेत् पर्णखण्डेन चतुर्गुञ्जा-प्रमाणतः । महाग्निकारको रोगसङ्करघ्नः प्रयोगराट् । सततं सन्ततान्येद्युस्तृतीयकचतुर्थकान् । ज्वरान् सर्व्वान् निहन्त्याशु भास्करस्तिमिरं तथा । कासं श्वासं प्रमेहञ्च शोथं पाण्डुकामलाम् । ग्रहणीं क्षयरोगञ्च सर्व्वोप-द्रवसंयुतम् । ज्वरकुञ्जरपारीन्द्रः प्रथितः पृथिवीतले”

ज्वरकेशरिन् पु० ज्वरस्य तद्रूपगजस्य केशरीव हन्तृत्वात् । "शुद्धसूतं विषं व्योषं गन्धं त्रिफलमेव च । जयपालसमं कृत्वा भृङ्गतोयेन मर्द्दयेत् । गुञ्जामात्रा वटी कार्य्या बालानां सर्षपाकृतिः । सितया च समं पीता पित्तज्वरविनाशिनी । मरिचेन प्रयुक्ता सा सन्निपातज्वरापहा । पिप्पलीजीरकाभ्याञ्च दाहज्वरविनाशिनी । ज्वरकेशरिनामायं रसो ज्वरविनाशनः" भैषज्यर० उक्ते औषधभेदे ।

ज्वरघ्न पु० ज्वरं हन्ति हन—अमनुष्य कर्त्तरि टक् । १गुडूच्याम्, २वास्तूके ३ज्वरनाशके त्रि० शब्दार्थ० । ४मञ्जिष्ठायां स्त्री ङीप् । राजनि० ।

ज्वरधूमकेतुरस पु० ज्वरस्य धूमकेतुरग्निरिव दाहकत्वात् कर्म० । "भवेत् समं सूतसमुद्रफेनं हिङ्गूलगन्धं परिमर्द्य यत्नात् । नवज्वरे वल्लमितं त्रिपक्षमार्द्राम्बुनाऽयं ज्वरधूमकेतुः" भैषज्यर० उक्ते औषधभेदे ।

ज्वरनागमयूरचूर्ण न० ज्वर एव नागः सर्पस्तस्य मयूर इव हिंसकत्वात् कर्म० ।

"क्षीराश्वटङ्कनं ताम्रं तालकं वङ्गमेव च । शुद्धसूतं गन्धकञ्च शिग्रुबीजं फलत्रिकम् । चन्दनातिविषा पाठा वचा च रजनीद्वयम् । उशीरं त्रिकटु देवदारुश्च सपटोलकम् । जीवकर्षभकाजाजद्राक्षाजीर्णं वंशलोचना । कण्टकारीफलं मूलं शटीपत्रं कटुत्रयम् । गुडूची शतपुष्पाकं कटुका क्षेत्रपर्पटी । तगरं वालकं विल्वं यष्टीमधुसमं समम् । भागाष्टगुणं देयं कृष्णजीरस्य चूर्णकम् । तत्समं तालपुष्पस्य चूर्णं दग्धोत्पलाभवम् । कैरातं तत्समं देयं तत्समं चपलाभवम् । एतच्चूर्णं समाख्यातं ज्वरनागमयूरकम् । प्रतिकर्षमितं खाद्यं युक्त्या वा रुचिवर्द्धनम् । सन्ततादिज्वरं हन्ति साध्यासाध्यं न संशयः । चयोद्भवञ्च धातुस्थं कामशोकोद्भवं ज्वरम् । भूतावेशज्वरञ्चैवमभिचारसमुद्भवम् । दाहशीतज्वरं घोरं चातुर्थ्यादिविपर्ययम् । जीर्णञ्च विषमं सर्वं प्लीहानमुदरं तथा । कामलां पाण्डुरोगञ्च शोथं हन्ति न संशयः । श्वासं तृष्णाञ्च कासञ्च ज्वराशांसि यक्ष्माणं तथा । यकृतं गुल्मशूलञ्च आमवातं निहन्ति च । त्रिकपृष्ठकटीजानुपार्श्वानां शूलनाशनम् । चतुपानं शीतजलं न देयमुष्णवारिणा" भैषज्यर० उक्ते औषधभेदे

ज्वरबलि पु० ज्वरशान्त्यै देयो बलिः शाक० । भैषज्यर० उक्ते ज्वरनाशके बलिभेदे तत्प्रकारो यथा

"ज्वरामयस्य हीतस्य हृष्टिभिर्नवभिः कृतम् । तण्डुलैः रोदनं तेन कुर्य्यात् पुत्तलकं शुभम् । तं हरिद्रावलिप्ताङ्गं चतुःपीतध्वजान्वितम् । हरिद्रारसपूर्णाभिः पुटिकाभिश्चतसृभिः । सचित्रितं गन्धपुष्पाद्यैरवकीर्य्य विसर्जयेत् । एवं दिनत्रयं कुर्य्यात् ज्वररोगोपशान्तये" (ओदनेन पुत्तलं निर्म्माय वीरणचाचिकायां संस्थाप्य हरिद्राभिरवलिप्य चतुःपीतपताकाभिरलङ्कृत्य गन्धपुष्पाद्यैरवकीर्य्य हरिद्रारसपूर्णाश्चतस्रः पुटिकाश्चतुःकोणे संस्थाप्याः) । पुटिका अश्वत्थपत्ररचितठोङ्गा । अन्योऽपि प्रकारो विधानपारिजातादौ दृश्यः ।

ज्वरभैरवचूर्ण न० ज्वरस्य भैरव इव विनाशकत्वात् कर्म० । "नागरं त्रायमाणा च पिचुमर्द्दो दुरालभा । पथ्या मुस्तं वचा दारु ब्राह्मी मञ्जी शतावरी । पर्पटं पिप्पलीमूलं विशाला पुष्करं शटी । मूर्वा कृष्णा हरिद्रे द्वे लोध्रचन्दनवत्सकम् । कुटजस्य फलं वल्कं यष्टीमधुकचित्रकम् । शोभाञ्जनं वचा चातिविषा च कटुरोहिणी । मूषली पद्मकाष्ठञ्च यमानी माषपर्णिका । मरिचं चाव्यता विल्वं मांसं पद्मका पर्पटी । तेजपत्रं त्वचं धात्री पृश्निपर्णी पटोलकम् । गन्धकं पारदं चौहवग्लकञ्च मनःशिला । एतेषां समभागेन चूर्णमेव विनिर्दिशेत् । दद्यात् प्रक्षिपेत्तत्र चूर्णं भूनिम्बसम्भवम् । मात्रामस्य प्रयुञ्जीत हृष्टा दोषबलाबलम् । चूर्णं भैरवसंज्ञन्तु ज्वरान् हन्ति न संशयः । पृथग्दोषांश्च विविधान् समस्तान् विषमज्वरान् । द्वन्द्वजान् सन्निपातोत्थान् मानसानपि नाशयेत् । प्राकृतं वैकृतञ्चैव सौम्यं तीक्ष्णमथापि वा । अन्तर्गतं बहिःस्थञ्च निरामं साममेव च । ज्वरमष्टविधं हन्ति साध्यासाध्यं न संशयः । नानादेशोद्भवञ्चैव वारिदोषभवं तथा । विरुद्धभेषजभवं ज्वरमाशु व्यपोहति । अग्निमान्द्यं यकृत् प्लीहा पाण्डुरोगमरोचकम् । उदराध्मानकञ्चैव रक्तपित्तं त्वगामयम् । नयनञ्च शिरःशूलं वातामयव्रजां जयेत् । ज्वरभैरवसंज्ञन्तु भैरवेण कृतं शुभम्" भैषज्यर० उक्ते औषधभेदे ।

ज्वरभैरवरस पु० ज्वरे भैरव इव नाशकत्वात् कर्म० । "त्रिकटु त्रिफला टङ्कविषगन्धकपारदम् । जैपालञ्च समं मर्द्यं द्रोणपुष्पीरसैर्दिनम् । ताम्बूलेन समं चार्द्रैर्गुञ्जामितां वटीम् । तद्रूपं भिषकरिणौ पथ्यं देयं प्रयत्नतः । नवज्वरं त्रिदोषोत्थं जीर्णञ्च विषमज्वरम् । दिनैकेन निहन्त्याशु रसोऽयं ज्वरभैरवः" भैषज्यर० उक्ते औषधभेदे ।

ज्वरमातङ्गकेशरिरस पु॰ ज्वर एव मातङ्गो गजस्तस्य केशरीव कर्म॰।

"पारदं गन्धकं चैव हरितालं समाक्षिकम्। कटुत्रयं तथा पथ्या क्षारौ द्वौ सैन्धवं तथा। निम्बस्य विषमुष्टेश्च बीजं चित्रकमेव च। एषां माषमितं भागं ग्राह्यं प्रति सुसंस्कृतम्। द्विमाषं कानकफलं विषस्यापि द्विमाषिकम्। निर्गुण्डीस्वरसेनैव शोषयेत्तत् प्रयत्नतः। सार्द्धरक्तिप्रमाणेन वटी कार्य्या सुशोभना। सर्व्वज्वरहरी चैषा भेदिनी दोषनाशिनी। आमाजीर्णप्रशमनी कामला पाण्डुरोगहा। वह्निदीप्तिकरी चैषा जठरामयनाशिनी। उष्णोदकानुपानेन दातव्या हितकारिणी। भाषितो लोकनाथेन ज्वरमातङ्गकेशरी" भैषज्यर॰ उक्ते औषधभेदे।

ज्वरमुरारिरस पु॰ ज्वरो मुर इवासुरभेदस्तस्यारिः कर्म्म॰।

"शुद्धसूतं शुद्धगन्धं विषस्य दरदं पृथक्। कर्षप्रमाणं कर्पूरं लवङ्गं मरिचं पलम्। शुद्धं कनकबीजञ्च पलद्वयमितं तथा। त्रिवृता कर्षमेकञ्च भावयेद्दन्तिकाद्रवैः। सप्तधा च ततः कार्य्या गुडीगुञ्जामिता शुभा। ज्वरमुरारिनामायं रसो ज्वरकुलान्तकः। अत्यन्ताजीर्णपूर्णे च ज्वरे विष्टम्भसंयुते। सर्वाङ्गपङ्गणीगुल्मे चामवातेऽम्लपित्तके। कासश्वासे यक्ष्मरोगेऽप्युदरे सर्वसम्भवे। त्वग्दोषे सन्धिमज्जस्थे वाते शोथे च दुस्तरे। वर्त्मनि प्लीहरोगे च वातरोगे चिरोत्थिते। अष्टादश कुष्ठरोगे शिवो गुरुविनिर्म्मितः" भैषज्यर॰ उक्ते औषधभेदे।

ज्वरशूलहररस पु॰ ज्वरस्य शूलं वेदनां हरति हृ—अच् कर्म॰

"रसगन्धकयोः कृत्वा कज्जलीं भाण्डमध्यगाम्। तत्राधोवदनां ताम्रपात्रीं संरुध्य शोषयेत्। पादाङ्गुष्ठप्रमाणेन चूल्यां ज्वालेन तां दहेत्। यामद्वयं ततस्तस्य रसपात्रं समाहरेत्। चूर्णयेद्रक्तियुगलं तृतीयं वा विचक्षणः। ताम्बूलीदलयोगेन दद्यात् सर्वज्वरेष्वसन्। जीरकैस्त्वचसंक्षिप्तवल्लाय ज्वरिणे हितम्। स्वेदोद्गमो भवत्येव देवि! सर्वेषु पाप्मसु। चातुर्थकादीन् विषमान् नवमासामिमं ज्वरम्। शाधारणं सन्निपातं जयत्येव न संशयः। ज्वरशूलहरो नाम रसोऽयं समुदाहृतः" भैषज्यर॰ उक्ते औषधभेदे।

ज्वरसिंहरस पु॰ ज्वरस्य तद्रूपगजस्य सिंह इव हन्तृत्वात् कर्म॰। भैषज्यरत्नावल्युक्ते औषधभेदे। तल्लक्षणं यथा

"पारदं गन्धकं तालं भल्लातकमथैव च। वज्रीक्षीरसमायुक्तमेकत्र च विमर्दयेत्। मृत्तिकाभाजने स्थाप्य मुद्रितव्यं विचक्षणैः। अग्निं प्रज्वालयेत्तत्र प्रहरद्वयसंख्यया। शीतलं कारयेत्तत्र भावना च प्रदीयते। भृङ्गराजरसैस्तत्र गण्डदूर्वाभवै रसैः। चित्रकस्य रसेनापि भावना दीयते पुनः। पश्चात्तच्चूर्णयेद् यत्नात् कूपिकायाञ्च धारयेत्। ज्वर उत्पद्यते यस्य चतुर्थे चापरे पुनः। माषैकञ्च रसं देयं तत्क्षणान्नाशयेज्ज्वरम्। ज्वरशान्तेः परं पथ्यं देयं शाल्योदनः पयः। ज्वरसिंहरसो नाम सर्व्वज्वरविनाशनः"।

ज्वरहन्तृ त्रि॰ ज्वरं हन्ति हन्—तृच्। ज्वरनाशके स्त्रियां ङीप्। सा च रक्तमञ्जिष्ठायां राजनि॰। [हारा॰।

ज्वराग्नि पु॰ ज्वरः अग्निरिव सन्तापकत्वात्। आधिमन्थौ

ज्वराङ्कुशरस पु॰ ज्वरस्य गजरूपस्य अङ्कुश इव प्रतिरोधकत्वात् कर्म्म॰। भैषज्यर॰ उक्ते औषधभेदे स च नानाविधो यथा

"शुद्धं सूतं विषं गन्धं धूर्त्तबीजं त्रिभिः समम्। चतुर्णां द्विगुणं व्योषं चूर्णं गुञ्जाद्वयं हितम्। जम्बीरस्य च मज्जाभिरार्द्रकस्य रसैर्युतम्। ज्वराङ्कुशो रसो नाम्ना ज्वरान् सर्वान् निहन्ति वै। (व्योषं मिलित्वा द्विगुणम्।)(अयं भेदि ज्वराङ्कुशो नाम्ना ख्यातः।) अन्योऽपि तत्रैव उक्तो यथा "रसस्य द्विगुणं गन्धं गन्धतुल्यञ्च टङ्कनम्। रसतुल्यं विषं योज्यं मरिचं पञ्चधा भिषक्। कटफलं दन्तिबीजञ्च प्रत्येकं मरिचोन्मितम्। ज्वराङ्कुशो रसो ह्येष चूर्णयेदतिचिक्कणम्। माषैकेन निहन्त्याशु ज्वरं जीर्णं त्रिदोषजम्"। अत्रानुपानार्थं शर्करादीनां निपीय मिलित्वा किञ्चिज्जलं पिबेत्। अन्यविधोऽपि तत्रैवोक्तो यथा

"ताम्रकाद्द्विगुणं तालं मर्दयेत् कुमारीद्रवैः। प्रपुटेद् भूधरे शीते वज्रीक्षीरेण मर्दयेत्। प्रपुटेत् भूधरे पश्चात् पञ्चगुञ्जामितं भवेत्। आर्द्रकस्य रसेनैव सर्वज्वरनिकृन्तनः। ऐकाहिकम् द्व्याहिकञ्च त्र्याहिकं चातुराहिकम्। विषमस्यापि शीताद्यं ज्वरं हन्ति ज्वराङ्कुशः" अन्यविधोऽपि तत्रैव "शुद्धसूतं तथा गन्धं कर्षमानं नयेद् बुधः। महौषधं टङ्कनञ्च हरितालं तथा विषम्। रसार्द्धं मर्दयेत् खल्ले भृङ्गराजरसेन तु। त्रिदिनं भावनां दत्त्वा चतुर्थे वटिकां ततः। कुर्य्याच्चणकमानाञ्च पिप्पलीमधुसंयुताम्। एष ज्वराङ्कुशो नाम विषम-

ज्वरनाशनः” महौषधादीनां चतुर्णां प्रत्येकं रसार्द्धम्। अन्यविधोऽपि “मरिचं टङ्कनं शङ्खचूर्णं पारदगन्धकम्। शोधितं ब्रह्मपुत्रस्य भागमेकं विनिःक्षिपेत्। गुञ्जामात्रा प्रदातव्या नागवल्लीदलैः सह। ज्वराङ्कुशो रसोह्येष ज्वरमष्टविधं जयेत्” अन्यविधोऽपि “त्रिभागतालेन हतस्य ताम्रं रसस्य गन्धस्य समीनमायुः। विषं समं तद्द्विगुणस्य ताम्रं क्षिपप्रवारस्य दिवाकरातपे। संमर्द्य निम्बुरसेन चूर्णं गुञ्जाप्रमाणं सितया समेतम्। ज्वराङ्कुशोऽयं विविधप्रभावो ज्वरं निहन्त्यष्टविधं समग्रम्” मीनमायुः मत्स्यपित्तम्। [राजनि०।

ज्वराङ्गी स्त्री ज्वरस्याङ्गुबाधनमङ्गमस्याः ङीप्। भद्रदन्तिकायां

ज्वरातिसार पु०। ज्वरयुक्तोऽतिसारः। ज्वरयुक्ते अतिसाररोगे तत्स्वरूपादि भैषज्यर०उक्तं यथा।“पित्तज्वरे पित्तभवोऽतिसारस्तथातिसारे यदि वा ज्वरः स्यात्। दोषस्य दुष्टस्य समानभावाज्ज्वरातिसारः कथितो भिषग्भिः”।“ज्वरातिसारयोरुक्तमन्योन्यं भेषजं पृथक्। न तन्मिलितयोः कुर्यादन्योन्यं वर्द्धयेद् यतः। प्रायो ज्वरहरं भेदि, स्तम्भनन्त्वतिसारनुत्। अतोऽन्योन्यविरुद्धत्वाद् वर्द्धनं तत्परस्परम्। ज्वरातिसारिणामादौ कुर्यात् लङ्घनपाचने। प्रायस्तावामसम्बन्धं विना न भवतो यतः। ज्वरातिसारे पेयादिक्रमः स्याल्लङ्घिते हितः। ज्वरातिसारी पेयां वा पिबेत् साम्लां शृतां नरः”।

ज्वरान्तक पु० ज्वरस्यान्तक इव ज्वरमन्तयति वा अन्त-ण्वुल् वा ६त०कर्म०। आरग्वधे नेपालनिम्बे (सोँदाल) राजनि०। ज्वरान्तकरसः।

ज्वरान्तकरस पु० ज्वरस्यान्तकः कर्म०।

“भास्कररोगस्तकः सर्जो देवी विहङ्गतीक्ष्णकम्। शोधितं गगनञ्चैव पुष्करस्य महेश्वरम्। भूनिम्बादिगणैर्भाव्य मधुना गुडिका दृढा। चातुर्थकं तृतीयस्य ज्वरं सन्ततकं तथा। आमज्वरं भूतकृतं सर्वज्वरमपोहति” भैषज्यर० उक्ते औषधभेदे। अत्र सर्जोरसः, देवी गौराङ्गमृत्तिका, विहङ्गं स्वर्णमाक्षिकं, पुष्करं रसाञ्जनं, महेश्वरं सुवर्णम् अन्यत् सुगमम्। ताम्रादीनां समभागचूर्णं भूनिम्बादिक्वाथेन भावयेत्। भूनिम्बाद्यष्टादशद्रव्याणि सर्वद्रव्यतुल्यानि अष्टावशिष्टं क्वाथं कृत्वा दिनत्रयं विभाव्य विशोष्य मधुना विमर्द्य यानुरूपं लिहेत्”

ज्वरापहा स्त्री०ज्वरमपहन्ति अप+हन—ड ६त०। (बेलशुँठ) १बिल्वशुण्ठ्याम्, २बिल्वपत्त्र्याञ्च। ३ज्वरनाशके त्रि० शब्दच०।

ज्वरार्य्यभ्र पु० ज्वरस्यारिः कर्म०।

“अभ्रं ताम्रं रसं गन्धं विषञ्चेति समंसमम्। द्विगुणं धूर्त्तवीजस्य व्योषं पञ्चगुणं मतम्। जलेन वटिकां कुर्याद् यथा दोषानुसारतः। अभ्रं ज्वरारिनामेदं सर्वज्वरविनाशनम्। वातिकान् पैत्तिकांश्चैव श्लैष्मिकान् सान्निपातिकान्। विषमाख्यान् द्वन्द्वजांश्च धातुस्थान् विषमज्वरान्। नाशयेन्नात्र सन्देहो वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा। प्लीहानं यकृतं गुल्ममग्निमान्द्यं सशोथकम्। कासं श्वासं तृषां कम्पं दाहं शीतं वमिं भ्रमिम्” भैषज्यर० उक्ते औषधभेदे।

ज्वरारिरस न० ज्वरस्यारिः कर्म०।

“हरदनलिरसानां शुल्वनागाभ्रकाणाम् शुभविटकशिलानां सर्वमेकत्र शोध्यम्। विपिनजपदलोत्थैर्भावितं शोषयेत्तम् दिवसदयसमाप्तौ रक्तिकैकाञ्च कुर्यात्। एकैकां भक्षयेदस्य चार्द्रकस्य रसैर्युताम्। दत्तमात्रं ज्वरं हन्ति ज्वरारिः स निगद्यते। सर्वशूलविनाशी च कफपित्तविनाशनः”। भैषज्यर० उक्ते औषधभेदे। सर्वं (सोँदाली) पत्ररसेन दशदिनं भावयित्वा गुञ्जाप्रमाणमार्द्रकरसेन देयम्”।

ज्वराशनिरस पु० ज्वरस्याशनिरिव नाशकत्वात् कर्म०।

“रसं गन्धं सैन्धवञ्च विषं ताम्रं समं भवेत्। सर्वचूर्णसमं लौहं तत्समं चूर्णमभ्रकम्। लौहे च लौहदण्डे च निर्गुण्ड्याः स्वरसेन च। मर्दयेत् यत्नतः पश्चान्मरिचं सूततुल्यकम्। पर्णेन सह दातव्यो रसो रक्तिकसम्मितः। कासं श्वासं महाघोरं विभ्रमाख्यं ज्वरं वमिम्। धातुस्थं प्रबलं दाहं ज्वरदोषं चिरोद्भवम्। यकृद्गुल्मोदरप्लीहक्षयशुद्ध विनाशयेत्” भैषज्यर०उक्ते औषधभेदे। [ज्वरशब्दे उदा०।

ज्वरित त्रि०ज्वरः संजातोऽस्य तारका० इतच्। १ज्वरयुक्ते

ज्वरिन् त्रि० ज्वरोऽस्यस्य इनि। ज्वरयुक्ते स्त्रियां ङीप्।

ज्वल दीप्तौ चलने च भ्वा० पर० अक० सेट्। ज्वलति अज्वालीत्। घटा० ज्वलयति। ज्वला० ज्वलः ज्वालः। “अज्वाल लोकस्थितये स राजा” भट्टिः। “आगर्त्ते लोलो ज्वलति प्रदीपः सखीगणः पश्यति कौतुकेन। शङ्कसमालं कुरु नाथ! धैर्यं बुभुक्षितः किं द्विकरेण भुङ्क्ते” उद्भटः।

उदादिपूर्वकस्य तत्तदुपसर्गद्योत्यार्थयुक्तदीप्तौ । उज्ज्वलः ।
ज्वल त्रि० ज्वल–दीप्तौ वा अच् । दीप्तिविशिष्टे । [हेम० ।
ज्वलका स्त्री ज्वलतीति ज्वल–वा० वुन् । अग्निशिखायां
ज्वलति पु० ज्वल–भावे श्तिप् । ज्वलनक्रियायाम् । "ज्वा-लते" इत्याद्युपक्रम्य एकादश ज्वलतिकर्माणः निघ० २।१६। उक्तम् ।
ज्वलन त्रि० ज्वल–ताच्छील्यादौ युच् । १दीप्तिशीले, २वह्नौ ३चित्रकवृक्षे च पु० अमरः ।
ज्वलनाश्मन् पु० नित्यकर्म० । सूर्यकान्तमणौ राजनि० ।
ज्वलित त्रि० ज्वल–क्त । १दग्धे २दीप्ते च ।
ज्वलिनी स्त्री ज्वल–वा० इनि ङीप् । मूर्वालतायां राजनि०
ज्वाल पुंस्त्री ज्वल–ण । १अग्निशिखायाम् अमरः । २दीप्ति-युक्ते त्रि० । ३दग्धान्ने स्त्री शब्दच० । भावे घञ् । ४दीप्तौ पु० ।
ज्वालखरगद पु० ज्वालगर्दभाख्ये रोगे राजनि० । ज्वाल-गर्दभशब्दे दृश्यम् ज्वालागर्दभाख्योऽप्यत्र राजनि० ।
ज्वालाजिह्व पु० ज्वाला शिखैव जिह्वा यस्य दाह्यवस्तुलेह-नसाधनत्वात् । १वह्नौ हेम० तन्नामके चित्रके च ।
ज्वालामालिनी स्त्री ज्वालानां शिखानां मालाऽस्त्यस्य इनि ङीप् । देवीभेदे । तन्मन्त्रादिकं तन्त्रसारे उक्तं यथा "ओं नमो भगवति ! ज्वालामालिनि ! गृध्रगणपरिवृते ! हुं फट् स्वाहा"। तत्राङ्गन्यासः । "ओं नमो हृदयं प्रोक्तं भगवतीति शिरः स्मृतम् । ज्वालामालिनीति च शिखा गृध्रगणपरिवृते ततः । वर्म स्वाहास्त्रमित्युक्तं जाति-युक्तं न्यसेत्ततौ । प्रयोगस्तु ओं नमो हृदयाय नम इत्यादि "अमुष्मो नियतश्चैव जपेन्मन्त्रं जपात्मवान् । जपेद्दशसहस्रन्तु मनोविंशतिवासरान् । प्रत्यहं साधने सिद्धिमाददाति न संशयः । स्मृतिमात्रेण वै मन्त्री रिपून् सर्वान् विनाशयेत्" ।
ज्वालामुखी स्त्री पीठस्थानभेदे । "ज्वालामुख्यां महाजिह्वा देव ! उन्मत्तभैरवः । अम्बिका सिद्धिदानाम्नी स्तनौ जालन्धरे मनेति" तन्त्रम् । २विद्याभेदे "ज्वालामुखीक्रमं वक्ष्ये या पूजया वश्यतः शुभे । नित्याद्या मदनान्तरा मदनोन्मादनक्रियाः । कमला श्रीभारती च वागीश्वरी महेन्द्र्यपि । ब्रह्माणी चैव माहेशी कौमारी वैष्णवी तथा । वाराही चैव माहेन्द्री प्राच्यकोटि च पूजयेत् । विजया चाजिता चैव मोहिनी चापराजिता । स्तम्भनी जम्भनी पूज्या कालिका महाप्रसूतः । ज्वाला-मुखी च संपूज्या विषादिहरणं भवेत्" । गारुड० पु० २०४ अ०
ज्वालावक्त्र पु० ज्वालेव वक्त्रमस्य । शिवे मत्स्यपु० ।
ज्वालिन् पु० ज्वल–णिनि । १शिवे "शिखी कुण्डी जटी ज्वाली मूर्त्तिजो मूर्द्धगो बली" भा० अनु० १७ अ० । २शिखायुक्तमात्रे ३दीप्तियुक्ते च त्रि० स्त्रियां ङीप् ।
ज्वालेश्वर पु० मत्स्यपु० उक्ते तीर्थभेदे ।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्य्यनिर्म्मिते वाचस्पत्ये जकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

झ

झकारो व्यञ्जनवर्णभेदोऽर्द्धमात्राकालोच्चार्य्यस्तस्योच्चारणस्थानं तालु आभ्यन्तरप्रयत्नः जिह्वामध्येन तालुनः स्पर्शः। वाह्यप्रयत्नाः संवारनादघोषामहाप्राणाश्च। मातृकान्यासेऽस्य वामकराङ्गुलीमूले न्यस्यता। अस्य ध्येयरूपं कामधेनुतन्त्रे उक्तं यथा “झकारं परमेशानि! कुण्डली मोक्षरूपिणीम्। रक्तविद्युल्लताकारं सदा त्रिगुणसंयुतम्। पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं सदा। त्रिबिन्दुसहितं वर्णं त्रिशक्तिसहितं तथा” वर्णोद्धारतन्त्रे तदधिष्ठातृदेवतारूपं यथा “ध्यानमस्य प्रवक्ष्यामि शृणुष्व कमलानने!। तप्तहेमवर्णाभां रक्ताम्बरविभूषिताम्। रक्तचन्दनदिग्धाङ्गीं रक्तमाल्यविभूषिताम्। चतुर्भुजां देवीं रत्नहारोज्ज्वलां पराम्। ध्यात्वा ब्रह्मस्वरूपां तां तन्मन्त्रं दशधा जपेत्”। तस्य वाचकशब्दाः वर्णाभिधानतन्त्रे उक्ता यथा “झो झङ्कारी गुहो भार्गी झर्झरो वायुः वसनः। अजेयो द्राविणी नादः पाशी जिह्वा जलं स्थितिः। विराजेन्द्रो चतुर्हस्ता अर्द्धेशः नादजः कुब्जः(कुञ्जः)। दीर्घबाहुरबोहयं ह्रोकम्पितसुचकम्। दुर्मुखो नष्ट आत्मवान् विकटा कुचमण्ड(ड्)लः। कलहंसप्रिया वामा वामाङ्गुलमूलपर्वकः। दक्षहाशोऽट्टहासश्च पाशात्मा व्यञ्जनस्वरः” मात्राभक्ते तस्य प्रथमविन्यासे कथनस्तं ह०र०टी० “प्रीतिं जो मित्रवामं भवपरणवकरौ झञ्जौ ठठौ खेदद्धखे”।

झ पु० झट–संहतौ ड। १झञ्झावाते २नष्टे ३अवकर्णषे शब्दर० ४भिन्नटीभ्ये ५देवगुरौ ६दैत्यराजे ७ध्वनिभेदे ८उद्भवाते च मेदि०। [परमेशानि!”कामधेनुत०।

झकार पु० झ+स्वार्थे कारप्रत्ययः। झस्वरूपे वर्णे “झकारं

झगझगायमान त्रि० झगझग+अभूततद्भावे भृशा० क्यङ् शानच्। देदीप्यमाने। “मधूरवरगामिनीं सुरदरावर्त्तोत्कटां रणत्कणितघण्टिकां निचितरक्तहस्तोद्यताम्। प्रभानिकररश्मिभिर्झगझगायमानांशुकां भजामि सुकलार्णवां त्रिदशवल्लभिवाग्मिनीम्” देवी० पु०।

झगिति अव्य० झटिति+पृषो०। शीघ्रार्थे शब्दार्थचि०।

झङ्कार पु० अनित्यव्यक्तशब्दस्य कारः कृ–घञ्। १भ्रमरादिशब्दे। “मन्दं दलितपांशवः परिपतन्तु झङ्कारझङ्कारवत्”अमरच०। ततः तार० इतच्। झङ्कारित तच्छब्दयुक्ते त्रि०। २जलकणवर्षणे च शब्दर०।

झङ्कारिणी स्त्री ६त०। गङ्गायां भिण्टीयशब्दे उदा०।

झङ्कृता स्त्री तारादेवतायां “झर्झरी झङ्कृता भिल्ली भरी झर्झरिका तथा” ताराशतनाम।

झङ्कृति स्त्री झम् इत्यव्यक्तशब्दस्य कृतिः कृ–क्तिन्। कांस्यादेर्ध्वनौ शब्दार्थचि०।

झञ्झा स्त्री झनिति कृत्वा झटति झट–ड। १ध्वनिभेदे, तथाध्वनियुक्ते २प्रचण्डानिले च शब्दर०।

झञ्झानिल पु० झञ्झायुक्तोऽनिलः। प्रावृषिजातवाते त्रिका० झञ्झामरुदादयोऽप्यत्र झङ्कारशब्दे उदा०।

झट संहतौ भ्वा० पर० सक० सेट्। झटति अझाटीत्–अझटीत्। जझाट।

झटा स्त्री झट–अच्। १शीघ्रे। २भूम्यामलक्यां शब्दार्थचि०

झटि पु० झट–इन्। क्षुद्रवृक्षभेदे। (झाँटि) शब्दार्थर०।

झटिति अव्य० झट क्विप् झट् इण–क्तिन् ६त० तारादि। १शीघ्रे अमरः। “सङ्गा गेहं झटिति चरणावङ्गुकुब्जं जगाम” महानाटकम्।

“झटित्यपरनाशेऽपि तदा दोषो न विद्यते” “मनः सान्द्रानन्दं स्पृशति झटिति ब्रह्म परमम्” सा० द०।

झठक पुंस्त्री अन्त्यजवर्णभेदे “प्रपास्वरण्ये झड़कस्य कूपे द्रोण्यां जलं कोटविनिर्गतञ्च” यत्निर्य०।

झणझणा अव्य० झणत् डाच् द्वित्व पूर्वपदटिलोपः। १अव्यक्तशब्दभेदे २तच्छब्दयुक्ते “दधं झणझणायितसीतात्वमनेभिव”भा०भी०१८अ०।३झणत्कारशब्दभेदे च।

झण(न)त्कार पु० झण(न)दित्यव्यक्तशब्दस्य कारः कृ–घञ्। कङ्कणादिध्वनौ। “उद्दे कुट्टमुजवल्लिकङ्कणझण(न)त्कारः क्षणं श्रूयताम्” काव्यप्रका०। “उद्दे जयति दरिद्रं परवधूगणझणत्कारः” उद्भटः।

झम भक्षे भ्वा० पर० सक० सेट्। झमति अझमीत्। जझाम। उदित् झमित्वा-झान्त्वा। झान्तः।

झम्प पु० झम्प+पृषो०।(झाँपदिवा पड़ा) झम्पे उच्चस्थानात् संपाततपतने जटाधरः। भावे च। तदर्थे स्त्री “मुक्तास्फोटदलत्पुटद्विवरैः पाताश्च झम्पाश्च ताः” महावीर०

झम्पाक पुंस्त्री झम्पेन आकायति आ+कै+क। १वानरे शब्दच०। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

झम्पाशिन् पु० झम्पेन जले स्वेच्छया पतनेनाश्नाति अश–णिनि। मत्स्यरङ्कपक्षिणि जटाधरः स्त्रियां ङीप्।

झम्पिन् पु॰ झम्प+अस्त्यर्थे इनि । वानरे शब्दर॰ ।

झर पु॰ झॄ-अच् । निर्झरे उत्सान्निर्गते जलप्रवाहे । “स तदुल्मुकी भवन् प्रभाझरचक्रभ्रमिमातनोति यत्” नैष॰ । तस्य स्त्रीत्वं भरत आह ततः टाप् गौरा॰ ङीष् वा । “विपुलपुलिनाः कल्लोलिन्यो नितान्तपतज्झरामरुखचितशिलाः शैलाः सान्द्रद्रुमा वनराजयः” प्रबोधच॰ ।२नारिकायां स्त्री ङीष् भङ्गताशब्दे उदा॰ ।

झर्च उक्तौ भर्त्सने च तुदा॰ पर॰ सक॰ सेट् । झर्चति अझर्चीत् । जझर्च ।

झर्च्छ उक्तौ भर्त्सने च तुदा॰ पर॰ सक॰ सेट् । झर्च्छति अझर्च्छीत् । जझर्च्छ । [अझर्झीत् । जझर्झ ।

झर्झ उक्तौ भर्त्सने च तुदा॰ पर॰ सक॰ सेट् । झर्झति

झर्झर पु॰ झर्झ-अरच् । (झाँझ) इति ख्याते १वाद्यभेदे २पटहे, ३कलियुगे, ४नदभेदे च । ५वाद्यभेदे स्त्री ङीष् मेदि॰ । ६वेत्रनिर्मितदण्डभेदे पु॰ “काञ्चनोष्णीषिणस्तत्र वेत्रझर्झरपाणयः” भा॰भी॰९८ अ॰ । ७वेश्यायां स्त्री तिका॰टाप् । ८तारादेव्यां स्त्री भङ्गताशब्दे उदा॰ । ९वाद्यभेदे स्त्रीशब्दर॰गौरा॰ङीष् ।१०पाकसाधने लौहमये (झाझरा) इति ख्याते पदार्थे पु॰ रत्नमा॰ । झर्झरः तद्वाद्यं शिल्पमस्य वा ठक् । झार्झरिक तद्वादनशीले त्रि॰ पक्षे अण् । झार्झर तत्रार्थे त्रि॰स्वार्थे क । झर्झरिका तारिण्यां भङ्गताशब्दे उदा॰ ।

झर्झरक पु॰ झर्झर+संज्ञायां कन् । कलियुगे त्रिका॰ ।

झर्झरावती स्त्री झर्झरः शब्दभेदोऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः संज्ञायां पूर्वपददीर्घः । गङ्गायां झिण्टीशशब्दे उदा॰ ।

झर्झरिन् पु॰ झर्झरोऽस्त्यस्य इनि । शिवे “त्वं गदी त्वं शरी चापी खट्वाङ्गी झर्झरी तथा” भा॰ शा॰२८६अ॰।

झर्झरीक पु॰ झर्झ-ईकन् फर्फरीका॰ नि॰ । शरीरे उज्ज्वलद॰ । [चांस्कालने शब्दार्थचि॰

झलज्झला स्त्री ज्वलनं ज्वलति अच् पृषो॰ । हस्तिक-

झला स्त्री झरा-पृषो॰ ।१कन्यायाम् २आतपोर्म्मौ च मेदि॰

झल्ल पुंस्त्री झर्झ क्विप् तं लाति ला-क रस्य लः । “झल्लो-मल्लश्च राजन्याद् व्रात्याल्लिच्छिविरेव च” मनूक्ते सवर्णायां व्रात्यक्षत्रियाज्जाते जातिभेदे । “झल्लामल्लानटाश्चैव पुरुषा शस्त्रवृत्तयः । द्यूतपानप्रसक्ताश्च जघन्या राजसो गतिः” । मनुना तस्य शस्त्रवृत्तित्व (नेढाफी) मुक्तम् “नव झल्ला यष्टिप्रहरणाः” कुल्लू॰ । “तत्र मल्लानटा झल्लाः कृता वैतालिकास्तथा” भा॰व॰४अ॰।

झल्लक न॰ झर्झ-क्विप् तं लाति ला-क संज्ञायां रस्य लः । वाद्यभेदे कांस्यनिर्मितकरताले “शिवागारे झल्लकञ्च सूर्य्यागारे च शङ्खकम् । दुर्गागारे वंशिवाद्यं मधुरीं च न वादयेत्” ति॰ त॰ । तत्रार्थे स्त्री शब्दार्थचि॰ । गौरा॰ ङीष् ।

झल्लकण्ठ पु॰स्त्री झल्लकतुल्यः इव कण्ठः कण्ठस्वरोऽस्य । पारावते हारा॰ स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

झल्लरा स्त्री झर्झति झर्झ-अरन् पृषो॰ । १झर्झरवाद्ये वाद्यभेदे २हुडुक्के ३वालककेशे मेदि॰४शुद्धे, ५क्लेदे च अजयपालः । गौरा॰ङीष् । झल्लरीत्यप्यत्रार्थे ।

झल्लिका स्त्री झर्झ-ण्वुल् पृषो॰१उद्वर्त्तनमले २द्योते ३दीप्तौ च शब्दार्थचि॰ ।

झल्लीषक न॰ हल्लीषक+पृषो॰। नृत्यभेदे “झल्लीषकन्तु स्वयमेव कृष्णः सुवंशघोषं नरदेव ! पार्थ !” हरिवं॰१४८अ॰।

झल्लोल पु॰ झर्झ-क्विप् तथा सन् लोलः पृषो॰। तर्कुवासके (टेकुयार बाँटुल) हारा॰ । [जझाष झषः ।

झष वधे भ्वा॰पर॰ सक॰ सेट् । झषति अझाषीत् अझषीत् ।

झष ग्रहणे पिधाने च भ्वा॰ उभ॰ सक॰ सेट् । झषति-ते अझाषीत् अझषीत् अझषिष्ट । जझाष जझषे ।

झष पु॰स्त्री झष-कर्मणि घ । मत्स्ये, अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष् “वंशीकवलेन बडिशेन झषीरिवाचान्” आनन्दवृन्दावनचम्पूः २मकरे जलजन्तुभेदे “झषाणां मकरश्चास्मि” गीता ३मीनराशौ च “कार्मुकगौलिककन्या युग्मलवे झषगे वा” मु॰चि॰ । ४मकरराशौ “कार्मुकं तु परित्यज्य झषं संक्रमते रविः” मल॰त॰। भावे क ।५तापे । कर्त्तरि अच् । ६विपिने, ७वने च न॰ । दनागवल्लयां स्त्री शब्दार्थचि॰ । [शब्दार्थचि॰ झषकेतनादयोऽप्यत्र ।

झषकेतु पु॰ झषो मीनो मकरो वा केतुर्यस्य । मदने

झषाङ्क पु॰ झषोऽङ्कोऽस्य । १कन्दर्पे उपचारात् २तत्पुत्रे अनिरुद्धे च हेम॰ । [स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

झषाशन पुंस्त्री॰ झषमश्नाति अश-ल्यु । शिशुमारे त्रिका॰

झषोदरी स्त्री झषस्योदरं जन्मस्थानतयाऽस्त्यस्याः अच् गौरा॰ ङीष् । मत्स्यगन्धायां व्यासमातरि सत्यवत्याम् त्रिकाण्डशेषः । सा च उपरिचरवसोः शुक्रे च ब्रह्मणः शापेन मत्स्ययोनिप्राप्तायामद्रिकायामप्सरोभेदस्य गर्भाज्जाता तत्कथा भा॰ आ॰ ६३ अ॰ ।

“मत्प्रियार्थमिदं सौम्य ! शुक्रं मम गृहं नय । गिरिकायाः प्रयच्छाशु तस्या ह्यार्त्तवमद्य वै” ।“गृहीत्वा तु

तदा श्येनस्त्वरितस्तूर्णं वेगवान् । अथ परममास्थाय प्रदुद्राव विहङ्गमः । तमपश्यदथायान्तं श्येनं श्येनस्तथापरः । अभ्यद्रवच्च तं सद्यो दृष्ट्वैवामिषशङ्कया । तुण्ड-युद्धमथाकाशे तावुभौ संप्रचक्रतुः । युध्यतोरपतद्रेतस्तच्चापि यमुनाम्भसि । तत्राद्रिकेति विख्याता ब्रह्मशापाद्वराप्सराः । मीनभावमनुप्राप्ता बभूव यमुनाचरी । श्येनपादपरिभ्रष्टं तद्वीर्य्यमथ वासवम् । जग्राह तरसोत्पत्य साद्रिका मत्स्यरूपिणी । कदाचिदथ मत्सीं तां बबन्धुर्मत्स्यजीविनः । मासे च दशमे प्राप्ते तदा भरतसत्तम ! । उज्जह्रुरुदरात्तस्याः स्त्रीं पुमांसञ्च मानुषौ । आश्चर्य्यभूतं तज्ज्ञात्वा राज्ञेऽथ प्रत्यवेदयन् । काये मत्स्या इमौ राजन् ! संभूतौ मानुषाविति । तयोः पुमांसं जग्राह राजोपरिचरस्तदा । स मत्स्यो नाम राजासीद्धार्म्मिकः सत्यसङ्गरः । साप्सरा मुक्तशापा च क्षणेन समपद्यत । पुरोक्ता या भगवता तिर्य्यग्योनिगता शुभे ! । मानुषौ जनयित्वा त्वं शापमोक्षमवाप्स्यसि । ततः सा जनयित्वा तौ विशस्ता मत्स्यघातिना । संत्यज्य मत्स्यरूपं तत् दिव्यरूपमवाप्य च । सिद्धर्षिचारणपथं जगामाथ वराप्सराः । या कन्या दुहिता तस्या मत्स्या मत्स्यसगन्धिनी । राज्ञा दत्ता च दाशाय कन्येयं ते भवत्विति । रूपसत्त्वसमायुक्ता सर्वैः समुदिता गुणैः । सा तु सत्यवती नाम मत्स्यघात्यभिसंश्रयात् । आसीत् सा मत्स्यगन्धैव किञ्चित्कालं शुचिस्मिता" ।

झाङ्कृत पु॰ झामित्यव्यक्तशब्दः कृतो येन । चारभेदे धरणिः । तत्रार्थे झाङ्कृत इति पाठः प्रामादिकः ।

झाट पु॰ झट–णिच्–अच् । १निकुञ्जे, २कान्तारे, ३व्रणादीनां मार्जने च मेदि॰ ४भूम्यामलक्याम् स्त्री अमरः ५यूथिकायाञ्च शब्दच॰ ।

झाटल पु॰ झट–णिच् अलच् । घण्टापाटलौ अमरः ।

झाटामला स्त्री झट–अच् न मला अमला कर्म॰ । भूम्यामलक्याम् "झ(झा)टामला झटा ताली" इत्यत्र झाटामलेत्येकपदमिति केचित् अतएव "झाटामला ज्योत्स्निका च पतिका च सुदर्शना" भैषज्यर॰ उक्तम् ।

झाटिका स्त्री झाटा स्वार्थे क । भूम्यामलक्याम् शब्दच॰ ।

झामक न॰ झम–कर्म्मणि ण्वुल् । (झामा) अतिशयपक्वेष्टकायाम् शब्दार्थचि॰ । [शब्दर॰ ।

झामर पु॰ झम–भावे घञ् तं राति रा–क । तर्कशाणे ।

झालि पु॰ "आम्रमाम्रफलं पिष्टं राजिकालवणान्वितम् । भृष्टं हिङ्गुयुतं पूतं घोलितं झालिरुच्यते । झालिर्ह-रति जिह्वायाः कुण्ठत्वं कण्ठशोधिनी । मन्दं मन्दं निपीता सा रोचनी वह्निबोधिनी" भावप्र॰ उक्ते पदार्थे

झावु पु॰ झा–इति याति गच्छति या–डु । (झाउ) वृक्षभेदे अमरः स्वार्थे क । तत्रार्थे शब्दर॰ । [शब्दार्थचि॰

झिङ्गाक न॰ जिगि–आकन् पृषो॰ । (झिङ्गा) फलभेदे ।

झिङ्गिनी स्त्री जिगि–णिनि पृषो॰ । १जिङ्गिनीवृक्षे भावप्र॰ २उल्कायाञ्च शब्दर॰ । [भावप्र॰

झिङ्गी स्त्री॰जिगि–अच् गौरा॰ङीष् । जिङ्गिनीवृक्षे (झिङ्गा)

झिञ्झी स्त्री॰ झिञ्झा अस्त्यस्याः अच् गौरा॰ ङीष् । झिल्ल्याम् (झिँजिपोँका) शब्दार्थचि॰ ।

झिण्टी स्त्री झिमिति रटति अच् पृषो॰ गौ॰ ङीष् । (झाँटि) पुष्पप्रधानवृक्षे अमरः ।

झिण्टीश पु॰ शिवे "झिण्टीशचन्द्राभ्यां भङ्गारकारिणी झर्झरावती" काशीखं॰ गङ्गास्तवः ।

झिरि स्त्री झिरित्यव्यक्तशब्दोऽस्त्यस्याः बा॰ इन् । चिलूत्र वा ङीष् । तत्रार्थे शब्दर॰ । [झिल्ल्याम् शब्दर॰ ।

झिरिका स्त्री॰ झिरीति कायति शब्दायते कै–क ।

झिल्लि पु॰ झिरितिशब्दं शिरति वा॰डि । वाद्यभेदे "घण्टा-शब्दस्तथा भेरी मृदङ्गो झिल्लिरेव च । यन्त्राणां पूज्यते वाद्यं देवताराधनेषु च" शब्दार्थचि॰ धृतवाक्यम् ।

झिल्ली स्त्री॰ चिल्लति चिल–अच् पृषो॰ गौरा॰ ङीष् । (झिँझिपोँका) कीटभेदे । संज्ञायां क । २आतपरुचौ ३वर्त्त्यांञ्च मेदि॰ । ४तारिण्यां च भङ्गुताशब्दे उदा॰ ।

झिल्लीकण्ठ पुं॰स्त्री झिल्ली तद्रव इव कण्ठः कण्ठस्वरोऽस्य । गृहकपोते त्रिका॰ स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

झीरुका स्त्री झिरित्यव्यक्तं रौति वा॰रु–कक् । झिल्ल्याम् शब्दरत्ना॰ । [च शब्दच॰ ।

झुण्ट पु॰ जुण्ट–अच्–पृषो॰ । अकाण्डे १द्रुमे,२स्तम्बे,३गुल्मे

झुमरि स्त्री रागिणीभेदे "प्रायः शृङ्गारबहुला माध्वीकमधुरा मृदुः । एकैव झुमरिर्लोके वर्षादिनियमोज्झिता । अतो बहुधनेनास्या मोदाहारि विशेषतः । इदं हि शास्त्रं गुह्यं प्रसिद्धं जनरञ्जनम्" सङ्गीत॰दा॰

झूलि पु॰१क्रमुकभेदे २दुष्टदैवस्तुतौ च मेदि॰ । [अझार झरः ।

झॄ वयोहानौ दिवा॰पर॰सक॰सेट् । झीर्य्यति अझारीत्

झौड पु॰ गुवाकभेदे भूरिप्र॰ । [जुझुरवे ।

झ्यु गतौ भ्वा॰ आत्म॰ सक॰ अनिट् । झ्यवते अझ्योष्ट ।

इति वाचस्पत्ये झकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

ञ

"ञकारो व्यञ्जनवर्णभेदः अर्द्धमात्राकालेनोच्चार्य्यः तस्योत्पत्तिस्थानं नासिकानुगततालुस्थानम् तस्योच्चारणे जिह्वामध्येन तालुमध्यस्य स्पर्शः आभ्यन्तरप्रयत्नः। संवारनादघोषा अल्पप्राणश्च बाह्यप्रयत्नाः। मातृकान्यासेऽस्य वामहस्ताङ्गुल्यग्रे न्यास्यता। वर्णाभिधानेऽस्य वाचकशब्दा उक्ता यथा

"ञकारो बोधनी विश्वा कुण्डली नखदोविषत्। कौमारी नागविज्ञानी सव्याङ्गुलनखो बकः। सर्वेशश्चूर्णितो बुद्धिः खर्गात्मा घर्घरध्वनिः। धर्मैकपादः सुमुखो विरजा चन्द्रनेश्वरी। गायनः पुष्पधन्वा च योगात्मा च विरञ्चिनी"। एतदधिष्ठातृदेवीध्येयरूपं यथा "चतुर्भुजां धूम्रवर्णां कृष्णाम्बरविभूषिताम्। नानालङ्कारसंयुक्तां जटामुकुटराजिताम्। दैत्यहास्यकरीं नित्यां वरदां भक्तवत्सलाम्। एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत्" वर्णोद्धारतन्त्रम्। अस्य स्वरूपं यथा "सदा ईश्वरसंयुक्तं ञकारं शृणु सुन्दरि! रक्तविद्युल्लताकारं या स्वयं परकुण्डली। पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं सदा। त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिविन्दुसहितं सदा" कामधेनुतन्त्रम्। तस्य मातृकान्ते प्रथमोपन्यासे मरणं फलम् भ्रमवृद्धे प्रमाणं द्रष्टव्यम्। [५गायत्रौ च मेदि०।

ञ पु० १गायने २ घर्घरध्वनौ एकाक्षरको०। ३वृषे ४शुक्रे

ञकार पु० ञ+स्वरूपे कारप्रत्ययः। अस्वरूपे वर्णे "ञकारो बोधनी विश्वा" वर्णाभिधानम्।

इति वाचस्पत्ये ञकारादिशब्दार्थसङ्कलनम्।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्य्यविरचिते वाचस्पत्ये चवर्गादिशब्दार्थसङ्कलनं समाप्तम्।

ट

टकारो व्यञ्जनवर्णभेदः अर्द्धमात्राकालेनोच्चार्य्यः अस्योच्चारणस्थानं मूर्द्धा। अस्योच्चारणे मूर्द्धस्थानेन जिह्वामध्यस्य स्पर्शः आभ्यन्तरप्रयत्नः। विवारश्वासाघोषा बाह्यप्रयत्नाः। मातृकान्यासेऽस्य दक्षिणस्फिचि न्यास्यता वर्णाभिधाने अस्य वाचकशब्दा उक्ता यथा "टकारश्च कपाली च सोमेशः खेचरी ध्वनिः। मुकुन्दो विनदा पृथ्वी वैष्णवी वारुणी नरः। दक्षस्फिगर्द्धचन्द्रश्च जरा भूतिः पुनर्भवः। बृहस्पतिर्धनुश्चित्रः प्रमोदा विमला कटिः। गिरिर्महाधनुः प्राणात्मा सुमुखी मरुत्"। अस्य स्वरूपं यथा "टकारं चञ्चलापाङ्गि! स्वयं परमकुण्डली। कोटिविद्युल्लताकारं पञ्चदेवमयं सदा। पञ्चप्राणयुतं वर्णं गुणत्रयसमन्वितम्। त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिविन्दुसहितं परं सदा" कामधेनुतन्त्रम्। एतदधिष्ठातृदेवतारूपं यथा "ध्यानमस्य प्रवक्ष्यामि शृणुष्व वरवर्णिनि!। भावतीपुष्पवर्णाभां पूर्णचन्द्रनिभेक्षणाम्। दशबाहुसमायुक्तां सर्वालङ्कारसंयुताम्। परमोक्षप्रदां नित्यां सदा खेरसर्वी पराम्। एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत्" वर्णोद्धारतन्त्रम्। मातृकान्तेऽस्य प्रथमोपन्यासे खेदः फलम्। भ्रमवृद्धे प्रमाणं द्रष्टव्यम्।

ट पु० टल–ड। १वामने २पादे ३निःस्वने च मेदि०।

टक बन्धे चु० उभ० सक० सेट् इदित्। टङ्कयति–ते अटटङ्कत्–त। "टङ्कितेनोऽतिपाटले" काशी० गङ्गास्तवः। "नाकृष्टं न च टङ्कितम् न नमितम् नोत्थापितम् स्थानतः" महाना०। उद्+उत्क्षेपे। उट्टङ्कितम्।

टकार पु० ट+स्वरूपे कारप्रत्ययः। टस्वरूपे वर्णे "टकारश्च कपाली च" वर्णाभिधानम्।

टक्क पु० टकि–बा० कक् पृषो० उपधालोपश्च। देशभेदे।

टक्कदेशीय पु० टक्कदेशे भवः छ। १वास्तूकशाके त्रिका०। २तद्देशभवमात्रे त्रि०।

टगण पु० मात्रावृत्ते षाण्मात्रिकप्रस्तारे त्रयोदशभेदात्मके गणभेदे तेषामाकाराधिदेवाश्च छन्दोमञ्जर्य्यामुक्ता यथा "(ऽऽऽ) १ शिवः ।।ऽऽ शशी २ (।ऽ।ऽ दिनपतिः) ३ (ऽ।।ऽ सुरपतिः) ४ (।।।।ऽ शेषः) ५ (।ऽऽ। अहिः) ६ (ऽ।ऽ। सरोजम्) ७ (।।।ऽ। धाता) ८ (ऽऽ।।कलिः) ९

(।।ऽ।। चन्द्रः) १० (।ऽ।।। ध्रुवः) ११ (ऽ।। ।। धर्मः) १२ (।।।।। शालिकरः) १३।

टगर पु० टः टङ्कनो गर इव। टङ्कणक्षारे (सोहागा) २हेलाविलासविषये ३केकराक्षे च त्रि० मेदि०।

टङ्क पु० टकि–घञ्–अच् वा। १कोपे, २कोषे, ३खड्गे ४पाषाणभेदनेऽस्त्रे च।५जङ्घायां मेदि०। ६चतुर्माषकरूपे परिमाणे वैद्य० ७नीलकपित्थे, ८खनित्रे, ९दर्पे च पु०न० हेमच० १०परशौ ११राजाम्रे च शब्दार्थचि० “द्वार्यन्तां चैव टङ्कौघैः खनित्रैश्च पुरी द्रुतम्” हरिवं० ९०अ०। “टङ्कैर्मनःशिलगुहेव विदार्यमाणा” मृच्छ०। “हिमाद्रिटङ्कादिव भान्ति वप्राम्”भट्टिः। “चकोध रामं स्फटीव टङ्कच्छिन्नमनःशिलः” रघुः। [सारसुन्दरी।

टङ्कक पु० टङ्क्यते बध्यते संज्ञायां क। (तङ्का) रजतमुद्रायाम्

टङ्कपति पु० ६त०। रूप्याध्यक्षे (टाकशालेर अध्यक्ष) सारसुन्दरी। [ग्टहे सारसुन्दरी।

टङ्कशाला स्त्री ६त०। (टाकशाल) ख्याते रूप्यकनिर्माण

टङ्कटीक पु० टङ्क इव टीकते टीक–क। शिवे त्रिका०।

टङ्कण(न) न० टकि–ल्यु पृषो० वा णत्वम्। (सोहागा) ख्याते स्वर्णद्रावके १उपरसभेदे। उपरसभेदाश्च भाव०प्र० उक्ता यथा “गन्धो हिङ्गुलमभ्रतालकशिलाः स्रोतोऽञ्जनं टङ्क(न)णम्। राजावर्त्तकचुम्बकौ स्फटिकया शङ्खः खटी गैरिकम्। कासीसं रसकं कपर्दसिकतावोलाश्च कङ्कुष्ठकम् सौराष्ट्री च मता अमी उपरसाः सूतस्य किञ्चिद्गुणैः”। “तद्यथा लवणेन सुवर्णम्” छा० उ० भाष्ये “लवणेन क्षारेण टङ्कणादिना, खरेषु मृदुत्वकरं हि तत्” भा०। “टङ्कणं वह्निकृद्रूक्षं कफवातिकपित्तकृत्” भावप्र०। भावे ल्युट्। (टाकादेओया पानिदिआ भाषा)२धातूनां योजनभेदे। दन्त्यान्तः ३अश्वभेदे पु०स्त्री “टङ्कणखरनखरक्षतिक्षतहरितालपांशुलेन” काद० मूर्द्धन्यान्तः ४देशभेदे स च देशः वृ०स० १४अ०। कूर्मविभागे दक्षिणस्यामुक्तः।“अथ दक्षिणेन लङ्का” इत्युपक्रमे “कङ्कटटङ्कणवनवासिशिबिकफणिकारकोङ्कणाभीराः” इत्युक्तेः।

टङ्कवत् पु० टङ्क+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः। १पर्वतभेदे “टङ्कवन्तं शिखरिणं वन्दे प्रलवणं गिरिम्” रामा०२।५५अ०

टङ्का स्त्री टकि–अच्। १जङ्घायां मेदि०। २तारादेव्यां टङ्कारकारिणीशब्दे दृश्यम्।

टङ्कानक पु० टङ्कं कोपमानयति उद्दीपयति आन–णिच् ण्वुल्। १श्रुद्रदारुवृक्षे (वामनगाछा) शब्दच०।

टङ्कार पु० टमित्यव्यक्तशब्दस्य कारः कृ–घञ्। १ध्वनिभेदे धनुर्ज्याकर्षणजे शब्दे २विस्मयहेतुके शब्दे च।३शिञ्जिनीध्वनौ प्रसिद्धे च मेदि०। कृ–णिनि। टङ्कारिन् १टङ्कारयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् सा च २तारादेव्याम् टङ्कारकारिणीशब्दे दृश्यम्।

टङ्कारकारिणी स्त्री०कृ–णिनि ङीप् ६त०। तारादेव्याम्“टङ्कारकारिणी टीका टङ्का टङ्कारिणी तथा तारासहस्रनाम।

टङ्कारी पु० स्त्री टङ्कमृच्छति ऋ–अण् गौरा०। (टेकारी) वृक्षभेदे“टङ्कारी वातश्लेष्मघ्नी शोफोदररुजापहा। तिक्ता च दीपनी रुच्या भिषग्भिः परिकीर्त्तिता” राजनि०।

टङ्ग पु०न० टङ्क+पृषो०। १खनित्र (टाँगि) .परशुभेदे च ३जङ्घायां मेदि०। (सोहागा) ४टङ्कणे शब्दच०।५चतुर्माषकमाने वैद्य०।

टङ्गण पु०न० टङ्कण+पृषो० (सोहागा) टङ्कणे।

टङ्गिनी स्त्री टकि–णिनि पृषो०। (आकनादी) पाठायाम् शब्दच०। [ज्येष्ठ्याम् त्रिका०।

टट्टनी स्त्री टट्टेति शब्दं नयति नी–ड गौरा० ङीष्।

टट्टरी स्त्री टट्टेति शब्दं राति रा–क गौरा० ङीष् १पटहवाद्ये २वाग्वादे ३असत्यवाद्ये च मेदि०।

टट्टर पु० भेरीशब्दे हेमच०।

टल विप्लवे (टला) भ्वा०पर० अक० सेट्। टलति अटालीत् टटाल टेलतुः। ज्वला० टलः टालः।

टवर्ग पु० ट+वर्णानिशासनोक्तः वर्गप्रत्ययः। ट ठ ड ढ ण इत्येषु वर्णेषु। तत्र भवश्च छ। टवर्गीय डादौ वर्णे।

टा स्त्री टल–ड। पृथिव्याम् एकाक्षरकोषः।

टाङ्क न० टङ्केन तद्रसेन निर्वृत्तम्। टङ्करूपनीलकपित्थरसेन निर्वृत्ते मद्यभेदे। “पानसं द्राक्षमाधूकं खार्जुरं तालमैक्षवम्। माध्वीकं टाङ्कं माद्वीकमैरेयं नारिकेलजम्। सामान्यानि द्विजातीनां मद्यान्येकादशैव च। द्वादशन्तु सुरा मद्यं सर्वेषामधमं स्मृतम्”। पुलस्त्येन अनुपानं निषिद्धम्। अस्त्वयत इति आपस्तो मद्यानामपस्त्रादिकर्मः मद्यःकृतस्नानेन मज्ञातमद्यभावः अभिहितम् इदं पुलस्त्योक्तं प्रायश्चित्तम्। “द्राक्षेक्षुटङ्कखर्जूरपनसादेश्च यो रसः। सद्योजातन्तु पीत्वा तं त्र्यहाच्छुध्येद् द्विजोत्तमः” [चामवीटे वृक्षभेदे त्रिका०।

टाङ्कर पु०टाङ्कं तत्तुल्यरसं राति रा–क टाङ्क+कुञ्जा० र वा।

टार पुंस्त्री० टां पृथ्वीमृच्छति ऋ–अण् उप० स०। घोटके

स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। ४रक्ते ५वक्रे च हेमच०।

टिक गतौ भ्वा० आ० सक० सेट्। टेकते अटेकिष्ट टिटिके। ऋदित् अटिटेकत् न।

टिटिभ पुंस्त्री० टिटीति अव्यक्तशब्दं भणति भण—ड। को यष्टिके(टिटिरि)स्त्रियां ङीष् स्वार्थे क तत्रार्थे अमरः।

टिट्टिभ पुंस्त्री० टिट्टीत्यव्यक्तं शब्दं भणति भण—ड।(टिटिरि) कोयष्टिके खगे अमरः स्त्रियां ङीष्। "अनिर्दिष्टां-श्चैकशफांष्टिट्टिभांश्च विवर्जयेत्" मनुना तन्मांसभक्षणं निषिद्धम्। "टिट्टिभं तदुपेत्य राज्यध्यानमिवाहरः" भा० शा० १११अ०। कोयष्टिकशब्दे २२६६ पृ० तन्मांस-गुणा उक्ताः। टिट्टिभक स्वार्थे क। तत्रार्थे पुंस्त्री०।

टिण्टिनिका स्त्री अम्बुशिरीषिकायां (ञेँाक) भावप्र०।

टिण्डिश पु० रोमशफले (ढाँडश) ख्याते वृक्षभेदे राजनि०। "टिण्डिशो रुचिकृत् भेदी पित्तश्लेष्माश्मरीप्रणुत्। सुशीतो वातलो रूक्षो मूत्रलश्च प्रकीर्त्तितः" भावप्र०।

टिप प्रेरणे चुरा०उभ०सक०सेट्। टेपयति-ते अटीटिपत्-त।

टिप्पनी स्त्री टिप-क्विप् टिपा पन्यते स्तूयते पन—घञर्थे क गौरा०ङीष्। टीकायाम्। सा च टीकाव्याख्यारूप-तयैव व्यवह्रियते यथा चिन्तामणिटीकाया दीधितिव्या-ख्यायाः टीका जगदीशकृता गदाधरकृता च। यथा शारीरिकसूत्रभाष्यव्याख्या पञ्चपादिका भामती च। महाभाष्यव्याख्या कैयटकृता इत्यादि। प्रथमव्याख्याया-मपि क्वचित् प्रयुज्यते यथा "श्रीमद्गजाननं नत्वा-लीलावत्याः सुटिप्पणी। सवेधेन सुबोधार्थं क्रियते यद्गुरोः श्रुतम्" "टिप्पनी दायभागस्य श्रीनाथेन विधीयते"। [ऋदित्। अटिटीकत् न।

टीक गतौ भ्वा० आत्म० सक० सेट्। टीकते अटीकिष्ट।

टीका स्त्री टीक्यते गम्यते ग्रन्थार्थोऽनया। टीक—करणे अच् घञर्थे क वा। विषमपदव्याख्यारूपे ग्रन्थभेदे। "अपटीको जडो माघे भयं जाड्येन तास्यते। स च किञ्चित्तरत्येव कण्ठसंलग्नवल्लभः" उद्भटः। "नत्वा भगवतीं दुर्गां टीकां दुर्गार्थदुर्लभे। कुरुते दायभागस्य भट्टाचार्यमहेश्वरः" "करोति टीकामिह दायभागग्रन्थावबोधाय हरेकरव्याम्" श्रीकृष्णतर्का०।

टुण्टुक पु० स्त्री टुण्टु इत्यव्यक्तं कायति कै—क। (टुण्टुनि) १पक्षिभेदे शब्दर०। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। २श्योना-कवृक्षे अमरः। ३कृष्णखदिरे शब्दच०। तयोः तत्खग-प्रियत्वात् तथात्वम्। ४अल्पे त्रि० मेदि०। ५क्रूरे त्रि० विश्वः। ६टङ्किनीवृक्षे स्त्री शब्दच०।

टुनाका स्त्री तालमूलीवृक्षे शब्दच०।

टेरक त्रि० केकर+पृषो०। (टेरा) केकरनेत्रे। शब्दार्थचि०।

टोट त्रि० लोट+पृषो०। १अल्पे २हीने च। स्त्रियां गौरादिपाठात् ङीष्।

टोडलतन्त्र न० तन्त्रभेदे। [द्रुवः टांवः।

टुवृ विप्लवे भ्वा० पर० अक० सेट्। टुवति अटुवीत् ज्वला०

इति वाचस्पत्ये टकारादिशब्दार्थसङ्कलनम्।

ठ

ठकारो व्यञ्जनवर्णभेदः। टवर्गीयः मूर्द्धन्यः वर्णमाला-कायोच्चार्यः। तस्योच्चारणे जिह्वामध्येन मूर्द्धस्थानस्य स्पर्शः आभ्यन्तरप्रयत्नः। विवारश्वासाघोषा महाप्राणश्च बाह्यप्रयत्नाः। मातृन्यासेऽस्य दक्षजानुनि न्यस्यता वर्णा-भिधानेऽस्य वाचकशब्दा उक्ता यथा "ठः शून्यो मञ्जरी जीवः पाणिनी लाङ्गलं क्षमा। वनजो नन्दनो जिह्वा सुनन्दापूर्णकः सदा। वर्त्तुलः कुण्डलो वह्निरमृतं चन्द्र-मण्डलः। दक्षजानूद्भवश्च देवभक्षो बृहद्ध्वनिः। एकपादो विभूतिश्च ललाटं सर्वमित्रकः। वृषघ्नो नलिनी विष्णुर्महेशो ग्रामणीः शशी"। एतदधिष्ठातृदेवतारूपं यथा "ध्यानमस्य प्रवक्ष्यामि शृणुष्व कमलानने!। पूर्णचन्द्रप्रभां देवीं विकसत्पङ्कजेक्षणाम्। सुन्दरीं षोडशभुजां धर्मकामार्थमोक्षदाम्। एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत्" वर्णोद्धारतन्त्रम्। अस्य ध्येयरूपं यथा "ठकारं चञ्चलापाङ्गि, कुण्डली मोक्षरूपिणी। पीतविद्युल्लताकारं सदा त्रिगुण-संयुतम्। पञ्चदेवात्मकं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा। त्रिबिन्दुसहितं वर्णं त्रिशक्तिसहितं सदा" इति काम-धेनुतन्त्रम्। मातृकान्तेऽस्य प्रथमोपन्यासे दुःखं फलम् भावस्ते समाप्तं इत्यस्य।

ठ पु॰ ठ+पृषो॰। शिवे २महाध्वनौ ३चन्द्रमण्डले एका-क्षरकोषः। ४मण्डले ५शून्ये ६लोकगोचरे च मेदि॰। शून्यवाचक विन्दुरूपवर्णभेदः। "स्मितमुखि! तदथठद्वयम् योजयित्वा" कर्पूरस्तवः(ठद्वयं स्वाहा)। "द्विठमेव चेत्यस्य व्याख्यायां द्विठं विसर्गस्तस्य विन्दुद्वयात्मकत्वात् विसर्ग-शब्देन च लक्षितलक्षणया स्वाहाकारो लभ्यते स्वा-हाशब्देनैव वह्नौ त्यागात् त्यागस्य च विसर्गपर्य्याय-त्वात्" इत्येवं रघुनन्दनादिसम्प्रदायविदः। [कामधेनुत॰।

ठकार पु॰ठ+कार। ठस्वरूपे वर्णे "ठकारं चञ्चलापाङ्गि!"

ठक्कुर पु॰१देवप्रतिमायां,२द्विजोपाधिभेदे च। यथा गोविन्द-ठक्कुरः काव्यप्रदीपकर्त्ता। ३देवतायाञ्च। "सुदामा नाम गोपालः श्रीमान् सुन्दरठक्कुरः" अनन्तसंहिता।

इति वाचस्पत्ये ठकारादिशब्दार्थसङ्कलनम्।

ड

डकारो व्यञ्जनवर्णभेदः मूर्द्धन्यः अर्द्धमात्राकालोच्चार्य्यः टवर्गीयः। तस्योच्चारणे जिह्वामध्येन मूर्द्धस्थानस्य स्पर्श-आभ्यन्तरयत्नः। संवारनादघोषा अल्पप्राणश्च बाह्यप्र-यत्नाः। मातृकान्यासेऽस्य दक्षपादगुल्फे न्यस्यता। अस्य वाचकशब्दा यथा "डः स्मृतिदारुका नन्दि-रूपिणी योगिनीप्रियः। कौमारी शङ्करस्त्रासस्त्रिवक्त्रो व्यापकोध्वनिः। दुरूहो जटिली भीमा द्विजिह्वः पृथिवी सती। कोल्लगिरिः क्षमा क्रान्तिर्नाभिः स्वाती च लोचनम्" वर्णाभिधानम्। तदधिष्ठा-तृदेवतारूपं यथा "ध्यानमस्य प्रवक्ष्यामि शृणु-ष्वावहिता मम। जवासिन्दूरसङ्काशां वराभयकराम्-राम्। त्रिनेत्रां वरदां नित्यां परमोक्षप्रदायिनीम्। एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत्" इति वर्णो-द्धारतन्त्रम्। अस्य ध्येयरूपं यथा "डकारं चञ्चला-पाङ्गि! सदा त्रिगुणसंयुतम्। पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राण-मयं सदा। त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिविन्दुसहितं सदा। चतुर्ज्ञानमयं वर्णमात्मादितत्त्वसंयुतम्। पीतविद्यु-ल्लताकारं डकारं प्रणमाम्यहम्" इति कामधेनुतन्त्रम्। तस्य मात्रावृत्ते प्रथमोपन्यासे शोभा फलम् "डः शोभां ढो विशोभां भ्रमणमथ च णस्तु खं यस्तु युद्धम्" वृ॰ र॰ टी॰धृतवाक्योक्तेः।

ड पु॰ डी–ड। १शिवे २शब्दे ३त्रासे च एका॰ को॰। ४वाडवाग्नौ ५डाकिन्यां स्त्री मेदि॰।

डकार पु॰ ड+कारप्रत्ययः। डस्वरूपे वर्णे।

डगण पु॰ छन्दोग्रन्थोक्ते चतुर्मात्रिकप्रस्तारे पञ्चभेदभिन्ने गणभेदे तत्स्वरूपादिकं यथा (ऽऽ गजः१) (।।ऽ रथः२) (।ऽ।तुरङ्गमः ३) (ऽ।।पदातिः ४) (।।।।पत्तिः ५) इति।

डङ्गरी स्त्री डं त्रासं गिरति गॄ–अच् पृषो॰ गौरा॰ङीष्। दीर्घकर्कट्याम्(काँकड़ी)राजनि॰ अण्। डङ्गारीत्यप्यत्रार्थे।

डप संघाते (राशीकरणे) चु॰आत्म॰अक॰सक॰सेट्। डाप-यते अडीडपत। चुरादित्वेऽपि ञित्करणादफलवत्-कर्त्तर्य्यपि आत्म॰। तेनास्य ञित्करणसामर्थ्यात् पाक्षि-कचुरादित्वम् पक्षे भ्वादित्वम्। डपते अडपिष्ट।

डप संहतौ उक्तौ उपवत् इदित्। डम्पयते अडिडम्पत। पक्षे भ्वा॰ डम्पते अडम्पिष्ट।

डब लोकने चुरा॰ उभ॰ सक॰ सेट्। डम्बयति अडडम्बत् शब्दस्तोमे अस्य वा चुरादित्वोक्तिः प्रामादिकी। [त॰]

डभ संघे चुरा॰इदित् उभ॰ सेट्। डम्भयति ते अडडम्भत्

डम पु॰ डं त्रासं माति मा–क। चाण्डाल्यां नेटाज्-जाते सङ्कीर्णजातिभेदे (डोम) ब्रह्मपु॰। स्त्रियां–जाति-त्वात् ङीष्। [पलायने हारा॰।

डमर पु॰ डमेति शब्दं राति रा–घञर्थे क। भीत्या

डमरु पु॰डमिति शब्दमृच्छति ऋ–कु मृगया॰ कु॰नि॰।१वाद्यभेदे क्षीणमध्ये प्रान्ते दीर्घे, गुटिकाद्वयलम्बिते कापालि-कयोगिवाद्ये अमरः। तत्रार्थे हारा॰न॰। "दृष्ट्वा डमरु-डमरुडाङ्कृतिद्रुतभूतवर्गान्तु भर्गेच्छिषी रुधिरैर्भि-नोमि" प्रबोधच॰। (डमत् डमेति शब्दं कुर्वत्)।

डमरुका स्त्री "मुष्टिञ्च शिथिलां बद्धा ईषदुच्छ्रितमध्यमम्। दक्षिणां ऊर्द्ध्वसम्मस्य कर्णदेशे प्रधारयेत्। एषा मुद्रा डमरुका सर्वविघ्नविनाशिनी" तन्त्र॰ उक्ते मुद्राभेदे।

डम्बर पु॰डपि–संहतौ वा॰अरन्। १समूहे आडम्बरे २आयो-जने "अजायुद्धे ऋषिश्राद्धे प्रभाते मेघडम्बरे" चाणक्यः।

२धातदत्ते कुमारानुचरभेदे। "डम्बराडम्बरौ चैव ददौ धाता महात्मने" भा० श० ४७ अ०।

डयन न० डी—भावे ल्युट्। खगानां नभोगतौ (ओड़ा) करणे ल्युट्। २कर्णीरथे हेमच०।

डल्लक न० वंशनिर्मितपात्रभेदे (डाला) "त्रिशतञ्च षट्त्रिंशं डल्लकं वस्त्रसंयुतम्। सभाज्यं यौपवीतञ्च सोपहारं मनोहरम्" ब्रह्मवै०

डवित्थ पु० "डित्थः काष्ठमयो हस्ती डवित्थस्तन्मयो मृगः"। सुपद्मोक्ते काष्ठमये १मृगे २द्रव्यवाचिसंज्ञाशब्दभेदे च "द्रव्यशब्दाः एकव्यक्तिवाचिनो हरिहरडित्थडवित्थादयः" का०द०। शब्दकल्पद्रुमेऽयं वर्ग्यमध्यतया निर्देशितस्तन्मूलं चिन्त्यम्।

डहु(हू) पु० दह उ वा अक् लगव्यादि० नि०। लकुचे (मान्दार) "डहुर्गुरु विष्टम्भी त्रिदोषशुक्रदोषकृत्" भावप्र० तद्रूपोक्तिः शब्दरत्नावल्याभयं दीर्घान्ततया तदर्थं पठितः।

डाकिनी स्त्री डस्य त्रासार्थम् अकति अक—वक्रगतौ णिनि ङीप्। १देव्या अनुचरीभेदे। "वार्त्ताञ्च डाकिनीनां च विकटानां त्रिकोटिभिः" ब्रह्मपु०। (डान) इति ख्याते दर्शनमात्रेण २उपद्रवकारिस्त्रीजनभेदे। "डाकिनी शाकिनी भूतप्रेतवेतालराक्षसाः काशीख० ३० अ०।

डाङ्गरी स्त्री डङ्गरी पृषो०। दीर्घकर्कट्याम् (काँकड़ी) राजनि०

डामर पु० शिवप्रोक्ते तन्त्रशास्त्रविशेषे तच्च षड्विधं तेषां मानादिकं वाराहीतन्त्रे उक्तं यथा

"डामरः षड्विधो ज्ञेयः प्रथमो योगडामरः१। श्लोकास्तत्र त्रयस्त्रिंशत् तथा पञ्च शतानि च। त्रिविंशतिःसहस्राणि श्लोकाश्चैव हि संख्यया। गन्धादशसहस्राणि सङ्ख्याताः शिवडामरे२। श्लोकाः सप्तैव निश्चित्य ईश्वरेणैव भाषिताः। तावच्छ्लोकसहस्राणि पञ्च श्लोकशतानि च। गुणोत्तराणि दुर्गाया डामरे३ कथितानि च। नव श्लोकसहस्राणि नव श्लोकशतानि च। सारस्वते४ तथा श्लोकाः पञ्चैव परिकीर्त्तिताः शरसंख्यसहस्राणि श्लोकानां ब्रह्मडामरे५। पञ्चोत्तरशतान्यत्र संख्यानि शिवेन तु षष्टिः। श्लोकसहस्राणि गान्धर्वे६ डामरोत्तमे। श्लोकाश्च षष्टिसंख्याता ब्रह्मणाऽव्यक्तयोनिनेति"।

डालिम पु० दाडिम्ब+पृषो०। ख्यनामख्याते फलप्रधाने वृक्षे भरतः।

डाहल पु० त्रिपुरदेशे त्रिका०।

डाहुक पुंस्त्री० डेति हूयते हू—वा० ऊक पृषो०। दात्यूहखगे शटा० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

डिङ्गर पु० डङ्गर+पृषो०। १डङ्गरशब्दार्थे २क्षेपे ३वने ४धूर्त्ते ५सेवके च शब्दर०।

डिडिका स्त्री यौवनकालजाते पिडकाख्यके रोगभेदे। "यौवने डिडिकास्वेव विशेषाच्छर्दनम् हितम्" सुश्रु०।

डिडिमा पु० स्त्री शुश्रुतोक्ते प्रतुदे खगभेदे स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। प्रतुदशब्दे तद्भेदा दृश्याः।

डिण्डिम पु० डिमडेतिशब्दं माति। १वाद्यभेदे (डेँडरा) अमरः। "आर्यवाक्यचरितप्रतापनाडिण्डिमः" वीरच० "भेरीशङ्खाश्च हनन् हृष्टा डिण्डिमांश्च सहस्रशः" भा०द्रो० १८६अ०। २अपक्वपाकफले पानीयामलके शब्दच०।

डिण्डिमेश्वर पु० शिवपु० उक्ते तीर्थभेदे। [हेमच०।

डिण्डिर पु० डिडि—बा० किरच् आदेरुंस डः। समुद्रफेने

डिण्डिरमोदक न० डिण्डिर इव मोदकः मोदयति मोदि—ण्वुल्। ग्रन्थने (गाँजा) ख्याते मादक द्रव्यभेदे राजनि०।

डिण्डिश पु० डिण्डिक+पृषो०। (टाँडश) इति ख्याते रोमशफले वृक्षभेदे। "डिण्डिशो रुचिकृद्भेदी पित्तश्लेष्मापहः स्मृतः। सुशीतो वातलो रूक्षो मूत्रलश्चाश्मरीहरः। निःशेषबीजं सतिक्तस्वचं पक्वं रुचिकृत्कम् शोणितप्रकृतिम्। कृतप्रियं चक्रदात्वेदण्डं रुचिप्रदं डिण्डिशकं सर्पिषाक्तम्" वैद्यक०।

डिण्डीर पु० डिडि—ईरन् आदेरुंस डः। समुद्रफेने हेमच०।

डित्थ पु० डवित्थशब्दोक्ते काष्ठमये १हस्तिनि एकव्यक्तिमात्रबोधके २संज्ञाशब्दभेदे तत्प्रतिपाद्ये ३अर्थभेदे च।

डिप संहतौ वा चुरा० उभ० पक्षे भ्वा० आत्म० अक० सेट्। डेपयति—ते डेपते अदित् अडिडेपत् त।

डिप प्रेरणे वा चु० उभ० पक्षे तुदा० पर० सक० सेट्। डेपयति—ते अडीडिपत्-त कुटा० डिपति अडिपीत्। दिवादित्वमपीच्छन्ति डिप्यति इरित् अडिपत् अडेपीत्।

डिप संहतौ वा चुरा०उ०पक्षे भ्वा०आत्म०अक०सेट् इदित्। डिम्पयति-ते डिम्पते। अडिडिम्पत्-त अडिम्पिष्ट।

डिब संघे प्रेरणे च वा चु० उभ० पक्षे भ्वा०पर० सक० सेट् इदित्। डिम्बयति-ते अडिडिम्बत् डिम्बति अडिम्बीत्।

डिभ हिंसे संहतौ वा चुरा०उभ०पक्षे भ्वा०पर०सक० सेट्। इदित्। डिम्भयति-ते अडिडिम्भत्-त डिम्भति अडिम्भीत्।

डिम हिंसने भ्वा० पर० सक० सेट्। डेमति अडेमीत्।

डिम पु० डिम-क। दृश्यकाव्यरूपनाटकभेदे। "मायेन्द्रजाल-संग्रामक्रोधोद्भ्रान्तादिचेष्टितैः। उपरागैश्च भूयिष्ठो डिमः ख्यातोऽतिहत्तकः" सा० द० तल्लक्षणमुक्तम्।

डिम्ब पु० डिबि-घञ् अच् वा। १भये, २कलहे, ३फुप्फुसे च हारा० ४डमरे, अमरः ५भयध्वनौ ६प्रसूते, ७प्लीहनि, ८विप्लवे च मेदि०।

डिम्बाहव न० डिम्बं भयध्वनियुक्तमाहवम् युद्धम्। युद्धभेदे तस्य नृपतिशून्यतया भययुक्तध्वनिमत्त्वात् तथात्वम्। "डिम्बाहवहतानां च विहितं पार्थिवेन च" मनुना तद्युद्धहतस्य सद्यःशौचमुक्तम्। जटाधरे पुंस्त्वपाठः प्रामादिकः आहवशब्दान्तत्वात् द्वन्द्वतत्पुरुषयोः परवल्लिङ्गताविधानात् क्लीवत्वौचित्यात्। "डिम्बाहवार्दितानाञ्च असुराणां परायणम्" भा०आ०२१ अ०।

डिम्बिका स्त्री डिबि-ण्वुल्। १कामुक्यां २जलविम्बे ३श्योणाकवृक्षे च शब्दरत्ना०। अच् गौरा० ङीष्। डिम्बीत्यप्यत्र।

डिम्भ त्रि० डिभि-अच्। १शिशौ अमरः २मूर्खे मेदि०।

डिम्भक पु० डिम्भ+स्वार्थे क। १बालके शब्दर०२शाल्वदेशपति ब्रह्मदत्तसुतभेदे। तत्कथा हरिवं० २८१अध्यायादौ दृश्या "हंसो ज्येष्ठो नृपसुतो डिम्भकोऽनन्तरोऽभवत्" "हंसश्च डिम्भकश्चैव तत्सर्वं महामते!"।

डिम्भचक्र न० स्वरोदयोक्ते शुभाशुभसूचके चक्रभेदे चक्रशब्दे २८२० पृ० दृश्यम्।

डी नभोगतौ (ओड़ा) भ्वा०आ०अक०सेट्। डयते अडयिष्ट डिड्ये डीनः। प्राद्युपसर्गभेदे खगगतिभेदाः खगगतिशब्दे २४१४ पृ०दृश्याः।

गतौ दिवा० आ० सक० सिघराट्ः। डीयते।

डीतर त्रि०डी-क्विप् ततस्तरप्। नभोगतियुक्ततरे "तस्मादिमा अजा अरा डीतरा आक्रममाणा इव यन्ति" शत० ब्रा०४।५।१।५।

डीन न० डी-भावे क्त। पक्षिगतिभेदे जटा०। खगगतिशब्दे २४१४पृ० दृश्यम्। २आगमशास्त्रविशेषे च यथा "डामरं डमरं डीनं ज्ञुतं कालीविलासकम्। सप्तकोटिमिता यस्मा मम वक्त्रात् विनिर्गताः" मुण्ड० त०।

डीनडीनक न० पक्षिगतिभेदे खगगतिशब्दे २४१४ पृ० दृश्यम्। [दृश्यम्।

डीनावडीनक न० खगगतिभेदे खगगतिशब्दे २४१४ पृ०

डुण्डुभ पुंस्त्री० डुण्डु इत्यनुकरणशब्दं भणति तेन भाति वा भण-भा-वा ड। (ढोंड़ा) इति ख्याते सर्पभेदे अमरः। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। "शयानं तत्र चापश्यत् डुण्डुभं वयसान्वितम्" भा० आ०६अ०। पृषो० अन्त्यलोपे डुण्डुरपि तत्रार्थे पुंस्त्री० त्रिका०।

डुण्डुल पुंस्त्री डुण्डु इति शब्दं लाति ला-क। क्षुद्रपेचके राजनि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

डुल पु० डु इति शब्दं लाति ला-क। पेचकभेदे ततः वरणा० चतुरर्थ्यां अ। डुल्य तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि०।

डुलि स्त्री डुलि+पृषो०। कमठ्याम् डुलौ रायमुकुटः।

डुलिका स्त्री डुलिरिव कायति कै-क। खञ्जनाकारे खगभेदे जटाधरः।

डोडिका स्त्री (करेलुया) इति प्रसिद्धे फलशाकविशेषे। "डोडिका पुष्टिदा हृष्या रुच्या वह्निप्रदा लघुः। हन्ति पित्तकफार्शांसि क्रिमिगुल्मविषामयान्"। "बल्यं डोडीफलमविकलं छिन्नमीषत् तोये स्विन्ने हिङ्गुप्रणयिनि ततो वेसवारेण सिद्धम्। गव्यं तक्रं कथितनिहितं साधितं रामठेन खादन् खादन् निभृतमसृतं निन्दितं भोक्तुमिच्छेत्। सम्भूय शुष्कं तरणेः प्रतापात् प्रतप्तमाज्येन च डोडिकाकम्। यस्यैव्यवं रामठदत्तवासं खादन्नरो निन्दति व्यञ्जनानि। डोडिका वातला रुच्या शीता गुर्वी विपाकहा। हस्तिना रोचना हृद्या पक्विमा कफकर्त्तरी" शब्दार्थचि० धृतवाक्यम्। [दृश्यम्।

डोडी स्त्री डोडिकायां क्षुपभेदे राजनि०। डोडिकाशब्दे

डोम पु० स्त्री स्वनामख्याते सङ्कीर्णजातिभेदे स्त्रियां ङीष्। तत्स्पृश्यत्वमुक्तं मत्स्यसूक्ततन्त्रे १८ पटले "चण्डालश्चैव डोमश्च मानकश्च तथा यतिः। दक्षीरश्चैव भगक्षीरो भूषण्डश्च हवाश्रमी। डवा सुयज्ञी लिङ्गधारी सप्त एते यशस्विनि!। स्पृष्ट्वा प्रमादतः स्नात्वा गायत्र्यष्टशतं जपेदिति"।

डोर न० दोष्+रा-ड पृषो०। हस्तबन्धादौ बन्धनसूत्रे "कोऽनन्त इत्युदीर्याथ रुत्वा तत्करपल्लवम्। हस्तादाकृष्य तद्डोरं छिन्नवान् पावकोपरि" भविष्य० पु० स्वार्थे क तत्रार्थे न०। तत्रैव "चतुर्दशग्रन्थियुक्तं कुङ्कुमाक्तं सुडोरकम्। स्त्रियश्च पुरुषश्चैव बध्नीयात् वामदक्षिणे"। [राजनि०।

डोरडी स्त्री डोरमिव डयते डी-ड गौरा०ङीष्। वृहत्याम्

डुल क्षिप्तीकरणे चु० उभ० सक० सेट्। डोलयति ते अडि-

डुवत् न । कात्या० श्रौ० १६।१२० सूत्रभाष्ये "मिश्रयति आड़ालयतीत्यर्थः" कर्कः। "मेचयतिराड़ालनार्थः" कात्या० श्रौ०१०।४।७। कर्कः "पार्श्वेनाज्यं वसां च मिचयत्याड़ालयति" ५।८।१८। कर्कः।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्य्यविरचिते वाचस्पत्ये डकारादिशब्दार्थसङ्कलनम्।

ढ

ढकारो व्यञ्जनवर्णभेदोऽर्द्धमात्राकालोच्चार्य्यः मूर्द्धन्यः टवर्गीयः। तस्योच्चारणे जिह्वामध्यभागेन मूर्द्धः स्पर्शः आभ्यन्तरप्रयत्नः। संवारनादघोषा महाप्राणश्च बाह्यप्रयत्नाः। मातृकान्यासेऽस्य दक्षपादाङ्गुलिमूले न्यस्यता। वर्णाभिधाने अस्य वाचकशब्दा उक्ता यथा "ढो ढक्का निर्गुणः शूरो धनेशो धनदेश्वरः। अर्द्धनारीश्वरश्रोत्रलोश्चरस्त्रिशिखो नरः। दक्षपादाङ्गुलीमूलं सिद्धिदण्डो विनायकः। महाशक्तिपुरा वह्निर्निर्गुणो निधनो धनी। विघ्नेशः पाशिनी तद्धारिणी क्रोडपुच्छकः। एकाङ्गुरं च दुर्गात्मा विशाखा श्यामणोरतिः"। एतदधिष्ठातृदेवतारूपं वर्णोद्धारतन्त्रे उक्तं यथा। "रक्तोत्पलनिभां रम्यां रक्तपङ्कजलोचनाम्। अष्टादशभुजां भीमां महामोक्षप्रदायिनीम्। एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत्"। अस्य स्वरूपं कामधेनुतन्त्रे उक्तं यथा

"ढकारः परमाराध्यो या स्वयं कुण्डली परा। पञ्चदेवात्मकं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा। सदा त्रिगुणसंयुक्तं आत्मादितत्त्वसंयुतम्। रक्तविद्युल्लताकारं ढकारं प्रणमाम्यहम्"। मातृकान्यासेऽस्य प्रथमोपन्यासे विशोभा फलम् उभयत्र प्रमाणं दृश्यम्।

ढ पु० १ढक्कायां २शुनि ३श्वलाङ्गूले च मेदि०। तस्य तदाकृतित्वात् तथात्वम्। ४निर्गुणे ५ध्वनौ च एकाक्षरको०

ढकार पु० ढ+स्वरूपे कारप्रत्ययः। ढस्वरूपे वर्णे "ढकारं प्रणमाम्यहम्" कामधेनुत०। "ढकारस्य ढकारे परे लोपः" सि० कौ०।

ढक्का स्त्री ढगिति कायति कै-क। यशःपटहे (ढाक) ख्याते वाद्यभेदे अमरः। "न ते डडुकेन न सोऽपि ढक्कया न मर्द्दलैः सापि न तेऽपि ढक्कया" नैषधम्।

ढक्कानादचलज्जला स्त्री ढक्काया नाद इव चलज्जलं तद्रवो यस्याः। गङ्गायाम्। "ढक्कानादचलज्जला" काशी० गङ्गास्तवः।

ढक्कारवा स्त्री ढक्काया रव इव रवो यस्याः। तारिणीदेव्याम् "ढक्कारवा च ढक्कारी" तारसहस्रनाम।

ढक्कारी स्त्री ढगिति शब्दं करोति कृ-अण् उपप०स० गौरा० ङीष्। तारिणीदेव्याम् "ढक्कारवा च ढक्कारी ढक्कारवरवाद्यका" ताराहस्रनाम।

ढगण पु० मात्रावृत्ते त्रिमात्रिकप्रस्तारभेदे तद्भेदाश्च त्रयः "तत्स्वरूपादिकं यथा (ऽ।) १ ध्वजः। (।ऽ) २तालः। (।।।) ३ तालुवम्।

ढण्टी स्त्री वाद्यभेदे "ढण्टीवाद्यस्वरूपा च ढकाराक्षररूपिणी" रुद्रया० अन्नपूर्णासहस्रनाम।

ढामरा स्त्री हंस्याम् शब्दार्थचि०।

ढाल न० स्वनामख्याते चर्म्मशयादौ फलके तद्विद्यतेऽस्य इनि ढालिन् तद्युक्ते त्रि०। "ढालिपक्षजयकरी ढकारवर्णरूपिणी" अन्नपूर्णास्तवः। स्त्रियां ङीप्।

ढुण्ढ अन्वेषणे भ्वा० सक० पर० सेट्। ढुण्ढति अढुण्ढीत्। डुढुण्ढ। ढुण्ढिः।

ढुण्ढि पु०ढुण्ढ-इन्। काशीस्थे गणेशभेदे तन्नामनिरुक्त्यादिकं काशीख० ५७अ०उक्तं यथा "अन्वेषणे ढुण्ढिरयं प्रथितोऽस्ति धातुः सर्वार्थढुण्ढिततया भव ढुण्ढिनामा। काशीप्रवेशमपि को लभतेऽत्र देही तोषं विना तव विनायक! ढुण्ढिराज!" तन्माहात्म्यं तत्रैव यथा "ढुण्ढे प्रणम्य पुरतस्तव पादपद्मं यो मां नमस्यति पुमानिह काशिवासी। तत्कर्णमूलमधिगम्य पुरा दिशामि तत्किञ्चिदत्र न पुनर्भवतास्ति येन। यः प्रत्यहं नमति ढुण्ढिविनायकं त्वां काश्यां प्रगे प्रतिहताखिलविघ्नसंघः। नो तस्य जातु जगतीतलवर्त्तिनस्तु दुष्प्रापमत्र च परत्र च किञ्चनापि। प्रथमं ढुण्ढिराजोऽसि मम दक्षिणतोऽनाक्। आढुण्ढ्य सर्वभक्तेभ्यः सर्वार्थान् संप्रयच्छसि"। तस्य यात्राविधानमुक्तं तत्रैव यथा "माघशुक्लचतुर्थ्यान्तु नक्तव्रतपरायणाः। ये त्वां ढुण्ढेऽर्चयिष्यन्ति तेऽर्च्याः स्युरसुरद्विषाम्। विधाय वार्षिकीं यात्रां चतुर्थीं प्राप्य तापसीम्। शुक्लां शुक्लतिलैर्लड्डून् प्राश्नीयात् कण्डुकान्

प्रती । कार्य्या बाला प्रयत्नेन चोलचित्रिमभीप्सुभिः । तस्यां चतुर्थ्यां त्वत्प्रीत्यै ढुण्ढे ! सर्वोपसर्गहृत् । तां बालां नाम यः कुर्य्यान्निवेद्य तिलडुण्डुकान् । उपवास सङ्घस्तु स इन्द्राचिन् समाश्रया । होमं तिलाज्यद्रव्येण यः करिष्यति भक्तितः। तस्यां चतुर्थ्यां मन्त्रज्ञस्य मन्त्रः प्रसेत्स्यति" ।

ढोल पु॰ गले दोलायमानतया वाद्यमाने स्वनामख्याते वाद्यभेदे। "ढक्काढोलप्रिया नित्या ढोलवाद्यप्रमोदिनी । ढोलरूपा ढोलधरा ढोलशब्दस्वरूपिणी" इति रुद्रयामले अन्नपूर्णासहस्रनामस्तोत्रम् ।

ढक्काढोलप्रिया स्त्री ढक्काढोलौ तच्छब्दः प्रियोऽस्याः । अन्नपूर्णायाम् ढोलशब्दे दृश्यम् ढोलरूपादयोऽप्यत्र ।

ढौक प्रेरणे गत्याञ्च भ्वा॰ आत्म॰ सक॰ सेट् । ढौकते अढौकिष्ट डुढौके । "तं विप्रदर्शं कृतघातयत्ना यान्तं वने रात्रिचरी डुढौके" भट्टिः । "शकुन्तला वत्सं ढौकते" शकु॰। णिचि ढौकयति ते "राक्षसोऽतर्जयत् सूतं पुनश्चाढौकयद्रथम्" भट्टिः । ऋदित् अडुढौकत् त।

इति वाचस्पत्ये ढकारादिशब्दार्थसङ्कलनम्

ण

णकारो व्यञ्जनवर्णभेदोऽर्द्धमात्राकालोच्चार्य्यः मूर्द्धन्यः टवर्गीयः । अस्योच्चारणे जिह्वामध्येन मूर्द्धः स्पर्शः नासिकायाश्च प्रभेदश्च आभ्यन्तरप्रयत्नः । संवारनादघोषाः अल्पप्राणश्च बाह्यप्रयत्नाः । मातृकान्यासेऽस्य दक्षपादाङ्गुल्यग्रे न्यस्यता। अस्य वाचकशब्दाश्च वर्णाभिधाने उक्ता यथा "णो निर्गुणं रतिर्ज्ञानं जम्भनः पक्षिवाहनः। जया शम्भो नरकजित् निष्कलो योगिनीप्रियः । द्विमुखं कोटवी श्रोत्रं समृद्धिर्बोधिनी मता । त्रिनेत्रो मानुषी व्योम दक्षपादाङ्गुलीमुखम् । माधवः शङ्खिनी वीरो नारायणश्च निर्णयः" । एतदधिष्ठातृदेवतारूपं वर्णोद्धारतन्त्रोक्तं यथा "ध्यानमस्य णकारस्य प्रवक्ष्यामि च तत् शृणु । द्विभुजां वरदां रम्यां भक्ताभीष्टप्रदायिनीम् । राजीवलोचनां नित्यां धर्मकामार्थमोक्षदाम् । एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत्" । एतत्स्वरूपं कामधेनुतन्त्रोक्तं यथा "णकारः परमेशानि ! या स्वयं परकुण्डली । पीतविद्युल्लताकारः पञ्चदेवमयः सदा । पञ्चप्राणमयं देवि ! सदा त्रिगुणसंयुतम् । आत्मादितत्त्वसंयुक्तं । महामोक्षप्रदायकम्" । मात्राद्यवृत्तेऽस्य प्रथमोपन्यासे मरणं फलम् मूलं डशब्दे दृश्यम् ।

ण पु॰ णख—गतौ ड पृषो॰ णत्वम् । १बिन्दुदेवे, २भूषणे, ३गुणवर्जिते, ४पानीयनिलये मेदि॰ । ५निर्णये, ६ज्ञाने च न॰ एकाक्षरको॰ ।

णख गतौ भ्वा॰पर॰सक॰सेट् । णोपदेशत्वात् सति निमित्ते णत्वम् । नखति प्रणखति । अनखीत्—अनाखीत् । ननाख नेखतुः । एवं णादिधातूनां गणपाठे णादित्वं प्रयोगे नादित्वं सति निमित्ते णत्वमिति बोध्यम् ।

णट नृत्ये चाभिनये नटकार्य्ये हिंसायामयं न णोपदेशी भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट् । नटति प्रणटति अनाटीत् अनटीत् । ननाट नेटतुः । हिंसायाम् प्रनटति । नटः नाट्यम् ।

णट नृत्ये भ्वा॰पर॰अक॰सेट् । नटति प्रणटति अनाटीत्-अनटीत् ननाट नेटतुः घटा॰ । नटयति अनीनटत् ।

"णट नृत्ये । इत्ययमेव पूर्वमपि पठितम् । तत्रायं विवेकः । पूर्वपठितस्य नाट्यमर्थो यत्कारिषु नटव्यपदेशो वाक्यार्थाभिनयो नाट्यम् । घटादौ तु नृत्तं नृत्यं चार्थो यत्कारिषु नर्त्तकव्यपदेशः पदार्थाभिनयो नृत्यम् गात्रविक्षेपमात्रं नृत्तम् । केचित्तु घटादौ णट नताविति पठन्ति । नतावित्यन्ये । णोपदेशपर्युदासवाक्ये भाष्यकृता नाटीति दीर्घपाठात् घटादिर्णोपदेश एव" सि॰कौ॰

णद अव्यक्तशब्दे भ्वा॰ पर॰ अक॰ सेट् । नदति प्रणदति अनादीत् अनदीत् । ननाद नेदतुः नदः । नादः नदनम् नदितम् । सति निमित्ते एतत्पूर्ववर्त्तिनः अप्युपसर्गस्य णत्वम् । प्रणिनदति परिणिनदति ।

"वाष्पवानदद्घोरम् रुधिरस्राव्यवर्षत" हरिवं॰१८४अ॰। "नदति मही गम्भीरम्" ह॰सं॰ ५४अ॰ । "शब्दं घोरं नदन्ति" भा॰व॰२६७अ॰ "शिवाश्चैवाशिवान्नादान्नदन्ते" हरिवं॰१८४अ॰। आर्षस्तङ् । णिचि नादयति "नदय-

भ्रेति पृथिवीमुत द्याम्" ऋ०८।८७।१२। "आ मातु-
पृष्ठे नदयन्त पृथिव्याः" ऋ०७।७।२। छान्दसो ह्रस्वः।
लोके तु न ह्रस्वः। "नादयन्नपयोऽचेव सर्वाः सविदिशो
दिशः" भा०व० २५२२ श्लो०। अन्तर्भूतण्यर्थे तु अस्य
सकर्मकता "नृत्यावसाने नटराजराजो ननाद ढक्कां
नव पञ्च वारान्" शब्देन्दुशेखरधृतवाक्यम्।

अनु+नादेनानुकरणे सक०। "तथा च तेषां वदतां महा-
त्मनां दिवं च खञ्चानुननाद निस्वनः" रामा०२।१११अ०।

अभि+आभिमुख्येन शब्दकरणे। "पुत्रेति तन्मयतया तर-
वोऽभिनेदुः" भाग० १।२।२।

उद्+उच्चैःशब्दकरणे। "कावमेघइवोन्नदन्" भा०द्रो०६८१४

प्रति+प्रतिशब्देन अनुकरणे सक०। "भयं प्रति नदन्तस्तान्"
भा० भी०४५।१८।

णद भाषे चु० उभ० सक० सेट्। नादयति ते प्रणादयति
अनीनदत्-त। ननाद नेदतुः।

णभ हिंसे भ्वा० आत्म० सक० सेट्। नभते प्रणभते लृदित्
अनभत् अनभिष्ट। नेभे। "नभन्तामन्यकेषां ज्याका
अधिधन्वसु" ऋ०१०।१३३।१। "नभन्तां हिंसयन्ताम्"
भा० आर्षस्तङ्। "नाभाकस्य प्रशस्तिभिः" निरुक्तधृता
ऋक्। वेदेऽस्य कश्चित् तुम्। "उन्नभाय पृथिवीं भिन्धीदं
दिव्यं नभः" तैत्ति०स०२।४।८।२।

णभ हिंसे दिवा० क्र्या० च पर० सक० सेट्। नभ्यति
प्रणभ्यति नभ्नाति। अनाभीत्-अनभीत्। ननाभ नेभतुः।

णम प्रह्वे अक० गतौ सक० भ्वा० पर० अनिट्। नमति
प्रणमति अनंसीत्। ननाम नेमतुः नेमिथ ननन्थ।
नतः नतिः नामः नत्वा नन्ता नम्यः आनाम्यः। अस्य
अनन्तत्वेन णत्वादित्वे प्राप्तेऽपि अनुपसर्गाद्वेति नियमात्
वा तथात्वम्। नमयति नामयति उपसर्गात्तु उन्नमय-
तीत्येव। नतिश्च आकर्षबोधकव्यापारभेदः स च करशिरः
संयोगादिः आकर्षबोधशालिनः कर्मता। नमति गुरुम्
दुःखितशब्दे उदा०। न्यग्भावे (नोया) अकर्म०। ततः
कर्मकर्त्तरि न यक्चिणौ नमते अनंस्त। "शुम्भेभिरस्मे
वसवो नमध्वम्" ऋ० ७।५६।१७। "एते द्यूने युवतयो
ऽनमन्त" १०।३०।६। न्यग्भावे "अनंसीद्भूर्भरेणास्य" भट्टिः।
"उन्नमति नमति वर्षति गर्जति मेघः करोति तिमि-
रौघम्। प्रथमश्रीरिव पुरुषः करोति रूपाण्यनेकानि"
मृच्छ०। "नतभ्रुवो नक्षत्रनाथनेत्रः" उद्भटः। "पुष्पभारनता
लता" रामा० २।९६ अ०। "तथाभिधानाद् व्यथते
नताननः" किरा०। भट्टि नंनम्यते। "नंनम्यमाना
फलदित्सयेव" भट्टिः।

अभि+आभिमुख्येन नमने। "देवान् वै यज्ञो नाभ्यनमत्"

अव+न्यग्भावे अधोभवने (नीचे नोओया) अक०। "स्त-
व्यादाद् अवनवनते" मेघ०। णिच् अवनमयति
"अवनामितमेढ्रस्य मेढ्रे" सुश्रु०। "शिरः सुकण्ठो
जग्राह सहस्तेनावनाम्य च" हरिवं० ६९ अ०।
केचिच्छराकोपभयात् शिरांस्यवनामिरे" भा०आ०१२४अ०।
आर्षो न ह्रस्वः आम्भावश्चार्षः।

उद्+ऊर्द्ध्वगतौ उच्चभवने उत्थाने च अक०। "उत्थायोत्थाय
तत्रैव दरिद्राणां मनोरथाः। हृदयेषु विलीयन्ते विध-
वास्त्रीस्तनाविव" पञ्चत०। "स्थितः सर्वोन्नतेनोर्वीम्" रघुः

अभि+उद्+आभिमुख्येनोन्नतौ अक०। "अभ्युन्नताङ्गुष्ठ-
नखप्रभाभिः" कुमा०। "अभ्युन्नता पुरस्तादवगाढा
जघनगौरवात् पश्चात्" शकु०।

उप+प्राप्तौ सक० स्वयमुपस्थितौ अक०। "यं वनिता
दीक्षोपनमेत"। "अभ्यागो ह यद्येनं साधवो धर्मा
आ च गच्छेयुरुप च नमेयुः" छा०उ०। "यदा तु पर-
बाधयान्ध आत्मने नोपनमति" भाग० ५।१४।१४ श्लो०।
"मत्संयोगः कथमुपनमेत् स्वप्नजोऽपि प्रियायाः"
मेघ०। "परलोकोपनतं जलाञ्जलिम्" कुमा०।

परि+तुल्यरूपसत्तया वस्तुनोऽन्यथाभवने अक० आत्म०। यथा
दुग्धपरिणामः दधि मृत्परिणामः घटादिः। "तथा
तैजसमन्तःकरणमपि चक्षुरादिद्वारा घटादिविषयदेशं
गत्वा घटादिविषयाकारेण परिणमते" "समसत्ताककार्यो
त्पादः परिणामः इति" वेदा०प०। कर्मकर्त्तरि आत्मनेपद-
मित्यन्ये "परिणामस्वभावा हि गुणा नापरिणम्य
क्षणमप्यवतिष्ठन्ते" सा०त०कौ०। गजानां तिर्य्यग्दन्तप्रहारे
सक०। "विध्ये नागः पर्य्यणंसीत् स एव" माघः। पर्य्यणं-
सीत् तिर्य्यक् प्रजहारेत्यर्थः। "तिर्य्यग्दन्तप्रहारैस्तु गजः
परिणतो मतः" वैजयन्ती। प्रौढताप्राप्तौ अक०।
"दिवसाः परिणामरमणीयाः" शकु०। "ता एवौषधयः
कालपरिणामात् परिणतवीर्य्या भवन्ति" सुश्रु०। परि-
पाके च "आहारस्य सम्यक्परिणतस्य" सुश्रु० सम्यक्नमने
सक०। "यस्तं परिणमेच्च तत्" भा० उ० ११०७।

प्र+प्रकर्षेण नतौ। "प्रणमेद्दण्डवद्भूमौ" भाग० ६।१९।८।
"प्रणेमुर्भुवि मूर्द्धभिः" भाग० १।१।२८। "उरसा
शिरसा दृष्ट्या वचसा मनसा तथा। पद्भ्यां कराभ्यां

जातुष्यां प्रणामोऽष्टाङ्ग उच्यते” नृसिंह पु० उक्ते गतिभेदे च ।

प्रति+प्रतीपगतौ ।

वि+विशेषेण नतौ ।

वि+परि+भावस्य विकारभेदे अक० आत्म० “षड्भावविकारा भवन्तीति वार्ष्यायणिः । जायतेऽस्ति विपरिणमते वर्द्धते अपक्षीयते नश्यतीति, जायत इति पूर्वभावस्यादिमाचष्टे नापरभावमाचष्टे नो प्रतिषेधति । अस्तीत्युत्पन्नस्य सत्त्वस्यावधारणं, विपरिणमत इत्यप्रच्यवमानस्य तत्त्वाद्विकारं, वर्द्धत इति स्वाङ्गाभ्युच्चयं,सांयौगिकानां वार्थानां, वर्द्धते विजयेनेति वा, वर्द्धते शरीरेणेति वा । अपक्षीयत इत्येतेनैव व्याख्यातः प्रतिलोमं, विनश्यतीत्यपरभावस्यादिमाचष्टे न पूर्वभावमाचष्टे न प्रतिषेधति” निरु०१।२।

अन्यविभक्त्यन्ततया श्रुतस्य शब्दस्य अन्यविभक्त्यन्ततया परिकल्पने “कर्त्तरि शब्विधानात् कर्त्रग्रहणमनुवर्त्तते । तच्च प्रथमया विपरिणम्यते” पा० सू० व्याख्या । “अर्थवशात् विभक्तेर्विपरिणामः” परिभाषा ।

सम्+सम्यग्नतौ । “धीरः संनमेत बलीयसि” भा० उ० ११२० । “संनताः फलभारेण पुष्पभारेण च द्रुमाः” रामा०आ०१।१६अ०। [अनयीत् । अनाय नेयतुः ।

णय गतौ रक्षणे च भ्वा० पर० सक० सेट् । नयति प्रणयति

णर्द शब्दे भ्वा० पर० अक० सेट् । नर्दति अनर्दीत् । ननर्द प्रणर्दति । नर्दनम् नर्दतः ।

“दुःशासनस्य रुधिरं यदा पास्यति भारतः । आनर्द नर्दतः सम्यक् तदा युद्धं भविष्यति” भा० उ० १४०अ० । “उद्यानाय नर्दन्ति यथा गोवृषभास्तथा” १३१ अ० । ‘नर्दमानो महानादं प्रावृषीव बलाहकः” भा० भी० १०१ अ० । “मत्ता नर्दन्तु कुञ्जराः” रामा० २।१०५ अ० ।

णल गन्धे भ्वा० पर० सक० सेट् । नलति प्रणलति । अनालीत् । ज्वला० णः नालः ।

णश अदर्शने ध्वंसे च दिवा०पर०अक०सेट् । नश्यति प्रणश्यति अनेशत् षा० अन्यमते नशत् षान्तत्वे न णत्वम् प्रनष्टः ।“फलभोग्यो न नश्यति” “प्रनष्टस्वामिकं द्रव्यम्” याज्ञ० । “चेष्टा अनेशन्निखिलास्तदास्याः शरेषुपातैरिवता विधूताः” नैषध० “एतेन कुकुत्तमवृषन एष नैषादेयोऽग्निचित्वा” “ध्रुवाणि तस्य नश्यन्ति अध्रुवं नष्टमेव च” हितो० “आ पाप ! सर्वं नष्टः पराणपि नाशयिष्यसि” प्रबो० च० ।

णस कौटिल्ये भ्वा० आत्म० अक० सेट् । नसते प्रणसते । अनसिष्ट । नेसे

णह बन्धने दिवा० उभ० सक० अनिट् । नह्यति-ते प्रणह्यति-ते । अनात्सीत् अनद्ध ननाह नेहे । नद्धा नद्धः नद्धी । “यथा युगं वरत्रया नह्यन्ति” ऋ० १०।६०।८ “खर्जूरीस्कन्धनद्धानाम्” रघुः । ‘अमृतोत्पादने नद्धो भुजगेनेव मन्दरः” रामा० सुन्द० २४ अ० ।

अपि+धारणे वा आदेरल्लोपः । पिनह्यति अपिनह्यति । “पिनद्ध शार्ङ्गं कवचं पिनह्य” भट्टिः । “आमुच्य कम्बूपरिहाटके शुभे विमुच्य वेणीमपिनह्य कुण्डले” भा० वि० ११ अ० । विशेषेण बन्धने नियन्त्रणे च । “पिनद्धां धूमजालेन प्रभामिव विभावसोः” भा०व०६८अ० “बहुधा तु पिनद्धाङ्गैर्हिमवच्छिखरैरिव” भा० आ० १८५ अ० ।

अव+सम्यग्बन्धने । “अवनद्धं दुर्गन्धि पूर्णं मूत्रपुरीषयोः” मनुः ।

आ+सम्यग्बन्धने “वरत्राया दाम्नीनह्य यानः” ऋ०१०।१०२।८ “आनद्धावरणैः कालैः” भा० भी० ११८ अ० । “आनह्यते यस्य विधूयते च पापच्यते क्लिश्यति चापि मार्गा” सुश्रु०

परि+आ+परितो बन्धे सक० । “सोमपर्य्याणहनेन पर्य्यानह्यति” शत० ब्रा० ३।२।४।६

उद्+उत्तोल्य बन्धने । “अस्य द्वयपोऽस्थिमध्यमनुप्रविश्य मज्जानमुन्नह्यति” “वाताबन्धमुन्नह्यति वातपित्तकम्” सुश्रु० अतिबन्धने च । ‘ते नेह मद्याः सहसा पिबेत्तु वीर्य्योन्नद्धाः कृतवैरास्त्वया ते” भा० भी० ८१ अ० ।

सम्+उद्+सम्यग्बन्धने । ‘बलमीकवत् समुन्नद्धमन्तः कुर्वन्ति विद्रधिम्” सुश्रु० । पाण्डित्याभिमाने गर्वे च “अलाम्बुसमुन्नद्धौ पण्डितम्मन्यगर्वितौ” अमरः । तत्र पाण्डित्यमाने “अस्त्रतयसमुन्नद्धो दरिद्रश्च महामनाः” भा०उ०२२अ० । गर्वे “अर्थं महान्तमासाद्य विद्यामैश्वर्य्यमेव वा । विचरत्यसमुन्नद्धो यः स पण्डित उच्यते” भा० उ० ३२अ० । सन्नद्धे च “परोक्षेण समुन्नद्धमपयोतकण्ठश्च कातरः” भाग० ११।१५।४

उप+उपरिबन्धने । “विनाययेत् शिलामतन्त्रितश्च शुद्धं ग्रन्थं चाप्युपनाहयेत्तु” सुश्रु० । उपानद् क्विपि पूर्वस्वरदीर्घः ।

नि+नियन्त्रणे । “कृशधिः पृष्ठे निनद्धः” ऋ० ६।७५।५

परि+परितो बन्धने । “न तां बध्नी परिणद्धे्यक्ततमां भ्रान्तस्तु” भा० आ० २८ अ० । विकारे “परिणाहो

विमाजता" अमरः। "कपाटवक्षाः परिणद्धकन्धरः" रघुः। क्विपि घञि परे वा दीर्घः परी(रि)णाहः।

सम्+सम्यग्बन्धने कवर्यादिधारणे च।

"जग्राह कृष्णं कवरीं च विच्युतां संनह्यतीं वामकरेण वल्गुना" भाग० ८।१२।१६। "कवचेन महार्हेण सन्नद्धः कृतवाम्" भा० वि० ३७ अ०।

णास भ्वगो भ्वा० आत्म० अक० सेट्। नासते प्रणासते अनासिष्ट ननासे। ऋदित् अननासत्-त।

णिक्ष चुम्बने भ्वा० पर० सक० सेट्। निक्षति प्रणिक्षति। णत्वस्य वा णत्वमिति पाणिनिः। सर्वत्र वा णत्वम् शब्द० "निक्ष दर्भं सपत्नान् मे" अथ० १९।२८।१ आर्षत्वात् पदयो-र्व्यत्यासः। "याः पार्श्वे उपर्षन्त्यनुनिक्षन्ति पृष्टीः" अथ० ९।८।११ "प्रणिक्षिष्यति नो भूयः प्रनिन्द्राणान् अभून्ययम्" भट्टिः। "निमीदिर्न मात्यश्चर्यषा जातवेदो विनिक्ष" अथ० ५।१।२५

वि+नाशने "निमीते स्वस्ति रयो विनिक्षे" ऋ० ५।२।८ "विनिक्षे नाथाय" भा० कार्यस्तक्।

णिजि शोधने अदा० आत्म० सक० सेट् इदित्। निङ्क्ते प्रणिङ्क्ते अनिङ्क्त निनिञ्जे। शुद्धौ अक०।

"अयं राक्षसभीवर्गे निक्तो भूयासमुत्तमः" अथ०। १।५।२।(निक्तः शुद्धः)"यस्य नास्ति निजा प्रज्ञा केवलं तु बहुश्रुतः" भा० उ० ५४ अ०। "बुद्धिः यततमभ्येति व्यावेद्य पूरुषं निजा" भा० व० १० अ०। "कुल-जनस्य निजेन तेजसा" रघुः। निजेन शुद्धेन।

णिज शोधने सक० शुद्धौ अक० जु० उभ० अनिट्। नेनेक्ति प्रणेनेक्ति। नेनिजानि नेनिक्ते अनेनेक् अनेनिजम् अनेनिक्त इरित् अनिजत् अनैक्षीत् अनिक्त।

"माकन्दी फलके तस्मै नेनिज्यास्त्रकः शनैः" भट्टिः "मरो निनिक्त रश्मिभिः ऋ० १०।१२२।६

अव+सम्यक् जलप्रोक्षणेन शोधने। "यदत्रसं क्रूरमभूत् तदत्रैता एतदकार्षीत्तस्मात् पाणी अवनेनिक्ते"। शत० ब्रा० १।२।५।२२।

"अथोदपात्रमादायावनेजयति। असाववनेनिक्ष्वेत्येव यजमानस्य पितरमसाववनेनिक्ष्वेति पितामहमसाव-वनेनिक्ष्वेति प्रपितामहं तद्यथा विश्वतेऽभिषिञ्चेदेवं तत्" शत०ब्रा०२।४।२।१६।"अवनेनिज्य हारणार्थं पिण्ड-मोतु नाभीगौ पाणी शोधयेति" शा०। पिण्डदानार्थ-पात्रमुखे जलमोचने तत् प्रकारः शा० स० उक्तो यथा

"प्रागग्रेष्वथ दर्भेषु आद्यमामन्त्र्य पूर्ववत्। अपः क्षिपेन्मूलदेशेऽवनेनिक्ष्वेति निक्षिताः द्वितीयञ्च तृतीयञ्च मध्यदेशाग्रदेशयोः" इत्याभ्युदयिकप्रकरणीयच्छन्दोग-परिशिष्टवचनेन आभ्युदयिके निक्षितत्वाभिधानेनान्यत्र वशित्वप्रतीतेः तत्प्रयुक्तत्वञ्च। "पुष्पं जलमादाय तेषां पृष्ठे पृथक् पृथक्। अप्रदक्षिणं नेनिज्याद्गोत्र-नामानुपूर्व्यतः" इति ब्रह्मपुराणवचनात् "अपसव्ये पितृतीर्थेन प्रदेशिन्यङ्गुष्ठयोरन्तरा अपसव्ये "अपः सव्यं वा तेन पितृभ्यो निदधातीति" भट्टभाष्यधृतश्रुत्या-न्तरात् अपसव्यमहेन पितृतीर्थसम्पाते अधारेव वचनात् तथा च मनुः प्राचीनावीतिना सम्यगपसव्य-मतन्द्रिणा" इत्यादि तत्र तु मण्डलोपरि अवाचिति अन्योन्यविभक्ता यवेन नामनिर्देश इति भट्टभाष्यम् अतएव प्रागुक्तच्छन्दोगपरिशिष्टे आद्यमामन्त्र्य पूर्व-वदित्युक्तं आद्यं पितरं पूर्ववत् "गोत्रनामभिरामन्त्र्य पितॄनर्घ्यं प्रदापयेत्" इतिवत्। पितुरवनेजनं मूलदेशे पितामहप्रपितामहयोस्तु अवनेजनमध्यदेशाग्रदेशयोः द्वितीयञ्च तृतीयञ्च मध्यदेशाग्रदेशयोः" इति छन्दोग-परिशिष्टात् मातामहादीनामप्येवम्। "मातामह-प्रभृतींस्तु एतेषामेव वामतः" इति छन्दोगपरिशिष्टात्। एतेषां पितॄणां वामत इत्याभ्युदयिकपरम्। अन्यत्र तु दक्षिणतः कर्त्तव्योपचारत्वात्। अतएव पार्वणे प्रागुक्तब्रह्मपुराणे "अप्रदक्षिणं नेनिज्यादित्युक्तम्। तेन सतिलपुष्पोदकपात्रं वामहस्तात् दक्षिणहस्तेन पात्राभ्या-रणेन गृहीत्वा अवनेजनम्। पितरमुकदेवशर्म्मन्नव-नेनिक्ष्व ते चात्र त्वामनु यांश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधा" इति पितृतीर्थेनावनेजयेत्। "अप उपस्पृश्य जलं धृत्वा एवं पूर्वोक्तरीत्या पितामहाय प्रपितामहाय पिण्ड-दानस्थाने जलसर्पणञ्च पूर्ववत् कार्य्यमेतम्"। पिण्ड-पितृयज्ञे तत्प्रकारः कात्या० श्रौ० ४।१।१०। उक्तो यथा "उदपात्रेणावनेजयत्यपसव्यं सव्येन वोत्तरपाणावसौ इत्यवनेनिक्ष्वेति यजमानस्य पितृप्रभृति त्रीन्" सू०। "उदकस्य पात्रमुदपात्रं पूर्णपात्रादि तेनाध्वर्युः यजमानस्य पितृप्रभृति पितुरारभ्य त्रीन् पुरुषान् पितृपितामहप्रपितामहान् अपसव्यं यथा स्यात्तथा सव्यप्रदेशाद्दक्षिणेनैकदेशेनोदकनिनयनं यथा स्यात् तथाङ्गुष्ठप्रदेशिन्योरन्तरालेन अवनेजयति प्रक्षा-लनाम् करोति पिण्डदानाय। अपाविति

अन्व् अङ्गुष्ठमोक्षनामादेशपूर्वकम् असकृत्तोय ! यजमानस्य पितरस्तत्कर्मण्यवनेनिक्ष्वेति रेखायामूलमध्यायप्रदेशेषु दक्षिणसंस्थमवनेजनं कार्यम् । अपि च देवानां होमः कनिष्ठिकाप्रदेशेन मनुष्याणाम्, उद्धरणं परिवेषणापर- पर्यायम् अङ्गुष्ठप्रदेशिन्योरन्तरालेन पितॄणां परिशिष्यते अत इदमाह अपसव्यमिति" कर्कः। "अवनेज्य पूर्ववत्त्रीणि पिण्डांश्च नमो व इत्यञ्जलिं करोति" कात्या० श्रौ० ४५। निजेः शुद्ध्यर्थकस्य णिचि अवनेजयतीति । अवनेज्येति प्रयोग इति बोध्यम्। शोधनपरत्वे नेनिज्यादिति अवनेजने च न तन्त्रता यथाह छन्दोगप० "अर्घ्ये ऽक्ष्य्योदके चैव पिण्डदानेऽवनेजने । तन्त्रस्य विनिवृत्तिः स्यात् स्वधावाचन एव च" अवनेजनशब्दे ४२८ पृ० तत्र प्रदीपोक्तं मातृपक्षीयावनेजनविधानं छन्दोगेतरविषयम् अन्यवेदिनामाभ्युदयिकादिविषयञ्चेति बोध्यम् ।

निर्+निःशेषेण क्षालनेन शोधने "पात्राणि निर्णेनिजानि" शत० ब्रा० ४।२।४।२ "पात्राणि निर्णेनिक्ते" तैत्ति० स० । "अहरहर्निर्णिक्तं यस्य पात्रा प्रशस्यते" मनुः "तोय- निर्णिक्तपाणिः" रघुः "तेषामपेतकल्पानां निर्णिक्तानां शुभात्मनाम्" भा० शा० २७१ अ० ।

णिद कुत्सायाम् सक० निन्दने सक० भ्वा० उभ० सेट् । नेदति-ते प्रणेदति-ते। अनेदीत् अनेदिष्ट निनेद निनिदे।

णिदि कुत्सने भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् । निन्दति प्रणि- न्दति अनिन्दीत् । सत्सु वा णत्वमिति पाणिनिः । सर्वत्र वा णत्वम् इत्यन्ये०

"निनिन्द रूपं हृदयेन पार्वती" कुमा०। "निन्दन्तस्तव सामर्थ्यम्" गीता। "अनिन्द्यं निन्दते यो हि" भा० व० २५२ अ० । आर्षस्तङ् । "न निन्दा निन्द्यं निन्दति किन्तु विधेयं स्तौति" मीमांसा ।

णिल दुर्बोधे तुदा० पर० सक० सेट् । निलति प्रणिलति। अनेलीत् निनेल ।

णिव सेके भ्वा० पर० सक० सेट् । इदित् । निन्वति । अनिन्वीत् । निनिन्व । [अनेषीत् निनेष ।

णिश समाधौ भ्वा० पर० सक० सेट् । नेशति प्रणेशति

णिष सेके भ्वा० पर० सक० सेट् । नेषति प्रणेषति अनेषीत्। निनेष ।

णिस चुम्बने अदा० आत्म०सक० सेट् इदित् । निंस्ते प्रणिंस्ते अनिंसिष्ट निनिंसे । सत्सु वा णत्वमिति पाणिनिः । सर्वत्र वा णत्वम् अन्ये०। निंस्ते इत्यत्र्कहं न च." भट्टिः ।

"अभि त्वा वः क्रमते दक्षिणाहत्ये या यस्य धाम प्रथमं ह निंसते" ऋ०१।१४४।१ "अभि स्वरन्ति बहवो मनीषिणो राजानमस्य भुवनस्य निंसते" ९।८५।३

णी प्रापणे भ्वा० उभ० द्विक० अनिट् । नयति प्रणयति अनैषीत्। प्रधाने कर्मणि वाच्यः। अजा ग्रामं नीयते । अनेष्ट निनाय निनयिथ निनेथ निन्ये नेता न्येष्ट्राति ते नेतव्यः । नेयः नीतः नीतिः नीत्वा विनीय ।

"सर्वोन्नेष्ठाणि यः सदा । इजिनान्तारयिष्ठाणि" भग० शा० ६०५२ श्लो० "गमनाय मतिं चक्रे तान्वैनं निन्यु- रङ्गनाः" रामा० बा० ९ अ० । "नयिष्ठाणि च याक्षि- णीम्" रामा० ५।८१ अ० । आर्ष इट् । "दैवेन क्रियश्चार्थः स नीतोऽपि विपद्यते" भा० वि० २० अ० । यापने च "निनाय सात्यर्थहिमोत्किरानिलाः । सहस्य रात्रीरुदवाससतत्परा:" कुमा० ।

सम्मानने आत्म० "शास्त्रे नयते शास्त्रस्थं सिद्धान्तं शि- ष्येभ्यः प्रापयतीत्यर्थः तेन च सम्माननं फलितम्" सि०कौ० ज्ञाने निश्चये आत्म० । "तत्त्वं नयते भिश्चिनोति" सि०कौ०

अति+अतिक्रम्य नयने । "न स्वर्गं लोकमतिनयेत्" छा०उ०

वि+अति अपवाहने सक० । "व्यतिनीय कालहपवत्तां पत्नुर्धम्" आश्वा०श्रौ०१२।८।३५।"व्यतिनीय क्षपोद्य"नारा०

अनु+आभीष्टप्रवेशनाय सान्त्ववाक्यादिप्रयोगे सक० । "भवतो- ऽनुनयाश्वेवं पुरुराज्ये ऽभिषिच्यताम्" भा० आ० ८४ अ०। "प्रणिपातेन सान्त्वेन दानेन च महायशाः । अभिमो- ऽनुनयामास" भा० आ० २२३ अ० । आर्ष आत्मः । "अनुनीता त्वमस्माभिश्चिरं सान्त्वेन मैथिलि !" रामा० सु० २५ अ० ।

अप+अपहरणे अन्यत्रनयने "यत्र संप्रज्ञाः पाशमपनिन्यु- रश्वाजिरात्" भा० आ० ५३० श्लो० ।

अभि+२९२ पृ० अभिनयशब्दोक्तार्थे सक० । "गीतानि रम्याणि जगुः प्रहृष्टा कान्ताभिनीतानि मनोहराणि" हरि० ८४४८ अ० ।"तदुक्तमाभिनीयाभियुक्तैः" वेदा०सा० आभिमुख्येन नयने च । "इहा शरं ज्यामभिनीयमानम्" भा० व० ७६९ श्लो० । प्रधाने कर्मणि सानच् ।

अव+अधोनयने । "सन्यो पम्पातमवनयेत्" छा० उ० । "स्रग्वीते अतिमवनीतमूचिम्यतुः" ऋ०१।११६।८ ।

आ+दूरस्थस्यान्तिकप्रापणे । "दूरादिन्द्रमनयन्ना सुतेन" ऋ० ७।२२।२ "रथमन्वानयसख्यै सुपर्वौच्छ्रुतकेतनम्" भा०द्रो० १४७ अ० । "पुलीयता तेन वराङ्गनाभिरानायि निहाग्

क्रतुः क्रियावान्" (पुरीषप्रसङ्गः) संयोजने च "तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा भवति" श्रुतिः
अभि+आ+आभिमुख्येन नयने "दक्षिणपूर्वपरिरातपवज्री आपो ऽभ्यानीय" ऐत० ब्रा०
परि+आ+परित आनयने। "पाञ्चालराजं द्रुपदं गृहीत्वा रणमूर्द्धनि। पर्य्यानयत भद्रं वः सा स्यात् परमदक्षिणा" भा० आ० १२८ अ०।
प्रति+आ+प्रतिकूलतया आनयने गतस्य पुनरानयने "प्रत्यानेष्यति शत्रुभ्यो बन्दीमिव जयश्रियम्" कुमा०
उद्+ऊर्द्ध्वं नयने "किं स्विदादित्यमुन्नयति" भा० व० १७२ अ०। "रेतोधाः पुत्र उन्नयति नरदेव! यमक्षयात्" भा० आ० ७४ अ०। ऊहने लिङ्गदर्शनेनानुमाने च "नीचासन्नहृदनयः मराहजम्" ऋ० २।११।१२।
उन्नमने उत्क्षेपे आत्म०। "दण्डमुन्नयते उत्क्षिपतीत्यर्थः" सि० कौ०।
उप+उपस्थापने "उपनिन्युर्महाभागं दुहितृत्वेन जाह्नवीम्" हरिवं० १४२१। "भक्त्या सेनया राजा दमयन्त्यो-ऽपानयत्" भा० व० २०६२ श्लो०। द्विजानामसाधारणे संस्कारभेदे आत्म०। आचार्य्यः शिष्यमुपनयते। "गर्भाष्टमेऽष्टमे वाऽब्दे ब्राह्मणस्योपनायनम्" "उपनीय ददद् वेदानाचार्य्यः स उदाहृतः" मनुः। "आचार्य्य उपनयमानो ब्रह्मचारिणम्" अथ० ११।५।२ "तथेति तं होपनिन्ये" शत० ब्रा० ११।५।३।१३। "समिधमाहर उप त्वा नेष्ये" छा० उ०। स च संस्कारः वेदार्हता प्रयोजकः। तस्य परगामिफलकत्वात् परस्मैपदे प्राप्ते सम्माननोत्सञ्जनाचार्य्यकरणेत्यादिना पा० तङ् विहितः। "न हि उपनयनमात्रेणाचार्य्यत्वं किन्तु तत्पूर्वकाध्यापनेन "उपनीय ददद् वेदान् आचार्य्यः स उदाहृतः इति स्मृतेः" इत्याशयेन उपनयनपूर्वकेनाध्यापनेन हि उपनेतरि आचार्य्यत्वं क्रियते इति" सि० कौ० उक्तम्। "अस्य प्रपितामहादेर्नानुवर्त्तते उपनयनम्" आपस्तम्बः भृतिदानेन समीपप्रापणे आत्म०। "कर्मकरानुपनयते भृतिदानेन स्वसमीपं प्रापयतीत्यर्थः" सि० कौ०।
नि+उत्सर्जने। "उदकं निनयेच्छेषं शनैः पिण्डान्तिके पुनः" मनुः। "निनयेत् उत्सृजेत्" कुल्लू०। "अपोऽग्निभ्यो हविः निनयति" तैत्ति० २।४।८।२१। नितरां नयने च "पूर्व्वगामप्यन्तर्वेदि निनयति" तैत्ति० १।७।५।२ "दासी कुम्भं बहिर्ग्रामान्निनयेयुः स्वबान्धवाः। पतितस्य वह्निः कुर्य्युः सर्व्वकार्य्येषु चैव तम्" "चरितव्रत आयाते निनयेरन्नवं घटम्" याज्ञ०।
निर्+निश्चये अवधारणे तदभावाप्रकारकत्वे सति तत्प्रकारके ज्ञानभेदे। "देवःपतिर्विदुषि! नैषधराजगत्या निर्णीयते न किम्,न व्रियते भवत्या" नैष० "दुराहतनवोद्गारैः कथं निर्णीयते परः" हितो०।
परा+पुनरानयने गतस्य पुनः स्वस्थानप्रापणे "पुनः मर्त्यां कयाहते हसन्दहत्र पराणय" अथ० ५।१४।४।
परि+परितो नयने "तेषां हस्तं परिणयेत् सव्यपादेषु तत्परैः" मनुः। प्रदक्षिणीकरणे "तौ दम्पती त्रिः परिणीय वह्निम्" कुमा०। "अस्तङ्गते यत्र ते पाणिमग्निं पर्य्यणयं च यत्" रामा० अयो० ४२ अ०। विवाहरूपसंस्कारभेदे च "वरयित्वा यथान्यायं मन्त्रवत् परिणीय च" भा० आ० ४११४ श्लो०। "सवर्णां परिणयेद् विप्रः" स्मृतिः "परिणेष्यति पार्वतीं यदा" कुमा०।
प्र+क्षेपे उपसम्पत्तौ प्रवेशने विधाने च "प्रणीतः संस्कृताग्नौ ना वस्तुमात्रान्तरे क्रियाम्। त्रिषु क्षिप्तोपसम्पन्नविहितेषु प्रवेशिते" मेदि०। तत्र क्षेपे "तेन सव्येन प्रणीतानि शरजालानि भागशः" भा० भी० ८७ अ०। विधाने "प्रणीय दारिद्र्यदरिद्रतां नृपः" नैष०। "मुकुन्दं सच्चिदानन्दं प्रणिपत्य प्रणीयते" मुग्ध० "स एव "धर्मो मनुना प्रणीतः" रघुः "यदि न प्रणयेद्दण्डं राजा दण्ड्येष्वतन्द्रितः" मनुः।
अग्निसंस्कारभेदे। "अग्निप्रणयनं कृत्वा" स्मृतिः। अन्वाधेय शब्दे दृश्यम्। "महाध्वरे वह्निरभिप्रणीतः" भट्टिः। उपसम्पत्तिः स्नेहभेदः। प्रणयः। प्रणयिजनः। "प्रणयस्व यथाश्रद्धं राजन्! किं करवाणि ते" भा० व० २१६० श्लो०। "सङ्गमे च विनाशान्ते मरणान्ते च जीविते। संयोगे च वियोगान्ते को नु विप्रणयेन्मनः" भा० शा० १९८१ श्लो० "भक्तिप्रीतिप्रणयबहुलं मानदत्ताद्युपेतम्" उद्भ०दू०
प्रति+पुनः प्रापणे यतो गतस्तत्रैव पुनर्नयने। "प्रतिनेष्यत्ययोध्याम्" रामा० २।८० अ०। "तेभ्यः एनान् प्रतिनयामि बद्धा" ऋ० ८।८।१० "भद्रं न सर्व्वमेतद्धिस्वं त्वं प्रतिनेतुं युज्यते" पञ्चत०।
वि+अपसारणे "अहं हि ते विनेष्यामि युद्धश्रद्धामितःपरम्" भा० क० १४७५ श्लो०। "भारमेनं विनेष्यामि पाण्डुपार्त्तां महात्मनाम्" भा० भी० ५० अ०। शिक्षाविशेषे "विनीतैस्तु व्रजेन्नित्यमाशुगैः" "नाविनीतैर्व्रजेद्धुर्य्यैः"

यतुः। "तपस्विसंसर्गविनीतसत्त्वे" (तपोवने) "यस्मात् विनेष्यन्निव दुष्टसत्त्वान्" रघुः। "स्वधर्माद्विचलितान् राजा विनीय स्थापयेत् पथि" याज्ञ०। आनुकूल्यार्थमनुनये विनयः। ऋणादेर्निर्यातने आत्म०। करं विनयते राज्ञे देयं भागं परिशोधयतीत्यर्थः" सि० कौ०। व्यये विनियोगे आत्म०। शतं विनयते धर्मार्थं विनियुङ्क्ते इत्यर्थः सि० कौ०। अपनयने कर्तृशरीरभिन्ने कर्मणि कर्तृस्थे क्रियाफले आत्म०। क्रोधं विनयते अपगमयति क्रोधापसारणफलस्य चित्तप्रसादस्य कर्तृस्थत्वात् "स्वरितञितः" इत्येव सिद्धे नियमार्थमिदं तेनेह न गडुं विनयति, गडुस्य शरीरावयवत्वात् कर्तृस्थत्वेऽपि न तङ्। कर्तृस्थे इत्युक्तेः गुरोः क्रोधं विनयतीत्येव।

सम्+संयोजने। "ब्रह्मण्यात्मानं संनयन्" भाग० ६।१०।१ "ओषधिभ्योऽध्यात्मन् समनयन्" तैत्ति०ब्रा०२।५।२।२ स्थापने च "अंशौ पुरोडाशं संनीय" इन्द्र०उ०६।४।२४ मिश्रणे "दधिमधुघृतविषा घृतं संनीय" इत्यु० उ० वैदिकहविः। संस्कारभेदे सांनाय्यं हविः "नासोमयाजी संनयेत्" तैत्ति० स०२।५।५।१।

णील नीलताकरणे भ्वा० पर० सक० सेट्। नीलति प्रणीलति अनीलीत्। निनील

णीव स्थौल्ये भ्वा० पर० सक० सेट्। नीवति प्रणीवति अनीवीत् निनीव।

णु स्तुतौ अदा० पर० सक० सेट्। नौति प्रणौति अनावीत् अनौषीत् नुनाव नुनुविथ नुनुविव। नोता नविता नविष्यति नोष्यति नोतव्यं नवितव्यं नुतः। नुतिः नुत्वा प्रणुत्य। "येन नुवन्तमहिंसं पिपर्क्" ऋ० ६।१७।१०। "द्विधाप्रयुक्तेन च वाङ्मयेन सरस्वती तन्मिथुनं नुनाव" कुमा०। "सादरं नौमि तं भक्त्या श्रीगोपीजनवल्लभम्" ब्र० पु०। "सैन्यं नीवं नुनाव च" भट्टिः। णिच् नावयति णिच् सन्। नुनावयिषति सन् नुनूषते यङ् नोनूयते।

आ+सम्यगस्तवने आत्म०। "सतश्रियः शुभामन्द्रमानुवानास्त्वविह्लदन्" भट्टिः।

प्र+प्रकर्षेण स्तवने "पदद्वयं विहायनपरं प्रणौति" का०उ०।

णु गतौ भ्वा० आत्म० सक० अनिट् मित्घटादिः। नवते नवते इत्यादि गतिकर्मसु निरुक्तोक्तेः नवते। "अभीनवन्ते अद्रुहः प्रियमिन्द्रस्य काम्यम्" ऋ० ९।१००।१। "अभीनवन्ते अभिगच्छन्ति" भा०। "हरिं नवन्ते अवता उदन्युतः" ऋ० ९।८६।२७ "नवन्ते गच्छन्ति" भा०। "गावो न धेनवोऽनवन्त" १०।९५।६

णुद प्रेरणे तुदा० उभ० सक० अनिट्। नुदति-ते प्रणुदति अनौत्सीत् अनुत्त। नुनोद नुनुदे नोत्ता नोत्स्यति ते नोदनम् नोत्तुम्। नुन्नः नुत्तः। "मन्दं मन्दं नुदति पवनश्चानुकूलो यथा त्वाम्" मेघ०। खण्डने अपसारणे च "नुनुदे तनुखण्डपण्डितः" नैष०। "त्वद्भासा नुन्नमनुन्नं तमः" माघः। "प्रणुद्यात्मोद्भवं देवदेवः" हरिवं ११९ अ०। "विधिना संप्रणुदितः" भा० व० १ अ०। अनुदात्तत्वेऽपि इट् आर्षः। नोदं करोतीति णिच्। नोदयति नोदितः नोद्यमानः। "ते नोद्यमाना विधिवत् पाण्डवेन जयोत्तमाः" भा० व० ७१ अ०। "अङ्कुशाङ्कुशनोदिताः" भा० १९ अ०। धातुपाठे स्वरितेत्सु णुद प्रेरणे इति पाठेऽपि पुनरत्रैवोत्तरत्र पाठः कर्त्रभिप्राये क्रियाफलेऽपि परस्मैपदार्थः" सि० कौ०।

अप+अपसारणे "जरां रोगमपनुद्य शरीरात्" याज्ञ०स्मृ० "आच्छाद्य च महाबाहुर्वायव्यास्त्रमपानुदत्" भा० आदि० १२अ०। "अलक्ष्मीं व्यपनोदस्व" भा० व० ११९ अ०। "अभिद्रवार्जुन! क्षिप्रं कुरून् द्रोणादपानुद" भा० द्रो० १९० अ०।

परा+अपसारणे "तन्न पराणुद विभो! कश्मलं मामकं महत्" भाग० ३।७।७ श्लो०।

प्र+प्रकर्षेण नोदने चालने च। "स मनुष्यैर्नरसा प्रणुद्य" भा० वि० ६४ अ०। अपसारणे "ततोऽन्धकारं प्रणुदन्नुदतिष्ठत चन्द्रमाः" भा० व० २२ अ०।

वि+विशेषेण नोदने। "नोदयामास तानश्वान् वितुन्नाङ्गोष्ठसायकैः" भा० भी० १८४६ श्लो०। णिजन्तस्य दुःखाद्यपसारणे "कश्चीर्विनोदयति येन दिगन्तलम्बी" रघुः मल्लिनाथस्तु तत्करोतीत्यर्थे नामधातुरयमित्याह। "पुत्रं फलं चार्त्तवमाहरन्तः। विनोदयिष्यन्ति नवाभिषङ्गाद्" रघुः। "कथं वा देवी मदुक्तात् विनोद्यते" मालविकाग्नि०। "दीर्घं विनोदय मनः सुमनोलताभिः"। सा० द०।

णू स्तुतौ तु०कु०सक०प०सेट्। नुवति प्रणुवति अनुवीत् नुनाव "इन्द्रमर्दभं स्तवा नुवतः पापयाशुया" ऋ० १।२९।५। "महामनूषत श्रुतम्" ऋ०१।६।६ "अनूषत स्तुतवन्तः आर्षः इडभावः। अयं कुटादिः इति मैत्रेयरक्षितः। इष-

नागाश्च मत्ताः” ऋ० १।१६०१ बघमानासुवानाः” भा० वेदे व्याख्या० मत्वव्याख्यायत्र ।

णेद् सन्निधाने उभ० सक० सेट् । नेदति-ते प्रणेदति-ते । अनेदीत् अनेदिष्ट निनेद निनेदे ।

णेष गतौ भ्वा० आत्म० सेट् । नेषते प्रणेषते । अनेषिष्ट अर्नीदत् अनिनेषत्-त ।

एते धातवः नादिका अपि सति हेतौ णत्वार्थं गणे णोपदेशितया पठिताः प्रयोगे तु दन्त्यनादय एव पुनः प्रादियोगे णत्वमुपयान्ति । नर्द्दनाथनाधनक्क नगाठिधात वस्तु णोपदेशत्वाभावात् निमित्तेऽपि न णत्वमुपयान्तीति भेदः

ण्य पु० ब्रह्मलोकस्थे सरोवरभेदे

“अथ यदरण्यायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तदरश्च ह वै ण्यश्चार्णवौ ब्रह्मलोके तृतीयस्यामितो दिवि तदैरम्मदीयम्” छा० उ०। “तत्र हि ब्रह्मलोके अरश्च ह वै प्रसिद्धो ण्यश्चार्णवौ समुद्रौ । समुद्रावपामेव सरसी तृतीयस्याम् भुवमन्तरिक्षमपेक्ष्य तृतीया द्यौस्तस्यां तृतीयस्यामितोऽस्माल्लोकादारभ्य गण्यमानायां दिवि । तत्रैव चैरं इराऽन्नं तन्मय ऐरो मण्डस्तेन पूर्णमैरं मदीयं तदुपयोगिनां मदकरं हर्षोत्पादकं सरः” शाङ्करभा० ।

इति वाचस्पत्ये णकारादिशब्दार्थसंकलनम् ।

त

तकारो व्यञ्जनवर्णभेदः दन्त्यः अर्द्धमात्राकालेनोच्चार्यः अस्योच्चारणे दन्तमूलेन जिह्वाग्रस्य स्पर्शं आभ्यन्तरप्रयत्नः । विवारश्वासाघोषा बाह्यप्रयत्नाः । मातृकान्यासेऽस्य वामस्फिचि न्यस्तता । अस्य वाचकशब्दा वर्णाभिधाने उक्ता यथा “तः पूतना हरिः शुद्धिः शक्तिः शुक्लकेटी ध्वनी । वामस्फिक् तामसौ च कामिनी मध्यकर्णकः । आषाढी तस्करस्तत्र कामिकापुष्पकः । रत्नकश्च श्यामलश्च वाराही मकरोऽभया । युगतोर्ह्रस्वावृत्त जानुश्च क्रोडपुच्छकः । सत्त्वो विना नरस्याम्नाहुराशा च गौरवः । जयन्ती शुक्लो ग्रान्तिरवक्त्रकटमालरा” । तदधिष्ठातृदेवताध्यानं वर्णोद्धारतन्त्रोक्तं यथा “ध्यानमस्य प्रवक्ष्यामि शृणुष्व कमलानने ! । चतुर्भुजां महाभीमां महामोक्षप्रदायिनीम् । सदा षोडशवर्षीयां रक्ताम्बरधरां पराम् । नानालङ्कारभूषाढ्यां सर्वसिद्धिप्रदायिनीम् । एवं ध्यात्वा तकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्” । कामधेनुतन्त्रे अस्य स्वरूपमुक्तं यथा “तकारं चञ्चलापाङ्गि ! स्वयं परमकुण्डली । पञ्चदेवात्मकं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा । त्रिशक्तिसहितं वर्णम् आत्मादितत्त्वसंयुतम् । त्रिबिन्दुसहितं वर्णं पीतविद्युत्समप्रभम्” “तोऽश्वोमात्तरधनाघहरणम्” इति वृ० र० टी० तस्य श्रीमद्देवत्वं गणादौ प्रथमोक्तमारी धनापहारः फलमुक्तम् ।

त पु० तक–हसने बहुने या ड । १चौरे २अमृते ३पुच्छे ४क्रोडे ५म्लेच्छे च मेदि० । ६गर्भे ७शठे ८बद्दपदरत्ने ९सुगते १०देवे ११गौरपिच्छिते १२क्रोडपुच्छे च एका० को० । १३तरणे १४पुण्ये त्रीο शो० मेदि० । त्रिवर्णप्रस्तावे आद्यगुरुद्वयके अन्त्यलघुके (ऽऽ।) १५गणभेदे “तोऽन्त्यगुरुः कथितोऽन्त्यलघुस्तः” छन्दोम० ।

तंसु पु० तसि–उन् । पौरवे मतिनारसुते नृपभेदे “मतिनारसुता राजंश्चत्वारोऽमितविक्रमाः । तंसुर्महानतिरथो द्रुह्युश्चाप्रतिमद्युतिः । तेषां तंसुर्महावीर्यः पौरवं वंशमुद्वहन् । आजहार यशो दीप्तं जिगाय च वसुन्धराम्” । भा० आ० ६४ अ० । स च सरस्वतीपुत्रः यथा तत्रैवोक्तम् ६५ अ० । “तंसुं सरस्वती पुत्रं मतिनारादजायत । ईलिनं जनयामास कालिङ्ग्यां तंसुरात्मजम्” ।

तक हासे अक० सहने सक० भ्वा० पर० सेट् । तकति अताकीत्–अतकीत् । तताक तेकतुः । निरुक्ते अयं गतिकर्मसु पठितः । कर्मणि भावे च । तक्य न तक्यते । तक्यं सहनीयम् । [कौर तकह तक्ता आतङ्कः ।

तक्क दौस्थ्ये कष्टजीवने चा० इदित् प० भ्वा० सेट् । तङ्कति अतङ्कीत् ।

तक त्रि० तं गौरपिच्छितं यथा तथा कायति कै–क । १निन्दिते । “इयत्तकः कुषुम्भकस्तकं भिनद्म्यश्मना” ऋ० १।१९१।१५ । “तकं कुत्सितम्” भा० । तक–अच् । २सहनशीले च । “तका अवं क्षुपाश्चा इरं मधु” काश्यां० श्रौ० १।३।२१ऋ०। ३स्वजिते च । “स्तं गायत तकवानस्य” ऋ०१।१२०।६। “तकवानस्य स्तवितमतेः” कर्कः ।

तकत् अव्य० तक–बा० अति । अत्यर्थे । १तत्सुते मना-यति तकत्सुते मनायति” ऋ० १।१२१।४ । “तकदिति मनायति अत्यर्थमिदमिति बुद्ध्य मन्यते” भा० । तकु–टेर वच् । २तत्वरार्थे लि० यकः तकौ तके इत्यादि रूपम्

तकरी स्त्री तं कुत्सितं करोति क–ट ङीप् । कुत्सितकारिण्यां स्त्रियां “ते भिनद्मि तकरीम्” तैत्ति० सं० ३।३।१०।१

तकार पु० त+कार । तत्स्वरूपे वर्णे “एवं ध्यात्वा तकारन्तु” कामधेनुतं० । [१पूते २औषधे च ३ओषधौ स्त्री उज्ज्व०।

तकिल पु० तकि–इलच् जीवने उणादि० इलच् नलोपश्च

तकु त्रि० तक–गतौ निरु० उन् । गामुके “पुरूमेधश्चित् तकवे नरं ददत्” ऋ० ८।५७।६ “तकवे तकतिर्गतिकर्मा स्तोता-दिषु उनुप्रत्ययः स्तोतृमभिगच्छते” भा० ।

तक्मन् न० तक–कनिन् न किद् । अपत्ये निघण्टुः ।

तक्र न० तञ्च–रक् न्यङ्क्वा० कुत्वम् । चतुर्थांशजलयोगेन दधिमन्थनजाते दधिविकारभेदे (घोल) अमरः । तद्भेदा-दिकं भावप्रका० उक्तं यथा

“घोलन्तु मथितं तक्रमुदश्विच्छच्छिकापि च । ससरं निर्जलं घोलं मथितन्त्वसरोदकम् । तक्रं पादजलं प्रोक्त-मुदश्विदर्द्धवारिकम् । छच्छिका सारहीना स्यात् स्वच्छा प्रचुरवारिका । घोलं तु शर्करायुक्तं गुणैर्ज्ञेयं रसाल-वत्” । मथितं (मट्ठा) इति लोके । छच्छिका (छाछ) इति लोके । “वातपित्तहरं ह्लादि मथितं कफपित्तनुत् । तक्रं ग्राहि कषायाम्लं स्वादुपाकरसं लघु । वीर्योष्णं दीपनं वृष्यं प्रीणनं वातनाशनम् । ग्रहण्यादिमतां पथ्यं भवेत्तक्रं लघु पाकतः । किञ्च स्वादुविपा-कित्वाच्च पित्तप्रकोपणम् । कषायं दीपनं वृष्यं प्रीणनं वातनाशनम् । कषायोष्णविपाकित्वाद्रौक्ष्याच्चापि कफापहम् । न तक्रसेवी व्यथते कदाचित् न तक्रदग्धाः प्रभवन्ति रोगाः । यथा सुराणाममृतं सुखाय तथा नराणां भुवि तक्रमाहुः । उदश्वित्कफकृद्बल्यमाम-घ्नं परमं मतम् । छच्छिका शीतला लघ्वी पित्तश्रमतृषा-हरी । वातनुत् कफकृत्सा तु दीपनी लवणान्विता ।

अथोद्धृतस्नेहार्द्धोद्धृतानुद्धृतस्नेहानां तक्राणां गुणाः “उद्धृतस्नेहं तक्रं पथ्यं लघु विशेषतः । स्तोकोद्धृत-स्नेहं तथाऽगुरु वृष्यं कफापहम् । अनुद्धृतस्नेहं सान्द्रं गुरु पुष्टिकफप्रदम्”

अथ दोषविशेषे व्याधिविशेषे तक्रविशेषाः ।

शीतेऽग्निमान्द्ये तथा तक्रं शुण्ठीसैन्धवसंयुतम् । पित्ते स्वादुसितायुक्तं सव्योषमधिके कफे । हिङ्गुजीरयुतं घोलं सैन्धवेन च संयुतम् । भवेदतीव वातघ्नमर्शो-ऽतीसारहृत्परम् । रुचिदं पुष्टिदं बल्यं वस्तिशूलविना-शनम् । मूत्रकृच्छ्रे तु सगुडं पाण्डुरोगे सचित्रकम्” ।

अथामपक्वतक्रगुणाः

“तक्रमामं कफं कोष्ठे हन्ति कण्ठे करोति च । पीनस-श्वासकासादौ पक्वमेव प्रशस्यते” ।

अथ तक्रसेवननिमित्तानि ।

“शीतकालेऽग्निमान्द्ये च तथा वातामयेषु च । अरुचौ स्रोतसां रोधे तक्रं स्यादमृतोपमम् । तत्तु हन्ति गरच्छर्दिप्रसेकविषमज्वरान् । पाण्डुमेदोग्रहण्यर्शो मूत्र-ग्रहभगन्दरान् । मेहं गुल्ममतीसारं शूलप्लीहोदरा-रुचीः । श्वित्रकोष्ठगतव्याधीन् कुष्ठशोथतृषाक्रमीन्” ।

तक्रस्याविषयाः “नैव तक्रं क्षते दद्यात् नोष्णकाले न दुर्बले । न मूर्च्छाभ्रमदाहेषु न रोगे रक्तपित्तजे” ।

अथ मण्डादीनां विशिष्टाः गुणाः “वाम्लुक्तानि दध-न्यपि तद्गुणं तक्रमादिशेत्” । भावप्र० ।

अधिकं शताचयन्दे २१८५ पृ० दृश्यम् । “मन्थनादि-पृथग्भूतस्नेहमर्धोदकं च यत् । नातिसान्द्रद्रवं तक्रं स्वाद्वम्लं तुवरं रसे” सुश्रु० । “दृतिकापीलुकिण्वानां लोमशस्य गुडस्य च । दध्नः क्षीरस्य तक्रस्य पानीयस्य इक्ष्वस्य च” मनुः । “तक्रनिस्रावबहुलं दधिमण्डार्द्र-मृत्तिकम्” हरिवं० ६१ पा० । [पदार्थे ।

तक्रकूर्चिका स्त्री २१६७ पृ० कूर्चिकाशब्दोक्ते तक्रजाते

तक्रपिण्ड पु० “दध्ना तक्रेण वा दुष्टं दुग्धं बद्धं सुवाससा । द्रवभागेन हीनं यत् तक्रपिण्डः स उच्यते” इत्युक्ते (छाना) ख्याते पदार्थे । [विशेषयुक्ते मांसभेदे ।

तक्रमांस न० शताशयन्दे २१८१ पृ० उक्ते तक्रेण पाक-

तक्रवामन पु० तक्रं वामयति अत्यम्लत्वात् वाम+णिच्–ल्यु ६त० । नागरङ्गे शब्दार्थचिन्ता० ।

तक्राट पु० तक्रार्थं तक्रोत्पादनार्थमटति अट–अच् । मन्थानदण्डे हारा० ।

तक्रारिष्ट पु० “यमान्यामलकं पथ्या मरिचं त्रिपलांशकम् । लवणानि पलांशानि पञ्च चैकत्र चूर्णयेत् । तक्र संभृतं जातं तक्रारिष्टं पिबेन्नरः । दीपनं शोथगुल्मार्शः क्रिमि-मेहोदरापहम्” चक्र० उक्ते औषधभेदे ।

तक्की त्रि० तक–गतौ बा० व । गमनशीले । “तक्को नोता मदिरः” ऋ० ८।६८।१२ “तक्को गमनशीलः” भा० ।

तक्षन् त्रि० तक्ष–गतौ वनिप् । १गतिशीले "तक्षा न भूर्णिर्वना सिषक्ति" ऋ० १।६६।१ तक्ष–तक्षणे वनिप् । २चौरे च । "भिन्नु च उपस्तक्ष्वोरिव" ऋ० १।१५।१५ "तक्ष्वीः तक्षा स्तेनस्तस्य वीः गतिः" भा० ।

तक्षवी स्त्री० तक्ष्नां चौराणाम् वीः । चौराणां गतौ । "अगमोद्धि तक्षवीये" ऋ० १।१२०।५। "तक्षवीये त-स्कराणां वर्णविघातिनामस्माकं गमनाय" भा० छान्दस इयङ् दीर्घश्च ।

तक्ष काष्ठे तनूकरणे (चाँचा छोला) व्यापारे वा भ्वा० पक्षे स्वा० प० सक० वेट् । तक्षति तक्ष्णोति तक्षन्ति तक्ष्णुवन्ति अतक्षीत् अताक्षीत् ततक्ष । तक्षिष्यति तक्ष्यति । तष्टा तक्षणम् तष्टः तक्ष तष्टा प्रकाष्ठतष्ट् । "दारुणाञ्च तक्षणम्" मनुः "रथाञ्च मे धनयूपाय तक्षति" ऋ० १।१६२।६ "वाहत्राश्च तक्षणतक्ष्णुवन्ति" शत० ब्रा० ३।७।१।८ ।

तक्ष त्वचो ग्रहणे संवरणे भ्वा० प० सक० सेट् । तक्षति कायं वर्म्मणा योधा । अतक्षीत् ततक्ष ।

तक्ष पु० रामानुजस्य भरतस्य १पुत्रभेदे । "तक्षः पुष्कर इत्यास्तां भरतस्य महीपते !" भाग० ८।११।७ । "स (भरतः) तक्षपुष्कलौ पुत्रौ राजधान्योस्तदाख्ययोः । अभिषेच्याभिषेकार्हौ रामान्तिकमगात् पुनः" रघुः । २तक्षनामके राजधानीभेदे च । तक्ष भावे घञ् ।३तनूकरणे कवचादिं संवरणे ।"उभौ कक्षां सुपार्श्वं तु तक्षन्तौ च शिक्षितौ" भा० स० २२ अ०

तक्षक पु० तक्ष–ण्वुल् । १विश्वकर्मणि शब्दर० । २द्रुमभेदे हेमच० । "सूतकात् विप्रकन्यायां जातस्तक्षक उच्यते । उशनसोक्ते सङ्कीर्णजातिभेदे (छुतार) ३सूत्रधारे कद्रुगर्भे कश्यपात् जाते प्रधाननागान्तर्गते ४नागभेदे "अनन्तो वासुकिः पद्मो महापद्मोऽथ तक्षकः । कुलीरः कर्कटः शङ्खो ह्यष्टौ नागाः प्रकीर्त्तिताः" ति० त० । "काद्रवेयाश्च बलिनः सहस्रममितौजसः । सुपर्णवशगा नागा जज्ञिरेऽनेकमस्तकाः । तेषां प्रधानाः सततं शेषवासुकितक्षकाः" हरिवं० ३अ० । "ओऽसौ दृष्ट्वा तातस्य तथा कश्यपनन्दनः । एवमेव तं समाक्षाशीत् पन्नगं राजकिल्बिषी । स शापमासाद्य उदाहकः पन्नगेश्वरः । आशीविषविषज्वालतेजा महाख्यवक्षणोद्दितः । सम्प्रतास्तदितो नेता यमस्य सदनं प्रति । ६ज्ञानानामपसारं कुरुष्वाभयमन्तरम्" भा० आ० ४१ । तेन च परीक्षितोदंशनकथा भा०आ० ४३अ० दृष्ट्वा यथा "अथ शुश्राव गच्छन् स तक्षको जगतीपतिम् । मन्त्रैर्गदैर्विषहरैरक्ष्यमाणं प्रयत्नतः । सूत उवाच । स चिन्तयामास तदा मायायोगेन पार्थिव ! । मया वञ्चयितव्योऽसौ क उपायो भवेदिति । ततस्तापसरूपेण प्राहिणोत् स भुजङ्गमान् । फलदर्भोदकं गृह्य राज्ञे नागोऽथ तक्षकः । तक्षक उवाच । गच्छध्वं यूयमव्यग्रा राजानं कार्य्यवत्तया । फलपुष्पोदकं नाम प्रतिग्राहयितुं नृपम् । सौतिरुवाच । ते तक्षकसमादिष्टास्तथा चक्रुर्भुजङ्गमाः । उपनिन्युस्तथा राज्ञे दर्भानपः फलानि च । तच्च सर्वं स राजेन्द्रः प्रतिजग्राह वीर्य्यवान् । कृत्वा तेषाञ्च कार्य्याणि गम्यतामित्युवाच तान् । गतेषु तेषु नागेषु तापसच्छद्मरूपिषु । अमात्यान् सुहृदश्चैव प्रोवाच स नराधिपः । भक्षयन्तु भवन्तो वै स्वादूनीमानि सर्वशः । तापसैरुपनीतानि फलानि सहिता मया । ततो राजा ससचिवः फलान्यादातुमैच्छत । विधिना सम्प्रयुक्तो वै ऋषिवाक्येन तेन तु । यस्मिन्नेव फले नागस्तमेवाभक्षयत् स्वयम् । ततो भक्षयतस्तस्य फलात् कृमिरभूदणुः । ह्रस्वकः कृष्णनयनस्ताम्रवर्णोऽथ शौनक ! । स तं गृह्य नृपश्रेष्ठः सचिवानिदमब्रवीत् । अस्तमभ्येति सविता, विषादद्य न मे भयम् । सत्यवागस्तु स मुनिः कृमिर्मां दशतामयम् । तक्षको नाम भूत्वा वै तथा परिहृतं भवेत् । ते चैनमन्ववर्त्तन्त मन्त्रिणः कालचोदिताः । एवमुक्त्वा स राजेन्द्रो ग्रीवायां संनिवेश्य ह । कृमिकं प्राहसत् तूर्णं मुमूर्षुर्नष्टचेतनः । प्रहसन्नेव भोगेन तक्षकेणाभ्यवेष्ट्यत । तस्मात् फलाद्विनिष्क्रम्य यत्तद्राज्ञे निवेदितम् । वेष्टयित्वा च वेगेन विनद्य च महास्वनम् । अदशत् पृथिवीपालं तक्षकः पन्नगेश्वरः" अधिकं कश्यपशब्दे उक्तम् "मस्तकं निम्बपत्रस्य योऽश्नाति मेषगते रवौ । अतिरोषान्वितस्तस्य तक्षकः किं करिष्यति" ति० त० ।

तक्षकनागस्येन्द्रस्य सखा खाण्डवपनवासी अर्जुनेन खाण्डवनस्य दाहकाले न चास्य दाहः तत्कथा "निवृत्तेष्वथ देवेषु वागुवाचाशरीरिणी । शतक्रतुं समाभाष्य महागम्भीरनिस्वना । न ते सखा स निहतस्तक्षको भुजगोत्तमः । दाहकाले खाण्डवस्य कुरुक्षेत्रं गतो ह्यसौ" भा० आ० २२८ अ० । ५काशादिगणपर्णकाले स्त्री० ।

तक्षकीय त्रि० तक्षा अस्त्यत्र नडा० छ—कुक् च । तक्षविशिष्टे तस्मिन् भवः अण् बिल्वका० छमात्रस्य लुक् न कुको लुक् । ताक्षक तत्र भवे त्रि० ।

तक्षण न० तक्ष भावे—ल्युट् । (चाँचा) (छोला) व्यापारे "तक्षणं दारुशृङ्गास्थ्नां गोवालफलचर्म्मणाम्" याज्ञ० "दारवाणाञ्च तक्षणम्" मनुः ।

तक्षणी स्त्री तक्ष्यतेऽनया तक्ष—करणे ल्युट् ङीप् । वास्याम् (वाइस) काष्ठतक्षणसाधने अस्त्रभेदे शब्दर० ।

तक्षन् पु० तक्ष—कनिन् । १तष्टरि, वर्द्धकौ, "आप्तेन तक्ष्णा भिषजेव तक्षणम्" माघः । "तक्ष्णोभयथा" शा० सू० । २विश्वकर्म्मणि, च अमरः । ३चित्रानक्षत्रे तस्य त्वष्टृदेवताकत्वात् तथात्वम् ४तक्षणकर्त्तृमात्रे त्रि० स्त्रियां ङीप् उपधालोपे तक्ष्णी । ततः शिवा० अपत्ये अण् वचनत्वादुपधालोपः । ताक्ष्ण तक्ष्णोऽपत्ये पुंस्त्री० ।

तक्षशिला स्त्री भरतपुत्रतक्षस्य राजधान्यां तक्षशिलानगरी अभिजनोऽस्य तक्षशि० अञ् । ताक्षशिल पितादिक्रमेण तन्नगरवासिनि त्रि०तक्षशिलाया अदूरभवादिः वरणा० चतुरर्थ्यां० आणो लुक् । तक्षशिला तन्नगर्य्या अदूरभवादौ ब० व० । अन्यत्रान्तु चतुरर्थ्यां० मध्वा० मतुप् मस्य वः । तक्षशिलावत् तत्पुरस्यादूरभवादौ नदीभिन्ने देशादौ त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

तक्षशिलादि पु० सोऽस्याभिजन इत्यर्थे विहिताञ्प्रत्ययनिमित्ते पा०ग०सू०उक्ते शब्दगणे स च गणः "तक्षशिला वत्सोद्धरण कैर्मेदुरक ग्रामणी छगल क्रौष्टुकर्ण सिंहकर्ण संकुचित किन्नर काण्डधार पर्वत अवसान बर्बर कंस" ।

तग स्खलने कम्पे च भ्वा० गतौ पर० भ्वा० सक० सेट् इदित् । तङ्गति अतङ्गीत् ततङ्ग तङ्गनम् तङ्गा तङ्गितः ।

तगण पु० छन्दोग्रन्थप्रसिद्धे अन्त्यलघुके आदिगुरुद्वयके त्रिवर्णात्मके गणभेदे । "सोऽन्तगुरुः कथितोऽन्त्यलघुस्तः" छन्दोम० ।

तगर पु० तस्य क्रोडस्य गरः गृ—अच् । (टगर) इति १वृक्षे शब्दर० । २मदनवृक्षे राजनि० । कोङ्कणप्रसिद्धे (पिण्डतगर) ख्याते, ३वृक्षे न० रत्नमा० ।४तगरमूलजाते गन्धद्रव्ये न० । "कालानुसार्य्यं तगरं कठिनं लघु तन्नतम् । अपरं पिण्डतगरं दण्डहस्ति च बर्हिणम् । तगरद्वयमुष्णं स्यात् स्वादु स्निग्धं लघु स्मृतम् । विषापस्मारभूतोन्मादोषभयापहम्" भावप्र० "प्रियङ्गुचन्दनाभ्याञ्च बिल्वेन तगरेण च" भा० अनु० १०४ अ० । "तस्यैः पत्रतुरुष्कवालतगरैर्गन्धः स्मरोद्दीपनः" वृ० सं० ७७ अ० । तगरं पण्यमस्य अपूपा० ठन् । तगरिक तद्गन्धद्रव्यविक्रेतरि त्रि० । ४आङ्कल्यवृक्षे राजनि० ।

तगरपादिक न० तगरस्य पादो मूलमस्त्यत्र गन्धद्रव्ये ठन् । नन्द्यावर्त्ते गन्धद्रव्यभेदे शब्दार्थचि० ;

तगरपादी स्त्री तगरं गन्धद्रव्यभेदः पादेऽमूलेऽस्याः जातित्वात् ङीष् । तगरवृक्षे शब्दार्थचि० ।

तङ्क पु० तकि—भावे अच् । १कष्टेन जीवने २प्रियविश्लेषे ३तापे ४भये भरतः । कर्म्मणि—घञ् । ५परिधानवसने रमानाथः ।

तङ्कन न० तकि—भावे ल्युट् । कष्टेन जीवने ।

तच्छील त्रि० तत् शीलं यस्य । स्वभावतः फलनिरपेक्षतया प्रवर्त्तमाने तत्स्वभावे जने । तदर्थे विहितः ठञ् । ताच्छीलिक तच्छीलार्थे पा०विहितप्रत्यये । "आ क्वेस्तच्छीलतद्धर्म्मतत्साधुकारिषु" पा० ।

तज्ज त्रि० ततो जायते जन—ड । तस्मात् जाते ।

तज्जलान् त्रि० ततो जायते जन—ड तस्मिन् लीयते ली—ड तेनानिति अन—क्विप् द्वन्द्वात् पूर्वं ततस्य तच्छब्दस्य प्रत्येकसम्बन्धेन यथायथं विभक्त्यन्ततयान्वयः । तस्माज्जाते तस्मिन् लीने तेन स्थिते पदार्थे च । "सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत" छा० उ० । तज्जलान्, तज्जात्वात् तल्लत्वात् तदनत्वाच्चेति" शाङ्करभा० ।

तज्वी स्त्री तं निन्दितं जवते जु—क्विप् गौरा० ङीष् । हिङ्गुपत्र्यां राजनि० । [टीत् । ततात तेटतुः । तटम् ।

तट उच्छ्राये भ्वा० पर० सक० सेट् । तटति अतटीत्-अता-

तट आहतौ चु०उभ०सक०सेट् । ताटयति—ते अतीतटत् त ।

तट त्रि० तट—अच् । १कूले नद्यादेस्तीरे अमरः । तीरभूमेश्च नद्याःप्रवाहात् उच्छ्रितत्वात् तथात्वम् । "सिन्धोस्तटावोघ इव प्रवृद्धः" कुमा० । स्त्रियां ङीप् । "मानसस्य स्थूसमस्य नद्यादीनां तटी तथा" सा०द० । २क्षेत्रे न० मेदि० । "निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटं निर्मृष्टरागोऽधरः" सा० द० । स्तनः तटमिव उप० स० । ३शिवे पु० तस्य सर्वोच्छ्रितत्वात् तथात्वम् "नमस्तटाय तट्याय तटानां पतये नमः" भा०शा०२८६अ० । ४उच्छ्रिते त्रि० ।

तटग पु० तड़ाग+पृषो० तडागे हिरूपको० ।

तटस्थ त्रि० तटे समीपे तिष्ठति स्था—क । १समीपस्थे २वादिप्रतिवादिभावानापन्ने उदासीने च "तटस्थः शङ्कते" जागदीश्यादौ भूरिप्रयोगः । ३लक्षणविशेषे यावल्लक्ष-

कालमनवस्थितत्वे सति इतरव्यावर्त्तकं विशेषणं यथा पृथिव्या गन्धवत्त्वं तटस्थलक्षणम् उत्पत्तिकाले प्रलये च तत्स्थितावपि तत्काले गन्धस्यानवस्थानात् तथात्वम्। यथा वा ब्रह्मणो जगत्कर्त्तृत्वादिकम् तस्य प्रलयादौ लक्ष्यकाले चानवस्थानात् तथात्वम्। "स्वरूपं तटस्थं द्विधा लक्षणाभ्याम्। स्वरूपेऽनविष्टात् स्वरूपे प्रविष्टात्। यथा काकवन्तो गृहाः खं विलम्" वेदान्तका०।

वेदा० प० तस्य विवृतिर्यथा

"तत्र लक्षणं द्विविधम् स्वरूपलक्षणं तटस्थलक्षणञ्चेति। तत्र स्वरूपमेव लक्षणं स्वरूपलक्षणम् यथा सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मणः स्वरूपलक्षणम्। ननु स्वस्य स्ववृत्तित्वाभावेन कथं लक्षणत्वमिति चेन्न स्वस्यैव स्वापेक्षया धर्म्मधर्म्मिभावकल्पनया लक्षणत्वसम्भवात्। तदुक्तं विवरणे "आनन्दो विषयानुभवो नित्यत्वञ्चेति सन्ति धर्म्माः अपृथक्त्वेऽपि चैतन्यात् पृथगिवावभासन्ते इति"। तटस्थलक्षणं नाम यावल्लक्ष्यकालमनवस्थितत्वे सति यद्व्यावर्त्तकं तदेव यथा गन्धवत्त्वं पृथिवीलक्षणम्। महाप्रलये परमाणुषु उत्पत्तिकाले घटादिषु च गन्धाभावात्। प्रकृते च जगज्जन्मादिकारणत्वम्। अत्र जगत्पदेन कार्य्यजातं विवक्षितम्। कारणत्वञ्च कर्त्तृत्वम् अतोऽविद्यादौ नातिव्याप्तिः। कर्त्तृत्वञ्च तत्तदुपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमत्त्वम्। ईश्वरस्य तावदुपादानगोचरापरोक्षज्ञानसद्भावे च "यः सर्वज्ञः सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तपः। तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नञ्च जायते" इत्यादिश्रुतिर्मानम्। तादृशचिकीर्षासद्भावे च "सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति" श्रुतिर्मानम्। तादृशकृतौ च "तन्मनोऽकुरुतेत्यादि" वाक्यम्। ज्ञानेच्छाकृतीनामन्यतमगर्भं लक्षणत्रितयं विवक्षितम् अन्यथा व्यर्थविशेषणत्वापत्तेः। अतएव जन्मस्थितिध्वंसानामन्यतमस्यैव लक्षणे प्रवेशः। एवञ्च लक्षणानि नव सम्पद्यन्ते। ब्रह्मणो जगज्जन्मादिकारणत्वे च "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति, यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्तीत्यादि" श्रुतिर्मानम्। यद्वा निखिलजगदुपादानत्वं ब्रह्मणो लक्षणम्। उपादानत्वञ्च जगदध्यासाधिष्ठानत्वं जगदाकारेण परिणममानमायाधिष्ठानत्वं वा। एतादृशमेवोपादानत्वमभिप्रेत्य "इदं सर्वं यदयमात्मा सच्च त्यच्चाभवत् बहु स्यां प्रजायेयेत्यादि श्रुतिषु ब्रह्मप्रपञ्चयोस्तादात्म्यव्यपदेशः" तटस्थिते त्रि०। [शब्दर०।

तटाक पु० तड–बा० आकन्। तडागे पद्मादियुक्तसरसि

तटाघात पु० तटे आघातः। वृषादिभिः शृङ्गादिभिर्भूमौ गोत्खननरूपक्रीडायाम् शब्दार्थचि०। "अभ्यस्यन्ति तटाघातं निर्जितैरावताः गजाः" कुमा०। "कैलासतटाघातधातुधूलिपटलमिव हरवृषभम्" काद०।

तटिनी स्त्री तटमस्त्यस्या इनि ङीप्। नद्याम् अमरः।

तट्य पु० तटमुच्छ्रायमर्हति यत्। शिवे "नमस्तटाय तट्याय" भा० शा० २८६ अ० शिवसहस्रनाम।

तड दीप्तौ अक० आहतौ सक० चु० उभ० सेट्। ताडयति ते अतीतडत् त। "लालयेत् पञ्च वर्षाणि दश वर्षाणि ताडयेत्" चाणक्यः "शिष्यर्थं ताडयेत्ततः" मनुः ताडना। ताडनम् ताडितः। "श्रोत्रर्वितन्त्रीरिव ताड्यमाना" कुमा०। "दुन्दुभिस्ताडितोऽसौ" वेणीसं०।

तड आहतौ भ्वा० आत्म० सक० सेट् इदित्। तण्डते अततण्डिष्ट। ततण्डे।

तडाक पु० तड–आहतौ "पिनाकादयश्च" उणा० आक। १तडागे। तड–दीप्तौ आक। २दीप्तौ स्त्री उज्ज्वलद०।

तडाग पु० जलैराहन्यते तड–आघाते "तडागादयश्च" उणा०नि० आग १यन्त्रकूटके शब्दार्थचि० २जलाधारभेदे पद्माकरे अमरः। मार्क० पु० "प्रशस्तभूमिभागस्थो बहुकंवत्सरोषितः। जलाशयस्तडागः स्यादित्याहुः शास्त्रकोविदाः" शब्दार्थचि०। ३पञ्चशतधनुःपरिमिते जलाशये च यथा "चतुर्विंशाङ्गुलो हस्तो धनुस्तच्चतुरुत्तरम्। शतधन्वन्तरञ्चैव तावत् पुष्करिणी शुभा। एतत् पञ्चगुणः प्रोक्तस्तडाग इति निर्णयः" नव्यवर्द्धमानधृतो वचितः। तदुत्सर्गविधिः मत्स्यपु०५८अ० उक्तो यथा "प्राप्य पक्षं शुभं शुक्लमतीते (प्राप्ते) चोत्तरायणे। पुण्येऽह्नि विप्रकथिते कृत्वा ब्राह्मणवाचनम्। प्रागुदक्प्रवणे देशे तडागस्य समीपतः। चतुर्हस्तां शुभां वेदिं चतुरस्रां चतुर्मुखाम्। तथा षोडशहस्तः स्यान्मण्डपश्च चतुर्मुखः। वेद्याश्च परितो गर्त्तारत्निमात्रास्तु मेखलाः। नव सप्ताथ वा पञ्च नातिरिक्ता नृपात्मज!। वितस्तिमात्रा योनिः स्यात् षट्सप्ताङ्गुलिविस्तृता। गर्त्तास्त्रिमेखलाः स्युस्त्रिपर्वोच्छ्रितमेखलाः। सर्वतस्तु सवर्णाः (लोकपालवर्णाः) स्युः पताकाध्वजसंयुताः। अश्वत्थोदुम्बरप्लक्षवटशाखाकृतानि तु। मण्डपस्य प्रतिदिशं द्वाराण्येतानि कारयेत्। शुभास्तत्राष्ट होतारो द्वारपालास्तथाष्ट वै। अष्टौ तु जापकाः कार्य्या ब्राह्मणा वेदपारगाः। सर्वलक्षणसम्पूर्णो मन्त्रविद्विजितेन्द्रियः। कुलशील-

समायुक्तः पुरोधाः स्याद्द्विजोत्तमः । प्रतिगर्त्तेषु कलशा यज्ञोपकरणानि च । व्यजनञ्चामरे शुभ्रे ताम्रपात्रे सुविस्तृते । ततस्त्वनेकवर्णाः स्युश्चरवः प्रतिदैवतम् । आचार्य्यः प्रक्षिपेद्भूमावनुमन्त्र्य विचक्षणः । त्र्यरत्निमात्रो यूपः स्यात् क्षीरवृक्षविनिर्म्मितः । यजमानप्रमाणो वा संस्थाप्यो भूतिमिच्छता । हेमालङ्कारिणः कार्य्याः पञ्चविंशती ऋत्विजः । कुण्डलानि च हैमानि केयूरकटकानि च । चाङ्गुलीयं पवित्राणि वासांसि विविधानि च । पूजयेत्तु समं सर्व्वान् आचार्य्यं द्विगुणैः पुनः । दद्याच्छयनसंयुक्तमात्मनश्चापि यत् प्रियम् । सौवर्णौ कूर्म्ममकरौ राजतौ मत्स्यडुण्डुभौ । ताम्रौ कुलीरमण्डूकावायसः शिशुमारकः । एवमासाद्य तत्सर्व्वमादावेव विशाम्पते ! । शुक्लमाल्याम्बरधरः सर्व्वौषध्युदकैस्ततः । संपूर्णैः कलशैस्तत्र स्नापितो वेदपारगैः । यजमानः सपत्नीकः पुत्त्रपौत्त्रसमन्वितः । पश्चिमं द्वारमासाद्य प्रविशेद्यागमण्डपम् । ततो मङ्गलशब्देन भेरीणां निस्वनेन च । रजसा मण्डलं कुर्य्यात् पञ्चवर्णेन तत्त्ववित् । षोडशारन्ततश्चक्रं पद्मगर्भं चतुर्म्मुखम् । चतुरस्रञ्च परितो वृत्तं मध्ये सुशोभनम् । वेद्याश्चोपरि तत् कृत्वा ग्रहान् लोकपतींस्ततः । संन्यसेन्मन्त्रतः सर्व्वान् प्रतिदिक्षु विचक्षणः । कूर्म्मादि स्थापयेन्मध्ये वारुणं मन्त्रमाश्रितः । ब्रह्माणञ्च शिवं विष्णुं तत्रैव स्थापयेद्बुधः । विनायकञ्च विन्यस्य कमलामम्बिकां तथा । शान्त्यर्थं सर्व्वलोकानां भूतग्रामं न्यसेत्ततः । पुष्पभक्ष्यफलैर्युक्तमेवं कृत्वाधिवासनम् । कुम्भान् सजलगर्भांस्तान् वासोभिः परिवेष्टयेत् । पुष्पगन्धैरलङ्कृत्य द्वारपालान् समन्ततः । पठध्वमिति तान् ब्रूयादाचार्य्यस्त्वभिपूजयेत् । बह्वृचौ पूर्व्वतः स्थाप्यौ दक्षिणेन यजुर्विदौ । सामगौ पश्चिमे तद्वदुत्तरेण त्वथर्व्वणौ । उदङ्मुखो दक्षिणतो यजमान उपाविशेत् । यजध्वमिति तान् ब्रूयाद्धौत्रिकान् पुनरेव तु । उत्कृष्टान् मन्त्रजापेन तिष्ठध्वमिति जापकान् । एवमादिश्य तान् सर्व्वान् पर्य्युक्ष्याग्निं स मन्त्रवित् । जुहुयाद्वारुणैर्मन्त्रैराज्यं च समिधस्तथा । ऋत्विग्भिश्चापि होतव्यं वारुणैरेव सर्व्वतः । ग्रहेभ्यो विधिवद्धुत्वा तथेन्द्रायेश्वराय च । मरुद्भ्यो लोकपालेभ्यो विधिवद्विश्वकर्म्मणे । रात्रिसूक्तञ्च रौद्रञ्च पावमानं सुमङ्गलम् । जपेयुः पौरुषं सूक्तं पूर्व्वतो बह्वृचाः पृथक् । शाक्रं रौद्रञ्च सौम्यञ्च कूष्माण्डं जातवेदसम् । सौरसूक्तं जपेन्मन्त्रं दक्षिणेन यजुर्विदः । वैराजं पौरुषं सूक्तं सौपर्णं रुद्रसंहिताम् । शैशवं पञ्च निधनं गायत्रं ज्येष्ठसाम च । वामदेव्यं बृहत्साम रौरवं सरथन्तरम् । गवां व्रतं च काण्वञ्च रक्षोघ्नं वयसस्तथा । गायेयुः सामगा राजन् ! पश्चिमं द्वारमाश्रिताः । आथर्व्वणाश्चोत्तरतः शान्तिकं पौष्टिकं तथा । जपेयुर्मनसा देवमाश्रित्य वरुणं प्रभुम् । पूर्व्वेद्युरभितो रात्रावेवं कृत्वाधिवासनम् । गजाश्वरथ्यावल्मीकात् सङ्गमाद्ध्रदगोकुलात् । मृदमादाय कुम्भेषु प्रक्षिपेच्चत्वरात्तथा । रोचनाञ्च ससिद्धार्थां गन्धं गुग्गुलमेव च । स्नापनं तस्य कर्त्तव्यं पञ्चभङ्ग(पल्लव) समन्वितम् । प्रत्येकन्तु महामन्त्रैरेवं कृत्वा विधानतः । एवं क्षपामतिवाह्य विधियुक्तेन कर्म्मणा । ततः प्रभाते विमले सञ्जातेऽथ शतं गवाम् । ब्राह्मणेभ्यः प्रदातव्यमष्टषष्टिश्च वा पुनः । पञ्चाशदथ षट्त्रिंशत् पञ्चविंशतिरप्यथ । ततः सांवत्सरप्रोक्ते शुभे लग्ने सुशोभने । वेदशब्दैश्च गान्धर्व्वैर्वाद्यैश्च विविधैः पुनः । कनकालङ्कृतां कृत्वा जले गामवतारयेत् । सामगाय च सा देया ब्राह्मणाय विशाम्पते ! । पात्रीमादाय सौवर्णीं पञ्चरत्नसमन्विताम् । ततो निःक्षिप्य मकरमत्स्यादींश्चैव सर्व्वशः । धृतां चतुर्भिर्विप्रैर्वेदवेदाङ्गपारगैः । महानदीजलोपेतां दध्यक्षतसमन्विताम् । उत्तराभिमुखीं धेनुं जलमध्ये तु तारयेत् । आथर्व्वणेन स्नातां पुनर्म्मामित्यथेति च । आपो हि ष्ठेति मन्त्रेण क्षिप्त्वागत्य च मण्डपम् । पूजयित्वा सरस्तत्र बलिं दद्यात् समन्ततः । पुनर्दिनानि होतव्यं चत्वारि मुनिसत्तमाः ! । चतुर्थीकर्म्म कर्त्तव्यं देया तत्रापि शक्तितः । दक्षिणा राजशार्दूल ! वरुणक्षमापणं ततः । कृत्वा तु यज्ञपात्राणि यज्ञोपकरणानि च । ऋत्विग्भ्यस्तु समं दत्त्वा मण्डपं विभजेत् पुनः । हेमपात्रीञ्च शय्याञ्च स्थापकाय निवेदयेत् । ततः सहस्रं विप्राणामथ वाष्टशतं तथा । भोजनीयं यथाशक्ति पञ्चाशदथ विंशतिः । एवमेष पुराणेषु तडागविधिरुच्यते । कूपवापीषु सर्व्वासु तथा पुष्करिणीषु च । एष एव विधिर्दृष्टः प्रतिष्ठासु तथैव च । मन्त्रतस्तु विशेषः स्यात् प्रासादोद्यानभूमिषु । अयन्त्वशक्तावर्द्धेन विधिर्दृष्टः स्वयम्भुवा । अल्पेष्वेकाग्निवत् कृत्वा वित्तशाठ्यादृते नृणाम् । प्रावृट्काले स्थिते तोये अग्निष्टोमफलं स्मृतम् । शरत्काले स्थितं यत् स्यात् तदुक्तफलदाय-

कम्। वाजपेयातिरात्राभ्यां हेमन्ते शिशिरे स्थितम्। अश्वमेधसमं प्राह वसन्तसमये स्थितम्। ग्रीष्मेऽपि तत् स्थितं तोयं राजसूयाद्विशिष्यते। एतान् महाराज! विशेषधर्मान् करोति योऽप्यागमशुद्धबुद्धिः। स याति रुद्रालयमाशु पूतः कल्पाननेकान् दिवि मोदते च। अनेकलोकान् समहस्तपादीन् भुक्त्वा परार्द्धद्वयमङ्गनाभिः। सहैव विष्णोः परमम्पदं यत् प्राप्नोति तद्यागफलेन भूयः"।

जलाशयखननारम्भनक्षत्रादि मु॰ चि॰ पी॰ उक्तं यथा "मित्रार्कध्रुवशाक्रवासवाम्बुपमघातोयान्त्यपुष्येन्दुभिः पापैर्हीनबलैस्तनौ सुरगुरौ ज्ञे वा भृगौ खे विधौ। आप्ये सर्वजलाशयस्य खननम्" मु॰ चि॰।

"मित्रोऽनुराधा अर्कौ हस्तः ध्रुवं रोहिण्युत्तरात्रयं वासवं धनिष्ठा अम्बुपः शततारका तोयं पूर्वाषाढा अन्त्यं रेवती पुष्यः इन्दुर्मृगः एतैर्नक्षत्रैस्त्रयोदशभिः सर्वेषां जलाशयानां वापीकूपतड़ागनाम्नां तोयाधाराणां खननं शुभमुक्तम् उक्तञ्च व्यवहारतत्त्वे "आप्याम्बुपान्त्यपित्र्यमित्रवसूत्तरार्कशक्रेन्दोज्यभेषु खननं सलिलाश्रयाणामिति"। कः ब्रह्मा तद्दैवतात्वेनाभेदात् रोहिणी। अथ जलाशयखनने लग्नविचारः पापैः पापखगैर्बलरहितैः सद्भिः, तनौ लग्ने सुरगुरौ बृहस्पतौ ज्ञे बुधे स्थिते सतीत्यर्थः लग्नात् खे दशमस्थाने भृगौ शुक्रे, आप्ये जलचरराशौ विधौ सति जलाशयखननं हितं उक्तञ्च रत्नमालायाम् "लग्ने जीवे ज्ञेऽथ वा दुर्बलैश्च क्रूरैः शुक्रे चापि मेषूरणस्थे। आप्ये चन्द्रे सर्वतोयाश्रयाणामारम्भाः स्युःसिद्धये निर्विकल्पम्"। कश्यपेनाप्युक्तम् "गुरौ ज्ञे वा लग्नगते शुक्रे कर्मगते, विधौ। आप्यभे जलकार्य्याणामारम्भः सिद्धिदः स्मृतः" इति। दीपिकायान्तु विशेषः "पुष्ये मित्रकरोत्तरत्रयवरुणब्रह्माम्बुपित्र्येन्दुभिःशस्तोऽर्कें शुभवारयोगतिथिषु क्रूरेष्ववीर्य्येषु च। पुष्टेन्दौ जलराशिगे दशमगे शुक्रे शुभांशोदये प्रारम्भः सलिलाशयस्य शुभदोजीवेन्दुपुत्रोदये। वसुं धनिष्ठा। अन्ये तु वापीकूपतड़ागानामाकृतिभेदात्प्रत्येकं भिन्नानि नक्षत्राण्युक्तानि। तत्र वापीखननमाह कालोत्तरः "स्वात्यश्विपुष्यहस्तेषु सर्वदा च पुनर्वसौ। रेवत्यां वारुणे चैव वापीकर्म प्रशस्यते"। कूपारम्भमाह श्रीपतिः "हस्तः पुष्यो वासवं वारुणञ्च मैत्रं पित्र्यं ब्राह्मि चैवोत्तराणि। प्राजापत्यञ्चापि नक्षत्रमाहुः कूपारम्भे श्रेष्ठमाद्या मुनीन्द्राः"। तड़ागारम्भमाह वशिष्ठः "मैत्रेन्दुपौष्णोत्तररोहिणीषु देवेज्यशारीश्वरवारिभेषु। प्रारम्भणं सर्वजलाशयानां कार्य्यं सितेन्दुप्रक्षपारम्भे"। अत्र वापीकूपनक्षत्राणां पार्थक्येनाभिधानात् तड़ागारम्भार्थमिदं वचनमवसीयते बहुवचनमात्रस्याभिप्रायेण सर्वशब्दोपादानं छन्दःपरिपूरणार्थं तत्र कूपतड़ागनक्षत्रेषु शतभनक्षत्रत्यागावशिष्टानां मेलने त्रयोदश नक्षत्राणि भवन्ति तत्र संक्षेपकामेन व्यवहारतत्त्वकृता सर्वजलाशयानामारम्भे सामान्यतो जलाशयखननाधस्त्यैतानि त्रयोदश भान्युक्तानि तान्येव च पञ्चकर्त्तीक्तानि। तत्र वापीकूपतड़ागानां भेदो लोकप्रसिद्ध एव यत्तु पुनर्वसिष्ठेनोक्तं "शशाङ्कतोयेशकरार्यमित्रभुवाम्बुपित्र्ये वसु रेवतीषु। उद्यानवाप्यादितड़ागकूपकार्य्याणि सिद्धयन्ति जलं ध्रुवं स्यात्"। तज्जीर्णोद्धारविषयं प्रागुक्तवाक्ये प्रारम्भपदोपादानात्त नूतनखननविषयमिति पुनरुक्तिपरिहारः।" पी॰ धा॰।

अधिकं जलाशयोत्सर्गशब्दे २०७५ पृष्ठादावुक्तम्। अत्र राहुमुखत्यागनिषेधः मु॰ चि॰ पी॰ उक्तो यथा "देवालये गेहविधौ जलाशये राहोर्मुखं शम्भुदिशो विलोमतः। मीनार्कसिंहार्कमृगार्कतस्त्रिभे खाते मुखात् पृष्ठविदिक् शुभा भवेत्"। मु॰ चि॰।

"देवालये इति। अत्र यथासङ्ख्यं सम्बन्धः। देवालयप्रारम्भे राहोर्मुखं मीनार्कतस्त्रिराश्यवस्थिते सूर्य्ये ऐशानीतो विलोमतो विपरीतं विदिक्षु वायव्यादिषु राहोर्मुखं स्यात् यथा मीनमेषवृषराश्यवस्थिते सूर्य्ये राहोर्मुखम् ऐशान्याम्। मिथुनकर्कटसिंहराश्यवस्थिते सूर्य्ये वायव्यां राहुमुखम्। कन्यातुलावृश्चिकस्थे सूर्य्ये नैरृत्यां राहुमुखम्। धनुर्मकरकुम्भराश्यवस्थे सूर्य्ये आग्नेय्यां राहोर्मुखम् इत्यर्थः। एवं गृहारम्भेऽपि सिंहार्कतस्त्रिराश्यवस्थितेऽर्कें विलोमतः ऐशान्यां राहुमुखम्। वृश्चिकादित्रये वायव्यां कुम्भादित्रये नैरृत्याम्। वृषादित्रये आग्नेय्यां राहुमुखं स्यात्। जलाशयारम्भेऽपि मकरार्कतस्त्रिराश्यवस्थेऽर्कें विलोमतः ऐशान्यां राहुमुखं स्यात्। मेषादितः त्रिभिर्वायव्याम्। कर्कादितस्त्रिभिर्नैरृत्याम्। तुलादितस्त्रिभिः आग्नेय्यां राहुमुखं स्यादित्यर्थः। फलमाह खात इति। देवालयादिनिमित्ते खाते भूमिशोधने कर्त्तव्ये इति राहुमुखाक्रान्तदिशः त्यागात् पृष्ठवर्त्तिनी दिक् शुभा भवेत् यथा

देवालयविषये मीनादिराशिस्थितसूर्य्यत्वेन ऐशान्यां राहुमुखम् । तत्पृष्ठविदिक् आग्नेयी तस्यां प्रथमखातप्रारम्भः शुभद इत्यर्थः । मिथुनादिराशित्रयस्थे सूर्य्ये राहुमुखं वायव्यां तत्पृष्ठविदिगैशानी तस्यां खातारम्भः शुभः । एवं सर्वत्र । तथैव स्वगृहविधौ अपि राहुमुखं कस्यां दिश्यस्ति इत्यवधार्य्य तत्पृष्ठविदिशि खातः शुभफल इत्यर्थः । अतः । सर्पेण विदिक् व्याप्ता । यथा । ऐशान्यां मुखम् । वायव्यामुदरम् । नैरृत्यां पुच्छम् आग्नेय्यां पृष्ठम् । अतः खाते आग्नेयी सम्यक् । एवमन्यत्राप्यूहनीयम् यदाह विश्वकर्म्मा "ईशानतः सर्पति कालसर्पो विहाय सृष्टिं गणयेद्विदिक्षु । शेषस्य वास्तोर्मुखमध्यपुच्छं त्रयं परित्यज्य खनेच्चतुर्थम्" इति । ज्योतिश्चिन्तामणौ "वृषार्कादित्रिकं वेद्यां सिंहादि गणयेद्गृहे । देवालये च मीनादि तड़ागे मकरादिषु" । तदारम्भतदुत्सर्गौ च मलमासशुक्रौ न कार्य्यौ कालाशुद्धिशब्दे तत्प्रमाणं दृश्यम् "एतेनाखानि यावानवनिवह हरित्पर्णपूर्णद्रुमाली व्यालीढोपान्तयान्तश्रमपथिकजनां दत्तरागस्तड़ागः" नैष० ।

तड़ाघात पु० "उच्चैः करिकराक्षेपे तड़ाघातं विदुर्बुधाः" इत्युक्ते तटाघाते गजक्रीड़ायाम् शब्दकल्पद्रुमः । तच्चिन्त्यं तत्र वाक्ये तटाघातमित्येव पाठः तड़ेति पाठः लिपिकरप्रमादकृतः । [त्रि० ।

तड़ि पु० तड–आघाते भावादौ इन् । १आघाते २तत्कर्त्तरि

तड़ित् स्त्री ताड़यत्यभ्रम् चुरा० तड–इति नि० ह्रस्वः । १विद्युति अमरः । "जलदास्तड़ित्तुलितकान्तकार्त्तस्वराः" "घनं घनान्ते तड़ितां गुणैरिव" माघः । "योगस्तड़ित्तोयदयोरिवास्तु" रघुः ।
तड़ित्सम्भवादिस्तु "सजलजलधिमध्ये पार्थिवोऽग्निः स्थितोऽस्मात् सलिलभरनिमग्नादुत्थिता धूममालाः । वियति पवननीताः सर्वतस्ता द्रवन्ति द्युमणिकिरणदीप्ताविद्युतस्तत्स्फुलिङ्गाः" । "अब्धस्याब्धं द्युतं तेजः पार्थिवांशकमिश्रितम् । वात्यावद्धुमदाघाते प्रतिकूलानुकूलयोः । वायोस्तत् पतति प्रायो ह्यकालप्रावृड्वर्षणे । अतः प्रावृषि नैवैते पांशवः प्रसरन्ति हि । तत् त्रेधा पार्थिवं चाप्यं तैजसं तड़िदुत्थितम् । ततो निर्घातदाहैश्च भूमिस्थैरनुभूयते" शि० शि० टीका । २अग्निके निघण्टुः ३हिंसायां निघण्टुः "तड़ित् आघातकेनेत्यु-पक्रमे "तडस्थिगृधकर्माणः" इति तदुक्तेः

तड़ित्प्रभा स्त्री तड़ितः प्रभेव प्रभा यस्याः । कुमारानुचरमातृभेदे । "कोषयन्ती लुटिनामा क्रोशनाऽथ तड़ित्प्रभा" भा० शल्य० ४७अ० कुमारानुचरमातृगणोक्तौ । २तड़ित्तुल्यदीप्तियुते त्रि० ।

तड़ित्वत् पु० तड़ित् विद्यतेऽस्य मतुप् मस्य वः मान्तत्वेन अपदान्तत्वात् न तस्य दः । १मेघे "चलिताचलवर्षमाणा गम्भीरविरावितस्तड़ित्वन्तः" वृ० स० २२ अ० २मुस्तके च अमरः । ३तड़िद्विशिष्टे त्रि० स्त्रियां ङीप् "समुदितमिव चयेन तड़ित्वतीम् । कथयता शरदम्बुदसंहतिम्" किरा० ।

तड़िद्गर्भ पु० तड़ितो गर्भेऽस्य । मेघे "तड़िद्गर्भ ऋतवः समुद्राः" श्वेताश्व० उप० ४ अ० ।

तड़िन्मय त्रि तड़िदात्मकः तड़ित्+मयट् । तड़ित्स्वरूपे "तड़िन्मयैरग्निपितैर्विलोचनैः" कुमा० ।

तण्ड पु० तडि–अच् । १ऋषिभेदे तस्य गोत्रापत्यम् गर्गा० यञ् । ताण्ड्य तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री० । यूनि फक् । ताण्ड्यायन तदीये यूनपत्ये पुंस्त्री० । तण्डशब्दस्य वतण्डशब्देन समं द्वन्द्वे कीर्त्तकौजपा० पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । भावे अच् । २आहतौ स्त्री ।

तण्डक पुंस्त्री० तडि–ण्वुल् । १खञ्जने, स्त्रियां ङीष् । २फेने, ३समासप्राये वाक्ये, ४वृक्षदारुणि, ५तरुस्कन्धे च न० मेदि० ६मायाबहुले, उपघातके त्रि० परिष्कारे पुंन० शब्दार्थचि० ।

तण्डि पु० कृतयुगोत्पन्ने ऋषिभेदे तत्कथा भा० अनु० १६ अ० "ऋषिरासीत् कृते तात ! तण्डिरित्येव विश्रुतः दश वर्षसहस्राणि तेन देवः समाधिना । आराधितोऽभूद्भक्तेन तस्योदर्कं निशामय" इत्यादिका । महादेववराच्च तत्सुतस्य यजुर्वेदीयताण्डिशाखाभेदे कल्पसूत्रकर्त्तृतेति तत्रैव १६ अ० उक्तं यथा "अक्षयश्चाव्ययश्चैव भविता दुःखवर्ज्जितः । यशस्वी तेजसा युक्तो दिव्यज्ञानसमन्वितः । ऋषीणामभिगम्यश्च सूत्रकर्त्ता सुतस्तव । मत्प्रसादाद्द्विजश्रेष्ठ ! भविष्यति न संशयः" "सूत्रकर्त्ता ताण्डिन इति यजुर्वेदे शाखाविशेषस्य कल्पसूत्रकर्त्तेति" नीलकण्ठः । [नन्दिनो नन्दिकेश्वरः" मल्लिनाथधृतकोषः ।

तण्डु पु० शिवद्वारपालभेदे नन्दिकेश्वरे "नन्दी भृङ्गिरिटिस्तण्डु

तण्डुरीण पु० तण्डु+मत्वर्थे उरच् तत्र भवः ख । १कीटमात्रे २वर्वरे त्रि० तण्डुले भवः ख रस्य वः । ३तण्डुलोदके न० मेदि० ।

तण्डुल पुंन० तडि—उलच्। निस्तुषधान्ये। “यवं-चेत्वगतं प्रोक्तं सतुषं धान्यमुच्यते। निस्तुषस्तण्डुलः प्रोक्तः स्विन्नमन्नमुदाहृतम्” भा०त०। “शालितण्डु-लप्रस्थस्य कुर्य्यादन्नं सुसंस्कृतम्। सूर्य्याय चरुकं दत्त्वा ब्राह्मणाय विशेषतः। यावन्तस्तण्डुलास्तस्मि-न्नैवेद्ये परिसंख्यया। तावद्वर्षसहस्राणि सूर्य्यलोके महीयते” ति० त०। “तण्डुलो मेह जन्तुघ्नः स गव-र्त्तितदुर्जरः”। वैद्य० “भ्रष्टस्तु तण्डुलो रूक्षो सुगन्धिः कफनाशनः। पित्तकारी स विज्ञेयः” राजव०। तस्य विषयाङ्केन यथा० राजद० पूर्वनि०। हीरकस्य २मानभेदे “सितसर्षपाष्टकं तण्डुलो भवेत् तण्डुलैस्तु विंशत्या” वृ० सं० ८० अ०।

तण्डुलपरीक्षा स्त्री तण्डुलेन परीक्षा। दिव्यभेदे तद्विधानं वीरमि० उक्तं यथा पितामहः

“तण्डुलानां प्रवक्ष्यामि विधिम्भक्षणचोदितम्। चौर्य्ये तु तण्डुला देया नान्यत्रेति विनिश्चयः” इति। चौर्य्य-ग्रहणमर्थविवादप्रदर्शनार्थम् “तदर्थांशस्य तण्डुलाः” इति धनविवादे कात्यायनेनोक्तत्वात्। पूर्वेद्युर्यत्कर्त्तव्यं तत् स एवाह “तण्डुलान् कारयेच्छुक्लान् शालेर्नान्यस्य कस्यचित्। मृण्मये भाजने कृत्वा आदित्यस्याग्रतः शुचिः। स्नानोदकेन संमिश्रान् रात्रौ तत्रैव वासयेत्। आवाहनादिपूर्वन्तु कृत्वा रात्रौ विधानतः” इति। शुचिः प्राड्विपाकः सूर्य्यस्याग्रे धर्मावाहनादिहोमान्तं सर्व-दिव्यसाधारणविधिं कृत्वा आदित्यस्नानोदकेन शुक्लान् शालितण्डुलानाप्लाव्य रात्रावेवं कृत्वा तथैव प्रातःकाल-पर्य्यन्तं स्थापयेदित्यर्थः। स्नानोदकं देवताया इत्याह कात्यायनः “देवतास्नानपानीयं दिव्यतण्डुलभक्षणे” इति। प्रातः कर्त्तव्यमपि स एवाह “प्रभाते कारिणे देया आदित्याभिमुखाय त्विति”। कारिणे शोध्याय। देयाः तण्डुला इत्यनुषङ्गः। भक्षणञ्च शोपवासेन सूर्य्या-लयमध्य एव कर्त्तव्यमित्याह वृहस्पतिः “सोपवासः स्नानगेहे तण्डुलान् भक्षयेच्छुचिरिति”। शोध्यानुष्ठेय-मनुवादव्याजेन दर्शयति पितामहः “प्राङ्मुखोपोषितं स्नातं शिरोरोपितपत्रकम्। तण्डुलान् भक्षयित्वा तु पत्रे निष्ठीवयेत्ततः” इति। भक्षयित्वा भक्षणं कारयित्वा हेतुमन्नोपिजन्तस्य भक्षेरयं प्रयोगः। पत्रे विशेषं स एवाह “भूर्जस्यैव तु नान्यस्य अभावे पिप्पलस्य त्विति”। शुद्ध्यशुद्ध्यवधारणोपायं स एवाह “शोणितं दृश्यते यस्य हनुस्तालु च शीर्य्यते। गात्रञ्च कम्पते यस्य तमशुद्धं विनिर्दिशेत्” इति। वृहस्पतिरपि “शुष्कः स्यात्तण्डुल-निष्ठीवी रक्तमिश्रे तु दोषभागिति”। कात्यायनोऽपि “शुक्लनिष्ठीवनाच्छुद्धो नियम्योऽशुचिरन्यथेति”;

“अयोऽग्निरुदकञ्चैव विषकोषस्तथैव च। तण्डुलाश्चैव दिव्यानि सप्तमस्तप्तमाषकः।” इति पितामहस्मृतिः। “तण्डुलाश्चैव कोषश्च शङ्कास्वेव न संशयः” इति मिताक्षराधृतस्मृतिः।

तण्डुला स्त्री तडि—उलच् नि० नुट् च। १भद्रयव-क्ष्यायाम् २विडङ्गे च राजनि०। ३तण्डुलीयशाके यव-तिक्तायां स्त्री ४यवायाण्ड्याम् स्त्री राजनि० गौरा० ङीष्।

तण्डुलाम्बु न० तण्डुलक्षालितमम्बु—शा० त०। तण्डुल-क्षालनोदके (चेलुनि) तण्डुलोदकादयोऽप्यत्र। “अवमष्टगुणं दत्त्वा दत्त्वा पलं कण्डितण्डुलात्। भाव-यित्वा ततो देयं तण्डुलोदककर्मणि” वैद्यकपरिभाषा।

तण्डुलिकाश्रम पु० न० तीर्थभेदे जम्बूमार्गादुपावृत्य गच्छे-त्तण्डुलिकाश्रमम्। न दुर्गतिमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति” भा० व० ८२ अ०। तण्डुलिकाश्रममिति दीर्घ-पाठः क्वाचित्कः, स च लिपिकरप्रमादकृत इत्यन्ये।

तण्डुलीक पु० तण्डुलीयक+पृषो० यलोपः। तण्डुलीयक शाके शब्दरत्ना०।

तण्डुलीय पु० तण्डुलाय तन्नाशनाय हितं छ। (चुवनटे) (चाँपानटे) १शाकभेदे २विडङ्गे च। स्वार्थे क। तण्डुलीयक उक्तशाके अमरः।

“तण्डुलीयो मेघनादः कोन्दरस्तण्डुलेरकः। भण्डीरस्तण्डुलीबीजो विषघ्नश्चाल्पमारिषः। तण्डुलीयो लघुः शीतो रूक्षः पित्तकफास्रजित्। सृष्टमूत्रमलो रुच्यो दीपनो विषहारकः”। तद्भेदः अश्मतण्डुलीयं शाकं कण्टकिमिति प्रसिद्धम्। पानीयतण्डुलीयो यस्तत्कञ्चटमुदाहृतम्। कञ्चटं तिक्तकं रक्तपित्त-निलहरं लघु” भावप्र० स्वार्थे के कापि अत इत्त्वम्। तण्डुलीयिका विडङ्गे स्त्री राजनि०। तण्डुलीबीजो-ऽप्युक्तशाके पु० भावप्र०।

तण्डुलु पु० तण्डुल+पृषो०। विडङ्गे शब्दर०। [हेमच०।

तण्डुलेर पु० तण्डुल+स्वार्थे बा० ढ्रक्। तण्डुलीयकशाके

तण्डुलोत्थ तण्डुलात् तत्क्षालनादुत्तिष्ठति उद्+स्था—क। (चेलुनि) तण्डुलाम्बुनि राजनि०। तण्डुलाम्बु-शब्दे दृश्यम्।

तण्डुलीय पु० तण्डुलानामीश इव । (तेङ्गाँड) १वेटवंशे शब्दच० इत० । २तण्डुलसमुदाये च । [परीतत् शब्द० ।

तत् त्रि० तन+क्विप् अन्त्यलोपे तुक् । विस्तारके अमरः ।

तत न० तन–क्त । १वीणादिवाद्ये अमरः २विस्तारिते ३व्याप्ते च त्रि० । ४वायौ पु० मेदि० । भावे क्त । ५विस्तारे ६सन्ताने च न० । तन्यते वंशोऽस्मात् तन-णिच् अपादाने कर्मणि वा क्त तस्य वा । ८पितरि ९पुत्र च पु० । "शन्करं ततो भिषक्" ऋ० ९।११२।१ तत इति सन्ताननाम तन्यतेऽस्मात् ततः पिता तन्यतेऽसौ ततः पुत्रो वा" भा० इमाकारपमधिकृत्य । तत इति सन्तानस्य नाम पितुर्वा पुत्रस्य वा" निरु० । "सततमलभक्षीनं निशकीलत्य पद्मजम्" माघः । "सततं वीणादिवाद्य ध्वनितम्" मल्लि० । "स होवाच पितरं तत ! कस्मै मां दास्यसीति" कठो० । "हे तत ! हे तात !" भा० "यस्य निश्वसितं वेदा येन सर्वमिदं ततम्" माधवः । ततं विस्तारितं व्याप्तं वेत्यर्थः ।

ततनुष्टि पु० ततं धर्मसन्ततिं नुदति वष्टि कामयते कामान् वा नुद-ड, वश-क्विप् कर्म० सक० । १धर्मसन्ततिनोदकधर्मसन्ततिकामुके । "अपाप शक्रस्ततनुष्टिमूहति" ऋ० ५।३४।२ ततं धर्मसन्ततिं नुदति वष्टि कामयते कामान् ततनुष्टिः" भा० निरुक्ते अन्यथा निरुक्तं यथा "शक्र-क्तितनिषु धर्मसन्तानादपेतमलङ्करिष्णुम् ६।१९ । तेन २तदर्थे च । [कदल्याम् शब्दच० ।

ततपत्री स्त्री ततं पत्रं यस्याः जातित्वात् ङीष् ।

ततम त्रि० तेषां मध्ये एकस्य निर्द्धारणे तद्+डतमच् । तेषां मध्ये निर्द्धारिते एकस्मिन् "एतमेव पुरुषं ततममपश्यत्" ऐत० उ० । [मध्ये निर्द्धारिते एकस्मिन् ।

ततर त्रि० तयोर्मध्ये एकस्य निर्द्धारणे तद्+डतरच् । तयो-

ततस् अव्य० तद्+सार्वविभक्तिकस्तसिल् । तस्मादित्याद्यर्थे "ततस्ततस्त्या विनियन्तुमक्षमाः" माघः । प्रथमार्थे ततो भवान् । द्वितीयार्थे ततभवन्तम् । सप्तम्यर्थे ततस्त्या तृतीयार्थे "यतोयतः षट्चरणोऽभिवर्त्तते ततस्ततः प्रेरितवामलोचना" शकु० । वैद्यभूतयोर्द्वयोर्मध्ये एकस्यातिशये आद्य तरप् च । ततस्तराम् विप्रकृष्टोक्तार्थे वैद्युभूतानां बहूनां मध्ये एकस्यातिशये आद्य तमप् च" ततस्तमाम् विप्रकृष्टोक्तार्थे अव्य० । [विनियन्तुमक्षमाः" माघः ।

ततस्त्य त्रि० ततस्तस्मात् भवः त्यप् । तत्र भवे "ततस्ततस्त्या

ततामह पु० ततस्य पितुः पिता "पितृरि डामहच्" इत्यत्र पितृशब्दस्यार्थपरत्वं न स्वरूपपरत्वम् । पितामहे "अस्माकं तावकामभवनतानां ततामह । तव चरणयुगलध्यानबद्ध हृदयनिगडानाम्" भाग० ६।८।२८ क्वचित् पुस्तके तता-महेत्यत्र तततत इत्येव पाठः । सोऽपि तदर्थे एव ।

तति स्त्री तन-क्तिन् । १श्रेणौ हेमच० । २समूहे च । "विश्वास्यं क्रियतां वराहततिभिः मुस्ताक्षतिः पल्वले" शकु० । "बिभर्त्ति अनयस्तयमुदमपामपायधवला बलाहकततीः" माघः । "तत्र हेतितति हतिश्रान्ता अमात्याः" दशकुमा० तत् परिमाणं येषां डति । २तत्परिमाणे त्रि० ब० व० अयञ्च षट्संज्ञकत्वात् त्रिषु समः । "ष्णान्ताः षट्" "डति च" पा० तस्य षट्संज्ञा विहिता "षट्संज्ञकास्त्रिषु समा युष्मदस्मत्तिङव्ययाः" अमरः । "बहुगणवतु डति च संख्या" पा० अस्य संख्याकार्य्यातिदेशः । ततः जसः शसश्च लुक् तति पुरुषाः सन्ति तति पुरुषान् पश्य । ततः प्रकारे धाच् । ततिधा ततिप्रकारे अव्य० "तावत्तेजस्ततिधा वाजिनानि" अथ० १२।२।२।२ ।

ततिथी स्त्री तावतीनां पूरणी तावत्+डट् तिथुगागमः ङीप् वेदे अवयवस्यलोपः । तावतीनां पूरणीभूतक्रियाम् "स यतिथीं तत्समां परिदिदेश ततिथीं समां गाव-स्तपकल्प्योपासाञ्चक्रे" शत० ब्रा० १।८।१।५ । यावतिथीं तावतिथीमिति प्राप्ते छान्दसोऽवयवस्यलोपः" भा० ।

ततुरि त्रि० तुर्व–हिंसायाम् कि द्वित्वं पृषो० । १हिंसके "सद्यो द्युम्ना तिरते ततुरिः" ऋ० ६।६८।७ । "ततुरि हिंसकः । तॄ–कि द्वित्वं पृषो० । २तारके च "ददथुर्मिता वरुणा ततुरिम्" ४।३८।१ । "ततुरिं तारकम्" भा०

तत्कार त्रि० तत् करोति तद्+कृ हेत्वादावपि अकः डः । तत्-पदार्थकारके ।

तत्काल पु० कर्मधा० । वर्त्तमानकाले १तदात्वे अमरः । २तस्मिन् काले च । स कालो यस्य । ३तत्कालवर्त्ती त्रि० । "शुचिस्तत्कालजीवी कर्म कुर्यात्" प्रतिनिधत्सु कल्पत्रा स्मृतिः । "प्रतिनिधौ तत्कालात्" कात्या० श्रौ० १।४।१५ । स कालो यस्यासौ तत्कालः भावप्रधानो निर्देशः प्रतिनिधेस्तत्कालतादित्यर्थः । अतः प्रतिनिधेः स एव कालो यो मुख्यस्याभावः" कर्कः । "प्रायश्चित्तं तत्-कालम्" कात्या० श्रौ० १।१।२२ ।

तत्कालधी त्रि० तस्मिन् उचिते काले धीर्बुद्धिर्यस्य । अनिष्टादि निवारणाय झटिति प्रत्युत्पन्नबुद्धौ जने हेमच० ।

तत्क्रिय त्रि० वेतनं विना कर्मकरः का क्रिया कर्म यस्य ।

कर्मकरणशीले, वेतनं विना स्वभावतः कर्मकरे अमरः।

तत्क्षण पु० स चासौ क्षणः कालः। सद्योऽर्थे हेमच०। "विवक्षितामर्थविदस्तत्क्षणप्रतिसंहृताम्" "आप्नेन तत्क्षणाभिषजेव तत्क्षणम्" माघः "वेलान्ते शुनिकन्याभिस्तत्क्षणो ज्झिततद्ध्वकम्" रघुः।

तत्त्व(त्व) न० तस्य भावः,तन-क्विप् तुक् ततो भावो वा त्व वा तलोपः। १याथार्थ्ये, २स्वरूपे,३ब्रह्मणि च अमरः ४अनारोपितस्वरूपे, परमात्मनि, "तदिति सर्वनाम सर्वं च ब्रह्म तस्य नाम सर्वनाम तस्य भावः। सर्वस्मिन् दृश्ये बाध्यमानेऽपि तद्बाधाधिष्ठानत्वेन स्वयमबाध्यमानमनारोपितं स्वरूपं तत्त्वमिति विवरणकाराः। ५विलम्बिते नृत्यवाद्यादौ, ६चेतसि, ७वस्तुनि,८साङ्ख्योक्तेषु प्रकृत्यादिषु पञ्चविंशतौ पदार्थेषु त्रिका०। "वेदान्ता बहुतर्ककर्कशमतिग्रस्ताः परं मायया भाट्टाः कर्मफलाकुला हतधियो द्वैते हि वैशेषिकाः। अन्ये भेदरता विवादवशगास्ते तत्त्वतो वञ्चितास्तस्मात् सिद्धमतं स्वभावकठिनं धीरः परं संश्रयेत्"। ६सत्त्वरजस्तमःसु। "तत्र याथार्थ्ये इत्यष्टाविंशतिस्थाने तत्त्वं वक्ष्यामि यत्नतः" रघु०। श्रीतत्त्वचिन्तामणिः तत्त्वविवेकः। तत्त्वचूडामणिः तत्त्वदीपिका। प्रमाणप्रमेयेत्याद्युपक्रमे "तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः" गौ०सू० "कार्यं सोऽवेक्ष्य शक्तिञ्च देशकालौ च तत्त्वतः" मनुः। "सतश्च सद्भावोऽसतश्चासद्भावः। सत् 'सत्' इति गृह्यमाणं यथाभूतमविपरीतं तत्त्वं भवति। असच्च 'असत्' इति गृह्यमाणं यथाभूतमविपरीतं तत्त्वं भवति"। वात्स्या० प्रस्तावना। प्रकृत्यादिपदार्थे। "एवं तत्त्वाभ्यासान्नास्मि न मे नाहमित्यपरिशेषम्" सां० कौ०। "तत्प्रतिषेधार्थं तत्त्वाभ्यासात्" पात० सू०। १०स्वभावे निस्तत्त्वाः निःस्वभावा इत्यर्थः प्रकृत्यादौ पुंन०केचित्। "यस्यापि देवस्य गुणान् समग्रांस्तत्त्वांश्चतर्निशतिमाङ्गुरेके" हरिवं० २७६ अ०। ब्रह्मणि "वदन्ति तत्तत्त्वविदस्तत्त्वं यज्ज्ञानमद्वयम्। ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्द्यते" भाग०१।२।११ अनारोपितं तत्त्वमिति वेदान्तिनो वदन्ति। पदार्थे। "शून्यं तत्त्वं भावो विनश्यति वस्तुधर्मत्वाद्विनाशस्य" सा० सू०। मतभेदे पदार्थभेदा यथा "सदसदुभयानुभयात्मकचतुष्कोटिविनिर्मुक्तं शून्यमेव तत्त्वमिति शून्यवादिनो बौद्धाः। पृथिव्यादीनि चत्वारि भूतानि तत्त्वानीति चार्वाका आहुः। जीवाजीवाख्ये द्वे तत्त्वे इत्यार्हताः। जीवाकाशधर्माधर्मपुद्गलास्तिकायाः पञ्चतत्त्वानीत्यार्हतैकदेशिनः। जीवाजीवास्रवबन्धसंवरनिर्जरमोक्षाः सप्त तत्त्वानीत्यपरे आर्हतैकदेशिनः। स्वतन्त्रास्वतन्त्रभेदेन द्विविधं तत्त्वमिति द्वैतवादिनः श्रीपूर्णप्रज्ञाचार्याः। चिदचिदीश्वरभेदेन त्रिविधं तत्त्वमिति रामानुजीयाः पतिपशुपाशभेदेन त्रिविधं तत्त्वमिति पाशुपतशास्त्रकोविदाः नकुलीशाचार्याः शैवाश्च। महदादीनि पञ्चविंशतिस्तत्त्वानीति सांख्याः। ईश्वराधिकानि तानि चेति, षड्विंशतिस्तत्त्वानीति पातञ्जलाः। ब्रह्मैकमेव परमार्थतत्त्वं तद्भिन्नाः मायाकल्पिता इति मायावादिनो वेदान्तिनः।

तत्त्वज्ञान न० ६त०। १याथार्थ्यज्ञाने, २ब्रह्मज्ञाने च। "प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः" इति गौ० सू०। ३अनारोपितवस्तुप्रत्यये। इदं सर्वं द्वैतजातमद्वितीये चिदानन्दात्मनि मायया कल्पितत्वात् कल्पैव आत्मैवैकः परमार्थसत्यः सच्चिदानन्दाद्वयोऽहमस्मीति ४परिज्ञाने। ५यथार्थज्ञाने। यथा सति घटादिवस्तुनि सदिति ज्ञानम् असति च शशशृङ्गादावसदिति ज्ञानम्। "निखिललोकविमोक्षस्योपायं मननोपायमात्मनस्तत्त्वज्ञानमामनन्ति"। यथा आत्मा शरीरादिभ्यो भिन्न इत्याकारं ज्ञानमिति। नैयायिकाः। इतरनिवृत्तिपूर्वको ब्रह्मात्मावगम इति मायावादिनो वदन्ति। भगवद्विषयकमपरोक्षज्ञानमिति द्वैतवादिवेदान्तिन आहुः

तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् न०। तत्त्वज्ञानस्याहं ब्रह्मास्मीति साक्षात्कारस्य वेदान्तवाक्यकरणकस्यामानित्वादसर्वसाधनपरिपाकफलस्य अर्थः प्रयोजनमविद्यातत्कार्यात्मकनिखिलदुःखनिवृत्तिरूपः परमानन्दावाप्तिरूपश्च मोक्षः तस्य दर्शनमालोचनम्। तत्त्वज्ञानार्थे आलोचने तत्त्वज्ञानफलालोचने हि तत् साधने प्रवृत्तिः स्यात् इति तदालोचनं मोक्षार्थतत्त्वज्ञानसाधनम्।

तत्त्वन्यास पु० तन्त्रोक्ते विष्णुपूजाङ्गे न्यासभेदे तत्प्रकारस्तन्त्रसारे यथा "मादिकान्तानथार्णांश्च जीवाद्येकैकशो वदेत्। नमः परायेत्युच्चार्य ततस्तत्त्वात्मने नमः" इति गौतमीयवचनात् सर्वत्र तत्त्वपदप्रयोगः। यथा मं नमः पराय

जीवतत्त्वात्मने नमः। भं नमः पराय प्राणतत्त्वात्मने नमः। एतदुभयं सर्वगात्रे। तथा च गौतमीये "जीवं प्राणं हयग्रीवोक्ता सर्वाङ्गेषु प्रविन्यसेत्। ततो हृदयमध्ये च तत्त्वत्रयस्य विन्यसेत्"। बं नमः पराय मतितत्त्वात्मने नमः। फं नमः परायाहङ्कारतत्त्वात्मने नमः। पं नमः पराय मनस्तत्त्वात्मने नमः। इति त्रयं हृदि। नं नमः पराय शब्दतत्त्वात्मने नमः मस्तके। धं नमः पराय स्पर्शतत्त्वात्मने, नमः मुखे। दं नमः पराय रूपतत्त्वात्मने नमः हृदि। थं नमः पराय रसतत्त्वात्मने नमः गुह्ये, तं नमः पराय गन्धतत्त्वात्मने नमः पादयोः। णं नमः पराय श्रोत्रतत्त्वात्मने नमः कर्णयोः। ढं नमः पराय त्वक्तत्त्वात्मने नमः त्वचि। डं नमः पराय नेत्रतत्त्वात्मने नमः नेत्रयोः। ठं नमः पराय जिह्वातत्त्वात्मने नमः जिह्वायाम्। टं नमः पराय घ्राणतत्त्वात्मने नमः घ्राणयोः। ञं नमः पराय वाक्तत्त्वात्मने नमः वाचि। झं नमः पराय पाणितत्त्वात्मने नमः पाण्योः। जं नमः पराय पादतत्त्वात्मने नमः पादयोः। छं नमः पराय पायुतत्त्वात्मने नमः गुह्ये। चं नमः पराय उपस्थतत्त्वात्मने नमः लिङ्गे। ङं नमः पराय आकाशतत्त्वात्मने नमः मूर्ध्नि। घं नमः पराय वायुतत्त्वात्मने नमः मुखे। गं नमः पराय तेजस्तत्त्वात्मने नमः हृदि। खं नमः पराय जलतत्त्वात्मने नमः लिङ्गे। कं नमः पराय पृथिवीतत्त्वात्मने नमः पादयोः। तथा न्यासोऽभिहितः क्रमदीपिकायाम्। "इत्यच्युतोक्ततत्तनुर्विदधीत तत्त्वन्यासं मपूर्वकपराक्षरनःसमेतम्। भूयः पराय च तदाह्वयमात्मने च नत्यन्तमुद्धरतु तत्त्वमनून् क्रमेण। सकलवपुषि जीवं प्राणमायोज्य मध्ये न्यसतु मतिमहङ्कारतत्त्वं मनश्च। कमुखहृदयगुह्याङ्घ्रिष्वथो शब्दपूर्वं गुणगणमथ कर्णादिस्थितम् श्रोत्रपूर्वम्। वागादीन्द्रियवर्गमात्मनि नभोदाकाशपूर्वं गणं मूर्द्धास्ये हृदये शिवे (लिङ्गे) चरणयोः हृत्पुण्डरीके हृदि। यं नमः पराय हृत्पुण्डरीकतत्त्वात्मने नमः हृदि। हं नमः पराय द्वादशकलाव्याप्तसूर्यमण्डलतत्त्वात्मने नमः हृदि। सं नमः पराय षोडशकलाव्याप्तसोममण्डलतत्त्वात्मने नमः हृदि। रं नमः पराय दशकलाव्याप्तवह्निमण्डलतत्त्वात्मने नमः हृदि। षं नमः पराय परमेष्ठितत्त्वात्मने वासुदेवाय नमो मस्तके। यं नमः पराय पुरुषतत्त्वात्मने सङ्कर्षणाय नमो मुखे। वं नमः पराय विश्वतत्त्वात्मने प्रद्युम्नाय नमो हृदि। यं नमः पराय निवृत्तितत्त्वात्मनेऽनिरुद्धाय नमो लिङ्गे। वं नमः पराय सर्वतत्त्वात्मने नारायणाय नमः पादयोः। क्षं नमः पराय कोपतत्त्वात्मने नृसिंहाय नमः सर्वगात्रे। हृत्पुण्डरीकतत्त्वादीनां न्यास प्रमाणमाह तथा विन्यासानि द्विषड्टकयुगयुगदशकलाव्याप्तानीति,। गौतमीये "यं बीजं हृत्पुण्डरीके च तत्त्वं हृदि प्रविन्यसेत्। हं बीजं सूर्यमण्डलतत्त्वं हृदि प्रविन्यसेत्। सं बीजं चन्द्रमण्डलतत्त्वं तत्र प्रविन्यसेत्। रं बीजं वह्निमण्डलतत्त्वं तत्र प्रविन्यसेत्। षं बीजं परमेष्ठितत्त्वं वासुदेवस्य मूर्द्धनि। यं बीजमथ पुंस्तत्त्वं सङ्कर्षणस्य मुखे। वं बीजं विश्वतत्त्वस्य प्रद्युम्नस्य हृदि न्यसेत्। यं बीजं निवृत्तितत्त्वस्य अनिरुद्धमुपन्यसेत्। वं बीजं सर्वतत्त्वस्य पादे नारायणं न्यसेत्। क्षं बीजं कोपतत्त्वस्य नृसिंहं सर्वगात्रके। एवं तत्त्वानि विन्यस्य प्राणायामं समाचरेत्" अन्योऽपि तत्त्वन्यासः श्रीविद्याताराकालीनामपि पूजाङ्गं तन्त्रसारोक्तो दृश्यः

तत्त्वरश्मि पु० तन्त्रोक्ते (क्लीँ) वधूबीजे "नादबिन्दुसमाक्रान्तस्तत्त्वरश्मिसमन्वितः" इत्यस्य व्याख्यायां "तत्त्वरश्मिर्वधूबीजमिति" तन्त्रसा०

तत्त्वविद् त्रि० तत्त्वं वेत्ति विद्-क्विप्। पदार्थानां याथार्थ्यज्ञातरि "तत्त्ववित्तु महाबाहो! गुणकर्मविभागयोः" गीता। २परमेश्वरे पु० "तत्त्वं तत्त्वविदेकात्मा जन्ममृत्युजरातिगः" विष्णुस०। "तत्त्वं स्वरूपं यथावद्वेत्तीति तत्त्ववित्" भा०। [शिक्षुपत्रां शब्दार्थचि०।

तत्पत्नी स्त्री तम-क्विप्, तत् पत्नमस्याः ङीष्।

तत्पद न० तदिति पदम्। तत्त्वमसि श्वेतकेतो इत्यादिवाक्यस्य तत्सत्यं स आत्मेत्यादि" श्रुतिस्थस्य तत्पदं वाच्यम्।

तत्पदलक्ष्यार्थः पु० तत्पदस्य लक्ष्योऽर्थः अज्ञानादिसमष्ट्युपाध्युपहिताधारभूतेऽनुपहितचैतन्ये चिदेकरसरूपिणि। [पदाभिधेये।

तत्पदवाच्यः त्रि० ६त०। तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य तत्पदार्थे तत्

तत्पदवाच्यार्थ पु० ६त०। तत्त्वमस्यादि वाक्यस्य तत्पदस्य वाच्यार्थे अज्ञानादिसमष्टिः एतदुपहितसर्वज्ञत्वादिविशिष्टचैतन्यम् एतदनुपहितचैतन्यञ्चैतत् त्रयं तप्तायःपिण्डवदेकत्वेनावभासमानं तत्पदवाच्यार्थो भवतीति व्युत्पादितेऽर्थे।

तत्पदार्थः पु० तत्त्वमस्यादिवाक्यस्थस्य तत्पदस्यार्थः। "जगत

कारणे परमात्मनि । "यत् जगत्कारणं तत्त्वं तत्पदार्थः स उच्यते" । एवं तत्पदार्थो निरूपितः इदानीं त्वंपदार्थो निरूप्यते" वेदान्तसा० । तत्पदत्वंपदवाच्ययोर्विरोधेनाभेदाभावेऽपि लक्ष्यार्थयोर्यथाऽभेदस्तथा विवेकचू० म्युक्तमपि यथा

"तत्त्वम्पदाभ्यामभिधीयमानयोर्ब्रह्मात्मनोः शोधितयोर्यदीत्थम् । श्रुत्या तयोस्तत्त्वमसीति सम्यक् एकत्वमेव प्रतिपाद्यते मुहुः । ऐक्यं तयोर्लक्षितयोर्न वाच्ययोर्निगद्यतेऽन्योऽन्यविरुद्धधर्मिणोः । खद्योतभान्वोरिव राजभृत्ययोः कूपाम्बुराश्योः परमाणुमेर्वोः । तयोर्विरोधोऽयमुपाधिकल्पितो न वास्तवः कश्चिदुपाधिरेषः । ईशस्य माया महदादिकारणं जीवस्य कार्यं शृणु पञ्चकोषम् । एतावुपाधी परजीवयोस्तयोः सम्यग्निरासे न परो न जीवः । राज्यं नरेन्द्रस्य भटस्य खेटकस्तयोरपोहे न भटो न राजा । अथात आदेश इति श्रुतिः स्वयं निषेधति ब्रह्मणि कल्पितद्वयम् । श्रुतिप्रमाणानुगृहीतबोधात्तयोर्निरासः करणीय एवम् । नेदं नेदं कल्पितत्वान्न सत्यं रज्जुदृष्टव्यालवत् स्वप्नवच्च । इत्थं दृश्यं साधु युक्त्या व्यपोह्य ज्ञेयः पश्चादेकभावस्तयोर्यः । ततस्तु तौ लक्षणया सुलक्ष्यौ तयोरखण्डैकरसत्वसिद्धये । नालं जहत्या, न तथाऽजहत्या, किन्तूभयार्थात्मिकयैव भाव्यम् । स देवदत्तोऽयमितीह चैकता विरुद्धधर्मांशमपास्य कथ्यते । यथा, तथा तत्त्वमसीतिवाक्ये विरुद्धधर्मानुभयत्र हित्वा । संलक्ष्य चिन्मात्रतया सदात्मनोरखण्डभावः परिचीयते बुधैः" ।

तत्पदाभिधः त्रि० तत्त्वमस्यादिवाक्यस्थतत्पदस्याभिधा यत्र । तत्पदवाच्ये । "मायोपाधिर्जगद्योनिः सर्वज्ञत्वादिलक्षणः । परोक्ष्यशबलः सत्याद्यात्मकस्तत्पदाभिधः" । वेदान्तकारिका ।

तत्पर त्रि० तत् परमुत्तमं यस्य । १तद्गते, २तदासक्ते च अमरः । ५त० । तस्मात् परे ३वस्तुनि च । परता च कालिकी दैशिकी च । तत्र कालिकी "परश्वस्तत्परेऽहनि" अमरः दैशिकी । "गण्डौ कपोलौ तत्परे हनू" अमरः । "परः पूर्वेण सङ्गुण्यस्तत्परस्तेन तेन च" लीला० । "अक्ष्णोर्निमेषस्य खराम(३०)भागः स तत्परस्तच्छतभाग उक्तः" सि० शि० निमेषस्य त्रिंशद्भागात्मके ४सूक्ष्मकालभेदे पु० ।

तत्परायण त्रि० तदेव परमयनं यस्य स्थानम् । तदासक्ते ।

तत्पुरुष "तत्पुरुषः" इत्यधिकृत्य पा० विहिते १समासभेदे "उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुष इति तस्य लक्षणं प्रायिकम् अर्द्धपिप्पल्यादि तत्पुरुषे उत्तरपदार्थप्राधान्याभावात् अव्याप्तिः पूर्वपदप्राधान्यात्तस्याव्ययीभावत्वापत्तेरतिव्याप्तिश्च यथोक्तं वाक्यपदीये "समासस्तु चतुर्द्धेति प्रायोवादस्तथाऽपरः । योऽयं पूर्वपदार्थादिप्राधान्यविषयः स च" "अयमर्थः समासः अव्ययीभावतत्पुरुषद्वन्द्वबहुव्रीहिभेदात् चतुर्धा । तत्र पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः । उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः । अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः इत्यादि लक्षणमपि प्रायिकम् । उन्मत्तगङ्गं सूपप्रति अर्द्धपिप्पली द्वित्राः कुशपत्रावमित्यादौ परस्परव्यभिचारात् । तथाहि उन्मत्तगङ्गमित्यव्ययीभावे पूर्वपदार्थप्राधान्याभावादव्याप्तिः अन्यपदार्थप्राधान्याद्बहुव्रीहिलक्षणातिव्याप्तिश्च "अन्यपदार्थे च संज्ञायामिति" (अव्य०) समासात् । सूपप्रतीत्यव्ययीभावे उत्तरपदार्थप्राधान्यात्तत्पुरुषलक्षणातिव्याप्तिरव्ययीभावाव्याप्तिश्च । "सुपः प्रतिना मात्रार्थे" इति (अव्य०) समासात् । अर्द्धपिप्पलीति तत्पुरुषे पूर्वपदार्थप्राधान्यसत्त्वादव्ययीभावातिव्याप्तिस्तत्पुरुषाव्याप्तिश्च "अर्द्धं नपुंसकमिति" (तत्पु०) समासात् । एवं पूर्वकाय इत्यादावपि द्रष्टव्यम् द्वित्रा इति बहुव्रीहावुभयपदार्थप्राधान्यात् द्वन्द्वातिव्याप्तिर्बहुव्रीह्यव्याप्तिश्च । कुशपत्रावमित्यादिद्वन्द्वे समाहारान्यपदार्थप्राधान्याद्बहुव्रीह्यतिव्याप्तिर्द्वन्द्वाव्याप्तिश्च स्यादिति भावः । सिद्धान्ते त्वव्ययीभावाधिकारपठितत्वमव्ययीभावत्वमित्यादि लक्षणं द्रष्टव्यम्" वै० भू० सा० । शब्दशक्तिप्रकाशिकायान्तु अन्यथा तल्लक्षणमुक्त्वा तत्र पदार्थयोरन्वयबोधप्रकारो दर्शितो यथा

"यदीयेन सुवर्थेन युतयद्बोधनक्षमः । यः समासस्तस्य तत्र स तत्पुरुष उच्यते" । यदर्थगतेन सुवर्थेन विशिष्टस्य यदर्थस्यान्वयबोधं प्रति यः समासः स्वघटकयोर्यः स तदर्थस्य तदर्थे तत्पुरुषः । न तु यत्समासोत्तरं यस्मात् यदर्थगतसुवर्थावच्छिन्नस्य यत्स्वार्थस्य बोधकं तदुत्तरं तत्रैव तदर्थयोस्तत्पुरुषः पूर्वकायोऽर्द्धपिप्पलीत्यादावव्याप्तेः । लोकपक्षेत्यादौ क्रियाविशेषणैः कर्मधारय एव महाकविर्महाविश्व इत्यादौ कवित्वादाविव प्रकृतेऽप्येकमात्रार्थैकदेशे पचनादावपरमात्रार्थस्याभेदान्वयबोधकतया तथात्वसम्भवात् । लोकपक्षेत्यादौ अमस्तादात्म्य-

धात्वर्थे तु तत्पुरुषः सम्भवत्येव क्रियाविशेषणैः समास एवाव्युत्पन्न इति तु न देश्यं "लोकनाथा सनाथ्यामित्यादेः कालिदासाद्यैः प्रयुक्तत्वात् द्विगौ कर्मधारये च शाब्दिकानां तत्पुरुषत्वव्यपदेशः पदसंस्कारार्थो गौणः। विभज्यते। "द्वितीयादिसुबर्थस्य भेदादेष च षड्विधः। क्रियान्वयी द्वितीयादेरर्थः प्रायोऽत्र योजितः" "ग्रामगतः चैत्रनीतः ब्राह्मणदत्तः वृक्षपतितः चैत्रधनं चैत्रगतिः गृहस्थित इत्यादौ द्वितीयादिसुबर्थस्य कर्मत्व कर्तृत्वादेर्बोधभेदादेतस्य द्वितीयातृतीयादितत्पुरुषत्वेन षड्भेदाः अखण्डैकपदार्थनिष्ठद्वितीयाद्यर्थनिरूपितापरपदार्थबोधकसमासत्वादेर्धर्मषट्कस्य सुवचत्वात्। इयांस्तु विशेषो यदेतेषु धात्वर्थान्वय्येव द्वितीयादेरर्थः प्रायो परकः पीठं परितः पुष्पेण सुखं गमाय विद्या दण्डाहतः गवां कृष्णा सम्पन्नक्षीरा तिष्ठेषु तैलमित्यादिविग्रहे तत्पुरुषस्यासाधुत्वात् धर्मप्राप्तौ गिरिकायः कुण्डलहिरण्यं घटान्यः कुबेरबलिः कर्मकुशल इत्यादौ तु तत्तद्विशेषविधेर्द्वितीयादितत्पुरुषः। ननु ग्रामगत इत्यत्र गतौ ग्रामकर्मकत्वस्य राजपुरुष इत्यत्र च पुरुषे राजसम्बन्धस्यावगमो न ग्रामादिपदेभ्यो लुप्तसुपः स्मरणात्, तल्लोपमजानतोऽप्यन्वयबोधात् अन्यथा ग्रामगत इत्यादितः नन्दपापयोरभेदान्वयधीप्रसङ्गात् सम्भवं दधि पश्येत्याद्याविव तत्रापि नामार्थयोरभेदान्वयबोधोपयुक्तस्य नाम्नोः समानविभक्तिप्रतिसन्धानस्याविशिष्टत्वात्। नापि ग्रामादिपदस्य ग्रामकर्मकत्वादिलक्षकत्वात् अभेदान्वयसम्बन्धेन नामार्थस्यान्वयबोधं प्रत्यनुकूलस्य नामोत्तरविभक्त्युपस्थाप्यत्वस्य तादृशप्रत्ययोपस्थाप्यत्वस्य वा गत्यादावसत्त्वात्। अथ ग्रामादिपदलक्षितस्य ग्रामकर्मकादेरेव तत्र गत्यादौ तादात्म्येनान्वय इति साम्प्रदायिकानामभिमतमेव साम्प्रतं तत्पुरुषस्यापि समस्यमानपदार्थयोरभेदान्वयबोधकत्वे कर्मधारयत्वापत्तेः ग्रामं गतः राज्ञः पुरुष इत्यादिविग्रहस्य समासतुल्यार्थकत्वहान्यापत्तेश्चेति चेन्न प्रत्ययान्ततत्तन्नामार्थस्यैव भेदेनान्वयबोधं प्रति तत्तन्नामोत्तरप्रत्ययोपस्थाप्यतायास्तन्त्रत्वेन ग्रामगत इत्यादौ ग्रामादिपदलक्षितग्रामकर्मत्वादेर्गत्यादौ भेदेनान्वये बाधकाभावात्। नन्वेवं गतो ग्राम इत्यत्रापि ग्रामपदलक्षितस्य ग्रामकर्मत्वादेर्गत्यादौ भेदेनान्वयबोधप्रसङ्गः प्रत्ययान्तान्यतत्तन्नामोपस्थाप्यार्थस्यान्वयबोधसामान्यं प्रत्येवोत्सर्गतस्तादृशतत्तन्नामोत्तरनामोपस्थाप्यत्वस्य हेतुत्वेन तदसम्भवात्। अतएवार्द्धपिप्पलीच्छेद इत्यादौ पूर्वपदप्रधानत्वेनानुशिष्टस्य तत्पुरुषादेरन्यपदार्थानां पिप्पलीप्रभृतीनाम् अर्द्धाद्यर्थे घटपटमठानामित्यादौ च सर्वपदप्रधानत्वेन द्वन्द्वस्यान्यपदार्थानां घटादीनां सुबर्थे अन्वयः तथा बहुगुडो द्राक्षेत्यादौ गुडादीनामपि बहुजर्थे प्रकृत्यर्थस्य पदसमाप्तौ नाप्तः प्राग्बहुचि विधानादिति। ननु यदि नामार्थयोरपि भेदेनान्वयो व्युत्पन्नस्तर्हि ग्रामगत इत्यादौ कर्मत्वादिसंसर्गेण ग्रामादेरेव गत्यादावन्वयोऽस्तु कृतं ग्रामादिशब्दस्य ग्रामकर्मकत्वादिलक्षणयेति चेत् सत्यं विग्रहवाक्यानां समाससमानार्थकत्वरक्षणाय तत्र लक्षणास्वीकारात्। मास्तु वा ग्रामादिपदस्य तत्कर्मकत्वादौ लक्षणा कर्मत्वादिसंसर्गेणैव ग्रामादेर्गत्यादावन्वयसम्भवात्तथापि न क्षतिः ग्रामं गत इत्यादिविग्रहस्यापि कर्मत्वार्थकद्वितीयाद्युपसन्धानवशादेव कर्मत्वादिसंसर्गेण गत्यादौ ग्रामाद्यन्वयबोधकतया समाससमानार्थकत्वसम्भवात् ग्राममित्यादौ कर्मत्वादिधर्मिकान्वयबोधानुरोधेन द्वितीयादेः कर्मत्वाद्यर्थकत्वात्। अतएवाघटः पट इत्यादावन्यस्य असुरो दैत्य इत्यादौ विरोधिनः, अनिक्षुः शर इत्यादौ सदृशस्य, अब्राह्मणो वार्धुषिक इत्यादावप्रशस्तस्य, अनुदरा कन्या इत्यादौ अल्पस्य, वाचकेन नञ्निपातेन स्वार्थे प्रतियोगित्वादिसम्बन्धेनैव घटादेरनुभावनेऽपि तदन्यतत्पुरुषे नाव्याप्तिः। घटस्याभाव इत्यर्थे प्रसज्यनञा अव्ययीभाव एव समासः प्रमाणन्तु अघटं वर्त्तते इत्यादावेव तत्र प्रयोगस्तत्पुरुषस्योत्तरपदलिङ्गकत्वनियमात् इति वृद्धाः। प्रसज्यनञाप्यघट इत्यादितत्पुरुष एव साधुर्नाव्ययीभावः नञ्तत्पुरुषविधेस्तदपवादकत्वात् अतएव वादिनामविवाद इत्यादिकः किरणावल्यादौ पुंसि प्रयोग इति तु पक्षधरमिश्राः। सुजन्ते चोत्तरः कल्पो नचेदेवं "दधते राजमातङ्गास्तस्याभी तुरङ्गमाः। चैत्रो ग्रामगतस्तत्र मैत्रः किं कुरुतेऽधुना" इत्यादौ राजसम्बन्धादे राजादिपदस्यार्थे तदेकदेशस्य राजादेस्तदा परामर्शो न स्यात् विशेष्यविधया वृत्त्या पूर्वोपस्थापितस्यैवार्थस्य परामर्शकत्वात् तदादिशब्दानाम् "नहि प्रजावतीयं मे त्वं तस्यै देहि कन्यकाम्। नीलो मणिर्गुणः सोऽत्र भावादिर्बोध्यते तदा"। नन्वेवम् "अनयैव ऋचा निषादस्थपतिं याजयेदिति" श्रुतौ निषादानां स्थपतिरिति व्युत्पत्त्या न तत्पुरुषः परन्तु निषादः स्थपतिरित्यर्थे कर्मधारय एवेति सिद्धान्तो

व्याहन्येत तत्पुरुषे भक्तिभिया किं तत्र कर्मधारय-स्वीकारस्तन्मूलके निषादस्थाधानेऽपूर्वविद्याप्रयुक्तिश्च क-ल्पाते कल्प्यते च निषादीयतत्तदध्ययने निषेधविधि-बाधात् “स्त्रीशूद्रौ नाधीयातामिति” श्रुतौ तत्तदध्ययने-तराध्ययनपरत्वं धातोः, शूद्रपदस्य त्रैवर्णिकान्योपलक्षक-त्वात्। यदि च कर्मधारय इव तत्पुरुषेऽपि न लक्षणा तदा तत्पुरुष एव तत्रोचितस्त्रैवर्णिकस्यैव निषादीय स्थपतित्वेन प्राप्तापूर्वविद्याप्रयुक्तोऽन्यमूलकनिषेधविधि-सङ्कोचस्य चाकल्प्यत्वादिति चेत् तत्पुरुषे लक्षणापत्तेऽपि किमिति कर्मधारय एव तत्राभ्युपेयते न तु तत्पुरुषः निषादानां स्थपतिरिति व्युत्पत्त्या निषादस्थपतिपदा-न्निषादसम्बन्धवत्त्वेन स्थपत्यनुभवस्य स्वरसस्य सर्वसिद्धत्वेन तदनुरोधाल्लक्षणायाः कॢप्तत्वेन तत्कल्पनाभयस्यासम्भ-वात् न हि निषादस्थपत्यादिपदं निषादादिसम्बन्धवत्तया स्थपत्यादिबोधने निराकाङ्क्षं तथा सति निराकाङ्क्षत्वादेव तत्पुरुषत्वासम्भवेन लक्षणापत्तेस्तद्बाधकतयोपन्यासानौ-चित्यात्। अथ बाधकं विना मुख्यार्थ एव श्रुतीनां प्रामाण्यं नतु प्रमाणान्तरविरुद्धेऽपि लक्षणार्थे मुख्ये शब्दस्वरस इत्यादिमीमांसया तथैव व्युत्पत्तेरिति चेत्तर्हि बाधकाभावे कर्मधारयविषयैव वेदानां प्रा-माण्यं न तु प्रमाणान्तरविरुद्धेऽपि तत्पुरुषविषया कर्म-धारयात् समासान्तरस्य दौर्बल्यमित्यादिमीमांसया तथैव प्रतिपत्तेरित्यपि किन्न रोचयेः। तत्पुरुषाद्बहुव्रीहे-र्जघन्यत्वमित्यत्राप्युक्तैव रीतिरनुसर्त्तव्या न हि बहु-व्रीहौ समस्तपदानां लाक्षणिकत्वादेव ततो दुर्बलत्वम्। एकपदमात्रलक्षणयापि बहुव्रीहेर्व्युत्पाद्यत्वादित्यास्तां विस्तरः”।

स च तत्पुरुषस्त्रिविधः व्यधिकरणपदघटित समानाधि-करणपदघटित संज्ञानबोधकसंख्यावाचकपदघटितभे-दात्। तत्र संज्ञानबोधकसंख्यापूर्वकसमानाधिकरणपदघ-टितस्तत्पुरुषो द्विगुः “दिक्संख्ये संज्ञायामिति सूत्रेण विहितपञ्चाम्रादिकर्मधारयादिव्यतिप्रसङ्गवार-णाय संज्ञानबोधकेति “संख्यापूर्वो द्विगुरिति सूत्रात् संख्यापूर्वकेति। द्विमूर्द्धाद्यन्यपदार्थे तन्निवारणाय तत्पुरुषेति। द्विगुविषयपरिहारेण समानाधिकरणपद-घटिततत्पुरुषः कर्मधारयः “तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः” इति सूत्रात्। इति तद्भिन्नो व्यधिकरणपद-घटितस्तत्पुरुषः यथा राजपुरुष इतित्यादि। “द्वन्द्वो द्विगु-रपि चाहं सततं मद्गृहे अव्ययीभावः। तत्पुरुष कर्म-धारय येन स्यां मद्वा बहुव्रीहिः” उद्भटः

२ स प्रसिद्धः पुरुषः। २परब्रह्मणि। तस्य पुरुषः। ३तदधिष्ठातृदेवे च। “तत्पुरुषाय विद्महे” इति गायत्री

तत्फल पु० तनोति क्विप् तत् विस्तीर्णं फलति विकाशते अच्। पुष्पमात्रविकाशिनि १कुवलये, २कल्कोषधौ ३चोर-नामौषधौ च शब्दार्थ०।

तत्र धारणे चु० आत्म० सक० सेट् इदित्। तन्त्रयते अतितन्त्रत इदित्करणं वेदे सार्वविशेषार्थम्।

तत्र कुटुम्बधारणे भ्वा० प० सक० सेट् चान्द्राः। तन्त्रति अतन्त्रीत् ततन्त्र। “इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते” पा० इत्युक्तेः प्रथमाद्यर्थे त्रल्। तत्र भवान् तत्र भवन्तमित्यादि।

तत्र अव्य० तस्मिन् त्रल्। तस्मिन्नित्यर्थे “तत्रापि तत्रभवतो धनसंशयाच्चेः” नैष०। “कथं तत्र विभागः स्यादिति चेत् संशयो भवेत्” मनुः।

तत्रत्य त्रि० तत्र भवः अव्ययात् त्यप्। तत्र भवे त्रि०। “मूर्च्छामाप्नोत्युरुक्लेशस्तत्रत्यैः क्षुधितैर्जनैः” भाग० ३।११

तत्रभवत् त्रि० पूज्यार्थे नित्य० स०। पूज्ये तत्रशब्दे उदा० “अद्य तत्रभवांश्च पितरं रघु विलिखपात्” रामा० अयो० ११२ अ०।

तत्साधुकारिन् तत्साधु यथा तथा करोति कृ-णिनि सुप्सुपेति समासः। तस्य साधुकारिणि “काकेसमूर्हीत तद्वर्मतत्साधुकारिषु” पा०।

तथा अव्य० तेन प्रकारेण तद्+प्रकारे थाल् विभक्तित्वात्। १तेन प्रकारेणेत्यर्थे २साम्ये च अमरः। ३अभ्युपगमे ४पूर्वनतिवचने ५समुच्चये, ६निश्चये च मेदि०। तत्र साम्ये “यथा नदीनदाः सर्वे सागरे यान्ति संस्थितिम्। तथै-वाश्रमिणः सर्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिम्” मनुः। समुच्चये। “विषयो भुक्तयेयं तु यन्नयेयं तथाहृतम्” “यामनिष्ठा द्विजाः केचित्तपोनिष्ठास्तथा परे” मनुः। तेन प्रकारेणेत्यर्थे “कथमुक्ता तथा सत्यं सम्प्राप्तत्वच्च मां गतः” भा०व०११ नलोपाख्यानम्। “यथा क्रतु-र्यस्मिन् लोके भवति तथेत्य भवति” छा० उप०। “यथा कामो भवति तथा क्रतुर्भवति” शत० ब्रा० १४।७।२।७।७वत्ये च।

तथाकारम् अव्य० तथा+कृ-निन्दितप्रतिवचने णमुल्। कथञ्चित् उक्तप्रकारेण कृत्वेत्यर्थे। “तथाकारमहं भोक्ष्ये” सि० कौ०।

तथागत पु० तथा सत्यं गतं ज्ञानं यस्य यथा न पुनरावृत्तिर्भवति तथा तेन प्रकारेण गत इति वा तथा गतः सुप्सुपेति समासः। १बुद्धमुनौ सुगते अमरः। "यथा गतास्ते मुनयः शिवां गतिं तथागतिं सोऽपि गतस्तथागतः" सर्वद०बौद्धागमः। २पूर्वोक्तप्रकारेण गते त्रि०। "नलं दृष्ट्वा तथागतम्" भा० व० ७७ अ०। "श्रियं तथागतां दृष्ट्वा ज्वलन्तीमिव पाण्डवे" भा० स० १६ अ०।

तथाच अव्य० तथा च च च द्वन्द्वः। उक्तस्य दृढ़ीकरणार्थे "निरिन्द्रिया ह्यमन्त्राश्च स्त्रियोऽनृतमिति स्थितिः। तथा च श्रुतयो बह्व्यो निगीता निगमेष्वपि" मनुः। "एतावानेव पुरुषो यज्जायात्मा प्रजेति ह। विप्राः प्राहुस्तथा चैतद्यो भर्त्ता सा स्मृताऽङ्गना" हितो०।

तथात्व न० तथा+भावे त्व। तथाभूतत्वे। "तथात्वं चेदिन्द्रियाणामुपघाते कथं स्मृतिः" भाषाप०। "स्वरूपानन्दस्य तथात्वम्" सांख्य०सू०।

तथापि अव्य० तथा च अपि च द्वन्द्वः। यद्यपीत्यनेनाक्षिप्तस्य समाधानार्थे "तथापि मम सर्वस्वं रामः कमललोचनः" उद्भटः। "यद्यपि सा नो हानिः परस्य द्राक्षां रासभश्चरति। असमञ्जसमिति मत्वा तथापि तरलायते चेतः" उद्भटः। "सा चैवास्मि तथापि सुरतव्यापारलीलाविधौ" काव्यप्र०।

तथाभूत त्रि० तेन प्रकारेण भूतः भू—कर्त्तरि क्त। तादृशेन रूपेण भूते। "तथाभूतां दृष्ट्वा नृपसदसि पाञ्चालतनयाम्" वेणी०। "स्मरस्तथाभूतमयुग्मनेत्रम्" कुमा०।

तथाराज पु० तथेति राजते राज—अच्। बुद्धदेवे शब्दार्थचि०

तथाविध त्रि० तथा विधा यस्य। तथाप्रकारे "तथाविधस्तावदशेषमस्तु सः" कुमा० "अतोऽभिलाषे प्रथमं तथाविधे"। "श्रुत्वा तथाविधं मृत्युं कैकेयीतनयः पितुः"। "प्राप्य चाशु जनस्थानं खरादिभ्यस्तथाविधम्" इति च रघुः "तस्य तावच्छती सन्ध्या सन्ध्यांशश्च तथाविधः" मनुः

तथाहि अव्य० तथा च हि च द्व०। १निदर्शने २प्रसिद्धमेवेत्यर्थे शब्दार्थचि०। ३उक्तार्थे दृढ़ीकरणे।

तथैव अव्य० तथा+साद्दश्ये समुच्चये वा तस्यावधारणम्। तद्वदेवेत्यर्थे तत्प्रकारावधारणे च शब्दार्थचि० "अस्ति पुत्रो वशे यस्य भार्या भर्त्तुस्तथैव च" चाणक्यः। "यथा नदीनदाः सर्वे सागरे यान्ति संस्थितिम्। तथैवाश्रमिणः सर्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिम्" मनुः।

तथ्य न० तथा+साधु यत्। १यद्वस्तु यथाभूतं तथारूपावस्थाने सत्ये २तद्युते त्रि० अमरः। "काणं वाप्यथ वा खञ्जमन्यं वापि तथाविधम्। तथ्येनापि ब्रुवन् दाप्योदण्डं कार्षापणावरम्" मनुः। "अनन्यभाजं पतिमाप्नुहीति सा तथ्यमेवाभिहिता भवेन" कुमा०। "भूय एव तु मां तथ्यैर्वचोभिरुपबृंहय" भा० द्रो० ५१ अ०। "यदर्जुनगुणांस्तथ्यान् कीर्त्तयानं नराधम!" भा० द्रो० १५८ अ०।

तद् त्रि० तन-अदि डिच्च। १पूर्वोक्ते बुद्धिस्थे,२परामर्शयोग्ये ३विप्रकृष्टविषये। ४ब्रह्मणि न०। 'ओं तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः" इति गीता।"अदसस्तु विप्रकृष्टं तदिति परोक्षे विजानीयात्"इत्युक्तेरस्य परोक्षवाचित्वम्। बुद्धिस्थत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नेऽस्य शक्तिः। बुद्धिस्थत्वं च पूर्वानुभूतसंस्कारवत्तया, तेन स्मृतिविषयत्वेन तथात्वं बोध्यम्। तदर्थ एवास्य सर्वनामता शब्दपरत्वे न तथात्वम्। अतएव"एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि" पा० न सर्वनामकार्य्यमन्यथा एतत्तयोरिति स्यात्। सर्वनामकार्य्यञ्च त्यदादीनामः जसादौ शीभावादि इत्तिमात्रे पुंवद्भावादिच। स तौ ते तस्मै तस्मात् तेषां तस्मिन् इत्यादि। तस्य च टेरकच् सकः तकौ इत्यादि च। "स किं सखा साधु न शास्ति योऽधिपम्" किरा०। "तौ गुरुर्गुरुपत्नी च" रघुः। "ते सप्तर्षयः ... ॥" "ते हिमालयमामन्त्र्य" कुमा०। "तस्मै शंसस प्रणिपत्य नन्दी" कुमा०। "तस्मिन् मघोनस्त्रिदशान् विहाय" कुमा०। तथाप्तान्यत्र वापयेत्" स्मृतिः। इत्थंभूतत्वात् क 'तदीयमातङ्गघटाविघट्टितैः" माघः। ततः तत्र तर्हि तदा इत्यादि। ५हेतौ अव्य० स्वरादेराकृतिगणत्वात् स्वरादि। "सन्तप्तानां त्वमसि शरणं तत् पयोदः प्रियायाः" मेघ०। "तदङ्गमग्र्यं मघवन्! महाक्रतोः" रघुः। अहेतावपि ६सर्वनामसमानार्थे न०। "इन्द्रियदोषात् संस्काराच्चाविद्या" "तद् दुष्टज्ञानम्" का०सू० "तदित्यव्ययपदं सर्वनामसमानार्थकमविद्यां परामृशति साऽविद्या दुष्टज्ञानं व्यभिचारिज्ञानमतस्मिंस्तदभिज्ञानं व्यधिकरणप्रकारावच्छिन्नविशेष्यकम्" उप० वृत्तिः। ८ तदेत्यर्थे च "ज्यायसी चेत् कर्म्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्द्दन! तत् कर्म्मणि घोरे माम्। गीता ९ प्रसिद्धे त्रि० सर्वनामकार्य्यञ्च। "तं वेशपार्श्वं प्रसमीक्ष्य कुर्य्युः" कुमा०। तत्र ब्रह्मणि "तदित्यनभिसन्धाय फलं यज्ञतपःक्रियाः। दान

क्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिरिति" गीता। तदिति ब्रह्माभिधानमुच्चार्य्य अनभिसन्धाय च कर्मणः फलमित्यर्थः "तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो" छा० उ०। तत्पदवाच्यार्थस्य तत्पदवाच्यार्थत्वे उक्तः शरदा० अव्ययी० अच् समासान्तः। तस्य समीपम् उपतदम्।

तदर्थ त्रि० स अर्थो यस्य, तस्मै इदं वा "अर्थेन सह नित्यसमासो विशेष्यनिघ्नता चेति" वार्त्ति० समासो वा। १तत्प्रयोजनके २तदुद्देश्यके "अन्तेवासी वार्थांस्तदर्थेषु धर्मज्ञ्येव् योजयेद्ग्रहिता वा" दाय० त० आपस्तम्बः। ३तस्याभिधेये ४तत्प्रयोजने च ततो भावे ष्यञ्। तादर्थ्य तत्प्रयोजनकत्वे। "तादर्थ्ये चतुर्थी" मुग्ध बो०।

तदनन्यत्व न० तयोरनन्यत्वम्। तयोर्भेदाभावे "तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः" शा० सू०।

तदन्यबाधितार्थप्रसङ्ग पु० तदन्यः बाधितार्थस्य प्रसङ्गः। प्रमाणबाधितार्थस्य प्रसङ्गरूपे प्रमाणबाधितार्थप्रसङ्गापरपर्य्याये तर्कभेदे। तत्स्वरूपादि "स चायं तर्कः पञ्चविधः आत्माश्रयान्योन्याश्रयचक्रकानवस्थाप्रमाणबाधितार्थप्रसङ्गभेदात् इति" विभज्य आत्माश्रयादीन् लक्षयित्वा जगदीशेनोक्तं यथा "उक्तचतुष्कान्यः प्रसङ्गः प्रमाणबाधितार्थप्रसङ्गः। सोऽपि द्विविधो व्याप्तिग्राहको विषयपरिशोधकश्च तत्राद्यो यथा धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्यात्तदा अजन्यो न स्यादिति। द्वितीयस्तु पर्वतो यदि निर्वह्निः स्यान्निर्धूमः स्यादित्यादि"। विषयस्य व्यभिचारशङ्कानिवृत्तिद्वारा निश्चायकत्वेन परिशोधकत्वम्।

तदर्पण न० तस्य तस्मिन् निक्षिप्तस्यार्पणं प्रत्यर्पणम्। निक्षिप्तद्रव्यस्य निक्षेप्तुरर्पणे। हे० त०। तस्यार्पणे च।

तदा अव्य० तस्मिन् काले तद्+दाच् विभक्तित्वात् च। तस्मिन् काले इत्यर्थे। "तदा विधिः कुण्डलिनां विधोरपि" नैष०।

तदात्मन् पु० स आत्मा यस्य। १तत्स्वरूपे २तदभिन्ने च। तस्य भावः ष्यञ्। तादात्म्य अभेदे "क्रमिकं यत्समयुगमेकार्थेऽन्यार्थबोधकम्। तादात्म्येन भवेद्येषः समासः कर्मधारयः" शब्द० प्र०।

"अभेदस्तादात्म्यं तच्च स्वरूपसाधारणो धर्मः। असाधारणत्वं चैकमात्रवृत्तित्वम्। एकमात्रवृत्तित्वञ्च स्वसामानाधिकरण्यस्वप्रतियोगिवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन भेदविशिष्टं यत्तदन्यत्वम्। इत्येकमात्रवृत्तिधर्म एव विशेषणविभक्त्यर्थः। इत्थञ्च तत्र प्रकृत्यर्थस्य संसर्गमर्य्यादया आधारादीनां मुख्यकालीनत्वं स्यात् एवमनुयाजमात्रस्योत्कर्षे तदूर्द्ध्वभाविनां सूक्तवाकशंयाकादीनां मुख्यकालीधर्मत्वादिना सामान्यप्रत्यासत्त्या सुज्ञेयत्वमेव। अभेदस्य संसर्गतामतेप्येताद्दशानुगतभेदस्यैव तथात्वमर्पितम्। तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदाभावकूटस्य निवेशे तथात्वे घटो न नील इत्यादि वाक्यजन्यबोधे प्रतियोग्यभावान्वयीतत्त्वयोगच्छेमाविति न्यायेन ताद्दशानुगतसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावा एव भासेरन् नीलादिवृत्तिप्रतियोगिताकैकैकाभावः। तथा सति ताद्दशैकैकाभाव तात्पर्य्येण प्रयुक्तस्य नीलोपि न नील इति वाक्यस्य प्रामाण्यं स्यात्" व्युत्प० गदा० "तत्त्वैक्ये मिथोभेदस्तादात्म्यम् तच्च तत्सत्तातिरिक्तसत्ताकत्वाभावः" वेदा० प० "तदात्मनोपि निषिध्यमानत्वे तन्निषेधात्मके तदात्मनि जगत्प्रवेशात्। न हि घटः पटात्मेत्यनेन घटस्वरूपादन्यस्तदात्मा विहितः स्यात् यदि तु तादात्म्यं नामाभेदाख्यो धर्मः कश्चिदिष्यते स घटपटाद्यधिकरणतया निषिध्यते तदा संसर्गाभाव एव स्यात्। तस्मान्निर्विशेषण तदात्मान्तर्भूतं जगदिति क्रोडनराभाव इति"। श्रीहर्षखण्डने अन्योन्याभावखण्डने उक्तम्।

तदात्व न० तदेत्यस्य भावः तदा+त्व। तत्काले अमरः। "तदात्वायतिसंयुक्ताः सन्धिर्ज्ञेयो द्विलक्षणः। "तदात्वे चाल्पिकां पीडां तदा सन्धिं समाश्रयेत् "आयत्यां गुणदोषज्ञस्तदात्वे क्षिप्रनिश्चयः" इति च मनुः।

तदादितदन्तन्याय पु० न्यायभेदे अन्तभूतस्य कर्त्तव्यत्वे शास्त्रतः प्राप्ते आदिभूतस्योत्कर्षस्य विधानबोधके न्यायभेदे। स च न्यायः जैमि० पञ्चमस्य प्रथमे पादे दर्शितो यथा। अग्नीषोमीयपशौ श्रूयते "तिष्ठन्तं पशुं प्रयजन्तीति"। अत्र प्रकृतौ पशुमारणानन्तरं हविष्प्रासादिते पश्चात् प्रयाजादय इज्यन्ते इति विकृतावित्राषि पशुमारणानन्तरं हविष्प्रासादिते प्रयाजाः प्राप्ताः ते च तिष्ठन्तमिति वचनात् जीवत्येव पशौ अपकृष्यन्ते। तथा सवनीयपशौ अनुयाजानामुत्कर्षः श्रूयते यथा अग्निमारुतादूर्द्ध्वमनुयाजैश्चरन्तीति। अत्र संशयः। प्रयाजमात्रस्योत्कर्षः प्रयाजाद्यङ्गकलापस्यापकर्षः अनुयाजाद्यङ्गकलापस्योत्कर्षौ वा इति। श्रुतयोरेव प्रयाजानुयाजयोरपकर्षोत्कर्षौ नतु तदाद्यन्तकलापयोस्तदङ्गप्रयाजापूर्वभाविनामाघारसामिधेन्यादीनां तदाद्यपकर्षेऽप्यनन्तव्यवहितत्वेन प्रधानकालीनत्वं न स्यात् प्रयाजमात्रापकर्षे तु

भासते। तादृशश्च धर्मस्तद्व्यक्तित्वादिरूप एव। अपूर्वव्यक्तिनिष्ठ तादृशधर्मस्य विशेष्य ज्ञातुमशक्यत्वेऽपि एकमात्रवृत्तित्वं स्यात् एवमनुयाजमात्रोत्कर्षे तद्वद्भाविनां स्रुक्प्रवाकसम्प्रवाकादीनामुत्कर्षात् प्रधानसन्निधिर्न विलुप्यते तस्मात् प्रयाजमात्रस्योत्कर्षः तथा च सूत्रम् "अङ्गानां मुख्यकालत्वात् यथोक्तमुत्कर्षः स्यात्"। अङ्गानां मुख्यकालकर्त्तव्यत्वानुरोधात् यथोक्तस्यानुयाजमात्रस्योत्कर्ष इति प्राप्ते ब्रूमः। प्रकृतियागे सक्रमपदार्थानुष्ठानस्य क्लृप्तत्वात् विकृतावपि सक्रमाणां पदार्थानामतिदेशात् क्रमरूपाङ्गबाधस्यान्याय्यत्वात् उत्तरकालकर्त्तव्यकर्मपदार्थस्यानुपस्थित्यानुष्ठानविलोपापत्तेः तदुक्तम् पूर्वेणोपस्थितं कार्य्यमुत्तरं कर्मचोदनात्। प्राप्तं तदन्यथाभावे क्रमणोपाद्विलुप्यते"। तस्मात् प्रयाजापकर्षे तदङ्गकलापस्यापकर्षः, अनुयाजोत्कर्षे तदाद्यङ्गकलापस्योत्कर्ष", इति तत्त्वकौ०। अनया दिशा भासिकानां सक्रमाणां करणे उत्कर्षापकर्षौ कल्पनीयौ।

तदानीम् अव्य० तस्मिन् काले-तद्+दानीम् विभक्तित्वात् च। तदेत्यर्थे। "तदानीमपि पार्श्ववर्त्तिनाम्" भाग० ५।८।११। तत्र भवः ख्यु तुट् च। तदानीन्तन तत्र भवे त्रि० स्त्रियां ङीप्।

तदाप्रभृति त्रि० तदा तत्कालः प्रभृतिरादिर्यस्य तदाशब्दस्य सप्तम्यर्थवृत्तेरपि कथञ्चित् प्रथमार्थवृत्तिता। तत्कालादिके "तदाप्रभृत्येव विमुक्तसङ्गः" कुमा०।

तदामुख त्रि० तदा मुखं यस्य। प्रारब्धे।

तदित् त्रि० तदेति इण—क्विप् तुक्। तद्विषयके स्तोत्रे। "वयस्तु त्वा तदिदर्थाः" ऋ० ८।२।१६ यद्विषयकं स्तोत्रं तदित् तदेवार्थः प्रयोजनं येषाम्" भा०।

तद्गत त्रि० तत् गतः। १तत्परे २तदासक्ते च। तद्गतेनैव मनसा" रामा० बा० २अ०। "शुचिस्तद्गतमानसः" गीता

तद्गुण त्रि० तस्य गुण इव गुणोऽस्य। १तत्तुल्यगुणके २अर्थालङ्कारभेदे पु० १९८ पृ० लक्षणादि दृश्यम्। ६त०। ३तस्य गुणे पु०। "तद्गुणसारत्वात्" शा० सू०। तत्र प्रधाने गुणः विशेषणम्। ४प्रधानविशेषणे तद्गुणसंविज्ञानः।

तद्गुणसंविज्ञान पु० तत्र बहुव्रीहौ गुणस्य गुणीभूतस्य विशेषणस्य संविज्ञानं विशेष्यपारतन्त्र्येण बोधनं यत्र। व्याकरणोक्ते बहुव्रीहिसमासभेदे। भवति च लम्बकर्णमानयेत्यादौ गुणीभूतस्य कर्णस्याप्यानयने पारतन्त्र्येणान्वयबोधः। शब्द० प्र० स्वमते तल्लक्षणादिकमुक्त्वा प्राचीनमतसिद्धमप्युक्तं यथा "तदतद्गुणसंविज्ञानौ द्वौ भेदौ तदादिमः। विग्रहस्य विशेष्यो यस्तद्विशेष्यकबोधकृत्"। तद्गुणसंविज्ञानोऽतद्गुणसंविज्ञानश्च बहुव्रीहेर्द्वौ भेदौ। तत्र विग्रहवाक्यस्य विशेष्यविधया प्रत्याय्योयोऽर्थस्तद्विशेष्यकबोधकृद्बहुव्रीहिः तयोरादिमस्तद्गुणसंविज्ञानस्तस्य स्वार्थगुणीभूतस्य सम्बन्धिविशेष्यविधया विज्ञानं यस्मादिति व्युत्पत्त्या सान्वयसंज्ञकत्वात्। तद्भिन्नश्चातद्गुणसंविज्ञानश्चरमः इत्यर्थोऽवगम्यते। घटस्वरूपः पदार्थः इत्यादितो हि घटः स्वरूपं यस्येति विग्रहस्थले स्वस्वरूपाभिन्नघटसम्बन्धित्वेन घटाभिन्नस्वस्वरूपसम्बन्धित्वेन वा विग्रहविशेष्यं कलसमेव विशेष्यविधया बोध्यते घटस्य स्वरूपं यस्मादिति विग्रहे च विग्रहस्य यद्विशेष्यं ततोऽन्यदेव स्वजन्यस्वरूपाभिन्नघटसम्बन्धित्वेन। कुटादिर्गेण इत्यादिरपि कुट आदिर्यस्येति व्युत्पत्त्या कुटाभिन्नस्य स्वधर्मिकव्यवस्थाधर्म्मिणः सम्बन्धित्वेन धात्वन्तरमिव कुटमपि बोधयंस्तद्गुणसंविज्ञान एव बहुव्रीहिः। प्राचां मतेन तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिमन्यथा निर्वक्ति। "यः स्वार्थघटकार्थस्य स्वार्थान्वयिनि बोधने। अनुकूलो बहुव्रीहिः स तयोरथवादिमः"। यो बहुव्रीहिः स्वार्थस्यान्वयिनि स्वार्थघटकस्याप्यर्थस्यान्वयबोधने समर्थः स तयोस्तदतद्गुणसंविज्ञानयोरादिमः। लम्बकर्णमानय हारग्रीवं पश्येत्यादौ हि बहुव्रीहिर्लम्बकर्णसम्बन्धिनः स्वग्रीवावृत्तिहारसम्बन्धिनश्च स्वार्थस्यान्वयिनि कर्मत्वादौ स्वार्थघटकीभूतस्य तादृशकर्णहारादेरपि व्युत्पत्तिवैचित्र्येणान्वयबोधने समर्थ इत्येवंविध एव तद्गुणसंविज्ञानस्तद्भिन्न एव चार्थादतद्गुणसंविज्ञानः। यथा -दृष्टसागरमानय इत्यादाविति

तद्दिन न० कर्म्म०। "तस्मिन् दिने। तद्दिनं स्वादनध्यायं व्रतं तत्र न कारयेत्" मल० त०। १दिनमध्ये २प्रतिदिने च मान्तम् अव्य० शब्दार्थ चि०।

तद्धन त्रि० तदेव धनं यस्य। १कृपणे हेमच० स हि सर्वमेव धनमपर्य्याप्ततयावधार्य्य आत्मनि तद्धनत्वमेवाभिमन्यते कर्म्म०। २तस्मिन् धने न०।

तद्धर्मन् त्रि० स धर्म्मो यस्य अनिच् समा०। तथाभूतधर्म्मयुक्ते। "आकेऽन्यकीयतद्धर्म्म तत्स्वाधुकारिव" पा०

तद्धित त्रि॰ तस्मै हितम् । १तस्मै हिते । २व्याकरणोक्ते प्रत्ययभेदे पुंन॰ । “तद्धिताः ४।१।७६ पा॰ सूत्रमारभ्य “यूनस्तिः” इत्यादिना पञ्चमाध्यायसमाप्तिं यावद्ये प्रत्यया विहितास्ते तद्धितसंज्ञकाः ।
शब्द॰ प्रका॰ तल्लक्षणादिकमुक्तं यथा
“विभक्त्यादिभिन्नकादन्यः प्रत्ययस्तद्धितं मतम् । नामप्रकृतिको नैवमतिव्याप्त्यादिदोषतः” । “विभक्तिधात्वंशभक्त्योऽन्यः प्रत्ययस्तद्धितः । इच्छक इत्यादौ सुसाद्यर्थकः कादिरपि तद्धितनेवेति । तदन्यत्वेनापि प्रत्ययं विशेषयन्त्यन्ये । नामप्रकृतिकप्रत्ययत्वन्तु न तद्धितस्य लक्षणं विभक्तौ क्यजादौ चातिव्याप्तेः पचतितरामित्यादौ तरामाद्यव्याप्तेश्च” । विभजते । “तस्यापत्यं तद्विशेषस्तदर्थेण युतेन्दुभान् । कालस्तथा तेन रक्तं तस्य भक्तोऽस्य वेत्ति तत् । अधीते वा देवताऽस्य शैवमादीन् यथायथम् । बोधयद्विविधानर्थांस्तद्धितं स्यादनेकधा” तेनास्य क्लीवत्वमपि “तद्धितश्चासर्वविभक्तिः” । “तद्धितश्चासर्वविभक्तिः” पा॰ । “समासतद्धितकृतां वृत्तिश्चिद्दुपदर्शकम् । गुणप्रधानभावे च तस्य दृष्टो विपर्ययः” हरिकारिका । स च तद्धितो द्विविधः प्रकृत्यर्थभिन्नार्थकः स्वार्थिकश्चेति भेदात् ।

तद्दल पु॰ तस्मिन् दलं यस्मात् । १शाकभेदे “नुरगतह्लकार्न्दुताराहस्याय तद्दिदः” हेम॰ । अस्य क्लीबोक्तिः प्रामादिकी “पुमान्” इत्यधिकारे “देवासुरात्मस्वर्गगिरिमेघद्रुमघ्न केश दन्त स्तन भुज कण्ठ खड्ग शरपङ्काभिधानानि” पा॰ “पुंस्त्वे सभेदानुचराः सपर्यायाः सुरासुराः । स्वर्गयागाद्रिमेघाब्धिद्रुकालासिशरारयः” अम॰च पुंस्त्वोक्तेः

तद्भाव पु॰ तस्य भावः असाधारणधर्मः प्राप्तिर्वा । १तस्यासाधारणे धर्मे यथा घटे घटत्वम् । गोर्गोत्वम् । २तद्रूपप्राप्तौ च “अभूततद्भावे च्विः” “पयसस्तद्भावात्” कात्या॰ श्रौ॰ ४।३।२१ सू॰ । ७त॰ तस्मिन् भावः तद्विषयकचिन्तने “सदा तद्भावभावितः” गीता ।

तद्राज पु॰ तस्य राजा टच् । १तस्य नृपतौ २तदर्थविहिते तद्धितप्रत्ययभेदे च । “ते तद्राजाः” पा॰ ते अञादयस्तद्राजसंज्ञकाः स्युः “अञादयस्तद्राजाः” पा॰ “पूगात् ञ्य इत्यारभ्य उक्ताः तद्राजसंज्ञका स्युः” सि॰ कौ॰ । तद्राजस्य बहुषु अस्त्रियाम् लुक् ।

तन्द्र अवसादे मोहे च चौ॰ पर॰ अक॰ सेट् इदित् । तन्द्रति अतन्द्रीत् । तन्द्रा

तद्र्यञ्च(च्) त्रि॰ तदञ्चति गच्छति पूजयति वा—अनुच्—गतौ पूजायां वा क्विप् टेरद्र्यादेशः पूजार्थत्वे न नलोपः । १तदनुगामिनि २तत्पूजके च ।

तद्वत् अव्य॰ तेन तुल्यं वा तस्या वा चेत् क्रियेत्यर्थे वति । १तत्सदृशक्रियावति । तस्येव तस्मेव वा इत्यर्थे वति । २तत्तुल्येऽर्थे यथा तद्वत् शिवस्य विभुता, तद्वत् शिवे भक्तिरित्यादि । “तद्वत्ताऽपि च स्थितम्” आङ्गलक्षणम् । “चित्रं यथाश्रयमृते स्थाण्वादिभ्यो विना यथा छाया । तद्वद्विना विशेषैर्न तिष्ठते निराश्रयं लिङ्गम्” “पुरुषस्य मोक्षार्थं प्रवर्त्तते तद्वदव्यक्तम्” सा॰ का॰ । “वसुवैरेहस्ते तद्वत् मातिकोक्येऽपि जन्मनि” मनुः । तद् अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः । ३तद्विशिष्टे त्रि॰ “तद्वानपोहो वा शब्दार्थः” काव्य॰ प्र॰ “द्रव्याणि तद्वन्ति पृथक्त्वसंख्ये” । “अथ वा तत्प्रकारं यज्ज्ञानं तद्विशेषणकम्” भाषाप॰ स्त्रियां ङीप् । तस्य भावः तल् । तद्वत्ता तद्विशिष्टत्वे स्त्री “पदार्थे तत्र तद्वत्ता योग्यता परिकीर्त्तिता” भाषा॰ ।

तद्विध त्रि॰ सा विधा प्रकारो यस्य । तत्प्रकारे “धर्मार्थौ यत्र न स्यातां शुश्रूषा वापि तद्विधा” मनुः । “क्व तद्विधात्मं क्व च पुण्यलक्षणा” कुमा॰ ।

तन विस्तृतौ तना॰उभ॰सक॰ सेट् । तनोति तनुते अतानीत् अतनीत् अतत-अतनिष्ट ततान तेनतुः तेने । उदित् तनित्वा तान्त्वा । ततः वितानः । “तनोति भानोः परिवेषकैतवात्” नैष॰ । “आचार्य्यस्तनुते विवृतिमिमां दायभागस्य” । दायभागटीका “ततान सोपानपरम्परामिव” रघुः । “यस्य तस्य विना यत्नौ तेनेति करणं विना” उद्भटः । “तेनिरेऽभिरचितेषु तरुषु” माघः “स तमौ तमोभिरभिगम्य ततान्” माघः “तन्वता प्रथमताऽपि रागम्” माघः ।
अति+अतिशयविस्तारे । अतितत् । “तन्ततोऽतिततातितत्” माघः ।
वि+अति+व्यतितहारेण विस्तारे आत्म॰ “वियति व्यत्यतन्वातां मूर्त्ती हरिपयोनिधी” भट्टिः । [५।३।५।७ च॰ ।
अधि+आरोप्य विस्तारे । “धनुरधितनोति” शत॰ ब्रा॰
अनु+सन्ततविस्तारे पश्चाद्विस्तारे च “परिपाल्यानुतनुयादेष धर्मः सनातनः” भा॰ शा॰ १२२ अ॰ ।
अप+अधोविस्तारे । अपतानकः ।
अव+सन्ततविस्तारे “विमानमूलावततं पवनाम्भोदधारिणम्” हरिवं॰ ८८ अ॰ ।
आ+दीर्घतया विस्तारे । आतानः (टाना देखोया) सम्यग्-

विस्तारे च "मौर्वी धनुषि चातता" रघुः। "अद्युत पुनरात्मानुस्मृतिलोचनं नायामवभोगैश्वर्यमेवातनुत" भाग० ५।२४।२२ "इदं ते लोभाम्बस्य चेष्टितं चेतसि चमत्कारमातनोति" प्रबोध० च०। [किरणावली।

वि+आ+विशेषेण विस्तारे। "व्यातेने किरणावलीमुदयनः"

उद्+अर्द्ध्वतो विस्तारे उत्तानः।

प्र+प्रकर्षेण विस्तारे। "फलं प्रकल्प्य पूर्वं हि ततो यज्ञः प्रतायते" भा० शा० ८६।१२ श्लो०। "तदुरीकृत्य कृतिभिर्वाचस्पत्यं प्रतायते" माघः। पक्षे प्रतन्यते।

वि+विशेषेण विस्तारे वितानः (चन्द्रातप देओया) "यथा सूता आतानवितानाभ्यामिति" वेदान्तप्र०।

सम्+सम्यग्विस्तारे सन्तानः सन्ततिः सन्ततम् "सन्तता शुशुभे भूमिः" रामा० उ० १४ अ०।

तन उपकारे श्रद्धायां आघाते च वा०चुरा० उभ० पक्षे भ्वा० सक० शब्दे अक० सेट्। तानयति ते तनति अतीतनत् त अतानीत् अतनीत्। अनुपसर्गात् दैर्घ्ये अक० दीर्घीकरणे सक०। वितानयति दीर्घो भवति दीर्घं करोति वा। "वितानयति यः कीर्त्तिं वितनत्यमलं यशः" कविरहस्यम् "अयं वेदे गन्धव्यात्यसात् दिवा०" "घोषा घोषादिन्द्राय तन्यति ब्रुवाणः" ऋ० ६।१८।२। "तन्यति शब्दं करोति" भा०। चौरादिकस्य अदन्तत्वमिति तनयित्नुशब्दार्थे माधवः तनयित्नुशब्दे दृश्यम्।

तनय पुंस्त्री० तनोति कुलम् तन—कयन्। १पुत्रे। २दुहितरि, ३चक्रकुल्यायां, (चाकुलिया) लतायां, ४हस्तकुमार्य्यां स्त्री टाप्। "अथैनमद्रेस्तनया शुशोच" कुमा०। तनयायाश्च प्रियादिषु पाठात् पूर्वपदस्य न पुंवत्। तनया जाता अस्य तनयाजातः इत्यादिः।

५लग्नावधिकपञ्चमस्थाने पु०। "जनयति तनयमवनसुपगतः" पु० इ०।

तनयित्नु पु० चु० तन—शब्दे इत्नु पृषो० सलोपः अदन्तचुरा० तन—शब्दे इत्नु माधवः। १अशनौ "अग्निं पुरा तनयित्नोरचित्तात्" ऋ० ४।३।१ "तनयित्नुरशनिः" भा० २मेघे च "एकपात्तनयित्नुरर्णवः" ऋ०१०।६६।११। "तनयित्नुर्मेघः" भा०।

तनस् क्ली० तनोति वंशम् तन—असुन्। पौत्रादौ "मा शेषसा मा तनसा" ऋ० ५।७०।४। "तनसा पौत्रादिना" भा०

तना स्त्री तन—अच् टाप्। धने निघण्टुः।

तनादि पु० धा० धातुपाठोक्ते धातुगणे। स च धातुपाठे वोपदेवेन तत्सूचकं द इत्यनुबन्धयुक्ततया पठितः "तनादिकृञ्भ्य उः"। "तनादिभ्यस्तथासोः" पा०। तनादौ गणे पठितः ठक्। तानादिक तद्गुणपठिते धातौ।

तनिका स्त्री तन्यते धातूनामनेकार्थत्वात् बध्यते अनया करणे इन् संज्ञायां कन् कापि अतइत्त्वम्। बन्धनरज्जौ शब्दार्थचि०।

तनिमन् पु० तनोर्भावः तनु+इमनिच्। १तनुत्वे, २कार्श्ये च। "विरलातपच्छविस्तनिमानमभजत" काद०। तनयति तनुं करोति तनु+णिच् इमनिच् डिद्वद्भावे टिलोपः। ३यकृति। "अथ पार्श्वयोरथ तनिम्नोऽथ हृक्कयोः" शत० ब्रा० १२।८।३।१७। "तनिम्नः यकृतः" भा० तस्य तनूकरणात् तथात्वम्।

तनिष्ठ त्रि० अयमनयोरतिशयेन तनुः तनु+इष्ठन् डिद्वद्भावः। द्वयोर्मध्ये एकस्मिन् अतिशयेन तनौ। वेदे बहुभ्यो निर्द्धारणेऽपि इष्ठन्। २बहूनां मध्ये एकस्मिन्, अतिशयेन तनौ च "एतेषां लोकानां अन्तरिक्षलोकस्तनिष्ठः" शत० ब्रा० ७।१।२।२०। लोके तु तमार्थे ईयसुन् तनीयानित्येव।

तनीयस् त्रि० बहूनां मध्येऽयमतिशयेन तनुः ईयसुन् डिद्वत्। बहूनां मध्ये एकस्मिन् अतिशयेन तनौ "पद्मपुष्पाणि तनीयांसीव" शत० ब्रा० ८।७।२।१ स्त्रियां ङीप्।

तनु स्त्री तनोति कर्म कार्य्यं वा तन—उन्। शरीरे अमरः २त्वचि राजनि०। "तनुभिरवतुत्वक्ताभिरष्टाभिरीशः" शकु०। "तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विषः" "वभार वाष्पैर्द्विगुणीकृतं तनुः" माघः। वा ऊङ्। तनूः इत्यपि तत्रार्थे तनूजः। ३कृशे ४अल्पे ५विरले च त्रि०मेदि०। "तनुलोमकेशदशनां मृद्वङ्गीमुद्वहेत् स्त्रियम्" मनुः। स्त्रियां वा ङीप् तन्वी। "तव तन्वि! कुचावेतौ नियतं चक्रवर्त्तिनौ" उद्भटः। सा च ६कृष्णभार्य्याभेदे "शैब्यस्य च सुतां तन्वीं रूपेणाप्सरसां समाम्" हरिवं० ११८ अ०। "भूतन्नीनैर्यतिरिह भतनाभतभौ भतनाय यदि भवति तन्वी" वृ०र० उक्ते चतुर्विंशत्यक्षरपादके ७छन्दोभेदे च तनोर्भावः तल् तनुता कार्श्ये स्त्री "तनुतां दुःखमनङ्ग शोचयति" कुमा० "सर्वाणि तनुतां यान्ति जलानि जलदक्षये" हरिवं० १८२५। त्व तनुत्व तत्रार्थे न०। योगशास्त्रोक्तेषु दग्धबीजभावेषु अप्ररोहापन्नेषु दर्शितादिषु "अविद्या क्षेत्रमुत्तरेषां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणाम्" पात० सू०। "दग्धबी-

ज्ञानानप्रवरोऽस्तनुत्वमुच्यते प्रतिपक्षभावनोपहताः क्लेशास्तनवो भवन्ति" भा०। तेन प्रतिपक्षभावनया अस्मितादिक्लेशानां तनुत्वात् तनुसंज्ञेति तदर्थः। ज्योतिषोक्ते लग्ने १मन्नस्थाने स्त्री०। "तनुनिधनसुखेषु केन्द्रकोणे स्थिताः" जातकाभ०। स्वार्थे क। तनुक तनुशब्दार्थे।

तनुक्षीर पु० तनु अल्पं क्षीरं निर्यासोऽस्य। आम्रातके राजनि०

तनुच्छद पु० तनुं देहं छादयति छादि-घः पुंस्त्व। १कवचे वर्मणि। "नवपलाशसवर्णतनुच्छदः" "जातबिलासं माहेन्द्रमासमीच तनुच्छदम्" रघुः।

तनुच्छाय पु० तन्वी स्वल्पा छाया यस्य। १वर्वुरवृक्षे राजनि०। ६त०। २देहच्छायायां स्त्री। तन्वी अल्पा छाया यस्य। ३अल्पच्छायायुक्ते त्रि०। तन्वी छाया कर्म०। ४अल्पच्छायायां स्त्री।

तनुज पुंस्त्री० तनोर्देहात् जायते जन-ड ५त०। १पुत्रे हलायुधः २कन्यायां स्त्री ३लग्नावधिकपञ्चमस्थाने ज्यो०

तनुत्र न० तनुं त्रायते त्रै-क। वर्मणि "काण्डीरः खाड्गिकः शार्ङ्गी रथाङ्गी विभ्रांस्तनुत्रवान्" भट्टिः। "अचिराराच्च विव्याध द्विषतः स तनुत्रिणः" माघः।

तनुत्राण न० तनुस्त्रायतेऽनेन त्रै-करणे ल्युट्। वर्मणि हारा०

तनुत्वच् स्त्री तन्वी त्वक् वल्कलं यस्याः। अग्निमन्थे राजनि०। २स्वल्पत्वग्युक्ते त्रि०।

तनुपत्र पु० तनूनि कृशानि पत्राणि यस्य। १इङ्गुदीवृक्षे राजनि०। २स्वल्पपत्रयुक्तवृक्षमात्रे त्रि०।

तनुभव पु० तनोर्भवति भू-अच् ५त०। १पुत्रे "दयिते तनुभवः शिशिरांशो" कु०सं० १७ अ०। २दुहितरि स्त्री।

तनुभस्त्रा स्त्री तनोर्देहस्य भस्त्रेव। १नासिकायाम् शब्दरत्ना०। कर्म०। क्षुद्रभस्त्रायाम्।

तनुभृत् त्रि० तनुं बिभर्त्ति भृ-क्विप् ६त०। देहधारिणि "छायाफलं तनुभृतां शुभमादधाति" बृ० स० ६८ अ०।

तनुमध्या स्त्री तनु कृशं मध्यं यस्याः। १कृशमध्यायां स्त्रियां २षडक्षरपादके छन्दोभेदे च। "त्यौ चेत् तनुमध्या"। "मूर्त्तिर्मुररातेरत्यद्भुतरूपा। आस्तां मम चित्ते नित्यं तनुमध्या" छन्दोम०। ३अल्पमध्यके त्रि०।

तनुरस पु० तनो रस इव। घर्मे हारा०।

तनु(नू)रुह् न० तनौ तन्वां वा रोहति रुह-क्विप् ७त०। लोमनि शब्दर०। [लोमनि शब्दर०।

तनु(नू)रुह न० तनौ तन्वां वा रोहति रुह-क ७त०।

तनुल त्रि० तन-उलच्। विस्तृते संक्षिप्तसा०। [वातस्थाने त्रि०।

तनुवात पु० तनुरल्पो वातोऽत्र। १नरकभेदे हेमच०। २अल्प-

तनुवार न० तनुं देहं वृणोति वृ-अण् उपस०। कवचे शब्दार्थचि०। [राजनि० २अल्पवीजयुक्ते त्रि०।

तनुवीज पु० तनूनि कृशानि वीजानि यस्य। १वीजवदरे।

तनुव्रण पु० तनुरल्पो व्रणो यतः। वल्मीकरोगे शब्दर०।

तनुस् न० तन-उसि। देहे उणादिको०।

तनुसञ्चारिणी स्त्री तनु अल्पं सञ्चरति सम्+चर-णिनि ङीप्। १बालिकायां शब्दार्थचि०। २अल्पसञ्चारयुक्ते त्रि०।

तनुसर पु० तनोः सरति सृ-अच् ५त०। स्वेदे घर्मे शब्दार्थचि०।

तनुह्रद पु० तनोर्ह्रद इव। पायौ त्रिका०।

तनू पु० तनोति कुलं तन-ऊ। १पुत्रे। "ता वां विश्वको हवते तनूकृथे" ऋ० ८।८६।१॥ "तनोति तनूः पुत्रः" भा० तनोति कर्म तन् ऊङ्। २शरीरे अमरः। ३प्रजापतौ ४गवि ५अप्सु च तनूनपाच्छब्दे दृश्यम्।

तनूकृ अतद्तं तनुं करोति तनु+अभूततद्भावे च्वि कृ-अनु-प्रयोगः अल्पीकरणे तनूकरोति "तन्वीं तनूकृत्य नरेन्द्र-कन्या" रघुः। "समाधिभावनार्थः क्लेशतनूकरणार्थश्च" पातं०सू०। "तनूकृद्बोधि प्रमतिश्च कारवे" ऋ०१।३१।८

तनूकृत त्रि० तनूकृ-कर्मणि क्त। १तष्टे २अल्पीकृते च अमरः।

तनूज पु० तन्वाः देहात् जायते जन-ड ५त०। १पुत्रे २कन्यायां स्त्री। "अमादिदेश प्रयतां तनूजाम्" कुमा० तनूजनि तनूजात तनूजन्मादयोऽप्यत्रार्थे यथायथं पुंस्त्री

तनूद्भव पु० तनोरुद्भवति उद्+भू-अच् ५त०। १पुत्रे २दुहि-तरि स्त्री। "पञ्चभूतपरित्यक्तं प्राकं तं क्षततनूद्भवम्" हरिवं० २१ अ०। [तनूनपात्।

तनूनप न० तन्वा जातं क्षयं पाति-पा-क। घृते शब्दच०

तनूनपात्(द्) पु० तनूं न पातयति पत-णिच्-क्विप् नभ्राडित्यादिना नञो न लोपः। तनूनं पाति रक्षति पा-शतृ, तन्वा जातं क्षयं पाति तनूनपं घृतं तदत्ति अद-क्विप् वा। अग्नौ, जठरस्थितो भुक्ताद्यादिपाचनादस्य देहापातकत्वम्। शत्रन्ते तनून-पान्तौ इत्यादि क्विप् पक्षे तनूनपादौ इत्यादि भेदः। २घृते न०६त०। ३प्रजापतिपौत्रे। "नराशंसः प्रतिधामान्यञ्जन्तनूनपात् प्रतिवस्य धाम" यजु० २०।३७ तनून-पात् तनोति विस्तारयति सृष्टिं तनूः प्रजापतिः मरीचिकस्य नपात् पौत्रः कश्यपात्मज इत्यर्थः यद्वा तनूं शरीरं न पातयति रक्षति जाठराग्निरूपेणेति

तनूनपात् अग्निः यद्वा तनोति भोगानिति तनूः गौस्तस्या नपात् पौत्रं घृतम् गोः पयो जायते पयस आज्यमिति घृतं तनूनपाद्वा" वेददी॰ निरुक्ते चास्य निरुक्तिर्दर्शिता यथा "तनूनपादाज्यं भवति नपादित्यनन्तरायाः प्रजाया नामधेयं भवति गौरत्र तनूरुच्यते तता अस्यां भोगास्तस्याः पयो जायते, पयस आज्यं जायते। अग्निरिति शाकपूणिरापोऽत्र तन्व उच्यन्ते तता अन्तरिक्षे, ताभ्य ओषधिवनस्पतयो जायन्त ओषधिवनस्पतिभ्य एष जायते। तस्यैषा भवति। "तनूनपात् पथ ऋतस्य यानान् मध्वा समञ्जन्त्स्वदया सुजिह्व" निरु॰ ८।६। [illegible] ४प्रयाजभेदे च।

तनूनपाद्यागश्च वशिष्ठशुनकात्रिवध्र्यश्वराजन्यभिन्नानां प्रयाजेषु द्वितीयः वशिष्ठादीनां तु नराशंसो द्वितीय इति भेदः यथोक्तं आश्व॰श्रौ॰ १।५।६ "प्रयाजैश्चरन्ति" "पञ्चैते भवन्ति" पञ्चवचनं नराशंसः तनूनपाद्वा द्व्युपाश्रयत्वेऽपि पञ्चैव भवन्ति न षडित्येवमर्थम्। एत इति वचनम् अत्र पठिता एवैते तनूनपान्नराशंसयोरन्यतरेण सह पञ्च भवन्ति नापठितेन षडित्येवमर्थम्" नारा॰। ये प्रयाजास्ते तत्सूत्रमे "समिधः अग्न आज्यस्य व्यन्तु२ वौश्चड़िति वषट्कारः १५ सू॰। "इति प्रथमः" १६ सू॰। "अयं प्रथमः प्रयाजः" नारा॰ "तनूनपादग्न आज्यस्य वेत्विति द्वितीयोऽन्यत्र वशिष्ठशुनकात्रिवध्र्यश्वराजन्येभ्यः"। २१सू॰। "नराशंसो अग्न आज्यस्य वेत्विति तेषाम्" २२। सू॰ "वशिष्ठादीनामयं द्वितीयः" नारा॰ "इडो अग्न आज्यस्य व्यन्त्विति तृतीयः"। २३ सू॰। "सर्वेषामिति शेषः" नारा॰ "बर्हिरग्न आज्यस्य वेत्विति चतुर्थं स्वाहाग्निं पञ्चमे स्वाहाऽऽज्यं स्वाहाज्यमिति" २४सू॰ इत्यादि। वशिष्ठादिभिन्नानां समिद्यागतनूनपाद्यागः इडोयागः बर्हियागः स्वाहाकारयाग इत्येते पञ्चैव प्रयाजा इत्यवधेयम्। वशिष्ठादीनां तनूनपात्स्थाने नराशंस इति भेदः। अतएव श्रुतौ "समिधो यजति तनूनपातं यजति इडो यजति बर्हिर्यजति स्वाहाकारं यजतीत्येव पञ्च पठिताः वशिष्ठादिभिन्नपरतया व्यवस्थाप्याः।"बभार वाष्पैर्द्विगुणीकृतं तनूस्तनूनपाद्धूमवितानमाधिजाः" माघः। "तनूं न पातयति जाठररूपेण धारयतीति" मल्लि॰।

तनूनप्तृ न पातयति नप्ता तृच्॰। वायौ तनोति तनूः परमात्मा आकाशस्तस्य पुत्रो वायुस्तस्य नप्ता पौत्रः वायुर्हि आत्मजाताकाशजातत्वात् तत्पौत्रः "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत, आकाशाद्वायुः" इति श्रुतेस्तस्य तथात्वम्। "तनूनप्तुरेव शाक्वरस्येति यो वा अयं पवत एष तनूनपाच्छाक्वरः सोऽयं प्रजानामुपद्रष्टा प्रविष्टस्ताविमौ प्राणोदानौ" शत॰ ब्रा॰ ३।४।२।५ "तन्वा देहस्य नपातयिता रक्षको देवस्तनूनप्ता अथवा सर्वतनूरात्मा प्रजापतिः तस्याकाशः पुत्रः तत्पुत्रो वायुरिति तनूनप्ता वायुः स च शाक्वरः शक्तः सर्वं कर्त्तुम्"। भा॰

तनूपा पु॰ तनूं पाति पा-क्विप्। ६त॰। जठराग्नौ जठरानले "तनूपा अग्नेऽसि तन्वं मे पाहि" यजु॰ ३।१७ जठरानलेन भुक्तान्ने जीर्णे रसवीर्यादिपाके सति देहपालनं भवतीति तस्य तथात्वम्। तन्वमिति छान्दसः प्रयोगः। २देहपालकमात्रे च "अवस्य उपोऽविता तनूपाः" ऋ॰ ४।१६।२० "तनूपाः इन्द्रः" भा॰

तनूरुह न॰ तनौ रोहति रुह-क। १लोमनि २पक्षिणां पक्षे च मेदि॰। "तनुमुत्पुलकतनूरुहोद्गताभिति" नैषधम्। ३पुत्रे ४गरुति ५लोमनि च पु॰ शेमच॰। "कुक्कुटस्तनूरुहाकृतिः" सु॰ स॰ ६९ अ॰। "तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सम्प्रहृष्टतनूरुहः" भा॰ आ॰ १००अ॰। "वराहकाञ्चननिभं वराहकतनूरुहम्" हरिवं॰ ४२ अ॰।

तनूर्ज पु॰ मनुभेदोत्तमपुत्रे नृपभेदे। "औत्तमेयान् महाराज! दश पुत्रान् मनोरमान्। इष ऊर्जस्तनूर्जश्च मधुर्माधव एव च" हरिवं॰७अ॰।

तनूहविस् न॰ वैदिकेषु तनूरूपेषु हविःषु। "द्वादशाहान्ते तनूहवींषि निर्वपति" कात्या॰ श्रौ॰ ४।१०।७। "तनूहवींषि अग्नये पवमानायेत्यादीनि निर्वपति" कर्कः तानि च "अग्नये पवमानाय प्रथमा" ८ सू॰ "अग्नये पावकायाग्नये शुचये च द्वितीया" ९ सू॰ "अदित्यै चरुस्तृतीया" १०। इत्युक्तानि

तन्च गतौ भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट्। तञ्चति अतञ्चीत्। ततञ्च ततञ्चतुः तञ्चुः। तच्यते। उदित्। तञ्चित्वा तक्त्वा।

तन्च सङ्कोचे रुधा॰ पर॰ सक॰ सेट्। पाणिनीयमते अस्य साहचर्यादयं नेडेव वोपदेवमते उदित्करणं प्रामादिकम् किन्तु ओदिदेव। तनक्ति अतञ्चीत् अताङ्क्षीत्। ततञ्च। "तनच्मि व्योम विस्तृतम्" भट्टिः।

आ+आतञ्चनशब्दोक्तार्थेषु (दध्यादिकोया)"इन्द्रस्य त्वा भागं सोमेनातनच्मि" यजु॰ १।४। "उद्वासितमस्मिन् प्राग्घुतमेधे इन्द्रस्य त्वेति" कात्या॰श्रौ॰४।२।२१ "तां दुग्ध्वाप्लोष्ट-

रत उद्धात्य मागधुततोवेण पूर्वदिने तताग्निहोत्रशेषेण दक्षा दुग्धमातनक्ति अवशिष्टं दधि दुग्धमध्ये प्रक्षिपति दधित्वसम्पन्त्यर्थम्" कर्कः । १भयहेतुकसङ्कोचे च अच्च् । ०कुत्वम् आतङ्कः । आतङ्क्रम् ।

तन्ज सङ्कोचे रुधा० पर० सक० । पाणिनीयमते (तनचू) इत्यत्र तञ्चू इति पाठान्तरम् ऊदित्वात् वेड्व । तनक्ति अतङ्क्षीत् अताङ्क्षीत् । तत्ञ्ज ।ञ्जीत् अतञ्चीत् ।

तन्स् दुःखे अच्च् । अक० पर० सेट् । तन्सति अतन्स-

तन्ति स्त्री तन–कर्मणि क्तिच् वेदे दीर्घलोपाभावौ । १दीर्घप्रसारितायां रज्ज्वाम् । "वत्सानां न तन्तयस्त इन्द्र" । ऋ० ६।२४।४। "तन्तिर्नाम दीर्घप्रसारिता रज्जुः" भा० लोके तु ततिः ततिरित्येव क्वचिदार्षेऽपि तथा । "साऽपश्यत शिवसान्त्यां भक्तिभी कालयन्तिता" भाग० ७।२।५२ । २गवां मातरि च तन्तिपालः । वा ङीप् तन्ती गवां मातरि "तन्तीं प्रसार्य गावां वद्धवत्सां चानुमन्त्र्यैतेयं तन्ती गवां मातेति गोपथब्रा० २।६।७

तन्तिपाल पु० तन्तिं गोमातरं पालयति पालि–अण् उप० स० । २गोपालपालके । तत्र "गोतन्तियवं पाले" पा० आद्युदात्तता । २सहदेवे च "तेषां गोसंख्य आसं वै तन्तिपालेति मां विदुः" भा० वि० १० अ० । अत्र तन्तिपालेति पाठान्तरं तदभिप्रायेण तन्तिं यज्ञीभूतां पालयतीति विग्रहेण तन्तिपालं वचनवदितीति नीलकण्ठेनोक्तम् "तन्तिपाल इति ख्यातं नाम्नाऽहं विदितस्तथा" भा० वि० १९ अ० इत्यत्र तथैव पाठः ।

तन्तु पु० तन–तुन् । १सूत्रे अमरः तन्तुवायः । तन्तुदामनपर्वणोः" नरसिं०पु० "तस्मिन्नोतमिदं प्रोतं विश्वं शाटीव तन्तुषु" भाग० ८।८।७। "तिरश्चि यन्ते भ्रमितन्तुजालैः" रघुः । २ग्राहे हेम० । ३सन्ताने "तेषामुत्पन्नतन्तूनामपत्यं दायमर्हति" मनुः । "संवेष्टमानं बहुभिर्मोहात्तन्तुभिरात्मजैः । कोशकार इवात्मानं वेष्टयन्नावबुध्यसे" भा० शा०२२१अ० । [गौरा० ङीष् ।

तन्तुक पु० तन्तुनेव कायति कै–क । १सर्षपे २नाड्यां स्त्री

तन्तुकाष्ठ न० तन्तुयुक्तं काष्ठम् । (ताँतेर काठि) तन्तुवायोपकरणे तन्तुकाष्ठभेदे शब्दर० । ।जटाधरः ।

तन्तुकीट पु० तन्तोः तन्त्वर्थं कीटः । (गुटीपोका) कीटभेदे

तन्तुन पु० तन–बा० तुनन् । १ग्राहे (हाङ्गोर) ख्याते जलजन्तुभेदे हेम० ।

तन्तुनाग पु० तन्तुर्नाग इव । १उक्तग्राहे त्रिका० ।

तन्तुनाभ पु०तन्तुर्नाभावस्य अच् समा०।(माकड़सा) लूतायाम्

तन्तुनिर्य्यास पु० तन्तुरिव निर्यासो यस्य । तालवृक्षे । शब्दर० ।

तन्तुपर्वन् न० तन्तोः यज्ञोपवीतरूपस्य दानरूपं पर्व यत्र । चान्द्रश्रावणपौर्णमास्याम् तद्दिने हि वामनाय यज्ञोपवीतदानोत्सवः स्मृतौ विहितः । राघवभट्टधृतनारसिंहवचनम् । "मित्रक्षिजन्मादिवसे संक्रान्तौ विषुवायने । षत्तीर्थेऽर्कविधुग्रासे तन्तुदामनपर्वणोः । कन्यदीक्षां प्रकुर्वाणो मासर्क्षादीन् न शोधयेत्" । तन्तुपर्व परमेश्वरोपवीतदानतिथिः श्रावणी पूर्णिमा" रघुनन्दनः ।

इयं तिथिः रक्षाबन्धनरूपोत्सवदिनत्वात्तथात्वेऽपि तथा च तस्यां रक्षाबन्धनप्रकारः निर्णयसि० दर्शितो यथा "अत्रैव रक्षाबन्धनमुक्तं हेमाद्रौ भविष्ये "संप्राप्ते श्रावणस्यान्ते पौर्णमास्यां दिनोदये । स्नानं कुर्वीत मतिमान् श्रुतिस्मृतिविधानतः । उपाकर्मादिकं प्रोक्तमृषीणां चैव तर्पणम् । शूद्राणां मन्त्ररहितं स्नानं दानं च शस्यते । उपाकर्मणि कर्तव्यमृषीणां चैव पूजनम् । ततोऽपराह्णसमये रक्षापोटलिकां शुभाम् । कारयेदक्षतैः शस्तैः सिद्धार्थैर्हेमभूषितैरिति" अत्रोपाकर्मानन्तर्यस्य पूर्वमाप्तीतित्वो वार्त्तिकस्यानुवादो न तु विधिः गौरवात् प्रयोगविधिभेदे च प्रमायोगाच्छूद्रादौ तदयोगाच्च । तेन परेद्युरुपाकरणे पूर्वेद्युरपराह्णे तत्करणं सिद्धम् । इदं भद्रायां न कार्यम् "भद्रायां द्वे न कर्तव्ये श्रावणी फाल्गुनी तथा । श्रावणी नृपतिं हन्ति ग्रामं दहति फाल्गुनीति" संग्रहोक्तेः तत्सत्त्वे तु रात्रावपि तदन्ते कुर्यादिति निर्णयामृते । इदं प्रतिपद्युतायां न कार्यम् "नन्दायादर्शने रक्षाबलिदानं दशासु च । भद्रायां गोकुलक्रीडा देशनाशाय जायते" इति मदनरत्ने ब्रह्मवैवर्तात् भविष्ये "उपविष्टे गृहमध्ये दत्तचतुष्के न्यसेत् कुम्भम् । पीठे तत्रोपविशेद्राजामात्यैर्युतस्तत्र सुहृद्भिः । ततस्तु पुरोधा नृपते रक्षां बध्नीत मन्त्रेण च" । इदं रक्षाबन्धनं नियतकालत्वात् भद्रावर्जं ग्रहणदिनेऽपि कार्यं होलिकावत् । ग्रहसंक्रान्त्यादौ रक्षानिषेधाभावात् "सर्वेषामेव वर्णानां सूतकं राहुदर्शने" इति तत्कालीनकर्मण्येव न त्वन्यत्र । अन्यथा होलिकायां का गतिः । अतएव "नित्ये नैमित्तिके जप्ये होमयज्ञक्रियासु च । उपाकर्मणि चोत्सर्गे ग्रहवेधो न विद्यते" इति नियतकालीने तदभाव इति दिक् । उपाकर्मणीति तद्दिनभिन्नपरं तत् तन्निषेधादित्युक्तं प्राक् । मन्त्रस्तु

"येन बद्धो बलीराजा दानवेन्द्रो महाबलः। तेन त्वामपि बध्नामि रक्षे! मा चल मा चल"। "ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैरन्यैश्च मानवैः कर्त्तव्योरक्षणाचारो द्विजान् संपूज्य शक्तितः" इति।

तन्तुभ पु॰ तन्तुना सन्तत्या भाति भा—क। १सर्षपे २वत्से च जटाधरः। "मरीचं पिप्पलं लोध्रं जीरकन्तन्तुभं तथा। संस्कारे च घृतक्षे च महादेव्यै निवेदयेत्" कालि॰ पु॰। "तन्तुभं सर्षपम्" रघुनन्दन।

तन्तुवर्द्धन त्रि॰ तन्तुं सन्तानं संसारं वा वर्द्धयति छिनत्ति वा छेद—वृधौ णिच् ल्यु वर्द्ध छेदने ल्यु वा। १तन्तुवर्द्धके २तन्तुच्छेदके च। ३परमेश्वरे पु॰। "शुभाङ्गो लोकसारङ्गः सुतन्तुस्तन्तुवर्द्धनः" विष्णु स॰, "तन्तुं सन्ततिं संसारं वर्द्धयति छेदयति वा ज्ञानदानेन" भा॰।

तन्तु(र)ल न॰ तन्तुर्विद्यतेऽस्य र-लच् वा। मृणाले। हेमच॰

तन्तुवाप त्रि॰ तन्तून् वपति वप-अण् उप॰स॰। (ताँति) तन्तुवाये जटाधरः।

तन्तुवाय त्रि॰ तन्तून् वयति वे—अण् उप॰ स॰। १तन्तुवयनकर्त्तरि (ताँति) २लूतायां कीटभेदे च अमरः। ३सङ्कीर्णजातिभेदे पुंस्त्री। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। सा च जातिस्तद्वृत्तिश्च पाराशरोक्ता यथा "अपायां वैश्यसंसर्गाद्वायोगव इति स्मृतः। तन्तुवाया भवन्त्येव वसुकांस्योपजीविनः। शीलकाः केचित्तत्रैव जीवनं वस्त्रनिर्मितौ" "तन्तुवायो दशपलं दद्यादेकपलाधिकम्" मनुः।

तन्तुवायदण्ड पु॰ तन्तोर्वायस्य दण्डः ६त॰ वायते अनेन करणे-घञ् वा कर्म॰। वेमनि तन्तुवायसाधने दण्डे। (नराज)

तन्तुविग्रहा स्त्री तन्तवो विग्रहे यस्याः। कदल्याम् त्रिका॰। तत्त्वचि हि बहुसूत्राणि प्रादुर्भवन्ति।

तन्तुशाला स्त्री तन्तूनां वयनाय शाला। (ताँतघर) तन्तुवयनगृहे हेम॰। ((सिल्कोयाल) अमरः।

तन्तुसन्तत त्रि॰ तन्तुभिः सन्ततं व्याप्तम्। स्यूतवस्त्रे।

तन्तुसार पु॰ तन्तव इव सारो मज्जास्य। गुवाकवृक्षे। त्रिका॰

तन्त्र न॰ तन्त्यते तनोति वा कर्त्रादौ यथायथं ष्ट्रन् तन्त्रि-कुटुम्बभरणे घञ् वा। १कुटुम्बभरणादिकृत्ये २सिद्धान्ते ३औषधे ४प्रधाने ५परिच्छदे ६वेदशाखाभेदे ७हेतौ ८उभयार्थकप्रयोगे। ९इतिकर्त्तव्यतायाञ्च मेदि॰। १०तन्तुवाये शब्दमाला ११राष्ट्रे १२परच्छन्दानुगमने १३स्वराष्ट्रचिन्तायाम् हेमच॰। १४प्रबन्धे शब्दरत्ना॰ १५शपथे, परचिः १६धने १७गृहे १८वयनसाधने (ताँत) १९कुले च नानार्थमञ्जरी। २०शिवादुक्तशास्त्रभेदे तल्लक्षणभेदादिकं यथा "सर्गश्च प्रतिसर्गश्च मन्त्रनिर्णय एव च। देवतानाञ्च संस्थानं तीर्थानाञ्चैव वर्णनम्। तथैवाश्रमधर्मश्च विप्रसंस्थानमेव च। संस्थानञ्चैव भूतानां यन्त्राणाञ्चैव निर्णयः। उत्पत्तिर्विबुधानाञ्च तरूणां कल्पसंज्ञितम्। संस्थानं ज्योतिषाञ्चैव पुराणाख्यानमेव च। कोषस्य कथनञ्चैव व्रतानां परिभाषणम्। शौचाशौचस्य चाख्यानं नरकाणाञ्च वर्णनम्। हरचक्रस्य चाख्यानं स्त्रीपुंसोश्चैव लक्षणम्। राजधर्मो दानधर्मो युगधर्मस्तथैव च। व्यवहारः कथ्यते च तथा चाध्यात्मवर्णनम्। इत्यादिलक्षणैर्युक्तं तन्त्रमित्यभिधीयते"। तस्य प्रशंसा। "विष्णुर्वरिष्ठो देवानां ह्रदानामुदधिर्यथा। नदीनाञ्च यथा गङ्गा पर्वतानां हिमालयः। अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां राज्ञामिन्द्रो यथा वरः। देवीनाञ्च यथा दुर्गा वर्णानां ब्राह्मणो यथा। तथा समस्तशास्त्राणां तन्त्रशास्त्रमनुत्तमम्। सर्वकामप्रदं पुण्यं तन्त्रं वै वेदसम्मितम्। कीर्त्तनं देवदेवस्य हरस्य मतमेव च। पावनं श्रद्दधानानामिह लोके परत्र च"। तत्र श्लोकसंख्या यथा "न शक्यं विस्तराद्वक्तुमपि वर्षशतैरपि। संक्षेपाद्धि प्रवक्ष्यामि श्लोकसंख्योपवर्णना। दिवि देवि! नवलक्षं पाताले ब्रह्मशासने। लक्षमात्रं भारते च क्षितौ तन्त्राणि यानि च। आगमं त्रिविधं प्रोक्तं चतुर्थमैश्वरं स्मृतम्। अस्यचतुर्विधः प्रोक्त आगमो डामरस्तथा। यामलञ्च तथा तन्त्रं तेषां भेदाः पृथक् पृथक्। सप्तकाख्यं सप्तपञ्चम् शारदाख्यञ्च नारदम्। मत्स्यार्णवश्च कपिलो योगः कल्पः कपिञ्जलः। अव्यक्त शुद्धिवीरश्च सिद्धसंवरकस्तथा। प्रथमोऽष्टसहस्रन्तु श्लोका दश प्रकीर्त्तिताः। द्वितीयोऽत्र सप्त षट्सहस्राणि संख्यया। श्लोकाः शतार्द्धसंख्यातास्तृतीयस्त्रिसहस्रकः। शतद्वयं साधिकञ्च श्लोकानां पञ्चविंशतिः। त्रिंशो, नरसहस्राणि श्लोकानां धातुसंख्यया। अपञ्चः प्रथमे तन्त्रे द्वितीये वसुसंख्यया। सहस्राणि तथा श्लोकाः सप्तविंशतिसंख्यया। भूतनेत्रसहस्राणि तृतीयेऽप्यिसहस्रकम्। शतद्वयं षड्भि १० श्लोकाः अपञ्चः कथितस्त्रिधा। कला १६संख्या सहस्राणि शारदायाः प्रकीर्त्तिताः। पञ्चविंशाधिकाः श्लोका वसुश्लोकाश्च नारदे। विंशतिश्च सहस्राणि षट्सहस्राणि संख्यया। वसुश्लोकाश्च कथिताः

कपिलः श्लोकसंख्यया । त्रयोदश सहस्राणि फलोत्तर शतत्रयम् । श्लोकसंख्या समुद्दिष्टा योगे कल्पे च संख्यया । यामसंख्या सहस्राणि श्लोका नवतिः कीर्त्तिताः । श्लोकानान्तु सहस्राणि अष्टाविंशतिसंख्यया । श्लोकाश्च भानु १२ संख्याता तन्त्रेऽपि च कपिञ्जले । अष्टतनुजे सहस्राणि पञ्चश्लोकाधिकानि च । पञ्चैव कथिता नेत्रसंख्यातानि यथार्थतः । वीरागमे षडधिकानि शतानि परिसंख्यया । सहस्राणि च तावन्ति श्लोकानान्तु यथार्थतः । पञ्चाधिकसहस्राणि श्लोकानामयुतसंख्यया । सिद्धसंवरणोक्तानि ईश्वरेण यथा पुरा । डामरः षड्विधो ज्ञेयः प्रथमो योगडामरः । श्लोकास्तत्र त्रयस्त्रिंशत् तथा पञ्च शतानि च । त्रिविंशतिसहस्राणि श्लोकानि चेह संख्यया । एकादश सहस्राणि संख्यया शिवडामरे । श्लोकाः सप्तैव निश्चिता दक्षरेणैव भाषिताः । तावच्छ्लोकसहस्राणि पञ्च श्लोकशतानि च । दुर्गोत्तराणि दुर्गाख्यडामरे कथितानि च । नव श्लोकसहस्राणि नव श्लोकशतानि च । सारस्वते तथा श्लोकाः सप्तैव परिकीर्त्तिताः । स्वर७संख्यसहस्राणि श्लोकानां ब्रह्मडामरे । पञ्चोत्तरशतान्यत्र संख्यातानि शिवेन तु । षष्टिः श्लोकसहस्राणि गन्धर्वडामरोत्तरे । श्लोकाश्च षष्टिसंख्याता ब्रह्मणाऽव्यक्तयोनिना । यामलाः षट् समाख्यातास्तत्रादावादियामले । द्वात्रिंशच्च सहस्राणि त्रयस्त्रिंशत् शतानि च । द्वितीये ब्रह्मसंज्ञे तु द्वाविंशतिश्च संख्यया । सहस्राणि शतान्यत्र तान्येव कथितानि च । तावत्संख्यसहस्राणि शतानि परिसंख्यया । विंशतिश्च तथा संख्या श्लोकाश्च विष्णुयामले । कालसंख्यसहस्राणि वेदसंख्यशतानि च । पञ्चषष्टिस्तथा श्लोका कथिता रुद्रयामले । नव श्लोकसहस्राणि त्रयोदश शतानि च । द्वात्रिंशत्तथा श्लोका गणेशयामलोत्तमे । रविसंख्यसहस्राणि आदित्याख्ये तु यामले । तन्त्रे नीलपताकायां सहस्राणि च पञ्च च । पञ्चविंशतिः श्लोकाश्च कथिता वामकेश्वरे । त्रयोदश सहस्राणि द्वे शते विंशतिस्तथा । श्लोका मृत्युञ्जये तन्त्रे संख्यातास्तन्त्रवेदिभिः । गजसंख्यसहस्राणि त्रिकसंख्याशतानि च । सप्त श्लोकास्तथैवात्र तन्त्रयोगार्णवोत्तमे । दश श्लोकसहस्राणि तावन्त्येव शतानि च । मायाख्ये च महातन्त्रे यथार्थतः प्रकीर्त्तिताः । पञ्च श्लोकसहस्राणि तावन्त्येव शतानि च । शतार्द्धसंख्यया श्लोका दक्षिणामूर्त्तितन्त्रके । दश श्लोकसहस्राणि तावन्त्येव शतानि च । त्रयोदश तथा श्लोकाः कालिकाख्ये च तन्त्रके । कामेश्वर्यास्तन्त्रवरे वसुतिमयं महत् । श्लोकानां संख्यया चात्र तन्त्रराजे च संख्यया । नव श्लोकसहस्राणि नव श्लोकशतानि च । द्वाविंशतिः सहस्राणि कुरमौर्य्याख्यतन्त्रके । तथा च विंशतिः श्लोकास्तन्त्रेऽस्मिन् परिकीर्त्तिताः । अर्कसंख्यसहस्राणि द्वितीये तन्त्रवेदिभिः । अष्टाविंशतिश्च श्लोकाः संख्यातास्तन्त्रनिर्णये । कुब्जिकाख्ये महातन्त्रे श्लोकाश्च दशसंख्यया । सहस्राणि तथा सप्त संख्यातानि मनीषिभिः । द्वितीये षट्सहस्राणि तदर्द्धं तु कनिष्ठके । अर्कसंख्यसहस्राणि तथाङ्कशतानि च । तावद्देव्या महातन्त्रे संख्यातानि द्विजोत्तमैः । द्वात्रिंशतिः सहस्राणि द्वाविंशतिः शतानि च । कात्यायन्यास्तु तन्त्रस्य संख्यातानि मनीषिभिः । षट्श्लोकसहस्राणि तावन्त्येव शतानि च । प्रत्यङ्गिरायास्तन्त्रे च लिखितानि यथार्थतः । भूतसंख्या सहस्राणि तथा तावच्छतानि च । महालक्ष्म्यास्तन्त्रराजे पञ्च श्लोकाश्च कीर्त्तिताः । गजसंख्यसहस्राणि श्लोकका सप्तसंख्यया । त्रिपुरार्णवे महातन्त्रे लिखिताः परमर्षिभिः । हरसंख्याः सहस्रे द्वे द्वे शते संख्यया कृते । पञ्च श्लोकास्तथैवात्र विज्ञातव्या द्विजातिभिः । द्वाविंशतिः सहस्राणि आद्ये तन्त्रोत्तमोत्तरे । अङ्कसंख्या शतान्यत्र श्लोकाः पञ्चदशैव तु । द्वाविंशतिः सहस्राणि तथा नव शतानि च । द्वात्रिंशच्च तथा श्लोका योगिन्यास्तन्त्रराजके । द्वितीये षट् सहस्राणि तथा च त्रिशतानि च । त्रयः श्लोकास्तथैवात्र वाराह्यास्तन्त्र उत्तमे । अग्निसंख्यासहस्राणि तत्त्वसंख्यशतानि च । गवाक्षे तन्त्रराजेऽस्मिन् श्लोकाश्च तत्त्वसंख्यया । वर्णसंख्यसहस्राणि द्वे शते परिनिश्चिते । श्लोकास्तावच्च संख्यातास्तन्त्रे नारायणीयके । वेदसंख्यसहस्राणि तान्येव च शतानि च । श्लोका नवतिःसंख्याता मृडान्यास्तन्त्रराजके । तृतीये त्रिसहस्राणि त्रिशतानि कनिष्ठके । त्रिंशत् श्लोकाश्च संख्याता ज्ञातव्यास्तन्त्रवेदिभिः" । वराहीत०

उपतन्त्राणि यथा "वैद्योक्तान्युपतन्त्राणि कपिलोक्तानि यानि च । अद्भुतानि च एतानि जैमिन्युक्तानि यानि च । वशिष्ठः कपिलश्चैव नारदो गर्ग एव च । पुलस्त्यो भार्गवः सिद्धो याज्ञवल्क्यो भृगुस्तथा । शुक्रो बृहस्पतिश्चैव अन्ये ये मुनिसत्तमाः । एभिः प्रणीतान्यन्यानि उपतन्त्राणि यानि च । विसंख्यातानि तान्यत्र धर्मविद्भि-

संख्याभिः । सारात् सारतराण्येव संख्यातानि निबोधत” । वाराहीत० ।
शिवोक्तं चतुःषष्टिसङ्ख्यकं तन्त्रं यथा “सिद्धीश्वरं महातन्त्रं कालीतन्त्रं कुलार्णवम् । ज्ञानार्णवं नीलतन्त्रं फेत्कारीतन्त्रमुत्तमम् । देव्यागमं उत्तराख्यं श्रीक्रमं सिद्धियामलम् । मत्स्यसूक्तं सिद्धसारं सिद्धिसारस्वतं तथा वाराहीतन्त्रं देवेशि ! योगिनीतन्त्रमुत्तमम् । गणेशविमर्षिणीतन्त्रं नित्यातन्त्रं शिवागमम् । चामुण्डाख्यं महेशानि ! मुण्डमालाख्यतन्त्रकम् । हंसमाहेश्वरं तन्त्रं निरुत्तरमनुत्तमम् । कुलप्रकाशकं देवि ! कल्पं गान्धर्वकं शिवे ! । क्रियासारं निबन्धाख्यं स्वतन्त्रं तन्त्रमुत्तमम् । सम्मोहनं तन्त्रराजं ललिताख्यं तथा शिवे ! । राधाख्यं मालिनीतन्त्रं रुद्रयामलमुत्तमम् । बृहत् श्रीक्रमं तन्त्रं गवाक्षं सुकुमुद्दिनि ! । विशुद्धेश्वरतन्त्रञ्च मालिनीविजयं तथा । समयाचारतन्त्रञ्च भैरवीतन्त्रमुत्तमम् । योगिनीहृदयं तन्त्रं भैरवं परमेश्वरि ! । सनत्कुमारकं तन्त्रं योनितन्त्रं प्रकीर्त्तितम् । तन्त्रान्तरञ्च देवेशि ! नवरत्नेश्वरं तथा । कुलचूडामणितन्त्रं भावचूडामणीयकम् । मन्त्रदेवप्रकाशञ्च कामाख्यानामकं तथा । कामधेनुकुमारी च भूतडामरसंज्ञकम् । मालिनीविजयं तन्त्रं यामलं ब्रह्म यामलम् । विश्वसारं महातन्त्रं महाकालं कुलामृतम् । कुलोड्डीशं कुब्जिकाख्यं तन्त्रचिन्तामणीयकम् । एतानि तन्त्ररत्नानि सकलानि युगे युगे । कालीविलासकादीनि तन्त्राणि परमेश्वरि ! । कामकल्पे सुसिद्धानि अश्वक्रान्तासु भूमिषु । महाचीनादितन्त्राणि अविकल्पे महेश्वरि ! । सुसिद्धानि वरारोहे ! रथक्रान्तासु भूमिषु” इति महासिद्धसारतन्त्रम् । “चतुःषष्टिं तन्त्राणि यामलादीनि पार्वति ! । सकलानीह वाराहे विष्णुक्रान्तासु भूमिषु । कल्पभेदेन तन्त्राणि कथितानि च यानि च । पाषण्डमोहनार्थैव विफलानीह सुन्दरि !” विश्वसारतन्त्रम् । अन्यत्र च “दैत्यानां मोहनार्थं तु तन्त्रशास्त्रं शिवोदितम्” तत्र पराङ्गचिन्तायां बोधे च “तन्त्रावापविदा योगैः” माघः । शास्त्रे “इदानीं तत्प्रवक्ष्यामि तन्त्रमुत्तरमुत्तमम्” सुश्रुतः अनेकोद्देशेन सकृत्प्रयोगे “द्वौ दैवे प्राक् त्रयः पित्र्ये उदगेकैकमेव वा । मातामहानामप्येवं तन्त्रं वा वैश्वदैविकम्” याज्ञ० । “पित्र्यश्राद्धे मातामहश्राद्धे च वैश्वदैविकं तन्त्रेण कार्य्यमिति” मिता० । २१सिद्धान्ते अङ्ग-

समुदाये “दर्शपौर्णमासौ तु पूर्वं व्याख्यास्यामस्तन्त्रस्य तत्राम्नातत्वात्” आश्व० श्रौ० १।१।२। तन्त्रमङ्गसंहतिः विध्यन्त इत्यर्थः स चावस्थानादिसंस्थाजपान्तः प्रधानस्य तन्त्रणात् तन्त्रमित्युच्यते” कर्कः । तन्त्रलक्षणादिकं कात्या० श्रौ० उक्तं यथा “कर्मणां युगपद्भावस्तन्त्रम्” कात्या० श्रौ० १।७।१
“यत्र प्रधानकर्मणां युगपद्भावः सह प्रयोगः तत्रारादुपकारकाणामङ्गानां तन्त्रं सकृदनुष्ठानं भवति । न प्रतिप्रधानं पृथक् पृथक् यद्धि सकृत् कृतं बहूनामुपकरोति तत्तन्त्रमित्युच्यते यथा बहूनां मध्ये कृतः प्रदीपः । कुतस्तन्त्रमिति इत्याकाङ्क्षायां त्रीन् हेतूनाह” कर्कः । “शक्यपुरुषार्थकृतत्वैकार्थसमवायश्रुतिभ्यः” २सू० । “प्रधानकर्मणां सह प्रयोगे सति तदङ्गानां सकृदनुष्ठानमुक्तम् । तत् कुतः शक्यत्वात् सकृदप्यनुष्ठितैरारादुपकारकैरङ्गैर्बहूनामपि प्रधानानामुपकारस्य कर्त्तुं शक्यत्वात् शक्नुवन्ति ह्यारादुपकारकाणि बहूनामुपकर्त्तुम्, अदृष्टमात्रविशेषत्वात् प्रदीपवत् यथा एक एव प्रदीपो बहूनां मध्ये कृतः सन् सर्वेषामुपकरोति एवमेतान्यपीति । यद्यप्यङ्गानां प्रत्येकमेव विनियोगस्तथापि विधिना तावदनुष्ठानं सकृदेवोपकारकं भवति यथैव हि षट्सु भावनासु विकल्पदेनैव कथम्भावमपेक्षमाणास्वपि सकृदाम्नाता एवाङ्गविधयः सर्वासामपि प्रत्येकमङ्गानि समर्पयन्ति सत्यपि च कस्यचित् प्रधानोत्पत्तिविधिसन्निधौ प्रकरणवशेन संनिधिर्बाध्यते तथैव संहतानां प्रधानानां फलसाधनत्वात् कर्त्तृदेशकालैक्याच्च युगपत् सर्वेष्वनुष्ठातुं प्रारब्धेषु सकृत्कृतमेवाङ्गं सर्वचिकीर्षया कृतत्वात् सन्नपि केनचित् संनिधिं बाधित्वा प्रकरणवशेन सर्वार्थं भवति । किं च पौर्णमास्यां यजेतेति त्रयाणां युगपदनुष्ठानमवगतं पृथक् पृथक् साङ्गेष्वनुष्ठीयमानेषु बाध्यते तस्मात् सकृदेवाङ्गानामनुष्ठानम् । तथा पुरुषार्थकृतत्वाच्च ततः सकृदनुष्ठितैरप्यङ्गैः पुरुषार्थः कृत एव भवति पुरुषार्थः पुरुषस्याभीष्टं फलम् तद्धि आग्नेयादिभिरङ्गोपकृतैः क्रियते आरादुपकारकाणि चाङ्गान्यनेकघटादिप्रकाशकप्रदीपवत् सर्वेषां सहैवोपकुर्वन्ति सकृत्कृतैरपि पुरुषार्थः कृतएव भवति । तथा एकार्थसमवायश्रुतेश्चाङ्गानां तन्त्रं भवति एकोऽर्थो यस्य एकार्थ एकफलो यः प्रधानानां समवायः समूहः स एकार्थसमवायः तत्र एकार्थे समवाये एकफले

प्रधानसमृद्धेः अङ्गानां तन्त्रश्रुतेः अङ्गानां सकृदनुष्ठानं श्रूयते यतः। तथाहि "ता एकविंशतिराहुतयो द्वावाघारौ पञ्च प्रयाजा द्वावाज्यभागावाग्नेयः पुरोडाशस्तूष्णीमग्नीषोमीय उपांशुयाजोऽग्नीषोमीयः पुरोडाशोऽग्निः स्विष्टकृदिडा त्रयोऽनुयाजाः सूक्तवाकश्च शंय्वोर्वाक् वाप यदेवादः पत्नीसंयाजेषु समष्टयजुषोति समिष्ट यजुश्चेति तत्राग्नेयोपांशुयाजाग्नीषोमीयानाम् एकफले प्रधानसमवाये आहुतीनामेकविंशतिसंख्या श्रूयते सा चाङ्गानां सकृत्करणपक्ष एवोपपद्यते न प्रतिप्रधानं पृथगनुष्ठानपक्षे। तस्मात् प्रधानानां सहप्रयोगे सकृदेवारादुपकारिका क्रिया सन्निपत्योपकारकाणां प्रतिप्रधानमावृत्तिरिति तु प्रागुक्तमेव। अथ प्रधानानां सह प्रयोगे कारणान्याह" सर्कः। "फलकर्मदेशकालद्रव्यदेवतागुणसामान्ये" सू०। यत्रैकेन वाक्येन बहूनि प्रधानकर्माणि एकफलसाधनत्वेन विधीयन्ते तत्र तेषामितरेतरापेक्षाणां साधनत्वेन विधानात् सहप्रयोगः तद्यथा मित्रविन्दाग्नीराड्मित्रायुष्कामस्येति वैश्वदेवेन प्रजाकामं याजयेदिति चात्र मित्रविन्दाशब्देन समुदायवचनेन दशानां हविषां सहप्रयोगः वैश्वदेवशब्देन च समुदायवचनेनाष्टानां हविषाम्। सूत्रार्थस्तु सामान्यशब्दः प्रत्येकं सम्बध्यते फलसामान्ये कर्मसामान्ये देशसामान्ये कालसामान्ये द्रव्यसामान्ये देवतागुणयोः सामान्ये इति एकवाक्येनैकफलसाधनत्वेन विधानेऽपि फलादिसामान्ये सत्येव प्रधानानां सहप्रयोगो भवति फलं स्वर्गादि कर्म पञ्चप्रयाजता त्र्यनुयाजतेत्यादि। देशः समप्राचीनप्रवणादिः। कालः पूर्वाह्णापराह्णादिः। द्रव्यं दक्षिणाद्रव्यम् न तु हविर्द्रव्यम् अनेकेषु प्रधानकर्मसु तस्य भेदस्यावश्यम्भावात् देवता प्रजापतीन्द्रादिः। तद्गुण उपांशुत्वाज्यत्वादिः तस्मिन् सति प्रधानस्यापि सहैव भवति न पृथक्" सर्कः "तद्भेदे भेदः" ४सू०। तेषां फलादीनां भेदस्तद्भेदः तद्भेदे तेषां फलादीनां सह प्रयोगकारणानां भेदे सति प्रधानानां प्रयोगभेदो भवति तत्र प्रयोगवचनभेदान्मित्रविन्दाग्नीतिकामाग्नेययोर्न सहप्रयोगः फलभेदाच्च श्रीकामराष्ट्रकाममित्रकामायुष्कामनित्रविन्दानां पृथक् प्रयोगः। कर्मभेदेऽपि प्रयोगभेदो भवति तद्यथा कस्यचित् पञ्चप्रयाजता कस्यचिद्दशप्रयाजता यथा च क्रौडिनीया महाहविषोस्तन्त्रसहत्वे इतरेतरस्य विगुणत्वं भवति।

देशभेदेऽपि तन्त्रभेदो भवति यथा सहप्रयाजेषु सादत्वात् क्रौडिनीमहाहविषोश्च क्रौडिन्याः समदेशः महाहविषस्तु प्राचीनप्रवणः। कालभेदेऽपि सहप्रयोगो न भवति यथा दर्शस्य पौर्णमासस्य च "पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेतामावास्यायाममावास्यया यजेतेति वचनेन कालभेदेन तयोर्विधानात्। यथा वा आग्नीध्रवतीयाग्निपनीययोः पूर्वाह्णमध्याह्नरूपकालभेदात्तन्त्रभेदः। दक्षिणाद्रव्यैक्ये सति सहप्रयोगो यथा राजसूये त्रयाणां निर्मथुक्तानां तेषां सते च निर्मथुक्तानां त्रयाणामप्येकस्मिन्नेवाहन्यनुष्ठानम् तेषां दक्षिणाद्रव्यभेदेन त्रयाणां त्रयाणां पृथगनुष्ठानम् न सर्वेषां सहप्रयोगः दक्षिणाभेदश्च त्रयाणां वामनः त्रयाणां श्यामः त्रयाणां बभ्रुरिति तत्र दक्षिणाभेदादानतिभेदः तद्भेदात्तत्तन्त्रस्य सहप्रयोगः भेदः वामनानन्तरं हि पूर्वं कर्म कर्त्तव्यम् श्यामानन्तरम् तन्त्रत्वे तूभयाभ्यामानता उभयं कुर्युः। तत्र दक्षिणाव्यवस्था गम्यमाना बाध्येत। तस्मात् प्रतिदक्षिणं तन्त्रभेदः। यत्र एकवाक्येनैकफलार्थमेव विधाने देशकालकर्मैक्ये सत्यपि दक्षिणाभेदात्तन्त्रभेदः। देवताया देवतागुणस्य च सामान्ये सति उच्चारणमपि तन्त्रेण देवताया आवाहनत्यागादौ तन्त्रेण भवति यथा सप्तदशप्राजापत्येषु राजसूये प्रजापतेर्देवतायाः समानत्वादुपांशुत्वस्य च समानत्वादनुवचनादौ तन्त्रेणोच्चारणं भवति यागोऽपि तन्त्रेणैव भवति। तथा च प्राजापत्यान् प्रकृत्य श्रूयते एकानुवाक्या भवत्येकयाज्यैकदेवत्या हि प्राजापत्या इत्युपांशुत्वात् सामानां हविषोऽनूयाजेति अत्रानुवाक्यादेकत्वे एकदेवतत्वं हेतुं ब्रुवती एकदेवताकानां सिद्धं तन्त्रोच्चारणं दर्शयति। दर्शपूर्णमासयोरेव द्रव्यभेदेऽपि दध्नः पयसश्च देवताया इन्द्रस्य तद्गुणस्य चान्त्राद्यत्वस्य समानत्वात्तन्त्रेणैव यागे उच्चारणं भवति। देवतायां समानायामपि देवतागुणस्योपांशुत्वादेर्भेदे सति सहोच्चारणं न भवति यथा प्रकृतावेवोपांशुयाजाग्नीषोमयोः पुरोडाशाग्नीषोमयोश्च। इह देवतातद्गुणयोः सामान्ये यागस्य तन्त्रेणानुष्ठानमुच्यते अत्र विरुद्धमेव देवतागुणसामान्ये तन्त्रेण यागानुष्ठानमुपजीव्य भेदो यागस्य भेदेनानुष्ठानपूर्वं निषिद्धः न द्रव्यभेदे गुणयोगादिति वा तस्य इति न पुनरुक्तिदोषादि।" सर्कः।

तन्त्रलक्षणविषयादिकं जैमिनिना एकादशाध्याये व्युत्पादितं तत एवावगन्तव्यं संक्षेपतश्च जैमिनिशब्दे माधवेनोक्तं ३१४१ पृ॰ दर्शितम्। तत्र शास्त्रे "आसुरिरपि पञ्चशिखाय तेन बहुधा कृतं तन्त्रम्" "सप्तत्यां किल येऽर्थास्तेऽर्थाः कृत्स्नस्य षष्टितन्त्रस्य" सा॰ का॰। २२नीत्यवयवे। "तन्त्रैः पञ्चभिरेतच्चकार सुमनोहरं शास्त्रम्" पञ्चत॰। तदवयवाश्च मित्रभेदमित्रप्राप्तिकाकोलूकीयलब्धप्रणाशपरीक्षितकारकाख्याः। तन्त्रं वेत्ति ठक्। तान्त्रिक तन्त्रवेत्तरि त्रि॰। तन्त्रं विहितः ठक्। तान्त्रिक तन्त्रविहिते त्रि॰ स्त्रियां ङीप् "वैदिकी तान्त्रिकी सन्ध्या यथानुक्रमयोगतः" तन्त्रसा॰ तान्त्रिकी दीक्षा ३२४७ पृ॰ च स्वतन्त्रः परतन्त्रः।

तन्त्रक त्रि॰ तन्त्रात् अचिराहृतम् कन्। अभिनवे वस्त्रे अमरः पटे पु॰ शाटयां स्त्री इति भेदः। "वसानस्तन्त्रकनिभे सर्वाङ्गीणे तरुत्वचौ" भट्टिः।

तन्त्रकाष्ठ न॰ तन्त्रस्य काष्ठम्। तन्त्रस्ये काष्ठभेदे (ताँतेर काठि) प्रसिद्धे त्रिका॰।

तन्त्रता स्त्री तन्त्रस्य भावः तल्। अनेकोद्देशेन सकृत्प्रवृत्तौ यथा तर्पणपूजनाद्यनेककर्मोद्देशेन सकृत्स्नाने कृते सर्वकर्माङ्गस्नानसिद्धिः। तद्विषयोदाहरणं प्रा॰ त॰ उक्तं यथा "आग्नेयाष्टकपालैन्द्रदध्यैन्द्रपयोयागानां तथाग्नेयाष्टकपालोपांशुयागाग्नीषोमीयैकादशकपालयागानां प्रयाणां सकृत् सकृदनुष्ठितेन प्रयाजाद्यङ्गेनोपकारः सिध्यति तथा नानाब्रह्मवधसत्त्वे सर्वोद्देशेन सकृत् प्रायश्चित्ते कृते सर्वब्रह्मवधजन्यपापनाशः। तन्त्रतायाहेतुश्च अदृष्टार्थैकजातीयकर्मणः कालदेशकर्त्रादीनां प्रयोगानुबन्धिवैधहेतुभूतानामभेदे उद्देश्यविशेषापत्तः" इति। यत्तु "स्नातोऽधिकारी भवति दैवे पैत्र्ये च कर्मणि। पवित्राणां तथा जाप्ये दाने च विधिदर्शिते" इति विष्णूक्तम् "अस्नात्वा नाचरेत् कर्म जपहोमादि किञ्चनेति" दक्षोक्तञ्च, क्रियाङ्गस्नानं कर्तृसंस्कारद्वारेव तद्दिनकर्तव्याशेषकर्मार्थमेकमेव न तु प्रतिकर्म कर्त्तव्यम्" इति रघुनन्दनः अधिकं तन्त्रशब्दे दृश्यम्।

तन्त्रधारक पु॰ तन्त्रं कर्मज्ञापकपद्धतिग्रन्थं धारयति धारि–ण्वुल् ६त॰। "एकस्तत्र नियुक्तः स्यादपरस्तन्त्रधारकः। तृतीयं प्रश्नकं ब्रूयात् ततः कर्म समाचरेत्" छन्दोगपरिशिष्टोक्ते कर्मस्वरूपज्ञापकपुस्तकवाचके। "तन्त्रधारकः पुस्तकधारकः" श्र॰ त॰ रघुनन्दनः।

तन्त्रयुक्ति स्त्री तन्त्रोक्ता आयुर्वेदशास्त्रोक्ता युक्तिः। सुश्रुतोक्ते द्वात्रिंशद्भेदके युक्तिभेदे। तास्च यथा "अथातस्तन्त्रयुक्तिर्नामाध्यायं व्याख्यास्यामः। द्वात्रिंशत्तन्त्रयुक्तयो भवन्ति। तद्यथा। अधिकरणं योगः पदार्थो हेत्वर्थ उद्देशो निर्देश उपदेशः प्रदेशोऽतिदेशोऽपवर्गो वाक्यशेषोऽर्थापत्तिर्विपर्य्ययः प्रसङ्ग एकान्तोऽनेकान्तः पूर्वपक्षो निर्णयोऽनुमतं विधानमनागतावेक्षणम् अतिक्रान्तावेक्षणम्। संशयो व्याख्यानं स्वसंज्ञा उदाहरणं निर्वचनं निदर्शनं नियोगो विकल्पः समुच्चय ऊह्यमिति अत्रासां तन्त्रयुक्तीनां किं प्रयोजनमित्युच्यते। वाक्ययोजनमर्थयोजनञ्च। भवन्ति चात्र श्लोकाः। असद्वादिप्रयुक्तानां वाक्यानां प्रतिषेधनम्। स्ववाक्यानां सिद्धिरपि क्रियते तन्त्रयुक्तितः। व्यक्ता नोक्तास्च ये ह्यर्था लीना ये चाप्यनिर्मलाः। लेशोक्ता ये क्वचित्तन्त्रे तेषाञ्चापि प्रसाधनम्। यथाम्बुजवनस्यार्कः प्रदीपो वेश्मनो यथा। प्रबोधस्य प्रकाशार्थास्तथा तन्त्रस्य युक्तयः। यमर्थमधिकृत्योच्यते तदधिकरणं १यथा रसं दोषं वा। येन वाक्यं युज्यते स योगः २। यथा तैलं पिबेच्चामृतवल्लिनिम्बहिंस्राभयावृक्षकपिप्पलीभिः। सिद्धं बलाभ्यां च सदेवदारु हितञ्च नित्यं गलगण्डरोगी"। सिद्धं पिबेदिति प्रथमं वक्तव्ये तृतीयपादे सिद्धं प्रयुक्तमेवं दूरस्थानामपि पदानामेकीकरणं योगः। योऽर्थोऽभिहितः सूत्रे पदे वा स पदार्थः ३। अपरिमिताश्च पदार्थाः। यथा स्नेहस्वेदाञ्जनेषु निर्दिष्टेषु द्वयोस्त्रयाणामर्थानामुपपत्तिर्दृश्यते तत्र योऽर्थः पूर्वापरयोगसिद्धो भवति स ग्रहीतव्यो यथा। वेदोत्पत्तिं व्याख्यास्याम इत्युक्ते सन्दिह्यते बुद्धिः। कतमस्य वेदस्योत्पत्तिं विवक्षुरिति। ऋग्वेदादयश्चत्वारो वेदास्तत्र पूर्वापरयोगमुपलभ्य विद–विचारणे विन्दत्येतयोश्च धात्वोरनेकार्थयोः प्रयोग इति पश्चात् प्रतिपत्तिर्भवति। आयुर्वेदोत्पत्तिमयं विवक्षुरित्येष पदार्थः। यदन्यदुक्तमन्यार्थसाधकं भवति स हेत्वर्थः४। यथा मृत्पिण्डोऽद्भिः प्रक्लिद्यते यथा माषदुग्धप्रभृतिभिर्व्रणः प्रक्लिद्यत इति। समासकथनमुद्देशः५। यथा शल्यमिति। विस्तरवचनं निर्देशः६। यथा। शारीरमागन्तुकं चेति। एवमित्युपदेशः७। यथा "तथा न जागृयाद्रात्रौ दिवा स्वप्नञ्च वर्जयेत्" अनेन कारणेनेत्युपदेशः। यथोपदिश्यते मधुरेण श्लेष्माभिवर्द्धत इति। प्रकृतस्यातिक्रान्तेन साधनं प्रदेशः८। यथा देवदत्तस्यानेन शल्य-

मुद्धृतं तथा यज्ञदत्तस्याप्ययमेवोद्धरिष्यतीति । प्रकृत-स्यानागतेन साधनमतिदेशः९ । यथानेनास्य वायुरूर्द्ध्व-मुत्तिष्ठते तेनोदावर्त्तः स्यादिति । अभिव्याप्यापकर्षण-मपवर्गः१० । यथा अस्वेद्या विषोपसृष्टा अन्यत्र कीटवि-षादिति । येन पदेनानुक्तेन वाक्यं समाप्यते स वाक्य-शेषः११ । यथा शिरःपाणिपादपार्श्वपृष्ठोदरोरसामित्युक्ते पुरुषग्रहणमपि गम्यते पुरुषस्यैते इति । यदकीर्त्ति-तमर्थादापद्यते सार्थापत्तिः१२ । यथौदनं भक्ष्ये इत्युक्तेऽ-र्थादापन्नं भवति नायं पिपासुर्यवागूमिति । यद्यत्राभि-हितं तस्य प्रातिलोम्यं विपर्य्ययः१३ । यथा कृशाल्पप्राण-भीरवो दुश्चिकित्स्या इत्युक्ते विपरीतं गृह्यते दृढा-दयः सुचिकित्स्या इति । प्रकरणान्तरेण समापनं प्रसङ्गः१४ । यथा प्रकरणान्तरितोऽयमर्थोऽसकृदुक्तः समा-प्यते स प्रसङ्गः पञ्चमहाभूतशरीरिसमवायः पुरुषस्तस्मिन् क्रिया सोऽधिष्ठानमिति वेदोत्पत्तावभिधाय भूतविद्यायां पुनरुक्तं यतोऽभिहितं पञ्चमहाभूतशरीरिसमवायः पुरुष इति स खल्वेवं कर्मपुरुषश्चिकित्सायामधिकृतः सर्वत्र । यदव्यभिचारेणोच्यते स एकान्तः१५ ।

"यथा त्रिवृद्विरेचयति मदनफलं वामयतीति । क्वचि-त्तथा क्वचिदन्यथेति यः सोऽनेकान्तः१६ । यथा केचि-दाचार्य्या ब्रुवते द्रव्यं प्रधानं केचिद्रसं केचिद्वीर्य्यं केचिद्विपाकमिति । आक्षेपपूर्वकः प्रश्नः पूर्वपक्षः१७ यथा कथं वातनिमित्ताश्चत्वारः प्रमेहा असाध्या भवन्तीति । तस्योत्तरं निर्णयः१८ । यथा शरीरं प्रपीड्य पश्चादधोगत्वा वसामेदोमज्जानुविद्धं मूत्रं सृजति वात अतस्ते असाध्या वातजा इति । तथा चोक्तम् "कृत्स्नं शरीरं निष्पीड्य मेदोमज्जावसायुतः । अधः प्रकुप्यते वायु-स्तेनासाध्यास्तु वातजाः" । परमतमप्रतिषिद्धमनुमतम्१९ । यथान्यो ब्रूयात् सप्त रसा इति । प्रकरणानुपूर्व्याभिहितं विधानम्२० । यथा सक्थिमर्म्माण्येकादशप्रकरणानुपू-र्व्याभिहितानि । एवं वक्ष्यतीत्यनागतावेक्षणम्२१ । यथा श्लोकस्थाने ब्रूयाच्चिकित्सितेषु वक्ष्यामीति । यत्पूर्वमुक्तं तदतिक्रान्तावेक्षणम्२२ । यथा चिकित्सितेषु ब्रूयात् श्लोक-स्थाने यदीरितमिति । उभयहेतुदर्शनं संशयः२३ । यथा तलहृदयाभिघातः प्राणहरः पाणिपादच्छेदनं प्राण-हरमिति । तन्त्रातिशयोपवर्णनं व्याख्यानम्२४ । यथेह पञ्चविंशतिकः पुरुषोऽत्र व्याख्यायते । अन्येष्वायुर्वेद-तन्त्रेषु भूतादिप्रभृत्यारभ्य चिन्ता । अन्यशास्त्रासा-मान्या स्वसंज्ञा२५ । यथा मिथुनमिति मधुसर्पिषोर्ग्र-हणम् । लोके प्रथितमुदाहरणम्२६ । यथोष्णभयाच्छीतम-नुधावति । निश्चितं वचनं निर्वचनम्२७ । यथायुर्विद्यतेऽ-स्मिन्ननेन वायुर्विन्दतीत्यायुर्वेदः । दृष्टान्तेनार्थः प्रसाध्यते तत्र तन्निदर्शनम्२८ । यथाग्निर्वायुना सहितः कोष्ठे वृद्धिं गच्छति तथा वातपित्तकफदुष्टव्रण इति । इदमेव कर्त्तव्यमिति नियोगः२९ । यथा पथ्यमेव भोक्तव्यमिति । इदं वेति विकल्पः३० । यथा रसौदनः सघृता यवागूर्वा इदञ्चेदञ्चेति समुच्चयः३१ । यथा मांसवर्गे एणहरिण-लावतित्तिरिसारङ्गाः प्रधाना इति । यदनिर्दिष्टं बुद्धिमता तदूह्यम्३२ । यथाभिहितमन्नपानविधौ चतुर्विधश्चान्नमु-पदिश्यते । भक्ष्यं भोज्यं लेह्यं पेयमेवं चतुर्विधे वक्तव्ये द्विविधमभिहितमीह्यमिति । अन्नपाने विशिष्य द्वयोर्ग्रहणे कृते चतुर्णामपि ग्रहणं भवति विज्ञा-नात् । पानेन अन्नमवरुद्धं तत्साधर्म्यात् । लेह्येन लेह्यं द्रवसाधर्म्यात् । चतुर्विधश्चाहारः प्रायेण द्विविधः प्रसिद्ध इति । द्वात्रिंशद्युक्तयो ह्येतास्तन्त्रसारगवेषणे । यथा समभिनिहिताः सद्भ्याख्यार्थसंयुताः । बोद्धेता विधिवद्धेति दीपीभूतास्तु बुद्धिमान् । स पूजार्हो भिषक्श्रेष्ठ इति धन्वन्तरेर्मतम् ।"

तन्त्रवाय(प) पु॰ तन्यते तन-कर्मणि घञ् तन्त्रं वयति वपति वा वे-वप-वा अण् उप॰ स॰ । (ताँति) ख्याते १सङ्कीर्णजातिभेदे स्त्रियां जातित्वात् ङीष् योपधस्य तु टाप् इति भेदः । तदुत्पत्तिः परा-शरपद्धतावुक्ता यथा "ताम्रकुट्टात्कुविन्दकाय्यां मणिकारश्च जायते । मणिकारात् ताम्रकुट्ट्यां मणिबन्धोऽस्य जायते मणिबन्धात्तु मणिकार्य्यां तन्त्रवायाश्च जज्ञिरे" । [illegible] । आधारे अच् ह्रस्व॰ । २तन्त्रे (ताँत) पुंन॰ शब्दरत्ना॰ ।

तन्त्रहोम पु॰ तन्त्रेण होमः । परिसमूहनबर्हिरास्तरण-युक्ते होमे क्षिप्रहोमभिन्ने इष्टम् । तन्त्रमपात्र । "अङ्गहोमसमित्तन्त्रं सोष्यन्त्याख्येषु कर्मसु" छन्दोगप॰ ।

तन्त्रा स्त्री तत्रि—भावे अ । ईषन्निद्रायां तन्द्रायां हिरूपको॰ ।

तन्त्रायिन् पु॰ तन्त्रं कालचक्रं एतिगच्छति णिनि उप॰ स॰ । कालचक्रगामिनि सूर्य्यादौ । "तन्त्रायिणे नमोद्या-वापृथिवीभ्याम्" यजु॰ १८।१२ तन्यतेऽनेन तन्त्रं घट-रचनाय प्रसारितसूत्रं तत्सामान्यात् कालचक्रमपि तन्त्रमुच्यते" वेददी॰ ।

तन्त्रिका स्त्री तन्त्र्यते तन्त्रि ई ततः स्वार्थे क पूर्वस्य ह्रस्वः। गुडूच्याम्। अमरः।

तन्त्रि स्त्री तन्त्रि—इ। १तन्त्र्याम् २तन्द्रायां च "अपेततन्त्रि धर्मात्मा यन्त्रा सतूसमयाश्रितः" भा० आनु० ११४२अ०।

तन्त्रित त्रि० तन्त्री तन्द्रा जाताऽस्य तार० इतच्। आलस्ययुक्ते "धार्मिको नित्यभक्तश्च पितुर्नित्यमतन्त्रितः" भा० शा० १२७।१२। "गत्वं दीर्घेण कालेन युक्तेनातन्त्रितेन च" भा० आनु० १६२ अ०। "अतन्त्रिता सा स्वयमेव वृक्षकान्" कुमा०।

तन्त्रिपाल पु० सहदेवे तन्त्रिपालशब्दे दृश्यम्।

तन्त्रिपालक पु० जयद्रथराजे शब्दच०।

तन्त्री स्त्री तन्त्रि-ई। १वीणागुणे २गुडूच्यां ३देहशिरायां मेदि०। "स ददर्श गवांसस्य कृतन्त्रीं विततां मुनिः" भा०शा०१४अ०। ४नदीभेदे ५नाड्यां ६युवतीभेदे शब्दर०। अस्य ङीबन्तत्वाभावेन बहुव्रीहौ स्वाङ्गे नाडीतन्त्र्योः पा० न कप् तदभावेऽपि न ह्रस्वः। बहुतन्त्रीर्ग्रीवा बहुतन्त्रीर्धमनी" सि०कौ०। स्वाङ्गे इत्युक्तेः बहुतन्त्रीका वीणेत्यादौ कप्। "सप्ततन्त्री प्रथिता चैव वीणा" भा० व० १३४अ०। स्वाङ्गत्वेऽपि आर्षत्वात् न कप्। ७रज्जौ "न लङ्घयेत् वत्सतन्त्रीं" मनुः "यस्य कान्ता प्रजाः सर्वा गावस्तन्त्र्येव यन्त्रिताः" भाग० ३।१५।८। ८वीणायाम् "वाद्ययमानः सततं वीणामटति चञ्चलः। बहुयानो नरेन्द्राणां तन्त्रीवैराणि चैव हि" हरिवं०५७अ०।

तन्त्वग्र न० ६त०। तन्तुनामग्रे ततो गहा० छ। तन्त्वग्रीय तद्भवादौ त्रि०।

तन्थी(स्थी) अव्य० तन—वा थी। ऊर्यादिगणे तन्थीत्यत्र पाठान्तरम् पृषो०। ओंकारे अभ्युपगमे। गतिसंज्ञकत्वात् समासे तन्थी(स्थी)कृत्य।

तन्द्रा स्त्री तद्रि-भावे अ। १ईषन्निद्रायाम् २आलस्ये च हेमच०। "तमोवातकफात्तन्द्रा" इति वैद्यकम् तल्लक्षणञ्च "इन्द्रियार्थेष्वसंवित्तिर्गौरवं जृम्भणं क्लमः। निद्रार्त्तस्येव यस्येहा तस्य तन्द्रां विनिर्दिशेत्" माधवः "शुचिशुद्धवचोदक्षस्तन्द्रानिद्राविवर्जितः" "विषयेन्द्रियसंमोहस्तन्द्रालस्यविवर्जनम्" याज्ञ०। निद्रायां प्रबुद्धस्य क्लमाभावः। तन्द्रायां तु प्रबुद्धस्यापि क्लम इत्यनयोर्भेदः। तन्द्रा च ब्रह्मणः भार्या निद्रायाः कन्या प्रीतेर्भगिनी यथाह "निद्राकन्या च तन्द्रा सा प्रीतिकन्या सुखप्रिये। याभ्यां व्याप्तं जगत्सर्वम्" शब्दार्थचि० धृतवाक्यम् ३पङ्क्तिछन्दसि न०। "तन्द्रं छन्दः" यजु० १५।५। तद्रि पादे मोहे च तन्द्रति सीदति स्थानसंकोचेनेति तन्द्रं भाष्ये "पङ्क्तिर्वै तन्द्रं छन्दः" इति श्रुतेः" वेददी०

तन्द्रयु त्रि० तन्द्रामालस्यं याति या—कु पृषो०। आलस्ययुक्ते "मो षु ब्रह्मेव तन्द्रयुर्भुवो वाजानाम्" ऋ० ८।९२।३० "तन्द्रयुरालस्ययुक्तः" भा०

तन्द्रवाय पु० तन्त्रवाय+पृषो०। तन्त्रवाये शब्दार्थचि०।

तन्द्रालु त्रि० चौ० तद्रि—आलुच्। १ईषन्निद्रायुक्ते २आलस्ययुक्ते च जटाधरः।

तन्द्रि स्त्री चौ० तदि—क्रिन्। १ईषन्निद्रायाम् २आलस्ये च उणादिको० "विभक्तनक्तन्दिवमस्ततन्द्रिणा" किरा०। तद्रि—ई तन्द्रीत्यपि तत्रार्थे अयं न ङीबन्तस्तेन न ह्रस्वः। तन्द्रीच अत्यन्तश्रमादिना सर्वाङ्गेन्द्रियाप्रभुत्वम्। सर्वाङ्गेन्द्रियनिमीलनापादकत्वात् तथात्वम्। "क्षुधा च तन्द्रया च विपन्नतां गतः" रामा० अयो० ८० अ०। "गततन्द्रीक्लमौ चापि सचेतनौ महारथौ" २८८अ०। जिततन्द्रीः गततन्द्रीः इत्यादौ ङीबन्तत्वाभावान्न ह्रस्वः न वा कप्।

तन्द्रिज पु० यदुवंश्ये कनवकज्येष्ठपुत्रभेदे "तन्द्रिजस्तन्द्रिपालश्च सुतौ कनवकस्य तु" हरिवं ३९ अ०।

तन्द्रित त्रि० तन्द्रा जाताऽस्य तार० इतच्। जातालस्ये "य इदं धारयिष्यन्ति धर्मशास्त्रमतन्द्रिताः" "अतन्द्रिता सा स्वयमेव वृक्षकान्" कुमा०। अतन्त्रितेति पाठान्तरम्।

तन्द्रिपाल पु० यदुवंश्ये कनवकज्येष्ठपुत्रभेदे तन्द्रिजशब्दे दृश्यम्

तन्नि स्त्री तन्नयति नी—बा० ड्वि। (चाकुल्या) चक्रकुल्यायां रत्नमाला। तन्विरित्यपि पाठः। पृषो०।

तन्वी स्त्री तनुः कृशा स्त्री गुणवचनोदन्तत्वात् वा ङीष्। १कृशाङ्ग्यां स्त्रियां तनुशब्दे उदा० "अप्रभूतमतनीयसि तन्वी" माघः। २शालपर्ण्यां (शालपान) राजनि०

तन्मय त्रि० तदात्मकम् तद्+मयट्। तदात्मके "तन्मयं विद्धि मां विप्र! सृतोऽहं येन्यया च ते" हरिवं १६९ अ०।

तन्मात्र न० तदेव एवार्थे मात्रच् सा मात्रा यस्य वा। सांख्यादिसिद्धेषु शब्दादिषु तेषां शान्तादिर्विशेषोऽस्ति। यथोक्तं विष्णुपुराणे "तस्मिं स्तस्मिंस्तु तन्मात्रास्तेन तन्मात्रता स्मृता। तन्मात्राण्यविशेषाणि अविशेषास्ततो हि ते। न शान्ता नापि घोरास्ते न मूढाश्चाविशेषिणः" इति। "तन्मात्राण्यविशेषास्तेभ्यो भूतानि पञ्च पञ्चभ्यः। एते स्मृता विशेषाः शान्ता घोराश्च मूढाश्च" सां० का०।

तन्यतु पु॰ तनोति शब्दं तनोति वा तन-यतुच्। १वायौ २रात्रौ च उज्ज्वल॰। स्तन-शब्दे वा॰ यतुच् अचोपश्च। ३गर्जिते ४अशनौ च माधवः। "न वेपसा न तन्यतेन्द्रम्" ऋ॰१।८०।१२ भाष्ये उक्तैव व्युत्पत्तिः। तन्यता गर्जितेन छान्दस उत आच्। "आविष्कृणोमि तन्यतुर्वृष्टिम्" दु॰ उ॰। "तन्यतुः पर्जन्यः" भा॰।

तन्यु त्रि॰ तन+बा॰ युच् न अनादेशः। विस्तृते "रजांसि चित्रा वि चरन्ति तन्यवः" ऋ॰ ५।६३।५।

तन्विन् पु॰ तामसमनोरपत्यभेदे। "तपोरतिरकल्मषस्तन्वी धन्वी परन्तपः" हरिवं॰ ७ अ॰।

तप उपतापे सक॰ऐश्वर्ये अक॰दि॰आ॰अनिट्, तप्यते अतप्त। तेपे तप्ता तप्स्यते तप्तः तप्तिः।

अप–अपसारे। "अपतप्तेनकुलस्मितम्" सि॰ कौ॰।

आ+सम्यक्तापे। "आतप्तजाम्बूनदभूषिताङ्गः" हरिवं॰ ८अ॰

अनु+सन्ततापे अनुशोचने च। "अनुतप्ये भृशं तात! तव घोरेण कर्मणा" भा॰ व॰ १२७२० श्लो॰। "अन्वतप्यत धर्मात्मा पुत्रं संचिन्त्य तापसम्" रामा॰ अयो॰ ४ अ॰। "वनं प्रस्थाप्य दुष्टात्मा नान्वतप्यत दुर्मतिः" भा॰व॰२७अ॰

तप दाहे चु॰ उभ॰ सक॰ सेट्। तपयति-ते अतीतपत्-त। "संपत्स्यतेऽग्न्यभिमतिरेष देवः वरा हिमांशोरपि तापयन्ति" उद्भटः। "न हि तापयितुं शक्यं सागराम्भस्तृणोल्कया" हितो॰ "कोऽत्र भूमिवलये जनान् वृथा तापयन् सुचिरमेति सम्पदम्" माघः।

अव+अधोभागे तापने "अवातताप पृथिवीं पूषा दिवसंक्षये। जगामास्तं सहस्रांशुः" भा॰ उ॰ १८॰ अ॰।

तप दाहे भ्वा॰ उभ॰ सक॰ सेट्। ज्वलने निरु॰ तपति-ते अताप्सीत्-अतपीत् अतप्त। तताप तेपे तपिष्यति ते "वर्षते तपते कोऽन्यो ज्वलते तेजसा च कः" भा॰ अनु॰ १४ अ॰। "त्वमेकस्तपसि जातवेदाः" भा॰ आ॰ २१२ अ॰ "तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च" गीता "तपस्तपति धर्मार्थी" मनु॰। तपःकर्मकत्वेऽस्य कर्त्तर्यपि यक् तङ् च तप्यते तपस्तापसः,

अभि+पर्य्यालोचने "पृथिवीमन्तरिक्षं दिवं ताल्लोकानभ्यतपत्" ऐत॰ ब्रा॰ अभ्यतपत् पर्य्यालोचितवान्।

उद्+दीप्तौ अक॰ आत्म॰ स्वाङ्गकर्मकत्वे सक॰ आत्म॰ "उत्तपते दीप्यते इत्यर्थः" सि॰ कौ॰। पाणिमुत्तपते; स्वाङ्गेत्युक्तेः प॰ मैत्रस्य पाणिमुत्तपति" अन्यकर्मकत्वे तु प॰। उत्तपति सुवर्णं विलापयतीत्यर्थः" सि॰ कौ॰।

"तीव्रमुत्तपमानोऽयमशक्यः सोढुमातपः" भट्टिः। "करचं कुसुमेषूत्तपति वहिर्शिखः" माघः।

उप+पीडाजन्यतापे "आहिताग्निश्चेदुपतपेत्" आश्व॰ श्रौ॰ ४।१।१। उपतपेत् व्याधिभिरुपपीड्येतेत्यर्थः।

नि+नितरां तापे। "तदाकुर्निर्घोषति नितपति वर्षिष्यति वा" छा॰ उ॰।

निस्+निःशेषेण तापे शौचः शुन्य न तापे अत्वम्। "दग्धैकदेशा बहवो निष्टप्ताश्च तथापरे" भा॰ आ॰ २२६ अ॰। निष्टपति सुवर्णम् आसेवने तु नव त्वं निस्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः। "यस्तु सूर्य्येण निष्टप्तं गाङ्गेयं पिबते जलम्" भा॰ अनु॰ २२६ अ॰। पक्षे उभयतश्च अत्वम्।

प्र+प्रकर्षेण तापे विक्रमहेतुके तापे च "भासस्तवोग्राः प्रतपन्ति विष्णो!" गीता "सूर्य्यः प्रतपतां श्रेष्ठः" भा॰ वि॰ ४२ श्लो॰ "भास्करात प्रतपिष्यतः" भा॰ व॰ १८॰ अ॰ "द्वितीयस्येव सूर्य्यस्य युगान्ते प्रतपिष्यतः" भा॰ व॰ २२ अ॰।

वि+उत्तापवत् सर्वम्। "रविर्वितपतेऽत्यर्थम्" भट्टिः दीप्यते इत्यर्थः पाणिं वितपते मैत्रस्य पाणिं वितपति सुवर्णं वितपतीत्यादि। "वितपन्नरातिम्" अथ॰ १२।२।४५

सम्+सम्यक्तापे। "दत्त्वापि च धनं काले सन्तप्तः ... कारिणे" भा॰ शा॰ १६४ अ॰।

तप पु॰ तप-अच्। १ग्रीष्मे ज्यैष्ठाषाढात्मके ऋतौ अमरः। "तपेन वर्षाः शरदा हिमागमः" माघः। "तपर्त्तुपूर्त्तावपि मेदसाम्भराः" नैष॰ "तपात्यये वारिभिरुक्षिता नवैः" कुमा॰। किञ्चित् कर्म्मोपपदे तापेः अच् कृतस्य २तत्तापके परन्तपः भावे अप्। ३तपसि च "अग्रसुष्टा निरशना दशपञ्चतपा इमे" हरिवं॰ ४६ अ॰।

तपः(स्क)कार त्रि॰ तपः करोति अच् वा विसर्गस्य सः। १तपःकारके (तपसी) २मत्स्यभेदे पुंस्त्री शब्दरत्ना॰। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

तपःक्लेशसह त्रि॰ तपसः क्लेशं सहते सह-अच्। इन्द्रियसंयमादिकारके तपस्विनि अमरः।

तपःस्थली स्त्री ६त॰। १काश्यां त्रिका॰। २तपस्यायां स्थाने च

तपती स्त्री। सूर्य्यस्य कन्यायां संवरणनृपस्य भार्य्यायां कुरुराजमातरि। "ततः संवरणात् सौरी तपती सुषुवे कुरुम्" भा॰ आ॰ ९४ अ॰। "संवरणः खलु वैवस्वतीं तपतीं नामोपयेमे तस्यामस्य जज्ञे कुरुः" ९५अ॰। १७१ अ॰। तत्कथा "अर्जुन उवाच तापत्य इति यद्वाक्यमुक्तवा-

मपि मामिह । तदहं श्रोतुमिच्छामि तापत्यार्थविनिश्चयम् । तपती नाम का चैषा तापत्या यत्कृते वयम् । कौन्तेया हि वयं साधो ! तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् । वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तः स गन्धर्वः कुन्तीपुत्रं धनञ्जयम् । विश्रुतां त्रिषु लोकेषु श्रावयामास वै कथाम् । गन्धर्व उवाच । हन्त ते कथयिष्यामि कथामेतां मनोरमाम् । यथावदखिलां पार्थ ! सर्वबुद्धिमतांवर ! । उक्तवानस्मि येन त्वां तापत्य इति यद्वचः" ।

"य एष दिवि धिष्ण्येन नाकं व्याप्नोति तेजसा । एतस्य तपती नाम बभूव सदृशी सुता । विवस्वतो वै देवस्य सावित्र्यवरजा विभोः । विश्रुता त्रिषु लोकेषु तपती तपसा युता । न देवी नासुरी चैव न यक्षी न च राक्षसी । नाप्सरा न च गन्धर्वी तथा रूपेण काचन । सुविभक्तानवद्याङ्गी स्वसितायतलोचना । स्वाचारा चैव साध्वी च सुवेशा चैव भामिनी । न तस्याः सदृशं किञ्चित् त्रिषु लोकेषु भारत ! । भर्त्तारं सविता मेने रूपशीलगुणश्रुतैः । सम्प्राप्तयौवनां पश्यन् देयां दुहितरन्तु ताम् । नोपलेभे ततः शान्तिं सम्प्रदानं विचिन्तयन् । अथर्क्षपुत्रः कौन्तेय ! कुरूणामृषभो बली । सूर्य्यमाराधयामास नृपः संवरणस्तदा । अर्घ्यमाल्योपहाराद्यैर्गन्धैश्च नियतः शुचिः । नियमैरुपवासैश्च तपोभिर्विविधैरपि । शुश्रूषुरनहंवादी शुचिः पौरवनन्दनः । अंशुमन्तं समुद्यन्तं पूजयामास भक्तिमान् । ततः कृतज्ञं धर्म्मज्ञं रूपेण सदृशं भुवि । तपत्याः सदृशं मेने सूर्य्यः संवरणं पतिम् । दातुमैच्छत्ततः कन्यां तस्मै संवरणाय ताम् । नृपोत्तमाय कौरव्य ! विश्रुताभिजनाय च" । भा० आ० १७१ अ० ।

तपन पु० तप—ल्यु । १सूर्य्ये २भल्लातकवृक्षे । ३अग्न्यादौदाहयुक्ते नरकभेदे ४ग्रीष्मे च हेम० । ५अर्कवृक्षे ६क्षुद्राग्निमन्थवृक्षे ७सूर्य्यकान्तमणौ च राजनि० । "पञ्चमः पञ्चतपसां तपनो जातवेदसाम्" माघः । स्त्रीणां यौवने दशसत्त्वजातालङ्कारभेदे न० सा० द० । "यौवने सत्त्वजास्तासामष्टाविंशतिसंख्यकाः । अलङ्काराः" इत्युपक्रमे "विलास तपनं मौग्ध्यम्" इत्यादिना विभज्य "तपनं प्रियविच्छेदे स्मरावेगोत्थ चेष्टितमिति" लक्षितम् । ८अग्निभेदे पु० "ते जातवेदसः सर्वे कल्माषः कुसुमस्तथा । दहनः शोषणश्चैव तपनश्च महाबलः । स्वाहाकारस्य विषये विख्याताः पञ्च वह्नयः" हरिवं १८० अ० । १०शिवे पु० । "यज्ञवाहाय दान्ताय तप्याय तपनाय च" भा० शा० २८६ अ० शिवस्तुतिः भावे ल्युट् । ११तापेन० भरतः ।

तपच्छद पु० तपनप्रियः छदोऽस्य । दमनकवृक्षे राजनि०

तपनतनय पु० ६त० । १यमे २यमुनायां, ३शमीवृक्षे च स्त्री राजनि० । ४कर्णे ५सुग्रीवे च पु० तपनसुतादयोऽप्यत्र ।

तपनमणि पु० तपनतेजस्को मणिः । सूर्य्यकान्तमणौ राजनि०

तपनात्मजा स्त्री ६त० । १गोदावरीनद्यां हेम० । २यमुनायां च । ३यमे ४कर्णे ५सुग्रीवे च पु० । [नद्यां हेमच० ।

तपनी स्त्री तप्यते पापमनया तप—ल्युट् ङीप् । गोदावर्य्यां

तपनीय न० तप—अनीयर् । १स्वर्णे कनकधुस्तूरे च अमरः । "सव्यानि तु तपनीयसंक्रमस्य" माघः । "अवंस गन्तौ तपनीयपीठम्" रघुः । स्वार्थे क । तपनीयक सुवर्णे राजनि० ।

तपनेष्ट न० ६त० । ताम्रे धातौ राजनि० । तद्धातोः सूर्य्यप्रियत्वात् तथात्वम् ।

तपस् न० तप—असुन् । १आलोचनात्मके ईश्वरज्ञानभेदे अन्तर्य्यामिब्राह्मणभाष्ये दृश्यम् । २लग्नावधिकनवमस्थाने ज्यो० ३स्वाश्रमविहितकर्म्मणि ४वैधक्लेशजनके कर्म्मणि । "तपो नानशनात्परम्" । ५क्षुत्पिपासाशीतोष्णादिद्वन्द्वसहने । ६चित्तप्रसादहेतुभूते व्रतनियमोपासनादिकर्म्मणि । ७मौनादिव्रते" ८कायेन्द्रियमनसां समाधाने ९शास्त्रीयमार्गेण कायेन्द्रियमनसां शोषणे । १०कृच्छ्रचान्द्रायणप्राजापत्यादिरूपे प्रायश्चित्ते । ११शास्त्रविहितव्रतविचारोहणादौ । १२मानसस्यासाधारणधर्म्मे । तपश्च शारीरादिभेदात् त्रिविधम् यथाह "देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्ज्जवम् । ब्रह्मचर्य्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते । अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितञ्च यत् । स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते । मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः । भावसंशुद्धिरित्येतत् तपो मानसमुच्यते" गीता । तदपि सात्त्विकादि भेदात् त्रिविधम् यथाह "श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत् त्रिविधं नरैः । अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते । सत्कारमानपूजार्थं तपोदम्भेन चैव यत् । क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम् । मूढग्राहेणात्मनो यत् पीडया क्रियते तपः । परस्योत्सादनार्थं वा तत् तामसमुदाहृतमिति" गीता । १३मनइन्द्रियाणामैकाग्र्ये "मनसश्चेन्द्रियाणाञ्च ह्यैकाग्र्यं परमन्तपः" इत्युक्तेः १४जनोलोकादूर्द्ध्वस्थे लोकभेदे । "तस्योपरि तपो-

लोकस्तोऽयमुदाहृतः। वैराजा यत्र ते देवा वसेयुर्द्दैव पूजिताः। वासुदेवे मनो येषां वासुदेवार्पितक्रियाः। तपसा तोषितगोविन्दमभिलाषविवर्जिताः। ते तपोलोकमासाद्य वसन्ति विजितेन्द्रियाः। शिलोञ्छवृत्तयो ये वै दन्तोलूखलिकाश्च ये। येऽश्मकुट्टाश्च मुनयः शीर्णपर्णाशिनश्च ये। ग्रीष्मे पञ्चाग्नितपसो वर्षासु स्थण्डिलेशयाः। हेमन्ते शिशिरे वा ये वपन्ति सलिले जपाः। कुशाग्रनीरबिन्दूंश्च क्षुधिता यतयोऽपिबन्। वाताशिनोऽतिक्षुधिताः पादाङ्गुष्ठाग्रभूस्पृशः। ऊर्द्ध्वहस्ता रविदृशस्त्वेकाङ्घ्रिस्थाननिश्चलाः। ये वै दिवा निरुच्छ्वासा मासोच्छ्वासाश्च ये परे। मासोपवासं कुर्वन्ति चातुर्मास्यव्रताश्च ये। ऋत्वन्ते तोयपाना ये ये पक्षमासोपवासकाः। ये च वर्षनिमेषा वै वर्षधाराम्बुतर्पकाः। स्थाणुवाश्योपसम्प्राप्ता वल्कलवृतिसौख्यदाः। जटाटवीकोटरान्तःकृतनीडाण्डजाश्च ये। प्ररूढवल्मीकाक्रान्ताः स्थाणुवदास्थिसङ्कुलाः। लताप्रतानैः परितो वेष्टितावयवाश्च ये। शस्त्राणि च महान्ति यदङ्गेषु महीपते। इत्थं तैर्नियमैर्ये तु क्लिश्यमानकलेवराः। ब्रह्मायुषस्तपोलोके ते वसन्त्यकुतोभयाः"। १५माघे मासि "तपाश्च तपस्यश्च शैशिरावृतू" यजु॰ २७।२४ "तपसे त्वा" यजुः ७।३० । तपसे माघाय। तपति सूर्य्यो यत्र आसन् तपाः" वेददी॰। तत्र हि उत्तरायणप्रवृत्तौ रवेः प्रखरकरता अतएवाह "मकरे प्रखरो रविः"। १६धर्म्मे "विनाप्यस्मदलं भूष्णुरिज्यायै तपसः सुतः" माघः १७नियमे "समाधिमास्थाय तपोभिरात्मनः" निशम्य चैनां तपसे कृतोद्यमाम्" "तपः क्व वत्से क्व च तावकं वपुः" कुमा॰ "तपसा किल्विषं हन्ति विद्ययाऽमृतमश्नुते" वेदान्तप॰। "तमेतं ब्राह्मणा विविदिषन्ति वेदानुवचनेन यज्ञेन तपसा नाशकेन" श्रुतिः। "ब्राह्मणस्य तपो ज्ञानं तपः क्षत्त्रस्य रक्षणम्। वैश्यस्य तु तपो वार्त्ता तपः शूद्रस्य सेवनम्" मनुः तपश्च योगसाधनं क्रियायोगभेदः यथोक्तं पात॰सू॰ भाष्यविवरणेषु "तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः" सू॰। "नातपस्विनो योगः सिध्यति अनादिकर्म्मक्लेशवासनाचित्ता प्रत्युपस्थितविषयजाला चाशुद्धिः नान्तरेण तपःसम्भेदमापद्यते इति तपस उपादानं तच्चित्तप्रसादनमबाधमानमनेनासेव्यमिति मन्यते" भा॰। "व्यतिरेकमुखेन तपस उपायत्वमाह नातपस्विन इति तपसोऽवान्तरव्यापारमुपायोपयोगिनं दर्शयति अनादि कर्म्मेति। अनादिभ्यां कर्म्मक्लेशवासनाभ्यां चित्ता अतएव प्रत्युपस्थितसुपनतं विषयजालं यस्यां सा तथोक्ता। अशुद्धीरजस्तमःसमुद्रेको नान्तरेण तपःसम्भेदमापद्यते सान्द्रस्य नितान्तविरलता सम्भेदः ननूपादीयमानमपि तपो धातुवैषम्यहेतुतया योगप्रतिपक्ष इति कथं तदुपाय इति। अत आह। तच्चेति तावन्मात्रमेव तपश्चरणीयं न यावता धातुवैषम्यमापद्यतइत्यर्थः" विवरणम्। १८अग्नौ तपोजाः।

तपस पु॰ तप–असच्। १सूर्य्ये २चन्द्रे त्रिका॰। ३खगे त्रि॰को॰

तपसोमूर्त्ति पु॰ चतुर्थमन्वन्तरे आङ्गिरसे सप्तर्षिभेदे तपोधृति शब्दे दृश्यम्। [तस्य इतरतपस्वादेविलक्षणात् तथात्वम्।

तपस्तक्ष पु॰ तपस्तक्षति तक्ष–अण् उप॰ स॰। इन्द्रे हेमच॰।

तपस्य तपः करोति तपस्+कृतौ क्यङ् पर॰ सेट्। तपस्यति अतपस्यीत् अतपसीत् तपस्या। "स्थाणुं तपस्यन्तमधित्यकायाम्" कुमा॰।

तपस्य पु॰ तपसि साधु यत्। १फाल्गुने मासि अमरः। "तपाश्च तपस्यश्च शैशिरावृतू यजु॰ १५।५७ "तपस्याय त्वा" ७।३०।२अर्ज्जुने तस्य फाल्गुननामकत्वात् तथात्वम्। भावे यत्। तपस्या। ३तपश्चर्य्यायां स्त्री। तपसि भवः यत्। ४तपोभवे त्रि॰ "स्विद्यात्रेत् तपस्याभ्योऽद्भ्यः स्वाहा" कात्या॰ श्रौ॰ २५।११।२८। तपस्य–भावे अ। ५तपश्चरणे पु॰। "अथास्य बुद्धिरभवत्तपस्ये भरतर्षभ"! भा॰ आनु॰ ६अ॰। तामसस्य मनोः ६पुत्रभेदे पु॰ "पुत्रांश्चैव प्रवक्ष्यामि तामसस्य मनोर्नृप! द्युतिस्तपस्यः सुतपास्तपोमूलस्तपोऽशनः। तपोरतिरकल्माषस्तन्वी धन्वी परन्तपः" हरिवं॰ ७अ॰

तपस्यामत्स्य पु॰ स्त्री (तपसी)। मत्स्यभेदे शब्दर॰।

तपस्विन् त्रि॰ तपस्+अस्त्यर्थे विनि। १तापसे, २चान्द्रायणादिव्रतधारिणि, ३अनुकम्प्ये, ४दीने ५प्रशस्ततपोयुक्ते च। स्त्रियां ङीप् "किं किं व्यवस्यति न वेद्मि तपस्विनी सा" सा॰ द॰। "नवप्रसूतिर्वरटा तपस्विनी" नैष॰। "कृततपस्विविशिखेषु चादरः" किरा॰। "पूर्व्वं प्राणभृद्ध्याग्निमन्वितुर्याता तपस्विभिः" रघुः तपस्विभ्योऽधिको योगी" गीता ६नारदे पु॰ शब्दरत्ना॰ ७तपस्यामत्स्यभेदे शब्दर॰। ८घृतकरञ्जवृक्षे पु॰ ९चटके पुंस्त्री राजनि॰ स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। १०जटामांस्यां ११कटुरोहिण्यां स्त्री हेमच॰ मो॰ ङीप्। १२महाश्रावणिकायां स्त्री भावप्र॰ हरिवंशोक्ते चतुर्थमन्वन्तरे काद्रवे १३ऋषिभेदे तपोधृतिशब्दे प्रमाणं दृश्यम्।

भागवतोक्ते द्वादशमन्वन्तरे १४सप्तर्षिभेदे तपोमूर्त्तिशब्दे प्रमाणं दृश्यम् ।

तपस्विपत्र पु० तपस्विप्रियं पत्रमस्य । दमनकवृक्षे राजनि० ।

तपात्यय पु० तपस्य ग्रीष्मस्यात्ययोऽवसानं यत्र काले । १वर्षाकाले "तपात्यये वारिभिरुक्षिता नवैः" । कुमा० । "तपात्यये पुष्पफलैरुपेतं महावनं राष्ट्रपतिर्ददर्श" भा० व० २४ अ० । ६त० । २ग्रीष्मस्यावसाने च ।

तपान्त पु० तपस्यान्तो यत्र । १वर्षाकाले "ववर्ष शरवर्षैश्च तपान्ते जलदो यथा" भा० भी० ५४ अ० । ६त० । २ग्रीष्मस्यावसाने च ।

तपित त्रि० भ्वा० तप–दाहे क्त । तप्ते हिरूपकोषः ।

तपिनी स्त्री नदीभेदे शब्दार्थचि० ।

तपिष्ठ त्रि० अतिशयेन तप्ता तप्तृ+इष्ठन् तृणोलोपः । अतिशयेन तापके । "तपिष्ठेन शोचिषा यः सुराधाः" ऋ० ४।५।४।

तपिष्णु त्रि० तप–वा० इष्णुच् । तापकर्त्तरि तपने । "भवता तपसा देवस्तपिष्णुः सेवितो मया । प्रीतेन चाहं विभुना स्वयं प्रोक्तस्तथाऽनघ !" भा० आ० ३२० अ० ।

तपीयस् त्रि० अतिशयेन तप्ता तप्तृ+ईयसुन् तृणोलोपः । १भृशं तप्तरि २तपस्याकारके "अतप्यतास्मिन् किल लोकतापनं तपस्तपीयांस्तपतां समाहितः" भाग० २।६।८।

तपु त्रि० तप–उन् । १तापके "तपोष्पवित्रं विततं दिवस्पदे" ऋ० ६।८३।२ "तपोः शत्रूणां तापकस्य" भा० । २तापयुक्ते ३तप्ते च । "तपुर्यतुस्तु चरुरग्निवाँ इव" ऋ० ७।१०४।२ तपुस्तप्तः" भा० ।

तपुषि त्रि० तप–उषिन् वेदे नेकारस्य इत् । तापके । "ब्रह्मद्विषे तपुषिं हेतिमस्य" ऋ० ३।३०।१७;६।५२।३। "तपुषिस्तपतेर्हेतिर्हन्तेः" निरु० ६।२ स्त्रियां कृदिकारान्तत्वात् वा ङीप् । २क्रोधे स्त्री निघण्टुः । क्रोधस्य चित्ततापकत्वात् तथात्वम् ।

तपुस् पु० तप-उसि । १सूर्ये २अग्नौ च उणा० । ३तापयुक्ते ४तापके च त्रि० । "तपुर्जम्भ ! यो अस्मधुक्" ऋ० १।३६।१६ हे तपुर्जम्भ ! तप्तमानरश्मियुक्त ! अग्ने !" भा० "तपुरग्राभिरृष्टिभिः । १०।८७।२३। "तपुरग्राभिस्तपनशीलाग्राभिः" भा० "तपूंषि तस्मै वृजिनानि सन्तु" ऋ० ६।५२।२

तपोज त्रि० तपसः तपस्ततः अग्नेर्वा जायते जन–ड । १तपस्यजाते २अग्निजाते जलमृत्सु स्त्री । "अर्णोत्सपस्तो यम तपोजा अपि गच्छतात्" ऋ० १०।१५४।५ "वाचो बन्धुस्तपोजाः" यजु० १०।६ "वाचो बन्धुः वाचां बन्धुभूताः "यावद्वै प्राणेष्वापो भवन्ति तावद्वाचा वदतीति" श्रुतेः "आपोमयी वागिति" सामश्रुतेश्च । तथा तपोजा तपःशब्देनात्राग्निरुच्यते । तपसोऽग्नेर्जातास्तपोजाः अग्नेर्वै धूमो जायते धूमादभ्रमभ्राद्वृष्टिरग्नेर्वा एता जायन्ते तस्मादाह तपोजाः" इति श्रुतेः "वायोरग्निरग्नेराप" इति शत०ब्रा० ५।३।५।१७। श्रुत्यन्तरात्" वेददी०

तपोदान न० तप इव दानमत्र । तीर्थभेदे । "पुण्यतीर्थेषु कनिष्ठं कुरुक्षेत्रं प्रकीर्त्तितम् । सिन्धूत्तमस्तपोदानं जम्बुमार्गमथापि च" भा० अनु० १६५ अ० ।

तपोधन त्रि० तपोधनं यस्य । तपोमात्रकारके १तपस्विनि । "तपोधनाभ्यागमसम्भवामुदः" माघः तत्प्रियत्वात् २दमनकवृक्षे पु० राजनि० । ३मुण्डीरीवृक्षे स्त्री मेदि० । तप एव धनम् । ४तपोरूपधने न० । "यत्तु तावदतिक्रान्तं धर्मद्वारं तपोधनम्" । भा०अनु०५२अ० । तपोधनं मूल्यं यस्य । ५तपसा क्रय्ये स्वर्गादौ त्रि० "सर्वरत्नवरः स्वर्गे पारिजातस्तपोधनः" हरिवं० १२८ अ० ।

तपोधृति पु० तपसि धृतिःसन्तोषो यस्य । १तपोरते तपस्विनि चतुर्थमन्वन्तरे २भार्गवे सप्तर्षिभेदे "चतुर्थे चैव सावर्णे ऋषीन् सप्त निबोध मे" इत्युपक्रमे "द्युतिर्वशिष्ठपुत्रश्च आत्रेयः सुतपास्तथा । आङ्गिरसस्तपोमूर्त्तिः काश्यपस्तथा । तपोऽशनश्च पौलस्त्यः पौलहश्च तपोरविः । भार्गवः सप्तमस्तेषां विज्ञेयस्तु तपोधृतिः" हरिवं० ७ अ० ।

तपोनिधि पु० तपो निधीयतेऽस्मिन् नि+धा–आधारे कि उप० स० तपोनिधिरिव यस्य वा । तपोधने तपस्विनि "विधेः सायन्तनस्यान्ते स ददर्श तपोनिधिम्" रघुः । "पततृपतङ्गप्रतिमस्तपोनिधिः" माघः ।

तपोभृत् त्रि० तपो बिभर्त्ति भृ–क्विप् तुक् च ६त० । तपोधारके "स्वर्गे तपोभृतां राजन् ! फलं पुण्यस्य कर्मणः" हरिवं० ८अ० ।

तपोमय त्रि० तपःप्रचुरः तपःस्रष्टव्यपदार्थालोचनं तदात्मको वा तपस्+मयट् । १तपःप्रचुरे २स्रष्टव्यपदार्थालोचनात्मके परमेश्वरे पु० । "सर्वात्मयीधर्ममयस्तपोमयः" भाग० २।४।१८। स्त्रियां ङीप् । "प्रविश्य बदरीं पुण्यां ऋषिजुष्टां तपोमयीम्" हरिवं० २६४ अ० । "उपर्युपरि तत्रापि गतिस्तप तपोमयी" ७६ अ० ।

तपोमूर्त्ति पु० तपः आलोचनभेद एव मूर्त्तिरस्य, तपः प्रधाना मूर्त्तिरस्य वा ।१परमेश्वरे २तपस्विनि च । रुद्र-सावर्णिरूपत्रायोदशमन्वन्तरे सप्तर्षिमध्ये ३ऋषिभेदे च "तपस्वी च तपोमूर्त्ति स्तपस्त्र्यग्नीध्रकादयः" भाग०८।१३।१२

तपोमूल त्रि० तपो मूलमस्य । १तपोहेतुके स्वर्गादौ तामसस्य मनोः २पुत्रभेदे पु० तपस्यशब्दे दृश्यम् ।

तपोरति त्रि० तपसि रतिरस्य । १तपःपरायणे तामसमनोः पुत्रभेदे पु० तपस्यशब्दे दृश्यम् ।

तपोरवि पु० तपसा रविरिव । १सूर्य्यतुल्यतेजोयुक्ततपस्के चतुर्थमन्वन्तरे पौलहे सप्तर्षिभेदे तपोधृतिशब्दे दृश्यम् ।

तपोलोक पु० तपोनाम लोकः । ऊर्द्धस्थेषु सप्तसु लोकेषु भुवनभेदे तपःशब्दे दृश्यम् । स च भूमेस्तस्त्रकोटि योजनोपरि वर्त्तते । "चतुःकोटिप्रमाणं तु तपोलोकोऽस्ति भूतलात् । उपरिष्टात् क्षितेरष्टौ कोटयः सत्यलोकमिति" काशीख० २२ अ० उक्तेः । स च विराट्-पुरुषस्य स्तनद्वयरूपेण कल्पितः यथाह भाग० २।५। ३८। "भूर्लोकः कल्पितः पद्भ्यां भुवर्लोकोऽस्य नाभितः । हृदा स्वर्लोक उरसा महर्लोको महात्मनः । ग्रीवायां जनलोकोऽस्य तपोलोकः स्तनद्वयात् । मूर्द्धभिः सत्य-लोकस्तु ब्रह्मलोकः सनातनः" ।

तपोऽवट पु० तपसोऽवट इव । ब्रह्मावर्त्तदेशे त्रिका० ।

तपोवन न० ६त० । १तापससेव्ये वनभेदे, "वपुर्भञ्जिमतो चैनामर्च्चितामातपोवनात्" तपोवनाद्वृत्तिपथं गताभ्याम्" रघुः । २तत्स्थापके तीर्थभेदे च ।

तपोऽशन पु० चतुर्थमन्वन्तरे सप्तर्षिमध्ये पौलस्त्ये १ऋषिभेदे तपोधृतिशब्दे दृश्यम् । २तामसस्य मनोः पुत्रभेदे तपस्य-शब्दे दृश्यम् ।

तप्त त्रि० तप–क्त । १दग्धे २तापयुक्ते च हेमच० । "तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा भवति" श्रुतिः । "स तप्तकार्त्तस्वरभास्वराम्बरः" माघः ।

तप्तकाञ्चन न० कर्म० । अग्निसंयोगभेदेन विमले काञ्चने । "तप्तकाञ्चनवर्णाभां सुप्रतिष्ठां सुलोचनाम्" दुर्गाध्यानम् ।

तप्तकुम्भ पु० तप्तः कुम्भो यत्र । नरकभेदे तत्स्वरूपं यथा "अतःपरं भीमतरं तप्तकुम्भं निबोध मे । समन्ततस्तप्त-कुम्भो वह्निज्वालासमाहतः । ज्वलदग्निचयोद्वृत्त तैलायश्चूर्णपूरितः" मार्क० पु० ।

तप्तकृच्छ्र न० "षट्पलन्तु पिबेदम्भस्त्रिपलन्तु पयः पिबेत् । पलमेकं पिबेत् सर्पिस्तप्तकृच्छ्रं विधीयते" इत्युक्ते व्रत-भेदे, "पयोघृतमुदकं वायुं तप्तं प्रतित्र्यहं पिबेत् स तप्तकृच्छ्र इति गौतमोक्तः पुंस्त्वमपि ।

"तप्तकृच्छ्रं चरन् विप्रो जलक्षीरघृतानिलान् । प्रति-त्र्यहं पिबेदुष्णान् सकृत्स्नायी समाहितः" मनुः । तप्तानिलपानन्तु तप्तक्षीरवाष्पपानम् । एतद्द्वादशाह साध्यम् । जलादिपरिमाणमुक्तं ब्रह्मपुराणे "तप्त-कृच्छ्रं व्रतं कुर्वन् त्र्यहं सायं पिबेच्छुचिः । षट्पलानि सुतप्तस्य तोयस्य सुसमाहितः । प्रभाते त्रीणि दुग्धस्य सुतप्तस्य पिबेत् त्र्यहम् । पानं घृतस्य तप्तस्य मध्याह्ने त्रिदिनं पिबेत् । वायुभक्षस्त्र्यहं चान्यं निर्दिशेत् पातकं द्विजः" याज्ञवल्क्यः । "तप्तक्षीरघृताम्बूना-मेकैकं प्रत्यहं पिबेत् । एकरात्रोपवासश्च तप्तकृच्छ्रस्तु पावनः" एतच्चतुरहसाध्यं तप्तकृच्छ्रम् प्रा० वि० ।

तप्तपाषाणकुण्ड पु० नरकभेदे नरकशब्दे दृश्यम् ।

तप्तमाष पु० तप्तं माषमितं सुवर्णादिकं यत्र ।

दिव्यभेदे । तद्विधिः वीरमित्रोदये दर्शितो यथा तत्र पितामहः "तप्तमाषस्य वक्ष्यामि विधिमुद्धरणे शुभम् । कारयेदायसम्पात्रं ताम्रं वा षोड़शाङ्गुलम् । चतुरङ्गुलखातन्तु मृण्मयं वापि मण्डलम्" । सर्व-षोड़शांशप्रमितं मण्डलं सूर्य्यमण्डलाकारं वर्त्तु-लमिति यावत् । एतादृशं पात्रं घृततैलाभ्यां पूरयेदि-त्याह स एव "पूरयेद्घृततैलाभ्यां पलैर्विंशतिभिस्तु तत् । सुवर्णं माषकं तस्मिन् सुतप्ते निःक्षिपेत्ततः । अङ्गुष्ठाङ्गुलिमूलेन तप्तमाषकमुद्धरेत्" इति । सुवर्णमाष-कश्चषोड़शांशप्रमाणम् । सुवर्णपञ्चकं कृष्णमापनिष्पन्नं-स्पर्शम् । तन्माषपरिमितं हिरण्यं ताम्रं वा पिण्डी-कृत्य निःक्षिपेत् । अङ्गुष्ठाङ्गुलिमूलेन अङ्गुष्ठतर्जनीस-ध्यमाभिरित्यर्थः । इदञ्च तप्तमाषोद्धरणम् प्राड्विवाकेन घृततैलयोस्तापे समारब्धे धर्मावाहनादिषोड्शोपचारः पत्रारोपणान्तं सर्वसाधारणं कर्म विधाय "त्वमग्ने । वेदाश्चत्वारः" इत्यादिना अग्निदिव्यप्रकरणोक्तेन मन्त्रे-णाभिमन्त्र्य कारयितव्यम् शोध्यस्तु याज्ञवल्क्योक्तेन "त्वमग्ने । सर्वभूतानामित्यादि" मन्त्रेणाभिमन्त्र्य तप्त-माषमुद्धरेत् । अतएव बृहस्पतिः "समुद्धरेत्तैलघृतात् सुत-प्ततप्तमाषकमिति" । कल्पान्तरमाह स एव "सौवर्णे राजते ताम्रे वायसे मृण्मयेऽपि वा । गव्यं घृतमुपा-दाय तदग्नौ तापयेच्छुचिः । सौवर्णीं राजतीं ताम्री-मायसीं वा सुशोभनाम् । सलिलेन सकृद्धौतां प्रक्षिपे-

स्तन चुद्रिकाम् । अमहोषितरङ्गाख्ये ज्ञानखण्डे गोचरे । परीक्षेदार्द्रपर्णेन चटत्कारस्वबोधकमिति" । ततः प्राङ्मुखो धर्माश्रवणादिपल्लारोपणान्तं साधारणं कर्म कृत्वा घृतमभिमन्त्रयेत् । मन्त्रस्तु तेनैव दर्शितः "तत-स्थानेन मन्त्रेण सकृत्तदभिमन्त्रयेत् । परं पवित्रममृतं घृत ! त्वं यज्ञकर्मसु । दह पावक ! पापं त्वं हिमशीतो भवेति च" । ततः प्राड्विवाकः शोध्येन "त्वमग्ने ! सर्वभूतानामित्यादि मन्त्रेणाभिमन्त्रणं कारयित्वा मुद्रिकां ग्राहयेदित्याह स एव "तप्तोषितमनः स्नात-मार्द्रवासःसमाहितम् । ग्राहयेन्मुद्रिकान्तान्तु घृतमध्यग-तान्तथा । प्रदेशिनीं च तस्याथ परीक्षेयुः परीक्षकाः" इति । अत्र तर्जन्यैव मुद्रिकोद्धरणं कार्य्यं तस्याः परीक्षाभिधानात् पक्षद्वयेऽपि शुद्ध्यवधारणोपायं बृहस्प-तिराह "कराग्रं येन धुनुयात् विस्फोटो वा न जायते । शुद्धो भवति धर्मेण पितामहवचो यथेति" । कालिकापुराणेऽपि "न धुनेयुः करायन्तु यस्य रक्तं न जायते । विस्फोटाद्यैस्तथा दोषैः स शुद्धो यस्य नोद्धतमिति" । रक्तं रक्तवर्णम् । यस्य कराग्रं विस्फो-टाद्यैर्नोद्धतमित्यन्वयः । पितामहोऽपि "यस्य विस्फो-टका न स्युः शुद्धोऽसावन्यथाऽशुचिरिति" ।

तप्तमाषपरीक्षाशब्दे अधिकं द्रष्टव्यम् ।

तप्तमुद्रा, स्त्री, वैष्णवैः शरीरधार्य्योऽग्नितप्तधातुमयमुद्राङ्कितभग-वदायुधचिह्नं तद्विधिः हरिभक्तिविलासे १५ विलासे । "आषाढ्यामथवा द्वादश्यां हरौ शयिते सति । वैष्णवः धारणं कृत्वा तप्तमुद्राश्च धारयेत् । ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्चैकान्तितत्परे । कुर्य्यादात्मार्पणं तप्तमुद्राभि-रङ्कयेत्" । तप्तमुद्राधारणं वाराहे तप्तमुद्राप्रसङ्गे "चक्रादिधारणं पुंसां परं सम्बन्धवेदनम् । पातिव्रत्य-निमित्तं हि वलयादिविभूषणमिति" । तप्तमुद्रा-धारणफलं वायुपुराणे "अग्निनैव च सन्तप्तं चक्र-मादाय वैष्णवः । धारयेत् सर्ववर्णानां हरिसालोक्य सिद्धये" । ब्रह्माण्डे "कृत्वा धातुमयीं मुद्रां तापयित्वा स्विकां तनूम् । चक्रादिचिह्नितां भूप धारयेद्वैष्णवो नरः" । नारदीयपञ्चरात्रे "द्वादशारन्तु षट्कोणं वलयत्रय-संयुतम् । हरेः सुदर्शनं तप्तं धारयेत्तु विचक्षणः । सौपर्णे च श्रीभगवद्गरुड़संवादे तप्तमुद्राप्रकरणे "गरुत्मन्विशेषेण सर्ववर्णेष्वयं विधिः । विप्रो वा क्षत्रियो वापि वैश्यः शूद्रस्तथैव च" । पाद्मे "अग्निहोत्रं यथा नित्यं वेदस्याध्ययनं यथा । ब्राह्मणस्य तथैवेदं तप्तचक्रादिधारणम्" । किञ्च तत्रैवोत्तरखण्डे श्री शिवोमासंवादे "शङ्खचक्राङ्कनं कुर्य्याद्ब्राह्मणो बाहु-मूलयोः । कृताग्निनैव सन्तप्य सर्वपापापनुत्तये" । "चक्रं वा शङ्खचक्रे वा तथा पञ्चायुधानि वा । धारयित्वैव विधिवद्ब्रह्मकर्म समारभेत्" । तदकरणे निन्दा तत्रैव "अधृत्वा विधिना चक्रं ब्राह्मणः प्राकृतो भवेत् । न तस्य किञ्चिदश्नीयादपि क्रतुसहस्रिणः । सर्ववेदविदोऽपि सर्वशास्त्रविशारदः । अधृत्वा विधिना चक्रं ब्राह्मणः पतितो भवेत् । तप्ते-नैवाङ्कनं कुर्य्यात् ब्राह्मणस्य विधानतः । श्रौतपाकादि सिद्ध्यर्थं मन्त्रसिद्ध्यै तथैव च । हरेः पूजाधिकारार्थं चक्रं धार्य्यं विधानतः । वैष्णवत्वस्य सिद्ध्यर्थं भक्ति सिद्ध्यै विशेषतः । उपवीतादिवद्धार्य्याः शङ्ख-चक्रादयस्तथा । ब्राह्मणस्य विशेषेण वैष्णवस्य विशेषतः" । श्रुतयश्च "यो ह वै सुगोसमौवेर्ध्यानस्तुतिकामोऽग्निना चक्रं धत्ते । अग्निर्वै सहस्रारः सहस्रारो नेमिर्नेमिना तप्ततनुः सायुज्यं सलोकतामाप्नोतीति" । "चक्रं बिभर्त्ति वपुषाभितप्तं बलं देवानाममृतस्य विष्णोः । स एति नाकं दुरितं विधूय विशन्ति यद्यतयो वीतरागाः" इति । ऋक्‌परिशिष्टे "अतप्ततनुर्नतदामो अश्नुतेऽश्नुता स इद्वहन्तस्तत् समासतेति" यजुषि कठवेदीयाश्वलायन शाखायाञ्च । "प्रतद्विष्णोरक्षचक्रे सुतप्ते अस्माभिर्भि वर्त्तते चर्षणीन्द्राः । मूले बाह्वोर्दधतेऽन्ये पुराणालिङ्गा-न्यन्ये तप्तान्यायुधान्यर्पयन्तः" इति । छन्दोगपरि-शिष्टे "सकोवा च वामस्याश्यत् पुमानात्मङ्किताय प्रेमुणा हरिं भजेत् । सुगोकम्भ नौवेर्ध्यान्यङ्गेष्वग्नि-नाधत्ते" इति । शतपथी श्रुतिः अथर्वपरिशिष्टे तप्तचक्रादिप्रकरणे "देवासो येनेत बाहुना सुदर्शनेन प्रयताः स्वर्गमायन्" । "येनाङ्किता मनवो लोकसृष्टिं वितन्वते ब्राह्मणास्तद्वह-न्तीति" । पाद्मे तप्तमुद्राप्रसङ्गे "विष्णुचक्राङ्कितं विप्रं पूजयेत् सर्वकर्मणि । विष्णुचक्रविहीन-न्तु प्रयत्नेन विवर्जयेत्" । नारदीये "तप्तमुद्रा प्रसङ्गे "श्रीकृष्णचक्राङ्कविहीनगात्रः श्मशानतुल्यः प्रभवोऽथ नारी, । दृष्ट्वा नरस्त्वं नृपते ! अथाथा स्नात्वा समर्चेद्धरिमङ्घ्रि सद्यः" इति । बहूनाञ्च वेङ्कटाचार्य पादप्रभृतिभिर्बुधैः । श्रुतयः स्मृतयोऽत्र विलिखिता

विख्याताः नराः । अतएव तद्भावादरे दोषः पाद्मे “तप्तचक्राङ्कितं दृष्ट्वा ये निन्दन्ति नराधमाः । कल्पकोटि-शतं तेषां चाण्डालत्वं भवेद्ध्रुवम्” । अग्निपुराणे च दशरथं प्रति कृतपुत्रविप्रावचने । “शिवाबुद्धिः कृता किंवा प्र-तिमायां हरेर्नवा । किं मया पथि दृष्टस्य विष्णुभक्तस्य नार्हं चितम् । तप्तमुद्राङ्कितदेहस्य चेतसा नादरः कृतः । येन कर्मविपाकेन पुत्रशोको ममेदृशः” । अथ तप्तमुद्रा धारणमाहात्म्यं चोपर्यो “अशुचिर्वाप्यनाचारः सर्वधर्मबहिष्कृतः । तप्तशङ्खचक्राभ्यामङ्कितः पङ्क्ति-पावनः” । वाराहे तप्तमुद्राधारणप्रसङ्गे “यो वा देवे शुभे वापि चक्राद्यौ यत्र तिष्ठति । योजनानि तथा त्रीणि मम क्षेत्रं वसुन्धरे” । । ब्रह्माण्डे “आयुधै-र्वैष्णवैः वह्निकापितैः स्वतनुं यदि । चिह्नयेत्तस्य यो वस्तु स याति परमां गतिम्” । पाद्मे च “अग्नि-तप्तं चक्रिणं धृत्वा तु बाहुमूलयोः । ब्रह्मा यमपुरं घोरं याति विष्णोः परं पदम् । कृताग्नितप्तचक्रेण शरीरं यस्य चिह्नितम् । तेन तीर्थानि सर्वाणि कृतानि नात्र संशयः । अग्नितप्तेन चक्रेण ब्राह्मणो बाहुमू-लयोः । अङ्कयित्वा जपञ्जप्यं संसारात् मोक्षभाग्भवेत् । अग्नितप्तेन चक्रेण बाहुमूलेषु चाङ्किताः । ते सर्वे पापनिर्मुक्ता यान्ति विष्णोः परं पदम्” ।

किञ्च “आप्तकृता महात्मानो विष्णुचक्रेण चाङ्किताः । विष्णुचिह्नविहीनास्तु ब्राह्मणाः पतिताः स्मृताः । इति च । निषेधवचनं निर्मूलं सङ्ग्रहेणाहृतम् । समूलं यत्र तत् तत्त्वविवेकावधिना कृततत्परम् । अथ तद्धारणप्रकारः “तप्तमुद्राधारणार्थं तपचारेण्ड पञ्चभिः । ततमभ्यच्र्य संपूज्य चक्रशङ्खौ तथा नयेत् । तत्र मन्त्रः” सुदर्शन ! नमस्ते ऽस्तु पाञ्चजन्य ! नमोऽस्तु ते इति । अग्निमभ्यर्च्य मूलेन कृत्वा चाज्याहुतीः कृती । चक्रशङ्खगदादीनि यथा-शक्ति प्रतापयेत् । तत्मन्त्रैरावाह्य तान्यभ्यर्च्य प्रणम्य च । गुरुं कृष्णं संस्मृत्य भक्त्या विज्ञापयेदिदम् । उच्छिष्टो भोजनादेव किङ्करः शरणागतः । तप्तचक्र-गदादीनि तवाज्ञयैव धारये” इति । अथ चक्रादीनां नामाङ्कनादिमन्त्राः । ओं नमो भगवते वासुदेवाय निर्वापितसकलरिपुकुलाय भगवन्नारायणकराभ्यां चक्र-सर्वदुष्टविनाय । “एह्येहि त्वं चक्रचार चक्रराज ! सुदर्शन ! । यज्ञभागं प्रगृह्णीष्व पूजाञ्चैव नमो नमः । ओं नमो भगवते पाञ्चजन्याय विष्णुशङ्खाय तक्षीरधीर-ध्वम्याकुलीकृतकौरवराङ्गिणीनन्दाय निरस्तादशितपावसीय निप्रयस्वाय । एह्येहि पाञ्चजन्य ! त्वं नारायणकर-स्थित ! । यज्ञभागं प्रगृह्णीष्व पूजाञ्चैव नमो नमः । ओं रं पां मं नं पाञ्चजन्याय नमः । ओं भगवते खड्गाय नन्दकाय त्रैलोक्यपविताय जयिने सकल-सुरासुरवन्दरीनेत्रोत्पलार्चिताय । एह्येहि खड्ग-रत्न ! त्वं नन्दकाख्य सुरार्चित । यज्ञभागं प्रगृह्णीष्व पूजाञ्चैव नमो नमः । ओं खड्गाय नमः । ओं नमो भगवत्यै कौमोदक्यै भवरक्षाकारकवासुदेवाधि-तायै । एह्येहि त्वं गदे ! देवि ! कौमोदक्यायुधेश्वरि ! । यज्ञभागं प्रगृह्णीष्व पूजाञ्चैव नमोनमः । धनुराय शार्ङ्गाय नमः । इति । अथ धारणमन्त्रः । सुदर्शन ! महाज्वाल ! सूर्यकोटिसमप्रभ ! । अज्ञानान्धस्य मे नित्यं विष्णोर्मार्गं प्रदर्शय । तथा । पाञ्चजन्य ! निजध्वानध्व-स्तपातकसञ्चय ! । पाहि मां पापिनं घोरं संसारार्णव-पातिनम् । इत्युच्चारयन् मन्त्रं दक्षिणादिक्रमेण तु । भुजयोश्चक्रपूर्वाणि तप्तायुधानि धारयेत् कर्णादिपरीवारान् निजान् सर्वांश्च वैष्णवः । भगव-त्यर्पयन् तप्तमुद्राभिस्ताभिरङ्कयेत्” । तथा च वाराहे । “अङ्कयेत् तप्तचक्राद्यैरात्मनो बाहुमूलयोः । नवनामप-त्तनेषु पञ्चादिषु च सम्भवे” “किञ्च आयसं विधिवत् कृत्वा चक्रायुधविधानतः । तप्तमन्त्रेण चक्रास्य प्रतिष्ठाप्य पृथक् पृथक् । ललाटे च गदा धार्या मूर्ध्नि चापं शरन्तथा । नन्दकञ्चैव हृन्मध्ये शङ्खचक्रे भुजद्वये” । किञ्च । “दक्षिणे तु भुजे विप्रो बिभृयाद्वै सुदर्शनम् । सव्ये च शङ्खं बिभृयादिति ब्रह्मविदो विदुः” । अथ चक्रादिप्रतिकृति प्रमाणम् । स्मृतिसङ्ग्रहे “सौवर्णं राजतं ताम्रं कांस्यमायसमेव वा । चक्रं कृत्वा तु मेधावी धारयेत् सुविचक्षणः इति । एकैव प्रबोधन्यां द्वादश्यां भगवत्परैः । तप्तमुद्रा प्रकं धार्या द्वारकायां विशेषतः”

तन्निषेधकवाक्यानि वैष्णवेतरविषयाणीति वैष्णवा मन्यन्ते । वाक्यानां सर्वेषां संगृहीतत्वात् एतत् नाधुनिकतन्त्रविस्तरभयात् तन्निषेधवाक्यानि नोक्तानि ।

तप्तवालुक पु॰ तप्ता वालुका यत्र नरकभेदे नरकशब्दे दृश्यम् ।

तप्तरहस न॰ कर्म॰ अच् समा॰ । तप्ते, रहःस्थानभेदे ।

तप्तरूपक न॰ नित्यकर्म॰ शुद्धरजते राजनि॰ ।

तप्तसूर्मिकुण्ड पु॰ तप्ता सूर्मिः लौहप्रतिमा यत्र

सादयः कुण्डो यत्र । नरकभेदे नरकशब्दे दृश्यम् ।

तप्तसूर्मी पु॰ नरकभेदे तत्प्राप्तिहेतवस्तः भाग॰५।२६। यथा "यस्त्विह वा अगम्यां स्त्रियं पुरुषोऽगम्यं वा पुरुषं योषिदभिगच्छति । तावमुत्र कशया ताडयन्तस्तिग्मया सूर्म्या लोहमय्या पुरुषमालिङ्गयन्ति । स्त्रियं च पुरुषरूपया सूर्म्या" २६ तिग्मया तप्तया सूर्म्या प्रतिमया" श्रीधरः

तप्तसुराकुण्ड पु॰ नरकभेदे ७त॰ । नरकशब्दे दृश्यम् ।

तप्तायनी स्त्री तप्तेन अयतेऽत्र अय–आधारे ल्युट् ङीप् । भूमिभेदे "तप्तायनी मेऽसि" यजु॰५।८। तप्तं दुःखमयति प्राप्नोतीति तप्तायनी । यो हि दरिद्रः क्षेत्ररहितोऽन्नमिति वाञ्छति तं तापोपशान्त्यर्थं प्राप्नोति दृश्यर्थः । यद्वा तप्तः सन्तप्तो यस्यामयति सा तप्तायनी भवसि" वेददी॰

तप्यतु त्रि॰ तप–अतृन् । तापके सूर्यादौ । "सूर्यं तपति तप्यतुर्वृथा" ऋ॰ १।२३।९ ।

तम ग्लेदे अक॰ इच्छायां सक॰ दिवा॰ प॰ अक॰ सेट् । ताम्यति । इरित् अतमत्–अतमीत् । तताम तेमतुः वदित् । तमित्वा तान्त्वा तान्तः । "यतताम्यति निर्वाण मेते" कुम॰ । "ताम्येयुः प्रच्युता धुमाग्रा यथा पूर्णां नदीं नराः । अवगाढा ह्यविद्वांसः" भा॰ शा॰ ८०१० श्लो॰ । "यदा वै ताम्यः प्राणं लभतेऽथ स जिघ्रीते" शत॰ ब्रा॰ ३।१।२।११ । "न मा तमन्न श्रमोत तन्द्रत्" ऋ॰ २।३०।७ लुङि रूपम् ।

उद्+उत्कर्षेण ग्लेदे । "तस्योत्ताम्यतो बाष्पमुज्जहार ससादरम्" रामा॰ अयो॰ ६५ अ॰ ।

नि+अतिशयार्थे अक॰ । नितान्तम् । "नितान्तदीर्घैर्जनिता तपोभिः" "गोरोचनाक्षेपनितान्तगौरे" कुमा॰ ।

परि+भृशं ग्लेदे । "संतप्तवक्षाः सोऽत्यर्थं दूयमानः परिताम्यति" सुश्रु॰ ।

तम न॰ताम्यत्यनेन तम–करणे घञर्थे संज्ञायां घ । १अन्धकारे शब्दरत्ना॰ । २पादाग्रे शब्दच॰ । ३तमोगुणे राजनि॰ ४राहौ पुं ज्यो॰ ५तमालवृक्षे पु॰ शब्दच॰ ।

तमक पु॰ ताम्यत्यत्र तम बा–वुन् । श्वासरोगभेदे "हृद्रोगवमथुप्रायः कण्ठघुर्घुरिकान्वितः । विशेषाद्दुर्दिने ताम्येत् श्वासः स तमकोमतः" सुश्रुतः । "क्षुद्रः साध्यतमस्तेषां तमकः कृच्छ्र उच्यते । त्रयः श्वासा न सिध्यन्ति तमको दुर्बलस्य च" सुश्रुतः ।

तमत त्रि॰ तम–काङ्क्षायाम् अतच् । तृष्णापरे उज्ज्वल॰ ।

तमस् न॰तम–करणादौ–असुन् । त्रिगुणात्मकप्रधानस्य गुणभेदे "सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणास्तैः" भाग॰ १।२। भा॰ आश्वमेधिकपर्वणि तस्य कार्यभेदादिकमुक्तं यथा "ब्रह्मोवाच । तदव्यक्तमनुद्रिक्तं सर्वव्यापि ध्रुवं स्थिरम् । नवद्वारं पुरं विद्यात् त्रिगुणं पञ्चधातुकम् । एकादशपरिक्षेपं मनोव्याकरणात्मकम् । बुद्धिस्वामिकमित्येतत्परमेकादशं भवेत् । त्रीणि स्रोतांसि यान्यस्मिन्नाप्यायन्ते पुनः पुनः । प्रणाड्यस्तिस्र एवैताः प्रवर्त्तन्ते गुणात्मिकाः । तमो रजस्तथा सत्त्वं गुणानेतान् प्रचक्षते । अन्योन्यमिथुनाः सर्वे तथाऽन्योन्यानुजीविनः । अन्योन्यापाश्रयाश्चापि तथाऽन्योन्यानुवर्त्तिनः । अन्योन्यव्यतिषक्ताश्च त्रिगुणाः पञ्च धातवः । तमसो मिथुनं सत्त्वं सत्त्वस्य मिथुनं रजः । रजसश्चापि सत्त्वं स्यात् सत्त्वस्य मिथुनं तमः । नियम्यते तमो यत्र रजस्तत्र प्रवर्त्तते । नियम्यते रजो यत्र सत्त्वं तत्र प्रवर्त्तते । नैशात्मकं तमो विद्यात् त्रिगुणं मोहसंज्ञितम् । अधर्मलक्षणञ्चैव नियतं पापकर्मसु । प्रवृत्त्यात्मकमेवाहुः रजः पर्यायकारकम् । प्रवृत्तं सर्वभूतेषु दृश्यमुत्पत्तिलक्षणम् । प्रकाशः सर्वभूतेषु लाघवं श्रद्दधानता । सात्त्विकं रूपमेवन्तु लाघवं साधुसम्मितम् । एतेषां गुणतत्त्वानि वक्ष्यन्ते तत्त्वहेतुभिः । समासव्यासयुक्तानि तत्त्वतस्तान्निबोधत । संमोहोऽज्ञानमत्यागः कर्मणामविनिर्णयः । स्वप्नः स्तम्भो भयं लोभः शोकः सुकृतदूषणम् । अस्मृतिश्चाविपाकश्च नास्तिक्यं भिन्नवृत्तिता । निर्विशेषत्वमन्धत्वं जघन्यगुणवृत्तिता । अकृते कृतमानित्वमज्ञाने ज्ञानमानिता । अमैत्री विकृतीभावो ह्यश्रद्धा मूढभावना । अनार्जवमसंज्ञत्वं कर्म पापमचेतना । गुरुत्वं सन्नभावत्वमवशित्वमधोगतिः । सर्वे एते गुणास्तात तामसाः संप्रकीर्त्तिताः । ये चान्ये विहिता भावा लोकेऽस्मिन् भावसंज्ञिताः । तत्र तत्र नियम्यन्ते सर्वे ते तामसा गुणाः । परिवादकथा नित्यं नित्यं ब्राह्मणनिन्दकाः । अत्यागश्चाभिमानश्च मोहो मन्युस्तथाऽक्षमा । मत्सरश्चैव भूतेषु तामसं वृत्तमिष्यते । वृथारम्भा हि ये केचिद्वृथादानानि यानि च । वृथा भक्षणमित्येतत् तामसं वृत्तमिष्यते । अतिवादोऽतितिक्षा च मात्सर्यमतिमानिता । अश्रद्दधानता चैव तामसं वृत्तमिष्यते । एवंविधाश्च ये केचिल्लोकेऽस्मिन् पापकर्मिणः । मनुष्या भिन्नमर्यादाः सर्वे

तामसाः स्मृताः। तेषां योनिं प्रवक्ष्यामि नियताः पापकर्म्मिणाम्। अवाङ्निरयभावाय तिर्य्यङ्निरयगामिनः। स्थावराणि च भूतानि पशवो वाहनानि च। क्रव्यादा दन्दशूकाश्च कृमिकीटविहङ्गमाः। अण्डजा जन्तवश्चैव सर्वे चापि चतुष्पदाः। उन्मत्ता बधिरा मूका ये चान्ये पापरोगिणः। मग्नास्तमसि दुर्वृत्ताः स्वकर्म्मकृतलक्षणाः। अवाक्स्रोतस इत्येते मग्नास्तमसि तामसाः। तेषामुत्कर्षमुद्रेकं वक्ष्याम्यहमतः परम्। यथा ते सुकृतान् लोकान् लभन्ते पुण्यकर्म्मिणः। अन्यथा प्रतिपन्नास्तु विवृद्धा ये च कर्म्मिणः। स्वकर्म्मनिरतानाञ्च ब्राह्मणानां शुभैषिणाम्। संस्कारेणोर्द्ध्वमायान्ति यतमानाः सलोकताम्। स्वर्गं गच्छन्ति देवानामित्येषा वैदिकी श्रुतिः। अन्यथा प्रतिपन्नास्ते विबुद्धाः स्वेषु कर्म्मसु। पुनरावृत्तिधर्म्माणस्ते भवन्तीह मानुषाः। पापयोनिं समापन्नाश्चाण्डाला मूकचूचुकाः। वर्णान् पर्य्यायशश्चापि प्राप्नुवन्त्युत्तरोत्तरम्। शूद्रयोनिमतिक्रम्य ये चान्ये तामसा गुणाः। स्रोतोमध्ये समागम्य वर्त्तन्ते तामसे गुणे। अभिषङ्गस्तु कामेषु महामोह इति स्मृतः। ऋषयो मुनयो देवा मुह्यन्त्यत्र सुखेप्सवः। तमो मोहो महामोहस्तामिस्रः क्रोधसंज्ञितः। मरणं त्वन्धतामिस्रस्तामिस्रः क्रोध उच्यते। वर्णतो गुणतश्चैव योनितश्चैव तत्त्वतः। सर्वमेतत्तमो विप्राः! कीर्त्तितं वो यथाविधि"।

सांख्ये अधर्म्माज्ञानावैराग्यानैश्वर्य्यरूपास्तस्य धर्मा उक्ता यथा "अध्यवसायो बुद्धिर्धर्मो ज्ञानं विराग ऐश्वर्य्यम्। सात्त्विकमेतद्रूपं तामसमस्मात् विपर्य्यस्तम्" सा॰ का॰ "रजस्तु चलतया परितस्त्रैगुण्यं चालयद् गुरुणा वृणता च तमसा तत्र तत्र प्रवृत्तिप्रतिबन्धकेन क्वचिदेव प्रवर्त्त्यते इति ततस्ततो व्यावर्त्त्य तमोनियामकमुक्तं गुरु वरणकमेव तमः" सांत॰ कौ॰। अयमर्थः त्रयोगुणास्त्रैगुण्यं सत्त्वादीनि परितः स्वकार्य्यकरणाय चालयत् प्रवर्त्तयत् रजः गुरुणा गौरवान्वितेन वृणता यत्र यत्र कार्य्यजननाय तस्य प्रवृत्तिस्तत्र तत्र प्रतिबन्धकेन तमसा क्वचिदेव कार्य्ये प्रवर्त्त्यते कर्त्तृत्वं क्रियते इति। तथा च तस्मात् तस्मात् कार्य्यात् व्यावर्त्त्य रजसः प्रवृत्तिं रोधयित्वा तमो नियामकमिति। अन्योऽपि विशेषस्तत्रोक्तो यथा "प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः। अन्योन्याभिभवाश्रयजननमिथुनवृत्तयश्च गुणाः" "गुणा इति परार्थाः सत्त्वं लघुः प्रकाशकमित्यत्र च सत्त्वादयः क्रमेण निर्द्दिश्यन्ते। तदनागतावेक्षणेन तन्त्रयुक्त्या वा प्रीत्यादीनां यथासंख्यं वेदितव्यम्। एतदुक्तं भवति प्रीतिः सुखं प्रीत्यात्मकः सत्त्वगुणः, अप्रीतिर्दुःखं अप्रीत्यात्मको रजोगुणः, विषादो मोहः विषादात्मकस्तमोगुण इति। ये तु मन्यन्ते न प्रीतिर्दुःखाभावादतिरिच्यते एवं दुःखमपि न प्रीत्यभावादन्यदिति तान् प्रत्यात्मपदग्रहणम्। नेतरेतराभावाः सुखादयः अपि तु भावाः आत्मशब्दस्य भाववचनत्वात् प्रीतिरात्मा भावो येषां ते प्रीत्यात्मानः एवमन्यदपि व्याख्येयम्। भावरूपता चैषामनुभवसिद्धा परस्पराभावात्मकत्वे तु परस्पराश्रयापत्तेरेकस्याप्यसिद्धेरुभयासिद्धिरिति भावः। स्वरूपमेषामुक्त्वा प्रयोजनमाह प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः अत्रापि यथासंख्यमेव। रजः प्रवर्त्तकत्वात् सर्वत्र लघु सत्त्वं प्रवर्त्तयेत् यदि तमसा गुरुणा न नियम्येत। तमोनियतन्तु क्वचिदेव प्रवर्त्तयति इति भवति तमोनियामकम्। प्रयोजनमुक्त्वा क्रियामाह अन्योन्याभिभवाश्रयजननमिथुनवृत्तयः इति। वृत्तिः क्रिया सा च प्रत्येकमभिसम्बध्यते। अन्योन्याभिभववृत्तयः एषामन्यतमेनार्थवशादुद्भूतेनान्यदभिभूयते। तथाहि सत्त्वं रजस्तमसी अभिभूय शान्तामात्मनो वृत्तिं प्रतिलभते एवं रजः सत्त्वतमसी अभिभूय घोराम्, एवं तमः सत्त्वरजसी अभिभूय मूढामिति। अन्योन्याश्रयवृत्तयः। यद्यप्याधाराधेयभावेन नाश्रयार्थो घटते तथापि यदपेक्षया यस्य क्रिया स तस्याश्रयः तथाहि सत्त्वं प्रवृत्तिनियमावाश्रित्य रजस्तमसी प्रकाशेनोपकरोति, रजः प्रकाशनियमावाश्रित्य प्रवृत्तमितरयोः, तमः प्रकाशप्रवृत्ती आश्रित्य नियमेनेतरयोरिति। अन्योन्यजननवृत्तयः अन्यतमोऽन्यतमं जनयति जननञ्च परिणामः स च गुणानां सदृशरूपः अतएव न हेतुमत्त्वं तत्त्वान्तरस्य हेतोरभावात्। नाप्यनित्यत्वं तत्त्वान्तरे लयाभावात्। अन्योन्यमिथुनवृत्तयः अन्योन्यसहचराः अविनाभाववर्त्तिन इति यावत् चः समुच्चये भवति चात्रागमः "अन्योन्यमिथुनाः सर्वे सर्वे सर्वत्र गामिनः। रजसो मिथुनं सत्त्वं सत्त्वस्य मिथुनं रजः। तमसश्चापि मिथुने ते सत्त्वरजसी उभे। उभयोः सत्त्वरजसोर्मिथुनं तम उच्यते। नैषामादिः संप्रयोगो वियोगो वोपलभ्यते" इति। सा॰त॰कौ॰

"गुरुतरवकमेव तमः प्रदीपवधार्थिनो वृत्तिः"। "ऊर्द्ध्वं सत्त्वविशालस्तमोविशालश्च मूलतः सर्गः"। सा० का०। "सत्त्वं ज्ञानं तमोऽज्ञानं रागद्वेषौ रजः स्मृतम्"। मनुः। चक्षुर्वृत्तिनिरोधके शार्वरादिके अन्धकारे "अदस्तयानुगमनुत्तमं तमः" "आच्छादितस्य तमसा नियतेर्नियोगात्" माघः। तत्र स्वपरप्रकाशकतेजः सामान्याभावरूपमिति नैयायिकाः अन्धकारशब्दे २०८४ दृश्यम्। काणादा अपि तथैवाङ्गीचक्रुस्तच्च कौमुदीशब्दे १५८८पृ० दर्शितम्। वेदान्तिनस्तु भावरूपं प्रतिपेदिरे यथा विवरणोपन्यासे। तमः प्रकाशवद्विरुद्धस्वभावयोरिति" शा० भाष्यव्याख्याने "ननु तमः प्रकाशदृष्टान्तो भावाभावरूपत्वस्योपाधिः। आलोकाभावस्तम इति नैयायिकाः। रूपदर्शनाभावस्तम इति प्राभाकरा इति चेत् नैवं उपचयाऽपचयाद्यवस्थाभेदवत्त्वेनोपलभ्यमानत्वेनाभावत्वायोगात् नीलरूपवत्त्वेन द्रव्यत्वाच्च। ननु भावत्वपक्षे सकलालोकवति देशे निमीलितनयनस्य कथं तमःप्रतीतिः सकलालोकेन निरस्तत्वाङ्गीकारात् तद्भावस्थानं तु मन्दालोकेनैव पूर्णत्वमिति चेत् न गोलकान्तर्वर्त्तितमसः प्रतीत्युपपत्तेः न च नेत्रान्तर्वर्त्तिवस्तुग्राहकत्वासम्भवः पिहितकर्णस्यान्तरशब्दग्राहकत्वदर्शनात्। न चैवं गोलकान्तरस्याञ्जनादेरपि निमीलितनयनेन ग्रहणप्रसङ्गः। तमोव्यतिरिक्तरूपिण आलोकसहितचक्षुर्ग्राह्यत्वनियमात्। अथ मतं द्रव्यत्वे सति तमसः आलोकविनाशितस्यालोकापगमे झटिति नोत्पत्तिः कार्यद्रव्याणां द्व्यणुकादिक्रमेणैवारम्भादिति तन्न विवर्त्तवादिनां क्रमानपेक्षणात् कारणं तु मूलाविद्यैव। अथापि तमो न रूपवद् द्रव्यं स्पर्शशून्यत्वादाकाशवदिति चेन्न वायुर्न स्पर्शवान् रूपशून्यत्वादाकाशवदित्याभाससमानयोगक्षेमत्वात् प्रत्यक्षविरोधस्य तुल्यत्वात्। अथालोकाभावे समारोपितं नीलं रूपं गोचरयतीति तमःप्रत्ययस्यान्यथा गतिरुच्येत एवमपि हेतुरनैकान्तिकः रूपवद्द्रव्यस्यैव धूमस्य चक्षुःप्रदेशादन्यत्र स्पर्शशून्यत्वात्। तत्र विद्यमान एव धूमस्पर्शोऽनुद्भूत इति चेत् तर्हि तमःस्पर्शोऽपि तद्वत् सर्वत्रानुद्भूत इति हेत्वसिद्धिः स्यात्। न च ततः सर्वत्रानुद्भूतोऽसम्भावितः। आकरजे सुवर्णादौ तेजस एव स्वपरप्रकाशकभास्वररूपस्योष्णस्पर्शस्य च सर्वत्रानुद्भूतदर्शनादेवं भावरूपतमोवादे न कोऽपि दोषः। नन्वभाववादेऽपि तथा उपचयाऽपचयाद्यवस्थानां प्रतियोग्यालोकोपाधिकत्वात् नीलरूपस्य चारोपितत्वादिति चेत् नैवं दुर्निरूपत्वात् तथाहि किमालोकमात्राभावस्तमः उत त्रैकालिकाऽभावः सर्वालोकाभावो वा प्रथमद्वितीयपक्षयोः प्रागभाव इतरेतराभावः प्रध्वंसाभावो वा तम इति दुर्भणं सवितृकिरणसन्तते देशे प्रदीपजन्मनः प्राग् जाते वा प्रदीपे दीपनाशे वा। तमोबुद्ध्यभावात्। तृतीये सर्वालोकसन्निधानमन्तरेण न निवर्त्तेत। रूपदर्शनाभावस्तम इत्यप्ययुक्तं सकलान्धकारसंवृतापवरकमध्यस्थितस्य बहीरूपदर्शनात्तमोदर्शनयोर्युगपदेव भावात्। तस्मादालोकाभावस्तम इति दृष्टान्ते नास्त्युक्तोपाधिः"। २२तमोवदावरके अज्ञाने अविद्यायां "सोऽहं देवः परं ज्योतिः तमः पारे प्रतिष्ठितम्" कुमा०। "आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्" श्रुतिः। "आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम्" "महाभूतादि वृत्तौजाः प्रादुरासीत् तमोनुदः" मनुः।

सांख्योक्ते अविद्याया २३अष्टविधे भेदे च। "भेदस्तमसोऽष्टविधः" सां० का०। "तमसोऽविद्याख्याया अष्टविधो भेदः। अष्टासु विधाः अव्यक्तमहदहङ्कारपञ्चतन्मात्रेषु अनात्मसु आत्मबुद्धिरविद्या तस्या अष्टविधविषयत्वादष्टविधत्वम्" सा० तत्त्वकौ०। २४राहौ पु० न०। तस्य भूच्छायारूपत्वात् तथात्वम्। अशुभशब्दे दृश्यम्। "तमोसखे चेत् सुयशा ततस्त्वा" नैष० ता०। २५विशेषदर्शनविरोधिदोषे २६कार्याकार्याविवेके च न० शब्दार्थचि०। तमस्काण्डशब्दे परे कस्का० विसर्गस्य सः। तमस्काण्डः "अपातमस्काण्डमलीमसं नभः" माघः।

"अवसमन्धेभ्यस्तमसः" पा० अच् समा०। अवतमसं सन्तमसम् अन्धतमसम्। तृतीयान्तेनानेन क्तान्तस्य समासे तृतीयाया अलुक्। तमसाकृतः तमसाच्छन्न इत्यादि। तमसाकृतस्येदं अण्। तामसाकृत तमःसम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां ङीप्।

तमस पु० तम–असच्। १कूपे २अन्धकारे च संक्षिप्तसारः ३अन्धकारे ४नगरे न० त्रिका०। ५नदीभेदे स्त्री "संप्राप्य तीरं तमसापगायागङ्गाम्बुसम्पर्कविशुद्धिभाजः"। "विगाहितं वाहनमम्बु पुण्यम्" भट्टिः। "यस्याः स्मरणात् नश्यति पापं वा तमसा" जयमङ्गलः। गङ्गाम्बुसम्पर्कस्य उक्तेः सा गङ्गासङ्गता यमुना शाखाः संश्लि-

ख्या। सेयं वाल्मीकिमुनेराश्रमनिकटस्था यथाह रामा॰ आदि॰ २ स॰ "जगाम तमसातीरं जाह्नव्यास्त्वविदूरतः"। "स तु तीरं समासाद्य तमसाया मुनिस्तदा। शिष्यमाह स्थितं पार्श्वे दृष्ट्वा तीर्थमकर्दमम्। अकर्दममिदं तीर्थं भरद्वाज! निशामय। रमणीयं प्रसन्नाम्बु सन्मनुष्यमनो यथा। न्यस्यतां कलशस्तात! दीयतां वल्कलं मम। इदमेवावगाहिष्ये तमसातीर्थमुत्तमम्"। "दृष्ट्वा तु तमसा तत्र वारयन्तीव राघवम्। ततः सुमन्त्रोऽपि रथाद्विमुच्य श्रान्तान् हयान् संपरिवर्त्य शीघ्रम्। पीतोदकांस्तोयपरिप्लुताङ्गानचारयद्वै तमसाविदूरे" रामा॰ अर॰ ४५ अ॰। "ततस्तु तमसातीरं रम्यमाश्रित्य राघवः" ४६ अ॰।

तमस्काण्ड पु॰ ६त॰। कर्मधा॰ विसर्गस्य सः। तमः समूहे "अपाततमस्काण्डमलीमसं नभः" माघः।

तमस्तति स्त्री ६त॰। अन्धकारसमूहे।

तमस्वत् त्रि॰ तमस्+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः सान्तत्वात् मत्वर्थे न विसर्गः। तमोयुते स्त्रियां ङीप् सा च २रात्रौ स्त्री निघण्टुः ३हरिद्रायाञ्च।

तमस्विन् त्रि॰ तमोऽस्तीति विनि सान्तत्वात् मत्वर्थे न विसर्गः। १तमोयुक्ते स्त्रियां ङीप्। सा च २रात्रौ ३हरिद्रायाञ्च अमरः। "वदन्त्यमानस्तत्राद्य तमस्विन्याममिनिन्दते"। भा॰ वि॰ २२ अ॰।

तमाल पु॰ तम–कालन्। स्वनामख्याते वृक्षभेदे अमरः। "तमालो मधुरो बल्यो वृष्यश्च शिशिरो गुरुः। कफपित्ततृषादाहश्रमभ्रान्तिहरश्च सः" राजनि॰। तत्पत्राकृतित्वात् २तिलके ३खड्गभेदे ४वरुणवृक्षे च मेदि॰। ५कृष्णखदिरे शब्दच॰ ६वंशत्वचि भरतः। ७पत्रके (तेजपात) राजनि॰। "वनताततमालतालसरलाख्यालोकवल्लीलता" गङ्गास्तवः "वनलतानेकतमालतालम्" "तेनोपसीदेत तमालनीलम्" माघः। "एकाकिन्यपि यामि सत्वरमतः स्रोतस्तमालाकुलम्" सा॰ द॰। तमालदले तु पर्युषितत्वदोषो नास्ति यथोक्तं का॰ त॰ योगिनीतन्त्रे "बिल्वपत्रं च माध्यञ्च तमालामलकीदलम्। कह्लारं तुलसी चैव पद्मकं मुनिपुष्पकम्। एतत् पर्युषितं न स्यात् यच्चान्यत् कलिकात्मकम्"। स्वार्थे क। तमालक तमार्थे वंशत्वचि च तमालवृक्षे पु॰ न॰ शब्दरत्ना॰।

तमालपत्र न॰ तमालपत्रस्य आकारोऽस्त्यस्य अच्। १तिलके अमरः २पत्रके (तेजपात) ३तमालवृक्षे च पु॰ मेदि॰। ६त॰ ४तमालवृक्षपत्रे न॰। "तमालपत्रास्तरणासु रन्तुम्" रघुः।

तमालिका स्त्री तम–कालन् संज्ञायां कन् कापि अत इत्वम्। १ताम्रवल्ल्यां २भूम्यामलक्यां च राजनि॰। (तमलुक) ३देशभेदे त्रिका॰।

तमालिनी स्त्री तमालवृक्षाः बहवः सन्त्यत्र पुष्करा॰ देशे इनि ङीप्। १तमोलिप्तदेशे (तमलुक) हेम॰। तमालाकृतियुक्तपत्रत्वात् २भूम्यामलक्यां राजनि॰।

तमाली स्त्री तम–कालन् गौरा॰ ङीप्। १ताम्रवल्ल्यां (पान) २वरुणवृक्षे च राजनि॰।

तमि(मी) स्त्री॰ तम–इन् वा ङीप्। १रात्रौ अमरः। "स तमीं तमोभिरभिगम्य ततान्" माघः। २मोहे च तमिसीचिः।

तमिषीचि स्त्री तमिं मोहं सिञ्चति सिच–इन् संज्ञायां वत्वं पृषो॰ दीर्घः। १अप्सरोभेदे। "याः कृत्याकामिनी भवोऽस्तकाम्या भवोस्तवः। ताभ्यो गन्धर्वपत्नीभ्योऽप्सरोभ्योऽकरं नमः" अथ॰ २।२।५ २वरुणवृक्षे स्त्री॰ "निरवधन् तमिषीचीरभैषुः" ऋ॰ ५।४५।११। "तमिषीचीवसवत्सः" भा॰। छान्दसः अतः षत्वम्।

तमिस्र न॰ तमोऽस्त्यत्र ज्योत्स्नादि॰ नि॰ तमिस्रा रात्रिरात्रमयत्वेनास्त्यस्य अच् वा। १अन्धकारे २क्रोधे च मेदि॰। ३तमःप्रधानरात्रौ स्त्री अमरः ४दर्शरात्रौ वाचस्पतिः। ५अन्धकारततौ स्त्री मेदि॰। "सूर्ये तपत्यावरणाय दृष्टेः कल्पेत लोकस्य कथं तमिस्रा" रघुः। "अनभिज्ञास्तमिस्राणां दुर्दिनेष्वभिसारिकाः" कुमा॰ "उज्झती शुचमिवाशु तमिस्रा" किरा॰।

तमिस्रपक्ष पु॰ तमिस्रास्त्यस्य अच् तादृशः पक्षः। कृष्णपक्षे "तमिस्रपक्षत्रुटिकूटभक्षितम्" नैष॰। "तमिस्रपक्षस्य तिथौ भृगोः सुतः" ह॰ स॰ ८अ॰। "प्राचेतसाषाढ तमिस्रपक्षे अपाकरेणोपगतं सभीक्ष्य" २४अ॰। [स्त्रभेदे।

तमुष्टुहीय न॰ तमु ष्टुहि इत्यादिकर्वर्णविशिष्ट प्रष्टत्तः गह्वा॰ छ।

तमेरु त्रि॰ ताम्यति तम–एरु। ग्लानियुक्ते "अतमेरुर्यजमानस्य प्रजा भूयात्" यजु॰ १।२३ "अपो यज्ञहेतुः पुरोडाशः अतमेरुर्भूयात्। तसु ग्लानौ ताम्यतीति तमेरुः औणादिक एरुप्रत्ययः न तमेरुः अतमेरुः। भवत्प्रसादेन ग्लानिरहितो भवतु। यजमानस्य प्रजा पुत्रपौत्रादिः अतमेरुर्ग्लानिरहिता भूयात् यजमानस्य प्रजायाः कदापि दुःखं माभूदित्यर्थः" वेददी॰।

तमोघ्न पु॰ तमोऽन्धकारं मोहमज्ञानं वा हन्ति हन–टक्। १सूर्य्ये, २वह्नौ, ३चन्द्रे, ४बोधे, ५विष्णौ, ६शिवे च मेदि॰। मनुष्यकर्तृके तु न टक् किन्तु अण्। तमोघात अमनुष्ये तमोनाशके त्रि॰ तत्र सूर्य्ये "आशुगामी तमोघ्नश्च हरिदश्वश्च कीर्त्त्यसे" भा॰ व॰ ३ अ॰। "यथा तमांस्यभ्युदितस्तमोघ्नः पूर्वां प्रतिज्ञां समवाप्य वीरः" भा॰ द्रो॰ १४६ अ॰। [कीटे शब्दरत्ना॰।

तमोज्योतिस् पु॰ तमसि अन्धकारे ज्योतिरस्य। खद्योते

तमोनुद् पु॰ तमोनुदति अपनयति नुद-क्विप्। १सूर्य्ये २चन्द्रे ३वह्नौ ४दीपे च शब्दरत्ना॰ ५अन्धकारनाशके त्रि॰ "एवमुक्त्वा सदाऽग्निर्वै तमोनुदभवत्सखी" भा॰आ॰ १५६अ॰।

तमोनुद त्रि॰ तमोऽज्ञानमन्धकारं वा नुदति नुद–क। १अन्धकारनाशके २अज्ञाननाशके ३ईश्वरे पु॰। "वायोरपि विकुर्वाणात् विरोचिष्णु तमोनुदम्" भक्ता-भूतादि वृत्तौजाः प्रादुरासीत्तमोनुदः" मनुः।

तमोऽपह पु॰ तमोऽपहन्ति अप+हन–ड। १सूर्य्ये २चन्द्रे ३वह्नौ ४बोधे च मेदि॰। ५तमोनाशकमात्रे प्रदीपादौ त्रि॰ "पचते हि तमोऽपहं शुक्रः" माघः। "इमं तमोऽपहं लेभे गतं ज्योतिरिवौषधिः" रघुः। ६मोहनाशके "धाम-भाजिव तमोऽपहारिणः" किरा॰। बुद्धेरज्ञाननाशकत्वात् तथात्वम् "तमाशानं धिया नश्येत्" वेदान्तका॰।

तमोभिद् पु॰ तमो भिनत्ति भिद–क्विप्। १आवरतमोभेदके खद्योते शब्दर॰ २तमोभेदकमात्रे त्रि॰ च। तमोभिदोऽप्यत्रार्थे त्रि॰।

तमोमणि पु॰ तमसि मणिरिव। १खद्योते त्रिका॰। २गोमेदके मणौ राजनि॰।

तमोमय त्रि॰ तमआत्मकम् तमःप्रचुरं वा तमस्+मयट्। १अन्धकारात्मके २अज्ञानात्मके ३तमःप्रचुरे च। ४राहौ पु॰ "तमोमयं वै हिकेयाख्यम्" ह॰ व॰ ५अ॰। राहोश्च यथा तमोरूपत्वं तथा अशुभशब्दे ४८पृ॰ उक्तम्। "विप्रबजीतनः कायं नाभिनन्द् तमोमयम्" भाग॰ ३। २०।२२। तमोमयमन्धकारप्रचुरं रात्रिरूपं कायमित्यर्थः।

तमोऽरि पु॰ ६त॰। १सूर्य्ये २चन्द्रे ३वह्नौ ४ज्ञाने च "तमोऽरिविम्बप्रतिविम्बधारी करात कान्ते। पवनाशनाशः" सुन्दरसमस्तापूरणम्। तमःशत्रु प्रश्नतयोऽप्यत्र।

तमोलिप्ती स्त्री तमसाऽल्पं लिप्यते स्म कर्मणोपपदे लिप–क्त ङीप्। देशभेदे। (तमलुक) शब्दरत्ना॰।

तमोविकार पु॰ ६त॰। तमसो विकारे निद्रालस्यादौ तमःशब्दे दृश्यम्। तमसैव विकारो यस्य। २रोगे राजनि॰। ३तमिस्त्रारात्रौ शब्दार्थचि॰।

तमोवृध् त्रि॰ तमसि शार्व्वरे, तमसा आवरकेणाज्ञानेन वा वर्द्धते वृध–क्विप् ७त॰ ३त॰ वा। १तमसि रात्रौ वर्त्तमाने प्रचुरसञ्चारिणि राक्षसादौ। "व्यर्पयतं तमसा तमोवृधः" ऋ॰ ७।१४०।१। २अज्ञानवृद्धे च।

तमोहन् त्रि॰ तमोहन्ति हन–क्विप्। अज्ञाननाशके "ज्योतीरथं शुक्रवर्णं तमोहनम्" ऋ॰ १।१४०।१। तमोहन्तरि २सूर्य्ये ३चन्द्रे च "तमोहा यदि पापेन लभेषेव हि जीवितः" ज्यो॰ त॰।

तमोहर त्रि॰ तमोहरति हृ–अच् ६त॰। १अन्धकारनाशके २अज्ञाननाशके च ३सूर्य्ये ४चन्द्रे च पु॰शब्दर॰ "निर्गुणं वामभागे च सव्यभागेऽद्भुता निजा। मध्ये नाथ स्वयं ज्योतिस्तज्ज्योतिर्मे तमोहरम्" शब्दार्थचि॰ धृतवाक्यम्

तम्पा(म्बा) तम्प–अच् पृषो॰ वा। सौरभेय्याम् हेमच॰।

तम्ब गतौ भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट्। तम्बति अतम्बीत्। ततम्ब

तम्बिका स्त्री तम्ब–ण्वुल् टाप् कापि अत इत्वम्। सौरभेय्यां हेमच॰।

तम्बीर पु॰ तम्ब–बा॰ ईरन्। "बली राज्यन्तगोऽभ्यर्थगामी दीप्तांशकैर्युतः। दत्तेऽभ्यत्रौ कार्यं करस्तम्बीरोऽन्य-कार्ययोः" नी॰ ता॰ उक्ते योगभेदे।

तम्र त्रि॰ ताम्यत्यनेन तम–करणे र। ग्लानिसाधने "प्रतम्रा अवपत्तमांसि" ऋ॰ १०।७३।५। [तेने।

तय गतौ रक्षणे च भ्वा॰ आ॰ सक॰ सेट्। तयते अतयिष्ट-

तर पु॰ तॄ–भावे अप्। १तरणे "पणं यानं तरे दाप्यं पौरुषोऽर्द्धपणं तरे" "ब्राह्मणा लिङ्गिनश्चैव न दाप्यास्ते पणं तरे" मनुः कर्त्तरि अप्। २अग्नौ पु॰ मेदि॰। तरत्यनेन करणे अप्। ३आतरे पण्यादौ। "दीर्घाध्वनि यथादेशं यथाकालं तरो भवेत्" मनुः।

तरक्षु पु॰ तरं बलं मार्गं वा क्षिणोति क्षिण्–डु। मृगादने चुपव्याघ्रे अमरः। "आ कृष्णकर्णी गर्दभस्तर-क्षुस्ते रक्षसामिन्द्राय" यजु॰ २४।४०। यज्ञभेदे राज-सिन्द्रदेवतापशुकथनम्। "तरक्षूक्षपागरान्" हरिवं॰ १६५ अ॰।

तरङ्ग पु॰ तॄ–अङ्गच्। (ढेउ) जले वायुना जलस्य यत्रा-यनेन तिर्य्यगूर्द्ध्वादिभ्रमणे अमरः। "गभीरपोत्थेन तरङ्ग-लेखा" रघुः २वस्त्रे ३हयादीनां उत्प्लवने उणादि॰। ततः तारका॰ इतच् तरङ्गित जाततरङ्गे त्रि॰। "साग-

रप्रतिमं घोरं वाहनोर्मितरङ्गितम्” भा॰ भी॰ ८८अ॰। पुष्करा॰ देशे इनि ङीप् तरङ्गिन् तरङ्गयुक्तदेशे त्रि॰। नद्यां स्त्री ङीप्।

तरङ्गिणी स्त्री तरङ्ग+पुष्करा॰ नदी रूपदेशे इनि ङीप्। नद्याम् अमरः। “तरङ्गिणीवेणिरिवायता भुवः” माघः। “गजवाजिमनुष्याणां शोणितानां तरङ्गिणी” भा॰ भी॰ ६४ अ॰।

तरङ्गित त्रि॰ तरङ्गः संजातोऽस्य तार॰ इतच्। १जाततरङ्गे २चञ्चले च। तरङ्गशब्दे उदा॰ दृश्यम्।

तरण पु॰ तॄ—करणे कर्मणि भावे वा ल्युट्। १प्लवे (भेला) २स्वर्गे। ३प्लवने ४देशान्तरगमने ५पारगमने च न॰ शब्दार्थचि॰ “भवति भवार्णवतरणे नौका” मोहमुद्गरः। “स्वनदीतरणावर्षणानेध्यदर्शनप्रयाणेषु तु यत्नात् कालद्रव्यैकार्थत्वात्” कात्या॰ श्रौ॰ १।७।१२

तरणि पु॰ तॄ—अनि। १सूर्य्ये, २भेलके, ३अर्कवृक्षे, च अमरः ४किरणे हेमच॰ ६ताम्रे च। ७नौकायां, ८घृतकुमार्य्याम् स्त्री मेदि॰। वा ङीप् नौकायां ९तारके १०शीघ्रगन्तरि त्रि॰। “येवा पूर्षु तरणीन् यो वहन्ति” ऋ॰ ७।६७।८। “तरणीस्तारकान् शीघ्रगन्तॄन् वा” भा॰ ११गन्तुतीर्ष्यं वर्त्तमाने “प्रतुद तरणिर्भव” ऋ॰ ३।४८।२ गन्तुतीर्ष्यं वर्त्तते इति तरणिः” भा॰ “सोऽयं व्याकरणार्णवैकतरणिः” बोपदेवः।

तरणिपोत पु॰ तरणेः पोत इव। काष्ठाम्बुवाहिन्यां जटा॰।

तरणिरत्न न॰ तरणिप्रियं रत्नम्। सूर्य्यप्रिये १माणिक्ये राजनि॰ तरणिमणिप्रभृतयोऽप्यत्र पद्मरागशब्दे २७६२पृ॰ दृश्यम्

तरणी स्त्री तरत्यनया तॄ-करणे ल्युट् ङीप्। १नौकायां शब्दरत्ना॰ २पद्मचारिणीलतायां शब्दच॰। ३घृतकुमार्य्यां राजनि॰।

तरण्ड पु॰न॰। तॄ-अण्डच्। १वडिशीसूत्रबन्धनकाष्ठे,(फप) २प्लवे पु॰। ३नौकायां स्त्री मेदि॰ स्त्रीत्वपक्षे गौ॰ ङीप्। ४कुम्भतुम्बीरण्डादिकृतप्लवे शब्दरत्ना॰ ५देशभेदे पु॰ शब्दर॰।

तरण्डक न॰ तरण्ड+संज्ञायां कन्। तीर्थभेदे “ततो गच्छेत राजेन्द्र ! द्वारपालं तरण्डकम्। तत्र तीर्थं सरस्वत्यां यक्षेन्द्रस्य महात्मनः” भा॰ व॰ ८३ अ॰। २वडिशसूत्रमध्यबद्धलघुकाष्ठभेदे (फाता) न॰। “संसारसागरावर्त्तपतज्जन्तुतरण्डकम्” काशीख॰ ११ अ॰। ३नौकायां स्त्री गौरा॰ ङीप शब्दरत्ना॰।

तरण्डपादा स्त्री तरण्ड एव पाद इव तरणहेतुत्वात् यस्याः। नौकाभेदे शब्दरत्ना॰।

तरण्य तरण गतौ कण्ड्वा॰ यक् भ्वा॰ प॰ सक॰ सेट्। तरण्यति अतरण्यीत् अतरण्यीत्।

तरत्सम त्रि॰ तरत्समेत्यादि कृचः सन्त्यत्र अच्। पावमानसूक्तान्तर्गते सूक्तभेदे तरत्समन्दीयशब्दे दृश्यम्। “शुद्धवत्योऽथ कुष्माण्ड्यः पावमान्यस्तरत्समाः” हेमाद्रि श्राद्धकल्पधृतवाक्यम्।

तरत्समन्दीय न॰ पावमानसूक्तान्तर्गते सूक्तभेदे। “जपंस्तरत्समन्दीयं पूयते मानवस्त्र्यहात्” मनुः। “तरत्समन्दीदीवतीत्येताः चतस्र ऋचोजपन्” कुल्लू॰। तास्र ऋचः ऋ॰ ९।५८।१ प्रभृतयश्चतस्रः।

तरतम त्रि॰ तरेति तमेति प्रत्ययार्थौ बोध्यतयाऽस्त्यत्र अच्। न्यूनाधिकभावेन वर्त्तमाने तरतमौ हि प्रत्ययौ न्यूनाधिकभावबोधकाविति तदर्थकत्वादस्य तथात्वम्। “तरतमयोगयुक्तांश्च भावानतिसृज्यानतिसृज्यानत्युग्रानतिशीतानित्येवमादीन् विवर्जयेत्” सुश्रु॰। तस्य भावः ष्यञ्। तारतम्य न्यूनाधिकभावे न॰ “तारतम्येन वर्त्तमानः” शा॰ भा॰।

तरद स्त्री तॄ—करणे अदि। १प्लवे भेलके। कर्त्तरि अदि। २कारण्डवखगे च मेदि॰।

तरदी स्त्री तरेण तरणेन दीयते खण्ड्यते दो—खण्डने घञर्थे क गौरा॰ ङीष्। कण्टकयुक्तवृक्षभेदे। राजनि॰। “तरदी मधुरा तिक्ता गुर्वी बल्या कफापहा” राजनि॰। टाप् तरदाप्यत्र तरटीति पाठान्तरम्।

तरहटी स्त्री पक्वान्नभेदे “घृतेन मर्दितां दृप्ता फेनिका मेलयेत्ततः। विधाय वटिकास्तस्या घृते मन्दाग्निना पचेत्। प्रक्षिप्ताः खण्डपाकेन कर्पूरेण विमिश्रयेत्। तत एताः समरिचास्तरहट्यस्तु ताः स्मृताः। बल्या पुष्टीकरी हृद्या हृष्या पित्तानिलापहा। सुस्निग्धा कफदा ऽत्यर्थं किञ्चित् सन्धानकारिता” शब्दार्थचि॰ वाक्यम्।

तरन्त पु॰ तॄ-झच्। १समुद्रे, २प्लवे, ३भत्ते, ४राक्षसे च ५नौकायां स्त्री गौरा॰ ङीष्। उणादिको॰।

तरन्तुक न॰ कुरुक्षेत्रस्थानभेदे। “तरन्तुकारन्तुकयोर्यदन्तरं रामह्रदानां च मचक्रुकस्य च। एतत् कुरुक्षेत्रसमन्तपञ्चकं पितामहस्योत्तरवेदिरुच्यते” भा॰ व॰ ८३४ अ॰।

तरपण्य न॰ तरस्य नद्यादिपारयानस्य पण्यं मूल्यम्। नद्यादेः पारयानार्थं देये मूल्ये आतरे (भाड़ा) अमरः।

तरवालिका स्त्री करपालिका+पृषो०। खड्गभेदे हेमच०।

तरम्बुज न० मधुजलके फलभेदे कालिङ्गशब्दे २९७ पृ० तद्गुणादि दृश्यम्।
"अयि हे भामि भद्रेयानि! पौर्णमास्यां निशार्द्धके। तृष्णातुरा महाकाली भ्रमन्ती पितृकानने। तज्ज्ञात्वा ब्रह्मणा तस्यै फलं दत्तं तरम्बुजम्। तत्फलभक्षणात्तृप्ता वरदापि हरप्रिया। यो मे दद्यात् फलं रम्यं स चिरायुश्चतुर्युगम्"। उत्तरकामाख्यातन्त्रम्।

तरल पु० तॄ–अलच्। १हारमध्यस्थे मणौ, अमरः २हारे, ३तले मेदि०। ४चपले, ५कामुके, ६विस्तीर्णे, ७भास्वरे, ८मध्यशून्ये-द्रव्ये, ९द्रवीभूते पदार्थे च त्रि० हेमच०। १२हीरके रत्ने १०यवाग्वाम्, ११सुरायाञ्च स्त्री भरतः। तत्र भास्वरे "तारावितानतरला इव यान्त्यवल्यः" किरा० "व्याधानुधाव्यमानतरलतारावलगा" काद०। "उत्फल्लिताक्षि! तरले" सा० द०। "तारापतिस्तरलविद्युदिवाभ्रवृन्दम्" रघुः। "वैरायितारस्तरलाः" माघः। हारमध्यमणौ "प्रवालमुक्तास्तरलाश्च हाराः" भा० क० ६४अ० १४ अ०। "हारांस्तरलविन्नांश्च सर्वभाषाविभूषिताः" हरिवं० १५२ अ०। भृशा० अभूततद्भावे क्यङ्। तरलायते "तथापि तरलायते चेतः" उद्भटः।

तरललोचना स्त्री तरलं चञ्चलं लोचनं यस्याः। चञ्चलनयनायां स्त्रियां हेमच० २चञ्चलनेत्रयुक्तमात्रे त्रि० कर्म०। ३चञ्चले नेत्रे न०।

तरलित त्रि० तरल इवाचरति तरलं करोति तरल+क्विप्-णिच् वा क्त। १आन्दोलिते, २कम्पिते, ३धूते, ४लुलिते च हेम०।

तरवारि पु० तरं शत्रूणां गतिं वारयति वृ–णिच्–इन्। खड्गभेदे। (तरवार) इति भाषा। हेमच० असिशब्दे ५५१पृ० तल्लक्षणादिकमुक्तं युक्तिकल्पतरौ च विशेष उक्तो यथा "अङ्गं रूपं तथा जातिर्नेत्रारिष्टे च भूमिका। ध्वनिर्मानमिति प्रोक्तं खड्गज्ञानाष्टकं शुभम्। अभिन्ने दृश्यते यादृक् विभिन्ने घटिते तथा। यदेव दृश्यते चिह्नं तदङ्गं संप्रचक्षते। नीलवर्णादिकं खड्गे रूपमित्यभिधीयते। तेनैव यत् प्रतीतं स्यात् तज्जातिरिति गद्यते। अङ्गातिरिक्तं यज्जातिलक्ष्माङ्गालोपसूचकम्। तन्नेत्रमिति जानीयात् खड्गे खड्गविशारदाः। अङ्गातिरिक्तं खड्गादि यच्छुभालोपसूचकम्। तदरिष्टमिति प्राहुर्भूमिरङ्गादिधारणम्। यः खड्गे जायते शब्दो दण्डदन्तादिना हते। स ध्वनिस्तुलना मानं ज्ञानमष्टविधन्त्विदम्। पञ्चाद्या निपुणैः खड्गे ज्ञायन्तेऽपि कृत्रिमाः। अन्त्यावकृत्रिमौ ज्ञेयौ तावेव सहजाविति। शतमङ्गानि चत्वारि रूपाणि जातयस्तथा। त्रिंशन्नेत्राणि जानीयादरिष्टानां तथैव च। भूमिश्च द्विविधा ज्ञेया ध्वनिरष्टविधो मतः। मानन्तु द्विविधं प्रोक्तमित्येषां संग्रहो मतः"। खड्गस्य शताङ्गनामानि लौहार्णवे "हृष्यस्वर्णगजोरुवृकदमनस्पृताङ्गकण्टारुणधेतामोजगदातिवामनकषायन्धिस्थिरातैत्तिराः। मालाजीवकषट्पदोर्ध्वमरिचश्यामाम्बवर्हिस्तनचौद्रबुद्रकमणिकातुषयवप्रोहिङ्गुमाषसर्षपाः। सिंहीतण्डुलगोशिराशिवनखश्याहालिकेशोपलक्रोष्टीकाकमाषपत्रतुवरीविम्बीफलीसर्षपाः। नीलीरक्तवचारसोमसुमनाजिह्वीशमीरोहितप्रोष्ठीमारिषभार्गवीक्षुरतडिन्मेघाद्रिगुञ्जाशराः। दूर्वाविल्वमसूरटुण्टुकमठीमार्जारिकाकेतकीमूर्वावज्रकशायचम्पकबलाश्यपोधवंशासनाः। ज्योतीजालपीपिलिकानलरजःकुष्माण्डरोमस्नुहीकर्कन्धूबकुलारनालमहिषस्वर्जुवक्रा इति। प्रोक्ता लौहविशारदेन मुनिना खड्गस्य भेदाः क्रमात्"। तस्य चत्वारि रूपाणि। "नीलः कृष्णश्च पिङ्गश्च धूम्रश्चेति चतुर्विधः। वर्णप्रकर्षः खड्गानां कथितो मुनिपुङ्गवैः"। चतस्रो जातयः। "ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्चेति चतुर्विधः। जातिभेदे विनिर्दिष्टः खड्गानां मुनिपुङ्गवैः"। त्रिंशन्नेत्राणि। "चक्रं पद्मं गदा शङ्खो डमरुश्च तुरङ्गमः। छत्रं पताका वीणा च मत्स्यश्चिह्नध्वजेन्द्रयः। कुम्भः शूलश्च शार्दूलः सिंहः सिंहासनं गजः। हंसो मयूरो जिह्वा च दमनः खड्ग एव च। तुलिका चामरं शैलः पुष्पमाला भुजङ्गमः। त्रिंशदेतानि नेत्राणि खड्गानां कथितानि वै"। त्रिंशदरिष्टानि "छिद्रं काकपदं रेखाभिन्नं भेकश्च मूषिकः। विडालः शर्करा नीली मशको भङ्गसूचिके। त्रिविन्दुः कालिका दारी कपोतः काक एव च। खर्परः शकली क्रोडी कुशपत्रकजालिके। करालकङ्कचञ्चूरश्वकृष्णपक्षत्रिलकम्। वातूलं षड्गिणाख्यञ्च मुनिना तत्त्ववेदिना। प्रोक्तान्येतान्यरिष्टानि खड्गानां त्रिंशदेव हि"। द्विविधा भूमिः "दिव्यभौमविभागेन भूमिस्तु द्विविधा भवेत्"। अष्टधा ध्वनिः। "हंसकांस्याभ्रकानां काकतन्त्रीखरात्मनाम्। ध्वनयोऽष्टविधाः प्रोक्ता नागार्जुन

मुनेर्मताः"। द्विविधं मानम्। "उत्तमाधमभेदेन मानं तद्द्विविधं भवेत्। इति प्रोक्तानि लक्षाणि खड्गानां ज्ञानहेतवे। एतानि तत्त्वतो ज्ञात्वा भवेन्नृपतिपूजितः" खड्गाध्यायः। "तत्र प्रथमतोऽङ्गानां लक्षणानि निबोधत"। लौहदीपे "पद्मपत्रसमा भूमिरङ्कं श्वेतं प्रतीयते। अर्घं तत्तु महामूल्यं पद्मवज्रमुदाहृतम्। एष खड्गवरो दद्याल्लक्ष्मीमायुर्यशो बलम् १। स्वर्णरेखावली तन्वी यद्भूमौ निकषोपमा। स्वर्णवज्रमिति प्राहुरायुर्लक्ष्मीजयप्रदम् २। गजशुण्डाकृतिर्भूमौ कृष्णावामाङ्कसम्भवः। गजवज्रमिति प्राहुरत्नस्पर्शे तु तद्विदेत्। ज्वरादिव्याधिशमनं तस्य प्रक्षालनाम्भसा। अपि क्षीणोऽपि भूपालस्तद्धीयीत साधयेन्महीम् ३। एरण्डबीजप्रतिममङ्कं भूमिः सितेतरा। एरण्डकमिदं नाम्ना शत्रुदर्पणहरः। एतस्य स्पर्शमात्रेण नरः सद्यो विमुच्यते। भट्टिमास्त्रमिदं वज्रं केचिदाहुर्मनीषिणः ४। अङ्कं दमनपत्राभं खड्गे यस्मिन् प्रतीयते। विद्याद्दमनवज्रं तज्ज्ञेयं द्विविधं बुधैः। नीला शुभ्रा भवेद्भूमिस्तत्र नीला गरीयसी। तस्मिन् पर्युषितं तोयं गन्धे दमनकोपमम्। तत्प्रभावान्महीपालः कृत्स्नां पृथ्वीं हि साधयेत्" ५। शार्ङ्गधरीये "एका सूक्ष्मा सिता रेखा भूमिर्नीला दृढा यदि। सूक्ष्माङ्कमङ्कं वज्रं तद्विद्याल्लक्ष्मीयशःप्रदम्। एतत्कृते भवेच्छोषः सूक्ष्मचिरतरस्थितिः। एतं महात्मकपरे वदन्ति खड्गकोविदाः ६। घटायां दृश्यते भूमौ अङ्कश्च प्रतिबिम्बितम्। अङ्कवज्रं भवेत्तस्य द्विधा भूमिः सिताऽसिता ७। लौहप्रदीपे "निरङ्कं पद्मपत्राभमीषन्नृपमणिनिभञ्च यत्। दुर्लभं तन्महामूल्यं लौहलौहं प्रचक्षते। कृष्णा भूमिर्भवेद्यस्य पीता वज्राङ्कसंकुला। कृष्णवज्रमिति प्राहुस्तत्कृते मोह उच्यते। कृष्णा भूमिः शुकशोभन्नीभञ्च लाङ्गलकृतम्। लाङ्गलीवज्रकं विद्यात् कालसंत्रमथापरे ८। परमं कुम्भमूर्ध्नेदङ्कं भूमिः सितेतरा। पद्मास्त्रमिदं वज्रं शत्रुदर्पनिषूदनम्। यस्यां शुभस्पर्शमात्रेण वह्निरूपां वहेत् शिखाम् तस्य स्पर्शनमात्रेण यत्नकोपः स्फुटेदिति। दुर्लभं तन्महास्त्रं प्राज्ञैः कुत्रापि लभ्यते। तस्याञ्जनमहत्त्वस्य रिपून् नाशयति ध्रुवम् ९। श्वेताऽसिता यदा रेखा आमूलाग्रमवस्थिताः। श्वेताङ्कमिति तद्विद्यादृयशोलक्ष्मीबलप्रदम् १०। अम्भोजदलसङ्काशमङ्कं भूमिः सितेतरा। अम्भोजवज्रं तज्ज्ञेयं कथितं मुनिपुङ्गवैः ११। अङ्कं यस्य गदाकारं भूमिश्चैव सितेतरा। गदावज्रमिदं ब्रूयात् तत्कृते शूलसम्भवः १२। अङ्कं कृष्णतिलाकारं भूमिश्चैव सिताऽसिता। तिलवज्रमिदं ज्ञेयं लक्ष्मीबलयशःप्रदम्। तत्कृते तिलतैलाभा यथा प्रपद्यतेऽधिकम् १३। धूम्रवर्णा भवेद्भूमिरङ्कं वह्निशिखोपमम्। अग्निवज्रमिदं ज्ञेयं शत्रूणां दाहकारकम्। अत्र शीतोदकं न्यस्तं तप्तं भवति च क्षणात्। गात्रे यस्य भवेद् यस्तु तथा स्पर्शात् संक्रमात्। तत्कृते बलवान् दाहो दग्धवच्च व्रणो भवेत्। एतत् परमभाग्येन लभ्यते धरणीतले १४। भूमिः सिताऽसिता यापि अङ्कश्चेत् पिप्पलीप्रभम्। कणावज्रमिदं ज्ञेयमन्तर्दाहस्तु तत्कृते १५। कृष्णा भूमिर्यदीयाङ्गे दृश्यते ग्रन्थिसञ्चयः। ग्रन्थिवज्रमिदं ज्ञेयं वैरिपक्षविनाशनम्। तत्कृते बलवान् दाहस्तृष्णा च ज्वर एव च १६। माषपर्णीदलाकारमङ्कं कृष्णासिपुत्रिका। स्थिरावज्रमिदं प्राहुस्तत्कृते वेपथुर्भवेत् १७। यदा तित्तिरिपक्षाभमङ्कं भूमिः सितेतरा। एतत्तित्तिरिवज्रं स्यात् तत्कृते बलधैर्यकम् १८। वनमालासमा यस्मिन् माला खड्गे प्रदृश्यते। मालाङ्कवज्रं तद्विद्यात्तत्तोयं गन्धवद्भवेत्। अत्र तप्तोदकं न्यस्तं शीतं भवति तत्क्षणात्। एष दाहपरीतानामतिपित्तहतात्मनाम्। भवेत् परमभैषज्यं भाग्येनैतद्धि लभ्यते १९। यदा जीवकसङ्काशमङ्कं भूमिः सिताऽसिता। एतज्जीवकवज्रं स्यात् तत्कृते तत्क्षणाज्ज्वरः २०। भूमिः सिताऽसिता चेत् स्यादङ्कं भ्रमराभमिष्यते। तत्र चेन्मधु विन्यस्तं शोषमाप्नोति केवलम्। एतद्भ्रमरवज्रं स्यात्तत्कृते स्याद्विसूचिका २१। शार्ङ्गं कपिलाभासमङ्कं यस्मिन् प्रतीयते। शार्ङ्गवज्रमिदं प्राहुर्विषवेगनिषूदनम्"। लौहप्रदीपे "शार्ङ्गं कपिलाभासमङ्कं यस्मिन् प्रतीयते। शार्ङ्गवाङ्कन्तु तद्विद्यात् सर्वं नश्याऽहिनाशनम् २२। अङ्कं मरीचसङ्काशं भवेद्भूमिः सितेतरा। मरिचाङ्कमिदं वज्रं तत्कृते कटुरक्तता। तत्प्रक्षालननीरेण नश्यन्ति पीनसादयः २३। यदा सर्पफणाकारमङ्कं भूमिस्तु निर्मला। भुजङ्गवज्रं तद्विद्यात्तत्कृते विषवद्रुजा।

तस्य स्पर्शनमात्रेण भेकः प्राणैर्विमुच्यते। एकस्यास्य प्रसादेन क्वत्स्नां शास्ति महीं नृपः २४। यदाऽश्वखुर-सङ्काशमङ्कं भूमिस्तु निर्मला। अश्वाङ्कमिति तं विद्यात् खड्गं परमदुर्लभम्। तस्य संयोगमात्रेण वाजी-मन्दोऽपि धावति। तस्य क्षालनतोयेन हयानां रोग-नाशनम्। एतद्यते यत्र मूर्च्छा दाहश्च भ्रम एव च २५। मयूरपिच्छसङ्काशमङ्कं भूमिः सितेतरा। बर्हाङ्कमिति तं विद्यात्तद्यते शान्तिरिष्यते। सर्पाणा-मिह सर्वेषामस्य स्पर्शाद्विषघ्नता। एतदेव नृपतिभि-र्भोग्यैः सुलाभि लभ्यते २६। भूमिरञ्जनसङ्काशा-धारा चास्य सिता भवेत्। अञ्जनाख्यमिदं प्रायः सर्व-दैवोपलभ्यते"। लौहप्रदीपे "धारा शुभ्रा भवे-द्यस्य भूमिः कज्जलसन्निभा। कृष्णाङ्केंचितं चापि विद्यात् कज्जलवज्रकम्। मधुवर्णसमा भूमिरङ्कं वा मधुबिन्दुवत्। क्षौद्राख्यमिति जानीयात् जय-लक्ष्मीयशःप्रदम्"। शार्ङ्गधरीये "भिन्नकायो भवेद्यस्य रात्रिन्दिवविशेषितः। मधुरो मधुवर्णाभः स खड्गो देववल्लभः। विशेषाशाल रक्षन्ति सततं मक्षिकादयः"। "आलीनकोषिका यस्य कुन्राङ्कं कुण्डलीकृतम्। कुन्दपज्रकनामानं प्राह नागार्जुनो मुनिः। इदं कुण्डलवज्रं प्राह लौहार्णवे मुनिः। अस्य घातेषु बलवान् दाहो मदविशेषितः २९। यदङ्कं मक्षिकाकारं भूमिश्चैव सिताऽसिता। स्नेहं गृध्रति चैवास्य मक्षिकाङ्कं तमादिशेत् ३०। अङ्कं यदा तृणाकारं या च भूमिः सिताऽसिता। तृणवज्र-मिदं ख्यातं प्राह नागार्जुनो मुनिः ३१। अङ्कं यव-फलाकारं भूमिः कृष्णा सिता तथा। यवाङ्कमिति तं विद्यात्तत्स्पर्शे वणुसम्भवः। एष खड्गाधम-स्त्याज्यो यदीच्छेद्भूतिमात्मनः ३२। अङ्कं व्रीहि-प्रसूनाभं भूमिर्धूम्रा यदि ऽतिरक्। तद्व्रीहिवज्रं जानीयात्सम्पूर्णा भयवर्द्धनम् ३३। अतसीफलसङ्काश-मङ्कं भूमिः सिताऽसिता। अतसीवज्रमाख्यातं तद्यते शिरसोव्यथा ३४। यदा सर्षपबीजाभमङ्कं भूमिः सिताऽसिता। खरधारः खरस्पर्शः सर्षपाङ्कः सु-दुर्लभः ३५। सिंहाकारं भवेद्यस्य भूमिर्यस्य सिताऽसिता। सिंहीवज्रन्तु तद्विद्यात्तद्यते प्रभवेश्वरः। एतत्क्षालन-तोयेन कासरोगापनाशनम् ३६। अङ्कं तण्डुल-सङ्काशं भूमिर्धूम्रा सिताऽसिता। तण्डुलाङ्कमिमं विद्यायशःश्रीवर्द्धनम्। एतत्पर्युषितं तोयं तण्डुलोदकसन्निभम्। अस्य प्रभावान्मनुजो भर्तुर्हि लभते प्रियम् ३७। अङ्कस्तु गोखुराकारं भूमि-राघातनिःसृता। खड्गाधममिदं विद्याल्लोहजं नाम नामतः ३८। स्थूला दीर्घाः सिराः कृष्णा भूमि-श्चैव सिताऽसिता। सिराङ्कमिति तं ब्रूयादेनं खड्गाधमं बुधाः ३९। शिवलिङ्गाकृतिश्चाङ्के धारा-चैव सिताऽथवा। शिवाङ्कमिति तं ब्रूयाच्छत्रुपक्ष-निसूदनम् ४०। यदा व्याघ्रनखाकारमङ्कं भूमिस्तु पिङ्गला। नखवज्रमिदं विद्यात् तद्यते भयधुर्भवेत्। एतदामिषसंस्पर्शात् प्रविशेत् स्वयमेव हि ४१। व्याह्र-पुच्छोपमन्त्वङ्कं भूमिर्धूम्रा खराकृतिः। व्याघ्राङ्कमिति जानीयाच्छत्रुवंशोपनाशनम्। अस्य स्पर्शनमात्रेण क्रोधनृमत्ता जहत्यस्तन् ४२। यदा मनुजनेत्राभ-मङ्कं भूमिः सिताऽसिता। नेत्राङ्कमिति जानीयात् संग्रामे विजयप्रदम्। एतत्क्षालनतोयेन नूनमन्धोऽपि पश्यति ४३। अङ्कं वैणवं यस्य भूमिर्धूम्रा सिताऽ-सिता। वैणाङ्कमिति जानीयात् क्लेशदुःखभया-पहम् ४४। निरङ्कं स्थूलप्रकृतिस्तपसाङ्कं विदुर्बुधाः। एतद्धि प्रायशो लोके दृश्यते द्विजसत्तम"। ४५। पद्म-पुराणे "निरङ्का निशिता धारा शाणे वह्निं वम-त्यपि। प्रोक्षीवज्रमिदं ज्ञेयं पृथिव्यां नातिदुर्लभम् ४६। अङ्कं काकपदाकारं भूमिराघातनिःसृता। एष खड्गाधमस्त्याज्यो काकाख्यो भूतिमिच्छता ४७। यदा कपालमङ्केषु दृश्यते स्पर्शतः खरम्। एतद्धि दुःख-जनकं कपालाङ्कं बुधस्त्यजेत् ४८। तन्वी पक्षा बलीतुल्या सुवर्णाङ्काऽसिपुत्रिका। पक्षवज्रकमाख्यातमा युर्वेदविदो जनाः"। लौहार्णवे "सुपर्णसन्निभा भूमिरङ्कं काले प्रतीयते। तत् पक्षवज्रं काकस्य सुपर्णमुपजायते ४९। तुवरीदलसङ्काशमङ्कं यस्मिन् प्रतीयते। तुवरीवज्रमाख्यातं तद्यते शिरसो भ्रमः। एष खड्गाधमस्त्याज्यो यदीच्छेज्जीवनं निजम् ५०। वेल्लीदलसमा भूमिरङ्कं बिल्वीफलोपमम्। बिल्वी-वज्रन्तु तद्विद्यात्तस्यार्त्तं तिलमुच्यते। पित्तश्लेष्मविका-राणां प्रशमाय प्रयुज्यते ५१। प्रियङ्गुसदृशन्त्वङ्कं भूमिश्च कपिलाकृतिः। फलीवज्रमिदं प्रोक्तं शाणे धूम्रं वमत्यपि ५२। अङ्कं सर्षपपुष्पाभं भूमिश्चैव सिताऽ-सिता। एतत् सर्षपवज्रं स्यात् शाणे वह्निं वमत्यपि।

अपि कुष्ठजिकां याति एतदत्यन्तशोभनम् । एतत्प्रसादात् क्षितिपः समस्तां साधयते महीम् ५३ । नीलीरससमा भूमिरङ्ग नीलीतरङ्गवत् । नीलीवज्रमिदं दृष्टं शाणे वह्निशिखां वमेत् । एष खड्गवरो नृणामरिष्टभयनाशनः ५४ । रक्तास्तिस्रो महारेखा भूमिश्चैव सिताऽसिता । रक्ताङ्गमिति जानीयाद्वैरिपक्षविनाशनम् । शाणेन यस्तु रक्तां वा नीलां वा वमते शिखाम् । रक्तस्पर्शनमात्रेण स्वयमेव निकृन्तति । क्षतेऽस्य रक्तं सुस्तृणा दारुणा जायते ५५ । अङ्गं वचादलसमं भूमिश्चैव सिताऽसिता । वचावज्रमिदं ज्ञेयं तत्क्षताहिविनाशनम् । एष खड्गवरो राज्ञा साधनीयः प्रयत्नतः ५६ । रसोनाङ्गसमं ह्यङ्गं भूमिश्चास्य दलोपमा । रसोनवज्रं जानीयात् शाणे वह्निं वमत्यपि । अस्य घायमतोयेन आमवातविनाशनम् ५७ । निरङ्गा निर्मला भूमिर्धारा तीक्ष्णा खरः स्वरः । सुषमा वज्रमेतत् स्यात् भुवि मात्यन्तदुर्लभम् ५८ । जिह्निनी सरणी दीर्घा यस्या रेखा सुविस्तरा । जिह्नीवज्रमिदं नाम सर्वकामार्थसाधनम् ५९ । अङ्गं शमीपत्रसमं भूमिर्धूम्रा सिताऽसिता । शमीवज्रमिदं ज्ञेयं शनैश्चरसुखावहम् । शाणेषु वमते वह्निं सहते वह्निपीडनम् ६० । रोहितमत्स्यकसदृशमङ्गं भूमिः सिताऽसिता वापि । धूम्रा गम्भीरस्वरयुक्ता धारा तीक्ष्णाऽसिता भवेद्रेखा । रोहिताख्यमिदं वज्रं सर्वारिष्टविनाशनम् । वह्निसंस्पर्शमात्रेण किञ्चिच्चिमिचिमायते । इत्ययं दुर्लभः खड्गो देवानामपि कथ्यते ६१ । मकरीवल्कलाकारमङ्गं भूमिः सिताऽसिता । मोक्षीवज्रमिदं मोक्षं न्यस्तं तरति वारिधिं । एष खड्गोत्तमो राज्ञां विपक्षकुलनाशकः । कदाचिल्लभ्यते भाग्यैर्लभ्यते तेन वै मही ६२ । अङ्गं मारिषपत्राभं भूमिः स्याद्विषमच्छविः । इत्ययं मारिषाङ्गः स्यात् पृथिव्यां नातिदुर्लभः ६३ । भृङ्गराजस्य पुष्पाभमङ्गं भूमिर्दलप्रभा । आघातं सहते नैव एष खड्गाधमो मतः ६४ । धारा तीक्ष्णा क्षुराकारा भूमिरङ्गविवर्जिता । आघातं सहते घोरं शाणे वह्निं वमत्यपि । क्षुराङ्गमिति जानीयात् पृथिव्यां नातिदुर्लभम् ६५ । निर्मला सरला भूमिर्भवेन्नैव कदा कदा । मन्दा तीव्रा भवेद्धारा तडिद्वज्रस्य लक्षणम् ६६ । नीलाञ्जनसमा भूमिरङ्गं जलतरङ्गवत् । मेघाङ्गमिति जानीयाच्छाणे शीतं भवत्यपि ।

एष खड्गाधमस्त्याज्यो यदीच्छेद्भूतिमात्मनः । भर्तुः प्रतापं भमवेद्रविबिम्बं यथा घनः ६७ । मन्दा धारा स्वरं गाढ़ा भूमिरङ्गविवर्जिता । पर्वताङ्गमिदं नाम सर्वत्रैवोपलभ्यते ६८ । अङ्गं गुञ्जाफलसमं भूमिर्नीलदलोपमा । गुञ्जावज्रमिदं पृष्ठं तप्तं भवति घर्षणे । शाणे सिन्दूरसङ्काशं रजोवमति चाद्भुतम् । एष खड्गवरो राज्ञा भाग्यदेशोपलभ्यते । अस्य प्रभावात्तन्नास्ति यन्न साधयते नृपः ६९ । अङ्गं तत्र शराकारं भूमिश्चैव सिताऽसिता । धारा तीक्ष्णा च वमति शाणे वह्निसमाः शिखाः । शरवज्रमिदं ज्ञेयं राज्ञां वाञ्छितसिद्धये ७० । दूर्व्वादलनिभा भूमिर्धारा तीक्ष्णा खरः स्वरः । शाणेन वमते वह्निं दूर्व्वावज्रं सुदुर्लभम् ७१ । अङ्गं बिल्वदलाकारं भूमिश्चैव सिताऽसिता । बिल्ववज्रमिदं शाणे नीलपीते वमेच्छिखे । एष खड्गवरः प्रोक्तः शत्रूणां कुलनाशनः ७२ । मत्सरदलसङ्काशा भूमिरङ्गं मत्सरवत् । मत्सराङ्गमिदं शाणे रजो वमति चाद्भुतम् ७३ । शणपुष्पनिभा रेखा दीर्घा भूमिः सितेतरा । शणाङ्गमिति जानीयात् खड्गं परमदुर्लभम् ७४ । शटीदलसमा भूमिरङ्गं तत्कुसुमोपमम् । शटीवज्रमिदं प्रायो लभ्यते पुण्यवत्तरम् ७५ । मार्जाररोमसदृशमङ्गं भूमिः सितेतरा । मार्जाराङ्गमिदं नाम्ना रोगशोकभयावहम् । एष खड्गाधमस्त्याज्यो यदीच्छेद्भूतिमात्मनः ७६ । केतकीपत्रसदृशमङ्गं यस्मिन् प्रतीयते । विद्यात् केतकवज्रं तत् नाराचसदृशङ्करम्” ७७ । नौकमदीपे “अङ्गं सूर्व्वान्तनुनिभं भूमिर्भूर्वादलच्छविः । शाणेन वमते शुक्लां शिखां मौर्व्वी भवेत्ततः । मौर्व्याङ्गमिदमुत्कृष्टं यशःकीर्त्तिबलावहम् ७८ । विङ्कं तीक्ष्णं खरं गाढं शाणे वह्निर्वमेत् क्षणम् । शिलत्वन्यविधं लौहं वज्राङ्गमिति तद्वदेत् ७९ । कलायपुष्पसदृशमङ्गं भूमिः सिताऽसिता । कलायवज्रं जानीयात् तद्घाते पाक दृश्यते ८० । अङ्गं चम्पकपुष्पाभं भूमिः कृष्णा तथा सिता । शिखां शाणे वमेच्छीतं तिक्तं तत्र जलं भवेत् इदं चम्पकवज्रं स्यात् सर्वत्र विजयप्रदम् ८१ । अङ्गं वलादलसमं भूमिः शुक्ला तथेतरा । वलावज्रमिदं ज्ञेयं नानाभावं भवेद्ध्रुवम् । इत्ययं वातरोगाणां नाशने परमौषधम् ८२ । अङ्गं वटारोहसमं भूमिर्वटदलच्छविः । वटवज्रमिदं ज्ञेयं वरं खड्गाधमं बुधैः ।

एतस्य स्पर्शमात्रेण नरोऽस्त्येव सम्पदा ८३ । वंशनीली यथा भूमिः खरधारा सिताकृतिः । वंशाङ्कमिति जानीयाद्वंशवृद्धिकरं परम् ८४ । भूमिः शालद्रवाकारा खड्गं तनु सितासितम् । शालाङ्क एष खड्गः स्यात् पूज्यः सर्वार्थदायकः । अयं शाणे वमेद्वह्निं धारा चापस्य वा भवेत् ८५ । भूमिः सिताऽसिता यापि खड्गं ज्योतीरसं तनु । ज्योतीरसमिदं चिह्नं न स्पृश्यं वा स्थितेर्भूमिः ८६ । पुरावजालसदृशमङ्गं भूमिः सिताऽसिता । जालवज्रमिदं पूज्यं शत्रुसम्पत्तिनाशनम् । यदि शाणे वमेज्ज्वालां शिखां वह्निं वमेच्च वा । तदैव दुर्लभः खड्गो ह्यन्यथा भयहेतुकः ८७ । खड्गं पिपीलिकाकारं भूमिर्धूम्रा तथा सिता । पिपीलिकाङ्क इत्येव तदुच्यते कलहसम्भवः । अयं यदि भवेद्भग्नः शाणे पूज्यतमस्तदा ८८ । मत्स्यपत्रसमा भूमिरङ्गन्तत्कुलसोपमम् । मत्स्याङ्कमिति जानीयाद्धर्मः सर्वार्थसाधकः ८९ । निरङ्गा निर्मला भूमिर्दृष्टं दृष्टं भवेद्रजः । दृढा धारा भग्नं स्थूला-घातं सहते न च । रजोवज्रमिदं चिह्नं शत्रूणां विजयावहम् ९० । कुष्माण्डबीजसदृशमङ्गं भूमिः सिताऽसिता । कुष्माण्डवज्रं जानीयात्तदुच्यते वेगनि-ग्रहः ९१ । खड्गं करीरसदृशं भूमिर्धूम्रा सितासिता । रोमाङ्कमिति जानीयात्तदुच्यते पिड़कोद्गमः ९२ । भूमिः मुकुन्दकाकारा खड्गं तत्कण्टकोपमम् । धारा तीक्ष्णा-प्यतीक्ष्णो वा मानं धारा पृथुः । मुकुन्दाङ्कः खड्ग इत्येव तदुच्यते दारुहृद्भ्रमः । शस्त्राभिकर्षनाशानां दाहः पाकश्च जायते । अयं यदि च सर्पाणां फणा-स्पर्दि विद्यते । फणा विदारमाप्नोति सर्पोऽलोटयते शिरः । अस्य धावनतोयेन कुष्ठरोगविनाशनम् ९३ । कर्कन्धू-दलपृष्ठाभा भूमिरङ्गन्तु तत्समम् । कर्कन्धूवज्रं जा-नीयात् तदुच्यते दाहनाशनम् । एष खड्गाधमस्त्याज्यो जेतव्या यदि विद्विषः ९४ । खड्गं बकुलपुष्पाभं भूमि-स्तत्फलसन्निभा । बकुलाङ्कमिदं पुष्पं शाणे सुरभि-गन्धवत् । तस्यास्ति जगतीमध्ये यदनेन न साध्यते ९५ । खड्गं सन्निश्चितं यच्चास्य किञ्चिदुच्यतामीक्ष्यते । सर्वेषां दर्शनं वापि तीक्ष्णा धारा खरः खरः । एष काञ्चिक-मध्यः स्यादुग्रत्वादेवोपलभ्यते । नैनं प्राप्यापि वर्द्धन्ते क्षेत्रविवादयोऽपि च ९६ । भूमिः कृष्णा निरङ्गा चेद्धारा तीक्ष्णा दृढापि च । आघातं सहते घोरं रक्तं स्पर्शेन या निशेत् । शाणेन वह्निं वमति ध्रुवं शाल्पतिवर्षणात् वा मण्डिपाङ्कः स वै खड्गः पृथिव्यां नातिदुर्लभः ९७ । अत्यन्तनिर्मला भूमिः शरीरं प्रतिबिम्बितम् । धारा तीक्ष्णा खरस्तीक्ष्णः स्वच्छाङ्कं तद्विनिर्दिशेत् ९८ । तस्मिन् यदा भवेद्रेखा स्वच्छो स्वच्छाख्यकं तदा ९९ । यस्मिन्नपि भवेद्वक्रा रेखा वक्राभिधन्तु तत् १०० । एत-च्छतकमुद्दिष्टं खड्गानां प्रवरं बुधैः । प्रायशो लभ्यते लोके यदि सर्वगुणावहम् । इतीदं निखिलं प्रोक्तं मज्ञाणां यथार्थं मया । प्रयत्नैर्लिखितं व्यक्तं सर्वेषां हितकाम्यया । इतः परन्तु लोहानां लक्षणं यत्र लभ्यते । तस्य दाशो भवास्येव प्रतिश्रेति कृता मया । द्विविङ्कमित्यमालोक्य मिश्राङ्कमिति निर्दिशेत् । सर्वेषां मङ्गमालोक्य सर्वाङ्गमिति निर्दिशेत्" । अङ्गाध्यायः । खड्गस्य रूपाणि यथा । "नीलोत्पलाब्जकुसुमच्छविनिष्टङ्क-नाभा या चेन्द्रनीलमणिकाचमणिप्रभा च । भूमिश्च या मरकतप्रतिमावभासा खड्गस्य नीलमिति रूपमिदं वदन्ति । यत्र चेचिह्निताद्यङ्गान्यरिष्टानि बहून्यपि । दृश्यन्ते बहुदोषाश्च तथापि गुणवत्तरम् १ । या कालकाम्बुदतमोरसराजसर्पगाढान्धकारकचभा-रसमा विभाति । भूमिश्च या भ्रमरवज्जुसमा-नभासा खड्गस्य कृष्णमिति रूपमिदं वदन्ति । यत्र नेत्राणि सम्पश्येदरिष्टान्यशुभानि च । साधारणमिदं रूपं प्राह नागार्जुनो मुनिः २ । या प्राक्तेन्द्रनवभेकसनागवर्णा गोमेदरत्नसदृशी च तु यस्य भूमिः । खड्गस्य पिङ्गमिति रूपमिदं वदन्ति भर्त्तु-र्यशोबलधनक्षयकारणाय ३ । या सद्धूमसदृशी च शिरीषपुष्पतुल्या विभाति मलिनापि च खड्गभूमिः । नागार्जुनो वदति धूम्रमिदं हि रूपं भर्त्तुर्यशोबल-धनायतिवर्द्धनाय ४ । द्विरूपं मिश्रितं ज्ञात्वा सङ्करं प्रवदेद्बुधः । त्रिभीरूपैः समेतन्तु खड्गं त्रिपुरसंज्ञितम् । रूपैश्चतुर्भिः संयुक्तं चतुरं खड्गसत्तमम्" । रूपाध्यायः । "जातिश्चतुर्विधा प्रोक्ता खड्गानां या पुरा मया । लक्षणान्यपि प्रयत्नेन तासां लक्ष्यप्रवक्ष्यते । शुक्लाङ्गः शुक्लवर्णश्च तनेलः सुस्वरश्च यः । लघुस्पर्शः सुगन्धो य-स्तीक्ष्णधारो महागुणः । खड्गं ब्राह्मणजातिं तं प्राह नागार्जुनो मुनिः । यस्य घाते भवेल्लोहो घोरः सर्वाङ्गगोचरः । मूर्च्छा पिपासा दाहश्च ज्वरा मृत्युश्च जायते । खडं त्रिफलाकल्कमर्द्दितान्त्रिदोषि-

तम् । मलिनत्वं न सन्त्यक्ते निर्मलं शुध्यते परम् । तरुणादित्यकिरणसमादिव क्षणे स्थितः । दहेत् सर्वं न तु करं पुरुषस्य हि धारिणः । गात्रमङ्गुलमात्रेण खरतां व्रजति स्फुटम् । एष खड्गवरः सर्वमरिष्टं नाशयेद्ध्रुवम् । अस्य प्रसादात् पुरुषस्त्रिलोकमपि साधयेत् । तस्मादेष मनुष्याणां सुलभो न हि भूतले । दृश्यते प्रायशः स्वर्गे कुशद्वीपे हिमालये १ । धूम्रवर्णं महाधारं तीक्ष्णधारं खरस्वरम् । सर्वाघातसहं सर्वनेत्रवर्णस्वराकरम् । खड्गं क्षत्रियजातिं तं जानीयात् खड्गकोविदः । अस्य क्षते भवेद्दाहस्तृषा दाहो ज्वरो भ्रमः । मृत्युश्च जायते घाते वमेद्रक्तकणान् बहून् । संस्कारे चाप्यसंस्कारे नैर्मल्यं तस्य लक्ष्यते । घातेऽप्यघाते खरता भूरिश्चात्यन्ततीक्ष्णता । रक्तस्पर्शनमात्रेण भिनेदन्तरमन्तरम् । अयं खड्गवरः पूज्यो मनुष्यैरपि लभ्यते २ । नीलवर्णः कृष्णवर्णः संस्कारे निर्मलो भवेत् । घातेन खरता चास्य घाततुल्यं निकृन्तति । वैश्यजातिरयं खड्गः क्षते स्वल्पाल्पदर्शनम् । नात्युत्कृष्टो नातिहीनः सर्वत्रैवोपलभ्यते ३ । रजतामोदसङ्काशः स्थूलधारो मृदुस्वरः । संस्कारे चैव मलिनः घाते चापि खरेतरः । शूद्रजातिरयं खड्गः क्षते नास्त्यपि वेदना । दूरादेषोऽधमस्त्याज्यो यदीच्छेद्धितमात्मनः । प्रायशः सर्वलोकेषु ह्ययमेवोपलभ्यते ४। द्वयोर्लक्षणमालोक्य जारजं खड्गमादिशेत् । त्रयाणां लक्षणेनैव त्रिजातिं खड्गमादिशेत् । चतुर्णां लक्षणेनैव जातिसङ्कर उच्यते" । अथ त्रिंशन्नेत्राणां लक्षणानि "चक्राकारं यदा नेत्रं खड्गस्याङ्गे प्रदृश्यते । तं चक्रनेत्रं जानीयात् भर्त्तुः सर्वार्थसाधनम् । अनेनैकेन खड्गेन कृत्स्नां साधयते महीम् १ । प्रफुल्लपद्मसङ्काशं नेत्रं पद्मदलोपमम् । यदि वा दृश्यते खड्गे पद्मनेत्रं समादिशेत् । एवं खड्गवरो यत्र तत्रैव कमलालया २। ऋज्वी स्थूला यदा रेखा गदाकारा प्रतीयते । गदानेत्रमिदं विद्धि सर्वशत्रुनिसूदनम् ३ । शङ्खाकारं यदा नेत्रं खड्गमध्येऽभिदृश्यते । शङ्खनेत्रमिदं सर्वदेवानामपि दुर्लभम् ४। डमरुप्रतिमं नेत्रं यस्य भूमौ प्रतीयते । सर्वार्थसाधकं खड्गं तं विद्याद्विजयप्रदम् ५ । धनुःस्वरूपं यन्नेत्रं धनुर्नेत्रमुशन्ति तम् । तस्य स्पर्शनमात्रेण मन्त्रोऽपि प्रसुखायते । अयं निशीथे विजने खड्गो भनभनायते ६ । यन्नेत्रमङ्कुशाकारं तं विद्याद्गुणाकरम् । खड्गमङ्कुशनेत्राख्यं भर्त्तुः सर्वार्थसाधकम् । अलक्ष्मीपापशमनं [illegible]निवारणम् ७ । छत्राकारं यदा नेत्रं छत्रनेत्रं वदन्ति तम् । अस्य प्रभावात् क्षीणोऽपि सार्वभौमो भवेन्नृपः । दीनोऽपि च सुखी भूयात् सुखी भूयान्महेश्वरः । महेश्वरोऽपि सचिवः सचिवो मण्डलेश्वरः । मण्डलेशश्चक्रवर्त्ती भवेदत्र न संशयः ८ । पताकाकृति नेत्रन्तु सर्वसम्पत्तिकारकम् । पताकानेत्रमाख्यातं संग्रामविजयप्रदम् ९ । नेत्रं वीणाकृति यदा वीणानेत्रमुशन्ति तम् । निशीथे विजने खड्गो वीणावत् स्वनमावहेत् । अस्य प्रभावात् सर्वे शत्रा अपि वश्या भवन्ति हि १० । मत्स्याकृति यदा नेत्रं मत्स्यनेत्रमिमं विदुः । अस्य प्रभावात् क्षितिपः कृत्स्नां साधयते महीम् ११ । शिवलिङ्गसमं नेत्रं लिङ्गनेत्रमिमं विदुः । भर्त्तुः सर्वार्थसंसिद्ध्यै शत्रूणां नाशनाय च । वामपार्श्वे तु यात्रायां सर्वत्रोऽयं तथा रणे १२। ध्वजाकारं तु यन्नेत्रं ध्वजनेत्रं वदन्ति तम् । अस्य प्रभावात् भूपालः समग्रां लभते श्रियम् १३ । यस्यार्द्धचन्द्रप्रतिमं नेत्रं स स्यादर्द्धचन्द्रकः । तस्य धारणतो भूपो धरां कृत्स्नां लभते वै १४ । यन्नेत्रं कलशाकारं कलशाख्यं तमादिशेत् । तस्य प्रभावात् सकलां भूमिं भूपो लभेत वै १५। शूलाकृति यदा नेत्रं शूलनेत्रं वदन्ति तम् । सर्वार्थसाधकः सर्वारिष्टाऽनिष्टप्रणाशनः १६ । शार्दूलनेत्रं तं विद्यात् शार्दूलाकृतिनेत्रतः । शत्रुश्रेणीविनाशाय संग्रामे विजयाय च १७ । सिंहाकृति यदा नेत्रं सिंहनेत्रमिमं विदुः । अस्य प्रभावात् क्षीणोऽपि कृत्स्नां साधयते महीम् १८ । तत् सिंहासननेत्रं स्यात् नेत्रे सिंहासनोपमे । अस्य प्रभावात् क्षितिपः कृत्स्नां साधयते महीम् १९ । गजाकृति यदा नेत्रं गजनेत्रं वदन्ति तम् । अस्य प्रभावात् क्षीणोऽपि लभते राजसम्पदम् २० । नेत्रं हंसाकृति यदा हंसनेत्रं वदन्ति तम् । अस्य प्रभावात् भूपालो यशः प्राप्नोत्यनुत्तमम् २१ । मयूराकृतिके नेत्रे तन्नेत्रमिति निर्दिशेत् । अस्य प्रभावात् मनुजः सर्पदर्पान्निकृन्तयेत् २२ । जिह्वाकारं यदा नेत्रं जिह्वानेत्रं वदन्ति तम् । संग्रामसर्वरेख्येयं विवेष्टि रिपुशिरोरजः २३ । दन्ताकारं यदा नेत्रं दन्तनेत्रं वदन्ति तम् । कर्त्तुं रिपुगणं भूरि चर्वयत्यति

भैरवम् २४। खड्गाकारं यदा नेत्रं खड्गनेत्रं वदन्ति तम्। अस्य प्रभावान्मनुजस्त्रिलोकीं वशयेदपि २५। मनुष्यपुत्तलिकाकारं पुत्तलिकानेत्रमुच्यते। अयं सर्वेषां महीपानां मनुष्याणां साधयते क्षितिम्। न चेयं पुत्तलिका किन्तु जयलक्ष्मीरिह स्वयम्। तस्मान्नायं मनुष्याणामल्पभाग्येन लभ्यते २६। चामराकृतिनेत्रन्तु चामरनेत्रमिति निर्दिशेत्। अस्य प्रभावात् जायन्ते चामरोद्धृतसम्पदः २७। एकोऽनेकशिखो शैलनेत्रे तच्छैलसंज्ञकम्। अपि राष्ट्रभये युद्धे विषमे वैरिसङ्कटे। स्थिरीकरोति धरणीं धरणीं पर्वतो यथा २८। पुष्पमालासमं नेत्रं पुष्पनेत्रं वदन्ति तम्। अस्य प्रभावात्तुष्यन्ति ग्रहाः सर्वाश्च देवताः २९। भुजङ्गसमे नेत्रे सर्पनेत्रमिदं मतम्। अयं शत्रुगणं हन्ति यथा मर्त्यं भुजङ्गमः ३०। सवर्णमसवर्णञ्च तत् सर्वं द्विविधं भवेत्। सवर्णं शान्तिसम्पत्त्यै रिपुनाशे तथा परम्। द्वयोरेकत्र दृष्टे च तत् पुनः द्विविधं भवेत्। एकं लोके शुभं, नेत्रं ददाति द्विविधं द्वयोः। मूलमध्याग्रसंस्थानात् तत् पुनस्त्रिविधं मतम्। अग्रे चाग्रफलं ज्ञेयं मध्ये मध्यफलं मतम्। मूले फलं जघन्यं स्यात् प्राह नागार्जुनो मुनिः। एकं द्वे त्रीणि नेत्राणि नात्र संख्याव्यतिक्रमः। एकं धर्मं, स्वर्गकामौ द्वे, त्रीणि च त्रिवर्गकम्। तत् फलानि प्रयच्छन्ति प्राह नागार्जुनो मुनिः। द्विनेत्रमिति जानीयात् समंशं नेत्रयोर्द्वयोः। त्रिनेत्रञ्च त्रिभिर्ज्ञेयं बहुनेत्रमतः परम्। यथोत्तरं गुणवहं खड्गानासुरसुतम्। दिङ्मात्रमिति निर्दिष्टं नेत्राणां शुभदायिनाम्। तीव्राणां मङ्गलानाञ्च दर्शनञ्च शुभावहम्। यथा नेत्रस्य संस्थानं तथाऽरिष्टस्य लक्षयेत्। नेत्रेषु स्थाननियमो नारिष्टे स्थाननिर्णयः। प्रशस्ताङ्गोऽपि यः खड्गोऽरिष्टेनैकेन निन्दितः"। अथ त्रिंशदरिष्टानां लक्षणानि "छिद्रवद् दृश्यते खड्गे स्वभावेन च लक्ष्यते। छिद्रारिष्टमिदं विद्धि भर्त्तुर्धैर्य्यबलापहम् १। यदा काकपदाकारमरिष्टं दृश्यते क्वचित्। अयं काकपदारिष्टः सर्वाभीष्टविनाशनः २। रेखाकारं यदारिष्टमूर्द्ध्वं वा तिर्य्यगेव वा। रेखारिष्टमिदं विद्धि भर्त्तुर्वीर्य्यबलापहम् ३। भिन्नभ्रान्तिकरं पापं भिन्नारिष्टमिदं विदुः। भर्त्तुः कुलं यशो राष्ट्रं नाशत्वा न भजेत स्वयम् ४। यदा भेकशिरोरूपमरिष्टं दृश्यते क्वचित्। भेकारिष्टमिदं नाम्ना संग्रामे भयदायकम् ५। अरिष्टे सूचिकाकारे सूचिकारिष्टमुच्यते। अयं खड्गाधमः कुर्य्यात् पत्युः पातकसङ्कमम् ६। विड़ालनयनाकारो बिन्दुरेकोऽतिविस्तरः। विड़ालारिष्टमेतत् स्यात् भर्त्तुः सर्वार्थनाशनम् ७। अरिष्टं शर्कराकारं यदा स्पर्शेन बुध्यते। शर्करारिष्टमेतत् स्याद्धनबुद्धिविनाशनम् ८। यदा नीलीरसाभासमरिष्टं दृश्यते क्वचित्। नील्यरिष्टमिदं ज्ञेयं यशोलक्ष्मीविनाशनम् ९। अरिष्टे मशकाकारे मशकारिष्टमुच्यते। भर्त्तुः कुलं यशो बुद्धिं धृतिं प्रीतिञ्च नाशयेत् १०। व्यङ्गप्रतिमो बिन्दुरेकोऽनेकोऽथ वा यदा। व्यङ्गमारिष्टमित्येष धृतिस्मृतिविनाशनः ११। छत्रीरूपमरिष्टञ्चेदूर्द्ध्वं वा तिर्य्यगेव वा। छत्र्यरिष्टमिदं नाम भर्त्तुः कुलविनाशनम् १२। त्रयश्चेद्बिन्दवो राजन्! पङ्क्तयो विषमेण वा। उपर्य्युपरि वायोऽशक्तिविनाख्यमरिष्टकम्। तस्य स्पर्शनमात्रेण सचेलः स्नानमाचरेत् १३। कालिकारिष्टमित्येतद्धि धीधृतिस्मृतिनाशनम् १४। एकत्र यदि नश्येत प्रयत्नेनापि संहतः। दारीनाममहारिष्टं सर्वाभीष्टविनाशनम्। अनेकगुणसम्पन्नः खड्गोऽनेकैर्न दृश्यते १५। कपोतपक्षप्रतिममरिष्टञ्चेत्तदाशुभम्। भर्त्तुः कुलं यशो विद्यां बलं बुद्धिञ्च नाशयेत् १६। काकाकृति यदा रिष्टं काकारिष्टं तदोच्यते। अनेन भर्त्तुः संग्रामे भङ्ग एवोपजायते १७। अरिष्टे खर्पराकारे खर्परारिष्टमुच्यते। भर्त्तुर्वंशो बलं वीर्य्यं बुद्धिं प्रीतिञ्च नाशयेत् १८। यदाश्वत्थोद्भवफलं लग्नं स्यादिव लक्ष्यते। फलकीति स वै खड्गः सर्वाभीष्टनिसूदनः १९। क्रोड़ीमुखसमाकारं यस्यारिष्टं प्रदृश्यते। क्रोड्यरिष्टमिदं नाम भर्त्तुः सर्वार्थनाशनम् २०। कुशपत्रसमाकारं यत्रारिष्टं तु लक्ष्यते। कुशपत्रारिष्टमिदं भर्त्तुर्दुःखाय कीर्त्तितम् २१। यदि छिन्नमिवाभाति मध्ये वा दृश्यते क्वचित्। जरारिष्टमिदं नाम भर्त्तुः कुलधनापहम् २२। एकैकरेखा दीर्घाया यदा पल्लविनी भवेत्। सर्वे नखे करेखेदं करालारिष्टमुच्यते। अयं हि क्षितिपालानां हस्तियोग्यो भवेन्न हि। दर्शनादेव नश्यन्ति यशोलक्ष्मीजयादयः २३। अरिष्टे कङ्कपत्राभे कङ्कारिष्टं तदुच्यते। अस्य स्पर्शनमात्रेण नश्यत्यायुर्यशो धनम् २४। खर्जूरदलप्रतिमं यदाऽरिष्टन्तु लक्ष्यते। खर्जूरारिष्ट-

मेतत् स्याद्भर्त्तुः कुलधनापहम् २५। गोजिह्वाभमरिष्टञ्चेत् जिह्वारिष्टं तदोच्यते। अनेन भर्त्तुर्नश्यन्ति लक्ष्मीबलकुलादयः २६। गोपुच्छाकृति चेत् खड्गे अरिष्टं संप्रदीयते। पुच्छारिष्टमिदं नाम भर्त्तुः सर्वार्थनाशनम् २७। खनित्राभमरिष्टञ्चेत् खनित्रारिष्टमुच्यते। स्वराणामपि संग्रामे भङ्गमेतत् प्रयच्छति २८। अरिष्टे ताम्बूलाकारे ताम्बूलारिष्टमुच्यते। अयं पापात् पापतरः प्रेषणीयो न भूभुजा। अवश्यमायुः श्रियं हन्ति विद्यां वलमशेषतः २९। अरिष्टं वडिशाकारं वडिशारिष्टमुच्यते। करोति कुटिलं सर्वं भर्त्तुः कुलनिकृन्तनम् ३०। इत्यरिष्टानि प्रोक्तानि नानातन्त्रात् प्रयत्नतः। विचार्य्य तानि मतिमान् खड्गं कोषे निधापयेत्। द्विकं नालमिदमुद्दिष्टमरिष्टानां हितावहम्। अमङ्गलानां मन्द्रानां दर्शनञ्चाशुभावहम्। अरिष्टमेकमेव स्याद्विरिष्टं शुभावहम्। अन्योन्यमशुभं हन्याद्विषस्य हि विषं यथा। एकमारभ्य सप्तान्तमरिष्टं प्राह नान्यथा। अथोत्तरं द्विगुणितं फलमाहुर्मनीषिणः। अरिष्टाध्यायः। अथ द्विविधभूमिः। "दिव्यभौमविभागेन खड्गभूमिर्द्विविधा मता। दिव्या दिवि समुद्भूता भौमा भूमिसमुद्भवा। तल्लक्षणमशेषेण कथ्यते तन्निबोधत। देवदानवयोर्मध्ये खड्गस्तत्रिरभूत् पुरा। ते खड्गाः पुण्यदेशेषु केषु केषु प्रतिष्ठिताः"। दिव्यलक्षणं यथा "ते खड्गाः सूक्ष्मधारा अत्यन्ततिक्ष्णा निर्मलाङ्गाः सुनेत्रा येऽरिष्टान्यखरूपाः सुविमलतनवश्चाप्यसंस्कारयोगात्। दुर्भेद्या दुर्घटाश्च ध्वनिगुणगुरवो यत्नतो दारुपाका ते दिव्याः कुर्वतेऽमी कुलधनविजयश्रीयशो वृद्धिमाशु" १। अथ भौमलक्षणम्। तत्रहारीते "पूर्वं महेशेन विषाणि यानि भुक्तानि तेषां पतितास्तु बिन्दवः। पुरामृतं क्षीरसमुद्रमध्यादुत्पाद्य संप्रदद्युः सुरेन्द्राः। तद्विन्दवो यत्र निपेतुरेव शुद्धायसाकरतां जगाम। ये विषोत्था अयं लोकाः खराङ्गाः सम्भवन्ति हि। मूर्च्छादाहज्वरानाहशोकहिक्का-वमीकराः। येऽमृतोत्थाः कर्पूराभा मन्दाङ्गाः सम्भवन्ति च। वलीपलितमालिन्यजराव्याधिविनाशनाः। यत्रैव पतितं यत्तु तत्तदाकरतां गताः"। तद्यथा "वाराणसीमगधसिंहलभूमिभागे नेपालभूमिषु तथाङ्गकलिङ्गदेशे। सौराष्ट्रकेऽप्यतमधन्यमहीविभागे शुद्धायसां

जातिवराः प्रवदन्ति जन्म"। तथा। "वाराणसेयाः सुस्निग्धाः तीक्ष्णधाराः सदङ्गिनः। लघवः सुखसन्धेया भेद्याश्चाभेद्यशालिनः। मागधाः कर्कशाः स्थूलधारा गुरुतराङ्गिनः। गुरवो दुःखसन्धेयाः खड्गा ज्ञेया विचक्षणैः। नेपालदेशप्रभवा निरङ्गा निश्चलाश्च ये। ज्ञेयाः सदङ्गा मलिना लघवः स्थूलधारिणः। कालिङ्गा गुरवः स्वच्छा व्यक्ताङ्गाश्चान्तुहेतवः। सौराष्ट्रा निर्मलाः स्निग्धाः सुव्यक्ताङ्गा अयं खराः। सिंहलद्वीपजातानां चतुर्धा भेद उच्यते। केचित् सदङ्गा गुरवः कर्कशाः स्निग्धधारिणः। केचित् सदङ्गा लघवः सुस्निग्धा स्थूलधारिणः। एषां रूपेण भिन्नेन ज्ञेया हि द्विजजातयः। मानाच्चात् द्विगुणश्चोर्द्धं कथितं शतगुणं ततः। वाजेः शतगुणं भद्रं भद्राद्वज्रं सहस्रधा। वज्रात् शतगुणः प्रोक्तो निरविर्द्ध्यभिगुणैः। ततः कोटिसहस्रेण ह्ययस्कान्तः प्रशस्यते। पाषाणस्तु लोहजातीनां वज्रं खड्गाय युज्यते। ये खड्गास्तीक्ष्णधारा अप्यतिगुरवः षड्गुणाढ्याः सुभेद्याः केचित् साङ्गा निरङ्गाः कतिचन समला निर्मलाः केचिदेव। ते भौमाः कुर्वतेऽमी धनविजययशः षड्गुणा निर्गुणा ये ते दुःखं शोकरूपं दधति वलकुलश्रीयशोनाशनाश्च"। अथाष्टधा ध्वनिः। "ध्वनिरष्टविधः प्रोक्तो यः पूर्वं खड्गसंपदे। तेषामपि विजानीयात् शुभदं लक्षणाष्टकम्"। तद्यथा। "पूर्वे चत्वारः शुभदाः परे निन्दास्तदा तथा। विचार्य्य खड्गमानस्तु कर्त्तव्यं खड्गकोविदैः। घोरस्तार इति ख्यातो द्विविधः खड्गकोविदैः। घोरः स्यात् सुखसम्पत्त्यै तार उच्चाटने मतः। यत्र हंसरवस्येव खड्गे प्रकटते ध्वनिः। हंसध्वनिरयं खड्गः सकलार्थप्रसाधनः १। कांस्यशब्द इवाभाति यस्मिन् खड्गे हते ध्वनिः। कांस्यध्वनिरयं खड्गः प्राह नागार्जुनो मुनिः २। मेघशब्द इवाभाति यत्र खड्गे हते ध्वनिः। अभ्रध्वनिरयं खड्गो भर्त्तुः सौभाग्यदायकः। ढक्काशब्द इवाभाति यस्मिन् खड्गे हते ध्वनिः। ढक्काध्वनिरयं खड्गः सर्वशत्रुनिसूदनः ४। काकस्वर इवाभाति यस्मिन् खड्गे हते ध्वनिः। काकस्वरोऽयं खड्गः स्यात् श्रीयशःकुलनाशनः ५। तन्त्रीस्वरसमो यस्मिन् भवेत् खड्गे हते ध्वनिः। तन्त्रीध्वनिरयं खड्गः कुलश्रीधननाशनः ६। खरस्येव ध्वनिर्यत्र

खरध्वनिरयं मतः । जीवयोद्धानविज्ञानजयतेजो विनाशनः ७ । प्रसरस्यैव यस्यैव कतस्य ध्वनिरुद्भवेत् । प्रसरध्वनिनामायं स निन्द्यः खड्गलक्षणे ८। गभीरतारध्वनिता खड्गस्याशुभलक्षणम् । उत्तानमन्द्रध्वनिता खड्गस्य शुभलक्षणम् । अव्यक्तेनाल्पहीनोऽपि खड्गः सुध्वनिरुत्तमः । कान्तः कुरूपो मनुजो यथा भुवि सुगायनः । सर्वलक्षणसम्पन्नः खड्गो यो ध्वनिवर्जितः । स निन्द्यः सुन्दराङ्गोऽपि यथा वाक्यविवर्जितः । मन्त्रेण वाऽथ दन्तेन तथा लौहशलाकया । कोटेन शर्कराभिर्वा ध्वनिविज्ञानमुच्यते" । अथ द्विविधमानम् । "खड्गानां द्विविधं प्रोक्तं तस्य लक्षणमुच्यते । उत्तमाधमभेदेन भेदो हि द्विविधो मतः । उत्तमं यद्वियामं स्यादङ्गुलानां प्रकीर्त्तितम् १ । अधमं तत्र यत् खर्वं गुरुमानं प्रकीर्त्तितम् २ । तत् पुनस्त्रिविधं प्रोक्तमादिमध्यान्तभेदतः । यो दृष्टिर्विंशतिपञ्चायततोऽत्रधारो भर्त्तुर्भवेत् प्रसरतोऽपि षडङ्गुलीभिः । मानेन चाष्टपञ्चिकः स हि खड्गमध्यो नातिप्रकृष्टमतिकष्टफलं ददाति । यो द्वादशाष्टनवमुष्टिभिरायतः स्यात् मन्दो भवेत् प्रसरतोऽपि चतुर्थभागः । तावत् पर्वैः परिमितस्तु ततोऽधिको वा खड्गाधमो धनयशःकुलनाशनाय" । नागार्जुनोऽपि "यावन्तो मुष्टयो दैर्घ्ये तदर्द्धाङ्गुलको यदा । प्रसरे तच्चतुर्थांशमिति वै मानमुत्तमम् । यावन्तो मुष्टयो दैर्घ्ये प्रसरे तत्त्रिभागिकः । प्रवेशस्तदर्द्धमुषितः स खड्गो मध्य उच्यते । यावन्तो मुष्टयो दैर्घ्ये तुर्य्यांशः प्रसरे तु तत् । अधमः कीर्त्तितः खड्गस्तदूनोऽनधिकः पर्वैः । भीमानामिदमुद्दिष्टं दिव्यास्तु कथयो मताः" । भोजस्तु "दीर्घता लघुता चैव खड्गविस्तीर्णता तथा । दुर्भेद्यता सुघटता खड्गानां गुणसंग्रहः । खर्वता गुरुता चैव मन्दता तनुता तथा । सुभेद्यता दुर्घटता खड्गानां दोषसंग्रहः । इति निखिलसदारसत्तमतं गतस्तन्त्रेषु निकषत्र खड्गपट्टैः । नृपतिरिति विचिन्त्य यो बिभर्त्ति स चिरतरां श्रियमच्छिन्नतां लभेत" युक्तिकल्पतरुः ।

तरस् न० तॄ-करणादौ यथायथम् असुन् । १बले २वेगे, ३तीरे, ४वानरे च । ५रोगे शब्दार्थचि० । "बलाय चिच्छिद्रिभाजरसात्मनैव" "कुचयोर्युगेन तरसा कलिताम्" "तरसाक्रम्य करोति कायम" इति च माघः । "वैतान-नाथं तरसा जिगीषुः" रघुः ।

तरस न० तॄ-असच् । मांसे अमरः । "तरसमयाः पूर्वोक्तमायाः" कात्या० श्रौ० २४।५।२० । "तरसमयाः मांसमयाः" कर्कः । तरस्+अस्त्यर्थे अच् । २वेगयुक्ते त्रि०

तरसत् पुंस्त्री० तरस इवाचरति तरस+क्विप् शतृ । मृगभेदे स्त्रियां ङीप् । "अपक्रामत्तरसन्ती न भुज्युः" ऋ० १०।९५।८ । "तरसन्तामनुगतस्य पत्नी" भा० ।

तरसान पु० तरसेनेव तॄ-आनच् सुट् च । नौकायां उज्ज्वलद०

तरस्थान न० ६त० । आतर(पारेर भाड़ा)ग्रहणस्थाने जटा०

तरस्वत् त्रि० तरोऽस्त्यस्य वा मतुप् मस्य वः मत्वर्थे । भान्तत्वात् १वेगयुक्ते भत्वम् २रोगिणि च । स्त्रियां ङीप् । ३चतुर्दशमनोः पुत्रभेदे । "तरस्वी भीरुर्वंशप्रथ तरस्वांस्तथा दत्त च" हरिवं० ७अ० ।

तरस्विन् पु० तरस्+अस्त्यर्थे विनि सान्तत्वात् भत्वम् । १वायौ २गरुडे राजनि० ३वेगवति, ४शूरे च त्रि० अमरः । "असकृदेकरथेन तरस्विना" "विजितेषु तरसा तरस्विना" रघुः । स्त्रियां ङीप् । "कौमोदकी विष्णुगदा तरस्विनी" भाग० ८।१०।२२ । [चक्रिते त्रिका० ।

तराम्बु पु० तरे तरणे अम्बुरिव गभीरत्वात् । नौकाभेदे

तरालु पुं० तराय तरणाय अलति पर्य्याप्नोति अल-उन् । नौकाभेदे हारा० ।

तरि(री) स्त्री तॄ-करणे इ । १नौकायाम्, २वस्त्रपेटके, ३वस्त्रदशायाञ्च हेमच० । "जीर्णा तरिः सरिदतीव गभीरनीरा" उद्भटः । "संसारसागरपारयन्ततरिकाङ्गाय विष्णवे" भा० अनु० ४७अ० । वा ङीप् । "तरीषु तत्रत्यमफल्गु भाण्डम्" माघः ।

तरिक पु० तराय तरणाय हितः वा० ठन् । १प्लवे त्रिका० २नौकायां स्त्री हारा० । तरे तरणार्थं देयशुल्कग्रहणेऽधिकृतः ठन् । ३तरपण्यशुल्कग्रहणाधिकारिणि । "तरिकः स्थलजं शुल्कं गृह्णन् दाप्यः पणान् दश" याज्ञ० । "तीर्थे तेऽनेन तरो नावादिस्तज्जन्यम् शुल्कं तद्ग्रहणेऽधिकृतस्तरिकः" मिता० ।

तरिणी स्त्री तरस्तरणं साध्यं तयाऽस्त्यस्याः इनि ङीप् । नौकायाम् हेमच० ।

तरिष्य तरिष+मतौ कण्ड्वा० यक् प० सक० सेट् । तरिष्यति अतरिषी(षी)त् ।

तरिता स्त्री तरो जातोऽस्याः तारका० इतच् । १तर्जन्यां शब्दच० । २लशुने । (गाँजा) तन्त्रम् "संविदा कालकूटञ्च तालकूटञ्च भुस्तुरम् । अहिफेनं खर्जुरसस्ताडिका तरिता तथा" कुलार्णवतन्त्रम् ।

तरित्र न० तरत्यनेन तॄ–इत्र । तरणसाधने नौकादौ । "अतरित्राणिव जवे बाहुभिर्मानिका रणे । पश्यन्तस्ते परांस्तत्र" भा० उ० ६२ अ० ।

तरिरथ पु० तरेः रथ इव चालकत्वात् । अरित्रे हारा० ।

तरी स्त्री तरि+ङीप् । १तरिशब्दार्थे २धूमे च त्रिका० ३क्रोण्यां जटाधरः । ४वस्त्रदशायां मेदि० ।

तरीयस् त्रि० अतिशयेन तरीता ईयसुन् तृचो लोपः । अतिशयेन तारके "स नमस्तरीयानिषरः परिज्मा" ऋ० ५।४१।१२ । स्त्रियां ङीप् इष्ठन् । तरिष्ठोऽप्युक्तार्थे त्रि० ।

तरीष पुंन० । तॄ–ईषन् ।१शुक्राणोभवे २नौकायाश्च उज्ज्वद० ३शोभनाकारे भेदे ४व्यवसाये उणा० ५समुद्रे ६समर्थे च संक्षिप्तसा० । ७स्वर्गे पु० ८इन्द्रकन्यायां स्त्री मेदि० ।

तरीषन् पु० तॄ–ईषन् छन्दसि नकारस्य नेत्त्वम् । तरणे "विश्वा आशास्तरीषणि" ऋ० १।१०।६ "तरीषणि तरणे" भा० "बहुलवचनात्गमलोऽल्लोपः" माधवः ।

तरु पु० तरत्यनेन नरकमारोपकाः तॄ–उन् । १वृक्षे अमरः । "तरवोऽभिनेदुः" भाग० १।२।१ "मुनिवनतरुच्छायां देव्या तया सह शिश्रिये" रघुः ।
"तरुषु पुष्पवरस्त्रैः पक्षिणश्चाप्युक्ताः" भट्टिः । "उप-रिजतरुजानि याचमानाः" माघः । २तारके त्रि० "भूर्भुवःस्वस्तरुस्तारः" विष्णुस० भूर्भुवःस्वस्तरुः लोक-त्रयतारकः" भा० ३तरुविकारे च । "संयमेंरायस्तरुभिः सुते गृभम्" ऋ०५।४४।५ "तरुभिस्तरुविकारैर्पात्रैः" ।

तरुकूषि पु० तरौ कूषयति कूषि–इन् ७त० । वागगुद खगे त्रिका० ।

तरुत्र त्रि० तॄ–बा०उत्रन् । १तारके २मयाश्वादीनां पालना-धिकृते च । "विप्रस्तरुत्र आदरे"ऋ०८।४६।२२ । "तरुत्रे मयाश्वादीनां तारके मयाद्यधिकृते वा" भा० ।

तरु(ष)खण्ड पु०तरूणां समूहः तरु+ख(ष)ण्ड । वृक्षसमूहे एवं वृक्षख(ष)ण्डादयोऽप्यत्र । "द्रुम(ष)खण्डघन दृष्ट्वा रामः सुग्रीवमब्रवीत् । एष मेघ इवाकाशो वृक्ष-(ष)ण्डः प्रकाशते" रामा० कि० १२ अ० । "तरुख(ष)-ण्डमध्ये" पञ्चत० । कदलीख(ष)ण्डः । शा० वा०

तरुजीवन न० जीव्यतेऽनेन जीव–करणे ल्युट् ६त० । वृक्षमूले शब्दच० ।

तरुण न० तॄ–उनन् । १कुब्जपुष्पे (सेओति) मेदि० २स्थू-जीरके ३एरण्डवृक्षे पु० राजनि० । ४यूनि ५नवे च त्रि० मेदि० "स बभार महाशाखिर्ज्ञोऽपि तरुणो यथा" भा०वि०११अ० । "तरुणं सर्षपशाकं नवोदनं पिच्छि-लानि च दधीनि" छन्दोम० । "वासो वसाना तरुणार्क-रागम्" कुमा० । "वृताऽपि तरुणातपं करुणया हरन्ती नृणाम्" रसगङ्गा० । "तरुणशकलमिन्दोर्बि-भ्रती शुभ्रकान्तिः" सरस्वतीध्यानम् । तरुणस्य भावः इमनिच् । तरुणिमन् तरुणभावे पु० । "वतेन्दुवदना-तनौ तरुणिमोद्गमो मोदते" काव्यप्र० । त्व तरुणत्व न० । तल् तरुणता स्त्री अण् तारुण्य न० तदर्थे । "तारु-ण्यस्य विलासः" सा० द० ।

तरुणज्वर पु० कर्म० । "आसप्तरात्रं तरुणं ज्वरमाहुर्मनी-षिणः" इति चक्रद० उक्ते सप्तरात्रमध्यजाते ज्वरे ।

तरुणदधि न० कर्म० । सद्योजाते दधनि । "शुष्कं मांसं स्त्रियो वृद्धा बालार्कस्तरुणं दधि । प्रभाते मैथुनं निद्रा सद्यःप्राणहराणि षट्" चाणक्यम् ।

तरुणाय अतरुणस्तरुणो भवति भृशा० अभूततद्भावे क्यङ् अतरुणस्य तरुणतामाप्तौ अक० आत्म० सेट् । तरुणायते अतरुणायिष्ट । "उडुस्वरसं पीत्वा वृद्धोऽपि तरुणायते" सुश्रुतः । "वसुदेवो जरां त्यक्त्वा वृद्धोऽपि तरुणायते" हरिवं० २७ अ० ।

तरुणी स्त्री तरुण+मध्यमवयोवाचित्वात् ङीप् । १युवत्यां स्त्रियां "आकीर्णमाल्यकबरीं कबरीं तरुण्याः" । "तन्वी तरुण्यः परिवव्रुरेनम्" माघः । २घृतकुमार्यां ३दन्तीवृक्षे ४चिडानामगन्धद्रव्ये ५कुब्जवृक्षे (सेउती) च राजनि० ;

तरुणीकटाक्षमाल पु० तरुणीनां कटाक्षाणां माला यत्र प्रियत्वात् । १तिलकवृक्षे राजनि० । ६त० । २तरुणी-कटाक्षाणां पङ्क्तौ च स्त्री ।

तरुतल न० ६त० । १वृक्षमूले । "गोत्रैर्यदा तरुतलेषु मह-च्छदानीव" माघः । २तरुस्कन्धे च ;

तरु(रू)ढ त्रि० तॄ–तृच् "पसितस्कभितेत्यादिना" पा० नि० उट् ऊट् वा । तारके । "सहावानं तरुतार रथानाम्" "तरुतार तारयितारम्" विव० १०।८ । "को विप्रै-र्वाजं तरुता" १।१२६।२ ।

तरुतु(तू)लिका स्त्री तरौ तोलयति दोलयति वा तलम्, तल–उन्नतौ तुल–उन्नमे वा ण्वुल् टाप् कापि अत इत्वम् उणो० । (बादुड) खगभेदे हारा० । तस्य वृक्षे स्वदेहस्य तो(दो)लनात् तथात्वम् ।

तरुत्र त्रि० तॄ–बा० उत्र । तारके । "वाजयासस्तरो

अत्यचिकर्षीः" ऋ० ४।२१।२ "तरुमस्तारकः" भा० ।

तरुनख पु० तरोर्नख इव व्यथासाधनत्वात्। कण्टके हारा०

तरुभुज् पु० तरुं भुङ्क्ते भुज–क्विप् ६त०। (परगाछा) वन्दाके राजनि० ।

तरुमृग पु०स्त्री तरौ मृग इव तत्र धावकत्वात्। वानरे शब्दच० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । [हारा० ।

तरुराग न० तरूणां रागोरक्तता यस्मात् ५ब०। नवपल्लवे

तरुराज पु० तरूणां राजा श्रेष्ठत्वात् टच् समा० । १तालवृक्षे राजनि० । २तरुश्रेष्ठमात्रे च। "देवोपभोग्यमेतद्धि तरुराजसमुद्भवम्" हरिवं० १२६ अ० । आर्षे क्वचित् न टच् । "पारिजातस्य भद्रं ते तरुराजोमहात्मनः" हरिवं० १२६ अ० ।

तरुरुहा स्त्री तरुषु रोहति रुह–क । १वन्दाके (परगाछा) राजनि० । २वृक्षरोहिमात्रे त्रि० ।

तरुरोहिणी स्त्री तरौ रोहति रुह–णिनि ङीप्। १वन्दाके २वृक्षरोहिमात्रे त्रि० । स्त्रियां ङीप् ।

तरुवल्ली स्त्री तरोर्वल्लीव। वन्दाके राजनि० । [शब्दार्थचि० ।

तरुविलासिनी स्त्री तरोर्विलासिनीव । नवमल्लिकायाम् ।

तरुश त्रि० तरवः सन्त्यत्र लोमा० श। तरुयुक्ते [स्त्रियां ङीप्

तरुशायिन् त्रि० तरौ शेते शी–णिनि। खगमात्रे हारा०

तरुष त्रि० तृ–बा० उषन्। तारके । "भूरर्द्धैः सतस्यान्तरस्य तरुषः" ऋ० ६।१५।२ । "तरुषस्तारीता" भा० ।

तरुष हिंसायां वधकर्म्मसु "वनुष्यति तरुष्यति" निघण्टुक्तेः दिवा० प० सक० सेट् । तरुष्यति अतरोषीत्। "त्वं तुत्यं तरुषन्तः" ८।८८।५ । "तरुषन्तो बाधकान्" भा० । "वनुष्यतिः हन्तिकर्मा तरुष्यतिरप्येवं कर्मा" निरु० ५।२ "इन्द्रेण युजा तरुषेम वृत्रमित्यपि निगमो भवति" निरुक्तोक्तस्तुतिः वेदे गणव्यत्ययः ।

तरुष् न० तरुष्यति हिनस्त्यनेन तरुष–आधारे क्विप् । युद्धे "तनूरुचा तरुषि यत् कृण्वते" ऋ० ६।२५।४ "तरुषि युद्धे" भा० । [ऋ० १।२।४ "तरुमस्तारकः" भा०

तरुस् त्रि० तॄ–उषि । तारके । "क्रत्वा दक्षस्य तरुषः"

तरुसार पु० ६त० । १कर्पूरे हारा० । ६त० २वृक्षसारमात्रे च । "सुवर्णरजतताम्रायोरीतिदन्तशङ्खमणितरुसारमयानि" सुश्रु० । [राजनि० ।

तरुस्था स्त्री तरौ तिष्ठति स्था–क । वन्दाके (परगाछा)

तरूट पु० तरोः ऊट इव। उत्पलकन्दे "तरूटो गुरुविष्टम्भी शीतलश्च मतो बुधैः" राजवल्लभः ।

तरूषस् त्रि० तॄ–बा० ऊषस् । १तरणकुशले २आपदुद्धारके च । "त्वं न इन्द्र राया तरूषसोग्रम्" ऋ० १।१२९।१० "तरूषसा तरणकुशलेनाक्रामापद्भ्य उत्तारीत्र शक्त्या" भा०

तर्क दीप्तौ अक० आकाङ्क्षायाञ्च वितर्के सक० चुरा० उभ० सेट् । तर्कयति ते अततर्कत् त "एतत्तर्कय चक्रवाकहृदयाश्वासाय" प्रसन्नरा० । "तथा तर्कयामि यथानेनाचिरप्रव्रजितेन भवितव्यम्" शकु० । "दक्षिणेनाथ वामेन कतरेण स्विदध्वना। इति मां मन्दताः सर्वे तर्कयिष्यन्ति मानवः" भा० वि० ६१ अ० ।
वि+उत्प्रेक्षायां "तनूनं तत्तु मापस्यतीति वितर्कयामि" पञ्चत० ।

तर्क पु० तर्क–भावे अच्। १आकाङ्क्षायां २व्यभिचारशङ्कानिवर्तके ऊहभेदे अविज्ञातेऽर्थे कारणोपपत्तितस्तत्त्वज्ञानार्थे ऊहे ३व्याप्यारोपात् व्यापकप्रसञ्जने। ४आगमाविरोधिन्याये ५आगमार्थपरीक्षणे ६मीमांसारूपविचारे । ७मानसज्ञानभेदे। ८वस्तुतत्त्वोक्तिमात्रे "अचिन्त्याः खलु ये भावाः न तांस्तर्केण योजयेत् । नाऽप्रतिष्ठिततर्केण गम्भीरार्थस्य निश्चयः" वेदान्तप० । "आर्षं धर्मोपदेशञ्च धर्मशास्त्राविरोधिना । यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः" मनुः "तर्काप्रतिष्ठानात्" शा०सू० । करणे घञ् । ९न्यायशास्त्रे "प्रायस्तर्कमधीते तनुते कुतर्कान्निरन्वयम्" दीधितिः "सुहृदस्तर्काः समस्ताः स्थ मे" कुसु०। "यत्काव्यं मधु वर्षि धर्षितपरास्तर्केषु यस्योक्तयः" नैष० । "तर्के वा मयकर्कशे मम समं लीलायते भारती" प्रसन्नरा०। "गदाधरविनिर्म्मिता विषमदुर्गतर्काटवी" गदा० ८मीमांसाशास्त्रे १०अर्थवादे तर्कः। "अक्ताः शर्करा उपदधातीति विधिः श्रूयते । तत्राञ्जनसाधनं घृतं तैलं वा तन्मध्ये केनाक्ता इति संशये तेजो वै घृतमित्यर्थवादात् घृतेनाक्ता इति निर्णीयते । अतस्तर्कोऽर्थवादः । तर्को मीमांसेति कल्पतरुकारः तर्कलक्षणं गौ० सू० भाष्ये उक्तं यथा "अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे कारणोपपत्तितस्तत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्कः" गौ० सू० ।
"अविज्ञायमानतत्त्वेऽर्थे जिज्ञासा तावज्जायते जानीयेममर्थमिति, अथ जिज्ञासितस्य वस्तुनो व्याहतौ धर्मौ विभागेन विमृशति किं स्विदित्यमाहो स्विन्नेत्थमिति विमृश्यमानयोर्धर्मयोरेकं कारणोपपत्त्याऽनुजानाति सम्भवत्यस्मिन् कारणं प्रमाणं हेतुरिति, कारणोपपत्त्या स्यादेवमेतन्नेतरदिति तत्र निदर्शनम् योऽयं ज्ञाता

ज्ञातृधर्मं जानीते तत्र भो जानीयेति जिज्ञासा, स किमुत्पत्तिधर्मकोऽनुत्पत्तिधर्मक इति विमर्शः, विमृश्यमानेऽविज्ञाततत्त्वेऽर्थे यस्य धर्मस्याभ्यनुज्ञाकारणमुपपद्यते तमनुजानाति, यद्ययमनुत्पत्तिधर्मकस्ततः स्वकृतस्य कर्मणः फलमनुभवति ज्ञाता, दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरमुत्तरं पूर्वस्य पूर्वस्य कारणमुत्तरोत्तरापाये तदनन्तराभावादपवर्ग इति स्यातां संसारापवर्गौ, उत्पत्तिधर्मके ज्ञातरि पुनर्न स्याताम्, उत्पन्नः खलु ज्ञाता देहेन्द्रियबुद्धिवेदनाभिः सम्बध्यत इति नास्येदं स्वकृतस्य कर्मणः फलम् उत्पन्नश्च भूत्वा न भवतीति तस्याविद्यमानस्य निरुद्धस्य वा स्वकृतकर्मणः फलोपभोगो नास्ति, तदेवमेकस्यानेकशरीरयोगः शरीरादिवियोगश्चात्यन्तं न स्यादिति। यत्र कारणमनुपपद्यमानं पश्यति तन्नानुजानाति, सोऽयमेवंलक्षण ऊहस्तर्क इत्युच्यते। कथं पुनरयं तत्त्वज्ञानार्थो न तत्त्वज्ञानमेवेति अनवधारणात् अनुजानात्ययमेकतरं धर्मं कारणोपपत्त्या न त्ववधारयति न व्यवस्यति न निश्चिनोति एवमेवेदमिति। कथं तत्त्वज्ञानार्थ इति, तत्त्वज्ञानविषयाभ्यनुज्ञालक्षणादूहाद्भावितात् प्रसन्नादनन्तरप्रमाणसामर्थ्यात् तत्त्वज्ञानमुत्पद्यत इत्येवं तत्त्वज्ञानार्थ इति। सोऽयं तर्कः प्रमाणानि प्रतिसन्दधानः प्रमाणाभ्यनुज्ञानात् प्रमाणसहितो वादे उपदिष्ट इत्यविज्ञाततत्त्वमनुजानातीति यथा सोऽर्थो भवति तस्य यथाभावस्तत्त्वमविपर्ययं याथातथ्यम्" वात्स्यायनभाष्यम्।

विश्वनाथवृत्तौ चान्यथा सूत्रमिदं व्याख्यातं यथा "तर्क इति लक्ष्यनिर्देशः कारणोपपत्तित ऊह इति लक्षणम् अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे तत्त्वज्ञानार्थमिति प्रयोजनकथनम् कारणं व्याप्यं तस्योपपत्तिरारोपस्तस्मात् ऊह आरोपः अर्थाद्व्यापकस्य, तथाच व्यापकाभाववत्त्वेन निर्णीते व्याप्यस्याहार्यारोपाद्यो व्यापकस्याहार्यारोपः स तर्कः। यथा निर्वह्नित्वारोपाधिनिर्धूमत्वारोपः निर्वह्निः स्यान्निर्धूमः स्यादित्यादिः। ह्रदो निर्वह्निः स्यान्निर्धूमः स्यादित्यादिवारणाय व्यापकाभाववत्त्वेन निर्णीत इति। निर्वह्निः स्यात् द्रव्यं स्यादित्यादिवारणाय व्याप्यस्येति तद्व्याप्यारोपाधीनस्तदारोप इत्यर्थस्तत्र व्यापकेति। न चानुमानादितोऽर्थसिद्धेः सार्थक्यमिति वाच्यम् अप्रयोजकत्वादिशङ्काकलङ्कितेन हेतुनार्थस्य साधयितुमशक्यत्वात्तदेतदुक्तमविज्ञाततत्त्वेऽर्थे तत्त्वज्ञानार्थमिति तत्त्वनिर्णयार्थमित्यर्थः। तत्र चाप्रयोजकत्वाशङ्का तत्र नायमेवम् एवेति भावः। परे तु ऊह इत्येव लक्षणं ऊहत्वञ्च मानसत्वव्याप्यो जातिविशेषस्तर्कयामीत्यनुभवसिद्धः। तर्कः किं स्वत एव निर्णायकः परम्परया वेत्यत आह कारणेति कारणस्य व्याप्तिज्ञानादेरुपपादनद्वारेणेत्यर्थः तथा च धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्यात् वह्निजन्यो न स्यादित्यनेन व्यभिचारशङ्कानिरासे निरङ्कुशेन व्याप्तिज्ञानेनानुमितिरिति परम्परयैवास्योपयोग इत्याहुः। स चायं पञ्चविधः आत्माश्रयान्योन्याश्रयचक्रकानवस्थातदन्यबाधितार्थप्रसङ्गभेदात्। तत्र स्वापेक्षित्वेऽनिष्टप्रसङ्ग आत्माश्रयः स च उत्पत्तिस्थितिज्ञप्तिद्वारा त्रेधा यथा यद्ययं घट एतद्घटजन्यः स्यात्तदैतद्घटानधिकरणक्षणोत्तरवर्त्ती न स्यात्, यद्ययं घट एतद्घटवृत्तिः स्यात् एतद्घटव्याप्यो न स्यात् यद्ययं घट एतद्घटज्ञानाभिन्नः स्यात् ज्ञानसामग्रीजन्यः स्यात् एतद्घटभिन्नः स्यादिति वा यथायथम्। तदपेक्षापेक्षित्वनिबन्धनोऽनिष्टप्रसङ्गोऽन्योन्याश्रयः सोऽपि पूर्ववत्त्रेधा। तदपेक्षापेक्षापेक्षित्वनिबन्धनोऽनिष्टप्रसङ्गश्चक्रकं चतुःकक्षादावपि स्वस्य स्वापेक्षापेक्षापेक्षित्वसत्त्वान्नाधिक्यम्। अत्रापि पूर्ववत्त्रैविध्यम्। अव्यवस्थितपरम्परारोपाधीनानिष्टप्रसङ्गोऽनवस्था यथा यदि घटत्वं घटजन्यत्वव्याप्यं स्यात् कपालसमवेतत्वव्याप्यं न स्यात्। तदन्यबाधितार्थप्रसङ्गस्तु धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्याद्वह्निजन्यो न स्यादित्यादिः। प्रथमोपस्थितत्वोत्सर्गविनिगमनाविरहलाघवगौरवादिकन्तु प्रसङ्गानात्मकत्वात् न तर्कः किन्तु प्रमाणसहकारित्वरूपसाधर्म्यात्तथा व्यवहार इति संक्षेपः"।

तर्कग्रन्थे जगदीशोक्तं तर्कविभागलक्षणादिकं यथा। "स चायं तर्कः पञ्चविधः आत्माश्रयान्योन्याश्रयचक्रकानवस्थाप्रमाणबाधितार्थकप्रसङ्गभेदादित्याचार्याः। तत्र स्वापेक्षापादकः प्रसङ्ग आत्माश्रयः। अपेक्षा च उत्पत्तौ स्थितौ च ज्ञप्तौ च ग्राह्या, तत्राद्या, यथा एतद्घटज्ञानं यद्येतद्घटज्ञानजन्यं स्यादेतद्घटज्ञानभिन्नं स्यादिति। द्वितीया घटोऽयं यद्येतद्घटजनकः स्यात् एतद्घटभिन्नः स्यादिति तृतीया चायं घटो यद्येतद्घटवृत्तिः स्यात्तदास्य नोपलभ्येतेति स्वापेक्षापेक्षित्वनिबन्धनः प्रसङ्गोऽन्योन्याश्रयः यथा चायं घटो यद्येतद्घटजन्यः स्यादेतद्घटभिन्नः स्यात् इति उत्पत्तौ स्थितौ च स्वयमुदाहार्यम्। स्वापेक्षणीयापेक्षितसापेक्षत्वनिबन्धनः

प्रसङ्गपक्षकः पूर्वोक्त एवाथादृश्ये अध्यपदान्तरनन्तर्भाव्योदाहरणम्। यथेथा तत्र साक्षात्परम्परासाधारणी ग्राह्या। अनवस्था पुनरप्रामाणिकी न तु प्रवाहमूलकप्रसङ्गः। यथा घटत्वं यदि यावद्घटहेतुवृत्ति स्यात् घटजन्यवृत्ति न स्यादित्यर्थः। उक्तचतुष्कान्यः प्रसङ्गः प्रमाणबाधितार्थकप्रसङ्गः सोऽपि द्विविधो व्याप्तिग्राहको विषयपरिशोधकश्च तत्राद्यो यथा धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्यात्तदा वह्निजन्यो न स्यादिति द्वितीयस्तु पर्वतो यदि निर्वह्निः स्यान्निर्धूमः स्यादित्यादिः।"

धूमादेर्व्यभिचारशङ्कानिवृत्तिद्वारा विषयस्य वह्न्यादेः निश्चायकत्वेन परिशोधकत्वमित्यवधेयम्।

सोऽयं तर्क एकादशविध इति प्राचीननैयायिकाः स्वीचक्रुः तदनुसारेण सर्व० स०उक्तम् "स चैकादशविधः व्याघातात्माश्रयेतरेतराश्रयचक्रकानवस्थाप्रतिबन्दिकल्पनालाघवकल्पनागौरवोत्सर्गापवादवैजात्यभेदात्" इति व्याघातादीनामप्रसञ्जनरूपत्वात् न तर्करूपत्वमिति किन्तु पञ्चविधत्वमिति नव्याः। एतन्मतानुसारेणैव दृत्तौ इतरेषां स्वस्यतर्कत्वनिरासेन भाक्ततर्कत्वमुक्तम् द्रष्टव्यम्।

तर्कस्य च व्यभिचारशङ्कानिवर्त्तकतयानुमानाङ्गत्वं तच्च खण्डनखण्डखाद्ये निराकृतं यथा

"नापि विपक्षे बाधकस्तर्को बाध्यः तर्कस्य व्याप्तिमूलत्वाभ्युपगमे अनवस्थाप्रसङ्गात्। तदनभ्युपगमे मूलशैथिल्येन तर्काभासत्वापातात्। अथ ब्रूषे न सर्वमिदं वस्तु तथा ह्यग्निधूमव्यभिचारशङ्कायां बाधकस्तर्कोऽयमभिधीयते यदि धूमोऽग्निं व्यभिचरेदकारणकः सन्नित्यः स्यात् न स्यादेव वा स चायमनुत्तरस्तर्कः तत्र शङ्कायां व्याघातापत्तेः। तदेव ह्याशङ्क्यते यस्मिन्नाशङ्क्यमाने स्वक्रियाव्याघातादयो दोषा नावतरन्तीति लोकमर्यादा एवं सर्वत्रानुत्तरस्तर्को बाधकोऽभिधेय इति चेत् नैवम् किमित्थं वक्तव्यं तर्कोत्थानस्वभाव एव न भविष्यति। एवं तु वक्तव्यम् अग्निं विहायान्यस्मादपि हेतोरयमुदेष्यतीति। न च वाच्यमेवं हि सति धूमस्यैकजातित्वं न स्यादिति कचिदिन्द्रियजन्यत्वे क्वचिदनुमानादिजन्यत्वेऽपि ज्ञानैकजातिवत्तदुपपत्तेः। तत्रेन्द्रियाद्वीनामवान्तरसामान्ये साक्षात्कारित्वादौ प्रयोजकत्वं न ज्ञानतायामिति चेन्न ज्ञानत्वस्याकस्मिकत्वपरिहारार्थं तत्कारणस्यानुगतस्य भवतावश्यं वक्तव्यत्वात्। धूमेऽपि वह्नेर्विशेष एव प्रयोजकस्तस्य तदवच्छिन्नं शक्यत्वात्। न द्दश्यते तावदग्निप्रयोज्यो धूमे विशेष इति च न वाच्यम् एवं हि सति तददर्शनस्यापाततो हेत्वन्तरप्रयोज्यावान्तरजात्यदर्शनेनायोग्यतया विकल्पत्रस्त्राऽनुपपत्तेः। यदा तु हेत्वन्तरप्रयोज्यो धूमस्य विशेषो दृश्यते तदासौ विकल्पिष्यत इति सम्भावनायादुर्निवारत्वात्। अस्त्वात्ममनोयोगोऽनुगतं कारणं ज्ञानोत्पत्ताविति चेन्न यद्यात्ममनोयोगादुत्पद्यमानं ज्ञानं स्यादिच्छादयोऽपि ज्ञानं प्रसज्येरन्। यदि स्वादृष्टविशेषो वा यस्मिभेदो वा ज्ञानत्वजातिर्वा ज्ञानप्रागभावो वा तस्यानुगतं कारणमुच्यते तदा तदितरस्यापि वह्निव्यभिचारे धूमस्यैकजात्यप्रयोजकतया शक्यत एव वक्तुम् दृष्टे व्यभिचारे तृणमहत्यादेरैकजात्यपरिकल्पनमिति चेत् अस्तु दृष्टे तन्निश्चयः अत्रापि व्यभिचारो न दृश्यत इत्यत्र नियामकाभावात् शङ्क्यते एवं शङ्कमानस्य भवतो न क्वचिदनुमानं स्यादिति प्रतिवाद्यात्माद्यनुमानादिव्यतिरेकेण कथायामेव प्रवृत्त्यनुपपत्त्या स्वयं स्वीकर्तव्येष्वनुमानेष्वेतादृशशङ्काक्रमणात् स एव व्याघात इति चेन्न धूमवह्नेरपि वह्निकारणविशेषानुमानस्येव सति सदनुमानत्वप्रसङ्गात् सामग्रीसाम्येन प्रमाऽप्रमावैचित्र्यानुपपत्तेः। साधारणधर्मदर्शनविशेषादर्शनासत्त्वपि शङ्कायामनुदये सामग्र्यां सत्यामपि कार्यानुदयात्परप्रतिपत्त्युत्पादनार्थं वचनादिरूपां प्रतिपत्तिसामग्रीमुत्पादयितुं यतमानस्य भवतोऽपि स्वक्रियाव्याघातस्तुल्यः। व्याघातस्यैव विशेषत्वात् तद्दर्शनेन शङ्कासामग्र्येव नास्ति प्रत्युत कुतो व्याघातशास्त्रमिति चेन्न तर्हि न तावत् आहार्यादिकारणाध्यायमानमेष्टव्यं कूटविषयस्य तस्यातिप्रसञ्जकत्वात्। कूटभिन्नः प्रसञ्जकः प्रमितस्यैव स्यादिति चेन्न तस्य तर्कावसरे निरस्तत्वात्। तस्माद्यदेतद्व्याघातरूपस्य विशेषस्य दर्शनं शङ्काप्रतिपक्षभूतमुच्यते तत् किं? प्रमाणात् कुतश्चिदुपजायमानं वक्तव्यम् तर्काद्वा। यदि प्रथमः शङ्कास्तित्वमपि तेनैव प्रमाणेनोपेयं शङ्कायां सत्यां व्याघातात् यदि च शङ्कां विनापि व्याघातः तदा शङ्क्यमानाशङ्क्यमानयोर्व्याघातस्य साम्यं सिद्धमेव। भवतु शङ्कायामपि तत्प्रमाणं, किमेतावता प्रथमोपजातशङ्काभयलब्धत्रावस्थितस्य व्याघातरूपस्य विशेषस्य दर्शनात्तु शङ्कान्तरं नोत्पद्यत इति चेन्न व्याघातग्रहणकाले तदवलम्बिकया शङ्कयैव शङ्क्यमानव्यभिचारतस्तस्याः शङ्कायाश्च परमे च तदवलम्बिनो व्याघातरूपस्य

विशेषस्याभावात् कः शङ्कान्तरोत्पत्तेर्वारयितेति वक्तव्यम् मा नामास्तु तदा व्याघातात्मा विशेषस्तद्दर्शनस्तदाहितो वा संस्कारस्तावदस्ति । विशेषावगमतत्संस्कारौ च शङ्काविरोधिनौ । ननु स्वरूपेण क्वचिदपि विशेषस्याव-स्थानं तथेति चेन्न यावद्द्रव्यभाविनो विशेषस्य पूर्व-स्थितस्य यद्दर्शनं तदाहितो वा संस्कारः तस्य कालान्तरे तत्प्रतिधर्मसंशयविरोधित्वे अवयविपाकपक्षे कुम्भस्य परमाणुपाकपक्षे परम्परया तदारम्भकस्य परमाणोः पूर्वं श्यामतया ज्ञातस्य कालान्तरे सम्भावितया तस्य पाकजन्यरूपविशेषवत्तायां संशयो न स्यात् । यदि च शङ्कायां व्याघातस्तदा शङ्काश्रयस्य विशेषरूपस्य व्याघातस्य दर्शनाच्छङ्कायां शङ्कान्तरं मा भूत् । यदि तु व्यभिचारा-श्रयस्तदा व्यभिचारः स्यादेव व्याघाताश्रयस्य व्यभिचार-स्यापि प्रमित्वापत्तेः । अनादिसिद्धव्याप्तिकास्ते तर्का इति चेन्न सद्गुरोः प्रमितित्वासिद्धेः शरीरे आत्म-प्रत्ययस्य तादृशस्यात्मप्रमात्वोपगमात् अनादित्वासिद्धे-श्चोभयत्राविशेषात् । नापि यद्यत्र व्यभिचारः शङ्क्येत तदा व्याघातः स्यादित्येवं रूपात्तर्काद्व्याघातावगमः व्याघातप्रतिपादकस्य तर्कस्य मूलशैथिल्ये तर्काभासत्वा-पातात् तादृशस्यापि व्याघातोपनायकत्वे व्याघातापत्तेश्च साम्यं प्रकृत एव तर्काभासाद्भवतोऽपि व्याघात उपनेतुम् । अथ तर्कस्य व्याप्तिर्मूलभूताभ्युपगम्यते तत्रापि व्यभिचार-शङ्कायां पुनरनवस्थैव तत्रापि व्याघातापादने पुनरित्य-नवस्थैव । "तस्मादस्माभिरप्यस्मिन्नर्थे न खलु दुष्पठा । त्वद्गाथैवान्यथाकारमक्षराणि कियन्त्यपि । व्याघातो यदि शङ्कास्ति न चेच्छङ्का ततस्तराम् । व्याघाता-वधिराशङ्का तर्कः शङ्कावधिः कुतः ।" अव्यभिचार-स्यैकपरित्यागव्यवच्छेदेनापरान्वयः समञ्जावदृष्टे नष्टे-ऽदृष्टः शङ्क्यत इत्याहुः" ।

तर्कस्य यथा व्याप्तिनिश्चयोपयोगिता तथा तत्त्व० चि० पूर्वपक्षीकृत्य व्यरूपि यथा

"अथोच्यते व्यभिचारज्ञानविरहसहकृतं सहचार-दर्शनं व्याप्तिग्राहकम्, ज्ञानं च निश्चयः शङ्का च सा च क्वचिदुपाधिसन्देहात् क्वचिद्विशेषादर्शनसहितसाधा-रणधर्मदर्शनात् तद्विरहश्च क्वचिद्विपक्षबाधकतर्कात् क्वचित् स्वतः सिद्ध एव । तर्कस्य व्याप्तिग्रहमूलकत्वेनानव-स्थेति चेत् न यावदाशङ्कं तर्कानुसरणात् यत्र च व्याघातेन शङ्कैव नावतरति तत्र तर्कं विनैव व्याप्तिग्रहः तथाहि धूमो यदि वह्निसमवहिताजन्यत्वे इति वह्निसमवहिताजन्यः स्याच्चोत्पन्नः स्यादित्यत्र किं धूमोऽ-वह्नेरेव भविष्यति क्वचिद्वह्निं विनापि भविष्यति अहेतु-क एव वोत्पत्स्यत इति शङ्का स्यात् तर्हि स्वक्रियाव्या-घातः स्यात् यदि हि गृहीतान्वयव्यतिरेकं हेतुं विना कार्योत्पत्तिं शङ्केत तदा स्वयमेव धूमार्थं वह्नेः, तृप्त्यर्थं भोजनस्य, परप्रतिपत्त्यर्थं शब्दस्य चोपादानं नियमतः कथं कुर्यात् तेन विनापि तत्सम्भवात् तथा च तदुपादान-मेव तादृशशङ्काप्रतिबन्धकं, शङ्कायां न नियतोपादानं, नियतोपादाने च न शङ्का तदिदमुक्तं "तदेव ह्याशङ्क्यते यस्मिन्नाशङ्क्यमाने स्वक्रियाव्याघातो न भवतीति" नहि सम्भवति स्वयं वह्न्यादिकं धूमादिकार्यार्थं नियमत उपादत्ते तत् कारणं तन्नेत्याशङ्क्यते चेति एतेन व्याघातो विरोधः स च सहानवस्थाननियत इति तस्याप्य-नवस्थेति निरस्तं स्वक्रियाया एव शङ्काप्रतिबन्धकत्वात् अतएव "व्याघातो यदि शङ्कास्ति न चेच्छङ्का ततस्तराम् । व्याघातावधिराशङ्का तर्कः शङ्कावधिः कुतः" इति खण्डन-कारमतमपास्तम् । नहि व्याघातः शङ्काश्रितः किन्तु स्वक्रियैव शङ्काप्रतिबन्धिकेति न वा विशेषदर्शनात् क्वचित् शङ्कानिवृत्तिरेव स्यात् न चैतादृशतर्कावतारो भूयोदर्शनं विनेति भूयोदर्शनादरः न तु स एव प्रयोजकः अत-एव न तदाहितसंस्कारो न मानान्तरं तर्कस्याप्रमात्वात् तत्र न प्रत्यक्षं व्याप्तिज्ञाने हेतुः तदभावेऽपि शब्दानुमा-नाभ्यां तदुपग्रहात् । ननु सहचारदर्शनव्यभिचारादर्शनव-द्व्यभिचारशङ्काविरहानुकूलतर्कयोर्ज्ञानं व्यभिचारिसाधा-रणमिति न ततोऽपि व्याप्तिनिश्चयः इति चेन्न स्वरूपस-तोरेव तयोर्व्याप्तिग्राहकत्वात् सत्तर्काद्व्याप्तिप्रमा तदाभा-सात्तदप्रमा विशेषदर्शनसत्त्वासत्त्वाभ्यां पुरुषज्ञानमिव । अपरे तु यत्र तर्के व्याप्त्यनुभवो मूलं तत्र तर्कान्तरा-पेक्षा यत्र तु व्याप्तिस्मरणं हेतुः तत्र न तर्कान्तरापेक्षेति नानवस्था अस्ति च जातमात्राणामिष्टानिष्टसाधनतानु-मितिहेतुव्याप्तिस्मरणं तदानीं व्याप्त्यनुभावकाभावात् तस्य चानुभवमूला चाद्येऽपि व्याप्तिस्मरणपरम्परेति । यत्तु अनादिसिद्धकार्यकारणभावविरोधादिमूलाः केचित्तर्का इति तन्न तत्र प्रमाणानुपयोगेऽनुमान एव पर्यवसानात् । न च व्याप्तिग्रहान्यथानुपपत्त्यैव तर्कस्यानादिसिद्धव्याप्ति-कत्वज्ञानमिति वाच्यम् अनुपपत्तेरप्यनुमानत्वात् । अन्ये तु विपक्षबाधकतर्कोद्भावनोपाधिनिरासपक्ष एव तदधीनो

व्याप्तिग्रह इति तदपि न तर्कस्याप्रमाणत्वात्। व्यभिचारादिशङ्कानिरासद्वारा प्रत्यक्षादिसहकारी स इति चेन्न अनवस्थाभयेन तर्कं विना व्याघातात् यत्र शङ्काविरहस्तत्र व्याप्तिग्रहे तर्कस्य व्यभिचारात्। यत्तु योग्यानामुपाधीनां योग्यानुपलब्ध्याभावग्रहः अयोग्यानान्तु साध्याव्याप्यत्वसाधनव्यापकत्वसाधनादभावग्रह इत्यनौपाधिकत्वं सुग्रहमिति तदुक्तम् अनुमानेन तत्साधनेऽनवस्थानात् प्रमाणान्तरस्याभावात्। ये चानुकूलतर्कं विनैव सहचारादिदर्शनमात्रेण व्याप्तिग्रहं वदन्ति तेषां पक्षेतरत्वस्य साध्यव्यापकत्वग्रहेऽनुमानमात्रोच्छेदप्रसङ्गः अनुमानमात्रोच्छेदकत्वादेव पक्षेतरोनोपाधिरिति चेत् ध्वान्तोऽसि नहि वयमुपाधित्वेन तस्य दोषत्वमाचक्ष्महे साध्यव्यापकत्वेन तद्व्यतिरेकात् पक्षे साध्यव्यावर्त्तकतया व्यापकव्यतिरेके व्याप्यव्यतिरेकस्य यत्रलेपात्। अपि च करवह्निसंयोगः यत्नव्यतिरिक्तातीन्द्रियधर्मसमवायी जनकत्वादित्यत्राप्रयोजकत्वात्र पावकं तत्र व्याप्यस्य पक्षधर्मत्वे किमप्रयोजकं नाम? तथाहिपक्षबाधकतर्काभावात्र तत्र व्याप्तिग्रह इत्यप्रयोजकत्वमिति"। तर्कं वेत्त्यधीते वा ठञ्। तार्किक तर्कवेत्तरि तर्कशास्त्राध्येतरि च। "तार्किकशिरोमणिचिन्तनुते" दीधितिः।

तर्कक त्रि॰ तर्क–ण्वुल्। १तर्ककारके। २याचके हेम॰।
"काशैः सन्तर्पयामास कृपणांस्तर्ककानपि" भा॰ शा॰ ४५अ॰

तर्कग्रन्थ पु॰ तर्काधिकृतः ग्रन्थः शाक॰ त॰ कर्म॰ वा। तर्कप्रधाने ग्रन्थे "तर्कग्रन्थार्थरहितो नैव स्वङ्गात्वपण्डितः" सुश्रुतः।

तर्कण न॰ तर्क–भावे ल्युट्। तर्कशब्दार्थोक्ते ऊहभेदे "परकीयांशदोषाद्यैः शङ्कानर्यस्य तर्कणम्" सा॰ द॰

तर्कमुद्रा स्त्री "तर्जन्यङ्गुष्ठयोरग्रे मिथः संयोज्य चाङ्गुली। प्रसार्य बन्धनं प्राज्ञस्तर्कमुद्रेति तान्त्रिकाः" इत्युक्ते मुद्राभेदे "वाक्यं प्रकोष्ठेऽध्यभवावाधीनं तर्कमुद्रया" भाग॰ ४।६।३२।

तर्कविद्या स्त्री ६त॰। गौतमोक्तानां प्रमाणप्रमेयादीनां षोडशानां पदार्थानां विद्यायां, कणादोक्तषट्पदार्थादिविद्यायाञ्च। "आन्वीक्षकी तर्कविद्यामनुरक्तो निरर्थिकाम्" भा॰ अनु॰ ३७ अ॰।

तर्कारी स्त्री तर्कमृच्छति ऋ–अण् ङीप्। जयन्तीवृक्षे। अमरः।

तर्किन(ल) तर्क–बा॰ इन्(ल) वा। चक्रमर्दवृक्षे रत्नमाला

तर्किन् त्रि॰ तर्क–णिनि। तर्ककारके पण्डितभेदे। "त्रैवेद्योहैतुकस्तर्की नैरुक्तो धर्मपाठकः। त्रयश्चाश्रमिणः पूर्वे परिषत् स्याद्दशावरा" मनुः। [स्वार्थे क। तर्किक तदर्थे।

तर्कु पु॰ कृत–उ नि॰। (टेको) इति ख्याते यन्त्रभेदे। त्रिका॰।

तर्कुट न॰ कृत–छेदने बा॰ भावे उट पृषो॰। १(काटनाकाटा) सूत्रकर्त्तनभेदे त्रिका॰। करणे उट। २तर्कौ स्त्री हारा॰ गौरा॰ ङीष्।

तर्कुपिण्ड पु॰ ७त॰। तर्कुस्थितमृत्पिण्डे (टेकोर माटुव) अटाधरः। [हारा॰।

तर्कुपीठी स्त्री स्वल्पः पीठः ङीप् पीठी ६त॰। तर्कुपिण्डे

तर्कुलासक पु॰ तर्कुं लासयति चालयति लस–णिच्–ण्वुल्। तर्कुचालके यन्त्रे (चरका)। हारा॰।

तर्कुशाण पु॰ ६त॰। (टेकोरशाण) चालके त्रिका॰।

तर्क्षु पु॰ तरक्षु+पृषो॰। व्याघ्रभेदे मृगादने शब्दरत्ना॰।

तर्ज पु॰ तज–अच् बा॰ गुणः। अवधारे रत्नमा॰।

तर्ज भर्त्सने भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट्। तर्जति अतर्जीत् ततर्ज।

तर्ज भर्त्सने चुरा॰ आ॰ सक॰ सेट्। तर्जयते अततर्जत। तर्जना "सीतामभ्यर्थ्य तर्जितः" "तया तु तर्जिताः सर्वा सुखेभीमा यथागतम्"। "राक्षसोऽतर्जयत् तूर्णं पुनश्चाक्षीवयुद्धम्" भट्टिः। बालं पुनर्नातिसर्जेत् गृह्णीयाच्च चैनं तर्जयेत्" सुश्रुतः। आर्षत्वात् पदव्यत्ययः।

तर्जन न॰ तर्ज–भावे ल्युट्। भर्त्सने "तरुवृताकृततर्जनविभ्रमाः" माघः। पु॰ तर्ज–युच्। २भर्त्सने स्त्री "यस्या क्रमेण परिशान्तनतर्जनाभिः" माघः। "मधुरवचनैः सभ्रूभङ्गैः कृताङ्गुलितर्जनैः" सा॰ द॰।

तर्जनी स्त्री तर्ज्यतेऽनया तर्ज–करणे ल्युट् ङीप्। प्रदेशिन्यां वृद्धाङ्गुष्ठसमीपस्थे अङ्गुलिभेदे। "तर्जन्यङ्गुष्ठयोर्मध्ये पितृतीर्थं प्रचक्षते" स्मृतिः। तर्जनशब्दे उदा॰। मुद्राशब्दे भूरि उदा॰।

तर्जनीमुद्रा स्त्री "वामहस्तं विधायाथ तर्जनीमध्यमे ततः। प्रसार्य तर्जनीमुद्रा निर्दिष्टा शूलपाणिना" तन्त्रोक्ते मुद्राभेदे।

तर्जिक पु॰ तर्जसर्जनमस्त्यस्य ठन्। देशभेदे हेमच॰।

तर्ण पु॰ तृण–अच्। वत्से। ण्वुल्। तर्णक तत्रैव, अमरः "तृणयसनाया तर्णकपङ्क्तिः" छन्दोम॰। सद्योजाते २शिशौ च हेम॰। [२जले (भेला) पट्टाख्यकलतरः।

तर्णि पु॰ तरत्याकाशपथादिं तॄ–नि करणे नि वा। १सूर्ये

तर्तरीक न॰ तॄ–करणे ईक फर्फरीका॰ नि॰। २नौकाभेदे कर्त्तरि ईक। २पारगे त्रि॰ मेदि॰।

तर्द हिंसायां भ्वा० पर० सक० सेट्। तर्दति अतर्दीत्। ततर्द। "येषे कपो रथाश्वांश्च रिपोस्ततर्द मार्गणैः"। "सुग्रीवः प्रथमं नेमे बहूनामप्यतर्द च" भट्टिः।

तर्दू स्त्री तर्द-ऊद्-वा ऊ। काष्ठनिर्मितायाम् दर्व्याम् अमरः।

तर्मन् पु० तर्द–मन् वा मनिन्। १चषालच्छिद्राग्रदेशे "द्व्यङ्गुलं त्र्यङ्गुलं वा तर्मातिक्रान्तं यूपस्य" कात्या० श्रौ० ६।१।२०। "तर्मातिक्रान्तं चषालच्छिद्राग्रदेशादतिक्रान्तम्" कर्कः। आधारे मनिन्। २तर्दनप्रदेशे च।
"तर्म समूते पर्वाङ्गयतस्तद्दिवामेव" शत० ब्रा० ३।२।१।२ तर्म समूते इति तयोरुभयोर्मार्गसमदेशयोः सम्बन्धौ भवति यथा च तर्दनप्रदेशेषु पर्वाङ्गाणे जाते परस्परं स्यूते भवतः तथैकस्योपर्यपरस्मात् तृणुयात्" भा०

तर्पण न० तृप–णिच् वा ल्युट्। १तृप्तौ २प्रीणने च अमरः ३यज्ञकाष्ठे हेमच०। स्नातकादिभिः प्रत्यहं कर्त्तव्ये पञ्चमहायज्ञान्तर्गते ४महायज्ञभेदे स च पितृयज्ञः। पितॄणां तृप्तिहेतुत्वादस्य तथात्वम् तत्प्रकारः आ० त० उक्तो यथा "तद्द्विविधं प्रधानमङ्गञ्च। तत्राद्यमाह शातातपः "तर्पणन्तु शुचिः कुर्य्यात् प्रत्यहं स्नातको द्विजः। देवेभ्यश्च ऋषिभ्यश्च पितृभ्यश्च यथाक्रमम्"। विशेषमधिकृत्य काशीखण्डम् "तर्पणं प्रत्यहं कार्य्यं भर्त्तुः कुशतिलोदकैः। तत्पितुस्तत्पितुश्चापि नामगोत्रादिपूर्वकम्"। द्वितीयन्तु ब्रह्माण्डपुराणीयम् "नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमिष्यते। तर्पणन्तु भवेत्तस्य अङ्गत्वेन व्यवस्थितम्"। तर्पणाकरणे दोषमाह योगियाज्ञवल्क्यः "नास्तिक्यभावाद्यश्चापि न तर्पयति वै सुतः। पिबन्ति देहरुधिरं पितरो वै जलार्थिनः"। तर्पणमधिकृत्य ब्रह्मपुराणम् "तस्मात् सदैव कर्त्तव्यमकुर्वन् महतैनसा। युज्यते ब्राह्मणः कुर्वन् विश्वमेतद्बिभर्त्ति हि"। शङ्खलिखितौ "नेष्टकारचिते स्थाने पितॄन् तर्पयेत्"। मार्कण्डेयपुराणम् "यच्च स्नानीय नोत्कृष्टं वस्त्राम्भोऽवनिपातजम्। तद्द्रव्यं अक्षयं तात! सदैव पितृकर्मणि"। विष्णुः "स्नात्वार्द्रवासा देवर्षिपितृतर्पणमम्भःस्थ एव कुर्य्यात्। परिवर्त्तितवासास्तीर्थमुत्तीर्य्य"। अत्रापि तीर्थे विशेषमाह मत्स्यपुराणे "तिलोदकाञ्जलिर्देयो जलस्थैस्तीर्थवासिभिः। सदा न हस्तेनैकेन स्थले चार्घं शिष्यते"। अत्र जलस्थैरित्यनेन स्थलस्थानामपि जलस्थत्वं नियम्यते। ततश्च "अन्तरुदक आचान्तोऽन्तरेव पूतो भवति। बहिरुदके आचान्तो बहिरेव पूतो भवति तस्मादन्तरेकं बहिरेकञ्च पादं कृत्वा आचामेत् सर्व्वत्र शुद्धो भवति" इति पैठीनसिवचनात् जलस्थैकचरणकृताचमनेनोभयकर्म्मार्हत्वात् तर्पणकाले तीर्थे जलैकचरणेन भवितव्यम् अन्यत्र त्वनियमः। तत्र पाषाणे तर्पणमनिषिद्धमिति। स्थलस्थतर्पणे आग्नेयपुराणम् "प्रागग्रेषु सुरांस्तर्प्येन्मनुष्यांश्चैव मध्यतः। पितॄंश्च दक्षिणाग्रेषु दद्यादिति जलाञ्जलीन्"। अशुचिदेशे तु विष्णुः "जलाद्युचितस्थले वा स्वाद्युदके देवतापितॄन्। तर्पयेत्तु यथाकाममप्सु सर्वं प्रतिष्ठितम्"। बृहस्पतिः "ब्रह्मयज्ञप्रसिद्ध्यर्थं विद्यास्वाध्यायसिद्धये जपेत्। जप्त्वा प्रणवं चापि ततस्तर्पणमाचरेत्"। एतच्च तर्पणं ब्रह्मयज्ञानन्तरं छन्दोगेतरपरम्। तेषान्तु वैश्वदेवाय चोपजाय इत्यन्तसूर्योपस्थानानन्तरं गोभिलेन तर्पणाभिधानात्। "आप्लवने तु संप्राप्ते तर्पणं तदनन्तरम्"। "गायत्रीञ्च जपेत् पश्चात् स्वाध्यायञ्चैव शक्तितः"। आप्लवने तु संप्राप्ते गायत्रीं जपतः पुरा। तर्पणं कुर्वतः पश्चात् स्नानमेव वृथा भवेत्" इति गोभिलीयवचनाभ्याञ्च। दक्षः "प्रादेशमात्रमुद्धृत्य सलिलं प्राङ्मुखः सुरान्। उदङ्मनुष्यांस्तर्पेत पितॄन् दक्षिणतस्तथा। अप्सु तु तर्पयेद्देवान् मनुष्यान् कुशमध्यतः। पितॄंस्तु कुशमूलाग्रे विधिः कौशो यथाक्रमम्"। एवञ्च "गोशृङ्गमात्रमुद्धृत्य जलमध्ये जलं क्षिपेत्" इति यमवचनस्थगोशृङ्गपदं प्रादेशमात्रपरम्। उद्धृतोदके तु हारीतः "पात्राज्जलमादाय शुभे पात्रान्तरे क्षिपेत्। जलपूर्णेऽथ वा गर्त्ते न स्थाने तु विवर्ज्जिते"। अत्र यद्यपि यदुपक्रम्य श्रुतं यच्च येन सह समभिव्याहृतं तदेव तस्यैवाङ्गं स्यादिति बोध्यं तदङ्गं इतरत् समभिव्याहारप्रकरणाभ्यामिति गौतमसूत्रात् तेन पद्मपुराणीयस्नाने तदुक्तमेव तर्पणम्। "तद्यथा ब्रह्माणं तर्पयेत् पूर्वं विष्णुं रुद्रं प्रजापतिम्। देवा यक्षास्तथा नागा गन्धर्वाप्सरसोऽसुराः। क्रूराः सर्पाः सुपर्णाश्च तरवो जिह्मगाः खगाः। विद्याधरा जलाधारास्तथैवाकाशगामिनः निराहाराश्च ये जीवाः पापे धर्म्मरताश्च ये। तेषामाप्यायनायैतद्दीयते सलिलं मया"। एतैर्वाक्यैर्विधिरिति सर्वेषां मतम्। "कृतोपवीती देवेभ्यो निवीती च भवेत्ततः। मनुष्यांस्तर्पयेद्भक्त्या ब्रह्मपुत्रानृषींस्तथा। सनकश्च सनन्दश्च

तृतीयश्च सनातनः । कपिलश्चासुरिश्चैव वोढुः पञ्चशिखस्तथा । सर्वे ते तृप्तिमायान्तु मद्दत्तेनाम्बुना सदा । मरीचिमत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् । प्रचेतसं वशिष्ठञ्च भृगुं नारदमेव च । देवान् ब्रह्मऋषीन् सर्वांस्तर्पयेदक्षतोदकैः । अपसव्यं ततः कृत्वा सव्यं जानु च भूतले । अग्निष्वात्तांस्तथा सौम्यान् हविष्मतस्तथोष्मपान् । सुकालिनो बर्हिषद आज्यपांस्तर्पयेत्ततः । तर्पयेच्च पितॄन् भक्त्या सतिलोदकचन्दनैः । दर्भपाणिस्तु विधिना हस्ताभ्यां तर्पयेत्ततः"। अत्र केचित् पितृधर्म्मातिदेशात् दिव्यपितॄणामपि अञ्जलित्रयदानम् । तदसत् "कव्यवाडनलः सोमो यमश्चार्य्यमा तथा । अग्निष्वात्ताः सोमपाश्च बर्हिषदः सकृत् सकृत्" इति छन्दोगपरिशिष्टेन विशिष्टाञ्जलिविधानात् । "पित्रादीन्नामगोत्रेण तथा मातामहानपि । सन्तर्प्य भक्त्या विधिवदिमं मन्त्रमुदीरयेत् । येऽबान्धवा बान्धवा वा येऽन्यजन्मनि बान्धवाः । ते तृप्तिमखिला यान्तु ये चास्मत्तोयकाङ्क्षिणः" । अत्र ब्रह्मादिचतुर्तर्पणप्रयोगाकाङ्क्षायां गोभिलयाज्ञवल्क्योक्तप्रयोगविधिपाठः । स च "अन्वारब्धेन सव्येन पाणिना दक्षिणेन तु । तृप्यतामिति वक्तव्यं नाम्ना तु प्रणवादिना" । अन्वारब्धेन पश्चाल्लग्नेन अत्रादेव वचनात् तर्पणाभिलापे प्रणवादित्वं तृप्यतामिति च लभ्यते । ततश्च ओं ब्रह्मा तृप्यतामिति प्रयोगः । देवा इत्यादि सर्वेत्यन्तेन मन्त्रलिङ्गाद्देवाञ्जलिः । तथा सनक इत्यादि सदा इत्यन्तेनैकाञ्जलिः एवं पुनरपि । "एकैकमञ्जलिं दत्त्वा द्वौ द्वौ तु सनकादयः । अर्हन्ति पितरस्त्रींस्त्रीन् स्त्रियश्चैकैकमञ्जलिम्" इति व्यासगोभिलस्मृतिवचनात् । नतु द्वौ द्वाविति वीप्साश्रुतेः सनकादिप्रत्येक एव द्व्यञ्जलिरिति वाच्यं प्रत्येकपक्षे द्वौ द्वौ समुदायपक्षे तन्मन्त्रानुरोधेन तथैव युक्तत्वात् । अत्राञ्जलिपदं प्रागुक्तान्वारब्धेनेति श्रवणात्तथाविधहस्तद्वयपरम् तद्वैकल्पिकाञ्जलिपरं वा देवादिपक्षे । पितृपक्षे तु "तौ युतावञ्जलिः पुमान्" इत्येतत्परं पद्मपुराणीयतर्पणपक्षे तु पितृपक्ष एव हस्ताभ्यामिति श्रुतेस्तथैवाञ्जलिः । अन्यत्र नाञ्जलिरित्यवगम्यते । आचारमाधवीये प्रचेताः "मातृमुख्यासु याश्चान्यास्तासां दद्यात्त्रिरञ्जलीन्" । इति । पराशरभाष्ये सनकादिदिव्यमनुष्याणां तर्पणादिकं सामगेन प्राङ्मुखेन तदितरेणोदङ्मुखेन कर्त्तव्यं

तथा च परिशिष्टधृतं सामवेदीयषड्विंशब्राह्मणं "मनुष्याणामेषा दिक् या च प्रतीचीति" । तथाच ज्योतिष्टोमे श्रूयते "प्राचीं देवा अभजन्त, दक्षिणां पितरः, प्रतीचीं मनुष्याः उदीचीमसुराः अपरेषामुदीचीं मनुष्याः" । यत्तु "ततश्चोऽन्वञ्जानुरुदङ्मुखाः । दिव्येन तीर्थेन देवानुदकेन तर्पयेत्" इति शङ्खलिखितवचनं देवतर्पणे उदङ्मुखत्वविधायकं तच्छ्रुतिविरोधात् शाखान्तरीयम् असक्तविषयकम् । उदकेनेतिश्रवणात् यवादीति फलाधिक्यार्थं व्यवहारोऽपि तथा । यत्तु "निवीती हन्तकारेण मनुष्यांस्तर्पयेदथ । कुशस्य मध्यदेशेन ऋषितीर्थेन उदङ्मुखः" अनुविष्णुना हन्तप्रयोगेषु अवदानमुक्तं तत् सनकादिप्रत्येकतर्पणे यथा "सनकस्तृप्यतां तस्मै तदुदकं हन्त" इत्यादौ न तु पद्मपुराणीयमिलिततर्पणे "दत्तेनाम्बुना" अनेन दत्तस्य पुनरुपादानाभावात् । ऋषितीर्थेन कनिष्ठाङ्गुलिमूलेन "प्राजापत्येन तीर्थेन मनुष्यांस्तर्पयेत् पृथक्" इति विष्णुपुराणीयैकवाक्यत्वात् । मरीच्यादि ऋषितर्पणन्तु अङ्गुल्यग्रेण "अङ्गुल्यग्रमार्षम्" इति यमवचनात् एवञ्चार्षदेवतीर्थयोरङ्गुल्यग्रपैकदेशत्वसाधर्म्येण च । मरीच्यादितर्पणे तु दिगाद्याकाङ्क्षायां देववदिति । अतएव योगियाज्ञवल्क्यवचने सनकानित्यत्र मनुष्यानिति विशेषणं दत्तम् । ब्रह्माद्यानित्यत्र देवानिति विशेषणं दत्तमिति व्यवहारोऽपि तथा । मरीचिः "सौवर्णेन तु पात्रेण ताम्ररूप्यमयेन वा । औडुम्बरेण खड्गेन पितॄणां दत्तमक्षयम् । विना रूप्यसुवर्णेन विना ताम्रमयेन च । विना तिलैश्च दर्भैश्च पितॄणां नोपतिष्ठते" । एतच्च समस्ताभावे बोध्यं अत्र एकस्याभावे शङ्खः । "सौवर्णेन तु पात्रेण राजतेनौडुम्बरेण च । खड्गपात्रेण शङ्खेन वाप्युदकं पितृतीर्थं स्पृशन् दद्यात्" । शङ्कुः सुवर्णकोषकः । "अक्षतोदकैर्वाद्भिस्तर्पयेद्देवान् सतिलाभिः पितॄंस्तथा" इति छन्दोगपरिशिष्टेनापि पितृपक्षे तिलोदकमात्रविधानञ्च । पद्मपुराणे चन्दनविधानं फलाधिक्यार्थम् । अपसव्यं प्राचीनावीतित्वम् । उपवीतित्वम् प्राचीनावीतित्वञ्चाह गोभिलः "दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय सव्येऽंसे प्रतिष्ठापयति दक्षिणं कक्षमन्ववलम्बं भवति एवं यज्ञोपवीती भवति । सव्यं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय दक्षिणेऽंसे प्रतिष्ठापयति सव्यकक्षमन्ववलम्बं

भवति एवं प्राचीनावीती भवति” इति। प्रतिष्ठापयति यज्ञोपवीतमिति शेषः। तथाचामरसिंहोऽपि “उपवीतं यज्ञसूत्रं प्रोद्धृते दक्षिणे करे। प्राचीनावीतमन्यस्मिन्निवीतं कण्ठलम्बितम्” इति। “सावित्रीग्रन्थिसंयुक्तं उपवीतं तवाच्युत” इति ब्रह्मपुराणीयपूजादर्शनात्। गायत्रीमन्त्रेण उपवीतं कर्त्तव्यमिति प्रतीयते। लौकिकास्तु सावित्रीग्रन्थिरिति वदन्ति प्रवरसंख्यया वेष्टितग्रन्थिरिति लौकिकव्यवहारः। विद्याकरधृतं “यथा यज्ञोपवीतम्”। इत्यादिवाक्यात् उत्तरीयमपि यज्ञोपवीतवत् सव्यापसव्यत्वादिना धार्य्यं विहितं शुद्धितत्त्वे। पित्रादीत्यादिना मातामहादित्रयपरिग्रहः। तथाच विष्णुपुराणे “त्रिरपः प्रीणनार्थाय देवानामपवर्जयेत्। ऋषीणाञ्च यथान्यायं सकृच्चापि प्रजापतेः। पितॄणां प्रीणनार्थाय त्रिरपः पृथिवीपते!। पितामहेभ्यश्च तथा प्रीणयेत् प्रपितामहान्। मातामहाय तत् पित्रे तत्पित्रे च समाहितः। दद्यात् पित्र्येण तीर्थेन काम्यञ्चान्यत् शृणुष्व मे”। स्मृतिसारे धृतम् “वामहस्ते तिलान् दत्त्वा जलमध्ये तु तर्पयेत्। स्नानसाध्यस्वके गात्रे रोमकूपे न कुत्रचित्”। जलतर्पणे रोमरहितप्रदेशे ‘वामबाहौ वस्त्राच्छादिते तिलान् संस्थाप्य. मुद्रारहितदक्षिणहस्ततर्ज्जन्यङ्गुष्ठयोरन्यतरेण तिलान् गृहीत्वा वामहस्ततलेन स्थापयित्वा तर्पयेदिति मदनपारिजातः। अतएव मरीचिः “शुक्लहस्तञ्च दातव्यं न मुद्रां दर्शयेत् क्वचित्। वामहस्ते तिला ग्राह्या शुक्लहस्तञ्च दक्षिणम्”। शुक्लहस्तं प्रसारितहस्तं यथा स्यात्। एवं मुद्रा प्रदेशिन्यङ्गुष्ठयोगे सन्दंशरूपः। शुक्लहस्तञ्च दक्षिणम्” इति दक्षिणहस्तं तिलरहितं कुर्य्यात् इति नैयतकालिककल्पतरुः। तथाच नारदीये “अङ्गुष्ठानामिकाभ्यान्तु दक्षिणस्येतरस्थितान्। तिलान् गृहीत्वा पात्रस्थान् ध्यात्वा संतर्पयेत् पितॄन्”। देवलः। “रोमसंस्थान् तिलान् कृत्वा यस्तु संतर्पयेत् पितॄन्। पितरस्तर्पितास्तेन रुधिरेण मलेन च”। वृष्टिजलसम्पर्के तर्पणनिषेधमाह वायुपुराणम् “मेघे वर्षति यः कुर्य्यात् तर्पणं चाल्पदुर्बलः। पितॄणां नरके घोरे पतितस्य भवेद्ध्रुवम्”। तथा “वृष्ट्युदकैर्न कुर्वीत तथा मेघादिनिःसृतैः”। इति मेघादि दर्शनादिति कौमुदी। योगियाज्ञवल्क्यः “अद्युद्धृतं जलेषु

तिलान् संमिश्रयेज्जले। अतोऽन्यथा तु सव्येन तिला ग्राह्या विचक्षणैः”। अत्र शेषार्द्धं मदनपारिजाते लिखितम्। “अन्यथा वामहस्तेन” ततस्तर्पणमाचरेदिति”। वायुपुराणम्। “तिलदर्भैस्तु संयुक्तं श्रद्धया यत् प्रदीयते। तत्सर्व्वममृतं भूत्वा पितॄणामुपतिष्ठते”। स्मृतिः “रविशुक्रदिने चैव द्वादश्यां श्राद्धवासरे। सप्तम्यां जन्मदिवसे न कुर्य्यात्तिलतर्पणम्”। मत्स्यपुराणे “संक्रान्त्यां निशि सप्तम्यां रविशुक्रदिने तथा। श्राद्धे जन्मदिने चैव न कुर्य्यात्तिलतर्पणम्”। श्राद्धे अमावास्यातिरिक्तश्राद्धे “मघासु च विशेषेण अमावास्यां तिलोदकैः। वर्षासु दीपदानेन पितॄणामनृणो भवेत्। अमावास्यान्तु ये मर्त्याः प्रयच्छन्ति तिलोदकम्। पात्रमौडुम्बरं प्राप्य मधुमिश्रं तपोधनाः!। कृतं भवति तत् श्राद्धं रहस्यञ्च सदा भवेत्। विशेषतश्च जाह्नव्यां सर्वदा तर्पयेत् पितॄन्। न कालनियमस्तत्र क्रियते सर्व्वकर्म्मसु”। बौधायनः “न जीवत्पितृकः कृष्णैस्तिलैस्तर्पणमाचरेत्। सप्तम्यां रविवारे च जन्मर्क्षदिवसेषु च”। स्मृतिः “निषिद्धदिनमासाद्य यः कुर्य्यात्तिलतर्पणम्। रुधिरं तद्भवेत्तोयं दाता च नरकं व्रजेत्”। प्रतिप्रसवमाह स्मृतिः “अयने विषुवे चैव संक्रान्त्यां ग्रहणेषु च। उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे युगादौ मृतवासरे। सूर्य्यशुक्रादिवारेऽपि न दोषस्तिलतर्पणे। तीर्थे तिथिविशेषे च कार्य्यं प्रेते च सर्वदा”। स्कन्दपुराणम् “तीर्थमात्रे तु कर्त्तव्यं तर्पणं सतिलोदकैः। योऽन्यथा तर्पयेन्मूढः स विष्ठायां भवेत् कृमिः। विशेषतस्तु जाह्नव्यां सर्वदा तर्पयेत् पितॄन्”। एतत्तु निषिद्धदिनतर्पणविधायकम्। “तीर्थे तिथिविशेषे च गङ्गायां प्रेतपक्षके। निषिद्धेऽपि दिने कुर्य्यात्तर्पणं तिलमिश्रितम्” इति मदनपारिजातविद्याकरराजमेधिधृतमरीचिवचनात्। तिलाभावे पितृतीर्थेन प्रतिनिधिना तर्पणम् “तिलानामप्यभावे तु सुवर्णरजतान्वितम्। तदभावे निषिक्तेन तु दर्भतोयेन चान्यथा” इति याज्ञवल्क्यात्। सुवर्णरजतान्वितं सुवर्णरजतस्पृष्टम्। अतएव “सुलभं सकलं पुण्यं यज्ञदानादिकं फलम्। गङ्गातोयेन सतिलं दुर्लभं पितृतर्पणम्” इति भविष्यपुराणे गङ्गातोयस्य दुर्लभत्वमुक्तम् न च तदभावात्तर्पणाभावः शातातपः “पितॄणां पितृतीर्थेन सर्वं पित्र्यपो-

विधि । दक्षिणेनाथ गृह्णीयात् पितृतीर्थे समीपतः” । गोभिलः “गोत्रं स्वरान्तं सर्वत्र गोत्रस्याक्षय्यकर्मणि । गोत्रस्तु तर्पणे प्रोक्तः कर्त्ता एवं न मुह्यति । सर्वत्रैव पितः प्रोक्तः पिता तर्पणकर्मणि । पितुरक्षय्यकाले तु षष्ठ्यां तृप्तिमिच्छता । शर्म्मश्राद्धादिके कार्य्यं शर्म्मा तर्पणकर्मणि । शर्म्मणोऽक्षय्यकाले तु पितृणां दत्तमक्षयम्” । काण्र्णाजिनिः “नाभिमात्रे जले स्थित्वा चिन्तयेदूर्द्ध्वमानसः । आगच्छन्तु मे पितर इमं गृह्णन्त्वपोऽञ्जलिम्” । योगियाज्ञवल्क्यः “नामगोत्रस्वधाकारैस्तर्प्याः स्वनुक्रमपूर्व्वशः” । तेन अमुकगोत्रः पिता अमुकदेवशर्म्मा तृप्यतामेतत्तिलोदकं तस्मै स्वधेति प्रयोगः सिध्यति । एवं मातामहादौ । एष चासम्बुद्धिप्रयोगो वाजसनेयीतरपरः । तेषान्तु सम्बुद्ध्यन्तता-माह ब्राह्मणसर्व्वस्वे भवदेवकृतभट्टकर्कः: “प्रणीतपितकस्त्र-मन्त्रस्वत्याचार्य्यनामगोत्रमुदाहृत्य यावता पितृकार्य्यसमाप्तेतस्ते उदकमिति पितॄन् पितामहान् प्रपितामहान् । एकैकशस्त्रींस्त्रीन्दद्यात्” । अत्र असाविति नाम गृह्णातीति कात्यायनोक्तस्य नाम्नः ते इति युष्मत्प्रयोगात् सम्बुद्ध्यन्तता प्रतीयते तस्य सम्बुद्ध्यन्तमात्रवाचित्वात् । असम्बुद्धिप्रथमान्तत्वेऽन्वयापत्तेः । ततश्चामुकगोत्र ! पितरमुकदेवशर्म्मन् तृप्यस्वैतत्ते तिलोदकं स्वधेति प्रयोगः सिध्यति । एवं मातामहानामपि । ततो मात्रादीनां षण्णां तर्पणानि । द्वादशानां मध्ये यो जीवति तं विहाय तत्प्रपितामहादीन् गृहीत्वा पूरयेत् । एवं प्रव्रजिते पतिते च । ततो विमातृव्यभ्रातृपितृव्यमातुलादीं स्तर्पयेत् । शङ्खः “बान्धवानां कृत्वा सुहृदां तर्पयेत्” सुहृदो मित्रादयः । मित्रायाप्यसवर्णाय जलं न देयम् । “सवर्णेभ्यो जलं देयं नान्यवर्णेभ्य एव च” इति याज्ञवल्कीयात् । भीष्मायासवर्णायापि भीष्माष्टम्यां तर्पणं कार्य्यम् “ब्राह्मणाद्यास्तु ये वर्णा दद्युर्भीष्माय नो जलम् । संवत्सरकृतं तेषां पुण्यं नश्यति सत्तम !” इत्यादि वचनात् । मन्त्रस्तु “वैयाघ्रपद्यगोत्राय इत्यादि । ब्राह्मणेनैतत् पितृतर्पणानन्तरं कार्य्यम् अन्येन पितृतर्पणात् पूर्व्वम् । अत्र मौलं वर्णाद्युत्तरमिति हलायुधः । अपसव्येन दक्षिणामुखेन सतिलोदकेन सकृत् कर्त्तव्यम् । ततः कृताञ्जलिः “भीष्मः शान्तनवो वीर” इत्यादि पठेत् । ततो येऽबान्धवा बान्धवा वा इत्यादिना एका-

ञ्जलिर्देयः । योगियाज्ञवल्क्यः “निष्पीडयति यः पूर्व्वं स्नानवस्त्रन्तु तर्पणात् । निराशाः पितरस्तस्य यान्ति देवाः महर्षिभिः । तथा “अन्नप्रकरणस्य अपसव्येन पीडनम् । अन्नप्रकरवत् श्राद्धोच्छिष्टसमीपान्नविकरणवत् तस्याधोवस्त्रस्य “स्नानशाट्यान्तु दातव्या मदक्षिणो विमुक्तये” इति वशिष्ठवचने अधोवस्त्रस्य दुष्टस्यैव शुद्धये न्यहान प्रतीयते । योगियाज्ञवल्क्यः “वस्त्रनिष्पीडितं तोयं स्नातस्योच्छिष्टभागिनः । भागधेयं श्रुतिः प्राह तस्मान्निष्पीडयेत् स्थले” । अत्र मन्त्रमाह गोभिलः “ये चास्माकं कुले जाता अपुत्रा गोत्रिणो मृताः । ते तृप्यन्तु मया दत्तं वस्त्रनिष्पीडनोदकम्” । अथस्तो मनुः । “आब्रह्मस्तम्बपर्य्यन्तं जगत्तृप्यत्विति-क्रमात् । अञ्जलित्रितयं दद्यात् एतत्संक्षेपतर्पणम्” । “आब्रह्मस्तम्बपर्य्यन्तं देवर्षिपितृमानवाः । तृप्यन्तु सर्व्वे पितरो मातृमातामहादयः । अतीतकुलकोटीनां सप्तद्वीपनिवासिनाम् । आब्रह्मभुवनाल्लोकादिदमस्तु तिलोदकम्” ।

अन्वाष्टक्यां तर्पणस्य फलं यथा “तस्यां तिथौ वारिमात्रं पितृणां यः प्रयच्छति । गयाश्राद्धं कृतं तेन शताब्दं नात्र संशयः” ब्रह्म॰वै॰ श्रीकृष्णजन्मखण्डः । तर्पणञ्च देवर्षिपितृमनुष्याणां जलाञ्जलिदानेन तृप्तिसम्पादनम् । यथा “एवं स्नात्वा पितॄन् देवान् मनुष्यांस्तर्पयेन्नरः । नाभिमात्रे जले स्थित्वा चिन्तयेदूर्द्ध्वमानसः । आगच्छन्तु मे पितर इमं गृह्णन्त्वपोऽञ्जलिम् । त्रींस्त्रीनञ्जलीन् दद्यादाकाशे दक्षिणे तथा । वसित्वा वसनं शुक्लं स्थले चास्तीर्णबर्हिषि । विधिज्ञस्तर्पणं कुर्य्यान्न पात्रे तु कदाचन । यदपां क्रूरमध्यं तु यदमेध्यन्तु किञ्चन । अशान्तं मलिनं यच्च तत्सर्व्वमपगच्छतु । गृहीत्वानेन मन्त्रेण तोयं सव्येन पाणिना । प्रक्षिपेद्दिशि नैरृत्यां रक्षोपहतये द्रुतम् । अनाश्रितन्तु यद्भुक्तं पापात्तु यच्च प्रतिग्रहम् । दुष्कृतं यच्च मे किञ्चिद्वाङ्मनःकायकर्म्मभिः । पुनातु मे तदिन्द्रस्तु वरुणः स बृहस्पतिः । सविता च भगश्चैव मुनयः सनकादयः । आब्रह्म स्तम्बपर्य्यन्तं जगत् तृप्यत्विति ब्रुवन् । क्षिपेदपोऽञ्जलींस्त्रींस्तु कुर्व्वन् सङ्क्षेपतर्पणम्” गारुडे २१५ अ॰ । तर्पणविशेषस्तु गारुडे २१८ अ॰ वह्निपुराणे नित्याह्निकस्नानविधाननामाध्याये च द्रष्टव्यः । जीवत्पितृकस्य

तर्पणनिषेधो यथा "दर्शश्राद्धं गयाश्राद्धं श्राद्धं चापरपक्षिकम्" विशेषतर्पणमेव च। न जीवत्पितृको भूप! कुर्यात् कल्पापमाप्नुयात्" कालिका० पु० ८६ अ०।
कर्त्तरि ल्यु। ५तृप्तिकारके त्रि०। "सुरभिर्मावतर्पणः" अमरः। "सन्तर्पणो नाकसदां वरेण्यः" भट्टिः।

तर्पणी स्त्री तृप–णिच–करणे ल्युट् ङीप्। गुरुस्कन्दवृक्षे शब्दमा०।

तर्पणेच्छु पु० तर्पणमिच्छति इष–उ० णि० २त०। १भीष्मे शब्दर०। २तर्पणेच्छुमात्रे त्रि०।

तर्पिन् त्रि० तृप–णिच्–णिनि। १तर्पके प्रीणयितरि स्त्रियां ङीप् सा च २पद्मचारिणीलतायाम् स्त्री शब्दच०।

तर्पिली स्त्री तृप–बा० इल गौरा० ङीष्। पद्मचारिण्याम्। त्रिका०। रस्य वा लः। तल्लिकोतिरूपान्तरं तत्रार्थे। स्वार्थे क। तर्पिलिका तत्रार्थे। तत्रापि वा रस्य लः। तल्लिलिकापि तत्रार्थे।

तर्ब गतौ भ्वा० पर० सक० सेट्। तर्बति अतर्बीत्। ततर्ब।

तर्बट पु० तर्बति सततं गच्छति तर्ब–अटन्। १वत्सरे २चक्रमर्द्दवृक्षे च राजनि०।

तर्मन् न० तृ–मनिन्। यूपाग्रभागे अमरः।

तर्य पु० ऋषिभेदे। "सदाप्रणो यजते वि द्विषो वधीदाग्रुहन्तः सुतविन्नर्यः" ऋ० ५।४४।१२ "सदाप्रणादयः पञ्चर्षयः" इति भाष्योक्तेः।

तर्ष पु० तृष–भावे घञ्। १अभिलाषे २तृष्णायाञ्च अमरः। "निवृत्ततर्षैरुपगीयमानात्" भाग० १।८ तर्षच्छेदो न भवति पुरुषस्येह कल्पषात्। "निवर्त्तते तदा तर्षः पापमन्तर्गतं यदा" भा० शा० २०४ अ०। तृ–कर्मणि करणे–वा स। ३समुद्रे ४भेलके च उज्ज्वल०।

तर्षण न० तृष–भावे ल्युट्। पिपासायां जटाधरः। [त्रिका०।

तर्षित त्रि० तर्षो जातोऽस्य तार० इतच्। तृषिते पिपासौ

तर्षुल त्रि० तृष–बा० उलच्। तृष्णायुक्ते "ज्ञानेन्द्रियाणीन्द्रियार्थान् नोपसर्पन्त्यतर्षुलम्" भा० २१२ अ०।

तर्ष्यावत् त्रि० तृष्यावत् वेदे पृषो०। तृष्णायुक्ते। "निरबचिन्नद्धिमस्तमग्रीवात् गोधा" १०।२८।१०। "तर्ष्यावान् तृषावान्" भा०।

तर्हि अव्य० तद्+र्हिल्। तस्मिन् काले इत्यर्थे। "रक्षांसि वा एनं तर्ह्यालभन्ते यर्हि न जायते" ऐत० ब्रा०। "यर्हि वाव वो मयार्थो भविता तर्ह्येव वोऽहं पुनरागन्तास्मि" तै० स०।

तल प्रतिष्ठायां वा चुरा० उभ० पक्षे भ्वा० पर० अक० सेट्। तालयति ते तलति। अतीतलत् त अतालीत्।
तालयाम् बभूव आस चकार। ततास तेलतुः तलम्।

तल पु०न० तल–अच्। स्वरूपे "गैरेयनद्धेषु शिलातलेषु" कुमा०। "हिमभास्त्रि दर्पणतले च सुक्तः" माघः। "विदाङ्कुर्वन्तु मरुतस्तलं निहितदक्षिणः" "तलं स्वरूपं प्रमाणं वेति" मल्लिना०। २ज्याघातवारणे। ३कानने ४कार्य्यबीजे न० मेदि०। ५गर्त्ते पु०त्रिका०। ६पादतलस्य मध्ये हेमच०। "इदं रसातलं नाम सप्तमं पृथिवीतलम्" भा० वि० २६० पा०। "अवकाशमिव व्योम कुर्वन् व्योमेव भूतलम्" रघुः। ७तालवृक्षे पु० ८चपेटे (चड़) ९त्सरौ १०खड्गमुष्टौ ११सव्यहस्तेन तन्त्रीवादने पु० मेदि०। १२गोधायां पु० हेमच०।

तलक न० तल–बा० वुन्। पुष्करिण्याम् (तलाओ) हारा०।

तलकीट पु० कीटभेदे "तलकीटस्य बीजेषु पश्चेदुष्कारिकां शुभाम्" सुश्रुते चिकित्सायाम्।

तलताल पु० तलेन करतलेन ताड्यते ताड–कर्मणि घञ् डस्य लः। करतलेन वादनीये वाद्यभेदे "आस्फोटयन् क्ष्वेडयंश्च तलतालं च वादयन्" भा० व० १७८ अ०।

तलत्राण न० तलं करतलं त्रायते त्रै–ल्यु करणे ल्युट् वा। करतलत्राणकारके करतलरक्षके चर्म्मणि गोधाभेदे "बद्धाते तलत्राणाः सुयोधनपुरोगमाः" भा० द्रो० ११८ अ०। "निबद्धासितलत्राणः क्षात्रधर्म्ममनुव्रतः" भा० व० ६७ अ०।

तलप्रहार पु०तलेन चपेटेन प्रहारः प्र+हृ-घञ् ३त०।(चापड़मारा) चपेटाघाते। "तलप्रहारपतनैः सहसा भीमनिस्वनम्" रामा० लं० ७६ अ०। [तलमीने अमरे पाठान्तरम्।

तलमीन पु० तले जलनिम्ने स्थितो मीनः। (चिङ्गुड़ि)

तलयुद्ध न० तलस्य चपेटस्याघातेन युद्धम्। चपेटाघातेन युद्धे (चड़ाचड़ि) "बालानां तलयुद्धे संग्रामः सनृयुद्धे वा" ह० सं० ४७अ० तलयद्ध इति पाठान्तरम्।

तललोक पु०तलस्थो निम्नस्थः भूमेस्तलस्थो लोकः। पाताले "सत्लोकपालान् स्वर्गलोकपालांस्तलोकपालांस्तललोकपालान्" भाग० २।४६।४२ अ०।

तलव त्रि० तलं हस्तादितलं वाति निहन्ति ताड़यति वा–गतिहिंसनयोः क। तलवाद्यवादके। "तालुतालाय तलवम्" यजु० ३०।२१। "तलवं तलवाद्यवादनम्" वेददी०।

तलवकार पु॰ सामवेदशाखाभेदे "छान्दोग्ये तलवकारा- (तल्वकारा) दिशाखाभेदेषु विलक्षणगीतिप्रेतवोऽक्षर- विकाराद्य आम्नायन्ते" सा॰ स॰ भाष्यम्। तस्योपनिषत् "केनेषितं पततीत्यादि"।

तलवारण न॰ तले बाहुतले वारयति ज्याघातम् वारि- ल्यु। ज्याघातवारणार्थे हस्ततले बद्धे (चामाटी) चर्मभेदे

तलसारक न॰ तले वक्षःस्थलाधोभागे सारोबलं यस्मात् कप्। अश्वस्य वक्षोऽधोभागे बद्धरज्जुभेदे (तङ्) हेमच॰।

तलहृदय न॰ तलस्य हृदयमिव। पादतलस्य मध्यस्थाने हेम॰

तला स्त्री तलं ज्याघातवारणार्थत्वेनास्त्यस्याः अच्। १ज्याघातवारणार्थे हस्तबद्धे चर्ममये पदार्थे (चामाटी) अमरे पाठान्तरम् तलाऽस्त्रम् इति। २गोधायुक्ते त्रि॰। "ततः कवचधारी च तली खड्गी शरासनी" भा॰ उद्यो॰ १५७ अ॰।

तलाची स्त्री तलमञ्चति अनुच—क्विप् ङीप् अङ्कतेरलोपे पूर्वाणो दीर्घः। नलनिर्मितकटे (टकना) त्रिका॰।

तलातल न॰ सप्तसु अधोभुवनेषु पातालभेदे "ततोऽधस्ता- त्तलातले मयोनाम दानवेन्द्रस्त्रिपुराधिपतिर्भगवता पुरा- रिणा त्रिलोक्याः संचिकीर्षुणा निर्दग्धस्वपुरत्रयस्तत् प्रसादाल्लब्धपदो मायाविनामाचार्य्यो महादेवेन परि- रक्षितो विगतसुदर्शनभयो महीयते" भाग॰ ५।२४।२८ "अतलं वितलं सुतलं तलातलं महातलं रसा- तलं पातालमिति" भाग॰ ५।२४।११। पातालकथने।

तलिका स्त्री तलं वक्षःस्थलतलं अवलम्बनत्वेनास्त्यस्य वा॰ ठन्। अश्वहृदयवद्धरज्जुभेदे(तङ)हेमच॰।

तलित् स्त्री तडित्+डस्य लः। विद्युति शब्दार्थचि॰।

तलित न॰तल+तारका॰ इतच्। भक्ष्यमांसभेदे। यथा"शुद्ध- मांसविधानेन मांसं सम्यक् प्रसाधितम्। पुनराज्ये संभृष्टं तलितं प्रोच्यते बुधैः। अस्य गुणाः। "तलितं बलमेधाग्निमांसौजःशुक्रवृद्धिकृत्। तर्पणं लघु सु- स्निग्धं रोचनं दृढताकरम्" भा॰प्र॰।

तलिन न॰ तल—इनन्। १शय्यायां त्रिका॰। २विरले ३स्तोके ४स्वच्छे त्रि॰ मेदि॰ ५दुर्बले त्रि॰ हेम॰।

तलिम न॰ तल—वा॰ इमन्। १कुट्टिमे (छात) २शय्यायां ३खड्गे ४वितानके च मेदि॰।

तलुन पु॰ तल—उनन्। १वायौ २यूनि त्रि॰ स्त्रियां ङीप्।

तलेक्षण पुंस्त्री तले ईक्षणमस्य। शूकरे शब्दार्थकल्प॰ स्त्रियां जातित्वात् ङीप्।

तलोदरी स्त्री तलं निम्नमुदरमस्याः बहुव्रीहित्वेऽपि नासिकोदरेत्यादिविशेषोक्तेः ङीप्। कृशोदर्य्यां भार्य्यायां शब्दार्थकल्पतरुः। [त्रिका॰।

तलोदा स्त्री तले उदकं यस्याः उदकस्य उदादेशः। नद्यां

तल्क न॰ तल—वा॰ कन् न कित्त्वम्। वने त्रिका॰।

तल्प पुंन॰ तल-पक्। १शय्यायाम्, २अट्टालिकायां, ३दारेषु च अमरः। "शुग्विषं तल्प आसीनमर्हयेत् प्रथमं गवा" मनुः। "औदुम्बरस्तल्पो भवति" तैत्ति॰ १।२।६।५ "सपदि विगतनिद्रस्तल्पमुज्झाञ्चकार" रघुः। "यत्रातपे दातु- मिवाधितल्पम्" माघः। "सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमं विदुः"। "गुरुतल्पोऽभिभाष्यैनस्तप्ते शय्यादयोमये" मनुः। "गुरोस्तल्पं तल्पं कलत्रं यस्य" प्राय॰वि॰। "आचार्य्यानीं स्वां च सुतां गच्छंस्तु गुरु- तल्पगः" याज्ञ॰। "पितृव्यदारगमने भ्रातृभार्य्यागमे तथा। गुरुतल्पव्रतं कुर्य्यान्नान्या निष्कृतिरुच्यते" संवर्त्तः "न कुर्वे गुरू तल्पवलस्य स्यादाल्प तल्पजः" "यस्तल्पजं प्रमीतस्य क्लीबस्य व्याधितस्य वा" मनुः। तल्पे भवः यत् तल्प्य यज्ञभेदे पु॰ "नमस्तल्प्याय गेह्याय" यजु॰ १६।४४। तल्पे साधुः यत्। तल्प्य शय्याशायी त्रि॰ "शतं तल्प्या राजपुत्रा आशापालाः" शत ब्रा॰ १३।१।६।२।

तल्पकीट पु॰ तल्पे शय्यायां जातः कीटः शा॰ त॰। (छार- पोका) कीटभेदे शब्दार्थचि॰।

तल्पक पु॰ तल्पं तल्पसंस्कारेऽधिकृतः वा॰ कन्। शय्या- रचनायामधिकृते दासभेदे। "सूपध्यञ्जनकर्त्तारस्तल्पका व्यवकास्तथा। प्रसाधका भोजकाश्च गात्रसंवाहका अपि" कामन्दकीयनीतौ चरभेदकथने।

तल्पन न॰ तल्प इवाचरति, तल्प+क्विप्—कर्त्तरि ल्यु। १करिपृष्ठे २पृष्ठवंशस्य मांसे च त्रिका॰।

तल्पल न॰ तल्पं तदाकारं लाति ला—क। करिपृष्ठवंशे "सान्द्रत्वक्तल्पलद्युतानिबिडकलाः" माघः "तल्पलाः पृष्ठवंशाः" मल्लि॰ त्रिकाण्डश्च्यां तल्पनेत्यत्र तल्पलेति वा पाठः आवे तल्पनेति वा पाठः। अन्यतरपाठः लिपिकर- प्रमादकृत इत्यवधेयम्।

तल्ल त्रि॰ तच्छिद्रं लीयते ली—ड। १तच्छिद्रे बीजे "तज्जला- निति शान्त उपासीत छान्दोग्योप॰ तल्लानित्यस्य भाष्ये "तज्जत्वात् तल्लत्वात् तदनत्वाच्च तज्जलान्" २विले त्रिका॰ ३जलाधारविशेषे (तलाओ हिन्दिभाषा) मेदि॰।

तल्लज पु॰ तत् प्रविष्टं यथा तथा लजति लज—बाल्ये अच्।

प्रशस्ते अयन्तु उत्तरपदस्थः "प्रशंसावचनैश्च" पा० ज्ञाप-
कार्थनित्यं समासः अजडतल्लज कुमारीतल्लज इत्यादि ।

तल्लिका स्त्री तल्ले चीयते चि—ड संज्ञायां कन् कापि अत इत्वम् (ताली) कुञ्जिकायां शब्दार्थचि० ।

तल्ली स्त्री तल् प्रतिष्ठं यथा तथा लसति लस—ड गौरा० ङीष् । १तरुण्याम् मेदि० ।

तल्वकार पु० सामवेदस्य शाखाभेदे तलवकारशब्दे दृश्यम् ।

तवक्षीर न० तु—अच् नित्यकर्म० । (तिखुर) ख्याते पदार्थे "तवक्षीरन्तु मधुरं शिशिरं दाहपित्तहृत् । क्षयकासकफश्वासास्रदोषं हन्ति सेवनात्" २गव्यलतायां स्त्री राजनि० । [यवासशर्कराभेदे राजनि० ।

तवराज पु० तु—अच् ततः पूर्वः सन् राजते राज—अच् ।

तवराजोद्भव पु० तवराजादुद्भवति उद्+भू—अच् । यवासशर्कराजाते खण्डभेदे । "तवराजोद्भवः खण्डो दाहतृष्णाविनाशनः । मूर्च्छाभ्रमस्य तापस्य श्वासस्य च निवारकः । इन्द्रियतर्पणः शीतः सदा मधुर एव च" राजनि० ।

तवर्ग पु० त+वर्ग । त थ द ध न इत्येषु वर्णेषु । तत्र भवः वर्गान्तत्वात् छ । तवर्गीय तत्र भवे वर्णे ।

तवस् न० तु—असुन् । १बले २महति ३वले च निघण्टुः । "अस्मादहचित्तं तवसा तावस्यः" ऋ०१।१०।८ "तवसा बलेन" भा० । "तवस्तमस्तवसां वज्रबाहो ।" ऋ० २।३३।३ । "पर्याह्वाभि तवसं जग्मुरध्याम्" ऋ० १०।२८।७ । तवसे बलाय हितं—यत् । तवस्य बलहिते बलसाधने च त्रि० "तव्यो तवस्यमनुदाति" ऋ०२।२०।८। तवोऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः सान्तत्वात् मत्वर्थे न विसर्गः । तवस्वत् बलयुक्ते त्रि० "वीर उग्रते तवस्वान्" ऋ० ८। ९७।४६ । पक्षे विनि तवस्विन् तदर्थे त्रि०उभयत्र स्त्रियां ङीप्।

तवागा त्रि० तवसा बलेन गीयते गै—कर्मणि क्विप् पृषो० । प्रवृद्धबलयुक्ते "स्तुहि स एव स्थविरं तवागाम्" ऋ० ४।१८।१० "तवागाम् प्रवृद्धबलम्" भा० ।

तविपुला स्त्री चतुर्थवर्णात् परं तगणपूर्वके विपुलाछन्दोभेदे "तोऽब्धेस्तत्पूर्वान्या भवेत्" छ०र० । अब्धेश्चतुर्थाक्षरात् परं तगणश्चेत् तपूर्वा तविपुलानाम छन्दः इति तदर्थः ।

तविष पु०स्त्री०तव—"तवेर्णिद्वा" उणा० टिषच् । १स्वर्गे २समुद्रे च "तविषताविषावर्णित्व लिङ्गं चाहतः काचित्" । "३देवकन्यायां ४भूमौ ५नद्याञ्च स्त्री उज्ज्व० टित्त्वात् ङीप् । ६बले ७महति त्रि० निघण्टुः । इन्द्रे ८व्यवसाये पु० सि०कौ० ९बलवति च त्रि० । "वनो हत्वायां तविषो बभूव" ऋ०८।९६।१८ "तविषः प्रवृद्धो बलवान्वा" भा० "अहं शुष्मविष्णुविषान्" १।१६५।६ मेदिन्यां तवीषेति दीर्घमध्यपाठो लिपिकरप्रमादकृतः ह्रस्वमध्यपाठस्यैव प्रयोगदर्शनात् उणादिसूत्रे तथैव व्युत्पादितत्वाच्च । [४गुप्सिते च ।

तष्ट त्रि० तक्ष—क्त । १तनूकृते २छिन्नाकृते, च । ३ताडिते

तष्टि स्त्री तक्ष—क्तिन् । तक्षणे ।

तष्टृ पु० तक्ष—तृच् । १त्वष्टरि (छुतार) २जातिभेदे ३विश्वकर्मणि ४आदित्यभेदे च रमानाथः ।

तस अलङ्कारे वा चुरा० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् । तंसयति-ते तंसति अततंसत्-त अतंसीत् । ततंस "प्रतिजानामीति ते पिता गर्भे मुष्टिमतंसयत्" यजु० २३।२४ अवतंसः उत्तंसः । भ्वादित्वपक्षे अस्य आत्मनेपदित्वं केचिदिच्छन्ति तंसते अतंसिष्ट ।

तस उत्क्षेपे दिवा० पर० सक० सेट् । तस्यति इरित् अतसत् अतसीत् अतासीत् । ततास तेसतुः । उदित् तसित्वा तस्त्वा । तस्तः "यस्य तस्य विना मर्त्ती तेनेति करणं विना" उद्भटः ।

तसर पु० तस्—क्सरन् ।(गुटिपोकार सुता) सूत्रभेदे उणा०

तस्कर त्रि० तत् करोति कृ—ट "तद्बृहतोः करपत्योः" पा० सुट् दलोपश्च । १चौरे २छागागारे (पिड़िङ) शाकभेदे पु० रत्नमा० । ३मदनवृक्षे पु० शब्दा० ४श्रवणे "आहृता यत् परस्वेभ्यः श्रुतौ तस्करता स्थिता" रघुः "तस्करः कर्णचौरयोरिति" रघुटीकाधृतकोषान्तरं मल्लिनाथेन तु अस्य न श्रवार्थकता स्वीकृता किन्तु तस्य श्लोकस्यार्थान्तरमाह स्म यथा "तस्करता चौर्यं परस्वेभ्यः परधनेभ्यः अविषयभूतेभ्यः आहृता श्रुतौ वाचकशब्दे स्थिता प्रवृत्ता अपहार्याभावात् तस्करशब्द एव अपहृतः इत्यर्थः" । ५कोपनायां नार्यां स्त्री शब्दार्थकल्प० टित्त्वात् ङीप् ।

तस्करस्नायु पु० तस्करस्य प्रकाशकस्येव स्नायुरिव नाडिका यस्याः । काकनासालतायाम् राजनि० ।

तस्थिवस् त्रि० स्था—क्वसु । स्थितवति "स पाटलायां गवि तस्थिवांसम्" "तस्मिन्नात्मचतुर्भागे प्राङ्नाकमधितस्थुषि" रघुः ।

तस्थु त्रि० स्था—बा० कु द्वित्वञ्च । स्थावरे "देहस्य सर्वसंघातो जगत् तस्थुरिति द्विधा" भाग० ७।७२।कौ० ।

तक्ष्युस् पु० ब० व० स्मा–भा० कृषि क्षित्वस्य । मानवे निघण्टुः ।

ताक्षण्य पुंस्त्री तक्ष्णोऽपत्यं कारित्वात् यञ् । तक्ष्णोऽपत्ये । पक्षे "तक्ष्णोऽण उपसंख्यानम्" पा० अण् अपूर्वत्वादनोऽल्लोपः । ताक्ष्ण तत्रार्थे पुंस्त्री० ।

ताच्छीलिक पु० तच्छीलार्थे विहितः ठञ् । तच्छीलार्थविहिते प्रत्यये । "ताच्छीलिकेषु वा सरूपविधिर्नास्ति" पा० "ताच्छीलिकेष्वेऽण् कृतानि भवन्ति" व्या०प० । [स्वभावे ।

ताच्छील्य न० तत् शीलमस्य तस्य भावः ष्यञ् । नियततत्-

ताज(जि)क न० नीलकण्ठादिप्रणीते वर्षलग्नप्रश्नादिनिरूपके ज्योतिषग्रन्थभेदे । "न स्याच्छुभं क्वचन ताज(जि)कशास्त्रगीतम्" नील० ता० । [शीघ्रे निघण्टुः ।

ताजत् त्रि० तनृज–सङ्कोचे बा० अदि हविनलोपौ ।

ताट(ड)ङ्क पु० ताड्यते ताडः पृषो० वा डस्य टः तथाभूतोऽङ्कः चिह्नं यस्य शक० । कर्णभूषणभेदे द्विरूपको० ।

ताटस्थ्य न० तटस्थस्य भावः ष्यञ् । १औदासीन्ये २नैकट्ये च

ताड पु० चु० तड–भावे अच् । १ताडने २गुणने च कर्म्मणि अच् । ३शब्दे ४मुष्टिमेयतृणादौ मेदि० ५पर्वते हेमच० ।

ता(ट)ड़का स्त्री । राक्षसीभेदे । तस्या उत्पत्तिकथा रामा० बा० २५ अ० ।

"पूर्वमासीत् महायक्षः सुकेतुर्नाम वीर्य्यवान् । अनपत्यः शुभाचारः स च तेपे महत्तपः । पितामहस्तु सुप्रीतस्तस्य यक्षपतेस्तदा । कन्यारत्नं ददौ राम ! ताड़(ट)कां नाम नामतः । ददौ नागसहस्रस्य बलं चास्याः पितामहः । न त्वेव पुत्रं यक्षाय ददौ चासौ महायशाः । तान्तु बालां विवर्द्धन्तीं रूपयौवनशालिनीम् । जम्भपुत्राय सुन्दाय ददौ भार्य्यां यशस्विनीम् । कस्यचित्त्वथ कालस्य यक्षी पुत्रं व्यजायत । मारीचं नाम दुर्द्धर्षं यः शापाद्राक्षसोऽभवत् । सुन्दे तु निहते राम ! अगस्त्यमृषिसत्तमम् । ता(ट)ड़का सह पुत्रेण प्रधर्षयितुमैच्छत । भक्षार्थं जातसंरम्भा गर्ज्जन्ती साभ्यधावत । आपतन्तीं तु तां दृष्ट्वा अगस्त्यो भगवानृषिः । राक्षसत्वं भजस्वेति मारीचं व्याजहार सः । अगस्त्यः परमामर्षस्ता(ट)ड़कामपि शप्तवान् । पुरुषादी महायक्षी विकृता विकृतानना । इदं रूपं विहायाशु दारुणं रूपमस्तु ते । सैषा शापकृतामर्षा ता(ट)ड़का क्रोधमूर्च्छिता । देशमुत्सादयत्येनमगस्त्याचरितं शुभम् । एनां राघव ! दुर्वृत्तां यक्षीं परमदारुणाम् । गोब्राह्मणहितार्थाय जहि दुष्टपराक्रमाम्" । "ताड़का चलकपालकुण्डला" रघुः । "तां ताड़काख्यां निजघान रामः" भट्टिः । [रत्नमा० ।

ताड़काफल न० तारकेव फलमस्याः ह्रस्व च । वृहदेलायां

ताड़कारि पु० ६त० । रामचन्द्रे तस्य ताड़काहननकथा । रामा० अयो० २६ अ० । "तामापतन्तीं वेगेन विक्रान्तामशनीमिव । शरेणोरसि विव्याध पपात च ममार च" ।

ताड़केय पु० ताड़काया अपत्यम् ढक् । मारीचे "मारीचः सुन्दपुत्रश्च ताड़कायां व्यजायत" हरिवं० २ अ० ।

ताड़कायन पु० विश्वामित्रपुत्रभेदे । "महान्मुनिश्च कपिलस्तथर्षिस्ताड़कायनः" भा० अनु० ४ अ० । विश्वामित्रपुत्रकथने ।

ताड़घ पु० तालं हन्ति हन+टक् नि० उप० स० । तालवादके शिल्पिभेदे अशिल्पिनि तु अण् । ताड़घात इत्येव ।

ताड़न न० चु० तड–भावे ल्युट् । १आघाते । "लालने बहवो दोषास्ताड़ने बहवो गुणाः" चाणक्यम् । "अपतंशोत् पणताड़नानि वा" कुमा० । २दीक्षाङ्गे दीक्षणीयमन्त्रसंस्कारभेदे च । "मन्त्रवर्णान् समालिख्य ताड़येच्चन्दनाम्भसा । प्रत्येकं वायुना मन्त्री ताड़नं तदुदाहृतम्" शार०ति० । वायुना यंबीजेन । ३गुणने च ।

ताड़नी स्त्री ताड्यतेऽनया ताड़ि–करणे ल्युट् ङीप् । अश्वादेस्ताड़नसाधने कशायां (चावुक) अमरः ।

ताड़पत्त्र न० तालस्य पत्त्रमिव लस्य डः । कर्णभूषणभेदे ताड़ङ्के हेमच० ।

ताड़ाग त्रि० तड़ागे भवम् अण् । तड़ागभवे जलादौ अण्पत्त स्त्री "ताड़ागं मातलं स्वादु कषायं कटुपाकि च । हेमन्ते सारसं ताड़ागं वा सेवेत" सुश्रुतः ।

ताड़ि स्त्री पु० तड़ इन् । (ताड़ियात) १पत्त्रप्रधाने वृक्षे भरतः वा ङीप् तत्रार्थे स्त्री मेदि० । २आभरणभेदे दुर्गसिंहः । "प्रक्रीड़ितचपलकपिलकपिकुलकरतलताड़नतरलिततालीपुटैः" काद० ।

ताड़ुल पु० चु० तड़–उल । ताड़के संक्षिप्तसा० ।

ताड्यमान त्रि० चु० तड़–कर्मणि शानच् । १ताड़नकर्मणि "श्रोतुर्वितन्त्रीरिव ताड्यमाना" कुमा० । २पटहे पु० त्रिका० । [ताण्डवशब्दे दृश्यम् ।

ताण्ड न० तण्डिना मुनिना कृतम् अण् । नृत्यशास्त्रे

ताण्डव न० तण्डिकृतं ताण्डं नृत्यशास्त्रं तत् प्रतिपादकतयाऽस्त्यस्य अच्, तण्डुना (नन्दिना) प्रोक्तम् अण् इति क्षीरस्वामी । नृत्ये अमरः "पुंनृत्यं ताण्डवं प्रोक्तं"

ष्णीव्रतं वाच्यमुच्यते" शब्दार्थचि० धृतवाक्योक्ते ४पु-
ष्पले च "गण्डोड्डीनालिमालामुखरितककुभस्ताण्डवे
शूलपाणेः" मालतीमा०।५उद्धतनृत्ये ६तृणभेदे च मेदि०।

ताण्डवतालिक पु० ताण्डवे तालस्तद्दानं शिल्पमस्य ठञ्। शिवद्वारपालके नन्दीश्वरे त्रिका०। [शिवमात्ये त्रि०।

ताण्डवप्रिय पु० ताण्डवं प्रियमस्य। १शिवे शब्दमा० २तत्प-

ताण्डवित त्रि० ताण्डव+कृतौ णिच् कर्मणि क्त। नर्त्तिते। "अतिप्रांशुवंशकाण्डताण्डवितधौतसितदुकूलाम्बरपट-लम्" "विकटकपाटतटताण्डवितभ्रूकुटिना क्रुधेव महामोहेन" प्रबोधच०।

ताण्डिन् पु० ब० व०। ताण्ड्येन प्रोक्तमधीयते वैशम्पायना-न्तेवासित्वात् इनि—यलोपः। तण्डिमुनिप्रोक्तताण्ड्य प्रोक्तशाखाध्यायिषु। तस्य छात्रः अण् संयोगपूर्वकत्वेनो न टिलोपः। ताण्डिन तस्य छात्रे। स च यजुर्वेदस्य कल्पसूत्रकर्त्ता तण्डिशब्दे ३२०७ पृ० दृश्यम्।

ताण्ड्य पु० तण्डिमुनेरपत्यम् गर्गा० यञ्। तण्डिमुनेर-पत्ये स्त्रियां ङीप् यलोपः। ताण्डी।

तात पु० तन—क्त दीर्घश्च। पितरि अमरः। "ईषदी-षदनधीतविद्यया तातमाहस्तदमाविवर्द्धयन्" कृष्णाश्रमौ हरिदासः "हा तातेति क्रन्दितमाकर्ण्य विषण्णः" रघुः। २अनुकम्प्ये मेदि०। "नाहं गच्छामि वत्स तात! हृष्टीनाधिप-रूपान्विताः" भा० आ० १७६ अ०। "स तात इति वि-प्रर्षिं वशिष्ठं प्रत्यभाषत। मातुः समक्षं कौन्तेय! अप-श्यन्त्याः परन्तप!। तातेति परिपूर्णार्थं तस्य तन्मधुरं वचः। अदृश्यन्त्यनुपूर्वाथो शृण्वती तदुवाच ह। मा तात! तात! तातेति न ह्येनं पितरं पितुः। रक्षसा भक्षितस्तात! तव तातो वनान्तरे। मन्यसे यन्तु तातेति नैष तातस्तवानघ!। आर्य्य एष पिता तस्य पितुस्तव यशस्विनः" भा० आ०१७८अ० "ज्येष्ठ-भ्राता भवति मे ज्येष्ठो रक्षति कृच्छ्रतः" भा० आ० २११ अ०। ३पूज्ये त्रि० शब्दरत्ना०। "तस्यामनुष्ठेये यथा तात! संविधातुं तथार्हसि" रघुः। पूज्यं वशिष्ठं प्रति दिलीपसम्बोधनम्।

तातगु पु० तातस्येव गौर्वाचकशब्दो यस्य गवान्तत्वात् गौणत्वे ह्रस्वः। पितृभ्रातरि पितृव्ये। २जनकहिते शब्दार्थचि० त्रि०।

ताततुल्य पु० ६त०। पितृसमाने हेमच०। तातसमादयोऽप्यत्र

तातन पुंस्त्री तातं प्रयत्नं तनोति तन—ड। खञ्जनपक्षे लिकाद्युपेयः स्त्रियां जातित्वात् ङीष् तातनी।

तातल पु० तापं लाति ला—क पृषो०। १रोगे २पाके ३लौह-कूटे ४मनोजवे च मेदि०। ५तप्तमात्रे त्रि० अजयपालः।

ताति पु० ताय—क्तिच्। १पुत्रे जटाधरः। ताय—भावे क्तिन्। २वृद्धौ स्त्री "तदस्मभवता निष्पन्नाशिषां कामसरिष्टतातिम् आशास्महे" वी० च०। तातिल्प्रत्ययान्तः अरिष्टताति शब्दरत्नम्।

तात्कालिक त्रि० तस्मिन् काले भवः काश्या० आप-दादिपूर्वकात् कालान्तात् ठञ् ञिठ् वा। तत्कालभवे तत्र ठञि स्त्रियां ङीप् ञिठि टाप् इति भेदः "कर्त्तु-स्तात्कालिकी शुद्धिरशुद्धः पुनरेव सः" शु०त० मनुः। "भवेत् तात्कालिको धटः" ज्यो०। तात्कालिकस्वरूप-ज्ञम् चन्द्रशब्दे दृश्यम् "अष्टगण्डोत्पन्नचन्द्रस्य तात्का-लिकत्वात्" सू० सि० रङ्गना०।

तात्पर्य्य न० तत्परस्य भावः ष्यञ्। १वक्तुरिच्छायाम्, २अभिप्राये ३तत्परतायाञ्च। तात्पर्य्यं शब्दार्थनिरूपणेन तात्पर्य्यज्ञानस्य शाब्दबोधजनकत्वमनुमानचि० समर्थितं यथा "तात्पर्य्याधीनं शब्दप्रामाण्यम्। तत्र तत्परत्वं न तत्साध्यकत्वम्। पदार्थतत्संसर्गयोः शब्दासाध्य-त्वात्। अथ तद्गोचरप्रवृत्तिनिवृत्तिसाध्यकत्वं तत्परत्वं तत्र भव्यार्थस्य साक्षात्, भूतार्थस्य तु प्रशंसानिन्दावाक्यस्य प्रशस्तनिन्दितस्वार्थप्रतिपादनद्वारा वाचनिकस्य वर्णनीयविषयप्रवृत्तिनिवृत्तिजनकत्वेन तत्परत्वमिति चेत् न तत्परत्वेऽङ्गीकृते तज्ज्ञानं जनयित्वा तस्य प्रवर्त्तकत्वं तत्प्रवर्त्तकत्वे च तत्परत्वमिति परस्पराश्रयात् वाच-निकस्याननुभावकत्वेऽपि वर्णनीयपरत्वात् काव्यादेः स्वरूपाख्यानमात्रपर्यवसानाच्च। ननु तद्बुद्धिज-नकत्वं तत्परत्वं प्रशंसानिन्दावाक्यमपि प्रशस्तनिन्दित-स्वार्थधीहेतुत्वेन तत्परार्थकं तत्र ज्ञानं प्रशस्ते सर्वः प्रवर्त्तते निन्दिताच्च निवर्त्तत इति स्वविषये प्रवृत्तिनि-वृत्ती जनयतीति तत्परमुच्यत इति चेत् न लौकिकाल-ौकिकयोरननुभावकत्वात्। तद्बुद्धिजनने तत्परत्वमित्य-न्योन्याश्रयाच्च तज्जननयोग्यत्वमिति चेत् तथैकलोच्चा-रणेन नानार्थे नानार्थपरत्वं लक्षणायाञ्च लक्ष्यार्थपरत्वं स्यात् योग्यतासत्त्वात् नापि तत्प्रतिपादकत्वं तात्प-र्य्यं विना न तदेतदन्योन्याश्रयात् प्रशंसादिवाक्यस्य प्रश-स्याद्यप्रतिपादकत्वात् वाचनिकस्याप्रतिपादकत्वाच्च। अथ गङ्गापदं स्वार्थाविनाभावे तीरं प्रतिपादयत् तत्पर-

मिति चेत् न भक्ताः क्रोशन्तीत्यत्र तेन विनापि पुरुषे तात्पर्य्यात् गङ्गादिपदं मत्स्यादिपरं मञ्चतीरपरञ्च स्यात् तद्विनाभावस्य तदेव स्यात् तस्मै बाधके सतीति चेत्। तर्हि मुख्यार्थपरतैव न स्यात्। नापि गच्छ गच्छसीत्यत्र गमनाभावपरत्वम्। उच्यते। तत्प्रयोजनकत्वं तत्परत्वं तदर्थप्रतीतिः प्रवृत्तिनिवृत्ती च। प्रयोजनत्वञ्च न साध्यत्वं अन्योन्याश्रयात् नापि प्रतिपाद्ये च्छाविषयत्वं यस्य यदिच्छाविषयत्वं प्रति तत्परत्वापत्तेः तदर्थसाध्यसाधनत्वे नेच्छानियम इति चेत्। न इह धूम इत्यत्र अन्यत्राप्यभेदेन साध्यस्य वस्तुभेदतया वाक्यभेदप्रसङ्गात् पुंभिच्छाया नियन्तुमशक्यत्वात्। किन्तु प्रतिपादकेच्छाविषयत्वं तत्परत्वं यः शब्दो वक्त्रा यदिच्छया प्रयुक्तः स तत्परः सा च प्रतिपाद्यधीः प्रवृत्तिनिवृत्तिविषययोः तत्परत्वं नानार्थात् श्लिष्टादनेकपदार्थान्वितैकक्रियापरात् सकृदुच्चरितपदादनावृत्त्या क्रमेणानेकार्थज्ञानं, न त्वेकदैव सकृदर्थपरत्वनियमेनैकशोच्चारणेऽनेकपरत्वाभावादिति वदन्तोऽन्यैकवाक्यतया वदन्ति तन्न ब्रूमः। अनेकार्थप्रतीतीच्छयैकसदुच्चारणं भवत्येव पुंभिच्छाया नियन्तुमशक्यत्वात् यदि तदुच्चारणमेकार्थपरं तदा आवृत्तिरपि न स्यात् तात्पर्य्यनिर्वाहार्थमावृत्तिकल्पनात्। अन्यतरैकपरेऽपि तदापत्तेः। अतएव तदुच्चारणस्योभयपरतायामावृत्तिकल्पनं, तस्मात्तु तथा सकृदनेकार्थोपस्थितौ तात्पर्य्यादिज्ञाने युगपदनेकान्वयबोधो भवत्येव शाब्दत्वादस्मात् प्रथममेकस्यान्वयबोधो न तदन्यस्येति नियन्तुमशक्यत्वात्"।

"वाक्याङ्गा वक्तुरिच्छा तु तात्पर्यं परिकीर्त्तितम्" भाषा० "तात्पर्यं निर्वक्ति वक्तुरिच्छेति। यदि तात्पर्यज्ञानं कारणं न स्यात् तदा सैन्धवमानयेत्यादौ क्वचिदश्वस्य क्वचिल्लवणस्य बोधो न स्यात्। न च तात्पर्य्यग्राहकप्रकरणादीनामेव शाब्दबोधे कारणत्वमस्त्विति। तात्पर्य्यज्ञानजनकत्वेन तेषामनुगमे तु तात्पर्य्यज्ञानमेव लाघवात् कारणमस्तु। इत्थञ्च वेदस्थलेऽपि तात्पर्य्यज्ञानार्थमीश्वरः कल्प्यते। न च तत्राध्यापकतात्पर्य्यज्ञानं कारणमिति वाच्यम् सर्गादावध्यापकाभावात् न च प्रलय एव नास्तीति कुतः सर्गादिरिति वाच्यम् प्रलयस्यागमप्रतिपाद्यत्वात्। इत्थञ्च शुकवाक्येऽपि ईश्वरीयतात्पर्य्यज्ञानं कारणम्। विसंवादिशुकवाक्ये तु शिक्षयितुरेव तात्पर्य्यस्य ज्ञानं कारणम्। अन्ये तु नानार्थादौ क्वचिदेव तात्पर्य्यज्ञानं कारणम्। तथा च शुकवाक्ये विनैव तात्पर्य्यज्ञानं शाब्दबोधः। वेदे तु अनादिमीमांसापरिशोधिततर्कैरर्थावधारणमित्याहुः। मुक्ता०

"ननु नानार्थादौ त्वस्य नियमानुरोधेन शिवसाधनं तात्पर्य्यस्य तु स्यात् तद्विषयस्यान्वयधीहेतुत्वात् अन्यथा घटकर्म्मत्वादिपरत्वाभावस्य घटकर्म्मत्वाद्यन्यपात्रपरत्वस्य वा निश्चयेऽपि घटमित्यादिवाक्यात् कर्म्मत्वं घटीयमित्याद्यन्वयबोधापत्तेरिति चेन्न कर्म्मताधर्म्मिकघटाद्यन्वयधीपरत्वाभावनिश्चयदशायां प्रमेयत्वादिप्रकारेण घटकर्म्मत्वादिपरत्वस्य निश्चयेऽपि घटीयं कर्म्मत्वमित्यन्वयमतेरनुत्पत्त्या कर्म्मताधर्म्मिकघटान्वयबोधपरत्वप्रकारकनिश्चयत्वेनैव तात्पर्य्यधियस्तस्यां कारणत्वेन वाक्यार्थस्य तत्रानिवेशात्। वस्तुतः समानानुपूर्वीकस्यैव वाक्यान्तरस्य तस्यैव वा वाक्यान्तरमन्तर्भाव्य घटीयकर्म्मत्वादिपरत्वनिश्चयसत्त्वेऽपि व्युत्पन्नस्य तद्वाक्यव्यक्तेर्विदानीमन्तर्भावेण तत्परत्वस्यानिश्चयेऽभावे वा घटीयं कर्म्मत्वमित्याद्यन्वयमतेरनुत्पादाद्वाक्यैव तत्तद्वाक्यव्यक्तिधर्म्मिकस्य घटकर्म्मत्वादिपरत्वनिश्चयस्य तत्तदन्वयबोधहेतुत्वमुपेयं तथा च तत्तद्धेतुभूतानां प्रकरणज्ञानाभिधानामेव विज्ञानव्यक्तीनामन्यथासिद्धत्वम् अवश्यं क्रमपूर्ववर्त्तितावत्त्वात्। अतएव सैन्धवमानयेत्यादावपि लवणपरत्वधीर्न लवणाद्यन्वयधौ हेतुः किन्तु तदर्थकत्वेनाभिमतं भोजनादिप्रकरणस्य प्रतिसन्धानमिति न्यायसिद्धान्तः" शब्द० प्र०।

तादर्थ्य न० तदर्थ+स्वार्थे० ष्यञ्। तदुद्देश्यकत्वे।

तादात्म्य न० तदात्मनो भावः ष्यञ्। अभेदे तदात्मशब्दे दृश्यम्।

तादीत्ना अव्य० तदानीम्+पृषो०। तदानीमित्यर्थे "आतुस्तर्य्य अनयन् छागपार्थं तादीत्ना शत्रुम्" ऋट १।३२।४ "तादीत्ना तदानीमित्यस्य पृषोदरादित्वाद्वर्णविपर्य्ययः।

तादृक्ष त्रि० स इव दर्शनमस्य तद्+दृश–क्स सर्वनाम्नष्टेरात्त्वम् उप० स०। तत्तुल्यदर्शने।

तादृश त्रि० स इव दर्शनमस्य तद्+दृश–ट उप० स०। तत्तुल्यदर्शने "न तद्विधं प्रेम पतिषु तादृशः" कुमा० "निजगुणैस्तादृशमेव दर्शितम्" माघः। स्त्रियां ङीप्। "यादृशी भावना यस्य सिद्धिर्भवति तादृशी" उद्भटः।

तादृश् त्रि० स इव दर्शनमस्य तद्+दृश–क्विन् उप०स०। तत्तुल्ये "तादृग्गुणा सा भवति समुद्रेणेव निम्नगा"

"तादृशोऽर्हति तत्तस्मिन् वीजं सर्वाङ्गितं गुणैः" मनुः।

तान पु० तन–घञ्। १विस्तारे अवतानः वितानः। "भूयो गुडूचीतानैराबोध्येत्" सुश्रुतः। २तानविशेषे शब्दार्थकल्प० ३गानाङ्गभेदे। "विकार्यन्ते प्रयोगा ये मूर्च्छना शेषसंश्रयाः। तानास्तेऽप्यूनपञ्चाशत् सप्तस्वरसमुद्भवाः। तेभ्य एव भवन्त्यन्ये कूटतानाः पृथक् पृथक्। ते स्युः पञ्च सहस्राणि त्रयस्त्रिंशत् शतानि च" सङ्गी० दा० "तानप्रदायित्वमिवोपगन्तुम्" कुमा०। "गाता यं यं स्वरं गच्छेत् तं तं वंशेन तानयेत्" मल्लिनाथधृतम्। "गायन्ति दिव्यतानैस्ते भा०स०४अ०।

तानव न० तनोर्भावः पृथ्वा० पक्षे अण्। तनुत्वे "तानवं तनुता गात्रे दौर्बल्यभ्रमणादिकृत्" उज्ज्वलमणिः "अङ्गानामतितानवं कथमिदं कम्पश्च कस्मात् कुतः" अमरः।

तानव्य पुंस्त्री तनोरपत्यं गर्गा० यञ्। तनोरपत्ये स्त्रियां लोहि० ष्फ षित्त्वात् ङीष्। तानव्यायनी।

तानूनप्त्र न० तानूनप्त्रा देवताऽस्य अण्। तनूनप्तृदेवताके पृषदाज्ये "तानूनप्त्रं स्पृशामि कांस्ये चमसे वा" मानवसू०। "तानूनप्त्रमेतत्" कात्या० श्रौ० ८।१।२४। "एतदाज्यं तानूनप्त्रसंज्ञं भवति" कर्कः। "तदेतत्तानूनप्त्रं निदानेन" शत० ब्रा० ३।४।२।८ "तानूनप्त्रा च प्रजापतिः वायुर्वा" तनूनप्तृशब्दे दृश्यम्। [त्रिका०।

तानूर पु० तन–बा० ऊरच्। पयसां सलोच्छ्वसे आवर्त्ते

तान्त त्रि० तम–क्त। १म्लाने २क्लान्ते च। शब्दार्थकल्प०। "मृदुलतान्तलतान्तमलोकयत्" "रतिरभसविलासाभ्यासतान्तं न यावत्" माघः। "अलसतान्ततारकेण" दशकुमा०।

तान्तव न० तन्तोर्विकारः अञ्। वस्त्रे "मणिमुक्ताप्रवालानां लोहानां तान्तवस्य च" "सर्वञ्च तान्तवं रक्तं शाणक्षौमाविकानि च" मनुः।

तान्तव्य पुंस्त्री तन्तोः सन्तानस्यापत्यं गर्गा० यञ्। तन्तोरपत्ये स्त्रियां लोहिता० ष्फ षित्त्वात् ङीष्। तान्तव्यायनी।

तान्तुवायि पुंस्त्री तन्तुवायस्यापत्यं "उदीचामिञ्" पा० इञ्। तन्तुवायस्यापत्ये। अन्यमते सेनान्तलक्षणकारिभ्यः" पा० ण्य। तान्तवाय्य तदर्थे।

तान्त्रिक त्रि० तन्त्रं सिद्धान्तं वेत्ति शास्त्रमधीते वा उक्था० ठक्। १ज्ञातसिद्धान्ते २शास्त्राभिज्ञे च "एवं प्रयत्नवैविध्यं तान्त्रिकैः परिकीर्त्तितम्" भाषा० तन्त्रे विहितः ठक्। ३तन्त्रविहिते त्रि० स्त्रियां ङीप् "वैदिकी तान्त्रिकी सन्ध्या यथानुक्रमयोगतः" तन्त्रम्। इदमर्थे ठञ्। ४शास्त्रसम्बन्धिनि च। अथातो धर्मं व्याख्यास्यामः श्रुतिप्रमाणको धर्मः श्रुतिश्च द्विविधा वैदिकी तान्त्रिकी च" हारीतः।

तान्दुर न० तन्दुरेण पाकयन्त्रभेदेन निर्वृत्तम् अण्। तन्दूरपक्वे मांसभेदे तत्पाकविधिः शब्दार्थचि० धृतपाकवे यथा "अङ्गारपूर्णगर्त्ते यदलम्बनवलम्बितम्। संस्कृतं पिहितं मांसं पक्वं तान्दुरमुच्यते" सुस्वादु तान्दुरन्तु। "पचेद्गर्त्तेऽन्तरीक्षस्थं लम्बि सम्भारसम्भृतम्। चतुर्दिङ्मण्डलाकारं पार्श्वप्रज्वलितानले। विपक्वं सुरभि स्वादु तान्दूरमिति कीर्त्तितम्। अन्यच्च। "लोष्टिकायां सघस्मारमलम्बमवलम्बितम्। मांसं पिधाय वाह्याग्निज्वालया खेदितम् वरम्। तान्दुरं रुचिदं बल्यं लघु पथ्यतमं मतम्। सद्योहतं नवं स्थूलमन्यथा दोषकारणमिति"

तान्व पु० तन्वाः प्राणाभिजितत्वात् प्राणवता अपत्यम् "प्राणिरजतादिभ्योऽञ्" पा० अञ् संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात् वेदे न गुणः। तनूजे पुत्रे। "न जामये तान्वारिक्थम्" ऋ० ३।३१।२। तनुनामकस्य ऋषेरपत्यम् प्राणित्वात् अञ् पूर्ववद् गुणाभावः। २ऋषिभेदे। "सद्यो विदिद तान्वः" ऋ० १०।९३।१५। तान्वो नामर्षिः" भा०। तनु दशापवित्रवस्त्रम् तस्येदम् अण् पूर्ववद् गुणाभावः। ३दशापवित्रवस्त्रसम्बन्धिनि "अहन्यर्षाणि तान्वा" ऋ० ९।१४।४। "तान्वा तान्वानि छान्दस आत्" भा०। स्वार्थे अण्। ४दशापवित्रवस्त्रे च। "स्वधयाति रिप्र विरप्श तान्वा" ऋ०९।७८। "तान्वा सवीयेन वस्त्रेण" भा० पूर्ववत् तृतीयास्थाने आत्,

ताप पु० तप–घञ्। त्वगिन्द्रियग्राह्ये उष्णादिस्पर्शभेदे १सन्तापे २कष्टे च मेदि०। "निदाघकालोल्वणतापयेव" कुमा०। "करम्भवालुकातापान् कुम्भीपाकांश्च दारुणान्" मनुः।

तापक त्रि० तापयति तापि–ण्वुल्। १तापकारके २ज्वरे पुं० शब्दर०। ३रजोगुणे च तस्य सत्त्वं तापकं रजः सा० शास्त्रे प्रसिद्धम्। "सत्त्वं तत्त्वं वह्निभावेन हस्तं भावाये वा राजसास्तापकास्ते। तस्मा भेदप्राकृषी तामसी या वह्निस्तस्यां तस्य दृश्यं नाप्नोति" सर्वद०।

तापत्य पुंस्त्री तपत्याः सूर्य्यकन्यायाः अपत्यम् क्षत्रियत्वात्

ष्य । कौरवे तपत्यपत्ये तपतीशब्दे दृश्यम् । तपत्या उपाख्यानं अण् । २तपत्युपाख्याने न० । "तापत्यमथ वाशिष्ठमौर्वं चाख्यानमुत्तमम्" भा० आ० १प० । तदाख्यानं च भा०आ० चैत्ररथपर्वणि १७२ अध्याये दृश्यम् ।

तापत्रय न० ६त० । आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकरूपे दुःखत्रये । "आध्यात्मिकादि मैत्रेय! ज्ञात्वा तापत्रयं बुधः । उत्पन्नज्ञानवैराग्यः प्राप्नोत्यात्यन्तिकं फलम्" विष्णु पु० ।

तापदुःख न० तापरूपं दुःखम् । "पातञ्जलोक्ते दुःखभेदे "परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिनः" सू० । "ते जात्यायुर्भोगाः पुण्यहेतुकाः सुखफलाः, अपुण्यहेतुकाः दुःखफला इति । यथा चेदं दुःखं प्रतिकूलात्मकं एवं विषयसुखकालेऽपि दुःखमस्त्येव प्रतिकूलात्मकं योगिनः । कथं तदुपपद्यते"। "अथ का तापदुःखता सर्वस्य द्वेषानुविद्धश्चेतनाचेतनसाधनाधीनस्तापानुभव इति । तत्रास्ति द्वेषजः कर्माशयः सुखसाधनानि च प्रार्थयानः कायेन वाचा मनसा च परिस्पन्दते ततः परमनुगृह्णात्युपहन्ति चेति परानुग्रहपीडाभ्यां धर्माधर्मावुपचिनोति स कर्माशयो लोभान्मोहाच्च भवतीत्येषा तापदुःखतोच्यते" भा० । "ते जात्यायुर्भोगा इति यद्यपि जात्यायुषोरेव ह्लादपरितापपूर्वभावितया तत्फलत्वं न तु भोगस्य ह्लादपरितापोदयानन्तरभाविनस्तदनुभवात्मनस्तथाप्यनुभाव्यतया भोग्यतया भोगकर्मतामात्रेण भोगफलत्वमिति मन्तव्यं नन्वपुण्यहेतुका जात्यायुर्भोगाः परितापफला भवन्तु हेयाः प्रतिकूलवेदनीयत्वात् । कस्मात् ? पुनः पुण्यहेतवस्त्यज्यन्ते सुखफलाः अनुकूलवेदनीयत्वात्, न चैषां प्रत्यात्मवेदनीयानुकूलता शक्या सहस्रेणाप्यनुमानागमैरपाकर्तुं, न च ह्लादपरितापौ परस्पराविनाभूतौ यतो ह्लाद उपादीयमाने नैव परितापोऽप्यवर्जनीयतयापतेत् तयोर्भिन्नहेतुकत्वाद्भिन्नरूपत्वात् चेत्यत आह यथा चेदमिति" विवरणम् ।

तापन न० तप–णिच्–भावे ल्युट् । (तापान) १तापकरणे हेमच० । तापि–कर्त्तरि ल्यु । २सूर्ये ३कामबाणभेदे पु० जटाध० । ४सूर्यकान्तमणौ राजनि० । ५अर्कनामवनस्पतौ अर्कवृक्षे च । ६तापके त्रि० । "ततोऽम्बराच्चिन्तितमात्रमागतं महाप्रभं चक्रममित्रतापनम्" भा० आ० १९अ० । "ततस्तु राजानममित्रतापनं समीक्षते तस्य नृपस्य मन्त्रिणः" ४४ अ० ।

तापनीय न० उपनिषद्भेदे । उपनिषच्छब्दे १२२४पृ० दृश्यम् । गोपालतापनीयः नृसिंहतापनीयः । तपनीयस्य स्वर्णस्य विकारः अण् । २स्वर्णमये त्रि० "तापनीये तथा पट्टे कक्षोपरिविलम्बिते" हरिवं० ८७ अ० । जातरूपेभ्यः परिमाणे अण् । ३स्वर्णनिष्कपरिमाणे सुवर्णे न० ।

तापश्चित न० तपश्चि चीयते चि–क्त स्वार्थे अण् । सत्त्रभेदे तद्विधानादि कात्या० श्रौ० २४।५।१ । यथा "तापश्चितम् दीक्षाः संवत्सरमुपसदश्च तथा सुत्याः" सू० "तापश्चितमिति सत्त्रनाम तत्र दीक्षाः संवत्सरं भवन्ति उपसदः सुत्याश्च" इदानीमहान्याह अत्र सुत्या आह"कर्कः' 'गवामयनेनेयुः'' २सू०। गवामयनमेव कर्त्तव्यमित्यर्थः ।''अग्निष्टोमेन वा'' ३सू० "ईयुः अपूर्वत्वादग्निष्टोमः नैकाहिको न द्वादशाहिकः संस्थामात्रोपदेशात् । अग्निष्टोमसंस्थेन ज्योतिष्टोमेन पूरणं कर्त्तव्यम्" कर्कः। शत०ब्रा०१०।२।५।१ तन्निरुक्तिर्दर्शिता यथा "एतद्ध यत्ते तपः । यदुपसदस्तपो वा उपसदस्तद्यत्तपसि चीयते तस्मात् तापश्चितस्तद्वै यावदेवोपसद्भिश्चरन्ति तावत् प्रवर्ग्येण संवत्सरमेवोपसद्भिश्चरन्ति संवत्सरम्प्रवर्ग्येण" "यावतीरुपसदः कुर्य्यात्तावद्भिः प्रवर्ग्यैश्चरितव्यम् उपसदः तापश्चिते चयने संवत्सरसंमिताः" भा० ।

तापस त्रि० तपश्चरणं शीलमस्य छत्रा०ण । १तपश्चरणशीले स्त्रियां टाप् । तपोऽस्त्यस्य "अण् च" पा० अण् । तपोविशिष्टे त्रि० । "तापसेष्वेव विप्रेषु यात्रिकं भैक्षमाचरेत्" मनुः । "सीदन्ति तापसकुलानि यमोकुलानि" कु० स० १९ अ० । स्त्रियां ङीप् "अन्नवीच्च वाराणोति केस त्वं दुष्टतापसि" भा० शा० ७४ अ० ।

तापसतरु पु० तापसहितस्तरुः शा० त० । इङ्गुदीवृक्षे अमरः । तापसद्रुमादयोऽप्यत्र ।

तापसद्रुमसन्निभा स्त्री तापसद्रुमेण तस्य निभा० नि० स० । गर्भदात्रीक्षुपभेदे राजनि० ।

तापसपत्री स्त्री तापसप्रियं पत्रमस्याः जातित्वात् ङीष् । दमनकवृक्षे राजनि० ।

तापसप्रिय पु० तापसानां प्रियः छायाप्रदत्वात् । १प्रियालवृक्षे राजनि० । २तापसप्रियमात्रे त्रि० ।

तापसेष्टा स्त्री तापसैन इष्टा । १द्राक्षायां राजनि० २तापसाभिलषिते त्रि० ।

तापस्य न० तापसस्य धर्म्मः ष्यञ् । तापसधर्मे "स्त्रीधर्मयोगं तापस्यं मोक्षं सन्न्यासमेव च । राज्ञश्च धर्ममाख्यं

काष्ठीनां च विनिर्णयः" मनुः। "पुरा रामभयादेव तापसं समुपाश्रितः" भा० व० २७६ अ०।

तापहर त्रि० तापं हरति हृ—ट। तापनाशके। स्त्रियां ङीप् ङीबन्तः। २व्यञ्जनभेदे (तापहरी) भाव० प्र०
"घृते हरिद्रासंयुक्ता मांषाणां भर्जयेद्वटीः। तद्वत्तांश्चापि निर्धौतान् घृतेन परिभर्जयेत्। विधियोग्यं जलं तत्र प्रक्षिप्य कुशलः पचेत्। सुपक्वार्द्रकहिङ्गूनि मात्रया तत्र निःक्षिपेत्। एषा सिद्धिं समायाता प्रोक्ता तापहरी बुधैः"। अस्या गुणाः। "भवेत् तापहरी बल्या रुच्या च प्राणमाहरेत्। बृंहणी तर्पणी रुच्या गुर्वी तत्र गुणाः स्मृताः"

तापिक त्रि० तापे तापकाले भवं ठञ्। ग्रीष्मभवे जलादौ म०।

तापिच्छ(ञ्ज) पु० तापिनं छादयति छदयति वा छद+णिच्—ड पृषो०। १तमालवृक्षे अमरः। "अक्ष्णोर्निक्षिपदञ्जनं श्रवणयोस्तापिच्छगुच्छावलीम्" गी०गो० "प्रफुल्लतापिच्छनिभैरभीषुभिः" माघः। २धातुमाक्षिके राजनि०

तापिन् त्रि० तापयति तापि—णिनि। १तापके तप—णिनि। २तापयुक्ते त्रि० स्त्रियां वा ङीप्। ३बुद्धदेवे पु० त्रिका०

तापी स्त्री तापयति अच् गौरा० ङीप्। विन्ध्याचलस्थे पश्चिमवाहिनदीभेदे राजनि०। सा च माक्षिकधातूद्भवस्थानविशिष्टा। २यमुनायां त्रिका०।

तापीज पु० ताप्या नद्याः समीपे आकरभेदे जायते जन—ड। माक्षिकधातौ "एवन्तु माक्षिकं धातु तापीजमतोपमम्। मधुरं काञ्चनाभासमल्पं वा रजतप्रभम्। पिबन् हन्ति जराकुष्ठमेहार्शःपाण्डुमयान्" सुश्रुतः तापीजमाक्षिकताप्यशब्दादयोऽप्यत्र।

तापेश्वर पु० तीर्थभेदे हेम० लि० पु०।

ताम पु० ताम्यत्यनेन तम—करणे घञ्। १भीषणे २दोषे च अजयपालः। ३ग्लानिकारके त्रि० भावे घञ्। ४ग्लानौ पु०

तामर न० तामं ग्लानिं रवते छिनत्ति रु—वधे बा० ड। १जले २घृते च भरतधृतव्याडिः।

तामरस न० तामरे जले सरति सृ—ड। १पद्मे, ताम्यतेऽनेन रस्यते इति रसम् कर्म०। २स्वर्णे ३ताम्रे च मेदि०। ४धुस्तूरे, अमरः "इह सह तामरसं मनोज्ञायाः" ह० र० उक्ते ५द्वादशाक्षरपादके छन्दोभेदे च। "तामरसलास्यरसान्तराभाम्" "स्मयता नवतामरसाननः" "विकचतामरसा गृहदीर्घिकाः" रघुः। "नवरतमभ्रमरागतामरसदृशः" माघः। ६पद्मिन्यां स्त्री ङीप्। "यथा गजस्तामरसीं मदोत्कटः" भारते विराटपर्वणि ७ अ०।

तामलकी स्त्री तम क्विप्—क्विप् ताम् कर्म०। भूम्यामलक्याम्। अमरः। "कटुकेन्द्रयवोशीरसिंहीतामलकीघनैः" सुश्रुतः

तामलिप्त पु० (तमलुक) देशभेदे त्रिका०। स्वार्थे क। तत्रार्थे। स च देशः वृ०स० १४ अ० कूर्मविभागे प्राच्यामुक्तः "अथ पूर्वस्याम्" इत्युपक्रमे "एकपादतामलिप्तककोशलकावर्द्धमानाश्च" | गौरा० ङीष् तत्रार्थे स्त्री।

तामस त्रि० तमोऽस्त्यस्य तमः, प्रधानत्वेनास्त्यस्य वा अण्। १तमोगुणयुक्ते २तमःप्रधानगुणके स्त्रियां ङीप्। ३सर्पे पुंस्त्री० जातित्वात् ङीष्। ४खले त्रि० मेदि० ५उलूके पुंस्त्री राजनि० स्त्रियां ङीष्। ६चतुर्थे मनौ पु० "तथा देवगणाश्चैव तामसस्यान्तरे मनोः। पुत्रांश्चैव प्रवक्ष्यामि तामसस्य मनोर्नृप!। द्युतिस्तपस्यः सुतपास्तपोभूतस्तपोऽशनः। तपोरतिरकल्माषस्तन्वी धन्वी परन्तपः। तामसस्य मनोरेते दश पुत्रा महाबलाः" हरिवं० ७ अ०। "चतुर्थ उत्तमभ्राता मनुर्नाम्ना च तामसः। पृथुः ख्यातिर्नरः केतुरित्याद्या दश तत्सुताः। सत्यका हरयो वीरा देवास्त्रिशिख ईश्वरः। ज्योतिर्धामादयः सप्त ऋषयस्तामसेऽन्तरे। देवा वैधृतयो नाम विधृतेस्तनया नृप!। नष्टाः कालेन यैर्वेदा विधृताः स्वेन तेजसा। भाग० ८।१।२४। भागवते अन्यथोक्तं कल्पभेदादविरुद्धम्। तमोऽधिकृत्य प्रवृत्तम् अण् तमसा कृतो वा अण्। ७तमोगुणाधिकारेण प्रवृत्ते शास्त्रे ८तमसाकृते च स्त्रियां ङीप्। तामसशास्त्राणि च पद्मपुराणे पार्वतीं प्रतीश्वरवाक्येनोक्तानि यथा

"शृणु देवि! प्रवक्ष्यामि तामसानि यथाक्रमम्। येषां श्रवणमात्रेण पातित्यं ज्ञानिनामपि। प्रथमं हि मयैवोक्तं शैवं पाशुपतादिकम्। मच्छक्त्यावेशितैर्विप्रैः संप्रोक्तानि ततःपरम्। कणादेन तु सम्प्रोक्तं शास्त्रं वैशेषिकं महत्। गौतमेन तथा न्यायं साङ्ख्यन्तु कपिलेन वै। द्विजन्मना जैमिनिना पूर्वं वेदमयार्थतः। निरीश्वरेण वादेन कृतं शास्त्रं महत्तरम्। धिषणेन च संप्रोक्तं चार्वाकमतिगर्हितम्। दैत्यानां नाशनार्थाय विष्णुना बुद्धरूपिणा। बौद्धशास्त्रमसत् प्रोक्तं नग्ननीलपटादिकम्। मायावादमसच्छास्त्रं प्रच्छन्नं बौद्धमेव च। मयैव कथितं देवि! कलौ ब्राह्मणरूपिणा। अपार्थं श्रुतिवाक्यानां दर्शयल्लोकगर्हितम्। कर्मस्वरूपत्याज्यत्वमत्र च प्रतिपाद्यते। सर्वकर्मपरिभ्रंशान्नैष्कर्म्यं तत्र

मोह्यते । परात्मजीवयोरैक्यं मयात्र प्रतिपाद्यते । ब्रह्मणोऽस्य परं रूपं निर्गुणं दर्शितं मया । सर्वस्य जगतोऽप्यस्य नाशनार्थं कलौ युगे । वेदार्थवन्महाशास्त्रं मायावादमवैदिकम् । मयैव कथितं देवि ! जगतां नाशकारणात्”

कूर्मपुराणे कैमाख्रितन्त्राणां तामसत्वमुक्तं यथा “यानि शास्त्राणि दृश्यन्ते लोकेऽस्मिन् विविधानि च । श्रुतिस्मृतिविरुद्धानि निष्ठा तेषां हि तामसी । करालभैरवञ्चापि यामलं वाममाश्रितम् । एवंविधानि चान्यानि मोहनार्थानि तानि तु । मया सृष्टानि चान्यानि मोहायैषां भवार्णवे” । तामस पुराणानि यथा । “मात्स्यं कौर्म्मं तथा लैङ्गं शैवं स्कान्दं तथैव च । आग्नेयञ्च षडेतानि तामसानि निबोधत” । सात्त्विक पुराणानि यथा । “वैष्णवं नारदीयञ्च तथा भागवतं शुभम् । गारुड़ञ्च तथा पाद्मं वाराहं शुभदर्शने ! । सात्त्विकानि पुराणानि विज्ञेयानि शुभानि वै” । राजस पुराणानि यथा “ब्रह्माण्डं ब्रह्मवैवर्त्तं मार्कण्डेयं तथैव च । भविष्यं वामनं ब्राह्मं राजसानि शुभानने !” पद्म० उ० ख० ४२ अ०। “सङ्कीर्णेषु सरस्वत्याः पितॄणां व्यपदिश्यते । अग्नेः शिवस्य माहात्म्यं तामसेषु दिवाकरे । राजसेषु च माहात्म्यमधिकं ब्रह्मणः स्मृतम् । यस्मिन् कल्पे तु यत् प्रोक्तं पुराणं ब्रह्मणा पुरा । तस्य तस्य तु माहात्म्यं तत्स्वरूपेण वर्ण्यते । सात्त्विकेष्वधिकं तद्वद्विष्णोर्माहात्म्यमुत्तमम् । तथैव योगसंसिद्धा गमिष्यन्ति परां गतिम्” मत्स्य पु० ।

तामसमुनयः पद्मपु० उ० उक्ता यथा । “कणादो गौतमः शक्तिरुपमन्युश्च जैमिनिः । दुर्वासाश्च मृकण्डुश्च भार्गवश्च बृहस्पतिः । जमदग्निश्च इत्येते मुनयस्तामसाः स्मृताः” । तामसस्मृतयस्तत्रैवोक्ता यथा “बार्हस्पत्या गौतमी च सांवर्त्ती यमनिर्म्मिता । शाङ्खी चौशनसी चैव तामस्यः स्मृतयः स्मृताः” । तामसश्रद्धादिकं गीतायां १७अ० उक्तं यथा ।

“त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा । सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु । यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः । प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः” । तामसाहारादिकमपि भा० १७ अ० उक्तं यथा “यातयामं गतरसं पूति पर्युषितञ्च यत् । उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम्” । “विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम् । श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते” । “मूढग्राहेणात्मनो यत् पीडया क्रियते तपः । परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम्” । “अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते । असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम्” । किञ्च “नियतस्य तु संन्यासः कर्म्मणो नोपपद्यते । मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्त्तितः” । “यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन् कार्य्ये सक्तमहैतुकम् । अतत्त्वार्थवदल्पञ्च तत्तामसमुदाहृतम् । अनुबन्धं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम् । मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते” । “अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैकृतिकोऽलसः । विषादी दीर्घसूत्री च कर्त्ता तामस उच्यते । अधर्म्मं धर्म्ममिति या मन्यते तमसावृता । सर्वार्थान् विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ ! तामसी” । “यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च । न विमुञ्चति दुर्मेधा धृतिः सा तामसी मता” । “यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः । निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम्” १८अ० । राजसतामसकर्म्माणि यथा “यत् शैवं दैवतं पैत्रं चौपदेवं तथाध्वरम् । शाक्तं शैवं गाणपत्यं यागहोमादिकं तथा । पौरहित्यं याजनञ्च देवलं ग्रामयाजनम् । विष्णुसेवापराधश्च तथा नामापराधकः । असत्प्रतिग्रहो देवि ! सङ्कल्प आभिचारिकः । पशुजीवादिहननं पातकञ्चोपपातकम् । अतिपापं महापापमनुपातकमेव च । लोभो मोहो ह्यहङ्कारः कामः क्रोधः मदस्तथा । एतद्यदपरं कर्म गर्हितञ्च वरानने ! । राजसं तामसं प्रोक्तं मया च मुनिभिः सदा” पद्म० उ० ख० ।

हारीतः “तामसेन तु द्रव्येण ऋत्विग्भिस्तामसैस्तथा । तामसं भावमास्थाय तामसो यज्ञ उच्यते । तामसेन तु यज्ञेन दानेन तपसा तथा । निरये जन्म चेदाप्नुहि विद्याश्च तामसीम्” । “तामसी हविषो व्याधिपत्य रूपा” इति रत्नाकरः । तमसो राहोरपत्यम् अण् । ८राहुसुते तामसकीलः ।

तामसकील पु० तामसः राहुसुतः कील इव । ६त० । बृ० सं० ३अ० उक्ते राहुसुते केतुभेदे । तन्निमित्तोत्पातभेदस्तत्रोक्तो यथा “तामसकीलकसंज्ञा राहुसुताः केतवस्त्रयस्त्रिंशत् । वर्णस्थानाकारैस्तान्दृष्ट्वार्के फलं ब्रूयात् । ते चार्कमण्डलगताः पापफलाश्चन्द्रमण्डले सौम्याः । ध्वाङ्क्षकबन्धप्रहरणरूपाः पापाः शशाङ्केऽपि । तेषामुदये रूपाण्यम्भः कलुषं रजोवृतं व्योम । नगतरुशिख-

रविमर्दी शर्वरो मारुतश्चण्डः। ऋतुविपरीतास्तरवो दीप्ता मृगपक्षिणो दिशां दाहः। निर्घातमहीकम्पाद्यो भवन्त्यथ चोत्पाताः। न पृथक् फलानि तेषां शिखिकीलकराहुदर्शनानि यदि। तदुदयकारणमेषां केत्वादीनां फलं ब्रूयात्"। "यस्मिन् यस्मिन् देशे दर्शनमायान्ति सूर्यविम्बस्थाः। तस्मिंस्तस्मिन् व्यसनं महीपतीनां परिज्ञेयम्। क्षुत्प्रम्लानशरीरा मुनयोऽप्युत्सृष्टधर्मसच्चरिताः। निर्मांसबालहस्ताः कष्टेनायान्ति परदेशम्। तस्करविलुप्तवित्ताः प्रदीर्घनिःश्वासाकुञ्चिताक्षिपुटाः। सन्तः सन्नशरीराः शोकोद्भववाष्परुद्धदृशः। क्षामा जुगुप्समानाः स्वनृपतिपरचक्रपीडिता मनुजाः। स्वनृपतिचरितं कर्म च पराकृतं प्रब्रुवन्त्यन्ये। गर्भेष्वपि निष्पन्ना वारिमुचो न प्रभूतवारिमुचः। सरितो यान्ति तनुत्वं क्वचित् क्वचिज्जायते सस्यम्। दण्डे नरेन्द्रमृत्युर्व्याधिभयं स्यात् कबन्धसंस्थाने। ध्वाङ्क्षे च तस्करभयं दुर्भिक्षं कीलकेऽर्कस्थे। राजोपकरणरूपैश्छत्रध्वजचामरादिभिर्विद्धः। राजान्यत्वकृदर्कः स्फुलिङ्गधूमादिभिर्जनहा। एको दुर्भिक्षकरो द्व्याद्याः स्युर्नरपतेर्विनाशाय। सितरक्तपीतकृष्णैस्तैर्विद्धोऽर्कोऽद्वयवर्णघ्नः। दृश्यन्ते च यतस्ते रविबिम्बस्योत्थिता महोत्पाताः। आगच्छति लोकानां तेनैव भयं प्रदेशेन"।

स्वार्थे क संज्ञार्थे। त्रिंशत्त्र्यधिकाराहुके तामसकीलका इति ख्याताः वृ० स० ११ अ०।

तामसध्यान न० वटुकभैरवस्य ध्येयरूपभेदे। "तस्य ध्यानं त्रिधा प्रोक्तं सात्त्विकादिप्रभेदतः" इत्युपक्रमे सात्त्विकराजसे उक्त्वा तामसध्यानमुक्तं तन्त्रसारे यथा

"ध्यायेन्नीलाद्रिकान्तं शशिशकलधरं मुण्डमालं महेशं दिग्वस्त्रं पिङ्गलाभं डमरुमथ सृणिं खड्गशूलाभयानि। नागं घण्टां कपालं करसरसिरुहैर्बिभ्रतं भीमदंष्ट्रं सर्पाकल्पं त्रिनेत्रं मणिमयविलसत्किङ्किणीनूपुराढ्यम्" "तामसं शत्रुशमनं तत्राभूतगदापहम्" तन्त्रसा०।

तामसिक त्रि० तमसा निर्वृत्तं ठञ्। तमोगुणकार्ये त्रि०

तामसी स्त्री तमांसि भूम्ना सन्त्यस्यां प्रज्ञा० अण् ङीप्। १अन्धकारबहुलायां रात्रौ २महाकाल्यां मेदि०। ३जटामांस्यां राजनि०। ४तमोगुणवत्यां स्त्रियाञ्च।

तामालेय त्रि० तमालस्यादूरदेशादि सख्या० ढञ्। तमालस्यादूरदेशादौ।

तामिस्र पु० तमिस्रा तमस्ततिरस्त्यत्र अण्। नरकभेदे। "तामिस्रो ह्यन्धतामिस्र इत्युपक्रमे। तन्निदानरूपादि भाग० ५।२६ उक्तं यथा "यस्तु परवित्तापत्यकलत्राण्यपहरति स हि कालपाशबद्धो यमपुरुषैरतिभयानकैस्तामिस्रे नरके बलान्निपात्यते" "स पर्य्यायेण यातीमान् नरकानेकविंशतिम्। तामिस्रमन्धतामिस्रं महारौरवरौरवौ। नरकं कालसूत्रञ्च महानरकमेव च। सञ्जीवनं महावीचिं तपनं सम्प्रतापनम्। संघातञ्च सकाकोलं कुड्मलं पूतिमृत्तिकम्। लोहशङ्कुमृजीषञ्च पन्थानं शाल्मलीं नदीम्। असिपत्रवनञ्चैव लोहदारकमेव च" मनुः एतदुपक्रमे यातीति क्रियासम्बन्धापेक्षतया पन्थानं शाल्मलीं नदीमित्युत्तरत्र पाठे द्वितीयाश्रवणाच्च तामिस्रादिशब्दानां द्वितीयान्ततैव नरकविशेषवाचित्वात्तस्य पुंस्त्वात्। शब्दकल्पद्रुमे क्लीवतोक्तिः मनुवचने द्वितीयान्ततामिस्रशब्दे प्रथमान्तत्वभ्रान्त्यैवेति बोध्यम्। तमिस्रया साध्यमण्। २ द्वेषे। "भेदस्तमसोऽष्टविधो मोहस्य च दशविधो महामोहः। तामिस्रोऽष्टदशधा" सा० का०। "तामिस्रो द्वेषोऽष्टादशधा शब्दादयो दशविषया रञ्जनीयाः स्वरूपतः, ऐश्वर्य्यन्त्वणिमादिकं न स्वरूपतो रञ्जनं किन्तु रञ्जनीयशब्दाद्युपायाः। ते च शब्दादय उपस्थिताः परस्परेणोपहन्यमानास्तदुपायाश्चाणिमादयः स्वरूपेणैव कोपनीया भवन्तीति। शब्दादिभिर्दशभिः सहाणिमाद्यष्टादशधेति तद्विषयो द्वेषस्तामिस्रोऽष्टादशविषयत्वादष्टादशधेति" तत्त्वकौ०। द्वेषमूलत्वात् भोगेच्छाप्रतिघातरूपे ३क्रोधे भाग० टी० श्रीधरः।

तामु त्रि० तम–उण्। क्लोतरि निघण्टुः।

ताम्बली स्त्री ताम्बूली+पृषो०। (पान) ताम्बूल्यां "शुक्ला शताम्बल्यारसाभाः" गोभ० ब्रा० १।१०।७।

ताम्बूल न० तम–अवच् वुगागमः दीर्घश्च गौ० ङीष् तस्याः पत्रमण्। (पान) ख्याते १नागवल्लीदले। २क्रमुके च मेदि०। "ताम्बूलं कटुतिक्तमुष्णमधुरं क्षारं कषायान्वितं वातघ्नं कृमिनाशनं कफहरं दुर्गन्धनिर्नाशनम्। वक्त्रस्याभरणं विशुद्धिकरणं कामाग्निसन्दीपनं ताम्बूलस्य सखे! त्रयोदश गुणाः स्वर्गेऽपि ते दुर्लभाः" अपि चाहुः "ताम्बूलं विशदं रुच्यं तीक्ष्णोष्णं तुवरं सरम्। वश्यं तिक्तं कटु क्षारं रक्तपित्तकरं लघु। बल्यं श्लेष्मास्यदौर्गन्ध्यमलवातश्रमापहम्" भाव० प्र०। "अनिधाय मुखे पर्णं पूगं

खादयते नरः। मतिभ्रंशो दरिद्रः स्यादन्ते न स्मरते हरिम्” राजनि०। भावप्र० दिनचर्य्यायामुक्तं यथा “धूमेनापोह्य हृद्यैर्वा कषायकटुतिक्तकैः। पूगकर्पूर कस्तूरीलवङ्गसुमनःफलैः। फलैः कटुकषायैर्वा मुख-वैशद्यकारिभिः। ताम्बूलपत्रसहितैः सुगन्धैर्वा विचक्षणः। धूमेन अगुर्वादिधूमेन। अपोह्य कफं दूरीकृत्य कषायकटुतिक्तकैः फलैः कर्पूरकस्तूरीलव-ङ्गादिभिः पूगैः क्रमुकैः सुमनःफलैः जातीफलैः एलाहरीतक्यादिफलैः। रात्रौ सुप्तोत्थिते स्नाते भुक्ते वान्ते च सङ्गरे। सभायां विदुषां राज्ञं कुर्य्यात्ताम्बूल चर्वणम्। ताम्बूलमुक्तं तीक्ष्णोष्णं रोचनन्तु परं सरम्। तिक्तं क्षारोषणं कामरक्तपित्तकरं लघु। वश्यं श्लेष्मास्यदौर्गन्ध्यमलवातश्रमापहम्। मुख वैशद्यसौगन्ध्यकान्तिसौष्ठवकारकम्। हनुदन्तमल-ध्वंसि जिह्वेन्द्रियविशोधनम्। मुखप्रसेकशमनं गला-मयविनाशनम्। नवं तदेव मधुरं कषायानुरसं गुरु। मलावहजननं प्रायः पत्रशाकगुणं स्मृतम्। मद्गुदेशो-द्भवं पर्णं परं कटुरसं सरम्। पाचनं पित्तजननमुष्णं कफहरं स्मृतम्। पर्णं पुराणमकटु सुश्लक्ष्णन्तु पाण्डु-रम्। विशेषाद् गुणवद्वेद्यमन्यद्धीनगुणं स्मृतम्।

खदिरः कफपित्तघ्नश्चूर्णं वातकफापहम्। संयोगत स्त्रिदोषघ्नं सौमनस्यं करोति च। मुखवैशद्यसौगन्ध्य-कान्तिसौष्ठवकारकम्। प्रभाते पूगमधिकं मध्याह्ने खदिरं तथा। निशासु चूर्णमधिकं ताम्बूलं भक्षयेत् सदा। आयुरग्रे यशो मूले लक्ष्मीर्मध्ये व्यवस्थिता। तस्मादग्रं तथा मूलं मध्यं पर्णस्य वर्जयेत्। पर्णमूले भवेद्व्याधिः पर्णाग्रे पापसम्भवः। जीर्णं पर्णं हरत्यायुः शिरा बुद्धिविनाशिनी। आद्यं विषोपमं पीतं द्वितीयं भेदि दुर्जरम्। तृतीयादनु पातव्यं सुधातुल्यं रसाय-नम्। ताम्बूलं नातिसेवेत न विरिक्तो बुभुक्षितः। देहदृक्केशदन्ताग्निश्रोत्रवर्णबलक्षयः। शोषः पित्ता-निलास्रं स्यादतिताम्बूलचर्वणात्। विषमूर्च्छामदा-र्तानां क्षयिणां रक्तपित्तिनाम्।

“विना पर्णं मुखे दत्त्वा गुवाकं भक्षयेद्यदि। तावद्भवति चण्डालो यावद्गङ्गां न गच्छति” कर्मलोचनम्। “ताम्बूलं विधवास्त्रीणां यतीनां ब्रह्मचारिणाम्। तपस्विनाञ्च विप्रेन्द्र! गोमांससदृशं ध्रुवम्” इति ब्रह्म-वै० पु० प्र०। मार्कण्डेयः “भूयोऽप्याचम्य कर्तव्यं ततस्ताम्बूलभक्षणम्” वशिष्ठः “सुपूगञ्च सुपर्णञ्च सुचूर्णेन समन्वितम्। अदत्त्वा द्विजदेवेभ्यस्ताम्बूलं वर्जयेद्बुधः” “ताम्बूलद्वयमासनञ्च लभते यः कान्यकुब्जेश्वरात्” नैष० “ताम्बूलाक्तं दशनममलज्दर्शयन्तीह चेटी” सा० द०। २पर्णलतायां स्त्री गौरा० ङीष्। “ताम्बूलीनां दलैस्तत्र रचिताः पानभूमयः” रघुः। [हेमच०।

ताम्बूलकरङ्क पु० ६त०। (पानडिपा) ताम्बूलपात्रभेदे

ताम्बूलद त्रि० ताम्बूलं ददाति दा–क। १राज्ञां ताम्बूल-दाने अधिकृते दासभेदे २विप्रादिभ्यो ताम्बूलदातरि च स्त्रुत्। ताम्बूलदायकोऽप्युभयत्र “अथताम्बूलकुसुम-गन्धमाल्यादिदायकाः” कामन्दकीये।

ताम्बूलपत्र पु० ताम्बूलमिव पत्रमस्य। पिण्डालौ राजनि०। कर्म्म०। ताम्बूलीपत्रे न०।

ताम्बूलपेटिका स्त्री ६त०। ताम्बूलकरङ्के

ताम्बूलराग पु० ताम्बूलकृतो रागः शाक० त०। (पानेर बोल) १ताम्बूलजनिते रागे ताम्बूलस्य राग इव रागो रक्तता यस्य। २मसूरे हारा०।

ताम्बूलवल्ली स्त्री ताम्बूलाख्या वल्ली। (पान) नागव-ल्ल्याम् अमरः। स्वार्थे क तत्रैवार्थे।

ताम्बूलिक त्रि० ताम्बूलं तद्रचनं शिल्पमस्य। ताम्बूलर-चनाधिकृते “आदिशब्दात् मालाकाररजकताम्बूलिक-गान्धिकादयः” सा० द०।

ताम्बूलिन् त्रि० ताम्बूलं पण्यतयाऽस्त्यस्य इनि। १ताम्बूल-विक्रेतरि (तामुलि) ख्याते २जातिभेदे पुंस्त्री स्त्रियां ङीप्।

ताम्र न० तम–रक् दीर्घः। १धातुभेदे (ताँमा) अमरः २कुष्ठ-भेदे कर्म्मविपाकः। ३रक्तवर्णे हेमच०। ४तद्वति त्रि०। धातुभेदस्योत्पत्तिकारणगुणादि भावप्र० उक्तं यथा “अथ ताम्रस्य उत्पत्तिर्नामलक्षणगुणाश्च। “शुक्रं यत् कार्त्तिकेयस्य पतितं धरणीतले। तस्मात्ताम्रं समुत्पन्न-मिदमाहुः पुराविदः। ताम्रमौदुम्बरं शुल्वमुदुम्बर-मपि स्मृतम्। रविप्रियं म्लेच्छमुखं सूर्य्यपर्य्यायनाम-कम्। जपाकुसुमसङ्काशं स्निग्धं मृदुघनक्षमम्। लो-हनागोज्झितं ताम्रं मारणाय प्रशस्यते। कृष्णं रूक्ष-मतिस्तब्धं श्वेतञ्चापि घनासहम्। लोहनागयुतञ्चेति शुल्वं दुष्टं प्रकीर्त्तितम्। एको दोषो विषे ताम्रे त्वष्टावन्यत्र कीर्तिताः। दाहः स्वेदो रुचिर्मूर्च्छा क्लेदो रेको वमिर्भ्रमः” (रेकः विरेकः) तस्य मारणवि-धिस्तत्रोक्तो यथा

"सूक्ष्माणि ताम्रपत्राणि कृत्वा संस्वेदयेद्बुधः । वास-रत्नयमण्डेन ततः खाते विनिःक्षिपेत् । पादांशं सूतकं दत्त्वा वामभण्डेन मर्द्दयेत् । तत उद्धृत्य पत्राणि लेपये-द्विगुणेन च । गन्धकेनाम्लपिष्टेन तस्य कुर्य्याच्च गोल-कम् । ततः पिष्ट्वा च मीनाक्षीं चाङ्गेरीं वा पुनर्न-वाम् (चाङ्गेरी चतुष्पत्राम्लशाकोनिकाभेदः ।) तत्कल्केन बहिर्गोलं लेपयेदङ्गुलोन्मितम् । धृत्वा तद्गोलकं भाण्डे शरावेण च रोधयेत् । बालुकाभिः प्रपूर्य्याथ विभूति लवणाम्बुभिः । दत्त्वा भाण्डमुखे मुद्रां ततश्चुल्ल्यां विपा-चयेत् । क्रमवृद्ध्याग्निना सम्यग्यावद्यामचतुष्टयम् । स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य मर्द्दयेच्छूरणद्रवैः । यामैकं गोलकं तत्र निःक्षिपेच्छूरणोदरे । मृदा लेपस्तु कर्त्तव्यः सर्वतोऽङ्गुष्ठमात्रकः । पाच्यं गजपुटे चिन्नं मृतं भवति निश्चितम् । वमनं च विरेकं च भ्रमं मोहमथारु-चिम् । विदाहं स्वेदमुत्क्लेदं न करोति कदाचन । एवं मारितस्य ताम्रस्य गुणा ताम्रं कषायं मधुरं च तिक्तमम्लञ्च पाके कटु सारकञ्च । पित्तापहं श्लेष्महरञ्च शीतं तद्रोपणं स्याल्लघु लेखनञ्च । पाण्डूदरार्शोज्वर कुष्ठकासश्वासक्षयान् पीनसमम्लपित्तम् । शोथं कृमिं शूलमपाकरोति प्राहुर्बुधा बृंहणमल्पमेतत्"।

"ताम्रभाण्डेन शुद्ध्यति" मनुः । ताम्रपात्रभक्ष्ये भोजननि-षेधः स्मृतितरोड्तवाक्यव्याख्यानभोजननिषेधश्च वक्ष्यते । रक्त-वर्णविशिष्टे "ताम्रौष्ठपर्य्यस्तरुचः स्मितस्य" "तपस्विने ताम्ररुचा करेण" कुमा॰ "प्रचक्रमे पल्लवरागताम्रा" रघुः । ५ द्वीपभेदे पु॰ । स्वार्थे क । तत्रार्थे अमरः ।

ताम्रकर्ण त्रि॰ ताम्रौ कर्णौ यस्य । १रक्तकर्णयुक्ते स्त्रियां ङीष् । ङीषन्तः २पश्चिमदिग्हस्तिन्याम् अमरः ।

ताम्रकार पुंस्त्री॰ ताम्रं ताम्रपात्रादिकं करोति कृ-अण् उप॰ स॰ । ताम्रोपजीविनि सङ्कीर्णजातिभेदे । "आ-योगवेन विप्रायां जातास्ताम्रोपजीविनः" कंसकार-शब्दे दृश्यम् । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

ताम्रकुट्ट पुंस्त्री॰ ताम्रं कुट्टयति कुट्ट-अण् उप॰ स॰ । ताम्रकारे (काँसारि) संकीर्णजातिभेदे । ण्वुल् । ता-म्रकुट्टक तत्रार्थे अमरः ।

ताम्रकुण्ड न॰ कुण-ड कित् ताम्रमयं कुण्डम् । ताम्रमये देवजलाधारे पात्रभेदे "देवताम्बुजलाधारः कुण्डं कुण्ड-मुखा स्मृताः" "शाश्वतः उपचारात् ताम्रकुण्डम्" उज्ज्व॰

ताम्रकूट पुंन॰ ताम्रस्य कूटमिव । रक्तवर्णनिर्यासके (ता-माक) क्षुपभेदे "संविदा कालकूटं च ताम्रकूटं च धुस्तुरम् । अहिफेनं खर्ज्जूररसस्ताडिका तरिता तथा । इत्यष्टौ विजिद्रव्याणि यथा कुर्य्यात् तथा" कुला॰ त॰ ।

ताम्रकृमि पु॰ कर्म॰ । इन्द्रगोपकीटे हारा॰ ।

ताम्रगर्भ न॰ ताम्रं गर्भं उत्पत्तिस्थानमस्य । तुत्थे (तुँते) राजनि॰ । तस्य ताम्रोद्भवत्वं तुत्थशब्दे दृश्यम् ।

ताम्रचूड पुंस्त्री॰ ताम्रा रक्ता चूडा यस्य । १कुक्कुटे (कुकड़ा) ख्याते खगे अमरः स्त्रियां ङीष् । तद्गुणविशेषकथनं वृ॰सं॰ दद्म॰ यथा "भीमा भवन्ति कृतकुण्ठकृति ताम्रचूडास्पष्टा हतानि भयदान्यपराणि रात्रौ" । कुक्कुटश्च द्विविधः नारि-केलाकृतिः प्राचप्रवाटः, बलाकाकृतिश्च प्रतीचप्रवाटः । तत्र प्राचप्रवाटः बलाधिकः । तथैव वर्णितं दशकुमारे ताम्र-चूडयुद्धाधिकारे । "कथमिव नारिकेलजातेः प्राचप्र-वाटकुक्कुटस्य प्रतीचप्रवाटः पुनरैरसमोऽस्य बलाका-जातिस्ताम्रचूडो बलप्रमाणाधिकस्यैवं प्रति विरुष्ट इति । "प्रायुध्यत चातिसंरब्धमनुप्रहारप्रवृत्तस्वपक्षसुक्तकण्ठी-रवरवं विहङ्गमद्वयम् । जितवाशी प्रतीच्यवाट कुक्कुटः" दशकु॰ । २कुक्कुरद्रुमे (कुकशिमा) राजनि॰ । तस्य रक्त-शिखत्वात्तथात्वम् । "हाभ्यां गृहीत्वा पाणिभ्यां शक्तिं चान्येन पाणिना । अपरेणाग्निदायादस्ताम्रचूडं भुजेन वः । महाकायमुपश्लिष्टं कुक्कुटं बलिनां वरम्" भा॰व॰ २२४अ॰ तत्रैव "अददत्ताम्रचूडञ्च प्रददौ चरणायुधम्" । ३कुमारानुचरमातृगणभेदे स्त्री "सुभगा कल्पिनी तथा ताम्रचूडाविकासिनी" भा॰ श॰ ४७ अ॰ । मातृगणोक्तौ ४रक्तशिखायुक्ते त्रि॰ ताम्रचूडभैरवः ।

ताम्रजाक्ष पु॰ सत्यभामायां कृष्णाज्जाते पुत्रभेदे । "जज्ञिरे सत्यभामायां भीमो भीमरथः क्षुपः । रोहितो दीप्तिमां-श्चैव ताम्रजाक्षो जलान्तकः । भाव्यभीमरिका चैव ताम्र-पक्षा जलन्धमा । चतस्रो जज्ञिरे तेषां स्वसारो गरु-डध्वजात्" हरिवं॰ १६२ अ॰ ।

ताम्रत्रपुज पु॰ ताम्रस्य त्रपु च ताभ्यां जायते जन-ड । कांस्ये भावप्र॰ । तस्योभयधातुजन्यत्वात् तथात्वम् ।

ताम्रदुग्धा स्त्री ताम्रं रक्तं दुग्धं निर्यासोऽस्याः । गोरक्ष-दुग्धायां राजनि॰ ।

ताम्रद्वीप पुंन॰ । कर्म॰ । दक्षिणदेशस्थे द्वीपभेदे । "द्वीपं ताम्राह्वयञ्चैव पर्वतं रामकं तथा । तिमिङ्गिलञ्च स नृपं वशे कृत्वा महामतिः" भा॰ स॰ ३० अ॰ । सह-देवदक्षिणदिग्विजये ।

ताम्रपक्षा स्त्री सत्यभामासुतायां ताम्रजाक्षशब्दे दृश्यम् ।

ताम्रपट्ट न० ताम्रनिर्मितं पट्टम् । ताम्रमये लेखनपत्रभेदे "दद्याद्भूमिं निबन्धं वा कृत्वा लेख्यञ्च कारयेत् । आगामिभद्रनृपतिपरिज्ञानाय पार्थिवः । पटे वा ताम्रपट्टे वा स्वमुद्रोपरिचिह्नितम् । अभिलेख्यात्मनो वंश्यानात्मानञ्च महीपतिः । प्रतिग्रहपरीमाणं दानच्छेदोपवर्णनम् । स्वहस्तकालसम्पन्नं शासनं कारयेत् स्थिरम्" याज्ञ० ।

ताम्रपत्र पु० ताम्रं रक्तं पत्रमस्य । १जीवशाके राजनि० । २रक्तवर्णपत्रके वृक्षमात्रे च । कर्म० । ३ताम्रमये लेखनपत्रे । ४रक्ते दले नवपल्लवे च न० ।

ताम्रपर्णी स्त्री दक्षिणदेशस्थे नदीभेदे ।

"ताम्रपर्णीन्तु कौन्तेय ! कीर्त्तयिष्यामि तां शृणु यत्र देवैस्तपस्तप्तं महदिच्छद्भिराश्रमे । गोकर्ण इति विख्यातस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः । शीततोयो बहुजलः पुण्यस्तात ! शिवः शुभः । ह्रदः परमदुष्प्रापो मानुषैरकृतात्मभिः । तत्र वृक्षतृणाद्यैश्च सम्पन्नफलमूलवान् । आश्रमोऽगस्त्यशिष्यस्य पुण्यो देवसमो गिरिः । वैदूर्य्यपर्वतस्तत्र श्रीमान् मणिमयः शिवः । अगस्त्यस्याश्रमश्चैव बहुमूलफलोदकः" भा०व०८८अ० । तस्याः सिन्धुसङ्गमस्थाने मुक्ताजन्म यथोक्तं "ताम्रपर्णीसमेतस्य मुक्तासारं महोदधेः । ते निपत्य ददुस्तस्मै यशः स्वमिव सञ्चितम्" रघुः "सिंहलकपारलौकिकसौराष्ट्रकताम्रपर्णीपारशवाः" कौवेरपाण्ड्यवाटकहैमा इत्याकरा अष्टौ" बृ० स० ८१ अ० मुक्ताकरोक्तौ । २शिलाभेदे च । "ताम्रपर्णी शिला राजन् ! श्रीमान् मलयपर्वतः" भा० भी० ६ अ० ।

ताम्रपल्लव पु० ताम्राणि पल्लवानि यस्य । १अशोकवृक्षे राजनि० । २रक्तपल्लवयुक्ते वृक्षमात्रे च । कर्म० । ३रक्ते पल्लवे क्ली० ।

ताम्रपाकिन् पु० पच्यते पाकः फलपुष्पादि ताम्रः पाकः अस्त्यस्य इनि । गर्द्दभाण्डवृक्षे । रत्नमा० ।

ताम्रपात्र न० ताम्रस्य विकारः अण् कर्म० । ताम्रमये पात्रे तत्र तर्पणविधिस्तर्पणशब्दे उक्तः । "गृहीत्वौदुम्बरं पात्रम्" इत्यादि कृत्वा तस्य संकल्पपात्रतोक्ता तत्र भोजननिषेधो मनुनोक्तो यथा "ताम्रपात्रे न भुञ्जीत भिन्नकांस्ये मलाविले । पलाशपद्मपत्रेषु गृही भुक्त्वैन्दवं चरेत्" । तत्र एतेतरोक्त तदारगव्यादिभोजननिषेधमाह स्मृतिसागरे स्मृतिः "नारिकेलजलं कांस्ये ताम्रपात्रे स्थितं मधु । गव्यञ्च ताम्रपात्रस्थं मद्यतुल्यं घृतं विना । ताम्रपात्रधृतं मांसं यच्च गव्यं घृतेतरत् । आमिषन्तु गवां मांसं दधि मद्यं पयो रजः । द्रव्यान्तरयुतं मांसं पयसा संयुतं दधि । पयोऽनुद्धृतसारञ्च ताम्रपात्रे न दुष्यति" उत्तरार्द्धानुसारात् "ततश्च संस्कृते वह्नौ गोक्षीरेण चरुं पचेत् । चरुणा क्षालिते पात्रे नवे ताम्रमयादिके" शारदाति० वाक्यम् अनुद्धृतसारक्षीरविषयम् उद्धृतसारस्यैव तत्र स्थितत्वे निषेधात् पानपात्रं च ताम्रपात्रं प्रशस्तं यथाह सुश्रुतः "दद्यात् ताम्रमये पात्रे सुशीतं सुशृतं पयः" । "जलपात्रं तु ताम्रस्य तदभावे मृदो हितम्" भावप्र० ।

ताम्रपादी स्त्री ताम्रः रक्तः पादो मूलमस्याः ङीष् । हंसपद्याम् राजनि० । तस्या हंसस्येव रक्तमूलत्वात्तथात्वम् ।

ताम्रपुष्प पु० ताम्रं पुष्पं यस्य । १रक्तकाञ्चने जटा० २भूमिचम्पके शब्दच० । ३रक्तपुष्पयुक्तमात्रे त्रि० । "ताम्रपुष्पैश्च शिखरैर्दीप्यमानः सुतेजसा" हरिवं० २१७ अ० । कर्म० । ४रक्ते पुष्पे न० ।

ताम्रपुष्पिका स्त्री ताम्रं पुष्पं यस्याः कप् कापि अत इत्त्वम् । रक्तत्रिवृति (लालतेउड़ि) राजनि० ।

ताम्रपुष्पी स्त्री ताम्रं रक्तं पुष्पं यस्याः ङीष् । १धातकीवृक्षे २पाटलावृक्षे च राजनि० ।

ताम्रफल पु० ताम्रं रक्तं फलमस्य । १अङ्कोटवृक्षे । राजनि० । २रक्तफलयुक्ते वृक्षमात्रे त्रि० । कर्म० । ३रक्ते फले न० ।

ताम्रमूला स्त्री ताम्रं रक्तं मूलं यस्याः अजादेराकृतिगणत्वात् टाप् । १दुरालभायां २लज्जालौ च राजनि० । ३कच्छुराद्रव्ये (खिराइ) रत्नमाला । ४रक्तमूलके वृक्षमात्रे त्रि० । कर्म० । ५रक्ते मूले न० ।

ताम्रयोग पु० चक्रदत्तोक्ते औषधभेदे तद्विधानादि तत्रोक्तं यथा "स्थाल्यां संमर्द्य दातव्यौ माषिकौ रसगन्धकौ । मध्य-चूर्णं तदुपरि ताम्रचीर्णं द्विमाषिकम् । ततो नैपालताम्रादि पिधाय सुकरालितम् । पांशुना पूरयेदूर्द्ध्वं सर्वां स्थालीं ततोऽनलः । स्थाल्यधो नालिकां यावद्देयस्तेन हृतस्य च । ताम्रो ताम्रस्य रक्त्येका त्रिफलाचूर्णरक्तिका । त्र्यूषणस्य च रक्त्येका विडङ्गस्य च तन्मधु । एतेनालोड्य लेह्यं प्रथमे दिवसे ततः । रक्तिवृद्धिः प्रतिदिनं कार्य्या ताम्रादिषु त्रिषु । स्थिरा विडङ्गरक्तिस्तु यदा भेदो विवक्षितः । तदा

विडङ्गस्त्रिफलां दद्याद्रक्तिद्वयं पुनः। ईदृशाद्धं योगहद्धिस्ततो ह्रासक्रमोऽप्ययम्। यङ्गणीमर्शःपक्तिं क्षयं शूलञ्च सर्वदा। ताम्रयोगो जयत्येष बलवर्णाग्निवर्द्धनः"।

ताम्ररसायनी स्त्री ताम्ररसस्य रक्तनिर्यासस्यायनी। गोरक्षदुग्धायां जटाधरः।

ताम्रलिप्त पु० देशभेदे। सोऽभिजनोऽस्य तस्य राजा वा अण्। तद्देशवासिनि तन्नृपे च बहुषु अणो लुक्। स च देशः प्राचीस्थः। "ताम्रलिप्तञ्च राजानं कर्वटाधिपतिं तथा" भा० स० २९ अ०। भीमप्राचीदिग्विजये। "वङ्गाः कलिङ्गा मगधास्ताम्रलिप्ताः सपुण्ड्रकाः" भा० स०५१अ०। स्वार्थे क। तत्रार्थे "किराताः कर्वराः सिद्धा वैदेहास्ताम्रलिप्तकाः" भा०भी० ७ अ०। जनपदोक्तौ।

ताम्रवर्ण पु० ताम्रो रक्तो वर्णोऽस्य। १पद्मिकाकृक्षे वृक्षभेदे राजनि०। २जटायां स्त्री शब्दच०। ३ताम्रवर्णयुतमात्रे त्रि०। कर्म०। ४रक्ते वर्णे पु०।

ताम्रवल्ली स्त्री कर्म०। १मञ्जिष्ठायाम् शब्दच०। २चित्रकूटदेशप्रसिद्धे लताभेदे राजनि०। ३रक्तलतामात्रे च।

ताम्रवीज पु०ताम्रं वीजं यस्य। १कुलत्थे राजनि०। २रक्तवीजके वृक्षमात्रे त्रि०। कर्म०। ३रक्ते वीजे न०। ४कुलत्थिकायां स्त्री शब्दार्थचि०। [३रक्तवर्णके वृक्षे पु०।

ताम्रवृक्ष पु० कर्म०। १रक्तचन्दनवृक्षे २कुलत्थे च रत्नमा०

ताम्रवृन्त पु० ताम्रं वृन्तमस्य। १कुलत्थे, स्त्रीत्वमपि टाप् त्रिका०। २रक्तवृन्तके वृक्षमात्रे त्रि०। कर्म०। ३रक्ते वृन्ते न०।

ताम्रशिखिन् पु० ताम्रा रक्ता शिखास्त्यस्य इनि। कुक्कुटे जटाधरः। ब० व०। ताम्रशिख इत्यपि तत्र। ताम्रशिखायुक्ते च त्रि०।

ताम्रसार न० ताम्रं रक्तं सारमस्य। १रक्तचन्दनवृक्षे। रत्नमाला। २रक्तसारके वृक्षमात्रे त्रि०। कर्म०। ३रक्ते सारे पुंन०।

ताम्रसारक पु० ताम्रो रक्तः सारोऽस्य कप्। १खदिरे राजनि०।२रक्तचन्दनवृक्षे च। ३तत्काष्ठे न० शब्दार्थचि०।

ताम्रसारिक पु० ताम्रः सारोऽस्त्यस्य ठन्। १रक्तखदिरे, २रक्तचन्दने च शब्दार्थचि०

ताम्रा स्त्री ताम्र+टाप्। १सैंहिक्यां २ताम्रवल्ल्यां शब्दमा०।

ताम्राख्य पु० उपद्वीपभेदे शब्दमाला। ताम्रद्वीपे।

ताम्राक्ष पुंस्त्री ताम्रे अक्षिणी यस्य षच् समा०। १कोकिले त्रिका०। स्त्रियां षित्वात् जातित्वाच्च ङीष्। २रक्ताक्षयुक्ते त्रि० स्त्रियां षित्वात् ङीष्। "वियाला यत्र ताम्राक्षैः पूर्णचन्द्रनिभाननैः। यशोभूः कीर्य्यते" भा० क० ४६ अ०।

ताम्राभ न० ताम्रस्य आभेवाभा यस्य। १रक्तचन्दने शब्दच०। ताम्रा रक्ता आभा यस्य। २रक्तवर्णाभायुक्ते त्रि० "रुधिरोक्षितसर्वाङ्गैस्तैस्तदायोधनं बभौ। सञ्छन्नैः संवृत सर्वं ताम्राभैः खमिवावृतम्" भा० द्रो० ११८ अ०।

ताम्रारुण न० तीर्थभेदे "ताम्रारुणं समासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः। अश्वमेधमवाप्नोति ब्रह्मलोकञ्च गच्छति" भा० व० ८४ अ०।

ताम्रार्द्ध पु० ताम्रस्यार्द्धोऽर्द्धभेद इवाद्यदोऽस्य। कांस्ये त्रिका०

ताम्रावती स्त्री ताम्रमाधेयत्वेनाऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः संज्ञायां दीर्घः। ताम्राकरे नदीभेदे "ताम्रावती वेत्रवती नद्यस्त्रिस्रोऽथ कौशिकी" भा० व० २२१ अ०।

ताम्राश्मन् पु० नि० कर्म०। पद्मरागे "ताम्राश्मरश्मिच्छुरितैर्नखाग्रैः" माघः। "ताम्राश्मनां पद्मरागाणाम्" मल्लिना०।

ताम्रिक त्रि० ताम्रं तत्पात्रादिनिर्माणं शिल्पमस्य ताम्रस्येदं वा ठञ्। १कांस्यकारे २सङ्कीर्णजातिभेदे पुंस्त्री० स्त्रियां ङीष्। ३ताम्रसम्बन्धिनि त्रि०। "कार्षिके ताम्रिके पणः" अमरः। "कार्षापणस्तु विज्ञेयस्ताम्रिकः कार्षिकः पणः" मनुः। "निष्काः सुवर्णाश्चत्वारः कार्षिकस्ताम्रिकः पणः" माघ०। ४गुञ्जायां स्त्री टाप् राजनि०। ५वाद्यभेदे शब्दार

ताम्री स्त्री ताम्रस्य विकारः अण् ङीप्। वाद्यभेदे० त्रिका०।

ताय पालने विस्तारे च भ्वा० आत्म० सक० सेट्। तायते अतायि-अतायिष्ट। तताये। ऋदित्। णिच् अततायत्-त। ताय्यिः तातिः "उभौ भार्यां आतायेताम्" भट्टिः। "सरसि सुताय्यमाने" यजु० २९।५। घञ्। तायः इषा० बांद्यु दासः। ल्युट्—तायनम् "हस्तिसर्गतायनेषु क्रमः" पा०।

तायिक त्रि०ताये हवौ साधु ठञ्। तक्षिकाभिधदेशे हेमच०

तायु पु० ताय—उण्। चौरे लोने निघण्टुः "अपत्ये तायवो यथा नक्षत्रा" ऋ० १।५०।२।

तार पु० तारयति सजापकान् संसारार्णवात् तॄ—णिच्—अच् ताय्यतेऽनेन वा तॄ—णिच् करणे अच्, तॄ—णिच्—भावे अच् वा। १प्रणवे ओङ्कारे "तारयेद् यज्ञवाम्भोधेः सजपासक्तमानसम्। ततस्तार इति ख्यातो यस्तं ब्रह्मा व्यलोकयत्" काशीख० ७२ अ०। २वानरभेदे ३शुद्धमौक्तिके ४सुक्ताविशुद्धौ मेदि० ५देवीप्रणवे कूर्चवीजे (हूँ) तन्त्रसा० ६तारणे विश्व० ७महादेवे "काश्यां विश्वेश्वरोऽहं गिरि-

पतितनयासंयुतो वामभागे शुभ्रदण्डेन दक्षे त्रिपथ-गतटिनीतीरसुद्धाम्बुभागे । मायाबीजस्य कर्णे सुर-मुनिसहितो ध्यानयुक्तं वदामि प्रीत्या लोकस्य तस्मात् सुरमुनिगणकैरुच्यते तारनामेति” शब्दार्थचि० धृतवाक्यम् ८रूप्ये न० राजनि० ।९नक्षत्रे न० स्त्री० मेदि० “विपत्तारे गुडं दद्यात्” ताराबलादिन्दुबलेन्दुवीर्य्यात्” ज्योति० त० सां० त० उक्ते अध्ययनरूपे प्रथमे १०गौणसिद्धिभेदे । “ऊहः शब्दोऽध्ययनं दुःखविघातास्त्रयः सुहृत्प्राप्तिः। दानञ्च सिद्धयोऽष्टौ सिद्धेः पूर्वोऽङ्कुशस्त्रिविधः” सां० का० । “त्रिहन्यमानस्य दुःखस्य त्रित्वात् तद्विघातास्त्रय इति इमा मुख्याः तिस्रः सिद्धयस्तदुपायतया त्वितरा गौण्यः पञ्च सिद्धयस्तत्रापि हेतुमत्तया तिस्रः हेतुतया पञ्च व्यवस्थिताः । तास्वाद्या अध्ययनादिलक्षणा सिद्धयो हेतवः मुख्यास्तु हेतुमत्यः । विधिवद्गुरुमुखादध्यात्मविद्यानामक्षरस्वरूपग्रहणमध्ययनं प्रथमसिद्धिस्तार-मुच्यते” त० कौ० ११विष्णौ पु० “अशोकस्तारणस्तारः शूरः शौरिर्जनेश्वरः” भा० अनु० १४९ अ० सहस्रनामकथने । १२उच्चशब्दे पु० ।१३तद्वति त्रि० मेदि० । १४स्फुरितकिरणे १५निर्मले त्रि० धर० । दिक्शब्दात् परम् तीरस्य तारादेशः । १६तीरे । दक्षिणतारं दक्षिणतीरमित्यर्थः १७उत्तैस्तरे त्रि० १८नेत्रकनीनिकायां न० स्त्री० “मत्तयेव घूर्णितमन्दतारया” काद० । “तारैर्वभूवे परभागलाभतः” माघः शुद्धमुक्ताफले । “तारहेममहारत्नविमानशत-शोभितम्” भाग० ४।६।२७ । प्रणवे “तारो मायारमा-योगो मनोरीयनमुच्यते” । (ओं ह्रीं श्रीं) दी० त० “तारं व्योमाग्निमनुयुग्दण्डी ज्योतिर्मनुर्मतः” दी० त० । “हरिममलं तरलतारमुरसि दधतम्” जयदेवः । “उरसि निहिततारो हारः” अमरुः । “तारलोलवलयेन करेण” सा० द० ।

तारक त्रि० तारयति तॄ-णिच्-ण्वुल् । १तारयितरि । “तत्र हि जन्तोः प्राणेषूत्क्रममाणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे” जाबालोप० । स्त्रियां क्वापि अत इत्त्वम् । २दैत्यभेदे तत्कथा शिवपुराणे दृश्या । ३कर्णे ४भेलके च मेदि० । तारैव स्वार्थे क । “तारका ज्योतिषि” पा० अजादि० टाप् न अत इत्त्वम् । तारका । ५नेत्रकनीनिकायां स्त्री । ६चक्षुषि न० स्त्री० मेदि० । “तस्मिन् विप्रकृताः काले तारकेण दिवौकसः” कुमा० । “अभिभाव्यतरिकम-हर्दृहमद्युतिविम्बमस्तमितभानु नभः” माघः “कुमार-स्तुतिषु तारकोद्धरणम्” काद० । न दग्ड्रानां नेत्रो-त्पाटनमिति ध्वन्यर्थः । “पतनं तारकाणाम्” सुश्रु० “तनुप्रकाशेन विचेयतारका” रघुः । “तारकावर्णमिव धर्म्मविनाशपिशुनम्” “कापि विहृत्य दिवावसाने लोहिततारका” काद० । “त्वयधिकदशयतिर्नतौ रौ भवेतां ररौ तारका,” वृत्तरत्नाकरोक्ते अष्टादशाक्षरपा-दके ७छन्दोभेदे च । [तत्कथा शिवपु० दृश्या ।

तारकजित् पु० तारकं दैत्यं जयति जि-क्विप् । कार्त्तिकेये

तारकाक्ष पु० तारकासुरस्य ताराक्षापरपर्य्याये पुत्रभेदे “निर्जितेषु च दैत्येषु तारकस्य सुतास्त्रयः । ताराक्षः कमलाक्षश्च विद्युन्माली च पार्थिव !” इत्युपक्रमे “का-ञ्चनं तारकाक्षस्य चित्रमासीन्महात्मनः । राजतं कम-लाक्षस्य विद्युन्मालिन आयसम्” भा० क० ३३ अ० । २कुमारानुचरभेदे “महाजठरपादाङ्गास्तारकाक्षाश्च भारत !” भा० म० ४६ अ० ।

तारकब्रह्म न० कर्म्म० । रामस्य (ओं रामाय नमः) षडक्षरे मन्त्रे । “षडक्षरं महामन्त्रं तारकब्रह्म-उच्यते । रामाय नम इत्येतत् प्रणवादि षडक्षरम्” इति अन्योऽपि मन्त्रः पद्मपुरा० उक्तो यथा । “मुमूर्षो-र्मणिकर्ण्यान्तु अर्द्धोदकनिवासिनः । अहं दिशामि ते मन्त्रं तारकं ब्रह्मवाचकम् । ओं श्रीरामरामेत्येत-न्मन्त्रं तारकमुच्यते । अतस्त्वं जानकीनाथ । परं ब्रह्म विनिश्चितम्” ।

तारकादि संज्ञातार्थे इतच्प्रत्ययनिमित्ते पा० गण सू० उक्ते शब्दगणे स च गणो यथा

“तारका, पुष्प, कर्णक, मञ्जरी, ऋजीष, क्षण, सूत्र मूत्र, निष्क्रमण, पुरीष, उच्चार, प्रचार, विचार, कुड्मल, कण्टक, मुसल, मुकुल, कुसुम, कुतूहल, स्तवक, किसलय, पल्लव, खण्ड, वेग, निद्रा, मुद्रा, बुभुक्षा, धेनुष्या, पिपासा, श्रद्धा, अभ्र, पुलक, अङ्गारक, वर्णक, द्रोह, दोह, सुख, दुःख, उत्कण्ठा, भर, व्याधि, वर्मन्, व्रण, गौरव, शास्त्र, तरङ्ग, तिलक, चन्द्रक, अन्धकार, गर्व, मुकुर, हर्ष, उत्कर्ष, रण, कुवलय, गर्ध, क्षुध्, सीमन्त, ज्वर, गर, रोग, रोमाञ्च, पण्डा, कज्जल, तृष्, कोरक, कल्लोल, स्थपुट, फल, कञ्चुक, शृङ्गार, अङ्कुर, शैवाल, बकुल, श्वभ्र, आराल, कलङ्क, कर्दम, कन्दल, मूर्च्छा, अङ्गार, हस्तक, प्रतिविम्ब, विघ्न, तन्त्र, प्रत्यय, दीक्षा, गर्ज, (गर्भादप्राणिनि”) “तदस्य

संजातं तारकादिभ्य इतच्" पा० इतच् तारकित अस्य आकृतिगणत्वात् अन्येऽपि शब्दा यथाप्रयोगमत्रावधेयाः।

तारकायण पु० विश्वामित्रपुत्रभेदे "औदुम्बरा ह्यविज्ञाता-स्तारकायणचञ्चुलाः" हरिवं० २७ अ०। विश्वामित्र-पुत्रकथने। [तयोऽप्यत्र।

तारकारि पु० ६त०। कार्त्तिकेये हेमच०। तारकशत्रुप्रभृ-

तारकित न० तारकाः संजाता अस्य तार० इतच्। नक्षत्रयुक्ते आकाशे "सितनिशाइर्षदि स्फुटनिष्पतत्कणग-णाधिकतारकिताम्बरः" नैष०।

तारकिणी स्त्री तारकाः सन्त्यत्र इनि ङीप्। १नक्षत्रयुक्तायां रात्रौ राजनि० २तारकायुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप्।

मारकोपनिषद् स्त्री तारयति ज्ञानदानेन तारि-ण्वुल्। तारिका उपनिषत्। उपनिषद्भेदे उपनिषच्छब्दे दृश्यम्।

तारक्षिति पु० तारा उच्चा क्षितिर्यत्र। देशभेदे स च देशः वृ० स० १४ अ० प्रतीच्यामुक्तः "अपरस्यां मणिमान्" इत्युपक्रमे "पञ्चनदरमठपारावततारक्षितिजृङ्गवैश्यकनक-शकाः" कर्म०। २उच्चभूमौ स्त्री।

तारण पु० तारयत्यनेन ल्युट्। १भेलके रत्ना०। कर्त्तरि ल्यु। २तारयितरि त्रि० ३विष्णौ पु०। "अमोघस्तारणस्तारः" विष्णुस०। ४भावे ल्युट्। ५तारणकरणे ६उद्धारणे च न० "तत्र चोत्पद्यते जन्तुर्भवतां तारणाय वै" भा० अ० १२अ०। भावे युच्। तारणा ७तरणप्रापणे स्त्री "तारणा पारणं चैव तद्व्रतं सर्वकामिकम्" हरिवं०१४० अ०। षष्टिवर्षमध्ये अष्टादशे वर्षभेदे। "अति-वृष्टिश्च जायेत धान्यस्याथ प्रपीडनम्। शस्यं भवति सामान्यं तारणे सुरवन्दिते।" ज्यो० त०। "तारणं तदनु भूरिवारिदं शस्यवृद्धिमुदितञ्च पार्थिवम्" वृ० सं० ८अ०

तारणि(णी) स्त्री तार्य्यतेऽनया तृ-णिच्-अणि। १नौकायां हारा० वा ङीप्। ङीबन्तः २काश्यपपत्नीभेदे याजोप-याजयोर्ब्रह्मर्ष्योर्मातरि तस्या अपत्यम् ढक्। तारणेय तदपत्ये। "तत्रैव च महाभागः सोऽपश्यत् संशितव्रतौ। याजोपयाजौ ब्रह्मर्षी शाम्यन्तौ परमेष्ठिनौ। संहिता-ध्ययने युक्तौ गोत्रतश्चापि काश्यपौ। तारणेयौ युक्त-रूपौ ब्राह्मणावृषिसत्तमौ" भा० आ० १६७ अ०।

तारतण्डुल पु० तारः शुक्लमौक्तिकमिव शुभ्रस्तण्डुलोऽस्य। धवलयवनाले राजनि०।

तारतम्य न० तरतमयोर्भावः ष्यञ्। १न्यूनाधिकत्वे "निर्धनं निधनमेतयोर्द्वयोस्तारतम्यविधिमुक्तचेतसाम्। बोधनाय विधिना विनिर्म्मिता रेफ एव जयवैजयन्तिका" इत्युद्भटः। "अहो तारतम्यं नराणाम्" महाना० तरतमशब्दे उदा०।

तारतार न० तारयतीति तारं तत्प्रकारः प्रकारे द्वित्वम्। सां० त० उक्ते गौणतृतीयसिद्धिभेदे तारशब्ददर्शिते "ऊहः शब्दोऽध्ययनम्" इत्यादिवाक्ये "ऊहस्तर्कः आगमावि-रोधिन्यायेनागमार्थपरीक्षणम् संशयपूर्वपक्षनिराकरणे-नोत्तरपक्षव्यवस्थापनं तदिदं मननमाचक्षते आगमिनः। सा तृतीया सिद्धिस्तारतारमुच्यते" त० कौ०।

तारटी स्त्री तरटीव स्वार्थे अण् ङीप्। तरटीवृक्षे राजनि० तारटीति पाठान्तरं तत्रार्थे। [राजनि०।

तारपुष्प पु० तारं रजतमिव पुष्पमस्य। कुन्दवृक्षे।

तारमाक्षिक न० तारं रूप्यमिव माक्षिकम् उपधातुभेदः। रजततुल्ये उपधातुभेदे। "तारमाक्षिकमन्यत्तु तद्भवे-द्रजतोपमम्। किञ्चिद्रजतसाहित्यात् तारमाक्षिकमी-रितम्। अनुकल्पतया तस्य ततो हीनगुणाः स्मृताः। न केवलं रूप्यगुणावर्त्तन्ते तारमाक्षिके। द्रव्यान्तरस्य संसर्गात् सन्त्यन्येऽपि गुणा यतः। स्यात् तारमाक्षिकं स्वादु तिक्तं वृष्यं रसायनम्। चाक्षुष्यं बस्तिरुक्कुष्ठ-पाण्डुमेहविषोदरम्। अर्शः शोथं क्षयं कण्डूं त्रि-दोषमपि नाशयेत्। मन्दानलत्वं बलहानिमुग्रां विष्ट-म्भितां नेत्रगदान् सकुष्ठान्। तथैव मालां व्रणपूर्विकाञ्च करोत्यशुद्धं रजताख्यमाक्षिकम्"। शोधनन्तु। "कर्कोटी मेषशृङ्ग्युत्थैर्द्रवैर्जम्बीरजैर्दिनम्। भावयेदातपे तीव्रे विमला शुद्ध्यति ध्रुवम्। विमला तारमाक्षिकम्। मार-णन्तु "कुलत्थस्य कषायेण घृष्टा तैलेन वा पुटेत्। तैलेन वाऽजमूत्रेण म्रियते तारमाक्षिकम्" भावप्र०।

तारल पु० तरल एव अण्। १तरले २विटे च शब्दार्थचि०।

तारवायु पु० कर्म०। अत्युच्चशब्दयुक्ते पवने।

तारविमला स्त्री तारो रजतमिव विमला। तारमाक्षिके उपधातुभेदे शब्दार्थचि०।

तारशुद्धिकर न० तारस्य रजतस्य शुद्धिं धात्वन्तरयोगात् जातमलशुद्धिं करोति कृ-ट। सीसके तद्ध्मानाद्धि रजतस्य मलशुद्धिर्लोकसिद्धा राजनि०।

तारसार पु० उपनिषद्भेदे उपनिषच्छब्दे दृश्यम्।

नारहार पु० तारनिर्म्मितो हारः। १स्थूलमुक्ताहारे "संव-र्त्तितोरःस्थलतारहारः" रघुः।

तारा स्त्री तारयति संसारार्णवात् भक्तान् तृ-णिच्-अच्। १दशमहाविद्यान्तर्गते द्वितीयमहाविद्याभेदे। २नक्षत्रे च

तत्र नक्षत्रादीनां लिङ्गभेदा यथा "हस्ता स्वाती श्रवणा च क्लीवे मृगशिरो नपुंसि स्यात् । पुंसि पुनर्वसुपुष्यौ मूलं त्वस्तो स्त्रियः शेषाः" अधिकमुक्तमग्रे ४००पृ० दृश्यम् । "काली तारा महाविद्या षोड़शी भुवनेश्वरी" इत्यादि तन्त्रसा० "तारकत्वात् सदा तारा सुखमोक्षप्रदायिनी । उग्रापत्तारिणी यस्मादुग्रतारा ततः स्मृता" तन्त्रसा० तन्नामनिरुक्तिः । ३बुद्धदेवताभेदे ४वृहस्पतिभार्य्यायाम् मेदि० । ५सुषेणवानरकन्यायां बालिभार्य्यायाञ्च ६चित्राख्यामगन्धद्रव्ये ७मुक्तायाञ्च राजनि० । "वृहस्पतेः स वै भार्य्यां तारां नाम यशस्विनीम् । जहार तरसा सर्वानवमत्याङ्गिरःसुतान् । स (चन्द्रः) याच्यमानो देवैश्च तथा देवर्षिभिः सह । नैव व्यसर्जयत् तारां तस्मायाङ्गिरसे तदा" "ददावङ्गिरसे तारां स्वयमेव पितामहः । तामन्तःप्रसवां दृष्ट्वा तारां प्राह वृहस्पतिः । मदीयायां न ते योनौ गर्भो धार्य्यः कथञ्चन । अयोनावुत्सृजत्तं वै कुमारं दस्युहन्तमम् । ईषीकास्तम्बमासाद्य ज्वलन्तमिव पावकम् । जातमात्रः स भगवान् देवानामक्षिपद्वपुः । ततः संशयमापन्नास्तारामकथयन् सुरोत्तमाः । सत्यं ब्रूहि सुतः कस्य सोमस्याथ वृहस्पतेः । ह्रीयमाणा यदा देवान्नाह सा साध्वसाधु वा । तदा तां शप्तुमारब्धः कुमारो दस्युहन्तमः । तं निवार्य्य ततो ब्रह्मा तारां पप्रच्छ संशयम् । यदत्र तथ्यं तद् ब्रूहि तारे ! कस्य सुतो ह्ययम् । सा प्राञ्जलिरुवाचेदं ब्रह्माणं वरदं शनैः । सोमस्येति महात्मानं कुमारं दस्युहन्तमम्" हरिवं० २५ अ० । "सुषेणदुहिता चेयमर्थसूक्ष्मविनिश्चये । औत्पातिके च विविधे सर्वतः परिनिष्ठिता । यदेषा साध्विति ब्रूयात् कार्य्यं तन्मुक्तसंशयम् । न हि तारामतं किञ्चिदन्यथा परिवर्त्तते" रामा० कि० २२ अ० । सा च पश्चात् बालिनो मरणानन्तरं सुग्रीवभार्य्या "तारया सहितः कामी सक्तः कपिकुलेश्वरः" ३१ अ० "अहल्या द्रौपदी कुन्ती तारा मन्दोदरी तथा । पञ्च कन्याः स्मरेन्नित्यं महापातकनाशनम्" तत्र सम्ज्ञायां "तारावलीविकरणैर्व्यदधत् त्रियामाः" माघः कनीनिकायां "स्तिमितनयनताराः कामयन्तीन्दुबिम्बाः" माघः ।

ताराच अश्विन्यादयः । ज्यो० त० ताः तद्विशेषादिकञ्चोक्तं यथा

"अश्विनी भरणी चैव कृत्तिका रोहिणी तथा । मृगशीर्षं तथा चार्द्रा पुनर्वसुश्च पुष्यकौ । अश्लेषा च मघा पूर्वफल्गुन्युत्तरफल्गुनी । हस्ता चित्रा तथा स्वाती विशाखा चानुराधिका । ज्येष्ठा मूलं तथाषाढ़े पूर्वोत्तरपदादिके । श्रवणा च धनिष्ठा च शतभिषाख्यभाद्रिका । उत्तरादिभाद्रपदा रेवती भानि च क्रमात्" । "अश्वियमदहनकमलजशशिशूलभृददितिजीवफणिपितरः । योन्यर्य्यमदिनकृत्त्वष्टृपवनशक्राग्निमित्राः । शक्रो निरृतिस्तोयं विश्वविरञ्ची हरिर्वसुर्वरुणः । अजपादोऽहिर्बुध्नः पूषा चेतीश्वरा भानाम्" विशाखायाः शक्राग्न्योर्मिलितदैवतत्वम् अभिजितोऽभिमत्वेन अष्टाविंशतिरिति तत्र वक्ष्यते इति नक्षत्राधिपाः "उग्राः पूर्वमघान्तका ध्रुवगणश्चोत्तराणि स्वभूर्वासादित्यहरित्रयं चरगणः पुष्याश्विहस्ता लघुः । चित्रा नित्यमगान्त्यभं मृदुगणश्चैषोऽहिरुद्रेन्द्रयुक् । मिश्रोऽग्निः सविशाखभः शुभकराः स्वे स्वे गणाः" "शशाङ्कतारयोः शुद्धिर्विचार्य्या सर्वकर्म्मसु । ग्रहाणामपि सर्वेषां तच्छुद्धौ फलदातृता" । श्रीपतिसमुच्चये "ताराचन्द्रबले प्राप्ते दोषाश्चान्ये भवन्ति ये । ते सर्वे विलयं यान्ति सिंहं दृष्ट्वा गजा इव । जन्मसम्पत् विपत्क्षेमं प्रत्यरिः साधकोवधः । मित्रं परममित्रञ्च जन्मभाच्च पुनःपुनः । सर्वमङ्गलकार्य्येषु त्रिषु जन्मसु कारयेत् । विवाहश्राद्धभैषज्ययात्राक्षौरादि वर्जयेत् । यात्रायां पथि बन्धनं कृषिविधौ सर्वस्य नाशो भवेत् । भे क्ष्वे मरणं तथा सुनियतं दाहोऽब्दहारम्भणे । षौ रोगसमागमो बहुविधः श्राद्धेऽर्थनाशस्तथा चारे बुद्धिविनाशनं युधि भयं प्राप्नोत्ययं जन्मभे । पापाख्या तु त्रिविधा पञ्चचतुर्दशविंशतिश्चयुता । सिद्धिफला हानिकरी विनाशसंज्ञा क्रमात् कथिता" । "जन्माद्यं कर्म्म ततोऽपि दशमं सांघातिकं षोड़शकम् । समुदयमष्टादशभं विनाशसंज्ञं त्रयोविंशम् । आद्यात्तु पञ्चविंशम् मानसमेवं नरः षड्भः स्यात् । नवनक्षत्रोऽवनिपतिः स्वजातिदेशाभिषेकर्क्षैः" । तात्पर्यन्तु । "पूर्वोक्तं मानवमयजानां राज्ञान्तु पौष्णेन सहैकादशानि । सपौष्णमित्रं पितृदैवतञ्च प्रजापतेर्भञ्च कुलीवकानाम् । आदित्यहस्ताभिजिदश्विभानि तान्यन्त्यजातेः प्रभविष्णुतायाम्" । (देशभं देशनामर्क्षम्) । नाडीनक्षत्राणि । "देहादेहार्थहानिः स्याज्जन्मर्क्षे उपतापिते । कर्म्मर्क्षे कर्म्मणां हानिः पीड़ा मनसि मानसे । स्वर्क्षेन्द्रियवस्तूनां हानिः सांघातिके तथा । संतप्ते सामुदयिके

मित्रभृत्यार्थसंचयः। वैनाशिके विनाशः स्यात् देहद्रविणसम्पदाम्। साङ्घातिकफलम्। "जातिभे कुलनाशः स्यादुवन्धनस्वाभिषेकभे। देशभे देशभङ्गः स्यात् क्रूरैरेवं शुभैः शुभम्। यस्मिन्राजाभिषिक्तोभवति तदाभिषेचनिकभम्" अ इ उ ए कृत्तिका श्रो यदि सु रोहिण्यादिदेशभम् (चक्रशब्दे १२४८पृ०शतपदचक्रे दृश्यम्)। उग्रादिगणादिकार्य्यभेदः सु० चि० उक्तो यथा

"उत्तरात्रयरोहिण्यो भास्करश्च ध्रुवं स्थिरम्। तत्र स्थिरं बीजगेहशान्त्यारामादिसिद्धये। स्वात्यादित्ये श्रुतेस्त्रीणि चन्द्रश्चापि चरं चलम्। तस्मिन् गजादिकारोहो वाटिकागमनादिकम्। पूर्वात्रयं याम्यमघे उग्रं क्रूरं कुजस्तथा। तस्मिन् घाताग्निशाठ्यानि विषशस्त्रादिसिद्ध्यति। विशाखाग्नेयभे सौम्यो मिश्रं साधारणं स्मृतम्। तत्राग्निकार्य्यमिश्रं च वृषोत्सर्गादिसिद्धये। हस्ताश्विपुष्याभिजितः क्षिप्रं लघु गुरुस्तथा। तस्मिन् पण्यरतिज्ञानं भूषाशिल्पकलादिकम्। मृगान्त्यचित्रामित्रर्क्षं मृदु मैत्रं भृगुस्तथा। तत्र गीताम्बरं क्रीड़ा मित्रकार्य्यविभूषणम्। मूलेन्द्राद्रार्हिभं सौरिस्तीक्ष्णं दारुणसंज्ञकम्। तत्राभिचारघातोग्रभेदाः पशुदमादिकम्। मूलाहिमिश्रोग्रमधोमुखं भवेदूर्द्ध्वास्यमार्द्रेज्यहरित्रयं ध्रुवम्। तिर्य्यङ्मुखं मैत्रकरानिलादितिज्येष्ठाश्विनानीडशतत्रयमेषु"।

ताराकूट न० दम्पत्योर्विवाहशुभाशुभज्ञापके कूटभेदे उपयमशब्दे १२४८ पृ० दृश्यम्। "वर्णो वश्यस्तथा तारा योनिश्च ग्रहमैत्रकम्। गणमैत्रं भकूटञ्च नाडी चेते गुणाधिकाः" मुहू०चि०। [भेदे तारकाशब्दे दृश्यम्।

ताराक्ष पु० तारकाक्षापरपर्य्याये तारकासुरस्य पुत्रे दैत्य-

ताराचक्र न०तन्त्रोक्ते दीक्षणीयमन्त्रशुभाशुभज्ञानार्थे चक्रभेदे तत्स्वरूपादि चक्रशब्दे २८०६पृ०नक्षत्रचक्रे दृश्यम्।

ताराचमन न० तारायाः पूजाद्यङ्गमाचमनम् शा० त०। तारादेवीपूजाद्यङ्गे आचमनभेदे तच्च भैरवतन्त्रे उक्तं यथा "ताराबीजैस्त्रिभिः पीत्वा मायया क्षालयेत् करम्। कूर्च्चं च्योर्षो तु हिरन्महज्ज फट्कारैः क्षालयेत् करम्। वाक्यं नासे दृशौ श्रोत्रे नाभिवक्षःशिरोभुजान्। वैरोचनादिभिः स्पृष्ठा सर्व्वपापैः प्रमुच्यते। आचम्य भैरवो भूत्वा तत्परात्तां प्रपश्यति"। ताराबीजैरिति। ब्यपतारकजटानीलसरस्वतीभेदैः। वैरोचनादयस्तु। वैरोचन, शङ्ख, पाण्डुर, पद्मनाभ वामक, वामक, पाण्डव, तारकाऽमिताङ्ग, यमान्तक, विघ्नान्तक, नरा-

न्तकाः, सप्तदशीमिश्रयादिनमोऽन्तकाः" कृष्णानन्दतन्त्रसा०।

ताराधिप पु०६त०। १चन्द्रे २शिवे ३वृहस्पतौ ४वालिवानरे ५सुग्रीवे च। "ततार ताराधिपखण्डधारी" कुमा०। "ताराधिपे त्रिनि लग्नगतेऽस्त वास्मिन्" ज्यो०त०। तारापतितारानाथादयोऽप्यत्र। "कठोरताराधिपलाञ्छनच्छविः" माघः। ६नक्षत्राधिपेषु अश्विनीकुमारादिषु ताराशब्दे दृश्यम्।

तारापथ पु० ताराणां पन्थाः कच् समा०। आकाशे हला०

तारापीड़ पु० ताराणामापीड़ः भूषणमिव। चन्द्रे त्रिका०।

ताराप्रमाण न० अश्विन्यादिनक्षत्राणां स्वरूपाभेदकसंख्याविशेषे स च बृ० स० ९८ अ० सप्रयोजनमुक्तो यथा

"शिखिगुणरसेन्द्रियानलशशिविषयगुणर्तुपञ्चवसुपक्षाः। विषयैकचन्द्रभूतार्णवाग्निरुद्राश्विवसुदहनाः। भूतशतपक्षवसवो द्वात्रिंशच्चेति तारकामानम्। क्रमशोऽश्विन्यादीनां कालस्ताराप्रमाणेन। नक्षत्रजमुद्वाहे फलमब्दैस्तारकामितैः सदसत्। दिवसैर्ज्वरस्य नाशो व्याधेरन्यस्य वा वाच्यः"।

ताराभूषा स्त्री तारा भूषा यस्याः। रात्रौ राजनि०।

ताराभ्र पु० तारो निर्मलः जलशून्यः अभ्रो मेघ इव शुभ्रत्वात्। कर्पूरे राजनि०।

तारामण्डल न० ताराणां मौक्तिकानां मण्डलं यत्र। १देवरमण्डपभेदे शब्दरत्ना०। ६त०। २नक्षत्रमण्डले च।

तारामृग पु० तारारूपः मृगः मृगशिरः। मृगशिरोनक्षत्रे "अन्वधावन् मृगं रामो रुद्रस्तारामृगं यथा" भा०व०२७७ अ० "तारारूपं मृगम् तारामृगं, प्रजापतिः स्वां दुहितरं मृगो भूत्वा जगाम तस्य रुद्रः शिरोऽच्छिनत् तदेव मृगशिरो नक्षत्रम्" नीलक०। "एष चैव मृगः श्रीमान् यश्च दिव्यो नभश्चरः। उभावेतौ मृगो दिव्यौ तारामृगमहीमृगौ" रामा० अर० ४३।२।अ०।

तारारि पु० ६त०। विटमाक्षिके उपधातुभेदे हेमच०।

तारावती स्त्री ककुत्स्थराजभार्य्यायां मनोन्मथिन्यां जातायां दुर्गावतारभूतायां कन्यायां शिवावतारचन्द्रशेखरपत्न्याम्। तत्कथा कालिकापु० ४७ अ० यथा।

"काकुत्स्थो भार्य्यया सार्द्धमत्यन्तमुदितोऽभवत्। ककुजेनाथ हारेण भूषिता सा ककुत्स्थजा। बद्धे मन्दिरे तस्य यथैवात्र सुरापगा। तेनैव हारचिह्नेन तस्यास्ताराऽस्तीति वै, नामाकरोत् पिता काले यथोक्ते नयनम्!"। "पतिं पूर्ववरं प्राप्ती राजस्तारावती सती। स्वयं सा पार्वती देवी पतिं च चन्द्रशेखरम्। वैवाहि-

केन विधिना स राजा चन्द्रशेखरः। तारावतीं सदा भार्य्यां ककुत्स्थस्य पतेः सुताम्। संस्कृत्य स्थापयामास देवेभ्यो वैदिकैर्मखः"

ताराषोढ़ा स्त्री ६त०। तारापूराङ्गे षोढ़ान्यासभेदे तन्त्रसारे ताराक्र० दृश्यम्। "इति षोढ़ा च कथिता तारायाः सर्वसिद्धिदा" तन्त्रसा०। [ताड़िकाशब्दे दृश्यम्।

तारिका स्त्री ताड़िका डस्य रः। तालरसजाते मद्यभेदे।

तारिन् त्रि० तारयति तॄ–णिच्–णिनि। १तारके। स्त्रियां ङीप्। सा च दशसु महाविद्यासु २द्वितीयविद्यायाम् तद्भेदाः तन्त्रसारे उक्ता यथा "तारा चोग्रा महोग्रा च वज्रा काली सरस्वती। कामेश्वरी च चामुण्डा इत्यष्टौ तारिणी मताः। अथ भेदान् प्रवक्ष्यामि तारिण्याः सर्वसिद्धिदान्। येषां विज्ञानमात्रेण जीवन्मुक्तो हि साधकः" इत्युपक्रमे तासामभिधानम्। ३बुद्धदेवताभेदे त्रिका०।

तारुक्ष्य पु० तरुक्षस्यर्षेरपत्यं गर्गा० यञ्। तरुक्षर्षेरपत्ये। स्त्रियां लोहिता० ष्फ। तारुक्ष्यायणी। यूनि तु तारुक्ष्यायण फक्। यूनि तदपत्ये स च गोत्रप्रवरान्तर्गतः। [स्त्रियां ङीप्।

तारुण पुंस्त्री तरुणस्यापत्यम् उत्सा० अञ्। तरुणस्यापत्ये

तारुण्य न० तरुणस्य भावः ष्यञ्। यौवने अमरः। "अ-राम्भा गाढ़तारुण्याः समस्तरतकोविदाः" सा० द०। "ततः स राजा तारुण्यादौरसेन बलेन च" भा० श्रा० १२५ अ०।

तारेय पु० ताराया अपत्यम् ढक्। अङ्गदे १वालिपुत्रे। "करिष्यत्येष तारेयस्तेजस्वी तरुणोऽङ्गदः" रामा० कि० २२सर्गः। २बृहस्पतिभार्य्यायास्तारायाश्चन्द्रजे पुत्रे बुधे च।

तार्कव त्रि० तर्कविकारः कोपधत्वात् अण्। तर्कविकारे सि० कौ०। [२तर्कशास्त्राभिज्ञे च।

तार्किक त्रि० तर्कं वेत्ति तच्छास्त्रमधीते वा ठञ्। १तर्कवेत्तरि

तार्क्ष पु० तृक्ष एव स्वार्थे अण्। कश्यपे ऋषौ। "प्रमथ्य तरसा राज्ञः शाल्वादींश्चैद्यपक्षगान्। पश्यतां सर्वलोकानां तार्क्षपुत्रः सुधामिव" भाग०। २ पातालगरुड़लतायां स्त्री राजनि० गौरा० ङीष्।

तार्क्ष्य पु० तृक्षस्य गोत्रापत्यं गर्गा० एकोत्थस्य तृक्षेति पाठान्तरात् यञ्। १तृक्षस्य गोत्रापत्ये स्त्रियां लोहि० ष्फ। तार्क्ष्यायणी। २गरुड़ाग्रजे अरुणे ३गरुड़े ४अश्वे ५सर्पे पुंस्त्री० ६रसाञ्जने च मेदि०। ७शालवृक्षे इत्यर्थे च शब्दर० ८अश्वकर्णवृक्षे १०स्यन्दने हेमच०। ११पर्वतभेदे १२विहङ्गमात्रे। "अयमुत्तरात् संयद्वसुस्तस्य तार्क्ष्यश्चारिष्टनेमिश्च सेनानीग्रामण्यौ" यजु० १५।१८। "तीक्ष्णेऽस्त्वरीषे क्षिपति पक्षौ तार्क्ष्यः" वेददी० पृषो०। तत्र गरुड़े "आरुह्य तार्क्ष्यं नभसीव भूतले" माघः "भवन्ति निर्विषाः सर्पाः यथा तार्क्ष्यस्य दर्शनात्" पञ्चत०। "तक्षेण तार्क्ष्यात् किल कालियेन" रघुः। "दशराजमुपयुज्य सर्वं तरति किल्बिषं तार्क्ष्यदर्शनमुपपद्यते" सुश्रुतः। तार्क्ष्यस्येव दर्शनं दूरात् दर्शनमित्यर्थः। सर्पे "त्रिपदाः शिखिनस्तार्क्ष्याश्चलद्दंष्ट्राः विषाग्निनः" भा० भी० ९ अ०। [शब्दार्थचि०।

तार्क्ष्यज न० तार्क्ष्ये पर्वते जायते जन–ड। रसाञ्जने

तार्क्ष्यध्वज पु० तार्क्ष्यो ध्वजोऽस्य। गरुड़ध्वजे विष्णौ हेमच० तार्क्ष्यकेतनादयोऽप्यत्र।

तार्क्ष्यनायक पु० ६त०। गरुड़े राजनि० तार्क्ष्यनाथादयोऽप्यत्र

तार्क्ष्यप्रसव पु० तार्क्ष्यः शैलः प्रसवोऽस्य। अश्वकर्णवृक्षे राजनि०

तार्क्ष्यशैल न० तार्क्ष्यशैले भवम् अण्। रसाञ्जने राजनि० "सिन्दूरकं चक्रमर्दस्य बीजमिक्षुरकं शेखरं तार्क्ष्यशैलम्" । "लौहं चूर्णं मागधी तार्क्ष्यशैलं तस्याः कार्य्याः कृष्णवर्णास्तिलाश्च" सुश्रुतः।

तार्क्ष्यसामन् न० सामभेदे लाट्या० ११।६।१८।

तार्क्ष्यायण पुंस्त्री० तृक्षस्य ऋषेरपत्यं युवा गर्गा० एकोत्थस्य तृक्षेति पाठान्तरात् यञ् यूनि फक्। अनातील्युक्तेरापत्यस्य यस्य लोपो न। तृक्षर्षेर्यून्यपत्ये। [शब्दरत्ना०।

तार्क्ष्यी स्त्री तार्क्ष्यस्य खगस्य प्रिया अण्। वनलताभेदे

तार्ण त्रि० तृणस्येदं शिवा० अण्। १तृणसम्बन्धिनि २तृणजन्ये वह्नौ पु०। "तार्णतार्णोभयं नास्तीत्यत्र तार्णत्वमतार्णत्वञ्च वह्नित्वव्याप्यो जातिभेदः इति नव्य नैयायिकाः। तृणात् तद्विक्रयात् स्थानादागतः आयस्थानत्वात् शुण्डिका० अण्। ३तृणविक्रयस्य पार्श्वस्थानजे करे त्रि०।

तार्णक त्रि० तृणानि सन्त्यस्मिन् तृण् बुक् च तार्णकीयास्तस्मिन् भवः विल्वका० छमात्रस्य लुक्। तृणयुक्तदेशभवे।

तार्णकर्ण पुंस्त्री० तृणकर्णस्यापत्यं शिवा० अण्। तृणकर्णस्यर्षेरपत्ये। [नामकर्षेर्गोत्रापत्ये।

तार्णायन पुंस्त्री तृणस्यर्षेर्गोत्रापत्यम् नडा० फक्। तृण-

तार्त्तीय त्रि० तृतीय एव स्वार्थे अण्। तृतीये "प्रथमस्य तृतरसाङ्गुलात्तीयं तृतीयं सवनम्" आश्व० श्रौ० ३।१।४

तार्त्तीयीक त्रि० तृतीय एव तृतीय+स्वार्थे ईकक्। तृतीये "तार्त्तीयीकं पुरारेस्तदवतु मदनप्लोषणं लोचनं वः" मालतीमाधवम्।

ताय्य त्रि० तॄ—कर्मणि ण्यत्। तरणीये। "नौताय्यां तां नदीं तरेत्" भा० शा० १२४६ श्लो०। "नाव्यं त्रिलिङ्गं नौताय्यम्" अमरः। तरे देयम् यत्। २तर-णार्थे देये शुल्के च। "भाण्डपूर्णानि यानानि ताय्यं दाप्यानि सारतः" मनुः।

ताल पु० तल एव अण्। १करतले शब्दार्थचि०। ताड्यते तड—आघाते कर्मणि घञ् डस्य लः। १हरिताले २तालीशपत्रे न० राजनि० ३दुर्गासिंहासने न० हेमच० तालस्येदम् अण् तस्य लुक्। ४तालफले न०। पक्कतलमध्य-मज्जायां त्रिके ५परिमाणे ६करास्फालने ७कांस्यनि-र्मितवाद्यभेदे (करताल) ८प्सरौ खड्गमुष्टौ च पु० मेदि० ९स्वनामख्याते वृक्षभेदे भावप्र०।

"पक्वं तालफलं पित्तरक्तश्लेष्मविवर्द्धनम्। दुर्जरं बहु-मूत्रञ्च तन्द्राऽभिष्यन्दशुक्रदम्। तालमज्जा तु तरुणः किञ्चिन्मदकरो लघुः। श्लेष्मलो वातपित्तघ्नः सस्नेहो मधुरः सरः। तालमज्जा तालफलबीजमज्जा। तालजं तरुणं तोयमतीव मदकृन्मतम्। अम्लीभूतं तदा तत् स्यात् पित्तकृद्वातदोषहृत्" भावप्र०। "तालो द्वादशभिर्जानु-परिणाहपरिभ्रमैरिति" उक्ते १०मानविशेषे। हस्तेन जानुमण्डलपरिभ्रमणं यावत्कालमात्रया क्रियते ताव-तीभिर्द्वादशभिर्मात्राभिः कालांशो गीयः इत्यर्थः। ११गीतकालक्रियामाने। अयं भार इयत्कालं गेयः इय-त्कालं विलम्बित इयत्कालं द्रुतम् इयत्कालं मध्य-मिति बोधयितुं देवैर्हस्तैश्चञ्चुत्पुटचाचपुटादिक्रिया-भिर्निर्मितश्च गातव्यश्चेति कालक्रिययोः प्रमाणं तालः। इदमियत्कालं गेयमिति कालेनाकुञ्चनप्रसा-रणादिक्रियामानं ताल इति यावत्। "कालस्य एकद्वि-त्रिमात्राद्युच्चारणनियमितस्य क्रियायाः परिस्पन्दात्मि-कायाः परिच्छेदहेतुस्तालम्" इति मधुसू०। "कालेन गर्तेन गानवादनक्रियाणां मानं तालः तालाद्येककालमेषां विरामस्ताल इत्यन्ये" इत्यमरटीकायां भरतः। तन्निरुक्तिस्तु गौरीहरयोर्मतेन तालो बभूव। तथा हि। हरनृत्यस्य ताण्डवं गौर्यानृत्यस्य लास्यम् इति संज्ञा पुरुषनृत्यस्य ताण्डवं नार्यो-नृत्यस्य लास्यमिति नियमात्। ताण्डवस्याद्याक्षरेण लास्यस्याद्याक्षरेण च मिलित्वा ताल इति संज्ञा जाता इति" संगीतशास्त्रे तस्य भेदा यथा "चच्चत् पुट १ चाच पुटः २ षट्पितापुत्रकस्तथा। ४उद्घट्टकः ५सन्निपातः ६कङ्कणः ७कोकिलारवः। ८राजकोलाहलो ९रङ्गविद्याधर१०शचीप्रियौ। ११पार्वतीलोचनो १२राज-चूडामणि १३जयश्रियौ १४वादकाकल १५कन्दर्प १६न-लकूबर १७दर्पणाः। १८रतिलीलो १९मोक्षपतिः २०श्रीरङ्गः २१सिंहविक्रमः। २२दीपको २३मल्लिकामोदो २४गजलीलश्च २५चर्चरी। २६कुहक्को २७विजयानन्दो २७वीरविक्रम २८टेङ्किकौ। २९रङ्गाभरण ३०श्रीकीर्त्ति ३१वनमालि३२चतुर्मुखाः। ३३सिंहनन्दन ३४नन्दीश ३५चन्द्रबिम्ब ३६द्वितीयकाः। ३७जयमङ्गल ३८गन्धर्व ३९मकरन्द ४०त्रिभङ्गयः। ४१रतिताला ४२वसन्तश्च ४३जगझम्पो ४४ऽथ माहतिः। ४५ कविशेखर ४६घोषौ च ४७हरवल्लभ४८भैरवौ४९। गतप्रत्यागतो ५०मल्लतालो ५१भैरवमस्तकः ५२। सरस्वतीकण्ठाभरणः ५३क्रीडा ५४निःसारुरेव च ।५५मुक्तावली ५६रङ्गराज५७भरता-नन्दा५८ऽऽदितालकाः५९। सम्पक्वेष्टक६० इत्यादि तालाः भरत संमताः। संक्षेपतो निगदिता अथैषां लक्षणं तथा। अर्द्धमात्रं द्रुतं ज्ञेयमेकमात्रं लघु स्मृतम्। द्विमात्रन्तु गुरु ज्ञेयं त्रिमात्रन्तु प्लुतं मतम्। ताले चच्चत् पुटे ज्ञेयं गुरु द्वन्द्वं लघुः प्लुतः १। गुरुर्लघुः प्लुतश्चैव भवेच्चाचपुटाभिधे २। गलागलगकाश्चैव षट्पिता पुत्रके मताः३। उद्घट्टके तु गगगाः४ सन्निपाते गुरुर्मतः५। चतुर्विधः परिज्ञेयस्तालः कङ्कणनामकः ६। पूर्णः खण्डः समश्चैव विषमश्चैव कथ्यते। लचतुष्कं मतौ पूर्णे खण्डे बिन्दुद्वयं गुरुः। लगणस्तु समे ज्ञेय लगणो विषमे भवेत्। खचतुष्कं सवलन्तं गुरुबिन्दु चतुष्टयम्। सवलन्तं लघुश्चैव तालोऽयं कोकिलारवः ७ लचतुष्कं सवलन्तं सकलं सलयं लघुः। लघुर्बिन्दु-द्वयञ्चेति राजकोलाहलाभिधे ८। लद्वयं द्वौ प्लुतौ यत्र रङ्गविद्याधरः स तु ९। लघूनि त्रीणि यत्र स्युर्गु-रूणि त्रीणि यत्र वै। प्लुतद्वयञ्च यत्रास्ति स तालः शचीप्रियः १०। लद्वयं गुरवो बिन्दुगौ प्लुतौ गौ प्लुतौ पुनः। यत्र तालः स विज्ञेयः पार्वतीलोचना-भिधः११। राजचूडामणौ बिन्दुर्लश्च बिन्दुर्लगौ मतौ१२। रगणो गुरुश्चैव जयश्रीरिति कथ्यते १३। प्लुतौ लघुचतुष्कञ्च गौ गौ द्रुतयुगं लघुः। लचतुष्कं विना-शब्दं तालः स्याद्वादकाककः १४। द्रुतद्वयं लकारश्च कन्दर्पेऽपि प्रकीर्त्तितः१५। चत्वारो गुरवो यत्र चत्वार प्लुतका अपि। लघवश्चापि चत्वारि तालोऽयं नलकू

वरः १६ । विन्दुद्वयं गुरुश्चैव भवेद्यत्र स दर्पणः १७ । रतिलीले विधातव्यं लघुद्वन्द्वं गुरुद्वयम् १८ । आदौ षोडश गुरवो द्वात्रिंशल्लघवस्ततः । चतुःषष्टिर्द्रुता यत्र सोऽयं सिंहपतिर्मतः १९। श्रीरङ्गसंज्ञके ताले सगणाल्लः प्लुतौ मतौ२० । सिंहविक्रमताले तु मगणो भगणाः सगौ २१। प्लुतो लश्च द्रुतश्चैव ताले दीपकनामनि २२ ताले सारङ्गिकायोद्दे लद्वयं चचतुष्टयम् २३। लचतुष्कं विरामान्तं गजलीले प्रकीर्त्तितम्२४। चच्चत्पुटस्तु चत्वार्यो विरामान्तो द्रुतौ लघुः २५। द्रुतद्वन्द्वं भवेत्ताले कुडुक्काख्ये लघुद्वयम्२६। भवेच्च विजयानन्दे लतयश्च लघुत्रयम्२७। वीरविक्रमताले तु द्रुतौ लगौ ततः प्लुतः २८। टेङ्किका रगणेन स्यादेतेनैव हतास्वरे २९। भगणो न प्लुतौ स्यातां रङ्गाभरणनामके ३०। श्रीकीर्त्तिसंज्ञके ताले गुरुद्वन्द्वं लघुद्वयम् ३१। चतुर्द्रुता लघू द्वौ तु द्रुतो गो वनमालिनि३२। चतुर्थताभिधे ताले यगणानन्तरं प्लुतः। ३३। मध प्लुतो लगौ विन्दुद्वयं गो लः प्लुतस्तथा। लघुः प्लुतो द्रुतश्चैको लघुद्वयमथापि च। निःशब्दं च चतुष्कन्तु ताले स्यात् सिंहनन्दने ३४। गो लघुगौ लघुः प्लुतस्ताले मल्लीवरे मतः ३५। गो द्रुतौ गौ प्लुतद्वन्द्वं चन्द्रबिम्बे प्रकीर्त्तितम् ३६। द्रुतद्वन्द्वं लघुश्चैकस्ताले स्यात्तु द्वितीयके ३७। तकारश्च यकारश्च जयमङ्गल-नामनि ३८। चत्वारो गुरवो विन्दवश्चत्वारश्च प्लुता अपि। विन्दवो दश षट् चात्र ताले गान्धर्वसंज्ञके ३९। मकरन्दे द्रुतद्वन्द्वं लघुद्वन्द्वमथो गुरुः ४०। गुरुर्लघुः प्लुतश्चैव त्रिभङ्गिः परिकीर्त्तिता ४१। गुरुद्वयं लघुद्वन्द्वं रतिताले प्रकीर्त्तितम्४२। वसन्तताले चत्वारो मगणो लगश्च तथा४३। अनन्तकण्ठे गुरुश्चैको विरामान्तस्तु लद्वयम् ४४। गप्लुतौ लौ द्रुतौ लश्च प्लुतो मार्तिनामनि४५। कविशेखरे प्लुतः शून्यं मगौ लश्च ततो लघुः४६। लचतुष्कं विना शब्दं यत्र घोषः स उच्यते ४७। हरवल्लभताले च प्लुतो लो गौ च लद्वयम्४८। भगणः प्लुतौ मणौ गणौ प्लुतौ लघुश्च भैरवे४९। गतप्रत्यागते ताले लो गौ गौ गौ प्रकीर्त्तितौ५०। चतुर्लघु मल्लताले विरामान्तं द्रुतद्वयम्५१। लगौ गौ गो मगौ गश्च लद्वयं लद्वयं पुनः। मचतुष्कं विना शब्दं ताले भैरवमस्तके५२। सरस्वतीकण्ठाभरणे गौ लघुश्च द्रुतद्वयम् ५३। एक एव प्लुतो यत्र क्रीडातालः स उच्यते ५४। द्रुतद्वयं विरामान्तं ताले निःसारुके मतम् ५५। लत्रयं सविरामान्तं गौ पुनः लत्रय-तथा। प्लुतौ गः लयुगं गश्च यत्र उल्लावली तु सा५६। लगौ विन्दुयुगं गौ लौ रत्नाकरे प्रकीर्त्तितः ५७। लद्वयं सविरामान्तं गुरुः प्लुतद्वयं लघुः। यत्र ताले स विज्ञेयो भरतानन्दसंज्ञकः ५८। आदिताले लघुश्चैक इत्याह भरतो मुनिः ५९। भगणश्च प्लुतान्तःसंयुक्ते एकतालके ६०। एकाधिकशते ताले लक्षणं स्यात्तथा इमे"। अथ प्लुतादिमात्राभेदेन तालधारणम्। "ताले निष्पात-हस्तः प्लुतमनुघटयेद्धातमेकं सशब्दं तत्पश्चात् द्वौ च पातौ निनदविरहितौ दर्शयेद्गुर्वतोऽधः। शुन्यत्वात् पञ्चतालाविति जगति पुनः सत्पविद्वौ सनन्दा विद्वं पाततयं तत् त्रिफलतनुवहिर्वेद्धेद्दुर्वकारम। एको पातः स-शब्दो द्विकल इह गुरौ शब्दहीनस्तथान्यः सोऽप्यूर्ध्वं याति वीलावलयवलयितोत्तानहस्ताङ्गुलीभिः। किञ्चो-र्द्धैकैकमात्रा प्रकटयिति लघौ पात एको निनादी पातो मात्रार्द्धभाजि द्रुतवपुषि लघोरर्द्धनादेन पातः"। संगी० दा० १स्तवकः।

"आदावष्टतया पक्षो मत्स्य चन्द्रचतुर्दशः। दशावतारवत्सा-दिग्लवनाट्यं ततः परम्।"

अष्टतालभेदाः। "आडः१ दोजः२ ज्योतिः३ चन्द्रशेखर४ गञ्जनं५ पञ्चतालः६ रूपकं७ समतालः८।"

तत्र रुद्रतालस्य भेदाः। वीरविक्रमः१। विषमसमुद्रः२ भरणं३ वीरदमकः४मयङ्कः५ कन्दर्पः६ डाँपपाहिजः७ प्लुवचरणं८ हयकोवीट९ गजेन्द्रगुरुः१० कुटका११।"

अथ ब्रह्मतालभेदाः "ब्रह्मा१ विरामब्रह्म२ षट्कला३ ब्रह्ममाला४"

अथेन्द्रतालभेदाः। "देवधारः१ देवधाती२मदनदोला३ गुरु-गन्धर्वः४ पञ्चाली५ इन्द्रमायः६।"

अथ चतुर्दशतालभेदाः। "चित्रतालः१चन्द्रमाला२ देवमाला३ अर्द्धज्योतिः४ अर्णधारः५ अभाटः६ धराधारा७ वस-नपाक८ काककला९ वीरपञ्चा१० तालकली११ कर्मधारिका१२ भाषा१३ अर्द्धमाला१४।"

क्रमेणैषां लक्षणादि तत्रापि अष्टतालभेदस्य लक्षणानि यथा

"एकतालस्ततः शून्यं युगलं तालिका परे। षड्गीते प्रथमः सार आडतालः प्रकीर्त्तितः१। एकतालश्च शून्यश्च क्रमेणापि त्रिधा भवेत्। शेषशून्यं कलाभेदे दोजाख्यश्च भवेत् पृथक् २। प्रथमं युगलं तालं एक एकस्तथा परे। कलाभेदे नामस्यैवं ज्योतिश्च परिकीर्त्तितम् ३।" चन्द्रश्चन्द्रस्तथा शून्यं तथा चन्द्र-स्तथा परे। षट् तालानि भवन्त्येवं चन्द्रशेखर-

भाषितः ४। एकतालो भवेत् च्छेदः क्रमेणापि चतुष्टयम् । शेषे शून्यं गजानन्द सर्वतो मुनिभाषितम् ५ । प्रथमं युगलञ्चैव तत्परं तालमेककम् । शेषे गुरुं तथा शून्यं पञ्चतालं प्रकीर्त्तितम् ६ । युगलं प्रथमं तालं तत्परञ्चैक-शून्यकम् । शेषे च युगलं तालं रूपकं परिकीर्त्तितम् ७। एकतालं तथा शून्यं क्रमेण द्विविधं भवेत् । शेषे युगलतालञ्च समतालं भवेत् परम् ८।"

रुद्रतालभेदलक्षणादि "एकतालं तथा शून्यं क्रमेण त्रिविधं भवेत् । तत्परं युगलं ताल रुद्रेव वीरविक्रमः १। गुरुतालं तथा शून्यं तत्परं ह्ययतालकम् । शेषे च युगलं तालं चतुर्विषमं स्मृतम् २ । गुरुतालञ्च शून्यञ्च एकतालञ्च तत्परे । शेषैकत्र त्रिशून्यञ्च विषमं चरणं भवेत् ३ । एकतालं तथा शून्यं क्रमेणापि त्रिधा भवेत् । युगलं युगलं पश्चात् स वीरदमकः स्मृतः ४ । प्रथममेकतालञ्च तत्परं शून्यमेककम् । शेषैकत्र त्रितालञ्च लघुशङ्खस्य गतिर्यथा ५ । समतालं यथा दृष्टं तथा कन्दर्पसंज्ञितम् । समताले भवेत् शून्यं कन्दर्पे नास्ति, तत्पुनः ६ । पञ्चतालात् परं शून्यं ओंकारपादिरूपसमम् । चतुर्हूस्त भवेत् तत्तं संप्रामञ्च यथा मतिः ७। एकतालं तथा शून्यं क्रमेणापि द्विधा भवेत् । शेषैकत्र त्रितालञ्च प्रुवचरणभाषितम् ८ । एकतालं एकशून्य-मित्थं वञ्च भवेत् क्रमात् । विरामे एकतालञ्च नागभेदे दयकोषिका ९। युगलं युगलं पश्चात् तदन्ते चैकतालकम् । शेषे च गुरु शून्यञ्च गजेन्द्रगुरुभाषितम् १० गुरुशून्यं विरामे च एकतालं भवेत् क्रमे । कुटना-ख्यानकं घोरं सङ्गीतपरिनिष्ठितम् ११ ।"

ब्रह्मतालभेदलक्षणानि । "युगञ्च तत्तं प्रथमैकतालं किञ्चिद्विरामे पुनरेकतालकम् । ब्रह्माख्यतालञ्च सुगीत-मध्ये यथा कपोती हि करोति शब्दम् १ । गुरु-तालं भवेद्दत्तं एकतालञ्च तत्परे । शेषे द्वितीयशून्ये च विरामब्रह्मतालकम् २। प्रथमञ्चैकतालञ्च गुरुशून्यं तथा परे । शेषैकत्र त्रितालेति षट्कला खलु कथ्यते ३। आदौ गुरुं तथा गुरुं त्रितालञ्च तथा परे । चम्र-माला भवत्येषा ब्रह्मतालान्तरे शुभे४।"

इन्द्रतालभेदलक्षणानि "अविरामं त्रितालञ्च एकशून्यन्तथा-परे । शेषे तत्तं त्रितालञ्च देवधार इतीर्य्यते१। द्वितीय-शून्यं विरामे भवति तत्तथ त्रितालानि । शेषेण द्विशून्य-मित्येवं देवमाली २ । प्रथममेव गुरुतालं तत्पश्चादेव शून्यविरामे । शेषे त्रितयतालं भवतीति मदन दोलेति । गुरुतालं समारभ्य पञ्चतालं भवेत्तथा । चतुर्हस्त तथा तत्तं गुरु गन्धर्व ईरितः ४ । श्रावणस्य यथा धारा तथा तालो भवेत्पुनः । पञ्चतालान्तराणीति पञ्चाणीति प्रकीर्त्तिता ५ सविरामं चतुस्तालं त्रितालं शून्यमन्ततः । मेघारम्भो यथा भेका रुवन्ते इन्द्रभा-षितः ६ ।"

चतुर्दशतालभेदलक्षणानि "एकतालञ्च शून्यञ्च क्रमेण त्रितयं ततः। शेषे चतुष्टयं तत्तं चित्रताल इतीर्य्यते१ । एकचन्द्रस्तथा गुरुं तालं प्रत्येकतत्त्वयम् । शेषे त्रीणि च शून्यानि चन्द्रमाला भवेत्परा २ । प्रथमं षट्कतालञ्च चतुर्हूस्तु भवेत् क्रमात् । शेषे गुरुं तथा शून्यं देवमाला च प्रोच्यते३। चन्द्रशून्यं त्रितालञ्च विरामेण क्रमेण तु । चतुर्हूस्तु भवत्येवमष्टज्योतिरिति स्थितिः ४। एकैक-तालान्तरगुरुतालात् शून्यत्रयं तत्परमेकतालम् । कलाभिदा शून्यभिदा समाख्या च स्वर्गधाराख्यनवीन-तालः ५। गुरुशून्यं विरामेण देवतालमिति क्रमात् । समाष्टाख्योऽन्तरे शून्यमिति सर्वत्र भाषितम् ६। यथान्तु दे राशिनि श्रीभवानं तथा शुभंकरतानभानम् । गुरुं चतुष्कं क्रमतश्च तालं शेषे त्रितालञ्च चराच-राख्या ७ । एकतालञ्च शून्यञ्च क्रमेणापि चतुष्टयम् । क्रमात्तालत्रयञ्चैव वसन्तवागुदाहृता ८ । सविरामं द्वयं तालं गुरुतालं तथा परे । शेषैकत्र त्रितालञ्च भवेद् का-ककवेति सा ९ । त्रितालञ्च भवेद् तत्तं तत्परं त्वेकता-लकम् । शेषेऽपि च त्रितालञ्चेत् कोरवल्ला प्रचक्ष्यते१०। गुरुं गुरुं तथा गुरुं तालन्त्वेकं भवेत् क्रमात् । शेषे शून्यं कलाभेदे तालकुरीति भवेत् पृथक् ११ । सवि-रामं द्वयं तालं गुरुशून्यञ्च तत्परम् । शेषोर्द्धन्तु त्रिता-लञ्च कर्णधारा प्रकीर्त्तिता १२। चन्द्रशून्यं विरामेण द्वयं तालं भवेत् क्रमात् । चतुर्हूस्तु भवेद् तत्तं भाषाख्यं तालकुसमम् १३। चतुर्हूस्तु त्रितालञ्च द्वयं तालं विरा-मकम् । इत्यष्टमाला विज्ञेया सङ्गीता भुवि सर्वतः"१४ सङ्गीतदामोदरे ४स्तबकम्" ।

तालच्छेदम् उत्सा० पञ्च । "पानर्ष द्राक्षणासुकं चाणुरं तालसैन्धवम्" प्रा० वि० पुरुषोत्तः ११ अद्यभेदे न०

तालक न० चु० तल—घञ् संज्ञायां क स्वार्थ कः । हरिताले राजनि० २द्वारकपाटरोधनयन्त्रे (ताला) हेमच० । ३तूवरिकायां(अरहर)शब्दर०। स्वार्थे क ।४ताले इत्यादौ

ताल(लि)कट पु० देशभेदे स च देशः बृ० स० १४ अ० कूर्मविभागे दक्षिणस्यामुक्तः। अथ दक्षिणेनेत्युपक्रमे "का-कालिनरीरिकीर्णताल(लि)कटाः"।

तालकन्द न० तालस्येव कन्दमस्य। तालमूल्याम् "कसेरु कोविदारञ्च तालकन्दं तथाविधम्" प्रा० त० वायुपु०। "तालकन्दं तालमूलीति प्रसिद्धम्" रघु०।

तालकाभ पु० तालकस्येवाभा यस्य। १हरितवर्णे हेम० २तद्वति त्रि०।

तालकी स्त्री तालकस्येयम् अण् ङीप्। तालजमद्यभेदे(ताड़ी)

तालकेतु पु० तालकाख्यचिह्नितः केतुरस्य। भीष्मे। "तासां प्रमुखतो भीष्मस्तालकेतुर्व्यरोचत" भा० उ० १३६ अ०।

तालक्षीर पु०तालजातं क्षीरमिव शुभ्रत्वात्। (तालेर चिनि) शर्कराभेदे राजनि०। स्वार्थे क। तालक्षीरक। तत्रार्थे।

तालगर्भ पु० ६त०। (तालेर मेति) तालमस्तकि। "अथ पितृवनगात्रवत्तुङ्गदन्तैः करिवरशम्बिरदये सतालगर्भैः" बृ० स० ५० अ०।

तालङ्क पु० ताड़ङ्क+डस्य लः। ताड़ङ्के भूषणे शब्दार्थचि०।

तालचर पु० १देशभेदे २तद्देशवासिषु ३तन्नृपेषु ब० व०। "अश्मकास्तालचराश्चैव कुन्तला रेणुपास्तथा" भा० उ० १३८ अ०।

तालजङ्घ पु० ताल इव जङ्घा यस्य। १देशभेदे २तद्देशवासिषु ३तन्नृपेषु च ब०व०। "स हैहयान् वशताद्यै तालजङ्घांश्च भारत!" भा० व० १०६ अ०। "हैहयानामुदावर्तो नीपानां जनमेजय!। वज्रवस्तालजङ्घानां कथामा-सुतो वसुः" भा० उ० ७१ अ०। "तालजङ्घं महा-बलमौर्वेणैकेन नाशितम्" भा० अनु० १५२ अ०। ४राक्ष-भेदे "निर्मांसास्तालजङ्घाश्च व्यादितास्याः भयङ्कराः" इत्युपक्रमे "एते पञ्चाग्नि सततं रक्षन्तु मम सर्वतः" हरिवं० १६८ अ०। "कण्ठपृष्ठग्रीवाजङ्घस्य" पा० अन्त्या-युदात्तता। [तालप्रलम्बे शब्दार्थचि०।

तालजटा स्त्री तालस्य जटेव। तालवृक्षस्य जटाकारे पदार्थे

तालध्वज पु० तालः ध्वजोऽस्य। बलदेवे "शरस्तम्बा-त्कटे जातं नगं तालध्वजो बली" भा० म० २८ अ०। "नातिदूरं ततो गत्वा नगं तालध्वजो बली" ५५ अ०। "अस्ति तालध्वजा नाम नगरी त्रिदशोपमेति" पद्मपु० क्रियायोगसारोक्ते २पुरीभेदे स्त्री।

तालनवमी स्त्री तालोपहारा नवमी शा० त०। भाद्र-शुक्लनवम्यां "मासि भाद्रपदे या स्याच्छुक्ला नवमी बहुलेतरा। तस्यां संपूज्य वै दुर्गामश्वमेधफलं लभेत्"। संवत्सरकौ-मुतगरुड़पुराणवचनम् इयमेव तालनवमी ख्याता

तालपत्त्र न० तालस्य पत्त्रमिव। १कर्णभूषणभेदे ताड़ङ्के। अमरः। ६त०। २तालस्य पत्त्रे च। "क्वचित् विभ्रमयेव उन्मत्तालपत्त्रया" काद०।

तालपत्त्रिका स्त्री तालस्य पत्त्रमिव पत्त्रमस्याः ङीप् संज्ञायां कन् ह्रस्वः। तालमूलीवृक्षे राजनि०।

तालपत्त्री स्त्री तालस्य पत्त्रमिव पत्त्रमस्याः ङीप्। मूषिकपर्ण्याम् राजनि०। "अपामार्गोऽश्वगन्धा च तालपत्त्री सुवर्चला" सुश्रु०

तालपर्णी न०स्त्री० ताल इव खड्गमुष्टिरिव पर्णमस्य। १मुरानामद्रव्ये शब्दच०। स्त्रीत्वपक्षे पाककर्णेति ङीप्। सा च २मधुरिकायां जटाधरः।

तालपुष्पक न० तालःखड्गमुष्टिरिव पुष्पमस्य कप्। १प्रपौ-ण्डरीके शब्दर०। ६त०। २तालवृक्षकुसुमे च।

तालप्रलम्ब न० ताले वृक्षे प्रलम्बते प्र+लम्ब–अच्। ताल-वृक्षस्य जटायाम् राजनि०। तथा "तालप्रलम्बस्य भक्ष्य-मतश्चापहम्" राजनि०। [बलदेवे त्रिका०।

तालभृत् पु० तालं ध्वजरूपेण बिभर्त्ति भृ–क्विप् ६त०।

तालमर्द्दल पु०तालस्य तालार्थं मर्द्दल इव। १वाद्यभेदे हारा०

तालमूली स्त्री०तालस्य मूलमिव मूलमस्याः ङीप्। मुषल्याम्। स्वार्थे क। तालमूलिका २दीर्घकन्दायाम्। मुषल्याम्। "तालमूली तु विद्वद्भिर्मुषलीति निगद्यते। मुषली मधुरा वृष्या वीर्योष्णा बृंहणी गुरुः। तिक्ता रसायनी हन्ति गुदजान्यनिलं तथा" "कौशोड्रपालभा-स्थीनि वदंष्ट्रातालमूलिका। अजमोदा कदम्बस्य मूलं नागरमेव च" सुश्रु०।

तालयन्त्र न० सुश्रुतोक्ते शल्योद्धारणार्थे यन्त्रभेदे। "तालयन्त्रे द्वादशाङ्गुले मत्स्यतालवदेकताल-द्वितालके कर्णनासानाड़ीशल्यानामाहरणार्थम्" सुश्रु०।

तालरेचनक पु०तालेन रेचयति णिच् रिच–ण्वुल् स्वार्थे क। नटे शब्दर०। तालवेचनकेति तत्र पाठान्तरम् तत्रार्थे।

ताललक्षण पु० तालो लक्षणं ध्वजोऽस्य। बलरामे हेमच०

तालवन न० ६त०। वृन्दावनस्थे तालप्रचुरे वनभेदे "गो-वर्द्धनस्योत्तरतो यमुनातीरमाश्रितम्। ददर्शाथ ततो वीरो रम्यं तालवनं महत्" हरिवं०७०अ०। २तालानां वने च। "सुपक्वतालवनानीव स चकार रथव्रजान्" भा० भी० ११७ अ०।

तालवृन्त न० ताले करतले वृन्तं बन्धनमस्य, तालस्येव वृन्त-

यस्य वा। व्यजने हेमच०(पाखा) "तालवृन्तेन किं कार्य्यं लब्धे मलयमारुते" उद्भटः। अस्य वायोर्गुणा यथा। "त्रिदोषशमनोवायुर्लघुरः प्रकीर्त्तितः" भावप्र० "तालवृन्तभवो वायुस्त्रिदोषशमनो लघुः" राजनि०। "न याति वायुस्तत्रार्थे तालवृन्तानिलाधिकम्" सुश्रु०। स्वार्थे क व० ब०कप् वा। तालवृन्तक तत्रार्थे अमरः।

तालव्य त्रि० तालुनि भवः देहावयवत्वात् यत्। तालुस्थार्य्येषु "इचुयशानां तालु" इत्युक्तेषु वर्णभेदेषु।

तालाकट पु० दक्षिणस्थे देशभेदे। तालाकटस्य राजा अण् सोऽभिजनोऽस्य वाऽण्। २तद्देशवासिजने ३तस्य मे च बहुषु अणो लुक्। "ततः शूर्पारकं चैव तालाकटमथापि वा। वशे चक्रे महातेजा दण्डकांश्च महाबलम्" भा० स० ३०। सहदेवदक्षिणदिग्विजये। अयमेव देशः तालकटत्वेन वृ०सं० १४ अ० उक्तः तालकटशब्दे दृश्यः।

तालाख्या स्त्री तालं तलभवमिवाख्यायते आ+ख्या कर्मणि क। सुरावासगन्धद्रव्ये शब्दच०। [अमरः।

तालाङ्क पु० तालस्तालध्वजचिह्नितः अङ्कः ध्वजोऽस्य। बलदेवे।

तालादि पु० "तालादिभ्योऽण् वा" पा० विकारार्थे अण्प्रत्ययनिमित्ते शब्दसमूहे। स च गणः पा०गणसू०उक्तो यथा (तालाद्दनुषि) बार्हिण इन्द्रालिश इन्द्राहश इन्द्रायुध चय, श्यामाक पीयूषा"। तालं धनुः पक्षे अञ्‌मयटौ। तालं तालमयं वा धनुम्।

तालावचर पु०तालेनावचरति अव+चर—अच्। नटे त्रिका०

तालि स्त्री तल—प्रतिष्ठायां णिच्—इन्। भूम्यामलक्यां वा ङीप्। तमार्थे (ताड़ियात) २स्थाने हस्ते भरतः। "व-र्म्मभिः पवनोद्धूतराजतालीवनध्वनिः" रघुः।

तालिक पु० तालेन करतलेन निर्वृत्तः ठक्। चपेटे (चापड़) (हाततालि)। ताली+स्वार्थे क। २तालमूल्यां स्त्री हेमच०। ३लिखितस्य निबन्धने च शब्दर०। ४चपेटे स्त्री शब्दर०। ५तालवल्यां स्त्री राजनि०। "करं कृपलभ्यां विधाय तालिकाम्" काशी० ५ अ०। "उद्घाटनीयः करतालिकानां दानादिदानीं भवतीभिरेषः" नैषधम्। [भावप्र० २शुचे च कालयथाः।

तालित न० पुरा० तड़—क्त तस्य षः। १रञ्जितपटे २वाद्य-

तालिन् पु० न० व०। तलेनभिन्ना प्रोक्तमधीयते शौनका-दिभि। तकोशाध्येतृषु। तालो वाद्यत्वेनास्त्यस्य इनि। २दत्तताले त्रि० ३शिवे पु० "वेणवी पणवी ताली खली कालकटः कटः" भा० अनु० १७। शिवनामोक्तौ।

तालिश न० पु० तल—श न णित्त्वम्। पर्वते उणादिको०।

ताली स्त्री तालेन तद्विवर्यासेन निर्वृत्ता अण्। (ताड़ी) १तालजातसुरायाम्। तल—घञन्तात् अण् गौरा०ङीष्। (ताड़ियात) २वृक्षभेदे, अमरः। ३तालमूल्याम्, (भूइआमला) ४वृक्षभेदे राजनि०। ५आढ़कयाम्, (अहर) शब्दरत्ना०। ६तालीशपत्राख्ये वृक्षे, रत्नमाला। ७तालकोद्घाटनयन्त्रे (काठि) कुञ्चिकायाम्। हेमच०। ८तामवल्यां ९चतुश्चरपादके छन्दोभेदे यथा "ताली या निर्दिष्टा। चहिष्टो गो यत्र" यथा "स्वामी ते जानीते। पादद्वं वैदूष्यम्" छन्दोमञ्जर्याम्। अस्य नारीमपि संज्ञोक्ता।

तालीपत्र न० ताल्या इव पत्रमस्य। तालीशपत्रे राजनि०।

तालीश न० तालीव रोगान् श्यति शो—क। स्वनामख्याते वृक्षे राजनि० "तालीशं लघु तिक्तोष्णं श्वासकासकफानिलात्। निहन्त्यरुचिगुल्माममवह्निमान्द्यक्षयामयान्" भावप्र० २भूम्यामलक्यां मेदि०।

तालीशपत्र न०तालीशं रोगनाशकं पत्रं यस्य। १स्वनामख्याते वृक्षे, २भूम्यामलक्याम् राजनि०।

तालीशाद्यमोदक पु०चक्रदत्तोक्ते मोदकभेदे यथा "तालीशपत्रं मरिचं नागरं पिप्पली शुभा। यथोत्तरंभागवृद्धा त्वगेले चार्द्धभागिके। पिप्पल्यष्टगुणा चात्र प्रदेया सितशर्करा। श्वासकासारुचिहरं तर्पणं दीपनं परम्। गुल्मार्शोग्रहणीरोगप्लीहशोफज्वरापहम्। छर्द्यतीसारकामघ्नं मूत्रवातानुलोमनम्। कल्पयेद् गुडिकां चैतच्चूर्णं पक्वासितोपलाम्। गुडिका ह्यग्निसंयोगाद् चूर्णाल्लघुतरा मता। पैत्तिके दाहयत्ने हि शुभाय पञ्चतोलकम्"।

तालु न० तरन्त्यनेन वर्णाः तॄ—ञुण् रस्य लः। जिह्वेन्द्रियाधिष्ठाने (तेलो) स्थानभेदे। "मुखतस्तालु निर्भिन्नं जिह्वा तत्रोपजायते। ततो नानारसो जज्ञे जिह्वया योऽभिगम्यते" भाग०। "निर्भिन्ने तालु वरुणो लोकपालोऽविशद्धरेः। जिह्वयांशेन च रसान् ययासौ प्रतिपद्यते" भाग० ३।६।१६श्लो०। तालुनि चैकमस्ति तच्च कपालाकारं यथोक्तं सुश्रुते अस्थिसंख्यापक्रमे "एतानि पञ्चविधानि भवन्ति। तद्यथा कपालरुचकतरुणवलयनलकसंज्ञानि। तेषां जानुनितम्बांसगण्डतालुशङ्खशिरःसु कपालानि" अस्थिसंख्याभेदोक्तौ च तत्रैव। तालुनि चैकमित्युक्तम्। "तथा अहल्या परिष्वङ्गतालवः" महानाट०। स्वार्थे आधा०कन्। तालुकमप्यत्र अमरः।

तालुक्ष्य पुंस्त्री० तलुक्षस्य गोत्रापत्यं गर्गा० यञ्। तलुक्षस्यैरपत्ये स्त्रियां लोहि० ष्फ स्त्रित्वात् ङीप्। तालुक्ष्यायणी।

तालुजिह्व पुंस्त्री तालु एव जिह्वा यस्य। १कुम्भीरे हेम०। तस्य जिह्वाशून्यत्वेऽपि तालुनैव रसास्वादनात्तथात्वम्। स्त्रियां टाप्।

तालुपाक पु० सुश्रु०ोक्ते तालुगते रोगभेदे।
तालुगतास्तु गलशुण्डिका तुण्डिकेर्य्यध्रुषो मांसकच्छपोऽर्वुदं मांससङ्घातस्तालुपुप्पुटस्तालुशोषस्तालुपाक इति। "श्लेष्मासृग्भ्यां तालुमूलात्प्रवृद्धो दीर्घः शोफो ध्मातवस्तिप्रकाशः। तृष्णाकासश्वासकृत् सम्प्रदिष्टो व्याधिर्वैद्यैः कण्ठशुण्डीति नाम्ना। शोफःस्थूलस्तोददाहप्रपाकी प्रागुक्ताभ्यां तुण्डिकेरी मता तु। शोफः स्तब्धो लोहितस्तालुदेशे रक्ताज्ज्ञेयः सोऽध्रुषो रुग्ज्वराढ्यः। कूर्म्मोत्सन्नोऽवेदनोऽशीघ्रजन्मा रक्तो ज्ञेयः कच्छपः श्लेष्मणा स्यात्। पद्माकारं तालुमध्ये तु शोफं विद्याद्रक्तादर्वुदं प्रोक्तलिङ्गम्। दुष्टं मांसं श्लेष्मणा नीरुजञ्च तालुन्यस्थं मांससङ्घातमाहुः। नीरुक् स्थायी कोलमात्रः कफात्स्यान्मेदोयुक्तात्पुप्पुटस्तालुदेशे। शोषोऽत्यर्थं दीर्य्यते चापि तालु श्वासो वातात्तालुशोषः स पित्तात्। पित्तं कुर्य्यात्पाकमत्यर्थघोरं तालुन्येनं तालुपाकं वदन्ति" तेषां लक्षणान्युक्तानि। [दृश्यम्।

तालुपुप्पुट पु० सुश्रुतोक्ते तालुगतरोगभेदे तालुपाकशब्दे

तालुशोष पु० सुश्रुतोक्ते तालुरोगभेदे तालुपाकशब्दे दृश्यम्।

तालूर पु० तल–बा० ऊर। आवर्त्ते हेमच०।

तालूषक न० तल–बा० ऊषक। तालुनि। "अन्यतालूषके कोषीफलके च विनिर्दिशेत्" याज्ञ० "तालूषकं काकुदम्" मिता०।

तावक त्रि० तवेदम् युष्मद्+अण् एकवचने तवकादेशः। त्वत्सम्बन्धिनि स्त्रियां ङीप्। "जगं तस्ते तावकेभ्यो रथेभ्यः" ऋ० १।९४।११। "तपः क्व वत्से! क्व च तावकं वपुः" कुमा०। [त्वत्सम्बन्धिनि।

तावकीन त्रि० तवेदम् युष्मद्+खञ् एकवचने तवकादेशः।

तावच्छस् अव्य० तावत्+संख्यार्थत्वात् वीप्सार्थे+शस्। तावत्तावत्प्रकारे "तावच्छो वै रसः शिल्पस्य स्रष्टा रूपाणि विकरोति तावच्छो वै तत्प्रजायते" तै० स०।

तावत् अव्य० तद्+बा० डावतु। १साकल्ये २अवधौ ३माने ४अवधारणे अमरः ५प्रशंसायाम् ६पक्षान्तरे शब्दरत्ना० ७संभ्रमे ८अधिकारे च मेदि०। ९तदेत्यर्थे शब्दार्थचि०। "भर्त्तापि तावत् क्रथकैशिकानाम्" रघुः तावत् तदेत्यर्थः। साकल्ये "तावत्प्रकीर्णाभिनवोपचारम्" अवधौ "वपुर्न सम्भावित एव तावत्" रघुः "तावत् आलोकमार्गप्राप्तिपर्य्यन्तम्" मल्लि०। मानार्थे "त्वमेव तावत् परिचिन्तय स्वयम्" कुमा० तावत् इति मानार्थे "यावन्मात्र विचारणीयं तावन्मात्रमित्यर्थः" मल्लि०। अवधारणे "इन्द्रप्रस्थगमस्तावत् कारि मा सन्तु चेदयः" माघः। "मा कारि तावत् न क्रियतामेवेत्यर्थः" मल्लि०। तत्परिमाणमस्य तद्+वतुप् "आ सर्वनाम्नः" पा० आ। १०तत्परिमाणविशिष्टे त्रि०। "यावानर्थ उदपाने सर्वतः संप्लुतोदके। तावान् सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः" गीता "जम्बुद्वीपोऽयं तावत्प्रमाणविस्तारस्तावता क्षीरोदधिना वेष्टितः" भाग० ५।२०।२। क्रियाविशेषणत्वे न०। "पुरोऽस्य यावन्न भुवि व्यलीयत। गिरेस्तडित्वानिव तावदुच्चकैः" माघः। स्त्रियां ङीप् "यावती संभवेद्वित्तावती दातुमर्हति" मनुः। अस्य वत्वन्तत्वात् संख्यावत् कार्य्यं तावच्छः तावत्कः तावतिकः।

तावतिक त्रि० तावता क्रीतः संख्यात्वात् कन् "वतोरिड् वा" पा० वा इट्। तत्परिमाणेन क्रीते। पक्षे इडभावे तावत्क तत्रार्थे।

तावतिथ त्रि० तावतां पूरणः डट्। "वतोरिथुक्" पा० इथुक्। तावतां पूरणे। "यावत् सामिधेनि वेददर्भं तावतिथेन वर्द्धयेति" कात्या० श्रौ० १।१।८।

ताविष पु० "तवेर्णिद्वा" उणा० टिषच्। स्वर्गादौ तविषशब्दार्थे तविषशब्दे दृश्यम्।

तावुरि पु० वृषराशौ यौवनशब्दे २२७८ पृ० दृश्यम्।

तामुन पु० तम–बा० उनण्। शणवृक्षे। तस्येदम् अण्। तामुन तत्सम्बन्धिनि स्त्रियां ङीप्। "शणकामतामुन्यो रसनाः" ज्यो० त० गोभिलः। "शणः सरः तामुनः यथासङ्ख्या रसना मेखला तामुनी"।

ति अव्य० इति+वेदे पृषो०। इतिशब्दार्थे। "व्रतोपायाजीव प्राचविचिकित्सितीति का ति मिता ते वेदेति" शत० ब्रा० ११।३।१।२। का प्रायश्चित्तिरिति प्रश्नः।

तिक गतौ भ्वा० आत्म० सक० सेट्। तेकते अतेकिष्ट ऋदित् चिङ् अतितेकत् त। तितेके। [अतेकीत्। तितेक।

तिक आस्कन्दे वधे च भ्वा० पर० सक० सेट्। तिक्नोति

तिक पु० तिक–क । ऋषिभेदे । तस्य गोत्रापत्यम् तिका० फिञ् । तैकायनि तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री० । तस्य तिककितवादित्वात् द्वन्द्वे गोत्रप्रत्ययस्य लुक् बहुत्वार्थे । तिककितवाः तिककितवयोर्गोत्रापत्येषु । उत्कर्षा० चतुरर्थ्यां क । तिकीय तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० ।

तिककितवादि पु० "तिककितवादिभ्यो द्वन्द्वे" पा० उक्ते द्वन्द्वे बहुत्वे गोत्रप्रत्ययलुग्निमित्ते शब्दगणे । स च गणः पा०गणसू०उक्तो यथा "तिककितवाः वङ्खरभण्डीरथाः । उपकलमकाः । पफकनरकाः बकनखगुदपरिणद्धाः उब्जककुभाः लङ्कशान्तमुखाः उत्तरशलङ्कटाः कृष्णाजिनकृष्णसुन्दराः भ्राष्ट्रककपिष्ठलाः अग्निवेशदासेरकाः" ।

तिकादि पु० गोत्रे फिञ् प्रत्ययनिमित्ते शब्दसमूहे स च गणः पा०ग०सू०उक्तो यथा "तिक, कितव, संज्ञा, बाला, शिखा, उरस्, शाठ्य, सैन्धव, यमुन्द, रूप्य, ग्राम्य, नील, अमित्र, गौकक्ष्य, कुरु, देवरथ, तैतल, औरस, कौरव्य, भौरिकि, भौलिकि, चौपयत, चैटयत, शीकयत, क्षैतयत, ध्वाजवत, चन्द्रमस्, शुभ, गङ्गा, वरेण्य, सुयामन्, आरद्ध, वह्यका, खल्यका, वृष, लोमक, उदञ्च, यज्ञ" । "तिकादिभ्यः फिञ्" पा०उक्ते "तिक इत्येवमादिभ्योऽपत्येऽर्थे फिञ् स्यात् तैकायनिः कैतवायनिः ।

तिक्त पु० तेजयति तिज–णि० कर्त्तरि क्त । रसभेदे (तेत) अमरः । २पर्पटकौषधौ न० हेमच० । ३सुगन्धे मेदि० । ४कुटजवृक्षे पु० शब्दच० । ५वरुणवृक्षे शब्दमाला । एतेषां तिक्तरसाधिक्यात्तथात्वम् । ६तिक्तरसयुक्ते अमरः । "षड्विधस्तु रसस्तत्र" भाषोक्तेर्यद्यपि तिक्तस्य पार्थिवगुणत्वं तथापि वायोरुपष्टम्भनयादेव पार्थिवे तिक्तरसस्य सञ्चारः तदेतत् सुश्रुते व्यक्तमुक्तं यथा "आकाशपवनदहनतोयभूमिषु यथासङ्ख्यमेकोत्तरपरिवृद्धाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः तस्मादाप्यो रसः परस्परसंसर्गात्परस्परानुग्रहात् परस्परानुप्रवेशाच्च सर्वेषु सर्वेषां सान्निध्यमस्त्युत्कर्षापकर्षात्तु ग्रहणम् । स खल्वाप्यो रसः शेषभूतसंसर्गाद्विदग्धः षोढा विभज्यते । तद्यथा । मधुरोऽम्लो लवणः कटुस्तिक्तः कषाय इति । ते च भूयःपरस्परसंसर्गात्त्रिषष्टिधा भिद्यन्ते । तत्र भूम्यम्बुगुणबाहुल्यान्मधुरः । भूम्यग्निगुणबाहुल्यादम्लः । तोयाग्निगुणबाहुल्याल्लवणः । वाय्वग्निगुणबाहुल्यात्कटुकः वाय्वाकाशगुणबाहुल्यात्तिक्तः । पृथिव्यनिलगुणबाहुल्यात्कषाय इति । तत्र मधुराम्ललवणा वातघ्नाः । मधुरतिक्तकषायाः पित्तघ्नाः । कटुतिक्तकषायाः श्लेष्मघ्नाः । तत्र वायुरात्मैवात्मा पित्तमाग्नेयं श्लेष्मा सौम्य इति त एव रसाः स्वयोनिवर्द्धना अन्ययोनिप्रशमनाश्च । केचिदाहुरग्नीषोमीयत्वाज्जगतो रसा द्विविधाः सौम्या आग्नेयाश्च तत्र मधुरतिक्तकषायाः सौम्याः । कट्वम्ललवणा आग्नेयाः । मधुराम्ललवणाः स्निग्धा गुरवश्च । कटुतिक्तकषाया रूक्षा लघवश्च । सौम्याः शीता आग्नेयाश्चोष्णाः" ।

"सूक्ष्मरूक्षखरशिशिरलघुविशदं स्पर्शवहुलमीषत्तिक्तं विशेषतः कषायमिति वायवीयं तद्वैशद्यलाघवग्लपनविरूक्षणविचारणकरमिति" ।

तिक्तरसलक्षणं तत्रोक्तं यथा "यो गले चोषमुत्पादयति मुखवैशद्यं जनयति भक्तरुचिं चापादयति हर्षञ्च स तिक्तः । "तिक्तः शीतस्तृषामूर्च्छाज्वरपित्तकफान् जयेत् । रुच्यः स्वयमरोचिष्णुः कण्ठतन्त्याश्रयोऽग्निकः ॥ वातलोऽग्निकरो नाशाशोषघ्नो रूक्षणो लघुः" । रुच्यः अन्येषु वस्तुषु रुचिमुत्पादयति । स्वयमरोचिष्णुः यथा निम्बः स्वयन्न रोचते । अन्येषु रुचिं करोति (अतियुक्तस्य तिक्तस्य गुणाः) सोऽतियुक्तः शिरः शूलमन्यास्तम्भश्रमार्त्तिकृत् । कम्पमूर्च्छातृषाकारी बलशुक्रक्षयप्रदः" भावप्र० "तिक्तः पित्तकफच्छेदी विषकुष्ठज्वरापहः । दीपनः पाचनो रूक्षः कण्डूकृमिहरो लघुः" वाभ्रि-कत०। "पित्तेन दूने रसने सितापि तिक्तायते हंसकुलावतंस !" नैष० सुगन्धे ।"नादात्मभव्यकरितिक्तमदाम्बुतिक्तम्" रघुः तिक्तं सुरभि "कटुतिक्तकषायास्तु सौरभेऽपि प्रकीर्त्तिताः" केशवः भट्टि० "चूताङ्कुरस्वादकषायकण्ठः" मधुरकण्ठ इत्यर्थः। "तस्यास्तिक्तैर्वनगजमदैर्वासितं वान्तवृष्टिः" मेघ० ।"तिक्तैः सुगन्धिभिस्तिक्तरसवद्भिश्च" मल्लि० । "तोयक्रीडानिरतयुवती स्नानतिक्तैर्मरुद्भिः" मेघ० ।

तिक्तक पु०तिक्त+संज्ञायां कन् ।१पटोले अमरः २चिरतिक्ते (चिराता) शब्दर० । ३कृष्णखदिरे शब्दमा० । ४इङ्गुदीवृक्षे भावप्र० । एतेषां तिक्तरसत्वात्तथात्वम् स्वार्थे क ।

तिक्तरसे पु०तद्वति त्रि०स्त्रियां कापि अत इत्त्वम् तिक्तिका

तिक्तकन्दिका स्त्री तिक्तः कन्दोऽस्याः कप् कापि अत इत्वम् । गन्धपत्रायां राजनि० । [शब्दार्थचि० ।

तिक्तका स्त्री तिक्तेन रसेन कायति कै–क । कटुतुम्ब्यां

तिक्तगन्धिका स्त्री तिक्तो गन्धो लेशोऽपि यस्याः । वराह-

क्तान्तायाम् अमरः। तस्याः सर्वत्र तिक्तत्वात् तथात्वम्

तिक्तगुञ्जा स्त्री गुञ्जेव तिक्ता राजदन्ता०। करञ्जे हारा०

तिक्तघृत न० सुश्रुतोक्ते घृतभेदे तत्पाकविधिस्तत्रोक्तो यथा "त्रिफलापटोलपिचुमर्दाटरूषककटुरोहिणीदुरालभात्राय माणापर्पटकाश्चैतेषां द्विपलिकान् भागान् जलद्रोणे प्रक्षिप्य पादावशेषं कषायमादाय कल्कपेष्याणीमानि भेषजान्यर्द्धपलिकानि त्रायमाणामुस्तेन्द्रयवचन्दनकिराततिक्तानि पिप्पल्यश्चैतानि घृतप्रस्थे समावाप्य विपचेदेतत्तिक्तकं नाम सर्पिः कुष्ठविषमज्वरगुल्मार्शोग्रहणीदोषशोफपाण्डुरोगविसर्पषाण्ढ्यशमनं चेति।

"तत्र त्र्यहात् त्र्यहाच्चाप्यपतर्पणान्ते प्रातस्तयोस्तिक्तघृतं प्रशस्तम्" सुश्रु०। तिक्तसर्पिरादयोऽप्यत्र न०।

तिक्ततण्डुला स्त्री तिक्तस्तण्डुलोऽन्तःसारं यस्याः। पिप्पल्याम् राजनि०।

तिक्ततुण्डी स्त्री कर्म०। कटुतुम्बीलतायां राजनि०।

तिक्ततुम्बी स्त्री कर्म०। कटुतुम्ब्याम् (तितलाउ) रत्नमा०।

तिक्तदुग्धा स्त्री तिक्तं दुग्धं निर्यासो यस्याः। १क्षीरिण्याम्, राजनि०। २सर्पाक्ष्याम् जटा०।

तिक्तधातु पु० कर्म०। पित्ते धातौ राजनि०।

तिक्तपत्त्र पु० तिक्तं पत्त्रमस्य। (काकरोल) १कर्कोटके। २तिक्तपत्त्रके द्रव्यमात्रे त्रि० कर्म०। ३तिक्ते पत्त्रे न०।

तिक्तपर्वन् स्त्री तिक्तं पर्व ग्रन्थिर्यस्याः। १ग्रन्थिदूर्वायाम् जटा०।२हिलमोच्यां ३गुडूच्यां ४यष्टिमधुलतायाञ्च मेदि०।

तिक्तपुष्पा स्त्री तिक्तानि पुष्पाण्यस्याः। (आकनादी) १पाठायाम् राजनि०। २तिक्तपुष्पके द्रव्यमात्रे त्रि०। कर्म०। ३तिक्ते पुष्पे न०।

तिक्तफल पु० तिक्तानि फलानि यस्य। १कतकवृक्षे (निर्माल्य) राजनि०। २यवतिक्तायां शब्दार्थचि० ३तिक्तफलके द्रव्यमात्रे त्रि०। ४ वार्त्ताक्यां ५वङ्भुजायाञ्च स्त्री टाप् राजनि०। कर्म०। ६तिक्ते फले न०।

तिक्तभद्रक पु० भद्रं करोति णिच्–ण्वुल् तिक्तोऽपि भद्रकः कर्म०। पटोले शब्दच०।

तिक्तमरिच पु० तिक्तः मरिच इव। कतकवृक्षे राजनि०।

तिक्तयवा स्त्री तिक्तः यव इन्द्रयवरसोऽस्त्यत्र अच्। शङ्खिन्यां पारस्करस्तृक्रम्।

तिक्तरोहिणी स्त्री तिक्ता सती रोहति रुह–णिनि कर्म०। कटुकायाम्(कट्की) स्वार्थे क ह्रस्वः। तिक्तरोहिणिका। अत्रार्थे राजनि०।

तिक्तवल्ली स्त्री कर्म०। १मूर्वालतायाम् रत्नमा०। २तिक्ते लतामात्रे च।

तिक्तबीजा स्त्री तिक्तानि बीजानि यस्याः। १कटुतुम्ब्याम् राजनि०। २तिक्तबीजके द्रव्यमात्रे त्रि०। कर्म०। ३तिक्ते बीजे न०।

तिक्तशाक पु० तिक्तः शाकोऽस्य। १वरुणद्रुमे, २खदिरवृक्षे ३पत्रसुन्दरवृक्षे च मेदि०। कर्म०। ४तिक्ते शाके न०।

तिक्तसार पु० तिक्तः सारो निर्यासोऽस्य। १खदिरे रत्नमा०। २दीर्घरोहिषतृणे न० रत्नमा०। ३तिक्तसारके द्रव्यमात्रे त्रि०। कर्म०। ४तिक्ते सारे अस्त्री।

तिक्ता स्त्री तिक्तो रसोऽस्त्यस्य अच्। १कटुरोहिण्यां मेदि० २पाठायां रत्नमा० ३यवतिक्तालतायां ४वङ्भुजायां राजनि० ५छिक्कन्यां भावप्र०।

तिक्ताख्या स्त्री तिक्तेति आख्या यस्याः। कटुतुम्ब्यां राजनि० तिक्ताङ्गेत्यत्र। [याम् राजनि०।

तिक्ताङ्गा स्त्री तिक्तमङ्गमस्त्यस्य अच्। पातालगरुडीलता-

तितिक्का स्त्री तिक्ता स्वार्थे संज्ञायां वा क ह्रस्वे अत इत्वम्। कटुतुम्ब्याम् शब्दार्थचि०।

तिग हिंसायाम् आस्कन्दे च भ्वा०पर०सक० सेट्। तिग्नोति अतेगीत्। तितेग। "अग्निं जंभैस्तिगितैरत्ति" ऋ० ११४२।५। "तिगितैर्निशितैः" भा०।

तिग्म न०तिज–मक् जस्य गः। १तीक्ष्णे स्पर्शे २तद्वति त्रि०। अमरः। ३ वज्रे निघण्टुः। "तिग्मशीर्षं विषाग्रे ते दन्दशूका महाबलाः" भा० आ० २० अ०।

तिग्मकर पु० तिग्मः करः किरणो राजग्राह्यो भागोऽस्य। २सूर्ये त्रिका०। ३उग्रराजग्राह्यके नृपे च। कर्म०। ४तिग्मे करे पु०।

तिग्मदीधिति पु० तिग्मा दीधितिरस्य। तिग्मांशौ सूर्ये।

तिग्ममन्यु त्रि० तिग्मो मन्युरस्य। १उग्रक्रोधवति। २शिवे पु० "अहश्चरो नक्तचरस्तिग्ममन्युः सुवर्चसः"भा० अनु०१७अ०।

तिग्मरश्मि पु० तिग्मा रश्मयोऽस्य। १सूर्ये। २खररश्मिके त्रि०। कर्म०। ३खरे रश्मौ पु०।

तिग्मांशु पु० तिग्मा अंशवो यस्य। १सूर्ये जटाधरः "तिग्मांशुरस्तं गतः" जयदेव०। "तिग्मांशुरश्मिच्छुरिताण्यदूरात्" भट्टिः। २खरकिरणके त्रि०। कर्म०। ३खरे किरणे पु०। [तितेघ।

तिघ घातने स्वा० पर० सक० सेट्। तिघ्नोति अतेघीत्।

तिज तीक्ष्णीकरणे, चुरा० उभ० सक० सेट्। तेजयति ते अतीतिजत् त। "कुसुमचापमतेजयदंशुभिर्हिमकरः" रघुः "तेजयित्वा तु तद्वेश्मम्" रामा० अर० ३१ स०। "तेजिता वज्रदर्पाभ्याम्" हरिवं० १२०८। "वा मयोक्तेन तेजिता" ८६४४ श्लो०। तेजः।

तिज क्षान्तौ क्षमायां स्वार्थे सन् निशाने न सन् भ्वा०आत्म० सक० सेट्। तितिक्षते तेजते। अतितिक्षिष्ट अतेजिष्ट। "आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत।" गीता "हिमं वृष्टिं तितिक्षिष्यते" शत० ब्रा० १।१।२।१४। "अतिवादांस्तितिक्षेत" मनुः "आपन्नो पादं तितिक्षन्ना-मवमानस्तितिक्षितम्" भा० शा० ८।७० श०। "तितिक्षन्ते अभिशस्तिं जना नाम" ऋ० १।२०।१।

तिजिन पु० तिज-इनच् किच्च। चन्द्रे उणा०।

तिणिश पु तिल्वकद्रुमे कोषद्रुमे। "न्यग्रोधाश्वत्थतिल्वक-हरिद्रुमयोः" कात्या० श्रौ० सूत्रे "तिल्वकस्तिणिशः" कर्कः।

तिण्टी स्त्री तिष्ठति (तेवोड़ो) शब्दच०।

तितउ पु० तन-डउ सन्वच्च डउ इति निर्देशात् न सन्धिः। १चालन्याम् अमरः। २छत्रे न० उज्ज्वलदत्तः। "सक्तुमिव तितउना पुनन्तः" ऋ० १०।७१।२। "इमान्यप-नपतिस्तत्" निरु० ४।९। "तितउ परिपवनं भवति तत-वद्वा तुन्नवद्वातिलमात्रतुन्नमिति वा" अन्यथा निरुक्तिरक्ता क्लीवत्वञ्चोक्तम्।

तितिक्ष त्रि० तिज-स्वार्थे सन्-अच्। १शीतोष्णादिद्वन्द्वसो-ढरि २ऋषिभेदे पु० तस्य गोत्रापत्यं तस्या० अञ्। तै-तिक्ष तद्गोत्रापत्ये यूनापत्ये युञन्तत्वात् फक्। तैति-क्षायण तद्गोत्रजे यूनापत्ये पुंस्त्री०।

तितिक्षा स्त्री तिज-स्वार्थे सन् भावे अ। १क्षमायाम् शीतो-ष्णादिद्वन्द्वसहने "सहनं सर्वदुःखानामप्रतीकारपूर्वकम्। चिन्ताविलापरहितं सा तितिक्षा निगद्यते" विवेकचू०। सा संजाताऽस्य तार० इतच्। तितिक्षित, क्षान्ते सोढरि जटाधरः।

तितिक्षु त्रि० तिज-स्वार्थे सन्-उ। तितिक्षाशीले। "शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वा आत्म-न्येवात्मानं पश्येत्" वेदा० सा० धृता श्रुतिः। "अक्रोधनः क्रोधनेभ्यो विशिष्टस्तथा तितिक्षुरतितिक्षोर्विशिष्टः" भा० आ० ८७ अ०।

तितिभ पु०तितीति भवति भण-ड। इन्द्रगोपकीटे खद्योते हेमच०। [स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

तितिर पुंस्त्री० तित्तिरि+पृषो०। तित्तिरिखगे राजनि०

तितिल न० तिल-क बा० द्वित्वञ्च। १नन्दके (नान्दा) मृण्मये पात्रभेदे २तैलिककरणे ३तिलपिष्टे च अजयपालः

तित्तिर पुंस्त्री तित्ति इति शब्दं रौति रु-बा० ड। (तितिर) खगभेदे शब्दर०। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। "कपिञ्जलांस्तित्तिरांश्च कलविङ्कांश्च सर्वशः" "तस्मात्सर्वा-हिंस्रेभ्यस्तित्तिरास्तस्य पाण्डव!" भा० उ० ८अ०।

तित्तिरि पु० तित्ति इति शब्दं रौति रु-बा० डि।(तितिर) खगभेदे अमरः। स्त्रियामनुष्यजातित्वात् "इतोऽमनु-ष्यजातेः" पा० ङीष्। तित्तिरिः कृष्णवर्णः स्यात् स तु गौरः कपिञ्जलः। तित्तिरिर्वर्णदो ग्राही हिक्का-दोषत्रयापहः। श्वासकासज्वरहरस्तस्माद्गौरोऽधिको गुणैः" भाव०प्र०। तित्तिरिरूपधारणेन याज्ञवल्क्य-वान्तयजुर्ग्राहिणि मुनिभेदे तत्कथा "वैशम्पायनशिष्या वै चरकाध्वर्यवोऽभवन्। यच्चेरुर्ब्रह्महत्यांऽहःक्षपणं स्वगुरोर्व्रतम्। याज्ञवल्क्यश्च तच्छिष्य आहाहो भगवन्! कियत्। चरितेनाल्पसाराणां चरिष्येऽहं सुदुश्चरम्। इत्युक्तो गुरुरप्याह कुपितो याह्यलं त्वया। विप्राव-मन्त्रा शिष्येण मदधीतं त्यजाश्विति। देवरातसुतः सोऽपि छर्दित्वा यजुषां गणम्। ततो गतोऽथ मुनयो ददृशुस्तान् यजुर्गणान्। यजूंषि तित्तिरा भूत्वा तल्लो-लुपतयाऽऽददुः। तैत्तिरीया इति यजुःशाखा आसन् सुपेशलाः। भाग० १२।६।५८।

तित्तिरिणा प्रोक्तमधीयते अण्। तैत्तिरीय तित्तिरिप्रोक्त-च्छन्दोध्यायिषु ब० व०। तित्तिरिणा अधीता अण्, ङीप्। तैत्तिरी कृष्णयजुःशाखायां स्त्री।

तित्तिरीक न०तित्तिरेः पक्षदाहेन जातम् बा० ईक। तित्ति-रिपक्षदाहेन जाते अञ्जनभेदे। "अञ्जनं तित्तिरीकञ्च नखदं पलमुत्पलम्" सुश्रु०। अत्र तिन्तिड़ीकमिति पाठा-न्तरम्। दग्धतिन्तिड़ीकजातेऽञ्जने इति तदर्थः।

तिथ पु० तिज-थक् नि० जलोपः। १वह्नौ २कामे च सि०कौ० ३काले त्रिका०। ४प्रावृट्काले संक्षिप्तसा०।

तिथि(थी)पुंस्त्री० अत-इथिन् पृषो० वा ङीप्। १पञ्चदशसु चन्द्रकलाक्रियारूपासु प्रतिपदादिषु, अमरः २पञ्चदश-सङ्ख्यायाम्। अस्याः निरुक्त्यादिकं कालमाधवीये उक्तं यथा "अथ तिथयो निर्णीयन्ते। तत्र तिथिशब्दस्तनोतेर्]-

र्थिप्रत्ययः । तनोति विस्तारयति वर्द्धमानां क्षीयमाणां वा चन्द्रकलामेकां यः कालविशेषः स तिथिः । यद्वा यथोक्तकलया तन्यत इति तिथिः । तदुक्तं सिद्धान्तशिरोमणौ "तन्यते कलया यस्मात्तस्मात्तास्तिथयः स्मृताः" इति । एतदेवाभिप्रेत्य स्कान्दे पठ्यते "अमा-षोडशभागेन देवि ! प्रोक्ता महाकला । संस्थिता परमा माया देहिनां देहधारिणी । अमादिपौर्णमास्यन्ता या एव शशिनः कलाः । तिथयस्ताः समाख्याताः षोडशैव वरानने !" इति । अयमर्थः । या महामाया आधाररूपा देहिनां देहधारिणी संस्थिता या सा चन्द्रमण्डलस्य षोडशभागेन परिमिता चन्द्रदेहधारिणी अमानाम्नी महाकलेति प्रोक्ता क्षयोदयरहिता नित्या तिथिसंज्ञिकैव । इतरा अपि पञ्चदश कला दिवसव्यवहारोपयोगिन्यः क्षयोदयवत्यः पञ्चदश तिथयो भवन्तीति तिथयः षोडशैवेत्यविरुद्धं वचनमिति । श्रुतिरप्यस्मिन्नेवार्थे पक्षनिर्णय एवोदाहृतः । "तस्य रात्रयः पञ्चदश कला ध्रुवैवास्य षोडशी कलेति" । एवं सकल सा-मान्यविशेषरूपेण तिथिर्द्वैविध्यमुक्तं भवति । तत्र सेयममेत्युक्ता क्षयोदयवर्जिता ध्रुवा षोडशी कला तद्युक्तः कालस्तिथिसामान्यम् । यास्तदवशिष्टा वृद्धिक्षयोपेताः पञ्चदश कलास्ताभिर्विशिष्टाः कालविभागास्तिथिविशेषाः । तासां पञ्चदशानामेकैकां कलां वह्न्यादयः प्रजापत्यन्ताः पञ्चदश देवताः क्रमेण पिबन्ति । तत्र वह्निना कला प्रथमं पीयत इति प्रथमेत्युच्यते । तया युक्तः कालविशेषः प्राथम्यवाचिना प्रतिपच्छब्देनाभिधीयते । एवं द्वितीयादीनां पञ्चदशान्तानां तिथीनां नामान्यवगन्तव्यानि । ता एताः कृष्णपक्षतिथयो भवन्ति । पुनश्च ताः पीताः कला अनेनैव क्रमेण तत्तत्पायकवह्न्यादिदेवताभ्यो निर्गत्य चन्द्रमण्डलं पूरयन्ति । ताभिर्युक्ताः कालविशेषाः शुक्लपक्षगताः प्रतिपदाद्यास्तिथयो भवन्ति । वह्न्यादिदेवतानां कलापानं सोमोत्पत्तौ पठ्यते । तथाहि "प्रथमां पिबते वह्निर्द्वितीयां पिबते रविः । विश्वेदेवास्तृतीयान्तु चतुर्थीं सलिलाधिपः । पञ्चमीं तु वषट्कारः षष्ठीं पिबति वासवः । सप्तमीमृषयो दिव्या अष्टमीमजएकपात् । नवमीं कृष्णपक्षस्य यमः प्राश्नाति वै कलाम् । दशमीं पिबते वायुः पिबत्येकादशीमुमा । द्वादशीं पितरः सर्वे समं प्राश्नन्ति भागशः । त्रयोदशीं धनाध्यक्षः कुबेरः पिबते कलाम् । चतुर्दशीं पशुपतिः पञ्चदशीं प्रजापतिः । निपीतः कलया शेषश्चन्द्रमा न प्रकाशते । कलाषोडशिका या सा त्वपः प्रविशते सदा । अमायान्तु सदा सोम ओषधीः प्रतिपद्यते । तमोषधिगतं गावः पिबन्त्यम्बुगतञ्च यत् । तत्क्षीरममृतं भूत्वा मन्त्रपूतं द्विजातिभिः । हुतमग्निषु यज्ञेषु पुनराप्यायते शशी । दिने दिने कलावृद्धिः पौर्णमास्यान्तु पूर्यते" । ज्योतिःशास्त्रे तु सिद्धान्तशिरोमणिकारेण तिथिरेवं प्रदर्शिता ।

"अर्काद्विनिःसृतः प्राचीं यद्यात्यहरहः शशी ।
तच्चान्द्रमानमंशैस्तु ज्ञेया द्वादशभिस्तिथिरिति" ।

अयमर्थः । सूर्यमण्डलस्य अधःप्रदेशवर्त्ती शीघ्रगामी चन्द्र ऊर्द्ध्वप्रदेशवर्त्ती मन्दगामी सूर्यस्तथा सति तयोर्गतिविशेषवशात् दर्शे चन्द्रमण्डलमन्यूनमनतिरिक्तं सूर्यमण्डलस्याधोभागे व्यवस्थितं भवति तदा सूर्यरश्मिभिः साकल्येनाभिभूतत्वाच्चन्द्रमण्डलमीषदपि न दृश्यते । उपरितने शीघ्रगत्या सूर्याद्विनिःसृतः शशी प्राचीं याति । त्रिंशदंशोपेतराशौ द्वादशभिरंशैः सूर्यसकाशात् गच्छति । तदा चन्द्रस्य पञ्चदशसु भागेषु प्रथमभागो दर्शनयोग्यो भवति । सोऽयं भागः प्रथमकलेत्यभिधीयते । तत्कलाभिव्यक्तिपरिमितः कालः प्रतिपत्तिथिर्भवति । एवं द्वितीयादितिथिष्ववगन्तव्यमिति । तदेतद्विष्णुधर्मोत्तरे विस्पष्टमभिहितम् "चन्द्रार्कगत्या कालस्य परिच्छेदो यदा भवेत् । तदा तयोः प्रवक्ष्यामि गतिमाश्रित्य निर्णयम् । भगणेन समग्रेण ज्ञेया द्वादश राशयः । त्रिंशांशश्च तथा राशेर्भाग इत्यभिधीयते । आदित्याद्विप्रकृष्टस्तु भागद्वादशकं यदा । चन्द्रमाः स्यात्तदा राम ! तिथिरित्यभिधीयते" इति । सेयं द्वादशभिर्भागैः सूर्यविप्रकृष्टवती प्रथमा चन्द्रकला सूक्ष्मदृश्योपेतसूक्ष्मरेखाकारा शौक्ल्यमीषदुपयाति । उत्तरोत्तरदिनेषु सूर्यमण्डलविप्रकर्षतारतम्यानुसारेण शौक्ल्यमुपचीयते । अनयैव रीत्या सन्निकर्षतारतम्येन नैचकत्वमुपचीयते । तदेतदुक्तं सिद्धान्तशिरोमणौ "उपचयमुपयाति शौक्ल्यमिन्दोस्त्यजत इनं व्रजतश्च नैचकत्वम् । जलमयमण्डलस्य गोलकत्वात् प्रभवति तीक्ष्णविषाणरूपताऽस्येति" । सूर्याचन्द्रमसोर्यौ सन्निकर्षविप्रकर्षौ तयोरवसानं दर्शपूर्णिमयोः सम्पद्यते । तदाह गोभिलः "यः परो विप्रकर्षः सूर्याचन्द्रमसोः सा पौर्णमासी । यः परः सन्निकर्षः साऽमावास्येति" तन्यते चन्द्रकलानां

सूर्य्यं प्रवेशनिर्गमौ प्रतीयेते सोमोत्पत्तौ तु वज्राद्रिदेवतासु । नायं दोषः प्रपादादिदर्शनापेक्षया ज्योतिःशास्त्रस्य प्रवृत्तत्वात् । सोमोत्पत्तौ तु वज्राद्रिदेवतानां तत्तत्कलाप्रयुक्ता तृप्तिर्विवक्षिता । यदि सूर्य्ये प्रवेशनिर्गमौ यदि वा वज्राद्रिदेवतासु, सर्वथापि कलाप्रयुक्ता एव प्रतिपदादितिथयः । ननु सावनदिनेषु सौरदिवसेषु च निर्णयमुपेक्ष्य चान्द्रतिथिष्वेव कुतो निर्णयोद्यम इति चेत् । सन्देहसद्भावादिति ब्रूमः । न खलु सौरसावनादिदिवसयोः सन्देहसद्भावोऽस्ति नियतपरिमाणत्वात् । तत्र ब्रह्मसिद्धान्तेऽभिहितम् "सावनं स्यादहोरात्रम् उदयादोदयाद्रवेः । रवेस्त्रिंशस्तु राश्यंशस्तद्भोगस्तेन सौरकम् ऐन्दवमिति" । एकस्मिन् राशौ यावन्तं कालं रविर्वर्त्तते तावतः कालस्य त्रिंशो योऽयमंशः स सौरो दिवसः तिथिरेका यथा तत्सम्भोग इन्द्रोर्यावता कालेन निष्पद्यते तदैन्दवं दिनम् । न चात्र सौरसावनयोरिव चान्द्रेऽपि दिने सन्देहाभावः शङ्कनीयः ह्रासवृद्धिवशेन सन्देहसद्भावात् । ह्रासवृद्धी च गर्गेण दर्शिते "खर्वो दर्पस्तथा हिंस्रस्त्रिविधं तिथिलक्षणम् । धर्माधर्मवशादेवं तिथिस्त्रेधा विवर्द्धितेति" । खर्वो समतिथिः । दर्पो वृद्धियुक्ता हिंस्रा क्षययुक्ता । तदेतस्य त्रैविध्यस्य विपरिवर्तनविशेषेण तिथिः संपूर्णा खण्डा चेति द्वैविध्यमापद्यते । तत्र संपूर्णा स्कन्दपुराणे दर्शिता "प्रतिपत्प्रभृतयः सर्वा उदयादोदयाद्रवेः । संपूर्णा इति विख्याता हरिवासरवर्जिताः" इति । हरिवासर एकादशी । या तु नोक्तलक्षणा सा खण्डतिथिः । तत्र संपूर्णायां विधिनिषेधयोर्नास्ति सन्देहः । खण्डतिथौ तु विधिनिषेधव्यवस्थामाह गार्ग्यः । "निमित्तं कालमादाय वृत्तिर्विधिनिषेधयोः । विधिःपूज्यतिथौ तत्र निषेधः कालमात्रके । तिथीनां पूज्यता नाम कर्मानुष्ठानयोग्यता । निषेधस्तु निमित्तात्मा कालमात्रमपेक्षते" इति । एवञ्च सति खण्डतिथौ पूज्यत्वं निर्णेतव्यं भवति । तत्र प्रतिपदमारभ्य पञ्चदश्यन्तास्तिथयः क्रमेण निर्णीयन्ते ।"

कालमाधवीयपद्ये विस्तरोद्रष्टव्यः । कारिकाभिश्च माधवेन तत्तत्तिथिभेदेषु खण्डविशेषप्राह्यता प्रसङ्गागतमासादिनिरूपणपूर्वकं दर्शिता यथा

"व्याख्याय माधवाचार्यो धर्मान् पाराशरानथ । तदनुष्ठानकालस्य निर्णयं वक्तुमुद्यतः । अर्थोऽस्तुक्रमस्वतेज्योकैरखिलो निर्णनीयितः । सावतैवानुतिष्ठाद्भिर्निःसन्देहं प्रवर्त्तताम् । ततो मीमांसकचित्तस्य समाधानाय तत् पुनः । विवरिष्ये यथान्यायं श्रुतिस्मृतिवचोबलात् । पञ्च प्रकरणान्यत्र तेषूपोद्घातवत्सरौ । प्रतिपच्छिष्टतिथयो नक्षत्रादिरिति क्रमः । उपोद्घाते कालतत्त्वं तस्य निर्णययोग्यता । ईश्वरो नित्यकालात्मा चिन्तनीयः स कर्मसु । जन्यकालेऽब्ददुष्ण्यस्य युक्तमेतच्चतुष्टयम् । अब्दायनर्त्तुमासाश्च पक्षः प्रकरणान्तरे २। अब्दः पञ्चविधश्चान्द्रो व्रतादौ तिलकादिके । शुक्लान्तादिव्रते सौरो गोसत्रादिषु सावनः । तयोश्चाचार्य्यसेवादौ विकल्पस्तु निजेच्छया । आयुर्दाये तु नाक्षत्रो बार्हस्पत्योऽथ वत्सरः । चान्द्राणां प्रभवादीनां पञ्चके पञ्चके युगम् । संवत्सरादयश्चाब्दाः पञ्चसु स्युः क्रमाद् दश । तेषां यथावत्सन्धाय्य रजतं दीयतेऽत्र तु । उभे चाब्दे च यान्ते च सोऽयने दक्षिणोत्तरे । वसन्तादृतवो द्वेधा चान्द्राः सौराश्च चान्द्रकाः । चैत्राद्याश्च मीनाद्या मेषाद्या वा विपश्चितः । तैव्याधाधादवसाहत मण्मूर्त्तिव्रतपूजनम् । मासास्तु सावनः सौरश्चान्द्रो नाक्षत्र इत्यमी । दर्शान्तः पूर्णिमान्तो वा चान्द्रोऽसौ विप्रवैश्ययोः । सौरोराज्ञः सावनस्तु यज्ञे ज्योतिर्विदि परः । मासादिमासभेदेषु तिथ्यादानादयः स्मृताः । चान्द्रोऽधिमासोऽसंक्रान्तः सोऽन्तर्भवति चोत्तरे । असंक्रान्तावेकवर्षे द्वौ चेत् वर्षमादिमः । क्षयमासो द्विसंक्रान्तः स चाहर्पतिसंज्ञकः । एतौ त्याज्यौ विवाहादौ संवर्षाहर्पती उभौ । युक्तौ श्रौते तथा स्मार्त्ते मलमासो विविच्यते । काम्यारम्भं तत्समाप्तिं मलमासे विवर्जयेत् । आरब्धं मलमासात् प्राक्कृच्छ्रमासादिकं च यत् । तत्समाप्यं सावनस्य मासस्यानतिलङ्घनात् । आरम्भस्य समाप्तेश्च मध्ये चेत् स्यात् मलिम्लुचः । प्रवृत्तमखिलं काम्यं तदानुष्ठेयमेव तु । कारीर्यादि तु यत् काम्यं तस्यारम्भसमापने । काम्यकालविलम्बस्य प्रतीक्षाया असम्भवात् । अनन्यगतिकं नित्यमग्निहोत्रादि न त्यजेत् । गत्यन्तरयुतं नित्यं सोमयागादि वर्जयेत् । अगति यज्ञपत्नानं सातेष्टि,र्गतिसंयुतम् । इदं नैमित्तिकं तस्य व्यवस्था नित्यवत्तता । युद्धमास मृतानां प्राक्तमसिने प्रथमाब्दिकम् । मलमासमृतानान्तु मृते श्राद्धादिकान्तरम् । दैवे तत्पः ग्रहणपक्षः । पित्र्ये विधीयते । तृतीये तु प्रकरणे

वर्जिता प्रतिपत्तिथिः । प्रतिपन्नाम विज्ञेया चन्द्रस्य प्रथमा कला । शुक्लपक्षे विशेच्चन्द्रं कृष्णपक्षे विनिःसरेत् । शुद्धा विद्धा तिथिः शुद्धा हीनातिथ्यान्यथाऽहनि । उदये पूर्वया तिथ्या विध्यते त्रिमुहूर्त्तकैः । सावन्तूत्तरया तद्वत्तु नया तु न विध्यते । वेधोऽपि त्रिमुहूर्त्तैव न न्यूना वेधमर्हति । शुद्धायां नास्ति सन्देहो दैवे पित्र्ये च कर्मणि । उपवासश्चैकभक्तं नक्तं चायाचितं व्रतम् । दानञ्च षड्विधं दैवं क्रमादत्र विविच्यते । एकोद्दिष्टं पार्वणञ्च पित्र्यं द्विविधमीर्यते । शुक्लपक्षे दर्शविद्धा कृष्णे विद्धा द्वितीयया । उपोष्या प्रतिपच्छुक्ले मुख्या स्यादापराह्णिकी । तदभावे तु सायाह्नव्यापिनी परिगृह्यताम् । प्रातःसंगवमध्याह्नापराह्णाः सायमित्यमी । अह्नां पञ्चधा भागो मुख्यो द्वित्र्यादिभागतः। अभावेऽपि प्रतिपदः संकल्पः प्रातरिष्यते । तिथिक्षयान्ततोऽर्वाक् चेत् तिथ्यन्ते पारणं भवेत् । यद्वा तु पूर्वं च पूर्वेद्युरुपवासवदाचरेत् । सूक्ष्मतिथ्यन्तराले तु तिथिमेलोऽपि गृह्यताम् । शुद्धाऽधिका तु कृष्णापि पूर्वा संपूर्त्तिसंभवात् । एवं तथा त्वेकभक्ते मध्याह्नव्यापिनी तिथिः । परेद्युरेव पूर्वेद्युरेव व्याप्तिर्दिनद्वये । नोभयत्रोभयत्रांशे साम्यं वैषम्यमित्यमी । षट् पक्षास्तेषु चैकैकव्याप्तौ सैवात्र गृह्यताम् । दिनद्वयेऽपि तद्व्याप्त्यावव्याप्तौ चैकदेशतः । समव्याप्तौ च पूर्वैव वैषम्ये त्वधिकेष्यताम् । मध्याह्नस्यैकभक्तस्य कालस्यास्यानुसारतः । उपवासप्रतिनिधेस्तिथिः स्यादुपवासवत् । प्रदोषव्यापिनी नक्ते तिथिर्व्याप्तिर्दिनद्वये । अव्याप्तिर्वोभयांशेन व्याप्तिः स्यात् सर्वथोत्तरा । सौरनक्ते तु सायाह्नव्यापिनी न प्रदोषगा । अयाचिते तु तिथयः स्वीकार्याः उपवासवत् । सोदयत्रिमुहूर्त्तायां कुर्याद्दानं व्रतानि च । उभयत्र तथात्वे तु पूर्वेद्युस्तदनुष्ठितिः । परत्रैव तथात्वं चेत् पूर्वा चाहत्या तिथिक्षये । तिथेः साम्ये च वृद्धौ च गृह्यतां तिथिरुत्तरा । असत्त्वे चैकदेशस्य व्याप्तौ पूर्वैव गृह्यताम् । एकोद्दिष्टे तु मध्याह्नयुक्ता स्यादेकभक्तवत् । एकदेशे समव्याप्तौ क्षये पूर्वाऽन्यथोत्तरा । कुतपाद्यपराह्णस्य व्याप्तिराधिक्य उत्तमा । तदभावेऽपराह्णस्य व्यापिका गृह्यतां तिथिः । क्षये पूर्वोत्तरा वृद्धौ व्याप्तिश्चेदपराह्णयोः । न चाद्यतिथिगौ वृद्धिक्षयावूर्द्ध्वतिथेस्तु तौ । साम्ये त्वर्द्धतिथेर्ग्राह्या परविद्धैव वृद्धिवत् । न च, मध्यपराह्णौ चेत् पूर्वा स्यात् कुतपो यथा । वैषम्ये चैकदेशस्य व्याप्तौ ग्राह्या महत्त्वतः । साम्येन चेत् क्षये पूर्वा परा स्याद् द्विसाम्ययोः । वृद्धिसाम्यक्षया ग्राह्या तिथिगा नोर्द्ध्वगा इह । ४द्वितीयाद्यास्तु पर्वान्तास्तुर्य्यप्रकरणोदिताः । पञ्चारणीयः सामान्यतिथिषु प्रतिपत्तयः । क्वचित् क्वचिद्विशेषोऽस्ति सोऽयमत्राभिधीयते । पूर्वेद्युःसती प्रातः परेद्युस्त्रिमुहूर्त्तगा । या द्वितीया परोपोष्या पूर्वविद्धा ततोऽन्यथा । रम्भातृतीया पूर्वा स्यादुत्तरा स्याद् व्रतान्तरे । परेऽह्नि नास्ति चेत् पूर्वविद्धाप्यस्तु व्रतान्तरे । मुहूर्त्तमात्रसत्त्वेऽपि दिने गौरीव्रतं परे । शुद्धाधिकायामप्येवं गणयोगप्रशंसनात् । चतुर्थी तु परोपोष्या गणनाथव्रतस्य तु । मध्याह्नव्यापिनी पूज्या तत्रनागचतुर्थ्यपि । परेद्युरेव मध्याह्नव्याप्तौ विघ्नस्य सोत्तरा । अन्यथा पूर्वविद्धैव मातृयोगप्रशस्तितः । पूर्वेद्युरेव तद्व्याप्तौ पूर्वा सर्पप्रिया तिथिः। नो चेत् सर्पस्य पञ्चम्या योगेऽत्यन्तं प्रशस्यते । गौर्याः शुद्धाजयायुक्ता, नागविद्धा निषिध्यते। सर्वत्र पञ्चमी पूर्वा ग्राह्या स्कन्दव्रते परा। नागविद्धा स्कन्दषष्ठी सा निषिद्धा व्रतान्तरे । उत्तरस्या अलाभे तु नागविद्धापि गृह्यताम् । विनायाद्या परेऽभावात् नागविद्धा न दोषकृत् । सप्तमी पूर्वविद्धैव व्रतेषु निखिलेष्वपि । अलाभे पूर्वविद्धायाः परविद्धापि गृह्यताम् । व्रतमात्रेऽष्टमी कृष्णा पूर्वा शुक्लाष्टमी परा । दूर्वाष्टमी तु शुक्लापि पूर्वविद्धा विधीयते । पक्षद्वयेऽप्युत्तरैव शिवशक्तिमहोत्सवे । ज्येष्ठर्क्षयोगे पूर्वैव ग्राह्या ज्येष्ठाव्रते तिथिः । मध्याह्नादूर्द्ध्वमृक्षं चेत् परेद्युः सा प्रशस्यते । ज्येष्ठर्क्षभानुवाराभ्यां शुक्लाष्टम्यतिदुर्लभा । जयन्त्याख्यं व्रतं भिन्नं कृष्णजन्माष्टमीव्रतात् । शुद्धा च सप्तमी विद्धेत्येवं जन्माष्टमी द्विधा । सप्तमी चेन्निशीथात्प्राग्विद्धा शुद्धाऽन्यथा भवेत् । शुद्धायां नास्ति सन्देहो विद्धा च त्रिविधेष्यते । निशीथयोगः पूर्वेद्युः परेद्युर्वा द्वयोरुत । पूर्वैव प्रथमे पक्षे परैवोत्तरपक्षयोः। अष्टमी रोहिणी शुद्धा जयन्ती सा चतुर्विधा । शुद्धा शुद्धाधिकेत्येवं विद्धाविद्धाधिकेति च । शुद्धायामपि विद्धायां न सम्भाव्योत्तरा तिथिः । शुद्धाधिकायां योगः स्यादेकस्मिन्वा दिनद्वये । नैकयोगेऽस्ति सन्देहो द्वियोगे प्रथमं दिनम् । सदा निशीथे चाह्नेत्युत्तमो मध्यमोऽधमः । योगस्त्रिधापि पूर्वेद्युः सम्पूर्णत्वादुपोषणम् । विद्धाधिकायामप्येकदिनयोगे स गृह्यताम् । द्वयोर्योगस्त्रिधा भिन्नो निशीथे वृत्तिभेदतः । तद्वि-

दिन एकस्मिन्नुभयोर्नियोरिति । एकस्मिंश्चेत् तद्दिनं स्यात् पक्षयोरुभयोः परा । बुधे सोमे जयन्ती चेत्तदा ख्यातिफलप्रदा । तिथ्यृक्षयोर्द्वयोरन्ते उत्तमं पारणं भवेत् । एकस्यान्ते मध्यमं स्यादुभयान्तेऽधमं मतम् । यस्मिन् वर्षे जयन्त्याख्यो योगो जन्माष्टमी तदा । अन्तर्भूता जयन्त्यां स्यादृक्षयोगप्रशस्तितः ।

नवमी पूर्वविद्धैव पक्षयोरुभयोरपि । मध्याह्ने रामनवमी पुनर्वसुसमन्विता । ग्राह्या नैवाष्टमीयुक्ता सकलापि वैष्णवैः । कृष्णा पूर्वोत्तरा शुक्ला दशम्येव व्यवस्थिता । अवन्तीव्रतवर्जितं काम्यं चैकादशीव्रतम् । अरुणोदयवेधोऽत्र वेधः सूर्योदये तथा । उक्तौ द्वौ दशमीवेधौ वैष्णवस्मार्त्तयोः क्रमात् । कलाकाष्ठादिवेधोऽपि ग्राह्योऽत्र त्रिमुहूर्त्तवत् । वैखानसाद्यागमोक्तदोषं प्राप्तो हि वैष्णवः । विद्धा त्याज्या वैष्णवेन शुद्धाप्याधिक्यसम्भवे । एकादशी द्वादशी वाधिका चेत्त्यज्यतां दिनम् । पूर्वं त्याज्यमुत्तरं स्यादिति वैष्णवनिर्णयः । एकादशी द्वादशी चेदुभयं वर्द्धते यदा । तदा पूर्वदिनं त्याज्यं स्मार्त्तैर्ग्राह्यं परं दिनम् । एकादशीमात्रवृद्धौ गृहियत्योर्व्यवस्थितिः । उपोष्या गृहिभिः पूर्वा यतिभिस्तूत्तरा तिथिः । द्वादशीमात्रवृद्धौ तु शुद्धाविद्धे व्यवस्थिते । शुद्धा पूर्वोत्तरा विद्धा स्मार्त्तनिर्णय ईदृशः । श्रवणेन युता चेत् स्याद्द्वादशी सा हि वैष्णवैः । स्मार्त्तैश्चोपोषणीया स्यात् त्यजेदेकादशीं तदा । उपवासव्रतादन्यव्रते सार्द्धमुहूर्त्तकैः । सप्तभिर्दशमीविद्धामेतामेकादशीं त्यजेत् । द्वादशी पूर्वविद्धैव निखिलेषु व्रतेष्वपि । शुक्लत्रयोदशी पूर्वा परा कृष्णत्रयोदशी । अलाभे सापि पूर्वैव पराऽनङ्गत्रयोदशी । या शुक्ला रम्भाव्रते पूर्वा ग्राह्यतां चापराह्णिकी । चतुर्दश्युत्तरा शुक्ला पूर्वा कृष्णचतुर्दशी । उदये त्रिमुहूर्त्तापि ग्राह्यानन्तव्रते तिथिः । शुक्लापि रात्रियुक्ता स्याच्छिवरात्रावनाशयोः । शुक्ला सर्वापि पूर्वैव यदि स्यादापराह्णिकी । प्रदोषे वा निशीथे वा द्वयोर्वा व्याप्ति वा भवेत् । शिवरात्रिव्रते तत्र द्वयोः पूर्वा प्रशस्यते । तदभावे निशीथैकव्याप्तापि परिगृह्यताम् । तत्रासम्भवे ग्राह्या प्रदोषव्यापिनी तिथिः । तिथ्यन्ते पारणं यामत्रयादर्वाक् समापने । अन्यथा पारणं प्रातरन्तितिथ्युपवासवत् । पूर्वविद्धैव सावित्रीव्रते पञ्चदशी तिथिः । नाड्योऽष्टादश भूतस्य स्युश्च तत्र परेऽहनि । व्रतान्तरापि सर्वापि परेऽह्न्येव सर्वदा । श्राद्धेऽपराह्णकालीनो दर्शश्चार्द्धिक्यमतः । दिनद्वयेऽप्येकदेशव्याप्तौ ग्राह्यो महत्त्वतः । साम्यं चेदेकदेशत्वे पूर्वोऽन्यथोत्तरः । तदव्याप्तौ द्वयोरल्पोत्तरक्षयवृद्धितः । साग्न्यनग्निव्यवस्था स्याच्चेत् स्यादपराह्णयोः । पूर्वेद्युः साग्निकः कुर्यादुत्तरेद्युर्निरग्निकः । पर्वप्रतिपदोः सन्धिर्मध्याह्ने वा ततः पुरा । अन्वाधानं पूर्वदिने यागः सन्धिदिने भवेत् ॥ ऊर्द्ध्वं मध्याह्नतः सन्धावन्वाधानं तु तद्दिने । इष्टिं परदिने कुर्यादन्ये वाजसनेयिनः । यस्तु वाजसनेयी स्यात्तस्य सन्धिदिनात् पुरा । न स्यादन्वाहितिः किन्तु सदा सन्धिदिने हि सा । सन्धिश्चेत् सङ्गवादूर्द्ध्वं प्राक्छेदावर्त्तनाद्रवेः । सा पौर्णमासी विज्ञेया सद्यस्कालविधौ तिथिः । वृद्धिः प्रतिपदो याश्चेत् तदूर्द्ध्वं पर्वणि क्षियेत् । नयस्यार्द्धं तथा हित्वा सन्धिर्निर्णीयतां तदा । बौधायनमते दर्शश्राद्धं चेष्टिर्विधीयते । द्वितीया त्रिमुहूर्त्ता चेत् प्रतिपच्चापराह्णिकी । अन्वाधानं चतुर्दश्यां दर्शस्यान्तेऽपि वर्त्तयेत् । दर्शश्राद्धं तथा कार्य्यमिति बौधायनोदितम् । इष्ट्यादिविकृतिः सर्वा पर्वद्वयेवेति निर्णयः" ५प्रकरणे नक्षत्रनिर्णयो विस्तरभयान्न दर्शितः ।

दर्शादिश्राद्धेऽन्यत्र चोक्तं यथा

"दर्शो यत्रापराह्णं स्पृशति स दिवसः श्राद्धकालोभयोश्चेद्व्याप्तावल्पो यदासौ यदि भवति समः क्षीयमाणे तु पूर्वः । वृद्धौ ग्राह्यो त्वनन्ये युर्वतिद्वयमयोश्च च एकाह्निकान्वेः पूर्वो न चापराह्णं स्पृशति कृतपर्यंस्पर्शतोऽयं विधिः स्यात् । चायनत्वपरत्र चेन्नततिथिः सैवाब्दिके मासिके ग्राह्या वा द्व्यपराह्णयोर्यदि तदा यत्राधिका सा मता । तुल्या चेदुभयापराह्णसमये पूर्वा न चेत् सङ्गवे पूर्वैव त्रिमुहूर्त्तगास्तसमये नो चेत् परैवोचिता" ।

तिथिविशेषकृत्ये तत्तत्तिथिविशेषशब्दे तत्तद्व्रते उक्तं व्रतव्रते च । तिथितत्त्वादौ द्रष्टव्यम् ।

प्रतिपदादितिथिविशेषाणामुभयदिनव्याप्त्यादौ निर्णयः निर्णयसिन्धौ दर्शितो यथा

"शुक्लप्रतिपदपराह्णव्यापित्वे पूर्वा ग्राह्या युग्मवाक्यात् प्रतिपत्सम्मुखी कार्या या भवेदापराह्णिकीति" स्कान्दोक्तेः "शुक्ला स्यात् प्रतिपत्तिथिः प्रथमतश्चेत् सापराह्णे भवेदिति" दीपिकोक्तेश्च । अपराह्णश्च पञ्चधा भक्ते दिने चतुर्थो भागः । तदभावे सायाह्नव्या-

पिनी ग्राह्या "तदभावे तु सायाह्नव्यापिनी परिगृह्यतामिति" माधवोक्तेः कृष्णा तु परा "कृष्णा तूत्तरतोऽखिलेति" दीपिकोक्तेः कृष्णापि पूर्वैवेत्यनन्तभट्टः।

द्वितीया तु कृष्णा पूर्वा शुक्लोत्तरा इति हेमाद्रिः, कृष्णा द्वितीयादिमा "पूर्वाह्णे यदि सा सिता तु परतः सर्वा" इति दीपिकोक्तेः माधवानन्तभट्टमते तु सर्वापि द्वितीया परा तथा च माधवः "पूर्वेद्युरसती प्रातः परेद्युस्त्रिमुहूर्त्तगा। सा द्वितीया परोपोष्या पूर्वविद्धा ततोऽन्यथा" इति

तृतीया तु सर्वमते रम्भाव्यतिरिक्ता परैव तेन युग्मवाक्यं रम्भाव्रतविषयम् "रम्भाख्यां वर्जयित्वा तु तृतीयां द्विजसत्तम! अन्येषु सर्वकार्य्येषु गणयुक्ता प्रशस्यत इति ब्रह्मवैवर्त्तात् गौरीव्रते तु विशेषमाह माधवः "मुहूर्त्तमात्रसत्त्वेऽपि दिने गौरीव्रतं परे। शुद्धाधिकायामप्येवं गणयोगप्रशंसनादिति"।

चतुर्थ्यपि सर्वमते गणेशव्रतातिरिक्ता परैव युग्मवाक्यात् "एकादशी तथा षष्ठी अमावास्या चतुर्थिका। उपोष्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्वेण संयुताः" इति माधवीये वृहद्वसिष्ठोक्तेश्च

नागचतुर्थी तु मध्याह्नव्यापिनी पञ्चमीयुता च ग्राह्या इति निर्णयामृते माधवीये चोक्तम् "युगं मध्यंदिने यत्र तत्रोपोष्य फणीश्वरान्। क्षीरेणाप्याय्य पञ्चम्यां पूजयेत् प्रयतो नरः। विषाणि तस्य नश्यन्ति न तान् हिंसन्ति पन्नगाः" इति माधवीये देवलोक्तेः युगं चतुर्थी। पूर्वत्र मध्याह्नव्याप्तौ पूर्वा अन्यपक्षेषु परैव पञ्चम्यां पूजोक्तेः गणेशव्रते तृतीयायुतैव चतुर्थी "चतुर्थी तु तृतीयायां महापुण्यफलप्रदा। कर्त्तव्या व्रतिभिर्वत्स! गणनाथतुतोषिणी" इति हेमाद्रौ ब्रह्मवैवर्त्तात्। माधवीये तु गणेशव्रते "मध्याह्नव्यापिनी मुख्या" चतुर्थी गणनाथस्य मातृविद्धा प्रशस्यते। मध्याह्नव्यापिनी चेत् स्यात् परतश्चेत् परेऽहनि" इति वृहस्पतिवचनात् "प्रातः शुक्लतिलैः स्नात्वा मध्याह्ने पूजयेन्नृप!" इति "तत्कालेऽभिधानात् तेन परदिने तद्व्याप्तौ परा अन्यथा पूर्वेत्युक्तम् वस्तुतस्तु यत्र भाद्रशुक्लचतुर्थ्यादौ गणेशव्रतविशेषे मध्याह्नपूजोक्ता तद्विषयाण्येव प्रागुक्तवचनानि न तु सार्वत्रिकाणि। संकष्टचतुर्थ्यादौ बहूनां कर्मकालानां बाधापत्तेः तेन सर्वत्र गणेशव्रते पूर्वैवेति सिद्धम्। संकष्टचतुर्थी तु चन्द्रोदयव्यापिनी ग्राह्या दिनद्वये तद्व्याप्तौ मातृयोगस्य सत्त्वात् पूर्वेति केचित्। अन्ये तु मुहूर्त्तत्रयादिरूपस्य

तृतीयायोगस्याभावात्परदिने माधवोक्तमध्याह्नव्यापित्वात् संपूर्णत्वाच्च परेत्याचक्षते। दिनद्वये तदभावे तु परैव। गौरीव्रते तु पूर्वैव। "गणेशगौरीबहुलाव्यतिरिक्ताः प्रकीर्त्तिताः। चतुर्थ्यः पञ्चमीविद्धा देवतान्तरयोगतः" इति मदनरत्ने ब्रह्मवैवर्त्तात्।

पञ्चमी तु माधवमते सर्वापि पूर्वा "चतुर्थीसंयुता कार्या पञ्चमी परया न तु। दैवे कर्मणि पित्र्ये च शुक्लपक्षे तथा सितेति" हारीतोक्तेः हेमाद्रिमते तु कृष्णा पूर्वा सिता परा "कृष्णा पूर्वयुता सिता परयुता स्यात् पञ्चमी" इति दीपिकोक्तेः वस्तुतस्तु हारीतोक्तिरुपवासविषया "प्रतिपत्पञ्चमी चैव सावित्री-भूतपूर्णिमा। नवमी दशमी चैव नोपोष्याः परसंयुताः" इति ब्रह्मवैवर्त्तात् यत्तु "पञ्चमी तु प्रकर्त्तव्या षष्ठ्या युक्ता तु नारद!" इत्यापस्तम्बीयम् तत् स्कन्दव्रतपरम् "स्कन्दोपवासे स्वीकार्या पञ्चमी परसंयुता" इति वाक्यशेषादिति माधवः तन्नागपूजाविषयमित्यनन्तभट्टनिर्णयामृतादयः। चमत्कारचिन्तामणौ च "पञ्चमी नागपूजायां कार्या षष्ठीसमन्विता। तस्यान्तु तुषिता नागा इतरा सचतुर्थिका" इति तेन नागपूजादौ परैव। यत्तु मदनरत्नदिवोदासीययोः श्रावणपञ्चम्यतिरिक्ता पूर्वेत्युक्तं "श्रावणे पञ्चमी शुक्ला संप्रोक्ता नागपञ्चमी। तां परित्यज्य पञ्चम्यश्चतुर्थीसहिता हिताः" इति संग्रहोक्तेः, "गणेशस्कन्दयोगाभ्यां क्रमाद्यागः शुभाशुभः। सितासिते तयोः पक्षे नागानामासुरद्विषी" इति षट्त्रिंशन्मताच्च श्रावणपञ्चम्यतिरिक्तायाः नागपञ्चम्याश्चतुर्थीयुतत्वमुक्तं तदुपवासादिविषयम्। पक्षे वाहने।

षष्ठी सर्वमते स्कन्दव्रतातिरिक्ता परैव युग्मवाक्यात् "नागविद्धा न कर्त्तव्या षष्ठी चैव कदाचन" इति स्कान्दाच्च निर्णयामृते "षष्ठी च सप्तमी चैव वारश्चेदंशुमालिनः। योगोऽयं पद्मको नाम सूर्य्यकोटिग्रहैः समः"।

सप्तमी पूर्वैव युग्मवाक्यात् "षष्ठ्या युता सप्तमी च कर्त्तव्या तात! सर्वदा" इति स्कान्दाच्च।

अष्टमी तु सर्वमते कृष्णा पूर्वा सिता परा "व्रतमात्रेऽष्टमी कृष्णा पूर्वा शुक्लाष्टमी परा" इति माधवोक्तेः "परयुक् शुक्लाष्टमी पूर्वयुक् कृष्णा" इति दीपिकोक्तेश्च शिवशक्त्युत्सवे तु कृष्णाप्युत्तरा "पक्षद्वयेऽप्युत्तरैव शिवशक्तिमहोत्सवः" इति माधवोक्तेः दिवोदासीये भविष्ये "यदा यदा सिताष्टम्यां

बुधवारो भवेत् क्वचित्। तदा तदा हि सा ग्राह्या एकभक्तायने नृप!। सन्ध्याकाले तथा चैत्रे प्रसुप्ते च जनार्दने। बुधाष्टमी न कर्त्तव्या हन्ति पुण्यं पुरातनम्" अन्त्यं पद्यं हेमाद्रौ न धृतम्।

नवमी तु सर्वमते पूर्वा युग्मवाक्यात् "न कुर्य्यान्नवमीं तात! दशम्या तु कदाचन" इति स्कान्दाच्च।

दशमी पूर्वा परा वेति हेमाद्रिः "कृष्णा पूर्वोत्तरा शुक्ला दशम्येवं व्यवस्थिता" इति माधवः वस्तुतस्तु शुक्ला नवमीयुतैव ग्राह्या "दशमी तु प्रकर्त्तव्या सदुर्गा द्विजसत्तम!" इत्यापस्तम्बोक्तेः यत्तु "संपूर्णा दशमी कार्य्या पूर्वया परयाऽथ वा" इत्यङ्गिरसोक्तं तन्नवमीयुक्ताऽलाभे औदयिकी ग्राह्येत्येवं नेयम्"।

एकादशीनिर्णयस्तु कालमाधवीयानुसारेण एकादशीशब्दे १४८८ पृ० उक्तः। महाद्वादश्यादिनिर्णयः नि० सि० यथा "अथाष्टौ महाद्वादश्यः तत्र शुद्धाधिकैकादशीयुक्ता द्वादशी उन्मीलिनी१ संशा द्वादश्येव शुद्धाधिका वर्द्धते चेत्तदा वञ्जुली२ वासरत्रयस्पर्शिनी त्रिस्पृशा३ अमा पर्वणः संपूर्णाधिकत्वे पक्षवर्द्धिनी४। पुष्यर्क्षयुता जया५ श्रवणयुता विजया६ पुनर्वसुयुता जयन्ती७ रोहिणीयुता पापनाशिनी८ एताः पापक्षयमुक्तिकाम उपवसेत्। अत्र मूलं हेमाद्रौ ज्ञेयम्। एकादशीद्वादश्योरेकाहे तन्त्रेणोपवासः, पार्थक्ये तु भक्तस्योपवासद्वयम् "एकादशीमुपोष्यैव द्वादशीं समुपोषयेदिति विष्णुरहस्यात् अशक्तौ तु द्वादश्यामेव "एवमेकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत्। पूर्ववासरजं पुण्यं सर्वं प्राप्नोत्यसंशयमिति" तत्रैवोक्तेः। यदा स्वल्पा द्वादशी तदोक्तं मात्स्ये "यदा भवति स्वल्पापि द्वादशी पारणादिने। उषःकाले द्वयं कुर्य्यात् प्रातर्माध्याह्निकं तदा। नारदीयेऽपि "अल्पायामथ विप्रेन्द्र! द्वादश्यामरुणोदये। स्नानार्चनक्रियाः कार्य्या दानहोमादिसंयुताः" इति सङ्कटे तु माधवीये देवलः "सङ्कटे विषमे प्राप्ते द्वादश्यां पारयेत् कथम्। अद्भिस्तु पारणात् कुर्य्यात् पुनर्भुक्तं न दोषकृदिति"। सङ्कटे त्रयोदशीश्राद्धप्रदोषादौ। अत्र केचिदाहुः अपकर्षवाक्यान्यनाहिताग्निविषयाणि अग्निहोत्रादीनां श्रौतत्वेनापकर्षायोगादिति। द्वादश्यां च प्रथमपादमतिक्रम्य पारणं कार्य्यम् "द्वादश्याः प्रथमः पादो हरिवासरसंज्ञितः। तमतिक्रम्य कुर्वीत पारणं विष्णुतत्परः" इति निर्णयामृते मदनरत्ने च विष्णुधर्मोक्तेः। अत्र केचित् पठन्ति यदा भूयसी द्वादशी तदापि प्रातर्मुहूर्त्तत्रये पारणं कार्य्यम् "सर्वेषामुपवासानां प्रातरेव हि पारणमिति" वचनादिति। अपरे त्वाहुः बहूनां कर्मकालानां विना कारणं बाधापत्तेः प्रागुदाहृतवचनैश्च अल्पद्वादश्यामेवापकर्षविधानादपराह्ण एव कार्य्यम्। प्रातःशब्दस्तु "सायं प्रातर्द्विजातीनामशनं श्रुतिचोदितमिति" वदपराह्णपरोऽप्युपपन्नः न च वाक्यवैयर्थ्यं पुनर्भोजनसायंपारणनिवृत्त्यर्थत्वादित्याहुः। प्रमादेन एकादश्युपवासातिक्रमे अपरार्के वाराहे "एकादशी विलुप्ता चेद्द्वादशीपरतः स्थिता। उपोष्या द्वादशी तत्र यदीच्छेत्परमं पदमिति" केचित्तु वैष्णवं पदमिति पठन्ति। अत्राविरोधिनो नियमाः सर्वव्रतेषु बोद्धव्याः। अन्ये च नवरात्रे वक्ष्यन्ते इति दिक्।

द्वादशी तु पूर्वैव युग्मवाक्यात् द्वादशी तु प्रकर्त्तव्या एकादश्या युता प्रभो!" इति स्कान्दाच्च।

त्रयोदशी तु सर्वमते शुक्ला पूर्वा, कृष्णोत्तरा "त्रयोदशतिथिः पूर्वः सितोऽप्याऽसितः परादिति" दीपिकोक्तेः "शुक्ला त्रयोदशी पूर्वा परा कृष्णा त्रयोदशीति" माधवीयाच्च

चतुर्दशी सर्वमते कृष्णा पूर्वा, शुक्लोत्तरा, उपवासे तु द्वयपि परेति मदनरत्ने।

पौर्णमास्यमावास्ये तु सावित्रीव्रतं विना परे ग्राह्ये "भूतविद्धे न कर्त्तव्ये दर्शपूर्णे कदाचन। वर्जयित्वा मुनिश्रेष्ठ! सावित्रीव्रतमुत्तममिति" ब्रह्मवैवर्त्तात् "अमायां योगविशेषमाहाऽपरार्के शातातपः "अमावस्यां भवेद्वारो यदा भूमिसुतस्य वै। जाह्नवीस्नानमात्रेण गोसहस्रफलं लभेत्"।
"अमा वै सोमवारेण रविवारेण सप्तमी। चतुर्थी भौमवारेण विषुवत्सदृशं फलम्" तत्रैव व्यासः "सिनीवाली कुहूर्वापि यदि सोमदिने भवेत्। गोसहस्रफलं दद्यात् स्नानं वै मौनिना कृतम्"। हेमाद्रौ इत्यन्तुः "श्रवणाश्विधनिष्ठार्द्रानागदैवतमस्तके। यद्यमा रविवारेण व्यतीपातः स उच्यते"। नागदैवतम् अश्लेषा मस्तको मृगशिरः। प्रथमपाद इत्यन्ये स च सर्वेषाम्"।

सर्वतिथिषु वर्ज्यान्याह मुहूर्त्तदीपिकायाम् "कूष्माण्डं बृहतीफलानि लवणं वर्ज्यं तिलाम्लं तथा तैलं चामलकं दिवं प्रथसता शीर्षं कपालान्त्रकम्। निष्पावांश्च मसूरिकान् फलमथो वृन्ताकसंज्ञं मधु द्यूतं स्त्रीगमनं क्रमात् प्रतिपदादिष्वेवमापोडशात्" "शीर्षं नारिकेलम्, कपालम् अलाबु, अन्त्रं पटोलकम्" सूपाद्यः "कूष्माण्ड"

बृहतीचारं मूलकं धनक्षयफलम् । धात्री शिरः कपालान्त्र नखचर्मतिलानि च । गुरुकर्मोज्झनार्थेवां प्रतिपत्प्रभृति त्यजेत् । नवं शिम्बी चर्म मसूरिका प्रतिपदादितिथिषु कुष्माण्डादिभक्षणफलं चोक्तं तिथितत्त्वे स्मृत्या यथा

“कुष्माण्डे चार्थहानिः स्याद्बृहत्यां न स्मरेद्धरिम् । बहुशत्रुः पटोले स्याद् धनहानिस्तु मूलके । कलङ्की जायते विल्वे तिर्य्यग्योनिश्च निम्बके । ताले शरीरनाशः स्यात् नारिकेले च मूर्खता । तुम्बी गोमांसतुल्या स्यात् कलम्बी गोवधात्मिका । शिम्बी पापकरी प्रोक्ता पूतिका ब्रह्मघातिका । वार्त्ताकौ सुतहानिः स्यात् चिररोगी च माषके । महापापकरं मांसं प्रतिपदादिषु वर्जयेत्” ।

प्रकारान्तरतिथिसाधनप्रकारः सि॰ शि॰ उक्तो दर्श्यते यथा “रवि १२ रसै ६ र्विरवीन्दुकलाहृताः फलमितास्तिथयः करणानि च । कुदहतानि च तानि ववादितः शकुनितोऽसितभूतदलादनु । चक्रकलाः सरवीन्दुकला हृताः खगजे ८०० श्च भयोगमितिः क्रमात् । अथ हृता स्वगतैष्यविलिप्तिकाः स्वगतिभिश्च गतागतनाडिकाः” मू॰ । “अर्केन्द्वोर्भोगा लिप्ताः । एकत्र रवि१२भिर्भाज्यास्तत्र फलं गतास्तिथयः । अन्यत्र रसै६र्भाज्याः । फलं गतकरणानि । तानि सैकोनानि ववादितो भवन्ति । कृष्णचतुर्दश्यर्द्धादुपरि यान्यवशिष्यन्ते तान्यपि चतुर्दशं प्रतिपत्प्रथमार्द्धं च । एतानि चत्वारि शकुनितः । शकुनिचतुष्पान्नागकिन्तु(किंस्तु)घ्नानीति शेषः । यस्य ग्रहस्य नक्षत्रं ज्ञातुमिष्यते तस्य कलाः कार्य्याः । तथा चन्द्रार्कयोगस्य कलाः कार्य्याः । उभयत्र शताष्टकेन ८०० हृते प्रथमस्थाने गतभानि द्वितीयस्थाने गतयोगाः । अथ यान्यवशिष्टानि तानि गतानि । तानि खखाष्टच्युतानि गम्यानि स्युः । तेषां गतागम्यानां या लिप्तास्ता विकलाः स्वस्वगतिभिर्भाज्याः । लभ्यते ता गतघटिका भवन्ति । यद्गम्यानां विकला भक्तास्तदेष्या घटिका भवन्ति । अत्रोपपत्तिः । यदि अर्केन्द्वोश्चक्रांशैः ३६० स्त्रिंशत् तिथयो लभ्यन्ते तदेभिः किमिति । अत्र त्रिंशतापवर्तिते हरे जातो द्वादश हरः । अथ यदि चक्रांशैः ३६० षष्टिः ६० करणानि लभ्यन्ते तदेभिः किमिति । अत्रापि षष्ट्यापवर्तिते जातो हरः षण्मितः । अथ यदि चक्रकलाभिः २१६०० सप्तविंशतिर्भानि लभ्यन्ते योगा वा तदेभिः किमिति । अत्रापि सप्तविंशत्यापवर्तने कृते जातोऽष्टशती हर उभयत्र । अथ घटीकरणार्थमनुपातः । यदि गतिकलाभिः षष्टिघटिका लभ्यन्ते तदा गतैष्याभिः कलाभिः किमिति फलं गतैष्या घटिकाः । अथ कलाः षष्ट्या गुणिता विकलाः स्युरित्यतः उक्तम् अथ हृताः स्वगतैष्यविलिप्तिका इति सर्वमुपपन्नम्” प्रमि॰ ।

सू॰ सि॰ तिथ्याद्यानयनप्रकार उक्तो यथा

“भभोगोऽष्टशतीलिप्ताः खाश्विशैलास्तथा तिथेः । ग्रहलिप्ता भभोगाप्ता भानि भुक्त्या दिनादिकम्” सू॰ सि॰ । “अष्टशतमिताः कला नक्षत्रभोगः । प्रसङ्गात् तिथिभोगमाह । खाश्विशैला इति । तिथेर्विंशत्यधिकसप्तशतमिताः ७२० कलास्तथा भोग इत्यर्थः । यस्य ग्रहस्य नक्षत्रज्ञानमिष्टं तस्य ग्रहस्य राश्यादिग्रहं गतांशा योज्यास्ते षष्टिगुणिताः कला योज्या इति परिभाषया कला नक्षत्रभोगभक्ताः फलं ग्रहस्य गतनक्षत्राणि शेषं वर्तमाननक्षत्रस्य गतकलास्तस्मात् तस्य गतदिनाद्यागमनमाह भुक्त्येति । ग्रहस्य कलात्मिकया गत्या शेषदिनादिकं गतं भागहरणेन साध्यमेवं शेषोनाद्भोगाद्गतिकला भागेनैष्यदिनादिकं साध्यम् । अत्रोपपत्तिः । भचक्रभोगेण सप्तविंशतिनक्षत्राण्यश्विन्यादीनि ग्रहो भुनक्त्यतः सप्तविंशतिनक्षत्राणां चक्रकलाः षट्शतयुतैकविंशतिसहस्रमिता २१६०० भोगस्तदेकनक्षत्रस्य क इत्यनुपातेनाष्टशतकलाभोगः । एवं तिथेश्चान्द्रमासत्रिंशांशात्वाच्चान्द्रमासस्य सूर्य्यचन्द्रान्तरैकभगणविहितत्वात् । त्रिंशत्तिथीनां चक्रकलाभोगस्तदैकतिथेः क इत्यनुपातेन विंशत्यधिकसप्तशतकलाभोगः ७२० । यथाष्टशतकलाभिरेकं नक्षत्रं तदा ग्रहकलाभिः किमित्यनुपातेन फलमश्विन्यादीनि ग्रहभुक्तानि शेषकला ग्रहाधिष्ठितनक्षत्रस्य गतं भोगाद्धीनं तदैष्यम् । यदि ग्रहगत्यैकं दिनं तदाभीष्टकलाभिः किमित्यनुपातेन तस्य गतैष्यदिवसाद्यं भवति । एवं चन्द्राद्दिननक्षत्रं ज्ञेयम्” रङ्गना॰ । “रवीन्दुयोगलिप्ताभ्यो योगा भभोगभाजिताः । गता गम्याश्च षष्टिघ्ना भुक्तियोगाप्तनाडिकाः” सू॰ सि॰ “सूर्य्यचन्द्रयोगस्य राश्यादिकस्य परिभाषया याः कलास्ताभ्यो योगा विष्कम्भादयो भभोगभाजिता भभोगेन पूर्वोक्तेन विभक्ता भवन्ति । एकैकयोगस्य भभोगमितो भोगः स प्रत्येकं ताभ्योऽपनीय गणिताः सङ्ख्यान्विता योगा गताः । यस्य भोगो

न शुद्ध्यति स वर्त्तमान इत्यर्थः। कला भभोगभक्ता गता योगास्तदग्रिमो वर्त्तमान इति तात्पर्य्यम्। तस्य शेषं गतं भोगात् पतितमेष्यं ताभ्यां घटिकाद्यानयनमाह। गता इति। गता एष्याः। चः समुच्चये। कलाः षष्टिगुणिताः कार्य्यास्ताभ्यो भुक्तियोगाप्तनाडिका रविचन्द्रकलात्मकगत्योर्योगेन भजनाल्लब्धा घटिका गतैष्या भवन्ति। अत्रोपपत्तिः। सूर्य्यचन्द्रयोगमितस्य चक्रस्य नक्षत्राणि विष्कम्भादिसंज्ञानि योगोत्पन्नत्वाद्योगा अतस्तदानयनं पूर्वोक्तवत्। अतएव सूर्य्यचन्द्रगतियोगतुल्यतद्गत्या षष्टिनाक्षत्रघटिकास्तदा गतैष्या कलाभिः का इत्यनुपातेन गतैष्यघटिकानयनं युक्तमुक्तम्" रङ्गना०। "अर्कोनचन्द्रलिप्ताभ्यस्तिथयो भोगभाजिताः। गता गम्याश्च षष्टिघ्ना नाड्यो भुक्त्यन्तरोद्धृताः" सू० सि०। "पूर्वार्द्धव्याख्यातं पूर्वश्लोकपूर्वार्द्धरीत्या शेषमुत्तरार्द्धं स्पष्टम्। अत्रोपपत्तिः। "तिथिभोगकलाभिरेका तिथिस्तदा सूर्य्योनचन्द्रकलाभिः का इत्यनुपातेन फलं गततिथयो वर्त्तमानतिथेर्गतैष्ये शेषशेषोनभोगकले ताभ्यां गत्यन्तरकलाभिरनुपातेन गतैष्यघटिकाः पूर्ववत्" रङ्गना०।

कल्पे तिथिमानमुक्तं सि० शि० यथा

"विधुदिने दिगजाद्रिवराः शरेन्द्रियशरेषुभवोऽर्बुदसंगुणाः। नवनवाङ्गकराभ्ररसेन्दवः प्रयुतसंगुणिता विधुवासराः" १६०२९९९००००००००। अत्रोपपत्तिः, रविवर्षाणि दिनीकृतानीति सुगमम्। चन्द्रार्कयोर्यावन्तः कल्पे योगास्तावन्तः किल शशिमासाः। ते तु योगा भगणान्तरतुल्याः स्युः। उभयोरपि प्राग्गमनात्। अतो भगणान्तरतुल्याः शशिमासा भवन्ति। ते त्रिंशद्गुणाः शशिदिवसा भवन्तीत्युपपन्नम्।

युगे तिथिसंख्या सू० सि० उक्ता यथा।

युग इत्युपक्रमे चान्द्रदिनप्रमाणमाह

"चान्द्राः खाष्टखखव्योमखाग्निखर्त्तुनिशाकराः" सू० सि०। "अष्टाग्निगजसप्तभूगोननवसप्तपञ्चभूमिता युगे सूर्य्यचान्द्रदिवसाः। चान्द्रा दिवसा युगतिथय इत्यर्थः। अशीतिगुण्यचतुष्कालित्रयरूपा एते त्रिंशद्भक्ताश्चान्द्रमासा उक्तप्रायाः। अनेनैव चान्द्रदिवसानामुपपत्तिः सूर्य्यचन्द्रयोर्भगणयोरन्तररूपचान्द्रमासास्त्रिंशद्गुणिता इति स्पष्टीकृताः" रङ्गना०।

तिथिभेदे देवभेदपूजा पीयू० धा० धृतवाक्ये उक्ता यथा तत्र नारदः "यद्दिनं यस्य देवस्य तद्दिने तस्य संस्थितिः" अग्निपुराणेऽपि "प्रतिपद्यग्निपूजा स्यात् द्वितीयायाश्च वेधसः। दशम्यामन्तकस्यापि षष्ठ्यां पूजा गुहस्य च। चतुर्थ्यां गणनाथस्य गौर्य्यास्तत्पूर्ववासरे। सरस्वत्या नवम्याञ्च। सप्तम्यां भास्करस्य च अष्टम्याञ्च चतुर्द्दश्यामेकादश्यां शिवस्य च। द्वादश्याञ्च त्रयोदश्यां हरेश्च मदनस्य च। शेषादीनां फणीशानां पञ्चम्यां पूजनं भवेत्। पर्वणीन्दोस्तिथिष्वासु पक्षद्वयगतास्वपीति"।

पञ्चदशसंख्यायां सू० सि० उदा०।

स्त्रीत्वे "वैशाखिकीं तिथिं प्राप्तस्तत्क्षणं हरवल्लभा" कुमा०। पुंस्त्वे "निस्त्रिंशान् निशि पूर्णिमा तिथीनुपतस्थेऽतिथिरेकिका तिथिः" नैष०।

तिथिकृत्य न० ७त०। तिथिविहिते कार्य्ये "तिथिकृत्ये च कृष्णादिर्मते शुक्लादिरेव च। विवाहादौ स्मृतः सौरः शेषेषु श्रावणो मतः" मल० त०। तिथिविशेषे कृत्यानि च तिथितत्त्वे कालमाधवीयनिर्णयसिन्धुपञ्चप्रभृतिनिबन्धेषु दृश्यानि।

तिथिभेदेषु कृत्याकृत्यानि पी० धा० वशिष्ठोक्तानि यथा "गोद्वाहचौलोपनयप्रतिष्ठासीमन्तचौलाभिषवास्तुकर्म्म। गृहप्रवेशाखिलमङ्गलाद्यं कार्य्यं न हि। मासाद्यतिथौ कदाचित्"। मासाद्यतिथौ शुक्लपक्षप्रतिपदि अतएव कृष्णपक्षप्रतिपद्येतानि कर्म्माणि सुखेन भवन्तीत्यर्थः; यद्येषोऽभिप्रायोऽसम्मतः स्यात्तदा पक्षाद्यतिथाविति ब्रूयात्। "सप्ताङ्गचिह्नानि नृपस्य वास्तुव्रतप्रतिष्ठाखिलमङ्गलानि। यात्राविवाहाखिलभूषणाद्यं कार्य्यं द्वितीयादिवसे सदैव। सङ्गीतविद्याखिलशिल्पकर्म्मसीमन्तचौलाद्यगृहप्रवेशम्। कार्य्यं द्वितीयादिवसे यदुक्तं तदा तृतीयादिवसेऽपि कार्य्यम्। रिक्तासु विद्युद्वधबन्धशस्त्रविषाग्निघातादि च याति सिद्धिम्। यन्मङ्गलं तासु कृतं विभूतैर्विनाशमायाति तदाशु नूनम्"। रिक्तासु चतुर्थीनवमीचतुर्दशीषु ४।९।१४। "शुभानि कार्य्याणि चरस्थिराणि चोक्तान्यनुक्तान्यपि यानि तानि। सिद्धिं प्रयान्त्याशु कृषिप्रदानं विनाशदं नागतिथौ विधेयम्। अभ्यङ्गयात्रापितृकर्म्मदन्तकाष्ठं विना पौष्टिकमङ्गलानि। षष्ठ्यां विधेयानि रणोपयोग्यशिल्पानि वास्त्वम्बरभूषणानि। द्वितीयायां तृतीयायां पञ्चम्यां कथितान्यपि। तानि सिध्यन्ति कार्य्याणि सप्तम्यां निखिलान्यपि। संग्रामयोग्याखिलवास्तुशिल्पनृत्यप्रमोदाखिलवेश्मनानि स्त्रीरत्न-

कार्य्याखिलभूषणानि कार्य्याणि कार्य्याणि महेशतिथ्याम्। द्वितीयायां तृतीयायां पञ्चम्यां सप्तमीतिथौ। उक्तानि यानि सिध्यन्ति दशम्यां तानि सर्वदा। प्रतोषणाद्याऽखिलधर्म्मकृत्यं शुभोत्सवाद्याऽखिलवास्तुकर्म्म। संग्रामयोग्याखिलवास्तुकर्म्म विश्वे तिथौ सिध्यति शिल्पकर्म्म। पृथिव्यां यानि कर्म्माणि चरपुष्टिः शुभानि च। चरस्थिराणि द्वादश्यां यात्रां नवगृहं विना। विवाहगौरीभुजगमान्मथकार्द्दिनेषु च | उक्तानि तानि सिध्यन्ति त्रयोदश्यां विशेषतः। यज्ञक्रियापौष्टिकमङ्गलानि संग्रामयोग्याखिलवास्तुकर्म्म। उद्वाहशिल्पाऽखिलभूषणाद्यं कार्य्यं प्रतिष्ठा खलु पौर्णमास्याम्। सदैव दर्शे पितृकर्म्म मुक्ता नान्यद्विधेयं शुभपौष्टिकाद्यम्। मठैः कृतं तत्र शुभोत्सवाद्यं विनाशमायात्यचिरादशेषं तत्" पी०धा० वशिष्ठवचनम्।

तिथिक्षय पु० तिथीनां तिथ्युपलक्षितचन्द्रकलानां क्षयः क्षयारम्भो यस्मिन्। दर्शे अमावास्यायाम् शब्दार्थकल्प०। हेम०। तिथीनां नाशे अवमे अवमशब्दे ४२१ पृ० दृश्यम् दिनक्षयादयोऽप्यत्र। "कौर्मे पाद्मेऽपि "द्वौ तिथ्यन्तावेकवारे यत्र स स्याद्दिनक्षयः" वशिष्ठः "एकस्मिन् सावने त्वह्नि तिथीनां त्रितयं यदा। तदा दिनक्षयः प्रोक्तस्तत्र साहस्रिकं फलम्"। साहस्रिकं फलमिति माङ्गल्येतरवैदिककर्म्मपरम्। "अधिमासे दिनपाते धनुषि रवौ भानुलङ्घिते चापि। चक्रिणि सुप्ते कुर्य्यान्नो माङ्गल्यं विवाहञ्च" इति भीमपराक्रमात् दिनपाते दिनक्षये रघु०। तिथिक्षयानयनञ्च सू० सि० उक्तं यथा

"सावनाहानि चान्द्रेभ्यो द्युभ्यः प्रोज्झ्य तिथिक्षयाः" सू० सि०। "चान्द्रेभ्यो द्युभ्यो वक्ष्यमाणचान्द्रदिवसेभ्यः सकाशादित्यर्थः। तिथिषु चान्द्रदिनेषु सावनदिनानामवशेषतुल्यः क्षयो न्यूनत्वम्। अतः तिथिशब्देन सावनो दिवसस्तस्य चान्द्रदिवसात् क्षय इति स्वरूपमेव वक्ष्यमाणोपयोगात् परिभाषितम्" रङ्गना०। युगे तत्संख्या सू० सि० उक्ता यथा युग इत्युपक्रमे "तिथिक्षया यमार्थाश्विद्व्यष्टव्योमशराश्विनः" २५०८२२५२ एतन्मिता इत्यर्थः।

तिथिपति पु० तिथिविशेषाणां पतयः। तिथीनामधिपतौ स च सू० सि० उक्तो यथा

"तिथीशा वह्निकौ गौरी गणेशोऽहिर्गुहो रविः। शिवो दुर्गान्तको विश्वे हरिः कामः शिवः शशी" सू० सि० एतन्मूलं पीयूषधारायां धृतवशिष्ठवचनं यथा

"वह्निर्विधाताद्रिसुता गणेशः सर्पो विशाखोऽदितिजो महेशः। दुर्गा यमो विश्वहरिश्च कामः शर्वो निशेशश्च पुराणदृष्टाः इति व्यापिन इति शेषः"।

तिथिपतयश्च वृ० सं० ९९ अ० अन्यथोक्ता यथा "कमलजविधातृहरियमशशाङ्कषड्वक्त्रशक्रवसुभुजगाः। धर्म्मेशसवितृमन्मथकलयो विश्वे च तिथिपतयः। पितरोऽमावास्यायां संज्ञासदृशाश्च तैः क्रियाः कार्य्याः। नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा च तास्त्रिविधाः। यत्र कार्य्यं नक्षत्रे तद्दैवत्यासु तिथिषु तत्कार्य्यम्"। वशिष्ठवराहवचनाभ्यामुक्तदेवानां तत्तिथिषु पूजेति न विरोधः।

तिथिप्रणी पु० तिथिं प्रणयति प्र+नी—क्विप्। चन्द्रे त्रिका०

तिथियुग्म न० तिथ्योस्तिथिविशेषयोर्युग्मम्। द्वितीयादितिथिद्वयस्य योगरूपे युग्मे तानि च सप्त युग्मानि निगमे उक्तानि यथा "युग्माग्नियुगभूतानां षण्मुन्योर्वसुरन्ध्रयोः। रुद्रेण द्वादशीयुक्ता चतुर्दश्या च पूर्णिमा। प्रतिपदाप्यमावास्या तिथ्योर्युग्मं महाफलम्। एतद्व्यस्तं महादोषं हन्ति पुण्यं पुराकृतमिति"। युग्मं द्वितीया। अग्निस्तृतीया। युगं चतुर्थी। भूतं पञ्चमी। षट् षष्ठी। मुनिः सप्तमी। वसुरष्टमी। रन्ध्रं नवमी। रुद्र एकादशी। अत्र युग्माग्न्यादिषु सप्तसु युग्मेषु पूर्वतिथिरुत्तरविद्धा ग्राह्या उत्तरा तु पूर्वविद्धेत्युक्तं भवति। वेधश्चात्र त्रिमुहूर्त्तयोरेव तदुक्तं कालमा० "अत्र तिथीनां वेधः पैठीनसिना दर्शितः। "पक्षद्वयेऽपि तिथयस्तिथिं पूर्वां तथोत्तराम्। त्रिभिर्मुहूर्त्तैर्विध्यन्ति सामान्योऽयं विधिः स्मृतः" इति पूर्वेद्युरुदयानन्तरममावास्या त्रिमुहूर्त्ता चेत् सा प्रतिपदं विध्यति। परेद्युरस्तमयात् प्राक् द्वितीया त्रिमुहूर्त्ता चेत् सापि पूर्वां प्रतिपदं विध्यति त्रिमुहूर्त्तव्याप्तिः स्कान्दपुराणे दर्शिता। "यां तिथिं समनुप्राप्य यात्यस्तं पद्मिनीप्रियः। सा तिथिस्तद्दिने प्रोक्ता त्रिमुहूर्त्ता च या भवेदिति"। शिवरहस्यसौरपुराणयोरपि "या प्राप्यास्तमुपैत्यर्कः सा चेत् स्यात् त्रिमुहूर्त्तिका। धर्म्मकृत्येषु सर्वेषु संपूर्णां तां विदुर्बुधाः" इति। वृद्धवशिष्ठोऽपि "यस्यां तिथावस्तमियात् सूर्य्यस्तु त्रिमुहूर्त्तकैः। यागदानजपादिभ्यस्तामेवोपकनेत्तिथिमिति"। एवं पैठीनस्यादिवाक्ये त्रिमुहूर्त्तत्वेनैव वेधस्थितेः वक्ष्यमाणयोगमात्रेणैव वेधोक्तिः साहसमात्रम्। वेधकतिथेस्त्रिमुहूर्त्तत्वेऽपि विद्धतिथेर्मुहूर्त्ता-

टिव्यापित्वेऽपि ग्राह्यता कालमाधवीये निर्णीता यथा । "देवलः "यां तिथिं समनुप्राप्य उदयं याति भास्करः । सा तिथिः सकला ज्ञेया स्नानदानजपादिष्विति" । व्यासोऽपि "उदयन्नेव सविता यां तिथिं प्रतिपद्यते । सा तिथिः सकला ज्ञेया दानाध्ययनकर्मस्विति" । भविष्योत्तरपुराणेऽपि "व्रतोपवासनियमे घटिकैका यदा भवेत् । सा तिथिः सकला ज्ञेया पित्र्यर्थे चाऽपराह्णिकीति" पद्मपुराणेऽपि "व्रतोपवासनियमे घटिकैका यदा भवेत् । उदये सा तिथिस्तत्र विपरीता तु पैतृके" इति स्कन्दपुराणेऽपि "व्रतोपवासस्नानादौ घटिकैका यदा भवेत् । उदये सा तिथिर्ग्राह्या विपरीता तु पैतृके" इति विष्णुधर्म्मोत्तरेऽपि "व्रतोपवासस्नानादौ घटिकैका यदा भवेत् । उदये सा तिथिर्ग्राह्या श्राद्धादावस्तगामिनीति" बौधायनोऽपि "आदित्योदयवेलायां याल्पापि च तिथिर्भवेत् । पूर्णा इत्येव मन्तव्या प्रभूता नोदयं विनेति" नन्वस्त्वेवं तथाप्युदयानुगा तथाप्युत्तरविहायास्तिथेः क्षणे कियत्परिमाणमुदये अपेक्षणीयमिति विवेचनीयम् । तत्र बौधायनेनाल्पापीत्यभिधानात् निमेषमात्रं प्रतिभाति तथा व्यासवाक्येऽपि प्रतिभाति "उदयन्नेवे-त्यभिधानात् । भविष्योत्तरपुराणादिवचनेषु घटिकामात्रं प्रतीयते । वचनान्तरे तु विष्णुधर्मोत्तरबौधायनप्रोक्ते घटिकाचतुष्टयं भासते । तथा च पठ्यते "उदिते दैवतं भानौ पित्र्यं चास्तमिते रवौ । द्विमुहूर्त्तं त्रिरह्नश्च सा तिथिर्हव्यकव्ययोरिति" । अस्यार्थः । भानावुदिते सत्युत्तरकालेऽह्नो मुहूर्त्तद्वयं दैवतम् । तस्मिंश्चास्तमिते ततः पूर्वकालीनमह्नो मुहूर्त्तत्रयं पितृदैवत्यम् । अतस्तावत्कालव्यापिनी या तिथिर्भवति सैव क्रमेण हव्यकव्ययोर्ग्राह्या । अत्रोच्यते । पौर्वाह्णिकी इति वचनेन दैवे पूर्वाह्णव्याप्त्यभिधानात् । पूर्वाह्णस्य पञ्चधा विभक्तस्य मुख्यत्वादुदिते भानौ त्रिमुहूर्त्ता तिथिर्ग्रहीतव्या । यत्तु दक्षेणोक्तम् । त्रिमुहूर्त्ता न कर्त्तव्या या तिथिः क्षयगामिनी द्विमुहूर्त्तापि कर्त्तव्या या तिथिर्वृद्धिगामिनीति" । तत्र त्रिमुहूर्त्तव्याप्तेर्बाधकं प्रत्युतोपोद्बलकमेव । तथा हि प्रतिषेधः सर्वत्र प्रसक्तिपूर्वकः प्रसक्तिश्चात्र यथोक्तरीत्या पौर्वाह्णिकवाक्यात् त्रिमुहूर्त्तविधायिपैठीनसिवाक्याद्वा भवति । तत्र प्रसक्तं त्रिमुहूर्त्तत्वं क्षयतिथौ बाधका-भावात्तथैव व्यवतिष्ठते । तिथिक्षये त्वधिकव्याप्तिविधित्सया प्रतिषिध्यते । अनन्तरं चतुर्थमुहूर्त्तस्पर्शिनी तिथिर्ग्राह्या । तिथिसाम्यवृद्धिवृद्ध्योरपि मुहूर्त्तत्रयमेव मुख्यम् । मुहूर्त्तद्वयं त्वनुकल्पः । अतएव स्पर्शयितुं द्विमुहूर्त्तापीत्यपिशब्दः पठ्यते ।" अत्राप्येक मुहूर्त्तव्याप्तिनिकृष्टेत्यर्थसिद्धम्

"द्वितीयादियुग्मानां पूज्यता नियमादिषु" व्यासः । अत्र प्रतिप्रसवः । "भगवत्याः प्रवेशादिविसर्गान्ताश्च याः क्रियाः । रवेरुदयमीक्षन्ते न तत्र तिथियुग्मता" । "युगाद्या वर्षवृद्धिश्च सप्तमी पार्वतीप्रिया । रवेरुदयमीक्षन्ते न तत्र तिथियुग्मता" ति॰ त॰ ।

तिथिसन्धि पु॰ तिथ्योः सन्धिः । तिथ्योः पूर्वापरयोः सन्धौ तत्स्थानानयनं सि॰ शि॰ यथा "गणितमुविकलाभ्यचन्द्रभुक्त्योरिन्दुभान्वोर्गतिविवरकलाभिर्भूय एताभिरेव । पृथगथ गतियुत्या नाडिका सन्धिराप्तास्तिथिकरणयोगानां फलं तत्र मिश्रम्" ।

एवं शशिबिम्बकलाभ्यो या घटिका उत्पद्यन्ते ता अपि तिथिकरणयोगानां सन्धिघटिकाः स्युः । सन्धौ मिश्रफलमित्यर्थः । अत्र सन्धिरुभयतोऽपि बिम्बस्य स्थितत्वात् । उपपत्तिरत्यन्त सुगमा" । प्रमिता॰

तिथ्यर्द्ध न॰ ६त॰ । करणे । करणशब्दे १६८॰ पृ॰ दृश्यम् ।

तिनाशक पु॰ तिनिश+पृषो॰ । तिनिशवृक्षे शब्दरत्ना॰ ।

तिनिश पु॰ अतिशयेन नेशति अति+निश–क पृषो॰ अतेरकारलोपः । (सादन) ख्याते वृक्षे अमरः । "तिनिशः श्लेष्मपित्तास्रमेदःकुष्ठप्रमेहजित् । तुवरः श्वित्रदाहघ्नो व्रणपाण्डुकृमिप्रणुत्" भावप्र॰ । [२दैत्यभेदे पु॰ हेमच॰ ।

तिन्तिड पु॰ तिन्तिडी+पृषो॰ । ३दकाम्ले (तेँतुल) चिञ्चः

तिन्तिड़ी स्त्री तिन्तिडीक+पृषो॰ । (तेँतुल) वृक्षभेदे राजनि॰ स्वार्थे क । तिन्तिडिका तत्रार्थे शब्दरत्ना॰ । "अम्लिका चुक्रिकाम्ली च चुक्रा दन्तशठापि च । अम्ला च विचिका चिञ्चा तिन्तिड़ीका च तिन्तिड़ी । अम्लिकाऽम्ला गुरुर्वातहरी पित्तकफास्रकृत् । पक्वा तु दीपनी रूक्षा सरोष्णा कफवातनुत्" भावप्र॰ । "अम्लिकायाः फलं पक्वं मर्द्दितं वारिणा दृढम् । शर्करा मरिचोन्मिश्रं लवङ्गेन्दुसुवासितम् । अम्लिकाफलसंभूतं पानकं वातनाशनम् । पित्तश्लेष्मकरं किञ्चित् रुच्यं वह्निबोधकम्" भावप्र॰ । [अमरः ।

तिन्तिड़ीक पु॰ तिम–ईक अनीका॰ नि॰ । (तेँतुल)वृक्षभेदे

तिन्तिडीद्यूत न० तिन्तिड्या तद्वीजेन द्यूतम्। तिन्तिडी-बीजेन क्रीड़ने (काँइबोजेरखेला) त्रिका०।

तिन्तिड़ि(लि)का स्त्री तिन्तिडोः+स्वार्थे क ह्रस्वः वा डस्य लः। (तेँतुल) तिन्तिड्याम् शब्दमा०। काभावे तिन्ति-डीत्यप्यत्र।

तिन्दिश पु० ढिण्डिशशब्दे (ढाँड़श) राजनि०।

तिन्दु पु० तिल–कु–मृगय्वादि० नि०। (तेँदु)१ख्याते वृक्षे संज्ञायां कन्। तिन्दुक (गाव)इति ख्याते २वृक्षे पुंस्त्री शब्दरत्ना०। स्त्रीत्वे गौ०ङीष्। ३कर्षमाने वैद्यकपरिभाषा पुंन०। "स्वादाम्लं तिन्दुकं ग्राहि वातलं शीतलं लघु। पक्वं पित्तप्रमेहास्रश्लेष्मघ्नं मधुरं गुरु। तत्सारं तु भवेत् हृद्यं वर्ण्यं पित्तरोगजित्। विषतिन्दुकमप्येवं विशेषात् ग्राहि शीतलम्" राजनि०।

तिन्दुकि स्त्री तिन्दुकी+पृषो० ह्रस्वः। तिन्दुके वृक्षे शब्दर०

तिन्दुकिनी स्त्री तिन्दुकस्तदाकारः फलेऽस्त्यस्या इनि ङीप्। आवर्त्तक्याम् राजनि० ८२८ इत्यत्र।

तिन्दुल पु०तिन्दुक+पृषो० कस्य लः। तिन्दुकवृक्षे शब्दर०

तिप रक्षणे भ्वा० आत्म० सक०सेट्। तेपते अतेपिष्ट अतिप्त। तितेपे। ऋदित् अतितेपत्-त। [तितेम।

तिम आर्द्रीभावे भ्वा० पर० अक० सेट्। तेमति अतेमीत्।

तिम आर्द्रीकरणे दिवा०पर० सक० सेट्। तिम्यति अतेमीत्। तितेम। "वानरान् तिम्यतोऽवलोक्य" हितो० "ति-मिताश्चाभवन् सर्वे तत्र ते हरियूथपाः" रामा० सुन्द० १ स०। "अद्यैव तिमितोदकाः" रामा० अर० ५४स०। तेमनम्।

तिमि पु० तिम–इन्–तम–इन्–इत्व वा। १समुद्रे त्रिका०। तद्गते २मत्स्यभेदे पुंस्त्री० स्त्रियां वा ङीप्। "अस्ति मत्स्यस्तिमिर्नाम शतयोजनविस्तृतः" भरत-धृतवाक्यम्। "अस्ति मत्स्यस्तिमिर्नाम तथा चास्ति तिमिङ्गिलः। तिमिङ्गिलगिलोऽप्यस्ति तद्गिलोऽप्यस्ति राघवः" शब्दार्थचि०धृतरामा० वाक्यम्। "अमी शिरोभिस्तिमयः सरन्ध्रैरूर्द्ध्वं वितन्वन्ति जलप्रवाहान्" रघुः।"अत्र नानाविधाकारास्तिमयोनैकरूपिणः" भा० उ० ६८ अ०। शब्दकल्पद्रुमेऽस्य स्त्रीत्वोक्तिः प्रामादिकी अमी तिमय इति नैकरूपिण इति पुंस्त्वेव प्रयो-गात् कृदिकारान्तत्वात् वा स्त्रियां ङीप्। २तज्जाति-स्त्रियां स्त्री भेदः।

तिमिकोष पु० तिमेः कोष इव। समुद्रे त्रिका०।

तिमिङ्गिल पु० गिरति–गॄ–मूलवि० क रस्य लः "गिलेऽगि-लस्य" पा०मुम्। महामत्स्यभेदे। तिमिशब्दे उदा०दृश्यम्। "तिमिङ्गिलाः कच्छपाश्च तथा तिमितिमिङ्गिलाः" भा०व० १८६ अ०।

तिमिङ्गिलगिल पु० तिमिङ्गिलं गिरति गॄ–मूल० क रस्य लः अगिलस्येति पर्युदासात् न मुम्। अतिवृहन्मत्स्यभेदे तिमिशब्दे उदा०।

तिमिङ्गिलाशन पु०तिमिङ्गिलो मत्स्यः अश्यते यत्र अश–आधारे ल्युट्। दक्षिणस्थे देशभेदे "बलदेवपट्टनं दण्ड-कावनतिमिङ्गिलाशनाभद्राः" वृ०स० १४अ० कूर्मविभागे दक्षिणस्थदेशोक्तौ। सोऽभिजनोऽस्य तस्य राजा वा अण्। तस्य बहुषु लुक्। २तद्देशवासिषु ३तन्नृपेषु च ब० व०। एकवचने तु तैमिङ्गिलाशन इति भेदः।

तिमिज न० तिमितो जायते जन–ड ५त०। मुक्ताभेदे "तिमिजं मत्स्याक्षिनिभं वृहत्पवित्रं बहुगुणञ्च" वृ०स० ८१ अ०। मुक्ताभेदकथने।

तिमित त्रि० तिम–कर्त्तरि क्त। १निश्चले, अरणौ। २क्लिन्ने (भिजे) अमरः। "हृद इव तिमितागाधस्तिमि-तजलोऽमत्स्यसङ्घर्करः" रामा० अयो० ८१ स०।

तिमिर पुंन०तिम–किरच् अर्द्धर्चा०। १अन्धकारे २नेत्ररोग-भेदे च। "तिमिराख्यः स वै दोषश्चतुर्थपटलं गतः। रुणद्धि सर्वतो दृष्टिं लिङ्गनाशमतःपरम्" माधवः अक्षिपटलशब्दे ४१४० दृश्यम्। "सामानाधिकरण्यं हि तेजस्तिमिरयोः कुतः"। "पतिते घनतिमिरसुषिः" माघः।

तिमिरनुद् पु० तिमिरं नुदति खण्डयति नुद–क्विप् ६त०। सूर्य्ये "तिमिरनुदो मण्डलं यदि स केहः" वृ०स०५अ०। तिमिरभिदादयोऽप्यत्र। २अन्धकारनाशके त्रि०।

तिमिररिपु पु० ६त०। १सूर्य्ये हेमा०। तिमिरारिप्रभृत-योऽप्यत्र "तिमिरारिस्तमोहन्ति प्रातःस्तवनभीरवः। वयं काका वयं काका इति जल्पन्ति वायसाः" उद्भटः। २अन्धकारनाशके त्रि०।

तिमिरि पु० तिमीति शब्दं वाचकत्वेन राति रा–बा० कि। तिमिमत्स्ये राजनि०।

तिमिष पु०तिम–इषक्।१शाखककर्क्याम्, त्रिका० २माटाक्ये च शब्दार्थचि०। [स्त्रियाम्।

तिरश्ची स्त्री तिर्य्यक् जातिः स्त्री ङीप्। पशुपक्षिणां

तिरश्चीन त्रि० तिर्य्यगेव स्वार्थे ख। तिर्य्यग्भूते। "गतं तिरश्चीनमनूरुसारथेः" माघः "तिरश्चीनो विततो

रश्मिरेषामधः" ऋ० १०।१२९।५। २वक्रे च "ईक्षमाणः पादेन तिरश्चीनेन चक्षुषा" भाग० ७।८।३।

तिरस् अव्य० तॄ—असुन् स्वरादि। १अन्तर्द्धाने २तिर्य्यगर्थे च अमरः। ३तिरस्कारे चोरस्वामी। अस्य कृञि वा उप० स०। तिरस्कृत्य तिरः कृत्वेति "तिरस्कृत्योच्चरेत् काष्ठेत्यादि मनुः" "तिरस्क्रियन्ते कृमितन्तुजालैः" माघः। तिरस्करोति। णिच्—सलोपः। तिरयति आच्छादयतीत्यर्थः। "मुरारिरुत्खाम्बुजद्युतिरयं तिरयन्नपि वेदनाम्" जयदेवः।

तिरस्कर त्रि० तिरःकरोति कृ—ट। आच्छादके। स्त्रियां ङीप्। "अहो बत स्वर्यशसस्तिरस्करी कुरुस्थली पुण्ययशस्करी भुवः" भाग० १।१०।२८।

तिरस्करिणी स्त्री तिरः करोति कृ—णिनि संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात् इन्नभावः ङीप्। (परदा) (कानात)। पटभवे आच्छादकपदार्थे अमरः। "तिरस्करिण्यो जलदा भवन्ति" कुमा०। २आच्छादकमात्रे त्रि० "सोऽयमाख्यात तद्देश तिरस्करिणमन्तरा" रामा० अयो० १६ स०।

तिरस्कार पु० तिरस्+कृ—भावे घञ्। १अनादरे हला०। कर्त्तरि अण्। २अवज्ञाकारके त्रि०। "लोकस्तिरस्कार इवात्तमन्युः" किराता०।

तिरस्कारिन् त्रि० तिरः करोति कृ—णिनि हृत०। १आच्छादके (कानात) २पटभेदे स्त्री ङीप्। ३अवज्ञाकारके त्रि०

तिरस्कृत त्रि० तिरस्+कृ—कर्म्मणि क्त। १अवज्ञाते अनादृते २आच्छादिते च अमरः "अविवक्षितवाच्यो यस्तत्र वाच्यं भवेद् ध्वनौ। अर्थान्तरे संक्रमितमत्यन्तं वा तिरस्कृतम्" काव्यप्र०। ४तन्त्रसारोक्ते मन्त्रभेदे पु० "यस्य मध्ये दकारोऽस्ति कवचं मूर्द्धनि द्विधा। अस्त्रं तिष्ठति मन्त्रः स तिरस्कृत उदीर्य्यते"।

तिरस्क्रिया स्त्री तिरस्+कृ—भावे श। १अनादरे २तिरस्कारे अमरः ३आच्छादने च "अप्रकटीकृतशक्तिः शक्तोऽपि जनात्तिरस्क्रियां लभते" पञ्चत०। "द्विषद्विषः प्रत्युत सा तिरस्क्रिया" माघ०। [तिरस्कृति अप्यत्र (स्त्री)]।

तिरस्य धा० तिरस्+कण्ड्वा० यक् अन्तर्द्धाने सक० सेट्।

तिरिट पु० तॄ—बा० इटक्। इक्षुपर्णी शब्दमा०।

तिरिम पु० तॄ—बा० इमक्। शालिभेदे राजनि०।

तिरिय पु० तॄ—बा० इयक्। शालिभेदे राजनि०।

तिरीट न० तॄ—ईटक्। लोध्रवृक्षे उज्ज्वलद०।

तिरीटक पु० तिरीट+संज्ञायां कन्। लोध्रे अमरः।

तिरोधान न० तिरस्+धा—भावे ल्युट्। १अन्तर्द्धाने भावे अङ्। तिरोधाप्यत्र स्त्री।

तिरोभाव पु० तिरस्+भू—भावे घञ्। १गुप्तभावे २अन्तर्द्धाने।

तिरोहित त्रि० तिरस्+धा—क्त। १अन्तर्हिते गुप्ते २आच्छादिते च "अतिरोहितमभ्यत्" तत्त्वकौ० "एष ह वै पुरोहितो य एवं वेदाथ स तिरोहितो य एवं न वेद" ऐत०ब्रा० "न चासारं न च न्यूनं न दूरे न तिरोहितम्" मनुः

तिर्य्यक्पातिन् त्रि० तिर्य्यक् पतति पत—णिनि। वक्रप्रसारिते कुटिलहस्तौ शब्दार्थचि०।

तिर्य्यक्प्रमाण न० कर्म्म०। विस्तारप्रमाणे।

तिर्य्यक्स्रोतस् पु० तिर्य्यक् स्रोतो आहारसञ्चारो यस्य। पशुपक्ष्यादौ तेषामशितान्नस्य तिर्य्यक्तया उदरे सञ्चारात् तथात्वम्। तद्भेदा भाग०। ३।१०।२१

"तिरश्चामष्टमः सर्गः सोऽष्टाविंशद्विधो मतः। अविदो भूरितमसो घ्राणज्ञा हृद्यवेदिनः। गौरजो महिषः कृष्णः शूकरो गवयो रुरुः। द्विशफाः पशवश्चेमे अविरुष्ट्र सत्तम!। खरोऽश्वोऽश्वतरो गौरः शरभश्चमरी तथा। एते चैकशफाः क्षत्तः! शृणु पञ्चनखान् पशून्। श्वा सृगालो वृको व्याघ्रो मार्ज्जारः शशशल्लकौ। सिंहः कपिर्गजः कूर्म्मो गोधा च मकरादयः। कङ्कगृध्रवकश्येनभासभल्लूकबर्हिणः। हंससारसचक्राह्वकाकोलूकादयः खगाः।"

"तिर्य्यक्स्रोतसां सर्गमाह तिरश्चामिति। स चाष्टाविंशतिभेदः। तिरश्चां लक्षणम् अविदः श्वस्तनादिज्ञानशून्याः। भूरितमसः आहारादिमात्रनिष्ठाः। घ्राणज्ञाः घ्राणेनैवेष्टमर्थं जानन्ति हृदि अवेदिनः दीर्घानुसन्धानशून्याः। तथा च श्रुतिः "अथेतरेषां पशूनाम् अशनापिपासे एवाभिविज्ञानं न विज्ञातं वदन्ति न विज्ञातं पश्यन्ति न विदुः श्वस्तनं न लोकालोकाविति"। अष्टाविंशतिभेदानाह गवादय उष्ट्रान्ताः द्विशफाः द्विखुरा नव खरादयः चमर्य्यन्ता एकशफाः षट्। श्वादयो गोधान्ताः पञ्चनखा द्वादश। एवमेते भूचराः सप्तविंशतिः, मकरादयो जलचराः कङ्कादयश्च खगाः। अभूचरत्वेनैकीकृत्य स्वगृहीताः। तदेवमष्टाविंशतिभेदान् वदन्ति। तेषु कृष्णरुरुगौराः मृगविशेषाः अन्येषामपि तिर्य्यक्प्राणिनामेतेष्वेव यथायथमन्तर्भावः।"

तिर्य्यग्योनि स्त्री तिरश्चां योनिः पशुपक्ष्यादिजातौ "स लिङ्गिनां हरत्येनस्तिर्य्यग्योनौ च जायते" मनुः।

"सवध्यां स्त्रियं प्राहुस्तिर्य्यग्योनिगतामपि" ति० त० ।

तिल गतौ भ्वा०पर०सक०सेट् । तेलति अतेलीत् । तितेल ।

तिल स्नेहे तु० पर० अक० अनिट् । तिलति अतेलीत् । तितेल ।

तिल स्नेहे चुरा० उभ० अक० सेट् । तेलयति ते अतीतिलत् त ।

तिल पु० तिल–क । स्वनामख्याते शस्यभेदे । भावप्र०तद्गुणाद्युक्तं यथा "तिलः कृष्णः सितो रक्तः सवर्ण्णोऽल्पतिलः स्मृतः । तिलो रसे कटुस्तिक्तो मधुरस्तुवरो गुरुः । विपाके कटुकः स्वादुः स्निग्धोष्णः कफपित्तनुत् । बल्यः केश्यो हिमस्पर्शस्त्वच्यस्तन्योव्रणे हितः । दन्त्योऽल्पमूत्रकृद्ग्राही वातघ्नोऽग्निमतिप्रदः । कृष्णः श्रेष्ठतमस्तेषु शुक्लो मध्यमः स्मृतः । अन्ये हीनतराः प्रोक्तास्तज्ज्ञै रक्तादयस्तिलाः" ।

तिलप्रतिग्रहनिषेधमाह ब्रह्मपुराणम् "ब्राह्मणः प्रतिगृह्णीयात् वृत्त्यर्थं साधुतस्तथा । अव्ययमपि मातङ्गतिलांश्चैव वर्ज्जयेत्" तिलदाने फलमाह विष्णुः । "तिलप्रदः प्रजामिष्टां दीपदश्चक्षुरुत्तमम्" । महाभारते "कल्यमुत्थाय यो विप्रः स्नातः शुक्लेन वाससा । तिलपात्रं प्रयच्छन् वै सर्वपापैः प्रमुच्यते" । श० त० स्मृतिः "प्रेतमुद्दिश्य यो दद्यात् हेमगर्भांस्तिलान् नृप ! । यावन्तस्ते तिलाः स्वर्गे तावत्कालं स मोदते" । सप्तम्यादिवर्ज्जं तिलैः सदा स्नानं कर्त्तव्यमाह मार्कण्डेयः "सर्वकालं तिलैः स्नानं पुण्यं व्यासोऽब्रवीन्मुनिः । श्रीकामः सर्वदा स्नानं कुर्वीतामलकैर्नरः । सप्तमीं नवमीं चैव पर्वकालञ्च वर्ज्जयेत्" अक्षतिथौ तिलनिम्नाद्याः षड्व्यापाराः कार्य्याः यथाह ति० त० "तिलोद्वर्त्ती तिलस्नायी तिलहोमी तिलप्रदः । तिलभुक् तिलवापी च षट्तिली नावसीदति" कालविशेषे तिलतर्पणनिषेधः गङ्गादौ च सर्वदा निषिद्धदिनेऽपि तिलतर्पणकार्य्यता च तर्पणशब्दे ३२५८ पृ० उक्ता । रात्रौ तिलसंबद्धवस्तुमात्रस्याभक्ष्यता "सर्वञ्च तिलसंबद्धं नाद्यादस्तमिते रवौ" काशी० "तिलाश्चम्पकसंश्लेषात् प्राप्नुवन्त्यधिवासताम्" कामन्दकी० "विक्रीणाति तिलैस्तिलान्" पञ्चत० । २तिलतुल्ये स्वल्पप्रमाणे च "तिलं तिलं समादाय रत्नानां यद्विनिर्म्मिता । तिलोत्तमेति तत्तस्या नाम चक्रे पितामहः" भा० आ० ७६८६ श्लो० । ३तिलाकारे देहस्थे (तिल) ख्याते तिलकालके च "देवगुरुप्रसादेन जिह्वाग्रे मे सरस्वती । तेनाहं नृप ! जानामि भानुमत्यास्तिलं यथा" कालिदासः ।

तिलस्य विकारः अण् । तैल तिलनिर्यासे तिलस्नेहे तिलसद्भवस्तुजाते स्नेहे च "अदृष्टं सार्षपं तैलं यत्तैलं पुष्पवासितम् । अदुष्टं पक्वतैलञ्च स्नानाभ्यङ्गेषु नित्यशः" तिथित० । पर्वणि तन्निषेधमाह "स्त्रीतैलमांससंभोगी-विण्मूत्रनरकं व्रजेत्" ति०त० एवमन्यदिनेऽपि तैलनिषेधः स्मृतौ दृश्यः ।

तिलक न० तिल–क्वुन् तिल+स्वार्थे स्वल्पे वा कन् वा । १क्लोमनि २कृष्णसौवर्चले अमरः ३सौवर्चले मेदि० । ४तिलवृक्षे, पु० राजनि० । ५अश्वभेदे, पुंस्त्री० मेदि० । ६रोगभेदे, अमरः ७मरुवके च हेमच० । स्वनामख्याते नासादौ धार्य्ये चन्दनादिविशेषके पुंन० । तस्य धारणप्रकारो यथा "द्वादशाङ्गे ललाटादौ तिलकं हरिमन्दिरम् । स्नानान्ते वैष्णवः कुर्य्यात् प्रत्येकं कृष्णनामभिः । नासे वक्षसि नेत्रान्ते गण्डे ऽंसे यज्ञ-चिह्नितम् । तथैव दक्षिणे कुर्य्याद्रेखकाङ्कितं मुने ! । ललाटे केशवं विद्यात् कण्ठे श्रीपुरुषोत्तमम् । वामबाहौ वासुदेवं सव्ये दामोदरन्तथा । नाभौ नारायणञ्चैव माधवं हृदये तथा । गोविन्दं दक्षिणे पार्श्वे वामे चैव त्रिविक्रमम् । विष्णुं सव्ये कर्णमूले दक्षिणे मधुसूदनम् । शिरोमध्ये हृषीकेशं पद्मनाभञ्च पृष्ठतः । हरेर्द्वादशनामानि पठित्वा तिलकानि तु । यः कुर्य्याद्वैष्णवो नित्यं स प्रणम्भक्तिमाप्नुयात् । ये कण्ठलग्नतुलसीभव-काष्ठमाला ये द्वादशाङ्गहरिनामकृतोर्द्ध्वपुण्ड्राः । ये कृष्णभक्तिसुहृदा धृतशङ्खचक्रास्ते वैष्णवा भुवनमाशु पवित्रयन्ति । तिलकन्तूर्द्ध्वपुण्ड्राख्यं मध्यच्छिद्रं हि नारद ! । यदि कुर्य्याल्ललाटे तद्विज्ञेयं हरिमन्दिरम् । नासाया-मूलमाश्रित्य शिरोमध्यगतं मुने ! । हरिपादाकृतं नासामूलमारभ्य यत्नतः । हरिमन्दिरवत् सर्वं तद्राधावल्लभीयकम् । श्रीराधावल्लभीयं यत्तिलकं सुमनोहरम् । यौगलं तत्तु विज्ञेयं यदि मध्यसरङ्गितम् । यद्वर्द्ध्वपुण्ड्रं तिलकं शोभनं तन्मनोहरम् । तन्मध्ये पीतरेखञ्च श्रीमद्रामानुजं विदुः । श्रीरामोपासना यस्य तिलकं तूर्द्ध्व-पुण्ड्रकम् । भ्रुवोर्मध्ये सविन्दु स्यादद्यदि विप्र ! मनोहरम् । हरेः सर्व्वावताराणां मत्स्यादीनां विशेषतः । उपासकानां तिलकं केवलं हरिमन्दिरम् । ऊर्द्ध्वपुण्ड्रं द्विजः कुर्य्यात् क्षत्रियाणां तथैव च । वैश्यानान्तु तथा विप्र ! शूद्रादेर्गण्डकाकृति । अच्छिद्रमूर्द्ध्वपुण्ड्रन्तु ये कुर्वन्ति नराधमाः । तेषां ललाटे सततं

शुभः पाठो न संशयः । इहा भावे द्विजातीनामच्छिद्रमूर्द्ध्वपुण्ड्रकम् । कार्ष्णिः कृष्णपद्धतिं कृत्वा वक्ष्ये पाञ्चरात्रेन्दुसम् । ललाटदक्षिणे ब्रह्मा वामभागे महेश्वरः । मध्ये विष्णुर्विजानीयात् तस्मात् मध्यं न लेपयेत् । वर्त्तुलं तिर्य्यगच्छिद्रं ह्रस्वं दीर्घं ततं नतम् । पञ्चलक्षणसंयुक्तं तिलकं यन्निरर्थकम् । खनित्रवटिकाकुम्भनिर्गूढगुडकाकृति । त्रिपुण्ड्रमर्द्धचन्द्रञ्च तिलकं यन्निरर्थकम् । प्रमाणमूर्द्ध्वपुण्ड्रस्य दीर्घं स्यात् करिवर्द्धनम् । नासाग्रमूलमारभ्य ब्रह्मरन्ध्रगतं यदि । शूद्रस्यैकाङ्गुलं प्रोक्तमायतं द्व्यङ्गुलं विधि । क्षत्रिये त्र्यङ्गुलं तद्वद्ब्राह्मणे चतुरङ्गुलम् । नासिकायास्त्रिभागैको भागोमानेन यो भवेत् । भ्रुवोर्मध्यादधः स्थानं मूलमाहुर्मनीषिणः । ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो यतिस्तथा । कुर्य्यात् ऊर्द्ध्वपुण्ड्रं तद्वैष्णवो हरिमन्दिरम् । वैष्णवा विप्रा भूपाश्चेत् वैश्यशूद्रान्त्यजातयः । ऊर्द्ध्वपुण्ड्रं बिभृयुरेव हरिमन्दिरम् । नरोवाप्यथ वा नारी यदि कृष्णपदं लभेत् । सततस्तुलसीमाला धार्य्या हरिमन्दिरम् । मध्यच्छिद्रं न कुर्य्यात् यत्तिलकं यदि वैष्णवः । श्वपदं तच्चितालक्ष्यं भवेन्नारद! नान्यथा । दण्डाकारं द्विरेखं यत्तिलकं मूलशोभनम् । मध्यच्छिद्रन्तु तत्प्राहुरूर्द्ध्वपुण्ड्रं मनोहरम् । अम्भोजपत्रकलिकाकारं तिलकमुत्तमम् । मध्यच्छिद्रं युग्मरेखमूर्द्ध्वपुण्ड्रं प्रकीर्त्तितम् । तीर्थस्य यज्ञकाष्ठस्य विल्वोमलयसम्भवम् । अश्वत्थतुलसीमूलमृत्तिका गोष्पदस्य च । जाह्नवी सनुमहानिम्बतुलसीकाष्ठमेव च । कस्तूरीकुङ्कुमं फल्गुसिन्दूरं रक्तचन्दनम् । गोरोचना गन्धकाष्ठं जलं चागुरु गोमयम् । धात्रीमूलस्य मृद्गन्धो हरिद्रा गोष्पदस्य च । स्नानान्ते सर्ववर्णानामाश्रमाणान्तथैव च । एतानि तिलकान्याहुः सन्ध्यादिसर्वकर्मसु" । "गङ्गामृत्तुलसीमूलमृत्तिकापत्रयोद्भवम् । राधाचरणसंलग्नं रजोमृद्गोष्पदस्य च । याऽश्वत्थमूलमृद्गोपीचन्दनं तीर्थमृत्तिका । कुङ्कुमं तुलसीकाष्ठं वैष्णवाङ्घ्रिमृत्तिका । गोरोचना च कस्तूरी हरिद्रागुरुचन्दनम् । वल्मीकमृत्तिकागन्धः पद्मकं हरिचन्दनम् । गन्धकाष्ठं महानिम्बो यमुनातीरमृत्तिका । गुरुपादरजो वारिवैष्णवाङ्घ्रिरजो जले । कृत्वा प्रतिदिनं स्नानमेतैर्गन्धमृदादिभिः । चारु यत्तिलकं प्राहुः तन्नाम्ना वैष्णवैर्ध्रुवम् । काम्यं नैमित्तिकं नित्यं यत् किञ्चित् कर्म नारद! । वर्णाश्रमाणां तन्नास्ति स्नानान्ते तिलकं विना । कर्म वर्णाश्रमाणां स्यात् दैवं पैत्रं न तत्फलम् । स्नानं सन्ध्यां पञ्च यज्ञान् पैत्रं होमादिकर्म यः । विना तिलकदर्भाभ्यां कुर्य्यात्तन्निष्फलं भवेत्" । इति ब्रह्मोत्तरखण्डम् "वीक्ष्यादर्शे जले वापि यो विदध्यात् प्रयत्नतः । ऊर्द्ध्वपुण्ड्रं महाभागः स याति परमाङ्गतिम्" पाद्मे पातालखण्डे "शिवागमे दीक्षितैस्तु धार्य्यं तिर्य्यक् त्रिपुण्ड्रकम् । विष्ण्वागमे दीक्षितस्तु ऊर्द्ध्वपुण्ड्रं विधारयेत्" । इति नागोजीभट्टधृतस्मृतसंहिता । पद्मपुराणे उत्तरखण्डे "ललाटे केशवं ध्यायेन्नारायण मथोदरे । वक्षःस्थले माधवन्तु गोविन्दं कण्ठकूपके । विष्णुञ्च दक्षिणे कुक्षौ वामे च मधुसूदनम् । त्रिविक्रमं कन्धरे तु वामनं वामपार्श्वके । श्रीधरं वामबाहौ तु हृषीकेशन्तु कन्धरे । पृष्ठे तु पद्मनाभञ्च कट्यां दामोदरं न्यसेत् । तत्प्रक्षालनतोयन्तु वासुदेवेति मूर्द्धनि" । किन्तु "ऊर्द्ध्वपुण्ड्रं ललाटे तु सर्वेषां प्रथमं स्मृतम् । ललाटादिक्रमेणैव धारणन्तु विधीयते" इति "एवं न्यासं समाचार्य्य सम्प्रदायानुसारतः । न्यसेत् किरीटमन्त्रञ्च मूर्द्ध्नि सर्वार्थसिद्धये" अथ किरीटमन्त्रः "ओम् श्रीकिरीटकेयूरहारमकरकुण्डलचक्रशङ्खगदापद्महस्तपीताम्बरधरश्रीवत्साङ्कितवक्षःस्थलश्रीभूमिसहितस्वात्मज्योतिर्दीप्तिकराय सहस्रादित्यतेजसे नमो नमः" हरिभक्तिविलासे ४विलासः । ऊर्द्ध्वपुण्ड्रशब्दे अधिकं द्रष्टव्यम् । ६ध्रुवकभेदे यथा "षड्विंशतिवर्णाङ्घ्रिस्तिलको ध्रुवको भवेत् । कटकपुटे नाले रसे वीरे चाद्भुतेऽपि वा" सङ्गीतदा० । "मुखे मधुश्रीस्तिलकं प्रकाश्य" कुमा० । तिलक इव उत्तरपदस्थः १०श्रेष्ठे "श्रियं त्रिलोकी तिलकः स एव" । "लोध्रचूर्णतिलकाकृतिः" माघः । स्वार्थे क । ११तिलकचो राजनि० । "न तिलकस्तिलकः प्रमदामिव" रघुः ।

तिलकट न० तिलस्य रजः कटच् । तिलरजसि ।

तिलकल्क पु० तिलस्य कल्कः । १पिण्याके (खलि) भावप्र० "कषायेण प्लुतेनोदकमादाय तिलकल्कमधुसर्पिःप्रगाढामौषधयुतां वर्त्तिं प्रणिदध्यात्" "तिलकल्कः समधुको घृताक्तो व्रणरोपणः" सुश्रु० ।

तिलका स्त्री तिलं तिलपुष्पमिव कायति कै—क । हारभेदे जटा० "सगणद्वितयं भवतीह यदा रसवर्णपदा तिलकेति तदा" उक्तलक्षणके द्वादशाक्षरपादके२छन्दोभेदे च ।

तिलकालक पु० तिल इव कालकः कृष्णः । १देहस्थे २तिला·

कारे चिह्ने, २रोगभेदे च अमरः "कृष्णानि तिलमात्राणि नीरुजानि समानि च । वातपित्तकफोद्रेकात् तान् विद्यात् तिलकालकान्" सुश्रु॰ ।

तिलकाश्रय पु॰ ६त॰ । ललाटे शब्दार्थक॰ ।

तिलकिट्ट न॰ ६त॰ । तिलपिण्याके "तिलकिट्टं तु रूक्षं स्यात् ग्लपनं दृष्टिदोषकृत् । विष्टम्भकारणं तच्च भिषग्भिः परिकीर्त्तितम्" भावप्र॰ ।

तिलकिन् त्रि॰ तिलक+अस्त्यर्थे इनि । तिलकधारिणि "शिखी तिलकी कर्म्म कुर्य्यात्" कात्यायनतिनिबन्धे कल्पद्रुमश्रुतिः ।

तिलचित्रपत्रक पु॰ तिलस्येव चित्रं पत्रमस्य कप् । तैलकन्दे वृक्षभेदे राजनि॰ ।

तिलचूर्ण न॰ ६त॰ । चूर्णीकृततिले (तिलकुटा) १खाद्यभेदे । २तिलकल्के च राजनि॰ ।

तिलतण्डुलक पु॰ तिलस्य तण्डुल इव कायति कै—क । १आलिङ्गने शब्दमा॰आलिङ्गनस्य तिलतण्डुलवत् संश्लेषयुक्तत्वात् तथात्वम् । ६त॰ । २तिलस्य तण्डुले निस्तुषतिले पु॰ (साजातिल) ।

तिलतेजा स्त्री तिल इव तेजयति चुरा॰ तिज—अच् । लताभेदे "कफजे तिलतेजाह्वा दन्तीस्वर्जिकचित्रकाः" सुश्रु॰

तिलन्तुद त्रि॰तिलं तुदति तुद—खश् मुम् । तैलिके तिलपीड़के । [दशीभेदे व्रतशब्दे दृश्यम् ।

तिलद्वादशी स्त्री तिलभोजनादिनियमयुक्ता द्वादशी । द्वा-

तिलधेनु स्त्री॰ तिलनिर्म्मिता धेनुः शा॰त॰ । विधानेन दानार्थं तिलकृतायां धेनौ । तद्विधानं यथा ।

"विधानं तिलधेनोस्त्वं ब्रूहि शीघ्रं द्विजोत्तम ! । मुनिः प्राह विधानं यत् तच्छृणुष्व नराधिप ! । षोड़शाढ़ककैर्धेनुश्चतुर्भिर्वत्सको भवेत् । इक्षुदण्डमयाः पादादन्ताः पुष्पमया शुभाः । नासा गन्धमयी तस्या जिह्वा गुड़मयी तथा । स्थितां कृष्णाजिने धेनुं वस्त्रोभिर्वेष्टितां शुभाम् । छत्रेण वासितां कृत्वा पञ्चरत्नसमन्विताम् । सर्वौषधिसमायुक्तां मन्त्रपूतान्तु दापयेत् । अन्नं मे जायतां सद्यः पानं सर्व्वरसास्तथा । कामं सम्पादयाशाकं तिलधेनुरुपार्ज्जिताम् । गृह्णामि त्वां देवि ! भक्त्या कुटुम्बार्थे विशेषतः । कुटुम्बकामं कुरुतां तिलधेनो ! नमोऽस्तु ते । एवंविधां नरो दत्त्वा तिलधेनुं नृपोत्तम ! । सर्वकामसमाप्तिं च कुरुते नात्र संशयः" प॰पु॰ स्व॰ख॰ ।

तिलपर्ण पु॰ तिलस्येव पर्णमस्य । १श्रीवेष्टे द्रवे राजनि॰ । २चन्दने न॰ राजनि॰ । ६त॰ । तिलवृक्षस्य पत्रे न॰ ।

तिलपर्णी स्त्री तिलस्येव पर्णान्यस्याः ङीप् । १रक्तचन्दने । अमरः २नदीभेदे स्त्री शब्दार्थचि॰ । तिलपर्णीनदी आकारत्वेनास्त्यस्याः अच् गौरा॰ ङीप् । २शिह्लके गन्धद्रव्यभेदे स्त्री हेमच॰ । स्वार्थे क । तिलपर्णिका रक्तचन्दने हेमच॰ ।

तिलपिञ्ज पु॰ पु॰ निष्फलस्तिलः तिल+पिञ्ज । निष्फलतिले "यथोरर्जुनकाण्डस्य यवस्य ते पलाल्या तिलस्य तिलपिञ्ज्या" अथ॰ २।८।३ ।

तिलपुष्पक पु॰तिलस्येव पुष्पमस्य कप् । विभीतकवृक्षे पारस्करमे॰ । त॰ । ६त॰ । २तिलस्य पुष्पे च तत्सादृश्यात् ३नासिकायाम् तन्त्रसा॰ ।

"पद्मं दृष्टा तथा बिम्बं खञ्जनं शिखरन्तथा । चामरं रविबिम्बञ्च तिलपुष्पं सरोरुहम् । सिन्दूरं वीक्ष्य जप्त्वा च शतशः शुद्धभावतः । "पद्मं मुखं बिम्बमधरं खञ्जनञ्चक्षुः शिखरं मस्तकं चामरं केशं रविबिम्बं सिन्दूरं तिलपुष्पं नासिकां सरोरुहम् नाभिं त्रिशूलं त्रिवलीम्" । तन्त्रसारः ।

तिलपेज पु॰निष्फलस्तिलः तिल+पेज । निस्फले तिले चम॰ ।

तिलभार पु॰ देशभेदे "तिलभाराः समीराश्च मधुमत्ताः सुकन्दकाः । भा॰ भी॰ ९२ अ॰ ।

तिलमय त्रि॰तिलस्य विकारः तिल+असंज्ञायां मयट् । तिलविकारे संज्ञायां तु अण् । तैलमित्येव ।

तिलमयूर पुंस्त्री॰ तिलपुष्पचिह्नितः मयूरः शा॰ त॰ । (तिलेमयूर) मयूरभेदे त्रिका॰ स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

तिलरस पु॰ ६त॰ । तिलतैले ।

तिलशस् अव्य॰ तिलं तिलं तत्परिमितं करोतीति मानार्थत्वात् वीप्सायां कारकार्थे शस् । तिलं तिलं कृत्वेत्येवमाद्यर्थे । "तिलशस्तद्रथं चक्रे साश्वध्वजपताकिनम्" हरिवं॰ १८६ अ॰ ।

तिलशैल पु॰ दानार्थे कल्पिते दशसु अचलेषु अचलभेदे । तिलाचलादयोऽप्यत्र । तिलाचलश्च द्विविधः तिलमयप्रधानमेरुः, धान्यशैलस्य पश्चात् कल्पितः तिलमयविष्कम्भगिरिश्च । तत्र मेरुरूपतिलशैलदानविधिर्यथा

"प्रथमो धान्यशैलः स्याद् द्वितीयो लवणाचलः । गुड़ाचलस्तृतीयस्तु चतुर्थो हेमपर्वतः । पञ्चमस्तिलशैलः स्यात् षष्ठः कार्पासपर्वतः । सप्तमो घृतशैलश्च रत्नशैलस्तथाष्टमः । राजतो नवमस्तद्वद्दशमः शर्कराचलः । वक्ष्ये विधानमेतेषां यथावदनुपूर्वशः । अयने विषुवे पुण्ये

व्यतीपाते दिनक्षये। शुक्लपक्षे तृतीयायामुपरागे शशिक्षये। विवाहोत्सवयज्ञेषु द्वादश्यामथ वा पुनः। शुक्लायां पञ्चदश्यां वा पुण्यर्क्षे वा विधानतः। धान्यशैलादयोयेऽपि देयाः मास्म विजानता” इत्युपक्रमे।
“अतःपरं प्रवक्ष्यामि तिलशैलं विधानतः। यत्प्रदानान्नरोयाति विष्णुलोकं सनातनम्। उत्तमो दशभिर्द्रोणैर्मध्यमः पञ्चभिः स्मृतः। त्रिभिः कनिष्ठो विप्रेन्द्र! तिलशैलः प्रकीर्त्तितः। पूर्ववच्चापरान् सर्वान् विष्कम्भानभितोगिरीन्। दानमन्त्रान् प्रवक्ष्यामि यथावन्मुनिपुङ्गव!। यस्मात् मधुवधे विष्णोर्देहस्वेदसमुद्भवाः। तिलाः कुशाश्च माषाश्च तस्माच्छन्नो भवत्विह। हव्ये कव्ये च यस्माच्च तिला एवाभिरक्षणम्। भवादुद्धर शैलेन्द्र! तिलाचल! नमोऽस्तु ते”। इत्यामन्त्र्य च यो दद्यात् तिलाचलमनुत्तमम्। स वैष्णवं पदं याति पुनरावृत्तिदुर्लभम्। दीर्घायुष्यं समाप्नोति पुत्रपौत्रैश्च मोदते। पितृभिर्देवगन्धर्वैः पूज्यमानो दिवं व्रजेत्” मत्स्यपु० ८३अ०। विष्णुधर्मोक्ततिलाचलस्तु यथा।“पञ्चाशत्तिलाचलमनेककनकविपुलसौवर्णपिप्पलहिरण्मयहंसयुक्तम्। आकारयेद्रजतपुष्पवनेन तद्वज्जान्वितं दर्शितोदसरस्तथाग्रे” मत्०पु० ८२ अ०।

तिलस्नेह पु० इत०। तैले शब्दार्थक०। [राजनि०।

तिलाङ्कितदल पु० तिलेनाङ्कितं दलमस्य। तैलकन्दे

तिलान्न न०तिलमिश्रितमन्नं शा०त०। तिलमिश्रितेऽन्ने कृशरे हेम०। [जीरके शब्दार्थचि०।

तिलापत्या स्त्री तिलस्येव क्षुद्रः अपत्यं बीजमस्याः। कृष्ण-

तिलित्स पु० तैलनं तिलिर्गतिस्तं त्सरति छद्मना गच्छति त्सर—ड। अजगरे सर्पभेदे अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष्

तिलोत्तमा स्त्री अप्सरोभेदे “तिलोत्तमा नाम पुरा ब्रह्मणो योषिदुत्तमा। तिलं तिलं समुद्धृत्य रत्नानां निर्मिता शुभा” भा०अनु० १४१अ०। तस्यास्तथानामकरणं यथा “तिलं तिलं समानीय रत्नानां यद्विनिर्मिता। तिलोत्तमेति तत्तस्या नाम चक्रे पितामहः” भा० आ० २११ अ०।

तिलोदक न० तिलमिश्रितमुदकम् शा० त०। तिलमिश्रिते उदके “तेषां दत्त्वा तु हस्तेषु सपवित्रं तिलोदकम्” मनुः “बलिं भिक्षां तथाऽर्घ्यञ्च पितृणाञ्च तिलोदकम्” भा० अनु० १२६ अ०। “आवाहयिष्ये तान् सर्वान् दर्भपृष्ठे तिलोदकैः” वायुपु०।

तिलौदन पुंन० तिलमिश्रितः ओदनः। कृशरे हारा०।

“दुहिता मे पण्डिता जायेत सर्वमायुरियादिति तिलौदनं पाचयित्वा” शत०ब्रा० १४।८।४।१६। “तिलमिश्रमोदनं कृशरमित्यर्थः” भा०।

तिल्पिञ्ज पु० तिल+पिञ्ज—वेदे डिच्च। वन्ध्यतिले “दूर्वाकां जरतीमिव तिल्पिञ्जं दण्डनं नडम्” अथ० १२।२।५४।

तिल्य न०तिलानां भवनं क्षेत्रम् यत्। १तिलभवनयोग्ये क्षेत्रे तिलाय हितं यत्। २तिलहिते त्रि०।

तिल्ल गतौ भ्वा०पर०सक०सेट्। तिल्लति अतिल्लीत्। तितिल्ल।

तिल्व पु० तिल—वन् “उल्वादयश्चेति” उणा० नि०। १लोध्रे अमरः २श्वेतलोध्रे सुभूतिः ३रक्तलोध्रे क्षीरस्वामी स्वार्थे क। तत्रार्थे राजनि०। “अपामार्गत्यतिल्वकहरिद्रुस्नुर्जविभीतकपापनामभ्यश्च” कात्या०श्रौ०२१।३।२० “तिल्वकः तिरिषः” कर्कः।

तिल्विल त्रि०तिल—इलच् वा०कुतिलुः स्निग्धा इलाभूमिर्यस्मिन्। देवयजने स्थाने “भद्रे क्षेत्रे निर्मिता तिल्विले वा” ऋ०५।६२।७ “हे च तिष्ठ निर्मिता तिल्विलायामिरावती मध्ये पोषस्य तिष्ठन्तीम्” अथ० स्त० २।८८। “तिल्विलायस्थपथो विभातीर्यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः” ऋ० ७।७८।५।“तिल्विलाऽर्थ्यं तिलुरिला भूमिर्यस्य तत् कुरुत” भा०।

तिष्ठद्गु अव्य०तिष्ठन्त्यो गावो यस्मिन् काले तिष्ठद्गुप्रभृतित्वात् नि० अव्ययीभावः। दोहनकाले “आ तिष्ठद्गु जपन् सन्ध्यां प्रक्रान्तामायतीगवम्” भट्टिः।

तिष्ठद्गुप्रभृति न० अव्ययीभावे निपातनार्थशब्दसमूहे स च गणः पा० गणसू० उक्तो यथा
“तिष्ठद्गु वहद्गु आयतीगवम् खलेयवम् खलेबुसम् लूनयवम् लूयमानयवम् पूतयवम् पूयमानयवम् संहृतयवम् संह्रियमाणयवम्। संहृतबुसम् संह्रियमाणबुसम् समभूमि समपदाति सुषमम् विषमम्। दुःषमम् निःषमम् अपसमम् आयतीसमम् प्रौढम् पापसमम् पुण्यसमम् प्राह्णम् प्ररथम् प्रमृगम् प्रदक्षिणम् अपरदक्षिणम् सम्प्रति असम्प्रति इच्प्रत्ययः समासान्तः”।

तिष्ठद्धोम स्त्री तिष्ठता होमो यत्र। यजतिरूपे यागभेदे “यजतिजुहोतीनां को विशेषः” कात्या०श्रौ० १।२।५ “यजतीनां यागानां जुहोतीनां होमानां च परस्परं को विशेषः को भेद इति प्रश्नः। तत्र यजतीनां विशेषमाह” कर्कः “तिष्ठद्धोमा वषट्कारप्रदाना याज्यापुरोऽनुवाक्यावन्तो यजतयः”६। उच्यन्त इति शेषः।“तिष्ठता

होमो येषु ते तिष्ठहोमाः वषट्कारेण प्रदानं येषु ते वषट्कारप्रदानाः तथा आज्यावलः पुरोऽनुवाक्यावन्तश्च ये ते यजतय उच्यन्ते" कर्कः ।

तिष्य पु० तुषन्त्यस्मिन् तुष–क्यप् नि०। १पुष्यनक्षत्रे। तिष–दीप्तौ वा यत्नाद्यादि०नि०। २कलियुगे न०। तिष्ये नक्षत्रे जातः अण् तस्य लुक्। ३तत्रनक्षत्रजाते त्रि०। तिष्ये नक्षत्रयुक्ता पौर्णमास्याम् अण्। ४पौषमासे शब्दरत्ना०। स्वार्थे क। पौषमासे शब्दा०। तत्र पुष्यनक्षत्रे।
"यदा सूर्यश्च चन्द्रश्च तथा तिष्यबृहस्पती। एकराशौ समेष्यन्ति प्रपत्स्यति तदा कृतम्"। भा० व० १९० ८९ श्लो० कलियुगे "सर्वस्मिन्स्तिष्ये ऽथ संप्राप्ते युगे कलिपुरस्कृते। एकपादस्थितो धर्मो यत्र तिष्ये भविष्यति" भा० शा०२४२अ०। "सत्यसम्प्रदायप्रवनाय तिष्ये शिष्यैश्चतुर्भिः सह योऽवतीर्णः तस्मै नमस्तत्त्वसुधार्णवाय श्रीगोविन्दराजार्यगुरुं नमोऽस्तु। "तपस्तप्यते न वा तिष्ये तिष्ये योगः न साध्यते। न वा व्रतं न वा दानं तिष्ये मोक्षसाधनं कृतः" काशीख०२९अ०१२।आम्लक्यां स्त्री०। [शब्दर०।

तिष्यपुष्पा स्त्री० तिष्ये माङ्गल्यं पुष्पं यस्याः। आमलक्याम्

तिष्यफला स्त्री तिष्यं माङ्गल्यं फलमस्याः। आमलक्याम् अमरः। "शिवमामलके लक्ष्मीः" इत्युक्तेस्तत्फलस्य मङ्गलहेतुत्वात् तथात्वम्। [स्त्रियाम् शब्दरत्ना०।

तिष्या स्त्री तिष्यं मङ्गलं हेतुत्वेनास्त्यस्या अच्। आमलकी।

तिसृधन्व न० तिसृभिरिषुभिर्युतं धन्व धनुः वेदे अच् समासान्तः अविभक्तावपि वेदे तिस्रादेशः। तिसृभिरिषुभिर्युक्ते धनुषि "तिसृधन्वं दक्षिणां ददाति" शत० ब्रा० ११।१।५।१०। "च तिसृधन्वमपादायापच्छाम" १४।१।१।७। [४चक्राङ्गे च शंखसारः।

तिहन् पु०तुह–अर्दने कनिन् नि०। १व्याधौ २व्रीहौ ३धनुषि

तीक गतौ भ्वा० पर० सक० सेट्। तीकते अतीकिष्ट तितीके अदित् अतितीकत् त। शब्दकोषे आपनार्थ तीक्नोति मानिदिकी पा०गणपाठे तस्य गत्यर्थतयैवोक्तिः।

तीक्ष्ण न०तिज–क्स्न दीर्घश्च। १खरे अर्थे २विषे ३लोहभेदे (इस्पात)४युद्धे अमरः ५मरणे ६जले ७श्रौत्रे इति धारस्व०। ८सामुद्रलवणे ९कन्तके मेदि० १०चव्यके राजनि०। ११मरके हेमच०। १२तीक्ष्णतायुक्ते त्रि० "तीक्ष्णश्चैव मृदुश्च स्यात् कार्यं वीक्ष्य महीपतिः" मनुः।"तीक्ष्णा नारुन्तुदा बुद्धिः कर्म शान्तं प्रतापवत्" माघः "ऋज्वीं चोभयतस्तीक्ष्णाम्" मनुः। "प्रतिभार्या हीरके कटाक्षे दुर्गायां गदे शशके रविवारे" इति कविकल्पलतायां तीक्ष्णलक्षणम्।
१३यवक्षारे पु० मेदि०। १४श्वेतकुशे १५कुन्दुरुके राजनि०। नक्षत्रविशेषगणे न० यथा "मूलार्द्राहिविभमूलाख्य मन्त्राचत्तीक्ष्णदारुणे"ज्योतिषम्।१६आत्मत्यागिनि त्रि० मेदि०।१७निरालसे उद्युक्ते त्रि० धरणी० १८योगिनि पु० अजयपालः। [राजनि०।

तीक्ष्णक पु० तीक्ष्ण+संज्ञायां कन्। १गौरसर्षपे, २मुष्कके च

तीक्ष्णकण्टक पु० तीक्ष्णः कण्टकोऽस्य। १धुस्तूरे २बर्बुरे, ३इङ्गुदीवृक्षे, ४वंशे च जटाध०।५कन्थारीवृक्षे स्त्री टाप्। राजनि०। ६तीक्ष्णकण्टकयुक्ते त्रि०। कर्म०। ७तीक्ष्णे कण्टके पुं न०।

तीक्ष्णकन्द पु० तीक्ष्णः कन्दो मूलमस्य। पलाण्डौ राजनि०

तीक्ष्णकर्मन् त्रि० तीक्ष्णं कर्मास्य। १तीव्रकार्यकरे आयःशूलिके त्रिका०। कर्म०। २तीव्रे कर्मणि न०।

तीक्ष्णकल्क पु० तीक्ष्णः कल्कोऽस्य। तुम्बुरुवृक्षे राजनि०।

तीक्ष्णकान्ता स्त्री नि०कर्म०। तारादेव्याम् उग्रतारायाम्।
"पीठे दिक्करवासिन्या द्वितया वसते शिवा। तीक्ष्णकान्ताह्वया लेका योगतारा प्रकीर्तिता"। "पुरा कलितकान्ताख्या या शोभालम्बविलक्षणा। तस्मात् सततं रूपं तीक्ष्णकान्ताह्वयं मम!। लम्बा लम्बोदरी या तु वा खाडेकजटा शिवा। तेन रूपेण तां देवीं सततं परिपूजयेत्" कालि०पु० ८२ अ०।

तीक्ष्णगन्ध पु० तीक्ष्णः गन्धोऽस्य। १शोभाञ्जनवृक्षे जटा०। वा कप्। स्वार्थे राजनि०। २रक्ततुलस्याम् शब्दा० कुन्दरुनामगन्धद्रव्ये अमरः।

तीक्ष्णगन्धा स्त्री तीक्ष्णः गन्धोऽस्याः। १वचायां, २राजिकायाम्, ३कन्थार्यां, राजनि०। ४जीवन्त्याम् शब्दच०। ६श्वेतवचायां मेदि० ७क्षुद्रचञ्चावाम्,रत्नमा०। [रत्नमा०।

तीक्ष्णतण्डुला स्त्री० तीक्ष्णास्तण्डुला यस्याः। पिप्पल्याम्

तीक्ष्णतैल न० तीक्ष्णस्य लोहस्य तैलम्। १स्नुहीक्षीरे, २सर्जरसे, ३मद्ये च शब्दरत्ना०।

तीक्ष्णदंष्ट्र पुं स्त्री तीक्ष्णा दंष्ट्रास्य।१व्याघ्रे राजनि० स्त्रियां ङीष् कर्म०। तीक्ष्णायां दंष्ट्रायाम् स्त्री। "सुतीक्ष्णदंष्ट्राः बलवान् सुभाः" ह० व० ६७ अ०।

तीक्ष्णधार पु० तीक्ष्णा धारास्य। १खड्गे "असिर्विशसनः खड्गस्तीक्ष्णधारो दुरासदः। श्रीगर्भो विजयश्चैव धर्मपालो नमोऽस्तु ते। इत्यष्टौ तव नामानि" खड्गपूजा-

मन्त्रः । ३तीक्ष्णधारायुक्तमात्रे त्रि० । "नवनीतं हृदयं ब्राह्मणस्य वाचि क्षुरो निशितस्तीक्ष्णधारः । तदुभयमेतद्विपरीतं क्षत्रियस्य वाङ्नवनीतं हृदयं तीक्ष्णधारमिति" भा० आदि० ३ अ० ।

तीक्ष्णपत्र पु० तीक्ष्णानि पत्राण्यस्य । १तम्बुरुवृक्षे राजनि० । २तीक्ष्णपत्रयुक्ते त्रि० कर्म० । ३तीक्ष्णे पत्रे न० ।

तीक्ष्णपुष्प न० तीक्ष्णं पुष्पमस्य । १लवङ्गे । २केतक्यां स्त्री टाप् । राजनि० । ३तिक्ष्णपुष्पयुक्ते त्रि० । कर्म० । ४तिक्ष्णेपत्रे न० ।

तीक्ष्णफल पु० तीक्ष्णं फलमस्य । १तम्बुरुवृक्षे राजनि० । २तिक्ष्णफलयुक्ते त्रि० कर्म० । ३तिक्ष्णे फले न० ।

तीक्ष्णमूल पु० तीक्ष्णं मूलमस्य । १शोभाञ्जने २कुलञ्जने च राजनि० । ३तिक्ष्णमूलके त्रि० । कर्म० । ४तिक्ष्णे मूले न० ।

तीक्ष्णरश्मि पु० तीक्ष्णा रश्मयोऽस्य । तिग्मांशौ सूर्य्ये "शरत्प्रज्वलितं तेजस्तीक्ष्णरश्मिर्विशोधयन्" हरिवं० ७२० अ० । २तिक्ष्णरश्मियुक्ते त्रि० । कर्म० । ३तिक्ष्णे रश्मौ पु० ।

तीक्ष्णरस पु० तीक्ष्णो रसोऽस्य । १यवक्षारे रत्नमा० । २तिक्ष्णरसयुक्ते त्रि० । कर्म० । ३तिक्ष्णे रसे पु० ।

तीक्ष्णलौह न० त्रि० कर्म० । (इस्पात) लौहभेदे ।

तीक्ष्णशूक पु० तीक्ष्णः शूकोऽस्य यस्य । १यवे । २खरशूकयुक्ते त्रि० । कर्म० । ३खरे शूके पु० न० ।

तीक्ष्णसारा स्त्री तीक्ष्णः कठिनः सारोऽस्याः । १शिंशपायाम् (शिशु) राजनि० । २तिक्ष्णसारयुक्ते त्रि० कर्म० । ३खरे सारे पुंन० ।

तीक्ष्णा स्त्री तीक्ष्ण+टाप् । १वचायां २सर्पकङ्कालिकायाम् रत्नमा० ३कपिकच्छ्वां ४महाज्योतिष्मत्याम् ५अत्यम्लपर्ण्याम् जटा० । ६तारादेव्याम् च । उग्रतारोपक्रमे "हे भगवत्खे बजटे विघ्नघ्ने पदमन्ततः । विकटदंष्ट्रे भीमाक्षि तत्प्रकारा प्रमोदयात् । एषा तु तीक्ष्णा गायत्री पीठदेव्याः प्रकीर्त्तिता" । "पानेषु मदिरा शस्ता नरो बलिषु पार्थिव ! । मोदको नारिकेलस्य मांसं छागलमेव च । नैवेद्येषु प्रियकरास्तीक्ष्णायाः परिकीर्त्तिताः ॥ कालिकापु० ८२ अ० ।

तीक्ष्णायस न० त्रि० कर्म० अच् समा० । लौहभेदे (इस्पात) राजनि० । [तितीम ।

तीम क्लेदने दिवा० पर० अक० सेट् । तीम्यति अतीमीत् ।

तीर पारगतौ कर्मसमाप्तौ च अद० चुरा० उभ० अक० सेट् । तीरयति ते अतितीरत् त ।

तीर न० तीर–अच् । नद्यादेः १कूले । २सीसके पु० अमरः । ४वाणे पु० त्रिका० । ५त्रपुणि पु० मेदि० ।

"यावद्धस्तमितं यावत् गर्भतस्तीरमुच्यते । भाद्रशुक्लचतुर्दश्यां यावदाक्रमते जलम् । तावद्गर्भं विजानीयात् तदन्यत्तीरमुच्यते" प्रा० त० धृतं ६गङ्गाकूलभेदे न० "गङ्गातीरतरङ्गशीकरजलैः स्नात्वा हरो नार्चितः" का० द० । "कमुन्नतीरां सुनिरिन्द्रविद्यैः" रघुः । "अवकाशेषु चोक्षेषु नदीतीरेषु चैव हि" मनुः ।

तीरग्रह पु० देशभेदे "तीरग्रहाः शूरसेनाः ईजकाः कन्यकाः गुहाः" भा० भी० ९ अ० जनपदोक्तौ ।

तीरभुक्ति पु० (त्रिहुत) देशभेदे त्रिका० ।

तीरु पु० तॄ–बा० रु । शिवे "नमस्ते ऽभीरुहराय तीरुभीरुहराय च" हरिवं० २७८ अ० । शिवस्तुतौ ।

तीर्ण त्रि० तॄ–क्त । १ उत्तीर्णे, २अभिभूते, ३प्लाव्ते च । "तीर्णो हि तदा भवति" श्रुतिः "तीर्णाः पूर्णाः कति न सरितो लङ्घिताः के न शैलाः आक्रान्ता या कति वनभुवः क्रूरसत्त्वारघोराः पापैरेतैः किमिव दुरितं कारितो नास्मि कष्टं यद्दृष्टास्ते धनमदमषीम्लानवक्त्रा दुरीशाः" ।

तीर्णपदी स्त्री तरतेः कर्त्तरि क्तः तीर्णः पादो मूलमस्याः अन्त्यलोपः कुम्भपद्या० ङीप् पद्भावः तालमूल्याम् शब्दच० ।

तीर्णा स्त्री प्रतिष्ठाख्यछन्दोविशेषे यथा "दक्षिन् हत्ते कर्षः कर्षः वेदैर्वर्णैः सा स्यात् तीर्णा" अस्याः कन्येत्यपि संज्ञा । "स्त्री चेत् कन्येति" लक्षणात् ।

तीर्थ न० तॄ–थक् । १शास्त्रे २यज्ञे ३क्षेत्रे ४उपाये ५नारीरजसि ६अवतारे ७ऋषिजुष्टजले ८पात्रे ९उपाध्याये १०मन्त्रिणि च मेदि० ॥ ११योनौ १२दर्शने १३घट्टे हेमच० । १४विप्रे १५आगमे १६निदाने १७वह्नौ च शब्दरत्ना० । तीर्थं त्रिविधम् जङ्गमं मानसं२ स्थावरं३ च । तथा हि "ब्राह्मणा जङ्गमं तीर्थं निर्मलं सार्वकामिकम् । येषां वाक्योदकेनैव शुद्ध्यन्ति मलिनाजनाः । मानसं तथा च । शृणु तीर्थानि गदतो मानसानि ममानघे ! । येषु सम्यक् नरः स्नात्वा प्रयाति परमां गतिम् । सत्यं तीर्थं क्षमा तीर्थं तीर्थमिन्द्रियनिग्रहः । सर्वभूतदयातीर्थं सर्वत्रार्जवमेव च । दानं तीर्थं दमस्तीर्थं सन्तोषस्तीर्थमुच्यते । ब्रह्मचर्यं परं तीर्थं तीर्थञ्च प्रियवादिता । ज्ञानं तीर्थं धृतिस्तीर्थं पुण्यं तीर्थमुदाहृतम् । तीर्थानामपि तत्तीर्थं विशुद्धिर्मनसः परा । एतत्ते कथितं देवि ! मानसं तीर्थलक्षणम् ।

भौमानामपि तीर्थानां पुण्यत्वे कारणं शृणु । यथा शरीरस्योद्देशाः केचिन्मेध्यतमाः स्मृताः । तथा पृथिव्यामुद्देशाः केचित् पुण्यतमाः स्मृताः । प्रभावादद्भुताद्भूमेः सलिलस्य च तेजसा । परिग्रहात् मुनीनाञ्च तीर्थानां पुण्यता स्मृता । तस्माद्भौमेषु तीर्थेषु मानसेषु च नित्यशः । उभयेष्वपि यः स्नाति स याति परमां गतिम् ॥” तीर्थभेदा ब्रह्मपुराणे उक्ता यथा

मुनय ऊचुः । “पृथिव्यां यानि तीर्थानि वनान्यायतनानि च । वक्तुमर्हसि धर्म्मज्ञ ! श्रोतुं नो वर्त्तते मनः । लोमहर्षण उवाच । यस्य हस्तौ च पादौ च मनश्चैव सुसंयतम् । विद्या तपश्च कीर्त्तिश्च स तीर्थफलमश्नुते । मनो विशुद्धं पुरुषस्य तीर्थं वाचायमश्चेन्द्रियनिग्रहस्तपः । एतानि तीर्थानि शरीरजानि स्वर्गस्य मार्गं प्रतिबोधयन्ति । चित्तमन्तर्गतं दुष्टं तीर्थस्नानं न शुध्यति । शतशोऽपि जलैर्धौतं सुराभाण्डमिवाशुचि । न तीर्थानि न दानानि न व्रतानि न चाश्रमाः । दुष्टाशयं दम्भरुचिं पुनन्ति व्युषितेन्द्रियम् । इन्द्रियाणि वशे कृत्वा यत्र तत्र वसेन्नरः । तत्र तत्र कुरुक्षेत्रं प्रयागं पुष्करं तथा । तस्माच्छृणुध्वं वक्ष्यामि तीर्थान्यायतनानि च । संक्षेपेण मुनिश्रेष्ठाः । पृथिव्यां यानि कानि च । विस्तरेण न शक्यन्ते वक्तुं वर्षशतैरपि । प्रथमं पुष्करं तीर्थं नैमिषारण्यमेव च । प्रयागञ्च प्रवक्ष्यामि धर्म्मारण्यं द्विजोत्तमाः ! । धेनुका चम्पकारण्यं सैन्धवारण्यमेव च । गया प्रयागं श्रीतीर्थं दिव्यं कनखलन्तथा । भृगुतुङ्गं हिरण्याक्षं भीमारण्यं कुशस्थली । लोहार्गलं सकेदारं मन्दरारण्यमेव च । महालयं कुरुक्षेत्रं सर्व्वपापहरन्तथा । रूपतीर्थं शूकरञ्च चक्रतीर्थं महाफलम् । योगतीर्थं सोमतीर्थं तीर्थं शाखोटकं तथा । तीर्थं कोकामुखं पुण्यं बदरीशैलमेव च । सोमतीर्थं तुङ्गकूटं तीर्थं स्कन्दाश्रमन्तथा । सूर्य्यप्रभं रामतीर्थं सप्तसामुद्रकं तथा । धर्म्मोद्भवं कोटितीर्थं तीर्थञ्चाघप्रणाशनम् । गङ्गाद्वारं पञ्चकूटं मध्यकेशवमेव च । चक्रप्रभं मतङ्गञ्च कुशदण्डञ्च विश्रुतम् । दंष्ट्राकुण्डं विष्णुतीर्थं सर्व्वकामिकमेव च । तीर्थं मत्स्यतिलञ्चैव बदरीसुप्रभं तथा । ब्रह्मकुण्डं वह्निकुण्डं तीर्थं सत्यपदन्तथा । चतुःस्रोतश्चतुःशृङ्गं शैलं द्वादशधारकम् । मानसं स्थूलशृङ्गञ्च स्थूलदण्डं तथोर्व्वशी । लोकपाली मनवकं सोमाद्रिशैलमेव च । सदाप्रभं मेरुकुण्डं तीर्थं सोमाभिषेचनम् । महाशोभं कोरवकं पञ्चधारं त्रिधारकम् । सप्तधारैकतीर्थञ्च तीर्थञ्चामरकण्टकम् । शालग्रामं चक्रतीर्थं कोटिद्रुममनुत्तमम् । बिल्वप्रभं देवह्रदं तीर्थं विष्णुप्रभन्तथा । शङ्खप्रभं देवकुण्डं तीर्थं वज्रायुधं तथा । अग्निप्रभं सपुन्नागं देवप्रभमनुत्तमम् । विद्याधरं सगन्धर्वं श्रीतीर्थं ब्रह्मणा कृतम् । तीर्थञ्च लोकपालाख्यं पुण्यं पिण्डारकं तथा । वस्त्रापदं दारुवनं छायारोहणमेव च । वटापदं भद्रवटं कौशाम्बी च दिवाकरा । द्वीपं सारस्वतं चैव विजयं कामदन्तथा । सारवं गोप्रतारञ्च गाचरं वटमूलकम् । स्नानकुण्डं प्रयागञ्च गुह्यं विष्णुपदन्तथा । कन्याश्रमं विष्णुपदं जम्बुमार्गं तथोत्तमम् । गभस्तितीर्थञ्च तथा ययातिपतनं शुचि । कोटितीर्थं भद्रवटं महाकालवनं तथा । नर्म्मदातीर्थपरमं तीर्थं वर्षं तथार्बुदम् । पिङ्गुतीर्थं सावशिष्टं तीर्थञ्च प्रियसङ्गमम् । तीर्थं दौर्वासिकं नाम तथा पिञ्जरकं शुभम् । ऋषितीर्थं ब्रह्मकुण्डं वसुतीर्थं कुमारिका । शक्रतीर्थं पापनदं रेणुकातीर्थमेव च । पैतामहञ्च विमलं रुद्रपादं तथोत्तरम् । मणिमन्तञ्च कामाख्यं कृष्णतीर्थं कुमारिणम् । यजनं याजनञ्चैव तथैव ब्रह्मवालकम् । पुष्पाभ्यासं पुण्डरीकं मणिपूरं तथोत्तरम् । दीर्घसत्रं हंसपदं तीर्थञ्चानशनन्तथा । गङ्गोद्भेदं शिवोद्भेदं नर्म्मदोद्भेदमेव च । वज्रकोटि शङ्कुनावं तीर्थं शक्रावतारितम् । समन्तपञ्चकं तीर्थं ब्रह्मतीर्थं सुदर्शनम् । सततं पृथिवीतीर्थं पारिप्लवपृथूदकौ । दशाश्वमेधिकं तीर्थं सर्पिर्दं विषयान्तिकम् । कोटितीर्थं पञ्चनदं वाराहं यक्षिणीह्रदम् । पुण्डरीकं सोमतीर्थं मुञ्जवटं तथोत्तमम् । बदरीवनमासीनं रत्नमूलकमेव च । लोकद्वारं पञ्चतीर्थं कपिलातीर्थमेव च । सूर्य्यतीर्थं शङ्खिनी च धराभवनमेव च । तीर्थं च यक्षराजस्य ब्रह्मावर्त्तं सुतीर्थकम् । कामेश्वरं मातृतीर्थं तीर्थं शीतवनं तथा । स्नानलोमापनञ्चैव मांसभयनकं तथा । दशाश्वमेधं केदारं ब्रह्मोदुम्बरमेव च । सप्तर्षिकुण्डञ्च तथा तीर्थं देव्याः सुजम्बुकम् । इडास्पदं कोटिकूटं किन्नरं किञ्जपं तथा । कारण्डवञ्च विन्ध्यञ्च त्रिपिष्टपमथापरम् । पाणिखातं मिश्रकञ्च मधुवटमनोजवौ । कौशिकी देवतीर्थञ्च तीर्थञ्च ऋणमोचनम् । दिव्यञ्च नृत्यमूलाख्यं तीर्थं विष्णुपदन्तथा ।

श्रीकुण्डं शालितीर्थञ्च नैमिषेयञ्च विश्रुतम् । ब्रह्मस्थानं सोमतीर्थं कन्यातीर्थं मनोहरम् । ब्रह्मतीर्थं मनस्तीर्थं तीर्थञ्चैवावनन्तथा । सौगन्धिकवनञ्चैव मणितीर्थं सरस्वती । ईशानतीर्थं प्रवरं पावनं पाञ्चयज्ञिकम् । त्रिशूलधारा माहेन्द्रं देवस्थानं कृतालयम् । शाकम्भरी देवतीर्थं सुवर्णाख्यं कालिकं ह्रदम् । क्षीरेश्वरं विरूपाक्षं भृगुतीर्थं कुशोद्भवम् । ब्रह्मतीर्थं ब्रह्मयोनिं नीलपर्वतमेव च । कुब्जाम्रकं भद्रवटं वशिष्ठपदमेव च । भृगावर्त्तं तथा नेकं मादवं कपिलञ्च यत् । स्वर्गद्वारं प्रजाद्वारं कालिकाश्रममेव च । रुद्रावर्त्तं सुगन्धाख्यं कपिलावनमेव च । भद्रकर्णह्रदञ्चैव शङ्कुकर्णह्रदं तथा । सप्तसारस्वतञ्चैव तीर्थमौशनसं तथा । कपालमोचनञ्चैव नरकञ्चैव काम्यकम् । तत्र चातुर्द्रिकञ्चैव शतिकञ्च सहस्रिकम् । रेणुकं पञ्चवटकं विमोचनमथौजसम् । विश्वेश्वरं वामनकं कदं नारायणाश्रमम् । गङ्गाह्रदं वटञ्चैव बदरीपाचनन्तथा । ऐन्द्रमार्गमेकरात्रं क्षीरिकावासमेव च । सोमतीर्थं दारवञ्च श्रुततीर्थञ्च भो द्विजाः ! । कन्याश्रमं सन्निहितं कोटितीर्थञ्च पुष्पदी । कोटितीर्थस्थलीञ्चैव भद्रकालीह्रदन्तथा । अरुन्धतीवनञ्चैव ब्रह्मावर्त्तमथोत्तमम् । अश्ववेदी कुब्जवनं यमुनाप्रभवं तथा । वीरप्रमोक्षं सिन्धूत्थं ऋषीकुल्या सकृत्तिका । उर्वशीसङ्क्रमञ्चैव मायाविद्योद्भवन्तथा । महाश्रमो वैतसिकारूपं सुन्दरिकाश्रमम् । ब्रह्मतीर्थन्तु नैचाखं गङ्गोद्भेदं सरस्वती । बदरोदं तथा चान्द्रं शक्रतीर्थं सवालुकम् । तीर्थञ्चैवापिशाख्यं नीलकण्ठह्रदन्तथा । स्वर्गद्वारं विष्णुशिला तीर्थकोटिस्तथैव च । पिशाचमोचनञ्चैव सुभद्राह्रदमेव च । कुण्डं विमलदं तस्यां तीर्थं चण्डेश्वरस्य च । ज्येष्ठस्थानह्रदञ्चैव हरिकेशवनं तथा । अजामुखवनञ्चैव घण्टाकर्णह्रदन्तथा । पुण्डरीकह्रदञ्चैव वापीकर्कोटकन्तथा । कुण्डं धर्मरिकावाच श्यामाख्यं चन्द्रपुष्करम् । ब्रह्मावर्त्तञ्च कुण्डञ्च विनायकह्रदन्तथा । कूपं शिवभवञ्चैव पुण्यं ब्रह्मसरस्तथा । रुद्रावासं तथा तीर्थं नागतीर्थं सुलोचनम् । स्कन्दतीर्थं महातीर्थं श्येना चैव महानदी । दिव्यं ब्रह्मसरः पुण्यं गयाशीर्षवटं वटम् । दक्षिणञ्चोत्तरञ्चैव गोपयं रूपशालिकम् । कपिह्रदं गृध्रकूटं सावित्रीह्रदमेव च । प्रभासनं शीतवनं योनिद्वारञ्च धेनुकम् । रम्यकं कौशिकाख्यञ्च मतङ्गह्रदमेव च । पितृकूपं रुद्रतीर्थं शक्रतीर्थं सुधाविलम् । ब्रह्मस्थानं सप्तकुण्डं मणिरत्नह्रदन्तथा । हरवस्ताश्रमञ्चैव हरस्याह्रदमेव च । तीर्थं जनककूपाख्यं वैद्यं विनशनन्तथा । ब्राह्मं विनायतीर्थञ्च धारा माहेश्वरी तथा । देवपुष्करिणी रम्या पर्य्यङ्करूपमेव च । जातिसरं वामनकं वटेश्वरह्रदन्तथा । कौशाम्बं भरतञ्चैव तीर्थं श्वेतालिका तथा । विश्वेश्वरं कल्पगतं कन्याशाकुनमेव च । वाराहकं कोटितीर्थं कुमारं सर्वतीर्थकम् । वीराश्रमं ब्रह्मसरो वीरवीरा च तापिनी । कुमारधारा श्रीधारा गौरीशिखरमेव च । कुम्भकर्णपदञ्चैव कौशिकीह्रदमेव च । धर्मतीर्थं कामतीर्थं तीर्थञ्चोद्दालकं तथा । दक्षा विमाक्षिनी तीर्थं तीर्थञ्चैव नरेभिका । सन्ध्यातीर्थं कारतोयं कपिला लोहितार्णवम् । शोणोद्भवं वंशगुल्मभवं कामतीर्थकम् । पुष्पतीर्थह्रदं तीर्थं तीर्थं बदरिकाश्रमम् । रामतीर्थं पितृवनं विरजातीर्थमेव च । मार्कण्डेयवनञ्चैव कृष्णतीर्थं तथा वटम् । भृगुं यक्षं प्रवरमिन्द्रद्युम्नसरश्च यत् । सामुद्रं चमाहेन्द्रं श्रीतीर्थं श्रीवनन्तथा । इषुतीर्थं वृषभञ्च कावेरीतीर्थमेव च । कन्यातीर्थञ्च गोतीर्थं गोमतीस्नानमेव च । संवर्त्तस्थापिनी स्नानं सप्तगोदावरीह्रदम् । बदरीह्रदमन्यच्च ब्रह्महत्याविवर्त्तनम् । जातिह्रदं वेदह्रदं कुशप्रवणमेव च । सर्वदेवव्रतञ्चैव कन्याश्रमह्रदन्तथा । तथान्यत् वा शिखिस्नानं सप्तर्षीणां तथा परम् । तथान्यच्च महर्षीणामवस्थितह्रदन्तथा । तीर्थेष्वेतेषु विधिवत् सम्यक् श्रद्धासमन्वितः । स्नानं करोति यो मर्त्त्यः सर्वपापैः प्रमुच्यते । अभ्यर्च्य देवतास्तत्र स्थित्वा च रजनीत्रयम् । पृथक् पृथक् फलं तेषु प्रतितीर्थं च भो द्विजाः ! । प्राप्नोति अश्वमेधस्य फलं प्राप्नोत्यसंशयम् । य इदं शृणुयान्नित्यं तीर्थमाहात्म्यमुत्तमम् । पठेच्च श्रावयेद्वापि सर्वपापैः प्रमुच्यते" ।

पद्मपुराणे श्राद्धे प्रशस्ततीर्थानि उक्तानि यथा

भीष्म उवाच । "कस्मिन् वासरभागे तु श्राद्धं श्राद्धी समाचरेत् । तीर्थेषु केषु वै श्राद्धं कृतं बहुफलं भवेत् । पुलस्त्य उवाच । तीर्थन्तु पुष्करं नाम पुण्यं चोत्तमं स्मृतम् । सर्वेषां द्विजमुख्यानां मनोरथस्थितं तथा । यत्र दत्तं कृतं सर्वमनन्तं हरिरब्रवीत् ।

पितॄणां वल्लभं नित्यमृषीणां परमं प्रियम्। नन्दयु- र्खलिता तद्वत्तीर्थं मायापुरी तथा। शुभं मित्रपदं तद्वत्ततः केदारमुत्तमम्। गङ्गासागरमित्याहुः सर्व- तीर्थमयं शुभम्। तीर्थं ब्रह्मसरस्तद्वत् शतद्रुः सलिला- ह्रदः। तीर्थन्तु नैमिषञ्चैव सर्वतीर्थफलप्रदम्। गङ्गोद्भे- दस्तु गोमत्यां यत्रोद्भूतः सनातनः। तथा यज्ञवराहस्तु देवदेवस्य शूलभृत्। यत्र तत् काञ्चनद्वारमष्टादशभुजो- हरः। नेमिस्तु धर्म्मचक्रस्य शीर्णो यत्राभवत् पुरा। तदेतन्नैमिषारण्यं सर्वतीर्थनिषेवितम्। देवदेवस्य तत्रापि वराहस्य च दर्शनम्। यः प्रयाति स पूतात्मा नारायणपुरं व्रजेत्। कोकामुखं परं तीर्थं ब्रह्मणोऽव्यक्त- जन्मनः। पुष्करारण्यसंस्थोऽसौ यत्र देवः पितामहः। विरिञ्चिदर्शनं श्रेष्ठं त्वपवर्गफलप्रदम्। कृतं तेन महापुण्यं सर्वपापनिषूदनम्। यत्रास्ते नरसिंहस्तु स्वयमेव जनार्द्दनः। तीर्थमिक्षुमती नाम पितॄणां वल्लभा सदा। तृप्यन्ति पितरो नित्यं गङ्गायमुनसङ्गमे। कुरुक्षेत्रं महापुण्यं यत्र मार्गोऽपि लभ्यते। अद्यापि पितृतीर्थं तत् सर्वकामफलप्रदम्। नीलकण्ठमिति ख्यातं पितृतीर्थं नराधिप!। तथा भद्रसरः पुण्यं सरोमानसमेव च। मन्दाकिनी तथाच्छोदो विपा- शाथ सरस्वती। पूर्वमित्रपदं तद्वद्वैद्यनाथं महाफलम्। गोदावरी तथा पुण्या तथा कालञ्जरं शुभम्। वंशोद्- भेदं हरोद्भेदं गङ्गोद्भेदं महाफलम्। भद्रेश्वरं वि- ष्णुपदं नर्म्मदाद्वारमेव च। गयापिण्डप्रदानेन समा- न्याहुर्महर्षयः। एतानि पितृतीर्थानि सर्वपापहराणि च। स्मरणादपि लोकानां किमु श्राद्धप्रदायिनाम्। ओङ्कारं पितृतीर्थन्तु कावेरी कपिलोदकम्। कुरुक्षे- त्राच्छतगुणम् तस्मिन् स्नानादिकम्भवेत्। शुक्रतीर्थन्तु विख्यातं तीर्थं सोमेश्वरं स्मृतम्। सर्वव्याधिहरं पुण्यं फलं कोटिशताधिकम्। श्राद्धे दाने तथा होमे स्वाध्याये जपसन्निधौ। कायावरोहणं नाम देवदेवस्य शूलिनः। अवतारं रोचयाणो ब्राह्मणापणे शुभे। जातं तत् सुमहापुण्यं तथा चर्म्मण्वती नदी। नदी च वरणा तद्वत्तीर्थं हौतायनं परम्। भैरवं भृगुतुङ्गञ्च गौरी- तीर्थमनुत्तमम्। तीर्थं वैनायकं नाम वस्त्रेश्वरमनुत्तमम्। तथा पापहरं नाम पुण्या वेत्रवती नदी। मूलतापी पयोष्णी च पयोष्णीसङ्गमस्तथा। महाबोधी पदेनापि नामतीर्थमवन्तिका। तथा वेण्वा नदी पुण्या महामा- ल्लस्तथैव च। महावह्नो महाविष्णो दशार्णा च महा- नदी। शतरुद्रामता चापि तथा पितृपदं परम्। पुनः- पाराहिकं तद्वन्नदौ द्वौ शोणघर्घरौ। कालिका च नदी पुण्यं पितरा च नदी तथा। एतानि पितृतीर्थानि शस्यन्ते स्नानदानयोः। श्राद्धमेतेषु यद्दत्तं तदनन्तफलं स्मृतम्। शतोद्वाटनदीधारा शतक्षीरनदी तथा। द्वारका कृष्णतीर्थञ्च तथार्बुद सरस्वती। नदी मणिमती नाम तथा च गिरिकर्णिका। धूतपापं तथा तीर्थं समुद्रे दक्षिणे तथा। गोकर्णं गजकर्णञ्च तथा च पुरुषोत्तमः। श्रीशैलं शाकतीर्थञ्च नारसिंहमतः परम्। महेन्द्रश्च तथा पुण्यः पुण्या चापि महानदी। एतेष्वपि सदा श्राद्धमनन्तफलमश्नुते। दर्शनादपि पुण्यानि सद्यः पापहराणि च। तुङ्गभद्रा नदी पुण्या तथा भीम नदी सरित्। भीमेश्वरं कृष्णवेणा कावेरी कञ्जुरा नदी। नदी गोदावरी पुण्या त्रिसन्ध्या तीर्थमुत्तमम्। तीर्थं त्रैयम्बकं नाम सर्वतीर्थनमस्कृतम्। यत्रास्ते भग- वान् भीमः स्वयमेव त्रिलोचनः। श्राद्धमेतेषु तीर्थेषु दत्तं शतगुणं भवेत्। स्मरणादपि पापानि नश्यन्ति शतधा नृप!। श्रीपर्णी च नदी पुण्या व्यासतीर्थमनु- त्तमम्। तथा मत्स्यनदीधारा शिवधारा तथैव च। भवतीर्थञ्च विख्यातं पुण्यतीर्थञ्च शाश्वतम्। पुण्यं रामे- श्वरं तद्वदेलापुरमनुत्तमम्। अङ्गारकञ्च विख्यात- मामर्दर्शमनायुधम्। तीर्थं घृतेश्वरं तद्वत्तथा कोकाहलं परम्। गोवर्द्धनं हरिश्चन्द्रं पुरुचन्द्रं पृथूदकम्। सह- स्राक्षं हिरण्याक्षं तथा च कदली नदी। नामाधि- पापि च तथा तथा सौमित्रसङ्गमम्। इन्द्रनीलं महानादं तथा च प्रियमेलकम्। एतान्यपि सदा श्राद्धे प्रशस्तान्यधिकानि च। एतेषु सर्वदेवानां सान्निध्यं दृश्यते यतः। दानमेतेषु सर्वेषु भवेत् कोटिशताधिकम्। बाहुदा च नदी पुण्या तथा सिद्धवनं शुभम्। तीर्थं पाशुपतञ्चैव नदी पर्पटिका तथा। श्राद्धमेतेषु सर्वेषु दत्तं कोटिशताधिकम्। तथैव पञ्चतीर्थञ्च त्रिपुरं खाण्डवं नदी। धुता [illegible]। काम- दम्नस्य सत्तीर्थं वेदायतनमुत्तमम्। प्रतीकस्याभवा सिद्धा यदा गोदावरी नदी। तीर्थं तद्व्यक्तव्याना- मप्सरोगणसंयुतम्। श्राद्धादिदानकार्य्यञ्च तद्वत् कोटि शताधिकम्। तथा सहस्रलिङ्गञ्च राघवेश्वरमुत्तमम्। सैन्द्रफला नदी पुण्या यत्र दुःखाहतः पुरम्। निमेष

प्रवृत्तिमिव तपसा स्वर्गभाग्भवात् । तत्र दत्तं नरैः श्राद्धमनन्तफलदं भवेत् । पुष्करं नाम वै तीर्थं प्राभासं तथैव च । सोमपातश्च विख्यातो यत्र वैश्वानरालयः । तीर्थं सारस्वतं नाम स्वामितीर्थं तथैव च । मलन्दरा नदी पुण्या कौशिकी चन्द्रिका तथा । विदर्भा चाथ वेगा च पयोष्णी प्राङ्मुखी परा । कावेरी चोत्तरगा च तथा जालन्धरो गिरिः । एतेषु श्राद्धतीर्थेषु श्राद्धमानन्त्यमश्नुते । लोहदण्डं तथा दण्डं चित्रकूटन्तथैव च । दिव्यं सर्व्वत्र गङ्गायास्तथा नदीतटं शुभम् । कुब्जाम्रश्च तथा तीर्थमुर्व्वशीपुलिनं तथा । संसारमोचनं तीर्थं तथैव ऋणमोचनम् । एतेषु पितृतीर्थेषु श्राद्धमानन्त्यमश्नुते । अट्टहासं तथा तीर्थं गौतमेश्वरमेव च । तथा वशिष्ठतीर्थञ्च भारतञ्च ततः परम् । ब्रह्मावर्त्तं कुशावर्त्तं हंसतीर्थं तथैव च । पिण्डारकञ्च विख्यातं शङ्खोद्धारं तथैव च । घण्टेश्वरं बिल्वकञ्च नीलपर्व्वतमेव च । तथा च बदरीतीर्थं रामतीर्थन्तथैव च । जयन्तं विजयञ्चैव शुक्रतीर्थं तथैव च । एतेषु श्राद्धदातारः प्रयान्ति परमं पदम् । तीर्थं मातृगृहं नाम करवीरपुरं तथा । सप्तगोदावरीतीर्थं सर्व्वतीर्थेश्वरेश्वरम् । तत्र श्राद्धं प्रदातव्यमनन्तफलमिच्छुभिः । कीकटेषु गया पुण्या पुण्यं राजगृहं वनम् । च्यवनस्याश्रमं पुण्यं नदी पुण्या पुनःपुना । यत्र गाथा विचरति ब्रह्मणा परिकीर्त्तिता । एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् । यजेत वाश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् । एषा गाथा विचरति तीर्थेष्वायतनेषु च । सर्व्वे मनुष्या राजेन्द्र ! कीर्त्तयन्तः समागताः । अस्माकं कुले कश्चिद्गयां यास्यति मत्सुतः । प्रीणयिष्यति ताञ्छ्रुत्वा वयं पूर्व्वं तथा ह्यवरान् । नानागमानामप्येवं श्रुतिरेषा चिरन्तनी । गङ्गायास्त्वाश्विनपक्षं गत्वा चेत् पश्यति मत्सुतः । तिलैः सप्ताष्टभिर्वापि दास्यते च जलाञ्जलिम् । धारयन् नियते चापि पिण्डदानं करिष्यति । प्रथमं पुष्करारण्यं नैमिषन्तदनन्तरम् । धर्म्मारण्यं ततः प्राप्य श्राद्धं भक्त्या प्रदास्यति । गयायां धर्म्मपृष्ठे वा सरसि ब्रह्मणस्तथा । गयाशीर्षवटे चैव पितॄणां दत्तमक्षयम् । प्रेतं कृत्वा चरो यस्तु श्मशानं परिसर्पति । नरकस्थान् पितॄंस्तस्य स्वर्गं नयति सत्वरः ॥ कुले तस्य न राजेन्द्र ! प्रेतो भवति कश्चन । प्रेतत्वमोक्षभावश्च पिण्डदानाद्गच्छति । गयायां पिण्डदानस्य नान्यत्रानं विशिष्यते । एकेन पिण्डदानेन तृप्तास्ते मोक्षगामिनः । श्राद्धप्रदानं प्रवरं वदन्ति वस्त्रप्रदानञ्च तथा मुनीन्द्राः । तोयञ्च तीर्थेषु नरैः प्रदत्तं तदर्थहेतं प्रवरं प्रदिष्टम् । सर्व्ववहा पुण्यशिरा महाफला महानदी । ये तु पश्यन्ति तां गत्वा मानसे दक्षिणोत्तरे । प्रत्यक्षहितश्रेयोभ्यः प्राप्तं तैर्जन्मनः फलम् । यद्वद्दिष्यति वै मर्त्त्यस्तत् प्राप्नोत्यसंशयम् । एष उद्देशतः प्रोक्तस्तीर्थानां संग्रहो मया । वागीशोऽपि न शक्नोति विस्तरात् किमु मानुषाः" पुराणसर्व्वस्वे ।

श्राद्धे तीर्थभेदस्य माहात्म्यं विष्णुसंहितायामुक्तं यथा

"अथ पुष्करेषु श्राद्धम् जप्यहोमतपांसि च । पुष्करे स्नानमात्रतः सर्व्वपापेभ्यः पूतो भवति । एवमेव गयाशीर्षे अक्षयवटे अमरकण्टकपर्व्वते वराहपर्व्वते यत्र क्वचन नर्म्मदातीरे गङ्गायां विशेषतः, कुशावर्त्ते बिल्वके नीलपर्व्वते कनखले कुब्जाम्रे भृगुतुङ्गे केदारे महालये नड़न्तिकायां सुगन्धायां शाकम्भर्य्यां फल्गुतीर्थे महागङ्गायां त्रिशालिकाश्रमे कुमारधारायां प्रभासे यत्र क्वचन सरस्वत्यां विशेषतः । गङ्गाद्वारे प्रयागे च गङ्गासागरसङ्गमे । सततं नैमिषारण्ये वाराणस्यां विशेषतः। अगस्त्याश्रमे कौशिक्यां सरयूतीरे शोणस्य ज्योतिषायाश्च सङ्गमे । श्रीपर्व्वते कालोदके उत्तरमानसे वड़वायां मतङ्गवाप्यां सप्तर्षौ विष्णुपदे स्वर्णमार्गपदे गोदावर्य्यां गोमत्यां वेत्रवत्यां विपाशायां वितस्तायां शतद्रुतीरे चन्द्रभागायाम् इरावत्यां सिन्धोस्तीरे दक्षिणे पञ्चनदे औशनसे । एवमादिष्वन्येषु तीर्थेषु सरित्सु सर्व्वेष्वपि स्वभावेषु पुलिनेषु प्रस्रवणेषु पर्व्वतेषु निकुञ्जेषु वनेषूपवनेषु गोमयेनोपलिप्तेषु मनोज्ञेषु"

तीर्थागमने दोषो यथा "अनुपोष्य त्रिरात्राणि तीर्थान्यनभिगम्य च । अदत्त्वा काञ्चनं गाश्च दरिद्रो नाम जायते" प्रा० त० । तीर्थगमने फलं यथा

"अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैरिष्ट्वा विपुलदक्षिणैः । न तत् फलमाप्नोति तीर्थाभिगमनेन यत् । तीर्थान्यनुसरन् धीरः श्रद्दधानः समाहितः । कृतपापो विशुध्येत किं पुनः शुद्धकर्म्मकृत् । तिर्य्यग्योनिं न वै गच्छेत् कुदेशे न च जायते । न दुःखी स्यात् स्वर्गभाक् च मोक्षोपायञ्च विन्दति" ब्रह्मवै०पु० ।

तीर्थस्य फलभागिनो यथा "यस्य हस्तौ च पादौ

च मनश्चैव सुसंयतम् । विद्या तपश्च कीर्त्तिश्च स तीर्थफलमश्नुते । प्रतिग्रहादुपावृत्तः सन्तुष्टो येन केनचित् । अहङ्कारविमुक्तश्च स तीर्थफलमश्नुते । अदाम्भिको निरारम्भो लघ्वाहारो जितेन्द्रियः । विमुक्तः सर्वसङ्गैर्यः स तीर्थफलमश्नुते । अक्रोधनोऽमलमतिः सत्यवादी दृढव्रतः । आत्मोपमश्च भूतेषु स तीर्थफलमश्नुते । अश्रद्दधानः पापात्मा नास्तिकोऽच्छिन्नसंशयः । हेतुनिष्ठश्च पञ्चैते न तीर्थफलभागिनः । इति काशीखण्डम् । प्रा०त० । तीर्थप्रतिग्रहे दोषो यथा।

"तीर्थे न प्रतिगृह्णीयात् संक्रान्त्यादिषु च तथा । स्वकार्य्ये पितृकार्य्येऽपि देवताभ्यर्च्चनेऽपि वा । निष्फलं तस्य तत्तीर्थं यावत्तद्धनमश्नुते" । "तत्र नारायणक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे हरेः पदे । वाराणस्यां बदर्य्याञ्च गङ्गासागरसङ्गमे । पुष्करे भास्करक्षेत्रे प्रभासे रासमण्डले । हरिद्वारे च केदारे सोमे बदरपावने । सरस्वतीनदीतीरे पुण्ये वृन्दावने वने । गोदावर्य्याञ्च कौशिक्यां त्रिवेण्याञ्च हिमालये । एतेष्वन्येषु यो दानं प्रतिगृह्णाति कामतः । स च तीर्थप्रतिग्राही कुम्भीपाकं प्रयाति च" इति ब्रह्मवै०प्र०ख० । अन्यच्च "तीर्थं प्राप्यानुषङ्गेण स्नानं तीर्थे समाचरन् । स्नानजं फलमाप्नोति तीर्थयात्राफलं न तु" । तथा "यस्य पादौ च हस्तौ च मनश्चैव सुसंयुतम् । विद्या तपश्च कीर्त्तिश्च स तीर्थफलमश्नुते । नृणां पापकृतां तीर्थे भवेत् पापस्य संक्षयः । यथोक्तफलदं तीर्थं भवेच्छुद्धात्मनां नृणाम्" । हस्तसंयमोऽत्र निन्दितप्रतिग्रहादिनिवृत्तिः । पादसंयमस्तु अगम्यदेशादिगमननिवृत्तिः । मनःसंयमः कामक्रोधादिनिवृत्तिः, विद्या तत्तत्तीर्थफलबोधकवाक्यवेदाद्यधिगमरूपा । तपः आमिषादिनिवृत्तिः । कीर्त्तिः धर्मार्थतीर्थगमने धार्म्मिकत्वादिना प्रसिद्धिः । फलं सम्यगिति शेषः । एतच्च हस्तसंयमनादितीर्थयात्राङ्गं महाभारते तीर्थयात्रोपक्रमाभिधानात् तीर्थस्नानादिमात्रे तु, प्रसङ्गेन यात्राप्रकरणमन्तरेणैव स तीर्थफलमश्नुते इति सामान्याभिधानात् । इति कल्पतरुः । अतएव पैठीनसिः "षोडशांशं स लभते यः परार्थेन गच्छति । अर्द्धं तीर्थफलं तस्य यः प्रसङ्गेन गच्छति" । परार्थेन वेतनादिना, प्रसङ्गेन उद्देश्यान्तरप्रसङ्गेन । "तथा प्रतिकृतिं कृत्वा तीर्थवारिणि मज्जयेत् । मज्जयेत्तु यमुद्दिश्य अष्टभागं लभेत सः" ।

तीर्थयात्राविधानं यथा "यो यः कश्चित्तीर्थयात्रान्तु गच्छेत् । सुसंयतः स च पूर्वं गृहे स्वे । कृतोपवासः शुचिरप्रमत्तः संपूजयेद्भक्तिनम्रो गणेशम् । देवान् पितॄन् ब्राह्मणांश्चैव साधून् धीमान् प्रीणयन् वित्तमात्रा प्रयत्नात् । प्रत्यागतश्चापि पुनस्तथैव देवान् पितॄन् ब्राह्मणान् पूजयेच्च । एवं कुर्वतस्तस्य तीर्थे यदुक्तं फलं तत् स्यान्नात्र सन्देह एव" इति ब्रह्मपुराणम् । एतदधिकारे प्रा०त० ।

"सुसंयतः पूर्वदिने कृतैकभक्तादिनियमः । तदुत्तरदिने कृतोपवासस्तदुत्तरदिने गणेशं ग्रहानिष्टदेवतांश्च संपूज्य वृद्धिश्राद्धं कृत्वा ब्राह्मणान् भोजयेत् । ततः शुभलग्ने यात्रां कुर्य्यात् तीर्थयात्रान्तु गच्छेदित्युपक्रमादुपवासदिने मुण्डनमपि । "प्रयागे तीर्थयात्रायां पितृमातृवियोगतः । कचानां वपनं कार्य्यं न वृथा विकचो भवेत्" इति विष्णुपुराणवचनात् । प्रवेशेऽपि तीर्थयात्रायामिति वक्तव्यम् । "गच्छन् देशान्तरं यस्तु श्राद्धं कुर्य्यात्तु सर्पिषा । यात्रार्थमिति तत् प्रोक्तं प्रवेशे च न संशयः" इति भविष्यपुराणादिति गङ्गावाक्यावली । वस्तुतस्तु तीर्थप्रत्यागमनोत्तरस्वगृहप्रवेशे इत्येव वक्तव्यम् । यात्राप्रत्यागमनोत्तरस्वगृहप्रवेशयोर्भेदात् प्रत्यागमनोत्तरश्राद्धस्य प्रत्यागतश्चापीति प्रागुक्तत्वात् अत्र-मात्र घृताद्युपस्कृतं कूर्म्मपुराणवचनम् "तीर्थयात्राप्रारम्भे तीर्थात् प्रत्यागमेऽपि च । वृद्धिश्राद्धं प्रकुर्वीत बहुसर्पिःसमन्वितम्" । ततश्च प्रवेशे चेति चकारेण श्राद्धमात्रं समुच्चितम् । न तु तस्य यात्रार्थत्वमपीति । एवं देवान् पितॄनित्यभिधानात् तत्पूजनमेव पुनः कार्य्यं नतूपवासादिकमपि अन्यथा देवानित्यादिकं व्यर्थं स्यात् । मत्स्यपुराणम् "तिलोदकाञ्जलिर्देयो जलस्थैस्तीर्थवासिभिः । सदा न हस्तेनैकेन स्थले श्राद्धं विधीयते" । अत्र जलस्थैरित्यनेन स्थलस्थानामपि जलस्थत्वं नियम्यते । तथा हि "अन्तरुदके आचान्तो अन्तरेव शुद्धो भवति । तस्मादन्तरेकं बहिरेकञ्च पादं कृत्वा आचामेत् सर्व्वत्र शुद्धो भवति" इति पैठीनसिसूत्रेण जलैकचरणतावचनेन उभयत्र कर्म्मार्हत्वात् तर्पणकाले तीर्थे जलैकचरणत्वं प्रतीयते । अन्यत्र त्वनियमः । तद्यथा जले च तर्पणविरुद्धमिति । स्मृ इति सत्योपवचनम् । देवीपुराणे । "अकालेऽप्यथ वा काले तीर्थश्राद्धं तथा नरैः । प्राप्तैरेव सदा कार्य्यं कर्त्तव्यं

पितृतर्पणम्। पिण्डदानं ततः प्रोक्तं पितृणां चातिदुर्लभम्। विलम्बो नैव कर्त्तव्यो न च विघ्नं समाचरेत्। श्राद्धं तत्र तु कर्त्तव्यमर्घ्यावाहनवर्जितम्। श्वध्वाङ्क्षगृध्रकाकानां नैव दृष्टिहतञ्च यत्"। श्राद्धोदककालः। अकालाश्च इति न रात्र्यादाविति पर्युदस्तप्रतिप्रसवः। तथात्वे तद्बाधापत्तेः। किन्तु पर्युदस्तेतराप्रशस्तकालपरम्। "तत् चाऽश्मशानमापन्न तदन्यत्वं तदल्पता। अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्त्तिताः" इत्यलङ्कारात्। काल इति प्रथमापराह्णादिकालपरम्। अत्र मुखेः प्राप्त्युत्तरविहितप्रथमदिन एव श्राद्धं तेन पूर्वदिने रात्रावेवाद्यावागमनेऽपि परदिने श्राद्धविरहम्। तथा च हलायुधधृतम् "गत्वैव तीर्थं कर्त्तव्यं श्राद्धं तत्प्राप्तिहेतुकम्। पूर्वाह्णेऽथवा प्रातर्द्देशे स्यात् पूर्वदक्षिणे"। पूर्वाह्णे सङ्गवे पूर्वदक्षिणे अग्निकोणे। पिण्डदानमिति श्राद्धाभावे केवलपिण्डदानमिति न पौनरुक्त्यम्। तीर्थे पिण्डप्रतिपत्तिमाह मत्स्यपुराणम् "पिण्डांस्तु गोऽजविप्रेभ्यो दद्यादग्नौ जलेऽपि वा। तीर्थश्राद्धे सदा पिण्डान् क्षिपेत्तीर्थे विचक्षणः"।

वायुपु० "उद्यतश्चेद्गयां गन्तुं श्राद्धं कृत्वा विधानतः। विधाय कर्पटीवेशं कृत्वा ग्रामं प्रदक्षिणम्। ततो ग्रामान्तरं गत्वा श्राद्धशेषस्य भोजनम्" इत्युक्तं गयाभिमुखप्रस्थानादन्यत्रापि तथा। अन्यत् पक्वान्नदानश्राद्धादिपद्धतौ ज्ञेयम्।

कूर्मपुराणम् "ऐश्वर्य्यलोभमोहाद्वा गच्छेद्यानेन यो नरः। निष्फलं तस्य तत्तीर्थं तस्माद्यानं विवर्जयेत्" इति मत्स्यपुराणम् "संवत्सरं द्विमासोनं पुनस्तीर्थं व्रजेद्यदि। मुण्डनञ्चोपवासञ्च तदा यत्नेन कारयेत्" इति गङ्गावाक्याव०। तीर्थप्राप्त्यनन्तरविधानं यथा।

"न परीक्ष्यो द्विजस्तीर्थे अन्नार्थी भोज्य एव हि। सक्तुभिः पिण्डदानञ्च चरुणा पायसेन च। कर्त्तव्यमृषिभिर्दिष्टं पिण्याकेन गुडेन च। श्राद्धं तत्र तु कर्त्तव्यमर्घ्यावाहनवर्जितम्। अकालेऽप्यथवा काले तीर्थश्राद्धन्तु तर्पणम्। अविलम्बेन कर्त्तव्यं नैव विघ्नं समाचरेत्। यद्दिने तीर्थप्राप्तिः स्यात्ततोऽह्नः पूर्ववासरे। उपवासश्च कर्त्तव्यः प्राप्तेऽह्नि श्राद्धदो भवेत्। तीर्थोपवासः कर्त्तव्यः शिरसो मुण्डनं तथा। शिरोगतानि पापानि यान्ति मुण्डनतो यतः। तीर्थं प्राप्य प्रसङ्गेन स्नानं तीर्थे समाचरेत्। स्नानजं फलमाप्नोति तीर्थयात्राश्रितं न तु" इति काशीखण्डम्। "मुण्डनञ्चोपवासश्च सर्वतीर्थेष्वयं विधिः। वर्जयित्वा गयां गङ्गां विशालां विरजां तथा" इति स्कान्दम् "स्नापयेत् शिवलिङ्गादीन् यात्री तीर्थे नरोत्तमः। अन्यथापहरन्त्येते यात्रातीर्थभवं फलम्" इति स्कान्दम् "मातरं पितरं जायां भ्रातरं सुहृदं गुरुम्। यमुद्दिश्य निमज्जेत अष्टभागं लभेत सः" इति प्रा०त०मार्क०पु०।

कलौ तीर्थानां पृथिव्यां स्थितिकालो यथा "सरस्वती पुण्यक्षेत्रमाजगाम च भारतम्। गङ्गाशापेन कलया स्वयं तस्थौ हरेः पदे। पश्चाद्भगीरथेनानीता मर्त्ये भागीरथी शुभा। समाजगाम कलया वाणी शापेन नारद!। पद्माजगाम कलया सा च पद्मावती नदी। भारतं भारतीशापात् स्वयं तस्थौ हरेः पदे। कलेः पञ्चसहस्राणि वर्षाणि स्थित्वा च भारते। जग्मुस्ताश्च सरिद्रूपं विहाय श्रीहरेः पदम्। यानि सर्वाणि तीर्थानि काशीं वृन्दावनं विना। यास्यन्ति ताभिः सार्द्धञ्च वैकुण्ठमाज्ञया हरेः"।

"यानादिना गमनदोषो यथा "वृषयानं" हरते याने नरकं तत्र पादुके। नरकं तैलमांसाभ्यां वर्षं हरति मैथुने" इति कर्मलोचनम्।

तत्र उपाये शङ्के च "कृततीर्थः पयसामिवाशयः" किरा०। आप्ते तीर्थकरः। पाद्मे। "ब्रह्मचारी धनदायी मेधावी श्रोत्रियः प्रियः। विद्यया विद्यां यः प्राह तानि तीर्थानि षण्मम" विद्यावाक्यम्। १ चात्वालोत्करयोरन्तराले देशे "दक्षिणेनाहृत्य तीर्थेन पूर्वेण वेदिमपरेण वा" कात्या०श्रौ० ५।५।११। "तीर्थेन चात्वालोत्करान्तरेण प्रवेश्य वेदिचात्वालयोरन्तरालेन पूर्वेणोत्तरवेदिं दक्षिणेनाग्नेः पुरस्तादाहृत्य अथवा तीर्थेन प्रवेशनानन्तरमुत्तरां वेदिमपरेण चानीय वेद्योरन्तरालेन दक्षिणस्याग्नेः पुरस्तादानीय जुहोति" "तेनान्तरेण प्रतिपद्यन्ते चात्वालं चैतद्वै देवानां तीर्थम्" षड्विं०ब्रा०। कराङ्गुलिमध्ये ब्राह्मादितीर्थं यथाह मनुः "ब्राह्मेण विप्रस्तीर्थेन नित्यकालमुपस्पृशेत्। कायत्रैदशिकाभ्यां वा न पित्र्येण कदाचन। अङ्गुष्ठमूलस्य तले ब्राह्मं तीर्थं प्रचक्षते। कायमङ्गुलिमूलेऽग्रे दैवं पित्र्यं तयोरधः" [illegible]मते। "अहिंसन् सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः" छा०उ० "तीर्थं शास्त्रानुज्ञाविषयः" भाष्यम्। १८ मन्त्राद्यष्टादशसु। "कश्चिदष्टादशान्येषु स्वपक्षे दश पञ्च च। त्रिभिस्त्रिभिर-

विज्ञातैर्वेत्ति तीर्थानि चारकैः" भा० स० ५ अ०। "तीर्थानि मन्त्रिप्रभृतीन्यष्टादश यान्यशनाद्राजा कृतकृत्यो भवति तानि चोक्तानि नीतिशास्त्रे "मन्त्री१ पुरोहितश्चैव२ युवराजश्च३ भूपतिः४ पञ्चमो द्वारपालश्च५ षष्ठोऽन्तर्वेशिकस्तथा६। कारागाराधिकारी७ च द्रव्यसञ्चयकृत्तथा८। कृत्याकृत्येषु चार्थानां नवमो विनियोजकः९। प्रदेष्टा१० नगराध्यक्षः११ कार्य्यनिर्माणकृत्तथा१२। धर्माध्यक्षः१३ सभाध्यक्षो१४ दण्डपालस्तु पञ्चमः१५। षोड़शो दुर्गपालश्च१६ तथा राष्ट्रान्तपालकः१७। अटवीपालकान्तानि१८ तीर्थान्यष्टादशैव तु। चारान् विचारयेत्तीर्थेष्वात्मनश्च परस्य च। पाषण्डादीनविज्ञातानन्योन्यमितरेष्वपि। मन्त्रिणं युवराजञ्च हित्वा स्वेषु पुरोहितमिति"। एषां तीर्थशब्दवाच्यत्वे हलायुधः "योनौ जलावतारे च मन्त्राद्यष्टादशस्वपि। पुण्यक्षेत्रे तथा पात्रे तीर्थं स्याद्दर्शनेष्वपि"। इति परेषामष्टादश स्वस्य मन्त्रिपुरोहितयुवराजवर्जं पञ्चदश च तीर्थेषु चारामन्त्रैः परस्परं चाविज्ञातांस्त्रींस्त्रीन् प्रयुज्य तत्तत्वां वार्त्तां सर्वचारसंवादे तथ्यां जानीयात्" नी० क०।

२ जलाशयादरत्निमात्रदेशे आदित्यपुराणे "अरत्निमात्रं जलं त्यक्त्वा कुर्य्याच्छौचमनुद्धृते। पश्चाच्च शोधयेत्तीर्थमन्यथा न शुचिर्भवेत्"। तस्मिन् देशे शौचं न कर्त्तव्यं यस्मादरत्निमात्रव्यवहितजलात् तत् स्थलमेव तीर्थं जलसमीपत्वात्" श्रा० त०।

"तीर्थाश्रमवनारण्यगिरिपर्वतसागराः। सरस्वती भारती च पुरीति दश कीर्तिताः" महानि० तन्त्रोक्ते २सन्यासिनामुपाधि भेदे। तल्लक्षणं तत्रैव "त्रिवेणीसङ्गमे तीर्थे तत्त्वमस्यादिलक्षणे। स्नायात्तत्तीर्थभावेन तीर्थनामा स उच्यते"। अन्यानि च भौमतीर्थानि भारततीर्थयात्रापर्वादौ पुराणान्तरेषु प्रसिद्धानि। "अन्यानि यानि तीर्थानि काशीमाप्निवन्ति च। काश्यां प्राप्यैव मोक्षन्ते नान्यथा कल्पकोटिभिः" नीलकण्ठधृतवाक्यम्।

तीर्थकर पु० तीर्थं शास्त्रं करोति कृ–ट। १जिने हेमच०। २शास्त्रकरे त्रि०। ३विष्णौ पु०। "मनोजवस्तीर्थकरः" विष्णु स०। "चतुर्दशविद्यानां बाह्यसमयानां च प्रणेता प्रवक्ता चेति तीर्थकरः हयग्रीवरूपेण मधुकैटभौ हत्वा विरिञ्चये सर्गादौ सर्वाः श्रुतीरन्याश्च विद्या उपादिशत् बाह्यविद्याः सुरवैरिणां वञ्चनाय चोपादिशदिति पौराणिकाः कथयन्ति" भाष्यम्।

तीर्थकाक पु० तीर्थे काक इव लोलुपत्वात्। तीर्थे काकसदृशव्यवहारिणि लोलुपे। तीर्थध्वाङ्क्षादयोऽप्यत्र।

तीर्थकृत् पु० तीर्थं करोति कृ–क्विप् ६त०। १जिनदेवे हेमच०। २शास्त्रकरे त्रि०। [हेमच०।

तीर्थङ्कर पु० तीर्थं शास्त्रं करोति कृ–च खम् च। जिनदेवे

तीर्थदेव पु० तीर्थमिव पूज्यो देवः तीर्थे दीव्यति वा दिव–अच् वा। शिवे शिवसहस्रनाम।

तीर्थमहाह्रद पु० तीर्थरूपो महाह्रदः। स्वनामख्याते तीर्थभेदे "नन्दा च परनन्दा च तथा तीर्थमहाह्रदः" भा० अनु० १६५ अ०। नानातीर्थोक्तौ।

तीर्थयात्रा स्त्री तीर्थमुद्दिश्य यात्रा। १तीर्थोद्देशेन यात्रायाम्। तद्विधिः मत्कृतगयाश्राद्धादिपद्धतौ द्रष्टव्यः। भारतान्तर्गते २वनपर्वणोऽवान्तरपर्वभेदे। "तीर्थयात्रा ततः पर्व कुरुराजस्य धीमतः" भा० आ० १अ०। तच्च वनपर्वणि ८०अध्यायावधि १५६अध्यायान्तम्। [तीर्थराजिशब्दे उदा०

तीर्थराज पु० तीर्थानां राजा टच् समा०। प्रयागे तीर्थे।

तीर्थराजि(जी) स्त्री तीर्थानां राजिरत्र। अविमुक्ते काश्यां त्रिका० वा ङीप्। त्रिलोकगतपवित्रतीर्थानामानयनात्तथात्वम्। यथोक्तं काशी० ६८ अ०।

"सर्वरत्नमया रम्या शाम्भवि(?)रभूदिह। भूर्भुवःस्वस्तले यानि शुभान्यायतनानि हि। शक्तिदान्यपि तानीह मयाऽऽनीतानि सर्वतः। यतोयत्र समानीतं यत्र यत्र कृतास्पदम्। कथयिष्याम्यहं नाथ! सर्वं तदवधीयताम्। स्थाणुनाम महालिङ्गं देवदेवस्य मोक्षदम्। कुरुक्षेत्रादिहोद्भूतं कलाशेषोऽस्ति तत्र वै। तदग्रे सन्निहित्याख्या महापुष्करिणी शुभा। लोलार्कपश्चिमे भागे कुरुक्षेत्रस्थली तु सा। तत्र स्नातं हुतं जप्तं तप्तं दत्तं शुभार्थिभिः। कुरुक्षेत्राद्भवेत् सत्यं कोटिकोटिगुणाधिकम्। नैमिषाच्चैव देवोऽत्र ब्रह्मावर्त्तेन संवृतः। तत्रांशमात्रं संस्थाप्य काश्यामाविरभूद्विभो!। दुण्ढिराजोत्तरे भागे लिङ्गं शाश्वतस्य वै। लिङ्गं वै देवदेवस्य तदग्रे कूप उत्तमः। ब्रह्मावर्त्त इति ख्यातः पुनराक्षत्तिकृन्नृणाम्। तत्कूपाद्भिः कृतस्नानो देवदेवं समर्च्य च। तत्पुण्यात्प्रतिमार्गण्यात् कोटिकोटिगुणं फलम्। गोकर्णायतनादत्र स्वयमाविरभूद्धर। लिङ्गं महाबलं नाम शाम्बादित्यसमीपतः। दर्शनात् स्पर्शनाद्यस्य पापादेनो महाबलम्। वाताहतस्तूलराशिरिव विद्राति दूरतः। कपालमोचनपुरो दृष्ट्वा लिङ्गं महाबलम्। महाबल-

अवाप्नोति शिवोपनगरं व्रजेत्। कृष्णेश्वरः प्राच्यां प्रभावात् क्षेमपञ्चवात्। मणिभूषणसंज्ञं तु लिङ्गमत्र प्रतिष्ठितम्। तल्लिङ्गं शिवनाम्नाऽर्च्य मणिभूषणतां व्रजेत्। प्रभासक्षेत्रयात्रायाः पुण्यं प्राप्नोति कोटिशः। उज्ज-यिन्या महाकालः स्वयमत्रागतो विभुः। यन्नामसंस्मरणा-देव न भयं कलिकालतः। प्रयागाख्यान्महालिङ्गात् प्राच्यां काकुस्थनायकम्। महाकालाभिधं लिङ्गं दर्श-नान्मोक्षदं परम्। योगन्धेश्वर लिङ्गं पुष्करात्तीर्थ-समाश्रयात्। कायिरोहीदिह महत् पुष्करेण सदैव तु। तत्क्षेत्रोत्तरे भागे ह्यत्योगन्धसत्तमम्। स्नात्वाऽ-योगन्धकुण्डे तु भवतारयते पितॄन्। गङ्गाधरेश्वरं लिङ्गमट्टहासादिहागतम्। त्रिलोचनादुदीच्यां तु तद्-दर्शनं नृणां सताम्। मधोत्कटेश्वरं लिङ्गं मदत्कोटा-दिहागतम्। कामेश्वरोत्तरे भागे दृष्टं विमलसिद्धि-दम्। विमलादिहायातं लिङ्गं वै विमलेश्वरम्। स्वर्लीनात् पश्चिमे भागे दृष्टं विमलसिद्धिदम्। महाव्रतं महालिङ्गं महेन्द्रादिह संस्थितम्। स्कन्देश्वरसमीपे तु महाव्रतफलप्रदम्। इन्द्रादिकर्विंशतीन्द्राणां स्तुवतां प्रथमे युगे। उत्थाय सहसा लिङ्गं भूमिं भित्त्वा सुदुर्भिदाम्। महादेवेति तेनाख्यं वाञ्छितार्थप्रपूरणात्। वाराणस्यां महादेवस्तदारभ्याभवच्च यत्। सन्निधानं कृतं तेन महालिङ्गेन कामिना। अविमुक्ते महादेवं यो दृष्ट्वा-नाम मानवः। शम्भुलोके नमस्तस्य यत्र तत्र स्थितस्य हि। अविमुक्ते प्रयत्नेन तत् संसेव्यं मुमुक्षुभिः। कल्पान्तरेऽपि न त्यक्तं कदाप्यानन्दकाननम्। येन लिङ्ग-स्वरूपेण महादेवेन सर्वथा। तत्प्रसादोऽप्यत्र सर्व-रत्नमयः शुभः। हिरण्यगर्भतीर्थस्य प्रतीच्यां येन रचितः। वाराणस्यामधिष्ठात्री देवता चाभिकाङ्क्षदा। महादेवेति संज्ञा वै सर्वलिङ्गस्वरूपिणी। वाराणस्यां महादेवो दृष्टो यैर्लिङ्गरूपधृक्। तैन त्रैलोक्यलिङ्गानि दृष्टानीह न संशयः। वाराणस्यां महादेवं समभ्यर्च्य नरोत्तमः। आजन्मसंभृतं यावच्चित्तलोके यदीन्दुदा। पवित्रपर्वणि सदा श्रावणे मासि यत्नतः। लिङ्गं पवित्रमारोप्य महादेवेन गर्भभाक्। पितामहेश्वरं लिङ्गं गयातीर्थादिहागतम्। फल्गुप्रभृतिभिस्तीर्थैः सार्द्धं कोटिसंख्यितैः। यस्मिंश्च यत्र वै तप्तं युगानामयुतं शतम्। चामीकरं महालिङ्गं श्रीमद्वर्णेश्वराभिधम्। पितामहेश्वरं लिङ्गं तत्राभ्यर्च्य नरोत्तमः। शिवप्र-

कुलसंयुक्तो मुच्यते नात्र संशयः। प्रयागतीर्थराजस्य शूलटङ्को महेश्वरः। तीर्थराजेन सहितः स्थित आगत्य वै स्वयम्। निर्वाणमण्डपाद्दूरात् पश्चिमायां निर्मलः। प्रासादो मेरुणा सह स्पर्धते काञ्चनोज्ज्वलः। दैवेनैश्वरो दत्तो तत्र पूर्वयुगान्तरे। पूज्यो महेश्वरः काश्यां प्रयत्नं कलुषापहः। यः प्रयाग इह स्नात्वा समर्चति महेश्वरम्। समभ्यर्च्य विधानेन महासम्भारविस्तरैः। प्रयागस्नानजात् पुण्यं शूलटङ्कविलोकनात्। स प्राप्नुयान्न सन्देहः पुण्यं कोटिगुणोत्तरम्। शङ्कु-कर्णान्महालयात् महातेज इतीरितम्। लिङ्गमाविर-भूदत्र महातेजोभिरावृतम्। महातेजोनिधेस्तस्य प्रासादोऽतीव निर्मलः। ज्वालाजटिलिताकाशो माणि-क्यैरेव निर्मितः। तल्लिङ्गदर्शनात् सद्यस्तमसाञ्च समर्चनात्। प्राप्यते तत् पुरं यत्र यत्र गत्वा न शोचते। विनायकेश्वरात् पूर्वं महातेजःसमर्चनात्। तेजोमयेन यानेन याति माहेश्वरं पदम्। रुद्रकोटि-समाख्यातात्तीर्थात् परमपावनात्। महायोगेश्वरं लिङ्ग-माविरासीत् स्वयं परम्। पार्वतीश्वरलिङ्गस्य समीपे सर्वसिद्धिदम्। तल्लिङ्गदर्शनात् पुंसां कोटिलिङ्गफलं लभेत्। तत्प्रासादस्य परितो रुद्राणां कोटिरु-र्पिता। प्रासादरत्नसंस्थाना निर्मिता रुद्रमूर्त्तिभिः। काश्यां रुद्रस्थली सा तु पठ्यते वेदवादिभिः। रुद्रस्थल्यां मृता ये वै कृमिकीटपतङ्गकाः। पशुपक्षिमृगा मर्त्या म्लेच्छा वाऽप्यथ दीक्षिताः। तेषां तु रुद्रीभूतानां पुन-रावृत्तिरत्र न। जन्मान्तरसहस्रेषु यत् पापं समुपा-र्जितम्। रुद्रस्थलीं प्रविष्टस्य तत् सर्वं व्रजति क्षयम्। सकामो वा अकामो वा तिर्यग्योनिगतोऽपि वा। रुद्र-स्थल्यां त्यजन् प्राणान् परं निर्वाणमाप्नुयात्। स्वर्ग-मेषाम्बरात् क्षेत्रात् कृत्तिवासा इहागतः। कृत्तिवासेति लिङ्गेऽत्र स्वयमेव व्यवस्थितः। यस्मिन् लिङ्गे स्वभक्तानां साम्बः सर्वगतो विभुः। स्वयमेवोपदिशेद्ब्रह्म श्रुतौ श्रुतिभिरीरितम्। येनेऽत्र विविदे ग्रामस्थलीभो महजात्। प्रत्यक्षपापसंघातं स्वयुपेक्षतके-क्षणात्। पापपाशिगणाध्यक्षसमीपे यः प्रपश्यति। चण्डीश्वरं महालिङ्गं स याति परमां गतिम्। काल-ञ्जराद्धि नीलकण्ठस्त्वेदत्र स्वयं विभुः। येनासौ कूट-दन्तस्थात् समीपे भवनाशनः। नीलकण्ठेश्वरं लिङ्गं काश्यां यैः परिपूजितम्। नीलकण्ठास्त एव खलु ते एव

सर्व्वभूषणाः । काश्मीरादिह संप्राप्तं लिङ्गं विजय-संज्ञितम् । सदा विजयदं पुंसां विजयेशः समर्च्च-नात् । ऊर्द्ध्वरेतास्त्रिसन्ध्यायाः संप्राप्तोऽत्र कर्म्मविभुः । कुशावर्त्तकं गणाध्यक्षं पुरस्कृत्य व्यवस्थितः । ऊर्द्ध्वां गतिमवाप्नोति पीडनादूर्द्ध्वरेतसः । ऊर्द्ध्वरेतसि ये भक्ता न हि तेषामधोगतिः । मलयेश्वरतः श्वेता-लिङ्गं श्रीकण्ठसंज्ञितम् । विनायकान्मुखंप्राद्युत्तरस्यां दिशि स्थितम् । श्रीकण्ठस्य तु ये भक्ताः श्रीकण्ठा एव ते नराः । नेह ग्रिया विमुञ्चन्ते न परत्र कदाचन । छागलाण्डान्महातीर्थात् कपर्द्दीश्वरसंज्ञितः । पिशाच-मोचने तीर्थे स्वयमाविरभूद्विभुः । कपर्द्दीशं समभ्यर्च्च्य न नरो निरयं व्रजेत् । न पिशाचत्वमाप्नोति हत्वाऽप्याघवसुत्तमम् । आम्रातकेश्वरात् श्वेतात् लिङ्गं सूक्ष्माख्यसंज्ञितम् । स्वयमभ्यागतं चात्र क्षेत्रे वै मुक्तिदा पदे । विकटद्विजसंज्ञस्य गणेशस्य समीपतः । दृष्ट्वा सिद्धेश्वरं लिङ्गं गतिं शुभामवाप्नुयात् । संप्राप्तमिह देवेशं जयन्तं मधुकेशवात् । लम्बोदराद्गणपतेः पुरस्ता-त्तदवस्थितम् । जयन्तेश्वरमालोक्य स्नात्वा गङ्गाजले शुभे । प्राप्नुयाद्वाञ्छितां सिद्धिं सर्व्वत्र विजयी भवेत् । प्रादुश्चकार देवेशः श्रीशैलात्त्रिपुरान्तकः श्रीशैलशिखरं दृष्ट्वा यत् फलं समुदीरितम् । त्रिपुरान्तकमालोक्य तत्-फलं लभ्यते । विश्वेशात् पश्चिमे भागे त्रिपुरान्तक-मीश्वरम् । संपूज्य परया भक्त्या न नरो गर्भमावि-शेत् । श्रीस्थानादिहायातो भगवान् कुक्कुटेश्वरः । मकरतुण्डगणाध्यक्षसमीपे सोऽवतिष्ठते । तद्दर्शनादर्च्च-नाच्च नरस्याः सर्व्वविद्रवः । जलेश्वरात्त्रिसन्धी च स्वय-म्भीशः समागतः । एकदन्तोत्तरे भागे सोऽर्च्चितः सर्व्व-कामदः । त्रिसन्ध्यात्तीर्थतो देवस्त्र्यम्बकोऽपि समागतः । लिङ्गस्थात् पूर्व्वदिग्भागे पूजितस्त्र्यम्बकस्थलात् । हरेश्वरो हरिश्चन्द्रात्तीर्थादत्र समागतः । हरिश्चन्द्रेश्वर-पुरः पूजितो वरदः सदा । इह सर्व्वः समायातः स्थानात् मध्यमकेश्वरात् । चतुर्व्वेदेश्वरं लिङ्गं पुरो वायव्यसंस्थितम् । सर्व्वलिङ्गं समभ्यर्च्च्य काश्यां परम-सिद्धिदम् । न जातु जन्तुपदवीं प्राप्नुयात् कापि मानवः । अवेश्वरात्तदा लिङ्गं प्रादुर्भूतं परन्त्विह । यत्र वरुणेश्वरं लिङ्गं सर्व्वसम्पत्प्रदम् । महालिङ्गं समभ्यर्च्च्य महाश्रियासमन्वितः । महतीं श्रियमाप्नोति लोकेऽत्र च परत्र च । इह लिङ्गं सन्ध्याख्यं कुरुक्षे-त्रात् समागतम् । यस्य संदर्शनात् पुंसां ज्ञानचक्षुः प्रजायते । शैलेश्वरादत्रायान्तु चण्डचण्डेश्वरं विभुम् । दृष्ट्वा जन्मसहस्राणां गतानां पातकं त्यजेत् । हर्षिता-हर्षितं चात्र प्रादुरासीत्तमोहरम् । लिङ्गं हर्षदं पुंसां दर्शनात् स्पर्शनादपि । महेन्द्रेश्वरसमीपे तु मायाद्रो हर्षितेश्वरः । तद्विलोकनतः पुंसां नित्यं हर्षपरम्परा । इह स्वयं समायातो रुद्रो रुद्रमहा-लयात् । यस्य दर्शनतो यान्ति रुद्रलोके नराः स्फुटम् । यैस्तु रुद्रेश्वरं लिङ्गं काश्यामत्र समर्च्चितम् । ते रुद्ररूपिणो मर्त्या विज्ञेया नात्र संशयः । त्रिपुरेश-समीपे तु दृष्ट्वा रुद्रेश्वरं विभुम् । रुद्रा एव विज्ञेया जीवन्तोऽपि मृता अपि । स्थानादिह महादेवो वृषभध्वजात् । वाणेश्वरस्य लिङ्गस्य समीपे वरदः सदा । इहागतं तु केदारादीशानेश्वरसंज्ञितम् । तत् द्रष्टव्यं प्रतीच्यां च लिङ्गं प्रह्लादकेश्वरात् । ईशा-नेशं समभ्यर्च्च्य स्नात्वा तु वरणाम्भसि । नसीदीप्तान-नगर ईशानसदृशप्रभः । भैरवाद्भैरवीमूर्त्तिरत्रायाता मनोहरा । संहारभैरवो नाम द्रष्टव्यः स प्रयत्नतः । पूजनात् सर्व्वसिद्धौ च प्राच्यां पापविनायकात् । संहार-भैरवः काश्यां संहरेदघसन्ततिम् । अपः कनखलातीर्था-दाविरासीत् सुविस्तरः । तद्विलोकनतो नृणामाद्यं पापं विनश्यति । उपं लिङ्गं सदा सेव्यं प्राच्यां सर्व्वविनाय-कात् । अल्पायुषा अपि नरा दुपसर्गास्तद्दर्शनात् । पथाज्जङ्गाख्यको नाम स्वयं विभुः । प्राच्यां दण्डीश्वरः पूज्यः सदेहलिविनायकात् । तस्यार्च्चनेन भक्तानां न पुनर्भव ईक्ष्यते । भीमचण्डीसमीपे तु प्रादुरासीदिह प्रभुः । भवेश्वरं समभ्यर्च्च्य भवे नाविर्भवेन्नरः । प्रभुर्भवति सर्व्वेषां राज्ञामाज्ञाजितामिह । देवदारुवनाद्दण्डी दण्डयन् पातकावलीः । वाराणस्यां समागम्य स्थितो लिङ्गाकृति-र्भवः । प्राच्यां दण्डीश्वरः पूज्यः स देहलिविनाय-कात् । तस्यार्च्चनेन भक्तानां न पुनर्भव ईक्ष्यते । भद्र-कर्णह्रदाद्रुद्रगणो भद्रकर्णह्रदान्वितः । शिवः सोमादि-हायातः सर्व्वेषां शिवदोऽर्च्चितः । वक्रतुण्डाख्यगणपतेः प्राच्यां तत्तीर्थमुत्तमम् । भद्रकर्णह्रदे स्नात्वाऽभ्यर्च्च्य लिङ्गं शिवाह्वयम् । सर्व्वत्र शिवमाप्नोति भद्रं भवविनाशकम् । सम्भुयात् सर्व्वभूतानां भद्रं पश्यति चाक्षिभिः । गह्वरश्च हरिश्चन्द्रात् तत्पुरः प्रतिभासते । तत्पूजनाज्जनानां न जननीजठरे जनिः । यमलिङ्गान्महातीर्थात् काललिङ्ग-

लिङ्ग स्थितम् । कलशेश इति ख्यातं चन्द्रेशात् पश्चिमेन तु । यमतीर्थे नरः स्नात्वा पितॄणां तर्पणे कृते । काल-लिङ्गं समालोक्य कलिकालभयं कुतः । तत्र भौम-चतुर्दश्यां यस्तु यात्रां करिष्यति । अपि पातकयुक्तश्च यमयातनां न यास्यति । नेपालाच्च महाशैलादायात् पशुपतिस्त्विह । यत्र पाशुपतो योग उपदिष्टः पिना-किना । महता देवदेवेन ब्रह्मादिभ्यो विमुक्तये । तस्य सं-दर्शनादेव पशुपाशैर्वियुज्यते । करवीरकतीर्थाच्च कपा-लीश इहागतः । कपालमोचने तीर्थे द्रष्टव्यः स प्रयत्नतः । तद्विलोकनमात्रेण ब्रह्महत्या विलीयते । उमापतिर्देविकाया इहागत्य व्यवस्थितः । दृष्टः पशुपतेः प्राच्यां हरेत् पापं चिरार्जितम् । लिङ्गं महेश्वरस्ते-नाद्रिश्च दीप्तेशसंज्ञितम् । उपोष्यात्र तिष्ठेत्तु दीप्ताख्ये चेह परम च । भुक्तिमुक्तिप्रदं लिङ्गं दीप्तेशं काशिमध्यगम् । कायारोहणतः शैलादायातो नकुली-श्वरः । शिष्यैः परिवृतस्तिष्ठेन्महापाशुपतव्रतैः । द-क्षिणे हि महादेवात् दृष्टो ज्ञानं प्रयच्छति । ध्यानं भावयेत् क्षिप्रं गर्भसंसृतिछेदकम् । गङ्गासागरत-स्नानादमरेश्वरमीरितम् । लिङ्गं यद्दर्शनादेव नामरत्वं हि दुर्लभम् । सप्तगोदावरीतीर्थाद्भीमेश्वरः प्रभुः । प्रकाशते लिङ्गरूपी शुक्रे उक्रे यथाविह । नकुली-शात् पुरोभागे दृष्टा भीमेश्वरं प्रभुम् । महाभीमानि पापानि प्रणश्यन्ति हि तत्क्षणात् । भूतेश्वरात् कल्प-मात्रः प्राङ्नावोदिह स्थितम् । भीमेशाद्दक्षिणे भागे तदभ्यर्च्यं प्रयत्नतः । यस्मात् पाशुपताद्योगादभ्यस्ताच्च समाः शतम् । यत्प्राप्नोति फलं तस्मात्स्वगात्मविलो-कनात् । नकुलीश्वरतो देवः स्वायम्भुरिति विश्रुतः । स्वात्मना प्रकटीभूतः काश्यां लिङ्गाकृतिर्हरः । स्वायम्भु-लिङ्गं संपूज्य स्नात्वा विधिवद्धरे नरः । महाकल्पीश्वर-पुरो न भूयो जन्मभाग्भवेत् । प्रयागतीर्थे निकषा प्रासादो विद्रुमः प्रभुः । वाराहस्य महानेव वरणो नाम एव हि । विन्ध्यपर्वं ततः प्राप्तो देवं स्तुत्वा समागतम् । गगनं सर्वदेवस्य मन्दराद्भूतमन्दरात् । काश्यां चरणि वाराहोद्द्रष्टव्यः स प्रयत्नतः । व्यापत्सत्रुद्रसंभव्य-सुधरेश्वरवागतम् । कर्णिकाराह्वयाद्यक्षः कर्णिकार प्रसूनकृत् । सत्रात्रोऽर्थं गदाहस्त उपसर्गसहायकृत् । तस्मात्कर्णिवाराहात् प्रतीच्यां दिशि संस्थितम् । पूज-यित्वा गणाध्यक्षं गाणपत्यपदं लभेत् । हेमकूटाद्रिस-

पाथं लिङ्गमनादिरत्न च । महेश्वरादवाप्त्यां तु दृष्टं संसारतारकम् । गन्धाहारादिमध्ये च लिङ्गं हि-मवत्प्रभम् । ब्रह्मनालात् प्रतीच्यां च द्रष्टव्यं लिङ्ग-मिदिदम् । गणाधिपश्च कैलासात् गणा अन्ये महाबलाः । कैलासाद्रेः समायाताः सप्तकोटिमिताः प्रभो ! । दुर्गं च तैः कृतानीह सप्त स्वर्गसमानि च । महान्ति च गृ-हाणि वज्रकपाटनिभानि च । कोटिकोटिभटा-ढ्यानि सर्वर्द्धिसहितानि च । सुवर्णरूप्यताम्रैश्च कांस्य-रीतिकसीसकैः । अयस्कान्तेन कान्तानि रत्नान्यपि विहान्यपि । ततः शैलं महादुर्गं तैः काशी परितः कृतम् । परिखापि कृता निम्ना मत्स्योदर्या कृता-धिका । मत्स्योदरी द्विधा जाता बहिरन्तश्चरी पुनः । तत्र तीर्थं महाख्यातं स्थितं नागवारिभिः । यदा संहारमार्गेण गङ्गाम्भः प्रसरेदिह । तदा मत्स्योदरी तीर्थं लभते पुण्यगौरवात् । सूर्याचन्द्रमसोः पर्व-तदा कोटिगुणं मतम् । सर्वपर्वाणि तत्रैव सर्वतीर्थानि सन्ति वै । तत्रैव सर्वलिङ्गानि गङ्गा मत्स्योदरी यतः । मत्स्योदर्यां हि ये स्नाता यत्र कुत्रापि मानवाः । तत-पितृपदानास्ते न मातृदरेदृशाः । अविमुक्तमिदं क्षेत्रं मत्स्याकारत्वमाप्नुयात् । परितः सघुनीवारिसंचारो परिं पीयते । मत्स्योदर्यां कृतस्नाना ये नरास्ते नरो-त्तमाः । कृत्वापि बहुपापानि नेक्षन्ते भास्करेः पुरीम् । किं स्नात्वा बहुतीर्थेषु किं तप्ता दुष्करं तपः । यदि मत्स्योदरीस्नाताः कुतो गर्भभयं ततः । यत्र यत्र हि लिङ्गानि महर्षिकृतान्यपि । तत्र मत्स्योदरीं प्राप्य सु-स्नातो मोक्षभाजनम् । सन्ति तीर्थान्यनेकानि भूर्भुवः स्वर्ग-ताण्यपि । न समानि परन्तानि कोटिभागेनापि निश्चितम् । इत्थं तीर्थं कृतं तेन विभो ! । कैलासवासिनः । गणा-धिपेन समहस्तु महोदरसंज्ञया । भूर्भुवःसंज्ञकं लिङ्गं पर्वताच्चस्मादनात् । स्वयमाविरभूदत्र तस्मात् प्राच्यां गणाधिपात् । विलोक्य भूर्भुवं लिङ्गं भूर्भुवःस्वर्गतेः परे । निवसन्ति जनाः पुण्याः सुचिरं दिव्यभोगिनः । हाटकेशं महालिङ्गं भोगवत्या समावृतम् । सप्तपाताल-तलतः इहायातं स्वयं विभो ! । शेषवासुकिमुख्यैश्च तत्प्रासादो महानिह । मणिमाणिक्यरत्नौघैर्निर्मायि प्रयत्नतः । तल्लिङ्गं हाटकमयं रत्नमालाभिरर्चितम् । ईशानेश्वरतः प्राच्यां पूजनीयं प्रयत्नतः । भक्तितोऽभ्यर्च्य तल्लिङ्गं नरः स्यात् सर्वसमृद्धिमान् । स्यात् भोगभाग्यसंस्था-

तावन्तो निर्वाणमृच्छति । आकाशात्तारकं लिङ्गं ज्योतीरूपमिहागतम् । ज्ञानवाप्याः पुरोभागे तल्लिङ्गं तारकेश्वरम् । तारकज्ञानमभ्येति तल्लिङ्गस्य समर्चनात् । ज्ञानवाप्यां नरः स्नात्वा तारकेशं विलोक्य च । कृतसन्ध्यादिनियमः परितर्प्य पितामहान् । धृतमौनव्रतो धीमान् यावल्लिङ्गविलोकनम् । मुच्यते सर्वपापेभ्यः पुण्यं प्राप्नोति शाश्वतम् । प्रान्ते च तारकं ज्ञानं यस्मात् ज्ञानादिमुच्यते । किरातश्च किरातेश इह चाविर्बभूव ह । किरातरूपी भगवान् यत्र देवोऽभवत् पुरा । तत्किरातेश्वरं लिङ्गं भारभूतेश्वरादनु । नमस्कृत्वा नरो जातु न मातुरुदरेशयः । गङ्गापूर्व्वाः समागच्छन्नरकेश्वरसंज्ञकम् । पौषस्यचाण्डवात् पश्चात् पूजितं सर्वदुःखहृत् । पुण्यं अजप्रियं लिङ्गं जललिङ्गस्थलादपि । आयातं तत्र गङ्गाया जलमध्ये व्यवस्थितम् । तत्प्रासादोऽद्भुततरो मध्येगङ्गं निरीक्ष्यते । सर्वधातुमयः श्रेष्ठः सर्वरत्नमयः शुभः । अद्यापि दृश्यते कैश्चित् पुण्यसम्भारगौरवात् । श्रेष्ठं लिङ्गमिहायातं तीर्थात्कोटीश्वरादपि । कोटिलिङ्गार्चनपुण्यं तल्लिङ्गस्य निरीक्षणात् । श्रेष्ठं श्रेष्ठेश्वरात्मस्थात् श्रेष्ठसिद्धिप्रदायकम् । नकुलाख्यात् समुद्भूतं लिङ्गमालानकेश्वरम् । नलेश्वरपुरोभागे पूजितं सर्वसिद्धिदम् । आगत्य विरजस्तीर्थाद्देवदेवस्त्रिलोचनः । लिङ्गे त्वमादिसंसिद्धे शाश्वतस्थे त्रिपिष्टपे । पुण्ये पिलिप्पिले तीर्थे सर्वेषां तारकप्रदे । आविरासीत् स्वयं देव ओङ्कारेऽमरकण्टकात् । तदाद्यं तारकज्ञानं यदा गङ्गा न चागता । तदैवाविरभूत् काशी लोकोपकारणाय वै । तदोङ्कृति महल्लिङ्गं स्वयमाविरभूत्ततः । महिमानं न तस्यान्यः परिवेत्ति विभो कृते । एतान्यायतनानीश ! आनिनाय महान्ति च । शेषयित्वांशमात्रञ्च तस्मिन् काले गिरौ गिरौ । इहायातानि पुण्यानि सर्वभावेन नान्यथा । प्रासादाः सर्वतः श्रेष्ठा रम्या अभ्रंलिहा विभो ! । बहुधातुमयाश्चित्राः सर्वरत्नमहोज्ज्वलाः । येषां कलशमात्रस्य दर्शनान्मुक्तिराप्यते । श्रुत्वा च नामचैतेषां लिङ्गानां सुरसत्तम ! अपि जन्मसहस्रोत्थाः क्षीयन्ते पापराशयः । इदानीं को निदेशोऽत्र मयानुष्ठेय ईशितः ! । प्रसादीक्रियतां सोऽपि सिद्धो मन्तव्य एव हि । श्रीस्कन्द उवाच । श्रुत्वेति नन्दिनो वाक्यं देवदेवेश्वरो हरः । तदा प्रसाद्य शैलादिमिदं प्रोवाच कुम्भज ! । श्रीदेवदेव उवाच । साधु कृतं त्वया नन्दिन् ! सदानन्दविधायक ! । विधेहि मे निदेशं च त्वमद्यापारवाधुना । यत्र कोऽत्रस्तु चामुण्डायायाल निवसन्ति हि । सदैव ताभिः सहिताः भूतवेतालभैरवैः । ताः पुरीरक्षणार्थाय सर्वा हननशस्त्रायुधाः । प्रतिदुर्गं दुर्गरूपाः परितः परिवारय । श्रीस्कन्द उवाच । नन्दिनं स निदेशापि महाज्ञा सहितो महः । ययौ त्रैपिष्टपं कालं शङ्खिनीजपुरोहतम् । विशादतनवोऽप्यथौ मूर्द्ध्न्याज्ञां विधाय च । आहूय सर्वास्ता दुर्गाः प्रतिदुर्गं न्यवेशयत् । निशम्याध्यायमेतञ्च पुण्यायतनगर्भितम् । नरः स्वर्गापवर्गौ च प्राप्नुयात् श्रद्धया क्रमात् । श्रुत्वाष्टषष्टिमेतां वै महायतनसंभवाम् । न जातु प्रविशेन्मर्त्यो जनन्या जठरीदरीम्"। [प्रशंसनीयत्वात् । वैदे चेमच० ।

तीर्थवाक पु० तीर्थस्येव वाको वचनमस्य उत्ताङ्कस्थिता

तीर्थशौच न० तीर्थस्य घट्टस्य शौचं परिष्कारः । घट्टादिपरिष्कारे । "सेतुबन्धरता ये च तीर्थशौचरताश्च ये । तडागकूपकर्त्तारो मुच्यन्ते ते तृषाभयात्" । आदित्यपु० तीर्थशौचं घट्टपरिष्कारः" रघु० ।

तीर्थसेनि स्त्री कुमारानुचरमातृभेदे ।"माधवी शुभवक्त्रा च तीर्थसेनिश्च भारत !" भा० शल्य० ४७ अ० ।

तीर्थसेविन् पुंस्त्री० तीर्थं जलप्रान्तं सेवते मत्स्याहारार्थं सेव–णिनि ।१वके राजनि०स्त्रियां ङीप् ।२तीर्थसेवके त्रि०।

तीर्थ्य पु० तीर्थे भवः यत् । रुद्रभेदे । "नमस्तीर्थ्याय च कुल्याय च" यजु० १६।४२ । समानतीर्थे वसति यत् । सतीर्थ्य एकगुरुके अमरः । [तितीव ।

तीव स्थौल्ये भ्वा० पर० सक० सेट् । तीवति अतीवीत् ।

तीवर पु० तृ–ष्वरजन्तः नि०।१समुद्रे, २व्याधे, ३वर्णसङ्करजातिभेदे(तेओर)पुंस्त्री० जातित्वात् ङीष् ।

तीव्र न० तीव–रक् तिज–वन् दीर्घः जस्य वो वा । १अतिशये २तद्वति त्रि० अमरः । ३तीक्ष्णे ४लौहभेदे (इस्पात) ५तीरे ६त्रपुणि च उणा० ७लौहमले राजनि० । ८कटुकायां ९कटौ १०नितान्ते च त्रि० उणा० । ११शिवे पु०शब्दर०। "विलङ्घिताधोरणतीव्रयत्नाः" रघुः । "तीव्रोत्थितास्तावदसह्यरंहसः" "तीव्रं महाव्रतमिवात्र चरन्ति वप्राः" माघः । वैराग्यस्य उपायस्य च तीव्रत्वं पात० सू० भाष्ये विवरणे च दर्शितं यथा "ते खलु नव योगिनो मृदुमध्याधिमात्रोपाया भवन्ति । तद्यथा, मृदूपायो मध्योपायोऽधिमात्रोपाय इति । तत्र मृदूपायोऽपि त्रिविधः मृदुसंवेगो मध्यसंवेगस्तीव्रसंवेग

इति । तथा मध्योपायस्याधिमात्रोपाय इति, तत्राधिमात्रोपायानाम्” भा० “तीव्रसंवेगानामासन्नतमः” पात०सू०। “समाधिलाभः समाधिफलञ्च भवतीति” भाष्यम् ननु श्रद्धादयश्चेद्योगोपायास्तर्हि सर्वेषामविशेषेण समाधितत्फले स्यातां दृश्यते तु कस्यचित्सिद्धिः कस्यचिदसिद्धिः कस्यचिच्चिरेण सिद्धिः कस्यचिच्चिरतरेण सिद्धिः कस्यचित्क्षिप्रमित्यत आह, “ते खलु नवयोगिनः” इति । उपायाः श्रद्धादयो मृदुमध्याधिमात्राः प्राग्भवीयसंस्कारादृष्टवशाद्येषां ते तथोक्ताः संवेगो वैराग्यं तस्यापि मृदुमध्यतीव्रता प्राग्भवीयवासनादृष्टवशादेवेति तेषु यादृशां क्षेपीयसी सिद्धिस्तान् दर्शयति सूत्रेण, “तीव्रसंवेगानामासन्नतमः इति सूत्रम्” विव०।

तीव्रकण्ठ पु० तीव्रः कण्ठो यस्मात् ५ ब० । सेवनेन कण्ठपीड़के १शूरणे (ओल)राजनि० तस्य सेवने हि कण्ठोद्वेजिता लोकप्रसिद्धा ।

तीव्रकन्द पु० तीव्रः कन्दोऽस्य । शूरणे राजनि० ।

तीव्रगन्धा स्त्री तीव्रो गन्धो यस्याः । यवान्यां राजनि० । २तीव्रगन्धयुक्ते त्रि० । कर्म० । ३तीव्रे गन्धे पु० ।

तीव्रज्वाला स्त्री तीव्रं यथा तथा ज्वालयति उद्दीपयति देहिनम् ज्वल–णिच्–अच् । १धातक्याम् राजनि० । तत्स्पर्शने हि गात्रे प्रबलस्य तीव्रस्पर्शस्यैवेति तस्यास्तथात्वम् २तीव्रज्वालायुक्ते त्रि० । कर्म० । ३तीव्रायां ज्वालायां स्त्री ।

तीव्रदारु न० कर्म० । १तीव्रे दारुणि । तस्य विकारः रजता० अञ् । तैव्रदारव तद्विकारे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

तीव्रबन्ध पु० तीव्रो बन्धो यस्मात् । तामसगुणे “दैवी सम्पद्विमोक्षाय निबन्धायासुरी मता” गीतायां तामसराजसयोरासुरसम्पदोर्बन्धहेतुत्वोक्तेस्तथात्वम् ।

तीव्रवेदना स्त्री कर्म० । घोरायां यातनायाम्, अमरः ।

तीव्रसंवेग पु० कर्म०। तीव्रवैराग्ये तीव्रशब्दे दृश्यम् ।

तीव्रा स्त्री तीव्र+टाप् ।१गण्डदूर्वायां २कटुरोहिण्यां ३राजिकायां (राइसरिषा) मेदि० । ४नदीभेदे शब्दर० । ५महाज्योतिष्मत्यां ६तरदीक्ष्णे ७तुलस्याम् राजनि० । ८तीव्रवेगयुक्तस्त्रीमात्रे च ।

तीव्रानन्द तीव्र आनन्दोऽस्य । शिवे शिवसहस्रनाम ।

तु स्तौ (स्तवो भा०)अक० हिंसायां पूर्त्तौ च सक०अदा०पर०अनिट् । तौति तवीति । अतौषीत् । अत्र “नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके” ७।३।८७। “उतः सार्वधातुके इत्यस्यानुवृत्तिसम्भवेऽपि “तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके” ७।३।९५ पा०सूत्रे “पुनः सार्वधातुकपदग्रहणमपिदर्थमिति” सि०कौ०। तेन “उतो वृद्धिर्लुकि हलि” ७।३।८९पा०सूत्रात् हलीत्यस्य “ब्रुवः ईट्” ७।३।९३पा०सूत्रात् “ईटः यङो वा” सू०योगस्य चानुवृत्तिः न पितीत्यस्य तेन तवीतः तुतः तवीथः तुथः। अपि तु न । तुवन्ति । मुग्धबोधकृन्मते तौत्यस्यानुवृत्तिवत् पितीत्यस्यानुवृत्तिरिति बभाण” तेन तत्रोते तुत इत्येव इति भेदः। तताव । वेदे तुजादि० अभ्यासदीर्घः।“स तूताव नैनमश्नोत्यंहतिरग्ने ।” ऋ० १।९४।२ “यस्या तूतोदिन्द्रो नातुभिष्टुत्” ऋ०२।२०।५। तु इत्याकृतिगणः कचित् बहुलं छन्दसि विकरणस्य लुः । अडागमाभावश्च”भा० ।

तु अव्य० तुद–मितद्रु०डु । १पादपूरणार्थे निरर्थके ।“निरर्थकं तु हीत्यादि पूरणैकप्रयोजनम्” चन्द्रालोकः । २भेदे ३अवधारणे अमरः। ४समुच्चये ५पक्षान्तरे ६नियोगे ७प्रशंसायां ८विनिग्रहे शब्दर०तत्र पक्षान्तरे“आचारेण तु संयुक्तः संपूर्णफलभाक् भवेत्”मनुः। समुच्चये “उद्धृत्य वं समावस्य चरमाणं तु कामतः । स्नात्वा तु विप्रो दिव्याप्सः प्राणायामेन शुध्यति” मनुः । पूजायामेतद्योगे “तुपश्य पश्यताहैः पूजायाम्”पा०तिङन्तं न निहन्यते”आदह स्वधाम तु पुनर्गर्भत्व मेरिरे” सि० कौ० धृता श्रुतिः ।

तुकाक्षीरी स्त्री तुगाक्षीरी+पृषो० । वंशरोचनायाम् हेम० ।

तुक्ष त्रि० तक्ष–बा० कृष । तोषयुक्ते मतः पक्षा० चतुरर्थ्यां फक् । तौक्षायण तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० ।

तुखा(षा)र पु०विन्ध्यपर्वतस्थे जातिभेदे ।“ये चान्ये विन्ध्यनिलयास्तुखा(षा)रास्तुम्बराश्च ये। अथवा ब्रह्मवर्चस्य । विदितान् देवसद्मनान्” हरिवं० ५ अ० ।

तुगा स्त्री तुज–बा० क किच् । वंशरोचनायां राजनि० ।

तुगाक्षीरी स्त्री तुगेव क्षीरी । वंशरोचनायाम् राजनि० ।

तुग्र न० तुज–रक् न्यङ्क्वा० कुत्वम् तः । अश्विनीकुमारयोः मित्रे राजर्षिभेदे ।“तुग्रोह भुज्युमश्विनोदमेघे रयिं न कश्चिन् ममृवां अवाहाः” ऋ०१।११६।२ । अत्रेयमाख्यायिका। “तुग्रो नामाश्विनोः प्रियः कश्चिद्राजर्षिः । स च द्वीपान्तरवर्त्तिभिः शत्रुभिरत्यन्तमुपद्रुतः सन् तेषां जयाय स्वपुत्रं भुज्युं सेनया सह नावा प्राहैषीत् । सा च नौर्मध्ये समुद्रमतिदूरं गता वायुवशेन भिन्नाभूत् । तदानीं स भुज्युः शीघ्रमश्विनौ तुष्टाव” भा० । “ता भुज्युं विभिरद्भ्यः समुद्रात् तुग्रस्य सूनुमूहथूरजोभिः” ऋ०१।११७।१४। “ता तौ अश्विनौ तुग्रं

तुग्रस्य सुतं भुज्युं भुज्युनामकं समुद्रमध्ये मज्जनावस्थम्” भा०

तुग्र्या स्त्री तुज–रक् न्यङ्क्वा० कुः स्वार्थे यत् । १जले नि-घण्टुः । “आपः शमं वृषभं तुग्र्यासु” ऋ० १।३३।१५ । “तुग्र्यासु जलेषु” भा०। निघण्टौ तुग्रं तुग्र्यामिति पाठा-न्तरात् । जले न० । तदनुसारेण “पिब सधीनवानोद्धत तुग्र्ये यथा” ८।३२।२०। तुग्रं तुग्र्यमित्युदकनामसु पाठात्” भा०। वस्तुतस्तु निघण्टौ तुग्रं तृप्रं तुग्र्यावर्त्त-मित्येव पाठः मुद्रितपुस्तके तृप्रमिति पतितम् । तुग्रस्य राजर्षेरपत्यं वा० यत् । तुग्रपुत्रे भुज्यौ पु० । “अस्तं वयो न तुग्र्यम्” ऋ० ८।३।२२ “तुग्र्यं तुग्रपुत्रम्” भा०।

तुग्वन् त्रि० तुज-वा० क्वनिप् न्यङ्क्वा० जस्य गः । १हिंसके । “सुवास्त्वा अधि तुग्वनि” ऋ० ८।१९।३७ ।

तुङ्ग पु० तुजि–हिंसायां घञ् न्यङ्क्वा० कुः। १पुन्नागवृक्षे २पर्वते ३बुधग्रहे हेमच०।४नारिकेले ५गण्डके राजनि०। ६उच्चे त्रि० । ७ग्रहविशेषस्य राशिभेदे पु० । उच्चशब्दे १५८४० दृश्यम् “अजवृषभमृगाङ्गनाकुलीरा झषवणिजौ च दिवाकरादितुङ्गाः । दशशिखिमनुयुक्तिथीन्द्रियांशैस्त्रि-नवकविंशतिभिश्च तेऽस्तनीचाः” । “तुङ्गाद्युच्चान् क्रियवृषमृगकन्याकुलीरान्त्ययूके दिग्वह्नीन्द्वृथतिथिशरान् सप्तविंशांश विंशान् । अंशानेतान् वदति यवनस्त्वस्त तुङ्गांस्तुतुङ्गांस्तानेवांशान् मदनभवनेष्वाह नीचान्-तुनीचानिति” ।

तुङ्गस्थग्रहभेदफलम् “तुङ्गेऽर्कः शुभसंयुतः शुभकरै-र्मित्रैश्च दृष्टो यदा दैवात् पश्यति योऽपि वा शुभकरा-न्नैवं रिपुं वा त्रिकम् । विष्णोः प्रथितो विनिर्ह्रितरिपुः कोषीवभाग्योऽथवा क्ष्मापालार्चितपादपद्मयुगलो राजा त्रिकोणे यदा” । र० । “तुङ्गे चन्द्रमसि प्रसन्नवपुषि प्रभादनद्युतौ प्रख्यातोऽरिविमर्दकोऽङ्गदतनू राजेश्वरो रूपवान् । क्ष्मापालार्चितपादपद्मयुगलो ना धर्म-शीलो महान् सौख्यैरेव युतोऽथ वा मित्रसमैर्दृष्टे त्रि-कोणेऽपि च”। च०। “यदि भवति कुजस्तो भूमिपुत्रस्तदा वै स दिनकरमयूखाढ्यस्मरस्त्रिर्नरेन्द्रः । समदतुरगभीतः प्रचुरदर्पापहारी प्रथतरिपुनरेन्द्रः स्वात्रिकोणेऽपि जातः”। भ०। “कन्यास्थः शशजात्मजस्तु तनयस्तिष्य शुभैः संयुतो दृष्टो वा यदि संयुतः शुभकरैर्भ्रातस्तदा भूपतिः । यात्रायां तुरगेभपत्तकरियां साचैर्नरो लभ्यते च क्ष्माभ्यर्चरणीयपादविनमिता याति त्रिकोणेऽपि च”। बु०। “तुङ्गे गुरौ मित्रयुतेन दृष्टो राजा भवेदिन्द्रसमान-मूर्त्तिः । गजाश्वनौकार्णवपूर्णलक्ष्मीः पृथ्वीपतिः स्यात् त्रिकोणगोऽपि” । वृ०। “तुङ्गे भृगौ शुभखगैस्तु युते च दृष्टे दैवात् पुनः स यदि पश्यति मित्रसंघात् । भूपा-धिपो भवति कीर्त्तिकरः प्रधानो दोर्वार्यपत्तसुभग-भुजगुणे त्रिकोणे” । शु० । “तुङ्गे शनौ मित्रयुतेन दृष्टे प्रचण्डदण्डो नृपतिप्रधानः । स दृश्यते दिग्गमने च पुर्वे त्रिकोणगे चापि नरेन्द्रमूर्त्तिः”। श० । “भवति धर-णीपालो नीचबुद्धिः प्रतापी हयगजधनपूर्णो जाति-वर्गे विरक्तः । कुटिलमतिरनीतो भूरिभायुक्तारयुक्त-स्तमसि मिथुनसंस्थे जायते नागनेन्द्रः”। रा० । “जग-पतिहतमकवाचवंडले च राहौ भवति विपुललक्ष्मी राजराजाधिपो वा । हयगजनरनौकामण्डितः सार्वभौमोऽवनिपतिरमरपूज्यो राहुतुङ्गे चिरायुः” । रा० । “अर्तिनिषक्ष्ययतुङ्गे कीर्त्तितमेतत्फलं व्यर्थं केन्द्रे त्रिकोणे लाभे वा तुङ्गफलं यथोद्दिष्टम्” इति कोष्ठीप्र० । ८किञ्जल्के न० शब्दार्थचि०। १०उच्चे ११प्रधाने १२उन्नते त्रि० शब्दर०। “तुङ्गत्वमितरा नाद्रौ नेदं सिन्धावगाधता” माघः। १३शिवे पु० तुङ्गीशशब्दे दृश्यम् ।

तुङ्गक पु० तुङ्ग+स्वार्थे क संज्ञायां कन् वा । १पुन्नाग-वृक्षे शब्दरत्ना० २तुङ्गशब्दार्थे ३अरण्यरूपे तीर्थभेदे न०। “तुङ्गकारण्यमासाद्य ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः। वेदानध्या-पयत्तत्र ऋषिः सारस्वतः पुरा । तत्र वेदेषु नष्टेषु मुनेर-ङ्गिरसः सुतः । ऋषीणामुत्तरीयेषु सूपविष्टो यथासु-खम् । ओङ्कारेण यथान्यायं सम्यगुच्चारितेन ह । येन यत्पूर्वमभ्यस्तं तत्सर्वं समुपस्थितम् । ऋषयस्तत्र देवाश्च वरुणोऽग्निः प्रजापतिः । हरिर्नारायणस्तत्र महादेवस्तथैव च । पितामहश्च भगवान् देवैः सह महाद्युतिः । भृगुं नियोजयामास याजनार्थं महा-द्युतिम् । ततः स चक्रे भगवान् ऋषीणां विधिवत्तदा । सर्वेषां पुनराधानं विधिदृष्टेन कर्मणा । आज्यभागेन तत्राग्निं तर्पयित्वा यथाविधि । देवाः स्वभवनं याता ऋषयश्च यथागतम् । तदरण्यं प्रविष्टस्य तुङ्गकं राज-सत्तम । पापं प्रणश्यत्यखिलं स्त्रियो वा पुरुषस्य वा” भा० व० ८५ अ० । तत्कथा दृश्या

तुङ्गकूट पु० तुङ्गं कूटमस्य । ऋष्यमूके पर्वतभेदे ।

तुङ्गनाभ पु० तुङ्गो नाभिरस्य । कीटभेदे । तुङ्गीनाशशब्दे दृश्यम् । [दृश्यम् । तुङ्गराज्याद्यद्योऽप्यत्र ।

तुङ्गभ न० कर्म० । सूर्यादीनामुच्चराशौ मेषादौ तुङ्गशब्दे

तुङ्गभद्र पु० तुङ्गोऽपि भद्रः । १मदोत्कटकरिणि हस्तिपके २नदीभेदे स्त्री मेदि० । "शर्करावर्त्ता तुङ्गभद्रा कृष्णवेण्ये-त्यादि" भाग० ५।१९।१८ श्लो० भारतस्थनदीकथने । "तुङ्गभद्राजलं स्वादु स्निग्धं शीतं तथा गुरु । कफकृत् पित्तहरं प्रायः पात्रं मेधाकरं मतम्" राजनि० तज्जलगुणा उक्ताः ।

तुङ्गवीज न० तुङ्गस्य शिवस्य वीजम् । १पारदे । "तुङ्गवीज-समायुक्तं गोक्षयन्तं प्रसाधयेत्" रु०यामि० "तुङ्गो महादेव-स्तस्य वीजं वीर्य्यं पारद इत्यर्थः" रङ्गना० ।

तुङ्गवेणा स्त्री नदीभेदे "तुङ्गवेणा कृष्णवेणा कपिला शोण एव च" भा०व० २२१ अ० । "विमर्द्दीं पिङ्गलां वेणां तुङ्गवेणां महानदीम्" भा० भी० ९अ० ।

तुङ्गरस पु० तुङ्गः श्रेष्ठो रसोऽस्य । गन्धद्रव्यभेदे "काला-गुरुविमिश्रेण तथा तुङ्गरसेन च" भा० आ० १२७ अ० ।

तुङ्गशेखर पु०तुङ्गमुच्चशेखरमस्य ।१पर्वते शब्दमा०।२उच्चशेख-रयुक्ते त्रि० ।कर्म० ।३उच्चे शेखरे न० ।

तुङ्गा स्त्री तुङ्ग+टाप् ।१वंशरोचनायां २शम्याम् राजनि० ।

तुङ्गिन् त्रि० तुङ्गं मेषादिकं स्थानमाश्रयत्वेनास्त्यस्य इनि । उच्चस्थिते ग्रहे २महाज्योतिष्मत्यां स्त्री ङीप् राजनि० । ३प्रधानस्थानस्थे त्रि० । [२रात्रौ शब्दार्थचि० ।

तुङ्गी स्त्री तुङ्ग+गौरा०ङीष् ।१हरिद्रायां २वर्वरायां मेदि०।

तुङ्गीनास पु०तुङ्गी हरिद्रेव पीता नासाऽस्य । १कीटभेदे । "तुङ्गीनासो विचिलकस्तालको वाहकस्तथा । कोष्ठा-गारी क्रिमिकरो यश्च मण्डलपुच्छकः । तुङ्गनाभः सर्ष-पिकोऽवल्गुली शम्बुकस्तथा । अग्निकीटश्च घोराः स्यु-र्द्वादश प्राणनाशनाः" सुश्रु० ।

तुङ्गीपति पु०तुङ्ग्याः रात्रेः पतिः। निशापतौ चन्द्रे त्रिका०

तुङ्गीश पु० कर्म० । १शिवे २कृष्णे ३सूर्य्ये च शब्दर० तेषां प्रधानस्थानस्थित्वा तथात्वम् ।६त०।रात्रीशे ४चन्द्रे ।

तुच् पु० त्यच–क्विप् वा० संप्रसा०तुज–क्विप् वा पृषो० जस्य चः । १अपत्ये निघण्टुः । "तुचे तनाय तत्सु" ऋ० ८।१८।१८ । "तुचे पुत्राय" भा० । "तुचे तु नो भवन्तु" ८।२७।१४। "तोकमिति पिण्डदानादिकमिति तुच पुनः नष्टे" भा० । पृषो० जस्य चः इति भेदः। हेमचन्द्रे तु आन्ततयाऽयं पठितः वेदे तु सर्वत्र चान्तत्वेनैव प्रयोगः ।

तुच्छ न० तुद–बाहु० क्विप् तुदा व्यथया छ्यति छो–क । १तुषाकौ (तुष) २हीने,उणा०। ३शून्ये अमरः ४अल्पे हेमच०। ५शून्ये च त्रि०।"किमेतैराशमस्तुच्छैः सह देहेन नश्वरैः । अनर्थैरर्थसङ्काशैर्नित्यानन्दमहोदधेः" भाग०७।७। ४८।८गौणोक्ते ६तुच्छप्राये भाग०।७मन्दे कदर्य्ये च त्रि०

तुच्छद्रु पु० कर्म० । एरण्डवृक्षे शब्दच० ।

तुच्छधान्यक न० कर्म० । (भुषी) पुलाके अमरः ।

तुच्छ्य न०तुच्छ–वेदे स्वार्थे इवार्थे वा यत् ।१तुच्छशब्दार्थे२तुच्छ-कल्पे च "तम आसीत्तमसा गूढमग्रेऽप्रकेतं सलिलं सर्वमा इदम् । तुच्छ्येनाभ्वपिहितं यदासीत्तपसस्तन्महिना जायतैकम्" ऋ०१०।१२९।३ वाक्यमर्थः । ननूक्तप्रकारेण यदि पूर्वमिदं जगन्नासीत् कथं तर्हि तस्य जन्म ? जायमानस्य जनिक्रियायां कर्तृत्वेन कारकत्वात् का-रकं च कारणावान्तरविशेष इति कारकस्य सतो नियतपूर्वक्षणवर्तित्वलक्षणकारणत्वसम्भवात् । अथैतद्दोषपरि जिहीर्षया जनिक्रियायाः प्रागपि तद्विद्यत इत्युच्यते कथं नास्य जन्म ? अत आह । तमसा गूढमग्रे सृष्टेः प्राक् प्रलयदशायां भूतभौतिकं सर्वं जगत्तमसा-गूढम् । यथा नैशं तमः सर्वपदार्थजातमावृणोति तद्वत् आत्मतत्त्वस्यावरकत्वात् मायापरपर्य्यायं भावरूपा-ज्ञानमत्र तम इत्युच्यते । तेन तमसा निगूढं संवृतं कारणभूतेन तेनाच्छादितं भवति । तत्कालात्तमसो नामरूपाभ्यां यदाऽविर्भवनं तदेव तस्य जन्मोच्यते । एतेन कारणावस्थायामसदेव कार्य्यमुत्पद्यत इत्यसदादि-नोऽसत्कार्य्यवादिनो ये मन्यन्ते ते प्रत्याख्याताः । ननु-कारणे तमसि तज्जगदात्मकं कार्य्यं विद्यते चेत् कथं नासीद्रज इत्यादि निषेधः । तत्राह तम आसीदिति । तमोभावरूपाज्ञानं मूलकारणं तद्रूपता तदात्मनाम् । यतः सर्वं जगत् प्राक् तम आसीदतो निषिध्यत इत्यर्थः । नन्वावरकत्वादावरकं तमः कर्तृ आवार्य्यत्वा-ज्जगत् कर्म । कथं तयोः कर्मकर्त्रोस्तादात्म्यम् । तत्राह अप्रकेतमिति । अप्रकेतमप्रज्ञायमानम् । अय-मर्थः । यद्यपि जगतस्तमसश्च कर्मकर्तृभावो यौक्तिको न विद्यते तथापि व्यवहारदशायामिव तस्यां दशायां नामरूपाभ्यां विस्पष्टं न ज्ञायत इति तादात्म्यवर्णनम् । अतएव मनुना वर्ण्यते "आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातम-लक्षणम् । अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः" इति । कुतो वा न प्रज्ञायते तत्राह सलिलम् । षल–गतौ । औणादिक इलच् । इदं दृश्यमानं सर्वं जगत् सलिलं कारणेन संगतमविभागापन्नम् आसीत् । अस्तेर्लङि तिपि बहुलं छन्दसीतीडभावे हल्ङ्याब्भ्य इति

तिलोपे तिष्यनक्ष्मे: पा० इति पर्य्युदासाद्दकाराभावः। यद्वा सलिलमिति लुप्तोपमम्। सलिलमिव। यथा क्षीरेणाविभागापन्नं नीरं दुर्विज्ञानं तथा तमसाऽविभागापन्नं जगन्न शक्यं विज्ञातुमित्यर्थः। ननु विविधविचित्र० रूपभूयसः प्रपञ्चस्य कथमतितुच्छेन तमसा क्षीरेण नीरस्येवाभिभवः। तथा तमोऽपि क्षीरवहुलवदित्ये-वोच्यते। तर्हि दुर्बलस्य जगतः सर्गसमयेऽपि नोद्भवसम्भव इत्यत आह तुच्छ्येनेति। आसमन्ताद्भवतीत्याभु तुच्छ्येन। छन्दसो मकारोपजनः। तुच्छ्येन तुच्छकल्पेन सदसद्विलक्षणेन भावरूपाज्ञानेनापिहितं छादितमासीत्" भाष्यम्।

तुज दीप्तौ चुरा० उभ० अक० सेट् इदित्। तुञ्जयति-ते अतुतुञ्जत्। तुञ्जयते।

तुज प्रापणे हिंसायाञ्च भ्वा० पर० सक० बले अक० सेट् इदित्। तुञ्जति अतुञ्जीत्। तुतुञ्ज तुतुञ्जतुः। "तुञ्जे तुञ्जेय उत्तरे स्तोमाः" ऋ०१।७।७। इमामृचमधिकृत्य "तुञ्जतेर्दानकर्म्मणः तुञ्जे तुञ्जे दाने दाने" इति ६।१७ निरुक्तोक्तेः। दाने च।

तुज हिंसायां भ्वा० पर० सक० सेट्। तोजति अतोजीत्। तुतोज। वेदे तुजादि० अभ्यासस्य दीर्घः। तूतुजानः। प्रेरणे च "आ यां तोके तनये तूतुजानाः" ऋ०७।६७।६। "मावत्तोके तनये तूतुजाना" ७।८४।५। "तूतुजानाःप्रेर्य्यमाणाः" भा०। "अस्मा इदु प्रभया तूतुजानः" निरु०६।२० धृता ऋक्।

तुञ्ज पु० तुजि-बले अच्। वज्रे निघण्टुः।

तुट कलहे तुद० कुटा० पर० अक० सेट्। तुटति अतुटीत् तुतोट। [च" हरिवं० २७७ अ०।

तुटितुट पु० शिवे। "नमस्तुण्डाय तुण्डाय नमस्तुटितुटाय

तुटम पुंस्त्री० तुट-बा०अम। उन्दुरौ त्रिका०।

तुड भेदे तु० कुटा०पर०सक० सेट्। तुडति अतुडीत् तुतोड।

तुड निष्पीड़ने भ्वा० आ० सक० सेट् इदित्। तुण्डते अतुण्डिष्ट। तुतुण्डे। तुण्ड्यते।

तुड हिंसाकरणे भ्वा० पर० सक० सेट्। तोडति अतोडीत् ऋदित्। अतुतोडत्-त।

तुडि स्त्री तुड-इन् कित्। तोड़ने।

तुड्ड अनादरे भ्वा० पर० सक० सेट्। तुड्डति अतुड्डीत्। अयं डोपध इत्यन्ये तन्मते क्विपि तुट्-डोपधत्वे तुड् इति भेदः।

तुण कुटिलीकरणे तु० पर० सक० सेट्। तुणति अतोणीत्। तुतोण।

तु(तू)णि पु० तुण+सङ्कोचे इण् वा० दीर्घः। १कुणिरोगे अमरटीकायां क्षीरस्वामी २नन्दिवृक्षे राजनि०। "तूणीवृक्षः कटुः पाके कषायो मधुरो लघुः। तिक्तो ग्राही हिमो हृद्यो व्रणकुष्ठास्रपित्तहृत्" भावप्र०।

तूणिक पु० तूणि-स्वार्थे क। नन्दिवृक्षे राजनि०।

तुण्ड न० तुडि-तोड़ने अच्। १मुखे अमरः। "अयस्तुण्डैरनुर्बलैः" हरिवं० २४५ अ०। "स तेन पतगेन्द्रेण पक्षतुण्डहतस्तदा" भा० आ० ३२ अ०। "दीर्घनस्या दीर्घहन्वो दीर्घतुण्डाश्च भारत!" भा० श० ४७। २शिवे पु०तुटितुटशब्दे दृश्यम्। ३राक्षसभेदे। "तुण्डेन च नलस्तत्र पटुशः पनसेन च" भा० व० २८४ अ०।

तुण्ड(ण्डि)केरी स्त्री प्रशस्तं तुण्डं(ण्डिः) कन् तद्-ईरयति ईर्त्ते वा ईर-अण् १कार्पास्याम् तस्याः फलमुखविदारे हि विस्तीर्णस्थलहेतुकार्पासोत्पत्तिः। २बिम्बिकायाम् (तेलाकुचा) तस्याः फलेन हि मुखाग्रोऽष्ठसादृश्यदानात् तथात्वम्। स्वार्थे क ह्रस्वः। तुण्ड(ण्डि)केरिकाप्यत्र अमरः। संज्ञायां कन्। बिम्बिकायां राजनि०।

तुण्डदेव पु० तुण्डरूपो देवः तुण्डेन दीव्यति दिव-अच् वा। नृपभेदे तस्य विषयो देशः ऐषुका० भक्तल्। तुण्डदेवभक्त तदीये विषये देशे पु०।

तुण्डि पु० तुण्ड-इन्। १मुखे, २चञ्चौ च। ३बिम्बिकायां, ४वन्दायां, उणा०। ५नाभौ स्त्री शब्दरत्ना० वा ङीप्। स्वार्थे कन् उक्तार्थेषु। ६तुन्दौ माधवः तुण्डिभशब्दे दृश्यम्।

तुण्डिका स्त्री तुण्डम् तदवयवाधरसादृश्यमस्त्यस्याः ठन्। १बिम्बिकायां तत्फलस्यास्यावयवाधरसादृश्यात्तथात्वम्। स्वार्थे क। नाभौ शब्दरत्ना०।

तुण्डि(ण्ड)केशी स्त्री तुण्डे (ण्डौ) मुखे कायति कै-क तुण्डि(ण्ड)कः ओष्ठः तत्र ईष्टे तत्तुल्यशोभाधारणात् ईश-अच् गौरा०ङीष्। बिम्बिकायाम(तेलाकुचा)। शब्दच०।

तुण्डिभ(ल) त्रि० तुण्डि+भ सिध्मा० लच् वा। १तुन्दिले (भुं ड़)युक्ते। अमरः। "तुन्दि(ण्डि) यज्ञिवटेभिः" पा०सू०। मूर्द्धन्योपधोऽयमिति माधवः। स्वार्थे २मुखरे उणादि०।

तुण्डेल पु० गर्भोपद्रावके असुरभेदे। "उपेषन्तमुदुम्बलं तुण्डेलमुत शालुडम्" अथ० ८।६।१७।

तुतात पु॰ मीमांसकभेदे । तेन प्रोक्तं ठक् । तौतातिक तत्-प्रोक्तमीमांसादर्शने । तन्मतञ्च दिङ्मात्रम् अर्हच्छब्दे ३८२ पृ॰ दर्शितम् । "नैवाम्नायि गुरोर्मतं न विदितं तौतातिकं दर्शनम्" सा॰ द॰ ।

तुतुर्वणि पु॰ तूर्णोर्वनिर्भजनमस्य वेदे पृषो॰ । १तूर्णभजने । "यज्ञायज्ञावः समानां तुतुर्वणिः" ऋ॰ ११२६।१ "तुतुर्वणिः त्वरमाणः संभजमानः" भा॰ । [त्यज्-त ।

तुत्थ स्तुतौ चाद॰ चु॰ उभ॰ सक॰ सेट् । तुत्थयति ते अतुतु-

तुत्थ पु॰ तुद-थक । १अग्नौ उणा॰ । २अग्नौ संक्षिप्तसा॰ । (तुँते) ३अञ्जनभेदे न॰ । ४नील्याम्, ५सूक्ष्मैलायाञ्च स्त्री हेमच॰ । स्वार्थे क । तत्रार्थे । रसनाञ्जनस्य गुणादिकं भावप्र॰ उक्तं यथा

"तुत्थं ताम्रोपधातुर्हि किञ्चित्ताम्रेण तद्भवेत् । किञ्चित्ताम्रगुणं तस्मात् वक्ष्यमाणगुणञ्च तत् । तुत्थकं कटुकं क्षारं कषायं वामकं लघु । लेखनं भेदनं शीतं चक्षुष्यं कफपित्तहृत् । विषाश्मकृच्छ्रकण्डूघ्नं खर्परञ्चापि तद्गुणम्" भावप्र॰ अस्य शोधनम् "विष्ठायां मर्दयेत्तुत्थं मार्जारककपोतयोः । दशांशं टङ्कणं दत्त्वा पचेत् लघुपुटे ततः । पुटं दध्ना पुटं क्षौद्रैर्देयं तुत्थविशुद्धये" भावप्र॰ "काशीसं रोचनां तुत्थं हरितालं मनःशिलाम्" सुश्रुतः । [२मयूरकण्ठे च राजनि॰ ।

तुत्थाञ्जन न॰ कर्म॰ । १अञ्जनभेदे (तुँते) । तद्वर्णत्वात्

तुथ पु॰ तु-थक तुद-वधे थक् पृषो॰ वा । १हननकर्त्तरि "तुथोऽसि जनधायो नमोऽसि" ताण्ड्यब्रा॰ १।४।२ "तुद्यतेर्वधकर्म्मणः तुथः रक्षःप्रभृतीनां हन्ता" भा॰ । २ब्रह्मणि । "तुथोऽसि विश्ववेदाः" यजु॰ ५।३१ ।

"हे ब्राह्मण त्वमित्थं त्वं तुथो विश्ववेदाश्चासि । ब्रह्म वै तुथः" इति श्रुतेः । ब्रह्मरूपोऽसि । विश्वं वेत्ति विश्ववेदाः सर्वज्ञः । यद्वा तुथशब्देन देवान् प्रति दक्षिणानां विभागकर्त्ता पुरुष उच्यते तदाह तित्तिरिः "तुथो ह स्म वै विश्ववेदा देवानां दक्षिणा विभजतीति" । "ब्रह्मा वै तुथः" शत॰ ब्रा॰ ४।३।४।१६ । श्रुतेः । ३दक्षिणाविभाजके ब्रह्मरूपे ऋत्विग्भेदे ।

"तुथो वै विश्ववेदा विभजतीति ब्रह्मा वै तुथस्तदेना ब्रह्मणा विभजति । ब्रह्मा वै दक्षिणीयं चादक्षिणीयं च वेद तुथो ह्यस्यैता दक्षिणीयायैव दत्त्वा भजति नादक्षिणीयाय" । "रूपेण वो रूपमभ्यागां तुथो वो विश्ववेदा विभजतु" । यजु॰ ७।४५ "किं च तुथो ब्रह्मरूपः प्रजापतिर्वो युष्मान् विभजतु यथायोग्यमृत्विग्भ्यो विभज्य ददातु "ब्रह्म वै तुथ इति श्रुतेः" वेददी॰ ।

तुद व्यथने तुदा॰ उभ॰ सक॰ अनिट् । तुदति ते अतौत्सीत् । अतुत्त तुतोद तुतुदे "तुतुदे गदयाश्वचारीन्" । "अतौत्सीत् गदयाक्रन्दम्" भट्टिः । "इषुभिरिव मानसं कामिनां तुदति कुसुमचापः" ऋतु॰ । "यथा तुदति मर्म्माणि" भा॰ उ॰ २५३० ।

तुदादि पु॰ शप्रत्ययनिमित्ते धातुसमुदाये स च गणः कविकल्पद्रुमे धातुक्रमेण पठितः । "तुदादिभ्यः शः" पा॰ ।

आ+सम्यग्व्यथने । "प्रतोदेनातुदन् भृशम्" मनुः । "धनुःकोट्यातुद्य कर्णेन वीरम्" भा॰ द्रो॰ १ अ॰ ।

निस्+निष्पीडने । "सूचिभिरिव निस्तुद्यते दश्यत इव पिपीलिकाभिः" । [द्य तदपत्ये पुंस्त्री॰ ।

तुद त्रि॰ तुद-क । व्यथके । तस्यापत्यं शुभ्रा॰ ढक् । तौ-

तुन्द न॰ तुदि अर्दने अच् तुदा॰ मि॰ । उदरे अमरः ।

तुन्दकूपी स्त्री तुन्दस्य कूपः कूपी तुन्दस्य कूपीव । १नाभौ त्रिका॰ । स्वार्थे क । २तुन्दकूपिकाप्यत्र हेमच॰ ।

तुन्दपरिमृज पु॰ तुन्दं परिमार्ष्टि परि+मृज-क हृत॰ । १अलसे २मन्दे । अच । तुन्दपरिमार्जोऽप्यत्र रमानाथः ।

तुन्दमृज त्रि॰ तुन्दमुदरं मार्ष्टि मृज-क । १अलसे २मन्दे च हेमच॰ ।

तुन्दादि पु॰ "तुन्दादिभ्य इलच्" पा॰ मत्वर्थे इलचप्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च गणः । पा॰ग॰सू॰ उक्तो यथा "तुन्द उदर पिचण्ड यवब्रीहि (स्वाङ्गाद्विवृद्धौ) विवृद्धौ कर्णौ यस्य सः कर्णिलः" । स्वार्थे इनिठनौ मतुप् च । "तुन्दिलः तुन्दी तुन्दिकः तुन्दवान्" सि॰ कौ॰ ।

तुन्दिक(ल)(भ) त्रि॰ तुन्दं विद्यतेऽस्य ठन् । तुन्दि+भ तुन्द+इलच् वा । तुन्दियुक्ते (भुँडि) युक्ते ।

तुन्दिकर पु॰ तुन्दं करोति कृ-अच् । (भुँड़ि) युक्ते तुन्दिले त्रिका॰ । [स्त्रियां ङीप् ।

तुन्दिन् त्रि॰ तुन्दोऽस्त्यस्य इनि । तुन्दयुक्ते (भुँडि)युक्ते

तुन्दिलफला स्त्री तुन्दिलं बृहत्फलमस्याः । त्रपुष्याम् (शशा) राजनि॰ ।

तुन्न पु॰ तुद-क्त । १नन्दिवृक्षे (तुँद) अमरः । २व्यथिते ३छिन्ने च त्रि॰ । स्वार्थे क । अत्रैवार्थे ।

तुन्नवाय पु॰ तुन्नं छिन्नं वयति वे-अण् । १सौचिके २सूच्याजीविनि (दरजी) अमरः । "शैलूषतुन्नवायाश्च कृतघ्नस्यान्नमेव च" मनुना तदन्नभक्षणं निषिद्धम् ।

तुन्नसेवनी स्त्री तुन्नं छिन्नं सीव्यतेऽनया सिव–करणे ल्युट् ङीप्। सूचीभेदे "प्रवेश्य तुन्नसेवन्या सूक्ष्मौ सीव्येत् ततः परम्" सुश्रुतः। [तुतुम्पतुः तुतुम्पिथ।

तुन्प बधे भ्वा० सक०पर० सेट्। तुम्पति अतुम्पीत्। तुतुम्प

तुन्प बधे सक० क्लेशे अक० तु० पर० सेट्। तुपति-तुम्पति अतु(पी)म्पीत्। तुतु(प)म्प तुतु(प)म्पतुः तुतुपिथ तुतुम्पिथ

तुन्फ बधे भ्वा० पर० सक० सेट्। तुम्फति अतुम्फीत्। तुतुम्फ तुतुफ(म्फ)तुः। तुतुम्फिथ।

तुन्फ बधे सक० क्लेशे अक० तुदा० पर० सेट्। तुफति तुम्फति अतु(तु)म्फीत्। तुतु(तु)म्फ तुतुफ(म्फ)तुः तुतुफिथ तुतुम्फिथ।

तुप बधे भ्वा० पर० सक०सेट्। तोपति अतोपीत्। तुतोप।

तुप बधे सक० क्लेशे अक०तुदा० कुटादि०पर० सेट्। तुपति अतोपीत्। तुतोप। प्रस्तुप० सत्। प्रस्तुम्पति।

तुफ अर्द्दने चुरा० उभ० सक० सेट् इदित्। तुम्फयति ते अतुतुम्फत्-त। तुम्फ्यते। [अतोफीत्। तुतोफ।

तुफ बधे सक० क्लेशे अक० तु० कुटा० पर० सेट्। तुफति

तुफ बधे भ्वा० पर०सक०सेट्। तोफति अतोफीत्। तुतोफ।

तुब अर्द्दने वा चुरा० उभ० सक० पक्षे भ्वा० पर० सेट् इदित्। तुम्बयति-ते तुम्बति अतुतुम्बत्-त अतुम्बीत्। [इदित्। अतुभत् अतोभिष्ट। तुतुभे।

तुभ हिंसे भ्वा० आत्म० लृदित् उभ० सक० सेट्। तोभते।

तुभ हिंसायां दिवा० क्र्या० च पर० सक० सेट्। तुभ्यति तुभ्नाति अतोभीत्। तुतोभ "शङ्कुर्नो कर्णिनातुभ्याद्-दुष्टोऽस्तु महोदरम्" "अवान् विभीषणोऽतुभ्नात्" भट्टिः।

तुम प्रेरणे आह्वनने च तुम्बशब्दे माधवः। सक० भ्वा० पर० सेट्। तोमति अतोमीत् तुतोम तुम्बः। तोमरः।

तुमुर न० तुमुल+लस्य रः। तुमुले अमरटीका।

तुमुल पुंन० नौ० तु–मुलम्। १परस्परसंघातेन सङ्कुले युद्धे २कलिद्रुमे मेदि० ३व्याकुलयुद्धे न० त्रिका०। "अभूच्च युद्धं तुमुलं जयैषिणोः" रघुः ४सङ्कुलमात्रे त्रि०। "उभयोरपि पार्श्ववर्त्तिनां तुमुलेनार्त्तरवेण वेजिताः" रघुः

तुम्ब पु० स्त्री०तुम्बति रुचिं तुबि–अर्द्दने अच्। १अलाबुवाम् भरतः। २कुतुम्बलायाम्, राजनि०। ३आमलक्यां, ४गवि च स्त्री। स्वार्थे क तत्रार्थे शब्दरत्ना०। स्त्रीगव्यां वन्ध्यायां स्त्री त्रिका०। टाप्।

तुम्बर न०तुम्बं तटाकारं राति–रा आदाने क। (तानपूरा) १वाद्यभेदे तुम्बरचक्रम्। २तुम्बुरुगन्धर्वे च।

तुम्बरचक्र न० नरपतिजयचर्य्योक्ते चक्रभेदे चक्रशब्दे २८०४ पृ० दृश्यम्।

तुम्बरु पु० गन्धर्वभेदे। "सुप्रिया चातिबाहुश्च विख्यातौ च हाहाहूहूः। तुम्बरुश्चेति चत्वारः स्मृता गन्धर्वसत्तमाः" भा० आ० ६५ अ०।

तुम्ब(व)वन न० देशभेदे स च देशः वृ० सं० दक्षिणस्यामुक्तः "अथ दक्षिणेन लङ्कोज्ज्वपकमे तुम्ब(व)वनकार्मणेयक याम्योदधितापसाश्रमा ऋषिकाः" १४ अ०।

तुम्बि(म्बी) स्त्री तुबि–इन्। १अलाब्वां (लाउ) शब्दरत्ना० वा ङीप् तत्रार्थे अमरः। "तुम्बी गोमांसतुल्या स्यात्" ति० त० नवम्यां तद्भक्षणनिषेधः। स्वार्थे क। तुम्बिका तत्रार्थे कटुतुम्ब्याञ्च राजनि०।

तुम्बिनी तुबि–णिनि ङीप्। कटुतुम्ब्यां राजनि०।

तुम्बिपुष्प न० तुम्ब्या इव पुष्पमस्याः। कताम्बुजे हारा० ६त०। अलाबूपुष्पे च।

तुम्बुक न० तुबि उक। अलाबूफले हड्डचन्द्रः।

तुम्बुर पु० विन्ध्यपर्वतस्थे जातिभेदे। "ये चान्ये विन्ध्यनिलयास्तु(षा)खारास्तुम्बुरास्तथा" हरिवं०५अ०। [मेदि०।

तुम्बुरी स्त्री तुबि+वा०उर गौरा०ङीप्। १धन्यां २धन्याके च

तुम्बुरु पु० १गन्धर्वभेदे जटा०। २अर्हदुपासकभेदे हेम०। "गन्धर्वैः सहितः श्रीमान् प्रागायत च तुम्बुरुः" भा० आ० १२३अ०। ३वृक्षभेदे। "तुम्बुरुः सौरभः सौरीवनजः सानुजोऽन्धकः। तुम्बरु प्रथितं तिक्तं कटु पाकेऽपि तत् कटु। रूक्षोष्णं दीपनं तीक्ष्णं रुच्यं लघु विदाहि च। वातश्लेष्मक्रिमिकुष्ठशिरोरुक्शूलताङ्कमीन्। कुष्ठशूला रुचिश्वासप्लीहकृच्छ्राणि नाशयेत्" भावप्र०।

तुम्र त्रि०तुम–प्रेरणे आह्वनने च रक्। १प्रेरके २हिंसके च "सत्राहणं दाधृषिं तुम्रमिन्द्रम्" ऋ० ४।१७।८। "तुम्रं प्रेरकम्" भा० "आगत्या तुम्रो वृषभो मरुत्वान्" ऋ० २।५०।१। तुम्रः आह्वाता तुमिराह्वननार्थः" भा०।

तुर त्वरणे जुहो० पर० अक० सेट्। तुतोर्त्ति अतोरीत्। तुतोर। वैदिकोऽयम् धातुः "अपामिवेदूर्मयस्तर्तुराणाः" ऋ०८।८६।३। तात्स्थ्ये चानश्। अभ्यासस्यातोऽत्वं च "सहिष्ठं तुरतस्तुरस्य" ऋ०६।१८।४। "अर्को वा यत्तुरते" तै० स०२।२।१२।४। वेदे गणव्यत्ययः पदव्यत्ययश्च। अस्मात् तुरादित्वमपि। तुरयति। "तुरयन्न जिग्यः" ऋ०४।२८।७

तुर त्रि० तुर–क। वेगवति। "प्र तव्यसो नम उक्तिं तुरस्याहम्" ऋ० ५।४३।८ "नहि त्वा शूरो न तुरो न

णु र्न" ऋ०६।२१।५ । गत्यर्थे भावे क वा ।२वेगे तुरगः ।

तुरग पुंस्त्री० तुरेण वेगेन गच्छति गम–ड । घोटके अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । "तुरगगताकुलस्य परमेकतुरङ्गजन्मनः" । "उल्लङ्घ्य गन्तुं तुरगास्तदोषुः" माघः २चित्ते मेदिनिः। सुखबोधे तुरां वेगं गच्छतीति वाक्यम् ।

तुरगगन्धा स्त्री तुरगस्येव गन्धोऽस्याः। अश्वगन्धायां राजनि० ६त० । अश्वस्य गन्धे पु० । तुरङ्गगन्धादयोऽप्यत्र रत्नमा० ।

तुरगदानव ६० तुरगाकारो दानवः शा०त० । केशिदानवे । "वलाकी स च हि दुष्टात्मा केशी तुरगदानवः" "क्षतं तुरगदैत्येन सर्वान् गोपान् जिघांसता" हरिवं० ८१अ० ।

तुरगब्रह्मचर्य्य न० तुरगस्येव ब्रह्मचर्यम् । स्त्रिया अलाभे तत्त्यागरूपे व्रतभेदे त्रिका०।[संगीतदा० उक्ते तालभेदे ।

तुरगलीलक पु० "द्रुतं द्वन्द्वं विरामान्तं लघुस्तुरगलीलके"

तुरगातु त्रि० तुरेण गातुः गम–बेदे पा० डातु । १त्वरया गमनकारके ।२त्वरागमने च "अनच्छये तुरगातु जीवमेजद्ध्रुवम्" ऋ० १।१६४।३० । "तुरगातु सव्यापाराय गमनम्" भा० ।

तुरगानन पु०तुरगस्याननमिवाननमस्य । १किन्नरभेदे तुरङ्गवदने । देशभेदे स च देशः वृ० सं० १४ अ० उत्तरस्यामुक्तः । "उत्तरतः कैलासः" इत्युपक्रमे "त्रिगर्त्ततुरगाननाश्वमुखाः" ।

तुरंगिन् त्रि० तुरगो वाहनत्वेनास्त्यस्य इनि । अश्वारोहिणि सैन्ये भव०। तुरङ्गिन् प्रभृतयोऽप्यत्र "तुरङ्गिभिर्यत्ननिरुद्धवेगाः" माघः ।

तुरगी स्त्री तुरगस्येव गन्धोऽस्त्यस्या अच् गौरा०ङीष् । १अश्वगन्धायाम् मेदि० । तुरग+जातौ ङीष् ।२तुरगजातिस्त्रियाञ्च ।

तुरङ्ग पुंस्त्री० तुरेण गच्छति गम–ख मुम् वा डिच्च ।१घोटके स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । २चित्ते न० शब्दरत्ना० । "नियोज्य तं होमतुरङ्गरक्षणे" रघुः। तुरगशब्दे उदा० ।

तुरङ्गक पु० तुरङ्ग इव कायति कै–क । १हस्तिघोषाख्ये रत्नमाला० । स्वार्थे क ।२घोटके । [महिषभ्यां राजनि० ।

तुरङ्गद्विषणी स्त्री तुरङ्गोद्विष्यतेऽनया बा० ल्युट्–ङीप् ।

तुरङ्गप्रिय पु० ६त० । यवे राजनि० ।

तुरङ्गम पुंस्त्री०तरं गच्छति गम–खच् मुम् । १घोटके अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । "कश्चिद्धि मां प्रीतमते तुरङ्गमात्" रघुः ।"रसातलं संक्रमिते तुरङ्गमे" रघुः ।

तुरङ्गवक्त्र पु० तुरङ्गस्येव वक्त्रमस्य । अश्वाकारमुखे किन्नरे जटाधरः तुरङ्गवदनादयोऽप्यत्र अमरहेमचन्द्रौ ।

तुरङ्गारि पु० ६त० शिवनेऽश्वनाशके १करवीरे हले० जाता तद्वृद्धे महिषे २महिषे च रत्नमा०। [खतायाम् राजनि०।

तुरङ्गिका स्त्री तुरङ्गः तदाकारोऽस्त्यस्याः ठन् । देवदालीलतायाम् ।

तुरङ्गी स्त्री तुरङ्गस्येव गन्धोऽस्त्यस्याः अच् गौरा०ङीष् ।१अश्वगन्धायां रत्नमा० तुरङ्ग+जातौ ङीष् ।२घोटकजातिस्त्रियाञ्च । [षी(ग्बो)त् ।

तुरण त्वरायां कण्ड्वा० पर० अक० सेट् । तुरण्यति अतुरण्यीत् ।

तुरण न० जु० तुर–बा० भावे क्यु । क्षिप्रगमने "तुरेतस्तुरणे तुरण्युः" ऋ०१।१२१.५ । "तुरणे क्षिप्रगमने" भा० ।

तुरण्य पु०तरण्य–कण्ड्वा०भावे घञ् ।०त्वरायाम् ।"उपस्तुरण्यसत्" ऋ० ४।४०।२। "तुरण्यसद्वत्वरया सीदतीति" भा०

तुरण्यु त्रि०कण्ड्वा०तुरण्य–उन् । त्वरायुक्ते ।"तम्यं शुक्रासं स्तुरयस्तुरण्यवः"ऋ०१।१२४.५।"तुरण्यवः त्वरायुक्ताः"भा०

तुरम् अव्य० अद० जु० तुर–बा० अमु । त्वरायाम् । "तुरं यतीषु तुरयन् त्रिषाः" ऋ० ४।२८।७ ।

तुरस् न० अद० जुहो० तुर–असुन् । त्वरायाम् । "आयवस्तुरस्येये" १०।८६।८ ।

तुरायण न० तुर–क तस्यायनं "पूर्वपदात् संज्ञायाम्" पा० णत्वम् । १यज्ञभेदे सि०कौ० ।२अवक्रे अमरः त्वरितस्य हि गमनमसङ्कुचङ्गवतीति तस्य तथात्वम् । ३यज्ञभेदे "तुरायणं वैशाखशुक्लपञ्चम्याम्" "चैत्रस्य वा" कात्या० २४।८।१।२ । "तुरायणं सवनाम" कर्कः तद्विधानं तत्रैव उत्तरतो द्रष्टव्यम् । अत उर्द्धमिष्ट्ययनानि" आ० श्री० २।१३।१। उपक्रमे । "सांवत्सरिकाणि" २ष०। "इष्ट्ययनानि संवत्सरेण संवत्सरैर्वा व्याख्यानि" नारा०। तुरायणम् ४सू० तद्विहितं इष्टिभिरयनं "तुरायणं हि व्रतमध्यच्छसत्रक्रमनोऽकरणं निंयतोऽवदान्"भा० वातु०१०२ अ० । तुरायणं यज्ञभेदमावर्त्तयति ठञ् । तौरायणिक तद्यज्ञकारके ।

तुरासाह् पु० तुरं त्वरितं साहयति अभिभवति चु० साहेः किप् पूर्वपददीर्घः । १इन्द्रे अमरः अस्य कृदादौ अपि षत्वं ढत्वे षत्वम् । तुराषाट्–अकादौ तु न षत्वं तुरासाहमित्यादि "तुराषाहं पुरोधाय धाम स्वायम्भुवं ययुः" कुमा०। "कालेनारिवधात् भीतः तुराषाडिव शार्ङ्गिणम्"रघुः"तुराषाट् विश्वमूर्त्ते हरायज !"हरिवं० २५८ अ० । इन्द्रसुतौ ।

तुरि(री) स्त्री तुर–इन् "इगुपधात् कित्" उणा० कित् वा ङीप् । तन्तुवायस्य काष्ठादिनिर्म्मिते वयनसाधने (माकु) द्रव्ये "तन्तुवटपातुरीतुरीति" नैष० तुरीतन्तुसंयोगः जग-दीशः रस्वरायुक्तमाले । "स्त्या स्वपतीव तुर्य्ये" ऋ० १०।१०६। "तुर्य्ये स्वरमाचारौ संभवस्य जनताये" भा० ।

तुरीप त्रि० तूर्णमाप्नोति व्याप्नोति तूर्ण+आप–क पृषो० । तूर्णं व्यापके । "तुष्टा तुष्टा तुरीपोऽद्भुत इन्द्राग्नी पुष्टिवर्द्धनी" यजु० २१।२० । तुरीपः तूर्णमाप्नोति तुरीपः" वेददी० । "तवस्तुरीपमद्भुतम्" ३।१४२।१ "तुरीपं तूर्णं व्यापि" भा० मुद्रितपुस्तके तुरीयमिति पाठः मुद्रादोषात् भाष्य-व्याख्यादर्शनात् तुरीपपाठस्यैवोचितत्वात् ।[चतुरीयोव् ।

तुरीय गतौ भ्वा०पर०सेट् गतिकर्म्मसु निघण्टुः । तुरीयति

तुरीय त्रि० तुरीय–अच् चतुर्णां पूरणः चतुर्+छ आद्य-लोपश्च । १गतियुक्ते २चतुर्णां पूरणे च । ३तारके । "ततस्तुरीयमथ पोषयिष्णुः" ऋ०२।४।८। "तुरीयं तार-कम्" भा० । "गुहा त्रीणि निहितानेङ्गयन्ति" "तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति" ऋ०१।१६४।४५ । अस्यार्थः भाष्ये बहुधा मतभेदेन दर्शितः किन्तु वैखरीरूपा वाक् चतु-र्थीति निष्कृष्टार्थः तथा हि

"परा पश्यन्ती मध्यमा वैखरीति चत्वारि । एकैव नादा-त्मिका वाक् मूलाधारादुदिता सती परेत्युच्यते । नादस्य च सूक्ष्मत्वेन दुर्निरूपत्वात् सैव हृदयगामिनी पश्यन्ती-त्युच्यते योगिभिर्द्रष्टुं शक्यत्वात् । सैव बुद्धिं गता विवक्षां प्राप्ता मध्यमेत्युच्यते मध्ये हृदयाख्ये उदीयमानत्वात् मध्यमायाः । अथ यदा सैव वक्त्रे स्थिता ताल्वोष्ठादिव्या-पारेण बहिर्निर्गच्छति तदा वैखरीत्युच्यते एवं चत्वारि वाचः पदानि परिमितानि । मनीषिणो मनसः स्वा-मिनः स्वाधीनमनस्का ब्राह्मणा वाचोऽस्य शब्दब्रह्मणो-ऽधिगन्तारो योगिनः पदानि चत्वारि पदानि विदुः । जानन्ति । तेषु मध्ये त्रीणि परादीनि गुहानिहितानि हृदयान्तर्वर्त्तित्वात् । तुरीयं तु पदं वैखरीसंज्ञकं मनुष्याः सर्वे वदन्ति । ४सर्वाधारभूतेऽनुपहितचैतन्ये परब्रह्मणि "वनतज्जलतदवच्छिन्नाकाशयोर्जलाशयजलतद्गत-प्रतिबिम्बाकाशयोश्चाधारानुपहिताकाशवदनयोरज्ञान-तदुपहितचैतन्ययोराधारभूतं यदनुपहितचैतन्यं तत् तुरीयमित्युच्यते" वेदान्तसा० । आधारश्चासौ अनुपहितश्चासौ आकाशश्च स तथा तद्वदिति यावत् । यद्यप्याकाशस्य वनाश्रयत्वं जलाश्रयत्वं वा नास्ति तदनारम्भकत्वात्

तथाप्याकाशमन्तरेण तयोः स्थित्यनुपपत्तेस्तदाधारत्ववचन-मिति द्रष्टव्यम् । अस्य चैतन्यस्य तुरीयत्वं विश्वतैजस-प्राज्ञापेक्षया द्रष्टव्यम् । "शिवमद्वैतं तुरीयं मन्यन्ते" वेदान्तसारधृता श्रुतिः

"तुरीयो यज्ञो यत्र हव्यमिति"। यजु०१७। ५७ तुरीयः चतुर्थः "आदौ यजुर्जपः ततो होता ऋचां पठनम् ब्रह्मणोऽप्रतिरथजपः एवं च तुरीयो होमः तथा च श्रुतिः "अध्वर्युः पुरस्ताद्यजूंषि जपति होता पश्चा-दृचोऽन्वाह ब्रह्मा दक्षिणतोऽप्रतिरथं जपत्येष एव तुरीयो यज्ञ" इति वेददी० । "तुरीयः ब्रह्महत्यायाः क्षत्रियस्य बधे स्मृतः" मनुः स्वार्थे क । तत्रार्थे । "भगिन्यश्च निजादंशात् दत्त्वांशन्तु तुरीयकम्" याज्ञ० ।

तुरीयवर्ण पु० कर्म्म० । शूद्रे हला० ।

तुरुष्क पु० तुर–उसिक् स्वार्थे क इत्युणादिरिति मत्वम् । १गन्धद्रव्यभेदे (शिलारस) अमरः । २म्लेच्छजातिभेदे मेदि० ३पारस्यभाषाभेदे च हेमच० ४श्रीवासद्रव्ये विश्वः ।

तुर्फरी त्रि० तृफ–हिंसायाम् वा० अरि । हन्तरि । "सृण्येव जर्भरी तुर्फरीतू नैतोशेव तुर्फरी पर्फरीका" ऋ० १०।१०६।६ "तृफ तृम्फ हिंसायाम् । अस्मात् हन्तस्य तुर्फरीतारावित्यस्य पृषोदरादित्वाद्वर्णविकारः । यद्वास्मा-द्धुभाङ्कृञादौणादिकोऽरीतुप्रत्ययः । उक्तं चास्य नि० १३।५। "द्विविधा सृणिर्भवति भर्त्ता च हन्ता च तथा श्विनौ चापि भर्त्तारौ जर्भरी भर्त्तारावित्यर्थस्तुर्फरीतू हन्तारावित्यादि । जर्भरिशब्दे ३०६२ पृ० दृश्यम् ।

तुर्फरीतु त्रि० तृफ–वा० अरीतु पृषो० । हन्तरि तुर्फरीशब्दे दृश्यम् ।

तुर्य्य त्रि० चतुर्+पूरणे यत् च भागस्य लोपः । चतुर्थे । "एक एवेश्वरस्तुर्य्यः भगवान् स्वाश्रयः परः" भाग०६।५।१२ । "तुर्य्यशब्दस्य वा एकदेशिसमासः तुर्य्यं भिक्षायाः तुर्य्य-भिक्षा पक्षे षष्ठीसमासः भिक्षातुर्य्यम् ।

तुर्य्यगोल पु० सि० । "दलीकृतं चक्रमुशन्ति चापं कोदण्ड-खण्डं खलु तुर्य्यगोलम्" सि०उक्ते कालज्ञानार्थे यन्त्रभेदे

तुर्य्यवाह् पु० तुर्य्यं चतुर्थं वर्षं वहति वह–ण्वि । चतु-र्वर्षे पशौ । "तुर्य्यवाट् वयोऽनुष्टुप्छन्दः" यजु०१४।१८ "तुर्य्यवाट् तुर्य्यं चतुर्थं वर्षं वहतीति पशुः चतुष्टुप् छन्दो भूत्वोत्क्रान्तं तुर्य्यवाहं पशुं प्रजापतिर्वयसाऽ-पश्यत् । तुर्य्यवाहं वयसाप्नोदनुष्टुप्भूत्वा तुर्य्यवाह उत्क्रान्तमिति" शत० ब्रा० ८।२।४।१५ श्रुतेः" वेददी० ।

तुर्व हिंसायां भ्वा० पर०सक०सेट् । तूर्वति अतूर्वीत् । तुतूर्वतुः "हन्त यादिन्द्र तूर्वसि" ऋ० ८।९९।६ । "तूर्वणे सहस्वत्पृतनास्विनोरवः" ऋ० ८।९।१२ । तूर्वणे । हिंसने" भा० ।

तुर्वणि त्रि० तर्वं वनुते वन्-संभक्तौ इन् पृषो० । तूर्व-संभक्तरि "तुर्वणिरण्वा विश्वेव तुर्वणिः" ऋ०१।१२०।६ । "तुर्वणिस्तूर्णवनिः क्षिप्रं संभक्ता तुर्वणिस्तूर्णवनि-रिति निरुक्तम् (६।१४।) भा० ।

तुर्वश पु० नृपभेदे । "त्वमाविथ नर्यं तुर्वशं यदुम्" ऋ० १।५४।६ । "नर्यादीन् हि राज्ञः" भा० । "उत त्या तुर्वशायदू अस्नातारा शचीपतिः" ऋ० ४।३०।१७।

तुर्वशे अव्य० अन्तिके निकटे निघण्टुः ।

तुर्वसु पु० ययातिनृपपुत्रभेदे । "अप्यमेयान् प्रजां सर्वां ययातिरपराजितः । तस्य पुत्रा महेष्वासाः सर्वे समुदितागुणैः । देवयान्यां महाराज ! शर्म्मिष्ठायाञ्च जज्ञिरे । देवयान्यामजायेतां यदुस्तुर्वसुरेव च । द्रुह्युश्चानुश्च पूरुश्च शर्म्मिष्ठायां प्रजज्ञिरे" भा०आ०७५ अ० तस्मै ययातिशापकथा यथा । "तुर्वसो ! प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह । यौवनेन चरेयं वै विषयांस्तव पुत्रक ! । पूर्णे वर्षसहस्रे तु पुनर्दास्यामि यौवनम् । स्वञ्चैव प्रतिपत्स्यामि पाप्मानं जरया सह । तुर्वसुरुवाच । न कामये जरां तात ! कामभोगप्रणाशिनीम् । बलरूपान्तकरणीं बुद्धिप्राणप्रणाशिनीम् । ययातिरुवाच । यत्त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि । तस्मात् प्रजासमुच्छेदं तुर्वसो ! तव यास्यति । सङ्कीर्णाचारधर्म्मेषु प्रतिलोमचरेषु च । पिशिताशिषु चान्त्येषु मूढ ! राजा भविष्यसि । गुरुदारप्रसक्तेषु तिर्य्यग्योनिगतेषु च । पशुधर्म्मिषु पापेषु म्लेच्छेषु त्वं भविष्यसि" ८४ अ० । [ऋ०१।३६।१८

तुर्वीति पु० राजर्षिभेदे । "हन्रूषं तुर्वीतिं दशमे सहः" ।

तुल उन्माने वा चुरा० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सक० सेट् । तोलयति ते तोलति अतूतुलत् त । "पतिष्यति क्षितौ भानुः पृथिवीं तोलयिष्यते" भट्टिः । तुलयतीति तु तुलाशब्दात् णिच् । "अन्तःसारं घनतुलयितुं नानिलः शक्ष्यति त्वाम्" "अन्तस्तोयं मणिमयभुवस्तुङ्गमभ्रंलिहाग्राः प्रासादास्त्वां तुलयितुमलं यत्र तैस्तैर्विशेषैः" मेघ० । "तुलयति स्म विलोचनतारकाः" माघः । "मत्तान्द्रमैस्तुलितकान्तिमञ्जिशोभाः" रघुः ।

उद्+उत्क्षेप तोलने । उत्तोलयति

तुलभ पु० तुरेण वेगेन भाति भा—क रस्य लः । आयुधजीविसंघभेदे । ततः दामन्या० स्वार्थे छ । तुलभीय तदर्थे ।

तुलसारिणी स्त्री तुरेण वेगेन सरति सृ—णिनि ङीप् । तूणे शब्दमा० ।

तुलसी स्त्री तुलां सादृश्यं स्यति सो—क गौरा० ङीष् शकन्ध्वा० । स्वनामख्याते वृक्षभेदे । "यस्या देव्यास्तुला नास्ति विश्वेषु चाखिलेषु च । तुलसी तेन विख्याता" ब्रह्मवैव० देवीभाग० पञ्चनिदशं तन्माहात्म्यम् । "तुलसी कटुका तिक्ता हृद्योष्णा दाहपित्तकृत् । दीपनी कुष्ठकृच्छ्रास्रपार्श्वरुक्कफवातजित् । शुक्ला कृष्णा च तुलसी गुणैस्तुल्या प्रकीर्त्तिता" भावप्र० तद्रूपा पद्माः तुलस्यामाहात्म्यं यथा । "ब्रह्मोवाच । तुलस्याः शृणु माहात्म्यं पावनं सर्वकामदम् । यत्पुरा विष्णुना प्रोक्तं तस्मै वक्ष्याम्यशेषतः । सम्प्राप्य कार्त्तिकं इष्टा नियमेन जनार्दनः । पूजनीयो महाभक्त्या कोमलैस्तुलसीदलैः१ । दृष्टा२ स्पृष्टा३ तथा ध्याता४ कीर्त्तिता नमिता५ऽर्चिता६ । रोपिता७ सेविता८ नित्यं पापं हन्ति युगार्ज्जितम् । अष्टधा तुलसी येस्तु सेविता द्विजसत्तम ! । युगकोटिसहस्राणि ते वसन्ति हरेर्गृहे । रोपिता तुलसी यावत् कुरुते मूलविस्तृतिम् । तावद्युगसहस्राणि तनोति सुकृतं हरिः । तुलसीदलपुष्पाणि योदद्यात्ररो मुने ! । कार्त्तिके सकलं पापं योऽस्य जन्मार्जितं दहेत् । रोपिता तुलसी यावत् वर्द्धते वसुधातले । तावत्कल्पसहस्राणि विष्णुलोके महीयते । यत्फलं सर्वपुष्पैश्च सर्वपत्रैश्च यत्फलम् । तुलस्यास्तद्दलार्द्धेन पुण्यं स्याद्विष्णुपूजने । तुलसीगन्धमादाय यत्र गच्छति मारुतः । दिशोदश पुनात्याशु भूतग्रामांश्चतुर्विधान् । तुलसीकाननोद्भूता छाया यत्र भवेन्मुने ! । तत्र श्राद्धं प्रदातव्यं पितॄणां तृप्तिहेतवे । तुलसीबीजनिकरो यस्मिन् पतति वै मुने ! । तत् स्थानं परमं श्रेयं पितॄणां प्रीतिवर्द्धनम् । यस्मिन् गृहे द्विजश्रेष्ठ ! तुलसीतलमृत्तिका । तत्रैव नोपसर्पन्ति भूतले यमकिङ्कराः । तुलसीमृत्तिकालिप्तो यदि प्राणान् परित्यजेत् । यमेन नेक्षितुं शक्तो युक्तः पापशतैरपि । तुलसीमृत्तिकालिप्तं ललाटं यस्य दृश्यते । तस्य चक्षुः पतति नो तस्य कश्चिन्निवर्त्तते ! । यः कश्चित्तुलसीमूले कार्त्तिके केशवप्रियः । दीपं ददाति विप्रेन्द्र ! स लभेद्वैष्णवं पदम् । तुलसीकाननञ्चैव गृहे यस्यावतिष्ठते । तद्गृहं तीर्थभूतं हि नायान्ति यमकिङ्कराः ।

दर्शनं नर्मदायास्तु गङ्गास्नानं तथैव च । तुलसीवनसंसर्गं सममेतत्त्रयं स्मृतम् । रोपणात् पालनात् सेकाद्दर्शनात् स्पर्शनान्नृणाम् । तुलसी दहते पापं वाङ्मनःकायसञ्चितम् । तुलसीमञ्जरीभिर्यः कुर्य्याद्धरिहरार्च्चनम् । न स गर्भगृहं याति मुक्तिभागी भवेन्नरः । पुष्कराद्यानि तीर्थानि गङ्गाद्याः सरितस्तथा । वासुदेवादयो देवा वसन्ति तुलसीदले । तुलसीमञ्जरीयुक्तो यस्तु प्राणान् विमुञ्चति । यमोऽपि वीक्षितुं शक्तो युक्तं पापशतैरपि" पाद्मोत्तरख० । "यत्रैकस्तुलसीवृक्षस्तिष्ठति द्विजसत्तम ! । तत्रैव त्रिदशाः सर्वे ब्रह्मविष्णुशिवादयः । केशवः पत्रमध्येषु पत्राग्रेषु प्रजापतिः । पत्रवृन्ते शिवस्तिष्ठेत् तुलस्याः सर्वदैव हि । लक्ष्मीः सरस्वती चैव गायत्री चण्डिका तथा । शची चान्या देवपत्न्यस्तत्पुष्पेषु वसन्ति वै । इन्द्रोऽग्निः शमनश्चैव नैरृतो वरुणस्तथा । पवनश्च कुबेरश्च तच्छाखायां वसन्त्यमी । आदित्यादिग्रहाः सर्वे विश्वे देवाश्च सर्वदा । वसवो मनवश्चैव तथा देवर्षयोऽखिलाः । विद्याधराश्च गन्धर्वाः सिद्धाश्चाप्सरसस्तथा । तुलसीपत्रमाश्रित्य सर्वदा निवसन्ति वै । छिन्दन्ति लवमात्राणि तुलसीमूलजानि वै । तद्दृष्ट्वा ब्रह्महत्याश्चिनोति [illegible] । ग्रीष्मकाले द्विजश्रेष्ठ ! सुगन्धैः शीतलैर्जलैः । तुलसीसेचनं कृत्वा नरो निर्वाणमाप्नुयात् । चन्द्रातपं वा छत्रं वा तुलस्यै यस्तु यच्छति । विशेषतः निदाघेषु स मुक्तः सर्वपातकैः । वैशाखेऽप्यतधाराभिरद्भिर्यस्तुलसीं जनः । सेचयेत् सोऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति निश्चयः । कदाचित्तुलसीं दुग्धैः सेचयेद्यो नरोत्तमः । तस्य वेश्मनि विप्रर्षे ! लक्ष्मीर्भवति निश्चला । गोमयैस्तुलसीमूले यः कुर्य्यादनुलेपनम् । सम्मार्ज्जनञ्च कुरुते तस्य पुण्यफलं महत् । रजांसि तस्य यावन्ति दूरीभूतानि जैमिने ! । तावत्कल्पसहस्राणि मोदते ब्रह्मणा सह । यद्धर्मकर्म्म कुरुते मनुजः पृथिव्यां नारायणप्रियतमां तुलसीं विना च । तत्सर्वमेव विफलं भवति द्विजेन्द्र ! प्रत्तेऽपि न हि तुष्यति देवदेवः । यस्य स्यात्तुलसीपत्रं मुखे शिरसि कर्णयोः । मृत्युकाले द्विजश्रेष्ठ ! तस्य स्वामी न भास्करिः" पाद्मे क्रियायोगसारः । "स स्नातः सर्वतीर्थेषु सर्वयज्ञेषु दीक्षितः तुलसीपत्रतोये च योऽभिषेकं समाचरेत् । गवामयुतदानेन यत्फलं लभते नरः । तुलसीपत्रदानेन तत्फलं कार्त्तिके सति ! । तुलसीतोयकणिकां मृत्युकाले च यो लभेत् । रत्नयानं समारुह्य वैकुण्ठं स प्रयाति च । त्रिकालं तुलसीपत्रं शुष्कं पर्युषितं सति ! । श्राद्धे व्रते वा दाने वा प्रतिष्ठायां सुरार्च्चने । भूगतं तोयपतितं यद्दत्तं विष्णवे सति ! । शुद्धन्तु तुलसीपत्रं क्षालनादन्यकर्म्मणि" पार्वतीं प्रति शिववाक्यम् । तुलसीचयननिषेधकालो यथा । "पूर्णिमायाममायाञ्च द्वादश्यां रविसंक्रमे । तैलाभ्यङ्गे चास्नाते न मध्याह्ने निशि सन्ध्ययोः । आशौचेऽशुचिकाले च रात्रिवासान्वितेऽपि वा । तुलसीं ये च चिन्वन्ति ते छिन्दन्ति हरेः शिरः" । हरिभ० । तुलसीस्पर्शनेन मिथ्याप्रतिज्ञायां मिथ्याशपथे च दोषो यथा । "तुलसीं स्वकरे कृत्वा स्वीकारं यो न रक्षति । स याति कालसूत्रञ्च यावच्चन्द्रदिवाकरौ । करोति मिथ्याशपथं तुलस्या यो हि मानवः । स याति कुम्भीपाकञ्च यावदिन्द्राश्चतुर्दश" ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् । तुलसीपत्रचयने मन्त्रो यथा । "मातस्तुलसि ! गोविन्दहृदयानन्दकारिणि ! । नारायणस्य पूजार्थं चिनोमि त्वां नमोऽस्तु ते । कुसुमैः पारिजाताद्यैः सुगन्धैरपि केशवः । त्वया विना नैव तृप्तिं चिनोमि त्वामतः शुभे ! । त्वया विना महाभागे ! समस्तं कर्म निष्फलम् । अतस्तुलसि ! देवि ! त्वां चिनोमि वरदा भव । चयनोद्भवदुःखं यद्देवि ! ते हृदि वर्त्तते । तत् क्षमस्व जगन्मातस्तुलसि ! त्वां नमाम्यहम् । कृताञ्जलिरिमान् मन्त्रान् पठित्वा वैष्णवो जनः । करतालत्रयं दत्त्वा चिनुयात्तुलसीदलम् । शनैः शनैस्तथाकारैश्चीयते तुलसीदलम् । यथा न कम्पते शाखा तुलस्या द्विजसत्तम ! । पत्राणां चयने विप्र ! भग्नशाखा यथा भवेत् । तथा हृदि व्यथा विष्णोर्दीयते तुलसीपतेः" । पाद्मे क्रियायोगसारः ।

तुलसीकाष्ठमालामाहात्म्यं यथा । "तुलसीकाष्ठनिर्माणमालां गृह्णाति यो नरः । पदेपदेऽश्वमेधानां लभते निश्चितं फलम्" ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृ० । "सात्वतैस्तुलसीकाष्ठमाला कुम्भसमुद्भवा । धार्य्या नित्यं प्रयत्नेन स्वेतद्भक्तस्य लक्षणम्" । हरिभक्तस्य तुलसीकुम्भकाष्ठसमुद्भवा । चिह्नार्थमात्मनो माला पुरा कृष्णेन दर्शिता" पाद्मोत्तरखण्डम् "काष्ठमालाधरं विप्रं यतिनं यानरोहिणम् । शूद्रास्यां विधवां दृष्ट्वा सचेलं जलमाविशेत्" इति वचनस्य साकरत्वे तुलसीकाष्ठेतरकाष्ठविषयत्वमिति वैष्णवाः । शाक्तास्तु विप्रेतरपरत्वं पाद्मोत्तरखण्डवाक्यस्य वर्णयन्ति । तन्न च "तुलसीपत्रजातेन

मालेन मम भूषितः। विप्र ! त्वं न च तत्काष्ठमालां गलगतां कुरु” इति वाक्यमालोच्य तथा व्यवस्थापयन्ति। अन्ये तु विष्णुदीक्षाविहीनविप्रस्य तत्काष्ठमालाधारण-निषेधः। विधिस्तु वैष्णवस्येति वर्णयन्ति। गणेशपूजने तुलसीनिषेधो यथा तुलसीं प्रति गणेशवाक्यम्“पुष्पाणां सारभूता त्वं भविष्यसि मनोरमे !। कलांशेन महा-भागे ! स्वयं नारायणप्रिया। प्रिया त्वं सर्वदेवानां कृष्णस्य च विशेषतः। पूजा विघ्नहृदा नृणां मम त्याज्या च सर्वदा” ब्रह्मवैवर्त्ते गणेशखण्डम्। “अक्षतैर्नार्चयेद्विष्णुं न तुलस्या विनायकम्। न दूर्वया यजेद्दुर्गां मुसुरेण न भास्करम्” राघवभट्टधृतम्।

तुलसीग्रहणविधिः वायुपुराणे। “अस्नात्वा तुलसीं छित्त्वा यः पूजां कुरुते नरः। सोऽपराधी भवेत् सत्यं तत् सर्वं निष्फलं भवेत्”। तच्चयने मन्त्रान्तरं स्कान्दे “तुलस्यमृतजन्मासि सदा त्वं केशवप्रिया। केशवार्थं चिनोमि त्वां वरदा भव शोभने”। “त्वदङ्गसम्भवैः पत्रैः पूजयामि यथा हरिम्। तथा कुरु पवित्राङ्गि ! कलौ मलविनाशिनि”। नारदे च। “मोक्षैकहेतो ! धरणीप्रशस्ते ! विष्णोः समस्तस्य गुरोः प्रियेति। आराधनार्थं वरमञ्जरीकं लुनामि पत्रं तुलसि ! क्षमस्व। इत्युक्त्वा तुलसीं नत्वा चित्त्वा दक्षिणपाणिना। पत्राण्येकैकशोऽन्यस्मैव सद्भावे मञ्जरीरपि। तच्छाखात्यागश्च स्कान्दे। “मन्त्रेणानेन यः कुर्य्यात् गृहीत्वा तुलसीदलम्। पूजनं वासुदेवस्य लक्ष-कोटिफलं लभेत्”। किञ्च “शालग्रामशिलार्थं प्रत्यहं तुलसीक्षितौ। तुलसीं ये विचिन्वन्ति धन्यास्ते करपल्लवाः”। इति। संक्रान्त्यादौ निषिद्धेऽपि तुलस्यवचयः स्मृतौ। परं श्रीविष्णुभक्तैस्तु द्वादश्यामेव नेष्यते” हरिभ० तुलस्यवचयनिषेधकालः। विष्णुधर्म्मोत्तरे “नोच्छिन्द्यात् तुलसीं विप्रा द्वादश्यां वैष्णवः क्वचित्”। गारुडे “भानुवारं विना दूर्वां तुलसीं द्वादशीं विना। जीवितस्याविनाशाय न विचिन्वीत धर्म्मवित्”। पाद्मे च श्रीकृष्णसत्यभामासंवादीयकार्त्तिकमाहात्म्ये “द्वादश्यां तुलसीपत्रं धात्रीपत्रञ्च कार्त्तिके। लुनाति स नरो गच्छेन्निरयानतिगर्हितान्”। अतएवोक्तम्। “देवार्थे तुलसीच्छेदो होमार्थे समिधान्तथा। इन्दुक्षये न दुष्येत गवार्थे तु तृणस्य च”। “एवं कृत्वा महा-पूजामङ्गोपाङ्गादिकं प्रभोः। क्रमाद् यथा सम्प्रदायं तत्तत् स्थानेषु पूजयेत्”। हरिभक्तिविलासे ७विलासे। तुलसीविवाहप्रतिष्ठाविधिः “श्रीवशिष्ठ उवाच। विवाहं सम्प्रवक्ष्यामि तुलस्यास्तु यथाविधि। यथोक्तं पञ्चरात्रे वै ब्रह्मणा भाषितं पुरा”। “आरामे वा वने वापि तुलसीं सन्दधेऽपि वा। वर्षत्रयेण पूर्णेन ततो यजनमारभेत्। सौम्यायने प्रकर्त्तव्यं गुरुशुक्रोदये तथा। अथ वा कार्त्तिके मासि भीष्मपञ्चदिनेषु च। वैवाहिकेषु ऋक्षेषु पूर्णिमायां विशेषतः। मण्डपं कारयेत्तत्र कुण्डवेदी तथा पुनः। शान्तिकञ्च प्रकर्त्तव्यं मातृणां स्थापनं तथा। मातृश्राद्धादिकं सर्वं विवाहवत् समाचरेत्। ब्राह्मणांश्च शुचिः स्नातान् वेदवेदाङ्ग-पारगान्। ब्रह्मा चाचार्य्यकश्चैव चत्वारश्च तथर्त्विजः। वैष्णवेन विधानेन सर्वमीदृशं यजेत्। मण्डपं कारयेत्तत्र लक्ष्मीनारायणं शुभम्। षड्वर्षं पुरः कृत्वा मातृणां यजनं तथा। कृत्वा नान्दीमुखं श्राद्धं सौवर्णं स्थापयेद्धरिम्। कृत्वारोप्य च तुलसीं लग्ने त्वस्तमिते रवौ। वासःशतेन मन्त्रेण वस्त्रयुग्मेन वेष्टयेत्। तदा कन्येति मन्त्रेण कङ्कणं पाणिपल्लवे। कोऽदादिति च मन्त्रेण पाणिग्राहो विधीयते। ततः कुण्डे समागत्य आचार्य्यः सह तैर्द्विजैः। आचार्य्यो वेदिकाकुण्डे जुहुयाच्च नवाहुतीः। विवाहकर्म्मवत् सर्वं वैष्णवं देशिकोत्तमैः। कर्त्तव्यश्च ततो होमोविशेषादिविधिपूर्वकम्”। “यजमानः सपत्नीको गृह्ये गोत्रबान्धवाः। प्रदक्षिणाश्च कर्त्तव्याश्चत्वारो विष्णुना सह। तुलस्याः पाणिपद्मे वेदिकायां निभावयेत्। शतरुद्रं जपेत् सूक्तं पावमानीं विशेषतः। तथैव शान्तिकाध्यायम्। नवसूक्तीं तथैव च। जीवसूक्तं पुनर्जप्त्वा तथा वैष्णवसंहिताम्। शङ्खभेरिनिर्घोषैर्गीतवाद्यैश्च निस्वनैः। गायन्ति मङ्गलान्यार्य्यो माङ्गल्यं विधिमाचरेत्। दद्यात् पुष्पाञ्जलिं पश्चादभिषेकविधिं ततः। ब्रह्मणे शयनं दद्यादाचार्य्यं परिधाप्य च। गां घटञ्च तथा शय्यामाचार्य्याय प्रदापयेत्। ऋत्विग्भ्यो दापयेद्द् यथाशक्त्येषां दद्याच्च दक्षिणाम्। एवं प्रतिष्ठिता देवी विष्णुना च समर्चिता आजन्मोपार्जितं पापं दर्शनेन प्रणश्यति। रोपयेत्तुलसीं यस्तु सेचयेच्च प्रयत्नतः। प्रतिष्ठाप्य यथोक्तेन विष्णुना सह मानवः। स मोक्षं लभते जन्तुर्विष्णुलोकं तथा क्षयम्। प्राप्नोति विपुलान् भोगान् विष्णुना सह

मोदते" हरिभक्तिविलासे । "तुलसी प्राणमात्रेण यदा भवति सुन्दरी" तन्त्रसा० । [कण् । वर्व्वर्य्यां (बाबुइ) रत्नमा०

तुलसीद्वेषा स्त्री तुलस्यौ द्वेष्टि तद्गन्धत्वात् स्वद्वेते द्विष–

तुला स्त्री तुल–भिदा० अङ् । १सादृश्ये २माने च स्वर्णादीनां ३दारुवस्त्वनार्थपीठिकायां ४प्रवानुमाने ५भाण्डे च मेदि० । राशिचक्रस्य द्वादशधा विभक्तस्य ६सप्तमे राशौ स च ३६० अंशात्मकराशिचक्रस्य १८१ अंशावधि २१० पर्य्यन्तः चित्राशेषार्द्धस्वातिविशाखान्तिमपादत्रयात्मकः । तस्याधिष्ठाता तुलाधरः पुरुषः । तस्य योगतारादिकम् नक्षत्रशब्दे उत्तमवयश्शब्दे च विशेष उक्तः । "तौलीना कथितस्तुलाघटधरः" ज्ञातकपद्धतिः । "पूर्व्वापरविलग्नदेहयोगतः सन्धवत् क्षितिपरोऽस्य कन्नः । सत्यप्रजापसृतमभूद् उपस्तुता सुमीय्यौं द्विपदः समानः" ज्ञातकपद्धत्युक्तलक्षणः । ७दिव्यतिवादिनो लौकिकप्रमाणाभावे दिव्यपरीक्षया अर्थनिर्णये कर्त्तव्ये घटापरनामके ८परीक्षाभेदे । सा च परीक्षा दिव्यशब्दोक्तप्रकारविधिपूर्व्वकं सर्व्वं कृत्वा कर्त्तव्या । तद्विधिश्च वीरमित्रोदये दर्शितो यथा

पितामहः "विशाखाश्रवणे शुभौ घटशालान्तु कारयेत् । तत्रस्थो नोपहन्येत वाभिवाताश्रयादिभिः । सपाटवोलसंयुक्तां परिचारकरक्षिताम् । पानीयादि धर्म्मायुक्तानसूर्य्यां कारयेन्नृपः" इति । बीजानि यवव्रीह्यादीनि । घटायोनि काष्ठानि, नारद आह "खादिरं कारयेत्तत्र निर्व्रणं शुष्कवर्जितम् । शांशपन्तदभावे वा सालं वा कोटरैर्विना । "अर्जुनन्तिन्दुकौ वाल्मीकियो रक्तचन्दनम् । एवंविधानि काष्ठानि घटार्थं परिकल्पयेत्, । अर्जुनशिलवः शार्ङ्गिकशिखो रक्तचन्दनम्" इति । माधवीये पाठः । शांशपमिति शिंशपावृक्षसम्बन्धि । "देविकाशिंशपेति" पाणिनिसूत्रेणादिकारस्याकारः । एवंविधानीत्यन्यस्याप्योदुम्बरादेर्यज्ञियस्य काष्ठस्य ग्रहणम्" । अतएव पितामहः "छित्त्वा तु यज्ञियं काष्ठं यूपवन्मन्त्रपूर्व्वकम् । प्रणम्य लोकपालेभ्यस्तुला कार्य्या मनीषिभिः । मन्त्रः सौम्यो वानस्पत्यः छेदने जप्य एव चेति" । यूपवन्मन्त्रपूर्व्वकमित्यनेन ओँ ओषधे त्रायस्वैनमित्यादिच्छेदनमन्त्रप्रयोगादिकमुक्तम् । वानस्पत्यः "वनस्पते शतवल्शोविरोहेति" मन्त्रः । छेदने कृते इति शेषः । वानस्पत्यच्छेदनानन्तरं प्रयोगे यूपवदित्यतिदेशा-त्प्राप्तेऽपि पुनर्विधानम् औपदेशिकस्य सोमदैवत्यस्यातिदेशिकस्य तस्य बाधनिवृत्त्यर्थम् । जप्य एव चेति चशब्दस्य वानस्पत्येत्यनेनान्वयात् तस्य च मन्त्रद्वयद्योतकत्वात्तत्समुच्चय इति केचित् सौम्यवानस्पत्ययोरेकार्थत्वात् । "तुल्यार्थास्तु विकल्पेरन्नित्यनेन" वाक्येन ब्रीहियवादिवत्" इत्यपरे । पितामहः "प्राक्शिरो निश्चलः कार्य्यः शुचौ देशे घटः सदा । इन्द्रस्थाने सभायां वा धर्म्मस्थाने चतुष्पथे" इति । घटनिर्माणप्रकारन्तत्प्रमाणञ्चाह पितामहः, "चतुर्हस्ता तुला कार्य्या पादौ कार्य्यौ तथाविधौ । अन्तरन्तु तयोर्हस्तौ भवेदध्यर्द्धमेव चेति" । पादौ तुलाधारकाष्ठनामकाष्ठाधारकाष्ठौ स्तम्भौ तथाविधौ चतुर्हस्तौ । अन्तरं मध्यम् । अध्यर्द्धं सार्द्धहस्तद्वयम् । अवकाशस्य प्रमाणस्यादकाष्ठमध्यप्रमाणाभिधानेनैव सूचितमिति न पृथगुपन्यस्तम् । अन्तरालप्रमाणपर्य्यालोचनया ततः किञ्चिदधिकमवकाशं कर्त्तव्यम् । पादस्तम्भयोर्मस्तकप्रदेशाद्यथा वह्निर्न निःसरति तथा अवकाशः कार्य्य इति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । अत्र निखातभागपरित्यागेन पादस्तम्भयोश्चतुर्हस्तत्वाभिधानं ज्ञेयम् । अतएव पितामहः "हस्तद्वयं निखेयन्तु प्रोक्तं स्तम्भकयोर्द्वयोः । षड्हस्तन्तु तयोः प्रोक्तं प्रमाणं परिमाणतः" इति स्तम्भकौ पादस्तम्भौ । हस्तप्रमाणन्दर्शितं कालिकापुराणे "यवानामष्टभिरेकमङ्गुलमभिर्भवेत् । अदीर्घयोजितैर्हस्तश्चतुर्विंशतिरङ्गुलैः" । इति स्मृत्यन्तरेऽपि "तिर्य्यग्यवोदराण्यष्टावूर्द्ध्वा वा ब्रीहयस्त्रयः । प्रमाणमङ्गुलस्योक्तं वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलः" । नारदातिवचने "चतुर्विंशत्यङ्गुलाख्यं हस्तन्तत्त्वविदो विदुः । यवानामष्टभिः कृत्वं मानाङ्गुलमितीरितमिति" । हस्तो वितस्तिद्वितयं चतुर्विंशत्यङ्गुलो हस्त इत्यर्थः । यवानां अवतलाङ्गुलानामित्यर्थः । "यवानामष्टकैरिति" स्मरणात् । तुलाया विशेषान्तरमाह पितामहः "चतुरस्रा तुला कार्य्या दृढा ऋज्वी तथैव च । कटकानि च देयानि त्रिषु स्थानेषु यत्नतः" इति । कटकानि लोहमयानि वलयानि । त्रिषु स्थानेषु अन्तयोर्मध्ये । कटकग्रहणं लोहकीलादीनामुपयुक्तानामुपलक्षणम् । नारदोऽपि "ऋज्वी घटतुला कार्य्या खादिरी तैन्दुकी तथा । चतुरस्रा त्रिभिः स्थानैर्घटककर्कटकादिभिरिति" । धटो घटमध्यम् । कर्कटकौ अन्त्यौ । पादस्तम्भादीनां स्थूलता तु विशेषानभिधानात् यावति

स्योत्थे द्वादशाङ्गुलायति तावत्येव कार्य्या । शिक्याधारा-
दिविशेषो ज्ञेयः । पादस्तम्भादुदग्दक्षिणसंस्थानौ स्तम्भौ
तुला प्राग्धारा कार्य्या । "पश्चिमे तोलयेत्कर्त्तृन् अन्य-
स्मिन् मृत्तिकां शुभामिति" पितामहवचनात् । पूर्व-
पश्चिमसंस्थानौ स्तम्भावुदग्धारा वा कार्य्या । "धारयेदुत्तरे
पार्श्वे पुरुषं दक्षिणे शिलामिति" नारदवचनात् ।
घटाङ्गत्वेन तोरणादिकं कार्य्यमित्याह पितामहः
"तोरणे तु तथा कार्य्ये पार्श्वयोरुभयोरपि । घटादुच्चतरे
स्यातान्नित्यन्दशभिरङ्गुलैः । अवलम्बौ तु कर्त्तव्यौ तोर-
णाभ्यामधोमुखौ । मृन्मयौ सूत्रसम्बद्धौ घटमस्तक-
चुम्बिनाविति" । घटारोहणमाह नारदः "शिक्यद्वयं
समासज्य घटकर्कटयोर्दृढम् । एकशिक्ये तु पुरुषमन्यत्र
तोलयेच्छिलाम्" । "धारयेदुत्तरे पार्श्वे पुरुषन्दक्षिणे
शिलाम् । पिटकं पूरयेत्तस्मिन्निष्टकापांशुलोष्टकैरिति" ।
इष्टकाभिर्ग्रावभिः पांशुभिर्लोष्टैर्वेत्यर्थः । भस्मराशि-
भिरपि पिटकं पूरयेत् । "भस्मराशिमथापि वेति" स्मृत्य-
न्तरवचनात् । पितामहोऽपि "शिक्यद्वयं समासज्य
पार्श्वयोरुभयोरपि । प्राङ्मुखान् कल्पयेद्दर्भांस्तत्र विप्रः
समाहितः । पश्चिमे तोलयेत्कर्त्तृन् अन्यस्मिन् मृत्तिकां
शुभाम् । इष्टकाभस्मपाषाणकपालास्थिविवर्जितामिति" ।
अत्र इष्टकापाषाणयोर्वर्ज्जनोक्तिः समुच्चयनिराकर-
णार्था न तु विकल्पनिराकरणार्था पूर्वोदाहृतनारद-
वचने तयोरपि विधानात् । "एतेन मृत्तिकापाषाणादीनां
कल्प्य तोलनकर्मत्वमिति मतमपास्तम् । मृत्तिकाशिलेष्ट-
कादीनामेकार्थत्वात् "एकार्थास्तु विकल्पेरन्निति" न्यायेन
विकल्प इति मिताक्षरायाम् । विष्णुरपि "एकस्मिन्
पुरुषमारोपयेत् द्वितीये प्रतिमानं शिलादीति" ।
समतानिरीक्षणार्थं राज्ञा तद्विदो नियोक्तव्याः । तथा
च पितामहः "परीक्षका नियोक्तव्यास्तुलामान-
विशारदाः । वणिजो हेमकाराश्च कांस्यकारास्तथैव-
चेति" । नियुक्ताश्च निरीक्षेरन्नित्याह नारदः । "सुव-
र्णकारा वणिजः कुशलाः कांस्यकारकाः । तान्तुलाम-
न्वीक्षेरन् तुलाधारणकोविदाः इति" । निरीक्षणं प्रत्याह
पितामहः "कार्य्यः परीक्षकैर्नित्यमवलम्बात् समो
घटः । उदकञ्च प्रदातव्यं घटस्योपरि पण्डितैः ।
यस्मिन् न प्लवते तोयं स विज्ञेयः समो घट" इति ।
अवलम्बनः तोरणयोर्लम्बमानौ यौ मृत्तोयावलम्बौ
तयोः समः । नारदोऽपि "प्रथमारोहणे प्राज्ञ"

प्रमाणकृत्पुरुषैः सह । तुलाशिरोभ्यान्तुल्यं तु तोरणस्थ-
सलक्षणमिति" । तोलनानन्तरं कर्त्तव्यम्पितामह
आह "तोलयित्वा नरं पूर्वं पश्चात्तमवतार्य तु ।
घटं तु कारयेन्नित्यं पताकाध्वजशोभितम्" । तत आवा-
हयेद्देवान् विधिनानेन मन्त्रवित् । वादित्रतूर्य्यनिर्घोषै-
र्गन्धमाल्यानुलेपनैः । प्राङ्मुखः प्राञ्जलिर्भूत्वा प्राड्-
विवेकस्ततो वदेत्" इति । विवादानुरूपं प्रश्नम्पृच्छ-
तीति प्राट् तद्विवेचयतीति विवेकः प्राट् चासौ विवेकश्च
प्राड्विवेकः । ततोऽभियुक्तं तोलयित्वाऽवतार्य्य
धर्म्मावाहनादारभ्याभियुक्तैरपि पत्रबन्धनान्तं साधा-
रणविधिं कुर्य्यात् । घटपताकाध्वजादिविशेषान्नारद
आह "रक्तैर्गन्धैश्च माल्यैश्च दध्यपूपाक्षतादिभिः ।
अर्च्चयेत् घटं पूर्वं ततः शिष्टांस्तु पूजयेदिति" । शिष्टा
नवशिष्टानिन्द्रादीन् । पत्रबन्धनानन्तरं मन्त्रयेत् प्राड्-
विवेक इत्याह पितामहः "घटमामन्त्रयेच्चैव विधिनानेन
शास्त्रवित्" । विधिना मन्त्रेण शास्त्रवित्प्राड्विवेकः ।
मन्त्रश्च तेनैव दर्शितः" "त्वं घट ! ब्रह्मणा सृष्टः परी-
क्षार्थं दुरात्मनाम् । धकारो धर्म्ममूर्त्तिस्त्वं टकारात्
कुटिलं नरम् । धृतो धारयसे यस्मात् घटस्तेनाभिधी-
यसे । त्वं वेत्सि सर्वभूतानां पापानि सुकृतानि च ।
त्वमेव देव ! जानीषे न विदुर्यानि मानवाः । व्यवहा-
राभिशस्तोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छतीति" । शोध्यस्या-
भिमन्त्रणमाह याज्ञवल्क्यः "तुलाधारणविद्वद्भि-
रभियुक्तस्तुलाश्रितः । प्रतिमानसमीभूतो रेखां कृत्वा-
ऽवतारितः । त्वन्तुले ! सत्यधामासि पुरा देवैर्विनिर्मिता ।
तत्सत्यं वद कल्याणि ! संशयान्मां विमोचय । यद्यस्मि
पापकृन्मातः ! ततो मां त्वमधो नय । शुद्धश्चेद्गमयो-
र्द्ध्वं मां तुलामित्यभिमन्त्रयेदिति" । तुलाश्रितः तुला-
मारूढः । प्रतिमानसमीभूतः प्रतिमानेन मृदादिना
समीकृतः । रेखां कृत्वावतारणे कालचिह्नं कृत्वा
अभिमन्त्रणमेवावतारणानन्तरं कार्य्यम् अवतारित इति
तदर्शनात्ततः प्राड्विवेकः तुलाधारकं शपथैर्नियम्य
शिरोगतपत्रकं पुनर्घटमारोपयेत् । अतएव नारदः
"शपथैः परिकल्प्यैव पुनरारोपयेन्नरम् । निर्वाते इद्धि-
रहिते शिरस्यारोप्य पत्रकमिति" । शपथैः शपथैः परि-
कल्प्य नियम्य । ते च विष्णुना दर्शिताः । "ब्रह्मघ्नो
ये स्मृता लोका ये लोकाः कूटसाक्षिणः । तुलाधारस्य
ते लोकास्तुलां धारयतो मृषेति" पुनरारोहणकालेऽभि-

मन्त्रमाह नारदः "त्वं वेत्सि सर्वभूतानां पापानि सुकृतानि च। त्वमेव देवि ! जानीषे न विदुर्यानि मानवाः। व्यवहाराभिशस्तोऽयं मानुषस्तोल्यते त्वयि। तदेनं संशयारूढं धर्मतस्त्रातुमर्हसि। देवासुरमनुष्याणां सत्ये त्वमभिचिन्त्यसे। सत्याख्योऽसि भगवन् ! शुभाशुभविभावने। आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च। अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तमिति"। मन्त्रोच्चारणानन्तरकर्त्तव्यं पितामह आह "ज्योतिर्विद्ब्राह्मणश्रेष्ठः कुर्य्यात्कालपरीक्षणम्। विनाड्यः पञ्च विज्ञेयाः परीक्षाकालकोविदैः। साक्षिणो ब्राह्मणाः श्रेष्ठाः यथादृष्टार्थवादिनः। ज्ञानिनः शुचयोऽलुब्धा नियोक्तव्या नृपेण तु। शंसन्ति साक्षिणः श्रेष्ठाः शुद्ध्यशुद्धी नृपे तदा" इति।

कानि पुनर्जयपराजयचिह्नानीत्यपेक्षायामाह नारदः "तुलितो यदि वर्द्धेत विशुद्धः स्यान्न संशयः। समो वा हीयमानो वा न विशुद्धो भवेन्नरः" इति वर्द्धेत उपरि गच्छेत्। हीयमानः अधो गच्छेत्। यत्पुनरुक्तं पितामहेन "तुलितो यदि वर्द्धेत शुद्धो भवति धर्मतः। हीयमानो न शुद्धः स्यादेकेषान्तु समोऽशुचिः। अल्पपापः समो ज्ञेयो बहुपापस्तु हीयते" इति। अल्पत्वं व्यभिचारे परालिङ्गनादिना" चौर्ये तद्देशगमनादिना तत्र एकेषामिति पूजार्थं न तु समते समस्य शुचित्वद्योतनार्थम् अल्पपापिनोऽप्यशुचित्वात्। तेन हीयमानसमयोर्न कश्चिद्विशेषः। दण्डप्रायश्चित्ते पापविशेषलघोदीर्घानुसारित्वात्। यत्तु कैश्चिदेकेषां तु समोऽशुचिरिति वचनम्। "अल्पपापः समो ज्ञेयः" इति वचनं साम्ये संशयपरमेवेत्युक्तन्तत् क्लिष्टकल्पनया वाक्यानार्थक्यमेवेत्युपेक्षणीयम्। यत्तूक्तम्, बृहस्पतिना "घटेऽभियुक्तस्तुलितो हीनश्चेद्धानिमाप्नुयात्। तत्समस्तु पुनस्तोल्यो वर्द्धितो विजयी भवेदिति" अयमर्थः पुनर्देवतावाहनाद्यखिलं सर्वं कर्म विधायोत्तोलनीय इति समस्याशुचित्वनिश्चयो न प्रथमतोलनपर्य्याये कार्य्यः। किन्तु पुनस्तोल्यमानस्य समत्वे यदि भवति तदा अशुद्धिरवधारणीयेत्यर्थः इति स्मृतिचन्द्रिकायाम्। यत्तु कैश्चित्तत्रैव प्रयोगे तोलनमुक्तं तन्मन्दं प्रधानावृत्तावङ्गावृत्तिरिति न्यायेन तोलनस्य फलसम्बन्धेन प्रधानत्वात् तदावृत्तौ देवतावाहनाद्यङ्गानामप्यावृत्तेरौचित्यात्। शिक्यादिच्छेदेऽपि पुनः समीकृत्य तोलनीय इत्याह कात्यायनः "शिक्यच्छेदे तुलाभङ्गे तथा चापि गुणस्य वा। शुद्धेस्तु संशये चैनं परीक्षेत पुनर्नरमिति" शुद्धिसंशयकारीण्याह नारदः "तुलाशिरोभ्यामुद्भ्रान्तं विचलं व्यस्तलक्षणम्। यदा वायुप्रणुन्नं वा तदा नैकतरं वदेत्" इति। अयमर्थः। यदा तुलान्तौ तिर्य्यक्चलितौ यदा च समतासाधनार्थन्यस्तं चिह्नमपैति यदा च वायुना प्रेरिता तुला ऊर्द्धमधश्च कम्पते तदा जयं पराजयं च न वदेदिति। व्यासोऽपि "कक्षच्छेदे तुलाभङ्गे घटकर्कटयोस्तथा। रज्जुच्छेदेऽक्षभङ्गे वा दद्याच्छुद्धिं पुनर्नृपः" इति। कक्षं शिक्यतलं कर्कटौ तुलोपान्तस्थौ शिक्याधारावीषद्वक्रौ कर्कटशृङ्गसन्निभौ लौहकीलकौ। अक्षः पादस्तम्भयोरुपरिनिहितस्तुलाधारपट्ट इति मिताक्षरा। दाढर्य्यप्रयोजकः कीलक इति हलायुधः। यत्तु बृहस्पतिवचनम् "कक्षच्छेदे तुलाभङ्गे घटकर्कटयोस्तथा। रज्जुच्छेदेऽक्षभङ्गे च तथैवाशुद्धिमाप्नुयादिति" तदाऽऽकस्मिककक्षच्छेदादिविषयम्। कात्यायनवचनन्तु हन्यमानकारणकशिक्यच्छेदादिविषयमिति विज्ञानेश्वराचार्य्यादयः" वीरमि०। तुलापुरुषाकृतुला तु हेमाद्रौ दा० खण्डे द्रष्टव्या। तद्गत तत्त्वाद्यानादिपद्धतौ च विस्तरेण द्रष्टव्या।

उत्तोलने मिता०। "तुलाः स्त्रियां पलशतं भारः स्याद्विंशतिस्तुलाः" इत्यमरोक्तेः पलशतमाने तुला। तत्र शब्दे "तुला यदा रोहति दन्तवाससा," कुमा० "कामदानवमस्तया तुलाम्" रघुः। तुलोपमार्थयोगे षष्ठ्येव साधु न तु तृतीया "अतुलोपमाभ्याम्" पा० तृतीयाविधाने तयोः पर्युदासात् तृतीयाप्रयोगस्तु सदृशार्थकशब्दाध्याहारेण तद्योगे इति भट्टि०। तुलाराशौ। "कन्यार्के च तुलार्के च पितृणां श्राद्धमिष्यते" स्मृतिः "तुलायां लोकवा सह" ति०त०। "वक्रभवस्तुलया" ज्यो०त०। तोलनदण्डात्मके माने "अथ स दक्षिणादूरोरुत्कृत्य मांसपेशीं तुलया धारयन् गुरुतर एव कपोत आसीत्" भा०व०१९६ अ०। "तुलामानं प्रतीमानं सर्वञ्च स्यात् सुलक्षितम्। षट्सु षट्सु च मासेषु पुनरेव परीक्षयेत्" मनुः "तुलामानं सुवर्णादीनां परिच्छेदार्थं यत् क्रियते प्रतीमानं प्रस्थद्रोणादि तत्सर्वं सुनिरूपितं यथा स्यात् षट्सु षट्सु मासेषु गतेषु पुनस्तत्सर्वं मध्यपुरुषैर्नृपतिः परीक्षयेत्" कुल्लू० "आढ्यां तुलया बीजतोलने भाविसस्यहानिवृद्धिज्ञापनम् उ० ख० २६ अ० उक्तं तत्र अधिवासनादितुलानिर्माणप्रकारस्तत्रैवोक्तो यथा

"आषाढ्यां समतुलिताधिवासितानाम् अम्भोदुर्व्वदधिकतामुपैति बीजम्। तद्वृद्धिर्भवति न जायते यदूनं मन्त्रोऽपि च भवति तुलाभिमन्त्रणाय। स्तोतव्या मन्त्रयोगेन सत्या देवी सरस्वती। दर्शयिष्यसि यत्सत्यं सत्ये सत्यव्रता ह्यसि। येन सत्येन चन्द्रार्कौ ग्रहा ज्योतिर्गणास्तथा। उत्तिष्ठन्तीह पूर्व्वेण पश्चादस्तं व्रजन्ति च। यत्सत्यं सर्व्ववेदेषु यत्सत्यं ब्रह्मवादिषु। यत्सत्यं त्रिषु लोकेषु तत्सत्यमिह दृश्यताम्। ब्रह्मणो दुहिता चासि त्वमादित्येति कीर्त्तिता। काश्यपी गोत्रतश्चैव नामतो विश्रुता तुला। क्षौमं चतुःसूत्रकवर्त्तिबद्धं षडङ्गुलं शिक्यकवस्त्रमस्याः। छायाप्रमाणं च दशाङ्गुलानि सत्येव कार्य्योभयशिक्यमध्ये। याम्ये शिक्ये काञ्चनं सन्निवेश्य शेषद्रव्याण्युत्तरेऽम्बूनि चैवम्। तोयैः कौप्यैः स्यन्दिभिः सारसैश्च प्रतिष्ठिता मध्यमा चोत्तमा च। दृष्टैर्नाशा गोधयाद्याश्च बोध्या ज्ञेया भूपाः शिक्यकेन द्विजाद्याः। तद्देशा नर्म्मदाद्या दिवश्च शेषद्रव्याण्युत्तरपक्षस्थितानि। हैमी प्रधाना रजतेन मध्या तयोरलाभे खदिरेण कार्य्या। विद्धः पुमान् येन शरेण सा वा तुला प्रमाणेन भवेद्वितस्तिः। हीनस्य नाशोऽभ्यधिकस्य वृद्धिस्तुल्येन तुल्यं तुलितं तुलायाम्। एतत्तुलाकोशरहस्यमुक्तं प्राजेशयोगे-ऽपि नरो विदध्यात्"।

तुलाकूट न॰ ६त॰। तुलामानस्य कूटे १प्रकृतमानापेक्षया न्यूनमापादने। तुलायां कूटं यस्य। २तत्कारिणि पुरुषे च "मानकूटं तुलाकूटं कण्ठमोटं निपीड्य" काशी॰ख॰ व्यवहारं प्रति वचनम्।

तुलाकोटि(टी) स्त्री तुलया तुलां वा कोटयति कुट–परितापे-इन् वा ङीप्। नूपुरे, "तुलाकोटिक्वाणैः कुलमवरतभ्यागमयति" उद्भटः। "रणत्तुलाकोटिनिनादकोमलः" माघः।

तुलाकोष पु॰तुला कोष इव। तुलायां भाविस्वहानिदर्शनाय तुलारूपे मानदण्डभेदे इ॰स॰वाक्यं तुलाशब्दे दृश्यम्। २तुलया परीक्षणे च मिता॰।

तुलादान न॰ तुलया स्वदेहमानेन दानम्। तुलापुरुषसंज्ञके महादाने मत्स्यतुलादानादिपद्धतौ तत्प्रयोगो दृश्यः।

तुलाधट पु॰तुलायै तोलनाय धटः। तुलाधारदण्डे मिता॰।

तुलाधर त्रि॰तुलाया मानदण्डस्य धरः धृ-अच्। १वाणिजके, २तुलाराशौ, ३तुलादण्डधारके त्रि॰ मेदि॰।

तुलापुरुष पु॰ षोड़शसु महादानेषु आद्ये महादाने तत्प्रकारः मत्स्यपु॰२७४अ॰उक्तो यथा "अथातः सम्प्रवक्ष्यामि महादानानुकीर्त्तनम्" इत्युपक्रमे। "आद्यन्तु सर्व्वदानानां तुलापुरुषसंज्ञकम्" महादानानि विभज्य उक्तं यथा "मत्स्य उवाच। यानि गोप्यानि पुण्यानि महादानानि षोड़श। तानि ते कथयिष्यामि यथावदनुपूर्व्वशः। तुलापुरुषदानोऽयं केशवादौ विधीयते। अयने विषुवे पुण्ये व्यतीपाते दिनक्षये। युगादिषूपरागेषु तथा मन्वन्तरादिषु। सङ्क्रान्तौ वैधृतिदिने चतुर्दश्यष्टमीषु च। सितपञ्चदशीपर्व्वद्वादशीष्वष्टकासु च। यज्ञोत्सवविवाहेषु दुःस्वप्नाद्भुतदर्शने। द्रव्यब्राह्मणलाभे वा श्रद्धा वा यत्र जायते। तीर्थे वायतने वापि तड़ागे रुचिरे तथा। महादानानि देयानि संसारभयभीरुणा। अनित्यं जीवितं यस्मात् वसु चातीव चञ्चलम्। केशेष्विव गृहीतः सन् मृत्युना धर्म्ममाचरेत्। पुण्यां तिथिमथासाद्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम्। षोड़शारत्निमात्रन्तु दश द्वादश वा करान्। मण्डपं कारयेद्विद्वान् चतुर्भद्राननं बुधः। सप्तहस्ता भवेद्वेदी मध्ये पञ्चकरा तथा। तन्मध्ये तोरणं कुर्य्यात् सारदारुमयं बुधः। कुर्य्यात् कुण्डानि चत्वारि चतुर्दिक्षु विचक्षणः। समेखलायोनियुतानि कुर्य्यात् सम्पूर्णकुम्भानि समानि। तुलाश्रपालद्वयसंयुतानि सवस्त्रमाल्यानि सुविस्तराणि। हस्तप्रमाणानि तिलाज्यधूपपुष्पोपहाराणि सुशोभनानि। पूर्व्वोत्तरे हस्तमिताथ वेदी ग्रहादिदेवेश्वरपूजनाय। अत्रार्च्चनं ब्रह्मशिवाच्युतानां तत्रैव कार्य्यं फलमाल्यवस्त्रैः। लोकेशवर्णैः परितः पताकामध्ये ध्वजः किङ्किणिकायुतः स्यात्। द्वारेषु कार्य्याणि च तोरणानि चत्वार्य्यपि क्षीरवनस्पतीनाम्। द्वारेषु कुम्भद्वयमत्र कार्य्यं स्रग्गन्धधूपाम्बररत्नयुक्तम्। शाखेऽप्युदीच्ये चन्दनदेवदारुश्रीपर्णिबिल्वप्रियकाञ्जनोत्थम्। स्तम्भद्वयं हस्तयुगावखातं कृत्वा दृढं पञ्चकरोच्छ्रितञ्च। तदन्तरं हस्तचतुष्टयं स्यादथोत्तराङ्गञ्च तदङ्गमेव। समानजातिश्च तुलावलम्ब्या हैमेन मध्ये पुरुषेण युक्ता। दैर्घ्येण सा हस्तचतुष्टयं स्यात् पृथुत्वमस्यास्तु दशाङ्गुलानि। सुवर्णपट्टाभरणा तु कार्य्या सा लोहपाशद्वययुक्तशिक्या। युता सुवर्णेन तु रत्नमालाविभूषिता माल्यविलेपनाभ्याम्। चक्रं लिखेद्वारिजगर्भयुक्तं नानारजोभिर्भुवि पुष्पकीर्णम्। वितानकञ्चोपरि पञ्चवर्णं संस्थापयेत् पुष्पफलोपशोभम्। अथर्त्विजो वेदविदश्च कार्य्याः सुरूपवे-

शान्त्यध्यायोक्तयुक्ताः । विमानदक्षाः पटवोऽनुकूला ये चार्त्विजः देशप्रभवा द्विजेन्द्राः । गुरुश्च वेदान्तविदार्य्यवंशसम्भवः शीलकुलाभिरूपः । पुराणशास्त्राभिरतोऽतिदक्षः प्रसन्नगम्भीरस्वरसत्त्वोपेतः । सिताम्बरः कुण्डलहेमसूत्रकेयूरकण्ठाभरणाभिरामः । पूर्व्वेण ऋग्वेदविदावथाग्र्यौ यजुर्विदौ दक्षिणतश्च यत्तौ । स्नातौ द्विजौ सामविदौ तु पश्चादाथर्व्वणावुत्तरतश्च कार्य्यौ । विनायकादिग्रहलोकपालवस्वष्टकादित्यमरुद्गणानाम् । ब्रह्माच्युतेशार्कवनस्पतीनां स्वमन्त्रतो होमचतुष्टयं स्यात् । जप्यानि सूक्तानि तथैव चैषामनुक्रमेणाथ यथास्वरूपम् । होमावसाने कृततूर्य्यनादो गुरुर्गृहीत्वा बलिपुष्पधूपम् । आवाहयेल्लोकपतीन् क्रमेण मन्त्रैरमीभिर्यजमानयुक्तः । एह्येहि सर्व्वामरसिद्धसाध्यैरभिष्टुतो वज्रधरामरेश ! । संवीज्यमानोऽप्सरसाङ्गणेन रक्षाध्वरन्नो भगवन्नमस्ते (इन्द्रस्य)। एह्येहि सर्व्वामरहव्यवाह ! मुनिप्रवीरैरभितोऽभिजुष्ट ! । तेजस्विना लोकगणेन सार्द्धं ममाध्वरं रक्ष कवे ! नमस्ते" (वह्नेः) । एह्येहि वैवस्वत ! धर्म्मराज ! सर्व्वामरैरर्च्चितदिव्यमूर्त्ते ! । शुभाशुभानन्दशुचामधीश ! शिवाय नः पाहि मखं नमस्ते" (यमस्य) । एह्येहि रक्षोगणनायकस्त्वं सर्व्वैस्तु वेतालपिशाचसङ्घैः । ममाध्वरं पाहि शुभाधिनाथ ! लोकेश्वरस्त्वं भगवन्नमस्ते (नैर्ऋतस्य) । एह्येहि यादोगणवारिधीनां गणेन पर्ज्जन्यमहाप्सरोभिः । विद्याधरेन्द्रामरगीयमान ! पाहि त्वमस्मान् भगवन्नमस्ते (वरुणस्य)। एह्येहि यज्ञे मम रक्षणाय मृगाधिरूढः सह सिद्धसङ्घैः । प्राणाधिपः कालकवेः सहायः गृहाण पूजां भगवन्नमस्ते (वायोः) । एह्येहि यज्ञेश्वर ! यज्ञरक्षां विधत्स्व नक्षत्रगणेन सार्द्धम् । सर्व्वौषधीभिः पितृभिः सहैव गृहाण पूजां भगवन्नमस्ते (सोमस्य) । एह्येहि विश्वेश्वर ! नस्त्रिशूलकपालखट्वाङ्गधरेण सार्द्धम् । लोकेश ! यज्ञेश्वर ! यज्ञसिद्ध्यै गृहाण पूजां भगवन्नमस्ते (ईशस्य)। एह्येहि पातालधराधरेन्द्र ! नागाङ्गनाकिन्नरगीयमान ! । यक्षोरगेन्द्रामरलोकसङ्घैरनन्त ! रक्षाध्वरमस्मदीयम्" । (अनन्तस्य) एह्येहि विश्वाधिपते ! मुनीन्द्र लोकेन सार्द्धं पितृदेवताभिः । सर्व्वस्य धातास्यमितप्रभाव ! विशाध्वरन्नो भगवन्नमस्ते (ब्रह्मणः)। त्रैलोक्ये यानि भूतानि स्थावराणि चराणि च । ब्रह्मविष्णुशिवैः सार्द्धं रक्षां कुर्व्वन्तु तानि मे । देवदानवगन्धर्व्वा यक्षराक्षसपन्नगाः । ऋषयो मनवो गावो देवमातर एव च । सर्व्वे ममाध्वरे रक्षां प्रकुर्व्वन्तु मुदान्विताः । इत्यावाह्य सुरान् दद्यादृत्विग्भ्यो हेमभूषणम् । कुण्डलानि च हैमानि सूत्राणि कटकानि च । तद्वदङ्गुलीयपवित्राणि वासांसि शयनानि च । द्विगुणं गुरवे दद्याद्भूषणाच्छादनानि च । जपेयुः शान्तिकाध्यायं जापकाः सर्व्वतोदिशम् । उपोषितास्तु ते सर्व्वे कृत्वैवमधिवासनम् । प्रातरन्ते च मध्ये च कुर्य्याद्ब्राह्मणवाचनम् । ततो मङ्गलशब्देन स्नापितो वेदपुङ्गवैः । त्रिःप्रदक्षिणमावर्त्त्य गृहीतकुसुमाञ्जलिः । शुक्लमाल्याम्बरो भूत्वा तां तुलामभिमन्त्रयेत् । नमस्ते सर्व्वदेवानां शक्तिस्त्वं सत्यमास्थिता । साक्षिभूता जगद्धात्री निर्म्मिता विश्वयोनिना । एकतः सर्व्वसत्यानि तथानृतशतानि च । धर्म्माधर्म्मकृतां मध्ये स्थापितासि जगद्धिते ! । त्वं तुले ! सर्व्वभूतानां प्रमाणमिह कीर्त्तिता । मां तोलयन्ती संसारादुद्धरस्व नमोऽस्तु ते । योऽसौ तत्त्वाधिपो देवः पुरुषः पञ्चविंशकः । स एकोऽधिष्ठितो देवि ! त्वयि तस्मान्नमोनमः । नमोनमस्ते गोविन्द ! तुलापुरुषसंज्ञक ! । त्वं हरे ! तारयस्वास्मानस्मात्संसारकर्द्दमात् । पुण्यकालं समासाद्य कृत्वैवमधिवासनम् । पुनः प्रदक्षिणं कृत्वा तुलामारोहयेद्बुधः । सखड्गचर्म्मकवचः सर्व्वाभरणभूषितः । धर्म्मराजमथादाय हैमं सूर्य्येण संयुतम् । कराभ्यां बद्धमुष्टिभ्यामास्ते पश्यन् हरेर्मुखम् । ततोऽपरे तुलाभागे न्यसेयुर्द्विजपुङ्गवाः । समादभ्यधिकं यावत् काञ्चनं चातिनिर्म्मलम् । पुष्टिकामस्तु कुर्व्वीत भूमिसंस्थं नरेश्वरः । क्षणमात्रं ततः स्थित्वा पुनरेवमुदीरयेत् । नमस्ते सर्व्वभूतानां साक्षिभूते ! सनातनि ! । पितामहेन देवि ! त्वं निर्म्मिता परमेष्ठिना । त्वया धृतं जगत्सर्व्वं सहस्थावरजङ्गमम् । सर्व्वभूतात्मभूतस्थे ! नमस्ते विश्वधारिणि ! । ततोऽवतीर्य्य गुरवे पूर्व्वमर्द्धं निवेदयेत् । ऋत्विग्भ्योऽपरमर्द्धन्तु दद्यादुदकपूर्व्वकम् । गुरवे ग्रामरत्नानि ऋत्विग्भ्यश्च निवेदयेत् । प्राप्य तेषामनुज्ञां तु तथान्येभ्योऽपि दापयेत् । दीनानाथविशिष्टादीन् पूजयेद्ब्राह्मणैः सह । न चिरं धारयेद्गेहे सुवर्णं प्रोक्षितं बुधः । तिष्ठद्भयावहं यस्माच्छोकव्याधिकरं नृणाम् । शीघ्रं परस्वीकरणाच्छ्रेयः प्राप्नोति मानवः । अनेन विधिना यस्तु तुलापुरुषमाचरेत् । प्रतिलोकाधिपस्थाने प्रतिमन्वन्तरं वसेत् । विमानेनार्कवर्णेन किङ्किणीजाल-

मालिना। पूज्यमानोऽप्सरोभिश्च ततो विष्णुपुरं व्रजेत्। कल्पकोटिशतं यावत्तत्रैव लोके महीयते। कर्म्मच्चयादिह पुनर्भुवि राजराजो भूपालमौलिमणिरञ्जितपादपीठः। चक्रान्वितो भवति यज्वसहस्रदायी दीप्तप्रतापजितसर्वमहीपलोकः। यो दीयमानमपि पश्यति भक्तियुक्तः कालान्तरे स्मरति वाचयतीह लोके। यो वा शृणोति पठतीन्दुवनाभिरूपः प्राप्नोति धाम पुरन्दरदेवजुष्टम्"। अस्य विधानं हेमा० दा० दृश्यम् एतत् प्रयोगस्तु मत्कृततुलादानादिपद्धतौ दृश्यः।

२व्रतभेदे। तच्च व्रतं पञ्चदशदिनसाध्यमेकविंशतिदिनसाध्यञ्च यथा।

"पिण्याकाचामतक्रोदकसक्तूनामुपवासान्तरितोऽभ्यवहारास्तुलापुरुषः"। विष्णु० सू०। "पिण्याकाचामतक्राम्बुसक्तूनां प्रतिवासरम्। एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रः सौम्योऽयमुच्यते" इत्युपक्रमे "एषां त्रिरात्रमभ्यासादेकैकस्य यथाविधि। तुलापुरुष इत्येष ज्ञेयः पञ्चदशाहिकः"। एषां पिण्याकादीनां पञ्चानां क्रमेणैकैकस्य त्रिरात्राभ्यासेन पञ्चदशाहव्यापी तुलापुरुषाख्यः कृच्छ्रो वेदितव्यः। अत्र पञ्चदशाहिकत्वविधानादुपवासस्य निवृत्तिः। यमेन त्वेकविंशतिरात्रिकस्तुलापुरुष उक्तः "आचामकं पिण्याकं तक्रमुदकसक्तून्। त्र्यहं त्र्यहमुपवासो मातुभक्षत्र्यहव्रतम्। एकविंशतिरात्रस्तु तुलापुरुष उच्यते इति"।

तुलाप्रग्र(या)ह पु०प्र+ग्रह वा अप् पक्षे घञ् ६त०। १तुलासूत्रे त्रि० शी०। [मुट्। २तुलादण्डे शब्दार्थचि०।

तुलामान न०तुलार्थं तोलनार्थं मानं मीयतेऽनेन मा–करणे

तुलायष्टि स्त्री ६त०। १तुलादण्डे। "लोकेनोन्नतिभाजाति लोकेनायात्यधोगतिम्। अहो! सुसदृशी चेष्टा तुलायष्टेः खलस्य च" पञ्चत०।

तुलावीज न० तुलायाः तोलनस्य बीजं मूलम्। १गुञ्जायाम् तदारभ्यैव हि मानं शास्त्रे दर्शितं यथा "दशार्द्धगुञ्जं प्रवदन्ति माषमिति" लीला०[दण्डस्थितफले प्रयाहे अमरः।

तुलासूत्र न० तुलार्थं तोलनार्थं सूत्रम्। तोलनार्थं तुला-

तुलि(ली) स्त्री तुरि(री)+रस्य लः। तुर्य्यां शब्दरत्ना०।

तुलिका स्त्री तुल–बा० क्वुन्। खञ्जनिकायां त्रिका०।

तुलित त्रि० तुला+तत्करोति णिच्–कर्म्मणि क्त। १परिमिते "तेऽप्यौन्नत्यमिताः तुलितानुभवाः"(?) माघः। २सदृशीकृते

तु(तू)लिनी स्त्री तूलं विद्यते फलेऽस्या इनि ङीप् वा प्रृषो० ह्रस्वः। शाल्मलिवृक्षे रत्नमाला।

तु(तू)लिफला स्त्री तूलिः तद्युक्तं फलमस्याः वा पृषो०। १शाल्मलीवृक्षे रत्नमाला।

तुल्य त्रि० तुलया सम्मितं यत्। १सदृशे अमरः। "सखानां तुल्यंस्तुल्यो न कथं प्राप्नुयान्नरः" "सखानां तुल्यं स्तु-स्तोनाकृतिमात्मेदमाप्नुयात् नरः"। "तुल्यवर्णः कपीन्द्रेण तुल्यावस्थः सर्वतःस्तः" रघुः। [तुल्यभिरेकत्र पाने अमरः।

तुल्यपान न० तुल्येन सजातीयेन सह पानम्। सजातीयैः

तुल्ययोगिता स्त्री अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ३८८पृ० दृश्यम्। ["विश्वीकोटाश्च तुल्यगाः" सुश्रु०।

तुल्यशस् अव्य० तुल्य+वीप्सार्थे शस्। तुल्यं तुल्यमित्यर्थे।

तुल्वल पु० ऋषिभेदे। तौल्वलिशब्दे दृश्यम्।

तुवर पु० तवति हिनस्ति रोगान् तौ० तु–ष्वरच् णि० गुणाभावः। १धान्यभेदे २कषायरसे च ३तद्वति त्रि० ४आढक्याम् ५सौराष्ट्रमृत्तिकायाञ्च स्त्री षित्त्वात् ङीष् स्वार्थे क तुवरिकाप्यत्रैव। रसभेदे पुंस्त्री तद्वति त्रि० अमरः। ६श्मश्रुहीने नरे उणा०।

तुवरयावनाल पु० कर्म्म० धान्यभेदे राजनि०। "तुवरो यावनालस्तु कषायोष्णो विरेचकः। कफापहो वातकरो विदाही शोषकारकः" राजनि०।

तुवरिका स्त्री० तुवरोऽस्त्यस्याः ठन्। १सौराष्ट्रमृत्तिकायां (फटकिरि) अमरः। २आढक्यां (अरहर) भरतः।

तुवरी स्त्री तु+ष्वरच् षित्त्वात् ङीष्। १आढक्यां २सौराष्ट्रमृत्तिकायाञ्च (फिटकरि) राजनि०। (तोरी) इति ३धान्यभेदे भावप्र० तद्गुणाश्चोक्ता यथा। "तुवरी ग्राहिणी शीता कफरी कफपित्तजित्। तीक्ष्णोष्णा वह्निदा चव कुष्ठकोठानिलप्रणुत्"। [चक्रमर्द्दने शब्दच०।

तुवरीशिम्ब पु० तुवर्य्या आढक्या इव शिम्बा यस्य। एड-

तुवि स्त्री० तुम्बी+पृषो०। १तुम्बाम्। तु–पूर्त्तौ इन् किच्च। २बहुशब्दार्थे निघण्टुः। "तुविग्रीवं वपोदरम्" ऋ० १।१०।२। अ–नि वेदे गुणे अकारस्योत्त्वम् "तुविग्राभं तुविकूर्मिं रभोदाम्" ऋ० ६।२२।५। "महेरण। तुविग्राभं बहुग्राहकम्" भा० "तुविग्रीव! तुविक्रतो!" ऋ०८।६८।२। ङीष्। "मघवत्सु तुवीमघ!" ऋ० १।२९।१। तुवीमघ बहुधन" "स दृढायं तुवीरवम्" ऋ०१०।८८।६।

तुविस् न० तु–वृद्धौ पूर्त्तौ वा इसि किच्च। १वृद्धौ २प्रभावां ३बले च। "यः शम्बरविश्वस्य भवत्तुविस्मान्" ऋ० २।१२।

१२। "तुविष्मान् हविष्मान् बलवान् वा" भा०। "अभिसद्-विष्मान् चर्षणिभ्यः" ३।५५।१। "तुविष्मान् प्रभावान् बलवान् वा" भा०। बलेन प्रज्ञया च इद्धेः पूर्ववत् सम्प्रसारणात् बलप्रज्ञयोस्तथात्वम्।

तुवीरवत् त्रि० तुवी बलवर्धीनीरः ततो मतुप् मस्य वः। बहुस्तोत्रयुक्ते। "रया कविस्तुवीरवान्" ऋ० १०।१६३।४। "तुवीरवान् बहुस्तोत्रयुक्तो भवति। मत्वर्थीयप्रत्ययाद्भुतिः। यद्वा तुविशब्दस्य रो मत्वर्थीयः। बाहुल्ययुक्तदेवैः सहितो भवति" भा०।

तुश वधे भ्वा० आ० सक० सेट्। तोशते अतोशिष्ट तुतुशे। "इन्दुरिन्द्राय तोशते नितोशते" ऋ०८।१०८।२२ "इन्दुः सोम इन्द्रायेन्द्रार्थं तोशते" तोशते हन्यते अभिषूयते। नितोशते नितरामभिषूयते। तोशतिर्वधकर्मा" भा० कर्मकर्त्तरि तङ्। यगभावश्छान्दसः। "बलात्वं पुरहुतं एको हन्त्राणि तोशसे"। ऋ०८।१६।११। तोशसे हिनस्सि" भा०।

तुष तोषे आनन्दभेदे दि० प० कृदित् अक० सेट्। तुष्यति अतुषत्। तुतोष। ओदित् वर्त्तमाने क्तः तुष्टः। तुष्टिः। तोषः "तुष्य द्रौपदि! मा क्रुध" भा० व० ११०६ श्लो० "तुष्यन्ति च रमन्ति च" भा० आनु० १२७६ श्लो० "तुतोष पश्यन् वितृणान्तराजाः" भट्टिः।

तुष पु० तुष–क। १बिभीतकवृक्षे (बयड़ा) २धान्यत्वचि धान्यावरणाते द्रव्ये च अमरः। "श्रीहीन् निष्कासति विनोसवतण्डुलान् को नाम ओसुषकोपहितान् हितार्थी" प्रबो० च०। "तुषेणापि परित्यक्ता न प्ररोहन्ति तण्डुलाः" हितो०। "सतुषं धान्यमुच्यते" आ०त०।

तुषग्रह पु० तुषैव गृह्यते ग्रह–कर्म्मणि अप्। वह्नौ त्रिका०

तुषज त्रि० तुषे जायते जन–ड। तुषजाते वह्न्यादौ। अग्नि "दीर्घकालतुषवह्नि जे" मा० आयुःदाततो।

तुषधान्य न० तुषावृतं धान्यं शा०त०। तुषावृते वतुषे धान्ये। "तुषधान्यतोषणमन्त्राभिचारवेतालकर्म्मज्ञाः"। "परभ्रमकरणाभिरतास्तुषधान्यं सर्वमित्यत्र"।ह०व०१५अ०।

तुषसार पु०तुषं सरति अनुसरति सृ–अण्। वह्नौ शब्दमा०

तुषानल पु० तुषस्यानलः। तुषजाते अग्नौ। तुषाग्न्यादयोऽप्यत्र।

तुषाम्बु न० तुषोदकशब्दार्थे "तुषाम्बु दीपनं पाचकं कृमिरोगनदापहम्। तीक्ष्णोष्णं पाचनं पित्तरक्तकफ शूलकृत्" भावप्र०।

तुषार पु० तोषयति तुष–बाहुलकात् आरन् किच्च। १देशभेदे। (तुखार) शब्दे दृश्यम् तत्र तुखारा इत्यत्र तुषारा इति पाठान्तरम्। २हिमकणभेदे नीहारे हेमच०। ३शीतलस्पर्शे अमरः ४तद्वति त्रि०।

"सर्पा हि तस्याव न वारिधारा स्वादुः सुगन्धिः स्वदते तुषारा" नैष० "प्रपतत् तुषारो हेमन्तकालः" ऋतुस० ५कर्पूरभेदे राजनि०। "अनलसुषाराञ्जनपर्वताविव" "अपनवारितुषारक्षतलग्नाः" माघः। "स्वच्छाम खतुषारशीकरः" रघुः। "पदं तुषारस्रुतिधौतरक्तम्" कुमा०। "ततुतुषारतुषारजलश्रुतम्" किरा०।

तुषारकर पु० तुषारो हिमः करोऽस्य। १हिमकरे चन्द्रे तुषारकिरणादयोऽप्यत्र। "वनया तुषारकिरणस्य पुरः" माघः। २कर्पूरे च।

तुषारगिरि पु० ६त०। १हिमालये "तुषारगिरिकूटाभं सिताभ्रशिखरोपमम्" भा० अनु० १४ अ०। तुषाराचलादयोऽप्यत्र।

तुषित पु० तुष–बा० कितच् तुष–इतच् किच्च ततः तारका० इतच् वा। १गणदेवताभेदे ते च द्वादश। विष्णु मन्वन्तरभेदे भिन्ननामानः यथा "चाक्षुषस्यान्तरे पूर्वमासन् ये तुषिताः सुराः। वैवस्वतेऽन्तरे ते वै आदित्या द्वादश स्मृताः" हरिवं० ३अ०। तथा च आदित्यरूपा द्वादश१२ "प्राणापानावुदानश्च समानो व्यान एव च। चक्षुः श्रोत्रं रसो घ्राणः स्पर्शो बुद्धिर्मनस्तथा। द्वादशैते तु तुषिताः देवाः स्वारोचिषेऽन्तरे" वारसन्दरीभूतवाक्योक्ता द्वादश१२ "तोषः प्रतोषः सन्तोषो भद्रः शान्तिरिडस्पतिः। इध्मः कविर्विभुः स्वाह्नः सुदेवो रोचनो द्विषट्१२। तुषिता नाम ते देवा आसन् स्वायम्भुवेऽन्तरे" मन्त्रार्थचि० धृत-वाक्योक्ता द्वादश इति भट्टलिङ्गम्। ते च द्वादशेति यथान्ते ते एकैकमन्वन्तरापेक्षया द्वादशेति वर्णयन्ति। बहुतुषिमानेन षट्त्रिंशदिति विवेकः। तदभिप्रायेणैव "षट्त्रिंशत्तुषिता मताः" इत्युक्तम्। २विष्णौ पु०। "तुषित! मङ्गलात् तुषितादि" भा०आ०१४अ०। विष्णुस्तुतौ।

तुषोत्थ न० तुषादुत्तिष्ठति उद्+स्था–क ५त०। १तुषोदके राजनि०।

तुषोदक न० तुषनिर्मितमुदकं शा० त०। १काञ्जिकभेदे हारा०। तत्करणप्रकारो भावप्र० उक्तो यथा "तुषोदकं यवैरामैः सतुषैः सकलीकृतैः। अन्यैरपि धान्यैः सन्धानमसितम्"। तुषाम्बुशब्दे तद्गुणादि दृश्यम्।

तुष्ट त्रि० तुष–कर्त्तरि क्त। १सन्तोषयुक्ते। “तस्मिंस्तुष्टे जगत्तुष्टं प्रीणिते प्रीणितं जगत्” पुरा०। २विष्णौ पु० “परर्द्धिः परमस्पष्टस्तुष्टः पुष्टः शुभेक्षणः” विष्णुस० “परानन्दैकरूपत्वात्तुष्टः” भा०। तस्यानन्दरूपत्वेऽपि आनन्दाश्रयत्वं कल्पितम् अतएव विवरणे “आनन्दो विषयानुभवो नित्यत्वञ्चेति सन्ति धर्मा अपृथक्त्वेऽपि पृथगिवावभासन्ते” इत्युक्तम्। न्यायमते तु दुःखाभावस्यैवानन्दरूपत्वात् तस्य तदाश्रयत्वमस्त्येवेति भेदः।

तुष्टि स्त्री तुष–भावे क्तिन्। १तोषे २भोगेष्वेतावतालमिति बुद्धौ ३अधिगतार्थादन्यत्र तृष्णक्षयबुद्धौ “तुष्टिर्नु रक्तार्थस्य कृतार्थोऽस्मीति या मतिः” इत्युक्ते ४बुद्धिभेदे सा च नवविधा इति सांख्याचार्याः यथोक्तं सा० का० त० कौ० च।

“तुष्टिर्नवधेत्युक्तं ताः परिगणयति। “आध्यात्मिक्यश्चतस्रः प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्याः। बाह्या विषयोपरमात् पञ्च नव तुष्टयोऽभिमताः” का०।

“प्रकृतिव्यतिरिक्त आत्मास्तीति प्रतिपद्य ततोऽस्य श्रवणमननादिना विवेकसाक्षात्काराय असदुपदेशतुष्टो यो न प्रयतते तस्य चतस्र आध्यात्मिकास्तुष्टयो भवन्ति प्रकृतिव्यतिरिक्तमात्मानमधिकृत्य यस्मात्तास्तुष्टयस्तस्मादाध्यात्मिक्यः, कास्ता इत्यत आह प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्याः प्रकृत्यादिराख्या यासां तास्तथोक्ताः। तत्र प्रकृत्याख्या तुष्टिर्यथा कस्यचिदुपदेशः (विवेकसाक्षात्कारो हि प्रकृतिपरिणामभेदः तञ्च प्रकृतिरेव करोतीति कृतं ते ध्यानाभ्यासेन, तस्मादेवमेवास्स्वेति)। सेयमुपदेष्टव्यस्य शिष्यस्य प्रकृतौ तुष्टिः प्रकृत्याख्या तुष्टिः अम्भ इत्युच्यते। “या च प्रकृतिविवेकख्यातिर्न सा प्रकृतिमात्राद्भवति मा भूत्सर्वस्य सर्वदा तन्मात्रस्य सर्वान् प्रत्यविशेषात् प्रव्रज्यायास्तु सा भवति तस्मात्प्रव्रज्यामुपाददीथाः कृतं ते ध्यानाभ्यासेनायुष्मन्नित्युपदेशे या तुष्टिः सोपादानाख्या सलिलमुच्यते। ‘या तु प्रव्रज्यापि न सद्यो निर्वाणदेति सैव कालपरिपाकमपेक्ष्य सिद्धिं ते विधास्यति अलमुत्तप्ततया तवेत्युपदेशे सा तुष्टिः सा कालाख्या मेघ उच्यते। “या तु न कालात् नाप्युपादानाद्विवेकख्यातिरपि तु भाग्यादेव अतएव मदालसापत्यानि अतिबालानि मातुरुपदेशमात्रादेव विवेकख्यातिमन्ति मुक्तानि बभूवुः तत्र भाग्यमेव हेतुर्नान्यदित्युपदेशे या तुष्टिः सा भाग्याख्या तुष्टिरुच्यते। बाह्या दर्शयति बाह्यास्तुष्टयो विषयोपरमात् पञ्च, याः खल्वनात्मनः प्रकृतिमहदहङ्कारादीनात्मत्वमभिमन्यमानस्य वैराग्ये सति तुष्टयस्ता बाह्याः आत्मज्ञानाभावेऽनात्मानमधिकृत्य प्रवृत्तेरिति। ताश्च वैराग्ये सति सम्भवन्ति तुष्टय इति वैराग्यहेतुपञ्चविधत्वाद्वैराग्याण्यपि पञ्च, तत्पञ्चकत्वात् तुष्टयः पञ्चेति, उपरम्यतेऽनेनेत्युपरमो वैराग्यं विषयादुपरमो विषयोपरमः। विषया भोग्याः शब्दादयः पञ्च, उपरमा अपि पञ्च। तथा च अर्जनरक्षणक्षयभोगहिंसादोषदर्शनहेतुजन्मान उपरमाः पञ्च भवन्ति। तथा हि सेवादयो धनोपार्जनोपायास्ते च सेवकादीन् दुःखा कुर्वन्ति। इत्याद्युरीश्वरद्वाःस्थदण्डोद्दतदुर्वाक्यजन्यां वेदनां भावयन् प्राज्ञः कः सेवासु प्रवर्त्तते। एवमन्येऽप्यर्जनोपाया दुःखा इति विषयोपरमे या तुष्टिः सैषा पारमुच्यते। तथार्जितं धनं राजचौरागारिकाग्निजलौघादिभ्यो विनङ्क्ष्यतीति तद्रक्षणे महद्दुःखमिति भावयतो विषयोपरमे या तुष्टिः द्वितीया सुपारमुच्यते। तथा महताऽऽयासेनार्जितं धनं भुज्यमानं क्षीयते इति तत्क्षयं भावयतो विषयोपरमे या तुष्टिः सा तृतीया पारपारमुच्यते। एवं शब्दादिभोगाभ्यासाद्वर्द्धन्ते कामास्ते च विषयाप्राप्तौ कामिनं दुःखयन्तीति भोगदोषं भावयतो विषयोपरमे या तुष्टिः सा चतुर्थी अनुत्तमाम्भ उच्यते। एवं नानुपहत्य भूतानि विषयोपभोगः सम्भवतीति हिंसादोषदर्शनाद्विषयोपरमे या तुष्टिः सा पञ्चमी उत्तमाम्भ उच्यते। एवमाध्यात्मिकीभिश्चतसृभिर्बाह्याभिश्च पञ्चभिर्नव तुष्टयोऽभिमताः”। साङ्ख्यकृता अन्यथा तुष्टिभेदा दर्शिता यथा “तुष्टिर्नवधा” सा० सू० “आध्यात्मिक्यादिभेदान्नवधा तुष्टिः” भा०। “इदं सूत्रं कारिकया व्याख्यातम्। आध्यात्मिक्य इत्यादि कारिकार्थः। आत्मानं तुष्टिमतः सङ्घातमधिकृत्य वर्त्तन्ते इत्याध्यात्मिक्यस्तुष्टयश्चतस्रः। तत्र प्रकृत्याख्या तुष्टिर्यथा। साक्षात्कारपर्यन्तः परिणामः सर्वोऽपि प्रकृतेरेव तं च प्रकृतिरेव करोत्यहं तु कूटस्थः पूर्ण इत्यात्मभावनात् परितोषः। इयं तुष्टिरम्भ इत्युच्यते। ततश्च प्रव्रज्योपादानेन या तुष्टिः सोपादानाख्या सलिलमित्युच्यते। ततश्च प्रव्रज्यायां बहुकालं समाध्यनुष्ठानेन या तुष्टिः सा कालाख्या तुष्टिर्मेघ इत्युच्यते। ततश्च प्रज्ञानपरमकाष्ठारूपे धर्ममेघसमाधौ सति या तुष्टिः सा भाग्याख्या तुष्टिरित्युच्यत इति चतस्र आध्यात्मिक्यः।

बाह्याः पञ्च तुष्टयो बाह्यविषयेषु पञ्चसु शब्दादिष्वर्जनरक्षणक्षयभोगहिंसादिदोषनिमित्तकोपरमाज्जायन्ते । ताश्च तुष्टयो यथाक्रमं पारं सुपारं पारापारमनुत्तमाम्भ उत्तमाम्भ इति परिभाषिता इति । कश्चित् त्विमां कारिकामन्यथा व्याख्यातवान् । तद्यथा विवेकख्यातिकारोऽपि प्रकृतिपरिणाम एवेत्यलं ध्यानाभ्यासेनेत्येवं हृष्ट्वा या ध्यानादिनिवृत्तौ तुष्टिः सा प्रकृत्याख्या । प्रव्रज्योपादानेनैव मोक्षो भविष्यति किं ध्यानादिनेति या तुष्टिः सोपादानाख्या । कृतमद्यापि कालेनैव मोक्षो भविष्यत्यलमुद्वेगेनेति या तुष्टिः सा कालाख्या । भाग्यादेव मोक्षो भविष्यति न मोक्षशास्त्रोक्तसाधनैरेवं कृतकें या तुष्टिः सा भाग्याख्येत्यादिरर्थं इति तन्न । तद्व्याख्यातुष्टीनामभावस्य ज्ञानाद्यनुकूलत्वेनाशक्तिपरिभावनौचित्यादिति" ।

तुष–कर्त्तरि क्तिच् । ५गौर्य्यादिषु षोडशसु मातृषु मध्ये मातृभेदे । कुलदेवताशब्दे २१२० पृ० दृश्यम् । ६अनन्तदेवपत्न्याञ्च । "अनन्तपत्नी तुष्टिश्च पूजिता वन्दिताऽभवत् । यया विना न सन्तुष्टाः सर्वे लोकाश्च सर्वतः" देवीभा० । "या देवी सर्वभूतेषु तुष्टिरूपेण संस्थिता" देवीमाहा० । "आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च" मनुः ।

तुष्टिमत् त्रि० तुष्टिरस्त्यस्य मतुप् । तोषयुक्ते । स्त्रियां ङीप् । २उग्रसेनात्मजे कंसभ्रातरि पु० "कंसः सुनामा न्यग्रोधः कङ्कः शङ्कुः सुहूस्तथा । राष्ट्रपालोऽथ सृष्टिश्च तुष्टिमानुग्रसेनजाः" भाग० ९।२४।१४ ।

तुष्टु पु० तुष–बा० तुन् । कर्णस्थमणौ शब्दच० ।

तुष्य पु० तुष–कर्त्तरि क्यप् । १महादेवे तुटितुटशब्दे दृश्यम्

तुस ध्वनौ भ्वा० पर० सक० सेट् । तोसति अतोसीत् । तुतोस ।

तुस पु० तुष+पृषो० । तुषे धान्यत्वचि रमानाथः ।

तुस्त न० तुस–क्त वा० इडभावः । १रेणौ अमरे तुस्तोत्तम तुस्तोति पाठं मत्वा सारसुन्दर्य्यां व्याख्यातम् ।

तुह अर्द्दने वधे भ्वा० पर० सक० सेट् । तोहति । इरित् अतुहत् अतोहीत् । तुतोह ।

तुह(हा)र पु० तुह–बा० करन् कारन् वा । कुमारपारिषद्भेदे । "तुहरश्च तुहारश्च चित्रदेवश्च वीर्य्यवान्" भा० श० ४६ अ० । कुमारपारिषदोक्तौ ।

तुहिन न० तुह्यतेऽनेन तुह–इनन् कित्त्वञ्च । १हिमे अमरः २चन्द्रतेजसि उज्ज्वल० "तुषारलक्ष्मैस्तुहिनैः पतद्भिः" ऋतुस० "सान्द्रस्तुहिनान्तरितः" प्रबोधच० ।

तुहिनकर पु० तुहिनं करोत्यस्य । १चन्द्रे तुहिनांशुप्रभृतयोऽप्यत्र ।२कर्पूरे च ।

तुहिनांशुतैल न० ६त० । कर्पूरतैले राजनि० ।

तुहिनाचल पु० ६त० । हिमालये तुहिनाद्रिप्रभृतयोऽप्यत्र ।

तुहुण्ड पु० दनुवंश्ये दानवभेदे । "अश्वग्रीवश्च सूक्ष्मश्च तुहुण्डश्च महाबलः । एकपादेकचक्रश्च विरूपाक्षमहोदरौ । निचन्द्रश्च निकुम्भश्च कुपटः कपटस्तथा । शरभः शलभश्चैव सूर्य्यचन्द्रमसौ तथा । एते ख्याता दनोर्वंशे दानवाः परिकीर्त्तिताः" भा० आ० ६५ अ० । २धृतराष्ट्रपुत्रभेदे "नन्दको बाहुशाली च तुहुण्डो विकटस्तथा" १८६ अ० ।

तूड अनादरे भ्वा० पर० सक० सेट् । तूडति अतूडीत् । तुतूड । ऋदित् । णिच् अतुतूडत् त ।

तूण सङ्कोचे अद० चुरा० उभ० सक० सेट् । तूणयति ते । अतुतूणत् त ।

तूण सङ्कोचे चु० उभ०सक०सेट् । तूणयति ते अतुतूणत् त ।

तूण पूरणे चु० आ० सक० सेट् । तूणयते, अतुतूणत त ।

तूण पु० तूण्यते पूर्य्यते बाणैः तूण–पूरणे कर्म्मणि घञ् । इषुधौ बाणाधारे अमरः ।

तूणक न० "तूणकं भवेदिदं रजौ रजौ ततश्च रः" वृ० र० टीकोक्ते पञ्चदशाक्षरपादके छन्दोभेदे ।

तूणधार पु० तूणं धारयति धारि–अण् उप० स० । तूणधारिणि धानुष्के । अस्य नियुक्तत्वात् "अणि नियुक्ते" पा० न आद्युदात्तत्वम् । किन्तु तत्पुरुषस्वरः ।

तूणव पु० तूणस्येवाकारोऽस्त्यस्य अर्श० अच् तूणं तदाकारं वाति वा–क वा । तूणाकारे वाद्यभेदे । "सैषा वाग् वनस्पतिषु वदति या दुन्दुभौ या तूणवे या वीणायाम्" तै० स० ६।१।४।१ । "वीणावादं क्रोशाय तूणवध्ममवरस्पराय" यजु० ३०।१९ । "तूणवं वाद्यभेदं धमति तथाभूतम्" वेददी० । "वीणावादं पाणिघ्नं तूणवध्मं तानृत्तायानन्दाय" यजु० ३०।२० ।

तूणवत् त्रि० तूण+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः । १तूणयुक्ते धानुष्के "सायुधा बद्धनिस्त्रिंशास्तूणवन्तः संमार्गणाः" भा० व० ८अ० । ठन् । तूणिक इनि तूणिन् तत्रार्थे त्रि० स्त्रियां ङीप् । तूणिनी । नन्दिवृक्षे पु० राजनि० ।

तूणी स्त्री तूणति पूर्य्यते शरैः तूण–पूरणे घञ् गौरा० ङीप् । १इषुधौ २तूणे ३नीलक्यां शब्दार्थचि० । ४तूणे स्त्री टाप् शब्दार्थचि० ।

तूणीक पु० तूणीव कायति कै–क । नन्दिवृक्षे राजनि० ।

तूणीर पु० तूण्यते पूर्य्यते शरैः तूण–पूरणे बा० ईरन् । १तूणे इषुधौ अमरः ।

तूतक न० तुत्थ+पृषो० । तुत्थे (तुँतिया) शब्दच० ।

तूतुजान पु० तुजि–बधे कानच् तुजा० अभ्यासदीर्घः बा० नलोपः । १क्षिप्रे निघण्टुः ।२वेगं गच्छे च तुजधातौ दृश्यम् ।

तूतुजि स्त्री तुजि–बधे दाने वा कि द्वित्वे तुजा० अभ्यासदीर्घः नलोपः । १क्षिप्रे निघण्टुः २दातरि च । "अद्मोऽन तूतुजिं पितुं तुजिरमिनत्" ऋ० ७।२८।१ । "तूतुजिर्दाता" भा० ।

तूतुज्यमानास पु०तुजि–बधे कर्मणि शानच् द्वित्वम् अभ्यासदीर्घः बा० नलोपः तथाभूतः असति दीप्यते अस–दीप्तौ अच् कर्म्म० । क्षिप्रे निघण्टुः ।

तूतुम त्रि० तुज–अच् द्वित्वे अभ्यासदीर्घः पृषो० । १तूर्णे साधयः "त्वया तूतुमा क्षये" ऋ० १०।१०।५ । "एता चिदा त्वया तूतुमा क्षये" ऋ०।०।१०।६। "तूतुमा तूर्णानि" भा० ।

तूद पु० तुद–पचाद्यर्थे कर्म्मणि क पृषो०।१तूतवृक्षे राजनि०। अश्वत्थाकारे (पार्श्वपिप्पल) ख्याते वृक्षे भावप्र० "तूदं पक्वं गुरु शीतं हिमं पित्तानिलापहम् । तदेवामं गुरु-मुरं संशोधि रक्तपित्तकृत्" ।

तूदी स्त्री देशभेदे । तूदी अभिजनोऽस्य ढक् । तौदेय पित्रा-दिक्रमेण तूदीदेशवासिनि त्रि० ।

तूपर पु० शृङ्गहीने १पशौ । स्त्रियां टाप् । तस्य शृङ्ग-हीनत्वकारणं यथा

"तावामन्येव वाऽनुपश्यामसा एवेमौ द्वादशौ मासौ संवत्सरमापयामेति तासां द्वादशसु मासु शृङ्गाणि प्रावर्त्तन्त ताः सर्वमन्नाद्यमाप्नुवंस्ता एतास्तूपरास्ताः ताः सर्वान् द्वादशमासः प्रेरते सर्वं हिता अन्नाद्यमाप्नुवन्" ताण्ड्य०ब्रा०४।१।२। "तपस्वो वैवस्वतप्रद्योतनार्थः,तासां-गवां मध्ये काश्चिदनुवन् किमिच्छामहे, यौ द्वादशौ द्वाद-शसंख्यापूरकावेव शिष्टावेकादशद्वादशौ मासौ इमौ आ-वामस्या एवं अनुतावेवं अनुजायं प्रारब्धं संवत्सरसाध्यं सत्रमापयामेति व्यवसितावेति तमित्यस्य अवस्थितेन समस्यः, तासां गवां जातानि शृङ्गाणि द्वादशसु मासु मासेषु पूर्णेषु प्रावर्त्तन्त प्रापतन् दशभिर्मासैः शृङ्गप्राप्ति-ककामफले सिद्धेऽपि इतरयसहका यतो मासद्वयमन्वतिष्ठन् अतो जातानामपि शृङ्गाणां पुनः पतनमित्यभिप्रायः, तथा चैतरेयकम् "अथ समापयिष्यामः संवत्सरमित्यासत तासामश्रद्धया शृङ्गाणि प्रावर्त्तन्तेति" । एतास्तूपरा इति ताः पतितशृङ्गाः गावः सर्वन्तु भवनन्नाद्यमद-नीयमन्नं प्राप्नुवन् ता गावस्तूपराः शृङ्गहीनाः दृश्यन्ते तस्मात्ताः सर्वान् द्वादश मासौ मासान् प्रेरते प्रगच्छन्ति ईर गतौ शीतवातातपेषु सर्वदा पुष्टाङ्गा एव सञ्चायर्यं गच्छन्ति शृङ्गिणो महिषादयस्तु तथा भवन्ति, तस्मा-दित्युक्तं कस्मादित्याह हि यस्मात्ता गावः सर्वमन्नाद्य-माप्नुवन् तस्मात् सर्वर्त्तुषु पुष्टाङ्गा भवन्ति तथा चैतरे-यकम् "ऊर्जमसम्भवत तस्मादु ताः सर्वभूतान्तरहन्तिरं-न्तीति" भा० । "प्राजापत्यांश्च सप्तदश सप्रातूपरान् पशून्" कात्या० श्रौ० १४।२।११ "अजस्तूपरो गोमृगस्ते प्राजापत्याः"यजु० ।२४।१ ।

तूवर पुंस्त्री० सौ० तु+क्विप् तूः वृ–हनौ अच् कर्म्म० । तूपर+पृषो० पक्ष बो वो ।१तूपरे कालेऽजातशृङ्गे पशौ २कालेऽजातश्मश्रुके पुरुषे ३अव्यक्तपुरुषव्यञ्जके च "जाह तूवरकं क्षिप्रं कर्णस्य बलमाददत्" भा० द्रो० १११अ० "तत्र तूवरकं नाम बलाधिनवविख्यातम्" भा० व० ११८ अ० । ४कषाये रसे पु० ५तद्वति त्रि० । ६आढक्यां ७सौराष्ट्रमृत्तिकायां स्त्री गौरा० ङीष् ।

तूय न० तोय+पृषो० । १जले निघण्टुः । तू–भावे सम्प० क्विप् तां याति या–क वा । २क्षिप्रे न० "देव करिभिर्यासि तूयम्" ऋ० ३।४३।२ "तूयं क्षिप्रम्" भा० । ३क्षिप्रगतियुक्ते त्रि०।"अद्रियो ते यन्त्रिण इन्द्र ! तूयान्" ऋ० १०।२८।२ । "तूयानविलम्बितान्" भा० ।

तूर हिंसे, सक० वेगे अक० दिवा० आत्म० सेट् । तूर्य्यते अतूरिष्ट । तुतूरे ।

तूर् त्रि० तुर–कर्त्तरि क्विप् ।१वेगयुक्ते । भावे सम्प० क्विप् । २वेगे स्त्री "पूर्भिर्मध्येन विच्छिताभिरङ्ग्यतूर्भिः" भा० २। ७।२८। "अहम्यतूर्भिः अवस्थवेगाभिः" श्रीधरः ।

तूर न०तूर्य्यते ताड्यते मुखमारुतेन तुर–वधार्थे कर्मणि क । १वाद्यभेदे (सानाइ) हेमच० । २तारतान्ने पटहादौ शब्दार्थचि० । [भूखुरे भावप्र० ।

तूरी स्त्री तूरं तदाकारोऽस्त्यस्याः अच् गौरा० ङीष् ।

तूर्ण न० त्वर–संभ्रमे भावे क्त पक्षे इडभावः ऊठ् तस्य नः। १शीघ्रे कर्त्तरि क्त। २त्वरायुक्ते त्रि०अमरः। "अभ्यागतोऽभ्यागततूर्णतर्णकान्" माघः। "तूर्णमानीयतां तूर्णं पूर्णचन्द्रनिभानने !"। "पर्णानि स्वर्णवर्णानि सीदन्त्याकर्णलोचने !" उद्भटः।

तूर्णाश न० तूर्णमश्नुते अश–अच्। १उदके। "प्रतिश्रुताया वो इन्दतूर्णाशं न गिरेरधि" ऋ० ८।३२।२। "तूर्णाशमुदकं भवति तूर्णमश्नुते" निरु० भा०।

तूर्णि पु० त्वर–नि नि० ऊठ्। १मनसि उज्ज्वलदत्तः यद्यप्यत्र सूत्रे यकारतोऽग्निः नकारस्थाने वकारभ्रमात्। भावे–नि। २त्वरायां हेमच०। ३लोके संक्षिप्तसारे उणा०। ४क्षिप्रे निघण्टुः। ५तद्वति त्रि०। "प्र वतत्कोता सरिता तूर्णर्णैः" ऋ० १।५।२।५। "तूर्णर्णैः त्वरितगमनाः" भा० "विगाहं तूर्णिं तविषीभिरावृतम्" ऋ० १।१।५। "तूर्णिं क्षिप्रगामिनम्" भा०।

तूर्त न० त्वर–क्त ऊठ् वेदे न तस्य नः। १क्षिप्रे "यद् क्षिप्रं तत्तूर्त्तमथ यत् क्षिप्रात् क्षेपीयस्तत्प्रतूर्त्तम्" शत० ब्रा० ६।१।२।२।

तूर्य्य न० तूर्य्यते ताड्यते तूर–यत्। वाद्यभेदे "होमावसाने ततूर्यनादः" मत्पु० तुलापुरुषदानविधौ "तत्र श्रुत्वा पुनः क्षिप्तितूर्यघोषैः प्रहर्षितः" भट्टः। एततूपरत्व मानस्य गिरिमद्या० न यत्वम् तूर्य्यमानम् "ततूर्य्य० मेनां रूपयाम्बभूवुः" कुमा०।

तूर्य्यखण्ड पु० ६त०। वाद्यभेदे वमहवाद्ये कारा०।

तूर्व न० तुर्व वध– रेफे पूर्वाचो दीर्घः। १क्षिप्रे तूर्वे "तूर्वयाणो गूर्त्तवचस्तमः" ऋ० १०।६१।२। "तूर्वयाणस्तूर्वगमनः" भा०। "रक्षो अग्निमग्रणं तूर्वयाणम्" ऋ० १।१७४।२। [ऋ० ८।४२।१।

तूर्वि न० तुर्व–इन् दीर्घः। १क्षिप्रे "वाहधानाय तूर्वये"

तूल पूरणे चुरा० उभ० सक० सेट्। तूलयते अतूतुलत।

तूल इयत्तापरिच्छेदे निष्कासने भ्वा० पर० सक० सेट्। तूलति अतूलीत्। ततूल।

तूल न० तूलयति पूरयति तूल्यते वा तूल–अच्। १सर्वव्यापके आकाशे मेदि० २अश्वत्थाकारे तूदे वृक्षे भावप्र० तूदशब्दे दृश्यम्। कार्पासादिबीजजाते(तूला)। स्यूते पदार्थे। "वर्णं दहति मन्दाब्धस्तूलराशिमिवानलः" प्रा० त०। अव्ययीभावेऽस्य "कूलतीरतूलेत्यादिना" पा०आद्युदात्तता उपतूलम्। तूलशब्दे परे दैविकादिशब्दस्य स्त्री– तदुत्तरपदे वृद्धिः। दैविकतूलं तदुपधीकात् तूलम्। "वस्त्रं तूलगर्भं च तूलिकाम् उपवीतिकां मञ्जिष्ठादूपवासांसि तथा तूलवतीं पटीम्। अर्णमयानि वासांसि यतिभ्योऽपि प्रदापयेत्" काशी० ४ अ०।

तूलक न० तूल–स्वार्थे क। तूले हेमच०।

तूलकार्मुक न० तूलस्य स्फोटनार्थं कार्मुकम्। तूलस्फोटनार्थे धनुषि (धुनधरा) तूलचापादयोऽप्यत्र शब्दच०।

तूलनालि(ली) स्त्री० तूलनिर्म्मिता नाली। पिञ्जिकायाम् (पाइज) स्वार्थे क। अत्रार्थे स्त्री त्रिका०।

तूलपिचु पु० पिच–मर्द्दने कुन् तूलप्रधानः पिचुः। तूलवृक्षे (तुकारगाछ) भरतः। [राजनि०]

तूलवृक्ष पु० तूलसाधनं वृक्षः शाक०त०। शाल्मलिवृक्षे।

तूलशर्करा स्त्री तूलस्य शर्करेव। कार्पासबीजे रत्ना०।

तूलसेचन न० ६त०। तूलसञ्चकर्त्तने (काटनाफाटा) शब्द– पा० तूलसेचनेति चमध्यपाठः प्रमादिकः।

तूलि(ली) स्त्री तूल–इन् वा ङीप्। चित्रसाधने स्वनाम– ख्याते पदार्थे चि० कौ०।

तूलिका स्त्री तूली स्वार्थे क। १शील्यां २वर्त्तौ च शब्दर०। तूलीशब्दार्थे ३शेषकूर्चिकायां ४वीरणादिशलाकायाम्। ५आवर्त्तितस्वर्णादेर्वाधारपात्रभेदे(मूचि)। तूल अस्त्यस्य ठन् कापि अत इत्वम्। ६(तोषक) शय्याभेदे तूलशब्दे उदा०। "उन्मीलितं तूलिकयेव चित्रम्" कुमा०। "तूलिका कथिता शेषकूर्चिका तूलशय्ययोः" विश्वः। तूलपूरितशय्या च तूलशय्येत्यर्थः।

तूलिनी स्त्री तूलोऽस्त्यस्या इनि ङीप्। शाल्मलीवृक्षे भावप्र०। २तन्माष्काकन्दे राजनि०। ३तूलयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् तूलिफला। [रत्नमा०]

तूलिफला स्त्री तूलि तूलवत् फलं यस्याः। १शाल्मलीवृक्षे

तूवर पु० सौ०तु–वा० वरच् दीर्घश्च। १तूपरशब्दार्थे २कषाये रसे अमरः। ३तद्वति त्रि० अमरः।

तूवरिका स्त्री सौ० तु–वा० वरच् दीर्घः संज्ञायां कन् कापि अत इत्वम्। १आढक्याम् (अड़रहर) २सौराष्ट्रमृत्तिकायाञ्च भरतः। [कायाञ्च (फिटकिरि) भरतः।

तूवरी स्त्री तूवर+गौरा०ङीष्। १आढक्याम् २सौराष्ट्रमृत्ति–

तूष तुष्टौ भ्वा० पर०सक०सेट्। तूषति अतूषीत्। ततूष।

तूष्णींशील: त्रि० तूष्णीं शीलं यस्य। १मौनावलम्बिनि।

तूष्णीक त्रि० तूष्णीं मौनं यस्य मौनेऽर्थे कन् मलोपश्च। मौनावलम्बिनि अमरः।

तूष्णीकाम् अव्य० तूष्णीम्+अकच्प्रकरणे "तूष्णीमः काम् वक्तव्यः" वार्त्ति० काम् मित्त्वादन्त्यादचः परः। तूष्णीं शब्दार्थे। "तूष्णीकामास्ते" सि०कौ०।

तूष्णीगङ्ग अव्य० तूष्णीं गङ्गा यत्र "अन्यपदार्थे च संज्ञायाम्" पा० बहुव्रीह्यर्थे अव्ययी०। १देशभेदे। "अपां ह्रदं च पुण्याख्यं भृगुतुङ्गं च पर्वतम्। तूष्णीगङ्गे च कौन्तेय! सामात्यः समुपस्पृश" भा०व० १२५अ०। तूष्णीगङ्गे इत्यत्र सप्तम्या वा न अम्।

तूष्णीम् अव्य०तूष बा०नीम् स्वरादि। १मौने(चुपकरा) अमरः। "यत्किञ्चित् दश वर्षाणि सन्निधौ प्रेक्षते धनी। भुज्यमानं परैस्तूष्णीं न स तल्लब्धुमर्हति" मनुः "परैर्वा कीर्त्यमानेषु तूष्णीमास्ते पराङ्मुखः" भा०शा०१०२अ०। तूष्णींशब्दे उपपदे "तूष्णीमि भुवः" क्त्वाणमुलौ तूष्णींभूय तूष्णीं भावम्। "तूष्णींभूय भयादासाञ्चक्रिरे नगपस्थिताः" भट्टिः। क्त्वा च इति पा० समासाभावे तूष्णीं भूत्वा।

तूष्णीम्भाव पु० तूष्णीम्+भू-घञ्। तूष्णीम्भवने मौनावलम्बने "अनिमिषनयननिरीक्षणे तूष्णींभावादयस्तत्र" सा० द० "तूष्णींभावेऽपि विज्ञेयं न चेद्भवति कारणम्" भा० शा०१०२अ०।

तूस्त न० तुस-बा० तन् दीर्घश्च। १रेणौ। २जटायाञ्च मेदि० ३पापे ४खण्डे च शब्दच०।

वि+तूस्त-णिच्। तूस्तस्य हनने। वितूस्तयति तूस्तं केशं इत्यादौ अङ्गीभूताः केशा इत्यन्ये पापमित्यपरे सि०कौ०।

तृंहण न०तृहि-भावे ल्युट्। हिंसने। [श तत्र पाठः तत्रार्थे।

तृक्वन् पु०स्तेने निघण्टुः त्रिकेत्यत्र पाठान्तरम् तक्वा त्रिकेति

तृक्ष गतौ भ्वा० पर०सक० सेट्। तृक्षति अतृक्षीत् ततृक्ष।

तृक्ष पु० तृक्ष-अच्। काश्यपे ऋषौ तस्यापत्यं गर्गा० यञ्। तार्क्ष्यं गरुडे अरुणे विहगमात्रे च तार्क्ष्यशब्दे दृश्यम्

तृक्षाक पु०तृक्ष-आकन्। ऋषिभेदे ततोऽपत्ये शिवा० अण्। तार्क्षाक तदपत्ये।

तृक्षि पु० तृक्ष-इन्। त्रसदस्योः पुत्रे ऋषिभेदे। "येभिस्तृक्षिं वृषणा त्रासदस्यवम्" ऋ० ८।२२।७। "त्रासदस्यवं त्रसदस्योः पुत्रं तृक्षिमेतन्नामकम्" भा०।

तृक्ष्ण न० तृक्ष-क्न पृषो०। जातीफले।

तृ(त्र्य)च न० तिसृणामृचां समाहारः तिस्र ऋचो यत्र वा अच्समा० वा सम्प्रसारणम्। १समानदेवताकानां समानच्छन्दस्कानामृचां त्रये २तद्युक्ते अनुवाकसूक्तादौ त्रि०। "मधुवाता तृचं जपेत्" हेमाद्रिश्राद्धकल्पः। "यात्रोपभोरिति तृचैर्वषड्दयालवत्" कात्या० श्रौ० १७।१।८। छन्दःपरत्वे न० "गायत्रं तृचं दश त्रयीषु विद्यते" निरु० ३।४०। ना संप्रसारणाभावे त्र्यचमप्यत्र।

तृण अदने तना० उभ० सक० सेट्। तृणोति तर्णोति तृणुते तर्णुते। अतर्णीत् अतर्णिष्ट। उदित् तर्णित्वा-तृष्ट्वा।

तृण न० तृह-नक् लोपश्च। १घासादौ, खडे (खड़)। अमरः। "तृणेन वात्येव तयाऽनुगम्यते" नैष०। "बहुवेश्च तृणं नरः" माघः। तृणस्यायं शिवा० अण्। तार्ण तृणजन्ये वह्नौ पु० "तार्णातार्णोभयं भाक्तीति" जगदीशः। तृणसम्बन्धिमात्रे त्रि०। घोषादि० उत्तरपदस्थे तृणशब्दे पूर्वपदमाद्युदात्तम्। ग्रामतृणमित्यादि। समूहार्थे पाशा० य। तृण्या तृणसमूहे स्त्री तत्र भवः। उत्करा० मत्वर्थे छ नडा० कुक् च। तृणकीय तृणभवे त्रि०।

अल्पं तृणं कन्। तृणक अल्पतृणे "क्रोधोऽप्येतावता तृणकेनापि राजन्!" भा०आ०८१अ०। स्वार्थे क। तत्रार्थे।

तृणकर्ण पु० तृणमिव कर्णोऽस्य। ऋषिभेदे ततः शिवा० अपत्यादौ अण्। तार्णकर्ण तद्गोत्रापत्ये। यस्का० बहुषु अणो लुक्। तृणकर्णास्तद्गोत्रापत्येषु ब० व०।

तृणकाण्ड न० तृणानां समूहः दूर्वा० काण्डच्। तृणसमूहे

तृणकुङ्कुम न० तृणजातं कुङ्कुमम्। सुगन्धद्रव्यभेदे राजनि०। "तृणकुङ्कुमं कटूष्णं कफपित्तविनाशनम्। वातशोफपामकण्डूकुष्ठामदोषनाशनम्। परमं भास्करं तत्तु भिषग्भिः परिकीर्त्तितम्" राजनि० तद्गुणा उक्ताः।

तृणकुटी स्त्री तृणाच्छादिता कुटी शा०त०। तृणाच्छादिते गृहे त्रिका०। तृणकुटीरादयोऽप्यत्र (कुड़ेघर)।

तृणकूर्म्म पु० तृणमयः कूर्म्मः। तुम्ब्यां शब्दमा०।

तृणकेतु पु०तृणेषु केतुरिव श्रेष्ठत्वात् उच्चत्वाद्वा। १वंशवृक्षे, २तालवृक्षे, तृणद्रुमतृणध्वजावप्यत्र। राजनि०। स्वार्थे क। तत्रार्थे।

तृणगण्ड पु० तृणमिव गण्डोऽस्य। श्विङ्कटे (उच्चिङ्गड़ा) कीटभेदे मेदि०। [२तृणजलौकायाञ्च।

तृणगोधा स्त्री तृणमिव गोधा। १गोधाकृकलासे मेदि०

तृणगौर न० तृणमिव गौरं पीतम्। तृणकुङ्कुमे राजनि०।

तृणग्रन्थि स्त्री तृणमिव ग्रन्थिरस्य। स्वर्णजीवन्त्याम् राज०

तृणग्राहिन् पु० तृणं गृह्णाति ग्रह-णिनि ६त०। नीलमणौ राजनि०।

तृणचर पु॰ तृणेषु चरति चर–अच् । १गोमेदमणौ २तृणचारिमात्रे त्रि॰ ।

तृणजम्भन् त्रि॰ तृणं जम्भो भक्ष्यमस्य तृणमिव जम्भोदन्तोऽस्य “जम्भा सुहरित तृणदो मेभ्यः” पा॰ कृतसमासान्तः नि॰। तृणभक्षके तृणतुल्यदन्तयुक्ते च । शब्दकल्पद्रुमे श्वदन्तोक्तिः प्रामादिकी पा॰ सू॰ मालतयैव निपातनात् ।

तृणजलायुका स्त्री॰ तृणाकारा तृणजाता वा जलायूका जलौकाभेदे । “तद्यथा तृणजलायूका तृणस्यान्तं गत्वात्मानमुपसंहरत्येवमेवायं पुरुष इदं शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वात्मानमुपसंहरति” शत॰ ब्रा॰ १४।७।२।४। तृणजलूकादयोऽप्यत्र स्त्री “यथा तृणजलूकेयं नापयात्यपयाति च” भाग॰ ४।२९।७६।

तृणजलौकान्याय तृणजलौकायाः यथा अपरदेशसंयोगानन्तरं पूर्वदेशवियोगस्तथा जीवस्यापरदेहसंयोगेन पूर्वदेहपरित्यागरूपे न्याये । स च नैयायिकानां तृणजलूकाशब्दे दर्शितस्तुत्या कल्पितः । तदेतन्मतं शा॰भा॰ प्यागङ्का तन्मूलश्रुतेरन्यार्थत्वं प्रदर्श्य दूषयित्वा छा॰ उ॰ पञ्चाग्निविद्युक्तोक्तेः अन्यविध एव संसरणप्रकार उक्तः। यथा “नन्वन्या श्रुतिः तृणजलौकावत् पूर्वदेहं न मुञ्चति यावन्न देहान्तरमाक्रमतीति दर्शयति । इति । तद्यथा तृणजलायूकेति, (तृणजलायूकाशब्दे दर्शिता) तत्राप्युपपरिवेष्टितस्यैव जीवस्य कर्मोपस्थापितप्रतिपत्तव्यदेहविषयभावनादीर्घीभावमात्रं तृणजलूकयोपमीयत इत्यविरोधः । एवं श्रुत्युक्ते देहान्तरप्रतिपत्तिप्रकारे सति याः पुरुषमतिप्रभवाः कल्पनाः” इत्युपक्रमे ‘ताः सर्वा एवानादर्तव्याः श्रुतिविरोधात्” । “नन्वेतद्देहं त्यक्त्वाऽद्भिः सहगतस्य पश्चाद्देहान्तरप्राप्तिरित्ययुक्तम् । यथा तृणजलायूका तृणान्तरं गृहीत्वा पूर्वतृणं त्यजति तथा जीवो देहान्तरं गृहीत्वा पूर्वदेहं त्यजतीति श्रुतिविरोधादिति शङ्कते नन्वेति । इहैव कर्मोपस्थापितदेहं देहोऽहमित्यादिभावनया गृहीत्वा पूर्वदेहं त्यजतीति श्रुत्यर्थः । अतो न विरोधः, इति समाधत्ते, तत्रापीति भावनायां दीर्घभावो भाविदेहविषयत्वम् । घटाकाशवदुपहितो जीवः सूक्ष्मोपाधिगत्या लोकान्तरं गच्छतीति पञ्चाग्निश्रुत्युक्तः प्रकारस्तद्विरोधादन्याः कल्पनाः अनादर्तव्या इत्यन्वयः” रत्नप्र॰ ।

तृणजाति स्त्री तृणमेव जातिः । उलपादौ (खड़) ।

तृणज्योतिस् न॰ तृणेषु मध्ये ज्योतिः ज्योतिष्मतः । रात्रौ प्रकाशवत्यां ज्योतिष्मत्यां लतायाम् शब्दार्थचि॰ ।

तृणता स्त्री तृणमिव तायते ताय–क्विप् । १धनुषि तृणस्य भावः तल् । २तृणत्वे च मेदि॰ ।

तृणद्रुम पु॰ तृणमिव द्रुमः असारत्वात् । १नारिकेले, २ताले, ३गुवाके, ४ताल्यां, ५केतक्यां, ६खर्जूरे, ७हिन्ताले, ८खर्जूर्य्याञ्च । “फलवृक्षे गमेते च हिन्तालसहितास्त्रयः (तालनारिकेलगुवाकाः)खर्जूरः केतकी ताली खर्जूरी च तृणद्रुमाः” अमरः ।

तृणधान्य न॰ तृणमिव धान्यं अकृष्टोत्पन्नत्वात् शाक॰ त॰। –१नीवारे, अमरः २श्यामाकादौ च ।

तृणध्वज पु॰तृणेषु ध्वज इव ।१तालवृक्षे २वंशवृक्षे च अमरः

तृणनिम्ब पु॰ तृणाकारः निम्बः । नेपालनिम्बे किराततिक्ते (चिरता) राजनि॰ ।

तृणप पु॰ तृणं पाति –पा क । गन्धर्वभेदे । “युगपस्तृणपः कार्ष्णिर्नन्दिश्चित्ररथस्तथा” भा॰ आ॰ १२३अ॰। गन्धर्वोक्तौ ।

तृणपञ्चमूल न॰ तृणरूपाणां पञ्चानां मूलम् । कशेरुशररादर्भकाशेक्षुकृते पञ्चमूले वैद्यकम् । [राजनि॰ ।

तृणपत्रिका स्त्री तृणस्येव पत्रमस्याः ठन् । इक्षुदर्भायां

तृणपत्री स्त्री तृणमिव पत्रमस्याः गौरा॰ ङीष् । गुण्ड्रास्निग्ध्यां राजनि॰ ।

तृणपदी स्त्री तृणस्येव पादोऽस्याः अन्त्यलोपः कुम्भप॰ ङीषि पद्भावः । तृणतुल्यमूलयुक्तायां लतायाम् ।

तृणपीड न॰ तृणस्येव पीड़ा यत्र । युद्धभेदे “तृणपीडं यथाकालं पूर्ववोर्मं प्रचण्डितम् । एवमादीनि युद्धानि प्रकुर्वन्तौ परस्परम्” भा॰ स॰ २२अ॰ ।

तृणपुष्प न॰ तृणजातं पुष्पम् । तृणकुङ्कुमे १गन्धद्रव्यभेदे राजनि॰। तृणमिव पुष्पमस्याः ङीष् । २सिन्दूरपुष्प्योदृक्षे स्त्री राजनि॰ [स्वार्थे क। तृणपुष्पिकाऽप्यत्र स्त्री मेदि॰।

तृणपुली स्त्री तृणनिर्मिता पुली । कटायां (माँच) हारा॰

तृणमणि पु॰ तृणग्राहको मणिः शा॰ त॰ । तृणग्राहिणि मणिभेदे हारा॰ ।

तृणमत्कुण पु॰ प्रतिभुवि (जामिन्) त्रिका॰ ।

तृणमय त्रि॰ तृणस्य विकारः शरा॰ मयट् । तृणविकारे “कुर्यात् तृणमयं चापं शबीत सृगयायिकाम्” भा॰ आ॰ १४५ अ॰ । स्त्रियां ङीप् । [तालवृक्षे अमरः ।

तृणराज पु॰ तृणेषु राजते राज–अच् ह॰त॰ टच् समा॰वा ।

तृणवल्लजा स्त्री तृणरूपा वल्वजा । वल्वजायां राजनि॰ ।

तृणविन्दु ऋषिभेदे “जयद्रथेन पापेन सह कृष्णा क्रोधिता

वने । जातेषु त्वनयाद्येव तृणबिन्दोराश्रमम्” भा० व० ६२अ० ।“तृणबिन्दुप्रसादाच्च धौम्यस्य च महात्मनः” भा० वि० १२ अ० । “द्रौपदीमाश्रमे न्यस्य तृणबिन्दोरनुज्ञया” भा० व० २६२ अ० । “चरतः किल दुश्चरं तपः तृणबिन्दोः परिशङ्कितः पुरा” रघुः ।

तृणबिन्दुसरस् न० ६त० । तृणबिन्दोः ऋषेः सरोरूपे तीर्थे तत्स्थानं भारते उक्तं यथा “भरभूमेः शिरः ख्यातं तृणबिन्दुसरः प्रति” भा० द० २५७ अ० ।

तृणबीज न० ६त० । श्यामाके धान्ये रत्नमा० ।

तृणशीत न० तृणेषु शीतम् । १कत्तृणे गन्धतृणे रत्नमा० । २जलपिप्पल्यां स्त्री राजनि० ।

तृणशून्य न० १तृणमिव शून्यं फलरहितम् । केतकीपुष्पे २मल्लिकायाञ्च मेदि० तयोः फलरहितत्वात्तथात्वम् । तृणेन शून्यम् । ३तृणरहिते त्रि० ।

तृणशूली स्त्री तृणं शूलमिव नोद्धार्यं यस्याः गौरा० ङीष् । लतामेदे । “तृणशालतृणशूल्याश्च विष्णुधारस्य वानि च” (पुष्पाणि) सुश्रु० ।

तृणशोषक पुंस्त्री तृणमपि शोषयति शुष–णिच्–ण्वुल् उप० स० । राजिमत्सर्पभेदे । अहिशब्दे ५८१ पृष्ठे दृश्यम्

तृणशौण्डिका स्त्री तृणेषु शौण्डिका । मधुकेतकीवृक्षे । पारस्करभिषट्टुः । [हारा० ।

तृणषट्पद पु० तृणमिव षट्पदः । (बोलता) वरोले

तृणसारा स्त्री तृणस्येव सारोऽस्याः । १कदल्याम् हारा० । तस्याः सर्वथाऽसारत्वात्तथात्वम् ।

तृणसिंह पु० तृणे–सिंह इव । कुठारे शब्दार्थक० ।

तृणसोमाङ्गिरस् पु०दक्षिणदिक्स्थिते धर्मराजस्य ऋत्विग्भेदे “उन्मुचुः प्रमुचश्चैव स्वस्त्यात्रेयश्च वीर्यवान् । दृढव्योऽर्द्धबाहुश्च तृणसोमाङ्गिरास्तथा । मित्रावरुणयोः पुत्रस्तथाऽगस्त्यः प्रतापवान् । धर्मराजर्त्विजः सप्त दक्षिणां दिशमाश्रिताः” भा० अनु० १५० अ० ।

तृणस्कन्द तृणमिव स्कन्दति स्कन्द–अच् । तृणवत्कुलनस्वभावे “तृणस्कन्दस्य तु स्त्रियाः” अष्ट० ४।१७०।१ ।

तृणहर्म्य पुंन० तृणमयमपि हर्म्यः । तृणमये हर्म्ये हारा०

तृणाङ्घ्रिप पु०तृणमङ्घ्रिपोऽङ्घ्रिपः । अन्यानतृणे राजनि० ।

तृणाग्नि पु० तृणजातोऽग्निः शा० त० । तार्णे वह्नौ त्रिका० । “ब्राह्मणस्त्वनधीयानस्तृणाग्निरिव शाम्यति” मनुः ।

तृणाञ्जन पु० तृणमिवाञ्जनः । कृकलासे त्रिका० ।

तृणाटवी स्त्री तृणप्रचुराटवी । तृणमये वने हेम० ।

तृणाढ्य न० तृणेषु आढ्यम् । पर्वतजाते तृणे राजनि० ।

तृणादि पु० चातुरर्थ्यां सप्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च गणः पा० ग० सू० उक्तो यथा

“तृण, नड, मूल, वन, पर्ण वर्ण, वराण, बिल, पुल, फल, अर्जुन, अर्ण, सुवर्ण, बल, चरण, बुस,” ।

तृणाम्ल न० तृणेषु अम्लम् । तृणजलवणे राजनि० ।

तृणारणिन्याय पु० तृणस्यारणेश्च वह्निजनने यथा परस्परनिरपेक्षतया कारणत्वमेवं स्वातन्त्र्येण कारणताख्यापके न्यायभेदे ।

तृणावर्त्त पु०तृणमावर्त्तयति भ्रमयति आ+वृत–णिच्–अण् । १वात्यारूपे वातसमूहे(घूर्णी)२तद्रूपत्वात्तदाख्ये असुरभेदे पु०

तृणासृज् न०तृणेषु असृगिव रक्तत्वात् । तृणकुङ्कुमे राजनि०

तृणेक्षु पु० तृणमिक्षुरिव मधुररसत्वात् । दक्षजायां राजनि०

तृणेन्द्र पु० तृणमिन्द्र इव । तृणराजे ताले वृक्षे । “कश्यप इति ख्यातो भविष्यति धराधरः । त्रिपिराजस्य देवस्य वातकाश्यपयोः सुतः । भ्राजस्तृणेन्द्रो देवश्च भविष्यति दयान्वितः” भा० आनु० १४७ अ० ।

तृणोत्तम पु० तृणेषु उत्तमः । ८उदूखले तृणे राजनि० ।

तृणोद्भव पु० तृणेषूद्भवति उद्+भू–अच् । १नीवारे धान्यभेदे राजनि० । २तृणजाते वह्नौ च ३तज्जातमात्रे त्रि० ।

तृणोल्का स्त्री तृणजाता उल्का । तृणजायामुल्कायाम् “न हि तापयितुं शक्यं सागराम्भस्तृणोल्कया” हितो० “तृणोल्कया ज्ञायते जातरूपं वृत्तेन भद्रो व्यवहारेण साधुः” भा० उ० ३४ अ० । (चर) । हेमच० ।

तृणौकस् न० तृणनिर्मितमोकः । तृणनिर्मिते गृहे (खडेर

तृणौषध न० तृणात्मकमौषधम् । एलवालुकाख्ये गन्धद्रव्ये शब्दच० ।

तृण्या स्त्री तृणानां समूहः पाशा० य । तृणसमूहे ।

तृतीय त्रि०त्रयाणां पूरणः त्रि+तीयत् सम्प्रसारणञ्च । त्रयाणां पूरणे । “प्रागुदक्तं प्रथमं कुर्य्यात् पितुरुक्तं तदनन्तरम् । तृतीयं धनदस्य तु मध्यदक्षिणतः परम्” “आद्यः प्रथमतः पिण्डं निर्वपेत् प्रतिवासुतः । द्वितीयन्तु पितुस्तस्मात्तृतीयं तत्पितुः पितुः” मनुः ।

तृतीयक पु० तृतीयेऽह्नि भवः रोगः कन् । तृतीयाहभवे ज्वरभेदे स च “दिनमेकमतिक्रम्य यो भवेत् स तृतीयकः” इत्युक्तलक्षणः । “वाताधिकत्वात् प्रवदन्ति तज्ज्ञास्तृतीयकस्यापि चतुर्थकस्य” सुश्रुतः ।

तृतीयप्रकृति स्त्री तृतीया प्रकृतिः प्रकारः । क्लीबस्त्रा०

पेक्षया तृतीये प्रकारे नपुंसके अमरः । तत्र तृतीयाप्रकृतिरिति व्यस्तं पदं समस्तत्वे तृतीयप्रकृतिरित्येव स्यात् व्यस्तपाठं दृष्ट्वा शब्दकल्पद्रुमे तृतीयाप्रकृतिशब्दकल्पनं प्रामादिकम् ।

तृतीययुगपर्य्याय पु० तृतीयस्य युगस्य द्वापररूपस्य पर्य्यायः परिवर्त्तो यत्र काले । द्वापरयुगस्य परिवर्त्ताधारे कलिसन्ध्यारूपे काले "द्वापरे समनुप्राप्ते तृतीययुगपर्य्यये" भाग० १।४।१५ श्लो० । इतः परं किं भविष्यतीति द्वापरे सन्देहे जाते इत्यर्थः तेन न विरोधः ।

तृतीयसवन न० सूयते सोमोऽस्मिन् कर्म्म० । बालवने सवनत्रयोपेताग्निष्टोमादेः तृतीये सवने । तद्विधानादि ताण्ड्यब्रा० १।६।१७ भाष्ये उक्तं यथा "तृतीयसवनारम्भमादित्यग्रहमाचरेत् । आर्भवेण स्तुवीत च पवमानैः प्रचरन्ति च । सावित्रवैश्वदेवाख्यौ ग्रहौ सौम्यचरुस्तथा । पात्नीवतग्रहादूर्द्ध्वं यज्ञायज्ञीयसंस्तवः । अग्निमारुतशस्त्रं स्यात् प्रचरेद्धारियोजनम् । समाप्ते सवने पश्चात् कुर्य्यादवभृथं ततः । कुर्य्यादुदयनीयेष्टिमनूबन्ध्यां यजेत गाम् । देविकाभिर्हविर्भिश्च उदवसानीयामपि यजूंष्यत्र । उपोष्य वेदिमाग्नेयमिष्टाग्निष्टोमसंस्थितिः" "प्रातः सवने मन्द्रैः कर्म्माणि" कात्या० श्रौ० ८।६।१८ "प्रातः सवने यान्युच्चैः कर्म्माणि प्रैषोच्चारणादीनि तान्यपि प्रथमस्वरेणैव कार्य्याणि "मन्द्रं प्रातः सवने चरन्तीति" शाखान्तरात् । अतश्चाग्नीदग्नीन्विहरेत्यादयः प्रैषा आश्रावणादयश्च प्रथमस्वरेणैव प्रयोक्तव्याः" कर्कः । "मध्यमेन माध्यन्दिने" १९सू० "माध्यन्दिने सवने यानि कर्म्माणि नीचैर्यानि चोच्चैस्तान्युभयान्यपि मध्यमेन स्वरेण कार्य्याणि शाखान्तरे तथा श्रवणात्" कर्कः । "उत्तमेन तृतीयसवने" २०सू० "तृतीयसवने यानि नीचैर्य्याणि च मध्यमेन स्वरेण प्राप्नुवन्ति तानि सर्व्वाण्युत्तमेन तृतीयेनैव स्वरेण कार्य्याणि तथैव शाखान्तरे श्रुतत्वात्" कर्कः ।

तृतीया स्त्री० तृतीय+टाप् । १चन्द्रमण्डलस्य तृतीयकलाक्रियायां २तदुपलक्षिते कालभेदे च तत्र कृत्यादिकालव्यवस्थादि तिथिशब्दे ३२८९ पृ० दर्शितम् । जन्मनक्षत्रापेक्षया ३तृतीयद्वादशैकविंशात्मकनक्षत्ररूपविपत्तारायाम् ।

तृतीयाकृत त्रि० तृतीय+डाच्+कृ–क्त । १त्रिगुणं कृष्टे क्षेत्रादौ ।

तृतीयाश्रम पुंन० कर्म्म० । वानप्रस्थाश्रमे । "उषित्वैवं गृहे विप्रो द्वितीयादाश्रमात् परम् । वलीपलितसंयुक्तस्तृतीयन्तु समाश्रयेत्" संवर्त्तस० ।

तृतीयिन् त्रि० तृतीय+अस्त्यर्थे इनि । तृतीयभागार्हे । "सर्व्वेषामर्द्धिनो मुख्यास्तदर्द्धेनार्द्धिनोऽपरे । तृतीयिनस्तृतीयांशाश्चतुर्थांशाश्च पादिनः" मनुः । दक्षिणागोधनविभागे ।

तृत्सु त्रि० तृद–बा० सुक् । हिंसके । "गव्या तृत्सुभ्यो अजगन्युधा नृन्" ऋ० ७।१८।७ । "तृत्सुभ्यो हिंसकेभ्य" । भा० २राजर्षिभेदे "अानवस्य तृत्सवे गयम्" ऋ० ७।१८।१३ । तृत्सुं राजर्षिभेदम्" भा० । [प्रतर्द्दनः ।

तृद हिंसायां भ्वा० प०सक० सेट् । तर्द्दति अतर्दीत् ततर्द्द ।

तृद अनादरे रु० उभ० सक० सेट् । तृणत्ति तृन्ते । इरित् अतर्दीत् अतृदत् अतर्द्दिष्ट । उदित् तर्द्दित्वा तृत्त्वा । "भूतिं तृणद्मि यथायथम्" भट्टिः "कृतस्य स्रोतो बधिरा ततर्द्द" ऋ० ४।२३।८ "ततर्द्द तरसा विष्णुर्बाणैः शतुवबाह्र्नः" हरिवं० १२४ अ० । "सेहे कपीरथाश्चांश्च रिपोस्ततर्द्द शाखिना" "अतर्दीन्नैव शूलेन कुम्भकर्णः प्लवङ्गमान्" भट्टिः ।

तृदिल त्रि० तृद–बा० किलच् १भेदके २भिन्ने च । "तृदिला अतृदिलासः" ऋ० १०।९४।११ । "तृदिला भेदकाः अतृदिला अभिन्नाः" भा० ।

तृन्प(म्प) प्रीणने तु० पर० सक० सेट् । तृपति तृम्पति अतृम्पीत् अतृपीत् । ततृम्प ततर्प ।

तृन्फ(म्फ) प्रीणने तु० प० सक० सेट् । तृफति तृम्फति अतृम्फीत् अतृफीत् ततृम्फ ततृफ ।

तृन्ह हिंसे तु० प० सक० सेट् क्त्वा वेट् । तृंहति तृंहीत् अतृंहत् । ततृंह ततृंहतुः ततृंहुः ।

तृप प्रीणने स्वा० पर० सक० सेट् । तृप्नोति अतर्पीत् । ततर्प ।

तृप सन्दीपने प्रीणने च वा चुरा० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सक० सेट् । तर्पयति ते तर्पति अततर्पत् त अतीतृपत् त । अतर्पीत् । ततर्प तर्पयाञ्चकार ।

तृप प्रीणने दि० पर० सक० वेट् इरित् । तृप्यति अतर्पीत् अताप्सीत्-अत्राप्सीत्-अतृपत् । ततर्प ।

तृप प्रीणने तु० पर० सक० सेट् । तृपति अतर्पीत् । "तृपत्सोम पाहि" ऋ० २।११।१५ ।

तृपत पु० तृप । चन्द्रे उणादि० । [संक्षिप्तसा०]

तृपाला स्त्री तृप–कालन् । १लतायाम् २उषा० ।

तृपल न० तृप–कलच् । १उपले प्रस्तरे । "अपां तक्षस्तृपल-

भर्मा" ऋ०।१०।८८।५। तृपलप्रभर्मा धावादिभिः क्षिप्रप्रहारी" भा०। २त्रिफलायाञ्च।

तृप्त त्रि० तृप–क्त। १तृप्तियुक्ते। "नित्यं तृप्ता महेन्द्रस्य देवाश्चास्य धर्मतः" भा०व०५८अ०। "स्वागतेनाग्नयस्तृप्ता आसनेन शतक्रतुः। पितरः पादशौचेन सिद्धान्नेन गृही यतिः" पु०।

तृप्ति त्रि० तृप–क्तिन्। भोजनादिना आकाङ्क्षितानिवृत्तौ "वार्ध्रीणसस्य मांसेन तृप्तिर्द्वादशवार्षिकी" मनुः। "तस्यालमेषा क्षुधितस्य तृप्त्यै" रघुः।

तृप्तिमत् त्रि०तृप्ता०अस्त्यर्थे इनि तृप्तमनेन इष्टादि० इनि वा। १तृप्तियुक्ते स्त्रियां ङीप्। २उदके निघण्टुः।

तृप्नु त्रि० तृप–क्नु। तृप्तिशीले।

तृप्र पु०तृप–रक्। १पुरोडाशे उज्ज्वलद०। २तर्पके त्रि० "न यं युक्तो न दुराधीर्न तृप्राः" ऋ० ८।२।५ "तृप्रास्तर्पकाः" भा० ३दुःखे न० ततः अर्शआद्यच्। तृप्रास्तु तदर्हने। "तृप्रं दुःखमिति माधवः" सि०कौ०। ४घृते न० उणादि०।

तृफ प्रीणने तुदा० पर० सक० सेट्। तृफति अतर्फीत्। ततर्फ। तृफतेरपि शश् इत्युज्ज्वलदत्तः। दुर्गादासस्तु अयं तृफादित्वभ्रान्त्या तृम्फतीत्युदाजहार। तन्निन्त्यं धा० तृफादिमध्ये तृफधातोरनुत्कीर्तनात् उज्ज्वलदत्तेन तृफते रिति निर्देशाच्च। तृफादयस्तु सि०कौ०१५६२ आदौ दृश्याः। तृम्फादिशब्दे दृश्यः।

तृफला स्त्री तृफ–कलच्। त्रिफलायाम् उज्ज्वलद०।

तृफू स्त्री तृफ–कू। कर्णजातौ उणादि०।

तृम्फादि "तृम्फ तृम्फ तृम्फ दृम्फ ऋम्फ गुम्फ उम्फ शुम्फ" पा० धातुपाठोक्ते धातुगणभेदे।

तृष तृष्णायां दिवा०पर०सक०सेट्। तृष्यति इरित् अतृषत् अतर्षीत्। ततर्ष। "तृषित्वेवामिमं आशु पिबन्तं सरितां पयः"। "समूर्च्छुर्दैवमूरत्तं ततृषुश्चोभये भटाः" "रत्नमत्योऽलिषुः क्षुधाः ततार्षुः कपयोऽतृषन्" भट्टिः।

तृष्(षा) स्त्री तृष–सम्प०क्विप् वा टाप्। १आकाङ्क्षायां २पिपासायां ३कामकन्यायाञ्च मेदि०। ४लाङ्गलीवृक्षे शब्दच० "लोभो जनयते तृषां तृषार्त्तो दुःखमाप्नोति" हितोप०। "तृषा हि मे सुमहती त्वां दृष्ट्वा तृट्समन्वितम्" भा० आश्व०५५ अ०। "न हन्ति मण्डूककुलं तृषाकुलः" ऋतु०।

तृषाभू स्त्री ६त०। तृष्णाधारे क्लोमनि शब्दच०तृष्णाशब्दे चरकवाक्ये क्लोम्नस्तृष्णाजनकत्वं दृश्यम्। [(भीरी)स्त्री शब्दच०

तृषाह न० तृषां हन्ति हन–ड। १जले २मधुरिकायां

तृषित त्रि०तृषा जाताऽस्य तार०इतच्। १तृष्णान्विते हेमच० "तृषिताञ्चाहवे भोक्तुं स्वमांसानि वै भवान्" हरिवं० ८१अ०। [शब्दच०।

तृषितोत्तरा स्त्री तृषित उत्तरः यस्याः। अशनपर्ण्याम्

तृषु न० तृ–रुर–वा कुक् पृषो०। १क्षिप्रे निघण्टुः। २तद्वति त्रि० स्त्रियाम् उदन्तगुणवाचकत्वात् ङीप्। "तृष्वीमनु प्रसितिं द्रूणानोऽस्तासि" ऋ० ४।४।१। "तृष्वि क्षिप्रनाम भरतेर्वा त्वरतेर्वा निरु०" भा०। "तृषु यदन्ना तृष्वणा" ऋ० ४।७।११।

तृष्ट त्रि० तृष–क्त नेट् वा० ह्रस्वभावः। १दाहजनके "तृष्टमेतत् कटुकमेतत्" ऋ० १०।८५।३४। "तृष्टं दाहजनकम्" भा०।

तृष्टामा स्त्री तृष्टं दाहममति गमयति अम णिच्–अच् १नद्याम् "तृष्टामया प्रथमं यातवे" ऋ०१०।७५।६। "तृष्टामया नद्या" भा०।

तृष्णज् त्रि० तृष नजिङ्। १लुब्धे अमरः। "असिञ्चन्नुत्सं गोतमाय तृष्णजे" ऋ० १।८५।११।

तृष्णा स्त्री०तृष न किच्च। १पिपासायां, २लोभे, ३अप्राप्ताभिलाषे च अमरः ४रोगभेदे। तन्निदानादि भावप्र० उक्तं यथा

"भयश्रमाभ्यां बलसंक्षयाद्वा ऊर्द्ध्वं चितं पित्तविवर्द्धनैश्च। पित्तं सवातं कुपितं नराणां तालुप्रपन्नं जनयेत् पिपासाम्। स्रोतःस्वपांवाहिषु दूषितेषु दोषैश्च तृट् सम्भवतीह जन्तोः। तिस्रः स्मृतास्ताः क्षतजा चतुर्थी क्षयात्तथान्यामसमुद्भवा च। भुक्तोद्भवा सप्तमिकेति तासां निबोध लिङ्गान्यनुपूर्वशस्तु"। नराणां चितं सस्थान एव सञ्चितं पित्तं सवातं पित्तविवर्द्धनैः कट्वम्लोष्णादिभिः कुपितम्। भयश्रमाभ्यां बलसंक्षयाद्वा उपघातादेव वातः कुपितः। तद्द्वयं ऊर्द्ध्वं प्रसरत् तालुप्रपन्नं सत् पिपासां जनयेत्। न केवलं तालुन्येव दूषिते तृष्णा भवति किन्तु जलवाहिस्रोतःस्वपि। अत आह। स्रोतःस्वित्यादि। नन्वत्र बहुवचनमयुक्तम्। यतो जलवहे द्वे स्रोतसी सुश्रुतेनोक्ते। उच्यते। तयोरेवानेकप्रतानयोगाद् दोषः। अपांवाहिषु स्रोतःस्विति जिह्वादेरप्युपलक्षणम्। यत आह चरकः। "रसवाहिनीश्च धमनीर्जिह्वाहृदयगलतालुक्लोम्नश्च। संशोष्यात्र नृणां देहे कुरुतस्तृष्णामतिबलौ पित्तानिलाविति"। षड्विधामाह तिस्र इत्यादि। तृष्णायाः सामान्यं लक्षणमाह।

"सततं यः पिबेत्तोयं न तृप्तिमधिगच्छति। मुहुः काङ्क्षति तोयन्तु तं तृष्णार्द्दितमादिशेत्। वातजायालक्षणमाह। क्षामास्यता मारुतसम्भवायां तोदस्तदा शङ्खशिरःसु चापि। स्रोतोनिरोधो विरसञ्च वक्त्रं शीताभिरद्भिश्च विवृद्धिमेति"। शङ्खशिरःसु शङ्खयोः शिरसि च। स्रोतो निरोधः। पित्तजामाह "मूर्च्छान्नविद्वेषविलापदाहरक्तेक्षणत्वं प्रततश्च शोषः। शीताभिनन्दो मुखतिक्तता च पित्तात्मिकायां परिधूपनञ्च"। विलापः प्रलापः प्रततश्च शोषः अविरतश्च शोषः। शीताभिनन्दः शीतेच्छा। परिधूपनं कण्ठाद्धूमनिर्गम इव। कफजामाह। "वाष्पावरोधात् कफसंवृतेऽग्नौ तृष्णा बलासेन भवेन्नरस्य। निद्रागुरुत्वं मधुरास्यता च तयार्द्दितः शुष्यति चातिमात्रम्"। अग्नौ जठराग्नौ। कफसंवृते स्वकारणकुपितेन कफेनोपरिष्टादाच्छादिते। वाष्पावरोधात् अग्नेरूष्मावरोधात्। अवरुद्धानलोष्मणाम्बुवहस्रोतःशोषणात् बलासेन कफेन नरस्य तृष्णा भवेत्। तया तृष्णया अर्द्दितः पीड़ितः शुष्यति कृशो भवति। क्षतजामाह। "क्षतस्य रुक्शोणितनिर्गमाभ्यां तृष्णा चतुर्थी क्षतजा मता तु"। क्षतस्य शस्त्रादिक्षतयुक्तस्य। रुक् पीड़ा। क्षयजामाह। "रसक्षयाद्या क्षयसम्भवा सा तयाभिभूतस्तु निशादिनेषु। पेपीयतेऽम्भः स सुखं न याति तां सन्निपातादिति केचिदाहुः। रसक्षयोक्तानि च लक्षणानि तस्यामशेषेण भिषग् व्यवस्येत्"। रसक्षयलक्षणानि सुश्रुतेनोक्तानि "रसक्षये हृत्पीड़ा कम्पः शोषः शून्यता तृष्णा चेति"। व्यवस्येत् जानीयात्। आमजामाह। "त्रिदोषलिङ्गामसमुद्भवा च हृच्छूलनिष्ठीवनसादकर्त्री"। भुक्तोद्भवामाह। "स्निग्धं तथाम्लं लवणञ्च भुक्तं गुर्वन्नमेवाशु तृषां करोति"। लवणञ्चेति चकारात् कटु च। उपसर्गजामाह "क्षीणस्वरः प्रताम्यं दीनाननहृदयशुष्कगलतालुः। भवति खलु सोपसर्गात् तृष्णा सा शोषिणी कष्टा"। शोषिणी धातुशोषिणी। उपसर्गानाह। "ज्वरमोहं क्षयः श्वासो वाधिर्य्यं कास एव च। बहिर्निर्गतजिह्वत्वं सप्तैते तदुपद्रवाः"। तद्युक्तायां अरिष्टमप्याह "ज्वरमोहक्षयकासश्वासाद्युपसृष्टदेहिनाम्। सर्वास्त्वतिप्रसक्तारोग कृशानां वमिप्रसक्तानाम्। घोरोपद्रवयुक्तास्तृष्णा मरणाय विज्ञेयाः"। आदिशब्दादतीसारादीनां ग्रहणम्। अतिप्रसक्ताः निरन्तराः। घोरोपद्रवयुक्ताः अतीव मुखशोषादियुताः।

तृष्णाशब्दस्य वरत्रीशब्देन द्वन्द्वे उभयपदे प्रकृतिस्वरः।

तृष्णाक्षय पु० तृष्णायाः क्षयो यत्र। १शान्तिगुणे हेमच०। ६त०। २पिपासानाशे च।

तृष्णारि पु० ६त०। १पर्पटे राजनि०। २तृष्णानाशके च।

तृष्णालु त्रि० तृष्णा+अस्त्यर्थे आलु। तृष्णायुक्ते। "तृष्णालुर्भवति पूतनाभ्दृहीतः" सुश्रु०।

तृष्य त्रि०तृष–ऋदुपधत्वात् क्यप्। १लोभ्ये २एषणीये। भावे क्यप्। ३लोभे न०। तृष्यमस्त्यस्य मतुपि वेदे दीर्घः। तृष्यावत्। तृष्णायुक्ते। "अध्यवर्त्तित् तृष्यावतः प्राष्ट्रष्यागतायाम्" ऋ०७।१०३।३। तृष्यावतस्तृष्णावतः" भा०।

तृह हिंसे तु० पर० सक०वेट्। तृहति अतर्हीत् अतृक्षत्।

तृह हिंसे वा चु० उ० पक्षे रुधा० पर० सक० वेट्। तर्हयति ते तृणेढि अततर्हत् त अतीतृहत् त अतर्हीत् अतृक्षत्। "तृणेढु रामः सह लक्ष्मणेन" भट्टिः।

तॄ तरणे प्लवने अभिभवे च भ्वा० प० सक० सेट्। तरति अतारीत्। ततार। "तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते" "तरति शोकमात्मवित्" श्रुतिः शत०ब्रा०१४।७।१।२२ "ततार ताराधिपखण्डधारी" कुमा० "क्रमेण तस्मिन्नथ तीर्थदृक्पथे" नैष०। तेरतुः। तरीरिता तरि(री)ष्यति। तीर्य्यात्। तरीतुं तरितुं तीर्त्वा तीर्य्यते। तारयति तितीर्षति। "तितीर्षुर्दुस्तरं मोहात्" रघुः। "तास्तु ततुं प्रयच्छामीत्यत्रार्षः इड्भावः।

अति+अतिक्रम्य गमने। "स्वर्गानतितरन्ति ते" हितो०। "न यस्य कश्चातितितर्त्ति मायाम्" भाग०८।५।३०। यङ्लुक्रूपम्।

वि+अति+विशेषेण अतिक्रमे। "यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति" गीता। [नीम्" भा० द्रो० २८०।

अभि+उल्लङ्घने। "कथं नाभ्यतरामस्तां पाण्डवानामनीकि-

अव+अवगमने। "अथोरुदेशादवतार्य्य पादम्" कुमा०। अवतारः। "अवतरतः सिद्धिपथं शब्दस्य मनोरथस्य वा" मालविकाग्नि०।

उद्+उत्थाने अक०। "सपल्वलोत्तीर्णवराहयूथम्" रघुः। उल्लङ्घने सक०। "उदतारीदुदन्वन्तम्" "उदतारिषुरम्भोधिम्" भट्टिः। [१५५६६ श्लो०।

निस्+निःशेषेण तरणे। "कथन्नु निस्तरेयाशात्" भा०व०

वि+दाने। "तड़िल्लेखालक्ष्मीर्वितरति पताकावलिरियम्" "ज्योत्स्ना शङ्कामिह वितरति" किरा०।

सम्+सम्यक् तरणे (साँतार देओया)।

ते अव्य॰ तन–बा॰ डे । १त्वयेत्यर्थे त्रिका॰ । २गौर्य्यां तेनशब्दे दृश्यम् ।

तेगा स्त्री तिज–पुंसि च अस्य गः । अप्रसिद्धदेवताभेदे । "शादं दद्भिरवकां दन्तमूलैर्मृदं वर्स्वैस्तेगां दंष्ट्राभ्याम्" यजु॰ २५।१। "तेगां देवतां शादादयोऽप्रसिद्धा देवाः आदित्यादयः प्रसिद्धाः देवाः" वेददीपः । [अतेजीत् । तितेज ।

तेज निशाने पालने च भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट् । तेजति

तेजःफल न॰ तेजसे फलमस्य तेजः फलति–फल अच् वा । (तेजबल) वृक्षभेदे "तेजःफलः कटुस्तीक्ष्णः सुगन्धिर्दीपनो मतः । वातश्लेष्मादिविघ्नश्च वाकरवाकरः स्मृत इति" भावप्र॰ ।

तेजन पु॰ तेजयति भस्मयत्यग्निं वा तिज–णिच्–ल्यु । १वंशे २मुञ्जे च अमरः संज्ञायां कन् । ३शराभिधे तृणे, करणे ल्युट् । क्लीब् । ४मूर्वायां, ५ज्योतिष्मत्याञ्च स्त्री ङीप् । राजनि॰ । ६भस्मे अमरः ।

तेजपत्र न॰ तेजयति तिज–णिच्–अच् तेजं पत्रमस्य । (तेजपात) ख्याते वृक्षभेदे । "तेजपत्रं वराङ्गं स्यात् त्वचं चोचं तथोत्कटम् । त्वचं लघूष्णं कटुकं स्वादु तिक्तञ्च रूक्षकम् । पित्तलं कफवातघ्नं कण्ठ्यमामविनाशनम् । हृद्बस्तिरोगवातार्शःकृमिपीनसशुक्रहृत्" भावप्र॰ ।

तेजल पु॰ तिज–करणे कलच् । कपिञ्जलपक्षिणि राजनि॰ ।

तेजस् न॰ तिज–भावे करणादौ असुन् । १दीप्तौ २प्रभावे ३पराक्रमे ४रेतसि च मेदि॰ । ५देहजकान्तौ ६नवनीते ७वह्नौ च हेमच॰ । ८सुवर्णे ९मज्जनि १०पित्ते च राजनि॰ । सा॰ द॰ उक्ते सात्त्विके अधिक्षेपापमानादेरसहनरूपे ११नायकगुणभेदे यथा

"शोभा विलासो माधुर्य्यं गाम्भीर्य्यं धैर्य्यतेजसी । ललितौदार्य्यमित्यष्टौ सत्त्वजाः पौरुषा गुणाः" इत्युद्दिश्य "अधिक्षेपापमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् । प्राणात्ययेऽप्यसहनं तत्तेजः समुदाहृतम्" सा॰ द॰ लक्षितम् । १२सारे "रसादीनां शुक्रान्तानां धातूनां यत्परं तेजस्तत् खल्वोजस्तदेव बलमित्युच्यते" सुश्रु॰ १३प्रागल्भ्ये १४पराभिभवसामर्थ्ये । १५परैरनभिभाव्यत्वे । १६अप्रतिहताज्ञत्वे । १७चैतन्यात्मके ज्योतिषि । १८स्त्रीबालकादिभिर्मूढैरनभिभाव्यत्वे । १९सत्त्वगुणजाते लिङ्गदेहे । २०हयवेगे ।

"तेजोनाम दर्पपराभवासहत्वगुणविकारः प्रकाशकोऽन्तःसारविशेषः । यथाह भोजराजः "तेजोनिसर्गजं तस्य वाजिनां स्फुरणं रजः । क्रोधश्च इति घेयाश्वयोऽपि सहजा गुणाः" । तच्च द्विविधम् । सततोत्थितं भयोत्थितञ्चेति । यथाह स एव "धाराश्च योषितानाञ्च निसर्गात् प्रेरणं विना । अवच्छिन्नमिवाभाति तत् तेजः सततोत्थितम् । कशापादादिघातैर्यत् शाश्वसात् स्फुरितन्तु तदिति" । शब्दस्पर्शतन्मात्र सहितात् रूपतन्मात्राडुत्पन्ने शब्दस्पर्शरूपगुणे २१तृतीये महाभूते । यथा "तृतीयं ज्योतिरित्याहुश्चक्षुरध्यात्ममुच्यते । अधिभूतं ततो रूपं सूर्य्यस्तत्राधिदैवतम्" भा॰ आश्व॰ उष्णस्पर्शवत्तेजः । "तद्द्विविधम् । नित्यमनित्यञ्च । नित्यं परमाणुरूपम् । अनित्यं कार्य्यरूपम् । पुनस्त्रिविधम् । शरीरेन्द्रियविषयभेदात् । शरीरमादित्यलोके । इन्द्रियं रूपग्राहकं चक्षुः कृष्णताराग्रवर्त्ति विषयश्चतुर्विधः; भौमदिव्यौदर्य्याकरजभेदात् । भौमं वह्न्यादिकम् । अविन्धनं दिव्यं विद्युदादि । भुक्तस्य परिणामहेतुरौदर्य्यम् । आकरजं सुवर्णादि" तर्कसंग्रहः "स्पर्श उष्णस्तेजसस्तु स्याद्रूपं शुक्लभास्वरम् । नैमित्तिकं द्रवत्वन्तु नित्यतादि च पूर्ववत् । इन्द्रियं नयनं वह्निस्वर्णादिर्विषयो मतः" इति भाषाप॰ ।

उपचारात् २२तेजस्विनि च । "नैषि तेजस्विनोच्छिष्ट आचमेत कदाचन" "अग्निं गां ब्राह्मणं चैव" भा॰ आनु॰ ५॰१७ श्लो॰ । स्वपरप्रकाशकं तेजः अन्धकारविरोधि तच्चायञ्च शुक्लभास्वररूपसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वम् । तेजसो गुणादिकमग्निशब्दे ४८ पृ॰ दृश्यम् । "सामानाधिकरण्यं हि तेजस्तिमिरयोः कुतः" माघः । भुक्ततेजसः कार्य्यञ्च छा॰ उ॰ दर्शितं "तेजोऽशितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तदस्थि भवति यो मध्यमः स मज्जा योऽणिष्ठः सा वाक् । "अन्नमयं हि सोम्य ! मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागिति च" तेजोभूतस्य वाक्कार्य्यमपां कारणञ्च । यथोक्तं "अद्भिः सोम्य ! शुङ्गेन तेजोमूलमन्विच्छ" छा॰ श्रुतिः २३रजोगुणे तैजसशब्दे दृश्यम् तेजसा निर्वृत्तः अण् तेजोजन्ये त्रि॰ । तेजस्+अस्त्यर्थे विनि । तेजस्विन् मतुप् मस्य वः तेजस्वत् । तेजोविशिष्टे त्रि॰ स्त्रियां सर्वत्र ङीप् । तेजसी तेजस्विनी तेजस्वती । २४ वीर्य्ये च । [द्रव्ये स्त्रियां ङीप् ।

तेजस्कर त्रि॰ तेजः करोति कृ–हेत्वादौ ट । तेजोहेतौ

तेजस्य त्रि॰ तेजसि साधु यत् । तेजःसाधने "यावापिन्द्रावरुणा सहस्या रजस्या तेजस्या तनूः" तै॰ सं॰ २।३।१३।१ ।

तेजस्वत् त्रि॰ तेजस्+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः । तेजोयुक्ते

"तेजस्वदस्तु सुखम्" तैत्ति० १।७,७।१। स्त्रियां ङीप् सा च २गजपिप्पल्यां शब्दरत्ना० ३चविकायां रत्नमाला ४महाज्योतिष्मत्यां राजनि०। अत्र संज्ञात्वेन सान्तत्वात् मस्य पदत्वाभावे तेजोवतीत्यपि तत्रार्थे।

तेजस्विन् त्रि० तेजस्+अस्त्यर्थे विनि। तेजोयुक्ते "तेजस्विमध्ये तेजस्वी दवीयानपि गण्यते" माघः। स्त्रियां ङीप्। सा च २ज्योतिष्मतीलतायां शब्दर०। ३महाज्योतिष्मतीलतायाम् राजनि०। "तेजोस्विनी कफश्वासकासाऽऽस्यामयवातहृत्। पाचन्युष्णा कटुस्तिक्तारुचिवह्निप्रदीपनी" भावप्र०।

तेजित त्रि० तिज–णिच्–क्त। शाणिते तीक्ष्णीकृते अमरः

तेजिष्ठ त्रि० तेजस्विन्+अतिशये इष्ठन् विनेर्लुकि टिलोपः। अतिशयेन तेजस्विनि। "तेजिष्ठया तिग्मस्य वर्तनी" ऋ०१।५३।८।

तेजीयस् त्रि० तेजस्विन्+अतिशये ईयसुन् विनेर्लुकि टिलोपः। अतितेजस्विनि। "तेजीयसां न दोषाय वह्नेः सर्वभुजो यथा" भाग० १०।३३।२९। स्त्रियां ङीप्।

तेजेयु पु०रौद्राश्वनृपस्य पुत्रभेदे। "रौद्राश्वस्य महेष्वासा दशाप्सरसि सूनवः" इत्युपक्रमे। "तेजेयुर्बलवान् धीमान् सत्येयुरिन्द्रविक्रमः" भा० आ० ९४ अ०।

तेजोनाथ तीर्थभेदे शिवपु० दृश्यम्। [रत्नमा०।

तेजोमन्थ पु०तेजो मथ्नाति मन्थ-अण्। गणिकारिकायाम्।

तेजोमय त्रि० तेजस्+प्रचुरार्थे विकारे वा मयट्। १तेजःप्रचुरे २तेजोविकारे ३ज्योतिर्मये च। स्त्रियां ङीप्। "तेजोमयी वाक्" इति छा०उ० श्रुतिः। "तस्य तेजोमया लोका भवन्ति ब्रह्मवादिनः" मनुः।

तेजोमात्रा स्त्री तेजसां सत्त्वगुणानां मात्रांऽशः। इन्द्रियेषु भूतानां सात्त्विकांशेभ्य एव तेषामुत्पत्तिः सांख्यसिद्धा।

तेजोमूर्त्ति पु० तेजस्तेजस्वती मूर्त्तिर्यस्य। १सूर्य्ये २तेजआत्मके ३तेजःप्रचुरे च, त्रि०। "स गच्छति परं स्थानं तेजोमूर्त्तिः पथर्जुना" मनुः।

तेजोरूप न० तेजः सर्वप्रकाशकं चैतन्यं रूपं स्वरूपं यस्य। ज्योतीरूपे प्रकाशात्मके ब्रह्मणि "अशरीरं शिवपरवदिन्द्रियवदतीन्द्रियम्। यदसाक्षि सर्वसाक्षि तेजोरूपं नमाम्यहम्" ब्रह्मवै० पु०। इत०। २तेजसो रूपे च वह्निशब्दे तद्रूपं दर्शितम्।

तेजोवत् त्रि०तेजस्+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः वा०न पदत्वम्। तेजोयुक्ते स्त्रियां ङीप्। सा च (तेजस्वत्)शब्दोक्तार्थेषु।

"तेजोवता लोकगणेन सार्द्धम्" मत्स्यपु०।अग्न्यावाहनमन्त्रः

तेजोविन्दु पु०उपनिषद्भेदे उपनिषच्छब्दे दृश्यम्।[राजनि०।

तेजोवृक्ष पु० तेजोयुक्तः वृक्षः शा० त०। क्षुद्राग्निमन्थवृक्षे

तेजोवृत्त न० तेजसः वीर्य्यस्यानुरूपं वृत्तम्। वीर्य्यानुरूपचरिते। "इन्द्रस्यार्कस्य वायोश्च यमस्य वरुणस्य च। चन्द्रस्याग्नेः पृथिव्याश्च तेजोवृत्तं नृपश्चरेत्" मनुः।

तेजोह्वा स्त्री तेजः ह्वयते स्पर्द्धते ह्वे–क। तेजस्विन्यां लतायाम् भावप्र०। "कम्पिल्लकं सविन्दूरं तेजोह्वा तत्यकारये" सुश्रु०। [२। "तेदनीं देवता प्रीणामि" वेददी०।

तेदनी स्त्री देवताभेदे "तेदनीमधरकण्ठेनापः" यजु० २५।

तेन अ०तद्+वा०एन ।१तद्रूहेनेत्यर्थे भरतः। ते इति न इति शब्दौ यत्र। २गानाङ्गभेदे पु०। "तेनेति शब्दस्तेनः स्यान्मङ्गलानां प्रदर्शकः। तेशब्देनोच्यते गौरी नशब्देनोच्यते हरः। तेन माङ्गलिकत्वायं शब्दस्तेन इति स्मृतः" सङ्गी० दा०।

तेप क्षमे, च्युतौ च भ्वा० आ० अक० सेट्। तेपते अतेपिष्ट। तितेपे। ऋदित्। अतितेपत् त।

तेम पु० तिम–घञ्। आर्द्रीभावे। अमरः।

तेमन न०तिम–ल्युट्।१आर्द्रीकरणे। कर्मणि ल्युट्।२व्यञ्जने। अमरः। आधारे ल्युट् ङीप्। ३चुल्लीभेदे हेमच०।

तेलु पु०नृपभेदे ततः राजन्या०विषये देशे वुञ्। तैलवक तेलुनृपविषये देशे। [तितेवे। ऋदित् अतितेवत् त।

तेव क्रीडने भ्वा० आ० अक० सेट्। तेवते अतेविष्ट।

तेवन न०तेव–भावे ल्युट्। १क्रीडायाम्। आधारे ल्युट्। २केलिकानने हेमच०।

तेक पु०तिक्कं व्याख्यानः ग्रन्थः अञ्। तिक्कं व्याख्याने ग्रन्थे

तैजस न० तेजसो विकारः अण्।१घृते, २धातुद्रव्यमात्रे च। साङ्ख्योक्ते ३रजोगुणोत्पन्ने त्रि०। "वैकारः सात्त्विको नाम तैजसः राजसः स्मृतः। भूतादिस्तामसश्चोऽपि पृथक् तत्त्वान्यथासृजत्" पदार्थादर्शधृतवाक्यम्।

"सात्त्विक एकादशकः प्रवर्त्तते वैकृतादहङ्कारात्। भूतादेस्तन्मात्रः स तामसस्तैजसादुभयम्" सा०का०। "ननु यदि सत्त्वतमोभ्यामेव सर्वं कार्य्यं जन्यते तदा कृतमकिञ्चित्करेण रजसेत्यत आह तैजसादुभयं तैजसात् राजसादुभयं गणद्वयं भवति। यद्यपि रजसो न कार्य्यान्तरमस्ति तथापि सत्त्वतमसी स्वयं क्रियासमर्थे अपि न स्वस्वकार्य्यं कुरुतः रजस्तु चलतया ते यदा चालयति तदा स्वस्वकार्य्यं कुरुत इति तदुभयस्मिन्नपि कार्य्ये सत्त्वतमसोः

क्रियोत्पादनद्वारेणास्ति रजसः कारणत्वमिति न व्यर्थं रज इतित०कौ०। तिज निशाने इत्यस्मादसुन् तेन तेजसा ततः तैजसः रजसश्च सत्वतमसोः स्वस्वतेजकार्यं प्रवर्त्तकत्वरूपतेजस्करणगुणयोगात् तेजःपदाभिधेयता इति तदाशयः "तैजसादिन्द्रियाण्याहुः" सा०त०। सत्त्वगुणस्य प्रकाशकत्वात् "तैजसमन्तःकरणमिति" वेदान्तप०। ४तीर्थभेदे न०। "तैजसं नाम तत्तीर्थं यत्र तीर्थेश्वराणां पतिः। अभिषिक्तः सुरगणैर्वरुणो भरतर्षभ।" भा०श०४७ अ० एतदग्रवच्छ्रुपहितं चैतन्यं तैजसो भवति। तैजसव्यान्तःकरणोपहितत्वात्" वेदान्तसारोक्ते ५चैतन्यभेदे पु०।

तैजसावर्त्तनी स्त्री तैजसं धातुद्रव्यमावर्त्त्यतेऽत्र आ+वृत णिच्-आधारे ल्युट् ङीप्। मूषायाम् (मुची) अमरः

तैतल पु० ऋषिभेदे ततः तिका० अपत्ये फिञ्। तैतलायनि तदपत्ये पुंस्त्री।

तैतिक्ष त्रि०तितिक्षा शीलमस्य छत्रादि० ण। तितिक्षाशीले।

तैतिक्ष्य पुंस्त्री० तितिक्षस्य ऋषिभेदस्य गोत्रापत्यं गर्गा० यञ्। तितिक्षर्षिगोत्रापत्ये तस्य छात्राः कण्वा० अणि यञो लोपः। तैतिक्षाः तैतिक्ष्यस्य छात्रेषु ब०व०।

तैतिर पुंस्त्री० तैत्तिर इषो०। (तितिर) खगे राजनि०। स्त्रियां ङीष्।

तैतिल पु० १गण्डकपशौ। २ववादितस्तदर्थं करणे न० मेदि०। ३देवे च। "भक्तिस्तवेन दानेनावाधितधरणीतलतैतिलगणः" दशकु०। तैतिलयवदस्य कद्रूयवदेन समासे पूर्वपदप्रकृतिस्वरः।

तैतिलिन् पु० गोत्रप्रवर्त्तकर्षिगणस्य प्रवरभेदे।

तैत्तिर न० तित्तिरीणां समूहः अण्। तित्तिरखगसमूहे। तित्तिर+स्वार्थे अण्। (तितिर) खगभेदे पुंस्त्री राजनि०। गण्डकपशौ च मेदि०।

तैत्तिरि पु० कुकुरवंश्यनृपभेदे। "कुकुरस्य सुतो वृष्णुर्वृष्णोऽस्तु तनयस्तथा। "कपोतरोमा तस्याथ तैत्तिरिस्तनयोऽभवत्"। हरिव० ३८अ०। २ऋषिभेदे। आद्यः कठस्तैत्तिरिश्च वैशम्पायनपूर्वजः" भा० शा० ३३८ अ०। ३कृष्णयजुःप्रवर्त्तके ऋषिभेदे।

तैत्तिरीय पु०ब०व०तित्तिरिणा प्रोक्तमधीयते छण्। १तित्तिरिप्रोक्तशाखाध्येतृषु स्वार्थे क। तैत्तिरीयकास्तत्रार्थे। यजुःशाखाभेदे। तन्नामनिरुक्तिः यथा। "देवरातसुतः सोऽपि छर्दित्वा यजुषां गणम्। ततो गतोऽथ मुनयोददृशुस्तान् यजुर्गणान्। यजूंषि तित्तिराभूत्वा तल्लोलुपतया ददुः। तैत्तिरीया इति यजुःशाखा आसन् सुपेशलाः" भाग० १२।

तैन्तिडीक त्रि० तिन्तीडिकेन संस्कृतम् कोपधत्वात् अण्। तिन्तिडीकसंस्कृतव्यञ्जनादौ। तस्य विकारः कोपधत्वात् अण्। २तिन्तिडीकविकारे च।

तैमिर तिमिरमेव अण्। नेत्ररोगभेदे "ईषं कृष्णाभिरक्तान्यकाचात् नीलीरोगं तैमिरात्रलेन" सुश्रु०। तैमिरो रोगोऽस्त्यस्य ठन् तैमिरिकः। तिमिररोगक्ते। "न वामयेत्तैमिरिकोर्द्ध्ववातगुल्मोदरप्लीहकृमिश्रमार्त्तान्" सुश्रु०। "तैमिरिका इवादूरदर्शिनम्" काद०।

तैर न० तीरे भवः अण्। कूलजे राजनि०।

तैरणी स्त्री तीरे नमति नम-वा०ड ततः स्वार्थे अण् गौरा० ङीष्। कुनीच्यां रामदे क्षुपभेदे। [तिर्यग्जातिसम्बन्धिनि

तैरश्च त्रि०तिरश्चामिदम् तिर्यच् अण्+भत्वात् तिरश्चादेशः।

तैर्थ त्रि० तीर्थे दीयते कार्यं वा व्युष्टा० अण्। १तीर्थे देये २तीर्थकार्ये च तीर्थात् आयस्थानादागतः शुण्डिका० अण्। तीर्थरूपायस्थानादागते द्रव्यादौ च।

तैर्थक त्रि० तीर्थे देशे भवः धूमा० वुञ्। तीर्थदेशभवे।

तैर्थिक त्रि० तीर्थं सिद्धान्तनिश्चयं नित्यमर्हति वेदा० ठञ्। १तीर्थसिद्धान्ताभिज्ञे शास्त्रकरे कपिलकणादादौ तीर्थं वेत्ति ठञ् वा।२सिद्धाभिज्ञे। तीर्थे भवः ठञ्।३तीर्थभवे। "तैर्थिकाभुञ्जते यस्तु भक्तिनागरू" भा०अ०८५ श्लो०।

तैर्थ्य त्रि० तीर्थ+चतुरर्थ्यां० सङ्का० ण्य। तीर्थसमीपादौ।

तैर्य्यगयनिक त्रि० तिरश्चामयनं सत्रभेदः तदेव ठञ्। सत्रभेदे। "अष्टादशभिर्ज्योतिरादित्यः संवत्सर एव तैर्य्यगयनिको भवति। आदित्यः खलु ग्रहदेवदा यष्-मासानुदङ्ङेति नव चाङ्गानि तथा दक्षिणा" श्रुतिः।

तैर्य्यग्योन त्रि० तिर्यग्योनेरिदम्+अण्। तिर्यग्योनीनां पश्वादीनां सम्बन्धिनि सर्गभेदे।
"अष्टविकल्पो दैवस्तैर्य्यग्योनश्च पञ्चधा भवति। मानुष्यश्चैकविधः समासतो भौतिकः सर्गः" सा० का० तैर्य्यग्योनश्च पञ्चधा भवति पशुमृगपक्षिसरीसृपस्थावरात्मकः" त० कौ०। तत्र भवः अण्। तद्योनिभवे। "भिन्नत्वमता मन्त्रं तैर्य्यग्योनास्तथैव च" मनुः।

तैल न०तिलस्य तत्सदृशस्य वा विकारः अञ्। तिलसर्षपादिजनिते स्नेहद्रव्यभेदे। तत्तल्लक्षणादिकं भावप्र० उक्तं यथा "तिलादिस्निग्धवस्तूनां स्नेहस्तैलमुदाहृतम्। तत्तु वातघ्नं सर्वं विशेषात्तिलसम्भवम्। अथ तिलतैलगुणाः

"तिलतैलं गुरु स्थैर्य्यबलवर्णकरं सरम्। वृष्यं विकाशि विशदं मधुरं रसपाकयोः। सूक्ष्मं कषायानुरसं तिक्तं वातकफापहम्। वीर्य्योष्णं हिमं स्पर्शे वृंहणं रक्तपित्तकृत्। लेखनं बद्धविण्मूत्रं गर्भाशयविशोधनम्। दीपनं बुद्धिदं मेध्यं व्यवायि व्रणमेहहृत्। श्रोत्रयोनिशिरःशूलनाशनं लघुताकरम्। त्वच्यं केश्यञ्च चक्षुष्यमभ्यङ्गे भोजनेऽन्यथा। छिन्नभिन्नच्युतोत्पिष्टमथितक्षतपिच्छिटे। भग्नस्फुटितविद्धाग्निदग्धविश्लिष्टदारिते। तथाभिहतनिर्भुग्ने मृगव्याघ्रादिविक्षते। वस्तौ पानेऽन्नसंस्कारे नस्ये कर्णाक्षिपूरणे। सेकाभ्यङ्गावगाहेषु तिलतैलं प्रशस्यते"। ननु वृंहण लेखनयोः कथं सामानाधिकरण्यमित्यत आह। "स्वास्थ्याटिदृष्टः पवनः स्रोतः सङ्कोचयेद्यदा। रसोऽसम्यग्वहन् कार्श्यं कुर्याद्रक्तादावर्द्धयन्। तेषु प्रवेष्टुं सरता सौक्ष्म्य स्निग्धत्वमार्दवैः। तैलं चर्मं रसं नेतुं क्षमाणां तेन वृंहणम्। व्यवायि सूक्ष्मतीक्ष्णोष्ण सरत्वैर्मेदसः क्षयम्। शनैः प्रकुरुते तैलं तेन लेखनमीरितम्। द्रुतं पुरीषं बध्नाति स्खलितं तत्प्रवर्त्तयेत्। ग्राहकं सारकञ्चापि तेन तैलमुदीरितम्। वत्सरादात्परं पक्वं हीनवीर्य्यं प्रजायते। तैलं पक्वमपक्वं वा चिरस्थायि गुणाधिकम्"। सर्षपतैलगुणाः। "दीपनं सार्षपं तैलं कटुपाकरसं लघु। लेखनं स्पर्शवीर्य्योष्णं तीक्ष्णं पित्तासृदूषकम्। कफमेदोऽनिलार्शोघ्नं शिरःकर्णामयापहम्। कण्डूकुष्ठकृमिश्वित्रकोठदुष्टकृमिप्रणुत्"।

राजिकातैलगुणाः "तद्वद्राजिकयोस्तैलं विशेषान्मूत्रकृच्छ्रकृत्"। राजिकयोः (कृष्णराई) (श्वेतराई) द्वयोः। तुवरी(तोरी)तैलगुणाः "तीक्ष्णोष्णं तुवरीतैलं लघु ग्राहि कफास्रजित्। वह्निकृत्क्रिमिकुष्ठकण्डूकोठकृमिप्रणुत्। मेदोदोषापहञ्चापि व्रणशोथहरं परम्"। अतसीतैलगुणाः "अतसीतैलमाग्नेयं स्निग्धोष्णं कफपित्तकृत्। कटुपाकमचक्षुष्यं बल्यं वातहरं गुरु। मलकृद्रसतः स्वादु ग्राहि त्वग्दोषहृद्घनम्। वस्तौ पाने तथाभ्यङ्गे नस्ये कर्णस्य पूरणे। अनुपानविधौ चापि प्रयोज्यं वातशान्तये। वररोः तैलगुणाः "कुसुम्भतैलमम्लं स्वादुष्णं गुरुविदाहि च। चक्षुर्भ्यामहितं बल्यं रक्तपित्तकफप्रदम्। खस (खाखस) बीजतैलस्य गुणाः। "तैलं तु खसबीजानां बल्यं वृष्यं गुरु स्मृतम्। वातकृत्कफकृच्छीतं स्वादुपाकरसं च तत्"। एरण्डतैलगुणाः "एरण्डतैलं तीक्ष्णोष्णं दीपनं पिच्छिलं गुरु। वृष्यं त्वच्यं वयःस्थापि मेधाकान्तिबलप्रदम्। कषायानुरसं सूक्ष्मं योनिशुक्रविशोधनम्। विस्रं स्वादु रसे पाके सतिक्तं कटुकं सरम्। विषमज्वरहृद्रोगपृष्ठगुह्यादिशूलनुत्। हन्ति वातोदरानाहगुल्माष्ठीलाकटीग्रहान्। वातशोणितविड्बन्धब्रध्नशोथामविद्रधीन्। आमवातगजेन्द्रस्य शरीरवनचारिणः। एक एव निहन्तायमेरण्डस्नेहकेशरी"। राजतैलगुणाः "तैलं सर्जरसोद्भूतं विस्फोटव्रणनाशनम्। कुष्ठपामक्रिमिहरं वातश्लेष्मामयापहम्"। सर्वतैलगुणाः "तैलं स्वयोनिगुणकृद्वाग्भटेनाखिलं मतम्। अतःशेषस्य तैलस्य गुणास्तद्योनिवत्"। "प्रातः स्नाने व्रते श्राद्धे द्वादश्यां ग्रहणे तथा। मद्यलेपसमं तैलं तस्मात्तैलं विवर्जयेत्" कर्मलोचन०। "हतञ्च सार्षपं तैलं यत्तैलं पुष्पवासितम्। अदुष्टं पक्वतैलञ्च तैलाभ्यङ्गे च नित्यशः" तिथ्या० त०। वारविशेषे तैलग्रहणफलं यथा।

"अर्के मूलं दहति हृदयं कीर्तिलाभश्च सोमे भौमे मृत्युर्भवति नियतं चन्द्रजे पुत्रलाभः। अर्थग्लानिर्भवति च गुरौ भार्गवे शोकयुक्तस्तैलाभ्यङ्गात्तनयमरणं सूर्य्यजे दीर्घमायुः" ज्यो०त०। "एतादृग्गुणं तैलं मर्द्दयेत्तु खादयेत्" वैद्यक०। कल्ये अण्। तैलक खल्लतैले न०।

तैलकन्द पु० तिलस्यायम् अण् तैलः तिलसम्बन्धी कन्द इव कन्दोऽस्य। तिलचित्रपत्रके कन्दभेदे "तैलकन्दः कटूष्णश्च लौहद्रावकरो मतः। वातापस्मारविषशोफनाशकरश्च सः। रसस्य बन्धकारी च देहसिद्धिकरस्तथा" राजनि०।

तैलकल्कज पु० तैलात् तिलसम्बन्धिनः कल्कात् जायते जन–ड। तिलकल्कजाते (तैलेर काट) तैलकिट्टे राजनि०।

तैलकार पु० तैलं करोति कृ–अण् (तेली) (कलु) इति प्रसिद्धे वर्णसङ्करे जातिके तैलिनि। स च कोटकस्त्रीगर्भे कुम्भकाराज्जातः सङ्कीर्णजातिभेदः ब्रह्मवै० ब्रह्मख०।

तैलकिट्ट न० 6त०। तैलमले (काट) इति ख्याते।

तैलकीट पु० कीटभेदे राजनि०।

तैलक्य न० तिलकस्य भावादौ पुरोहि० यक्। तिलकभावे।

तैलङ्ग पु० "श्रीशैलं तु समारभ्य चोलेशान्मध्यभागतः। तैलङ्गदेशो देवेशि! युक्ते 1देशे। 2तद्वास्ये जने ब०व०। शक्तिरत्ना०

तलचोरिका स्त्री तैलं चोरयति चुर–ण्वुल् पृषो०। तैलपायिकायाम् (तेलापोका)। पृषो०। तैलचौरिकाप्यत्र।

तैलद्रोणी तैलपूर्णा द्रोणी शा०त०। "कण्ठपर्य्यन्तमज्जनार्थं"

तैलपूर्णे काष्ठादिनिर्मिते पात्रविशेषे । तत्रावस्थिति-गुणाः । "वातरोगव्याधिकुष्ठरोगपक्षाघातार्दितभिन्नमृदु-हृत्कुक्षिशूलप्रचलितपवनगात्रकम्पकपाटीग्रीवाभङ्गाप-तन्त्रकबधिरभगन्दरकक्षवस्तिरोगेषु हितत्वमिति" राजवल्लभः ।

तैलधान्य न० तैलोपयोगि धान्यं शाकपा० समा० । "तिलोऽ-तसी च तोरी (ची) च त्रिविधश्चापि सर्षपः । द्विधा राजी खसञ्चैव बीजं कौसुम्भसम्भवम् । एतानि तैल-धान्यानीत्युक्तेषु तिलादिषु ।

तैलपक पु० तैलं पिबति पा–क स्वार्थे क । तैलपायिकाख्ये पक्षयुक्ते कीटे । तैलकरणे तज्जातिप्राप्तिर्मनुनोक्ता यथा "मांसं गृध्रो वपां मद्गुस्तैलं तैलपकः खगः" [भावप्र०।

तैलपर्णक पु० तैलाक्तमिव पर्णमस्य कप् । चन्दनविशेषे

तैलपर्णिक न० तैलपर्णी गिरिभेदः उत्पत्तिस्थानत्वेना-स्त्यस्य ठन् तैलाक्तं पर्णमस्त्यस्य ठन् वा । १हरिचन्दने अमरः । तिलपर्णः इत्य उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्य ठन् । २चन्दनभेदे ।

तैलपर्णी स्त्री तिलपर्णी गिरिस्तत्र भवः अण् ङीप् ।१चन्दने २श्रीवासे ३सिह्लके च मेदि० । स्वार्थे क । तैलपर्णिका तत्रार्थे । "कालीयकागुरुकाच हिङ्गुकतैलपर्णिकाः" हरिवं० २३१अ० । [राजनि० ।

तैलपा स्त्री तैलं पिबति पा–क । (तेलापोका) कीटभेदे ।

तैलपायिका स्त्री पा–ण्वुल् ङित० । (तेलापोका) (आर-सुला) कीटभेदे अमरः ।

तैलपायिन् पु० तैलं पिबति पा–णिनि । तैलपायिकाख्ये पक्षयुक्ते कोटभेदे । "तैलहृत् तैलपायी स्यात्" याज्ञ० ।

तैलपिपीलिका स्त्री तैलाक्तेव पिपीलिका । पिपिलीकाभेदे

तैलपीत त्रि० पीतं तैलं येन आहि०परनि० पीततैले ।

तैलफल पु० तैलं फले यस्य । इङ्गुदीवृक्षे राजनि० ।

तैलभाविनी स्त्री तैलं भावयति वासयति भू–णिनि ङीप् । तैलवासके जातीपुष्पवृक्षे राजनि० ।

तैलमाली स्त्री तैलेन माला सम्बन्धो यस्याः गौरा० ङीष् । वर्त्तिकायां दीपदशायां शब्दमाला ।

तैलम्पाता स्त्री तिलस्य पातोऽत्र अ नि०मुम् च । १स्वधा-याम्, २तदुपलक्षिते श्राद्धे च अमरः ।

तैलयन्त्र पु० तैलमर्दनार्थं यन्त्रम् । तिलादिनिष्पीड-नार्थे यन्त्रभेदे (कलुरघानि) "अमीमांस्यानि शौचानि तैलयन्त्रं शुचन्त्ययोः" स्मृतिः "रविरथचक्रं च तैलयन्त्र-चक्रवत् भ्रमत्" भागवते ५।२१।१८ श्लोकः ।

तैलवक पु० तैलुन्दपस्य विषयो देशः राजन्या० वुञ् । तैलु-न्दपविषये देशे । [रत्निम०।

तैलवल्ली स्त्री तैलाक्तेव वल्ली । शतमूलायां पारस्क-

तैलसाधन न० तैलं साधयति सुरभीकरोति सिध–णिच् साधि–ल्यु । कक्कोले गन्धद्रव्ये शब्दच० । [भेदे हेमच०।

तैलस्फटिक पु० तैलाक्तः स्फटिक इव । रत्नमणौ गो-

तैलस्यन्दा स्त्री तैलमिव स्यन्दति स्यन्द–अच् । १श्वेत-गोकर्ण्यां २काकोल्यां पारस्करनिघण्टुः ।

तैलागुरु पु० तैलाक्तमिवागुरु । दाहागुरौ राजनि० ।

तैलाटी स्त्री अटति अट तैलेनाटं चिक्कणाः गौरा० ङीष् । वरटायां तैलसर्पे तद्विनाशात् तस्याः तथात्वम् ।

तैलाम्बुका स्त्री तैलमम्बु इव पेयमस्याः । तैलपायि-काख्ये कीटे जटा० ।

तैलिक त्रि० तैलं पण्यं यस्य तैलं शिल्पमस्य वा ठक् । १तैलार्थं तिलनिष्पीडने (कलु) "कुलालजालनीच-तैलिकविक्रीतसस्योपकृतपुंस्ता" द०क०१६स० । २तैल-विक्रेतरि च "शस्त्रक्रमायी मन्द्री च तैलिकः कूट-कारकः" मनुः तिलविक्रेतरप्यत्रैव शब्दकल्प ।

तैलिन् त्रि० तैलं निष्पाद्यत्वेनास्त्यस्य इनि । १तैलकारे हेमच०।२तैलयुक्ते त्रि०। स्त्रियां ङीप् स्त्रीवत्त्वः। ३तैल-कीटे राजनि० ४दशायां वर्त्तौ शब्दमा० । [हेम० ।

तैलिशाला स्त्री ६त०। तैलनिष्पीडनार्थे गृहे (घानिघर)

तैलीन तिलानां भवनं क्षेत्रं खञ् । तिलभवनयोग्ये क्षेत्रे अमरः । [इत्यमरकिरणि स्त्रियां ङीप् ।

तैव्रदारव त्रि० तीव्रदारुणस्येदम् रजता० अञ् । तीव्रदा-

तैष पु० तिष्यनक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी अस्मिन् मासे ङीप् । तैषी साऽस्मिन् मासे अण् ।१पौषे मासि शब्दरत्नाकरः शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्ते चान्द्रे मासि अमरः तदीय पूर्णिमायामेव तद्योगसम्भवः । तिष्यशब्देन तत्समीप-नक्षत्रस्यापि ग्रहणात् कदाचित् तत्सम्बन्धाभावेऽपि न क्षतिः।२तदीयपौर्णमास्यां स्त्री ."साऽस्मिन् पौर्णमासी" पा०. नक्षत्रयुक्तकालस्य पूर्णिमायामेव तद्योगे बाहुल्येन पौर्णमासीपरत्वमेवेति बोध्यम् । "तैष्या मधीतपूर्वा-णाम्" आश्व० श्रौ० ८।१४।२२ ।

तोक न० तौ० तु–क तस्य नेत्वम् । १अपत्ये पुत्रे, दु-हितरि च अमरः। "नित्ये तोके दीदिवांसम्" २।२।११ "पत्ने तोकाय तनयाय जीवसे" ऋ० १०।३५।१२ "तोकेन

ओवहरणं यदुकूलिकायाश्चैनाथिवस्य च यदा यक-टोऽपहस्तः” भाग० २।७।२८ ।

तोक पु० तक स पृषो० अत ओत्वम् । १हरिद्रवर्णे अपक-यवे अमरः । २हरिद्वर्णे हेमच०। ३कर्यमले न० हेम० । ४भेके पु० शब्दच० । ५नवप्रकाण्डे यवे यवाङ्कुरे न० । “प्रावश्चोयस्य तोक्मानि” यजु० १६।१२। “तोक्मानि नव-प्ररूढ़यवाः” वेददी० । “पत्रपुष्पफलच्छायामूलवल्कलदा-रुभिः । गन्धनिर्यासभस्मास्थितोक्मैः कामान् वितन्वते भाग०१०।२२।२५“तोक्माः पल्लवाद्यङ्कुराः”श्रीधरः तेन हृतदर्थेऽपि च ।

तोक्मन् न० तक–मनिन् पृषो० अत ओत्वम् । १नवविरूढ़यवे २अपत्ये च० निघण्टुः । “भेषजं तोक्मभिः” यजु० २१। ३० । “तोक्मभिर्लाजैर्महःस्वलः” यजु० २१।४२।

तोटक न० द्वादशाक्षरपादके छन्दोभेदे । “इह तोटकमम्बु-धिसैः प्रथितम्”छ०र० । [कृदित् । णिच् अतुतोडत् त ।

तोड अनादरे भ्वा० पर० सक० सेट् । तोडति अतोडीत् ।

तोड़ल न० तन्त्रभेदे ।

तोतस् अव्य० तु–बा० तसि । १कतले २त्वयीत्यर्थे च । “मा वयं रायस्पोषेणवियौष्म तोतो रायः”यजु०४।२२। तोतः शब्दः कलत्रवाची अव्ययम् । तोत: कलत्रे रायो धनानि पशवो वा यदृच्छया तिष्ठन्तु । यद्वाऽव्ययानामने-कार्थत्वात्तोतः शब्दो युष्मत्पर्य्यायः । तोतः त्वयि रायः सन्तु” वेददी० ।

तोड़न न० तुड–भावे ल्युट् । १भेदने २दारणे ३हिंसने च ।

तोड़ी(री) स्त्री तुड़–अच् गौरा० ङीष् वा डस्य रः । ख्या-नामख्याते तैलसाधने धान्यभेदे । [अमरः ।

तोत्र न०तुद्यतेऽनेन तुद–करणे ष्ट्रन् । गवादिताड़ने दण्डे

तोद पु० तुद–भावे घञ् । व्यथायां रत्नमाला । “हीनदग्धे तोदकण्डूजाड्यानि व्याधिवृद्धिश्च” सुश्रु० । “दंशे तोद-कण्डूप्रादुर्भावैर्जानीयात्”सुश्रु०। कर्त्तरि अच् । २व्यथके त्रि० ।“तोदो यातस्य हर्य्योरीशानः” ऋ० ४।१६।११ । “तोदस्तोदकः” भा० ।

तोदन न०तुद्यतेऽनेन करणे ल्युट् ।१तुदके सुखे अमर०। भावे ल्युट् । २व्यथायाम् मेदि०। कर्त्तरि ल्यु ।३व्यथके त्रि०।“क-षायं मधुरं रूक्षं तोदनं कफवातजित्”सुश्रु०।४चोरिकाभेदे पु०। “चीरवृक्षफलखाम्लवराजादनतोदनतिन्दुकवकुलधन्व-नाश्मन्तकाश्वकर्णफल्गुपरूषकमाङ्गल्यखीपुष्करवर्त्ति बिल्व-बिम्बीप्रभृतीनि । फलान्येतानि शीतानि कफपित्तहराणि च । सधारकाणि रूक्षाणि कषायमधुराणि च” सुश्रु० ।

तोदपर्णी स्त्री तोदं तोदकं पर्णमस्याः गौरा० ङीष् । कुत्-सिते धान्यभेदे ।

“कोरदूषकश्यामाकनीवारशान्तनुतुवरकोद्दालकप्रियङ्गुम-धूलिकानान्दीमुखकुरुविन्दगवेधुकवरुकतोदपर्णी मकुन्द-कवेणुयवप्रभृतयः कुधान्यविशेषाः” सुश्रु० ।

तोमर पुंन० तु–विच् तौर्मतो म्रियतेऽनेन मृ–करणे अप् । १हस्तक्षेप्ये शस्त्रभेदे दण्डाकारेऽस्त्रभेदे (शावँश) अमरः । तोमरलक्षणं हेमा०प०लक्षणसमुच्चये उक्तं यथा । औशनसधनुर्वेदे । “शुक्रो भगवानुवाच जमदग्निं प्रति वत्स ! निबोध यथाप्रश्नमुच्यमानम् तत्र दण्डान्वितं सर्वलौहं वेति तोमरं द्विविधं भवति। तत्र तोमरं सदण्डं बह्वायतं भवेत् तोमरं सर्वायसं तच्चार्थे प्रयोजयेत् । तत्र निकृष्टमध्यमोत्तमं भूयस्त्रिविधं प्रमा-णतो भवति तत्र चतुर्हस्तप्रमाणं निकृष्टं सार्द्धचतुर्हस्तं मध्यमं पञ्चहस्तप्रमाणं तूत्तमं भवति । तथा कलनायां चाद्यं द्वितीयं तृतीयं चेति त्रिधा द्व्यङ्गुलमध्ये द्व्यङ्गुल-कलितमेकं स्यान्मध्यात्पूर्वं त्र्यङ्गुलकलितं द्वितीयं स्यात् । मध्यात्पूर्वं षडङ्गुलकलितस्थानकलनया तृतीयं स्यात् । सार्द्धमेकं निकृष्टं, तयोर्मध्यमं षड़ुत्तमं कलनायास्तथा तोमरास्यस्य परिणाहः परः षडङ्गुलो भवति सार्द्धप-ञ्चाङ्गुलो मध्यमः पञ्चाङ्गुलः कनिष्ठ इति । तयाणां देशानां त्रयः छन्दाः । आद्यास्तथा आवन्त्यो मागधो दाक्षि-णात्यश्चेति । तत्रावन्त्यतोमरं तक्षकसंस्थानं भवति मागधं तोमरं योनिसंस्थानं भवति दाक्षिणात्यं तोमरं हस्तं भवति । तेषां लक्षणानि तद्देशाच्छन्दतः इति इत्यादि । २नवाक्षरपादके छन्दोभेदे “प्रथमं सकं विनिधाय जगणद्वयञ्च निधाय । कुरु तोमरं सुखकारि फणिराज-वक्त्रविहारि” तल्लक्षणम् । [शराभ्यासाद्दिवि ।

तोमरग्रह पु० तोमरं गृह्णाति ग्रह–अच् न षष्ठ् । तो-

तोमरधर पु० तोमरमस्त्रं धरति धृ-अच्। वह्नौ शब्दार्थच०

तोमरिका स्त्री तोमर+संज्ञायां कन् । आढक्याम् शब्दर०

तोय न० सौ०तु–विच् तवे पूर्त्यै याति या क । १जले २पूर्वा-षाढ़ानक्षत्रे च । “अथ त्वा मेघैस्ततः एव तोयम्”माघः। “अस्तोयैः शुध्यते शोध्यं नदीवेगेन शुध्यति” मनुः । पूर्वाषाढ़ानक्षत्रस्य जलदैवतत्वात् तथात्वम् । ३लग्ना-वधिचतुर्थस्थाने च ज्यो० त० । तत्र जलस्य चिन्त-नीयत्वात् तथात्वम् ।

तोयकर्मन् न० तोयेन कर्म्म । तर्पणे "तोयकर्मणि चारब्धे राज्ञामुदकदानिके" भा०आ०१अ० ।

तोयकाम पु० तोयं कामयते कम-अण् । १जलवेतसे जटाधरः । २जलाभिलाषुके त्रि० ।

तोयकुम्भ पु० तोयस्य कुम्भ इव । शैवाले पारस्करनिघण्टुः ।

तोयकृच्छ्र न० जलमात्रपानरूपे मासव्याप्ये व्रतभेदे ।

"यदा तु बिल्वानि फलानि प्रत्येकं कथितानि मासम्पीयन्ते तदा फलकृच्छ्रादिव्यपदेशं लभते । यथाह मार्कण्डेयः "फलैर्मासेन कथितः फलकृच्छ्रो मनीषिभिः । श्रीकृच्छ्रः श्रीफलैः प्रोक्तः पद्माक्षैरपरस्तथा । मासेनामलकैरेवं श्रीकृच्छ्रमपरं स्मृतम् । पत्रैर्मतः पत्रकृच्छ्रः पुष्पैस्तत्कृच्छ्र उच्यते । मूलकृच्छ्रः स्मृतो मूलैस्तोयकृच्छ्रो जलेन तु" इति ।"इति पर्णकृच्छ्रभेदादयविधम्" मिता० ।

तोयडिम्ब पु० तोयस्य डिम्ब इव । १मेघोपले करकायां हारा० ।

तोयद पु० तोयं ददाति दा+क । १मेघे, २मुस्तके च । ३घृते न० मेदि० । ४विधिना जलदातरि त्रि० । "तोयदस्तृप्तिमाप्नोति"पुरा० । तद्दानमाहात्म्यं भा० शा० दानधर्म्मे यथा

"अन्ने दत्ते नरेणेह प्राणा दत्ता भवन्त्युत । प्राणदानाद्धि परमं न दानमिह विद्यते । अन्नं वापि प्रभवति पानीयात् कुरुसत्तम ! । नीरजातेन हि विना न किञ्चित् संप्रवर्त्तते । अन्नौषध्यो महाराज ! वीरुधश्च जलोद्भवाः । यतः प्राणभृतां प्राणाः सम्भवन्ति विशाम्पते ! । तस्मात् पानीयदानाद्धि न परं विद्यते क्वचित् । तच्च दद्यान्नरो नित्यं यदीच्छेद् भूतिमात्मनः । धन्यं यशस्यमायुष्यं जलदानमिहोच्यते । शत्रूंश्चाप्यधि कौन्तेय ! सदा तिष्ठति तोयदः । सर्वकामानवाप्नोति कीर्त्तिञ्चैवेह शाश्वतीम् । प्रेत्य चानन्त्यमश्नाति पापेभ्यश्च प्रमुच्यते । तोयदो मनुजव्याघ्र ! स्वर्गं गत्वा महाद्युते ! । अक्षयान् समवाप्नोति लोकानित्यब्रवीन् मनुरिति" ।

तोयधर पु० तोयं धरति धृ-अच् । १मेघे मेदि० २मुस्तके च "नीला इवातपात्यये तोयं तोयधरा घनाः" रामा० रा० ८१ अ० ।

तोयधार पु० तोयानां धारा यत्र । १मेघे २मुस्तके च । धारि-भावे अच् । तोयस्य धारः वर्षणम् । ३जलवर्षणे पुंन "कनकतोयधारेण ववर्ष कनकाम्बुभिः" हरिवं० ११२अ० । हत० । ४जलधारायां स्त्री ।"शरान् व्यसृजतां शीघ्रं तोयधारा घना इव" भा०वि० २२अ० । "गिरिः प्रस्रवण इव तोयधारा" रामा० आ० ३५ स० ।

तोयधि पु० तोयानि धीयन्तेऽत्र धा-कि उप०स० । १समुद्रे जलधिप्रभृतयोऽप्यत्र । २चतुःसंख्यायाञ्च ।"समन्तान्मध्यात् तु तुल्योभागेषु तोयधेः" सू० सि० ।

तोयधिप्रिय न० तोयधिं प्रीणाति प्री-क ।१लवङ्गे शब्दच० ।

तोयनिधि पु० तोयं निधीयतेऽस्मिन् नि+धा-कि उप०स० । १समुद्रे २चतुःसंख्यायाञ्च । "पूर्वापरौ तोयनिधी वगाह्य" कुमा० ।

तोयनीवी स्त्री तोयं समुद्रोदकं नीवीव यस्याः स्वार्थे न कप् । १पृथिव्यां "तोयनीव्याः पतिं भूमेरभ्यषिञ्चद्यथाभुवे"भाग० १।१५।३८ लोके तु कप् तोयनीविका तत्रार्थे । [वाङ्गल्यास् अमरः ।

तोयपिप्पली स्त्री तोये पिप्पलीव । (काँचड़ा) शाकभेदे

तोयपुष्पी स्त्री तोयेन बहुजलदानेन पुष्पाण्यस्याः । १पाटलावृक्षे शब्दमाला ।

तोयप्रसादन पु० तोयं प्रसादयति फलयोगेन प्र+सद-णिच्-ल्यु । १कतके (निर्म्मलि) । कवपरत्वे न० रत्नमाला "तोयप्रसादकाम्बुप्रसादकादयोऽप्यत्र "फलं कतकवृक्षस्य यद्यप्यम्बुप्रसादकम्" मनुः ।

तोयफला स्त्री तोयप्रधानं फलं यस्याः ।१इर्वारौ कर्कटीभेदे राजनि० । [२मुस्तके च ।

तोयमुच् पु० तोयं मुञ्चति मुच-क्विप् हत० । १जलमुचि मेघे

तोययन्त्र न० सू० सि० उक्ते कालज्ञानार्थे घटीयन्त्रभेदे घटीयन्त्रशब्दे २७८१ पृ० दृश्यम् । (फोयारा) इति ख्याते २जलयन्त्रभेदे च ।

तोयराज् पु०तोयेषु राजते राज-क्विप् । १समुद्रे "यदीच्छेत् सागरः किञ्चिदुत्पाद्य मिह तोयराट्" हरिवं०२२६अ० ।२वरुणे च

तोयराशि पु० तोयानां राशिरिव । १समुद्रे । हत० । २जलसमूहे च "तोयराशिसमवापि तच्यां संवर्द्धयति" काद० । [रत्नमा० । स्वार्थे क । तोयवल्लिकाप्यत्र ।

तोयवल्ली स्त्री तोयसञ्चिते स्थाने वल्ली । १कारवेल्ले (उच्छे)

तोयशुक्तिका स्त्री तोयजाता शुक्तिका शा०त० । जलशुक्तिकायां राजनि० ।

तोयशूक पु० तोयस्य शूक इव । शैवाले पार० नि० ।

तोयसूचक पुंस्त्री० तोयं तोयवर्षं सूचयति रवेण सूच-ण्वुल् । १भेके शब्दार्थक० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । २जलवर्षणसूचके योगभेदे त्रि० । जलयत्नशब्दे ३०६५ पृ० दृश्यम् ।

तोयविम्ब न० तोयोत्थितं विम्बम् अर्द्धडिम्बाकारं वस्तु । जलविम्बे जलोपरिभासमाने अर्द्धगोलाकारे पदार्थे । अयं शब्दः तोयवल्लीशब्दात् परं पाठ्यः ।

तोयात्मन् पु० तोयमात्मा स्वरूपं यस्य तत्प्रकृतित्वात् । १परमेश्वरे । "यस्य केशेषु जीमूताः । नद्यः सर्वाङ्गसन्धिषु कुक्षौ समुद्राश्चत्वारस्तस्मै तोयात्मने नमः" विष्णुस्तुतिः ।

तोयाधार पु० ६त० । १जलाशये । जलाशयोत्सर्गशब्दे ३०७५ पृ० तद्भेदादि दृश्यम् । "तोयाधारपथाश्च वल्कलशिखा-निष्यन्दरेखाङ्किताः" शकु० ।

तोयाधिवासिनी स्त्री तोयं तोयार्द्रं देशमधिवसति अधि+वस-णिनि ङीप् । पाटलावृक्षे रत्नमाला ।

तोयेश पु० ६त० । १वरुणे तदधिदेवताके २शतभिषानक्षत्रे च । तोयं जलमधिदेवोऽस्य । ३पूर्वाषाढ़ानक्षत्रे न० ।

तोरण पुंन० । तुर-युच आधारे ल्युट् तोलयत्यनेन तुल-उन्माने करणे-ल्युट् लस्य रो वा । बहिः स्थिते १द्वारे । "अथोन्मुकैस्तोरणमङ्गभङ्गेति" "गणो नृपाणामथ तोरणाद्बहिः" माघः । "भासोज्ज्वलत्काञ्चनतोरणानाम्" कुमा० । तत्र द्वाराग्रे निखातस्तम्भोपरिनिबद्धो धनुराकारः (फटक्) इति ख्यातः पदार्थः । यागादौ मण्डपाद्बहिर्द्वाररूपस्य तोरणस्य काष्ठविशेषप्रमाणादिकं मण्डपशब्दे दृश्यं मत्स्यतत्त्वादावादिपत्तौ विस्तरो दृश्यः । २कन्धरायां न० हारा० ।

तोरश्रवस् पु० अङ्गिरोमुनौ ।

तोल पुंन० । चु० तुल-कर्मणि अच् । अशीतिरक्तिकामाने १कर्षे । "एकतोलं द्वितोलं वा त्रितोलं वेदतोलकम् । इतोऽधिकं नरः कृत्वा प्रायश्चित्तीयते ध्रुवम्" आगमः । स्वार्थे क । तत्रार्थे "पलं तु लौकिकैर्मानैः साष्टरक्तिद्विमाषकम् । तोलकत्रितयं ज्ञेयम्" तिथित० ।

तोल्य त्रि० तुल+उन्माने कर्मणि-यत् । १तोलनीये । भावे यत् । २तोलने न० । "जीवानां वयसां मौल्ये तोल्ये वर्णस्य हेमनि" लीला० ।

तोश पु० तुश-वधे भावे घञ् । १हिंसायाम् । कर्त्तरि अच् । २हिंसके "त्वे राय इन्द्र ! तोशतमाः" ऋ०१।१६९।५। "तोशतिर्वधकर्मा नितोशयति निबर्हयतीति तस्यामस्य पाठात् तोशतमाः नाशयितृतमाः" भा० । "तोशा वृत्रहणा हुवे" ऋ० ३।१२।४ । "तोशा बाधकौ" भा० । [भा० उ० २९ अ० ।

अधिस्नाने अच् ।

तोष पु० तुष-भावे घञ् । सन्तोषे । "तोषपरो हि लाभः"

तोषण न० तुष-भावे ल्युट् । १सन्तोषे । तुष-णिच् भावे ल्युट् । २सन्तोषोत्पादने । "एतावदेव पुरुषैः कार्यं हृदयतोषणम्" भा०स०१६अ० । कर्त्तरि ल्यु । ३सन्तोषजनके त्रि० "पश्यतु हृदयतोषणान्" भा० उ० ८३ अ० । करणे ल्युट् । ४तोषसाधने स्त्रियां ङीप् तोषणी ।

तोषल न० तोषं लुनाति लू-बा० ड । अस्त्रभेदे १मुषलेऽस्त्रे "कृष्णस्तोषलमुद्यम्य गिरिकूटोपमं बली" हरिवं०८७अ० ।

तौक्षिक पु० धनूराशौ दीपिका कौर्प्यशब्दे २२०८पृ० दृश्यम् ।

तौतातिक न० तुतातभट्टेन निर्वृत्तम् ठञ् । तुतातभट्टकृतशास्त्रे "नैवाश्रावि गुरोर्मतं न विदितं तौतातिकं दर्शनम्" प्रबोधच० ।

तौतिक न० १शुक्तायां २मुक्तौ च राजनि० ।

तौदी स्त्री विषनाशके ओषधिभेदे घृतकुमार्य्याम् । "तौदी नामासि कन्या घृताची वा असि" अथ० १९।४।४२।

तौम्बरविन् पु० ब०व० । तुम्बुरुणा कलाप्यन्तेवासिना प्रोक्तमधीयते इनि । कलाप्यन्तेवासिना तुम्बुरुणा प्रोक्तशाखाध्येतृषु ।

तौर न० यागभेदे । "संवत्सरमप्ररहत्तौरेण यजेत" आश्व० श्रौ० १०।२०।१ । "दार्षद्वततौरयोश्च तानि" १०।१८।१० । तत्रैव ।

तौरयान न० तूर्णं यानमस्य पृषो० । तूर्णगमनयुक्ते । "स तौरयान उपयाहि यज्ञम्" निरुक्ते ५।२५। श्रुतिः तौरयानः तूर्णयानः "तौरयान इत्यपि" निगमो भवति"

तौरश्रवस न० तोरश्रवसाऽङ्गिरसा दृष्टं साम अण् । सामभेदे "तौरश्रवसे माध्यन्दिने पवमाने तदापनश्रुतेः" कात्या० श्रौ० २५।१४।१४ । "तौरश्रवसे सामनी" कर्कः ।

तौर्य्य न० तूर्ये मुरजादौ वाद्ये भवम् अण् । मुरजादिध्वनौ ।

तौर्य्यत्रिक न० त्रयः परिमाणमस्य कन् तौर्य्योपलक्षितत्रिकम् । नृत्यगीतवाद्येषु अमरः । "वनेऽपि तौर्य्यत्रिकमारराध तम्" नैषधम् । "तौर्य्यत्रिकं वृथाट्या च कामजो दशको गणः" मनुः ।

तौल न० तुलैव तुला+स्वार्थे अण् स्वार्थिका अपि प्रत्ययाः क्वचित्प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्ते इत्युक्तेः देवतादिवत् क्लीवता । मानभेदे १तुलायाम् २उन्मानदण्डे ३तुलाराशौ च ज्यो० ।

तौलिक पु० तूल्या जीवति तूली+ठक् । चित्रकरे शब्दमाला ।

तौलिकिक पु० तूलिकया जीवति ठक् । चित्रकरे हेमच० ।

तौलिन् पु० तुलैव तौलं तत् विद्यतेऽस्य इनि । तुलाराशौ "तौलिनि चित्रान्त्यार्द्धे स्वातिः पादत्रयं विशाखायाः" ज्यो०सं० १०३अ०। अस्य क्लीवत्वमपि "यस्मे तौलि च्युतायनेऽलिधनुषी याम्ये तगो नैर्ऋते" ज्यो०रायनिलग्ननिर्णयः ।

तौल्य त्रि० तुलया परिच्छिन्नम् ष्यञ् । तुलया परिच्छिन्ने सिद्धा० । तुल्यमेव स्वार्थेऽण् । २तुल्ये न० ।

तौल्वलि पु० तुल्वलस्यापत्यम् इञ् । तुल्वलार्थेरपत्ये "सर्वेभ्य एव निगृह्णीयादिति तौल्वलिः क्रियागुणत्वात्" आश्व० श्रौ० २।६।१७ "अमत्यमितरेषां तौल्वलिः कृतार्थत्वात्" ५।६।२४ । ततः इञन्तत्वात् यूनि फक् तौल्वल्यादित्वात् युवप्रत्ययस्य न लुक् । तौल्वलायन—यूनि तदपत्ये ।

तौल्वल्यादि पु० "न तौल्वलिभ्यः" पा० सूत्रोक्ते युवप्रत्ययस्य लुकि पर्युदस्ते शब्दगणे स च गणः पा०ग०सू० उक्तो यथा

"तौल्वलि, धारणि, पारणि, रावणि, दैलीपि, दैवति, वार्कलि, नैवकि, दैवमति, दैवयज्ञि, चाफट्टकि, वैल्वकि, वैहि, आनुराहति, पौष्करसादि, आनुरोहति, आनुति, प्रादोहनि, नैमिश्रि, प्राडाहति, वाङ्कवकि, वैशीति, आसिनासि, आहिंसि, आसुरि, नैमिषि, आसिबन्धकि, पौष्करेणुपालि, वैकर्णि, वैरकि, वैहति ।

तौवरक त्रि० तुवर्या इदम् अण् स्वार्थे क । तुवरीसम्बन्धिनि १स्नेहादौ "स्नेहे भल्लातकस्नेहात् स्नेहा-त्तौवरकात्तथा" सुश्रुतः । स्वार्थे अण् । ततः स्वार्थे क । २तुवरके । "आयुष्करं तौवरकं कषायं कटुपाकिकम् । उष्णं क्रमिज्वरानाहमेहावर्त्तविनाशनम्" सुश्रुतः ।

तौविलिका स्त्री ओषधिभेदे । तौविलिके ! उवेलयायावेलय ऐलयीत्" अथ० ६।१६।२ ।

तौषायण त्रि० तुषस्यादूरदेशादि पक्षा० चतुरर्थ्यां फक् । तुषस्यादूरदेशादौ ।

तौषार त्रि० तुषारस्येदमण् । तुषारसम्बन्धिनि जले राजनि० "तत्रान्तरिक्षं धारं कारं तौषारं हैममिति" आन्तरिक्षजलविभागे सुश्रुतः । भावप्र० तल्लक्षणादि उक्तं यथा "अपि नद्याः समुद्रान्ते वह्निरापस्तद्भवाः । धूमावयवनिर्मुक्तास्तौषाराख्यास्तु ताः स्मृताः । अप्यभ्याः प्राणिनां प्रायो भूतवाच्यात्तु ता हिताः । तुषाराम्बु-हिमं रुक्षं वाताजनमपित्तकम् । कफोरुस्तम्भकण्ठाग्निमेदोगलगण्डादिरोगनुत्" । नदीमारभ्य समुद्रपर्य्यन्तं वह्निरासां तद्भवा वह्निभवाः धूमावयवनिर्मुक्ताः धूमांशरहिता आपः तौषाराख्या इत्यर्थः ।

त्मन् पु० आत्मन्+आलोपः । आत्मनि "त्मनभूर्ण न विश्वध चरध्यै" ऋ० १।६३।८ । त्मनमात्मानम् । "आडोऽप्यत्रापि छन्दसि दृश्यते" पा० इत्यात्मन आकारलोपः संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वादुपधादीर्घा भावः" भा० । "त्मने तोकाय तनयाय मृड" ऋ० १।११४।६ । "उप त्मन्या वनस्पते" ऋ० १।१८८।१०। 'त्मन्या आत्मना" भा० । तृतीयास्थाने या । "अश्वो हितेन त्मन्या" यजु० २८।१०। "वनस्पतिरवसृष्टो न पाशैः त्मन्या" २०।४५ ।

त्यक्त त्रि० त्यज—कर्मणि क्त । कृतत्यागे उत्सृष्टे समुज्झिते अमरः "अदृष्टार्थंत्यक्तद्रव्यस्वीकारः प्रतिग्रहः" शूलपाणिः त्यजधातौ उदा०।२त्यक्तसुद्यते च "मदर्थे त्यक्तजीविताः" गीता "इत्युक्तः करुणं वाक्यं वानरैस्त्यक्तजीवितैः, रामा० कि० ५४ अ० ।

त्यज हानौ दाने च भ्वा० सक० पर० अनिट् । त्यजति अत्याक्षीत् तत्याज । त्यक्तव्यं त्याज्यम् त्यागः त्यक्तं त्यक्ता त्यागी । "त्यजेदेकं कुलस्यार्थे ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत् । ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत्" चाणक्यः "योऽत्याक्षीत् संयुगं भयात्" भा० द्रो० ८५ अ० "तं तत्याजाजहितं पुत्रम्" रामा० २।३६अ० । "नैव नीतिविवर्येण कदाचित् त्यज्यते" पञ्चत०। (त्यराः) "मदर्थे त्यक्तजीविताः" गीता "प्रतिरोद्धा गुरोर्वैव त्यक्ताग्निर्वाहुर्दिवसया" मनुः "न माता न पिता न स्त्री न पुत्रस्त्यागमर्हति" मनुः "त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः । यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यमिति चापरे" गीता "ज्ञातिसम्बन्धिभिस्त्वेते त्यक्तव्याः कृतलक्षणाः" मनुः "चतुष्पदाः स्वयूथेभ्यस्त्यक्तव्याः परभूमिषु" इ०स०६०अ० । वेदे तु णि०। चणि तित्याज "यस्तित्याज सचि विदं सखायम्" ऋ०१०।७१।६। त्यागश्च स्वत्वध्वंसाहकुलव्यापारः न ममेदमित्याकारः। स च मूर्त्तद्रव्याणामेव भवति अमूर्त्त-जीवनादेर्वियोजनरूपः । उपसर्गपूर्वकस्य तत्तदुपसर्गद्योत्यार्थयुक्तत्यागे इति भेदः ।

त्यजस् पु ०त्यज—भावेऽसुन् । १त्यागे "इन्द्रस्य न त्यजसा वि ह्रुणाति" ऋ०१।१६६।१२।"त्यजसा त्यागेन" भा०कर्त्तरि—असुन् ।२त्यागकर्त्तरि त्रि०।"पिप्रारयातेषदि ! त्यजः" ऋ०

१०।१४४।६। त्यजो दुःखस्य वर्जयितृ भा० “न तं तिग्मं चन त्यजो न” ऋ०८।४७।७। करणे असुन्। ३क्रोधे च क्रोधात् प्रयुज्यमानमायुधं मुच्यते इति तस्य तथात्वम्।

त्यद् त्रि० त्यज–“त्यजितनियजिभ्यो डित्” उ० अदि डिच्च।१प्रसिद्धे। अस्य सर्वनामतया त्यदादिकार्य्यम्, स्यः त्यौ त्ये त्यस्मै त्यस्मात् त्येषां त्यस्मिन्। स्त्रियां स्या त्ये त्याः। क्लीबे त्यद् त्ये त्यानीति भेदः। २सर्वदा परोक्षाभिधानार्हे वस्तुनि।

“द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्त्तञ्चैवामूर्त्तञ्च मर्त्यञ्चामृतञ्च स्थितञ्च यच्च सच्च त्यच्च। तदेतन्मूर्तं यदन्यद्वायोश्चान्तरीक्षाच्चैतन्मर्त्यमेतत् स्थितमेतत् सत्तस्यैतस्य मूर्त्तस्यैतस्य मर्त्यस्यैतस्य स्थितस्यैतस्य सत एष रसो य एष तपति सतो ह्येष रसः। अथामूर्तं वायुश्चान्तरिक्षं चैतदमृतमेतद्यदेतत्त्यत्तस्यैतस्यामूर्त्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्य यत एतस्य त्यस्यैष रसो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषस्तस्य ह्येष रस इत्यधिदैवतम्” बृ० उ०। “ते एते द्वे वाव वाशब्दोऽवधारणार्थः। द्वे एवेत्यर्थः। ब्रह्मणो परमात्मनो रूपे रूप्यते याभ्यामरूपं परमब्रह्माविद्याध्यारोपणाभ्यां के ते द्वे। मूर्त्तञ्च एव मूर्तमेव च। तथा अमूर्त्तञ्च एवामूर्तमेव चेत्यर्थः। अन्तर्नीतस्वात्मविशेषणे मूर्त्तामूर्त्ते द्वे एवेत्यवधार्य्यते। कानि पुनस्तानि विशेषणानि मूर्त्तामूर्तयोरित्युच्यन्ते। मर्त्यं मरणधर्म्यमृतञ्च तद्विपरीतम्। स्थितं परिच्छिन्नं गतिपूर्वकं यत् स्थास्नु। यच्च यातीति यद्व्याप्यपरिच्छिन्नं स्थितविपरीतम्। सच्च सदित्यन्येभ्यो विशेष्यमाणासाधारणधर्मविशेषवत्। त्यच्च तद्विपरीतं त्यदित्येव सर्वदा परोक्षाभिधानार्हम्। अथामूर्तमथाधुनाऽमूर्तमुच्यते। वायुश्चान्तरिक्षञ्च यत्परिशेषितं भूतद्वयं एतदमृतममूर्तत्वादस्थितमतोऽविरुध्यमानं केनचिदमृतममरणधर्म्म तद्यत् स्थितविपरीतं व्याप्यपरिच्छिन्नं यस्मादेतदन्येभ्योऽप्रविच्यमानविशेषमतस्त्यत्त्यदिति परोक्षाभिधानार्हमेव पूर्ववत्। तस्यैतस्यामूर्त्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्य यत एतस्य त्यस्य चतुष्टयविशेषणस्यामूर्तस्यैव रसः। कोऽसौ। य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः करणात्मको हिरण्यगर्भः प्राण इत्यभिधीयते। यः स एषः अमूर्तस्य भूतद्वयस्य रसः पूर्ववत् सारिष्ठः, एतत्पुरुषसारञ्चामूर्तं भूतद्वयं हैरण्यगर्भलिङ्गारम्भाय हि भूतद्वयाभिव्यक्तिरव्याकृतात् तस्मात्तादर्थ्यात्तत् सारं भूतद्वयम्। त्यस्य ह्येष रसो यस्माद्यो मण्डलस्थः पुरुषो मण्डलवच्च दृश्यमानस्य भूतद्वयस्य च साधर्म्यम्। तस्मादुक्तं प्रसिद्धवद्धेतूपादानं त्यस्य ह्येष रस इति” भा० भाष्यम् “सूतो वा सूतपुत्रो वा यो वा को वा भवाम्यहम्” वेणी०। अव्ययीभावे शरदा० अच् समासान्तः। उपत्यदम्।

त्यदादि पु० पा० गणसूत्रोक्ते शब्दसमूहे। स च गणः “त्यद् तद् यद् एतद् इदम् अदस् एक द्वि युष्मद् अस्मद् भवत् किम्” “त्यदादीनामः” पा० अत्र अत्त्वविधौ द्विपर्य्यन्तस्यैव ग्रहणमिति भाष्यकारेष्टिः।

त्याग पु० त्यज–भावे घञ्। उत्सर्गे मूर्तद्रव्यस्य स्वत्वध्वंसानुकूलव्यापारे न ममेदमित्याकारे। “न माता न पिता न स्त्री न पुत्रस्त्यागमर्हति” “उन्मत्तं पतितं क्लीवमवीरं पापरोगिणम्। न त्यागोऽस्ति द्विषन्त्याश्च न च दायापवर्तनम्” मनुः अमूर्तद्रव्यस्य २वियोगमात्रे च। त्यागश्च सात्त्विकादिभेदात् त्रिविधः। यथाह गीता “नियतस्य तु सन्न्यासः कर्मणो नोपपद्यते। मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्त्तितः। दुःखमित्येव यत् कर्म कायक्लेशभयात् त्यजेत्। स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत्। कार्य्यमित्येव यत् कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन!। सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः”। विशेषणाभावात् विशेष्याभावात् उभयाभावाच्च पुनरपि सात्त्विकस्त्यागः त्रिविधः तथा हि फलाभिसन्धिपूर्वककर्मत्यागः सत्यपि कर्मणि फलाभिसन्धित्यागादेकः। स च सात्त्विकत्वादेयः। सत्यपि फलाभिसन्धौ कर्मत्यागात् द्वितीयः। स च दुःखबुद्ध्या कृतो राजसः विपर्य्यासेन कृतस्तामसः इति भेदः। द्विविधोऽपि हेयो भवति। फलाभिसन्धेः कर्मणश्च त्यागात् तृतीयः। स च कर्मानधिकारिकर्त्तृको नैर्गुण्यरूपः। सोऽपि साधनफलभेदेन द्विविधः। तत्र सात्त्विकेन फलाभिसन्धित्यागपूर्वककर्मानुष्ठानरूपेण त्यागेन शुद्धान्तःकरणस्योत्पन्नविविदिषस्य आत्मज्ञानसाधनश्रवणाख्यं वेदान्तविचाराय फलाभिसन्धिरहितस्यान्तःकरणशुद्धौ सत्यां तत्साधनस्य परित्यागः स एकः साधनभूतो विविदिषासन्न्यास उच्यते। जन्मान्तरकृतसाधनाभ्यासपरिपाकादस्मिन् जन्मनि आदावेवोत्पन्नात्मबोधस्य कृतकृत्यस्य अत एव फलाभिसन्धेः कर्मणश्च परित्यागः फलभूतः स विद्वत्सन्न्यास इत्युच्यते। “त्यागप्रपञ्चरूपस्य चिदात्मत्वावलोकनात्। त्यागो

हि महतां पूज्यः सद्यो मोक्षमयो यतः। त्यागेन युक्ता दिवमुत्पतन्ति त्यागेन हीना नरकं व्रजन्ति। न त्यागिनां दुष्करमस्ति किञ्चित् त्यागो हि सर्वव्यसनानि हन्ति” शब्दार्थचि० धृतवाक्यम्।

त्यागिन् त्रि० त्यज–घिनुन्। १ दातरि, २शूरे, ३वर्जनशीले, ४कर्मफलत्यागिनि च “न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशलेनानुषज्जते। त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः। न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः। यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते” गीता “आत्मनस्त्यागिनां चैव निवर्त्तेतोदकक्रिया” मनुः।

त्यागिमन् त्रि० त्यागेन निर्वृत्तं त्याग+इमन्। त्यागेन निर्वृत्ते।

त्याज्य त्रि० त्यज+ण्यत् कुत्वाभावः। १वर्ज्जनीये “तीरे प्रतिग्रहस्त्याज्यस्त्याज्यो धर्मस्य विक्रयः” प्रा० त०। २दातुं योग्ये च।“त्याज्यो दुष्टः प्रियोऽप्यासीदङ्गुलीवोरगक्षता” रघुः। “सा त्वत्याज्यान्यतो गर्भं त्याज्या भवति पापिनी। महापातकदुष्टा च पतिगर्भविनाशिनी” व्यासस०।

त्रक गतौ भ्वा० आत्म०सक०सेट्। त्रकते अत्रकिष्ट। तत्रके।

त्रख गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् भाष्यपाठः। त्रखति अत्रखीत् अत्राखीत्। तत्राख। [अत्रङ्खीत्। तत्रङ्ख।

त्रङ्ख गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् भाष्यपाठः। त्रङ्खति

त्रग गतौ भ्वा० पर०सक० सेट् इदित्। त्रङ्गति अत्रङ्गीत्। तत्रङ्ग। अयं दिवा० भाष्यपाठः। त्रङ्ग्यति।

त्रङ्ग पुंस्त्री० त्रगि–अच्। पुरभेदे हरिश्चन्द्रपुरे सौभे त्रङ्गे प्रतिमार्गके त्रिका०।

त्रद चेष्टायां भ्वा० पर० अक० सेट् इदित्। त्रन्दति अत्रन्दीत्। तत्रन्द।

त्रप लज्जायां भ्वा०आ० अक० वेट्। त्रपते अत्रपिष्ट अत्रप्त त्रेपे। णिच् वा घ०। त्रपयति त्रापयति। षित् त्रपा। “कान्तया कान्तसंयोगे किमकारि नवोढ़या। अत्रापि च क्रिया प्रश्नोत्तरा गुप्ता न बुध्यते” विदग्धमुख०। “अपत्राभिधायामपि किमपि चेतस्त्रपयति” शान्तिश०। अप–कन्यतो लज्जायाम् “तस्मादुच्चैरपत्रपे” भट्टिः।“लज्जा सापत्रपान्यतः” अमरः।

त्रपा स्त्री त्रप–भावे अङ्। १लज्जायाम् अमरः। कर्त्तरि अच्। २लज्जके त्रि०। ३कुलटायां स्त्री मेदि०। ४कुले ५कीर्त्तौ च शब्दच०।

त्रपाक पुंस्त्री० त्रप–आक। म्लेच्छजातिभेदे उणादि०।

त्रपारण्डा स्त्री त्रपायां रण्डा। लज्जाहीनायां वेश्यायां जटा० शब्दर०। वस्तुतः त्रपारण्डेति नामद्वयं मेदिनौ त्रपाशब्दस्य वेश्यार्थकत्वोक्तेः रण्डाशब्दस्य च तदर्थप्रसिद्धेस्तत्समानार्थकत्वौचित्यात्।

त्रपिष्ठ त्रि० अतिशयेन तृप्रः अतिशायने इष्ठन् प्रियादि० त्रपादेशः। तृप्रतरे। [स्त्रियां ङीप्।

त्रपीयस् त्रि० अतिशयेन तृप्रः ईयसुन् त्रपादेशः। तृप्रतमे

त्रपु न० अग्निं दृष्ट्वा त्रपते लज्जते इव त्रप–उन्। १सीसके २रङ्गे च मेदि० तस्य विकारः अण् “त्रपुजतुनोः षुक् च” पा० षुक् च। त्रापुष तद्विकारे त्रि०। “ताम्रायःकांस्यरैत्यानां त्रपुणः सीसकस्य च” मनुः। “सुवर्णस्य मलं रूप्यं रूप्यस्यापि मलं त्रपु। ज्ञेयं त्रपुमलं सीसं सीसस्यापि मलं मलम्” भा०उ० २८ अ०। [लताभेदे।

त्रपुकर्कटी स्त्री त्रपु इव शुभ्रा कर्कटी। (ससा) इति ख्याते

त्रपुटी स्त्री त्रप–बा०-उटन् गौरा० ङीष्। सूक्ष्मैलायाम्। रत्नमाला।

त्रपुल न० त्रप–बा० उल। रङ्गे हिरूपकोषः।

त्रपुष(स)न० त्रपुषाः(सा:)फलम् अण् फले तस्य लुप्। त्रपुषी(सी)फले। “त्रपुषं(सं) लघु नीलञ्च नवं तट्‌कमदापहं जित्। स्वादु पित्तापहं शीतं रक्तपित्तहरं परम्। तत्पक्वमुष्णं स्यात् पित्तलं कफवातनुत्। तद्‌बीजमूलं शीतं रूक्षं पित्तास्रकृच्छ्रजित्” भावप्र०।

त्रपु(ष)स न०त्रप-बा०उस(ष)। १रङ्गे हिरूपकोषः। गौरा० ङीष् २माहेन्द्रवारुण्यां कर्कटीभेदे (ससा) लताभेदे। सा च शीतपीच्छा कांस्यवर्णा बहुफला तन्द्रिरूपफला कण्टकफला सुधावासा च।

त्रप्सा स्त्री घनीभूतदध्यादौ। “कृमिकीटपदक्षेपैर्दूषिता यत्र मेदिनी। त्रप्सया कर्षणैः क्षिप्ता वान्तैर्वा दुष्टतां व्रजेत्। नखदण्डतनूजत्वक्‌तुषपांशुरजोमलैः। भस्मपङ्कशवैर्वापि प्रच्छन्ना मलिना भवेत्” “त्रप्सा घनीभूतदध्यादि” शु०त०।

त्रप्स्र न० घनेतरदधनि अमरटीकायां विद्याविनोदः।

त्रय न०स्त्री त्रयाणामवयवम् अयच्। त्रितये १त्रित्वसंख्यायाम् “वेदत्रयं निरदुहत् भूर्भुवः स्वरितीति च” मनुः। स्त्रीत्वपक्षे ङीप्। “व्याघोतिष्ट सभावेद्यामसौ नरशिखित्रयी” माघः त्रयोऽवयवा अस्य अयच्। २त्रित्वसंख्यान्विते त्रि० स्त्रियां ङीप्। “प्रत्यक्षमनुमानञ्च शास्त्रञ्च विविधागमम्। त्रयं सुविदितं कार्यं धर्म-

शुद्धिमभीप्सताः" मनुः ङीपन्तः "ऋग्यजुःसामरूपे २वेदत्रये त्रित्वसंख्यान्वितेषु ऋगादिवेदेषु अमरः "एतद्विद्वन्तो विद्वांसस्त्रयीनिष्कर्षमन्वहम्" "त्रैविद्येभ्यस्त्रयीं विद्याद्दण्डनीतिञ्च शाश्वतीम्" मनुः। "ब्रह्मास्य प्रथमो रूपत्रयमेतत् त्रयीमयम्। सर्गादावृङ्मयो ब्रह्मा स्थितौ विष्णुर्यजुर्मयः। रुद्रः साममयोऽन्ताय तस्मात् तस्याशुचिर्ध्वनिः" मनुः। ४पुरन्ध्र्यां ५सुमतौ स्त्री विश्वः ६सोमराजीवृक्षे स्त्री शब्दच०। ७भवान्याम् दुर्गायाम्। यथा "ऋग्यजुःसामभागेन साङ्गवेदगतापि या। त्रयीति पठ्यते लोके दृष्टादृष्टार्थसाधिनीति" देवीपु०।

त्रयःपञ्चाशत् स्त्री त्र्यधिका पञ्चाशत् निपातनात् त्रय आदेशः। (निपातन)१त्र्यधिकपञ्चाशत्संख्यायां २तत्संख्यान्विते च सङ्ख्येयेऽप्येकत्वम्। एवं त्रयोदशत्रयोविंशतित्रयस्त्रिंशत् त्रयश्चत्वारिंशत् प्रभृतयः त्र्यधिकदशादिसंख्यायां तत्संख्ये ये च। इयांस्तु भेदः अशीतिभिन्ने चत्वारिंशदादौ वा त्रय आदेशः। तेन पक्षे त्रिचत्वारिंशादित्यादि तत्रार्थे अशीतौ नेति त्र्यशीतिः।

त्रययाय्य पु० त्रयं जन्मत्रयं याति या—बा० आय्य। जन्मत्रयप्राप्ते "स्तुतं त्रययाय्यः" ऋ० ६।२।७। "त्रययाय्यो जन्मत्रयं प्राप्तः। जन्मत्रयं-कथ्यते। मातुरग्रेऽधिजननात् द्वितीयं मौञ्जिबन्धनात्। तृतीयं यज्ञदीक्षाया इति जन्मत्रयं स्मृतमिति" तादृशः शुन इति" भा०।

त्रयस्त्रिंश त्रि० त्रयस्त्रिंशत्+पूरणे डट्। त्र्यधिकत्रिंशत्संख्यापूरणे स्त्रियां ङीप्।

त्रयस्त्रिंशत्पति पु० त्रयस्त्रिंशतो देवानां पतिः। १इन्द्रे हेमच०। २प्रजापतौ च तयोः त्र्यधिकत्रिंशतो देवानां पतित्वात् तथात्वम्। देवानां त्रयस्त्रिंशत्त्वं च

"अष्टौ वसवः एकादश रुद्रा द्वादशादित्या इमे एव द्यावापृथिवी त्रयस्त्रिंश्यौ त्रयस्त्रिंशद्वै देवाः प्रजापतिश्चतुस्त्रिंशस्तदेनं प्रजापतिम्" शत० ब्रा० ४।५।६।२। "कतमे ते त्रयस्त्रिंशदित्यष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्यास्त एकत्रिंशत् इन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिंशाविति" शत० ब्रा० ११।६।३।५। त्र अन्यथोक्ता अश्विनौ पक्षे निर्द्दोरशब्दव्याख्यानात् इन्द्रप्रजापतिपरत्वम् तयोः द्वयोः मध्ये चैकत्वेन पतित्वात्तथात्वमिति बोध्यम्। "आदित्यांश्च वसूंश्चैव रुद्रांश्चैवाश्विनावपि" रामा० १।२०। अन्यथा संख्योक्ता।

त्रयस्त्रिंशस्तोम पु० त्रयस्त्रिंशत स्तोमा यत्र पृषो०। यज्ञभेदे। "त्रयस्त्रिंशस्तोमेन शोणः सात्रासाहः पाञ्चालो राजा। तदेतद्गाथयाऽभिगीतम् "सात्रासाहे यजमाने अश्वमेधेन तौर्वशाः। उदीरते त्रयस्त्रिंशाः षट् सहस्राणि वर्मिणाम्" शत० ब्रा० १३।५।४।१६।

त्रयस्त्रिंशिन् न० त्रयस्त्रिंशत् स्तवः सन्त्यस्मिन् इनि डिच्च। त्रयस्त्रिंशद्भिरृग्भिर्गीयमाने सामभेदे। "त्रयस्त्रिंशि नाम साम माध्यन्दिने पवमाने भवति" तैत्ति० १।२।२।४

त्रयीतनु पु० त्रयी वेदा एव तनुरस्य। १सूर्य्ये शब्दा०। "सर्वद्वारं त्रय्या विद्यया भगवन्तं त्रयीमयं सूर्य्यमात्मानं यजन्ते" भाग० ५।२०।७। तस्य त्रयीमयत्वोक्तात्तथात्वम्।

त्रयीधर्म्म पु० त्रय्या वेदत्रयेण विधीयमानो धर्म्मः शाक०। वैदिके धर्म्मे ज्योतिष्टोमादौ अमरः।

त्रयीमय पु० त्रय्यात्मकः मयट्। १सूर्य्ये त्रयीतनुशब्दे उदा० २तदीयधर्म्मात्मके त्रि०। "एवं मुहूर्त्तेन चतुस्त्रिंशल्लक्षयोजनान्यष्टशताधिकानि सौरो रथस्त्रयीमयोऽसौ चतसृषु परिवर्त्तते पुरीषु" भाग० ५।२१।१७। "त्रयीमयं रूपमिदञ्च सौकरम्" इत्युक्ते वाराहे ३रूपे न० तद्रूपविहृतिस्तत्रैव "स्रुक्तुण्ड आसीत् स्रुव ईश नासयोरिडोदरे चमसाः कर्णरन्ध्रे। प्राशित्रमास्ये ग्रसने ग्रहास्तु ते यच्चर्वणं ते भगवन्नग्निहोत्रम्। दीक्षानुजन्मोपसदः शिरोधरं त्वं प्रायणीयोदयनीयदंष्ट्रः जिह्वाप्रवर्ग्यस्तव शीर्षकं क्रतोः सत्यावसथ्यं चितयोऽसवो हि ते। सोमस्तु रेतः सवनान्यवस्थितिः संस्थाविभेदास्तव देव! धातवः। सत्राणि सर्वाणि शरीरसन्धयस्त्वं सर्वयज्ञक्रतुरिष्टिबन्धनः। नमो नमस्तेऽखिलमन्त्रदेवताद्रव्याय सर्वक्रतवे क्रियात्मने" भाग० ३।१३।४०। ४परमेश्वरे च पु०। "स एष आत्मात्मवतामधीश्वरस्त्रयीमयो धर्म्ममयस्तपोमयः" भाग० २।४।१९।

त्रयीमुख पु० त्रयी मुखेऽस्य। विप्रे हेमच०।

त्रयोदशन् त्रि० त्रयश्च दश च, त्र्यधिका वा दश शाक० त्रय आदेशः। १त्र्यधिकदशसंख्यायां २तत्संख्यान्विते च। "क्वचित् द्वादश मासाः संवत्सरः क्वचित् त्रयोदश मासाः" स्मृति म० त०। ततः पूरणे डट्। त्रयोदश तत्पूरणे त्रि० "अष्टमे अष्टमे कुर्वीत त्रयोदशदिनात् परम्" ज्यो० स्त्रियां ङीप्। सा च चन्द्रस्य त्रयोदशकलाक्रियात्मके तिथिभेदे सा च कामतिथिः तत्रैव तस्योत्पत्तेः। "त्रयोदशी पञ्चदशी च माघे" इत्यादिवचने "शतभेन समायुक्ता मधौ कृष्णा त्रयोदशी" वारुणीवचने च ति० त०।

त्र्यारुण पु० शान्त्याद्वंश्ये त्रिधर्म्मणः सुते नृपभेदे "राज

स्त्रिधर्ममपालयीत् विद्वांस्त्रय्यारुणः सुतः” हरिवं०१२अ०।

त्रस गतौ वारणे निषेधे च चुरा० उभ० सक० सेट्। त्रसयति ते अतित्रसत् त।

त्रंस भाषे वा चुरा० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सक० सेट् इदित्। त्रंसयति ते त्रंसति अतत्रंसत् त अत्रंसीत्।

त्रस भये वा दिवा० पक्षे भ्वा०पर०अक०सेट्। त्रसति अत्रा-सीत् अत्रसीत् तत्रास त्रेसतुः तत्रसतुः। ईदित् त्रस्तः। त्रस दिवादित्वे सार्वधातुके श्यन्। त्रस्यति। “त्रस्यन्ती चलशफरीविघट्टितोरूः” माघः “त्रस-त्तुराद्रिसुतासंभ्रमलसद्भुजाक्षेपवशेन निष्क्रियाम्” “सुकुरत्रसद्भिरपि यत्र गौरवात्” माघः। “त्रस्यन् वै जा-यमानेभ्यः” भट्टिः। “ततो रामेति चक्रन्दुस्त्रेसुः परिदिदेविरे” भट्टिः “कपेस्त्रासिषुर्नादान् मृगाः सिंहध्वनेरिव” भट्टिः। “राक्षसस्य न तत्रासीत् प्रनष्टु-मयतिष्ट च” भट्टिः।

उद्+उत्कटत्रासे। “बालानुत्त्रासयन्ति च” हरिवं०२१७७।

त्रस त्रि० त्रस-भये आधारे घञर्थे क। १वने त्रिका०। त्रस-गतौ अच्। २जङ्गमे त्रि० अमरः। त्रसरेणुः।

त्रसदस्यु पु० मान्धातृपौत्रभेदे। “तस्मादुत्पादयामास मा-न्धाता द्वौ सुतौ नृप!। पुरुकुत्समथ धर्मज्ञं मुचुकुन्दञ्च धार्मिकम्। पुरुकुत्ससुतस्त्वासीत् त्रसदस्युर्महीपतिः” हरिवं० १२ अ०। [१भयशून्ये त्रि०।

त्रसन न० त्रस-भावे ल्युट्। १भये २उद्वेगे कर्त्तरि ल्यु।

त्रसर पु० त्रस-अरन्। तन्तुवायोपकरणभेदे (नाकी) अमरः

त्रसरेणु पु० त्रसः चलो रेणुः कर्म०। “जालान्तरगते भानौ सूक्ष्मं यद्दृश्यते रजः। प्रथमं तत्प्रमाणानां त्रसरेणुं प्रचक्षते” मनूक्ते गवाक्षान्तर्गतसूर्य्यकिरणेषु १दोधूयमाने रजसि २परमाणुषट्कात्मके द्व्यणुकत्रयात्मके रजसि “पर-माणुद्वयेनाणुस्त्रसरेणुस्तु ते त्रयः” ब्रह्मवै०। “जालान्तरगते सूर्य्यकरे ध्वंसी विलोक्यते। त्रसरेणुस्तु विज्ञेयः त्रिंशता परमाणुभिः” इति वैद्यकपरिभाषया ३त्रिंशत्-परमाणुरूपे रजसि च। ४सूर्य्यपत्नीभेदे स्त्री त्रिका०।

त्रसुर त्रि० त्रस-उरच्। भीरौ संक्षिप्तसारः।

त्रस्त त्रि० त्रस-क्त। १भीते २चकिते। ३शीघ्रे न०। “त्रस्तौ समासन्नकरेणुसूत्कृतात्” “त्रस्तः समस्तजनहासकरः करेणुः” माघः “अमोघाक्षानमत्रस्तः” रघुः।

त्रस्नु त्रि० त्रस-क्नु। भीरौ त्रायमीवे अमरः। “सीतां सौमित्रिणा त्यक्तां स भीर्वी त्रस्नुमैक्षिकाम्” भट्टिः “चल-त्रस्नुभिर्युक्तधुरं तुरङ्गैः” रघुवंशकाव्यम्।

त्रा पालने अदा० पर० सक० अनिट्। क्रमदीश्वरः। त्राति अत्रासीत्। “कान्तारे ब्राह्मणान् गाश्च यः परित्राति कौशिकः!” भा०अनु०७२अ०। आर्षत्वात् पदव्यत्ययः।

त्राण न०त्रै-पालने भावे ल्युट् भावे क्त तस्य नो वा। १रक्षणे। कर्म्मणि क्त वा तस्य नः। २रक्षिते त्रि० ३त्रायमाणाख्यलतायां न० मेदि० तदर्थे स्त्री राजनि०। “न कुर्यादात्मनस्त्राणं गोरकृत्वा तु शक्तितः” मनुः। [भावे क्त। ४रक्षणे न०।

त्रात त्रि० त्रै-कर्म्मणि क्त वा तस्य नत्वाभावः। १रक्षिते

त्रापुष त्रि०त्रपुणा निर्वृत्तम् अण् षुक् च। रङ्गमये पात्रादौ।

त्रामन् त्रि०त्रै-पालने मनिन्। १रक्षके “तव त्रामभिरिन्द्र! तूर्वयानम्” ऋ० १।५३।१०।

त्रायन्ती स्त्री त्रै-शतृ० भावे क्विप् त्राः तामयति गच्छति भ्वा० इ गतौ शतृ-ङीप्। त्रायमाणाख्यलतायाम् अमरः। “त्रायन्ती तुवरा तिक्ता सरा पित्तकफापहा। ज्वर-हृद्रोगगुल्मास्रभ्रमशूलविषप्रणुत्” भावप्र०। “ककुभी हस्ती द्राक्षा त्रायन्ती निम्बगोक्षुरीः” सुश्रु०। स्वार्थे क। त्रायन्तिका तत्रार्थे “प्रियङ्गुनलाङ्गलिका पद्मात्रायन्तिकावीरणतिक्ताम्बष्ठादारुहरिद्रालवणपर्णीपत्र-कधूकेसरधातकीबकुलशाल्मलीतीवेष्टकमोचरसैर्वरिदानय-स्तीर्थे स्नानासवान् कुर्वीत” सुश्रु०।

त्रायमाण त्रि० त्रायते त्रै-कर्त्तरि शानच्। १रक्षणकर्त्तरि (बाला)ख्यातायां २लतायाम् अमरः। स्वार्थे क। तत्रार्थे स्त्री राजनि०। [दग्धीभवे।

त्रायोदश त्रि० त्रयोदशानां भवं सन्धिवेला० अण्। त्रयो-

त्रास पु०त्रस-भावे घञ्। १भये “त्रासाकुलः परिपतन् परितो निकेतान्” माघ०। २मणिदोषभेदे च मेदि०।

त्रासन न०त्रस-णिच् भावे ल्युट्। १भयोत्पादने कर्त्तरि ल्यु। २भयोत्पादके त्रि०।

त्रि त्रि० ब० व० तॄ-ड्रि। त्रित्वसंख्यान्विते। “इति वेदास्त्रयस्त्रयी” अमरः “त्र्यायैस्त्रिभिरुदीरयन्” कुमा० “त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः पादं पादमदूदुहत्” मनुः। स्त्रियां गौणत्वे मुख्ये च विभक्तौ परतः तिस्रादेशः। तिस्रः अतितिस्रा। केचित्तु प्रियत्रिस्रेत्युदाहृतम् तच्चिन्त्यम् “तिसृ-भिस्त्वमवस्थाभिर्महिमानमुदीरयन्” कुमा०। त्रयाणां वेदे तु क्वचित् त्रीणामिति रूपं “भद्र! त्रीणामयो-ऽस्तु युष्मं पितृणामृषः” ऋ०१।१५८।१।

त्रिंश त्रि० त्रिंशत्+पूरणे डट्। त्रिंशत्पूरणे, त्रिंशत्तमे

"त्रिंशांशकस्तथा राशेर्भाग इत्यभिधीयते" सू॰ सि॰ ।

त्रिंशक त्रि॰ त्रिंशता क्रीतः वुन् डिच । त्रिंशत्संख्यान्वित-द्रव्येण क्रीते वस्तुनि ।

त्रिंशत् स्त्री॰ त्रयोदशतः परिमाणमस्य नि॰ । १त्रिदशकसंख्यायां २तत्संख्यान्विते च । तत्र संख्येये "निमेषा दश चाष्टौ च काष्ठाः त्रिंशत्तु ताः कलाः । त्रिंशत् कला मुहूर्तः स्यादहोरात्रन्तु तावतः" "त्रिंशद्वर्षो वहेत् कन्यां हृद्यां द्वादशवार्षिकीम्" मनुः "संख्यायां "तस्त्रिंशता भवेन्मासः" सू॰ सि॰ ।

त्रिंशत्क त्रि॰ त्रिंशत्परिमाणमस्य कन् । १त्रिंशत्परिमाणे अवयवे कन् । २तत्संख्यायाम् "अमावास्याः पृथक् तेषां त्रिंशत्कं परिचक्षते" कामन्द॰ ।

त्रिंशति स्त्री त्रिंशत्+पृषो॰ । १त्रिंशत्संख्यायां २तत्संख्येये च । "पञ्चकं सप्तकं ज्येष्ठं त्रिंशत्यान्तु मनीषिभिः" काम॰

त्रिंशत्तम त्रि॰ त्रिंशतः पूरणः तमप् । १त्रिंशत्संख्यापूरणे स्त्रियां ङीप् । "ततस्त्रिंशत्तमे ज्ञह्ने पङ्क्तिश्चतिष्ठन्" शत॰ब्रा॰ १०।४।२।२१ ।

त्रिंशत्पत्र न॰ त्रिंशत्संख्यानि पत्राणि दलानि प्रतिपुष्पमस्य । १कुमुदे शब्दमाला ।

त्रिंशांश पु॰ त्रिंशतस्त्रिंशत्पूरणोऽंशः । राशेस्त्रिंशत्पूरणे भागे घटिकात्मके भागे षड्वर्गान्तर्गतानां राशिभेदे तेषामंशविशेषाणामधिपतयः ज्यो॰ उक्ता यथा

"पञ्च पञ्चाष्टसप्ताक्षा विषमे त्रिंशदंशकाः । माहेयशनिजीवज्ञशुक्राणां व्युत्क्रमात् समे" । विषमराशौ कुजशनिगुरुबुधशुक्राणां पञ्च पञ्चाष्टसप्तपञ्चमितास्त्रिंशांशकाः क्रमात् ज्ञेयाः । समे राशौ व्युत्क्रमात् तेषां विपर्ययेण त्रिंशांशा ज्ञेयाः । यथा मेषो विषमराशिः तत्र प्रथमावधिपञ्चांशा भौमस्य । षष्ठांशमारभ्य दशमांशपर्य्यन्तं पञ्चांशाः शनेः । एकादशांशमारभ्याष्टादशांशपर्य्यन्तमष्टांशा गुरोः । ऊनविंशांशमारभ्य पञ्चविंशांशपर्य्यन्तं सप्तांशा बुधस्य । ततः षड्विंशांशमारभ्य त्रिंशांशपर्य्यन्तं पञ्चांशाः शुक्रस्य त्रिंशांशाः क्रमात् ज्ञेयाः । मिथुनसिंहतुलाधनुःकुम्भेष्वप्येवम् । समराशौ व्युत्क्रमाद्यथा । वृषे प्रथमांशमारभ्य पञ्चांशा भृगोः । ततो द्वादशांशपर्य्यन्तं सप्तांशा बुधस्य, ततो विंशांशपर्य्यन्तमष्टावंशा गुरोः । ततः पञ्चविंशांशपर्य्यन्तं पञ्चांशाः कुजस्य त्रिंशांशाः । एवं कर्ककन्यावृश्चिकमकरमीनेष्वपि बोध्याः । त्रिंशदंशका इत्यत्र हस्तौ त्रिभागवत् पूरणार्थता

त्रिंशिन् त्रि॰ त्रिंशत् प्रमाणमस्य इनि डिच । त्रिंशत्प्रमाणे स्त्रियां ङीप् ।

त्रिक न॰ त्रयाणां संघः कन् । १त्रित्वसंख्यायाम् २पृष्ठवंशाधोभागे, ३कटिभागे, ४त्रिफलायाम् (हरितक्यामलकीवयस्याफलत्रये) ५त्रिकटुनि, (शुण्ठीपिप्पलीमरिचत्रये) । वातादिषु त्रिषु मिलितेषु त्रिषु कायति कै-क । ६गोक्षुरे पु॰ अमरः । ७त्रिपथसंस्थाने हेम॰ । ८त्रिमदे "गुडूचीसारसंयुक्तात् त्रिकत्रयसमन्वयात् । वातरक्तं निहन्त्याशु सर्वरोगहरस्त्वयः" सुश्रुतः । त्रिकत्रयं त्रिकटु-त्रिमदम् त्रिफलम् चेति त्रयमित्यर्थः । "युगं सहस्रकारविवर्त्तितत्रिकः" माघः । "अपोढ़पार्श्वैरपवर्त्तितत्रिका" किरा॰ । "त्रिफला तु फलत्रिकम्" "कश्चिद्विवृत्तत्रिकभिन्नहारः" रघुः । "एकं द्विकं त्रिकं चैव चतुष्कं पञ्चकं तथा" हरिका॰ । तृतीयेण रूपेण पादपं यस्य कन् पूरणप्रत्ययस्य वा लुक् । ९तृतीयके त्रि॰ । त्रयः अधिकाः यस्मिन् लाभो वृद्धिर्वा यत्र शतादौ १०त्र्यधिकलाभादियुक्ते शतादौ । "द्विकं त्रिकं चतुष्कञ्च पञ्चकञ्च शतं समम् । मासस्य वृद्धिं गृह्णीयात् वर्णानामनुपूर्वशः" मनुः । (शतकरा तिनटाका सुद) "स्कन्धस्य ऊर्ध्व पृष्ठवंशास्थ्नोर्यः सन्धिस्तत्त्रिकं स्मृतम्" इत्युक्ते ११सन्धिभेदे न॰ ।

त्रिककुद् पु॰ त्रीणि ककुदतुल्यानि शृङ्गाण्यस्य ककुदस्य अन्त्यलोपः समा॰ । त्रिकूटाख्ये पर्वतभेदे अमरः । पर्वत एवास्य अन्त्यलोपः नान्यत्र । तत्र त्रिककुद तद्युक्ते त्रि॰ । २विष्णावपि पु॰ वा अन्त्यलोपः । "तथैवाहं त्रिककुदो वाराहं रूपमास्थितः । त्रिककुत् तेन विख्यातः शरीरस्य प्रमापणात्" भा॰ शा॰ ३४४ अ॰ । ३दशरात्रसाध्ये यज्ञभेदेऽपि वा अन्त्यलोपः । "त्रिककुद्वा एष यज्ञो यद्दशरात्रः ककुत् पञ्चदशः ककुदेकविंशः ककुत्त्रयस्त्रिंशो य एवं विद्वान् दशरात्रेण यजते त्रिककुद एव समानानाम्" तै॰स॰७।२।५।२ । "चतुष्टोमात् षष्ठा त्रिककुदः शस्तम् अथ महात्रिककुदश्च, छन्दोमत्रिककुदश्च" शा॰ श्रौ॰ १६।२६।१४ । "यत्र वा इन्द्रो वृत्रमहंस्तस्य यदक्ष्याशीत्तं गिरिं त्रिककुदमकरोत्" शत॰ ब्रा॰ ३।१।३।१२ । "वर्षिष्ठः पर्वतानां त्रिककुन्नाम ते पिता" अथ॰४।६।८।

त्रिककुभ् पु॰ त्रेधा कं पीतमुदकं स्कुभ्नाति स्कुम्भ क्विप् छान्दसः सलोपः । १उदाने वायौ "उदानो वै त्रिककुप्छन्दः" शत॰ब्रा॰८।५।२।४। २नवरात्रसाध्ये यज्ञ-

भेदे। त्रिककुभोऽप्यत्र। त्रिककुब्ध्यूढः पु॰त्र्यः। मध्यात्रिककुप् व्यूढो नवरात्रः। समूढस्त्रिककुप्समूढः" आश्व॰श्रौ॰१०।२।२१ नवरात्र इत्यनुवर्त्तते, नारा॰ "चतुष्टोम त्रिककुबध्यूढोऽभिप्लवः एतैश्चतुर्भिः स्वानां श्रैष्ठ्यकामो यजेत। २२ एतैस्त्रिककुम्मध्यात्त्रिककुप्समूढस्त्रिककुप्चतुष्टोमत्रिककुब्भिः स्वानां श्रैष्ठ्यकामो यजेत। एतेषां दशमो वैश्वानर एव भवति। कामश्च तेषामेकैकेन सम्बध्यते" नारा॰।

त्रिककुब्धामन् पु॰ मूर्द्धाधोमध्याभेदेन त्रयाणां ककुभां दिशां समाहारः त्रिककुब् तत् धाम आश्रयो यस्य। विष्णौ विष्णुस॰। [गोक्षुरवृक्षे शब्दर॰।

त्रिकट पु॰ त्रीन् वातादिदोषान् कटति आवृणोति अच्।

त्रिकटु न॰ त्रयाणां कटुरसानां समाहारः। मिलितेषु शुण्ठीपिप्पलीमरिचेषु हेम॰। "विश्वोपकुल्यामरिचं त्रयं त्रिकटु कथ्यते। कटुत्रयं दीपनं हन्ति श्वासकासत्वगामयान्। गुल्ममेहकफस्थौल्यमेदःश्लीपदपीनसान्" भावप्र॰।

त्रिकण्ट पु॰ त्रयः कण्टाः कण्टका यस्य। १गोक्षुरे २क्षुद्रीक्षुपे, च रत्नमा॰। (टेङ्गरा)३मत्स्यभेदे शब्दर॰। ४पलाण्डौ शब्दच॰। हृद्यग्निदमनीदुःस्पर्शात्मके ५द्रव्ये राजनि॰।

त्रिकण्टक पु॰ स्त्री अणुमर्गभवृक्षे त्रिका॰ समा॰ द्वि॰। २कण्टकत्रये स्त्री। ततः परिमाणे इत्यता॰कन्। त्रैकण्टक तत्परिमाणे। त्रयः कण्टका यस्य। ३गोक्षुरवृक्षे पु॰ हेमच॰। ४कण्टकत्रयान्विते त्रि॰।

त्रिकद्रुक पु॰ ज्योतिर्गौरायुरित्येतन्नामके "अभिप्लवाहस्त्रिके "अभिप्लवत्र्यहं पूर्वं त्रिकद्रुका इत्याचक्षते" आश्व॰श्रौ॰११।१।१ "त्रिकद्रुकेषु पाहि सोममिन्द्र!" ऋ॰२।११।१७ "त्रिकद्रुकेषु ज्योतिर्गौरायुरित्येतन्नामकेषु आभिप्लविकेष्वहःसु" भा॰ "त्र्यहार्थे ज्योतिर्गौरायुरिति त्रिकद्रुकाः" कात्या॰ श्रौ॰ २४।१।८ त्रिकद्रुक इति ज्योतिरादीनां त्र्यहदिनानां संज्ञा संव्यवहारार्था" कर्कः "त्रिकद्रुकाः पुत्रायतनान्न इति पशुकामस्य" आश्व॰ श्रौ॰ ।१०।२।१८।

त्रिकर्मन् पु॰ त्रीणि कर्माण्यस्य। "यजनं याजनञ्चैव तथा दानप्रतिग्रहौ। अध्यापनञ्चाध्ययनं षट् कर्मा धर्मभाग् द्विजः" भा॰ अनु॰ १२१ अ॰। उक्तेषु षट्सु कर्मसु मध्ये स्वयजनयाजनप्रतिग्रहाध्यापनभिन्नाध्ययनयजनदाने- त्याध्ययनरूपकर्मकारिणि द्विजे। "त्रैविद्यो ब्राह्मणो विद्वान् न चाध्ययनजीवनः। त्रिकर्मा त्रिपरिक्रान्तो मैत्र एष स्मृतः द्विजः" भा॰ अनु॰ १४१ अ॰।

त्रिकष न॰ त्रयाणां कषाणां तदाघातानां समाहारः। कषाघातत्रये। कषाघातत्रिकञ्च कशशब्दे १८२४पृ॰दर्शितम्।

त्रिकशूल न॰ इत॰। वातजन्ये त्रिकस्थे व्यथाभेदे। "स्फिगस्थ्नोः पृष्ठवंशास्थ्नोर्यः सन्धिस्तत्त्रिकं स्मृतम्। तत्र वातेन या पीडा त्रिकशूलं तदुच्यते" भावप्र॰।

त्रिका स्त्री त्रिधा कायति कै–क। कूपसमीपस्थे जलोद्धारके त्रिदारुमये यन्त्रभेदे क्षीरस्वामी।

त्रिकाण्ड पु॰ त्रीणि काण्डान्यस्य। स्वर्गवर्गादिकाण्डभूमिवर्गादिकाण्डसामान्यकाण्डरूपात्मके नामलिङ्गानुशासने अमरसिंहकृते १कोषभेदे तस्यैव शेषभूतस्त्रिकाण्डशेषः पुरुषोत्तमकृतः यथाह तदुपोद्घाते "अलौकिकत्वादमरः स्वकोषे न यानि नामानि समुल्लिलेख। विलोक्य तैरप्यधुना प्रचारमयं प्रयत्नः पुरुषोत्तमस्य"। २निरुक्ते तदपि त्रिकाण्डं तत्त्वानुक्रमणिकाभाष्ये दर्शितम् यथा "आद्यं नैघण्टुकं काण्डं द्वितीयं नैगमं तथा। तृतीयं दैवतं चेति समाम्नायस्त्रिधा मतः"। त्रयाणां काण्डानां समाहारः ङीप्। त्रिकाण्डी ३काण्डत्रये स्त्री। त्रीणि काण्डानि प्रमाणमस्य मात्रच् द्विगोस्तस्य लुकि क्षेत्रपरत्वे ङीप् त्रिकाण्डी क्षेत्रभक्तिः। त्रिकाण्डमिते रज्ज्वादौ स्त्री टाप्।

त्रिकाय पु॰ त्रयः कायाः यस्य त्रिकं दुःखत्रिकमेत्यस्मात् इ— अपादाने अच् वा। बुद्धदेवे हेमच॰।

त्रिकार्षिक न॰ कर्षाय हितम् ठञ् त्रयाणां वातपित्तकफानां कार्षिकम्। नागरातिविषामुस्तात्मके मिलिते औषधभेदे राजनि॰।

त्रिकाल न॰ त्रयाणां कालानां भूतभविष्यद्वर्त्तमानकालानां समाहारः। १भूतभविष्यद्वर्त्तमानकालत्रये २प्रातर्मध्याह्नरूपकालत्रये च। "त्रिकालं पूजयेद्देवीम्" इति तन्त्रम्। त्रिकालज्ञः। त्रयः कालाः यस्य। ३कालत्रयवर्त्तिनि त्रि॰। "साम्प्रतकालं बाह्यं त्रिकालमाभ्यन्तरं करणम्" सां॰ का॰। करणस्य मनसः त्रिकालवृत्त्यादिसाधनत्व यथा "नदीपूरभेदादभूद्वृष्टिः, अस्ति धूमादग्निरिह नगनिकुञ्जे, अभ्युत्थानके पिपीलिकाण्डसञ्चरणाद्भविष्यति वृष्टिरिति। तदनुरूपाश्च सङ्कल्पाभिमानाध्यवसाया भवन्ति" सां॰ कौ॰।

त्रिकालज्ञ पु॰ त्रिकालवर्त्तिपदार्थान् जानाति ज्ञा–क। १सर्वज्ञे त्रिकालविदादयोऽप्यत्र। २भूतभविष्यद्वर्त्तमानकालाभिज्ञे त्रि॰। "युक्तं यथा यदा वा भविष्यदादिष्यते त्रिकालज्ञैः" इ॰स॰ १७ अ॰। त्रिकालवेत्ताप्यत्र।

त्रिकालदर्शिन् पु० त्रिकालं तद्वृत्तिवस्तु पश्यति दृश–णिनि । १ऋषौ हारा० । २त्रिकालज्ञे त्रि० "मध्यं स्थितेऽपि काले त्रिकालदर्शी कर्त्ता भवति" वृ० सं० २१ अ० ।

त्रिकूट पु० त्रीणि कूटानि शृङ्गाण्यस्य । सप्तसमुद्रमध्यस्थे लङ्काधारे पर्वतभेदे अमरः । "तैरद्रेस्तैगरिकाल-त्रिकूटशिखरोपमा" माघः "स सागरमनाधृष्यमतिक्रम्य महाबलः । त्रिकूटस्य तटे लङ्कां स्थितः स्वस्थो ददर्श ह" रामा० सु० २अ० । स आकरत्वेनास्त्यस्य अच् । २तद्वति सामुद्रलवणे न० । ३सुमेरुसुते क्षीरोदसमुद्रतीरस्थे पर्वते च तत्कथा वामनपु० "सर्वरत्नमयः श्रीमान् त्रिकूटो नाम पर्वतः । सुतः पर्वतराजस्य सुमेरोर्भास्कर द्युतेः । क्षीरोदजलवीच्याभो धौतामलशिलातलः । उत्थितः सागरं भित्त्वा देवर्षिगणसेवितः" इत्युपक्रमे "तस्यैकं काञ्चनं शृङ्गं सेवते यद्दिवाकरः । नानापुष्पसमायुक्तं नानागन्धाधिवासितम् । द्वितीयं राजतं शृङ्गं सेवते यन्निशाकरः । पाण्डुराम्बुदसंकाशं तुषारचयसन्निभम् । वज्रेन्द्रनीलवैदूर्यतेजोभिर्भासयन् दिशः । तृतीयं ब्रह्मसदनं प्रकृष्टं शृङ्गसत्तमम् । न तत् कृतघ्नाः पश्यन्ति न नृशंसा न नास्तिकाः । नातप्ततपसो लोका ये च पापकृतो जनाः । तस्य सानुमतः पृष्ठे सरः काञ्चनपङ्कजम् । कारण्डवसमाकीर्णं राजहंसोपशोभितम् । गजोऽञ्जनसंकाशो मदाच्चलितलोचनः । तृषितः पातुकामोऽसाववतीर्णश्च तज्जलम् । संलीनः पङ्कजवने यूथमध्यगतश्चरन् । गृहीतस्तेन रौद्रेण ग्राहेणाव्यक्तमूर्त्तिना । गजेन्द्रो जगन्नाथो लोकाधारतपोधन ! । ग्राहग्रस्तं गजेन्द्रं तं तञ्च ग्राहं जलाशयात् । उज्जहाराप्रमेयात्मा तरसा मधुसूदनः । स्थलस्थं दारयामास ग्राहं चक्रेण माधवः । मोक्षयामास नागेन्द्रं पाशेभ्यः शरणागतम्" ।

त्रिकूटलवण न० त्रिकूटं सामुद्रमिव लवणम् । द्रोणीलवणे राजनि० ।

त्रिकूटवत् पु० त्रीणि कूटानि सन्त्यस्य मतुप् मस्य वः । १त्रिकूटपर्वते । "हिमवान् पारियात्रश्च विन्ध्यश्च त्रिकूटवान्" भा० आश्वमेधिकप० श्रेष्ठपर्वतकथने" ४३ अ० ।

त्रिकूटा स्त्री भैरवीभेदे तन्त्रसा० ।

त्रिकूर्चक न० सुश्रुतोक्ते शस्त्रभेदे अर्द्धधारशब्दे ३७१ पृ० दृश्यम् । "विशेषेण बालवृद्धसुकुमारभीरुनारीणां राज्ञां राजपुत्राणाञ्च त्रिकूर्चकेन विस्रावयेत्" सुश्रु० ।

त्रिकोण त्रि० त्रयः कोणा यस्य । त्रिकोटियुक्ते १पदार्थे "विन्दुत्रिकोणवसुकोणदशारयुग्मम्" तन्त्रोक्ते श्रीचक्रोक्ते । ज्योतिषोक्ते लग्नात् २नवमपञ्चमस्थाने न० । "त्रिकोणं नवपञ्चमम्" दीपि० । "त्रिकोणगान् गुरुश्चैव पश्यन् पूर्णफलप्रदः" ज्यो० त० । ३योनौ शब्दरत्ना० । ४त्रिभुजे क्षेत्रभेदे न० । क्षेत्रशब्दे २३६१ पृ० समत्रिकोणविषमत्रिकोणादिस्वरूपादिकमुक्तम् । ५कामरूपपीठभेदे "करतोयां समारभ्य यावद्दिक्करवासिनीम् । शतयोजनविस्तारं त्रिकोणं सर्वसिद्धिदम्" कामाख्यातन्त्रम् । त्रिकोणपदार्थाश्च कतिचित् कविकल्पलतायां संचिन्त्य दर्शिताः । "हलहरनेत्रकामाख्यावह्निमण्डलैकारवज्रशृङ्गाटशकटयोनिरूपाः" ।

त्रिकोणफल न० त्रिकोणं फलमस्य । १शृङ्गाटके भावप्र० । ६त० । त्रिभुजक्षेत्रफले "लम्बगुणं भूम्यर्द्धं स्पष्टं त्रिभुजे फलं भवति" लीला० । [काचारयवक्षारटङ्कणक्षारेषु ।

त्रिक्षार न० त्रयाणां क्षाराणां समाहारः । सर्जि-

त्रिखुर पु० त्रीणि खुराणीवाग्राण्यस्य । कोकिलाक्षवृक्षे रत्ना० ।

त्रिख न० त्रिधा खमाकाशोऽवकाशः यत्र । त्रपुणि शब्दच० ।

त्रिखट्व न० त्रयाणां खट्वानां समाहारः । खट्वान्ते । ततः वा ङीप् । तत्रार्थे स्त्री अमरः ।

त्रिखर्व पु० सामवेदशाखाभेदाध्यायिनि "तामेतान्त्रिखर्वा उपासते तस्मात्ते खर्वभागा न स्त्रीयन्ते" ताण्ड्यब्रा० २।८।३। "तामेतां दशसप्ताख्यां विष्टुतिं त्रिखर्वाः शाखिन उपासते प्रयुञ्जते" भाष्यम् ।

त्रिगङ्ग अव्य० त्रिस्रो गङ्गा नद्यो यत्र सङ्ख्याद्यर्थे "नदीभिश्च" पा० अव्ययी० । १तीर्थभेदे । "सप्तगङ्गे त्रिगङ्गे च इन्द्रमार्गे च तर्पयन् । सुधां चैव लभेत् भोक्तुं यो नरो जायते पुनः" भा० अनु० २५ अ० ।

त्रिगण त्रि० ६त० । १त्रिवर्गे अमरटीकायां नीलकण्ठः "न बाधतेऽस्य त्रिगणः परस्परम्" किरा० ।

त्रिगन्धक न० त्रयाणां गन्धकद्रव्याणां समाहारः । १त्रिजातके त्रि० नैघण्टुपारस्करः । त्रिसुगन्धिकमप्यत्र । त्रिजातकशब्दे दृश्यम् ।

त्रिगम्भीर पु० त्रिभिर्गम्भीरः । स्वरेण सत्त्वनाभिभ्यां त्रिगम्भीरः "त्रिपुः शुभः" काशी० ११ अ० उक्ते शुभलक्षणयुक्ते "त्रिषु विपुलो गम्भीरस्त्रिष्वेव षडुन्नतश्चतुर्ह्रस्वः" इत्युपक्रमे "नाभिः स्वरः सत्त्वमिति प्रदिष्टं गम्भीरमेतत्त्रितयं नराणाम्" वृ० सं० ६८ अ० ।

त्रिगर्त्त पु० त्रीणि गर्त्तानि यत्र । १जालन्धरे देशे हेमच० । स च देशः वृ० स०१४अ० कूर्म्मविभागे उत्तरस्यामुक्तः“उत्तरतः कैलास” इत्युपक्रमे “आदर्शान्तर्द्वीपित्रिगर्त्ततुरगाननाश्वमुखाः” सोऽस्याभिजनः, तस्य राजा वा अण् । त्रैगर्त्त पितृादिक्रमेण तद्देशवासिनि तद्नृपे च बहुषु अणो लुक् । २तत्रार्थे ब०व०।“कुयिड्राम्बष्ठत्रिगर्त-सौराष्ट्रान्” वृ० स० ९अ० । “सुशर्मा च नरव्याघ्र ! त्रिगर्तः प्रस्थलाधिपः” भा० द्रो० १७अ० । आर्षत्वात् एकत्वेऽपि अणो लुक् ।“मद्रराजश्च बलवान् त्रिगर्त्तानाञ्चेश्वरः” हरिवं०९१ अ० । स्वार्थे च । तत्रार्थे त्रिका० ।

त्रिगर्तषष्ठ पु० ब० व० त्रिगर्त्तः षष्ठो वर्गो यस्य । १आयुजीविसंघभेदे स च संघः सि० कौ० उक्तो यथा “आहुस्त्रिगर्त्तषष्ठांस्तु कौण्डोपरथदाण्डकी । क्रौष्टुकिर्जालमानिश्च ब्रह्मगुप्तोऽथ जानकिः” “दामन्यादित्रिगर्त्तषष्ठाच्छः”पा० स्वार्थे तेभ्यः छ । कौण्डोपरथीय इत्यादि ।

त्रिगर्त्ता स्त्री त्रयो योनिस्था गर्त्ताः अस्याः। कामुकाङ्गनायां मेदि० । एकयोनिकाया अपि तस्या मैथुनाचरणे त्रियोनिकतुल्यत्वात्तथात्वम् ।

त्रिगुण न०त्रयाणां सत्त्वरजस्तमसां गुणानां समाहारः। समाहृता वा त्रयो गुणाः,त्रयोगुणा अस्य वा । सांख्यमतसिद्धे साम्यावस्थापन्नगुणत्रयात्मके १प्रधाने । “त्रिगुणमविवेकिविषयं सामान्यमचेतनं प्रसवधर्मि” सा० कौ० “त्रिगुणं त्रयो गुणाः सुखदुःखमोहा अस्येति त्रिगुणं तदनेन सुखादीनामात्मगुणत्वं पराभिमतमपाकृतम्” त०कौ०“शब्दस्पर्शविहीनं तद्रूपादिभिरसंयुतम् । त्रिगुणं तज्जगद्योनिरनादिप्रभवाप्ययम्” विष्णुपु०“सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः प्रकृतेर्महान्महतोऽहङ्कारोऽहङ्कारात् पञ्च तन्मात्राण्युभयमिन्द्रियं तन्मात्रेभ्यः स्थूलभूतानि पुरुष इति पञ्चविंशतिर्गणः” सा० सू० “सत्त्वादीनि द्रव्याणि न वैशेषिकवद्गुणाः संयोगवत्त्वात्, लघुत्वचलत्वगुरुत्वादिधर्मकत्वाच्च । तेष्वत्र शास्त्रे श्रुत्यादौ च गुणशब्दः पुरुषोपकरणत्वात्पुरुषपशुबन्धकत्रिगुणात्मकमहदादिरज्जुनिर्म्मातृत्वाच्च प्रयुज्यते । तेषां सत्त्वादिद्रव्याणां या साम्यावस्था न्यूनानतिरिक्तावस्था न्यूनाधिकभावेनासंहतावस्थेति यावत् । अकार्य्यावस्थेति निष्कर्षः । अकार्य्यावस्थोपलक्षितं गुणसामान्यं प्रकृतिरित्यर्थः । यथाश्रुते वैषम्यावस्थायां प्रकृतिनाशप्रसङ्गात् “सत्त्वं रजस्तम इति एषैव प्रकृतिः सदा । एषैव संसृतिर्जन्तोरस्याः पारे परं पदम्” इत्यादिस्मृतिभिर्गुणसामान्यस्यैव प्रकृतित्ववचनाच्च । सत्त्वादीनामनुगमाय सामान्येति । पुरुषव्यावर्तनाय गुणेति । महदादिव्यावर्तनाय चोपलक्षितान्तमिति । महदादयोऽपि हि कार्य्यसत्त्वादिरूपाः पुरुषोपकरणतया गुणाश्च भवन्तीति । तदत्र प्रकृतेः स्वरूपमेवोक्तम्” भाष्यम् २सत्त्वादिगुणयुक्ते त्रि० “महान्तमेव चात्मानं सर्वाणि त्रिगुणानि च । विषयाणां ग्रहीतॄणि शनैः पञ्चेन्द्रियाणि च” मनुः । त्रिभिर्गुण्यते गुण-कर्म्मणि घञर्थे क । ३त्रिभिर्गुणिते त्रि० “सप्त व्यतीयुस्त्रिगुणानि तस्य दिनानि दीनोद्धरणोचितस्य” रघुः “प्रताप मौञ्जीं त्रिगुणां बभार याम्” कुमा० “एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् । त्रिगुणं स्याद्वनस्थानां यतीनान्तु चतुर्गुणम्” मनुः । त्रयोगुणा अस्याः । ४मायायां स्त्री ५तन्नामके (ह्रीं)बीजभेदे च “वेदाद्यं त्रिगुणां रमामथ वदेत् कामेन संसेविताम्” तन्त्रसा० श्रीविद्यामन्त्रभेदोक्तौ ६त्रिशखे त्रिशूले “त्रिगुणपरिवारप्रहरणः” किरा० । “त्रिगुणः त्रिशिखः परिवार आकारो यस्य” मल्लि० । वर्णशब्दे परेऽस्य वर्णपरत्वे दीर्घत्वम् त्रिगुणो वर्णो अस्य । त्रिगुणाकर्ण तथा वर्णयुक्ते त्रि० ।“पदैस्त्रिभिर्वर्णितो रामादि त्रिपदाच वा । उत्पत्तिस्थितिनाशेषु रजादित्रिगुणा मता” देवीपु० ४५ अ० उक्तेः ७ दुर्गायां स्त्री ।

त्रिगुणाकृत त्रि० त्रिगुणं कृता कृष्टं डाच् कृ-क्त । त्रिधाकृष्टेन कृष्टे क्षेत्रादौ अमरः ।

त्रिगुणात्मक न० त्रयो गुणाः तेजोबन्नरूपा आत्मानोऽस्य । प्रधाने । “गुणाश्च लोहितशुक्लकृष्णाः अजानकार्य्येषु तेजोबन्नेष्ववान्तरप्रकृतिषु श्रुतिप्रसिद्धाः । तथा च कार्य्यगतत्रिरूपेण कारणमप्यजानमव्यक्तात्मकं त्रिगुणात्मकम् । यद्वा रजःसत्त्वतमोलक्षणास्त्रयोगुणास्तद्युक्तमज्ञानं गुणगुणिनोरभेदविवक्षया त्रिगुणात्मकं भवति ।

त्रिगुणित त्रि० त्रिभिर्गुणितः । त्रिराहते ।

त्रिगुणी स्त्री त्रयो गुणाः पत्रेऽस्याः गौरा० । बिल्ववृक्षे तस्य पत्रस्य त्रिगुणात्मकत्वात्तथात्वम् । “मूलं धार्य्यं त्रिगुणाः सवितरि त्रिगुणे, चीरिकामूलमिन्दौ” ज्यो० “त्रिगुणी श्रीफलवृक्षः” प्रमिता० ।

त्रिचक्र पु० त्रीणि चक्राण्यस्य । अश्विनीकुमारयोः रथे । “अर्वाङ् त्रिचक्रो मधुवाहनो रथो जीराश्वो अश्विनो र्यातु सुष्टुतः” ऋ०।।१५७।२ ।

त्रिचक्षुस् पु० त्रीणि चक्षूंष्यस्य । त्रिनेत्रे शिवे "त्रिचक्षुः शम्भुरेकस्त्वं विभुर्दामोदरोऽपि च" भा० शा० ४२ अ० ।

त्रिचतुर त्रि० । त्रयो वा चत्वारो वा विकल्पार्थे बहु० डच् समा० । विकल्पेन त्रित्वचतुष्कसंख्यान्विते (तिन वा चार) अर्थे । "सद्यः पुरीपरिसरे च शिरीषमृद्वी गत्वा जवात् त्रिचतुराणि पदानि सीता" सा०द० ।

त्रिचित् पु० त्रीन्+अग्नीन् चिनोति स्म चि—भूते क्विप् । अतीताग्नित्रयचयनकर्त्तरि ।

त्रिचित पु० त्रिभागोत्सेधाभिरिष्टकाभिः चितः । गार्हपत्योऽग्निभेदे । "त्रिचितमित्येके" कात्या० श्रौ० १७।१।२२ । "गार्हपत्यं कुर्वन्ति तत्र च त्रिभागोत्सेधा इष्टका इति सम्प्रदायः । अपि च पक्षे प्रथमचितिः लोकंपृणानां पूरणं न्यूनम्" कर्कः । "उपर्येव चितित्रयात्मकं चिनोति । अथ यो गार्हपत्योऽग्निः सोऽस्यायमाङ् प्राणाः तं हैके त्रिचितं चिन्वन्ति" शत०ब्रा० ७।१।२।१५ ।

त्रिजगत् न० त्रिगुणितं जगत् संज्ञात्वात् कर्मधारयः । स्वर्गमर्त्यपातालरूपे लोकत्रये "तस्यां श्रियस्त्रिजगतो जनको जनन्याः" भाग० ८।८।१९ श्लो० । त्रिजगत्य-मत स्त्री "अन्तराल एव त्रिजगत्यास्तु दक्षिणस्याम्" भाग० ५।२६।६ श्लो० ।

त्रिजटा स्त्री तिस्रो जटा यस्याः । १रावणालयस्थे सीतापक्षपातिराक्षसीभेदे "सीता ताभिरनार्याभिर्दृष्ट्वा संतर्जिता तदा । राक्षसी त्रिजटा वृद्धा प्रबुद्धा वाक्यमब्रवीत्" । "एवमुक्तास्त्रिजटया राक्षस्यः क्रोधमूर्च्छिताः" रामा० २७ अ० "हनुमानपि विक्रान्तः सर्वं शुश्राव तत्त्वतः । सीतायास्त्रिजटायाश्च राक्षसीनाञ्च गर्ज्जितम्" ३० अ० । "सीतां मायेति शंसन्ती त्रिजटा समजीवयत्" रघुः । २शिवे पु० । "त्रिजटाय त्रिशीर्षाय त्रिशूलायुधपाणये । त्र्यम्बकाय त्रिनेत्राय त्रिपुरघ्नाय वै नमः" भा० अनु० २८६ । ३बिल्ववृक्षे पु० । "शृणु देवि ! प्रवक्ष्यामि रहस्यं त्रिजटोत्तमम् । पत्रं ब्रह्ममयं देवि ! अद्भुतं वरवर्णिनि ! । श्रीशैलशिखरे जातः श्रीफलः श्रीनिकेतनः । विष्णुप्रीतिकरश्चैव मम प्रीतिकरः सदा । ब्रह्मविष्णुशिवाः पत्रे वृन्ते च शक्तिरूपिणी । वृन्तमूले तु वज्रं स्यात् पत्रं ब्रह्म त्विदं प्रिये ! । एवञ्च त्रिजटापत्रैर्हरं वा हरिमर्चयेत् । कैवल्यं तस्य तेनैव शक्तिपूजा विशेषतः" श्यामभैरवीतन्त्रे १५० ।

त्रिजात न० त्रिगुणितं जातं सुगन्धिद्रव्यरूपं सुन्दरद्रव्यं संज्ञात्वात् कर्म० । १तुल्यभागे त्वगेलापत्ररूपे मिलिते सुगन्धिद्रव्यभेदे । स्वार्थे क । त्रिजातक तत्रार्थे "त्वगेलापत्रकैस्तुल्यैस्त्रिसुगन्धि त्रिजातकम् । नागकेशरसंयुक्तं चतुर्जातकमुच्यते" राजनि० । "एलादिभिः समुद्दिष्टं त्रिजातं त्रिसुगन्धिकम् । चतुर्जातं सनागं स्याद् द्वयं वातकफापहम्" "शीतं त्रिजातात् क्रमशो विवृद्धा योगानुरूपा गुटिकाः प्रयोज्याः" "व्योषं त्रिजातकं हन्ता पिण्डश्रावणके तथा" सुश्रु० ।

त्रिजीवा स्त्री त्रिषु राशिषु जीवा । त्रयाणां राशीनां ज्या-३४३८ संख्यारूपे ज्यार्द्धरूपे पदार्थे "लम्बज्याघ्नत्रिजीवाप्तः स्फुटो भूपरिधिः स्वकः" सू० सि० । "त्रिज्यया गजाग्निवेदराम ३४३८ मितया भक्तः" रङ्गना० । त्रिज्यादयोऽप्यत्र । "तच्छेषं विवरेणाथ हन्यात् त्रिज्यान्त्यकर्णयोः" सू० सि० "त्रिज्यान्त्यकर्णयोस्त्रिराशिज्याद्वितीयशीघ्रकर्णयोः" रङ्गना० ।

त्रिण न० त्रप+इषो० । त्रपाशब्दार्थे शब्दरत्ना० । त्रपाशब्दव्युत्पत्तौ रेफेकारसंयुक्तव्युत्पन्नशब्दान्तरमस्तीति उज्ज्वलद० । "उत्क्षिप्तत्रिणपत्रमांसुविहगः सौम्यस्वनः पूजितः" वराहः ।

त्रिणता स्त्री त्रिषु स्थानेषु नता संज्ञात्वात् पूर्वपदात् णत्वम् । १धनुषि त्रिका० । २त्रिषु स्थानेषु नते त्रि० । असंज्ञायां न णत्वमिति भेदः । "सगुणैरपि फलप्राप्तेराशय गणिका इव । कामुकानिव नालीकांस्त्रिणताः सहसाऽमुचन्" माघः । वेश्यानां मध्यभ्रूषु त्रिषु स्थानेषु नतत्वात् त्रिणतत्वं णनयोः नकारयोरभेद इत्यालङ्कारिकाः । त्रिणस्य भावः तल् । ३त्रपाभावे तृणत्वे च स्त्री ।

त्रिणव पु० त्रिरावृत्ता नव सुप्सुपा० संज्ञात्वात् णत्वम् । सप्तविंशाहस्ते सामस्तोमभेदे । "त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ स्तोमौ हेमन्तशिशिरावृतुः" यजु० १०।१४ । "त्रिणवस्तोम एव आम्नातः "नवभ्यो हिंकरोति स तिसृभिः स पञ्चभिः स एकया" नवभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिः स पञ्चभि, नवभ्यो हिङ्करोति स पञ्चभिः स एकया स तिसृभिर्वज्रो वै त्रिणव इति" श्रुतिः । "प्रथमपर्याये प्रथमां त्रिर्गायेत् मध्यमां पञ्चकृत्वः उत्तमां सकृत्, द्वितीयपर्याये प्रथमां सकृद्गायेन्मध्यमां त्रि,रुत्तमां पञ्चकृत्वः, तृतीयपर्याये प्रथमां पञ्चकृत्वो, मध्यमां सकृ,दुत्तमां त्रिर्गायेत् सोऽयं त्रिरावृत्तनवसंख्योपेतत्वात् त्रिणवको वज्रसमानः स्तोमः" वेददी० । "त्रिणवान्युक्थानेकविंशानि पृष्ठानि षट्-

त्रिंशाः” शतपथब्राह्मणे १२।५।४।२०। अध्यायादि।

त्रिणाचिकेत पु० त्रिःकृत्वश्चितो नाचिकेतोऽग्निर्येन पृषो० संज्ञात्वात् णत्वम्। अध्वर्यु भेदे “छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचिकेताः” इति श्रुतिः “त्रिणाचिकेतः पञ्चाग्निस्त्रिसुपर्णः षडङ्गवित्” मनुः।

त्रित पु० १४६६।६७ पृ० एकतशब्दोक्ते आप्त्ये १देवभेदे ब्रह्मणो मानसपुत्ररूपे २ऋषिभेदे च त्रिषु क्षित्यादिस्थानेषु तायमानः ताय–ड। त्रिषु विस्तीर्णतमे ३प्रख्यातकीर्त्तौ च त्रि०। “यस्य त्रितो व्योजसा वृत्रं विपर्वमर्दयत्” ऋ० १। १८७।१। [तस्याः त्रितये। स्त्रीत्वे वा ङीप्।

त्रितक्ष न० क्षी त्रयाणां तक्ष्णां समाहारः अच् समा०

त्रितय न० स्त्री त्रयाणामवयवः त्रयोऽवयवा येषाम् वा तयप्॥ त्रयशब्दार्थे १त्रित्वसंख्यायाम् “ब्रह्महत्याव्रतं वापि वत्सरत्रितयं चरेत्” याज्ञ० “उद्गृहलोकत्रितयेन साक्षतम्” माघः। “वरमाप स दिष्टपिष्टपत्रितयानन्यसदृग्गुणोदयाम्” नैष० । स्त्रियां ङीप्। २तत्संख्यान्विते त्रि०। “पतिश्वशुरता ज्येष्ठे पतिदेवरतानुजे। इतरेषु च पाञ्चाल्याः त्रितयं त्रितयं त्रिषु” उद्भटः। “त्रितयं ज्ञानमयेन चक्षुषा” रघुः। “प्रणवव्याहृतिभ्यां च गायत्र्या त्रितयेन च। उपास्यं परमं ब्रह्म आत्मा यत्र प्रतिष्ठितः” यो०याज्ञ०।[त्रिभौतिकाधिदैविकरूपे दुःखत्रये।

त्रिताप न० त्रयाणां तापानां समाहारः। आध्यात्मिका-

त्रिदण्ड न० त्रयाणां दण्डानां समाहारः। १पञ्चरज्जुवगोबालवेष्टनादन्योन्यसंबद्धे यतेर्दण्डत्रये। २वाङ्मनःकायदण्डत्रये च। तदस्यास्तीति अच्। ३संन्यासाश्रमे पु०। त्रिदण्डिशब्दे दृश्यम्। “यस्त्वसंहतषड्वर्गः प्रचण्डेन्द्रियसारथिः। ज्ञानवैराग्यरहितस्त्रिदण्डमुपजीवति” भाग०

त्रिदण्डिन् पु० त्रिदण्डमस्त्यस्य इनि। सन्न्यासाश्रमे। “वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कायदण्डस्तथैव च। यस्यैते निहिता बुद्धौ त्रिदण्डीति स उच्यते। त्रिदण्डमेतन्निक्षिप्य सर्वभूतेषु मानवः। कामक्रोधौ तु संयम्य ततः सिद्धिं नियच्छति” मनुः। “त्रिदण्डग्रहणादेव प्रेतत्वं नैव जायते। अहन्येकादशे प्राप्ते पार्वणन्तु विधीयते” स्मृ०सं० तस्यापि पार्वणं श्राद्धं विहितम्।

त्रिदला स्त्री त्रीणि त्रीणि दलानि प्रतिपत्रं यस्याः। (गोयालिया) १गोधापदीलतायाम् जटा०। २विल्ववृक्षे पु०।

त्रिदलिका स्त्री त्रीणि दलानि प्रतिपत्रेऽस्याः कप् कापि अत इत्वम्। चर्मकषालतायां मत्स्य०।

त्रिदश पु० तिस्रो दशा जन्मसत्ताविनाशाख्या न तु वृद्धिपरिणामक्षया मर्त्यानामिव यस्य, त्रीन् तापान् दशति वा दंश–पचाद्यर्थे संज्ञायां कर्त्तरि डो वा। १देवे अमरः। अथ वा त्र्यधिकास्त्रिंशत्त्वात् दश परिमाणमेषां डच् समा० शाक० अभिधानचिन्तामणिकोषः एकदेशेन त्रिशब्दस्य तन्मतयोच्चारणात् उभयार्थपरत्वम्। त्रयस्त्रिंशत्त्वञ्च गणनया १देवेषु अयमेव पक्षः श्रुत्यनुगुणः त्री च दश चेति छान्दोग्येऽभिहितत्वात् त्र्यधिकाष्टत्वपरताद्योतनार्थं त्री चेति द्विवचनान्ततया निर्देशः। ते च देवाः “अर्का द्वादश, रुद्रा एकादश, वसवोऽष्टौ, अश्विनौ द्वाविति। अश्विनीकुमारौ विहाय इन्द्रः प्रजापतिश्चेति वा द्वाभ्यां पक्षान्तरे संख्यापूरणं त्रयस्त्रिंशत्शब्दे मूले दृश्यम् “तस्मिन् मघोनस्त्रिदशान् विहाय” कुमा०। “त्रिदशैर्दिवो नमः” माघः। तिस्रो दशा आप्यदाद्यवस्था यस्य। २जीवे त्रिदशाध्यक्षशब्दे दृश्यम्।

त्रिदशगुरु पु० ६त०। बृहस्पतौ। “धूमाभेऽनादृष्टिस्त्रिदशगुरौ नृपवधो दिवा दृष्टे” बृ० सं० ८ अ०।

त्रिदशगोप पु० त्रिदशो देवभेद इन्द्रः गोपो रक्षकोऽस्य तस्य वर्णभवत्वात्। इन्द्रगोपकीटे “अद्य मे त्रिदशगोपमात्रके” रघुः। [आदयोऽप्यत्र

त्रिदशदीर्घिका स्त्री ६त०। गङ्गायां हेमच०। त्रिदशवा-

त्रिदशपति पु० ६त०। इन्द्रे त्रिदशेश्वरादयोऽप्यत्र।

त्रिदशमञ्जरी स्त्री त्रिदशप्रिया मञ्जरी यस्य संज्ञात्वात् न कप्। तुलस्याम् राजनि०।

त्रिदशवधू स्त्री ६त०। अप्सरःसु त्रिदशवनितादयोऽप्यत्र “कैलासस्य त्रिदशवनितादर्पणस्यातिथिः स्याः” मेघ०।

त्रिदशवर्त्मन् न० ६त०। नभसि शब्दार्थचि०। [नैष०पारस्करः

त्रिदशसर्षप पु० त्रिदशप्रियः सर्षपः। १देवसर्षपे सर्षपभेदे

त्रिदशाङ्कुश पु० ६त० वज्रे शब्दार्थचिन्तामणिः।

त्रिदशाचार्य्य पु० ६त०। बृहस्पतौ शब्दार्थ०।

त्रिदशाधिप पु० ६त०। शक्रे।

त्रिदशाध्यक्ष पु० विष्णौ “त्रिपदस्त्रिदशाध्यक्षः” विष्णुस०। अस्य व्युत्पत्तिर्भाष्ये दर्शिता यथा “गुणावेशेन संजातास्तिस्रो दशा अवस्थाजागरादयस्तासामध्यक्ष इति त्रिदशाध्यक्षः। त्रिदशानां वाऽध्यक्षः स्वामी”।

त्रिदशायन पु० त्रिदशानामयनं यत्र। विष्णौ “नारायणायामभवायनाय लोकायनाय त्रिदशायनाय” हरिवं १५४ अ०।

त्रिदशायुध न० ६त०। १वज्रे त्रिकाण्ड०। २इन्द्रधनुषि च।

"अथ नभस्य इव त्रिदशायुधम् कनकपिङ्गतडिद्गुणसंयुतम्" रघुः ।

त्रिदशारि ६त० । असुरे शब्दरत्ना० ।

त्रिदशालय पु० ६त०। १स्वर्गे अमरः। २सुमेरुपर्वते हलायु०

त्रिदशावास पु० ६त० । १स्वर्गे हला०। २सुमेरुपर्वते च ।

त्रिदशाहार ६त० । अमृते सुधायां हलायु०।

त्रिदशेश्वर पु० ६त० । १इन्द्रे २दुर्गायां स्त्री ङीप् । "सुराज्ञास्त्रिदशा देवा नन्दिनी दुन्दुभिस्वना । तेषाञ्च नन्दिनी यस्मात् ईशत्वात् त्रिदशेश्वरी" देवीपु० ४५ अ० ।

त्रिदिनस्पृश् पु० त्रिदिनं स्पृशति स्पृश–क्विन् । १ज्यो-तिषोक्ते अवमदिनभेदे यथा "तिथ्यन्तद्वयमेको दिनवारः स्पृशति यत्र तद्दुस्त्र्यवमदिनम् । त्रिदिनस्पृक् दिनत्रयस्पर्शनादुक्तः" इति ज्यो० त० । अवमशब्दे ४३१ पृ० तद्दानयनादि दृश्यम् । अस्य क्विन्नन्तत्वात् झलि पदान्ते च कुत्वम् ।

त्रिदिव पु० त्रयो ब्रह्मादयो दीव्यन्त्यत्र अधर्थे आधारे क, त्रिधा सत्त्वादिभेदेन दीव्यन्ति प्रकाशन्तेऽत्र दिव–क वा तृतीया द्यौः इति विग्रहे संख्याशब्दस्य पूरणार्थत्वात् पृषो० । लोकात् पुंस्त्वम् । १स्वर्गे, अमरः २आकाशे, हेमच० । ३नभसि ४सुखे न० शब्दार्थचि० । ५नदीभेदे स्त्री मेदि० । "न चेदमस्य त्रिदिवेऽपि भूपतेः" । "त्रिदिवस्थोऽपि निस्पृहोऽभवत्" । "देवादिनाथ त्रिदिवेऽपि यस्य" रघुः। "अमूं किल त्वं त्रिदिवादयातरः" माघः ।

त्रिदिवाधीश पु० ६त०। १इन्द्रे हेम० १देवमात्रे च । त्रिदिवेश्वरादयोऽप्यत्र ।

त्रिदिवेश पु० ६त० । १देवे अमरः ।

त्रिदिवोद्भवा स्त्री त्रिदिव उद्भवो यस्याः । १सूक्ष्मैलायां राजनि० । २गङ्गायाञ्च। ३स्वर्गभवमात्रे त्रि० ।

त्रिदिवौकस् पु० त्रिदिवं ओको यस्य । १देवे अमरः।"यथास्येन पदार्थानि भक्ष्याणि त्रिदिवौकसः" मनुः पृषो० त्रिदिवौकसोऽपि तत्रार्थे ।

त्रिदृश् पु० त्रिधः दृशोऽस्य त्रीणि भूतादीनि पश्यति वा दृश–कर्त्तरि क्विप् वा । १त्रिनयने शिवे हेमच० ।

त्रिदोष न०त्रयाणां दोषाणां वातपित्तकफजानां समाहारः । १वातपित्तकफजदोषत्रये त्रयो दोषाहेतुत्वेन यत्र । २त्रिदोषजे रोगभेदे त्रिदोषजशब्दे दृश्यम् ।

त्रिदोषज त्रि० त्रिदोषात् जायते जन–ड । दोषत्रयजाते वातादिसन्निपातजे रोगभेदे "चिरज्वरे वातकफोल्बणे वा त्रिदोषजे वा दशमूलमिश्रः । किरातिक्तादिगणः प्रयोज्यः शुद्ध्यर्थिने वा त्रिवृतादिमिश्रः" चक्रद०। अस्य पूर्वरूपं "सर्वलिङ्गसमवायः"भावप्र०। ज्वरशब्दे दृश्यम् ।

त्रिधन्वन् पु० सुधन्वनः पुत्रभेदे "सुधन्वनः सुतश्चासीत् त्रिधन्वा रिपुमर्दनः ।. राज्ञस्त्रिधन्वनस्त्वासीद्विद्वांस्त्रय्यारुणः सुतः" हरिवं० १२ अ० ।

त्रिधा अव्य० त्रि+प्रकारे धाच् । त्रिप्रकारे । "एकैकमूर्त्ति-र्बिभिदे त्रिधा सा" कुमा०।"ज्ञानं कर्म च कर्त्ता च त्रिधैव गुणभेदतः" गीता ।

त्रिधातु पु० त्रीन् धर्मार्थकामान् दधाति पुष्णाति धा–तुन् । १गणेशे त्रिका० । समा०द्विगुः । २धातुत्रये न०।

त्रिधामन् पु० त्रीणि धामानि भूरादीनि स्थानानि, तेजांसि सत्त्वादीनि वा यस्य । १शिवे, २विष्णौ, ३वह्नौ च । शब्दार्थकल्पतरुः। समाहारद्विगुः।४धामत्रये न०स्त्री-त्वपक्षे वा ङीप् ।"स एवोऽश्वत्थमिदं त्रिनाभिसप्तार्णवयुक्तं वहते वै त्रिधाम" भा० आनु० १५८ अ० । "त्रिधामानं अपश्यत्स स्मरन् विष्णुं सनातनम्" हरिवं० २७१अ० । ६त० । ५त्रिसंख्यान्विते त्रि० तानि च कतिचित् दर्शितम् "त्रिगुणीकृतसर्वाङ्गी त्रिरूपा शिवगेहिनी । प्रसूते" इत्युपक्रमे "त्रिपुष्करं स्मरान् देवीर्ब्रह्मादीनां त्रयं त्रयम् । वह्निकात्रयं शक्तित्रयं इत्तित्रयं महत् । नाडीत्रयं त्रिवर्गं वा यद्यदन्यत् त्रिधाम तत्" शा० ति० वक्ष्याणि । अन्यान्यपि त्रित्वसंख्यान्वितानि एकादिशब्दे दृश्यानि ।

त्रिधामूर्त्ति पु० त्रिधा मूर्त्तिरस्य । ब्रह्मविष्णुमहेशरूप-मूर्त्तित्रयान्विते परमेश्वरे ।

त्रिधार त्रि०तिस्रो धारा अस्याः, त्रिषु स्थानेषु वा धाराः प्रवाहा यस्य यस्या वा । १धारात्रयान्विते २गङ्गायां स्त्री तस्याः स्वर्गमर्त्यपातालेषु धारात्रयत्वात् तथात्वम् ३स्नुही-भेदे च शब्दार्थचि० । तस्य अपत्रयवत्त्वात् तथात्वम् ।

त्रिधारक पु० तिस्रो धारा अस्याग्रस्य कप् संज्ञायां कन् वा । गुण्डतृणे राजनि०।

त्रिधारस्नुही स्त्री त्रिषु भागेषु धारा यस्याः कर्म० । (तेकांटासिजु) स्नुहीभेदे राजनि० ।

त्रिधाविशेष: पु०त्रिधा त्रिप्रकारो विशेषः । सूक्ष्मादित्रय-रूपे विशेषे "सूक्ष्मा मातापितृजाः सह प्रभूतैः त्रिधा विशेषाः स्युः"सां०का० । "सूक्ष्मशरीरमेकः माता पितृजो द्वितीयः महाभूतानि तृतीयो विशेषः । तेषां

मध्ये सुखज्ञानियताः वातपित्तजा नियतन्ते कीटात्मा वा भस्मात्मा वा विड्भस्मा वेति" त० कौ० ।

त्रिधासर्ग पु० त्रिप्रकारः सर्गः । भूतादिसर्गे । "अष्टविकल्पो दैवस्तैर्यग्योनश्च पञ्चधा भवति । मानुष्यश्चैकविधः समासतोऽयं त्रिधासर्गः" सां० का० "ब्राह्मः प्राजापत्यः ऐन्द्रः पैत्रः गान्धर्वः याक्षः राक्षसः पैशाच इत्यष्टविकल्पो दैवः सर्गः । पशुमृगपक्षिसरीसृपस्थावरा इति पञ्चविधस्तैर्यग्योनः सर्गः । मानुष्यश्चैकविधः ब्राह्मणाद्यवान्तरजातिभेदाविवक्षया संस्थानस्य चतुर्ष्वपि वर्णेष्वविशेषात्" सा० त० कौ० ।

त्रिनयन पु० त्रीणि नयनानि यस्य "पूर्वपदात् संज्ञायामगः" पा० णत्वे प्राप्ते क्षुभ्ना० पाठात् न णत्वम् । १महादेवे "सौम्यस्य त्रिनयनलोचनार्चिः" "शोभां शुभ्रत्रिनयनकोत्खातपङ्कोपमेयाम्" माघः । २पार्वत्यां स्त्री "लोचनत्रयसंयुक्तां पूर्णेन्दुसदृशाननाम्" तद्ध्याने तस्या नेत्रत्रयोक्तेः । ३लोचनत्रययुक्ते त्रि० "बिभ्राणां विशदप्रभां त्रिनयनां वाग्देवतामाश्रये"- मातृकावरस्वतीध्यानम् । त्रिनेत्रत्रिलोचनादयोऽप्यत्र । इयांस्तु भेदः त्रिनेत्रशब्दस्य महादेवपरत्वे संज्ञात्वात् पूर्वपदात् णत्वे प्राप्ते गिरिनद्या० वा णत्वम् । अन्यत्र न णत्वमिति । शिवस्य तृतीयनेत्राविर्भावकथा भा० अनु० १० ३४० । यथा

"सेवन्ती हिमवत्पार्श्वे हरपार्श्वमुपागमत् । ततः स्मयन्ती पाणिभ्यां नर्मार्थं चारुदर्शना । हरनेत्रे शुभे देवी सहसा सा समावृणोत् । संवृताभ्यान्तु नेत्राभ्यां तमो भूतमचेतनम् । निर्होमं निर्वषट्कारं जगद्वै सहसाऽभवत् । जनश्च विमनाः सर्वो भयत्राससमन्वितः । निमीलिते भूतपतौ नष्टसूर्य इवाभवत् । ततो वितिमिरो लोकः क्षणेन समपद्यत । ज्वाला च महती दीप्ता ललाटात्तस्य निःसृता । तृतीयञ्चास्य सम्भूत नेत्रमादित्यसन्निभम्" इत्युपक्रमे उमोवाच "भगवन् सर्वभूतेश ! शूलपाणे ! महाव्रत ! संशयो मे महान् जातस्तन्मे व्याख्यातुमर्हसि । किमर्थं ते ललाटे वै तृतीयं नेत्रमुत्थितम् । किमर्थञ्च गिरिर्दग्धः सपक्षिगणकाननः । किमर्थञ्च पुनर्देव ! प्रकृतिस्थस्त्वया कृतः । तथैव द्रुमसंच्छन्नः कृतोऽयं मे पिता मम" महेश्वर उवाच । "नेत्रे मे संवृते देवि ! त्वया बाल्यादनिन्दिते । नष्टालोकस्तथा लोकः क्षणेन समपद्यत । नष्टादित्ये तथा लोके तमोभूते नगात्मजे ! । तृतीयं लोचनं दीप्तं सृष्टं मे रक्षता प्रजाः । तस्य चाक्ष्णो महत्तेजो येनायं मथितो गिरिः । त्वत्प्रियार्थञ्च मे देवि ! प्रकृतिस्थः पुनः कृतः" । दुर्गायाः त्रिनयनाशब्दवाच्यत्वे हेतुर्देवीपु० ४५ अ० उक्तो यथा "पञ्चिमां (?) चोत्तरं लोकं तथा मध्यायनं परम् । नयं वस्त्रागमर्भत्वं दृष्टौ त्रिनयना मता" देवीपु० ४५ अ० । "पञ्चवक्त्रं त्रिनेत्रम्" शिवध्यानम् । "निजत्रिनेत्रत्वावतरत्वबोधिकाम्" नैष० साध्यगणभेदानां त्रिनेत्रत्वं मत्स्यपु० उक्तं यथा "ततः साध्यगणानीशस्त्रिनेत्रानसृजत् पुनः । कोटयश्चतुरशीतिर्जरामरणवर्जिताः । कामं सृजन्मत्यास्तान् ब्रह्मणा विनिवारितः । नैवं विधा भवेत् सृष्टिर्जरामरणवर्जिता" ।

त्रिनवति स्त्री त्र्यधिका नवतिः शा० त० । १त्र्यधिकनवतिसंख्यायां २तत्संख्येये च । ततः पूरणे डट् । त्रिनवत तत्संख्यापूरणे त्रि० तमप् वा । त्रिनवतितम तत्संख्यापूरणे त्रि० स्त्रियामुभयतो ङीप् । पक्षे त्रयसादेशे त्रयोनवत्यादयोऽप्यत्र । तत्रायं भेदः "संख्या" पा० त्रिनवत्यादौ पूर्वपदे प्रकृतिस्वरः । त्रय आदेशेऽन्तोदात्त इति ।

त्रिनाक पु० नास्ति अकं दुःखं यस्मिन् नाकं पुण्यलोकः । तृतीयं नाकं तद्धितविषये संख्याशब्दस्य पूरणार्थत्वात् । १तृतीये नाके २उत्तमस्थाने च । "यत्रानुकामं चरणं त्रिनाके" ऋ० ८।११३।८ । "तावत्त्रिनाकं नहुषः शशास" भाग० ३।१४।१९ श्लोकः ।

त्रिनाभ पु० त्रयो लोका नाभौ यस्य अच् समा० । विष्णौ "त्रिनाभाय त्रिपृष्ठाय शिपिविष्टाय विष्णवे" भा० ८। १७। ० । विष्णुस्तुतौ ।

त्रिनिष्क त्रि० त्रिभिर्निष्कैः क्रीतम् ठञ् तस्य वा लुक् । त्रिभिर्निष्कैः क्रीते लुगभावे ठञि उत्तरपदस्य वृद्धिः । त्रैनैष्किक तत्रार्थे त्रि० ।

त्रिनेत्रचूड़ामणि पु० ६त० । चन्द्रे त्रिका० ।

त्रिपक्ष पु० तृतीयः पक्षः संख्याशब्दस्य वृत्तौ पूरणार्थत्वात् । तृतीये पक्षे "षष्ठे मासि त्रिपक्षे वा" स्मा० त० ।

त्रिपञ्च त्रि० ब० व० । त्रिगुणिताः पञ्च । पञ्चदशसंख्यान्विते "त्रिपञ्चारे पीठे" कर्पूरस्तवः ।

त्रिपञ्चाङ्ग पु० त्रिपञ्च पञ्चादशाङ्गान्यस्य । समाधिभेदे तदङ्गानि च "यमो हि नियमस्त्यागो मौनं देशः सुकालता । आसनं मूलबन्धश्च देहसाम्यञ्च दृक्स्थितिः । प्राणसंयमनञ्चैव प्रत्याहारश्च धारणा । आत्मध्यानं समाधिश्च प्रोक्तान्यङ्गानि वै क्रमात्" शब्दार्थचि० धृतवाक्योक्तानि ।

त्रिपञ्चाशत् स्त्री॰ त्र्यधिका पञ्चाशत् शा॰त॰। १त्र्यधिकपञ्चाशत्संख्यायां २तत्संख्यान्विते च। ततः पूरणे डट्। ३त्रिपञ्चाश तत्संख्यापूरणे त्रि॰। पक्षे तमप्। त्रिपञ्चाशत्तम तत्रिवर्थे स्त्रियामुभयतो ङीप्। पक्षे त्रय आदेशे। त्रयःपञ्चाशदादयोऽपि उक्तार्थेषु।

त्रिपट् पु॰ काचे पारस्करनिघण्टुः।

त्रिपताक न॰ तिस्रः पताका इव यस्मिन्। पताकाकारवलित्रयान्विते १ललाटे, हारा॰ मध्यमानामिकासङ्कोचेनावशिष्टाङ्गुलित्रयोन्नतत्वेन २त्रिपताकाकारिते करे पु॰। "त्रिपताकं करं कृत्वा" इत्यादि सा॰ द॰ जनान्तिकशब्दनिर्वचने स्थितम्।

त्रिपत्र पु॰ त्रीणि त्रीणि पत्राणि प्रतिपत्रं यस्य सप्तच्छदवत् संख्यावाचकस्य इत्थे वीप्सार्थत्वम्। १बिल्ववृक्षे। तदीयपत्रेषु ब्रह्मादीनां स्थितिकथा यथा "ऊर्द्ध्वपत्रं हरो ज्ञेयः पत्रं वामं विधिः स्वयम्। अहं दक्षिणपत्रं च त्रिपत्रदलमित्युत" इ॰ब्रह्मपु॰ ११ अ॰। २पुत्रत्रययुक्ते त्रि॰। समा॰ द्विगुः। ३पत्रत्रये न॰।

त्रिपत्रक पु॰ त्रिपत्र+संज्ञायां कन्। १पलाशवृक्षे राजनि॰। त्रयाणां पत्राणां समाहारः संज्ञायां कन्। "तुलसी कुन्दमन्दारपलाशाब्जत्रिपत्रकम्" देवीपु॰ उक्ते २तुलस्यादिपत्रत्रये न॰।

त्रिपथ न॰ त्रयाणां पथां समाहारः अच् समा॰। "पथः संख्याव्ययादेः" पा॰क्लीवता। १मार्गाणां त्रितये। त्रयः पन्थानो यत्र अच् समा॰। २त्रिमार्गयुक्ते (तेमाथा पथ) इति ख्याते स्थाने। "शून्यागारे श्मशाने वा निर्जने वा चतुष्पथे। बिल्वशालोद्भवस्यान्ते त्रिपथे वा भजेन्निशि। स भवेत् सर्वसिद्धीशः सर्ववेदविदां वरः" गुप्तसाधनतन्त्रम्।

त्रिपथगा स्त्री॰ त्रयाणां पथां समाहारः अच् समा॰ तेन गच्छति गम–ड। गङ्गायाम्। त्रिमार्गगादयोऽप्यत्र "गङ्गा त्रिपथगा नाम दिव्या भागीरथीति च। त्रीन् पथो भावयन्तीति तस्मात् त्रिपथगा स्मृता" रामा॰ बा॰ ४४ अ॰ "तराम सरितां श्रेष्ठां पुण्यां त्रिपथगां नदीम्" ४५ अ॰ "तन्वी सरस्त्रिपथगा पुलिने कपोलौ लोले दृशौ रुचिरचञ्चलखञ्जरीटौ" अमरुशत॰ "त्रिशिखां भ्रुकुटिञ्चास्य ददृशुर्दानवा रणे। ललाटस्थां त्रिकूटस्थां गङ्गां त्रिपथगामिव" हरिवं॰ २२५ अ॰। "त्रीन् पथो हेतुना केन प्लावयेल्लोकपावनी। कथं गङ्गा त्रिपथगा विश्रुता सरिदुत्तमा। त्रिषु लोकेषु धर्मज्ञ! कर्मभिः कैः समन्विता" इत्युपक्रमे रामप्रश्ने विश्वामित्रस्योत्तरम् रामा॰ बा॰ ३६अ॰ वाक्यं गङ्गाशब्दे दृश्यम्। णिनि ङीप्। त्रिपथगामिन्यादयोऽप्यत्र।

त्रिपदी स्त्री त्रयः पादा अस्याः अन्त्यलोपः समा॰ ङीपि पद्भावः। १त्रिपादयुक्तायां स्त्रियां २गायत्रीच्छन्दसि च तस्या अष्टाक्षरपादत्वेन चतुर्विंशत्यक्षरायास्त्रिपादत्वात् तथात्वम्। यथा "इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम्। समूढमस्य पांसुरे" ऋ॰ १।२२।१७। "गायत्र्यस्येकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पद्यपदसि न हि पद्यसे" शत॰ ब्रा॰१४।८।१५।१०। ३हस्तिनां पादबन्धनार्थरज्जुभेदे "नासयत्करिणां ग्रैवं त्रिपदीच्छेदिनामपि" रघुः ४अव्याधारपात्रभेदे(तेपाइ)तन्त्रसा॰५गोधापदीलतायां रत्नमा॰। स्वार्थे क त्रिपदिकापि तत्रार्थे। भाषाकवितायां ६छन्दोभेदे तल्लक्षणं यथा "पञ्चाष्टिकान्ता यदि सप्तकान्ता द्वादशपरिणतान्ता किन्नरगीतिस्तदिति नीवितिः स्यार्द्धसमाचारगान्ता। (स्वःपदान्तः)। येषा सङ्गीतके नित्यं निवीतिः किन्नराश्रिका। सेव स्यात् प्राकृते गाने त्रिपदीति परिश्रुता" इति काव्योदयः। "ढाश्चि" पा॰ ढापि भत्वात् पद्भावः। त्रिपद् ७गायत्र्यादिच्छन्दोभेदे स्त्री तच्छन्दस्के ८वाक्कप्माले स्त्री "त्रिपदा चैव सावित्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम्" मनुः। "द्विपदा याश्चतुष्पदास्त्रिपदा याश्च षट्पदाः" यजु॰ २३।३४। "त्रीणि पदानि पादा अस्याः "इतिपदशब्देन समासः" वेददी॰। त्रिविक्रमे ९परमेश्वरे पु॰ त्रीणि पदानि विचक्रमे इति श्रुतेस्तथात्वम्। "त्रिपदस्त्रिदशाध्यक्षो महाशृङ्गः कृतान्तकृत्" विष्णु स॰। १०अरत्नेर्दशमभागरूपपदत्रययुक्ते प्रक्रमे पु॰ यथा। "पञ्चारत्निः पुरुषो दशपदो द्वादशाङ्गुलं पदं प्रक्रमस्त्रिपदः समविभक्तस्य" कात्या॰ श्रौ॰ १६।८।२१ "पञ्चारत्निमयो यस्य सः पञ्चभिररत्निभिः पुरुषः दशभिः पदैः पुरुषो द्वादशभिरङ्गुलैः पदम् इत्येवमर्थो न भवति इतः प्रागरत्न्यादीनां लक्षणस्यानुक्तत्वेनासिद्धत्वात् अतश्चैवम् पुरुषस्य समविभक्तस्य यः पञ्चमो भागः सोऽरत्निः तस्य दशमो भागः पदम् पदस्य द्वादशो भागोऽङ्गुलम् त्रिभिः पदैरेकः प्रक्रमः" कर्कः।

त्रिपरिक्रान्त पु॰त्रिषु इत्यर्थं कर्मसु परिक्रान्तः चेष्टमानः। याजनाध्यापनप्रतिग्रहरूपजीविकात्रयनिरते ब्राह्मणे। "त्रैविद्यो ब्राह्मणो विद्वान् न चाध्ययनजीवनः। त्रि-

क्रमौ त्रिपरिक्रान्तो मैत्र एष स्तुतो द्विजः" भा० अनु० १४१ अ० ।

त्रिपर्ण पु० त्रीणि त्रीणि प्रतिपत्रं पर्णान्यस्य । १किंशुके । २वनकार्पास्यां स्त्री राजनि० टाप् ङीप् वा । ३शालपर्ण्याम्, लतायां ४पृश्निपर्णीभेदे च स्त्री ङीप् भावप्र० । संज्ञायां कन् । त्रिपर्णिका कन्दाढ्यौ "त्रिपर्णी मधुरा शीता श्वासकासविषप्रणुत् । विनाशयति सा नित्यं पित्तकोपप्रशान्तिकृत्" राजनि० । समा० द्विगुः । ५ पर्णत्रये स्त्री ङीप् ।

त्रिपाठ पु० ६त० । त्रयाणां पदक्रमसंहितानां पाठे ।

त्रिपाठिन् पु० त्रीन् पदक्रमसंहितारूपपाठान् पठति पठ–णिनि । वेदानां पदक्रमसंहितारूपपाठाध्यायिनि ।

त्रिपाण न० त्रिःकृत्वः पानं उदकपानं यस्य हतौ तस्यो क्षौमः संज्ञात्वात् णत्वम् । त्रिःकृत्वःपाविते १वस्त्रभेदे २वल्कले च "तार्प्यं परिधापयति" कात्या० श्रौ० १५।४।७। "तार्प्यं वस्त्रं स्वयमेव व्याकरोति "क्षौमम्" ८। घृता च तत्पी तस्य विकारः । "त्रिपाणम्" ९ । त्रिःकृत्वः पावितं वा वस्त्रादिति विकल्पः । वयनकाले उदकेन त्रिस्तर्पयित्वा यदूयते वस्त्रम् तत्तृपम् तस्य विकारस्तार्प्यम् त्रिः पावितैस्तन्तुभिर्व्यूतमित्यर्थः । केचित्त्रिपाणं वल्कलमित्याहुः" कर्कः ।

त्रिपाद् पु० त्रयः पादा यस्य संख्यापूर्वत्वेऽपि समासान्तविधेरनित्यत्वान्नान्त्यलोपः । १परमेश्वरे "पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि" श्रु० उ० । भाष्यकारस्तु "त्रिपात् अस्यामृतः दिवीति" छित्त्वा त्रिपाद् त्रयः पादा यस्य सोऽयं त्रिपादिति व्याचष्ट । "नमो द्विशीर्ष्णे त्रिपदे चतुःशृङ्गाय तन्तवे" भाग० ८।१६।२६ । भस्मात् पादस्य पद्भावः । २ज्वरे च "ज्वरस्त्रिपादस्त्रिशिराः षड्भुजो नवलोचनः" हरिवं० १८१अ० ।

त्रिपाद् पु० त्रयः पादा यस्य संख्यापूर्वत्वादन्त्यलोपः । १त्रिविक्रमे २विष्णौ तस्य तथात्वकथा यथा "भूयश्चाब्रवीदेनं वामनं वटुरूपिणम् । वत्स ! सत्यमते ! किन्नो पादैस्त्रिभिरनुत्तमम् । तत्सर्वं ददामि ते विप्र ! पृथिवीं सागरैर्वृताम्" वामन उवाच "न पृथ्वीं कामये तत्सर्वां सन्तुष्टोऽस्मि पदैस्त्रिभिः । एष एव वरोऽस्माकं मे वरो दानवसत्तम !" वैशम्पायन उवाच "तथाऽस्त्विति बलिः प्रोच्य मार्गयामास दानवः । पदानि त्रीणि देवाय विष्णवेऽमिततेजसे । तोये तु पतिते हस्ते वामनोऽभूदवामनः । सर्वदेवमयं रूपं दर्शयामास वै प्रभुः । भूः पादौ द्यौः शिरश्चास्य चन्द्रादित्यौ च चक्षुषी । पादाङ्गुल्यः पिशाचाश्च हस्ताङ्गुल्यश्च गुह्यकाः" हरिवं० २६२ अ० "तस्य विक्रमतो भूमिं चन्द्रादित्यौ स्तनान्तरे । नभः प्रक्रममाणस्य पादमूले व्यवस्थितौ । विष्णोरमितवीर्यस्य वदन्त्येवं द्विजातयः" २६२ अ० "क्षितिं पदैकेन बलेर्विचक्रमे नभः शरीरेण दिशश्च बाहुभिः । पदं द्वितीयं क्रमतस्त्रिविष्टपं न वै तृतीयाय तदीयमण्वपि । उरुक्रमस्याङ्घ्रिरुपर्युपर्यथो महर्जनाभ्यां तपसः परं गतः" भाग० ८।२०।२६ "बलिरुवाच "यद्युत्तमश्लोक ! भवान् ममेरितं वचो व्यलीकं सुरवर्य ! मन्यते । करोम्यृतं तन्न भवेत् प्रलम्भनं पदं तृतीयं कुरु शीर्ष्णि मे निजम्" ८।२२।२। "इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् । समूढमस्य पांसुरे" ऋ० १।२२।१७। ३परमेश्वरे च त्रिपाद्शब्दे श्रु० उ० वाक्यं दृश्यम् । ४त्रेतायुगधर्मरूपे वृषे "राघवः शिथिलं तस्थौ भुवि धर्मस्त्रिपादिव" रघु० ।

त्रिपादिका स्त्री त्रयः पादाः मूलान्यस्याः कप् टाप् । हंसपदीलतायां राजनि० ।

त्रिपिण्ड न० त्रीणि पिण्डानि देयान्यत्र । पित्रादित्रयोद्देशेन कर्त्तव्ये १पार्वणश्राद्धे "ततः प्रभृति संक्रान्तावुपरागादिपर्वसु । त्रिपिण्डमाचरेत् श्राद्धमेकोद्दिष्टं मृताहनि" श्रा० त० मत्स्यपु० । समाहारद्विगुः ङीप् । २पित्राद्युद्देशेन पिण्डत्रये स्त्री ।

त्रिपिब पु० त्रिभिः कर्णाभ्यां जिह्वया च पिबति स्पृशति जलं पा–क । वार्ध्रीणसे छागभेदे यथाह निगमे "त्रिपिबन्त्विन्द्रियक्षीणं श्वेतं वृद्धमजापतिम् । वार्ध्रीणसन्तु तं प्राहुर्याज्ञिकाः पितृकर्मणि" । "नद्यादौ पयः पिबतो यस्य त्रीणि जलं स्पृशन्ति कर्णौ जिह्वा च त्रिभिः पिबतीति त्रिपिबः" कुल्लू० ।

त्रिपि(वि)ष्टप न० स्वर्गपातालापेक्षया तृतीयं पि(वि)ष्टपं भुवनम् इत्तो त्रिशब्दस्य त्रिभाणवत् पूर्वपार्णता । १स्वर्गे अमरः "तत् त्रिपिष्टपसङ्काशमिन्द्रप्रस्थं व्यरोचत" भा० आ० २०६ अ० । २आकाशे शब्दर० । [हला० ।

त्रिपिष्टप(व)सद् पु० त्रिपिष्टपे(वे) सीदति सद–क्विप् । देवे

त्रिपु पु० सीसे निघण्टुः । त्रपुरित्यस्य पाठान्तरम् ।

त्रिपुट पु० त्रीणि पुटान्यस्य । (खेसारी) १कलायभेदे २शरे, ३तालकयन्त्रे, ४वृक्षभेदे शब्दर० । ५तीरे ६गोक्षुरके

रत्नमा० । ७मल्लिकायां ८सूक्ष्मैलायां ६त्रिवृति (तेओड़ि) च स्त्री मेदि० । १०कर्णस्फोटलतायां ११स्थूलैलायां १२रक्तत्रिवृति च स्त्री राजनि० । १३देवीभेदे च स्त्री "ऋषिः सम्मोहनश्छन्दो गायत्री देवता पुनः । त्रिपुटाख्या द्विरुक्तैर्दीर्घैरङ्गानि षट् क्रमात्" तन्त्रसा०तद्ध्यानादिकं तत्रैव दृश्यम् १४त्रिवृति शरणे वा ङीप् । त्रयाणां पुटानां समाहारः । १५ पुटत्रये स्त्री ङीप् । त्रीणि पुटानि यस्य कप् ।१६व्रणाकारभेदे "तत्रायस्तत्त्वरस्रो वृत्तस्त्रिपुटक इति सर्वव्रणसमासः" सुश्रुतः । त्रिपुट+स्वार्थे क संज्ञायां कन् वा । त्रिवृति वैदले "मुद्गवनमुद्गमकुष्ठमसूरमङ्गल्यचणकसतीनत्रिपुटकहरेणवाढ़कीप्रभृतयो वैदलाः" सुश्रु० ।

त्रिपुटिन् पु०त्रीणि पुटानि सन्त्यस्य इनि । एरण्डवृक्षे शब्दमा०

त्रिपुटी स्त्री त्रीणि पुटानि सन्त्यस्याः अच् गौरा० ङीष् । त्रिवृति भरतः ।

त्रिपुटीफल पु० त्रिपुटी पुटत्रयं फलेऽस्य । एरण्डवृक्षे हारा०

त्रिपुण्ड्र न०त्रयाणां पुण्ड्राणां इक्षुवदाकाराणां समाहारः । १ललाटस्थे तिर्य्यग् रेखात्रयात्मके, "यस्याः ललाटगास्तिस्रो भस्मरेखास्त्रिपुण्ड्रकम्" इत्युक्ते तिलकभेदे "विना भस्मत्रिपुण्ड्रेण विना रुद्राक्षमालया । पूजितोऽपि महादेवो न स्यात्तस्य फलप्रदः। तस्मात्कदापि कर्त्तव्यं ललाटेऽपि त्रिपुण्ड्रकम्" ति०त० ब्रह्माण्डपुराणम् ।"ऊर्द्ध्वपुण्ड्रं मृदा कुर्य्यात् त्रिपुण्ड्रं भस्मना सदा । तिलकं वै द्विजः कुर्य्यात् चन्दनेन यदृच्छया । ऊर्द्ध्वपुण्ड्रं द्विजः कुर्य्यात् क्षत्रियश्च त्रिपुण्ड्रकम् । अर्द्धचन्द्रञ्च वैश्यश्च वर्त्तुलं शूद्रयोनिजः" आ० त० । "शिवागमे दीक्षितैस्तु धार्य्यं तिर्य्यक् त्रिपुण्ड्रकम् । विष्णागमे दीक्षितस्तु ऊर्द्ध्वपुण्ड्रं विधारयेत्" इति नागोजीभट्टधृतस्मृतसंहिता "मृत्स्नया भस्मना वापि त्रिपुण्ड्रं बिन्दुसंयुतम् । ललाटे तिलकं कुर्य्याद्ब्राह्मणाद्यावदन्त्यजः" इति महानिर्वाणतन्त्रम् "येषां वपुर्मनुष्याणां त्रिपुण्ड्रेण विना स्थितम् । श्मशानसदृशं तत् स्यान्न प्रेक्ष्यं पुण्यकृज्जनैरिति" देवीभाग० । अपि च तत्रैव नारदं प्रति नारायणवाक्यम् "त्रिपुण्ड्रं ये विनिन्दन्ति निन्दन्ति शिवमेव ते । धारयन्ति च ये भक्त्या धारयन्ति तमेव ते । तिर्य्यग्रेखाः प्रदृश्यन्ते ललाटे सर्वदेहिनाम् । तथापि मानवा मूढा न कुर्वन्ति त्रिपुण्ड्रकमिति" ।

त्रिपुर् स्त्री त्रिगुणिताः पुरः समासान्तविधेरनित्यत्वात् स्वार्थे न अच् समा० । पुराणां त्रये त्रिपुरशब्दे च पुरत्रयं दृश्यम् । "ददाह तेन दुर्भेद्या हरोऽथ त्रिपुरो नृप !" भाग० ७।१०।५४ ।

त्रिपुर न० त्रयाणां पुराणां समाहारः । असुराणां १पुरत्रये । तत्पुरकथा भा० क० प० ३३ अ० ।

"ततस्ते सहिता राजन् ! संप्रधार्य्यासकृद्बहु । सर्वलोकेश्वरं वाक्यं प्रणम्येदमथाब्रुवन् । अस्माकं त्वं वरं देव ! प्रयच्छेमं पितामह ! । वयं पुराणि त्रीण्येव समास्थाय महीमिमाम् । विचरिष्याम लोकेऽस्मिंस्त्वत्प्रसादपुरस्कृताः। ततो वर्षसहस्रे तु समेष्यामः परस्परम् । एकीभावं गमिष्यन्ति पुराण्येतानि चानघ । समागतानि चैतानि यो हन्याद्भगवंस्तदा । एकेषुणा देववरः स नो मृत्युर्भविष्यति । एवमस्त्विति तान्देवः प्रत्युक्त्वा प्राविशद्दिवम् । ते तु लब्धवराः प्रीताः संप्रधार्य्य परस्परम् । पुरत्रयविसृष्ट्यर्थं मयं वव्रुर्महासुरम् । विश्वकर्म्माणमजरं दैत्यदानवपूजितम् । ततो मयः स्वतपसा चक्रे धीमान् पुराणि च । त्रीणि काञ्चनमेकं वै रौप्यं कार्ष्णायसं तथा । काञ्चनं दिवि तत्रासीदन्तरीक्षे च राजतम् । आयसञ्चाभवद्भूमौ चक्रस्थं पृथिवीपते ! । एकैकं योजनशतं विस्तारायामसम्मितम् । गृहाट्टालकसंयुक्तं बृहत्प्राकारतोरणम् । गृहप्रवरसंबाधमसम्बाधमहापथम् । प्रासादैर्विविधैश्चैव द्वारैश्चाप्युपशोभितम् । पुरेषु चाभवन् राजन् ! राजानो वै पृथक् पृथक् । काञ्चनं तारकाक्षस्य चित्रमासीन्महात्मनः । राजतं कमलाक्षस्य विद्युन्मालिन आयसम् । त्रयस्ते दैत्यराजानस्त्रीँल्लोकानाशु तेजसा । आक्रम्य तस्थुर्वक्ष्यन्ति कश्च नाम प्रजापतिः । तेषां दानवमुख्यानां प्रयुतान्यर्बुदानि च । कोटयश्चाप्रतिवीराणां समाजग्मुस्ततस्ततः । मांसाशनाश्च सुदृप्ताश्च सुरैर्विनिकृताः पुरा । महदैश्वर्य्यमिच्छन्तस्त्रिपुरं दुर्गमाश्रिताः । सर्वेषाञ्च पुनस्तेषां सर्वयोगवहो मयः । तमाश्रित्य हि ते सर्वे वर्त्तयन्त्यकुतोभयाः । यो हि यं मनसा कामं दध्यात् त्रिपुरसंश्रयः । तस्मै कामं मयस्तं तं विदधे मायया तदा । तारकाक्षसुतो वीरो हरिर्नाम महाबलः । तपस्तेपे परमकं येनातुष्यत् पितामहः । सन्तुष्टमवृणोद्देवं वापी भवतु नः पुरे । शस्त्रैर्विनिहता यत्र क्षिप्ताः स्युर्बलवत्तराः । स तु लब्ध्वा वरं वीरस्तारकाक्षसुतो हरिः । ससृजे

तत्र वापीं तां मृतसञ्जीवनीं प्रभो ! । येन रूपेण दैत्यास्तु येन वेशेन चैव ह । मृतास्तस्यां परिक्षिप्तास्तादृशेनैव जज्ञिरे । तां प्राप्य ते पुनस्तांस्तु सर्वान् लोकान् बबाधिरे । महता तपसा सिद्धाः सुराणां भयवर्द्धनाः । न तेषामभवद्राजन् क्षयो युद्धे कथञ्चन" । "संगीयमानस्त्रिपुरावदानः" कुमा० । "गङ्गेव त्रिपुरद्विषः" रघुः "त्रिपुरदाहसमापतिसेविनः" किरा० । त्रीणि पुराणि येषाम् । २तारकाक्षसुतकमलाक्षादिषु असुरभेदे पु० ब० व० । त्रीन् धर्मार्थकामान् पिपर्त्ति पॄ—क । ३देवीभेदे स्त्री । "वैष्णव्याः मन्त्रमुख्येषु त्रिपुरायास्ततः शृणु" तन्त्रसारः । "शृणु त्वं त्रिपुरामूर्त्तेः कामाख्यायास्तु पूजनम्" कालिकापु० ६२ अ० । गौर्य्यादिनवम्यां त्रिपुराख्यदेवभेदे स्त्री ङीप् हेमच० ।

त्रिपुरघ्न पु० त्रिपुरं हन्ति हन—टक् । १महादेवे तस्य त्रिपुरहननकथा भा० क० ३४ अ० ।

"मूर्त्तिं सर्वां समाधाय त्रैलोक्यस्य ततस्ततः । रथं ते कल्पयिष्यामो देवेश्वर ! महौजसम् । तथैव बुद्ध्या विहितं विश्वकर्मकृतं महत् । ततो विबुधशार्दूलास्तं रथं समकल्पयन् । विष्णुं सोमं हुताशञ्च तस्येषुं समकल्पयन् । शृङ्गमग्निर्बभूवास्य भल्लः सोमो विशाम्पते ! । कुड्मलश्चाभवद्विष्णुस्तस्मिन्निषुवरे तदा । वन्धुरं पृथिवीं देवीं विशालपुरमालिनीम् । सपर्वतवनद्वीपां चक्रुर्भूतधरां तदा । मन्दरः पर्वतश्चाक्षं जङ्घा तस्य महानदी । दिशश्च प्रदिशश्चैव परिवारो रथस्य ह । ईषा नक्षत्रवंशश्च युगः कृतयुगोऽभवत् । कूवरश्च रथस्यासीद्वासुकिर्भुजगोत्तमः । अपस्करमधिष्ठानं हिमवान् विन्ध्यपर्वतः । उदयास्तावधिष्ठाने गिरी चक्रुः सुरोत्तमाः । समुद्रमक्षमसृजन् दानवालयमुत्तमम् । सप्तर्षिमण्डलञ्चैव रथस्यासीत् परिष्करः । गङ्गा सरस्वती सिन्धुर्धुरमाकाशमेव च । उपस्करो रथस्यासन्नापः सर्वाश्च निम्नगाः । अहोरात्राः कलाश्चैव काष्ठाश्च ऋतवस्तथा । अनुकर्षं ग्रहा दीप्ता वरूथञ्चापि तारकाः । धर्मार्थकामसंयुक्तं त्रिवेणुं दारुबन्धुरम् । ओषधीर्वीरुधस्तत्र नानापुष्पफलोपगाः । सूर्य्याचन्द्रमसौ कृत्वा चक्रे रथवरोत्तमे । पक्षौ पूर्वापरौ तत्र कृते रात्र्यहनी शुभे । दश नागपतीनीषां धृतराष्ट्रमुखान् दृढान् । द्यां युगं युगचर्माणि संवर्त्तकबलाहकान् । सन्ध्यां धृतिञ्च मेधाञ्च स्थितिं सन्नतिमेव च । ग्रहनक्षत्रताराभिश्चर्म चित्रं नभस्तलम् । सुराम्बुप्रेतवित्तानां पतीँल्लोकेश्वरान् हयान् । कालपृष्ठोऽथ नहुषः कर्कोटकधनञ्जयौ । इतरे चाभवन्नागा हयानां वालबन्धनाः । दिशश्च प्रदिशश्चैव रश्मयो रथवाजिनाम् । वषट्कारः प्रतोदोऽभूत् गायत्री शीर्षबन्धनी । सिनीवालीमनुमतिं कुहूं राकाञ्च सुव्रताम् । योक्त्राणि चक्रुर्वाहानां रोहकांस्तत्र कण्टकान् । कर्म सत्यं तपोऽर्थश्च विहितास्तत्र रश्मयः । अधिष्ठानं मनश्चासीत् परिरथ्या सरस्वती । नानावर्णाश्च चित्राश्च पताकाः पवनेरिताः । विद्युदिन्द्रधनुर्नद्धं रथं दीप्तं व्यदीपयन् । यो यज्ञे विहितः पूर्वमीशानस्य महात्मनः । संवत्सरो धनुस्तद्वै सावित्री ज्या महास्वना । दिव्यञ्च वर्म विहितं महार्हं रत्नभूषितम् । अभेद्यं विरजस्कं वै कालचक्रबहिष्कृतम् । ध्वजयष्टिरभून्मेरुः श्रीमान् कनकपर्वतः । पताकाश्चाभवन्मेघास्तडिद्भिः समलङ्कृताः । रेजुरध्वर्य्युमध्यस्था ज्वलन्त इव पावकाः । क्लृप्तन्तु तं रथं दृष्ट्वा विस्मिता देवताभवन् । सर्वलोकस्य तेजांसि दृष्ट्वैकस्थानि मारिष ! । युक्तं निवेदयामासुर्देवास्तस्मै महात्मने । एवं तस्मिन् महाराज ! कल्पिते रथसत्तमे । देवैर्मनुजशार्दूल ! द्विषतामभिमर्द्दने । स्वान्यायुधानि दिव्यानि न्यदधात् शङ्करो रथे । ध्वजयष्टिं वियत् कृत्वा स्थापयामास गोवृषम् । ब्रह्मदण्डः कालदण्डो रुद्रदण्डस्तथा ज्वरः । परिस्कन्दा रथस्यासन् सर्वतोदिशमुद्यताः । अथर्वाङ्गिरसावास्तां चक्ररक्षौ महात्मनः । ऋग्वेदः सामवेदश्च पुराणञ्च पुरःसरा । इतिहासयजुर्वेदौ पृष्ठरक्षौ बभूवतुः । दिव्या वाचश्च विद्याश्च परिपार्श्वचराः स्थिताः । स्तोत्रादयश्च राजेन्द्र ! वषट्कारस्तथैव च । ओँकारश्च मुखे राजन्नति शोभाकरोऽभवत् । विचित्रमृतुभिः षड्भिः कृत्वा संवत्सरं धनुः । छायामेवात्मनश्चक्रे धनुर्ज्यामक्षयां रणे । कालो हि भगवान् रुद्रस्तस्य संवत्सरो धनुः । तस्माद्रौद्री कालरात्रिर्ज्या कृता धनुषोऽजराम् । इषुश्चाप्यभवद्विष्णुर्ज्वलनः सोम एव च । अग्नीषोमं जगत् कृत्स्नं वैष्णवञ्चोच्यते जगत् । विष्णुश्चात्मा भगवतो भवस्यामिततेजसः । तस्माद्धनुर्ज्यासंस्पर्शं न विषेहुर्हरस्य ते । तस्मिन् शरे तिग्ममन्युं मोचाविशच्च प्रभुः । भृग्वङ्गिरोमन्युभवं क्रोधाग्निमतिदुःसहम् । स नीललोहितो धूम्रः कृत्तिवासा भयङ्करः । आदित्यायुतसङ्काशस्तेजो-

ज्वालाहतोऽज्वलत् । शुचिश्चापधरो जेता हन्ता ब्रह्मद्विषां हरः । नित्यं त्राता च हन्ता च धर्माधर्माश्रितान्नरान् । प्रमाथिभिर्भीमबलैर्भीमरूपैर्मनोजवैः । विभाति भगवान् स्थाणुस्तैरेवात्मगुणैर्युतः तस्याङ्गानि समाश्रित्य स्थितं विश्वमिदं जगत् । जङ्गमाजङ्गमं राजन् ! शुशुभेऽद्भुतदर्शनम् । दृष्ट्वा तन्तु रथं युक्तं कवची स शरासनी । बाणमादाय तं दिव्यं सोमविष्ण्वग्निसम्भवम् । तस्य राजंस्तदा देवाः कल्पयाञ्चक्रिरे प्रभोः । पुण्यगन्धवहं राजन् ! श्वसनं देवसत्तमम् । तमास्थाय महादेवस्त्रासयन् दैवतान्यपि । आरुरोह तदा यत्तः कम्पयन्निव मेदिनीम् । तमारुरुक्षुं देवेशं तुष्टुवुः परमर्षयः । गन्धर्वा देवसंघाश्च तथैवाप्सरसाङ्गणाः । ब्रह्मर्षिभिः स्तूयमानो वन्द्यमानश्च वन्दिभिः । तथैवाप्सरसांवृन्दैर्नृत्यद्भिर्नृत्यकोविदैः । स शोभमानो वरदः खड्गी बाणी शरासनी । हसन्निवाब्रवीद्देवान् सारथिः को भविष्यति । तमब्रुवन् देवगणा यं भवान् संनियोक्ष्यते । स भविष्यति देवेश ! सारथिस्ते न संशयः । तानब्रवीत् पुनर्देवो मत्तः श्रेष्ठतरो हि यः । तं सारथिं कुरुध्वं मे स्वयं सञ्चिन्त्य मा चिरम् । एतच्छ्रुत्वा ततो देवा वाक्यमुक्तं महात्मना । गत्वा पितामहं देवाः प्रसाद्येदं वचोऽब्रुवन् । यथा तत् कथितं देव ! त्रिदशारिविनिग्रहे । तथा च कृतमस्माभिः प्रसन्नो नो वृषध्वजः । रथश्च विहितोऽस्माभिर्विचित्रायुधसंहतः । सारथिन्तु न जानीमः कः स्यात्तस्मिन् रथोत्तमे । तस्माद्विधीयतां कश्चित् सारथिर्देवसत्तम ! । सफलां तां गिरं देव ! कर्त्तुमर्हसि नो विभो ! एवमस्मासु हि पुरा भगवन्नुक्तवानसि । हितं कर्त्तास्मि भवतामिति तत् कर्त्तुमर्हसि । स देवयुक्तो रथसत्तमो नो दुराधरो द्रावणः शात्रवाणाम् । पिनाकपाणिर्विहितोऽत्र योद्धा विभीषयन् दानवानुद्यतोऽसौ । तथैव वेदाश्चतुरो हयाग्र्या धरा सशैला च रथो महात्मनः । नक्षत्रवंशानुगतो वरूथी हरो हि योद्धा सारथिर्नाभिलक्ष्यः । तत्र सारथिरेष्टव्यः सर्वैरेतैर्विशेषवान् । तत्प्रतिष्ठो रथो देव ! हरो योद्धा तथैव च । कवचानि सशस्त्राणि कार्मुकञ्च पितामह ! । त्वामृते सारथिं तत्र नान्यं पश्यामहे वयम् । त्वं हि सर्वगुणैर्युक्तो दैवतेभ्योऽधिकः प्रभो ! । स रथं तूर्णमारुह्य संयच्छ परमान् हयान् । जयाय त्रिदशेशानां वधाय त्रिदशद्विषाम् । इति ते शिरसा नत्वा त्रिलोकेशं पितामहम् । देवाः प्रसादयामासुः सारथ्यायेति नः श्रुतम्" । पितामह उवाच । "नात्र किञ्चिन्मृषा वाक्यं यदुक्तं त्रिदिवौकसः । संयच्छामि हयानेष युध्यतो वै कपर्दिनः" ।

इत्युपक्रमे "तान् सोऽसुरगणान् दग्ध्वा प्राक्षिपत् पश्चिमार्णवे । एवन्तु त्रिपुरं दग्धं दानवाश्चाप्यशेषतः । महेश्वरेण क्रुद्धेन त्रैलोक्यस्य हितैषिणा" भा॰क॰२४अ॰। भा॰ द्रो॰ २०० अ॰ किञ्चिदन्यथोक्तं यथा

"गन्धमादनविन्ध्यौ च कृत्वा वंशध्वजौ हरः । पृथ्वीं ससागरवनां रथं कृत्वा तु शङ्करः । अक्षं कृत्वा तु नागेन्द्रं शेषं नाम त्रिलोचनः । चक्रे कृत्वा तु चन्द्रार्कौ देवदेवः पिनाकधृक् । अणी कृत्वैव पत्रञ्च पुष्पदन्तञ्च त्र्यम्बकः । युगं कृत्वा तु मलयमवनाहञ्च तक्षकम् । योक्त्राङ्गानि च सत्त्वानि कृत्वा शर्वः प्रतापवान् । वेदान् कृत्वाथ चतुरश्चतुरोऽश्वान्महेश्वरः । उपवेदान् खलीनांश्च कृत्वा लोकत्रयेश्वरः । गायत्रीं प्रग्रहं कृत्वा सावित्रीञ्च महेश्वरः । कृत्वोङ्कारं प्रतोदञ्च ब्रह्माणञ्चैव सारथिम् । गाण्डीवं मन्दरं कृत्वा गुणं कृत्वा च वासुकिम् । विष्णुं शरोत्तमं कृत्वा शल्यमग्निं तथैव च । वायुं कृत्वाथ वाजाभ्यां पुङ्खे वैवस्वतं यमम् । विद्युत् कृत्वाथ निश्राणं मेरुं कृत्वाथ वै ध्वजम् । आरुह्य स रथं दिव्यं सर्वदेवमयं शिवः । त्रिपुरस्य वधार्थाय स्थाणुः प्रहरतां वरः । असुराणामन्तकरः श्रीमानतुलविक्रमः । स्तूयमानः सुरैः पार्थ ! ऋषिभिश्च तपोधनैः । स्थानं माहेश्वरं कृत्वा दिव्यमप्रतिमं प्रभुः । अतिष्ठत् स्थाणुभूतः स सहस्रं परि वत्सरान् । यदा त्रीणि समेतानि अन्तरीक्षे पुराणि च । त्रिपर्वणा त्रिशल्येन तदा तानि बिभेद सः । पुराणि न च तं शेकुर्दानवाः प्रतिवीक्षितुम् । शरं कालाग्निसंयुक्तं विष्णुसोमसमायुतम् । पुराणि दग्धवन्तं तं देवी याता प्रवीक्षितुम्" ।

त्रिपुरदहनादयोऽप्यत्र ।

त्रिपुरभैरवी स्त्री त्रिपुरा भैरवी कर्म्म॰ । त्रिपुराख्यदेवीभेदे "आद्यं त्रिपुरभैरव्याः बीजमाद्यं प्रकीर्त्तितम्" इति "चिन्तयेद्वरदां देवीमेवं त्रिपुरभैरवीम्" इति च तन्त्रसा॰

त्रिपुरमल्लिका स्त्री त्रीणि पुराणीव पुष्पाणि यस्याः कप॰। त्रिपुरमालिकापुष्पवृक्षभेदे त्रिका॰ ।

त्रिपुरान्तक पु॰ त्रिपुरस्यान्तं करोति अन्त–णिच् ण्वुल्। शिवे अमरः।

त्रिपुरारि पु॰ ६त॰। शिवे "त्रिपुरारिशिरश्चारि" गङ्गास्तवः।

त्रिपुरुष न॰ त्रयाणां पुरुषाणां समाहारः। १पित्रादिपुरुषत्रये। "क्रमात्त्रिपुरुषागता" स्मृतिः। त्रयः पुरुषाः पित्रादयो भोक्तारो यस्य। २भोगभेदे पु॰। त्रिपूरुषादयोऽप्यत्र। व्यासः "प्रपितामहेन यद्भुक्तं तत् पुत्रेण विना च तम्। तौ विना यस्य भोगः स्यात् स विज्ञेयः त्रिपूरुषः। पिता पितामहो यस्य जीवेच्च प्रपितामहः। त्रयाणां जीवतां भोगो विज्ञेयस्त्वेकपूरुषः" व्यव॰त॰। त्रयः पुरुषाः परिमाणमस्याः ठन् तस्य लुक्। ३पुरुषत्रयपरिमिते त्रि॰ "अथ त्रिपुरुषां रज्जुं मिमीते" शत॰ब्रा॰१०।२।१२। वा ङीप्। त्रिपुरुषीत्यप्यत्र।

त्रिपुषा स्त्री त्रीन् वातादिदोषान् पुष्णाति पुष–क। कृष्णत्रिवृति (कालतेओड़ि) शब्दच॰।

त्रिपुष्कर न॰ त्रयाणां पुष्कराणां समाहारः। १पुष्करत्रये ब्रह्मकृततीर्थभेदे २ज्येष्ठमध्यमकनिष्ठभेदेषु त्रिषु पुष्कराभिधक्षुद्रेषु। ३नक्षत्रतिथिवारयोगभेदे पु॰ ५ "वाराः क्रूरास्तिथिर्भद्रा नक्षत्रं भग्नपादकम्। जातेऽत्र त्रारजो योगो मरणेऽत्र त्रिपुष्करः" ज्यो॰त॰। स्वार्थे न अण्। त्रैपुष्करोऽप्यत्र पु॰ "भद्रातिथौरविजभूतनयार्कवारे द्वीशार्यमाजचरणादितिवह्निवैश्वे। त्रैपुष्करो भवति मृत्युविनाशवृद्धौ त्रैगुण्यदो द्विगुणकृद्वसुतक्षचान्द्रे" मु॰ चि॰।

"अथ त्रिपुष्करयोगं सफलं वसन्ततिलकयाह भद्रेति भद्रासंज्ञिका तिथिः द्वितीया सप्तमी द्वादशी तथा शनिभौमसूर्यवारेषु तथाद्वीशं विशाखा अर्यमोत्तराफाल्गुनी अजचरणः पूर्वभाद्रपदा अदितिः पुनर्वसुः वह्निः कृत्तिका विश्वमुत्तराषाढ़ा एषु षट्सु नक्षत्रेषु उक्ततिथिवारनक्षत्ररूपे विशिष्टयोगे सति त्रिपुष्कर एव त्रैपुष्करः प्रज्ञादिभ्यश्चेति स्वार्थेऽण्। त्रिपुष्करयोगो भवतीत्यर्थः कीदृशः। मृत्युविनाशवृद्धौ त्रैगुण्यदः तद्दिने यदि कश्चित् म्रियेत तदा तदीयास्तत् संहिताश्चयो म्रियेरन् यदि किञ्चिद्वस्तु विनष्टं तदा तस्य वस्तुत्रयनाशः तथा किञ्चिद्वस्तु लब्धं तदा त्रिगुणतद्वस्तुलाभः इत्यर्थः उक्तञ्च वशिष्ठेन। "रविरविजभौमवारे भद्रायां विषमपादनक्षत्रे। त्रैपुष्कराख्ययोगः त्रिगुणफलो यमलभैर्द्विगुणः"। नारदेनापि। "अर्कार्किभौमवारे चेद्भद्रायां विषमाङ्घ्रिभम्। त्रिपुष्करः त्रिगुणदो द्विगुणो यमलाङ्घ्रिभे"। अत्र यस्मिन्नक्षत्रे प्रथमपादान्ते तृतीयपादान्ते वा राशिसमाप्तिस्तद्विषमपादनक्षत्रमुच्यते तदेव स्पष्टं द्वीशार्यमेत्यादिनोपनिबद्धम् अथ वासवोधनिष्ठा तथा चित्रा चान्द्रं मृगः एतानि भानि भद्रास्तिथयः रविजभूतनयार्कवाराश्च अत्रापि विशिष्टयोगे सति द्विपुष्करनामायोगो भवति तत्फलं मृत्युविनाशवृद्धौ द्वैगुण्यकृत् मृते नष्टे वृद्धौ द्विगुणतां करोतीत्यर्थः "द्विगुणो यमलाङ्घ्रिभे" इत्युक्तेः यन्नक्षत्रे द्वितीयचरणान्ते राशिसमाप्तिस्तद्यमलाङ्घ्रिभं तच्च मृगचित्राधनिष्ठारूपमेव। अथ दैवात्त्रिपुष्करादिके तिथिवारनक्षत्रात्मके विशिष्टयोगे सति कस्यचिन्मरणसम्भवस्तदा तद्दोषशान्त्यर्थं दानं विधेयं यथाह वशिष्ठः "त्रितयं गवां हि दद्याद्दोषस्यापनुत्तये विद्वान्। द्वितयं द्विपुष्करेऽपि च निर्दिष्टैर्विप्रमुख्येभ्यः"। द्वितयं गवामिति शेषः अत्र तिथिवाराभावे केवलं विषमाङ्घ्रिभे यमलाङ्घ्रिभे वा मरणसम्भवे दोषो नास्तीत्यर्थः। अमुमर्थं स्पष्टमाह नारदः "दद्याद्दोषनाशाय गोत्रयं मूल्यमेव वा। द्विपुष्करे द्वयं दद्यान्न दोषस्त्वृक्षमात्रतः" इति। अत्र त्रिपुष्करयोगे कश्चिद्विशेषस्तिवारोऽप्युक्तः यथाह कश्यपः "भद्रा तिथिः शनीज्यारवारे चेद्विषमाङ्घ्रिभम्। त्रिपुष्करं त्रिगुणदं द्विगुणं द्व्यङ्घ्रिभे मृतादिषु" इदमेव दृष्ट्वा श्रीपतिनाप्युक्तम्। "विषमचरणं धिष्ण्यं भद्रा तिथिर्यदि जायते सुरगुरुशनिक्ष्मापुत्राणां कथञ्चन वासरे। मुनिभिरुदितः सोऽयं योगः त्रिपुष्करसंज्ञितः त्रिगुणफलदो वृद्धौ नष्टे हृते च मृतेऽपि वा"। अस्य पूर्वोक्तवाक्यस्य चैकवाक्यतां देवाः कर्तुमर्हन्ति। कश्यपवाक्ये मृतादिषु इति पदोपादानात्मरण एवायं विचारो न तु नष्टे वृद्धौ च यदुक्तं ब्रह्मपुराणेऽपि "धनिष्ठापञ्चके जीवो मृतो यदि कथञ्चन। त्रिपुष्करे याम्यभे च कुलजान्मारयेत् ध्रुवम्। तदनिष्टविनाशार्थं विधानं समुदीरयेदिति" पी॰ धा॰।

त्रिपुष्ट पु॰ त्रयः धर्मार्थकामाः पुष्टा यस्य। १प्राजापत्ये राजभेदे हेमच॰। [स्थिते मर्त्यलोके हेमच॰।

त्रिपृष्ठ न॰ त्रयाणां लोकानां पृष्ठः समाहारः। त्रिपृष्ठ-

त्रिपौरुष त्रि॰ त्रीन् पित्रादीन् पुरुषान् व्याप्नोति अण् उत्तरपदवृद्धिः। पित्रादिक्रमेण पुरुषत्रयव्यापके भोगादौ। त्रिपुरुषशब्दे दृश्यम्। स्त्रियां ङीप्

यस्य वेदश्च वेदी च वितृसन्ना त्रिपौरुषी । स वै दुर्ब्राह्मणः" कात्या० श्रौ० ८।२।१६ सूत्रे कर्कः ।

त्रिप्रश्न पु० त्रयाणां दिग्देशकालानां प्रश्नः । १दिग्देशकालानां प्रश्ने २तन्मूलके दिगादिनिरूपणे च । तदधिकारेण सि० शि० उक्तं यथा "ज्योतिर्विदोऽदः किल कालतत्त्वं दिग्देशकालावगमोऽत्र यस्मिन् । त्रिप्रश्ननाम्नि प्रथुरोक्तिभाग्नि" । सू० सि० "शिलातलेऽम्बुसंशुद्धे" इत्यादिनोक्त्वा "इति त्रिप्रश्नाधिकारः" इत्युक्तम् "दिग्देशकालानां प्रतिपादनमिदं परिपूर्त्तिमाप्तमित्यर्थः । दिशां साधनं शिलातल इत्यादि नियतं, तत्सम्बन्धेन समकोणयाम्योत्तरशङ्कूनां साधनान्यपि दिगन्तर्गतान्यनियतानि । पलभाकर्णाद्याद्दिसाधनं देशनिरूपणं नियतम् । अपाक्षराद्दिसाधनमनियतम् । कालसाधनं तच्छायादिसाधनं च कालनिरूपणमिति विवेकः" रङ्गना० ।

त्रिप्रस्रुत पु० त्रिषु स्थानेषु प्रस्रुतः मेढ्रकपोलनेत्रेषु त्रिषु स्थानेषु क्षरितमदे मत्तगजे "गजानां तु प्रभिन्नानां त्रिधा प्रस्रवतां मदम्" भा० शा० २२१ अ० । "त्रिप्रस्रुतमदः शुष्मी षष्टिवर्षो मतङ्गराट्" १५१ अ० । "कराट् कटाभ्यां मेढ्राच्च नेत्राभ्यां च मदस्रुतिः" । पालकाप्ये तु मदप्रभावस्य सप्तस्थानत्वोक्तेरिह प्राधान्यात् त्रिस्थानत्वं बोध्यम् ।

त्रिप्लक्ष पु० देशभेदे तद्देशविहृतिः । "अवभृथमभ्यवयन्ति यमुनां त्रिप्लक्षावहरणं प्रति" कात्या० श्रौ० २४।६।२८ । "यथा त्रिप्लक्षावहरणस्थानं भवेत् तथा यमुनायामवभृथमभ्युपैति तत्र च यमुनां प्राप्य त्रिप्लक्षहरणे देशे त्रिप्लक्षं नाम जनपदं प्राप्य तत्रैव यमुनायामवभृथमभ्युपैति तत्रैव हि देशे इयमुक्तो मरुधन्वभ्यस्तिरोभवति । बहूदकापि सती तत्रैवान्तर्हिता भवतीत्यर्थः" कर्कः ।

त्रिफला स्त्री त्रयाणां फलानां समाहारः अजा० टाप् । "पथ्या विभीतधात्रीणां फलैः स्यात् त्रिफला समा" इत्युक्ते हरीतक्यादित्रये । तद्गुणा भावप्र० उक्ता यथा "फलत्रिकञ्च त्रिफला सा वरा च प्रकीर्त्तिता । त्रिफला कफपित्तघ्नी मेहकुष्ठहरा सरा । चक्षुष्या दीपनी रुच्या विषमज्वरनाशिनी" ।

त्रिफलाघृत न० त्रिफलानां रसेन युक्तं घृतम् शा० त० । चक्रदत्तोक्ते घृतभेदे तच्च नानाविधं तत्रैवोक्तं यथा "त्रिफलाव्योषपत्रैलाक्षामधुच्छागपयसि गोमूत्रे ।

नागं सप्तनिषिक्तं करोति गरुड़ोपमञ्चक्षुः" अन्यदपि "त्रिफलाक्वाथकल्काभ्यां सपयस्कं भृतं घृतम् । तिमिराण्यचिराद्धन्ति पीतमेतन्निशामुखे" ।

त्रिफलादिलौह न० भैषज्यरत्नावल्युक्ते लौहभेदे यथा "त्रिफला मुस्तकं व्योषं विड़ङ्गं पुष्करं वचा । चित्रकं मधुकञ्चैव पलांशं श्लक्ष्णचूर्णितम् । अयश्चूर्णपलान्यष्टौ गुग्गुलोस्तावदेव हि । आलोड्य मधुनोपेतं पलद्वादशकेन च । प्रातर्विलिह्य भुञ्जानो जीर्णे तस्मिन् जयेद् गुदः । दुःसाध्यमामवातञ्च पाण्डुरोगं हलीमकम् । जीर्णाञ्च ग्रहणीं शूलं श्वयथुं विषमज्वरम्"

त्रिफलाद्यघृत न० चक्रदत्तोक्ते घृतभेदे तदपि लघुमहद्भेदेन द्विविधं तत्र लघु यथा "फलत्रिकं भीरुकषायसिद्धं कल्केन यष्टीमधुकस्य युक्तम् । सर्पिः समं क्षौद्रचतुर्थभागं हन्यात् त्रिदोषं तिमिरं प्रवृद्धम्" महत् यथा "त्रिफलाया रसप्रस्थं प्रस्थं भृङ्गरसस्य च । वृषभस्य रसप्रस्थं शतावर्याश्च तत्समम् । अजाक्षीरं गुडूच्याश्च आमलक्यारसस्तथा । प्रस्थं प्रस्थं समाहृत्य सर्वैरेभिर्घृतं पचेत् । कल्कः कणा सिता द्राक्षा त्रिफला नीलमुत्पलम् । मधुकं क्षीरकाकोली मधुपर्णी निदिग्धिका । तत्साधुसिद्धं विज्ञाय शुभे भाण्डे निधापयेत् । ऊर्द्धं पानमधःपानं मध्यपानञ्च शस्यते । यावन्तो नेत्ररोगास्तान् पानादेवापकर्षति । सरक्ते रक्तदुष्टे च रक्ते चातिस्रुतेऽपि च । नक्तान्ध्ये तिमिरे काचे नीलिकापटलार्बुदे । अभिष्यन्देऽधिमन्थे च पक्ष्मकोपे सुदारुणे । नेत्ररोगेषु सर्वेषु वातपित्तकफेषु च । अदृष्टिं मन्ददृष्टिञ्च कफवातप्रदूषिताम् । स्रवतो वातपित्ताभ्यां सकण्डूयासदूरदृक् । गृध्रदृष्टिकरं सद्यो बलवर्णाग्निवर्द्धनम् । सर्वनेत्रामयं हन्यात् त्रिफलाद्यं महद्घृतम्" ।

त्रिःफलीकृत त्रि० त्रिः त्रिवारं फलीकृतः वितुषीकृतः । त्रिधा वितुषीकृते तण्डुलादौ । "दक्षिणोत्तराभ्यां पाणिभ्यां त्रिःफलीकृतांस्तण्डुलांस्त्रिर्देवताभ्यः प्रक्षालयेत्" गोभिलः "त्रिःफलीकृतान् त्रिधा वितुषीकृतान्" सं० त० रघुनन्दनः ।

त्रिबन्धन पु० हर्यश्वपौत्रे नृपभेदे । "हर्यश्वस्तत्सुतस्तस्मादरुणोऽथ त्रिबन्धनः" भाग० ९।७।४ । त्रीणि बन्धनानि यस्य । २आमदाद्यवस्थात्रययुक्ते जीवे पु० ।

त्रिबली(लि) स्त्री त्रिगुणिता व(ली)र्बलिः। १उदरस्थे बलीत्रये "त्रिवलीवलयोपेतां भ्रुकुटीभीषणाननाम्" दुर्गाध्यानम्। तिसृणां बलीनां समाहारः। २त्रिबलि तन्नार्थे न० उज्ज्वलदत्तः। [तस्य बलीत्रयवत्त्वात्तथात्वम्।

त्रिबलीक न० तिस्रो बल्यो यत्र कप्। पायौ हेम०।

त्रिबाहु पु० त्रयो बाहवोऽस्य। १रुद्रानुचरभेदे "त्रिबाहु पञ्चबाहुश्च व्याघ्रवक्त्रः सितासनः" हरिवं० २७७ अ०। २असियुद्धाकारभेदे।"त्रिबाहुस्तुङ्गबाहुश्च" हरिवं ६१६ अ०। खड्गशब्दे २४६० दृश्यम्।

त्रिभ न० त्रयाणां भानां राशीनां समाहारः। १लग्नादिराशित्रये।"त्रिभं त्रिभं लग्नभतः क्रमेण स्त्रीणां नृणां रात्रिदिनेषु तेषु" नील०ता०। २राशित्रयमात्रे च। "हत्रिभयहजक्रान्तिभागघ्नाः क्षेपलिप्तिकाः" सू०सि०। त्रीणि भानि नक्षत्राणि यत्र।३नक्षत्रत्रययुक्ते "कार्त्तिकयादिषु संयोगे कृत्तिकादि द्वयं द्वयम्। अन्त्योपान्त्यौ पञ्चमश्च त्रिभं मासत्रयं स्मृतम्" सू०सि०। "अत्र कार्त्तिकमासादित्वेन षट्कादन्त्य आश्विनः उपान्त्यः भाद्रः पञ्चमः फाल्गुनः। मासत्रयं त्रिभिः स्मृतम्। रेवत्यश्विनीभरणीतिनक्षत्रत्रयसम्बन्धादाश्विनः। शततारापूर्वोत्तराभाद्रपदेति नक्षत्रत्रयसम्बन्धाद्भाद्रपदः पूर्वोत्तरफाल्गुनीहस्तेति नक्षत्रत्रयोगात् फाल्गुनः" रङ्गना०।

त्रिभङ्गी स्त्री "प्रथमं यदि दशमं यदति विरामं तदनु निकामं षष्ठकम्। षड्विंशत्यक्षरकुसुमसतिहृदयकुसुमहृषितभुजङ्गमकपतितकम्। त्रिंशद्विकलाहृविहितनिवासं सततविलासं हृदयमुदेति मदमुदितभुजङ्गी मोहनरङ्गी यदति त्रिभङ्गीछन्दः" इत्युक्ते मात्राछन्दोभेदे।

त्रिभजीवा स्त्री ६त० राशित्रयधनुराकारक्षेत्रस्य जीवायाम् त्रिज्यायां त्रिज्याशब्दे दृश्यम्। "गङ्कुः सत्रिभजीवाघ्नः" सू० सि०। त्रिभज्याप्यत्र। "त्रिभज्यया भवेच्छङ्कुगाहगं परिशोधयेत्" सू० सि०।

त्रिभण्डी स्त्री त्रीन् वातादिदोषान् भण्डति भण्ड—परिभाषणे अण्। त्रिवृति (तेओड़ि) अमरः।

त्रिभद्र न० त्रिषु दन्तक्षतालिङ्गनमर्द्दनेष्वपि भद्रं यत्र। सुरते त्रिका०।

त्रिभाग पु० तृतीयो भागः इत्तौ संख्याशब्दस्य पूरणार्थत्वम्। तृतीये भागे "त्रिभागशेषासु निशासु च क्षणम्" कुमा०। "अवहुसुतस्थापद्ये तु श्राद्धं कुर्य्यात् दिने दिने। त्रिभागहीनं पक्षं वा त्रिभागं त्वर्द्धमेव वा" ११४०ब्रह्मपु०।

त्रिभानु पु० तुर्वसुवंश्ये नृपभेदे। "तुर्वसोस्तु सुतो वह्निर्वह्नेर्भर्गोऽथ भानुमान्। त्रिभानुस्तत्सुतोऽस्यापि करन्धम उदारधीः" भाग० ६।२३।४।

त्रिभाव पु० त्रिषु कालेषु भावोऽस्य। त्रैकालिके पदार्थे तस्य भावः कर्म वा ब्राह्मणा० ष्यञ्। त्रैभाव्य तद्भावादौ न०।

त्रिभुक्ति पु० त्रिषु भुक्तिरस्य। (तीरहुत) देशभेदे त्रिका०।

त्रिभुज न० त्रयो भुजा यत्र। त्रिबाहौ त्रिकोणे क्षेत्रभेदे क्षेत्रशब्दे दृश्यम्।"त्रिभुजे भुजयोर्योगस्तदन्तरगुणो भुवा हृतो लब्ध्या" "स्पष्टं त्रिभुजे फलं भवति" लीला०। "योनिं कृत्वा त्रिभुजं प्रयागः" अथ० ८।६। अत्र योनिं त्रिभुजमिव कृत्वेत्यर्थः तेन न क्लीवत्वम्। अतः त्रिभुज् इति शब्दान्तरकल्पनं प्रामादिकम्।

त्रिभुवन न० त्रयाणां भुवनानां लोकानां समाहारः पात्रा० न ङीप्। त्रिलोक्यां मिलितेषु स्वर्गमर्त्यपातालेषु। "त्रिभुवनजये सा पञ्चेषोः करोति सहायताम्" सा०द० "त्रिभुवनगुरोर्धाम चण्डीश्वरस्य" मेघ०।

त्रिभूम पु० तिस्रो भूमयः ऊर्द्ध्वाधोमध्यस्था यस्य अच् समा०। (तेतालो) प्रासादभेदे।

त्रिमण्डला स्त्री लूताभेदे"लूतास्तु द्विविधाः स्मृताः""त्रिमण्डला तथा श्वेता कपिला पितिका तथा। मूलविषा रक्ता कसना चाष्टमी स्मृता। ताभिर्दष्टे शिरो दुःखं कण्डूर्दंशे च वेदना। भवन्ति च विशेषेण गदाः श्लैष्मिकवातिकाः"। "त्रिमण्डलया दंशेऽसृक् कृष्णं स्रवति दीर्य्यते" इति च सुश्रु०।

त्रिमद पु० त्रिगुणितो मदः संज्ञात्वात् कर्म०। "विद्यामदो धनमदस्तथैवाभिजनो मदः। एते मदा मदान्धानां त एव हि सतां दमाः" इत्युक्ते गर्वत्रये "नूनं नृपाणां त्रिमदोत्पथानां मही मुहुश्चालयतां चमूभिः" भाग० २।१।४२। २मुस्ताचित्रकविडङ्गेषु च वैद्यकम्।

त्रिमधु न० त्रिगुणितं मधु संज्ञात्वात् कर्म०।"दुग्धं सिता माक्षिकञ्च विज्ञेयं मधुरत्रयम्" इत्युक्ते १दुग्धादित्रये। २ऋग्वेदैकदेशे पु० ३तद्व्रतभेदे तदाचरणेन ४तद्देदाध्यायिनि पु०मिता० "मधुवाता इति त्र्यृचः मधुशब्दा यत्र। मधुवाता इत्यादिके ५ऋक्त्रये पु०। "वेदार्थवित् ज्येष्ठसामा त्रिमधुस्त्रिसुपर्णकः" याज्ञ०। "त्रिणाचिकेतस्त्रिमधुस्त्रिसुपर्णः षडङ्गवित्" मनुः। ६मधुशब्दत्रये च

"गायत्रीं त्रिः सकृद्वापि जपेद्व्याहृतिपूर्विकाम्। मधुवाता इति त्र्यृचं मध्विव्येतत् त्रिकं जपेत्" इति पारस्करः। ७आज्यमधुसितात्रये न० "कमलैश्च त्रिमध्वक्तैर्जुहुयात्..." तन्त्र०।

त्रिमधुर न० त्रिगुणितं मधुरं संज्ञात्वात् कर्म०। दुग्धसितामाक्षिकरूपे मधुरत्रये त्रिमधुशब्दे दृश्यम्। "त्रिमधुरैश्चाप्यर्घ्यं येचाप्यान्" ब्रह्म० ४८ अ०।

त्रिमातृ त्रि० त्रयाणां लोकानां माता निर्माता। लोकत्रयनिर्मातरि "उत त्रिमाता विदथेषु सम्राट्" ऋ०३।५६।५ऋ०।

त्रिमात्र पु० तिस्रः मात्रा उच्चारणकालेऽस्य। प्लुतस्वरे "एकमात्रो भवेद्ध्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते। त्रिमात्रस्तु प्लुतो ज्ञेयो व्यञ्जनं चार्द्धमात्रकम्" शिक्षा० "प्रणवस्य ऋषिर्ब्रह्मा देवोऽग्निस्तस्य कथ्यते। गायत्रञ्च भवेच्छन्दो नियोगः सर्वकर्मसु। त्रिमात्रस्तु प्रयोक्तव्यः प्रारम्भे सर्वकर्मणाम्" संवर्त्तः। भोजदेवेन तु तस्य सार्द्धत्रिमात्रकतोक्ता यथा "तज्जपस्तदर्थभावनम्" पा० सू० "तस्य सार्द्धत्रिमात्रिकस्य प्रणवस्य जपः" इत्तिः। युक्तञ्चैतत् ओकारस्य प्लुतत्वेन त्रिमात्रत्वेऽपि तदुत्तरमकारस्य व्यञ्जनत्वादर्द्धमात्रत्वेन सार्द्धत्रिमात्रत्वं संवर्तवचने त्रिमात्रपदं सार्द्धत्रिमात्रे लाक्षणिकमिति बोध्यम्। वस्तुतः मकारान्तत्वे सार्द्धत्रिमात्रत्वम् अनुस्वारान्तत्वे त्रिमात्रत्वमिति भेदः। तदभिप्रायेणैव तस्य त्रिमात्रतया जपफलं प्रश्नोपनिषदुक्तं तच्च ओम् शब्दे १५६० पृ० दर्शितम्।

त्रिमार्गगा स्त्री त्रिभिर्मार्गैर्गच्छति गम—ड। १गङ्गायां हेमच०। "त्रिमार्गगावीचिविमर्दशीतः" रघुः। "अन्वर्थसंज्ञैव परं त्रिमार्गगा" माघः। गम—णिनि। त्रिमार्गगामिन्यादयोऽप्यत्र।

त्रिमार्गी स्त्री त्रयो मार्गा यस्याः। १गङ्गायां "त्रिमार्गयेव त्रिदिवस्य मार्गः" कुमा०। (तेमाथा) २पथि। "त्रयाणां मार्गाणां समाहारः। ३मार्गत्रये स्त्री ङीप्। [हेमच०।

त्रिमुकुट पु० त्रीणि मुकुटानीव शृङ्गाणि यस्य। त्रिकूटपर्वते

त्रिमुख पु० त्रीणि मुखानि यस्य। १शाक्यमुनौ त्रिका०। गायत्रीजपाङ्गे चतुर्विंशतिमुद्रान्तर्गते मुद्राभेदे तल्लक्षणं विधानपारिजाते उक्तं यथा "संमुखासन्नयोः पाण्योः कनिष्ठाद्वययोगतः। शेषाङ्गुलीनां वैरस्यात् मुद्राः स्युर्द्विमुखादयः" "संमुखासन्नपाण्योः कनिष्ठाद्वययोगेन शेषाङ्गुलीनां विरलत्वेनाङ्गुष्ठद्वयमारभ्यानामिकान्तं यावत् द्विमुखत्रिमुखचतुर्मुखपञ्चमुखाः मुद्राः स्युः" तद्व्याख्या। तथा चाङ्गुष्ठतर्जनीनां वैरल्ये त्रिमुखमुद्रा। २बुद्धदेवीभेदे मायादेव्यां स्त्री त्रिका०।

त्रिमुनि न० त्रयाणां मुनीनां समाहारः। पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिरूपे मुनित्रये। त्रयो मुनयो वंश्याः "संख्या वंश्येन" पा० स०। पाणिन्यादिमुनित्रयप्रणीते व्याकरणे विद्यातद्वतामभेदविवक्षया तस्य तथात्वम् "वंशश्च जन्मना विद्यया वा तत्र भवः वंश्यः" इति सि०कौ०।

त्रिमूर्त्ति पु० तिस्रो मूर्तयोऽस्य। ब्रह्मविष्णुशिवरूपमूर्तित्रययुक्ते परमेश्वरे। "नमस्त्रिमूर्त्तये तुभ्यं प्राक्सृष्टेः केवलात्मने" कुमा०। त्रिमूर्तिर्यः सर्गस्थितिविनाशकर्माणि तनुते" चिन्तामणिः २ब्रह्मशक्तिभेदे स्त्री। "एकमूर्तिरपि भिन्नरूपिणी या जगज्जननपालनक्षये। कार्य्यभेदवशतस्त्रिमूर्त्तिताम् ..." शब्दार्थचि० धृ० वाक्यम्। ३बुद्धदेवीभेदे स्त्री त्रिका०।

त्रिमूर्द्ध पु० त्रयो मूर्द्धानोऽस्य ष समा०। मूर्द्धत्रययुक्ते। "बहुमूर्द्धा द्विमूर्द्धा च त्रिमूर्द्धा चाहृता रणे" भट्टिः।

त्र्यम्बक पु० त्रीण्यम्बकानि दृष्टयो यस्य। "छन्दस्युभयथा" पा० वा इयङ्। त्रिनेत्रे। क्वचिल्लोकेऽपि इयङ् "त्रियम्बकं संयमिनं ददर्श" कुमा० तद्व्याख्यायां मल्लिनाथेन महाकविप्रयोग एव तत्र मूलतयोक्तः।

त्रियव न० त्रयो यवाः परिमाणमस्य। कृष्णले "सर्षपाः षट् यवो मध्यस्त्रियवं त्वेककृष्णलम्" मनुः।

त्रियष्टि स्त्री त्रिषु वातादिषु यष्टिरिव विद्रावकत्वात्। (श्वेतपापड़ा) १क्षुपभेदे रत्नमा०। तिस्रो यष्टयो यस्य। २त्रिगुच्छे हारभेदे पु०। [एवुल्। पामे शब्दमा०।

त्रियामक न० त्रिषु कालेषु यमयति अन्तर्भूतण्यर्थे यम—

त्रियामा स्त्री त्रयो यामा यस्याः आद्यान्त्ययोरर्द्धयामयोश्चेष्टाकालत्वेन दिनप्रायत्वात्। १निशायाम् अमरः "त्रियामां रजनीं प्राहुस्त्यक्त्वाद्यान्तचतुष्टयम्। नाडीनां, तदुभे सन्ध्ये दिवसाद्यन्तसंज्ञिते" ति० त०। "संक्षिप्येत क्षणमिव कथं दीर्घयामा त्रियामा" मेघ०। "क्वचिदसमेतपरिच्छदस्त्रियामाम्" रघुः। "ज्योतिर्भिरुद्यद्भिरिव त्रियामा" कुमा० २हरिद्रायाम् अमरः। कृष्णत्वात् ३यमुनायां ४नील्यां ५कृष्णत्रिवृति च उणादिको०।

त्रियुग पु० त्रीणि युगानि आविर्भावकालोऽस्य। १वासुदेवे तस्य कलियुगे आविर्भावाभावात् तथौ बहुत्वात् वा। "इत्थं नृतिर्य्यगृषिदेवझषावतारैर्लोकान् विभावयसि

हंसि जगत् प्रतीपान् । धर्मं महापुरुष ! पासि युगानुवृत्तं छन्नः कलौ यदभवस्त्रियुगोऽथ स त्वम्” भाग० ७।९।३८ “कलौ तु तत्र करोषि यतस्तदा त्वं छन्नोऽभवः यतस्त्रिष्वेव युगेष्वाविर्भावात् स एवम्भूतस्त्वं त्रियुग इति प्रसिद्धः” श्रीधरस्वामी । २वसन्तादिकालत्रये । “या ओषधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा” यजु० १२।७५ “युगशब्दः कालवाची त्रयाणां युगानां समाहारस्त्रियुगं त्रिकालं वसन्ते प्रावृषि शरदि च । वेददी० ।

त्रियूह पुंस्त्री कपिलाश्वे हेमच० स्त्रियां ङीष् ।

त्रिरात्र न० तिसृणां रात्रीणां समाहारः अच् समा० । “अह्नाह्नान्ताः क्लीबेऽभेदाः रात्रान्ताः प्रागसंख्यकाः” इत्यमरोक्तेः संख्यापूर्वत्वात् क्लीवता । १रात्रित्रये २तदुपलक्षिते दिनत्रये च । “उपाकर्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रं क्षपणं स्मृतम्” “अतिक्रान्ते दशाहे तु त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्” मनुः । त्रिभिः रात्रिभिः निर्वृत्तम् ठञ् तस्य लुक् । तद्धितार्थद्विगुत्वात् अच् समा० । ३दिनत्रयोपवाससाध्ये व्रतभेदे न० । “एकरात्रं त्रिरात्रं वा षड्रात्रं वा विधीयते” प्रा० वि० धृतवचनम् । रात्रित्रयसाध्ये ४गर्गवेदादौ यज्ञभेदे पु० । “सहस्रदक्षिणे त्रिरात्रे” कात्या० श्रौ० १२।४।१५ । गर्गत्रिरात्रशब्दे २५४५पृ० दृश्यम् । [शब्दे दृश्यम् ।

त्रिरूप पु० त्रीणि रूपाण्यस्य । अश्वमेधीये अश्वभेदे अश्वमेध-

त्रिरेख पु० तिस्रो रेखा यत्र । १शङ्खे हेमच० । समा० द्वि० । २रेखात्रये न० । [“त्रिलोनोऽष्टौ” वृ० र० ।

त्रिल पु० त्रयो लाः लघुवर्णा यत्र । लघुवर्णयुक्ते नगणे

त्रिलघु त्रि० त्रयो लघवः यत्र । छन्दोग्रन्थप्रसिद्धे नगणे “त्रिलघुश्च नकारः” छन्दोम० । त्रिभिर्लघुः । २शुभलक्षणभेदान्विते स्थानत्रयह्रस्वे पुरुषे “त्रिपृथुस्त्रिगम्भीर” इत्युद्देशे “ग्रीवाजङ्घामेहनैश्च त्रिभिर्ह्रस्वोऽयमीड़ितः” काशी०११अ० । ए०स०६८अ०तु चतुर्ह्रस्वस्यैव शुभत्वमुक्तं यथा “ह्रस्वानि चत्वारि च लिङ्गपृष्ठं ग्रीवा च जङ्घे च हितप्रदानि” तत्र ह्रस्वे पृष्ठाधिक्यमिति भेदः ।

त्रिलवण न० त्रयाणां लवणानां समाहारः पात्रा० न ङीप् त्रिगुणितं लवणं वा संज्ञात्वात् कर्म० वा । “सैन्धवञ्च विडञ्चैव रुचकं च तृतीयकम् । त्रिभिस्त्वेतत् त्रिलवणम्” इत्युक्ते लवणत्रये राजनि० ।

त्रिलिङ्ग त्रि० त्रीणि लिङ्गान्यस्य । १पुंस्त्वादिलिङ्गत्रययुक्ते शब्दे । समा० द्वि० ङीप् । २लिङ्गत्रये स्त्री “त्रिलिङ्ग्यां त्रिष्विति पदम्” अमरः । त्रीणि सत्वादीनि लिङ्गानि अनुमापकान्यस्य । ३अहङ्कारादौ त्रि० “रजःप्रधानान्महतस्त्रिलिङ्गो दैवनोदितात् जातः ससर्ज भूतादिर्वियदादीनि पञ्चशः” भाग०२।२०।१४ । ४वातादित्रिधातुदोषजे रोगे च त्रि० सुश्रुतः ।

त्रिलोकधृत् पु० त्रयाणां लोकानां धृत् धृतिरस्य, धृ—सम्प० भावे क्विप् उत्तरपदद्विगुः । लोकत्रयस्यापतनाहेतुप्रयत्नविशेषरूपधारणशालिनि परमेश्वरे “लोकस्वामी त्रिलोकधृत्” विष्णुस० ।

त्रिलोकनाथ पु० त्रयाणां लोकानां नाथः उत्तरपदद्विगुघटितस्तत्पुरुषः । त्रयाणां लोकानां नाथे परमेश्वरादौ । “त्रिलोकनाथेन सतां मखद्विषः” रघुः । “त्रिलोकनाथः पितृसद्मगोचरः” कुमा० । त्रिलोकपत्यादयोऽप्यत्र ।

त्रिलोकात्मन् पु० त्रयो लोकाः आत्मानः स्वरूपाणि यस्य कार्य्यकारणयोरभेदात् उत्तरपदद्विगुघटितस्तत्पुरुषो वा । १परमेश्वरे “त्रिलोकात्मा त्रिलोकेशः केशवः केशिहा हरिः” विष्णु पु० ।

त्रिलोकी स्त्री त्रयाणां लोकानां समाहारः ङीप् । स्वर्गमर्त्यपातालरूपे लोकत्रये “यदि त्रिलोकी गणनापरा स्यात्” नैष० । “त्रियं त्रिलोकीतिलकः स एव” माघः ।

त्रिलोकेश पु० त्रयाणां लोकानामीशः उत्तरपदद्विगुघटितस्तत्पुरुषः । १परमेश्वरे “त्रिलोकात्मा त्रिलोकेशः” विष्णु० । २सूर्य्ये शब्दच० । त्रिलोकेश्वरादयोऽप्यत्र ।

त्रिलोचन पु० त्रीणि लोचनानि यस्य । १शिवे “त्रिलोचनैकांशतया दुरासदः” रघुः । “त्रिलोचनस्तावुपचक्रमे च” कुमा० । २काशीस्थे चतुर्दशमहालिङ्गान्तर्गते लिङ्गभेदे न० । “द्वितीयं च त्रिलोचनम्” ७५ अ० । तन्माहात्म्यं च तत्रैव दृश्यम् । ३लोचनत्रययुक्ते त्रि० “मुखेन पूर्णेन्दुनिभस्त्रिलोचनः” माघः । ४दुर्गायां स्त्री । “लोचनत्रयसंयुक्ताम्” दुर्गाध्यानोक्तेः ।

त्रिलोचनाष्टमी स्त्री गौणचान्द्रज्यैष्ठकृष्णाष्टम्याम् “ज्यैष्ठे मासि असपक्षे तु । कृष्णाष्टम्यां त्रिलोचनम् । यः पूजयति देवेशमीशलोकं स गच्छति” संवत्सरकौमुदीधृतभविष्यपुराणम् । “ज्यैष्ठे मास्यसिते पक्षे अष्टम्यान्तु महेश्वरि ! । शिवार्च्चने च तल्लोकं लभते नात्र संशयः” उत्तरकामाख्यातन्त्रे ११ पटले ।

त्रिलोहक त्रि० त्रीणि लोहानि धातवो यत्र कप् संज्ञायां कन् वा । सुवर्णरजतताम्रमये पात्रादौ ।

त्रिलौही स्त्री त्रीणि लौहानि साधनत्वेनात्यस्याः गौरा० ङीष् । स्वर्णरजतताम्रपरिमाणभेदेन निर्मिते मुद्राभेदे "अथ मन्त्रिणां हितार्थाय त्रिलौही मुद्रा निरूप्यते । सोमसूर्याग्निरूपाः सुवर्णं लौहमयं तथा । रौप्यमिन्दुः स्मृतो हेम सूर्यस्ताम्रो हुताशनः । लौहभागाः समुद्दिष्टाः साराधारसंख्यया । तैर्लौहैः कारयेन्मुद्रामष्टकोणसमुज्ज्वलाम् । एषु स्वराः स्मृताः सौम्याः स्पर्शाः सौराः शुभोदयाः । आग्नेया व्यापकाः सर्वे सोमसूर्याग्निदेवताः । स्वराः षोडश विख्याताः स्पर्शाः स्युः पञ्चविंशतिः । व्यापका दश ते कामधनधर्मप्रदायिनः । अष्टं वकारं संजप्य स्पृष्टां तां जुहुयात्ततः । तस्यां सम्पातयेदग्नौ हविषा पूर्वसंख्यया । निःक्षिप्य दुग्धे तां मुद्रामभिषेकोक्तवर्त्मना । आचार्य्यः पूजयेद्देवीमुपचारैर्विधानतः । अभिषिच्य विनीताय दद्यात्तां मुद्रिकां गुरुः । एषा मुद्रा क्षुद्ररोगविषज्वरनाशिनी । व्याघ्रचौरव्यालादिभ्यो रक्षां कुर्य्याद्विशेषतः । युद्धे विजयमाप्नोति धारयन् मनुजेश्वरः । धनवृद्धिकरी पुंसां सर्ववर्णफलप्रदा । धारयन् मनुजो नित्यं देवतुल्यो भवेद्भुवि" तन्त्रसा० ।

त्रिवत्स पु० । त्रयो वत्सा वत्सरा वयोऽस्य पृषो० । त्रिवर्षवयस्के वृषे । स्त्रियां तु टाप् त्रिवत्सा । "त्रिवत्सश्च मे त्रिवत्सा च मे" यजु० १८।२६। "वत्सो वत्सरः त्रयो वत्सा वयो यस्य त्रिवत्सः त्रिवर्षो वृषः तादृशी गौस्त्रिवत्सा" वेददी० । "सोमक्रयणस्त्रिवत्सः साण्डः" कात्या० श्रौ० २२।२।४० । "त्रिवत्सस्त्रिवर्षः साण्डः अण्डसंयुक्त ऋषभः" कर्कः ।

त्रिवर्ग पु० त्रयाणां धर्मार्थकामानां वर्गः । १धर्मार्थकामरूपेषु पुरुषार्थेषु, अमरः २त्रिफलायां, ३त्रिकटुनि, मेदिनि० शाङ्करोक्ते ४सत्त्वरजस्तमोरूपगुणत्रये । "क्षयःस्थानं च वृद्धिश्च त्रिवर्गो नीतिवेदिनाम्" अमरोक्ते राज्ञामायव्ययरक्षिरूपेषु ५पदार्थेषु च । "त्रिवर्गसारीपचयो भवन्तम्" भट्टिः । "धर्मार्थावुच्यते श्रेयः कामार्थौ धर्म एव च । अर्थ एवेह वा श्रेयस्त्रिवर्ग इति तु स्थितिः" । "तं राजा प्रणयन् सम्यक् त्रिवर्गेणाभिवर्द्धते" मनुः ।

त्रिवर्णक न० त्रयो वर्णाः गुणेऽस्य कप् । १गोक्षुरे । २त्रिफलायां, ३त्रिकटौ । शब्दा० हि० पाला० स्वार्थे कन् । ४ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यरूपे द्विजातिवर्णत्रये न० मेदि० । ५श्यामरक्तपीतात्मके वर्णत्रये च ।

त्रिवर्त्तु न० त्रिषु वसन्तादिषु ऋतुषु वर्त्तते वृत-तुन् । वसन्तादिके ऋतुत्रये प्रातरादिकाले अतिशयेन वर्त्तमाने आदित्यतेजसि । "त्रीणि वा आदित्यस्य तेजांसि वसन्ते प्रातर्ग्रीष्मे मध्यन्दिने शरद्यपराह्णे" इति श्रुतेस्तस्य वसन्तादिषु प्रातरादिकालभेदेऽतिशयेन वर्त्तमानत्वात् तथात्वम्" "त्रिवर्त्तु ज्योतिःसभिद्य मे" ऋ० ७।१०१।२ "त्रिवर्त्तु त्रिष्वृतुष्वतिशयेन वर्त्तमानम्" भा० ।

त्रिवर्त्मन् पु० त्रीणि वर्त्मान्यस्य । देवयानपितृयानदक्षिणायानरूपमार्गत्रययुक्ते जीवे "स विश्वरूपस्त्रिगुणस्त्रिवर्त्मा प्राणाधिपः स करोति स्वकर्मभिः" श्वेता० ५।७। "त्रीणि वर्त्मानि देवयानादयो मार्गभेदा अस्येति त्रिवर्त्मा धर्माधर्मज्ञानमार्गभेदान् गच्छति वा" भा० २गङ्गायां स्त्री । त्रिगुणितं वर्त्म । ३स्वर्गमर्त्त्यपातालरूपे मार्गे "अहोवतीं गङ्गायुक्तां मधुवतीं त्रिवर्त्मगाम्" । भा०आनु० २६अ० ।

त्रिवर्ष त्रि० त्रयो वर्षा वयोऽस्य । त्रिवर्षवयस्के १प्राणिनि । "न त्रिवर्षस्य कर्त्तव्या बान्धवैरुदकक्रिया" मनुः ।२त्रिहायण्यां गवि स्त्री "त्रिहायणी त्रिवर्षा गौः" अमरः । स्वार्थे क । त्रिवर्षिका तत्रार्थे । त्रिगुणितो वर्षः शा०त० । ३वर्षत्रये पु० न० "न चिरत्राहितं वाढं त्रिवर्षं वपनस्य च" स्मृतः ।

त्रिवर्षीय त्रि० त्रिवर्षे भवः गहा० छ । त्रिवर्षभवे "एकैकं वै त्रिवर्षीयं तेन पीवान् युवा वृषः" भा० आनु० ८१अ० ।

त्रिवार त्रि०त्रयो वारा अस्य ।१वारत्रययुक्ते ।२गरुडात्मजभेदे पु० । "त्रिवारः सप्तवारश्च वाल्मीकिर्द्वीपकस्तथा" भा० उ० १०० अ० गरुडात्मजोक्तौ ।

त्रिविक्रम पु० त्रयो विक्रमाः पादन्यासा अस्य । १विष्णौ अमरः त्रिक्रमणवत्त्वे इयत्त्रम् । "आनन्दो नन्दनानन्दः सत्यधर्मा त्रिविक्रमः" विष्णु स० । "त्रयो विक्रमास्त्रिषु लोकेषु विक्रमः क्रान्तं यस्य स त्रिविक्रमः "त्रीणि पदानि विचक्रमे" श्रुतेः त्रयो लोका विक्रमाः क्रान्ता येनेति वा । "त्रिरित्येवं त्रयो लोकाः कीर्त्तिता मुनिसत्तमैः । क्रमते तांस्त्रिधा सर्वांस्त्रिविक्रमो जनार्द्दन !" विष्णुसं० भाष्यधृतहरिवंशवाक्ये तन्नाम निरुक्तिर्दर्शिता । ३त०। २लोकत्रयाक्रमणे पु० "त्रिविक्रमे यथा विष्णुः सर्वदैत्यवधे पुरा" रामा० उ० ७९ अ० ।

त्रिविद्य पु०तिस्रो विद्या अस्य । त्रिवेदज्ञे द्विजे ।

त्रिविध त्रि० तिस्रो विधा अस्य । त्रिप्रकारे "अथ त्रिविध-

दुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः” सां० सू०। “त्रिविधदुःखस्याध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकरूपस्य”। “देवत्वं सात्त्विका यान्ति मनुष्यत्वञ्च राजसाः। तिर्य्यक्त्वं तामसा नित्यमित्येषा त्रिविधा गतिः” मनुः। परद्रव्येष्वभिध्यानं मनसाऽनिष्टचिन्तनम्। वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधं कर्म मानसम्” मनुः। नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमिष्यते” दक्षसं०। सात्त्विकादिभेदेन श्रद्धादेस्त्रैविध्यं गीतायामुक्तं यथा

“त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा। सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु। सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत। श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः। यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः। भूतान् प्रेतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः। अशास्त्रविहितं घोरं तप्यन्ते ये तपो जनाः। दम्भाहङ्कारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः। कर्षयन्तः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः। मां चैवान्तःशरीरस्थं तान् विद्ध्यासुरनिश्चयान्। आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः। यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु। आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्द्धनाः। रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः। कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः। आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः। यातयामं गतरसं पूतिपर्युषितं च यत्। उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम्। अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते। यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः। अभिसन्धाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत्। इज्यते भरतश्रेष्ठ! तं यज्ञं विद्धि राजसम्। विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम्। श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते। देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम्। ब्रह्मचर्य्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते। अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितञ्च यत्। स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते। मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः। भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते। श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत्त्रिविधं नरैः। अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते। सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत्। क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम्। मूढग्राहेणात्मनो यत् पीडया क्रियते तपः। परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम्। दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे। देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम्। यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः। दीयते च परिक्लिष्टं तद्दानं राजसं स्मृतम्। अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते। असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम्। ओँ तत्सदिति निर्द्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः। ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा। तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः। प्रवर्त्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम्। तदित्यनभिसन्धाय फलं यज्ञतपःक्रियाः। दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः। सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत् प्रयुज्यते। प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ! युज्यते। यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते। कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते। अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतञ्च यत्। असदित्युच्यते पार्थ! न च तत् प्रेत्य नो इह” १७अ०।

“सन्न्यासस्य महाबाहो! तत्त्वमिच्छामि वेदितुम्। त्यागस्य च हृषीकेश! पृथक् केशिनिषूदन!॥ भगवानुवाच। काम्यानां कर्म्मणां न्यासं सन्न्यासं कवयो विदुः। सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः। त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः। यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति चापरे। निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम!। त्यागो हि पुरुषव्याघ्र! त्रिविधः संप्रकीर्त्तितः। यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्य्यमेव तत्। यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम्। एतान्यपि तु कर्म्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च। कर्त्तव्यानीति मे पार्थ! निश्चितं मतमुत्तमम्। नियतस्य तु सन्न्यासः कर्म्मणो नोपपद्यते। मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्त्तितः। दुःखमित्येव यत् कर्म कायक्लेशभयात्त्यजेत्। स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत्। कार्य्यमित्येव यत् कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन!। सङ्गं त्यक्त्वा फलञ्चैव स त्यागः सात्त्विको मतः। न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशले नानुषज्जते। त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः। न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्म्माण्यशेषतः। यस्तु कर्म्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते। अनिष्टमिष्टं मिश्रञ्च त्रिविधं कर्म्मणः फलम्। भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु सन्न्यासिनां क्वचित्। पञ्चैतानि महाबाहो! कारणानि निबोध मे। सांख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्म्मणाम्।

अधिष्ठानं तथा कर्त्ता करणञ्च पृथग्विधम्। विविधाश्च पृथक् चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम्। शरीरवाङ्मनोभिर्यत् कर्म प्रारभते नरः। न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते तस्य हेतवः। तत्रैवं सति कर्त्तारमात्मानं केवलन्तु यः। पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मतिः। यस्य नाहङ्कृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते। हत्वापि स इमाँल्लोकान् न हन्ति न निबध्यते। ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना। करणं कर्म कर्त्तेति त्रिविधः कर्मसंग्रहः। ज्ञानं कर्म च कर्त्ता च त्रिधैव गुणभेदतः। प्रोच्यते गुणसंख्याने यथावच्छृणु तान्यपि। सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते। अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम्। पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान् पृथग्विधान्। वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम्। यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन् कार्य्ये सक्तमहैतुकम्। अतत्त्वार्थवदल्पञ्च तत्तामसमिति स्मृतम्। नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम्। अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत् सात्त्विकमुच्यते। यत्तु कामेप्सुना कर्म साहङ्कारेण वा पुनः। क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम्। अनुबन्धं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम्। मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते। मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः। सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः कर्त्ता सात्त्विक उच्यते। रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः। हर्षशोकान्वितः कर्त्ता राजसः परिकीर्त्तितः। अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैकृतिकोऽलसः। विषादी दीर्घसूत्री च कर्त्ता तामस उच्यते। बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव गुणतस्त्रिविधं शृणु। प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनञ्जय!। प्रवृत्तिञ्च निवृत्तिञ्च कार्य्याकार्य्ये भयाभये। बन्धं मोक्षञ्च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ! सात्त्विकी। यया धर्ममधर्मञ्च कार्य्यञ्चाकार्य्यमेव च। अयथावत् प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ! राजसी। अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसावृता। सर्वार्थान् विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ! तामसी। धृत्या यया धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः। योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ! सात्त्विकी। यया तु धर्मकामार्थान् धृत्या धारयतेऽर्जुन!। प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी धृतिः सा पार्थ! राजसी। यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च। न विमुञ्चति दुर्मेधा धृतिः सा पार्थ! तामसी। सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ!। अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखान्तञ्च निगच्छति। यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम्। तत् सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम्। विषयेन्द्रियसंयोगाद् यत्तदग्रेऽमृतोपमम्। परिणामे विषमिव तत् सुखं राजसं स्मृतम्। यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः। निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम्। न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः। सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात्त्रिभिर्गुणैः" १८अ०। त्रिविधार्थश्च विष्णुतोऽर्थशब्दे १६७ पृ० उक्तः। अन्यस्य त्रैविध्यं यथायथं तत्तत्स्थाने उक्तं वक्ष्यते च। उत्पातशब्दे उत्पातत्रैविध्यमुक्तम्। तस्य भावः ष्यञ्। त्रैविध्य त्रिप्रकारत्वे "एवं त्रैविध्यमापन्नः संसारोऽभाव उच्यते" भाषा०। "त्रैविध्यादियमर्थानां प्रत्येकं त्रिविधा मता" सा० द०।

त्रिविष्टप न० त्रिपन्त्यस्मिन् सुकृतिनः त्रिप—कपन् तुट् च। "विटपविष्टपविशिपोलपाः" उणा० उज्ज्वलदत्तेन विष्टपेत्यत्र पिष्टपेति पठितम्। अन्ये तत्र दन्त्योष्ठ्यादितया पेठुः। "तत्र अत्रत्य विष्टपमित्यादिप्रयोगात् "विष्टपं भुवनं जगत्" अमरपद्ये विष्टपेति पाठस्य क्षीरस्वामिप्रभृतिसम्मतत्वात्। तृतीयं विष्टपम् इतो त्रिभागवत् संख्यायाम् पूरणार्थत्वम्। १स्वर्गे अमरटीकायां स्वामी। "त्रिविष्टपस्येव पतिं जयन्तः" रघुः। "स्वर्गं त्रिविष्टपं प्राप्य धर्मराजो युधिष्ठिरः" भा० स्व० १अ०। अमा० हि०। २त्रिभुवने न०

त्रिविष्टपसद् पु० त्रिविष्टपे स्वर्गे सीदति सद—क्विप्। देवे हेमा०।

त्रिविष्टब्ध न० त्रीणि विष्टब्धानि यत्र। त्रिदण्डरूपे यतिदण्डत्रये "न दूर्वां कुशिकां भिक्षां त्रिविष्टब्धं च यो हरेत्। यावत्तापहरेत् तस्मिन् कथं ते मानसं भवेत्"। "तथैव नाम नास्तीह त्वया प्रज्ञान् प्रपन्न ये। त्रिविष्टब्धञ्च वाक्यञ्च प्रतिष्ठाप्यत्यबुद्धयः" भा० शा० १८ अ०।

त्रिवित्त त्रि० त्रीणि वित्तानि स्वर्णकर्षमूल्यान्यर्हति ठक् तस्य वा लुक्। स्वर्णकर्षत्रयमूल्यार्हे। लुगभावे त्रैवित्तिक तत्रार्थे त्रि०।

त्रिविस्तीर्ण पु० त्रिभिः विस्तीर्णः। शुभलक्षणभेदान्विते पुरुषे। "त्रिपृथुस्त्रिगम्भीरो हान्ति मन्त्रसमन्वितम्" उपक्रमे "ललाटकटिवक्षोभिस्त्रिविस्तीर्णो यथाक्रमात्। वर्त्ततेऽतितरामेवं तथा प्राप्स्यति नान्यथा" काशी० ११अ०। त्रिपृथुशब्दोऽप्यत्र ह० सं० ६८ अ० तु "उरो

कथाहं वदनस्य पुंसां विस्तीर्णमेतन्त्रितयं प्रशस्तम्" विस्तीर्णत्वञ्चाप्रशस्तयोरिति भेदः ।[माने राजनि० ।

त्रिबीज पु० त्रीणि त्रीणि बीजानि प्रतिफलं यस्य । श्यामा०

त्रिवृत्(ता) पु० त्रीन् अवयवान् वृणोति वृ—क्विप् त्रिभिरवयवैर्वृता वा । १(तेओड़ि) ओषधिभेदे, अमरः "श्वेता त्रिवृद्रेचनी स्यात् स्वाद्वुष्णा समीरहृत् । रूक्षा पित्तज्वरश्लेष्मपित्तशोथोदरापहा । श्वेतकृष्णप्रभेदेन द्विविधा त्रिवृदुच्यते । श्यामा त्रिवृत्ततो हीनगुणा तीव्रा विरेचिका । मूर्च्छादाहमदभ्रान्तिकण्ठोत्कर्षणकारिणी" भावप्र०। वर्तनं वृत् त्रिः त्रिधा वृतो यत्र । एकस्य त्रिवर्तस्य त्रिवारे त्रिसंख्यान्विते च वृत्तिः तन्त्रोच्चारणात् । २त्रिधात्रिगुणिते त्रि० "विप्रस्योर्ध्ववृतं त्रिवृत्" इति मनुः त्रिगुणितत्रयस्य यज्ञोपवीतरूपत्वा-र्थार्थता । त्रिर्वर्त्तते वृत-क्विप् । मिलितेषु ३तेजोजलान्नेषु च । "तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणि" छा०उ० ४त्रिगुणिते "यजेत वाश्वमेधेन स्वर्जिता गोसवेन वा । अभिजिद्विश्वजिद्भ्यां वा त्रिवृताग्निष्टुतापि वा" मनुः । त्रिभिर्ऋग्यजुःसामभिर्वर्त्तते वृत—कर्त्तरि क्विप् । ५यज्ञे पु० । "यः सुपर्णो यजुर्नाम छन्दोगात्रस्त्रिवृच्छिराः" भा० आ० ४७ अ० । "त्रिवृत् यस्य शिरोऽस्य" नीलक० त्रिर्वर्त्तते तृचत्रयस्य त्रिवृत्स्य स्तोमार्थत्वम् । ६स्तोमविशेषाख्यायां नवके । यथोक्तं वाचस्पतिमिश्रैः

"लौकिको वाक्यशेषार्थस्त्रिवृदादेः प्रमाणतः । उभौ विध्यर्थवाक्यैकवाक्यत्वादविरोधिनः । "त्रिवृद्बहिष्पवमानम्" इति श्रुतौ त्रिवृच्छब्दस्य त्रिगुणत्वं लौकिकोऽर्थः वाक्यशेषात्-तृचात्मकेषु सूक्तेष्ववस्थितानां ऋचां नवसंख्यात्मक-स्तोत्र-निष्पादक-समाचाराम् "उपास्मै गायता नरः (ऋ ६।म०११. १सू०) इत्यादीनामृचां नवकोऽर्थः. तत्र धर्मनिर्णये वेदस्य प्राबल्येऽपि पद-पदार्थ-निर्णये लोकवेदयोः समान-बलत्वात् उभावर्थौ विकल्पेन ग्रहीतव्यौ, इति चेत्—नैवम्, लौकिकार्थ-स्वीकार-पक्षे विधिवाक्ये त्रिगुणत्वमर्थः, अर्थवाद-वाक्ये स्तोत्रियाधारकर्चां नवकम्, इत्येवं विध्यर्थवादयोर्वैयधिकरण्यादेकवाक्यत्वं न स्यात्, अतः एकवाक्यत्वाय स्तोत्रियाणां नवकमेव विधिवाक्ये त्रिवृतोऽर्थः" ।

त्रिवृत्करण न० ६त० । तेजो जलान्नानां त्र्यात्मककरणे तत्प्रकारश्च छा० उ० भाष्ये दर्शितो यथा

"तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणीति सेयं देवतेमास्तिस्रो देवता अनेनैव जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरोत् । तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोद्यथा तु खलु सोम्येमास्तिस्रो देवतास्त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तन्मे विजानीहीति । यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां, यत्कृष्णं तदन्नस्यापागादग्नेरग्नित्वं वाचारम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् । यदादित्यस्य रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं, यच्छुक्लं तदपां, यत्कृष्णं तदन्नस्यापागादादित्यादादित्यत्वं वाचारम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् । यच्चन्द्रमसो रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां, यत्कृष्णं तदन्नस्यापागाच्चन्द्राच्चन्द्रत्वं वाचारम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् । यद्विद्युतो रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्यापागाद्विद्युतो विद्युत्त्वं वाचारम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् ।

"सेयं तिस्रो देवता अनुप्रविश्य स्वात्मावस्थे बीजभूतेऽव्याकृते नामरूपे व्याकरवाणीतीक्षित्वा तासाञ्च तिसृणां देवतानामेकैकां त्रिवृतं त्रिवृतं करवाणि एकैकस्याः त्रिवृत्करणे एकैकस्याः प्राधान्यं द्वयोर्द्वयोर्गुणभावोऽन्यथा हि रज्ज्वा इवैकगुणत्रिवृत्करणं स्यात् । न तु तिसृणां पृथक् त्रिवृत्करणमिति । एवं हि तेजोऽबन्नानां पृथङ्नामप्रत्ययलाभः स्यात्तेज इदमिमा आपोऽन्नमिदमिति च । सति च पृथङ्नामप्रत्ययलाभे देवतानां सम्यग्व्यवहारस्य प्रसिद्धिः प्रयोजनं स्यात् । एवमीक्षित्वा सेयं देवतेमास्तिस्रो देवता अनेनैव यथोक्तेनैव जीवेन सूर्यबिम्बवदन्तः प्रविश्य वैराजं पिण्डं प्रथमं देवतादीनां च पिण्डाननुप्रविश्य यथासङ्कल्पमेव नामरूपे व्याकरोदसौनामायमिदंरूप इति तासाञ्च देवतानां गुणप्रधानभावेन त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोत् कृतवती देवता । तिष्ठतु तावद्देवतादिपिण्डानां नामरूपाभ्यां व्याकृतानां, तेजोऽबन्नमयत्वेन त्रिधात्वं यथा तु खलु बहिरिमाः पिण्डेभ्यस्तिस्रो देवतास्त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तन्मे मम अभिवदतो विजानीहि विस्पष्टमवधारयोदाहरणतः । यद्देवतानां त्रिवृत्करणमुक्तं तस्यैवोदाहरणमुच्यते । उदाहरणं नामैकदेशप्रसिद्ध्याशेषप्रसिद्ध्यर्थमुदाह्रियत इति । तदेतदाह यदग्नेः त्रिवृत्कृतस्य रोहितं रूपं प्रसिद्धं लोके तदत्रिवृत्कृतस्य तेजसो रूपमिति विद्धि । तथा च यच्छुक्लं रूपमग्नेरेव तदपामत्रिवृत्कृतानाम्

यत्कृष्णं तस्यैवाग्ने रूपं तदन्नस्य पृथिव्या अत्रिवृत्कृताया इति विद्धि। तत्रैवं सति रूपत्रयव्यतिरेकेणाग्निरिति यन्मन्यसे त्वं तस्याग्नेरग्नित्वमिदानीमपागादपगतम्। प्राग्रूपत्रयविवेकविज्ञानाद्याग्निबुद्धिरासीत्ते साग्निबुद्धिरपगताग्निशब्दश्चेत्यर्थः। यथा दृश्यमान रक्तोपधानसंयुक्तः स्फटिको गृह्यमाणः पद्मरागोऽयमिति शब्दबुद्ध्योः प्रयोजको भवति प्रागुपधानस्फटिकयोर्विवेकविज्ञानात्, तद्विवेकविज्ञाने तु पद्मरागशब्दबुद्धी निवर्त्तेते तद्विवेकविज्ञातुस्तद्वत्। ननु किमत्र बुद्धिशब्दकल्पनया क्रियते प्राग्रूपत्रयविवेककरणादग्निरेवासीत्तदग्नेरग्नित्वं रोहितादिरूपविवेककरणादपागादिति युक्तम्। यथा तन्त्वपकर्षणे पटाभावः। नैवं बुद्धिशब्दमात्रमेव ह्यग्निर्यत आह वाचारम्भणमग्निर्नाम विकारो नामधेयं नाममात्रमित्यर्थोऽतोऽग्निबुद्धिरपि मृषैव। तर्हि किं तत् सत्यं? त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यं नाणुमात्रमपि रूपत्रयव्यतिरेकेण सत्यमस्तीत्यवधारणार्थः। तथा यदादित्यस्य यच्चन्द्रमसो यद्विद्युत इत्यादि समानम्। ननु यथा तु खलु सोम्येमास्तिस्रो देवतास्त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तन्मे विजानीहीत्युक्त्वा तेजस एव चतुर्भिरप्युदाहरणैरग्न्यादिभिस्त्रिवृत्करणं दर्शितं नाबन्नयोरुदाहरणं दर्शितं त्रिवृत्करणे। नैष दोषः। अबन्नविषयाण्यप्युदाहरणान्येवमेव च द्रष्टव्यानीति मन्यते श्रुतिः। तेजस उदाहरणमुपलक्षणार्थम्, रूपवत्त्वात् स्पष्टार्थत्वोपपत्तेश्च। गन्धरसयोरनुदाहरणं त्रयाणामसम्भवात् न हि गन्धरसौ तेजसि स्तः। स्पर्शशब्दयोरनुदाहरणं विभागेन दर्शयितुमशक्यत्वात्। यदि सर्वं जगत्त्रिवृत्कृतमित्यग्न्यादिवत्त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यमग्नेरग्नित्ववदपागाज्जगतो जगत्त्वम्। तथाऽन्नस्यापि अप्शुङ्गत्वादाप इत्येव सत्यं वाचारम्भणमात्रमन्नम्। तथापामपि तेजःशुङ्गत्वाद्वाचारम्भणत्वं तेज इत्येव सत्यम्। तेजसोऽपि सच्छुङ्गत्वाद्वाचारम्भणत्वं, सदित्येव सत्यमित्येषोऽर्थो विवक्षितः। ननु वाय्वन्तरिक्षे त्वत्रिवृत्कृते तेजःप्रभृतिष्वनन्तर्भूतत्वादवशिष्येते। एवं गन्धरसशब्दस्पर्शाश्चावशिष्टा इति। कथं? सतो विज्ञानेन सर्वमन्यदविज्ञातं भवेत्तद्विज्ञाने वा प्रकारान्तरं वाच्यम्। नैष दोषो रूपवद्द्रव्ये सर्वस्य दर्शनात्। कथं, तेजसि तावद्रूपवति शब्दस्पर्शयोरप्युपलम्भाद्वाय्वन्तरिक्षयोस्तत्र स्पर्शशब्दगुणवतोः सद्भावोऽनुमीयते। तथाबन्ने रूपवती रसगन्धान्तर्भाव इति। रूपवतां त्रयाणां तेजोऽबन्नानां त्रिवृत्करणप्रदर्शनेन सर्वं तदन्तर्भूतं सद्विकारत्वात्त्रीण्येव रूपाणि विज्ञातं मन्यते श्रुतिः। न हि मूर्त्तं रूपवत् द्रव्यं प्रत्याख्याय वाय्वाकाशयोस्तद्गुणयोर्गन्धरसयोर्वा ग्रहणमस्ति। अथ वा रूपवतामपि त्रिवृत्करणं प्रदर्शनार्थमेव मन्यते श्रुतिः यथा तु त्रिवृत्कृते त्रीण्येव रूपाणीत्येव सत्यं तथा पञ्चीकरणेऽपि समानो न्याय इत्यतः सर्वस्य सद्विकारत्वात्सतो विज्ञानेन सर्वमिदं विज्ञातं स्यात्सदेकमेवाद्वितीयं सत्यमिति सिद्धमेव भवति" भाष्यम्।

क्षित्यादित्रयाणां प्रत्येकं द्वेधा विभागे द्वितीयार्द्धस्य पुनर्द्वेधा विभागे च एकैकस्मिन् स्वस्वेतरद्वितीयार्द्धयोजनरूपं पञ्चीकरणवत् त्रिवृत्करणम् "द्विधा विधाय चैकैकं द्विधा च प्रथमं पुनः। स्वस्वेतरद्वितीयांशैर्योजनात् त्र्यात्मकाश्च ते" इत्युक्तरीत्या बध्यम्।

त्रिवृत्पर्णी स्त्री त्रिषु दोषेषु वर्त्तते नाशनाय त्रिवृत् त्रिदोषघ्नम् पर्णमस्याः। (हेलञ्चा) हिलमोचिकायाम् शब्दच०।

त्रिवृत्ता स्त्री त्रिराहता। १त्रिवृति अमरः। २त्रिराहते त्रिगुणे त्रि० "त्रिवृता (मेखला) ग्रन्थिनैकेन त्रिभिः पञ्चभिरेव वा" मनुः।

त्रिवृत्तिका स्त्री तिस्रः वृत्तयोऽस्याः कप्। १त्रिवृति राजनि०। २त्रिधावृत्तियुक्ते त्रि०।

त्रिवृद्वेद पु० कर्माद्यात्मना त्रिर्वर्त्तते त्रिवृत् कर्म०। १त्रय्यां वेदत्रये तदुत्पन्ने २प्रणवे च। "ऋचो यजूंषि चान्यानि सामानि विविधानि च। एष (प्रणवः) ज्ञेयस्त्रिवृद्वेदो यो वेदैनं स वेदवित्। आद्यं यत् त्र्यक्षरं ब्रह्म त्रयी यस्मिन् प्रतिष्ठिता। स गुह्योऽन्यस्त्रिवृद्वेदो यस्तं वेद स वेदवित्" मनुः।

त्रिवे(णि)णी स्त्री तिस्रः वेणयः प्रवाहाः विच्छिन्नाः संयुक्ता वा यत्र ततः इदन्तत्वात् वा ङीप्। गङ्गायमुनासरस्वतीनां विच्छिन्नप्रवाहे १दक्षिणप्रयागे युक्तप्रवाहे २प्रयागे तीर्थभेदे च दक्षिणप्रयागसीमा च यथा "प्रद्युम्नस्य ह्रदात् याम्ये सरस्वत्यास्तथोत्तरे। तद्दक्षिणप्रयागन्तु गङ्गातो यमुना गता" प्रा० त०। त्रिवेण्या इदम् विधा० अण्। त्रैवेण। तदीये त्रि०।

त्रिवेणु पु० त्रयो वेणवो यत्र। रथाङ्गस्यावयवभेदे शब्दार्थचि०। "चक्राक्षिवेणु तस्य त्रिवर्णोध्यधमस्करैः" भा० व० २४१अ०।

त्रिवेद पु० त्रीन् वेदान् वेत्ति विद–अण् उप० स०। त्रयो वेदा

अधीतत्वेन तस्यास्य अण् वा । १वेदत्रयवेत्तरि । "मान्त्रिस्त्रिवेदोऽपि सर्वाशी सर्वविक्रयी" मनुः ततः स्वार्थे ष्यञ् । त्रैवेद्य तदर्थे "त्रैवेद्याः शुच-योदात्ताः" गीता । त्रिगुणितो वेदः शा॰त॰ । २वेदत्रये ३तद्विहितकर्मणि च "त्रिवेदसंयोगात्" कात्या॰ श्रौ॰ २५।१४।१० । "वेदत्रयविहितकर्मयोगो ब्राह्मणः" कर्कः ।

त्रिवेला स्त्री तिस्रो वेला सीमानोऽस्याम् । त्रिवृत् (तेओड़ि) राजनि॰ ।

त्रिशक्ति स्त्री त्रिगुणिता शक्तिः । १कालीतारात्रिपुरात्मके तन्त्रोक्ते देवीत्रये "त्रिशक्तिविमले देवि ! क्रमदीक्षा प्रकीर्तिता" तन्त्रसा॰ इच्छाज्ञानक्रियात्मके ऐश्वरे २शक्तित्रये प्रभावोत्साहमन्त्रजे राज्ञां ३शक्तित्रये । श॰ श्री॰ । ४त्रिगुणात्मके प्रधाने च ।[१परमेश्वरे २विजिगीषुनृपे च ।

त्रिशक्तिधृत् पु॰ त्रिशक्तिं इच्छादिशक्तित्रयं धरति धृ—क्विप् ।

त्रिशङ्कु पु॰ त्रयः शङ्कव इव यस्य । १मार्जारे २शलभे मेदि॰ । ३चातकखगे शब्दच॰ । ४खद्योते शब्दमा॰ । ५सूर्य्यवंश्ये नृपभेदे । तस्य नामनिरुक्तिः हरिवं॰१२अ॰ दर्शिता यथा

"अविद्यमाने मांसे तु वशिष्ठस्य महात्मनः । सर्वकामदुघां दोग्ध्रीं ददर्श स नृपात्मजः । तां वै क्रोधाच्च मोहाच्च श्रमाच्चैव क्षुधार्दितः । दस्युधर्मगतो राजा जघान जनमेजय ! ।। ततः प्रमत्त उन्मत्तः भ्रान्तः क्रुद्धो बुभुक्षितः । स्वयमाचरत भोजनलुब्धः कामी च ते दश । तच्च मांसं स्वयञ्चैव विश्वामित्रस्य चात्मजान् । भोजयामास तच्छ्रुत्वा वशिष्ठोऽप्यस्य चुक्रुधे । क्रुद्धस्तु भगवान् वाक्यमिदमाह नृपात्मजम् । वशिष्ठ उवाच । पातयेयमहं क्रूर ! तव शङ्कुमसंशयम् । यदि ते द्वाविमौ शङ्कू न स्यातां वै पुनः कृतौ । पितुश्चापरितोषेण गुरोर्दोग्ध्रीवधेन च । अप्रोक्षितोपयोगाच्च त्रिविधस्ते व्यतिक्रमः । वैशम्पायन उवाच । एवं त्रीण्यस्य शङ्कूनि तानि दृष्ट्वा महातपाः । त्रिशङ्कुरिति होवाच त्रिशङ्कुस्तेन स स्मृतः" । तस्य सशरीरस्वर्गगमनकथा रामा॰आ॰५७अ॰

"सोऽभिगम्य महात्मानः सर्वानेव गुरोः सुतान् । अभिवाद्यानुपूर्व्येण ह्रिया किञ्चिदवाङ्मुखः । अब्रवीत् स महात्मानः सर्वानेव कृताञ्जलिः । शरणं वः प्रपन्नोऽहं शरण्यान् शरणं गतः । प्रत्याख्यातो हि भद्रं वो वशिष्ठेन महात्मना । यष्टुकामो महायज्ञं तदनुज्ञातुमर्हथ । गुरुपुत्रानहं सर्वान्नमस्कृत्य प्रसादये । शिरसा प्रणतो याचे ब्राह्मणान् तपसि स्थितान् । ते मां भवन्तः सिद्ध्यर्थं याजयन्तु समाहिताः । सशरीरो यथाहं वै देवलोकमवाप्नुयाम् । प्रत्याख्यातो वशिष्ठेन गतिमन्यां तपोधनाः ! । गुरुपुत्रानृते सर्वान्नाहं पश्यामि काञ्चन । इक्ष्वाकूणां हि सर्वेषां पुरोधाः परमा गतिः । तस्मादनन्तरं सर्वे भवन्तो दैवतं मम" ।

"ततस्त्रिशङ्कोर्वचनं श्रुत्वा क्रोधसमन्वितम् । ऋषिपुत्रशतं राम ! राजानमिदमब्रवीत् । प्रत्याख्यातोऽसि दुर्बुद्धे ! गुरुणा सत्यवादिना । तं कथं समतिक्रम्य शाखान्तरमुपेयिवान् । इक्ष्वाकूणां हि सर्वेषां पुरोधाः परमा गतिः । न चातिक्रमितुं शक्यं वचनं सत्यवादिनः । अशक्यमिति होवाच वशिष्ठो भगवानृषिः । तं वयं वै समाहर्तुं क्रतुं शक्ताः कथं न । बालिशस्त्वं नरश्रेष्ठ ! गम्यतां स्वपुरं पुनः । याजने भगवान् शक्तस्त्रैलोक्यस्यापि पार्थिव ! । अवमानं कथं कर्तुं तस्य शक्ष्यामहे वयम् । तेषां तद्वचनं श्रुत्वा क्रोधपर्य्याकुलाक्षरम् । स राजा पुनरेवैतानिदं वचनमब्रवीत् । प्रत्याख्यातो भगवता गुरुपुत्रैस्तथैव हि । अन्यां गतिं गमिष्यामि स्वस्ति वोऽस्तु तपोधनाः ! । ऋषिपुत्रास्तु तच्छ्रुत्वा वाक्यं घोराभिसंहितम् । शेपुः परमसंक्रुद्धाश्चण्डालत्वं गमिष्यसि । इत्युक्त्वा ते महात्मानो विविशुः स्वं स्वमाश्रमम् । अथ रात्र्यां व्यतीतायां राजा चण्डालतां गतः । नीलवस्त्रधरो नीलः परुषो ध्वस्तमूर्द्धजः । चित्यमाल्यानुलेपश्च आयसाभरणोऽभवत् । तं दृष्ट्वा मन्त्रिणः सर्वे त्यज्य चण्डालरूपिणम् । प्राद्रवन् सहिता राम ! पौरा येऽस्यानुगामिनः । एको हि राजा काकुत्स्थ ! जगाम परमात्मवान् । दह्यमानो दिवारात्रं विश्वामित्रं तपोधनम् । विश्वामित्रस्तु तं दृष्ट्वा राजानं विफलीकृतम् । चण्डालरूपिणं राम ! मुनिः कारुण्यमागतः । कारुण्यात् स महातेजा वाक्यं परमधार्म्मिकः । इदं जगाद भद्रं ते राजानं घोरदर्शनम् । किमागमनकार्य्यं ते राजपुत्र ! महाबल ! । अयोध्याधिपते ! वीर ! शापाच्चण्डालतां गतः । अथ तद्वाक्यमाकर्ण्य राजा चण्डालतां गतः । अब्रवीत् प्राञ्जलिर्वाक्यं वाक्यज्ञो वाक्यकोविदम् । प्रत्याख्यातोऽस्मि गुरुणा गुरुपुत्रैस्तथैव च । अनवाप्यैव तं कामं मया प्राप्तो विपर्य्ययः । सशरीरो दिवं यायामिति मे सौम्यदर्शन ! । मया चेष्टं क्रतुशतं तथा तन्नावाप्यते फलम् । अनृतं

नोक्तपूर्व्वं मे न च वक्ष्ये कदाचन। क्षत्त्रेऽपि गतः सौम्य ! क्षत्त्रधर्म्मेण ते शपे। यज्ञैर्बहुविधैरिष्टं प्रजाधर्म्मेण पालिताः। गुरवश्च महात्मानः शीलवृत्तेन तोषिताः। धर्म्मे प्रयतमानस्य यज्ञं चाहर्त्तुमिच्छतः। परितोषं न गच्छन्ति गुरवो मुनिपुङ्गव !। दैवमेव परं मन्ये पौरुषं तु निरर्थकम्। दैवेनाक्रम्यते सर्व्वं दैवं हि परमा गतिः। तस्य मे परमार्त्तस्य प्रसादमभिकाङ्क्षतः। कर्त्तुमर्हसि भद्रन्ते दैवोपहतकर्म्मणः। नान्यां गतिं गमिष्यामि नान्यच्छरणमस्ति मे। दैवं पुरुषकारेण निवर्त्तयितुमर्हसि" ५८ स०।

"उक्तवाक्यं तु राजानं कृपया कुशिकात्मजः। अब्रवीत् मधुरं वाक्यं साक्षाच्चण्डालतां गतम्। ऐक्ष्वाको ! स्वागतं वत्स ! जानामि त्वां सुधार्म्मिकम्। शरणं ते प्रदास्यामि मा भैषीर्नृपपुङ्गव !। अहमामन्त्रये सर्व्वान् महर्षीन् पुण्यकर्म्मणः। यज्ञसाह्यकरान् राजंस्ततो यक्ष्यसि निर्वृतः। गुरुशापकृतं रूपं यदिदं त्वयि वर्त्तते। अनेन सह रूपेण सशरीरो गमिष्यसि। हस्तप्राप्तमहं मन्ये स्वर्गं तव नराधिप !। यस्त्वं कौशिकमागम्य शरण्यं शरणागतः। एवमुक्त्वा महातेजाः पुत्त्रान् परमधार्म्मिकान्। व्यादिदेश महाप्राज्ञान् यज्ञसम्भारकारणात्। सर्व्वान् शिष्यान् स चाहूय वाक्यमेतदुवाच ह। सर्व्वानृषीन् सवाशिष्ठानानयध्वं ममाज्ञया। सशिष्यान् सुहृदश्चैव सर्त्विजः सुबहुश्रुतान्। यदन्यो वचनं ब्रूयान्मद्वाक्यबलचोदितः। तत्सर्व्वमखिलेनोक्तं ममाख्येयमनादृतम्। तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दिशो जग्मुस्तदाज्ञया। आजग्मुरथ देशेभ्यः सर्व्वेभ्यो ब्रह्मवादिनः। ते च शिष्याः समागम्य मुनिं ज्वलिततेजसम्। ऊचुश्च वचनं सर्व्वं सर्व्वेषां ब्रह्मवादिनाम्। श्रुत्वा ते वचनं सर्व्वे समायान्ति द्विजातयः। सर्व्वदेशेषु चागच्छन् वर्जयित्वा महोदयम्। वाशिष्ठं यच्छतं सर्व्वं क्रोधपर्य्याकुलाक्षरम्। यथाह वचनं सर्व्वं शृणु त्वं मुनिपुङ्गव !। क्षत्त्रियो याजको यस्य चण्डालस्य विशेषतः। कथं सदसि भोक्तारो हविस्तस्य सुरर्षयः। ब्राह्मणा वा महात्मानो भुक्त्वा चण्डालभोजनम्। कथं स्वर्गं गमिष्यन्ति विश्वामित्रेण पालिताः। एतद्वचननैष्ठुर्य्यमूचुः संरक्तलोचनाः। वाशिष्ठा मुनिशार्दूल ! सर्व्वे सहमहोदयाः। तेषां तद्वचनं श्रुत्वा सर्व्वेषां मुनिपुङ्गवः। क्रोधसंरक्तनयनः सरोषमिदमब्रवीत्। यद्दूषयन्त्यदुष्टं मां तप उग्रं समास्थितम्। भस्मीभूता दुरात्मानो भविष्यन्ति न संशयः। अद्य ते कालपाशेन नीता वैवस्वतक्षयम्। सप्त जातिशतान्येव मृतपाः सम्भवन्तु ते। श्वमांसनियताहारा मुष्टिका नाम निर्घृणाः। विकृताश्च विरूपाश्च लोकाननुचरन्त्विमी। महोदयश्च दुर्बुद्धिर्मामदूष्यं ह्यदूषयत्। दूषितः सर्व्वलोकेषु निषादत्वं गमिष्यति। प्राणातिपातनिरतो निरनुक्रोशतां गतः। दीर्घकालं मम क्रोधात् दुर्गतिं वर्त्तयिष्यति। एतावदुक्त्वा वचनं विश्वामित्रो महातपाः। विरराम महातेजा ऋषिमध्ये महामुनिः" ५९ स०।

"तपोबलहतान् ज्ञात्वा वाशिष्ठान् समहोदयान्। ऋषिमध्ये महातेजा विश्वामित्रोऽभ्यभाषत। अयमिक्ष्वाकुदायादस्त्रिशङ्कुरिति विश्रुतः। धर्म्मिष्ठश्च वदान्यश्च मां चैव शरणं गतः। स्वेनानेन शरीरेण देवलोकजिगीषया। यथायं स्वशरीरेण देवलोकं गमिष्यति। तथा प्रवर्त्त्यतां यज्ञो भवद्भिश्च मया सह। विश्वामित्रवचः श्रुत्वा सर्व्व एव महर्षयः। ऊचुः समेताः सहसा धर्म्मज्ञा धर्म्मसंहितम्। अयं कुशिकदायादो मुनिः परमकोपनः। यदाह वचनं सम्यगेतत् कार्य्यं न संशयः। अग्निकल्पो हि भगवान् शापं दास्यति रोषतः। तस्मात् प्रवर्त्त्यतां यज्ञः सशरीरो यथा दिवि। गच्छेदिक्ष्वाकुदायादो विश्वामित्रस्य तेजसा। ततः प्रवर्त्त्यतां यज्ञः सर्व्वे समभितिष्ठत। एवमुक्त्वा च ऋषयः संजह्रुस्ताः क्रियास्तदा। याजकश्च महातेजा विश्वामित्रोऽभवत् क्रतौ। ऋत्विजश्चानुपूर्व्वेण मन्त्रवन्मन्त्रकोविदाः। चक्रुः सर्व्वाणि कर्म्माणि यथाकल्पं यथाविधि। ततः कालेन महता विश्वामित्रो महातपाः। चकारावाहनं तत्र भागार्थं सर्व्वदेवताः। नाभ्यागमंस्तदा तत्र भागार्थं तत्र देवताः। ततः कोपसमाविष्टो विश्वामित्रो महामुनिः। स्रुवमुद्यम्य सक्रोधस्त्रिशङ्कुमिदमब्रवीत्। पश्य मे तपसो वीर्य्यं स्वार्ज्जितस्य नरेश्वर !। एष त्वां स्वशरीरेण नयामि स्वर्गमोजसा। दुष्प्रापं स्वशरीरेण स्वर्गं गच्छ नरेश्वर !। स्वार्ज्जितं किञ्चिदप्यस्ति मया हि तपसः फलम्। राजंस्त्वं तेजसा तस्य सशरीरो दिवं व्रज। उक्तवाक्ये मुनौ तस्मिन् सशरीरो नरेश्वरः। दिवं जगाम काकुत्स्थ ! मुनीनां पश्यतां तदा। स्वर्गलोकं गतं दृष्ट्वा त्रिशङ्कुं पाकशासनः। सह सर्व्वैः सुरगणै-

रिदं वचनमब्रवीत्। त्रिशङ्को! गच्छ भूयस्त्वं नासि स्वर्गकृतालयः। गुरुशापहतो मूढ! पत भूमिमवाक्शिराः। एवमुक्तो महेन्द्रेण त्रिशङ्कुरपतत् पुनः। विक्रोशमानस्त्राहीति विश्वामित्रं तपोधनम्। तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य क्रोशमानस्य कौशिकः। रोषमाहारयत् तीव्रं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत्। ऋषिमध्ये स तेजस्वी प्रजापतिरिवापरः। सृजन् दक्षिणमार्गस्थान् सप्तर्षीनपरान् पुनः। नक्षत्रवंशमपरमसृजत् क्रोधमूर्च्छितः। दक्षिणां दिशमास्थाय ऋषिमध्ये महायशाः। सृष्ट्वा नक्षत्रवंशञ्च क्रोधेन कलुषीकृतः। अन्यमिन्द्रं करिष्यामि लोको वा स्यादनिन्द्रकः। दैवतान्यपि स क्रोधात् स्रष्टुं समुपचक्रमे। ततः परमसम्भ्रान्ताः सर्षिसङ्घाः सुरासुराः। विश्वामित्रं महात्मानमूचुः सानुनयं वचः। अयं राजा महाभाग! गुरुशापपरिक्षतः। सशरीरो दिवं यातुं नार्हत्येव तपोधन!। तेषां तद्वचनं श्रुत्वा देवानां मुनिपुङ्गवः। अब्रवीत् सुमहद्वाक्यं कौशिकः सर्वदेवताः। सशरीरस्य भद्रं वस्त्रिशङ्कोरस्य भूपतेः। आरोहणं प्रतिज्ञातं नानृतं कर्तुमुत्सहे। स्वर्गोऽस्तु सशरीरस्य त्रिशङ्कोरस्य शाश्वतः। नक्षत्राणि च सर्वाणि मामकानि ध्रुवाण्युत। यावल्लोका धरिष्यन्ति तिष्ठन्त्वेतानि सर्वशः। मत्कृतानि सुराः सर्वे तदनुज्ञातुमर्हथ। एवमुक्ताः सुराः सर्वे प्रत्यूचुर्मुनिपुङ्गवम्। एवं भवतु भद्रन्ते तिष्ठन्त्वेतानि सर्वशः। गगने तान्यनेकानि वैश्वानरपथाद्बहिः। नक्षत्राणि मुनिश्रेष्ठ! तेषु ज्योतिःषु जाज्वलन्। अवाक्शिरास्त्रिशङ्कुश्च तिष्ठत्वमरसन्निभः। अनुयास्यन्ति चैतानि ज्योतींषि नृपसत्तमम्। कृतार्थं कीर्त्तिमन्तञ्च स्वर्गलोकगतं यथा। विश्वामित्रस्तु धर्मात्मा सर्वदेवैरभिष्टुतः। ऋषिमध्ये महातेजा बाढमित्येव देवताः। ततो देवा महात्मानो ऋषयश्च तपोधनाः। जग्मुर्यथागतं सर्वे यज्ञस्यान्ते नरोत्तम!।" ६० स०

त्रिशङ्कोरपत्यम् अण्। त्रैशङ्कव हरिश्चन्द्रे "तस्य (त्रिशङ्कोः) सत्यरथा नाम पत्नी कैकयवंशजा। कुमारं जनयामास हरिश्चन्द्रमकल्मषम्। स वै राजा हरिश्चन्द्रस्त्रैशङ्कव इति स्मृतः" हरिवं० १३अ० (हेमच० त्रिशङ्कुशब्दे दृश्यम्।

त्रिशङ्कुज पु० त्रिशङ्कोर्जायते जन–ड। हरिश्चन्द्रे नृपे

त्रिशङ्कुयाजिन् पु० त्रिशङ्कुं याजयति यज–णिनि। विश्वामित्रे हेमच० त्रिशङ्कुशब्दे दृश्यम्।

त्रिशत न० त्रिगुणितं शतम् शा० त०। त्रिगुणिते शते। "षड्विंशतिसंयुक्तं मण्डलं त्रिशतं स्मृतम्" कामन्दकी। "नरकं त्रिशतं प्राप्य स विट्शुपजीवति" भा० अनु० १०१ अ०। समा० द्वि० ङीप्। २शतत्रये स्त्री।

त्रिशरण न० त्रीणि शरणान्यस्य। बुद्धदेवे त्रिका०।

त्रिशर्करा स्त्री त्रिगुणिता शर्करा शा० त०। मिलितगुडो-त्थयाहिमोत्था मधुरेति मधुरत्रिके राजनि०।

त्रिशला स्त्री अर्हन्मातृभेदे हेमच०।

त्रिशाख त्रि० तिस्रः शाखा अग्राणि यस्य। त्रिशाखाकाराग-लययुते। "कृत्वा त्रिशाखां भ्रुकुटीं ललाटे" भा० कर्ण० ८६ अ०। [बिल्वे राजनि०।

त्रिशाखपत्र पु० तिस्रः शाखा यस्य तादृशं पत्रं यस्य।

त्रिशाण त्रि० त्रयः शाणाः परिमाणमस्य तैः क्रीतं वा अण् तस्य वा लुक्। १त्रिशाणपरिमिते २तत्क्रीते च। पक्षे न लुक्। त्रैशाण तत्रार्थे पक्षे तत् त्रिशाणस्य तत्रार्थे एवं द्विशाणद्विशाण्य द्वैशाण द्विशाणक्रीते तत्परिमिते त्रि०

त्रिशालक न० तिस्रः शाला यत्र वा कप्। हिरण्यनाभाख्ये वास्तुभेदे तत्फलादिकं वृ० सं० ५३ उक्तं यथा "उत्तरशालाहीनं हिरण्यनाभं त्रिशालकं धन्यम्। प्राक्शालया वियुक्तं सुक्षेत्रं वृद्धिदं वास्तु। याम्याहीनं चुल्ली त्रिशालकं वित्तनाशकरमेतत्। पक्षघ्नमपरशालावर्जितम् सुतवधवैरकरम्"।

त्रिशिख न० तिस्रः शिखा यस्य। १त्रिशूले अस्त्रभेदे २किरीटे च हेमच०। ३शिखात्रययुक्ते त्रि०। "त्रिशिखां भ्रुकुटिञ्चास्य ददृशुर्दानवा रणे" हरिवं० २२५ अ०। "त्रिशिखां भ्रुकुटीं कृत्वा सन्दश्य दशनच्छदम्" भा०आ०१६२अ०। ४रावणपुत्रे राक्षसभेदे पु०

त्रिशिखिदला स्त्री तिस्रः शिखाः यस्याः दलानि तादृशं दलमस्य। मालाकन्दे राजनि०।

त्रिशिरस् पु० त्रीणि शिरांस्यस्य। १कुबेरे हेमच०। २रावणपुत्रभेदे ३खरसेनापतिभेदे च। त्रिशिरस्के ४ज्वरे च। "त्रिशिरस्ते प्रसन्नोऽहं व्येतु ते मज्ज्वराद्भयम्" भाग०१० स्क० बाणयुद्धे। अस्य अदन्तत्वमपि "सर्वे शान्ता अदन्ताः स्युः" इत्युक्तेः "खरत्रिशिरदूषणप्रमुखबन्धुघ्नम्" भाग०८।१०।१० "अरविन्दपादत्रिशिराः षड्भुजो नवलोचनः" हरिवं० १८१ अ०। त्रयो वेदाः शिरांसीव यस्य। ५जैवे रवौ पु०। "सवत्सरस्य दर्पितचक्रत्रिदण्डारा-त्रिशिराय त्रिनाभिः" भा० आनु० १६८ अ०। मोक्ष-

कण्ठस्तु "हृहच्छिराश्चतुरश्वस्त्रिनाभिः" इति पठित्वा "चतुरश्वः कालाहष्टेश्वरेच्छासंकल्पाश्चत्वारोऽश्वा यस्येति"व्याचख्यौ। "अतीव हि त्रिशिरसं समुच्छिन्द्यात् शतक्रतुः" कामन्दकी। त्रिशीर्षकादयोऽप्यत्र। तत्र त्रिशूले न० हेमच०।

त्रिशुच् पु० तिस्रः शुचो दीप्तयः शोका वाऽस्य। स्वर्गान्तरिक्षपृथिवीस्थदीप्तित्रययुते घर्मे। "घर्मस्त्रिशुक् विराजति विराजा" यजु० ३८।२७। "ताः शुचश्च तत्रैव १८ मन्त्रे उक्ता यथा "या ते घर्म! दिव्या शुग्या गायत्र्यां हविर्धाने। सा त आप्यायतां निष्ट्यायतां तस्यै ते स्वाहा। या ते घर्मान्तरिक्षे तस्याः त्रिष्टुभ्याग्नीध्रे सा त आप्यायतामित्यादि या ते घर्म पृथिव्यां तस्या जगत्यां सदस्या। सा त आप्यायताम्" इत्यादि। २आध्यात्मिकादिशोकत्रययुक्ते च।

त्रिशूल न० त्रीणि शूलानीव अग्राणि यस्य। स्वनामख्याते अस्त्रभेदे हेमच०। "त्रिशूलं दक्षिणे हस्ते खड्गं चक्रं क्रमादधः" दुर्गाध्यानम् "त्रिशूलडमरुकरं व्याघ्रकृत्तिं वसानम्" शिवध्यानम्।

त्रिशूलखात न० त्रिशूलेन खातम्। तीर्थभेदे "त्रिशूलखातं तत्रैव तीर्थमासाद्य भारत!। तत्राभिषेकं कुर्वीत पितृदेवार्चने रतः। गाणपत्यञ्च लभते देहं त्यक्त्वा न संशयः" भा० भ० ८४ अ०।

त्रिशूलमुद्रा स्त्री त्रिशूलमाकारत्वेनास्त्यस्याः कर्म०। मुद्राभेदे "अङ्गुष्ठेन कनिष्ठान्तु बद्ध्वा शिष्टाङ्गुलीत्रयम्। प्रसारयेत्त्रिशूलाख्या मुद्रैषा परिकीर्तिता" तन्त्र० तन्त्रशब्दकल्पद्रुमः

त्रिशूलिन् पु० त्रिशूलमस्त्रमस्य इनि। शिवे "त्र्यक्षोऽभेद्यस्त्रिशूली च वृषकेतुर्महाबलः" स्कन्दपु० शिवस्तवः। २दुर्गायां स्त्री ङीप्। "त्रिशूलिनीं नमस्यामि महिषासुरघातिनीम्" हरिवं० १६६ अ०।

त्रिशृङ्ग पु० त्रीणि शृङ्गाण्यस्य। त्रिकूटपर्वते शब्दरत्ना०। "त्रिशृङ्गः पर्वतश्चैव कुमारी च सरिद्वरा" हरिवं० २२७ अ०। २त्रिकोणे। "कुरङ्गैश्च हीनस्त्रिशृङ्गस्तदन्तः" सारसुन्दरः। [मत्स्ये शब्दार्थकल्पतरुः।

त्रिशृङ्गिन् पु० त्रीणि शृङ्गाणि सन्त्यस्य इनि। रोहित-

त्रिशोक पु० त्रयः आध्यात्मिकादयः शोका यस्य। १जीवे २कण्वपुत्रे ऋषिभेदे च। "अनु त्रिशोकः शतमावहन्नॄन्" ऋ० १०।२९।२। त्रिशोको नामर्षिः" भा०। "याभिस्त्रिशोक उस्रिया" ऋ० १।११२।१२ "कण्वपुत्रस्त्रिशोक ऋषिः" भा०।

त्रिषंयुक्त त्रि० त्रिभिर्हविर्भिः संयुक्तं वेति छन्दसीति चातुरन्तौ "पूर्वपदात्" पा० वा वेदे षत्वम्। त्रिभिर्हविर्भिः संयुक्ते इष्टिभेदे। "ऐन्द्रावैष्णवं चरुं, वैष्णवं त्रिकपालं वा पुरोडाशं चरुं वा तेन त्रिषंयुक्तेन यजते" शत० ब्रा० ५।२।५।१। "त्रिषंयुक्तेषु" कात्या० श्रौ० १५।२।११। "त्रिभिर्हविर्भिः संयुक्तं कर्म त्रिषंयुक्तम्" संप० व्याख्या। २त्रिभिः संयुतमात्रे त्रि०। "दक्षिणेऽग्नौ पावयन्ति पवित्राभिस्त्रिषंयुक्ताभिः" शत० ब्रा० १२।८।२१।१२१। लोके तु न षत्वम्।

त्रिषंवत्सर न० त्रयः संवत्सराः साधनकाला अस्य वेदे वा षत्वम्। त्रिवर्षसाध्ये सत्रभेदे। "त्रिषंवत्सरं षष्टिदीक्षम्" कात्या० श्रौ० २५।५।२।१२ "त्रिषंवत्सरं सत्रं तत्र षष्टिदीक्षं भवति" सं० व्या० त्रिगुणितः संवत्सरः। २त्रिवर्षे च। "महातापश्चितं त्रिषंवत्सरोपसत्कम्" कात्या० श्रौ० २५।५।६। "त्रयः संवत्सरा उपसदो यत्" कर्कः। लोके तु न षत्वम्। ३त्रिवर्षसाध्ये वस्तुनि त्रि०।

त्रिषन्धि त्रि० त्रयः सन्धयोऽस्य वेदे वा षत्वम्। १त्रिसन्धियुक्ते "चातुर्मास्यानि त्रिषन्धीनि द्विसमस्तानि तथादिमानि पुरुषशाखानि त्रिषन्धीनि द्विसमस्तानि" शत० ब्रा० ११।५।२।७। "त्रयः सन्धयोऽन्तरालकालाश्चत्वारश्चत्वारो मासा येषां तानि त्रिषन्धीनि द्विसमस्तानि शुनासीरीयवैश्वदेवयोः फाल्गुनस्य शुक्लचतुर्दश्यां पौर्णमास्यां वा पौर्वापर्येणाव्यवहितानुष्ठानात् द्वाभ्यां पर्वभ्यां समस्तानि संश्लिष्टानि पादतलादधस्तनोपरितनसन्ध्योरुभयोः प्रत्यासन्नत्वाद्द्विसमस्तत्वम्" भा०। [पाठान्तरम्।

त्रि(त्र)षम त्रि० हुस्वे निघण्टुः सायणेत्यत्र तथा, त्रपमेति च

त्रिषवण न० सूयते सोमोऽत्र सु—आधारे ल्युट् "पूर्वपदात्" पा० वा षत्वम्। त्रिकाले प्रातर्मध्याह्नसायाह्नरूपे काले "उपस्पृशंस्त्रिषवणं पितॄन् देवांश्च तर्पयेत्। दान्तस्त्रिषवणस्नायी निवृत्तश्च प्रतिग्रहात्" "कुर्यात् त्रिषवणस्नायी कृच्छ्रं चान्द्रायणं तथा" याज्ञ०। षत्वाभावे लोके च त्रिसवनमप्यत्र

त्रिषष्टि स्त्री बहुत्वेऽपि एकव० त्र्यधिका षष्टिः शा० त०। १त्र्यधिकषष्टिसंख्यायां २तत्संख्येये च। "चतुःषष्टिस्त्रिषष्टिर्वा वर्णाः सम्भवतो मताः" शिक्षा। पक्षे त्रय आदेशे त्रयःषष्टिरप्यत्र। त्रयश्च षष्टिश्च इति विग्रहेऽपि तदर्थे। "संख्या" पा० त० पक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वर इति भेदः। सर्वांस्तु भेदः त्रय आदेशे अन्तोदात्तः। त्रिषष्ट्या युतं शतादि च। त्रिषष्ट त्रिषष्टियुतशतादौ त्रि०। ततः पूरणे तमप्।

त्रिषष्टितम त्रयःषष्टितम तत्संख्यापूरणे त्रि० । स्त्रियां ङीप् । पूरणे डट् । त्रिषष्ट त्रयःषष्ट त्रिषष्टिपूरणे त्रि० । स्त्रियां ङीप् ।

त्रिषु(सु)पर्ण पु० त्रयः सुपर्णाख्यास्तदाख्याभ्यस्ता यत्र । १ऋग्वेदभागभेदे त्रिसौपर्णशब्दे दृश्यं २तद्व्रते च तद्योगात् ३तद्व्रतधारिणि पुरुषे "त्रिणाचिकेतः पञ्चाग्निस्त्रिसु(षु)पर्णः षडङ्गवित्" मनुः । वा कप् । तत्रार्थे "वेदार्थवित् ज्येष्ठसामा त्रिमधुस्त्रिसुपर्णकः" याज्ञ०।

त्रिष्टुभ् स्त्री त्रिषु स्थानेषु स्तुभ्यते स्तुभ–क्विप् षत्वम् । एकादशाक्षरपादके वर्णवृत्ते छन्दोभेदे "गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती पङ्क्तिरेव च । त्रिष्टुप् च जगती चैव" वृ० र० । प्रस्तारे तस्याः २०४८ भेदाः । "एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप् गायत्री क्षत्रं त्रिष्टुप्" शत०ब्रा०१।३।५।५। "तथैव माध्यन्दिनं सवनमतन्वत" इत्युपक्रमे "एकादशाक्षरा त्रिष्टुभ् तस्मादाहुस्त्रैष्टुभं माध्यन्दिनं सवनमिति" शत०ब्रा० ४।२।२।८ । २तच्छन्दोऽभिमानिदेवतायाञ्च । "इन्द्र एकादशाक्षरेण त्रिष्टुभमुदजयत्" यजु० ९।३० । "इन्द्रो देवः एकादशाक्षरेण छन्दसा त्रिष्टुभं त्रिष्टुप् छन्दोऽभिमानिनीं देवतामुदजयत्" वेददीपः । प्रसङ्गात् छन्दोऽभिमानिदेवताः सर्वानुक्रमणिकायां ४ ख० उक्ताः प्रदर्श्यन्ते । "अथातश्छन्दोदेवता गायत्र्या अग्निरुष्णिहः सविताऽनुष्टुभः सोमो बृहत्या बृहस्पतिः, पङ्क्तेर्वरुणस्त्रिष्टुभ इन्द्रो जगत्या विश्वे देवा विराजो मित्रः, स्वराजो वरुणोऽतिच्छन्दसः प्रजापतिर्विच्छन्दसो वायुर्द्विपदायाः पुरुष एकपदाया ब्रह्मा । सर्वा ऋचः आग्नेय्यः सर्वाणि यजूंषि वायव्यानि सर्वाणि सामानि सौराणि सर्वाणि ब्राह्मणानि च । स्वाहाकारस्याग्निर्वषट्कारस्य विश्वे देवाः । कर्मारम्भे मन्त्राणां देवता वेदितव्याः संन्यस्य मनसि देवतां ततो हविर्दीयते देवतामविज्ञाय यो जुहोति देवतास्तस्य हविर्न जुषन्ते । स्वाध्यायमपि योऽधीते मन्त्रदैवतज्ञः सोऽमुष्मिन् लोके देवैरपीज्यते । तस्माच्च देवता वेद्या मन्त्रे मन्त्रे प्रयत्नतः । मन्त्राणां देवताज्ञानान्मन्त्रार्थमधिगच्छति" । सर्वब्रह्मात्मनः कायात् तस्या उत्पत्तिः भाग०३।१२।२९ श्लो० उक्ता यथा "तस्योष्णिगासील्लोमभ्यो गायत्री च त्वचो विभोः । त्रिष्टुम्मांसात् स्नुतोऽनुष्टुब्जगत्यस्थ्नः प्रजापतेः । मज्जातः पङ्क्तिरुत्पन्ना बृहती प्राणतोऽभवत्"।

त्रिष्टोम पु० त्रयः स्तोमा यत्र षत्वम् । चतुष्टतियज्ञस्य उभयतः कर्त्तव्ये यज्ञभेदे । "चतुष्टतिः" कात्या०श्रौ०१५।८।२४ सू० "तदुभयतः एके त्रिष्टोमज्योतिष्टोमौ" २५ सू०। "एके तं चतुष्टतिमुभयतः त्रिष्टोमज्योतिष्टोमौ कुर्वन्ति" सं० व्या० ।

त्रिष्ठ पु० त्रिषु चक्रेषु तिष्ठति स्था–क अम्बाम्बेत्यादिना षत्वम् । चक्रत्रयस्थिते रथे । "त्रिष्ठं वां सूरे दुहिता रुहद्रथम्" ऋ० १।३४।५ । "त्रिष्ठं चक्रत्रयेऽवस्थितं रथम्" भा० ।

त्रिष्ठिन् त्रि० त्रिषु विद्यादानयज्ञेषु तिष्ठति स्था–बा० इनि सुषामा० षत्वम् । विद्यादिशीलयुक्ते । "उरुव्रजनि कुले-भ्यस्त्रिष्ठिनम्" यजु० १०।१४। "त्रिषु विद्यादिषु स्थितं शीलवन्तम्" वेददी० ।

त्रिस् अव्य० त्रि+वारे सुच् । त्रिवारे "येन त्रिःसप्तकृत्वो नृपव-हुवसामांसस्त्रिश्चपङ्केति" प्रबोधच०। "अनेन विधिना श्राद्धं त्रिरब्दस्य हि निर्वपेत्" मनुः । "त्रिरर्पयेदघमर्षणम्" स्मृतिः ।

त्रिसन्धि स्त्री त्रयः सन्धयोऽन्तरकाला विकाशेऽस्याः । (फागनिया) १पुष्पभेदे राजनि० । सा त्रिविधा सिताऽसिता रक्ता च । सा०हि० । २पूर्वापरमध्यसन्धौ न० ।

त्रिसन्ध्य न० समाहारद्वि० । प्राह्णपराह्णमध्याह्नरूपे सन्ध्यात्रये । "सान्निध्यं पुष्करे येषां त्रिसन्ध्यं कुरुनन्दन !" भा० व० ८२ अ० । "करैस्त्रिसन्ध्यं त्रिदशैर्दिशे नमः" माघः । "त्रिसन्ध्यव्यापिनी या तु सैव पूज्या सदा तिथिः । न तत्र युग्मादरणमन्यत्र हरिवासरात्" ति०त० वराहः । पुष्पे (फागनिया) राजनि०।

त्रिसन्ध्यकुसुमा स्त्री त्रिसन्ध्यं कुसुमं यस्याः । त्रिसन्धि-

त्रिसप्तति स्त्री एकव०त्र्यधिका सप्ततिः शा०त०त्रयश्च सप्ततिश्च द्वन्द्व०वा । १त्र्यधिकसप्ततिसंख्यायां २तत्संख्येये च पक्षे वा त्रयआदेशे त्रयःसप्तति तत्रार्थे । तत्र त० पूर्वप्रकृतिस्वरः त्रय आदेशे अन्तोदात्त इति भेदः । ततः पूरणे तमप् । त्रिसप्ततितम त्रयःसप्ततितम तत्पूरणे त्रि०स्त्रियां ङीप् । पूरणे डट् । त्रिसप्तत तत्रार्थे त्रि० स्त्रियां ङीप् । "भीमसेनं त्रिसप्तत्या नकुलं सप्तभिः शरैः" भा०श०२१अ० । त्रिसप्तत्या युतं शतादि ड । त्रिसप्तत तद्युते शतादौ त्रि०।

त्रिसप्तन् त्रि० ब०व०त्रिगुणिताः सप्त । १एकविंशतिसंख्यायाम् २तत्संख्येये च । "विद्धा चैनं त्रिसप्तभिः" भा०श०१२अ०। "त्रिसप्तकृत्वः पृथिवीं योजिगाय भृगूत्तमः" हरिवं०३०४अ०।

त्रिसम न॰ त्रयः समा यत्र। समहरीतकीनागरगुड़रूपे पदार्थे राजनि॰। समा॰ द्वि॰। २वर्षत्रये न॰।

त्रिसर पु॰ कृसर+पृषो॰। कृसरे हेमच॰।

त्रिसरक न॰ त्रिवारं सरकम्, त्रयाणां सरकाणां शीधुपानानां समाहारः पात्रा॰न ङीप् वा। त्रिवारे मधुपाने "प्रीतिमं त्रिसरकेण गतानाम्" माघः।

त्रिसर्ग पु॰ त्रयाणां सत्त्वरजस्तमसां सर्गः। सत्त्वरजस्तमसां सर्गे। "यत्र त्रिसर्गो मृषा" भा॰ १।१।१।

त्रिसामन् पु॰ त्रीणि सामानि स्तुतिसाधनानि यस्य। १परमेश्वरे। "त्रिसामा सामगः साम निर्वाणं भेषजं भिषक्" विष्णु सं॰। "त्रीणि वेदव्रतसामाख्यानि तैस्त्रिसामभिः स्तुतस्त्रिसामा" भा॰ वेदव्रतसामानि च। "अधिपताद जित ! पताद सुरपताद" इत्येवमादीनि त्रीणि सामानि।२महेन्द्राद्रेः स्रवन्त्यां नद्याम् स्त्री डाप् शब्दार्थचि॰। "ऋषिकुल्या त्रिसामा कौशिकी इत्यादि" भाग॰ ५।१९।१८। भारतवर्षमहानद्युक्तौ।

त्रिसाहस्र त्रि॰ त्रीणि सहस्राणि परिमाणमस्य अण् उत्तरपदवृद्धिः। त्रिभिः सहस्रैः १परिमिते। स्त्रियां ङीप्। "त्रिसाहस्र्युत्तमा" कात्या॰ श्रौ॰ १७।७२१। "उत्तमा चितिः त्रिसाहस्री लोकम्पृणानां भवति" कर्कः।

त्रिसिता स्त्री त्रिगुणिता सिता श॰ त॰। त्रिशर्करात्मशब्दार्थे राजनि॰। [सीतया क्रष्टक्षेत्रे अमरः।

त्रिसीत्य न॰ त्रिवारं सीतया कर्षितम् यत्। त्रिःकृष्टः।

त्रिसुगन्धि न॰ त्रयाणां सुगन्धिद्रव्याणां समाहारः। "त्वगेलापत्रकैस्तुल्यैस्त्रिसुगन्धि त्रिजातकम्" इत्युक्ते तुल्यभागे एलादित्रिके राजनि॰। "पिबेद्रसं पुष्पफलोद्भवं वा सितामधूकत्रिसुगन्धियुक्तम्" सुश्रुतः।

त्रिसुवर्चक पु॰ आङ्गिरसे च्यवनरूपे वह्नौ "अग्निराङ्गिरसश्चैव च्यवनस्त्रिसुवर्चकः" भा॰ व॰ २१९ अ॰।

त्रिसौपर्ण न॰त्रिः सुपर्णेन ऋषिणा कृतमण् इत्यौ त्रिशब्दस्य सुलर्थता उत्तरपदवृद्धिः। सुपर्णर्षिणा चरिते व्रतभेदे।

"सुपर्णो नाम तमृषिः प्राप्तवान् पुरुषोत्तमात्। तपसा वै सुतप्तेन दमेन नियमेन च। त्रिः परिक्रान्तवानेतत् सुपर्णो धर्ममुत्तमम्। यस्मात्तस्माद्व्रतं ह्येतत् त्रिसौपर्णमिहोच्यते। ऋग्वेदपाठपठितं व्रतमेतद्धि दुश्चरम्। सुपर्णाच्चाप्यधिगतो धर्म एष सनातनः। वायुना द्विपदां श्रेष्ठः कथितो जगदायुषा। वायोः सकाशात् प्राप्तश्च ऋषिभिर्विघसाशिभिः। ततो महोदधिश्चैव प्राप्तवान् धर्ममुत्तमम्। ततः स्थितो ततो भूयो नारायणसमाश्रितः" भा॰ शा॰ ३५॰ अ॰। सुपर्णा एव स्वार्थे अण् त्रयः सौपर्णा यत्र। ऋग्वेदे १०। ११४। ३। ४। ५। मन्त्रत्रिके। ते च मन्त्राः "चतुष्कपर्दा युवतिः सुपेशा घृतप्रतीका वयुनानि वस्ते। तस्यां सुपर्णा वृषणा निषेदतुर्यत्र देवा दधिरे भागधेयम्"। ४ "एकः सुपर्णः स समुद्रमाविवेश स इदं विश्वं भुवनं विचष्टे। तं पाकेन मनसा पश्यमन्तितस्तं माता रेळ्हि स उ रेळ्हि मातरम्"।४"सुपर्णं विप्राः कवयो वचोभिरेकं सन्तं बहुधा कल्पयन्ति। छन्दांसि च दधतो अध्वरेषु ग्रहान्त्सोमस्य मिमते द्वादश"।५ सुपर्णपदघटिते मन्त्रे विहितं अण् उत्तरपदवृद्धिः।२परमेश्वरनामभेदे "त्रिसौपर्णं तथा ब्रह्म यजुषां शतरुद्रियम्"भा॰शा॰२८६अ॰। "त्रिसौपर्णे विहितं नाम त्रिसौपर्णमिति तदर्थः" श्रीधरः। त्रिसौवर्णेति पाठः लिपिकरप्रमादात्।

त्रिस्कन्ध न॰ त्रयः स्कन्धा इवावयवा यस्य। ज्योतिःशास्त्रे बृ॰ सं॰ १ अ॰ तस्य स्कन्धत्रयञ्च यथा "ज्योतिःशास्त्रमनेकभेदविषयं स्कन्धत्रयाधिष्ठितम् तत्कार्त्स्न्योपनयस्य नाम मुनिभिः सङ्कीर्त्यते संहिता। स्कन्धेऽस्मिन् गणितेन या ग्रहगतिस्तन्त्राभिधानस्त्वसौ होराऽन्योऽङ्गविनिश्चयश्च कथितः स्कन्धस्तृतीयोऽपरः"। तेन तन्त्रहोराङ्गनिर्णयात्मकास्त्रयः स्कन्धाः।

त्रिस्तन न॰ त्रयःस्तना दोह्या यत्र। तादृशाध्ये यज्ञे प्रथमायाश्चपर्कादि दोहनियमरूपे १व्रतभेदे "त्रिस्तनं प्रथमायां दोहयति" कात्या॰ श्रौ॰ ८।२।१ त्रयःस्तना यस्याः ङीप्। स्तनत्रययुक्ते २राक्षसीभेदे स्त्री "त्रिस्तनीमेकपादाञ्च त्रिजटामेकलोचनाम्" भा॰ व॰ २७९ अ॰।

त्रिस्तावा स्त्री त्रिगुणिता तावती वेदिः। "द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः" पा॰ अच् समा॰ टिलोपः समासश्च निपात्यते। प्रकृतौ यावती वेदिः ततस्त्रिगुणेऽश्वमेधाद्यङ्गे वेदिभेदे। वेदिमिह्ने तु त्रिस्तावती रज्जुः" इत्येव सि॰ कौ॰।

त्रिस्थली स्त्री त्रयाणां गयाकाशीप्रयागरूपस्थलानां समाहारद्वि॰। काशीगयाप्रयागरूपस्थलत्रिके। तदधिकृत्यैव त्रिस्थलीसेतुनामा ग्रन्थः भट्टनारायणेन कृतः।

त्रिस्थान त्रि॰ त्रीणि स्थानान्यस्य। १स्वर्गमर्त्यपातालव्यापिनि परमेश्वरे २जाग्रदाद्यवस्थात्रयसाक्षिणि जीवे च।

त्रिस्रोतस् स्त्री त्रिषु लोकेषु स्रोतो यस्याः। गङ्गायाम् "त्रिस्रोतसः कान्तिमतीत्य तस्थौ" कुमा०।"कृताभिषेकैर्दिव्यायां त्रिस्रोतसि च सप्तभिः" रघुः।

त्रिस्रोतसी स्त्री त्रीणि स्रोतांसि सन्त्यस्याम् अच् गौरा० ङीष्। स्रोतस्त्रययुक्ते नदीभेदे "तथा नद्यश्चत्वारः। नदी भागीरथी च या" इत्युपक्रमे "जयन्ती गोमती चैव सन्ध्या त्रिस्रोतसी तथा" भा० स० ८अ०। वरुणसभास्थतीर्थभूतनद्यादिकथने।

त्रिस्पृशा स्त्री त्रीणि चान्द्रदिनानि एकस्मिन् सावने दिने स्पृशति स्पृश–क। एकादशीभेदे "यदा पूर्वदिने दशमी परदिने चैकादशी तस्मात् ततो द्वादशी रात्रिशेषे त्रयोदशी सा चैकादशी त्रिस्पृशा" रघु० "एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी। तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यान्तु पारयेत्" एका० त० धृत वचनम्। "एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी। त्रिस्पृशा नाम सा ज्ञेया ब्रह्महत्यां व्यपोहति" संवर्त्तवचनम्। अस्याः महाद्वादशीषु वासरत्रयस्पर्शिन्या द्वादश्यास्तु द्वादशीमध्ये इत्यन्यम्।

त्रिस्नान न० त्रिषु कालेषु स्नानमत्र। त्रिकालस्नानाङ्गे व्रतभेदे। तच्च वानप्रस्थाङ्गं प्रायश्चित्ताङ्गञ्च। तत्राद्यं कामन्दकीनीतिशास्त्रे उक्तं यथा "वनवासः पयोमूलनीवारफलवृत्तिता। प्रतिग्रहनिवृत्तिश्च त्रिस्नानं व्रतचारिता। देवातिथीनां पूजा च धर्मोऽयं वनवासिनः" द्वितीयस्तु त्रिषवणशब्दे दर्शितम्। [स्नेते अमरः

त्रिहल्य न० त्रिः हलेन कृष्टं यत्। त्रिवारं हलेन कृष्टे

त्रिहायण त्रि० त्रयो हायना वयोऽस्य णत्वम्। त्रिवर्षे गवादौ "अथ संस्कारयं कृत्वा स्नापयित्वा त्रिहायणान्" भा० व० २३१ अ०। स्त्रियान्तु ङीप्। "त्रिहायणी त्रिवर्षा गौः" अमरः। "वत्सतरीस्त्रिहायण्योऽभिप्रेताः पञ्चवर्णा राजीवपृष्ठ्यो नवनीतपृष्ठ्योऽरुणाः पिशङ्ग्यः सारङ्ग्यः" कात्या० श्रौ० २२।८।१२ ।२द्रौपद्यां ब्रह्मवै० "कृते युगे वेदवती त्रेतायां जनकात्मजा। द्वापरे द्रौपदी छाया तेन कृष्णा त्रिहायणी" जन्मखण्डम्।

त्रीषु त्रि० त्रय इषवः परिमाणमस्य कन् तस्य लुक्। १इषुत्रयमिते स्थाने। त्रयः इषवो यत्र कप्। २बाणत्रययुक्ते धनुषि न०। "त्रीषुकं धनुर्दक्षिणा" कात्या० श्रौ० २५।४।४७।अस्यां त्रिहविष्कायामिष्टौ त्रिभिरिषुभिर्युतं धनुर्दक्षिणेत्यर्थः" कं० व्याख्या।

त्रीष्टक पु० तिस्रः ऋगादिरूपा इष्टका यस्य। अग्निभेदे "स एष त्रीष्टको ऽग्निः। ऋगेका यजुरेका सामैका तद्यां कां चानश्चोपदधाति ऋक्त एव तस्या आयतनमथ यां यजुषा पुरुष एव तस्या आयतनमथ यां साम्ना पुष्करपर्णमेव तस्या आयतनमेवं त्रीष्टकम्" शत० ब्रा० १०।५।२।२१।

त्रुट छेदने वा दिवा० पक्षे तुदा० कु० पर० सक० सेट्। त्रुट्यति त्रुटति अत्रु(त्रो)टीत्। तुत्रोट। छेदनात् अवयवविश्लेषभाव मात्रम् "यावन्मे दन्ता न त्रुट्यन्ति" हितो० "त्रुटित पयोधरतटे हारं पुनर्योजय" सा० द०। "त्रुटित इव मुक्तामणिसरः" उत्तर०।

वि+विश्लेषीकरणे सक०। "कण्टकैरेना वित्रुटेयुः" कात्या० श्रौ० २२।३।२२। "वित्रुटेयुः विलुञ्चेयुः" क० व्याख्या।

त्रुट छेदने चुरा० आ० सक० सेट्। त्रोटयते अतुत्रुटत।

त्रुटि(टी) स्त्री कुटा० त्रुट–इन् वा ङीप्। १सूक्ष्मैलायां २अल्पे ३संशये ४कालभेदे च अमरः स च "योऽक्ष्णोर्निमेषस्य खराम१०भागः स तत्परस्तच्छतभाग उक्ता। त्रुटिर्निमेषैर्धृति१८भिश्च काष्ठा तत्त्रिंशता सद्गणकैः कलोक्ता" सि० शि० उक्तः तत्परस्य शतभागकालरूपः। "क्षणद्वयात्मकः कालस्त्रुटिरिति' भरतः तन्मूल्यं सत्यम्। तदपेक्षया क्षणस्य भाग० अधिककालतोक्तेः तस्यामूर्त्तत्वात् क्षणस्य मूर्त्तत्वाच्च तथा हि "प्राणादिः कथितो मूर्त्तस्त्रुट्याद्योऽमूर्त्तसंज्ञकः" सू० सि० "त्रुटिराद्या यस्य तादृशः कालः एकप्राणान्तर्गतत्रुटितत्परादिकोऽमूर्त्तसंज्ञकः व्यवहारायोग्यत्वेनास्यामूर्त्तत्वम्। भाग० ३।११।५० ६। अन्यथा मानमुक्तं यथा "अणू द्वौ परमाणुः स्यात् त्रसरेणुस्त्रयः स्मृतः। ज्वालार्करश्म्यवगतः खमेवानुपतन्नगात्। त्रसरेणुत्रयं भुङ्क्ते यः कालः सः त्रुटिः स्मृता। शतभागस्तु वेधः स्यात्तैस्त्रिभिस्तु लवः स्मृतः। निमेषस्त्रिलवो ज्ञेय आम्नातस्ते त्रयः क्षणः"। "भरतः बह पर्जन्याः कलात्रुटिलवक्षणाः" हरिवं०१६८अ०। "शुक्लस्य बहुलस्य च कला काष्ठा त्रुटिस्तथा" भा० आ० २५ अ०। "प्राणत्रुटित्रवयवाद्यकालस्य चेतस च वेत्ता" ह०सं०२अ०। २कुमारानुचरमातृभेदे "केशयन्ती त्रुटिर्नाम क्रोशना तु तड़ित्प्रभा" भा० श०४७० मातृगणोक्तौ। भावे इन्। ३अवयवादिहीनतायाम्।

त्रुटिवीज पु० त्रुटिरल्पं वीजमस्य। कचौ मूलभेदे शब्दमा०।

त्रुटिशस् अव्य० त्रुटि+वीप्सार्थे शस्। त्रुटिस्त्रुटिरित्यार्थे। "त्रुटिशोऽवयवशापि गण्यते कालनिश्चयः" भा० उ० ११८ अ०।

त्रुन्प(म्प) वधे भ्वा०पर०सक० सेट्। त्रुम्पति अत्रुम्पीत्। नोपधत्वे क्विपि त्रुप् त्रुपौ नोपधत्वे त्रुन् त्रुम्पौ इति भेदः।

त्रुन्फ(म्फ) वधे भ्वा० पर० सक० सेट्। त्रुम्फति अत्रुम्फीत्। नोपधत्वे क्विपि त्रुप् त्रुफौ नोपधत्वे त्रुन् त्रुम्फौ इति भेदः। [(फी)त्। त्रलोप (फ)

त्रुप(फ) वधे भ्वा० पर० सक० सेट्। त्रोप(फ)ति अत्रोपी-

त्रेता स्त्री त्रित्वमिता पृषो०। दक्षिणाग्निगार्हपत्याहवनीयात्मके समुदिते १अग्नित्रये, सत्ययुगानन्तरवर्त्तिनि युगभेदे, २द्यूतक्रीडासाधनस्याक्षस्य यस्मिन् पार्श्वे त्रयोऽङ्कास्तस्य पार्श्वस्य उत्तानतया ३पतने, द्यूतविशेषे वराटकानां मध्ये त्रयाणामुत्तानतया ४पतने च "त्रेतया हृतसर्वस्वः" इति मृच्छकटिका। अयगब्दे २२४९०पृष्ठम्

"त्रेतायुगमानस्य दिव्यमानेन ३००० वर्षाः आदौ सन्ध्या ३००। अन्ते सन्ध्यांशः ३०० मिलिताः ३६००। वर्षाः मानुषमानेन ३६० गुणिता १२९६००० वर्षाः। यथाह मनुः "चत्वार्य्याहुः सहस्राणि वर्षाणान्तु कृतं युगम्। तस्य तावच्छती सन्ध्या सन्ध्यांशश्च तथाविधः। इतरेषु ससन्ध्येषु ससन्ध्यांशेषु च त्रिषु। एकापायेन वर्त्तन्ते सहस्राणि शतानि च"। सि० शि० "खखाभ्रदन्तसागरैर्युगाग्नियुग्मभूगुणैः। क्रमेण सूर्य्यवत्सरैः कृतादयो युगाङ्घ्रयः। ससन्ध्यकाहतदंशकैर्निजाङ्कै१२भागसम्मितैः। युताश्च तद्युता युगं रदाश्वयोऽयुताहताः"। खखाभ्रदन्तसागरैः ४३२०००अङ्कैस्त्रिभिर्गुणितैस्तन्मिता वर्षा त्रेतामानं तत्रापि त्रेतादौ सन्ध्यामानं १०८००० त्रेतामानं १०८०००० वर्षाः। त्रेतान्ते सन्ध्यांशमानम् १०८०००। मिलित्वा १२९६००० वर्षाः त्रेतामानम्। स्पष्टमुक्तं ब्रह्मवै० प्र० ख० "द्विषट्लक्षपरिमितं षण्णवतिसहस्रकम्। त्रेतायुगं परिमितं कालविद्भिः प्रकीर्त्तितम्"।

"दण्डनीत्यां यदा राजा त्रीनंशाननुवर्त्तते। चतुर्थमंशमुत्सृज्य तदा त्रेता प्रवर्त्तते। अशुभस्य चतुर्थांशस्त्रीनंशाननुवर्त्तते। कृष्टपच्यैव पृथिवी भवन्त्योषधयस्तथा"। "राजा कृतयुगस्रष्टा त्रेताया द्वापरस्य च। युगस्य च चतुर्थस्य राजा भवति कारणम्। कृतस्य कारणाद्राजा स्वर्गमत्यन्तमश्नुते। त्रेतायाः कारणाद्राजा स्वर्गं नात्यन्तमश्नुते" भा०शा०६९अ०। तद्धर्माश्च "त्रेतायुगे समायाते धर्मः पादोनतां गतः। सत्यक्लेशान्विता लोकाः केचित्, केचिद्दयाश्रयाः। विष्णुध्यानरता लोका यज्ञदानपरायणाः। वर्णाश्रमाचाररताः सुखिनः स्वस्थचेतसः। क्षत्रा भूमिसृजः शूद्राः सर्वे ब्राह्मणसेविनः। ब्राह्मणाश्च महात्मानो वेदवेदाङ्गपारगाः। प्रतिग्रहनिवृत्ताश्च सत्यसन्धा जितेन्द्रियाः। तपोव्रतपरा नित्यं दातारो विष्णुसेविनः। कालवर्षी तडित्वांश्च स्त्रियः सर्वाः पतिव्रताः। वसुन्धरा च शस्याढ्या पुत्राश्च पितृसेविनः" इति पाद्मे क्रियायोगसारोक्ताः।

"अत्राहाद्या भगवती जीवानां निष्कृतिं यथा। कृते व्यतीते त्रेतायां दृष्ट्वा धर्मव्यतिक्रमम्। वेदोक्तकर्मभिर्मर्त्त्या न शक्ताः स्वेष्टसाधने। बहुक्लेशकरं कर्म वैदिकं भूरिसाधनम्। कर्त्तुं न योग्यामनुजाश्चिन्ताव्याकुलमानसाः। त्यक्तुं कर्त्तुं न चार्हन्ति यदा कातरचेतसः। वेदार्थयुक्तशास्त्राणि स्मृतिरूपाणि भूतले। तदा त्वं प्रकटीकृत्य तपःस्वाध्यायदुर्बलान्। लोकानतारयः पापात् दुःखशोकभयप्रदात्। त्वां विना कोऽस्ति जीवानां घोरसंसारसागरे। भर्त्ता पाता समुद्धर्त्ता पितृवत् प्रियकृत् प्रभुः" इति श्रीमहानिर्वाणतन्त्रे जीवोद्धारणहेतवे सदाशिवं प्रति जगन्मातुः वाक्यम्। तस्मिन् युगे पुरुषायुषकालश्च त्रिशतवर्षो मनुनोक्तो यथा "चतुष्पात् सकलो धर्मः सत्यञ्चैव कृते युगे। नाधर्मेणागमः कश्चिन्मनुष्यान् प्रतिवर्त्तते। इतरेष्वागमाद्धर्मः पादशस्त्ववरोपितः। चौरिकानृतमायाभिर्धर्मश्चापैति पादशः। अरोगाः सर्वसिद्धार्थाश्चतुर्वर्षशतायुषः। कृते त्रेतादिषु ह्येषामायुर्ह्रसति पादशः। वेदोक्तमायुर्मर्त्त्यानामाशिषश्चैव कर्मणाम्। फलन्त्यनुयुगं लोके प्रभावश्च शरीरिणाम्"।

पुराणान्तरे अयुतवर्षात्मकाल उक्तः अतएव "दशवर्षसहस्राणि रामो राज्यमकारयत्" इत्यादि सङ्गच्छते। तपसा आयुःकालाधिक्यमिति न मनूक्तिविरोधः इति तु न्याय्यम्।

"धर्मार्थौ हि यथा त्रेता वह्निस्त्रेता तथैव च। तथैव पुत्रपौत्राणां स्वर्गस्त्रेता किलाक्षयः" भा० आनु० ९० अ०। अग्नित्रयस्य त्रेतानामनिरुक्तिर्यथा "त्रिधा प्रणीतो ज्वलनो मुनिभिर्वेदपारगैः। अतस्त्रेतात्वमा०

पन्नो यदेकस्त्रिविधः कृतः" हरिवंशे २१२ अध्याये।

त्रेताय पु॰ त्रेतामायक्तोऽयः। द्यूतभेदे कृतायशब्दे दृश्यम्।

त्रेतिनी स्त्री त्रेता अस्त्यस्य इनि ङीप्। त्रेताग्निसाध्यक्रियायाम् "जुह्वा यत्ते त्रेतिनी भूत्" ऋ॰ १०।१०५।८।

त्रेधा अव्य॰ त्रि+प्रकारे एधाच्। त्रिप्रकारे "इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम्" ऋ॰ १।२२।१७ "एकस्त्रेधा विहितो जातवेदाः" अथ॰ १८।४।११। "तस्य त्रेधा स्थितात्मने" कुमा॰।

त्रै पालने भ्वा॰आ॰ सक॰ अनिट्। त्रायते अत्रास्त। त्राणः त्रातः। "सत्योरात्मानं त्रायते" शत॰ ब्रा॰ २।२।४।७। "गायन्तं त्रायते यस्मात् गायत्री तेन कीर्तिता" श्रुतिः "पुन्नाम्नो नरकाद्यस्मात् पितरं त्रायते सुतः" मनुः। "त्रातेयं कुरु सौमित्रे! भयात् त्रायस्व राघवम्" भट्टिः। [त्रिंशदध्यायपरिमिते ब्राह्मणभेदे।

त्रैंश न॰ त्रिंशदध्यायाः परिमाणमस्य ब्राह्मणस्य ड।

त्रैककुद न॰ त्रिककुद् नाम पर्वतः तत्र भवः अण्। सौराञ्जने।"इतस्तेत्यञ्जावनक्ति त्रैककुदाञ्जनेनाभावेऽप्यदुहिदक्षिणं त्रिरुत्तरं पराकृतकृत्स्नमन्त्रः शरेषीकया मायया" कात्या॰ श्रौ॰ ७।२।२४। "अध्वर्युः सायया शरेषीकया शरव्याप्यमानया त्रैककुदाञ्जनेन सौवीराञ्जनेन यजमानस्य अक्षी चक्षुषी अक्षिणी पराक् अनाहत्तमनक्ति नेतयाप्तत तत्र दक्षिणं चक्षुर्द्विरनक्ति उत्तरं त्रिवारम्। तत्राञ्जनमन्त्रः यस्मात् वस्त्रलठनीयः। त्रिककुत् पर्वतस्तत्र भवमञ्जनं त्रैककुदं सौवीरमिति यत् प्रसिद्धम्। त्रैककुदाभावेऽन्यत् लोकप्रसिद्धं यत् कज्जलादि। आपस्तम्बः"इतस्य कनीनिकायोति त्रैककुदेनाञ्जनेनाङ्क्ते यदि त्रैककुदं नाधिगच्छेद्येनैव केनाञ्जनेनाङ्क्तेति" कर्कः। "त्रैककुदं भवति। यत्र वा इन्द्रो वृत्रमहंस्तस्य यदक्ष्यासीत्तं गिरिं त्रिककुदमकरोत्तद्यत्त्रैककुदं भवति चक्षुष्येवैतच्चक्षुर्दधाति तस्मात्त्रैककुदं भवति यदि त्रैककुदं न विन्देद्यत्त्रैककुदमेव स्यात् समानी ह्येवाञ्जनस्य बन्धुता" शत॰ ब्रा॰ ३।१।३।१२।

त्रैकालिक त्रि॰ त्रिकाले भवः ठञ्। १भूतभविष्यद्वर्त्तमानकालवर्त्तिनि "त्रैकालिकमिदं ज्ञानं प्रादुर्भूतं तवेश्वरम्" भा॰ शा॰ २४२ अ॰। २त्रिसन्ध्यव्यापके च।

त्रैकाल्य न॰त्रिकाल+स्वार्थे ष्यञ्। भूतादिषु त्रिषु कालेषु। "यथात्मनाय कालेन कलाश्रैकाल्यमेव च" हरिवं॰ ४१ अ॰। "त्रैकाल्यसम्व्याकरणात् तत् सर्वं विप्रयास्यति" याज्ञ॰।

त्रैगर्त्तक त्रि॰ त्रिगर्त्तस्य देशभेदस्यादूरदेशादि चतुरर्थ्यां वरीहणा॰ वुञ्। त्रिगर्त्तदेशस्यादूरदेशादौ।

त्रैगुणिक त्रि॰ त्रिगुणार्थं द्रव्यमेकगुणं प्रयच्छति। "तत् प्रयच्छति गर्ह्यम्" पा॰ठक्। त्रिगुणमादायैकगुणद्रव्यप्रयोक्तरि वार्द्धुषिकभेदे।

त्रैगुण्य न॰ त्रिगुणानां भावः कर्म वा स्वार्थे ष्यञ् तेन निर्वृत्तं वा। १सत्त्वादिगुणत्रये २तद्भावे ३तत्साध्ये संसारे च "त्रैगुण्यविषया वेदानिस्त्रैगुण्यो भवार्जुन!" गीता। "अविवेकादेः सिद्धिस्त्रैगुण्यात्तद्विपर्ययेऽभावात्" "पुरुषबहुत्वं सिद्धं त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैव" सा॰ का॰।

त्रैत पु॰ त्रीन् वत्सान् तनोति युगपत् तन—बा॰ ड त्रितो गर्भभेदस्तत्र भवः अण्। युगपज्जन्माभावकगर्भजाते पशौ। "कुपेश्वेदावहद्धे सोमापौष्णं त्रैतमालभेत पशुकामो द्वौ वा अजायै स्तनौ नानैव द्वावभिजायेते ऊर्जं पुष्टिं तृतीयः" तै॰ स॰ २।१।१।६ "त्रयाणां वत्सानां युगपज्जातानां तः समुदायस्ततः तत्र भवस्त्रैतः तेषामन्यतमः इत्यर्थः। त्रयाणामुत्पत्तौ प्रयोजनमेवसुस्थे वस्मजाया स्तावद्वौ स्तनौ प्रसिद्धौ तौ नानैव पृथगेव पातुं द्वौ वत्सौ जायेते मातृरूपायामजायां वेयरूर्जं पयःसारं या च शरीरगता पुष्टिस्तदुभयं स्थापयितुं तृतीयो वत्स उत्पन्नः द्वावेव हि सर्वत्र जायेते तृतीयस्तु कश्चिदेव तथा सति यस्यां तृतीयो जातस्तस्याः शरीरे बीर्याधिक्यं पुष्ट्र्याधिक्यञ्चास्तीति कल्पयितुं शक्यते" भा॰ तत्र मासत्रे वत्सत्रेत्यस्मिन् इत्याधारे अपि गर्भपरतेति बोध्यम्।

त्रैतन पु॰ आत्मलनिर्दिष्टे दासभेदे। "शिरो यदस्य त्रैतनो वितक्षत् स्वयं दासः" ऋ॰ १।१५८।५। "त्रैतन एतन्नामको दासोऽत्यन्तनिर्दिष्टः" भा॰।

त्रैदशिक न॰ त्रिदशा देवता अस्य ठञ्। दैवे अङ्गुल्यग्ररूपे तीर्थे "प्राजापत्येन तीर्थेन नित्यकालमुपस्पृशेत्। कायत्रैदशिकाभ्यां वा न पित्र्येण कदाचन" मनुः।

त्रैधम् अव्य॰ त्रि+प्रकारे धमुञ्। त्रिप्रकारे "व्रताग्नीं वा त्रैधं तयोर्मान् विभज्य" कात्या॰ श्रौ॰ २५।४।४०। "सर्वमेव कर्तुं त्रैधं देवैव वदन्त्युत। पुंसः प्रयच्छन्ति त्रिविधं धर्मतेदिह कल्पते" भा॰ व॰ २२ अ॰।

त्रैधर्म्य न॰त्रयाणां वेदानां धर्माः होत्राध्वर्य्यौद्गात्र-

र्हति चग्ज् । ऋगादिवेदसम्बन्धिहौत्राध्वर्य्यवौद्गात्रार्हे ज्योतिष्टोमादौ काम्यकर्म्मणि ।

त्रैधातवी स्त्री उदवसानीयाख्ये इष्टिभेदे “तस्य योनिरायत्व आव । तमसु पराक्रम्य संलुप्याचिनत् वैषेष्टिरभवत् तद्यदेतस्त्रिधाशत्रौ त्रिधातुरिवैषाविद्यायेत तस्मात्त्रैधातवी नाम” शत० ब्रा० ५।५।५।६। “सर्वो ह्येषोऽपि दर्विहोमाख्यो राजसूयेन यजते देवसूष्टो वा एषेष्टिर्यत्त्रैधातवी” ११। “त्रैधातव्युदवसानीयाखायेव बस्त्रु:” शत० ब्रा० १२।६।२।१७। “त्रैधातव्युदवसानीया सर्वत्र” कात्या० श्रौ० १२।४।८।

त्रैधातवीय न० त्रिधातवी+गहा० छ। इष्टिभेदाङ्गकर्म्मभेदे “सर्वो वा एष यज्ञो यत्त्रैधातवीयम्” तैत्ति०सं०२।४।११।२।

त्रैधातुक त्रि० त्रिभिः धातुभिः चर्परौप्यताम्रैः निर्वृत्तः ठञ्। स्वर्णादिधातुत्रयनिष्पाद्ये।

त्रैनिष्किक त्रि० त्रिभिः निष्कैः क्रीतम् ठक्। त्रिनिष्कक्रीते। तस्य वा लुक्। त्रिनिष्क अप्यत्र।

त्रैपारायणिक त्रि० त्रिः पारायणमावर्त्तयति ठञ्। त्रिवारं वेदपारायणकारके।

त्रैपुर पु० त्रिपुर+स्वार्थे अण्। १त्रिपुरदेशे हेमच०। त्रिपुरोऽभिजनोऽस्य तस्य राजा वा अण्। २पित्रादिक्रमेण तद्वासिनि ३त्रिपुराधीशे च बहुषु अणो लुक्। “मेकलैस्त्रैपुरैश्चैव चिच्छलैश्च समन्वितः” भा० भी० ८८ अ०। आर्षत्वात् बहुषु अणो न लुक्। त्रिपुरं पुरत्रयमस्त्यस्य अण्। त्रिपुरस्वामिषु ४असुरभेदेषु त्रिपुरशब्दे दृश्यम्। “येनोद्गतास्त्रैपुरा मायिनो वै दग्धाघोरेण चितयान्ता शरेण” हरिवं० १११ अ०।

त्रैपुरुष त्रि० त्रीन् पुरुषान् व्याप्नोति अण् स्वार्थे पूर्वपदवृद्धिः। त्रिपुरुषव्यापके। “ब्राह्मणानिन्दिता राजन्! कुल्यस्त्रैपुरुषं कुलम्” भा० अनु० ८० अ०। लोके तु उत्तरपदवृद्धिः त्रिपौरुष इत्येव।

त्रैफल न० त्रिफलानां तदाद्यद्रव्याणामिदम् अण्। चक्रदत्तोक्ते घृतभेदे। यथा “त्रिफलां त्र्यूषणं द्राक्षां मधुकं कटुरोहिणीम्। प्रपौण्डरीकं सूक्ष्मैलां विडङ्गं नागकेशरम्। नीलोत्पलं शारिवे द्वे चन्दनं रजनीद्वयम्। कार्षिकं पयसा तुल्यं त्रिगुणं त्रिफलारसम्। घृतप्रस्थं पचेदेतत् सर्वनेत्ररुजापहम्। तिमिरं दोषमाश्रावं कामलां काचमर्बुदम्। वीसर्पं प्रदरं कण्डूं रक्तं श्वयथुमेव च। खालित्यं पलितञ्चैव केशानां पतनन्तथा। विषमज्वरमर्माणि शुक्रञ्चाशु व्यपोहति। अन्ये च बहवो रोगा नेत्रजा ये च वर्त्मजाः। तान् सर्वान् नाशयत्याशु भास्करस्तिमिरं यथा। न चैतस्मात् परं किञ्चिदृषिभिः काश्यपादिभिः। दृष्टिप्रसादनं दृष्टं यथा स्यात् त्रैफलं घृतम्”।

त्रैबलि पु० ऋषिभेदे “दामोष्णीषस्त्रैबलिश्च पर्णादो वरजानुकः। मौञ्जायनो वायुभक्षः पाराशर्य्यश्च सारिकः” भा० स० ४ अ०।

त्रैमातुर पु० तिसृणां मातॄणामपत्यम् अण् मातुरुत्। तिसृणां कौशल्याकैकयीसुमित्राणां चरुभागभक्षणेन तदीयांशपायसभोजनेन जनिते लक्ष्मणे “त्रैमातुरः कृतसमिताक्षयक्षः” भट्टिः। “स हि सुमित्रया, सांशपिण्डद्वयप्रदानात्ताभ्याम् जनितः” जयम०। तत्कथा रामायणे दर्शिता यथा “पायसं प्रतिगृह्योचाः पुत्रीयं त्विदमात्मनः। कौशल्यायै नरपतिः पायसार्द्धं ददौ तदा। अर्द्धादर्द्धं ददौ चापि सुमित्रायै नराधिपः। कैकेय्यै चावशिष्टार्द्धं ददौ पुत्रार्थकारणात्। प्रददौ चावशिष्टार्द्धं पायसस्यामृतोपमम्। अनुचिन्त्य सुमित्रायै पुनरेव महामतिः। एवन्तासां ददौ राजा भार्य्याणां पायसं पृथक्। तास्त्वेव पायसं प्राप्य नरेन्द्रस्योत्तमाः स्त्रियः। सम्मानं मेनिरे सर्वाः प्रहर्षोदितचेतसः। ततस्तु ताः प्राश्य तदुत्तमस्त्रियो महीपतेरुत्तमपायसं पृथक्। हुताशनादित्यसमानतेजसोऽचिरेण गर्भान् प्रतिपेदिरे तदा” आ० १६ स०।

त्रैमासिक त्रि० त्रिमासं तृतीयमासं भूतः भावतया प्राप्तः “तमधीष्टो भृतो भावी” पा० ठञ् इत्तौ त्रिमासस्य पूरणार्थत्वेन संख्यावाचकत्वाभावात् न द्विगुत्वं तेन “द्विगोर्लुगनपत्ये” पा० न लुक्। स्वसत्तया अतीततृतीयमासव्यापके त्रिमासवयस्के “तोकेन जीवहरणं यदुलूकिकायास्त्रैमासिकस्य च पदा शकटोऽपवृत्तः” भाग० २।७।२८। २त्रिमासभवे च।

त्रैमास्य न० त्रिमास+स्वार्थे ष्यञ्। त्रिमासे “अर्द्धमासमासत्रैमास्यषाण्मास्ये चेके” का० श्रौ० २०।१।६।

त्रैयम्बक त्रि० त्रियम्बको देवता अस्य। “त्र्यम्बकदेवताके १पशुभेदे। “शुक्लास्त्रैयम्बकाः” यजु० २४।१८। “विंशे यूपे त्रियम्बकदेवताकाः शुक्लाः” वेददी०। २होमभेदे पु० “त्रैयम्बकान् यक्ष्यामि” इत्युपक्रमे कात्या० श्रौ० २। १०।१०। “निर्वपति रौद्रानित्यादिना ते होमाः दर्शिताः

रुद्रदेवताके ३ धनुर्विद्याभेदे च। "वेदं षडङ्गं वेदाङ्गं सर्वविद्याश्च मानवीम्। त्रैयम्बकमथेष्वस्त्रमस्त्राणि विविधानि च" भा० द्रो० १७ अ०। ४रुद्रदेवताके यज्ञादौ त्रि० "निशायां त्रैत्विकं चेदनैषं त्रैयम्बकं बलिम्" भा० द्रो० ७८ अ०।

त्रैयाहावक त्रि० त्र्याहावे देशभेदे भवः धूमा० वुञ्। "न य्वाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वं ताभ्यामैच्" पा० इति निषेधात् ऐच्। त्र्याहावदेशभवे।

त्रैराशिक त्रि० त्रीन् राशीन् अधिकृत्य प्रवृत्तम् ठञ्। लीलावत्युक्ते राशित्रयाधिकारेण अनुपातरूपे गणितभेदे तत्प्रकारश्च क्रमव्यस्तभेदसहितो लीला० उक्तो यथा "त्रैराशिके करणसूत्रं वृत्तम्। प्रमाणमिच्छा च समानजाती आद्यन्तयोस्तः फलमन्यजाति। मध्ये, तदिच्छाहतमाद्यहृत् स्यादिच्छाफलं व्यस्तविधिर्विलोमे। उदाहरणम्। कुङ्कुमस्य सदलं पलद्वयं निष्कसप्तमलवैस्त्रिभिर्यदि। प्राप्यते सपदि मे वणिग्वर! ब्रूहि निष्कनवकेन तत्कियत्। न्यासः ३/७ | ५/२ | ९/१ | लब्धानि कुङ्कुमपलानि। ५२। कर्षौ। २।
अपि च प्रकटकर्पूरपलत्रिषष्ट्या चेल्लभ्यते निष्कचतुष्कयुक्तम्। शतं तदा द्वादशभिः सपादैः पलैः किमाचक्ष्व सखे! विचिन्त्य। न्यासः ६३/१ १०४/१ ४९/४। इच्छागुणितमन्त्यकम्। ५०९६/४। छेदभक्तम्। १२७४। आद्येन। ६३। लब्धा निष्काः। २०। शेषम्। १४। षोडशगुणितम्। २२४। आद्येन भक्तं जा-ताद्रम्माः। ३। पणाः। ८। काकिण्यः। २। वराटकाः। ११। भागाश्च १/९। पुनश्च।
द्रम्मद्वयेन साष्टांशा शालितण्डुलखारिका। लभ्या चेत्-पणसप्तत्या तत्किं सपदि कथ्यताम्। अत्र प्रमाणेच्छयोः सजातीयकरणार्थं द्रम्मद्वयस्य पणीकृतस्य न्यासः ३२/१ | ९/८ | ७०/१ | लब्धे खार्यौ। २। द्रोणाः। ७। आढकाः। १। प्रस्थौ। २। इति क्रमत्रैराशिकम्। अथ व्यस्तं त्रैराशिकम्। इच्छावृद्धौ फले ह्रासो ह्रासे वृद्धिश्च जायते। व्यस्तं त्रैराशिकं तत्र ज्ञेयं गणितकोविदैः। यत्र इच्छावृद्धौ फले ह्रासः ह्रासे वा फले वृद्धिस्तत्र व्यस्तं त्रैराशिकं स्यात्। तद्यथा। जीवानां वयसो मौल्ये तौल्ये वर्णस्य हैमनि। भागहारे च राशीनां व्यस्तं त्रैराशिकं भवेत्। जीववयोमूल्ये उदाहरणम्। प्राप्नोति चेत् षोडशवत्सरा स्त्री द्वात्रिंशतं विंशतिवत्सरा किम्। द्विधूर्वहो निष्कचतुष्कमुक्षा प्राप्नोति धूःषट्कवहस्तदा किम्। न्यासः। १६ ।३२।२०। लब्धं २५/३/५। द्वितीयन्यासः। २। ४। ६। लब्धं १/१/३। वर्णगुणसुवर्णतौल्ये उदाहरणम्। दशवर्णं सुवर्णं चेद्गद्याणकमवाप्यते। निष्केण तिथिवर्णन्तु तदा वद कियन्मितम्। न्यासः १०।१। १५। लब्धं २/२/३। राशिभागहरणे उदाहरणम्। सप्ताढकेन मानेन राशौ सस्यस्य मापिते। यदि मानशतं जातं तदा पञ्चाढकेन किम्। न्यासः ७।१००। ५। लब्धम् १४०।"
"अस्ति त्रैराशिकं बीजं पाटी च विमला मतिः। किमज्ञातं सुबुद्धीनामतो मन्दार्थमुच्यते" लीला०।

त्रैरूप्य न० त्रिरूपस्य भावः ष्यञ्। त्रिधारूपे "स्यात् तत् तेन त्रैरूप्यम्" सि० कौ०।

त्रैलिङ्ग न० त्रीणि सत्त्वरजस्तमांसि पुंस्त्रीक्लीवरूपाणि वा लिङ्गान्यस्य, तस्येदम् वा अण्। त्रिलिङ्गप्रधानकार्ये। "पुमांश्चैवाऽपुमांश्चैव त्रैलिङ्ग्यं प्राकृतं स्मृतम्। न चा-ऽपुमान् पुमांश्चैव त्रैलिङ्ग्येत्यभिधीयते" भा०शा०३०७अ०।

त्रैलोक्य न० त्रिलोक्येव स्वार्थे ष्यञ्। स्वर्गमर्त्यपाताललोके। "तपसैव प्रपश्यन्ति त्रैलोक्यं सचराचरम्" मनुः। "त्रैलोक्ये यानि रत्नानि भाग्यतं भान्ति ते गृहे" देवीमा०। "प्रकृतिं चकमे तस्मिन् त्रैलोक्यप्रभवोऽपि यत्" रघुः। पार्थे तु क्वचित् स्वार्थे अण्। त्रैलोक तत्रार्थे। "तत् प्रेक्ष्य तादृशं रूपं त्रैलोकेनापि दुर्जयम्" भा०शा० २८२ अ०।

त्रैलोक्यमोहन न० त्रैलोक्यं मोहयति मुह-णिच्-ल्यु। तन्त्रोक्ते ताराकवचभेदे। "तारापूजा श्रुता नाथ! विद्याश्च सकलास्ततः। साम्प्रतं श्रोतुमिच्छामि कवचं मन्त्र-विग्रहम्। त्रैलोक्यमोहनं नाम सर्वापद्विनिवारकम्। पुरैव सूचितं नाथ! कृपया मे प्रकाशय" भैरव उवाच "देवदानवविद्याध्रयक्षपूजिते! प्राणवल्लभे!। त्रैलोक्यमो-हनं नाम कवचं शृणु यतां परम्"। इत्युपक्रम्य दर्शितम्।

त्रैलोक्यविजया स्त्री त्रैलोक्यं विजयते सेवने स्वाधीनं करोति वि+जि-अच्। भङ्गायाम् (भाङ) शब्दच०।

त्रैवण त्रि० त्रिवणस्य वनत्रयस्येदम् शिवा० अण्। त्रिवणसन्निधि घोऽस्यास्तीति उत्करा०छ। त्रैवणीय तद्युक्ते त्रि०।

त्रैवणि स्त्री त्रिवणस्य ऋषेरपत्यम् इञ्। त्रिवणस्यर्षेर-पत्ये। "त्रैवणेस्त्रैवणिः" शत० ब्रा० १४।५।५।२१।

त्रैवर्गिक त्रि० त्रिवर्गाय हितं वा० ठञ्। १धर्मार्थकाम-

साधने कर्म्मादौ । "संस्थां विज्ञाय संन्यस्य कर्म्म त्रैव-र्गिकञ्च यत्" भाग० २।४।५। स्त्रियां ङीप् । "सिद्धि-स्त्रैवर्गिकी यतः" भाग० ३।१४।१५ । त्रिवर्गे प्रसृतः ठञ् ।२त्रिवर्गरते ।"त्रैवर्गिकास्ते पुरुषा विमुखा हरि-मेधसः" भाग० ३।३२।१४ ।

त्रैवर्ग्य त्रि० त्रिवर्गे साधुः ष्यञ् । त्रिवर्गसाधने धनादौ "त्रैवर्ग्यार्थो यतो नित्यं कृतान्तभयसंयुतः" भाग० ४।२।१२२ ।

त्रैवर्णिक त्रि० त्रिषु वर्णेषु विहितः ठञ् । १ब्राह्मणा-दित्रयरूपद्विजातिधर्म्मे । स्वार्थे ठञ् । २द्विजातौ च "त्रैवर्णिकानामराजकेषु राष्ट्रेषु परराष्ट्रपरचक्रागमना-दिजनिते क्षोभसङ्करादौ प्राप्ते" कुल्लू० ।"त्रैवर्णिकाना-मधिकारः" कर्कः ।

त्रैवर्षिक त्रि० त्रिवर्षे भविष्यति ठञ् ।"वर्षस्याभविष्यति" पा०नोत्तरपदवृद्धिः । त्रिवर्षे भविष्यति वस्तुनि"त्रैवर्षिकं तापयितं तस्य सोऽस्य संवत्सरः" आश्व० श्रौ० १२।५। १२ । अभविष्यति तु त्रैवार्षिक इत्येव ।

त्रैवार्षिक त्रि० त्रिवर्षं भूतो भवति वा ठञ् अभविष्य-त्त्वात् उत्तरपदवृद्धिः । १त्रिवर्षभूते २तत्र भवति वा । "यस्य त्रैवार्षिकं भक्तं पर्य्याप्तं भृत्यवृत्तये" मनुः । "त्रैवार्षिकाधिकान्नोयः स तु सोमं पिबेत् द्विजः" याज्ञ०।

त्रैविक्रम त्रिविक्रमस्येदम् अण् । १त्रिविक्रमसम्बन्धिनि । "त्रैविक्रमं पादमिवेन्द्रयनुः" रघुः २त्रिविक्रमावतारे च । "वर्द्धस्व महाबाहो ! पुरा त्रैविक्रमे यथा" हरिवं० ५६ अ० ।

त्रैविद्य पु० तिस्रो विद्याः समाहृताः ऋग्यजुःसामरूपा-स्त्रिविद्यं तदधीते वेद वा अण् । १वेदत्रयाभिज्ञे । "त्रैविद्यो हेतुकस्तर्की नैरुक्तो धर्म्मपाठकः । त्रयश्चाश्र-मिणः पूर्वे परिषत् स्याद्दशावरा" व्यव० त० नारदः । "चत्वारो वेदधर्म्मज्ञाः पर्षद् त्रैविद्यमेव वा" "राजा कृत्वा पुरे स्थानं ब्राह्मणान्न्यस्य तत्र तु । त्रैविद्यं वृत्ति-मद्ब्रूयात् स्वधर्मः पाल्यतामिति" याज्ञ० । तिसृणां विद्यानां समाहारः त्रिविद्यं स्वार्थे अण् । २तिसृषु विद्यासु, "धर्मं भागवतं शुद्धं त्रैविद्यं च गुणाश्रयम्" भाग०६।२।२४ । ताश्च तिस्रो नानारूपाः"ऋचो यजूंषि सामानि त्रैविद्यं तत्र तिष्ठति" मा०स्मृ० "स्वाध्यायेन व्रतैर्होमैस्त्रैविद्येनेज्यया सुतैः । महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः" मनुः "कर्मकाणां त्रयिर्वृत्तिः पयां विपश्चिज्जोविनाम् । नाथोऽस्माकं परा वृत्तिरेत-त्त्रैविद्यमुच्यते" हरिवं० ७३अ० "त्रयोऽग्नयस्त्रयो वेदा-स्त्रैविद्यं कौस्तुभो मणिः" हरिवं० १६८ अ० "त्रयो लोकास्त्रयो वेदास्त्रैविद्यं पावकत्रयम्" मार्कण्डेयपु० ।

त्रैवि(पि)ष्टप पु० त्रिविष्टपे वसति अण् । देवे गन्धर्वादिच० । "त्रैविष्टपानामपि दूरदर्शनम्" भाग० ११।७ ।

त्रैविष्टपेय पु० त्रिविष्टपे वसति बा० ढक् । देवे "गन्धर्व-सिद्धासुरयक्षचारणत्रैपिष्टपेयादिषु नानुविन्दत" भाग० ८।८।१२ ।

त्रैवृष्ण पु० त्रिवृष्णस्यापत्यं बा० अण् । राजभेदे "त्रैवृष्णो अग्ने दशभिः सहस्रैर्वैश्वानर ! त्र्यरुणश्चिकेत" ऋ०५। २७।१ ।

त्रैवेदिक त्रि० त्रिषु वेदेषु तदध्ययनार्थं विहितः ठक् । वेद-त्रयाध्ययनार्थे व्रतादौ । "षट्त्रिंशदाब्दिकं चर्य्यं गुरौ त्रैवेदिकं व्रतम्" मनुः । [शब्दे दृश्यम् ।

त्रैशङ्कव पु० त्रिशङ्कोरपत्यम् अण् । हरिश्चन्द्रे त्रिशङ्कु-

त्रैशोक न० त्रिशोकेन ऋषिणा दृष्टं साम ।"विश्वा पृतना," इत्यादिकायामृचि गेये ब्रह्मस्तोत्रके सामभेदे ।

त्रैसानु पु० तुर्वसुवंश्ये गोभानुसुते नृपभेदे "गोभानोस्तु सुतो राजा त्रैसानुरपराजितः । करन्धमस्तु त्रैसानो-र्मरुत्तस्तस्य चात्मजः" हरिवं०३२ अ० ।

त्रैस्वर्य्य न० त्रिस्वर+चतुर्व० स्वार्थे ष्यञ् । उदात्तानुदात्त-स्वरितरूपस्वरत्रिके । तत्र यत्र यः स्वरः तत् उदात्ता-नुदात्तशब्दयोरुक्तं स्वरितशब्दे वक्ष्यते च तस्याप-वादः एकश्रुतिशब्दे १४८४पृ० उक्तः ।

त्रैहायण त्रि०त्रिहायणस्येदम् हायनान्तत्वात् अण् । १त्रि-वर्षसम्बन्धिनि । स्त्रियां ङाप् । भावे अण् ।२तद्भावे न०।

त्रोटक त्रि० त्रोटयति चु० त्रुट–ण्वुल् । १छेदके ।"सप्ता-ष्टनवपञ्चाङ्कं दिव्यमानुषसंश्रयम् । त्रोटकं नाम तत् प्राहुः प्रत्यङ्कं सविदूषकम्" सा० द० उक्ते २दृश्यकाव्यभेदे प्रत्यङ्कं सविदूषकत्वात् अत्र रोऽस्माङ्गीति बोध्यम् । तत्र सप्ताङ्कं स्तम्भितरम्भम् । पञ्चाङ्कं विक्रमोर्वशी ।

त्रोटि(टी) स्त्री चु० त्रुट–इ वा ङीप् । १कट्फले, २चञ्च्वाम्, (पक्षिर ठोंट) ३पक्षिभेदे ४मत्स्यभेदे च मेदिनि० । [खगे शब्दच० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

त्रोटिहस्त पुंस्त्री त्रोटिर्हस्त इव पक्षसाधनं यस्य ।

त्रोतल न० १त्रोडक्तन्त्रे (त्रोतला) २स्खलद्वाक्ये त्रि० ।

त्रोत्र न० त्रायतेऽनेन त्रै– त्र । प्राजने तोदने गवादेः

प्रेरणसाधने १दण्डभेदे (पाचनी) अमरः। २अस्त्रे सि॰ कौ॰। ३वाद्यपरिक्रियायाम् ४व्याधिभेदे च संक्षिप्तसा॰।

त्रौक गतौ चुरा॰ प्या॰ सक॰ सेट्। त्रौकयते अदित् अतत्रौकत।

त्र्यंश पु॰ तृतीयोऽंशः। १तृतीये अंशे। "सर्वस्मिन् विधुपापयुक्ततनुभावर्क्षे निशान्तोर्ध्वटीत्र्यंशं वै क्रूरवाचकं सम्यकृतः पूर्वं दिनानां त्रयम्" सङ्ग॰। २त्रिगुणितेंऽशे च "त्र्यंशं दायाद् हरेद्विप्रो द्वावंशौ क्षत्रियासुतः" मनुः।

त्र्यक्ष पु॰ त्रीण्यक्षीणि यस्य स॰ समा॰। त्रिनेत्रे शिवे सिद्धा॰ "त्र्यक्षपत्न्या समादिष्टः षडस्यः षण्मुखः पतिः" हरिवं॰ १७३ अ॰। २नेत्रत्रययुक्तमात्रे त्रि॰। "चेदिराजकुले जातस्त्र्यक्ष एष चतुर्भुजः। रासभारावसदृशं रुराव च ननाद च" भा॰ स॰ ४२ अ॰। स्त्रियां ङीप्। "त्र्यक्षीं त्र्यक्षीं ललाटाक्षीं दीर्घजिह्वामजिह्विकाम्" भा॰ व॰ २८८ अ॰। राक्षसीभेदोक्तौ। आर्षे क्वचित् न च समा॰। त्र्यक्षि शिवे। "त्र्यक्षे पूज्यो दन्तभिदे वामनाव शिवाय च" भा॰ आनु॰ ८ अ॰ शिवस्तुतौ।

त्र्यक्षर पु॰ त्रीणि अकारोकारमकाररूपाणि अक्षराणि यत्र। १प्रणवे "आद्यं यत् त्र्यक्षरं ब्रह्म त्रयी यत्र प्रतिष्ठिता। स गुह्योऽन्यस्त्रिवृद्वेदो यस्तं वेद स वेदवित्" मनुः। त्रीण्यक्षराणि वर्णा यत्र। मध्यमानामके २छन्दोभेदे न॰। "विष्णुस्त्र्यक्षरेण (छन्दसा) त्रींल्लोकानुदजयत्" यजु॰ ६।३१। "विष्णुस्त्र्यक्षरेणाक्षरत्रयात्मकेन छन्दसा त्रीन् भूरादीन् लोकान् उदजयत्" वेददी॰। त्रिवर्णात्मके तन्त्रोक्ते ३मन्त्रभेदे तन्त्रसारे भूरिप्रयोगः। ४विद्यायां स्त्री गौरा॰ ङीप्। ५वर्णत्रययुक्तमात्रे त्रि॰। "तदेतत् त्र्यक्षरं सत्यमिति स इत्येकमक्षरं तीत्येकमक्षरमित्येकमक्षरं प्रथमोत्तमे अक्षरे सत्यं मध्यतोऽनृतं तदेतदनृतं सत्येन परिगृहीतं सत्यभूयमेव भवति नैवंविद्वांसमनृतं हिनस्ति" शत॰ ब्रा॰ १४।८।४।२। ६घटके सिद्धा॰। [२दैवज्ञे पु॰ हेमच॰।

त्र्यङ्क(ङ्क)ट न॰। १शिक्यभेदे २शौताञ्जने च मेदि॰।

त्र्यङ्ग न॰ त्रीणि अङ्गान्यस्य। सौविष्टकृते हविषि "मध्यं जुहां द्वेधा कृत्वाऽवद्यत्यथेम त्र्यङ्गेषु" शत॰ ब्रा॰ ३।८।३।१८। "त्र्यङ्गस्य दोष्णो गुदं द्वेधा कृत्वावद्यति त्र्यङ्गाय्ये श्रोणेरथ हिरण्यशकलावदधाति" १९। त्र्यङ्गाय हितं यत् त्र्यङ्ग्य तत्साधनद्रव्ये।

त्र्यङ्गुल त्रि॰ तिस्रोऽङ्गुल्यः प्रमाणमस्य तद्धितार्थद्वि॰ इत्यच् तस्य लुकि अच् समा॰। १अङ्गुलित्रयमिते "त्र्यङ्गुलं त्र्यङ्गुलं वा तस्योतिक्रान्तं भूपस्य" कात्या॰ श्रौ॰ ६। २१।२०। २तथाभूतखातान्विते च स्त्रियां टाप् सा च सोमयागस्य वेदिः। "तं खनन्त इवान्वीयुस्तं त्र्यङ्गुलेऽन्वविन्दं स्तस्मात् त्र्यङ्गुला वेदिः स्यात्तद् हापि पाञ्चिस्त्र्यङ्गुलामेव सौम्यस्याध्वरस्य वेदिं चक्रे" शत॰ ब्रा॰ १।२।५।९। "पाञ्चिः सोमयागस्यापि वेदिं त्र्यङ्गुलखातामेव मेने" भा॰

त्र्यञ्जन न॰ समा॰ द्वि॰। कालाञ्जनरसाञ्जनपुष्पाञ्जनरूपे मिलिते अञ्जनत्रये राजनि॰।

त्र्यञ्जल(लि) न॰ त्रयाणामञ्जलीनां समाहारः वा टच्स॰। १समाहृते अञ्जलित्रये "त्रिभिरञ्जलिभिः क्रीतः तद्धितार्थद्विगो न तद्धितलुकि न टच्। त्र्यञ्जलि इत्येवेति भेदः सि॰ कौ॰।

त्र्यधिष्ठान पु॰ त्रीणि मनोवाक्शरीराणि अधिष्ठानान्यस्य तिसृणां आप्यदादीनामधिष्ठानं वा हृत॰। १जीवे तत्पुरुषपक्षे न॰ "तस्येह त्रिविधस्यापि त्र्यधिष्ठानस्य देहिनः" मनुः आप्यदाद्यस्य त्र्यवर्गाच्चेति कूटस्थे २चैतन्ये न॰।

त्र्यध्वगा स्त्री त्रिभिरध्वभिर्गच्छति गम—ड त॰। गङ्गायाम् त्रिका॰।

त्र्यनीक पु॰ त्रीणि उष्णवर्षशीताख्यानि अनीकानि मुखा अस्य। संवत्सराभिमानिदेवभेदे त्रिपात्स्यो इष्मो विश्वरूप उत त्र्युधा मुख्य प्रजावान्। त्र्यनीकः पत्यते मारिह्नावान्त्सरेतोधा इषभः शश्वतीनाम्" ऋ॰ ३।५६।३। "त्र्यनीकस्त्रिभिरुष्णवर्षशीताख्यैरनीकैर्मुखैरुपेतः" भा॰। २हस्त्यश्वरथाङ्गे सेनाभेदे स्त्री।

त्र्यमृतयोग पु॰ त्रयाणां तिथिवारनक्षत्राणाममृतत्वेयोगः। तिथिनक्षत्रवारभेदानां योगभेदे। स च योगः ज्यो॰उक्तो यथा "नन्दा भौमार्कवारे श्रवणशतभिषाद्रौन्त्यचित्राश्विमूलाश्चैभद्रा समेता, भयमिनि श्रयुते फलगुयुग्भाद्रयुग्मैः। सौम्यांशे वै जया स्यात् गुरुहरिभेन्द्राश्वियाम्याभिजिद्भिर्जीवे रिक्ता च विश्वादितिमघविशाखानुराधामसार्थैः। सौरे पूर्णा धनिष्ठाकरकमलयुक्ता यदि स्यात् योगं माङ्गल्यपूर्वं सततशुभकरं चास्मृताख्यं मुनीन्द्राः"।

त्र्यम्बक न॰ त्रीणि अम्बकानि नयनान्यस्य, त्रयाणां लोकानां अम्बकः पितेति वा, त्रीन् वेदान् अम्बते शब्दायते वा अबि—शब्दे कोऽत्रोपधः कर्मण्यण् संज्ञायामिति कः त्रिषु लोकेषु कालेषु वा अम्बा

शब्दो वेदत्रयो यस्येति वा, अम्बनम् अम्बः शब्दः। त्रयोऽकारोकारमकाराः अम्बाः शब्दाः प्रतिपादकाः वाचका वा यस्येति वा, त्रीणि पृथिव्यन्तरीक्षद्युलोकाख्यानि अम्बकानि स्थानानि यस्येति वा। १शिवे अमरः "त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्द्धनम्" यजु० ३।६० "अद्धोलतस्त्र्यम्बकवीक्षणेन" महेश्वरस्त्र्यम्बक एव नापरः" रघुः। २दुर्गायां स्त्री "सोमसूर्य्यानलाश्रितत्वात् त्र्यम्बका सा स्मृता बुधैः" देवीपुरा०।

त्र्यम्बकसख पु० ६त० टच् समा०। कुवेरे अमरः कुवेरशब्दे तस्य तथात्वम् दृश्यम्। [क्यादिकं दृश्यम्।

त्र्यरुण पु० त्रिधन्वपुत्रे राजर्षिभेदे त्रैवृष्णशब्दे दृश्यं वा-

त्र्यरुषि त्रि० त्रीणि अरुषीणि रोचमानानि शुभ्राणि ककुत्पृष्ठपार्श्वस्थानानि यस्य। रोचमानशुभ्रपृष्ठादित्रययुक्ते गवादौ। "त्र्यरुषीणां दश गवां सहस्रा" ऋ० ८।४६।२२।

त्र्यवि पु० षण्मासात्मकः कालः अविः त्रिकोऽवयोऽस्य। अष्टादशमासवयस्के पशौ। "त्र्यविर्वयस्त्रिष्टुप्छन्दः" यजु० १४।१०। त्रीन् लोकान् अवति अव—रक्षणादिषु इन्। वेददी०। "तस्थौ त्र्यविं रेरिहाणा" ऋ० १।५५।१४। "त्र्यविं सार्द्धसंवत्सरवयस्को वत्सस्त्र्यविरुच्यते तत्प्रमाणमादित्यम् त्रीन् लोकानवति स्वतेजसा व्याप्नोतीति वा" भा० उक्तेः २त्रैलोक्यव्यापके च।

त्र्यब्द न० समा०द्वि०पात्रा०। १वर्षत्रये "त्र्यब्दं चरेद्वा नियतो जटी ब्रह्महणो व्रतम्" मनुः। त्रयोऽब्दावयोमानं यस्य तद्धितार्थद्विगुः आर्हीयठञ् अध्यर्द्धेत्यादि पा० तस्य लुक्। २त्रिवर्षवयस्के त्रि०।

त्र्यशीति स्त्री त्र्यधिकाऽशीतिः शाक० त० त्रयश्च अशीतिश्च समा० द्व० वा। (तिरासी) १त्र्यधिकाशीतिसंख्यायां २तत्संख्येये च। ततः पूरणे डट्। त्र्यशीत तत्पूरणे त्रि०। स्त्रियां ङीप् तमप्। त्र्यशीतितम तत्पूरणे त्रि०। त्र्यशीत्या युतं शतादि ड। त्र्यशीत तद्युतशतादौ।

त्र्यष्टक न० सुश्रुतोक्ते जलनिक्षेपणस्थानभेदे। पञ्च निक्षेपणानि भवन्ति। तद्यथा फलकं त्र्यष्टकं मञ्जरवय उदकमञ्चिका शिक्यश्चेति" सुश्रु०।

त्र्यष्टन् त्रि० त्रिगुणिताः अष्ट। १चतुर्विंशतिसंख्यायां २तत्संख्येये च। "त्र्यष्टवर्षोऽष्टवर्षीयां धर्मे सीदति सत्वरः" मनुः।

त्र्यस्र न० तिस्रः अस्रयः कोणा यस्य षच् समा०। १त्रिकोणे राजनि०। "प्रथमत्र्यस्रे द्वितीयत्र्यस्रे इत्यादि" काशीपूजापद्धतिः।

त्र्यह पु० त्रयाणामह्नां समाहारः टच् समाहारद्विगुत्वात् नाह्नादेशः। "अह्नाहाः पुंसि" पा० पुंस्त्वम्। दिनत्रये। उत्तरपदद्विगौ तु अह्नादेशः त्र्यह्नप्रिय इत्यादि। "त्र्यहं न कीर्त्तयेत् ब्रह्म राज्ञो राहोश्च सूतके" "त्र्यहं प्रातस्त्र्यहं सायं त्र्यहमद्यादयाचितम्। त्र्यहं परञ्च नाश्नीयात् प्राजापत्यं चरन् द्विजः" मनुः।

त्र्यहस्पर्श पु० त्र्यहं चान्द्रदिनत्रयं स्पृशति स्पृश—अण्। १तिथित्रयस्पर्शिन्येकसावनदिने त्र्यहस्पर्शिनि २दिनक्षये च

त्र्यहस्पृश पु० "एकं दिनं यत्र तिथित्रयं च स्पृशेत्तमाहुर्हनयोऽवमाख्यम्। एका तिथिस्त्रीणि दिनानि यत्र स्पृशेत्तदाहुर्द्विदिनस्पृशन्तु" इत्युक्ते सावनदिनत्रयस्पर्शिनि एकस्मिन् तिथौ "त्र्यहस्पृशं नाम यदेतदुक्तं तत्र प्रयत्नः कृतिभिर्विधेयः। विवाहयात्राशुभपुष्टिकर्मः सर्वं न कार्य्यं त्रिदिनस्पृशे तु" ज्यो० त०। क्विन्। त्र्यहस्पृश् क्विन्नन्तत्वात् झलि पदान्ते च कुः। तत्रार्थे "तिथिवारत्रये चैका त्र्यहस्पृक् समुदाहृता"। "एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी। त्र्यहस्पृक् तदहो रात्रमुपोष्या सा सदा तिथिः" स्मृतिः। [क्रतुभेदे।

त्र्यहीन पु० त्रिभिरहोभिः निर्वृत्तः ख। त्रिदिनसाध्ये

त्र्यहैहिक त्रि० ईहा चेष्टा तस्यां भवं ठञ् ऐहिकम् धनादि त्र्यहपर्य्याप्तमैहिकं धनं यस्य। दिनत्रयनिर्वाहोचितधनशालिनि। "त्र्यहैहिको वापि भवेदश्वस्तनिक एव वा" मनुः।

त्र्याख्यायण पु० त्र्यखस्य युवाऽपत्यम् फञ् ऐक्कारिनश्चे "द्व्याख्यायण त्र्याख्यायणेति निर्देशात् "न य्वाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ ताभ्यामैच्" पा० सूत्रोक्तं कार्य्यं न। त्र्यखस्य शिशुपालवधरादेर्यूल्यपत्ये। तस्य विषयो देशः ऐषुका० भक्तल्। त्र्याख्यायणभक्त तदीये विषये।

त्र्यायुष न० त्रयाणां बाल्ययौवनस्थाविराणामायुषां समाहारः वेदे अच् समा०। बाल्याद्यायुस्त्रये। "त्र्यायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुषम्" यजु० ३।६२।

त्र्यार्षेय पु० त्रयः आर्षेयाः अवयः यत्र। त्रिप्रवरे १गोत्रभेदे आर्षेयशब्दे दृश्यम्। ऋषेरयम् ढक् आर्षेयः ऋषिधर्मः त्रयः आर्षेया धर्मायेषाम्। २अन्धबधिरमूकेषु तेषां हि यथा ऋषिधर्मवत्त्वं तथा समर्थितं तत्पत्नीभिर्व्याम् यथा "एतत्त्र्यायमूनक एव तिर्य्यक्पङ्क्त्यार्षेयदेवतानां यागेषु नाधिकार इति प्रवादः। त्र्यार्षेयास्त्रय ऋषि-

धर्मा अन्धत्वबधिरत्वमूकत्वानि येषां ते कर्णीनां हि परद्रव्यदर्शनेन तत्र रागोत्पत्तिसम्भावनया चक्षुर्निमीलनेनान्धत्वं, परनिन्दाश्रवणशङ्कया श्रोत्रनिग्रहेण बधिरत्वं मिथ्याकथनशङ्कया वाक्संयमनान्मौक्यम्” । अन्धादीनां कर्म्मानधिकारे हेतुश्च “मनुष्याणां वा आरम्भसामर्थ्यात्” “अङ्गहीनाश्रोत्रियषण्ढशूद्रवर्जम्” कात्या॰ श्रौ॰ १।१।५। सूत्राभ्यां निरूपितः यत्र कर्कव्याख्या “अङ्गहीनाश्रोत्रियषण्ढशूद्रान् वर्जयित्वा मनुष्याणामधिकारः कर्म्मसु भवति । मनुष्या अपि ये अङ्गहीना अङ्गेन चक्षुरादिना हीना अन्धपङ्गुमूकबधिरादयः अश्रोत्रिया अनधीतवेदाः षण्ढा नपुंसकाः शूद्राश्च नैतेषामधिकार इत्यर्थः । आरम्भसामर्थ्यादित्यत्राप्यनुवर्त्तते न चैतेऽङ्गहीनादयो यथाश्रुतं कर्मारब्धुं कर्त्तुं शक्नुवन्ति तद्यथा न ह्यन्ध आज्यावेक्षणं कर्त्तुं शक्नोति मूकश्च मन्त्रोच्चारणम्, पङ्गुश्च विष्णुक्रमम् । बधिरश्च प्रैषश्रवणम् अनधीतवेदोऽश्रोत्रिय इत्युच्यते स च किमपि मन्त्रसाध्यं कर्त्तुं न शक्नोति षण्ढो नपुंसकः तस्याप्यनधीतवेदत्वादद्रव्यत्वादशुचित्वाच्च नाधिकारः शूद्रस्य चानधीतवेदत्वादनधिकारः। आज्यावेक्षणादिभिश्च विना कर्मणो वैगुण्यं भवत्येव । ननूक्तम् अशक्याङ्गरहितकर्मानुष्ठानादधिकारो भविष्यतीति । अत्रोच्यते । भवेदेवं यदि आज्यमवेक्षेत इत्यादीन्यङ्गवाक्यानि स्वातन्त्र्येण पुरुषैः सम्बध्येरन् प्रधानवाक्यशेषत्वात्तेषाम्, तदङ्गयुक्तेन प्रधानवाक्येन तदङ्गयुक्तः क्रतुः पुरुषैः सम्बध्यमानोऽसमर्थान् परित्यज्य समर्थान् प्रतिजायते तेनान्धस्य क्रतुरेवाविहितो न त्वाज्यावेक्षणमेवाविहितमितरच्च विहितमिति मन्तव्यम् । न च प्रधानवाक्यविरोधः सर्वाधिकाराविश्चयात् विशेषाभावाद्धि सर्वाधिकारः स्यात् अस्ति च विशेषः आरम्भसामर्थ्यम् अतः समर्थानामेवाधिकारः । यत्तु प्रधानवाक्यविरोधो यावज्जीवं यजेतेत्यादौ तत्र यथाशक्तिप्रयोगादपि फलं भवति तदविरोधे तु सर्वाङ्गयुक्तकर्मानुष्ठानादेव फलम् । ननु आरम्भसामर्थ्यादित्यनेनैव अन्धादीनामिवान्धादीनामप्यधिकाराभावसिद्धेः किमर्थं पुनरङ्गहीनादिवर्जमित्युक्तम् उच्यते नियमार्थम् एतेषामेवानधिकारो न निर्धनस्य तस्य चाधिकारो भवत्येव न त्वारम्भसामर्थ्याभावादनधिकारः अतो निर्धनोऽपि क्रत्वर्थं धनमर्जनादिना सम्पाद्याग्नयस्यं यजेतेति । एवमन्धादिरपि यद्यौषधिशस्त्रादिनान्धत्वादिकं स्फोटयितुं शक्नोति तस्याप्यधिकारो भवत्येव पूर्वमनङ्गहीनत्वावस्थायामाहिताग्निश्चेत् पश्चाद्रोगादिनाङ्गवैकल्ये जाते काम्येष्वधिकारो न भवति नित्येषु तु यथाशक्ति कुर्वन्नधिक्रियत एव अङ्गवैकल्ये सति अग्न्याधेयं न भवत्येव” त्रीणि आर्षेयाणि यस्य । त्रिगोत्रोत्पन्ने गाधवः । अत्रेदमभिधीयते तच्चयोभिन्यास् त्र्यार्षेयशब्दस्यान्यादिपरत्वकल्पनं स्वभाषाविरुद्धम् । तथाहि “अङ्गहीनश्च तद्धर्मा” ६।१।४१। जै॰ सू॰। “अग्निहोत्रादिषु एवाङ्गहीनं प्रति सन्देहः किम् असावधिक्रियते, उत न इति । तत्राप्यधिकरणातिदेशः । असमर्थः इति कृत्वा पूर्वः पक्षः शक्तेर्विद्यमानत्वात् उत्तरः । तदिदम् अभिधीयते अङ्गहीनश्च तद्धर्मा । किंधर्मा अद्रव्यधर्मा” शब॰भा॰ । “उत्पत्तौ नित्यसंयोगात्” जै॰६।१।४२. “यस्य तु अप्रतिसमाधेयमङ्गवैकल्यं तं प्रति विचारः किं अधिक्रियते न, इति पूर्वाधिकरणेन अधिक्रियते इति प्राप्ते ब्रूमः न अधिक्रियते इति । कुतः ? शक्त्यभावात् न असौ केनचित् अपि प्रकारेण शक्नोति यष्टुम्, तस्मात् तस्य अधिकारो न गम्यते । ननु यत् शक्नोति तत्र अधिक्रियते इति चक्षुर्विकलो विना आज्यावेक्षणेन, विना विष्णुक्रमैः पङ्गुः,विना प्रैषादिश्रवणेन च बधिरः, एतान् पदार्थान् प्रति चक्षुर्विकलादीनामनधिकारः इति यदि हि तं प्रति निर्दिश्येत ततो विकलोऽप्यधिक्रियते क्रतुम् प्रति । एषाम् उपदेशः प्रकरणाविशेषात् पुरुषस्य च आख्यातेन अनभिधानात् इति उक्तमेतत् । “विधिर्वा संयोगान्तरात् (२।४।११) इत्यत्र । तेन विना विगुणं कर्म प्रयुक्तमपि न फलं साधयेत् । तस्मात् तस्य अनधिकारः”भा॰। “अत्रार्षेयस्य स न स्यात्”जै॰६।१।४३ “दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते, “आर्षेयं वृणीते एकं वृणीते द्वौ वृणीते त्रीन् वृणीते न चतुरो वृणीते पञ्चाति वृणीते इति । तत्र सन्देहः किम् अत्र्यार्षेयस्य अधिकारः उत न इति किं प्राप्तम् । अत्र्यार्षेयोऽप्यधिक्रियते”इति कुतः आर्षेयं वृणीते इति सामान्यवचनम् तस्मात् एकं परिचष्टे द्वौ वा तत्र दर्शयति एकं वृणीते इति तथा प्रतिषेधति न चतुरो वृणीते इति । न हि अप्राप्तस्य प्रतिषेधोऽवकल्पते । तस्मात् अत्र्यार्षेयोऽप्यधिक्रियेत ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः यो न त्र्यार्षेयः स न अधिक्रियते ।

कुतः ? त्रीन् वृणीते इति विशेषवचनात् विधिश्च अ-प्राप्तत्वात्। ननु एकं वृणीते इत्यपि विशेषवचनमस्ति। न इत्युच्यते, विधायिकाया विभक्तेरभावात्। ननु स्तुत्या विधास्यन्ते यथा, त्रीन् वृणीत इति। उच्यते त्र्यार्षाणामेव स्तुतिः वा नित्यं विधास्यति। एकं वृणीते इत्यनयुक्तवादोऽयं त्र्यार्षाणामेव, तत्रापि नित्यमेव श्रूयते विधानम्। एवम् एकवाक्येन विधानं भविष्यति इति। न चतुरो वृणीते न पञ्चातिवृणीते इति नित्यानुवादो भविष्यति। तस्मात् त्र्यार्षेयस्य अधिकारो नान्यस्य इति" श्रौ०भा०। न्यायमालायां माधवस्तु "ऋषि-गोत्रप्रवर्त्तकः कश्यपभरद्वाजादिस्तस्य सम्बन्धि आर्षेयस्तं वृणीते उच्चारयति कश्यपगोत्रोऽहं भरद्वाजगोत्रोऽह-मिति एवम् उपमन्युवसिष्ठगोत्रोऽहमिति द्विगोत्रोच्चार-णम्। आङ्गिरसबार्हस्पत्यभरद्वाजगोत्रोऽहमिति त्रि-गोत्रोच्चारणम्"। एवञ्च स्वप्रभाष्यादिग्रन्थेषु त्र्या-र्षेयशब्दस्य अन्यार्थपरत्वात् जात्यन्धादेः सत्रान्तरेण अनधिकारस्य प्रतिपादनात् त्र्यार्षेयशब्दस्य न अन्धादि-परत्वमिति सुधीभिर्भाव्यम्।

त्र्याशिर् त्रिधः दधिसक्तुपयोरूपा आशिरः अभिश्रयण-साधनभूता यस्य। सोमे इन्द्रभेदे। "यस्य ना परणाः शतमूर्धन्वन्त्युत्ताः। आग्नेयस्य दानाः सोमा इव त्र्याशिरः" ऋ०५।२७।५।

त्र्याहण पुंस्त्री त्रिभिः चक्षुपादैराहन्ति आ+हन-अण् पूर्वपदात् संज्ञात्वात् णत्वम्। विष्किरे पक्षिभेदे। "चको-रकपिञ्जलमयूरक्रकरोपचक्रकुक्कुटवारलावतित्तिरि-कुररवाकुकंकवलहंसत्र्याहणादिविष्किरादयः शीत-मधुराः कषायादोषशमनाय" सुश्रुतः।

त्र्याहाव पु० देशभेदे तत्र भवः वुञ्। त्रैयाहावक तत्रार्थे।

त्र्याहिक त्रि० त्र्यहे भवः ठञ्। आर्षत्वात् त्र्याहावयेति निर्देशाद्वा व्याख्यां पूर्वं न ऐच्। त्र्यहभवे ज्वरादौ। "ऐकाहिको द्व्याहिकश्च त्र्याहिकचातुर्थिकेत्यादि अप-राजितास्तोत्रं। त्र्यहपर्याप्तं धनं अण् त्र्याहम् तद-स्त्यस्ति ठन्। त्र्यहपर्याप्तधनयुक्ते त्रि०। "कुशूलकुम्भी-धान्यो वा त्र्याहिकोऽश्वस्तनोऽपि वा" याज्ञ०। लोके तु व्याख्यां पूर्ववैलेव त्रैयाहिक इत्येव त्र्यहभवे वस्तुनि।

त्र्युदय न० त्रिषु सवनेषु उदयो गतिरस्य। सोमाख्ये द्रव्ये। "त्र्युदयं देवहितं यथा वः" ऋ० ४।३७।३।

त्र्युधन् पु० त्रिभिः स्वस्तरद्रोमन्तौ त्रिभिरूधोऽस्य अनडु-त्सस्य। स्वस्तादित्रयोधोयुक्ते वत्सरहये दृषभे। "उत त्र्युधा दृषभ प्रजावान्" ऋ० ३।५६।३।

त्र्य(त्र्या)यण न० त्रयाणामयनानां समाहारः पृषो० वा दीर्घः। मिलितशुक्लौपित्र्यवीर्यपरिचलिते अमरः भर-तस्तु दीर्घमध्यं पपाठ।

त्र्यूच न० तिसृणामृचां समाहारः अच् समा०। ऋकत्रये। "उदितृचा वा पावमान्या तृचेनाद्वैवतेन वा" "अथ तृचं जपेदृचम्" मनुः। पक्षे संप्रसारणे तृच-मप्यत्र।

त्रेणी स्त्री तीणि एतान्यस्य सि०कौ० त्रिषु स्थानेषु एतः कर्बुरो यस्याः ब०व०माधवः। "वर्णादनुदात्तात्" पा० ङीप् तस्य नश्च णत्वम्। त्रिषु स्थानेषु कर्बुरायां स्त्रियाम्। "तत्रैणी भवति भवति लोहः क्षुरः सा वा त्रेणी भवती वा लघ्वे विद्यायै रूपं लोहः क्षुरो ब्रह्मणो रूपमन्निर्हि ब्रह्मणो हित इव ह्यग्निस्तस्माल्लोहः क्षुरो भवति" शत० ब्रा० २।६।४।५। "त्र्येणीति त्रिषु स्थानेषु एतः श्वेतः वर्णो यस्याः सा त्रेणी" भा०। "अथास्य सूत्रेन शलाटुग्लपिन्त्र्येण्या त्रयस्त्रिंशत्" आश्वा० गृ० १।१४।४। त्रीण्येतानि यस्याः सेयं त्र्येणी शलली। एतः शुक्ल इत्यर्थः" नारा०

त्व त्रि० तन–विच् अनस्य वः। १भिन्ने अन्यार्थे सर्वनामकार्यं सर्वनामगणे त्वत्वसमसिमेति पठित्वा "त्वत्वेति द्वावप्यदन्तौ अन्यपर्यायौ एक उदात्तोऽपरो-ऽनुदात्त इत्येके। एकस्मान्न इत्यपरे" सि० कौ० उक्तेः तान्तत्वमपि तत्र क्विपि तुकि रूपमिति विवेकः। "ऋचां त्वः पोषमास्ते पुपुष्वान् गायत्रं त्वो गायति शक्वरीषु। ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां यज्ञस्य मात्रां विमिमीत उ त्वः" ऋ० १०।७१।११ त्वशब्दः सर्वनामसु पठितः एकशब्दपर्यायः भा०उक्तेः २एक-शब्दार्थे माधवः। "प्रजायै त्वस्यै यदशिव इन्द्र!" ऋ० १०।५४।१। "त्वस्यै एकस्यै प्रजायै" भा०। "उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम्। उतो त्वस्मै तन्वं वि सस्रे जायेव पत्य उशती सुवासाः" ऋ० १०।७१।४। "त्वशब्द एकवाची। एकः। उत-शब्दोऽप्यर्थे। पश्यन्नपि मनसा पर्यालोचयन्नपि वाचं न ददर्श दर्शनफलाभावाच्च पश्यति। त्व एकः शृण्वन्नपि एनां वाचं न शृणोति अवबोधफलाभावात्। इत्यनेनार्थे नाविद्वानभिहितः। तृतीयपादेन विद्व-

वेदार्थमाह । त्वचा एकया अपि तन्वमाकीर्यं शरीरं वि सस्रे, स्वयं वाग्विविधं गमयति" भा० । अस्या एव ऋचामर्थव्याख्याने ऋग्वेदोपद्घाते माधवः त्वपदस्य अन्यार्थतामभिप्रेत्याह, यथा"तः अन्यः कश्चिदर्थज्ञानाय व्याकरणाद्यङ्गानि शृण्वन्नपि मीमांसाराहित्यादेनां वेदरूपां वाचं न सम्यक् शृणोति" अत उभयार्थता "विश्वं शृण्वन्तीमभिरूपां विराजं पश्यन्ति त्वे न त्वे पश्यन्त्येनाम्"अथ० ८।९।९ ।सर्वनामत्वात् जसः शीभावः

त्वक्काण्डु र पु०त्वचः काण्डु राति रा–क । व्रणे हारा० ।

त्वक्चीरा स्त्री त्वचः वंशत्वचः चीरमस्याः आकरत्वेन अच् ।१वंशरोचनायां ।२तदर्थे गौरा० ङीप् राजनि०। "सिताजगन्धा त्वक्चीरी विदारी सितता समा" सुश्रु०

त्वक्छद पु० त्वगेव छदोऽस्य । चीरीपत्रके (चीरकञ्चुकी) प्रसिद्धे वृक्षे रत्नमा० ।

त्वक्तरङ्ग पु०त्वचस्तरङ्ग इव । वलि पदार्थे पार०निघण्टुः।

त्वक्पञ्चक न० त्वचां पञ्चकम् । "न्यग्रोधोडुम्बराश्वत्थ-शिरीषप्लक्षपादपाः । पञ्चैते क्षीरिणो वृक्षास्तेषां त्वक्-पञ्चकं मतम्" इत्युक्ते न्यग्रोधादित्वक्के । केचित्तु शिरीषस्थाने वेतसं परे पारिशम् वदन्तीति भेदः "त्वक्-पञ्चकं हिमं ग्राहि व्रणशोथविसर्पजित् । विस्फोटा-ग्निमान्द्यजित् तिक्तं कषायं लघु लेखनम्" भावप्र० ।

त्वक्पत्र न० त्वगिव पत्रमस्य । १गुडत्वचि (दारचिनि) २तेजपत्रे च अमरभरतौ । "चन्दनागुरुसख्यानि त्वक्-पत्राणां वनानि च" भा० शा०१७०अ० । ३हिङ्गुपत्र्याम् स्त्री गौरा० ङीप् अमरः ।

त्वक्पाक पु० त्वचः पाको यत्र । मूकदोषनिमित्ता दश पाटो च व्याधयो जायन्ते" इत्युपक्रमे "त्वक्पाकः शोणितार्बुदम्" इत्यादिना च तान् विभज्य"पित्तरक्तकृतो ज्ञेयस्त्वक्पाको ज्वरदाहवान्" सुश्रुतोक्ते मूकदोषनिमित्ते व्याधिभेदे ।

त्वक्पारुष्य न० त्वचः पारुष्यं कठोरता । त्वचः काठिन्ये "तस्य पूर्वरूपाणि त्वक्पारुष्यमकस्मात् रोमहर्षः"सुश्रुतः।

त्वक्पुष्प न० त्वचः पुष्पमिव । १रोमाञ्चे त्रिका० २किलासे (छुली) ख्याते हेमच० । त्वचि पुष्पं यस्याः गौरा० ङीप् । ३किलासे स्त्री जटा० स्वार्थे क । त्वक्पुष्पिका त्रिलासे त्रिका० ।

त्वक्ष तनूकरणे भ्वा०पर०सक० सेट त्वक्षति अत्वक्षीत् ।"त्वष्टा त्वर्णमञ्जते इति नैरुक्ताश्चिन्वेषी स्यात् त्वक्षतेर्वा स्यात्" निरुक्ते ८।१२ उक्तत्वात् तथा आहुरस्मीति गम्यते । "प्रत्वक्षाणो अतिविश्वा सहांसि"ऋ०१०।४४।१ । "प्रत्व-"क्षाणः प्रकर्षेण तनूकर्वन्"भा० ।

त्वक्षस् न० त्वक्ष्यतेऽनेन त्वक्ष–करणे असुन् । बले निघण्टुः। "सम्रविका त्वक्षसा हन्मो दिवम्" ऋ० १।१००।१५ । "त्वक्षसा बलेन" भा० ।

त्वक्षीयस् त्रि०अतिशयेन त्वक्षिता ईयसुन् तृचो लोपः। दीप्ते "महत्वान् त्वक्षीयसा वयसा नाधमानम्" ऋ० २।३३।५। "त्वक्षीयसा दीप्तेन" भा० ।

त्वक्सार पु० त्वचि सारोऽस्य । १वंशे अमरः । त्वगेव सारो-ऽस्य । २गुडत्वचि (दारचिनि) ख्याते पदार्थे शब्दच०। ३शोणकवृक्षे ४रक्तप्रधानवंशे (तल्लावाँश) राजनि० । "त्वक्साररन्ध्रपरिपूरणलब्धगीतिः" माघः । "चण्डा-लात् पाण्डुसोपाकस्त्वक्सारव्यवहारवान्"मनुः ।"त्रि-न्नूनां शल्यभीरूणां शस्त्राभावे च योजयेत् । त्वक्-सारादिचतुर्वर्गं छेद्ये भेद्ये च बुद्धिमान्" सुश्रु० । त्वक्सारः उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्याः अच् । ५वंशरोच-नायां स्त्री राजनि०। [ङीप्। क्षुद्रचञ्चु वृक्षे राजनि० ।

त्वक्सारभेदिनी स्त्री त्वचः सारं भिनत्ति भिद्–णिनि

त्वक्सुगन्ध पु० त्वचि फलत्वचि सुगन्धोऽस्य । नारङ्गे (नेबु) भेदे भावप्र० । २एलवालुकाख्यगन्धद्रव्ये स्त्री शब्दार्थचि० । [त्वचि शब्दार्थचि०।

त्वक्स्वादी स्त्री त्वचि स्वाद्वी । (दारचिनि) ख्याते गुड-

त्वग गतौ भ्वा० सक० पर० सेट् ईदित् । त्वङ्गति अत्वङ्गीत् तत्वङ्ग ।

त्वगङ्कुर पु० त्वचः अङ्कुर इव । रोमाञ्चे हारा० ।

त्वगाक्षीरी स्त्री त्वचः आक्षीरं सत्क्षीरं यस्याः गौरा० ङीप् । वंशरोचनायाम् जटा०।

त्वगन्ध पु० त्वचि फलत्वचि गन्धोऽस्य । नागरङ्गे राजनि०

त्वग्ज न० त्वचो जायते जन–ड । १रोमणि २रुधिरे च राजनि० ।

त्वग्दोष पु० त्वचं दूषयति दुष–णिच्–अण् । कोठरोगे राजनि०"कचग् पाण्डुरोगघ्न त्वग्दोषमविपाचितम्" सुश्रु०।"प्रियः प्रजानामपि स त्वग्दोषेण प्रदूषितः"भा० उ०१४८अ०। ततः अस्त्यर्थे इनि तद्युक्ते त्रि० ।"देवापिस्तु महातेजास्त्वग्दोषी राजसत्तमः!" भा०उ० १४८अ० ।

त्वग्दोषापहा स्त्री त्वग्दोषमपहन्ति अप+हन–ड । याकु-च्याम् राजनि० ।

त्वग्दोषारि पु० ६त०। हस्तिकन्दे राजनि० त्वग्दोषान्तो-ऽप्यत्र। [अत्वचीत्। तत्वाच। त्वक्।

त्वच संवरणे तु० पर० सक० सेट्। त्वचति अत्वाचीत्

त्वच्(चा) स्त्री त्वच्यते संव्रियते देहोऽनया त्वचति सं-वृणोति वा देहम् त्वच–क्विप्। १गुड़त्वचि (दारचिनि) २वल्कले ३चर्मणि च मेदि०। ४स्पर्शग्राहके बाह्येन्द्रियभेदे वा च देहव्यापिनी त्वचिस्थिता स्पर्श-वायोः स्पर्शांशेनोत्पन्ना वाताधिष्ठातृदेवताका" वेदा० सा० दृश्यम्। तत्र "उद्भूतस्पर्शवद्द्रव्यं गोचरः सोऽपि च त्वचः। रूपान्यच्चक्षुषो योग्यं रूपमत्रापि कार-णम्। द्रव्याध्यक्षे, त्वचो योगो मनसा ज्ञानकारणम्" भाषा० चर्मन् शब्दे २६०१ पृ० दृश्यम्।

चर्मणि "त्वचं समेध्यां परिधाय रौरवीम्" रघुः "आरूढ्वि त्वच निर्भिद्य प्राग्भुजङ्गनिर्मोकवत्" भट्टिः। "त्वगुत्तरासङ्गवतीमधीतिनीम्" कुमा०। वल्कले "भुजङ्गत्वचः कुञ्जरबिन्दुशोणाः" कुमा०। गुड़त्वचि "त्वमेलापत्रकैस्तुल्यैः त्रिसुगन्धि त्रिजातकम्" राजनि०। हलन्तत्वात् वा टाप्। तत्रार्थे शब्दरत्ना० त्वचापत्रम्। "सुकृत्वच इवोरगः" भा० शा० २५०अ०। "श्रीवत्साङ्कोऽरविन्दाक्ष ऊर्ध्वरोमा महत्त्वचः" हरिवं० १७६ अ०।

त्वच न० त्वच–अच्। वल्कले "त्वचवेष्टितमस्थिपञ्जरम्" उज्ज्वलद०। गुड़त्वचम् इत्यादि। प्रशस्ता त्वगस्त्यस्य अच्। २तत्पत्रे न०। "त्वचं लघूष्णं कटुकं स्वादु तिक्तकं रूक्षकम्। पित्तलं कफवातघ्नं कण्ड्वामार्दवनाशनम्। हृद्बस्तिरोगवातार्शःकृमिपीनसशुक्रहृदिति"। [त्वचयति।

त्वच त्वचं करोति सत्यापाशेत्यादि० पा० स्वार्थे–णिच् नामधातुः।

त्वचस् न० त्वच–असुन्। त्वचि। त्वचसि हितम् यत्। त्व-गिन्द्रियहिते "यच्छं त्वचस्यं ते वयम्" अथ० २।२२।७।

त्वचापत्र न० त्वचा त्वक् पत्रमिवास्य। (दारचिनि) त्वक्-पत्रशब्दार्थेऽपि०।

त्वचिष्ठ त्रि० अतिशयेन त्वग्वान् इष्ठन् मतुपो लुकि न पदान्तकार्यम्। अतिशयत्वग्युक्ते। ईयसुन् त्वचीयस् तत्रार्थे त्रि० स्त्रियां ङीप्।

त्वचिसार पु० त्वचि सारोऽस्य हलन्तत्वात् न सप्तम्या न लुक्। वंशे अमरः। [आयाम् ङारा०।

त्वचिसुगन्धा स्त्री त्वचि सुगन्धोऽस्याः अलुक् समा०। क्षुद्रे-

त्वच्य त्रि० त्वचि हितं यत् भत्वात् न पदान्तकार्यम्। त्वचि-हिते। "त्वच्यं द्रव्यं मधुरविपाकम्" सुश्रु०।

त्वत् त्रि० तन–क्विप् धनो वः तुक् च। अन्यार्थे सर्वनामा-यम्। त्वच्छब्दे दृश्यम्। सर्वनामत्वात् टेरकच् त्वकत्। इति बोध्यम्। [काशादित्वाद्यर्थे "त्वत्तः सर्वं प्रवर्तते"।

त्वत्तस् अव्य० एकार्थयुष्मदः तसिल् त्वदादेशः। त्वत्तः

त्वदीय त्रि० तव इदम् त्यदादित्वेन वृद्धत्वात् छ त्वदादेशः। एकवचनार्थयुष्मदर्थसम्बन्धिनि। "पितुस्त्वदीयस्य मया-ऽपहारितः" रघुः।

त्वञ्च गतौ भ्वा० पर० सक० सेट्। त्वञ्चति अत्वञ्चीत्। तत्वञ्च। उदित्। त्वञ्चित्वा त्वक्त्वा। त्वक्तः

त्वञ्च सङ्कोचे रुधा० पर० सक० वेट्। त्वनक्ति अत्वा-ङ्क्षीत् मतान्तरे उदित्। क्त्वा वेट्। अन्यत्र सेट्। त्वक्तः।

त्वद्विध त्रि० त्वमेव विधा प्रकारो यस्य। त्वत्सदृशे।

त्वम्पदलक्ष्यार्थ पु० त्वमिति पदस्य लक्ष्योऽर्थः। अज्ञानादि-व्यष्ट्युपाध्युपहिताधारभूते अनुपहितप्रत्यगानन्दरूपे तुरीयचैतन्ये। [जीवस्तु त्वम्पदाभिधः" वेदान्तप्र०।

त्वम्पदवाच्य त्रि० ६त०। त्वम्पदाभिधे। "देहादिभिः परिच्छिन्नो

त्वम्पदवाच्यार्थ त्रि० त्वम्शब्दार्थे अज्ञानादिव्यष्टिः एतदुपहि-तात्मप्रत्यादिविशिष्टं चैतन्यम् एतदनुपहितचैतन्यञ्च। एतत्त्रयं तप्तायःपिण्डवदेकत्वेनावभासमानः त्वम्पदवा-च्यार्थो भवति" वेदान्तसा०।

त्वम्पदाभिध पु० त्वम्पदमभिधा यस्य। त्वम्पदवाच्ये जीवे "आलम्बनतया भाति योऽस्मत्प्रत्ययशब्दयोः। अन्तः-करणसम्भिन्नबोधः स त्वम्पदाभिधः" इत्युक्तेः।

त्वयता स्त्री त्वया दत्तम् पृषो०। त्वया दत्ते इत्यर्थे "मन इन्द्र! त्वयताया इषे" ऋ० ७।२०।२०। "त्वयतायै इषे त्वया दत्तायै इषे अन्नाय" भा० अन्नाय अन्नं भोक्तुमित्यर्थः।

त्वर वेगे भ्वा० आत्म० अक० सेट्। त्वरते अत्वरिष्ट। घटा०। णिच्–त्वरयति। षित् त्वरा। ञीत् त्वरितो-ऽस्ति। "गच्छावः सहितौ तत्र समाधि त्वरते मनः" रामा० आर० ७८ स०। "यस्य मा त्वरते बुद्धिः" भा० स० १५५श्लो०। "दूता हि त्वरयन्ति माम्" रामा० बा०। "अतत्वरन् तान् योद्धुम्" भट्टिः।

त्वरा स्त्री त्वर–अङ्।।वेगे, २अभीष्टलाभार्थं विलम्बासहने च "औत्सुक्येन कृतत्वरा सहभुवा व्यावर्तमाना ह्रिया" रत्नावली।

त्वरायण त्रि० त्वरा अयनमस्य णत्वम्। त्वरायुक्ते अमरः

त्वरायस् त्वरणे कण्ड्वा० आकृतिगणः पर० अक० सेट्। त्वरायस्यति।

त्वरि स्त्री त्वर–वेगे भावे इन्। त्वरायां हेमचन्द्रकोषः।

त्वरित न० त्वर–क्त। १शीघ्रे। २तद्वति त्रि०। "पयोऽभिसस्रुस्त्वरितं चमूचराः" माघः "त्वरितगतिश्च जयुवतिः" छन्दोम०। ३देवीभेदे स्त्री "अथाभिधास्ये त्वरितां त्वरितं फलदायिनीम्" इत्युपक्रमे तन्त्रसा० तन्मन्त्रादिकमुक्तं दृश्यम्।

त्वरितक पु० त्वरितं कायति प्रकाशते जायते कै–क। व्रीहिभेदे (तोरी) तण्डव्रीहीत्याद्युपक्रमे "त्वरितककुक्कुटाण्डकेत्यादि" सुश्रु०।

त्वरितगति स्त्री "त्वरितगतिश्च नजनगैः" वृ० र० उक्ते दशाक्षरपादके वर्णवृत्तभेदे। [यधरि अमरः।

त्वरितोदित न० त्वरितमुदितम्। शीघ्रोच्चारिते निरुक्ते

त्वलग पु० जलग+पृषो०। जलसर्पे पारस्करगृ०।

त्वष्ट त्रि० त्वक्ष–तनूकरणे क्त। तनूकृते तष्टशब्दार्थे अमरः

त्वष्टि पु० "मत्स्याघातो निषादानां त्वष्टिस्त्वायोगवस्य च" मनूक्ते सङ्कीर्णजातिभेदे।

त्वष्टीमती स्त्री त्वष्टा तदनुग्रहोऽस्त्यस्याः मतुप् पृषो०। त्वष्टुरनुग्रहोपेतायां स्त्रियाम् "स्त्रीपुरुषमिथुनरूपाणां पशुमनुष्यादीनां शरीरनिर्माता त्वष्टा तथा च अन्नत्र-पव्यानग्र० श्रूयते "यावन्तो वै रेतसः सिक्तस्य त्वष्टा रूपाणि विकरोति तावन्तो वै तत् प्रजायते" तादृशस्य त्वष्टुरनुग्रहोपेता" भा०।

त्वष्टृ पु० त्वक्ष–तृच्। "एकादशस्तथा त्वष्टा द्वादशो विष्णुरुच्यते" भा० आ० ६५ अ० उक्ते। द्वादशादित्यमध्ये १आदित्यभेदे। "निर्भिन्ने अक्षिणी त्वष्टा लोकपालोऽविशत् विभोः। चक्षुषांशेन रूपाणां प्रतिपत्तिर्यतो भवेत्" भाग०२।६।१४श्लो०। उक्तेरस्य नेत्रोपकारकतया नेत्राधिष्ठातृत्वम्। २देवशिल्पिभेदे अमरः "विश्वकर्मा च त्वष्टा च चक्राते ह्यायुधं महत्" हरिवं० २१९ अ०। "आह्वये विश्वकर्माणमहं त्वष्टारमेव च" रामा० बा० ९१ स०। "त्वष्टा तथैवोर्ज्जितविश्वकर्मा" हरिवं० २४२ अ० इत्यादिषु तयोर्भेदेन निर्देशात् न पर्य्यायता। ३ तद्देवताके चित्रानक्षत्रे। ४ सूत्रधारे तक्षके वर्णसङ्करभेदे च। ५तनूकर्त्तरि त्रि० स्त्रियां ङीप्। ६पशुमनुष्यादीनां गर्भान्तःस्थरेतोरूपविकारकारके देवभेदे त्वष्टीमतीशब्दे दृश्यम्।

त्वष्टृमत् त्रि० त्वष्टृ+अस्त्यर्थे मतुप्। वीर्य्याधिष्ठातृदेवभेदयुक्ते "त्वष्टृमन्तस्त्वा सपेम" यजु०२७।२०। "त्वष्टा रेतसामधिष्ठाता तद्युक्ताः। मैथुनार्थोपसर्गे वीर्य्याधिष्ठातापेक्षितोऽत एतद्युताः" वेददी०।

त्वाम्कामा स्त्री त्वां कामयते कम–णिङ् अण् वेदे द्वितीयायाः न लुक्। त्वामभिलषन्त्याम्। "अग्ने! त्वांकामया गिरा" ऋ० ८।११।७। लोके तु त्वत्काम इत्येव।

त्वायु त्रि० त्वामात्मन इच्छति क्यच् युष्मदस्मदादेशे क्याच्छन्दसि" पा० उ। आत्मनः त्वां मन्यमाने। "सुता इमे त्वायवः" ऋ० १।२।४।

त्वावत् त्रि० तवेव दर्शनमस्य युष्मद्+वतुप्प्रकरणे "युष्मदस्मद्भ्यां छन्दसि सादृश्ये उपसंख्यानम्" उक्तेः सादृश्ये वतुप् त्वादेशः "आ सर्वनाम्नः" पा० आ। त्वत्सदृशे "आ च त्वावान् त्मनाप्तः" ऋ० १।३०।१४।

त्वावसु पु० त्वं वसुव्यापकोऽस्य त्वादेशः वेदे पृषो० वा। त्वया व्याप्ते। लोके तु त्वद्वसुः इत्येव।

त्वाष्टी स्त्री दुर्गायाम्। "त्वष्टा सृतो धातवस्य तष्टीनिपातने। सृजत्येषा प्रजास्तुष्टी त्वाष्टी तेन प्रकीर्त्तिता" देवीपु० ४५ अ०।

त्वाष्ट्र त्रि० त्वष्टा देवता अस्य अण्। त्वष्टृदेवताके १आज्यादौ २चित्रानक्षत्रे स्त्री। त्वष्टुः आदित्यभेदस्य अपत्यम् अण्। ३विश्वरूपे ४वृत्रासुरे च। "त्वाष्ट्रस्य चिद्विश्वरूपस्य गोनामाचक्राणः त्रीणि शीर्षपरावर्क्" ऋ०१०।८।९। "विवस्वानर्य्यमा पूषा त्वष्टाथ सविता तथा" इत्युपक्रमे विवस्वदादीनां वंशमभिधाय। "त्वष्टुर्दैत्यात्मजा भार्य्या रोचना नाम कन्यका। सन्निवेशस्तयोर्जज्ञे विश्वरूपश्च वीर्य्यवान्। तं वव्रिरे सुरगणाः स्वस्रीयं द्विषतामपि" भाग०६।६अ० ४४श्लो० इति विश्वरूपोत्पत्तिकथा। वृत्रासुरोत्पत्तिकथा च "हतपुत्रस्ततस्त्वष्टा जुहावेन्द्राय शत्रवे। इन्द्रशत्रो! विवर्द्धस्व मा चिरं जहि विद्विषम्" इत्युपक्रमे तदुत्पत्तिप्रपञ्चम् "येनावृता इमे लोकास्तमसा त्वाष्ट्रमूर्त्तिना। स वै वृत्र इति प्रोक्तः पापः परमदारुणः" भाग० ६।९ अ०दृश्या। त्वष्टुः कन्यापत्यम् अण् ङीप्। संज्ञानामनि ४सूर्य्यपत्न्यां स्त्री शब्दरत्ना०। छायाशब्दे २९८५ पृ० दृश्यम्। ५कुट्टरणे त्रिका०। ६सामभेदे। "इन्द्रो वृत्राद्बिभ्यद्वा मारविषत् तं त्वाष्ट्रेऽसृजन् जगन्यामेति तमेतैः सामभिरजनयन्" पञ्चभोब्रा०।

त्विष दीप्तौ भ्वा० उभ० सक० अनिट्। त्विषति ते। अत्विक्षत् अत्विक्षत। तित्वेष तित्विषे। त्विक्षीष्ट। "ओजसा दस्य तित्विषे" ऋ० ८।६।५। "दमयन्त्या इव जाति

त्विष्यन्त यत्" ऋ० ५।५४।१२। "अग्निरिव मन्यो ! त्विषितः सहस्व" ऋ० १०।८४।२।

त्विष(षा) स्त्री त्विष–सम्प०भावे क्विप्। दीप्तौ। "निशीथदीपाः सहसा हतत्विषः" रघुः। "रुचिधाम्नि भर्त्तरि परलोकमभ्युपगते विविशुः। ज्वलनं त्विषः कथमिवेतरथा" "वयस्त्विषामित्यवधारितं पुरः" माघः। हलन्तत्वात् वा टाप्। तत्रार्थे शब्दरत्ना०।

त्विषामीश पु० ६त०। अलुक् समा०। १सूर्य्ये हेमच० २अर्कवृक्षे च। [वृक्षे च।

त्विषाम्पति पु० ६त० अलुक् स०। १सूर्य्ये अमरः २अर्क-

त्विषि पु० त्विष–इन्। किरणे हेमच०।

त्विषित त्रि० त्विष् जाताऽस्य तार० इतच्। ज्वलिते। "अग्निरिव मन्यो त्विषितः" ऋ० १०।८४।२।

त्वेषथ त्रि० त्विष–अथच्। दीप्ते। "सूरस्येव त्वेषथा दीवते वयः" ऋ० १।१४३।८। [त्रवः" ऋ० १।६११।१

त्वेषस् त्रि० त्विष–असुन्। दीप्ते "अस्मेदु त्वेषसस्करन्त चि-

त्वै अव्य० त्वच–बा० डै। १विशेषे, २वितर्के च शब्दार्थचि०।

त्वोत त्रि० त्वया ऊतः वेदे नि०। त्वया रक्षिते इत्यर्थे। "त्वोतासो न्यर्वता" ऋ० १।८।२। लोके तु त्वदूत इत्येव

त्सर छद्मगतौ भ्वा० पर० सक० सेट्। त्सरति अत्सारीत्। "यस्मा सपत्नी त्सरति यस्मा दिप्सति जाग्रतीम्" अथ० ८।६।८। "यो हैनं पाप्मा मायया त्सरति न हैनं सोऽभिभवति" शत० ब्रा० ११।१।६।१२।

त्सरु पु० त्सर–उन्। खड्गमुष्टौ। "मा नो वधेन रपसा विदत् त्सरुः" ऋ०७।५०।१। "खड्गं च कनकत्सरुम्" भा० व० ११२७ श्लो०। "गृहीतखड्गचर्माणस्ततो भूयः प्रहारिणः। त्सरुमार्गान् यथोद्दिष्टांश्चेरुः सर्वासु भूमिषु" भा० आ० ५२३४श्लो०।

त्सारुक त्रि० त्सरौ तद्युद्धे निपुणः आकर्षा० कन् ततः स्वार्थे अण्। असियुद्धनिपुणे। "तथाऽतिपुरुषानन्यान् त्सारुकौ यमजावुभौ" भा० आ० १३२अ०।

त्वरद्दृश् पु० त्वरत् जैववर्षत्रयं संस्पृशति स्पृश क्विन् जैववर्षत्रययुक्ते सुप्तसंवत्सरे सौरवर्षभेदे। "एकस्मिन् रविवर्षे सौरवर्षद्वयावसानं चेत्। त्वरद्दृशमेवमेनं विलुप्तवत्सरं प्राहुः" यशोधरजतन्त्रम्। "गुरुवर्षयुग्मवैत्समा गदिता सा तत् सुप्तसंचिता" ज्योतिर्विदाभरणम्।

इति वाचस्पत्ये तकारादिशब्दार्थसङ्कलनम्।

थ

थकारः तवर्गीयद्वितीयवर्णो व्यञ्जनवर्णविशेषः अस्योच्चारणस्थानम् दन्तमूलं तदुच्चारणे दन्तमूलेन सह जिह्वाग्रस्पर्शः आभ्यन्तरप्रयत्नः, अतएवास्य स्पर्शवर्णता। बाह्यप्रयत्नास्तु विवारश्वासाघोषा महाप्राणश्च। अस्य वाचकशब्दा वर्णाभिधाने उक्ता यथा

"थस्थिवासी महाग्रन्थिर्ग्रन्थिग्राहो भयानकः। शिली चिरस्थिरो दन्ती सद्गामी चिलोच्चयः। कृष्णो वृद्धिर्विकर्णी च दक्षिणाधिपोऽमरः। वरदा भोगदा केशो वामजङ्घाऽङ्कशोऽनलः। लोलजिह्वो पृथुर्ग्रहः यरश्चन्द्रो विदारकः"। मातृकान्यासे अस्य वामजङ्घायां न्यासः। अस्याधिष्ठातृदेवीध्यानस्वरूपं यथा "नीलवर्णां त्रिनयनां षड्भुजां वरदां पराम्। पीतवस्त्रपरीधानां सदा सिद्धिप्रदायिनीम्। एवं ध्यात्वा थकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्। पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा। तरुणादित्यसङ्काशं थकारं प्रणमाम्यहम्" अस्य स्वरूपं यथा "थकारं चञ्चलापाङ्गि ! कुण्डली मोक्षरूपिणी। त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिबिन्दुसहितं सदा। पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं सदा। तरुणादित्यसङ्काशं थकारं प्रणमाम्यहम्" कामधेनुतन्त्रम्। काव्यादौ अस्य प्राक्प्रयोगे दुःखं फलम् "थस्तु दुःखम्" वृ० र० टीका त्रो०।

थ पु० थुड–घर्थे बा ड। १पर्वते २भयत्रायके त्रि० ३मङ्गले ४भये ५रक्षणे न० मेदि०। [पाहि !" कामधेनुत०।

थकार पु० थ+स्वरूपे कार। थस्वरूपे वर्णे "थकारं चञ्चला-

थर्व्व चरणे भ्वा० पर० सक० सेट्। थर्वति अथर्वीत्। थर्व "अङ्गिरसो नः पितरो नवग्वा अथर्वाणो भृगवः सोम्यासः" निरुक्तधृता श्रुतिः "अथर्वाणोऽथर्वन्तस्थर्वतिश्चरतिकर्मा तत्प्रतिषेधः" निरु० ११।१८। लोकेऽपि गतिशून्ये (अथर्व इति) प्रसिद्धिः।

थुड संवृतौ तु० कु० पर० सक० सेट्। थुडति अथुडीत्। तुथोड। [करणे शब्दभेदे।

थुत्कार पु० थुत् इत्यव्यक्तशब्दस्य कारः। निष्ठीवनत्यागानु-

थुथूकृ थुथु इत्यव्यक्त शब्दात् निष्ठीवनत्यागानुकरणशब्दात् च्वि–कृञोऽनुप्रयोगः। थुथूकरोति। "थुथूकृत्य यमक्ष्रिरध्वगजनैः" छन्दोऽकर्णामृतम्।

थुथूकृत् स्त्री थुथु इत्यव्यक्तशब्दं करोत्यस्याम् कृ–बा० आधारे क्विप्। ष्ठीवाकायां पारस्करनिघ०।

युष्वं वधे भ्वा० पर० सक० सेट्। यूर्वति अयूर्वीत्। ययूर्व।
यष्ठे अक० वै–वै इत्यव्यक्तशब्दानुकरणशब्दभेदे संगीतदामो०।
यौ(यु)हन न० युह–भावे ल्युट् कुटादित्वेऽपि वा० गुणः।
संवरणे। वस्तुतः युहनमित्येव तदर्थं साधु यङ्कलुः
दृष्टे योहनशब्दकल्पनं भाषादिकमेव। [शब्दार्थचि०।
यौधेय त्रि० स्त्रियां शिवादि ठक् युधो०। ल वाशितादौ

इति वाचस्पत्ये यकारादिशब्दार्थसङ्कलनम्।

द

दकारः तवर्गीयतृतीयवर्णः व्यञ्जनवर्णभेदः अस्यो-
च्चारणस्थानं दन्तमूलम्। दन्तमूलेन सह जिह्वा-
ग्रेण स्पर्शनादस्य उच्चार्यत्वात् स्पर्शवर्णता। अस्यो-
च्चारणे बाह्यप्रयत्नाः संवारनादघोषा अल्पप्राणश्च। तस्य
वाचकशब्दा वर्णाभिधानोक्ता यथा।

"दोऽत्रीशोधातकि धीता दाता त्रासः कलत्रकम्।
दीनं श्यामश्च दामश्च भक्तिरावह्नी धरा। कुन्ता
योगिनी वयःकुन्तो वीजगुणाकः। कात्यायनी शिवा
दुर्गोऽक्षनामा त्रिकण्टकी। सात्त्विकः कुटिलाक्षपः श्रवः
आत्मा जितेन्द्रियः। धर्मक्षामदेवश्च अमरेशः सुवर्णता।
हरिद्रासुरवेदी च दक्षमार्थस्थिरेश्वरः" तन्त्राधिष्ठातृदेवता
ध्यानादि यथा "ध्यानमस्य दकारस्य वक्ष्यते शृणु पार्वति!।
चतुर्भुजां पीतवर्णां पद्मनीलवर्णशोभिताम्। अनेकरत्न-
घटितहारनूपुरशोभिताम्। एवं ध्यात्वा दकारन्तु
तन्मन्त्रं दशधा जपेत्।" त्रिशक्तिसहितं देवि! त्रिबि-
न्दुसहितं तथा। आत्मादितत्त्वसंयुक्तं दकारं प्रणमा-
म्यहम्" वर्णोद्धारतन्त्रम्। अस्य स्वरूपं यथा "दकारं
शृणु चार्वङ्गि! चतुर्वर्गप्रदायकम्। पञ्चदेवमयं वर्णं
पञ्चप्राणमयं सदा। त्रिशक्तिसहितं देवि! त्रिबिन्दु-
सहितं सदा। आत्मादितत्त्वसंयुक्तं स्वयं परमकुण्डली।
रक्तविद्युल्लताकारं दकारं हृदि भावयेत्" कामधेनुतन्त्रम्।
काव्यादौ अस्य प्रयोगे सौख्यं फलम्। "टोघः सौख्यं
दद..." वृत्त० र० टी० धृ०ः। मातृकान्यासेऽस्य
वामजानुनि न्यासः।

द पु० दैत्–पुष्टौ दा–दाने दो–खण्डने वा क दद–दाने
वा० ड वा। १पर्वते २दत्ते ३दातरि च मेदि०।
४कलत्रे न० एकाक्षरकोषः। दो–खण्डने कुम्म० भावे
क्विप्। ५खण्डने ६रक्षणे च स्त्री मेदि०।
"दाददोऽद्दुद्ददादीदादादोदूददीददोः। दुद्दादं ददते दुद्दे-
ददाददददोऽददः" माघः अस्य मल्लिनाथव्याख्यायामर्थ
विशेषा बोध्याः। "शरणागतचित्तां सरस्वतीम्" कुमा०
"करिणां मुदे सनलदा नलदाः" किरा०। "सादना-
मनदं विना न दमने तापस्य कोऽपि क्षमः" "हे!
सःपतिविदुषि नैषधराजगत्यः" नैषधम्। हे विदुषि
विद्वज्जने दाति! सो नरश्रः इति यमकभेदः।

दंश पु० दन्श–कर्मणि भावे घञ् वा। (डाश) मक्षिके कीट-
भेदे २वनदहने (वर्मणि) ३दशने च मेदि०। ४दोषे
५वर्मक्षते च विश्वः करणे घञ्। ६दन्ते पु० हेमच०
"सर्वेषु दंशमशकं त्वावरद्ध प्रवर्तिताम्"। "स्वेदजा दंश-
मशकं यूकामक्षिकमत्कुणम्" मनुः। "दंशपूर्वदंशम-
निवारणैव" रघुः। गौरा० ङीष् स्त्रीदंशः स्वार्थे
ङीप् वा। दन्दशूके (मशक) भेदे स्त्री अमरः।

दंशक पु० दन्श–ण्वुल्। (डाश) १मक्षिकाभेदे शब्दा०।
२दंशनकर्त्तरि त्रि०।

दंशन न० दन्श–भावे ल्युट्। (कामड़ान्) (कुमकवान)
१दन्तादिना खण्डने। "दष्टाश्च दंशनैः कान्ता दासीकुर्वन्ति
योषितः" पा० द० २धर्मणि न०। "दृढदुष्कृतवन्ता न
न विमोक्ष्यामि दंशनम्" भा० व० ५७ अ०।

दंशनाशिनी स्त्री दंशं नाशयति नाशि–णिनि–ङीप्।
तैलकीटभेदे राजनि०।

दंशभीरु पु० दंशात् भीरुः। महिषे हेमच०।

दंशमूल पु० दंश्यते कर्मणि घञ् दंश मूलमस्य। शिग्रौ
(सजिना) राजनि०।

दंशित त्रि० दंशः वर्म संजातोऽस्य तार० इतच्। १वर्मधारे
कृतवर्मणि "सर्वे बलं च दीर्घकालयो भान्ति
दंशिताः। तेजसा प्रज्वलन्तो हि यथा तद्दहुतशनम्" भा०
वि० ५२ अ० "शताधि च विराजन्ते दाम्पतानि वि
तानि च" हरिवं ५७८० श्लो०।

दंशूक त्रि० दन्श वा० ऊक। दंशनशीले। "तस्मात् जीनाः
दन्दशूका दंशकाः" तैत्ति० ब्रा० ।१।७।८।२।

दंष्ट्रा स्त्री दंश–ष्ट्रन् गौरादित्व भाषात्मकस्य पाठात्
विम्बात् ङीषोऽनित्यत्वात् टाप्। स्थूलदन्तभेदे। दम-

पङ्क्तिद्वयप्रान्ते चत्वारो दन्तभेदा दंष्ट्रा इति प्रसिद्धिः। द्विगुणायतदन्ताग्रविशिष्टे "दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि" गीता। "दंष्ट्रायां धरणिर्यस्य दितिसुताभीषः पदे रोदसी" सा॰ द॰। "दंष्ट्रामयूखैः शकलानि कुर्वन्" रघुः

दंष्ट्रानखविष पु॰ दंष्ट्रायां नखे च विषं यस्य। मार्ज्जारादौ यथाह सुश्रुतः। "तत्र दर्विकरादयं दंष्ट्रानखमूत्रपुरीषशुक्रलालार्त्तवमुखसन्दंशविशर्द्धितमुखास्थिपित्तशूकशवानीति" विषस्थानोपक्रमे "मार्जारश्वानरमकरमण्डूकपाकमत्स्यगोधाशम्बूकप्रचलाकगृहगोधिकाचतुष्पादकीटास्तथान्ये दंष्ट्रानखविषाः"।

दंष्ट्राल त्रि॰ दंष्ट्रा+अस्त्यर्थे चूडा॰ ल। दंष्ट्रायुक्ते "धूम्रकेशो हरित्श्मश्रुर्दंष्ट्रालोऽष्टाननः" हरिवं॰ ४७ अ॰।

दंष्ट्राविष पु॰ दंष्ट्रायां विषमस्य। १भौमे सर्पे "भौमास्तु दंष्ट्राविषाः" सुश्रुतः २ लूताभेदे स्त्री। यथाह सुश्रुतः "विषन्तु लालानखमूत्रदंष्ट्रारजःपुरीषैरथ चेन्द्रियेण। सप्तप्रकारं विसृजन्ति लूतास्तदुग्रमध्याधरवीर्ययुक्तम्। मलप्रकोठं स्थिरमल्पमूलं लालाकृतं मन्दरुजं वदन्ति। शोफश्च कण्डूश्च पुलानिका च धूमायनं चैव नखाग्रदंशे। दंशस्तु मूलेन सकण्डुरस्य दरन्निवर्णं नखवेष्टि दीर्घम्। दंष्ट्राभिदष्टं कठिनं विवर्णं जानीहि दंष्ट्रं स्थिरमल्पवर्णम्"। लालाविषाद्योऽधम। [शूकरे।

दंष्ट्रास्त्र पु॰ दंष्ट्रा अस्त्रमिवास्य। वराहे शब्दार्थचि॰। दंष्ट्रा-

दंष्ट्रिका स्त्री दंष्ट्रा स्वार्थे क वापि इत्वं वा दन्तम्। दाढिकायां दंष्ट्राबहुत्वार्थे दंष्ट्रा+अस्त्यर्थे ठन्। दंष्ट्रायुक्ते त्रि॰।

दंष्ट्रिन् पु॰ दंष्ट्रा अस्त्यर्थे ब्रीह्या॰ इनि। १शूकरे अमर॰ २सर्पे शब्दर॰। ३दंष्ट्रायुक्ते त्रि॰। "दंष्ट्रिभिः सर्वसिंहव्यापि कृतान्तैरिव नखरैः" वृ॰ स॰ अश्विनु॰।

दंसना स्त्री चु॰ दन्स–भावे युच्। १कर्मणि निघण्टौ दंसय इति शब्दस्य कर्मपर्य्यायतोक्तेस्तथार्थत्वम्। "तव क्रत्वा तव तद्दंसनाभिः" ऋ॰ ४।१७।६। "दंसनाभिः कर्मभिः" भा॰। "शची वसव दंसना" ऋ॰ १।२८।२।

दंसस् न॰ दन्स–असुन्। कर्मणि निघण्टुः "यावतन्यदि दंसः" ऋ॰ ५।६२।४। "यस्य वो यशिनो यस्य दंससा" १०।७८। "दंससा कर्मणा" भा॰। "वसोनादंसिमा दंसोभिः" यजु॰ १२।७४।

दंसु पु॰ दन्स–रन्। कर्मणि। "शुभाय सध्यावसाय दंसवः" ऋ॰ १०।१२८।१। "दंसवः कर्माणि" भा॰ "दंसयः कर्माणि दंसयन्त्येनानि" निरुक्ते ४।२५।

दंसिष्ठ त्रि॰ दन्स–तृन् दंसयिता अतिशयेन वा दशन् इष्ठन्। तुचि चिल्लोपः। १अत्यन्तकर्मकर्त्तरि। "दस्रा दंसिष्ठा रथ्या रथीतमा" ऋ॰ १।१८२।२। "दंसिष्ठा अतिशयितकर्माणौ" भा॰ औरसाने श्राथ्। २दर्शनीयतमे ३अतिशयेन शत्रुहिंसके च। "येना दंसिष्ठ! क्रत्वे" ऋ॰ ८।२४।२५। "हे दंसिष्ठ! दर्शनीयतम! यद्वा शत्रूणां क्षपयितः!" भा॰। अत्र द्वयोः दंसे वा धातोरूपं पृषो॰।

दक न॰ उदक+पृषो॰ दैप्–शोधे क ततः संज्ञायां कन् वा। जले त्रिका॰ दकोदरम्। दकार्गलम्।

दकोदर न॰ दकं जलस्फीतमुदरं यस्य। सुश्रुतोक्ते जलोदराख्यनामके उदररोगभेदे यथा "यः स्नेहपीतोऽप्यनुवासितो वा वान्तो विरिक्तोऽप्यथ वा निरूढः। पिबेज्जलं शीतलमाशु तस्य स्रोतांसि दुष्यन्ति हि तद्वहानि। स्नेहोपलिप्तेष्वथ वापि तेषु दकोदरं पूर्ववदभ्युपैति। स्निग्धं महत्तत्परिवृत्तनाभि समाततं पूर्णमिवाम्बुना च। यथा दृतिः क्षुभ्यति कम्पते च शब्दायते चापि दकोदरं तत्"। "नाभेरधश्चोदरकुक्षिदेशे वामपार्श्वे दकोदरं" "वेध्याः शिरा यकृति प्लीहनि दकोदरम्" भाव॰।

दक्ष वृद्धौ शीघ्रार्थे च भ्वा॰ आत्म॰ सक॰ सेट्। दक्षते अदक्षिष्ट। ददक्षे। दक्षः। "त्वमिन्द्रो मर्तान्दक्षासि दक्षसे" ऋ॰ २।१।११।

दक्ष हिंसायां (गतौ वधे च) भ्वा॰ आत्म॰ सक॰ सेट्। दक्षते अदक्षिष्ट ददक्षे। मित् तत्करणसामर्थ्यात् अनुपधाया अपि दीर्घे णिचि अदाक्षि अदक्षि दक्षि दक्षं दक्षम् दाक्षं दाक्षमिति रूपं मित् भावे च। दक्षा।

दक्ष पु॰ दक्ष–कर्त्तरि अच्। १ताम्रचूडे २वर्द्धितकर्त्तरि ३शिवभेदे ४विष्णुभे ५वृषभेदे ६अग्नौ च त्रिकः। ७परमेश्वरे शब्दरत्ना॰। ब्रह्मणो दक्षिणाङ्गुष्ठजाते ८प्रजापतिभेदे। ९चतुरे सर्वेषु कर्त्तव्येषु सोपस्थितेषु सद्य एव शक्तं कर्तुं च समर्थे पटौ त्रि॰ मेदि॰।

"दक्षस्त्वजायताङ्गुष्ठाद्दक्षिणाच्छुभतां वरः। ब्रह्मणः पृथिवीपाल! शान्तात्मा सुमहातपाः। वामादजायताङ्गुष्ठात्तस्य भार्य्या महात्मनः। तस्यां पञ्चाशतं कन्याः स तथाजनयत् मुनिः। ताः सर्वास्त्वनवद्याङ्ग्यः कन्याः कमललोचनाः। पुत्रिकाः स्थापयामास नष्टपुत्रः प्रजा·

पतिः" भा० व्या० ६६ ष० । तस्य पुत्त्रनामकथा दक्षसुतशब्दे द्रष्टव्यम् हरिवंशे २अ० तु तस्य प्राचेतसत्वमुक्तं यथा

"उपगम्याब्रवीदेतानथ सोमः प्रजापतीन् । कोपं यच्छत राजानः ! सर्व्वे प्राचीनबर्हिषः ! । वृक्षशून्या कृता पृथ्वी शाम्येतामग्निमारुतौ । रत्नभूता च कन्येयं वृक्षाणां वरवर्णिनी । भविष्यं जानता तत्त्वं धृता गर्भेण वै मया । मारिषा नाम कन्येयं वृक्षाणामिति निर्मिता । भार्य्या वोऽस्तु महाभागा सोमवंशविवर्द्धिनी । युष्माकं तेजसोऽर्द्धेन मम चार्द्धेन तेजसः । अस्यामुत्पत्स्यते पुत्त्रो दक्षो नाम प्रजापतिः । स इमां दग्धभूयिष्ठां युष्मत्तेजोमयेन वै । अग्निनाऽग्निसमो भूत्वा प्रजाः संवर्द्धयिष्यति । ततः सोमस्य वचनाज्जगृहुस्ते प्रचेतसः। संहृत्य कोपं वृक्षेभ्यः पत्नीं धर्म्मेण मारिषाम् । मारिषायां ततस्ते तु मनसा गर्भमादधुः। दशभ्यस्तु प्रचेतोभ्यो मारिषायां प्रजापतिः । दक्षो जज्ञे महातेजाः सोमस्यांशेन भारत ! । पुत्त्रानुत्पादयामास सोमवंशविवर्द्धनान् । अचरांश्च चरांश्चैव द्विपदोऽथ चतुष्पदः । स सृष्ट्वा मनसा दक्षः पश्चादसृजत स्त्रियः । ददौ स दश धर्म्माय कश्यपाय त्रयोदश । शिष्टाः सोमाय राज्ञेऽथ नक्षत्राख्या ददौ प्रभुः । तासु देवाः खगा गावो नागा दितिजदानवाः । गन्धर्व्वाप्सरसश्चैव जज्ञिरेऽन्याश्च जातयः । ततः प्रभृति राजेन्द्र ! प्रजा मैथुनसम्भवाः । सङ्कल्पाद्दर्शनात् स्पर्शात् पूर्व्वेषां प्रोच्यते प्रजा" ।

अनयोर्विरोधमाशङ्क्य कल्पभेदादविरोधः भङ्ग्या तत्रैव समाहितो यथा

"जनमेजय उवाच । देवानां दानवानाञ्च गन्धर्व्वोरगरक्षसाम् । सम्भवः कथितः पूर्व्वं दक्षस्य च महात्मनः । अङ्गुष्ठाद्ब्रह्मणो जातो दक्षः प्रोक्तस्त्वयाऽनघ ! वामाङ्गुष्ठात्तथा चैव तस्य पत्नी व्यजायत । कथं प्राचेतसत्वं स पुनर्लेभे महातपाः । एतन्मे संशयं विप्र ! सम्यगाख्यातुमर्हसि । दौहित्रश्चैव सोमस्य कथं श्वशुरतां गतः"। वैशम्पायन उवाच ।"उत्पत्तिश्च निरोधश्च नित्यौ भूतेषु पार्थिव ! । ऋषयोऽत्र न मुह्यन्ति विद्वांसश्चैव ये जनाः । युगे युगे भवन्त्येते सर्व्वे दक्षादयो नृपाः । पुनश्चैव निरुध्यन्ते विद्वांस्तत्र न मुह्यति । ज्यैष्ठ्यं कानिष्ठ्यमप्येषां पूर्व्वं नासीज्जनाधिप ! । तप एव गरीयोऽभूत् प्रभावश्चैव कारणम्" हरिवं० २अ० । ८औशीनरपुत्त्रनृपभेदे "शिविवर्व्वरः कृमिर्दक्षश्चत्वारौशीनरात्मजाः" भाग० ९। २३।४ । ९दक्षिणभागे "वामतो जानकी यस्य दक्षभागे च लक्ष्मणः । मारुतिः पुरतो यस्य" रामकवचम् । १०विष्णौ "दक्षः संवत्सरो दक्षः" विष्णुस० ।"जगद्रूपेण वर्त्तमानत्वात् सर्व्वकर्म्माणि क्षिप्रं करोतीति वा दक्षः" भा० । त्रि० कुशले "दक्षमिष्टमधुवाक्यरतारम्" "उपवनपवनानुपातदक्षैः" माघः "रक्षान्वेषणदक्षाणां द्विषामामिषतां ययौ" रघुः । "मेरौ स्थिते दोग्धरि दोहदक्षे" कुमा० । दक्ष हिंसे करणे अच् । ११बले निघण्टुः ।
"स दक्षाणां दक्षपतिर्बभूव" ऋ० १।९५।६ । दक्षाणां बलानाम् मध्ये अतिशयितं बलं तस्याधिपतिः" भा० । १२वीर्य्ये न० "सदैर्दक्षपितेव सीद देवानाम्" यजु० ११।२ । "सदैर्दक्षैः वीर्य्यैः सामर्थ्यैः सह, दक्षयज्ञोऽत्र वीर्य्यार्थः । दक्षपिता दक्षं वीर्य्यं पातीति पालयिता" वेददी० ।

दक्षकन्या स्त्री ६त० । दक्षस्य सुतासु तास्र षष्टिः । यथाह मत्स्यपु० ५ अ० ।

"ततस्तेषु विनष्टेषु षष्टिं कन्याः प्रजापतिः । वैरिण्यां जनयामास दक्षः प्राचेतसस्तथा । प्रादात् स दश धर्म्माय कश्यपाय त्रयोदश । सप्तविंशतिं सोमाय चतस्रोऽरिष्टनेमये । द्वे चैव भृगुपुत्राय द्वे कृशाश्वाय धीमते । द्वे चैवाङ्गिरसे तद्वत्तासां नामानि विस्तरात्" । "तांश्चैव नष्टान् विज्ञाय पुत्रान् दक्षः प्रजापतिः । षष्टिं ततोऽसृजत् कन्या वैरिण्यामिति नः श्रुतम् । तास्तदा प्रतिजग्राह भार्य्यार्थं कश्यपः प्रभुः। सोमो धर्म्मश्च कौरव्य ! तथैवान्ये महर्षयः । ददौ स दश धर्म्माय कश्यपाय त्रयोदश । सप्तविंशतिं सोमाय चतस्रोऽरिष्टनेमिने । द्वे चैव बहुपुत्राय द्वे चैवाङ्गिरसे तथा । द्वे कृशाश्वाय विदुषे तासां नामानि मे शृणु" हरिवं० २ अ० । २सतीनाम्न्यां भवपत्न्यां दुर्गायाञ्च तत्कथा "प्रसूतिं मानवीं दक्ष उपयेमे ह्यजात्मजः । तस्यां ससर्ज्ज दुहितॄः षोडशामललोचनाः । त्रयोदशादाद्धर्म्माय तथैकामग्नये विभुः । पितृभ्य एकां युक्तेभ्यो भवायैकां भवच्छिदे" भाग० ४।१। "अथावमानेन पितुः प्रयुक्ता दक्षस्य कन्या भवपूर्व्वपत्नी । सती सती योगविसृष्टदेहा" कुमा० दक्षसुतादयोऽप्यत्र ।

दक्षक्रतु पु० ६त० । दक्षप्रजापतिकृते निरीश्वरभागे यज्ञभेदे । तद्वृत्तकथा काशी० ८७ अ० यथा

"अहं यियक्षुर्यं मे यक्ष्यमाणाध्वरकारिणः । भवन्तु यज्ञसम्भारानानयन्तु त्वरान्विताः । श्वेतद्वीपगतो गत्वा

चक्रे चक्रिणमच्युतम्। महाक्रतुपदेष्टारं यज्ञपूरुषमेव च। तत्रर्त्विजोऽभवन् सर्वे ऋषयो ब्रह्मवादिनः। प्रावर्त्तत तत्र स दक्षस्य च महाध्वरः। दूरादेव निकायाश्च तस्मिन् दक्षमहाध्वरे। धनीश्वरात्ततो वेधा व्याजं कृत्वा स्वर्गं ययौ। दधीचिरथ संवीक्ष्य सर्वांस्त्रैलोक्यवासिनः। दक्षयज्ञे समेयातान् सतीश्वरविवर्जितान्। प्राप्तसम्मानसम्भारान् वाचोऽसक्तु तिपूर्वकम्” इत्युपक्रमे तत्र दधीचिना सह दक्षस्य उक्तिप्रत्युक्ती यथा

“तं विदन्ति वशिष्ठाद्यास्तवार्त्विज्यं भजन्ति ये। एको रुद्रो न द्वितीयः संविदानाश्रपीति हि। प्रावर्त्तन्तर्षयोऽन्येऽपि गौरवात्तव च क्रतौ। यदि मे ब्राह्मणस्यैकं शृणोषि वचनं हितम्। तदा क्रतुफलाधीशं विश्वेशं तं समाह्वय। विना तेन क्रतुरसौ क्रतोऽप्यक्रत एव हि। सति तस्मिन् महादेवे विश्वकर्मैकसाक्षिणि। तवापि चैषां सर्वेषां फलिष्यति मनोरथः। यथा जड़ानि बीजानि न फलन्ति स्वयं तथा। जड़ानि सर्वकर्माणि न फलन्तीश्वरं विना। अर्थहीना यथा वाणी धर्महीना यथा तनूः। पतिहीना यथा नारी शिवहीना तथा क्रिया। गङ्गाहीना यथा देशाः पुत्रहीना यथा गृहाः दानहीना यथा सम्पत् शिवहीना तथा क्रिया। मन्त्रहीनं यथा राज्यं श्रुतिहीना यथा द्विजाः। योषाहीनं यथा सौख्यं शिवहीना तथा क्रिया। दर्भहीना यथा सन्ध्या तिलहीनं तु तर्पणम्। हविर्हीनो यथा होमः शिवहीना तथा क्रिया। इत्थं दधीचिनाख्यातं जगाह वचनं न तत्। दक्षो दक्षोऽपि तत्रैव शम्भोर्मायाविमोहितः। प्रोवाच च स्वयं क्रुद्धः का चिन्ता तव मे क्रतोः। क्रतुसख्यानि सर्वाणि यानि कर्माणि सर्वशः। तानि सिध्यन्ति नियतं यथार्थकरणादिह। अयथार्थविधानेन सिध्येत् कर्माणि नेश्वरः। स्वकर्मसिद्धये वाच सर्व एव हि चेश्वरः। ईश्वरः कर्मणां साक्षी यत् त्वयापीति भाषितम्। तत्तथास्तु परं साक्षी मार्गं दद्याच्च कुत्रचित्। जड़ानि सर्वकर्माणि न फलन्तीश्वरं विना। यदुक्तं भवता तत्राप्यहो दृष्टान्तयाम्यहम्। जड़ान्यपि च बीजानि कालं संप्राप्य चात्मना। अङ्कुरयन्ति शाखाश्च पुष्प्यन्ति च फलन्ति च। विनाऽपीशं यथा कर्म स्वयं काले फलत्यहो। किमीश्वरेण तेनात्र महाऽमङ्गलमूर्त्तिना। दधीचिरुवाच। यथार्थकरणात् सिद्धमपि कार्यं कदाचन। ईश्वरप्रातिकूल्याच्च सिद्धमेवाशु नश्यति। ईश्वरेच्छावशात् कर्म कृतमप्यविधानतः। संसिध्येत्तदधीनाश्च कथं सर्व इहेश्वराः। सामान्यसाक्षिवन्नेशः सर्वेषां सर्वकर्मणाम्। साक्षी भवेदसन्दिग्धं फलस्य प्रतिभूरपि। भूजलादिस्वरूपेण विदध्यादङ्कुरोदयम्। यत् त्वयोक्तं विनापीशं काले कर्म फलेत् स्वयम्। स एव कालो भगवान् सर्वकर्त्ता महेशिता। अन्यच्च भवता प्रोक्तं यदेवं तथ्यमेव तत्। किमीश्वरेण तेनात्र महामङ्गलमूर्त्तिना। ये महान्तो भवन्त्यत्र ये च मङ्गलमूर्त्तयः। ईश्वराख्या च ये सन्ति किन्नैरत्र तवान्तिके। उत्तरादुत्तरश्चेति प्रत्युत्तरयति द्विजे। दधीचौ चुकुपेऽत्यन्तं दक्षो गर्वैं हतश्रिया। आदिदेश समीपस्थानालोक्य परितस्त्विति। ब्राह्मणाधमं चाशु परिदूरयताशु वै। अस्मात्दध्वरश्रेष्ठादनादिष्टात्मनाऽऽगतम्। इत्थं दधीचिराकर्ण्य प्रोवाच प्रहसन्निव। किं मां दूरयसे मूढ़! दूरीभूतो भवानपि। सर्वेभ्यो मङ्गलेभ्यश्च सर्वैरेभिः समं ध्रुवम्। अकाण्डे क्रोधजो दण्डस्तव मूर्ध्नि पतिष्यति। महेशितुस्त्रिजगतीपुरीशास्तुः प्रजापते!। इत्युक्त्वा निर्जगामाशु यज्ञवाटात् ततो द्विजः। तस्मिन्निर्यातिति निर्यातो दुर्वासाश्च्यवनो महान्। उत्तङ्क उपमन्युश्च महर्षीचोद्दालकावपि। माण्डव्यो वामदेवश्च गालवो गर्गगौतमौ। शिवतत्त्वविदोऽन्येऽपि दक्षयज्ञाद्विनिर्ययुः”। दक्षयज्ञादयोऽप्यत्र। दक्षाः कुशलाः क्रतवः संकल्पा येषाम्। २चक्षुरादीन्द्रियरूपेषु प्राणेषु “ये देवा मनोजाता मनोयुजो दक्षक्रतवस्ते नोऽवन्तु” यजु०४।११। “ये देवा देवाः दीव्यन्ति द्योतन्ते इति देवाश्चक्षुरादीन्द्रियरूपाः प्राणाः। “इमे वै प्राणाः वागेवाग्निः प्राणोदानौ मित्रावरुणौ चक्षुरादित्यः श्रोत्रं विश्वे देवा इति” शत० ब्रा० ३।२।२।१३ श्रुत्युक्ताः। किम्भूताः मनोजाताः दर्शनश्रवणादीच्छारूपान्मनस उत्पन्नाः इच्छोत्पत्तौ तेषां प्रवर्त्तमानत्वात्। तथा मनोयुजः रूपादिदर्शनकालेऽपि मनसा युक्ता एव वर्त्तन्ते अन्यमनस्कस्य रूपादिप्रतिभासाभावात्। यद्वा स्वप्नावस्थायां मनसा युज्यन्ते ते मनोयुजः। तथा दक्षक्रतवः दक्षाः कुशलाः क्रतवः संकल्पाः येषां ते सङ्कल्पितार्थकारिण इत्यर्थः। ते देवा नोऽस्मानवन्तु यज्ञानुष्ठानविघ्नपरिहारेण पालयन्तु तेभ्यः प्राणरूपेभ्यः स्वाहा इदं क्षीरं हुतमस्तु” वेददी०।

दक्षक्रतुध्वंसिन् पु० दक्षक्रतुं ध्वंसयति ध्वन्स-णिच्-

ष्विनि । १महादेवे तदंशाविर्भूते २वीरभद्रे च तत्कथा क्रतुध्वंसिन् शब्दे २२८४ पृ० दृश्यम् ।

दक्षजा स्त्री दक्षात् जायते जन—ड । सतीरूपायां १दक्षकन्यायां महेशकलत्रे दुर्गायाम् २अश्विन्यादौ च । दक्षजातादयोऽप्यत्र ।

दक्षजापति पु० ६त० । १शिवे २चन्द्रे च हेमच० ।

दक्षतनया स्त्री ६त० । दक्षप्रजापतेर्दुहितरि १अश्विन्यादौ २दुर्गायाम् । ३वेदिरूपायां भूमौ च । "अदितिर्ह्यजनिष्ट दक्ष ! या दुहिता तव" ऋ० १०।७२।५ । दक्षस्य भूमिजत्वेऽपि तज्जनकत्वासम्भवमाशङ्क्य निरु० ११।११ । समाहितं यथा "अदितेर्दक्षो अजायत" "दक्षाद्वदितिः परीति"च तत्कथमुपपद्येत ? समानजन्मानौ स्यातामित्यपि वा देवधर्मेणेतरेतरजन्मानौ वेतरेतरप्रकृती" । दृषो० दक्षतनाप्यत्र "दक्षस्य पितरं तना" ऋ०२।२७।६ "दक्षस्य दक्षप्रजापतेस्तना तनया" भा० ।

दक्षपितृ पु० दक्षः दक्षप्रजापतिः पिता उत्पादकोऽस्य स-भावान्वयिविधेर्नित्यत्वात् न कप् । दक्षप्रजापतिजातप्राणाभिमानिदेवे "ये देवा मनोजाता मनोयुजः सुदक्षाः दक्षपितारस्ते नः पान्तु" तैत्ति०१।२।३।१ दक्षपितार इत्यत्र गौणत्वात् वृद्धिः । चक्षुरादिप्राणाभिमानिनो ये देवाः सन्ति तेऽस्मान् पयःपानरूपव्रतानुष्ठायिनोऽन्तर्बहिश्च शुद्धि-सम्पादनेन पालयन्तु । कीदृशा देवाः । उत्पत्तिकाले मनसा सहोत्पन्नाः । व्यवहारकालेऽपि मनसा युज्यन्ते । अन्यमनस्कस्य चक्षुरादिभिः सन्निहितविषयाणामप्यनवगमात् । अति च मनःसाहाय्ये स्वस्वविषयेषु सुदक्षाः कुशलाः । दक्षः प्रजापतिरुत्पादको येषां ते दक्षपितारः" भा० । लोके तु कप् । दक्षपितृका अश्विन्यादिषु स्त्री । दक्षस्य वीर्यस्य पिता पालक ! । २वीर्योत्पादके दक्षयज्ञ-भेदे उदा० दृश्यम् ।

दक्षविहिता स्त्री १गीतिकाभेदे । "अपरान्तका पाणिका दक्षविहिता ब्रह्मगीतिका । गेयमेतत्तदभ्यासकरणान्मोक्षसंज्ञितम्" याज्ञ० । "अपरान्ताद्याश्चतस्रो गीतिकाः" मिता० । २दक्षकृते त्रि० ।

दक्षस् न० दक्ष—करणे असुन् । बले । "इमया दक्षसे महः" ऋ० २।२५।८।१ । "दक्षसे बलाय" भा० ।

दक्षसावर्णि पु० मनुभेदे नवमे मनौ । "नवमो दक्षसावर्णिर्मनुर्वरुणसम्भवः । धृष्टकेतुर्दीप्तिकेतुरित्याद्यास्तत्सुता नृप । पारे मरीचिगर्भाद्या देवा इन्द्रः स्मृतः स्मृतः । द्युतिमत्प्रमुखाः सप्त भविष्यन्त्यृषयस्ततः । आयुष्मतोऽम्बुधारायामृषभो भगवान् किल । भविता येन संराद्धां त्रिलोकीं भोक्ष्यतेऽद्भुतः" भाग० ८।१३।१८ । "८सावर्णि ९दक्षसावर्णि १०र्ब्रह्मसावर्णिकस्ततः । ११धर्मसावर्णिको १२रुद्रपुत्रो १३रौच्यश्च १४भौत्यकः" पुराणान्तरम् । हरिवंशे तु नवमस्य रोहितत्वमुक्तं यथा । "अथ नवमस्यैव वासिष्ठ आलयो हव्यवाहनः । पौलहः सत्य इत्येते मनवो रोहितेऽन्तरे । देवतानां गणास्तत्र त्रय एव नराधिप ! । दक्षपुत्रस्य पुत्रास्ते रोहितस्य प्रजापतेः । मनोः पुत्रो धृष्टकेतुः पञ्चहोत्रो निराकृतिः । पृथुश्रवा भूरिधामा ऋचीकोऽवृहतो गयः । प्रथमस्य तु सावर्णेर्नव पुत्रा महौजसः" ७ अ० । कल्पभेदादविरोधः ।

दक्षसुत पु० ६त० । १देवे शब्दार्थचि० । देवस्य दक्षसृष्टत्वात् नष्टपुत्रेण दक्षेण पुत्रिकाधर्मेण दत्तायामदितावुत्पन्नत्वेन तस्य पुत्रिकापुत्रत्वात् तत्सुतत्वम् यथाह हरिवं० २ अ० ।

"प्रजाः सृजेति व्यादिष्टः पूर्वं दक्षः स्वयम्भुवा । यथा ससर्ज भूतानि तथा शृणु महीपते ! । मनसा चैव भूतानि पूर्वमेवासृजत् प्रभुः । ऋषीन् देवान् सगन्धर्वानसुरान् सराक्षसान्" । २हर्यश्वादिषु तत्कथा "दक्षस्य पुत्रा हर्यश्वा विवर्द्धयिषवः प्रजाः । समागता महावीर्या नारदस्तानुवाच ह । बालिशा बत यूयं वै नास्या जानीथ वै भुवः । प्रमाणं स्रष्टुकामा वै प्रजाः प्राचेतसात्मजाः । अन्तरूर्द्धमधश्चैव कथं स्रक्ष्यथ वै प्रजाः । ते तु तद्वचनं श्रुत्वा प्रयाताः सर्वतोदिशः । अद्यापि न निवर्त्तन्ते समुद्रेभ्य इवापगाः । हर्यश्वेष्वथ नष्टेषु दक्षः प्राचेतसः पुनः । वैरण्यामेव पुत्राणां सहस्रमसृजत् प्रभुः । विवर्द्धयिषवस्ते तु शबलाश्वाः प्रजास्तदा । पूर्वोक्तं वचनं तात ! नारदेनैव चोदिताः । अन्योन्यमूचुस्ते सर्वे सम्यगाह महामुनिः । भ्रातॄणां पदवीं याहि गन्तव्यं नात्र संशयः । ज्ञात्वा प्रमाणं पृथ्व्याश्च सुखं स्रक्ष्यामहे प्रजाः । एकाग्राः स्वस्थमनसो यथावदनुपूर्वशः । तेऽपि तेनैव मार्गेण प्रयाताः सर्वतो दिशम् । अद्यापि न निवर्त्तन्ते समुद्रेभ्य इवापगाः । नष्टेषु शबलाश्वेषु दक्षः क्रुद्धोऽब्रवीद्वचः । नारदं नाशमेहीति गर्भवासं वसेति च । तदा प्रभृति वै भ्राता भ्रातुरन्वेषणे नृप ! । प्रयातो नश्यति क्षिप्रं तन्न कार्यं विपश्चिता । तांश्चैव नष्टान् विज्ञाय पुत्रान् दक्ष

प्रजापतिः । यदिं ततोऽसृजत कन्या वैरण्यामिति न श्रुतम्" ।

२अश्विन्यादौ च स्त्री "तमोऽपहं दक्षसुता इवाबभुः" रघुः ।

दक्षाध्वरध्वंसक दक्षस्याध्वरं ध्वंसयति ध्वन्स-णिच्-ण्वुल् । १शिवे २वीरभद्रे च दक्षाध्वरनाशकादयोऽप्यत्र ।

दक्षाय्य पु० दक्ष-आय्य । १गरुडे २गृध्रखगे च उणादिकोषः सि०कौ० । दक्ष-वृद्धौ अन्तर्भूतण्यर्थे ण्वुल् । ३वर्द्धके त्रि० "मित्रो दक्षाय्यो अर्य्यमेवासि सोम !" ऋ० १।९१।३। "दक्षाय्यः सर्वेषां वर्द्धकः" भा० ।

दक्षिण त्रि० दक्ष-इनन् । १परच्छन्दानुवर्त्तिनि पराभिप्रायानुवर्त्तिनि २सरले । ३दक्षभागस्थे च मेदि० । ४वामेतरे अपसव्ये देहभागभेदे (डाहिन) ख्याते भागे हेमच० । "एषु त्वनेकमहिलासु समरागो दक्षिणः कथितः" सा० द० उक्ते ५नायकभेदे यथा "स्नाता तिष्ठति कुन्तलेश्वरसुता वारोऽङ्गराजस्वसुर्द्यूते रात्रिरियं जिता कमलया,देवी प्रसाद्याद्य च । इत्यन्तःपुरसुन्दरीः प्रति मया विज्ञाय विज्ञापिते देवेनाप्रतिपत्तिमूढमनसा द्वित्राः स्थितं नाडिकाः" । वामेतरया नेत्र- ६दिशि विप्रकृष्टायां दक्षिणस्यां दिशि स्त्री ७तद्वर्त्तिनि त्रि० । ८यज्ञदानान्ते दाने ९प्रतिष्ठायां स्त्री यथा- "यज्ञान्तदक्षिणानामनिरुक्तिः" शत० ब्रा० २।२।२।२। "स एष यज्ञो हतो न ददक्षे । तं देवा दक्षिणाभिरदक्षयंस्तद्यदेनं दक्षिणाभिरदक्षयंस्तस्माद्दक्षिणा नाम तद्यदेवात्र यज्ञस्य हतस्य व्यथते तदस्यैतद्दक्षिणाभिर्दक्षयत्यथ समृद्ध एव यज्ञो भवति तस्माद्दक्षिणा ददाति" । दक्षिणाविशेषनिर्णयः हेमा० दा० यथा

भविष्यपुराणे "अदत्तदक्षिणं दानं व्रतञ्चैव नृपोत्तम ! । विफलं तद्विजानीयाद्भस्मनीव हुतं हविः" । षट्त्रिंशन्मतात् "श्रद्धायुक्तः शुचिर्दान्तो दानं दद्यात् सदक्षिणम् । अदक्षिणन्तु यद्दानं तत् सर्वं निष्फलं भवेत्" । मैत्रायणीयपरिशिष्टम् "दक्षिणाभावे फलानां भक्ष्याणां ददाति न त्वेवं यजेत्" । तथा शतपथश्रुतिः "तस्मान्नादक्षिणं हविः स्यादिति" । भविष्योत्तरे "काम्यं यद्दीयते किञ्चित्तत्समग्रं सुखावहम् । असमग्रन्तु दोषाय भवतीह परत्र च । तस्मात् दक्षिणाहीनं विधानविकलं न च । देयं दानं महाराज ! समग्रफलकाङ्क्षया । अन्यथा दीयमानं तदपकाराय केवलम् । फलस्वतस्वार्थहानिर्न च तत् फलदं भवेत्" ।

व्यासश्च भगवान् व्यासः "सुवर्णं परमं दानं सुवर्णं दक्षिणा परा । सर्वेषामेव दानानां सुवर्णं दक्षिणेष्यते ।" एतच्च, विशेषविहितगोवस्त्रादिदक्षिणकदानवर्जं सामान्यविहितदक्षिणेषु दानेषु व्यवतिष्ठते तत्रापि परा श्रेष्ठतमेति प्राशस्त्यं दर्शयति न त्वन्यां दक्षिणां निराचष्टे आनन्त्यार्थत्वाद्दक्षिणायाः सुवर्णस्य प्रकृष्टत्वात् सर्वदानेषु सुवर्णं दक्षिणेतिवचनार्थः, अन्यदपि पुरुषस्याहारोपयिकं तण्डुलादिकं दक्षिणार्थेन योज्यं यत्तु श्रूयते "अन्येषाञ्चैव दानानां सुवर्णं दक्षिणा स्मृता । सुवर्णे दीयमाने तु रजतं दक्षिणेष्यते" इति तदेतत्कौतस्कुतं परित्यज्य श्रद्धातव्यम् । "सुवर्णं रजतं ताम्रं तण्डुला धान्यमेव च । नित्यश्राद्धं देवपूजा सर्वमेव सदक्षिणम्" । स्कन्दपुराणे । "देयद्रव्यतृतीयांशं दक्षिणां परिकल्पयेत् । अनुक्तदक्षिणे दाने दशांशं वापि शक्तितः" । तुलापुरुषादिदानानि अधिकृत्य लिङ्गपुराणे "दक्षिणा च शतस्यार्द्धं तदर्द्धं वः प्रदापयेत् । ऋत्विजाञ्चैव सर्वेषां दश निष्कान् प्रदापयेत्" । भविष्योत्तरे "श्रेयं निष्कशतं पार्थ ! दानेषु विधिरुत्तमः । मध्यमस्तु तदर्द्धेन तदर्द्धेनाधमः स्मृतः । मेरुप्रासादकल्पके तथान्येषु महत्स्वपि । एवं हस्ते तथा हेम्न धेनोः कृष्णाजिनस्य च । अशक्तस्यापि कॢप्तोऽयं पञ्चसौवर्णिको विधिः । अतोऽप्यल्पेन यो दद्यान्महादानं नराधमः । प्रतिगृह्णाति वा तस्य दुःखशोकावहं भवेत्" । अथाभिषेकमुदाहृत्य लिङ्गपुराणे "अष्टषष्टिपलोन्मानं दद्यात् दक्षिणां गुरोः । होतृणाञ्चैव सर्वेषां त्रिंशत्पलमुदाहृतम् । अध्येतृणां तदर्द्धेन द्वारपानां तदर्द्धतः" । एतेनान्यत्रापि, गुरोरर्द्धम्, ऋत्विजां तदर्द्धं, जापकानां तदर्द्धं द्वारपालानां तदर्द्धमिति दक्षिणाविभागोऽवगन्तव्यः ।" अन्या अपि दक्षिणाः तत्र तत्रोक्ता वेदितव्याः । यज्ञभेदे दक्षिणाभेदः कात्या० श्रौ०सू० उक्तः कात्यायनशब्दे दर्शितप्रायः विशेषतोद्रष्टव्यः । सर्वत्र दक्षिणाया अदाने कालविलम्बभेदे । दोषा दक्षिणानामनिरुक्तिकृता उक्ता यथा ।

"कार्त्तिक्यां पूर्णिमायान्तु रासे राधामहोत्सवे । आविर्भूता दक्षिणांशात् कन्यास्य तेन दक्षिणा" । "यज्ञो दक्षिणया सार्द्धं पुत्रेण च फलेन च । कर्मिणां फलदाता चेत्येवं वेदविदो विदुः । कृत्वा कर्म च तस्यैव तूर्णं दद्याच्च दक्षिणाम् । तत् कर्मफलमाप्नोति वेदैरुक्तमिदं मुने ! ।

कर्त्ता कर्मणि पूर्णे च तत्क्षणं यदि दक्षिणाम्। न दद्याद्ब्राह्मणेभ्यश्च दैवेनाज्ञानतोऽथ वा। मुहूर्ते समतीते तु द्विगुणा सा भवेद्ध्रुवम्। एकरात्रे व्यतीते तु भवेत् शतगुणा च सा। त्रिरात्रे तद्दशगुणा सप्ताहे द्विगुणा ततः। मासे लक्षगुणा प्रोक्ता ब्राह्मणानाञ्च वर्द्धते। संवत्सरे व्यतीते तु सा त्रिकोटीगुणा भवेत्। कर्म तद्यजमानानां सर्वञ्च निष्फलं भवेत्। स च ब्रह्मस्वापहारी न कर्मार्होऽशुचिर्नरः। दरिद्रो व्याधियुक्तश्च तेन पापेन पातकी। तद्गृहाद्याति लक्ष्मीश्च शापं दत्त्वा सुदारुणम्। पितरो नैव गृह्णन्ति तद्दत्तं श्राद्धतर्पणम्। एवं सुराश्च तत्पूजां तद्दत्ता-मग्निराहुतिम्। दाता न दीयते दानं ग्रहीता च न याचते। उभौ तौ नरकं यातश्छिन्नरज्जुर्यथा घटः। नार्पयेद्यजमानश्चेद्याचितृषु च दक्षिणाम्। भवेद्ब्रह्मस्वापहारी कुम्भीपाकं व्रजेद्ध्रुवम्। वर्षलक्षं वसेत्तत्र यमदूतेन ताडितः। ततो भवेत् स चाण्डालो व्याधि-युक्तो दरिद्रकः। पातयेत् पुरुषान् सप्त पूर्वांश्च सप्त-जन्मतः" ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे। प्राशित्रप-दक्षिणाद्रव्यग्रहणे मन्त्रभेदेनाभिमन्त्रणम् अप्राशित्रद्रव्य-ग्रहणे तु अभिमर्षनमात्रम् यथाह आश्व० श्रौ० सू० ५।१३।१५। "क इदं कस्मा अदात् कामायादात् कामो दाता कामः प्रतिग्रहीता कामं समुद्रमाविश कामेन त्वा-प्रतिगृह्णामि कामैतत्ते इष्टिरसि द्यौस्त्वा ददातु पृथिवी प्रतिगृह्णात्वित्यतीतानुमन्त्रयेत् प्राशि"। सू० "वि-हारदेशमतीत्य नीतेषु दक्षिणाद्रव्येषु तन्मध्ये यत् प्राशि-द्रव्यं तदेतेनानुमन्त्रयेत" नारा०। "अभिमृशेदप्राशि" सू० "तन्मध्ये यदप्राशि तदभिमृशेत्" नारा०। सा च यज्ञपत्नी तथाह "दक्षिणा यज्ञपत्नी च दीक्षा सर्वत्र पूजिता। यया विनापि विश्वेषु सर्वं कर्म तु निष्फलम्" भाग० २८।२।२।२८। १० नायि-काभेदे स्त्री यथा "या गौरवं भयं प्रेम सद्भावं पूर्वनायके। न मुञ्चत्यन्यसक्तापि सा ज्ञेया दक्षिणा बुधैः" इति विष्णुपु० टीकायां स्वामी" ११विष्णौ पु०। "अक्रूरः पेशलो दक्षो दक्षिणः दक्षिणाम्बरः" विष्णु स०। अयं दिग्देशादिव्यवस्थायामेव सर्वनामता तेन दक्षिणे गा-यकाः अन्यत्र दक्षिणाः(कुशलाः)इत्येव। "दिशः सपत्नी भव दक्षिणस्याः" रघुः "दक्षिणीयमवगम्य पङ्क्तिगः पङ्क्तिपावनमथ द्विजव्रजम्। दक्षिणः क्षितिपति-र्व्यभाजयद्दक्षिणाः सदसि राजसूयकीः" माघः। अनृतादौ दक्षिणकर्णस्पर्शनं पराशरो विधत्ते। "क्षुते निष्ठीवने चैव दन्तोच्छिष्टे तथाऽनृते। पतितानाञ्च सम्भाषे दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत्। ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च सोमः सूर्योऽनलस्तथा। ते सर्वे चापि तिष्ठन्ति कर्णे विप्रस्य दक्षिणे"। १२आचारभेदे दक्षिणाचारशब्दे दृश्यम्। १३दक्षिणाग्नौ पु० "दक्षिणपश्चिमे दक्षिणम्" आश्व० गृ० ४।२।१।

दक्षिणकालिका स्त्री दक्षिणा कालिका। १शिवहृदये न्यस्त-दक्षिणपादायां कालिकायाम्।

दक्षिणगोल पु० कर्म०। विषुवरेखातो दक्षिणस्थिते तुलादिराशिषट्के यथाह सि० शि० "सौम्यगोलो भदलं यदाद्यं याम्योऽपरं सायनभागभानोः" दक्षिणायनशब्दे रङ्गनाथव्याख्या दृश्या।

दक्षिणतस् अव्य० दक्षिणा-तसिल् सर्वनाम्नोवृत्तिमात्रे पुंवद्भावः। १दक्षिणस्यां दिशि। २दक्षिणभागे च "पितृभ्यो बलिशेषन्तु सर्वं दक्षिणतो हरेत्" मनुः।

दक्षिणतस्कपर्द त्रि० दक्षिणतः शिरसो दक्षिणभागे कप-र्दश्चूडा यस्य। दक्षिणभागचूडायुक्ते "श्वित्यञ्चो मा दक्षिणतस्कपर्दाः" ऋ० ७।३३।१। चूडाकर्षेपि दक्षिणतो वशिष्ठानामिति स्मर्य्यते" भा०। [दक्षिणस्यतीरे।

दक्षिणतीर न० कर्म० तीरस्य तारभावः। नद्यादे

दक्षिणत्रा स्त्री दक्षिण+वेदे नि० त्रा। दक्षिणभागादौ। "धिष्व वज्रं हस्त आ दक्षिणत्राभिः" ऋ० ६।२८।८।

दक्षिणदिक् स्त्री दक्षिणा दिक्। स्वापेक्षया मेरुतो वि-प्रकृष्टदिशि। तदधिपः भौमः यथाह

"सूर्यः सोमः क्षमापुत्रः सैंहिकेयः शनिः शशी। सौम्यस्त्रिदशमन्त्री च प्राच्यादिदिगधीश्वराः" ज्यो०त०। तत्र बलिनौ ग्रहौ भास्करभूमिजौ यथाह तत्रैव "प्राच्यां सौम्यसुराचार्य्यौ याम्यां भास्करभूमि-जौ। प्रत्यक् सौरिरुदीच्यां तु सितेन्दू दिग्बलान्वितौ" तद्दिक्पतिः यमः "इन्द्रो वह्निः पितृपतिर्नैरृतो वरुणो मरुत्। कुबेर ईशः पतयः पूर्वादीनां दिशां क्रमात्" इत्युक्तेः। तद्दिग्बलिनो राशयश्च अजवृषकर्कसिंहाः। "ऐन्द्रे मानुषराशयस्तु पशवो याम्ये सरीसृपाञ्जल-वारुण्यां बलयुक् तथैव बलिनः याम्योयजाद्योत्तरे" ज्यो० त० उक्तेः। तद्दिक्पतिराशयः वृषकन्यामकरराशयः यथाह ज्यो० त० "प्रागादिककुभां वृषा यथासंख्यं

प्रदक्षिणम् । मेषाद्याराशयो ज्ञेयाश्चिराहत्त्या परिभ्रमात्" ।। तद्दिङ्मुखनक्षत्राणि च मघादिसप्तकम् । "कृत्तिकाद्यास्तु पूर्वादौ सप्त सप्तोदिताः क्रमात्" ज्यो॰ त॰ उक्तेः । दक्षिणदिग्भागस्था देशाश्च कूर्मविभागशब्दे वृ॰सं॰ १४अ॰ उक्ताः "अथ दक्षिणेन लङ्का" इत्युपक्रमे दर्शिताः ।

दक्षिणपश्चात् अव्य॰ दक्षिणस्याः परायाश्च दिशः अन्तराला दिक् बहु॰ आति परस्य पश्चादेशः । प्रथमापञ्चमीसप्तम्यर्थवृत्तौ दक्षिणपश्चिमाशब्दार्थे नैरृतकोणे ।

दक्षिणपश्चिमा स्त्री दक्षिणस्याः पश्चिमाया दिशोऽन्तराला दिक् । "दिङ्नामान्यन्तराले" पा॰ बहु॰ पुंवत् । १नैरृते कोणे । "अगमुर्भरतशार्दूल ! दिशं दक्षिणपश्चिमाम्" भा॰ सहाभ॰ १अ॰ । २तद्देशवर्त्तिनि त्रि॰ "दक्षिणपश्चिमे दक्षिणम्" आश्व॰ गृ॰ १।२।१२ ।

दक्षिणपूर्व्वा स्त्री दक्षिणस्याः पूर्वस्या दिशोऽन्तराला दिक् बहु॰ पुंवत् । १अग्निकोणे २तद्दिग्भागस्थे त्रि॰ "दक्षिणपूर्वे उद्धृतान्न आहवनीयं निदधाति" आश्व॰गृ॰४।२।१

दक्षिणमानस न॰ गयास्थिते तीर्थभेदे "तस्य दक्षिणभागे तु तीर्थं दक्षिणमानसम् । दक्षिणे मानसे चैव तीर्थत्रयमुदाहृतम्" वायुपु॰ गयामा॰ ।

दक्षिणमार्ग पु॰ १तन्त्रोक्ते आचारभेदे २पितृयाणे मार्गभेदे "निर्विण्णोऽहं दक्षिणमार्गेण गतागतलक्षणेन" मैत्र्युपनिषद् भाष्यम् । [लवणाम्बुधौ ।

दक्षिणसमुद्र पु॰ कर्म॰ । दक्षिणदिक्स्थे समुद्रे

दक्षिणस्थ त्रि॰ दक्षिणे भागे तिष्ठति स्था—क उत॰ । १दक्षिणभागस्थिते २सारथौ पु॰ अमरः ।

दक्षिणा अ॰ दक्षिणा+प्रथमापञ्चमीसप्तम्यर्थे आच् । प्रथमाद्यर्थवृत्तिके दक्षिणाशब्दार्थे दक्षिणा वसति आगच्छति रमणीयं वा "अयं दक्षिणा विश्वकर्मा" यजु॰ २१।५५

दक्षिणांसव्रणिन् पु॰ दक्षिणांसे दक्षस्कन्धे व्रणोऽस्त्यस्य इनि । दक्षिणस्कन्धव्रणयुक्ते "पितृवनाभिगमनात् दक्षिणांसव्रणी भवेत् । तेनापि निष्कृतिः कार्या धान्यदानेन यत्नतः" पराशरः ।

दक्षिणाग्नि पु॰दक्षिणोऽग्निः । अन्वाहार्यपचनाख्ये यज्ञाग्नित्रयमध्येऽग्निभेदे । "अन्वाहार्यं दक्षिणाग्नावधिश्रयति" कात्या॰ श्रौ॰ २।५।२७ "होमं यजमानाचाहरतीत्यन्वाहार्यः । अन्वहरन्त्याहार्यकस्तं दक्षिणार्थं तण्डुलश्चरोदनं दक्षिणाग्नावधिश्रयति पञ्चर्त्विजो तृप्तियावता सम्भाव्यते तत्परिमाणं ततोऽधिकं वान्वाहार्यमोदनं कुर्यात्" कर्कः ।

"उत्सर्गेऽपराह्णे गार्हपत्यं प्रज्वाल्य दक्षिणाग्निमानीय विट्कुलादित्यतो वैश्यकुलस्य गृहाद्वा भ्रियमाणं वा प्रज्वाल्यारणिमन्तं वा मथित्वा गार्हपत्यादाहवनीयं ज्वलन्तमुद्धरेत्" आश्व॰ श्रौ॰ २।२।१ "उत्सर्गो यजमानत्वे अग्निहोत्रहोमार्थं विहरेत् नाकालेषु । होमस्थलत्वेऽपि भवतीत्युक्तम्, एवं स्थिते विहरणसहितमग्निहोत्रहोमप्रयोगं वक्तुकाम उत्सर्गं इत्युक्तवान् । अत्रापराह्णशब्देन अह्नश्चतुर्थभागो गृह्यते । विहरणकाले गार्हपत्यं प्रादुष्कृत्य प्रज्वाल्य च दक्षिणाग्निं वैश्यगृहादानयेत् । चतुर्णां वर्णानामन्यतमस्य द्रव्यवतो वा गृहात्, गार्हपत्याद्वा । धार्यं चेत् प्रज्वलयेत् । काले काले यदि निर्मथ्यः तदा मन्थेत् । एते प्रकाराश्चात्रत्पक्षिवचाद्व्यवस्था । तेषामन्यतमप्रकारेण दक्षिणाग्निं साधयित्वा ततो गार्हपत्यात् ज्वलन्तमग्निमाहवनीयार्थमुद्धरेत् पात्रान्तरेण पृथक् कुर्यादित्यर्थः" नारा॰ । तस्य स्थापनञ्च नैरृतकोणे "दक्षिणपश्चिमे दक्षिणम्" आश्व॰ गृ॰ ४।११ । उक्तेः ।

दक्षिणाग्र पु॰ दक्षिणस्याममग्रमस्य । दक्षिणदिग्भागस्याग्रे कुशादौ "अथ यान्यमून्युदीचीनाग्राणि हवींषि भवन्ति दक्षिणाग्राणि तानि करोति पितृदेवत्यमेवैनत्तत्करोति" शत॰ ब्रा॰ १२।५।१।१२ । "उदगग्रान् दक्षिणाग्रान् करोतीति श्रुतेः" कात्या॰ श्रौ॰ ४।१०।१५ ।

दक्षिणाचल पु॰ दक्षिणस्थितोऽचलः । मलयपर्वते हेमच॰ दक्षिणपर्वतादयोऽप्यत्र ।

दक्षिणाचार पु॰ कर्म॰ १तन्त्रोक्ते आचारभेदे । "सर्वत्र निरतो भूत्वा पञ्चतत्त्वेन पूजयेत् । स एव दक्षिणाचारः शिवो भूत्वा शिवां यजेत्" आचारभेदतन्त्रम् । एषां तु तत्र भेदः तद्यस्ताने विजयारसः । "चतुर्भकाराः सन्त्येव पञ्चमो विजयारसः" इत्युक्तेः । दक्षिणा दक्षिणस्यां चारो गतिरस्य । २दक्षिणदिग्गतियायिनि त्रि॰ । "दक्षिणां दक्षिणाचारो दिशं येनाजयत् प्रभुः" भा॰ वि॰ ५अ॰ ।

दक्षिणाज्योतिस् पु॰ दक्षिणा दक्षिणस्यां ज्योतिरस्य । यज्ञोदने सामभेदे । "ओऽजं पञ्चौदनं दक्षिणाज्योतिषं ददाति" अथ॰ ६।५।२२।२२।२३।२५।६ । तद्व्याख्यानमुक्तम् ।

दक्षिणात् अव्य० दक्षिण+प्रथमापञ्चमीसप्तम्यर्थे आति । प्रथमाद्यर्थकतौ दक्षिणशब्दार्थे दक्षिणात् रमणीयम् आगच्छति वसति वा ।

दक्षिणान्तिका स्त्री "षड्विषमेऽष्टौ समे कलास्ताश्च समे स्युर्नो निरन्तराः । न समात्र पराश्रिता कला वैतालीयेऽन्ते रलौ गुरुः" इत्युपक्रमे "तृतीययुग्दक्षिणान्तिका समस्तपादेषु द्वितीयलः" वृ० र० उक्तलक्षणे वैतालीयभेदे मात्रावृत्तभेदे । "समस्तपादेषु द्वितीयलः यदि तृतीययुक् द्वितीयमात्रातृतीयमात्राभ्यामेको गुरुश्चेत् शेषं वैतालीयवत् तदा दक्षिणान्तिका नाम छन्द इत्यर्थः ।

दक्षिणापथ पु० दक्षिणा (आजन्तः) पन्थाः अच् समा० । देशभेदे तद्देशवर्णनं भा० व० ६१ अ० यथा

"एते गच्छन्ति बहवः पन्थानो दक्षिणापथम् । अवन्तीमृक्षवन्तञ्च समतिक्रम्य पर्वतम् । एष विन्ध्यो महाशैलः पयोष्णी च समुद्रगा । आश्रमाश्च महर्षीणां बहुमूलफलान्विताः । एष पन्था विदर्भाणामसौ गच्छति कोशलान् । अतः परञ्च देशोऽयं दक्षिणे दक्षिणापथः" । "दक्षिणापथजन्मानः सर्वे नरवरान्ध्रकाः । गुहाः पुलिन्दाः शवराश्चुचुका मद्रकैः सह" भा० शा० २०७ अ० । "युयुधे पाण्ड्यराजेन दिवसं कुरुनन्दनः । तं जित्वा स महाबाहुः प्रययौ दक्षिणापथम्" भा० अ० १० अ० । "तथापरे जनपदा दक्षिणापथवासिनः । पाण्ड्याश्च केरलाश्चैव चोलाः कुल्यास्तथैव च । सेतुका मूषिकाश्चैव कुपथा वारवासिकाः । नवराष्ट्रा माहिषकाः कलिङ्गाश्चैव सर्वशः । कारूषाश्च सहैषीकाः आटव्याः शवरास्तथा । पुलिन्दा विन्ध्यमूषिका वैदर्भा दण्डकैः सह । कुलीयाश्च सिरालाश्च रूपसास्तापसैः सह । तथा तैत्तिरिकाश्चैव सर्वे कारस्करास्तथा । नासिक्याद्याश्च ये चान्ये ये चैवान्तरनर्मदाः । भानुकच्छाः समाहेयाः सह सारस्वतैस्तथा । कच्छीयाश्च सुराष्ट्राश्च आनर्त्ताश्चार्बुदैः सह" मत्स्यपु० । २दक्षिणाश्रितमार्गमात्रे पु० । "कृष्णाजिनानि मुञ्चन्तः स्वयमेव दक्षिणापथं यान्ति" आश्व० श्रौ० ५।१२।१२ । दक्षिणापथोऽस्त्यस्य स्वामित्वेन आवासत्वेन सम्बन्धत्वेन वा ठन् । दक्षिणापथिक तद्देशनृपे तत्र वासिनि तत्सम्बद्धे च । "एते चान्ये च बहवो दाक्षिणापथिकाः नृपाः" हरिवं० ११० अ० ।

दक्षिणापरा स्त्री दक्षिणाया अपरायाश्च दिशोऽन्तराला दिक् । नैर्ऋतकोणे "दक्षिणपूर्वस्यां दिशि दक्षिणपरस्यां वा" आश्व०स्ट० ४।१।६ । २तत्संस्थिते त्रि० "पुनर्दक्षिणापरेऽध्वर्युः पूर्वोत्तरे यजमानः" कात्या० श्रौ० ८।५।१८ । दक्षिणायां परः । ३यज्ञपूर्त्यर्थद्रव्यदानरूपदक्षिणा तत्परे त्रि० ।

दक्षिणाप्रवण त्रि० दक्षिणा (आजन्तः) दक्षिणस्यां प्रवणं निम्नम् । उत्तरापेक्षया दक्षिणतो निम्ने भूम्यादिदेशे "दक्षिणाप्रवणम्" कात्या० श्रौ० २२।३।६ । "दक्षिणाप्रवणं देवयजनं भवति" कर्कः "शुचिदेशं विविक्तं च गोमयेनोपलेपयेत् । दक्षिणाप्रवणं चैव प्रयत्नेनोपपादयेत्" मनुः । "दक्षिणाप्लवनमप्यत्र परिस्रुते शुचौ देशे दक्षिणाप्लवने तथा" याज्ञ० श्राद्धदेशोक्तौ ।

दक्षिणाप्रष्टि पु० धुर्यापेक्षया प्रकृष्टं देशमश्नोति प्र+अश—क्तिच् पृषो० दक्षिणा दक्षिणभागे प्रष्टिः वाह्यः । धुर्यमध्ये दक्षिणस्थे धुर्यात् प्रकृष्टदेशस्थे वा अश्वभेदे "दक्षिणाप्रष्टिं अश्वो युक्त इति" कात्या० श्रौ० १४।३।८ । "रथे तृतीयमश्वं युनक्ति धुर्यापेक्षया प्रकृष्टं देशमश्नोतीति प्रष्टिवाही युग्यः" सं० व्या० । दक्षिणस्यां स इव इति विग्रहे २दक्षिणस्थे प्रष्टिवाहेऽश्वे च । "अथ दक्षिणा प्रष्टिं युनक्ति सव्यप्रष्टिं वा" शत० ब्रा० ५।१।४।८ । "प्रष्टिर्नाम पादत्रयोपेतो भोजनपात्राधाराधारः" (तेपाइ) भा० ।

दक्षिणाबन्ध पु० दक्षिणायां बन्धः अनुबन्धः । तत्त्वस्थादीनां दक्षिणानुबन्धभेदे यथा "दक्षिणाबन्धो नाम स्वकुलब्रह्मचारिभिक्षुवैखानसानां कामभोगोपहतचेतसामभिमानपूर्विका दक्षिणा प्रयच्छतां दक्षिणाबन्ध इत्युच्यते" तत्त्वसारः ।

दक्षिणाभिमुख त्रि० दक्षिणा दक्षिणस्यामभिमुखमस्य । दक्षिणदिङ्मुखे । "दक्षिणाभिमुखो रात्रौ सन्ध्ययोश्च यथा दिवा" आह्नि० त० । दक्षिणामुखादयोऽप्यत्र । "आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः" । "उदकेनैव विधिना निर्वपेद् दक्षिणामुखः" मनुः । "अह्नि दिनविरामभुक्तो बहु भुङ्क्ते दक्षिणामुखः" महता प्रातीयविप्रश्च तथा भोजनं निषिद्धम् । दक्षिणा दक्षिणस्यां मुखम् । दक्षिणदिङ्मुखे तत्र न० । "आमावास्यं नवाश्राद्धं दक्षिणामुखभोजनम् । न जीवत्पितृकः कुर्यात् कृते च पितृहा भवेत्" ति० त० ।

दक्षिणामूर्त्ति(क) पु० दक्षिणा अनुकूला मूर्त्तिरस्य वा कप् संज्ञात्वात् न ह्रस्वः । शिवमूर्त्तिभेदे तद्ध्यानादिकं

यथा "प्रोद्यत्प्राज्यमहावटद्रुमतले योगासनस्थं प्रभुं प्रत्यक्तत्त्वनुभूतिभिः प्रतिदिशं प्रोद्दीप्यमात्राननम्। मुद्रां तर्कमयीं दधानममलं कर्पूरगौरं शिवं ध्यायन्तः कलये स्फुरन्तमनिशं श्रीदक्षिणामूर्त्तिकम्"। "नित्यशो दक्षिणामूर्त्तिं ध्यायेत् साधकसत्तमः। शास्त्रव्याख्यानसामर्थ्यं लभन्ते वत्सरान्तरे" तन्मन्त्रादिकं तन्त्रे दृश्यम्। ध्यानान्तरं ध्यानशब्दे दृश्यम्।

दक्षिणायन न० दक्षिणा दक्षिणस्यां दक्षिणे गोले वाऽयनं रवेः। रवेः स्वाधिष्ठितस्थानापेक्षया १दक्षिणदिग्गमने २दक्षिणगोलरूपतुलादिराशिषट्के गमने तदुपलक्षिते ऋतुत्रयात्मके ३कालभेदे च तत्राद्यार्थे "ऋतुत्रयस्याप्ययनं द्वे अयने वर्षसंज्ञिते। कर्कटादिस्थिते भानौ दक्षिणायनमुच्यते" मल० त० विष्णुपु०। द्वितीयार्थे "दैवे रात्र्यहनी वर्षं प्रविभागस्तयोः पुनः। अहस्तत्रोदगयनं रात्रिः स्याद्दक्षिणायनम्" मनुः। अयनशब्दे २५१ पृ० उत्तरायणशब्दे ११०४ पृ० गोलशब्दे च दक्षिणायनशब्दार्थस्योक्तप्रायत्वेऽपि दक्षिणायनव्यवस्थार्थमधिकमत्रोच्यते यद्यपि चन्द्रस्यापि स्वाधिष्ठितस्थानापेक्षया दक्षिणस्यां दक्षिणगोले च गतिः सम्भवति तथापि सूर्य्यस्यैव गतिभेदे तदुपलक्षितकाले च दक्षिणायनशब्दव्यवहारः। "सौरेण द्युनिशोर्मानं षडशीतिमुखानि च। अयनं विषुवं चैव संक्रान्तेः पुण्यकालता" सू० सि० अयनस्य सौरत्वोक्तेः "यान् मासान् दक्षिणा आदित्य एति यान् मासानुत्तरादित्य एति" वाजसनेयिनां पञ्चाग्निविद्यायां दक्षिणोत्तरमार्गयोः पाठात् "तस्मादादित्यः षण्मासान् दक्षिणेनैति षण्मासानुत्तरेणैतीति तैत्तिरीयश्रुतेश्चादित्यगत्युपजीव्यैवायनशब्दप्रवृत्तेश्च। तेनादित्यगतिनिष्पन्नत्वात्तस्य सौरत्वम्। उभयविधदक्षिणायनस्य विशेषविधिकस्य मनूक्तं रात्रित्वं तदभिधीयते। तत्र "मेषादौ देवभागस्थो देवानां याति दर्शनम्। असुराणां तुलादौ तु सूर्य्यस्तद्भागसञ्चरः" सू० सि०।

"जम्बुद्वीपस्थवस्तुद्वयमध्ये परिधिवृत्तं भूगोलमध्ये तत्र मध्यरेखाकाशे वृत्तं विषुवद्वृत्तं तत्र क्रान्तिवृत्तं षड्भान्तरेण स्थानद्वये लग्नं तच्चैतदुभयाधारं प्रवहवायुना विषुवत्समार्गे भ्रमति मेषस्थानात् कर्कादिस्थानं विषुवद्वृत्तावधि मत्स्यान्तर उत्तरतः। मकरादिस्थानं विषुवद्वृत्तावधि मत्स्यान्तरे दक्षिणतः। तत् स्वस्थाने प्रवहवायुना भ्रमति। एवं क्रान्तिवृत्तप्रदेशाः स्वस्वस्थाने प्रवहवायुना भ्रमन्ति। तत्र मेषादौ देवभागस्थः "जम्बुद्वीपं च तत्रापि देवासुरविभागकृदिति" पूर्वोक्तेः। तत्सम्बद्धा मेषादिकन्यान्ता राशय उत्तरगोलः। तत्रस्थः सूर्य्यो मेषादौ मेषादिप्रदेशे देवानां मेरोरुत्तराग्रवर्त्तिनां दर्शनं षण्मासानन्तरं प्रत्यक्षदर्शनं याति गच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः विषुवद्वृत्तस्य तत्क्षितिजत्वात्। एवं दैत्यानां मेरोर्दक्षिणाग्रवर्त्तिनामित्यसुराणामित्युक्तेनैवोक्तम्। तद्भागसञ्चरो दैत्यभागे मकरादिदक्षिणविभागस्थास्तुलादिमीनान्ता राशयो दक्षिणगोलस्तत्र सञ्चरो गमनं यस्येत्येतादृशः सूर्य्यस्तुलादिप्रदेशे तुलारादर्शनानन्तरं प्रथमदर्शनं प्राप्नोतीत्यर्थः तेषामपि विषुवद्वृत्तक्षितिजत्वात्" रङ्गना०। "देवासुरा विषुवति क्षितिजस्थं दिवाकरम्। पश्यन्त्यन्योन्यमेतेषां वामसव्ये दिनक्षपे" सू० सि०।

"विषुवति काले देवदैत्याः सूर्य्यं क्षितिजस्थं पश्यन्ति विषुवद्वृत्तस्य तयोः स्वस्थानाद्भूगोलमध्यस्थत्वेन क्षितिजत्वात्। एतेषां देवदैत्यानामन्योन्यं परस्परं ये वामसव्ये अपसव्यसव्ये ते क्रमेण दिनक्षपे दिवसरात्री भवतः। अयं भावः देवानां भूमेरुत्तरभागः स्वकीयत्वात् सव्यमतो दैत्यानामपसव्यं स्वकीयत्वाभावात्। एवं दैत्यानां भूमेर्दक्षिणभागः स्वकीयत्वात् सव्यं देवानां स्वकीयत्वाभावादपसव्यमतो दैत्यानां वामसव्यगावुत्तरदक्षिणगोलौ देवानां क्रमेण दिनरात्री। देवानां वामसव्यभागौ दक्षिणोत्तरगोलौ दैत्यानां दिनरात्री। अन्यथाऽन्योन्यं वामसव्ये इत्यनयोः सङ्गतार्थानुपपत्तेः। अतएव पूर्वं मेषादावित्याद्युक्तमिति" रङ्गना०। अथ पूर्वश्लोकोत्तरार्धस्य सन्दिग्धत्वशङ्कया दिनपूर्वापरार्धकथनच्छलेन तदर्थं श्लोकाभ्यां विशदयति।

"मेषादावुदितः सूर्य्यस्त्रीन् राशीनुदगुत्तरम्। सञ्चरन् प्रागहर्मध्यं पूरयेन्मेरुवासिनाम्। कर्कादीन् सञ्चरंस्तद्वदह्नः पश्चार्धमेव सः। तुलादींस्त्रीन् मृगादींश्च तद्वदेव सुरद्विषाम्" सू० सि०।

"मेषादौ विषुवद्वृत्तस्थक्रान्तिवृत्तभागे देवभागस्थ उदितो दर्शनतां प्राप्तः सूर्य उत्तरं यथोत्तरं क्रमेणेति यावत् त्रीन् राशीनुदगुत्तरभागस्थान् मेषवृषमिथुनान् सञ्चरन्नतिक्रामन् मेरुस्थानां देवानां प्रागहर्मध्यं प्रथमं दिनखण्डं पूरयेत् पूर्णं करोतीत्यर्थः। मिथुनान्ते सूर्ये मेरुस्थानां मध्याह्नं स्यादिति फलितार्थः। कर्कादीन् त्रीन्

राशीन् कर्कसिंहकन्यास्तद्वत् क्रमेणोत्यर्थः। अतिक्रामन् सन् च सूर्यो दिवसस्य मध्यार्धमपरदलम्। एवकारोऽन्ययोगव्यवच्छेदार्थः। पूरयेत्। कन्यान्ते सूर्ये मेरुस्थानां सूर्यास्तो भवतीति फलितार्थः। अथ दैत्यानामाह। तुलादीनिति। सुरद्विषां मेरोर्दक्षिणाग्रवर्त्तिनां दैत्याना मित्यर्थः। तुलादींस्त्रीन् राशींस्तुलावृश्चिकधनुराख्यान् मृगादींस्त्रीन् राशीन् मकरकुम्भमीनांस्तद्वत् क्रमेणातिक्रामन् सूर्यः। चकारस्तुलामृगादिक्रमेण पूर्वापरार्धमित्यर्थकः। एवकारः उक्तातिरिक्तव्यवच्छेदार्थः। दिनं पूरयतीत्यर्थः। धनुरन्ते सूर्ये दैत्यानां मध्याह्नं मीनान्ते सूर्ये सूर्यास्तो भवतीति फलितार्थः" रङ्गना०।

"अतो दिनक्षपे तेषामन्योन्यं हि विपर्ययात्। अहोरात्रप्रमाणं च भानोर्भगणपूरणात्। दिनक्षपार्धमेतेषामयनान्ते विपर्ययात्। उपर्यात्मानमन्योन्यं कल्पयन्ति सुरासुराः" सू० सि०।

"एतेषां देवदैत्यानामयनान्तेऽयनसन्धौ विपर्ययात् व्यत्यासाद्दिनक्षपार्धं दिनार्धं रात्र्यर्धं च भवति। यत्र देवानां मध्याह्नं रात्र्यर्धं च तत्र दैत्यानां क्रमेण रात्र्यर्धमध्याह्ने यत्र च दैत्यानां मध्याह्नरात्र्यर्धे तत्र देवानां क्रमेण रात्र्यर्धमध्याह्ने इति फलितार्थः। अत्र हेतुमाह। उपरीति। देवदैत्या मेरोरुत्तरदक्षिणाग्रवर्तिनोऽन्योन्यमात्मानं स्वस्वपरिभागं स्वदृष्टात्मे कल्पयन्त्यङ्गीकुर्वन्ति। वस्तुतो भूमेर्गोलत्वेन सर्वत्र तुल्यत्वाच्चिरमेवोर्ध्वाधोभागयोरनुपपत्तेः। तथा च देवा दैत्यापेक्षयोर्ध्वस्थत्वं मन्यमाना दैत्यानधःस्थानङ्गीकुर्वन्ति। दैत्याश्च देवस्थानापेक्षयोर्ध्वत्वं मन्यमाना देवानधः कुर्वन्तीति तात्पर्यार्थः। एवं च देवदैत्ययोर्विपरीतावस्थानाद्दिनरात्र्योर्वैपरीत्यं युक्तमेवेति भावः" रङ्गना०।

तत्र उत्तरगोलरूपमेषादिराशिषट्कस्थरविकालस्य देवानां दिनत्वे दक्षिणगोलरूपतुलादिराशिषट्कस्थरविकालस्य रात्रित्वे स्थितेऽपि मकरादिकानां देवानां दिनरात्रिकालतोक्तिः सौरमासैकदेशप्रयोगिणी रवेः स्वाश्रितस्थानापेक्षया दक्षिणोत्तरतो गत्या वा तथा व्यवस्थिता इति बोध्यम् अतएव सि० शि० उक्तं यथा

"दिनं दिनेशस्य यतोऽत्र दर्शने तमी तमोहन्तुरदर्शने सति। कुतस्तदानीं श्रुतिषं तथा नृणां तथा पितॄणां शशिपृष्ठवासिनाम्" इदानीं संहितोक्तस्याभिप्रायमाह। "दिनं सुराणामयनं यदुत्तरं निशेतरत्

सांहितिकैः प्रकीर्तितम्। दिनोन्मुखेऽर्कें दिनमेव तन्मतं निशा तथा तत्फलकीर्त्तनाय तत्। इत्थाम्नमारोहति यैः क्रमेण तैरेव हस्तैरवरोहतीनः। यत्नैव दृष्टः प्रथमं स देवैस्तत्रैव तिष्ठन् न विलोक्यते किम्?"। "सांहितिकानां न चेदयमभिप्रायस्तर्हि मेषादेरूर्ध्वं मिथुनान्तं यावद्धि हस्तैरेवारोहणं कुर्वन्नपि देवैर्दृश्यते एव पुनरवरोहणं कुर्वन् किं न दृश्यत इति" प्रमिता०।

एतदभिप्रायेणैव श्रीपत्युक्तं यथा

"मृगादिराशिद्वयभानुभोगात् षडर्त्तवः स्युः शिशिरो वसन्तः। ग्रीष्मश्च वर्षा च शरच्च तद्वद्धेमन्तनामा कथितोऽत्र षष्ठः॥ शिशिरपूर्वमृतुत्रयमुत्तरं ह्ययनमाहुरहश्च तदामरम्। भवति दक्षिणमन्यदृतुत्रयं निगदिता रजनी मरुतां च सा। गृहप्रवेशत्रिदशप्रतिष्ठाविवाहचौलव्रतबन्धपूर्वम्। सौम्यायने कर्म शुभं विधेयं यद्गर्हितं तत् खलु दक्षिणे च"।

एतदभिप्रायेणैव च मत्स्यतः—"देवतारामवाप्यादिप्रतिष्ठोदङ्मुखे रवौ। दक्षिणाभिमुखे कुर्वन् न तत्फलमवाप्नुयात्" सूर्यस्य दक्षिणोत्तराभिमुखत्वेनैव प्रतिष्ठादौ विधिनिषेधावाह। अतएव सू० सि० "भानोर्मकरसंक्रान्तेः षण्मासा उत्तरायणम्। कर्कादेस्तु तथैव स्यात् षण्मासा दक्षिणायनम्" इत्युक्तम्। अतः स्वापेक्षया दक्षिणोत्तरगमनादेव दक्षिणोत्तरायणव्यवहारो भास्को दक्षिणोत्तरगोलयोर्गत्या तु मुख्य इत्यवधेयम्। तेन भास्के दक्षिणायन एव प्रतिष्ठादिनिषेधः न तु मुख्ये" प्रागुक्तमत्स्यवाक्यैकवाक्यत्वात्। विवाहव्रतबन्धादिषूक्ताचारदोषणम्। "गृहप्रवेशादिदानानि प्रतिष्ठनम्। पुण्यानि यानि कर्माणि वर्जयेद्दक्षिणायने" म०त०भविष्यपु०। तत्रापवादः कालमा० वैखानससंहितायां यथा "मातृभैरववाराहनरसिंहत्रिविक्रमाः। महिषासुरहन्त्री च स्थाप्या वै दक्षिणायने"

एतदभिमानिदेवताभेदे च "धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम्" गीता। "आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात्" शा० भा० धूमादीनां तदभिमानिदेवतापरत्वप्रतिपादनात्। दक्षिणभागस्थे प्राचे च "दक्षिणस्थो यदा प्राच्यस्तदा स्यात् दक्षिणायनम्। एवमूर्ध्वगक्रान्ताः प्रकोदयन्ति वै" महार्णवोक्तं शुभयोलवारवाक्यम्।

दक्षिणारण्य न० दक्षिणस्थमरण्यम्। अरण्यभेदे।

दक्षिणारुस् पु० दक्षिणे भागे अरुर्व्रणमस्य । व्याधहततदक्षिणाङ्गके मृगे अमरः । [ऋत्विजि ।

दक्षिणार्ह पु० दक्षिणामर्हति अर्ह—अण् उप०स०। दक्षिणार्हे

दक्षिणावत् त्रि० दक्षिणा+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः । दक्षिणायुक्ते अन्वाहार्यशब्दे २२० पृ० दृश्यम् ।

दक्षिणावर्त्त त्रि० दक्षिणे आवर्त्तते आ+वृत—अच् । १दक्षिणे आवर्त्तयुक्ते । "शत्रुक्षयाशुकारत्वमिषाम-रचनेच्छया । दक्षिणावर्त्तशङ्खोऽयं हन्त चूर्णीकृतो मया" सा० द० । दक्षिणा दक्षिणस्यां वर्त्तते वृत—अच् । २दक्षिणदिक्स्थे त्रि० । "दक्षिणावर्त्तं आदित्य एतस्मिन्नपि स्थितम्" भा० भी० १२० अ० ।

दक्षिणावर्त्तकी स्त्री दक्षिणावर्त्त इव कायति कै—क गौरा० ङीष् । वृश्चिकाल्यां राजनि० । [दक्षिणानिले ।

दक्षिणावह पु० दक्षिणा दक्षिणदिक्तो वहति वह—अच् ।

दक्षिणावृत् त्रि० दक्षिणा आवर्त्तते वृत-क्विप् । दक्षिणावर्त्ते । "तस्मादिमं लोकं दक्षिणावृत् समुद्रः पर्य्येति" शत० ब्रा० ७।१।१।१२ ।

दक्षिणाशापति पु० ६त० । १यमराजे २भौमे ग्रहे च ।

दक्षिणाहि अव्य० दक्षिण+आहि दूरे । दूरस्थे दक्षिणभागे

दक्षिणित् अव्य० दक्षिणात्+वेदे पृषो० । दक्षिणस्मादित्यर्थे । "प्रदक्षिणिद्धरिवो गां वि वेनः" ऋ०५।२६।४।

दक्षिणीय पु० दक्षिणामर्हति छ । दक्षिणार्हे ऋत्विजि । "ऋतवः संप्रवर्त्तन्तां दक्षिणीयैर्हि जातिभिः । दक्षिणासोमवर्त्तन्तां यथार्थं सततार्जिनाम्" हरिवं० ४९ अ०।

दक्षिणेन अव्य० दक्षिण+एनप् । सप्तम्यर्थवृत्तौ १दक्षिणस्यां दिशि २दक्षिणदेशे च । एनपा योगे पञ्चमीबाधिका द्वितीया । "तत्रागारं धनपतिगृहान् दक्षिणेनास्मदीयम्" मेघ० । "[illegible] दक्षिणेन परस्परौ" भा० व० २७८ अ० ।

दक्षिणेर्म्मन् पु० दक्षिणे ईर्म्म व्रणं यस्य नि० अनिच् । व्याधकृतव्रणयुक्तदक्षिणाङ्गके मृगे अमरः । "मृगमिव वनोऽस्य दक्षिणेर्म्मा" भट्टिः ।

दक्षिण्य त्रि० दक्षिणामर्हति यत् । दक्षिणार्हे ऋत्विगादौ "दक्षिण्यदिष्टं कृतपार्थिवीनैः" भट्टिः ।

दक्षेश्वर न० काशीस्थे दक्षप्रजापतिस्थापिते लिङ्गभेदे तत्कथा "अनया स्थापितं लिङ्गमेतद्दक्षेश्वराभिधम् । अस्य संसेवनात् पुंसामपराधकदम्बकम् । क्षमिष्येऽहं न सन्देहस्तस्मात् पूज्यमिदं नरैः" काशीख०दक्षख० ।

दगा(का)र्गल न० दकस्य जलद्वाररोधकार्गलमिव गमक-पाठे पृषो० कमध्यपाठस्तु सम्यक् । ५४ अ० वराहसंहितोक्ते निर्जलदेशे जलोपलब्धिसाधने उपायभेदे । यथा

"धर्म्यं यशस्यं च वदाम्यतोऽहं दगा(का)र्गलं येन जलोपलब्धिः । पुंसां यथाङ्गेषु शिरास्तथैव क्षितावपि प्रोन्नतनिम्नसंस्थाः । एकेन वर्णेन रसेन चाम्भश्च्युतं नभस्तो वसुधाविशेषात् । नानारसत्वं बहुवर्णतां च गतं परीक्ष्यं क्षितितुल्यमेव । पुरुहूतानलयमनिरृतिवरुणपवनेन्दुशङ्करा देवाः । विज्ञातव्याः क्रमशः प्राच्यादीनां दिशां पतयः । दिक्पतिसंज्ञाश्च शिरा नवमी मध्ये महाशिरानाम्नी । एताभ्योऽन्याः शतशो विनिःसृता नामभिः प्रथिताः । पातालादूर्ध्वशिराः शुभाश्चतुर्दिक्षु संस्थिता याश्च । कोणदिगुत्था न शुभाः शिरानिमित्तान्यतो वक्ष्ये । यदि वेतसोऽम्बुरहिते देशे हस्तैस्त्रिभिस्ततः पश्चात् । सार्धे पुरुषे तोयं वहति शिरा पश्चिमा तत्र । चिह्नमपि चार्धपुरुषे मण्डूकः पाण्डुरोऽथ मृत् पीता । पुटभेदकश्च तस्मिन् पाषाणो भवति तोयमधः । जम्ब्वाश्चोदग्घस्तैस्त्रिभिः शिराधो नरद्वये पूर्वा । मृल्लोहगन्धिका पाण्डुराथ पुरुषेऽत्र मण्डूकः । जम्बूवृक्षस्य प्राग्वल्मीको यदि भवेत् समीपस्थः । तस्माद्दक्षिणपार्श्वे सलिलं पुरुषद्वये स्वादु । अर्धपुरुषे च मत्स्यः पारावतसन्निभश्च पाषाणः । मृद्भवति चात्र नीला दीर्घं कालं बहु च तोयम् । पश्चादुदुम्बरस्य त्रिभिरेव करैर्नरद्वये सार्धे । पुरुषे सितोऽहिरश्माञ्जनोपमोऽधः शिरा सुलभा । उदगर्जुनस्य दृश्यो वल्मीको यदि ततोऽर्जुनाद्धस्तैः । त्रिभिरम्बु भवति पुरुषैस्त्रिभिरर्धसमन्वितैः पश्चात् । श्वेता गोधार्धनरे पुरुषे मृद्धूसरा ततः कृष्णा । पीता सिता ससिकता ततो जलं निर्दिशेदमितम् । वल्मीकोपचितायां निर्गुण्ड्यां दक्षिणेन कथितकरैः । पुरुषद्वये सपादे स्वादु जलं भवति चाशोष्यम् । रोहितमत्स्योऽर्धनरे मृत् कपिला पाण्डुरा ततः परतः । सिकता सशर्कराथ क्रमेण परतो भवत्यम्भः । पूर्वेण यदि बदर्या वल्मीको दृश्यते जलं पश्चात् । पुरुषैस्त्रिभिरादेश्यं श्वेता गृहगोधिकार्धनरे । सपलाशा बदरी चेद्दिशि पश्चिमतस्ततो जलं भवति । पुरुषत्रये सपादे पुरुषेऽत्र च दुण्डुभिश्चिह्नम् । बिल्वोदुम्बरयोगे विहाय हस्तत्रयं तु याम्येन । पुरुषैस्त्रिभिरम्बु भवेत् कृष्णो

ऽर्द्धनरे च मण्डूकः। काकोडुम्बरिकायां वल्मीको दृश्यते शिरा तस्मिन्। पुरुषत्रये सपादे पश्चिमदिक्स्था वहति सा च। आपाण्डुपीतिका मृद् गौरसवर्णश्च भवति पाषाणः। पुरुषार्द्धे कुमुदनिभो दृष्टिपथं मूषिको याति। जलपरिहीने देशे वृक्षः कम्पिल्लको यदा दृश्यः। प्राच्यां हस्तत्रितये वहति शिरा दक्षिणा प्रथमम्। मृन्नीलोत्पलवर्णा कापोती चैव दृश्यते तस्मिन्। हस्तेऽजगन्धिमत्स्यो भवति पयोऽल्पं च सक्षारम्। शोणाकतरोरपरोत्तरे शिरा द्वौ करावतिक्रम्य। कुमुदा नाम शिरा सा पुरुषत्रयवाहिनी भवति। आसन्नो वल्मीको दक्षिणपार्श्वे विभीतकस्य यदि। अध्यर्द्धे तस्य शिरा पुरुषे ज्ञेया दिशि प्राच्याम्। तस्यैव पश्चिमायां दिशि वल्मीको यदा भवेद्धस्ते। तत्रोदग्भवति शिरा चतुर्भिरर्द्धाधिकैः पुरुषैः। श्वेतो विश्वम्भरकः प्रथमे पुरुषे तु कुङ्कुमाभोऽश्मा। अपरस्यां दिशि च शिरा नश्यति वर्षत्रयेऽतीते। सकुशासित ऐशान्यां वल्मीको यत्र कोविदारस्य। मध्ये तयोर्नरैरर्द्धपञ्चमैस्तोयमक्षोभ्यम्। प्रथमे पुरुषे भुजगः कमलोदरसन्निभो मही रक्ता। कुरुविन्दः पाषाणश्चिह्नान्येतानि वाच्यानि। यदि भवति सप्तपर्णो वल्मीकवृतस्तदुत्तरे तोयम्। वाच्यं पुरुषैः पञ्चभिरत्रापि भवन्ति चिह्नानि। पुरुषार्द्धे मण्डूको हरितो हरितालसन्निभा भूश्च। पाषाणोऽभ्रनिकाशः सौम्या च शिरा शुभाम्बुवहा। सर्वेषां वृक्षाणामधःस्थितो दर्दुरो यदा दृश्यः। तस्माद्धस्ते तोयं चतुर्भिरर्द्धाधिकैः पुरुषैः। पुरुषे तु भवति नकुलो नीला मृत् पीतिका ततः श्वेता। दर्दुरसमानरूपः पाषाणो दृश्यते चात्र। यद्यहिनिलयो दृश्यो दक्षिणतः संस्थितः करञ्जस्य। हस्तद्वये तु याम्ये पुरुषत्रितये तु शिरा सार्द्धे। कच्छपकः पुरुषार्द्धे प्रथमं चोद्भिद्यते शिरा पूर्वा। उदगन्या स्वादुजला हरितोऽश्माधस्ततस्तोयम्। उत्तरतश्च मधूकादहिनिलयः पश्चिमे तरोस्तोयम्। परिहृत्य पञ्च हस्तान् अर्धाष्टमपौरुषे प्रथमम्। अहिराजः पुरुषेऽस्मिन् धूम्रा धात्री कुलत्थवर्णोऽश्मा। माहेन्द्री भवति शिरा वहति सफेनं सदा तोयम्। वल्मीकः स्निग्धो दक्षिणेन तिलकस्य सकुशदूर्वश्चेत्। पुरुषैः पञ्चभिरम्भो दिशि वारुण्यां शिरा पूर्वा। सर्पावासः पश्चाद् यदा कदम्बस्य दक्षिणेन भवेत्। परतो हस्तत्रितयात् षड्भिः पुरुषैस्तुरीयोर्द्धैः। कौवेरी चात्र शिरा वहति जलं लोहगन्धि चाक्षोभ्यम्। कनकनिभो मण्डूको नरमात्रे मृत्तिका पीता। वल्मीकसंवृतो यदि तालो वा भवति नारिकेलो वा। पश्चात् षड्भिर्हस्तैर्नरैश्चतुर्भिः शिरा याम्या। याम्येन कपित्थस्याहिसंश्रयश्चेदुदग्जलं वाच्यम्। सप्त परित्यज्य करान् खात्वा पुरुषान् जलं पञ्च। कर्बुरकोऽहिः पुरुषे कृष्णा मृत् पुटभिदपि च पाषाणः। श्वेता मृत् पश्चिमतः शिरा ततश्चोत्तरा भवति। अश्मन्तकस्य वामे बदरी वा दृश्यतेऽहिनिलयो वा। षड्भिरुदक् तस्य करैः सार्द्धे पुरुषत्रये तोयम्। कूर्मः प्रथमे पुरुषे पाषाणो धूसरः ससिकता मृत्। आदौ शिरा च याम्या पूर्वोत्तरतो द्वितीया च। वामेन हरिद्रतरोर्वल्मीकश्चेत्ततो जलं पूर्वे। हस्तत्रितये पुरुषैः सत्र्यंशैः पञ्चभिर्भवति। नीलो भुजगः पुरुषे मृत् पीता मरकतोपमश्चाश्मा। कृष्णा भूः प्रथमं वारुणी शिरा दक्षिणेनान्या। जलपरिहीने देशे दृश्यन्तेऽनूपजानि चिह्नानि। वीरणदूर्वा मृदवश्च यत्र तस्मिन् जलं पुरुषे। भार्गी त्रिवृता दन्ती सूकरपादी च लक्ष्मणा चैव। नवमालिका च हस्तद्वयेऽम्बु याम्ये त्रिभिः पुरुषैः। स्निग्धाः प्रलम्बशाखा वामनविटपद्रुमाः समीपजलाः। सुषिरा जर्जरपत्रा रूक्षाश्च जलेन सन्त्यक्ताः। तिलकाम्रातकवरुणकभल्लातकबिल्वतिन्दुकाङ्कोलाः। पिण्डारशिरीषाञ्जनपरूषकावञ्जुलातिबलाः। एते यदि सुस्निग्धा वल्मीकैः परिवृतास्ततस्तोयम्। हस्तैस्त्रिभिरुत्तरतश्चतुर्भिरर्द्धेन च नरस्य। अतृणे सतृणा यस्मिन् सतृणे तृणवर्जिता मही यत्र। तस्मिन् शिरा प्रदिष्टा वक्तव्यं वा धनं तस्मिन्। कण्टक्यकण्टकानां व्यत्यासेऽम्भस्त्रिभिः करैः पश्चात्। खात्वा पुरुषत्रितयं त्रिभागयुक्तं धनं वा स्यात्। नदति मही गम्भीरं यस्मिन् चरणाहता जलं तस्मिन्। सार्द्धैस्त्रिभिर्मनुष्यैः कौवेरी तत्र च शिरा स्यात्। वृक्षस्यैका शाखा यदि विनता भवति पाण्डुरा वा स्यात्। विज्ञातव्यं शाखातले जलं त्रिपुरुषं खात्वा। फलकुसुमविकारो यस्य तस्य पूर्वे शिरा त्रिभिर्हस्तैः। भवति पुरुषैश्चतुर्भिः पाषाणोऽधः क्षितिः पीता। यदि कण्टकारिका तु कण्टकैर्विना दृश्यते सितैः कुसुमैः। तस्यास्तलेऽम्बु वाच्यं त्रिभिर्नरैरर्द्धपुरुषे च। खर्जूरी द्विशिरस्का यत्र भवेज्जलविवर्जिते देशे। तस्याः पश्चिमभागे निर्द्देश्यं त्रिपुरुषे वारि।

यदि भवति कर्णिकारः सितकुसुमः स्यात्पलाशवृक्षो वा । सव्येन तत्र हस्तद्वयेऽम्बु पुरुषत्रये भवति ॥ ऊष्मा यस्यां धात्र्यां धूमो वा तत्र वारि नरयुग्मे । निर्देष्टव्या च शिरा महता तोयप्रवाहेण ॥ यस्मिन् क्षेत्रोद्देशे जातं सस्यं विनाशमुपयाति । स्निग्धमतिपाण्डुरं वा महाशिरा नरयुगे तत्र ॥ मरुदेशे भवति शिरा यथा तथातः परं प्रवक्ष्यामि । ग्रीवा करभाणामिव भूतलसंस्थाः शिरा यान्ति ॥ पूर्वोत्तरेण पीलोर्यदि वल्मीको जलं भवति पश्चात् । उत्तरगमना च शिरा विज्ञेया पञ्चभिः पुरुषैः ॥ चिह्नं दर्दुर आदौ मृत् कपिलातः परं भवेद्धरिता । भवति च पुरुषेऽधोऽश्मा तस्य तले वारि निर्देश्यम् ॥ पीलोरेव प्राच्यां वल्मीकोऽतोऽर्धपञ्चमैर्हस्तैः । दिशि याम्यायां तोयं वक्तव्यं सप्तभिः पुरुषैः ॥ प्रथमे पुरुषे भुजगः सितासितो हस्तमात्रमूर्तिश्च । दक्षिणतो वहति शिरा क्षारं भूरि पानीयम् ॥ उत्तरतश्च करीरादहिनिलये दक्षिणे जलं स्वादु । दशभिः पुरुषैर्ज्ञेयं पुरुषे पीतोऽत्र मण्डूकः ॥ रोहीतकस्य पश्चादहिवासश्चेत्त्रिभिः करैर्याम्ये । द्वादश पुरुषान् गत्वा क्षारा पश्चिमेन शिरा ॥ इन्द्रतरोर्वल्मीकः प्राग्दृश्यः पश्चिमे शिरा हस्ते । गत्वा चतुर्दश नरान् कपिला गोधा नरे प्रथमे ॥ यदि वा सुवर्णनाम्नस्तरोर्भवेद्वामतो भुजङ्गगृहम् । हस्तद्वये तु याम्ये पञ्चदशनरावसानेऽम्बु ॥ क्षारं पयोऽत्र नकुलोऽर्धमानवे ताम्रसन्निभश्चाश्मा । रक्ता च भवति वसुधा वहति शिरा दक्षिणा तत्र ॥ बदरीरोहितवृक्षौ सम्पृक्तौ चेद्विनापि वल्मीकम् । हस्तत्रयेऽम्बु पश्चात् षोडशभिर्मानवैर्भवति ॥ सुरसं जलमादौ दक्षिणा शिरा वहति चोत्तरेणान्या । पिष्टनिभः पाषाणो मत्स्येता वृश्चिकोऽर्धनरे ॥ सकरीरा चेद्बदरी त्रिभिः करैः पश्चिमेन तत्राम्भः । अष्टादशभिः पुरुषैरैशानी बहुजला च शिरा ॥ पीलुसमेता बदरी हस्तत्रयसम्मिते दिशि प्राच्याम् । विंशत्या पुरुषाणामशोष्यमम्भोऽत्र सक्षारम् ॥ ककुभकरीरावेकत्र संयुतौ यत्र ककुभबिल्वौ वा । हस्तद्वयेऽम्बु पश्चान्नरैर्भवेत्पञ्चविंशत्या ॥ वल्मीकमूर्द्धनि यदा दूर्वा कुशाश्च पाण्डुराः सन्ति । कूपो मध्ये देयो जलमत्र नरैकविंशत्या ॥ भूमिः कदम्बकयुता वल्मीके यत्र दृश्यते दूर्वा । हस्तद्वयेन याम्ये नरैर्जलं पञ्चविंशत्या ॥ वल्मीकत्रयमध्ये रोहीतकपादपो यदा भवति । नानावृक्षैः सहितैस्त्रिभिर्जलं तत्र वक्तव्यम् ॥ हस्तचतुष्के मध्यात् षोडशभिश्चाङ्गुलैर्भवति वारि । चत्वारिंशत्पुरुषान् गत्वाश्मातः शिरा भवति ॥ ग्रन्थिप्रचुरा यस्मिन् शमी भवेदुत्तरेण वल्मीकः । पश्चात्तस्याः करान्ते शतार्धसङ्ख्यैर्नरैः सलिलम् ॥ एकस्थाः पञ्च यदा वल्मीका मध्यमो भवेच्छ्वेतः । तस्मिन् शिरा प्रदिष्टा नरषष्ट्या पञ्चवर्जितया ॥ सपलाशा यत्र शमी पश्चिमभागेऽम्बु मानवैः षष्ट्या । अर्धनरेऽहिः प्रथमं सवालुका पीतमृत् परतः ॥ वल्मीकेन परिवृतः श्वेतो रोहीतको भवेद्यस्मिन् । पूर्वेण हस्तमात्रे सप्तत्या मानवैरम्बु ॥ श्वेता कण्टकबहुला यत्र शमी दक्षिणेन तत्र पयः । नरपञ्चकसंयुतया सप्तत्याहिर्नरार्धे च ॥ मरुदेशे यच्चिह्नं न जाङ्गले तैर्जलं विनिर्देश्यम् । जम्बूवेतसपूर्वे ये पुरुषास्ते मरौ द्विगुणाः ॥ जम्बूस्त्रिवृता मूर्वा शिशुमारी सारिवा शिवा श्यामा । वीरुधो वाराही ज्योतिष्मती च गरुडवेगा ॥ सूकरिकामाषपर्णीव्याघ्रपदाश्चेति यद्यहेर्निलये । वल्मीकादुत्तरतस्त्रिभिः करैस्त्रिपुरुषे तोयम् ॥ एतदनूपे वाच्यं जाङ्गलभूमौ तु पञ्चभिः पुरुषैः । एतैरेव निमित्तैर्मरुदेशे सप्तभिः कथयेत् ॥ एकनिभा यत्र मही तृणतरुवल्मीकगुल्मपरिहीना । तस्यां यत्र विकारो भवति धरित्र्यां जलं तत्र ॥ यत्र स्निग्धा निम्ना सवालुका सानुनादिनी वा स्यात् । तत्रार्धपञ्चमैर्वारि मानवैः पञ्चभिर्यदि वा ॥ स्निग्धतरूणां याम्ये नरैश्चतुर्भिर्जलं प्रभूतं च । तरुगहनेऽपि हि विकृतो यस्तस्मात्तद्वदेव वदेत् ॥ नमते यत्र धरित्री सार्धे पुरुषेऽम्बु जाङ्गलानूपे । कीटा वा यत्र विनालयेन बहवोऽम्बु तत्रापि ॥ उष्णा शीता च मही शीतोष्णाम्भस्त्रिभिर्नरैः सार्धैः । इन्द्रधनुर्मत्स्यो वा वल्मीको वा चतुर्हस्तात् ॥ वल्मीकानां पङ्क्त्यां यद्येकोऽभ्युच्छ्रितः शिरा तदधः । शुष्यति न रोहते वा सस्यं यस्यां च तत्राम्भः ॥ न्यग्रोधपलाशोदुम्बरैः समेतैस्त्रिभिर्जलं तदधः । वटपिप्पलसमवाये तद्वद्वाच्यं शिरा चोदक् ॥ आग्नेये यदि कोणे ग्रामस्य पुरस्य वा भवति कूपः । नित्यं स करोति भयं दाहं च समानुषं प्रायः ॥ नैरृतकोणे बालभयं वनिताभयं च वायव्ये । दिक्त्रयमेतत्त्यक्त्वा शेषास्तु शुभावहाः कूपाः ॥ सारस्वतेन मुनिना दगा(का)र्गलं यत्कृतं तदवलोक्य । आर्याभिः कृतमेतद् वृत्तैरपि

मानवं वदन्ति । स्निग्धा यतः पादयुतनवहस्तो नि-
म्निद्गतत्वाच्च ततः शिराम्भि । पद्मक्षुद्रोशीरकुलाः स-
गुण्डाः काशाः कुशा वा नलिका नलो वा । खर्जूर-
जम्ब्वर्जुनवेतसाः स्युः क्षीरान्विता वा द्रुमगुल्मवल्ल्यः ।
छत्रेभनागाः शतपत्रनीपाः स्युर्नक्तमालाश्च ससिन्धुवाराः ।
विभीतको वा मदयन्तिका वा यत्रास्ति तस्मिन् पुरुष-
त्रयेऽम्भः । स्यात्पर्वतस्योपरि पर्वतोऽन्यस्तत्रापि मूले
पुरुषत्रयेऽम्बु । या मौञ्जिकैः काशकुशैश्च युक्ता नीला
च मृद् यत्र सशर्करा च । तस्यां प्रभूतं सुरसं च तोयं
कृष्णाथवा यत्र च रक्तमृद्वा । सशर्करा ताम्रमही
कषायं क्षारं धरित्री कपिला करोति । आपाण्डुरायां
लवणं प्रदिष्टं मिष्टं पयो नीलवसुन्धरायाम् । शाकाश्व-
कर्णार्जुनबिल्वसर्जाः श्रीपर्ण्यरिष्टाधवशिंशपाश्च । छिद्रैश्च
पर्णैर्द्रुमगुल्मवल्ल्यो रूक्षाश्च दूरेऽम्बु निवेदयन्ति ।
सूर्याग्निभस्मोष्ट्रखरानुवर्णा या निर्जला सा वसुधा प्र-
दिष्टा । रक्ताङ्कुराः क्षीरयुताः करीरा रक्ता धरा
चेज्जलमश्मनोऽधः । वैदूर्यमुद्गाम्बुदमेचकाभा पाको-
न्मुखोदुम्बरसन्निभा वा । भृङ्गाञ्जनाभा कपिलाथ वा या
ज्ञेया शिला भूरिसमीपतोया । पारावतक्षौद्रघृतोपमा
वा क्षौमस्य वस्त्रस्य च तुल्यवर्णा । या सोमवल्ल्याश्च
समानरूपा साप्याशु तोयं कुरुतेऽक्षयं च । ताम्रैः
समेता पृषतैर्विचित्रैरापाण्डुभस्मोष्ट्रखरानुरूपा । भृङ्गो-
पमाङ्गुष्ठिकपुष्पिका वा सूर्याग्निवर्णा च शिला वि-
तोया । चन्द्रातपस्फटिकमौक्तिकहेमरूपा याश्चेन्द्रनील-
मणिहिङ्गुलकाञ्जनाभाः । सूर्योदयांशुहरितालनिभाश्च
याः स्युस्ताः शोभना मुनिवचोऽत्र च वृत्तमेतत् । एता
ह्यभेद्याश्च शिलाः शिवाश्च यक्षैश्च नागैश्च सदाभिजुष्टाः ।
येषां च राष्ट्रेषु भवन्ति राज्ञां तेषामवृष्टिर्न भवेत्कदा-
चित् । भेदं यदा नैति शिला तदानीं पालाशकाष्ठैः
सह तिन्दुकानाम् । प्रज्वालयित्वानलमग्निवर्णा सुधा-
म्बुसिक्ता प्रविदारमेति । तोयं शृतं मोक्षकभस्मना वा
यत्सप्तकृत्वः परिषेचनं तत् । कार्यं शरक्षारयुतं शिलायाः
प्रस्फोटनं वह्निवितापितायाः । तक्रकाञ्जिकसुराः सकु-
लत्था योजितानि बदराणि च तस्मिन् । सप्तरात्रमुषि-
तान्यभितप्तां दारयन्ति हि शिलां परिषेकैः । नैम्बं पत्रं
त्वक् च नालं तिलानां सापामार्गं तिन्दुकं स्याद्गुडूची ।
गोमूत्रेण स्रावितः क्षार एषां षट्कृत्वोऽतस्तापितो
भिद्यतेऽश्मा । आर्कं पयो हुडुविषाणमषीसमेतं पारा-
वताखुशकृता च युतं प्रलेपः । टङ्कस्य तैलमथितस्य ततो-
ऽस्य पानं पश्चाच्छितस्य न शिलासु भवेद्विघातः । क्षारे
कदल्या मथितेन युक्ते दिनोषिते पायितमायसं यत् ।
सम्यक् शितं चाश्मनि नैति भङ्गं न चान्यलोहेष्वपि
तस्य कौण्ठ्यम् । पाली प्रागपरायताम्बु सुचिरं धत्ते
न याम्योत्तरा कल्लोलैरवदारमेति मरुता सा प्रायशः
प्रेरितैः । तां चेदिच्छति सारदारुभिरपां सम्पातमावार-
येत् पाषाणादिभिरेव वा प्रतिचयं क्षुण्णं द्विपाश्वादिभिः ।
ककुभवटाम्रप्लक्षकदम्बैः सनिचुलजम्बूवेतसनीपैः । कुर-
वकतालाशोकमधूकैर्बकुलविमिश्रैश्चावृततीराम् । द्वारं च
नैर्वाहिकमेकदेशे कार्यं शिलासञ्चितवारिमार्गम् ।
कोशस्थितं निर्विवरं कपाटं कृत्वा ततः पांशुभिराव-
पेतम् । अञ्जनमुस्तोशीरैः सराजकोशातकामलकचूर्णैः ।
कतकफलसमायुक्तैर्योगः कूपे प्रदातव्यः । कलुषं कटुकं
लवणं विरसं सलिलं यदि वाशुभगन्धि भवेत् । तदनेन
भवत्यमलं सुरसं सुसुगन्धि गुणैरपरैश्च युतम् । हस्तो
मघानुराधापुष्यधनिष्ठोत्तराणि रोहिण्यः । शतभिषगित्या-
रम्भे कूपानां शस्यते भगणः । कृत्वा वरुणस्य बलिं
वटवेतसकीलकं शिरास्थाने । कुसुमैर्गन्धैर्धूपैः संपूज्य
निधापयेत् प्रथमम् । मेघोद्भवं प्रथममेव मया प्रदिष्टं
ज्येष्ठामतीत्य बलदेवमतादि दृष्ट्वा । भौमं दगा(का)र्गल-
मिदं कथितं द्वितीयं सम्यग्वराहमिहिरेण मुनिप्रसादात्"।

दग्ध त्रि० दह—क्त । कृतदाहे भस्मीकृते "दया दग्धं
मनसिजं जीवयन्ति दृशैव याः" सा० द० । "सर्वं
स्यात् दग्धमानिषम्" कर्मलोचनम् । देहस्याग्निदाह-
भेदाः सुश्रुते उक्ता यथा

"अत ऊर्द्ध्वमितरथा दग्धलक्षणं वक्ष्यामः । तत्र
स्निग्धं रूक्षं वा श्रित्य द्रव्यमग्निर्दहति । अग्नितप्तो
हि स्नेहः सूक्ष्मशिरानुसारित्वात्त्वगादीननुप्रविश्याशु
दहति । तस्मात् स्नेहदग्धेऽधिका रुजो भवन्ति । तत्र
प्लुष्टं दुर्दग्धं सम्यग्दग्धमतिदग्धञ्चेति चतुर्विधमग्नि-
दग्धम् । तत्र यद्विवर्णं प्लुष्यतेऽतिमात्रं तत्प्लुष्टम् ।
यत्रोत्तिष्ठन्ति स्फोटास्तीव्राश्चोषदाहरागपाकवेदनाश्चिरा-
च्चोपशाम्यन्ति तद्दुर्दग्धम् । सम्यग्दग्धमनवगाढं ताल-
फलवर्णं सुसंस्थितं पूर्वलक्षणयुक्तञ्च । अतिदग्धे मांसा-
वलम्बनं गात्रविश्लेषः शिरास्नायुसन्ध्यस्थिव्यापादनमति-
मात्रं ज्वरदाहपिपासामूर्च्छाश्चोपद्रवा भवन्ति व्रणश्चा-
चिरेण रोहति रूढश्च विवर्णो भवति । तदेतच्चतुर्विध-

अग्निदग्धलक्षणमात्मकर्मप्रसाधकं भवति । भवति चात्र । अग्निना कोपितं रक्तं भृशं जन्तोः प्रकुप्यति । ततस्तेनैव वेगेन पित्तमस्याभ्युदीर्य्यते । तुल्यवीर्य्ये उभे ह्येते रसतो द्रव्यतस्तथा । तेनास्य वेदनास्तीव्राः प्रकृत्या च विदह्यते । स्फोटाः शीघ्रं प्रजायन्ते ज्वरस्तृष्णा च वर्द्धते" सुश्रु० ।

तिथिभेदेन युक्ते २चन्द्राश्रितराशौ पु० । "झषसिंहौ तृतीयायां प्रथमायां तुलामृगौ । पञ्चम्यां बुधराशी द्वौ षष्ठ्यां चापचन्द्रभे । नवम्यां सिंहकीटाख्यावेकादश्यां गुरोर्गृहे । दशमीनौ त्रयोदश्यां दग्धसंज्ञास्तमी स्मृताः । दग्धलग्नेनि यत् कर्म कृतं सर्वं विनश्यति" ज्यो० त० । ३वारभेदेन युक्ते नक्षत्रभेदे न० । "याम्यं त्वाष्ट्रं वैश्वदेवं धनिष्ठार्य्यमणं ज्येष्ठान्त्यं रवेर्दग्धभं स्यात्" ज्यो०त०। ४वारभेदयुक्ते तिथिभेदे स्त्री"एकादशी चेन्दुवारे द्वादशी चार्कवासरे । षष्ठी बृहस्पतेर्वारे तृतीया बुधवासरे । अष्टमी शुक्रवारे च नवमी शनिवासरे । पञ्चमी भौमवारे च दग्धयोगाः प्रकीर्त्तिताः" नारदः। "द्वादश्येकादशी नागगौरीस्कन्दवसुष्वपि नवम्यां दग्धयोगाख्या भानुवारादितः क्रमात्" वसिष्ठः । ५सूर्य्यचन्द्राक्रान्तराशिभेदेन युक्ते तिथिभेदे स्त्री राजमार्त्तण्डे "द्वितीया मीनधनुषोश्चतुर्थी वृषकुम्भयोः। मेषकर्कटयोः षष्ठी कन्यामिथुनकेऽष्टमी । दशमी वृश्चिके सिंहे द्वादशी मकरे तुले । आद्या धनुःषु शफरीषु परा द्वितीया एकान्तरे दिनकरे तिथयः प्रदग्धाः । कार्मुके च तथा कुम्भे मेषे युग्मे हरौ घटे । एषु शुक्ला द्वितीयाद्याः दग्धाः कृष्णा ऋषादिषु । राश्योश्चन्द्रस्य च रवेः स्थित्वा वाच्यं फलं बुधैः । याः प्रोक्तास्तिथयो दग्धाः मेषादिषु च राशिषु । शुक्लास्ता विषमे राशौ समे कृष्णाः प्रकीर्त्तिताः । एभिर्जातो न जीवेत यदि शक्रसमो भवेत् । विवाहे विधवा नारी यात्रायां मरणं भवेत् । निष्फलं कृषिवाणिज्यं विद्यारम्भे च मूर्खता । गृहप्रवेशे भङ्गः स्यात् स्नाने मरणं ध्रुवम् । कन्यादाने फलं नास्ति अन्नदाने च निष्फले । शुभकर्माणि सर्वाणि नैव कुर्य्याद्विचक्षणः" । उभयराशिषु चन्द्रस्थित्या दग्धायां व्यत्यास्य यथा "षष्ठी मेषकुलीरयोर्हिमकरे कन्यायुगे चाष्टमी सिंहे वृश्चिकराशिगे च दशमी तौलौ मृगे द्वादशी । चापे चाथ झषे द्विका यदि वृषे कुम्भे चतुर्थी यदा दग्धाख्यास्तिथयो वदन्ति मुनयस्त्याज्या सदा कर्मसु" ज्यो० त० ।

दग्धादिवस्त्राद्यंशभेदे फलभेदः मु० चि० उक्तो यथा "वस्त्राणां नवभागकेषु च चतुष्कोणेऽमरा राक्षसा मध्यत्र्यंशगता नरास्तु सदृशे पार्श्वे च मध्यांशयोः । दग्धे वा स्फुटितेऽम्बरे नवतरे पङ्कादिलिप्ते न सद्रूपोऽंशे, नृसुरांशयोः शुभमसत् सर्वांशके प्रान्ततः" तदुक्तं श्रीपतिना "कर्द्दमकज्जलगोमयलिप्ते वाससि दग्धवति स्फुटिते वा । चिन्त्यमिदं नवधाभिहितेऽस्मिन्निष्टमनिष्टफलञ्च सुधीभिः । निवसन्त्यमरा हि वस्त्रकोणे मनुजाः पार्श्वदशान्तमध्ययोश्च । अपरेऽपि च रक्षसां त्रयोऽंशे शयने चासनपादुकासु चैवम् । भोगप्राप्तिर्देवतांशे, नरांशे पुत्राप्तिः, स्याद्राक्षसांशे च मृत्युः । प्रान्ते सर्वांशेष्वनिष्टं तथा स्यात् प्लुष्टे वस्त्रे नूतने साध्वसाधु" । ६सूर्य्याधिष्ठितदिशि स्त्री । ७दग्धरुहायां वृक्षे च स्त्री दग्धवृक्षे लि० । [स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

दग्धकाक पुंस्त्री० दग्ध इव काकः । द्रोणकाके हेमच० ।

दग्धमन्त्र पु० नित्यकर्म्म० । "वह्निवायुसमायुक्तो यस्य मन्त्रस्य मूर्द्धनि । सप्तधा दृश्यते तन्तु दग्धमन्त्रं प्रचक्षते" तन्त्रसारोक्ते मन्त्रभेदे । [२८४६ पृ० तद्रूपदाहकथा दृश्या ।

दग्धरथ पु० दग्धो रथोऽस्य । चित्ररथगन्धर्वे चित्ररथशब्दे

दग्धरुह पु० दग्धोऽपि रोहति रुह—क । १तिलकवृक्षे, २भस्मरोहायाञ्च स्त्री राजनि० ।

दग्धिका स्त्री कुत्सिता दग्धा कुत्सिते कन् । (पोड़ाभात) १दग्धान्ने भरतः । दग्ध+स्वार्थे क । अतइत्वम् । २दग्धरुहावृक्षे राजनि० ।

दग्धेष्टका स्त्री कर्म्म० । झामके (झामा) हारा० ।

दघ त्यागे पालने च भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् । दङ्घति अदङ्घीत् । ददङ्घ ।

दघ घातने स्वा० पर० सक० सेट् । दघ्नोति अदाघीत्-अदघीत् । ददाघ देघतुः । गतौ दिवा०विषहर्तुः । दघ्यति इति भेदः । "पथा स दघ्या यो अघस्य" ऋ० ॥१२१॥५। "दघ्याः गच्छत पुरुषव्यत्ययः" भा० । "पथाद्घ्यरथ्यो विभागे" ऋ० ७।५६।२१ ।

दण्ड दण्डपातने दमने च अद०चुरा०उभ०सक०सेट् । दण्डयति ते अददण्डत्-त । दण्डः दण्ड्यः दण्डनीयः दण्डितः । अङ्गपूर्वकशासने द्विक० । "प्रजाः शतं दण्डयति राजा । दुह्या० गौणे कर्म्मणि सकारादयः । गर्गाः शतं दण्ड्यन्ते । दण्डशब्दे उदा० "अदण्ड्यान् दण्डयन् राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन्" मनुः ।

दण्ड पुंन० दण्ड–अच् कर्म्मणि पुंसि घ वा दमेर्डो वा। १लगुड़े (लाठि) ख्याते पदार्थे २विप्रदण्डोद्यमे ३कृच्छ्र मतिकच्छ्रं निपातने। "परस्य दण्डं नोद्यच्छेत् क्रुद्धो नैव निपातयेत्" मनुः। दण्डधारणगुणाः "स्खलतः संप्रतिष्ठानं शत्रूणाञ्च निषेधनम्। अवष्टम्भनमायुष्यं भयघ्नं दण्डधारणम्" वैद्यकम्।

भिन्दिपालाङ्कुशदण्डलक्षणं हेमा० प० लक्षणसमुच्चयोक्तं भिन्दिपालशब्दे वक्ष्यते तदनुसारेणान्योऽपि दण्डो विधेयः। छत्राङ्गदण्डस्तु "समहस्तदण्डयुक्तम्" शु० स० ७४ अ० उक्तः। चामराङ्गदण्डस्तु तत्रैव ७२अ० उक्तो यथा "अध्यर्द्धहस्तप्रमितोऽस्य दण्डो हस्तोऽथ वा रत्निसमोऽथवान्यः। काष्ठाम्बुभात् काञ्चनरूप्यगुप्तात् रत्नैर्विचित्रश्च हिताय राज्ञाम्"।

ब्रह्मचारिधार्य्ये काष्ठमये लगुड़ाकारे ४पदार्थे, वर्णभेदेन तत्प्रमाणादि मनुनोक्तं यथा "ब्राह्मणो बैल्वपालाशौ क्षत्रियो वाटखादिरौ। पैलवौदुम्बरौ वैश्यो दण्डानर्हन्ति धर्मतः। केशान्तिको ब्राह्मणस्य दण्डः कार्य्यः प्रमाणतः। ललाटसम्मितो राज्ञः स्यात्तु नासान्तिको विशः। ऋजवस्ते तु सर्वे स्युरव्रणाः सौम्यदर्शनाः। अनुद्वेगकरा नॄणां सत्वचो नाग्निदूषिताः। प्रतिगृह्येप्सितं दण्डमुपस्थाय च भास्करम्। प्रदक्षिणं परीत्याग्निं चरेद्भैक्षं यथाविधि"।

संन्यासिनां दण्डधारणे विशेषादि मि० वि० उक्तो यथा

"हारीतः "कुटीचको बहूदको हंसश्चैव तृतीयकः। चतुर्थः परमो हंसो यो यः पश्चात् स उत्तमः"। आद्यः पुत्रादिना कुटिं कारयित्वा तत्र स्वगृहे वा वसन् काषाय वासाः शिखोपवीतत्रिदण्डवान् बन्धुषु स्वगृहे वा भुञ्जान आत्मनो भवेत् एतदत्यन्ताशक्तपरम् द्वितीयस्तु बन्धून् हित्वा सप्तागाराणि भैक्षं चरन् पूर्वोक्तवेषः स्यात्। हंसस्तु पूर्वोक्तवेषोऽप्येकदण्डः "एकन्तु वैणवं दण्डं धारयेन्नित्यमादरादिति" स्कान्दात् विष्णुरपि "यज्ञोपवीतं दण्डं च वस्त्रं जन्तुनिवारणम्। तावान् परिग्रहः प्रोक्तो नान्यो हंसपरिग्रहः"। चतुर्थोऽपि स्कान्दे "परहंसस्त्रिदण्डं च रज्जुं गोवालनिर्मितम्। शिखां यज्ञोपवीतं च नित्यं कर्म परित्यजेत्। चरमस्यैकदण्डः एव। ये तु शिखोपवीतादित्याग-निषेधास्ते कुटीचकादिपराः। यत्तु मेधातिथिः "यतेश्च सुखयो दण्डाभावदेशेन वर्त्तयेदिति" तदपि तत्परमेव। यच्चापि "चतुर्थो भिक्षवः प्रोक्ताः सर्वे चैव त्रिदण्डिनः" इति तद्वाग्दण्डादिपरं न यष्टिपरम् "वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कायदण्डस्तथैव च। यस्यैते नियता दण्डाः स त्रिदण्डीति चोच्यते" मनूक्तेः। तस्मात् चरमहंसस्यैकदण्ड एव। सोऽप्यविदुषः विदुषस्तु सोऽपि नास्ति "न दण्डं न शिखां नाच्छादनं न भैक्षं चरति परमहंस" इति महोपनिषदुक्तेः "ज्ञानमेवास्य दण्ड" इति वाक्यशेषाच्च यत्तु यमः "काष्ठदण्डो धृतो येन सर्वाशी ज्ञानवर्जितः। स याति नरकान् घोरान् महारौरवसंज्ञकानिति" तद्वैराग्यं विना जीवनार्थकृतसन्न्यासपरम् "एकदण्डं समाश्रित्य जीवन्ति बहवो नराः। नरके रौरवे घोरे कर्मत्यागात् पतन्ति ते" इति स्मृतेः यच्चाश्वमेधिके "एकदण्डी त्रिदण्डी वा शिखामुण्डित एव वा। काषायमात्रसारोऽपि यतिः पूज्यो युधिष्ठिरेति" तत्रापि पूर्वोक्तव्यवस्था ज्ञेया"।

भावे घञ्। २दमने "वाग्दण्डश्च मनोदण्डः कायदण्डस्तथैव च" मनुः। "शरणागतसंत्राणं भूतानामप्यहिंसनम्। बहिर्वेदि च दानञ्च दण्डमित्यभिधीयते" भा० मोक्षधर्मोक्ते ४शरणागतत्राणादित्रिके। दण्ड इवाच रति दण्ड+क्विप् ततो भावे घञ्। ५दण्डतुल्यस्थितौ (दाँड़ान) धारशून्दरी दण्ड–यथायथं कर्मभावकरणादौ घञ्।६प्रकाण्डे ७अश्वे ८कोणे ९मन्थने १०सैन्ये ११भूमि-मानभेदे (काठा) "हस्तैश्चतुर्भिर्भवतीह दण्डः" लीला०। गोचर्मशब्दे २६८५पृ० दृश्यम् "दशहस्तेन दण्डेन" इति पाठान्तरम्।१२सूर्य्यपारिषद्भेदे १३यमे १४अभि-माने च मेदि०।१५दण्डाकारे व्यूहभेदे हेमच०।चक्रहल्ला-टकशब्दे २७१८ पृ० दृश्यम्।१६इक्ष्वाकुनृपपुत्रभेदे। तत्कथा जनस्थानशब्दे ३०२४पृ० दृश्या। स्वार्थे क। तत्रार्थे। "कृष्णुकश्चाम्बरीषश्च दण्डकश्चेति ते त्रयः। यश्चकार महाकाये दण्डकारण्यमुत्तमम्" हरिवं०१०अ०।

षष्टिपलात्मके दिनषष्टिभागरूपे घटिकापरपर्य्याये १७कालभेदे तज्ज्ञानोपायश्च घटीयन्त्रशब्दे उक्तप्रायः। श्रीपतिनाप्युक्तो यथा

"शुल्वस्य दिग्भिर्विहितं पलैर्यत् षड़ङ्गुलोच्चं द्विगुणायतास्यम्। तदम्भसा षष्टिपलैः प्रपूर्यं पात्रं घटाख्यं प्रतिमं घटी स्यात्। सत्र्यंशमाषत्रयनिर्मिता या हेम्नः शलाका चतुरङ्गुला स्यात्। विद्धं तया प्राक्तनमत्र पात्रं प्रपूर्यते नाड़िकयाम्बुना तत्" "षष्टिदण्डात्मिका०

वाच तिर्थेनिर्गमनं परे"।"दण्डैकरजनीयोगः"ति॰त॰।
१८व्यूहभेदे तल्लक्षणभेदादि अग्निपु॰२४१ अ॰ यथा
"मण्डलासंहतौ भोगो दण्डास्ते बहुधा शृणु। तिर्य्यग्वृत्तिस्तु दण्डः स्यात् भोगोऽन्या वृत्तिरेव च। मण्डलः सर्वतो वृत्तिः पृथग्वृत्तिरसंहतः। प्रदरो दृढकोऽसह्यः चापो वैकुक्षिरेव च। प्रतिष्ठः सुप्रतिष्ठश्च श्येनो विजयसञ्जयौ। विशालो विजयः सूची स्थूणाकर्णचमूमुखौ। सर्पास्यो वलयश्चैव दण्डभेदाश्च दुर्जयाः। अतिक्रान्तः प्रतिक्रान्तः कक्षाभ्याञ्चैकपक्षतः। अतिक्रान्तस्तु पक्षाभ्यां त्रयोऽन्ये तद्विपर्य्यये। पक्षोरस्यैरतिक्रान्तः प्रतिष्ठोऽन्यो विपर्य्ययः। स्थूणापक्षो धनुःपक्षो द्विस्थूणो दण्ड ऊर्द्ध्वगः। द्विगुणोऽयन्त्वतिक्रान्तपक्षोऽन्यस्य विपर्य्ययः। द्विचतुर्दण्ड इत्येते ज्ञेया लक्षणतः क्रमात्। गोमूत्रिका हि सञ्चारी शकटो मकरस्तथा"

१९राज्ञामुपायभेदे चतुर्थोपाये। ते चोपायाः सामदानभेददण्डाः सप्त प्रसिद्धाः त अग्निपु॰ २४० अ॰। अन्येऽप्युपायाः सामादिप्रयोगविषयाश्चोक्ता यथा

"साम दानं च भेदश्च दण्डोपेक्षेन्द्रजालकम्। मायोपायाः सप्त परे निक्षिपेत् साधनाय तान्। चतुर्विधं स्मृतं साम उपकारानुकीर्त्तनात्। मिथः सम्बन्धकथनं मृदुपूर्वं च भाषणम्। आयाते दर्शनं वाचा तवाहमिति चार्पणम्। यः सम्प्राप्तधनोत्सर्ग उत्तमाधममध्यमः। प्रतिदानं तदा तस्य गृहीतस्यानुमोदनम्। द्रव्यदानमपूर्वं च स्वयंग्राहप्रवर्त्तनम्। देयस्य प्रतिमोक्षश्च दानं पञ्चविधं स्मृतम्। स्नेहरागापनयनं संहर्षोत्पादनं तथा। मिथो भेदश्च भेदज्ञैर्भेदश्च त्रिविधः स्मृतः। वधोऽर्थहरणं चैव परिक्लेशस्त्रिधा दमः। प्रकाशश्चाप्रकाशश्च लोकद्विष्टान् प्रकाशतः"। "दण्डस्य दर्शनादुद्धतान्,पुत्रभ्रात्रादि, घातनः। दानभेदैश्चमूलस्थान् योधान् जनपदादिकान्। सामन्ताटविकान् भेददण्डाभ्यामपराधकान्। देवताप्रतिमान्तस्तु पूजयान्तर्गतैर्नरैः। पुमान् स्त्रीवस्त्रसंवीतो निशि चाद्भुतदर्शनः। वेतालोल्कापिशाचानां शिवानां च स्वरूपिता। कामतो रूपधारित्वं शस्त्राग्न्यश्माम्बुवर्षणम्। तमोऽनिलोऽनलो मेघ इति माया ह्यमानुषी। जघान कीचकं भीम आस्थितः स्त्रीस्वरूपताम्। अन्याये व्यसने युद्धे प्रवृत्तस्यानिवारणम्। उपेक्षेयं स्मृता भ्रातोपेक्षितश्च हिडिम्बया। मेघान्धकारवृष्ट्यग्निपर्वताद्भुतदर्शनम्। दूरस्थानं च सैन्यानां दर्शनं ध्वजशालिनाम्। छिन्नपाटितभिन्नानां संस्रुतानां च दर्शनम्। इतीन्द्रजालं द्विषतां भीत्यर्थमुपकल्पयेत्"। २०विष्णौ पु॰"धनुर्द्धरो धनुर्वेदो दण्डो दमयिता दमः" विष्णु सं॰।२१शिवे "नमस्तुन्दाय दण्डाय पर्णचीरपटाय च" भा॰ शा॰ २८६ अ॰। २२दण्डाकारे ऋजौ सूर्य्यपरिवेषभेदे "परिधिस्तु प्रतिसूर्योदण्डस्त्वृजुरिन्द्रचापनिभः" वृ॰ सं॰ १६ अ॰। २३दण्डवत्स्थिते रविकरादेः संघाते "रविशिशिरकजलदमरुतां सङ्घातो दण्डवत्स्थितो दण्डः। स विदिक्स्थितो नृपाणामशुभो दिक्षु द्विजातीनाम्। शस्त्रभयातङ्ककरो दृष्टः प्राङ्मध्यसन्धिषु दिनस्य। शुक्लाद्यो विप्रादीन् यदभिमुखस्तां निहन्ति दिशम्" १० अ॰।

२४राज्ञः प्रजाशासनभेदे तत्स्वरूपादि भा॰शा॰१२१ अ॰

"शृणु कौरव्य! यो दण्डो व्यवहारो यथा च सः। यस्मिन् हि सर्वमायत्तं स दण्ड इह केवलः। धर्मसंख्या महाराज! व्यवहार इतीर्य्यते। तस्य लोपः कथं न स्याल्लोकेष्ववहितात्मनः। इत्येवं व्यवहारस्य व्यवहारत्वमिष्यते। अपि चैतत् पुरा राजन्! मनुना प्रोक्तमादितः। सुप्रणीतेन दण्डेन प्रियाप्रियसमात्मना। प्रजा रक्षति यः सम्यक् धर्म्म एव स केवलः। यथोक्तमेतद्वचनं प्रागेव मनुना पुरा। जन्मयोक्तं मनुष्येन्द्र! ब्रह्मणो वचनं महत्। प्रागिदं वचनं प्रोक्तमतः प्राग्वचनं विदुः। व्यवहारस्य चाख्यानाद्व्यवहार इहोच्यते। दण्डे त्रिवर्गः सततं सुप्रणीते प्रवर्त्तते। दैवं हि परमो दण्डो रूपतोऽग्निरिवोत्थितः। नीलोत्पलदलश्यामश्चतुर्दंष्ट्रश्चतुर्भुजः। अष्टपान्नैकनयनः शङ्कुकर्णोर्द्ध्वरोमवान्। जटी द्विजिह्वस्ताम्रास्यो मृगराजतनुच्छदः। एतद्रूपं बिभर्त्त्युग्रं दण्डो नित्यं दुराधरः। असिर्धनुर्गदा शक्तिस्त्रिशूलं मुद्गरः शरः। मुषलं परशुश्चक्रं पाशो दण्डर्ष्टितोमराः। सर्वप्रहरणीयानि सन्ति यानीह कानिचित्। दण्ड एव स सर्वात्मा लोके चरति मूर्त्तिमान्। भिन्दन् छिन्दन् रुजन् कृन्तन् दारयन् पाटयंस्तथा। घातयन्नभिधावंश्च दण्ड एव चरत्युत। असिर्विशसनो धर्म्मस्तीक्ष्णवर्त्मा दुराधरः। श्रीगर्भो विजयः शास्ता व्यवहारः सनातनः। शास्त्रं ब्राह्मणमन्त्राश्च शास्ता प्राग्वदतां वर!। धर्म्मपालोऽक्षरो देवः सत्यगो नित्यगोऽग्रजः। असङ्गो रुद्रतनयो मनुर्ज्येष्ठः शिवङ्करः। नामान्येतानि दण्डस्य कीर्त्तितानि

युधिष्ठिर ! । दण्डो हि भगवान् विष्णुर्दण्डो नारायणः प्रभुः । शश्वद्रूपं महद्बिभ्रन्महापुरुष उच्यते । तथोक्ता ब्रह्मकन्येति लक्ष्मीर्वृत्तिः सरस्वती । दण्डनीतिर्जगद्धात्री दण्डो हि बहुविग्रहः । अर्थानर्थौ सुखं दुःखं धर्म्माधर्म्मौ बलाबले । दौर्भाग्यं भागधेयञ्च पुण्यापुण्ये गुणागुणौ । कामाकामावृतुर्मासः शर्वरी दिवसः क्षणः । अप्रमादः प्रमादश्च हर्षक्रोधौ शमो दमः । दैवं पुरुषकारश्च मोक्षामोक्षौ भयाभये । हिंसाहिंसे तपो यज्ञः संयमोऽथ विषाविषम् । अन्तश्चादिश्च मध्यञ्च कृत्यानाञ्च प्रपञ्चनम् । मदः प्रमादो दर्पश्च दम्भो धैर्य्यं नयानयौ । अशक्तिः शक्तिरित्येवं मानस्तम्भौ व्ययाव्ययौ । विनयश्च विसर्गश्च कालाकालौ च भारत ! । अनृतं ज्ञानिता सत्यं श्रद्धाश्रद्धे तथैव च । क्लीवता व्यवसायश्च लाभालाभौ जयाजयौ । तीक्ष्णता मृदुता मृत्युरागमानागमौ तथा । विरोधश्चाविरोधश्च कार्य्याकार्य्ये बलाबले । असूया चानसूया च धर्म्माधर्म्मौ तथैव च । अपत्रपानपत्रपे ह्रीश्च सम्पद्विपत्पदम् । तेजः कर्म्माणि पाण्डित्यं वाक्शक्तिस्तत्त्वबुद्धिता । एवं दण्डस्य कौरव्य ! लोकेऽस्मिन् बहुरूपता । न स्याद्यदीह दण्डो वै प्रमथेयुः परस्परम् । भयाद्दण्डस्य नान्योन्यं घ्नन्ति चैव युधिष्ठिर ! । दण्डेन रक्ष्यमाणा हि राजन्नहरहः प्रजाः । राजानं वर्द्धयन्तीह तस्माद्दण्डः परायणम् । व्यवस्थापयति क्षिप्रमिमं लोकं नरेश्वर ! । सत्ये व्यवस्थितो धर्म्मो ब्राह्मणेष्ववतिष्ठते । धर्म्मयुक्ता द्विजश्रेष्ठा वेदयुक्ता भवन्ति च । बभूव यज्ञो वेदेभ्यो यज्ञः प्रीणाति देवताः । प्रीताश्च देवता नित्यमिन्द्रे परिवदन्त्यपि । अन्नं ददाति शक्रश्चाप्यनुगृह्णन्निमाः प्रजाः । प्राणाश्च सर्व्वभूतानां नित्यमन्ने प्रतिष्ठिताः । तस्मात् प्रजाः प्रतिष्ठन्ते दण्डो जागर्त्ति तासु च । एवंप्रयोजनश्चैव दण्डः क्षत्त्रियतां गतः । रक्षन् प्रजाः स जागर्त्ति नित्यं सुसंहितोऽक्षरः । ईश्वरः पुरुषः प्राणः सत्त्वं चित्तं प्रजापतिः । भूतात्मा जीव इत्येवं नामभिः प्रोच्यतेऽष्टभिः । अददद्दण्डमेवास्मै प्रभुत्वमैश्वर्य्यमेव च । बलेन यश्च संयुक्तः सदा पञ्चविधात्मकः । कुलं बहुधनामात्याः प्राज्ञाः प्रोक्ता बलानि तु । आहार्य्यमष्टकैर्द्रव्यैर्बलमन्यद्युधिष्ठिर ! । हस्तिनोऽश्वा रथाः पत्तिर्नावो विष्टिस्तथैव च । दैशिकाश्चाविकाश्चैव तदष्टाङ्गं बलं स्मृतम् । अथ वाऽङ्गस्य युक्तस्य रथिनो हस्तियायिनः । अश्वारोहाः पदाताश्च मन्त्रिणो रसदाश्च ये । भिक्षुकाः प्राड्विवाकाश्च मौहूर्त्ता दैवचिन्तकाः । कोषो मित्राणि धान्यञ्च सर्व्वोपकरणानि च । सप्तप्रकृति चाष्टाङ्गं शरीरमिह यद्विदुः । राज्यस्य दण्डमेवाङ्गं दण्डः प्रभव एव च । ईश्वरेण प्रयत्नेन कारणात् क्षत्त्रियस्य च । दण्डो दत्तः समग्रात्मा दण्डो हीदं सनातनम् । राज्ञां पूज्यतमो नान्यो यथा धर्म्मः प्रदर्शितः । ब्रह्मणा लोकरक्षार्थं स्वधर्म्मस्थापनाय च । भर्त्तृप्रत्यय उत्पन्नो व्यवहारस्तथाऽपरः । तस्माद्यः सहितो दृष्टो भर्त्तृप्रत्ययलक्षणः । व्यवहारस्तु वेदात्मा वेदप्रत्यय उच्यते । मौलश्च नरशार्दूल ! शास्त्रोक्तश्च तथाऽपरः । उक्तो यश्चापि दण्डोऽसौ भर्त्तृप्रत्ययलक्षणः । ज्ञेयो नः स नरेन्द्रस्थो दण्डप्रत्ययलक्षणः । दण्डप्रत्ययदृष्टोऽपि व्यवहारात्मकः स्मृतः । व्यवहारः स्मृतो यश्च स वेदविषयात्मकः । यश्च वेदप्रसूतात्मा स धर्म्मो गुणदर्शनः । धर्म्मप्रत्यय उद्दिष्टो यथाधर्म्मं कृतात्मभिः । व्यवहारः प्रजागोप्ता ब्रह्मदिष्टो युधिष्ठिर ! । त्रीन् धारयति लोकान् वै सत्यात्मा भूतिवर्द्धनः । यश्च दण्डः स दृष्टो नो व्यवहारः सनातनः । व्यवहारश्च दृष्टो यः स वेद इति निश्चितम् । यश्च वेदः स वै धर्म्मो यश्च धर्म्मः स सत्पथः । ब्रह्मा पितामहः पूर्व्वं बभूवाथ प्रजापतिः । लोकानां स हि सर्व्वेषां ससुरासुररक्षसाम् । समनुष्योरगवतां कर्त्ता चैव स भूतकृत् । ततोऽन्यो व्यवहारोऽयं भर्त्तृप्रत्ययलक्षणः । तस्मादिदमथोवाच व्यवहारनिदर्शनम् । माता पिता च भ्राता च भार्य्या चैव पुरोहितः । नादण्ड्यो विद्यते राज्ञो यः स धर्म्मेण तिष्ठति ।" तत्रैव १२१ अ० ।

"दण्डः शास्ति प्रजाः सर्व्वा दण्ड एवाभिरक्षति । दण्डः सुप्तेषु जागर्त्ति दण्डं धर्म्मं विदुर्बुधाः । धर्म्मं संरक्षते दण्डस्तथैवार्थं जनाधिप ! । कामं संरक्षते दण्डस्त्रिवर्गो दण्ड उच्यते । दण्डेन रक्ष्यते धान्यं धनं दण्डेन रक्ष्यते । एवंविद्वन्नुपादत्स्व भावं पश्यस्व लौकिकम् । राजदण्डभयादेके पापाः पापं न कुर्व्वते । यमदण्डभयादेके परलोकभयादपि । परस्परभयादेके पापाः पापं न कुर्व्वते । एवं सांसिद्धिके लोके सर्व्वं दण्डे प्रतिष्ठितम् । दण्डस्यैव भयादेके न खादन्ति परस्परम् । अन्धे तमसि मज्जेयुर्यदि दण्डो न पालयेत् । यस्माद्दान्दमयत्यशिष्टान्दण्डयत्यपि । दम-

नाद्दण्डनाच्चैव तस्माद्दण्डं विदुर्बुधाः । वाचा दण्डो ब्राह्मणानां क्षत्रियाणां भुजार्पणम् । दानदण्डाः स्मृता वैश्या निर्दण्डः शूद्र उच्यते । असंमोहाय मर्त्त्यानामर्थसंरक्षणाय च । मर्य्यादा स्थापिता लोके दण्डसंज्ञा विशाम्पते ! । यत्र श्यामो लोहिताक्षो दण्डश्चरति सूद्यतः । प्रजास्तत्र न मुह्यन्ति नेता चेत् साधु पश्यति । ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थश्च भिक्षुकः । दण्डस्यैव भयादेते मनुष्या वर्त्मनि स्थिताः । नाभीतो यजते राजन् ! नाभीतो दातुमिच्छति । नाभीतः पुरुषः कश्चित्समये स्थातुमिच्छति । नाच्छित्त्वा परमर्माणि नाहत्वा कर्म दुष्करम् । नाहत्वा मत्स्यघातीव प्राप्नोति महतीं श्रियम् । नाघ्नतः कीर्त्तिरस्तीह न वित्तं न पुनः प्रजाः । इन्द्रो वृत्रवधेनैव महेन्द्रः समपद्यत । य एव देवा हन्तारस्तान् लोकोऽर्चयते भृशम् । हन्ता रुद्रस्तथा स्कन्दः शक्रोऽग्निर्वरुणो यमः । हन्ता कालस्तथा मृत्युर्वायुर्वैश्रवणो रविः । वसवो मरुतः साध्या विश्वे देवाश्च भारत ! । एतान्देवान्नमस्यन्ति प्रतापप्रणता जनाः । न ब्रह्माणं न धातारं न पूषाणं कथञ्चन । मध्यस्थान् सर्वभूतेषु दान्तान् शमपरायणान् । यजन्ते मानवाः केचित् प्रशान्ताः सर्वकर्मसु । न हि पश्यामि जीवन्तं लोके कश्चिदहिंसया । सत्त्वैः सत्त्वा हि जीवन्ति दुर्बलैर्बलवत्तराः । नकुलो मूषिकानत्ति विडालो नकुलं तथा । विडालमत्ति श्वा राजन् श्वानं व्यालमृगस्तथा । तानत्ति पुरुषः सर्वान् पश्य कालो यथागतः । प्राणस्यान्नमिदं सर्वं जङ्गमं स्थावरञ्च यत् । विधानं देवविहितं तत्र विद्वान्न मुह्यति । यथा सृष्टोऽसि राजेन्द्र ! तथा भवितुमर्हसि । विनीतक्रोधहर्षा हि मन्दा वनमुपाश्रिताः । विना वधं न कुर्वन्ति तापसाः प्राणयापनम् । उदके बहवः प्राणाः पृथिव्यां च फलेषु च । न च कश्चिन्न तान् हन्ति किमन्यत् प्राणयापनात् । सूक्ष्मयोनीनि भूतानि तर्कगम्यानि कानिचित् । पक्ष्मणोऽपि निपातेन येषां स्यात् स्कन्धपर्य्ययः । ग्रामान्निष्क्रम्य मुनयो विगतक्रोधमत्सराः । वने कुटुम्बधर्माणो दृश्यन्ते परिमोहिताः । भूमिं भित्त्वौषधीश्छित्त्वा वृक्षादीनण्डजान् पशून् । मनुष्यास्तन्वते यज्ञांस्ते स्वर्गं प्राप्नुवन्ति च । दण्डनीत्यां प्रणीतायां सर्वे सिध्यन्त्युपक्रमाः। कौन्तेय ! सर्वभूतानां तत्र मे नास्ति संशयः । दण्डश्चेन्न भवेल्लोके विनश्येयुरिमाः प्रजाः । शूले मत्स्यानिवापक्ष्यन् दुर्बलान् बलवत्तराः । सत्यं चेदं ब्रह्मणा पूर्वमुक्तं दण्डः प्रजा रक्षति साधुनीतः । भयाग्नयश्च प्रतिशाम्य भीताः सन्तर्ज्जिता दण्डभयाज्ज्वलन्ति । अन्धन्तम इवेदं स्यान्न प्राज्ञायेत किञ्चन । दण्डश्चेन्न भवेल्लोके विभजन् साध्वसाधुनी । येऽपि सम्भिन्नमर्य्यादा नास्तिका वेदनिन्दकाः । तेऽपि भोगाय कल्पन्ते दण्डेनाशु निपीड़िताः । सर्वो दण्डजितो लोके दुर्लभो हि शुचिर्जनः । दण्डस्य हि भयाद्भीतो भोगायैव प्रवर्त्तते । चातुर्वर्ण्यप्रमोदाय सुनीतिनयनाय च । दण्डो विधात्रा विहितो धर्मार्थावभिरक्षितुम् । यदि दण्डान्न बिभ्येयुर्वयांसि श्वापदानि च । अद्युः पशून्मनुष्यांश्च यज्ञार्थानि हवींषि च । न ब्रह्म चाप्यधीयीत कल्याणी न दुहेत गाम् । न कन्योद्वहनं गच्छेद्यदि दण्डो न पालयेत् । विश्वग्लोपः प्रवर्त्तेत भिद्येरन् सर्वसेतवः । ममत्वं न प्रजानीयुर्यदि दण्डो न पालयेत् । न संवत्सरसत्राणि तिष्ठेयुरकुतोभयाः । विधिवद्दक्षिणावन्ति यदि दण्डो न पालयेत् । चरेयुर्नाश्रमे धर्मं यथोक्तं विधिमाश्रिताः । न विद्यां प्राप्नुयात् कश्चित् यदि दण्डो न पालयेत् । न चोष्ट्रा न बलीवर्दा नाश्वाश्वतरगर्दभाः । युक्ता वहेयुर्यानानि यदि दण्डं न पालयेत् । न प्रेष्या वचनं कुर्युर्न बाला जातु कर्हिंचित् । तिष्ठेन्नियमती धर्मे यदि दण्डो न पालयेत् । दण्डे स्थिताः प्रजाः सर्वा दण्डे धर्मं विदुर्बुधाः । दण्डे स्वर्गो मनुष्याणां लोकोऽयञ्च प्रतिष्ठितः । न तत्र कूटं पापं वा वञ्चना वाऽपि दृश्यते । यत्र दण्डः सुविहितश्चरत्यरिविनाशनः । हविः श्वाऽपि लिहेद्दृष्ट्वा दण्डश्चेन्नोद्यतो भवेत् । हरेत्काकः पुरोडाशं यदि दण्डो न पालयेत् ।"

मनुनाप्युक्तं यथा "दण्डः शास्ति प्रजाः सर्वा दण्ड एवाभिरक्षति । दण्डः सुप्तेषु जागर्त्ति दण्डं धर्मं विदुर्बुधाः । समीक्ष्य स धृतः सम्यक् सर्वा रञ्जयति प्रजाः । असमीक्ष्य प्रणीतस्तु विनाशयति सर्वतः । यदि न प्रणयेद्राजा दण्डं दण्ड्येष्वतन्द्रितः । शूले मत्स्यानिवापक्ष्यन् दुर्बलान् बलवत्तराः । अद्यात् काकः पुरोडाशं श्वाऽवलिह्याद्धविस्तथा । स्वाम्यञ्च न स्यात् कस्मिंश्चित् प्रवर्त्तेताधरोत्तरम् । सर्वो दण्डजितो लोको दुर्लभो हि शुचिर्नरः । दण्डस्य हि भयात् सर्वं जगद्भोगाय कल्पते ।

देवदानवगन्धर्वा रक्षांसि पतगोरगाः। तेऽपि भोगाय कल्पन्ते दण्डेनैव निपीडिताः। दुष्येयुः सर्ववर्णाश्च भिद्येरन् सर्वसेतवः। सर्वलोकप्रकोपश्च भवेद्दण्डस्य विभ्रमात्। यत्र श्यामो लोहिताक्षो दण्डश्चरति पापहा। प्रजास्तत्र न मुह्यन्ति नेता चेत् साधु पश्यति। तस्याहुः सम्प्रणेतारं राजानं सत्यवादिनम्। समीक्ष्यकारिणं प्राज्ञं धर्मकामार्थकोविदम्। तं राजा प्रणयन् सम्यक् त्रिवर्गेणाभिवर्द्धते। कामात्मा विषमः क्षुद्रो दण्डेनैव निहन्यते। दण्डो हि सुमहत्तेजो दुर्द्धरश्चाकृतात्मभिः। धर्माद्विचलितं हन्ति नृपमेव सबान्धवम्।" तस्य स्थानानि च मनूक्तानि

"दश स्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत्। त्रिषु वर्णेषु यानि स्युरक्षतो ब्राह्मणो व्रजेत्। उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम्। चक्षुर्नासा च कर्णौ च धनं देहस्तथैव च। अनुबन्धं परिज्ञाय देशकालौ च तत्त्वतः। सारापराधौ चालोक्य दण्डं दण्ड्येषु पातयेत्। अधर्मदण्डनं लोके यशोघ्नं कीर्त्तिनाशनम्। अस्वर्ग्यञ्च परत्रापि तस्मात्तत् परिवर्ज्जयेत्। अदण्ड्यान् दण्डयन् राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन्। अयशो महदाप्नोति नरकञ्चैव गच्छति। वाग्दण्डं प्रथमं कुर्य्यात् धिग्दण्डं तदनन्तरम्। तृतीयं धनदण्डन्तु वधदण्डमतः परम्। वधेनापि यदा त्वेतान्निग्रहीतुं न शक्नुयात्। तदेषु सर्वमप्येतत् प्रयुञ्जीत चतुष्टयम्।"

तत्रोत्तमाधममध्यमभेदेन परिमाणभेदा मनूक्ता यथा "पणानां द्वे शते सार्द्धे प्रथमः साहसः स्मृतः। मध्यमः पञ्च विज्ञेयः सहस्रन्त्वेव चोत्तमः"।

विषयभेदे तद्भेदाः स्मृत्युक्ताः क्रमशो दर्श्यन्ते।

तत्र ऋणादाने प्रतिवादिनो निह्नवे निह्नुतद्रव्यतुल्यम्। वादिना मिथ्याभियोगे अभियोगविषयधनात् द्विगुणं धनं वादिनो दमः। "निह्नवे भावितो दद्यात् धनं राज्ञे च तत्समम्। मिथ्याभियोगी द्विगुणमभियोगात् धनं हरेत्" याज्ञ०। मनुनात्र विशेष उक्तः यथा

"ऋणे देये प्रतिज्ञाते पञ्चकं शतमर्हति। अपह्नवे तद्द्विगुणं तन्मनोरनुशासनम्"।

"यः साधयन्तं छन्देन वेदयेत् धनिकं नृपे। स राज्ञा तच्चतुर्भागं दाप्यस्तस्य च तद्धनम्" मनुः।

प्रतिपन्नार्थस्य राज्ञा दापने अधमर्णस्य निह्नवाभावे दशकं शतं साधितद्रव्यस्य दण्डभागी दमः। "राज्ञाऽधमर्णिको दाप्यः साधिताद्दशकं शतम्" याज्ञ०।

उपनिधिनिक्षेपादौ न्यासभेदे दमभेदो याज्ञ० उक्तो यथा

"भ्रेषश्चेत् मार्गितेऽदत्ते दाप्यो दण्डं च तत्समम्" "आजीवन् स्वेच्छया दण्ड्यो दाप्यस्तञ्चापि सोदयम्। याचितान्वाहितन्यासनिःक्षेपादिष्वयं विधिः"।

अत्र विशेषो मनुनोक्तो यथा "यो निक्षेपं नार्पयति यश्चानिक्षिप्य याचते। तावुभौ चौरवच्छास्यौ दाप्यौ वा तत्समं दमम्। निक्षेपस्यापहर्त्तारं तत्समं दापयेद्दमम्। तथोपनिधिहर्त्तारमविशेषेण पार्थिवः"।

छद्मना तत्कोषग्रहणे मनुनोक्तो यथा "उपधाभिश्च यः कश्चित् परद्रव्यं हरेन्नरः। ससहायः स हन्तव्यः प्रकाशं विविधैर्वधैः" "करचरणशिरश्छेदादिभिर्नानाविधैः वधोपायैः स दण्ड्यः" कुल्लू०।

कौटसाक्ष्ये मनूक्तो दमो यथा

"लोभान्मोहाद्भयान्मैत्रात् कामात् क्रोधात्तथैव च। अज्ञानाद्बालभावाच्च साक्ष्यं वितथमुच्यते। एषामन्यतमे स्थाने यः साक्ष्यमनृतं वदेत्। तस्य दण्डविशेषांस्तु प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः। लोभात् सहस्रं दण्ड्यस्तु मोहात् पूर्वन्तु साहसम्। भयाद्द्वौ मध्यमौ दण्डौ मैत्रात् पूर्वं चतुर्गुणम्। कामाद्दशगुणं पूर्वं क्रोधात्तु त्रिगुणं परम्। अज्ञानात् द्वे शते पूर्णे बालिश्याच्छतमेव तु। एतानाहुः कौटसाक्ष्ये प्रोक्तान् दण्डान् मनीषिभिः। धर्मस्याव्यभिचारार्थमधर्मनियमाय च। कौटसाक्ष्यन्तु कुर्वाणान् त्रीन् वर्णान् धार्मिको नृपः। प्रवासयेद्दण्डयित्वा ब्राह्मणन्तु विवासयेत्"। अत्र विशेषमाह याज्ञ० "यः साक्ष्यं श्रावितोऽन्येभ्यो निह्नुते तत्तमोवृतः। स दाप्योऽष्टगुणं दण्डं ब्राह्मणन्तु विवासयेत्"।

साक्ष्यादाने दममाह याज्ञ०। "अब्रुवन् हि नरः साक्ष्यमृणं स दशबन्धकम्। राज्ञा सर्वं प्रदाप्यः स्यात् षट्चत्वारिंशकेऽहनि। न ददाति च यः साक्ष्यं जानन्नपि नराधमः। स कूटसाक्षिणां पापैस्तुल्यो दण्डेन चैव हि"।

नष्टस्वामिकद्रव्यविषये दमो मनूक्तो यथा "ममेदमिति यो ब्रूयात् सोऽनुयोज्यो यथाविधि। संवाद्य रूपसंख्यादीन् स्वामी तद्द्रव्यमर्हति। अवेदयानो नष्टस्य देशं कालञ्च तत्त्वतः। वर्णं रूपं प्रमाणञ्च तत्समं दण्डमर्हति"। "क्रीतं मयेदं यो द्रव्यं परहस्तादवाप्नुयात्। अनि-

वेद्य मपि दण्ड्यः स तु षट्शतिं पणान्" मनुः । "आगमेनोपभोगेन नष्टं भाव्यमतोऽन्यथा । पञ्चबन्धो दमस्तस्य राज्ञे तेनाविभाविते" याज्ञ० । "पञ्चबन्धः पञ्चमांशः" मिता० ।

अस्वामिविक्रये मनुनोक्तो दमो यथा "अवहार्य्यो भवेच्चैव सान्वयः षट्शतं दमम् । निरन्वयोऽनपसरः प्राप्तः स्याच्चौर-किल्बिषम्" । "एष परस्वविक्रयी यदि स्वामिनो भ्रात्रा-दिरूपत्वेन सान्वयः सम्बन्धी भवति तदा षट् पणशतानि अवहार्य्यो दमनीयः यदि पुनः स्वामिनः सम्बन्धी न भवति अनपसरश्च स्यात् अपसरत्यनेनास्मात् सकाशादत-मित्यपसरः प्रतिग्रहक्रयादिः स यस्य स्वामिसम्बन्धि-पुरुषादेः सकाशात् नास्ति तदा चौरसम्बन्धि पापं तद्वद्-मनीय इत्यर्थः" कुल्लू० "नान्यदन्येन संसृष्टरूपं विक्रय-मर्हति । न चासारं न च न्यूनं न दूरे न तिरोहितम्" मनुः । "कुङ्कुमादिद्रव्यं कुसुम्भादिना मिश्रीकृत्य न विक्रेतव्यं न चासारं सारमित्यभिधाय न च तुला-दिना न्यूनं न च परोक्षावस्थितं न च रागादिना-च्छादितरूपम् अन्यास्वामिविक्रयसादृश्यादस्वामिविक्रय-दम एव स्यात्" कुल्लू० ।

दोषविशिष्टकन्यादाने दमो यथा । "यस्तु दोषवतीं कन्यामनाख्याय प्रयच्छति । तस्य कुर्य्यान्नृपो दण्डं स्वयं षण्णवतिं पणान् । अकन्येति तु यः कन्यां ब्रूयाद्द्वेषेण मानवः । स शतं प्राप्नुयाद्दण्डं तस्या दोषमदर्शयन्" ।

दत्ताप्रदानिके नारदेनोक्तो दमो यथा "दत्त्वा द्रव्यमदेयं यो लोभाद् यश्चादेयं प्रयच्छति । अदेयदायको दण्ड्यस्तथाऽदत्तप्रतीच्छकः" । तत्समानमित्यर्थः ।

अभ्युपेत्याशुश्रूषायां "शिष्यस्त्वनपराद्धं यः स आचार्यं परि-त्यजेत् । बलाद्वासयितव्यः स्यात् वधबन्धौ च सोऽर्हति" नारदः । "वधोऽत्र ताडना दोषख्यापनार्थत्वात्" मिता० ।

संविद्व्यतिक्रमादौ "गणद्रव्यं हरेद्यस्तु संविदं यस्तु लङ्घयेत् । सर्वस्वहरणं कृत्वा तं राष्ट्राद्विप्रवासयेत्" याज्ञ० । "अयञ्च दण्डोऽनुबन्धाद्यतिशये द्रष्टव्यः । अनुबन्धाद्यल्पत्वे तु "यो ग्रामदेशसङ्घानां कृत्वा सत्येन संविदम् । विसंवदेन्नरो लोभात्तं राष्ट्राद्विप्रवासयेत् । निगृह्य दापयेदेनं समय-व्यभिचारिणम् । चतुःसुवर्णं षण्णिष्कं शतमानञ्च राजतमिति" मनूक्त निर्वासनचतुःसुवर्णनिष्कशतमानानां चतुर्णामन्यतमो जातिधनाद्यपेक्षया कल्पनीयः" मिता० ।

वेतनादाने "भृतो नार्त्तो न कुर्य्याद्यो दर्पात् कर्म यथोदितम् । स दण्ड्यः कृष्णलान्यष्टौ न देयं तस्य वेतनम्" मनुः ।

द्यूतसमाह्वये "राज्ञा सचिह्नं निर्वास्याः कूटाक्षोपधिदेविनः" याज्ञ० "कूटाक्षदेविनः पापान् राजा राष्ट्राद्विवासयेत् । कण्ठेऽक्षमालामासज्य स ह्येषां विनयः स्मृतः" नारदः यानि च मनुवचनानि द्यूतनिषेधपराणि । "द्यूतं समाह्वयञ्चैव यः कुर्य्यात् कारयेत वा । तान् सर्वान् घातयेद्राजा शूद्रांश्च द्विजलिङ्गिनः" इत्यादीनि तान्यपि कूटाक्षदेवनविषयतया राजाध्यक्षरहितद्यूतविषय-तया च योज्यानि" मिता० ।

स्वामिपालविवादे मिताक्षरोक्तो दमो यथा "माषानष्टौ तु म-हिषी सस्यघातस्य कारिणी । दण्डनीया तदर्द्धं तु गौ-स्तदर्द्धमजाविकम्" याज्ञ० । परसस्यविनाशकारिणी महिषी अष्टौ माषान् दण्डनीया । गौस्तदर्द्धं चतुरो माषान् अजाविकन्तु माषद्वयं दण्डनीयम् । महिष्यादीनां धन-सम्बन्धाभावात्तत्स्वामी पुरुषो लक्ष्यते । माषश्चात्र ताम्रिकपणस्य विंशतितमो भागः "माषो विंशतिमो भागः पणस्य परिकीर्त्तितः" इति नारदस्मरणात् । एतच्चाज्ञानविषयम् । ज्ञानपूर्वं तु "पणस्य पादौ द्वौ गां तु द्विगुणं महिषीं तथा । तथाऽजाविक-वत्सानां पादो दण्डः प्रकीर्त्तितः" इति स्मृत्यन्तरोक्तं द्रष्टव्यम् । यत्पुनर्नारदेनोक्तम् "माषानष्टौ तु दापयेद्दण्ड्यं द्वौ माषौ महिषीं तथा । तथाजाविकवत्सानां दण्डः स्यादर्द्धमाषिकः" इति । तत्पुनः प्ररोहद्योग्यभूतानभेद-भक्षणविषयम् । अपराधातिशयेन कश्चिद्दण्डविशेषमाह "भक्षयित्वोपविष्टानां यथोक्ताद्द्विगुणो दमः" याज्ञ० । "यदि पशवः परक्षेत्रे सस्यम्भक्षयित्वा तत्रैवानिवारिताः शेरते । तदा यथोक्ताद्दण्डाद्द्विगुणो दण्डो वेदितव्यः । "वसतां द्विगुणः प्रोक्तः सवत्सानाञ्चतुर्गुणः" इति वचनात् । क्षेत्रान्तरे पशन्तरे चातिदेशमाह "समयेषां विवीतेऽपि खरोष्ट्रं महिषीसमम्" याज्ञ० । विवीतः प्रचुरतृणकाष्ठो-रक्षणार्थः परपरिगृहीतो भूप्रदेशस्तदुपघातेऽपीतरक्षेत्र-दण्डवन्नदण्डनेषां महिष्यादीनां विद्यात् । खरा-श्चोष्ट्राश्च खरोष्ट्रं तन्महिषीसमं महिषी यत्र यावता दण्डेन दण्ड्यते तत्र तावतैव दण्डेन खरोष्ट्रमपि प्रत्येकं दण्डनीयम् । महोपरोधकत्वे खरोष्ट्रयोः प्रत्येकं महिषीतुल्यत्वाद्दमस्य चापराधानुसारित्वात् खरोष्ट्रमिति समाहारो न विवक्षितः । परसस्यनाशे

गोस्वामिनो दण्ड उक्त इदानीं क्षेत्रस्वामिने फलमप्यसौ दापनीय इत्याह "यावत्सस्यं विनश्येत्तु तावत् स्यात् क्षेत्रिणः फलम्। गोपस्ताड्यस्तु गोमी तु पूर्वोक्तं दण्डमर्हति" याज्ञ०। सस्यग्रहणं क्षेत्रोपचयोपलक्षणार्थम्। यस्मिन् क्षेत्रे यावत्पलालधान्यादिकं गवादिभिर्विनाशितं तावत्क्षेत्रफलमेतावति क्षेत्रे एतावद्भवतीति सामन्तैः परिकल्पितं तत्क्षेत्रस्वामिने गोमी दापनीयः। गोपस्तु ताड़नीय एव न फलं दापनीयः। गोपस्य ताड़नं पूर्वोक्तधनदण्डसहितमेव पालदोषेण सस्यस्य नाशे द्रष्टव्यः। "या नष्टा पालदोषेण गौस्तु सस्यानि नाशयेत्। न तत्र गोमिनो दण्डः पालस्तद्दण्डमर्हतीति" वचनात्। गोमी पुनः स्वापराधेन सस्यनाशे पूर्वोक्तं दण्डमेवार्हतीति न ताड़नम्। फलदानं पुनः सर्वत्र गोमिन एव तत्फलपुष्टमहिष्यादिक्षीरोपभोग द्वारेण तत्क्षेत्रफलभोगत्वात्।

"क्षेत्रविशेषेऽपवादमाह "पथि ग्रामविवीतान्ते क्षेत्रे दोषो न विद्यते। अकामतः कामचारे चौरवद्दण्डमर्हति" याज्ञ०। पथि मार्गसमीपवर्त्तिनि क्षेत्रे ग्रामविवीतसमीपवर्त्तिनि च क्षेत्रेऽकामतो गोभिर्भक्षिते गोपगोमिनोर्द्वयोरप्यदोषः। दोषाभावप्रतिपादनं च दण्डाभावार्थं विनष्टसस्यमौल्यदानप्रतिषेधार्थं च। कामचारे कामतश्चारे चौरवत् चौरस्य यादृशो दण्डः तादृशं दण्डमर्हति। एतच्चानावृतक्षेत्रविषयम्। "तत्रापरिवृतं धान्यं विहिंस्युः पशवो यदि। न तत्र प्रणयेद्दण्डं नृपतिः पशुरक्षिणामिति" दण्डाभावस्यानावृतक्षेत्रविषयत्वेन मनुनोक्तत्वात्। आवृते पुनर्मार्गादिक्षेत्रेऽपि दोषोऽस्त्येव। वृतिकरणञ्च तेनैवोक्तम् "वृतिञ्च तत्र कुर्वीत यामुष्ट्रो नावलोकयेत्। छिद्रं निवारयेत्सर्वं श्वसूकरमुखानुगमिति"। पशुविशेषेऽपि दण्डाभावमाह "महोक्षोत्सृष्टपशवः सूतिकागन्तुकादयः। पालो येषां न, ते मोच्या दैवराजपरिप्लुताः" याज्ञ०। "महांश्चासावुक्षा च महोक्षः वृषः सेक्ता। उत्सृष्टपशवः वृषोत्सर्गविधानेन देवतोद्देशेन त्यक्ताः। सूतिका प्रसूता अनिर्दशाहा। आगन्तुकः स्वयूथात्परिभ्रष्टो देशान्तरादागतः। एते मोच्याः। परसस्यभक्षणेऽपि न दण्ड्याः। येषां च पालो न विद्यते तेऽपि दैवराजपरिप्लुताः दैवराजोपहृताः सस्यनाशकारिणो न दण्ड्याः। आदिग्रहणात् हस्त्यश्वादयो गृह्यन्ते। ते चोशनसोक्ताः "अदण्ड्या हस्तिनोऽश्वाः प्रजापाला हि ते स्मृताः। अदण्ड्यौ काणकुब्जौ च ये च स्युः कृतलक्षणाः। अदण्ड्यागन्तुकी गौश्च सूतिका चाभिसारिणी। अदण्ड्याश्चोत्सवे गावः श्राद्धकाले तथैव चेति"। अत्रोत्सृष्टपशूनामस्वामिकत्वेन दण्डग्रहणासम्भवात् दृष्टान्तार्थमुपादानं यथोत्सृष्टपशवो न दण्ड्या एवं महोक्षादय इति" मिता०।

"पथि क्षेत्रे परिवृते ग्रामान्तीयेऽथवा पुनः। सपालः शतदण्डार्हो विपालान् वारयेत् पशून्" मनुः।

क्षेत्रादिसीमाविवादे मनूक्तो दमो यथा। "क्षेत्रकूपतड़ागानामारामस्य गृहस्य च। सामन्तप्रत्ययो ज्ञेयः सीमासेतुविनिर्णयः। सामन्ताश्चेन्मृषा ब्रूयुः सेतौ विवदतां नृणाम्। सर्वे पृथक् पृथग्दण्ड्या राज्ञा मध्यमसाहसम्"। "मर्य्यादायाः प्रभेदे तु सीमातिक्रमणे तथा। क्षेत्रस्य हरणे दण्डा अधमोत्तममध्यमाः" याज्ञ०। "अनेकक्षेत्रव्यवच्छेदिका साधारणी भूर्मर्यादा तस्याः प्रकर्षेण भेदने सीमातिक्रमणे सीमामतिलङ्घ्य कर्षणे क्षेत्रस्य च भयादिप्रदर्शनेन हरणे यथाक्रमेणाधमोत्तममध्यमदण्डा वेदितव्याः। क्षेत्रग्रहणञ्च गृहारामाद्युपलक्षणार्थम्। यदा पुनः स्वीयभ्रान्त्या क्षेत्रादिकमपहरति तदा द्विशतो दमो वेदितव्यः। "गृहं तड़ागमारामं क्षेत्रं वा भीषया हरन्। शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादज्ञानाद्द्विशतो दमः" मनूक्तेः। अपह्रियमाणक्षेत्रादिभूयस्त्वपर्य्यालोचनया कदाचिदुत्तमोऽपि दण्डः प्रयोक्तव्यः। अतएवाह "बधसर्वस्वहरणं पुराद्विर्वासनाङ्कने। तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहस इति" मिता०।

वाक्पारुष्ये दमो मनूक्तो यथा "शतं ब्राह्मणमाक्रुश्य क्षत्त्रियो दण्डमर्हति। वैश्योऽप्यर्द्धशतं द्वे वा शूद्रस्तु वधमर्हति। पञ्चाशद्ब्राह्मणो दण्ड्यः क्षत्त्रियस्याभिशंसने। वैश्ये स्यादर्द्धपञ्चाशच्छूद्रे द्वादशको दमः। समवर्णे द्विजातीनां द्वादशैव व्यतिक्रमे। वादेष्ववचनीयेषु तदेव द्विगुणं भवेत्। एकजातिर्द्विजातींस्तु वाचा दारुणया क्षिपन्। जिह्वायाः प्राप्नुयाच्छेदं जघन्यप्रभवो हि सः। नामजातिग्रहन्त्वेषामभिद्रोहेण कुर्वतः। निःक्षेप्योऽयोमयः शङ्कुर्ज्वलन्नास्ये दशाङ्गुलः। धर्म्मोपदेशं दर्पेण विप्राणामस्य कुर्वतः। तप्तमासेचयेत्तैलं वक्त्रे श्रोत्रे च पार्थिवः। श्रुतं देशञ्च जातिञ्च कर्म्म शारीरमेव च। वितथेन ब्रुवन् दर्पा-

द्राप्यः स्याद्द्विशतं दमम् । काणं वाप्यथ वा खञ्जमन्यं वापि तथाविधम् । तथ्येनापि ब्रुवन् दाप्यो दण्डं कार्षापणावरम् । मातरं पितरं जायां भ्रातरं तनयं गुरुम् । आक्षारयन् शतं दाप्यः पन्थानं चाददद्गुरोः । ब्राह्मणक्षत्त्रियाभ्यान्तु दण्डः कार्य्यो विजानता । ब्राह्मणे साहसः पूर्वः क्षत्त्रिये त्वेव मध्यमः । विट्शूद्रयोरेवमेव स्वजातिं प्रति तत्त्वतः । छेदवर्ज्जं प्रणयनं दण्डस्येति विनिश्चयः ।"

"सत्यासत्यान्यथास्तोत्रैर्न्यूनाङ्गेन्द्रियरोगिणाम् । क्षेपं करोति चेद्दण्ड्यः पणानर्द्धत्रयोदश । अभिगन्तास्मि भगिनीं मातरं वा तवेति च । शपन्तं दापयेद्राजा पञ्चविंशतिकं दमम् । अर्द्धोऽधमेषु द्विगुणः परस्त्रीषूत्तमेषु च । दण्डप्रणयनं कार्य्यं वर्णजात्युत्तराधरैः । प्रातिलोम्यापवादेषु द्विगुणास्त्रिगुणा दमाः । वर्णानामानुलोम्येन तस्मादेवार्द्धहानितः । बाहुग्रीवानेत्रसक्थिविनाशे वाचिके दमः । शत्यस्तदर्द्धिकः पादनासाकर्णकरादिषु । अशक्तस्तु वदन्नेवं दण्डनीयः पणान् दश । तथा शक्तः प्रतिभुवं दाप्यः क्षेमाय तस्य तु । पतनीये कृते क्षेपे दण्डो मध्यमसाहसः । उपपातकयुक्ते तु दाप्यः प्रथमसाहसः । त्रैविद्यनृपदेवानां क्षेप उत्तमसाहसः । मध्यमो जातिपूगानां प्रथमो ग्रामदेशयोः" याज्ञ० ।

दण्डपारुष्ये दण्डा मनूक्ता यथा "येन केनचिदङ्गेन हिंस्याच्चेच्छ्रेष्ठमन्त्यजः । छेत्तव्यं तत्तदेवास्य तन्मनोरनुशासनम् । पाणिमुद्यम्य दण्डं वा पाणिच्छेदनमर्हति । पादेन प्रहरन् कोपात् पादच्छेदनमर्हति । सहासनमभिप्रेप्सुरुत्कृष्टस्यापकृष्टजः । कट्यां कृताङ्को निर्वास्यः स्फिचं वाऽस्यावकर्त्तयेत् । अवनिष्ठीवतो दर्पात् द्वावोष्ठौ छेदयेन्नृपः । अवमूत्रयतो मेढ्रमवशर्द्धयतो गुदम् । केशेषु गृह्णतो हस्तौ छेदयेदविचारयन् । पादयोर्दाढिकायाञ्च ग्रीवायां वृषणेषु च । त्वग्भेदकः शतं दण्ड्यो लोहितस्य च दर्शकः । मांसभेत्ता तु षण्निष्कान् प्रवास्यस्त्वस्थिभेदकः । वनस्पतीनां सर्वेषामुपभोगो यथा यथा । तथा तथा दमः कार्य्यो हिंसायामिति धारणा । मनुष्याणां पशूनाञ्च दुःखाय प्रहृते सति । यथा यथा महद्दुःखं दण्डं कुर्य्यात्तथा तथा । अङ्गावपीडनायाञ्च व्रणशोणितयोस्तथा । समुत्थानव्ययं दाप्यः सर्वं दण्डमथापि वा । द्रव्याणि हिंस्याद् यो यस्य ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा । स तस्योत्पादयेत्तुष्टिं राज्ञो दद्याच्च तत्समम् । चर्मचार्मिकभाण्डेषु काष्ठलोष्टमयेषु च । मूल्यात् पञ्चगुणो दण्डः पुष्पमूलफलेषु च । यानस्य चैव यातुश्च यानस्वामिन एव च । दशातिवर्त्तनान्याहुः शेषे दण्डो विधीयते । छिन्ननास्ये भग्नयुगे तिर्य्यक्प्रतिमुखागते । अक्षभङ्गे च यानस्य चक्रभङ्गे तथैव च । छेदने चैव यन्त्राणां योक्त्ररश्म्योस्तथैव च । आक्रन्दे चाप्यपैहीति न दण्डं मनुरब्रवीत् । यत्रापवर्त्तते युग्यं वैगुण्यात् प्राजकस्य तु । तत्र स्वामी भवेद्दण्ड्यो हिंसायां द्विशतं दमम् । प्राजकश्चेद्भवेदाप्तः प्राजको दण्डमर्हति । युग्यस्थाः प्राजकेऽनाप्ते सर्वे दण्ड्याः शतं शतम् । स चेत्तु पथि संरुद्धः पशुभिर्वा रथेन वा । प्रमापयेत् प्राणभृतस्तत्र दण्डोऽविचारतः । मनुष्यमारणे क्षिप्रं चौरवत् किल्बिषी भवेत् । प्राणभृत्सु महत्स्वर्द्धं गोगजोष्ट्रहयादिषु । क्षुद्रकाणां पशूनाञ्च हिंसायां द्विशतो दमः । पञ्चाशत्तु भवेद्दण्डः शुभेषु मृगपक्षिषु । गर्द्दभाजाविकानान्तु दण्डः स्यात् पञ्चमाषकः । माषकस्तु भवेद्दण्डः श्वशूकरनिपातने । भार्य्या पुत्रश्च दासश्च शिष्यो भ्राता च सोदरः । प्राप्तापराधास्ताड्याः स्यू रज्ज्वा वेणुदलेन वा । पृष्ठतस्तु शरीरस्य नोत्तमाङ्गे कथञ्चन । अतोऽन्यथा तु प्रहरन् प्राप्तः स्याच्चौरकिल्बिषम्" । अत्र विशेषमाह याज्ञ० यथा

"भस्मपङ्करजःस्पर्शे दण्डो दशपणः स्मृतः । अमेध्यपार्ष्णिनिष्ठ्यूतस्पर्शने द्विगुणः स्मृतः । समेष्वेवं परस्त्रीषु द्विगुणस्तूत्तमेषु च । हीनेष्वर्द्धदमो मोहमदादिभिरदण्डनम् । विप्रपीडाकरं छेद्यमङ्गमब्राह्मणस्य तु । उद्गूर्णे प्रथमो दण्डः संस्पर्शे तु तदर्द्धिकः । उद्गूर्णे हस्तपादे च दशविंशतिकौ दमौ । परस्परन्तु सर्वेषां शस्त्रे मध्यमसाहसम् । पादकेशांशुककरोल्लुञ्चनेषु पणान् दश । पीडाकर्षांशुकावेष्टपादाध्यासे शतं दमः । शोणितेन विना दुःखं कुर्वन् काष्ठादिभिर्नरः । द्वात्रिंशतं पणान् दाप्यो द्विगुणं दर्शनेऽसृजः । करपाददतो भङ्गे छेदने कर्णनासयोः । मध्यो दण्डो व्रणोद्भेदे मृतकल्पहते तथा । चेष्टाभोजनवाग्रोधे नेत्रादिप्रतिभेदने । कन्धराबाहुसक्थ्नाञ्च भङ्गे मध्यमसाहसः । एकं घ्नतां बहूनाञ्च यथोक्ताद्द्विगुणो दमः । कलहापहृतं देयं दण्डश्च द्विगुणः स्मृतः । दुःखमुत्पादयेद्यस्तु स समुत्थानजं व्ययम् । दाप्यो दण्डञ्च यो

तस्मिन् कलहे पणदापकः । अभिघाते तथा छेदे भेदे कुड्यावपातने । पणान् दाप्यः पञ्चदश विंशतिं तद्व्ययं तथा । दुःखोत्पादि गृहे द्रव्यं क्षिपन् प्राणहरं तथा । षोडशाद्यः पणान् दाप्यो द्वितीयो मध्यमं दमम् । दुःखे च शोणितोत्पादे शाखाङ्गच्छेदने तथा । दण्डः क्षुद्रपशूनां स्याद् द्विपणप्रभृति क्रमात् । लिङ्गस्य छेदने मृत्यौ मध्यमो मूल्यमेव च । महापशूनामेतेषु स्थानेषु द्विगुणो दमः । प्ररोहिशाखिनां शाखास्कन्धसर्वविदारणे । उपजीव्यद्रुमाणान्तु विंशतेर्द्विगुणो दमः । चैत्यश्मशानसीमासु पुण्यस्थाने सुरालये । जातद्रुमाणां द्विगुणो दमो वृक्षेऽथ विश्रुते । गुल्मगुच्छक्षुपलतातानौषधिवीरुधाम् । पूर्वस्मृतादर्द्धदण्डः स्थानेषूक्तेषु कर्त्तने" ।

विक्रीयासम्प्रदाने "बलान्नयेत् पणान् दण्ड्यो नेजकस्तु शतांशुकम् । विक्रयावक्रयाधानयाचितेषु पणान् दश । पितापुत्रविरोधे तु साक्षिणां त्रिपणो दमः । अन्तरे च तयोर्यः स्यात्तस्याप्यष्टगुणो दमः । तुलाशासनमानानां कूटकृन्नाणकस्य च । एभिश्च व्यवहर्त्ता यः स दाप्यो दण्डमुत्तमम् । अकूटं कूटकं ब्रूते कूटं यश्चाप्यकूटकम् । स नाणकपरीक्षी तु दाप्य उत्तमसाहसम् । भिषङ्मिथ्या चरन् दाप्यस्तिर्य्यक्षु प्रथमं दमम् । मानुषे मध्यमं राजमानुषेषूत्तमं दमम् । अबध्यं यश्च बध्नाति बध्यं यश्च प्रमुञ्चति । अप्राप्तव्यवहारश्च दाप्यो दण्डमुत्तमम् । मानेन तुलया वापि योऽंशमष्टमकं हरेत् । दण्डं स दाप्यो द्विशतं वृद्धौ हानौ च कल्पितम् । भेषजस्नेहलवणगन्धधान्यगुडादिषु । पण्येषु प्रक्षिपन् हीनं पणान् दाप्यस्तु षोडश । मृच्चर्ममणिसूत्रायःकाष्ठवल्कलवाससाम् । अजातौ जातिकरणे विक्रेयाष्टगुणो दमः । समुद्गपरिवर्त्तञ्च सारभाण्डञ्च कृत्रिमम् । आधानं विक्रयं वापि नयतो दण्डकल्पना । भिन्ने पणे तु पञ्चाशत् पणे तु शतमुच्यते । द्विपणे द्विशतो दण्डो मूल्यवृद्धौ च वृद्धिमान्" याज्ञ०उक्तो दमः ।

"अन्यहस्ते च विक्रीतं दुष्टं वाऽदुष्टवद्यदि । विक्रीणीते दमस्तत्र मूल्यात्तु द्विगुणो भवेत्" याज्ञ० ।

शाठ्ये याज्ञ०उक्तो दमो यथा "सामान्यद्रव्यप्रसभहरणात् साहसं स्मृतम् । तन्मूल्याद्द्विगुणो दण्डो निह्नवे तु चतुर्गुणः । यः साहसं कारयति स दाप्यो द्विगुणं दमम् । यश्चैवमुक्त्वाऽहं दाता कारयेत् स चतुर्गुणम् । अर्घ्याक्रोशातिक्रमकृद्भ्रातृभार्य्याप्रहारकः । सन्दिष्टस्याप्रदाता च समुद्रगृहभेदकृत् । सामन्तकुलिकादीनामपकारस्य कारकः । पञ्चाशत्पणिको दण्ड एषामिति विनिश्चयः । स्वच्छन्दं विधवागामी विक्रुष्टेऽनभिधावकः । अकारणे च विक्रोष्टा चण्डालश्चोत्तमान् स्पृशन् । शूद्रः प्रव्रजितानाञ्च दैवे पित्र्ये च भोजकः । अयुक्तं शपथं कुर्वन्नयोग्योऽयोग्यकर्मकृत् । वृषक्षुद्रपशूनाञ्च पुंस्त्वस्य प्रतिघातकृत् । साधारणस्यापलापी दासीगर्भविनाशकृत् । पितृपुत्रस्वसृभ्रातृदम्पत्याचार्य्यशिष्यकाः । एषामपतितानां तु त्यागी च शतदण्डभाक्" ।

चौर्य्ये दण्डो मनूक्तो यथा । "यस्तु रज्जुं घटं कूपाद्धरेद्भिन्द्याच्च यः प्रपाम् । स दण्डं प्राप्नुयान्माषं तच्च तस्मिन् समाहरेत् । धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिकं बधः । शेषेऽप्येकादशगुणं दाप्यस्तस्य च तद्धनम् । तथा धरिममेयानां शतादभ्यधिके बधः । सुवर्णरजतादीनामुत्तमानाञ्च वाससाम् । पञ्चाशतस्त्वभ्यधिके हस्तच्छेदनमिष्यते । शेषेऽप्येकादशगुणं मूल्याद्दण्डं प्रकल्पयेत् । पुरुषाणां कुलीनानां नारीणाञ्च विशेषतः । मुख्यानां चैव रत्नानां हरणे बधमर्हति । महापशूनां हरणे शस्त्राणामौषधस्य च । कालमासाद्य कार्य्यञ्च राजा दण्डं प्रकल्पयेत् । गोषु ब्राह्मणसंस्थासु छुरिकायाश्च भेदने । पशूनां हरणे चैव सद्यः कार्य्योऽर्द्धपादिकः । सूत्रकार्पासकिण्वानां गोमयस्य गुडस्य च । दध्नः क्षीरस्य तक्रस्य पानीयस्य तृणस्य च । वेणुवैदलभाण्डानां लवणानान्तथैव च । मृण्मयानाञ्च हरणे मृदो भस्मन एव च । मत्स्यानां पक्षिणाञ्चैव तैलस्य च घृतस्य च । मांसस्य मधुनश्चैव यच्चान्यत् पशुसम्भवम् । अन्येषाञ्चैवमादीनां मद्यानामोदनस्य च । पक्वान्नानाञ्च सर्वेषां तन्मूल्याद्द्विगुणो दमः । पुष्पेषु हरिते धान्ये गुल्मवल्लीनगेषु च । अन्येष्वपरिपूतेषु दण्डः स्यात् पञ्चकृष्णलः । परिपूतेषु धान्येषु शाकमूलफलेषु च । निरन्वये शतं दण्डः सान्वयेऽर्द्धशतं दमः । स्यात् साहसं त्वन्वयवत् प्रसभं कर्म यत्कृतम् । निरन्वयं भवेत् स्तेयं कृत्वापह्नूयते च यत् । यस्त्वेतान्युपक्लृप्तानि द्रव्याणि स्तेनयेन्नरः । तमाद्यं दण्डयेद्राजा यश्चाग्निं चोरयेद्गृहात् । येन येन यथाङ्गेन स्तेनो नृषु विचेष्टते । तत्तदेव हरेत्तस्य प्रत्यादेशाय पार्थिवः" । अन्यत्र च चौर्य्यादिनामविषये मनुनोक्तो दमो यथा ।

"न होढेन विना चोरं घातयेद्धार्म्मिको नृपः । स-

कोष्ठं सोपकरणं घातयेदविचारयन् । ग्रामेष्वपि च ये केचिच्चौराणां भक्तदायकाः । भाण्डावकाशदाश्चैव सर्व्वांस्तानपि घातयेत् । राष्ट्रेषु रक्षाधिकृतान् सामन्तांश्चैव चोदितान् । अभ्याघातेषु मध्यस्थान् शिष्याच्चौरानिव द्रुतम् । यश्चापि धर्म्मसमयात् प्रच्युतो धर्म्मजीवनः । दण्डेनैव तमप्योषेत् स्वकाद्धर्म्माद्धि विच्युतम् । ग्रामघाते हिताभङ्गे पथि मोषाभिदर्शने । शक्तितो नाभिधावन्तो निर्व्वास्याः सपरिच्छदाः । राज्ञः कोषापहर्त्तॄंश्च प्रतिकूलेषु च स्थितान् । घातयेद्विविधैर्द्दण्डैररीणाञ्चोपजापकान् । सन्धिं छित्त्वा तु ये चौर्य्यं रात्रौ कुर्व्वन्ति तस्कराः । तेषां छित्त्वा नृपो हस्तौ तीक्ष्णशूले निवेशयेत् । अङ्गुली ग्रन्थिभेदस्य छेदयेत् प्रथमे ग्रहे । द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये वधमर्हति । अग्निदान् भक्तदांश्चैव तथा शस्त्रावकाशदान् । सन्निधातॄंश्च मोषस्य हन्याच्चौरमिवेश्वरः । तड़ागभेदकं हन्यादप्सु शुद्धवधेन वा । तद्वापि प्रतिसंस्कुर्य्याद्दाप्यस्तूत्तमसाहसम् । कोष्ठागारायुधागारदेवतागारभेदकान् । हस्त्यश्वरथहर्त्तॄंश्च हन्यादेवाविचारयन् । यस्तु पूर्व्वनिविष्टस्य तड़ागस्योदकं हरेत् । आगमं वाप्यपां भिन्द्यात् स दाप्यः पूर्व्वसाहसम् । समुत्सृजेद्राजमार्गे यस्त्वमेध्यमनापदि । स द्वौ कार्षापणौ दद्यादमेध्यञ्चाशु शोधयेत् । आपद्गतोऽथवा वृद्धो गर्भिणी बाल एव वा । परिभाषणमर्हन्ति तच्च शोध्यमिति स्थितिः । चिकित्सकानां सर्व्वेषां मिथ्या प्रचरतां दमः । अमानुषेषु प्रथमो मानुषेषु तु मध्यमः । संक्रमध्वजयष्टीनां प्रतिमानाञ्च भेदकः । प्रतिकुर्य्याच्च तत् सर्व्वं पञ्च दद्याच्छतानि च । अदूषितानां द्रव्याणां दूषणे भेदने तथा । मणीनामपवेधे च दण्डः प्रथमसाहसः । समैर्हि विषमं यस्तु चरेद्वै मूल्यतोऽपि वा । स प्राप्नुयाद्दमं पूर्व्वं नरो मध्यममेव वा । बन्धनानि च सर्व्वाणि राजमार्गे निवेशयेत् । दुःखिता यत्र दृश्येरन् विकृताः पापकारिणः । प्राकारस्य च भेत्तारं परिखाणाञ्च पूरकम् । द्वाराणाञ्चैव भङ्क्तारं क्षिप्रमेव प्रवासयेत् । अभिचारेषु सर्व्वेषु कर्त्तव्यो द्विशतो दमः । मूलकर्म्मणि चानाप्तैः कृत्यासु विविधासु च । अबीजविक्रयी चैव बीजोत्कृष्टन्तथैव च । मर्य्यादाभेदकश्चैव विकृतं प्राप्नुयाद्वधम् । सर्व्वकण्टकपापिष्ठं हेमकारन्तु पार्थिवः । प्रवर्त्तमानमन्याये छेदयेल्लवशः क्षुरैः । सीताद्रव्यापहरणे शस्त्राणामौषधस्य च । कालमासाद्य कार्य्यञ्च राजा दण्डं प्रकल्पयेत्" "चौरं प्रदाप्यापहृतं घातयेद्विविधैर्व्वधैः । सचिह्नं ब्राह्मणं कृत्वा स्वराष्ट्राद्विप्रवासयेत्" वा॰ । अङ्कनविशेषो मनुनोक्तो यथा "गुरुतल्पे भगः कार्य्यः सुरापाने सुराध्वजः । स्तेये च श्वपदं कार्य्यं ब्रह्महण्यशिराः पुमान्" । "एतच्च दण्डोत्तरकालं प्रायश्चित्तमचिकीर्षतां द्रष्टव्यम् । यथाह मनुः "प्रायश्चित्तन्तु कुर्व्वाणाः सर्व्वे वर्णा यथोदितम् । नाङ्क्या राज्ञा ललाटे तु दाप्यास्तूत्तमसाहसमिति" मिता॰ । "घातितेऽपहृते दोषो ग्रामभर्त्तुरनिर्गते । विवीतभर्त्तुस्तु पथि चौरोद्धर्त्तुरवीतके । स्वसीम्नि दद्याद्ग्रामस्तु पदं वा यत्र गच्छति । पञ्चग्रामी बहिःक्रोशाद्दशग्राम्यथ वा पुनः । बन्दिग्राहांस्तथा वाजिकुञ्जराणाञ्च हारिणः । प्रसह्यघातिनश्चैव शूलमारोपयेन्नरान् । उत्क्षेपकग्रन्थिभेदौ करसन्दंशहीनकौ । कार्य्यौ द्वितीयापराधे करपादैकहीनकौ । क्षुद्रमध्यमहाद्रव्यहरणे सारतो दमः । देशकालवयःशक्तिं सञ्चिन्त्य दण्डकर्म्मणि । भक्तावकाशाग्न्युदकमन्त्रोपकरणव्ययान् । दत्त्वा चौरस्य हन्तुर्व्वा जानतो दम उत्तमः । शस्त्रावपाते गर्भस्य पातने चोत्तमो दमः । उत्तमो वाऽधमो वापि पुरुषस्त्रीप्रमापणे । विप्रदुष्टां स्त्रियञ्चैव पुरुषघ्नीमगर्भिणीम् । सेतुभेदकरीञ्चाप्सु शिलां बद्ध्वा प्रवेशयेत् । विषाग्निदां पतिगुरुनिजापत्यप्रमापिणीम् । विकर्णकरनासौष्ठीं कृत्वा गोभिः प्रमापयेत् । अविज्ञातहतस्याशु कलहं सुतबान्धवाः । प्रष्टव्या योषितश्चास्य परपुंसि रताः पृथक् । स्त्रीद्रव्यवृत्तिकामो वा केन वायं गतः सह । मृत्युदेशसमासन्नं पृच्छेद्वापि जनं शनैः । क्षेत्रवेश्मवनग्रामविवीतखलदाहकाः । राजपत्न्यभिगामी च दग्धव्यास्तु कटाग्निना" याज्ञ॰ । "तृणं वा यदि वा काष्ठं पुष्पं वा यदि वा फलम् । अनापृच्छन् हि गृह्णानो हस्तच्छेदनमर्हति" मिता॰ धृतवचनम् ।

स्त्रीसंग्रहे मनुनोक्तो दमो यथा "परदाराभिमर्शेषु प्रवृत्तान् नॄन् महीपतिः । उद्वेजनकरैर्द्दण्डैश्छिन्नयित्वा प्रवासयेत् । परस्य पत्न्या पुरुषः सम्भाषां योजयन् रहः । पूर्व्वमाक्षारितो दोषैः प्राप्नुयात् पूर्व्वसाहसम् । परस्त्रियं योऽभिवदेत् तीर्थेऽरण्ये वनेऽपि वा । नदीनामपि संभेदे स संग्रहणमाप्नुयात् । उपचारक्रियाकेलिः स्पर्शो भूषणवाससाम् । सह खट्वासनञ्चैव सर्व्वं संग्रहणं तथा । स्त्रियं स्पृशेददेशे यः स्पृष्टो वा मर्षयेत्तया । परस्परस्या-

सुमते सर्वं संग्रहणं स्मृतम् । अब्राह्मणः संग्रहणे प्राणान्तं दण्डमर्हति । न सम्भाषां परस्त्रीभिः प्रतिषिद्धः समाचरेत् । निषिद्धो भाषमाणस्तु सुवर्णं दण्डमर्हति । नैष चारणदारेषु विधिर्नात्मोपजीविषु । सज्जयन्ति हि ते नारीर्निगूढाश्चारयन्ति च । किञ्चिदेव तु दाप्यः स्यात्-सम्भाषां ताभिराचरन् । योऽकामां दूषयेत् कन्यां स सद्यो वधमर्हति । सकामां दूषयंस्तुल्यो न वधं प्राप्नुयान्नरः । कन्यां भजन्तीमुत्कृष्टं न किञ्चिदपि दापयेत् । जघन्यं सेवमानान्तु संयतां वासयेद्गृहे । उत्तमां सेवमानस्तु जघन्यो वधमर्हति । शुल्कं दद्यात् सेवमानः समामिच्छेत् पिता यदि । अभिषह्य तु यः कन्यां कुर्याद्दर्पेण मानवः । तस्याशु कर्त्ते अङ्गुल्यौ दण्डञ्चार्हति षट् शतम् । सकामां दूषयंस्तुल्यो नाङ्गुलिच्छेदमाप्नुयात् । द्विशतन्तु दमं दाप्यः प्रसङ्गविनिवृत्तये । कन्यैव कन्यां या कुर्यात् तस्याः स्याद्द्विशतो दमः । शुल्कञ्च द्विगुणं दद्याच्छिफाश्चैवाप्नुयाद्दश । या तु कन्यां प्रकुर्यात् स्त्री सा सद्यो मौण्ड्यमर्हति । अङ्गुल्योरेव वा छेदं खरेणोद्वहनं तथा । भर्त्तारं लङ्घयेद्या तु स्त्री ज्ञातिगुणदर्पिता । तां श्वभिः खादयेद्राजा संस्थाने बहुसंस्थिते । पुमांसं दाहयेत् पापं शयने तप्त आयसे । अभ्यादध्युश्च काष्ठानि तत्र दह्येत पापकृत् । संवत्सराभिशस्तस्य दुष्टस्य द्विगुणो दमः । व्रात्यया सह संवासे चाण्डाल्या तावदेव तु । शूद्रो गुप्तमगुप्तं वा द्वैजातं वर्णमावसन् । अगुप्तमङ्गसर्वस्वैर्गुप्तं सर्वेण हीयते । वैश्यः सर्वस्वदण्डः स्यात् संवत्सरनिरोधतः । सहस्रं क्षत्रियो दण्ड्यो मौण्ड्यं मूत्रेण चार्हति । ब्राह्मणीं यद्यगुप्तान्तु गच्छेतां वैश्यपार्थिवौ । वैश्यं पञ्चशतं कुर्यात् क्षत्रियन्तु सहस्रिणम् । उभावपि तु तावेव ब्राह्मण्या गुप्तया सह । विप्लुतौ शूद्रवद्दण्ड्यौ दग्धव्यौ वा कटाग्निना । सहस्रं ब्राह्मणो दण्ड्यो गुप्तां विप्रां बलाद्व्रजन् । शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादिच्छन्त्या सह सङ्गतः । मौण्ड्यं प्राणान्तिको दण्डो ब्राह्मणस्य विधीयते । इतरेषान्तु वर्णानां दण्डः प्राणान्तिको भवेत् । न जातु ब्राह्मणं हन्यात् सर्वपापेष्वपि स्थितम् । राष्ट्रादेनं बहिः कुर्यात् समग्रधनमक्षतम् । न ब्राह्मणवधाद्भूयानधर्मो विद्यते भुवि । तस्मादस्य वधं राजा मनसापि न चिन्तयेत् । वैश्यश्चेत् क्षत्रियां गुप्तां वैश्यां वा क्षत्रियो व्रजेत् । यो ब्राह्मण्यामगुप्तायां तावुभौ दण्डमर्हतः । सहस्रं ब्राह्मणो दण्डं दाप्यो गुप्ते तु ते व्रजन् । शूद्रायां क्षत्रियविशोः साहस्रो वै भवेद्दमः । क्षत्रियायामगुप्तायां वैश्ये पञ्चशतं दमः । मूत्रेण मौण्ड्यमिच्छेत्तु क्षत्रियो दण्डमेव वा । अगुप्ते क्षत्रियावैश्ये शूद्रां वा ब्राह्मणो व्रजन् । शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यात् सहस्रन्त्वन्त्यजस्त्रियम्” ।

“स्त्री निषेधे शतं दद्याद्द्विशतन्तु दमं पुमान् । प्रतिषेधे तयोर्दण्डो यथा संग्रहणे तथा । सजातावुत्तमो दण्ड आनुलोम्ये तु मध्यमः । प्रातिलोम्ये वधः पुंसः स्त्रीणां नासादिकर्त्तनम् । अलङ्कृतां हरन् कन्यामुत्तमन्त्वन्यथाऽधमम् । दण्डं दद्यात् सवर्णासु प्रातिलोम्ये वधः स्मृतः । सकामास्वनुलोमासु न दोषस्त्वन्यथा दमः । दूषणे तु करच्छेद उत्तमायां वधस्तथा । शतं स्त्रीदूषणे दद्याद् द्वे तु मिथ्याभिशंसने । पशून् गच्छन् शतं दाप्यो हीनां स्त्रीं गाञ्च मध्यमम् । अवरुद्धासु दासीषु भुजिष्यासु तथैव च । गम्यास्वपि पुमान् दाप्यः पञ्चाशत्पणिकं दमम् । प्रसह्य दास्यभिगमे दण्डो दशपणः स्मृतः । बहूनां यद्यकामासौ चतुर्विंशतिकः पृथक् । गृहीतवेतना वेश्या नेच्छन्ती द्विगुणं वहेत् । अगृहीते समं दाप्यः पुमानप्येवमेव च । अयोनौ गच्छतो योषां पुरुषं वाभि मेहतः । चतुर्विंशतिको दण्डस्तथा प्रव्रजितागमे । अन्त्याभिगमने त्वङ्क्यः कुबन्धेन प्रवासयेत् । शूद्रस्तथान्त्य एव स्यादन्त्यस्यार्यागमे वधः” ।

राजशासनकूटकरणादौ तत्तुल्यो दमो यथा

“ऊनं वाभ्यधिकं वापि लिखेद्यो राजशासनम् । पारदारिकचौरं वा मुञ्चतो दण्ड उत्तमः । अभक्ष्येण द्विजं दूष्य दण्ड्य उत्तमसाहसम् । क्षत्रियं मध्यमं वैश्यं प्रथमं शूद्रमर्द्धकम् । कूटस्वर्णव्यवहारी विमांसस्य च विक्रयी । त्र्यङ्गहीनस्तु कर्त्तव्यो दाप्यश्चोत्तमसाहसम् । चतुष्पादकृतो दोषो नापैहीति प्रजल्पतः । काष्ठलोष्टेषुपाषाणबाहुयुग्यकृतस्तथा । छिन्ननस्येन यानेन तथा भग्नयुगादिना । पश्चाच्चैवापसरता हिंसने स्वाम्यदोषभाक् । शक्तो ह्यमोक्षयन् स्वामी दंष्ट्रिणां शृङ्गिणां तथा । प्रथमं साहसं दद्याद्विक्रुष्टे द्विगुणं ततः । जारं चौरेत्यभिवदन् दाप्यः पञ्चशतं दमम् । उपजीव्य धनं मुञ्चंस्तदेवाष्टगुणीकृतम् । राज्ञोऽनिष्टप्रवक्तारं तस्यैवाक्रोशकारिणम् । तन्मन्त्रस्य च भेत्तारं छित्त्वा जिह्वां प्रवासयेत् । मृताङ्गलग्नविक्रेतुर्गुरो-

ताड़यितुस्तथा। राजयानासनारोढुर्दण्ड उत्तमसाहसः। द्विनेत्रभेदिनो राजद्विष्टादेशकृतस्तथा। विप्रत्वेन च शूद्रस्य जीवतोऽष्टशतो दमः। दुर्दृष्टांस्तु पुनर्दृष्ट्वा व्यवहारान्नृपेण तु। सभ्याः सजयिनो दण्ड्या विवादाद्द्विगुणं दमम्। यो मन्येताजितोऽस्मीति न्यायेनापि पराजितः। तमायान्तं पुनर्जित्वा दापयेद्द्विगुणं दमम्"। याज्ञवल्क्यवचनानि चतुष्पदमेषां मानवत्वोक्तिः प्रामादिकी।

सामान्यतोदमविधिः "पिताचार्य्यः सुहृन्माता भार्य्या पुत्त्रः पुरोहितः। नादण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति यः स्वधर्मे न तिष्ठति। कार्षापणं भवेद्दण्ड्यो यत्रान्यः प्राकृतो जनः। तत्र राजा भवेद्दण्ड्यः सहस्रमिति धारणा। अष्टापाद्यन्तु शूद्रस्य स्तेये भवति किल्विषम्। षोड़शैव तु वैश्यस्य द्वात्रिंशत् क्षत्त्रियस्य च। ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिः पूर्णं वापि शतं भवेत्। द्विगुणा वा चतुःषष्टिस्तद्दोषगुणविद्धि सः। वानस्पत्यं मूलफलं दार्व्वग्न्यर्थं तथैव च। तृणञ्च गोभ्यो ग्रासार्थमस्तेयं मनुरब्रवीत्। योऽदत्तादायिनो हस्ताल्लिप्सेत ब्राह्मणो धनम्। याजनाध्यापनेनापि यथा स्तेनस्तथैव सः। द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिर्द्वाविक्षू द्वे च मूलके। आददानः परक्षेत्रान्न दण्डं दातुमर्हति। असन्धितानां सन्धाता सन्धितानाञ्च मोक्षकः। दासाश्वरथहर्त्ता च प्राप्तः स्याच्चौरकिल्विषम्"।

"ऋत्विजं यस्त्यजेद्याज्यो याज्यञ्चर्त्विक् त्यजेद्यदि। शक्तं कर्म्मण्यदुष्टञ्च तयोर्दण्डः शतं शतम्। न माता न पिता न स्त्री न पुत्त्रस्त्यागमर्हति। त्यजन्नपतितानेतान् राज्ञा दण्ड्यः शतानि षट्" मनूक्तो दमः।

अग्निपु० २२६ अ० सर्व्वविषये दमभेद उक्तो यथा,

"चौरैरमुषितो यस्तु मुषितोऽस्मीति भाषते। तत्प्रदातरि भूपाले स दण्ड्यस्तावदेव तु। यो यावद्विपरीतार्थं मिथ्या वा यो वदेत्तु तम्। तौ नृपेण ह्यधर्मज्ञौ दाप्यौ तद्द्विगुणं दमम्। कूटसाक्ष्यं तु कुर्व्वाणांस्त्रीन् वर्णांश्च प्रमापयेत्। विवासयेद्ब्राह्मणन्तु विधिरेष न कीर्तितः। निक्षेपस्य समं मूल्यं दण्ड्यो निक्षेपभुक् तथा। वस्त्रादिकस्य, धर्मज्ञ! तथा धर्मो न हीयते। यो निक्षेपं घातयति यश्चानिक्षिप्य याचते। तावुभौ चौरवच्छास्यौ दण्ड्यौ वा द्विगुणं दमम्। अज्ञानाद्यः पुमान् कुर्य्यात् परद्रव्यस्य विक्रयम्। निर्दोषो, ज्ञानपूर्व्वन्तु चौरवद्दण्डमर्हति। मूल्यमादाय यः पण्यं न दद्याद्दण्ड्य एव सः। प्रतिश्रुत्याप्रदातारं सुवर्णं दण्डयेन्नृपः। भृतिं गृह्य न कुर्य्याद्यः कर्म्माष्टौ कृष्णला दमः। अकाले तु त्यजन् भृत्यं दण्ड्यः स्यात्तावदेव तु। क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चिद्यस्येहानुशयो भवेत्। सोऽन्तर्दशाहात्तत्स्वामी दद्याच्चैवाददीत च। परेण तु दशाहस्य नादद्यान्नैव दापयेत्। आददद्धि ददच्चैव राज्ञा दण्ड्यः शतानि षट्। वरे दोषानविख्याप्य यः कन्यां वरयेदिह। दत्ताप्यदत्ता सा तस्य राज्ञा दण्ड्यः शतद्वयम्। प्रदाय कन्यां योऽन्यस्मै पुनस्तां सम्प्रयच्छति। दण्डः कार्य्यो नरेन्द्रेण तस्याप्युत्तमसाहसः। सत्यङ्कारेण वाचा च युक्तं पण्यमसंशयम्। लुब्धोऽन्यत्र च विक्रेता षट्शतं दण्डमर्हति। दद्याद्धेनुं न यः पालो गृहीत्वा भक्तवेतनम्। स तु दण्ड्यः शतं राज्ञा सुवर्णं वाप्यरक्षिता। धनुःशतं परीणाहो ग्रामस्य तु समन्ततः। द्विगुणं त्रिगुणं वापि नगरस्य च कल्पयेत्। वृतिं तत्र प्रकुर्व्वीत यामुष्ट्रो नावलोकयेत्। तत्रापरिवृते धान्ये हिंसिते नैव दण्डनम्। गृहं तड़ागमारामं क्षेत्रं वा भीषया हरन्। शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादज्ञानाद्द्विशतो दमः। मर्य्यादाभेदकाः सर्व्वे दण्ड्याः प्रथमसाहसम्। शतं ब्राह्मणमाक्रुश्य क्षत्त्रियो दण्डमर्हति। वैश्यस्तु द्विशतं राम शूद्रस्तु वधमर्हति। पञ्चाशद्ब्राह्मणो दण्ड्यः क्षत्त्रियस्याभिशंसने। वैश्ये चाप्यर्द्धपञ्चाशच्छूद्रे द्वादशको दमः। क्षत्त्रियस्याप्नुयाद्वैश्यः साहसं पूर्व्वमेव तु। शूद्रः क्षत्त्रियमाक्रुश्य जिह्वाच्छेदमवाप्नुयात्। धर्म्मोपदेशं विप्राणां शूद्रः कुर्व्वंश्च दण्डभाक्। श्रुतदेशादिवितथी दाप्यो द्विगुणसाहसम्। उत्तमः साहसस्तस्य यः पापैरुत्तमान् क्षिपेत्। प्रमादाद्यैर्भयात् प्रोच्य प्रीत्या दण्डार्द्धमर्हति। मातरं पितरं ज्येष्ठं भ्रातरं श्वशुरं गुरुम्। आक्षारयञ्छतं दण्ड्यः पन्थानं चाददद्गुरोः। एकजातिर्द्विजातिस्तु येनाङ्गेनापराध्नुयात्। तदेव च्छेदयेत्तस्य क्षिप्रमेवाविचारयन्। अवनिष्ठीवतो दर्पाद्द्वावोष्ठौ छेदयेन्नृपः। अवमूत्रयतो मेढ्रमपशर्द्धयतो गुदम्। उत्कृष्टासनसंस्थस्य नीचस्याधोनिकृन्तनम्। यो यदङ्गं च रुजयेत्तदङ्गन्तस्य कर्त्तयेत्। अर्द्धपादकराः कार्य्या गोगजाश्वोष्ट्रघातकाः। वृक्षन्तु विफलं कृत्वा सुवर्णं दण्डमर्हति। द्विगुणं

दापयेत्त्रिगुणं यदि बीजं जलाशये। द्रव्याणि यो हरेद्यस्य स्थानतोऽस्थानतोऽपि वा। स तस्योत्पाद्य तुष्टिन्तु राज्ञे दद्यात्ततो दमम्। यस्तु रज्जुं घटं कूपाद्धरेच्छिन्द्याच्च वा प्रपाम्। स दण्डं प्राप्नुयान् माषं दण्ड्यः स्यात् प्राणिताड़ने। धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिकं वधः। शेषेऽप्येकादशगुणं तस्य दण्डं प्रकल्पयेत्। सुवर्णरजतादीनां नृस्त्रीणां हरणे वधः। येन येन यथाङ्गेन स्तेनो नृषु विचेष्टते। तत्तदेव हरेदस्य प्रत्यादेशाय पार्थिवः। ब्राह्मणः शाकधान्यादि अल्पं गृह्णन्न दोषभाक्। गोदेवार्थं हरंश्चापि, हन्याद्दुष्टं वधोद्यतम्। गृहक्षेत्रापहर्त्तारं तथा पत्न्यभिगामिनम्। अग्निदं गरदं हन्यात्तथा चाभ्युद्यतायुधम्। राजगव्यभिचारार्थां हन्याच्चैवाततायिनम्। परस्त्रियं न भाषेत प्रतिषिद्धो विशेत हि। अदण्ड्या स्त्री भवेद्राज्ञा वरयन्ती पतिं स्वयम्। उत्तमां सेवमानः स्त्रीं जघन्यो वधमर्हति। भर्त्तारं लङ्घयेद्या तां श्वभिः सङ्घातयेत् स्त्रियम्। सवर्णदूषितां कुर्य्यात् पिण्डमात्रोपजीविनीम्। ज्यायसा दूषिता नारी मुण्डनं समवाप्नुयात्। वैश्यागमे तु विप्रस्य क्षत्रियस्यान्त्यजागमे। क्षत्रियः प्रथमं, वैश्यो दण्ड्यः शूद्रागमे भवेत्। गृहीत्वा वेतनं वेश्या लोभादन्यत्र गच्छति। वेतनन्द्विगुणं दद्याद्दण्डञ्च द्विगुणं तथा। भार्य्या पुत्राश्च दासाश्च शिष्यो भ्राता च सोदरः। कृतापराधास्ताड्याः स्यू रज्ज्वा वेणुदलेन वा। पृष्ठे, न मस्तके हन्याच्चौरस्याप्नोति किल्बिषम्। रक्षास्वधिकृतैर्यैस्तु प्रजाऽत्यर्थं विलुप्यते। तेषां सर्वस्वमादाय राजा कुर्य्यात् प्रवासनम्। ये नियुक्ताः स्वकार्य्येषु हन्युः कार्य्याणि कर्मिणाम्। निर्घृणाः क्रूरमनसस्तान्निःस्वान् कारयेन्नृपः। अमात्यः प्राड्विवाको वा यः कुर्य्यात् कार्य्यमन्यथा। तस्य सर्वस्वमादाय तं राजा विप्रवासयेत्। गुरुतल्पे भगः कार्य्यः सुरापाने सुराध्वजः। स्तेयेषु श्वपदं विद्याद् ब्रह्महण्यशिरः पुमान्। शूद्रादीन् घातयेद्राजा पापान्, विप्रान् प्रवासयेत्। महापातकिनां वित्तं वरुणायोपपादयेत्। ग्रामेष्वपि च ये केचिच्चौराणां भक्तदायकाः। भाण्डारकोषदाश्चैव सर्वांस्तानपि घातयेत्। राष्ट्रेषु राजाधिकृतान् सामन्तान् पापिनो हरेत्। सन्धिं कृत्वा तु ये चौर्य्यं रात्रौ कुर्वन्ति तस्कराः। तेषां छित्वा नृपो हस्तौ तीक्ष्णे शूले निवेशयेत्। तड़ागदेवतागारभेदकान् घातयेन्नृपः। समुत्सृजेद्राजमार्गे यस्त्वमेध्यमनापदि। स हि कार्षापणान्दण्ड्यस्तममेध्यञ्च शोधयेत्। प्रतिमासङ्क्रमभिदो दद्युः पञ्च शतानि ते। समेषु विषमं यो वा चरते मूल्यतोऽपि वा। समाप्नुयान्नरः पूर्वं दमं मध्यममेव वा। द्रव्यमादाय वणिजामनर्घेणावरुध्यताम्। राजा पृथक् पृथक् कुर्य्याद्दण्डमुत्तमसाहसम्। द्रव्याणां दूषको यस्य प्रतिच्छन्दकविक्रयी। मध्यमं प्राप्नुयाद्दण्डं कूटकर्त्ता तथोत्तमम्। कलहापहृतं देयं दण्डश्च द्विगुणस्ततः। अभक्ष्यभक्षे विप्रे वा शूद्रे वा कृष्णलो दमः। तुलाशासनमानानां कूटकृन्नाणकस्य च। एभिश्च व्यवहर्त्ता यः स दाप्यो दममुत्तमम्। विषाग्निदां पतिगुरुविप्रापत्यप्रमापिणीम्। विकर्णकरनासौष्ठीं कृत्वा गोभिः प्रवासयेत्। क्षेत्रवेश्मवनग्रामविदारकास्तथा नराः। राजपत्न्यभिगामी च दग्धव्यास्तु कटाग्निना। ऊनं वाभ्यधिकं वापि लिखेद्यो राजशासनम्। पारजायिकचौरौ च मुञ्चतो दण्ड उत्तमः। राजयानासनारोढुर्दण्ड उत्तमसाहसः। यो मन्येताजितोऽस्मीति न्यायेनापि पराजितः। तमायान्तं पराजित्य दण्डयेद् द्विगुणं दमम्। आह्वानकारी वध्यः स्यादनाहूतमथाह्वयन्। दाण्डिकस्य च यो हस्तादभिमुक्तः पलायते। हीनः पुरुषकारेण तद् दद्याद्दाण्डिको धनम्"। "दण्डो दमयतामस्मि" गीता। "दण्डवत्प्रायश्चित्तानि भवन्ति" प्रा० वि० धृतवाक्यम् कुलालचक्रार्थे "कलसे निजहेतुदण्डजः किमु चक्रभ्रमिकारिता गुणः" नैष०। दण्डयतेऽनेन करणे घञ्। २५देहे दण्डपाद्यशब्दे मिता०। २६द्वापरोद्भवे नृपभेदे। "क्रोधहन्तेति यस्तस्य बभूवावरजोऽसुरः। दण्ड इत्यभिविख्यातः सोऽभवन्मनुजर्षभः" भा० आ० ६७ अ०। "वधः पाण्ड्यस्य च तथा अश्वत्थाम्ना महात्मना। दण्डसेनस्य च ततो दण्डस्य च वधस्तथा" भा० आ० १ अ०। दण्डयति कर्त्तरि—अच्। २७नये दण्डनीतिशब्दे कामन्द०। अस्य शब्दस्य शब्दकल्पद्रुमदृष्ट्या शरणागतत्राणार्थतोक्तिः प्रामादिकी तत्प्रमाणवाक्ये दत्तमित्यभिधीयते इत्येव पाठः साधुः। लिपिकरप्रमादात् दत्तमित्यत्र दण्डमिति पाठ इति बोध्यम् दत्तशब्दे दृश्यम्।

दण्डक पु० दण्ड+स्वार्थे क। १इक्ष्वाकुराजपुत्रभेदे "दण्ड-

को नृपतिः कामात् क्रोधाच्च जनमेजयः" कामन्दकी। जनस्थानमध्ये स्थानम्। तस्तो दण्डः फलार्थे कन्। ३स्तम्भगुडे(बोँटा)। ४षड्विंशत्यक्षराधिकपादके चण्डप्रयातादौ छन्दोभेदे। "यदिह नयुगलं ततः सप्तरेफास्तदा चण्डप्रयातो भवेद्दण्डकः" वृ०र०। ५दण्डकारण्ये पुंस्त्वे बहुवचनान्ततया जयमङ्गलः पपाठ। "पराक्रमात् जिगमिषुरेव दण्डकान्" रामा० अयो० २१स० ६४ श्लो०। "प्राप्तानि दुःखान्यपि दण्डकेषु" रघुः। तद्भूमिपरत्वे स्त्री सिद्धा० "भरतस्तु दण्डकानध्यवात्सीत्" भट्टिः पुंस्त्वेन बहुवचनान्ततया जयमङ्गलः पपाठ। "पराक्रमात् जिगमिषुरेव दण्डकान्" रामा० अयो० २१स० ६४ श्लो०। "प्राप्तानि दुःखान्यपि दण्डकेषु" रघुः। तद्भूमिपरत्वे स्त्री सिद्धा० "भरतस्तु दण्डकामध्यवात्सीत्" इति पपाठ उदाजहार च "कायोध्यायाः पुनरुपगमो दण्डकायावने वः" भवभूतिवाक्यम्। तत्र वनं तु० स० १४० अ० कूर्मवि० दक्षिणस्थात्क्त यथा "बलदेवपट्टनदण्डकावनतिमिङ्गिलाशना भद्राः"। [कन्दे राजनि०।

दण्डकन्दक पु० दण्डः प्रकाण्डः कन्दोऽस्य कप्। भूमि-

दण्डकाक पुंस्त्री० दण्डः यस्य इव उन्नतत्वात् काकः। (डाँड) काकभेदे हेमच०। [वक्षियिनी भा०व०४३ अ०।

दण्डगौरी स्त्री अप्सरोभेदे "उर्वशी मिश्रकेशी च दण्डगौरी

दण्डग्राह त्रि० दण्डं गृह्णाति ग्रह–अण् उप० स०। दण्डधारके ततः रेवत्या०अपत्यादौ ठक्। दाण्डग्राहिक तदपत्यादौ पुंस्त्री०।

दण्डघ्न त्रि० दण्डेन देहेन हन्ति हन–क। देहेन घातिनि दण्डपारुष्यकर्त्तरि। "न साहसिकदण्डघ्नौ स राजा शक्रलोकभाक्" मनुः। [वाद्यभेदे त्रिका०।

दण्डढक्का स्त्री दण्डा प्रकाण्डा ढक्का। (दामामा) ख्याते

दण्डताम्री स्त्री ताम्रेण निर्वृत्ता अण् ङीप् दण्डा प्रकाण्डा ताम्री। ताम्रीवाद्यभेदे शब्दर०।

दण्डदास पु० दण्डेन कृतो दासः। दण्डद्रव्यदानासामर्थ्येन तच्छोधनार्थं स्वीकृतदासभावे दासभेदे "ध्वजाहृतो भक्तदासो गृहजः क्रीतदत्त्रिमौ। पैतृको दण्डदासश्च सप्तैते दासयोनयः" मनुः। "दण्डादिधनशुद्ध्यर्थं स्वीकृतदासभावः" कुल्लू०।

दण्डधर पु० दण्डं लोकानां कर्मानुसारिणं दण्डं लगुडं वा धरति धर–अच् ६त०। १यमे अमरः २नृपे। ३दण्डधारके त्रि०। "अमतुदं मनुदण्डधरान्वयम्" रघुः। "ईशो दण्डस्य वरुणो राज्ञां दण्डधरो हि सः" मनुः। "नाहं दण्डधरस्तव" भा० शा० २१ अ०।

दण्डधार पु० दण्डं धरति धृ–अण् उप० स०। १यमे २नृपे च मेदि०। ३दण्डधारके त्रि० "क्रोधवर्द्धन इत्येव यस्त्वन्यः परिकीर्त्तितः। दण्डधार इति ख्यातः स आसीन् नृपतिः क्षितौ" भा०आ०६७अ० उक्ते ४नृपभेदे पु० ५धृतराष्ट्रपुत्रभेदे। "कवची निषङ्गी दण्डी दण्डधारो धनुर्ग्रहः" ६७अ० धृतराष्ट्रपुत्रकथने।

दण्डनायक पु० दण्डं नयति नी–ण्वुल् ६त०। १सेनान्याम् हेमच०। दण्डप्रणेतरि २नृपे च।

दण्डनीति स्त्री दण्डो नीयतेऽनया नी–करणे क्तिन्। विद्याभेदे। "एकैव दण्डनीतिस्तु विद्येत्यौशनसी स्थितिः। तस्यान्तु सर्वविद्यानामारम्भाः समुदाहृताः"। "दमो दण्ड इति ख्यातस्तात्स्थ्याद्दण्डो महीपतिः। तस्य नीतिर्दण्डनीतिर्नयनान्नीतिरुच्यते" काम० नीतिः। तच्छास्त्रविषयविभागादि भा० शा० ५९ अ० उक्तं यथा

"ततोऽध्यायसहस्राणां शतञ्चक्रे स्वबुद्धिजम्। यत्र धर्मस्तथैवार्थः कामश्चैवाभिवर्णितः। त्रिवर्ग इति विख्यातो गण एष स्वयम्भुवा। चतुर्थो मोक्ष इत्येव पृथगर्थः पृथग्गुणः। मोक्षस्यापि त्रिवर्गोऽन्यः प्रोक्तः सत्त्वं रजस्तमः। स्थानं वृद्धिः क्षयश्चैव त्रिवर्गश्चैव दण्डजः। आत्मा देशश्च कालश्चाप्युपायाः कृत्यमेव च। सहायाः कारणञ्चैव षड्वर्गो नीतिजः स्मृतः। त्रयी चान्वीक्षिकी चैव वार्त्ता च भरतर्षभ!। दण्डनीतिश्च विपुला विद्यास्तत्र निदर्शिताः। अमात्यरक्षा प्रणिधी राजपुत्रस्य लक्षणम्। चारश्च विविधोपायः प्रणिधेयः पृथग्विधः। साम भेदः प्रदानञ्च ततो दण्डश्च पार्थिव!। उपेक्षा पञ्चमी चात्र कार्त्स्न्येनैव समुदाहृता। मन्त्रश्च वर्णितः कृत्स्नस्तथा भेदार्थ एव च। विभ्रमश्चैव मन्त्रस्य सिद्ध्यसिद्ध्योश्च यत् फलम्। सन्धिश्च त्रिविधाभिख्यो हीनो मध्यस्तथोत्तमः। भयसत्कारवित्ताख्यं कार्त्स्न्येन परिवर्णितम्। यात्राकालाश्च चत्वारस्त्रिवर्गस्य च विस्तरः। विजयो धर्मयुक्तश्च तथार्थविजयश्च ह। आसुरश्चैव विजयस्तथा कार्त्स्न्येन वर्णितः। लक्षणं पञ्चवर्गस्य त्रिविधञ्चात्र वर्णितम्। प्रकाशश्चाप्रकाशश्च दण्डोऽथ परिशब्दितः। प्रकाशोऽष्टविधस्तत्र गुह्यस्तु च सुविस्तरः। रथा नागा हयाश्चैव पादाताश्चैव पाण्डव!। विष्टिर्नावश्चराश्चैव दैशिका इति चाष्टमम्। अङ्गान्येतानि कौरव्य! प्रकाशानि बलस्य तु। जङ्गमाजङ्गमाश्चोक्ताश्चूर्णयोगा विषादयः। स्पर्शे चाभ्यवहार्ये चाप्युपांशुस्त्रिविधः स्मृतः। अरिर्मित्रमुदासीन इत्येतेऽप्यनुवर्णिताः।

कर्तृणां मार्गगुणाश्चैव तथा भूमिगुणाश्च ह । आत्म-रक्षणमाश्वासः स्पर्शानाञ्चान्ववेक्षणम् । कल्पना विविधा-श्चापि नागरथवाजिनाम् । व्यूहाश्च विविधाभिख्या विचित्रं युद्धकौशलम् । उत्पाताश्च निपाताश्च सुयुद्धं सुप-लायितम् । शस्त्राणां पालनं ज्ञानं तथैव भरतर्षभ ! । बलव्यसनमुक्तञ्च तथैव बलहर्षणम् । पीडापदकालश्च पत्तिज्ञानञ्च पाण्डव ! । तथा खातविधानञ्च योगसञ्चार एव च । चौरैराटविकैश्चोग्रैः परराष्ट्रस्य पीडनम् । अग्निदैर्गरदैश्चैव प्रतिरूपककारकैः । श्रेणीमुख्योपजा-पेन वीरुधश्छेदनेन च । दूषणेन च नागानामातङ्का-जननेन च । आराधनेन भक्तस्य प्रत्ययोपार्ज्जनेन च । सप्ताङ्गस्य च राज्यस्य ह्रासवृद्धी समञ्जसम् । कृतसाम-र्थ्ययोगाश्च राष्ट्रस्य च विवर्द्धनम् । अरिमध्यस्थमित्राणां सम्यक् चोक्तं प्रपञ्चनम् । अवमर्द्दः प्रतीघातस्तथा चैव बलीयसाम् । व्यवहारः सुसूक्ष्मश्च तथा कण्टकशोधनम् । श्रमो व्यायामयोगश्च त्यागो द्रव्यस्य संग्रहः । अभृता-नाञ्च भरणं भृतानाञ्चान्ववेक्षणम् । अर्थस्य काले दानञ्च व्यसने चाप्रसङ्गिता । तथा राजगुणाश्चैव सेनापति-गुणाश्च ह । कारणस्य त्रिवर्गस्य गुणा दोषास्तथैव च । दुष्टेऽपचिन्तितञ्च विविधं भृत्यैश्चैवानुवर्त्तिनाम् । शङ्कित-त्वञ्च सर्वस्य प्रमादस्य च वर्जनम् । अलब्धलाभो, लब्धस्य तथैव च विवर्द्धनम् । प्रदानञ्च विवृद्धस्य पात्रेभ्यो विधि-वत्ततः । विसर्गोऽर्थस्य धर्मार्थं कामहेतुकमुच्यते । चतुर्थं व्यसनाघाते तथैवात्रानुवर्णितम् । क्रोधजानि तथोग्राणि कामजानि तथैव च । दशोक्तानि कुरुश्रेष्ठ ! व्यसनान्यत्र चैव ह । मृगयाक्षास्तथा पानं स्त्रियश्च भर-तर्षभ ! । कामजान्याहुराचार्य्याः प्रोक्तानीह स्वयम्भुवा । वाक्पारुष्यं तथोग्रत्वं दण्डपारुष्यमेव च । निग्रहो-ऽप्यात्मनस्त्यागमर्थदूषणमेव च । यन्त्राणि विविधान्येव क्रियास्तेषाञ्च वर्णिताः । अवमर्द्दः प्रतीघातः केतना-नाञ्च भञ्जनम् । चैत्यद्रुमावमर्द्दश्च रोधः कर्म्मानुशासनम् अपस्करोऽथ गमनं तथोपायाश्च वर्णिताः । पणवान-कशङ्खानां भेरीणाञ्च युधिष्ठिर ! । उपार्जनञ्च द्रव्याणां परिमर्द्दश्च तानि षट् । लब्धस्य च प्रशमनं सताञ्चैवाभि-पूजनम् । विद्वद्भिरेकीभावश्च दानहोमविधिज्ञता । मङ्गलालम्भनञ्चैव शरीरस्य प्रतिक्रिया । आहार-योजनञ्चैव नित्यमास्तिक्यमेव च । एकेन च यथोत्थेन सत्यत्वं मधुरं गिरः । उत्सवानां समाजानां क्रियाकेतनजास्तथा । प्रत्यक्षाश्च परोक्षाश्च सर्वाधि-करणेष्वथ । वृत्ते भरतशार्दूल ! नित्यञ्चैवान्ववेक्षणम् । अदण्ड्यत्वञ्च विप्राणां युक्त्या दण्डनिपातनम् । अनु-जीविस्वजातिभ्यो गुणेभ्यश्च समुद्भवः । रक्षणञ्चैव पौराणां राष्ट्रस्य च विवर्द्धनम् । मण्डलस्था च या चिन्ता राजन् ! द्वादशराजिका । द्वासप्ततिविधा चैव शरीरस्य प्रतिक्रिया । देशजातिकुलानाञ्च धर्माः समनुवर्णिताः । धर्मश्चार्थश्च कामश्च मोक्षश्चात्रानुवर्णितः । उपायश्चार्थ-लिप्सा च विविधा भूरिदक्षिणा । मूलकर्मक्रिया चात्र मायायोगश्च वर्णितः । दूषणं स्रोतसाञ्चैव वर्णितं च स्थिराम्भसाम् । यैर्यैरुपायैर्लोकस्तु न चलेदार्य्यवर्त्मनः । तत्सर्वं राजशार्दूल ! नीतिशास्त्रेऽभिवर्णितम् । एतत् कृत्वा शुभं शास्त्रं ततः स भगवान् प्रभुः । देवानुवाच संहृष्टः सर्वाञ्छक्रपुरोगमान् । उपकाराय लोकस्य त्रि-वर्गस्थापनाय च । नवनीतं सरस्वत्या बुद्धिरेषा प्रभा-विता । दण्डेन सहिता ह्येषा लोकरक्षणकारिका । निग्रहानुग्रहरता लोकाननुचरिष्यति । दण्डेन नीयते चेदं दण्डं नयति वा पुनः । दण्डनीतिरिति ख्याता त्रींल्लोकानतिवर्त्तते । षाड्गुण्यगुणसारैषा स्थास्यत्यग्रे महात्मसु । धर्मार्थकाममोक्षाश्च सकला ह्यत्र शब्दिताः । ततस्तां भगवान्नीतिं पूर्वं जग्राह शङ्करः । बहुरूपो विशालाक्षः शिवः स्थाणुरुमापतिः । प्रजा-नामायुषो ह्रासं विज्ञाय भगवान् शिवः । सञ्चिक्षेप ततः शास्त्रं महार्थं ब्रह्मणा कृतम् । वैशालाक्षमिति प्रोक्तं तदिदं प्रत्यपद्यत । दशाध्यायसहस्राणि सुब्रह्मण्यो महातपाः । भगवानपि तच्छास्त्रं सञ्चिक्षेप पुरन्दरः । सहस्रैः पञ्चभिस्तात ! यदुक्तं बाहुदन्तकम् । अध्या-यानां सहस्रैस्तु त्रिभिरेव बृहस्पतिः । सञ्चिक्षेपेश्वरो बुद्ध्या बार्हस्पत्यं यदुच्यते । अध्यायानां सहस्रेण काव्यः संक्षेपमब्रवीत् । तच्छास्त्रममितप्रज्ञो योगाचार्य्यो महा-यशाः । एवं लोकानुरोधेन शास्त्रमेतन्महर्षिभिः । संक्षिप्तमायुर्विज्ञाय मर्त्यानां ह्रासमेव च ।"

२दुर्गायाम् "नयानयगता लोके विफलानिश्चयात्मिका । दण्डनाद्दुनयनाच्चापि दण्डनीतिरिति स्मृता" देवीपु० ४५ अ० भावे क्तिन् । ३दण्डप्रणयने स्त्री ।

दण्डनेतृ न० दण्डं नयति अपराधिनम् नी—तृच् ६त० । दण्डप्रणायके नृपे । "सैन्यापत्यञ्च राज्यञ्च दण्डनेतृत्वमेव च" मनुः ।

दण्डप पु० दण्डेन पाति पा—क। दण्डेन पालके नृपे तस्यापत्यं नडा० फक्। दाण्डपायन तदपत्ये पुंस्त्री।

दण्डपांशुल पु० दण्डेन यष्टिधारणेन पांशुलः ०अधमः। द्वारपाले शब्दर०।

दण्डपाणि पु० दण्डः यष्टिः पाणौ यस्य। दण्डधरे यमे। काशीस्थे भैरवभेदे "विश्वेशं माधवं ढुण्ढिं दण्डपाणिञ्च भैरवम्" स च पूर्णभद्रयक्षसुतो हरिकेशनामा आराधितशिववरेण काश्यां दण्डपाणिनामत्वमवाप। यथाह काशीख० ३२ अ० "इति श्रुत्वा वचः पत्न्याः पूर्णभद्रः स यक्षराट्" इत्युपक्रमे "अन्तर्वत्नी च कालेन तत्पत्नी सुषुवे सुतम्। तस्य नाम पिता चक्रे हरिकेश इति द्विज!" इत्यनेन तस्योत्पत्तिमुक्त्वा तस्य शिवाराधनमुपवर्ण्य तपसा प्रसन्नशिवस्य तस्मै वरदानमुक्तं यथा "भक्तस्य धीरस्य तपोनिषेदुषो हरो वराणां निकरं तदा ददे। योऽतस्य यक्षस्य मम प्रियस्य भो यथाधुना दण्डधरो वरात्मज। स्थिरस्त्वमद्यादि दुरात्मदण्डकः सुपालकः पुण्यकृताञ्च मत्प्रियः। त्वं दण्डपाणिर्भव नामतोऽधुना सर्वान् गणान् शाधि ममाज्ञयोत्कटान्। त्वत्तातकृतत्वेल्वरेऽद्य यक्षराट् कल्याणमाराध्य सुमुक्तिभाजनम्। सभाजनं प्रागत एव ते चरेत् ततः समग्रो मम भक्त आदरात्। मद्भक्तियुक्तोऽपि विना त्वदीयां भक्तिं न काशीवसतिं लभेत। गणेषु देवेषु हि मानवेषु तदग्रमान्यो भव दण्डपाणे"। काश्यां तत्स्थितिस्थानञ्च तत्रैवोक्तं यथा "त्वं दक्षिणस्यां दिशि दण्डपाणे! सदैव मे नेत्रसमक्षमत्र। त्वं दण्डयन् प्राणभृतां दुरीहानिहास्य निस्त्रानभयं दिशन् वै"।

दण्डपारुष्य न० दण्डेन देहेन पारुष्यम्। व्यवहारविषयभेदे "तत्स्वरूपञ्च नारदेनोक्तम् "परगात्रेष्वभिद्रोहो हस्तपादायुधादिभिः, भस्मादिभिश्चोपघातो दण्डपारुष्यमुच्यत" इति। "परगात्रेषु स्थावरजङ्गमात्मकद्रव्येषु हस्तपादायुधैरादिग्रहणाद्ग्रावादिभिर्योऽभिद्रोहो हिंसनं दुःखोत्पादनं तथा भस्मना आदिग्रहणाद् रजःपङ्कपुरीषाद्यैश्च य उपघातः संसर्गरूपं मनोदुःखोत्पादनन्तदुभयं दण्डपारुष्यम्। दण्ड्यतेऽनेनेति दण्डो देहस्तेन यत् पारुष्यं विरुद्धाचरणं जङ्गमादेर्द्रव्यस्य, तद्दण्डपारुष्यम्" मिता०।

तद्भेदादिकं वीरमि० उक्तं यथा

"तस्य त्रैविध्यमाह नारदः। "तस्यापि दृष्टं त्रैविध्यं हीनमध्योत्तमक्रमात्। अवगोरणनिःशङ्कपातनक्षतदर्शनैः। हीनमध्योत्तमानाञ्च द्रव्याणां समतिक्रमात्। त्रीण्येव साहसान्याहुस्तत्र कण्टकशोधनमिति"। अवगोरणं ताडनाद्युद्योगः। निःशङ्कपातनं निःशङ्कप्रहरणम्। त्रीण्येव साहसानि त्रिप्रकाराण्येव साहसकृतानि दण्डपारुष्याणीत्यर्थः। अन्यानपि भेदानाह परिशिष्टकारः। "दुःखं रक्तं व्रणं भङ्गं छेदनं भेदनन्तथा। कुर्याद्यः प्राणिनां तद्धि दण्डपारुष्यमुच्यते"। स्थावरजङ्गमप्राणिनां प्रायश्चित्तरक्तस्रावादिना छेदनादिमकं दुःखं रक्तव्रणादिकञ्च दण्डपारुष्यमुच्यत इत्यर्थः। व्यासोऽपि "भस्मादिना प्रक्षिपणो ताडनञ्च करादिना। आवेष्टनञ्चांशुकाद्यैर्दण्डपारुष्यमुच्यते"। आदिग्रहणाद्दुःखकरं कर्दमपांशुमलादि द्रव्यं गृह्यते। करादिनेत्यादिशब्देन पाषाणेष्टकायुधादि द्रव्यम्। अंशुकाद्यैरित्यादिशब्देन रज्जुशृङ्खलादिद्रव्यम्। दण्डपारुष्यस्य पञ्चप्रकारा विषयो नारदेन दर्शिताः। "विधिः पञ्चविधस्तूक्त एतयोरुभयोरपि। पारुष्ये सति संरम्भादुत्पन्ने क्रुद्धयोर्द्वयोः। स मान्यते यः क्षमते दण्डभाग्योऽतिवर्त्तते। पूर्वमाचारयेद्यस्तु नियतं स्यात् स दोषभाक्। पश्चाद्यः सोऽप्यसत्कारी पूर्वे तु विनयो गुरुः। द्वयोरापन्नयोस्तुल्यमनुबध्नाति यः पुनः। स तयोर्दण्डमाप्नोति पूर्वो वा यदि वेतरः। पारुष्यदोषावृतयोर्युगपत्सम्प्रवृत्तयोः। विशेषश्चेन्न लक्ष्येत विनयः स्यात् समस्तयोः। श्वपाकषण्डचाण्डालव्यङ्गेषु वधवृत्तिषु। हस्तिपव्रात्यदासेषु गुर्वाचार्य्यनृपेषु च। मर्य्यादातिक्रमे सद्यो घात एवानुशासनम्। यमेव ह्यतिवर्त्तेरन्नेते सन्तं जनं नृषु। स एव विनयं कुर्य्यात् न तद्विनयभाङ्नृपः। मला ह्येते मनुष्याणां धनमेषां मलात्मकम्। अतस्तान् घातयेद्राजा नार्थदण्डेन दण्डयेदिति"। अयमर्थः। वाग्दण्डपारुष्ययोरुभयोरपि द्वयोः प्रवृत्तकलहयोर्मध्ये यः क्षमते न तस्य केवलं दण्डाभाव एव किन्तु पूज्यत्वमपि। तथा पूर्वं कलहे प्रवृत्तस्य दण्डगुरुत्वम्। कलहे च दृढवैरानुसन्धातुरेव दण्डभाक्त्वम्। तथा तयोर्द्वयोरपराधविशेषापरिज्ञाने सम एव दण्डः। तथा श्वपचादिभिरार्य्याणामपराधे कृते सज्जना एव दण्डने अधिकारिणस्तेषामशक्यत्वे तान् राजा घातयेदेव नार्थं गृह्णीयादिति।

यत्तु बृहस्पतिवचनम् "आक्रुष्टस्तु समाक्रोशं ताडितः प्रतिताडयन्। हत्वापराधिनञ्चैव नापराधी भवेन्नरः" इति। तत्पूर्वप्रवृत्तस्य समो दण्डः पश्चात् प्रवृत्तस्य नेत्येवंपरम् न दण्डाभावपरम्। दण्डपारुष्य सन्देहे निर्णयकमाह याज्ञवल्क्यः "असाक्षिकहते चिह्नैर्युक्तिभिश्चागमेन च। द्रष्टव्यो व्यवहारस्तु कूटचिह्नकृतो भयादिति"। यदा कश्चिद्दण्डपारुष्येणाहतः इति राज्ञे निवेदयति तदा चिह्नैर्व्रणादिभिस्तत्सम्पन्नैर्लक्षणैः युक्तिभिः कारणप्रयोजनपर्य्यालोचनादिभिः आगमेन जनप्रवादेन चशब्दाद्दिव्येन वा कूटचिह्नकृतसम्भावनभयात् परीक्षा कार्य्येत्यर्थः।

दण्डपाल पु॰ दण्डं देहं पालयति भक्षणात् पालि–अण् उप॰ स॰। (डाड़िकोणा) मत्स्यभेदे हारा॰ तद्भोजिनो रोगिणो देहस्यारोग्यजननात्तस्य तथात्वम्। संज्ञायां कन्। दण्डपालक मत्स्यभेदे हारा॰। उभयमपि दण्डनायके।

दण्डपिङ्गलक पु॰ दण्डः देहः पिङ्गलोऽस्य। उत्तरस्थदेशभेदे "उत्तराः कैलासः" इत्युपक्रमे वृ॰ सं॰ १४ अ॰ कूर्मविभागे "पौरवकत्थदारदण्डपिङ्गलकाः" उक्ताः।

दण्डबालधि पु॰ दण्ड इव बालधिरस्य। हस्तिनि शब्दर॰। तस्य लाङ्गूलस्य दण्डाकारत्वात् तथात्वम्।

दण्डबाहु त्रि॰ दण्ड इव बाहुरस्य। १दण्डाकारबाहुयुक्ते २कुमारानुचरभेदे पु॰। "दण्डबाहुः सुबाहुश्च रजःकोकिल एव च" भा॰ श॰ ४६ अ॰ कुमारानुचरोक्तौ।

दण्डभृत् त्रि॰ दण्डं यष्टिं लोकदमनं वा बिभर्त्ति भृ–क्विप्। १यष्टिधारके २यमे त्रिका॰।

दण्डमत्स्य पु॰दण्ड इव मत्स्यः। दण्डाकारे मद्गुमत्स्ये। "दण्डमत्स्यो रसे तिक्तः पित्तरक्तं कफं हरेत्। वातसाधारणः प्रोक्तः शुक्लो बलवर्द्धनः" राजव॰।

दण्डमान(ण)व पु॰ दण्डप्रधानो मान(ण)वः शा॰ त॰। दण्डप्रधाने जने बालके च तदर्थपरतायां गोत्रप्रत्ययान्तत्वाभावात् "दण्डमान(ण)वान्तेवासिषु" पा॰ न वुञ्। दाण्डा दण्डमान(ण)वाः शिष्या वा" सि॰ कौ॰।

दण्डमातङ्ग पु॰ पिण्डतगरे भावप्रकाशः।

दण्डमाथ पु॰ दण्डाकारो माथः पन्थाः शा॰ त॰। प्रधानपथे दण्डमाथं धावति ठञ्। दाण्डमाथिक तत्रधावके त्रि॰।

दण्डमुद्रा स्त्री दण्डाकारा मुद्रा "उत्तानोर्द्ध्वस्थिता मध्या तरला मध्यनुष्ठिका। दण्डमुद्रा समाख्याता" तन्त्रसारोक्ते मुद्राभेदे।

दण्डयात्रा स्त्री दण्डार्थं शत्रुदमनार्थं दण्डो सकाण्डा वा यात्रा। १जिगीषोर्यात्रायां २कन्यामगमने ३वरयात्रायाञ्च मेदि॰।

दण्डयाम पु॰ दण्डेन यच्छति यम–बा॰ कर्त्तरि यम–घञ्। १यमे २दिने। दण्डे इन्द्रियदमने यामः संयमो यस्य। ३अगस्त्ये मुनौ च मेदि॰।

दण्डरी स्त्री दण्डं तदाकारं राति रा–क गौरा॰ ङीष्। (डङ्गरा) इतिनामके वृक्षे राजनि॰।

दण्डवादिन् पु॰ दण्डेन तदुत्तोलनेन वदति वद–णिनि। १द्वारपाले हारा॰२दण्डधर्त्तरि प्राड्विवाकादौ च।

दण्डवासिन् पु॰ दण्डे दण्डनिमित्तं वसति द्वारदेशे वस–णिनि। १द्वारपाले त्रिका॰। २एकग्रामदण्डनेऽधिकृते जने जटा॰।

दण्डविष्कम्भ पु॰ दण्डं मन्थानदण्डं विष्कभ्नाति वि+स्कन्भ–अण् उप॰ स॰। (योलमथोयार खुँटि) तक्रमन्थनार्थं रज्ज्वा दण्डाकर्षणार्थं मन्थानबन्धनहेतौ स्तम्भभेदे अमरः।

दण्डवृक्ष पु॰ दण्डाकारः पत्रादिहीनत्वात् वृक्षः। स्नुहीवृक्षे। स्वार्थे क। स्नुहीवृक्षे राजनि॰। तस्य पत्रशून्यत्वेन दण्डाकारत्वात्तथात्वम्।

दण्डव्यूह पु॰ दण्डसंज्ञको व्यूहः। व्यूहभेदे दण्डशब्दे दृश्यम्। "दण्डव्यूहेन तन्मार्गं यायात्तु शकटेन वा" मनुः। "दण्डाकृतिरचनो दण्डव्यूहः"कुल्लू॰।"बलाध्यक्षो मध्ये राजा पश्चात् सेनापतिः पार्श्वयोर्हस्तिनस्तत्समीपे घोटकास्ततः पदातयः इत्येवं कृतरचनो दीर्घः सर्वतः समविन्यासो दण्डव्यूह उच्यते। तेन यानसं मार्गं सर्वतोभये सति यायात्" तदर्थः।

दण्डसहाय पु॰ दण्डे सहायः। दुष्टनिग्रहादौ राज्ञः सहाये। स च सङ्ग्राहा इत्युपक्रमे "दण्डेषु सदृत्कुमाराटविकाः सामन्तकाद्याश्चेति" शा॰ द॰ उक्ताः।

दण्डसेन पु॰ पौरवे विष्वक्सेनसुते नृपभेदे "विष्वक्सेनस्य पुत्रोऽभूत् दण्डसेनो महीपतिः" हरिवं॰२०अ॰ २द्रापरयुगीये नृपभेदे च। "वधः पाण्ड्यस्य च तथा कृष्णात्मना महात्मना दण्डसेनस्य च ततो दण्डस्य च वधस्तथा" भा॰ आ॰ १ अ॰।

दण्डस्थान न॰६त॰। मनूक्तेषु दशसु दण्डस्थानेषु उपस्थादिषु

दश स्थानानि दण्डस्येत्यादिवाक्यं दण्डशब्दे दृश्यम् ।

दण्डहस्त पु० दण्ड इव हस्तो हस्तमस्य । तगरपुष्पे राजनि० ।

दण्डाक्ष न० चम्पानदीसमीपस्थे तीर्थभेदे । "तथा चम्पां समासाद्य भागीरथ्यां कृतोदकः । दण्डाक्षमभिगम्यैव गोसहस्रफलं लभेत्" भा० व० ८५ अ० । दण्डार्कमित्यपि तत्र पाठान्तरम् ।

दण्डाजिन न० दण्डश्चाजिनञ्च समा० द्व० । १दण्डचर्मणोः समाहारे । तत् छलेन धार्मिकतयाऽऽत्मख्यापने ।२शाठ्ये शब्दार्थचि० ।

दण्डादण्डि अव्य० दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्येदं प्रवृत्तं युद्धम् "क्रियाव्यतिहारे इच् समा० पूर्वपददीर्घः । परस्पर-दण्डधरणप्रहारपूर्वकं प्रवृत्ते युद्धे ।

दण्डादि न० "दण्डादिभ्यो यत्" पा०अर्हार्थे यत्प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च गा० स० सू० उक्तो यथा "दण्ड, मुसल, मधुपर्क, कशा, अर्घ, मेधा, मेघ, सुवर्ण, उदक, वध, युग, गुहा, भाग, इभ, भङ्ग" ।

दण्डापूप पु० दण्डे दण्डाकर्षे अपूपस्य तत्सम्बद्धस्यापूपस्याकर्षः । दण्डाकर्षणे अर्थसिद्धे तत्सम्बद्धापूपस्याकर्षे । तत्प्रतिपादकः न्यायः दण्डापूपन्यायः । यथा "भुञ्जीतावरजात् यावन्तेति" वचनेन भ्राताधिकाराणां मध्ये अभावे अवरपत्न्याधिकारपत्नीभावोक्तानां पूर्वधनस्वामिदायग्राहिणां दुहित्रादीनां धनाधिकारस्य दर्शितत्वात् प्रतीतो अवरदुहितृदौहित्रयोरधिकारे दण्डापूपन्यायसिद्धोऽयमर्थः" "न्यायपदाद्दण्डापूपन्यायादेवावरस्य धनस्य सिद्धिः" दा० भा० दण्डापूप इवाचरति क्यच् ततः कर्त्तरि क्तः । दण्डापूपायित-दण्डापूपवदाचरिते पदार्थे "पत्न्या च भर्त्तृधनात् कन्यायै विवाहार्थं तुरीयांशो देयः, पुत्राणामेव तद्दानप्रतिपादनात् दण्डापूपायितं पत्न्यादीनां दानम्" दा० भा० । "यथा दण्डाकर्षे तत्सम्बद्धस्यापूपस्याप्याकर्षः तथा अपुत्रसंबन्धिधनस्य पत्नीगततया आकर्षे तत्सम्बद्धस्य कन्याविवाहधनावच्छिन्नत्वविशेषस्याप्याकर्ष इति भावः" श्रीकृष्णः ।

दण्डार त्रि० दण्डमृच्छति ऋ-अण् उप० स० । १दण्डमाप्ते । २मत्तहस्तिनि शब्दर० । ३कुम्भकारचक्रे ४यन्त्रभेदे ५वाहने पु० मेदि० ।

दण्डार्क न० चम्पानदीसमीपस्थे तीर्थभेदे "अथ चम्पां समासाद्य भागीरथ्यां कृतोदकः । दण्डार्कमभिगम्याथ गोसहस्रफलं लभेत्" भा०व०८४अ० । दण्डाख्यमिति वा पाठः

दण्डावतानक पु० सुश्रुतोक्ते वातरोगभेदे "कफान्वितो भृशं वायुस्तास्वेव यदि तिष्ठति । स दण्डवत् स्तम्भयति कृच्छ्रो दण्डापतानकः" ।

दण्डासन न० आसनभेदे हेमच० ।

दण्डाहत न०दण्डेन मन्थानदण्डेनाऽऽहतम् ।(घोल) मन्थनदण्डेनालोडिते तक्रे अमरः ।

दण्डिक त्रि०दण्डोऽस्त्यस्य ठन् ।१दण्डधारके(डाण्डिकोना) २मत्स्यभेदे राजनि० ३हारभेदे स्त्री जटाधरः ।४रज्ज्वां सुपद्मव्या० वृत्तिः ।

दण्डिन् पु० दण्ड+अस्त्यर्थे इनि । १यमे, हेमच० २मत्स्ये ३द्वारपाले, ४मञ्जुघोषे, ५रवेः पार्श्वचरभेदे, शब्दार्थचि० ६जिनभेदे, त्रिका० ७दमनकवृक्षे, राजनि० ८चतुर्थाश्रमविशिष्टे, काव्यादर्शग्रन्थकर्त्तरि ९कविभेदे च ।"जाते जगति वाल्मीकौ कविरित्यभिधीयते । कवी इति ततो व्यासे कवयस्त्वयि दण्डिनि" उद्भटः । १०दण्डधारके त्रि० । स्त्रियां ङीप् । ११महादेवे पु० ।"दण्डिने लोमक-पाय दण्डिदण्डाय वै नमः" भा० शा० २८५ अ० । दण्डिदण्डोऽपि शिवे "गुडाकेशमनङ्गमत्तः पाली दण्डी कुसुम्भवान्" १२धृतराष्ट्रपुत्रभेदे दण्डधारशब्दे दृश्यम् ।

दण्डिमन् पु० दण्डस्य भावः कर्म वा पृथ्वा० इमनिच् । दण्डभावे दण्डकर्मणि च ।

दण्डोत्पल न० दण्डयुक्तमुत्पलमिव ।१वृक्षभेदे,(डानिकोना) २मत्स्यभेदे राजनि० । तत्रार्थे स्त्री रत्नमाला ।

दण्ड्य त्रि० दण्ड-कर्मणि यत् । १दण्डनीये । दण्डमर्हति दण्डा० यत् । २दण्डार्हे । दण्डशब्दे उभयोरुदा० दृश्यम्

दत् पु० दन्त+पृषो० । १दन्ते शब्दरत्ना० । "दत् दतौ दतः माषाकर्ण्य दतो भङ्गे" मनुः । दन्तशब्दस्यैव रूपभिन्नत्वे दन्तशब्दस्य शसादौ दत आदेशे तद्भिन्नैः शसादेः परतः दन्तस्य न दत्रादेशः "[illegible]" भट्टिः । "पदतीवनमच्छनार्तितैः" नैष० ।

दत्त त्रि० दा-कर्मणि क्त । १त्यक्ते कृतदाने वस्तुनि "[illegible] धनिम्" माघः । दत्तं च सप्तविधं दत्ताप्रदानिकशब्दे वक्ष्यते । २अत्रेरनसूयागर्भजाते दत्तात्रेयापरनामके विष्ण्ववतारभेदे मुनिभेदे पु० । आत्रेयशब्दे ९८२ पृ० तदुत्पत्तिकथा दृश्या "कपिलो नारदो दत्तो योगेशाः सनकादयः" भाग० ४।१८।६ । ३[illegible] जिनभेदे हेमच० ।४[illegible] भजमानात्मजे राजाधिदेवस्य पुत्रभेदे । "राजाधिदेवस्य

सुता जज्ञिरे वीर्य्यवत्तराः । दत्तातिदत्तौ बलिनौ शो-
ण्डाश्च क्षेत्रवाह्नः । शमी च दत्तशर्मा च दत्तशत्रुश्च
शत्रुजित् । श्रवणा च श्रविष्ठा च स्वसारौ सम्बभूवतुः"
हरिवं०२८अ०। भावे क्त ।५ दाने न०"दत्तभुक्तफलं धनम्"
दायभा०भारतवाक्यम् । "शरणागतसंत्राणं भूतानां चा-
प्यहिंसनम् । बहिर्वेदि च यद्दानं दत्तमित्यभिधीयते"
भा० शा० अ० । शरणागतादित्रिके अत्र दत्तमिति
लिपिकरप्रमादपाठदर्शनात् शब्दकल्पद्रुमे दत्तशब्दस्य
शरणागतत्राणाद्यर्थकतोक्ता तदुदाहृताभिः दत्त-
शब्दस्य तदर्थकता प्रागुक्ता प्रमादकृतैव अर्थपर्य्यालोच-
नया तत्र "दत्तमित्यभिधीयते" इति पाठस्यैव सङ्गत-
त्वात् द्वादशपुत्रान्तर्गते गौणपुत्रभेदे । स च
कलियुगेऽपि कर्त्तुं शक्यते "दत्तौरसेतरेषान्तु पुत्र-
त्वेन परिग्रहः" कलिवर्ज्ये आदिपु० "दत्तपदं
कृत्रिमस्याप्युपलक्षणं "औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम
एव च" कलिधर्मे पराशरः इति दत्तकमीमां० ।
अन्ये तु क्षेत्रजपदस्य औरसविशेषणत्वं कृत्रिम-
पदस्य दत्तकविशेषणत्वं मत्वा द्वयोरेव कलौ पुत्र-
त्वमिति व्यवस्थापितम् । स्वार्थे क । तत्रार्थे । तल्ल-
क्षणं याज्ञव० "दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तको
भवेत्" मनुरपि "माता पिता वा दद्यातां यमद्भिः
पुत्रमापदि । सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दत्त्रिमः सुतः"
इति । "आपद्ग्रहणादनापदि न देयो दातुरयं प्रति-
षेधस्तथा एकः पुत्रो न देयः "न त्वेकं पुत्रं दद्यात्
प्रतिगृह्णीयाद्वेति" वशिष्ठस्मरणात् । तथानेकपुत्रसद्भा-
वेऽपि ज्येष्ठो न देयः । "ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री
भवति मानवः" इति तस्यैव पुत्रकार्य्यकरणे मुख्यत्वात्"
मिता० ।

अथ दत्तकग्रहणाधिकारादिकं दत्तकचन्द्रिकायां दर्शितं
तदिह प्रदर्श्यते ।

मनुः "अपुत्रेण सुतः कार्य्यो यादृक्तादृक् प्रयत्नतः ।
पिण्डोदकक्रियाहेतोर्नामसंकीर्त्तनाय च ।" अत्रिश्च
"अपुत्रेणैव कर्त्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिः सदा । पिण्डोदक-
क्रियाहेतोर्यस्मात्तस्मात् प्रयत्नतः" । अपुत्रेण अजात-
पुत्रेण मृतपुत्रेण वा । "अपुत्रो मृतपुत्रो वा पुत्रार्थं
समुपोष्य च" इति शौनकसंवादात् । तेन पुत्रोत्पत्त्या
"ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः । पितृणाम-
नृणश्चैव स तस्मात्सर्व्वमर्हतीति" मनुवचनावगते ऋण-
परीहारेऽपि तत्पुत्रमरणे पिण्डोदकाद्यर्थं पुनः पुत्र-
करणमावश्यकम् । अत्र पुत्रपदं पौत्रप्रपौत्रयोरप्युप-
लक्षणम् तयोरपि पिण्डदातृत्वसंप्रदकत्वाविशेषात् ।
अन्यथा सत्यपि पौत्रे मृतपुत्रस्य निर्निमित्तपुत्रपरि-
ग्रहापत्तिः अतः पुत्रपौत्रप्रपौत्ररहितस्यैव पुत्रीकरण-
मवगम्यते । अपुत्रेणेत्यत्र पुंस्त्वैकत्वयोर्विधेयविशेषण-
तया विवक्षितत्वात् तेन द्वाभ्यां त्रिभिर्वा नैकः प्रति-
ग्राह्य इति न च देयं द्व्यामुष्यायणस्य द्वाभ्यां परि-
ग्रहस्य वक्ष्यमाणत्वात् । स्त्रियाश्च भर्त्तुरनुज्ञया तदधि-
कारात् । यथाह वशिष्ठः "न तु स्त्री पुत्रं दद्यात्
प्रतिगृह्णीयाद्वान्यत्रानुज्ञानाद्भर्त्तुरिति" । प्रतिनिधि-
रिति । स च क्षेत्रजादिरेकादशविधः । यथाह मनुः
"क्षेत्रजादीन् सुतानेतानेकादश यथोदितान् । पुत्रप्रति
निधीनाहुः क्रियालोपान्मनीषिणः" । बृहस्पतिः
"पुत्राश्चयोदश प्रोक्ता मनुना येऽनुपूर्व्वशः । सन्तान-
कारणन्तेषामौरसः पुत्रिका तथा । आज्यं विना
यथा तैलं सद्भिः प्रतिनिधीकृतम् । तथैकादश पुत्रास्तु
पुत्रिकौरसयोर्विना" । तत्रापि कलौ न सर्व्वेषामभ्यनु-
ज्ञानम् । "अनेकधा कृताः पुत्रा ऋषिभिर्ये पुरातनैः ।
न शक्यन्तेऽधुना कर्त्तुं शक्तिहीनैरिदन्तनैरिति" वचनात् ।
"दत्तौरसेतरेषान्तु पुत्रत्वेन परिग्रहः" इत्याद्यभिधाय
"इमान् धर्म्मान् कलियुगे वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः" इति
दत्तकेतरप्रतिनिधिनिषेधात् अतो दत्तकविधिर्विवेच्यते ।
तत्र शौनकः । "ब्राह्मणानां सपिण्डेषु कर्त्तव्यः
पुत्रसंग्रहः । तदभावेऽसपिण्डे वा अन्यत्र तु न
कारयेत्" । सपिण्डेष्विति सामान्यश्रवणात् समाना-
समानगोत्रेष्वित्यर्थः । तथाच सपिण्डाभावे असपिण्डः
सगोत्रस्तदभावे भिन्नगोत्रोऽपि ग्राह्य इत्याह शाकलः
"सपिण्डापत्यकञ्चैव सगोत्रजमथापि वा । अपुत्रको
द्विजो यस्मात् पुत्रत्वे परिकल्पयेत् । समानगोत्रजाभावे
पालयेदन्यगोत्रजम् । दौहित्रं भागिनेयञ्च मातृष्वसृ-
सुतं विना" इति । "अन्यत्र तु न कारयेदिति" ब्राह्म-
णातिरिक्तः क्षत्रियादिरसमानजातीयो दत्तको नाव-
गम्यते" यदाह मनुः । "माता पिता वा दद्यातां यमद्भिः
पुत्रमापदि । सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दत्त्रिमः
सुतः" । आपदि पुत्रप्रतिग्रहीतुरपुत्रत्वे सदृशं स-
जातीयम् । ननु "सदृशं न जातितः किन्तु कुलानु-
रूपैर्गुणैस्तेन क्षत्रियादिरपि ब्राह्मणस्य पुत्रो युज्यते"

इति मेधातिथिव्याख्यानम् । तत्रायमभिसन्धिः औरसा-
भावे क्षत्त्रियादेरसमानजातीयतया पिण्डोदकाद्यनर्ह-
त्वेऽपि नामसंकीर्त्तनादिप्रयोजनकतया पुत्रत्वमुत्पद्यते
एव शास्त्रीयत्वात् परन्तु लोपकारतया ग्रासाच्छादनमात्र-
भागित्वं यदाह कात्यायनः “असवर्णास्तु ग्रासा-
च्छादनभागिन” इति । तथा शौनकः “यदि
स्यादन्यजातीयो गृहीतोऽपि सुतः क्वचित् । अंश-
भाजं न तं कुर्य्याच्छौनकस्य मतं हि तत् ।”
याज्ञवल्क्येनाऽपि “पिण्डदोंऽशहरश्चैषां पूर्व्वाभावे
परः परः । सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः” ।
सजातीयस्य पिण्डदातृत्वांशहरत्वे विहिते न तु
विजातीयस्य पुत्रत्वं निषिद्धम् व्यक्तमाह वृद्धयाज्ञ-
वल्क्यः “सजातीयः सुतो ग्राह्यः पिण्डदाता स
रिक्थभाक् । तदभावे विजातीयो वंशमात्रकरः सुतः
“ग्रासाच्छादनमात्रन्तु स लभेत तदृक्थिन” इति । वस्तु-
तस्तु शौनकवचने सदृशपदस्य सजातीयार्थकत्वे शूद्रा
परत्व ताडनदत्तकस्य विभागदर्शनात् असवर्णस्य च वि-
भागाश्रवणात् । “दौहित्रो भागिनेयश्चेति” दौहित्र-
भागिनेयनिषेधः शूद्रातिरिक्तविषयः तथा च शौनकः
“क्षत्त्रियाणां सजातौ च गुरुगोत्रसमेऽपि वा ।
वैश्यानां वैश्यजातेषु शूद्राणां शूद्रजातिषु । सर्व्वेषामेव
वर्णानां जातिष्वेव न चान्यतः । दौहित्रो भागिनेयश्च
शूद्रैस्तु क्रियते सुतः । ब्राह्मणादित्रये नास्ति भागिनेयः
सुतः क्वचित्” । गुरुगोत्रसमेऽपि वेति क्षत्त्रियाणां
प्रातिस्विकगोत्राभावात् गुरुगोत्रनिर्द्देशः “पौरोहित्यान्
राजन्यविशां प्रवृणीते इति” सूत्रेण तस्य पुरोहितगोत्र-
भागित्वोक्तेः । जातिष्वेव नचान्यत इति नियमः
सजातीयसम्भवे विजातीयनिषेधार्थः अन्यथा याज्ञव-
कात्यायनविरोधः स्यात् । तत्रापि सन्निहितसपिण्डेषु
सति भ्रातृसुते स एव पुत्रीकार्य्यः इत्याह मनुः
“सर्व्वेषामेकजातानामेकश्चेत् पुत्रवान् भवेत् । सर्व्वे ते
तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीत्” । वृहस्पतिः
“यद्येकजाता बहवो भ्रातरश्च सहोदराः । एकस्यापि
सुते जाते सर्व्वे ते पुत्रिणः स्मृताः” इति । अत्र वचन-
द्वयेऽपि भ्रातृसुते पुत्रप्रतिनिधितया कथञ्चित् सम्भ-
वति अन्यो न प्रतिनिधिः कार्य्य इत्यवगम्यते । न
चापत्यमुत्पादयितव्यमिति नित्योऽयं विधिः स यथा
कथञ्चित् पालनीयस्तत्र भ्रातृव्ये पुत्रातिदेशेन तदुपकारस्य

पिण्डोदकादेरलोकतापरीहारस्य च सिद्धत्वेन न पुत्र-
त्वस्य संकल्पित एवाकृतस्यैव भ्रातृपुत्रस्य पुत्रत्वम् ।
“अपुत्रस्य पितृव्यस्य तत्पुत्रो भ्रातृजो भवेत् । स एव
तस्य कुर्वीत श्राद्धपिण्डोदकक्रियामिति” वृहत्पराशर-
वचनात् । तस्मिन् सति तु न दत्तकाद्युपादानमिति
वाच्यम् । भ्रातृव्यस्य पुत्रातिदेशेनालोकतापरीहारादि-
साधकत्वेऽपि नामसंकीर्त्तनोचितवंशकरत्वासम्पत्त्या तदर्थं
तदुपादानस्यावश्यकत्वात् । किञ्च इदं हि वचनद्वयं
सति भ्रातृपुत्रे न दत्तकाद्युपादाननिषेधकं परन्तु श्राद्धा-
दिकर्तृत्वरूपपुत्रधर्म्मातिदेशकम् अन्यथा सत्यपि भ्रातृपुत्रे
क्षेत्रजपुत्रोत्पादनविधिविरोधापत्तेः । “अकृता वा कृता
वापि यं विन्देत् सदृशात् सुतम् । पौत्री मातामहस्तेन
दद्यात् पिण्डं हरेद्धनमिति” वचने दौहित्रेऽपि पौत्रा-
तिदेशकत्वात् दौहित्रसत्त्वेऽपि मातुलसुतद्वारा दत्तका-
द्युपादानप्रसङ्गाच्च । ननु सत्यपि भ्रातृपुत्रे दत्तका-
द्युपादानस्य शास्त्रीयत्वे “बह्वीनामेकपत्नीनामेष एव
विधिः स्मृत” इति वृहस्पतिवचने “सर्व्वासामेकपत्नीनामेका
चेत् पुत्रिणी भवेत्” सर्व्वास्तास्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रवती-
र्म्मनुरिति” मनुवचने च सपत्नीपुत्रे पुत्रधर्म्मातिदेशेन
सत्यपि तस्मिन् दत्तकाद्युपादानमस्त्विति चेन्न यथा “तप्ते
पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा भवति वाजिभ्यो
वाजिनम्” इत्यत्रामिक्षार्थं प्रवृत्तोद्देश्यीभूतामिक्षापचारे
आमिक्षा पुरुषं प्रवर्त्तयति न तु वाजिनम् अनुद्देश्यत्वेना-
प्रयोजकत्वात् यथा वा पितुः श्राद्धे पित्रादित्रिकस्य
पार्वणे कृते मातामहादिश्राद्धाय न पुनः पार्वणारम्भः
तस्य पितृश्राद्धाधीनप्रवृत्तेः तथात्रापि भर्त्तुरपुत्रा-
यास्तत्पुत्रोपादानाय प्रवृत्तायास्तत्पुत्राभाव एव
तदुपादानं न तु तत्पुत्रापचारेऽपि स्वपुत्रापचारे तदु-
पादानं तत्प्रवृत्तेरप्रयोजकत्वात् तत्रालोकतापरीहारो-
ऽस्या न स्यादित्यपेक्षायां मनुवृहस्पतिवचनद्वयं सपत्नी-
पुत्रे पुत्रातिदेशेनालोकतापरीहारमात्रोपपादकं, भर्त्तृ-
वंशमन्तरेण चास्या वंशान्तराभावेन तस्यैव स्ववंशकरत्व-
मेवातः समस्तस्यापि पुत्रप्रयोजनस्य सम्भवेन सति स-
पत्नीपुत्रे न दत्तकाद्युपादानं, भ्रातृपुत्रस्य तु वंशकरत्वा-
भावेन सत्यपि तस्मिन्नुपादीयन्ते दत्तकादय इत्येतावान्
परं विशेषः । ननु सति भ्रातृसुते तस्यैव पुत्रीकरणा-
वश्यम्भावे अनेक एव भ्रातृपुत्रत्वात् तदसम्भवः ।
“नत्वेकं पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा स हि सन्तानाय

पूर्वेणापीति" वचित्स्मरणादिति चेन्न एतस्य ब्राह्मणप्राधान्येतरविषये बाधकाभावात् ब्राह्मणप्रायस्वे च चेत्रपद्धिकदर्शितवर्णान्तरविच्छेदाभावात् वेतालस्य च भैरवपुत्रप्रतीकरणे पौराणिकलिङ्गदर्शनाच्च। यथा "ततः कदाचिदुर्वश्यां भैरवो मैथुनं गतः। तस्यां च जनयामास सुवेशं नाम पुत्रकम्। तमेव चक्रे तनयं वेतालोऽपि सखं सुतम्। ततश्च तेन पुत्रेण तस्याः गतिमवापतुरिति"।

केन पुत्रो देय इत्याह शौनकः "नैकपुत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रदानं कदाचन। बहुपुत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रदानं प्रयत्नतः" इति। द्विपुत्रस्यापि पुत्रदाने अपरपुत्रनाशे वंशविच्छेदापत्त्याह बहुपुत्रेणेति। स्त्रियास्तु जीवति भर्त्तरि तदनुमती, प्रोषिते मृते वा तदनुज्ञां विनापि यथाह वशिष्ठः। "न तु स्त्री पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा अन्यत्रानुज्ञानाद्भर्त्तुरिति"। अनुमतिश्च अप्रतिषेधेऽपि भवति "अप्रतिषिद्धं परमतमनुमतं भवतीति" न्यायात्। निरपेक्षदानमाह याज्ञवल्क्यः "दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तको भवेत्"। तथा। "मातापितृभ्यामुत्सृष्टस्तयोरन्यतरेण वेति"।

अथ पुत्रपरिग्रहविधिमाह शौनकः "शौनकोऽहं प्रवक्ष्यामि पुत्रसंग्रहमुत्तमम्। अपुत्रो मृतपुत्रो वा पुत्रार्थं समुपोष्य च। वाससी कुण्डले दत्त्वा उष्णीषञ्चाङ्गुलीयकम्। आचार्यं धर्मसंयुक्तं वैष्णवं वेदपारगम्। मधुपर्केण सम्पूज्य राजानञ्च द्विजान् शुचीन्"। राज्ञो विप्रकृष्टत्वे ग्रामस्वामिनम् "बन्धूनाहूय सर्वांस्तु ग्रामस्वामिनमेव च" इति स्मरणात्। द्विजानिति बहुत्वं त्रित्वपर्यवसितं कपिञ्जलन्यायात्। द्विजानां पूजनं वाचनार्थम्। "बर्हिः कुशमयञ्चैव पालाशं चेध्ममेव च। एतानाहृत्य बन्धूंश्च ज्ञातीनाहूय यत्नतः। बन्धून्नेन सम्भोज्य ब्राह्मणांश्च विशेषतः। अन्वाधानादिकं तत्र कृत्वाज्योत्पवनान्तकम्। दातुः समक्षं गत्वा च पुत्रं देहीति याचयेत्। दाने समर्थो दाता "ये यज्ञेनेति पञ्चभिः"(१)। दद्यादिति शेषः। बन्धूनामनुमत्यर्थम्। ज्ञातीन् सपिण्डान्। तदाज्ञाय इत्यर्थम्। बन्धूनाहूतान् ब्राह्मणान् पूर्वक्तान्। चकारात् आहूतान्, ज्ञातींश्च सम्भोज्येत्यर्थः।

तथा "देवस्य त्वेति"(२)मन्त्रेण हस्ताभ्यां परिगृह्य च। अङ्गादङ्गेत्यृचं (३)जप्त्वा आघ्राय शिशुमूर्द्धनि। वस्त्रादिभिरलङ्कृत्य पुत्रच्छायावहं सुतम्। पुत्रच्छाया पुत्रसादृश्यं नियोगादिना(४)अयोग्यत्वादनयोग्यत्वमिति यावत्। तथा "नृत्यगीतैश्च वाद्यैश्च स्वस्तिशब्दैश्च संयुतम्। गृहमध्ये तमाधाय चरुं कृत्वा विधानतः। यस्त्वाहृदेत्यृचा(५) चैव तुभ्यमग्रे त्वृचैकया(६)। सोमोऽददद्दिति ताभिः(७) प्रत्यृचं पञ्चभिस्तथेति"।

(अत्र प्रतीकस्थापिताः ऋचः प्रायशोऽनेकेषां तत्स्वरूपाज्ञानात् तेषां प्रबोधाय वेदादुद्धृत्य प्रदर्श्यन्ते। (१) "ये यज्ञेन दक्षिणया समक्ता इन्द्रस्य सख्यममृतत्वमानश। तेभ्यो भद्रमङ्गिरसो वो अस्तु प्रतिगृभ्णीत मानवं सुमेधसः" ऋ०।१०।६२।१। "य उदाजन् पितरो गोमयं वस्वृतेनाभिन्दन् परिवत्सरे वलम्। दीर्घायुत्वमङ्गिरसो वो अस्तु प्रतिगृभ्णीत मानवं सुमेधसः। २। य ऋतेन सूर्यमारोहयन् दिव्यप्रथयन् पृथिवीं मातरं वि। सुप्रजास्त्वमङ्गिरसो वो अस्तु प्रतिगृभ्णीत मानवं सुमेधसः। ३। अयं नाभा वदति वल्गु वो गृहे देवपुत्रा ऋषयस्तच्छृणोतन। सुब्रह्मण्यमङ्गिरसो वो अस्तु प्रतिगृभ्णीत मानवं सुमेधसः। ४। विरूपास इदृषयस्त इद्गम्भीरवेपसः। ते अङ्गिरसः सूनवस्ते अग्नेः परिजज्ञिरे" ५। (२) "देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां प्रतिगृह्णामि" यजु० १।१०। (३) "अङ्गादङ्गात् सम्भवसि हृदयादधिजायसे। आत्मा वै पुत्रनामासि संजीव शरदः शतम्"। (४) "नियोगादिनेति आदिना विवाहसंग्रहः। दुहितृभगिनीप्रभृतीनां विवाहयोग्यत्वाभावात् अर्थतएव तत्सिद्धौ विरुद्धसम्बन्धोपलक्षणार्थमिदमुक्तिरपि विवाहयोग्यत्वाभावसूचनार्थं शूद्रादेर्दौहित्रादिप्रतिग्रहार्थमेवैतदेषां पृथगुपादानमिति बोध्यम्)। (५) ("यस्त्वा हृदा कीरिणा मन्यमानोऽमर्त्यं मर्त्यो जोहवीमि। जातवेदो यशो अस्मासु धेहि प्रजाभिरग्ने अमृतत्वमश्याम्" ऋ०५।४।१०। (६) "तुभ्यमग्रे पर्यवहन्त्सूर्यां वहतुना सह। पुनः पतिभ्यो जायां दा अग्ने! प्रजया सह" ऋ०१०।८५।३८। (७) "सोमोऽददद्गन्धर्वाय गन्धर्वोऽददद्ग्नये। रयिं च पुत्रांश्चादादग्निर्मह्यमथो इमाम्" ऋ० १०।८५।४१। "इहैव स्तं मा वि यौष्टं विश्वमायुर्व्यश्नुतम्। क्रीळन्तौ पुत्रैर्नप्तृभिर्मोदमानौ स्वे गृहे" ४२।

"आ नः प्रजां जनयतु प्रजापतिराजरसाय समनक्त्वर्यमा। अदुर्मङ्गलीः पतिलोकमाविश शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे" ४३ "अघोरचक्षुरपतिघ्न्येधि शिवा पशुभ्यः सुमनाः सुवर्चाः। वीरसूर्देवकामा स्योना शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे" ४४ "इमां त्वमिन्द्र मीढ्वः सुपुत्रां सुभगां कृणु। दशास्यां पुत्रानाधेहि पतिमेकादशं कृधि" ४५)।

वृद्धगौतमः। "पायसं तत्र चाज्यञ्च शतसङ्ख्यन्तु होमयेत्। "प्रजापते न (८) त्वदेतान्यन्यो हुत्वा प्रजापतिमिति"। ("प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा रूपाणि परिता बभूव। यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणाम्" (८) यजु० १०।२०।) वशिष्ठः। "पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन् बन्धूनाहूय राजनि निवेद्य निवेशनस्य मध्ये व्याहृतिभिर्हुत्वा अदूरबान्धवं बन्धुसन्निकृष्टमेव गृह्णीयात् सन्देहे चोत्पन्ने दूरबान्धवं शूद्रमिव स्थापयेत् विज्ञायते ह्येकेन बहु-जायते इति"। (मुद्रितपुस्तके बहूंस्त्रायते इति पाठस्तु संहिताऽसंवादी अनन्वितश्चेत्युपेक्षितः। बहुस्त्रायते" मीमांसाधृतपाठः। एकेन पुत्रेण बहवः पित्रादयस्त्रायन्ते इति व्याख्याय विज्ञायते इत्यादि श्रुतिं मत्वा बहुरिति जसः स्थाने सुप् इति त्रायते इति वचनव्यत्ययः" मीमांसाशयः) निवेशनं गृहम्। सन्देहे इति दूरावस्थितबान्धवस्य अत्यन्तदेशभाषाविप्रकर्षादिना कुलशीलादिसन्देहो भवत्येव तथात्वे तन्निर्णयपर्यन्तं न व्यवहरेत् तत्र हेतुरेकेनेति। एतदन्यतरविधिरावश्यकः। तत्र शौनकः "दक्षिणां गुरवे दद्यात् यथा शक्ति द्विजोत्तमः। नृपो राज्यार्द्धमेवाथ वैश्यो वित्तशतत्रयम्। शूद्रः सर्वस्वमेवापि अशक्तश्चेद्यथाबलम्"। राज्यार्द्धमर्द्धराज्योत्पन्नमेकवर्षीयद्रव्यम्। "प्रदद्यादर्द्धराज्योत्थमेकवर्षीकृतं धनमिति" वृद्धगौतमस्मरणात्। उत्तममध्यमाधमभेदेन वित्तानां सुवर्णरजतताम्राणामिति ज्ञेयम्। "शतत्रयं नाणकानां सौवर्णमथ राजतम्। प्रदद्यात् ताम्रमथ वा उत्तमादिक्रमस्त्वयेति" वृद्धगौतमस्मरणात्। सर्वस्वमेकवर्षस्थितिपर्याप्तमिति यावत्। तैत्तिरीयाणान्तु विधिविशेषमाह बौधायनः "अथ पुत्रपरिग्रहविधिं व्याख्यास्यामः प्रतिग्रहीष्यन्नुपकल्पयते द्वे वाससी द्वे कुण्डले अङ्गुलीयकम्, आचार्यञ्च वेदपारगम् कुशमयं बर्हिः, पर्णमयमिध्ममित्यथ बन्धूनाहूय निवेशनस्य मध्ये राजनि निवेद्य परिषदि चागारमध्ये ब्राह्मणानन्नेन परिविष्य पुण्याहं स्वस्ति ऋद्धिमिति वाचयित्वा यद्देवयजनोल्लेखनप्रभृति आप्रणीताभ्यः कृत्वा दातुः समक्षं गत्वा मे पुत्रं देहीति भिक्षेत ददानीतीतर आह तं परिगृह्णाति धर्माय त्वा परिगृह्णामि सन्तत्यै त्वा परिगृह्णामि इत्यथैनं वस्त्रकुण्डलादिभिरलङ्कृत्य परिधानप्रभृत्यग्निमुखं कृत्वा पक्वा जुहोति यस्त्वा हृदा कीरिणाः मन्यमान(९) इति" पुरोऽनुवाक्यामनूद्य "यस्मै त्वं सुकृते जातवेद" इति (१०) याज्यया जुहोत्यथ व्याहृतीर्हुत्वा स्विष्टकृत्प्रभृति सिद्धमाधेनुवरप्रदानदक्षिणां ददाति एते च वाससी एते कुण्डले एतच्चाङ्गुरीयकं च एवं त्वौरस उत्पद्यते तुरीयभागे भवतीति आह स्म बौधायनः" इति। (९) प्राग्वत् (१०) यस्मै त्वं सुकृते जातवेद उ लोकमग्ने! कृणवः स्योनम्। अश्विनं पुत्रिणं वीरवन्तं गोमन्तं रयिं नशते स्वस्ति" ५।४।११)। एवमुक्तविध्यभावे परिग्रहीतस्य विवाहोचितधनमात्रभागित्वं नत्वंशभागित्वमिति बध्यते तथा मनुः। "गोत्ररिक्थे जनयितुर्न हरेद्दत्त्रिमः सुतः। गोत्ररिक्थानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधेति। एतेन दातृधने दानादेव पुत्रत्वनिवृत्तिद्वारा दत्त्रिमस्य स्वत्वनिवृत्तिर्दातृगोत्रनिवृत्तिश्च भवतीत्युच्यते। तथा च गोत्रादिनिवृत्तेरेव दर्शनात् "संस्कुर्यात् स्वसुतान् पितेति" स्मरणात् ग्रहणानन्तरसम्भाव्यमाना एव दत्तकस्य संस्काराः प्रतिग्रहीत्रा कार्या न पुनर्जनकेन कृतपूर्वा अपि आवर्त्तनीयाः "एवमेनः शमं याति बीजगर्भसमुद्भवमिति"। "चित्रं कर्म यथानेकैरङ्गैरुन्मील्यते शनैः। ब्राह्मण्यमपि तद्वत् स्यात् संस्कारैर्विधिपूर्वकैरिति" मनुवचनबोधितस्य तत्तत्क्रियातो बीजादिदोषनाशस्य ब्राह्मण्याधानस्य च जातत्वेन तदावृत्तौ प्रमाणाभावात्। अन्यथा "अष्टौ संस्कारकर्माणि गर्भाधानमिव स्वयम्। पिता कुर्यात्तदन्यो वा तस्याभावेऽपि तत्क्रमात्" इत्यनेन पुंसवनसीमन्तोन्नयनयोरपि करणापत्तेः। तच्चायुक्तं असम्भवादायिकत्वात्। किञ्च ग्रहणानन्तरमेव पितृत्वेन संस्काराधिकारात् तत्पूर्वभाविषु संस्कारेषु प्रतिग्रहीतुरनधिकार एवायाति कालाभावात्। यदि च तत्पूर्वभाविनोऽपि संस्कारा जनकेन न कृतास्तदा बीजगर्भदोषनाशावश्यकत्वेन क्रमानुरोधेन च प्रतिग्रहीत्रैव ते समाधेयाः। एवञ्च उपनयनमात्रकरणेऽपि प्रतिग्रहीतु-

दत्तकपुत्रविधिः। "अन्यशाखोद्भवो दत्तः पुत्रश्चैवोपनायितः। स्वगोत्रेण स्वशाखोक्तविधिना स्वशाखभागिति" वशिष्ठस्मरणात्। एतच्चाद्यवर्षादुपनयनमुख्यकालाभ्यन्तरवर्त्तिपरिग्रहे बोध्यम् अन्यथा मुख्यकालेऽधिकारयोग्यत्वाभावे गौणकाले अनधिकाराच्च तत्सिद्धिरिति। अत्र च जनकप्रतिग्रहीत्रोरुभयोरपि पुत्राभिसन्धाने सति दत्तकस्य द्व्यामुष्यायणत्वेनोभयगोत्रभागित्वम्। विशेषो वक्ष्यते अत्र पुराणवाक्या पठन्ति। "पितुर्गोत्रेण यः पुत्रः संस्कृतः पृथिवीपते!। आचूडान्तं न पुत्रः स पुत्रतां याति चान्यतः। चूडाद्या यदि संस्कारा निजगोत्रेण वै कृताः। दत्ताद्यास्तनयास्ते स्युरन्यथा दास उच्यते। यदि स्यात् कृतसंस्कारो यदि वातीतशैशवः। पञ्चषे पञ्चमाद्वर्षात् पुत्रेष्टिं प्रथमं चरेदिति"। तदमूलम्। अमूलत्वेऽपि जनकगोत्रेण चूडान्तसंस्कारसंस्कृतस्य न प्रतिग्रहीतुः पुत्रत्वं प्रतीत्येव चूडादिसंस्कारकरणे तत्। यदि च कृतचूडोऽतीतपञ्चवर्षो वा ग्राह्यो भवति न तदाऽस्य पुत्रत्वं सम्भवतीति च वदन्ति तत्र अनुवादापत्तेः। पञ्चवर्षाभ्यन्तरगृहीतस्याप्युपनयनात् पूर्वं तदनुविधानोदितपुत्रत्वव्यवहारानुपपत्तेः तदानीं प्रतिग्रहीतरि कृते तच्छ्राद्धानधिकारापत्तेश्च। किन्त्वयं वचनार्थः जनकगोत्रेण कृतचूडान्तसंस्कारस्य पुत्रत्वं निषिद्धं प्रतिग्रहीता पुनश्चूडादिकरणे तत् प्रतिप्रसूतम्। ततश्च कृतसंस्कारस्यातीतपञ्चवर्षस्य च प्रतिग्रहीता चूडादिकरणात् पूर्वं दासत्वाभिधानात् चूडादिकरणानन्तरं पुत्रत्वं लभ्यम्। अकृतसंस्कारस्यानतीतपञ्चवर्षस्य तु परिग्रहमात्रादेव तत्प्राप्तं तत्र विस्तरम्। अथवा जनकेन चूडान्तं संस्कृतोऽपि पुत्रो न पुत्र इत्यपुत्रत्वादेशः यतोऽन्यतश्च पुत्रतां यातीति चेत्थमादिष्टः। तथा च एकस्य पुत्रद्वयस्य चकारस्य च वैयर्थ्यदूषणमपि परिहृतम्। एवञ्च चूडाद्या इत्यत्र पञ्चवर्षविस्तारपक्षोद्दिष्टा द्विजातीनामुपनयनकालः शूद्रस्य तु विवाहकालः। "अन्यशाखोद्भवो दत्तः पुत्रश्चैवोपनायितः। स्वगोत्रेण स्वशाखोक्तविधिना स स्वशाखभागिति" प्राङुक्तवचनान्वयात्। पञ्चमाद्वर्षादिति। अष्टवर्षवक्तव्यार्थविनाभिप्रायं "अष्टवर्षं संस्कारस्य कार्यं विप्रस्य तत्क्षणे" इति मनुवचने तत्कालस्य पञ्चमवर्षस्यैव उपनयनमुख्यकालत्वेन तदेकमूलत्वात्। तदर्थानवस्थानादष्टमवर्षादिति। चौलयादेरप्युपनयनतन्मुख्यकालादरः। मुख्यकालेऽपि सिद्धाधिकारयोग्यत्वस्यैव गौणकालेऽपि संस्काराधिकारादित्युक्तप्रायम्। चूडायां गौणकालादरस्तु वचनबलादेव। पुत्रेष्टिमिति तत्र वर्त्तमानस्यैवाधिकारं तेन पुत्रेष्टिपूर्वकचूडादिभिः पुत्रत्वं सम्पाद्यम्। शूद्रे च तु तदपि संस्कारमात्रादेवेति सर्वमनवद्यम्।

एवञ्च सर्वेषामेव प्राप्तौ कालविशेषमन्तर्भाव्यैव पुत्रपरिग्रहविधानमुपपद्यते तत्कार्यस्य स्वतःसिद्धत्वात्। अथैवमुक्तवचनमव्याख्याने कृतचूडस्य दत्तकस्य जनकमात्रपुत्रत्वं निषिध्य अन्यतश्च पुत्रत्वं यातीत्यत्र चकारेण जनकप्रतिग्रहीतृसाधारण्यं लभ्यम् उभयोरेव संस्कारकत्वात् तच्च उभयोरप्युभयोरवं पुत्र इत्यभिसन्धाने सति बोध्यम्। अयमेव द्व्यामुष्यायणो नाम द्विपितृको द्विगोत्रश्च। ननु क्षेत्रजस्यैव द्विपितृकत्वं दृश्यते। यथा हारीतः, "जीवति क्षेत्रजमाहुरस्मात्तन्त्राम्नाते द्व्यामुष्यायणं अशुक्रबीजत्वात्" जीवत्यपि क्रियाभ्युपगमाद्द्विपितृको भवतीत्याह मनुः, "क्रियाभ्युपगमात्त्वेवं बीजार्थं यत्प्रदीयते। तस्येह भागिनौ दृष्टौ बीजी क्षेत्रिक एव चेति"। अपुत्रबीजक्षेत्रिकयोर्मध्ये क्षेत्रं तत्र बीजं यद्यत्वं तदावयोरित्ययं क्रियाभ्युपगमः। तथा "अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः। उभयोरप्यसावृक्थी पिण्डदाता च धर्मतः" इति। दत्तकस्य तु तदृष्टचरं प्रत्युत "गोत्ररिक्थे जनयितुर्न हरेद्दत्तिमः सुतः" इति प्रागुक्तमनुवचनं तद्विपरीतार्थप्रापकमेवास्तीति चेन्न दत्तकादिष्वपि "सर्वेषामेकधर्माणामेकस्यापि यदुच्यते। सर्वेषामेव तत् कुर्यादेकरूपा हि ते स्मृताः" इति बौधायनवचनेन क्षेत्रजधर्मलाभात्। "द्वे श्राद्धे कुर्यादेकश्राद्धे वा पृथगुद्दिश्य एकपिण्डे वा द्वावनुकीर्त्तयेत् प्रतिग्रहीतारं चोत्पादयितारम् आ तृतीयात् पुरुषादिति शाङ्खायनप्रवराध्याये सामान्यतोदर्शनाच्च दत्तकस्यापि द्विपितृकत्वसिद्धिः। अतएव सत्याषाढोऽपि "नित्यानां द्व्यामुष्यायणानां द्वयोरिति" सूत्रेण नित्यद्व्यामुष्यायणानां चोक्तानां प्रवरगोत्रद्वयसम्बन्धमुक्त्वा दत्तकादीनां द्व्यामुष्यायणवदिति सूत्रेण तद्धर्मोऽतिदिष्टः। विष्टतञ्चैतत्प्रयोगकारैः "नित्यद्व्यामुष्यायणप्रसङ्गेनानित्यानाञ्च दत्तकादीनामिति"। तावदेव नोत्तरसन्ततौ प्रथमेनैव संप्रहीता चेत्तदा उत्तरस्य पूर्वत्वास्त्येव इत्यत्रेति"।

